HAK DİNİ
KUR'AN DİLİ
ELMALILI MUHAMMED
HAMDİ YAZIR
1
TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

1. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi : 31

Kitabın Adı : HAK DİNİ KUR'AN DİLİ
1. Cilt, Fâtiha - el-Bakara

Müellifi : Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayan : Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Murat Kaya
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
(Tefsir), Öğretim Üyesi

Dizgi ve Son Okuma : Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı
Nimet İpek, Yazma Eser Uzmanı

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mahallesi Dr. Ali Demir Cad. No: 51
34290 Sefaköy - İstanbul, Tel.: 0 (212) 624 21 11
www.matbaasistemleri.com, Sertifika No: 40421

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2021

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl

ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-4869-0 (1. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

1. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

TAKDİM

İnsanlık tarihi, akıl ve düşünce sahibi bir varlık olan insanın kurduğu medeniyetleri, medeniyetler arasındaki ilişkileri anlatır. İnsan, zihnî faaliyetlerde bulunma kabiliyetiyle bilim, sanat ve kültür değerleri üretir, ürettiği kültür ve düşünce ile de tarihin akışına yön verir.

Medeniyetler, kültürler, dinler, ideolojiler, etnik ve mezhebî anlayışlar arasındaki ilişkiler kimi zaman çatışma ve ayrışmalara, kimi zaman da uzlaşma ve iş birliklerine zemin hazırlamıştır.

İnsanların, toplumların ve devletlerin gücü, ürettikleri kültür ve medeniyet değerlerinin varlığıyla ölçülmüştür. İnsanoğlu olarak daha aydınlık bir gelecek inşâ edebilmemiz, insanlığın ortak değeri, ortak mirası ve ortak kazanımı olan kültür ve medeniyet değerlerini geliştirebilmemizle mümkündür.

Bizler, Selçuklu'dan Osmanlı'ya ve Cumhuriyet'e kadar büyük devletler kuran bir milletiz. Bu büyük devlet geleneğinin arkasında büyük bir medeniyet ve kültür tasavvuru yatmaktadır.

İlk insandan günümüze kadar gök kubbe altında gelişen her değer, hakikatin farklı bir tezahürü olarak bizim için muteber olmuştur. İslam ve Türk tarihinden süzülüp gelen kültürel birikim bizim için büyük bir zenginlik kaynağıdır. Bilgiye, hikmete, irfana dayanan medeniyet değerlerimiz tarih boyunca sevgiyi, hoşgörüyü, adaleti, kardeşlik ve dayanışmayı ön planda tutmuştur.

Gelecek nesillere karşı en büyük sorumluluğumuz, insan ve âlem tasavvurumuzun temel bileşenlerini oluşturan bu eşsiz mirasın etkin bir şekilde aktarılmasını sağlamaktır. Bugünkü ve yarınki nesillerimizin gelişimi, geçmişimizden devraldığımız büyük kültür ve medeniyet mirasının daha iyi idrak edilmesine ve sahiplenilmesine bağlıdır.

Felsefeden tababete, astronomiden matematiğe kadar her alanda, Medine'de, Kahire'de, Şam'da, Bağdat'ta, Buhara'da, Semerkant'ta, Horasan'da, Konya'da, Bursa'da, İstanbul'da ve coğrafyamızın her köşesinde üretilen değerler, bugün tüm insanlığın ortak mirası hâline gelmiştir. Bu büyük emanete sahip çıkmak, bu büyük hazineyi gelecek nesillere aktarmak öncelikli sorumluluğumuzdur.

Yirmi birinci yüzyıl dünyasına sunabileceğimiz yeni bir medeniyet projesinin dokusunu örecek değerleri üretebilmemiz, ancak sahip olduğumuz bu hazinelerin ve zengin birikimin işlenmesiyle mümkündür. Bu miras bize, tarihteki en büyük ilim ve düşünce insanlarının geniş bir yelpazede ürettikleri eserleri sunuyor. Çok çeşitli alanlarda ve disiplinlerde medeniyetimizin en zengin ve benzersiz metinlerini ihtiva eden bu eserlerin korunması, tercüme ya da tıpkıbasım yoluyla işlenmesi ve etkin bir şekilde yeniden inşâ edilmesi, Büyük Türkiye Vizyonumuzun önemli bir parçasıdır. Bu doğrultuda yapılacak çalışmalar, hiç şüphesiz tarihe, ecdadımıza, gelecek nesillere ve insanlığa sunacağımız eserleri üretmeye yönelik fikrî çabaların hasılası olacaktır. Her alanda olduğu gibi bilim, düşünce, kültür ve sanat alanlarında da eser ve iş üretmek idealiyle yeniden ele alınmaya, ilgi görmeye, kaynak olmaya başlayan bu hazinelerin ülkemize ve tüm insanlığa hayırlar getirmesini temenni ederim. Aziz milletimiz, bu kutsal emaneti yücelterek muhafaza etmeyi sürdürecektir.

Recep Tayyip Erdoğan
Cumhurbaşkanı

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

1. ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR'IN HAYATI, ESERLERİ, ŞAHSİYETİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır 1878'de[1] Antalya'nın Elmalı kazası, Karyağdı mahallesinde dünyaya geldi. Babası Hoca Numan Efendi, küçük yaşında Burdur'un Gölhisar kazasının Yazır köyünden ayrılarak Elmalı'ya geldi, tahsilini orada tamamladı ve Şerʿiye Mahkemesi başkâtibi oldu. Annesi Elmalı ulemâsından Mehmed Efendi'nin kızı Fatma Hanım'dır. Dedeleri Muhammed, Bekir, Hasan ve Bedreddin Efendiler ilmiye sınıfına mensuptu.

İlk tahsilini Elmalı'da yapan ve rüşdiyeyi de burada bitiren Hamdi Efendi, hâfızlığını yapmış, Arapça okumuş ve İslâmî ilimlerde ön bilgileri edinmiş olarak dayısı Hoca Mustafa Sarılar'la birlikte İstanbul'a geldi (1895). Küçük Ayasofya Medresesi'nde ikamet ederek, Tedkîkât-ı Şerʿiyye Reisi Kayserili müderris Mahmud Hamdi Efendi'nin Bayezid Camii'ndeki derslerine devam etmeye başladı. Hocasının da adı Hamdi olduğu için birbirinden ayırmak maksadıyla daha sonraları, iriyarı ve heybetli olan hocasına "Büyük Hamdi Efendi"; boyu kısaya mâil, vücudu küçük olan Elmalılı'ya da "Küçük Hamdi Efendi" denilecektir.

Elmalılı Hamdi Efendi çok sevdiği hocası Büyük Hamdi Efendi'nin 1914 yılındaki vefatı üzerine Arapça bir mersiye kaleme almıştır. Elmalılı hocasını her zaman "Hoca Merhum" diye saygıyla anmış, ömür boyu anısına büyük bir minnetle bağlı kalmıştır. Daha ilk talebelik yıllarında ondan ümitle söz eden hocası da yetiştiğini görmüş, onunla iftihar etmiştir. Vefat ettiği zaman, üzerinde ders verdiği sedefli rahlesi, vasiyeti gereği Elmalılı Hamdi Efendi'ye verilmiştir.[2]

---

1 Elmalılı, kendi kaleme aldığı kısa terceme-i hâlinde doğduğu ayı "Cumâde'l-âhire 1295" olarak ifade ediyor. Buna göre 1878'in Haziran ayında dünyaya gelmiş demektir.

2 Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara, 1993) içinde, s. 17.

Elmalılı, İstanbul'daki diğer meşhur hocaların da derslerine devam ederek icazet aldı. 1905'de ruûs imtihanını kazandı. Mekteb-i Nüvvâb'a girdi ve buradan birincilikle mezun olarak kadı icazetnamesi aldı. Böylelikle hem medrese hem mektep eğitimini tamamlamış oldu. 1905-1908 yılları arasında Bâyezid Camii'nde dersler verdi. Bu vazifedeyken Meşihat (Şeyhülislamlık) Dâiresi Mektûbî kalemine tayin edildi (1907). Bir taraftan da Mekteb-i Nüvvâb'da ve Mekteb-i Mülkiye'de vakıf ve arazi hukuku, Medresetü'l-Vâizîn'de fıkıh ve Medrese-i Süleymâniye'de mantık dersleri verdi. Meclis-i Maârif âzâlığı yaptı. İki yıl (1334-1336) Huzur Dersleri'ne muhatap olarak katıldı. 1908'de dersiam oldu. Bu yıllarda dışarıdan felsefe, edebiyat, riyaziye tahsil etti. Hat sanatıyla meşgul oldu, devrin en büyük iki hat üstadından ders aldı; Bakkal Ârif Efendi'den (1830-1909) sülüs-nesih, Sâmi Efendi'den (1838-1912) ta'lik ve celî sülüs icazeti aldı (Bu sıralarda nesih hattı ile ilmiye icazetnameleri yazarak geçimini temin ettiği rivayet edilir.)[1] 2. Meşrutiyet sıralarında kendi kendine çalışarak kısa zamanda Fransızca öğrendi. 1908 yılında Firdevs Hanım'la evlendi, bu izdivaçtan Ahmed Muhtar (1910-1987), Fıtnat (1911-1946), Numan (1916-1931) ve Hamdun (1919-1988) isimli evlâdları dünyaya geldi.

İlmiyenin mümtaz siması Elmalılı Hamdi Efendi'yi 2. Meşrutiyet döneminde aynı zamanda aktif bir siyasetçi olarak görüyoruz. Devrinin hemen hemen bütün ilim adamı ve aydınları gibi, çeşitli sebeplerle Abdülhamid idaresine muhalif olan Elmalılı[2], hararetle meşrutiyeti savundu ve bu görüşü temsil eden İttihad ve Terakkî Cemiyeti'nin ilim şubesinde[3] görev aldı. Avrupâî bir meşrutiyet tarzı yerine şeriata ve memleketin geleneklerine uygun bir meşrutiyet modeli geliştirmek için çalışmalar yaptı.

---

1 Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, I. kısım, Uğur Derman'ın takdimi, XII.

2 Dönemin âlimlerinin Abdülhamid'e bakışları ve menfî tutumlarının sebepleri için bk: İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri I* (İstanbul 2001), s. 128 vd.

3 "İttihat ve Terakki hareketi son yıllarda Türkiye'de konuşulduğu dar çerçevede anlaşılamaz ve kuşatılamaz. (...) İttihat ve Terakki hareketinin büyük bir koalisyon olduğunu ve ilmiye sınıfı ve tarikatların da büyük ölçüde bu koalisyonda yer aldıklarını unutmamak lazım." (İsmail Kara, "Üç Devir, Üç Elmalılı Hamdi", s. 23 (dn.))

1909 yılında gerçekleştirilen Kanun-ı Esâsî tâdilinin gerekçelerini ortaya koyduğu mazbatada ve bu yıllarda kaleme aldığı makalelerde, "meşrûtiyet-i meşrûʿa" konusundaki görüşlerini ifade etmektedir. 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Meclis-i Mebusan'a Antalya mebusu olarak girdi. II. Abdülhamid'in halʿi için gereken halʿ fetvasını yazdı.

Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* adlı eserinde, Talat Paşa'nın kendi ifadelerine dayalı olarak sultanın halʿ edilişini anlatır. Buna göre halʿ günü sabahleyin devrin büyük ve itibarlı âlimlerinden Fetva Emini Nuri Efendi'yi Meclis-i Mebusan'a götürmek üzere bizzat evine gitmiş, Nuri Efendi fetvâ vermenin kendisine ait bir yetki olmadığını mazeret olarak ileri sürdüyse de Talat Paşa bunu kabul etmeyerek onu gitmeye zorlamış, oradan Bâb-ı Meşîhat'a giderek Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'ye de birlikte gitmeyi teklif etmiş, onun hasta olduğu bahanesini kabul etmeyerek zorla ve tehditle bu iki âlimi meclise âdeta sürüklemiştir. Âyan ve Mebusan meclisi üyeleri Ayasofya'daki dairede, Âyan reisi Said Paşa'nın başkanlığında bir araya gelmiş, halʿ kararını reye sunmuşlar. Talat Paşa bu esnada Said Paşa'nın yanında ayakta durmuş, hocalardan ayağa kalkmayanlara sert bir şekilde bakınca onlar da derhal ayağa kalkmışlar. Hatta Âyan tarafından da ayağa kalkmayanlar olunca, Said Paşa Talat Paşa'nın kulağına eğilerek: "Efendim, biraz da bu tarafa bakınız!" demiş.[1]

Türkgeldi, Elmalılı'nın halʿ fetvasını vermesini, Hamdi Efendi'nin kendi ifadelerine dayalı olarak[2] şöyle anlatmaktadır:

> "Sadrazam ve Şeyhülislam, aʿyân ve mebʿusan reisleri ile mebʿusandan Mustafa Âsım ve Küçük Hamdi Efendiler de hazır oldukları hâlde Meclis-i Mebusan reisinin odasında Fetva emini Nûri Efendi'ye fetva îtâsı teklif olundukta: 'Fetva îtası bana ait değil, Şeyhülislam'a aittir. Fetva emini yalnız müsveddesini yazar, Şeyhülislam imza eder. Ben fetva emanetinden istifa etmiştim. İstifayı, sizin Kanun-ı Esasiniz de kabul ediyor.' demiştir.

1 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 37.

2 Türkgeldi, yukarıdaki alıntının başında şöyle diyor: "Muharrir-i fetvâ mebʿûsândan Küçük Hamdi Efendi'nin bu babdaki ifâdâtı daha vâzıh olduğundan onu da zapt ile âtîye aynen derc eyledim".

> Hamdi Efendi ise: 'Bir ferd-i müslim, size fetva emini sıfatıyla değil, memleketin ulemâ-yı meşhûresinden bir zat sıfatıyla müracaat edip de bunun caiz olup olmadığını sorarsa, cevap vermeye şer'an mecbursunuz.' demesi üzerine, 'Sen akıllı bir adama benziyorsun. Hal'de şeâmet vardır. Bunu yapmayın. Rusya muharebesi esnasında (Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra) ben, muhâcirîn-i İslâmiyye çocuklarını omuzlarımda taşıdım, omuzlarım çürüdü. Ferâgat teklif edin. Belki nefsini azleder.' demiştir. Mustafa Âsım Efendi: 'O hâlde fetva, ferâgat teklifi veya hal'i suretiyle iki şık üzerine yazılsa ne dersiniz?' deyince, 'Bu olur' diye mukabele etmiştir. Bunun üzerine fetvayı Hamdi Efendi yazmıştır. Fetva müsveddesi 'Erbâb-ı hall ü akd tarafından ferâgat teklifi veya hal'i' suretinde yazılmasıyla: 'Buna evliyâ-yı umûr tabirini de ilave ediniz.' demiştir."[1]

Sultan Abdülhamid'in son mâbeyn başkâtibi Ali Cevat Bey'in yazdıkları, hal' fetvası üzerinde Hamdi Efendi'nin çalışmasından önce, fetva sureti için fakîh mebuslarca önceden bazı hazırlıklar yapıldığını ortaya koyuyor.[2] Heyet, Nuri Efendi'nin iki şıklı teklifini kabul ettikten sonra, Meclis reisi Ahmed Rıza Bey, Nuri Efendi'ye: "Buyurunuz hocaefendi, masanın başına geçiniz de yazınız." der, fakat Nuri Efendi fetvayı kaleme almayı kabul etmez. "Ben yazamam. Meb'ûsân-ı kiramdan bir ehil ve münasip bulunsun. O yazsın da ben imza edeyim" der. Odaya Antalya mebusu Elmalılı Hamdi Efendi celbedilir, fetva ona yazdırılır. Nuri Efendi nihayet "günahı ve vebali sizin boynunuza olsun" diyerek kerhen imzalar. Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi de fetvayı imzaladıktan sonra Ahmed Rıza Bey'e teslim eder.[3]

Fetvanın imzalanmasında Mustafa Âsım Efendi'nin, şeyhülislamın kulağına eğilerek, "İmzalamazsan Sultan Abdülhamid'i öldürecekler" demesinin de tesiri olduğu nakledilir.[4] Hadisenin şahitlerinden (sonradan

1 Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, s. 37-38.
2 Ali Cevat Bey, *İkinci Meşrutiyet'in İlanı ve Otuzbir Mart Hadisesi*, 147-148.
3 Ziya Şakir, *Sultan Hamid'in Son Günleri*, s. 7-8.
4 Mustafa Âsım Efendi'nin kızı Sıdıka İnce'den yapılan nakle dayalı olarak, Semiha Onay'la yapılan mülakattan aktaran: Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 224-225.

Şeyhülislam olacak) Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin, halʿ gününe dair notları, Elmalılı'nın fetvayı yalnız yazmakla kalmayıp mecliste okuduğunu da ortaya koyuyor:

> "27 Nisan 1909. Bugün sabahleyin Mebusan ve âyan Meclisi toplandı. Meclis-i Millî halinde Ayasofya'da Adliye Dairesi olan eski mahallinde toplandı. Fetva emini ile Şeyhülislam geldi. Fetva Emini Nuri Efendi meşhur ulemadandır. Bu zat herkesin hürmetini ve dikkatini celp etti. Şeyhülislam Ziyaettin Efendi arkasından yürüyordu. Ziyaettin Efendi'nin ilmi yoktur. Fetva yazıldı. Meclis-i Umûmî-i Millî'de alenen okundu. Antalya Mebusu Küçük Hamdi Efendi, Reis Sait Paşa'nın sol tarafında ayakta okudu. Akabinde oya müracaat edildi. Tahttan indirmeye karar verildi. Oybirliğiyle tahttan indirme ciheti tercih olunduğu reis tarafından beyan edildiyse de..."[1]

Fetva imzalatıldıktan sonra "Ahmed Rıza Bey, elindeki fetvayı yanında duran Hamdi Efendi'ye verdi. Hamdi Efendi, riyaset kürsüsünün hitabet mevkiine geldi. Meclis derin bir sükûnet içinde idi. Birçok mebusların başları önlerine eğilmişti." Hamdi Efendi tannân ve âhenkdâr sadâsıyla fetvâyı okudu.[2]

Fakat 2. Meşrutiyet ilan edildikten sonra memlekette kısa bir süre devam eden hürriyet sarhoşluğu, zamanla yerini büyük bir hayal kırıklığına terk etmişti. İttihat ve Terakki idaresinin bütün muhalifleri sindirmesi, dönemin iki aylık bir istisna hariç bütünüyle sıkıyönetim (örfî idare) ile yönetilmesi, devr-i sâbıktan çok daha büyük bir istibdadın egemen olması, Sultan Abdülhamid'e karşı birleşen farklı cenahtan insanların fırkadan kopmasına sebep oldu. Elmalılı sonraki yıllarda "Hayatımda yaptığım en büyük hata, Sultan Hamid'in halʿine karışmamdır." diyecektir.[3] Mahir İz şöyle diyor:

---

1 Ali Suat Ürgüplü, *Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)*, s. 8.

2 Ziya Şakir, *Sultan Hamid'in Son Günleri*, s. 8-9; fetva için ayrıca bk. *Düstûr*, 2. Tertib, I, 166.

3 İsmet Ersöz, 1 Eylül 1975 yılında Elmalılı'nın oğlu Muhtar Yazır'la Erenköy'deki evinde yaptığı görüşme esnasında, Muhtar Bey bu cümleyi, 1949 yılında eline geçen babasına ait bir defterden nakletmiştir (İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, s. 13).

> "Hoca Hayret Efendi ahrârdandı, istibdâda tahammülü yoktu, ondan dolayı Sultan Abdülhamid'in aleyhindeydi. Ulemâdan ve ahrârdan olan diğer arkadaşları da öyle idi. Onların arasında Paris'e giden Hoca Kadri Efendi, Küçük Hamdi Efendi, Babanzâde Naîm Bey, Âkif Bey ve arkadaşları hep istibdad idaresinden müştekî idiler. Fakat Meşrutiyet'in ilânından daha bir sene geçmeden hep birlikte nâdim oldular, tövbe ettiler."[1]

Bir başka yerde de şöyle yazıyor:

> "Meşhur ulemâdan Şeyhülislam Mustafa Sabri, Elmalılı Küçük Hamdi, Adanalı Hayret Efendi'lerle dersiâmlardan tanınmış kimseler, Mehmed Âkif Bey, Babanzâde Naîm Bey gibi isimleri devrin tarihinde ebedîleşmiş zevat, bidayette kemâl-i safvet ve samimiyetlerinden dolayı bu dolaba [İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne] girmişlerdi. Fakat çabuk başları döndü, tertemiz sıyrıldılar ve muhalefete geçerek halkı ikaz etmek istediler. Ne fayda ki iş işten geçmiş, komite maksadına nâil olmuş, devlet otoritesini ele geçirmişti."[2]

Elmalılı sonraki yıllarda İttihat ve Terakki çevresinden uzaklaştı, Hürriyet ve İtilâf mensubu olmadıysa da nispeten bu çevreye yaklaştı, yazılarını bu gruba yakın yayın organlarında neşretmeye başladı. 4 Ağustos 1918'de Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiye âzalığına, 2 Nisan 1919'da da reisliğine tayin edildi. Damad Ferid Paşa'nın birinci ve ikinci kabinelerinde Evkaf Nâzırlığı yaptı. Bu nâzırlık görevini kerhen, padişah emriyle kabule mecbur kalmıştır. Bu görevde iken ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi. 15 Eylül 1919'da Hey'et-i A'yân (Senato) âzalığına getirildi. Cumhuriyet'in ilanı sırasında Mütehassisîn Medresesi'nde "mantık" müderrisi idi.

Damad Ferid Paşa kabinelerindeki görevi dolayısıyla, Milli Mücadele aleyhinde bu kabinelerin verdiği kararlardan sorumlu tutuldu, Fatih'teki evinden alınarak Ankara'da kırk gün tutuklu kaldı. Gıyabında idam

1 Mahir İz, *Yılların İzi*, s. 176.
2 Mahir İz, *Yılların İzi*, s. 38-39.

kararı verildi. Fakat Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen mahkemede beraat etti. İstanbul'a dönerek inzivaya çekildi ve camiye gitmek dışında vefatına kadar evinden dışarı çıkmadı. Daha önce memuriyet yapmış olduğu kurumların lağvedilmiş olması sebebiyle gelir yolları kesilip maddî sıkıntı çektiği bu inziva döneminin ilk yıllarında, daha önce başlamış olduğu *Metâlib ve Mezâhib* adlı tercümesini tamamladı. Prens Abbas Halim Paşa'nın teşvikiyle büyük çaplı bir hukuk kamusu hazırlamaya koyuldu, ardından bu çalışmasını yarım bırakarak, TBMM'nce kararlaştırılan ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından kendisine teklif edilen Kur'an tefsirini kaleme aldı. Tefsir çalışması on iki yıl sürdü.

Elmalılı Hamdi Efendi, Fatih'teki evinde tefsirini yazmakta olduğu esnada kaleme almış olduğu terceme-i hâlinde, üstlenmiş olduğu memuriyetleri tarihleriyle birlikte şöyle sıralamaktadır:

Memuriyeti	**Tayin Tarihi**
Bâb-ı Fetvâ Mektûbî kalemi kitâbeti	11 Teşrinievvel 1323 ve Şaban 1325 [24 Ekim 1907]
Mekteb-i Nüvvâb ilm-i fıkıh muallim muâvinliği	1 Mart 1324 [14 Mart 1908]
Mekteb-i Nüvvâb ilm-i fıkıh muallimliği	1 Eylül 1325 [14 Eylül 1909]
Mekteb-i Kuzât ilm-i fıkıh muallimliği	12 Teşrinievvel 1325 [25 Ekim 1909]
Bâyezid Câmi-i Şerîfi Dersiâmlığı	15 Teşrinievvel 1325 [28 Ekim 1909]
Mekteb-i Mülkiye Ahkâm-ı Evkaf Muallimliği	31 Kanunusani 1325 [13 Şubat 1910]
Mekteb-i Kuzât Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkaf Muallimliği	1 Kanunuevvel 1328 [14 Aralık 1912]
Medresetü'l-Vâizîn birinci sınıf fıkıh muallimliği	19 Ağustos 1329 [1 Eylül 1913]
Huzûr-ı Hümâyun ders-i şerîfi muhataplığı	13 Rebiülahir 1334 [18 Şubat 1916]
Medrese-i Süleymaniye mantık müderrisliği	1 Eylül 1333 [1 Eylül 1917]
Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye azalığı	4 Ağustos 1334 [4 Ağustos 1918]
Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye riyâseti	2 Nisan 1335 [2 Nisan 1919]
Meclis-i Mebʿûsân-ı Osmânî'de Antalya mebusluğu	1324'ten 1328'e kadar [1908-1912]
Evkaf Nezareti	2 Mayıs 1335'ten 30 Eylül 1335'e kadar [2/5/1919 - 30/9/1919]
Aʿyân azalığı	1335'ten 1338'de lağvine kadar [1919-1922]

Bünyesi zayıf olan Elmalılı, son yıllarında kalb hastalığıyla boğuşmaktaydı. 1934 yılında geçirdiği bir kalb krizi onu bir ay yatağa bağladı. "İstirahat, ilaç ve perhizlerle zaman zaman hastalık geçer gibi oluyor ama ardından daha da ağırlaşarak geri geliyordu. Doktor, fazla konuşmasına bile izin vermez olmuştu. Bu yüzden eski dostları, ziyaretlerini kısa kesiyor, seyrekleştiriyordu."[1]

Tefsirini tamamladıktan birkaç sene sonra, 27 Mayıs 1942'de vefat eden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Sahrayıcedid Mezarlığı'nda babasının kabrine defnedildi. Yazılarını kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır'ın kaleme aldığı kabir taşında yer alan şu ifade, vefat tarihi olan hicrî 1361 tarihini göstermektedir:

Gitti Türkün en büyük allâmesi

Yine kabir taşında Tâhirü'l-Mevlevî'nin şu tarihi yazılıdır:

Hamdî-i fâzıl bekāya gitti âh
Rahmet etsin rûhuna Allah hû
Müjde-i gufrânını bildirmede
Rıhlet tarihi: "Mağfûrun leh"

Bir başka Mevlevî, Üsküdar Mevlevîhânesi'nin son postnişîni Ahmed Remzi Akyürek'in Elmalılı'nın vefatına düştüğü tarih de şöyledir:

Allâme-i müdekkik, Elmalılı muhakkik
Esmâr-ı ilmi aldı, eksiltti gitti Hamdi

Fazlında yoktu noksan, tefsîri elde burhan
Ahd-i elesti elhak, berkitti gitti Hamdi

Hulk-i Muhammedîde bir merd idi güzîde
Mûr-ı zaîfi sanma incitti gitti Hamdi

Enmûzec-i selefdin, sen mefhar-ı halefdin
Sermâye-i fezâil hep bitti gitti Hamdi

Söylendi irticâlî, tarih-i irtihâli:
Zîr-i "Livâ-yı Hamd"i azmetti gitti Hamdi

14 Cemâziyelevvel 1361 - 30 Mayıs 1942

---

1 Fatma Paksüt, "Merhum Dayım Hamdi Yazır", s. 13-14.

Şâbâniye meşâyihinden, Kuşadalı İbrahim Halvetî silsilesinden gelen Hacı Kâmil Efendi'ye (ö. 1912) intisabı olan Elmalılı'nın tasavvufî yönü hakkında Cemaleddin Server Revnakoğlu şöyle demektedir:

> "İlmiyyenin baş tâcı, zamanın Fahr-i Râzî'si olan Küçük Hamdi Efendi merhum, talebeliğinde, Ayasofya medresesinde kaldığı zamanlar, Küçük Ayasofya Medresesi'nde oturan son devir Şa'bânî şeyhlerinin pek meşhurlarından ve Kuşadalı'nın kolundan gelen, Yakub Han halifesi Ayvacıklı Şeyh Hacı Mehmed Kâmil Efendi'nin hizmetinde bulunmuş, iltifatına ve hayır dualarına nail olmuştur... Kendisinden Şa'bânî usulü üzere seyr ü sülûk gördüğünü, feyzinden neş'elendiğini, kemâline, irfanına hayret ettiğini fakire defalarca söylemişlerdi."[1]

Ebülʿulâ Mardin de Elmalılı'nın Kâmil Efendi'ye intisabını *Huzur Dersleri*'nde kaydeder.[2]

Eşref Edib Fergan, Elmalılı Hamdi Efendi'nin vefatının ardından, 15 Haziran 1942 tarihli *İslâm-Türk Ansiklopedisi* (*İTA*) *Mecmuası*'nda onun hakkında kısa bir yazı neşretmiş, burada Elmalılı hakkında şu satırları yazmıştır:

> "Merhum İslâm ilimlerinde büyük ihtisas ve ihata sahibi, derin bilgili, geniş düşünüşlü idi. Bütün İslâm meselelerini düşünmüş, kavramış, bu meseleler üzerinde işlemiştir. Müslümanlığa tam imanı vardı. Beşeriyetin felâh ve saadetini ancak Müslümanlık esaslarına samimi surette bağlanmakla mümkün görüyordu. Müslümanlık şiarlarına çok ehemmiyet veriyordu. Büyük İslâm idealine gönlünü vermişti. Son nefesine kadar bu mefkûresinden kıl kadar ayrılmamıştır. Cihan hadiselerini hep İslâm'ın hayat ve istikbâliyle muhakeme ederdi. Gelecek asırlarda Müslümanlık esaslarının daha ziyade anlaşılacağına ve tatbik edileceğine imanı vardı. Muasır İslâm uleması arasında misli nadir bir zat idi. Kanaat ve içtihatlarına büyük itimadı vardı. Bu hususta yalnız da kalsa fikir ve kanaatlerine en ufak

1 Cemaleddin Server Revnakoğlu, "Erbaîn Helvası", *Tarih Dünyası*, II/12 (1954), s. 525.
2 Ebulula Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, 1094.

> bir sarsıntı bile ârız olamazdı. Beşeriyetin mütemâdî dalâlette yürüyemeyeceğine, bekā-yı nevʿini temin için doğru yola düzelmek mecburiyetinde olduğuna kāniydi. Teceddüde taraftardı ve bunu Müslümanlığın îcâbâtından addederdi, ancak bu teceddüt millî hüviyeti değiştirmemek şartıyla…
>
> Tetkik ettiği herhangi bir meseleyi derinleştirmekten, ne kadar mümkünse incelemekten zevk alırdı. En zor meseleler onun keyfini getirirdi. Alelâde meseleler üzerinde çok durmazdı. Daha ziyade fikir ve muhakemeye müteallik meselelerle meşgul olmak isterdi. Nakilciliği pek sevmezdi. Okuduklarını dimağında hamur ederek yeni bir şekilde ortaya koymaya çalışırdı.
>
> (…) Meşrutiyet iptidalarında Kanun-ı Esâsî'nin tâdili hakkında kaleme aldığı mazbata ile siyaset ilmindeki vukuf ve kudretini göstermiştir. Vakıflar mukaddimesi fıkıh hakkındaki yed-i tûlâsını göstermeye kâfidir. Fransızcadan terceme ettiği *Metâlib ve Mezâhib* mukaddimesi kelâm ve felsefe itibariyle şaheserdir. Sekiz-dokuz ciltlik muazzam tefsiri ise onun ne kadar mütenevvi ilimlerde yüksek ihtisas ve salahiyet sahibi olduğunu anlatır. Üç lisanda söylenmiş şiirleri, manzumeleri edebî zevkini, bu lisanlara olan derin vukufunu gösterir. Yazdığı nefis levhalar hüsn-i hattaki kudretinin canlı delilleridir. Tezhib ve teclidde de yüksek mahareti vardı. Hasılı, o harika bir âlem idi. Onu anlamak ve anlatmak için ciltler lâzım. Onu her cihetten, usûl-i fıkıh, fıkıh, kelâm, mantık, lisan, edebiyat, hikmet-i teşri, felsefe, yazı, siyaset cephelerinden tetkik etmek, hem bir İslâm âlimi, hem bir İslâm mütefekkiri olarak nazar-ı iʿtibâra almak icab eder."

Elmalılı ile uzun yıllar beraber olan âlimlerden Ömer Nasuhi Bilmen de, Hamdi Efendi'nin şahsiyeti ve seciyesi hakkında şu ifadeleri kullanır:

> "Mehmed Hamdi Efendi merhum; halûk, mütevâzı, kıymet-şinas idi. Hiçbir kimsenin ilmî kıymetini tenkîse kalkışmazdı, hiçbir kimsenin meşkûr mesaisini takdirden çekinmezdi. Eğer müteceddid, mütefekkir görülenlerden bazı zevat hakkında tenkîdimsi bir mütâlaada bulunmuş ise bu da mücerred hâiz olduğu

> ilmî salahiyetin kendisine tahmîl ettiği bir vecibeyi ifa gayretinden ileri gelmiştir. Binâenaleyh merhumun mağrur bir şahsiyet olduğunu iddia etmek asla doğru olamaz. O hiçbir vakit asrın mütefekkirlerine, selîm düşünceli âlimlerine bir istihfaf nazarıyla bakmış değildir. Bu munsif âlim, İslâm ruhuna mugâyir olmayan herhangi bir fikir hamlesine karşı münkirâne bir vaziyet almamıştır. Fakat kendilerini asrî zihniyetle, müstakil bir görüşle mücehhez sanan birtakım kimselerin teceddüd namına yaptıkları fikir hareketlerini, İslâm'ın mahiyetine münâfî gördüğü halde alkışlayamazdı. Maahaza bunlara karşı da bir düşman kesilmiş değildi. Belki bunların fikirlerindeki dalâlete acınır dururdu (…) Velhasıl Hamdi Efendi merhum mütevekkil, müteverri', metin seciyeli, kanaatinde musır bir zat idi. Derin düşüncelerden, tetkiklerden zevk alırdı. (…) Kendisine mütefekkir, müteceddid dedirtmek için sunî, gayri samimi hareketlerde bulunanlardan hoşlanmazdı. İslâm milleti için her veçhile saadetli neticeler verecek esbâbı araştırırdı. Müslümanları İslâmiyetin ulvî mahiyetinden bihakkın haberdar etmeye çalışırdı. İslâm'ın hüviyeti, hâziyyeti tamamen mahfuz kalmak şartiyle Müslümanlar arasında bir teceddüdün vücûda gelmesi lüzûmunu pek hakîmâne bir hâlde îzah ve müdafaa ederdi."[1]

Zaman içerisinde Elmalılı ile siyasî yolları ayrılan Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, kendisi hakkında şöyle der: "O vakit arkadaşlarımızdan olup zekâ ve ilmini her vakit takdir ettiğim bugün muhalif fırkada bulunan (...) Antalya Mebusu Hamdi Efendi'ye..."[2] "Muhalifler arasında Antalya Mebusu Hamdi Efendi, Karesi Mebusu Vasfi Efendi gibi adamlar da vardır. Bunlardan vatan zarar görmez itikadındayım."[3]

Yine Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, günlüklerinde 12 Eylül 1913 gününe ait şöyle bir hadise anlatıyor:

> "Selamlıktan sonra Kuruçeşme'de Ahmet Rıza Beyefendi'nin yalısına gittim. Yedi sekiz aydan beri Avrupa'da bulunan Ahmet Rıza Bey dönmüştü. Biraz sohbet ettikten sonra Merkez-i

1 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakatü'l-Müfessirîn)*, 612-614.
2 Ali Suat Ürgüplü, s. 42.
3 Ali Suat Ürgüplü, s. 57.

> Umumi'den Doktor Nâzım ve Eyüp Sabri ve Diyarbekirli Ziya [Gökalp] beyler ile Ahmet Nesimi ve Kemal beyler geldiler. Eski Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi de oradaydı. Bana hücuma başladılar. Medresetü'l-Vâizîn'e Küçük Hamdi Efendi'yi muallim tayin ettiğimi bahane ederek, "Medreseyi kapatmalıdır" dediler.
>
> Ben, "Medrese ben Evkaf nazırı iken kapanmaz. Küçük Hamdi Efendi bu memlekette yazmak ve okumak ve yaşamak hakkını haiz gayet muktedir bir zattır" dedim.
>
> Doktor Nâzım "Bize muhaliftir, mürtecidir" dedi.
>
> Ben, "Hayır bize muhalif değildir ve hiçbir fırkaya mensup değildir. Bilhassa bana söz verdi ve 'Ben hiçbir siyasi fırkayla işbirliği yapmak fikrinde değilim. Eğer bir fırkayla işbirliği yapacak olursam sizinle çalışırım" dedi."[1]

Bu anekdot, Elmalılı'yı iyi tanıyan munsif bir zatın hüsn-i şehadetini ortaya koymasının yanısıra, Sultan Abdülhamid'in tahttan indirilişini takip eden yıllarda, İttihat ve Terakki erkânının bir vakitler kendileriyle iş birliği yapmış olsa bile zamanla fikir ayrılığı içine düştükleri zevata karşı nasıl katı bir tutum benimsediğini misallendirmesi bakımından da önemlidir.

Antalya mebusu seçildiği sıralarda Meclis'te takdim merasimi yapılırken kendisi hakkında "İlmiye sınıfının nâsiye-i pâki, medâr-ı iftihârıdır" denildiği nakledilen[2] Elmalılı Hamdi Efendi, sayılan bütün bu meziyetlerinden başka, mecliste devrin en kudretli şahsiyetlerinin önünde doğru bildiğini açıkça dile getirmekten çekinmediğini, hem ilminin hem siyâsî mesuliyetinin gereğini büyük bir cesaretle yerine getirebildiğini de ispat etmiştir. 1911 yılında vukû bulan Lütfi Fikri Bey hâdisesi vesilesiyle kanuna aykırı emirlere uyulmayacağını cesaretle savunması bu hükme misal teşkil etmektedir. Hükûmeti eleştiren yazılar yayımlaması sebebiyle gazeteleri kapatılan ve bir başmakalesinde, sâbık

---

1 Ali Suat Ürgüplü, s. 343.

2 Abdülkadir Altunsu, *Osmanlı Şeyhülislamları*, s. 223; İsmet Ersöz, *Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili*, s. 8.

padişahı halʿ eden Hareket Ordusu Başkumandanı Mahmud Şevket Paşa'yı hedef alan Lütfi Fikri Bey, tevkif edilmek üzere Dîvân-ı Harb'e davet edilmesi üzerine meclise gelip durumu oradaki mebuslara anlatmış, mebuslar şiddetli bir tepki göstererek Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'nın cevaplandırmasını istedikleri bir istîzah takriri vermişler, bu takriri 43 mebus imzalamıştır. Mecliste sözkonusu istîzahın görüşüldüğü 26 Teşrînievvel 1327 (8 Kasım 1911) Çarşamba günkü hareketli oturumda Elmalılı Hamdi Efendi de söz alarak uzun bir konuşma yapmış ve devlet nâmına çıkarılan emir ve yasakların kanuna aykırı olması durumunu değerlendirmiştir. Sadrazam Sait Paşa ile Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa'ya cephe alarak, muhakeme etmeksizin gazete kapatmanın Dîvân-ı Harb'e değil, Hükûmet-i Askeriye'ye ait bir yetki olduğunu, Dîvân-ı Harb'in ancak Hükûmet-i Askeriye'nin verdiği yetki dahilinde muhakeme ederek gazete kapatabileceğini, bu itibarla Lütfi Fikri Bey'in gazetesi hakkında verilen kapatma kararının kanuna muhalif bir emir olduğunu ileri sürmüştür. Elmalılı'nın asıl endişesi bir gazetenin kapanmasından ziyade, kanuna aykırı emirlerin, daha çok taze olan Meşrutiyet ve Kanun-ı Esâsî için ciddi bir tehlike oluşturması, memlekette henüz yerleşmemiş olan hukuk devleti anlayışının işin başında ihlâl edilip anayasanın fiilen tekrar rafa kaldırılmasıdır.

Bu konuşması esnasında, 33 yıl kudretle hüküm süren sultanı tahttan indiren Hareket Ordusu Başkumandanı ve Harbiye Nâzırı Mahmud Şevket Paşa için mecliste "'prensibi yok, kuvvet nerede ise kuvvete tâbi olur, kuvvetin nâzırı, itimada şâyan bir zat değil, sözleri midemi bulandırdı" diyebilmiş, Sadrazama hitaben de yaptığının kanunsuz olduğunu dile getirmek suretiyle, mesuliyetinin gereğini yerine getirmiştir.[1] Meclisteki tartışmaları değerlendirip kendi kanaatini müdellel biçimde ortaya koymak üzere 18 Kasım tarihinde "İnneme't-Tâʿatu fi'l-Maʿrûf" başlıklı bir makale neşretmiştir.[2]

1 Bu hadise hakkında daha geniş bilgi ve Elmalılı'nın konuşması için bk. Asım Cüneyd Köksal, *Elmalılı M. Hamdi Yazır* (İlke yay., 2017), s. 35-47.

2 Elmalılı, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 119-123.

Devrin iki büyük hattatı olan Sâmi ve Filibeli Bakkal Hacı Ârif Efendilerden icazet alan Elmalılı, hat sanatında oldukça mâhirdi. Kendisiyle aynı hocalardan yazı meşk eden hezarfen, yalnız hattat değil, aynı zamanda hat sanatı eksperi[1] Necmeddin Okyay şöyle söylemiştir: "Hamdi Efendi, daha ziyade ilim ile iştigal etmekle beraber ekseri vaktini yazıya hasretseydi dünyada kimsenin [hiçbir hattatın] nâmı kalmazdı." İlmî çalışmaları sebebiyle şiire çok vakit ayıramamış olsa da, divan edebiyatına vâkıf bir şiir okuyucusu olmasının yanında iyi bir şâir de olduğunu günümüze ulaşan şiirleri göstermektedir.

ESERLERİ

Basılmış Eserleri:

1. ***Ahkâm-ı Evkaf*** (Ders notları, 2 kısım, 1911).

2. ***İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkâf*** (Mülkiye Mektebi'nde verdiği ders notları, 1914).

Elmalılı, Mekteb-i Mülkiye'de haftada bir saat ahkâm-ı evkaf dersleri okutmuştur (kendi terceme-i hâlinde, on iki forması matbu olan bu eserin Mekteb-i Kuzât ve Mekteb-i Mülkiye'de tedris edildiğini söylemektedir). Kendi ifadesiyle ders okutma sırasında, fıkhın vakıflarla ilgili bölümlerinden çıkardığı notlara biraz "mesâil-i kanuniye", biraz da şahsî mütalaalarını ilave etmek suretiyle her öğretim yılı için ayrı bir kitap hazırlamıştır. Elmalılı'nın vakıflar hukukuna dair bu eserleri, aynı konuda yazılmış olan eserler arasında meseleyi yalnız hukukî boyutuyla değil, çok daha geniş bir toplum felsefesi perspektifinden ele alması cihetinden temayüz etmektedir. İslâm'ın temel prensipleri ışığında insanın toplumsallığının temellerini ve İslâm'da medeniyetin felsefî esaslarını ortaya koyan Elmalılı, bu eserlerde ayrıca sosyal yardımlaşma esasları bakımından İslâm ve Batı medeniyetlerini mukayese etmekte, döneminde vakıfların işlevine dair dile getirilen eleştirilere cevap vermekte, Sosyal Darwinizmi, Rousseau'nun toplumsal

---

1 Necmeddin Okyay yalnız bir hattat değil, bir hat sanatı eksperi imiş: "Necmeddin Hoca'nın imzasız Osmanlı hat eserlerinin ekserisinin kime ait olduğunu, hatta yazılış senesini, müşahede ve müktesebatıyla tesbit edebilmesi büyük bir hayranlık uyandırırdı ve bu vechesiyle âdeta bir 'sanat velîsi' hüviyeti taşırdı." (Uğur Derman, *Ömrümün Bereketi 1*, s. 364.

sözleşme anlayışını, Malthus'un dünya nüfusu hakkındaki teorisini eleştirmektedir. Bu iki kitap bir değerlendirme ile birlikte tıpkıbasım ve sadeleştirme olarak Nazif Öztürk tarafından yayımlanmıştır: *Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar* (Ankara, 1995). Metinlerin hem sadeleştirilmesi hem de ayrı ayrı değil de birbirleriyle tedahül ettirilerek neşredilmesi sebebiyle bu neşirde birtakım sorunlar bulunmaktadır.

İki ayrı ders notu hâlindeki *Ahkâm-ı Evkaf* ile *İrşâdü'l-Ahlâf fî Ahkâmi'l-Evkaf*, orijinal metinlerine sadık kalınarak neşredilmiştir: *Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: Ahkâm-ı Evkaf* (haz. Hamdi Çilingir, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021).

3. Makaleleri (*Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*)

Elmalılı Hamdi Yazır, 1908-1925 yılları arasında *Beyânülhak*, *Sebîlürreşâd*, *Cerîde-i İlmiye*, *Te'sîsât*, *İkdam* ve *Tasvîr-i Efkâr* gibi çeşitli yayın organlarında çok sayıda makale neşretmiştir. 2. Meşrutiyet'in hemen akabinde, 1908 yılında yayımlanmaya başlayan ve *Hak Dini Kur'an Dili*'nin yazıldığı yıllara kadar uzun bir zaman dilimine yayılan bu makaleler arasında, dönemin siyasî havasını yansıttığı kadar bu havayı İslâmî esaslar lehine etkilemeye çalışan yazıların yanısıra; Ramazan hilâlinin ispatı, donanmaya yardımın zekat yerine geçip geçmeyeceği, *Mecelle*'ye yöneltilen tenkitlere cevaplar gibi fıkhî meseleler, bir bütün olarak İslâm dinini tanıtan ve modern eleştirilere karşı onu savunan yazılar, felsefî denemeler, Doğu ve Batı'dan çevrilen parçalar da yer almaktadır. İlk yazıları bir yandan "devr-i sâbık"ın sona ermesinden duyduğu büyük coşkuyu aksettirirken, bir yandan da yeni devrin tutması gereken istikāmeti tayinde şer'î ve fikrî noktalardan katkıda bulunmayı kendisi için bir vazife bilir.

Elmalılı'nın makalelerinin bir bölümü tek bir yazıdan ibaret iken, diğer kısmı yazı dizisi şeklinde müteaddit makalelerden oluşmaktadır. Bu dizilerin bir kısmı bilemediğimiz sebeplerden dolayı yarım kalmıştır: "31 Mart", "Mecelle-i Ahkâm-i Adliyyemize Revâ Görülen Muâhezeyi Müdâfaa", (Fransızca'dan tercüme ettiği) "İslâmiyetle Medeniyet-i Cedîde

Birleşebilir mi" makale dizileri yarım kalmıştır. 12 yazılık "Hazret-i Muhammed Aleyhisselâm'ın Dini İslâm", 10 yazılık "İlhad Ne Büyük Cehalettir!" ve 6 yazılık "Müslümanlık Mâniʿ-i Terakkî Değil, Zâmin-i Terakkîdir" dizileri ise hacim ve fikir yoğunluğu bakımından dikkat çeken makale serileridir.

Bu makalelerin tamamıyla birlikte, *Metâlib ve Mezâhib* isimli tercümesinin başına eklediği Dibâce, bir de Ahmed Hamdi Akseki'ye yazdığı seferîlik meselesine dair mektup bir arada şu eserde neşredilmiştir: Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*, haz. Asım Cüneyd Köksal&Murat Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2011.

4. *Tahlîlî Tarih-i Felsefe: Metâlib ve Mezâhib - Mâbaʿde't-tabîʿa ve Felsefe-i İlâhiye* (1926)

Fransız felsefe tarihçileri Paul Janet ve Gabriel Séailles'ın beraber hazırladıkları *Histoire de la philosophie* isimli felsefe tarihinin ilahiyat ve metafizik kısımlarının tercümesidir. Elmalılı çevirisinin başına 40 sayfalık bir Dibâce eklemiş ve tercüme ettiği kısımlara birçok notlar ilave ederek çeşitli fikir ve filozoflar hakkındaki mülahazalarını ortaya koymuştur. Dibâce'de bu eseri tercüme etmesi için felsefe tarihi hocalarından birçoklarına rica ettiği hâlde kimsenin vaadini yerine getirmemesi sebebiyle bu işe kendisinin giriştiğini söyler. Ayrıca bu eseri, medreselerin kapanmasıyla bütün vazifelerinden mahrum kaldığı ve geçim sıkıntısı çektiği bir zamanda Allah rızası için kaleme aldığını da ifade eder:

> "Tarih-i felsefe müderrislerinden bir hayli zevata bunun tercümesini tavsiye ve rica ettiğim ve vaadler aldığım halde kimse bu vaadini incâz etmedi. Vaktâ ki şu bir-iki sene zarfında bilcümle iştigâlât-ı resmiyemden vâreste ve bütün derslerimden fâriğ ve mahrum bir surette uzlet-nişîn kaldım, bu sırada bu kitabın felsefe-i ilâhiye kısmından bed' ile aşağıdan yukarı tercümesine mübaşeret ettim. Evvelâ bunu, saniyen mâbaʿde't-tabîʿa kısmını itmâma muvaffak oldum. Bu iki kısım bizim en büyük ihtiyâcât-ı felsefiyemizi istîʿâb ettiği için, aksâm-ı sâiresini

> beklemeden mevkiʿ-i intişara konulmasını ve klasik kitapların, yani kütüb-i münakkaha-i müdevvenenin lisanımıza tercüme ve naklinden pek ziyade bahsedilen şu zamanda bunun bir nevʿi başlangıç oluvermesini temenni etmekten gönlümü alamadım. Senelerden beri devam eden mesâʿî-i ilmiyesi taʿtîl edilmiş ve o mesâʿînin mükteseb bir ücret-i vataniyesi demek olan kefâf-ı maʿîşeti tevkif olunmuş ve bu cihetle hayât-ı husûsiyesi ye's-âver bir hâle gelmiş bulunan bir ferdin bu iştigâli bir küstahlık ve bu temennisi bir hayâl sayılmak lâzım gelirse de, ibtilâ-yı ilmînin böyle bir tecellîsini mazur görmemek ve icrâ-yı vazifede rızâ-yı Hak'tan başka gaye gözetmeyen bir kalb-i muzdaribe Hazret-i Müsebbibü'l-esbâb'ın inâyet-i mutlakasından katʿ-ı ümîd ettirmek de doğru değildir."[1]

Osmanlıların Batı kültürünü edindikleri en önemli entelektüel merkez olan Fransa'da 19. yüzyılda kabaca iki felsefî temayül bulunduğu söylenebilir: Materyalist/pozitivist yaklaşım ile idealist (ve spiritüalist) yaklaşım. Paul Janet bunlardan ikincisine mensup olup eklektisizmin kurucusu kabul edilen Victor Cousin'in takipçisidir. Ali Utku, Elmalılı Hamdi Efendi ile Babanzâde Ahmed Naîm Bey'in, felsefî eser tercüme etmek için Paul Janet gibi müellifleri tercih etmelerinin sebebine şöyle işaret ediyor: "...muhafazakâr, İslâmcı entelektüellerin geleneksel İslâm-Osmanlı dünya görüşü ile çatışan pozitivist, materyalist cereyana mukabil Cousin'le başlayıp Paul Janet ve Élie Rabier gibi isimlerle devam eden eklektik spiritüalizm geleneğine bilinçli ve sistemli temayülleri makul ve mantıklı görünmektedir."[2]

Darülfünun Edebiyat Fakültesi'nde felsefe müderrisi olan Mehmed Emin Erişirgil, Fakülte mecmuasının 1923/1339'de çıkan Ağustos/Teşrîn-i Evvel sayısında *Metâlib ve Mezâhib* ile Mustafa Şekib Bey'in bir tercümesi hakkında "İki Eser-i Felsefî Münasebetiyle" isimli bir makale

---

1 *Metâlib ve Mezâhib*, s. 10-11.

2 Ali Utku, "Türkiye'de Modern Felsefenin Kurucu Aktörlerinden Biri Olarak Babanzâde Ahmed Naim: Tercihler ve Temayüller", *Babanzâde Ahmet Naim: Hayatı-Eserleri-Fikirleri*, haz. M. Cüneyt Kaya&İsmail Kara, İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2018 içinde, s. 118.

yayımlamış, bu iki eser hakkında "Meşrutiyetten beri münteşir en kıymetli iki eserdir" hükmünü vermiştir. Eserin Dibâce'si hakkında ise şu satırları kaydetmektedir:

> "Kitaptan çok Dibâce kıymetlidir. Bu Dibâce ayrı intişar etse yine kıymetinden kaybetmezdi. Çünkü baştan başa okuyunca felsefî mesâili kavrayan bir zekânın tesiri altında bulunduğunuzu hemen farkediyorsunuz. Vâkıâ içindeki bazı fikirlere iltihak edemiyorum. Ancak mesâil-i felsefiye üzerine yazılmış bir eserin [kıymeti] parça parça fikirlerin sıhhatinde değil, kavrayış ve görüşündeki vüsʿat ve ihâtadadır. Bu mukaddime ise her cihetten bize muharririn felsefî mesâili anlayıştaki ihâtasını gösteriyor. (...) Bu mukaddime felsefî bir kudreti haiz bir kalemin eseridir."[1]

Eser, sadeleştirilmiş olarak 1978'de basılmıştır. 2019 yılında aslına sadık kalınarak ve Fransızca orijinaliyle mukayese edilmek suretiyle neşredilmiştir (haz. Asım Cüneyd Köksal, İnsan Yayınları).

5. Tamamlanmamış İslâm Hukuku Kamusu

Elmalılı tefsirine başlamadan önce, Prens Abbas Halim Paşa'nın (ö. 1934) teşvikiyle kapsamlı bir fıkıh ıstılahları kamusu yazmaya başlamıştı. Tefsir yazımına başlamasıyla birlikte bu eseri yarım kalmıştır. Alfabetik sırayla hazırlanmış 341 sayfalık eserde toplam 4378 madde bulunmakta, bunların 1578 maddesinin yalnız isimleri kaydedilmiş olup karşılarında herhangi bir açıklama yer almamaktadır. "Diğer bir ifade ile İslam Hukuk Kamusu'nun 1/3'inden biraz fazlası hakkında Elmalılı madde ismini tespitin ötesinde bir şey yapma imkânı bulamamış, 95 maddenin ise nereden alınacağı notunu düşmekle yetinmiştir."[2] Bu yarım eser, çalışmanın elyazmaları esas alınmak ve eksik kalan maddeler Sıtkı Gülle tarafından tamamlanmak suretiyle (fakat ne yazık ki hangi

---

1 Erişirgil'den nakleden: Süleyman Hayri Bolay, "Bir Filozof Müfessir M. Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara, 1993) içinde, s. 136.

2 Abdullah Çolak, "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", *Elmalılı M. Hamdi Yazır Sempozyumu* (Antalya 2012) içinde, s. 207.

maddelerin Elmalılı'ya, hangilerinin hazırlayana ait olduğu belirtilmeksizin ve Elmalılı'nın yazdığı maddeler de genişletilmek suretiyle) hazırlanmış ve 1997 yılında beş cilt olarak basılmıştır (*Alfabetik İslâm Hukuku ve Fıkıh Istılahları Kamusu*, İstanbul: Eser Neşriyat, 1997). Bu hâliyle eser ilmî çalışmalarda kullanılabilecek bir evsafta değildir. Zikri geçen 341 sayfalık metinde (ki Gülle'nin de dikkate aldığı yalnız budur) maddeler kısa kısa tanımlanmıştır, ancak Necmi Atik'in konuyla ilgili bir makalesinde, Elmalılı'nın Kamus için tespit etmiş olduğu 4378 maddeden 58 tanesini geniş biçimde telif edebildiği anlaşılmaktadır. Meselâ "âhire" terimi, *Kamus*'un bilinen elyazmasında "dâr-ı âhire, hayât-ı âhire, dünya mukabili" şeklinde kısaca açıklanırken[1], Atik "âhiret" maddesinin ayrı bir defterde 31 sayfa olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde "abdest" maddesi 150 sayfadır.[2] Atik'in terekeden tespit ettiği geniş hacimli maddeler şunlardır: Abdest, Âsim, Âcil, Âhiret, Âdâb, Âdem, Âdemî, Âfâkî, Afyon, Akçe, Âl, Âmme, Âyet, Âyise, Eimme, Eb, Ebeveyn, İbâ, İbâte, İbâha, İbâha-i Asliyye ve Akliyye, İbâhî ve İbâhiye, İbâk, İbâne, İbtidâ, İbtidâî, İbtilâ, Ebhur, Ebed, İbdâ, İbrâ, İbrah, İbtâl, İbdâ', İbn-i Sebîl, Ebeviyyât, İttihad, İttisal, İttifak, İttikā, İttihab, İttiham, İtyân, İsbât, İshân, İsm, İsmâr, İcâbet, İcâre.[3] Atik makalesinde sözkonusu çalışmanın "Âdem" maddesini neşretmiştir (s. 72-89. Bu maddenin muhtevasının müellif tarafından Tefsir'de kısmen kullanıldığı görülüyor). Makalenin sonunda örneklerini sunduğu (Âdem, Âdâb, Eb, İbrâ, İcâre maddelerine ait) sayfalar da dikkate alınınca, Elmalılı'nın 341 sayfalık yazma metninin, *Kamus*'un yalnızca maddelerinin kısa tanımlarını içeren bir fihristi mesabesinde olduğu, bu listeden küçük bir kısmını ise geniş biçimde yazabildiği anlaşılmaktadır. Hem madde başlıklarının hem de geniş biçimde telif ettiği maddelerin ilmî bir şekilde neşredilmesi gerekmektedir.

---

1 *Hukuk-ı İslâmiye Kamusu*, s. 1.

2 Abdullah Çolak'ın işaret ettiği 118 sayfalık abdest risalesinin, Kamus'un "abdest" maddesi olduğu anlaşılmaktadır: "Bu çalışmada abdestin tarihçesinden farzlarına, sünnetlerinden âdabına kadar bütün hususlar müdellel olarak ve mezhepler arası mukayese yapılarak anlatılmaktadır"; Çolak, "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", s. 208.

3 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın *İslam Hukuku Kâmûsu* ve Âdem Maddesinin Tahlili", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi,* sayı 8, Aralık 2017, s. 69-70.

6. Kanun-ı Esâsî'nin 1909 Tâdiline Dair Rapor & Mehâkim-i Şerʿiyye ve Hükkâm-ı Şerʿ Kanunu Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası (*Osmanlı Anayasasına Dair*)

Elmalılı M. Hamdi Yazır 1909 yılında Meclis-i Mebusan'ın Kanun-ı Esâsî'yi tâdil etmek için teşkil ettiği komisyon tarafından kendisine tevdî edilen vazife ile, bu tâdîlatın gerekçelerini anlattığı bir rapor kaleme almıştır. Şerʿî mahkemeler ve hâkimlerle ilgili kanunun gerekçelerini de 1912 yılında ayrı bir rapor hâlinde yazmıştır.[1] İbnülemin Mahmud Kemal İnal, bizzat kendisinden dinleyerek yazdığı Elmalılı biyografisinde, Hamdi Efendi'nin mebusluğu sırasında kaleme aldığı iki metne dikkat çekmektedir: "Muʿaddel Kanun-ı Esâsî ile Mehâkim-i Şerʿiyye Kanunu esbâb-ı mûcibe mazbataları da onun eser-i kalemidir."[2] Bununla birlikte bu iki raporun Elmalılı'ya ait olduğuna literatürde dikkat çekilmemiş, bunlar onun eserleri arasında zikredilmemiş, üzerlerinde çalışma yapılmamıştır.

Kanun-ı Esâsî tâdil raporunun kabaca üç bölümden oluştuğu söylenebilir. Birinci bölüm, fıkhın siyâset-i şerʿiyye geleneğini devam ettiren, devrin güncel hukukî ve siyasî problemleriyle de ilgili olduğunu ihsas etmekle birlikte fıkıh ve siyaset ilişkisine, İslâm toplumunda hukukun doğasına ve kanun yapmanın gerekliliğine dair teorik, hukukî ve siyasî tefekkür ürünü özgün bir denemedir. "Kanun-ı Esâsî'nin Lüzûm-i Taʿdîli" başlığıyla başlayan ikinci bölümde, birinci bölümde ifade edilen ilkelerle de irtibatlı olarak böyle bir tâdile niçin ihtiyaç duyulduğu izah

---

1 Kanun-ı Esâsî tâdili esbâb-ı mûcibe mazbatası: *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, Cilt: 3 (28 Mart 1325 tarihli elli beşinci inʿikattan 14 Mayıs 1325 tarihli seksen birinci inʿikâda kadar) Ankara, TBMM Basımevi, 1982. 30 Nisan 1325 Pazartesi günkü oturumun zabıtlarından sonra, sayfa 200'den itibaren ayrı bir sayfa numaralandırma sistemiyle, 1-33 sayfa numaraları arasında bu metin yer almaktadır. İlgili metin, bu kaynaktan alınmak suretiyle İhsan Güneş'in *Türk Parlamento Tarihi (Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet,* 1. cilt, s. 413-454) isimli kitabında da yer almıştır.
Mehâkim-i Şerʿiyye Kanunu esbâb-ı mûcibe lâyihası: *Meclis-i Mebusan: Levayih ve Tekalif-i Kanuniyye ve Encümen Mazbataları,* Devre 1, İçtima senesi 2, sene: 1325-1326, s. 302-314; Ankara, TBMM Basımevi, 1992.

2 İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, s. 109 (MEB, İstanbul, 1970).

edilmekte, bunu takip eden son bölümde ise tâdil edilen maddeler tek tek ele alınarak tâdil gerekçeleri ortaya konulmaktadır.

1912 tarihli şer'î mahkemeler kanunuyla ilgili metni (Mehâkim-i Şerʿiyye ve Hükkâm-ı Şerʿ Kanunu ve Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası) ise iki ana bölüme ayırmak mümkündür. Birinci bölüm hak ve adalet kavramlarını merkeze alan, hakkın itibarî değil gerçek varlığa sahip bir mevcudiyet olduğuna vurgu yapan, her türlü hükûmetin bu değişmez hakikata tâbi olması gerektiğini ve bütün hükûmetlerin temel vazifesinin hakları sahiplerine ulaştırmak (ihkāk-ı hukūk) ile adaleti uygulamak (icrâ-yı adl) olduğu anafikrini işleyen bir hukuk tefekkürü denemesi yaparak başlamakta, İslâm ve Osmanlı adliye teşkilâtı tarihine dair özgün ve kıymetli değerlendirmelerle devam etmektedir. Yargı (kazâ) yetkisinin diğer devlet yetkileriyle ilişkisine ve kazânın şeriatın genel sistemi ile İslâm devletleri tarihi içindeki mevkiine, Osmanlı adliye sisteminin hicrî 1000 tarihlerine kadar sağlam bir şekilde devam edip sonra tedrîcen bozulduğuna, zaafa uğrayan şer'î kazânın yetersiz hâle gelmesi sebebiyle Tanzimat döneminde yargı ikiliğine gidildiğine ve bu ikiliğin yol açtığı problemlere temas eden bu birinci bölüm, ele aldığı saha çerçevesinde kapsamlı çalışmaları hak eden özgün bir telif ürünüdür. Metnin ikinci bölümü ise, Meşrutiyet'in akabinde Meşihat Dairesi tarafından hazırlanmış olan Mehâkim-i Şerʿiye ve Hükkâm-ı Şerʿ Kanunu lâyihası metni üzerinde, Meclis-i Mebusan tarafından oluşturulan komisyonca gerçekleştirilen ilâve ve tâdil çalışmalarını içermekte olup, hukuk tarihimiz açısından önemli bir belgedir.

Bu iki metin, Elmalılı'nın fıkıh ve siyaset düşüncesine dair geniş bir giriş ve Elmalılı'nın yazılarının bağlamını aydınlatan bazı metinlerin ilavesiyle yayımlanmıştır (*Osmanlı Anayasasına Dair*, haz. Asım Cüneyd Köksal, Klasik Yayınları, 2018).

Hak Dini Kur'an Dili - Yeni Mealli Türkçe Tefsir

Aşağıda bu eser ayrıntılı olarak incelenecektir.

Basılmamış Eserleri:

1) Elmalılı, talebeliği esnasında (hepsi Arapça olmak üzere)

a. Beyan ilminden istiare bahsine dair bir metnin (*İsti'âre-i Cedîde*) şerhi üzerine hâşiye (metin ile şerh, Elmalılı'nın dedesi Muhammed Efendi'ye aittir),

b. Molla Hüsrev'in *Mir'ât* isimli fıkıh usûlü eserine Tarsûsî'nin yazdığı hâşiye üzerine nâtamam bir hâşiye,

c. Mantıktan Kutbeddin Râzî'nin *Şemsiyye* şerhinin *Tasavvurât* kısmına Seyyid Şerif Cürcânî'nin kaleme aldığı hâşiye ile kelâmdan Hayâlî (*Şerhu'l-Akāid* hâşiyesi) üzerine Siyalkûtî hâşiyeleri üzerine tâlikler kaleme almıştır.[1]

2) Usûl-i Fıkh'a dâir bir eseri.

Elmalılı'nın fıkıh usûlüne dair basılmamış bir eseri bulunduğu öteden beri dile getirilmektedir. Elmalılı (tefsirini kaleme aldığı yıllarda yazmış olduğu) kendi terceme-i hâlinde böyle bir eserden bahsetmiyor. 1991 yılında Elmalılı terekesinin bir bölümünü inceleyen Nazif Öztürk, tereke içerisinde Hamdi Efendi'nin Mekteb-i Kuzât'ta okuttuğu usûl-i fıkha ait ders notlarını gördüğünü söylemektedir.[2] 2009 yılında terekeyi inceleyen Abdullah Çolak ise böyle bir eserin izine rastlayamadığı gibi, ailesinin de bundan haberdar olmadığını ifade etmektedir.[3] Bu eserin, yukarıda zikredilen *Mir'ât* haşiyesi veya bir tercüme niteliğinde olması muhtemeldir.

3) *Mantık-ı İstintâcî ve İstikrâî*

İngiliz filozoflarından Alexandre Bain'in bu isimdeki kitabı Gabriel

1 Elmalılı müellefâtı arasındaki bu eserlerin ismi yalnızca Elmalılı'nın kendi iki sayfalık terceme-i hâlinde yer almaktadır; bk. Necmi Atik, *Hattat Muhammed Hamdi Yazır*, (Antalya, 2013), s. 11.

2 Öztürk, "Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Metrûkâtı Hakkında Ön Rapor", Elmalılı *Muhammed Hamdi* Yazır *sempozyumu: 4-6 Eylül 1991*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993, s. 337.

3 Çolak, "Hak Dini Kur'an Dili Bağlamında Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", *Bir Kur'an* mütefekkiri *Elmalılı M. Hamdi Yazır,* Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2017, s. 279.

Compayré tarafından 1875'de Fransızca'ya çevrilmiş, Hamdi Efendi de bunu Türkçe'ye çevirerek Süleymâniye Medresesi'nde okutmuştur. Bir nüshasının mevcut olduğu bilinen bu eser henüz neşredilmemiştir.

4) Bir kısmı eksik olan bir dîvan.

5) *Hüccetullâhi'l-Bâliğa Tercümesi*.

Tefsiri tamamladıktan sonra yine Diyanet İşleri Başkanlığı nâmına, Şah Veliyyullah Dihlevî'ye ait bu meşhur eseri tercümeye başlamışsa da, bu çalışmasında fazla ilerleyemeden vefat etmiştir.

6) *Kur'an Meali*

Elmalılı Hamdi Efendi'nin, tefsirini tamamladıktan sonra, Tefsir'deki mealden kısmen farklı olarak bir meal daha kaleme aldığı ve fakat devrindeki birtakım tartışmalar sebebiyle bu çalışmasını ortaya çıkarmadığı anlaşılmaktadır. Söz konusu "meal çalışması 36x23 cm ebatlarında, 566 sayfa çizgisiz nohudî renkli kağıtlara kendi el yazısı ile rik'a ve nesih hüsn-i hat formlarında yazılmıştır. Söz konusu evrakların cilt ve kapağı olmadığı gibi, dikişleri de yoktur. Elmalılı'nın meal sayfalarına numara verirken 390-399 ve 452-455 numaralı sayfalar arasını sehven atladığı görülmektedir. Meal tam olup, herhangi eksik bir kısım bulunmamaktadır."[1] Atik'in incelediği ve neşre hazırladığını ifade ettiği bu eser, yayımlanan otuzuncu cüz dikkate alındığında, Elmalılı'nın cezalet anlayışı ile de uyumlu olarak, ilâhî nazmın Türkçe'deki ifadesini daha âhenkli kılma yönünde bir gayretin ürünü olarak görülmelidir.

Abdullah Çolak, müellifin teşkîlât-ı mehâkim ve hukuk usulü muhakemeleri hakkında 97 sayfalık, devletler hususi hukuku hakkında ise 156 sayfalık iki çalışmasından bahsetmektedir.[2] Necmi Atik de tereke üzerinde yaptığı çalışmalarda Elmalılı'nın, dedesi Muhammed b. Abdullah'ın Hamd Risâlesi'ne (*Tuhfetü'l-Hamdiyye*) yazdığı şerh, *Mesnevî*'nin baş tarafının tercümesi, ictimâî iktisad, *Fetâvâ-yı Hindiyye*'nin "dâvâ"

---

1 Necmi Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yazdığı İkinci Meâl", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, no. 13, Haziran 2020, s. 202.

2 "Bir Hukukçu Olarak Elmalılı M. Hamdi Yazır", s. 208.

bölümünün tercümesinden başka felsefî, kelâmî ve fıkhî konularda bazı çalışmaları olduğunu ifade etmektedir.[1]

2. HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Meclis'in Kararı

Yeni Cumhuriyet idaresi, medreselerin lağvedilip mekteplerde de Arapça tedrisata son verildikten sonra, temel İslâmî kültürün millete kendi diliyle öğretilmesi gerektiği düşüncesinden hareketle ve liyakatsiz eller tarafından kaleme alınan Türkçe Kur'an meallerinin kamuoyunda meydana getirdiği tartışma ortamının da etkisiyle, TBMM'de bir Kur'an tercümesi ve tefsiri ile *Sahîh-i Buhârî* muhtasarı *Tecrîd-i Sarîh* tercümesi hazırlatılmasına karar vermiş, bu işler için Diyanet İşleri Riyaseti'ne bir tahsisat ayrılmıştı.

Hamdi Efendi, tefsirinin mukaddimesinde bu hususlara şöyle değinir:

> "Kur'ân'ı anlamayan da tercemesine dolanır. Bundan dolayı memleketimizde Kur'ân-ı Kerîm tercemesi nâmiyle şöyle böyle bazı neşriyat görüldü, öyle ki içlerinde aslından değil de yabancı tercemanlardan terceme edilenler bulundu. Gerçi bunu yapanların maksadları ne olduğunu Allah bilir. Şu kadar ki zâhire nazaran en büyük sâik, hissedilen bir ihtiyacı vesile edinerek bazı kitapçıların ticaret sevdasına düşmüş olmaları görülüyor. (...) Buna karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Diyanet İşleri Riyaseti'ne bir vazife tahmil edilmişti."[2]

Ulemâdan Eskişehir mebusu Abdullah Azmi Efendi, 21 Şubat 1925 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir önerge sundu. Bu önergede Kur'ân-ı Kerîm'in ve bazı İslâmî eserlerin Türkçe'ye tercüme edilmesi için Diyanet İşleri Riyaseti'ne 20.000 Türk Lirası tahsis edilmesi teklif ediliyordu. Önerge TBMM tarafından itirazsız kabul edildi.

---

1 Atik, *Hattat Muhammed Hamdi Yazır*, s. 19.
2 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 8.

Diyanet İşleri Reisliği projede görevlendireceği isimler hakkında istişareler yapmış, neticede Tercüme'nin Mehmed Âkif Bey, Tefsir'in Elmalılı Hamdi Efendi, *Sahîh-i Buhârî* muhtasarı *Tecrîd-i Sarîh* tercümesinin ise Babanzâde Ahmed Naîm Bey tarafından yapılması hususunda konuyla alâkadar kimselerce bir nevi konsensüs oluşmuştur.

Meâl'i hazırlaması için Mehmed Âkif Bey'in iknâ edilmesi gerekmektedir. Zira bir türlü bu ağır ve mesuliyetli vazifeyi üstlenmeye yanaşmamakta, bu işi yapacak ehliyete sahip olmadığını söylemektedir. Mehmed Âkif Bey'i iknâ etmeye memur edilen Ahmed Hamdi Akseki Diyanet Reisliği nâmına defalarca kendisiyle görüşür fakat netice alamaz. Akseki, araya Mehmed Âkif'in hatırlı dostlarını koyar. Âkif, Eşref Edib'in ısrarlarını da kabul etmez. Eşref Edib Bey diyor ki:

> "Naîm Bey'i çok sever, o ısrar ederse belki kabul eder diye düşündük. Aksekili, Naîm Bey'le de görüştü. O da tercüme için Âkif Bey'i, Tefsîr için de Hamdi Efendi'yi tavsiye etti. Demek ki bu hususta ittifak vardı. Fakat üstad nedense bunu kabul etmiyordu."[1]

Babanzâde Ahmed Naîm Bey'in de tavsiyesiyle, Elmalılı Hamdi Efendi'nin Fatih'teki evinde Mehmed Âkif ve diğer ilgililerin bulunduğu bir toplantı yapılır. Yine Eşref Edib Bey anlatıyor:

> "Aksekili, Naîm Bey'in tavsiyesiyle efâdıl-ı ulemâdan, esbak Evkaf Nâzırı Elmalılı Hamdi Efendi ile de bir istişare yaptı. Hamdi Efendi tefsiri yapacak, tercüme için de Âkif Bey'le görüşecekti. Hamdi Efendi, Âkif Bey'i davet etti. Fatih'teki evinde bu hususta uzun uzadıya görüştüler. Âkif Bey, tercümenin mümkün olmadığında, bunu yapmayacağında ısrar ediyordu. Hamdi Efendi:
>
> "–Hakkıyla tercümenin mümkün olmadığı tabiidir.Ancak bu bir *meâl* olacaktır. Mâdemki bu işi her hâlde bizim yapmamız arzu ediliyor ve bu hususta ısrar olunuyor, artık bunu kabul

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, haz. Fahrettin Gün, İstanbul: Beyan Yayınları, 2011, s. 158.

> zarûrîdir. Ancak biz de mümkün olanı yaparız. Tabii, meâl olmasına onlar da muvafakat ederler. Siz kabul etmezseniz ben de kabul etmem."
>
> Hamdi Efendi'nin bu mütâlaası karşısında üstad düşünmeye başladı. Bu *meâl* kelimesi onu biraz yumuşattı."[1]

Nihayet ısrarlara dayanamayan Mehmed Âkif Ersoy, Elmalılı'nın evindeki toplantıda meâli hazırlamayı kabul eder. Tefsiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Tecrîd-i Sarîh* tercümesini de Babanzâde Ahmed Naîm Bey yazacaktır. Buna göre müstakil bir kitap olarak da düşünülen Mehmed Âkif Bey'in yazacağı meal, Elmalılı'nın yazacağı tefsirin ilgili yerlerine yerleştirilecek, yani Elmalılı âyetlerin mealini vermeden yalnız tefsir yazacaktı. Mezkur vazifelerin bu üç şahsiyete verilmesini sağlama hususunda en büyük gayreti Ahmed Hamdi Akseki göstermişti. Babanzâde'nin vefatından sonra *Tecrîd-i Sarîh* projesini onun kaldığı yerden devam ettiren Kâmil Miras'ın ifadeleriyle "Kur'ân-ı Kerîm'in tefsiri ile *Sahîh-i Buhârî*'nin tercüme ve izâhından ibaret olan iki ana eserin tetkiki, tabʿı, münhasıran üstâdın [Akseki'nin] meşkûr mesâisi ile meydana gelmiştir."[2]

Diyanet İşleri Reisliği ile yapılan mukaveleye göre Kur'an meâli için 6.000, tefsiri için de 6.000 liralık telif ücreti belirlenmiş ve ikisine de 1.000 liralık avans verilmiştir. Yine Eşref Edib Bey anlatıyor:

> "Bu iş için tahsis edilen mebâliğe, düşünülen şerâite gelince, üstad [Mehmed Âkif] bunun lakırdısını bile ettirmedi. Elmalılı Hamdi Efendi de bu hususta üstad ile tamamiyle aynı fikirde idi. Binâenʿaleyh bu ciheti, Aksekili münasib gördüğü şekil ve surette yapacak, resmî muâmelesini hazırlayacak, onları da imzaya çağıracaktı. Aksekili, mukaveleyi aldığı talimat dairesinde kâtib-i adl'de hazırlattı, onlar da imza ettiler. Mukaveleden anlaşıldığına göre, Diyanet Riyaseti, Kur'ân'ın tercüme ve tefsiri için maktûan 12.000 lira tahsis etmişti. Bunun -iki kişiye

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 158-159.

2 Kâmil Miras, "Yeni Diyanet Reisi Profesör Ahmet Hamdi Akseki", *İTA Mecmuası*, II/70, Mayıs 1947, s. 9'dan nakleden: İsmail Kara&Rabia K. Gündoğdu, *Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki - Hayatı Mücadelesi ve Eserleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2019), I, s. 223.

> 1.000'erden - 2.000 lirası avans olarak verilecekti, mütebakisi de yazılıp teslim edildikçe ceste ceste tediye olunacaktı. Mukavele mucibince 1.000 lira Âkif Bey'e, 1.000 lira da Elmalılı Hamdi Efendi'ye avans olarak verildi. Bunun üzerine üstad tercümeye, Hamdi Efendi de tefsire başladılar."[1]

Diyanet İşleri Riyaseti ile Elmalılı Hamdi Efendi ve Mehmed Âkif Bey arasında akdedilmiş olan sözleşmede, tefsirde takip edilecek usuller de beyan edilmişti. Beyoğlu 4. Noteri'nde (noter Midhat Cemal [Kuntay] dır) 26 Ekim 1925 tarihinde imzalanan mukavelenin tam metni şöyledir:

"Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Riyaseti ile dersiâmdan Elmalılı Muhammed Hamdi Efendi ve şâir Mehmed Âkif Bey arasında münʿakid mukavelenâmedir.

Madde 1: Kur'ân-ı Kerîm'in tercemesiyle muhtasar bir surette tefsîrini Mehmed Âkif Bey ile Hamdi Efendi deruhde etmiştir.

Madde 2: Riyâset-i müşârün ileyhâ, Hamdi Efendi ile Mehmed Âkif Bey'den her birine altışar bin lira te'diye edecektir.

Madde 3: İşbu meblağın te'diyesi şu suretle olacaktır: Her birine biner liradan cemʿan iki bin lirası peşin verilecek ve mütebâkī miktar, birinci cüz nihayetinde yüz seksen altışar, diğer cüzlerden beheri nihayetinde yüz altmış altışar lira verilmek suretiyle mukassatan te'diye edilecektir.

Madde 4: Tarz-ı tahrîr şekl-i âtîde olacaktır: Âyet ve[ya] âyât-ı kerîme yazılarak altına meâl-i şerîfi ve bunu müteʿâkib tefsir ve îzah kısmı yazılacaktır.

Madde 5: Tefsir ve îzah kısmında ber vech-i âtî nıkāt nazar-ı dikkate alınacaktır:

1) Âyât-ı kerîme beynindeki münâsebât,

2) Esbâb-ı nüzûl,

---

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 160.

3) Kırâât ki, aşere'yi tecâvüz etmemek şarttır,

4) İktizâsına göre terkîb ve kelimâtın îzâhât-ı lisâniyesi,

5) İtikadca ehl-i sünnet mezhebine ve amelce Hanefî mezhebine riayet olunarak âyâtın mutazammın olduğu ahkâm-ı dîniye, şerʿiye ve hukūkiye, ictimâʿiye ve ahlâkiye, işaret ettiği veya alâkadar bulunduğu mebâhis-i hikemiye ve ilmiyeye müteʿallik îzâhât; bilhassa tevhid ve tezkîr [ü] mevâʿize müteʿallik âyâtın mümkün mertebe bast u îzâhı, alâkadar veyahut münâsebetdâr olduğu bazı târih-i İslâm vukūʿâtı.

6) Frenk müelliflerince yanlış veya tahrif yollu şeyler dermeyan edildiği görülebilen noktalarda tenbîhâtı muhtevî notlar.

7) ʿİnde'l-iktizâ nâsih ve mensûh ve muhassas.

8) Baş tarafa mühim bir mukaddime tahrîriyle bunda hakīkat-i Kur'ân'ın ve Kur'ân'a müteʿallik mesâil-i mühimmenin îzâhı.

Madde 6: Peyderpey tekarrur eden müsveddeler üçer nüsha olarak tebyiz edilerek biri Hamdi Efendi'de, biri Âkif Bey'de, diğeri de Riyâset nâmına Hey'et-i Müşâvere âzasından Aksekili Hamdi Efendi'de bulunacaktır.

Madde 7: Müsveddelerin tebyiz ve ʿinde'l-iktizâ kütüphanelerden bazı eserlerin istinsah edilmesi için mûmâ ileyhimin emrinde ücret-i maktûʿa ile güzel yazılı bir veyahut -îcab ederse- iki zat istihdam olunacak ve bunlara takdir edilecek ücret Riyaset'ten te'diye kılınacaktır.

Madde 8: İlk tabʿı Diyanet İşleri Riyaseti'nin hakkı olup on bin adet olarak güzel bir kâğıda ve nefis bir surette tabʿ edilecek ve fakat yüzde yirmisi müelliflere ait olacak ve tabʿın şeklini müellifler tayin edecektir.

Madde 9: Eser-i mezkûrun esnâ-yı tabʿında formaların tashih ve tabʿına müteʿallik bütün iştigālât Riyâset-i müşârün ileyhâya aittir.

Madde 10: Sahifelerin istrokopisi alınacak ve bilâ-bedel müelliflere verilecektir.

Madde 11: Birinci tabʿından sonra hakk-ı tabʿ yalnız müelliflere ait bulunduğu cihetle müellifler, dilediği mikdarda eser-i mezkûru tabʿ edebileceklerdir.

Madde 12: İşbu mukavelenâme iki nüsha olarak tanzim ve teʿâtî kılındı.

İmzalar: Ahmed Hamdi, Muhammed Hamdi, Mehmed Âkif

Dairede kıraat ve meâli tefhim olunan bu mukavelenâme zîrine mevzûʿ olan imzalar, şahıs ve hüviyeti maʿrûfumuz Şâir Mehmed Âkif ile Elmalılı Muhammed Hamdi ve Diyanet İşleri Riyaseti'ni temsil eden Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin olup, münderecâtını tamamen kabul ve ikrar eyledikten sonra muvâcehemizde vazʿ eylediğini beyan ve tasdik ederiz. Bin Üç Yüz Kırk Bir senesi Teşrînievvel ayının yirmi altıncı günü Aksaray'da Yusufpaşa civarında Kuyu sokakta 1 numarada mukīm akārât-ı vakfiye kontrat memuru Ali Ziyaeddin b. Hüseyin Hüsnü (imza)

Üsküdar'da Ayazma'da Sermet Paşa konağında mukīm Abdülkadir Rıza Bey (imza)

Bu mukavelenâme zîrine mevzûʿ imzalar Şâir Mehmed Âkif Bey ile, Elmalılı Muhammed Hamdi ve Türkiye Diyanet İşleri Riyaseti'ni temsil eden Aksekili Ahmed Hamdi Efendi'nin olduğu isim ve hüviyetleri bâlâda muharrer şahit ve muʿarriflerin ifade ve tasdiklerinden anlaşıldığından, aynen defter-i mahsûsuna kayd u tasdik olundu. Bin Üç Yüz Kırk Bir senesi Teşrînievvel ayının Yirmi Altıncı Pazartesi günü. [26 Ekim 1925]

Aslına mutabıktır.

İmza[1]

Görüldüğü gibi 6. madde müsveddelerin üçer nüsha olarak tebyiz edileceğini, 7. madde ise bu işi gerçekleştirmek için müelliflerin hizmetine bir veya ikişer kâtibin tahsis edileceğini beyan ediyor. Tefsir'in üç

1 Belgenin orijinali: Devlet Arşivleri Başkanlığı 030-010-000-000-26-149-18. Bu mukavelenâme ilk olarak şu makalede neşredilmiştir: Mehmet Ünal, "Bir Mukâvelenâmenin Serencâmı: Mehmed Âkif'in Akîm Kalan Meâli Üzerine", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 44, sayı: 1, Ocak-Mart 2008, s. 16-19.

müsveddesini kaleme almak için belirlenen kâtibin, Elmalılı'nın kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır (ö. 1952) olduğunu, 24 Nisan 1926 tarihli bir belgeden öğreniyoruz. Diyanet İşleri Riyaseti'nden Müessesât-ı Hayriye müdürünün imzasıyla gönderilen yazıda şöyle deniliyor:

> "Dersiâmdan Hamdi Efendi Hazretleri'ne,
>
> Zâtıâlîleriyle Âkif Bey tarafından yazılmakta olan tefsir ve tercüme üç nüsha olarak yazılması ve bunun için ücretli iki kâtip istihdâmı mukavelenâme îcâbından ise de, zâtıâlîleriyle vâkiʿ olan müzakerede şimdilik bir kâtiple iktifâ edilmesi tekarrur etmiş ve tâyin olunan kıtʿada beher forması yirmi sahife itibariyle ve âyât-ı Kur'âniyenin harekeli nesih ve tercüme ve tefsirin rikʿa hattı ile yazılmak ve hâk ve silintiden ârî bulunmak şartıyla yirmi sahifelik bir formanın üç nüshası için beher altmış sahife için maktûʿan yirmi lira ücret mukabilinde bunların nesih ve rikʿada hüsn-i hat ve ihtisâsı mâlum bulunmuş olan dersiâmdan Mahmud Bedreddin Efendi'ye yazdırılması lede'l-istîzân 20 Nisan 1926 tarihinde tensîb-i sâmî-i Riyâsetpenâhîye iktiran eylemiş olmakla arz-ı keyfiyet olunur efendim."[1]

Elmalılı'nın hattat kardeşi Mahmud Bedreddin Yazır da esasen ilmiye mensubudur. İlk tahsilinden sonra Nuruosmaniye Medresesi'ne girmiş, cihan harbi çıkınca üç buçuk sene boyunca askerlik yapmış, döndüğünde tahsilini tamamlayıp ruus imtihanını kazanmış, ağabeyinden İslâmî ilimlere ait eksikliklerini tamamladıktan sonra Medresetü'l-Mütehassısîn Kelâm şubesine kaydolmuş ve 1924'de buradan mezun olmuş, dersiâm pâyesi almıştır.[2] *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nin Şubat 1945 tarihli nüshasında yer alan kardeş Yazır hakkındaki şu satırlar, yukarıdaki belgenin muhtevasını doğruluyor ve Bedreddin Efendi'nin üstlendiği vazifeyi tamamladığını ortaya koyuyor:

> "Küçük Hamdi nâmıyla tanınan merhum biraderi müfessir Hamdi Yazır tarafından yazılıp Diyanet Riyasetince neşredilmiş olan *Hak Dini Kur'an Dili* adlı sekiz ciltlik muazzam Türkçe tefsiri

---

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yazdığı İkinci Meâl", s. 188-189; a.mlf., "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 14 (2020), s. 33-34.

2 Uğur Derman, "Yazır, Mahmut Bedreddin", *DİA*, XLIII, 365-366.

> müsveddelerinden nesih, talik ve rik'a yazılarıyla üç nüsha mezkur riyasete, bir nüsha da tüccardan merhum Hamdi Topbaş'a tebyiz etmiş, yirmi beş bin sayfayı geçen bu işle on iki sene kadar meşgul olmuştur."[1]

Bir süre sonra Mısır'a giden Mehmed Âkif Bey, Kur'an mealinin bir bölümünü (on cüzlük bir bölümünü) Diyanet'e peyderpey gönderdikten sonra[2], çeşitli sebeplerle tercüme işinden vazgeçti ve mukaveleyi feshetti. (Sonraki yıllarda kendi başına meali tamamladıysa da, vasiyeti üzerine bu meal 1961 yılında yakıldı). Bunun üzerine Diyanet yetkilileri Hamdi Efendi'ye tercüme işini de üstlenmesini teklif ettiler. Elmalılı Hamdi Efendi, Kur'ân'ın hak ettiği doğruluk ve güzellikte tercüme edilebileceğine inanmadığını söyleyerek, Kur'ân'ın Türkçe okunması yolunda beliren bir temayülden de endişe duyarak bu görevi kabul etmek istemediyse de, görüşmelerden sonra âyetlerin altına, tefsire geçmeden önce bir meâl ilave edilmesi konusunda anlaşma sağlandı.[3]

Tefsirin Yazım Safahâtı

Elmalılı, tefsirini yazdıkça peyderpey Diyanet İşleri'ni temsilen eski öğrencilerinden Ahmed Hamdi Akseki'ye gönderiyordu: "Hamdi Efendi her cüzün tefsirini ikmal ettikçe tebyîz ettirerek Ankara'ya gönderiyor, Diyanet Riyaseti'ne teslim ediyordu."[4]

Elmalılı'nın torunu Mehmet Hamdi Yazır'ın özel arşivinde yer alan ve Necmi Atik'in çeşitli mecralarda neşrettiği mektuplar, *Hak Dini Kur'an Dili*'nin yazım safahâtına ışık tutacak niteliktedir.

Elmalılı Hamdi Efendi'nin 24 Şubat 1927 tarihinde Ahmed Hamdi Akseki'ye hitaben yazdığı bir mektubundan, tefsirin ilk iki cüzünü

1 *İslâm-Türk Ansiklopedisi*, Şubat 1945, II, sy. 55-56, s. 7.
2 Mehmed Âkif Ersoy mealinin Diyanet'e gönderdiği on cüzlük kısmı yayımlanmıştır: Mehmed Akif Ersoy, *Kur'an Meâli,* haz. Recep Şentürk&Asım Cüneyd Köksal, İstanbul: Mahya Yayıncılık, 2012.
3 Muhtar Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*'nin 2. baskısına Önsöz, s. VIII.
4 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 161.

teslim etmiş ve üçüncüyü de teslim etmek üzere olduğunu anlıyoruz. Bu arada Mehmed Âkif Bey Aʿrâf Sûresi'nin meâlini göndermiştir. Akseki'nin, Elmalılı'nın istediği kaynakları temin etmek için çabaladığını da görüyoruz, Tefsir'de sıkça atıf yaptığı Cessas'ın *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı ile Âlûsî tefsirinin ilk cildini gönderdiği için kendisine teşekkür ediyor (gerçi *Ahkâmü'l-Kur'ân*'ı daha önce başka bir vesileyle temin etmiştir). Elmalılı Bakara Sûresi'nin sonları ile Âl-i İmran'ın baş taraflarının tefsiriyle meşgul olurken, Kur'ân'ın o vakte kadar iman ettiğinden bile daha büyük bir mucize olduğuna bizzat tanık olmuştur. "Azamet-i Kur'an beni eritti" cümlesi bu hissiyatın çarpıcı bir ifadesidir. Diğer taraftan dünyevî ihtiyaçların müellifi nasıl zorladığını da mektuptan anlıyoruz. Dikkat çekici bir başka nokta ise, 1927 yılının ilk aylarından itibaren, eserin tamamlanan kısımlarının bu senenin yaz mevsiminde basımının söz konusu edilmeye başlanmasıdır.

> Taraf-ı ʿâlîlerine
>
> Kardeşim:
>
> Çok selâm eder, gözlerini öperim. Sizi hayli intizarda bıraktım zannederim. Teşrîfinizi müteʿâkib Âlûsî tefsirinin birinci cildiyle *Ahkâm-ı Kur'ân*'dan bir cild göndermiştiniz, aldım. *Ahkâm-ı Kur'ân* bulmuştum, diğeri çok isâbet oldu, teşekkür ederim. Zannediyorum ki çok sürmeden üçüncü cüz'ü takdim edeceğim ve cevap yazacağım. Fakat birçok mâniʿalar karşısında bugüne kadar ikmâl edemedim. İşte şu dakikadadır ki bitirdim ve lehü'l-hamd tebyîze veriyorum. Bu teahhurun iki sebebi oldu; birisi gerek Sûre-i Bakara'nın nihâyetlerinde ve gerek Sûre-i Âl-i İmrân'ın bidâyetlerinde o kadar derin ve o kadar muʿdil ve yüksek hakāik ve maʿârif-i ilâhiye karşısında kaldım ki, imdâd-ı ilâhîye sığınarak geceleri gündüzlere katıp uğraştım. Anlayabildiğim kadar îzah etmekten kendimi alamadım. Bu arada ise tam bir ay hastalıkla ve hastalarla uğraşmaya da mecbur kaldım. Velhâsıl ezildim, yoruldum, âdetâ bîmecâl kaldım. Bir an evvel beş on kuruş almaya ne kadar ihtiyâcım vardı bilseniz. Kış etrafımızı çevirdi, odun kömür duman olup

gitti, bakkal defterleri doldu. Zâten yok olan rengimiz soldukça soldu. Hoca renksizliğini itiraf ediyor diyecek misin bilmem? Fakat ben bununla şeffaflaştım demek istiyorum desem de olabilir. Azamet-i Kur'ân beni eritti. O benim öteden beri iman edegeldiğimden daha büyük bir mucize olduğunu her lahzada isbat ettikçe ediyor. Sûre-i Âli İmrân'ın başı büsbütün ilmî, usûl, kelâm, hikmet, tasavvuf, fünûn-ı tabî'iye, ictimâ'iye ilh. her şey. Dîn-i İslâm'ın isbât-ı hakkiyeti, mes'ele-i İsâ'nın halli, neler neler. Maʿamâfîh bu sûreden itibaren tahşiyevî bir üslup tutacaktım, yapmadım değil lâkin yine biraz taştım, bi-havlillâhi teâlâ bitti. Bundan sonra öyle tahmin ediyorum ki üç dört cüz, bu cüzlerden birisi kadar olmayacaktır. Bu da lüzûmu olmadığından değil, ikmâlini tesrîʿ ihtiyâcındandır. Ve ben öyle zanneyliyorum ki siz onu daha ziyade tensîb edeceksiniz. Öylesine diyorum ki, yazdıklarımı fazla gibi telakkī edenler olacaktır. Biraz daha yazayım, Âkif'in de fikrini alalım da belki bu yaz tabʿına cevaz veririz. Burada okuduğum zevât şâyân-ı takdir buluyorlar. Maʿahâzâ ben ancak Kur'ân'ın hakkını düşünüyorum. Sizin de fikrinizin beyânına muntazırım. Âkif Sûre-i Aʿrâf'ı da gönderdi.

Bu mektubuma leffen bir arzuhâli de takdim ediyorum. Zâtıâlînizi tevkil ettim, oraca taksitlerimi alıp bana göndermenizi ricâ ederim. Birkaç gün sonra ramazan geliyor, sürʿat-i mümkine ile irsâli tam sırasında büyük bir inâyet olacaktır. Birinci ve ikinci cüzlerin taksitlerini burada almış idim. Bu sene üçüncüden başlayacaksınız.

Reis Efendi hazretlerine arz-ı ihtiram ve rüfekā-yı muhteremenize hürmetle selâm eylerim efendim. 21 Şaban 1345 [24 Şubat 1927]
Erenköyü'nde Koz Yatağı'nda Hacı Hüseyin Paşa Köşkü'nde münzevî
Elmalılı
Muhammed Hamdi"[1]

1 "Kur'ân'ın Azameti Beni Eritti", *Yeni Şafak*, 10/5/2017.

Akseki, bu mektuba cevaben şöyle yazıyor:

> "… Tefsîri okuyoruz. Çok mükemmel muvaffakiyet vardır. Hârûn Efendi de tamamen okudu. Bilhassa arz-ı hürmet ve teşekkür eder. Çok alâkadâr oldu. Fevkalâde muvaffak olduğunuzu dâima söylemektedir. Bendeniz okurken bazı nıkāt hakkında hatırıma gelen şeyleri not ediyorum. Bilâhare efendimize arz edeceğim. Hatırımıza gelen şeylerden biri de biraz daha münakkah olması idi. Bunu zât-ı fâzılâneleri bizzat mektubunuzda söylüyorsunuz. Maʿamâfîh bu cihet esnâ-yı tabʿda bile olacaktır. "Kâne'n-nâsü ümmeten vâhideten fe-beʿasellâhü..." âyet-i kerîmesinde Abduh'un çok uzun bir tefsîri vardı. Bunu da görmenizi çok arzu ederdim. Maʿamâfîh bilâhare de görülebilecektir.
>
> Formaları muvâzene-i mâliye encümeni gördü ve ipek kâğıt üzerine basılmasını temenni etti. Âkif Bey muvafakat ederse buyurduğunuz gibi, bu yaz tabʿa başlayabiliriz."[1]

1927'nin sonlarına doğru yaklaştıkça Âkif cephesinden bazı problemler baş göstermeye başlayacak, bu durum Elmalılı'yı da etkileyecektir. 25 Eylül 1927 tarihinde Ahmed Hamdi Akseki, Elmalılı Hamdi Efendi'ye bir mektup gönderir. Mektubunda Mehmed Âkif Bey'in meal çalışmasının Diyanet yetkililerince arzu edilen tempoda ilerlememesi sebebiyle meydana gelen sıkıntıdan, bilhassa Reis Rifat Börekçi'nin endişe ve huzursuzluklarından bahseder ve Âkif Bey'in başka bir maksadı olup olmadığı hususunda Elmalılı'nın kanaatini sorar. Mektubun sonundaki "Böyle olacağını bilseydik hepsini [hem tefsiri hem meâli] zâtıâlîlerine tevdî ederdik" cümlesi, ilginç bir pişmanlık ifadesidir.

> "Bu mektubu Reis Efendi Hazretlerinin üç dört defa vukû bulan ihtarları üzere yazıyorum. Reis Efendi Âkif Bey'in vaziyetine çok müteessirdir. Bendeniz de çok müteessir oldum. Çünkü dâima acı sözlere muhâtap, daha doğrusu her an muʿâteb olmaktayım. Efendi Hazretleri de çok sıkıldığını

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Yazdığı İkinci Meâl", s. 189; "Diyanet'le Elmalılı'nın Fetva Tartışması", *Yeni Şafak*, 9/5/2017.

> ve herkes nazarında rezil olduğunu (tâbir kendisinindir) söyledi. 'Elde bir şey yok, soranlara yalan söylemekten başka bir diyeceğimiz kalmıyor; Hamdi Efendi hazretlerine yazınız, bu ne olacaksa bir an evvel anlayalım' buyurdular. Bu sene tab'a başlamak bizce çok muvâfık olacaktır. Âkif Bey'in maksadını zâtıâlîniz her hâlde anlamışsınızdır. Ne yapmak lâzımsa bunu lütfen bildiriniz. Şimdiye kadar Âkif Bey'den kaç cüz gelmiştir, ve el'ân devam ediyor mu? Âkif Bey'in kat'î fikri nedir? Bizim fikrimiz, tekrar ediyorum, eğer mukavelenâme ahkâmına riayet edecekse tercümeleri behemehâl isteyeceğiz. Böyle gayr-i memdûd bir zaman için durmak gayr-i mümkindir. Hamd olsun zâtıâlînizin deruhde ettiği kısım ilerledi ve bunu bu gün tab'a başlamak mümkün olacaktır. Zâtıâlîniz de pekalâ derseniz hemen başlayacağız. Fakat Âkif Bey'in deruhte ettiği kısım ne olacak? Böyle olacağını bilseydik hepsini zâtıâlilerine tevdî ederdik. Fakat…"[1]

Elmalılı Hamdi Efendi ise Ahmed Hamdi Akseki'nin mektubuna yazdığı cevapta, Mehmed Âkif'in o zamana kadar kendisine yedi buçuk cüzün meâlini gönderdiğini, mukaveleyi feshetmek gibi bir niyet taşıdığını zannetmediğini söyler. Mektup, ayrıca Elmalılı ile Mehmed Âkif'in hem koordineli çalışma hem de birbirleriyle iletişim kurma hususunda sıkıntı yaşamaya başladıklarını da ortaya koyuyor.

> "Cenâb-ı fazîletlerine,
>
> Muhterem evlâd
>
> 25 Eylül 27 tarihli bir mektubunuzu şimdi aldım. Âkif Bey'den sual ediyorsunuz. Böyle bir vesile bahş etmiş olduğunuza teşekkür ederim. Âkif Bey'in maksadını zâtıâlînizin benden daha iyi anlayacağınızı ve anlayabileceğinizi zannediyorum. Bu babda en ziyade zahmet çeken ve her vechile yalnız ve muâvinsiz kalan ben oldum. Ve şüphe yok ki böyle olacağını takdir edebilse idim ya işe başlamaz veya münferiden deruhde ederdim, ve belki maiyyetimde istihdam edebileceğim bir-iki muavin

1 "Akif'in Niyeti Ne?", *Yeni Şafak*, 6/5/2017. (Metinde mektubun orijinal görseli dikkate alınmıştır).

isterdim. Bugüne kadar yalnızca çalıştım. Ve iki seneye çıkmayacak derecede hizmetimi ileri götürmeye de muvaffak oldum diyebilirim ve hatta dedim ki bugün benim için tab'a başlanmakta bir mâni' yoktur. Ancak mukavelede görüşüldüğü üzere tab'ının hitâmına ta'lîki kararlaştırılmış olması kaziyyesi vardır. Zannediyorum ki Âkif de buna işaret ediyor. Şimdiye kadar bana gönderdiği Sûre-i En'âm'ın nihâyetine kadar yedi buçuk cüzdür. Bu yaz henüz mâba'dini göndermedi. Doğrusu ben muhabere edemiyorum. Ve elimdeki işten başka hiçbir şeye kalem batırmıyorum. Âkif'in anlamış olduğum maksadına gelince, bana ilk mektubunda yazdığı şu idi: 'Henüz gönderdiğim tercemeler taslaktır, on-on beş cüz sonra meslek-i muhtâr taayyün edecek. İsti'câle bakacak değiliz, biz vüs'umuzu sarf etmiş olduğumuz kanaatini kendimizce hâsıl etmeden eseri ortaya çıkaracak yahut mahalline teslim edecek değiliz, öyle değil mi?' diyordu. Ben 'hayır, cüz cüz teslim edeceğiz. Bu hem mukavele îcâbı hem de benim ihtiyaç ve zarûretim muktezâsı' demiş idim. Fakat ahîren anlaşıldığına göre bu babda kendine yazdığım mektup eline vâsıl olmamıştır. Bi'l-vâsıta edindiğim mâlumata nazaran Âkif orada âsude bir fikir ile çalışabildiği için hitâmına kadar kalacakmış, tercemeyi bitirdikten sonra muvâfık gördüğümüz zevâtın fikrini alacak ve ondan sonra takdim edecektir. Ben şimdiki hâlde Reis efendi hazretlerinin ibraz buyurdukları endişenin vechine âgâh olamıyorum. Dikkat buyurulur ise takdim etmekte olduğum eserler lede'l-îcâb bizi Âkif Bey'e intizardan müstağnî kılabilecek bir surette kaleme alınmaktadır. Araya meâlin derci gayet basit bir iş kalacaktır. Binâen'aleyh maksad başlayabilmek ise bunun artık mümkün olabilecek bir hâle geldiğini zannediyorum. (…)"[1]

Elmalılı tefsir çalışmalarına devam ettiği sıralarda (on bir cüzü tamamlamıştır), Mehmed Âkif Ersoy'un Mısır'dan gönderdiği (tarihini bilmediğimiz) bir mektuba yazdığı cevapta şöyle diyor:

1 "Akif'in Niyeti Ne?", *Yeni Şafak*, 6/5/2017. Elmalılı'nın bu mektubunun ilgili haber linkindeki görseli ile, latinize edilen metni farklıdır. Orijinal görseldeki mektubu esas aldık, fakat mektubun tamamının görseli bulunmamaktadır.

> "Fakirhânemde münzeviyâne oturuyor, gece gündüz tefsir yazmakla uğraşıyorum. Bu meşgale bana o kadar hoş ve zevkli geldi ki ve gittikçe Kur'ân'ın azameti gözümde öyle büyüdü ki bilhassa Sûre-i Yûnus'dan beri gönlüm büsbütün başka bir âlem ve hayât yaşıyor. Fakat çok yoruldum, hele bu sene büsbütün durgunlaştım. (…) geceleri uyku uyuyamıyorum. Henüz düşünebiliyorsam da zihnimdekini kaleme almakta zahmet çeker oldum. Yazı yazıp dururken birdenbire kendimden habersiz kalkıp odanın içinde gezinmeye başlamış olduğumu sonradan fark ediyorum. Bunun için iş üretemiyorum. Henüz Sûre-i Hûd'u bitirmek üzereyim. شَيَّبَتْنِي سُورَةُ هُودٍ [Hûd Sûresi beni ihtiyarlattı] hadîs-i nebevîsi mazmûnunu duyar gibi oluyorum. Şimdiye kadar Diyanet İşleri Riyâseti'ne on bir cüzü tevdî edebildim. Zâtıâlînize ait olmak üzere tebyiz edilmiş olanlar da benimkilerle beraber nezdimde mahfuzdur. Lâkin hepsinin meâl-i şerîf yerleri bilâhare yazılmak üzere boştur, gönderdiğiniz zaman birâder[1] yazacaktır. Eseri bitirmiş bulunursanız ben de bundan böyle daha kısa kesip bitirivermeye çalışacağım. "[2]

Hamdi Efendi, aynı mektupta Âkif Bey'e çektiği maddî sıkıntılardan da bahseder:

> "İki senedir hava tebdîline imkân bulamıyorum. Bir kayınpederim vardı, sizlere ömür o da geçen sene vefat ediverdi. Dördü kız biri oğlan beş yetimi de bana kalakaldı. Bu suretle orada iki kişilik bir aile bana bakıyor. Rezzâk-ı âlem de lehü'l-hamd aç bırakmıyor. مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ [et-Talâk 65/3] olup olup gidiyoruz. Yarım kalmış iki Mushaf vardı. Tefsirden yoruldukça dinlenmek üzere ara sıra onları da ikmâle çalışıyorum. Yani hattatlığı da unutmak istemiyorum."

İki buçuk ay boyunca bir defa evinin bahçesine bile çıkmaksızın çalışır. Kendisi evden çıkmaz ama Babanzâde Ahmed Naîm Bey zaman zaman onu ziyarete gelir, birbirlerine yaptıkları çalışmalardan bahsederler. Yine Âkif Bey'e yazdığı mektuptan:

---

1 Mahmud Bedreddin Yazır.

2 "Vefatından 75 Yıl Sonra Ortaya Çıktı", *Yeni Şafak*, 5/5/2017.

> "Geçen gün hesap ettim, yaz gelmiş, iki buçuk ay olmuş bir defa evimin bahçesine çıkmamışım. Maʿamâfîh ara sıra Naîm Bey biraderimiz şeref-i muânesetleriyle taltîf buyurur. Ben tefsirden, o da tercemesiyle meşgul olduğu *Buhârî*'den konuşuruz."

Mehmed Âkif Bey bir süredir huzursuzdur, kaleme aldığı mealin Türkçe ibadet projelerinde kullanılacağından endişelidir. Yaptığı mukaveleyi feshetmeye karar verir ve 1932 yılında bu fesih gerçekleşir. Bunun üzerine tercüme vazifesini de Elmalılı üstlenir.

Eşref Edib bu hususta şu bilgileri vermektedir:

> "İş biraz uzadığı için Diyanet Riyaseti bir an evvel bunu neşretmek ıztırarında idi. Bunun üzerine Mısır'da bulunan Âkif Bey'e müracaat etti. Yazdıklarını göndermesini rica etti. Üstad, henüz tamam olmadığı cihetle gönderemeyeceğini bildirdi. Muhabere devam etti. Nihayet, tamam olmayınca gönderemeyeceği anlaşıldı. O hâlde mukaveleyi feshetmekten başka çare kalmadı. Üstad, avans olarak 1000 liradan başka bir şey almadığı için, yalnız onu iade edecek, bu suretle tercümeyi göndermek mükellefiyetinden âzâde olacaktı. Tefsiri yapmakta olan Hamdi Efendi tercümeye ait tahsisatla tercüme işini de kabul edecekti. Üstad bunu muvafık gördü. Evvelce aldığı 1000 lira avansla, mukaveledeki bütün hukuk ve vazifeleri Hamdi Efendi'ye devretti. Bu hususta Fuad Şemsi Bey'e vekâlet göndererek Beyoğlu 4. Noteri'nde Hamdi Efendi'nin ve Diyanet Riyâseti mümessilinin huzurunda resmen devir ve teslim muâmelesi yapıldı. Bu suretle gerek tefsir, gerek tercüme için tahsis edilen mebâliğ tamamen Hamdi Efendi'ye verilmek, tefsirle beraber tercümeyi bizzat Hamdi Efendi yapmak üzere mesele neticelendi."[1]

Elmalılı, tercümeyi üstlendiği sıralarda, tefsirde Furkan Sûresi'ne kadar gelmişti. Bunu Tefsir'de şöyle ifade eder: "Tefsir'in Sûre-i Furkan'a kadar geldiği sırada idi ki meâlin tahrîrini deruhde etmiştim."[2]

---

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 162.
2 Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, 9.

23 Mayıs 1932'de yeni bir mukavele ile mealin yazılması da Elmalılı'nın uhdesine girdikten kısa bir süre sonra, Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi, Elmalılı Hamdi Efendi'ye hitaben 14 Temmuz tarihinde bir mektup kaleme alır (bu mektup kayıptır). Bu mektupta Kur'an tercümesinin tefsirden ayrı olarak ve en kısa zamanda basılması için müelliften meal kısmının âcilen istendiği anlaşılıyor. Terekesinde bulunan 19 Temmuz tarihli cevâbî mektupta Hamdi Efendi şöyle yazmaktadır:

> "Tefsir ve terceme evvelâ müşterek bir eser olmak üzere başlanmış, yazılan da öyle yazılmış, (…) mukavelede de terceme tefsirin içinde, yani her ikisi birden ve aynı eserde tabʿ edilmek üzere ve ancak bu şart ile kabul olunmuştur. Makām-ı âlîlerine bir hicab getirmemek eslemdir, bu sene tabʿa başlanmak[1] zarûreti mütehakkık ise mukavele dairesinde başlanabilir. Ama tefsirin tabʿı geri bırakılmak tekarrur edince de hiçbir şey basılamayacak demek olur. Âcizleri taahhüdümden zerre kadar inhiraf etmedim. Sabr ü sebât-ı âlîlerine de itimâdım ber-kemâldir. Ancak tercemenin ayrıca basılması hâric ez-mukavele bir hareket olur. Böyle bir inhirâfı ise tecviz buyuracağınıza ihtimal veremem. Onun için dâʿîlerine bunun ehemmiyetle tebliğinden maksad-ı âlî acaba yeni baştan bir teklif yapmak mıdır, yoksa oraca mukaveleye riayet edilemeyeceği beyanıyla bundan böyle çalışmaktan vazgeçmemi bir ihtar mıdır gibi türlü ihtimaller içinde kaldım. Kur'ân-ı Kerîm hakkında 'metin' tâbirinin istiʿmâlini de anlayamadım, çarem olsa idi yakından anlayabilmek için ziyarette bulunacaktım. Her hâlde ben taahhüdümü îfâya devam edeceğim. Yalnız bu vaziyet karşısında tercemeyi tamamen bitirmeden hiçbir şey takdim edememek iktizâ ediyor. Bundan dolayı tavzîh-i merâma intizar ile teveccühât-ı semûhîlerinin devamını niyaz eylerim efendi hazretleri."[2]

Elmalılı'nın bu cevabının Diyanet İşleri Reisi'ne ulaşmadığını, bu sebeple Börekçi'nin 4 Ağustos 1932'de yeni bir mektup kaleme aldığını görüyoruz. Bu mektup ile Elmalılı'nın ona yazdığı cevâbî mektup, konuyla

---

1 İlgili makalede "başlanacak" şeklinde okunan bu kelimenin "başlanmak" olması cümlenin akışına daha uygun görünmektedir.

2 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", s. 39.

ilgili bazı noktaları aydınlatmaktadır. Börekçi'nin yazdıklarından, mukavele hilafına hükûmetin meâli tefsirden ayrı olarak acele bir şekilde basmayı istediği anlaşılmakta, bu sebeple Reis, Elmalılı'yı tazyik etmektedir. Hamdi Efendi ise meali tefsirden ayırmamakta kararlıdır, ısrar edildiği takdirde mukaveleyi feshetmeyi göze almıştır. Elmalılı mektubunda "Ben hastalıklar içinde bütün gayretimle taahhüdümü îfâ ile mahcup kalmamaya çalışıyorum, başkaca bir ârızaya mâruz kalmazsam inşâallah bu gidişle bir seneye kadar tercemeyi bitireceğimi ümit de ediyorum. Basılacaksa ikisi beraber basılır, yoksa hiçbiri basılamayacak demek olur. Çünkü ayrılabilmesi için yeni şerâit ile yeniden bir mukavele yapmak lâzım gelecek, bu ise işi uzatacağı gibi yeniden böyle bir taahhüde daha girmeye aczim de müsâid değildir. (...) Kur'ân-ı Kerîm tercemesi ne kadar kolay bir şey olmalı veya ben ne kadar haddini bilmez bulunmalıyım ki birkaç ay içinde sür'atle meydana konuluvermesini vaʿde cür'et edebileyim!.." gibi cümleler yazmaktadır. Elmalılı'nın bu ısrarının sonucu belirlediği, Diyanet'in sözleşmeyi feshetmek yerine hükûmeti iknâ ederek bu konuda Hamdi Efendi'yi tazyik etmekten vazgeçtiği anlaşılıyor. Ayrıca Elmalılı'nın ifadelerinden, Mehmed Âkif Bey mukaveleyi feshettikten sonra, tercümenin de kendi sorumluluğuna girdiğini tazammun eden yeni mukavelenin tarihinin 23 Mayıs 1932 olduğunu öğreniyoruz.

Önemine binâen mektupların tam metnini burada aktaralım.

Rifat Börekçi'nin mektubu:

4 Ağustos 932

"Dersiâmdan Elmalılı Fazîletli Hamdi Efendi Hazretleri'ne,

Üç hafta mukaddem yazmış olduğumuz mektuba henüz cevap alamadığımızdan ikinci defa yazmaya ve meseleyi biraz îzâh etmeye lüzum hissediyoruz. Bu sene muvâzene-i mâliye encümeninde Tercüme ve Tefsîr'in behemehâl tabʿına başlanılacağına dâir tarafımızdan katʿî söz verilmiştir. Binâenʿaleyh bu günlerde tabʿa başlamak zarûreti vardır. Çünkü Meclis toplandığı ve bütçeler her dâireden istenildiği zaman Tercüme ve Tefsîr için

fasl-ı mahsûsuna konulacak olan para münasebetiyle yine bu mesele mevzû-i bahis olacaktır. Aynı zamanda taraf-ı fâzılânelerinden yazılmış olan mufassal ve kıymetli Tefsîr'in tab' u neşri uzun zamana mütevakkıf ve bunu herkesin tâkip edebilmesi de güç olduğundan, tercemenin müstakillen tab'ı arzu edilmektedir. Tarafımızdan bunun nazar-ı dikkate alınmaması, Tefsîr'in de ikmâl ve tab' u neşrine mâni' teşkil edebileceği vârid-i hâtır olduğundan, bir taraftan Metn-i Celîl ile birlikte Tercüme'nin, diğer taraftan da ayrıca Tefsîr'in tab'ına başlanılmasını muvâfık bulduk. Tab'a başladığımızı anlatmak için sizce hazırlanmış olan kısımlarla şimdiden işe başlamak lâzımdır. Onlar tab' edilir iken hazırlanan kısımlar da verilir.

Metn-i Celîl ile birlikte Tercüme'nin tab'ına başlarken bir taraftan da Tefsîr'in tab'ına başlanacağından isteyenler Tefsîr'e de müracaat ederek Tercüme'de mücmel olan noktaları oradan anlayabileceklerdir. Âkif Bey'in sebebiyet vermesiyle bugüne kadar uzayıp gelmiş olan bu mesele bu sene bizzat hükûmet tarafından ehemmiyetle tâkip ve buna bir nihâyet verilmesi arzu edilmiştir. Buna nihâyet vermek de, ancak tab'a başlamak demektir.

Binâen'aleyh evvelce de bildirildiği üzere, hazırlanmış olan kısımların hemen tab'a verilmesi için îcâb eden muâmeleye tevessül olunmak üzere cevâbınıza intizar olunduğunu arz eder ve bi'l-vesîle hürmetlerimi takdim eylerim efendim.

Diyanet İşleri Reisi Rifat"[1]

Elmalılı'nın cevâbî mektubu:

"Diyanet İşleri Reisi muhterem Rifat Efendi Hazretleri'nin

huzûr-ı semâhatlerine

ma'rûz-ı dâ'iyânemdir:

14 Temmuz 1932 tarihli tahrîrâtda Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi'nin hemen tab' edilmesi ve Tefsîr'in tab'ına sonra başlanması tekarrur etmiş olduğu cihetle, kaç cüz yazılmış ise sür'atle

1 "Tefsiri Bırak Türkçe Meal Yaz", *Yeni Şafak*, 7/5/2017.

gönderilmesi lüzûmu ehemmiyetle tebliğ buyurulmuştu. Halbuki bu işe birlikte olmak üzere başlandığı gibi, bu kere 23 Mayıs 1932 tarihli mukavelemizde de Tefsîr ve Tercüme'nin her ikisi bir yerde ve aynı eserde tabʿ edilmek üzere kabul edildiği musarrah bulunuyordu. Böyle iken Tercüme'nin ayrıca tabʿ edilmesinin tekarrur ettirilmiş olması, mukavelenin feshi cihetine gidildiğini ifham etmiş oluyordu. Bunun üzerine yazdıklarımı sağına soluna bakmadan ale'l-acele gönderivermek haddizâtında kābil olamayacağı gibi, bu kadar ısrardan sonra kabul etmiş olduğum bir mukaveleyi iki ay geçmeden feshe muvafakat etmek gibi bir mânayı da tazammun edebilirdi, buna ise cesaret edemezdim. Protesto eder gibi bir cevap yazmayı da muvâfık-ı edeb bulamazdım. Müsveddelerimi müstashiben gelip şifâhen görüşmeyi düşündüm, ona da hâlimi müsait bulmadım. Onun için vuzûh-ı hâle intizârı tercih etmiştim. Bu defa ise 4 Ağustos tarihli tahrîrâtta muvâzene encümenine verilmiş söze nazaran önce Tercüme müstakillen basılmadıkça Tefsîr'in basılamayacağı vârid-i hâtır olduğundan bi'l-bahis aynı tebliği tekid ile cevâbına emir buyuruyorsunuz. Bundan dolayı mahzâ iddialarına imtisâlen arz-ı hâl ile tasdîʿa cür'etyâb oldum. Reîs Efendi Hazretleri, maʿlûm-i semâhatleridir ki, önce bütün müşkilâtı arz ettikten sonra nihâyet vaad buyurulan teshîlâta kanaat ve mahzâ emr-i diyânet-şiʿârîlerine hürmet ile bu kere Âkif Bey'den devralarak müştereken başlanan işi münferiden îfâya söz verdim. Ben henüz tercemeyi taahhüd edeli üç ay olmadı, bununla beraber muhtelif yerlerden on iki cüze yakın tesvîd etmiş bulunuyorum, şüphesiz bunlar daha işlenmeye muhtaçtır. Maʿamâfîh havâle gönderilmediği için tebyîz ve takdîmine imkân da hâsıl olamadı. Cereyân-ı hâlden ve her iki tahrîrâtdan anlaşılıyor ki mukavelenin tatbîki istenilmiyor. Fakat yegâne mikyâs-ı amel olan mukavele hükümsüz bırakılacak olunca da bu hususta itimat edilecek hiçbir tutamak kalmıyor. Zannederim ki dâʿîlerini bu cihete sevk etmeyi arzu buyurmazsınız. Ben hastalıklar içinde bütün gayretimle taahhüdümü îfâ ile mahcup kalmamaya çalışıyorum, başkaca

bir ârızaya mâruz kalmazsam inşaallah bu gidişle bir seneye kadar tercemeyi bitireceğimi ümit de ediyorum. Basılacaksa ikisi beraber basılır, yoksa hiçbiri basılamayacak demek olur. Çünkü ayrılabilmesi için yeni şerâit ile yeniden bir mukavele yapmak lâzım gelecek, bu ise işi uzatacağı gibi yeniden böyle bir taahhüde daha girmeye aczim de müsait değildir. Bir an evvel neticeye vâsıl olmaya cehd etmekte olduğum ve birazcık olsun huzûr-ı kalb ve âsûdegî-i zihn ile çalışabilmek için teshîlâta muntazır bulunduğum bir sırada birdenbire bu tazyîkin vârid oluvermesi -hulûs ile arz ederim ki- tesellîye muhtaç bulunan gönlümü bir sadme-i inkisâr ile büsbütün sarstı. Kur'ân-ı Kerîm tercemesi ne kadar kolay bir şey olmalı veya ben ne kadar haddini bilmez bulunmalıyım ki birkaç ay içinde sür'atle meydana konuluvermesini vaade cür'et edebileyim!.. Bu seneye kadar geçen müddete ait mes'ûliyetin dâ'îlerine râci' olmadığı hakkındaki beyânât-ı hakîkat-şinâsîleri şüphe yok ki şâyân-ı şükrandır. Bununla beraber henüz yeni başlanan tercemenin hemen müstakillen tab'ı zımnında karar ittihaz edilmiş olması da vücûhen bâdî-i endişe olmuştur. Fi'l-hakīka hükûmetçe mukavelenin tâkip ve tatbîkinden sarf-ı nazar edilecekse ne diyebiliriz? Yalnız bu surette dâ'îleri hakkında mebzul buyurulagelen teveccühât-ı semûhiyelerinin bir nişânesi olmak ve ileride hukūkī bir münakaşaya meydan bırakılmamak için fesih arzusunun açıkça tarafıma teblîğini istirham etmek ihtiyâcım kalır. Şu hâlde ma'rûzâtımı hulâsa edeyim:

1. Dâ'îleri taahhüdümde sâbit ve sadâkatkârım. Makām-ı âlîlerine bir hicab getirmemek emelimdir. Sabr u sebât-ı reîsânelerine itimâdım da ber-kemâldir. Ancak yazmakta olduğum terceme evvel ve âhir Tefsîr'in içinde basılmak üzere taahhüd edilmiş bir eserdir. Hâric ez-mukavele bir harekete cür'et edemeyeceğim.

2. Tercüme'yi Tefsîr'in vardığı yere kadar yetiştirip de ikisini bir tensîk etmedikçe tab'ı hakkında şimdilik hiçbir taahhüdde bulunamayacağım.

3. Hükûmetçe feshin iltizam buyurulup buyurulmadığının bir an evvel dâ'îlerine sarâhatle teblîğini tekrar niyaz ederim ki vaziyetim taayyün edebilsin.

4. Tercümeden dolayı şimdiye kadar hiçbir şey almadığımı da arz ve her hâlde teveccühât-ı semûhiyelerinin idâmesini istirham ile büyük hürmetlerimi takdim eylerim efendim hazretleri.

Ağustos 1932
Dersiʿâmdan Elmalılı Hamdi"[1]

Elmalılı Hamdi Efendi Tefsir'in yazımını cüz cüz tamamlayıp teslim ettikçe, Diyanet İşleri nâmına Ahmed Hamdi Akseki eseri okuyup mülâhaza ve eleştirilerini ifade etmekte, meal ile ilgili (meselâ daha sade bir dil kullanması yönünde) uzun maddeler içeren önerilerini ifade eden mektuplar yazmaktadır. Meselâ bir mektupta taleplerini sıralayan Akseki; "ve entüm tenzurûn" mukabilinde "sizler bakıyordunuz"; "ve entüm zâlimûn" mukabili olarak da "zulmediyordunuz" mealleri için "biraz hafif geldi" demektedir. Elmalılı, Akseki'nin tevâlî eden tekliflerinin birçoğunu dikkate almamakla beraber, bazı taleplere uygun değişiklikler yapmıştır. Meselâ Bakara Sûresi 50. âyetin meâlinin sonu ilk versiyonda (F nüshası) "sizler bakıyordunuz" şeklinde iken, sonradan "sizler bakıp duruyordunuz" şekline dönüştürmüş, fakat takip eden âyetin sonunu "zulmediyordunuz" şeklinde bırakmıştır. Akseki, Ankebût 58. âyet meâlindeki "şehnişîn" ile "âmillerin" kelimelerinin Türkçeleştirilmesini talep etmiş, Elmalılı ise ilk kelimeye dokunmamış, fakat ikinciyi "iş görenlerin" şeklinde değiştirmiştir. Elmalılı'nın "dünyâ hayat" kullanımına dair -isim değil de bu şekilde sıfat tamlaması olarak kullanmasının gerekçesini müellif çok önceleri açıklamış olmasına rağmen-, ibarenin 21. cüzde geçtiği bir yerle ilgili olarak "dünyâ hayatı olmak lâzım değil mi?" yazmıştır. Akseki, Elmalılı'nın çoğunlukla bu tarz taleplere olumlu yaklaşmaması karşısında sitemlerini, mesela 18 Kasım 1934 tarihli mektubunda yer

1 "Üç Ayda Meali Bitirecek Kadar Hadsiz Değilim", *Yeni Şafak*, 8/5/2017.

alan "tashihlerin yine olmadığını bu defa gördüğüm sahifelerden anladım"[1] gibi ifadeleriyle dile getirmiştir.

Akseki, Elmalılı'yı zaman zaman Muhammed Abduh'un görüşlerini onaylamaya sevk etmekte, kimi zaman da Hanefî mezhebi dışında görüşler serdetmesi, İslâm'ın yenilikçi yorumlarına temayül etmesi yolunda telkinlerde bulunmaktadır. Elmalılı ise Akseki'nin bu yoldaki mektuplarını cevapsız bırakarak sükût edecek, yeri geldiğinde de Abduh'un görüşlerini hem de sert bir şekilde eleştirecektir.[2] Tefsir'in tamamlanmaya yaklaştığı bir hengâmda, 18 Şubat 1937 tarihinde kaleme aldığı mektubunda Akseki, tek celsede yapılan talâk-ı selâsenin geçerli olup olmadığı hususunda Elmalılı'yı dört mezhebin dışında İbn Kayyim'in görüşünü kabul etmeye tervic eder. Elmalılı Hamdi Efendi, Talâk Sûresi tefsirinde dört mezhebin görüşüne uygun olarak şunları yazmıştı: "Herhangi bir hâlde üç talâkı birden vermek ise büsbütün hiddete kapılarak ve her ihtiyatı elden bırakarak bu çirkinlikleri bir defada üç kere tekrar etmek ve emr-i şer'îye kat kat muhalefet eyleyip ailenin salâhı için şer'in bahşetmiş olduğu her fırsatı bir anda elden kaçırmak olacağı cihetle kat kat çirkin ve günahtır. Ve bunun bu kadar çirkin ve günah olması da ıskātâttan olan talâkın vâki' olması dolayısıyladır. Yoksa lağv olur, çirkin ve günah olmasının mânası kalmazdı."[3] Müellif iki sayfa sonra da İbn Teymiyye ile İbn Kayyim'in görüşlerini şöyle eleştirmiştir: "Nitekim bid'î talâkın dahi vâki' olacağı hakkında fukahâ, icmâ'-ı ümmet bulunduğunu söylemektedirler. Buna karşı İbn Teymiyye ile İbn Kayyim-i Cevziyye talâk-ı bid'îden olan üç talâk birden tatlîkin haram olması hasebiyle bunda birden ziyadesinin vâki' olmaması cihetini ictihad mevridi gibi göstererek tervic etmek ve bu suretle pek ehemmiyetli bir noktaya basmak istemişler ise de, bütün mezheplerin ittifak ve ictimâ' etmiş bulunduğu bir meselede usûlen ictihâda mesağ görülemeyeceği cihetle iltifata şâyân görülmemişlerdir."[4]

---

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", s. 52.

2 Mesela Fil suresi tefsirinde Elmalılı'nın Abduh'a yönelttiği eleştiriler buna bir misaldir.

3 *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5048.

4 *Hak Dini Kur'an Dili*, VII, 5050-1.

Ahmet Hamdi Akseki ise Elmalılı'nın bu yaklaşımından memnun olmamıştır. Tefsirin mukavelesinde Hanefî mezhebinin iltizam edileceği açıkça ifade edilmesine rağmen, hocasından Hanefî mezhebi bir tarafa dört mezhebin dahi sınırları dışına çıkmasını istemekte, yer yer de saygı sınırlarını zorlamaktadır:

> "Hâdisât karşısında âciz olmadığını, her mesele için muhakkak bir sûret-i hal bulduğunu, maslahat-ı nâsı ve zamanın îcaplarını dâima göz önünde tuttuğunu söylediğimiz İslâm fıkhı, yalnız mezâhib-i erbaʿadan ibaret midir? Buna dair Şâriʿden bir nas mı var? (…) Devamı matlub olan bir aile ocağının sönmesini teshil etmekten ise mezâhib-i erbaʿanın hâricinde dahi olsa ehl-i sünnet fukahâsının ve hatta daha sıkışınca ʿale'l-ıtlâk İslâm fukahâsının kavillerine istinad ederek -veyahut doğrudan doğruya âyât ve ehâdîsin sarâhatine bakarak- yıkılmaya yüz tutan aile ocağını tersîn etmek daha muvafık ve rûh-i İslâm'a daha uygun olmaz mı? (…) Binâenʿaleyh bu mühim meseleyi tedkik etmeden geçmenize, hiç olmazsa İbn Hacer kadar olsun alaka ve cesaret göstermemenize hayret ettim. Biz bu tefsirde böyle mühim ve hayâtî meselelerin kemâl-i serbestî ile tedkik ve hall edildiğini görmek isterdik. Herkesin söylediğini olduğu gibi kabul ve tekrar etmeyi başkaları yapabilirler, çünkü bidâʿaları daha fazlasına müsait değildir. Fakat bendenizin nazarımda, haddizâtında zâtıâlîniz delâil üzerinde eslâf gibi söz söylemek salâhiyetini hâizsiniz. Böyle olduğu hâlde bunu yapmamanız ve zamanın ihtiyaçlarına cevap vermemek hizmetten kaçmak demektir. Biz, efendimizden hizmet bekliyoruz."[1]

Bu tarz müdahaleler Elmalılı'yı oldukça rahatsız etmekte, bilhassa son yıllarda bunları genellikle cevapsız bırakmaktadır. 29 Nisan 1937 tarihli mektubunda Akseki "ilmî bir mesele üzerine yazdığım bir mektuptan dolayı bana gücendiğinizi hissediyorum. Gücenseniz de gücenmeseniz de ben bu suallerin arkasını bırakacak değilim" der. Aynı yılın 15 Mayısında da şunları yazar:

---

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", s. 53-54.

> "Bu tefsirden herkes pekçok şey bekliyor. İki gün evvel Vahid Bey'in aldığı bir mektupta şu suallere tesadüf ettik: 'Acaba Hârut ve Mârut, Sedd-i İskender, Hızır ve Musa, Âd-ı evvel… gibi birçok meseleler hakkında Hamdi Efendi ne söylemiştir? Bunları nasıl halletmiştir?' (…) Bunu yazmaktan maksadım bu tefsirden çok mühim şeyler beklendiğidir. Fi'l-hakīka bunların çokları yapılmıştır. Münâsebât-ı süver de iyi gözetilmiştir. Fakat ben bilhassa daha fazlasını isterdim. Birçok mühim ve muhtelef[ün] fîh ve gençlerin dimağlarını işgal eden meseleler var ki onlar tamamen halledilivermeli idi. Gönül böyle arzu ediyor. Her ne ise, galiba tefsir de bitmişe benziyor. Bu vesile ile de saygılarla ellerinizden öper (…) Dün de evime Robert Kolej mezunlarından biri gelmiş, 'Bu tefsir ile gençlere ne verebildiniz?' diye soruyor. Ben de 'çok şeyler' dedim."[1]

Elmalılı Akseki'nin bazı mektuplarına cevap vermeyince, Akseki hocasına darıldığını ifade eden 20 Temmuz 1937 tarihli bir mektup yazar (bu mektup kayıptır). Elmalılı ise o sıralarda tefsirinin son cüzünü kaleme almaktadır. Akseki'nin sıhhat ve âfiyet duasına mukabil, tefsirini ne kadar yoğun ve yıpratıcı bir mesai ile çalışarak yazdığını şu sözlerle anlatır:

> "İbtidâ sıhhat ve âfiyet duâsıyla iltifat buyuruyorsunuz. Teşekkür ederim. Cidden ona çok ihtiyacım var. Senelerden beri fart-ı mesâʿî ve taʿab-ı küllîden dolayı mütemâdiyen başım ağrımakta bulunduğu gibi midemden, göğsümden, böğürlerimden de çenber gibi saran birtakım sancılar içinde kaldığım için birkaç ay Erenköyü'ne gelmiş bulunuyorum. Ve bu hâl içinde şu tefsir işi nâtamâm kalmış diye didiniyor da didiniyorum. Duanız makbul, âkıbetiniz müzdad olsun."

Elmalılı cevâbî mektubunda, Diyanet'le yaptıkları mukaveleye göre tefsirde Hanefî mezhebine ve Ehl-i Sünnet esaslarına bağlı kalması gerektiğini ifade eden maddeleri hatırlatır ve Akseki'nin tutumunun çelişkili olduğunu ifade eder. Mektubunda Akseki'nin talâk meselesindeki itirazlarına da cevap verir:

---

1 Atik, agm., s. 56.

"Sonra şöyle başlıyorsunuz: 'İlmin şânı tevazu olduğu cihetle ilmen yükseldikçe bunun artması ve binâenʿaleyh sorulan ilmî bir meseleden dolayı soranı küçük görerek ona cevap vermek tenezzülünde bulunmaması ve hatta bununla da kalmayarak âdetâ selâm ve sabahı kesecek dereceye kadar varılması bilmem ki ne ile tefsir edilir? Efendimize ilmî bir mesele sordum, hem de kavl-i mücerred ile değil, edille serdiyle beni iknâ ediniz, dedim. Böyle demek hata ise onu anladım. Maʿamâfîh bundan sonra sormayacağım' diyorsunuz.

İlmî olmak üzere bir suâlinizi bir de itirazınızı hatırlıyorum. Suâliniz bir fetvânıza taalluk ediyordu, ona dair kanaatimi arz etmiştim. İtirazınız da Sûre-i Talâk'ta İbn Kayyim el-Cevziyye'nin bir kavline taalluk ediyor ve Ebû Dâvud Şerhi *Avnü'l-Maʿbûd*'dan bir nakli tazammun ediyordu. Buna dair tefsirde yazdığımı yazdıktan sonra münakaşayı uzatmak işimize sekte vermiş ve daha bazı mülâhazalar serdini tehir etmiştim ki bunları biraz arz edeyim.

Tefsire başlarken evvelâ bir program yapılmıştı, ona heyetinizden bilhassa şu fıkralar derc edilmişti: Fürûʿda Hanefî mezhebi, usûlde ehl-i sünnet mezhebi esas ittihaz edilecek, nâsih-mensuh gösterilecek. Buna nazaran benim o meselede mezâhib-i erbaʿaya muhâlif olan İbn Kayyim kavlinden kanaatim dâiresinde kısaca olsun bahsetmeme itiraz edebilirdiniz. Hâlbuki zâtıâlîniz o programın hilâfına olarak bana şu suâli soruyordunuz: Hâlâ mezheb-i Hanefîye mi tâbiʿ olacağız? Ben buna ne diyebilirim? O mesele ile yirmi beş - otuz seneden beri uğraşmışım. İbn Kayyim'in *İʿlâmü'l-muvakkiʿîn*, *Zâdü'l-Meʿâd* ve sâir görebildiğim her eserinde ileri sürdüğü sözlerini gözden geçirmişim, gözettiği maslahatın ve kaçınmak istediği mahzurların mâhiyetini de takdir etmişim. Bununla beraber bütün edillenin ve mezâhibin hulâsasından şu neticeye vâsıl olmuşum, o da: Talâk-ı selâsı defʿaten îkâʿ şerʿan haram ve günahtır, Kur'ân'ın ve sünnetin emir ve tavsiyesine muhaliftir. Bundan çok mahzurlar tevellüd eder, lâkin lağv değildir, çünkü lağv olsa idi günah olmazdı لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖٓي اَيْمَانِكُمْ [el-Bakara

2/225; el-Mâide 5/89] mûcebince muâhaze edilmemek iktizâ ederdi. Bundan da daha çok mahzurlar çıkardı kanaatine vâsıl olmuşum. Bunu da tefsirde hulâsa olarak söylemişim. Siz delîlimi hiç nazar-ı i'tibâra almadan dâvaya avdet ederek bu arada beni uzun uzun mübâhaseye davet ediyordunuz. Bu ise tefsire girmezdi, hayli uzun bir hilâfiyât kitabı yazmaya tevakkuf ederdi. Onu da şimdi muhabere suretiyle yapamazdım, vazifeden çok uzaklaşmış olurdum. Şüphe yok ki zâtıâlînizi iknâ benim haddim değildir. Yalnız kanaatimi söylemekten ileri geçersem hadnâşinaslık etmiş olurum. Hiçbir zaman ben her meseleyi hallederim diye bir dâvaya girişmedim. İlimde lâedrî de bir vazifedir. Benim hürmetimi selamı sabahı kesecek dereceye kadar götürmenizi nasıl hâtıra getirebilirdim.

Sâniyen: Mart içlerinde makām-ı riyâsetten bana, 'Müfessir Hamdi' diye bir tebliğ yapıldı. İki aya kadar tefsiri bitirmem emrolunuyordu. (…) Ben de bir an evvel bitirmek için bütün gayretimle çalışıyordum. Mukâvelemizde muhtasar bir tefsir kaydı bulunduğu için son iki cüzü daha kısa keserek bitirmek fikrine düştüm. Bunun için muhabere ile münakaşa ile vakit geçirmeden sarf-ı nazar ederek işin içinden çıkmak için gece uykularını terk ettim. Gurbetteki evlâdıma da olsa bir sene mektup yazmayı bile unutarak çalıştım ve çalışmaktayım. Böyle iken birkaç sebep karşısında bugüne kadar hitâma erdirip de bir nefes alamadım.

Birincisi 'Mufassalât' denilen bu sûreler pek güçtü. Âkif merhumu da yıldırıp bıraktıran bunlar olduğunu düşündüm. Beş on tefsiri gözden geçirerek mazmunlarını kavramak lüzûmu daha büyük bir ehemmiyetle kendini göstermişti. Ben bu sûrelerin meâlinde hitâbetle okunmak için hayli güzel bir üslûba muvaffak olduğum kanaatindeyim. Aynı zamanda inzar ile meşhûn olan bu sûreler daha çok okunacağı için meallerinin zevk ve rûhunu duyurabilmek tefsirde biraz tafsil istiyordu. (…) İkincisi ahkâm kısmı az olan bu sûrelerin inzârındaki şiddetlerden olsa gerek ki münakaşayı çoğalttınız, beğenmez oldunuz. Daha yukarılardan geçenlerle mukayeselerini münasebetlerini

> kaybetmemeye ve programda olduğu vechile ahlâk ve mevâʿiz mevzûlarını unutmamaya çalışarak her kelimesini saatlerce belki günlerce düşündüm. Ve mukaddimede dediğim gibi mümkün olabildiği kadar aslına sâdık kalmak maksadını güden âlî üslup ile değil, hitâbet üslûbunda yazabildiğim ve onda muvaffak olduğumu zannettiğim meallerini ve tefsir ve tevilleri me'hazlarıyla bir mukayese zahmetini ihtiyâr etmeksizin pek basit olan ve her telifte müellifine bağlanması lazım gelen ifade hususiyetlerine ilişmek suretiyle formaları tekrar tekrar mütâlaa edilmek üzere iade buyurdunuz. Meselâ (…) gibi âyetlere taalluk eden tefsir mevkiʿlerinde (…) 'Kur'an'da olmayan kelimeleri kullanarak nezâheti ihlâl ediyorsun' diye azarladınız. Bu azarlarınızı münakaşa kapısını açmaksızın yapabildiğim kadar yerine getirmek için çalışırken bu suretle mektuplarınızın cevabını da fiilen vermiş olduğuma müteselli oluyordum. Bir de tefsire tefsir yazar gibi cevap yazmakla meşgul olacak olursam nasıl işin altından kalkarım? Ben postaya mektup götürecek bir vâsıtaya bile mâlik değilim (…)
>
> Mâdem bu seneye kalacaktı bu derece tazyik edilmeme ne sebep vardı? Bu şerâit altında daha fazla ne yapılabilirdi ki selâmı sabahı kesmeye kadar vararak bu abalının başına peyderpey yumruklar indirip duruyorsunuz. Aziz Hamdiciğim, dedim ya elbet bunda da bir hikmet var."[1]

Matbaa Meselesi

Reis Rifat Börekçi ve Ahmed Hamdi Akseki bir taraftan hükûmetin -yapılan mukavele hilâfına- Elmalılı mealini tefsirden ayrı ve müstakil olarak basma konusundaki tazyîki sebebiyle Elmalılı ile hükûmet arasında arabuluculuk yapmaya çalışmakta, diğer taraftan ise tefsirin Devlet Matbaası'nda basılması önünde Maarif Vekâleti'nin müdahalesi ile uğraşmaktadır. Tefsirin Devlet Matbaası'nda basılması meselesinde Diyanet İşleri Başkanlığı ile Maarif Vekâleti'ni karşı karşıya getiren ilk mesele, Vekâlet'in tefsirin dil hususiyetleri açısından kontrolden geçirilmesi

---

1 "Diyanet'le Elmalılı'nın Fetva Tartışması", *Yeni Şafak*, 9/5/2017; Atik, "agm.", s. 57-60.

yönündeki ısrarıdır. Tefsirin ilk kısımlarının 1932 yılında baskıya hazır hâle gelmesi sebebiyle Diyanet İşleri Başkanlığı, eserin Devlet Matbaası'nda bastırılması için ilgili kurumlarla yazışır. Rifat Börekçi, Başvekâlet'e hitaben kaleme aldığı 22/04/1933 tarihli tezkerede, aynı makama gönderdiği 22/12/1932 tarihli bir başka tezkeresini hatırlatır ve burada Elmalılı tefsirinin ilmî özelliklerini zikretmiş olduğunu ifade eder. Maarif Vekâleti Tefsir'in yayından önce Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından dil açısından tetkik edilmesi hususunda ısrar etmekte, Diyanet Reisi ise böyle bir incelemenin gereksiz olduğu hususunda başvekili ikna etmeye çalışmaktadır.

Rifat Börekçi'nin tezkeresinin tam metni şöyledir:
T. C. Diyanet İşleri Reisliği Zat İşleri Müdürlüğü
Sayı 1188/950
Başvekâlet Yüksek Makamına

Riyâset-i dâʿiyânem tarafından dersiâmdan Elmalılı Hamdi Efendi'ye yazdırılarak 8 ay evvel tabʿ edilmek üzere Devlet Matbaası'na tevdî edilmiş olan Kur'ân-ı Kerîm tefsir ve tercümesinin tabʿına matbaaca hâlâ başlanılmamıştır. Buna sebep ise Maarif Vekâlet-i celîlesi tarafından tefsirin ifadesinin bir defa da Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından tetkiki muvâfık olacağı hususundaki tahrîrâtıdır. Yüksek makamınıza 22/12/932 tarih ve $\frac{2506}{2916}$ no'lu tezkere-i âcizî ile de arz edildiği vechile tamamıyla ilmî ve şâyân-ı itimat olduğuna kani bulunduğumuz bu kitabın bir an evvel tabʿ edilmesi ehass-ı âmâlimizdir. Bir ihtisas ve ilim mahsulü olan bu tefsir tab edildikten sonradır ki lisanımızın alacağı sade şekle göre bir tefsir ve tercüme yapmak kolaylaştırılmış olacaktır. Halbuki bu tefsirin Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nden [Cemiyeti'ne] havalesi kitabın tabʿının çok geri ve hatta bu işin akim kalmasını intac edecektir. Binâenʿaleyh tefsirin birinci tabʿının hazırlandığı şekilde ve yapılan mukavele mûcibince tabʿına başlanılmak üzere Maarif Vekâleti'nin matbaaya emir vermesine tavassut ve delâlet veyahut başka bir matbaaya verilmesi muvâfık görüldüğü takdirde Devlet

Matbaası'yla olan mukavelenin feshine müsaade buyrulmasını te'kîden arz ve tazimlerimi teyit eylerim ef. H.

22/4/933 Diyanet İşleri Reisi
Rifat

Börekçi'nin yazısında eserin sekiz ay önce matbaaya gönderildiği ifadesi dikkatimizi çekiyor, bu tarih, Reis'in Elmalılı ile muhabere ettiği Ağustos ayına (1932) denk gelmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Börekçi, Hamdi Efendi'nin meali ayrıca bastırmayacağına dair olan kat'î cevabından sonra, ilgili makamları muhtemelen Akseki'nin de aktif gayreti sayesinde bu doğrultuda ikna etmiş ve Tefsir'in tamamlanan kısımlarının basılması için teşebbüste bulunmuştu. 1932'nin Aralık ayında yazdığı tezkere ile de bu kıymetli eserin basılması lüzumunu tekrar etmiş, fakat Maarif Vekâleti'nin süreci engellemesi yüzünden basım işi bir türlü başlayamamıştı. Börekçi'nin tezkeresinden kısa bir süre sonra, Maarif Vekili Reşid Galib imzalı ve 16/05/1933 tarihli bir tezkerenin Başvekâlete gönderildiğini görüyoruz. Maarif vekili, Diyanet Reisi'nin mülâhazalarının hilâfına, tefsirin dil bakımından gözden geçirilmesi gerektiğinde ısrar etmektedir.

T.C. Maarif Vekâleti
Umumi No. 1651
Başvekâlet Yüksek Makamına

Diyanet İşleri Reisliği'nce tercüme ettirilip Devlet Matbaası'nda bastırılmasına başlanılan Kur'an tercümesinin basılmadan evvel ifadesinin bir defa da vekâletimiz ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti tarafından gözden geçirilmesi hakkında Yüksek Makamlarına takdim kılınan tezkeremiz üzerine Müşarünileyh Reislikten huzûr-ı devletlerine takdim kılınan 22/4/1933 tarihli ve 1188/950 numaralı tezkere vekâletimizce mütalaa ve tetkik olundu. Diyanet İşleri Reisliği Kur'an tercümesinin vekâletimizce ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nce tetkikine lüzum olmadığından bahsetmekte ise de, halk arasında en çok ta'ammüm ve intişar edecek olan bir eserin ifadesi bilhassa Türk dili sahasında bir inkılap vücuda getirildiği sırada büyük bir ehemmiyeti hâiz olduğundan, vücuda getirilen tercümenin ifadesinin evvelce de arz edildiği vechile vekâletimizce ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti'nce tetkikinden evvel neşri muvâfık

> görülmediğini ve Müşarünileyh Reisliğin tezkeresiyle merbût dosyanın iâdeten Yüksek Makamlarına takdim kılındığını arz ile derin tazimlerimi teyit eylerim, Efendim.
>
> Maarif Vekili
> D. Reşid Galip[1]

Elmalılı tefsirine ilişkin olarak Diyanet İşleri Reisliği ile Maarif Vekâleti arasındaki ihtilâfın, yalnız eserin diliyle alâkalı mülâhazalarla sınırlı olmadığını biliyoruz. Tefsir'in mukaddimesinde yer alan ve Kur'an tercümesine "Türkçe Kur'an" denilemeyeceğini vurgulayan ifadeler, eserin Devlet Matbaası'nda bastırılmasının önünde muhtemelen dil meselesinden daha önemli bir engel olarak çıkacaktır. Hikmet Bayur şöyle yazıyor:

> "1933'te Milli Eğitim Bakanı oldum. Osmanlı devrinde Evkaf Nazırlığı ve Şeyhülislam vekilliği etmiş olan Elmalılı Hamdi Hoca'nın Cumhuriyet hükûmetince kendisinden yazılması istenilmiş olan Kur'an tefsiri bitmiş ve Milli Eğitim Bakanlığınca yönetilen devlet basımevinde basılması için bu bakanlığa gönderilmiştir.
>
> O sırada Talim ve Terbiye Dairesi Başkanı bulunan İhsan Sungu eserin önsözünü bana gösterdi ve 'bunu böyle basabilir miyiz?' diye sordu. Önsöz şöyle başlıyordu: 'Hâşâ Türkçe Kur'an.'
>
> Ben de, biz bu işte yalnızca basıcı olmakla birlikte, elbette basamayız, dedim (...) Çok geçmeden bakanlıktan çekildim ve Tefsirin 'Hâşâ Türkçe Kur'an' sözü çıkarılmış olarak basıldığını öğrendim. Ancak onu yıllar sonra ele aldığımda önsöze o ayarda, belki de daha ağır, birçok şeyler konulduğunu gördüm. Bunlardan biri: 'Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın!' sözüdür."[2]

Bayur, İzmirli İsmail Hakkı ve Şerefeddin Yaltkaya'dan, Ebû Hanife'nin ictihadı doğrultusunda Kur'an tercümesinin Kur'an yerine geçerek ibadette kullanılabileceği istikametinde bir rapor ister. Mezkur iki zatın

---

1 Belgelerin orijinali için bk. Devlet Arşivleri Başkanlığı 030-010-000-000-26-150-19.
2 Hikmet Bayur, "İbadet Dili", *Necati Lugal Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968 içinde, s. 151-153.

"Kur'ân'ın Türkçe Tercümesiyle Namazda Okunması" başlıklı raporu bu talimat üzerine kaleme alınır.

Bayur, Rifat Börekçi çok yaşlı ve hasta olduğu için Ahmet Hamdi Akseki'yi makamına çağırmış, İzmirli ile Yaltkaya'nın yazdıkları raporu ileri sürerek Ebû Hanife'nin içtihadını dile getirmiş, Akseki ise İmâm-ı Âzam'ın bu içtihadından rücû ettiğini söylemiş ve bu hususta geri adım atmamıştır. Bayur şöyle devam ediyor: "Söyleyecek bir şey kalmamıştı ve kendisiyle tartışmanın imkânı olmadığını anlamıştım. Bu 'Hâşâ Türkçe Kur'an' sözü durdukça Tefsir'i basamayacağımızı söyledim. 'Hamdi Efendi Hazretleri'ne (Elmalılı Hamdi) arzedeyim, bilmem razı olur mu' diyerek ayrıldı."[1]

> Elmalılı, Tefsir'de şöyle yazmıştı:
> "Hatta bundan dolayı mebʿuslardan birisi yazdığı bir manzumede:
>
> *Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın*
> *Oynamaktır bu, dîn ü îmanla*"[2]

Ancak bu ibarenin yalnız "*Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın*" kısmı matbu metne alınmış[3], diğer kısım basılmamıştır.

Maarif Vekâleti tarafından Başvekâlet makamına hitaben 7 Nisan 1934 tarihinde yazılan tezkerede şöyle denilmektedir:

> Başvekâlet yüksek makamına
>
> 8/2/1934 tarih ve 641 numaralı tezkerenize zeyildir.
>
> 1. Diyanet Reisliğince Türkçe'ye çevirtilen Kur'an ile yazdırılmış olan tefsir kitabı için evvelce tefsir sâhibi tarafından hazırlanmış olan başlangıçta, Kur'ân'ın Türkçe'ye çevrilemeyeceği hakkında hükümler bulunduğu görüldüğünden, bu hükmü nakz edecek surette vekâletimizce yeniden yazdırılan başlangıç iliştirilerek yüksek makamlarına takdim olunmuştur. Bu başlangıç, evvelce tefsir kitabı için yazılan başlangıcın yerine Türkçe Kur'an ile

1 Bayur, "İbadet Dili", s. 153.
2 *Hak Dili Kur'an Dili* (yazma nüsha (B)), I, s. 10.
3 *Hak Dili Kur'an Dili*, 1935, I, Mukaddime, s. 15.

tefsirin başına geçirildiği takdirde Diyanet İşleri Resliği ile Maarif Vekâleti arasında bu tefsir kitabı dolayısıyla hâsıl olan ihtilaf zâil olmuş olur. Bununla beraber Diyanet Reisliği'nin Türkçe Kur'an'ı tefsir kitabından evvel ve nihayet onun ilk cildi ile birlikte çıkarması zarûrîdir.

2. Tefsir kitabında bazı fennî bahisler hakkında mütalaalar yürütülmesi, sırf fennî ve ilmî bir sahada kalması îcap eden birtakım meselelere dînî bir mahiyet verildiği cihetle mahzurdan hâlî olmadığından bu fennî bahislerle mütâlaaların tefsir kitabından kaldırılması muvâfık olacağını arz ile en derin saygılarımı sunarım efendim.

Diyanet İşleri Riyâsetine takdim
Başvekâlet evrakı
7/4/1934 / 1640[1]

Bu tezkereden anlaşıldığı kadarıyla, yukarıda metinlerini aktardığımız Börekçi-Elmalılı yazışmasından iki sene kadar sonra, Kur'an tercümesinin tefsirden bağımsız olarak basılması yönündeki gayretler hâlâ devam etmektedir. Elmalılı'nın Tefsir'in başındaki mukaddimesinin çıkarılarak yerine Bayur'un talimatıyla İzmirli ile Yaltkaya'nın hazırlamış olduğu metnin konulmasının talep edildiği ve ayrıca Maarif Vekâleti'nin tefsirin muhtevasına da karışarak eserdeki pozitif bilimlere ait bilgi ve yorumların çıkarılmasının istendiği dikkat çekmektedir.

Başvekâlet tarafından kendilerine ulaştırılan Maarif Vekâleti tezkeresine Börekçi'nin cevabı sert olacaktır. Diyanet Reisi önce temsil ettiği kurumun dînî kitap neşri açısından hizmetlerini özetledikten sonra, Elmalılı'nın Kur'an tercümesi konusundaki tavrını müdafaa etmekte, bu hususta birçok zevattan örnekler aktarmakta, daha sonra da Diyanet İşleri'nin uhdesinde bulunan meselelere hiçbir şekilde müdahale ettirmeyeceğini açıkça ifade etmektedir:

---

1 Necmi Atik, "Elmalılı'nın Kendi El Yazması İle Türkçe İbadet Konusundaki Makalesi", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sayı 6, Aralık 2016, s. 14-15. Yazının Arap harfli el yazısı, makalenin sonunda ek olarak verilmiştir.

"Baş Vekâlet yüksek makamına

Yüksek makamınızdan Riyâset-i âcizîye havale buyurulan Maarif Vekâleti'nin 8/2/1934 tarih ve … numaralı tezkeresi ve 11/4/1934 tarih ve … zeyli mütalaa edildi.

Ma'lûm-ı devletleri olduğu vechile Riyâset-i dâ'iyânem Büyük Millet Meclisi'nin tensîbi üzerine salâhiyet ve ihtisasları müsellem olan zevat ile bir mukavele yaparak *Buhârî-i Şerîf* ile Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir ve tercümesini yazdırıp *Buhârî-i Şerîf* tercümesini kısmen tab' ve neşr ettikten sonra Tefsir'in tab'ı için Devlet Matbaası ile bir mukavele yapmış ve iki sene evvel mezkur matbaaya tefsir formalarını tevdî etmişti. Matbaa ile imlâ şekline ait zuhur eden ufak bir ihtilaf yüzünden mesele Maarif Vekâleti'ne aksetmiş ve Vekâlet şekli bırakarak, takdîri makām-ı âcizâneme ait bulunan esaslara geçmiştir.

Fi'l-hakīka dînî mesâilin tedvîri gibi din kitabımıza ait bulunan tefsir ve tercümenin ne şekilde yapılacağı ve bunların tedkiki ve ne suretle tab' ve neşr edilmek lâzım geldiği de doğrudan doğruya makamımıza verilmiş bir haktır. Buna başkalarının şu veya bu şekilde müdahale etmeleri ne dereceye kadar doğru olduğunu yüksek makamınızın takdîrine bırakıyorum.

Büyük Millet Meclisi ile yüksek makamlarınızdan görmüş olduğumuz maddî ve manevî müzâheret ve vazifemizi hüsn-i îfâ etmekle kazanmış olduğumuz itimat ve teveccüh sayesinde şimdiye kadar hazırlamış olduğumuz eserlerin arzû-yı millîye muvâfık bir şekilde olduğu kısmen neşr edilmiş olanlarla sabittir.

Tefsir muharririnin mukaddimede Kur'ân'ın kat'iyyen tercüme edilemeyeceğini sarâhaten söylemiş olmasına gelince; muharririn bundan maksadı Kur'ân-ı Kerîm aynen ve harfiyyen, yani hâvî olduğu bütün incelikleriyle, misli misline tercüme edilemez demektir. Muharririn bu sözü en doğru bir sözdür. Bunun hilâfını iddia etseydi yalan söylemiş olurdu. Bu hakikatı yalnız bizim tefsir muharriri söylemiş değil, belki bilâ istisnâ garbda ve şarkta Kur'ân-ı Kerîm'in tefsir ve tercemesiyle uğraşmış olan

bütün âlimler bu hakikatı itiraf etmişlerdir. Bir misal olmak üzere bazılarını âtiyen zikrediyoruz.

(…)

Görülüyor ki bu hakikati itiraf etmek hususunda bütün mütercimler müttefiktir. Hiçbir kimse ilim lisânıyla bunun hilâfını iddia edemez. İşte bizim tefsir muharririnin Kur'ân-ı Kerîm tercüme edilemez demekten maksadı da budur. Böyle olmasaydı yalnız tefsiri ile iktifâ ederdi. Halbuki baştan nihayete kadar tercümesini de yapmış ve ikmâl etmiştir.

Tefsir kitabında bazı fennî mebhasler hakkında mütâlaalar yürütülmesi ve bunun mahzurdan sâlim olmadığı cihetle kaldırılması meselesine gelince: Maarif Vekâleti'nin salâhiyetdâr saydığı zevattan mülhem olduğunu zannettiğimiz bu fikirlerini hayretle karşıladık. Tefsir kitabını yazan zat, nazariyyât-ı fenniye ile esâsât-ı dîniyenin ayrı ayrı mevkilerini çok iyi bilen yegâne bir mütehassıs olduğu için tefsir kitabında her mesele daima kendi mevkiini muhafaza etmiş ve bu suretle ilim ile din beyninde nizâʿ olmadığı gösterilmiştir. Maarif Vekâleti'nin salâhiyetdar dediği zevâta -kendi tâbirimce tefsir kitabındaki yazıları nakz edecek surette- yazdırıldığı ve tefsir kitabına mukaddime olmak üzere makamımıza gönderildiği başlangıca gelince; vazifemize karşı vukūʿ bulan böyle bir müdahaleyi kabul edemeyeceğimizi, bilhassa bu gibi yazılara hiç de ihtiyacımız olmadığını arza yüksek müsaadelerinizi rica ederim.

Riyâset-i dâʿiyânem kendisine ayrılmış olan sahada lüzum gördüğü her türlü yazıyı yazmak ve yazdırmaktan âciz değildir. Başlangıç olmak üzere gönderilen yazıların kıymet-i ilmiyesi merbûtan takdim kılınan tedkīkāt ve mütâlaʿât-ı ilmiyeden vâzıhan anlaşılacağı derin saygılarımla arz olunur efendim hazretleri.

Diyanet İşleri Reisi"[1]

---

1 Atik, "Elmalılı'nın Kendi El Yazması İle Türkçe İbadet Konusndaki Makalesi", s. 18-21. Makalenin sonunda tezkerenin yalnız ilk sayfasının elyazılı orijinaline yer verilmiştir. İktibas edilen iki yazının, ilgili kurumların arşivlerindeki imzalı resmî belge hüviyetindeki orijinallerine de ulaşmak gerekir. Atik'in Elmalılı terekesinde bulduğu bu yazıların, Elmalılı tarafından istinsah edilmiş olması muhtemeldir.

Diyanet ile Maarif Vekâleti arasındaki bu anlaşmazlık çözülmediği için, Tefsir'in Maarif Vekâleti'nin kontrolündeki Devlet Matbaası'nda basılması mümkün olmayacak ve ilk cildi 1935'te, İstanbul'da bulunan Ebüzziya Matbaası'nda, Diyanet İşleri Reisliği'nin 5. kitabı olarak basılacaktır (2. - 6. ciltler 1936'da, 7., 8. ve fihrist cildi olan 9. ciltler de 1938 yılında basılmıştır). Diyanet İşleri arşivinde bulunan (birisi 13/10/1933, diğeri 26/10/1937 tarihli) iki belge, eserin basımını takip etmek için mezkur tarihlerde birer heyetle birlikte İstanbul'a giden Akseki'nin harcırâhıyla ilgilidir.

Meâl Anlayışı ve "Cezâlet"

Elmalılı Kur'ân'ın hiçbir dile hakkıyla tercüme edilemeyeceği, yapılan mealler için "Türkçe Kur'an" denemeyeceği kanaatinde idi. Bu itibarla Tefsir'in mukaddimesinde sayfalar boyunca Allah kelâmının başka bir dile tercümesinin mümkün olmadığı yolundaki görüşlerini dile getirmektedir. Mehmed Âkif Bey mukaveleyi feshedince onun yerine meâl yazmayı ısrarlar sonucunda gönülsüz olarak kabul etmişti. Hazırladığı meallerde Türkçe'nin dil zevkine ve üslup özelliklerine göre değil, Arapça nahiv usulüne riayet etmeyi, Kur'ân'ın ifade tarzını ve kelime sırasını aynen takip etmeyi, Kur'ân'ın lafzıyla anlamı arasındaki ilişkiyi muhafaza etmeyi esas ittihaz etmişti. Mehmed Âkif ilk tercümelerini Elmalılı'ya gönderdiği zaman, onun tercümelerini çok güzel ve selis, fakat "cezâlet" konusunda biraz zayıf bulduğunu söylemesi bu noktayla alâkalıdır.[1]

Mahiz İz, hatıratında Kur'an tercümesi konusundaki kanaatinin yanısıra, bu hususta Elmalılı ile arasında geçen bir muhavereyi şöyle naklediyor:

> "Ben tercümede Âkif Bey'in yolunu en doğru yol olarak kabul etmiştim. Merhum Elmalılı müfessir allâme Hamdi Efendi aynı kanaatte değildi. Nitekim Âkif Bey'den sonra tercüme kendisine verildiği zaman kelime kelime tercüme ettiği için

1 Eşref Edib, *Mehmed Âkif: Hayatı, Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, s. 160-161. "Cezâlet" için bk. Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügatı*, İstanbul: Enderun, 1973, s. 30-31.

> meal Türkçe olmuyor ve mâna anlaşılmıyordu. Çok etraflı ve âlimâne bir tefsir kaleme aldığı halde tercümede bu titizliği göstermişti.[1] Bir gün kendisini ziyarete gitmiştim. Zannederim Rahman sûre-i celîlesinde bir kısmı yarı manzum şekilde secîli, âdetâ -hâşâ- nazîre telakkî edilebilecek şekilde kaleme almış ve beğendiği için bana da okumuştu. Ben birdenbire kendimi alamayarak ve huzûr-ı faziletinde olduğumu unutarak biraz tokça: 'Niçin böyle yaptınız?' dediğim zaman güldü ve yüzüme baktı: 'Naîm Bey de böyle söyledi' dedi. (…) Hazretin canı sıkılacağından endişe etmiştim. İnsafı hoşuma gitti. Merhum üstadımız Elmalılı Hamdi Efendi inandığına kuvvetle bağlanır ve hiç kimse onu fikrinden çeviremezdi."[2]

Elmalılı'nın oğlu Muhtar Yazır, babasının Kur'an tercümesi anlayışına dair şunları anlatıyor:

> "Kur'an'daki âyetlerin meal olarak bu şekilde Türkçe'ye nakli ve bu nakilde Türkçe'nin nahiv ve cümle teşkili kaidelerine, âhenk ve edâsına riayet edilmemesi daha o zamanlar itirazlara ve tenkidlere sebebiyet vermiştir. Arapça'nın nahvine ve cümle teşkili usullerine göre aynen muhafaza edilmiş olan ifade tarzı birçoklarınca beğenilmemiştir. Bununla takip edilen maksadı anlamayanlar ve 'terceme' yerine 'meal' denilmekteki inceliği kavrayamayanlar, Hamdi Efendi'yi bu bakımdan tenkid etmekten çekinmemişlerdir. Mealdeki ifade vesilesiyle Fatih'teki evimizde cereyan etmiş olan hararetli münakaşaları hatırlıyorum. Hamdi Efendi kendisiyle görüşenleri ikna etmiş, fakat doğrudan doğruya temas imkânı bulamayanlar ifadenin garipliğine takılmışlar, bu ifadede Türkçe'nin şive ve nahvine niçin riayet edilmediğini sorup durmuşlardır. (…) Filhakika, meal olarak verilen tercemedeki ifade tarzı, ilk nazarda, kimsenin dikkatinden kaçmamaktadır. Hamdi Efendi'nin niçin bu şekli tercih ettiği hakkında da ancak insaf ve iz'an erbâbı

---

1 İz, "göstermişti" diyor. Bunun "göstermemişti" demek isterken bir baskı hatası mı olduğu, yoksa biraz pejoratif bir anlamda, müellifin tercümeyi Arapça'nın cümle yapısına ve Kur'an'ın ifade tarzına birebir uydurmak için gösterdiği bir titizliğe mi atıf yaptığı sarih değildir.

2 Mahir İz, *Yılların İzi*, 358 (dn.).

> haklı bir neticeye varmaktadır. Esasen müellif, mukaddimesinde, Kur'an'ın Türkçe'ye tam olarak ve aynı kıymetle terceme edilemeyeceğine dair olan kanaatini açıkça izhar etmektedir. Âyetlerin mânasını kelime kelime vermek ve cümlelerin teşekkül tarzını ve asıldaki ifade hususiyetini muhafaza etmek şartıyla bir terceme yapmak cihetine gidilmiş ve buna da 'terceme' değil 'meal' denilmiştir. Meali okuyan her Türk, kendi zevkine göre bir cümle teşkil ederek tercemeyi bizzat yapacak ve anladığı mânayı idrakine nakşedecektir. Türk diline her bakımdan hakkıyla vâkıf olan müellifin meal olarak yaptığı tercemeleri, dil zevkimize en uygun şekilde ifade edebilmesi elbette mümkündü. Tefsirin mukaddimesinde kullanılan ifade ve *Metâlib ve Mezâhib* adlı eserine yazdığı Dibâce'nin âhenkli ve sanatkârâne lisanı, müellifin dil sahasındaki büyük kudretine delil teşkil etmektedir. Buna rağmen meal tercemelerinde kullanılan üslupta ısrar edilmesi, müellifin bu mevzuda sahip olduğu kat'î bir inanıştan ileri gelmektedir."[1]

Muhtar Yazır, Elmalılı Hamdi Efendi'yi tenkit edenlerin, onun hassasiyetinin çok uzağında bir laubalilikle Kur'an tercümeleri yapmaktan çekinmediklerini söylerken, belki de zihninde Mehmed Âkif'in damadı Ömer Rıza Doğrul gibi isimler vardı:

> "Kur'an'ın Türkçe'ye hakkıyla tercemesinde şair Mehmed Âkif gibi bir üstad aczini izhar ve itiraf etmiş olduğu hâlde, onun kadar bu sahada behresi olmayanlar, Hamdi Efendi'nin meal şeklindeki tercemelerini tenkid etmekten ve istedikleri gibi tercemeler yapmaktan çekinmemişlerdir. Hamdi Efendi'nin de aynı laubalilikle tercemeler yapmasına her şeyden evvel Kur'an'a karşı büyük saygısı mâni olmuştur."[2]

İsmail Kara Elmalılı'nın tercüme stratejisini şöyle özetliyor:

> "Meâl kısmının müellif Elmalılı tarafından hassasiyetle inşa edilmiş ve kendine mahsus bir yapısı ve dili vardır. Yer yer kırık

1 Muhtar Yazır, "Önsöz" (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına), s. VIII-IX.
2 Muhtar Yazır, "Önsöz" (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına), s. IX-X.

> mânaya, hatta satırarası tercüme tekniğine yaklaşan bu yapı ve dil bir tarafıyla Kur'an'ın dil, vurgu ve mâna hususiyetlerini olabildiğince doğru bir şekilde Türkçe'ye aktarma cehdi ve iddiası taşırken diğer yönden o yıllardaki Türkçe ibadet arayışlarına malzeme olmamak endişesinden beslenen ince bir siyaset de muhtemelen taşıyordu."[1]

Tefsirin Hususiyetleri

Hak Dini Kur'an Dili, tarih boyunca İslâm düşüncesi içerisinde ele alınmış, tartışılmış her büyük meseleye bir şekilde temas eder. İlgili âyetlerin yorumu münasebetiyle pek çok itikâdî, amelî, bilimsel ve felsefî meseleyi ele alır, bu meselelere âlim ve mütefekkir bir şahsiyetin, bir filozof-müfessirin[2] bütüncül bakış açısıyla, çağdaş felsefî birikim ve metodolojiyi de kullanarak, geniş ölçüde orijinal düşünce ve çözümler ortaya koyar ve bu bakımdan da eser, eski ve yeni tefsirler arasında seçkin bir yere sahiptir.[3] *Hak Dini Kur'an Dili*'ni bugün de ayırıcı kılan temel özelliği, naklî ve aklî bütün bilgi ve hükümlerin -İslâmî ilimlerin müteahhirîn döneminde yerleşmiş bulunan- aslî ve metafizik ilkelerle olan bağlarını ortaya koymaya özen gösteren, ilimler ve bilgiler arasındaki hiyerarşiye ihtimam eden, bütün bilgi alanlarının arasındaki irtibatı kuran muhtemelen son tefsir oluşudur.

Hasan Basri Çantay, kaleme aldığı muhtasar meal-tefsirin benzerleri arasındaki yerini açıklarken Elmalılı tefsirine şu cümlelerle değinir:

> "Aziz ve dâhi üstad Elmalılı Mehmed Hamdi Efendi merhumun Diyanet İşleri Başkanlığı adına yazdığı *Hak Dini Kur'an Dili* nâmındaki sekiz ciltlik değerli eseri cidden şaheserdir. Hepimiz onu zevk ve istifade ile okuyoruz. (…) Ancak itiraf etmek lâzımdır ki *Hak Dini Kur'an Dili* bu alanda yüksek bir erkân-ı harbiye haritası gibidir. Ondan daha çok dinî ilimlerle ilgili olanlar istifade edebilirler. Halk ve bugünün münevverleri

---

1 İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* II, s. 441.

2 Tabir Süleyman Hayri Bolay'a aittir; "Bir Filozof Müfessir, M. Hamdi Yazır", *Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu*, (Ankara, 1993) içinde, s. 125-139.

3 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 162.

> arzu edilen tam faideyi sağlayamazlar. Bununla beraber merhum üstadın bu âcize bizzat beyan buyurduğu gibi o eserin meal kısmı tefsir cebhesi kadar hem kuvvetli değil, hem akkın [akıcı] değildir. Daha doğrusu üstadımız meallerin terceme şeklini alıvermesinden korkmuş, bu yola gitmeye bir türlü rıza göstermemiştir."[1]

Tefsirde âyetlere verilen izahların kemmiyeti, her bölümde birbiriyle uyumlu değildir. İlk ciltlerdeki (bilhassa Fatiha ve Bakara sûrelerindeki) geniş malumat, ortadaki ciltlerde azalmaya başlamış, bazı surelerde yalnız meal ile iktifâ edilmiştir. Bunda etken olan husus, kalb hastası olan müellifin tefsirini tamamlayamama endişesidir. Bilhassa 1934 yılında geçirdiği kalb krizinden sonra bu endişesi ciddi boyutlara ulaşmıştır. Tefsirin yazım sürecini bilenlerden Ömer Nasuhi Bilmen diyor ki: "Merhum müfessir, bu güzide eserini yazarken son senelerinde ağır bir kalb hastalığı içinde kıvranıp duruyordu. Kendisini her ziyaret ettikçe, tefsirini ikmâle muvaffak olamayacağı endişesini izhar ediyordu. Âcizleri de bu muhterem üstazın ömür ve afiyetine dualar ederek hüsn-i niyyetle başlamış olduğu bu hayırlı eseri ikmâle muvaffak olacağına dair olan kanaatimi kendisine arz ediyordum."[2] Müellif mukaddimede, tefsirin bazı kısımlarının muhtasar kaldığını ve eseri bitirdikten sonra baştan sona tekrar işleyip ikmal etme arzusunu "birçok cihetler muhtasar geçilmiştir. İnşâallah hitâmı müyesser olur da tekrar bir daha işlenirse belki biraz daha tekemmül eder" şeklinde dile getirmektedir. Sona yaklaştıkça eserini tamamlayacağına olan ümidi artan Hamdi Efendi, son ciltlerde tekrar uzun izahatlarda bulunmaya başlamıştır (meselâ İhlâs Sûresi 81 sayfadır). Oğlunun şu ifadeleri, Elmalılı'nın tefsirde bazı bölümleri kısa geçmesini, kendisinin tefsir anlayışıyla da irtibatlandırıyor:

> "Böyle bir eserin on iki senede yazılamayacağını, bu gibi eserler için otuz sene çalışılması lâzım geldiğini Hamdi Efendi merhum yakınlarına daima söylemiş ve ömrü kifayet etmemesi

1 Hasan Basri Çantay, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*, I, 7 (İstanbul, 1952).
2 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi II (Tabakatü'l-Müfessirîn)*, s. 612.

> korkusu ile on iki senede bitirmek mecburiyetinde kaldığını ilâve etmiştir. Müellife göre Kur'an her yüz senede bir tefsir edilmeli ve ilim ve fennin vâsıl olduğu en son bilgiler nazar-ı i'tibâra alınmalıdır. Artık bir tek kişi tarafından bilinmesine imkân olmayacak derecede genişleyen beşerî bilgileri toplayabilmek için 20-30 asistan müellife yardım etmelidir. Elmalılı Hamdi Efendi bu şartlarla bir tefsir yazmak istiyordu. Fakat ömrü vefa etmeyeceği korkusu ile istediği gibi çalışamamış ve ancak muhtasar bir tefsir yazmıştır. Hakikaten de eserin basılmasından kısa bir müddet sonra vefat etmiştir."[1]

Müellifin tefsirde yer yer bazı (mesela "Hikmet" ve "Tarih-Esâtîr" gibi) kavramlar etrafında yaptığı tetkikler, müstakil birer makale hüviyetine bürünmüştür. Elmalılı Diyanet'le yaptığı mukaveleye sâdık kalmakla birlikte kendisinden talep edilen çerçeveyi oldukça aşmakta, tefsirinde yalnız geleneksel birikimin bir aktarıcısı değil, birçok bahiste kendi dirayetini, tedkik ve tefekkürünü konuşturan bir muhakkik olarak görünmektedir. Elmalılı Hamdi Efendi İslâmî ilimlerin her sahasıyla ilgili çok sayıda kaynak kullanarak kaleme aldığı eserde, yaşadığı dönemin Batılı bilim ve felsefe literatürünü de dikkate almıştır. Mustafa Bilgin tefsirin ilmî değeri hakkında şunları söylüyor:

> "Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*'nde başta temel tefsir kaynakları olmak üzere fıkıh, hadis, kelâm, tasavvuf, felsefe, tarih, dil ve edebiyat gibi alanlara ilişkin İslâmî literatürden geniş ölçüde faydalanarak Kur'an'ın doğru anlaşılmasında bu birikimi başarıyla kullanması, aynı maksatla bu birikimdeki İslâmî ve özellikle Sünnî mantaliteyi titizlikle koruması yanında koyu bir bilimciliğe kapılarak Kur'an'ı, her zaman değişmeye veya yıkılmaya açık bulunan ilmî ve felsefî teorilere angaje etmeden bilimin kesin buluş ve tesbitlerini de âyetlerin daha isabetli yorumlanıp anlaşılmasına yardımcı ve tercih edilen mânayı takviye eden unsurlar olarak başarıyla kullanmıştır. Buna karşılık müellif, yeri geldikçe pozitivist ve ateist

---

1 Muhtar Yazır, "Önsöz" (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına), s. XII.

> akımlarla cesur bir hesaplaşmaya girişerek zengin bilgi birikimi ve felsefî nosyonunun yanı sıra tahlil ve terkip gücü, diyalektik kabiliyeti ve mükemmel üslûbu sayesinde başarılı sonuçlara ulaşmış, bu bakımdan söz konusu akımların ağır tehdidi karşısında bunalan inançlı gönüllere de ferahlık vermiştir."[1]

Eserin isminin de ince bir stratejisi vardır:

> "Fransız filozofu Auguste Comte'un Türkiye'deki sadık takipçileri olan, pozitivist ve materyalist görüşleri savunarak İslâm aleyhtarı yayınlar yapan ve dine 'bâtıl inançlar' gözüyle bakan Abdullah Cevdet ve Kılıçzâde Hakkı gibi kimselere karşı eserin isminde İslâm'ın 'hak dini' olduğu vurgulanmış, ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi yolundaki denemelere karşı da Arapça'nın 'Kur'an dili' olduğu vurgulanmıştır."[2]

Tefsir, Diyanet İşleri bütçesinden ayrılan tahsisatla sözleşmede belirlenen esaslar dahilinde on iki yıllık (1926-1938) bir çalışma ile tamamlanmış, 1935-38 yılları arasında İstanbul Ebuzziya Matbaası'nda Diyanet İşleri Reisliği Neşriyatı'nın 5. eseri olarak 10.000[3] takım olarak basılmış, 2.000 takımı müellife verilirken geri kalanları ücretsiz dağıtılmıştır. 8 cildi metin, 1 cildi fihrist olmak üzere toplam 9 cilttir. Eseri Elmalılı'nın elyazmalarından yayına ehil eller hazırlamıştır. Son devir âlimlerinden Abdullah Âtıf Tüzüner'in (ö. 1954) *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* isimli -oğlu M. Feyyaz Tüzüner tarafından neşredilen- eserinin girişinde, "Müellif Abdullah Âtıf Tüzüner'in Hâl Tercemesi" başlığı altında şöyle bir bilgi verilmektedir: "1934'te tekâüt olup yine İstanbul'a döndü. Dersiâm vaizliği de yapan merhum, eski Diyanet Reisi muhterem Ömer Nasuhi Bilmen ile birlikte altı sene Üstad Hamdi Yazır Hoca'nın Tefsirinin

1 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 162.

2 Mustafa Bilgin, "Hak Dini Kur'an Dili", *DİA*, XV, 163.

3 Sözleşmenin 8. maddesinden başka, Elmalılı'nın oğlu Muhtar Yazır'ın "Önsöz"ünde (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına, s. XVI) ve *İTA*'nın Mart 1945 sayısında da ilk baskının on bin adet yapıldığı ifade edilmekle birlikte, İsmail Kara ilk baskı rakamının 5000 takım olduğunu belirtir (*Cumhuriyet Türkiyesi'nde Bir Mesele Olarak İslâm* II, s. 441).

matbaa tashihlerinde çalıştı."[1] Bununla birlikte 1930'lu yılların henüz oturmamış ve problemli imlâsı, bu ilk baskıyı (ve bunun tıpkıbasımı olan müteakip baskıları) okumayı güçleştiren bir etkendir. Ayrıca verilen ciddi emeklere rağmen eserde önemli miktarda yazım hatası, özel isimlerin zaptında yanlışlıklar, yer yer atlamalar bulunmaktadır.

Uzun yıllar boyunca yeni baskısı yapılmayan eser, 1960 yılında Nebioğlu Yayınları tarafından ve vârislerinin nezaretinde (ilk baskının ofset usulü tıpkıbasımı olarak) ikinci, 1968 yılında da üçüncü baskıları yapılmıştır. Nebioğlu Basımevi'nde basılan -ve *Hak Dini Kur'an Dili*'nden bahseden araştırmalarda temas edilmeyen- bu üçüncü baskının, "Hak Dini Kur'an Dili Türkçe Tefsiri Basım ve Yayım Ortaklığı" tarafından yapıldığını, baskının başına konulan açıklamadan öğreniyoruz. 1971 tarihli Eser Neşriyat tarafından yapılan baskı, buna göre 4. baskı olmaktadır. Sonraki tarihlerde Eser Neşriyat'ın yanı sıra diğer bazı yayınevleri tarafından da eserin tıpkıbasımı yapılmaya devam etmiştir.

1971 baskısı esas alınarak bir heyet tarafından hazırlanan bir fihrist esere 10. cilt olarak ilave edilmiştir (İstanbul 1982). Eski Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre eser sahibinin hakları vefatından sonra 50 yıl korunduğu için (günümüzde bu süre 70 yıldır), Elmalılı'nın 50. vefat yılı olan 1992'den itibaren *Hak Dini Kur'an Dili*'nin muhtelif sadeleştirmeleri yapılmışsa da aslının ifade ve mâna bütünlüğünü hiçbiri koruyamamış, orijinalinin yerini alabilecek bir keyfiyete hiçbiri yaklaşamamıştır. Tefsirin meal kısmı üzerinde yapılan çok sayıdaki ticârî amaçlı sadeleştirme ise, esasen artık Elmalılı'ya ait sayılamaz. Mealin orijinali dikkate alınarak ve tefsirdeki bazı açıklamalardan da yararlanarak meydana getirilen emek mahsulü bir çalışmaya ise dikkat çekmek istiyoruz: *Muhtasar Hak Dini Kur'an Dili: Meâl-Tefsir*, haz. Ertuğrul Özalp, İstanbul: İşaret Yayınları, 2012 (gözden geçirilmiş 3. baskı).[2]

---

1 Abdullah Âtıf Tüzüner, *Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meâli* (3. baskı), İstanbul: Elif Ofset Yayınları, 1982, s.y. Ayrıca bk. M. Feyyaz Tüzüner, "Tüzüner, Abdullah Âtıf", *DİA*, XLII, 10-11.

2 Bu çalışmanın problemli tarafı, hazırlayanın "çeviri metnini daha kolay okunur, anlaşılır kılmak amacıyla" metne parantez içinde ibareler ekleme yöntemini tercih etmesidir.

BU NEŞRİN ÖZELLİKLERİ

Hak Dini Kur'an Dili'nin ilk defa farklı yazma nüshalarını dikkate almak suretiyle yaptığımız bu neşir, eserin ilk tenkitli neşri olma özelliğine sahiptir. Bu neşirde dört nüshayı esas aldık. Bunlardan ilki eserin ilk baskısı olup diğer üçü yazma nüshalardır. İLAM Kütüphanesi'nde bulunan nüsha son yıllarda tanınır hâle gelmiş olmakla birlikte, H ve F diye isimlendirdiğimiz iki yazma nüsha üzerinde şimdiye kadar bilebildiğimiz kadarıyla herhangi bir çalışma yapılmamıştır.

M Nüshası. Tefsirin 1935-1938 yılları arasında yapılmış olan birinci baskısıdır.

İlk baskıdaki bazı yanlış yazımlar, sonraki baskılarda yanlış kelimelerin yerine biraz daha dar bir fontla doğru biçimleri yazılmak suretiyle düzeltilmiştir. Bu düzeltmelerin sırf harf hatası mahiyetinde olmakla kalmayıp anlama etki edebilecek nitelikte olanlarını dipnotlarda belirttik. Ayrıca ikinci baskıdan itibaren -eser yine 9 ciltten mürekkep olmakla birlikte- ciltler arasında hacim bakımından bir tenasüb gözetilerek ciltlerin ortalama bir hacme sahip olması sağlanmıştır.[1]

B Nüshası. Mahmud Bedreddin Yazır'ın istinsah ettiği bilinen dört tefsir nüshasından Ahmet Hamdi Topbaş (ö. 1944) için yazmış olduğu ve aslı İLAM Kütüphanesi'nde (no. 24986) mahfuz olan rikʿa hatlı el yazma nüsha, 2015 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından tıpkıbasım şeklinde itinalı bir baskıyla yayımlanmıştır. B nüshası olarak isimlendirdiğimiz bu nüshanın bir özelliği, çalışmaya esas aldığımız diğer iki yazma nüshadan farklı olarak tefsirin mukaddime bölümünü -yani baskıda sansürlenmiş ibareleri de- içermesi sebebiyle matbu nüshadan oldukça farklı olan mukaddime bölümünü aslına uygun biçimde yeniden tesis etmeye

---

1 Muhtar Yazır, ikinci baskının önsözünde eserin aslına sadakat ilkesi gereği herhangi bir değişiklik yapmaktan çekinmekle birlikte, ilk baskıdaki yanlışlıkları tashih ettiklerini ve ciltleri ortalama hacme kavuşturduklarını şöyle ifade ediyor: "Yalnız, ilk baskıda mevcut kelime ve harf hataları tashih edilmiş ve cildlerin hacim bakımından birbirine uygun olmasında bir mahzur görülmemiştir." (Muhtar Yazır, "Önsöz" (*Hak Dini Kur'an Dili*'nin 1960 baskısına), s. XI).

imkân vermiş olmasıdır.[1] Mukaddimeden sonra genellikle matbu nüshayla uyumlu biçimde devam eden B nüshasında birçok atlamalar ve imlâ yanlışlıkları bulunduğu gibi, matbu nüshanın hatalarını düzelten yazımlar da vardır. Meselâ bu nüshanın Meal kısmına önemli bir katkısı, matbu nüshada sehven atlanmış olan Bakara Sûresi'nin 224. âyetindeki "Allah Semî'dir Alîm'dir" ibaresini ihtiva ediyor olmasıdır.

B nüshasında bilhassa ikinci ciltten itibaren metin üzerinde zaman zaman tashihler yapılmış ve yanlışlıklar bir ölçüde giderilmiştir. Bu şekilde düzeltilmiş olan ve neşre katkı sağlamayacak türden yazım yanlışlarını ayrıca belirtmeye gerek görmedik. 12 cilt metin ve 13. cildi fihrist olan bu nüshanın cilt tertibini çalışmamızda dikkate alarak her iki cildi bir cilt olacak şekilde yayına hazırladık. Müellifin vefatından sonra yazımı tamamlanmış olan nüshanın 12. cildinin sonundaki istinsah kaydı şöyledir:

> "Tevfîk-i ilâhî ile bu tefsîrin tebyîzi 12 Şevval 1361 ve 22 Teşrinievvel 1942 cuma günü hitam buldu. Cenâb-ı Hak müfessir-i mûmâ ileyh merhum Hamdi Yazır'a ve bu tefsîri tebyiz eden biraderi Mahmud Yazır'a ve sâir mü'minîn ve mü'minâta rahmet ü gufrân, cennet ü rıdvân ihsan eylemek suretiyle lütf u ikrâm buyursun, âmin. Sübhâne Rabbike Rabbi'l-izzeti ammâ yasifûn. Ve selâmun ʿale'l-mürselîn. Ve'l-hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn."

Yaptığımız mukayese çalışması neticesinde B nüshasındaki hataların keyfiyeti dikkate alındığında bu nüshanın müstensih tarafından (mukaddime bölümü dışında) Matbu metne bakılarak yazıldığı izlenimi vermektedir. Bu sebeple mukaddime bölümü hâricinde B nüshasının çalışmamıza katkısı, mukavele gereğince tefsirin telifi esnasında titizlikle istinsah edilen H ve F nüshaları derecesinde olmamıştır.

---

1 Elmalılı terekesinde bulunan nüshanın mukaddime kısmı ile B nüshası arasında kayda değer bir farklılık bulunmadığını şu çalışma ortaya koymaktadır: Necmi Atik, "Elmalılı'nın 'Hak Dini Kur'an Dili' Adlı Tefsirinin Mukaddimesinin Edisyon Kritiği", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, 2016, s. 99-131.

H Nüshası. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü, 3589-3594 numaralar arasında mahfuz bulunan altı ciltlik yazma nüshanın ilk cildi eksik olup, metin Bakara Sûresi'nin 253. âyetiyle, yani üçüncü cüzün başından başlayıp onuncu cüzü tamamladıktan sonra 18. cüzün başından, yani Mü'minûn Sûresi'nden devam etmektedir (3590 numaralı cilt 2474. sayfada, Tevbe Sûresi'nin 93. âyetinin mealiyle bitmekte, 3591 numaralı cilt ise 3152. sayfa ile başlamaktadır). Bu durumda eserde dokuz cüzün tefsirinin, diğer bir anlatımla da, sekiz cilt olarak hazırlanmış olan eserin birinci ile dördüncü ciltlerinin eksik olduğu görülüyor. Eserin sonunda müstensih kaydı bulunmamaktadır. Ciltlerin bazılarının üzerinde Ahmed Hamdi Akseki'nin mührü vardır. Mealler taʿlik, tefsir metni rikʿa hattıyla yazılmıştır.

Süleymaniye Kütüphanesi tarafından 16 Aralık 1988 tarihinde satın alınan bu nüshanın fişlerinin arkasında Arap alfabesiyle yazılmış şöyle bir kayıt bulunmaktadır: "Eserde kayıt olmamakla beraber şifâhî ifadelerle ve hattatın diğer yazılarına mukayese ile bu yazıların da Hattat Mahmud Yazır'a ait olduğundan eser Kütüphane'ye satın alınmıştır. M." Burada bahsedilen şifâhî ifadelerin kaynağını öğrenemedik. Daha önce de ifade edildiği üzere sözleşme gereğince eserin müsveddesi üç nüsha olarak tebyiz edilecek, bu nüshalardan "biri Hamdi Efendi'de, biri Âkif Bey'de, diğeri de Riyâset nâmına Hey'et-i Müşâvere âzasından Aksekili Hamdi Efendi'de bulunacak" idi. Buna göre A. H. Akseki'nin nezaretinde bulunan nüsha, Diyanet Riyaseti'ne ait demekti. Aşağıda tanıtacağımız Müftülük nüshasının Diyanet İşleri'ne ait olan bu nüsha olduğunu zannediyoruz. H nüshasının ise, Mehmed Âkif Bey'e verilmek üzere hazırlanan ve Âkif Bey mukaveleyi feshedince iade ettiği nüsha olduğu kanaatindeyiz. Bu nüshada bazı cüzlerin başına kapak sayfası yapılmış, forma ve sayfa bilgileri eklenmiştir. 3. - 7. cüzlerin kapak sayfalarının sol üst köşesinde "Âkif Bey" şeklinde bir ibare yazılmıştır. Ahmed Hamdi Akseki 22 Ağustos 1934 tarihli mektubunda, Elmalılı Hamdi Efendi'ye şöyle yazmıştı: "Maʿlûm-ı fâzılâneleri olduğu vechile, bizde üçüncü cüzden

itibaren iki takım vardır. Bunun birisi daireye [Diyanet İşleri Riyâseti'ne] ait, diğeri de -vaktiyle Âkif Bey için yazılan- zât-ı fâzılânelerine aittir. Efendimize ait olan bu takımı ebedî bir yâdigar olmak üzere bendeniz alıkoyacağı[mı] evvelce arz etmiştim…"[1]

Hem Akseki'nin bu mektubunun, hem de mezkur cüzlerin başındaki "Âkif Bey" notlarının ışığında, Mahmud Bedreddin Yazır'ın istinsah ettiği bu nüshanın Mehmed Âkif Bey için yazılan ve sonra onun tarafından iade edilen nüsha olduğu, Akseki'nin daha sonra bu nüshayı temellük ettiği anlaşılıyor. Bunu, ciltlerin üzerindeki Akseki'ye ait olan mühürler de teyit etmektedir. Ayrıca 1934 yılından itibaren, Akseki'nin Elmalılı'ya yazdığı bazı mektuplardaki Meal ve Tefsir'le ilgili tashih ve tekliflerin aynen bu nüshaya da -metne çıktılar hâlinde- işlenmiş olduğunu görüyoruz. Söz konusu mektuplardaki sayfa ve satır numaraları bu nüshayla birebir uyumludur. Akseki'nin mektubu, H nüshasındaki ilk iki cüzün, nüshanın kendilerine intikal edişinden itibaren eksik olduğuna da işaret etmektedir.[2] H nüshasındaki âyet meallerinin önemli bir bölümü, diğer nüshalara nazaran ciddi farklılıklar arz etmekte, hatta kimi zaman alternatif bir meal hüviyeti taşımaktadır (fikir vermesi için Âyete'l-Kürsî mealine bakılabilir). Bu nüsha, Tefsir metni içindeki farklılıklarda ise genellikle F nüshasıyla paraleldir. Bu farklılıkların sebebi ise genellikle, H ve F'deki Arapça kökenli, nispeten eski kullanıma ait bazı ibarelerin sonradan müellif tarafından sadeleştirilmesidir. Bu itibarla -esere son hâli verildikten sonra istinsah edilen B nüshasından farklı olarak- H ve F nüshalarının hem mealleri hem de tefsir metni itibariyle eserin son hâlinden önceki versiyonları olduğu, sonrasında metin üzerinde yapılan çalışmalarla metne son şeklinin verildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu iki

---

1 Atik, "Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Mektuplaşmaları 1", s. 49.

2 Yukarıda tavsif edilen nüshalardan başka, bir sahafta denk gelip tetkik etme imkânı bulduğum yazma bir cilt, tefsirin başından Bakara Sûresi'nin sonuna kadarlık kısmı içermektedir. Diğer nüshalara nazaran daha küçük hurufatla kaleme alınan 474 sayfalık bu nüshanın yazısı diğer nüshalara oldukça benzemekte ve cildin başında Akseki'nin mührü bulunmaktadır. Cildin sonuna 17 Muharrem 1358 (9 Mart 1939) tarihi düşülmüştür. Tefsirin mukaddime kısmı matbu metin ile aynıdır. Buna göre, Âkif Bey'in ilk iki cüzü eksik olan nüshasını temellük eden Akseki, tefsirin yazımı ve basımı tamamlandıktan sonra, Mahmud Bedreddin Yazır'dan kendisi için baş tarafı yeniden yazdırmış olmalıdır.

nüsha arasında da bilhassa meal bakımından ciddi farklar vardır. Hususen meal üzerinde müellifinin yaptığı çalışmaların seyrini görebilmek için H nüshasının önemi büyüktür.

F Nüshası. İstanbul Müftülük Kütüphanesi 5501 numarada mahfuz bulunan eksik bir nüshadır. Bu nüshada tefsirin mukaddime kısmı eksik olduğu gibi, Nisâ 78-Ankebut 45 arası ve Mürselât 40. âyetten sonrası da eksiktir. Nüsha üzerinde sık sık düzeltmeler yapılmıştır. Bu düzeltmelerin genellikle matbu nüshaya uygun olduğu görülmektedir. Meşihat Arşivi Uzmanı Esra Yıldız'ın aktardığına göre bu nüsha kurum içerisinde müellif nüshası olarak bilinmekte olup, birkaç sene öncesine kadar yapraklar hâlinde muhafaza edilmiş, sonrasında ciltlenmiştir. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, meal kısmındaki önemli bazı farklılıklar bir tarafa, F nüshası H ile genellikle uyumlu olup metnin önemli bir bölümü itibarıyla sayfa numaralarında ve satırlarda dahi H nüshasıyla paralel gitmektedir. Bu nüshanın da Mahmud Bedreddin Yazır'ın tebyiz ettiği nüshalardan biri olduğu kanaatindeyiz, bunun sözleşme gereğince Diyanet İşleri Riyaseti'ne teslim edilen nüsha olduğu anlaşılmaktadır (Elmalılı terekesinde bulunduğunu bildiğimiz diğer bir nüshanın ise, sözleşmede Hamdi Efendi nezdinde kalacağı ifade edilen ve yine Mahmud Bedreddin Efendi tarafından istinsah edilen üçüncü tebyiz nüshası olması kuvvetle muhtemeldir). H ve F nüshalarının eserin telifiyle eşzamanlı olarak ve yayına esas teşkil etmek üzere, mukavele gereğince kaleme alınmaları sebebiyle B'ye nazaran çok daha dikkatli ve az hatalı olduğunu da söylemek gerekir. Ayrıca yukarıda zikredilen özellikleri sebebiyle H ve F nüshaları tefsirin yazım safahâtına ışık tutmaları, sonradan değiştirilen ifadelerin ilk hâllerini içermeleri sebebiyle son derece önemlidir. Bu iki nüshadaki meal bölümlerinin yerleri ilk ciltlerde önce boş bırakılmış, Mehmed Âkif Bey mukaveleyi feshedip Elmalılı Hamdi Efendi meali de üstlendikten sonra bu boş bırakılan kısımlar sonradan doldurulmuştur. Bu sebeple takdiren bırakılan boşluklarla metinlerin hacimleri arasında zaman zaman farklılıklar oluşmuştur.

Çalışmamızda bu dört nüshadan birini esas almak yerine, farklılıklar karşısında anlamı ve bağlamı dikkate alarak en uygun yazımı tercih etmeye çalıştık. Matbu nüsha, Ömer Nasuhi Bilmen gibi redaktör âlimlerin ve muhtemelen bizzat müellifin kontrolünden geçmiş nüsha olması bakımından önemli olmakla birlikte diğer nüshaların Matbu'yu düzelttiği yerler hiç de az sayılmaz. Matbu metinde çok sayıda imlâ ve yazım hatasından başka, anlama etki eden yanlış okumalar da vardır, bunları diğer nüshalarla düzeltmeye çalıştık. Meal kısmında, Bakara 224. âyete ait M'de gözden kaçmış bulunan ibarenin B nüshası tarafından ikmal edildiğine yukarıda işaret etmiştik. Bir başka misal olarak; Bakara 282. âyette geçen "da'îf" kelimesi M ve B nüshalarında "küçük" şeklinde karşılanmakla birlikte, F ve H nüshalarındaki "kāsır"ı tercih ettik. Zira müellif tefsir metninde "da'îf"in kapsamını açıklarken "küçük"ü bu kapsamın yalnız bir unsuru olarak zikreder ve akıl zayıflığı gibi diğer zayıflık unsurlarını da bu bağlamda ele alır. Bu itibarla "kāsır" kelimesinin, edâ ehliyeti kısıtlı olanları ifade eden fıkhî bir terim olarak küçükleri de içine alan daha geniş bir kümeye işaret etmesi bakımından, "da'îf"i daha iyi karşıladığını düşünerek bunu tercih ettik. Bilhassa F nüshasında âyet mealleri bazen alternatifli olarak, iki alternatifin altına bir çizgi çekilmek suretiyle verilmiştir, biz de böyle durumlarda alternatifleri dipnotlarda kesirli olarak (F: "$\frac{\text{yanında}}{\text{huzûrunda}}$" gibi) gösterdik. Meal ve tefsir kısımlarında kimi zaman bazı kelimelerin üzeri çizilmiştir, bunları da üzeri çizili olarak (~~şu şekilde~~) gösterdik; eğer bir ibarenin üzeri çizilmiş ve yerine diğer nüshalarla uyumlu, metinde tercih edilen şekilde bir ibare eklenmişse, üstü çizili ibareyi ayrıca (+) işaretiyle belirttik. F nüshası üzerinde sonraki yıllarda bir çalışma yapılmış ve Matbu'ya uygun düzeltmeler gerçekleştirilmiştir (bu çalışmanın, eserin 1960'daki ikinci baskısı vesilesiyle ve Bilmen'in nezaretinde yapılmış olması ihtimal dâhilindedir), F'deki farklılıkları belirtirken sonradan yapılan düzeltmeleri değil, nüshanın asıl hâlini dikkate aldık.

Eserin neşrinde imlâ olarak orta halli bir usûl takip ettik. Terimlerin ve özel isimlerin yazılışında genellikle Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin imlâsını esas aldık; bunun dışında kelimelerin izâfet durumuna, sesli harfle başlayan bir ek alıp almamasına, telaffuzda sesli harflerin uzatılıp uzatılmamasına göre değişebilen bir yazım usûlünü benimsedik.

Tefsiri yapılan âyetleri parantez içinde {} verdik. Tefsir esnasında istişhad amaçlı zikredilen âyetleri ise herhangi bir parantez veya tırnağa almadık ve böyle âyetlerin tercümelerini dipnotta (Elmalılı'nın kendi mealinden) belirttik. Âyetlerin hepsini Mushaf imlasıyla yazdık. Hadisleri ve diğer Arapça metinleri Traditional Arabic fontuyla yazdık ve umumiyetle harekeledik. Hadisleri tahriç ettik, müellifin tefsirler başta olmak üzere İslâmî ilimlere ait kaynaklardan yaptığı nakilleri, ait oldukları eserlerin mümkün mertebe muteber baskılarından kontrol etmek suretiyle cilt ve sayfa numaralarını ve orijinal Arapça metinlerini dipnotlarda gösterdik. Sebeb-i nüzullerin ve diğer rivayetlerin kaynağını gösterip mukayese yapılabilmesi için metinlerini dipnotta verdik. Rivayetlerin nisbetinde bir hata varsa ona işaret ettik. İhtiyaç hâlinde rivayetin sıhhatiyle ilgili değerlendirmeleri koyduk. Müellifin âyetin tefsîrî tercemesini yaptıktan sonra ilgili âyeti açıklamaya başlayacağı yerlere koyduğu tire yerine ❁ simgesini koyduk. Metinde yer alan bazı şahsiyet, eser ve kavramlarla ilgili açıklayıcı dipnotlar koyduk. Elmalılı'ya ait olan dipnotları belirttik, diğer dipnotların tamamı bize aittir.

Metin içerisinde *Hak Dini Kur'an Dili*'nin ilk baskısının sayfa numaralarını belirttik. Bu baskı yaygın olduğu için böylelikle okurun bu baskıyı temel alan çalışmalardan da yararlanabilmesini amaçladık.

Çalışmanın başından itibaren yakın alâka ve teşvikleri sebebiyle Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanı Prof. Dr. Muhittin Macit'e ve Çeviri ve Yayım Dairesi Başkanı Doç. Dr. Ferruh Özpilavcı'ya, yayına hazırlık

sürecindeki emeklerinden dolayı Yazma Eser Uzmanları Ahmet Çinar, Muhammet Kasım Gültekin ve Nimet İpek'e, son âna kadar yaptığımız tashihleri sabırla işleyen Yüksel Yücel'e, Müftülük nüshasına ulaşmamızı sağlayan Prof. Dr. Hasan Kâmil Yılmaz ile İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi Uzmanı Esra Yıldız'a müteşekkirim. Yıllar önce Elmalılı'nın makalelerini kadim dostum Murat Kaya ile birlikte neşretmek müyesser olmuştu, yaklaşık çeyrek asır sonra bu sefer müellifin şah eserinin ilmî neşrini yine birlikte gerçekleştirmeye bizleri muvaffak kılan Yüce Mevlâ'ya hamd ederiz. Çalışmamızın Türkiye'de İslâmî ilimler alanındaki çalışmalara bir katkı sunabilmesi en büyük temennimizdir.

Asım Cüneyd Köksal

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

MUKADDİME

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَۙ ﴿٢﴾ اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِۙ ﴿٣﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِۜ ﴿٤﴾ اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُۜ ﴿٥﴾ اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَۙ ﴿٦﴾ صِرَاطَ الَّذ۪ينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْۙ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ ﴿٧﴾

İlâhî! Hamdini sözüme sertâc ettim, zikrini kalbime miʿrâc ettim, kitâbını kendime minhâc ettim. Ben yoktum vâr ettin, varlığından haberdâr ettin, aşkınla gönlümü bî-karâr ettin. İnâyetine sığındım kapına geldim, hidâyetine sığındım lütfuna geldim. Kulluk edemedim affına geldim. Şaşırtma beni, doğruyu söylet; neş'eni[1] duyur, hakikati öğret. Sen duyurmazsan ben duyamam,[2] Sen söyletmezsen ben söyleyemem[3], Sen sevdirmezsen ben sevdiremem. Sevdir bize hep sevdiklerini, yerdir bize hep yerdiklerini, yâr et bize erdirdiklerini. Sevdin, Habîbini kâinata sevdirdin; sevdin de hilʿat-i risâleti giydirdin. Makām-ı İbrahim'den Makām-ı Mahmûd'a erdirdin. Server-i asfiyâ kıldın, Hâtem-i enbiyâ kıldın, Muhammed Mustafâ kıldın. Salât ü selâm, tahiyyât ü ikrâm, her türlü ihtirâm ona, onun[4] âl ü ashâb ü etbâʿına yâ Rab![5]

Bu duyguları yaşayan bu cigay[6] sâbık müderrislerden[7] Elmalılı [m8] Hâfız Muhammed Hamdi, babası Nuʿman, babası Muhammed, babası Hacı Bekir[8], babası Hasan, babası Bedreddin غَفَرَ اللّٰهُ لَهُمْ وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ وَحَشَرَهُمْ مَعَ النَّبِيّ۪ينَ وَالصِّدّ۪يق۪ينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِح۪ينَ

---

1 B: "neşveni".
2 B +"Sen göstermezsen ben göremem, Sen bildirmezsen ben bilemem".
3 B +"Sen istemezsen ben isteyemem".
4 B +"bütün".
5 B +"Emmâ baʿd".
6 "Cigay", *Dîvânu Lugāti't-Türk*'te zengin demek olan "bay"ın mukabili fakir demektir. "Kırk yıla dek bay, cigay düz olur" denirmiş. (Müellifin bu notu B nüshasında yoktur).
7 B: "Bu bende-i nâtuvân, sâbık müderrislerden…"
8 B -"Hacı".

Gördüm ki gecesi gündüzü ardı ardına[1] birbiriyle döğüşüp değişip giden şu fâni hayâtın[2] ne zevkinde, ne âlâmında[3] bâkī kalmak için bîçâre beşeriyetin elinde hiçbir tutamak[4] yok. Gördüm ki onun yer ile gök arasında mâzîden istikbâle doğru kaynaşan, coşan, coşup coşup çarpışan dalgaları arasında her dem kendine çağırıp duran[5] ebedî hayatın nidâ-yı daʿveti çınlıyor. Her dem Hak "Bana gel!" diye davet ediyor.[6] İnsan kulak kısıyor, duymak istemiyor, sanki kaçınmak[7] için çırpınıyor, çırpınıyor.[8] Fakat çırpınıp çırpınıp âkıbete teslim olmaktan başka ne yapıyor? Hâlbuki sevmediğine teslim olmakla sevdiğine teslim olmak arasında ne büyük fark vardır! Demek ki insan için Hakk'ı sevmek, Hakk'a hizmet etmek, âkıbet cemâl-i Hakk'a ermekten büyük bir hazz-ı saâdet yoktur. Lâkin zevk-i hakkı duymayan hayâline mahkûm, tahkīki bilmeyen taklîde zebûndur. Allah'ı bilmeyen dünyaya sarılır. Dünyayı bilmeyen hülyâya sarılır, hülyâya sarılan hakikate darılır. Yiğidi görmeyen ismine bayılır, dilberi görmeyen resmine bayılır. Önünü görmeyen sonunda ayılır. Kānunu[9] tanımayan kânunda[10] ayılır. Kitâbı tanımayan hesabda uyanır.[11] Kur'ân'ı anlamayan da tercemesine dolanır.[12] Bundan dolayı memleketimizde "Kur'ân-ı Kerîm tercemesi" nâmıyla şöyle böyle bazı neşriyat görüldü[13], öyle ki içlerinde aslından değil de yabancı[14] tercümanlardan terceme edilenler bulundu[15]. Gerçi[16] bunu yapanların maksatları ne olduğunu Allah bilir. Şu kadar ki zâhire[17] nazaran en büyük sâik,

1 B: "mütevâliyen".
2 M: "hayatta".
3 M -" ne zevkinde, ne âlâmında".
4 B: "sened".
5 B: "kendine doğru çağırmakta bulunan".
6 M: "çağırıyor":
7 B: "kaçmak".
8 M -" çırpınıyor".
9 B: "Kānun".
10 كانون şeklinde yazılan bu ikinci kelime ateş ocağı, fırın anlamına gelir.
11 B: "ayılır".
12 B: "tercemesinden ayılır".
13 B: "birtakım neşriyat peydâ oldu".
14 B -"yabancı".
15 B: "var".
16 B -"Gerçi".
17 B: "zâhir-i hâle".

hissedilen bir ihtiyâcı vesile edinerek bazı kitapçıların ticaret sevdasına düşmüş olmaları görülüyor. Bu da bilerek bilmeyerek لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ [el-Enʿâm 6/137][1] vâdisinde[2] yürümek oluyordu. Buna karşı Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından, Diyanet İşleri Riyâseti'ne[3] bir vazife tahmîl edilmişti. Bunun üzerine bir teveccüh eseri[4] olarak benden bir tefsir ve terceme yazmam istendi. Ben evvelemirde iʿtizar ettim, çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in hiçbir lisâna [m9] hakkıyla tercemesi mümkin olmadığını bilmezlerden değildim. Fakat iktizâ-yı hâle binâen mümkin olduğu kadar bir tefsir yazmaya çalışmam[5] ve buna hulâsa olarak bir de[6] meâl derc etmem için ısrar edildi. Bunu ise[7] reddetmek yaraşmazdı. Bilakis وَإِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ [Âl-i İmrân 3/187][8] medlûlünce bu bir vazife idi. Kalemim kırılmış, mürekkebim tükenmiş olduğu hâlde[9] ʿavn-i Hudâ'ya sığınarak ve vesîle-i rahmet ü mağfiret olmasını ümit ederek evvelâ[10] Tefsîr'e başladım, sonra mefhum tarzında bir meal yazmaya ibtidar eyledim. Hemen Cenâb-ı Hak rızâsına karîn ve hüsn-i hitâm ile mazhar-ı tahsîn buyursun, âmin.[11]

Kur'ân-ı Kerîm'in tercemesi mümkin olup olamayacağı hakkında biraz sonra Fâtiha'nın âyetlerini sayarken, fâsıla bahsinde bir ifade gelecek ve Sûre-i Bakara'da, Âl-i İmrân'da, Hûd'da, bâhusus İbrahim'de ve münasebet geldikçe daha diğer yerlerde de îzahat verilecek ise de, burada da "terceme", "tefsir", "te'vîl" kelimeleri üzerinde târif ve teşrih tarzında

---

1 "Hem kendilerini ifnâ etmek için, hem dinlerini berbad edib şaşırmak için…"
2 B: "yolunda".
3 B: "makamına".
4 B: "eser-i teveccüh".
5 B: "yazmam".
6 M -"de".
7 M -"ise".
8 "Vaktiyle Allah kendilerine kitap verilen okur-yazarların şöyle mîsâkını aldı: Celâlim hakkı için onu nâsa anlatacaksınız, ketm etmeyeceksiniz…"
M: "لتبيّنه للناس".
9 M: "iken".
10 M -"evvelâ".
11 Tefsirin Sûre-i Furkân'a kadar geldiği sırada idi ki, meâlin tahrîrini derʿuhde etmiştim. Arzu ederdim ki bitmeden tabʿ olunmasın. (M)
[Müellife ait bu dipnot, B nüshasında şu şekildedir:] Tefsir Sûre-i Furkân'a geldikten sonra idi ki meâlin tahrîrini derʿuhde etmiştim. Arzu ederdim ki bitmeden tabʿa verilmesin. Lâkin hitâma ermeden basılmasında istiʿcâl edildi.

bazı îzâhât ile Kur'ân'ın isimlerini ve isimlerinin mânalarını beyan ile başlamak münasip olacaktır. Şöyle ki:

Terceme: Bir kelâmın mânasını diğer bir lisanda dengi bir tâbir ile aynen ifade etmektir. Terceme aslın mânasına tamamen mutâbık olmak için sarâhatte delâlette, icmâlde tafsîlde, umûmda husûsda, ıtlakda takyîdde, kuvvette isâbette, hüsn-i edâda, üslûb-i beyanda, hâsılı ilimde, sanatta[1] asıldaki ifadeye müsâvi olmak iktizâ eder. Yoksa tam bir terceme değil, eksik bir anlatış olmuş olur.[2] Hâlbuki muhtelif lisanlar beyninde hutût-ı müştereke ne kadar çok olursa olsun her birini diğerinden ayıran birçok hususiyetler de vardır.

Onun için lisânî hususiyeti olmayıp sırf akıl ve mantığa hitap eden kuru ve fennî eserlerin kābiliyyet-i ilmiyesi terakki etmiş olan lisanlara hakkıyla tercemesi kābil olduğunda söz yoksa da, hem akla hem kalbe, yahut yalnız zevk ü hissiyâta hitap eden ve lisan [m10] nokta-i nazarından edebî kıymeti ve zevk-i san'atı hâiz bulunan canlı ve bedî'î eserlerin tercemelerinde muvaffakiyet görüldüğü nâdirdir. Bunları tanzîr etmek terceme etmekten daha kolay gelir. En basit bir misâl olarak[3] Türkçemizin şu beytini alalım:

Geh gözde geh gönülde hadengin mekân tutar
Her kanda olsa kanlıyı elbette kan tutar

Şüphe yok ki bu mazmunda buna benzer ve belki daha güzel nazîreler söylenmiştir. Lâkin bu beyit aynı letâfetle acaba başka bir lisâna terceme edilebilir mi? Hatta şimdiki lehçemizle "her nerde olsa kanlıyı elbette kan tutar" denilse mısrâ'ın bir cinas[4] ve telmîhi acaba zâyi' edilmiş olmaz mı? Böyle her nerede olursa olsun kanlıyı iki kan arasında yakalayıp tutturmak hissini verecek mütecânis üç kelimeyi cem' edip bir mısrâ'a derc edivermek kaç lisanda mümkin olabilir?

---

1 B: "hâsılı hüsn-i edâda, üslûb-i beyanda, san'at ü belâğatte de".
2 B -"Yoksa tam bir terceme değil, eksik bir anlatış olmuş olur".
3 B -"olarak".
4 M: "cinâsı".

Meşhur Türk şâiri Fuzûlî merhum güzel sözleri yanlış yazı ile berbad edenlere beddua ederek dîvanının dîbacesinde evvelâ şu Arabî kıtʿayı söylemiştir:

تَبَّتْ يَدَا كَاتِبٍ لَوْلَاهُ مَا خَرِبَتْ
مَعْمُورَةٌ أُسِّسَتْ بِالْعِلْمِ وَالْأَدَبِ
أَرْدَى مِنَ الْخَمْرِ فِي إِفْسَادِ نُسْخَتِهِ
تَسْتَظْهِرُ الْعَيْبَ تَغْيِيرًا مِنَ الْعِنَبِ

Bunun nesren meâli şu oluyor: Elleri kurusun ol kâtibin ki o olmasa idi ilm ü edeb ile tesis edilen hiçbir maʿmûre harap olmazdı. Nüshasını ifsad etmekte şaraptan daha kötüdür: ʿİnebden (عنب) bir tağyîr yaparak ortaya ayb (عيب) çıkarmak ister.

Görülüyor ki bu meâl harfiyyen terceme gibi göründüğü hâlde aslının dengi olamıyor. Âheng-i nazmı olmadığı için aslı gibi makamına göre bir mesel[1] hâlinde îrad olunabilmekten uzaktır. Onun için Fuzûlî bunu kendisi Türkçe'ye şu suretle terceme etmiş ve güzel bir yâdigâr bırakmıştır:

> [m11] *Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin*
> *Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu (سور) şûr (شور) eyler*
> *Gâh bir harf sukūtiyle kılar nâdir'i (نادر) nâr (نار)*
> *Gâh bir nokta kusûriyle göz'ü (کوز) kör (کور) eyler.*

İşte bu kıtʿa evvelki kıtʿa mazmûnunun aynı değil, lâkin dengi bir tâbir ile ifâdesidir. Ve binâenʿaleyh edebî bir tercemedir. Asıl mazmun itibariyle kıymet-i edebiyece onun yerine konabilir. Evvelkinden bıraktığı cihetleri diğer cihetten itmam eylemiştir. "ʿİneb"i "ʿayb" yapmakla "sûr"u "şûr", "nâdir"i "nâr", "göz"ü "kör" etmek hepsi aynı ifsâd ü tağyîr mefhûmunun misâlleridir. Bununla beraber harfiyyen değil, tanzîren bir tercemedir. Ve tanzîr olduğu içindir ki denk bir terceme olabilmiştir. Ve edebî[2] eserlerin tercemesi için de bundan başka yol[3] yoktur. Lâkin böyle

1 B: "darb-ı mesel".
2 M -"ve".
3 B +"da".

edebî mâhiyette beliğ bir eser şiirden ibaret olmayıp aynı zamanda ilmî, hukūkī ve sâir bir suretle hükmü dahi hâvî bulunursa o vakit bu yolda bir terceme, terceme değil tahrif olur. Nitekim evvelki kıtʿada asıl maksud şarabın haddini beyan etmek veya üzümü bozup şarap yapmanın şerʿan cezâsını anlatmak olsaydı, gözü kör etmek cinayeti onun hiçbir zaman tercemesi olamazdı. Çünkü vesîka-i hükmiye mâhiyetinde bulunan kelâmların, kanunların, mukavelelerin, muʿâhedelerin, vazîfeleri tâyin eden emirlerin, nehiylerin çerçeveleri naslarıdır. Onun için hukūkī bir mukavele veya muʿâhedenin hükmünde ancak resmî metni muteber olur. Tercemesi olsa olsa anlamak için bir vesile olabilir, bir vesîka-i hukūkiye[1] teşkil etmez.

Bir de her hangi lisanda olursa olsun bir kelâm, vâkiʿdeki en basit bir hakikati haber verirken bile[2] yerine göre muhtelif tarzlarda ifade eder. Meselâ Zeyd kıyam etmiş, bu bir hâdise olmuştur. Bunu anlatmak için Arapça'da birtakım hususiyetler vardır. Evvelâ kıyâma ehemmiyet vererek anlatacağı zaman قَامَ زَيْدٌ der. Zeyd'e ehemmiyet vererek anlatacağı zaman زَيْدٌ قَامَ der. Bir mütereddide karşı tahkīk mevkiʿinde anlatacağı zaman قَدْ قَامَ زَيْدٌ yahut, إِنَّ زَيْدًا قَامَ der. Bir münkire karşı anlatacağı zaman da inkârın derecesine göre إِنَّ زَيْدًا قَدْ قَامَ [m12] yahut إِنَّ زَيْدًا لَقَامَ yahut إِنَّ زَيْدًا لَقَدْ قَامَ yahut وَاللهِ إِنَّ زَيْدًا قَامَ yahut وَاللهِ إِنَّ زَيْدًا لَقَدْ قَامَ yahut وَاللهِ إِنَّ زَيْدًا لَقَامَ der ilh. Bu farkları şerh ü tefsir etmeksizin aynen her lisanda göstermek kābil olmaz. Asıl vakʿa ifade edilirse de sözün lâekal nezaketi gāib olur ve[3] bundan da maʿkus neticeler tehaddüs edebilir. Meselâ tercemeyi okuyan hoşlanacağı bir noktada ürker, ürkeceği bir noktada hoşlanacak olur. Sulh olacağı yerde iʿlân-ı harbe, harbedeceği yerde musâlahaya kalkışır, ve o vakit Fuzûlî'nin dediği gibi sûr şûr, nâdir nâr, göz kör olur ve öyle mütercimlere "eli kurusun!" denir.

1 B: "hükmiye".
2 M -"bile".
3 B -"ve".

Hâlbuki Kur'ân'ın pek çok ulûm u meʿârife ve ahkâm u hikmete müteʿallik maksûd-i aslî olan meʿânîsinden mâʿadâ bir de nazmının ehemmiyyet-i bedîʿiyesi vardır. Hem Kur'ân'a "Kur'an" isminin verilmesi bilhassa nazmı itibariyledir. Zira kıraat olunan evvelen ve bizzat mâna değil, mânasını en beliğ surette ifade eden nazımdır. Ve bundan dolayıdır ki Kur'an Arabîdir. اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا [Yûsuf 12/2][1] buyurulmuştur. "Şu Arapça'dır, şu Türkçe'dir" denilen ise elfâzdır. Çünkü mânanın bir lisâna ihtisâsı yoktur. Mânası itibariyle Kur'an daha ziyade[2] "Furkan", "Hüdâ", "Nur", "Rûh" gibi diğer isimler ile tesmiye edilmiştir. Ve bunlar Arabî olmakla tavsîf olunmamıştır. "el-Kitâb" ve "Kitâb-ı Mübîn" isimleri de hem nazım hem mâna itibariyledir. Nitekim كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا [Fussilet 41/3][3] buyurulmuştur. Bunda fazla olarak bir de yazılması haysiyetine işaret vardır. Bu cihetle Kur'ân'ın yazısının da bir hususiyeti gözetilegelmiştir. Sonra Kur'ân'ın bir ismi de "Hüküm"dür. Bu da hem nazım hem mâna itibariyledir, onun için Sûre-i Raʿd'da[4] حُكْمًا عَرَبِيًّا buyurulmuştur. Çünkü Kur'an'dan ahkâm istinbâtında nazmının da mânası gibi bir ehemmiyyet-i mahsûsası vardır. Bilhassa "Kur'an", "Hüküm", "Kitab" isimlerinde "Arabî" vasfı tasrih edilmesi bu üç isimde nazmın ehemmiyetini isbat eder. Kur'ân'ın Arabî olarak indirildiği mansus olduğu için "Tenzîl" isminin de hem mâna hem nazım itibariyle olduğunda şüphe kalmaz. "ez-Zikr" de böyledir.[5] Bütün bu isimlerin içinde ise en mümtaz ism-i hâs "Kur'an" ismidir ki, kıraat ve tilâvet bunun hükm-i hâssıdır. "Kur'an metlüvvdür" denilmesi de bunun içindir ve bu [m13] Arabîdir. Şüphesiz Arabî olan da nazmıdır.[6] İşte bu Arabî nazmın diğer bir lisanda muâdilini yapmak mümkin olsaydı Kur'an terceme edilmiş olurdu. Yalnız o terceme Arabî olmayacağı için Kur'an olmaz da Kur'ân'ın tercemesi olurdu.

---

1 "Biz onu bir Kur'an olmak üzere Arabî olarak indirdik…"
2 B: "Mâna itibariyle Kur'ân"; B -"daha ziyade".
3 "Öz Arapça bir Kur'an olmak üzere âyetleri ayırt edilmiş bir kitap…"
4 M ve B'de "Hûd'da" şeklindedir, ancak bu ibare Raʿd suresi 37. âyette geçmektedir.
5 B -"'ez-Zikr' de böyledir".
6 M: "nazımdır".

Lâkin nazm-ı Kur'an nasıl bir nazımdır? Herkesin bildiği harflerin, seslerin en güzellerinden, yerine göre en güzel nağmelerinden, bütün Arabın bildiği ve dolayısıyla bütün insanların anlayabileceği kelimelerin en güzellerinden seçilerek, Allah'tan başka kimsenin yapamayacağı canlı bir nesc ile dizilip dokunmuş; lafız mânanın, mâna lafzın âyinesi hâlinde nâmütenâhî iltimâʿât-ı beyan ile parlatılmış; "Haydi bunun Allah'tan indirildiğinde şüpheniz varsa Allah'tan başka bütün güvendiklerinizi çağırarak ve hatta ins ü cin bir araya gelerek bunun, hatta bir sûresinin mislini yapın, fakat imkânı yok yapamazsınız!" diye bütün cihâna meydan okuyan gayet basit bir teklif ve gāibden katʿî bir ihbar ile sâha-i şuhûda gelmiş, her âyeti bir sehl-i mümteniʿ olan öyle iʿcâzkâr bir nazımdır ki[1], hiç Arabî bilmeyen bir kimseye bile okunduğu zaman tatlı ve güzel bir kelâm olduğunu duyurur. Biraz Arapça bilen bir kimse bir âyeti işittiği zaman derhâl bir mâna anlar ve[2] anladım zanneder, ben de söyleyivereceğim gibi tevehhüm eder, bir de bakar ki anlamamıştır. Çünkü nazmının her noktasından birçok mânalar fışkırmaya başlar. Taklîdine özendikçe yükselir, derinleşir[3], ölçüsü, mikyâsı bulunamaz. Âyetten âyete terkîbine geçildikçe zevki[4] tezâʿuf eder. Sırr-ı hayat gibi nâmütenâhîye giden esrârının ihâtası beşerî kudretin fevkinde kalır. Eğer öyle olmasaydı bu basit teklîfe karşı paralar sarfederek, silâhlar çekerek, ordular toplayarak asırlardan beri Kur'ân'ı kaldırmak için harb edip duran münkir beşeriyet bu zahmetleri çekecek yerde onun bir nazîrini yapıvermez miydi? Fakat yapamamıştır ve yapamaz, Kur'ân'ın verdiği haberleri kimse yalan[5] çıkaramaz.

Ne kadar yüksek olursa olsun haysiyyet-i edebiye kazanmış herhangi bir şahsiyetin üslûb-i ifâdesi meşk edile edile az çok taklîd [m14] ü tanzîr olunmuş[6] iken Kur'ân'ın nüzûlü ânından beri bütün üdebâ ve bülegā-yı

1 B -"ki".
2 B -"ve".
3 B -"derinleşir".
4 B: "zevk".
5 M: "yalancı".
6 B: "edilmiş".

Arab belâgat-i Kur'ân'ı lisânına numune ittihaz etmiş ve bu sayede Arab lisan ve edebiyat nokta-i nazarından yükselmiş olduğu hâlde nazm-ı Kur'ân'ı taklîd ü tanzîre yanaşabilen kimse zuhur etmemiştir. O hâlde kendi lisânında bile taklîd ü tanzîri kābil olamamış olan Kur'ân'ın nazm ü üslûbunu diğer bir lisanda taklit veya tanzir etmek elbette mümkin olamaz. Olamayınca da aynen terceme edilemeyeceği[1] gibi tanzir suretiyle hiç terceme edilemez. Çünkü tanzîr edilemedikten başka ilmî haysiyetinden tağyir ve tahrif de edilmiş, Kur'an'dan[2] olmayan şeyler Kur'ân'a katılmış olur.

Bir de şu noktaları tasrih etmeliyiz:[3] Gerçi Kur'an'da mânası bulunmayacak hiçbir kelime yoktur[4]. Fakat mânası pek derin olan kelimeler bulunduğu gibi, bir kelime etrafında birçok mânaların tezâhüm ettiği ve bazı ifâdelerde[5] hepsi de sahih olmak üzere müteʿaddid vecihlerin, ihtimallerin ictimâʿ ettiği yerler de çoktur ki, bunlar tefsir ve tevile tevakkuf eder. Ve bazılarını doğrudan doğruya terceme mümkin olsa bile, hepsini bütün vücûhiyle tercemeye sığdırmak mümkin olmaz. Bunları aynen almak veya maʿnâ-yı edebîsi fedâ edilerek tevil ve tefsir tarzında ifade etmek lâzım gelir. Ve bu cihetten Kur'ân'ı anlamakta yalnız dirâyet-i lisâniye kâfî gelmez, sâhibinden rivayete veya hâdisâtın inkişâfına tevakkuf eder. Onun için bazen bir hâdise karşısında Kur'ân'ın âyetlerinden o vakte kadar hissetmediğiniz bir mâna anlarsınız. Ve o anda o âyet o hâdise için nâzil olmuş sanırsınız ki bu da garâib-i Kur'an'dandır. Tercemede bunlar ihâta edilemeyeceğinden zâyiʿ olur. Bu cümleden olmak üzere Sûre-i Âl-i İmrân'ın baş tarafında geleceği vechile âyetlerin bir muhkemâtı, bir de müteşâbihâtı vardır. Bir âyette hem muhkem hem müteşabih cihetlerin ictimâʿı da bulunur. Müteşâbihât ise وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7][6] olduğundan bunda terceme tâyin edilemeyeceği gibi tefsir ve tevil de tâyin edilemez, ve binâenʿaleyh bunlar için

1 B: "edilemediği".
2 M: "Kur'an'da".
3 M -" Bir de şu noktaları tasrih etmeliyiz".
4 B: "Gerçi Kur'an'da mânasız kelime yoktur".
5 M: "ifâdelerin".
6 "…Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir…"

bir meal de gösterilemez. Olsa olsa aynı lafızların muhafazasıyla duyulabildiği kadar [m15] müphem bir mefhûma işaret olunabilir ki bu nokta çok tehlikelidir. Onun için "meal" tâbirimiz bile mahzurdan sâlim denemez.

Şimdi insaf ile düşünelim. Bu şerâit altında Kur'ân'ı terceme ettim veya ederim diyenler yalan söylemiş olmaz da ne olur? Doğrusu Kur'ân'ı cidden anlamak, tedkik etmek isteyenlerin[1] onu usûlüyle Arabî yolundan ve tefâsîr-i merviyesinden anlamaya çalışmaları zarûrîdir. "Kur'ân'ın falan tercemesinde şöyle demiş" diyerek ahkâm istinbâtına, mes'ele münakaşasına kalkışmamalıdır. Bunu îmanı olanlar yapmaz, kendini bilen ehl-i insaf da yapmaz. Kur'an'dan bahsetmek isteyenler onu hiç olmazsa harekesiz olarak yüzünden okuyabilmelidir. Maʿamâfîh öyle kimseler görüyoruz ki Kur'ân'ı[2] harekesiz olarak[3] şöyle dursun, harekesiyle bile dürüst okuyamadığı hâlde onun ahkâm ve meʿânîsinden ictihâda[4] kalkışıyor. Öylelerini görüyoruz ki Kur'ân'ı anlamıyor ve "tefsirlere müfessirlerin tevilleri karışmıştır" diye onları da kāle almak istemiyor da, eline geçirdiği tercemeleri okumakla Kur'ân'ı tedkik etmiş olacağını iddia ediyor. Düşünmüyor ki okuduğu tercemeye âlim müfessirlerin tevili değilse câhil mütercimin re'yi ve tevili, hatası, noksanı karışmıştır. Cehâleti ileri gidenlerden bazılarını da duyuyoruz ki "Kur'an tercemesi" demekle dahi iktifâ etmiyor da "Türkçe Kur'an" demeye kadar gidiyor. Hatta bundan dolayı mebʿuslardan birisi yazdığı bir manzumede:

> *Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın*
> *Oynamaktır bu, dîn ü îmanla*

demiştir. Fi'l-vâkiʿ öyledir. Zira اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا [Yûsuf 12/2][5] mansusdur.[6] Düşünmeli ki Kur'ân'ı tefsir etmek üzere Peygamber'in îrad

---

1 B: "isteyenler".
2 B -" Kur'ân'ı".
3 B: "okumak".
4 B: "bahse".
5 "Biz onu bir Kur'an olmak üzere Arabî olarak indirdik…"
6 Matbu metinde bu kısım şu şekilde kısaltılmıştır: "Bazılarını da duyuyoruz ki 'Kur'an tercemesi' demekle iktifâ etmiyor da 'Türkçe Kur'an' demeye kadar gidiyor,
> *Türkçe Kur'an mı var behey şaşkın?*
> Kur'an Arabîdir. Zira اِنَّا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا mansusdur."

buyurduğu hadîse bile Kur'an denemez, denirse küfür olur. Hâsılı terceme Kur'an'dan mütercimin anlayabildiği kadar bazı şeyleri anlatabilirse de hakkıyla anlatamaz. Anlattığı şeylerde de Kur'an hüküm ve kıymetini hâiz olamaz.

Maʿamâfîh şunu da unutmamalıdır ki Kur'an anlaşılmaz bir kitap değildir. Hatta وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ [el-Kamer 54/17][1] buyurulduğu üzere mânasını en kolay ve açık bir surette anlatan ve tekellüfsüz, tasannuʿsuz [m16], su gibi akan, nur gibi parlayan bir kitâb-ı mübîndir. O kendisini bütün insanlığa duyurmak ve anlatmak için nâzil olmuş ve duyurmuştur. Ancak onun meʿânîsi[2] ihâta olunup bitirilemez. Bir mânası inkişaf ederken arkasından bir mâna daha, arkasından bir mâna daha ilh. yüz gösterir. Nûrunun şaʿşaʿa-i vuzûhu içinde hafâ zuhur eder. Mü'mine hitap ederken kâfire bir inzar fırlatır, kâfiri inzar ederken mü'mine bir tebşir nüktesi uzatır. Avâma hitap ederken havâssı düşündürür, âlime söylerken câhile dinletir, câhile söylerken âlime dokundurur. Geçmişten bahsederken geleceği gösterir, bugünü tasvir ederken yarını anlatır. En sade müşahedelerden en yüksek hakikatlere götürür. Mü'minlere gaybı anlatırken kâfirleri hâlden bîzar eder. Ve bütün bunları hâle, makama, mekâna, zamana, mevzûʿa göre en uygun, en raʿnâ kelimelerle ifade eder. Meselâ taşın çatlayıp su çıkardığını anlatırken يَنْشَقُّ veyahut يَتَشَقَّقُ demekle iktifâ etmez de لما يَشَّقَّقُ (yeşşakkaku) [el-Bakara 2/74] diyerek çatlayışın, akışın bütün fışırtısını, şakırtısını, takırtısını duyurur. Böyle tabîî delâletlerle müterâfık olan elfâz-ı hâssı, âmmı, müştereki; hakīkati, mecazı, sarîhi, kinayesi; zâhiri, nassı, müfesseri, muhkemi, hafîsi, müşkili, mücmeli, müteşâbihi; ibâresi, işâreti, delâleti, iktizâsı; mutâbakatı, tazammunu, iltizâmı gibi birçok vücûh ile ayrı ayrı mânaları bir yere toplayıp anlatıverir. Sonra bunları muhtelif haysiyetlerden îzah ve tafsil de eder. كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ [Hûd 11/1][3] Sonra bunları anlayanların anlamayanlara beyan etmesini de vazife kılmıştır. Bu beyan vazifesi

1 "Şânım nâmına Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var?"
2 B: "mânası".
3 "…âyetleri ihkâm edilmiş sonra da tafsil olunmuş bir kitap".

tebliğ ve tefsir vazifesini teşkil eder. Güzel Arapça bilenler dahi bu tefsir ihtiyâcından vâreste kalamazlar. Kalamadıklarındandır ki ilk evvel tefsir, Arapça bilenler için Arabî olarak yapılmıştır. Ve bu tebliğ ve tefsir vazifesini evvelâ bütün usûlüyle ihtiyâca göre Peygamber îfâ etmiş ve ihtilâf-ı elsineye göre onun neşr ü taʿmîmini ümmetine emr eylemiştir.

İşte bu vazifenin teveccühü dolayısıyla ben de dilimin dönebildiği kadar bir tefsir ve meal tarzında bu eseri yazmaya çalıştım. Meâlin mümkin olduğu kadar sade ve veciz olmasına gayret ettim. [m17] Bununla beraber şimdiye kadar mukarrer olan edebiyatımızda kullanıla kullanıla lisânımızın öz malı olmuş kelimeleri, klişe hâline gelmiş bazı terkipleri veya cemiʿleri iktizâsına göre kullanmakta taassuba sapmadım. Meselâ hamde "hamd", rahmete "rahmet", hidâyete "hidâyet" dedim. Zulmete "karanlık" dedimse, nur ve ziyâ yerine "aydınlık ve ışık" demek için ısrar etmedim. Gök yerine "semâ"yı tercih ettiğim mevkiʿ[1] oldu. Ekseriyâ "gökler ve yer" dedimse, bazen de "semâvât ü arz" demek daha hoşuma geldi. "Güneş ve Ay" dedim. Lâkin "Güneşi ve Ayı" diyemediğimden "Şems ü Kameri" tercih ettim. "İlm"i, "bilgi"den ziyade sevdiğim noktalar gördüm. Pek mühim ve şâyiʿ olan ilmî ıstılahları yenilemeye kalkışmadım. "İsm-i hâs" gibi bir terkib kullanacağım zaman "hâs isim" diyemedim.[2] Bütün halk "Rabbü'l-âlemîn"i tanırken, "âlemlerin Rabbi" demekte faydadan ziyade zarar gördüm. "Sırât-ı müstakīm" yerine, "müstakīm sırât" diyemedim. "Doğru yol" dediğim zaman da sırâtın nüktesiyle istikāmetin zevkinden bir şey zâyiʿ olduğunu hissettim.[3] Edebiyatımızın yüksek ve cemʿiyyetli numunelerinden olan iktibas, îrâd-ı mesel, mülemmaʿ gibi

---

1 B: "makam".

2 M -"'İlm'i, 'bilgi'den ziyade … 'hâs isim' diyemedim."

3 B + "Mevlid dinlerken "Yâ ilâhî, kılma bizi dâllîn! Bu duâya cümleniz deyin âmîn!" diye herkesin tanıdığı "dâllîn" cemʿini tefsirde şerh etmek üzere Fâtiha'nın meâlinde aynen kullanmayıp da nihâyetini "âmîn"e yaraşmaz kısa bir hece ile kesmeyi dilimizin lehinde değil aleyhinde buldum. Çünkü dalâlete düşenler veya yanlış gidenler yahut dâll olanlar yahut şaşkınlar, sapkınlar, kendini yitirenler, yitikler denildiği zaman bunların ukalâdan oldukları hâlde dalâlete düştükleri anlatılmamakla beraber, dalâlete düşenlerin sonundaki medîd iniltileri de duyurulmuyor. İmtidadlı bir sesle bitmesi lâzım gelen kelâm tıknefes oluveriyor. Maʿahâza böyle cemiʿleri nâdir kullandım. Daha sonra".
(Matbu metne alınmayan bu ibareden anlaşıldığına göre, Fâtiha meâlinin ilk versiyonu "dâllîn" ile bitmekte olup müellif sonradan meali üzerinde değişiklik yapmış olmalıdır.)

güzel sanatlarından pek az olmakla beraber makamına göre tek tük istifade etmekten de hâlî kalmadım. Hâsılı nassın asıl mânasından mümkin mertebe uzaklaşmamak için esâsı Arabî ve Fârisî'den alınmış olan kelimeler kullandım. Ve fakat bunları Arabın ve Fürsün istiʿmâline göre değil, Türkçemizin malı olarak ve bizim kullandığımız mâna ve tarz ile kullandım. Lisânımızda mukabilini bulamadığım veya başka mâna ifade ettiğini gördüğüm kelimeleri tefsîrine müracaat edilmek üzere aynen iktibas eyledim. Türkçe söylenen bir sözün şerh ü tefsîre değeri olmamak lâzım geleceği iddiasında bulunmadım. Gökte bir yıldızı göstermek için bütün içindekileri ortaya dökmek lâzım geleceği fikrini beslemedim.[1] Ben hâlis Anadolulu öz Oğuz, Yazır Türküyüm. On beş yaşımda İstanbul'a geldim. Ne Arabistan'a gittim ne Türkistan'a. Ne İran'ı gördüm ne Frengistan'ı. Öğrendiğimi bu vatanda öğrendim. Yazır'ın Kayı, Kınık, Bayındır, Eymir, Avşar gibi büyük Oğuz kabilelerinden biri olduğunu da Arapça'dan, *Dîvânu Lugāti't-Türk*'ten[2] öğrendim. Dilimi de öğrendiğim gibi konuştum.[3] İran'da çıkan yünden, Avrupa'da bükülen ipten, Türk tezgâhında dokunan halıyı Türk malı tanıdım. Bir binanın mimârîsi Türk olmak [m18] için bütün kerestesi yerli olması lâzım değildir diye işittim. Afrika madenlerinden çıkmış bir altının üzerinde bir Türk sikkesi gördüğüm zaman ona Afrikalının değil, bizim altınımız dedim. Mektepte coğrafya okuduğum zaman da Arabistan'ı bizim diye belledim.[4] Rûhî-i Bağdâdî'nin:

> *Sanma ey hâce ki senden zer ü sîm isterler*
> *"Yevme lâ yenfeʿu"da "kalb-i selîm" isterler*

---

1 B: "fikrinde bulunmadım".

2 Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan *Dîvânu Lugāti't-Türk*, dünyadaki ilk Türk dili sözlüğüdür. 466/1074 yılında tamamlanan "eser yalnızca bir sözlük olmayıp Türkçe'nin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirten, ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir gramer kitabı; kişi, boy ve yer adları kaynağı; Türk tarihine, coğrafyasına, mitolojisine, folklor ve halk edebiyatına dair zengin bilgiler ihtiva eden, aynı zamanda döneminin tıbbı ve tedavi usulleri hakkında bilgi veren ansiklopedik bir eser niteliği de taşımaktadır." Türk dilinin zenginliğini ortaya koymak ve Araplara Türkçe öğretmek amacıyla kaleme alınan eser Türkçe'den Arapça'ya bir sözlük şeklindedir. Yazma nüshaları uzun yıllar boyunca kayıp olan eserin bir nüshası Ali Emîrî Efendi (ö. 1924) tarafından bir sahaftan satın alındıktan sonra eseri ilim dünyasının tanıması mümkün olmuştur (Mustafa S. Kaçalin, "Dîvânu Lugāti't-Türk", *DİA*, IX, 446-449).

3 M -"Dilimi de öğrendiğim gibi konuştum".

4 M -"Mektepte coğrafya okuduğum zaman da Arabistan'ı bizim diye belledim".

sözünü duyduğum vakit, bunu Türkçe'den başka bir lisânın edebiyatına kaydedemediğim gibi Türkçe'nin en güzel sözlerinden tanımakta tereddüt etmedim. Kendimden fazla Türk olmaya özenmedim. "Dedi" diyecek yerde, bazı eski tefsirlerde görüldüğü üzere "eyitti" demeye kalkışmadım.[1] Yerinde "kurultay" dedim, yerinde de "ültimatom" demekten çekinmedim. Yazı lisânımızda pek şâyiʿ olmayan bir takdim ve tehir yaptımsa, muhakkak muhavere lisânımızda mevcut olduğu için yapmışımdır. Eğer nâdir bir istiʿmal aldım ise makamın da nâdir olmasından dolayı almışımdır. Bir zaman olur "şu kuşa bak" deriz. Diğer bir zaman da olur, "bak şu kuşa" deriz. Sırası gelir "bahar geldi" deriz, bir sırası da gelir "geldi bahar" deriz. Fakat nesir yazılarımızda ekseriyâ evvelkileri yazarız diye lüzûmu hâlinde nazımda yaptığımız gibi ikinciyi ihtiyar ettiğimizden dolayı şîve-i lisâna muhalif zannedilmemeli de nüktesi aranmalıdır. "Çamlıca'nın manzarasına bayıldım" demeyip de, "bayıldım manzarasına şu[2] Çamlıca'nın" dediğimiz zaman hata etmiş değil, bir nükte sarf etmiş oluruz. Bu bazı yerde belki iyi olmamıştır. Lâkin âyetleri alt üst ederek karıştırmayıp her âyetin meâlini kendi mevkiʿinde göstermek için birçok yerde[3] zarûrî olmuştur. Bazı meallerin manzum gibi rast geldiği yerler vardır ki, iyi okunursa belki hoşa gider. Bütün bunlardan maksad Kur'ân'ı biraz duyurmaya çalışmaktır. Bir iki âyetin mânasına ait bir mefhum edindikten sonra Kur'ân'ı tekrar okuyan şuurlu bir kimse kelâm-ı ilâhî ile kelâm-ı beşer arasındaki farkı duymamak kābil değildir. Ümit ederim ki yanlış bir mâna yazmamışımdır, fakat eksiği çoktur. Bir kelimede bir veya iki mânayı anlatabildimse duyduğum veya duymadığım birtakım mânalar da anlatılamadan [m19] kalmıştır. Binâenʿaleyh okuyanlardan tekrar tekrar recâ ederim ki Kur'ân'ı bu yazdıklarımdan ölçmeye kalkmasınlar.

Tefsîre gelince: Bir kere her tefsirde esas gibi olan ve Arabî kavâʿide taʿalluk eyleyen elfâza müteʿallik tahliller çok eksik denecek kadar azdır.

---

1 M -"Kendimden fazla Türk olmaya özenmedim. 'Dedi' diyecek yerde, bazı eski tefsirlerde görüldüğü üzre 'eyitti' demeye kalkışmadım".

2 B -"şu".

3 B -"birçok yerde".

Elfâzdan ziyade mânanın tavzîh ü teşrîhine çalışılmıştır. O da her âyette değil, kısmendir. Dikkat edilirse âyetlerin, sûrelerin münâsebât ve irtibatlarını anlatmak hususunda birçok yerlerde bâriz bir hizmeti vardır. Esbâb-ı nüzûle, nâsih ve mensûha, bazen mevâʿize ve[1] ahlâka, akāid ve aʿmâle, hakāik ü ahkâma dair îzâhât bulunur. Zamanımızı alâkadar eden ulûm u fünûna, hikemiyyâta müteʿallik hayli bahislere tesadüf edilir. Bilhassa bu cihetten başka tefsirlerde bulunamayacak veya pek güç anlaşılabilecek şeylerde[2] bir hususiyeti olsa gerektir.

Diyanet İşleri Riyaseti'yle yapılan mukavelede program şu idi:

Dördüncü madde: Tarz-ı tahrîr şekl-i âtîde olacaktır: Âyet veya âyât-ı kerîme yazılarak altına meâl-i şerîfi ve bunu müteʿâkib tefsir ve îzah kısmı yazılacaktır.

Beşinci madde: Tefsir ve îzah kısmında ber vech-i âtî nıkāt nazar-ı dikkate alınacaktır:[3]

a. Âyât-ı kerîme beynindeki münâsebât,
b. Esbâb-ı nüzûl,
c. Kırâât ki, aşereyi tecavüz etmemek şarttır,
d. İktizâsına göre terkîb ve kelimâtın îzâhât-ı lisâniyesi,
e. İtikadca ehl-i sünnet mezhebine ve amelce Hanefî mezhebine riayet olunarak âyâtın mutazammın olduğu ahkâm-ı dîniye, şerʿiye ve hukūkiye, ictimâʿiye ve ahlâkiyeye, işaret ettiği veya alâkadar bulunduğu mebâhis-i hikemiye ve ilmiyeye müteʿallik îzâhât; bilhassa tevhîde,[4] tezkîr ü mevâʿize müteʿallik âyâtın mümkin mertebe bast u îzâhı, alâkadar veyahut münâsebetdâr olduğu bazı[5] târih-i İslâm vukūʿâtı.

1 B -"ve".
2 B -"şeylerde".
3 Matbu nüshada "Diyanet İşleri Riyaseti'yle yapılan mukavelede program şu idi: Dördüncü madde: Tarz-ı tahrîr şekl-i âtîde olacaktır: Âyet veya âyât-ı kerîme yazılarak altına meâl-i şerîfi ve bunu müteʿâkib tefsir ve îzah kısmı yazılacaktır. Beşinci madde: Tefsir ve îzah kısmında ber vech-i âtî nıkāt nazar-ı dikkate alınacaktır" ibaresi yerine şu ibare bulunmaktadır: "Mukavelede verilen program şu idi: Tarz-ı tahrîr: Evvelâ âyet veya âyât-ı kerîme yazılarak altına meâl-i şerîfi ve bunu müteʿâkib tefsir ve îzah yazılacaktır. Tefsir ve îzah kısmında ber vech-i âtî nıkāt nazar-ı dikkate alınacaktır".
4 B: "tevhîd ve".
5 M -"bazı".

f. Frenk müelliflerince yanlış veya tahrif yollu şeyler [m20] dermeyan edildiği görülebilen noktalarda tenbîhâtı[1] muhtevî not.

g. ʿİnde'l-iktizâ nâsih ve mensûh ve muhassas.[2]

h. Baş tarafa mühim bir mukaddime tahrîri ile bunda[3] hakīkat-i Kur'ân'ın ve Kur'ân'a müteʿallik bazı mesâil-i mühimmenin îzâhı.

İşte ben de bu esaslar üzerinde yürümeye çalıştım. Onun için[4] bu tefsir, Arapça muayyen bir tefsir kitâbının tercemesi değildir. Lüzûmuna göre birçok tefsirlere müracaat olunmuştur. Ebussuud[5], Kadı [Beyzâvî][6], *Keşşâf*[7], Fahr-ı Râzî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'i[8], Cessâs Ebû Bekir Râzî'nin *Ahkâm-ı Kur'ân*'ı[9], Ebû Hayyân'ın *Bahr-ı Muhît*[10] nâmındaki tefsîr-i kebîriyle *Nehr-i Mâd*[11] nâmındaki telhîsi, İbn Cerîr'in tefsîr-i kebîri[12], tefsîr-i

---

1 B: "tenbîhi".

2 M -"ʿİnde'l-iktizâ nâsih ve mensûh ve muhassas"; B: "ʿİnde'l-iktizâ nâsih ve mensûh-ı mahsus".

3 M -"tahrîri", "bunda".

4 B -"İşte ben de bu esaslar üzerinde yürümeye çalıştım. Onun için".

5 Osmanlı şeyhülislâmı, 16. yüzyılın önemli âlimlerinden Ebussuud Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* isimli tefsiri.

6 Müteahhirîn döneminin çok yönlü âlimlerinden Nâsırüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) kaleme almış olduğu *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl* isimli; rivayet ve dirayet metodlarını birleştirmesi, veciz üslubu, edebî ve felsefî tahlilleri sebebiyle vazgeçilmez bir kaynak olan, üzerine 255 civarında şerh ve hâşiye yazılan tefsir.

7 Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite sayılan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf an hakāikı gavâmizi't-Tenzîl ve ʿuyûni'l-ekāvîl fî vücûhi't-te'vîl* isimli tefsiri. *Keşşâf* Kur'ân-ı Kerîm'i bilhassa nahiv ve belâgat, dil incelikleri ve i'caz açısından tefsir eden, ilâhî kelâmın edebî kıymetini ve erişilmesi mümkün olmayan nazım özelliklerini açıklayan çok değerli bir eser olup bu özellikleriyle daha sonra yazılan tefsirler için en önemli kaynakların başında gelmiştir.

8 Müteahhirîn döneminin büyük ve çok yönlü âlimi Fahreddin Râzî'nin (ö. 606/1210) asıl ismi *Mefâtîhü'l-gayb* olan ve *et-Tefsîrü'l-kebîr* diye de bilinen, hacimli tefsiri. Râzî, hayatının son yıllarında kaleme aldığı tefsirinde rivayet ve dirayet metotlarını birleştirmekle birlikte dirayete ağırlık vermiş, farklı ilim dallarına ait bilgileri Kur'ân'ı açıklarken kullanmış, çağının ilmî ve felsefî birikimini eserine yansıtmıştır.

9 Ebû Bekir el-Cessâs (ö. 370/981) önde gelen Hanefî fakihlerinden, ilk fıkıh usûlü eserlerinden birinin müellifi. *Ahkâmu'l-Kur'ân* isimli eseri, ahkâm âyetlerinin tefsirine dair yazılan ilk ve en önemli eserlerdendir.

10 Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît* isimli tefsiri, Kur'ân-ı Kerîm'in fesâhat ve belâgatini merkeze alan nahvî-edebî nitelikli bir tefsirdir. Kenarında *en-Nehrü'l-mâd* isimli muhtasarıyla birlikte sekiz cilt olarak basılmış (Kahire, 1328-9), daha sonra bu baskıyı başka neşirler takip etmiştir.

11 B ve M: "*Nehr-i Mârid*".

12 Çok yönlü bir âlim olan ve kendi adıyla anılan bir fıkıh mezhebinin de kurucusu kabul edilen Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmiʿu'l-Beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân* isimli büyük tefsiri, İslâm'ın ilk üç yüzyıldaki birikimini değerlendiren, ilk üç nesilden intikal eden rivayetleri bir araya getiren büyük bir kaynaktır. "Eserin önemi sadece bu devirlere ait bilgi ve haberleri toplayıp daha sonraki nesillere aktarmasında değil, aynı zamanda değerli bir âlim olan müellifinin görüş ve tercihleriyle daha da zengin bir kaynak haline gelmiş olmasındadır. Bu bakımdan onun naklî tefsirin en mükemmel ve hacimli örneğini teşkil ettiğini söylemek gerekir." (İsmail Cerrahoğlu, "Câmiu'l-Beyân An Te'vîli Âyi'l-Kur'ân", *DİA*, VII, 106).

Nîsâbûrî[1], Âlûsî tefsîr-i kebîri[2], hadîsten[3] *Kütüb-i Sitte*, *Nihâye*[4] dâima nezdimde bulunan me'hazlardı. Bunlardan mâʿadâ îcâbı hâlinde İstanbul kütüphanelerinde mevcud olan birçok tefsirlere ve diğer ulûm u fünûn kitaplarına da müracaat edilmiştir. İhtilâf naklettiğim noktaları,[5] cemʿi câiz olmayacak mesâilden ise kâri'leri tereddüdde[6] bırakmamak için ekseriya bir hall ü tercih ile netîcelendirmeye çalışmışımdır. Meşhûrun hilâfına bir mütâlaa serd ettiğim veya bir dâva dermeyan eylediğim zaman nakil ve rivayete mütevakkıf olan hususlarda me'hazımı göstermişimdir. Her hâlde doğrusunu söylemeye özendim.[7] Ekser tefsirlerde meşhur ve şâyiʿ olan her mâna ve meselede me'haz tasrîhine lüzum görmedim. İhtimal ki bazı yerlerde kendimi alamayarak sözü[8] uzatmış isem bu da[9] ya meselenin ehemmiyetinden[10] veya fâidesi umûmî olsun diye sırf ilmî ıstılâhât ile iktifâ etmeyip sözün nerelere kadar mütehammil olduğunu anlatmak için bir numune vermek maksadından veyahut[11] tenkīh için zaman bulamamaktan neş'et etmiştir. Yoksa birçok cihetler muhtasar geçilmiştir. İnşâallah hitâmı müyesser olur da tekrar bir daha işlenirse belki biraz daha tekemmül eder, her hâlde matlub rızâ-yı Hak'tır. Burada kelâm-ı ilâhî ile vahye dâir de bir mukaddime yazmak isterdim. Fakat Kur'ân'ın ve tefsîrin içinde muhtelif yerlerde bunlara dâir beyânât geleceği için onunla iktifâ ettim.

---

1 Müellifin zikrettiği tefsir, astronomi âlimi Nizâmeddin en-Nîsâbûrî'nin (ö. 730/1329), Taberî tefsirinin kenarında basılan (Kahire 1321) *Garâibü'l-Kur'an ve regāibü'l-Furkan* isimli tefsiridir.

2 Şehâbeddin Mahmud Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-meânî* isimli büyük tefsiri. Son ilmî baskısı Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye (Dımaşk) tarafından 30 cilt hâlinde neşredilen bu tefsir, İslâmî ilimler ve düşünce geleneğini yetkin biçimde yansıtan zengin bir eserdir.

3 B: "hadîs".

4 Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser* adlı eseri garîbü'l-hadîs alanına, yani hadislerde geçen garîb (az kullanıldığı için mânası kolayca anlaşılamayan) kelimelerin anlamlarına dair lügat tarzı bir eserdir.

5 B: "noktaların".

6 M: "tereddüde".

7 B: "doğru söz söylemeye çalıştım".

8 B -"sözü".

9 B -"bu da".

10 M: "ehemmiyyetine".

11 B: "veya".

Kur'an: Allah teâlâ tarafından Resûl-i kibriyâsı Peygamberimiz [m21] Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri'ne Arabî olarak indirilip bize tevâtüren nakl olunan Kitâb-ı Mübîn'in ismidir. Asl-ı lügatta Kur'an, "gufran" vezninde kıraat mânasına masdar idi. Bu kitâb-ı münzelin ahkâm ve evsâf-ı mümeyyizesinden birisi de وَقُرْاٰنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَاَهُ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ [el-İsrâ 17/106][1], لِتَتْلُوَا عَلَيْهِمُ الَّذٖى اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ [er-Ra'd 13/30][2], وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتٖيلًا [el-Müzzemmil 73/4][3] mantuklarınca ağır ağır[4] tertîl ve tilâvet ile kıraat olunmak olduğu cihetle buna "Kur'an" tesmiye buyurulmuştur. Sûretü'l-Bakara'da قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرٖيلَ فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنٖينَ [el-Bakara 2/97][5] ve[6] Sûretü'n-Nahl'de قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [en-Nahl 16/102][7], Sûretü'ş-Şu'arâ'da نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمٖينُ. عَلٰى قَلْبِكَ [eş-Şu'arâ 26/193-194][8] buyurulduğu üzere Kur'an Allah teâlâ tarafından kalb-i Peygamberîye[9] Rûh-i Emîn ve Rûhulkudüs dahi denilen Cibrîl vâsıtasıyla hak olarak nâzil oldu. İndirilmesi de bihakkın, inmesi de bihakkın oldu. وَبِالْحَقِّ اَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ [el-İsrâ 17/105][10] Hem hiç i'vicâcsız Arabî Kur'an olarak nâzil oldu. قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذٖى عِوَجٍ [ez-Zümer 39/28][11] Kur'an olmak üzere nâzil olmayana Kur'an denilmedi. Onun için Peygamber'in tefsirlerine, hadislerine Kur'an denilmediği gibi أَنَا عِنْدَ مُنْكَسِرَةِ الْقُلُوبِ "Ben kalbi kırılanların yanındayımdır"[12] gibi hadis-i kudsîye de Kur'an denilmedi.[13] Çünkü nazmı Kur'an olmak üzere vahiy

1 "Hem onu bir Kur'an olmak üzere âyet âyet ayırdık ki nâsa dura dura okuyasın…"
2 "…sen onlara karşı sana vahyettiğimiz Kitâb'ı okuyasın…"
3 "…ve Kur'an oku tertil ile yavaş yavaş, güzel güzel."
4 B -"ağır ağır".
5 "Söyle, her kim Cibrîl'e düşman ise bilsin ki o, o Kur'ân'ı senin kalbin üzerine Allah'ın izniyle indirdi, önündekileri tasdikleyici ve mü'minlere bir hidâyet ve bişâret olmak için."
6 B -"ve".
7 "Söyle onlara, onu Rabbinden hikmet-i hak ile Rûhulkudüs indirdi…"
8 "Onu Rûh-i Emîn indirdi. Senin kalbin üzerine…"
9 B: "kalb-i Muhammedî'ye".
10 "Bunu da bihakkın indirdik ve bihakkın indi…"
11 "Bir Kur'an ki pürüzsüz bir Arabî…"
12 Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* thk. Muhammed Osman el-Huşt, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985, I, 169. Senedi yoktur.
13 M -"Onun için Peygamberin tefsirlerine hadislerine Kur'an denilmediği gibi أَنَا عِنْدَ مُنْكَسِرَةِ الْقُلُوبِ 'Ben kalbi kırılanların yanındayımdır' gibi hadis-i kudsîye de Kur'an denilmedi."

olunmuyordu.[1] Lâkin kâfirler Kur'ân'ın Allah tarafından nâzil olduğuna inanmak istemediklerinden buna[2] Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem'in kendi söylediği, kendinden uydurup Allah'a isnad ettiği bir kitap veya bir şiir veya bir kâhin sözü dediler, hâlâ da öyle derler. Onun için Kur'an'da bunları reddeden birçok âyetler nâzil olmuştur. Ezcümle: وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ قَالَ اُوحِىَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ [el-En'âm 6/93][3] ve[4] اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُۜ قُلْ اِنِ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لِى مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا [el-Ahkāf[5] 46/8][6] ve وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيلِ. لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ. ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ. فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ [el-Hâkka 69/44-47][7], وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ [Yâsîn 36/69][8]. Yine bundan dolayı Kur'ân'ın bir ismi de "Tenzîl"dir. تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ'dir [el-Vâkı'a 56/80][9]. Çünkü ceste ceste indirilmiştir.

el-Kitâb: Kur'ân'ın bir ismi de "el-Kitâb"dır. Kitâb'ın[10] târifi için الٓمٓ. ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ'e[11] [el-Bakara 2/1-2] bak.

el-Furkān: "Furkān" da esasen ayırmak mânasına masdardır. Kur'ân'ın hak ile bâtılı, helâl ile haramı ayırması itibariyle bir ismi de "el-Furkān" olmuştur. وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ [Âl-i İmrân 3/4][12]

[m22] **el-Hüdâ:** Esasen hidâyet etmek mânasına masdardır. Hidâyet almak mânasına da gelir. Sonra hidâyet eden rehbere ve hidâyet olunan doğru yol mânasına da ıtlak olunur. Kur'an da هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [el-Bakara 2/2],[13]

1 M: "Çünkü Kur'an olmak üzere vahyolunmuş değildir".
2 B: "bunu".
3 "Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine birşey vahy edilmemişken 'Bana vahy olunuyor' diyen kimseden (…) daha zâlim kim olabilir?..."
4 B -"ve".
5 B: "Ahzâb".
6 "Yok, 'İftira etti' mi diyorlar? De ki: 'Ben onu iftira ettimse siz beni Allah'tan kurtaracak hiçbir şeye mâlik olamazsınız…"
7 "O bize isnâden bazı lâflar uydurmaya kalkışsaydı, elbette biz onu ondan dolayı yemîniyle yakalar (kuvvetle tutar hıncını alır)dık, sonra da ondan vetînini (iliğini) keser atardık. O vakit sizden hiçbiriniz ona siper de olamazdınız."
8 "Biz ona şiir öğretmedik, ona yaraşmaz da…"
9 "Rabbü'l-âlemîn'den indirilmedir."
10 B -"Kitâb'ın".
11 B -"e".
12 "…Bir de ayırt eden Furkan indirdi…"
13 "…'ayn-ı hidâyet, korunacaklar için."

هُدًى لِلنَّاسِ, هُدًى لِلْمُؤْمِنِينَ[1] [el-Bakara 2/185[2]; Âl-i İmrân 3/4[3]] olduğu için bir de "el-Hüdâ" tesmiye edilir.[4] Nitekim kalbleri, fikirleri tenvîr etmesi itibariyle bir ismi de "en-Nûr"dur. وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذٖى اُنْزِلَ مَعَهُ [el-Aʿrâf 7/157][5]

ez-Zikr: "Zikr" dahi esasen masdar olup anmak, anış ve anılan şey mânalarını dahi ifade eder. Anmak da ya kalb veya lisan ile olur. Râgıb'ın[6] *Müfredât*'ta[7] ve *Kāmûs* sâhibinin[8] *Besâir*'de beyan ettikleri üzere "zikr" maddesiyle bazen şol hey'et-i nefsiyye murad olunur[9] ki, insanın kesb eylediği marifeti hıfz eylemesi ânınla mümkin olur. Bu surette "hıfz" ile mürâdif olur. Lâkin hıfz kalbde ihrâzı ve zikri[10] istihzârı itibariyledir.[11] Bazen de zikr bir şeyin kalbe veyahut[12] kavl ü lisana hâzır olmasına ıtlak olunur. Bu cihetle denir[13] ki zikr ikidir. Biri "kalben zikr", biri de "lisânen zikr"dir[14] ki her biri de ikidir: Unuttuktan sonra zikretmek, hiç unutmayıp devam üzere zikretmek. Sonra zikir, nâm ve şöhret, medh u senâ, şeref ü şân mânalarına gelir. Namaza ve duâya ıtlak edilir. Bir de zikr, din ve şerîʿatı tafsîl ve ahkâm-ı milleti vazʿ eden semâvî kitaplara denir. ءَاُلْقِىَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا [el-Kamer 54/25][15], وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ [el-Enbiyâ 21/105][16],

---

1 Bk. el-Bakara 2/97 (هُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنٖينَ) "…mü'minlere bir hidâyet ve bişâret olmak için"; Yûnus 10/57 (هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنٖينَ) "…mü'minler için bir hidâyet ve rahmet…"
2 "…insanları irşad için…"
3 "…nâsa hidâyet için…"
4 B: "edilmiştir".
5 "…ve onun nübüvvetiyle beraber indirilen Nûr'u takip eyleyen kimseler…"
6 Râgıb el-İsfahânî 5./11. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat etmiş çok yönlü bir âlim ve düşünür. Dil, edebiyat, tefsir ve ahlâka dair önemli eserler vermiştir. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'an* isimli alfabetik Kur'an sözlüğü, bu alandaki ilk ve en kıymetli eserlerdendir.
7 B: "*Müfredât*'ında".
8 Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415). Elmalılı'nın "*Kāmûs*" şeklinde kısalttığı eserin tam ismi *el-Kāmûsu'l-Muhît* olup, Arapça'nın en kıymetli lügatlarından birisidir. Yine müellifin "*Besâir*" şeklinde kısalttığı eserin tam ismi *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-kitâbi'l-ʿazîz* olup, Fîrûzâbâdî'nin bu eseri de bir Kur'an sözlüğüdür.
9 M: "olur".
10 B: "zikr".
11 Bundan dolayı kuvve-i hâfıza ile kuvve-i zâkireyi ayıranlar olmuştur [Müellifin notu].
12 B: "veya".
13 B: "denilir".
14 Bir de sırf kalbî olan zikre mahsus olmak üzere "zel"in zammıyla "zükür" denir ki Fransızların hem "pensée" hem "penser" tâbir ettikleridir. Tezekkür bu mânadandır [Müellifin notu]. [B nüshasında Fransızca kelimeler "Pause" ve "Pausers" şeklinde yazılmıştır].
15 "O Zikir aramızdan ona mı bırakılıyor?..."
16 "Şânım hakkı için Zikir'den sonra Zebur'da da yazmıştık ki…"

هٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِىَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِى [el-Enbiyâ 21/24][1] gibi. Bunda öbür mânaların her birinden bir vecih vardır. İşte bu mâna ile Kur'ân'ın bir ismi de "ez-Zikr"dir: اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ [el-Hicr 15/9][2], الذِّكْرِ الْحَكِيمِ [Âl-i İmrân 3/58]. "Hükm" isminin mânası da geçmişti.[3]

Rûh: وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا [eş-Şûrâ 42/52][4] âyetinde vârid olduğu üzere Kur'ân'a "rûh" da denilmiştir. Çünkü büyük bir hayât-ı maʿneviyenin rûhudur.

Bütün bu isimler Kur'an'da mezkurdur.[5]

Sûre: Kur'ân'ın ekalli üç âyeti hâvî ve bir kitâb-ı mahsus gibi husûsî ismi[6] hâiz aksâm-ı mahsûsasından her birine "sûre" denilmiştir ki bunda[7] başlıca iki vech-i teşbîh vardır. Çünkü sûre asl-ı [m23] lügatta iki mânaya gelir: Birisi menzile-i refîʿa, yani[8] yüksek rütbe demektir.[9] Birisi de bir medîneyi, yani büyük bir şehri ihâta eyleyen[10] bir sûr demektir. Birincisine nazaran Kur'an âlem-i semâya ve her sûre semânın yüksek rütbede bulunan manzûmelerine teşbih edilmiş olur ki, bunun zımnında her âyet de bir yıldıza benzer.[11] İkincisine nazaran da Kur'ân'ın yeryüzünde yüksek bir medeniyet tesis edeceğine işâreten her sûresi büyük bir sûru bulunan müstahkem bir şehre, ve bunun zımnında her âyet de bir konağa[12] teşbih edilmiş olur. Berâe'den mâʿadâ her sûre bir besmele ile ayrılmıştır.[13] Uzun sûrelerde "ʿaşr" veya "rükûʿ" tâbir olunan hatâbeler de vardır ki bunlar, secâvend'de "ع" işaretiyle gösterilir.[14]

---

1 "…İşte benimle beraber olanların zikri ve benden evvelkilerin zikri…"
2 "Şüphe yok o Zikr'i Biz indirdik Biz, her hâlde Biz onu muhafaza da edeceğiz."
3 B -"الذِّكْرِ الْحَكِيمِ 'Hükm' isminin mânası da geçmişti".
4 "Ve işte sana böyle emrimizden Biz Rûh vahyettirdik…"
5 M -"Rûh: وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَا âyetinde vârid olduğu üzere Kur'an'a rûh da denilmiştir. Çünkü büyük bir hayat-ı maʿneviyyenin rûhudur. Bütün bu isimler Kur'an'da mezkurdur".
6 B: "unvân-ı mahsusu".
7 B: "her birine bir sûre denilir. Ki bunda".
8 B -"menzile-i refîʿa, yani".
9 B -"demektir".
10 B: "eden".
11 B -"ki, bunun zımnında her âyet de bir yıldıza benzer".
12 B -"ve bunun zımnında her âyet de bir konağa".
13 M -"Berâe'den mâʿadâ her sûre bir besmele ile ayrılmıştır".
14 B -"Uzun sûrelerde "aşr' veya 'rükûʿ' tâbir olunan hatâbeler de vardır ki bunlar, secâvend'de 'ع' işaretiyle gösterilir."

Âyet: Asl-ı lügatta açık alâmet demektir. Mahsüsâtta da, maʿkūlâtta da istiʿmal olunur.[1] Türkçe "bellik", Fârisîde "nişâne" denilen alâmet ü ʿalem, zâten o zâhir şeye ıtlak edilir ki, onun gibi zâhir[2] olmayan diğer bir şeyin mülâzımı olmakla bir müdrik o zâhiri idrak edince bizzat idrak etmediği diğer şeyi onunla idrak eyler.[3] Çünkü hükümde müsâvîdirler. Bir yol arayan kimse, eğer[4] o yolun alâmetlerini bilirse onları gördüğü vakit yolu bulduğunu bilir. Şu hâlde alâmet zâten zâhir ve açık demek olunca âyet onun daha zâhiri demek olur. Meselâ bir dağ[5] alâmet ise, zirvesi de[6] bir âyet olur. Güneş bir[7] gündüz âyeti, Ay bir gece âyetidir. Câmi bir alâmet[8] ise[9] minare onun bir âyetidir.

Zuhûrundan dolayı[10] yüksek bir[11] binâya da âyet denilir: Nitekim اَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ اٰيَةً تَعْبَثُونَ [eş-Şuʿarâ 26/128][12] buyurulmuştur.[13] Lisânımızda da "koca bir alâmet yapmış" tâbiri bunu andırır.[14] Her şey alâmetiyle tanınır, her hakikat âyetiyle bilinir. Onun için[15] insanların ilimdeki kābiliyet ve[16] mertebelerine göre kendisinde yapılacak[17] tefekkür ve teemmül nisbetinde[18] mütefâvit marifetlere sebep olan ʿalâim ve delâilin hepsine de "âyet" denilir. Meselâ فَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَة \ تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِد beytinde "âyet" bu mânaya olduğu gibi,

1 B: "mahsüsâta da, maʿkūlâta da ıtlak edilir".
2 B: "edilir. O kadar zâhir".
3 B: "diğer şeyi idrak etmiş olur".
4 B -"eğer".
5 B: "dağ bir".
6 M -"de".
7 B -"bir".
8 B: "âyet".
9 B -"ise".
10 B -"Zuhûrundan dolayı".
11 B -"bir".
12 "Siz her tepeye bir alâmet bina eder eğlenir misiniz?"
13 B -"Nitekim", "buyrulmuştur".
14 B -"Lisânımızda da "koca bir alâmet yapmış" tâbiri bunu andırır".
15 B: "Bu suretle".
16 B -"kabiliyet ve".
17 B: "yapılan".
18 B: "teemmüle göre".

اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ [er-Rûm 30/24][1] gibi birçok âyetlerde de bu mânayadır.[2] Demek ki[3] âyet haddizâtında zâhir bir alâmet ise de onun bir âyet ve alâmet olması kābiliyet veya tefekkür ve [m24] teemmülü eksik kimselere hafî kalabilir.[4] Meselâ her devletin bayrağı onun bir alâmet ve âyetidir, lâkin[5] bir kimse o bayrağın hangi devlete ait olduğunu bilmezse yahut dikkat etmemiş ise[6] onun bir alâmet olmasına halel gelmez. Âyetin mânasında zâhir olmak mefhûmu bulunduğu hâlde zuhûrun merâtibine nazaran[7] âyet bazen "beyyin" olmakla[8] tavsif edilerek آيَات بَيِّنَات denilir.[9] Ve "beyyin" ziyâ gibi kendisi açık diğerini de mübeyyin mânalarını ifade ettiğine göre bunun iki vechi vardır.[10] Birisi kendisi ve delâleti güneş gibi nazardan kaçmayacak kadar vâzıh ve parlak bir beyyine olmasıdır, mucizelere "âyet" veya "beyyine" ıtlak edilmesi bu mâna iledir.[11] وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى تِسْعَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ [el-İsrâ 17/101][12] İkincisi kendisi vâzıh olmakla beraber delâletini yalnız aklen değil lisânen de ifade etmesi haysiyetidir ki bu her mucizede olmaz.[13] İşte peygamberlerin kendileri böyle birer âyet-i beyyine[14] oldukları gibi Kur'an mucizesi de böyle âyât-ı beyyinâttır. وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُٓ اٰيَةً [el-Mü'minûn 23/50][15] kavl-i kerîminde Meryem ile oğlunun ikisinin bir âyet olması da bu

1 "…Şüphesiz ki bunda akledecek bir kavim için âyetler var."
2 B -"olduğu gibi, اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ gibi birçok âyetlerde de bu mânayadır. Demek ki".
3 B: "Yani".
4 B: "olması bazı kimselere hafî kalabilir".
5 B: "fakat".
6 B -"yahut dikkat etmemiş ise".
7 B: "göre".
8 B +"da".
9 B: "denir ki pek açık demek gibidir. Bunun da iki mânası vardır:".
10 B -"Ve "beyyin" ziyâ gibi kendisi açık diğerini de mübeyyin mânalarını ifade ettiğine göre bunun iki vechi vardır".
11 B: "Birisi; kendisi ve delâleti hiç nazardan kaçmayacak kadar vâzıh olmasıdır, umumiyetle mucizeler bu kabîl âyetlerdendir".
12 "Celâlim hakkı için Mûsâ'ya açık açık dokuz âyet verdik…"
13 B: "ifade etmesidir ki bu öbüründen daha açıktır".
14 B: "âyet-i belîğa".
15 "İbn Meryem'i de anasıyla bir âyet kıldık…"

kabîldendir.[1] Kur'an'da "âyet" kelimesi yerine göre[2] bu mânalardan[3] her birinde kullanılmıştır. Ve bunların hepsi lügatta alâmet-i zâhire mefhûmunun merâtibidir.[4] Bununla beraber Kur'ân'ın harflerinden bir fâsıla ile ayrılmış olan zümrelerinden her birine bir âyet denilir ki bunlar Kur'ân'ın nazmında birer cüz'-i tâm teşkîl ederler. Yani her biri birer Kur'an olan âyetlerdir. Kur'ân'ın âyetleridir. Ve işte "âyet" kelimesinin örf-i şerʿîde en husûsî mânası budur. Lisânımızda da en ziyade müteʿâref olan budur. Âyetlerin ekserîsi bir veya birkaç cümleden müteşekkil müstakil birer kelâmdırlar. Maʿamâfîh içlerinde bir cümle teşkil etmeyen müfred veya mürekkeb mümtaz birer sıfat gibi kayıt hâlinde bulunanlar da vardır. Meselâ Fâtiha'da اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ bir âyettir, fakat bir cümle değil iki sıfat-ı mümtâzedir. er-Rahmân sûresinde مُدْهَامَّتَانِ [er-Rahmân 55/64][5] bir kelimedir, böyle iken bunlar bir kelâm neş'esiyle müstakillen okunabilirler, üzerlerinde vakf olunabilir. Müddessir sûresinde ثُمَّ نَظَرَ [el-Müddessir 74/21][6] iki kelime bir cümledir. ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ [el-Müddessir 74/22][7] dört kelime iki cümledir. Bu suretle âyetlerin kısası, ortası, uzunu ve her birinin mütenevviʿ merteberleri vardır. Âyete'l-Kürsî ve Âyet-i Vuzû' gibi yarım sahîfe kadar ve daha kısa ve daha uzun olanları bulunur. Hatta Âyet-i [m25] Müdâyene tam bir sahîfedir. Fâsıla harfleri de dâima muttarid değil, gâh mahsus, gâh gayr-i mahsus farklarla tenevvüʿ eder. Bu gibi sebeplerden dolayı âyetlerin ayrılması ve tertîbi tevkīfîdir. Yani şiirin mısrâʿı, seciʿin fıkrası gibi yalnız dirayet ile tâyin olunamaz, rivayete mütevakkıf olur. Meselâ حٰمٓ. عٓسٓقٓ iki âyet olduğu yalnız dirayet ile bilinemez. Daha sonra Kur'ân'ın ahkâm-ı ilâhiyeden bir hüküm ifade eden her kısmına da bir âyet ıtlak

---

1 M -"وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُٓ اٰيَةً kavl-i keriminde Meryem ile oğlunun ikisinin bir âyet olması da bu kabîldendir".
2 B +"bütün".
3 B: "mânaların".
4 B -"Ve bunların hepsi lügatta alâmet-i zâhire mefhûmunun merâtibidir".
5 "Yağız yeşil ne dilsitan."
6 "Sonra baktı."
7 "Sonra kaşını çattı ve ekşiyerek surat astı."

edildiği vardır. Meselâ "kadınların tesettürü hakkında âyet vardır" denilir. Bu mânaca "âyet" bazen bir âyet, bir âyette bir cümle, bir cümlede bir kayıt olabileceği gibi, bazen de birkaç âyet, bir kıssa, bir sûre bile olabilir. "Bu âyet şu sebeple nâzil oldu" denildiği zaman "âyet" bu mânaya olarak ekseriyâ birkaç âyete şâmil olur.[1]

Mushaf: Mâlum olduğu üzere Kur'ân'ın sahîfelerini câmiʿ olan şîrâzeli mücelledin ismidir ki[2] iki yanındaki kaplarına "deffeteyn" denilir. "Sahîfe", yazılı bulunan düz satıh demektir. Cemʿi "sahâif" ve "suhuf" gelir.[3] Kütüb-i sâlifeye "sahîfe"nin cemʿi olarak[4] "suhuf" denilir idiyse de "mushaf" ismi[5] Kur'ân'a mahsustur. Mîm'inde zamme, fetha, kesre üç hareke câizdir. Zamm ile "mushaf" bir araya toplanıp bağlanmış sahîfeler, feth ile "mashaf" sahîfelerin ictimâʿı mahalli, kesr ile "mishaf" sahîfelerin ictimâʿı âleti mânasını ifade eder.[6]

Kur'an nâzil olduğu zaman nüzûlü vechile ve ayrı ayrı tertemiz[7] sahîfelere yazılıyordu ve bunların hangi sûreye ve neresine ait olduğuna işaret buyuruluyordu. Bu sahîfelerin hepsi bir araya ciltlenmiyor, nesh melhuz bulunuyordu. Yalnız "suhuf-i mutahhara", "suhuf-i mükerreme" olarak kemâl-i tekrîm ile hıfz olunuyordu. İstinsah edenler de o suretle yazıp ezberliyorlardı. İlk evvel Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu ʿanh Hazretleri'nin

---

1 "Kur'an'da 'âyet' kelimesi yerine göre bu mânalardan her birinde kullanılmıştır" cümlesinden sonra B nüshası şöyle devam etmektedir: "Bir de Kur'ân'ın âyetleri denilen mânâ-yı şerʿîsi vardır. Şöyle ki: Kur'ân'ın harflerinden bir fâsıla ile ayrılmış olan her zümreye bir âyet denir ve bu âyetlerin ayrılması ve tertibi tevkīfîdir, yani rivayete mevkuftur. Şiirin bir mısrâʿı veya secʿin bir fıkrası gibi yalnız dirayet ile tâyin olunamaz. İçlerinde مُدْهَامَّتَان gibi bir kelimeden ثُمَّ نَظَرَ gibi iki kelimeden ibaret olanları bulunduğu gibi yarım sahîfeye kadar olanları vardır. Hatta Âyet-i Müdâyene tam bir sahîfedir. حٰمٓ. عٓسٓقٓ iki âyettir.
Daha sonra, Kur'an'dan bir hüküm ifade eden her cümleye de bir âyet denildiği vâriddir ki bu bazen bir âyet, bazen bir sûre, bazen de bir sûrenin bir bölüğü olabilir. Meselâ "Haddi-i Kazf Âyeti" denildiği zaman bir âyetten ibaret değildir. Sebeb-i nüzûlün beyânı sadedinde "Bu âyet şu sebeple nâzil oldu" denildiği zaman da âyet ekseriyâ bu mânaya olarak birkaç âyete şâmil olur."

2 B -"ki".

3 M -"Sahîfe, yazılı bulunan düz satıh demektir. Cemʿi 'sahâif' ve 'suhuf' gelir".

4 B: "Kur'an'dan evvelki kitaplara".

5 B +"ve lügati".

6 B -"Mîm'inde zamme, fetha, kesre üç hareke câizdir. Zamm ile 'mushaf' bir araya toplanıp bağlanmış sahîfeler, feth ile 'mashaf' sahîfelerin ictimâʿı mahalli, kesr ile 'mishaf' sahîfelerin ictimâʿı âleti mânasını ifade eder".

7 B -"nüzûlü vechile ve", "tertemiz".

hilâfetinde bütün bu sahîfelerin hepsi birlikte yazılıp toplu olarak şîrâzelendi ve "mushaf" ismi verildi ki buna "cemʿ-i Kur'an mes'elesi" tâbir olunur (Sûre-i Berâe'nin âhirinde لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ [9/128] âyetine bak).[1] Ondan sonra ashâb-ı kirâm sahîfelerini mushaf hâline koydular, Hazret-i Osman'ın hilâfetinde etraf vilâyetlerde bazı ihtilâf [m26] yüz gösterdiğinden müşârün ileyh Hazret-i Ebû Bekir zamanında ilk cemʿ olunan mushafı kıraat eimmesi olan ashâb-ı kirâmın huzûruyla bir daha tatbîk ve tedkik ederek sekiz nüsha daha yazdırıp yedisini esas olmak üzere Medine, Mekke, Yemen, Bahreyn, Şam, Kûfe, Basra gibi merkez olan vilâyetlere gönderdi, birini de kendi yanında alıkoydu ve ondan sonra bütün mushaflar bunlara tevfîkan yazıldı. Bunun için Hazret-i Osman'ın yanında alıkoyduğu mushafına "İmam" tesmiye olunmuştur.[2]

Tefsîr ve Te'vîl: "Tefsîr", asl-ı lügatta F-S-R (فسر)[3] maddesinden tefʿîldir. *Kāmus*'ta اَلْفَسْرُ، اَلْإِبَانَةُ وَكَشْفُ الْمُغَطَّى كَالتَّفْسِيرِ[4] yani "fesr, ibâne etmek ve örtülüyü açmaktır, tefsîr gibi"[5] diyor. Bunun zâhiri maʿkulden ziyade mahsüse, meʿânîden ziyade ecsâma ait görünüyor, bir cismi kaldırarak altındaki diğer bir cismi açığa çıkarmak veya bir cismi teşrih yâhud tahlil ederek içindeki cismi keşfetmek, bir elmanın kabuğunu soyarak veya dilerek içini göstermek yahut ondan hamz-ı tüffâh çıkarmak, bir lafzın medlûlünü beyan etmekten, kezâlik medlûlün zımnındaki diğer medlûlü anlatmaktan ziyade bir fesr oluyor.[6] Lâkin Râgıb'ın *Müfredât*'ında fesr, إِظْهَارُ مَعْنى مَعْقُولٍ "maʿkul bir mânayı izhâr eylemek" diye ifade edilmiştir.[7] Bunda maʿkul mahsüsün mukabili, mâna cevher mukabili olduğuna göre

---

1 "Mushaf" başlığından buraya kadarki kısım, B nüshasında "Sûre" başlığından önce yer almaktadır.

2 Bu paragraf B nüshasında daha kısadır: "Ebû Bekir sıddîk radıyallahu ʿanh hazretlerinin hilâfetinde bütün bu sahîfelerin hepsi birlikte toplu olarak bir mücellede yazıldı ve ismine Mushaf denildi. Sonra Hazret-i Osman radıyallahu ʿanh sekiz nüsha yazdırarak birini kendi yanında alıkoyup diğerlerini vilayetlere gönderdi. Kendi yanında alıkoyduğu nüshaya "İmam" tesmiye olunur. (Sûre-i Berâe'nin âhirinde لَقَدْ جَاءَكُمْ âyetine bak)".

3 B: "فَسْرٌ".

4 M -"كالتَّفْسِيرِ".

5 M -"tefsîr gibi".

6 M -"bir cismi kaldırarak altındaki diğer bir cismi… fesr oluyor".

7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân,* thk. Safvân Adnân ed-Dâvudî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412, s. 636:

الفَسْرُ: إِظْهَارُ الْمَعْنَى الْمَعْقُول

kavl ve fiile şâmil olursa da izhâr olunan şeyin mâna olması şarttır. Bu surette bir lafızdan veya bir işten altındaki mânayı anlamak veya anlatmak fesr olacağı gibi, bir cisimden bir mâna çıkarmak, meselâ idrara bakıp bir hastalığı keşf etmek[1] bir "fesr" olabilirse de bir cismin örtüsünü açmaya[2] veya teşrih ve tahlîlini yaparak diğer bir cisim meydana koymaya "fesr" denemeyecektir ve hatta "fesr" hisse izhâr etmekten ziyade akla izhâr eylemek olacaktır. Fi'l-vâkiʿ سفر كَشْف ظَاهِر، فسر كَشْف بَاطِن denildiği[3] *Külliyyât-ı Ebü'l-Bekā*'da[4] mesturdur.[5] Hulâsa fesr bir keşf ü izhârdır ve işte "tefsîr" bundan me'huzdur. Ziyade bab ziyade mânaya ve tefʿîl teksîre delâlet ettiği için Râgıb'ın dediği gibi[6] tefsîr fesr'in mübalağası, yani[7] kuvvetlisidir ki iyice keşf ü izhâr ile îzah eylemek demek olur. Ebü'l-Bekā *Külliyyât*'ında "tefsîr"i tefsir ederken bu kuvveti[8] şöyle ifade eylemiştir: "İstibâne ve keşf, ve bir şeyden aslının lafzından daha kolay bir lafız ile tâbir eylemektir. اهـ"[9] Usûl-i fıkıh ilminde[10] de tefsîr "hafâsı bulunanı îzah" diye târif olunur ve beyânın aksâmından bir kısım sayılır.[11] Şöyle ki: Îzâh-ı meram diye târif olunan "beyan" evvelemirde iki kısımdır: Birisi ibtidâen beyan [m27] diğeri de binâen beyandır.[12] Bir mâna ilk evvel söylendiği zaman ibtidâen beyandır. Bir nevi ifade sebk ettikten sonra yapılan beyâna da "binâen beyan"[13] tâbir olunur. Bu da beyân-ı takrîr, beyân-ı tefsîr, beyân-ı tağyîr, beyân-ı tebdîl, beyân-ı zarûret nâmıyla[14]

---

1 M -"meselâ idrara bakıp bir hastalığı keşf etmek".
2 B: "açarak".
3 B: "'سِفْر keşf-i zâhir, فسر keşf-i bâtındır' denilmiş olduğu da".
4 Osmanlı devri âlimlerinden Ebü'l-Bekā el-Kefevî'nin (ö. 1095/1684) kaleme almış olduğu *el-Külliyyât*, muhtelif ilimlerde kullanılan terimleri farklı disiplinlerdeki kullanılışlarına göre açıklayan bir terimler sözlüğüdür.
5 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* thk. Adnan Dervîş - Muhammed el-Mısrî, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts., s. 511:
وَقِيْلَ: السّفر، كَشْفُ الظَّاهِرِ وَالْفَسْرُ، كَشْفُ الْبَاطِنِ
6 B -"gibi".
7 B -"yani".
8 B: "kavli".
9 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 260:
التَّفْسِير: الاستبانة والكشف والعبارة عَن الشَّيْء بِلَفْظ أسهل وأيسر من لفظ الأَصْل
10 B: "İlm-i usûl-i fıkh'ta".
11 B: "ki beyânın aksâmındandır".
12 B: "Beyan da maksudu îzâh diye târif olunur ve evvelâ ikiye taksim olunur. Birisine ibtidâen beyân, diğerine de binâen beyân denilir".
13 B: "beyân-ı binâî".
14 B: "olmak üzere".

beş kısımdır. Ve işte tefsîr[1] bu beş kısımdan ikincisidir ki[2] اِيضَاحُ مَا فِيهِ خَفَاء diye târif olunur.[3] Nazımda hafânın aksâmı da dörttür:[4] Hafî, müşkil, mücmel, müteşâbih. İşte[5] tefsîr de[6] bu dörtten hafî, müşkil, mücmel kısımlarına lâhik olur. Maʿnâ-yı murâdı beyan ve[7] tefsir edilmemiş olan mücmel müteşâbih kalır. Hafî ve müşkil olanlar taleb ve teemmül ve usûle müracaat suretiyle dahi tefsir olunabilirse de mücmelin tefsîri ancak sâhibinden beyâna mütevakkıf olur. Bunun içindir ki Kur'an'da hafî ve müşkil kabîlinden bulunanları[8] ehl-i dirayet ve ictihad olan ulemâ taleb ve teemmül ve usûle müracaat suretiyle beyan ve izhâr edebilirler ve buna dahi "tefsîr" ıtlak olunur ise de, mücmelin tefsîri mücmilin beyânına vâbeste olduğundan[9] ancak Allah ve Resûlü'nün beyânıyla olabilir.[10] Asıl tefsir de işte budur. Yani tevkīfîdir, rivayete mütevakkıftır. Fıkhî ve hukūkī mânasıyla "tefsîr"in mümtaz mânası budur. Bundan dolayı diğerlerine "tefsîr" demekten ziyade "te'vîl" tâbir olunur.

"Te'vîl" ise[11] E-V-L (اول) maddesinden tefʿîldir. Râgıb *Müfredât*'ında bunu şöyle îzah eder: "اول asla rücûʿ demektir.[12] Te'vîl de bir şeyi ilmen veya fiilen kendisinden murad olunan[13] gayeye redd ü ircâʿ eylemektir. İlmîsi وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7][14] âyetinde olduğu gibi, fiilîsi de هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا تَاْوِيلَهُ [el-Aʿrâf 7/53][15] âyetindeki gibidir. اهـ"[16] Meselâ sudan

---

1 B: "beyân-ı tefsîr".
2 B -"ki".
3 B: "edilir".
4 B: "hafânın da aksâmı dörttür".
5 M -"İşte".
6 B -"de".
7 M -"beyân ve".
8 B: "olanlar".
9 B -"mücmilin beyanına vâbeste olduğundan".
10 B + "Çünkü mücmeli beyân mücmile âittir".
11 B: "de".
12 B +"Rücûʿ olunan mevziʿe mev'il denilir".
13 M: "olan".
14 "…Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir…"
15 "Onlar 'hele bakalım nereye varacak' diye onun ancak tevilini gözetiyorlar…"
16 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 99:
التأويل من الأول، أي: الرجوع إلى الأصل، ومنه: اَلْمَوْئِلُ للموضع الذي يرجع إليه، وذلك هو ردّ الشيء إلى الغاية المرادة منه، علما كان أو فعلا، ففي العلم نحو: وَما يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ (آل عمران ٣/٧)، وفي الفعل كقول الشاعر: «وللنّوى قبل يوم البين تأويل» وقوله تعالى: هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِيلَهُ يَوْمَ يَأْتِي تَأْوِيلُهُ (الأعراف ٧/٣٥) أي: بيانه الذي غايته المقصودة منه.

maksud olan gaye hayat olduğuna göre suyu hayata ircâʿ eylemek bir te'vîl ve hayat suyun bir meâli olur. Su lafzından mecâzen hayat mefhûmunu murad etmek bir te'vîl-i lafzî ve su denilen cismin nasıl bir hayat yapacağını bilmek bir te'vîl-i maʿnevîdir[1] ki bu ikisi te'vîl-i ilmîdir. Suyu bilfiil hayat yapmak ise bir te'vîl-i fiʿlîdir. Te'vîl böyle ilmî ve fiilî olduğu gibi tefsîr de öyledir. Ekseriya tefsîr ile te'vîl mürâdif gibi kullanılır, bununla beraber farklı olarak kullanıldıkları cihetler de çoktur. Meselâ bâlâda[2] işaret ettiğimiz vechile dirayete taʿalluk edene te'vîl, rivayete taʿalluk edene tefsîr denilir. Bunu İmam Mâturîdî Hazretleri [m28][3] şöyle ayırmıştır: "Tefsîrde şu lafızdan murad şudur diye kestirmek ve Allah[4] bu lafızdan bunu[5] murad eyledi diye Allah'a karşı bir şehadet[6] vardır. Onun için katʿî bir delil olursa sahih,[7] yoksa re'y ile tefsîr olmuş olur ki[8] menhîdir. Te'vîl ise katʿiyet ve Allah'a karşı şehadet olmaksızın lafzın ihtimâlâtından birini tercih eylemektir. اهـ"[9] Bazen tefsîr daha ziyade elfâz ve müfredâtın îzahında te'vîl de müfred cümlelerin îzahında kullanılır:[10] "Şu lafzın tefsîri şu", "şu mânanın te'vîli şu" denilir. Tefsîr gibi te'vîl de[11]

---

1 B: "ve su denilen cisimden hayatın nasıl husûle geldiğini bilmek suyun bir te'vîl-i maʿnevîsidir".
2 B: "demin".
3 B +"bir de".
4 B -"Allah".
5 B: "şunu".
6 B +"etmek".
7 B: "bulunursa sahihtir".
8 B: "bu da".
9 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 261; Tehânevî, *Keşşâf,* thk. Dr. Ali Dahrûc, Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996, I, 493:

التَّفْسِير: الْقطع على أَن الْمُرَاد من اللَّفْظ هذَا وَالشَّهَادَة على الله أَنه عَنى بِاللَّفْظِ هذَا، فَإِن قَامَ دَلِيل مَقْطُوع بِهِ فَصَحِيح وَإِلَّا فتفسير بِالرَّأْيِ، وَهُوَ الْمنْهِي عَنهُ، والتأويل تَرْجِيح أحد المحتملات بِدُونِ الْقطع وَالشَّهَادَة على الله.

Mâtürîdî'nin tefsirindeki ifadeler biraz farklıdır:

الفرق بين التأويل والتفسير هو ما قيل: التفسير للصحابة، والتأويل للفقهاء. ومعنى ذلك أن الصحابة شهدوا المشاهد، وعلموا الأمر الذي نزل فيه القرآن. فتفسير(هم) الآية أهم لما عاينوا وشهدوا، إذ هو حقيقة المراد، وهو كالمشاهدة، لا تسع إلا لمن علم، ومنه قيل: «من فسر القرآن برأيه فليتبوأ...» لأنه فيما يفسر يشهد على الله به.

وأما التأويل: فهو بيان منتهى الأمر، مأخوذ من: آل يؤول، أي يرجع، ومعناه كما قال أبو زيد: لو كان هذا كلام غيره يوجه إلي كذا وكذا من الوجوه، فهو توجيه الكلام إلى ما يتوجه إليه، ولا يقع التشديد في هذا مثل ما يقع في التفسير، إذ ليس فيه الشهادة على الله؛ لأنه لا يخبر عن المراد، ولا يقول: أراد الله به كذا، أو عنى، ولكن يقول: يتوجه هذا إلى كذا وكذا من الوجوه، هذا مما تكلم به البشر. والله أعلم ما ضمنه من الحكمة.

Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Vanlıoğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005, I, 3-4.

10 B: "îzâhı hakkında kullanıldığı hâlde te'vîl mâna ve cümlelerin îzâhında kullanılır".
11 B: "Gerek tefsîr ve gerek te'vîl".

bazı kere lafzın kendisinden zâhir olan mânanın hilâfına bir mâna ile olur. Bunun başlıca iki şartı vardır: Birisi bu mânanın evvelemirde lafızdan muhtemel olmasıdır. Binâenʿaleyh lafzın hiç muhtemeli olmayan bir mâna ile te'vîl[1] bâtıl olur. İkincisi zâhirin murad olmadığına dair bir karîne bulunmalıdır. Üçüncü bir şart da te'vîl olunan mânanın taʿyînine aklî veya naklî bir karîne bulunmalıdır, mütekellim muradını kendi tefsîr ettiği zaman bu tefsîr ayn-ı karîne olabilirse de te'vîlin kendisi karîne olamaz ve te'vîlin kuvveti bu karînenin kuvvetine göre muteber olur.[2] Bir lafzın hakikatini bırakıp da mecaz veya kinaye ile tefsîr veya te'vîli bu hilâf-ı zâhir kabîlindendir.[3] Eğer karîne-i mâniʿa veya muʿayyine kavî ve zâhir ise bir[4] hilâf-ı zâhir olan bu te'vîl asıldan daha zâhir olur, yoksa nusûs zâhirinden çıkarılmaz. Karîneler hafî veya zayıf ise[5] te'vîl de o nisbette hafî veya zayıf olur. Lisânımızda "te'vîl" kelimesi[6] ekseriya hilâf-ı zâhir olan te'vîlde müteʿaref olmuştur, onun için bu farkları bilmeyenlerin birçokları te'vîl denildiği zaman sahih ve fâsidi[7] ayıramaz da hepsini çürük ve sırf indî bir re'y zanneder. Hâlbuki tefsîr ve te'vîl bir ilimdir ve bu ilimden maksad da te'vîlin doğrusu ile eğrisini, kavîsiyle zayıfını ayırmaktır.

Istılahta "tefsîr" bu ilmin ismi olmak itibariyledir ki ekseriya tefsîr ile te'vîl mürâdif gibi kullanılır. İlm-i tefsîr şöyle târif olunmuştur:[8] Bir ilim[9] ki onda elfâz-ı Kur'ân'ın keyfiyyet-i nutkundan, medlûlâtından, ifrâd u terkîbi[10] ahkâmından ve terkîbi hâlindeki meʿânîsi ile bunların tetimmâtından bahs olunur. Elfâz-ı Kur'ân'ın keyfiyyet-i nutku ilm-i kırâattır ki tecvîdi

---

1 M: "te'vile".
2 B: "Üçüncü bir şart da te'vîl olunan mânanın taʿyînine aklî veya naklî bir karîne veya delil bulunmalıdır ki o karîne mütekellimin tefsîri makāmındadır. Ve işte te'vîlin kuvveti bu karînenin kuvvetine göre olur".
3 B: "bu kabîldendir".
4 B -"bir".
5 B +"bu".
6 B: "taʿbîri".
7 B: "fâsidini".
8 B: "edilir".
9 B: "ilimdir".
10 B: "ifrâdî ve terkîbî".

de tazammun [m29] eder.[1] Kıraat ya kelimenin harflerinin cevherine taʿalluk eder; مَلِك، مَالِك؛ فَأَزَلَّهُمَا، فَأَزَالَهُمَا؛ هُوَ، وَهُوَ؛ تَحْتَهَا، مِنْ تَحْتِهَا gibi.[2] Bunda tevâtür bi'l-ittifak şarttır. Veya hey'etine, yani hareke ve sükûnuna taʿalluk eder, mâlum ve mechul sîgalarıyla تَعرِف تُعرَف , nasb veya cer ile أَرْجُلَكُمْ – أَرْجُلِكُمْ gibi. Bunlar sarf ve nahiv kāideleriyle bilinebilirse de mâna değişebileceği cihetle bunda da tevatür şarttır. Yahut yalnız med, sıla, imâle, işmam, teshîl, ihfâ, izhâr, iklâb, sekt, nakl gibi yalnız edâya ve tecvîde taʿalluk eyler. Bunda tevatür lâzım değildir diyenler olmuş ise de ulemâ bunların da mütevâtirini, meşhûrunu, şâzzını göstermişlerdir.

Kur'ân'ın yazısı harekeden katʿ-ı nazarla esasında mütevâtir olan kıraatlerin hepsine mümkin olduğu kadar mutâbık olacak vechile yazılmıştır. Meselâ Hatt-ı Osmânî'de ملك يوم الدين hem مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ hem de مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ okunabilecek surette yazılır. تَحْتَهَا ile مِنْ تَحْتِهَا, هُوَ ile وَهُوَ gibi cevher farkı bir-iki yerden ibarettir. Biz bu tefsirde cevhere müteʿallik olanları göstermişizdir. Hey'ete müteʿallik olanları baştan birkaç sûrede Aşere kıraatine numune olmak üzere gösterdik ise de, sonraları yalnız mühim mâna farkı olanlarla iktifâ etmişizdir. Edâ kabîlinden olanlara da belki bir-iki yerde işaret ettiğimiz olmuştur. Mushaflarımız mütevâtir kırâat-i sebʿadan Kûfî Âsım kıraati ve Hafs rivayeti üzere harekelenmiştir. İlm-i tefsîrin târifindeki diğer kayıtlar da sarf ve nahiv, meʿânî, beyan, bedîʿ gibi ilm-i edebden başlayarak birçok ulûma taʿalluk eden cihetlerdir.[3]

Şunu da ihtar eyleyelim ki,[4] Kur'ân'ın tefsîrinde birinci esas yine kendisidir. Çünkü Fâtiha bir[5] "el-Hamd"in tefsiri ve bütün Kur'an Fâtiha'nın tefsiri olduğu gibi, birçok âyetler de[6] yekdiğerinin müşkilât ve mücmelâtını tefsir ve îzah ederler.[7] İkinci esas, Resûlullah sallallâhu

---

1 B +"Hareke usûlü bunda bir sühulet olmuştur. Fakat ayrıca bir ilimle zabt edilmemiş olursa kâfi bir te'mînât olmaz. Biz bu tefsirde baştan birkaç sûrede Aşere kıraati üzere bazı nümûneler gösterdik. Târifteki diğer kayıtlar da birçok ulûma taʿalluk eden cihetlerdir".

2 M: "فازلها".

3 B -"Kıraat ya kelimenin harflerinin cevherine… cihetlerdir".

4 B -"Şunu da ihtar eyleyelim ki,".

5 B -"bir".

6 M -de".

7 B: "eder".

aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri'nin[1] hadîslerinde vârid olan tefsirlerdir. Üçüncü esas da ashâb ve tâbiʿînden tefsir siyâkında menkul olan beyânâttır ki bunlarda bir taraftan şübhe-i hadîs, bir taraftan da[2] şübhe-i te'vîl vardır. Dördüncüsü de bu üç esas taharrî edildikten sonra ulûm-i arabiye ve şerʿiye ile maʿkūlât-ı ilmiye dairesinde istihrac [m30] edilebilen te'vîl kısmıdır. İyi Arabî[3] bilenler için Kur'ân'ın muhkemâtı hiçbir tefsîre muhtaç olmayacak kadar vâzıhtır, ancak bu muhkemâtın da birbirlerine nazaran takrîr, tahsîs, istisnâ,[4] nesih gibi münasebetlerini gözetmek lâzım gelir ki bu da ilm-i tefsîr ile usûl-i fıkıh işidir. Arabî bilmeyenler için ise Kur'ân'ın her kelimesini îzah etmek iktizâ ettiği cihetle Türkçe bir tefsirde bütün bunları taahhüd etmek kābil olmadığından yalnız bazı numunelerini gösterebilmekten ileri gidemeyeceğimizi itiraf etmek de hakşinaslık olur. Kaldı ki Arabî bir[5] tefsîrin meselâ خَبَرٌ أَوْ صِفَةٌ demekle ifade ediverdiği[6] iki mefhûmu anlatmak için ben satırlarla yazı yazmak mecburiyetinde kaldım.

Meâl kelimesi de esasen te'vîlin me'hazı olan "evl" mânasına masdar-ı mîmîdir. Bir şeyin varacağı gaye mânasına ism-i mekân da olur ki te'vîlin hâsılı demektir. Bundan başka "meâl", bir şeyi eksiltmek mânasına da gelir, onun için örfte bir kelâmın mânasını her vechile aynen değil de biraz noksanıyla hâsılına göre ifade etmeye de "meâl" denilmiştir. Bizim "meâl" tâbirini ihtiyar edişimiz de bu eksiklik haysiyetiyledir.[7]

Kur'ân'ın Fezâili: Müfessir Ebû Hayyân-ı Endelüsî, *Bahr-ı Muhît*'inde der ki: Kur'ân'ın fezâili hakkında[8] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm[9] ve daha diğer birçok zevât,[10] müstakil tasnifler yapmışlardır. Ezcümle şun-

---

1 B: "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'in".
2 B -"da".
3 B: "Arapça".
4 B -"istisnâ".
5 B: "bir Arabî".
6 B: "ettiği".
7 B nüshasında Meâl paragrafı yoktur. "Nihâyet şunu da kaydedelim:" cümlesiyle Ebû Hayyân'ın nakline geçilir.
8 B: "Ebû Hayyân, *Bahr-ı Muhît*'inde der ki: Kur'ân'ın fezâ'ili hakkındaki âsâra gelince:"
9 M: "Selâm".
10 B +"bu hususta".

lar, rivayet olunan[1] hadîslerdendir. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki:

إِنَّهُ سَتَكُونُ فِتَنٌ كَقِطَعِ اللَّيْلِ الْمُظْلِمِ، قِيلَ: فَمَا النَّجَاةُ مِنْهَا يَا رَسُولَ اللهِ؟ قَالَ: كِتَابُ اللهِ تَعَالَى فِيهِ نَبَأُ مَنْ قَبْلَكُمْ، وَخَبَرُ مَا بَعْدَكُمْ، وَحُكْمُ مَا بَيْنَكُمْ، وَهُوَ فَصْلٌ لَيْسَ بِالْهَزْلِ، مَنْ تَرَكَهُ تَجَبُّرًا قَصَمَهُ اللهُ تَعَالَى، وَمَنِ ابْتَغَى الْهُدَى فِي غَيْرِهِ أَضَلَّهُ اللهُ تَعَالَى، وَهُوَ حَبْلُ اللهِ الْمَتِينُ، وَنُورُهُ الْمُبِينُ، وَالذِّكْرُ الْحَكِيمُ، وَالصِّرَاطُ الْمُسْتَقِيمُ، وَهُوَ الَّذِي لَا تَزِيغُ بِهِ الْأَهْوَاءُ، وَلَا تَتَشَعَّبُ مَعَهُ الْآرَاءُ، وَلَا يَشْبَعُ مِنْهُ الْعُلَمَاءُ، وَلَا يَمَلُّهُ الْأَتْقِيَاءُ، مَنْ عَلِمَ عِلْمَهُ سَبَقَ، وَمَنْ عَمِلَ بِهِ أُجِرَ، وَمَنْ حَكَمَ بِهِ عَدَلَ، وَمَنْ عصم[2] بِهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ.[3]

"Muhakkak ki[4] ileride muzlim gece kıtʿaları gibi fitneler olacak." "Yâ Resûlallah!" denildi, "ondan necat ne?" Buyurdu ki: "Allah teâlâ'nın Kitabı; onda[5] sizden evvelkilerin nebe'i, sizden sonrakilerin haberi, ve mâbeyninizin hükmü vardır. O hezl değil bir[6] fasldır. [m31] Onu tecebbüren terk edenin Allah belini kırar. Doğru yolu onun gayrisinde arayanı Allah dalâlete düşürür. O Allah'ın habl-i metîni, nûr-i mübîni, zikr-i hakîm, sırât-ı müstakīmdir. Keyflerin sapıtmamasına, re'ylerin dağılmamasına yegâne sebep odur. Ulemâ ona doymaz, etkıyâ ondan usanmaz. Onun ilmini bilen ileri gider, onunla amel eden me'cur olur. Onunla hükmeden adalet eder. Ona sıkı sarılan doğru yola hidâyeti bulur."[7] Bir de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: مَنْ أَرَادَ عِلْمَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِين فَلْيُثَوِّرِ الْقُرْآنَ "Evvelkilerin ve sonrakilerin ilmini arayan Kur'ân'ı deşelesin.[8]" Yine Resûlulah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Bu Kur'ân'ı tilâvet eyleyin, çünkü Allah teâlâ

1 B: "edilen".
2 Hadis kaynaklarında bu kelime اعتصم şeklindedir.
3 B nüshasında hadisin Arapça metni yoktur.
4 B -"Muhakkak ki".
5 B: "onlara".
6 B -"bir".
7 Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhît,* thk. Sıdkî Muhammed Cemîl, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420, I, 23. Krş. Tirmizî, Fedâ'ilü'l-Kur'ân, 14/2906; Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* thk. Dr. Abdü'l-Alî Abdü'l-Hamîd Hâmid, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, III, 335/1788.
8 B: "deşsin". Kaynaklarımızda bu söz İbn Mesʿûd'a nisbet edilir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fi'l-ehâdîsi ve'l-âsâr,* thk. Kemâl Yûsuf el-Hût, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1409, VI, 126/30018; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999, s. 129/856; Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân*, II, 331; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid ve menbaʿu'l-fevâid*, thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî, Kâhire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994, VII, 165.

size her harfine on hasene ecir verecek, amma şunu bilin ki ben size الٓمٓ [elif-lâm-mîm] bir harftir demem, velâkin elif bir harftir, lâm bir harftir, mîm bir harftir."[1] Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan rivayet olundu ki, şöyle buyurdu: "Her kim Kur'ân'ı kıraat eder de başka birine kendisine verilenden daha efdali verilmiş olduğu re'yinde bulunursa, Allah'ın büyüttüğünü küçük saymış olur."[2] Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan, buyurdu ki[3]: "Allah ʿindinde Kur'an'dan efdal hiçbir şefaatçi yoktur, ne peygamber ne de melek."[4] Buyurdu ki[5]: "Ümmetimin en[6] şereflileri hamele-i Kur'an'dır[7]."[8] Buyurdu ki[9]: "Evlerin en hakīri Allah'ın kitâbından sıfır olan evdir."[10] Buyurdu ki[11]: "Kur'ân'a çalışıp da zoruna gelene iki ecir vardır, Kur'ân'ı kolay okuyan ise sefere-i kirâm-ı berere ile beraberdir."[12]

Bir gün Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne ensardan birtakımı: "Yâ Resulallah! Ne buyurursun, bu[13] gece Sâbit b. Kays'ın hânesi parıldıyordu[14], etrafı yıldızlar gibi idi" dediler. "Belki Sûre-i Bakara okumuştur" buyurdu. Bunun üzerine Sâbit b. Kays'a varılıp

---

1 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 16/2910:
مَنْ قَرَأَ حَرْفًا مِنْ كِتَابِ اللهِ فَلَهُ بِهِ حَسَنَةٌ، وَالحَسَنَةُ بِعَشْرِ أَمْثَالِهَا، لاَ أَقُولُ آلٓمٓ حَرْفٌ، وَلَكِنْ أَلِفٌ حَرْفٌ وَلاَمٌ حَرْفٌ وَمِيمٌ حَرْفٌ.

2 Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VII, 159:
وَمَنْ قَرَأَ الْقُرْآنَ فَرَأَى أَنَّ أَحَدًا أُعْطِيَ أَفْضَلَ مِمَّا أُعْطِيَ فَقَدْ عَظَّمَ مَا صَغَّرَ اللهُ، وَصَغَّرَ مَا عَظَّمَ اللهُ.

3 B -"buyurdu ki.

4 B +"buyurdu". Sehâvî bu hadisin mürsel olduğunu söyler (*el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 42):
مَا مِنْ شَفِيعٍ أَعْظَمُ عِنْدَ اللَّه مَنْزِلَةً مِنَ الْقُرْآنِ، لا نَبِيٌّ وَلا مَلَكٌ وَلا غَيْرُهُ.

5 B: "Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan".

6 M -"en".

7 B +"buyurdu". Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ,* thk. Muhtar İbrahim el-Hâic ve dğrl., Kâhire: el-Ezheru'ş-Şerîf, 1426/2005, I, 647:
أَشْرفُ أُمَّتِي حَمَلَةُ الْقُرْآنِ، وَأصْحَابُ اللَّيلِ.

8 B +"Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan: Buyurdu ki: "Yüz âyet okuyan «kānitîn»dendir. İki yüz âyet okuyan «gāfilîn»den değildir, üç yüz âyet okuyana Kur'an muhâsama etmez." Benzer bir rivayet için bk. Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* III, 497:
مَنْ قَرَأَ أَرْبَعِينَ آيَةً فِي لَيْلَةٍ لَمْ يُكْتَبْ مِنَ الْغَافِلِينَ، وَمَنْ قَرَأَ مِائَةَ آيَةٍ كُتِبَ مِنَ الْقَانِتِينَ وَمَنْ قَرَأَ مِائَتَيْ آيَةٍ لَمْ يُحَاجَّهُ الْقُرْآنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَمَنْ قَرَأَ خَمْسَ مِائَةِ آيَةٍ كُتِبَ لَهُ قِنْطَارٌ مِنَ الْأَجْرِ.

9 B: "Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan".

10 B +"buyurdu". Bu söz Abdullah b. Mesʿûd'a izafe edilir. Bk. Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 34:
...وَإِنَّ أَصْفَرَ الْبُيُوتِ الْجَوْفُ يَصْفَرُ مِنْ كِتَابِ اللهِ.

11 B: "Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm'dan".

12 B +"buyurdu". Benzer bir rivayet için bk. Buhârî, Tefsîr, 80; Müslim, Müsâfirîn, 243-244; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* VI, 110:
مَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ القُرْآنَ، وَهُوَ حَافِظٌ لَهُ مَعَ السَّفَرَةِ الكِرَامِ البَرَرَةِ، وَمَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ، وَهُوَ يَتَعَاهَدُهُ، وَهُوَ عَلَيْهِ شَدِيدٌ فَلَهُ أَجْرَانِ.

13 B: "dün".

14 B: "parlıyordu".

sorulduğunda da[1] "Sûre-i Bakara okudum" dedi.[2] Fi'l-hakīka *Buhârî*'de de Üseyd b. Hudayr radıyallahu ʿanh Hazretleri'nin[3] Sûre-i Bakara okumasıyla sesine karanlıkta peyderpey melâike inmiş olduğu[4] tahrîc edilmiştir.[5] Ukbe[6] b. Âmir radıyallahu ʿanh demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Haccetü'l-vedâʿda bize[7] ahd verdi de buyurdu ki: (عَلَيْكُمْ بِالْقُرْآنِ) "Kur'ân'a iyi sarılın."[8] Bir de Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi [m32] ve sellem Hazretleri'ne insanların Kur'ân'ı kıraatçe veya sesçe en güzelinden sual edilmişti, şöyle[9] buyurdu: اَلَّذِي إِذَا سَمِعْتَهُ رَأَيْتَهُ يَخْشَى اللهَ تَعَالَى "Dinlediğin zaman kendisini Allah teâlâ'ya haşyet besliyor gördüğündür."اهـ[10].[11]

Bununla Kur'an ve tefsir okumaktan maksad ne olduğunu da anlamış oluyoruz.

طٰهٰ. مَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰٓى. اِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشٰى [Tâhâ 20/1-3][12]

Heman Cenâb-ı Allah kalblerimizi nûr-i Kur'an ile tenvîr buyursun.

---

1 B: "ne yaptığı soruldu".

2 Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân,* thk. Mervân el-ʿAtıyye ve dğrl., Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1415/1995, s. 66; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* thk. Sâmî ibn Muhammed Selâme, Dâru't-Taybe, 1420/1999, I, 152:
عَنْ جَرِيرِ بْنِ حَازِمٍ، عَنْ عَمِّهِ جَرِيرِ بْنِ زَيْدٍ أَنَّ أَشْيَاخَ أَهْلِ الْمَدِينَةِ حَدَّثُوهُ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قِيلَ لَهُ: أَلَمْ تَرَ ثَابِتَ بْنَ قَيْسِ بْنِ شَمَّاسٍ لَمْ تَزَلْ دَارُهُ الْبَارِحَةَ تُزْهِرُ مَصَابِيحَ؟ قَالَ: «فَلَعَلَّهُ قَرَأَ بِسُورَةِ الْبَقَرَةِ» . قَالَ: فَسُئِلَ ثَابِتٌ , فَقَالَ: قَرَأْتُ سُورَةَ الْبَقَرَةِ.

3 B -"Hazretleri".

4 B: "indirildiği".

5 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 15:
عَنْ أُسَيْدِ بْنِ حُضَيْرٍ، قَالَ: بَيْنَمَا هُوَ يَقْرَأُ مِنَ اللَّيْلِ سُورَةَ البَقَرَةِ، وَفَرَسُهُ مَرْبُوطَةٌ عِنْدَهُ، إِذْ جَالَتِ الفَرَسُ فَسَكَتَ فَسَكَتَتْ، فَقَرَأَ فَجَالَتِ الفَرَسُ، فَسَكَتَ وَسَكَتَتِ الفَرَسُ، ثُمَّ قَرَأَ فَجَالَتِ الفَرَسُ فَانْصَرَفَ، وَكَانَ ابْنُهُ يَحْيَى قَرِيبًا مِنْهَا، فَأَشْفَقَ أَنْ تُصِيبَهُ فَلَمَّا اجْتَرَّهُ رَفَعَ رَأْسَهُ إِلَى السَّمَاءِ، حَتَّى مَا يَرَاهَا، فَلَمَّا أَصْبَحَ حَدَّثَ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: اقْرَأْ يَا ابْنَ حُضَيْرٍ، اقْرَأْ يَا ابْنَ حُضَيْرٍ، قَالَ: فَأَشْفَقْتُ يَا رَسُولَ اللهِ أَنْ تَطَأَ يَحْيَى، وَكَانَ مِنْهَا قَرِيبًا، فَرَفَعْتُ رَأْسِي فَانْصَرَفْتُ إِلَيْهِ، فَرَفَعْتُ رَأْسِي إِلَى السَّمَاءِ، فَإِذَا مِثْلُ الظُّلَّةِ فِيهَا أَمْثَالُ المَصَابِيحِ، فَخَرَجت حَتَّى لاَ أَرَاهَا، قَالَ: «وَتَدْرِي مَا ذَاكَ؟»، قَالَ: لاَ، قَالَ: «تِلْكَ المَلاَئِكَةُ دَنَتْ لِصَوْتِكَ، وَلَوْ قَرَأْتَ لَأَصْبَحَتْ يَنْظُرُ النَّاسُ إِلَيْهَا، لاَ تَتَوَارَى مِنْهُمْ»

6 B: "Ve Ukbe".

7 B -"bize".

8 İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî,* thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, Riyâd: Dâru'r-Râye, 1411/1991, V, 84.

9 B: "cevâben şöyle".

10 B: "Yaʿni en güzeli odur ki dinlediğin zaman onu görürsün Allah teʿâlâ'ya haşyet besler". Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 34; İbn Mâce, İkâme, 176.

11 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 23-24.

12 "Tâ, Hâ. Kur'ân'ı sana bedbaht olasın diye indirmedik; ancak saygısı olana tezkir için."

[3]

سورة فاتحة الكتاب مكية وهي سبع آيات

FÂTİHA SÛRESİ

Mekkîdir ve yedi âyettir.

Kur'ân'ın ve Kur'an sûrelerinin Risâletpenâh Efendimiz tarafından tesmiye edilmiş isimleri vardır. Fakat sûrelerin bu isimlerini, mahall-i nüzullerini ve âyetlerinin adetlerini işʿâr için yazılan başlıklar, kezâlik sahîfe kenarlarında "taʿşîr" denilen aşırları, hizibleri, secdeleri gösteren tahrirler nazm-ı Kur'an'dan değildirler.

İsimlerin muhdes olmayıp tesmiye-i risâletpenâhîye müstenid olması, kelimât-ı Kur'an'dan olmalarını îcab etmez ve bir kelimenin Kur'âniyeti için bu kadarı kâfi değildir; çünkü Kitap yani Kur'an, hadisten ve hatta hadîs-i kudsîden başka bir hususiyeti hâizdir. Peygamberimiz'in hadisleri meyânında tefsîr-i Kur'ân'a müteʿallik nice ehâdîs-i şerîfe vardır ki bunlar tevâtüren sâbit bile olsalar yine Kur'an sayılamazlar. Bir kelimenin nazm-ı Kur'ân'dan maʿdud olabilmesi için Peygamberimiz'den Kur'an olarak[1] ahz edilmiş ve tevâtüren nakl olunmuş bulunması şarttır. Çünkü Kur'ân'ın hükm ü[2] kıymeti yalnız mânasında değildir, onun elfâz ve kelimâtı dahi bizzat hükm ü kıymeti hâizdir. Zira Kur'an metlüv olmakla mümtazdır. Tilâvet ve levâzım-ı tilâvet ise elfâzın ahkâmıdır.

Selef-i kirâm bu hakikate binâen Mushaf-ı şerîfi Kur'an olarak me'huz olmayan kelimâttan tecrîd ederek yazarlar ve "جَرِّدُوا الْقُرْآنَ : Cerridü'l-Kur'ân" (Kur'ân'ı tecrîd ediniz), yahut "جَرِّدُوا الْمَصَاحِفَ : Cerridü'l-Mesâhif" (Mushafları tecrîd ediniz) diye tavsiye ederlerdi. Çünkü Kur'an olmayan kelimelerin veya cümlelerin murûr-ı zaman ile nazm-ı Kur'ân'a karıştırılarak tahrîfâta sebebiyet verilmesi gibi şerʿî bir mahzûru nazar-ı mülâhazaya alırlar ve Mushaf'ın deffeteyni beyninde sadece

1 F: "olmak üzere".
2 B: "hükmü".

Kur'an yazılmasına itina ederlerdi ki bu tavsiye ve [4] itinânın nice fevâid-i mühimmesi ve semerât-ı müterettibesi görülmüştür.

Lâkin bu tecrîdi Beyhakī, "Kur'ân'ı, gayr-i Kur'ân ile karıştırmamak" mânasına tefsir etmiştir. Çünkü mutazammın olduğu hikmet bunu muktezîdir. O hâlde ihtilat ve iltibas vâkiʿ olmayacak bir tarzda yazılmasında bir beis olmamak lâzım gelir. Fi'l-vâkiʿ İbn Abbas'ın kerâhet-i taʿşîri söylemesi bunun o zaman bir hâdise olduğunu îmâ ettiği gibi ihtilat mahzûrunun fıkdânı hâlinde bu kerâhetin de irtifâʿına delâletten hâlî değildir. Bu mânaya binâen yazısı, yazılışı Kur'ân'ın yazısından, yazılışından vâzıhan temyiz olunarak iltibas ve ihtilat mahzûru bertaraf edilmek şartıyla zikr olunan sernâmelerin ve muhtıraların mushafa yazılması tecrîd tavsiyesine münâfî görülmez ve lâ-be'se bih sayılır oldu. Bu suretle bunlar hayli kadîm bir zamandan beri yazma mushaflarda elvân veya altın mürekkeple ve hatt-ı icâzetle yazılıp bir tarz-ı mahsûsta nakş u tezhîb edilegelmiştir. Tabʿın zuhûrundan sonra da aynı şekilde hatt u nakş ile hatt-ı Kur'an'dan temyizlerine dikkat ve itina edilmiştir.

Bu sûret-i tahrîrde Kur'ân'ın sahîfeleri katʿî bir çerçeve içine alınarak hatt-ı Kur'an diğerlerinden güzelce ayrıldığı cihetle hem tecrîd tavsiyesine itina edilip halt ve iltibas mahzûruna sed çekilmiş, hem de hıfz ve kırâat-i Kur'ân'da ihtiyaç derkâr olan bazı fevâid-i mühimme temin olunmuştur. İslâm'da bu sevk-i dînîdir ki hutûtun tenevvüʿ ve nefâsetinde ve bilhassa sınâʿat-i tezhîbin terakkīsinde âmil olmuş ve tezhîb-i mesâhif bir tarz-ı mahsûs-i nefîs iktisab etmiş idi.

Fıkıh nokta-i nazarından "lâ-be'se bih"in terki evlâ ve sadelik külfete müreccah ise de biz halefteki bu itinâlı teâmülün tercîhine taraftar olacağız. Zira tecrîd bir sedd-i zerîʿa ve asl-ı farîza ise hıfz u temyîz olduğundan bu tecrîd-i mukayyedin tecrîd-i mutlaktan daha emin olduğu sâbit ve hükm-i şerʿînin illetiyle deverânı da mâlumdur. Lâkin şunu ihtar [5] etmek lâzım gelir ki bir zaman yapıldığı gibi ibrâz-ı sanʿat için sahîfelerin sâdeliğini ve hatt-ı Kur'ân'ın ıttırad ve temayüzünü ihlâl edecek vechile

nazm-ı Kur'ân'ın mütenevviʿ ve muhtelif yazılarla yazılması, kezâlik mushafa Kur'an sahîfelerini andırır[1] bir şekilde dua ve sâire ilâve olunması muvâfık değildir.

Bu îzâhâttan şu neticeye vâsıl oluruz: Mushafların iltibas[2], ilâve ve tahrif ihtimalini katʿ edecek bir tarz-ı sâlim ve müstahsende[3] yazılması veya tabʿ edilmesi husûsuna dikkat ve itina etmek Müslümanların uhdesine terettüb eden vecâibden birini teşkil eder ve Tedkīk-i Mesâhif Hey'eti de bu farz-ı kifâyenin edâsına me'murdur.

"**Fâtiha**", asl-ı lügatta "fâtih" ism-i fâʿilinden naklen evvelâ kitap ve elbise gibi açılabilecek şeylerin evveli, ilk açılan yeri mânasına, bilâhare kelâm ve kıraat gibi husûlünde tedrîc bulunan her şeyin evveline ıtlak edilmiştir. "Tâ"sı aslındaki "fâtih" sıfatından nakl içindir, te'nîs için değildir. Maʿahâzâ esasında "tâ"sıyla beraber "feth" mânasına masdar olması da mümkindir. Binâenʿaleyh mefʿul olan evvel-i meftûha ıtlâkı evvelkinde mecâz-ı aklî[4], bunda mecâzî-i lügavî[5] kabîlindendir. "Fâtiha"nın mukābili "hâtime"dir. Kitâbullah'ın tertîbinde, kitabetinde, namazda kıraatinde ve belki nüzûlünde baş[6] bu sûre olduğundan

1. "Fâtihatü'l-Kitâb" tesmiye edilmiştir. Buna "el-Fâtiha" dahi denilir ki ya öbürünün tahfîfidir veya müstakil bir isimdir. Birinci takdirde "lâm" muzâf^un ileyhten ʿivaz olacağı için "fâtiha" denemez; ikinci takdirde ise lisânımızda denebilir ve böyle müteʿâreftir. Bu sûrenin[7] lisânımızda en maʿruf ismi

2.[8] "el-Hamd" ismidir ki "Sûretü'l-Hamd"in muhaffefidir. Başında "el-hamdü lillah" bulunması veyahut baştan başa mânası bir maʿnâ-yı

1 F: "andıran".
2 M ve F +"ve".
3 B: "müstahsenede".
4 B: "mecâzî-i aklî".
5 B: "mecâzî-i lüğavî".
6 M ve F: "başı".
7 B -"denebilir ve böyle müteʿâreftir. Bu sûrenin".
8 M, F ve B nüshalarında ilk iki rakam yer almamaktadır, bunlar tarafımızdan eklenmiştir.

hamd olması itibariyle öteden beri "el-Hamd" veya "el-Hamdü lillah" veya "el-Hamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn" diye tesmiye edilegelmiştir.

[6] Bunlardan başka daha birtakım isimleri vardır ki her biri bir hususiyeti ifade eder:

3. "Ümmü'l-Kur'ân",

4. "Ümmü'l-Kitâb". Çünkü bu sûre diğer süver-i Kur'ân'ın aslı ve menşe'i yani kökü ve tohumu gibidir ve bir şeyin asıl ve menşe'ine "ümm" ıtlâkı da müteʿâreftir. Fâtiha Kur'ân'ın mebde' ve meʿâda müteʿallik hikem-i nazariyesini, ahkâm-ı ameliyesini, makāsıd-ı esâsiye ve muhteveyât-ı asliyesini tazammun eden beliğ bir icmâli, bedîʿ bir ünmûzecidir. Hatta nısf-ı evveli süver-i Mekkiyeyi, nısf-ı ahîri süver-i Medeniyeyi temsil eder ve sanılır ki Fâtiha kısmen Mekkî ve kısmen Medenîdir. Kitâbullah'ın mevzûʿu, Allah ile âlem ve bilhassa Allah ile insanlar beynindeki nisbet ve alâka-i rubûbiyet olduğuna göre Fâtiha bu nisbeti cezr-i tâmmıyla tasvir ve ifade eder. Gayesi de insanları niʿam-ı ilâhiyeye îsâl eden tarîk-i müstakīme irşad ve hidâyet olduğunu ahsen-i sûretle ifham eyler. Ancak bu iki isimden "Ümmü'l-Kitâb" asl-ı kâinât olan Levh-i Mahfûz'a dahi ıtlak olunur.

Aynı esbâbdan nâşî

5. "Esâs",

6. "el-Vâfiye",

7. "el-Kâfiye",

8. "Kenz" tesmiye olunur.

9. "Sebʿ-i Mesânî" ki sûre-i Hicr'de وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعاً مِنَ الْمَثَانٖي وَالْقُرْاٰنَ الْعَظٖيمَ [el-Hicr 15/87][1] âyetine bak.

10. "es-Salât" yani namaz sûresi, çünkü Fâtiha'sız namaz yoktur: Her namazda lâekal iki rekatta birer kere okunması vâcibdir. Ancak

---

1 "Celâlim hakkı için sana Sebʿ-i Mesânî'yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik."

Hanefiyyece cenaze namazında vâcib değildir, çünkü bu tam mânasıyla namaz değil bir duadır.

11. "Sûre-i Şükür"

12. "Sûre-i Duâ" ki bunları müştemildir.

13. "Sûre-i Şifâ" veya "Şâfiye" ki bilhassa emrâz-ı kalbiye ve maʿneviyeye şifâdır.

14. "Taʿlîm-i Mes'ele" ki bunda sual ve duanın, istemenin şartı ve edebi ve mes'ûlün ekmeli pek beliğ bir surette taʿlîm buyurulmuştur. Şart-ı sual evvelen marifet, sâniyen amel, sâlisen hiss-i ihtiyaç, edeb-i sual de evvelen ʿarz-ı senâ, sâniyen ʿarz-ı ihtisas, sâlisen hüsn-i intihab ile ʿarz-ı mes'ûl, ekmel-i mes'ûl ise zât-ı nimet değil o nimetin doğru ve şâibesiz bir yoluna muvaffakiyettir. Çünkü bir nimetin doğru yolunu bulmak onu her zaman bulmaktır.

[7] **Nüzûlü ve Evvel-i Nüzûl**

Kur'ân'ın gaybdan şuhûda zuhûruna "nüzûl" ıtlak olunur ki bu şuhûdun ilk mevkiʿi kalb-i Muhammedî'dir ve hicret-i seniyyeden mukaddem nâzil olanlara "Mekkî", sonrakilere "Medenî" denilir, hatta hicretten sonra Mekke'de ve sâir mahallerde nâzil olanlara dahi "Medenî" ıtlak olunur. Bu mübarek sûre de Mekkîdir. Hicret-i seniyyeden mukaddem Mekke-i Mükerreme'de nâzil olmuştur. Bu babda icmâʿ yoksa da icmâʿa karîb bir ekseriyet vardır.

Rivayet itibariyle: İbn Abbas, Katâde, Ebü'l-Âliye Rüfeyʿ [b. Mihrân er-]Riyâhî[1] ve sâir birçok müfessirîn hep bunu tesbit etmişler. Ebû Hüreyre, Mücâhid, Atâ b. Yesâr, Zührî ve sâir bazıları da Medenî olduğunu söylemişlerdir. Maʿamâfîh bunun yalnız Mücâhid rivayeti olduğunu

---

1 M ve B nüshalarında "Ebü'l-Âliye, Rüfeyʿî, Riyâhî" şeklinde yazılmış (M ilk baskıda "Refii" olup sonraki baskılarda düzeltilmiştir) ve sanki üç ayrı şahıs söz konusu imiş gibi olmakla beraber, müellifin burada aslında tek bir kişiden bahsettiği anlaşılmaktadır. Bk. Abdullah Aydemir, "Ebü'l-Âliye er-Riyâhî", *DİA,* X, 292. Meselâ İbn Kesîr de Fâtiha'nın Mekkî olduğunu ifade ederken İbn Abbas, Katâde ve Ebü'l-Âliye'yi zikretmektedir.
F: "Ebü'l-Âliye, Rüfeyʿ-i Riyâhî".

diğer tefsirler kaydediyorlar. Diğer bazıları da bir kere Mekke'de namaz farz kılındığı[1] vakit, bir kere de Medine'de kıble tahvil edildiği zaman olmak üzere iki kere nâzil olduğunu zikr etmişlerdir.

Dirayet itibariyle: Fâtiha'nın Mekkiyetini isbat eden iki istidlâl mevcuttur. Bir kere sûre-i Hicr bi'l-ittifak Mekkîdir. Bunda ise وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانٖى وَالْقُرْاٰنَ الْعَظٖيمَ [el-Hicr 15/87][2] âyeti vardır. Ve Fâtiha'nın bir ismi "Sebʿ-i Mesânî" olduğu gibi bu âyetten maksad Fâtiha olduğu da ekseriyetle mübeyyendir. Binâenʿaleyh Fâtiha'nın Mekkiyeti ekseriyet rivayetiyle mansus demektir. Sâniyen beş vakit namazın Mekke'de farz kılındığı ve İslâm'da bundan evvel de namaz kılınageldiği mâlumdur. Nitekim sûre-i Alak'da اَرَاَيْتَ الَّذٖى يَنْهٰى. عَبْدًا اِذَا صَلّٰى [el-Alak 96/9-10][3] âyet[ler]i ve sûre-i Müzzemmil'de قُمِ اللَّيْلَ [el-Müzzemmil 73/2][4] emri vardır. Hâlbuki İslâm'da cenaze namazından başka Fâtiha'sız bir namaz kılındığı asla rivayet edilmemiştir. Ve bilakis "Fâtiha'sız namaz yoktur لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ hadîsi[5] mâlumdur. Binâenʿaleyh Fâtiha'nın Mekke'de ve nübüvvetin ilk devirlerinde nâzil olduğu bu ittifaktan bi'l-istidlâl sâbit olur.

Saʿlebî, tefsîrinde senediyle Hazret-i Ali'den de şunu rivayet etmiştir: "Fâtihatü'l-Kitâb Arş'ın tahtında bir kenzden [8] Mekke'de nâzil oldu."

Sâhib-i *Keşşâf*, Fâtiha'nın tefsîrinde اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak] sûresinin ilk evvel nâzil olduğunu beyan ettikten sonra Sûre-i Alak'ın evvelinde de ekser-i müfessîrine göre ilk nâzil olan sûre, Fâtiha ve sonra Sûre-i Kalem olduğunu tesbit etmiştir. Binâenʿaleyh ilk nâzil olan sûre ile ilk nâzil olan âyeti fark etmek lâzımdır. Fi'l-vâkiʿ Seyyid Şerîf Cürcânî'nin tahkīki vechile ehâdîs-i sahîhanın delâleti ve eimmenin ilm-i usûlde te'hîr-i beyan meselesindeki[6] takrirleri mûcebince: اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَ. خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ

1 B: "olduğu".
2 "Celâlim hakkı için sana Sebʿ-i Mesânî'yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik."
3 "Baksan a o nehyedene, bir kulu namaz kıldığında."
4 "Kalk gece…"
5 Benzer bir ifade için bk. Dârimî, Salât, 36; İbn Mâce, İkâme, 11; Ebû Dâvûd, Salât, 135; Tirmizî, Salât, 183.
6 B: "meselesinde".

عَلَقٍ. اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ. اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ'e[1] kadar sûre-i Alak'ın baş tarafı ilk nâzil olan âyetler olmakla beraber tamâm-ı sûre nokta-i nazarından Fâtiha'nın ekser-i müfessirîne nisbet olunduğu üzere ilk nâzil olan sûre olduğu anlaşılıyor. Öbürlerinin nüzûlü daha sonra tamam olmuştur. *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de sened-i mahsuslarıyla Urve b. Zübeyr'den, Hazret-i Âişe'den evvel-i vahy ve evvel-i nüzûl-i Kur'ân اِقْرَأْ olduğu şöyle rivayet edilmiştir ki meâli: Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e ilk vahiy, ibtidâ rü'yâ-yı sâliha ile başlamıştı. Bir rüya görmezdi ki fecr-i sâdık gibi zuhur etmiş olmasın. Sonra halveti -uzleti- hoşlanır oldu. Hirâ mağarasına çekilir, avdet etmeksizin orada müteʿaddid geceler[2] taʿabbüd[3] ederdi ve bunun için azığını da götürürdü. Sonra Hazret-i Hatice'ye avdet eder, yine azığını alır giderdi. Nihâyet Gār-ı Hirâ'da idi ki ona hak geldi (*Müslim*'de füc'eten geldi). Şöyle ki: Kendisine bir melek geldi ve اِقْرَأْ (yani oku) dedi. O da: "Ben okumuş değilim" مَا أَنَا بِقَارِئٍ diye cevap verdi. Resûlullah şöyle buyurdu: "Bu cevap üzerine melek hemen beni tuttu ve vücûdumu sarıp öyle sıktı ki tâkatim hemen tükeniyordu (bizim tâbirimizle 'canıma tak dedi'). Sonra salıverdi, yine اِقْرَأْ dedi, ben de "okumuş değilim" dedim, der demez beni yine tuttu ve öyle bir sardı[4] ki canıma tak dedi. Sonra beni yine salıverdi ve اِقْرَأْ dedi, ben de "okumuş değilim" dedim, binâenʿaleyh üçüncü olarak beni bir daha sardı, sonra bıraktı ve derhal: اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَ. خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ [9] dedi." *Sahîh-i Müslim*'in rivayetinde اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ dahi mansustur. Bunun üzerine Resûlullah avdet etti, yüreği oynuyordu. Hazret-i Hatice bt. Huveylid radıyallahu ʿanhâ'nın yanına girdi ve "Beni örtünüz, örtünüz: زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي" dedi. Örttüler, nihâyet halecânı geçti. O zaman Hazret-i Hatice'ye ihbâr-ı keyfiyetle: "Kendimden cidden korktum" buyurdu. Hatice "Hayır, vallahi Cenâb-ı Allah seni hiçbir vakit perişan

---

1 "Oku ismiyle o Rabbinin ki yarattı. İnsanı bir alaktan yarattı. Oku, o keremine nihâyet olmayan Rabbindir, kalem ile öğreten de. O insana bilmediği şeyleri öğretti."

2 B: "günler".

3 B: "ibadet".

4 B: "sıktı".

etmez. Sen akrabana iyilik eder, külfetlere tahammül edersin; yoğu kazanır, yoksulu kazandırır, misafire ikram, mesâibe karşı yardım edersin" dedikten sonra alıp amcazâdesi Varaka b. Nevfel b. Esed b. Abdüluzzâ'ya götürdü ki Varaka câhiliyede Nasrâniyeti kabul etmiş bir zât idi. İbrânîce yazmasını bilir ve ilâ-mâşâallah İbrânîce (*Müslim*'de Arapça) İncil yazardı ve artık pek ihtiyarlamış ve aʿmâ olmuş idi. Varınca Hatice: "Amcazâdem, biraderzâdeni dinle" dedi. Varaka sordu "Biraderzâdem, ne görüyorsun?" Resûlullah gördüğünü[1] haber verdi. Binâenʿaleyh Varaka: "Bu o Nâmûs'tur ki Cenâb-ı Allah Mûsâ'ya indirmiş idi. Ne olurdu ben genç olaydım ve kavmin seni çıkaracağı zaman sağ olaydım" dedi. Resûlullah "Acâib! Onlar beni çıkaracaklar da mı?" buyurdu. Varaka "Evet, senin getirdiğin gibi bir şeyi getirir hiçbir adam yoktur ki adâvete mâruz olmasın! O gününe yetişirsem her hâlde sana kaviyyen yardım ederim" dedi. Sonra çok geçmedi Varaka vefat etti. ilh…[2]

Sahîh-i Müslim bu hadisi müteʿaddid tarîklerle rivayet eylemiştir. Gerçi Hazret-i Âişe'nin zamân-ı vakʿaya yetişmemiş olduğu mâlumdur, fakat böyle olması hadîsin mürsel, yani ilk râvînin mahzuf olmasını iktizâ etmez. Tarz-ı beyan gösteriyor ki hadîsin baş ve nihâyet tarafları değilse bile اقرأ fıkrası bizzat lisân-ı Peygamberîden ahz ile rivayet edilmiştir.

---

1 B: "gördüklerini".

2 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1; Müslim, İman, 252-254:
عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ أَنَّهَا قَالَتْ: أَوَّلُ مَا بُدِئَ بِهِ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الوَحْيِ الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ فِي النَّوْمِ، فَكَانَ لاَ يَرَى رُؤْيَا إِلَّا جَاءَتْ مِثْلَ فَلَقِ الصُّبْحِ، ثُمَّ حُبِّبَ إِلَيْهِ الخَلاَءُ، وَكَانَ يَخْلُو بِغَارِ حِرَاءٍ فَيَتَحَنَّثُ فِيهِ -وَهُوَ التَّعَبُّدُ- اللَّيَالِيَ ذَوَاتِ العَدَدِ قَبْلَ أَنْ يَنْزِعَ إِلَى أَهْلِهِ، وَيَتَزَوَّدُ لِذَلِكَ، ثُمَّ يَرْجِعُ إِلَى خَدِيجَةَ فَيَتَزَوَّدُ لِمِثْلِهَا، حَتَّى جَاءَهُ الحَقُّ وَهُوَ فِي غَارِ حِرَاءٍ، فَجَاءَهُ الْمَلَكُ فَقَالَ: اقْرَأْ، قَالَ: مَا أَنَا بِقَارِئٍ، قَالَ: فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي، فَقَالَ: اقْرَأْ، قُلْتُ: مَا أَنَا بِقَارِئٍ، فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّانِيَةَ حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الجَهْدَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي، فَقَالَ: اقْرَأْ، فَقُلْتُ: مَا أَنَا بِقَارِئٍ، فَأَخَذَنِي فَغَطَّنِي الثَّالِثَةَ ثُمَّ أَرْسَلَنِي، فَقَالَ: «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ. خَلَقَ الإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اقْرَأْ وَرَبُّكَ الأَكْرَمُ» (العلق ٦٩/١-٣) فَرَجَعَ بِهَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَرْجُفُ فُؤَادُهُ، فَدَخَلَ عَلَى خَدِيجَةَ بِنْتِ خُوَيْلِدٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهَا، فَقَالَ: «زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي» فَزَمَّلُوهُ حَتَّى ذَهَبَ عَنْهُ الرَّوْعُ، فَقَالَ لِخَدِيجَةَ وَأَخْبَرَهَا الخَبَرَ: لَقَدْ خَشِيتُ عَلَى نَفْسِي، فَقَالَتْ خَدِيجَةُ: كَلَّا وَاللهِ مَا يُخْزِيكَ اللهُ أَبَدًا، إِنَّكَ لَتَصِلُ الرَّحِمَ، وَتَحْمِلُ الكَلَّ، وَتَكْسِبُ المَعْدُومَ، وَتَقْرِي الضَّيْفَ، وَتُعِينُ عَلَى نَوَائِبِ الحَقِّ، فَانْطَلَقَتْ بِهِ خَدِيجَةُ حَتَّى أَتَتْ بِهِ وَرَقَةَ بْنَ نَوْفَلِ بْنِ أَسَدِ بْنِ عَبْدِ العُزَّى ابْنَ عَمِّ خَدِيجَةَ وَكَانَ امْرَأً تَنَصَّرَ فِي الجَاهِلِيَّةِ، وَكَانَ يَكْتُبُ الكِتَابَ العِبْرَانِيَّ، فَيَكْتُبُ مِنَ الإِنْجِيلِ بِالعِبْرَانِيَّةِ مَا شَاءَ اللهُ أَنْ يَكْتُبَ، وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا قَدْ عَمِيَ، فَقَالَتْ لَهُ خَدِيجَةُ: يَا ابْنَ عَمِّ، اسْمَعْ مِنَ ابْنِ أَخِيكَ، فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ: يَا ابْنَ أَخِي مَاذَا تَرَى؟ فَأَخْبَرَهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَبَرَ مَا رَأَى، فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ: هَذَا النَّامُوسُ الَّذِي نَزَّلَ اللهُ عَلَى مُوسَى، يَا لَيْتَنِي فِيهَا جَذَعًا، لَيْتَنِي أَكُونُ حَيًّا إِذْ يُخْرِجُكَ قَوْمُكَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَوَ مُخْرِجِيَّ هُمْ، قَالَ: نَعَمْ، لَمْ يَأْتِ رَجُلٌ قَطُّ بِمِثْلِ مَا جِئْتَ بِهِ إِلَّا عُودِيَ، وَإِنْ يُدْرِكْنِي يَوْمُكَ أَنْصُرْكَ نَصْرًا مُؤَزَّرًا. ثُمَّ لَمْ يَنْشَبْ وَرَقَةُ أَنْ تُوُفِّيَ، وَفَتَرَ الوَحْيُ.

Diğer taraftan İbn Ebî Şeybe *Musannef* inde, Ebû Nuaym ve Beyhakī *Delâilü'n-Nübüvve*'de, Vâhidî ve Saʿlebî tefsirlerinde [10] senetleriyle Ebû Meysere Amr b. Şurahbîl'den şöyle rivayet etmişlerdir:[1] Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem, Hazret-i Hatice'ye "Ben halvette yalnız kaldığım zaman bir nidâ işittim, vallahi bunun bir emir olmasından cidden korktum" dediği vakit Hatice "Maʿâzallah, sana Cenâb-ı Allah'ın korkulacak bir şey yapması ihtimali yoktur. Vallahi sen emaneti te'diye edersin, akrabana iyilik yaparsın, sözü doğru söylersin" demişti. Baʿdehu Ebû Bekir geldi, Resûlullah yoktu, Hatice Resûlullah'ın sözünü anlattı ve "Muhammed'le beraber Varaka'ya git" dedi. Resûlullah gelince Ebû Bekir elinden tutup "Bizi Varaka'ya götür" dedi, deyince "kim söyledi" diye sordu o da "Hatice" dedi. Binâenʿaleyh birlikte Varaka'ya gittiler, vakʿayı anlattılar, buyurdu ki "Yalnız halvette kaldığım zaman arkamdan 'Yâ Muhammed! Yâ Muhammed!' diye bir nidâ işitiyorum ve hemen koşup kaçıyorum." Varaka da "Öyle yapma, geldiği zaman söyleyeceğini dinleyinceye kadar dur, sebat et ve sonra gel bana haber ver" dedi. Baʿdehu Resûlullah halvetine çekildiği zaman kendisine şöyle nidâ geldi: "Yâ Muhammed! قل بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ diyerek وَلَا الضَّالِّينَ'e kadar vardı. Bir de قُلْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ dedi. Binâenʿaleyh Varaka'ya giderek bunu nakletti, Varaka da "Müjde müjde!" Dedi, "Ben şehadet ederim ki sen İbn Meryem'in tebşir ettiği zâtsın, sen Mûsâ'nın Nâmûs'u gibi bir Nâmûs üzerindesin ve sen nebiyy-i mürselsin ve sen cihâda me'mur olacaksın."[2]

---

1 Ebu Meysere Amr b. Şurahbîl-i Hemedânî-i Kûfî ki zaman-ı câhiliyeyi idrak ettiğini Ebû Mûsâ zikretmiş ve Ebû Vâil bunu Mesrûk'a tafdîl eylemiştir. Hazret-i Ömer'den, Ali'den, İbn Mesûd'dan, Huzeyfe'den, Selmân'dan, Âişe ve daha başkalarından rivayet etmiş, kendisinden de Ebû Vâil ve Ebû İshâk es-Sebîʿî ve Muhammed b. Münteşir ve Kāsım b. Müheymire ve sâire rivayet eylemişlerdir. Buhârî ve gayrisi bunu tâbiʿîn meyânında zikretmiş, İbn Maʿîn ve diğerleri tevsik etmişlerdir. Amr b. Kurre Ebû Vâil'den "Müşârün ileyh, Abdullah b. Mes'ûd'un efâdıl-ı ashâbından idi" demiştir. Ebû Nuaym fazilet ve kerametinden bir menkıbesini nakl eylemiş, İbn Hibbân da *Sikât*'ında âbidînden olduğunu ve dizlerinin inceliğini ve tâûndan altmış üç senesinde Ebû Huzeyfe'den evvel vefât eylediğini söylemiştir. (*İsâbe,* kısm-ı sâlis) Şu hâlde hadîs-i mezkur mürsel, taʿbîr-i mahsûsuyla munkatıʿdır, yani râvî-i evvele isnâdı mahzuftur [Müellifin notu].

2 İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* VII, 329-330, no: 36555; Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405, II, 158:
عَنْ أَبِي مَيْسَرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ إِذَا بَرَزَ سَمِعَ مَنْ يُنَادِيهِ يَا مُحَمَّدُ فَإِذَا سَمِعَ الصَّوْتَ انْطَلَقَ هَارِبًا فَأَتَى خَدِيجَةَ فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهَا فَقَالَ: يَا خَدِيجَةُ، قَدْ خَشِيتُ أَنْ يَكُونَ قَدْ خَالَطَ عَقْلِي شَيْءٌ، إِنِّي إِذَا بَرَزْتُ أَسْمَعُ مَنْ يُنَادِينِي فَلَا أَرَى شَيْئًا، فَأَنْطَلِقُ هَارِبًا فَإِذَا هُوَ عِنْدِي يُنَادِينِي، فَقَالَتْ: مَا كَانَ اللهُ لِيَفْعَلَ بِكَ ذَلِكَ، إِنَّكَ مَا عَلِمْتَ تَصْدُقُ الْحَدِيثَ وَتُؤَدِّي الْأَمَانَةَ وَتَصِلُ الرَّحِمَ،

[11] Görülüyor ki evvelki hadis Kur'an'dan ilk nâzil olan ayet اِقْرَأْ sûresinin başı olduğunu, ikinci hadis de tamamıyla Fâtiha sûresi olduğunu rivayet ediyor. Aradaki fıkarât yekdiğerinin sâkit olduğu noktalarda birbirinin mütemmimidir, fakat zâhire nazaran evveliyyet-i mutlaka meselesinde müteʿârız gibidirler. Evvelkinin tarîkleri daha kavî, Beyhakī'nin dahi beyânı vechile ikinci hadis munkatıʿ olduğuna nazaran nokta-i teʿâruzda birinci müreccahtır ve demek ki Varaka'nın nezdine iki defa gidilmiştir. Binâenʿaleyh esahh-ı rivayet, Kur'ân'ın nüzûl-i âyet nokta-i nazarından evveli اِقْرَأْ sûresinin başı, nüzûl-i sûre nokta-i nazarından evveli de tertib ve kitabette ve namazda kıraatte evveli olan Sûre-i Fâtiha'dır. Ve Fâtiha'nın nüzûlü اِقْرَأْ'nın tamamından, نٓ وَالْقَلَمِ'den ve يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ'den, يَا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ'den evveldir. Fakat bu iki hadîsin nakli rivâyât-ı[1] müsnede nokta-i nazarındandır. Yoksa ekser-i müfessirînin rivâyât-ı mürselesi yalnız bunlara mübtenî demek değildir. Maʿamâfîh işbu meselede ittifak yoktur.

Demek ki Cenâb-ı Hak Fâtiha-i Kitâb'ını inzal etmeden evvel ibtidâ Resûlünü tehyi'e etmiş ve ona Rabbinden bir Kur'an, bir Kitap ihsan olunacağını işʿâr için evvelâ kıraate, sâniyen kalemle kitabete tergīb ve bunlara[2] Rabbinin ismiyle başlamasını emr eylemiş ve bu tehyi'eden sonra بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الخ. diye Kitâbının ilk sûresini esas olarak ihsan buyurmuştur.

Fâtiha'nın Âyetleri

Fâtiha'nın âyetleri yedi olduğu müttefek^{un} ʿaleyhtir. Ancak bu yediden birisi besmele midir? Yoksa صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِم midir? Bunda iki

---

فَمَا كَانَ لِيَفْعَلَ بِكَ ذَلِكَ، فَأَسَرَّتْ ذَلِكَ إِلَى أَبِي بَكْرٍ وَكَانَ نَدِيمًا لَهُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ فَأَخَذَ أَبُو بَكْرٍ بِيَدِهِ، فَانْطَلَقَ بِهِ إِلَى وَرَقَةَ فَقَالَ: وَمَا ذَاكَ؟ فَحَدَّثَهُ بِمَا حَدَّثَتْهُ خَدِيجَةُ، فَأَتَى وَرَقَةَ فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ وَرَقَةُ: هَلْ تَرَى شَيْئًا؟ قَالَ: لَا، وَلَكِنِّي إِذَا بَرَزْتُ سَمِعْتُ النِّدَاءَ، فَلَا أَرَى شَيْئًا فَأَنْطَلِقُ هَارِبًا فَإِذَا هُوَ عِنْدِي، قَالَ: فَلَا تَفْعَلْ، فَإِذَا سَمِعْتَ النِّدَاءَ فَاثْبُتْ حَتَّى تَسْمَعَ مَا يَقُولُ لَكَ، فَلَمَّا بَرَزَ سَمِعَ النِّدَاءَ: يَا مُحَمَّدُ قَالَ: لَبَّيْكَ قَالَ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، ثُمَّ قَالَ لَهُ: قُلْ «الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ» حَتَّى فَرَغَ مِنْ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ، ثُمَّ أَتَى وَرَقَةَ، فَذَكَرَ ذَلِكَ لَهُ فَقَالَ لَهُ وَرَقَةُ: أَبْشِرْ ثُمَّ أَبْشِرْ ثُمَّ أَبْشِرْ، فَإِنِّي أَشْهَدُ أَنَّكَ الرَّسُولُ الَّذِي بَشَّرَ بِهِ عِيسَى بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ، فَأَنَا أَشْهَدُ أَنَّكَ أَنْتَ أَحْمَدُ، وَأَنَا أَشْهَدُ أَنَّكَ مُحَمَّدٌ، وَأَنَا أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللهِ، وَلَيُوشِكُ أَنْ تُؤْمَرَ بِالْقِتَالِ، وَلَئِنْ أُمِرْتُ بِالْقِتَالِ وَأَنَا حَيٌّ لَأُقَاتِلَنَّ مَعَكَ، فَمَاتَ وَرَقَةُ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: رَأَيْتُ الْقُسَّ فِي الْجَنَّةِ عَلَيْهِ ثِيَابٌ خُضْرٌ.

1 M ve F: "rivâyet-i".
2 F +"da".

rivayet vardır. Yakında görüleceği üzere bizim sahih mezhebimize göre besmele başlı başına bir âyet-i münferide olduğundan Fâtiha'nın başı اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ'dir ve صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ bir âyettir (*Besmele'ye bak*). Fâtiha'nın yedi âyet olması da hikmet-i Kur'ân nokta-i nazarından birtakım meʿânî-i işâriye ile alâkadardır.

[12] **Fâsıla**

Şiirde kāfiye veya revî, nesirde seciʿ gibi Kur'ân'ın sûrelerinde de "fâsıla" tesmiye olunan bir veya birkaç harf vardır ki her âyetin diğerleriyle temayüz[1] ve temâsülü bu fâsılasıyladır. Türkçemizde buna "durak" denilir. Sûre-i Fâtiha'nın fâsılası ise ن ve م harfleridir.[2] Bunlar nazımda ن /م /ن /ن /م /م /ن nizâmını[3] ahz etmişlerdir. Bu bedîʿa-i nazmiyyenin tertîl-i Kur'an'da âheng-i mümtâzıyla büyük bir hisse-i halâveti ve bu suretle Kur'ân'ın kelâm-ı mevzun ile kelâm-ı mensur beyninde öyle bir husûsiyyet-i mütemâyizesi[4] vardır ki hem nesrin semâhat ü selâsetini, hem veznin âheng ü letâfetini câmiʿ bir neşve-i beyan ifade eder. Gerçi bu revnak yalnız fâsılanın bir eseri değildir. Onda bütün kelimât ve terâkîb-i Kur'âniyenin bir hisse-i hüsnü vardır. Fakat fâsıla bunların lemehât-ı rakīkasını sâmiʿada şuurlaştıran bir tecellî noktasıdır. Elhân-ı kırâatin kararları bunlarda verilir. Esnâ-yı tertîlde meʿânî-i Kur'ân ünbûbe-i nazmından bütün lezâiz-i tayyibesiyle akarken bu noktalar da kalbe nüfuz için zemzeme-i cereyânı vaʿd-i visâl ile işve-i vedâʿı mezc eden bir cilve-i şuhûd kesilir. Bu cilve-i şuhûdu bir lahza-i huzûrun sekîneti takip eder.

Kelâm-ı ilâhînin nazm u fâsılası ile kelâm-ı beşerin secʿ u kāfiyesi arasında fıtrat ile sanʿat arasındaki büyük farkı görmemek kābil değildir. Mâlumdur ki hendese-i fıtrat nâmütenâhî, hendese-i sanʿat mütenâhîdir ve bunun için eser-i fıtrat canlı, eser-i sanʿat cansızdır. Fıtratta herhangi bir binanın, herhangi bir zî-hayâtın aʿzâ ve eczâsı nâmütenâhî bir tegāyür

---

1 B: "temayüzü".
2 B: "م ve ن".
3 B: "ن /م /ن /ن /م /م /ن".
4 B: "mümtâzesi".

ve tenasübün hâsılasıdır. Biz herhangi bir ağacın yaprakları arasında hüsn-i[1] tecânüsü ifade eden tenasüb ve temâsül-i kâmilini fark ederken her yaprağın diğerlerinden ancak nâmütenâhî bir ölçü ile ölçülebilecek bir tegāyür-i kâmil arz ettiğini ve bu tegāyürün hiçbir lahza tevakkuf etmeyip her ân nümüvv ile değiştiğini de görürüz. Ve bunların şekl ü buʿd-i hendesîlerini kesirsiz ölçmemiz hiçbir zaman mümkin olmaz. Bunun içindir ki [13] biz aʿyân-ı[2] vücûdun hadd-i tâmmını tasavvur edemeyiz, onları nihâyet bir hâl-i şuhûdun lahza-i visâli veya onun hayâl-i münʿakisi ile tanırız. Fakat bir mimarın eser-i sanʿatı olan en nefîs bir binâdaki tevâzünü[3] mahdud ve ebʿâd-ı sâbite arasındaki tenâsübü muttarid ve mütenâhî bir miʿyâr ile tamamen ölçebiliriz. Çünkü o ne olsa yine bir tasavvur-ı mahdûdun ifadesidir. Şayet bir kesr-i nâmütenâhîye tesadüf edersek bunun da fıtrata râciʿ olduğunu biliriz. Bunun gibi secʿ u kāfiyede her ne olursa olsun bir tenâsüb-i mahdûd ve bir ıttırâd-ı sâbit hissolunur. Ne kadar beliğ ve selis addolunursa olunsun onda bir külfet ve tekellüfün şâibeleri vardır. Çünkü nisbetler, irtibatlar tasavvura[4] sığan mahdud bir miʿyârın netîce-i tatbîkidir. Bundan dolayıdır ki biz mensûr-ı mutlakta daha ziyade tabîʿîlik hissediyoruz. Fakat bunu[5] da ne kadar güzel olursa olsun mevzun ve müseccaʿdaki âheng-i nüfûz ve kelâmda matlub olan fehm ü zabtın en büyük damânı bulunan vecâzet-i ifade gibi meziyetlerden mahrum buluruz. Hâlbuki nazm-ı Kur'ân'ın tenâsübündeki miʿyâr büsbütün başkadır. O bir miʿyâr-ı mütenâhî değildir, o tasavvura sığan bir tenâsüb-i mahdûdun, bir ıttırâd-ı sâbitin ifadesi değil, fıtratın semîh ve seyyâl ve mütenevviʿ bir tenâsüb-i gayr-i mahdûdunun ifadesidir. Onun fâsılalarında sanatın külfet-i kesbini andıran hiçbir şâibe-i tekellüf yoktur ve bu sebepledir ki nazm-ı Kur'ân mevzun ve mensur her ikisinin meziyyet-i beyânını maʿa-ziyâde^tin^ câmiʿdir. Ve bu cemʿiyyettir ki onun vücûh-ı iʿcâzından birini teşkil etmiştir. Ve yine bu sebepledir ki

1 B: "hüsnü".
2 B: "aynı".
3 F ve B: "tevâzün".
4 B: "tasavvurlara".
5 B: "bunun".

Kur'ân'ın fâsılaları tevkīfîdir, yani nakil ve semâʿa mevkuftur, bi'd-dirâye tâyin olunamaz. Çünkü âyet başına varmadan da âhenk ifade eden bazı harflere tesadüf edilir. Bizim kelâmlarımızda elfâz, meʿânînin bir kisve-i ʿârızasıdır; meʿânî ile elfâz arasındaki nisbet, bir endâmın elbisesine nisbeti gibidir. Binâenʿaleyh yekdiğerinden kābil-i tecrîddirler ve ekseriya o endâmı daha güzel veya müsâvî bir elbise ile [14] techîz etmek mümkin olur. Ve çok vakit tasannuʿât ile biz bu endâmın hüsn-i fıtrîsini ihlâl de ederiz. Kelâmullah'da ise meʿânî üzerinde elfâz bir sîmâ-yı dilberin cild-i gülgûnu gibi mazmûnun ensâc-ı teşrîhiye ve rûhiyesine ezelî bir alâka ile merbuttur. Daha doğrusu bunda cism ile rûhun[1] vahdetle tecellî eden bir iştibâk-i mahsûsu vardır. Buna hayran olan bir büyük Arap şâiri bilhassa bunun için şu neşve-i mestâneyi terennüm etmiştir:

رَقَّ الزُّجَاجُ وَرَقَّتِ الْخَمْرُ فَتَشَابَهَا وَتَشَاكَلَ الْأَمْرُ

[Cam inceldi, şarap saflaştı
Birbirlerine benzediler, iş karıştı]

İşte bu hâssa-i iʿcâzkârî hasebiyle Kur'an tanzîr olunamadığı gibi aynen terceme de edilemiyor. İlk evvel o mümtaz üslûb-i beyan zâyiʿ oluyor, tercemeler bir hüsn-i dilârânın derisini yüzüp altındaki ensâca bir câme-i câmid geçirmek gibi oluyor. Bu câmenin şeffaf bir billur olduğunu da farz etsek onun içinden canlı bir vücud görülebileceğini farz etmek hata olur. Kur'an hadîka-i vücûdda açılmış hakīkī ve misâlsiz bir gül farz edilirse, en güzel tercemesi nihâyet onun dest-i mahâretle yapılmış bir resmine benzetilebilir ki bunda aslının ne maddesi, ne kuvveti, ne nüʿûmeti, ne nümuvvu, hâsılı ne yağı, ne râyihası hiçbirisi bulunamaz. Biz de işte o gülü, tutup koklayamayanlara gücümüz yettiği kadar bir resmiyle olsun tanıtmaya çalışacağız.

Binâenʿaleyh bunlar Kur'ân'ı tanıtacak bir meal olsa da Kur'an hükmünü hâiz olamaz, onun yerine konamaz. Meselâ[2] namazda okunamaz.[3]

---

1 B: "rûh".
2 B: "ve meselâ".
3 F -"Binâenʿaleyh bunlar Kur'ân'ı tanıtacak bir meal olsa da Kur'an hükmünü hâiz olamaz, onun yerine konamaz. Meselâ namazda okunamaz".

[15] بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

BESMELE

Mesâhif-i şerîfede iki türlü besmele vardır: Birisi sûre başlarında yazılan müstakil besmele, diğeri Sûre-i Neml'in اِنَّهُ مِنْ سُلَيْمٰنَ وَاِنَّهُ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ [en-Neml 27/30][1] âyetindeki besmeledir. Bu besmele Sûre-i Neml'in bu âyetinin bir cüz'ü olduğu kemâl-i sarâhatle mâlumdur. Binâenʿaleyh bu haysiyetle besmelenin Kur'âniyetinde şüphe yoktur ve tevâtür-i sarîh ile bi'l-icmâʿ müteyakkandır. Fakat sûre başlarında yazılan ve her sûreyi birbirinden ayıran ve ibtidâ-yı kırâatte okunan besmeleye gelince; bunun o sûrelerden birinde veya her birinde dâhil bir âyet veya cüz'-i âyet veyahut Kur'an'dan re'sen[2] bir cüz'-i tâm olup olmadığı öbürüsü gibi bedîhî olmadığından bu besmelenin taʿyîn-i Kur'ânîsi tefsirde ve ilm-i usûlde bir mes'ele-i ilmiye teşkil etmiştir ki bilhassa iman, salât, kıraat mesâiliyle alâkadardır.

Saîd b. Cübeyr, Zührî, Atâ, İbn Mübârek hazerâtı besmelenin başında bulunduğu her sûreden birer âyet olduğuna kāil olmuşlar ki Kur'an'da[3] yüz on üç âyet eder. Kavl-i cedîdinde İmam Şâfiî hazretleri ve ashâbı bu mezheb üzerindedirler. O hâlde Fâtiha'nın yedi âyetinden birincisi besmeledir ve أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ bir fâsıla-i âyet[4] değildir. Bunun için namazda besmeleyi de cehren okurlar. "Çünkü" diyorlar, "selef bu besmeleleri mushaflarda tesbit etmişler, bununla beraber Kur'ân'ın tecrîdini tavsiye eylemişler ve hatta Fâtiha'nın nihâyetinde آمِين bile yazmamışlardır. Eğer bu besmeleler Kur'an olmasa idi onları da yazmazlardı. Hâsılı mushafın deffeteyni beyninde Kur'an'dan başka bir şey bulunmadığında icmâʿ vardır. Ve bunu müeyyid ahbâr-ı mahsûsa dahi vârid olmuştur. Ezcümle İbn [16] Abbas radıyallâhu ʿanhümâ'dan: 'Besmele'yi terk eden

---

1 "…Süleyman'dan ve o Rahmân-Rahim Allah'ın ismiyle."
2 F -"re'sen".
3 B: "Kur'an'dan".
4 B: "fâsılalı âyet".

Kitâbullah'dan yüz on dört âyet terk etmiş olur.'[1] Ebû Hüreyre radıyallahu ʿanh'dan: 'Resûlullah Efendimiz "Fâtihatü'l-Kitâb yedi âyettir, bunların evveli بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ" buyurdu.'[2] Ümmü Seleme radıyallahu ʿanhâ'dan: 'Resûlullah Fâtiha'yı okudu ve بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ'i bir âyet saydı.'[3] O hâlde Fâtiha'dan bir âyet değilse cüz'-i âyettir. Ve binâenʿaleyh namazda kıraati farzdır ve cehr olunur." Şâfiî gibi Ahmed b. Hanbel hazretlerinden de bu iki hadis beyninde tereddüdle iki rivayet mevcuddur.

Diğer taraftan İmam Mâlik hazretleri Kur'ân'ın her mevkiʿinde dahi Kur'âniyeti sarâhat ve tevâtürle taʿayyün edeceği ve binâenʿaleyh şâibe-i ihtilâf ile Kur'âniyete hükm edilemeyeceği illetine ve ehl-i Medine'nin teâmülüne istinad ederek sûre evvellerindeki besmelelerin ne Fâtiha ve ne sâir sûrelerden, ne de bütün Kur'an'dan bir cüz'-i mahsus olmadığına ve Sûre-i Neml'deki âyetten başkasında besmelenin Kur'an olmayıp fasl u teberrük için yazıldığına zâhib olmuş ve binâenʿaleyh "namazda ne cehren, ne de sırren okunması muvâfık olmaz" demiştir. Bunun için Mâlikîler namazda okumazlar.

Hanefiyye'ye gelince, sahih mezheb şudur: Evâil-i süverdeki besmele başlı başına bir âyet-i münferide olarak Kur'an'dandır. Ve sûrelerin hiçbirinden cüz' olmayarak beynlerini fasl etmek ve ibtidâda teberrük olunmak için nâzil olmuştur. Fi'l-vâkiʿ zikr olunan mütekābil iki ihtilâf ve istidlâl içinde tahakkuk eden nokta-i yakīn budur. Mâdem ki şerâit-i meşrûha mûcebince mushafın deffeteyni beyninde Kur'an'dan başka bir

---

1 Beyhakī, İbn Abbas'ın "bir âyeti terk etmiş olur", İbnü'l-Mübârek'in de "yüz on üç âyeti terk etmiş olur" dediğini nakleder (*Şuʿabu'l-îmân,* IV, 24-25):

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: مَنْ تَرَكَ «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» فَقَدْ تَرَكَ آيَةً مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ.

قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ الْمُبَارَكِ: مَنْ تَرَكَ «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» فِي فَوَاتِحِ السُّوَرِ، فَقَدْ تَرَكَ مِائَةً وَثَلَاثَ عَشْرَةَ آيَةً مِنَ الْقُرْآنِ.

2 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IV, 16:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ» سَبْعُ آيَاتٍ أَوَّلُهُنَّ «بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ»

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1420, I, 173:

عَنْ أُمِّ سَلَمَةَ أَنَّهَا قَالَتْ: قَرَأَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاتِحَةَ الْكِتَابِ فَعَدَّ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ آيَةً، الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ آيَةً...

şey yazılmadığına ittifak vardır, o hâlde sûre başlarındaki[1] besmeleler dahi Kur'an'dandır. Şâfiî delîlinin katʿî müeddâsı bu olur. Ve mâdem ki başında bulunduğu sûrelerden cüz'iyetini işʿâr eden sarih bir delîl-i mütevâtir de yoktur, o hâlde hiçbirinden cüz' de değildir. [17] İşte Mâlikî delîlinin katʿî müeddâsı da budur. Binâenʿaleyh iki delîlin işbu yakīn noktalarının birlikteki müfâdı da söylediğimiz gibi besmelenin bütün sûrelerden müstakil bir âyet-i fezze olmasıdır ki bu babdaki muhtelif ahbâr-ı âhâdın kadr-i müştereki de bu olur. O hâlde Fâtiha gibi her namazda okunması vâcib değildir. Lâkin gerek namazda ve gerek hâricinde her kıraatin ve her emr-i mühimmin bidâyetinde okunması sünnettir. Bunun için namazın her rekatında, kıraatin evvelinde okuruz, ortasında okumayız. Ancak cüz'iyet anlaşılmamak için cehrî namazlarda da sırren okuruz ve böyle okunmasında bütün Hanefiyye müttefiktir. İşte بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ böyle bir âyet-i mümtâzedir.

Tahlil

Besmele zâhirde بِسْمِ، اللّٰهِ، الرَّحْمٰنِ، الرَّحِيمِ dört kelimedir. Hakikaten ve hükmen ise yedi kelimedir, çünkü hakikatte بِسْمِ'in "bâ"sı ile الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ'in harf-i taʿrîfleri dahi birer kelimedirler. Hükmen de böyledir. Çünkü lisân-ı Arab'da harf-i taʿrîflere hiçbir zaman kelime-i müstakille hükmü verilmemiş olduğu hâlde "bâ" hem kendisi bir kelimedir, hem de müteʿallak-ı mahzûfu olan bir fiil ile fâilini dahi müşʿir üç kelime hükmündedir. Binâenʿaleyh بِسْمِ, ب ile اسم'den mürekkebdir. Bunda kāide بِاسْمِ رَبِّكَ gibi hemze-i vasl ile yazılmaktı, lâkin besmeleye mahsus olarak hemze hazf olunup söylendiği gibi yazılır ve ʿivaz olarak ب'nin başı uzatılır. Ta evvelden beri besmelenin başını bir elif uzun yazmak bir kāʿide-i hat olmuştu[2] ki bu kāide kûfî gibi sülüs ve nesh hatlarında dahi esâtize-i hattın maʿlûmudur. "Bunun nüktesi kesret-i istiʿmâle binâen bir tahfiftir" diyorlar, lâkin bunda bilhassa

---

1 F: "başlarında".
2 F: "olmuştur".

taʿalluk-ı visâlin kuvvetini ifade etmek gibi mânevî nükteler de[1] vardır. Bazı hadislerde tesadüf edilen بَاء بَهَاءُ اللهِ، سِين سَنَاءُ اللهِ، مِيم مَمْلَكَةُ اللهِ gibi telmihler bundan müstebân olur.

Mâlumdur ki hakīkī her ilmin yegâne bir mevzûʿu vardır, ilm-i hikmet-i Kur'ân'ın mevzûʿu ise Allah ile âlem ve bilhassa insanlar ve insanların efʿâli beynindeki alâka ve [18] münâsebettir. İşte bir ulûhiyet ve ubûdiyet alâkasında hulâsa olunan ve evvelen Fâtiha'da, sâniyen bütün Kur'ân'da ʿale't-tedrîc tafsil edilen bu nisbet tamamen besmeledeki "bâ"-nın mânasıdır. ب dâima bir fiile veya şibh-i fiile taʿalluk eden ve onu bir isme rabt eyleyen bir edat, bir harf-i cerdir ki asıl mânası ilsâk (yapıştırmak)tır. Fakat bu ilsâkın mülâbeset ve musâhabet, istiʿâne, sıla, kasem gibi birçok tenevvüʿâtı vardır ki besmelede müfessirîn yalnız musâhabet veya istiʿâne mânalarından birini gösterirler. Bu "bâ"nın müteʿallakı mahzuftur ki o da besmele ile başlanacak olan fiil olacaktır. "Başla", "oku", "başlıyorum", "okuyorum" gibi.

İsim

Asl-ı lügatta bir şeyi zihne refʿ eden alâmet ve dâll demektir. Örfte "yalnız başına anlaşılır[2] bir mânaya delâlet eden kelime" diye târif olunur ki o mânaya veya onun hâriçte veya zihinde tahakkuk ettiği mâsadakına "müsemmâ" denilir. Mezheb-i muhtâra göre aslı سمو maddesidir, وسم'den olması da mümkindir. Fakat cemʿi "esmâ" veya "esâmî" gelir ve bunlar tamamıyla lisânımıza mâl olmuş kelimelerdir. Sıfatlar da esasen isim aksâmındandırlar, bunun için isimler ism-i hâs veya ʿalem, ism-i cins veya âm diye taksim olunduğu gibi ism-i zât veya ism-i sıfat diye de tefrik olunur. Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsında[3] bu farkın ehemmiyeti vardır. İsim, esas itibariyle "ad" ve[4] "nâm" mürâdifi olmakla beraber lisânımızda biz bunları ince farklarla kullanırız, "ben bu işi falan nâmına yapıyorum"

---

1 F -"de".
2 B: "anlaşılan".
3 B: "ismi husûsunda".
4 B: "veya".

yerinde "falanın adına veya ismine yapıyorum" demeyiz. Kezâlik "insan bir isimdir" deriz de "bir addır, bir nâmdır" demeyiz. Öyle zaman olur ki "o adamın adı" yerinde "o zâtın[1] ismi" demeyi tercih ederiz.

Allah

Maʿbûd-ı Hakk'ın ism-i hâssıdır. Daha doğrusu ism-i zâttır ve ism-i ʿalemdir. Yani Kur'an bize bu Zât-ı ecell u aʿlâyı, sıfât-ı kemâliyesi ve esmâ-i hüsnâsıyla tanıtacak, bizim ve bütün âlemînin O'na olan nisbet ve alâkamızı bildirecektir. Binâenʿaleyh müsemmâsı olan Zât-ı ecell ü aʿlâ kâinatın [19] vücûdunda, bekāsında, tekemmülâtında bir illet-i ûlâ olduğu gibi "Allah" ism-i celâli de lisân-ı irfânımızda öyle bir mebde'-i hâs ve aʿlâdır. Hak teâlâ'nın vücûd-i ehadîsi tasdik olunmadan âlem ve nizâm-ı âlem his ve şuuru bir hayâlden, bir seraptan ve aynı zamanda defʿi nâkābil bir ıztıraptan ibaret kalacağı gibi "Allah" ism-i hâssı üzerinde tevhîd ü tensîk olunmayan ulûmumuz, fünûnumuz, bütün maʿlûmât ve maʿârifimiz de iki ucu bir yere gelmeyen ve varlığımızı silip süpüren, perişan fikirlerden, mealsiz bir gubâr-ı intibâʿdan ibaret kalır. Bunun içindir ki bütün ulûm ve fünûn küçük küçük birer mevzu etrafında maʿlûmâtımızı tensîk ede ede nihâyet son tensîkte bir ilm-i aʿlâ ile bizi bir huzûr-ı vahdete iʿlâ etmek için çalışır durur. Cisim mefhûmunda madde ve kuvvetle hareket ve sükûn nisbetinde tevhid olunmayan bir ilm-i tabîʿî; buʿd, mekân ve zaman nisbetinde, kemmiyet mefhûmunda toplanmayan bir ilm-i riyâzî; şuur mefhûmunda, cisim ve rûh nisbetinde toplanmayan bir ilmü'n-nefs; hâriç ve zihin nisbetinde, hak mefhûmunda toplanmayan bir mantık; hayr ve şer mefhûmunda, hüsn ve kubh vicdânında toplanmayan bir ahlâk; nihâyet illiyet nisbetinde ve vücûd mefhûmunda toplanmayan bir hikmet, bir felsefe bulamayız. Vücûd mefhûmunu tasavvur, illiyet nisbetini tasdîk ettirmeden bize en cüz'î bir hakikat bildirebilen hiçbir fen yoktur. Şu vardır şunun için: İşte bütün ilimlerin çalıştığı gaye budur. Vücûd, hak, nisbet-i illiyet, bütün fenlere

---

1 B: "adamın".

hâkim olan mebâdî-i tasavvuriye ve tasdîkiyedir. İlliyet, illetin maʿlûlüyle tenâsübü, tezâyüfü, bekāsı kanunu, asr-ı hâzırda bütün ulûma hâkim olan bir kānûn-ı aʿzamdır.[1] Bunun için illiyet nisbetinde tevhid olunmayan hiçbir ilim bulamayız. Bu nisbet ise "illet" denilen bir vücûd-i mukaddem ile "maʿlûl" denilen bir vücûd-i muahharın alâkasını ifade eder ve bütün âlemin nizâmı dediğimiz de bu alâka-i vâhidedir.[2] Binâenʿaleyh biz o iki vücûdu [20] tasavvur ve tasdîk etmeden bu nisbeti tasavvur ve tasdîk edemeyiz, sonra bu tasdîkimizi de "haktır" diye zihnimizle vâkiʿin nisbet-i intibâkını taahhüd eden hakīkat-i hakka istinad ettirmezsek bütün mesâîmizin, bütün şuurlarımızın yalan, bâtıl, bir serâb-ı evhâma râciʿ olduğuna hükmederiz. Hâlbuki o zaman böyle hükmedebilmek de bir hakikati itiraf etmektir. Binâenʿaleyh insan hakkı tekzîb ederken bile onu tasdîk etmek mecburiyetinden kurtulamaz. Hakāik-i mümkine fevkinde Hakk-ı vâcib, gerek ilmimizin, gerek vücûdumuzun mebde'-i[3] evveli ve illet-i ûlâsıdır ve "Allah" onun ismidir. İnsan üzerinde icrâ-yı te'sîr eden, insanı teshîr eyleyen hiçbir şey tasavvur olunamaz[4] ki onun arkasında Allah bulunmasın.

Hak teâlâ öyle bir vâcibu'l-vücûddur ki gerek enfüsî ve gerek âfâkī bütün seyr-i vücûdumuzda vücûb-i vücûdunu gösterir ve bizim rûhumuzun derinliklerinde her şeyden evvel Zât-ı Hakk'a ait bir tasdîk-i mutlak muhakkaktır. Hatta bizim mevcûdiyetimizde bu hakīkat-i aʿlâya vahîd, basit ve mücmel ve gayr-i mahdud bir alâkamız, bir hiss-i bâtınımız vardır. Ve bütün ilimlerimizin kökü olan bu hiss-i bâtın, mütenâhî hislerimizin, şuurlarımızın, akıllarımızın, fikirlerimizin hepsinden daha hak, hepsinden daha kuvvetlidir. Çünkü onları muhîttir. Ve onları muhît olduğu hâlde Zât-ı Hakk'ı gayr-i muhîttir ve onun bir lemha-i tecellîsidir. Böyle iken biz birçok zaman olur ki kendimizden ve ânât-ı vücûdumuzdan

---

1 B -"İlliyet, illetin maʿlûlüyle tenâsübü, tezâyüfü, bekāsı kanunu, asr-ı hâzırda bütün ulûma hâkim olan bir kānûn-ı aʿzamdır".

2 F: "vahîdedir".

3 B: "mebâdî-i".

4 B: "olunmaz".

zühul ederiz ve ekseriya hataların, dalâllerin menşe'i bu gaflet ve zühul olur. Böyle kendimizden ve şuurumuzun inceliklerinden zühul ettiğimiz zamanlardır ki biz bu hiss-i bâtından, bu şuʿûr-i evvelden gaflet ederiz ve o zaman bunu bize aklımız tarîkiyle tezkir ve ihtar edecek vesâit ü delâile muhtaç oluruz. Kâinat bize bu tezkîri yapacak âyât-ı Hak ile doludur. Kur'an bize bu âyâtı bir belâgat-i iʿcâz ile ihtar ve tezkir ettiği için bir ismi de "ez-Zikr"dir. Hikmet-i ilâhiye dahi [21] bize buradan birçok edille-i mantıkiye, akliye ve rûhiye telhis ediverir, diğer taraftan biz o hiss-i bâtının sâir mütenâhî ve mütemeyyiz şuurlarımız gibi zâhir ve bâtınımızda tecellî ve inkıtâʿ lahzalarıyla mahdud bir suret iktisab etmesine ve bu suretle cüz'iyyât-ı eşyânın aʿyân gibi dâire-i ihâtamıza girecek bir vechile tavazzuh etmesine bir meyil besleriz. Bu meylin hikmeti onun devâm-ı tecellîsinde hissolunan bir zevk-i şuhûddur. Fakat bunda muhîti muhâta kalb etmeye çalışmak gibi bir nokta-i imtinâʿ vardır ki nefsin gururunu kıracak olan bu nokta-i imtinâʿ birçoklarını menfî neticelere îsâl edebilir. O zavallı nefs-i mağrur düşünemez ki o mebde'-i evvele şuʿûr-i sarîhte bir taʿayyün-i mahdûd vermek için bir nihâyet, bir hadd-i mahdûd çizmek, aʿyân-ı eşyâdaki gibi bir lahza-i inkıtâʿa mütevakkıftır. Mümkin olmayan böyle bir lahza-i inkıtâʿda ise bütün şuur ve bütün vücûd kökünden munkatıʿ ve münʿadim olur. Öyle bir inkıtâʿ bir şuʿûr-i vâzıha varmak değil, ʿademe karışmaktır. Edille-i akliyeye böyle bir maksadla bakanlar ve Hakk'ın gayb u şuhûdu ihâta eden nâmütenâhî tecellîsi karşısında gurûr-i nefslerini kıramayarak zevk-i şuhûddan mahrum kalanlar "Allah'ı aradım da bulamadım" derken fen ve felsefe nâmına hüsranlarını ilân etmiş olurlar. Allah'ı sezmek için kalb ile aynı temyîz ve aralarındaki nisbet-i tahakkuku idrak edebilmelidir.[1]

İşte "Allah" ism-i celâli bütün hislerimizin, tasavvurlarımızın şart-ı evveli bulunan öyle derin ve vahîd bir hiss-i bâtının, gayb u şuhûdun nokta-i telâkīsi olan bir[2] lemha-i[3] hâlde bilâ-ihâta gösterdiği Hak teâlâ'nın zâtına

1 B -"Hak teâlâ öyle bir vâcibü'l-vücûddur ki (…) nisbet-i tahakkuku idrak edebilmelidir".
2 B -"bir".
3 F: "lahza".

delâlet eden bir ism-i hâs veya bir ism-i ʿalemîdir. Yani bu isim evvelen bir mefhûm-i zihnîye ve sâniyen o vâsıta ile Zât-ı Hakk'a isim ise bir ism-i hâstır. Zihnî bir mefhum olmayarak bizzat müteʿayyin Zât-ı mahzın ismi ise bir ism-i ʿalemdir. Evvelkinde kelimeden mefhûm-i maʿlûma, mefhumdan hakikate intikal ederiz ve ismi bu mefhum [22] ile târif ederiz. Meselâ "Allah, cemîʿ-i sıfât-ı kemâliyeyi hâiz bulunan Zât-ı vâcibu'l-vücûd'un ismidir" yahut, "bihakkın maʿbûd olan Zât-ı aʿlâ'nın ismidir" deriz. İkincide bizzat vâkiʿdeki hakikate intikal ederiz. Bu surette o hakikatten kendimizde hiçbir hisse yok ise Allah isminden vâkiʿde yine kendisinden başka bir şey anlayamayız. Nazarımızda isim ile müsemmâ bir olur. Fakat o hakikatten kendimizde herhangi bir vecih ile bir hisse bulabilirsek isim ile müsemmâyı temyiz ederiz ve bu iki surette de Allah'ı isbâta muhtaç olmayız. Fakat bu isimden bir mefhum anladığımız ve o mefhûmu vâkiʿde bir hakikate delâlet için vâsıta ittihaz ettiğimiz zaman o hakikatten bizzat bir hissemiz olmasa dahi bu isimden bir şey anlarız. Fakat o şeyin vücûdunu isbata muhtaç oluruz. Binâenʿaleyh isim, isbattan evvel vazʿ edilmiş bulunursa o hakikatin ism-i hâssı olursa da ism-i ʿalemi olmaz. Fakat isbattan sonra vazʿ edilmiş ise bizzat ism-i ʿalem olur. Meselâ anadan doğma aʿmâlar için "Ülker" ismi ancak bir ism-i hâs olabilir, görenler için ise bir ism-i ʿalemdir. Âdî lisanda ism-i hâs ile ism-i ʿalemin farkı aranmazsa da ilim lisânında tefrik edilmiştir. İşte bu esbâba mebnî Allah teâlâ için ism-i zât, ism-i ʿalem mümkin midir değil midir diye beyne'l-hukemâ derin bir bahis vardır. Fazla uzatmamak için şu kadar söyleyelim ki üç tecellî melhuzdur: Tecellî-i zât, tecellî-i sıfât, tecellî-i âsâr; tecellî-i esmâ da bunlardan biriyle alâkadardır. İsm-i zât, tecellî-i zâtı ifade eden bir isim olmak lâzım gelir. Nitekim tecellî-i sıfât ifade eden isimlere esmâ-i sıfât, tecellî-i âsârı ifade eden isimlere esmâ-i efʿâl denilir. Zât, sıfât ve âsârı[1] ile de bi'l-vâsıta tecellî ettiği gibi bizzat dahi tecellîsi bizce mümkindir. Ve lâekal kendine tecellîsi mümkindir. Ve ʿalem olan ism-i zâtına bu dahi kâfîdir. Ve biz bunu bütün

1 B: "âsâr".

esmâda esas bildiğimiz için "esmâ-i ilâhiye tevkīfîdir" diyoruz. Binâenʿaleyh ism-i zâtın mefhumlu bir ism-i hâs veya mefhumsuz bir ism-i ʿalem olması nefsü'l-emrde mümkindir. Ve bizim için müfîddir. [23] Şu kadar ki biz kendimize tecellî-i zât vâkiʿ olmadan ism-i ʿalem vazʿ edemeyiz. Nitekim doğan çocuğa görmeden koyduğumuz isim henüz bir ism-i hâstır ve bu hâlde duyduğumuz ism-i ʿalemden de yalnız bir tecellî-i ismî anlarız ve o zaman isim ile müsemmâ birleşir. Lâkin bunu[1] esmâ-i sıfât ve efʿâl ile tefsir ede ede nihâyet tecellî-i âsâra ve ondan tecellî-i sıfâta ve ondan tecellî-i zâta ereriz. Her kelâm ibtidâ bir tecellî-i ismî ifade eder, Kur'an dahi bize Allah teâlâ'yı evvelâ tecelliyât-ı ismiyesiyle anlatıyor: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الخ Binâenʿaleyh Kur'ân'a başlarken doğrusu hiçbir fikir ile meşgul olmayarak evvelâ "Allah" ismini bir ism-i zât olarak alacağız, "er-Rahmân" "er-Rahîm" sıfatları da bu ismi icmâlen tefsir ederek bunlarla[2] ona bir inbisat verip mefhumlayacağız ki bu mefhûmun icmâli, ekmel ve muzâʿaf bir rahmetin mebde'-i inbisâtı olacaktır. Ve sonra peyderpey bu esmâ ile bu mefhûmu inkişaf ettireceğiz ve o zaman yerlere, göklere sığmayan "Allah" ism-i zâtının kalbimizde fıtraten muzmer olan tecelliyâtını görmeye başlayacağız; tecellî-i esmâdan tecellî-i âsâra geçeceğiz, kâinatı dolaşacağız. Tecellî-i âsârdan tecellî-i sıfâta ereceğiz, gaybdan şuhûda geçeceğiz. Zevk-i şuhûdumuz arttıkça artacak, o vakit tecellî-i zât için aşk u şevk ile çırpınacağız. Bütün zevkler, bütün emeller bir noktada toplanacak. Kâh yaşlar döküp sînelerimizi[3] ezen hamûle-i seyyiâtı yıkayacağız, kâh nesîm-i visâl esecek, neşve-i rıdvân ile kendimizden geçeceğiz. Nihâyet يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ. اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً [el-Fecr 89/27-28][4] daveti gelecek, ziyâfet-i sübhâniyede gark-ı dîdâr-ı ebed olup kalacağız.

وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ. اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ [el-Kıyâme 75/22-23][5]

---

1 B: "bunun".
2 B: "bunlara".
3 B: "sinirlerimizi".
4 "Ey o Rabbine mutîʿ olan nefs-i mutmeinne. Sen dön o Rabbine hem râdıye olarak hem merdıyye de."
5 "Nice yüzler o gün ışılar parlar Rabbına nâzır."

"Allah" ism-i zâtını, ism-i hâs olarak bir mefhum ile mülâhaza edebilmek için selbî, sübûtî bütün sıfât-ı zâtiye ve fiʿliyesini tasavvur etmek ve sonra onu icmâl eylemek lâzım gelir. Binâenʿaleyh bu da şu suretle ifade edilmiştir: "O Zât-ı vâcibu'l-vücûd ki bütün sıfât-ı kemâliyeyi [24] müstecmiʿ"; sadece "Zât-ı vâcibu'l-vücûd" demek de kâfîdir. Çünkü "bütün sıfât-ı kemâliyeyi câmiʿ[1] olmak", Vâcibu'l-vücûd'un bir tefsîri, bir sıfat-ı kâşifesidir.[2][3]

---

1 B: "müstecmiʿ".

2 B: "Vâcibü'l-vücûd'un bir tefsîr-i kâşifidir".

3 Alman feylesofu meşhur Kant'ın bu noktada, yani Vâcibu'l-vücûd mefhûmunun bizzat müstelzim-i kemâl olması meselesinde bir hatası vardır ki *Metâlib ve Mezâhib* nâmındaki eserimizde menşe'-i galatı gösterilmiştir [Müellifin notu].
Müellifin *Metâlib ve Mezâhib*'deki ilgili eleştirisi şöyledir:
"Kant'ın bu delile olan şu itirazı mağlatadır. Çünki kendi îzahı dairesinde düşündüğümüz takdirde bile bu delilin delîl-i evvele tevakkufu olmadığı âşikardır. Zira bu delîl-i evvel, yalnız zihinde sâbit ve sırf vazʿî bulunana zât-ı ekmel mefhûmundan vücûdu bi't-tahlîl istintac demek idi. Hâlbuki delîl-i sânînin buna asla tevakkufu yok. Çünki delîl-i sânîde bir vâcibü'l-vücûdun sübûtu evvelemirde bir delil ile sâbit oluyor, binâenʿaleyh vâcibü'l-vücûd mefhûmu sırf vazʿî değil, müsbet ve hakīkī bir mefhum, bir tasavvur olmuş oluyor. Bu mefhûmu böyle bi'd-delîl tesbit ettikten sonra vücub mefhûmundan kemâl istintac edilmiş oluyor ki bundan daha kuvvetli bir istidlâl tasavvur edilemez. Tarîk-i tahlîl ve istintâcın araya girmesi sebebiyle iki delilin ittihadına hükm etmek her ikisindeki tahlîlin mevki ve şerâit-i istiʿmâlini temyîz etmemek demektir. Kant "Allah mevcuddur kaziyyesinde hem mahmul ve hem mevzûʿu atarsam tenakuz olmaz" diyordu. Ve fi'l-vâkiʿ burada mevzûʿ sırf vazʿî bir tasavvur olduğu takdirde atılabilir diyelim, fakat "vâcibü'l-vücûd ekmeldir" kaziyye-i tahlîliyesine gelince, burada mevzûʿu atabilmek ihtimali yoktur, çünki mevzûʿ müsellem olduğu cihetle bi'd-delîl sâbittir, binâenʿaleyh "vâcibü'l-vücûd ekmel değildir" kaziyyesini tenakuzuyla beraber kabul etmek lâzım gelecektir.
Hâsılı, iki delildeki tahliller arasında fark-ı mühimden Kant tegâfül etmiştir. Eğer Kant'ın delîl-i vücûdîden maksadı, delîl-i sâbıkın aynı olmayıp da ʿale'l-ʿumûm tarîk-i tahlîl demek ise bunu teslim ederiz. Fakat ʿale'l-ʿumûm tarîk-i tahlîlin butlânını iddia etmiş hiçbir feylesof yoktur. Yoksa bi'l-cümle kazâyâ-yı istikrâiyeden tahlîl suretiyle yapılan intâcât-ı fenniyeyi inkâr etmek lâzım gelir. Vücûb-i vücûd mefhûmu imkân-ı vücûd mukabili olmasına ve imkân-ı vücûd demek de zâtı vücuduna gayr-i kâfî ve vücudu illet-i hâriceye mütevakkıf demek olmasına nazaran vücûb-i vücûd demek zâtı vücuduna kâfî ve illet-i hâriceden müstağnî demektir. Şu hâlde böyle bir vücud son derece mütehakkık olmaz da ne olur? İşte bu nokta-i nazardandır ki vâcibü'l-vücûdun ekmel olduğunda şüphe yoktur. Vâcibü'l-vücûd mevzûʿu nefy olunmadan ekmel mahmûlü nefy olunamaz, ve burada delîl-i sâbıka tevakkuf yoktur. Maʿamâfîh işbu imkân-ı âlem delilinin esası bizdeki suretine nazaran Kant'ın îzahı kadar değildir. Bizce delîl-i mezkûrda maddenin ve mecmûʿ-i âlemin vâcibü'l-vücûd olamayacakları da ayrıca müsbettir. Bunlar olmaksızın delîl-i mezkur tamam olmaz. Evvelâ âlem mecmûʿ-i mümkinât demektir, mecmûʿ-i mümkinât vâcib demek ise tenakuzdur. Âlemden maksad mecmûʿ-i mümkinât değilse nedir? Mâverâ-i mümkinât olan bir şey farz edilirse o şey mâverâ-i âlem değil midir? Sâniyen madde nedir? Maddiyyûnun vâcibü'l-vücûdu, taʿbîr-i âharla ilâhı demek olan maddenin isbâtı acaba isbât-ı hâlıktan kolay mıdır? Sonra madde dahi mümkinât cümlesinden değil midir? Maddenin en mühim hassası ʿatâlet olduğuna nazaran vücûb-i vücûduna kāil olmak tenakuz olmaz mı? Bekā-ı madde nazariyesi de olsa olsa maddenin kıdemini istilzam eder, yoksa vücûb-i vücûdunu değil. Hâlbuki bu nazariye Kant'ın "asertorik" dediği kazâyâ-yı vâkıʿiyye ve taʿbîr-i âharla mutlaka-i ʿâmme halindedir ve bir hükm-i zarûrî ve burhânî değildir. Bu itibar ile kıdemini istilzam etmez. âlem cemîʿ eczâ ve maddesiyle mümkindir, mümkinin vücudu ise vâcibü'l-vücûda mütevakkıftır. Vâcibü'l Binâenʿaleyh -vücûd ise Allah'tır. Zira vâcibü'l-vücûdun ekmeliyeti, tahakkuk-ı tâmmı zât mefhûmundan müstebân olmakla beraber nizâm-ı âlem delili ile de müeyyeddir. Bunun için ulemâ-i İslâm imkân veya hudûs-i âlem ile vücûd-ı Zâtullahı, nizâm-ı âlem veya delîl-i hikmet ile de sıfâtullahı isbat ederler. Sıfât-ı ilâhiyenin yalnız vâcibü'l-vücûd mefhûmundan tahlîl ve tefrîʿi ile iktifâ etmezler." (1341, s. 256-257; 2019, s. 269-270)

Bunun bir telhîsi de "bihakkın maʿbûd, ilâh-ı hak, hak tanrı" mefhûmudur. Arapça'da bu mefhum, ilâh-ı maʿlûm yani belli tanrı demek olan "el-İlâh" ism-i hâssıyla hulâsa edilmiştir. "Hâlık-ı âlem" veya "Hâlık-ı kül" mefhûmuyla da iktifâ olunabilir. Bunları Allah teâlâ'nın bir taʿrîf-i ismî veya lafzîsi olarak ahz edebiliriz. Biz her hâlde şunu itiraf ederiz ki bizim "Allah" ism-i celâlinden duyduğumuz maʿnâ-yı vahîd, bu mefhumların hepsinden daha vâzıh ve daha ekmeldir. Binâenʿaleyh bu ism-i hâssın bir ism-i ʿalem olması kalbimize daha yakındır. Gerek ism-i hâs olsun gerek ism-i ʿalem, "Allah" ism-i celâli ile yine Allah'tan mâʿadâ hiçbir mâbud yâd olunmamıştır. هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا [Meryem 19/65][1] "O'nun adaşı yoktur." Binâenʿaleyh ism-i hâssın tesniyesi, cemʿi de yoktur. O hâlde ancak taʿaddüd-i esmâ câizdir. Hatta ism-i hâssı bile taʿaddüd edebilir ve muhtelif lisanlarda Allah teâlâ'nın ayrı ayrı ism-i hâssı bulunmak mümkindir ve şerʿan câizdir. Maʿamâfîh mâruf lisanlarda buna mürâdif bilmiyoruz. Meselâ "tanrı", "hudâ" isimleri "Allah" gibi ism-i hâs değildir. "İlah", "rab", "mâbud" gibi ism-i âmdır. "Hudâ", "rab" demek olmayıp da "hudây" muhaffefi ve vâcibu'l-vücûd demek olsa yine ism-i hâs değildir.[2] Arapça'da "ilâh"ın cemʿinde "âlihe", "rabb"ın cemʿinde "erbâb" denildiği gibi Farisîde "hudâ"nın cemʿinde "hudâyân" ve lisânımızda "tanrılar, mâbudlar, ilâhlar, rabler" denilir, çünkü bunlar haklıya, haksıza ıtlak edilmiştir. Hâlbuki "allahlar" denilmemiştir ve denemez. Böyle bir tâbir işitirsek söyleyenin cehline veya gafletine haml ederiz. Edebiyât-ı ahîrede ism-i ʿalemlerin bir maksad-ı taʿzîm ile cemiʿlendiği ve meselâ "Ebussuudlar, İbn Kemâller" denildiği vâkiʿ ise de ʿalem-i [25] vahdâniyet olan "Allah" ism-i celâlinde böyle bir tâbir bilakis maksad-ı taʿzîme münâfî olduğundan hem hilâf-ı hak ve hem hilâf-ı edeb addedilir. Bu azameti ancak Allah teâlâ kendisi[3] "biz" diye gösterir. Hâlbuki "tanrı" adı böyle değildir; "mâbud", "ilâh" gibidir. Bâtıl mâbudlara dahi "tanrı" ism-i cinsi verilir. Müşrikler birçok tanrılara taparlardı. "Fülanların tanrıları şöyle, falanlarınki şöyledir" denilir. Demek ki "tanrı" ism-i cinsi "Allah" ism-i

1 "…Hiç sen O'na bir adaş bilir misin?"
2 B: "değildirler".
3 B -"kendisi".

hâssının mürâdifi değildir, eʿammdır. Binâenʿaleyh "Allah" ismi "tanrı" adı ile terceme olunamaz. Bunun içindir ki Süleyman Efendi[1] *Mevlid*'ine "Allah" adıyla başlamış, "Tanrı adı" dememiştir. Bu îzah tamam olmak için bir kelime daha söylemeye lüzum hissediyoruz. Fransızca "dieu" kelimesi dahi "ilâh", "tanrı" kelimeleri gibi bir ism-i cinstir, o da cemiʿlenir, onu ism-i hâs gibi büyük harf ile göstererek kullanmak hakikati tebdil etmez. Bunun için Fransızlar, لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ kelime-i tevhîdini terceme edememişlerdir, harfiyen[2] tercemesinde "Dieu'den başka dieu yok" diyorlar ki, "İlâhtan başka ilâh yok" demiş oluyorlar, meâlen tercemesinde de "yalnız Dieu dieu'dür" yani "yalnız İlâh ilâhtır" diyorlar. Görülüyor ki hem "ilâh", hem "Allah" yerinde "dieu" demişler ve Allah ile ilâhı temyiz edememişlerdir. Ve ikisini de ism-i hâs gibi yazmalarına rağmen "dieu" ancak "ilâh" tercemesi olmuştur. Bu ise ilk nazarda bir haşv veya nefy ü isbât ile zâhiren bir tenakuz numûnesi arz etmektir. "Dieu'den başka dieu yok, yalnız Dieu dieu'dür"[3] demek zâhiren ya bir haşv veya bir tenakuzdur, hâlbuki لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ diyen öyle demiyor, "Allah'tan başka tanrı yoktur" diyor ve asla şâibe-i tenakuz olmayan açık bir tevhid söylüyor. Bundan başka Fransızca'da "dieu"nün ism-i hâs olabilmesi, Hazret-i Îsâ'nın şahsında tecessüdüyle teşahhusu mülâhazasına müsteniddir. Bu noktalardan gâfil olanlar "dieu" kelimesini "Allah" diye terceme ediyor ve hatta "Allah" dediği zaman bu terceme lisânıyla "dieu"yü söylüyor.

[26] Müfessirîn "Allah" ism-i hâssının târîh-i lisan nokta-i nazarından tedkîkine çalışmışlar ve târîh-i edyân meraklıları da bununla uğraşmışlardır. Bunda başlıca matlub şunlardır: Bu kelime esasen Arabî mi değil mi? Menkul mü mürtecel mi, müştak mı, gayr-i müştak mı? Tarihi nedir? Bunlara kısaca işaret edelim.

İbtidâ şunu itiraf etmek lâzım gelir ki ilmimiz Maʿbûd-ı hakk'ın zâtını muhît olmadığı gibi ism-i hâssına karşı da öylece kāsırdır. Ve Arabîde "Allah" ism-i celâlinin sûret-i istiʿmâline benzeyen hiçbir kelime yoktur

1 F +"merhum".
2 B -"harfiyen".
3 B: "yalnız dieu var".

ve buna me'haz taʿyîni gayr-i mümkindir. Buna lisan nokta-i nazarından bazı delâletler de tanıyoruz. Evvelâ asr-ı risâlet-i Muhammedî'de bütün Arapların bu ism-i hâssı tanıdığı mâlumdur ve Kur'ân-ı azîmü'ş-şân da bize bunu anlatıyor: وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ [Lokman 31/25; ez-Zümer 39/38][1] Binâenʿaleyh şimdi bizde olduğu gibi o zaman da bu isim[2], lisân-ı Arab'ın tam bir malı olduğu şüphesizdir. Sonra bunun Hazret-i İsmâil zamanından beri cârî olduğu da mâlumdur. Bu itibar ile de arabiyeti şüphesizdir. Hâlbuki Kur'an'da bu ism-i celâlin daha evvel mevcûdiyeti de anlaşılıyor. Binâenʿaleyh Hazret-i İbrâhim'den itibaren İbrânî veya Süryânî gibi diğer bir lisandan intikāli cây-i mülâhaza oluyor ve burada intikāle zâhib olanlar görülüyor. Fakat Âd ve Semûd kıssalarında ve daha mukaddem olan enbiyâ-yı kirâm lisanlarında da yalnız mânasının değil, bizzat bu ism-i hâssın dahi deverânını anlıyoruz ve İbrânî ve Süryânî'nin Arapça'ya ʿale'l-ıtlâk takaddümünü de bilmiyoruz. Bunun için kelimenin Arapça'da daha evvel ʿArab-ı ʿâribe ve ʿArab-ı bâideye kadar çıkan bir tarihi bulunduğu zâhirdir. Binâenʿaleyh "İsrâil", "Cebrâil", "Mîkâil" kelimeleri gibi İbrânî'den menkul "aʿcemî"[3] zannetmek için bir delil yoktur.

Sâniyen, lisân-ı Arab'ın aslında Arabî olmayan ve "aʿcemî"[4] denilen kelimeler hakkında ihtârâtı hâvî birtakım dekāik-i mahsûsa vardır ki bunlarla bir kelimenin [27] mâhiyetini tedkik mümkin olur. Bu noktadan bakılınca "Allah" ism-i celâlinin lisanda nazîrsiz bir tarz-ı istiʿmâli bulunduğunu görürüz[5]. Bir bakışa başındaki "ال", النَّجْمُ العيوق الخ gibi tecrîdi câiz olmayacak vechile lâzım olmuş bir harf-i taʿrîf gibidir. Hemzesi ibtidâ hâlinde meftuh, vaslı hâlinde[6] وَاللهِ / بِاللهِ / اِسْمُ اللهِ / قَالَ اللهُ ilh. gibi telaffuzda veya hem telaffuzda hem yazıda hazf olunur. Diğer bir bakışa da ال harf-i

1 "Celâlim hakkı için, sorsan onlara 'O gökleri ve yeri kim yarattı?'; her hâlde elbet 'Allah' diyecekler…" / "…elbette şüphesiz 'Allah' diyecekler…"
2 B: "ismi".
3 B: "acemî".
4 B: "acemî".
5 B: "görüyoruz".
6 B -"Hemzesi ibtidâ hâlinde meftuh, vaslı hâlinde".

taʿrîf değildir. Çünkü nidâ hâlinde يَا اَللّٰه diye hemze sâbit kalabiliyor ve bir de يَا أَيُّهَا الْكَرِيم gibi fâsıla ilâvesine lüzum görülmüyor. Hâlbuki ال harf-i taʿrîf olsaydı böyle olamayacaktı.

Eğer ال harf-i taʿrîf ise kelime her hâlde menkuldür ve Zât-ı Hakk'a ıtlâkı vazʿ-ı sânî iledir. Fakat bunun evvelemirde lisân-ı Arab'da diğer bir isimden veya sıfattan nakledilmiş olması mümkindir ve asıldır. Harf-i taʿrîf kalkınca da لاه kalır. Fi'l-vâkiʿ Arapça'da لاه ismi vardır ve Basriyyûn'un bir kısm-ı mühimmi bundan nakle kāil olmuştur. لاه ihticab ve irtifâʿ mânasına لاه يلوه fiilinin[1] masdarı olduğu gibi bundan ilâh mânasına da bir isimdir ve bundan لَاهُمْ, لَاهُمَّه denilir. Bir Arap şâiri:

كَحَلْفَةٍ مِنْ أَبِي رَبَاحٍ يَسْمَعُهَا لَاهُم الْكِبَارُ

demiş. Kezâlik Resûl-i Ekrem Efendimiz'in dedesi Abdulmuttalib hazretleri Vakʿa-i Fîl'de Kâbe kapısının halkasına yapışarak:

لَاهُمَّ إِنَّ الْعَبْدَ يَمْنَعُ رَحْلَهُ فَامْنَعْ رِحَالَكَ
لَا يَغْلِبَنَّ صَلِيبُهُمْ وَمِحَالُهُمْ عَدْوًا مِحَالَكَ الخ...

diye münâcâtta bulunmuş idi[2] (*Sûre-i Fîl'e bak*). Şu hâlde لاه isminin başına ال getirilerek اللاه denilmiş ve ism-i hâs yapılmış demektir. Bazıları ise daha ileri giderek Arapça لاه isminin Süryânice olduğu söylenen لاها isminden muʿarreb olduğunu zannetmişlerdir, [28] nitekim Ebû Yezîd-i Belhî لاه demiş, "aʿcemîdir."[3] Çünkü Yehûd ve Nasârâ لاها derler. Arab bu lafzı alıp tasarruf ederek "Allah" demişler. Bunun gibi لَاهُمْ ile alâkadar olarak İbrânî'de ألوهيم vardır. Lâkin târihen Arab'daki لاه mı mukaddem, yoksa Süryânî'deki لاها mı mukaddem, bunu tâyin etmek gayr-i mümkin olduğu gibi iki lisan beyninde böyle bir kelime münâsebeti bulunmak

---

1 B: "لاح يلوح"; F: "لاه يليه"

2 Bu beyti İbn Hişâm ve Taberî şöyle naklederler:

لَاهُمَّ إِنَّ الْعَبْدَ يَمْنَعُ ... رَحْلَهُ فَامْنَعْ حِلَالَكْ
لَا يَغْلِبَنَّ صَلِيبُهُمْ ... وَمِحَالُهُمْ غَدْوًا مِحَالَكْ

3 İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-nebeviyye,* tkh. Mustafa es-Sekkā - İbrahim el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî, Mısır: Matbaʿatü Mustafa el-Bâbî, 1375/1955, I, 51; Ebû Caʿfer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiʿu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân, Mekketü'l-Mükerreme*: Dâru't-Terbiye ve't-Türâs, ts., XXIV, 613, 635.

B: "ʿacemîdir".

behemehâl birinin diğerinden nakline delil olamaz.[1] Eğer tevârüd yoksa her ikisinin daha mukaddem bir ana lisandan intişârına zâhib olmak daha mâkul olur. Ve bunu müeyyid delil de vardır. Çünkü lafza-i celâlin[2] Arab'daki isti'mâlinde hiçbir 'ucme şemmesi yoktur.

Sonra لاه, لاهم velevse a'cemîden[3] menkul olsun. Lâkin الله, ال ile لاه'dan bi't-terkîb me'huz olsaydı hemzesinin nidâda isbâtına lisan müsaade edemezdi. Bunun içindir ki bir hayli ulemâ-i lisân, ez-cümle Kûfiyyûn bunun لاه'dan değil الاه ism-i cinsinin mürâdifi olan الاله'dan menkul olduğuna kāil olmuşlardır. Bu surette اله'ın hemzesi hazf edilmiş ve ال harf-i ta'rîfinin hemzesi ona 'ivaz yapılmış ve lâm-ı ta'rîf de اَلنَّجْم، اَلسَّاق[4] gibi bir cüz'-i lâzımı olmuştur. Binâen'aleyh aslına nazaran başındaki hemze, vasılda hazf ve 'ivaz olduğuna işâreten de nidâda kat' edilmiştir. اله kelimesi de aslında ilâhet, ulûhet, ulûhiyet gibi ibadet mânasıyla veyahut tahayyür mânasıyla veyahut sükûn ve itmi'nân-ı kalb mânasıyla veyahut feza' mânasıyla alâkadar olarak مألوه yani mâbud, yahut akılların hayret ettiği yahut kalblere sükûnet ve itmi'nân veren, yahut ıztıraptan, feza'dan kurtaran demek olur ki "mâbud"da hepsi de var gibidir, الله'ta ise hakikatiyle vardır. Zemahşerî, Kādî Beyzâvî gibi bir hayli muhakkikīn bu tedkīki kabul etmişlerdir. Buna göre لاه kelimesinin de aslı الاه'dır, نَاس، أُنَاس gibi ve fi'l-vâki' cem'inde hep آلِهَة deniyor ki lisân-ı Arab'da masdar ve ism-i tasgīr gibi cemi'ler de kelimenin aslını gösteren delâildendir.[5]

[29] Hâsılı lisanda bu iki tedkīke göre ismullah iştikāk-ı kebîr ile müştak olan bir ism-i Arabî'den menkuldür ve onun mefhûm-ı aslîsini mutazammındır, hem de aslen ve fer'an Arabî'dir. Bu meyanda bazı zanna göre aslen gayr-i Arabî, fakat naklen Arabî-i mahzdır.

Müfessir-i nahvî Ebû Hayyân-ı Endelüsî diyor ki: Ekseriyet 'indinde الله ism-i şerîfi mürteceldir ve gayr-i müştaktır. Yani ilk vaz' ile Ma'bûd-ı

---

1 B: "olmaz".
2 M ve F: "lafza-i celâlenin".
3 B: "'acemîden".
4 F: "الصعق".
5 B: "delâletlerdir".

Hakk'a ism-i ʿalemdir.[1] İmam Fahreddin Râzî dahi "Bizim muhtârımız şudur ki bu lafza-i celâle Allah teâlâ'nın ism-i ʿalemidir ve aslen müştak değildir.[2] İmam Halîl ve Sîbeveyh, ekser-i usûliyyûn ve fukahâ hep buna kāil olmuşlardır" diyor.[3] Fi'l-vâkiʿ nidâda hemzenin isbâtı ve يا ile bilâ-fasl[in] ictimâʿı asliyetine delildir. Binâenʿaleyh ال harf-i taʿrîf değildir. Ancak tes-hîl-i istiʿmâl için ekseriya onun gibi kullanılmıştır ve tenvin getirilmemiş-tir. Gerçi hemzenin hazfi isbâtından ekserdir, gālibdir, fakat يا ile ال harf-i taʿrîfleri ictimâʿ etmediği ve binâenʿaleyh يَا النَّجْمُ ilh. denilmeyip يَا أَيُّهَا النَّجْمُ, يَا هٰذَا الْحَارِثُ, يَا أَيُّهَا النَّاسُ gibi fasl edildiği hâlde يا الله diye katʿ-ı hemze ile iktifâ olunması ve sonra Maʿbûd-ı Hak'tan mâʿadâsında asla istiʿmâl edilmemiş bulunması hasebiyle اَلنَّجْم, اَلنَّاس ve اَلْأُنَاس kabîlinden[4] olmadığını gösterdi-ğinden lafzen ve maʿnen bu hususiyetin tercîhi iktizâ etmiştir.

Hâsılı الله ismi[5] gayr-i müştak ve gayr-i menkul olup bi'l-irticâl vazʿ-ı evvelde bir ism-i ʿalemdir. Ve Zâtullah bütün esmâ ve sıfâta mukaddem olduğu gibi الله ismi de öyledir. O, ulûhiyet vasfından değil; ulûhiyet, maʿbûdiyet vasfı O'ndan me'huzdur. Allah mâbud olduğu için Allah değil, Allah olduğu için mâbuddur. Onun ilâhiyeti, ibadet ve ubûdiyete istihkākı li-zâtihîdir. Beşer puta tapar, ateşe tapar, güneşe tapar, kahra-manlara, cebâbireye veya bazı sevdiği şeylere tapar; taptığı zaman onlar ilâh, mâbud olurlar, bilâhare bunlardan cayar [30] tanımaz olur, o zaman onlar da maʿbûdiyet, ilâhiyet vasf-ı müsteʿârlarını zâyiʿ ederler. Hâlbuki insanlar, Allah'ı mâbud tanısın tanımasın, o zâtında mâbuddur. O'na her şey ibadet ve ubûdiyet[6] borçludur. Hatta münkirler bile bilmeyerek olsun O'na ubûdiyette muztardırlar. İstikrâî mantığa nazaran iddia edilebilir ki ism-i ʿalemler velev kısmen olsun ism-i cinslerden evvel vazʿ olunur. Bilâhare bir veya birkaç vasfın ifade ettiği vech-i temâsül ile ism-i cinsler

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 27:
وَ«اللهُ» علم لَا يُطْلَقُ إِلَّا عَلَى المعبود بحق مرتجل غَيْرِ مُشْتَقٍّ عِنْدَ الْأَكْثَرِينَ.

2 B -"ve aslen müştak değildir".

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 143:
الْمُخْتَارُ عِنْدَنَا أَنَّ هَذَا اللَّفْظَ اسْمُ عَلَمٍ لِلّٰهِ تَعَالَى، وَأَنَّهُ لَيْسَ بِمُشْتَقٍّ الْبَتَّةَ، وَهُوَ قَوْلُ الْخَلِيلِ وَسِيبَوَيْهِ، وَقَوْلُ أَكْثَرِ الْأُصُولِيِّينَ وَالْفُقَهَاءِ.

4 B: "الأناث".

5 F: "ism-i "الله".

6 B, F ve M: "ubûdiyete".

teşekkül eder. Binâenʿaleyh her ism-i ʿalemin bir ism-i cinsten veya vasıftan menkul olduğu davası mesmûʿ olmaz.

Sâlisen denebilir ki bâlâda beyan olunan tarz-ı istʿmâlden الله ism-i şerîfinin lisân-ı Arab'daki hususiyeti ve binâenʿaleyh bir ism-i ʿalem olduğu anlaşılıyor. Fakat böyle olması diğer bir lisandan me'huz olmasına neden mâniʿ olsun? Taʿaddüd-i esmânın câiz olduğu da sebk etmiş idi. Fi'l-vâkiʿ deniliyor ki İbrânî'de[1] ايل Allah demektir. Nitekim Kādî Beyzâvî ve sâir tefsirlerde bile اسرائيل (İsrâil) "safvetullah" veya "abdullah" mânasına tefsir edilmiştir ki hemzenin hazfiyle اسرال (İsrâl) ve يا'ya[2] kalbiyle اسراييل (İsrâyîl) dahi okunur, diğer taraftan Süryânî'de لاها Arabî'de لاه da varmış, binâenʿaleyh Arapça'da[3] bu iki ismin mezciyle ايللاه terkîbinden اللاه ism-i hâssı vazʿ edilmiş olmak vârid-i hâtır olur ki, "Allah, ilâh" meâlini ihtâr ve اله الآلهة mânasını işrâb eder.

Fakat böyle bir münasebet, fiiliyâtın böyle olduğuna delâlet etmez. Böyle olsaydı behemehâl lisan bize bunu işʿâr ederdi. Çünkü evvelemirde kelimenin ʿucme ve ʿalemiyetten veya terkib ve ʿalemiyetten dolayı gayr-i munsarif ve belki mebnî olarak kullanılması iktizâ ederdi.[4] Nitekim Bâlebek, İsrâil, Cebrâil, İbrâhim, İsmâil ve emsâli hep gayr-i munsariftirler. Hâlbuki الله ismi muʿreb ve munsariftir. Sâniyen, hemzenin hazfi hâline münâsib ise de katʿı hâline gayr-i muvâfıktır. Zira Arapça'da ايل hemzenin kesriyle okunageldiği hâlde الله'da meftuhdur. Ve doğrusu [31] ايل, اله mânasınadır. Çünkü إيلي diye muzâf oluyor. Sonra ايل Allah demek ise ve ondan ahz da olunmuş ise ايل لاه diye bir terkib düşünmeye ne hâcet kalırdı. Hâsılı, Allah isminin lisân-ı âhardan[5] ahzı veya iştikākı bu şerâit altında kābil-i taʿyîn değildir. Ve bu ism-i celâl, lisan nokta-i nazarından da müsemmâsı gibi bir ezeliyet nikābı içindedir. Ve bütün bunlardan en basit bir mefhum edinmek için söylenecek söz hayret ve büyüklüktür. Allahu ekber.

1 B: "İbrânî'deki".
2 B: "ve يا kalbiyle".
3 B: "Arapça'daki".
4 B: "eder".
5 B: "lisân-ı Arab'dan".

er-Rahmân

Bu da Allah teâlâ'ya has bir isimdir. Bunun bir mefhûm-ı mahsûsu vardır. Fakat ism-i zât değil, ism-i sıfattır. Hem mevsuflu hem mevsufsuz kullanılır, binâenʿaleyh ism-i mahz ile sıfat-ı mahza beyninde mütedâirdir. Bunun için harf-i cerle taʿdiye etmez, fiil ameli yapmaz, رَحْمٰنٌ بِكَذَا denilmez, fakat izafetle رَحْمٰنُ الدُّنْيَا gibi amel eder, böyle olması bunun sıfat-ı fiil değil, sıfat-ı zât olduğunu gösterir. Ve böyle sıfatlara "sıfât-ı gālibe" nâmı verilir. Esasen mutazammın olduğu maʿnâ-yı vasfiyeti hâiz olan her zâtı tavsif câiz iken o sıfatla mümtaz olan bir zât-ı mahsusta istiʿmâli galebe edip yalnız onun sıfatı olarak kullanılmış demektir. Galebe bir mertebe daha kuvvet bulunca isim olarak dahi istiʿmâl edilir ki "Rahmân" böyledir. Ve bu galebe ya tahkīkī veya takdîrî olur. Eğer sâbıkan umûmî istiʿmâli vâkiʿ iken bilâhare birisi tahassus ile galebe etmiş ise "tahkīkī" ve eğer istiʿmâl-i umûmî bilfiil sebk etmemiş de bir kıyâs-ı lügavînin muktezâsı ise "takdîrî" denilir. "er-Rahmân" ismi dahi galebe-i takdîriye ile sıfât-ı gālibeden bir ism-i hâstır. Çünkü lügaten "rahm" ve "rahmet"ten müştak ve devam ve mübalağa ifade eden bir sıfat-ı müşebbehe sîgasıdır ki pek merhametli, çok rahmet sâhibi maʿnâ-yı vasfîsini mutazammındır. Böyle olunca da bu sıfat her kimde bulunursa ona "er-Rahmân" demek kıyâsen mümkin olmak lâzım gelir. Hâlbuki "er-Rahmân" böyle hiç kullanılmamış, rahmeti nâmütenâhî, ezelî bir [32] münʿim-i hakīkī mânasına tahsis edilmiş olduğundan aslından beri Allah teâlâ'dan başkasına ıtlak edilmemiştir. Ancak Müseylimetü'l-Kezzâb'a bir kere müfrit ve müdâhin bir şâir lâmsız olarak لَا زِلْتَ رَحْمٰنَا[1] tâbirini kullanmış ve maʿamâfîh اَلرَّحْمٰنُ dememiştir. Böyle olduğu hâlde dîn-i İslâm nokta-i nazarından değil, lisan nokta-i nazarından bile bu şâir tahtı'e edilmiştir. Din nokta-i nazarından ise evleviyetle böyledir. Her hâlde "Rahmân" Allah teâlâ'ya mahsus bir ism-i sıfattır. Binâenʿaleyh esasen sıfat olmak itibariyle çok rahmet sâhibi, pek merhametli, çok merhametli, gayet merhametli veya nâmütenâhî rahmet sâhibi diye tefsir edilebilse de hususiyeti ve ismiyeti hasebiyle

1 F: "لا زالت رحمنا".

tercemesi mümkin olmaz. Çünkü ism-i hâs terceme edilmez, bunların tercemesi tebdîli demektir ve lisânımızda böyle bir isim yoktur. Bazılarının bunu "esirgeyici" diye terceme ettiklerini görüyoruz. Hâlbuki esirgemek esasında kıskanmak, diriğ etmek mânasınadır; "benden onu esirgedin" denilir. Sonra kıskanılanın korunması, saklanması tabîî olduğundan esirgemek, lâzımı olan[1] korumak mânasına da kullanılır. "Beni esirgemiyorsun" deriz ki "Beni korumuyorsun" demektir. Fakat "bana merhamet etmiyorsun" gibi, "bana esirgemiyorsun" denilmez. Binâenʿaleyh "esirgeyici" esasında "kıskanç" demek olacağından "Rahmân"ın takdîren tefsîri dahi olmamış olur. Elemlenmek, acı duymak demek olan "acımak"tan "acıyıcı" da tatsız ve şâibelidir, kuru bir acımak merhamet değildir. Merhamet acıyı, âfâtı defʿe ve onun yerine sürûr ve hayrı ikāmeye müteveccih olan bir iyilik duygusudur ki lisânımızda tamamen mâruf bir kelimedir. Biz "merhametli" sıfatından anladığımız tatlı mânayı öbürlerinden tamamıyla duymayız[2] ve hele pek merhametli yerinde "acıyıcı, esirgeyici" demeyiz. Bunun için eskilerimiz bu makamda "yarlığamak" fiilinden "yarlığayıcı" sıfatını kullanırlardı "Rabbim rahmetiyle yarlığasın", "Rahmetinle yarlığa yâ Rabbî!", "Rahmetinle yarlığa kıl yâ Ganî!" gibi ki [33] tahfif ile "yarlamak" ve "yarlayıcı" denildiği de vâkiʿdir ve esasında "yâr muâmelesi yapmak" demektir ki merhametin neticesidir. Lâkin yarlığayıcı da isim değil, sıfattır. Hâsılı Rahmân "pek merhametli" diye nâkıs bir surette tefsir olunabilirse de terceme olunamaz. Zira pek merhametli ne sıfat-ı gālibedendir, ne ism-i hâstır, "Rahîm" demek de olabilir. Sonra Allah teâlâ'nın rahmeti, merhameti, bir hiss-i kalbî, bir temâyül-i nefsânî mânasına bir iyilik duygusu değildir. Fâtiha'da îzah olunacağı üzere irâde-i hayr veya inʿâm-ı nâmütenâhî mânasınadır. Lisânımızda da rahmet bu mâna ile müteʿâreftir,[3] lâkin bu münasebetle "Rahmân" ismini "Vehhâb" ismi ile karıştırmak da câiz olmaz. Vehhâb, Rahmân

---

1 B -"lâzımı olan".
2 M: "doymayız".
3 B: "müterâfıktır".

gibi[1] hâs değildir. Binâenʿaleyh Rahmân, Vehhâb veya Afüvv mânalarını ifade eden "bağışlayıcı" sıfatıyla da terceme olunamaz. Bu ismi belleriz ve tercemesiyle değil tefsîriyle rahmet mefhûmundan anlamaya çalışırız.

er-Rahîm

الرَّح۪يم dahi sıfat-ı müşebbehe veya mübalağa ile ism-i fâil olarak ikinci bir sıfattır, iki sıfatın farkı daha bâriz olmak için burada ikincisi daha muvâfıktır ki "çok merhamet edici" demek olur. Bu dahi Cenâb-ı Allah'ın sıfatlarından biridir. Fakat sıfat-ı mahzadır, mevsufsuz kullanılmaz ve binâenʿaleyh "Rahmân" gibi sıfat-ı gālibe ve ism-i hâs olmayıp Allah'tan başkasında da kullanılabilir ve fiil ameli yapar, harf-i taʿrîfi de ʿahd içindir. Şu hâlde اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ terkîb-i vasfîleri evvelâ bir ism-i mahz, sâniyen hem isim hem sıfat, sâlisen mahz-ı sıfat olan üç kelimeden müteşekkil olarak husustan umuma doğru inbisat etmiştir ve bu iki sıfat "Allah" ism-i zâtını kalbimizde mefhumlamıştır. Bunlar dîdâr-ı ilâhînin ilk tecellî-i cemâlidir.

Görüyoruz ki "Rahmân, Rahîm" ikisi de "rahmet" masdarından mübalağa ifade eden birer sıfat olmakla beraber aralarında ehemmiyetli farklar vardır. Bu farkları göstermek için müfessirîn hayli îzâhâtta bulunmuşlardır ki biz, şu kadarıyla iktifâ edeceğiz:

[34] "Rahmâniyet" ezele, "rahîmiyet" lâyezâle nâzırdır. Binâenʿaleyh mahlûkât, merhamet-i Rahmâniyeden ibtidâen, taʿalluk-ı izâfetle ve merhamet-i Rahîmiyeden intihâen taʿalluk-ı fiʿlî ile mütenaʿʿim ve müstefid olur. Bu noktaya işaret için "dünyanın rahmânı, âhiretin rahîmi" denilmiştir. Cenâb-ı Allah dünyanın da, âhiretin de hem rahmânı hem rahîmidir. Ve bu tâbir dahi seleften menkuldür. Fakat her ikisinde evveliyet haysiyetiyle Rahmân, âhiriyet[2] haysiyetiyle Rahîm olduğuna işaret için "Rahmân-ı dünyâ ve Rahîm-i âhiret" denilmiştir ki "hem mü'minlerin, hem kâfirlerin Rahmân'ı ve fakat yalnız mü'minlerin Rahîm'i" denilmesi de bu kabîldendir. وَكَانَ بِالْمُؤْمِن۪ينَ رَح۪يماً [el-Ahzâb 33/43][3] Biraz îzah edelim.

---

1 B: "Rahmân, Vehhâb gibi".
2 B: "âhiret".
3 "…ve mü'minlere rahîm bulunuyor."

"Rahmân", Allah teâlâ'nın bir ism-i hâssı olmak itibariyle mânası ezel ve lâyezâli muhîttir. Binâenʿaleyh bu cins rahmet ve inʿâmın kullardan sudûru tasavvur olunamaz. "Rahîm" ise O'na muhtas olmadığından ezeliyeti müstelzim değildir. Ve binâenʿaleyh bu cins merhametin ve inʿâmın kullardan sudûru mutasavverdir. Demek ki[1] rahmet-i Rahmân bir şart ile meşrut değil iken rahmet-i Rahîm bir şart ile meşruttur.

Rahmâniyetin Allah'a ihtisâsı ve mâʿadâya taʿalluk-ı fiʿlî ifade etmeyip ancak bi'l-izâfe âmil olması ekvânda bilâ-şart-ı şey' bir umum ifade eder. Cenâb-ı Hak Rahmân olduğu için rahmet-i ezeliyesi umûmîdir. Her şeyin ilk halk ve îcâdında almış olduğu bütün mevâhib-i fıtriye rahmâniyetin izâfeti eseridir. Bu itibar ile eser-i rahmetten hâlî hiçbir mevcud tasavvur edilemez. Lâkin hilkat-i ûlâ sırf vehbî ve cebrîdir, yani hiç kimsenin kesb u ihtiyârıyla değil, yalnız izâfet-i rahmâniye ile husûle gelir. Taşın taş, ağacın ağaç, insanın insan olması böyle bir rahmet-i cebriyenin eseridir. Bu nokta-i nazardan âlemde her şey Cenâb-ı Hakk'ın rahmet-i rahmâniyesine müstağraktır. Binâenʿaleyh rahmâniyet, emn-i ʿâm, ümîd-i küldür. Âsumânından zemînine, ecrâmından zerrâtına, ervâhından ecsâmına, [35] canlısından cansızına, taşından ağacına, nebâtâtından hayvânâtına, hayvânâtından insanlarına, çalışanından çalışmayanına, mutîʿinden âsîsine, mü'mininden kâfirine, muvahhidinden müşrikine, melâikesinden şeytanına varıncaya kadar âlemlerin hepsi rahmet-i Rahmân'a müstağraktır ve bu haysiyetle mehâfetten âzâdedir. Lâkin bu kadarla kalsa idi, ilim ile cehlin, hayât ile mevtin, saʿy ile atâletin, itaat ile isyanın, iman ile küfrün, küfrân ile şükrânın, hak ile nâhakkın, adl ile zulmün hiç farkı kalmamış olurdu ve böyle olsa idi âlemde şuûn-ı irâdeden hiçbir eser bulunmazdı. İlm u irâde ile, kesb u saʿy ile terakki imkânı münselib olurdu ve o zaman hep tabîî olurduk, tabiʿiyyûndan, cebriyyûndan olurduk.[2] Hem kendimizi ve hem Allah teâlâ'yı fiilde mecbur görür, tabîʿat-ı rahmetin îcâbına mahkum tanırdık. Çünkü ne O'nun ne bizim irade

1 M ve F -"ki".
2 B -"tabiʿiyyûndan, cebriyyûndan olurduk".

ve ihtiyârımızdan bir eser bulamazdık; duyduğumuza gidemez, bildiğimizi işleyemez, arzularımızın yanına varamazdık. Bütün harekâtımızda[1] bir taş veya bir topaç gibi yuvarlanır durur veya bir ot gibi biter yiter giderdik. Ahlata armut, idrise kiraz, limona portakal, Amerikan çubuğuna çavuş[2] üzümü aşılayamazdık. Tarlamıza ekin ekemez, ekmeğimizi pişiremez, erzâkımızı elbisemizi ve sâir ihtiyâcâtımızı sanatlar ve sınâʿatler vâsıtasıyla elde edemezdik. Semâlara çıkmaya özenemez, cennetlere gitmeye çare bulamazdık. Hayvan gelir hayvan giderdik. Bu şerâit altında ise rahmâniyyet-i ilâhiye bir kemâl-i mutlak olmazdı. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Allah'ın kendi irade ve ihtiyârını göstermesi ve onun eseri olarak sâhib-i irâde mahlûkāt halk etmesi ve onları hüsn-i irade ve ihtiyarlarına göre terakki ettirerek rahmetinden mütenaʿʿim ve müstefid ve bilakis sû'-i irade ve kesblerine göre mahrûmiyetle, elem ve ʿikāb ile muʿâteb[3] tutması, yani o irâdât mecmûʿunun kendi iradesiyle âhenklerini temin eylemesi ve onlara da rahmetinden bir hisse vermesi muktezâ-yı hikmet olurdu. İşte bir [36] hikmet-i tabîʿiye değil, bir hikmet-i ilâhiye olan bu hakīkat-i kemâliyeden dolayı Cenâb-ı Allah, rahmâniyetinden mâʿadâ bir de rahîmiyet[4] ile ittisâf etmiş ve rahmet-i rahmâniyesi kendisine hâs iken rahmet-i rahîmiyesinden ehl-i irâdeye de bir hisse ayırmıştır. Ana kuşlar eser-i rahmâniyet olan sevk-i fıtrî ile yavrularının başında kanat çırpar, ahlâklı insanlar da eser-i rahîmiyetle vücûh-ı hayr üzerinde rahm u şefkatle müsâbaka ederler. Nebâtâtın, hayvânâtın teşrîhi ve menâfiʿ-i aʿzâsı ilimlerinde[5] nice dekāikiyle[6] rahmâniyyet-i Hakk'ı görür, okuruz. İlm-i ahlâkta, hayât-ı beşerin kemâlât sahîfelerinde, enbiyânın, evliyânın menâkıbında, eʿâzımın terâciminde de irâdî ve kesbî olan âsâr-ı rahîmiyeti okuruz. İbtidâ çalışana çalışmayana bakmadan vücûda sevk ve o suretle idare etmek bir rahmet-i rahmâniyedir. Bilâhare çalışanlara çalıştıkları

1 B: "hareketimizde".
2 B -"çavuş".
3 B: "muhâtab".
4 B: "rahîmiyeti".
5 B: "ilimlerinden".
6 B: "dekāikle".

gayeleri de ayrıca bahş etmek bir rahmet-i rahîmiyedir. Demek ki rahmet-i rahmâniye olmasaydı biz vücûda gelemez, fıtraten mâlik olduğumuz sermayeden, mevâhib-i zarûriyeden celâil-i niʿamdan mahrum kalırdık. Rahmet-i rahîmiye olmasaydı fıtrî sermayelerimizi iʿmâl edemez ve hilkat-i ibtidâiyeden bir hatve ileri gidemezdik, dekāik-i niʿama eremezdik. Rahmâniyet ye's-i mutlaka, umûmî bedbinliğe imkân bırakmayan bir ümîd-i mutlak, bir ʿinâyet-i ezeliyedir. Rahîmiyet ise ye's-i hâssın cevâbı ve husûsî âmâl[1] ve makāsıdımızın, saʿy u faʿâliyetimizin damânı ve mes'ûliyetimizin mükâfâtı olan bir sâika-i şevktir. Demek ki rahmâniyetin karşısında dünya ve âhiret, mü'min ve kâfir müsâvî iken rahîmiyetin karşısında bunlar bir fark-ı bâriz ile ayrılıyor. فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ [eş-Şûrâ 42/7][2] oluyor.

İşte "dünya ve âhiretin Rahmân'ı ve âhiretin Rahîm'i" yahut "mü'min ve kâfirin Rahmân'ı, mü'minin Rahîm'i" denilmesinin vechi budur. Şeyh Abduh merhûmun lügatta bunlara işaret yoktur zannıyla eslâfın bu tâbirlerle gösterdikleri farkları ihmâl etmesi doğru değildir.[3] Zira [37] "Rahmân" lügaten dahi Allah'a hâs olan sıfât-ı[4] gālibedendir ve taʿalluk-i fiʿlîsi yoktur. Ezeliyeti müşʿir ve mebde'e nâzırdır. "Rahîm"de ise bu hususiyet yoktur ve taʿalluk-ı fiʿlîsi[5] vardır. Demek ki lâyezâlde cârîdir. Rahmet-i Rahmân, ibtidâen irâde-i hayra râciʿ bir sıfat-ı zâtiye, rahmet-i Rahîm de intihâen fiʿl-i hayra râciʿ bir sıfat-ı fiʿliye telakkī edilmek ahsen-i vücûhtur. Şu hâlde "Rahmân" ile "Rahîm" başka başka birer maʿnâ-yı rahmeti hâiz olarak birbirlerinden birer cihet ile temayüz etmiş oluyorlar. Demek "Rahmân", "Rahîm" sıfatları sade bir tekid için tekrar edilmiş değildirler

---

1 B: "aʿmâl".

2 "…bir fırka cennette, bir fırka saîrde."

3 Muhammed Abduh - Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*, Kâhire, 1990, I, 39:

وَالْجُمْهُورُ عَلَى أَنَّ مَعْنَى «الرَّحْمٰنِ» الْمُنْعِمُ بِجَلَائِلِ النِّعَمِ، وَمَعْنَى «الرَّحِيمِ» الْمُنْعِمُ بِدَقَائِقِهَا، وَبَعْضُهُمْ يَقُولُ: إِنَّ الرَّحْمٰنَ هُوَ الْمُنْعِمُ بِنِعَمٍ عَامَّةٍ تَشْمَلُ الْكَافِرِينَ مَعَ غَيْرِهِمْ، وَالرَّحِيمَ هُوَ الْمُنْعِمُ بِالنِّعَمِ الْخَاصَّةِ بِالْمُؤْمِنِينَ. وَكُلُّ هٰذَا تَحَكُّمٌ فِي اللُّغَةِ مَبْنِيٌّ عَلَى أَنَّ زِيَادَةَ الْمَبْنَى تَدُلُّ عَلَى زِيَادَةِ الْمَعْنَى.

4 F: "sıfat-ı".

5 M ve F: "taʿalluk-ı fiʿlî".

ve her birinin kendine mahsus[1] bir maʿnâ-yı teʾsîsi[2] ve bir vech-i mübâlağası vardır. Bir cihetten rahmet-i Rahmân eblağdır, çünkü her mahlûka muzâf olur. Diğer cihetten rahmet-i Rahîm eblağdır. Çünkü öbüründen ziyade fiilî bir feyzi hâvî ve niyâbeten kullarında da cârîdir. Bazı tefsirlerde de buna işâreten "rahmet-i Rahmân celâil-i niʿam, rahmet-i Rahîm ise dekāik-i niʿam ile alâkadardır" derler. "Rahmân"ın mevsûfu hâs, müteʿallakı âmdır. "Rahîm"in mevsûfu âm, müteʿallakı hâstır. Ve işte Allah teâlâ böyle muzâʿaf bir sıfat-ı rahmetle muttasıftır ve bunlar nevʿ-i beşerden bedbinlik hissini silmeye ve onun yerine nâmütenâhî bir nikbinlik hissi ikāme etmeye kâfîdir. Sûret-i umûmiyede matlub olan iman ve îkānın rûhu da budur. Rahmân-ı Rahîm'i münkir olan kâfir istediği kadar bedbin olsun, fakat mü'minin bedbinliğine hiçbir sebep yoktur وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ [el-Kasas 28/83][3]. Ve besmeleden alınacak ilk feyz-i ilâhî bu neş'edir.

Besmele'nin Terkîbi

Besmele zâhirde bir nisbet-i izâfiye ile iki nisbet-i vasfiyye ve başında bir nisbet-i taʿalluktan mürekkeb, müstakil bir mürekkeb-i tâm, hakikatte ise bu taʿallukun ifade ettiği mahzuf ve mukadder bir nisbet-i tâmme ile gayet veciz ve beliğ bir kelâm-ı tâmdır. اِسْمِ اللهِ bir terkîb-i izâfî اَللّٰهُ الرَّحْمٰنُ bir terkîb-i vasfî اَللّٰهُ الرَّحِيمُ diğer bir terkîb-i vasfîdir. İsmin Allah'a izafeti lâmiye veya [38] beyâniye olabilir ki evvelkinde "Allah'ın ismi", ikincide "Allah ismi" demek olur. Evvelkinde vasıflar "Rahmân ve Rahîm sıfatlarıyla muttasıf bulunan Cenâb-ı Allah'ın ismiyle" gibi izâfetten evvel veya "Cenâb-ı Allah'ın ismiyle ki hem Rahmân ve hem Rahîm sıfatlarıyla muttasıftır" gibi izâfetten sonra da mülâhaza olunabilir. Lâkin ikincide "Allah" ismi izâfetten evvel sıfatlarıyla birlikte mülâhaza ve mecmûʿu bir isim gibi hikâye olunduktan sonra isim kelimesini beyan için ona muzâf[un] ileyh kılınmış olur ve bu hikâye takdîrinde sıfatlar yalnız lafız üzerine cereyan etmiş olmaz. Ancak iʿrâb-ı hikâyeden sarf-ı nazar edilmek ve ism-i zâtın ehemmiyeti tansîs

1 B: "göre".
2 F: "te'sîs".
3 "…ve o âkıbet korunan müttakîlerindir."

olunmak için bir izâfet iʿrâbı[1] üç kelimeye tevzîʿ edilmiş bulunur ki buna "iʿrâb-ı zarûrî" nâmı verilir. İzâfet-i lâmiyede mebde' ittihaz olunan isim bi-hasebi'l-maʿnâ mutlak kalır. İzâfet-i beyâniyede ise "Rahmân-ı Rahîm" sıfatlarını müstetbiʿ olan "Allah" ismiyle beyan edilmiş olur. Müfessirînin çoğu evvelkini tercih ediyorlar. Çünkü onda hem iʿrâb zâhir ve hem esmâ ve sıfâtın mânası bizzat maksud olur. İsmin ıtlâk-ı maʿnevîsi de bi'l-işâre ism-i hâs ile tekayyüd eder. Bazıları ise Lebîd'in إِلَى الْحَوْلِ ثُمَّ اسْمُ[2] السَّلَامِ عَلَيْكُمَا mısrâʿındaki اِسْمُ السَّلَامِ gibi beyâniyeyi tercih etmişlerdir. Nitekim *Mevlid* sâhibi "Allah adı" derken bunu nazar-ı iʿtibâra almıştır. Bundan anlaşılır ki besmelede اِسم الله terkîb-i izâfîsi söyleyenin kasdına göre "Allah'ın ismi" veya "Allah ismi" mânalarından her birine kābil-i intibak olduğu hâlde bunlardan biriyle terceme edildiği zaman bu cemʿiyyeti kalmaz. Allah ism-i hâssı ve "Rahmân" sıfat-ı hâssasının da tercemeleri -tebdil ve tağyir demek olacağından- mümkin olmadığını göstermiş idik.

İşte iki nisbet-i vasfiyye ile bir nisbet-i izâfiyeden müteşekkil olan اِسْم اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ terkîbi evvelindeki ب edatıyla gayr-i sarih bir mefʿûlün bih veya bir hâl teşkil edip muzmer bir cümle-i fiʿliyyenin fâiline taʿalluk ederek tam ve mufassal bir kelâmın îcâz-ı belîği olmuştur. Burada mahzuf [39] olan fiil besmele diyen kimsenin teşebbüs edeceği, "okurum", "yazarım", "yerim", "içerim", "kalkarım", "otururum", "başlarım" ilh. gibi bir fiildir. Herhangi bir kimse başlamak üzere olduğu murâdını kalbinde gizleyerek besmeleyi çeker ve ismullâhı işinin evveline fâsılasız yapıştırabilir. İşte bu fâide-i âmmeyi temin için cümlenin erkânı olan fiil ve fâil hazf edilmişlerdir. Bu hazfe karîne بِ'dir. Makam ve hâl-i mütekellim de taʿyîn-i mahzûfa karînedir. Böyle hazfler kelâm-ı Arab'da çok olduğu gibi lisânımızda da vardır. Meselâ misafiri teşyîʿ ederken "devletle, selâmetle", "devlet ü selâmetle", "şeref u ikbâl ile" yahut "bi'l-ʿizzi ve'l-ikbâl" deriz ki "gidiniz" fiilini kalbimizde gizleyerek bir kelimeden bile tam ve beliğ bir cümle yaparız ve muhatabımız da anlar. Bunların

---

1 B -"bir izafet iʿrâbı".
2 B: "سم".

diğer fiillerle de emsâli çoktur. "Falan nâmına", "filan şerefine" ki "yapıyorum", "yiyorum", kezâlik "sıhhat u âfiyetle yiyiniz" demektir ilh. İşte besmele de bunlara benzer. Fakat burada mahzuf olan fiil, besmelenin nihâyetinde takdir edilmelidir. Yani ب müteʿallakı olan fiile takaddüm etmiştir. Gerçi lisân-ı Arab'da Türkçe hilâfına olarak tetimme-i kelâmın hakkı te'hirdir. اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][1] gibi. Lâkin böyle hakkı muahhar olan tetimmenin takdîmi bir ihtimam ve ihtisas ifade eder. Fi'l-vâkiʿ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ'de emr-i aslî kıraate[2] müteveccih olduğu için ehem olan kıraat iken بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ'de ehem olan husus, İsmullâh'ın kıraat ve sâire gibi teşebbüs olunacak fiile takdîmidir. Ve işte bu takdim, ihtisas ve kasr içindir. Zira mâlum olduğu üzere her millet en mühim işine büyük tanıdığı bir isim ile başlar. Arap müşrikleri de sözlerine veya işlerine بِاسْمِ اللَّاتِ بِاسْمِ الْعُزَّى gibi putlarından birinin ismiyle başlarlardı. Muʿâmelât-ı beşeriyede, bilhassa küşâd resimlerinde ve icrâât-ı mahsûsada "fülan nâmına, falan şerefine" gibi bunun türlü türlü misâllerini görürüz. İşte besmelede fiilin te'hîriyle İsmullâh'ın takdimi bütün bunları red ile mebde'i yalnız İsmullâh'a kasretmek içindir ki "ne kendim ne de[3] başkası, hatıra [40] gelebilen hiçbir nâm ile değil ancak Allah teâlâ'nın nâmıyla şu işime başlarım, başlıyorum" demektir. Binâenʿaleyh besmele bu suretle bir de tevhid mânasını tazammun etmiştir. Lisânımız nokta-i nazarından ise cümlenin müteʿallakātı hakk-ı takaddümü hâiz ve fiil tabîʿaten müteahhir olduğundan kasrın sûret-i ifâdesi değişir ve "başlarım Allah'ın ismiyle" demek iktizâ eder. Bunda ise fiʿl-i kavlînin, fiʿl-i hakīkīye mukāreneti temin edilmemiş olur. O hâlde "Allah'ın ismiyledir ki başlarım, okurum, kalkarım, giderim" gibi bir takdir yapılabilirse bu tevhid anlaşılır. Lâkin[4] mahzûfun "dir ki başlarım" suretinde olduğuna lisânımızca karîne bulmak müşkildir. Zikir hâlinde de bütün fevâid-i îcâz kaldırılmış ve âdî bir söz söylenmiş olur.

---

1 "Oku ismiyle O Rabbinin…"
2 M ve F: "emir asl-ı kıraate".
3 F: "ve ne".
4 B: "Fakat".

Bu îzâhâttan sonra da besmelenin lisânımıza göre mümkin farzedilebilecek tercemesi şu suretlerden biri olmak lâzım gelir:

1. Çok merhamet edici bir Rahmân olan Allah'ın ismiyle (lâmiye)
2. Rahmân, Rahîm olan Allah'ın ismiyle (lâmiye)
3. Rahmân-ı Rahîm olan Allah ismiyle, yahut adıyla (beyâniye)
4. Rahmân Rahîm olan Allah nâmına (beyâniye)

Lâkin evvelemirde bu dört suretten her birindeki "olan" râbıta-i vasfiyyesi bir sû'-i îhâmı mutazammın oluyor. Çünkü "olmak" fiili lisânımızda hem keynûnet ve hem sayrûret mânalarında müşterek bulunduğundan, evvel değil imiş de sonradan Rahmân-ı Rahîm olmuş gibi bir maʿnâ-yı hudûsu îhâmdan hâlî değildir. "Olan" yerine "bulunan" rabıtası da iyi olmuyor. Binâenʿaleyh bu rabıtanın hazfiyle:

5. Rahmân, Rahîm, Allah'ın ismiyle

yahut:

6. Rahmân, Rahîm Allah ismiyle

demek daha doğru olacaktır. Bunda da Allah ism-i zâtının ehem olan takdîmine riayet edilmemiş ve bi'n-netîce fiil [41] ile rahmet arası açılmış olur. Binâenʿaleyh Allah ismini sıfatlarıyla beraber bir isim hâlinde hikâye ederek:

7. Allâh-ı Rahmân-i Rahîm ismiyle

yahut

8. Allâh-ı Rahmân-i Rahîm'in ismiyle

denilirse doğrudan doğru Allah ismi mebde' yapılmış olacak ve maʿamâfîh vasl-ı rahmet yine temin edilemeyecektir.[1] Bunu "Allah, Rahmân, Rahîm ismiyle" suretinde söylemek lisânımızca hepsinden selis olacak ise de bunda da bir teslis îhâmı hatıra gelebiliyor. Gerçi "ismiyle" denilip, "isimleriyle" denilmemesi bu îhâmı defʿe kâfi ve aynı zamanda esmâ ve

---

1 B: "edilmeyecektir".

sıfatın taʿaddüdü tevhîd-i zâta gayr-i mâniʿ ise de böyle taʿdâd suretinde üç ismin birer ism-i zât gibi mülâhazası tebâdür edeceğinden bunları kesre-i vasfiyye ile rabt ederek bir kelime gibi okumak sâlim olacaktır. Fakat bunda da tetâbuʿ-i terâkîb kuşkusundan kurtulamayacağız.

O hâlde ne müfredâtını ve ne terkiblerini tamamen terceme mümkin olmayan ve hele vücûh-ı belâgati, âheng-i beyânı hiçbir suretle kābil-i nakl olmayan, dudaktan başlayıp bütün batnı[1] devr ile yine dudakta nihâyet bulan hurûfunun nizâm-ı halâveti bile başlı başına bir bedîʿa olan ve bununla beraber her Müslümanın ve her Türkün pekâlâ bildiği ve az çok anladığı bir vecize bulunan besmeleyi bir "ile" veya "adıyla" tâbiri nâmına terceme etmeye kalkışmayıp her hâlde aslıyla söylemek ve bu gibi îzâhlar ve tefsirlerle de mefhûmunu tasavvur ve mütâlaaya çalışmak bir emr-i zarûrîdir. Binâenʿaleyh bir miftâh-ı kül ve bir âyet-i tevhîd olan بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ nazm-ı mecîdini, muvahhidi müşrik yapacak olan بِسْمِ اِلٰهٍ وَهَّابٍ بَخِيلٍ mânasını andıran "esirgeciyi bağışlayıcı tanrı adıyla" gibi münker tercemelerle tahrîfe özenmekten ihtiraz etmeye mecburuz.[2]

[42] Besmele'nin Menât-ı Tefsîri

Anladık ki besmelenin terkîb-i kelâmîsinde en ziyade âmil olan nokta baştaki بـ harfidir. Bu sayededir ki biz İsmullah ile visâl peydâ ediyoruz. Bütün vücûdun ve terakkiyât-ı vücûdun mebde'-i evveli ve matlûb-ı mutlakı olan "Allâh-ı Rahmân-ı Rahîm'in ismini" kalbimizde niyet ettiğimiz ve henüz vücûdunu görmediğimiz irâdî fiilimize rabt ederek lafzı veciz, mânası cihanşümul bir kelâm-ı[3] belîğ söyleyebilmemize vesile olan ancak[4] bu "bâ"dır. Bizim işimizde ne kadar fâʿil-i muhtâr olursak olalım efʿâlimizin illet-i tâmmesi olmadığımız muhakkaktır. Çünkü bizim iradelerimiz, vücûd silsilesinin katʿî bir hadd-i evveli değil, onun cereyânı

---

1 F ve B: "bâtını".

2 Doğrusu besmelenin tercemesinde gösterdiğimiz şu imkânsızlık Kur'an âyetlerinin hemen hemen hepsinde de cârîdir. Onun için tercemelerin tam bir terceme olmasına imkân yoktur. [Müellifin notu] (bu dipnot F nüshasında yoktur).

3 B: "kelime-i".

4 B -"ancak".

içinde bir lahza-i tehavvüldür. Ve bunun için biz bütün iradelerimizin bilâ-ârıza ve bilâ-müzâhim fiile çıkmadığını görüyoruz. Demek muvaffakiyetlerimiz, illet-i ûlâ ile iradelerimiz arasındaki nisbetin feyzine tâbiʿdir ki bu feyz ibtidâen Rahmânî, intihâen Rahîmîdir. Biz gerek bilelim ve gerek bilmeyelim kâinatta bu nisbet, bu izâfet, bu taʿalluk, bu ittisal bir kānûn-ı küldür. Ve vücûd-ı eşyâ bu kanunun inkişâfıdır. İşte besmele "bâ"sıyla bizde bu kanunu şuûrîleştiren[1] bir ʿâmil-i lafzîdir. Ve bu lemha-i şuʿûr ondan maksûd-ı aksâ olan bu nokta-i vücûddur. Ve bu cihetle "besmelenin mihver-i tefsîri 'bâ'dır ve buna binâen besmelenin[2] mânası 'bâ'dadır, 'bâ'nın sırrı, noktasındadır" denilir. Bu hikmete ve bu kanuna işaret içindir ki Türk şairlerinin medâr-ı iftihârı olan Hâkânî merhum *Hilye*'sinde:

> *Olmasa besmele resmi memdûd*
> *Cins-i eşyâda olur muydu vücûd*

demiştir.

Eʿâzım-ı müfessirîn diyorlar ki: "Bâ"nın buradaki maʿnâ-yı ilsâkı ya mülâbeset ve musâhabet veya istiʿânedir. Yani şuurumuzda hâsıl olacak olan nisbet "Allah, Rahmân-ı Rahîm" ismine bir mülâbeset ve maʿiyyet hissi veyahut "Allah" isminin veya "Rahmân, Rahîm" sıfatlarının müsemma ve [43] medlullerine nazaran rahmet-i ilâhiyeden istimdad ve istiʿâne hissidir ki evvelkinde nazm-ı besmele hâl, diğerinde mefʿûl^{ün} bih gayr-i sarih olur.

Şeyh Abduh merhum Fâtiha tefsîrinde zikre şâyan bir mâna daha kaydetmiştir. Diyor ki: "Cemîʿ-i akvâmda ezcümle Arab'da mâruf olduğu üzere birisi bir emîr veya büyük bir[3] zât hesabına ve kendinden sarf-ı nazarla yalnız onun için bir iş yapmak istediği zaman 'falanın nâmına' der ve o zâtın ismini söyler ki 'o ve onun emri olmasa idi ben bu işi yapmazdım ve yapamazdım' demek olur. Bunun en bâriz misâlini mehâkim-i

---

1 B: "şuurlaştıran".
2 B -"mihver-i tefsîri "bâ"dır ve buna binâen besmelenin".
3 B -"bir".

nizâmiyede görürüz. Hâkimler gerek hükm-i şifâhîlerinin ve gerek iʿlâmlarının başında ‘falan hükümdar nâmına’ veya ‘filan reis nâmına’ unvanını zikrederler. İşte bunlar gibi bir Müslüman da ‘بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ şu işe başlıyorum’ derken ‘ben bu işi kendim için değil, Allah nâmına, O’nun emriyle ve ancak O’nun için yapıyorum’ demiş olur” ilh.[1]

Bu tevile göre besmelenin meâli “Allâh-ı Rahmân-ı Rahîm nâmına” demek oluyor ki bu da “bâ”da mülâbese mânasına râciʿdir. Fakat bunun hâsılı bir niyâbet itirafıdır. Bir işe başlarken “falan nâmına” demek “ben bunu ona izâfeten, ona hilâfeten, onu temsîlen, onun bir âleti olarak yapıyorum. Bu iş hakikatte benim veya başkasının değil ancak onundur” demek olur. Bu da vahdet-i vücûd mülâhazasına râciʿ bir fenâ fillâh hâlidir ki ancak risalet, velâyet, hâkimiyet, tasarruf gibi makāmât-ı mahsûsada cârî olur. Ve binâenʿaleyh yalnız sûre başlarında bulunması haysiyetiyle besmelenin bir mânası olarak gösterilebilirse de şerʿin umûmî olan ve ferdin hisse-i şahsiyetini imhâya değil ihyâya masruf[2] bulunan intifâʿ ve istifade makamlarına tatbik olunamaz. Meselâ yemeğe başlarken besmele çekmek bir emr-i mesnûndur. Hâlbuki “Allah nâmına yemek yiyorum” demek pek hoş değildir. Bunda sade “Allah’ın ihsan ettiği yemeği yiyorum” mânası [44] anlaşılabilseydi doğru ve meşrû olurdu. Fakat yedirmekte değil yemekte Allah’a niyâbet mânasız ve hilâf-ı edeb bir söz olur.

---

1 Abduh - Rızâ, *Menâr,* I, 36:
مِثْلُ هٰذَا التَّعْبِيرِ مَأْلُوفٌ عِنْدَ جَمِيعِ الْأُمَمِ، وَمِنْهُمُ الْعَرَبُ، وَهُوَ أَنَّ الْوَاحِدَ مِنْهُمْ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَفْعَلَ أَمْرًا مَا لِأَجْلِ أَمِيرٍ أَوْ عَظِيمٍ بِحَيْثُ يَكُونُ مُتَجَرِّدًا مِنْ نِسْبَتِهِ إِلَيْهِ وَمُنْسَلِخًا عَنْهُ، يَقُولُ: أَعْمَلُهُ بِاسْمِ فُلَانٍ، وَيَذْكُرُ اسْمَ ذٰلِكَ الْأَمِيرِ أَوِ السُّلْطَانِ؛ لِأَنَّ اسْمَ الشَّيْءِ دَلِيلٌ وَعُنْوَانٌ عَلَيْهِ، فَإِذَا كُنْتُ أَعْمَلُ عَمَلًا لَا يَكُونُ لَهُ وُجُودٌ وَلَا أَثَرٌ، لَوْلَا السُّلْطَانُ الَّذِي بِهِ أَمَرَ، أَقُولُ إِنَّ عَمَلِي هَذَا بَاسِمِ السُّلْطَانِ أَيْ إِنَّهُ مُعَنْوَنٌ بِاسْمِهِ وَلَوْلَاهُ لَمَا عَمِلْتُهُ. فَمَعْنَى أَبْتَدِئُ عَمَلِي (بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) أَنَّنِي أَعْمَلُهُ بِأَمْرِهِ وَلَهُ لَا لِي، وَلَا أَعْمَلُهُ بِاسْمِي مُسْتَقِلًّا بِهِ عَلَى أَنَّنِي فُلَانٌ. فَكَأَنِّي أَقُولُ: إِنَّ هَذَا الْعَمَلَ لِلّٰهِ لَا لِحَظِّ نَفْسِي. وَفِيهِ وَجْهٌ آخرُ وَهُوَ: أَنَّ الْقُدْرَةَ الَّتِي أَنْشَأْتُ بِهَا الْعَمَلَ هِيَ مِنَ اللّٰهِ تَعَالَى، فَلَوْلَا مَا مَنَحَنِي مِنْهَا لَمْ أَعْمَلْ شَيْئًا، فَلَمْ يَصْدُرْ عَنِّي هَذَا الْعَمَلُ إِلَّا بِاسْمِ اللّٰهِ وَلَمْ يَكُنْ بِاسْمِي، إِذْ لَوْلَا مَا آتَانِي مِنَ الْقُوَّةِ عَلَيْهِ لَمْ أَسْتَطِعْ أَنْ آتِيَهُ. وَقَدْ تَمَّ هَذَا الْمَعْنَى بِلَفْظِ (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) كَمَا هُوَ ظَاهِرٌ. وَحَاصِلُ الْمَعْنَى أَنَّنِي أَعْمَلُ عَمَلِي مُتَبَرِّئًا مِنْ أَنْ يَكُونَ بِاسْمِي، بَلْ هُوَ بِاسْمِهِ تَعَالَى، لِأَنَّنِي اسْتَمَدُّ الْقُوَّةَ وَالْعِنَايَةَ مِنْهُ وَأَرْجُو إِحْسَانَهُ عَلَيْهِ، فَلَوْلَاهُ لَمْ أَقْدِرْ عَلَيْهِ وَلَمْ أَعْمَلْهُ، بَلْ وَمَا كُنْتُ عَامِلًا لَهُ عَلَى تَقْدِيرِ الْقُدْرَةِ عَلَيْهِ، لَوْلَا أَمْرُهُ وَرَجَاءُ فَضْلِهِ، فَلَفْظُ الِاسْمِ مَعْنَاهُ مُرَادٌ، وَمَعْنَى لَفْظِ الْجَلَالَةِ مُرَادٌ أَيْضًا، وَكَذَلِكَ كُلٌّ مِنْ لَفْظِ (الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ). وَهَذَا الِاسْتِعْمَالُ مَعْرُوفٌ مَأْلُوفٌ فِي كُلِّ اللُّغَاتِ. وَأَقْرَبُهُ إِلَيْكُمُ الْيَوْمَ مَا تَرَوْنَهُ فِي الْمَحَاكِمِ النِّظَامِيَّةِ حَيْثُ يَبْتَدِئُونَ الْأَحْكَامَ قَوْلًا وَكِتَابَةً بِاسْمِ السُّلْطَانِ فُلَانٍ أَوِ الْخِدَيْوِي فُلَانٍ. وَمَعْنَى الْبَسْمَلَةِ فِي الْفَاتِحَةِ أَنَّ جَمِيعَ مَا يُقَرَّرُ فِي الْقُرْآنِ مِنَ الْأَحْكَامِ وَالْآيَاتِ وَغَيْرِهَا هُوَ لِلّٰهِ وَمِنْهُ، لَيْسَ لِأَحَدٍ غَيْرِ اللّٰهِ فِيهِ شَيْءٌ اهـ.
Müellif Elmalılı, *Menâr*’ın bu pasajını yer yer özetleyerek iktibas etmiştir.

2 B: “maʿtûf”.

Hatta "Allah nâmına ibadet ediyorum" demek de doğru değildir. Çünkü ibadet Allah'a olursa da Allah nâmına niyâbeten değil, kulun niyâbetini teyid için kendi nâmına asâleten yapılır. Hâlbuki "falanın nâmına talep ediyorum" diyen bir vekilin, bir resûlün veya "filan nâmına hükmediyorum" diyen bir hâkimin makamı böyle değildir. Orada şahsiyetinden insilâh ile talepte veya hükümde bir vahdet-i vücûd cereyânı izhâr edilir. Meselâ o hâkim mensup olduğu hükûmet reisinin şahsiyeti içinde kendi şahsiyetini ifnâ etmekle salâhiyet aldığı menbaʿın asâletini ve vahdet-i vücûdunu ilan etmiş olur. Bu da risalet, velâyet, hâkimiyet, tasarruf gibi makāmât-ı mahsûsadan birinde bulunan Müslümanın çekeceği besmeleye muntabık[1] olabilirse de besmele çekilmesi meşrû ve müstahab olan her mevkiʿe kābil-i tatbîk değildir. Ve binâenʿaleyh besmelenin umûmî bir mânası olamaz.

Hâlbuki bâlâda beyan olunduğu üzere بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيم مِفْتَاحُ كُلِّ كِتَابٍ ve كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِبِسْمِ اللّٰهِ gibi ehâdîs-i şerîfe[2] bize besmelenin meşrû olan her işimizin küşâdında miftah olabilecek bir maʿnâ-yı şâmilini ihtar etmektedir. Bu da müfessirînin beyan ettiği iki mânanın biri olabilir. Maʿamâfîh Kur'ân'ın, süver-i Kur'ân'ın nüzûlü, kıraati, kitabeti itibariyle evvelinde bulunması haysiyetinden besmelenin mânasında Şeyh Abduh'un îzâhı doğru olduğu gibi mevâkiʿ-i mahsûsada dahi şâyân-ı kayd bir ehemmiyeti hâizdir.

Faide

Besmele derken بِسْمِ üzerinde durmak nâkıs ve kabih, بِسْمِ اللّٰه deyip durmak kâfi ve sahih, بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰن yine böyle بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيم tam bir vakftır.

Besmele'nin Ahkâmı

Mushaf yazarken Berâe'den mâʿadâ sûre başlarında بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيم yazmak farzdır. Hayvan zebh ederken veya ava silah atarken sadece

1 B: "mutâbık".
2 Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, IV, 229, 393.

بسم الله demek de farzdır. Kasden terk edilirse o hayvan yenmez. [45] Fakat unutulursa[1] maʿfüvdür. وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا[2] لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ (*Sûre-i Enʿâm'a bak*) [6/121][3] Bunda ve bu gibi bazı mevâkiʿde الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ denilmemek sünnettir. Namaz hâricinde kıraatin ibtidâsında sûre başında ise أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ demek cumhûra göre sünnet, ezcümle Atâ gibi bazı e'immeye göre vâcibdir. Yalnız Berâe'de besmele denmez. Sûreteyn beyninde iki kıraat vardır. Bizim Âsım kıraatinde okumak mendubdur. İbtidâ'-i kırâat, sûre başından değil de ortasından veya âhirinden ise eûzü-besmele mendubdur. Yukarıda beyan edildiği üzere namazda biz Hanefîlere göre Fâtiha'dan evvel sırren eûzü-besmele sünnet, Şâfiiyye'ye göre sırren veya cehren besmele farz, Mâlikîlere göre okunmaması mendubdur. Sûreteyn beyninde ise biz Hanefîlerce dahi böyledir. Kıraatten mâʿadâ sâir umûr-i mühimme ve meşrûʿaya بِسْمِ اللّٰهِ veya بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ ile başlamak derecâtına göre mendub veya sünnet veya vâcibdir ki tafsîlâtı kıraat ve fıkıh kitaplarına aittir. İleride alâkadar olan âyetlerin tefsirlerinde de îzâhât-ı lâzime gelecektir.

İstiʿâze meselesi فَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ [en-Nahl 16/98][4] âyetinde, besmeleden eʿam[5] olan tesmiye meselesi اقرأ بسم ربك sûresinde, zebh meselesi de Sûre-i Enʿâm'da inşaallah beyan olunacaktır. Sûre-i Neml'de yine besmeleye dair söz gelecektir.

Hulâsa

Allah (celle celâluhû ve ʿamme nevâluhû), Habîb-i Kibriyâ'sı Peygamber-i zîşânımız Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz hazretlerini وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4][6] ve وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ [el-Enbiyâ 21/107][7] mazhariyetiyle bekâm kılmak için Rûh-ı Emîn'i ile

1 B: "unutursa".
2 M ve B: "ما".
3 "Üzerlerine Allah ismi anılmamış olanlardan yemeyin…"
4 "İmdi Kur'an okuduğun vakit evvelâ Allah'a sığın…"
5 B: "âm".
6 "Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin."
7 "Ve seni sade âlemîne rahmet olarak göndermişizdir."

Hakk-ı Mübîn'i inzal ederken evvelemirde onun ıstıfâsına, tehzîb ve te'dîbine ʿinâyet-i rabbâniyesini izhâr ve her şeyden evvel nisbet-i ihtisâsını takvîm ve ism-i ilâhîsini takdim ile işe başlamak edeb-i kudsîsini tâlim buyurduğu gibi bunu tatbik için de bütün gönüllerin[1] mebde'-i ümîdi ve müntehâ-yı âmâli olan ʿinâyet-i Rahmâniye ve rahmet-i Rahîmiyeyi cemîʿ tecelliyyât-ı vücûdun kānûn-ı aʿzamı bulunan nisbet-i ulûhiyet ve ubûdiyet [46] altında, bir tevhîd-i belîğ ile gayet veciz ve vecâzetiyle beraber son derece cemʿiyyetli, cemʿiyyetiyle beraber fevkalâde selis ve açık bir üslûb-i beyan içinde fezleke eden بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ düstûrunu bir miftâh-ı kül gibi ihsan etmiş ve sonra bu düstûru ve bu edeb ü terbiyeyi bütün ümmetin kitapları, kitabetleri, kıraatleri, nutukları ve sâir mühimmât ve hâcetleri evâilinde[2] iktibas ve ittibâʿ edecekleri bir sünnet-i seniyye kılmıştır. Fi'l-vâkiʿ Resûl-i Ekrem Efendimiz'in hadîs-i şerîflerinde de şöyle vârid olmuştur: بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ مِفْتَاحُ كُلِّ كِتَابٍ "Besmele her kitâbın anahtarıdır."[3] Bundan başka كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِبِسْمِ اللّٰهِ فَهُوَ أَبْتَرَ "Her mühim iş ki bismillah ile başlanmamıştır güdüktür vesselâm."[4] Elbette Allah teâlâ'nın ismiyle başlanmayan herhangi bir iş onun huzûr-ı izzetine arz olunamaz, olunamayınca[5] da güdük, ebter kalır.

Demek bize بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ ile Kitabullah'ın öyle bir miftâhı verilmiştir ki biz bunda ilm-i Kur'ân'ın mevzûʿunu, gayesini icmâlen bulacağız ve evvelâ Fâtiha'da sâniyen peyderpey sûreleriyle bütün Kur'an'da bunun Sidre-i Müntehâ'yı geçen inkişâfât-ı mufassalasını göreceğiz. Bu inkişâfında Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri beynindeki tertib ve münasebât

---

1 M ve B: "gönülleri".

2 B: "evvelinde".

3 Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, IV, 229.

4 Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, VI, 393. Bu hadîs-i şerîf farklı ibarelerle rivayet edilmiştir:
Abdürrezzâk b. Hemmâm, *el-Musannef,* thk. Habîburrahman el-Aʿzamî, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403, VI, 189:
كُلُّ كَلَامٍ ذِي بَالٍ لَا يُبْدَأُ فِيهِ بِذِكْرِ اللّٰهِ، فَهُوَ أَبْتَرُ.
Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 359:
كُلُّ كَلَامٍ، أَوْ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُفْتَحُ بِذِكْرِ اللّٰهِ، فَهُوَ أَبْتَرُ –أَوْ قَالَ: أَقْطَعُ–.
Ebû Dâvûd, Edeb, 21:
كلُّ كلامٍ لا يُبدَأُ فيهِ بالحمدُ لله فهو أجذَمُ.

5 B: "olunmayınca".

sade dakīk ve latif bir zevk-i edebînin değil, ʿamîk ve muhît bir ilm-i hikmetin dahi ihsâya sığmaz vücûh-ı intizâmını muhtevîdir. O yalnız bazı ecnebilerin zannettikleri vechile cismanî olan tûl, tevassut, kasr gibi bir kemmiyet nisbet-i riyâziyesinin ifadesi değildir. Onun içinde ebedî bir hayât-ı nâmiyenin eczâ ve aʿzâsı beynindeki fıtrî ve bedîʿî keyfiyet ve kemmiyet nisbetlerinden mâʿadâ semʿ ihsâsâtının latif âhenklerine, ihtisâsât-ı kalbiyenin mütenevviʿ inceliklerine, idrâkât-ı akliye ve mantıkiyenin metîn hikmetlerine muntabık lâ-yuʿad niseb-i rûhiyye müncelîdir ki semâdaki Süreyyâ ile arzımız arasında câzibe-i umûmiye kanununun nisbet-i mahsûsası tamamıyla ölçülüp ilmen ihsâ edildiği zaman bile tenâsüb-i [47] Kur'an yine nâmütenâhîliğini muhafaza edecektir. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبّ۪ي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبّ۪ي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِه۪ مَدَداً [el-Kehf 18/109][1] Kur'ân'ın sûreleri, âyetleri keyfemettefak bir tesadüfün veya sade bir hiss-i şâirânenin sevkiyle serilivermiş bir dîvân-ı mahlût değil, o baştan başa بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ gibi tek bir cümle-i şâmile ve belki bir kelime-i bâliğa nizamında bir insicâm-ı metîn ve bir üslûb-i hakîm ile nâzil olmuş bir kelâm-ı haktır. Evvelinde بِسْمِ اللّٰهِ âhirinde مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ işte Kur'ân'ın bütün silsile-i beyânı bu mebde' ve müntehâ arasındaki râbıtaların müfâdı gibi Cenâb-ı Allah'tan mer'î ve gayr-i mer'î bütün mahlûkātına ve ʿale'l-husûs insanlara gelen ve bilakis insanlardan Cenâb-ı Allah'a giden alâka-i vücûd ve hayatın zevk-i ebedle müveşşah bir ifâde-i muhkemesidir. Bakınız

بسم الله من الجنة والناس

الحمد لله من الجنة والناس ve

من الجنة والناس بسم الله الرحمن الرحيم ve

من الجنة والناس الحمد لله hep birer kelâm-ı belîğdir ki Hazret-i Ali'den mervî bir hadîs mûcebince her hatimde böyle okuruz ve buna "hâll[2]-i mürtahil" denilir[3] ki bu bize vücudda inkıtâʿ-ı tâm olmadığını ifade eder.

---

1 "De ki: Eğer Rabbimin kelimâtı için deniz mürekkeb olsa idi her hâlde Rabbimin kelimâtı tükenmeden deniz tükenirdi, bir misli de meded getirsek bile."

2 B: "hall".

3 B: "denir".
Bir kişi Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e gelerek:

Buna fennî bir misâl göstermek için ilm-i hey'eti mülâhaza edebiliriz. Bugün biliyoruz ki bütün bir ilm-i hey'et bir câzibe kanununun ifadesidir. İlim lisânında biz buna ve daha doğrusu bu haysiyetle "ecrâm-ı ʿulviye"ye ilm-i hey'etin mevzûʿu deriz. Yalnız ecrâm ve ecsâm kütleleri arasındaki alâka-i mütekābileyi ifade eden ve "câzibe-i umûmiye" nâmı verilen bu cihet-i vahdet ile biz, mihânikiyyet-i âlemi, ecrâm ve ecsâm-ı sakīlenin tecâzüb ve tedâfüʿiyle harekât[1] ve sükûnundan, sukūt ve iʿtilâsından, tekārub ve tebâʿudünden, tesâdüm ve infilâkından husûle geldiğini farz ettiğimiz hey'et-i âlemi mütalaa eder ve seyyârelerimizin vaziyetlerini bir dereceye kadar hesab eyleriz. Fakat bununla vücûdun bütün kanunlarını ihtivâ eden bir ilm-i muhîte erdiğimizi iddia etmeyiz. İlm-i hey'etin mevzûʿu hâricinde kalan daha ne kadar ilim ve fen mevzuları vardır ki sahih bir tasnîfinde ilm-i hey'et onların bir şuʿbe-i [48] tâliyesi kalır. O evvelâ riyâzînin kemmiyet, mantıkın istikrâ ve istintâc kanunlarının taht-ı hâkimiyetindedir. Binâenʿaleyh onun câzibesi tam mânasıyla bir câzibe-i umûmiye ve külliye[2] değildir. Fi'l-vâkiʿ onda ne ecsâmın zerrâtı veya eczâ-i ferdiyesi arasındaki câzibe-i zerreviye veya cüz'-i ferdiyeyi, temâsük ve telâsuk gibi alâka-i kimyeviyeyi, ne hayâtın nümüvvünü ifade eden tegaddî ve tenâsülündeki câzibe-i ʿuzviyeyi, ne nefsin hüsn u kubh beyninde mahabbet ve nefret, şehvet ve gazab gibi temâyülât ve heyecânını ifade eden alâka-i vicdâniyesini, ne intibâʿât ve tahayyülâtıyla temessülât-ı hissiyesini ifade eden terkîbât-ı şuʿûriyesinin alâka-i misâliyesini, ne zihnin tasavvurât ve meʿânîsiyle hakīkat-i vâkıʿa arasındaki nisbet-i hakkı keşf ve ifade eden alâka-i ilmiye ve mantıkıyesini, hâsılı mekân içinde mekân, zaman içinde zaman varmış gibi zihnî ve hâricî bütün bu hâdisât-ı mekâniye ve zamâniyeyi

---

"–Yâ Resûlallah! Hangi amel daha sevimlidir?" diye sordu. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem:
"– Hâl ve mürtahil(in ameli)" cevâbını verdi. Sahâbî tekrar:
"–Hâl ve mürtahil kimdir?" diye sorunca Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem:
"–Kur'ân'ı başından sonuna kadar okuyan ve her bitirdiğinde hemen başa dönüp yeniden başlayandır" buyurdular. (Tirmizî, Kırâât, 11/2948)

1 B: "hareket".
2 B -"ve külliye".

bir lemha-i şuûrda toplayarak gayb u şehâdeti, hissi ve mâverâ-yı hissi kendi vahdetinde birleştirerek bize ezel ve ebedi bile ihbâr ve işʿâr eden ve sonra ʿadem ile vücûd, zaruret ile ihtiyâr beynindeki farkı göstermek için kudret-i fâtıreye bir delîl-i şuhûdî teşkil eden mücerred bir irade kuvvetiyle mükevvenât-ı gaybiyeyi, mükevvenât-ı şuhûdiyeye kalb eden rûhun firâset-i ledünniye ve sınâʿat-i kevniyesini ifade eyleyen câzibe-i maʿneviyeyi, nihâyet he'yet-i beşeriyede bunların hepsini cemʿ eden câzibe-i ictimaʿiyeyi bulamayız. Hâlbuki ilm-i Kur'ân bütün bu mütenevviʿ câzibeleri bir cihet-i vahdetle ihâta eden öyle bir mevzûʿun, öyle[1] vahdânî bir câzibe-i külliyenin manzûme-i beyânıdır ki biz bunda cüz'î, küllî, rûhânî ve cismânî bütün husûsât-ı vücûdun bilâ-kayd u şart câzibe-i mutlakası olan rubûbiyet kanununu, Allah ile âlem ve bilhassa insanlar beynindeki nisbet ve izâfet-i mutlakanın tecelliyât-ı ledünniyesini mütalaa edeceğiz. Ve nisbî bir mülâhaza ile bi-gayr-i hakkın "câzibe-i umûmiye" dediğimiz câzibe-i ecrâm, bunun âyâtından [49] bir misâl-i cüz'î olduğunu göreceğiz. Bu öyle bir mevzûʿ-i vahîddir ki ulûmu tensîka çalışan felâsife ile üdebânın haysiyyet-i müşterekelerinden bile üstündür. En yüksek felsefelerin tenâsuk-ı fikrîsi bundaki nesak-ı hikmetin zamânî bir inʿikâsı, en yüksek edebiyatın lemeʿât-i hüsnü, bundaki mezâk-ı bedîʿînin ânî bir iltimâʿıdır. Nazm-ı Kur'an nesak-ı ilmî ile nesak-ı bedîʿînin vahdetgâhıdır. Bunun için tenâsüb-i Kur'an, fünûnun ıttırâd-ı mantıkīsinden daha muhkem, edebiyatın reng-i televvününden daha[2] mütenevviʿ, daha müteşâbihtir. Muhkemât ile müteşâbihâtın böyle bir tenâsuk-ı bedîʿi de ancak fıtratta görülebilir اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَۜ وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوا فٖيهِ اخْتِلَافًا كَثٖيرًا [en-Nisâ 4/82][3] Meselâ hey'ette câzibe-i umûmiyenin[4] yalnız ecsâm-ı selâse nazariyesi dâhilindeki nizam ve nisbetini bile henüz ölçmemiş olan fennimiz, ne

---

1 M +"bir".
2 B -"muhkem, edebiyatın reng-i televvününden daha".
3 "Hâlâ Kur'ân'ı imʿân ile teemmül etmezler mi? Eğer o Allah'tan başkası tarafından olsa idi elbette içinde birçok ahenksizlikler bulacaklardı."
4 B: "ʿumûmiye".

manzûme-i şemsiyemizin, ne de manzûme-i küllün tertib[1] ve âhenginde gayr-i ilmî ve gayr-i mantıkī ve gayr-i bedîʿî hiçbir nokta bulunmadığına bütün fıtratıyla kāniʿdir. Fıtratın bu nizâmı, nazarımızda nasıl böyle hem zâhir ve hem bâtın ise, Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri beynindeki nizâm-ı ilmî ve bedîʿî dahi onun gibi ve hatta ondan ziyade zâhir ve ondan ziyade bâtındır. Zâhir olması kemâlinden, bâtın olması da ʿadem-i tenâhîsindendir. Bu haysiyetledir ki bir şâirimiz:

Bikr-i fikri kâinâtın çâk çâk oldu fakat
Perde-i ʿismette kaldı maʿnî-i Kur'ân henüz

demiştir.

Biz mantıkī düşünürken niseb-i bedîʿiyeyi, edebî düşünürken de niseb-i mantıkiyeyi feda etmek itiyadında bulunduğumuz için bu tenâsübü bütün kadrosuyla bir cetvel çizer gibi fikren ölçemiyor isek o fıtratı yaşarken bu zevk-i kemâli vecd ile duyabiliriz, Kur'an da, zevki okuyanlarından ziyade yaşayanlarına ihsan etmek için hitap edecektir. هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [el-Bakara 2/2][2] Binâenʿaleyh evvelemirde gafletimizden, vesvesemizden, şeytanetten[3] silinmek için bütün şuurumuzla Allah'a sığınarak:

أَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ [50]

diyelim ve o câzibe-i külliyeyi yaşamak için:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

miftâhına yapışalım ve bir hiss-i şükrân ile Fâtiha'sına[4] başlayalım:

---

1 B: "terkib".
2 "…ʿayn-ı hidâyet, korunacaklar için."
3 B -"şeytanetten".
4 M: "Fâtiha'sında".

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَۙ ﴿٢﴾ اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِۙ ﴿٣﴾ مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِۜ ﴿٤﴾
اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُۜ ﴿٥﴾ اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَۙ ﴿٦﴾ صِرَاطَ الَّذ۪ينَ اَنْعَمْتَ
عَلَيْهِمْۙ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ ﴿٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Hamd, o Rabbü'l-âlemîn (2), O Rahmân, Rahîm (3), O din gününün mâliki Allah'ın (4). Sâde sana ederiz kulluğu, ibadeti ve sâde senden dileriz ʿavni, inâyeti yâ Rab! (5). Hidâyet eyle bizi[1] doğru yola (6). O kendilerine inʿâm ettiğin mesʿudların yoluna. Ne o gazab olunanların ne de[2] sapgınların (7).

Münasebât

Kur'an'da sûreler, ekser sûrelerde kıssalar, kıssalarda âyetler, âyetlerde kelimât, kelimâtta hurûf ve bütün [51] bunlar arasında zâhir veya hafî, lafzî veya manevî birçok vücûhdan bir tenâsüb-i tâm ve bir nizâm-ı belîğ vardır ki tahlîli nâmütenâhîdir ve birçok ulûm ve fünûn ile alâkadardır ve bunların akdemi nahiv ve belâgat ilimleridir. Nazm-ı Kur'an'da terkîb, sibâk, siyâk, mantûk, mefhûm ve fehvâ, mutâbakat, tazammun ve iltizam ile ibâre, işâret, delâlet, iktizâ, izhâr, ihfâ, tahkīk, temsîl, tasrîh, kinaye, îmâ, telmîh, mantık, hikmet, maksada isâbet gibi vücûh-i beyan ve bu babda evvelâ kelâmın semʿa, sâniyen kalbe nüfûzunu temin eden fesâhat, halâvet, letâfet, cezâlet, rikkat itidal, teşdîd, teysîr, tefennün ve teceddüd, cinas, tenâsuk, tevâzün, âhenk, tasarruf, üslûb, müsâvât, itnâb, îcâz ve nihâyet ibdâʿ ve iʿcâz gibi lafzî ve manevî mehâsin ve bedîʿiyyâtı tazammun eyleyen vücûh-ı belâgat ve bedîʿiyyât vardır ki delâlet-i vazʿiye ve lisâniye, delâlet-i akliye ve mantıkiye ve delâlet-i tabîʿiye ve zevkiye nâmıyla üç nevi delâletin muhassalası olan ve mütenâhîden nâmütenâhîye giden tenâsübün icmâlen hissedilebilen alâkalarını ifade ederler. Bunlar tefsîrin rûhunu teşkil eder. Umum için delâlet-i vazʿiyenin, ulemâ için

1 B +"o".
2 B +"o".

delâlet-i akliyenin, havass-ı üdebâ ve hükemâ için delâlet-i zevkiye ve fıtriyenin ehemmiyeti büyüktür. Ve terceme ile lisan değiştiği zaman bi't-tab' birinci ile üçüncüde zâyi'ât pek çok olur, ve bundan delâlet-i mantıkiye de müteessir bulunur.

Bunun için biz bazı mevâki'de bu münasebâtı icmâlen göstermeye çalışacağız. Çünkü tafsîline kudret-i beşer kâfi değildir. Bu münasebetle de Fâtiha'da diğerlerinden fazlaca[1] tevakkuf edeceğiz. Fâtiha'da evvelâ iki nokta-i nazardan tenâsübü alalım. Siyâk, sibâk; yani sözün gelişi gidişi ki birincisi mâkabline, ikincisi de kendi eczâsıyla kendine ve mâba'dine nazaran olan münasebetleridir.[2] Besmele Fâtiha'nın bir cüz'ü addolunduğuna göre birincisi mevzu'-i bahis olamaz, bu olsa olsa nüzul nokta-i nazarından [52] اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][3] ile olan münasebeti olur ki bu da tertîb-i Kur'ân'a nazaran mâba'dine ait bir siyâk münasebetidir. Fakat besmele bir âyet-i müstakille olduğu için evvelâ onu taharrî edelim.

Sibâk

Besmelenin câzibe-i ta'allukundan hâriç hiçbir şey tasavvur olunamayacağından sûret-i umûmiyede Fâtiha'nın da onunla münasebeti derkârdır. Besmele ile Fâtiha okuyorum, Fâtiha yazıyorum, hamd ediyorum, Kur'ân'a başlıyorum ilh… gibi. Fakat bundan başka sûret-i husûsiyede dahi[4] münâsebât-ı kaviyyeleri vardır. O kadar vardır ki besmeleyi ondan bir âyet farz edebilirsiniz. Evvelâ nazım ve fâsıla münasebeti, sâniyen müfredât münasebeti, sâlisen icmal ve tafsil ile bi'l-vücûh mâna münasebeti vardır. Bir kere besmeledeki câzibe-i rahmete Fâtiha'nın bir cevâb-ı şükrân olduğu ilk nazarda görülüyor. Bu ise aralarında hafî bir kemâl-i ittisâldir. Sonra Fâtiha besmelenin bir beyânı, bir inkişâf-ı belîğidir. Şöyle ki:

Besmelenin müfredâtı hakikaten, hükmen yedi kelimeden müteşekkil dört kelime-i müstakille olup üçü İsmullah, mecmû'-i terkîbi ise mezkur

1 B: "fazla".
2 B: "münasebetlerdir".
3 "Oku ismiyle O Rabbinin…"
4 B -"dahi".

ve mukadder iki taraf ile bir râbıtadan yani müteʿallik, müteʿallak, vâsıta-i taʿalluk olan üç cüz'den mürekkeb bir kelâm-ı tâm idi. Buna mukabil Fâtiha yedi âyet, dört kelâm-ı müstakil, üç vakf-ı tâmdan mürekkeb bir kelâm-ı tâm nizamında bir sûre-i bedîʿadır ki bu üç vakf-ı tâmdan birincisi üç âyetle bir kelâm olarak taraf-ı evveli, ikincisi iki kelâm ile bir âyet-i tevhîd olarak ortadaki râbıta-i akdi, üçüncüsü yine üç âyetli bir kelâm olarak taraf-ı âhiri[1] teşkil etmiştir. Ve bu suretle Fâtiha, besmele gibi ve onunla mütecânis bir kelâm suretindedir.

Mânaya gelince besmele bize bir nisbet-i izâfiye, iki nisbet-i vasfiyye ve başında bir nisbet-i taʿalluk ile nihâyetinde muzmer ve tevhîdi mutazammın bir nisbet-i [53] tâmme veriyordu. Orada اَللّٰه الرَّحْمٰن الرَّحِيم husustan umûma inbisat eden isim ve sıfâtı ile mezkûr iken biz ezelde olduğumuz gibi efʿâlimizle beraber mahzuf ve muzmer idik. Daha doğrusu Allah var, biz yok, كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ[2] çünkü ondan evvel bu taʿalluk ile izâfet-i ilâhiyeye sarılmamış idik. بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ dediğimiz zamandır ki bu taʿalluk hâsıl olmuş ve Fâtiha'da mea't-teşekkür zuhûrumuza vesile vermiştir.[3]

Fi'l-vâkiʿ Fâtiha bir şükran ile başlıyor ve bizi gıyâbî bir izâfet-i rabbâniye ile ibtidâen[4] âlemîn[5] içinde sâha-i vücûda atıyor ve o sırada Rahmân-ı Rahîm bir daha tecellî ediyor ve teblîğ-i hakāyık ile bir iki devre-i tehzîbden sonra ledünnî bir teklîfin îcâbını sezecek kadar şuurumuzu terbiye ve taʿlîm-i kelâm ile iltifat ederek Allah'ı ve kendimizi tanımak için bizi gaybdan şuhûda getiriyor ve işte o zaman vahdâniyyet-i ilâhiyeye إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye bir ʿakd-i beyʿat yaptırmak üzere bize hakk-ı kelâm veriyor. Ve biz de bütün vicdân-ı ictimâʿîmizle mütekellim olarak söze başlayıp bu akdi yapıyor ve o nisbet-i taʿalluku böyle ezelî bir rahmet ile lâyezâl bir mukāvele-i ictimâʿiye ve hukūkiyeye rabt ediyoruz ve o vakit bizim de نَسْتَعِينُ derken bir irâde-i cüz'iyemiz ve inşâ-i talebe hak

1 F: "ahîri".
2 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 1 (yakın ifadelerle).
3 B: "olmuştur".
4 B: "ibtidâdan".
5 B: "âlemin".

ve salâhiyetimiz olduğunu anlıyoruz ve derhâl اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقٖيمَ. صِرَاطَ الَّذٖينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّٖينَ duasıyla huzûr-ı ilâhîde ahz-ı makām ederek ile'n-nihâye söylüyoruz bu suretle ezeldeki ve besmeledeki bâtın, Fâtiha'da ve hâlde bir mütekellim-i zâhir oluyor da zâhir-i ezelî gāib ve nihâyet bizim şuurumuzda ve kelâmımızdaki huzûruyla merkez ve muhîtimizde bir muhatab olarak hazır bulunuyor اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقٖيمَ. صِرَاطَ الَّذٖينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ işte ezelî, ebedî bütün muʿâdele-i hayât bunun içindedir. Basit birkaç cümle gibi görünen Fâtiha hilkatin, Hâlık'ın, mahlûkun bütün serâirini toplayan bir kānûn-ı küldür. Baştaki üç âyet ile sondaki üç âyetin râbıtası olan bu bir [54] âyetle Fâtiha böyle nâmütenâhî üslü bir muʿâdele-i vücûdu tescil etmiştir.

Fâtiha'daki bu rûhu, bu muʿâdeleyi şu hadîs-i kudsî ne güzel beyan etmiştir. قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِى وَبَيْنَ عَبْدِي نِصْفَيْنِ نِصْفُهَا لِي وَنِصْفُهَا لِعَبْدِي وَلِعَبْدِي مَا سَأَلَ "Ben salât sûresi olan Fâtiha'yı Benim aramla kulum arasında yarı yarıya taksim ettim; yarısı Benim ve yarısı kulumundur ve kulumun istediği hakkıdır." Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz de bunu şöyle beyan buyuruyor: "Kul اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ der, Allah da 'kulum bana hamd etti', der. Kul الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ der, Allah da 'Kulum beni senâ etti' der. Kul مَالِكِ يَوْمِ الدّٖينِ der, Allah da der ki: 'Kulum beni temcîd[1] etti ve buraya kadar Benim, اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ kulumla Benim aramda, sûrenin âhiri ise sâde kulumundur ve kulumun istediği hakkıdır. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقٖيمَ. صِرَاطَ الَّذٖينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّٖينَ diyor."[2]

Fâtiha işte Hak teâlâ'nın böyle bir lütfunu tecellî ettiren bir muʿâdele-i vücûddur. Bu muʿâdelede kâinatın üss-i nizâmı olan adalet ve muvâzene kanununun en bâriz ve en bedîʿ bir hakikatini görürüz. Görürken, "sırât-ı müstakīm" nazm-ı mecîdinde ayan beyan okuruz. Bu muʿâdeleye bir zevk-i tasavvuf ile bakacak olursak bu mîsâk-ı ubûdiyet ve istiʿâneyi hâmil olan ümmetin hey'et-i ictimaʿiyesine هُوَ الَّذٖى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ فِى الْاَرْضِ [Fâtır 35/39][3],

1 B: "senâ".
2 Müslim, Salât, 38-40.
3 "O ki sizleri yeryüzünde halifeler kıldı…"

اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ [el-Enbiyâ 21/105][1] gibi âyetlerde tasrih edildiği üzere lâhûtun bir zıll-i niyâbîsi mün'akis olduğunu ve onlara[2] da bir hisse-i inşâ bahşedilmiş bulunduğunu duyarız ve o zaman böyle ubûdiyet ve isti'ânesini yalnız[3] Allah'a hasr eden bir vicdân-ı ictimâ'î taşıyan ümmetin icmâ'ında da bir delâlet-i teşrî'iye mevcut olabileceğini, yani icmâ'-ı ümmetin müsbit bir delîl-i şer'î teşkil ettiğini anlarız. Binâen'aleyh besmele ile Fâtiha arasındaki sibâk-ı tenâsübün rûhu ezel ile lâyezâl beynindeki bu mu'âdele nisbetinin inkişâfıdır. Bunlar bütün fıtratta mevcut olan bu nisbeti bizim şuurumuza nakş eden âyât-ı ilâhiyedir. Bunların inbisâtını da Kur'an'da göreceğiz.

[55] **Siyâk**

Fâtiha'nın bizzat kendisindeki sevki bir sevk-i ta'lîmdir. Nitekim bir ismi de "Ta'lîm-i Mes'ele" idi. Bunun en büyük karînesini siyâk-ı kıraatte ve bilhassa اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][4] emr-i celîlinde buluruz. Bundan başka esbâb-ı nüzûlde rivayet ettiğimiz hadiste dahi قل emri vardı.[5] Bunun için bazı müfessirîn başta "böyle söyle" mealinde قل emrinin mukadder olduğunu zikretmişlerse de muhakkıkīn bu takdîre hâcet kalmaksızın sâde, siyâk-ı üslûbun bu ta'lîmi iş'âra kâfi olduğunda musırdırlar. Yani Allah teâlâ bize bu kelâm ile ilim ve iman telkin buyurmuş ve bu telkīni bir emir ile yapmayıp hâl ile gıyabdan anlatmıştır. Çünkü ilim ve imandan evvel hakk-ı huzûrumuz yok idi ki sarîhan hitab etsin. Zira besmelede biz[6] zâhiren mevcut değil idik, bununla beraber Allah'ın zâtı değil ismi huzûrunda idik. Binâen'aleyh Fâtiha'nın ibtidâsında ma'rifetullâha müte'allik olan üç âyet tamâmen gāibâne[7] bir ihbardır, mütekellimi gāibdir. Bunda عَالَمِينَ sîgasıyla zevi'l-'ukūle bir tenbîh-i belîğ

---

1 "…Her hâlde arz, ona Benim sâlih kullarım vâris olacaktır."
2 B: "onlar".
3 B -"yalnız".
4 "Oku ismiyle O Rabbinin…"
5 İbn Ebî Şeybe, *Musannef,* VII, 329, no: 36555.
6 B: "biz besmelede".
7 B: "gāibden".

vardır ki bu üç âyetin mazmûnunu düşünüp anlayan bir kimse âkil ise, âlemînin ne olduğunu ve kendi rûhunda onun[1] nasıl tecellî ettiğini teemmül ederek ve mebde' ü meʿâdı nazardan geçirerek, şuurunu, basîretini topladığı zaman ve ancak o zaman اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ ihbâr-ı gāibânesinin hak bir kelâm olduğunu anlar ve derhâl Allah'ı zâhir ve bâtında hâzır ve nâzır bulur. Bulunca da اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ilh… diye ona hitab ile ʿarz-ı ʿahd ü hâcet yapabilir. Bunun için Fâtiha edebiyât-ı[2] Arabiyede "gāibden[3] hitaba iltifat" denilen bu üslûb-i belâgatin temini için taraf-ı ilâhîden sarih bir emri "ben ve biz" gibi sîga-i tekellüm ile sarih bir hitabı ihtivâ etmeyerek وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْياً اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ [eş-Şûrâ 42/51][4] âyetinin mazmûnunu tâlim ve tebliğ eylemiştir. Binâenʿaleyh Fâtiha'nın kendisindeki sevki, bir sevk-i taʿlîm ve üslûbu, üslûb-i telkīn olmuştur.

Bütün bülegā-yı Arabın ve hatta şuʿarâ-i Türkün kasidelerinde, [56] hitabelerinde bilip kullandığı bir üslûb-i iltifâtın böyle tam makamında ve birçok cümlelere muhtaç mazmunları bu kadar veciz ve bu kadar beliğ bir surette toplayan gayet derin bir nükte ibdâʿ etmiş olması bütün şuʿarâ-yı Arabın ʿazm-i tehaddîsini kıran ve onlara iʿcâz-ı Kur'an önünde serfürû ettiren vücûh-ı belâgatten birisi olmuştur.

Fâtiha'nın eczâsı arasındaki sevk ve münasebât ise kısmen geçti ve lüzum görüldükçe de âtîde tahlil ve tefsir sırasında gelecektir. Burada şu kadar söyleyelim ki اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ, اَلْحَمْدُ'nün ekmel bir suretiyle tefsîri, اِهْدِنَا dahi istiʿânenin öyle bir beyânıdır. Ve bu inkişâf-ı müteselsil ile Fâtiha اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ cümle-i belîğasına[5] râciʿ bir kelâm-ı bedîʿdir.

Diğer süver-i Kur'an ile münasebâtı ise, Fâtiha; "Ümmü'l-Kur'ân", "Ümmü'l-Kitâb", "Esâs" isimlerinin delâlet ettiği vechile hepsinin cezr-i

---

1 B -"onun".
2 B: "Arabiyât-ı".
3 F: "gaybdan".
4 "Bununla beraber hiçbir beşer için kābil değildir ki Allah ona başka suretle kelâm söylesin, ancak vahy ile veya bir hicab arkasından…"
5 F: "bâliğasına".

aslîsi ve mümessil-i küllîsi olmasıdır ki bunu kısmen bâlâda anladık ve bütün âtîde de inşaallah anlayacağız.

Hulâsa; sanki besmele bir taç, Kur'an bir vücûd-i ekmel, Fâtiha onun başı, اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ bu baştaki sîmâ, rahmet ve hidâyet bu sîmânın göz bebekleri, dünya ve âhiret menâzırı, ubûdiyet ve isti'âne lisânı, tevhîd-i ilâhî rûhudur. O suretle ki bütün ledünniyyât-ı vücûd onun leb-i beyânından sünûh ederken o taçtan, o sîmâdan o gamzelerden de onun rûhu okunur. O sîmâ sîmâ-i Muhammedî, o vücûd tecellî-i ilâhîdir. Kelâm kelâmullah, mübelliğ Resûlullah:

أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ

Tahlil ve Tevil

{اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} Hamd, ihtiyârî bir ihsâna veya onun mebde'i olan bir hüsne karşı inşirah ile sâhibine tâzim ifade eden bir zikr-i cemîldir. Kısmen medh ve kısmen şükr ile birleşen bir övgü, bir nevi övmek veya övülmek, iyi bir övüş veya övülüş, güzel bir övücü veya övülücü olmak, ciddi bir övücülük veya övülücülük, nihâyet bu [57] mânaları câmi', güzel ve ciddi bir sözdür. Arapça'da "hamd" kelimesi bunların hepsinde kullanılır, fakat lisânımızda ekseriya ism-i masdar olarak müsta'meldir. Diğerlerinde "hamd etmek veya edilmek", "hamd ediş veya ediliş", "hâmid veya mahmud olmak", "hâmidiyet", "mahmûdiyet" denilir ve bugünkü lisânımızda bunun sırf Türkçe bir mürâdifi yoktur. "Şükür" de böyle. Elde bir "övmek" var ki o da "medh ve senâ" mürâdifidir. Hamd ise medh ile şükr beyninde bir nevi senâ ve bir medh-i mahsustur. Çünkü medh, hayatı ve ihtiyârı olana da olmayana da yapılır. Meselâ güzel bir inci ve güzel bir at memduh olabilir, fakat mahmud olamazlar. Hamd bunları ihsan eden fâ'il-i muhtâra yapılır ve hatta onun keremine, ilmine yapılır da hüsn-i endâmına yapılmaz. Bundan başka medh ihsandan evvel de yapılabilir sonra da. Hamd ise mutlaka[1] bir ihsandan sonra yapılır. Şu kadar ki onun hamd edene vâsıl olmuş bir in'âm olması şart

1 B: "mutlak".

değildir. Şükürde ise bu da şarttır. Zira şükür gelmiş olan bir nimete kavlen veya fiilen veya kalben münʿimini tâzim ile mukabele etmektir. Sâde fiilen veya kalben yapılan şükür ne medhtir, ne hamd, lâkin lisan ile kavlen yapıldığı vakit hem hamd, hem de medh olur ve bu hamd şükrün başıdır. Binâenʿaleyh hamd, medhden ʿale'l-ıtlâk ehas, şükürden de min-vech[in] eʿam ve min-vech[in] ehastır. Her hamd medhdir, lâkin her medh hamd değildir. Sonra bazı hamd şükür ve bazı şükür hamd olmakla beraber şükür olmayan hamd, hamd olmayan şükürler de vardır. Demek medh, vâkıʿa nazaran boş bir ümidin sevkiyle kuru bir yalandan, mücerred bir müdâheneden ibaret kalabilirken hamd ve şükür dâima vâkıʿa mutâbık bir hakikat ifade ederler. Hamd delile müstenid haklı bir ümidin neşvesiyle veyahut şükür gibi tahakkuk etmiş bir tenâʿʿumun zevk-i saʿâdetiyle yapılır. Hamd "verdi", "verecektir" gibi mâzî ile istikbal[1] beyninde deverân eden bir hâl-i şevkten, şükür ise "işte verdi" gibi [58] bir mâzî-i mütehakkıkın zevk-i vuslatından münbaʿis bir bahtiyarlık ilânıdır. Bunun için hamd ü şükür tamamen meşrû ve ahlâkī oldukları hâlde medh umûmiyetle ahlâkī değildir, menhî ve mezmum da olabilir. Nitekim Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz "Meddahların yüzlerine toprak saçınız: اُحْثُوا التُّرَابَ فِي وُجُوهِ الْمَدَّاحِينَ"[2] buyurmuş, hâlbuki "Nâsa hamd etmeyen Allah'a da hamd etmez: مَنْ لَمْ يَحْمَدِ النَّاسَ لَمْ يَحْمَدِ اللّٰهَ"[3] hadîs-i şerîfiyle ʿale'l-ıtlâk hamdin me'mûr[un] bih olduğunu göstermiştir. Miraç hadislerinde de ümmet-i Muhammed "Hammâdûn" yani "çok hamd edenler" unvanıyla telkīb edilmiştir. Hamd ile şükürde asıl matlub münʿimdir. Medhde ise hayâl-i niʿmettir.

Hamd ve şükür ikisi de bir hakk u hakikat aşk-ı inşirâhı ve binâenʿaleyh ahlâkī olmakla beraber hamdde maʿnâ-yı şevk, şükürde maʿnâ-yı sadâkat daha bârizdir. Ve bu suretle şükür bir mâzî-i mütehakkıkın hâtıra-i tebcîli olduğundan daha zor, yapanları daha azdır. Çünkü cereyân-ı vücûd hep

---

1 B: "istikbâlin".
2 Müslim, Zühd, 68-69; Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ,* I, 176.
3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 190. Hadis kitaplarında ise "Nâsa şükretmeyen Allah'a da şükretmez" şeklindedir (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 258; Tirmizî, Birr, 35).

mâzîden istikbale müteveccih olduğu için insanlar tabʿan istikbâle mütemâyildirler. Şüphesiz bu temâyülün içinde hevl-âlûd bir cezbe-i âhiret mündemicdir. Fi'l-vâkiʿ insanlar daha ziyade ileriyi görsün diye gözleri önlere nâzır olarak yaratılmışlardır. Lâkin böyle olması yolda giderken geldikleri mebde'i geçip arkada bıraktıkları kıtʿayı unutmak için değil, onun hâtırasına ve hâfızanın[1] sadakatine itimad içindir. Bundan dolayıdır ki boyunlar lede'l-îcâb o hâtırayı tecdid için öndeki gözleri arkaya çevirip baktırabilecek müteharrik bir mihver hâlinde halk edilmişlerdir. Bir istikbal yolcusu için bu hilkatin büyük bir ehemmiyyet-i îkāziyesi vardır. Demek ki hâfızası çürük, boyunları gayr-i müteharrik olan yolcuların sâde ileriye dikilmiş olan gözleri, şeytanın baskınından korunmak için birer damân-ı selâmet değildirler. Hâlbuki beşeriyyet-i gāfilede bu hâl gālibdir. Fikr-i müdâhene ile bir ümîd-i mevhûm üzerine meddahlıklar yapan nice [59] mahluklar görülegelmiştir ki maksadlarına nâil oldukları ilk andan itibaren bir nankör kesilmişlerdir. Bunu mülâhaza eden bazı mütefekkirîn, ezcümle zamanımızda Fransız Gustave Le Bon[2], insanlar üzerinde hayâlin hakikatten ziyade bir hâkimiyeti olduğu neticesini almışlardır. Fakat bu doğru değildir. Çünkü hayalde görülen o hâkimiyet hakikati temsil edebilmesi haysiyetindendir. Yoksa hayâle hayâl diye sarılan kimse görülmemiştir. Binâenʿaleyh asıl hâkimiyet hayâlin değil yine hakikatindir. Hakikat öyle müessirdir ki sâde yakından değil, uzaktan hayâli vâsıtasıyla bile tesirini icrâ ediyor. Lâkin vuslatın öyle şaşırtıcı bir hâl-i istiğrâkı vardır ki bunda hakikat kendisinden başka her şeyi siliverir ve ʿayn-ı hakikat olamayanlar ona tahammül edemezler ve bunun için beşer onu kendisinden ziyade karşısında gördüğü zaman takdir eder. Güneş doğunca göz kamaşır ve intıbâʿ süzülüp kalbdeki şuur cepheye dikilmeyince insan onu göremez. Buna binâen şuurlu bir hakikat adamı olmak gayet müşkil ve bir müslim-i kâmil olmak çok zordur. Nitekim

---

1 B: "hâfızasının".

2 Gustave Le Bon (ö. 1931), toplum ve kitle psikolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Fransız sosyolog ve antropolog. 1895 tarihli *Psychologie des Foules* (Kitlelerin Psikolojisi) başlıklı kitabıyla meşhurdur.

fânî fi'l-hak olan Hazret-i Ömeru'l-Fârûk radıyallahu[1] ʿanh Efendimiz "Hak, Ömer'e sadîk bırakmadı: مَا تَرَكَ الْحَقُّ لِعُمَرَ مِنْ صَدِيقٍ"[2] dediği zaman bu zorluğu ifham etmiştir. Şükür ise böyle erbâb-ı hakīkatin şiʿârı olduğundan وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِىَ الشَّكُورُ [Sebe' 34/13][3] buyurulmuştur.

Maʿamâfîh diğer cihetten hamdde maʿnâ-yı taʿzîm ve takdîr daha yüksektir. Çünkü bundaki ihsân-ı vâkiʿ hâmide vâsıl olmadığı cihetle bir taraftan daha ziyade hakka nâzır, garazsız bir şîme-i taʿzîm vardır. Diğer cihetten o ihsâna nâil olanların neşâtına iştirak ifade eden bir hiss-i uhuvvet ve kendi hakkında gayr-i vâsılı vâsıl addettiren bir hisse-i[4] takdîr mevcuttur. Bir bu, bir de aksâm-ı şükürde fiʿl-i kalbin bir emr-i hafî ve efʿâl-i cevârihin ihtimalli olması, envâʿ-ı şükrün ekmeli yine lisan ile yapılan hamd olmasını iktizâ eder. Fi'l-vâkiʿ Resûl-i Ekrem [60] sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz "Hamd, şükrün başıdır. Allah'a hamd etmeyen şükr etmemiş olur: اَلْحَمْدُ رَأْسُ الشُّكْرِ مَنْ لَمْ يَحْمَدِ اللهَ لَمْ يَشْكُرْهُ"[5] buyurmuştur.

Bu şerâit ile lisânen yapılan ezkâr-ı cemîle, elfâz-ı ihtirâmiye, taʿzîmât-ı mahsûsa, hep hamddirler. "Hamd" kelimesi de bütün bu taʿzîmâtın meâline muntabık olduğundan "hamd olsun" denildiği zaman bütün bu taʿzîmâta şâyan bir hüsn veya ihsan muvâcehesinde bir hazz-ı saʿâdet ve bir bahtiyarlık duygusu ilan edilmiş olur ki bu, bir taraftan o hüsn ü ihsânın sâhib-i muhtârını övmek, diğer taraftan da bihakkın o saadetle övünmek mânalarını ifade eyler. Ve her iki haysiyetle pek meşrû ve pek ahlâkī bir hasenedir. Çünkü tahdîs-i nimet bir gurûr-ı temeddüh değil, nankörlüğü silen büyük bir fazilettir. Daha doğrusu hamd herkesin ermek istediği ve fakat pek az kimselerin erebildiği en yüksek bir gāye-i kemâldir. Çünkü beşerî nokta-i nazardan[6] bütün saadetler iki kelime ile hulâsa edilebilir: Tenaʿʿum, inʿâm. Mevkiʿ-i tenaʿʿumda bulunanlar ancak tenaʿʿumlarını his ve takdir ettikleri zaman hamd ederler. Çünkü saadet

---

1 B +"teâlâ".
2 Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* thk. Abdülhamîd Hindâvî, Beyrut: el-Mektebetü'l-Asrıyye, 1427/2006, I, 417.
3 "…Maʿamâfîh kullarım içinde şekûr olan azdır."
4 B: "hiss-i".
5 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* VI, 230.
6 M: "nazarından".

tenaʿʿumun kendisinde ve kemmiyetinde değil keyfiyetinde, yani zevki takdir edilip hissedilmesindedir. Ve zaten tenaʿʿumun mânası budur. Ve ne zaman zevk-i saʿâdet hissolunur ve coşarsa lisandan hamd sâdır olur ki bu makam, hâmidiyet[1] makamıdır. Mevkiʿ-i inʿâmda bulunanların saadeti de mücerret inʿâmda değil, verilen nimetin kadrini bilecek ve zevkiyle saadet duyacak mahall-i lâyıkına îsâlinde ve vusûlünü delîl-i vâzıhıyla müşahede etmesindedir. Bu delil ise hâmidin hamdidir. Bundan o îsâl ve vusûlü temâşâ etmekteki zevk de mahmûdun saadetini teşkil eder. Ve biz biliriz ki makām-ı inʿâm, makām-ı tenaʿʿumun fevkindedir. Binâenʿaleyh Makām-ı Mahmûdiyet ekmel-i merâtib ve aksâ-yı metâlibdir. O hâlde bu makamın saadeti de en büyük saadettir. Bu saadetin zevkindeki cûşiş dahi [61] bi'l-evleviyye bir hamd ile neticelenmeyi iktizâ eder. Mahmûdun hâmidiyeti demek olan bu hamd ise tezyîd-i inʿâma ve dolayısıyla tezyîd-i hâmidiyet ve mahmûdiyete sebep olur. Bu suretle makām-ı hâmidiyette bulunan mütenaʿʿimin hâmidiyette devamı makām-ı mahmûdiyete iʿtilâsına ve makām-ı mahmûdiyette bulunan münʿimin hâmidiyette devamı da mahmûdiyetin nâmütenâhî tezâʿufuna vesile olur ki لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ [İbrâhim 14/7][2] buyurulması[3] bundandır.

Şu hâlde silsile-i müterakkiyesiyle merâtib-i ʿâliyye-i hamd şunlardır: 1. Hâmidiyet, 2. Mahmûdiyet, 3. Hâmidiyet ve Mahmûdiyet, 4. Mahmûdiyet ve Hâmidiyet.

Bu son mertebede tecelliyyât-ı lâhûtiyeden birini görürüz. Burada infiʿâl ifade eden beşerî mazmunların hazfiyle mahmûdiyet ve hâmidiyeti cemʿ eden Hamîd, Mahmûd, Hâmid esmâ-i hüsnâsının tecellîsini görmemek nasıl kābil olur? Bu olmasa idi onlar nereden gelirdi? Sonra *Şifâ-i Şerîf*de[4] mübeyyen olduğu üzere "Hâmid" ve "Mahmûd" Peygamber-i Zîşân Efendimiz'in de "Ahmed" ve "Muhammed" gibi esmâ-i

---

1 B: "hamdiyet".
2 "…Celâlim hakkı için şükrederseniz elbette size artırırım…"
3 B: "buyurması".
4 Kadı İyaz'ın (ö. 544/1149) *eş-Şifâ bi-taʿrîfi hukūki'l-Mustafâ* isimli, Peygamberimizin yüce kişiliği ve sahip olduğu özelliklere dair eseri.

şerîfesindendir. Fi'l-hakīka Makām-ı Mahmûd bilhassa Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz'e mevʿud olan ve onu hâmidiyetten mahmûdiyete terakki ettiren bir makām-ı aʿlâdır ki Makām-ı Şefâʿat-i ʿUzmâ'dır. Bu makamda Livâu'l-Hamd onun dest-i eymenine teslim olunmuştur. Âhirette Makām-ı Mahmûd'un feyz-i şefâʿatiyledir ki Livâu'l-Hamd altında toplanacak olan ümmet, hâmidiyyet-i ilâhiyeden hisselerini alacak ve ehl-i cennetin davalarının sonu da اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ olacaktır. وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ [Yûnus 10/10][1]

Böyle hâmidiyet ve mahmûdiyeti câmiʿ olan Habîb-i Hudâ'nın Ahmediyeti, Muhammediyeti, işte hamdin bu mertebe-i cemʿiyyetini nâtıktır ve fi'l-vâkiʿ lafzen ve mânen mâhiyet-i hamd, bir Hakīkat-i Muhammediye'dir. Ve bu hakikatin evvel ve âhir Allah teâlâ'ya ihtisâsı da hakikatlerin hakikatidir.

İşte Fâtiha اَلْحَمْدُ ibtidâsıyla bize bu saadetleri, bu gāye-i [62] kemâli ve bu hakikati telkin ederek başlamıştır. Ve "elhamdülillah" denildiği zaman duyulan inşirâh-ı ʿamîk bu aşk u şevkin ifadesidir ve hakīkat-i hamde meftun olmayan yoktur. Lisân-ı Arab'da ال ʿahd-i ferd veya ʿahd-i istiğrak veya ʿahd-i cins ve hakikat ifade eden bir harf-i taʿrîftir. İlk hitabda ise hamdin bir ferd-i muʿayyeni mâruf değildir. Sonra bu mübtedânın haberi olan لِلّٰهِ da lâm, ihtisas, istihkak, milk mânalarında zâhirdir. Ve evvelki diğerlerine şâmildir. Binâenʿaleyh cümlenin meâli şu olur: "Hani herkesin mâlumu ve aksâ-yı emeli olarak matlûbu olan hamd hakikati yok mu? İşte hâmidiyet, mahmûdiyet bütün cinsiyle ve hatta bütün merâtibi ve bütün envâʿ u efrâdıyla o hamd, Allah'a mahsustur, Allah'ın hakkıdır. Allah'ın milkidir. Çünkü Allah'tır, çünkü… Çünkü ilh…" Fakat[2] lisânımızda bu tafsîli icmal eden bir harf-i taʿrîf olmadığı için biz sadece "hamd" diye ʿale'l-ıtlâk cins ifade ederiz, bilen bilir, bilmeyen başkasının bildiğinden haberdar olmaz. Bu cümle evvelâ bize ilim ve iman ifade eden bir cümle-i ihbâriyedir.

---

1 "…Dualarının sonu da hakikat اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ'dir."
2 B: "Lâkin".

Ve aynı zamanda tâzimi de işʿâr ederek inşâ-i hamdi müstelzim olduğundan lâzımıyla da bir cümle-i inşâiye olur ve zamanı olmayan bir cümle-i ismiye olduğu cihetle devam ve sübut ifade eder. Fâtiha'da bundan başka cümle-i ismiye yoktur. Üçü kelâm, biri sıla olan diğer dört cümle, hep cümle-i fiʿliyyedir. İlk nazarda böyle olması Fâtiha'daki muʿâdele tenasübüne muhalif gibi görünüyorsa da hakīkat-i emr ber-ʿakstir. Zira bir isim[1] birçok fiile muʿâdil olabileceği gibi o dört cümle-i fiʿliyye bunun beyânı hayyizinde olduklarından teʿâdül-i hakîkī ancak bu surettedir. Ve ʿinde't-tahkīk Fâtiha, bu tek cümle-i ismiyeden ibaret bir kelâmdır.[2]

{رَبِّ الْعَالَمِينَ} Allah'ın sıfatıdır. Terkîbinin lisânımızda herkese maʿrûfiyeti tercemeden müstağnîdir. Bunu "Âlemînin Rabbi" suretine ifrağ mümkin ise de bunda fazla bir [63] vuzuh olmamakla beraber lâm'daki istiğrak, ʿahd-i ferdî ile tevhîdi ifade eden maʿrifeye izafet müeddâları nâkıs kalacaktır. "Bütün âlemînin ve eczâsından her birinin mâlum olan yegâne Rabbi" diye tafsil etmek[3] ise îcâz[4] yerinde ıtnâb olacaktır. "Âlemlerin Rabbi" demek ise bu mahzurlarla beraber aslına da muvâfık olmaz. Zira Kur'an "Rabbu'l-ʿavâlim" demiyor da "Rabbü'l-âlemîn" diyor ve bununla bilhassa zevi'l-ʿukūlü tağlib ederek onların nazar-ı dikkatini celb eyliyor. Çünkü عَالَمُونَ، عَالَمِينَ gibi cemʿ-i sâlimler ʿukalâya mahsus olduğundan bunun meâli "bütün âlemînin ve bütün eczâsının ve ʿale'l-husûs hepsine fâik olan zevi'l-ʿukūl âlemlerinin yegâne Rabbi" demektir.

---

1 B: "Zira insan".

2 F +"Lisânımızın selîkasına nazaran müfred sıfatların takdîmi iktizâ ettiğine göre; 'Hamd Rabbü'l-âlemîn, Rahmân-ı Rahîm, Mâlik-i yevmi'd-dîn olan Allah'a' gibi mevsûfun ve haberin sonraya alınması lâzım görünür. Lâkin hamd ile Zâtullah beynini uzunca bir fasl ile ayırmak makama münasib olmayacak gibi, bu surette matlub olan ihtisas zâyiʿ edilecek. Edilmemek için 'Allah'a mahsustur' diye haberin tasrîhinde ise 'Elhamdülillah' dediğimiz zaman lisânımızda dahi anlaşılması müteʿâref olan inşâ-yı hamd lâzimesi açıktan yapılmamış olacaktır. Hâsılı Fâtiha'nın başında 'Elhamdülillah' dememiş olacağız. Binâenʿaleyh aslında mürekkeb-i gayr-i tâm olan dört sıfatı, hasbe'l-kāʿide mutazammın oldukları maʿnâ-yı taʿlîle işaretle beraber yerlerinde göstermek için mealde mâna cihetini ihtiyar ile cümle-i tâbiʿa suretinde ifade ve râbıtayı takviye etmek daha müfîddir. Buna da her birinin tahtında müstetir 'Hüve' zamirlerini 'O' diye ibraz etmek muvâfık olur. Sıfatların takdîminde ise bu zamirlerin terkîbe verdiği râbıta-i te'kîdiye kuvveti dahi kalmıyordu. Bu suretle 'ki Rabbü'l-âlemîn O' meâli 'ki Rabbü'l-âlemîn'dir' mânasından daha cezîl ve ihtisaslı olacaktır."

3 B -"etmek".

4 M: "i'caz". Sonraki baskılarda "îycaz" şeklinde düzeltilmiştir.

Sûre-i Bakara'nın başında هُدًى لِلْمُتَّق۪ينَ nazm-ı celîlinde tebeyyün edecek olan bu işâret-i mücmele, Kur'ân'ın hikmet-i nüzûlünü göstermek itibariyle Fâtiha'nın evvelinde gayet mühimdir. Bu işaret ve bu îkāz-ı Rabbânîdir ki اَلرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ. مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ vasıflarıyla takviye edilince, şuʿûr-i ʿukalâyı gāibden şuhûda getirip اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ diye hitab ile ʿarz-ı tevhîd u mîsâka sevk edecektir. Âkil ile gayr-i âkil, müzekker ile müennes gibi biri diğerine velev bir haysiyetle râcih olabilen müteʿaddid isimlerin tesniye, cemʿ gibi bir ifadede râcihini gālib kılmak demek olan bu tağlib üslûbu lisânımızda da vardır. Meselâ zevc ve zevceye "zevceyn", baba ve anaya "ebeveyn" dediğimiz gibi bütün Türk tebaasına "Türkler" demek de bir tağlibdir. Ve Arabîde bunun birçok envâʿı vardır.

"**Rab**" aslında terbiye mânasına bir masdar olduğu hâlde mübalağa kasdıyla mürebbîye ıtlak edilmiştir ve masdarında "rubûbiyet" denilmiştir ki çok âdil yerinde "adl" denilmesi gibidir. İşte bu mübalağa mânasından dolayı "rab" sâde mürebbî mürâdifi değil, ʿayn-ı terbiye gibi olan ve binâenʿaleyh istîlâ, istiʿlâ, inâyet, tedbir, zabt ve tasarruf, telkin ve irşad, teklif, emr ü nehy, tergīb, terhîb, taltîf, tekdîr gibi terbiyenin bütün levâzımına mâlik kuvvetli ve ekmel [64] bir mürebbî demek olur ve bu münasebetle sâhib ve mâlik mânasına dahi gelir. Meselâ hâne sâhibine "rabbü'd-dâr", bir sermayenin mâlikine "rabbü'l-mâl" denilir. Bunda da sadece sâhib ve mâlik mânalarından fazla bir mefhum vardır. "Rabbü'l-mâl" tâbiri bile mudârebe ve selem gibi bir muʿâmele-i ticâriye nokta-i nazarından söylenir. Binâenʿaleyh ʿale'l-ıtlâk "rab" denildiği zaman sâde mâlik veya sâde terbiye mefhumları değil, ikisine de bütün levâzımıyla sâhip olan bir kādir-i kayyûm anlaşılır ve bunun için Allah teâlâ'dan başkasına hususiyeti anlatır bir izafet yapılmadan müfred olarak "rab" ıtlâk olunamaz ve kemâl-i maʿrûfiyeti ifade eden "er-Rab" ve umum ifade eden "Rabbü'l-ʿâlemîn" gibi izâfetle hiç yapılamaz. Şu hâlde "rab", "rubûbiyet" denince anlayacağımız mâna kudret-i bâliğa ile zabt ve tedbir ve terbiye mefhumlarıdır, yani bunları yapabilecek bir kudret-i bâliğaya mâlikiyettir.

"**Terbiye**", bir şeyi kademe kademe, tedrîc ile kemâline eriştirmektir ki bunun eseri ıstıfâ ve tekâmül olur. Âlemînin her kısmında ise terbiye ve tekâmül kanunlarının cereyânı her an ve her lahza meşhuddur ve binâenʿaleyh böyle bir kudret-i bâliğanın rubûbiyeti şuûn-ı âlemde şek ve şüpheden âzâde olarak okunmaktadır. Ve işte "Rabbü'l-âlemîn" bize bunu ihtâr ediyor. "Rabbü'l-âlemîn" denince her insan kendi görebildiği kadar olsun bütün âlemîne zihninden bir geçit resmi yaptırır ve yaptırınca behemehâl kānûn-ı terbiyeyi görür. Demek biz Rabbimizi âlemîne nazarla bileceğiz. Ve fakat âlemîni de ancak O'na izafetle tanıyabileceğiz.

Birtakım felâsife hey'et-i âlemin böyle tedrîcî bir kānûn-ı terbiye ve tekâmül takip ettiğini görememiş, bunlardan bir kısmı hepsinin defʿî olarak sebepli veya sebepsiz birdenbire tekevvün etmiş bulunduğunu, bir kısmı da tabiat davasıyla tekevvünü inkâr edercesine [65] bugünkü hey'et ve nizâm-ı vücûdun kıdem ve ezeliyetini iddiaya kadar varmıştır. Bunlara göre meselâ insan, ancak insandan olur ve insan ezelden beri mevcuttur. Âlemde terakki ve tedennînin mânası yoktur; taleb, saʿy ve kesb semeresizdir. Bütün âlemde kadîmden beri envâʿ-ı mevcûdât serpilmiş, fezâda hiçbir nizâm-ı müşterek tâkip etmeyen ecrâm ve ecrâmda lâ-yuhsâ envaʿ-ı ekvân, bütün tabâyiʿ-i mahsûsalarıyla kadîm bir[1] cebr ve îcâbın[2] içinde yüzer giderler. Şüphesiz bu sözler, hem tecribeye ve hem akla taban tabana zıt birer cehl-i mürekkeb idi, hiç olmazsa tamamen müşahedemiz altına girebilen efrâd-ı eşyânın, dün yok iken ufacıktan hudûsa gelip tedrîcen büyüdüğünü ve bilakis yine tedrîcen kaybolup gittiğini her gün bi't-tecribe görüyoruz. Müşahedemizin ihâtasına giremeyenlerin[3] de böyle olduğunu istidlâlimizle, aklımızla biliyoruz. Şurada bir adacık fırlıyor, süzülmüş topraklar tahaccür ediyor, taşlar eriyor, madenler filiz veriyor, kayaların, toprakların arasında tohumcuklar ve o tohumcuklardan mütenevviʿ[4] otlar, ağaçlar, türlü türlü hayvanlar türüyor, ürüyor; sümük gibi

1 B -"bir".
2 B: "icbârın".
3 B: "giremeyenlerinin".
4 F: "envâʿ".

bir nutfenin içinde yüzlerce insan tohumu fışkırıyor, tasfiye ve telkīh ile bundan lahza lahza ʿalaka, mudğa devreleriyle rüşeym, rüşeymden canlı kemikli cenin, ceninden ağlayarak ve gülerek doğan bebek, tıfl, kademe kademe yuvarlanan, yürüyen, kekeleyen yavrucuk, sonra koşup oynayan afacan çocuk, sonra dişlerini değiştirip şahlanmaya başlayan mürâhik-i mümeyyiz, sonra çiçeğini açıp meyvesini vermeye özenen âkil bâliğ, sonra şahin gibi dünyaları tutan çalışkan bir delikanlı, sonra arslan gibi kemâline ermiş kehl-i kâmil, sonra cismâniyeti rûhâniyetinde erimeye ve re'yi,[1] ihtiyârı süzülmeye başlayan bir ihtiyar, nihâyet hayr veya şer bir rûh-i mahz olup uçmaya veya göçmeye hazırlanan bir pîr-i fânî, hâsılı mekân ve zaman içinde nefesten nefese lâ-yuʿad şuur hamûleleriyle yürüyen ve her lahza suretten surete [66] değişerek varacağı yere varan ve bütün bu tehavvülâtta hiç değişmemiş gibi "ben, ben" deyip giden insanlar akıp akıp gidiyorlar. O hâlde ki hiçbir zaman bugünkü âlem, dünkü âlemin her noktadan aynı olmuyor ve bütün bunların mâverâsından bütün bu cereyanları izhar ve rabt ederek bize dâima vahdet şuurunu veren kādir-i kayyûm bir hakikat her dem, her lahza iʿlân-ı vücûd ediyor ki biz o lahzaya, o âna "hâl" diyoruz ve bu hâl içinde mâzî ve istikbâli yaşayarak o hakikate visâl peydâ ediyoruz. Hakikat dâima hakikat, âlem ise her an mütehavvil ve murtabıtan ve muntazamen mütehavvil, bu irtibat ve intizam ile akıl ve fikrimiz o hakikatin inʿikâsâtına, kalb ve şuurumuz da o hâl içinde bizzat tecelliyâtına şâhid oluyor.

Binâenʿaleyh müşahedenin, tecribenin, aklın bi'l-ittifak vâkiʿ olan bu ifade ve ısrarları karşısında âlemde hudûs, terbiye, tekâmül mefhumlarını inkâr etmek körlükten, cehl-i mürekkebden ve buhrân-ı nefsîden neş'et etmiş bir dalâlettir. Âlemde halk, terbiye, ıstıfâ ve tekâmül bir sünnet-i câriye ve Hak teâlâ da kemâl-i mutlak bulunan[2] illet-i tâmmesi olduğu her türlü şüpheden âzâdedir. Bunun için ahîren ilim ve felsefe âlemde, taʿbîr-i âharla tabiatta tekâmül kanununun cereyânına katʿiyyetle

---

1 F ve B: "re'y ü".
2 M ve F: "bunun".

hükmünü vermiştir ve bugün terbiye, ıstıfâ, tekâmül, beşeriyyet-i âkile ve âlimenin üzerinde yürümek istediği bir kanun telakkī edilmektedir. Tekâmül ise vâhid-i basîtten vâhid-i mürekkebe, yani o vâhid üzerinde umûr-i müteʿaddidenin tedrîcen ictimâʿı suretiyle nâkıstan zâid ve kâmile giden ve bilakis mürekkebden basîte, müteʿaddidden vahîde inen bir seyr-i şuûndur.

Fakat burada hakikat-şinâs ehl-i ilm ü hikmet ile onların sözlerini çalarak veya anlamayarak[1] sû'-i istiʿmâl eden birçok kāsırîne de tesadüf ederiz ki bunlar bu tekâmülü Hak teâlâ'nın bir eser-i terbiyesi telakkī etmeyip, müessirsiz, illetsiz olarak tabiatta bizzat cârî ve cebr ü îcab [67] ile hâkim bir kānûn-ı mutlak zannediyorlar ve hulâsa terbiye ve rubûbiyeti değil, ıstıfâ ve tekâmül-i tabîʿîyi, tabiatın fevkindeki ʿayn-i hakīkatin kendisi gibi zuʿm ediyorlar ve bu suretle insanı sadece eczâ-i âlemin ekmeli değil, ʿale'l-ıtlâk ekmel-i vücûd farz ediyorlar.

Hâlbuki ilim ve fen, felsefe ve hikmet bütün ciddiyetiyle bu zuʿmun aleyhinde bağırıp duruyor. Çünkü ilim ve fennin bedâhete müstenid ve tecribe ile de müeyyed, zarûrî bazı kavânîn-i esâsiyesi vardır ki bunlar atıldığı anda ilim ve fen yoktur. İlliyet, tenâsüb-i illiyet, vahdet, hak ilh… İlliyetin en umûmî ifadesi "yok iken var olabilenin her hâlde bir sebebi vardır. Yani her mevcûd-i ahîr, bir mevcûd-i mukaddem ile mesbuk ve onun tesirine mukārindir" düstûrudur ki yokluk varlığa illet olmaz, hiçten hiçbir şey husûle gelmez. "Rien ne vient du rien"[2] yani maʿdûm iken mevcud olan eşyâ kendilerindeki o yokluktan yine kendi kendilerine değil, behemehâl mevcud bir mûcidin te'sîr-i icâdıyla vücûda gelir. Hâsılı hâdisâtın bir illet-i kadîmesi vardır. Sonra illet ile maʿlûlün bir tenâsübü, bir tezâyüfü vardır. Öyle ki illet bitince maʿlûl de biter, maʿlûller bilinince illeti ıtlâkan veya taʿyînen biliriz ve maʿlûlât ne kadar çok olursa olsun mecmûʿu illetin kudretini tecavüz edemezler, onunla mütenâsib olurlar. Meselâ bir okkalık kuvvet iki okkayı çekemez, taʿbîr-i âharla nâkıs zâidin

1 F: "anlayamayarak".
2 B: "Rien ne vient de rien".

illet-i tâmmesi olamaz. Çünkü o hâlde ʿademin vücûda illet olması lâzım gelir. Falan şey yokken kendi kendine yoktan var olmuş demek iktizâ eder. Bu ise illiyeti inkâr ve binâenʿaleyh ilmin kendini ibtal etmektir. İzʿansız câhiller bunu söylerse bugün ulûm ve fünûn-ı tabîʿiyeyi olsun okuyup anlamış olanlar ilmiyle söyleyemezler. Bütün ulûm-i tabîʿiyede illiyet ve tenâsüb-i illiyet kanununun bir hâkimiyyet-i mutlakası vardır ki bu kānûn-ı ʿazîm kâh tehavvül, tehaffuz nisbetiyle, kâh illetin tenâsüb ve tezâyüf ve bekāsı tâbiriyle ifade olunur. [68] Hâdisâtta şuur, ilim, akıl gibi maʿlûlât meşhud olup dururken bunların illet-i tâmme-i mutlakasını, bunlardan ʿârî kör[1] bir kuvvet, bir kör tabiat gibi tasavvur etmek mânasına tabîîliğin fünûn-ı tabîʿiyede de yeri yoktur. Bunun için ulemâ ve hükemâ-i tabîʿat, tabiatta yani âlemde kānûn-ı tekâmülü takrir ederken, kör, nâkıs bir tabiatın mebde' ve illet-i kül olmasını değil, Vâcibü'l-vücûd Hak teâlâ'yı kemâl-i nâmütenâhîsi ile mülâhaza ve tasdik etmek şartıyla tabiatta tekâmülü takrir ve îzah eylemişlerdir. Çünkü böyle olmasaydı tekâmül kanunu ilmin, fennin künhü olan illiyet ve tenâsüb-i illiyet kanununa muhalif olacağından ilmî olamazdı.

Sözü uzatmış olacak isek de derin gibi görünmekle beraber basit olan bu noktayı anlatmalıyız. Meselâ bir buğday danesi toprağa düşer ve şerâitini bulunca biter, açılır, büyür, sümbüllenir, nihâyet bir başakta yüz buğday tanesi verebilir. Bunu bir defa daha bir defa daha katlayınız, bütün dünyalar buğday ile dolar. İşte bu kemmiyette tekâmül kanununun en basit misâllerinden biridir. Görülüyor ki bu tedrîcî tekâmülde illet-i tâmme ilk tane ise, bütün bu tekâmülü ilk tek tanenin tabiatından çıkaracak isek bu tekâmülün mebde'indeki bir kemâl, hâsılında yüz ve nihâyet nâmütenâhî olduğundan böyle bir tekâmül davası "bir kere bir müsâvî[2] yüz eder" demek gibi bir tenakuz teşkil eder. Hâlbuki tekâmül hiç olmazsa vâhid ile müteʿaddid arasında (1, 2, 3, 4, 5 = 15) gibi müsbet veya menfî bir nisbet tâkip eder. Yalnız kör tabiata terk etmek (1=15) demek olur ki bunu ilim ve fen şöyle dursun

1 B -"kör".
2 B -"müsâvî".

en basit bir akıl dahi kabul edemez. Çünkü bunda ʿademin vücûda illiyetini farz etmek ve aklın ve ilmin mebnâsı olan tenâsüb-i illiyyet kanunu ile tenakuza düşmek vardır. Bir tabiatta doğrusu tekâmülün[1] her hadd-i zâidinde[2] hâricinden[3] gelen bir kemâl vardır. Bu ise tekâmül-i tabîʿî değil, tekâmül-i terbiyevîdir. Bunun [69] içindir ki bütün ilim ve fen, felsefe ve hikmet "nâkıstan kâmil çıkmaz, fakat kâmilden nâkıs çıkabilir" müteʿârife-i asliyesinin mahkûmudur ve bundan dolayıdır ki söylediğini anlayarak söyleyen ulemâ ve hükemâ tabiatın tekâmül kanununa mahkûmiyetini söylerken bu tekâmülün ve bu tabiatın bizzat ekmel-i mutlak olan ʿillet-i ûlânın, Hak teâlâ'nın kemâl-i mutlakından müstefâd olduğunu unutmayarak söylerler. Tekâmül-i tabîî kanununun en son mukarriri addedilen feylesof Spencer[4] bile bunun için mutlakın vücûdu zarûrî olduğunu ve tabiatın hakikatte mütenâhî olan kemâl-i mütekâmili fevkinde bir Vâcibü'l-vücûdun kemâl-i nâmütenâhîsi hâkim bulunduğunu ve şu kadar ki bizim illet-i tâmme olan o kemâl-i mutlakı ihâtaya nisbî ve izâfî olan ilmimiz, idrâkimiz kâfi gelemeyeceğinden[5] fünûnumuzun, ulûm-i tafsîliyemizin sadece tabiatta yani âlemde tekâmül kanunu sahasında cereyan edebileceğini anlatmışken ona tâbiʿ olduğu iddiasında bulunanlar tekâmül-i tabîî derken, Hak teâlâ'yı ve kemâl-i aʿlâsını unutuyor ve tekâmülü terbiyesiz bir tekâmül zannediyor. Ve aynı zamanda bunlar kendi kanâʿat-i ameliyelerinde bu nazariyelerini her gün, her lahza cerh ve nakz eyliyorlar. Zira "edükasyon [éducation], pedagoji [pédagogie]" nâmıyla terbiye ve terbiye-i etfâl davasından vazgeçmiyorlar ve kemâl-i tehâlükle mürebbî olmaya çalışıyorlar. Düşünmüyorlar ki tabiat üzerinde Hakk'ın terbiyesi yoksa bütün terbiye davaları bâtıl olur kalır.

Hâsılı ilim her şeyden evvel hiç şerîki olmayan bir Hak tanır ve dâima vahdet mikyâsıyla yürür ve vâsıl olmak istediği her neticenin hakkiyetini[6]

---

1 B -"tekâmülün".
2 B: "hadd-i zâtında".
3 B: "hâriçten".
4 İngiliz filozof Herbert Spencer (ö. 1903). Evrim teorisini biyolojiyle sınırlamayıp bütün ilimlere ve bilhassa sosyolojiye uygulama çabasıyla tanınır ve onun bu yaklaşımı "Sosyal Darwinizm" diye bilinir.
5 B: "gelmeyeceğinden".
6 B: "hakikatini".

temin etmek için onun o Hakk-ı aʿlâya izâfetini, nisbetini bulmaya çalışır ve şayet tabiat ve tekâmül-i tabîî mefhumlarında Hakk'a ve terbiye-i Hakk'a izâfet bulamazsa onlara tahakkuk, hakkiyet bile isnad etmez. İlm-i mutlak zât-ı Hakk'ın kendine tecellîsi ve O'nun ilm-i kadîmidir. [70] Hakk'ın bize tecellîsi de bizim izâfî ve nisbî[1] olan ilm-i hâdisimizdir. Hak ve Hakk'ın ilmi olmasaydı bizim bütün ilimlerimiz ve hatta kendi varlığımıza ait kanaatlerimiz, izâfetlerimiz hep bâtıl olurdu. Hakk'ın rubûbiyyet-i kâmilesi ve O'nun eseri olan terbiyesi bulunmasaydı âlemde, tabiatta ne vücuddan, ne kemâlden, ne tekâmülden, ne terbiyeden hiçbir eser, hiçbir hisse bulunamaz, hep bu davalar muzmahil ve maʿdûm olurdu. Âlem ve biz böyle değilsek bir hisse-i vücûdumuz, bir hisse-i kemâlimiz, bir hisse-i terbiyemiz, hakkiyet isnad edilecek bir izâfetle bize tecellî ediyorsa bu tecellîde Rabbü'l-âlemîn olan Allah teâlâ'yı görmemek kābil değildir.

Bu suretle Allah'ın mâsivâsı olup illiyet alâkasıyla Allah'a delâlet eden eşyânın mecmûʿu ve bir nizâm-ı ictimâʿîyi hâiz bulunan her kısmı âlem, eczâsı da eczâ-i âlemdir. مَا يُعْلَمُ بِهِ yani vesîle-i ilim mefhûmunu ifade eden "âlem" kelimesi "alem", "alâmet" maddesinden "hâtem", "kāleb" gibi ism-i âlet vezninde bir ism-i cemʿdir ve cemʿ tahtında olmayan ferd-i mahza ıtlak edilmez. Böyle ise cemʿ olduğu hâlde cemʿ-i âkil ile "âlemîn" diye tekrar cemiʿlenmesi[2] ve bir de "el-âlemîn" diye lâm-ı istiğrâk ile taʿrîf edilmesi bütün âlem ve eczâsına şümûl-i istiğrâk ifade eder. Bu istiğrak içinde cemʿ-i âkil getirilmesi de ukalâ kısmının tağlîbine delâlet eyler ve ukalâyı tasavvur etmeden Rabbü'l-âlemîn iyi idrak olunamayacağını ifham eyler. Bütün âlemlerin akıllı olduğunu bilseydik tağlîbe hâcet kalmazdı. "Âlem" kelimesinin iştikākı itibariyle bir mefhûm-i aslîsi vardır ki "mâ-yuʿlemu bih", yani ilim edinmeye âlet ve vesile olan şey demektir. Asıl ilim ise tasavvur değil tasdîk-i haktır. Yani iki tasavvur arasındaki vâkiʿ nisbetini bütün vicdan ile idrak etmektir. Bize bir nizâm-ı ictimâʿî ile

1 B: "ve nisbî".
2 B ve M: "cemiʿlenmesini".

görünen ve her an ʿadem ile vücud beyninde akıp giden ve cereyânında bir sırr-ı nizam ve irtibat takip eden ve en [71] mühim nizâmından biri de enfüs ve ezhân ile hâriç ve aʿyân arasında hakkiyet, tahakkuk, mutâbakat-i vâkiʿ dediğimiz hak nisbetinde, yani bir tasdik şuurundaki şuhûd, ilim, akıl ve kalb alâkasıyla tecellî eyleyen her cemâʿat-i eşyâ ve bütün cemâʿât-i eşyâ Hak teâlâ'ya ve O'nun sunʿuna,[1] rubûbiyetine ve kemâline delâlet eden birer delil, birer alâmet teşkil ederek ilmimize, tasdîkimize vesile olduklarından dolayı "âlem" tesmiye edilmişlerdir. Basîret ile tahlil ve teemmül edildiği zaman görülür ki bütün âlem bizim zihnî ve hâricîye münkasim şuûnât-ı şuʿûriyemizin yekûnu bulunan hâdisâttır. Rabbü'l-âlemîn de bunların mâverâsında olup aralarındaki nisbet-i hakkiyetle dâima vahdâniyeti, rubûbiyeti tecellî eden Vâcibü'l-vücûd Hak teâlâ'dır. Ehl-i şuhûd için âlemde bir şey yoktur ki görülsün de arkasında ondan evvel veya ondan sonra, onunla beraber Allah teâlâ görülmesin. كُلُّ مَا خَطَرَ بِبَالِكَ فَاللّٰهُ وَرَاءَ ذٰلِكَ "Kalbine her ne hutûr ederse[2] Allah onun arkasındadır, taʿbîr-i âharla onun arkasında Allah vardır." Binâenʿaleyh âlem mâsivâ-yı Allah ve Allah mâverâ-yı[3] âlemdir ve biz bu âlem vesilesiyle mâverâsındaki Allah teâlâ'yı "hakkiyet" dediğimiz bir şuur nisbetiyle tasdik ederiz. Bu delâlet bütün Kur'an'da îzâh olunacağı gibi burada da "el-âlemîn" mefhûmu içinde mündericdir. Kelâm, hikmet, felsefe, tasavvuf kitapları da bu delâletin îzâhı ile meşgul olur. Fi'l-vâkiʿ bizim maʿlûmâtımızı teşkil eden ve edebilecek olan şeylerin hepsi bir hakk-ı vâkiʿin alâmeti, nişâneleridir. Heyûlâ ile suretin veyahut madde eczâ-i ferdesinin yekdiğeriyle, envâʿ-ı kuvvetlerin birbirleriyle mütevâfık veya mütehâlif[4] münasebet ve irtibatları ufacık bir çemen, bir teşrîh-i hayvânî veya insânî, koca bir manzûme-i şemsiye, bütün mekânıyla hey'et-i ecrâm, mâzî, hâl, istikbâl bütün zamanıyla bir silsile-i mükevvenât, ve bu arada bir lahza şuur, hep bu delâletin vesilesi olan birer âlemdirler. Bu delâlet de mücmel,

---

1 B: "şuûnuna".
2 F -"eder".
3 B: "mâsivâ-yı".
4 B: "muhtelif".

mufassal ve her biri şuhûdî, hayâlî olmak [72] üzere mertebe mertebedir. Daha ilk müşâhedede bi'l-bedâhe bir delâlet-i mücmele müncelîdir ki bu icmâl, ânât-ı şuûrun teselsülüyle tafsil ve tekid olunur gider. Bunların zihinde mâzîlerini ve istikbâlin numune ve misâllerini teşkil eden samimi hatıralarından, sahih hayâllerinden, inʿikâslarından da yine icmâlî veya tafsîlî bir delâlet-i akliye okunur ve bu da bir şuur nisbetiyle tecellî eder. Fi'l-hakīka biz eşyâyı şuurlarımızın taʿallukuyla şuhûden ve bu taʿalluktan hâsıl olan suretlerle, hatıralarla tasavvuren ve aklen tanırız. Bu şuur olmadığı zaman kendimizden bile haberimiz yoktur. Şuurlarımız ve onların taʿalluk ettiği bu suretler, bu intibâʿlar ise bizde, bizim nefsimizde, rûhumuzdadır. Güneş bendeki sûret-i münʿakise ve muntabıʿasıyla güneştir. Hâlbuki biz bu intibâʿâttan, hâricimizde sâbit görünen birtakım aʿyân da idrak ederiz. Şimdi bu aʿyânın böyle bizdeki bu suretlerinden başka bir taʿayünleri elimizde yokken onları bizdekinden ayrıca hâricimizde ve kendilerindeki bir taʿayyün-i zâtî ile tanımaya niçin ve nasıl mecbur oluyoruz? Ve sonra bunların yalanını doğrusunu nasıl seçiyoruz? Böyle hakāik-i eşyâ dediğimiz bütün aʿyân-ı sâbitenin kıymeti ve vâsıtası ancak bizim şuurumuzdaki enfüsî ve zihnî kıymetler ve suretler iken neden ben onları benim hâricimde bir hakikat tanıyorum? Tanımasam niçin vicdânımda kizb ile mahkum oluyorum ve sonra her şeyden evvel ben kendi bulunuşum olan vücûdumla, buluşum olan vicdânım, şuurum arasında kendi kendime sâdık ve mutâbık olduğumu katʿiyyen ve yakīnen niçin ve nasıl tasdik ediyorum? Bunları yapıyorsam demek ben bütün bunlardan evvel ve bütün bunların mâverâsında, önünde sonunda, beraberinde enfüsî ve âfâkī emkine ve ezmânı, hâsılı beni ve hâricimi zâhir ve bâtından ihâta etmiş bütün hâdisât ve vâkıʿâtın şâhidi, kefîli, vekîli, mûcidi, sâniʿi, rabbi olan Vâcibu'l-vücûd bir Hak teâlâ'ya bir intisab [73] taşıyorum ve bende vücûden zarurî olan intisab mahkûmiyeti altında O'nun hâkimiyetinden müstefid olarak evvelâ O'nu zımnen olsun tasdik etmiş bulunuyorum da bu sayede benimle şuurumun ve şuurumla hâricin

vech-i irtibâtını buluyor ve diğer hakāik-i cüz'iyeyi, a'yân-ı sâbiteyi tasdik ediyorum. Eğer bunu yapan sade benim rûhum ise benim rûhum hem benim ve hem hâriçteki eşyânın hakīkat-i kusvâsı ve illet-i ûlâsı demektir. Hâlbuki o bana öyle demiyor, bana o, "ben öyle olsaydım her istediğimi yapar ve sana ezelden beri hiçbir yokluk göstermezdim" diyor. Ve ben de rûhumla beraber bunu tasdik etmekte tereddüt etmiyorum. Hulâsa kendi kendime "ben benim, ben şimdi varım" dediğim zaman "ben kendimi duyuyorum ve bu duygum doğru bir hak duygusudur; binâenʿaleyh ben varım ve ben benim" demiş bulunuyorum. Fi'l-vâkiʿ ben kendimi duyarken, önümden, sonumdan, zâhirimden, bâtınımdan muhît olan hakkı ve izâfet-i hakkı beraberimde olarak tasdik etmiş olmasa idim, tarafeyn ile nisbeti bulamaz, "ben varım, ben benim" diyemezdim. Vicdânımdan vücûduma geçemez, vicdânımla vücûdumun intibâkına eremezdim ve bi'n-netîce vâkiʿde hiçbir hakikat tasdik eyleyemezdim. Elem ile lezzeti, ziyâ ile zulmeti, uyku ile uyanıklığı, zenginlikle züğürtlüğü, hâsılı eşyâdan hiçbirinin varlığıyla yokluğunu sezdiğim kadar da sezemezdim. Yakacak ateşten kaçıp güldürecek gülistâna gidemezdim. Bunları az çok velev izâfî olsun seziyor, yapıyorsam Hak teâlâ'ya izâfetimle ve bu sayede cüz'î küllî hakāik-i izâfiyeyi idrâkimle yapıyorum, bunu da vicdânımda O'nun eseri olan âlemînden[1] ayırıyorum. Bu vicdan benim ise, ben ve bütün vücûd O'nun, bilsen de O'nun, bilmesen de O'nun; şu kadar ki bilmeyen bir yaşarsa, bilen iki, daha doğrusu nâmütenâhî yaşıyor اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

Hâsılı "ben varım, ben benim, başkası değilim" [74] kaziyyeleri bizim bütün şüphelerden ʿârî en yakīnî, en bedîhî ve en evvelî bir ilmimizdir. Fakat ben, şuurum varken ve ancak onunla "ben varım" diyebilirim. Bu tasdikte vicdânım bi'l-bedâhe ve bi'z-zarûre kendisiyle intibak eder. Bu suretle "ben varım" kaziyye-i bedîhiyesinin mazmûnu kendisinin müeddâsı olduğundan bedîhîdir. Bu da "bu şuurum, bu duygum, bi'z-zarûre doğrudur, sâdıktır, haktır" kaziyyesinin kefâletiyle bedîhîdir. Bu da Vâcibu'l-vücûd,

---

1 M ve F: "âlemimden".

hâkim-i mutlak bir Zât-ı Hakk'ın zarûrî bir tasdîkiyle, şehâdetiyle bedîhî-dir. Ve bu tasdik böyle her yakīnin mebde' ve müntehâsı, maʿîsidir. Bedîhî-i evvelînin bütün mazmun ve şerâiti de bedîhî midir? Bu bir mesele. Bunun için bazıları vücûd-i Bârî'ye bedîhî-i celî, bazıları bedîhî-i hafî, bazıları da nazarî demişlerdir ki bu herkesin kendi varlık şuurundaki kudrete ve zaafa bağlıdır. İşte böyle nazarîye benzeyen bu bedîhî, kimine celî, kimine hafîdir. Ve âlem O'nun delili iken O da âlemin şâhidi, nûrudur. اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [en-Nûr 24/35][1], اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [Fussilet 41/53][2], هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ [el-Hadîd 57/3][3] İman bu nûra izʿân, dîn-i İslâm da bu izʿânı, bu izâfeti yaşamaktır.

{اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ} Besmelede bu iki sıfatın tafsîlâtını gördük. Burada meşhur bir meseleye tenbih edelim. "Merhamet" ve "rahmet", bir muhtaç ve mübtelâyı âfâttan tahlîs ve yerine hayr ve nimeti ikāme etmeyi istihdaf eden bir iyilik duygusudur demiştik, ki bu ibtidâ şefkat gibi teessür ve infiʿâl kabîlinden bir meyl-i nefsânî olarak başlar ve intihâen de bir hüsn-i te'sîr demek olan inʿâm fiʿl-i ihtiyârîsini istilzâm eder ve mevkiʿine göre bu netice için sadece bir söz veya bir işaret bile kâfi gelir. Biz "filan merhametli adamdır" dediğimiz zaman ekseriyâ "rikkat-i kalb" dediğimiz hâlet-i rûhiyeyi, kābiliyyet-i infiʿâliyeyi kastederiz, fakat "pek merhametli, çok merhametli" dediğimiz zaman da netîce-i fiʿliyesinin zuhûrunu anlarız. Cenâb-ı Allah ise ʿalâim-i hudûs olan tegayyür ve infiʿalden [75] münezzeh ve müberrâ olduğu için rahmet-i ilâhiyeyi aynen beşerî olan maʿnâ-yı mezkûr ile îzah edemeyiz. Buna hem karîne-i akliye ve hem karîne-i şerʿiye vardır. Buna binâen müfessirîn burada az çok bir mecâz-ı lügavî bulunduğunu söylerler ki bu da iki suretle mülâhaza edilir:

1. Yalnız netîce-i lâzime olan tahlîs ve inʿâm mânası.
2. Asıl olan meyl-i nefsânînin lâzım-ı evveli ve inʿâmın sebebi olan irâde-i hayr mânası. Zira irade bir infiʿâl değil, mümkin olan fiil ve

1 "Allah, semavât ü arzın nûrudur…"
2 "…Rabbin her şeye şâhid."
3 "O'dur Evvel ü Âhir ve Zâhir ü Bâtın…"

terkten birini tercih sıfat-ı zâtiyesidir. Binâenʿaleyh evvelkine göre rahmet sıfat-ı fiilden, ikinciye göre sıfat-ı zâtiyeden olur.

Rahmet-i ilâhiye ekmel olduğu ve "Rahmân-ı Rahîm" diye iki sıfatla da zikredildiği cihetle burada iki mânayı da kastetmek daha muvâfıktır. "Rahmân" sıfat-ı hâssa olduğuna nazaran garîze ve sübut ifade eden sıfat-ı müşebbehe olarak irâde-i hayr sıfat-ı zâtiyesi, "Rahîm" de mübalağa ile ism-i fâil olarak onun tezahürü demek olan inʿâm ve ihsan sıfat-ı fiʿliyesiyle îzah edilir. Bunu aks edenler de olmuştur.

Fakat bazı muhakkıkīnin tahkīki vechile bizim muhtârımız şudur ki sıfât ve esmâ-i ilâhiye mânalarında mecaz değil, hakikattirler. Meselâ ilim, irade sıfatlarının mecaz olduğunu söyleyen yoktur. Hâlbuki bunların ilâhî mânaları beşerî olan mânalarının aynı olmadığı da müttefek[un] aleyhtir. Meselâ ilim kesbi[1] bir cehli, irâde-i beşer bir meyl ü şevki takip eder ve hâdistir. İlm-i ilâhî ve irâde-i ilâhiye ise bizim bu sıfatlarımızın mebde-i aʿlâsı[2] olan sıfât-ı[3] kadîme-i hâlikadırlar, bunlar olmasaydı tenâsüb-i illiyet kanununa nazan bizim ilim ve irademizin hudûsu mümkin olmazdı. Binâenʿaleyh şerâit-i beşeriye ilim ve iradenin şart-ı zâtîleri değil, mahallerine nazaran ʿavârızındandırlar. İlmin hakikati bir temyîz-i maʿnevîyi îcab eden sıfat, iradenin hakikati de iki makdurdan [76] birinin tercîhini iktizâ eden sıfattır. Binâenʿaleyh diğer esmâ ve sıfât-ı ilâhiyede dahi aynı mülâhazanın tatbîki îcab eder ve hele esmâ ve sıfât-ı ilâhiye beşerî kemâlâtın fevkinde bir kemâl ifade eden hakāik-i örfiye ve şerʿiye olduğunda şüphe edilemez ve bunun içindir ki lisânımızda "rahmet" ile "merhamet"i fark edegelmişizdir. "Rahmet"i ilâhî; "merhamet"i beşerî bir mânada kullanırız ve bunun için "Rahmân-ı Rahîm"i "çok merhametli ve çok merhamet edici" diye tefsîrimiz de doğru olmaz. Nihâyet "evvelde, âhirde, ezelde, lâyezâlde nâmütenâhî rahmet sâhibi, nâmütenâhî feyz-i inʿâm, hayr u ihsan saçıcı" diye bir îzah yapabiliriz ki ikisinde de

1 M ve B: "gibi".
2 B: "aslîsi".
3 B: "sıfat-ı".

rahmetin hem sıfat-ı zâtiyeyi mülâhaza ettiren irâde-i hayr ve hem sıfat-ı fiʿliye ve tekvîniyeyi mülâhaza ettiren âfâttan tahlîs ve niʿam u hayrâta îsâl mânalarını câmiʿ olması hakīkat-i örfiye ve şerʿiye îcâbındandır.

Mâlumdur ki âfâtın hakikati ʿadem ve sevâik-i ʿademdir, hayrâtın hakikati de vücûd ve sevâik-i vücûddur. Âfât ile alâkadar olan bütün elemlerimiz bizi bir ʿadem-i hayr ile inzar[1] ettikleri için elemdirler ve bunların başı Hak'tan ve rahmet-i Hak'tan yeistir. Niʿam ve hayrât ile alâkadar olan bütün lezzetlerimiz de bizi bir hisse-i vücûd ile tebşir ettiklerinden dolayı lezzettirler. Bunların başı da Hakk'a ve rahmet-i Hakk'a imandır. Hayât-ı dünyâ böyle ʿadem ile vücûdun, âlâm ile lezâizin, yeis ile imanın, rahmet-i Rahmân ve saʿy u teʿâvün ile yenilen bir mücadelesi şeklidir ki bunların bu cidalden çıkıp temâyüz-i ebedî ile temayüz etmeleri de hayât-ı âhireti teşkil eder. Binâenʿaleyh bizim hayr ve lezâizimizin başlangıcı ʿademden vücûda getirilişimizde[2], âkıbeti de mütenâhîden nâmütenâhîye erişimizdedir. Rahmet-i rahmâniye bütün mümkinâtın ʿademden vücûda ihrâcını ifade eden irâde-i vücûd ve inʿâm-ı vücûd olduğundan her imkânın sâha-i vücûda ihrâcını muktezîdir. Çünkü vücûd her hayrın ve her [77] nimetin aslıdır. Rahmân böyle bir irâde-i hayr ile bizi cismâniyet ve rûhâniyetimizle ʿademden vücûda getirerek halk eden ve bununla beraber esbâb-ı bekā ve hayâtımız olan nimetleri de ihzar ve îsâl eyleyen rahmet-i celîle sâhibidir ki bu rahmetin şümûlünden hâriç hiçbir mahluk bulunamayacağından buna celâil-i niʿam ile rahmet denilir. Bütün imkânlar vücûddan hissemend edilirken bu arada âkil ve bi'l-ihtiyâr fâil olacak mevcûdât halk eylemek de rahmet-i rahmâniyenin kemâl-i şümûlü muktezâsındandır. Çünkü bunda vücûd-i mümkinâtı Hakk'ın kendisine takrîb vardır. O suretle bunlar kıdem u hudûs ve vücûb u imkân,[3] kemâl ü noksan farkları olmasa hemen hemen sıfât-ı Hakk'ı temsil edebilir. Lâkin bunda iradelerin taʿaddüdü hasebiyle vücûdda bir nevi şirk-i ʿarazî zuhur eder. Hâlbuki şirk ile vücûd ve devâm-ı vücûd mümteniʿdir. Zira hakkın şerîki bâtıl yani maʿdûm li-zâtihî,

1 B: "ızrâr".
2 B: "gelişimizde"; M: "getirilişimiz de".
3 B: "kıdem ve hudûs, vücûd ve imkân".

mümteni', muhal olduğundan her vücûd vahdetle tecellî eder ve müte'addid vücûdlar bir vahdet teşkil etmedikçe devam edemezler. Şirk lizâtihî sâlib-i vücûd ve mûcib-i 'ademdir. Bu sebeple âlemde gerek tabîî ve gerek ahlâkī ne kadar şürûr tasavvur edilirse hepsinin kökü ta'addüd ve da'vâ-yı şirktir. Bu da hakkın kemâl-i vahdeti îcâbıdır. O hâlde hem böyle vesîle-i şirk olacak müte'addid iradeler halk ederek onlara hisse-i vücûd vermek, hem de bunların tevâzünlerini muhafaza ederek bütün tecelliyât-ı vücûdu bir irade ile idare ve idâme etmek öyle dakīk bir nimet ve öyle ebedî bir hayırdır ki bunu da rubûbiyyet-i ilâhiyenin rahmet-i rahîmiyesi temin etmiştir. Kemâl-i terbiye îcab ile ihtiyârın işte bu ihtilâtındaki muvâzenede ve kemâl-i rabbânî felâsifenin "mu'ammâ-yı vücûd" dedikleri bu mu'âdele-i rahîmiyededir. Bunun için eslâf-ı müfessirîn rahmet-i rahîmiyeye "dekāik-i ni'am" tâbir etmişler ve gaye itibariyle da ni'am-ı uhreviye ile tefsir etmişlerdir. Bu bir taraftan irâde-i cüz'iye [78] ashâbından her birinin iradelerine bir hisse-i tercih vermek, bir taraftan da hakk-ı mükteseblerinin gayesine göre hesaplarını görüp mîzân-ı haktaki vaziyetlerini tesbit ettikten sonra فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7-8][1] mûcebince mükâfat ve mücâzat ile mes'ûliyetlerini tatbik eylemektedir ki bu mücâzat o mükâfâtın damânıdır ve binâen'aleyh rahmet-i rahîmiyenin hedef-i aslîsi bu mükâfattır. Rahmet-i rahmâniye içindeki vücûd-i ibtidâîde hiçbir mevcud yolundan inhiraf etmez. Rahmet-i rahîmiye içindeki vücûd-i sânî ise ashâb-ı irâdeye ait olduğundan bunlarda[2] vazifesinden 'udûl edenler ve mîzân-ı hakkı kendi davalarıyla ihlâle uğraşanlar vardır ki rahmet-i rahîmiyenin mutazammın olduğu hikmet-i adâlet bu vücûdda böyle ihtiyâra terettüb eden bir mu'âdele-i mükâfat ve mücâzat kurmuştur ve yine bu mu'âdelenin mîzân-ı umûmîsinde de lâ-şerîke leh olan Hak teâlâ'nın irâde-i rahmâniyesi[3] hâkim olmuştur. اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâhâ 20/5][4]

1 "Ki her kim zerre mikdârı bir hayır işlerse onu görecek. Her kim de zerre mikdârı bir şer işlerse onu görecek."
2 M: "bunlar da".
3 B: "rahîmiyesi".
4 "O Rahmân Arş üzerine istivâ buyurdu."

er-Rahmân diyor ki: Ey zevi'l-ʿukūl! Siz isteseniz de istemeseniz de diğer âlemler gibi size de vücûd ve bekā-yı vücûda ait nimetlerimi, hayırlarımı tükenmez hazinemden verdim ve veririm. er-Rahîm de diyor ki: Ey zevi'l-ʿukūl! Ey ashâb-ı irâde! Siz diğerleri gibi değilsiniz, onlar sade irâde-i rahmâniyenin ceberûtuna mahkumdurlar, siz ise Benim kemâl-i rahmetimi tecellî ettiren irade ve ihtiyârımı temsil ederek bana kurbiyet peydâ etmeniz ve rıdvân-ı ekberime ermeniz için yaratıldınız. Size onlardan fazla olarak istediğiniz ve isteyerek çalıştığınız şeyleri de istediğim kadar veririm. Fakat hakkın vücûb-ı vahdeti karşısında şirk ile vücûd ve devâm-ı vücûd mümteniʿ olduğundan sizin nefislerinizdeki taʿaddüd ve kesretin ve gayelerinizde Benim rızamdan başka kendinize münhasır bahîlâne nokta-i nazarlar takip eden, mütenevviʿ ve muhtelif iradelerinizin sizi şirke ve umûmunuzu ʿademe sürükleyen vichelerini tanzim ve adl ü rahmetin [79] muvâzene-i vücûdunu temin için en nihâyet sizi mes'ul edeceğimi[1] de ihtar ederim. Haydi Hakk'ı inkâr etmeyiniz, şirk koşmayınız, Hakk'a kurbiyet ve hatta niyâbet için hak ve irâde-i hak yolunda mahabbetle, hubb-i hayr ile, istikāmetle, adl ü merhametle iman içinde çalışınız da, iradeleriniz, aʿmâl-i müktesebeniz o mükâfât-ı ebediyeye,[2] o rıdvân-ı ekbere vesile olsun. Hulâsa Benim rubûbiyetim kahr u ceberûttan ibaret bir tasarruf-ı tazyîk ve iʿdâm değil, böyle rahmâniyet ve rahîmiyet ile tezyîd-i inʿâm eden bir rubûbiyet-i celîle ve cemîledir لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ [Yûnus 10/26][3]

İşte Rahîm sıfatında tebşîr-i kâmil içinde böyle bir mâna-yı inzar dahi müstetirdir. Fakat bu ilk hitabda bazı kimselere gurûr-ı irade ile şöyle bir hâtıra vârid olmak melhuzdur: Acaba Rabbü'l-âlemin ashâb-ı irâdeyi halk ettikten sonra istikbalin mukadderâtını onlara tefvîz etmiş ve kendisi acaba hicâb-ı izzete çekilmiş değil midir? O hâlde Hak teâlâ

---

1 B -"edeceğimi".
2 B +"ve".
3 "Hasenât yapanlara hüsnâ, bir de ziyade var, ve yüzlerine ne bir kara bulaşır ne zillet. Onlar ashâb-ı cennet, hep orada muhalleddirler."

bütün âlemînin mebde'-i vücûd itibariyle rabbi olsa da hâlde insanların işine bilfiil müdâhale etmemiş ve istikbalin de bi'l-vâsıta bir rabbi olmuş olmaz mı? Ve o hâlde mâzînin mâliki Allah iken hâlin ve istikbalin, bugünün ve yarının bilfiil mâliki ve sâhibi, mükâfat ve mücâzat gününün hâkimi ashâb-ı irâde olmak lâzım gelmez mi? Ve bu takdirde ashâb-ı irâde alacağını zorla almak ve mes'ûliyet mehâfetinden âzâde kalmak için mukadderâtını kendisi tâyin edip istikbalin lâ-yüs'el ʿammâ yefʿal hâkimi olmaya çalışmak iktizâ etmez mi? Böyle bir hâtıra insanların zamân-ı hâlde sâhip göründükleri irâde-i cüz'iyeye mutlak bir irâde-i külliye ve her kayıttan âzâde bir ihtiyar ve bir kudret-i hâlıka kıymeti isnad ederek kendilerini kādir-i kül ve ʿale'l-ıtlâk hür ve ebede hâkim birer fâʿil-i muhtâr gibi tevehhüm eylemelerinden neş'et eden bir şirk davasına râciʿdir ki beşerî felâketlerin, bütün haksızlıkların sebebini bu teşkil eder. Adl ü [80] rahmet-i ilâhiyenin bunun üzerindeki taʿdîlâtı, inzibâtı olmasa cemʿiyyet-i beşeriye üç gün içinde birbirini yer bitirir. ظَهَرَ الْفَسَادُ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ اَيْدِى النَّاسِ [er-Rûm 30/41][1] Hâlbuki âlemde ve hele hayatta her an irâde-i beşerden hâriç halk-ı cedîd cereyan etmekte olduğu cihetle kuvveti kendisinin zanneden o kavî pazuları bir an içinde el-ʿiyâzubillah bir felç, bir darbe-i ilâhiye en âciz miskinler sırasına koyuverir. Ehramlar içinde saklanan ve bir gün gelip de neşr edilen mumyalı bedenler ve onların kadit sîmâlarındaki sönük oyuk gözler, sâbık Mısır firavunlarının dağlar deviren haşmetli bünyelerinde şimşekli nazarlarındaki kuvvetlerin artık ne mâliki, ne sâhibidir. Bunun gibi nice misâllerle anlaşılır ki vücûdun, hayatın gerek mâzîde ve gerek istikbalde bütün zimâmı evvel ü âhir[2] Hak teâlâ'nın yed-i kibriyâsındadır[3] ve O'nun milkidir. O zannedildiği gibi sadece Evvel değil, hem Evvel ve hem Âhir'dir. Mütenâhîde, fânîde evvel ve âhiri başka başka görenler ezel ve ebedde dahi böyle zannetmesinler, fâʿil-i evvel ile gāye-i kusvâ hakikatte birdir. Düşünülürse ecrâmın

1 "İnsanların ellerinin kesbi ile karada ve denizde fesad meydan aldı, yaptıklarının bazısını kendilerine tattırmak için ki rücûʿ etsinler."

2 B: "evvel âhir".

3 M: "kibiryasındadır".

küriyyeti, zamanın istidâresi merkez ve muhîtinden bize bunu işʿâr eder. Doğan beşer âciz, ölen beşer yine âcizdir.

Bu noktayı hissedenlerin bir kısmı mâzî ve istikbal şöyle dursun, hâlde bile cebr-i mahza kāil olmuşlardır. Zaten nefs-i beşer kuvvet buldukça "hep ben", acze[1] düştükçe "hep sen" veya "hep o" demek ister. Ortada âşikâr olan[2] hakikat ise ne öyle ne böyledir, أَمْر بَيْنَ أَمْرَيْن'dir.[3] Beşeriyet cisim ile rûhun, akıl ile kalbin, kābiliyet ile fâiliyetin, ıztırar ile ihtiyârın muhassalasıdır, o[4] ne mecbûr-i mutlak, ne de fâʿil-i mutlaktır. Bu babda nazra-i ûlâ nazra-i kusvânın aynıdır. Tedkīk-i felsefî dâvasıyla işi işkâl edenler ne cihet-i ıztırârı selb edebilirler, ne de cihet-i ihtiyârı. Iztırâra mertebe ayırmak[5], ihtiyâra bir mevki vermektir, ihtiyâra mevki ayırmak da ıztırâra mevki vermektir. Ne cebr-i mahz (*fatalité*) ile îcâb-ı mahz [81] (*déterminisme*)in daʿvâ-yı ıztırarları, ne de hürriyet-i mutlaka ve tâmme (*libéralisme*) müddeʿîlerinin ihtiyâr-ı hâlikāne dâvaları, hiçbir zaman mîzân-ı hakīkatin bedâhetiyle karşılaşamazlar. Beşerde cihet-i ıztırar kudretullâhın şâhidi, cihet-i ihtiyar da irâdetullâhın şâhididir. O kendi kendine kalırsa ʿademde muztar, Hâlık teâlâ'nın îcâdıyla da vücûdda muztar ve aynı zamanda rahmet-i Hak ile taleb-i amelde muhtardır. Ve bu sayede mukadderâtının bir kısmını kendi isteğiyle yazar. Hâsılı bu iki şehadetle insan bu vücûdda ve bugün, şu an, şu zamân-ı hâlde taraf-ı Hak'tan izâfî ve müsteʿâr bir milk-i muvakkat ve mukayyedi ve müsâʿade-i Hakk'a mazhar bir salâhiyet-i niyâbiyeyi, yani bir me'mûriyeti hâiz olduğunu ne inkâr etmeli, ne de bu salâhiyet ve me'mûriyette kendini lâ-yenʿazil, lâ-yüs'el bir asîl zannetmelidir. İnsan istikbaldeki mükâfat ve mücâzâtı verecek değil, alacaktır. Hem de hâldeki bütün vesâit-i kudreti, milk-i müsteʿârı kesildiği zamanda[6] alacaktır. Almak mevkiʿi ise mâlik mevkiʿi

1 B: "âciz".
2 B -"olan".
3 "İki durum arasında bir durum."
4 B: "ve".
5 B: "vermek".
6 M: "zaman da".

değil, ihtiyaç mevkiʿidir. Ve[1] milk-i tâm hem yeden ve hem rakabeten mâlikiyettedir. Bu ise yerleriyle, gökleriyle, mekânlarıyla zamanlarıyla, efrâdıyla envâʿıyla, besâtatıyla mürekkebâtıyla, maddeleriyle kuvvetleriyle, kābiliyetleriyle, fâʿiliyetleriyle, bütün âlemînin mâliki, mübdiʿi, hâlıkı, mürebbîsi olan Allah teâlâ'nın milk-i mutlakıdır.

İşte "Rabbü'l-âlemîn" denildiği zaman, şümûl-i istiğrâk ile bütün o vâhimeler bertaraf olmak ve Allah teâlâ'nın ezel ve lâyezâlde mâlik-i mutlak olduğu anlaşılmak lâzım gelirse de bir taraftan rahmet-i ilâhiyenin muzâʿaf vüsʿati, diğer taraftan beşeriyetin gafleti dolayısıyla istishâb-ı hâl içinde insanların mükâfat ve mücâzat gününe dahi bir nevi mâlikiyeti ve hâkimiyeti hâtırasının az çok vürûdu ihtimalini büsbütün katʿ etmek için:

{مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ} buyrulmuştur. Ve burada inzar biraz tasrih edilmiştir. Çünkü "din" kelimesi lisân-ı Arab'da cezâ, [82] hesap, kazâ, siyaset, tâat, âdet, hâl, kahr, nihâyet bütün bunlarla alâkadar ve hepsine mebnâ ve miʿyâr olan millet ve şeriat mânalarına gelir ve bunun doğrudan doğru kıyamet mânası yoktur ve burada evvelki cezâ, sonuncu dîn-i maʿrûf mânalarıyla iki tefsîr-i muʿteber vardır. Evvelâ cezâ, âtîde mes'ûliyet, hiss-i mes'ûliyet, tatbîk-i mes'ûliyet mânalarını da tazammun eder. Bunun için "yevmü'd-dîn"in lisânımızda bir ismi de "rûz-i cezâ"dır. Lâkin şunu unutmamalıdır ki aslında "cezâ" kelimesi şimdi müteʿâref olduğu gibi yalnız ʿikāb ve ukūbet demek olmayıp iyi veya kötü yapılan bir işin tatlı veya acı karşılığını, ecrini vermek mânasına masdardır ve isim olarak bu ecre dahi ıtlak olunur. Meselâ جَزَاكَ اللّٰهُ خَيْرًا كَثِيرًا demek, "Allah sana çok hayırlı ecirler, mükâfatlar versin" demektir. Ancak "mükâfat" ve "mücâzat" kelimeleri küfüv ve müşareket mânalarını ifham ettiğinden lisân-ı şerʿde Cenâb-ı Allah'a isnad olunmaz da sevab ve ʿikāb, ecir ve cezâ gibi tâbirler kullanılır. Binâenʿaleyh yevm-i dîn, rûz-i cezâ, her işin karşılığı verilip bitirileceği son gün, taʿbîr-i âharla istikbalde mükâfat ve mücâzâtın tevzîʿ olunacağı vakit demektir ki lisân-ı şerʿde buna "yevm-i âhir" dahi denilir

---

1 B -"Ve".

ve bunda kazâ ve hüküm mânası da mündericdir. Gerek Arapça'da ve gerek lisânımızda olsun bu gibi yerlerde "yevm" ve "gün" kelimelerinin ʿale'l-ıtlâk vakit mânasına kullanıldığı da mâlumdur. Bu "gün" ne bir gündüz, ne bir gece ve[1] ne bir gündüzle gece mecmûʿu olan yirmi dört saat mânalarına olmayıp gerek gün, ay, yıl, asır, devir ilh… gibi bildiğimiz ve gerek bilmediğimiz zaman mikyaslarından herhangi biri olabilir.

Müddet-i devr-i felek bir gündür[2] âdem bir nefes[3]

"Bugün dünya, yarın âhiret" deriz ve bunun için dünya günlerine nazaran âhiret günleri bin sene veyahut elli bin sene gibi mikyaslarla ifham olunagelmiştir.

Bu îzahtan anlaşılır ki yevmü'd-dîn bütün ümitlerin veya me'yûsiyetlerin ileride mîzân-ı Hak'tan geçerek son [83] tahakkukunu bulduğu ve birbirlerinden tamamen ayrıldığı son dem-i yakīndir. Bundan sonrası artık ya gāye-i ümîd olan ebedî rıdvân-ı ekber veya gāye-i ye's olan ebedî hüsrân-ı ekberdir ve bugün kıyamet gününün son lahzasıdır ve bu suretle yevmü'd-dîn kıyâmete işarettir. Fakat bunun yevm-i kıyâmet olması dolayısıyla bir tenâvülüdür. Yoksa "din" kıyamet demek değildir. Yevm-i kıyâmet[4] kıyamet, yani ölmüşlerin dirilmesi demek olan baʿs, haşr u cemʿ, vakfe yani tevakkuf ve intizar, sual, hesab, mîzan, sırât, nihâyet bütün amellerin iyiye iyi sevâbının, kötüye kötü ʿikābının tevzîʿi ile cezâ gibi ahvâl ve merâtibi mutazammındır ki diğerleri bu son devre-i cezânın mebâdî ve mukaddimâtı olduğundan burada "yevmü'd-dîn" nazmıyla bu gaye tasrih edilerek tergīb ve terhîbe kuvvet verilmiştir. Binâenʿaleyh "yevmü'd-dîn" makamında "yevm-i kıyâmet", "yevm-i suâl", "yevm-i hesâb" denilmesi hem terceme değildir, hem de bu kuvveti ve sevk-i kelâmı ihlâl eder ve daha ziyade tehvîl ve terhîb[5] ifade eyler.

---

1 B -"ve".

2 B: "demdir".

3 Bâkî'ye âit olan beytin orijinali şöyledir:
Âkil oldur gelmeye dünya metâʿından gurûr
Müddet-i devr-i felek bir demdir âdem bir nefes

4 M, F ve B: "Yevm-i kıyâmetin".

5 B: "tergîb".

"Yevmü'd-dîn", cezânın tahakkuk edeceği son gün demek olduğundan bu sûret-i beyânda dinin usûlünden, akāidinden birini teşkil eyleyen âhiret akīdesini bir cüz'-i mühmeliyle takrir[1] ediyor ise de "din" kelimesini maʿnâ-yı maʿrûfunda kullanmamış ve ona dolayısıyla işaret ve îmâ etmiştir. Çünkü "cezâ" yerine "din" gelmesinde lafzî bir îmâ, sevab ve ʿikāb mânasında da makāsıd-ı dîne bir işaret bulunduğu âşikârdır.

Maʿnâ-yı maʿrûfuna gelince: Din, zevi'l-ʿukūlü hüsn-i ihtiyarlarıyla bi'z-zât hayırlara sevk eden bir vazʿ-ı ilâhîdir.[2] Burada biraz tevakkuf edelim.

Bu evvelâ dîn-i hakkın bir târifidir. Çünkü bi'z-zât hayra sevk-i hakīkī ancak ondadır. Edyân-ı bâtılada ise bu sevk vehmî olur. Onlar şerre, olsa olsa zâtında hayr olmayan iddiʿâî veya izâfî bir hayra sâik olabilir. Meselâ kendi nokta-i nazarına göre bir hayr gibi yalana, [84] yalancılığa ve hırsızlığa teşvik edebilir, çünkü hak ve hakikati akāidinin başına koymuş değildir. Binâenʿaleyh bu târif, dolayısıyla edyân-ı bâtılanın dahi mâhiyetini göstermiştir. Yani hakikatte böyle bir sâik-i ilâhî değil iken öyle tevehhüm olunan dinler de dîn-i bâtıldırlar. Sâniyen, dinin mahalli, şerâiti, semeresi, erkânı, yani cinsi ve fasl-ı mümeyyizi gösterilmiştir ve bu maʿnâ-yı şerʿî "din" kelimesinin bütün meʿânî-i lügaviyesini câmiʿdir.

Dîn-i hakkın mahalli, akıl sahipleridir. Binâenʿaleyh cemâdât, nebâtât, hayvânât, mecnunlar, gayr-i âkiller, çocuklar, maʿtûhlar gibi kāsırîn tecelliyât-ı dîniyeye mahal değildir. Çünkü akıldan mahrum olanlar sâhib-i ihtiyar olmadıklarından kendilerinden bir hayr sâdır olursa bilâ-ihtiyâr olur ki buna da "cebr" denilir. Binâenʿaleyh hayvânâtta din vardır demek, nihâyet mecâzî bir tâbirdir.

Demek ki dinin şartı akıl ve ihtiyardır. Bunlar dinin şartı, diyânetin rüknüdürler. Akıl bulunmayınca dinin taʿalluk ve teklîfi bulunamayacağı gibi ihtiyar bulunmadıkça[3] da dinin sevk u te'sîri, taʿbîr-i âharla diyanet

---

1 B: "tekrar".

2 Müellifin zikrettiği bu din târifi Halebî, Zebîdî ve Molla Cîven gibi birçok müteahhir âlimin eserlerinde aynen, Seyyid Şerif Cürcânî ve Tehânevî gibi bazı âlimlerin eserlerinde ise benzer lafızlarla yer almaktadır.

3 B: "bulunmayınca".

bulunamaz.[1] Bundan nâşîdir ki dinde ilim meselesinden başka bir de irade meselesi vardır. Fi'l-vâkiʿ âlim ve âkil olmak mütedeyyin olmaya kâfi değildir. Dindar olmak için dini hem bilmek ve hem sevmek lâzımdır. Binâenʿaleyh[2] ilm ü irade, akl ü ihtiyar zât-ı dinin mücerred kendisinde dâhil bir rükün değilse de diyanet ve tedeyyünün rüknüdürler. Bunun için isim olan "din" kelimesiyle, diyanet mânasına masdar olan "din" kelimesinin mânalarını karıştırmamalıdır. Diyanet insanın sıfatı ve nefsî bir mefhumdur. Din ise onun mevzûʿ ve müteʿallakı olan hakīkī ve nefsü'l-emrî bir mefhumdur. Aralarındaki fark, bir hâdise-i nefsiye ile mebâdîsi ve kanunları arasındaki farktır. Taʿbîr-i âharla din vazʿ-ı ilâhî, diyanet kesb-i beşerîdir. Bunu tefrik edemeyenler ilim nâmına hatalara düşerler.

[85] Dinin semeresi bizzat hayr olan amellerdir. Yani sâhibinin kendi zannına[3] ve kendi nokta-i nazarına göre değil, nefsü'l-emrde ve mîzân-ı Hak'ta hayr ve nâfiʿ olan işlerdir. Binâenʿaleyh asıl dindarlık hayrı nazar-ı Hak'ta hayr olduğu için ihtiyar edip yapmaktır. Hayr ise hakikatte umûmî olsun, husûsî olsun âhara hâlen veya istikbâlen nâfiʿ olandır. Hayrı hakikaten hayr olduğu için yapmak demek, onu Allah teâlâ nâmına yapmak demek olduğu âşikârdır. Çünkü şu iş hakikaten bir hayırdır demek; sade sana, bana nisbetle değil, zâtında ve Hak teâlâ nazarında hayırdır demenin taʿbîr-i âharıdır ve Hak teâlâ ʿindinde hayr olan her işin de bir ecri, bir sevâbı, bir mükâfâtı muhakkaktır. Ve bunun en büyüğü O'nun rızâsıdır. Zira Cenâb-ı Hak her hayrın, her mükâfâtın, her nimetin menbaʿı ve damânıdır. Rızâ-yı Hakk'ın en büyük vesilesi de Hakk'a rızâdır. Ve Hakk'a râzı olmayan hayrı sade hayr olduğu için sevip yapamaz, kendine ait peşin bir menfaat arar. Gerçi hayrın behemehâl meccânî olması şart değildir. Ve nezd-i Hak'ta zâyiʿ ve hebâ olan hiçbir hayr yoktur. Fakat bir hayrın fi'l-hâl böyle bir endîşe-i menfaatle yapılması halka nâfiʿ olmak için değil, halktan müntefiʿ olmak için yapılan ve binâenʿaleyh ecrini halktan isteyen peşin bir muʿâvazadır. Bu ise hayrı

---

1 B: "bulunmaz".
2 B -"Binâenʿaleyh".
3 F: "zuʿmuna".

hayr olduğu için yapmak ve Hak ile bir muâmele icrâ etmek değildir. Ecrini Hak'tan isteyerek yapmak ise, her hâlde Hak ile bir[1] muâmele yapmak ve hakk u hayrı tanıyarak yapmaktır. Bu da hayrı hakikaten hayr olduğu için yapmak demektir. Çünkü hayr zâten ve hakikaten böyledir. Fakat bu ecri sade âhirette mülâhaza ederek yapmak daha yüksek bir mertebe-i kemâldir. Demek olur ki Hakk'ı tanımayan ve hakperest olmayanların hayrı bihakkın tanımak ve hayrı hakikaten hayr olduğu için yapmak ihtimalleri yoktur. Ve hubb-i hayrın başı hubb-i haktır ve samimiyet ve ihlâsın şart-ı evveli hakperestliktir.

İşte bunun içindir ki dîn-i hakkın hakīkat-i cinsiyesi [86] vazʿ-ı ilâhî olmasıdır. Çünkü mevzuʿât-ı sâire zât-ı Hakk'a muzâf değildir ve ağrâz-ı şahsiye ile maʿlûldür. Bu ise bizzat hayra değil, bizzat şerre ve şirk ü cidâle sürükler ve hele hüsn-i ihtiyar ile hayra sevk gayesini hiç tazammun etmez. Çünkü ağrâz-ı şahsiye şâibesi hissedilen herhangi bir sevkte ihtiyâr-ı beşer derhâl bulanır ve fesâda uğrar. Ve zaten garaz-ı şahsî hayrın bile hayriyetine mâniʿdir. Fakat vazʿ-ı ilâhî nasıl anlaşılır? Bu nokta dinin en mühim bir meselesini teşkil eder. Şüphesiz vazʿ-ı ilâhî bizzat Hak teâlâ'nın ilm ü irade ve rızâsını gösteren delâil ile anlaşılır ki bunların en kuvvetlisi Kur'an gibi hitâbullahtır. Kalb ve akıl bu hitabı bi'z-zarûre veya bi'l-istidlâl fehm ü telakkī eyler. Esasında rûhun bütün mevcûdiyetiyle onu vazʿ-ı ilâhî olarak anlaması lâzımdır.

Bu noktada bazı feylesoflar zevk-i vicdânı kâfi görmüşler. Fakat ʿale'l-ıtlâk zevk-i vicdan pek şahsî bir sebeptir. Ve âlemde her şahsın kendine mahsus bir zevk-i vicdânı vardır. Ve o hâlde ferdler kadar da din vardır demek lâzım gelir. Hâlbuki hak bir olduğu gibi dîn-i hak da birdir. Ve hakkı bulmak için mâverâ-yı vicdâna da bir nazar atfetmek îcab eder. Şu hâlde vicdân-ı küllü veya bunu temsil eden bir rûh-i küllü bulmak ve o rûh-i küllün kalbini miʿyâr olarak ahz etmek zarûrî olur.

---

1 B -"bir".

Diğer bazıları yalnız akla müracaat etmişler ve aklın hak ve hayrda hâkim-i yegâne olduğunu zannetmişlerdir. Çünkü akıl şahsî[1] değildir. Nitekim hak bir olduğu gibi akıl için de tarîk birdir deriz. Fakat akıl en iyi bir vâsıta-i idrâk olmakla beraber ahvâl-i kalbde hâkim olmadığından rûhun bütün mevcûdiyetine intibak edemez ve binâenʿaleyh vazʿ-ı ilâhîyi fehm ü telakkīde mebâdîye muhtaç ikinci derecede bir[2] âlet-i gayr-i hâkime olmaktan[3] ileri geçemez.

O hâlde vazʿ-ı ilâhî evvelemirde rûh-i insânîye bütün mevcûdiyetiyle muntabık şuhûdî ve bedîhî bir ilm-i zarûrî [87] ile tecellî etmelidir ki bu tecellî bizzat Hakk'ın vazʿ u hitâbı olduğu kendi kendine mütebeyyin ve âşikâr olsun da bilâhare akıllar tecribe ve istidlâl ile, kalbler zevk ve inşirah ile bundan ahz-ı feyz etsinler. İşte bu ilm-i zarûrîye lisân-ı şerʿde "vahiy", ve bu mazhariyete "nübüvvet" ıtlak olunur.

Şunu bilmelidir ki vazʿ-ı ilâhî ile vazʿ-ı beşerînin en mühim farkı o mevzûʿun tecellîsinde irâde-i beşerin âmil olup olmamasına râciʿdir. Yoksa vazʿ-ı ilâhînin behemehâl hâric-i beşeriyette tecellîsi şart değildir. Ve fi'l-vâkiʿ rûh-i insânîdeki tecelliyâtın bir kısm-ı mühimmi vazʿ-ı beşerî değildir. Binâenʿaleyh dîn-i hakkı teşkil eden hitab ve vazʿ-ı ilâhî evvelâ levh-i mahfûz-i fıtratta kesbî olmayan ve irâdetullâhı gösteren bir ıztırar ile sâbit olur da bizzat nisbet-i hak ile rûh-i küllü temsil eden bir rûh-i kudsîde bütün mebâdî-i burhânı muhtevî şuhûdî ve zarûrî bir ilm-i yakīn ve bir vahy-i mübîn ile tebeyyün eder. Ve sonra bu ilm-i zarûrî ve muʿtayâtı bir taraftan tevsîk-i tecribî ve târihî, diğer taraftan istidlâlât-ı akliye ve ezvâk-ı kalbiye ile tarîk-i kesbden inkişaf ve taʿammüm eder gider. Vahyin dâima vicdanda bir misâli, akılda da burhânı vardır. Fakat vürûd-ı vahy bütün meşâʿiri istîlâ ettiğinden o anda rûh bütün mevcûdiyetiyle şuhûda müstağrak olarak kābil-i mahz kesilir ve fâʿiliyyet-i irâdiyesi ve kuvânın hususiyetleri muvakkaten munkatıʿ olur da aklın yetişemediği ledünniyyât-ı vücûdu görür ve bilâhare ihtiyar ve irâdesini ona tatbik eder.

1 M: "şahıs".
2 B -"bir".
3 B: "hâkimeden".

İşte dîn-i hak bidâyette "nübüvvet" denilen böyle bir vazʿ-ı ilâhî ile sâbit olur ve bu tecellî beşerde zuhur eder de vazʿ-ı beşerî olmaz. Doğrusu, rûh-i beşer ilm-i Hak'ta fâil değil kābildir. Maʿlûmat uydurulmaz, alınır ve bunun için ilimde nefs ile hâric arasında bir hak nisbeti vardır ki bu bir vazʿ-ı ilâhîdir. Rûhun kendinde ihtiyârını karıştırarak imâl ettiği fikirlerde ise ilim gâh bulunur, gâh [88] bulunmaz, bu da bir vazʿ-ı beşerî olur. Demek ki her ilm-i yakīn, bir vazʿ-ı ilâhîdir. Böyle bir hak tasdîki de ihtiyar ve irâde-i beşerden tecrid ile mülâhaza edilmeye mütevakkıftır. ʿAle'l-husûs din gibi doğrudan doğru efʿâl ve ahvâl-i beşeriye ile alâkadar ve ihtiyâr-ı beşere mebde' olan kavânîn-i harekâtta bu lüzum daha katʿîdir. Garaz, hırs, teşehhî kalb ve aklı sislendirir, çeşm-i basîreti şaşı yapar. Ya hiç göstermez veya çatal gösterir. Bunun için ilm-i dinde teşehhîden tecerrüd şart-ı aʿzamdır. مَنْ فَسَّرَ الْقُرْآنَ بِرَأْيِهِ فَقَدْ كَفَرَ "Kur'ân'ı re'yi ile tefsir eden kâfir olur"[1] hadîs-i şerîfi de bunu nâtıktır. Vahiy ise söylediğimiz gibi bütün meşâʿiri kaplayarak ve kuvve-i irâdiyeyi o anda taʿtîl ederek gelen ve binâenʿaleyh hiçbir şâibe-i kesb u iʿmâl ve hiçbir nişâne-i teşehhî olmaksızın rûhun kābiliyyet-i sırfesi üzerinde zâhir ve bâtınından tam bir telkīn-i zarûrî ile vazʿ-ı ilâhîyi veren en bedîhî, en zarûrî bir ilm-i yakīn olduğu cihetle âdî olan ulûm-i yakīniye fevkinde vazʿ-ı ilâhînin şâhid-i ekmeli olan ve mazmûnundaki berâhîn-i akliye ve akabindeki muâsır tecribelerle dahi hakkiyeti teeyyüd eden bir müşâhede-i hitâbdır. Ve bu suretle her müşahede gibi kalb ve aklın fâʿiliyyet-i ihtiyâriyesi fevkinde olmakla beraber kābiliyyet-i fıtriyesinden de hâriç değildir. Bunun için dîn-i hak baʿde'l-ahz bilhassa usûl nokta-i nazarından aklın tarîk-i istikrâ ile idrâkâtı cümlesine dâhil olur ve yalnız istintac bu idrâke kâfi gelmez ve ilimde olduğu gibi bunda da keşf nazariyeye mukaddemdir. Şu fark ile ki bunda tecribe-i ferdiye hepsini ihâtaya kâfi değildir. O ancak aslü'l-usûl olan tevhîd-i Hak'da mümkin olabilir. Hakāik-i dîniye ve mesâil-i teşrîʿiyede tekerrür müşahedesi, tecribesi asırlara mütevakkıf nice metâlib-i mühimme vardır. Ve bunun için ilm-i dinde dahi akıl ve

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 269; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1 (benzer ifadelerle).

naklin ehemmiyeti derkârdır. Ve fi'l-hakīka İslâm'da da vazʿ-ı ilâhîyi bildiren delil dörttür. Kitâb, sünnet, icmâʿ-ı ümmet, kıyastır. Ve bunlardan evvelki üçü müsbit ve dördüncüsü muzhirdir.

[89] Dîn-i hakkın fasl-ı mümeyyizi zevi'l-ʿukūlü hüsn-i ihtiyârı ile bi'z-zât hayrâta sevk etmektir. Taʿbîr-i âharla dîn-i hak zorla değil seve seve hayr yapan fâʿil-i muhtar insanlar yetiştiren bir kānûn-ı terbiyedir ve bütün saadetlerde hayrın fâilidir. Demek dinin hayra sevki zarûrî ve cebrî değildir. O evvelâ ihtiyârı teşvik eder ve ona hüsn-i ihtiyârın miʿyârını verir. Âkıbet-i hasene ile âkıbet-i seyyi'eyi göstererek intibâha getirir ve hayra sevki bu gönül hoşluğu ile yaptırmak ister. Bunun için "dinde cebir yoktur" denilir لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّ۪ينِ [el-Bakara 2/256][1]. Zira hayra cebr edildiği zaman o hayrın fâili mecbûr olan değil, âmir-i mücbir olandır. Hâlbuki din, insanı insân-ı kâmil, hayırhâh, hayırkâr bir fâʿil-i muhtâr yapmak içindir. Bu ise sade dinin zâtında değil insanın ihtiyârında ve onunla diyânetinde ve bunun isticlâb ettiği tevfîk-i Hak'tadır. Din ne kadar hak olursa olsun câhilinde bu suretle[2] müessir olamayacağı[3] gibi âliminde bile ihtiyar munzam olmaksızın, taʿbîr-i âharla diyanet tahakkuk etmeksizin icrâ-yı te'sîr etmez اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7][4]. Bu hüsn-i ihtiyâra, bu diyânete sâhip olmayanlar, ya diğerlerinin cebriyle hayra sürüklenen ve hürriyetine mâlik olamayarak onların âlet-i icrâiyesi olan bir fâʿil-i mecbûr kalır veya bir âmil-i şerr u fesâd olur gider. Bu münasebetle şunu temyiz etmek lâzım gelir ki dinin sevki başka, dine sevk yine başkadır. İlim gibi dinin de sevki cebrî değildir. Çünkü vücûb-i aklî vücûb-i fiʿlîye illet değildir. Onun illeti irade ve kudrettir. Fakat dîn-i hakka sevk zâtında bir hayr-ı küllîdir. Bunun için velâyet-i hâssa veya velâyet-i ʿâmme ile tam diyânetin hayrâta sevk-i cebrî yaptığı, taʿbîr-i âharla cebren hayr yaptırdığı mevâkiʿ vardır. Ezcümle ebeveynin evlâdı sevk ve terbiyesi, emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker mesâili bu kabîldendir. Bu farkın

1 "Dinde ikrah yok…"
2 B: "sürʿatle".
3 B: "olmayacağı".
4 "…Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O size nusret verir…"

menşe'i şudur: İhtiyar ve irade dinin bir cüz'ü değildir de te'sîrinin bir şartıdır. Fakat diyânetin cüz'üdür, demin söylediğimiz gibi kānûn-ı mücerred ile fâʿil-i muhtârın tesirleri beyninde fark-ı ʿazîm vardır.

[90] Hâsılı din, iman ve amel mevzûʿu olarak akıl ve ihtiyâra teklif olunacak hak ve hayr kanunlarının hey'et-i mecmûʿasıdır ki "millet" ve "şeriat" dahi tâbir edilir. "Diyanet" de bu kanunların hüsn-i ihtiyâr ile tatbîkātıdır. Gerçi amelin imandan cüz olup olmadığı münakaşa edilmiş ve doğrusu amel imanın cüz'ü değil, bir semere-i müterettibesi olduğu tahkik olunmuş ise de gerek imanın ve gerek amelin diyânette, ahkâm-ı îmân ve ahkâm-ı amelin de zât-ı dinde dâhil birer rükn olduklarında asla ihtilâf edilmemiştir.

Dîn-i hakkın bu fasl-ı mümeyyizini iyice tasavvur ettiğimiz zaman anlarız ki tecribe ve istidlâl-i aklî nokta-i nazarından bir dinin hakkiyeti diyânet-i kâmile şartıyla umûma vaad ettiği hayırların, saadetlerin tahakkuku ile tebeyyün edecektir. Dîn-i bâtılın vaadleri, diyânetiyle maʿkûsen mütenâsib iken dîn-i hakkın vaadleri diyânetiyle mebsûten mütenâsib olur. Fi'l-vâkiʿ târîh-i İslâm'a baktığımız zaman da dîn-i İslâm'ı böyle buluyoruz. Ta asr-ı saʿâdetten beri Müslümanlar ne zaman dinlerine diyânet-i sâdıka ile sarılmışlarsa hayr-ı hakīkīyi anlamışlar ve yapmışlar, feyizleri, hayırları, saadetleri o nisbette tezâyüd etmiş, mesʿud yaşamışlar, mesʿud mesʿud yaşatmışlar. مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا [el-Enʿâm 6/160][1]

Fakat zamanımızda Avrupalılardan bazıları diyorlar ki: "Asr-ı hâzır insanları saadeti nefʿ ü hayrda değil intifâʿda görüyor. Bizzat bir hak ve bizzat bir hayr tanımıyor ve bunun için vazʿ-ı ilâhî olan dîn-i hak artık onların şevklerini, irâdelerini tehyîc etmiyor. Şimdiki insanları ancak şehvet-i intifâʿ zapt ve idare ederse edecektir. Binâenʿaleyh onlara vazʿ-ı beşerî olan dinler tatbik etmeli ve iradeleri bununla gıcıklayarak beşeriyyet-i hâzırayı ıstıfâsını buluncaya kadar bir taraftan mücadeleye

---

1 "Kim bir hasene ile gelirse ona on misli verilir…"

sürüklemeli, diğer taraftan sırf mihânikî kanunlarla cebr u kuvvet içinde tutup götürmelidir. Tabiatta merhamet yok, zor vardır. Hürriyet değil, cebr u ıztırar [91] hâkimdir.[1]" Bunlara göre beşeriyyet-i hâzıra intifâʿ-ı şahsî hırsıyla çarnâçar böyle sonsuz bir mücadeleye atılmakta ve mahabbet yerine husumet çoğalmaktadır. Böyle demek "dîn-i hak doğru imiş, haksızlar onun sevâbına değil ʿikābına lâyıktırlar" demeye müsâvîdir ve dîn-i hakkın şirkte gösterdiği netâic-i[2] elîmeye istihkākı itiraf etmektir. Ve ظَهَرَ الْفَسَادُ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ اَيْدِى النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِى عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ [er-Rûm 30/41][3] âyetinin[4] mazmûnunu tasdik eylemektir. Bu da tevhîd-i Hak ile Rahmân-ı Rahîm'e sarılmayan insanların hakk-ı zâtîleri ve binâenʿaleyh Rabbü'l-âlemîn'in bir eser-i celâl, bir rubûbiyyet-i ceberûtiyesidir. Hak teâlâ insanlara bu suretle de görünür. Bu hırs-ı intifâʿı yenerse ancak[5] hâldeki ibtilâ-yı cidâl ile istikbâldeki yevmü'd-dînin mükâfat ve mücâzâtını duymak yenecektir. Nitekim Alman feylesofu Kant[6] bile Cenâb-ı Allah'ın vücûb-i vücûdunu akl-ı amelî[7] ile âhiretin vücûb-i vücûdundan istintâc etmiştir. Bu suretle yevm-i âhiret dinin ve ona iman diyânetin bir asl-ı mühimmini teşkil eder. Ve o günün dine böyle bir ihtisâsı vardır. مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ âyetinde bu tebşir ve inzârın tasrîhi bu haysiyetle de pek beliğ olmuştur Dinin böyle bir günü vardır.[8]

Buna binâen İbn Cerîr [Taberî] tefsirinde nakledildiği üzere bazı müfessirîn buradaki dini sade mükâfat ve mücâzat mânasına değil, "millet" ve "şeriat" dahi denilen maʿnâ-yı maʿrûfuna hamlederek tefsir etmişlerdir ki bu suretle "yevmü'd-dîn" maʿnâ-yı maʿrûf-ı şerʿîsiyle dinin mâlum olan mühim günü demek olur ki bundan da bizzat âhiret ve yevm-i kıyâmet

1 B: "kāimdir".
2 B: "netîce-i".
3 "İnsanların ellerinin kesbi ile karada ve denizde fesad meydan aldı, yaptıklarının bazısını kendilerine tattırmak için ki rücûʿ etsinler."
4 B -"âyetinin".
5 B -"ancak".
6 Immanuel Kant (ö. 1804). Eleştirel felsefesiyle, bilhassa metafiziğin imkânını sorgulamasıyla felsefenin kendisinden sonraki seyrini değiştiren filozof. Bilgi teorisinin yanı sıra ahlâk felsefesine de önemli katkılar yapmıştır.
7 Veya "pratik akıl"; Kant'ta *praktische Vernunft*.
8 M: "yardır".

anlaşılır. İbtidâ'-i hitâba nazaran evvelki zâhir, intihâ'-i hitâba nazaran da ikinci mütebâdirdir. Bunun için biz de bu iki mefhûmu zâyiʿ etmemek için meâlinde "din gününün mâliki" demeliyiz.

Kıraat

Burada iki kıraat vardır. Aşere'den ا, د, ح, ك, ف, جع yani Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Ebû Caʿfer kıraatlerinde elifsiz olarak مَلِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ okunur. ن, ر[1], يع, خل yani Âsım, Kisâî, Yaʿkūb, Halef-i Âşir [92] kıraatlerinde de مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ okunur ki bizim kıraatimiz de budur. Ve Fâtiha'da mâna ile alâkadar vücûh-i kıraat ancak buradadır. Evvelki, mîm'in zammıyla "mülk" masdarından sıfat-ı müşebbehe sîgası, ikincisi[2] de mîm'in kesriyle "milk" masdarından ism-i fâil sîgasıdır. Bu kelimeler kuvvet mânasıyla alâkadardır. Biri evvelen ve bizzat nüfûs-i insâniye üzerinde tasarruf, diğeri de evvelen ve bizzat emvâlin aʿyân ve menâfiʿi üzerinde tasarruf kuvvetidir. "Melikiyet" nefʿ-i ʿâm için re'y ü tedbîr, emr ü nehy, vaʿd u vaʿîd, taltîf ü tahrîm gibi hukūk ve salâhiyet ile zevi'l-ʿukūl nüfûs-i insâniye üzerinde tasarruf ve icrâ-yı hükm ederek bir hey'et-i ictimâʿiyeyi rabt u zabt ve şahsiyyet-i vâhide misâlinde temsil eden müstakil bir velâyet-i ʿâmme kudretini ifade eder. "Mâlikiyet" ise, mal olan aʿyân ve hisse-i aʿyân üzerinde ferdin nefʿ-i hâssı için bi'l-istiklâl zabt u tasarruf hak ve salâhiyeti demek olan velâyet-i hâssa kudretini ifade eyler. Bunlardan her birinin yekdiğerine bir cihet-i irtibâtı vardır. Gerek mâlikiyyet-i mutlaka ve gerek melikiyyet-i mutlaka ikisi de bi'l-asâle Rabbü'l-âlemîn'e mahsustur. Çünkü hayâtı kendi yedinde olmayan beşerin bu sıfatlarla ittisâfı bi't-tabʿ izâfî, niyâbî ve müsteʿâr olduğu âşikârdır. Maʿamâfîh dünyada ve zamân-ı hâlde, beşeriyetin yegâne hodkâmlığını, gurûrunu teşkil eden de bu izâfî ve niyâbî olan milk ve mülktür çünkü bunlar dünyada hayat ve saadetin en mühim şerâit-i esâsiyesindendirler. Fi'l-hakīka hayat ve saʿâdet-i hayât evvelâ bir memlekete mütevakkıftır. "Memleket" ise milk ve mülk yeri demektir ki buna lisân-ı

---

1 B: "و".
2 M ve F: "ikinci".

avâm ile "vatan", lisân-ı şerʿ ile daha kıymetdâr olarak "dâr" denilir. Bir memlekette hayat ve menfaʿat-i hâssa milk ve mâlik ile, yani milkiyyet-i ferdiye ile kāimdir. Bunun damânı olan hayat ve menfaʿat-i ʿâmme de melik ve mülk ile yani inzibât-ı ictimâʿîyi temin eden devlet ve reîs-i devlet ile kāimdir. Bunların kıvâmı da her ikisinin zâtî ve asîlî olmayıp [93] yekdiğerinin damânına muhtaç olduklarını bilmek ve aralarında nisbet-i hakka intibak eden âheng-i tenâsübü bulmakla mümkindir. Ferdi ve milkiyyet-i ferdiyeyi boğan ictimâʿiyyet-i mutlaka, aʿzâsının bütün havâssı felce uğrayan ve yalnız gönlü basit ve fakat heyecanlı bir hâtıra ile kıvranan bir bedene benzer. Cemiyeti, mülkiyyet-i ictimâʿiyeyi boğan ferdiyyet-i mutlaka da uzviyeti münhâl olup canı boğazına gelmiş ve gözleri cevv-i havâya dikilmiş bir muhtazarın dem-i vâpesînindeki sekerât buhrânını yaşayan hulkūmunu andırır. Bunun için milk ve mülkten her birinin zayâʿı bir felâkettir. Mülk ve hükûmetin kısmen veya tamamen fıkdânı bizzat nefʿ-i ʿâmmın o nisbette inkıtâʿıdır. Milk ve mâlikiyetin bazen veya küllen fıkdânı da nefʿ-i hâssın veya nefʿ-i küllün inkıtâʿıdır. Ve ekseriyâ birinin zevâli, diğerinin zevâlini istilzam eder. Bunların ikisinin birden fıkdânı ise el-ʿiyâzu billah musîbet-i kübrâ ve felâket-i ʿuzmâdır. Her birinin zayâʿını tasavvurda bile beşeriyet bu ʿâkıbet-i elîmenin fecaatini duyar, ve duyduğu içindir ki bütün bedâhet karşısında kendisinin fi'l-hâl izâfî değil hakīkī ve mutlak bir melik veya mâlik olduğu vehminden kurtulamaz. Vücûd u nimet nokta-i nazarından melikiyet şüphesiz daha câzibelidir. Lâkin ʿadem ü nikmet nokta-i nazarından da zevâl-i mâlikiyet[1] daha müdhiş ve daha korkunçtur. İşte bu âyet-i celîle beşeriyetin zamân-ı hâldeki bu hisse-i izâfetini selb etmeyerek, istikbalde ʿale'l-husûs âhirette bunun dahi meslûb olacağını ve o zaman yalnız Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn'in ezelî ve ebedî olan mâlikiyyet-i hakīkiye ve melikiyyet-i[2] mutlakası kalacağını[3] beyan buyuruyor. لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ

1 F: "melikiyet".
2 B: "mâlikiyyet-i".
3 B +"da".

الْقَهَّارِ [el-Mü'min 40/16][1], يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْئاً وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ [el-İnfitâr 82/19][2] İlk nazarda bu inzar ne kadar müdhiştir! "Benim benim" derken, memleket, hükûmet zâyiʿ etmenin ne felâket olduğunu idrak edenler, "kimseye vermem" derken velev habbe-i vâhide olsun milksiz kaldığını görenler bu dehşetin azametini ne çabuk hissederler. Lâkin fâide onu sonradan değil, önceden hissetmektedir. Bununla beraber [94] âyet-i celîle ye's-âver değildir. İzâfî ve niyâbî olan mâlikiyet veya melikiyetin zâil olup sâhib-i aslî ve hakīkīsine rücûʿ eylediği o günde yine fakr-ı küllî olan ʿadem-i küllî yüz göstermiyor, ne milk-i mutlak ne mülk-i mutlak hiçbiri mefkud olmuyor. Bütün mevcûdiyetleriyle sâhib-i hakīkīleri olan Rabbü'l-âlemîn'in rahmâniyet ve rahîmiyetiyle yed-i kudretinde toplanmış bulunuyor. Binâenʿaleyh memleket-i rabbâniyenin tâbiʿiyetini taşıyanlar o gün hisse-i saʿâdetlerini mertebelerine göre bâliğan mâ-belağ alacaklar ve o tâbiʿiyeti hâiz olmayanlar da hırmân-ı müebbede katlanıp gidecekLerdir. Çünkü o gün tebdîl-i tâbiʿiyete artık imkân kalmayacak, başka memleket, başka hükûmet bulunmayacaktır.[3] Bugün fenâlık yaparken, nihâyette yokluğa güvenen, ʿademi nimet sayanlar, o gün ondan da mahrum olacaklardır. Mîzân-ı Hakk'ın muktezâsı budur.

İşte "mâlik" kıraati bu inzâr u tebşîri milkiyyet-i ferdiye nokta-i nazarından, "melik" kıraati de mülkiyyet-i ictimâʿiye nokta-i nazarından ifham ve tebliğ etmektedir. İki inzârın bir kıraatte cemʿine Fâtiha'da rahmâniyyet-i ilâhiye müsaade etmemiş ve en büyük belâgat bunların iki kıraate tevzîʿinde tecellî etmiştir.

Telhîs-i İlmî

Fâtiha'da ilk vakf-ı tâmmın mutazammın olduğu bu üç âyet bir matlub ile beş delîlinden mürekkeb bir kaziyyedir, şöyle ki: Hamd, Allah'a mahsustur. Çünkü Allah buna zâten ve sıfaten müstahiktir. Zâten müstahiktir, çünkü Allah'tır, zâtında bihakkın mâbuddur. Sıfaten müstahiktir,

---

1 "…Kimin mülk bugün? O Vâhid, Kahhâr Allah'ın."
2 "O gün ki kimse kimse için bir şeye mâlik olmaz, emr o gün yalnız Allah'ındır."
3 B: "bulamayacaktır".

çünkü Rabbü'l-âlemîn'dir ve çünkü Rahmân'dır ve çünkü Rahîm'dir ve çünkü Mâlik-i yevm-i dîn'dir. Birinci delîle nazaran "elhamdülillah" kaziyyesi "dört adedi çifttir" kaziyyesi gibi "kazâyâ kıyâsâtühâ maʿahâ" veyahut "fıtriyyât" denilen kaziyyeler[1] cümlesindendir. Diğerleri de enfüs ü âfâkın mülâhazasıyla nizâm-ı âlemden müstenbat mebde' ü meʿâd delillerinin icmâlidir ki Kur'an'da tafsil olunacaktır. Vücûh ve esbâb-ı taʿzîmin [95] hepsini tazammun eden bu ihbar ve isbattan sonra da aynı kaziyye ve deliller bir inşâya ve bir îcâb-ı teklîfe dahi işarettirler. Sanki Cenâb-ı Allah şöyle buyuruyor: "Ey insanlar, ey zevi'l-ʿukūl! Siz hüsn-i mahza, kemâl-i mutlaka taʿzîm edenlerden iseniz, ben Allah'ım, her kemâl benimdir ve eğer kudret ve ihsâna taʿzîm edenlerden iseniz ben Rabbü'l-âlemîn'im ve eğer istikbâle tamaʿan taʿzîm edenlerden iseniz ben Rahmân-ı Rahîm'im ve eğer havf u haşyet ile taʿzîm edenlerden iseniz ben Mâlik-i yevm-i dîn'im. Binâenʿaleyh esbâb-ı taʿzîmin hepsini câmiʿ olan bir Maʿbûd-ı Hakk'ım."

Bunu duyan akıl sâhibi muhataplar da "Acaba Allah teâlâ'ya nasıl ve ne suretle hamd edelim?" diye elbette kendi kendilerine soracaklardır. İşte buna cevâben bir üslûb-i iltifat ile:

{إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ} buyrulmuş ki "böyle deyiniz" meâlini ifade ettiği hâlde belâgat-i ifâde bunu tasrîhe hâcet bırakmamıştır. إِيَّاكَ "sana" mânasına zamîr-i munfasıldır ve akabindeki نَعْبُدُ fiilinin mefʿûl^ün bihidir.

---

1 Klasik mantıkta "kazâyâ kıyâsâtühâ maʿahâ" veya "fıtriyyât" denilen kaziyyeler, zihinde fıtraten hazır olan bir orta terim vasıtasıyla, kesin öncüllerden oluşan gizli bir kıyastan sonra verilen hükümlerdir. Buna göre önermenin büyük ve küçük terimleri zihinde hazır olduğu takdirde, orta terim kendiliğinden zihne doğar. Meselâ "dört çifttir" kaziyyesi, esasında "dört ikiye bölünür", "her ikiye bölünen çifttir" şeklindeki iki öncülden oluşan gizli bir kıyasın sonucudur. Bir kimse "dört çifttir" kaziyyesindeki "dört" ve "çift" "kelimelerini kavrayınca zihin kendiliğinden her çiftin iki eşit parçaya bölünebileceğini hatırlar ve buradan hemen dördün de iki eşit parçaya bölünebilmesi sebebiyle çift sayı olduğu hükmüne ulaşır." (Mustafa Çağrıcı, "Zarûriyyât", *DİA*).
Bu tür kaziyyeler aklî ilimlerde "zarûriyyât" veya "yakīniyyât" denilen ve kesin bilgi değeri taşıyan önermelerin bir türüdür. Bilimlerin temel ilkelerini ve bilimsel bilginin kesin kanıtlarını oluşturan "burhan" şeklindeki kıyasların öncülleri yakīnîdir. Bu yakīnî önermelerin mukabilinde de yakīnî olmayan, yani zannî bilgi değeri taşıyan "zanniyyât" yer alır. Klasik mantık kitaplarında, "kıyasın maddeleri" başlığı altında, zarûriyyât kategorisine giren önerme çeşitleri evveliyyât, müşâhedât (hissiyyât ve vicdâniyyât), mücerrebât, hadsiyyât, mütevâtirât ve fıtriyyât şeklinde sıralanır. (Kutbeddin Râzî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, İstanbul, 1288, s. 171 vd.)

Mefʿûlün böyle evvel[1] gelmesi kasr ve ihtisas ifade ettiğinden "başkasına değil ancak sana" demek olur. نَعْبُدُ ʿabed, ʿubûdet, ʿubûdiyet mânalarını dahi câmiʿ olan "ibâdet" masdarından fiʿl-i muzâriʿ mütekellim maʿaʾl-gayr sîgasıdır. O hâlde ibadet nedir?

Lisân-ı şerʿde "**ibadet**", niyete mütevakkıf olarak yapılmasında sevab olan ve Cenâb-ı Allah'a kurbet ifade eden tâʿat-i mahsûsadır. "Tâat", niyete mütevakkıf olsun olmasın ve kimin için yapıldığı bilinsin bilinmesin yapılması sevab olan fiili yapmaktır. "Kurbet", niyete mütevakkıf olmasa bile yapılması sevab olan fiili kime yapıldığını bilerek, yani yaklaşmak istediği zâtı tanıyarak yapmaktır. Binâenʿaleyh her ibadet Allah'a bir kurbet ve her kurbet[2] bir tâattır. Fakat her tâat kurbet olmaz ve her kurbet ibadet olmaz. Meselâ maʿrifetullah için fikr ü nazar bir [96] tâattir. Lâkin tekarrub edilmek istenilen Cenâb-ı Allah hâl-i nazarda henüz tanınmış olmadığından bu nazar bir kurbet değildir ve[3] niyete mütevakkıf olmadığından ibadet de değildir. Kur'an okumak, muhtaçlara yardım etmek, sadaka vermek, vakıf yapmak, köle azat etmek ve emsâli[4] gibi niyete mütevakkıf olmayan fiiller hem kurbet ve hem tâattir, ibadet değildir. Lâkin namaz, oruç, zekât, hac, cihad gibi niyet ile meşrut olan fiiller hem ibadet hem kurbet, hem tâattirler.[5]

Demek ki ibâdet-i şerʿiye, insanın rûhen ve cismen, zâhiren ve bâtınen bütün mevcûdiyetiyle yalnız Allah'a yapılan şuurlu bir tâat ve kurbettir. Evvelâ bunda niyet şarttır. Niyet ise yapılacak fiilin îcâdında ancak Allah'a tâat ve tekarrub kast etmek demek olan irâde-i hâdisedir. Azim fiile mütekaddim, kasıt fiile mukārin olduğu gibi, niyet de menvîye ilim ile beraber fiile[6] mukārin olur. Hem ilim ve hem iradeyi ihtivâ eden bu şuʿûr-i tâm rûh ve kalbin bir işidir. Sâniyen bununla beraber ʿind-i ilâhîde tâat olan bir fiil izhâr edilmiş olmak lâzımdır ki

---

1 B: "evvelâ".
2 B -"ve her kurbet".
3 B -"ve".
4 B -"ve emsâli".
5 B: "tâattir".
6 B -"fiile".

ibadet olsun, yoksa yalnız talep ve rûhta kalan tefekkür, tezekkür gibi bir fiʿl-i bâtın tâat ve kurbet olsa da ibadet olamaz.[1] Bunun içindir ki ibadetlerin başı olan imanda sadece tasdîk-i kalbî kifayet etmez de bunun hiç olmazsa lisânen ikrar ile zâhire ihrâc edilmesi dahi lâzım gelir. Kezâlik niyete iktiran etmeyerek yalnız zâhirde yapılan fiiller dahi ne olursa olsun ibadet olmaz. Niyetsiz yatıp kalkmak namaz değil, niyetsiz aç durmak oruç değil, niyetsiz sadaka vermek, iʿâne yapmak zekât değil; niyetsiz Kâbe'ye, Arafat'a seyahat edip dolaşmak hac değil; niyetsiz muharebe etmek, şehit veya gazi yapan cihad değil ilh... O hâlde sû'-i niyetle, yani Allah'a itaat ve kurbet kasdından mâʿadâ bir maksadla yapılan fiiller hiç ibadet olmaz. Görülüyor ki lisânımızdaki istiʿmallerine nazaran "tapı", "tapmak", "tapınmak" [97] kelimeleri ibâdetin değil, ʿale'l-ıtlâk itaatın mânası olabilecektir. Hatta "tapmak" ve "tapınmak" kelimelerinde az çok ne yaptığını bilmemek gibi bir şuursuzluk mânası anlarız da bunları "puta tapmak", "haça tapmak" gibi mevkiʿlerde kullanırız. Binâenʿaleyh "sana ibadet ederiz" yerinde sadece Türkçe olsun diye "sana taparız" veya "tapınırız" demek lisânımızın nezâhetini zâyiʿ etmek olur. "Kulluk etmek" şuur nokta-i nazarından "tapmak" kelimesinden daha iyidir. Bu da ibâdetten zayıf olan ubûdiyetin mânasıdır. Maʿamâfîh İslâm'da bütün nusûs-ı dînin istikrâsıyla tekarrur eden maʿnâ-yı şerʿîden evvel ve ondan[2] me'huz olan maʿnâ-yı lügavî mülâhaza edildiği zaman bunların arasında bir maʿnâ-yı müşterek vardır ki "ibadet" denildiği zaman evvelâ onu mülâhaza etmek ve Fâtiha'da da bundan başlamak iktizâ eder. Şu hâlde o nedir?

Bu mâna (ع ب د) madde-i asliyesinin en umûmî olan mânası ne ise odur ki bu da "ubûdet" veya "abed" masdarlarındandır.[3] "Âbid"[4] ve "maʿbûd" vasıflarında da mündericdir. Bâlâda işaret ettiğimiz vechile, "ubûdet", "ubudiyet", "ibadet" bir mertebe tâat mânasını ifade ederler ki ehassı "ibadet", eʿammı "ubûdet"tir ve "ubûdet" lisân-ı Arab'da tezellül

1 B: "olmaz".
2 M ve F: "onda".
3 F ve B: "masdarlarındadır".
4 F ve B: "abd".

mânasını mutazammındır. "Ubûdiyet" izhâr-ı tezellül, "ibadet" bunun daha kuvvetlisi olarak hudûʿ u huşûʿun, taʿzîmin en son derecesidir. Bunun için cumhûr-i müfessirîn bunu "gāye-i hudûʿun aksâsı" diye tefsir ederler. Bu da sebebini sormadan itâʿat-i kâmile mânasını tazammun eyler. Tefsîr-i Ebû Hayyân'da İbn Sikkît'ten ibâdetin tecrid mânasından me'huz olduğu da nakledilmiştir.[1] Şârih-i *Kāmûs*'un beyânına göre de ibadet, hırs veya gazab mânalarına gelen "abed" maddesinden me'huzdur.[2] "İbadet", Allah'ın râzı olduğu şeyi yapmak, "ubudiyet" de Allah'ın yaptığına râzı olmak diye de tefsir edilmiştir. Çünkü lisân-ı şerʿde ubûdiyetin ibadetten kâh ednâ ve kâh aʿlâ olarak kullanıldığı vardır. Ubûdiyyet-i Muhammediye ibadetten daha ehas bir mâna ifade eder.

[98] Bu mânanın ilmü'n-nefs nokta-i nazarından îzâhı: İnsanın hayâtı, lezzet ile elemin güzergâhıdır. Rûh-i beşer elemden gocunur, lezzetten hoşlanır. Esbâb-ı elem karşısında öfkelenir veya korkar, esbâb-ı lezzet karşısında da ümitlenir veya hırslanır. Kesb-i beşerin nâzımı da işte hâlden istikbâle bu korku ile ümidin mütevâlî tekabül ve tesâdümüdür, ümit silindiği zaman yeis kaplar, faaliyet söner, korku silindiği zaman da tuğyan başlar, âkıbet düşünülmez, faʿâliyyet-i müfîde yapılmaz, istihsal yerine istihlâk kāim olur. Ümidin içinde bir korku, korkunun içinde bir ümit yoksa vazife hissi atâlete düşer. Açları çalıştıran doymak ümidi, tokları çalıştıran açlık korkusudur.

Hayât-ı beşer dâhil ile hâricin bir muâmelesidir. Teneffüsten tutunuz da en incelerine varıncaya kadar esbâb ve lezâiz-i hayâtın birçoğu insana hâricinden gelir, dâhilinden gelenlerin çoğu da kendi vazʿı değildir. Bi'z-zarûre herkes hayâtının ümit ve mehâfetinin âmili yalnız kendisi olmadığını az çok duyar. Bu da kendi kendisine bırakılan insanın hiç olduğunu anlatır. İnsanın bu aczini, bu duygusunu unuttuğu, kendinden geçtiği zamanlar gerçi çoktur. Fakat ne olursa olsun hiçbir ferd kendi

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 41:
الْعِبَادَةُ: التَّذَلُّلُ، قَالَهُ الْجُمْهُورُ، أَوِ التَّجْرِيدُ، قَالَهُ ابْنُ السِّكِّيتِ.
İbnü's-Sikkît (v. 244/858) *Islâhu'l-mantık* isimli eseriyle tanınan Arap dil âlimi ve ediptir.

2 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* İstanbul: Bahriyye Matbaası, 1304, I, 1199.

kendine bu acz sahasından çıkamaz. Aklı olanlar da ümit ile mehâfetin bu câzibe ve dâfiʿasından ayrılamazlar.

Fi'l-hakīka âtîye nazaran rûh-i beşerde ne ümidin nihâyeti vardır ne de korkunun. Hilkatte esbâb-ı ümîd mahdud olmadığı gibi esbâb-ı mehâfet de öyledir. Rûh-i beşer zaman zaman muayyen ümitler ve muayyen mehâfetler karşısında ʿale't-tevâlî müteessir olurken bir taraftan da külliyetiyle gayr-i muayyen, gayr-i mahdud, gayr-i mütenâhî ümitlerin, korkuların te'sîr-i mutlakı altında bulunur ve burada bütün ümitlerle bütün korkuların karşı karşıya ahz-ı mevkiʿ ederek bir noktada telâkī ettiklerini görür ki ʿayn-i hakīkattir. Ve o zaman kendisinde öyle bir alâka uyanır ki bu alâka bir taraftan bütün mahabbetleri, diğer [99] taraftan bütün mehâfetleri ihtivâ eden bir havf u recâ heyecânıyla tecellî eder. İşte rûh-i insânînin böyle külliyetiyle müteessir olduğu mutlak bir havf u recâ âmiline karşı duyduğu bu alâka fıtrattaki mâbud ve ibadet fikrinin menşe'idir ki bütün hiss-i vazîfe bunda toplanır ve her şahsın cibillet-i ahlâkıyesi, istikbâli, saadeti, şekāveti bundaki ciddiyet ile mütenâsibdir. Ve insan bu hissini neye rapt ederse mâbudu odur.

Kâh cehalet ve kâh terbiye ve itiyaddaki hususiyet dolayısıyla bazı vicdanlar yükselemez de muayyen ve mahdud bir ümidin mecbûru veya bir korkunun makhûru kalırlar. Ve ona muayyen bir zaman içinde bütün külliyetiyle öyle bağlanır ve öyle zebûn olur ki o lezzeti feda veya o elemi iktiham etmeye kendisince imkân yok gibi tasavvur eder. Artık o bu ümidin âmilini öyle sevmiş veya o korkunun âmilinden öyle yılmıştır ki bunlar ona bütün sevgilerin gayesi veya bütün korkuların müntehâsı gibi görünür. Sanki birisi ʿayn-ı vücûdu diğeri ʿayn-ı ʿademi temsil eyler. Ve o zavallı vicdânın böyle mahdud ve mütenâhî bir sebeb-i mahlûka böyle külliyetiyle bağlanıvermesi onun huzurunda öyle tezellüllere, öyle tapınmalara sevk eder ki bütün şuur o tezellüle boğulur ve o lahzadan ilerisini görebilecek akıldan eser kalmaz. İnsanlara maʿbûd-ı hakīkī ve ʿubûdiyyet-i hakīkiye alâkasını unutturarak bütün mesâibi ihzar eden şirkin[1]

---

1 B: "şirk".

de menşe'i budur. Müşriklerin canlı cansız, türlü türlü putları, bâtıl ve haksız mâbudları hep bu his ile zuhur etmiştir ve hayât-ı beşerde hâlâ böyle vicdanlar zannedildiğinden pek çoktur, hatta kendilerini mâbud ve ibadet fikriyle hiç alâkadar değil gibi zannedenler her lahza böyle bir mâbud değiştirirler. Ve bütün hayatlarını reyb-i mutlak içinde geçirirler ve kendileri öldükten sonra geri kalacakları bir lahza bile düşünmezler. Lâkin şurası muhakkak ve müteyakkandır ki bütün mevcûdiyetini fânîlere bağlayan her gönül [100] hüsran ve tehlikeye namzettir. Çünkü o câzibe-i fâniye bir gün olup kopacaktır. Hangi fâni vardır ki sana senden evvel yıkılıp gitmeyeceğini ve senin bütün âmâlini bahş edebileceğini va'd ü temin edebilsin! Ayağının altındaki arz, başının üstündeki Güneş bile sana bu teminâtı veremez. O teminâtı Hayy u Kayyûm olan Hâlık teâlâ'dan başka verebilecek hiçbir şey yoktur. Ve fi'l-hakīka ibadet O'nun hakkıdır ve ancak O'na ibadet edenlerdir ki diğer ümitlere, korkulara kendini tamamen kaptırmaz ve vazifesi yolunda şaşırmaz ve onlardan herkes müstefid olur.

Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz buyurmuştur ki "Mü'min taze ekin gibidir, rüzgâr estikçe yatar, fakat yine doğrulur kalkar. Kâfir ise çam ağacına benzer, rüzgâr estikçe gürler ama bir kere yıkılırsa bir daha kalkamaz."[1] Çünkü kâfir fâniye, mü'min ise Hayy-i Bâkī'ye merbuttur.

Vefât-ı Peygamberî üzerine bütün ashâb-ı kirâm pek ziyade[2] müteessir olmuş ve âdetâ şaşırmış idiler. Hazret-i Ömeru'l-Fârûk bile "Peygamber vefat etmedi ve etmez, her kim öyle derse vururum" demeye kadar varmıştı. Fakat Sıddîk-i A'zam Efendimiz derhâl وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌۚ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُۜ اَفَاۨئِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ [Âl-i İmrân 3/144][3] âyet-i celîlesini okuyup "Ey mü'minler! Eğer Muhammed'e ibadet ediyorsanız işte o vefat etti ve eğer onu gönderen Allah teâlâ'ya ibadet ediyorsanız O Hayy-i

---

1 Buhârî, Merdâ, 1; Müslim, Kıyamet, 58-62:
مَثَلُ الْمُؤْمِنِ كَمَثَلِ الْخَامَةِ مِنَ الزَّرْعِ، تُفِيئُهَا الرِّيَاحُ، تَصْرَعُهَا مَرَّةً وَتَعْدِلُهَا، حَتَّى يَأْتِيَهُ أَجَلُهُ، وَمَثَلُ الْمُنَافِقِ مَثَلُ الْأَرْزَةِ الْمُجْذِيَةِ الَّتِي لَا يُصِيبُهَا شَيْءٌ حَتَّى يَكُونَ انْجِعَافُهَا مَرَّةً وَاحِدَةً.

2 B -"ziyade".

3 "Muhammed de ancak bir resuldür, ondan evvel resuller hep geldi geçti, şimdi o ölür veya katledilirse siz ardınıza dönüverecek misiniz?..."

lâ-yemûttur" meâlindeki nutkunu îrad edince ashâb-ı kirâm kendilerini toplamışlardı.[1] Bu hakikat her zaman ʿayn-ı hakīkat ve bu kanun her vakit cârî olan bir kanundur.

Gönüller fâniyyâta bağlandığı zaman ʿale'l-ekser mebde'-i ümîd ile mebde'-i mehâfeti başka başka görür ve o zaman bakarsınız[2] bir tarafta dilber sevgi mâbudları, bir tarafta da kahraman korku mâbudları dizilmiştir. İkisinin arasında kalan zavallı kalb ikisine de kendini sevdirip [101] korkusunu defʿ etmek, ümidine ermek için ne heyecanlarla kıvranır, gayr-i maʿkūl ne tezellüller, ne tâzimler izhâr ederek çarpınır, tapınır ve onun fikrince bu bir ibadet olur. Fakat ne fâide ki nazarında ümidi veren başka, korkuyu veren başka ve bunları birleştiren hâkim bir mebde' yok. Böyle olunca da bütün mesâî heder ü abes ve o gönül bu iki mütehâlif[3] kuvvetin mütemâdiyen nizâʿ ettikleri bir maʿreke-i buhrandır ve artık bir sekînet[4] ve itmi'nan duymak ihtimali mefkuddur.

Ümit ve korku bir mebde'den gelen ve yine onda birleşen müsbet ve menfî birer sûret-i te'sîr olarak duyulmalıdır ki birinin yerine diğerini ikāme etmek imkânı hâsıl olsun da kalb bir itmi'nan duyabilsin ve hayatında onunla yürüsün. Susuzluğumdaki harâret ve suyu içtiğim zamanki neş'e eğer su mebde'inin biri müsbet biri menfî olan tesirlerinden ibaret ise her susadığım zaman suya koşmanın bir mânası vardır. Fakat bunların biri suyun, diğeri ateşin eserleri ise su ile ateş beyninde hâkim bir mebde'-i müşterek de yok ise ateşten suya, sudan ateşe koşmak taʿab-ı nâmütenâhîden başka bir netice vermez. Binâenʿaleyh ümit ile mehâfetin mebde'-i vâhidde tevhîdi bu haysiyetle de zarûrîdir ve rabb-i vâhid, erbâb-ı müteferrikadan[5] hayırlıdır. Hâlbuki bâlâda îzah eylediğimiz vechile fâniyyâtta bu vahdet er geç tefrikaya mahkumdur ve hakikatte rabb-i

---

1 Bk. Abdürrezzâk, *Musannef,* V, 436-437; İbn Saʿd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* Beyrut, Dâru Sâdır, ts., II, 266-272; Buhârî, Megâzî, 83; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* IX, 32.

2 M ve F: "bakarsanız".

3 M ve B: "muhalif".

4 M: "sekîniyet".

5 B: "rabb-i müteferrikten".

vâhid benimle şuurumu,[1] şuurumla hâricimi rabt u zapt eden Hak teâlâ'dır ve ben O'na, O'nun kanununa ibadet etmeliyim.

Hâsılı fıtrat-ı beşerde ibadet, rûhu teshir eden en yüksek mahabbet ile en yüksek mehâfetin ictimâʿ ve tesâdümünden çıkan havf u recâ berki içinde neşve-i mahabbetle zevk-i ümîdin galebesini görmek için acz-i küllîden kudret-i mutlakaya iʿtilâ maksadıyla yapılan bir fiʿl-i itâʿatkârânedir ki hem zâhir ve hem bâtında nihâî bir tezellül ile nihâî[2] bir taʿzîmi ihtivâ eyler ve hakkiyet nisbetinde kalbe [102] itmi'nan ve sekînet ilkā eder. İbadet ederken âlemden ve bütün benliğinden tecerrüd ederek mâbuduna öyle bir edeb-i tâm ve hudûʿ ve öyle bir taʿzîm-i kâmil ile ʿarz-ı tâʿat ve inkıyad eder ki kemâl-i taʿzîme münâfi bildiği cüz'î bir hareketten bile ictinab eyler. Bunun için kibr ü riya ile birleşmez ve zâhir ü bâtına inkisâmı kabul etmez. Bihakkın ibadet, acz-i mutlak ile kudret-i tâmmenin, zillet-i kâmile ile azamet-i kâmilenin, korkular içinde titreyen emel ile Vâhibü'l-âmâlin bir cilve-i telâkīsidir. Aczini hissetmeyen mütekebbirler, hiçbir korku yok imiş gibi görünen gāfil nikbinler, hiçbir ümit beslemeyen me'yus bedbinler bu şereften mahrumdurlar.

Bu hakikatleri telhis için eʿâzım-ı müfessirîn اِيَّاكَ نَعْبُدُ'nün meâlini şöyle ifade ederler: Yâ Rab![3] Biz başkasına değil, yalnız Senin rubûbiyetini ikrar ve itiraf ederek ancak Sana boyun eğeriz ve sade Sana ʿarz-ı zillet ederiz ve ancak Sana tâatle sükûn ve sekînet ve itmi'nan buluruz. Çünkü bütün havf u recâmızın evvel ve âhir merciʿi yalnız Sensin. Sen korku vermezsen korku yok, Sen ümit vermezsen ümit yok, lezzet duyurmadın mı her şey elem, elem duyurmadın mı her şey lezzet. Rûh Senin milkin, cisim Senin milkin, bütün vücûd Senin milkin. Bize verdiğin ihtisâsâtı, temâyülâtı, tahayyülâtı, taʿakkulât u irâdâtı ile hisse-i vicdan o da Senin lütfun, Senin merhametin. Bu ise bütün itmi'nânını Sana hamd ü şükr ile izhâr-ı sadâkat için ancak Senin emrine tahsiste buluyor. Bütün akıllar, bütün kâinat da buna şâhiddir.

---

1 B +"ve".
2 B -"nihâî".
3 B: "Yâ Rabbi".

Burada kibr-i nefsânî şöyle bir sual îrad eder: Rûh ve vicdan tezellül değil yükselmek ister, ibadet ise maʿnâ-yı tezellülü mutazammın olduğuna göre yükselecek olan ve hele yükseldiğini hissetmiş bulunan nefisler için tenezzül olmaz mı? Artık o yüksek kafalar alınlarını yere nasıl koyabilirler?[1]

Böyle bir sual, içindeki cevâbı görmemekten [103] mütevellid bir gurur ilânıdır. Yükselmek istemek, yükselmek ihtiyâcını teslim etmektir. Bu da bir tarafta ʿacz-i zâtîsini, diğer tarafta ulviyeti takdir ile mümkin olur ki ibadet bu mânanın en yükseğini idraktir. Sâniyen "yükseldim" demek yükselmediğini ilan eylemektir. Böyle bir iddia hem teʿâlî ve terakkīyi mütenâhî görmek, hem de sukūt ihtimâlini mümteniʿ zannetmek gibi büyük bir hatîe teşkil eder. Hâlbuki merâtib-i teʿâlî nâmütenâhîdir, tehlike-i sukūt ise her zaman bâkīdir. İbadet de bu kibr u gurur marazının yegâne ilacıdır. Sâlisen, Allah teâlâ'ya ibadetteki tezellül ve taʿzîm vicdân-ı beşer için mümkin olan her türlü iʿtilânın fevkinde bir ulviyet temin eden bir vesîka-i intisabdır ki âdî gönüller o kadar yüksekliği kendilerine lâyık bile göremezler de imkânsız sanırlar.

"Âlemde ben Allah'tan başkasına hürriyetimi veremem ve ancak O'na ve O'nun emrine inkıyad ederim, tâatı sever isyandan nefret ederim, hayra koşar şerden ictinab eylerim, hayrın başını da Hak'ta bilirim. Allah'ın emrine uymayan, Hak teâlâ hesabına yapılmayan hiçbir şeye ölürüm de serfürû etmem. Çünkü ben yoktum, O beni var etti ve terbiye edip bana hürriyet verdi. Bu can, bu vicdan ve[2] bu hürriyet bende O'nun bir emanetidir. Bunu yapan isterse nâmütenâhî kereler daha yapabilir. Binâenʿaleyh O'nun yolunda her şeyi feda ederim. Dilediği zaman alacağı canımı da feda ederim, istediği zaman yıkıp, istediği zaman yapabileceği dünyaları da feda ederim. Bu uğurda elemlere katlanır, hayır ile haksızlıklara göğüs gererim. Katlanamaz, geremezsem ölürüm. O'nun emri zaten öleceğim;

---

1 B: "koyabilecekler".
2 B -"ve".

böyle bir iman, böyle bir sadakat ile ölürüm. Evvelim Hak âhirim Hak olur, Hak'tan gelir, Hakk'a giderim. İşte ben Hakk'ın böyle bir kuluyum. Kendime kalırsam hiç, O'na intisabımla her şeyim ilh..." diyebilmek ve bunda sadakat etmek ne kadar büyüklüktür ve insan için bundan daha büyük bir kudret, bir ulviyet nasıl [104] tasavvur olunabilir? Maʿamâfîh bu babda Fâtiha "ben" değil "biz" deyiniz diyor.

Fi'l-vâkiʿ اِيَّاكَ نَعْبُدُ diyerek Livâü'l-Hamd altında toplanan ve yirmi otuz sene içinde ʿulviyyet-i Hakk'ı bütün âleme neşr ü isbat eden ilk Müslümanlar bütün bu rûhun içinde idiler, bu rûhu kaybedenler de dünyaya boyun eğdiler. Şüphesiz ki bu taahhüd ağır bir hamûledir. Fakat ʿulviyyet-i Hak karşısında hakk-ı ʿulviyet de hiffetle erilecek bir gaye değildir. Ve abdin ʿacz-i zâtîsi kudret-i zâtiyesiyle böyle bir taahhüde girişmesine mâniʿdir. Bunun için اِيَّاكَ نَعْبُدُ derken aynı ihtisas ile اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye taleb-i istiʿâne zarûrîdir.

نَسْتَعِينُ "istiʿâne ederiz" demektir. "İstiʿâne", ʿavn talep etmek, taʿbîr-i âhârla meʿûnet istemek, daha Türkçesi yardım dilemektir. Talepli veya talepsiz onu vermeye de "iʿâne" denir, "muʿâvenet", "teʿâvün" de mütekābilen iʿâne demektir. Binâenʿaleyh "istiʿâne" ile bunları temyiz etmelidir. Çünkü burada hasr istiʿâne hakkındadır. Teʿâvün ise me'mûr^un^ bihtir. Bu istiʿânenin ne gibi hususta olduğu zikr olunmamıştır. Böyle olan yerlerde de üç mâna muhtemel olur:

1. Müteʿallakından katʿ-ı nazarla zât-ı fiili murad etmek ki umum olsun husus olsun "istiʿâne denilen fiili biz ancak sana yaparız" demek olur.
2. Müteʿallakı[1] ʿâm takdir ederek her hususta, her işte istiʿâne kastetmek. Bu ikisi meâlen birleşir. Fakat evvelki eblağ, bu sarih olur.
3. Bir karîne-i mahsûsaya istinâden müteʿallak-ı hâs takdiriyle filân hususta istiʿâneyi kastetmektir. Burada ise ibadet karînesiyle işbu üçüncü ihtimal zihne çarpabilir ise de kelâmın kasr u ihtisas suretiyle tevhîde müteveccih olması ve hepsi Allah'a mahsus olan hamdin beyânı

1 F ve B: "Müteʿallak".

siyâkında îrâd edilmiş bulunması buna mâniʿ ve her hâlde İbn Abbas hazretlerinden de rivayet edildiği üzere umûmu muktezîdir ki bu da birinci veya ikinci [105] suretlerden birisi ile olur.

O hâlde müfessirînin beyan ettiği gibi hâsıl-ı maʿnâ: "Ya Rab! Biz gerek sana ibadet ve itaatımızda ve gerek sâir umûrumuzun hepsinde ancak Senden istiʿâne ederiz, Senden başka kimseden yardım dilenmeyiz, Seni tanımayan kâfirler başkasından istiʿâne ederler. Biz ise ibadetimizde hâlis ve muhlis olarak bütün işlerimizde ancak Senden istiʿâne eyleriz" demektir.

Beyzâvî'nin beyânına göre meʿûnet iki nevidir. Birisine "meʿûnet-i zarûriye", diğerine "meʿûnet-i gayr-i zarûriye" denilir. Zarûrî olan meʿûnet, onsuz fiilin husûlü mümkin olmayandır. Fâilin iktidarı, tasavvuru ve fiilin yapılacağı âletin ve maddenin mevcûdiyeti gibi ki bunlar toplandığı zaman insan istitâʿat ile muttasıf olur da kendisine fiili teklif sahih olur. Gayr-i zarûrî olan meʿûnet de[1] fiilin husûlünü kolaylaştıran şeylerdir ilh.[2] Bu taksim ilm-i usûlde "kudret-i mümekkine" ve "kudret-i müyessire" nâmları tahtında yapılır.

Evvelâ bu âyet bize gösteriyor ki bütün meʿûnet Allah'ındır, fakat talep bizimdir. Ve buna "kesb" veya "irâde-i cüz'iye" dahi tâbir olunur ki asıl istitâʿa bu talep ile meʿûnetin ictimâʿı hengâmındadır. Bu da fiilin husûlüne mukārin olur. Binâenʿaleyh felsefenin muztarip nazariyâtına boğulmaksızın اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ'den şunu anlıyoruz ki bize bir talep salâhiyeti verilmiştir. Bu suretle bizden birisi talebimizle, diğeri talebimiz olmayarak iki fiil sâdır olur ve her ikisi de bizden sâdır olduğu ve bizimle kāim bulunduğu için, hulâsa mahalli biz olduğumuz için bizim fiilimiz sayılır ve bize isnâd edilir. Meselâ teneffüs eden biz, uyuyan, ölen biz olduğumuz

---

1 M: "meunet te de"; B: "meʿûnette de".

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-te'vîl,* thk. Muhammed Abdurrahman el-Marʿaşlî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418, I, 29:

والاستعانة: طلب المعونة وهي: إما ضرورية، أو غير ضرورية. والضرورية ما لا يتأتى الفعل دونه كاقتدار الفاعل وتصوره وحصول آلة ومادة يفعل بها فيها وعند استجماعها يوصف الرجل بالاستطاعة ويصح أن يكلف بالفعل. وغير الضرورية تحصيل ما يتيسر به الفعل ويسهل.

gibi yiyen, içen, oturup kalkan, şunu bunu tahrik veya teskin eden de biz oluruz. Ve bunlardan talebimizle olanların sebeb-i karîbi biziz. Fakat bütün sebebi ve ʿillet-i tâmmesi biz değiliz, çünkü biz bunda meʿûnet-i zarûriyeye muhtâcız. Meselâ benim elim ile irâdem arasındaki nisbet-i sahîha kurulmamış olsaydı istediğim zaman elimi oynatamayacaktım, nitekim [106] bazı uzuvlarımı öyle oynatamıyorum. O hâlde Hâlık biz değiliz, halk yalnız sebeb-i karîbe değil mecmûʿ-i esbâb ile ʿillet-i tâmmeye muzâftır. Demek ki efʿâl-i ihtiyâriyemiz bir fâʿil-i tâlib ile bir fâʿil-i hâlık arasındaki nisbetin hâsılını[1] ifade eder. Bütün ecsâmın hâssa-i zâtiyesi mahz-ı ʿatâlet olduğu gibi rûhun hâssa-i zâtiyesi de fâʿiliyyet-i[2] tâlibânedir. Fâʿiliyyet-i hâlıkâne ise Hâlık teâlâ'nındır. "Araba yürüyor, makine işliyor" deriz, bunlar birer fiʿl-i cebrî ve ıztırârî olduğu hâlde mahalli onlar oldukları için yürümeyi, işlemeyi onlara isnad ederiz. Bizim teneffüsümüz, deverân-ı demimiz gibi ıztırâbâtımız da böyledir. Kurulmuş bir makine işlemek için ibtidâ bir tahrîke muhtaçtır. Bunu ise cansız makine kendisi yapamaz veya isteyemez, canlı bir makinist veya şoför yapar ve ancak rûhunda bir taleple yapar. Rûhu ister ki eli makinenin miftâhını tutsun da hareket etsin. Makinistin rûhu bu talebi, bu irâdeyi yaptığı anda bir de bakarsın hareket yok iken halk olunmuş ve makine de işlemeye başlamıştır. Bu suretle işleyen o hareketin mahalli olan o makinedir. İşleten, o hareketi isteyen makinisttir. Yaratan, o hareketi baştan nihâyete, ʿademden vücûda getiren Hak teâlâ'dır. Her işimizde bu üç mertebe ayan beyan zâhir bir hakikattir. Artık ne Cebriyye veya Maddiyye gibi insanı rûhsuz bir makine farz ettirmeye çalışmalı, ne de onu rûh ve cismin hâlıkı olan Hak teâlâ gibi farz ettirmeye uğraşmalıdır. Gerçi Cenâb-ı Hakk'ın tecelliyâtını müşahede etmek için her türlü tetkiklere, tefekkürlere girişmek iyi bir şey olduğunda şüphe yok ise de bu arada girdiği yolu kaybedecek ve hakīkat-i zâhireyi inkâr eyleyecek bir surette dalıp gitmek sonu gelmeyen bir dalâlet olur. Taleb-i vücûd mefhûmuyla ʿayn-ı vücûd mefhûmunu fark edememek garip bir mülâhaza olur. Acaba taleb de bir iş değil midir? Ve bu da bir talebe muhtaç olmaz mı? Bundan

1 B: "hâsılı".
2 B: "faʿâliyyet-i".

ya teselsül veya cebr veya halk lâzım gelmez mi gibi sualleri kesip atan [107] mantıkī cevaplar yok değildir. Teselsül lâzım gelmez, çünkü talebi taleb de aynı talebin içindedir. Cebr lâzım gelmez, çünkü fiil araba sürükler gibi yapılmış değildir. Halk da lâzım gelmez, çünkü taleb bir mevcud değil, mevcudlar beyninde bir nisbetten, bir izâfetten ibarettir. Nisbet-i vücûd ise ʿayn-ı vücûd değildir ki nisbeti ihdas halk-ı vücûd olsun. Taʿbîr-i âharla tereddüd iki tasavvur arasında bir hareket-i zihniyedir. Bu harekette de[1] zihin mekik gibi iki tarafa gidip gelirken bunda karar ediverince öbürüne bir daha gitmemek gibi ʿademî bir nisbetten başka bir şey yapmış değildir ki buna halk-ı vücûd denilsin ilh… Binâenʿaleyh irâde-i külliye denilen kuvve-i irâdiye mahluktur. Fakat irâde-i cüz'iye ve taleb ve ihtiyarla "kesb" dediğimiz karar gayr-i mahluktur ve bizim bir nisbetimizdir. Bunlarla taleb ve irâdenin hadd-i vücûdîsini, inniyyetini tamamen ihâta edemiyor isek o da Hak teâlâ'nın hakikatini muhît olmadığımızdan[2] ve olamayacağımızdandır. Binâenʿaleyh evvelki zâhir ve bâhir hakikat görünüp dururken mâbaʿde't-tabîʿî denilen bu vâdide saplanıp kalmak hatarlı bir tarîktir. Ve işte bu dalgınlıklara meydan bırakmamak[3] için Fâtiha'da نَسْتَع۪ينُ cümlesinin içinde taleb salâhiyeti bizim ve[4] meʿûnet, kudret Allah teâlâ'nın olduğu pek güzel anlatılmıştır. Artık Müslümanlığı ne Cebriyyelik ile, ne de onun zıddı olan Kaderiyyelik, yani nefy-i kader ile ithâma kimsenin hakkı yoktur. Yalnız irâde-i cüz'iyemiz, hakk-ı talebimiz var denildiği zaman bazıları bunu yanlış anlıyorlar da bizim her irâde-i cüz'iyemizin her zaman iş görmekte kâfi olduğunu zannediyorlar ve taleblerinde muvaffak olmadıkları zaman her hususta Cebriyyeliğe meyl ediyorlar. Böyle düşünmek bir taraftan talebi halk zannetmek, diğer taraftan bizim talebimize ve talebdeki isâbetimize Cenâb-ı Allah'ın ilelebed müdâhalesi vâkiʿ olmaz zuʿmunda bulunmaktır. Hâlbuki böyle bir tasavvura hak yoktur. O tevfîki ile bizim talebimize müvâzî netâic halk [108] buyuruyorsa bu arada o müvâzâtı refʿ

1 M: "haraket te"; F -"de".
2 M ve F: "olamadığımızdan".
3 B: "vermemek".
4 B -"ve".

ederek lehimize veya aleyhimize bizzat icrâ-yı tasarrufa ve taʿbîr-i şerʿîsiyle nusret u hızlâna dahi kādir olduğunda şüphe edilemez. Yolunda gidenlere zamanı gelir tevekkül ve itimadlarını tezyid edecek surette fazlaca lutf ve inʿâm eder, yolunda gitmeyenleri de bunun zıddına hüsrân u hızlâna dûçâr eyler. Dünyada dahi mükâfat ve mücâzat veya irâdesine ihtâr ve tenbih mânasını ifade eden bu noktalara müteʿallik birçok âyetler göreceğiz. Ezcümle وَاُفَوِّضُ اَمْر۪ٓي اِلَى اللّٰهِ [el-Mü'min 40/44][1] tefvîzi bu nükteye ait; إذا أراد الله إنفاذ قضائه وقدره سلب ذوي العقول عقولهم "Allah teâlâ kazâ ve kaderini infâz etmek murad ederse zevi'l-ʿukūlün akıllarını alıverir"[2] hadîs-i şerîfi de bunu nâtıktır. Bunlarda cebr meselesi değil hüsn-i taleb ve sû'-i talebe müteʿallik ince irfanlar münderictir. [وَ]عَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـٔاً وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْۚ وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـٔاً وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ [el-Bakara 2/216][3] âyet-i celîlesi de bu nüktede diğer bir mâna ifade eyler ve artık burada bu kadar ihtar kâfidir.

Görülüyor ki اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ iki kelâm-ı ihbârîden müteşekkil bir âyettir. Maʿamâfîh örfen inşâda müstaʿmel olan kasem, ahd, akd sîgaları kabîlinden bi'l-iktizâ inşâ dahi ifade ederler ve bu suretle bir kabul ve bir taahhüd teşkil eylerler ki bu kabulün îcâbı olan teklîfi kelâm-ı sâbık bi'l-işâre mutazammın bulunuyordu. Burada Allah ile kullar beyninde bir muʿâvaza[4] şeklinde gayet derin ve gayet şümullü bir ʿakd-i beyʿat, bir mukāvele-i hukūkiye takrîr u tescîl edilmiş oluyor ki en derin, en büyük bir kānûn-ı fıtratın, yani bir sırr-ı amelî ve ictimâʿînin iʿcâzkâr bir fezleke-i beyânıdır. Biz bu âyetteki belâgat u hikmetin zevkine doyulmak ihtimâlini göremiyoruz.[5] Nerede bir hayat görürseniz orada behemehâl bu kanunun hükmünü görürsünüz. Şu kadar ki ehl-i küfr bunun ardından lâ-şuʿûrî olarak vücûden sürüklenir. Ehl-i iman da bunu vücûdundan başka vicdan ve şuuruyla dahi yaşar.

---

1 "…ben emrimi Allah'a tefvîz ediyorum…"

2 Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* I, 80.

3 "…fakat olur ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız hâlbuki hakkınızda o bir hayırdır ve olur ki bir şeyi seversiniz, hâlbuki hakkınızda o bir şerdir; siz bilmezken Allah bilir."

4 B: "muvâzaʿa".

5 B: "doymak ihtimalini görmüyoruz".

Ne latîftir ki Fâtiha'nın tam ortasında hakk-ı tekellüm [109] bizim vicdân-ı ictimâʿîmizle lisân-ı ʿubûdiyetimize verilmiş ve akid bizim lisân-ı ʿubûdiyetimizle vicdân-ı ictimâʿîmizden izhâr edilmiştir. Bunda vicdân-ı ʿubûdiyetin kelâm-ı ilâhîye tecellîgâh olduğuna büyük bir tenbih vardır ki نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمٖينُ. عَلٰى قَلْبِكَ [eş-Şuʿarâ 26/193-194][1], وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَآئِ حِجَابٍ [eş-Şûrâ 42/51][2] âyetlerinin mazmunlarıyla alâkadardır. Bu bize şöyle bir ihtar da yapmış oluyor: "Size gāib gibi gelen kelâm-ı ilâhî olmasa idi sizin hakk-ı kelâmınız olamazdı. Siz tekellüm ediyorsanız şüphe etmeyiniz ki söylemek, teblîğ-i merâm etmek kudret ve sıfatını Hâlıkınızdan ve O'nun meʿûnetinden ahz ediyorsunuz. Anlayınız ki sizin kendiniz gibi kelâmınızın dahi mebde'i Cenâb-ı Allah'tadır.[3] Siz mâna ve maksadınızı başkalarına tebliğ ve ifham ederken Allah teâlâ'yı bu kudretten mahrum zannetmeyiniz. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Allah'ın inzal buyurduğu kelâm-ı kadîmini bütün vicdân-ı ictimâʿînizle dinleyip anlamaya ve tatbik etmeye çalışınız."

Burada bize zât ve sıfât-ı ilâhîyi müteʿâkib ahlâk-ı ilâhîden büyük bir numune de telkin buyuruluyor. Allah ile kullar beyninde şerâit-i mütekābile ile muʿâvaza şeklinde bir mukavele akdi ne büyük bir hulk-i Rahmânî olduğunu iyi düşünmek iktizâ eder. Bizi ʿademden vücûda getirip biraz terbiye ettikten sonra yine mahz-ı rahmetiyle bize dünyada muvakkaten ihsan buyurduğu ʿatâyâsını bizim milk-i hakīkīmiz imiş gibi ebedîleştirmek ve ebediyyen tenmiye etmek için muvâcehesinde âdeta muʿâdil bir pâye ve bir haysiyet veriyor. Rubûbiyeti hasebiyle, bize kendi hukūkunu vazife olarak sadece emr u teklîf ediverecek yerde zâtında hiçbir hukūku olmayan bizlere dahi milk ve hukūk tanıyarak ikisini mübâdele ediyor ve bizim hukūkumuzu da ʿuhde-i rahmetine alıyor. İbadet ve ubûdiyet onun hukūku ve bizim vezâifimiz[4]. Bi'l-mukābele

1 "Onu Rûh-i emîn indirdi. Senin kalbin üzerine…"

2 "Bununla beraber hiçbir beşer için kābil değildir ki Allah ona başka suretle kelâm söylesin, ancak vahy ile veya bir hicab arkasından…"

3 B: "Cenâb-ı Allah'tır".

4 B: "vazifemiz".

dünyada taleb ve meʿûnet, âhirette sevab ve ʿikāb bizim hukūkumuz, O'nun mahzâ kendi îcâbıyla [110] vecâib-i rahmet u hikmeti oluyor. Ve hatta hukūk-ı ʿibâda hukūkullahtan ziyade inâyet ve ihtimam ediliyor[1]. Rahmet ubûdiyete mütekaddim, lâkin ubûdiyet de istiʿâneye mütekaddim, demek ki vazife taleb-i hakka mütekaddim ve hâlbuki rahmet-i hak ile teşekkül-i hak daha mukaddemdir ve bu suretle vazife ve hak arasında tam bir tezâyüf vardır. Şüphe yok ki böyle bir muâmele Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'in تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللّٰه "Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanınız"[2] hadîs-i şerîfinde işaret buyurduğu ahlâk-ı ilâhiyenin en şâyân-ı hayret tecellîlerinden biridir.

Sâniyen bu âyette cemʿiyyet ve ictimâʿiyyete büyük bir ehemmiyet verilmiştir. Çünkü akid "ibadet ederim, istiʿâne ederim" gibi mütekellim vahde, yani ferd sîgasıyla yapılmıyor da, نَعْبُدُ / نَسْتَعِينُ diye cemiʿ yani mütekellim meʿa'l-gayr sîgasıyla yapılıyor.

Müfessirîn burada cemaatle ibadetin faziletine işaret vardır diyorlar. Şüphesiz öyledir, lâkin cemaat faziletini iyice tasavvur etmeliyiz. Cemaatle ibadet etmek için cemaatin teşekkül etmiş bulunması lâzımdır. Hâlbuki cemaat kuru bir kalabalık demek değil, rûh-i vâhidle hareket edebilen bir hey'et-i muntazama-i vahdâniye demektir. Binâenʿaleyh cemaatin teşekkülü bir rûh ve bir mîsâk-ı ictimâʿîye mütevakkıftır. Mîsâk-ı ictimâʿî ise henüz içinde bulunduğumuz akd u mukavele ile teşekkül edecektir. Cemâʿât-i İslâmiye'nin teşekkülü de Fâtiha'nın nüzûlünden sonradır. Binâenʿaleyh arada acîb bir devr şâibesi var zannedilir. Fakat hakikat öyle değildir. Rûh-i ictimâʿî evvelâ ferdde teessüs eder, vicdân-ı ferde ne vakit hiss-i uhuvvet girer ve onu kibirden, darlıktan, hodkâmlıktan çıkararak genişletirse o vicdan sâha-i vüsʿati nisbetinde bir cemaate namzet olur. Bu vüsʿat bir refâkatten, bir aileden tutunuz da cihangir devletlere kadar gider. Vicdan darlığı cehalet ve kibir ile mütelâzımdır. İnşirâh-ı sadr dahi denilen vicdan vüsʿati ise hafv u recâda, mahabbet u

---

1 B: "ediyor".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 58. Senedi yoktur. Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûʿa,* Riyâd: Dâru'l-Meʿârif, 1412/1992, VI, 346.

mehâfette yükselmiş bir idrak ve [111] irfana ve buna müterettib tevâzu ve merhamet, sabır ve tahammül gibi hasletler ile müterâfıktır. Kibirli, dar bir vicdan yalnız kendini sever ve yalnız kendisi için korkar. Ümidi kendisine, havfı yine kendisine mahsustur. Nazarında menfaat onun menfaati, zarar onun zararıdır.

Bir vicdanda bu mahabbet u mehâfet yükselip de bir diğerini dahi kendisi gibi, lâekal kendisine müsâvî bir kıymetle görmeye ve onun menfaatinden kendisinin gibi memnuniyet, zararından kendisinin gibi mahzuniyet duymaya başlarsa o vicdanda rûh-i ictimâʿî teşekkül etmeye başlamış olur ki "insan" kelimesinin bir aslı olan üns ü muvânesetin[1] mebde'i budur. Böyle bir duygu ise iki muʿâdil arasında bir câmiʿa-i müştereke duymaktır ve işte bu câmiʿa, bu duygu hiss-i uhuvvetin menşe'idir. Bu his fiilen yaşandıkça o câmiʿa kuvvet bulur, bu his, bu câmiʿa ne kadar vüsʿat peydâ eder ve ne kadar kuvve bulursa kibir o nisbette tenâkus eder ve ictimâʿiyet ve medeniyet de o nisbette vüsʿat ve kuvvet peydâ eyler. Bu rûh-i ictimâʿînin teessüsü evvelemirde fıtratta bir mevhibe-i rabbâniye ve derece-i sâniyede muhîtin bir inʿikâsıdır ve her iki nokta-i nazarla terbiye-i fıtriye ve kesbiyeden müteessirdir. İşte vicdânında böyle bir rûh-i ictimâʿî teessüs etmiş olan ferd vüsʿat ve kuvveti nisbetinde bir hey'et-i ictimâʿiyenin teşekkülüne mebde' olur. Bu vicdânın duyduğu o câmiʿa, hâmil olduğu mahabbet ve mehâfetin seʿası[2] ne ise hiss-i uhuvvetinin derecesi o ve namzet olduğu cemʿiyyetin hudûdu da odur. Bu suretle muhtelif milletleri ayıran muhtelif ve müteʿaddid câmiʿalar ve onunla mütenâsib rûhlar teşekkül eder ve bir câmiʿa ne kadar tahassus ederse rûh-i ictimâʿî o kadar daralır ve umûmî olan câmiʿayı parçalar, cemaatini, ihvanlarını da o nisbette azaltır, fakat bunda ne mahabbet ne de mehâfet, ne menfaat ne zarar bütün hudûduyla temin edilmiş olmaz ve bilakis bir câmiʿa ne kadar umûmî ve muhît ise rûh-i [112] ictimâʿîsi o kadar genişler ve husûsî câmiʿâları o nisbette belʿ ederek yükseltir. Mahabbet ve mehâfet,

---

1 M: "muvanestin".
2 M ve B: "esası".

menfaat ve mazarrat da aksâ-yı hudûduna dayanmış olur. Bunun için cemʿiyyeti büyülten, küçülten en mühim sebep rûh-i ictimâʿîsindeki derece-i vüsʿat ve kuvvette aranmak[1] lâzım gelir. Câmiʿada vüsʿat var da vicdanda kuvvet yoksa o cemʿiyyet idare edilemez, dağılmaya, küçülmeye mahkum olur. Vicdanda kuvvet var, fakat câmiʿada vüsʿat yoksa o cemʿiyyet büyüyemez, âkıbet büyük bir cemʿiyyetin belʿine uğrar.

Acaba rûh-i insânîde mahabbet ve mehâfetin bütün hudûdunu ihâta eden en muhît ve en kavî müessir-i ictimâʿî ne olabilir? Zıddı, nazîri, şerîki mevcud farz edilebilen hiçbir şey bu kudret-i şâmileye mâlik olamaz. Şerîki, nazîri mevcud olmayan da ancak Hak teâlâ'dır. Çünkü mukabili li-zâtihi bâtıl ve li-zâtihi mümteniʿ olan ancak O'dur. Ve bunun için bütün mehâmid O'na mahsustur. Bunu duyan ve kuvvetle yaşayan vicdanlar, cihanşümul bir cemaatin[2] aʿzâsından olmaya namzet bir rûh-i ictimâʿîye mâliktirler ve ancak bu câmiʿa ile hiss-i uhuvvet aksâsını bulur ve mâfevki tasavvur olunamayacak bir hey'et-i ictimâʿiye teşekkül edebilir ve rıdvân-ı ekbere onunla erilir.

İşte Fâtiha'da Hak teâlâ kendisini evvelâ zevi'l-ʿukūl ferdlere duyurarak vicdanlarında bu rûh-i ictimâʿîyi terbiye ve takviye etmek için her birini اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye ahd ü mîsâk alırken her ferdin takrîrini bütün insâniyete ve bütün âlemîne şâmil bir hey'et-i ictimâʿiyeyi temsil eden bir hiss-i uhuvvet ve bir hiss-i ictimâʿî ile alıyor da نَعْبُدُ / نَسْتَعِينُ dedirtiyor. Çünkü cemiʿ mütekellim, muhatab ve gāib cemiʿlere benzemez, bunda hakikaten söyleyen yine bir müfreddir. Fakat o müfred ihvânını temsil ederek yalnız kendinden söyler de "biz" der ve ne vakit bir cemaat, cemaat olarak söz söylemek isterse içlerinden "biz" diye söyleyebilecek birinin taht-ı riyâsetinde toplanırlar da hepsi ona söyletirler. Yoksa her [113] birinin "ben! ben! ben!" diye bağırması bir cemaatin[3] tekellümü sayılmaz da müteferrik ferdlerin tekellümü sayılır.

Binâenʿaleyh cemiʿ mütekellim hakikatte nefs-i mütekellim meʿa'l-gayr

1 B: "aramak".
2 B: "cemʿiyyetin".
3 B: "cemʿiyyetin".

demektir. Ve bu suretle إِيَّاكَ نَعْبُدُ diyen bir ferd olacak ve maʿamâfîh bunu söylerken vicdânında hissettiği ihvânını da temsil etmiş bulunacaktır. Bu uhuvvet hafaza melâikesinden başlar da hâzır olan veya olacağı tasavvur edilebilen cemaatlere kadar gider. Her ferd Fâtiha ile bu ahdi yapar veya tekid ederken bir cemaatin imamı mesâbesindedir. Ve bu mâna dolayısıyla mezhebimizde imamın arkasında namaz kılan cemaat ne Fâtiha ne sâire hiçbir şey kıraat etmez de hepsinin hesabına imam okur. Çünkü Kur'an okumak Allah teâlâ ile tekellüm etmek mânasındadır. Münferiden namaz kılan ferd ise henüz bilfiil teşekkül etmemiş bilkuvve bir cemaatin imamı mesabesinde olduğundan behemehâl kıraat eder. Ve bu gibi ferdler tekessür edip tanıştıkça bilfiil cemaat de kendiliğinden ve kolayca teşekkül ediverir de derhâl içlerinden birini imam tanıyarak ona iktidâ ederler ve kuvve-i ictimâʿiyeleri de imamları ile mütenâsib olur. كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُم[1] Dîn-i İslâm'ın namaz ahkâmı tafsîlâtıyla bilinir, düşünülürse bunun dekāikini anlamak mümkin olur. Ve her namazda Fâtiha okumanın hikmet-i vücûdu da tezahür eder.

Demek ki henüz böyle bir cemaat bilfiil mevcud değilken bu rûhun bir ferdde teessüsünden bilâhare büyük bir hey'et-i ictimâʿiye teşekkül edebilir ve bu suretle rûh-i ictimâʿî, cism-i ictimâʿîye mütekaddim olduğundan bir ferd, bir cemaatin bütün vicdânını onun teşekkülünden evvel dahi taşıyarak onu temsil eder. Ve o his ve vicdan ile Allah teâlâ'ya ʿakd-i mîsâk edebilir ve meselede hiçbir devr şâibesi yoktur. İşte İslâm bu büyük ve lâ-nazîr rûh-i ictimâʿîdir ve onun muhtevî olduğu maʿnâ-yı ictimâʿî ve medenî fevkinde hiçbir câmiʿa tasavvuruna imkân bulunamaz. Bunu ise pek küçük ve dar vicdanlar yaşayamazlar da [114] küçük küçük mâbudlar ararlar ve dâire-i uhuvvetleri ne kadar küçülürse o kadar rahat duyacağız zannederler. Fakat duyamazlar, bir Müslümanın kalbindeki metanet ve sekînete bir türlü eremezler.

---

1 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 492 (كَمَا تَكُونُوا كَذَلِكَ يُؤَمَّرُ عَلَيْكُمْ); Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, VI, 466.

Bu suretle cemâʿat-i İslâmiyenin kuvveti, ferdlerin kesreti ve vicdân-ı İslâmîlerinin kuvvetiyle mütenâsibdir ve cism-i cemâʿat mevcud ve kuvvetli iken ferdin bu rûh-i ictimâʿîyi duyması ve taşıması kolay olur. Lâkin cism-i cemâʿat zayıf olduğu zaman böyle bir vicdan taşımak zor ve hele henüz bilfiil cemaat yokken böyle nâmütenâhîye eren kuvvetli bir vicdâna sâhip olmak, bütün dünyayı tutacak bir rûh-i küllîye sâhip olmak demek olduğundan bizzat bir te'yîd-i ilâhîden başka suretle kābil-i iktihâm olmayan bir suʿûbettir ve bu makam makām-ı enbiyâ ve bilhassa makām-ı Hâtemü'l-enbiyâ'dır.

Fi'l-vâkiʿ Cenâb-ı Allah dahi Fâtiha'da evvelâ bu akdi Habîb-i Kibriyâ'sı Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in kalb-i risâlet-penâhîlerine vahiy ile yaptırmış ve bu mîsâkı onun vicdân-ı ictimâʿîsiyle lisân-ı ʿubûdiyetine takrîr ettirmiştir. Binâenʿaleyh tam mânasıyla إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilen sâdık ve masdûk ʿabd-i ekmel, ferd-i câmiʿ, Hâtemü'l-enbiyâ Efendimiz'dir. Ve asıl makām-ı ʿubûdiyet onundur. Bunun için أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ düstûr-ı îmânı teşkil eder. Onun sînesi öyle bir inşirâha ermiş idi ki Gār-i Hirâ'daki infirad ve tecerrüdü esnasındaki taʿabbüdü ile rûh-i küllü temsil etmiş ve vicdân-ı ictimâʿîsi bütün âlemîne imam olmuş ve işte cemâʿat-i İslâm bundan teşekkül etmiştir. Ve her asırda onun sünnetine ittibâʿ ile cidden ümmeti olabilen cemâʿat-i İslâmiye dahi ferdleriyle değil ise de bütün hey'et-i ictimâʿiyeleriyle[1] bu ʿakd-i ʿubûdiyeti bihakkın söyleyebilmişler, ne Allah'tan başkasına boyun eğmişler ne de ʿarz-ı istiʿâne eylemişlerdir. Çünkü cihânın numûne-i imtisâli olan devletini onlar teşkil etmişler, yirmi otuz sene içinde Kâbe'deki putları kıran, [115] kisrâların cihangir saltanatlarını deviren, kayserlere boyun eğdiren bu rûh idi. Türkistan sahrasına gidip Türkleri cezbeden, oradan çekip İstanbullara, Viyanalara kadar götüren yine bu rûh idi.

Namazda Fâtiha okurken bir kimse إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ yerinde إياك أعبد وإياك أستعين dese namazı fâsid olacaktır. Çünkü Cenâb-ı Allah ferdden

1 B: "ictimâʿiyesiyle".

sade vicdân-ı ferdîsiyle bir mîsâk istemiyor da vicdân-ı ictimâʿî ile bir mîsâk istiyor. Ve her namazında bu vicdânı terbiye ve teyid eylemek istiyor. Binâenʿaleyh bir Müslüman اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ derken şöyle bir teemmül etmelidir: "Ancak sana ibadet ederiz" dediği zaman kimleri temsil ediyor, ve "Ancak senden istiʿâne ederiz" dediği zaman kimlere vekâlet eyliyor? Yani bu sözünde hangi cemaatin refâkatiyle sâdık olabilecekse lâekal onları düşünerek bunu söylemelidir. Böyle bir cemâʿat-i ʿubûdiyet hâzırda bilfiil mevcud ise o kifayet edebilir, değilse mevcud olan cemaate kuvvedeki cemaati, Allah'ın melâikesini dahi zammetmeyi her hâlde unutmamalıdır. Bu merâtibe işaret için müfessirîn buradaki "biz" zamirlerini okuyan kimse ile beraberindeki hafaza melâikesine veyahut cemâʿat-i hâzıraya veyahut bütün muvahhidîne râciʿdir derler.

اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ hem tevhîd-i rubûbiyete ve hem tevhîd-i ʿubûdiyete delâlet etmektedir. Tevhîd-i rubûbiyet, Allah'ın vahdet-i zâtiye ve hakīkiyesini iʿtirâf u kabul, tevhîd-i ʿubûdiyet de bu sayede bir vahdet-i ictimâʿiye teşkil için bir inşâ-i taahhüd oluyor. Ve binâenʿaleyh tevhîd-i rubûbiyeti Fâtiha bidâyetinden beri لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰه tevhîd-i gıyâbîsini tesbit ve telkin ile vahdet-i hakīkiyeye, tevhîd-i ʿubûdiyet de vahdet-i terkîbiye ve izâfiyeye ibtinâ ediyor. Bu âyette "Allah'ım senden başka mâbud olmadığına şehadet ve bununla amel etmeyi taahhüd eyleriz" diye نَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîsini takrir ediyor. Lisân-ı Kur'ân'da bu gibi ictimâʿî hitab ve taahhüdlerin iki mânası vardır. Birisi, [116] cemiyeti ferdde, ferdi cemiyette indirâc ettirerek her ferde ʿale's-seviyye hak ve vazife tevzîʿ etmektir ki bunda haysiyyet-i ferdiye ilgā edilmeksizin hâsıllarında tam mânasıyla ictimâʿiyet tahakkuk eder. Buna "ʿumûm-i istiğrâkī" veya "küll-i ifrâdî" denilir. Ve farz-ı ʿayn ifade eder. Diğeri maʿnâ-yı ferdi ilgā ve yalnız haysiyyet-i ictimâʿiyeye itibar ederek vazifeyi vâhid-i ictimâʿîye tevcih etmektedir ki buna da "ʿumûm-i şümûlî" veya "intizâmî", yahut "küll-i mecmûʿî" denilir ve farz-ı kifâye ifade eder ve bâlâda anladığımız ve süver-i sâire-i[1] Kur'ân'da göreceğimiz vechile maʿnâ-yı ferdî ilgā

---

1 F: "sâir-i".

olunmaksızın "her birimiz böyle yaparız" diye farz-ı ʿayn mânası anlaşılmaktadır. Binâenʿaleyh cemaatle نَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîsi, ferdlerle أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîlerinin hâsılası olacaktır. Ve bu mertebe merâtib-i[1] tevhîdin ekmelidir. Hâlbuki kānûn-ı rubûbiyette sırr-ı terbiye bulunduğunu da görmüştük. Bunun için Fâtiha'da olduğu gibi dîn-i İslâm'ın bütün nusûsunda bi'l-istikrâ mebde' olmuş ve miftâh-ı îmanda vicdan ile vücûd, gıyâb ile şuhûd beynindeki أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ tevhîdi ve belki sadece لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ tevhîd-i gıyâbîsi farz-ı ʿayn kılınarak أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîsi farz-ı kifâye yapılmıştır. Bu suretle İslâm'da hem ferdin ve hem cemaatin vicdânî tevhîdi vardır. Ve bunlar mütekābilen yekdiğerinin kefîlidir. Hey'et-i ictimâʿiye vicdansız şöyle dursun merâtib-i[2] tevhîdin ekmeli olan نَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ tevhîd-i şuhûdîsini yapan vicdân-ı ekmel asıl onun olacaktır. İşte اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ böyle tafsîlâtı tazammun eden bir tevhîd-i mahzdır ve bunda envâʿ-i şirkin hepsini nefyeden bir cevâb-ı red vardır. İmam Fahreddin Râzî burada şu telhîsi yapmıştır: "Müşrikler bölük bölüktürler. Çünkü Allah teâlâ'ya karşı iddia edip taptıkları[3] şerîk ya[4] cisim veya gayr-i cisim olacaktır. Şerîk-i cismânî ya ecsâm-ı süfliyedendir veya ecsâm-ı ʿulviyedendir. Ecsâm-ı süfliyeden şerîk ittihaz edenler ya basît cismi veya mürekkeb cismi almışlardır. Mürekkeb [117] cisim mevâlîd-i selâseden biridir. Yani meʿâdinden veya nebâtâttan veya hayvânâttandır veya bu meyanda bilhassa insanlardandır. Ecsâm-ı maʿdeniyeden şerîk ittihaz edenler esnâma, meselâ taşlardan, altından, gümüşten putlara taparlar, ecsâm-ı nebâtiyeden şerîk ittihaz edenler meselâ[5] her hangi muayyen bir ağacı mâbud yaparlar[6], hayvandan şerîk ittihaz edenler meselâ öküz, buzağı gibi bir hayvanı mâbud sayarlar, taparlar. İnsanlardan şerîk ittihaz edenler de meselâ bir Firavun'u[7], bir Nemrud'u rabb-i aʿlâ, ilah tanıyanlar veyahut

---

1 B: "mertebe-i".
2 B: "mertebe-i".
3 B: "durdukları".
4 B: "veya".
5 B -"taşlardan, altından, gümüşten putlara taparlar, ecsâm-ı nebâtiyeden şerîk ittihaz edenler meselâ".
6 B: "yapanlar".
7 M ve B: "Firʿavn".

ʿÜzeyr Allah'ın oğlu, Mesih Allah'ın oğlu' diyenlerdir. Ecsâm-ı basîteden şerîk ittihaz edenler meselâ ateşe tapan Mecûsîler gibidir. Ecsâm-ı ʿulviyeden şerîk ittihaz edenler de Güneş, Ay ve sâir yıldızlar gibi kevâkibe tapan ve saâdet u nuhûseti onlara atfeden Sâbi'e ve ekser-i müneccimîndir. Ecsâmın gayrısından şerîk ittihaz edenlere gelince, bunlar da kısım kısımdır. Bir kısmı müdebbir-i âlemi nûr ile zulmet diye ikiye ayıranlardır. Bunlar Mâneviyye[1] yani Mani mezhebinde bulunanlardır. Seneviyye[2] -ki bunlar henüz mâneviyâta yükselmemişlerdir- bir kısmı ʿmelâike ervâh-ı felekiyedir ve her iklîmin ervâh-ı felekiyeden müdebbir bir rûh-i muʿayyeni vardır ve envâʿ-ı âlemden her birinin dahi müdebbiri[3] olan bir rûh-i felekîsi vardır' derler ve bu rûhlara birtakım suretler, timsaller yaparak onlara taʿabbüd ederler. Bunlara "ʿabede-i melâike" denir. Bunlar mâneviyâtı sezmiş ve fakat ecsâm-perest, ʿabede-i esnâm menzilesinde kalmışlardır. Diğer bir kısmı bunları geçerek biraz daha yükselip âleme iki ilah tanımış, biri pek hayırlı, biri pek şerîr, yani biri mebde'-i hayr biri de mebde'-i şer olmak üzere iki mebde'-i evvel iddia etmiştir ki bunlara göre âlem, biri Yezdan, biri Ehrimen[4] yahut Dîv, yani biri Allah, biri İblis veyahut Şeytan nâmıyla kardeş addedilen iki müdebbir tarafından tedbîr ve idare edildiği farz olunuyor da âlemdeki bütün hayırlar Allah'tan, bütün [118] şerler de İblis'ten biliniyor. Bunlar da Seneviyye[5] oluyorlar.

Manilerin nûr ve zulmeti mâneviyetle tefsir ediliverirse hemen bunlara intibak ediverecektir. Bunun için bu iki nokta-i nazar türlü türlü tehavvülât ve tegayyürât içinde birçoklarına sirayet etmiştir. ilh."[6] Görülüyor

---

1 M: "Maniviye".
2 M: "Sineviye".
3 B: "müdebbir".
4 M: "Ehremen".
5 M: "Sineviye".
6 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 210:
وَاعْلَمْ أَنَّ الْمُشْرِكِينَ طَوَائِفُ، وَذَلِكَ لِأَنَّ كُلَّ مَنِ اتَّخَذَ شَرِيكًا لِلّٰهِ فَذَلِكَ الشَّرِيكُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ جِسْمًا وَإِمَّا أَنْ لَا يَكُونَ، أَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا شَرِيكًا جُسْمَانِيًّا فَذَلِكَ الشَّرِيكُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ مِنَ الْأَجْسَامِ السُّفْلِيَّةِ أَوْ مِنَ الْأَجْسَامِ الْعُلْوِيَّةِ، أَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ السُّفْلِيَّةِ فَذَلِكَ الْجِسْمُ إِمَّا أَنْ يَكُونَ مُرَكَّبًا أَوْ بَسِيطًا، أَمَّا الْمُرَكَّبُ فَإِمَّا أَنْ يَكُونَ مِنَ الْمَعَادِنِ أَوْ مِنَ النَّبَاتِ أَوْ مِنَ الْحَيَوَانِ أَوْ مِنَ الْإِنْسَانِ، أَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ الْمَعْدِنِيَّةِ فَهُمُ الَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْأَصْنَامَ إِمَّا مِنَ الْأَحْجَارِ أَوْ مِنَ الذَّهَبِ أَوْ مِنَ الْفِضَّةِ وَيَعْبُدُونَهَا، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ النَّبَاتِيَّةِ فَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا شَجَرَةً مُعَيَّنَةً مَعْبُودًا لِأَنْفُسِهِمْ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْحَيَوَانِ فَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مَعْبُودًا لِأَنْفُسِهِمْ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ النَّاسِ فَهُمُ الَّذِينَ قَالُوا عُزَيْرٌ ابْنُ

ki bu son noktadaki Senevîlik arada bir kardeşlik mülâhaza etmeksizin iki mebde'-i evvel ile idâre-i âlem mümkin olmayacağını da sezmiştir. Fi'l-vâkiʿ aralarında asla bir nokta-i ittisal ve iştirak bulunmayacak olan iki mebde'-i evvelin bir nizam tesis edemeyecekleri ve binâenʿaleyh âlemde hayr ile şerrin hiçbir[1] cihet-i telâkīsi bulunamayacağı bedîhîdir, çünkü aksi tenakuzdur. Hâlbuki bir hatve daha atınca bu kardeşliği görmek daha evvel ikisi üzerinde hâkim bir mebde'-i müşterek görmek demek olduğu anlaşılır ve o zaman bu iki kardeş birer mebde'-i evvel değil, birer mebde'-i tâlî olmak lâzım gelir. Şu hâlde bunlar bir peder[2] Allah'ın maiyyetine verilince bir teslis fikri hâsıl oluvermiş ve bu da şu felsefede bu felsefede dolaşırken nihâyet Hıristiyanlığın son şeklini almıştır. İşte beşeriyet, besâtati hasebiyle asıl olan maʿbûd-ı vâhid[3] şuurundan dalâlet-i fikriye ve hissiye ile sapa sapa taʿaddüdlere dalarak dağılırken diğer taraftan taʿaddüdü azalta azalta ikiye indirdiği sırada tekrar teslîse sapmış ve nihâyet dîn-i İslâm ile tevhîd-i hakīkīyi kemâliyle bulmuş ve toplanmıştır. إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ işte bütün bu efkâr-ı şirki yıkan bir hüccet-i Rahmâniye olmuştur. Bunun içindir ki insanlar İslâm'a koştukça toplanır, âkıbet İslâm'dan kaçtıkça dağılır, nihâyet zelil ve perişan olurlar. Bu sade nazarî değil aynı zamanda bir hakīkat-i tecribiyedir ve İslâm böyle bir dîn-i umûmîdir.

Böyle bir ahd u mîsâk yapıldıktan sonra bir nefes alınıyor, alınır alınmaz icrâ-yı ahkâmına girişilmek için de {اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ} duasına başlanıyor. Bu talep ve dua

---

اللهِ وَالْمَسِيحُ ابْنُ اللهِ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ الْبَسِيطَةِ فَهُمُ الَّذِينَ يَعْبُدُونَ النَّارَ وَهُمُ الْمَجُوسُ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ مِنَ الْأَجْسَامِ الْعُلْوِيَّةِ فَهُمُ الَّذِينَ يَعْبُدُونَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَسَائِرَ الْكَوَاكِبِ وَيُضِيفُونَ السَّعَادَةَ وَالنُّحُوسَةَ إِلَيْهَا وَهُمُ الصَّابِئَةُ وَأَكْثَرُ الْمُنَجِّمِينَ، وَأَمَّا الَّذِينَ اتَّخَذُوا الشُّرَكَاءَ لِلَّهِ مِنْ غَيْرِ الْأَجْسَامِ فَهُمْ أَيْضًا طَوَائِفُ: الطَّائِفَةُ الْأُولَى: الَّذِينَ قَالُوا مُدَبِّرُ الْعَالَمِ هُوَ النُّورُ وَالظُّلْمَةُ، وَهَؤُلَاءِ هُمُ الْمَانَوِيَّةُ وَالثَّنَوِيَّةُ. وَالطَّائِفَةُ الثَّانِيَةُ: هُمُ الَّذِينَ قَالُوا: الْمَلَائِكَةُ عِبَارَةٌ عَنِ الْأَرْوَاحِ الْفَلَكِيَّةِ وَلِكُلِّ إِقْلِيمٍ رُوحٌ مُعَيَّنٌ مِنَ الْأَرْوَاحِ الْفَلَكِيَّةِ يُدَبِّرُهُ وَلِكُلِّ نَوْعٍ مِنْ أَنْوَاعِ هَذَا الْعَالَمِ رُوحٌ فَلَكِيٌّ يُدَبِّرُهُ وَيَتَّخِذُونَ لِتِلْكَ الْأَرْوَاحِ صُوَرًا وتماثيل ويعبدونها وهؤلاء هم عَبَدَةُ الْمَلَائِكَةِ، وَالطَّائِفَةُ الثَّالِثَةُ: الَّذِينَ قَالُوا لِلْعَالَمِ إلهان: أحدهما: خير، والآخر شرير، وَقَالُوا: مُدَبِّرُ هَذَا الْعَالَمِ هُوَ اللهُ تَعَالَى وَإِبْلِيسُ، وَهُمَا أَخَوَانِ، فَكُلُّ مَا فِي الْعَالَمِ مِنَ الْخَيْرَاتِ فَهُوَ مِنَ اللهِ وَكُلُّ مَا فِيهِ مِنَ الشَّرِّ فَهُوَ مِنْ إِبْلِيسَ.
Müellif burada birebir değil de tefsîrî bir tercüme yapmıştır.

1 B: "hiçbiri".

2 B: "perde".

3 B: "mebde'-i vahîd".

isti'ânenin ehem ve eşmel bir sûret-i tatbîkiyesiyle beyânıdır. Çünkü نَسْتَعِينُ [119] vakfında nefes alırken bu talebe nereden ve ne suretle başlayacağımızı düşünmemiz lâzım geliyor. İşte bu ihtiyâcımıza cevap olarak bu dua beyânen telkin buyurulmuştur ve bu suretle اِهْدِنَا, نَسْتَعِين'de, bu da اِيَّاكَ نَعْبُدُ ile beraber اَلْحَمْد'de münderic olduğundan bütün Fâtiha'nın bir اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ cümle-i tâmmesinin inkişâfı olup sade başıyla değil hey'et-i mecmû'asıyla kelâm-ı vâhid hâlinde bir اَلْحَمْدُ sûresi teşkil ediyor. Ve bunun için evvelki iki vakf, tam ve mutlak olmakla beraber lâzım olmuyor.

اِهْدِ "hidâyet" masdarından emir sîgasıdır. Bu sîga ile yukarıdan aşağıya büyükten küçüğe cezmen vukū' bulan taleb-i fiile "emir", aşağıdan yukarıya yapılan talebe "dua", müsâvîden müsâvîye yapılırsa "iltimas" denilir. "Hidâyet" matlûba îsâl edecek şeye lutf u letâfetle delâlet etmektir ki yolu sadece gösterivermek veya yola götürüvermek ve hatta nihâyete kadar götürüvermek suretlerinden biriyle tahakkuk edebilir. Evvelkine "delâlet-i gayr-i mûsile" veya "irşad", ikinciye "delâlet-i mûsile" veya "tevfîk" tâbir edilir[1]. Bu delâlette lütuftan murad, 'unf u şiddet mukābili olan rıfk u mülâyemettir. Letâfetten murad da inceliktir. Hidâyet matlûb-i hayra mahsustur. Meselâ hırsıza yol göstermeye, rehberlik etmeye "hidâyet" denilmez. فَاهْدُوهُمْ اِلٰى صِرَاطِ الْجَح۪يمِ [es-Sâffât 37/23][2] âyetinde olduğu gibi şerde isti'mâli, tehekküm ve târiz gibi bir nükteye binâen mecaz olur. Demek ki hidâyet her matlûba 'ale'l-ıtlâk rehberlik etmek değil, irşad gibi gayesinde hayr, keyfiyetinde lutf u letâfet bulunan bir rehberliktir. Binâen'aleyh اِهْدِنَا'nın meâlinde en muvâfık tâbir lisânımızda mâruf olduğu gibi "bize hidâyet et" demektir. "Göster" deyince götürmek kalır, "götür" deyince letâfet kalır ve hiçbiri tam mânayı ifade etmez ve lisânımızda böyle mâruf bir kelimenin yerine behemehâl bir kelime koymaya çalışmak maksad-ı beyâna münâfi, kuru bir taassub olur.

1 B: "olunur".
2 "Toplayın da götürün onları sırata; cehennem köprüsüne doğru."

Allah teâlâ'nın hidâyeti, husûsiyyâtı[1] itibariyle kābil-i [120] ʿadd u ihsâ olmadığı gibi envâʿı itibariyle de öyledir. Bununla beraber ecnâs-ı müterettibe[2] ile münhasıran mülâhaza olunabilir:

1. Rûhânî veya cismânî kuvvet ifâzası ki insanın mesâlihini ikāmeye sebep olan havâss-ı zâhire ve bâtınesini, kuvve-i akliye ve irâdiyesini ve hatta efʿâl-i tabîʿiye ve hayvâniyesinin sudûruna sebep olan kuvâ-yı tabîʿiye ve hayvâniyesini ihsan ve idame etmek, iradelerle muradları tevfik eylemek gibi.
2. Hak ile bâtılı, salâh ile fesâdı fark ettiren delâil nasb u ikāme etmek ki فَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ [el-Beled 90/10][3], وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى [Fussilet 41/17][4] âyetlerindeki hidâyet bu kabîldendir.
3. İrsâl-i rusül ve inzâl-i kütüb ile hidâyet ki وَجَعَلْنَاهُمْ اَئِمَّةً يَهْدُونَ بِاَمْرِنَا [el-Enbiyâ 21/73][5] kavl-i ilâhîsinde hidâyetten murad bu olduğu gibi اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِىَ اَقْوَمُ [el-İsrâ 17/9][6] âyetinde de böyledir.
4. Vahiy veya ilham veya rü'yâ-yı sâdıka gibi fevkalâde tarîklerle kalblere serâiri keşf edivermek ve eşyâyı hakikatte oldukları gibi gösterivermektir ki buna "hidâyet-i hâssa" denilir. Çünkü bilhassa enbiyâ ve evliyâya vâkiʿ olur. Bunun için umum nokta-i nazarından bunun tarîkleri, turuk-ı fevka'l-ʿâdedendir. Maʿamâfîh herkesin velev cüz'î olsun bundan bir hisseleri yok değildir, şu kadar ki mertebe-i yakīne yükselemez. Bunlar enfüsî ve[7] âfâkī, tekvînî ve tenzîlî olmak üzere dahi telhis olunabilir.

Kur'an'da "hidâyet" kelimesi kullanıldığı zaman, bunlardan hangisi murad olunabileceğini makamına göre anlamak iktizâ eder. Hidâyet mefʿûl-i sânîsine kâh إلى ile, bazen de burada olduğu gibi bizzat taʿdiye eder. Bunu vâsıtanın hazfiyle "hazf u îsâl" tâbir edilen sûret-i taʿdiye

---

1 B: "hususiyeti".
2 B: "müterettibi".
3 "İki de tepe gösterdik."
4 "Semûd'a gelince; biz onlara yolu gösterdik de onlar hidâyete karşı körlüğü sevmek istediler…"
5 "Ve hepsini emrimizle yol gösteren imamlar ettik…"
6 "Haberiniz olsun ki bu Kur'an, insanları en doğru yola hidâyet eder…"
7 M -"ve".

kabîlinden sayanlar da vardır ki bu takdirde aslı اهدنا إلى الصراط المستقيم veya للصراط المستقيم demek olur. Bunun lâzımı ve mutâviʿi "ihtidâ"dır. "Hüdâ" (هدى) da hem hidâyet ve hem ihtidâ mânalarına gelir. "İhtidâ"-nın zıddı "dalâl", bütün aksâmında hidâyetin zıddı da "idlâl"dir. Dalâlette [121] bulunanların hidâyet istemesi, asl-ı hidâyetin husûlünü istemek, hidâyette bulunanların hidâyet istemesi de sebat veya ziyâde-i mertebe istemek olur. Hâlbuki اياك نعبد diyenlerde asl-ı hidâyet vardır.

Hidâyetin ikinci mefʿûlü, yani mefʿûl^ün ileyhi olan الصِّرَاطَ lâm-ı ʿahd ile صراطك "senin sırâtın" terkîb-i izâfîsinin mânasını ifade eder ve doğrudan doğru Hakk'ın tarîkine sâdık olur. Lâm-ı[1] cins ile de henüz husûsiyyâtı[2] mâlum olmamakla beraber ʿale'l-ıtlâk cinsi mâlum bulunan cadde mânasını ifade eder ve bi'l-istiʿâre tarîk-i Hakk'a muntabık olur ki "sırât" lügatta cadde, şehrâh, yani işlek, büyük yol demek olup aslı سراط'tır. Ve cumhûrun lügatı budur. İbn Kesîr'den Kunbul ve Yaʿkūb'dan Rüveys rivayetlerinde de böyle sin ile es-sirât (السراط), sirât okunur fakat ر'nın tefhîmi ve ط'nın ıtbâkından dolayı س'in ص'a kalbiyle sırât (صراط) daha selis ve daha fasihtir ki Kureyş'in lügatı da budur. Ve İmam'da, yani Mushaf-ı Osman'da böyle yazılmıştır ve aşereden diğer kıraatler de böyledir. Ancak Hamza kıraatinde ص'a ز[3] kokusu verilerek bir işmam yapılır ki bu da Kays lügatıdır (Ebû Hayyân).[4] Cadde mânasına "sırât" kelimesi lisânımızda müstaʿmel değildir. Ancak cehennem uçurumlarının üzerinden herkesin geçmeye mecbur olacağı kıldan ince kılıçtan keskin, inişli yokuşlu, düzlü bir köprü gibi tasavvur olunan ve zamanımız tâbirince nâkil bir hatt-ı havâî ile kābil-i ifham olan bir âhiret caddesinin ism-i dînîsi olarak mâruftur ve burada buna da bir îmâ vardır. Hatta Amr b. Ubeyd'den bu mâna ile tefsîri de nakledilmiştir. Lâkin burada asıl murad bir istiʿâre-i temsîliye ile tarîk-i hak ve millet-i İslâm olduğunu müfessirîn-i kirâm beyan edegelmişlerdir. Lügat-ı

1 B: "Lâkin".
2 B: "hususiyeti".
3 B: "ظا"
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 45:
الصِّراطَ الطَّرِيقَ، وَأَصْلُهُ بِالسِّينِ مِنَ السَّرْطِ، وَهُوَ اللَّقْمُ، وَمِنْهُ سُمِّيَ الطَّرِيقُ لَقْمًا، وَبِالسِّينِ عَلَى الْأَصْلِ قرأ قنبل وَرُوَيْسٌ، وَإِبْدَالُ سِينِهِ صَادًا هِيَ الْفُصْحَى، وَهِيَ لُغَةُ قُرَيْشٍ، وَبِهَا قَرَأَ الْجُمْهُورُ، وَبِهَا كُتِبَتْ فِي الْإِمَامِ، وَزَايًا لُغَةٌ رَوَاهَا الْأَصْمَعِيُّ عَنْ أَبِي عَمْرٍو، وَإِشْمَامُهَا زَايًا لُغَةُ قَيْسٍ وَبِهِ قَرَأَ حَمْزَةُ بِخِلَافٍ وَتَفْصِيلٍ عَنْ رُوَاتِهِ.

Arab'da ʿale'l-ıtlâk yola "tarîk", işlek yola "sebîl"; işlek, doğru, büyük ve açık yola evsâfından birinin burûzuna göre "cadde", "sırât", "şâriʿa", "şerîʿa" denilir ve bu sebeple bu "sırât" kelimesinin "şerîʿat" kelimesini ifham edeceği unutulmamalıdır.

[122] "**Müstakīm**", hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan dümdüz ve dosdoğru demektir. Sırât dahi cihetinde doğru ise de inişi, yokuşu bulunabileceğinden düzlük mânasını da anlatmak için "müstakīm" vasfı ile takyid olunmuştur. Bu sebepledir ki bunu "müstevî" diye tefsir ederler. Şu hâlde "doğru" kelimesi tamamen "müstakīm"in yerini[1] tutamayacaktır. Fi'l-vâkiʿ lisânımızda "doğru" kelimesi, "müstakīm", "hak", "sâdık" mânalarına dahi kullanılır.

Kur'ân'ı anlamak isterken elfâzının ve terkiblerinin bütün inceliklerini gözetmek lâzımdır. Belâgat-i Kur'âniyenin hasâisinden biri de hakikatleri en zâhir vechinden gösterirken hutût-ı dakīkasını da mütenevviʿ nikāt-ı beyân içinde bütün incelikleriyle toplamasıdır. Vücûh-i beyan katʿiyyet nokta-i nazarıyla lâekal on altı vechi ihtivâ ettiği usûlen mâlumdur. Îmâî ve gayr-i katʿî olan vücûh-i belâgat ise ilm-i belâgatin[2] kābil-i ihsâ olmayan ezvâkıyla anlaşılır. Bu münasebetle burada bir düstûr-i kelâmî arz edelim. Şöyle ki: Tesadüf müşâhede-i esrardan gâfil olan câhilin nazarındadır. Hikmette tesadüf yoktur ve Hakîm-i mutlakın her ihtiyârında bir hikmet-i mürecciha vardır. Gerçi irade zâtında bir müreccihtir. Fakat irâde-i Hakîm vücûb-i[3] hâricî taht-ı te'sîrinde olmayarak bir hikmeti de tazammun eder. Binâenʿaleyh hakîm olan fâʿil-i muhtârın kelâm ve kelimâtının hususiyetleri hep hikmete müstenid bir ihtiyâr eseri olacağından meselâ "tarîk" demeyip de "sırât" demesi, "müstevî" demeyip de "müstakīm" demesi, re'sen düşünülecek ve mânaları ona göre tasavvur olunacak birer hikmeti dahi tazammun ederler. Kur'an ise bir kitâb-ı Hakîm'dir. تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ [ez-Zümer 39/1; el-Câsiye 45/2;

1 B -"yerini".
2 B -"ilm-i belâgatin".
3 B: "vücûd-i".

el-Ahkâf 46/2][1] Bunun için evvelâ kelimelerin mefhumlarını iyice tesbit etmek, sâniyen mevkiʿlerinde lafzen ve mânen alâkadar olabileceği kelimât ve meʿânîsi ile mukayese eylemek, sâlisen tarz-ı terkîblerini, siyâk u sibâklarını mülâhaza etmek, râbiʿan bunlardan asıl maʿnâ-yı murâd ile tezyînâtını temyiz [123] eylemek lâzımdır. Maʿnâ-yı murâdın taʿyîninde dahi iki haysiyet vardır. Birisi kelimenin aslında veya makāmındaki mefhûm-i zihnîsi, diğeri de onların vâkiʿdeki mütenâvelleri, mâsadaklarıdır ki taʿmîm, tahsîs, ıtlak, takyid gibi husûsât bu ikisi arasında cereyan eder ve istinbât-ı ahkâmda bunların ehemmiyeti büyüktür.

Tefsirlere baktığımız zaman الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيم'den murad ne olduğu hakkında şu rivayetleri görürüz: Sırâtullah, tarîk-i hak, sebîl-i muʿtedil, Kitâbullah, iman ve tevâbiʿ-i[2] îmân, İslâm ve şerîʿat-ı İslâm, Peygamberimiz'in ve eʿâzım-ı ashâbın tarîki, sünen, tarîk-i sünnet ve cemâʿat, tarîk-i cennet, cisr-i cehennem, nihâyet bunları telhis eden muhakkikīnin tarîk-i hak[3] ve millet-i İslâm tefsîri.

Şimdi senedleriyle beraber eslâfa ve ashâba kadar giden bu mütenevviʿ ifadeler, "lâm"ın ahdiyeti veya cinsiyeti mülâhazalarına nazaran bir kısmı[4] mefhum ve ekserîsi mâsadak üzerinde deveran eden beyânâttır. Cisr-i cehennem istisna edilirse öbürleri vâkiʿde aynı medlûlün evsâfından biriyle ifadesinden başka bir şey olmadıkları hâlde mefhum ile mâsadak farkını bilmeyenler, bunlardan ne kadar ihtilâflara düşebilirler. Fi'l-vâkiʿ muhakkikīnin tarîk-i hak ve millet-i İslâm fezlekesi de bu iki haysiyete muntabıktır. Tarîk-i hak mefhum, millet-i İslâm mâsadaktır. Bu iki farka bizzat nass-ı Kur'an'da tenbih için "sırât" iki defa zikredilmiştir. "صِرَاطَ الَّذِينَ", الصِّرَاط'tan bedeldir. Bedel-i kül veya baʿz olabilir ve kelâmda kasd u irade asl-ı bedele müteveccihtir. Mübdel[ün] minh de külliyen metruk ve matruh olmayarak bu maksûdun bir haysiyyet-i zâhiresini temhid eder ve bu

1 "İndirilişi bu Kitab'ın Allah'tan, o Aziz, Hakîm Allah'tandır" / "Kitap indirilmek o Aziz, Hakîm Allah'tan" / "Bu Kitab'ın ceste ceste indirilmesi Aziz, Hakîm Allah'tandır."
2 B: "tevhîd-i".
3 B -"hak".
4 B: "kısım".

suretle her bedelde kısmen bir[1] şerh u beyan ve kısmen te'kîdi andıran bir kuvvet-i maʿnâ hâsıl olur. Bu bedelde ise sırât-ı müstakīmin hem zâtını ve hem vasfını şerh u tavzih eden kayıtlar vardır ki birincisi sırâtın muzâfᵘⁿ ileyhi olan اَلَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ism-i mevsûl ve sılası, ikincisi bu mevsûlün sıfatı olan غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ, üçüncüsü de buna maʿtuf olan وَلَا الضَّٓالِّينَ kayıtlarıdır.

[124] İşte الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ'den murad olan mâna ve mâsadak bunların hey'et-i mecmûʿası mülâhaza edildikten sonra taʿayyün edecektir. Bunun için de[2] evvelâ kendindeki mefhûmunu tesbit etmeye ihtiyaç vardır. Vazʿ-ı lügat itibariyle bu mefhum, müstakīm cadde demek olduğunu görmüştük. Fakat bu mefhum bize evvelâ vâkiʿde "yol" dediğimiz bir mahsüsü gösterir. Hâlbuki sevk-i kelâm istiʿânenin ve meʿûnetin beyânı idi. Bu ise gayr-i mahsüs bir mânadır. Binâenʿaleyh bu karîne-i katʿiyye ile biz anlarız ki bu yol manevî yoldur ve hiç olmazsa manevî yola da şâmil bir mecâz-ı sarîhtir ve daha açıkçası bir istiʿâre-i temsîliyedir. Evvelâ söylediğimiz gibi mahsüsâttan işlek, büyük, vâzıh, düz, doğru bir yol tasavvur ediyoruz ve bunu hey'etiyle zihnimizde ahz ediyoruz.

Sâniyen bizim temayülâtımızın, efkâr u harekâtımızın cereyânına bir esas teşkil ederek bizi doğruca ve selâmetle hayırlı muradlarımıza götürecek ilmî, amelî, vâzıh ve şümullü ve Hak teâlâ'nın vazʿı olan bir kānûn-ı hak tasavvur ediyoruz, bunu da hey'etiyle vicdânımıza alıyoruz.

Sâlisen bu mânevî hey'eti vuzuh ve îcaz ile anlatmak için evvelki mahsüs hey'ete mevzûʿ olan "sırât-ı müstakīm" lafzını istiʿâre edip zikr eylediğimiz karîneye istinâden bunda kullanıyor ve اِهْدِنَا ile de buna bir teşrih yapıyoruz. Bu suretle bu mefhûmun hâsılı Hak teâlâ'nın vazʿı olup matlûb-i hayra hakkıyla götüren ve bâtıl olmayan mânevî yol olduğundan muhakkikīnin tarîk-i hak tefsirleri, sırât-ı müstakīmin mefhum ile maʿnâ-yı murâdını beyan olduğu anlaşılır. Şimdi de mâsadakını bulalım. Yani tarîk-i hak ıtlâkına sezâ olan her tarîk, matlub olan tarîk-i

1 B -"bir".
2 B -"de".

müstakīme dâhil midir, değil midir?[1] Burası cây-ı nazar ve az çok mübhemdir. Evvelâ نَسْتَعِينُ'de ilk hedefimiz meʿûnet-i ilâhiye oluyor ve sevk-i nazm bize ibtidâ meʿûnet-i ilâhiyenin ehemm u akdemini taleb etmemizi telkin ediyor. Bundan da ʿale'l-ʿumûm meʿûnet-i ilâhiyeyi isticlâb eden bir [125] tarîk-i vâzıha hidâyet talebi istiʿânelerin ehemm u akdemi, ona hidâyet ihsan etmek de meʿûnetlerin ehemm u akdemi olduğu anlaşılıyor. Hâlbuki tarîk-i hakkın bütün husûsiyyâtı bir meʿûnet-i hak ise de bu meʿûnetlerin akdem u ehemmi olan hangisidir? Burası cây-ı teemmül olur. Sâniyen hidâyet hayra masruf olur. Ve acaba maʿnâ-yı ʿâmmıyla tarîk-ı hak içinde şer olanlar yok mudur? Doğrusu vardır. Çünkü olmasaydı şerre yol bulunamaz, hiçbir şer[2] yapılamazdı. Gerçi her tarîk-i hak, zâtında hayr-ı mahzdır ve onun vazʿ-ı aslîsi rahmet-i ilâhiyenin tecellîsini göstermektir. Fakat âlemde mahlûkâtın hususiyetine izâfetle nefʿ u darr, hayr u şer hiçbir gaye tasavvur olunmaz ki onun bir tarîk-i hakkı bulunmasın. Bunların her birisi için de Hakk'ın bir sünneti, bir kanunu vardır. Ona sülûk eden doğru gayesine gider, hatta denilebilir ki bunların hepsi de Allah teâlâ'ya götürür; lâkin birisi rızâsına götürür, biri de gazabına götürür. Binâenʿaleyh tarîk-i hak, Hak teâlâ'nın rızâsına götüren tarîk diye tefsir edilmedikçe burada matlub olamamak lâzım gelir. Fi'l-vâkiʿ الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ nazm-ı celîli bize ʿale'l-ıtlâk tarîk-i hak mefhûmundan daha ehas ve[3] daha vâzıh bir mâna telkin ediyor. İşte bütün bu ibhamları izâle için bedelin tezyîliyle mefhûmun mütenâveli tefsir veya tahsis olunmuş ve dîn-i İslâm'ın bir hadd-i tâm ile târifine muntabık bir surete ifrağ edilmek için صِرَاطَ الَّذِينَ ilh… buyurulmuştur.

Bu bize evvelâ her matlabda Hak teâlâ'nın bir tarîk-i müstakīmi bulunduğunu gösteriyor ve اِهْدِنَا onu taleb etmemizi telkin ediyor ve bu suretle ehemm u akdem meʿûnet de ibtidâ O'nun[4] tarîk-i müstakīmine hidâyet olduğunu anlatıyor. Fi'l-vâkiʿ Allah teâlâ Rabbü'l-âlemîn olduğundan

1 B -"değil midir?"
2 B: "şey".
3 B -"ve".
4 B: "onu".

âlemlerin hepsinde O'nun kanunları cârîdir. Kanunlar kâh vâzıʿlarına ve kâh mevzûʿlarına, müteʿallaklarına nisbet olunur. Meselâ Solon Kanunu[1] vâzıʿına nisbet olduğu gibi akār kanunu da mevzûʿuna, mahkumlarına nisbettir. [126] Tabiat dahi Hak kanunlarının mahkûmu olmak itibariyle bunların irade kanunundan mâʿadâsına "kavânîn-i tabîʿiye" nâmı dahi verilir. Lâkin hepsinin vâzıʿı Hak teâlâ olduğundan bunlara "kavânîn-i Hak" ve "sünnet-i ilâhiye" demek elbette daha doğrudur. Bu kanunları bilmeye "ilm u fen" denildiği gibi, onların hayra götürenlerine de "din", "millet", "şeriʿat" ıtlak olunur. Vazʿ-ı ilâhî ve kānûn-ı Hak hâricinde din aramak bâtıldır ve bununla beraber her kānûn-ı Hak da din değildir. Meselâ beynine kuvvetli bir tabanca sıkanın ölmesi bir kānûn-ı Hak'tır. Hak teâlâ'nın husûsî bir irâdesi mâniʿ olmazsa o kurşunu kendine sıkan ölür. Fakat intihar etmek bir hayr, bir din değildir; isyandır, şerdir, kendi milki olmayan binâ-yı Hakk'ı tahriptir. Bunun gibi insanların efʿâlinden hangisi alınsa onun bir cihet-i hayr veya şer ile muntabık olacağı bir kānûn-ı Hak vardır. Hayr cihetiyle muntabık olduğu kānûn-ı Hak din, şer cihetiyle muntabık olduğu kānûn-ı Hak, hilâf-ı dindir. İki cihetten de kānûn-ı Hakk'a tatbik olunmayan fiil, şer ve bâtıldır.

Hâsılı her kānûn-ı Hak bir vazʿ-ı ilâhî olduğundan müstakīmdirler. Vazʿ-ı beşerî olan kanunlar ne ilim ne din hiçbiri olamazlar. Bunlar ilim nokta-i nazarından bâtıl, din nokta-i nazarından şer teşkil ederler ve gayr-i müstakīmdirler. Bunun için beşerin hakkı gerek ilimde ve gerek dinde kanun vazʿ etmek değil, Hakk'ın kanunlarını arayıp bulmak ve keşf u

---

1 Solon (Σόλων) (ö. MÖ. 560) Atinalı devlet adamı, kanun koyucu ve şair. Reformlarıyla ve kendi adıyla anılan kanunlarıyla tanınır. Bu çabalarıyla Atina demokrasisinin temellerini attığı kabul edilir. Atina'da toplumsal sınıflar arasında devam edegelen çatışmayı, MÖ. 594 yılında üstlendiği olağanüstü yetkili hakem (arkhon) sıfatıyla çözdü, böylelikle borçları yüzünden toprakları ellerinden alınıp köleleştirilen köylüleri topraklarıyla birlikte özgürlüğe kavuşturdu. Aynı durumun tekrar yaşanmasını önleyecek bir yasa yaptı, bu yasaya göre borca karşılık köleleştirmek, şahısları rehin alarak borç vermek yasaklanıyordu. Konuyla ilgili şiirinde şöyle diyordu: "Eşit yasalar yazdım hem yoksula hem zengine / doğru bir adalet saptadım her birine." Para reformu yaptı, miras kurallarını düzenledi. Siyasete katılımı hak ve yetki dengesi çerçevesinde servet esasına göre düzenledi. Onun bu düzenlemeleri bütün yurttaşlara açık olan bir demokrasiye geçiş niteliğinde değil ise de, ondan yüz yıl kadar sonra bütün özgür yurttaşların siyasal haklara sahip olmasının yolu açılmış oluyordu (Bk. André Bonnard, *Antik Yunan Uygarlığı*, I, s. 119-138).

izhâr etmektir. Arşimed muvâzene-i mâyiʿât kanununu[1], Newton câzibe kanununu[2], Aristo tenakuz kanununu[3] vazʿ ettiler demek doğru olmadığı gibi, Ebû Hanîfe hazretleri de kıyâs-ı fıkhî kanunlarını vazʿ etti demek doğru değildir. Bunlar onların vazʿı olsa idi eğri ve yalan olurlardı, doğru olmaları kānûn-ı Hakk'ın keşfine mazhar olmalarından nâşîdir. Bunun için ulemâ, mûcid değil kâşif ve muzhirdirler. Zira kānûn-ı Hakk'ın hafî olanları da vardır. الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ise vâzıh mânasını dahi tazammun ettiğinden bunları izhâra vesile olacak vâzıh ve işlek bir tarîk-i esâsîyi ifham ediyor ve [127] kānûn-ı Hak olmayan, meʿûnet-i ilâhiye ile hiç alâkası bulunmayan eğri büğrü yolların hepsinden ihtiraz ettirdiği gibi, hidâyet de hayra masruf olacağından doğrudan doğru şerre götürmekte hak olan kanunlardan dahi ihtiraz edilmiş oluyor. Fakat bu son ihtirazda bir kayd-ı haysiyet aramak lâzım gelir. Çünkü şerden ihtiraz ettirmek için onu tanımak ve tanıtmak da bir hayırdır. Yılanı bilmeyen ondan nasıl sakınır? Binâenʿaleyh "hidâyet" kelimesindeki hayriyet mânası, sırât-ı müstakīm, tarîk-ı Hak mefhûmundan şer kanunlarının ʿale'l-ıtlâk tard u ihrâcını değil, belki hayr kanunlarını evâmir olarak müsbet ve şer kanunlarını

---

1 "Sıvıların dengesi kanunu". Antik dünyanın meşhur bilim adamı Siraküzalı Arşimed'in (Αρχιμήδης) (ö. MÖ. 212) hidrostatiğin ve mekaniğin temellerini attığı kabul edilir. Rivayete göre kral II. Hieron, yaptırmış olduğu altın tâcın içine kuyumcunun gümüş karıştırdığından şüphelenip meseleyi araştırmasını Arşimed'e havale etti. Bir hayli düşündüğü hâlde sorunu halledemeyen bilim adamı, bir gün hamamda yıkanırken hamam havuzunun taşırdığı sudan hareketle bir keşif yaptı. Buna göre suya batırılan bir cisim, kendi hacmine eş bir miktar suyun yer değiştirmesine sebep oluyordu. Böylelikle suya batırılan tâcın kütlesini, yer değiştiren suyun hacmine bölmek suretiyle tâcın özkütlesi elde edilebilirdi. Eğer altın tâcın içerisine, özkütlesi altından farklı metaller karıştırılmış ise bu durum ortaya çıkacaktı (gerçekten de gümüş karıştırılmıştı). Arşimed'in, bu doğa yasasını keşfetmenin verdiği heyecanla üstünü giyinmeden "Eureka! = Buldum!" diye bağırması tarihe geçmiştir.

2 İngiliz bilim adamı Isaac Newton'ın (ö. 1727) keşfettiği kütleçekim (câzibe/gravity) kanununa göre iki cisim arasındaki çekim kuvveti, cisimlerin kütlelerinin çarpımı ile doğru, aralarındaki mesafenin karesi ile ters orantılıdır. Kütleçekim, büyük kütleli gök cisimlerinde etkili olan ve bunların arasındaki ilişkiyi açıklayan temel kuvvettir. Bununla birlikte evrende bilinen dört kuvvet arasında en zayıf olanıdır (diğerleri güçlü kuvvet, elektromanyetik kuvvet ve zayıf kuvvet). Bu sebeple de atom altı parçacıklarının davranışı üzerinde önemsiz bir etkiye sahip olsa da, makroskobik ölçekte hâkim olan kuvvettir.

3 Aristoteles'in formüle ettiği çelişmezlik kanununa göre birbiriyle çelişik durumdaki iki hüküm aynı anda doğru olamaz. "A, A-olmayan değildir" veya "Bir şey aynı anda hem A, hem A-olmayan olamaz" şeklinde ifade edilebilecek olan çelişmezlik ilkesi, her türlü beşerî bilginin en temel ilkeleri arasındadır. "Çelişki (tenakuz), iki önermenin, birinin doğru diğerinin yanlış olmasını bizâtihî gerektirecek şekilde olumluluk ve olumsuzluk bakımından birbirinden farklı (*muhtelif*) olmasıdır." (Kâtibî, *Şemsiyye Risâlesi: Tahkik, Çeviri ve Şerh*, tahkik ve şerh: Ferruh Özpilavcı, İstanbul: Litera Yayınları, 2017, s. 118). İki önermenin çelişik olabilmesi için gereken şartlar mantık kitaplarında yer almaktadır.

nevâhî olarak menfî bir haysiyetle takyid etmeyi îcab edecektir. İşte akabinde bedel tarîkiyle صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ âyetleri bu menfî ve müsbet haysiyetleri de ibraz ediyor. Demek ki الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَ lâm-ı ʿahd ile dîn-i hakkın hadd-i tâmmıdır. Mâbaʿdi de bunun şerhidir.

"**İnʿâm**", nimet vermek, nimeti îsâl etmektir. Aslında müteʿaddîdir. Lâkin tafdil mânasını tazammun ile münʿimin ulviyetini ve nimetin istiʿlâsını îmâ için على ile sılalanır. "Nimet" aslında insanın telezzüz ettiği hâlet, yani hâlet-i hasenedir ki hazz-ı saʿâdet demektir. Bundan alınarak[1] bu telezzüze sebep olan şeylere ıtlak olunmuştur. Aslı yumuşaklık demek olan "nuʿûmet" ile alâkadardır. Arapça evvelki mânada daha ziyade feth ile "naʿmet" kullanılır. Nitekim كَمْ ذ۪ي نِعْمَةٍ لَا نَعْمَةَ لَهُ denilmiştir. Yani nice nimet sâhibi vardır ki tenaʿʿumu yoktur. Meselâ ekmeği vardır yiyemez, yerse tadını bulamaz. İnʿâm-ı ilâhî asıl bundadır. Allah teâlâ'nın nimetleri ise sayılamaz. وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا [İbrâhim 14/34; en-Nahl 16/18][2] Fakat başlıca dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki menbaʿda mülâhaza olunabilir. Niʿam-ı dünyeviye iki kısımdır: Vehbî, kesbî. Vehbî ya rûhânî veya cismânîdir, taʿbîr-i âharla ya mânevî veya maddîdir. Rûhânî olanlar nefh-i rûh, işrâk-ı akl u zekâ ve bunlara tâbiʿ olan fehm, fikr, nutk, selâmet-i [128] vicdan gibi, cismânî olanlar beden ve echize-i bedenî ve bunlardaki kuvâ-yı ʿasabiye ve ʿadaliye, hazmiye vesair kuvâ-yı maddiyeyi, hâlât u hey'et-i hâsılayı halk u tekmil gibi şeyler. Kesbî olanlar da nefsi rezâilden tasfiye, ilm ü mârifet, ahlâk-ı seniyye ve melekât-ı fâzıla ile tahliye eylemek, bedeni hey'ât-ı matbûʿa ve şemâil-i müstahsene ile tezyin etmek, câh, yani mevki ve haysiyyet-i ictimâʿiye, mal ve servet kazanmak gibi şeylerdir. Niʿam-ı uhreviye, dünyada vâkiʿ olan ifrat ve tefritlerini mağfiret ederek rızâsına erdirmek ve melâike-i mukarrebîn ile beraber aʿlâ-yı ʿilliyyînde ebede'l-âbâd huzûr u istikrâra nâil[3] kılmaktır ki bu da vehbî ve kesbî, rûhânî ve cismânîye münkasim olur. Bunların hepsi başlı başına

1 F -"alınarak".
2 "…öyle ki Allah'ın nimetini saysanız onu bitiremezsiniz…" / "Hâlbuki Allah'ın nimetini saysanız ihsâ edemezsiniz…"
3 B: "mâlik".

ve fi'l-hâl mülâhaza edildikleri zaman şüphesiz birer nimettirler. Fakat her biri âtîsine ve mâbaʿdine nisbetle mülâhaza edilince ibtidâ nimet zannedilen birçok şeylerin hakikatte nikmet ve belâ çıktığı da muhakkaktır. Bilakis ibtidâ elem ve nikmet görünen bazı musîbetlerin bilâhare büyük bir niʿmet u saâdete vesile olduğu da muhakkaktır. Ve safâdan sonra cefâ ne kadar acı ise cefâdan sonraki safâ da o kadar tatlıdır. Bu sebeple ciddî ve hakīkī olan niʿmet ü saâdet âkıbeti her hâlde sâlim olanlardır. Binâenʿaleyh matlûb-ı aslî sadece ibtidâ-yı niʿmet değil, âkıbete selâmetle yetiştiren nimetler olmak lâzım gelir. "İslâm" kelimesinin dahi ilham ettiği bu haysiyet غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّآلِّينَ vasfıyla ifade ediliyor. Bu suretle اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ'de nimet ve inʿâm ʿumûm-i istiğrâk ile lafz-ı ʿâmm olmamakla beraber mefhûmen ıtlâkıyla her türlü nimete muhtemel ve şâmil olabileceğinden mütenâveli tahsis olunmak için gazab u dalâlden selâmet kaydıyla takyid edilmiş ve tam mânasıyla nimet ifade edilmiştir ki bu da niʿam-ı uhreviye ve ona vesile olan vehbî, kesbî, rûhânî, cismânî niʿam-ı dünyeviye demektir. Bunların başı da hakk-ı hayat, hakk-ı hürriyet, iman, selâmet-i vicdan, hüsn-i ahlâk, salâh-ı ictimâʿî, ilm-i nâfiʿ, amel-i sâlihtir. [129] Lisân-ı İslâm'da "hürriyet", hukūkuna mâlikiyet diye târif olunur (*Keşf*-i Pezdevî)[1] ki bunun zıddı hukūkuna başkasının mâlik olması demek olan esaret ve rıkkiyettir. Asl-ı hukūk ise vazʿ-ı ilâhîdir. Binâenʿaleyh herhangi bir ferdin vazʿ-ı ilâhî olan hukūku kendi rızâsı munzam olmaksızın diğer bir vazʿ-ı beşerî ile tebdil, tağyir veya tasarrufa mahkum olabiliyorsa o artık yalnız Allah'ın kulu değildir. Ve onda bir hisse-i esâret vardır. Ve artık onun vecâib ü[2] vezâifi mahz-ı hakkın îcâbına değil şunun bunun keyf ü irâdesine tâbiʿdir. Binâenʿaleyh Hak teâlâ'yı tanımayan kimsede hukūkuna mâlikiyet mânasına hakk-ı hürriyet farz

1 Abdülaziz Buhârî, *Keşfü'l-esrâr,* nşr. Muhammed el-Muʿtasım billah el-Bağdâdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997, IV, 394:
قَالَ الْقَاضِي الْإِمَامُ أَبُو زَيْدٍ –رَحِمَهُ اللهُ– الذِّمَّةُ عِبَارَةٌ عَنْ الْعَهْدِ فِي اللُّغَةِ فَاللهُ تَعَالَى لَمَّا خَلَقَ الْإِنْسَانَ مَحَلَّ أَمَانَتِهِ أَكْرَمَهُ بِالْعَقْلِ وَالذِّمَّةِ حَتَّى صَارَ بِهِمَا أَهْلًا لِوُجُوبِ الْحُقُوقِ لَهُ وَعَلَيْهِ فَثَبَتَ لَهُ حَقُّ الْعِصْمَةِ وَالْحُرِّيَّةِ وَالْمَالِكِيَّةِ بِأَنْ حَمَلَ حُقُوقَهُ وَثَبَتَتْ عَلَيْهِ حُقُوقُ اللهِ تَعَالَى الَّتِي سَمَّاهَا أَمَانَةً مَا شَاءَ كَمَا إذَا عَاهَدْنَا الْكُفَّارَ وَأَعْطَيْنَاهُمْ الذِّمَّةَ ثَبَتَتْ لَهُمْ حُقُوقُ الْمُسْلِمِينَ وَعَلَيْهِمْ فِي الدُّنْيَا وَالْآدَمِيُّ لَا يُخْلَقُ إلَّا وَلَهُ هَذَا الْعَهْدُ وَالذِّمَّةُ فَلَا يُخْلَقُ إلَّا وَهُوَ أَهْلٌ لِوُجُوبِ حُقُوقِ الشَّرْعِ عَلَيْهِ كَمَا لَا يُخْلَقُ إلَّا وَهُوَ حُرٌّ مَالِكٌ لِحُقُوقِهِ وَإِنَّمَا تَثْبُتُ لَهُ هَذِهِ الْكَرَامَاتُ بِنَاءً عَلَى الذِّمَّةِ وَحَمْلِهِ حُقُوقَ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ.

2 B -"ü".

etmek bir[1] tenakuz olduğu gibi, Hak teâlâ'dan başkasına kul olanlarda da hürriyet farz etmek imkânsızdır. Ve bunun için damân-ı hürriyet yalnız Allah'a ubûdiyettedir. Ve sırât-ı müstakīmin mebde'i bu ubûdiyet ve ilk gāye-i dünyeviyesi de niʿmet-i ʿuzmâ olan bu hakk-ı hürriyettir. Bunun başı da niʿam-ı vehbiyeden hayat, niʿam-ı kesbiyeden imandır. İşte bu ikisi usûl-i niʿamdır. Bunların mebde'i de meʿûnet ve hidâyet-i ilâhiyedir. İstenen tarîk de bu meʿûnetin tarîk-i müstakīmidir. Ve işte niʿmet-i İslâm bu tarîk-i müstakīmdir.

اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ'de iki vecih mümkindir. Birisi ber vech-i bâlâ hiçbir mefʿûl gözetmeyerek فَعَلْتَ الْإِنْعَامَ ʿale'l-ıtlâk "fiʿl-i inʿâmı îkāʿ ettin", yani onları mesʿud kıldın mânası, diğeri de أَنْعَمْتَ بِهِ عَلَيْهِمْ gibi mefʿûl[ün] bih bir zamir takdir etmektir. Sâhib-i *Keşşâf* evvelkini, İbn Cerîr Taberî ikinciyi tercih etmişlerdir.[2] Haziften selâmet itibariyle evvelkisi evlâ ve beliğ ve fakat bir kinaye mâhiyetindedir. Bu sebeple fiilin muktezâsı olan ikincisi zâhirdir. Ancak İbn Cerîr Taberî bu mefʿûlü اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ karînesiyle tâat ve ibadete ircâʿ ederek "sen onlara tâat ve ibadetini inʿâm ettin" suretinde göstermiştir. Fehm-i âcizâneme göre bu takdirde zamiri "sırât"a ircâʿ ile "sen onlara o sırâtı[3] inʿâm eyledin" mânasını vermek daha zâhirdir. Ve en doğrusu burada zamiri takdir [130] etmeksizin inʿâm fiʿl-i mutlakını inʿâm-ı sırâttan, yani اَنْعَمْتَ'yi أَنْعَمْتَ بِهِ'ten kinaye yapmaktır ve ilm-i meʿânîde mâlum olan mefʿûl-i mahsûsa taʿalluktan kinaye üslûbu burada pek beliğdir. Ve bunda inʿâm-ı sırâtın inʿâm-ı mutlak ve hatta inʿâm-ı kül mesâbesinde olduğu anlaşılır. Bunda câlib-i dikkat üç nokta vardır. Evvelâ, bizzat tarîk ve sırâtın ehemm-i niʿâm olan bir niʿmet-i ʿuzmâ olduğu anlaşılır. Sâniyen, inʿâm-ı sırât, ehemm-i meʿûnet[4] olduğu anlaşılır. Sâlisen, onlara izâfe kılınan bu sırât kendi vazʿları olmayıp, vazʿ ve inʿâm-ı ilâhî olduğu ve onların[5] sırâtı olması mazhariyet ve sülûkleri itibariyle

1 B -"bir".
2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 179; Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakāikı gavâmizi't-Tenzîl ve ʿuyûni'l-ekāvîl fî vücûhi't-te'vîl*, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407, I, 16.
3 B: "o sırâtı onlara".
4 B: "nimet".
5 B: "bunların".

bulunduğu anlaşılır. Ve bu evsâf ile Allah'a muzâf olan ve doğru niʿam ve meʿûnet-i ilâhiyeye götüren sırât-ı müstakīme intibak eder.

Fi'l-vâkiʿ niʿmet-i tarîk aʿzam-ı niʿamdır. Çünkü herhangi bir nimetin tarîkine, kanununa nâil olmak, o nimete bir kere değil, dâima[1] nâil olmayı intac eder. Ulûm u fünûnun ehemmiyeti de bundandır. Birisinden on liralık bir iʿâne istemekle, dâima on lira getirecek bir tarîk, bir sebep istemek arasında ne kadar fark vardır. Cenâb-ı Allah'tan "Yâ Rab bana iʿâne et de falan nimeti ver" diye dua ve istiʿânede bulunmak pek küçük bir talep olur. Hatta "her nimeti ver" demek bile böyledir. Çünkü bu dua kabul olunmakla o nimetlerin her zaman devâm u istimrârı temin edilmiş olmaz. Fakat "falan nimetin tarîkini inʿâm et ve o tarîkte sebat nasib eyle" diye taleb u taharrîde bulunulacak olursa bu dua kabul olunduğu zaman o nimet bir kere değil bin kereler[2] ve ilâ-nihâye elde edilmiş olur. Tarîkin en büyüğü de meʿûnet-i ilâhiyenin tarîk-i vürûdudur. Bunun en kısası da müstakīm olan tarîktir. Bu bulununca tarîk-i niʿmetin hepsi bulunur. Tarîk-i niʿmet bulununca[3] nimetlerin hepsine ʿale'd-devâm erilir ve burada ibtidâ "bize nimet ver" denmeyip de اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ duasıyla doğru yol istemenin tâlim buyurulması bu mânayı [131] ne güzel teyid eder. Fâtiha'ya "Taʿlîm-i Mes'ele" isminin verilmesinde de bu nüktenin büyük bir hissesi olduğunu hatırlamalıyız. Hâlbuki bu taʿalluk-ı mahsus mülâhaza edilmediği takdirde bu mânaları istihrac müşkil olacak ve sırâtın onlara inʿâm-ı ilâhî olduğu hafî kalacaktır. Bu cihetle evvelki takdirdeki ıtlâk-ı niʿmetin belâgati bile bunun mâdûnunda demektir. Gerçi onda sırâtın gayesi niʿmet-i mutlaka olduğuna zâhir bir îmâ vardır. Ve bu mâna avam için câzibelidir. Lâkin ibtidâ kelâmın sevkinde gāye-i matlûbenin meʿûnet-i ilâhiye olduğu âşikâr ve bu münasebetle sırâtın gayesi de o ve daha doğrusu bizzat Allah teâlâ olmak mütebâdirdir. Bütün niʿam da buna müteferriʿdir ve işte asıl sırât-ı müstakīm, tarîk-ı hak bu mânada ʿalem gibidir. Çünkü bir nimetin bir tarîki bilinir ve sülûk de edilir de

1 B -"dâima".
2 B: "kere".
3 F +"da".

yine bizzat meʿûnet-i ilâhiye, tevfîk-i Hak bulunmazsa bir mâniʿ zuhur eder, matlub hâsıl olmaz da tâliʿ böyle imiş denilir. Binâenʿaleyh her şeyden evvel bu meʿûnet ve tevfîke ermek için bütün metâlibi âgūşuna almış, büyük, açık, doğru, düz bir yol istemek zarûrîdir. Bu yol اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ ahdinde sebat ile yürütecek olan bir din ve millettir. Her hakikati ve matlabı âgūşuna almış bir din ve millet, bir sırât-ı müstakīm istemek sade bir tasavvur ve hayâlden ibaret bir istemek de değildir. Bu yola ermiş ve üzerinde yürümüş, o sayede her murâdına nâil olmuş, hem de kemâl-i selâmet ve saâdetle nâil olmuş ehl-i niʿmet, târîh-i beşerde inkâr olunamayacak surette sâbit ve böyle bir matlub âsârı[1] müşâhede ve tecribe ile bilfiil görülmüş bir emr-i vâkiʿdir. Ve işte اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ'den sonra صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ buyurulması bunu da bilhassa göstermektedir.

Şimdi bunların kimler olduğunu anlamaya çalışalım. Bunların hey'et-i mecmûʿası bize ʿahd-i hâricî ile gösteriliverecek bir cemâʿat-i mahdûde değildir. İbtidâ-i beşeriyetten bu âna kadar peyderpey gelmiş ve terbiye-i Hak ile [132] devir devir izhâr-ı kemâl etmiş mütevâliyen münteşir ve gayr-i mahsûr zevât ve cemaatlerdir. Biz bunları yalnız "münʿam^un ʿaleyhim" yani "niʿam-ı ilâhiyeye ermiş olanlar" unvânıyla tanır ve vâsılîn, erenler diye mülâhaza ederiz ve bu cinsin âlemde vücûdunda hiç şüphe etmeyiz. Bu nokta yakīnîdir. Ve ʿale'l-ıtlâk bunların sırâtını talep etmek de bu yakīn ile harekettir. Fakat tafsîlâtına ve bu cinsin efrâd u envâʿından bir numune almak için hâriçte tâyinlerine gelince, bunu nimetin mânasını takdîrimiz nisbetinde bir ʿahd-i zihnî ile mütalaa edebiliriz. Bunun için اَلَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ'de ya taʿrîf-i cinsî veya ʿahd-i zihnî melhuzdur. Cins olduğuna göre غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ bedel, ʿahd-i zihnî olduğuna göre de sıfat olmak zâhirdir. Binâenʿaleyh bunları ibtidâen[2] ʿahd-i zihnî ile tasavvur edip bu evsâfı hâiz bir cemâʿat-i mesʿûde arayacağız, ve Allah teâlâ'dan onların yoluna hidâyet taleb edeceğiz ve muvaffak olduğumuz anda biz de o yolda o cinsten âleme numûne-i imtisâl olacak bir zümre-i

1 B: "âsâr-ı".
2 B: "ibtidâdan".

cemâat teşkil etmiş bulunacağız. Kur'an bize bu cinsten birçok cemaatler gösterecektir ki وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ اُولٰٓئِكَ رَفِيقًا [en-Nisâ 4/69][1] âyeti bu babda en cemʿiyyetli olan âyetlerden biridir. Yani tam mânasıyla münʿam^{un} ʿaleyhim olan süʿadâ-i hakīkiye enbiyâ, sıddîkīn, şühedâ, sâlihîn ve bunlara refîk olan ehl-i imandır. Fakat bu îzah ibtidâ-yı İslâm'a nazarandır. Bize gelince; bu numunenin bütün ibhamlarından ârî bir ʿahd-i hâricîsi vardır ki o da Hâtemü'l-Enbiyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'le ashâb-ı kirâmıdır. Az zaman içinde bunlarda tecellî eden niʿmet-i muvaffakiyetin, saʿâdet-i dünyeviye ve uhreviyenin bir misâlini daha târîh-i beşer bugüne kadar kaydetmemiştir. Târîh-i umûmîyi okuyunuz ve bugün dünyadaki akvâma da bir ircâʿ-ı nazar ediniz. Bakınız, bunların içinde meselâ bir Hazret-i Ömer sîretinin nazîri olabilecek hiçbir misâl bulabilecek misiniz? Bir taraftan fütûhât elektrik sürʿatiyle şark ve [133] garba yayılırken diğer taraftan bütün adâlet-i ilâhiye yerleri gökleri dolduruyor ve bu nimetlerin içinde zevk-i hakka müstağrak olan Ömer'in sırtındaki yamalı bir gömlek âlemin gözüne kisrâların, kayserlerin tâc-ı haşmetlerinden çok yüksek bir hiss-i ibtihâc saçıyordu. Fakat dünyanın bu teveccühü içinde hiçbir gün şaşırmayan, metânetini zâyiʿ etmeyen Hazret-i Fârûk vefât-ı peygamberî günü fârûkiyetini kaybeder gibi göründüğü zaman, Hazret-i Sıddîk bütün sıddîkiyetiyle ibrâz-ı vücûd ederek onu ve herkesi irşad etmiş ve cemaati kemâ fi's-sâbık sırât-ı Muhammedîde yürütmüştü. Daha evvel hicret günü musâhabet-i nebeviye[2] ile gizlendikleri mağarada müşriklerin baskınına uğradıkları zaman Hazret-i Sıddîk'a da hüzn ü fütur ârız olmuş iken لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا [et-Tevbe 9/40][3] diye onu tesliye ve tatmin eden ancak Hazret-i Muhammed olmuş idi. İşte o zamanlar bir ʿahd-i zihnî mâhiyetinde olan o cemâʿat-i mesʿûde bütün beşeriyete ekmel bir numûne-i imtisâl olmak

1 "Öyle ya, her kim Allah'a ve Peygamber'e mutîʿ olursa işte onlar Allah'ın kendilerine inʿâm eylediği enbiyâ, sıddîkîn, şühedâ ve sâlihîn ile birliktedirler, bunlarsa ne güzel arkadaş!"

2 B: "peygamberi".

3 "…Mahzun olma çünkü Allah bizimle beraber…"

üzere taʿayyün etmiş olduğundan bize nazaran اَلَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ ʿahd-i hâricî ile mâlumdur. Bunun için eslâf ü ahlâftan birçok müfessirîn صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ âyetini Hazret-i Muhammed'in ve ashâb-ı kirâmının tarîki, sünneti ile tefsir etmişlerdir. Fakat mebde' ve müntehâ beraber mülâhaza edildiği zaman bu mâna da münʿam^un ʿaleyhim cinsinden bir cemaat diye ʿahd-i zihnî mâhiyetinde olmuş olur.

"غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ", الَّذِينَ'nin sıfatıdır. Ve İslâm'daki haslet-i takvânın menşe'ini gösterir. Arapça'da sıfat ile mevsuf arasında taʿrîf veya tenkîr cihetinden dahi mutabakat şarttır. Hâlbuki "gayr" kelimesi, اَلْعَالِمُ غَيْرُ الْجَاهِلِ, اَلْحَرَكَةُ غَيْرُ السُّكُونِ tarzında bir zıdd-ı kâmiline muzâf olmadıkça maʿrifelik iktisap edemeyeceği gibi, الذين ism-i mevsûlü de maʿrife olduğundan ʿahd-i zihnî mânasına mahmul olmadıkça nekre ile tavsif olunamaz. Binâenʿaleyh bunun sıfat olması mevsûlün ʿahd-i zihnî mânasına bir karîne-i zâhiredir. Çünkü مَغْضُوب عَلَيْهِمْ ve ضَالِّين [134] vasıflarının ʿale'l-ıtlâk münʿam^un ʿaleyhim vasfına zıdd-ı kâmil olması cây-i nazardır. Münʿâm^un ʿaleyh görünenler içinde hakikatte mahkûm-i gazab veya dâll olan nice kimseler de bulunur. Ve âlemde nimetler içinde yüzer gibi görünen birçok eşhâs ve cemaat buna misâl de gösterilebilir. Bu itibar ile "gayr" sıfatı gazab ve dalâli nefy ederek münʿam^un ʿaleyhi bunların mâʿadâsına tahsis ediyor ve o hâlde niʿam-ı sâlime ile mütenaʿʿim olanlar, bunların zıdd-ı kâmili olurlarsa da ʿale'l-ıtlâk mütenaʿʿim olanlar böyle değildirler. Binâenʿaleyh inʿâm ıtlâkıyla mülâhaza edilir ve الذين de bu sıla ile cinsen veya ʿahd-i hâricî ile maʿrife tanılır ise "gayr" ona sıfat olamaz, belki bedel olabilir. *Keşşâf* ve ona tebeʿan *Kâdî*[1] vesâire bu bedeliyeti tecviz etmişlerdir. Fakat Ebussuud tefsirinde bunu bihakkın reddeylemiştir.[2] Çünkü bedel, kelâmdaki nisbette maksûd-i aslî olur. Mübdel^ün minh bi'l-külliye mühmel ve metruk hâlinde olmamakla[3] beraber kelâmda hedef-i maksad

---

1 Beyzâvî.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 16; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* I, 31; Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I, 19:

وبهذا تبين أن لا سبيل إلى جعل غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ بدلاً من الموصول لما عرفتَ من أنَّ شأنَ البدلِ أن يُفيدَ متبوعَهُ مزيدَ تأكيدٍ وتقرير وفضلَ إيضاحٍ وتفسيرٍ.

3 B: "olmakla".

olarak da kalmaz. O hâlde "gayr" bedel ise "sırât"tan maksad-ı aslî nimet değil, gazab u dalâletin intifâsı olmuş olacaktır. Ve bu surette "münʿam^un ʿaleyhim" demek Allah'ın gazabından ve dalâletten sâlim olanlar demek olacağını sâhib-i *Keşşâf* tasrih de etmiştir. Gerçi defʿ-i mazarrat celb-i menfaʿatten evlâ ise de maksad-ı aslî sade defʿ-i mazarrat değil, o mazarrattan sâlim olan nimet ve menfaattir. Bu ise bedelin değil ancak sıfatın mânası olabilecektir. Binâenʿaleyh hedef-i kelâm اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ'dedir. Ve gazab u dalâlin nefyi ona tebeʿan maksuddur. Ve münʿam^un ʿaleyhim demek, niʿmet-i mutlaka ile gazab u dalâlden selâmeti câmiʿ olanlar demek olur ki İslâm da budur. Ve fi'l-hakīka İslâm'daki takvâ budur ve Ebussuud tamamen haklıdır. Binâenʿaleyh "gayr"da sıfat, "ellezîne"de ʿahd-i zihnî mânası zâhirdir. Maʿamâfîh niʿmet-i mutlakadan niʿmet-i sâlime veya söylediğimiz gibi niʿmet-i sırât, niʿmet-i İslâm kastedilirse "gayr" bunun zıdd-ı kâmiline muzâf olmuş ve binâenʿaleyh taʿrîf iktisab [135] etmiş olacağından cins veya ʿahd-i hâricî suretinde sıfat olabilecektir.

"**Gazab**" nefsin bir mekruh karşısında irâde-i intikām ile heyecânıdır ki rızânın zıddıdır. Lisânımızda "öfke", bir fark ile "hiddet", "hışım" dahi denilir. Cenâb-ı Allah'a nisbet edildiği zaman gazab infiʿâlât-ı nefsâniyeden tecrid ile müntehâ ve gayesinde istiʿmâl edilir de irâde-i intikam veya inzâl-i ukūbet mânası murad olunur. Bu da rubûbiyyet-i rahîmiyenin lâzımıdır. Yani gazab ʿale'l-ıtlâk rahmetin zıddı değildir. Meselâ zâlime gazab, mazlûma rahmetin muktezâsıdır. اَلْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ tâbirinde bu unvan kendilerine âdeta isim olmuş gibi bir kuvvet vardır ki gazaba mahkum, gazab altında kalmış gitmiş demek olur. Binâenʿaleyh bazen bir ukūbete uğramak, mağdûb^un ʿaleyh olmak değildir ve hele hakikatte birtakım niʿam-ı âtiye ve müstakbelenin mukaddimesi ve vesilesi olan elemler hiçbir zaman ukūbet ve gazab değildir. وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ [el-Bakara 2/155][1] Çünkü her işte itibar âkıbetedir.

1 "Çaresiz sizleri biraz korku, biraz açlık, biraz maldan, candan ve hâsılâttan eksiklik ile imtihan edeceğiz, müjdele o sabırlıları."

"**Dalâl**" ve "**dalâlet**", doğru yoldan ʿamden veya hatâen sapmaktır ki "hüdâ"nın mukabilidir. Lisânımızda "sapmak", "sapıklık", "sapkınlık" dahi denilir. Dalâl bazen gafletten, şaşkınlıktan neş'et eder. Ve ekseriya da şaşkınlık onu tâkip eyler ve sonra yitmeye ve daha sonra telef olmaya müncer olur. Bu münasebetlerle "dalâl", gaflet, hayret, gaybûbet, helâk mânalarında da kullanılır. Esasında mahsüs ve maddî yoldan sapmaktır. Ve sonra maʿneviyyât ve maʿkūlâtta da müteʿâref olmuştur. Ve biz ʿale'l-ekser dalâlet ve sapkınlığı sade dinde, dalâl ve sapıklığı da akılda ve sözde istiʿmâl ederiz. Binâenʿaleyh "dâllîn" tam mânasıyla sapkınlar demektir.

Burada gerek الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ ve gerek الضَّٓالّ۪ينَ'deki harf-i taʿrîflerin istiğrak veya cins için olduğu zâhirdir. Çünkü nimetin selâmet-i kâmilesi bundadır. Birçok müfessirîn de [136] böyle nefy-i cins suretinin[1] tefsirlerini ihtiyar etmişlerdir ki bu surette nimet ve istikāmetin zıddı olan gazab u dalâl[2] kitaplı ve kitapsız, müşrik ve gayr-i müşrik bütün ehl-i küfrün yollarından sarâhaten ihtiraz edilmiş olur. Maʿamâfîh harf-i taʿrîflerin akdem olan ʿahd-i hâricî mânasına hamllerinde dahi aynı mânayı dolayısıyla istihsâl mümkindir. Ve bunda ayrıca bir belâgat de vardır. Zira "mağdûb^un ʿaleyhim" ve "dâllîn" vasıfları müteyakkan olan ednâ ve ekallerine masruf olursa bunlardan ihtiraz öbürlerinin hepsinden ihtirâzı evleviyetle müstelzim olur. Bu da millet-i İslâm'ın ağyârı beyninde bir tefâvütü göstermek belâgatini hâizdir.

Acaba her ikisinin ekal mertebesiyle böyle bir ʿahd-i hâricî var mıdır? Evet, gerek Kur'an'da ve gerek ehâdîs-i nebeviyede ve umûmiyetle şerîʿat-ı İslâmiyede buna dair deliller mevcuttur. Ve bunlar ehl-i kitâb olan Yehûd ve Nasârâ'dır. Gerek müşrik ve gerek gayr-i müşrik cemîʿ-i küffâr hakkında Kur'ân-ı azîmu'ş-şânda وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللّٰهِ [en-Nahl 16/106][3] âyetinde olduğu gibi gazabı ve اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالًا بَع۪يدًا [en-Nisâ 4/167][4] âyetinde olduğu gibi de dalâli

1 B -"suretinin".
2 F +"ve".
3 "…Velâkin küfre sînesini açan kimse lâbüd onların üstüne Allah'tan bir gazab iner…"
4 "Şüphesiz ki küfredip Allah yolundan menʿ edenler haktan saptılar, uzak saptılar."

taʿmîmen tasrih etmiş olmakla beraber Yehûd hakkında ekseriya ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَٓاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ [el-Bakara 2/61][1] gibi gazabı, Nasârâ hakkında da (قُلْ) يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فِى دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُوٓا اَهْوَٓاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَثِيراً وَضَلُّوا عَنْ سَوَٓاءِ السَّبِيلِ [el-Mâide 5/77][2] gibi dalâli tasrih buyurmuştur. Ve bununla beraber Yehûd ile Nasârâ'nın kestiklerini yemek ve kızlarını nikâh edebilmek gibi yakın muʿâmelâtta diğer ehl-i şirkten farklarını da göstermiştir. Bunlardan anlaşılır ki ehl-i kitâb olan Yehûd ve Nasârâ gazab u dalâlde diğer müşriklerden, dinsizlerden ve sâir edyân-ı bâtıla erbâbından ehvendir. Ve bunlar İslâm'ın zıdd-ı karîbidirler. Binâenʿaleyh Fâtiha'da "mağdûb^un ʿaleyhim"den murad ʿahd-i hâricî ile Yehûd, "dâllîn"den murad da Nasârâ'dır, diye tefsir olunursa "gayr" ve "lâ" ile evvelen ve bi'l-ibâre bunların tarîki nefyedilmiş ve dolayısıyla [137] bi'l-evleviyye, yani dâll bi'd-delâle olarak da bütün sâirlerinden ihtiraz olunmuş olur. Ve bu tefsîrin naklinde tarîkleri kuvvetlidir. İbn Cerîr Taberî bir hayli âsâr nakletmiştir. *Dürr-i Mensûr*'un[3] beyânı vechile İbn Ebî Hâtim[4] demiştir ki: "'Mağdûb^un ʿaleyhim'in Yehûd ve 'dâllîn'in Nasârâ ile tefsîrinde beyne'l-müfessirîn hilâf bilmiyorum." Nitekim İbn Hibbân ve Hâkim bu babdaki hadislerin[5] sıhhatine, Tirmizî de hüsnüne hükmetmiş ve bunları birçok muhaddisîn tahric eylemişlerdir (*Şihâb*).[6]

Nassın zâhirdeki bu umûmunu iki nevʿe hasr edecek vechile takyid etmek usûl nokta-i nazarından câiz olmayacağı mülâhazasıyla bazı müfessirîn buna ilişmiş ve nassın umûmiyet üzere ibkāsıyla Yehûd ve Nasârâ'yı

1 "…üzerlerine de zillet ve meskenet binâsı kuruldu ve nihâyet Allah'tan bir gazaba değdiler…"

2 "De ki: Ey ehl-i kitâb! Dininizde haksız ifrâta dalmayın, bundan evvel şaşmış, birçoklarını da şaşırtmış ve yolun doğrusundan sapmış bir kavmin hevâları ardından gitmeyin."

3 Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* isimli rivayet tefsiri.

4 İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), *el-Cerh ve't-taʿdîl* isimli eseriyle tanınan hadis hâfızı, müfessir ve fakihtir. Telif etmiş olduğu *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm müsneden ani'r-Resûl ve's-sahâbe ve't-tâbiîn* isimli tefsiri, 19.540 güvenilir rivayeti bir araya getiren ve birçok tefsire kaynaklık eden önemli bir rivayet tefsiridir (Geniş bilgi için bk. Raşit Küçük, "İbn Ebû Hâtim", *DİA*, XIX, 432-434).

5 B: "hâdiselerin".

6 Şehâbeddin Hafâcî (ö. 1069/1659), *ʿİnâyetü'l-Kādî ve kifâyetü'r-Râzî* (Hâşiye alâ Tefsîri'l-Beyzâvî), Beyrut: Dâru Sâdır, ts., I, 145. Bk. Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1; İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-tertîbi İbn Belbân,* thk. Şuʿayb Arnaût, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993, XIV, 139:

وقد قيل: على ما ذكره أوّلاً أن ابن أبي حاتم رحمه الله قال: لا أعلم خلافاً بين المفسرين في تفسير المغضوب عليهم باليهود والضالين بالنصارى كما صححه ابن حبان والحاكم وحسنه الترمذي، وأخرجه جم غفير من المحدّثين كما قاله في الدرّ المنثور.

birer misâl olarak telakkī etmeyi muvâfık görmüştür. Yehûd ve Nasârâ ehven ve ednâ-yı müteyakkan olarak tasavvur edilmeyecek olursa bu itiraz bihakkın vâriddir. Çünkü ihtirâzı onlara kasr etmek mânası İslâm'da hem akla ve hem nükūl-i katʿiyyeye muhalif olduğundan böyle bir ʿahd-i hâricîye imkân yoktur. Söylediğimiz gibi bunlar ednâ-yı müteyakkan olarak tasavvur edilirse diğerlerinden ihtirâz-ı ʿâm bi'l-evleviyye sâbit olacağı cihetle tahsis medfûʿ ve mahzûru mündefiʿdir ve zaten اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ'de şirkleri zâhir olan müşrikîn-i sâireden vâzıhan ve bunlara nisbetle hafif olan Yehûd ve Nasârâ'dan da zımnen ihtiraz edilmiş olduğu cihetle burada da bunlardan vâzıhan[1] ve öbürlerinden dolayısıyla ihtiraz edilmiş olmasında da belâgat vardır. Binâenʿaleyh bu babdaki hadislerden[2] de bir nebze bahs edelim:

Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'in "Yehûd mağdûb^un ʿaleyhim, Nasârâ da dullâldir" buyurduğunu Tirmizî *Sahîh*'inin Bâb-ı Tefsîr'inde meşhur Hâtim-i Tâî'nin oğlu Hazret-i Adî'den senediyle bir hadîs-i hasen olmak üzere rivayet eylemiştir ki meâli şöyledir: "Adî b. Hâtim radıyallahu ʿanh demiştir ki:[3] "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'e gittim,[4] [138] mescidinde oturuyordu. Cemaat 'İşte bu Adî b. Hâtim'dir' dediler. Ben ise emansız, mükâtebesiz gelmiştim, hemen huzûruna atıldım, derhâl elimi tuttu. Mukaddemâ da 'Allah'tan ümit ederim ki onun[5] elini benim elime koyacak' buyurmuştu. Akabinde kalktı, o sırada bir kadın beraberinde bir sabî ile huzûruna geldiler ve 'Bizim sana bir hâcetimiz var' dediler. Onlarla beraber kalkıp hâcetlerini bitirdi, sonra elimden tutup beni hâne-i saâdetine götürdü. Bir kız çocuğu ona bir yastık koydu ve üzerine cülûs buyurdu, ben de huzûrunda oturdum. Binâenʿaleyh Allah'a hamd ü sena etti ve şöyle buyurdu: 'Lâ ilâhe illallah demekten neye kaçıyorsun, ondan başka bir ilah mı biliyorsun?' Ben, 'Hayır' dedim. Baʿdehu biraz konuştuktan

1 B -"vâzıhan".
2 B: "hâdiselerden".
3 B -"Adî b. Hâtim radıyallahu ʿanh demiştir ki".
4 B: "gittim gittim".
5 B -"onun".

sonra 'Sen her hâlde Allahu ekber denilmesinden kaçıyorsun, demek Allah'tan daha büyük bir şey biliyorsun?' buyurdu. Ben yine 'Hayır' dedim. Buyurdu ki فَإِنَّ الْيَهُودَ مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ وَإِنَّ النَّصَارَى ضُلَّالٌ-ضَالِّينَ yani Yahudiler gazaba uğramış, mağdûb^un 'aleyhim olmuşlar. Nasârâ da sapıtmış, dalâlete düşmüşler.' Bunun üzerine ben de 'Ben Müslüman oldum geldim' dedim ve baktım ki vech-i saâdeti ferahından inbisat ediyordu. Bilâhare emretti. Ensardan bir zâtın nezdine verildim, akşam sabah hep huzûruna gelir dururdum. Yine bir akşam yanında idim. Bir kavim geldiler, üzerlerinde yün elbise vardı. Resûlullah kalktı, namaz kıldı, baʿdehu onları tergībe başladı. Diyordu ki: 'Velev bir sâʿ, velev yarım sâʿ, velev bir tutam, velev bir tutam parçası olsun bununla her biriniz yüzünü cehennemin -yahut ateşin- harâretinden vikāye ede, hatta velevse bir hurma tanesi, velevse yarım hurma tanesi olsun. Her biriniz Allah'a varacak, O da ona şu söyleyeceğimi söyleyecektir: «Ben size göz kulak vermedim mi?» «Evet verdin» der, «Mal ve evlâd vermedim mi?» «Evet verdin» der.[1] O zaman Allah teâlâ: «O hâlde hani sen kendin için önceden ne hazırlık gördün?» der ve insan işte o vakit önüne arkasına, sağına soluna bakar da [139] cehennemin harâretinden yüzüne koruyacak hiçbir şey bulamaz. Her biriniz yüzünü ateşten vikāye etsin de velev yarım hurma ile olsun, bunu bulamazsa velev kelime-i tayyibe ile -tatlı sözle- olsun. Çünkü ben artık sizin hakkınızda fakr u fâkadan korkmam, zira Allah yardımcınız ve vericinizdir. Sizin için fakirlik korkusu nihâyet Medine ile Hîre arasında kârbân giderken bindiğinin çalınması korkusu ne ise ondan fazla değildir' buyurdu."

Adî b. Hâtim hazretleri bunu rivayet ettikten sonra şunu da ilâve etmiş: "Bunu dinlerken ben gönlümden 'Bu nerede, Tay dağlarının eşkiyâsı nerede?' diyordum" demiştir.[2]

---

1 B -"'Mal ve evlâd vermedim mi?' 'Evet verdin' der".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1:
عَنْ عَدِيّ بْنِ حَاتِمٍ، قَالَ: أَتَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ جَالِسٌ فِي الْمَسْجِدِ فَقَالَ الْقَوْمُ: هَذَا عَدِيُّ بْنُ حَاتِمٍ وَجِئْتُ بِغَيْرِ أَمَانٍ وَلاَ كِتَابٍ، فَلَمَّا دُفِعْتُ إِلَيْهِ أَخَذَ بِيَدِي، وَقَدْ كَانَ قَالَ قَبْلَ ذَلِكَ: إِنِّي لأَرْجُو أَنْ يَجْعَلَ اللهُ يَدَهُ فِي يَدِي، قَالَ: فَقَامَ فَلَقِيَتْهُ امْرَأَةٌ وَصَبِيٌّ مَعَهَا، فَقَالاَ: إِنَّ لَنَا إِلَيْكَ حَاجَةً. فَقَامَ مَعَهُمَا حَتَّى قَضَى حَاجَتَهُمَا، ثُمَّ أَخَذَ بِيَدِي حَتَّى أَتَى بِي دَارَهُ، فَأَلْقَتْ لَهُ الْوَلِيدَةُ وِسَادَةً فَجَلَسَ عَلَيْهَا، وَجَلَسْتُ بَيْنَ يَدَيْهِ، فَحَمِدَ اللهَ وَأَثْنَى عَلَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: مَا يُفِرُّكَ أَنْ تَقُولَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ. فَهَلْ تَعْلَمُ مِنْ إِلَهٍ سِوَى اللهِ؟ قَالَ:

Fakat "Yehûd mağdûb^un ʿaleyhimdir" demekle "el-mağdûbi ʿaleyhim Yehûd'dur" demek arasında büyük fark vardır. Binâenʿaleyh bu ve emsâli hadislere[1] nazaran Yahudilerin ve Nasârâ'nın Fâtiha'daki "mağdûbi ʿaleyhim ve dâllîn"den birer misâl oldukları anlaşılırsa da mantûkun bunlardan ibaret olduğu anlaşılmaz. Maʿamâfîh ikinci suretle dahi rivâyet-i mazbûta vardır. Harf-i taʿrîfin en mukaddem mânası olan ʿahd-i hâricîye hamli îzâh-ı sâbık ile ehveniyet dairesinde mümkin olunca mütevâtir olmayan hadislerle[2] takyîd-i nas mahzûru vârid olmayacağı cihetle bu hadislerin[3] dahi iʿmâli vâcib olur. Binâenʿaleyh iki tefsir arasındaki fark birisinde, yani cinste ihtirâz-ı küllînin mantûkan ve bi'l-ibâre, diğerinde de fehvâ ile bi'd-delâle olmasındadır. Evvelkine göre nazar-ı İslâm'da müşrikîn ile ehl-i kitâb arasındaki fark Fâtiha'da ifade edilmemiş, ikincide ise bu fark dahi gösterilmiş olur ki biz bunu siyâk-ı Kur'ân'a daha muvâfık buluyoruz.

Bunda bizi düşündürecek pek mühim noktalar vardır. Acaba, Resûlullah Efendimiz "Yehûd mağdûb^un ʿaleyhim, Nasârâ dullâldir" buyurduğu zaman, bunlar ne hâlde idiler? Yahudiler daha nice zaman evvel hubb-i dünyâ ve hodbinlik ile ahkâm-ı Tevrât'ı ihmal ve tahrif ederek hak [140] yolundan bile bile ayrılmışlar ve bi'n-netîce nice enbiyâ-yı kirâma ve bilhassa Zekeriyyâ, Yahyâ, Îsâ ʿaleyhimüsselâm'a olan haksızlıklarıyla da hem Hakk'ın gazabını ve hem halkın nefretini kazanmışlardı ve çoktan hürriyet-i siyâsiyelerini bütün bütün zâyiʿ etmişler ve darma dağınık olmuşlardı ve bu suretle zâyiʿ ettikleri cemâʿat-i zâhireleri yerine

---

قُلْتُ: لاَ. قَالَ: ثُمَّ تَكَلَّمَ سَاعَةً ثُمَّ قَالَ: إِنَّمَا تَفِرُّ أَنْ تَقُولَ اللهُ أَكْبَرُ، وَتَعْلَمُ شَيْئًا أَكْبَرُ مِنَ اللهِ؟ قَالَ: قُلْتُ: لاَ، قَالَ: فَإِنَّ الْيَهُودَ مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ، وَإِنَّ النَّصَارَى ضُلاَّلٌ قَالَ: قُلْتُ: فَإِنِّي جِئْتُ مُسْلِمٌ، قَالَ: فَرَأَيْتُ وَجْهَهُ تَبَسَّطَ فَرَحًا، قَالَ: ثُمَّ أَمَرَ بِي فَأُنْزِلْتُ عِنْدَ رَجُلٍ مِنَ الأَنْصَارِ جَعَلْتُ أَغْشَاهُ آتِيهِ طَرَفَيِ النَّهَارِ، قَالَ: فَبَيْنَا أَنَا عِنْدَهُ عَشِيَّةً إِذْ جَاءَهُ قَوْمٌ فِي ثِيَابٍ مِنَ الصُّوفِ مِنْ هَذِهِ النِّمَارِ، قَالَ: فَصَلَّى وَقَامَ فَحَثَّ عَلَيْهِمْ، ثُمَّ قَالَ: وَلَوْ صَاعٌ وَلَوْ بِنِصْفِ صَاعٍ وَلَوْ قَبْضَةٌ وَلَوْ بِبَعْضِ قَبْضَةٍ يَقِي أَحَدُكُمْ وَجْهَهُ حَرَّ جَهَنَّمَ أَوِ النَّارِ وَلَوْ بِتَمْرَةٍ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ، فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لاَقِي اللهِ وَقَائِلٌ لَهُ مَا أَقُولُ لَكُمْ: أَلَمْ أَجْعَلْ لَكَ سَمْعًا وَبَصَرًا؟ فَيَقُولُ: بَلَى، فَيَقُولُ: أَلَمْ أَجْعَلْ لَكَ مَالاً وَوَلَدًا؟ فَيَقُولُ: بَلَى، فَيَقُولُ، أَيْنَ مَا قَدَّمْتَ لِنَفْسِكَ؟ فَيَنْظُرُ قُدَّامَهُ وَبَعْدَهُ، وَعَنْ يَمِينِهِ وَعَنْ شِمَالِهِ، ثُمَّ لاَ يَجِدُ شَيْئًا يَقِي بِهِ وَجْهَهُ حَرَّ جَهَنَّمَ، لِيَقِ أَحَدُكُمْ وَجْهَهُ النَّارَ وَلَوْ بِشِقِّ تَمْرَةٍ، فَإِنْ لَمْ يَجِدْ فَبِكَلِمَةٍ طَيِّبَةٍ، فَإِنِّي لاَ أَخَافُ عَلَيْكُمُ الْفَاقَةَ، فَإِنَّ اللهَ نَاصِرُكُمْ وَمُعْطِيكُمْ حَتَّى تَسِيرَ الظَّعِينَةُ فِيمَا بَيْنَ يَثْرِبَ وَالْحِيرَةِ أَوْ أَكْثَرَ مَا يُخَافُ عَلَى مَطِيَّتِهَا السَّرَقُ قَالَ: فَجَعَلْتُ أَقُولُ فِي نَفْسِي: فَأَيْنَ لُصُوصُ طَيِّئٍ.

1 B: "hâdiselere".
2 B: "hâdiselerle".
3 B: "hâdiselerin".

ta Süleyman aleyhisselâm zamanından beri tâkip edegeldikleri cemʿiyyât-ı hafiyye ile uğraşmışlar ve uğraştıkça da bütün milletleri kuşkulandırmışlar ve âlem nazarında içleri dışlarına uymayanların pîşvâsı sayılmışlardı ve bununla beraber esasında dünyayı tenvir etmiş bir kitâba, havârik ile dolu bir tarihe mensup olduklarından bi'n-nisbe münevver ve lâekal mâzîleri ile hâlleri beynindeki nisbet itibariyle de pek ziyade şâyân-ı ehemmiyet idiler. Mâzîde Hakk'a istinâdı hasebiyle feyyaz olan dinlerini hâlde kavmiyet çemberiyle bağlayarak dâima hakkın üzerine çıkmak istiyorlar ve istedikçe sukūt eyliyorlardı.

Nasârâ'ya gelince; o zaman bunlar Roma'nın vârisi, İstanbul'un sâhibi olarak yer yüzündeki iki büyük devletin biri ve hatta birincisi bulunuyorlardı. Karşılarında bir İran idi. Yani o günkü Nasrâniyetin âlemdeki mevkiʿi bu günkü Nasrâniyetten çok yüksek idi. Zâhir nazarla bakıldığı zaman bunlar münʿam^{un} ʿaleyhim zannedilebilirlerdi. Hâlbuki hakikatte böyle değil idiler, fena bir âkıbete yürüyorlardı, âkıbetleri, âhiretleri cidden hatarnâk idi. Gerçi bunlar Yahudiler gibi kavmiyet çemberine sıkışmış değildiler, fakat mikyâs-ı hakkı zâyiʿ etmişlerdi. Evvelemirde tevhîd-i Hakk'a bedel ʿakīde-i teslîse saplanmışlar[1] ve en âdî müşrikler gibi putlar içinde kalmışlardı. Gerçi Mâneviyye ve Seneviyye'ye nazaran bu teslîsin başında bir peder ilah tanıdığı cihetle az çok bir maʿnâ-yı tevhîd yok değildi. Lâkin bu teslis İskenderiye felsefesinin muhtelif eşhâs-ı selâseden mürekkeb ekānîm-i selâsesi yerine eşhâs-ı [141] selâsenin ittihâdına müstenid bir ekānîm-i selâse idi. O suretle ki hem bir, hem üç idi. Böyle aklın tenakuz kanununu da çiğneyen bir ʿakīde-i teslîs artık inkişâf-ı aklîye meydan bırakmamış ve vâris oldukları bütün ulûm u fünûnu çığırından çıkarmış ve tarîk-i isbâttan ayrılıp sadece zevk-i kalbîye ve müstakīm bir tarîk tâkip etmeyen temâyülât-ı mahzaya istinad ederek dini keyfemettefak ilcâm-ı nâsa bir vesile gibi tâkip etmişler ve bunun için ellerinde bulunan mantığın tatbîkātını atıp münhasıran ilm-i rûhun temâyülât ve ihtisâsât faslıyla kulûb-i avâmı cezb için uğraşmışlar

---

1 B: "sapmışlar".

ve nice ifratlara sapmışlardı.[1] Diğer taraftan fikr-i hukūkīyi tamâmıyla çiğnemişlerdi. Nazarlarında hak, şeriat mefhûmunun hakikatle alakası yoktu; bunlar ilmî, hakīkī ve ilâhî bir mefhum değil idi. Nitekim el-hâletü hâzihi Hıristiyan lisanlarında hukuk mânasına kullanılan kelimelerin hak ve hakikat maddesiyle alakası yoktur. "Droit" başka, "vérité" başkadır[2] ve aynı zamanda sâbık Roma'da olduğu gibi bir vazʿ-ı âdî de değil idi. Binâenʿaleyh irâde-i halka da mütevakkıf değil idi. Hukuk sadece rûhânîlerin ve mecâlis-i rûhâniyenin[3] vazʿı idi. Ve bunlar hak üzerinde bir fikr-i ilmî ve ictihâdî ile değil bir fikr-i irâdî ile tamamen vâzıʿ-ı kānûn sıfatıyla hareket ediyorlardı ve maʿamâfîh ʿakīde-i teslîsin neticesi olarak bunda lâhût ile nâsûtun anlaşılmaz bir tedâhülü vardı. Hukūk-ı nâsın böyle vazʿ-ı Hakk'a istinad etmeyen vâzıʿların elinde istenilen şekle konulabilmesi ve tatbîkātında da hüsn-i niyet ile değil keyfî ve zevkī noktalardan hareket edilmesi ve esasen Hıristiyanlardan mâʿadâsına hiçbir suretle hakk-ı hayat tanımaması hey'et-i ictimâʿiyeyi büyük sukūtlara ihzar ediyordu. Çünkü insanlar âlemde zevk-i şâʿirâne ile muvakkat zaman için eğlenebilirlerse de bu zevk, zevk-i hakkı çiğnemeye başladığı zaman derhâl sönmeye mahkumdur. Hukūk-ı nâsa nefsü'l-emrde sâbit hiçbir kıymet atfedilmediği zaman melekût-i ilâhiyenin hiçbir mânası kalmaz ve [142] temâyülât-ı kalbiyeyi tehyîc edecek diğer vesâitin hepsi hakkın karşısında ʿakīm kalır. Burada akideden neş'et etmeyen ve akide hilâfında vâkiʿ olan fısk u fücûrdan bahse lüzum görmüyoruz. Çünkü onlar mâhiyet-i dîniyeye muzâf değildir. Bu suretle teslis, taʿkīm-i ʿukūl, sayd-ı kulûb, şeriatsızlık, vicdan darlığı ve hâsılı bir kelime ile hakk u hakikatten tebâʿüd; işte Hıristiyanlığın o zamanki evsâf-ı bârizesi bunlar idi. Bu ise câdde-i enbiyâ olan tarîk-i haktan ʿudûl idi ve dalâletin âkıbeti de elbette nikmet olacaktır. Bunun için o sıradaki devletleriyle beraber Nasârâ zâhiren münʿam^un^ ʿaleyh sayılsalar bile vicdanları, âtîleri sâlim

---

1 B: "sapmışlardır".

2 Fransızca "droit" kelimesi bir taraftan (bireysel) hak ve diğer taraftan (sistem olarak) hukuk anlamına gelir, "vérité" kelimesi ise hakikat (gerçeklik) anlamındadır. Müellif burada Arapça (ve Türkçe'de) "hak", "hakikat" ve "hukuk" kelimeleri arasındaki mevcut akrabalığın bu iki Fransızca kelimede bulunmadığını, yani bireysel hak ve sistem olarak hukukun hakikatle ilişkisinin etimolojik düzeyde kurulmuş olmadığını söylemektedir.

3 B -"ve mecâlis-i rûhâniyenin".

değil idi. Dünyada inhitâta ve âhirette bu haksızlıkların ʿikābına namzed ve dâllîn idiler ve fi'l-hakīka öyle[1] de oldu. Ve Cenâb-ı Allah kullarına böyle şâibelerden, tehlikelerden ʿârî ve sâlim ve istikbâlde selâmet-i kâmile ile niʿmet-i ilâhiyeye mûsil olan dîn-i İslâm'ı, tarîk-i hakkı ihsan buyurdu ve pek az bir zaman içinde de bununla tedeyyün edenlere vaad ve inʿâm-ı ilâhî şekk ü şüpheden âzâde olarak tahakkuk etti ve bunlar cihânın en son ve en mütekâmil numûne-i dînîsi oldular ve bu sırât-ı müstakīmde sâbit olanlar için aynı netice bi-ʿavnihi teâlâ ile'l-ebed tahakkuk edecektir. İşte إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ mîsâkıyla اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ. صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ bu hakikati nâtıktır.

Hulâsa

Sûre-i Fâtiha baş tarafında mebde' ve meʿâda müteʿallik bütün metâlibiyle mebhas-i maʿrifetullâhı ilm-i Kur'ân'ın ve dîn-i İslâm'ın mevzûʿunu, mebâdîsini, vasatında ilm-i Kur'ân'ın mevzûʿ-i hâssı ve gayesi ve diyânet-i İslâmiyenin mebde'i olup en büyük kānûn-ı fıtrat bulunan nisbet-i ilâhiye ile bütün esrâr-ı ictimâʿiye ve mebâdî-i hukūkiyeyi tebliğ ve tescil ettikten sonra üç âyette de tarîk-i hakkın, dîn-i İslâm'ın efrâdını câmiʿ, ağyârını mâniʿ bir hadd-i tâmmını tasvîrine doyulmaz bir belâgat ile tesbit etmiş ve bunların [143] hepsini başındaki bir الحمد لله cümle-i belîğasına[2] derc edip merʿiyetini nâm-ı ilâhî ile ilân eylemiştir.

Dîn-i İslâm'ın bu târifi şu oluyor: Gazaba uğratmadan, dalâlete düşürmeden doğruca ve selâmetle Allah'a ve[3] Allah'ın nimetlerine götürüp "elhamdülillah" dedirten ve bu sâfî nimetlere kemâl-i selâmetle ermiş, hakikaten mesʿud ve mahmud, gayr-i mağdûb ve gayr-i dâll zevat tarafından tâkip edildiği târihen meşhud ve tecribeten mâlum bulunan büyük, âşikâr, düz, doğru, hak yolu, istikāmet yolu.

Bu din ile tedeyyünün, diyânetin mebde'i evvelâ Allah teâlâ'yı tanımak ve O'na إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye kemâl-i tevhîd ile ahd ü mîsâk ve ondan

1 B: "böyle".
2 F: "bâliğasına".
3 B -"Allah'a ve".

sonra da kemâl-i sebât ve ihlâs ile îcâbını icrâ için hukūk u vezâifin bütün hudûdunu bildiren ve üzerinde suhûlet ve selâmetle yürümek mümkin olan müstakīm bir câdde-i şerîʿata hidâyet, yani ilmen irşad ve amelen tevfîk taleb eylemektir ki bu şuurlu talebin cevâbı Sûre-i Bakara'nın başından başlayacaktır.

Demek ki[1] taleb ve diyânet bizden; din, şeriat, hidâyet Allah'tandır ve bu hidâyet iki nevidir. Biri ilmî olan irşad, diğeri fiilî olan tevfîktir. Kur'ân-ı ʿazîm irşâd-ı ilmî talebinin cevâbıdır. Tevfîk-i fiilî talebinin cevâbı da bu irşâdı kabul ile diyânet-i tafsîliyede her an ve her lahza vâkiʿ olacaktır.

İşte dîn-i İslâm böyle bir kānûn-ı haktır. Fâtiha bunu târif ederken mazmûnunu isbat için bidâyetteki irşâdât-ı akliye ve kalbiyeden sonra müşahede ve tecribeyi, şehâdet-i târihiyeyi gösterivermiş ve başkaca hüccet ve burhâna bile hâcet bırakmamıştır. Bunda şüphe edenler misâl-i şuhûdî ve tecribîsini Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'le ashâb-ı kirâmının bu sâyede mazhar oldukları niʿam-ı ilâhiyenin azamet ve kudsiyetini tarihte gözleri kamaşa kamaşa okuyabilirler. Elhamdülillah kitâb-ı ilâhî bir harfine bile halel gelmeksizin aynen mevcut ve sünen-i nebeviye mahfuz olduğundan dîn-i İslâm'ın hakikatine hiçbir inhiraf, [144] hiçbir dalâl ârız olmamıştır. Bunun için Kur'an muʿcizât-ı Muhammediyenin en bâhiri, tarih de onun hakkiyetine, sıdk-ı daʿvâsına şâhiddir. Ve bu suretle bizim için ilm-i dîn akıl ve nakil ile memzucdur. Bunları sıdk u ihlâs ile tatbik edecek olan hey'et-i ictimâʿiyelerin bi't-tecribe sâbit olan aynı netâici elde edeceklerinde şüphe etmek için hiçbir hak yoktur. İlm ü fen nâmına böyle bir şüphe dermeyan etmek dün beni tenvir eden güneşin yarın tenvir edemeyeceğini iddia etmek gibi kānûn-ı istikrâyı inkârdır. Fakat ilm ü fende tecribe ve istikrâya pek büyük ehemmiyet atfeden Avrupalılar bu istikrâyı yerinde yapmayarak teşvîş-i efkâr ediyorlar. Çünkü dîn-i İslâm'ın künhünü, esasında ve bihakkın diyânetini hâiz olan menâbiʿde taharrî ile istikrâ

---

1 B -"ki".

yapmıyorlar da şimdiki inhitat içinde yuvarlanan Müslümanlarda arıyorlar. Hâlbuki hakikat, hâl ile mâzî beynindeki iki istikrânın[1] mukāyesesinden çıkacaktır. O zaman görülür ki o tarîk-i müstakīm üzerinde cidden yürüyenlerle cidden yürüyemeyenler arasında büyük fark vardır ve bu fark bir terakki ile bir tedennî farkıdır. Demek ki sâdıklar müterakkī, gayr-i sâdıklar mütedennîdirler. Demek ki din kānûn-ı hak lâkin diyânet nâtamam ve gayr-i sâdıktır. İlm ü fendeki her kānûn-ı hak da böyle değil midir? Meselâ iyi hesap bilen bir adam muʿâmelâtında o hesâbı yapmaya üşenir de tatbik etmezse kabahat ilm-i hisâbındır denebilir mi? Ve meselâ pis mikropların mazarratlarını bilen kimse sokaklarda gezdiği papuçlarla oturduğu veya yattığı odanın içine kadar girmeyi itiyad ederse bi'n-netîce mâruz olacağı felâketten mikrop ve hıfz-ı sıhhat ilmini muâhezeye hak kazanabilir mi? İnsanlar kendilerini kānûn-ı hakka uydurmakla mükellef iken o kānûn-ı hakkı kendilerine uydurmaya çalışırlarsa kusur o kanunun değil, o insanın olur ve zararına mahkum olan da insandır. Gazab-ı ilâhî evvelâ bunu bilerek yapanlar içindir. Bilmeyerek yapanlar da dâllîndirler, [145] bunlar da bi'n-netîce o âkıbete mahkumdurlar. Maʿa't-teessüf asr-ı hâzır insanlarında bilhassa din husûsunda kānûn-ı hakkı kendilerine uydurmak sevdası gālib görünmektedir. Ulûm u fünûn ve sanâyiʿdeki bu kadar terakkiyâta rağmen bütün âlemde ıztırâbât-ı beşeriyenin sûret-i umûmiyede gittikçe artmasının sebebi de budur. Bu ıztırabâtı ancak tarîk-i hakka sülûk katʿ edebilir.

اَللّٰهُمَّ اهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ[2] وَلَا الضَّالِّينَ. آمِينَ

"**Âmin**" icâbet et, kabul et mânasına bir ism-i fiildir. "Âmin" demeye de "te'mîn" denilir. Bu nazm-ı Kur'an'dan cüz değildir. Bunun için mushafa yazılmaz. Lâkin *Buhârî* ve *Müslim*'de dahi tahric olunduğu üzere Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz buyurmuştur ki: "İmam 'veleddâllîn'

1 M: "istikrarın".
2 B -"عليهم".

dediği zaman hepiniz 'âmin' deyiniz. Çünkü melekler 'âmin' derler. 'Âmin' demesi melâikenin âmînine tevâfuk edenin geçmiş günahları mağfiret edilir."[1] Diğer bir hadîs-i mevkufta "Ehl-i arzın saflarını ehl-i semânın safları vely eder. Binâenʿaleyh yerdeki 'âmin' gökteki 'âmîn'e tevâfuk ederse abd mağfur olur."[2] Binâenʿaleyh âmin sünnet ile sâbittir. Hem imam ve hem cemaat tarafından sırren yapılmalıdır. İmam gibi münferid olan dahi sırren söyler.

---

1 Buhârî, Ezân, 111-113; Müslim, Salât, 72-76:
«إِذَا قَالَ الإِمَامُ: {غَيْرِ المَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلاَ الضَّالِّينَ} فَقُولُوا: آمِينَ، فَإِنَّهُ مَنْ وَافَقَ قَوْلُهُ قَوْلَ الْمَلاَئِكَةِ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ»

2 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 98:
قَالَ عَطَاء: سَمِعْتُ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: «إِذَا وَافَقَتْ آمِينَ فِي الْأَرْضِ آمِينَ فِي السَّمَاءِ غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ»

سُورَةُ الْبَقَرَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَتَانِ وَسِتٌّ وَثَمَانُونَ آيَةً

[146] EL-BAKARA SÛRESİ

Medenîdir. Peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in Medine'ye hicretlerinden sonra ilk nâzil olan sûredir. Bununla beraber bütün Kur'ân'ın en son nâzil olan وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ [el-Bakara 2/281][1] âyeti de bundadır. Demek ki Medine'de ilk nüzûle başlayan ve en sonra tamam olan bir sûre-i celîledir. Fâtiha mezâmîn-i[2] Kur'ân'ı icmâlen müştemil olduğu gibi bu da ekser-i ahkâmını tafsil cihetinden öyledir. Bu iki haysiyetledir ki أَفْضَلُ الْقُرْآنِ اَلْفَاتِحَةُ[3] ve أَفْضَلُ الْقُرْآنِ سُورَةُ الْبَقَرَةِ[4] hadîs-i şerîfleri vârid olmuştur. Kezâlik Resûlullah Efendimiz'e bir gün bir melek geldiği sırada "Müjde, sana iki nur verildi ki senden evvel hiçbir peygambere verilmemişti: Fâtihatü'l-Kitâb ve havâtim-i Sûreti'l-Bakara" diye tebşir ettiği rivâyât-ı[5] sâbitedendir.[6] Bu sûre-i celîlenin lisânımızda umûmiyetle en meşhur ismi "Baş Elif Lâm Mim" yahut "Büyük Elif Lâm Mim"dir. Asıl ism-i hâssı ikidir: "Sûretü'l-Bakara", "Sûretü'l-Kürsî". Elif Lâm ile "el-Bakara", Benî İsrâil'in bakarası demek olduğundan sade "bakara" kelimesinde bu mânaya işaret kalmıyor. Benî İsrâil'in işbu bakara kıssası yalnız bu sûrede zikredilmiş olduğundan bu tesmiyeye sebep olmuştur ki, bu tesmiyede bakara kıssasının ehemmiyetine husûsî bir tenbih vardır. "el-Kürsî" kürsiyy-i ilâhî demektir. Bu isim de a'zam-ı âyât olan Âyetü'l-Kürsî'nin bu sûrede bulunmasındandır. Bunlardan başka bu sûrenin biri has biri müşterek iki de lakabı vardır. Evvelkisi "Senâmu'l-Kur'an", ikincisi "ez-Zehrâ"dır.

---

1 "Hem korunun, öyle bir güne hazırlanın ki döndürülüp o gün Allah'a götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tamamıyla ödenecek ve hiçbir zulme mâruz olmayacaklar."

2 B: "mezâmin-i".

3 Bk. Ebû Abdillah el-Hâkim Muhammed b. Abdillah en-Neysâbûrî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn,* thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1990, I, 747/2056.

4 Ebû Abdillâh Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl,* ihtisar eden: Ahmed b. Ali el-Makrîzî (Faysalâbâd: Hadis Akademi Yay., 1408/1988), s. 164.

5 B: "rivâyet-i".

6 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 254:
أَبْشِرْ بِنُورَيْنِ أُوتِيتَهُمَا لَمْ يُؤْتَهُمَا نَبِيٌّ قَبْلَكَ: فَاتِحَةُ الْكِتَابِ، وَخَوَاتِيمُ سُورَةِ الْبَقَرَةِ

إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ سَنَامًا[1] وَسَنَامُ الْقُرْآنِ اَلْبَقَرَةُ "Her şeyin bir senâmı (bir hörgücü, bir zirvesi) vardır. Kur'ân'ın senâmı da el-Bakara sûresidir"[2] hadîsi ve اِقْرَؤُوا الزَّهْرَاوَيْنِ [147] اَلْبَقَرَةَ وَآلَ عِمْرَانَ "İki zehrâyı, el-Bakara ile Âl-i İmrân sûrelerini okumaya devam ediniz"[3] hadîsi ile ifade buyurulmuştur. Demek Kur'an bir cism-i zî-hayâta teşbih edilecek olursa Fâtiha başı, el-Bakara gövdesinin en mühimi, diğer sûreler sâir aʿzâsı, echizesi, etrâfı mesâbesindedir. Fi'l-vâkiʿ Fâtiha'da dahi söylediğimiz vechile meʿânî-i Kur'ân'ın inkişâfâtındaki münâsebâtı en ziyade ilm-i beşerin henüz künhüne eremediği ilm-i hayat tenasüblerine ve ekmel bir cism-i zî-hayâtın âhengine benzer. Bunu maddiyet ve mâneviyeti tam bir insân-ı ekmele benzetir, onu da vücûd-i Muhammedî olarak tasavvur ederseniz tertîb-i Kur'an'daki lâhûtî sanatın bir misâlini mülâhaza etmiş olursunuz ve mâlumdur ki bir zî-hayâtın ilk teşekkülündeki nizâm-ı tertîb, teşekkül-i kâmilindeki nizâm-ı tertîbin aynı değildir. Bunun gibi Kur'ân'ın nüzûlündeki tertîbi ile cemʿ u kitâbetindeki tertib[4] dahi birbirinin aynı değildir. O tam bir nizâm-ı nümüv ile yirmi üç senede peyderpey inkişaf etmiş ve bi't-tabʿ hâsılındaki nizâm-ı kül, nizâm-ı nüzûlden başka olmuştur. Fi'l-hakīka Sûre-i Fâtiha'dan sonra hangi sûreyi alacak olursanız bu tertibdeki tenâsüb-i ekmeli bulamazsınız. Çünkü Fâtiha'daki اِهْدِنَا duasından sonra الٓمٓ. ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ "alınız, işte hidâyet!" diye tam bir cevâbıdır. Ve bu cevap bütün Kur'ân'a şâmildir. Binâenʿaleyh Fransa hükûmetinin bu senelerde yaptırdığı yarım bir Kur'an tercemesinde güya Avrupalıların fikrine, mizâcına takrib için sûrelerin bu tertîb-i ekmeli alt üst edilerek Fâtiha'nın başa, el-Bakara'nın nihâyete alınması, bir nevi tahrif maksadına mübtenî değil ise herhâlde tenâsüb-i hakkı anlamamaktan mütevellid bir tahakküm-i mağrûrânedir. Bu tıpkı bir endâma bakıp şu başın altına bu sîne, bu gövde konulmamalı idi de bunun yerine

---

1 B: "سنام".
2 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2.
3 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 252.
4 B: "terkib".

parmaklar, eller, kollar, ayaklar, bacaklar vazʿ edilmeli idi gibi tertîb-i fıtrîde (fizyolojide) tashîhâta kalkışmaya benzer.

[148] **Münasebât ve İcmâl**

el-Bakara sûresinin zâtında sevk-i küllîsi, Fâtiha'da taleb edilen hidâyetin cevâb-ı küllîsi olmakla mecmûʿ-i Kur'ân'ın da sevk-i küllîsidir ki bu ilk âyetinde zâhirdir. Kur'ân'ın hikmet ve gāye-i nüzûlünü de tazammun eden bu irtibat ve münasebetten sonra الم umûmî bir fasl-ı hitâbın esâsını mutazammındır. ذٰلِكَ'den يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا [2/21] âyetine kadar ilk hitâb-ı ilâhî evvelen ve bizzat Resûlullah Efendimiz'edir. Bu hitabda insanların kābiliyyet-i hitâb ve hidâyet nokta-i nazarından hâlet-i rûhiyeleri itibariyle bir tasnîfi vardır ki bu tasnîf[1] evvel-i Fâtiha'daki münʿam[un] ʿaleyhim, mağdûb[un] ʿaleyhim, dâllîn tasnîf-i nihâîsine sûreten şebîh ve mânen alâkadardır. Çünkü nimet hidâyetin, hidâyet de kābiliyyet-i hitâbın ferʿidir. Kābiliyyet-i hitâb velev mütefâvit olsun her insana fıtrat-ı ûlâ itibariyle bahşedilmiş bir rahmet-i ilâhiye ise de sû'-i istiʿmâl ile itiyad neticesi olarak ʿadem-i kābiliyet de bir tabiat hâlini iktisab edeceğinden makamına göre kābiliyyet-i hitâbın ve muhâtabın taʿyîni, herhangi bir irşâdın ve müfîd olması matlub olan her kelâmın şart-ı aslîsidir. Bunun için ilm-i rûh, belâgatin, ilm-i edebin erkânı olan tasarrufât-ı lisâniye ve mantıkiyeden mukaddem bir şart-ı evvelidir. İşte Cenâb-ı Allah Sûretü'l-Bakara'nın başında evvelâ Resûlüne hitab ile bu şart-ı irşâdı tâlim buyurmuş ve ilk önce mebhas-i ilim nokta-i nazarından bizzat Resûlüne teminat bahşettikten sonra umûmun fıtrat-i aslîsindeki kābiliyyet-i hitâbı tehyic eden ve şerâit-i[2] îmânı muhtevî bulunan bir tenvir ile söze başlamıştır. Kur'ân'ın dibâcesi makamında bulunan bu tasniften sonra ibtidâ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا âyetinden itibaren اِيَّاكَ نَعْبُدُ mîsâk-ı ubûdiyetinin teklif ve îcâbını tasrih ederek Rabbü'l-âlemîn icmâlindeki isbât-ı ulûhiyet ve rubûbiyet delillerini en geniş hikmetleri icmâl eden bir üslub ile fezleke eder ve onun akabinde nübüvvet münkirlerini ilzam eden iʿcâz delilini serd eyler ve

1 M ve B: "tasnîfi".
2 B: "şerîʿat-ı".

burada sırr-ı ubûdiyet olan inzar ve tebşîri [149] icmâl ederek yevm-i dînin mükâfat ve mücâzâtını îcaz ile bir tasvir eder. Müteʿâkiben beyânât-ı ilâhiyenin üslûbuna ait bir ihtardan sonra fıtrat-ı beşerin kıymetini tesbit ve hilkat-i beşere doğru ircâʿ-i nazar ettirir ve hilkat-i Âdem'deki bedâʿati, hikmet ve gayeyi, tâlimin, ilmin, lisânın, iman ve tâatin ehemmiyetini ve netâicini, Yahudilik ve Hıristiyanlıktaki zenb-i aslî nazariyesinin mebde'ini telkinden sonra Yahûdiyet ve Nasrâniyet gibi iki milletin menşe'i olan Benî İsrâil'e tevcîh-i hitâb ile mâzîdeki mevkiʿlerini, faziletlerini, esbâb-ı niʿmetlerini ve iman ettikleri kitâbın hükmüne göre en şâyân-ı dikkat kıssalarıyla mağdûb^un ʿaleyh olmalarına sebep olan cereyân-ı ahlâkîlerini tasvir ve bu meyanda dîn-i İslâm'ın iʿtikādî, ahlâkî, hukūkī, ictimâʿî bazı esâsâtını tesbit eder. Baʿdehu mü'minlere tevcîh-i hitâb ile bazı usûl takrir ederek ehl-i kitâbdan Yehûd u Nasârâ'nın müşterek olan vücûh-i dalâline ve aralarındaki husumet ve münâferete tenbihten sonra bu gazab u dalâlden halâsları için bir Hazret-i Âdem evlâdına yakışacak hiss-i uhuvvetle esâs-ı tevhid dairesinde bir rûh-i ictimâʿî iktisab etmek üzere tarîk-i hakkı irâe ve haslet-i İbrâhim'i,[1] binâ-yı Kaʿbe'yi, vasiyyet-i Yaʿkūb'u ihtar ile lâekal millet-i İbrâhimiye esâsı üzerinde bir cism-i ictimâʿî teşkil etmelerini teklif etmiş ve birinci cüzde bu esasları takrirden sonra ikinci cüzden itibaren hâldeki sırât-ı müstakīme ve âlemîne nümûne-i imtisâl olacak olan millet-i İslâm'ın teşkîlâtına, ahkâm ve kavânîn-i asliye ve ferʿiyesinin bilhassa beyânına geçmiş ve cism-i ictimâʿîyi teşkil eden salât ve hac hakkında tahvîl-i kıbleden başlayarak hayât-ı tayyibe için sabr u tahammül ve sebat ve sâire gibi mehâsin-i ahlâka ve envâʿ-ı birr ü hayra, esbâb-ı refâha, helâl ve haram, habis ve tayyib vesâil-i maʿîşet ahkâmına; salât, hac, sıyâm-ı ramazan, zekât ve ʿale'l-ʿumûm sadakāt ve nafakāta, cihad gibi usûl-i ibâdâta; fitne, katl-i nefs, hamr, kumar, zina ve sâir bu gibi kebâir ve fücûrun zem ve menʿine, kısas ve mukābele bi'l-mislin meşrûʿiyetine, [150] eytâm ve emvâl-i eytâma; münâkehât, hayz gibi ahvâl-i nisâ, talâk, iddet, nafaka gibi aile ahkâmına;

---

1 B +"ve".

gerek ilim ve gerek silah ile müdafaʿât ve mücâhedât-ı ʿâmmeye; enbiyâ-yı kirâmın merâtib-i faziletlerine, kudret ve azamet-i ilâhiyenin hakikatine, muʿcizât-ı enbiyâya dair makāsıd-ı asliye beyan etmiş; esâsât-ı hukūkiyeye, hikmet ve teʿâvün-i iktisâdî hakkında teşvîkāta ve zemm-i ribâya; müdâyenât, kâtib-i adl, şehadet, rehin vesâire gibi muʿâmelât esaslarına ve nihâyet Hazret-i Peygamber'in Leyle-i Miʿrâcdaki sûret-i îmân ve akd ü mîsâkıyla dîn-i İslâm'ın hakīkat-i îmâniye ve teklîfiyesini telhis eden bir hâtime ile hitam verilmiştir. Ve bunların her birini makamına ve esbâb-ı nüzûlüne göre öyle mütenevviʿ ve müessir üslûb-i beyan ile ifade etmiştir ki bir taraftan sûrenin hey'et-i mecmûʿası kemâl-i tenâsüb içinde rûh-i tevhid ile tam bir vahdet arz eder, diğer taraftan her âyeti ve belki her kelimesi bir kitaba mevzu teşkil edecek cemʿiyyet-i meʿânîyi ihtivâ eyler.

Âyetleri

Kûfiyyûn taʿdâdında iki yüz seksen altı, Basriyyûn taʿdâdında iki yüz seksen yedi, Hicâziyyûn taʿdâdında iki yüz seksen beş, Şâmiyyûn taʿdâdında iki yüz seksen dörttür. Bu taʿdâd ihtilâfı, kıraatte[1] olduğu gibi bazı âyet başlarında rivayetin taaddüdündendir. Çünkü mukaddimede beyan olunduğu üzere âyetlerin fâsılaları ve adedleri de tevkīfî ve naklî olduğu müttefekun ʿaleyhtir. Bizim kıraatimiz olan Âsım kıraati Kûfî olduğundan taʿdâd-ı Kûfî ahz edilmek evlâdır. Kelimâtı altı bin yüz yirmi, harfleri yirmi beş bin beş yüzdür.

Fâsılaları

م, ن, د, ب, ر, ق, ل yedi harftir. ل fâsılası yalnız فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ [108.] âyetinde, ق fâsılası da yalnız iki yüzüncü âyetin nihâyeti olan خَلَاق'dadır. Bu fâsılaları müfessirîn-i kirâm "kalk düşünelim" demek olan قُمْ لِنَدَبِّرْ remziyle hulâsa etmişlerdir.

[151]

1 B: "ihtilâf-ı kıraatte".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓمٓ ﴿١﴾ ذٰلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَۚ ف۪يهِۚ هُدًى لِلْمُتَّق۪ينَۙ ﴿٢﴾ اَلَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُق۪يمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۙ ﴿٣﴾ وَالَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَۜ ﴿٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Elif Lâm Mîm (1). İşte o kitap, bunda şüphe yok, ʿayn-ı hidâyet, korunacaklar için (2). Onlar ki gayba iman edip namazı dürüst kılarlar ve kendilerine merzuk kıldığımız şeylerden infak ederler (3). Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden evvel indirilene, âhirete yakīni[1] de bunlar edinirler[2] (4). Bunlar işte Rablerinden bir hidâyet üzerindedir ve bunlar, işte bunlar o murâda eren müflihîn (5).

[152] الم bulunduğu altı sûrenin hepsinde birer âyettir. المص dahi bir âyettir. Lâkin المر bir âyet sayılmıyor, الر dahi bulunduğu beş sûrenin hiçbirinde âyet değildir, طسم ikisinde de birer âyettir. طس âyet değildir, lâkin طه, يس birer âyet, حم dahi hepsinde birer âyet, حم عسق iki âyet, كهيعص bir âyettir. ص, ق, ن birer âyet değildirler. Ve bu taʿdâd Kûfiyyûn rivayetidir. Basriyyûn yirmi dokuz sûrede bulunan işbu mukattaʿâttan hiçbirini bir âyet olarak saymamışlardır. Âyet meselesi kıyâsî değil tevkīfî bir ilim olduğundan bu ihtilâf vücûh-i kırâat gibidir. Ve bu suretle el-Bakara sûresinin muhtelef[un] fîh olan âyetlerinden birincisi الم'dir.

Kitabette bir kelime gibi yazıldığı hâlde kıraatte taʿdâd suretiyle "Elif Lâm Mîm" diye üç kelime olarak okunuyor. Bu üç kelime mânalı birer isimdirler. Delâlet ettikleri mânaları da müsemmâları olan hurûf-i basîtadır. Bu harfler kelimelerin maddesi olan ve[3] "hurûf-i muʿcem", "hurûf-i mebânî", "hurûf-i hecâ" tesmiye olunan tek seslerdir ki ا, ب, ت gibi[4] nukūş

1 B: "yakīn".
2 F: "hem de âhirete yakīni bunlar edinirler".
3 B -"ve".
4 B: "denilen".

bunların hat denilen alâmetleridir. O isimler esasen bu seslerin olduğu hâlde bu nakışlara da ıtlak olunur. Her isim, başındaki ilk sesin veya nakşın adı, her nakış da bizzat o seslerin bir nevi resmidir. Arapça'da mahrec-i[1] muhakkaka müstenid aslî olarak yirmi sekiz harf ve bunların yirmi sekiz de ismi ve nakş-ı basîti vardır. Bunlardan başka bir de mahrec-i[2] mukaddere müstenid olup bizzat okunamayan[3] tebeʿî bir harf daha vardır ki buna da "lâm elif" denilir. Ve ʿale'l-ekser "elif" ismi buna verildiğinden diğerine "hemze" denilir. Lâm elif bi't-tebaʿ okunan bir harf-i meddir. Mâkablindeki harfin harekât-ı selâsesine tâbiʿiyeti itibariyle üç hâli bulunduğundan hurûf-i med ا, و, ي nâm-ı müsteʿârlarıyla üç olarak gösterilir. Binâenʿaleyh aslî ve tebeʿî müsemmâ-yı hurûf, hakikaten yirmi dokuz ve hükmen otuz bir addolunur. Yirmi dokuzuncusu ancak terkibde okunabildiğinden لا ile gösterilir ki otuz bir adedini de irâe eder.

[153] Harflerin işbu infirad ve besâtat halleri "elif, bâ, tâ" diye bir bir sayılarak anlatılır ve ا, ب, ت diye mukattaʿ olarak yazılır. Bunun ismi "elifba"dır. Bilakis kelimelerde olduğu gibi terkib halleri anlatılacağı zaman da أَبْجَدْ suretinde yazılır ve kendi basit sesleriyle okunur.

Hâlbuki الم ebced gibi yazıldığı hâlde elifba gibi okunur. Demek ki ikisinin de haysiyetini câmiʿ olarak hurûf-i hecânın daha mükemmel bir unvanı gibidir. Okunuşuna nazaran mânası sarihtir. Fakat yazılışına nazaran ebced gibi mühmel ve mübhem bir kelime görünür. Gerçi yazılış elifba gibi okunmayıp ebced gibi okunsa idi اَلَمْ, اَلَمَّ, اِلَمَّ[4] ilh… vücûh-i muhtemelesiyle mânalı bir kelime teşkil edecekti. Lâkin böyle yazıldığı hâlde elifba gibi okunması bundan bir mâna çıkarmayı işkâl etmektedir. Bu iki haysiyetin böyle ictimâʿından yek nazarda anlaşılır ki burada biri zâhir, biri bâtın iki mâna melhuzdur. Acaba matlûb-i aslî hangisidir? İşte müfessirîn-i kirâm bu iki nokta-i nazardan hareket ederek bir kısmı[5] mukattaʿât-ı süverin maʿnâ-yı murâdı mâlum olabileceğine, bir kısmı da olamayacağına kāil olmuşlardır.

---

1 B: "mehâric-i".
2 B: "mehâric-i".
3 B: "okunmayan".
4 B: "اَلِمَّ".
5 B: "kısım".

Maʿlûmiyet veya imkân-ı maʿlûmiyete zâhib olanlar başlıca iki zümre teşkil ediyorlar:

1. Bu isimlerin mânaları mâlumdur. Bunları ibtidâ-yı hitabda taʿdâddan maksad, bütün hurûf-i hecâyı elifba ve ebced haysiyetleriyle ihtar ve bunlardan teşekkül eden kelimât ve kelâma nazar-ı dikkati celb etmektir ki bu ihtar ve tenbîhi müteʿâkib "işte kitap" demek, lisânın madde-i asliyesini göstererek bir tahaddî ilan etmek ve iʿcâz-ı Kur'ân'a telmih eylemek olduğunu beyan etmişlerdir. Ve bu zümredeki ekser-i ulemâ, bu üç harfin mecmûʿu bu sûreye veya Kur'ân'a bir isim olmasını da tercih etmişlerdir.
2. Maʿnâ-yı murâdın kelimât-ı selâsede değil müsemmeyâtında, yani terkib haysiyetinde ve taʿbîr-i âharla[1] kitabet [154] haysiyetinde aranmak lâzım geleceğini ve bunların bir maʿnâ-yı remzîsi bulunduğunu ve lisân-ı Arab'da bunun misâlleri bulunabildiğini söyleyenler vardır. Bu da başlıca iki esasta hulâsa edilir.

Birincisi, kasr u terhim tarîkidir ki, şâirin قُلْتُ لَهَا قِفِي فَقَالَتْ قَاف mısrâında olduğu gibi وَقَفْتُ kelimesinden kāf harfiyle iktifâ etmesi, kitabette misâli de meselâ "Ahmed" yerinde bir ا (elif) yazılması bu kabîldendir. Ve bu suretle hurûf-i hecânın her biri, evvelinden âhirinden, ortasından bir veya müteʿaddid isimlere remiz olabilir. Fi'l-vâkiʿ ن, حم, الر cem edildiği zaman اَلرَّحْمنُ isminin hâsıl olduğu görülüyor. Diğerlerinde halledilememekle beraber böyle esmâullâha veya sâireye tahlîlî veya terkîbî remizler mümkin bulunuyor.

İkincisi ebcedin hesap tarîki ve şifre usulüdür.

3. Zâhir ve bâtın iki haysiyetin ikisini de mülâhaza etmek lâzımdır. Ve maʿnâ-yı murâdı aramak için bu tarîklerin, bu mânaların hepsini cemʿ etmek ve ihtimâlât-ı akliye ve tabîʿiye ile daha ileri gitmek iktizâ eyler. Bunda ise meʿânî müteşabih olur. Taʿyîn-i murâda imkân bulunamaz. الم sanki el-maʿlûmü'l-mechûl terkîbi gibi bir mâna ifade eder. Ve bu

1 M: "âhirle". Sonraki baskılarda "âharle" şeklinde düzeltilmiştir.

mâna hakikat ve esmâ-i ilâhiyeye kadar gider. Ve bu tefsîrin hâsılı اَللّٰهُ أَعْلَمُ mazmûnuna müntehî olur ki bu da bize ilm-i beşerînin başında dâima künhüne erilmez bir mebde'in vücûdunu tâlim eder.

Fi'l-hakīka hem dirâyeten ve hem rivayeten bu nokta-i nazarların hiçbirini feda etmeye imkân yoktur. Zira mukattaʿât-ı süverin kıraati ve hey'et-i umûmiyesindeki münasebât ilk nokta-i nazar hakkında pek büyük bir kârine teşkil etmektedir. Elifba gibi okunan mukattaʿât-ı süver, evvelâ elifba harflerinin yirmi dokuz sayısına müsâvi olarak yirmi dokuz sûrede mevcuddur. Sâniyen yirmi sekiz ismin tam nısfı bulunan on dört harf ismi [155] الف, لام, ميم, صاد, راء, كاف, هاء, ياء, عين, طاء, سين, حاء, نون, قاف intihab olunmuş ve o suretle intihab olunmuş ki bu nısf bütün hurûfun sıfât[1] itibariyle müteʿaddid taksîmâtındaki aksâm ve envâʿından her birinin nısfını ve baʿz-ı ehemmini muhtevî olduğundan zikrolunmayan diğer nısfı tamamen mağlub ederek mecmûʿ-i hurûfu lehce-i asliyesiyle, tecvîdiyle göstermiş bulunuyor ki tefsîr-i Kādî'de[2] dahi musarrah olan bu tasarrufâtın tafsîlinden[3] sarf-ı nazar ediyoruz.

Sâlisen, me'huz olan bu harfler, müfred ve mürekkeb olarak sûrelere o suretle tevzîʿ edilmiştir ki bunda lisânın sarf ve nahiv[4] itibariyle taksîmât-ı esâsiyesine büyük bir alâkası vardır. Kelimenin aksâm-ı selâsesi, birliden beşliye kadar kelimâtın ebniye-i asliyesi, mücerred ve mezîd taksîmâtı, mezîd binâsının yedi harfi tecavüz edemeyeceği, rubâʿî ve humâsîde asıl ve mülhak taksîmi ve daha bazı envâʿ-ı tâliyesi bunlardan okunabilir. Arabın şiʿr u belâgati pek yüksek bir mertebede bulunmasına rağmen lisânın tecvid, iştikak, sarf, nahiv ve sâire gibi ilimleri henüz teşekkül etmemiş ve okuyup yazanlarda bile kavâʿid-i lisâniye nazariyâtına dair maʿlûmât teessüs eylememiş bulunduğu bir zamanda bir nebiyy-i ümmî teblîğiyle dekāik-i ilmiyeye ait ibraz edilen ve bilâhare kavâʿid-i lisâniyenin vazʿ-ı esâsında büyük bir rehber olduğu da şâyân-ı kayd bulunan ve

1 B: "sıfat".
2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* I, 33-35.
3 B: "tafsîlâtından".
4 B: "nahvi".

bi'l-vücûh sırr-ı iʿcâzı mutazammın olan bu kadar tasarrufât-ı bedîʿanın delâlet ve irâdeden ârî farz edilmesi nasıl kabul edilebilir? Aynı zamanda şu da inkâr edilemez ki bu kadar yüksek bir delâlet ü irâdenin zâhirden başka hedefi yoktur demek dahi aynı karâin ile kābil-i te'lîf olmadığı gibi, bunlardaki[1] vücûh-ı delâletten birçoğunu ihmal eylemek demektir. Binâenʿaleyh asıl maʿnâ-yı murâd zâhir ve bâtın, elifba ve ebced nokta-i nazarlarının cemʿindedir. Delâlet-i lafziyeden delâlet-i akliyeye ve oradan delâlet-i tabîʿiye ve zevkiyeye intikal ederek ânât-ı vücûdun hepsini nazardan geçirmek ve hiçbirinde tevakkuf etmeyip asl-ı [156] vücûdun sırr-ı tekvînine[2], mebde'-i evvele kadar gitmek ve bu suretle mâbaʿde't-tabîʿîyi, âlem-i gaybı bir lahzada mütâlaa edip ilim içinde iʿtirâf-ı cehl ü ʿaczden sonra kemâl-i îmân ile irşâd-ı ilâhîye müterakkıb olmak; işte müteşabihât denilen mukattaʿât-ı süverin fâide-i hitâbı "ibtilâ-i râsihîn" denilen bu nâmütenâhî mânada müncelîdir.

Hakīkat-i beşeriye idrak ve teblîğ-i idraktadır ki biz buna "mantık" ve "lisan" tâbir ederiz. İdrak bizzat meʿânî ile, teblîğ-i idrâk da kelimât ile, kelimât ise asvât ile cereyan eder. Demek ki asvât, kelimât, meʿânî erkân-ı lisândır. Kitabet ise lisânü'l-lisân demektir. Ve bu sebeple lisan ve kitabet beşeriyette terakkiyât-ı ilmiye ve ameliyenin mebnâ-yı aslîsidir ve herkesin mâlumudur ki elifba harfleri denilen asvât-ı müfrede ve basîta bütün lisanların maddesi, bunların eşkâl-i hattıyeleri de kitabetin üssü'l-esâsıdır. Bunun için bir lisânın elifbası ne kadar mazbut ve muntazam; telaffuzu, lehçesi ne kadar fasih ve dakīk, kavâʿid-i tasrîf ve terkîbi ne kadar metîn ve ilmî, vücûh-i delâlet ve ifâdesi ne kadar vâsiʿ ve ʿamîk ve tabiî, imlâsı da ne kadar sâbit ve muttarid ise, o lisan o nisbette yüksek ve o nisbette mütekâmildir. Binâenʿaleyh ta bidayetinde kıraat ve kitabete terğīb emriyle nâzil olmaya başlayan Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'ın Fâtiha ile şuurları uyandırdıktan sonra madde-i lisân olan hurûf-i hecâdan başlaması ve başlarken dîn-i İslâm'a gelinceye kadar âhir-i edyân olan Hıristiyanlığın teslis dalâletini

1 B -"bunlardaki".
2 B: "tekevvününe".

parçalarcasına Ehad-ı[1] hakīkīden ve vâhid-i iʿtibârî olan ikiyi, taʿbîr-i âharla vücûd-i Hak'tan rûh ve cisim isneyniyetini yek nazarda fark ettiren الم şekl-i kitâbeti ile Allah ve âlem nisbetini açıktan ilham etmesi ve bundan başka Yahudiliğin "ismi söylenmez" diye tanıdığı Maʿbûd-ı ekberin ism-i aʿzamına da telmih etmiş olması ve daha söylerken aksâ-yı sîneden dudağın ucuna kadar bütün hurûfun mehâric-i külliyesine muntabık üç mahreçten tertîb-i mahsus ile çıkarak insana kendini tarttırıp[2] [157] tanıtacak olan elif lâm mim harflerini düşündüre düşündüre okutması ve bu arada Revâkiyye[3] felâsifesinin[4] "elifba delîli" tâbir edilen isbât-ı ilâh delîline de işaret etmiş bulunması ve bu delâlât ve telmîhâttan sonra da akıl ve fikr-i beşeri sırr-ı lisân içinde asvâttan kelimâta, kelimâttan meʿânîye, meʿânîden eşyâya, eşyâdan sırr-ı tekvîne ve mebde'-i vücûda ve ilm-i ilâhîye kadar götürmesi bu Kitâb-ı celîlin mebde'den müntehâya kadar hidâyet-i beşeriyeyi tekeffül ettiğini büyük bir belâgatle ifade etmektedir.

Ey mütefekkir! الم remzine bak ve mehâric-i hurûfa riayet ederek "elif lâm mîm" diye oku, okurken kendini bir tart; rûhundan cismine, bâtınından zâhirine, sînenden dudaklarına doğru yokken var olarak çıkıp gelen o sesleri de iyice bir dinle. Bu sırada bir elifba, ebced okurcasına bütün hurûf-i hecâyı müsemmâlarıyla hayâlinden geçir ve düşün. Esasında hiçbir mânası olmayan bu münferid ve basit seslerden, lâ-yuhsâ mânayı hâmil olan kelimelerin ve bu kelimelerden kelâmların ve bu kelâmlardan kâinatı ifade eden kütüb-i celîlenin sûret-i husûlünde nasıl bir kudret ve nasıl bir sırr-ı tekvîn gizli olduğunu düşün. O zaman anlarsın ki âlemde her mâna, her feyz, her terakki, her kemâl, her ümit bir nizâm-ı ictimâʿîye, hem de vazʿ-ı lâyıkıyla bir nizâm-ı ictimâʿîye medyundur.

---

1 B: "âhâd-i".

2 B: "tattırıp".

3 Revâkiyye veya Revâkiyyûn (Stoacılık): Kıbrıslı Zenon (ö. MÖ. 262) tarafından kurulmuş olan felsefî ekol. Stoacılık, Roma döneminin en etkili felsefe akımı olmuştur. Zenon derslerini Atina'da revaklı (Grekçesi "stoa") bir binada verdiği için ekol bu ismi almıştır. Stoacılığın temsilcileri arasında Cicero, Seneca, İmparator Marcus Aurelius, Epiktetos gibi önemli isimler vardır. Stoacılık temelde bir ahlâk felsefesi olmakla birlikte mantık gibi alanlara da önemli katkıları olmuş ve modern düşünceyi Spinoza gibi bazı filozoflar üzerinden derinden etkilemiştir.

4 B: "felsefesinin".

Kendi kendine hiçbir mânası, hiçbir kuvveti, hiçbir tezahürü olmayan mevâdd-ı basîta eczâ-i münferidesi lâyık oldukları bir nizâm-ı ictimâʿîyi buldukları zaman onlardan kimyâlar, hikmetler, heyetler, hayatlar fışkırarak şu gözümüzün önündeki kâinât-ı şuhûd teşekkül ediveriyor.

Kezâlik kendi kendine hiçbir mânası, hiçbir kuvveti tezahür edemeyen insan ferdleri de yerli yerinde mükemmel bir nizâm-ı ictimâʿîye mazhar oldukları zaman da onlardan dünyaları teshir eden hey'et-i ictimâʿiyeler, milletler, devletler meydana gelir; taş, ağaç kovuğundan çıkamayan [158] o ferdler küre-i arzın bir ucundan diğer ucuna gidip gelmekle kalmayıp göklerde bile fütûhât yaparak ve âleme envâr-ı hakk u maʿdelet saçarak saadete gark olurlar. İşte elifbanın o basit ve mânasız harflerine o nâmütenâhî meʿânîyi ifâza eden nizam ve vazʿ-ı ictimâʿî sana kâinatın sırr-ı tekvînini baştan başa mütâlaa ettirecek bir miftâh-ı hidâyettir. Düşün ve düşün bu besâit nereden geldi ve bunlara o nizâm-ı ictimâʿîyi kim ve nasıl verdi? Sen seslerden kelimeyi, kelimeden meʿânîyi, meʿânîden eşyâyı okuyup görebiliyorsan böyle maʿdûmun mevcud, mânasızın mânalı olabilmesi, ayrı ve müteferrik şeylerin birleşip bir kül teşkil edebilmeleri, bütün bunlar üzerinde mine'l-ezel ile'l-ebed hâkim ve muhît bir kudret-i vahdâniyenin delil ve burhânı olduğunda tereddüd edebilir misin? Hayır edemezsin ve etmek için kendinde hiçbir hak göremezsin. O hâlde sen başka şeye bakmamalısın, o menbaʿ-ı cûddan kendin için de metîn ve müstakīm bir nizâm-ı ictimâʿî aramalısın, bâtın ve zâhirinle ona ʿarz-ı teslîmiyet etmelisin ki, istediğin hidâyet ve saadeti bulasın. Düşün, sade o nizâmı ve o nizâmın seyr-i şu'ûnunu düşün ve bütün bunları o Ehad-ı muhît olan menbaʿ-ı cûda ermek için düşün. Fakat sakın O'nun hakikatine ereceğim, O'nu ve O'nun ilm u kudretini ihâta edeceğim diye uğraşma. O noktaya geldiğin zaman acz u cehlini itiraf et. Et de الم oku, اَللّٰهُ أَعْلَمُ de. مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ diye ʿarz-ı ibtihâl eyle. O zaman sende ne şek kalır ne ıztırap, ne buhran kalır ne kuşku.

Bu îzâhâttan sonra anlaşılır ki bu babda İbn Abbas hazretlerinden

mervî olan vücûh içinde “الم, أَنَا اللهُ أَعْلَمُ demektir”[1] tevil veya tefsîri yalnız maʿnâ-yı remzî olarak değil, aynı zamanda fâide-i hitâbın hâsılı olmak itibariyle de ne güzeldir. Şu kadar ki bu mâna mebde'inde değil müntehâ-yı tefekkürde verilmelidir. “Her kitapta Allah'ın bir sırrı vardır. Kur'an'daki sırrı da sûre evvelleridir” [159] meâlinde Hazret-i Ebû Bekir'den mervî olan ve “Her kitâbın bir safvesi vardır ve bu Kitab'ın safvesi -zübdesi- de hurûf-i teheccîdir” diye Hazret-i Alî'den mervî olan[2] beyânât-ı âliye dahi bi-hasebi'l-meâl öbüründen başka değildir. Hatta yine Hazret-i Alî'den mervî olan “كهيعص, حم عسق esmâ-i ilâhiyedendirler”[3] kelâmı da bu cümlelerden hâriç bir mâna değildir. Ve hepsine şâmil olduğu için mukattaʿât-ı süver müteşabihâttandır.

Müteşabihât denildiği zaman mânasız bir ibhâm-ı küllî iddia edildiğini zannetmek büyük bir hata teşkil eder. Müteşabihât mânasız ve mühmel değil, kesret-i meʿânîden dolayı muayyen bir murad taʿyîni mümkin görünmeyen ve daha doğrusu ifade ettiği hakāik-i muhîta zihn-i beşerle kābil-i istîʿâb olmadığından dolayı mübhem görünen bir ifadedir. Bu öyle bir beyandır ki hakikat, mecaz, sarih, kinaye, temsil, tahkik, zâhir, hafî gibi vücûh-i beyânın mecmûʿunu hâvîdir. Bunun için bâlâda buna “el-maʿlûmu'l-mechûl” ifadesini arz etmiş idik. Zaten kelâmda ibham, mevkiʿine göre en büyük vücûh-i belâgatten birini teşkil eder. Her şahıs her mânaya muhatab olamayacağı gibi bütün ilm-i ilâhînin ifham ve teblîğine ʿale'l-ʿumûm beşeriyetin kudreti dahi mütehammil değildir. Ulûm-i enbiyâ bile ilmullâha müsâvi olamaz وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْماً [Tâhâ 20/114][4]. Bu hakikat da fasl-ı hitâb olarak ancak الم gibi bir ifade ile tefhim edilebilir. En âlim insanların bilmedikleri ve bilemeyecekleri neler vardır. Hukemâ derler ki “ilmin başı hayrettir.” Bu itibar ile de Kur'ân'ın başında irşad ve hidâyetin bidâyetinde böyle hayret-engiz bir teblîğin

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 208.

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422, I, 136:
قال أبو بكر الصديق رضي الله عنه: في كل كتاب سر، وسر القرآن أوائل السور.
وقال علي بن أبي طالب عليه السّلام: إنّ لكل كتاب صفوة، وصفوة هذا الكتاب حروف التهجّي.

3 Bk. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 253:
رُوِيَ عَنْ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: «يَا كهيعص، يَا حم عسق».

4 “…ve de ki: رَبِّ زِدْنِي عِلْماً ‘Rabbim artır beni ilimce'.”

beliğ bir kuvve-i teshîriyesi vardır.

Âyât-ı Kur'âniye bidâyeten nâzil oldukça Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz bunları nâsa okur, tebliğ buyururdu. Fakat buna muʿâraza-dan âciz kalan küffâr لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ derler, "Sakın şu Kur'ân'ı dinlemeyiniz, okundukça gürültü ediniz. Belki bastırır galebe edersiniz" [Fussilet 41/26] derlerdi ki hâlâ [160] müessir ve ciddi sözler karşısında böyle yapmak küffârın mizâcıdır. Râzî vesâire tefsirlerinde İbn Ravk[1] ve Kutrub'dan rivayet olunduğuna göre mukattaʿât-ı süver nâzil olduktan sonra okunduğu zaman nazar-ı dikkat ve hayretlerini celb etti-ğinden o küffâr dahi dinlemek temâyülünden kurtulamamışlar ve gürül-tüden vazgeçerek Kur'an'dan müntefiʿ olmuşlardır[2] ki, bu fıkra bunların bilhassa bir sebeb-i nüzûlü olarak kaydedilmek iktizâ eder.

"Başta celb-i hayret fâide-i mühimmesi Fâtiha'nın evvelinde bulun-mak lâzım gelmez mi idi?" diye bir sual vârid-i hâtır olur. Fakat şunu bil-mek lâzım gelir ki ilk şuur, hayretten mukaddemdir ve Kur'ân'ın gayesi de evvelen ve bizzat ilim ve hidâyete müteveccihtir. Fâtiha الم ile başlasa idi bu iki mühimme fevt olurdu. Ve hatta Fâtiha'daki vuzûhuyla mebde'-i tevhîd üzerinde ahd ü mîsak yapılmadan evvel bu suret müfîd olmaktan ziyade muzır olurdu.

Bu vücûh ile beraber bu mukattaʿâtın bulundukları sûreye dahi bir isim gibi delâlet etmelerine hiçbir mâniʿ tasavvur olunmamak lâzım gelir. Nitekim اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ'ın maʿnâ-yı muhkemi sûrenin de ismi olmasına mâniʿ olmamıştır.

---

1 M ve F: "İbn Revme".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 253:
قَوْلُ ابْنِ رَوْقٍ وَقُطْرُبٍ: إِنَّ الْكُفَّارَ لَمَّا قَالُوا: لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ (فصلت ١٤/٦٢) وتواصلوا بِالْإِعْرَاضِ عَنْهُ أَرَادَ اللّٰهُ تَعَالَى لَمَّا أَحَبَّ مِنْ صَلَاحِهِمْ وَنَفْعِهِمْ أَنْ يُورِدَ عَلَيْهِمْ مَا لَا يَعْرِفُونَهُ لِيَكُونَ ذٰلِكَ سَبَبًا لِإِسْكَاتِهِمْ وَاسْتِمَاعِهِمْ لِمَا يَرِدُ عَلَيْهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى عَلَيْهِمْ هٰذِهِ الْحُرُوفَ فَكَانُوا إِذَا سَمِعُوهَا قَالُوا كَالْمُتَعَجِّبِينَ: اسْمَعُوا إِلَى مَا يَجِيءُ بِهِ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَإِذَا أَصْغَوْا هَجَمَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ فَكَانَ ذٰلِكَ سَبَبًا لِاسْتِمَاعِهِمْ وَطَرِيقًا إِلَى انْتِفَاعِهِمْ.

İʿrâb

"Elif Lâm Mîm" isimleri evvelâ zâhirleri vechile taʿdâd mevkiʿinde bulunduklarından iʿrâbları yoktur. Çünkü müfredât-ı maʿdûde, cümle-i ibtidâiye gibi iʿrâbsızdır. Maʿamâfîh aralarında mübtedâ, haber olmaları melhuz bulunduğu gibi mecmûʿu bir isim veya isim mevkiʿinde mülâhaza edilerek "bu elif lâm mîmdir" meâlinde mahzuf bir mübtedânın haberi, veya "oku, dinle, belle" yahut "kasem ederim" gibi bir fiʿl-i mahzûfun sarih veya gayr-i sarih mefʿûl^{un} bihi olmak ve nihâyet mecmûʿu mübtedâ ve ذٰلِكَ الْكِتَابُ cümlesi haber yapılmak dahi melhuzdur. Bu meyanda nasb iʿrâbı işbu hurûfa nazar-ı dikkati celb etmek nokta-i nazarından eblağdır ve bunda maʿnâ-yı kasem daha kuvvetlidir. Şu kadar ki bunu hepsine taʿmîm taraftarı değiliz.

[161] Bu îzâhâttan sonra bilhassa şunu nazar-ı dikkate arz etmek isteriz:

الٓمٓ (Elif Lâm Mîm) isimlerinin, müsemmâları olan hurûf-i hecâ seslerine delâlet ettiğinde hasbe'l-lüğa[1] iştibah edecek bir cihet yoktur. Fakat bu sesler ʿale'l-ıtlâk sesler midir? Yoksa bir ahdi ve bir hususiyeti hâiz muayyen sesler midir? Bunu düşünmek iktizâ eder. Bu nazmın bedâʿati ibtidâ bir garâbetle tecellî ederken bu seslerde bir ahd, bir hususiyet hissetmemek de mümkin olmuyor. Evvelâ "elif lâm" harf-i taʿrîf mânasını ifhamdan hâlî kalamaz. Sâniyen "mîm" dahi lügat-ı Arab'ın bazısında "lâm" yerine harf-i taʿrîftir. أَمِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِي امْسَفَرِ suâline karşı لَيْسَ مِنَ امْبِرِّ امْصِيَامُ فِي امْسَفَرِ hadîsi[2] لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ demek[3] olduğu mâlumdur. Binâenʿaleyh bu seslerin ʿale'l-ıtlâk hurûf-i hecâ sesleri değil bir garâbet-i bedîʿa içinde hâssıyyet-i[4] mahsûsa ile mâlum ve maʿhud birtakım sesler olması pek mütebâdirdir. Ve taʿyîne kârine de vardır. ذٰلِكَ'den ta يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا nidâsına kadar bu sûrenin başındaki hitâbın evvelen ve bizzat

---

1 B -"hasbe'l-lüğa".

2 Mecdüddin İbnü'l-Esîr, *Câmiʿu'l-usûl fî ehâdîsi'r-Rasûl,* thk. Abdülkâdir el-Arnaût, Mektebetü'l-Hulvânî, 1971, VI, 396. Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 434; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* III, 161.

3 Ebû Dâvûd, Savm, 43.

4 B: "haysiyyet-i".

Resûlullah'a müteveccih olması ve bir de vahyin keyfiyyet-i nüzûlü hadisleri mülâhaza edilince diyebileceğiz ki bu sesler Kur'an nâzil olurken semʿ-i Muhammedîde bir hususiyet ile çınlayan ve suver u meʿânîsini kalb-i risaletpenâhîlerine takrîr u tesbît eden vahiy sesleridir. Hurûf ve kelimâtın muʿtad olan tarz-ı zuhurlarından büsbütün[1] başka bir husûsiyyet-i hâriku'l-ʿâde ile tecellî eden o lâhûtî sesler yalnız Resûlullah'ın mesmûʿu ve mahsüsü olduğundan keyfiyyât-ı[2] mahsûsa ve mümeyyezeleri de ancak ona mâlumdur. الم nazm-ı Kur'ân'ı kalb-i Muhammedîye tenzil eden o hâriku'l-ʿâde seslerin yalnız Peygamberce belli olan vasf-ı mümeyyizlerini müşʿir ʿalem-i cinsleri demek olur. Ve binâenʿaleyh Kur'ân'ın veya sûrenin bir ismi olması rivayeti bu nokta-i nazarla pek müfîd ve muvâfıktır. O hâlde mânayı dinleyelim:

{الٓمٓ} Allahu aʿlem, yâ Muhammed! "Elif Lâm Mîm" denilince [162] senin derhâl anlayacağın o hâriku'l-ʿâde sesler, vakit vakit salsale-i ceres gibi o "lâm mîm" gunneleriyle kulaklarında çınlayan vahiy sesleri, taʿayyünât-ı şuhûdiyeleri insanlar beyninde ancak sende zuhûra başlayan ve fakat diğer insanlarca da elifba ve ebced gibi cinsleriyle tasavvur edilebilen o hurûf u kelimât ve onların medlulleri, hâsılı o isim veya esmâ yok mu?

{ذٰلِكَ} işte o sesler ve o seslere verilen nizâm-ı bedîʿ ile sana ve senin kalbine min-tarafillah inzal edilmekte bulunan o الم, o iʿcâzkâr nazım ve mâna, yani o Kur'an'dır ancak {الْكِتَابُ} tam kitap, yegâne "kitap" ıtlâkına sezâ olan o burhân-ı hakk u ahkâm, yahut اِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلاً ثَقِيلاً [el-Müzzemmil 73/5][3] âyetiyle mevʿud olan o ağır ve muazzam kelâmullah ki baʿdemâ "el-Kitâb" denilince Allah'ın yalnız bu kitabı anlaşılacak ve bunun yanında diğerlerine "kitap" denilmesi revâ olmayacaktır. Bunun içindir ki Müslümanlar beyninde "kitap" denilince ancak Kur'an anlaşılır. Hatta ehâdîs-i nebeviyeye bile "kitap" denilmez de "sünnet" tâbir olunur. Şu

1 B -"büsbütün".
2 B "keyfiyyet-i".
3 "Çünkü biz senin üzerine ağır bir söz ilkā edeceğiz."

hâlde burada Kitab'ın târifi şu olur: Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e inzal edilmiş olup her bir sûresi iʿcâz ifade eden ve ondan bize tevâtüren menkul ve o suretle mushaflarda mektûb bulunan nazm-ı belîğ ki hem mecmûʿuna hem baʿzına ıtlak olunur. Yani kül ile küllî beyninde müşterektir. Şerʿan bu suretle muʿarref olan "kitab" asl-ı lügatta "ketb" ve "kitabet" gibi bir zamm u cemʿ mânasını mutazammın olarak, hurûfu birbirine zammetmek, yani yazmak mânasına masdar iken örfte mektûb mânasına istiʿmâl olmuştur. Kitabet ve kitap esasen nazm-ı hattîdedir. Maʿamâfîh "ibare" dediğimiz nazm-ı lafzîye dahi ıtlak olunur. Evvelkinde "kitap" bir yere yazılmış olan yazı mecmûʿu, ikincide ise yazılan[1] yazı ile ifade olunan ibare demektir. "Falan kitap benim kütüphanede var" dediğimiz zaman evvelkini, "Falan kitap ezberimdedir" dediğimiz zaman da [163] ikinciyi söylemiş oluruz. Şüphe yok ki bunların hepsinin altında mânaya delâlet muteberdir. Ve her kitaptan maksud o mânanın fehmidir. Fakat sadece mânaya -kelâm denilebilirse de- kitap ıtlâkı müteʿâref değildir. Hakīkat-i kitâb, o mânaya dâll olan nazm ve nihâyet nazm ve mâna mecmûʿudur. Binâenʿaleyh işbu kelâm-ı münzele kıraat itibariyle "Kur'an", bilkuvve veya bilfiil kitabet itibariyle "kitap" denildiği zaman nazm ve mâna beraber kasdedilmek ve daha doğrusu mânaya delâlet eden nazm-ı lafzî veya hattî tasavvur olunmak zarûrî bulunduğundan yalnız mânaya "Kur'an" veya "Kitap" denilemeyeceği suhûletle anlaşılır. Çünkü mâna ne okunur ne yazılır; okunan nazm-ı lafzî, yazılan da nazm-ı hattîdir. Medlûl-i mahz olan mâna ile zihinde maksud olan suver-i elfâzı, kelâm-ı nefsîyi fark edemeyenler kitabı sadece mânadan ibaret imiş gibi tevehhüm edebilirler. Lâkin mesele ilm ü fen ve bilhassa ilmü'n-nefs nazarıyla mütâlaa edildiği zaman mükemmel, güzel, metîn denilebilen efkâr ve meʿânînin suver-i elfâz ile öyle derin bir iştibak ve irtibâtı görülür ki, "lisan" dediğimiz o suver-i lafziyeyi alıverecek olursanız fikirde, mânada hiçbir metânet ve itkan bulamazsınız. O yüksek meʿânî ve efkârdan nişâne göremezsiniz.

---

1 B: "yalnız".

Yani nazım yalnız âhara değil, mütefekkirin kendi kendisine bile tefhîm ve temyîz-i maʿnâda mühim bir vâsıtadır. Zaten böyle olmasa idi lisan ve kitabetin terakkiyât-ı fikriye ve maʿneviyede büyük bir ehemmiyeti kalmazdı. Bunun için nazm-ı lafzî ve hattî ikisi birden tayyedilmek suretiyle sırf mânadan ibaret bir kitap, bir Kur'an tasavvuru mümkin değildir. Ve yine bunun içindir ki Cenâb-ı Hak meleklere karşı Âdem'e verdiği imtiyâzı sade taʿlîm-i meʿânî ile değil belki[1] taʿlîm-i esmâ ile vermiştir. Peygamberimize münzel olan da Kur'ân'ın yalnız mânası değil, hem nazmı ve hem mânasıdır.

Bunda şüphe etmemeli ve asla sû'-i zanna [164] düşmemelidir. Çünkü bu {لَا رَيْبَ فِيهِ}dir. Hadd-i zâtında her türlü şekten ârî ve her töhmetten müberrâdır. Kitaplar içinde hak kitâbullah olduğu bunun kadar katʿiyyet ve yakīn ile mâlum olan ve sırât-ı müstakīmi bunun kadar gösteren hiçbir kitap yoktur. Bunun ne keyfiyyet-i vahy ve inzâlinde bir şüphe ne de teblîğinde bir töhmet vardır. Ey Resûl-i Kibriyâ, Gār-i Hirâ'dan beri Rûh-i Emîn'in getirmekte olduğu o vahiy seslerini sen kemâl-i şuhûd ile dinleyip biliyorsun, senin sıdk u emânetin de mücerreb ve mâlumdur. Sonra bu kitâbın iʿcâzına da söz yoktur. Zaten ilm-i yakīnin[2] menşe'i de evvelâ şuhûd-i tâm ve tecribe-i kâfiye, sâniyen bizzat bu şuhûd ve tecribeye imkân bulunmayan mevâkiʿde haber-i sâdık ve şehâdet-i târîhiye, sâlisen aklın hüsn-i istidlâli değil midir? Binâenʿaleyh münzili Hak, şiʿârı hak, muhbiri sâdık, gayesi mahz-ı hayr ve saʿâdet-i beşer olan bu kitapta reybe mesağ verecek ne bir cehl ü gaflet ne de bir sû'-i niyyet ve garaz-ı fâsid tasavvuruna hak yoktur. Şuhûd ve tecribeye eremeyenler için de ilelebed delâlet-i iʿcâz ile hüsn-i istidlâl tarîki açıktır. Allah teâlâ bu kitap ile bunu da taahhüd etmiştir. Bunun kemâlinde, hakkiyetinde, ahlâkiyetinde, nisbetinde irtiyâba düşecek olanlar iki sınıftan hâlî olmazlar. Bunlar ya cehl-i mürekkebe boyanmış, ağrâz-ı mahsûsalarından başka hiçbir şeye hiss-i iltifâtı kalmamış olan mahtûmu'l-kulûb muʿânidîn-i

---

1 B -"belki".
2 B: "vâkiʿin".

keferedir, veya cehl-i küllîye inanmış, her hususta şekk ü şüphe ruhlarını kaplamış, idrâk-i hakka, ilm ü îkāna, hüsn-i ahlâka erdirecek nûr-i basîretleri sönmüş, nifâkı, sû'-i zannı şiʿâr edinmiş reybiyyûndurlar. Artık bunların şekleri, kuşkuları da tamamen mânasız, hükümsüz, haksızdır. Bu kâfirlerin, münafıkların[1] hâllerini de yakında görürsünüz.

"**Reyb**", esasında nefse bir ıztırap, bir kuşku vermek mânasına masdar iken, örf-i lügatta bu ıztırâba başlıca bir sebep olan şekk ü şüphe mânasında istiʿmâli galebe [165] etmiştir. Yani reyb şekke yakın ve fazla olarak sû'-i zan gibi bir töhmet mânasını da mutazammındır. Fakat asıl mânası şüphe ve kuşku, yani kuşkulu şüphedir. Yalnız "şüphe" kelimesini de bu mânada kullanırız. Burada reyb bütün cinsi ile nefyedilmiş olduğundan reyb-i ilmî ve reyb-i ahlâkî diye tefrik olunabilecek olan şek ve töhmet haysiyetlerinin ikisi de selb edilmiş ve iki cihetten isbât-ı yakīn ile kitâbın kemâli beyan olunmuştur[2]. لَا رَيْبَ فِيهِ, ذٰلِكَ'nin ikinci haberi olabilirse de bir cümle-i müstakille olması daha muhtâr ve bir suâl-i mukadder mülâhazasıyla bir cümle-i istînâfiye olması ise daha beliğdir. Bir ferd-i ferîdin bütün cihân-ı beşeriyetle ve ʿale'l-husûs ağrâz-ı fâside ile memlû zalûm u cehûl bir cihân-ı beşeriyetle mübârezesi demek olan vazîfe-i risâlet nokta-i nazarından Resûl-i Kibriyâ: "Yâ Rab, reyb u şirk içinde yüzen şu kütle-i beşer benim karşıma çıkıp da 'bu kitâbın hak kelâmullah olduğu ve sana taraf-ı ilâhîden vahyen inzal kılındığı ne mâlum? Bu senin sözün, şâirler, muharrirler, müellifler gibi sen de bunu kendin tasavvurluyorsun ve fazla olarak bir de Allah'a isnad ve iftira ediyorsun' diye bühtâna kıyam edecek olurlarsa ben ne yaparım?" diyebilirlerdi. İşte Cenâb-ı Allah böyle bir suâle meydan bırakmamak için "bu babda hiçbir vechile irtiyâba mahal yoktur" diye sarâhaten te'mînât-ı mutlaka bahşetmiştir ki, bunda rûh-i Resûlullah'ın vahyi gerek telakkī ve gerek tebliğde sâdıku'l-vaʿdi'l-emîn olduğunu tescil ve ilan vardır. Ve bu suretle kitâbın lâ-raybe-fîh olduğunu tescil, mübelliği olan Muhammedü'l-Emîn'in lâ-raybe-fîh

---

1 B -"münafıkların".
2 B: "buyurulmuştur".

olduğunu da tescildir. Yakında وَاِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا [el-Bakara 2/23][1] âyeti ve daha ileride وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً اَوْ قَالَ اُوحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ [el-Enʿâm 6/93][2] gibi âyetler ile Kur'an bu noktaları ber-tafsil müdafaa ve isbat edecektir.

Bu mebde'e ilm-i kelâm ve hikmet nokta-i nazarından baktığımız zaman her şeyden evvel reyb ve îkān [166] meselesine, yani ilm ü marifet nazariyesinin künhüne işaret edilmiş ve bu babdaki bütün cidâl-i felsefî bir vahy-i sarih ile bertaraf edilivermiş[3] bulunduğunu görürüz ki, akāid kitaplarımızın en başında; "hakāik-i eşyâ sâbit ve bunlara ilim mütehakkıktır"[4] akīde-i evveliyesinin vazʿı ve "sofestâiyye" denilen ehl-i reyb ve ʿinâdın reddi ve esbâb-ı ilmin tahkīki ile söze başlanması da bundan neş'et etmiştir. Ve yeni felsefelerde en evvel bu noktaya ehemmiyet verdikleri ehlinin mâlumudur. Böyle olmakla beraber ulûm ve fünûnun terakkiyâtına rağmen âlemde gerek nazarî ve gerek ahlâkî reybîliğin vakit vakit tevessüʿ etmekte olduğu dahi inkâr olunamaz. Binâenʿaleyh beşeriyetin en büyük maraz-ı kalbî ve ahlâkîsi şüphe ve irtiyab meselesinde olduğunu ve saʿâdet-i beşer gayesinde bunun her şeyden evvel lâzimu'l-izâle bulunduğunu Kur'an-ı ʿazîmu'ş-şân bu suretle işʿâr ettikten sonra insanları iman, ilm u îkān ile yaşatacak olan tarîk-i hakkı ve sırât-ı müstakīmi peyderpey îzâh u beyan edecek ve ederken gayb u şehadet, yani mâkul olan mâbaʿde't-tabîʿa ile mahsüs olan tabiat arasında yakīnî olan hakāika ve hepsinden evvel tevhîd-i Hakk'a nazar-ı dikkati celb eyleyecek ve bütün bunlarda haysiyyet-i ahlâkiye ve hâssıyyet-i[5] ameliyeyi umde olarak tâkip ettirecektir. Bu nikāt-ı ilmiye ile Sûre-i Bakara'nın başı Fâtiha'dan sonra bütün Kur'ân'ın bir dîbâce-i umûmiyesi demek olduğundan tertîb-i süverin ne kadar tabiî ve ne kadar ilmî ve derin esbâbı

---

1 "Ve eğer kulumuza ceste ceste indirdiğimiz Kur'an'dan şüphede iseniz…"

2 "Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine birşey vahy edilmemişken 'bana vahy olunuyor' diyen kimseden (…) daha zâlim kim olabilir?..."

3 B: "edilmiş".

4 Meselâ Ömer Nesefî'nin (ö. 537/1142) kaleme aldığı akaid metninin (*Akāidü'n-Nesefî*) ilk cümlesi budur.

5 B: "haysiyyet-i".

ihtivâ ettiği tezahür edeceği gibi, Hazret-i Peygamber'in muhît-i beşerîsi ile bu hakāik-i ilmiye teemmül ve mukayese edildiği zaman da Kur'ân'ın mücerred vahy-i ilâhî olduğunda zerre kadar iştibâha mahal olmadığı[1] bi'z-zarûre teslim edilir.

Lâ-raybe-fîh olan bu kitap {هُدًى لِلْمُتَّقِينَ} müttakīlere ʿayn-ı hidâyettir. ۞ Dalâletten çıkıp vikāye-i hakka girmek istiʿdâdını[2] hâiz olanlara ahkâm-ı hakkı bildirecek bir delil, [167] sırât-ı müstakīmi irâe edecek bir beyyinedir. Taʿbîr-i âharla bu kitapta pek büyük bir hidâyet-i rabbâniye vardır, fakat müttakîler için. Zira bundan istifade ederek matlûba erecek olanlar reyb u şüpheden, şüpheli yollardan sakınarak kendilerini korumak, âkıbetlerini kazanmak kābiliyetine mâlik bulunan müttakīlerdir. Gerçi bu kitap esas itibariyle هُدًى لِلنَّاسِ'dır [el-Bakara 2/185][3]. ʿAle'l-ʿumûm insanları irşad ve tarîk-i hakkı irâe için nâzil olmuştur. Lutf u letâfetle yol göstermek demek olan bu hidâyetin, bu davet u delâletin mâhiyeti itibariyle şuna buna ihtisâsı yoktur. Fakat hidâyetten matlub olan ihtidâ, yani maksada vusûl gayesi hâlen veya meâlen ittikā sıfatını hâiz olanlara nasib olacak, kābiliyyet-i fıtriyelerini zâyiʿ etmiş olanlar bundan müstefid olamayacak ve belki dûçâr-ı hüsrân olacaklardır. وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَٓاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَۙ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ اِلَّا خَسَاراً [el-İsrâ 17/82][4]

"**Hüdâ**", hem lâzım ve hem müteʿaddî olur. Fâtiha'da beyan olunduğu üzere hidâyet, irâe-i tarîk ve îsâl-i matlûb, iki mânada müşterek veya müstaʿmeldir ki birine "hidâyet-i gayr-i mûsile", diğerine "hidâyet-i mûsile" tâbir olunur. Cenâb-ı Hakk'a nazaran biri tarîk-i mûsile delâlet u irşad, diğeri halk-ı ihtidâ ve tevfik demektir. Kur'an'da ikisi de vârid olmuştur. Binâenʿaleyh bi'n-netîce هُدًى لِلْمُتَّقِينَ'de hidâyet-i mûsile yani tevfik, هُدًى لِلنَّاسِ'da sade[5] delâlet u irşad mânaları zâhir görünür ise de lede't-tahkīk Kur'ân'a muzâf olan hidâyetin hidâyet-i irşâdiye olacağı

---

1 B: "kalmadığı".
2 B: "hakkını".
3 "…insanları irşad için…"
4 "Biz de Kur'an'dan peyderpey öylesini indiririz ki mü'minler için o bir şifâ ve bir rahmettir, zâlimlerin ise ancak hasârını artırır."
5 B -"sade".

tebeyyün eder. Çünkü tevfik ve halk-ı ihtidâ sıfat-ı kelâma değil sıfat-ı fiile râciʿdir. Ve burada لِلْمُتَّقِينَ denilmesinin mühim bir nüktesi vardır. Bundan anlaşılıyor ki bu kitap ile vâkiʿ olan irşâd-ı ilâhînin müessir olması ve tevfîka iktiran etmesi, muhatab olan[1] insanların bir fiʿl-i ihtiyârîsi ile âdeten meşruttur. Kur'an herkese tarîk-i hakkı sûret-i umûmiyede göstermek için nâzil olmuş olmakla beraber herkes bunu kabul ve ihtiyarda müsâvî olmayacak, birtakımları buna irâdesini sarf etmeyecektir. Çünkü insanlığın esâs-ı [168] fıtratında umûmî olan kābiliyyet-i hitâb birtakımlarında sû'-i iʿtiyâd ile külliyen zâil olmuş bulunacağından irşâdât-ı Kur'âniye belâgat-i kâmile ve hakīkat-i şâmilesiyle beraber o gibilerin kalblerinde bi't-tabʿ dâʿiye-i mahabbeti uyandırmayacak ve belki aksi tesir yapacaktır. Bunun için asıl fâide-i hitâb, hüsn-i ihtiyâra mâlik bulunan erbâb-ı istiʿdâda ait olacaktır ki bunlar da ittikāsı ve lâekal kābiliyyet-i ittikāsı bulunan müttakīlerdir. Binâenʿaleyh Kur'ân'ın hikmet-i nüzûlü ibtidâ irâde-i beşerin inzimâmı şartıyla hidâyet-i âmmedir. Fakat şartın tahakkukuna nazaran bu hikmet, bu gaye hidâyet-i müttakīn olarak tahakkuk edecektir. Bununla beraber müttakī vasfı bir vasf-ı iktisâbî olduğu cihetle istikbâle nazaran bütün insanları istîʿâb etmesi mümkin olan bir vasıftır. Bu itibar ile hidâyetin mâzîden katʿ-ı nazarla yine hidâyet-i âmme olmasına mâniʿ olacak bir tahsis değildir. "Arab'a hidâyettir" veya "aceme hidâyettir" denilmiyor. Şu hâlde هُدًى لِلْمُتَّقِينَ "bu kitap bütün nevʿ-i beşere hidâyet için nâzil olmuştur. Fakat bu hidâyetten istifâdenin ilk şartı ittikāyı ihtiyar etmek, yani korunmayı istemektir. Binâenʿaleyh evvelemirde korunmaya tâlib olunuz ki felah bulasınız" meâlinde bir takva tavsiyesini mutazammındır.

"**İttikā**" vikāyeyi kabul etmek, taʿbîr-i âharla vikāyeye girmek. Vikāye ise fart-ı sıyânet, yani elem ve zarar verecek şeylerden sakınıp kendini[2] iyice korumak demektir. O hâlde lügaten "ittikā" veya onun ismi olan "takva", kuvvetli bir himâyeye girerek korunmak, hâsılı kendini iyi

---

1 B: "olanların".
2 F -"kendini".

sakınıp[1] korumak demek olur. Bunun lâzımı olarak korkmak, ictinab ve ihtiraz etmek, tevakkī eylemek mânalarında da kullanılır. "Tevakkī"de tekellüf, "ittikā"da sadelik vardır. En şâmil ve en kuvvetli vikāye ise ancak Allah'ın vikāyesidir. Zira vikāye-i beşer istikbâle ve âkıbete tamamen hâkim olamadığı gibi hâlde meşhud olan elem ve zararların bile hepsine hâkim olamaz. Binâenʿaleyh iyi korunmak demek olan hakīkat-i ittikā ancak [169] vikāyetullâha girmekle tahakkuk edebilir. Gerçi rahmâniyete ve asl-ı hilkate[2] nazaran herkesin vikāyetullahtan ıztırârî ve tabîî bir hisse-i mevhûbesi vardır. Ve o nisbette herkes ittikāsız bir vikāye-i cebriyeye mazhar olur. Lâkin rahîmiyete ve ihtiyârî fiillere nazaran insanın bu vikāyeye şuur ve ihtiyârıyla girmesi, yani ittikāsı dahi şart olmuştur. Demek ki vikāye-i ilâhiyenin her cihetle tamâm-ı tecellîsi insanın hâlden ziyade âkıbeti istihdaf eden hiss-i ittikāsına vâbestedir. İşte bunun için şerʿde ʿale'l-ıtlâk "ittikā" veya "takva": İnsanın kendisini Allah'ın vikāyesine koyarak âhirette zarar ve elem verecek şeylerden iyice koruması, taʿbîr-i âharla seyyiâttan tevakkī ve hasenâtı iltizam etmesi diye târif olunur ki hakīkī haşyet ve mahabbet ile alâkadar olarak biri vücûdî diğeri ʿademî iki haysiyeti hâizdir: Tahliye (تحلية), tahliye (تخلية). Eʿûzü besmeleden, kelime-i tevhîdden itibaren bu iki haysiyeti görürüz. Binâenʿaleyh takvâ-yı şerʿîyi sırf menfî ve mücerred perhizkârlıktan ibaret zannetmek hatadır. Maʿamâfîh ittikā bunların yalnız birinde istiʿmal olunduğu çoktur. Meselâ Kur'an'da haşyet, iman, tevbe, tâat, terk-i maʿsiyet, ihlâs mânalarından her birinde kullanıldığı mevâkiʿ vardır. Ve lede't-tahkīk Kur'an'da "ittikā" ve "takva" üç mertebe üzerine zikrolunmuştur ki birincisi azâb-ı muhalledden tevakkī için şirkten teberrî ile iman, وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوٰى [el-Feth 48/26][3] gibi. İkincisi, kebâiri irtikâbdan ve sağāirde ısrardan ictinab ile ferâizi edâ etmektir ki şerʿan müteʿâref olan takva budur. وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰٓى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا [el-Aʿrâf 7/96][4] gibi. Üçüncüsü, sırr-ı kalbini Hak'tan işgal edecek

1 B: "saklayıp".
2 B: "hikmete".
3 "…ve onlara kelime-i takvâyı ilzam buyurdu…"
4 "Eğer o memleketlerin ahâlisi iman edip Allah'tan korksaydılar…"

her şeyden tenezzüh ve bütün mevcûdiyeti ile Hak teâlâ'ya teveccüh ve incizabdır ki bu da يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ [Âl-i İmrân 3/102][1] emrindeki takvâ-yı hakīkīdir. Bu mertebe o kadar geniş ve o kadar ʿamîkdir ki ashâbının derecelerine göre tabakāt-ı mütefâviteye inkısam eder. Ve himem-i celîle-i enbiyânın müntehî olduğu derecelere kadar çıkar. Bu suretle enbiyâ-yı ʿizâm ʿaleyhimü's-salâtü ve's-selâm hazerâtı hem [170] nübüvvet ve hem velâyet riyâsetlerini cemʿ etmişler, onların âlem-i eşbâha taʿallukları, meʿâlim-i ervâha ʿurûclarına mâniʿ olmamış ve mesâlih-i halk ile uğraşmaları da şu'ûn-ı Hak'da istiğraklarına zerre kadar set çekmemiştir. Bu da esasen semere-i iktisabları değil Hak teâlâ'nın rahmet-i mahsûsası eseri olmuştur.

لَيْسَ عَلَى الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فٖيمَا طَعِمُٓوا اِذَا مَا اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَاَحْسَنُواۜ [el-Mâide 5/93][2] âyet-i kerimesi takvânın bu üç mertebesini cemʿ etmiştir. اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ [en-Nahl 16/90][3] âyetinin de câmiʿu't-takvâ olduğu bir hadîs-i şerîfte vârid olmuştur.[4] Binâenʿaleyh Kur'ân'ın hidâyeti bu merâtib-i takvâdan her birine şâmildir ve هُدًى لِلْمُتَّقٖينَ hepsinden eʿam olan mutlak ittikā mefhûmuyla tefsir olunmak iktizâ eder. Lâkin burada şu sual vârid olur: Burada hidâyet-i Kur'ân'ın ittikā ile meşrut olduğu anlaşılıyor. Hâlbuki ittikā da hidâyet-i Kur'an'dan müstefâd olan bir netice olacağına göre meselede bir devir lâzım gelmiyor mu? Cevap: Hayır, evvelâ bu kârine ile katʿiyyen anlarız ki burada ibtidâen takvâdan murad mebde'-i takvâ, yani kābiliyyet-i takvâdır. Ve "müttakīn" demek inad ve nifaktan, reyb-i küllîden ictinab edebilecek ve yakīn-i hakka namzet olabilecek fıtrat-ı selîme ve ʿukūl-i sahîha erbâbı demektir ki müfessirîn bunu مُشَارِفُونَ لِلتَّقْوٰى diye tefsir ederler.[5] Sâni-

1 "Ey o bütün iman edenler! Allah'a nasıl korunmak gerekse öyle korunun, hakkıyla müttakī olun…"

2 "İman edip de salâhlı salâhlı işler yapan kimseler, bundan böyle sakındıkları ve imanlarında sebat ile sâlih sâlih işlerine devam eyledikleri, sonra takvalarında ve imanlarında rüsuh buldukları, sonra bu takva ile beraber her yaptığını güzel yapan ihsan mertebesine erdikleri takdirde, mukaddemâ tattıklarında kendilerine bir beis yoktur…"

3 "Haberiniz olsun ki Allah size adli, ihsanı (…) emrediyor…"

4 Abdurrezzâk, *el-Musannef*, III, 370 (İbn Mesʿûd'un sözü olarak):
قال عَبْد اللّٰهِ: «أَجْمَعُ آيَةٍ فِي الْقُرْآنِ {إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ}...»

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm*, I, 28:
فالمرادُ بهم المشارفون للتقوى مجازاً لاستحالة تحصيلِ الحاصل

yen hidâyet ziyâde-i mertebeye de şâmil olduğundan takva, kābiliyyet-i takvâ ile merâtib-i mütekaddime erbâbından eʿamdır ki buna "umûm-i mecaz" tesmiye edilir. Sâlisen takva, gāye-i kusvâ değil vesîle-i felâh u saʿâdettir. Hidâyet-i Kur'an'dan müstefâd olacak netîce-i matlûbe, gazab u dalâlden sâlim olarak niʿam-i ilâhiyeye vusul[1] olduğu cihetle takvâdan dahi eʿamdır. Binâenʿaleyh hidâyet-i Kur'an kābil-i ittikā olan ve henüz dalâlette bulunanlardan başlayarak merâtib-i takvânın hepsinden geçerek saʿâdet-i ebediyeye kadar varacağından mütâlaʿa-i merâtib ile iştirât-ı takvâda emâre-i devr asla melhuz değildir.

[171] Hâsılı Kur'an, hem mebde' ve hem müntehâ itibariyle hidâyettir. Bunun için insan ne kadar yükselirse yükselsin hidâyet-i Kur'an'dan asla müstağnî olamayacaktır. Onun hidâyeti havâss u avâmın bütün merâtibine şâmildir. Fi'l-vâkiʿ dîn-i İslâm bir taraftan hayât-ı dünyeviyenin şerâit-i zarûriyesini tâlim buyuracak, diğer taraftan bu hayât-ı fâniyenin gāye-i mutlaka olmadığını ve bunun da istihdaf etmesi lâzım gelen ebedî gayeler bulunduğunu gösterecek ve onun da şerâit-i iktisâbını[2] tefhim edecektir. O yalnız ibtidaî insanların gıdâ-yı rûhânîsi[3] değil, terakki etmiş medeniyetlerin de nâmütenâhî yükselmesi için damân-ı tekâmül olmak üzere nâzil olmuştur. Fi'l-vâkiʿ cemʿiyyet-i beşeriyede tam mânasıyla tevhîd-i Hakk'a müstenid bir nizâm-ı hayât sûret-i umûmiyede henüz teessüs etmiş değildir. Henüz beşeriyyet-i âmme vikāyetullâha girmemiş ve âkıbet ve âhiretine îkān hâsıl edecek mertebe-i ittikāya yükselememiş olduğundan âlemde buhrân-ı ictimâʿî ber-devam bulunmuştur.

الم Kur'ân'ın haysiyyet-i ezeliyesini, ذٰلِكَ الْكِتَابُ hakīkat-i şuhûdiyesini, لَا رَيْبَ فِيهِ hâssa-i[4] ilmiye ve ahlâkiyesini, هُدًى لِلْمُتَّقِينَ hikmet-i nüzûlünü ve gāye-i ameliyesini nâtık ve her lâhık sâbıkını mukarrir ve mübeyyin ve binâenʿaleyh kemâl-i ittisâl hasebiyle hurûf-ı ʿatf gibi revâbit-i lafziyeden bile müstağnî dört cümle-i mütenâsikadan mürekkeb bir nazm-ı

1 B -"olarak niʿam-i ilâhiyeye vusul".
2 B: "iktisadını".
3 B: "rûhîsini".
4 B: "haysiyyet-i".

veciz olarak Fâtiha'daki اهدنا duasının cevâbı olmuştur. Dikkat olunursa bu nazımda öyle bir hüsn-i inkişaf vardır ki evvelâ hattan üç harf-i basîtten, lafzan üç ism-i müfrede inkişaf ediyor. Sâniyen, bunların her birine mütenâzır gibi üç cümle-i vecîze inbisat eyliyor. Sâlisen bu nazm-ı celîl maʿnâ-yı aslîsi kemâkân sâbit olmak üzere mütenevviʿ vücûh-i iʿrâbı muhtevî olarak her birinde bir iltimâʿ-ı mahsus ile tecellî eyliyor. Sonra bunları aynı vechile üç âyet ve üç kıssa tâkip edecek ve daha sonra da يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا [el-Bakara 2/21][1] hitâb-ı ʿâmmıyla makāsıd-ı süver peyderpey [172] inkişâfında devam eyleyecektir. Bu beyânın tarz-ı inkişâfı tenâsüb-i[2] Kur'ân'a bir misâl vermek için ne kadar şâyân-ı dikkattir.

{اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ} O müttakīler ki gayb-i Hakk'a iman ederler, yahut gıyâben dahi iman ederler. Taʿbîr-i âharla onlar gözle değil kalb ile iman ederler. Onlar reyb-i küllîden âzâde oldukları gibi iman etmek için önlerine dikilmiş putlara, haçlara da bağlanmazlar, gözlerinin önünde bulunan bugünkü ve şu andaki meşhudât u mahsüsâta saplanıp kalmazlar, mâverâ-yı hissi, kalbi ve müteʿallakāt-ı kalbi tanırlar. İşlerin başı görülende değil; rûh, akıl, kalb gibi görülmeden görende, tutulmadan tutanda, zaman ve mekâna musahhar olmayarak maddeleri fırlatıp oynatan[3], fezâları doldurup boşaltandadır. Onların kalb-i selîmleri, basîret ve firâset-i sâfiyeleri, akl-ı melekîleri, fehm-i sarihleri, nazar-ı sahihleri velhâsıl kābiliyyet-i izʿânları, seyyiâttan silkinebilecek hiss-i irfanları, meʿâlîye koşabilecek[4] azm-i vicdanları, hüsn-i ihtiyarları vardır. Meşhûdât u mahsüsâtı yarar, kabuklarını soyarlar, içindeki özüne, önünde[5] ve arkasındaki sırrına nüfuz ederler. Şâhid ile meşhûdu temyiz ederler, mahsüsâttan maʿkulâta intikal edebilirler, hudûs ü fenâ içinde gaybdan şuhûda, şuhuddan gayba gelip geçip giden şu'ûnât-ı mahsüsenin satırları altındaki meʿânî-i gaybiyeyi sezerler.

---

1 "Ey insanlar! (…) kulluk ve ibadet ediniz…"
2 B -"tenâsüb-i".
3 B: "oynatıp fırlatan".
4 B -"hiss-i irfanları, meʿâlîye koşabilecek".
5 B -"önünde".

Fi'l-hakīka mevcûdât[1] görülen ve görülmeyen, taʿbîr-i âharla meşhud ve gayr-i meşhud olmak üzere ikiye ayrılır. Ve birçok hukemâ, hakikati, görülmeyen ve hatta görülemeyen (*invisible*) kısmında telakkī ederler ve buna âlem-i maʿnâ, âlem-i emr, âlem-i akl veya âlem-i rûh veya âlem-i melekût derler ve felsefenin mevzûʿu olarak da bunu tanırlar. Fi'l-vâkiʿ şimdiki garp felsefelerinde de şunu görüyoruz: Mer'î veya meşhûd-i hâricî bize havâss-ı hamsemizle[2] geliyor ve bunların her birinin bir âmili var: Ziya, savt, [173] râyiha, tat, harâret ve bürûdet, biz bizzat bunları hiss ü müşahede ederiz ve bunlar vâsıtasıyla da diğer eşyâyı. Fünun ve bilhassa fünûn-ı tabîʿiye gösteriyor ki bunların her biri bir tecellîden, bir nümâyişten, bize bir görünüşten, bir şe'nden[3] ibarettir. Meselâ ziyâ dediğimiz parıltı bizim hâricimizde mevcud değildir. Çünkü hâriçte ziyâ fennin tahkīkine göre bir ihtizazdan ibarettir. Mer'î olmayan madde cüz'-i ferdlerinin veya esîrin ihtizazlarıdır. Parıltı, ziyâ o ihtizâzın bizim bâsıramıza taʿalluku, temâsı anında vâkiʿ olan ânî bir tecellîdir. ❁ Bu meseleyi İmam Gazzâlî *İhyâ*'sında şöyle tesbit etmiştir: "Nûr-i şems avamın zannettiği gibi güneşten çıkıp bize kadar gelen bir şey'-i hâricî değildir. Belki gözümüzün güneşe tekabülü ânında bizzat kudret-i ilâhiye ile ihtirâʿ olunan bir hâdisedir. Bu hakikat ehl-i keşfe münkeşif olmuştur."[4] Kezâlik savt da böyle. Biz biliyoruz ki ses hâriçte havanın bir temevvüc-i[5] mahsûsundan ibarettir. Kulağımızdaki gürültü mânasına ses, o temevvücün[6] sâmiʿamıza dokunduğu anda hâsıl olan bir tecellîdir. Harâret ve bürûdet dediğimiz dahi esasında ziyâ gibi bir ihtizâz-ı esîrî veya cüz'-i ferdîdir. Bunun içindir ki harâret ziyâya, ziyâ harârete tehavvül eder. Aralarında bir mertebe

---

1 B: "mevcud".

2 M ve F: "hamsimizle".

3 Felsefî ifadesiyle "fenomen".

4 Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, ts., IV, 301:
وكل ما في الوجود بالإضافة إلى قدرة الله تعالى فهو كالظل بالإضافة إلى الشجر، والنور بالإضافة إلى الشمس. فإن الكل من آثار قدرته ووجود الكل تابع لوجوده كما أن وجود النور تابع للشمس ووجود الظل تابع للشخص. بل هذا المثال صحيح بالإضافة إلى أوهام العوام إذ تخيلوا أن النور أثر الشمس وفائض منها وموجود بها وهو خطأ محض إذ انكشف لأرباب القلوب انكشافاً أظهر من مشاهدة الأبصار أن النور حاصل من قدرة الله تعالى اختراعاً عند وقوع المقابلة بين الشمس والأجسام الكثيفة كما أن نور الشمس وعينها وشكلها وصورتها أيضاً حاصل من قدرة الله تعالى ولكن الغرض من الأمثلة التفهيم فلا يطلب فيها الحقائق.

5 B: "tetevvüc-i".

6 M: "tehevvücün"; B: "tetevvücün"; F: "temevvücün".

farkı vardır. Bunu elektrikte anlıyoruz. Hâsılı râyiha ve tat da esasında birer ihtizaz olup bizim şâmmemiz veya zâikamıza temâsında koku ve tat olarak tecellî ederler. Demek rü'yet ve şuhûd-i hâricîde vâsıta olan bu beş âmilin hepsi hakikatte harekete râciʿdirler ve hepsi hareketin bize bir tecellî-i mahsûsu olan şuûndurlar. Biz bu hareketleri görmüyoruz. Acaba kütlelerde gördüğümüz hareket nedir? O da nâmer'î hakikatin bir tecellîsi değil midir? Ve o hâlde bu vâsıtalarla gördüğümüz âlem-i meşhûd hep birer hayâlden, birer tecellîden başka bir şey değildir. Bunların illeti olan hakikat ise gayr-i meşhuddur; muhâcerât-ı umûmiye, binâ-yı memâlik, muhârebât ve sâire gibi vukūʿât-ı târîhiyenin [174] illetleri de insanların tasavvurları, ihtisasları, irâdeleri gibi gayr-i mer'î olan esbâbdan başka nedir? Binâenʿaleyh hakikat gayr-i mer'îdir ve nâ-kābil-i rü'yettir. Mer'î olabilen onun tecelliyâtı, hayâli, zılâli, inʿikâsâtıdır ilh.

Bu ifade bize âlemi pek güzel îzah ediyor. Bu îzâha göre bütün hakikat gaybdır. Tabiat, âlem-i şehâdet bir hayâldir, hem de hareket tecellîsinin hayâlidir. Hakikat nihâyet akıl ile, basiret ile, kalb gözüyle görülebilir; şuhûd-i hâricî ile değil. Bu noktada yürüyen ve Allah teâlâ'nın ve melâikesinin rü'yet-i basarla görülmesi mümkin olmadığına kāil olan ulemâ ve hukemâ-yı İslâmiye de vardır. Fakat bizim ehl-i sünnetin sahih telakkī ve imanımıza göre hakīkat-i ilâhiye gayb-ı mahz değildir, O gayb u şehâdetin merciʿidir, muhît-i küll-i şey'dir. Bunun için O'na ıtlâk-ı hâssıyla "gayb" denemez, esmâ-i hüsnâda bu isim vârid olmamıştır. O âhirette cihâttan, mekândan münezzeh olarak görülebilir. Fakat ihâta olunamaz, olunamayacağı için tamamen meşhud da olamaz, O'na doyulmaz. Biz vech-i ilâhîde bir hisse-i şehâdete kāiliz. Fakat hisse-i gayb daha ziyade olduğuna da inanırız. Bunun için O'na ıtlâk-ı gayr-i hâssıyla "gayb" da denilir. Allah'ın melâikesi de bize gaybdır, âhireti de, fakat onlar da kābil-i şehâdettir. Meselâ umûmiyetle kuvvet görünemez deriz. Hâlbuki görünen de kuvvetten ibarettir. İstikbal bugün görünmez, yarın görünür. Hâsılı bizce gayb görülemeyen demek değil, görülmeyen demektir. Bugünün maʿkūlü yarının mahsüsü olabilir. Biz delilsiz olan gayba değil, delîli olan gayb-i maʿkūle iman ediyoruz. Her delil ise medlûlünün bir vechini hâiz olduğu

için delildir. Delîlimiz, aklımız, nefsimiz, kalbimiz, âlem[1] ve kitâbullah. Binâenʿaleyh gayb-ı hakka iman ederken hakk-ı şuhûdu inkâr etmeyiz, kalbleri olanlar görürler ki tabiat denilen şu'ûnât-ı mahsüse bir lemha-i hâlin tecellî-i zâhiridir. Bunun arkasında zulmetlere karışmış bir silsile-i mâzî, önünde de henüz doğmamış bir silsile-i âtî [175] ve hepsinin mâverâsında bir kalb ve cümlesinin üstünde bir hâkim-i vâhid vardır. Ve "dünya" nâmını alan hâl-i hâzır, şuhuddan gayba intikal etmiş bulunan o mâzî ile gaybdan şuhûda doğacak olan o âtî zincirleri arasında yegâne göze batan bir halka-i zâhire, vücûd-i beşer sanki nâmütenâhî iki derya arasında ince bir berzah, kalb-i beşer de onun merkez-i sıkletine tutunmuş bir râsıd, bir ucu bir deryâya bir ucu da diğer[2] deryâya atılmış olan tabiat zinciri mütevâlî bir hareketle o berzahın üzerinden kır kır geçip akıyor, bir denizden çıkıyor diğerine batıyor. Bütün sıkleti sevâd-ı berzaha basarken o râsıd her lahzasında geçen bir halka-i şu'ûn görüyor. Yalnız ve yalnız onu müşahede ediyor. Nazar-ı his ne deryâlara erişiyor ve ne diplerdeki zincire. O ancak berzahtan geçen halkaya bakıyor ve ancak onu görüyor ve görürken zincirin bütün sıkletini çeken berzahın gıcırtısını da içinden mütemâdiyen dinliyor ve inliyor. O hareketten ve bu gıcırtıdan artık o kadar kuvvet ve zarûretle biliyor ki hâl-i hâzırda meşhud ve mahsüs olan tabîʿat-i zâhirenin iki tarafında mâzî ve âtî, evvel ve âhir denilen birer âlem-i gayb var. Âlem-i şehâdet, tabîʿat-i mahsüse bi'l-imkân varsa âlem-i gayb, tabîʿat-i gayr-i mahsüse evleviyetle ve bi'z-zarûre[3] var. Bundan başka o mahsüs-i zâhirin tarafeyninden mâʿadâ, onun bir bâtını, bir iç yüzü, taʿbîr-i âharla o râsıdın tutunduğu ve iliştiği bir mâbaʿde't-tabîʿa veya mâfevka't-tabîʿa da vardır. İş o zincirde değil, onu salıp tahrik edenle o berzahı kuran, o râsıdı tutan, o deryâları birbirine karıştırmayan, râsıdla mersûdu birleştirerek marifet husûle getiren, gayb u şuhûdun muhît-i küllü, kefîl-i mutlakı olan kudret-i bâliğadadır. Binâenʿaleyh vikâye-i nefs isteyenler meşhûdât ve mahsüsâtı seyr ederken daha evvel onların mâverâsındaki gayba ve gayb u şehâdetin merciʿ-i küllüne, kefîl-i mutlakına, Rabbü'l-âlemîn'e, Rahmân-ı Rahîm'e,

1 B -"âlem".
2 B +"bir".
3 B -"ve bi'z-zarûre".

mâlik-i yevm-i dîne اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye iman ederler. Ve bu iman [176] başlıca üç rüknü ihtivâ eder: Mebde'e iman, meʿâda iman, mebde ü meʿâd beynindeki vesâit-i bâtıneye iman ki bunların dördüncüsü de vesâit-i zâhire olan âlem-i şehâdete ilimdir. Ve bu suretle gayb u şehadet birleşince iman ve marifet هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ [el-Hadîd 57/3][1] tevhîdini bulur.

"**Gayb**", gaybet ve gıyab mânasına masdar veya gāib mânasına isim ve sıfat olur ki bu da ya "adl"[2] gibi tesmiye bi'l-masdardır veya "meyyit" ve "meyt" gibi "gayyib" muhaffefidir. Binâenʿaleyh lisânımızdaki "gaybettim, gayboldu" tâbirleri doğrudan doğruya[3] sahihtirler. Bazılarının zannettiği gibi bunu[4] "gāib ettim" suretinde yazmaya lüzum yoktur. Gayb ve gāib ise ibtidâ idrâk-i histe veya bedâhet-i akılda hâzır olmayan, taʿbîr-i âharla şuʿûr-i evvelîde meşʿur olmayan demektir ki bunun bir kısmı şuʿûr-i intikālî ile idrak olunabilir. Meselâ evinizde otururken kapınız çalınır, ses duyarsınız, bu ses sizin için meşʿur, hâzır ve şâhiddir. Bundan intikal edersiniz ki kapıyı çalan vardır. O henüz sizin için gāibdir. Bakıp görünceye kadar onu bi'ş-şahs tâyin edemezsiniz, fakat kapıyı bir çalan bulunduğunu da zarûrî surette intikālî olarak tasdik edersiniz. Bu bir iman veya bir ilm-i intikālî olur. Sonra henüz[5] kapınızı çalmayan ve eseri size yetişmeyen daha nice gāibler bulunduğunu da ʿale'l-ıtlâk tasdik edebilirsiniz. Fakat bunların bir kısmı nefsü'l-emrde maʿdum olabilirler. Gayb ile gāib fark da edilir. Gāib sana görülmez, seni de görmez olandır. Gayb ise görülmez fakat görür olandır. Şu hâlde iki gayb vardır. Bir kısmı hiçbir delîli bulunmayan gāiblerdir ki bunları ancak Allâmu'l-guyûb bilir. وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَ [el-Enʿâm 6/59][6] âyetindeki gaybdan murad bunlardır deniliyor ki sırasında îzah olunur. Diğer kısmı da delîli bulunan gāiblerdir ki اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ'da gaybdan murad da bu kısımdır. الْغَيْب'ın elif lâmı ʿahd içindir. Yani müttakīlerin inandıkları, tanıdıkları

1 "O'dur Evvel ü Âhir ve Zâhir ü Bâtın…"
2 B: "âdil".
3 F: "doğru".
4 B -"bunu".
5 B: "hepiniz".
6 "Gaybın anahtarları O'nun yanındadır, onları ancak O bilir…"

gayb, delîli bulunan gayb-ı haktır ki bu da Hak teâlâ ve sıfâtı, âhiret ve ahvâli, [177] melâike, nübüvvet-i enbiyâ, inzâl-i kütüb gibi mebâdî-i îmâniyedir. Ve bu iman bazılarında intikāl-i hadsî ve keşfî ile, bazılarında da intikāl-i fikrî ve istidlâlî ile hâsıl olur. Sonra gayba iman ile gıyâben iman arasında cüz'î bir mefhum farkı vardır. Zira evvelkinde gaybın mü'men^{ün} bih olduğu musarrah, ikincide ise mü'men^{ün} bih mahzuftur. Bunun için bazı müfessirîn arada büyük bir fark gözetmiş ve "sizin gerek gıyâbınızda ve gerek şuhûdunuzda iman ederler" diye tefsir etmiş, yani mü'men^{ün} bihin gayb olduğuna taarruz etmeyip münafıkīnden ihtiraz olduğunu göstermiştir.[1] Fakat zâhir olan gıyâbın da mü'men^{ün} bihe ait olmasıdır. Ve binâenʿaleyh gayba iman ile gıyâben[2] iman arasında meâlen fark yoktur. Ve her iki itibar ile imanın kıymet ve fâidesi gayba taʿalluk etmesi veya gıyâbî olması haysiyetiyle olduğuna tenbih vardır. Çünkü korunmak ona mütevakkıftır. Peygamberi görüp iman eden ashâbın da en büyük meziyetleri onu gāibe müteʿallik ihbarlarındaki tasdikleriyledir. Ve burada peygamberi görmeden tasdik edenlerin de medhine işaret vardır. Nitekim İbn Mesʿud hazretleri وَالَّذِي لَا إِلٰهَ غَيْرُهُ مَا آمَنَ أَحَدٌ أَفْضَلَ مِنْ إِيْمَانٍ بِغَيْبٍ buyurmuş ve bu âyeti okumuştur.[3]

Diğer bir tefsir ile de burada gayb, ʿayn mukābili olan kalb ve sırr-ı kalbdir ki kalbin, sırr-ı kalbin merciʿ-i şuhûd olduğunu bilmek ve hakkı ve delâil-i nübüvveti gözden ziyade kalb ile görüp şirkten, levs-i maddiyattan kurtaran bir imana ermek mânasını ifade eder ki bunda derin bir tarîk-i îmâna işaret vardır. Yani kalbi bilen Allah'ı bilir.

"İman", asl-ı lügatta emn ü emândan ifʿâldir. Hemzesi taʿdiye ve bazen sayrûret mânalarında kullanılır. Taʿdiye olduğuna göre eman vermek, emin kılmak demektir ki esmâullahdan olan "Mü'min" bu mânadandır.

---

1 B: "göstermişlerdir".
2 B: "gayben".
3 "Kendisinden başka ilah bulunmayana yemin ederim ki, hiç kimse gayba imandan daha üstün bir şekilde iman etmemiştir"; bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 286/3033:
عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ، قَالَ: ذَكَرُوا عِنْدَ عَبْدِ اللهِ أَصْحَابَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَإِيمَانَهُمْ قَالَ: فَقَالَ عَبْدُ اللهِ: «إِنَّ أَمْرَ مُحَمَّدٍ كَانَ بَيِّنًا لِمَنْ رَآهُ، وَالَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ، مَا آمَنَ مُؤْمِنٌ أَفْضَلَ مِنْ إِيمَانٍ بِغَيْبٍ، ثُمَّ قَرَأَ: {الم ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ} إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: {يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ} (البقرة ٢/٢-٣) «هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحٌ عَلَى شَرْطِ الشَّيْخَيْنِ، وَلَمْ يُخَرِّجَاهُ»

Sayrûret olduğuna göre de emin olmak demek olur. Ve vüsûk u itimad mânasını ifade eder ki lisânımızda "inanmak" denilir. [178] Örf-i lügatta ise mutlaka tasdik etmek mânasınadır. Çünkü tasdik eden, tasdik ettiğini tekzibden emin kılmış veya kendisi kizbden emin olmuş olur. İman bu mânalarda آمنه gibi bizzat taʿdiye eder. Bununla beraber آمن به veya آمن له gibi باء veya لام ile de taʿdiye eyler. باء ile taʿdiye ettiği zaman itiraf mânasını, لام ile taʿdiyesinde de izʿan ve kabul mânasını tazammun eder. Bunun için اَلَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ "gaybı tasdik ve itiraf ederler" yahut "tasdik ettiklerini huzurda da gıyabda da tasdik ve itiraf ederler" demek olur.

Bir şeyi tasdik, onu sâdık olarak ahz etmek demektir. Sıdk ise ya kelime veya kelâma taʿalluk ettiğinden imanın da müteʿallakına taʿalluku bu nisbette suver-i muhtelife üzere cereyan eder. Meselâ Allah'a iman ile kitâbullâha ve âhirete iman suretlerinde bazı mâna farkları vardır. Maʿamâfîh tasdîkin asıl menşe'i sıdk-ı kelâmda ve sıdk-ı kelâmın menşe'i de sıdk-ı hükümde, yani vâkıʿa mutâbakatındadır. Zihin ve hâriç, taʿbîr-i âharla kalb ve ʿayn, işte sıdk u hakkiyet, bu iki taraf-ı mütenâzır arasındaki istikāmet ve isâbet nisbetindedir. Vâkıʿa mutâbık ve musîb olabilen zihin ve kalb sâdık, hilâfı gayr-i sâdıktır. Binâenʿaleyh iman ve tasdîkin mebde'i bu sıdk u isâbet nisbetini kabul ve itiraf etmektir. Ayn-ı vâkiʿ nefs-i nâtıkada veya huzûrunda bizzat mevcud ise tasdîk-i şuhûdîdir, bedâhet-i hissiye veya akliyeyi tasdik gibi. Bizzat değil de hâzır olan delil veya dâlli vâsıtasıyla hâzır ise tasdîk-i gıyâbîdir. Bu surette o vâkiʿ-i gāib emsâl ve ezdâd ile az çok kābil-i kıyas ve tahdid ise delîlin ıttırad ve inʿikâsındaki derece-i damân nisbetinde tasdîk-i icmâlî veya tafsîlî, resmî veya haddî bir ilim, bir tasavvur-i muʿayyen ifade eder. Vâkiʿ-i gāib misilsiz ve zıdsız, şebîhsiz ve nazîrsiz ise o tasdîk-i gıyâbî[1] mahdud bir ilim değil nâmahdûd[2] bir iʿtikād-ı mutlak olur ki, umûmiyetle "iman" denince bu anlaşılır. Ve bu iman ilmin hem başı ve hem gayesidir. Ve bundaki îkān, îkān-ı [179] ilmîden yüksek ve kuvvetlidir. Zira her tahdîd-i

---

1 B: "gaybî".
2 B: "nâmütenâhî".

tasavvurî delil olarak alınmayıp da matlub bizzat olarak alındığı zaman birer mâniʿ-i yakīn olabilir ve bildiğinin mâverâsını inkâr eden câhil kalır. Fakat böyle bir îmân-ı mutlaka lâyık olan ancak Allah teâlâ'dır. İman billâh bu suretle şuhuddan gayba nâmütenâhî uzanır gider.

Lügaten ʿale'l-ıtlâk tasdik ya kavlî veya fiʿlî olur. Tasdîk-i kavlî biri kalbî diğeri lisânî olmak üzere iki türlüdür. Binâenʿaleyh örf-i lügat nokta-i nazarından tasdîkin üç mertebesi vardır. Birincisi tasdîk-i kalbîdir, bir kimse herhangi bir hükmün veya bir kelâmın veya mütekellimin sıdkını yalnız gönlünde itiraf[1] ve teslim ve bunu kendi kendine ifade ettiği ve onun sıdkına kalben emin[2] olduğu zaman o hükmü veya kelâmı veya mütekellimi tasdik etmiş olur. İkincisi tasdîk-i lisânîdir. Bu da kendisinden başka âhara dahi tebliğ ve ismâʿ edebilecek bir vechile "bu böyledir" diye bir kelâm-ı lafzî söylemektir ki ya hakīkī veya zâhirî olur. Birisinde bu tasdîk-i lisânî tasdîk-i kalbî ile birleşir, söyleyen nefsinde de sâdık olur. Diğerinde lisan başka, kalb başka olur. Yani lisânen diğerini tasdik ederken kalben kendini dahi tekzib eyler. Üçüncüsü tasdîk-i fiʿlîdir ki bir kelâmın îcâbını fiilen icrâ etmekle olur. Bu da tasdîk-i kalbî veya lisânîden birine veya her[3] ikisine mukārin olup olmadığına göre birkaç mertebeye ayrılır. Tasdîk-i fiʿlî, tasdîk-i kalbîye iktiran etmezse riya veya ikrah ile yapılmış olur.

Acaba lisân-ı şerʿde iman bunların hangisidir? Yani dîn-i İslâm'da bunların hangisini yapan mü'min sayılır? Îmân-ı lügavî ile îmân-ı şerʿînin farkı var mıdır? Bunu Kur'an'dan peyderpey öğreneceğiz ve bu âyetten itibaren başlıyoruz.

Îmân-ı şerʿînin îmân-ı lügavîden iki cihetle hususiyeti mevzûʿ-i bahistir. Evvelâ, iman edilecek olan müteʿallak, yani mü'men^{ün} bih itibariyle îmân-ı şerʿî ehastır. Bi't-tevhîd Allah'a [180] ve Muhammed aleyhisselâm'ın Allah tarafından getirdiği katʿiyyen mâlum olan şeylere icmâlen

1 B -"itiraf".
2 B: "iman".
3 B -"her".

ve lüzûmunda tafsîlen imandır. Bunun en mücmeli Allah'a ve O'ndan gelene iman, taʿbîr-i âharla لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ imanıdır. Bir mertebe tafsil ile Allah'a, risâlet-i Muhammediyeye, âhirete imandır. İkinci bir tafsil ile Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, yevm-i âhirete, kaza ve kadere, baʿs baʿde'l-mevte, sevab ve ʿikāba imandır. Üçüncü tafsilde de kitap ve sünnet ile Muhammed aleyhisselâm'ın tebliğ ettiği katʿiyyen sâbit olan ahbâr ve ahkâmın mecmûʿuna ve her birine murâdullah ve murâd-ı Resûlullah vechile imandır ki burada اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ... وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ bütün bunları iki mertebe üzere beyan etmiştir. Diğer tafsîlât da ileride gelecektir. Ve bu merâtibden[1] her biri derece-i istitâʿat ile müterâfıktır. Bütün bir ilm-i din demek olan tafsil havâssın şiʿârı olabileceğinden avam ve umum için farîza-i evveliye icmâl ve nihâyet tafsîlin mertebe-i sâniyesidir. Ve işte Sûre-i Bakara'nın başı bu iki haysiyeti irâe etmiştir. Hâlbuki îmân-ı lügavînin müteʿallakātı bundan daha vâsiʿdir. O, hakka ve nâhakka, müstakīm ve gayr-i müstakīme şâmil olduğu gibi mâlâyaʿnî olabilecek fürûʿâta da şâmildir. Lügaten iman denilebilecek birçok tasdikler vardır ki onlar şerʿan ʿayn-ı küfürdürler; meselâ şirke inanmak, şeytanın sözüne sadakatine inanmak, küfrün, zulmün hayr olduğuna inanmak, zinanın, fuhşun, sirkatin, bi-gayr-i hakkın katl-i nefsin, ibâdullaha tecavüzün iyi olduğuna inanmak lügaten birer iman ve fakat şerʿ-i İslâm'da birer küfürdürler. Îmân-ı lügavînin diğer bazı kısmı da vardır ki şerʿan küfür olmamakla beraber birer vecîbe-i[2] îmâniye teşkil etmezler; bir kısmı mubah, bir kısmı mendub, bir kısmı da seyyie ve masiyet olabilir ve bunların tafsîli fıkıh meseleleridir.

Hâsılı îmân-ı lügavînin bir kısmı hak ve hayr, bir kısmı şer ve bâtıl, bir kısmı da hevâ vü abes ve mâlâyaʿnî [181] olabilir. Hak ve hayr olanlar îmân-ı şerʿînin aynı veya dâire-i şümûlünde ferʿdirler. Çünkü asıl îmân-ı şerʿî hâlin mâverâsında veya bâtınında gayb olan hak ve hayrın

---

1 B: "merâtibin".
2 B: "vecâib-i".

miftah ve mikyâsını bahş eden ve bir nesak-ı tevhîd tâkip eyleyen mebâdî-i külliyedir. Fi'l-hakîka bütün iş hak ve hayrdan evvel bunların mebde' ve miʿyârındadır. Ve dîn-i İslâm'ın müteʿârife-i asliyesi olan mebâdî-i îmâniyesi de bu miftah ve miʿyârı verir. Hidâyet de onu tâkip edenleredir. Gayb-ı âtînin miftâhı şuhûd-i hâlîde, şuhûd-i hâlînin miftâhı onun gayb-ı bâtını ile gayb-ı mâzîsinde ve hepsinin miftâhı ise ʿind-i ilâhîde وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَ [el-Enʿâm 6/59]. Binâenʿaleyh insan miftâh-ı hakk u hayrı kendi hevâ vü hevesinde aramamalı, bizzat veya bi'l-vâsıta Allah teâlâ'dan almalıdır. Vesâiti inkâr etmemeli, fakat ubûdiyeti ancak Allah'a yapmalıdır. Çünkü مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهِ [el-Bakara 2/255][1]dir.

Sâniyen, müteʿallaktan sarfe'n-nazar[2] nefs-i mâhiyet itibariyle îmân-ı şerʿînin hususiyeti mevzûʿ-i bahis olmuştur. İmânın maʿnâ-yı şerʿîsi yalnız bir fiʿl-i kalbî midir, yalnız bir fiʿl-i lisânî midir, ikisi birden midir? Yoksa bunlarla beraber fiʿl-i cevârih midir? Bu noktada bazı mezheb farklarına tesadüf ediyoruz. Şöyle ki:

1. Havâric ve Muʿtezile mezhebidir ki îmân-ı şerʿî, hem fiʿl-i kalb ve hem fiʿl-i lisân ve hem fiʿl-i cevârihtir. Yani Resûlullah'ın teblîgâtını kalben tasdik, lisânen ikrar, amelen tatbik eylemektir. Bunların üçü birden rükn-i îmândır. Bunlardan velev birisi bulunmayan kimseye mü'min denmez. Havâric nazarında kâfir, Muʿtezile nazarında mü'min ile kâfir arası fâsık denilir. Bunlar îmân-ı şerʿîde îmân-ı lügavînin merâtib-i selâsesini cemʿ etmiş oluyorlar. Selefden ve muhaddisînden bazıları dahi imânı "ikrâr bi'l-lisân, tasdîk bi'l-cenân, amel bi'l-erkân" diye târif etmişlerdir ki İmam Şâfiî dahi bu cümlede dâhildir. Fakat bunlar ameli terk eden fâsıkın imandan çıkmış veya[3] küfre dâhil olmuş olduğuna kâil değildirler. Binâenʿaleyh [182] bunların kavilleri Havâric ve Muʿtezile mezheblerinden büsbütün başkadır. Bunlar hakikatte asl-ı îmânı değil, kemâl-i îmânı târif etmiş oluyorlar.

---

1 "…Kimin haddine ki O'nun izni olmaksızın huzurunda şefaat edecek?…"
2 B: "sarf-ı nazar".
3 B -"veya".

2. Kerrâmiye mezhebidir ki îmân-ı şerʿî yalnız lisan ile ikrardır. Bunlara göre tasdîk-i kalbî bulunsun bulunmasın lisânen ikrar eden, lisânına sâhip olan mü'mindir. Tasdîk-i kalbî dahi var ise içi dışı mü'mindir.[1] Yok, münafık ise dışı mü'min içi kâfirdir. Bunlar îmân-ı lügavînin ednâsı ve zâhirîsi olan yalnız tasdîk-i kavlî mânasıyla iktifâ etmişler ve îmân-ı şerʿînin miʿyârını da Müslümanlar arasında cereyan edecek muʿâmelât ve ahkâmın mebde'inde sebeb-i zâhirîsini gözetmişlerdir. Bunlara göre iman bir kelime meselesi demek oluyor. "İkrar rükün, tasdîk-i kalbî şarttır" diyenler olmuştur.

3. İmanın rüknü tasdîk-i kalbîdir. Dilsizlik, ikrah vesâire gibi bir mâniʿ-i zarûrî bulunmadıkça ikrâr-ı lisânî de şarttır. Lâkin tahakkukunun şartı mı, yoksa tamamının şartı mı, bunun hakkında da sözler cereyan etmiştir. Eşʿarîler bu kavl üzerindedirler.

4. İman, fiʿl-i kalb ile fiʿl-i lisân mecmûʿudur. Bunların ikisi de imanın rüknüdür. Maʿamâfîh ikisi de[2] aynı seviyede rükn-i aslî değildirler. Fiʿl-i kalbînin mükellefiyeti hiçbir mazeretle sukūt kabul etmez. Bu rükn-i aslîdir. El-ʿiyâzu billah bu zâil olduğu anda küfür tahakkuk eder. Fiʿl-i lisân olan ikrâra gelince, bu da rükündür[3]. Lâkin ikrâh-ı mülcî zarûret ve mazereti karşısında bunun vücûbu sâkıt olur. Ve o zaman yalnız îmân-ı kalbî kâfîdir. Fakat maʿzeret-i ikrâh bulunmayan hâl-i vüsʿatte ikrârı terk eden ʿindallah dahi kâfir olur. Şu kadar ki cemaatle namaz kılmak gibi şeʿâirden olan bazı aʿmâl dahi ikrar makamına kāimdir. Fi'l-vâkiʿ îmân-ı şerʿî dâima bâ veya lâm ile sılalandığından ikrâr u inkıyâd ile tasdik mânalarını mutazammındır. Ve dîn-i İslâm'ın hedefi insanlığın yalnız bâtını değil, bâtın ve zâhiri mecmûʿudur. Hiçbir mâniʿ yok iken [183] imanını yalnız kalbinde saklayan ve izhâr u iʿlan[4] etmeyen kimsenin ʿindallah kıymet-i îmâniyesi olamayacağı kitap ve sünnetin birçok delâiliyle sâbittir. Tatbîkāt-ı ameliye imanın semerât-ı matlûbesi olduğundan dahi şüphe yok ise de, nefs-i amel, nefs-i îmânın aynı veya cüz'ü değildir. Ferʿi ve netâic-i matlûbesidir. Din bir meyve ağacına benzer, tasdîk-i

---

1 B -"Tasdîk-i kalbî dahi var ise içi dışı mü'mindir".
2 B -"imanın rüknüdür. Maʿamâfîh ikisi de".
3 B: "rüknüdür".
4 B: "izʿan".

kalbî onun tahte'l-arz kökü, ikrâr-ı lisân sâkı, aʿmâl-i sâire dalları, yaprakları, çiçekleri, meyveleri gibidir. Ağaçtan maksud meyvesi olduğu gibi imandan maksud da hüsn-i ameldir ve tekarrub ilallah onunladır. Fakat dalları kesilmek, yaprak, çiçek açmamak, meyve vermemekle ağaç kurumuş olmayacağı gibi şecere-i îmân da böyledir. Fakat sâkından yerle beraber kesilmiş olan ağaçların ʿale'l-ekser kurudukları ve zamanını bulduğu hâlde sâk sürmeyen ağacın tutmamış olduğu gibi bilâ-maʿzeret^in ikrarsız iman da böyledir. Ancak kışta kalmış olduğu için, henüz topraktan filiz vermeyen tohumun veya kökün kuruduğuna hükmolunamayacağı gibi, mazeret zamanında tasdîk-i kalbî de böyledir. İşte imanın böyle bir rükn-i aslîsi, bir rükn-i tâlîsi, sonra da derecât-ı müterettibe üzerinde fürûʿ ve zevâid u semerâtı vardır. Ve kemâl-i îmân bunlarladır. "İman yetmiş küsür şubedir. Bunların ednâsı yoldan eziyeti refʿ etmektir: اَلْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ شُعْبَةً أَدْنَاهَا إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ"[1] hadîs-i şerîfi gibi birtakım âsâr da bu fürûʿ ve şuʿabâta dahi iman ıtlâk edilmiş gibi görünürse de bu kemâl-i îmân nokta-i nazarındandır. Ve hatta şuʿbe-i îmân denilmesi asl-ı îmân olmadığını gösterir. Binâenʿaleyh bu şuʿabât ve fürûʿ, hilâfı küfür olan asl-ı îmân değil, hilâfı fısk olan kemâl-i îmândır ve bunun için bu âyette de "yü'minûn", "ikāme-i salât" ve "infak" imandan ayrıca zikrolunmuştur. Bâlâda zikrolunan bazı selef ve muhaddisîn kavillerini de böyle anlamak lâzım gelir. Asl-ı îmânın böyle fiʿl-i kalb ve fiʿl-i lisân iki rükünden ibaret ve maʿzeret-i meşrûʿa zamanında ikrârın kābil-i sukūt bir [184] rükn olması maʿnâ-yı lügavînin evsatı olduğu gibi İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretlerinin ve ʿâmme-i fukahânın da tefsir ve telakkīsidir. Müşârün ileyh ashâbına ehl-i sünnet ve'l-cemâʿa mezhebinin esâsını takrir ve beyan ettiği en son vesâyâsında der ki: "İman ikrar bi'l-lisân ve tasdik bi'l-cenân -yani bi'l-kalb-dir. Yalnız ikrar iman olmaz. Zira olsa idi münafıklar hep mü'min olmak lâzım gelirdi. Kezâlik yalnız marifet de iman olmaz[2], çünkü olsa idi ehl-i kitâbın da hepsi mü'min olmak lâzım gelirdi. Allah teâlâ münafıklar hakkında وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ [el-Münâfikûn 63/1][3] buyurmuş, ehl-i kitâb hakkında da اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَاءَهُمْ

1 Müslim, Îmân 58. Ayrıca bk. Buhârî, Îmân 3.
2 B -"Zira olsa idi münafıklar hep mü'min olmak lâzım gelirdi. Kezâlik yalnız marifet de iman olmaz".
3 "…Bununla beraber Allah şehadet ediyor ki doğrusu münafıklar katʿiyyen yalancıdırlar."

[el-Bakara 2/146; el-Enʿâm 6/20][1] buyurmuştur. […] Sonra amel imandan ayrıca bir iştir. […] Meselâ 'fakirin zekâtı yoktur' denilir de 'imanı yoktur' denilmez"[2] -kezâlik "fakirin zekâta imanı yoktur" da denilmez-. Kezâlik müşârün ileyh *el-Âlim ve'l-Müteʿallim* nâmındaki kitâbında der ki: "İman, tasdik ve marifet ve ikrar ve islâmdır. Ve tasdik husûsunda insanlar üç mertebedir. Bir kısmı Allah'ı ve Allah'tan geleni hem kalbiyle ve hem lisânıyla tasdik eder. Bazısı da lisânıyla tasdik ve kalbiyle tekzib eyler, diğer bir kısmı da kalbiyle tasdik, lisânıyla tekzib eyler. Evvelkisi ʿindallah ve ʿinde'n-nâs mü'mindir. İkincisi ʿindallah kâfir ve ʿinde'n-nâs mü'mindir.[3] Çünkü nâs onun kalbini bilmezler ve zâhiren gördükleri ikrar ve şehâdete binâen ona mü'min demeleri lâzım gelir ve kalbini bileceğiz diye tekellüfe düşmeleri de câiz değildir. Üçüncüsü imanını gizlemek mecburiyetinde bulunduğu takıyye hâlinde ise onu tanımayanlar nazarında kâfir tesmiye olunur. ʿİndallah ise mü'mindir." Yine buyurur ki: "İman hakkında böyle tasdîk-i yakīn, marifet, ikrar, islâm dedim, îzah etmeliyim. Bunlar muhtelif isimlerdir. Ve hepsinin mânası yalnız imandır. Şu suretle ki 'Allah teâlâ rabbimdir' diye ikrar eden 'Allah teâlâ rabbimdir' diye tasdik eder, 'Allah teâlâ rabbimdir' diye teyakkun eder, 'Allah teâlâ rabbimdir' diye bilir tanır ve 'Allah teâlâ rabbimdir' diye kalbiyle ve lisânıyla ʿarz-ı teslîmiyet eder ve [185] hepsinin mânası birdir."[4] Daha sonra İmâm-ı Aʿzam imanda bir fart-ı mahabbet

---

1 "O kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı onu -o Peygamber'i- oğullarını tanır gibi tanırlar…" / "Kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı o Peygamber'i kendi oğullarını bilir gibi bilirler…"

2 Ebu Hanîfe, *el-Vasiyye*, s. 87 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*, haz. Mustafa Öz, İstanbul: İFAV, 1992):
الإيمان إقرار باللسان وتصديق بالجنان، والإقرار وحده لا يكون إيمانا؛ لأنه لو كان إيمانا لكان المنافقون كلهم مؤمنين، وكذلك المعرفة وحدها لا تكون إيمانا؛ لأنها لو كانت إيمانا لكان أهل الكتاب كلهم مؤمنين. قال الله تعالى في حق المنافقين والله يشهد إن المنافقين لكاذبون. وقال الله تعالى في حق أهل الكتاب: الذين آتيناهم الكتاب يعرفونه كما يعرفون أبنا ءهم.
العمل غير الايمان والايمان غير العمل {…} ويجوز أن يقال ليس على الفقير الزكاة ولا يجوز أن يقال ليس على الفقير الايمان.

3 B -"İkincisi ʿindallah kâfir ve ʿinde'n-nâs mü'mindir".

4 Ebu Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteʿallim*, s. 18-19 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*):
قال العالم رضي الله عنه: الإيمان هو التصديق والمعرفة واليقين والإقرار والإسلام، والناس في التصديق على ثلاثة منازل، فمنهم من يصدق بالله وبما جاء منه بقلبه ولسانه ومنهم من يصدق بلسانه ويكذب بقلبه ومنهم من يصدق بقلبه ويكذب بلسانه
قال المتعلم: لقد فتحت لي مسألة لم أهتد إليها فأخبرني عن أهل هذه المنازل الثلاثة، أهم عند الله مؤمنون؟
قال العالم رحمه الله: من صدق بالله و بما جاء من عند الله بقلبه ولسانه فهو عند الله وعند الناس مؤمن. ومن صدق بلسانه وكذب بقلبه كان عند الله كافرا وعند الناس مؤمنا، لأن الناس لا يعلمون ما في قلبه. وعليهم أن يسموه مؤمنا بما ظهر لهم من الإقرار بهذه الشهادة وليس لهم أن يتكلفوا علم ما في القلوب. ومنهم من يكون عند الله مؤمنا وعند الناس كافرا وذاك بأن الرجل يكون مؤمنا بالله ويظهر الكفر في حالة التقية بلسانه فيسميه من لا يعرف أنه يتقي كافرا وهو عند الله مؤمن
(…)
قال المتعلم: ثبتك الله ووفقك وأدام لك صالح الذي أعطاك قد عرفت الذي قلت، فلا تؤاخذني بما كان مني أني متعلم ولكن أخبرني عما وصفت من التصديق والمعرفة والإقرار والإسلام واليقين ما منزلتهن وتفسيرهن عندك؟
قال العالم رحمه الله: إن هذه أسماء مختلفة ومعناها واحد هو الإيمان وحده وذلك بأن يقر بأن الله ربه ويصدق بأن الله ربه ويتيقن

haysiyeti bulunduğunu da şu suretle anlatıyor: "Mü'min Allah teâlâ'yı bütün mâsivâdan ziyade sever, o derecede sever ki ateşte yakılmakla Allah'a kalbinden iftira etmek beyninde muhayyer kılınsa yanmayı iftiraya tercih eder."[1] *Fıkh-ı Ekber*'de dahi buyurmuştur ki: "İman ikrar ve tasdiktir ve mü'minler iman ve tevhidde müsâvi ve aʿmâlde[2] mütefâzıldırlar: İslâm da o evâmir-i ilâhiyeye teslim ve inkıyaddır. Tarîk-i lügatta iman ve islâm beyninde fark vardır. Lâkin şerʿde islâmsız iman, imansız da islâm olmaz. Bunlar bir şeyin zahr u batnı[3] gibidir. Din ise iman ve islâm ile beraber bütün şeriatın ismidir."[4] (*İntehâ*)

"İman" esasen masdar ve binâenʿaleyh bir fiil olmakla beraber örfen ve şerʿan isim olarak dahi kullanılır ve o zaman iman nefsinde bu fiil ile başlayan bir keyfiyyet-i sâbite ifade eder. Bütün bunlardan da anlarız ki evvelâ dîn-i İslâm yalnız bir iman meselesi değildir, iman ve aʿmâl[5] mecmûʿudur. Tatbîkāt-ı ameliyeyi atıp da dinin feyz-i küllîsini beklemek tehlikelidir. Sâniyen böyle olmakla beraber iman amel demek değildir. Amelin vücûbuna[6] iman ile[7] o ameli yapmak bile birbirinden farklıdır. Müslüman amel ettiği için mü'min olacak değil, iman ettiği için amel edecektir. Binâenʿaleyh amelini sırf mübâlâtsızlıktan ve istihfaftan dolayı terk etmiş değil ise kâfir olmaz. Sâlisen dîn-i İslâm'ın imanında esasen kalb ve vicdan işi olan bir rükün bulunduğu şüphesiz olmakla beraber matlûb-i Hak olan iman meselesi mücerred bir emr-i vicdânîden ibaret

---

بأن الله ربه و يعرف بأن الله ربه فهذه أسماء مختلفة ومعناها واحد.

1 Ebu Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteʿallim*, s. 25 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*):
قال العالم رضي الله عنه: إن المؤمن لا يكون لله عدوا وإن ركب جميع الذنوب بعد أن لا يدع التوحيد، وذلك بأن العدو يبغض عدوه و يتناول عدوه بالمنقصة والمؤمن قد يرتكب العظيم من الذنب، والله مع ذلك أحب إليه مما سواه وذلك أنه لو خير بين أن يحرق بالنار أو يفتري على الله من قلبه لكان الإحراق بالنار أحب إليه من ذلك.
Elmalılı'nın ibaresi serbest bir tercüme sayılabilir.

2 B: "amelde".

3 B: "zâhir u bâtını".

4 Ebu Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 74-75 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*):
وَالْإِيمَان هُوَ الْإِقْرَار والتصديق وإيمان أهل السَّمَاء وَالْأَرْض لَا يزِيد وَلَا ينقص من جِهَة الْمُؤمن بهَ وَيزِيد وَينْقص من جِهَة الْيَقِين والتصديق والمؤمنون مستوون فِي الْإِيمَان والتوحيد متفاضلون فِي الْأَعْمَال.
والإسلام هُوَ التَّسْلِيم والإنقياد لأوامر الله تَعَالَى فَمن طَرِيق اللُّغَة فرق بَين الْإِيمَان والْإِسْلَام وَلَكِن لَا يكون إِيمَان بِلَا اسلام وَلَا يُوجد إِسْلَام بِلَا إِيمَان وهما كالظهر مَعَ الْبَطن. وَالدّين اسْم وَاقع على الْإِيمَان وَالْإِسْلَام والشرائع كلهَا.

5 B: "amel".

6 B: "vücûduna".

7 B -"ile".

değildir. O tam bir insan gibi bâtın-ı[1] kalbden başlayıp bütün zâhire intişar edecek ve sonra kâinata mehâsin-i ameliye saçacaktır. Müslümanın imanı, âlemi ızrâra masruf olan tasavvurât-ı müfside veya ihtisâsât-ı şeytâniye değildir ki kalb ve vicdanda habs u tevkīfe mahkum olsun. Müslüman ancak bir zarûret-i mücbire karşısında imanını sadece bir emr-i [186] vicdânî olarak saklayıp hapsetmeye me'zun olabilir, o da düşmanın ikrâh-ı katʿîsine maruz kaldığı zamandır. O zaman da fedâ-yı nefs ederek imanını hapisden kurtarması, imanını hapsederek nefsini kurtarmasından müreccahtır. Ve maʿamâfîh ikisi beyninde muhtârdır.

İşte bu âyette Cenâb-ı Allah müttakīleri beyanda اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ile dinin iman kısmını telhis ettikten sonra amel kısmını da telhis[2] ederek buyuruyor ki:

{وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ} Ve salâtı ikāme ederler, yani mâlum olan namazı dosdoğru kılarlar ve idâme ederler. ❁ Kur'an'da namaz hakkında يُصَلُّونَ veya صَلُّوا fiillerinden ziyade يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ، اَقِيمُوا الصَّلٰوةَ، حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ buyurulması şâyân-ı dikkattir. Elbette, "salâtı ikāme ederler" demekte "namazı kılarlar" demekten fazla bir mâna vardır ki bu da[3] lâekal doğru dürüst yani taʿdîl-i erkân ve huşûʿ u hudûʿ ile güzelce kılmak ve hatta kıldırmak mânalarını ifade eder. Ve bunun için namazda taʿdîl-i erkân vâcib olduğu gibi bilhassa namaz için emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker ve levâzım-ı salâtın istikmâli için sarf-ı mesâʿî dahi vâcibât-ı[4] islâmiyedendir[5]. Ebeveynin evlâdına namaz terbiyesi, ihvân-ı dînin yekdiğerine tavsiye ve tezkîri, ulü'l-emrin izâle-i mevâniʿ ve istikmâl-i esbâb ile tergīb ve teşvîki, cuma ve cemaate ihtimam ve ikdâmı da bu cümledendir.

"**İkāme**", "kıyam" veya "kıvam"dan ifʿâl olarak lügatta kaldırıp dikmek veya düzeltip doğrultmak veya tervîc ve idâme etmek veya ihtimam ile icrâ etmek mânalarına geldiğinden salâta nisbetinde bu mânaların

1 M: "batn-ı".
2 B: "tahsis".
3 M ve F -"da".
4 M ve B: "îcâbât-ı".
5 B: "islâmiyettendir".

birinden veya kadr-i müşterekinden beliğ bir istiare yapılmış ve bunun için bir kelimelik يُصَلُّونَ yerine iki kelimelik يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ intihab edilmiştir. Evvel emirde dikmek veya doğrultmak mânalarını düşünelim: Bu bize "اَلصَّلٰوةُ عِمَادُ الدِّينِ Namaz dinin direğidir"[1] hadîs-i şerifini hatırlatır. Bu hadiste din yüksek bir binâya teşbih ediliyor ve namaz aynı o [187] binânın direği gösteriliyor ki iman da bu binânın temelidir. Buna istiʿâre-i mekniyye veya istiʿâre bi'l-kinâye denilir. Bu âyette de namaz cemaatle kaldırılabilecek büyük bir direğe teşbih ediliyor ve onun güzelce dikilmesi veya doğrultulması suretiyle o yüksek binâ-yı dînin inşâ ve muhafaza ve idâmesi lüzûmu işʿâr olunuyor. Bir de bu binânın ileride beyan olunacak erkân ve şuʿabât-ı sâiresi ve tezyînât ve tecemmülâtı bulunduğuna işaret buyuruluyor. Binâenʿaleyh "namaz kılarlar" demekle "ikāme-i salât ederler" demek arasında ne büyük fark vardır. Fi'l-vâkiʿ din gayet büyük ve kudsî bir binâdır. Ve bu binânın kerestesi, levâzımı, sureti ve planı, yani şeriat bizzat sunʿ ve vazʿ-ı ilâhîdir. Ona tevfîkan inşâsı[2], kurulup meydana gelmesi ve içinde saadetle yaşanması da insanlara aittir. Temsîlen diyebiliriz ki bu binânın mimarı Allah, baş kalfası Peygamber, amelesi ümmettir. Bu binânın temeli kalblerin derinliklerinde atılacak ve ağızlardan taşacak, direği ferdî namazlarla ihzar ve tesviye olunacak ve cemaat ile meydân-ı şuhûda dikilecek, sonra üzerine aksâm-ı sâiresi inşâ edilecektir. Ve fakat şurası unutulmayacaktır ki bu bina câmid değil zî-hayâttır. Bu selef tarafından bir kere yapılmış olmakla sonradan gelenler, yalnız bunun içinde oturup kalacak değillerdir. O bir bünye-i zî-hayât gibi her gün yapılıp işletilecek, her gün nümuvv u inkişâfına hizmet edilecektir. Bu bina ve direk teşbîhi bize İslâm'ın vazʿiyyet-i ictimâʿiyesini ve bu vaziyette namazın kıymet ü ehemmiyyet-i mevkiʿiyesini anlatıyor. Fi'l-vâkiʿ cemaatle namaz ictimâʿiyyet-i islâmiyenin direğidir ve bütün teşkîlât-ı islâmiyenin mebnâsıdır. Ve cemaatle namaz kılmak ve kıldırmak o direği dikmektir. Münferiden namazlar da bu direğin ihzar ve tesviyesidir. Dosdoğru, zâhir u bâtını temiz ve muntazam olarak namaz kılmak, imanın nemalanıp

---

1 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IV, 300/2550. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 245-246.

2 B -"inşâsı".

bütün vücuddan fışkırması ve güzergâh-ı hayâta bir [188] cereyân-ı muntazam ve müstakīm vermesidir. Bununla zâhir u bâtın mümkin olduğu kadar tasfiye ve kalb u beden mümarese ile takviye edilir. Herhangi bir kimsenin bî-namâz bulunduğu hâl ile namazına devam ettiği hâlini mukayese ederseniz, musallî bulunduğu zamandaki ahlâkını her hâlde yükselmiş bulursunuz. اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ [el-Ankebût 29/45].[1] Bu mukayesedeki yanlışlıklar, ayrı ayrı şahısları mukayese etmekten neş'et eder. Bazı hususta ahlâklı farz edilen bî-namâz, namazına devam ettiği zaman hiç şüphesiz ahlâk ve maneviyatça daha yükselir. Namazını kılan kimsenin hayatta lâekal dört kazancı vardır: Birincisi taharet, ikincisi kuvvet-i kalb, üçüncüsü intizâm-ı evkāt, dördüncüsü salâh-ı ictimâʿî, ki bu fâideler devam şartıyla en resmî bir namazda bile vardır. Namazın azamî fevâidi kābil-i hesâb değildir. Lâkin en asgarî fâide-i ahlâkiyesi bilfiil kibri kırmak, uhuvvete hazırlanmak[2], Allah rızası için iş yapmaya alışmaktır. Bunun için namazda giyinebileceği en güzel ve en temiz elbisesini giymek ve kendine gurur vermesi melhuz olan bu hâl içinde örtülecek nice ayıpların bulunduğunu düşünüp yüzünü, yani alnını ve burnunu yerlere koyarak kalbinde iman ettiği Allah huzurunda o kibr u gurûru kırarak mükerreren secdeye kapanmak en mühim bir esastır. خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ [el-Aʿrâf 7/31][3] Namazda bilhassa secdenin kibre olan bu te'sîr-i mühimminden dolayıdır ki mütekebbirler en ziyade namazın secdesine itiraz ederler, o süslü elbiseler içinde alınlarını Allah rızası için[4] yere koymak mecburiyeti onların kibir damarlarına, sinirlerine pek fena dokunur وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَ [el-Bakara 2/45][5]. Düşünmezler ki o süsler, o alınlar hep ʿatâyâ-yı ilâhiyedir. Ve zamanı gelince o yağlı alınlar toza toprağa karışacaktır. Hem o topraklar, o yerler o kadar tahkīre, mütemâdiyen çiğnenmeye lâyık değildir. Zaman olur ki onlar için kanlar dökülür. Hayât-ı beşer oradan fışkırır ve onu fışkırtan Allah teâlâ'dır.

---

1 "…Sahih namaz edepsizlikten ve uygunsuzluktan nehyeder…"
2 B: "hazırlamak".
3 "…Her mescid huzurunda ziynetinizi tutunun…"
4 B -"Allah rızası için".
5 "…Gerçi bu ağır gelir, fakat saygılı kimselere değil."

O süslere, o bedenlere mesâîsi [189] sebk etmiş birtakım ʿibâdullahın da hakları taʿalluk etmiştir. Binâenʿaleyh o topraklara, o yerlere toprak ve yer oldukları için değil, hâlıkı olan Allah teâlâ'nın azamet u kibriyâsı nâmına bihakkın secdeye kapanıp kibirden ve hodgâmlıktan sıyrılmak ve ʿibâdullah ile ihvanca geçinmek için onların cemaatlerine karışmak pek kudsî bir vazife olduğunu unutmamak îcab eder. Namaz o kibr u gurûru kırarken aynı zamanda insanın rûh-i hürriyetine öyle bir iʿtilâ verir ki bu iʿtilâ en haşmetli hükümdarların huzûrundaki şeref-i müsûlden çok yüksektir. Bunun için namaz mü'minin bir miʿrâcıdır. Yani onu hadıyd-ı beşeriyetten arş-ı ehadiyyet-i ilâhiyeye çıkartan bir merdivendir. Namazda bütün bir hayât-ı beşerin suret ve merâtibi mündericdir. Huzûr-i ilâhîde vücûda gelmek, hazırlanmak, düşünmek, istemek, defaʿât ile kalkmak, bükülmek, düşmek, rahat edip oturmak, nihâyet selâm ve selâmetle işini bitirmek. İnsanı bütün hayatın kademelerinden geçirterek, esrâr-ı vücûdu, dünya ve uhrâyı düşündürerek Cenâb-ı Allah'a mülâkāt ettirir ve büyük bir iman ve sevab ile yine âleme avdet ettirir. Yine bir hadiste beyan olunduğu üzere namaz, İslâm ile küfrün fârikıdır.[1]

Biz burada namazın dünyevî ve uhrevî, maddî ve manevî bütün fezâil ve fevâidini sayacak değiliz. Çünkü o nâmütenâhîdir, nâkābil-i ihsâdır. Bunun hey'et-i mecmûʿası lisân-ı dinde "büyük sevab" nâmıyla yâd olunur. Fakat burada namazın imandan sonra nasıl bir mebde'-i ahlâkī ve ictimâʿî olduğunu ve onun üzerine ne kadar büyük bir bünyân-ı ictimâʿî kurulacağını muhtasaran ifade etmek istedik. O büyük bünyânın direği işte evvelâ ferdî namazlarla ihzar ve tesviye edilir ve cemaatle dikilir ve ondan sonra da mâbaʿdi yapılır. Ve "ikāme-i salât" tâbiri bu mühim mânayı bâliğan mâ-belağ ifade ediyor ve hidâyete namzet müttakīleri يُصَلُّونَ diye değil يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ diye[2] târif, tavsif ve[3] medh eyliyor. Bunlardan anlaşılır ki bunun meâlinde "namaz [190] kılarlar" tâbiriyle iktifâ etmek

1 Tirmizî, İman, 9/2618:

بَيْنَ الكُفْرِ وَالإِيمَانِ تَرْكُ الصَّلاَة

2 F -"diye".

3 M ve F -"ve".

doğru değildir. Burada الصَّلٰوة'ın elif lâmı ahd içindir ki, keyfiyeti mâlum ve maʿhud olan İslâm namazı demektir. Ve bu keyfiyet yani namazın nasıl kılınacağı, şerâit u erkânı, sünnet u âdâbı, mekrûhât u müfsidâtı ile sıfat u mâhiyeti صَلُّوا كَمَا رَأَيْتُمُونِي أُصَلِّي "namaz kılarken beni gördüğünüz gibi namaz kılınız"[1] hadîs-i şerîfi mûcebince Peygamber'den görüldüğü ve fiilen ve kavlen ve takrîren ahz edildiği sıfat ve keyfiyettir ki bu keyfiyet ü mâhiyet ta bidayetten beri beyne'l-İslâm bi'l-amel mütevâtiren mâlum ve kütüb-i dinde mazbuttur ve يصلون buyurulmayıp da lâm-ı ʿahd ile يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ buyurulmasında bu mâna dahi sarihtir. Yani يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ "dosdoğru namaz kılarlar" demek değil, "namazı dosdoğru kılarlar" demek olduğundan gaflet edilmemelidir.

"**Salât**" kelimesinin lügat-ı Arab'da iki me'hazı vardır. Birisi ʿale'l-ıtlâk dua mânasıdır ki "Peygamber'e salât u selâm" dediğimiz zaman sûret-i mahsûsada bunu anlarız. Diğeri صَلْو "salv" maddesinden gelen صَلَّى fiilinin masdarıdır ki tahrîk-i salveyn demek olur. Araplar bu mânaca صَلَّى dedikleri zaman حَرَّكَ صَلْوَيْهِ "salveynini tahrik etti"[2] mânasını anlarlar. Kezâlik ضَرَبَ الْفَرَسُ صَلْوَيْهِ بِذَنَبِهِ yani "at ve kısrak kuyruğuyla iki salvını sağa sola çarptı" denilir. Salveyn oylukların başındaki iki tümsek kemiktir. صَلَّى'nın bu tahrik mânası كَفَّرَ الْيَهُودِيُّ tâbirine şebîhtir. Yahudîler birbirine selâm ve tâzim sırasında başını eğer ve kıçını oynatıp kasığına doğru bir yan bükerlermiş ve bu tarz-ı selâma Arapça'da kâfireteyni tahrik mânasına "tekfir" ıtlak ederlermiş. Binâenʿaleyh كَفَّرَ الْيَهُودِيُّ "Yahudî kâfirelerini oynatıp bükerek reverans yaptı" demek olur. "Kâfire" kıçtaki kaba ve tıknaz iki etin ismidir ve "kâfireteyn" tesniyesidir. Bu suretle كَفَّرَ tahrîk-i kâfireteyn mânasına, صَلَّى da rükû ve sücudda yapıldığı gibi bizim "belini eğmek" dediğimiz tahrîk-i [191] salveyn mânasına kullanılırmış. Demek ki Araplar hem Yahudîlerin yaptığı reveranslı baş kıç selâmlarını tanırlarmış hem de yerlere eğilerek kandilli temennâ usûllerini. İşte lügaten

---

1 Buhârî, Ezân, 17.

2 F: "حَرَّكَ الصَّلْوَيْنَ" = "iki salvını tahrik etti".

-biri kalb ve lisan işi olan dua, diğeri de bir hareket-i bedeniye işi olan fiʿl-i mahsus- iki mânaya gelen "salât" kelimesi şerʿan Peygamberimiz'den görülegeldiği üzere kalbî, lisânî, bedenî efʿâl ve erkân-ı mahsûsadan mürekkeb gayet muntazam bir ibâdet-i kâmilenin ismi olmuştur ki necasetten taharet, hadesten taharet, setr-i avret, vakit, niyet, istikbâl-i kıble nâmıyla altısı dışından başlayan şart; iftitah tekbîri, kıyam, kıraat, rükû, sücud, teşehhüd mikdârı kaʿde-i ahîre nâmıyla içinde yapılan altı da rükn olmak üzere lâekal on iki farzı; Fâtiha, zamm-ı sûre, taʿdîl-i erkân, kaʿde-i ûlâ vesâire gibi birtakım vâcibleri, bunlardan başka birçok sünnetleri, müstehabları, edebleri, mekrûhâtı ve müfsidâtı, sonra beş vakit ve cuma gibi farz, vitir ve bayram gibi vâcib ve diğer sünnet-i müekkede ve gayr-i müekkede, nevâfil olmak üzere envâʿ u aksâmı vardır ki beyânı kütüb-i fıkhiyeye aittir. Cemaat dahi cumada farz, diğerlerinde vâcib veya sünnet-i müekkededir. Ve burada salâttan asl-ı murâd farz olanlardır. "Salât" kelimesinin lâm'ı ince de okunur kalın da ve kalın okunmak itibariyle "vâv"la yazılır, Verş kırâatinde de tefhīm olunur.

O müttakīler sade iman ile ve yalnız ikāme-i salât gibi ibâdât-ı bedeniye ile de kalmaz, ibâdât-ı mâliyede de bulunurlar. {وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ} kendilerine nasib ve kısmet ettiğimiz rızıktan, maddî ve hatta manevî şeylerden az çok harç ve infak eder, fî-sebîlillâh sarfiyatta da bulunurlar.

مِمَّا idğam ile مِنْ مَا'dır. مَا kelimesinin Türkçemizde en güzel mukabili "nesne"dir. Fakat biz bu kelimeyi zâyiʿ etmek üzere bulunduğumuzdan "şey" diyoruz. Gerçi [192] مَا ʿale'l-ıtlâk veya ʿale'l-ʿumûm şey mânasına dahi kullanılabilir ise de asıl mânası akılsız olan şey veya şeylerdir. Yani nesnelerdir. Akıllıya مَنْ denilir. Ve bunun için mukaddema مَا "nesne", مَنْ "kimesne" diye tefrik edilirdi.

"**Rızk**", esasen kelâm-ı Arab'da haz ve nasib mânasına isim olup, nasib etmek, merzuk etmek mânasına masdar dahi olur ki رَزَقْنَا onun fiilidir. Ve bu kârine ile مَا isim olan rızıktan ibaret olur. Ehl-i sünnete göre maʿnâ-yı

şerʿîsi de lügavîsinin aynıdır ki "Cenâb-ı Allah'ın zî-hayâta sevk ve intifâʿ nasib ettiği şey" diye târif olunur. Binâenʿaleyh milk olsun olmasın, yenilen, içilen ve sâir suretle istiʿmâlinden bilfiil intifâʿ edilen emvâle sâdık olduğu gibi evlâda, zevceye, saʿy u amele, ilm u maʿârife dahi şâmil olur. Fakat hepsinde intifâʿ edilmiş olmak şarttır. Ve bu intifâʿ, intifâʿ-ı dünyevî ve uhrevîden eʿamdır. Binâenʿaleyh dinî veya dünyevî bilfiil intifâʿ edilmeyen mal, milk, evlâd u ʿiyâl, ilm u marifet rızk değildirler. Bu suretle bir şey muhtelif vücûh-i intifâʿa göre muhtelif kimselerin rızkı olabilir. Fakat malından, kudretinden, ilminden intifâʿ etmeyenler merzuk değildirler.

"**İnfak**" malın elden çıkarılması, harç ve sarfı demektir. Şerʿan farz, vâcib, mendub aksâmı[1] vardır. Bu infak karînesiyle ya rızık mala tahsis edilmek veya infak mecâzen maldan mâʿadâsında da taʿmîm olunmak iktizâ edecektir. Zâhir olan evvelkisidir. Fakat ikincisi[2] de muhtemildir. Binâenʿaleyh âyetin bu fıkrası evvelemirde zekât ve sâir sadakāt ve sılalar ve iʿâneler ve vakıf gibi fukaraya ve sâir vücûh-ı birre ve meʿûnet-i ʿiyâle sarf-ı emvâl gibi bütün ibâdât-ı mâliyeye şâmildir ki ileride يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلْ مَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِۜ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ ... الخ. [el-Bakara 2/215][3] gibi âyetlerle tafsil olunacaktır. Sâniyen taʿlîm-i ilm ve sâire gibi maneviyâta dahi şâmil olabilecektir. Maʿamâfîh bunların hepsinin başında binâ-yı İslâm'dan biri bulunan zekât vardır. Ve bunun için birçok müfessirîn burada [193] evvelen ve bizzat murad zekât olduğunu beyan etmişlerdir. Fakat felâhın mevkūf[un] ʿaleyhi olmak itibariyle salâtta olduğu gibi burada da farz olan infak[4] kasdedilmek iktizâ ederse de farîza-i infak yalnız zekâta münhasır olmadığından muhakkıkīn-i müfessirîn taʿmîm taraftarıdırlar. Ancak bu meyanda zekâtın birinci mevkiʿi işgal ettiği de unutulmamalıdır. Çünkü binâ-yı İslâm'ın ikincisi de zekâttır. Bir hadîs-i

---

1 B: "kısımları".
2 M: "ikinci".
3 "Sana soruyorlar: Neye infak edecekler? De ki: Verdiğiniz nafaka ana baba, en yakınlar, öksüzler, bîçâreler, yolda kalmışlar içindir. Hayr olarak daha her ne yaparsanız her hâlde Allah onu bilir."
4 B: "zekât".

şerîfte de vârid olduğu üzere zekât kantara-i İslâm'dır.[1] İslâm'ın bir köprüsü, bir geçitidir. Dinin iman ile temeli atılıp namaz ile direği dikildikten sonra geçilecek mühim bir geçidi vardır ki, zekât işte o geçidi geçirecek bir köprü olmak üzere binâ edilecektir. Çünkü dünya ve âhirette korunmak için yapılacak olan muhteşem binâ-yı İslâm'ın, dünyadaki dâru'l-İslâm, âhiretteki dâru's-selâmın inşası için birtakım mesârif-i mâliye vardır ki bunlar ibâdât-ı mâliye ile yapılacaktır ve bunun en zarûrîsini de zekât teşkil eder. Zira إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diye bir nesak-ı tevhîd içinde münhasıran Allah'a ibadet etmek ve cemâʿat-i ihvân[2] ile namaz kılabilmek için safları tesviye etmek ve o saflarda bir hiss-i müsâvât ile muntazaman ʿarz-ı vücûd etmek lâzımdır. Bu ise o[3] cemaat içinde kūt-i yevmî olacak kefâf-ı nefsten mahrum kimse kalmamakla mümkin olur. Bir aç ile bir tokun bir safta bünyân-ı mersûs gibi bir hiss-i mahabbet u uhuvvetle yekdiğerine kalben perçinlenmesi kābil değildir. Binâenʿaleyh cemaatin bir ihvân ve namazın إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilecek[4] hakîkī bir ibâdet-i tevhîd olması cidden fakir ve miskin olanlarının gözetilmesi ve çalışabileceklerin çalıştırılması için evvelâ zekât ve sadakāt-ı fıtır ile zenginlerle fakirler arasındaki uçurumu kapatarak bir râbıta-i mahabbet tesisi, hem de hepsinin mevlâsı Allah teâlâ olduğunu bildiren bir his ve iman ile tesisi büyük bir farîzadır. Bu farîzanın bu niyetle edâsında Müslüman artık ferdiyetinde hasâset-i beşeriyesinden silkinecek, Allah teâlâ'nın bir halifesi, yani bir nâibi olmak rütbesini ihraz edecek ve elindeki malın [194] mâlullah olduğunu ve kendisinin onu muhtaç olan ibâdullaha îsâl etmeye me'mur bulunduğunu idrak ederek "al birader, bu benim değil, senin hakkındır, bende bir emanettir, ben sana Allah teâlâ'nın gönderdiği şu çıkını, şu koli postalı teslim etmeye me'mur bir müvezziʿim" diyerek, kezâ tevazu ile fakirin, fakīr-i sâbirin hakkını vererek kalbini tatyib edecek ve bununla o cemaatin mümkin olduğu kadar açıklarını

1 Taberânî, *el-Muʿcemü'l-evsat*, thk. Târık b. ʿİvazullah b. Muhammed - Abdülmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Kâhire: Dâru'l-Harameyn, ts., VIII, 380:
الزَّكَاةُ قَنْطَرَةُ الْإِسْلَامِ

2 B: "cemaati ihyâ".

3 B -"o".

4 M ve B -"bir ihvân ve namazın إِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilecek".

kapatacaktır. İşte kitap ve sünnetin istikrâsına nazaran kütüb-i usûliye ve fürûʿiyemizin zekât nazariyesi icmâlen budur. Bu suretle zekât Müslümanı dereke-i beşeriyetten niyâbet-i ilâhiyeye geçiren bir köprüdür. Namaz kademât-ı hayâttan huzûr-i ilâhîye çıkaran bir miraç olduğu gibi, zekât da o miraçta alınan bir me'mûriyyet-i lâhûtiyenin kantarasıdır. Ve her İslâm bu kantarayı yapıp geçmeye, yani zekât vermek için helâl mal kazanıp mâlik-i nisâb olmaya çalışacak ve henüz verecek hâlde değil ise lâekal onun ulviyetine iman ile meşbûʿ olacaktır. Yani Müslümanın gözü, zekât almaya değil vermeye maʿtuf bulunacak ve ancak muztar kaldığı zaman zekât ve sadaka alabilecek ve aksi hâlde aldığının haram olduğunu unutmayacaktır. Bu suretle teessüs eden cemâʿat-i İslâmiyenin namazında ne büyük bir kuvvet-i tevhîd bulunacağı[1] ve bunların o muhteşem binâ-yı İslâm'ı ikmal ve istikmâl[2] için nasıl bir aşk u şevk ile mücahedeye atılacakları teemmül edilirse dîn-i İslâm'ın esasındaki ulviyet ve bu âyetlerle o müttakīlere verilen pâye-i medhin ehemmiyeti derhâl anlaşılır ki ileride beyan olunacak olan sıyâmın dahi bu noktayı her kalbe hissettirmek için mühim bir hasîsa-i terbiyeviyesi bulunduğu zâhirdir. Görülüyor ki bu âyette binâ-yı İslâm'dan imandan sonra iki amel zikrolunmuştur ve şeriatta bunlar diğerlerinden evvel farz kılınmıştır: salât, zekât. Çünkü bunlar bütün ibâdâtın aslıdırlar ve burada bilhassa zikredilmeleri hususiyetlerinden nâşî değil, diğerlerinin envâʿına işareti de [195] mutazammın olduklarından dolayıdır. Zira bütün ibâdât iki nevʿa münkasimdir. Biri ibâdât-ı bedeniye, diğeri ibâdât-ı mâliyedir. Hac gibi hem bedenî ve hem mâlî olan üçüncü bir kısım dahi bu iki haysiyetin terkîbidir. Binâenʿaleyh namaz bütün ibâdât-ı bedeniyenin mümessil-i aslîsi, zekât da bütün ibâdât-ı mâliyenin mümessil-i aslîsidir ve bunlar imanın ilk müeyyidesi ve bi'l-amel ilk inkişâfıdırlar. Binâenʿaleyh bu âyet-i kerîmede bütün mebâdî-i îmân gaybda, bütün usûl-i aʿmâl dahi salât ve infakta icmâl edilerek dîn-i İslâm'ın ilmî, amelî usûl ve fürûʿu telhis olunmuştur ki bunlar Fâtiha'da اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ mîsâkıyla "sırât-ı müstakīm" ve nihâyet "hamd" unvanında toplanmış idi. Bundan sonra

1 M, F ve B: "bulunacağını".
2 B -"ve istikmâl".

gaybda telhis edilen mebâdî-i îmâniye vahiy ve nübüvvet meselesi itibariyle bir mertebe daha tavzih[1] olunarak buyuruluyor ki:

{وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ}[2] ve o müttakīler ki hem sana vahy u inzal edilen ve edilmekte bulunan kitap ve şeriata, hem de senden evvel vahy u inzal edilmiş bulunan yani Tevrat, İncil, Zebur, Suhuf gibi kitaplara iman ederler ki bu iman da risâlet-i Muhammediyeye ve bütün enbiyâ-yı sâlifenin nübüvvetlerine iman ile mümkindir. Zira habere iman muhbire imana mütevakkıf bulunduğu gibi onların cümle-i münzelâtından birisi de [196] nübüvvetleri davasıdır. Evvelki âyet ʿale'l-ʿumum Müslüman olan mü'minler, bu âyet de mukaddemâ ehl-i kitâbdan olup da Müslüman olan mü'minler hakkında nâzil olduğu beyan buyuruluyor. Maʿamâfîh böyle olması iki âyetin yekdiğerini mütemmim ve muvazzıh[3] olmasına mâniʿ değildir. Ve mâtekaddeme iman mâzîyi hikâyeden ibaret zannedilmemelidir. Binâenʿaleyh bütün kütüb-i münzeleye ve enbiyâ-yı sâlifeye esas itibariyle iman dahi İslâm iman ve akidesinden bir cüzdür ki قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ... إلخ [el-Bakara 2/136] gibi âyetlerde bu cihet tafsil olunacaktır. Ve bunun için Müslümanlık bütün edyân-ı semâviyenin şâhididir. Zira mesâil-i îmâniyede nesh yoktur, ikmal vardır. Nesh şerâyiʿ-i ameliye itibariyle cârîdir. Bu ve emsâli âyât-ı Kur'âniye ve sünen-i nebeviye bize bilhassa şunu gösterir ki Müslümanlık dîn-i umûmîdir. Bütün insanlara şâmil ve edyân-ı münzelenin hepsine hürmetkâr bir dindir. Diğer dinler ise livâ-yı tâbiʿiyyetleri altında diyânet

---

1 B -"tavzih".

2 Bir cismi yukarıdan aşağıya indirmek demek olan "**inzal**", lisân-ı şerʿde meʿânînin ve Kur'an hakkında nazm u mânanın min-tarafillah Resûlullah'a vahy olunması mânasında bir hakīkat-i şerʿiyedir. İlim ve kudret-i ilâhiye muhît-i kül, mebde-i kül olduğu cihetle fevka'l-ʿArş rütbeten âlî ve ona nisbetle kalb-i Nebî mâ-taht olduğundan vahye "inzal" ve "tenzil" ıtlak edilmiştir. Zaten marifet nokta-i nazarından bakıldığı zaman her ferdin vücûdu, muhît-i kâinât içinde bir arz ve kalb onun merkezidir. Maʿlûmat-ı hâriciye o merkeze muhitten ve âfâk-ı semâdan inerek gelir, maʿlûmat-ı enfüsiye de merkezden muhîte suʿûd eder. Vahy-i nebevî ise, Peygamberin kendi vücûdundan, kendi kalbinden çıkan efkâr, temenniyât, dua ve münâcat ve hitâbât kabîlinden olmayıp hâricinden kalbine doğru vâkiʿ olan kavî bir te'sîr-i melekûtî olduğu cihetle bunun hakkında "inzal", "tenzil", "nüzul" tâbiri bilhassa bu hakikati de ihtar eder. Vahy-i nebevînin ilhâmât ve hadsiyyât-ı ʿâdiyeden farkını sırası geldikçe* görürüz. [Müellifin notu]

* B: "gelince".

3 M: "muzıh".

itibariyle kendilerinden başkalarını yaşatmazlar, hudûd-i vicdânîleri dar ve kısadır. Bunlar kendilerinden başkasına bir hakk-ı hayat tanımamayı diyânetin muktezâsı bilirler, tanırlarsa yalnız siyâseten bir ıztırar ile tanırlar. Yakın zamanlara kadar Hıristiyan devletlerin içinde kendilerinden başka bir millet yaşattığı görülmemiş ve bu sebeple bunlar başka dinden olan akvâma hâkim olamamıştı. Son zamanlarda bu vicdan darlığındaki mazarrât-ı siyâsiyeyi gören Avrupa devletleri Katoliklik ve Protestanlık mübârezelerinden doğan bir hürriyet-i vicdâniye davasıyla Fransa İnkılâb-ı Kebîri'nden sonra "liberallik", "laiklik" ve "insaniyet" kelimeleri altında kelime-i Nasrâniyetten inhirâfa doğru yürümüş ve o zamandan beri diğer akvâm üzerinde hükûmet tesisine yol bulabilmişlerdir. Fakat bu kelimeler müsbet ve merhametli umûmî bir vicdân-ı hak tesisine değil, dinsizliğe ve hodkâmlığa doğru menfî bir gidiş istihdaf ettiğinden terakkiyyât-ı ilmiye ve sınâʿiyesini hakka rabt edecek yerde [197] beşeriyeti haktan tebâʿüde, vicdansızlığa ve ihtirâsâta sürüklemiş ve neticesi İslâmiyetin gösterdiği hakīkī ve müsbet hukūk-i hürriyet ile insanlığa temin ve taʿmîm eylediği cihanşümul hayât-ı haktan uzaklaşmak ve ıztırâbât-ı hayâtı arttırmaktan ibaret olmuştur.

Bu nokta-i nazarla denilebilir ki beşeriyyet-i hâzıra biʿset-i Muhammediye zamânında olduğu gibi nûr-i İslâm'ın umûmî bir inkişâfını ve müsâlemet-i ʿâmme için hakkın ʿale'l-ʿumûm insanlık üzerinde kuvvetli bir hâkimiyetini görmek derdiyle kıvranıp çabalamaktadır. Beşeriyetin şimdiki dalâli, insâniyetin hak üzerinde hâkim olması fikrinde toplanıyor. Bu ise insanlar meyânında en kuvvetli görünenlerin bir hâlık-ı maʿbûd gibi telakkīsine müncer oluyor. Bu ihtirâsâtın teşdîdiyle hukūkun çiğnenmesini ve emniyet ve müsâlemet-i umûmiyenin haleldâr olmasını intac ediyor. Hâlbuki saʿâdet-i beşer hakikatte insâniyetin hakka hâkimiyeti davasında değil, hakkın insâniyete hâkimiyeti esasındadır. Ve İslâm'ın muʿâdele-i hayat için اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ mîsâkıyla tâlim[1] buyurduğu kānûn-ı fıtrat da budur. Binâenʿaleyh beşeriyet ya hakka galebe

1 B: "temin".

etmek davasıyla ihtiras ve ıztırap içinde birbirini yiyip gidecek[1] veya Hak teâlâ'ya iman ile O'nun hâkimiyyet-i mutlakasına tâbiʿ olmak için dîn-i İslâm'a ve teblîgāt-ı Muhammediyeye sarılacaktır. Hakkı insanın mâdûnunda gören dar vicdanların[2] felah bulacaklarını ve dâire-i beşeriyet için bir kutb-i müsbet olabileceklerini zannetmek ne büyük hatadır. Büyük vicdanlar hakkı bir bilir ve haktan gelenin hepsine her birinin kendi mikdârına göre kıymet verir. Ve işte kalb-i İslâm bu büyük iman ve vicdânın sâhibidir[3]. O herkese bu imanıyla sînesini açar. Bütün vicdân-ı beşeri bu vüsʿat ve semâhatle hakka takrib etmeye çalışır. Bunu kavrayamayan, bu yüksekliğe eremeyenleri de hakkın vahdet ve şümûlüne taarruz etmemek ve hakka cüzʿî küllî intisâbı kabul etmek şartıyla kendi sâha-i diyânetlerinde hür [198] tutarak sînesinde yaşatır ve onların hakk-ı hayâtına hürmeti de sade zâhirî bir siyâsetin değil, hakīkī dininin muktezâsı bilir.

Fi'l-vâkiʿ {وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ} âhirete yakīn sâhibi olacak olanlar da ancak bunlardır, bu şümullü imana mâlik olanlardır. ❁ Meselâ "Hazret-i Mûsâ peygamber idi ama Îsâ değil idi. Tevrat kitâbullahtır, İncil değildir." Yahut "Mûsâ ve Îsâ ʿaleyhimesselâm peygamber idiler ama hâşâ Muhammed aleyhisselâm değildir. Olsa bile o bizim değil Arapların peygamberidir. Tevrat ve İncil kitâbullahtırlar ama Kur'an değildir" gibi sözlerle Allah'ın peygamberlerini tefrik eden, kimine inanıp kimine inanmayarak Muhammed aleyhisselâm'ın nübüvvetini ve ona nâzil olan kitap ve şeriatı tanımayanların âhiret hakkında birtakım zanları, bazı kanaatleri bulunsa bile yakīnleri yoktur. Gerçi her felsefede, her dinde bir fikret-i âhiret vardır. Fakat bunların çoğu burhansız birtakım emânîden, ideallerden ibaret kalır. Çünkü mesâil ve tarîk-i âhiretin imkân-ı vücûdu akıl ve kalb ile her zaman sâbit olursa da tahakkukunda burhân-ı aklî, faraziyât, temenniyât-ı kalbiye kâfi değildir. O ancak min-tarafillah gelen enbiyâ-yı zîşânın haber-i sâdıkları ile bilinebilecek umûr-i gaybiyedendir. Bunu hatm u ikmâl eden ise Hâtemu'l-enbiyâ olan Muhammed Mustafa

1 B: "bitirecek".
2 B: "vicdanlıların".
3 B: "şâhididir".

sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Binâenʿaleyh enbiyâya iman etmeyenlerin âhirete, doğru imanları olamayacağı gibi enbiyâ-yı sâlifeye iman edenler dahi Hâtemu'l-enbiyâ'ya ve ona inzal olunan kitap ve şeriata iman etmedikçe âhiret hakkındaki iman ve kanaatleri yakīn mertebesini bulamaz, vâkiʿ-i hakka mutâbık olamaz. Meselâ Musevîler "Cennete ancak Yahudî olanlar girecektir ve bize nâr-ı cehennem olsa olsa sayılı[1] birkaç gün temas edecektir" derler, İsevîler de aynı sözü kendileri hakkında söylerler. Kendilerinden başkasına dünya ve âhirette hakk-ı hayat [199] ve saʿâdet tanımazlar ve sonra naʿîm-i cennet dünya nimetleri cinsinden midir? Dâimî midir[2], değil midir? O bir bekā-yı rûh meselesi midir değil midir? diye ihtilâf ederler, hâlbuki Allah'ı bir bilip bütün enbiyâyı tasdik ve Resûl-i âhirü'z-zamânın risâletine ve ona inzal olunan kitap ve şeriata da iman ettikleri zaman indî ve nefsî olan o gibi zunûn-ı fâsideleri, hakikate muvâfık olmayan itikatları teblîgāt-ı Muhammediyeye imanla gider de âhiret hakkında vâkıʿa mutâbık îkān hâsıl ederler. Dünya hak, âhiret de hak, hayat hak, ölüm ve kıyamet de hak. Öldükten sonra dirilmek de var, o da hak. Haşr hak, sual hak, hesab hak, mîzan hak, sırat hak, sevab hak, ʿikāb hak, cennet hak, cehennem hak ve hepsinin fevkinde rıdvân-ı ekber ve müşâhede-i cemâlullah da hak, Allah'ın izniyle mü'minlere şefaat de hak.[3] Cennet ebedî, cehennem de ebedî, maʿamâfîh o ebedî cehenneme girdikten sonra kurtulup çıkacak ve nihâyet cennete gidecek olanlar da var. Âhiret nimetlerinde dünya nimetlerine benzeyenler de var, dünyada görülmedik, işitilmedik, hatıra gelmedik şeyler de var. Şu fark ile ki naʿîm-i âhiret ebedî ve elemsiz. Dünyanın kavânîn-i ilmiyesi âhiretin tahlîlât-ı külliyesiyle tafsîlâtını idrake müsâid de değil; onu künhüyle bilmek, künh-i Hakk'ı bilmeye mütevakkıftır. Kavânîn-i ilmiye bize onun akla muhalif bir muhal olmadığını ve nihâyet ʿale'l-ıtlâk bir âlem-i gaybın mevcut olduğunu ve bugünün her hâlde bir yarını bulunduğunu ve ona hazırlanmamız lüzûmunu isbat ve ifham eder. Fakat o yarının nasıl

---

1 B -"sayılı".
2 B -"Dâimî midir?".
3 B: "Şeriat hak, hesab hak, cennet hak, cehennem hak ve hepsinin fevkinde rıdvân-ı ekber ve…".

olacağını ancak Allah bilir. Ve gaybdan haberdâr olan enbiyâ-yı kirâm haber verebilir.

"**Âhiret**", esasen "âhir" sıfatının müennesidir ki son ve sonraki mânasına sıfat iken lisân-ı şerʿde "dâr-ı âhire" ve "hayât-ı âhire" ve "neş'et-i âhire" terkiblerinin muhaffefi olarak isim olmuştur. Mukabili olan "dünya" da böyledir. "Âhiret" kâh "dünya" ve kâh "ûlâ" mukabili kullanılır. "Dâr-ı âhiret" [200] hayât-ı mahza, hayât-ı ebediyedir. Hayât-ı mahzayı insanların kimisi yalnız aklî ve rûhânî telakkī eder, kimisi de hissî ve cismânî. Fakat hakikatini henüz bilmediğimiz hayatın bizce kemâli hem akliyet ve hem hissiyetindedir. Kur'ân'ın bize bildirdiği hayât-ı âhire ise ekmel-i hayat olduğundan biz ona inanırız, taʿmîkāt-ı felsefiyesiyle uğraşmayı zâid addederiz. Ben, "ben" dediğim zaman rûhâniyet ve cismâniyetimin nokta-i vahdetine basıyorum ve hayatı da bunda biliyorum. Âlem-i gaybın bugünkü âlem-i şehadetten nâmütenâhî derecede evsaʿ ve ekmel olduğunu biliyoruz ve her hâlde yarın için daha ekmel bir hayatın muhakkak olduğu şüphesizdir. Buna "acaba!" diyenler kalbleri kör olanlardır. Maddemiz erir, madde-i külle karışır; kuvvetimiz dağılır, kuvvet-i külle karışır; hepsi erir Hak teâlâ'ya râciʿ olur. Mukaddemâ Allah'tan kendime geldim, yine Allah'a gideceğim, gidersem Rabbimin bir âleminde daha niçin kendime gelemeyeyim? Niçin rahmetlerine[1] eremeyeyim, hemen Cenâb-ı Hak hüsn-i hâtime nasib etsin. Felsefenin "olan yine olacaktır", diyen ıttırad kanunu, bekā-yı illiyet kanunu bile bu îkānlarımı zarûrî kılmaz mı? Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'den rivayet olunuyor ki şöyle buyurmuşlar: "Taaccüb, bütün taaccüb ona ki Allah'ın halkını görüp dururken Allah'ta şek eder. Şuna taaccüb olunur ki neş'et-i ûlâyı tanır da neş'et-i uhrâyı inkâr eder. Şuna da taaccüb olunur ki her gün her gece ölüp dirilip dururken baʿs u nüşûru inkâr eder. Şuna da taaccüb olunur ki cennete ve naʿîm-i cennete iman eder de yine dâru'l-gurûr için çalışır. Şuna da taaccüb olunur ki evvelinin bulaşık bir nutfe, âhirinin mülevves bir cîfe olduğunu bilir de yine tekebbür ve

---

1 F: "rahmetlerini".

tefâhur eder."[1] Bu hadis âhiret hakkında ilim ve fen nokta-i nazarından başlıca iki hakikati gösterir. Birincisi "neş'et-i ûlâ" ve "uhrâ" tâbiriyle[2] hem hakīkat-ı âhirete ve hem de ıttırad ve tekerrür kanununa işarettir. İkincisi zâhiren nevm ü [201] yakazayı gösteren her gün her gece ölüp dirilmek meselesidir ki hakīkat-i hayât ve hakīkat-i âhiret nokta-i nazarından pek mühimdir. Biz her gün gıdaya, uyuyup uyanmaya niye muhtaç oluyoruz? Çünkü bedenimiz, eczâ-yı bedenimiz her gün ve hatta her saat, her lahza mütemâdiyen ölüyor ve yerine yenisi halk olunuyor ve bu halk olunurken biz uyuyoruz. Bunun için uyku sadece zâhirî değil hakikaten de bir ölüm oluyor. Çıkardığımız bütün ifrâzâtımız, eczâ-yı bedenimizin cenazeleridir. Demek ki hayat ancak[3] teceddüd-i emsâl ile, halk-ı cedîd[4] sayesinde devam ediyor. Devam eden nedir? Benim birliğim nedir? Bu da bir kānûn-ı ıttırad ve temâsül ve tekâmül tecellîsidir. Binâenʿaleyh hayât-ı dünyeviyemin damânı zâtında benim ruhâniyyet ve cismâniyyet-i sâbitem değil halkullah, bekāullahtır. Ve işte hayât-ı âhiret de böyledir.

"**Îkān**", yakīn sâhibi olmaktır. "Îkān", "istîkān", "teyakkun", "yakīn" hepsi bir mânaya gelir. Yakīn vâkıʿa mutâbık ve herhangi bir teşkik ile zâil olmayacak surette şekk ü şüpheden ârî olan sâbit ve câzim bir itikad demektir. Taʿbîr-i âharla yakīn şekk ü şüphe bulunmayan ilm-i mütkan, reyb karışmayan ilim, nakzına ihtimal bulunmayan ilimdir. Maʿamâfîh yalnız cezm-i kalbî mânasına da yakīn ıtlâk edildiği vardır. [1.] Şu anda şüphem yok ki bu böyledir. [2.] Şimdi ve ileride şüphe edilmez bu

1 Ebû Abdillâh Muhammed b. Selâme b. Caʿfer el-Kudâî, *Şihâbu'l-ahbâr*, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, Beyrut: Risâle, 1407, I, 347 (yakın ifadelerle). Elbânî, mevzû olduğunu söylemiştir: *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûʿa*, III, 192-193:
يَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلشَّاكِّ فِي قُدْرَةِ اللهِ وَهُوَ يَرَى خَلْقَهُ، يَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُكَذِّبِ بِالنَّشْأَةِ الْأُخْرَى وَهُوَ يَرَى الْأُولَى، وَيَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُكَذِّبِ بِنُشُورِ الْمَوْتِ وَهُوَ يَمُوتُ كُلَّ يَوْمٍ وَكُلَّ لَيْلَةٍ وَيَحْيَى، وَيَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُصَدِّقِ بِدَارِ الْخُلُودِ وَهُوَ يَسْعَى لِدَارِ الْغُرُورِ، وَيَا عَجَبًا كُلَّ الْعَجَبِ لِلْمُخْتَالِ الْفَخُورِ وَإِنَّمَا خُلِقَ مِنْ نُطْفَةٍ، ثُمَّ يَعُودُ جِيفَةً وَهُوَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا يَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِهِ.

2 B: "tâbirleri".

3 B -"ancak".

4 "Teceddüd-i emsâl" terimi, bütün cisimleri oluşturan cevher (atom) ve arazların her an sürekli yok olması ve ardından benzerlerinin yaratılması, bu yok oluş ve yeniden yaratışın sürekli tekrar etmesi anlamında bir kelâm terimidir. Kur'ânî bir ifade olan "halk-ı cedîd" de, kimi zaman kelâmcılar ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî gibi sûfîler tarafından bu anlamda kullanılmıştır.

böyledir. [3.] Başka türlü olmak mümteniʿ bu böyledir.[1] Bunun üçüne[2] de "yakīn" denilir. Fakat asıl yakīn ikinci ile üçüncüdür. Yani birinci târiftir. İlm-i ilâhîye "yakīn" ıtlâk edilmez. Bunun iki sebebi vardır. Birincisi esmâ ve sıfât-ı ilâhiye tevkīfîdir. Kitap ve sünnette ise ilmullâha yakīn ıtlâkı görülmemiştir. İkincisi yakīn ve îkān şekk ü şüphe şânından olanlar hakkında kullanılır. Bunun için ulûm-i zarûriyeye, yani huzûrî[3] olan bedihiyyâta, bedîhiyyât-ı evveliyeye "yakīn" denilemeyeceğine zâhib olanlar bile vardır. Yakīnde matlub olan vâkıʿa mutabakat ve ʿadem-i reybdir. Fakat bu[4] [202] vâkiʿin zarûrî olması değil ancak vâkiʿ olması şarttır. Binâenʿaleyh müşâhedât, mücerrebât, mütevâtirât ve[5] istidlâlât-ı sahîha dahi yakīn ifade ederler. Bazı garp feylesoflarının iddia ettikleri gibi yakīn yalnız ilm-i zarûrî ve huzûrî demek değildir. Yakīnin merâtibi vardır. Meselâ riyaziyyât, istintâcât-ı mantıkiye yakīnî ve zarûrî olduğu gibi, ulûm-i âdiye ve mücerrebe[6], ulûm-i tabîʿiye meyânında kimya ve fizik ilimleri zarûrî olmayarak yakīnîdirler. Ancak bunların vâkıʿât-ı mücerrebesinden istidlâlât-ı fâside ile intac edilen nazariyyât ve faraziyyâtın hepsi yakīnî değildir. Kezâlik ilm-i hayat, tıp ve emsâli henüz yakīnî değildir. Bu esbâba mebnî tayyareleri yaparız, fakat bir çimeni, bir böceği, serçenin bir tüyünü yapamayız. Acaba mümkin değil midir? Mümkin olmasa idi vücûda gelmezdi. Allah teâlâ onları evvelen ve bizzat ve sonra maddeleri, tohumları vâsıtasıyla yarattığı gibi bizim elimizle de yaratabilir. Nitekim peygamberlerin ellerinde yapabileceğine dair numuneler de gösterdiğini Kur'an haber de veriyor. وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ بِاِذْنِي فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْرًا بِاِذْنِي [el-Mâide 5/110][7]. Bunun için ulûm ve fünûn-ı tabîʿiye bizim kudretullah hakkındaki yakīnimizi ve imkân-ı zâtî husûsundaki vüsʿat-i îmânımızı yıkacak değil, takviye edip tevsîʿ edecek delâil telakkī

---

1 B -"Başka türlü olmak mümteniʿ bu böyledir".
2 B: "için".
3 B: "zarur[î]".
4 B -"bu".
5 B -"ve".
6 B: "mücerrede".
7 "…ve hani benim iznimle çamurdan kuş biçimi gibi taslıyordun, içine üflüyordun da benim iznimle bir kuş oluveriyordu…"

edilmek lâzım gelir. Fenleri kendi hududları dâhilinde tâkip ve terakki ettirmeliyiz. Fakat onlara inanırken hiçbir zaman kudretullâhı tükettik, dünya ve âhireti bitirdik zannetmemeliyiz. Yakīniyyât-ı âdiyeye, yakīniyyât-ı zarûriyeyi feda eylememeliyiz. Biz var isek, bizim ilmimiz var ise, Allah teâlâ ve O'nun ilm u kudreti daha evvel var. Bugünkü âlem-i şehâdet var ise yarınki âlem-i gayb da bi't-tabʿ var. Bugün olmayanlar yarın olur. Bugün inanmadıklarımıza yarın inanmak mecburiyetinde kalırız. Hiç yanılmamak, hiç şaşmamak, ye's-i küllîye düşmemek istiyorsak hiçbir hâdisenin yıkamayacağı, hiçbir teşkîkin izâle edemeyeceği en hak ve en küllî esaslara iman [203] etmeliyiz ki dâire-i yakīnimiz daralmasın, ilm u fenni boğmayalım, sâha-i imkânı kısaltmayalım, mümkine muhal demeyelim, hayr yerine şerre koşmayalım. Muhal zannettiklerimizin imkânını, hatta vukûʿunu gördüğümüz zaman perişan oluruz. Sudan ateş, ölüden diri çıkar mı, bi-iznillah çıkar, hayat yapılır mı, bi-iznillah yapılır. Göklere çıkılır mı, bi-iznillah çıkılır. Kabirde sual sorulur mu bi-iznillah sorulur. Ölen dirilir mi bi-iznillah dirilir. Lâkin iki kere iki tek olur mu olmaz. Cüz küllünden büyük olur mu olmaz. Maʿlul illetini geçer mi geçmez, insan bizzat hâlık ve bizzat mâbud olabilir mi olamaz[1]. O Allah'ın izniyle kuş da yapsa, ölüleri de diriltse yine kuldur, yine kuldur. Bütün imkânlar kudretullahtadır. Ve istikbal dediğimiz zaman nâmütenâhîdir. Ve o nâmütenâhîde bizim nice serencâmımız ve mes'ûliyetlerimiz[2] olacaktır. Ve işte Hazret-i Muhammed bize mutlak olan bu îmân-ı küllîyi, bu akīde-i tevhîdi ve buna göre amel-i sâlihi tâlim için baʿs buyurulmuştur. Ona iman edenler hiçbir zaman aldanmazlar[3], her zaman yakīn sâhibi olurlar.

{أُولَٓئِكَ} أُولَاءِ[4] ism-i işâret-i cemiʿ, ذَا'nın cemʿi, ك harf-i hitâbdır ki ذٰلِكَ gibi evvelâ Peygamber'e hitâb-ı hâs, sâniyen hitâb-ı ʿâm olabilir. Meâli: "Sana söylerim bunlar, o gördüklerin, o evsâfını işittiklerin" demektir.

---

1 B: "olmaz".
2 B: "mes'ûliyetimiz".
3 B: "aldanmaz".
4 B -"اولاء".

Yani "Yâ Muhammed! Böyle kalbî olan ve sade görünene bağlanmayıp aklın idrak edebileceklerine dahi cümleten iman ve tasdik ettiği ibâdât-ı bedeniye ve mâliyeyi îfa ile tarîk-i semʿden başka yolu olmayan husûsâta dahi şümûlüyle iman etmek ve edebilmek kābiliyet ve meziyetlerini câmiʿ olan o müttakīleri işittin ya, işte bunlar {عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ} taraf-ı Rabbânîden[1] Rabb-i ehadları olan Allah teâlâ tarafından hidâyet üzeredirler. Yani O'nun hidâyetine namzet ve o hidâyet üzere [204] yürüyecek olan ve yürümekte bulunanlar ʿalâ merâtibihim onlardır. Hidâyet-i irşâdiyeyi bunlar dinler, mertebe mertebe hidâyet-i fiʿliyyeye bunlar erer. اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ diyecek olan veya diyenler bunlardır. Bunun cevâb-ı kavlî ve fiʿlîsini alacak ve sırât-ı müstakīmde yürümeye muvaffak olacak olanlar yine bunlardır.

{وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} Ve işte herkesin fikrinde ve zikrinde "müflihûn, müflihûn" diye duyup yâd ettikleri ve fakat tâyin edemedikleri bahtiyarlar, cidden ve ebediyen felah bulanlar, bulacak olanlar, gazab u dalâlden sâlim olarak niʿam-ı ebediyye-i ilâhiyeye erecekleri muhakkak olanlar ancak bunlar, bu hidâyet üzere bulunanlardır. Allah, peygamber tanımayanlar değil, yalnız evvelki peygamberlere iman etmiş olanlar da değildir. İman edip bedenen ve mâlen ibadet ve aʿmâl-i sâliha yapmayanların hâlleri de tehlikeden sâlim değildir. Bunların felahları dahi mümkin olsa da tam ve kâmil değildir. Mâdem ki imanları vardır, rahmet-i ilâhiye ile felahları kābil ise de hâriku'l-ʿâde kabîlindendir. Sünnetullah değildir.[2] Maʿamâfîh onlar hakkında imansızlar gibi yeʿs-i küllî de câiz olmaz. Zira ʿindallah zerre-i îmân da zâyiʿ olmaz.

"**Müflih**", "iflâh"dan felah bulan demektir. Felah aslında "felâhat" gibi yarmak mânasıyla alâkadardır ki o gündeki mâniʿayı yarıp kendini kurtarmak ve matlûbuna ermek yani zafer bulmaktır. Mü'minler de dünya ve tabiat ve şehvet mâniʿalarını yarıp gaybda gizlenen matlublarına

---

1 "Rableri" tâbiri sâlim olmuyor. Çünkü ربهم tercemesi olabileceği gibi أربابه* tercemesi de oluyor. Bunda ise îhâm-ı şirk bulunduğundan münasebetsiz oluyor. [Müellifin notu]
* B: "ربه".

2 B -"Sünnetullah değildir".

eren ve âhirette ebedî felah bulanlar olacaktır. Lisân-ı Arab'da böyle haber elif lâm ile[1] muʿarref[2] olursa kasr ifade eder. Burada هُم zamîr-i fasl denilen bir harftir ki haber ile mübtedâ beynini sıfattan fark ettirir. Mühim bir râbıta-i hükümdür. Bundan da bir kasr anlaşılır. Îzah ettiğimiz mâna bu kasırlarla târifin mânasıdır, [205] emsâlinde tatbik edilsin. Bu gibi târiflerde iki nevi mâna melhuzdur. Birisi öteden beri müflihûn vasfıyla şöhret-şiʿâr birtakım zevât-ı mübheme vardır bunu duyarsınız, fakat tâyin edemezsiniz. Eğer duydunuzsa işte bunlar ancak o müttakīlerdir. İkincisi, eğer duymadınızsa bu mefhûmu iyi tasavvur ediniz ve hakikatini tahkik ediniz ve[3] ettiğiniz zaman biliniz ki bunlar ancak onlardır, demek olur. اُولٰٓئِكَ'nin tekrarı hidâyet ile felâhın müstakil birer haslet olduklarına işarettir. Aradaki[4] atfın vav ile yapılması da hidâyet ile felâhın mefhûmen ve maksadan mugāyeretlerine işarettir diyorlar. Maʿamâfîh birinci اُولٰٓئِكَ o imanları yapan müttakīlere, ikinci de عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ kaydından sonra onlara râciʿ olması ve binâenʿaleyh mânen tekrar bulunmaması daha muvâfıktır. Görülüyor ki hidâyetin müttakīlere kasrı yoktur ve lâkin felâhın hidâyettekilere kasrı vardır. Ve[5] bu nokta mühimdir, düşün. Sonra felâhın hidâyete, hidâyetin takvaya terettübü de illiyet tarîkiyle değil, âdet tarîkiyle cereyân ettiğine ve müessir-i hakīkī Allah teâlâ'nın fazl u rahmeti olduğuna işaret için arada فاء gibi sebebiyet ifade eden bir harf zikrolunmamıştır.

Kur'an işte ʿale'l-merâtib bu müttakīlere hidâyettir. Acaba burada niçin هُدًى لِلنَّاسِ denilmedi de هُدًى لِلْمُتَّقِينَ denildi? diyeceksin; çünkü

إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾ خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٧﴾

1 B -"ile".
2 B: "mâruf".
3 B -"ediniz ve".
4 B: "Arada".
5 B -"Ve".

Meâl-i Şerîfi

Amma o küfre saplananlar, ha inzar etmişsin bunları ha [206] *etmemişsin onlarca müsâvîdir*[1]*, imana gelmezler (6). Allah kalblerini ve kulaklarını mühürlemiş ve gözlerine bir perde indirmiştir*[2] *ve bunların hakkı azîm bir azabdır (7).*

Tahlil ve Münasebât

Lisân-ı Arab'da lisânımızda mukabili bulunmayan bazı harfler vardır ki إنَّ de bunlardandır. Bu harf, fiile benzeyen altı harften biri olup yerine göre "elbette", "her hâlde", "şüphesiz", "lâ-cerem", "muhakkak" gibi bir tahkik ve tekid mânası ifade eder. Râzî'nin naklettiği vechile Arab'ın ilk feylesofu sayılan Kindî[3] eimme-i lisandan İmam Müberred'e[4] gitmiş ve "Ben kelâm-ı Arab'da bir haşiv buluyorum, meselâ عَبْدُ اللهِ قَائِمٌ diyor, sonra إِنَّ عَبْدَ اللهِ قَائِمٌ diyor. Daha sonra إِنَّ عَبْدَ اللهِ لَقَائِمٌ diyor. Bunların hepsi mânen bir, arada fazla lafızlar var" demiş, Müberred "Hayır" demiş[5], "haşiv yok, elfâz ihtilâf edince mâna da ihtilâf eder. Evvelki doğrudan doğru kıyâmı haber veriyor. İkinci bir suâlin cevabı oluyor. Üçüncü de bir münkirin inkârına cevap oluyor"[6] diye îzah ederek dekāik-i lisâniyede feylesofun cehlini gösterivermiştir. Bu bir harf bize bir nazım altındaki meʿânînin inceliklerini anlatmaya ve bundan zühul edenlerin muhâkemât-ı fikriyede münasebetsizliklere düşeceklerini ne güzel anlatır. İmâm-ı belâgat

---

1 F: "müsâvîdir onlarca / kendilerine müsâvî gelir".
2 F: "inmiştir".
3 Yakub b. İshak el-Kindî (ö. 252/866 ?) ilk Arap/İslâm filozofu ve Meşşâî okulunun kurucusudur. Yaşadığı dönemde teşekkül etmekte olan kelâm ilminin metodolojisinden yararlanmış, çok farklı konularda derinleşmiş, Me'mun'un kurduğu Beytü'l-Hikme'deki âlim ve mütercimler kadrosu içerisinde yer almıştır. "Kindî, ilâhiyat ve edebiyat yanında teorik ve pratik bilgi dallarının hepsiyle ilgilenen, felsefeden tıbba, matematikten astronomiye, optikten meteorolojiye, psikolojiden ahlâka ve kimyadan mûsikiye varıncaya kadar her alanda eser vererek sonraki nesillere zengin bir ilim ve felsefe literatürü armağan eden ansiklopedik bir filozoftur. O güne kadar Süryânî bilgin ve mütercimler eliyle temsil edilen bilim ve felsefe Kindî'nin çalışmaları sayesinde el değiştirmiş, sayıları 277'yi bulan külliyatı yabancı kültürler karşısında İslâm toplumu için önemli bir moral güç oluşturmuştur." (Mahmut Kaya, "Kindî", *DİA*, XXVI, 42).
4 Arap dili ve edebiyatı âlimi olan Müberred (Ebü'l-Abbas Muhammed b. Yezîd) (ö. 286/900), klasik Arap edebiyatının dört temel eserinden biri olan *el-Kâmil*'in müellifi, Basra dil mektebinin Sîbeveyhi'den sonra ikinci otoritesidir (geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "Müberred", *DİA*, XXXI, 432-4).
5 B -"demiş".
6 Râzî bu anekdotu Abdülkâhir Cürcânî'den iktibas etmiş olmalıdır; bk. *Delâilü'l-iʿcâz*, nşr. Mahmud Muhammed Şâkir, Matbaatü'l-Medenî: Kahire, 1992, s. 315 (§371).

Abdulkāhir-i Cürcânî[1] der ki: "Tahkik إِنَّ tekid içindir. Bir haber muhatabın zannı hilâfına değil ise إِنَّ'ye ihtiyaç yoktur. Fakat sâmiʿin zannı hilâfına bir haber verildiği zaman ona ihtiyaç vardır. Ve haber ne kadar müstebʿad olursa إِنَّ'nin hüsnü o kadar artar."[2] İşte bu âyette de öyledir. Burada evvelen[3] هُدًى لِلْمُتَّقِينَ takyîdine karşı hatıra gelen bir suâle istînafen bir cevap vardır. Sâniyen bu âyette beyan olunacak mazmûn-ı haber istibʿad olunabileceğinden onu tekid ve takrir[4] vardır. Binâenʿaleyh bu âyetin هُدًى لِلْمُتَّقِينَ fıkrasına gayet kavî bir münâsebet-i tezâd ve tekābülü vardır. Ve bu suretle bu iki âyet[5], evvelkilerin kasîmi olan bir tasnif ifade etmektedir.

[207] "**Küfür**", zamm-ı kâf ile asl-ı lügatta "küfrân" gibi setr-i niʿmet yani nankörlüktür. Bunun aslı da feth-i kâf ile "kefr"dir ki ʿale'l-ıtlâk setr demektir. Feth ile olan bu mânadandır ki tohum eken ziraatçiye, kezâlik geceye "kâfir", meyve tomurcuğuna "kâfur", kalça etlerine "kâfire" denilmiştir. Binâenʿaleyh fethi ile "kefr", setr-i mutlak eʿam, zam ile "küfr" setr-i niʿmet ehastır. Şerʿan "küfür" ise imanın mukabilidir, imansızlık demektir. Yani bir kimsenin iman şânından olduğu hâlde iman etmemesidir ki tekzib ve inkâra[6] ve terk-i tasdîka ve ıztırar ve mâniʿ bulunmadığı zaman terk-i ikrâra da şâmildir. İmandaki tasdik gibi küfürde tekzib

---

1 Abdülkāhir Cürcânî (ö. 471/1078-9) *Esrârü'l-Belâğa* ve bilhassa *Delâilü'l-İʿcâz* isimli eserleriyle belâgat ilminin kurucusu sayılır. Kur'ân'ın iʿcâzından hareket ederek nazm (sözdizim) teorisini ortaya koymuş, dil ve sözün mâhiyeti, dil-düşünce ve dil-dünya ilişkisi gibi konularda son derece özgün ve önemli fikirler geliştirmiştir. Onun günümüzün terimleriyle dilbilim ve dil felsefesi alanındaki katkıları, Muʿtezile'nin (Kadı Abdülcabbar'ın) lafızlara indirgenmiş dil anlayışına karşılık dili kendi içinde zengin ve bağımsız bir varlık alanı olarak işlemesi, dilden bağımsız düşüncenin olamayacağını ("düşüncenin dilselliği"ni) göstermesi; Boyalık'ın kavramsallaştırmasıyla "anlamın lafza ontik önceliği", "gramerin zihnîliği" ve "anlamın gramatikliği" tezleri fevkalade önemlidir (Bağdadî'nin sözdizim nazariyesi hakkında geniş bilgi için bk. Taha Boyalık, *Dil, Söz ve Fesahat*, Klasik Yayınları).

2 Abdülkāhir Cürcânî, *Delâilü'l-iʿcâz*, s. 325 (§385):

ثم إنَّ الأصْلَ الذي ينبغي أنْ يكونَ عليه البناءُ، هو الذي دُوِّن في الكتبِ، من أنها للتأكيدِ، وإذا كانَ قد ثَبَت ذلكَ، فإذا كان الخبرُ بأمْرٍ ليس للمخاطَبِ ظنٌّ في خِلافهِ البتَّةَ، ولا يكونُ قد عقد في نسه أنَّ الذي تزعُم أَنه كائنٌ غيرُ كائنٍ، وأنَّ الذي تزعُم أنه لم يكنْ كائنٌ فأنتَ لا تحتاجُ هناك إلى «إنَّ»، وإنما تحتاجُ إليها إذا كاَن له ظَنٌّ في الخلاف، وعقد قلب على نفي ما تثبت أو إثبات ما تنفي. ولذلك تَراها تزدادُ حُسْناً إذا كان الخبرُ بأمرٍ يَبْعُدُ مثْلُه في الظنِّ، وبشيءٍ قد جرتْ عادةُ الناسِ بخلافِهِ.

3 B -"evvelen".

4 B: "tekrar".

5 B -"âyet".

6 B: "inkâr".

dahi kalbî[1], kavlî veya fiʿlî olur. Tekzîb-i kalbî nasıl küfür ise bilâ-ıztırâr tekzîb-i kavlî de öyledir. Hatta böyle bir tekzîb-i kavlî daha eşnaʿ bir izhâr-ı ʿadâvet olur. Kezâlik tekzîb-i fiʿlî de böyledir. İmanı matlub olan mukaddesâtı fiilen tahkir, tezyif, tehzil ve istihfaf,[2] ibtâle saʿy etmek eşnaʿ-ı küfür olduğunda şüphe yoktur. Yalnız kalbde gizlenen küfre küfür denip[3] de kavlen veya fiilen izhar ve ilan olunan küfre küfür denmemek nasıl mümkin olur, meğer ki o izhâr-ı kavlî veya fiʿlî اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ [en-Nahl 16/106][4] istisnâ-yı şerʿîsi mûcebince zarûrî bir ikrâha mübtenî olsun. Tekzîb-i fiʿlî iman ile ictimâʿı mümkin olmayan fiili yapmaktır. Ancak tekzîb-i fiʿlî[5] ile ʿadem-i fiʿl arasında büyük[6] fark vardır. Meselâ namaz kılmamak başka, haça tapmak yine başkadır. Namaz kılmamak küfür değilse bile haça tapmak her hâlde küfür olur. Bu nokta-i nazardan terk-i amelin tekzîb-i fiʿlî olup olmadığı cây-ı nazar olduğundan mûcib-i küfr olup olmayacağında ihtilâf edilmiştir. Hâlbuki tahkir ve istihfaf ifade eden, kezâlik mushafı çirkâbe atmak, güneşe secde etmek, zünnar bağlamak, küfür neşretmek, istihlâl-i maʿsiyet, tahlîl-i harâm, tahrîm-i helâl gibi bizzat eser-i küfr, delîl-i küfr olduğu belli bulunan efʿâl-i mükezzibenin zarûret-i ikrâh yoksa küfür olduğunda hiç ihtilâf edilmemiştir. Biz bâlâda beyan [208] olunduğu üzere terk-i amelin ve her masiyetin mûcib-i küfr olmadığına kāiliz. Fakat bu mesele de pek sû'-i istiʿmâl edilmiştir. Burada dikkat edilecek bir nokta vardır ki o teemmül olunursa Havâric ve Muʿtezile'den sarf-ı nazarla hakikatte ihtilâf bulunmadığı tebeyyün eder. Terk-i amel iki türlüdür. Birisi[7] terk-i cüz'î, diğeri terk-i küllîdir. Yani biri terk, biri de terki itiyad etmektir. Meselâ bazen namaz kılmayan ile terk-i salâtı itiyad eden arasında büyük fark vardır. Namaza imanı olan, onu vazife tanıyan kimsenin hasbe'l-beşeriyye ara sıra bazı tekâsülü bulunabilmek mâkuldür. Binâenʿaleyh terk-i cüz'î küfür olmayabilir. Lâkin terki

1 B -"kalbî".
2 B +"ve".
3 F: "denmeyip".
4 "…Kalbi iman ile mutmain olduğu hâlde ikrah edilen başka…"
5 B -"iman ile ictimâʿı mümkin olmayan fiili yapmaktır. Ancak tekzîb-i fiʿlî".
6 B +"bir".
7 B: "Biri".

itiyad eden, kılmayı hiç hatırına getirmeyen, ömründe hiç kılmayan ve hatta kılmamaya azmetmiş bulunanların ehl-i kıble olduklarına; Allah'a, Peygamber'e ve peygamberlere, Kur'ân'a ve âhirete, farîza-ı vazîfeye imanı bulunduğuna nasıl hükmedilebilir? Hulâsa iman, nesak-ı tevhîd ile bir cümle-i muʿtekadâta nâkābil-i tecezzî bir inkıyâd-ı tâbiʿiyyet, küfür de onlardan velev birinin olsun bulunmamasıdır. Yani küfür için iman edilecek şeylerin hiçbirine inanmamak[1] şart değildir. Birine veya bir kısmına inanmamak da küfürdür. İman bir mûcibe-i külliyedir. Küfür ise onun nakîzi olduğundan sâlibe-i cüz'iye ile vâkiʿ olur, sâlibe-i külliyeye mütevakkıf olmaz. İman ile küfür sade zıd değil, mütenâkızdırlar; ne ictimâʿ ederler ne irtifâʿ, arada vâsıta, menzile beyne'l-menzileteyn yoktur. Bir insan ya kâfirdir ya mü'min, fâsık da fıskına göre bunlardan biridir. İman ile küfür iki nokta-i nazarla mülâhaza olunur. Birisi insanın yalnız Allah teâlâ'ya karşı vaziyeti, diğeri de mü'minlere karşı vaziyetidir. Evvelkinde mü'min yalnız Allah teâlâ'nın ilmini düşünerek imanını ve kendini ona göre murakabe ve teftiş eder. Bu noktada hem bâtınından ve hem zâhirinden mes'uldür. İkincisinde insanların ilmini ve onlara kendini[2] ne suretle tanıttığını ve ne gibi muâmele izhar ettiğini ve onların ilmine [209] karşı kendisinin ne gibi bir muâmeleye mâruz olması lâzım geldiğini teemmül ederek imanını ve kendini ona göre murakabe ve teftiş eder. Çünkü îmân-ı İslâmînin bir hukūkullah, bir de hukūk-ı ʿibâd ciheti, bir infirad bir de ictimâʿ haysiyeti vardır. "Allah'a, Peygamber'e kalbimde imanım var" deyip de ibâdullaha karşı hep küfür muâmelesi yapmak îmân-ı İslâmînin şiʿârı değildir. Din ve imana muhtaç olan Allah değil insanlardır. "Küfretmek" lisânımızda sebb-i galîz ile sebbetmek mânasına da örf olmuştur ki Arapça'da yoktur. Fakat daha ziyade İstanbul lisânında beyne'l-ʿavâm müteʿâref olan bu mâna esasen maʿnâ-yı şerʿîden me'huzdur. İbtidâ dine sövmek, imana sövmek, ağıza bilmem ne yapmak gibi mûcib-i küfr olan seblere ıtlak edilirken biraz taʿmîm edilmiştir. Bunun için "küfretmek" tâbiriyle "kâfir olmak" tâbiri beyninde bir fark sezilir.

---

1 F: "inanmak".
2 M ve F +"ve".

"**İnzar**", korkulu bir şeyi sakındırmak için bildirmek, yani "ileride şu fenalık var, sakın!" diye irşad etmektir.

"**Hatm**", tab' gibi basmak mânasınadır. Ve "ketm" ile de alâkadardır. على ile sılalandığı zaman üzerini mühürlemek, yani bir şeyi veya içindekini tevsik için üzerine mühür veya damga basmak; bir çıkını, bir odayı, bir zarfı mühürlemek gibi. Bir de bir şeyi nihâyete erdirmek mânasına gelir. Lâkin bunda ختمه gibi bizzat ta'diye eder. Binâen'aleyh burada evvelki mânadan bir istiaredir.

"**Kalb**", yürek ve gönül mânalarına gelir, yani kalb iki mânaya kullanılır. Birisi göğsün sol tarafında sol memenin altına doğru konulmuş bir nevi çam kozalağı şekline benzer bir surette -sanevberiyyü'ş-şekl- ve bedendeki etlerin hiçbirine benzemeyen, hem a'sâb ve hem 'adalât ensâcının hakikatlerini câmi' bulunan bir lahm-ı mahsûstur ki 'urûk ve şerâyîn bütün damarların köküdür. İçinde butaynları yani karıncıkları, üzeynleri yani kulakçıkları vardır. İnsanın a'zâ ve echizesi içinde bizatihi müteharrik olan odur. Rûh-i muharrik [210] ondan başlar. Bu, motoru kendinde, kendi kendine açılıp kapanan bir tulumbadır. Deverân-ı dem buna medyundur. Ve ma'amâfîh bu hareketin teneffüs ve hareket-i rieviyye ile de bir alâkası ve muvâzâtı vardır. Bu kalb, ilm-i ebdândan olan ilm-i tıbbın ve etıbbânın meşgul olduğu kalb-i cismânî ve mekânîdir. Buna biz lisânımızda "yürek" tâbir ederiz. Nitekim mideye de "kursak" deriz[1]; "kursak aşını yastık başını ister". İkincisi, rûhânî bir latîfe-i rabbânî olan ve bütün şuur, vicdan, ihtisâsât ve idrâkâtımızın, kuvve-i âkılemizin madeni, yani manevî âlemimizin merkezi bulunan lâ-mekân kalbdir ki "nefs-i nâtıka" dahi tâbir olunur. İnsanın asıl hakikati bu kalbdir. İnsanın müdrik, âlim, ârif olan lâ-yenkasim cüz'ü; muhâtab, mu'âteb, mutâleb ve mes'ul olan cevheri budur. Bütün benliğimiz evvelâ bundadır. Bunun için idrak eden "ben", idrak olunan "ben"in içindedir. Ben rûhuma, cismime, aklıma, irâdeme[2] bundan geçerim. Bu sanki rûhumuzun bir gözüdür. Basiret bu-

---

1 B -"Nitekim mideye de "kursak" deriz".

2 M: "idareme".

nun nazarı, akıl bunun rûhu, irade bunun kuvvetidir. Bunu rûhumuzun kendisi telakkī edenler de çoktur. Lisânımızda biz buna yine "kalb" deriz. Bâlâda "gönül" denildiğini de söylemiştik, çünkü "gönlümden geçti", "kalbimden geçti", "zihnimden geçti", "aklımdan geçti" dediğimiz zaman hepsinde aynı mânayı kasdederiz. Bununla beraber kalb ile gönlü fark ettiğimiz noktalar da vardır. Meselâ "kalbin çürük" deriz de aynı mânada "gönlün çürük" demeyiz. Bazen "yürek" kelimesini de bu mânada kullandığımız olur ki "yürekli adam", şecaatli, kuvvet-i kalb sâhibi adam demektir. Şüphesiz lâ-mekân olan bu kalb-i rûhânînin bütün bedene ve kalb-i cismânîye bir alâkası vardır. Fakat ulemâ ve hukemâ bu alâkanın vechini, keyfiyyet-i taʿallukunu evvelemirde ve bizzat bedenin hangi noktasına taʿalluk ettiğini tâyinde hayrete düşmüşlerdir. Bu taʿalluk evvelâ kalb-i cismânîye midir? Dimağa mıdır? Cümle-i asabiyeye midir, cümle-i asabiye ve adaliye mecmûʿuna mıdır?[1] Yoksa [211] kalb ve dimağ, urûk u aʿsâb ve adalât u echizesiyle bedenin sûret-i vahdâniyesine[2] midir? Sonra bu taʿalluk aʿrazın ecsâma, evsâfın mevsûfâtına taʿalluku gibi midir? Bir âleti istiʿmâl edenin âlete taʿalluku gibi midir? Bir mütemekkinin mekâna taʿalluku gibi midir? Yoksa[3] her ikisini câmiʿ olarak bir kaptanın gemiye taʿalluku, bir hükümdârın memlekete taʿalluku gibi midir? Hâsılı madde ile kuvvetin alâkası nedir? Ve sonra maddî kuvvetle manevî kuvvetin alâkası nedir?[4] Bunlar felâsifeyi, ilm-i rûh erbâbını yoran, hayretler içinde boğan noktalardır. Ancak ibtidâen olsun, intihâen olsun, evvelen ve bizzat olsun, sâniyen ve bi'l-vâsıta olsun, fâiliyet haysiyetinden olsun, kābiliyet haysiyetinden olsun[5] her hâlde bunun kalb-i cismânîye dahi[6] bir alâkası derkârdır. ʿAvâmil-i hissiyede hareketin ehemmiyeti büyük olmasına ve bütün ʿavâmil-i tabîʿiyenin harekete ircâʿı fenn-i hâzırın en büyük temayülü bulunmasına nazaran bedenimizde harekât-ı hâriciyenin

---

1 B: "mecmûʿu mudur?".
2 B: "vahdâniyesi".
3 M ve F -"Yoksa".
4 B -"Ve sonra maddî kuvvetle manevî kuvvetin alâkası nedir?".
5 B -"kābiliyet haysiyetinden olsun".
6 B -"dahi".

intibâʿâtından müteessir olan ve onları alan âlâtımız, havâss-ı zâhiremiz, aʿsâbımız, dimağımız olmakla beraber bunların cereyânı bedendeki hareket-i zâtiyemizin kıymetine medyun bulunduğu ve bu hareket-i zâtiye bizzat müteharrik olan kalb-i cismânîde bulunup ondan başladığı ve bunun hâlet-i maraziyesinde infiʿâlât-ı hissiyenin, küdûrât-ı bâtınenin[1] alâkası da aşikâr görüldüğü cihetle mebde'-i hareketle menbaʿ-ı şuʿûru birleştirmiş olmak için kalb-i rûhânînin ilk alâkasını da kalb-i cismânîye rabt etmek hem tabîî hem de hemen her lisanda denecek derecede ikisinin dahi bir isim ile yâd edilegelmiş bulunmasından anlaşılan ittifâk-ı ʿâmma muvâfık olduğunda şüphe yoktur. Bu hâli kabul etmemekte ısrar edenler olursa onların her iki ismin biri diğerine teşbih ve istiare tarîkiyle ahz edilmiş olmasını, yani bedende kalb-i cismânînin mevkiʿi ne ise ruhta da kalb-i rûhânînin mevkiʿi o gibi olduğunu tasavvur edebilirler. Akıl ile kalbin alâkasını da "akıl" kelimesine bırakalım.

[212] Kur'an'da, ilm-i Kur'an'da, ilm-i dinde, ilm-i ahlâkta, edebiyatta "kalb" denilince bu ikinci mâna kastedilir; "temiz kalbli adam", "kör kalbli adam", "kalbi bozuk", "kalbsiz" gibi tâbirlerde kalbden ne anlıyorsak burada kalbden de onu anlayacağız ki, îman bi'l-gaybda, maʿrifetullahta bu kalbi sezmenin, tanımanın büyük ehemmiyeti vardır. Her şeyi bu kalb ile duyup da bundan, bunun tarz-ı vücûdundan gāfil olanlar, bunu mülâhaza edemeyenler, din hususunda putperestlikten, göz önündeki cismâniyete tapmaktan ileri geçemezler. Mühürlü kalbler işte onlardır.

"Gışâve" perde demektir.

Tefsir ve Tevil

{إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Şüphesiz ki küfürleri tekarrur etmiş olanlar {سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ} kendilerini ha inzar etmişsin ha etmemişsin onlar için müsâvîdir, {لَا يُؤْمِنُونَ} iman etmezler. ❁ Fakat bu inzar ve ʿadem-i inzar senin için müsâvi değildir. سَوَاءٌ عَلَيْكَ değil سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ'dir. Zira sen vazifeni

1 B: "bâtıniyenin".

yapmış ve Allah'ın hüccetini ibrâz u izhar[1] etmiş olursun; ecir senin, vizir onların olur. O müsâvâtın, iman etmediklerinin sebebine gelince; çünkü {خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ} Allah ʿazîmu'ş-şân onların kalblerini ve sâmiʿa-larını mühürlemiştir. ❁ Hakikati kendilerinden sezip düşünüp bulmaya, olmadığı hâlde dinleyip işitmeye, hüsn-i telakkī etmeye istidadları kalmamıştır.[2] Asl-ı kalb mevcuddur ve fakat ibtidâ-yı fıtrattaki selâmetlerini zâyiʿ etmişler, sû'-i iʿtiyâdlarıyla onu örten bir tabîʿat-ı sâniye iktisab eylemişlerdir. Bu iktisâbı da Allah teâlâ infaz etmiştir. Artık onlar kendilerinden, kendi hevâ ve heveslerinden, ağrâz-ı şahsiye ve nefsâniyelerinden başka hiçbir şeye iltifat etmezler. İdrâk-i hakīkat için yaratılmış olan o kalblerin bütün fâiliyet ve kābiliyetleri nefsaniyetle boğulmuş, velev âtîdeki menfaatleri [213] nâmına olsun kendilerinden, hâldeki garazlarından hâriç, hakāik-i gaybiyeye karşı inat ile kaplanmışlar, onlar اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ [Fâtır 35/37][3] medlûlünce Allah teâlâ'nın bahşettiği devre-i tezekkürü itmam etmişler ve artık küfür onların tekarrur etmiş müktesebâtları, tabiat ve hilkat-i sâniyeleri olmuştur. Onlar ne hakīkat-i kalb gibi delâil-i enfüsiyeyi, ne de Kur'an gibi dâima bâhir bir muʿcize-i maʿneviye ve akliyeyi teemmül ederler ve hatta ne dinlerler ne dinlemek isterler, bilmek işlerine gelmez, bilseler de kabul etmezler.

Bunlardan başka {وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ} gözlerinin üzerinde de bir perde vardır. ❁ Âlem-i şehâdette, hey'et-i âlem, teşekkül-i meʿâdin, sûret-i nebâtât u hayvânât, teşrîh-i beşer gibi gözle görülebilen delâil-i hakkı, bakmak isteseler[4] bile göremezler, çünkü o gözler perdelidir. Onları gaflet, şehevât, nefsâniyet, hodgâmlık perdesi bürümüştür[5]. Meselâ her gün semâlara bakar, o manzara-i dil-nevâzı görür de şu yerdeki, şu bedendeki şu küçücük gözün küçücük[6] hadekasına intibâʿ eden bir lemha-i ziyâ ile hâriçten o kadar uzak ve geniş ebʿâd u mesafe içindeki büyük manzara-i

---

1 B -"u izhar".
2 B: "işitmekle istidadları kalmamıştır".
3 "…Ya size düşünecek olanın düşüneceği kadar ömür vermedik mi ki…"
4 B: "isterlerse".
5 B: "bürünmüştür".
6 F: "küçük".

hâriciyenin nasıl ve ne ile idrak edildiğini görmez ve düşünmez. Acıktığı zaman ekmeğe koşar da hâricindeki ekmeği nasıl idrak ettiğini ve ona nasıl ve ne sayede isabet ve intibak edebildiğini düşünmez ve görmez ilh. Hâsılı onlar idrâk-i hak için şart olan kalb ve akıl, havâss-ı selîme, semâʿ-ı[1] haber denilen üç sebeb-i ilmin üçünden de mahrum bir hâldedirler.

Görülüyor ki âyette قُلُوب ile أَبْصَار cemiʿ ve aradaki سَمْع ise müfred olarak îrad edilmiştir. Bunun hakkında müteʿaddid vecihler söylenmiştir. Lâkin bizim anladığımıza göre bunun sebebi, imanda âyât-ı kalbiye ve âyât-ı âfâkıye, turuk-ı fikriye ve şuhûdiyenin tenevvüʿ ve kesretiyle beraber dinde tarîk-i semʿin, delîl-i naklînin merkezi bir, yani nübüvvet[2] olduğuna işarettir. Şurası şâyân-ı ihtardır ki [214] Arapçada[3] أُذُن ile سَمْع ve سَامِعَة, عَيْن ile بَصَر ve بَاصِرَة pek güzel temyiz ve tefrik edilmiştir. Lâkin Türkçemizde hem "üzün"e hem "sâmiʿa"ya sade "kulak" dediğimiz gibi, "ayn" ile "basar"ı ayırmayarak ikisine de "göz" deriz. Hâlbuki cismânî kulak sağırda, cismanî göz bakar körde dahi mevcuddur. Burada rûh ve cisim tahlîline ihtiyaç vardır.[4] Ve bu noksanı lisânımızda Arapça ile ikmal etmeye[5] mecbur olmuşuzdur.

Kalb nasıl mühürlenir? Mâlum ya, üzeri mühürlenmek zarf, kap, örtü ve kapı gibi şeylerde olur. İnsanların kapleri de ulûm u maʿârifin[6] zurûf ve evʿiyesi gibidir. Ne kadar idrâkâtımız varsa orada saklıdır. Sâmiʿa da bir kapı gibidir, mesmûʿât oradan girer. Bilhassa mâzîdeki, âtîde ve hâldeki ahbâr-ı gaybiyeye ait haberler, mezâmîn-i kütüb, semʿ tarîkiyle bilinir. Binâenʿaleyh kalbin mühürlenmesi zarfın mühürlenmesine, semʿin mühürlenmesi kapının mühürlenmesine benzer. Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz hadislerinde şu mealde buyurmuştur ki: "İbtidâ bir günah yapıldığı zaman kalbde bir nükte-i sevdâ yani kara bir leke olur, eğer sâhibi pişman olur, tevbe ve istiğfar ederse kalb yine parlar,

1 B: "semʿ-i".
2 M: "delîl-i naklînin bir yani merkezi nübüvvet".
3 B -"Arapça'da".
4 B -"Burada ruh ve cisim tahlîline ihtiyaç vardır".
5 B -"etmeye".
6 B: "fünûnun".

etmez de günah tekerrür ederse o leke de artar, nihâyet arta arta bir raddeye gelir ki leke bir kılıf gibi[1] bütün kalbi kaplar ki Sûre-i Mutaffifînde كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ [el-Mutaffifîn 83/14][2] âyetindeki رين (reyn) de budur."[3] Bu hadis gösteriyor ki zünûb tevâlî ettikçe kalbleri bir kılıf gibi kaplar. Ve işte o zaman işbu خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِ âyetinde buyurulduğu gibi min-tarafillah hatm u tabʿ yapılır. O müstevlî leke o kalbe basılıp tabʿ edilir. Bidâyeten âharlı mücellâ bir âbâdî kâğıt[4] üzerine dökülmüş silinmesi kābil bir mürekkep gibi iken, bundan sonra matbûʿ, silinmez bir hâle gelir, taʿbîr-i âharla bi'l-iʿtiyâd bir tabîʿat-ı sâniye olur. Ne silinir ne çıkar ve o zaman ne iman yolu kalır ne de küfürden kurtulmaya çare. Bu hatm u tabʿın kesbi ibâddan, halkı Allah'tandır. [215] Binâenʿaleyh burada hatmin Allah'a isnâdı mecâz-ı aklî değil, ehl-i sünnetin anladığı gibi hakikattir ve cebir yoktur. Bu hadis ve âyet ahlâkta itiyad meselesini ne güzel îzah eder. Ahlâkın ve dinin kıymeti devam ve itiyadda olduğunu ne güzel anlatır. Bu nokta terbiye meselesinin sırrıdır. Şerʿan bir günahta ısrar ile ʿadem-i ısrârın farkı da bundandır. İstihlâl-i maʿsiyetin, haramı helâl saymanın küfür olması da bununla alâkadardır. İman meselesinde kâfirler için bu netîce-i iʿtiyâd, bu tabîʿat-i sâniye, bu meleke-i râsiha ne ise amel meselesinde mü'minler için dahi böyledir.

Hasenâta itiyad ile alışılır. Seyyiât da itiyad ile içinden çıkılmaz bir tabîʿat-ı sâniye olur. Cereyân-ı hayat bu itiyâdın iktisâbı demektir. İlk fıtratta irâde-i beşerin alâkası yoktur. Fakat itiyadda ilk hissesi mühimdir. Maʿamâfîh bunun üzerine intihâen halk yine Allah'ındır. Binâenʿaleyh bu meselelerde fıtrat-ı ûlâ gibi cebir yoktur. Aynı zamanda insâniyetin hâlıkiyeti de yoktur, yalnız kazancı vardır. İnsan bir taraftan yaratılmışı alır,

---

1 B -"bir raddeye gelir ki leke bir kılıf gibi".

2 "Hayır hayır, fakat onların kazançları kalblerinin üzerine pas bağlamıştır."

3 İbn Mâce, Zühd, 29; Tirmizî, Tefsîr, 83/3334. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 297:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «إِنَّ الْعَبْدَ إِذَا أَخْطَأَ خَطِيئَةً نُكِتَتْ فِي قَلْبِهِ نُكْتَةٌ سَوْدَاءُ فَإِذَا هُوَ نَزَعَ وَاسْتَغْفَرَ وَتَابَ صُقِلَ قَلْبُهُ وَإِنْ عَادَ زِيدَ فِيهَا حَتَّى تَعْلُو قَلْبَهُ وَهُوَ الرَّانُ الَّذِي ذَكَرَ اللّٰهُ: (كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ)»

4 Âbâdî: Hindistan'ın Devletâbâd şehrinde (günümüzde Evrengâbâd'a bağlı bir köy) îmal edilen, kalınca, yarı mat, açık saman renginde, eskiden hattatların pek makbul tuttukları, ipekten yapılmış bir nevi yazı kâğıdı (*Kubbealtı Lugatı*).

diğer taraftan yaratılacağı kazanır. Onun kalbi Allah'ın halkı ve halkının güzergâhıdır. İnsan asil değil nâibdir. Allah teâlâ onlara ibtidâ kalb vermeseydi veyahut bizâtihi mühürlü olarak verseydi o zaman cebir olurdu, hâlbuki âyet öyle demiyor. Binâenʿaleyh bazı Avrupalıların yaptığı gibi bu âyetlerle cebir isnâdına kalkışmak, âyeti anlamamaktır. Yalnız Allah teâlâ bu gibi kâfirlerin iman etmeyeceklerini bildiği hâlde yine iman ile mükellef tutmuştur. Hâlbuki Allah'ın ilmi hilâfına bir şey olmayacağından dolayı bu iman teklîf-i mâlâyutâk değil midir suâli îrad edilmiştir. Lâkin bunu da şöyle anlamak lâzım gelir: Bu teklif fıtrat-ı ûlâya nazaran mâlâyutâk değildir. Ve onun için yapılmıştır. Gerçi tabîʿat-ı sâniyeye nazaran mâlâyutâktır. Lâkin onun için yapılmamış, sade bilinmiştir.

Hikmet-i Kur'an ve usûl-i İslâmiyeye nazaran ilimde cebr-i [216] fiʿlî yoktur. Bundan "vücûb-i aklî yoktur" diye de tâbir ederler. Cebir ve îcab irâdenin ve tekvînin eseridir. Fâʿil-i muhtârın önden veya sondan bir şeyi bilmesi, onu yapması ve yaptırması demek değildir. Ne bilen yapmaya mecburdur ne de bilinen yapılmaya mecburdur. İradenin fiile çıkması bile kudrete, kudretle beraber bir de tekvîne mütevakkıftır. Bunun içindir ki biz kendimizde iradeye iktiran etmeyen ilimler ve hatta kudret bulunduğu hâlde bile fiile çıkmamış nice iradeler buluruz. Bütün bunlar bize gösterir ki ilim, irade, kudret, tekvin, mütemâyiz sıfatlardır. Ve binâenʿaleyh Allah teâlâ'nın bilmiş olması da cebren yaptırmış olması demek değildir. Ve Allah teâlâ hatmi, tabîʿat-i sâniyeyi abdin iradesinden ve bahşettiği kudretinden sonra halk buyurmuştur ve teklîf-i mezkûr nihâyet izafî ve arazî bir suretle mâlâyutâk olmuştur. Bu ise hem câiz ve hem vâkiʿdir, ve öyle olması yakışır. Hâsılı kader, cebir değildir. Bunlar Allah'ın ilminden dolayı kâfir olmamış, kâfir olduklarından ve olacaklarından dolayı Allah öyle bilmiş, öyle takdir etmiştir. Takdîr-i musîbin mânası düşünülürse bu pek kolay anlaşılır.

{وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ} Bunlar için felah yok, büyük bir azab da vardır.[1] ۞ Çünkü bunlarda bâlâda zikrolunan iman ve âhirete îkān yoktur. Allah,

1 M ve B: "Bunlar için felah da yok büyük bir azab vardır".

kitâbullah, peygamber, âhiret denildikçe o mühürlü kalbler kıvranır, çarpınır, o mühürlü kulaklar uğuldar, o perdeli gözler deprenir, etrafa yalpa vurur. Öldükten sonra da nâr-ı cahîmi boylarlar. Bunun tafsîlâtını da ileride görürsünüz.

Sebeb-i Nüzûlü

İbn Abbas hazretlerinden birkaç tarîk ile hâsıl-ı rivâyet meâlen şudur: Resûlullah Efendimiz bütün insanların iman etmesine ve hidâyet-i ilâhiyeye tâbiʿ olmasına fevkalâde şevk u hâhiş beslerdi. Medine'yi[1] teşriflerinden sonra da nevâhîsindeki Yehud ve [217] rüesâ-yı Yehûd bile bile çıfıtlık ediyorlar, inkâr ve cuhûdda ileri gidiyorlardı. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Allah bir taraftan zikr-i evvelde, ilm-i ezelîde herkesin imanı ve saadeti mukarrer olmadığını, bazı kalblerin mukadder olan kābiliyyet-i îmân devresinden istifade edemeyerek kapanacağı da nezd-i ilâhîde bi't-takdîr bilinmiş bulunduğunu ve ilm-i ilâhînin şaşmayacağını ihbâr u iʿlâm ve tesliye, bir taraftan da onları tevbih ve tekdir buyurmuştur. Ve bu suretle Sûre-i Bakara'nın başından yüz âyetin ahbâr-ı Yehûddan, Evs ve Hazreç münafıklarından birtakım kimseler hakkında nâzil olduğu ve hatta İbn Abbas hazretlerinin bunları isimleriyle, şahıslarıyla, nesebleriyle zikrettiği rivayet olunmuştur.[2] Rebîʿ b. Enes'den vâkiʿ olan rivayette de bu iki âyetin nüzûlü kāde-i ahzâb ve ʿale'l-husûs yevm-i Bedir'de katl olunanlar ile alâkadar olduğu zikrolunmuştur.[3] Gerçi sebeb-i nüzûlün hususiyeti, hükmün umûmiyetine mâniʿ değilse de bu âyetteki الَّذِينَ كَفَرُوا'dan ʿumûm-i istiğrâkī ile ʿale'l-ıtlâk kefere murad olunmadığı da edille-i şuhûdiye ve karâin-i[4] sâire ile mâlumdur. Ezcümle bundan mukaddem اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ

---

1 B: "Maʿamâfîh".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 83:

أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي يَهُودَ كَانُوا حَوْلَ الْمَدِينَةِ، قَالَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ، وَكَانَ يُسَمِّيهِمْ.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 240, 252:

عن الربيع بن أنس، قال: أربعُ آياتٍ من فاتحة هذه السورة –يعني سورة البقرة– في الذين آمنوا، وآيتان في قادة الأحزاب.

عن الربيع بن أنس، قال: آيتان في قادةِ الأحزاب: (إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَأَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لا يُؤْمِنُونَ. خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ وَعَلَى سَمْعِهِمْ وَعَلَى أَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ) ، قال: وهم الذين ذكرهم الله في هذه الآية: (أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَةَ اللَّهِ كُفْرًا وَأَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِ جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا وَبِئْسَ الْقَرَارُ) (إبراهيم ٤١/٨٢-٩٢)، قال: فهم الذين قُتلوا يوم بدر.

4 M ve B: "karîne-i".

بِالْغَيْبِ... وَالَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ âyetlerinde[1] her nevi şirk ve küfürden imana intikal edenler dahi dâhil bulunuyordu. Ve onların sebeb-i nüzûlü de onlar olmuştu[2]. Binâenʿaleyh bidâyeten kâfirler iki kısımdır. Bir kısmı mahtûmu'l-kulûbdurlar, iman etmezler, diğer kısmı ise henüz öyle değildirler. Bilâhare ihtidâ ederler ve hatta havâss-ı ümmetten ve etkıyâdan olurlar. Şu hâlde اَلَّذٖينَ كَفَرُوا karîne-i siyâk u sibâk ile bi-hasebi's-sıdk muhassastır, lâkin yalnız sebeb-i nüzûllerine mahsus zannedilmemelidir. Bi-hasebi'l-meâl mukayyed kuvvesindedir. Bunun için bâlâda sade küfredenler bir kere küfretmiş bulunanlar diye değil, küfürleri tekarrur etmiş olanlar diye îzah edilmiştir. Böyle kâfirler yine olabilir.

Buraya kadar iki nakīz olan bilkuvve veya bilfiil iman [218] ile küfre nazaran insanlar[3] aralarında vâsıta bulunmayan iki kısm-ı mütekābile tasnif edilmiştir. Bundan sonra da taksîm-i sânevîde kâfirlerin en muzır cinsi olan ve küfür ile iman beyninde dolaşır gibi görünen münafıkīn tavsif olunacaktır ki evvelkilere kefere-i ʿinâd, bunlara da ilmen veya amelen kefere-i reyb diyebiliriz. Bunlar ayrı bir kıssa ile kâfirîn kıssasına rabten beyan ediliyor. Fakat mü'minîn hakkında dört âyet, kavilleri ve fiilleri bir olan kefere-i maʿlûme hakkında ancak iki âyet inzal buyurulduğu hâlde kavilleri fiillerine benzemeyen bu münafıkīn hakkında on üç âyet inzal buyurulmuş ve bu suretle kâfirîn sınıfının âyetleri on beşe bâliğ olmuştur. Ve bütün bunlar, evvelâ Resûlullah'ı sâniyen mü'minleri irşad içindir.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنٖينَۢ ﴿٨﴾ يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذٖينَ اٰمَنُواۚ وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَۜ ﴿٩﴾ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌۙ فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضاًۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌۙ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ﴿١٠﴾ وَاِذَا قٖيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِۙ قَالُٓوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ ﴿١١﴾ اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢﴾ وَاِذَا قٖيلَ

1 B: "âyetinde".
2 B: "olmuştur".
3 B: "insanları".

لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَٓا اٰمَنَ السُّفَهَٓاءُۜ اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ وَلٰكِنْ لَا
يَعْلَمُونَ ﴿١٣﴾ وَاِذَا لَقُوا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاط۪ينِهِمْۙ قَالُٓوا اِنَّا مَعَكُمْۙ
اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿١٤﴾ اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ ف۪ي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٥﴾ اُو۬لٰٓئِكَ
الَّذ۪ينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰىۖ فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ وَمَا كَانُوا مُهْتَد۪ينَ ﴿١٦﴾ مَثَلُهُمْ
كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَاراًۚ فَلَمَّٓا اَضَٓاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ ف۪ي ظُلُمَاتٍ لَا
يُبْصِرُونَ ﴿١٧﴾ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَۙ ﴿١٨﴾ اَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَٓاءِ ف۪يهِ ظُلُمَاتٌ
وَرَعْدٌ وَبَرْقٌۚ يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ ف۪ٓي اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ حَذَرَ الْمَوْتِۜ وَاللّٰهُ مُح۪يطٌ بِالْكَافِر۪ينَ
﴿١٩﴾ يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْۜ كُلَّمَٓا اَضَٓاءَ لَهُمْ مَشَوْا ف۪يهِۙ وَاِذَٓا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُواۜ وَلَوْ
شَٓاءَ اللّٰهُ لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ۟ ﴿٢٠﴾

[220] **Meâl-i Şerîfi**

İnsanlar içinden kimisi de vardır ki "Allah'a ve son güne iman ettik" derler de mü'min değillerdir (8). Allah'ı ve mü'minleri aldatmaya çalışırlar, hâlbuki sırf kendilerini aldatırlar da farkına varmazlar (9).[1] Kalblerinde bir maraz vardır da Allah[2] marazlarını artırmıştır[3] ve yalancılık ettikleri için bunlara elîm bir azab vardır (10). Hem bunlara "yeryüzünü fesâda vermeyin!" denildiği zaman, "biz ancak ıslahçılarız" derler (11). Ha! Doğrusu bunlar[4] ortalığı ifsad edenlerdir bunlar[5], [6]lâkin şuurları yok[7] farkında değillerdir[8] (12). Yine bunlara "nâsın iman ettiği gibi iman edin" denildiği zaman "Ya biz o süfehânın iman ettikleri gibi mi iman ederiz?" derler. Hâ! Doğrusu

1 F +"~~Zâten~~".
2 F +"~~da~~".
3 F: "~~artırdı~~ artırmıştır ~~bunların hakkı da~~".
4 F: "~~Gözünüzü açın~~ Hâ! Doğrusu bunlar".
5 F +"~~Asıl bunlar, evet yalnız bunlardır~~".
6 F +"ve".
7 F: "yoktur".
8 F: "değiller".

süfehâ kendileridir, lâkin bilmezler[1] (13). Bir de iman edenlerle karşılaştılar mı "Âmennâ" derler ve kendi şeytanlarıyla halvet oldular mı[2] "Emin olun" derler, "biz sizinle beraberiz, biz ancak müstehzîyiz[3]" (14). Allah onlarla[4] istihza ediyor da tuğyanları içinde bocalarlarken kendilerini[5] sürüklüyor (15). Bunlar işte öyle kimselerdir ki hidâyet bedeline dalâleti satın almışlardır da ticaretleri kâr etmemiştir, yolunu tutmuş da değillerdir[6] (16). Bunların meseli şunun meseline benzer ki bir ateş yakmak istedi, vaktâ ki[7] çevresindekileri aydınlattı, tam o sırada Allah nurlarını gideriverip[8] kendilerini zulmetler içinde bıraktı,[9] artık bunlar[10] görmezler (17). Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler[11], artık bunlar[12] dönmezler (18). Yahut semâdan boşanan bir yağmur hâli gibidir[13] ki onda karanlıklar var, bir gürleme, bir şimşek var. Yıldırımlardan ölüm korkusuyla parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar[14] ve Allah[15] kâfirleri kuşatmıştır[16] (19). Şimşek nerede ise gözlerini kapıverecek, önlerini aydınlattı mı[17] ışığında yürüyorlar, karanlık üzerlerine çöktü mü[18] dikilip kalıyorlar, Allah dilemiş olsa idi elbet işitmelerini görmelerini de alıverirdi[19], şüphe yok ki Allah her şeye kādir, dâima kādirdir[20] (20).

---

1 F: "Bakın, hâ! Doğrusu asıl süfehâ kendileri ve lâkin bilmezler".
2 F: "~~oldular mı~~ olduklarında da".
3 F: "biz istihzâ ediyoruz / biz ancak müstehzîyiz".
4 F: "kendileriyle / onlarla".
5 F: "onları / kendilerini".
6 F: "almışlardır da ticaretleri kâr etmemiştir,yolunu tutmuş da değillerdir / aldılar da ticaretleri kâr etmediği gibi yolunu da bulamadılar".
7 F: "derken tam / vaktâ ki".
8 F: "~~gideriverdi de~~ gideriverip".
9 F +"~~öyle ki~~".
10 F: "onlar ~~bir şey~~".
11 M: "gördürler".
12 F: "onlar ~~geri~~".
13 F: "~~hâli gibidir~~ gibi".
14 F +"ölüm korkusu ~~hâlbuki~~".
15 F +"~~kuşatmış~~".
16 F: "kuşatmış".
17 F: "~~aydınlattı mı önlerini~~ aydınlatıverince".
18 F: "üzerlerine karanlık ~~çöktü mü~~ çökünce de ~~üzerlerine~~".
19 F: "~~alır götürür~~ alıverirdi".
20 F: "kādir".

Sebeb-i Nüzûlü

Bu âyetlerin Medine ve civarındaki birtakım münâfıkīn hakkında nâzil olduğu müttefek[un] [221] ʿaleyhtir. Rivayet olunduğuna göre bunlar Evs veya Hazrec kabilelerine mensup bazı kimselerle onlara hemhâl olanlardır ki reisleri Abdullah b. Übey b. Selûl'dür. Peygamberimiz'in ensârı olan Evs ve Hazrec kabileleri o zaman "Yesrib" denilen Medine'nin en esaslı unsuru idiler ki ikisine birden Maʿşer-i Hazrec dahi denilirdi. Bunlardan başka Medine civarında Kureyza, Benî Nadîr, Benî Kaynuka gibi Yahudi kabileleri vardı, Medine içinde sâkin Yahudiler de bulunuyordu. Büyük bir peygamberin gelmek üzere bulunduğu ulemâ-yı Yehûd beyninde söyleniyor ve Medine halkı arasında intişar ediyordu. Yahudiler Hazret-i Mûsâ'nın "Bana benzer Peygamber" dediği peygambere, O Peygamber'e Arapça "er-Resûl", "en-Nebî" unvânıyla intizar ediyorlardı ve karâine nazaran bunun zamanı geldiğini seziyorlardı[1] ve fakat bunu kendilerinden bekliyorlardı.[2] O sırada Abdullah b. Übey de kendini Evs ve Hazrec içinde Yesrib hükümdarlığına namzed gibi görüyordu. Enfüs ve âfâktaki bu ahvâlden bi-hikmetillâhi teâlâ en evvel intibâha gelen Evs ve Hazrec oldu. Hac mevsiminde Mekke'ye gidip Akabe-i ûlâ'da on iki, ertesi sene Akabe-i sâniye'de yetmiş kişi Hazret-i Peygamber'e biat ettiler, onun ensârı olmaya başladılar, şirkten kurtulup gayba iman ettiler, hatta birçokları Hazret-i Peygamber'in gıyâbında iman ettiler. Nihâyet Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz hicret buyurdular. Yesrib dâru'l-hicre oldu ve "Medine", yani "Şehir" nâmını aldı. Peygamberimiz'in burada istikrârından sonra kelime-i İslâm sürʿatle ahâli beyninde intişar etti. Müslümanlık ve Müslümanlar çoğaldı, ʿabede-i evsâna, müşrikîne karşı kāhir bir ekseriyet aldı. Maʿamâfîh Evs ve Hazrec içinde iman etmeyen bir ekalliyet de vardı. Yehûd ehl-i kitâbdan ise de bilakis ekserîsi sâika-i hasedle[3] küfürde inad etmiş ve maʿamâfîh en büyük ulemâdan Abdullah b. Selâm hazretleri gibi bazı zevât-ı kalîle dahi وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ

1 B: "söylüyorlardı".
2 B -"ve fakat bunu kendilerinden bekliyorlardı".
3 B: "haseble".

وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ [222] medîhasına mazhar olarak îmân-ı ezelîlerini izhar etmişlerdi. İman etmeyen ve اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا âyetinin sebeb-i nüzûlü olan ahbâr-ı Yehûd gizli gizli cemʿiyyât-ı hafiyye rolü oynuyorlardı. Bunlar Peygamber'e ve Müslümanlara husumet etmek için öbürlerinden iman etmeyen ekalliyet ile gizlice ittifak ederek İslâm meyânında onlardan zâhiren iman etmiş görünen bir münafıkīn zümresi teşkil etmişlerdi ki bunların reisleri Abdullah b. Übey b. Selûl idi. İfhâm-ı ilâhî ile Peygamberimiz onları tanıyordu ve havâss-ı ashâbına da bildiriyordu. Bu sebeple bunların esâmî ve ensâbı bile rivayet olunmuştur ki tefsirde zikirleri mânasızdır. Bu münafıkīn Müslümanların ibâdâtına ve bütün husûsât-ı dîniyelerine zâhiren ve dâima iştirak ederler ve el altından da entrika çevirmeye çalışırlardı. Şâyân-ı dikkattir ki bunlar zâhiren mûcib-i küfr olan bir şeyi göstermemeye çalışırlar ve yalnız zâhiri muhafaza ettiklerinden dolayı bi-hikmetillahi teâlâ cemâʿat-i İslâmiyeden tard olunmazlardı. İşte zâhiren mâlum olan küffardan ziyade bu gibilere karşı inzıbât-ı İslâmîyi muhafaza etmek vazîfe-i risâlette ve İslâm'da[1] pek ehemmiyetli bir mesele teşkil ettiğinden Cenâb-ı Allah bunlar vesilesiyle[2] bâlâdaki on üç âyeti inzal buyurarak mâhiyetlerini tavsif etmiştir.[3]

---

1 B: "İslâmiyet'te".

2 B: "vâsıtasıyla".

3 Bk. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 269-271:

عن ابن عباس: (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ)، يعني المنافقين من الأوْس والخَزْرج ومَنْ كان على أمرهم.

وتأويل ذلك: أنّ الله جل ثناؤه لما جمع لرسوله محمد صلى الله عليه وسلم أمرَهُ في دار هجرته، واستَقرَّ بها قرارُه، وأظهرَ الله بها كلمتَه، وفشا في دور أهلها الإسلام، وقَهَر بها المسلمون مَنْ فيها من أهل الشرك من عبدة الأوثان، وذَلّ بها مَن فيها من أهل الكتاب أظهر أحبارُ يَهودها لرسول الله صلى الله عليه وسلم الضَّغائن، وأبدوا له العداوة والشنآنَ، حسدًا وَبغيًا، إلا نفرًا منهم هداهم الله للإسلام فأسلَموا، كما قال جل ثناؤه: (وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ) (البقرة ٢/١٠٩)، وطابَقَهم سرًّا على مُعاداة النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه وَبغْيِهم الغوائِل، قومٌ من أراهط الأنصار الذين آوَوْا رسول الله صلى الله عليه وسلم ونَصَروه وكانوا قد عَسَوْا في شركهم وجاهليّتِهم قد سُمُّوا لنا بأسمائهم، كرهنا تطويل الكتاب بذكر أسمائهم وأنسابهم، وظاهروهم على ذلك في خَفاءٍ غير جِهارٍ، حذارَ القتل على أنفسهم، والسِّباءِ من رسول الله صلى الله عليه وسلم وأصحابه، وركونًا إلى اليهود لما هم عليه من الشرك وسوء البصيرة بالإسلام. فكانوا إذا لَقُوا رسولَ الله صلى الله عليه وسلم وأهل الإيمان به من أصحابه قالوا لهم -حِذارًا على أنفسهم-: إنا مؤمنون بالله وبرسوله وبالبَعْث، وأعطَوْهم بألسنتهم كلمةَ الحقِّ، ليدرأوا عن أنفسهم حُكم الله فيمن اعتقدَ ما هم عليه مقيمون من الشرك، لو أظهروا بألسنتهم ما هم معتقدوه من شركهم. وإذا لقُوا إخوانَهم من اليهود وأهل الشّركِ والتكذيب بمحمد صلى الله عليه وسلم وبما جاء به، فخلَوْا بهم قَالُوا: (إِنَّا مَعَكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ). فإياهم عَنَى جلّ ذكره بقوله: (وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَبِالْيَوْمِ الآخِرِ وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ)، يعني بقوله تعالى خبرًا عنهم: آمنّا بالله: وصدّقنا بالله.

{وَمِنَ النَّاسِ مَنْ} "**Nâs**", "insan"ın cemʿidir. Aslı "ünâs"tır. Yahut lafzının gayrı olarak ism-i cemʿdir. Bazen "halk" ve "ahâli" tabirlerimiz gibi avâmm-ı nâs mânasına da kullanılır. Yani zikrolunan kefereden başka insanların bazısı da vardır ki {يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Allah'a ve o yevm-i âhire, o son güne, yani âhirete iman ettik der {وَمَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ} hâlbuki bunlar mü'min değildirler, mü'min olmadıları hâlde "âmennâ" diye yalan söylerler, dikkat edilirse Peygamber'e imanı alelekser kāle bile almazlar da Allah'a ve yevm-i âhire imanı söylerler ve güya bu kadarla Peygamber'i tasdik ediyormuş gibi görünürler. Niçin mi [223] böyle yaparlar? Bunlar böylelikle {يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا} Allah'a ve mü'minlere hudʿa yapmaya kalkışırlar, onlara hudʿa yarışına çıkarlar, Allah'ı ve mü'minleri de hudʿa yaparmış gibi farz ederler {وَمَا يَخْدَعُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ} -bu da ا, د, ح kıraatlarında يُخَادِعُونَ okunur- hâlbuki hudʿayı başkasına yapmıyorlar, ancak kendilerine yapıyorlar, âkıbet kendilerini aldatmış veya kendilerini aldatmaya kalkışmış oluyorlar, kendilerini aldatıyorlar da {وَمَا يَشْعُرُونَ} hissetmiyorlar. Farkında değiller, şuurları yok da ne yaptıklarından haberleri olmuyor.

"**Hudʿa**", esasında bir gizlilik mânasını tazammun eder. Ve târifi: Başkasına karşı zâhiren selâmet ve sedad[1] îham eden bir emir izhar edip bâtında onu izrar edecek bir şeyi gizlemektir. "Muhâdeʿa", hudʿa müsâbakasına, hudʿa yarışına kalkışmaktır ki ikisi birden değil evvelâ bir taraftan başlamak şarttır.

"**Nefs**", bir şeyin zâtı ve kendisi demektir. Rûh ve kalb mânasına da gelir, örf-i şerʿîde şehvet ü gazabın mebde'i olan kuvve-i nefsâniyeye de ıtlak olunur. Burada evvelkidir.

"**Şuur**", hiss-i zâhirle hissetmektir. Yani şu anda his halinde olan ve henüz hâfızaya ve akla tamamen geçmemiş bulunan zâhir bir ilimdir ki "zühûl"ün zıddıdır. İdrakin ilk mertebesi, yani bir şeyin kuvve-i âkileye ilk mertebe-i vusûlü, ilk tecellîsidir. Zira ilim, nefsin mânaya vusûlüdür. Ve bu vusûlün birtakım mertebeleri vardır ki şuur bunların birincisi, yani nefsin

---

1 B: "saadet".

mânaya ilk mertebe-i vusûlüdür. O mânanın tamamına nefsin vukūfu hâsıl olunca "tasavvur", bu mâna şuurun zehâbından sonra tekrar istircâʿ olunabilecek vechile rûhda bâkī kalmış ise "hıfz", bunu talebe "tezekkür", tekrar bulan vicdâna "zikir" tesmiye olunur. Şuur bir haysiyetle ilmin en zayıfıdır, çünkü sebat [224] ve istisbâtı yoktur. Bu sebeple ilmullâha "şuur" denmez. Diğer bir haysiyetle en canlı bir ilimdir. Çünkü fi'l-hâl ve bilfiil dakīk bir lemha-i şuhûd ve huzurdur. Ve ilm-i ilâhînin kemâlini anlatacak en güzel bir şâhiddir. وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ [el-Kamer 54/50][1] Her şuur birlik içinde bir ikiliği, ikilik içinde bir birliği muhtevîdir. Ve bir anda iki şuur olmaz, lâkin şümullü bir şuur olabilir ve insan ibtidâ-yı hâlinde şuur ile şuurun mazmûnunu, şâʿir ile meşʿûru temyiz edemez. Kalb kendinden ziyade meşʿûruna müstağrak olur. Ve bunun için şuur daha ziyade havâss-ı zâhire ile olan hiss-i hârice ıtlâk edilir ve havâss-ı zâhireye "meşâʿir" denilir. Ve buna mukabil nefsin kendindeki bir emri şuʿûruna da kendinde bulmak demek olan "vicdan" nâmı verilmiştir ki buna "hiss-i bâtın" veya "şuʿûr-ı bâtın" dahi denilir. Ve doğrusu hiss-i zâhir demek yalnız havâss-ı zâhire ile olan hiss-i hâric demek değildir. Vicdan da bir hiss-i zâhirdir. Maʿamâfîh vicdan daha ziyade bir şuur şuuru demektir. Bu "hiss-i zâhir" ve "hiss-i bâtın" tâbirlerinde izâfet veya sıfat mânalarını sırasına göre tefrik etmelidir. Hiss-i bâtın için ayrıca bir havâss-ı bâtına cehâzı da zarûrî değildir. Şuur hâlî ve ânî olduğu için, akıl mâverâ-yı şuûrdan itibar edilir. Ve akıl, mazmûn-ı şuûrun tahlil ve terkîbi ile lübbünü alır ve bundan istidlâl ile zımnında ve mâverâsında alâkadar bulduğu levâzım ve melzûmâta intikal eder. Binâenʿaleyh akıl, nisbet şuurundan başlar. Bunun için onun ilk kanunları butlan, ayniyet, gayriyet, tenakuz şuurlarıdır. İzâfet de şuurun ilk kanunudur. Çünkü şuurun hakikati, rûha kendisinin veya kendisindeki veya hâricindeki bir emrin huzûren tecellîsidir ki bu tecellî itibârî veya hakikī bir izâfetin hâsılıdır. Fakat şuur bu izâfetin kendisi midir? Rûhun bundan bir infiʿâli midir? Yoksa rûhun bir fiili midir, daha başka bir şey midir? Bu nokta cây-ı nazardır. Şuʿûr-i hakīkī bir lemha-i ân olan basit

---

1 "Emrimiz de başka değil birdir, bir lemh-i basar gibidir."

bir vahdet şuurudur. Bu da ibtidâ, hakk-ı mutlakın [225] nefs bir lemha-i tecellîsi, sâniyen nefsin kendiye veya ʿale'l-ıtlâk hâricin nefse bir inʿikâsı ile başlar ki, bu ikiden hangisinin mukaddem olduğu henüz kestirilemeyen bir nazariyedir. Diğer şuurlar hep bunun üzerinde yürür. Bunu hâiz olan nefse "rûh" veya "zîrûh" denilir. Şuur lemhaları evvelâ birer nokta gibi gelir ve nefste az çok kalır ve kalmasına "hıfz" denilir. Hıfz bir zihin kuvvetidir ve bir mâzi kıymetini ifade eder. Şuur gayr-i müstakir, hıfz ise müstakirdir. Bunun için hıfz zühûle de iktiran edebilir. Ve o zaman mahfûzât gayr-i meşʿûr olur. Bundan da anlarız ki ruhta lâ-şuʿûrî denilmese bile gayr-i meşʿûr olan umûr ve hâdisât da vardır. Hâfızadaki emrin ikinci şuuruna "tahattur", "tezekkür" ve "zükr"[1] tesmiye olunur. Ve şuurun tevâlîsi ve tevâlî kıymetleri de bu sayede husûle gelir. Bu suretledir ki şuurlar terekküb eder. Tasavvura ve suver-i zihniye vü ilmiyeye kadar müntehî olur. İlmin, aklın derinliği bu terkiblerin büyümesi nisbetinde tedâhül ve tezâʿüf edecek nisbet şuurlarının mütezâʿifen tezâyüdündedir. Aklın bunlar üzerindeki seyrine "nazar" ve "fikir" denilir. Asıl ilim bu terkiblerdeki son nisbet-i meşʿûrenin vâkiʿ nisbetine, yani hakkiyete ait hüküm iledir. Yani şuurun mebde'i hakk-ı mutlak olduğu gibi fikrin, akl u ilmin hedefi de hakk-ı muʿayyendir. Demek oluyor[2] ki aklın bütün cereyânına ʿale't-tevâlî mütemâyiz şuur hâdiseleri refakat eder. Bu cereyânın âleti akıl, makarrı kalb, hâsılı ilim veya hayâldir.

Akıl fi'l-hâl olan şuurun mâverâsından başlar. Onun evveliyle, âhiriyle, bâtınıyla alâkadar olur. Bunlardan başka şuur kısmen nefsin hoşlanmak, tiksinmek, münbasıt olmak, munkabız olmak gibi bir hâdisesiyle müterâfık olur ki buna "zevk" ve "his" denilir. Bu his, velev bir nokta kadar basit ve mübhem[3] olsun o[4] zevkin sebebine bir hâriç kıymeti isnad edilebilirse[5] bir "ihsas" tâbir olunur ve şuurun ilmî kıymeti bu haysi-

---

1 B: "tahattur" ve "zikir".
2 F: "olur".
3 B -"ve mübhem".
4 B: "ve".
5 M: "edebilirse".

yetledir. Bir lahza bakarsın sende[1] bir keyf var, [226] bunu duyuyorsun, bu keyfe bir şuurun var, bunu biliyorsun, fakat bu ciheti bırak, bu keyf neden geliyor? Rûhun kendi mi yapıyor? Sırf bir eser-i nefsî midir? Yoksa hâricî bir sebebin eseri midir? Buna dair hiçbir şey sezemiyorsan, yalnız his halindesin, bu bir sekirdir. Buna bir şuur denilirse, histen ibaret bir şuur demek olur. Bizzat ilmî hiçbir haysiyeti yoktur. Fakat bu hissin sebebine az çok bir hâriciyet verebildiğin, meselâ bedenine çarpan bir hararetin, bir havanın[2], gözüne çarpan bir ziyanın, kulağına ilişen bir sesin, burnuna dokunan bir râyihanın eseri olduğunu da sezebildiğin anda bir ihsas karşısında bulunursun, asıl şuur budur. Ve bu şuurun "şuhûd" denilen ilmî bir haysiyeti vardır. Ve işte hâriçten katʿ-ı nazarla nefsindeki hâdiseyi bir sen, bir de sendeki bir hâdise, bir emir, meselâ bir keyf olarak seçtiğin, yani sade neşelenmekten fazla bir şey yaptığın anda da bir ihsâs-ı bâtın, bir vicdan vardır.

Hâsılı hâricî olsun bâtınî olsun, her hissin bir cihet-i ihsâsı, bir de cihet-i ihtisâsı vardır. İkisine de "his" denilir. Fakat ilmiyet ve idrak asıl ihsas haysiyetiyle olandadır ve şuur daha ziyade bunun adıdır. Yalnız zevkī olan ihtisas haysiyetine "his" denilirse de "şuur" ve "ilim" demek müteʿâref değildir. Buna sûfiyye "hâl" tâbir ederler; hâl başka, hâle şuur yine başkadır. İhtisâsın mevzûʿu yalnız "ene"dir. Şuur ve vicdan dahi "ene"den bütün bütün çıkamaz, akıl ise mâverâ-yı şuûrdan başladığı için zât-ı "ene" kendini taakkul edemez. "Ene" sade bir şuur veya vicdan ile kendini tanır ve kendini tanıdığı için kendine gelen ihsâsâtı ve kendinden çıkan ihtisâsâtı[3] tanır. Fakat bu tanıyışın her lemha-i hâlinde bir istiğrâkı vardır. Bununla bizzat "ene" şuurî bir zühul gibi muzmer kalır da akībinde bir teveccühe muhtaç olur. Ve bunun için çocuğa "kendini bilmez" denir. "Ene" şuuru hiç bulunmadığı veya sarih olduğu, yani hep "ben, ben" dediğimiz anlarda[4], ne hâriçten ve ne ahvâlimizden hiçbir [227] şey

1 B -"sende".
2 B: "hayvanın".
3 M ve B: "ihsâsâtı".
4 B: "zamanlarda".

bilmeyiz. Bildiğimiz zaman ise benliğimiz mâlumumuza müstağrak olur ki buna "fenâ" tabir edilir. Demek ki ilim için "ene" şuuru gizlenmeli, kalb tarassud-i hâric ve murâkabe-i nefs ile iştigal edebilmelidir. Hak bu ikisi arasında görülür. Ahlâkta murâkabe-i nefs, ilimde de terassud-i hâric daha[1] mühimdir. İkilik içinde bir izâfet gibi tecellî eden şuur hâdisesini, hareket ve ihtizâz u intibâʿ-ı maddî hâdiselerinden fark u temyiz edemeyenler, rûha, sırr-ı kalbe âşina olamazlar[2] da "kalb" ve "rûh" diyecek yerde "dimağ" derler dururlar; göz ile fotoğrafı, gramofon borusuyla kulağı, ağzı bir gibi zannederler[3]. Dimağ bir kütüphane olsun, onu okuyan kim? Bunu aramazlar. İşte وَمَا يَشْعُرُونَ bu hakikati gösteriyor.

Münafıklardaki bu hudʿakârlığın ve bu şuursuzluğun[4] sebebi nedir denilirse {فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} onların kalblerinde yani kalb-i rûhânîlerinde hiç görülmedik mühlik bir maraz-ı maʿnevî ve ahlâkī vardır. "**Maraz**", bedeni mizâc-ı sahîhinden inhiraf ettirip muvâzenesini bozan ve vazifesini matlub vechile yapmamasına sebep olan bir hâlet-i ʿârızadır. Fakat maddiyyâtta kullanıldığı gibi maneviyyâtta da kullanılır. Sıhhat asıl, maraz tâlîdir. Fıtrat-ı ûlâda her kalb sıhhattedir. Lâkin bunlar kalbin hıfz-ı sıhhatine bakmamışlar, kalblerinde büyük bir maraza mübtelâ olmuşlardır. Burada marazdaki tenvin, tehvil içindir. Demek hâil bir maraz var. Bütün ahlâksızlığın mebde'i olan büyük[5] bir maraz var, idrak ve irâdenin âfeti olan bir maraz var.[6] Bu maraz bi'r-rivâye ve bi'd-dirâye tefsirlerin ve bilhassa eslâf-ı müfessirînin beyânı vechile akīdesizlik marazı, şekk ü şüphe, kuşku marazı, hâsılı maraz-ı reyb ü nifaktır. Bütün sû'-i niyetlerin başıdır. Buna mübtelâ olan nefis hak tanımaz, Allah'ta şüphe eder. Allah'ın emrinde şüphe eder. Allah'ın لَا رَيْبَ فِيهِ olan Kitâbında şüphe eder, Allah'ın Peygamberinde şüphe eder. Allah'ın [228] hâlis mü'min kullarında ve onların müstakīm olan efʿâl u harekâtında şüphe eder, her şeyden şüphe eder, hatta kendinden şüphe

1 B -"daha".
2 B: "olmazlar".
3 B: "zannedenler".
4 B -"ve bu şuursuzluğun".
5 B -"büyük".
6 B -"idrak ve irâdenin âfeti olan bir maraz var".

eder. Bilginin kıymeti kalmamıştır. Lâkin benlik şuurundan da hiç çıkmaz. Nazarında hak ve hakikat kendinden ibaret görünür. Bakar ki kendisi reyb ü şüphe ile meşbûʿdur, kıyâs-ı nefs eder. Herkesi ve her şeyi şüpheli görür. Yerler, gökler, ağaçlar, taşlar, hayvanlar, insanlar, Allah, Peygamber, hep onu aldatıyor zanneder[1]. Sû'-i zan ile dolar. Her şeyden kuşkulanır. Fakat bütün efʿâl u harekâtıyla yine kendisine karşı kendini tekzib eder. Zevkine, keyfine, şehevâtına o kadar meclubdur ki onlardan hiç şüphe etmez, "acaba bunların aslı var mıdır, bunun sonu ne olacaktır?" demez, hepsine atılır, sarılır, onun için hakk u hayr hiç, zevk her şeydir ve her şey kendisidir. Onu, reyb-i ilmî içinde benlik derdi, kibir, hırs-ı câh, sevdâ-yı riyâset sarmıştır. Bunun için imansız iken imanlıyım zanneder. Aldatmayı, hudʿa yapmayı, entrika çevirmeyi dirayet ve muvaffakiyet telakkī eyler. Mü'minle mü'min, kâfirle kâfir görünür. Bütün bunları ne mecburiyetle yaptığını düşünmez, böyle yapması, bütün uğraştığı bu şeylerin kendisinden başka bir mevcûdiyetten münʿakis bir tazyik olduğunu fark etmez. Arada böyle hudʿa ve adâvet yerine bir mahabbet-i külliye tesisi için samimi olmaya çalışmak kendisi için de enfaʿ olduğunu idrak etmez. Bunlar dünyanın nimetlerine gark olsalar yine iğneli beşikte gibi yaşarlar. Maraz-ı reyb ü nifâk böyle müzʿic bir şeydir, o münafıkların kalblerinde işte bu maraz vardır. Ve her maraz tabʿ olmadıkça kābil-i tedâvîdir. Bunlar ise bu marazı tedavi için gelmiş olan dîn-i hakka sarılmazlar da ondan da kuşkulanırlar.

{فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضاً} Binâenʿaleyh Allah teâlâ bunların marazını[2] artırmıştır. Şöyle ki: Allah teâlâ insanlardan, insanlar içinde Arap'tan, Arap içinde Kureyş'ten, Kureyş [229] içinde Benî Hâşim'den Muhammed b. Abdullah b. Abdulmuttalib b. Hâşim b. Abdimenâf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Kaʿb b. Lüey [b. Gālib][3] b. Fihr b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne [b. Huzeyme][4] b. Müdrike b. İlyâs b. Mudar b. Nizâr b. Meʿad b. Adnân isim ve nesebiyle bir peygamber göndermiş ve ona لَا رَيْبَ فِيهِ bir kitap inzal etmiş

1 B: "zannındadır".
2 B: "marazlarını".
3 M, F ve B -"b. Gālib".
4 M, F ve B -" b. Huzeyme".

ve onu doğup büyüdüğü Mekke'de bırakmayıp bütün dünyaya, kıyamete kadar neşr-i nûr etmek için buraya, bunların bulundukları yere getirmiş ve insanlar peyderpey ona iman ederek bir cemâʿat-i azîme teşkiline başlamışlar. Eğriliği kaldırıp doğruluğu taʿmîm ediyorlar, tarîk-i haktan, sırât-ı müstakīmden başka bir şey istemiyorlar. Akviyânın zuʿafâya tasallutuna meydan vermiyorlar, hak denildi mi hatır gönül tanımıyorlar, herkesi müsâvi tutuyorlar. Tegallüb ile insanlardan intifâʿ yasak, dalavere yasak, rüşvet ve iltimas yasak, fuhş u fücur yasak, neler neler yasak; bunlardan başka vazifeler, farîzalar, mücâhedeler, muntazam suretlerle muntazam vakitlerde çalışmalar, uğraşmalar, neler neler var. Aç kal sabreyle, fazilet saç, tok ol şükret, yine fazilet saç, putlara tapma, zevkine esir olma, Allah'tan başka mâbud tanıma ve ancak O'ndan yardım iste, bu olur mu? Bu hâl ile Abdullah b. Übey b. Selûl gibilerin hükümdarlığına nasıl imkân kalır, bezirgânların ticareti nasıl döner? Allah'ın vaadi, yapacağı bu muydu? Bu tedavi değil bir tuzaktır diyorlar, artık o maraz min-tarafillah bunların kalblerine tabʿ olunuyor, bir tabîʿat-i sâniye oluyor da gittikçe artıyor, onlar da bu yüzden Allah'a ve mü'minlere muhâdaʿaya başlıyorlar.

"**Maraz**", bedenin mizâc-ı sahîhinden inhirâfı ve vazifesini matlub vechile yapmamasına sebep olan bir hâlet-i ʿârızasıdır ki "illet" dahi denilir. Demek ki[1] reyb, imansızlık, itikatsızlık da insanda asıl değil tâlîdir ve marazî bir hâldir. Her çocuk doğarken iman ve itikad fıtratıyla doğar, [230] şüphe nedir tanımaz, bunun için Hak itikadı, iman billâh fıtrîdir. Bu fıtrat-ı asliye insana ileride şüpheye düşmesi için değil, şüpheleri atması, tarîk-i hakkı bulması ve tedrib tarîkiyle de imanı tabiat edinmesi için verilmiştir. Binâenʿaleyh kalblerdeki bu maraz cebrî değildir. Bunu yapan güzergâh-ı tecribede nefslerin fıtrat-ı sahîhayı gözetmemesi, hıfz-ı sıhhat-i kalbe bakmaması, emrâz-ı ahlâkīyi tedavi etmemesi, hâsılı zevk hissine çok düşmesi ve her şeyde kendini ve kendi zevkini görmek istemesidir. Bazı insanlar tecribede bunu tamamen bulamayınca hatalar, isabetsizlikler vâkiʿ olduğunu görünce kendisinin ʿayn-ı hak olmadığını

1 B -"'illet' dahi denilir. Demek ki".

takdir ve kendinden evvel Hakk'a iman edecek yerde fıtrat-ı ûlâda aldandığına kāil olmaya ve her şeyden şüphe etmeye başlar. Ve bu şüphe ile mücadele ederek hakkı görmek ve cereyân-ı vücûd kendisinin değil Hak teâlâ'nın hükmünde bulunduğunu teslim ve kendisinin Allah için bir vazîfe-i ʿubûdiyete mahkum olduğunu itiraf etmeye benlik sevdası ve zaʿf-ı irâdesi mâniʿ olur da reyb ü şüpheyi esas ittihaz eder. Ve bu suretle ancak şüpheye itikad eyler ve şüphe kendisi için hem tabiat ve hem gaye olur. Ve hayr nâmına da herkese onu tavsiye eyler. Bu cihetle Reybiyyûn ve Sofestâiyye bile bir itikadın esîridirler: Reybe itikad. Bu itikadda sâbit bir "ene" yoktur. Tenakuz hamûlesi olan bir fikr-i seyyâl, bir ene hayâli, bir ene iştiyâkı, bir ene derdi, yani hiç gizlenmek istemeyen bir benlik davası, enâniyet, hodgâmlık vardır.

Fen ve felsefe nokta-i nazarından îmân-ı hak hem fıtrî ve hem tedrîbîdir. Fakat reyb-i iʿtikādî yalnız tedrîbî yoldadır. Reyb-i iʿtikādînin böyle tedrîbî ve tecribî görünen hasîsası[1] bu gibilere itikad ve îkān hakkında bir kuşku telkin eder. Kitaba, dine bağlanmaktan hazer ederler; istidlâle, istintâca, akl u mantıka istihfaf ile bakarlar, buna muʿâraza için tedrib, tecribe, isrikrâyı benimsememek isterler. Güya bunları şüphenin, itikadsızlığın burhânı [231] imiş gibi ileri sürerler, bu vesile ile "hayat adamı olmalı, hayat gibi her gün değişmeli, hayatta hiçbir numune takip etmemeli" derler. Bir sîret-i ahlâkiye tâkip eden seciyeli iman ve itikad sahiplerine ʿale'l-ıtlâk mahdud fikirli, dar kafalı adamlar nazarıyla bakarlar. Bilmezler ki mahdud fikirler, yalnız hâle bağlananlar[2] ve onun önünü ve arkasını görmeyenlerdir. Bilmezler ki tedrîbin, tecribenin, istikrânın gayesi de şüphe değil, tıpkı istintac gibi şüpheden kurtulmak, bir iʿtikād-ı hakka ermektir. Bilmezler ki zevkin hikmeti fâniyyâta boğulmak, hiçlere esir olmak değil, ebedî bir visâl-i hakka bir lemha-i maʿrifet edinmektir. Basiretini toplayanlar için küllîden cüz'îye, mebde'den müntehâya, müntehâdan mebde'e istintac ile istikrâ reybi silmek için aklın yekdiğerine

1 B: "hissesi".
2 B: "bağlanmalar".

tekâfül eden, evvel ve âhirin vahdetini gösteren iki şâhidi, iki tarîk-i mütenâzırıdır ki ikisinin hâsılı, evvel ü âhiri iʿtikād-ı Hak'tır. Zevk-i vicdân da bu itikad ile Hakk'a açılan bir nokta-i şuûrdur. Hakk'a fıtrat-ı îmân ile doğ, bu iman ile tarîk-i tecribeden doğru geç, Hakk'a iman ile öl, O'na rücûʿ et. İşte saʿâdet-i İslâm, işte kalbleri marazlı o münafıkların hudʿa yapmak istedikleri nûr-i hüdâ.

Lâkin onlar sade[1] bu maraz ile ve bu marazın izdiyâdıyla kalmayacak {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} onlar için âhirette ve hatta dünyada pek mü'lim, gayet acı bir azab da vardır. Bu azab bilhassa {بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ} - ا د ح ك جع يع kıraatlarında "tekzib"den يُكَذِّبُونَ okunur- yalan söyler olmaları veya doğruyu yalan addetmeleri sebebiyledir. Bunlar müstemirren yalan söylerler, imanları yok iken imanımız var dedikleri gibi dâima eğriyi doğru, doğruyu eğri gösterirler, azablarına sebep de bilhassa budur. Çünkü yalan evvelâ dünyada büyük bir vicdan azabına sebeptir. Yalancılar su üstünde bir yonga gibi çalkanır ve her lahza bir [232] iğneli beşikte yatıyor gibi yaşar. Gerçi dünyada bu da bir itiyad olur ve o azab gide gide bir nevi ʿuzûbete münkalib olur, onu âdetâ kaşındırır. Maʿamâfîh bu kaşınmanın tadı bir uyuz hastalığının kaşıntıları gibi kanatan, boğucu elemlerle karışık bir tattır. Lâkin bunun ve bu yalan itiyadının âhiretteki azabı büsbütün müthiştir. Çünkü yalan söyleye söyleye kalb mütemâdiyen intibâʿât-ı kâzibe ile kaplanır. Rûh artık bununla nemalanır. Hayât-ı rûhiye bir âlem-i evhâm, bir sâha-i butlân olur kalır. Nûr-i hak oraya ara sıra yanardöner bir yıldız böceği hâlinde görünen bir fener gibi gelir. Artık o kalb ve onun gözleri, kulakları nefʿ u darrı, hayr u şerri seçemez olur; "kâr" der zarara koşar, "hayr" der şerre koşar, gülistânı âteş görür kaçar, ateşi cennet sanır atılır. Derken rahmet-i Hak ile arasına[2] kalın bir sur çekilir ve fakat bu sûrun ara sıra açılır kapısı bulunur. O açılırsa nûr-i Hak, rahmet ü saadet oradan kâh kâh imrenmek için görünür ve kapanır سُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ [el-Hadîd 57/13][3] nihâyet bir kapanır bir daha açılmaz

1 M ve B -"sade".
2 B: "arasında".
3 "…bir sur (…), bir kapısı vardır; içi, rahmet onda, dışı ise o cihetten azab…"

olur. Onlar zulmet-i butlân içinde ilelebed hasretle yanarlar, sönmek bilmez kara bir ateş ile yanarlar. Bu âyette فَزَادَهُمُ اللّٰهُ مَرَضاً buyurulduğu gibi diğer bir âyette de وَاَمَّا الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْساً اِلٰى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ [et-Tevbe 9/125][1] buyurulmuştur ki maraz ile pisliğin münasebetleri de derkârdır ve bütün bunlar kavânîn-i ilâhiyedir. İman eden kazanır, etmeyen de yanar, yakılır.

Bu münafıkları teşhis ettirecek ve azablarında esbâb-ı müşeddide olacak, nifaklarına müteferri' bazı evsâf-ı seyyieleri daha vardır. Şöyle ki:

{وَاِذَا قٖيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ} Bu âyet bâlâdaki يَقُولُ اٰمَنَّا'ya ma'tuftur. Bunlara "şu yeryüzünde müfsidlik yapmayın, fesad çıkarmayın, ortalığı ifsad etmeyin!" diye tenbih ve nehy 'ani'l-münker yapıldığı zaman {قَالُوا اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ} "hayır, biz müfsid değil, muslih adamlarız; ifsad değil yalnız ıslah ve ıslahat yapan kimseleriz" demektedirler, böyle demişlerdir ve [233] böyle derler. ❁ Bilhassa Ebussuud'un dahi îzah ettiği vechile bunu derken yaptıkları ifsâdâtı inkâr ile örtmek isterler. Bunda[2] asıl maksadları ise yaptıkları şeylerin ifsad değil mahz-ı ıslah olduğunu iddia etmektir.[3] Çünkü bunlar hakk u hakikati seçemediklerinden ve seçmek istemediklerinden, bozmayı düzeltmek sanırlar; yeryüzünün fesâdı, ibâdullahın ahvâlini bozan, gerek maişetlerine ve gerek âhiretlerine müte'allik işlerini çığırından, istikāmetinden çıkaran fitneler, harblerdir. İfsad da bunları ve bunlara bâ'is olacak şeyleri ihdas etmektir. Münafıkīn de böyle yapıyorlardı. Mü'minlerin içine karışıyorlar, esrarlarını kâfirlere ifşâ ve onları ehl-i iman aleyhine teşvik ediyor, insanları tutuşturmak, mü'minleri bozmak, ızrar etmek için fırsatlar icad etmek ve fırsatlardan istifade eylemek gibi şenâ'atler yapıyorlardı. Mü'minler de bunları teyakkuzlarıyla gözden kaçırmıyorlar, gaflet etmiyorlar ve nehy 'ani'l-münker vazîfe-i dîniyesini yapıyorlar. Sûret-i münâsibede nasihat ve ihtârâtta bulunuyorlardı; lâkin münafıklar ne nasihat dinlerler,

---

1 "Kalblerinde bir maraz olanlara gelince, onların da küfürlerine küfür katmıştır ve kâfir olarak ölüp gitmişlerdir."

2 F: "bundan".

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* I, 43:
{قالوا} اراءة للناهين أن ذلك غيرُ صادر عنهم مع أن مقصودهم الأصليَّ إنكارُ كونِ ذلك إفساداً وادعاءُ كونِه إصلاحاً محضاً كما سيأتي توضيحه.

ne de dinlemek isterler. Bunlara karşı اِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ derlerdi, mü'minler bunların yalan yanlış ıslahcılık davasına inansınlar mı? İşte Cenâb- Hak bu noktayı şu tenbih ile tenvir ediyor:

{اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلٰكِنْ لَا يَشْعُرُونَ} Ey ehl-i iman! Sakın aldanmayınız, uyanık durunuz, bunlar müfsidîn gürûhunun kendisidirler, gürûh-i müfsidîn dedikleri ancak bu kısım kimselerdir. Bu muhakkak, lâkin bunlar böyle olduklarını hissetmezler, buna da şuurları olmaz. Bunların bugün şuurları olmadığı gibi yarın da yoktur. ❁ Dedik ya maraz-ı kalb, maraz-ı reyb onlara her şeyi maʿkus gösterir.

{وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ} Bir de sade laf ile, mücerred "Allah'a ve yevm-i âhire iman ettik" demekle iman olmayacağı ihtar edilmek ve emr bi'l-maʿrûf yapılmak için [234] bunlara "Şu nâsın, şu tam insanların iman ettiği gibi, Peygamber'e ve ona inzal edilene ve ondan evvel inzal edilene dahi zâhiren ve bâtınen, kalben ve lisânen iman ediniz" denildiği zaman {قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ كَمَٓا اٰمَنَ السُّفَهَٓاءُۜ} "Biz o sefihlerin, budalaların iman ettiği gibi iman eder miyiz?" dediler, müsâvâta râzı olmadılar.

Lügaten "**sefeh**", re'y ü revişte hafiflik ve yufkalıktır ki akıl noksanından neş'et eder. Yani ucu budalalığa varan hafiflik, fikirsizlik, temkinsizliktir ki mukabili ağırbaşlılık, tam akıllılıktır. Şerʿan da akıl ve dinin muktezâsı hilâfına harekettir ki mukabili "rüşd" ü "sedâd"dır. Lisânımızda "sefâhet" de bu mânada müteʿâreftir. Hâsılı "sefeh" ve "sefâhet" re'y u fikirde heva vü hevese tâbiʿ olmak, akıl ile değil zevk ile hareket etmektir. Bu da ya esasen budalalıktan veya akıl hükümsüz kalmak itibariyle budala hâlinde olmaktan neş'et eder. Binâenʿaleyh münafıklar hasbe'l-lisân bunu budala mânasında kullanıyorlar. Acaba münafıklar bunu söylemekle iʿlân-ı küfr ederek nifaktan çıkmış, açıktan kâfir olmuş olmuyorlar mı? İmam Vâhidî buna cevâben "Bunlar bu sözü mü'minler arasında değil, aralarında izhar ediyorlardı. Cenâb-ı Allah bunu haber veriyor" demiştir.[1] Lâkin bu, zâhir-i siyâka muhaliftir. Çünkü "إِذَا", قِيلَ

---

1 Vâhidî, *el-Vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415, s. 93: وهذا القول كانوا يقولونه فيما بينهم فأخبر الله تعالى به عنهم.

ile قَالُوا'nun aynı zamanda vukūʿunu iktizâ ediyor; "gönüllerinden böyle dediler" mânası vermek[1] de hilâf-ı zâhirdir. Doğrusu bu söz tam münafıkça ikiyüzlü, tevriyeli bir söz olduğundan, "biz süfehâ gibi iman eder miyiz?" tâbirinin bir mahmil-i sahîhi de mümkindir. Binâenʿaleyh bunu nasihat edenlere karşı söyledikleri zaman da katʿî bir iʿlân-ı küfr yapmış olmuyorlar, bu da münafıklığın ve küfr-i münâfıkānenin bir nevʿ-i mahsûsu oluyor ki وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ [en-Nisâ 4/46][2] demeleri gibidir.

Bâlâda münafıklar وَمِنَ النَّاسِ diye insanlardan sayıldığı [235] hâlde burada كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ diye insanlara mukabil tutuluyor, onlardan ayırt ediliyor ki bunda ne güzel nükteler vardır. Münafıklar nâs ile müsâvâta râzı olmuyorlar ve kendilerini mâfevk ve münevver, akıllı bir sınf-ı mütemâyiz farzediyorlar ve bu zuʿm[3] ile onlara hudʿa etmeye cür'et ediyorlar. اٰمِنُوا كَمَٓا اٰمَنَ النَّاسُ tekabül ve teşbîhi de onların beğenmedikleri nâsın onlardan daha kemâlli olduklarını ve kendilerinin de onlar gibi iman ederek nâil-i müsâvât olmalarını ve böyle olması kendileri için tedennî değil, terakki olduğunu anlatıyor ki, bu onlara "Siz henüz insan değilsiniz, insan olunuz" meâlinde bir ihtârı tazammun ediyor. Münafıklar da cevapta o nâsı tahkir ediyor, "o[4] budalalar" diyor, müsâvâta râzı olamıyorlar ve böyle yaparken hem bu tefrikte Allah'ın kendilerine iftira etmediğini hâlleriyle tasdik ediyorlar hem de iman hususunda kendilerine bir hakk-ı temâyüz verilmediğinden dolayı müsâvi iman teklîfini reddeyliyor, fakat sarâhaten "biz iman etmeyiz" de demiyorlar.[5] Kendilerinin husûsî ve başka bir imanları olduğunu ve olması lâzım geldiğini ima etmek istiyorlar. Nâs nazarlarında muhakkar, budala oluyor. Bunun için Cenâb-ı Hak yukarıda وَمِنَ النَّاسِ diye ʿale'l-ıtlâk nâstan sayıyor. Burada da nâsın kemâlini göstererek münafıkları kendi ikrarlarıyla insanlardan saymıyor.

---

1 B: "demek".
2 "Dinle a dinlenilmeyesi."
3 B: "zan".
4 B: "ve".
5 F: "diyemiyorlar".

Fi'l-vâkiʿ lisân-ı Arab'da da النَّاس tâbiri makamına göre kâh tâzim ve kâh tahkir mânasını ifade eder. Demek ki iman hususunda münafıkların, ehl-i reybin saplandıkları fikr-i mahsus, imanın insan için bir tuzak olması ve binâenʿaleyh sırasında yalnız ilcâm-ı avâm için kullanılması noktasında toplanır[1] ve bunun için kâfirlerle beraber yaşamak imkânını gördükleri zaman imanın lakırdısından bile sıyrılırlar, mü'minler içinde yaşamaya mecbur kaldıkları zaman da imandan bahsederler. Lâkin havâssın imanıyla avâmın imanı arasında zarûrî bir fark ve temayüz bulunacağı davasından feragat etmezler, hâlbuki [236] dîn-i İslâm'ın teklif ettiği şerâit-i[2] iman, hakk u hakikatin en umûmî ve en küllî olan hutût-ı esâsiyesi olduğu için asl-ı imanda ve şerâitinde havâss u avam farkı mevzûʿ-i bahis olamaz, bu fark o imanın aʿmâlinde ve merâtib-i kemâlinde mevzûʿ-i bahis olabilir. Mebde'-i küllîde müsâvât başka, bunda terakki meselesi yine başkadır. Hâlbuki ehl-i reyb esâs-ı imanı, safvet-i[3] kalbi, ihlâsı budalalık telakkī ettiklerinden, mü'minlere aldatılmaya müheyya, sâdedil, budala gözüyle bakarlar. Fakat Allah teâlâ buyuruyor ki {اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ وَلٰكِنْ لَا يَعْلَمُونَ} Şunu muhakkak biliniz ki süfehâ, budala ancak o münafıkların kendileridir, lâkin bilmezler. ❁ Gerçi onlar kendilerini ilm u marifetle herkesten mümtaz görmek isterler ise de onların ilim ile münasebetleri yoktur. İlim bir îkān işidir. Hele istikbâle ait olacak ilim, îkānlı bir mantık ve istintac işidir ki başı îmân-ı Hak, gayesi visâl-i Hak'dır. Onlar ise baştan nihâyete reyb ile meşbûʿdur. Yukarıda münafıkların evvelâ مَا يَشْعُرُونَ nefy-i hâl, sâniyen لَا يَشْعُرُونَ nefy-i istikbâl sîgasıyla his ve şuurları, burada da لَا يَعْلَمُونَ diye ilimleri nefy olunmuştur ki bunda hem mebde' ve gaye itibariyle zemm ü tevbih nokta-i nazarından tedrîcî bir terakki vardır ki tezâyüd-i maraz ile mütenâsibdir. Hem de ilim ile şuurun mevzu farklarına işaret vardır. Din ve iman, sefâhet ve ʿadem-i sefâhet meselesinin sadece his ve şuur ile değil, ilim ile alâkadar olduğunu ifade ediyor.

1 B: "toplanıyor".
2 B: "şart-ı".
3 B: "sâfiyet-i".

Bu münafıkların mü'min olmadıklarını ve ahlâken ne kadar düşkün olduklarını şununla daha iyi anlarsınız: {وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُوا اٰمَنَّا} Bir de bunlar mü'minlere rast geldikleri zaman ʿale'l-ıtlâk "âmennâ" derler, budala zannettikleri[1] mü'minlere yaltaklanır, yüzden hulûskârlık, mürâîlik ederler, {وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْ} kendi şeytanlarına, gizli mukavelelerle, gizli meclislerde kendilerine gizli gizli fitne [237] ve fesad dersi veren mütemerrid, çıfıt, şeytanet üstatlarına tenhâca varıp halvete çekildikleri zaman da {قَالُوا اِنَّا مَعَكُمْ} "biz her hâlde sizinle beraberiz, bundan emin olunuz" derler, şeytanette beraber olduklarına ikrar verirler ve mü'minlere karşı yaptıkları mümâşâttan kuşkulanmasınlar diye suâl-i mukaddere cevap makamında şunu da ilâve ederler: {اِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ} "Şüphe yok ki biz başka değil, hep müstehzî takımıyız, hep böyle istihzâ, alay eder dururuz" derler ve ahlâksızlıklarıyla iftihar ederler. ❁ Sadâkat arz ederken hıyânetlerini, şecaat arz ederken sirkatlerini söylerler. İşte ilim ve akaidde istihfaf ve istihzânın mûcib-i küfr olması hakkındaki kāʿide-i külliye bu gibi âyetlerin mazmûnudur.

Rivayet olunduğuna göre Abdullah b. Übey yardaklarıyla bir gün sokağa çıkmışlar, sahâbe-i kiramdan birkaç zatın karşıdan gelmekte olduklarını görmüşlerdi. İbn Übey yanındakilerine[2] "Bakınız ben şu gelen budalaları başınızdan nasıl savacağım" demiş ve yaklaştıkları zaman hemen Hazret-i Ebû Bekir'in elini tutmuş "Merhaba, Seyyid-i Benî Temîm, şeyhulislâm, Resûlullah'ın gārda sânîsi olan, nefs ü malını Resûlullah'a bezl etmiş bulunan Hazret-i Sıddîk" demiş; sonra Hazret-i Ömer'in elini tutmuş "Merhaba Seyyid-i Benî Adiy, dininde kavî, nefs ü malını Resûlullah'a bezl etmiş bulunan Hazret-i Fârûk" demiş; sonra Hazret-i Ali'nin elini tutmuş "Merhaba Resûlullah'ın amcazâdesi, damadı, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den mâʿadâ[3] bütün Benî Hâşim'in seyyidi" demiş ve işte o zaman bu âyet-i kerîme nâzil olmuş. Daha tafsilli[4] diğer bir rivayette Hazret-i Ali "Yâ Abdallah Allah'tan kork, münafıklık etme, çünkü münafıklar şerr-i halkullahtır" demekle "Müsaade et yâ

1 F: "farz ettikleri".
2 B: "yanındakilere".
3 B -"damadı, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den mâʿadâ".
4 B: "tafsîlî".

Ebe'l-Hasen benim hakkımda böyle mi söylüyorsun? Vallahi bizim imanımız sizin imanınız gibi ve bizim tasdîkimiz sizin tasdîkiniz gibidir" demiş ve ayrılmışlar, [238] Abdullah b. Übey arkadaşlarına "Nasıl yaptım gördünüz ya. İşte siz de bunları görünce böyle yapınız" demiş, onlar dahi "sağ ol, sen bizim içimizde ber-hayat oldukça hep böyle hayırlı istifadeler ederiz" diye kendisini medh u senâ etmişler. Müslümanlar da varıp Hazret-i Risâlet'e haber vermişlerdi ve akabinde bu âyet nâzil oldu dahi denilmiştir.[1] Bu rivayete göre "âmennâ" diyen esasen İbn Übey b. Selûl oluyor ve bu sözle arkadaşlarını da temsil ediyor. Bâlâda وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ diye müfred suretinde başlanması da bunu ima eyliyor. Fakat âyette bunların hepsinin beraber varıp tenhâda, halvette görüştükleri şeyâtînin, şeytanet muallimlerinin bunlardan ve İbn Selûl'den başka ve birden ziyade bir cemiʿ olduğu tasrih buyurulmuş olması ve اِنَّمَا / اِنَّا مَعَكُمْ نَحْنُ مُسْتَهْزِؤُنَ fıkralarının sûret-i sevki, bu şeytanların gürûh-ı münâfıkīnin arkasında ve onlardan hâriç ve fakat onlarla gizli bir alâkayı hâiz hafî bir teşkilâta delâlet ettiği âşikârdır. Âyet-i kerîme hâdisenin daha derin, daha gizli menbaʿlarda cereyan ettiğini göstererek Resûlullah'ı ve ehl-i imanı tenvir etmiştir. Bunun için birçok müfessirîn, bu şeyâtînin, reîs-i münâfıkīnden başka rüesâ-yı müşrikîne ve ahbâr-ı Yehûd'a işaret olduğunu nakletmişlerdir.

Şeytan

"**Şeytan**" herhangi bir mütemerrid, yani azgınlıkta, şerr ü habâsette fevkalâde bir temayüzle sınıf ve eşbâhının hâricine çıkmış şirrîr, anûd mânasına bir ism-i cinstir ki gerek insandan, hayvandan, yılan gibi

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* I, 155:
وروى الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس: نزلت هذه الآية في عبد الله بن أبيّ محتجا به، وذلك أنهم خرجوا ذات يوم فاستقبلهم نفر من أصحاب رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقال: عبد الله بن أبيّ لأصحابه: أنظروا كيف أدرأ هؤلاء السّفهاء عنكم. فذهب وأخذ بيد أبي بكر فقال: مرحبا بالصّدّيق سيّد بني تيم وشيخ الإسلام وثاني رسول الله صلّى الله عليه وسلّم في الغار، والباذل نفسه وماله له. ثمّ أخذ بيد عمر فقال: مرحبا بسيّد بني عدي بن كعب الفاروق القوي في دين الله الباذل نفسه وماله لرسول الله، ثمّ أخذ بيد علي فقال: مرحبا بابن عم رسول الله وختنه سيّد بني هاشم ما خلا رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقال علي: كف لله واتق الله ولا تنافق، فإنّ المنافقين شر خليقة الله، فقال له عبد الله: مهلا أبا الحسن إليّ تقول هذا، والله إنّ إيماننا كإيمانكم وتصدّيقنا كتصديقكم ثمّ افترقوا، فقال عبد الله لأصحابه: كيف رأيتموني فعلت، فإذا رأيتموهم فافعلوا كما فعلت. فأثنوا عليه خيرا، وقالوا: لا نزال معك ما عشت، فرجع المسلمون إلى النبي صلّى الله عليه وسلّم وأخبروه بذلك، فأنزل الله وَإِذا لَقُوا أي رأوا، يعني المنافقين عبد الله بن أبي وأصحابه.

mahlûkāt-ı zâhireden ve gerek sâir mahlûkāt-ı hafiyyeden alâka-i rûhiyesi[1] bulunan habislere ıtlak olunur. "İnsan şeytanı", "hayvan şeytanı", "cin şeytanı" denilir. Nitekim Kur'an'da "şeyâtîn-i ins" ve "şeyâtîn-i cin" tâbirleri çok defa gelecektir. İnsan görünür, fakat esâs-ı habâset ve şeytaneti görünmez, âsârıyla belli olur. Binâenʿaleyh insan şeytanında bile şeytanlık bir emr-i hafîdir. Bunun için "şeytan" ismi gizli bir kuvvet-i habîse, bir rûh-i habîs mülâhazasına râciʿ [239] olur. Ve şeytân-ı ins şeytân-ı cinne merbut demektir. Melek mukabili olan şeytân-ı cin yani gizli şeytan, bazı felâsifece yalnız mücerredât-ı maʿneviye olarak îzah edilmiş ise de bunun maddî haysiyetini de inkâr etmek doğru olamayacağından buna habis olan maddî kuvvetleri dahi ilâve etmek zarûrîdir. Ve ehl-i sünnetin îzahı böyledir. Bu suretle "şeytan" ism-i cins, bilhassa gayr-i mer'î olan ervâh ve kuvâ-yı habîseye isim olmuştur ki hilkatte her cins bir ferd-i evvel ile başlamış olduğundan "şeytan" denilince bu cinsin babası olan o ferd-i evvel, yani İblis hatıra gelir ve o zaman ism-i hâs gibi olur. Şeytana lisân-ı Fârisîde "dîv" denilir ki bu kelime garba dolaşmış, aksine ilâh mânasına "dieu" olmuştur. Eimme-i lügatın beyanına göre "şeytan" kelimesi mefhum nokta-i nazarından bir maʿnâ-yı vasfîyi hâizdir. Ve bunun iştikākında iki kavil vardır. Birisi Sîbeveyh'in dediği gibi uzaklık mânasına شطن maddesinden فَيْعَال veznindedir ki baʿîd, uzak demektir. Fi'l-vâkiʿ şeytan da haktan uzaktır,[2] ondan da uzaklaşmak lâzım gelir. Diğeri ihtirak veya butlan mânasına شيط maddesinden فَعْلَان vezninde olmasıdır ki yanmış ve bâtıl demektir. Fi'l-vâkiʿ şeytan da böyledir. Bu surette kelime ʿalem olmadığı için munsarif olmuştur. شطن maddesinin lisân-ı Arab'ın[3] gayrıda da bulunduğu mevzûʿ-i bahis oluyor. Binâenʿaleyh "şeytan" bir ism-i cinstir. Bundan şeytân-ı cin cinsi tebadür etmekle beraber şeytân-ı inse dahi hakikat olarak ıtlak edilir ve hatta hayvana bile. Nitekim Hazret-i Ömer Şam'a teşriflerinde bir ata bindirilmiş idi, biner binmez at çalım yapmaya başlayınca hemen inmiş ve "beni bir şeytana

---

1 B: "rûhiye".
2 B -"Fi'l-vâkiʿ şeytan da haktan uzaktır".
3 B: "lisân-ı Arab'dan".

bindirdiniz" buyurmuş idi.[1] Bu âyette ise insan şeytanları olduğunda müfessirînin ihtilâfı görülmüyor.

Bu yedi âyette münafıkīnin mâhiyetleri, hâlet-i rûhiyeleri, evsâf ve şenâiʿ-i sâbiteleri kemâl-i belâgat ve vecâzetle fezleke edilerek ihbar buyurulmuş, baştaki وَمِنَ النَّاسِ [240] âyetinin mazmûnuna nâzır olup onu ez-her-cihet tafsil ve îzah eden bu yedinci âyet ise onların bütün rûhlarını kendi ikrarlarıyla iki kelimede hulâsa ederek gösterivermiştir.

Şüphe yok ki bu şenâʿatleri işitenlerin derhâl gayzları kaynar ve onların azâb-ı elîme istihkaklarını teslim etmekte hiç tereddüd etmeyerek "kahrolsunlar!" diye feryatta istiʿcal eder ve Cenâb-ı Allah'ın hemen bunları mahvetmesini veya "asınız, kesiniz" gibi bir emir vermesini hırs ile gözetir ve bu hırs ile bir lahza imhallerini görmemek ister. İşte Cenâb-ı Hak hassâsiyyet-i İslâmiyenin böyle heyecanlı bir dereceye geldiği nâzik bir dakikada bütün bu heyecânı teskin ve endişeleri izâle etmek için derhâl buyuruyor ki: {اَللّٰهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فٖى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ} Allah onlarla istihza ediyor ve daha edecek, yani kendilerini maskaraya çeviriyor ve daha çevirecek de böyle kalb körlüğüyle, şuursuzluk, basiretsizlik, idraksizlik içinde tuğyan edip gitmelerine âdetâ meded ve imdad ediyor ve azgınlıklarına meydan veriyor, taʿbîr-i âharla körükörüne tuğyanlarında sürükleyip götürüyor.

Bu istihzâ-i ilâhî cümlesinden olmak üzere bunlara dünyada Müslüman muâmelesi yapılır, cemâʿat-i İslâmiye hâricinde tutulmazlar. Münafık olmayan gayr-i müslimler gibi âyinlerinde, ahkâm-ı mahsûsa-i dîniyelerinde serbest değillerdir[2]. Münafıklara gerek ibâdât ve gerek muʿâmelâta müteʿallik ahkâm-ı ilâhiyenin hepsi Müslümanlar gibi tatbik edilir, mü'minler bunlara dikkat etmeye, bu hususta gözlerini açıp mücahede etmeye, zimâm-ı hükmü ellerinde tutmaya me'mur edilmişlerdir.

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 111:
وقال عمر بن الخطاب رحمة الله عليه، وركب بِرذَوْنًا فجعل يتبختر به، فجعل يضربه فلا يزداد إلا تبخترًا، فنزل عنه، وقال: ما حملتموني إلا على شيطانٍ! ما نزلت عنهُ حتى أنكرت نَفسي.

2 B: "değildirler".

Bunda başlıca üç hikmet vardır: Birincisi İslâm'ın sabr u sekîneti, ʿuluvv-i terbiyesi, semâhat-i rûhiyesidir. İkincisi, bu sayede bunların muhît-i İslâmîde ve ahkâm-ı İslâmiye altında yetişecek olan evlâdlarından ciddi mü'minlerin yetişmesine imkân bırakmaktır. [241] Üçüncüsü de bu münafıkları kalben iman etmedikleri ahkâm-ı ilâhiyenin tatbîkātına mecbur etmek suretiyle her lahza gönül azabı[1] içinde bırakmak ve maskaralıklarının cezasını dünyada dahi çektirmektir. İstihzâ-i ilâhîden biri budur. Âhirete gelince إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ [en-Nisâ 4/145][2] olduktan başka bunların orada da istihza muâmelesine maruz kalacakları, cennetin kapıları kendilerine gösterilip gösterilip de kapatılıvereceği hadislerde beyan olunmuştur.[3] Bu gibi muâmelede Cenâb-ı Hakk'ın "ben" ve "biz" gibi mütekellim sîgasıyla hitab etmeyip de gāib gibi "Allah" buyurması, izhâr-ı celâl ve kibriyâ içindir. Meselâ bir kumandanın, maiyyetine hitâben "ben şöyle istiyorum" demesiyle "kumandanınız böyle istiyor" demesi arasında ne büyük fark vardır.

"**İstihza**" bir kimseyi hezl içinde maskara etmek ve şeref ü haysiyetini kırmak istemektir. Kesr veya katl-i serîʿ mânasına هزء'den me'huzdur[4]. Burada Allah teâlâ'ya istihza yakışır mı diye hatıra derhâl bir sual gelir. Lâkin Allah'a isnad olunan ekser fiillerde ve sıfatlarda gāyâtı[5] murad olduğunu Fâtiha'da görmüştük. Mâlumdur ki istihzâdan gaye hezl değil, şeref ü haysiyeti kırarak maskara etmek ve budalalığı işrab edip sezdirmeden tahkir ve istihfaf eylemek ve bundan bir rıza duymaktır. Hâlbuki münafıkīn gibi müstehzîlerin çoğu istihza ettikleri kimseleri hakikaten

---

1 B: "ıztırâbı".

2 "Her hâlde münafıklar cehennemin en alt tabakasındadırlar…"

3 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 109:

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الْمُسْتَهْزِئِينَ بِالنَّاسِ يُفْتَحُ لَأَحَدِهِمْ بَابٌ فِي الْجَنَّةِ، فَيُقَالُ لَهُ: هَلُمَّ هَلُمَّ، فَيَجِيءُ بِكَرْبِهِ وَغَمِّهِ، وَإِذَا جَاءَ أُغْلِقَ دُونَهُ فَمَا يَزَالُ كَذَلِكَ حَتَّى إِنَّ أَحَدَهُمْ يُفْتَحُ لَهُ الْبَابُ مِنْ أَبْوَابِ الْجَنَّةِ، فَيُقَالُ لَهُ: هَلُمَّ فَمَا يَأْتِيهِ مِنَ الْإِيَاسِ»

Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* I, 78:

وَأخرج ابْن الْمُنْذر عَن أبي صَالح فِي قَوْله {الله يستهزئ بهم} قَالَ: يُقَال: لأهل النَّار وهم فِي النَّار اخْرُجُوا وتُفْتَحُ لَهُم أَبْوَاب النَّار فَإِذا رأوها قد فتحت أَقبلُوا إِلَيْهَا يُرِيدُونَ الْخُرُوج والمؤمنون ينظرُونَ إِلَيْهِم على الأرائك فَإِذا انْتَهوا إِلَى أَبْوَابهَا غلقت دونهم، فَذَلِك قَوْله {الله يستهزئ بهم} ويضحك عَلَيْهِم الْمُؤْمِنُونَ حِين غلقت دونهم، ذَلِك قَوْله: «فاليوم الَّذين آمنُوا من الْكفَّار يَضْحَكُونَ على الأرائك ينظرُونَ» (المطففون ٣٨/٤٣-٥٣) الْآيَة.

4 B: "mehmûzdur".

5 B: "gāyeti".

tahkīre muktedir olamazlar da çok vakit budalalık, hakaret müstehzîlerin kendilerinde kalır ve onunla eğlenirler. Hâlbuki Cenâb-ı Allah rızâsı hilâfına hareket edenler hakkında[1] adâlet-i ilâhiyesini izhar etmek için böyle bir tahkir ve tezlîli[2] murad ettiği zaman onları bihakkın tezlil[3] ve terzil eder. Ve bütün kâinât nazarında bednâm eyler de o, bir mecnun gibi kendisinin bu hâlinden haberdar bile olmaz. Ayıplarını gizliyorum zannederken bütün âleme teşhir eder de farkında olmaz. Dünyada şuurun bu tarz-ı insilâbı en büyük bedbahtlık olduğunda ise şüphe yoktur. [242] İşte Allah'ın istihzâsı ki bunu ancak Allah yapabilir ve bu bir maʿdelet-i ilâhiyedir. Ve her adalette rızâ-yı ilâhî vardır. Birisi süslenmek ister ve karşısında altın yaldızlı bir kâğıt görür, okumasını bilmez, ziynet diye göğsüne yapıştırır, sokağa çıkar ve bununla çalım satmak ister, görenler ise bakarlar levhada "Hâzâ rezil" yazılmış, zavallının haberi yok, olmak ihtimâli de yok. İşte el-ʿıyâzu billâh bu bir istihzâ-i ilâhî olur. Allah teâlâ münafıkları tuğyanlarında böyle maskara eder. Bu mânalar hasebiyledir ki şerʿan Allah'a "müstehzî" denilmez fakat "istihza eder" denilir.

{أُولٰٓئِكَ الَّذينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى} Bunlar öyle kimselerdir ki hidâyet bedelinde dalâleti satın almışlardır. Hidâyet tam ellerine değmiş, malları olmuş gibi iken onu vermişler, dalâletle trampa etmişlerdir {فَمَا رَبِحَتْ تِجَارَتُهُمْ} de ticaretleri kâr etmemiştir {وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} ve kâr yolunu bulmak ihtimâlleri olmamış, kâr yolunu tutamamışlardır. ❁ Bunlar hidâyet ve muvaffakiyet nasib olanlardan değillerdir[4]. Çünkü muʿâmele-i ticâriyede başlıca iki maksad vardır. Birisi sermayenin selâmeti, diğeri kârdır. Hâlbuki bunlar sermayelerin sermayesi olan hidâyeti vermiş yerine onun zayâʿı demek olan dalâleti almışlardır. Binâenʿaleyh ne kâr kalmış, ne kâr ihtimali, kâr yolu. Bu âyet müttakīn hakkındaki أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ âyetinin ʿadîli olarak bi'l-ibâre münâfıkīnin hâtime-i hâllerini nâtıktır. Ve maʿamâfîh bi'l-işâre bunların şeyâtîni olan keferenin âkıbetlerini de

1 B -"hakkında".
2 B: "tehzîli".
3 B: "tehzil".
4 B: "değildirler".

müştemildir. Cenâb-ı Hak bunların hâllerini, dünyada her şeyden akdem bildikleri, ehass-ı emel edindikleri ticaret ve murâbahacılık hâlet-i rûhiyesine göre bir istiʿâre-i temsîliye ile tasvir buyurmuş ve hidâyet-i dîniyenin nefsinde mühim olan ticâret-i dünyeviyeden akdem ve onun selâmeti için de bir[1] şart-ı zarûrî olduğunu anlatmıştır. Bu tasvirde ticaretin büyük bir medhi vardır. Fakat [243] ticaretten evvel onun hakîkî, lâzım bir yolu bulunduğuna ve bu yolun hüsn-i idrâk ve tarîk-i istikāmet olduğuna ve ticarette yalan, hudʿa, entrika yolunun hakîkî bir kâr yolu olmadığına tenbih ve binâenʿaleyh istikāmet kanununa sarılabilmek için hidâyet-i dîniyeye ermek şart-ı akdem olduğuna işaret buyurulmuştur.

Mâhiyetleri bilinen "أَلَا أَلَا" diye haklarında iki defa teyakkuz ve intibâha davet vâkiʿ olan ve bu iki âyet ile de âkıbetleri, hasarları tasvir buyurulan münafıkların içten içe gāye-i İslâm'ı ve hayât-ı İslâmiyenin hüsn-i cereyânını çığırından çıkarmak nokta-i nazarından mazarratları derkâr bulunduğundan bir taraftan bunlar hakkında alenî kâfirden ziyade nazar-ı dikkati celb ile mü'minleri tenvir etmek,[2] diğer taraftan bu münafıkların nefsü'l-emrdeki hasar ve âkıbetlerini mahsüs bir surete ifrağ ederek kendilerini tehvil ve herkesi nifaktan tahzir için bu babda temsîlen dört âyet daha inzal buyurulmuştur, şöyle ki:

{مَثَلُهُمْ} "**Mesel**", aslında misil ve nazîr yani bir şeyin benzeri, mânendi mânasınadır ki *Kāmûs* mütercimi "bektaş"[3] diye göstermiştir. "Şebeh, şibih, şebih" denildiği gibi "mesel, misil, mesil" denilir. Sâniyen vaktiyle bir hâdise ve bir tecribe münasebetiyle söylenmiş olup "atalar sözü" diye dilden dile dolaşan güzel sözlere, darb-ı mesellere ıtlak edilmiştir. Çünkü bunların mevridi denilen ilk hâdiseler, madrıbı denilen son hâdiseye mümâsil addedilerek temsil edilmiş bulunur. "Sütten ağzı yanan yoğurdu üfler de yer" gibi. Sâlisen taaccüb ve istiğrab edilecek tuhaf ve ibretli bir hâle veya bir sıfata veya bir kaziyyeye ve hikâyeye dahi "mesel" denilir

1 B -"bir".
2 B -"nazar-ı dikkati celb ile mü'minleri tenvir etmek".
3 "Bektaş: Akran, küfv, muʿâdil." (Şemseddin Sâmi, *Kāmûs-ı Türkî*, Derseʿâdet: İkdâm Matbaʿası, 1317, s. 298).

ki darb-ı mesel gibi dilden dile dolaşmaya ve her yerde söylenmeye lâyık olduğu cihetle ondan istiare edilmiştir. Bu sade nakil ve hikâye olunur. Darb-ı mesel gibi her îrâdında bir teşbih ve temsil mânası mülâhaza edilmez, fakat ilk söylenişi [244] hakikat de olabilir, bir istiʿâre-i temsîliye de olabilir, buna "destan" (dâstan) dahi denilir. "Dillere destan oldu" deriz. Destan manzumeleri bundan me'huzdur. Bu mânadan delil ve hüccet[1] mânasına dahi gelir. Çünkü bu gibi meseller, gerek bir nâdir hakikat olsun ve gerek bir tahyil[2] ve temsil yani sırf bir masal olsun bir şöhret-i şâyiʿayı hâiz bulundukları zaman sırasında bazı hakikatler onlara teşbih olunarak ifade olunur. Meselâ "bu iş kurt ile kuzu masalına benzer" denilir. Biriyle diğerine temsîlen istidlâl edilir. İşte edebiyatta bir hakikati diğer bir hakikate veya bir hayâle veya meşhur bir mesele benzeterek misâlî bir surette ifade etmeye "temsil" tâbir olunur ki teşbih veya istiare, hakikat ve mecaz kısımlarına ayrılır.

Edebiyatta tefhim ve câzibe nokta-i nazarından temsîlin büyük[3] ehemmiyyet-i beyâniyesi vardır. Çünkü ʿale'l-ekser akıllar vehimlerin müdahale ve tasallutlarına mâruz olduklarından maʿkūlât-ı hafiyyeyi hüsn-i idrakten mahrum kalırlar, temsil ise vehimleri akla teshir eder de hakikati câhil gabî kimselere bile tefhîme vesile olur. Zira temsil, dakīk ve rakīk maʿkūlât-ı hafiyyenin nikāb u hicâbını atarak onları açık mahsüsât kisvesinde ibraz eder de tanınmadık şeyleri tanınmış, görülmedik şeyleri görülmüş gibi izhar ve ifham eyler. İş bunun mevkiʿini bilmek ve hüsn-i istiʿmâl edebilmektir. Zamanlar olmuş ki edyân-ı sâlifenin rûh-i[4] maʿkūlâtı karînesiz temsîlât ile ifham ve taʿmîm edilmiş ve temsîli, tersim ve tecsim ile timsaller de tâkip etmiş ve bu suretle rûhlar unutulup putlara, timsallere perestiş olunmuştur. İşte dîn-i İslâm اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ âyetinde olduğu gibi imanı mahsüs ve meşhûddan evvel doğrudan doğruya[5] aklî ve kalbî olan gayba ve hakikatin mebde' ve merciʿi bulunan vahdet-i Hakk'a ibtinâ

1 B: "mücerred".
2 B: "tehvil".
3 B +"bir".
4 B: "rûhu".
5 F: "doğru".

ettirerek, rûh-i insânîyi meselden hakikate, temsilden tahkīke terakki ettirmiş ve Kur'an bu terakkīyi temin için hakikatleri kıymet-i akliye ve kalbiyeleriyle [245] muhkem bir surette beyan ve tebliğ ettikten sonra o hakāik-i maʿkūleyi temsîlât ile de efhâma takrib ve telkin eylemiştir. Ve bunu yaparken tahkik ile temsil arasına karîne-i zâhire ikāme ederek, hak ile bâtılı iltibastan mahfuz tutmuştur. Bu sebeple Kur'ân'ın üslûb-i beyânında tahkik mukabilinde temsîlât ve muhkemât mukabilinde müteşabihât dahi bulacağız. İşte üslûb-i beyânda tahkik ve temsil temayüzüne ilk olarak bu âyetten başlıyoruz. Bundan evvel ahvâl-i münâfıkīn tahkik tarîkiyle tesbit buyurulmuş olduğu hâlde şimdi de temsîli cihetine geçiyoruz. Bundan ve bir sahife sonraki[1] اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٖٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا [el-Bakara 2/26] âyetinden o kadar vuzuh ile anlarız ki Kur'an üslûb-i temsîli dahi hâiz olmakla hakāikini rumûz ve temsîle boğmamış[2], hakk-ı zâhirin hak, temsîlin temsil olarak bi'l-karîne anlaşılmasını iltizam ve temin eylemiştir. Binâenʿaleyh bu babda karîne-i makāliye ve hâliye bulunmayan mevâkiʿde tenakuz ile imkân-ı zâtîyi seçebilen akıl kârinesinin delâletine müracaat olunur. Ve böyle bir karîne-i temsil bulunmadıkça zâhir-i Kur'an mahz-ı istibʿâd-ı vehmî ile tevil olunamaz. Bakınız bu âyette karîne-i temsîl lafzen bile ne kadar zâhir ve müteʿaddiddir. مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذٖى Binâenʿaleyh bu esasen bir teşbihtir. Ve meseli mesele teşbihtir. Burada mesel, hâl-i ʿacîb, vakʿa-i[3] garîbe mânasınadır. Yani bunların hâlleri ve ʿale'l-husûs hidâyeti verip dalâleti iştirâ halleri {كَمَثَلِ الَّذِى اسْتَوْقَدَ نَارًا} şu ateş yakan veya ateş yakanlar kıssasına benzer ki birisi bir ateş yakmak istemiş {فَلَمَّٓا اَضَٓاءَتْ مَا حَوْلَهُ} ateş parlayıp da yakanın etrafındaki şeyleri aydınlatınca {ذَهَبَ اللّٰهُ بِنُورِهِمْ} Allah o kimselerin bütün ışıklarını, daha doğrusu göz nurlarını alıvermiş {وَتَرَكَهُمْ فٖى ظُلُمَاتٍ} de onları karanlıkta bırakmış {لَا يُبْصِرُونَ} ne aydınlık, ne bir şey, hiçbir şey görmez[4] olmuşlar, [246] görmez bir hâlde kalmışlar. ❁ Ateş mi sönüvermiş? Bir hayli müfessirîn öyle îzah etmişler. Fakat ateş sönmeden

1 B: "sonrası".
2 B: "bağlamamış".
3 B: "vâkıʿa-i".
4 B: "göremez".

aydınlık devam ederken Allah onların görecek göz nurlarını alıvermiş olmak daha zâhir ve daha bedî'îdir. Sâhib-i *Keşşâf* والْأَوْجَهُ أَنْ يُرَادَ الطَّبْعُ derken[1] bunu ihtiyar[2] etmiş gibidir ki mâba'di de bunu gösteriyor. Buyuruluyor ki {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ} bunlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler, bu hâlden dönüp evvelki nurlu hali bulamazlar. Daha vâzıhı: Artık kendilerine gelemezler,[3] tamamen bîhûş ve sersemdirler, binâen'aleyh yolu nerede bulacaklar? Bu surette sönen yalnız göz nurları değil bütün nûr-i şuûr, nûr-i idrâk olduğu anlaşılıyor ki bu mâna خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ mazmûnundaki hatm u tab'ın daha kuvvetlisidir. Bu surette kıssadaki ateş yakan, nurları gidenlerin hâricinde kalır ve الَّذِى, اسْتَوْقَدَ ve حَوْلَهُ zamirlerinin lafzen ve mânen müfred olması zâhir olur. Resûlullah'ın davet ve hidâyeti karşısında münâfıkīnin ahvâli de tıpkı müstevkidin parlattığı ziyâ karşında gözleri min-tarafillah görmez oluverenlerin hâli gibidir. Arab'da ateş yakmak tenvir etmek, davet etmek[4] maksatlarıyla da yapıldığından bu mânalarda kullanılır. Kezâlik yangın çıkarmak gibi sû'-i kasdla[5] da olabileceğinden fitne ve fesad çıkarmak mânasına da gelir. Ve burada ikisine dahi muhtemildir. Bundan başka davet hayra da olur şerre de, binâen'aleyh yangın çıkarmak ve şerre davet etmek mânalarına telakkī edildiği zaman, nûrun alınması ateşin söndürülmesi demek olacağı zâhirdir. Ve bu surette ateş yakan zulumâtta kalanlardan olur ki bu ateşi yakan[6] münafıkların reisidir; الَّذِى müfreddir veya mecmû'udur ve الَّذِى cemi' mânasınadır. Ve birçokları böyle tefsir etmişlerdir. Fakat ateş yakmak, tenvir etmek ve hayra davet eylemek mânasına tasavvur edildiği zaman gerek müstevkid ve gerek مَنْ حَوْلَهُ olan zevi'l-'ukūlün nûru sönmemiş olduğu hâlde مَا حَوْلَهُ mazmûnunda dâhil olan [247] hayvânât makūlesinin nurları sönmüş ve o ziyâdan ancak bunlar mahrum kalmış olurlar, bu takdirde ancak هُمْ zamiri مَا حَوْلَهُ'daki مَا içinde bulunan hayvan

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 75.
2 B: "ihtar".
3 B -"Daha vâzıhı: Artık kendilerine gelemezler".
4 M ve B -"davet etmek".
5 F: "maksadla".
6 B -"zulumâtta kalanlardan olur ki bu ateşi yakan".

gibi insanlara râciʿ olur. Evvelki surette mesel için büyük bir bedâʿat ve hârika yok gibidir. Gerçi yanan bir ateşin nâgehân sönüvermesi garib ise de şiddetli bir rüzgâr gibi bir sebeple az çok yine muʿtad görünür. Fakat ziyâ dururken şuurun, kābiliyyet-i rü'yetin esasından gāib oluvermesi ilâhî bir hârikadır. Ve meselin en bedîʿî[1] noktasını teşkil eder. Bundan başka evvelkinde temsil basittir, bir hey'eti diğer bir hey'ete teşbihtir. İkincide ise iki hey'etin mülâhazasından mürekkeb bir hey'eti, diğer böyle bir hey'ete teşbih suretiyle bir mertebe daha terkib vardır: Peygamber'in davet ve hidâyeti karşısında münafıkīn, "müstevkid" karşısında etrafındakilerin bir kısmı. Daʿvet-i Muhammediye ve onun irşâdı bâkī ve fakat münafıkīnin nûr-i izʿanlarını Allah almıştır ve belki bunların içinde ibtidâ îmân-ı kalbî dahi nasib olduğu hâlde bilâhare nifaka sapan, kalben irtidad ederek nûr-i îmânını zâyiʿ edenler bile bulunmuştur. Nazm-ı Kur'an işte bu temsîli, böyle[2] tabakāt-ı meʿânî ile zû-vücûh-i kesîre hâlinde ibraz etmiştir ki her birinin bir vech-i sahîhi vardır. Daʿvet-i Muhammediyenin istîkād-ı nâr ile gösterilmesi ise ikinci temsilde görüleceği üzere şunu ifham eder: Bu davet bir taraftan tebşir, diğer taraftan inzârı muhtevîdir. Bu davet cennetin mukabilinde bir de nâr-ı cehennem gösteriyor. "Bu ateşten kaçın, şu cennete koşun!" diyor, münafıkların da tebşîrâta ağızları sulanıyor, inzardan da başları dönüyor, ağızdan "âmennâ" diyorlar, hidâyet buraya kadar geliyor, lâkin kalblerine iman girmiyor. Çünkü nûr-i izʿânları sönmüş, fenalığa ceza veren âdil bir Allah'a inanmak istemiyorlar, her türlü emellerine kul gibi hizmet edecek adaletten âciz bir ilâh istiyorlar.

{أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَٓاءِ}, كَمَثَلِ صَيِّبٍ yahut كَمَثَلِ ذِي صَيِّبٍ [248] takdîrindedir ki evvelkinde münafıklar kıssası toptan sayyib kıssasına teşbih olunmuş ve kıssaların müfredatlarında müşabehet gözetilmemiş bulunduğundan sade "teşbîh-i mürekkeb", ikincide ise kıssaların eczâsında dahi teşbih gözetilmiş bulunacağından buna da "teşbîh-i mefrûk" veya "müferrak" denilir. "**Sayyib**" fi'l-asl "isâbet"in sülâsîsi olan "صوب" masdarından

1 F: "bedîʿ".
2 B -"böyle".

sıfat-ı müşebbehe olup şiddetle dökülen yağmura, bir de şiddetli buluta isim olmuştur. "**Semâ**" maʿnâ-yı ehassıyla "gök" dediğimiz şu kubbe, başımızın[1] yukarı tarafında direksiz, telsiz açılmış koca şemsiyedir[2] ki lisân-ı nebevîde "sakf-ı merfûʿ" ve "mevc-i mekfûf" diye rivayet edilmiştir.[3] Esas mânası yüksek demektir ki insanın üst tarafına gelen her yüksek şeye ıtlak olunur. Ve her ufkun bir semâsı olur.[4] Âlem-i ervâh ve ʿukūl dahi[5] bir veya müteʿaddid semâlardır. Binâenʿaleyh "semâ" kelimesi esasen izafî bir mânayı hâiz bir ism-i cins olup küllî veya cüz'î taʿayyün kasdedildiği zaman "es-semâ" denilir. Burada yağmur denildikten sonra gökten geldiği mâlum iken مِنَ السَّمَٓاءِ denilmesi bütün bir ufku kaplayan semâ-i maʿlûmu tasrih ederek bu yağmurun bir taraftan değil semânın her tarafından geldiğini anlatmak ve meselde yağmurla beraber bütün o manzara-i semâyı tasvir ettirmek ve[6] bir de sayyibin evvelâ yağmur mânasını tebadür ettirmek nüktelerini hâizdir.

Mânaya gelelim: Yahut o münafıkların hâli bir yağmur kıssasına, taʿbîr-i âharla yağmura tutulanlar kıssasına benzer ki semânın her tarafından bardaktan dökülür gibi boşanmış kuvvetli bir yağmur {فِيهِ ظُلُمَاتٌ} onda türlü türlü karanlıklar var. ❁ Gece karanlığı, kara sayyib bulutu dünyayı kaplamış, yağmurun kesâfeti de bunlara munzam olmuş, insanın içini sıkıyor mu sıkıyor, göz gönül kararıyor mu kararıyor. Binâenʿaleyh zulmetler [249] katmerlenmiş, iç dış zifîrî karanlık, bundan başka {وَرَعْدٌ}

---

1 F: "başlarımızın".

2 F: "şemsiye".

3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 370; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 57:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: بَيْنَمَا نَحْنُ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذْ مَرَّتْ سَحَابَةٌ فَقَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا هَذِهِ؟» قَالَ: قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «الْعَنَانُ، وَرَوَايَا الْأَرْضِ، يَسُوقُهُ اللهُ إِلَى مَنْ لَا يَشْكُرُهُ مِنْ عِبَادِهِ وَلَا يَدْعُونَهُ، أَتَدْرُونَ مَا هَذِهِ فَوْقَكُمْ؟ «قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «الرَّقِيعُ، مَوْجٌ مَكْفُوفٌ، وَسَقْفٌ مَحْفُوظٌ، أَتَدْرُونَ كَمْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «مَسِيرَةُ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ»، ثُمَّ قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا الَّتِي فَوْقَهَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «سَمَاءٌ أُخْرَى، أَتَدْرُونَ كَمْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «مَسِيرَةُ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ حَتَّى عَدَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ»، ثُمَّ قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا فَوْقَ ذَلِكَ؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «الْعَرْشُ»، قَالَ: «أَتَدْرُونَ كَمْ بَيْنَهُ وَبَيْنَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «مَسِيرَةُ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ»، ثُمَّ قَالَ: «أَتَدْرُونَ مَا هَذَا تَحْتَكُمْ؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «أَرْضٌ، أَتَدْرُونَ مَا تَحْتَهَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «أَرْضٌ أُخْرَى، أَتَدْرُونَ كَمْ بَيْنَهُمَا؟» قُلْنَا: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ، قَالَ: «مَسِيرَةُ خَمْسِ مِائَةِ عَامٍ» حَتَّى عَدَّ سَبْعَ أَرَضِينَ، ثُمَّ قَالَ: «وَايْمُ اللهِ، لَوْ دَلَّيْتُمْ أَحَدَكُمْ بِحَبْلٍ إِلَى الْأَرْضِ السُّفْلَى السَّابِعَةِ، لَهَبَطَ» ثُمَّ قَرَأَ: {هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} (الحديد ٣/٧٥)

4 B -"Ve her ufkun bir semâsı olur".

5 B -"dahi".

6 B -"ve".

dehşetli bir gök gürültüsü, titretici bir patlayışı[1], gürleyişi var ki beyinlerde çatlıyor, âfakta gürlüyor,[2] {وَبَرْقٌ} bir de şimşek, şimşek çakışı, çakıp şakıdıkça parlayıp yıldıradıkça bir lemha-i ümîd gibi karanlıkları yarıyor, yürekleri ağza getiren bir halecan veriyor. Bunlara tutulanlar {يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فٖى اٰذَانِهِمْ مِنَ الصَّوَاعِقِ} yıldırayarak geldiği için "yıldırım" ve çarptığını mahv ettiği için "sâʿika" ve cemʿinde "sevâʿik" denilen; gözlere şimşek, kulaklara raʿd halinde tezahür eden, ucu nereye dokunursa ifnâ eyleyen, insanı ve hayvanı bir anda mahveden, madenleri[3] eriten, demiri mıknatıslayan, mıknatısların kutuplarını alt üst eden, hâsılı الصَّوَاعِقِ denilince her türlü mesâib ve mehâlikiyle mâlum bulunan o[4] âteşîn kamçılardan, o dehşetli şerârelerden, yıldırımlardan parmaklarını kulaklarına tıkıyorlar, bunu da {حَذَرَ الْمَوْتِ} ölüm korkusuyla, ölümden sakınmak için yapıyorlar, lâkin kulak tıkamak neye yarar, korkunun ecele fâidesi ne? {وَاللّٰهُ مُحٖيطٌ بِالْكَافِرٖينَ} Allah bütün kâfirleri her taraflarından, içlerinden, dışlarından, dünyalarından, âhiretlerinden kuşatmıştır. ❁ Kudret-i ilâhiyenin ihâtasından hârice çıkmak mümkin mi? Allah'ın izni olmadıkça bundan kurtulmalarına ihtimal mi var? Yıldırımdan korkulmaz mı? Ölümden sakınılmaz[5] mı? Evet ama bunlardan daha evvel Allah'tan korkmak ve O'nun azabından sakınmak lâzım gelir; yıldırımları yapan kim, bütün bu alâmetleri belirten kim? Bulutların arasında, o su hazinelerinin içinden bu ateşleri çıkartan kim? Onları tâ uzaklardan kulaklara işittiren, gözlere gösteren kim? Sakınmak hissini veren, ona göre tedbir almak kabiliyetini ihsan eden kim? O yıldırımların huruc noktalarını, isabet noktalarını tâyin [250] eden ve bulutları ona göre sevk u idare eden kuvvetler, melekler kimin? Hepsi, hepsi Allah'ın; yıldırımlar da Allah'ın bir belâsı, azabının bir numunesidir. Bunlardan korkup sakınmak[6] isteyenlerin daha evvel Allah'tan korkmaları ve O'nun evâmirine, kanunlarına ittibâʿ ederek felâketten sakınmanın, nimetine ermenin yolunu bilmeleri icab eder. Bir

1 B: "patlayış".
2 B -"gürleyişi var ki beyinlerde çatlıyor, âfakta gürlüyor".
3 B: "maddeleri".
4 B: "ve".
5 B: "saklanılmaz".
6 B: "saklanmak".

Allah korkusu insana bütün korkuları attırır, izn-i Hudâ ile her korkudan kurtulmanın bir çaresi vardır. Fakat Allah'tan kurtulmanın imkânı yoktur. O da iman ve taʿabbüd ister; kanunlarının, emirlerinin tatbîkini ister. O'na bununla yaklaşılır, azablarından bununla korunulur, felah bulunur. Yoksa raʿd ü berki gördükten sonra yıldırımdan korkmanın, kulak tıkamanın hiçbir fâidesi yoktur. Şimşek çakınca olacak olur, yıldırım yerini bulur. Raʿd işitildiği zaman da bunlar beş on saniye evvel olmuş bitmiştir. Ümid ü beşaret şimşeğin yaldızlı[1] çakışında değil, raʿdın gümbürtülü gelişindedir. Bilmeyenler raʿdi berkten sonra, yıldırımı da bu gürültü ile beraber gelir zannederler. Hâlbuki yıldırım şimşekle düşer, esasen raʿd da onunla beraber patlamıştır. Daha esasında raʿd, o[2] yıldırımı çıkaran sarsıntıda, sadmede, darbededir[3]. Bulutlara, havaya bu darbeyi vuran bir kuvvet, onu idare eden bir melek vardır ki raʿd ismi ona kadar dayanır. Bu kuvvet, bu melek buluttan buluta, buluttan havaya darbeyi indirdiği zaman sadmesinden bir gürültü ile bir ateş, bir şerâre çıkar; berk, şimşek bu şerâredir, yıldırım bundadır. Ses ağır gelir sonra işitilir ve geldiği zaman "size geçmiş olsun, bi-iznillah yıldırımı düşürdüm, siz kurtuldunuz" der. Binâenʿaleyh hâdise zâhiren zannedildiği gibi berk, sonra raʿd ve sâʿika değil, hakikatte ve ʿindallah raʿd ve berk ve sâʿika suretindedir. Size de berk ve sâʿika ve raʿd hâlinde görünür ve işitilir. Bunu bilmeniz, anlamanız lâzım gelir. Bunun için Allah teâlâ رَعْدٌ وَبَرْقٌ buyurmuş, raʿdi takdim [251] etmekle beraber aralarını mutlak cemʿ için olan vâv ile rabt etmiş, بَرْقٌ ثُمَّ رَعْدٌ buyurmamıştır. Bunu fünûn-ı tabîʿiye okumamış olan Nebiyy-i Ümmî hazretleri kendi kendine elbette bilemezdi, Allah bildiriyor, ehl-i ilm ü fen de bunu tasdik edeceklerdir. Ederken vahy-i ilâhînin hakikatini anlamaları îcab eder. Hele elektrik hâdisâtıyla bi'l-istidlâl görülmeyen esîri[4] bulmaya çalışanlar, Allah'ı daha

---

1 B: "yıldızlı".

2 B: "ve".

3 B: "beraberdir".

4 Esîr: Grekçe "ether" kelimesinden Arapça'ya geçen esîr, bir zamanlar tüm uzayı doldurduğu ve içerisinde ışığın yol aldığı düşünülen hafif, saydam ve esnek bir madde idi. Aristoteles ay altı âlemin oluş ve bozuluşa tâbi dört unsurdan, ay üstü âlemi teşkil eden tüm gök cisimlerinin ise oluş ve bozuluşa tâbi olmayan esîrden oluştuğunu kabul ediyordu. "Yüzyıllar boyunca kozmolojik ve astronomik olayların açıklanmasında temel ve basit bir madde olarak görülen esîr, XIX. yüzyılın sonlarında fizikçilerin

evvel anlamalı, Peygamberine vahyinin hakkiyetini de hiç olmazsa bu gibi ince noktalardaki te'yîdât-ı fenniye ile itiraf etmelidirler. Raʿd sesi bir tesbih oluğunu, bunu işitenlerin hamd ve şükretmesi lâzım geldiğini de unutmamalıdırlar. Sâʿika cidden müthiştir. Bir belâ-yı ilâhîdir. Ve berk ile beraberdir. Lâkin bundan tevakkī etmek, maddî ve manevî bir siper-i sâʿika bulmak evvel gerektir. O da Allah'ı, evâmirini ve kanunlarını tanımakla olur. Berk çaktıktan[1] sonra kulak tıkamanın hiçbir mânası yoktur. O zaman insan kurtulursa mahza inâyet-i Hak ile kurtulur ve gök gürültüsünü işittiği zaman da kurtulmuş olduğunu bilir. O vakit kudretullâha hamd ü şükretmesi lâzım gelir. Bunlar ve bunları anlatan Kur'an hep âyât-ı haktırlar; bu davetlere, bu irşadlara kulak tıkamak ne bedbahtlıktır.

Raʿd ü berkin, sâʿikanın hakīkat-i maʿneviye ve maddiyesini îzah için lügavî, dînî ve[2] hikemî târifler vardır. Lügavîsi; raʿd buluttan çıkan müzʿic sesin ismidir ki ibtidâ ânî bir patlayış ve sonra hayli mümted bir gürültü olur, biz buna "gök gürlemesi" deriz. Bu kelime esasında titremek veya titretmek, taʿbîr-i âharla zangırdamak ve zangırdatmak mânalarıyla alâkadardır. "Berk", parıldamak, yıldıramak mânasıyla alâkadar olup buluttan ânî olarak çıkıp yıldırayarak, şakıyarak sönüveren bir parıltının ismidir ki lisânımızda "şimşek" tâbir olunur. Bunun çakmasına da denilir. "Sâʿika", gayet şiddetli, serîʿ-i hâil bir sadme, bir çarpıştır ki bir ateş parçasıyla çarptığını imha eder, [252] bu münasebetle mevt, şiddetli azab mânalarına da kullanılır. Lisânımızda buna "yıldırım" denilir ki yıldırma ve yıldırama mânalarıyla münasebeti zâhirdir. Râgıb der ki: Raʿd ü berk ve sâʿika haddizâtında bir şeyin üç muhtelif tesirleridir.[3]

önemle üzerinde durdukları bir konu oldu. Fizikçiler, havanın ses dalgalarını iletmesi gibi esîrin de elektromanyetik dalgaları ileteceğine inanıyorlardı. Ancak madde ve ışığın yapısı daha iyi anlaşıldıkça bu teori yetersiz kaldı; yerin esîr içindeki hareketini incelemek amacıyla Michelson - Morley tarafından 1881'de gerçekleştirilen bir deney sonucunda esîrin herhangi bir etkisinin bulunmadığı görüldü. 1905'te Einstein'in özel izâfiyet teorisini geliştirmesinden sonra ise esîr kavramı tamamen terkedildi." (Mahmut Kaya, "Esîr", *DİA*, XI, 390).

1 B: "çıktıktan".

2 B -"ve".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*'ta (s. 485), sâʿikanın tek bir şeyden (havadaki şiddetli ses) ibaret olmakla beraber, onun tesiriyle ölüm, azab ve ateşin ortaya çıktığını ifade eder:

قال بعض أهل اللّغة: الصَّاعِقَةُ على ثلاثة أوجه:

Dînî îzahı: Bulutları Allah teâlâ'nın iradesine göre yağmur yağacak yerlere sevk u idare eden bir melek -yani müdrik ve muharrik bir kuvvet- vardır ki ismine "er-Raʿd" denilir. Bu melek rüzgâr melâikesinden başka olarak bulutları sûret-i mahsûsada zecr ü sevk eder. Bunun sevki rüzgârın sevki gibi taş yuvarlarcasına değildir. Bu tıpkı bir çobanın tegannî ederek deve sürmesine benzer. Taʿbîr-i âharla rûhun bedeni idare etmesi, sözün, nağmenin diğerine tesir yapması gibi bâtından icrâ-yı nüfûz eden rûhânî ve kuvvânî bir tesirdir. Bu melek bulutlarda bir tehallüf[1] gördüğü zaman çarpar, haykırır, bu haykırış onun kudret-i ilâhiyeyi ilan eden bir tesbih ve tekbîridir. İşitilen gürültü, zâhirî raʿd budur. Haykırırken hiddet ü şiddeti ziyadeleşince ağzından ateş saçar, diğer bir tabir ile nurdan ateş kamçılar çalar. Görülen berk bu kamçılardır. Sâʿika bunun âteşîn darbesidir. O kamçının ucu nereye dokunursa ihlâk eder. Bunun hepsi o bir meleğin yani er-Raʿd'ın bir darbesinden ibarettir. Bu darbenin havaya ve dolayısıyla rûh-i insânînin semʿ kuvvesine tesir ve tezahürü "savt-ı raʿd", daha inceden ve daha sürʿatle bâsırasına tesir ve tezahürü "şimşek" ve dokunduğu şeye lems tezahürü "sâʿika" nâmını alır. Buluttaki hâsıl-ı te'sîri de itaattir. Ve bunların hepsi Allah'ın emrini icrâ etmekten ibarettir.[2] Bu âyette "raʿd", savt-ı raʿd mânasına olmakla beraber aslına da işarettir وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ [er-Raʿd 13/13][3]. Bu meleğe "melek-i raʿd", "melek-i zecr", "melek-i vakd", berk fiiline de "darbe-i melek", "masʿ-ı melek"[4] denilmiştir.

İşte devr-i ashabdan itibaren en mütekaddim müfessirîn-i kirâmın mervî olan beyânâtına göre raʿd ü berk [253] ve sâʿika hâdiselerinin hakikati böyle kuvvet mebde'ine ircâʿ edilmiş, fakat kör kuvvet değil, kuvvânî

١- الموت، كقوله: فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّماواتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ (الزمر ٨٦/٩٣)، وقوله: فَأَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ (النساء ٣٥١/٤).
٢- والعذاب، كقوله: أَنْذَرْتُكُمْ صاعِقَةً مِثْلَ صاعِقَةِ عادٍ وَثَمُودَ (فصلت ٣١/١٤).
٣- والنار، كقوله: وَيُرْسِلُ الصَّواعِقَ فَيُصِيبُ بِها مَنْ يَشاءُ (الرعد ٣١/٣١). وما ذكره فهو أشياء حاصلة من الصَّاعِقَةِ، فإنّ الصَّاعِقَةَ هي الصّوت الشّديد من الجوّ، ثم يكون منها نار فقط، أو عذاب، أو موت، وهي في ذاتها شيء واحد، وهذه الأشياء تأثيرات منها.

1 B: "tehâlüf".
2 B -"Ve bunların hepsi Allah'ın emrini icrâ etmekten ibarettir".
3 "Raʿd hamd ile tesbih eyler…"
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 343:
المصع: الضرب بالسيف أو السوط أو غيرهما. والمصاع: المجالدة بالسيف. يعني أن الملك يضرب السحاب بمخراقه.

ve rûhânî müdîr bir muharrik-i müdrik olan melek kuvvetine ircâʿ edilmiştir. Fennî îzahların hiçbiri buna muhalif olmamış ve bu daireden çıkmamıştır. Ancak kör kuvvette sıkışıp kalanların idrâki buralara varamaz. Binâenʿaleyh hikemî târifine gelelim: Vaktiyle en meşhûru, bulutların ıstıkāki, yani delk ü temas ile çakmak taşından çıkan ses ve şerâre suretiyle îzah idi. Lâkin İbn Sînâ *Şifâ*'sında bunu pek beğenmemiş, bulutların tâ denizlerden, göllerden[1] su buharı hâlinde çıkarken tamamen sâfî olmayıp az çok buhâr-ı duhânî ile ve biraz da harâret ile çıkmaları ve yükseldikçe su buharının daha evvel teberrüdü hasebiyle öbürlerini arada tazyik etmeleri ve nihâyet bu tazyîkin iştidâdı ile onların indifâʿ ve iştiʿâl etmesi hususlarını dermeyan ederek uzun uzadıya îzah etmiş ve "hâsılı" demiş, "ekseriya raʿd ü berkin sebebi hareket-i rîhiyyedir ki ses çıkarır ve iştiʿâl eder ve bazen berk ve iştiʿâl dahi raʿde sebep olur, çünkü… çünkü…" ilh…[2]

İbn Sînâ'dan çok mukaddem olan İbn Cerîr Taberî tefsîrinde diyor ki: "Diğer birtakım ehl-i ilm, raʿd dediler bulutların altında boğulan rîhin çıkıp fırlamasıdır. Ses bundandır. İbn Abbas hazretleri Ebü'l-Celd'e[3] bir mektup ile 'raʿd nedir?' diye sormuştu o da اَلرَّعْدُ رِيْحٌ diye cevab vermişti. Fakat İbn Abbas hazretleri kendisi اَلرَّعْدُ مَلَكٌ مِنَ الْمَلَائِكَةِ diyordu" ilh.[4] Demek İbn Sînâ'nın rîh nazariyesi de eski bir nazariye olmakla beraber bunun sebebini tâ deryâlardan gelen buhâr-ı duhânî ve harârete kadar götürmek nokta-i nazarı havâ-yı nesîmînin ve bulutların elektriklenmesi hakkında kararlaşmayan nazariyât meyânında şimdiki fenn-i tabîʿî dahi mevcud bulunuyor. Bugünkü izâhât-ı hikemiyeye gelince; bunları elektrik hâdisâtına tatbik etmişlerdir.

---

1 B -"göllerden".

2 İbn Sînâ, *eş-Şifâ,* thk. Abdülhalîm Muntasır - Saîd Zâyid - Abdullah İsmâil, Kâhire, 1965, VI (et-Tabîʿiyyât - el-Meʿâdin ve'l-Âsâru'l-Ulviyye), 67-74. Müellif İbn Sînâ'nın konuyla ilgili açıklamalarını özetlemek suretiyle aktarmıştır.

3 M, B ve F: "Ebü'l-Huld'e".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 339, 341-342:

عن ابن عباس، قال: الرَّعد، مَلَك من الملائكة اسمه الرعد، وهو الذي تسمعون صوته.

وقال آخرون: إن الرعد ريح تختنق تحت السحاب فتصَّاعد، فيكون منه ذلك الصوت.

عن أبي كثير، قال: كنت عند أبي الجَلد، إذْ جاءه رسول ابن عباس بكتاب إليه، فكتب إليه: «كتبتَ تَسألني عن الرّعد، فالرعد الريح.»

Öteden beri Yunanca "elektron" denilen kehrubâda [254] görünen bir cezb hassası vardı. Sonradan bu hassanın az çok her cisimde bulunduğu anlaşıldı ve buna "elektrikiyet", "kehrubaîlik" denildi. Hikmet-i tabîʿiye ulemâsı hâdisât-ı tabîʿiyede âdeten müessir olan hararet, savt, ziya, mıknatısiyet gibi bazı avâmil sayarlar ki elektrik de bunların beşincisi oldu. Ve bunun tenevvüʿâtı delkten husûle gelen te'sîrât-ı kimyeviye veya sâir vesâit ile husûle gelip "kuvvânî elektrikiyet" denilen kısımları bulundu. Bugün sanayide birçok tatbîkatı yapılan, altın gümüş yaldızlama, izâbe ve sebk u sıyâgat, telgraf, telefon, tenvîrât, tahrîkât ve tedavi gibi birçok husûsâtta istifade edilen elektriğin istihsal ve istiʿmâli için muhtelif âletler, cihazlar, makineler yapıldı. Maʿamâfîh elektriğin[1] esâsı ve mâhiyeti ne olduğu tamamen anlaşılamayıp mâdde-i nâriye ve ziyâiye gibi faraziyâtta kaldı. Nihâyet harâret ve ziyâ gibi ecsâmın "atom" denilen cüz'-i ferdlerinin bir sûret-i mahsûsada hareketinden veya bunların arasını işgal eden bir esîrin hareketinden husûle geldiği derpîş edilerek daha ziyade bu sonuncuya ehemmiyet verildi ve hâsılı bütün kuvvetlerin esasında bir hareket kuvvetine ircâʿı fennin en kuvvetli nazariyesi oldu. Fi'l-vâkiʿ elektrikte de hareket, hararet, ziyâ tehavvülâtı hep görülüyor, binâenʿaleyh elektrik fennin en mühim bir kuvvetidir. Bu da biri erkek biri dişi gibi müsbet menfî iki cinse ayrılıyor. [فَـ]سُبْحَانَ الَّذِى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâsîn 36/36][2] Bunların bir cinsten olanları birbirlerini itiyor, def ediyor, muhtelif cinsten olanları da birbirini cezbediyor, birleşiyor. Ve cisimlerin satıhları bunlarla işbâʿ veya ifrağ edilebiliyor. Bunların ittihadları hafî ve celî olmak üzere iki türlü oluyor. Meselâ üstüvânî uzunca bir şey bir mecmaʿ-ı elektrikiyeye yakın bulunduğu zaman bu üstüvânî şey dahi bi't-te'sîr mugāyiru'l-cins iki seyyâleyi[3] hâmil oluyor ve havanın bunun üzerindeki baskısı bunların birleşmesine mâniʿ oluyor. Fakat bir vâsıta ile bu baskının şiddeti tenâkus eder veya iki seyyâlenin [255] kuvve-i tevettüriyeleri ona galebe ediverirse bundaki müsbet, menfî iki cins elektrik birbirleriyle hemen ittihad ederek üzerinden mahvoluyorlar

1 B -"istihsal ve istiʿmâli için muhtelif âletler, cihazlar, makineler yapıldı. Maʿamâfîh elektriğin".
2 "Tenzih O yaratan Sübhân'a bütün o çiftleri…"
3 M: "seyyâleli".

ki buna "elektrik ifrâğı" denilmiştir. Bunlar bu ittihad esnasında bazen çakmak gibi[1] bir sadme yapıyor ve bir şerâre dahi çıkarıyorlar ki böyle gürültü yaparak ittihad etmelerine ittihâd-ı raʿdî deniliyor. Bu şerâreleri biz tramvaylar işlerken ʿale'l-ekser geceleri görürüz. İşte bu âletlerde görülen bu hâdise epeyce bir zaman evvel âsâr-ı cevviyeye tevfik edilerek raʿd ü berk ve sâʿika bunlarla îzah edilmekte bulunmuştur. Bunun için sâʿika şöyle târif ediliyor[2]: "Muhtelif cinste elektriği hâmil iki bulutun elektriklerinin yahut bir bulut ile küre-i arz elektriklerinin tevettürleri (gerilişleri) havanın mukavemetine galebe çaldığı anda iki muhtelif elektriğin birbirleriyle ittihâdıyla vâkiʿ olan bir elektrik ifrağ ve tahliyesidir ki raʿd bunun sadmesi ve gürültüsü, berk bunun şerâresidir".

Vaktiyle İbn Sînâ *Şifâ*'sında diyordu ki: "Berk ile raʿd aynı zamanda vâkiʿ olurlar, fakat savt zamânî olduğu için geç işitilir. Ziyâ ise zamânî olmayıp ânî olduğundan daha evvel görülür."[3] Bugünkü fen de diyor ki raʿd ü berk aynı zamanda vâkiʿ olur. Gerek savt ve gerek ziyâ ikisi de zamânîdir. Lâkin savtın sürʿati saniyede 337 veya 340 metre, sürʿat-i ziyâ ise az çok ihtilâf ile beraber üç yüz sekiz bin kilometre olduğundan daha az mesafelerde ânî görülür. Yani yıldırım şimşekle beraber düşmüş, varacağı yere varmıştır. Gürültüsü de sonradan beş ile on saniye kadar fark ile işitilir. Mesafeyi tahmînen bilmek isterseniz, bir şimşek çakınca saate bakınız ve dinleyiniz, birkaç saniye sonra raʿd gürültüsünü işitirsiniz. Aradan kaç saniye geçmiş ise onu üç yüz kırk ile darb ediniz. Meselâ 7x340=2380 işbu iki bin üç yüz seksen metre size o fırtınalı bulutla aranızdaki mesafeyi gösterir ki sürʿat-i ziyâya nazaran bu bir an meselesidir. Çünkü [256] ziyâ bu mesafeyi bir saniyenin yüz yirmi beşte bir cüzü kadar bir zamanda katʿ edecektir ki bunu biz hissedemeyiz. Bu ifadeye

---

1 B -"gibi".

2 F: "olunuyor".

3 İbn Sînâ, *eş-Şifâ,* VI (et-Tabîʿiyyât - el-Meʿâdin ve'l-Âsâru'l-Ulviyye), 68-69:
ولا يكون برق إلا ومعه رعد، لأنه لا يكون إلا من ريح تضطرب فى الغمام ثم تتخلص مشتعلة. لكن البرق يرى، والرعد يسمع ولا يرى، فإذا كان حدوثهما معا رؤى البرق فى الآن وتأخر سماع الرعد، لأن مدى البصر أبعد من مدى السمع. فإن البرق يحس فى الآن بلا زمان، والرعد الذي يحدث مع البرق يحس بعد زمان. لأن الإبصار لا يحتاج فيه إلا إلى موزاة وإشفاف، وهذا لا يتعلق وجوده بزمان. وأما السمع فيحتاج فيه إلى تموج الهواء، أو ما يقوم مقامه، ينتقل به الصوت إلى السمع، وكل حركة فى زمان.

nazaran yıldırım mutlaka semâdan arza düşer surette olmayıp hilâfına da olabilir. Çünkü elektrik şerâresi her cihete münteşir olabilir, lâkin ekseriya nâkil-i elektrik ecsâma hücum eylediğinden ve arz ise pek ziyade nâkil-i elektrik olduğundan ekseriya sâʿika semâdan arza düşmektedir. Fakat hâricî bir sebep ile arz müsbet elektrikle ve kendisine tekarrub eden bulut menfî elektrikle meşbûʿ olduğu zaman hücum dâima müsbetten menfîye olduğu için sâʿikanın yerden göğe doğru çıkması da mümkin ve vâkiʿ deniliyor.

Seyyal elektrik, nâkil-i elektrik ecsâmı cezb veya onlara hücum etmek hassasına mâlik olduğundan nâkil olan ağaçlara, binâlara[1] ve bâhusus madeniyyât cinsinden eşyâ üzerine düştüğü meşhuddur. Bunun için böyle fırtınalı havada ağaç altlarında[2] ve ezcümle nâkil olan çınar ve kavak ağaçları altında saklanmak gayet tehlikelidir. Çam ve fıstık ağaçları pek nâkil olmadığından bunların altında tehaffuz bi'n-nisbe mümkindir. Siper-i sâʿika ve beyne'l-avâm "yıldırım demiri" denilen demirin dairesi[3] eslemdir. Bu da bir kānûn-ı haktır. Fakat bunlar da raʿd ve berkten mukaddem ve ecel gelmediyse mümkin olabilir. Sâʿika ne yapar? Çok şeyler yapar, neʿûzübillâh insanı ve hayvanı[4] bir anda helâk eder. Ve kābil-i ihtirak ecsâmı ihrak eder. Madeniyyâtı eritir. Gayr-i nâkil olan ecsâmı kırar, arzın kütlesine duhûlü esnâsında geldiği istikāmette ne cins ecsâm bulunursa kâffesini erittiğinden vârid olduğu cihette ebrû-yi zücâc ile mahlut takrîben on metre tûlünde dirgen gibi bir nevi çatal külçe hâsıl olur ki buna da "yıldırım demiri" denilmiştir. Eğer demir deyneğe rast gelirse mıknatıslar, eğer mıknatıslı bulursa kutuplarını tebdil eder ilh…

Raʿddan hâsıl olan gamgame, yani çatlayıştan sonra imtidad eden[5] gümbürtü hakkında müteʿaddid faraziyât [257] var ise de henüz mukarrer değildir. Bazıları sadâ mevcesinin sath-ı arz ile bulutlar arasında, birkaç

1 F: "ebniyelere".
2 B: "altında".
3 F +"ise".
4 F: "hayvânâtı".
5 F -"eden".

defa mün'akis olmasına atf eylemekte, diğer bazıları da ra'd denilen hâdisenin müte'addid[1] şerârelerden mürekkeb olup sath-ı arza gelinceye kadar sıkletleri muhtelif tabakalardan mürur etmesine ve her tabakanın sadâsı ayrı olduğundan mecmû'unun ihtilâtı mezkur gamgameyi teşkil ettiğine kāil olmaktadır. Demek ki bugünkü fennin nazarında parlamak, gürlemek[2], yakmak gibi lâekal üç tezahürü bulunan ra'd ü berk ve sâ'ika hâdiseleri; sadme, şerâre, cereyan âsârı gösteren ve esasında elektrik ifrâğına râci' olan bir vâkı'adır. Havâ-yı nesîmîde âlât-ı elektrikiyede vukū' bulan şerâre ve sadmenin havâ-yı nesîmîde vukū' bulan bu hâdiselere müşabeheti hasebiyle fenn-i tabî'î ulemâsının ekserîsi semâda berk ü ra'd ve gamgame ile tatbik etmek efkârında bulunmuşlar ve nihâyet bunu bir hayli tecribelerle teyid etmişler ve bu babda bazı kanunlar tesbit eylemişlerdir. Ve bu suretle havâ-yı nesîmînin ve bulutların elektrik ile mahmul olduğunu kabul etmişlerdir. Havâ-yı nesîmîden âzâde olarak her zaman cüz'î, küllî seyyal elektrik bulunduğu ve bunun bazen müsbet ve bazen menfî nevinden olduğu dermeyan olunuyor. Beyan ettiklerine göre bulutsuz latif zamanlarda hava müsbet elektrik ile mahmul olup mikdarı günün saatlerine nisbeten tehallüf ve ezcümle sath-ı arzdan 1,30 metre irtifâ'dan itibaren yükseklere kadar tezâyüd eyler, fakat bu ihtilâfın sebebi ve hangi kāide tahtında tezâyüd ettiği meçhul kalmıştır. Ebniye ve ağaçlı olan mahallerde âsâr-ı elektrik hemen hiç yok gibi, ancak şehirlerdeki vâsi' meydanlarda cüz'î mikdar müsbet elektrik bulunuyor. Tulû'-i şemste havanın kütlesindeki müsbet elektrik gayet az iken zevâle iki saat kalıncaya kadar hadd-i kemâle vâsıl olur. Zevâlden sonra gurûba bir saat kalıncaya[3] kadar tedrîcî tenâkus eyler, gurûb-i şemsten iki [258] saat sonra yine tezâyüd etmeye başlar, kış mevsimi elektriğin mikdarı yazdan fazla[4] olur. Semâda birçok bulut bulunduğundan havanın elektriğine nisbeten bazen müsbet ve bazen menfî olur. Semâda bulunan bulutların hareketi ziyade olduğu takdirde havanın kütlesindeki

1 M ve B +"ve".
2 B -"gürlemek".
3 F: "kalana".
4 F: "ziyade".

elektriğin cinsi saatten saate tehallüf eder. Fakat fırtınalı ve yağmurlu zamanlarda mütevâliyen müsbet ve menfî cinse tebeddül eder. Ve maʿamâfîh şiddet-i elektrik hemen hemen mikdâr-ı mahsûsunda bulunur. Hâsılı havâ-yı nesîmînin ve bulutların elektrik ile mahmul olduğu bi't-tecribe müsbet addediliyor ise de esbâbı el'ân faraziyâtta kalmıştır. Bazıları diyor ki mâ-i mukattar tebahhur ettiği esnada hiçbir elektrik alâimi müşahede olunamadığı hâlde kalevî bir mâyiʿin tebahhuru esnâsında buharı müsbet[1] veya menfî elektrik ile mahmul oluyor. Binâenʿaleyh sath-ı arzda bulunan deryâların ve göllerin sularında cüz'î, küllî emlâh bulunduğu ve bunların mütemâdiyen buhara inkılab ettiği bedîhî olmakla havâ-yı nesîmînin bu sebeple müsbet elektrik ile mahmul olduğu zannolunuyor. Diğer bazıları ise küre-i arzı büyük bir galvanizm cihazı farz ederek kütlesinde vukūʿ bulan te'sîr-i kimyevî kendisini menfî elektrik ile mahmul etmiştir ve bu sebeple sathına temas eden havâ-yı nesîmî de müsbet elektrik ile mahmul olur, demişlerdir[2]. Buna binâen bir tecribe-i mahsûsa ile beyan edildiğine göre su ile turp birbirine temas ettiği zaman dâima bir elektrik cereyânı hâsıl, bunun da suda münhal bulunan mevâdd-ı ecnebiyenin cinsine göre bazen menfî ve bazen müsbet olduğu ve bulutlar da denizlerden ve göllerden[3] tayerân eden su buharının tekâsüfünden husûle geldiği için ona göre bazısı müsbet ve bazısı menfî elektrik ile mahmul bulunur. Küre-i arz dahi ber vech-i bâlâ tabîʿî olarak menfî elektrik ile mahmul bulunduğundan sathına temas eden havâ-yı nesîmî dahi müsbet elektrik ile mahmul olur, demektedir. Hulâsa hava [259] elektrikleniyor, bulutlar elektrikleniyor. Ve bu elektrikler tevettür edip geriliyor, havanınki ekseriya bulutların tesiriyle tevettür ettiği hâlde bazen hâricî bir vâsıta ile de oluyor. İki bulut arasında veya bulutla hava arasında böyle müsbet, menfî iki mütehâlif ve tevettür etmiş iki elektriğin tekabülünde müsbet menfîye hücum ile menfînin onu cezbinden sadme ve şerâre, raʿd ü berk husûle geliyor.

Görülüyor ki savt, hararet, ziyâ ayrı ayrı birer âmil-i tabîʿî görünürken

---

1 B -"müsbet".
2 B: "denilmiştir".
3 B -"ve göllerden".

hepsi bir harekete ircâʿ olunuyor. Hareket ecsâmın kütlesinde olduğu gibi zerrâtında, cüz'-i ferdlerinde de oluyor. Hareketin menşe'ine yani muharrikine de "kuvvet" namı veriliyor. Ve her hareket hususiyetine göre bir kuvvetin eseri addolunuyor, demek ki esasında "elektrik bir kuvvettir" denildiği zaman bir muharriktir denilmiş oluyor. Lisân-ı dinde ise bu muharrike daha güzel bir tâbir olmak üzere "melek" deniliyor. Şu kadar ki melek denilirken rûhânî bir muharrik-i müdrik tasavvuru da munzam oluyor. Zaten kuvvet denildiği zaman, bizatihi muharrik ve kendini şâʿir olan rûha kadar gitmemek kābil değildir. İşte bu hâdisâttaki körlüğü bir ilim kudretiyle mülâhaza ettiğimiz[1] zaman hakikati bulmuş olursunuz. İttihâd-ı elektrikî de bir müdrikin eser-i[2] tazyîkidir. Binâenʿaleyh bu îzâhâta bile lüzum kalmadan pek iyi anlaşılır ki melek-i zecre, melek-i vakd, masʿ-ı melek, tehâlüf kayıtlarıyla dînî lisanda ilk olarak rivayet edilen esas, mâbaʿde't-tabîʿî kuvvet nazariyesiyle bu îzâhât-ı fenniyenin künhüne muntabıktır. Evet, müsbet elektriği menfî elektriğe hücum ettiren o melek-i zecrdir ve bu bir darbedir. Bundan çıkan ses, raʿd ise "er-Raʿd", o meleğin kendisidir. Berk de bir vakd, bir şerâredir. Ve bunların bütün sırrı, tehâlüfü refʿ ile vahdeti, emr-i Hakk'a itaati temin oluyor. Sâʿikaya "sâʿika" denilmesi de çarpıp yakması, mahvetmesi, yani fiili haysiyetiyledir. Zâhirde bize göründüğü gibi raʿd, [260] berkden sonra değildir. Hakikatte ve ʿindallâh raʿd ü berk birliktedir. Hatta raʿdin asl-ı vâkıʿaya nazaran bir haysiyyet-i tekaddümü bile vardır. Elektrik berkıyetten evvel raʿdiyet ve ihtizazdır. Bulutlar ve hava, daha evvel bununla içlerinden titreye titreye geriliyorlar ve bu hâdisede birbirlerine hücum eylerken kütlevî hareketle değil evvelâ içten içe bu titreyişle bu ihtizaz ve irtiʿâd ile hücum ediyorlar. Sonra raʿdın sesi kulaklara vâsıl olduğu zaman sâʿikayı ihtar eden titretici bir tesir ile beraber onun artık geçtiğini müjdeleyen bir tebşîri de vardır. Sonra âyette zulümât[3] ve savâʿik cemʿlendiği hâlde raʿd ü berkin müfred getirilmeleri de mânidardır.

Bunların bu sıradaki hâllerini hiç sorma {يَكَادُ الْبَرْقُ يَخْطَفُ اَبْصَارَهُمْ} şimşek

1 F: "ettiğiniz", (kurşun kalemle kelimenin üzeri çizilerek "ettiğimiz" yapılmıştır).
2 M: "esîr".
3 B: "zulmet".

hemen gözlerini çarpıp alıverecek {كُلَّمَٓا اَضَٓاءَ لَهُمْ مَشَوْا فٖيهِ} onlara parlayıverdikçe ışığında yürürler {وَاِذَٓا اَظْلَمَ عَلَيْهِمْ قَامُوا} başlarına karanlığı çökerdiği vakit de dikilir kalırlar {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ} Allah dilemiş olsa idi {لَذَهَبَ بِسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْ} kulaklarındaki işitmek ve gözlerindeki görmek hassalarını da alıverirdi. Buna şüphe mi var? {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ} Allah teâlâ kadîrdir. Kudreti her şeye ve dâima yetişir. ❁ Esmâ-i hüsnâsından biri de "Kadîr" ism-i şerîfidir ki pek kudretli, hem de dâima[1] kudretli demektir.

"**Kudret**", fiil ve terkin sıhhatı demektir. Bu itibar ile "kuvvet"ten ayrılır, çünkü kuvvet bir cihete, kudret ise her cihete nâzırdır. Meselâ bir taşın yuvarlanışı kuvvetledir, o yuvarlandığı yerden dönemez. Kudret ise sağa giderken aksine de gidebilir, yaparken bırakabilir, hâsılı kuvvet ıztırar, kudret ihtiyar ifade eder.

[261] "**Şey**", mevcud demektir, bunda ma'dûma "şey" denemez. Bilinmesi ve haber verilmesi sahih olabilen mânasına da gelir, bu mâna ile mümkin olan ma'dûma da "şey" denebilir. Lâkin mümteni' lizâtihi olan ma'dûm hiçbir şey değildir. O ne bulunabilir, ne bilinebilir, ne haber verilebilir. Lügaten aslı "meşiyyet"ten sıfat-ı[2] müşebbehedir ki "şâ'î" dileyen, "meşî" dilenmiş mânalarına gelir; eşyâya "şey" denilmesi, meşiyyet-i ilâhiyenin ta'alluku itibariyle meşî olduğu içindir. Bu mânaca Allah'a "şey" denmez, fakat şâ'î mânasına olarak "şey" denir. Binâen'aleyh عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ'de Allah dâhil değildir, lâkin بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ'de [el-Bakara 2/29][3] dâhildir. Bu îzahtan sonra "Allah teâlâ kendi gibi bir Allah daha yaratabilir mi?" tarzında bir tevehhüm vârid olamaz. Zira o mümteni'dir, şey değildir. Yaratılan yaratan olamaz, hem sonradan yapılsın hem ezelî olsun işte imtinâ', muhal buna derler. Allah teâlâ öyle bir Vâcibu'l-vücûddur ki O'nun lâ-şerîke-leh olan sıfat-ı vahdâniyetini izâle etmek hiçbir vechile mümkin değildir, bu O'nun kemâl-i zâtîsidir ve bütün sıfatları da böyledir. Binâen'aleyh böyle her şeye kādir olan Allah teâlâ'yı yarattığı

1 B: "ve dâima".
2 B -"sıfat-ı".
3 "…her şeyi bilir bir Alîm'dir."

gözleri, kulakları alıvermekten kim menʿ eder? Bunu bilmeli, Allah'a, Peygamber'e, ehl-i imana hudʿa yapmaktan, fesad[1] çıkarmaktan sakınmalı, sakınmak için sâʿikayı gözetmemeli, raʿd ü berkten evvel Allah'tan korkmalıdır. Bu âyeti müteʿâkib يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا hitâb-ı ʿâmmı ne kadar beliğ oluyor.

İşte Cenâb-ı Hak münafıkların hâlini bir de böyle sayyib meseliyle tasvir buyurmuştur. Bu teşbih teşbîh-i mürekkeb olduğuna göre müfredâtında müşabehet aranılmayarak hey'et-i mecmûʿasında münafıkların hayretini, şaşkınlığını tahayyül[2] etmek kifayet edecektir. Maʿamâfîh bunu teşbîh-i mefrûk olarak tahlîlî bir surette mülâhaza da mümkin olmuştur. Şöyle ki: Dîn-i İslâm sebeb-i hayat olmakta kuvvetli bir yağmura, biʿset-i nebeviye zamanında dünyanın hâli ve her zaman İslâm'a karşı küffârın [261] şüpheleri zulmetlere, dinin vaʿd ü vaʿîdi berk u raʿde, kâfirlerin ve münafıkların namzet oldukları mesâib ve ʿikāb sâʿikalara teşbih edilmiştir. Mâbaʿdi de İslâm'a münafıkların nazarını ve fırsat buldukça ondan sûret-i istifâdelerini temsil ediyor. Bu iki temsîlin sebeb-i nüzûlünde Yahudîlerin dahi bazı rivâyâtta mevzûʿ-i bahis edildiğini görüyoruz.

Buraya kadar Cenâb-ı Allah evvelen ve bizzat Resûlüne hitab ederek kābiliyyet-i hitâb ve hidâyet nokta-i nazarından insanların sunûfunu ve her birinin mâhiyetlerini, hâlet-i rûhiyelerini, âkıbetlerini beyan eden bir tasnîfini ve bütün ulûmun rûhunu ve ilm-i hikmet-i Kur'ân'ın[3] hutût-i asliyesini müştemil gayet derin ve gayet şümullü bir mebhas-i maʿrifeti[4] ihtivâ eden tenvîrât-ı şâmile ile beraber küfrü tabiat edinen inatçı kâfirlerle reyb ü nifâkı tabiat edinen münafıkların yola gelmeyeceklerini, korunamayacaklarını ve bunun için hidâyet-i Kur'ân'ın müttakīlere mahsus bulunduğunu iʿlâm[5] ve ifham ettikten ve temsillerle daʿvet-i ʿâmmenin lüzûmuna irşad buyurduktan sonra teklîfin âm olduğunu, mükellefînden

1 B: "fırsat".
2 B: "temsil".
3 B -"ve bütün ulûmun rûhunu ve ilm-i hikmet-i Kur'ân'ın".
4 B: "mebhasi".
5 M ve B: "ilan".

hiçbir sınıfın âzâde kalamayacağını, inzar ve ʿadem-i inzar onlar için müsâvi olsa da Peygamber'in vazîfesi nokta-i nazarından müsâvi olmadığını anlatarak ʿale'l-ʿumûm insanlara tevcîh-i hitâb ederek ber vech-i âtî ilk emrini vermiştir:

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذٖى خَلَقَكُمْ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ ﴿٢١﴾ اَلَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءًۖ وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَكُمْۚ فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَادًا وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٢﴾ وَاِنْ كُنْتُمْ فٖى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهٖۖ وَادْعُوا شُهَدَٓاءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٢٣﴾ فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتٖى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُۚ اُعِدَّتْ لِلْكَافِرٖينَ ﴿٢٤﴾ وَبَشِّرِ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًاۙ قَالُوا هٰذَا الَّذٖى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ وَاُتُوا بِهٖ مُتَشَابِهًاۜ وَلَهُمْ فٖيهَٓا اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥﴾

[263] **Meâl-i Şerîfi**

Ey insanlar! O[1] sizi ve sizden evvelkileri yaratmış olan[2] Rabbinize kulluk ve ibadet ediniz[3] ki korunur müttakīlerden olasınız (21). O öyle bir lütufkâr ki sizin için yeri[4] bir döşek yaptı, semâyı bir binâ[5] ve sizin için semâdan bir su indirdi de onunla türlü mahsullerden size bir rızık çıkardı, siz de artık bilecek hâlde iken tutup da Allah'a menendler koşmayın (22). Ve[6] eğer kulumuza ceste ceste indirdiğimiz Kur'an'dan şüphede iseniz haydi onun ayarında[7] bir sûre meydana getirin ve Allah'tan başka güvendiklerinizin hepsini çağırın, eğer sâdıksanız bunu

---

1 F: "~~Kulluk edin o~~".
2 F: "yaratmış olan / yaratan".
3 F: "edin".
4 F: "yeri / yeryüzünü".
5 F: "~~yaptı~~".
6 M -"Ve".
7 M ve B: "ayarından".

yapın (23). Yok yapamazsanız -ki hiçbir zaman[1] yapamayacaksınız- o hâlde[2] çırası[3] insanlarla[4] o taşlar olan [264] *o[5] ateşten sakının, o kâfirler için hazırlandı[6] (24). İman edip sâlih ameller[7] işleyenlere ise müjdele[8]: Kendileri için altından ırmaklar[9] akar cennetler var, onlardan hangi bir semereden[10] bir rızık rızıklandıkça onlar[11], her defasında "Ha! Bu bizim önceden merzuk olduğumuz" diyecekler ve ona öyle müteşabih olarak sunulacaklar,[12] kendileri için orada pak, çok pak zevceler[13] de var[14], hem onlar orada ebedî kalacaklar[15] (25).*

Bu âyetin, Fâtiha'daki رَبِّ الْعَالَمِينَ vasfının isbâtına, اِيَّاكَ نَعْبُدُ mîsâkına, sonra bu sûrenin başındaki هُدًى لِلْمُتَّقِينَ fıkrasına ve nihâyet üç kıssanın hey'et-i mecmûʿasıyla sayyib temsîlinin gāye-i mazmûnuna ne kadar münasebetdâr olduğunu ihtâra hâcet yoktur. Tertîb-i Kur'ân'a nazaran bu âyet Allah teâlâ'nın sarih olarak ilk emrini hâvî oluyor ki bu emir, binâ-yı İslâm'ın üssü'l-esâsı olan tevhîd-i ubûdiyet ve rubûbiyetten başlıyor. Ve ulûhiyetin rubûbiyete, rubûbiyetin hâlıkıyete tevakkufunu gösteriyor ve hâlıkı isbat ediyor. Ve akabinde nübüvveti ve sıdk-ı Muhammedîyi isbat ve müdafaa ediyor.

{يَا اَيُّهَا النَّاسُ} Ey insanlar! ❁ Akıl ve büluğ ile insanlığın ilk kademe-i kemâline basmış olanlar! Bakınız gerek اِيَّاكَ نَعْبُدُ mîsâkını vermiş olsun, gerek olmasın, hepiniz mü'min, kâfir, münafık, hangi sınıfa[16], dünyadaki akvâmdan[17] hangi kavme mensup olursanız olunuz, fakir zengin, âlim

---

1 F: "ebeden".
2 F: "artık ~~o ateşten sakının ki~~".
3 F: "insanlar ve".
4 F: "ebeden".
5 F -"o".
6 F: "hazırlanmıştır".
7 F: "~~amel-i~~ sâlih ameller".
8 F: "tebşir et".
9 F: "nehirler".
10 F: "dâima $\frac{\text{bunlardan, bir semereden}}{\text{bunların meyvesinden}}$".
11 F -"onlar".
12 F +"ve".
13 F: "$\frac{\text{zevceler}}{\text{çiftler}}$".
14 F: "bulunacak".
15 F: "kalacaklardır".
16 B: "sınıf".
17 B -"akvâmdan".

câhil hangisinden bulunursanız bulununuz hepiniz her zaman şu emir ile mükellefsiniz: {اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِى خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} Sizi ve sizden evvelkileri, babalarınızı, analarınızı, bütün atalarınızı, ecdâdınızı vesâirlerini baştan nihâyete halk eden Rabbinize[1], Rabbü'l-âlemîn'e ibadet ve ubûdiyet ediniz, kemâl-i mahabbet ve mehâfetle, en güzel edeb ve saygı[2] ile O'na boyun eğiniz ve O'nun emirlerine, ahkâmına itaat ediniz. ۞ اِيَّاكَ نَعْبُدُ mîsâkını verenler onu [265] îfa etsin, vermeyenler vermeye çalışsın, O'na ibadet ve itaat ediniz ki {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} bilfiil korunabilesiniz, hakīkī müttakīlerden olmanızı ümit edebilesiniz[3]. ۞ Yoksa sâʿikalar gibi hâdisât-ı âlemden, ölümden korkmakla, kulak tıkamakla asla korunamazsınız. Dikkat ediniz, لَعَلَّكُمْ buyuruluyor. Bu ise ümit ifade eder. Bu surette de korunmanız bir ümîd-i kavî olarak gösteriliyor da "korunacağınızdan emin olunuz" denilmiyor. Çünkü irâde-i ilâhiyeyi hiçbir şey takyid edemez. Siz ibadetinizle O'nu korumaya mecbur edemezsiniz. Ubûdiyet kanunu bir kānûn-ı ekserîdir. Asıl koruyacak olan fazl u rahmet-i ilâhiyedir. İbadet evvelemirde hilkatinizin, terbiyenizin bir şükrânıdır; bunun Allah'ı mecbur edecek, minnet altında bırakacak bir kudret-i mûcibesi yoktur ve zaten Allah'ın müstahik olduğu şükr ü ubûdiyeti kâmilen edâ da edemezsiniz. Binâenʿaleyh ibadet ediyoruz diye her âkıbetten emin olmayınız, ancak ümidvâr olunuz ve ümidinizi Allah'tan başkasına bağlamayınız ve Allah'ı tanımak için hilkatinize ve terbiyenize bakınız, o zaman bilirsiniz ki bir hâlıkınız ve rabbiniz var, hem sizi ve[4] hem sizden evvelkileri halk eden O'dur. {اَلَّذِى} O öyle lütufkâr bir hâlıktır ki {جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشًا} şu altınızdaki arzı size bir döşek yapmış, ۞ sizi orada yaratmış, yetiştirmiş, üzerinde her türlü rahatınız esbâbını temin etmiş, yatıp kalkıyor, uyuyup uyanıyor, dayanıp oturuyorsunuz, o altınızdan alınıvermiş olsa nerede karar ederdiniz? Kâşânelere yığdığınız kaba döşekler neye yarardı? İşte arz size böyle bir döşek {وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً} başınız üstündeki

---

1 B -"rabbinize".
2 B: "sevgi".
3 B: "edebilirsiniz".
4 B -"ve".

müzeyyen gök kubbeyi de bu döşeği ihtivâ eden büyük muhteşem bir bina yapmış. ❁ İnsan olup da bu bina içinde bu döşeğe kurulmayan var mıdır? Bu binanın yanında fakirlerin imrendiği, zenginlerin gururlandığı diğer binaların, konakların, sarayların ne ehemmiyeti olabilir? [266] Büyük, küçük, zengin, fakir, sizin hepiniz aynı hanede[1] oturan ve bir döşekte yatan bir aile değil misiniz? Kimin binasında, kimin döşeğinde yattığınızı düşünürseniz hangi mevlânın kulu olduğunuzu ve olmanız lâzım geldiğini bilirsiniz.

İşbu وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً bize gösteriyor ki semâ bütün arzı muhîttir ve arz binadaki bir[2] döşek gibi onun içindedir. Başka bir âyette سَقْفاً مَحْفُوظاً [el-Enbiyâ 21/32] buyurulmuş olması burada binanın sakf ile tefsîrini îcab etmez, o da semânın diğer bir haysiyeti, diğer bir vasfıdır ki tavan gibi dâima başımız üstünde[3] görülmesi haysiyetidir. İş sade bu kadar mı ya?

{وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} Burada zamir ile مِنْهُ demek lâzım gelirken zâhir olarak مِنَ السَّمَٓاءِ buyurulması, bundan murad evvelki semâ olmadığına işarettir. Zira herhangi bir şeyin fevkinde olan şey altındakinin semâsıdır. Hatta evin tavanına bile "semâ" denilir. Yani bir de yukarıdan, o semâ tarafındaki bulutlardan bir[4] su indirip {فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقاً لَكُمْ} de bu su sebebiyle size türlü meyvelerden, mahsullerden rızık çıkarmaktadır.[5] ❁ Siz o bina içinde o döşekte yuvarlanırken bu sudan içer ve bu sayede yetişen meyvelerden, hubûbât ve sâir fevâkihten kısmetlenirsiniz. Bakınız, Rabbiniz nasıl bir Rahmândır. Siz bu saydıklarımızı hep bilirsiniz, bunları bilmek için başkaca okumaya veya derin felsefeler yapmaya hiç de lüzum yoktur. {فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَاداً وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} O hâlde[6] siz bunları ve hâlıktan başka Allah olamayacağını[7] bilip dururken, Allah'a, bir olan o Maʿbûd-ı Hakk'a denk aramaya, emsal uydurmaya, şerikler koşmaya ve

1 B: "binada".
2 B -"bir".
3 B -"üstünde".
4 F -"su".
5 F: "çıkarmıştır".
6 F: "Binâenʿaleyh".
7 B: "olmayacağını".

Firavun'un yaptığı gibi yerde gökte dürbünlerle Allah aramaya kalkmayınız da, bu emri veren ve bütün bunları yapan, ihsan eden ve şerîki, nazîri bulunmayan hâlıkınız, rabbiniz Rahmân-ı Rahîm bir Allah'a tevhid ile ibadet ve kulluk ediniz.

[267] "**Endâd**", "nidd"in cemʿidir. "Misil" ve "emsâl" gibi ki mânaları birdir. جعل (caʿl) tâbiri gösteriyor ki Allah'a hangi şeyden olursa olsun misil tasavvur olunursa uydurma olur, hak olmaz bâtıl olur. Bunu bile bile yaparsanız korunanlardan olamazsınız[1], inatçı kâfirlerden olursunuz.

Buna karşı birtakım insanlar: "Evet Allah belli amma bize böyle emrettiği ve peygamber gönderdiği ve Muhammedü'l-Emîn'in peygamber ve Kur'ân'ın kelâmullah olduğu ne mâlum? Bu bize şüpheli geliyor, kuşkulanıyoruz bunu bile bile değil bilmediğimizden[2], şüphe ettiğimizden inkâr ederiz" dediler ve daha diyebilirler. Bunun için Cenâb-ı Hak umûmî olan bu daʿvet-i tevhîd ve ubûdiyeti müteʿâkib Resûlünün nübüvvetini ve ona bahşettiği Kur'ân'ın burhân-ı ilâhî olan لَا رَيْبَ فِيهِ bir muʿcize-i ebediye olduğunu sarâhaten göstermek için şüphesi olanlara karşı açıktan bir[3] müsâbaka, bir yarış ilan ediyor ki buna "tehaddî mucizesi" denilir. Peygamber-i zîşân Efendimiz'in mucizeleri gerçi çoktur. Fakat maddî ve zamânî olan mucizelerin kuvveti ve fâidesi umûmî değildir. Onun kuvveti bulunduğu zamana ve muhîte münhasır kalır, sonradan işitenler "bu gayr-i maʿkūl" diye inkâr da edebilirler. Nitekim öyle de oluyor. Bir de beşeriyetin dinden istifadesi asıl[4] hârikalara sarılmak değil, sünnetullâha, kavânîn-i müstemirre ve maʿkūleye sarılmaktadır, yani ilimdedir. Hârikalar kulların ıztırar zamanlarında Allah teâlâ'nın inâyet-i mahsûsasıdır. Hidâyetten gaye ise ıztırardan tahlîstir. Binâenʿaleyh mucizenin en mühimi ebedî, aklî ve ilmî kıymeti hâiz olan mucizedir. Bu mucize ise Kur'an'dır. Cenâb-ı Allah Resûlüne bunu o kadar katʿiyyet ve yakīn ile bildirmiştir ki Kur'ân'ı hiçbir insan, hatta

1 B: "olmazsınız".
2 B: "bilmediğinizden".
3 F -"bir".
4 B -"asıl".

bütün insanlar tanzir edemezler. Bu bizzat vaʿd ü taʿahhüd-i ilâhî tahtındadır. Kur'an herhangi[1] mâhiyette bir kelâm farz edilirse edilsin, en dâhi addedilen üdebâ ve hükemâ ve şuarâ tanzîrine, [268] muʿârazasına kalkarsa âciz kalır. Kur'an'da o kadar fevkalâdelik görmek istemeyen körler veya garazkârlar ne farz ederlerse etsinler, Kur'an ile tehaddîye kalkıştıkları zaman mağlub olagelmişler, hiçbir şey yapamamışlardır. Allah teâlâ iktidarlarını derhâl bağlamış veya esasen hiç vermemiştir. İşte Allah Peygamberine bu kuvveti vermiş ve asırlardan beri de bunu isbat etmiştir. Dünya kurulduğu kurulalı gāibe müteʿallik bu kadar büyük ve bu kadar emsâlsiz bir haberi bu kadar ciddiyetle peygamberlerden ve bilhassa Hâtemü'l-enbiyâ'dan başka hiçbir kimse isbat etmeye değil, dermeyan etmeye bile cür'et edememiştir. Çünkü yalancıların mumu yatsıya kadar yanar. Şarlatanlar, muvakkat bir zaman için parlar söner. Napoleon Bonapart Mısır'a geldiği zaman muharebelerindeki temayüzüne güvenerek ve bunları bir mucize zannederek "Ben Muhammed'i severim, o da benim gibi büyük bir kumandan idi fakat ben daha büyüğüm" demişti. Bu gururu, bu tehaddîye kıyâmı nihâyet Akka kalesinden başlayarak kırılmaya yüz tuttu, nihâyet söndü gitti ve o zamandan beri Fransızlar[2] onun açtığı yaraları tedavi edemediler. Hâsılı sırr-ı tehaddî Kur'ân'ın ve nübüvvet-i Muhammediyenin ebedî bir kanunu ve burhânıdır. Cenâb-ı Allah bu burhânı ihtar ve nübüvvet-i Muhammediyeyi hakkiyyet-i Kur'ân'ı teyid ederek ve insanlar içinde bunda şüphe edenleri kastederek buyuruyor ki:

{وَاِنْ كُنْتُمْ فٖى رَيْبٍ مِمَّا نَزَّلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا} Ve şayet abd-i hâssımız, mümtaz kulumuz, Muhammed Mustafa'ya doğruluğu, eminliği bu âna kadar herkesin müsellemi olan sevgili Resûlümüze verdiğimiz risâletten ve bunun fermanı olmak üzere parça parça indirmekte olduğumuz Kur'an'dan bir şüphede bulunursanız, bir kuşkuya düşerseniz, meselâ "vahiy inanılır şey midir? Allah kitap gönderecek olsa böyle mi gönderir? Böyle parça parça,

1 B +"bir".
2 B: "Fransız".

âyet âyet, sûre sûre kitap inmek nasıl şey? Bunlar [269] bize maddî ilimlerden ne öğretiyor? Altın madenlerinin nerelerde olduğunu mu gösteriyor? Kimyaları mı buluveriyor?[1] Bu bir şiir değil midir? Bunu insan kendiliğinden yapamaz mı? Binâenʿaleyh Muhammed ya bir şâir gibi ara sıra bunları kendi söylüyor da Allah gönderdi diye bizi aldatıyor veya kendi aldanıyor mu? Gerçi Muhammed'in şimdiye kadar aklı da vardı, istikāmet ve emaneti de vardı, o ne aldanır ve ne aldatırdı,[2] tecribe böyle ama ne çıkar? Tecribe mâzîyi gösterir, olabilir ya belki bugün bozuldu,[3] aklını kaçırdı veya ahlâkını değiştirdi, ihtimal, artık kurnazlığa kalkıştı, hâsılı ne tarafından baksak kestiremiyoruz, herhâlde bunun kendisinden olması ihtimâlini yenemiyoruz, Allah'tan geldiğinde şüphe ediyoruz. Bile bile değil fakat hakkımız olan böyle bir kuşku ile onu tanımıyoruz, çünkü müsbet olmayan bir şeye inanmak da budalalıktır, kâr-ı akıl değildir" gibi birtakım kuşkular taşıyorsanız bunun da isbâtı kolay, bunda da derin derin[4] felsefelere, hayâllere dalmaya lüzum yok. {فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ} Eğer bunu bir insan yapabilirse, haydi bunun gibisinden bir sûre getiriniz. ۞ Yani üslubda ve belâgat ü bedâʿatte Kur'an sûrelerine benzer ve tam ona mümâsil[5] bir sûre de siz bulunuz ve ona tam benzemek için söyleyen de o kulumuz gibi ümmî ve onun gibi ahlâklı olsun. Okuyup yazanlardan, tahsil görenlerden, şâirlikle uğraşanlardan olmasın. Haydi bu son kaydı da hazf edelim, size müsaade eyleyelim, ʿale'l-ıtlâk her hangi bir şahıstan olursa olsun böyle bir sûre getiriniz {وَادْعُوا شُهَدَآءَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} ve hatta Allah'tan başka güvendiğiniz ne kadar yardımcılarınız, tanıdığınız ne kadar mâbudlarınız, iktidarını farz ettiğiniz ne kadar putlarınız, şuarânız, üdebânız, ulemânız, hükemânız, ümerânız, hâsılı size baş, el, ayak olmak isteyecek ne kadar yardakçılarınız, şâhidleriniz[6], muktedâ-bihleriniz varsa hepsini de çağırınız.

---

1 B: "bulduruyor".
2 B -"veya kendi aldanıyor mu? Gerçi Muhammed'in şimdiye kadar aklı da vardı, istikāmet ve emaneti de vardı, o ne aldanır ve ne aldatırdı".
3 F +"ya".
4 F -"derin".
5 F: $\frac{\text{o ayarda}}{\text{ona mümasil}}$.
6 B -"şâhidleriniz".

[270] "**Şühedâ**", "şehîd"in cemʿidir. "Şehîd" ise, hâzır, şâhid, nâsır, nümûne-i imtisâl mânalarına gelir ki burada herhangi birisi demektir. {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ} eğer davanızda sâdık iseniz, yani bu babda şüpheye mahal olduğu fikrinde muhik iseniz bunu yapmanız ve yapabilmeniz lâzım gelir. Bir insanın kendiliğinden yaptığı bir şeyi veya daha iyisini diğer insanlardan behemehâl bir yapan bulunur, muʿtad olur. Görmez misiniz, feylesoflar bile "tabiat muttariddir" derler. Siz de zaten böyle demekle bunun şâirlerde, fülânlarda emsâli var demek istiyorsunuz. Varsa haydi bulun getirin, bugün değilse yarın getirin, öbür gün getirin {فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا} yok eğer[1] bunu yapamazsanız, mislini getiremezseniz {وَلَنْ تَفْعَلُوا} ki hiçbir zaman yapamayacaksınız. ۞ Kıyamete kadar yapamayacaksınız[2]. Yapmanız mümkin değil ya, mümkin olsa da yapamayacaksınız, Allah yaptırmayacak. O hâlde {فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتٖى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} çırası insanlar ve taşlar olan o dehşetli ateşten sakınınız ki {اُعِدَّتْ لِلْكَافِرٖينَ} bu ateş, bu nâr-ı cahîm, kâfirler için hazırlanmıştır.

Bedâhet, şuhûd, istidlâl-i aklî, tecribe, haber, bunlar ilmin, yakīnin en mühim vâsıtaları, miʿyarlarıdır. Siz bir vâkıʿa görüyorsunuz, işte kitap; bunun nazmındaki yüksekliği de bizzat anlayanlar bedâheten görüyor, diğerleri de bunlardan duyuyor. Şimdi Allah'tan, Peygamber'den Kur'an ile bu haberi de işitiyorsunuz, tecribe de yapınız ve cereyan eden tecribelere de bakınız, göreceksiniz ve hatta gördünüz ki bunun misli yapılmadı ve yapılmıyor ve yapılmaz. O hâlde şüphe etmeye ne hakkınız kalır? Az çok ilmî bir sebebe istinad etmeyen şüphe, vesveseden veya ahlâksızlıktan başka ne olur? Gerçi siz vahyi bizzat tecribe edemezsiniz, çünkü o Allah'ın bir [271] vâkıʿa-i mahsûsa ve mümtâzesidir. Peygambere peygamberlerden başka misâl bulamazsınız. Fakat onun âsârını tecribe edebilirsiniz, zaten ilmî ve fennî tecribelerin ekserîsi de böyledir. Güneşin doğduğunu ziyâsından anlarsınız. Böyle bir tecribe size sebeb-i vâkiʿin küllî ve umûmî mi, yoksa münferid ve mümtaz bir şey mi olduğunu anlatır. İşte Allah teâlâ

---

1 F: "binâenʿaleyh".
2 B -"kıyamete kadar yapamayacaksınız".

bu ihbârıyla, bu irşâdıyla size eser-i vahyi tecribe etmek için bir miʿyâr-ı mahsus veriyor, çünkü hepsini tecribe etmeye kalkarsanız ömrünüz kifayet etmez ve irşâdın fâidesi olmaz. Onları da asırların tecribesi gösterecek ve isbat edecektir. Binâenʿaleyh siz bu miʿyâr-ı mahsustan istifade edebilirsiniz. Bilhassa فَأْتُوا... فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا emr ve ihbâr-ı katʿîsinin mazmûnuna dikkat ediniz. Sizi bir mütegallibin kuvve-i cebriyesiyle bağlamıyor, ikinizi bir yere getirmekten menʿ etmiyor. Hür, muhtâr, serbest bırakıyor. Haydi şâirlerin ve sâirenin sünûhâtına veya gāfillerin, kendini bilmezlerin, sahtekârların, şarlatanların iğfâlâtına benzer gibi tevehhüm ettiğiniz ve bundan dolayı şüphelendiğiniz Kur'ân'ın ve hatta bir sûrenin mislini getirmek için elinizden geleni yapınız diyor ve yapamayacağınızı da hakikatin kıyasınız gibi olmadığını öyle bir katʿiyyetle haber veriyor ve bunun yalan olamayacağını öyle bir yakīn ile söylüyor ve bi'n-netîce fiilen isbat da ediyor ki bundan büyük yakīn olmaz, bundan büyük ilim olmaz. O hâlde vahyi bir kere diğer şâirlerin falanların sünûhâtına benzetmeye asla hakkınız yoktur. Nihâyet şunu diyebilirsiniz: Muhammed gibi bir insan daha yok ki bulalım da ona söyletelim; ona Allah öyle bir akıl, öyle bir kuvvet vermiş ki onu kimseye vermemiş, o hârikulâde mümtaz ve bütün insanlardan mümtaz bir fıtratla yaratılmış da bunları o sayede yapıyor ve fakat yine kendi yapıyor diyeceksiniz. Öyle ise diğer şüpheleri bırakıp bir kere bunu tasdik ediniz, ettikten sonra bir daha düşününüz, böyle bir zat size o [272] hârikulâde mümtaz fıtratın kendi zâtîsi olmadığını söylüyor, bununla bir gurur duyup size çalım satmıyor, o kudret ile sizden dünya istifadeleri istemiyor. لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراً اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى [eş-Şûrâ 42/23][1] diyor, tegallüb davasına kalkışmıyor, kemâl-i tevâzuʿ ile "ben Allah'ın bir kulu ve Resûlüyüm" diyor ve sonra kemâl-i yakīn ile وَلَنْ تَفْعَلُوا diyor ve asırları keşf ediyor. O hâlde onun mümtaz aklına ve nazîrsiz kudretine itimad ederek verdiği vahiy haberini tasdik etmeniz lâzım gelir. Eğer Allah'a inanmıyorsanız, O'nda şüpheniz varsa böyle bir aklın şehâdetiyle O'na inanmanız ve ubûdiyet etmeniz

---

1 "...Buna karşı sizden yakınlıkta sevgiden başka bir ecir istemem..."

iktizâ eder. Ve eğer Allah'a inanıyorsanız bunu doğrudan doğru Allah'ın yaptığını, kendini[1] ve evâmirini bildirmek için gönderdiğini evleviyetle tasdik etmeniz lâzım gelir. Onu tasdik etmemek için aklî, tecribî, ilmî, fennî, mantıkî hiçbir şüpheye imkân bulunmadığını idrak etmeniz îcab eder. Bunu bilmez, hâlâ şüphe davasından vazgeçmez, hâlâ kuşkulanırsanız buna inadınızdan, ağrâz-ı şahsiyenizden, ahlâksızlığınızdan başka bir sebep kalmaz ve hiçbir mazereti bulunmayan kâfirlerden olursunuz. Hakkı katʿiyyen reddedenler kâfir olduğu gibi haksız yere şüphe edenler de kâfirdir. O hâlde şunu biliniz ki kâfirler için hazırlanmış bir ateş, bir cehennem vardır ki o korktuğunuz, kulaklar tıkadığınız sâʿikaların hiçbirine benzemez, o ateş çırası insanlar ve taşlar olan bir ateştir, artık bundan kendinizi sakınabilirseniz sakınınız.

Kur'ân'ın işbu وَلَنْ تَفْعَلُوا ihbârı o günden bugüne kadar bin üç yüz kırk dört senelik bir tecribe ile sıdkını gösteren bir muʿcize-i ebediyedir. Bu tehaddînin[2] iʿcâzı karşısında yarıştan vazgeçilmiş, silâhlar çekilmiş, kanlar akıtılmış, dünyalar karıştırılmış, her türlü zahmetler, masraflar ihtiyar edilmiş ve fakat bu mucizeye hiçbir cevâb-ı red verilememiştir. Ancak tesvîlât ile irşâd-ı Kur'ân'ın önüne geçmeye[3] çalışılmıştır. Bunlara karşı adâlet-i ilâhiye elbette yerini bulacaktır, o ateş sönmemiştir. [273] فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ Bu âyette وَالْحِجَارَةُ kelimesinin fennî bir irşâdı muhtevî bulunduğunda şüphe yoktur. Gerçi bu "hicâre"den murad heyâkil ü asnâmdır ve cehennem[4] ateşini tutuşturmaya sebep olan "vekūd"un insanlar ve heyâkil-i maʿbûde olduğu beyan buyuruluyor. Lâkin aynı ifadede ot[5], çıra, kömür gibi ateş tutuşturan taşlar bulunduğunu da bildirmiş oluyor ki erbâb-ı fen bunun taş kömürler olduğunu söylüyorlar. "Vekūd", ateş yakılan kibrit, ot, çöp, çıra, paçavra, odun[6] vesâire gibi şeylerin hepsine ıtlak olunur.

1 B -"kendini".
2 B: "taahhüdünün".
3 F: "geçilmeye".
4 B: "cehennemin".
5 M ve B: "o".
6 B -"odun".

Bakınız beyânât-ı Kur'âniye ne kadar canlıdır. Tamamen ilmî ve mantıkî ve hikemî olan ve bir felsefe-i ilâhiyenin künhünü teşkil eden bir mebhas, edille-i mantıkiye ve rûhiye vü âfâkiyesinin cezirleriyle hem veciz ve hem gayet basit ve bedîʿ bir surette nasıl tefhim olunmuştur. Yüksek bir minberden büyük ve muhtelif bir cemaate hutbe îrad eden, vaaz eden, ders okutan, teblîğāt yapan, ahkâm vazʿ eden fevkalâde beliğ bir hatibin lüzûmuna göre kâh sağa, kâh sola ve[1] kâh merkeze iltifatlar ederek sırasında umûmuna ve sırasında bir kısmına, kâh muhaliflerine ve kâh muvâfıklarına ve kâh hepsinin karşısında yâver-i mahsûsuna tevcîh-i hitâb etmesindeki iltimâʿât-ı beyânı kulaklarda temsil ettirir. يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ nidâsıyla başlayan hitâb-ı ʿâmm وَاِنْ كُنْتُمْ / فَلَا تَجْعَلُوا lahzalarında bir vech-i mahsus[2] aldı ve nihâyet acı bir inzar ile tamam oldu, derken gülüyor, bir hususiyet daha alıyor ve abd-i hâssına nasb-ı nazar[3] ederek buyuruyor ki:

{وَبَشِّرِ} Bu vâv-ı atf yukarıdaki[4] âyetlerin fehvâsından anlaşılan lâzım-ı maʿnâya işarettir, şöyle ki: Habîbim! Sen de insanlardansın[5] ve umûmî olan işbu ibadet ve ubûdiyet emriyle sen de me'mursun, bununla beraber senin bir hususiyetin var, sen Benim abd-i hâs ve mümtâzımsın, risalet gibi bir vazîfe-i mahsûsan var. İşte bu imtiyâzın fermanı olan bu Kur'ân'ı ve bu tehaddî mucizesini [274] gördün ya, bunu al ve senin için hiçbir korku, hiçbir keder olmadığını anla, umum nâsı emrine davet et, mucizeni göster, yola gelmeyenlere bu inzârımı tebliğ et. Bundan başka bir de {الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} erkek olsun dişi olsun iman edip de iyi iyi işler yapanlara bir Allah'a ubûdiyet imanına yaraşır, akl ü nakle uygun aʿmâl-i sâliha işleyenlere de şunu tebşir et.

"**Sâlihât**", "sâliha"nın cemʿidir. "Sâlih" aslında iyi, yaraşıklı, aklen ve naklen müstakīm, hayırlı mânasına vasıf iken tâ-i nakl ile "hasene" gibi amel-i sâlih mânasına isim olmuştur ki kalbî, bedenî, malî olmak üzere

---

1 B -"ve".
2 F: "veche-i mahsûsa".
3 B -"nazar".
4 B: "yukarılardaki".
5 B: "inananlardansın".

üç nevʿi vardır. Ve burada iman ile amelin az çok bir farkı anlaşılır. Fakat tebşir sade imana değil mecmûʿuna yapılmıştır, amel imandan cüz değil ise de amelsiz hakk-ı tebşîr olmadığı da anlaşılıyor. Sonra[1] الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا cemʿ-i müzekkerlerinde tağlib vardır ki erkeklere ve kadınlara şâmildir. Bu şümûlü ileride اِنَّ [الْمُسْلِم۪ينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَ]الْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [el-Ahzâb 33/35] gibi âyetlerle anlarız.

Hâsılı iman ile aʿmâl-i sâlihayı cemʿ edenlere şunu müjdele ki {اَنَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ} onlar için cennetler var. ❁ Yani içine girilmeden görülmez gizli, nâdîde bağlar bahçeler var. Bunların umûmunu ihtivâ eden vatan-ı uhrevîye, dâr-ı sevâba اَلْجَنَّةُ ıtlâk olunur. "**Cennet**" asl-ı lügatta masdar binâyı merredir ki bir örtüş, bir kere setr demektir ve bu maddenin bütün müştakkātında bir nevi setr mânası vardır. Nitekim "cin" herkese görünmez hafî bir nevi mahluk, "cinnet" aklın kaybolması, "cen" kararmak, görünen eşyânın nazardan gizlenmesi demektir. Sâniyen cennet bir[2] setr mânasından zemîni görünmez, gayet girift ağaçlarla mestur bahçe ve bostana ıtlak olunmuş. Sâlisen lisân-ı dinde dünya gözüyle görülemeyen gayb-ı Hak'ta gizli dârü's-sevâbın ismi olmuştur ki Kur'an'da "el-cenne" denildiği zaman bu taʿayyün eder. Fakat lâmsız olarak [275] "cennet" denildiği zaman makamına göre kâh bu ve kâh ikinci mânaya gelmiştir. جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ denildiği zaman da "el-cennetü"nün eczâsı ve merâtibi murad olunur ki burada öyledir.

Bunlar öyle büyük ve vâsiʿ cennetlerdir ki {تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} altından meselâ dünyadaki Nil, Fırat, Ceyhun, Seyhun[3] nehirleri gibi büyük büyük ırmaklar akar, öyle küçük çaylar, cedveller, harklar değil nehirler. ❁ Hâlis temiz su nehri, taze süt nehri, sâfi bal nehri, sarhoş etmez, künhü tasavvur olunmaz şarâb-ı tahûr nehri akar. Bu cennet bahçelerinin tafsîlâtını sormak mı istersiniz? Bunlar târif olunur şeyler değildir. Onlarda مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ şeyler vardır.[4] Çünkü insanlar

1 B -"Sonra".
2 B -"bir".
3 B: "Seyhan, Ceyhan".
4 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2:

misâl görmedikleri şeyleri anlayamazlar, bunun için şimdilik şu kadarı[1] anlayınız ki {كُلَّمَا رُزِقُوا مِنْهَا مِنْ ثَمَرَةٍ رِزْقًا} o amel-i sâlih sâhibi mü'minler bunlardan, bunlardaki bir semereden bir rızık ile merzuk olduklarının her defasında {قَالُوا هٰذَا الَّذِى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ} "ha bu, o rızık o nimet ki bize bundan evvel yani dünyada da kısmet edilmiş idi" diyecekler ve her alışta onu ibtidâ dünyada merzuk oldukları nimet nevʿinden görecekler. Çünkü iman ve amellerinin sevâbıdır. Gaybdaki o bahçeleri dünyadaki bu iman ve amel ile yetiştirdiler ve bunların bir nevi semeresi dünyada da az çok görülür ve hatta tadılır. [2]Nitekim وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ جَنَّتَانِ [er-Rahmân 55/46][3] buyurulmuştur ki biri dünya, biri âhiret cennetidir. Fi'l-vâkiʿ insanların hepsi Allah'tan korkmuş ve ona göre amel etmiş olsalardı dünyanın da her tarafı bir cennet kesilirdi. Fakat Allah'ı ve makām-ı rubûbiyeti tanıyanlar ve O'ndan korkanlar için bundan başka bir cennet daha vardır. Onlar fena dünyada bu ümit ve [276] bişâretle hiçbir gamın altında boğulup kalmazlar. Allah korkusu hiçbir korkuya benzemez, O'nun yanında dâima ebedî bir neşvenin zevki vardır: zevk-i rıdvân. Acaba dâreyndeki bu zevk, bu semere hakikaten aynı neviden midir? Hayır aynı neviden değil {وَاُتُوا بِهٖ مُتَشَابِهًا} müteşâbihtirler, birbirine mütekābilen bir benzeyişleri vardır. Ve önce onlar buna bu teşabüh hâlinde sevk olunmuşlardır. Hakikatte ise aralarında bi-hasebi'z-zât büyük farklar vardır. Ezcümle biri gayr-i sâfî, diğeri sâfîdir, biri bir zevk-i gaybî diğeri mahz-ı şuhûddur. Dünyada bu rızk, bu semere gölgesiyle sırf rûhânî ve aklî olarak tadılır, âhirette ise tam hakikati ile ʿayn-ı vücûd olarak hakka'l-yakīn tadılır. Bunun için "âhiret rûhuma mı, cismime mi?" diye düşünüp durma, o senin ʿindallah mâlum olan hakikatinedir. Sanadır sana. Nihâyet biri elden kaçabilir, münkatıʿ,

---

قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ اللّٰهُ «أَعْدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لاَ عَيْنٌ رَأَتْ، وَلاَ أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ»، فَاقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ «فَلاَ تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ» (السجدة ٢٣/١٧)

Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuşlardır:

"Allah teâlâ; 'Sâlih kullarım için (cennette) hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir insanın hatır ve hayâline gelmeyen nimetler hazırladım!' buyurdu. İsterseniz şu âyet-i kerîmeyi okuyunuz: *'Şimdi kimse bilemez onlar için gizlenmiş olan gözler sürûrunu yaptıkları amellere mükâfat için'* (es-Secde 32/17)."

1 B: "kadar".

2 B +"Ve".

3 "Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet râygân."

fâni, gayr-i ebedîdir, diğeri kaçmaz, lâ-yenkatıʿ ve ebedîdir. Bu[1] âyetin bu iki cümlesi bize gösteriyor ki dünyada idrak ne kadar yükselir ve iman ü amel de onunla[2] ne kadar mütenâsib olursa semerât-ı uhreviye de o kadar çok olacak ve derece o nisbette yükselecektir. هٰذَا الَّذٖى رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ ve مُتَشَابِهًا denilmesinde buna büyük bir delâlet vardır. وَقُلْ رَبِّ زِدْنٖى عِلْمًا [Tâhâ 20/114][3]

Bu semereden başka {وَلَهُمْ فٖيهَٓا اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ} onlar için o cennetlerde tertemiz, pampak çiftler, eşler, yani erkekler için zevceler, kadınlar için zevcler vardır. Ve bunların hiçbirinde dünyadaki pisliklerden eser yoktur. Bunlar sade tâhir değil her vechile mutahhardırlar. O[4] zevcelerde ne maddî olan kir, hayz ve nifas vesâire gibi tabîʿî, cismanî; ne de ahlâksızlık, geçimsizlik, biçimsizlik, münasebetsizlik olmadığı gibi zevcler de öyle pampak, tertemizdirler.

Şimdi, diyebilirsiniz ki aynen böyle değilse de bunlara hemen hemen benzer bahçeler, semereler, zevc ve zevceler dünyada olabilir, vatan denilen şey de böyle bir cennet [277] gibi olabilir. Evet, "Dâr-ı İslâm" dediğimiz Müslüman vatanı da böyle olmak lâzım gelir. Ve bu âyet مُتَشَابِهًا kaydıyla buna da işaret etmiştir. Lâkin mesele ve müjde bundan ibaret değil, dünyadaki bu Dâr-ı İslâm'dan başka asıl bir Dârü's-Selâm vardır ve bunların birbirinden[5] sizin anlayacağınız en zâhir farkı şudur:

{وَهُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ} O îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih erbâbı bu cennetlerde muhalled ve dâimîdirler. Bir kere girince artık bir daha çıkmazlar. Diğer âyetlerde bu hulûd "ebeden" diye de tekid edilmiştir. Hâlbuki dünya vatanı, dünya cenneti ne olsa elden gidebilir, îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih erbâbı dâr-ı İslâm olan vatanlarını bi-iznihi teâlâ muhafaza ve müdafaa ederler ve onu harab olmaktan mallarıyla, canlarıyla vikâye eylerler ise de bunda takdîr-i ilâhî başka türlü tecellî edebilir ve nihâyet bundakilerin

1 B +"iki".
2 B -"onunla".
3 "…ve de ki: رَبِّ زِدْنٖى عِلْمًا 'Rabbim artır beni ilimce'."
4 B: "Ve".
5 B: "birbirlerinden".

hepsi çıkarlar, ölürler giderler, bunun böyle büyük küçük kıyameti de vardır. Fakat dârü's-selâm öyle değil; asıl cennet bahçelerine gidenler orada ebedî kalırlar ki bütün müjde bundadır ve bütün saadet bundadır ve rıdvân-ı ekber bundadır. لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ [Yûnus 10/26][1]

Birtakım kimseler, bu gibi tebşîrâtta, bilhassa rızıktan ve kadından bahsedilmesine itiraz etmek istiyorlar ve "hiss-i dînî insanı bunlardan kesip yalnız lezâiz-i rûhâniye ile uğraştırmalı" diyorlar. Fakat orası garibdir ki böyle diyenlerin hepsi bu iki zevk-i cismânî için can verenler meyânında zuhur ediyor. Hâlbuki bu tebşîrât görüldüğü üzere her ciheti tamamen[2] câmiʿ bulunuyor ve âhiret zevklerinde dünyadaki ezvâktan[3] hiçbirinin misâli, müteşabihi eksik olmadığını ve bunun karşısında şehevât-ı dünyeviyenin âdîliğini, mülevvesliğini de gösteriyor.

Beyânât-ı Kur'âniyeyi sû'-i telakkī ile karşılamak isteyenleri hem red ve hem irşad için şimdi de lisân-ı Kur'ân'ın üslûbu hakkında bir ihtar yapılacaktır. Vaktiyle kâfirlerden bazıları "Allah her şeyi doğrudan doğru hakikatiyle [278] anlatıvermeli idi; temsiller, teşbihler Allah kelâmında yakışır mı? Hem bu temsiller, bu meseller, zübâb, beyt-i ankebût gibi sineğe, örümcek yuvasına kadar tenezzül ediyor, bunlar Allah için ayıp değil mi?" gibi lakırdılar söylemişlerdi. Binâenʿaleyh bunları redden[4] ve umûma îzâh-ı hakīkat için beyanda bazen îrâd-ı meselin kıymeti bulunduğuna, meselin de bir hakikati ihtivâ ettiğine ve bu sebeple lisân-ı Kur'an'da yerine göre tahkik gibi temsîlin dahi mevcûdiyetine ve bunların istihfaf edilmemesi, sû'-i te'vîle uğratılmaması ve bu yüzden dalâlete düşülmemesi ve hepsinin min-ʿindillâh hak bulunduğuna[5] iman edilmesi lüzûmuna tenbîhen buyuruluyor ki:

---

1 "Hasenât yapanlara hüsnâ, bir de ziyade var…"
2 B: "tamâmiyle".
3 B: "zevkten".
4 M ve B: "red".
5 B: "olduğuna".

إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَاۜ فَاَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۚ وَاَمَّا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًاۢ يُضِلُّ بِه۪ كَث۪يرًا وَيَهْد۪ي بِه۪ كَث۪يرًاۜ وَمَا يُضِلُّ بِه۪ٓ اِلَّا الْفَاسِق۪ينَۙ ﴿٢٦﴾ اَلَّذ۪ينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ م۪يثَاقِه۪ۖ وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِه۪ٓ اَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٢٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Bilmeli ki Allah bir sivrisineği hatta daha üstününü [279] *bir mesel yapmaktan sıkılmaz, iman edenler bilirler ki o şüphesiz haktır, Rablerindendir, amma küfre saplananlar "Allah böyle bir mesel ile ne murad etmiş?" derler. Evet Allah onunla birçoklarını şaşırtır, yine onunla birçoklarını yola getirir, hem onunla ancak o fâsıkları şaşırtır (26). Ki Allah'ın ahdini mîsak ile bağlandıktan sonra bozarlar, Allah'ın vaslını emrettiğini kat' ederler ve yeryüzünde fesad yaparlar, işte bunlar hep o hüsrana düşenlerdir (27).*

Allah'a mesel yapmak, mesel îrad etmek yakışmaz mı zannederler? {إِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا} Şu muhakkaktır ki Allah teâlâ herhangi bir şeyi mesel olarak îrad etmekten çekinmez {بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا} o şey velevse bir sivrisinek ve üstündeki kanat vesâire gibi ufak tefek de olsun, ta'bîr-i âharla küçüklükte mâfevki yani daha aşağısı olsun, ma'amâfîh nazm-ı Kur'an bizim "aşağı yukarı" dediğimiz gibi daha yukarı ve daha aşağı demek de olabilir.

"**Darb-ı mesel**" tâbiri, mesel-i madrûb, yani darb olunagelmiş meşhur mesel mânasına dahi kullanılır ise de esasında mesel darb etmek, yani meseli[1] yerinde isti'mâl ve tatbik etmek, makamına göre iyice yapıştırmak demektir ki yeniden bir mesel vaz' u inşa etmek değildir. Temsil ise umûmîdir. Lâkin Kur'an'daki meseller, sûret-i umûmiyede re'sen inşa edilmiş temsiller olduğu hâlde aynı suretle tatbik dahi edilmiş bulunması

1 B: "meselini".

haysiyetiyle "darb" tâbir olunmuştur[1]. Binâenʿaleyh burada "temsil" yerine bu tâbirin ve kezâlik "istihyâ" lafzının istiʿmâllerinde bile aynî[2] bir tatbîki vardır. Şunu unutmamak lâzım gelir ki Cenâb-ı Allah mesel ve misâli[3], yani mâhiyet-i temsîli yapmamış olsa idi, insanlar hiçbir şey idrak edemezlerdi, ʿale'l-husûs mahsüsâttan[4] hiçbir şey bilemezlerdi, çünkü bütün suver-i hissiye, hatta akliye hakikate nazaran bir [280] mesel, bir temsildir. Bunun içindir ki insan kendini kendi nefsinde mücerred "ben" demekten başka bir suretle bilmez, zira ne hissî ne aklî bir sûret-i misâliyesini hâiz değildir. Onu alırsa "İnsan insanın aynasıdır" mazmûnunca hâricinden alır, demek ki maneviyâtın ve hakāik-i maʿkūlenin mesel ile tefhîminde büyük hikmetler mündemiçtir. Bu sebepledir ki kütüb-i münzele-i sâlifede mesel daha çoktu, fakat Kur'an histen ziyade akla hitap ettiği için tahkīki, muhkemâtı[5] daha ziyade iltizam etmiş ve maʿamâfîh hisleri de mahrum bırakmamıştır ve bunların bir kısm-ı mühimminde bilhassa kütüb-i sâlifenin tahrîfe ve sû'-i tefsîre uğrayan mazmunlarını tahkik ve tashih ve akla takrib gibi hikmetler mevcuttur. Böyle esâsı ilim ve mühim sırr-ı terbiye ve hidâyet ile alâkadar olan darb-ı meselden Cenâb-ı Allah çekinmez ve binâenʿaleyh {فَاَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ} ehl-i iman[6] olanlar her zaman bilirler ki Allah'ın yaptığı mesel Rablerinden gelmiş olmak itibariyle behemehâl haktır. Bunda rabbânî bir sır[7] muhakkak vardır. Ve mesel-i ilâhî muhakkak bir vech-i mümaselet ve müşabeheti muhtevîdir. Bu vecih zâhir ise onu bilirler, hafî ise اَلْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ derler ve hakkiyetine iman ederler.

"**Hak**", nefsü'l-emrde sâbit ve aklın inkâr edemeyeceği derecede sübûtu vâcib olan demektir. Vücûbu[8] lizâtihi olan, Hak teâlâ'dır. O'nun inâyetiyle ligayrihi olan da zâtında mümkinâttan olanlardır. Bu mâna

1 B: "buyurulmuştur".
2 F: "aynı".
3 B: "misal".
4 B: "mahsüsâtta".
5 B: "muhâkemâtı".
6 B: "ehl-i ilim".
7 M: "sirri".
8 B: "vücûdu".

ile “hak” ve “hakikat” zâten birdir, iʿtibâren ayrıdır, ikisinin de cemʿi “hakāik” gelir. “Hukūk”un müfredi olan “hak” da İslâm’da bu mânadan me’huzdur ki lehte olarak sâbit ve vâcib olan demektir. Aleyhte olursa vazife ve vecibe olur. Hâsılı hak, fikrin, kelâmın mutabakat ettiği vâkiʿin ismidir. Maʿamâfîh bu itibar ile mutâbık olan kavil ve itikada dahi ıtlak olunur.

[281] {وَاَمَّا الَّذٖينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ} Küfür ile muttasıf olanlara gelince {مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا} “Allah bununla, bu garib nekre mesel ile ne demek istemiş sanki, bundan murâdı ne?” derler. Bir taraftan istihfaf etmek, diğer taraftan hidâyeti sû’-i te’vîl ile dalâlete düşmek isterler. Bunlar Allah’ın ne murad ettiğini öğrenirlerse inanacaklar mı? İşte {يُضِلُّ بِهٖ كَثٖيرًا وَيَهْدٖى بِهٖ كَثٖيرًا} Allah bu sebeple birçoğunu dalâlete düşürür, onları sapkın yapar, istedikleri dalâleti halk eder. Birçoğuna da hidâyet verir, onlara da hidâyet halk eyler[1]. ❁ Zira Hâlık birdir, o da Hâlık-ı küll-i şey olan Allah’tır. Hidâyetin hâlıkı Allah olduğu gibi dalâletin hâlıkı da Allah’tır. Allah halk etmese idi ve herkesi hidâyete mecbur etse idi, dalâlet denilen şey insanların istemesiyle mevcud olamazdı. Hâlbuki dalâlet de bir istihkaktır ve Allah teâlâ’nın dalâleti halk etmesi, ona tâlib olan mahluklarının -mes’ûliyet kendilerine râciʿ olmak üzere- taleblerini isʿâf etmek gibi bir şân-ı ulûhiyet ve rubûbiyettir. Yoksa ibtidâ hidâyet fıtratıyla halk ettiği kullarından hiçbirini Allah cebrî surette idlâl etmez, menʿ-i mutlak ve cebr-i mahz da rahîmiyet-i ilâhiyeye yakışmaz. Bunun için idlâl, halk-ı dalâl, şân-ı ilâhîye nasıl yaraşır?[2] O’nun esmâ-i hüsnâsı meyânında “Mudil” isminin bulunmasını akıl nasıl kabul eder? diye hatıra gelmesi melhuz bir suâl-i mukaddere cevâben derhâl şu cümle-i istînâfiye tezyil buyurulmuştur: {وَمَا يُضِلُّ بِهٖٓ اِلَّا الْفَاسِقٖينَ} fakat Allah bununla fâsıklardan dalâlete müstahik olanlarından[3] başkasını idlâl da etmez. {اَلَّذٖينَ} şol fâsıklar ki {يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مٖيثَاقِهٖ} nakz-ı ʿahd ederler, hem de Allah’ın ahdini nakz ederler, bunu da mîsak ile tevsikten sonra yaparlar. [282] İbtidâ-yı hilkatte اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ

---

1 B: “eder”.
2 B: “yakışır”.
3 B: “olanlardan”.

mazmûnu üzere aklen ve fıtraten Allah ile beynlerinde yapılmış olan ezelî ahdi, iman ve ubûdiyet ahdini, bu kānûn-ı küllî-i fıtrîyi, bâlâda görüldüğü üzere her iki taraftan mîsak ile tevsik ve tekid olunduktan, bir taraftan inzâl-i kütüb, baʿs-i Resûl ile takviye, diğer taraftan kalben ve lisânen iman ve ikrar ile tahkim edildikten sonra bu ʿahd ü mîsâk-ı ilâhîyi kendi kendilerine nakz u fesh etmeye, bozmaya, çözmeye cür'et ederler. İman etmemeye veya imandan çıkmaya[1] çalışırlar. Fıkıhta "Bir kimse kendi tarafından tamam olan bir şeyin nakzına saʿy ederse saʿyi merdûddur"[2] kāidesi bu gibi âyâttan me'huzdur.

{وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ} Ve Allah'ın vasl olunmasını emrettiği şeyi katʿ ederler. Amel-i sâlih yapmazlar, salâhı temin[3] eden evâmir ve ahkâm-ı ilâhiyenin aksine hareket ederler. {وَيُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ} meʿâsî ve kebâir ile dâima yeryüzünde de[4] fesad çıkarırlar, işte Allah böyle fâsıkları dalâlete düşürür. Şimdi bunların hâllerini de anlayınız {اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} bunlar işte bütün hâsirûn gürûhudurlar. Kazançtan mahrum, işi gücü zarar ve ziyan olan kimseler diye asıl bunlara denilir.

"**Fısk**", asl-ı lügatta hurûc mânasınadır. Nitekim delikten çıkan farelere "fevâsık" tâbir olunur. Lisân-ı şerʿde irtikâb-ı kebîre ile tâʿat-i ilâhiyeden hurûc mânasınadır ki sağīrede ısrar da bu cümledendir. Ve şerʿan fıskın üç mertebesi vardır: Birincisi günahı çirkin addetmekle beraber ahyânen irtikâb etmek, ikincisi üzerine düşerek inhimak ile yapmak, üçüncüsü çirkinliğini inkâr ederek yapmaktır. Bu üçüncü tabaka küfür mertebesidir. Fâsık bu hale gelmedikçe ehl-i sünnet mezhebinde "mü'min" nâmı kendisinden selb olunmaz. Binâenʿaleyh fâsık vasfı içinde kâfirler bulunabileceği gibi imanını zâyiʿ etmemiş olanlar da bulunabilir. Muʿtezilîler[5], bu kısmı ne mü'min ne kâfir ikisi ortası [283] saymışlar, Havâric

1 B: "çıkarmaya".
2 Mecelle'nin 100. maddesinde bu kaide şöyle ifade edilmiştir: "Her kim ki kendi tarafından tamam olan şeyi nakz etmeye saʿy eder ise saʿyi merduddur."
3 B: "taʿmîm".
4 B -"de".
5 B: "Muʿtezileler".

ise üçünü de kâfir addetmişlerdir. Maʿahâzâ bu âyet-i kerîmede الَّذٖينَ ile tavsif olunan fâsıkīnin küfürlerinde, irtidadlarında söz yoktur. Çünkü bunda üç vasıf zikredilmiştir. Allah'a verdiği ahdi nakz edip akidesini bozmak, emr-i ilâhînin aksini yapmak, menâhîyi irtikâb ile de yeryüzünü fesâda vermek, bunun üçü birleşince de küfür tahakkuk eder. Nitekim üst tarafında da وَاَمَّا الَّذٖينَ كَفَرُوا فَيَقُولُونَ مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلاً buyurulmuştur. Ve işte temsîlât-ı Kur'âniyeyi sû'-i te'vîl ve istihfaf ile idlâl-i ilâhîye kesb-i istihkak eyleyen hâsirûn bunlardır. Bu kıssada en şâyân-ı dikkat olan noktalardan birisi, bâlâdaki âyetlerde yalnız iman ve küfür tekabülü esas iken burada hem iman ve hem amel-i sâlih mecmûʿuna mukabil olmak üzere ayrıca da fısk ve fâsıkīnin mevzûʿ-i bahis edilmesi ve temsîlât-ı Kur'âniyenin sû'-i te'vîl ile telakkīsi meselesinin bilhassa küfür, dalâlet ve fısk hasletleriyle alâkadar gösterilmesidir. Demek ki fısk biri ilmî, diğeri amelî iki ciheti hâizdir. Asıl küfür ilmî cihetindedir. Bu da bilir bilmez sû'-i te'vîl meselesine râciʿdir. Buna da en ziyade temsîlât ve müteşabihât vesile yapılır. Ve bu ekseriya küfr-i amelî ile de müterâfık olur. Bu gibileri redd ü inzar için Cenâb-ı Hak kelâm-ı ilâhîsinde hakāik asıl olmakla beraber yerine göre temsîlâtın da mevcûdiyetini ve bunun esası olan hak nokta-i nazarına muhalif değil, belki lâzım bulunduğunu ve binâenʿaleyh bunları esasen hak bilmek dahi cümle-i imandan birisi olduğunu bir esas, bir kāʿide-i iʿtikādiye hâlinde beyan eylemiş ve bu suretle üslûb-i Kur'an hakkında mühim bir irşad yapmıştır. هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا تَأْوٖيلَهُۜ يَوْمَ يَأْتٖى تَأْوٖيلُهُ يَقُولُ الَّذٖينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّۚ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَٓاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَٓا اَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذٖى كُنَّا نَعْمَلُۜ قَدْ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ [el-Aʿrâf 7/53][1] Binâenʿaleyh temsîlât-ı hakka inan, matlub olan ameli yap, tevilini istikbale, cereyân-ı hâdisâta bırak, zamanı gelince anlarsın.

---

1 "Onlar 'hele bakalım nereye varacak' diye onun ancak tevilini gözetiyorlar, onun tevili geleceği gün, önceden onu unutmuş olanlar şöyle diyecekler: 'Hakikat Rabbimizin peygamberleri hakkı tebliğ etmişlermiş. Bak şimdi bizim şefaatçilerden hiçbiri var mı ki bize şefaat etsinler? Veya geri döndürülür müyüz ki yaptığımız işin gayrisini yapsak?' Yok, doğrusu nefislerine yazık ettiler ve o iftira ettikleri şeyler onlardan gāib olup gittiler."

Hulâsa, fısk, ya küfrü veya küfrânı mutazammındır ve neticesi hüsrandır. Bunun için Cenâb-ı Allah bunu [284] sûret-i gıyâbda ve güya bir nazariye halinde ve maʿamâfîh vâkıʿa nâzır bir nazariye halinde takbih buyurduktan sonra şimdi makām-ı irşâdda bir iltifat ile hitâb-ı ʿâmmına bir lemeʿân-ı mahsus veriyor, şöyle ki:

كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْۚ ثُمَّ يُمٖيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيٖيكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٨﴾ هُوَ الَّذٖى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍۜ وَهُوَ بِكُلِّ شَیْءٍ عَلٖيمٌ ﴿٢٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Allah'a nasıl küfrediyorsunuz ki ölü idiniz sizleri diriltti. Sonra sizleri yine öldürecek, sonra sizleri yine diriltecek. Sonra da döndürülüp O'na götürüleceksiniz. (28) O, o hâlıktır ki yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra semâya inayet buyurdu da onları yedi semâ hâlinde nizâmına koydu; O her şeyi bilir bir alîmdir (29).

Bu iki âyette bütün dünya ve âhiret ilimleri mündericdir. Hayat, cereyân-ı hayât, gāye-i hayât gösteriliyor. Hilkat-i insâniyenin nazar-ı ilâhîdeki kıymeti anlatılıyor. İnsanın arz u semâ hepsinden hakk-ı[1] intifâʿı tescil ediliyor. Delâil-i hilkat ü hâlık icmal ediliyor. Hilkat-i Hak, rahmâniyyet-i Hak, minnet-i Hak isbat olunuyor. Hâsılı rûh-i beşer zeminden âsumana, mahsüsten maʿkūle yükseltiliyor[2] ve bu hakāik karşısında küfür ve küfrâna nasıl [285] sapılabileceği bir istifhâm-ı inkârî ile soruluyor ki bu iltifattaki belâgatin, nezâhetin, ulviyetin, ilmiyetin, hakikatin, ahlâkiyetin parlaklığına ve letâfetine hayran olmamak kābil değildir. Küfür ve küfrânı takbih ve insanları ondan tahzir için bu istifhamdaki tesirin şiddeti ne kadar büyüktür.

1 B -"hakk-ı".
2 B: "yükseliyor".

{كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ} Ey insanlar, insan adını taşıyanlar ve ʿale'l-husûs ey kefere, ey münafıkīn, ey feseka! Allah'a nasıl nankörlük eder de ilmî veya[1] amelî küfr ü inkâra saparsınız?[2] Az çok irfan ve ahlâkı olanlar için bu nasıl tasavvur olunur? {وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا} Hâlbuki siz hepiniz, gerek her biriniz, gerek mecmûʿunuz mukaddemâ hep ölü idiniz, emvât hâlinde idiniz, hayatınız yoktu. ❁ O zaman zâtî olarak neyiniz vardı? Şimdilik haydi ilerisi dursun, fakat lâekal bir toprak ve nihâyet babanızın belinde bir nutfe, bir sümük olduğunuzu hatırlarsınız ya? Fi'l-vâkiʿ siz böyle cansız meyyitler hâlinde idiniz, mevtânın kabre taşındığı gibi öteberi taşınıp duruyordunuz, böyle iken {فَاَحْيَاكُمْ} Allah size hayat verdi, ❁ teneffüs, tegaddî, tenasül eder, duyar, düşünür, ister, istediği yere gider, istediği işi yapar, muhîtindeki hâdisât-ı hâriciyeye kuvâ-yı cismâniye ve rûhâniyesiyle mukavemet eyler, karşı kor, etli, canlı, akıllı fikirli birer insan yaptı, bunları yapan kim ise işte Allah odur. İyi düşününüz, bu hayat sizin kendinizin midir? Kendi zâtî malınız, milkiniz midir? Elbette değil, o kadar değil ki bir kılınızın rengini değiştiremezsiniz. Mâlum ya, her ne olsa siz hayatı seversiniz ve ona her şeyi feda etmek istersiniz, hayatınıza fâidesi dokunacağını zannettiğiniz kimselerin karşısında taklak atarsınız, onlara kul köle olursunuz, hâlbuki kendinizi, bundan evvelki hâlinizi, âtînizi[3] düşünecek olursanız, bu hayat sizin kendi malınız olmadığını anlarsınız. O hâlde bu hayatı size bahşeden Allah teâlâ'yı nasıl inkâr eder ve [286] O'na nasıl küfrân-ı niʿmet eylersiniz, eyliyorsunuz? Allah size hiçbir şey yapmamış ve yapmayacak olsa bile hayatınızın mâliki olduğu için sizin O'na iman ve ubûdiyet etmeniz, hayat sevdâsıyla Allah'ı unutmamanız lâzım gelir. Hem siz bu hayatı o kadar benimsemeyiniz çünkü {ثُمَّ يُمِيتُكُمْ} Allah bundan sonra sizi yine öldürür, öldürüyor ve öldürecek. ❁ Şimdi diyeceksiniz ki, işte biz de buna kızıyoruz ve bundan yüz buluyoruz ya, iman ve ubûdiyet etsek de etmesek de verilen hayatımızın sonra elimizden alındığını görüyoruz. Mâdem ki öleceğiz ve mâdem ki Allah verdiğini alıyor, o hâlde hayat elimize geçmiş iken iyi kötü mümkin

1 M ve B: "ve".
2 B: "saplanırsınız".
3 B -"âtînizi".

olan ne zevki varsa görelim diyoruz. Ölüm derdi; o evleri yıkan, zevkleri perişan eden, çocukları yetim, kadınları dul bırakan, hayatlara kıyan, hayatları pençesinde kıvrandıran o ölüm musibeti mâdem ki nasıl olsa yakayı bırakmıyor, artık dünyaya bir daha gelecek değiliz a, şu muvakkat hayata bütün ihtiras ile sarılalım ve keyfimiz için ne yapabilirsek yapalım demekten kendimizi alamıyoruz ya! Fakat bu ne kadar yanlıştır ve ne[1] bedbaht bir zevktir! Böyle olsa idi bile hayatın bu zevklerini böyle körü körüne ve çılgıncasına değil, tarîk-i meşrûʿ ile istîfâya çalışmak ve Allah teâlâ'ya ihlâs ve şükrânı en büyük bir zevk bilmek ve O'na büyük bir mahabbet ü mehâfet beslemek lâzım gelirdi ve bunun o vakit hayatta da umûmî ve şümullü fâideleri görülürdü. Hâlbuki iş bu kadar değil, bunun ilerisi de var. {ثُمَّ يُحْيِيكُمْ} O sizi öldürdükten sonra yine diriltir ve diriltecektir. ۞ Size evvel verdiği gibi ve hatta ondan daha aʿlâ yine bir hayat verir ve verecektir. Baʿs baʿde'l-mevt de haktır. Görmez misin, olan yine olur. Eğer olmasa idi sen kâinatta hiçbir kanun göremezdin, bir yaptığını bir daha yapamazdın, ilimden, sanattan hiçbir hissen olmazdı. Sen bu sayededir ki hangi şeyi iyi bilirsen onu [287] bir daha ve bir daha yapabilirsin. Tohumlarını bu sayede eker, çiftlerini bu sayede sürer, hâsılâtını bu sayede kaldırırsın. Atlara arabalara, şimendiferlere, otomobillere, vapurlara, tayyarelere bu sayede biner, onları da bu sayede yapabilirsin. Sen hayat kanununu tamamen[2] bilse idin bu bâbda hiçbir şüphe taşımazdın, o zaman sen bile bir zî-hayât yapabilir ve onu bozduktan sonra tekrar yine yapabilirdin. Şimdi yapamıyorsan ilm ü fennin, kudret ü sanatın buna yetişmiyorsa, henüz kānûn-ı hayâtı bilemediğinden, henüz maddelerin, rûhların esrâr-ı evveliyesine nüfuz edemediğinden, daha esasında yaratmak, halk etmek kudretine bizzat mâlik olamadığındandır[3]. Zaten sen asl-ı maddeyi, kuvveti göremezsin, gördüğün onların hâsılları, tezahürleridir. İlmin, fehmin, kudretin de bunlarla mütenâsibdir. Bunların içinde taʿakkul ettiğin madde-i ûlâyı bulsan, onların[4] esrârına da nüfuz

1 B +"kadar".
2 B -"tamamen".
3 B: "olmadığındandır".
4 B -"onların".

etsen acaba bütün kuvvetleri, rûhları, melekleri, keşfetmiş olacak mısın? Halk kudretine esasından sâhip olacak mısın? Hayır. Maddeyi veya kuvveti aslından imha veya ihdas edebilecek misin kendi kendine, hayır. Fakat onları olduğu kadar alıp Hak teâlâ'nın verdiği rûhunla tasarruf edebileceksin ve bizzat Hak teâlâ'ya daha husûsî bir nisbet peyda edebilirsen o zaman bi-iznillâh sırr-ı hayât u ihyâya da vukuf peyda edebilirsin. Sen bunları henüz bilemiyor[1], yapamıyorsan, kānûn-ı hayâtın künhüne eremiyorsan, ortada mevcud olan hayat ve ihyâyı da inkâr edemezsin ya? Nefsü'l-emrde bir hayatın ve bir hayat kanununun cereyânında şüphe edemezsin ya? Ve hele bu kanunun sende, senin kendinde tatbik edilmiş bulunduğunda şüphe etmenin hiç mânası yoktur ya? O hâlde bu burhan ile şunu bi'z-zarûre bilirsin ki bu hayatı yapan ve bunun kanununu bilen bir zât-ı a'lâ vardır. Hayat ve kānûn-ı hayat hak ve onu yapan ve bilen Hak teâlâ'dır. Binâen'aleyh olan yine olacak, ölen yine dirilecektir. Ve [288] bunu ancak Allah yapabilecektir. Nasıl ve nerede yapacağına gelince onu kendi bilir, bize bildirdiği de yapacağı ve her hâlde yapacağıdır. Dilerse yerde yapar, dilerse göğe çıkarır, dilerse kabirde yapar, dilerse kıyamette; her hâlde bu bizim diğer bir şe'nimiz, diğer bir hayâtımız olacaktır ki onun şuûnunu tafsil etmeye bugünkü havsalalarımızın kifayeti yoktur. O âlem-i âhirettir. Onunla aramızda geçilecek berzah vardır: Kabir âlemi, kabir hayatı. Cenâb-ı Hak cümlemize imdad etsin, bu geçitleri suhûletle, tatlılıkla geçirsin, îmân-ı kâmil, amel-i sâlih ile hüsn-i hâtime nasib etsin. Buradaki ثُمَّ يُحْيِيكُمْ hayat-ı kabir ile de tefsir edilmiştir. Kıyametten sonra neşr ile de tefsir edilmiştir. Hangisiyle olursa olsun işler bununla da kalmayacaktır. {ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} Sonra hepiniz ona ircâ' olunacaksınız, bu ilk hayatta ne haslet iktisab ettinizse ona göre mîzandan geçecek, mükâfat ve mücâzâtına ereceksiniz فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَراًّ يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7-8][2] sırrı zâhir olacaktır. Ve o zaman ehl-i cennet ve rıdvân اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ diyeceklerdir.[3]

1 B: "bilmiyor".

2 "Ki her kim zerre mikdârı bir hayır işlerse onu görecek. Her kim de zerre mikdârı bir şer işlerse onu görecek."

3 M ve B: "diyecekler".

Nihâyet böyle, bir de Allah teâlâ'nın dünkü ve bugünkü eltâfını dinleyiniz {هُوَ الَّذٖى} O Allah şol Hâlık-ı zîşândır ki bakınız size neler ihsan etmiş: {خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا} Evvelâ şu altınızdaki yeri ve bu yerde bulunan şeylerin[1] hepsini; ʿanâsırı, mürekkebâtını, denizleri, karaları, dağları, dereleri, ovaları, sahraları, ormanları, ırmakları, pınarları, madenleri, otları, ağaçları, çiçekleri, meyveleri, hayvanları, kuşları, hâsılı ما denilen şeylerin hepsini sizin için, sizin hayatınız ve memâtınızda intifâʿınız için halk etti. ❁ Hep bunları insanı yaratmak ve yarattıktan sonra mesʿud yaşatmak için yarattı, cümlesini insanlara musahhar ve [289][2] mubah kıldı. Binâenʿaleyh esas itibariyle bunların mecmûʿundan insanlar için bir hakk-ı intifâʿ ve bir sûret-i intifâʿ vardır. Ve bu sûret-i intifâʿ bazısında müsbet ve bazısında menfî bir haysiyettedir. Umûmunun nâfiʿ[3] olması her birinin her vechile ve herkes için nâfiʿ olması demek olmaz, bir kısmında mazarrat haysiyeti de vardır. Bu cihetle yine Allah'ın derece-i sâniyede istisna edeceği muzır bazı muharremât ve habâis gibi husûsâttan ve bir de birbirinize nazaran hakk-ı mükteseb olmuş emvâl ve emlâk gibi şeylerden mâʿadâsında intifâʿ sizin için mubah kılınmıştır. Buna fıkıhta "ibâha-i asliyye" tâbir olunur. Ve bu ibâhanın delili yalnız akıl değil bu nastır. "Nüfûs ve ırz u nâmustan mâʿadâ eşyâda asl olan ibâhadır. Husûsî bir delîl-i hurmet bulunmadıkça ibâha ile amel olunur" kāʿide-i fıkhiyesi bu nastan me'huzdur. Yalnız akıllara kalsa idi kimi hep mubah der, kimi hep haram der, kimi de şaşırır kalırdı ve nitekim öyle olmuş ve olmaktadır. Burada şuna dikkat etmek lâzım gelir ki bu ibâha insanların umûmuna ʿale's-seviyye yapılmış, insanlar insan için yaratılmamış ve yekdiğerine ibâha edilmemiştir. Bunun için insanların canları, ırzları, yekdiğerine mubah değildir. Hatta bir insan kendi canında, ırzında bile dilediği gibi tasarrufa me'zun değildir, insanlar kendileri için değil Allah'a ubudiyet için yaratılmışlardır. وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56][4]

---

1 F: "bulunanların".
2 M ve B +"sahhâr ve".
3 B: "hafî".
4 "Ve Ben, cinn ü insi ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım."

Binâenʿaleyh insanların kendini öldürmeye, kendini veya ırzını başkasına[1] satmaya hakkı yoktur. Ancak Allah'ın emrine ve ahkâmına tevfîkan nikâh-ı meşrûʿa me'zûndur. Hilâfında âsim olur. İnsanların amelleri, malları, milkleri de yekdiğerine karşı nefslerine mülhaktır. Bunlar da âhara memnûʿdur. Lâkin kendileri için mubah olduğundan rızâlarıyla diğerlerine de terk ve iʿtâ edebilirler, ʿukūd ve muʿâmelât-ı[2] mâliye bu esas üzere cereyan eder. Hâsılı hakk-ı hayâta ve hakk-ı hürriyete ve hakk-ı nâmûsa hiçbir kimsenin müdahale hakkı yoktur. Bunlar insanın [290] doğrudan doğruya[3] hakkullah olan hukūk-ı esâsiyesindendir ve bunlara taarruz kebâirdendir. Akıl ve din de böyledir. Nüfûsta, ırz u namusta, akılda, dinde asl olan ibâha değil hurmettir.

İşte Cenâb-ı Allah insanları bu kadar yüksek yaratmış ve böyle yaratmak ve böyle yaşatmak için evvelâ bütün arzı ve arzdaki cemîʿ-i eşyâyı yaratıp onların intifâʿına âmâde kılmış, bunları onlar için yaratmış ve hatta bu kadarla[4] da kalmamış {ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ} sonra yukarıya da geçmiş, semâya doğrulmuş, iradesini göklere tevcih etmiş {فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ} ve binâenʿaleyh eczâ-yı semâyı, bunlardan bilhassa yedi semâyı tesviye etmiş, arzın yaratılması üzerine bunlarda da taʿdîlât icrâ eylemiş, hâsıl olan inkılâb buhranını nizâmına koymuş, bunlardan da arza ve insanlara menâfiʿ temin etmiştir. Bu sayededir ki insanlar bu binâ-yı muhteşem içinde yaşarlar, yerler, içerler, sulanırlar, teneffüs ederler, ziyâ, harâret alırlar; âyât-ı hakkı görerek, ilimler, fenler edinirler; nazarlarıyla, rûhlarıyla ve hatta Allah nasib edince cisimleriyle çıkarlar, miʿrâc yaparlar. ❁ "سَبْعَ سَمٰوَاتٍ", هُنَّ'den bedeldir. Ve bedel-i baʿz zâhirdir. Zira فَسَوّٰيهَا buyurulmayıp eczâ ve efrâda veya envâʿa işâreten فَسَوّٰيهُنَّ buyurulması tebʿîz kârinesidir.

Burada insanların kable'l-hayat emvât ve hatta nevʿ-i insânînin maʿdum bulunduğu edvârın bir telhîsi, اَلَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ فِرَاشاً وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً... الخ âyetinin bir tafsîli ve رَبِّ الْعَالَمٖينَ vasfının bir isbâtı ve hayât-ı beşerin

---

1 B: "başkalarına".
2 B: "mukāvelât-ı".
3 F: "doğru".
4 F: "kadar".

şerâit-i hâliyye ve mütekaddimesinin bir tasvîri ve hilkat-i insâniyenin kıymet ü ulviyeti, nihâyet inâyet ve rahmet-i ilâhiyenin vüsʿati ile zât ve sıfât-ı ilâhiyeyi münkirlere isbat ve şükran ile vazîfe-i ubûdiyyete davet vardır ki Şeyh Saʿdî merhum *Gülistân*'ında bu mazmunu şöyle ifade etmiştir:

أبر و باد و مه و خورشيد و فلك دركارند
تا تو ناني بكف آري وبغفلت نخورى[1]

[291] Demek Allah teâlâ insanı yalnız yerde yaşayacak ve yerdeki eşyâdan intifâʿ edebilecek bir hâlde yaratmamış, ona semâdan da bir hisse-i intifâʿ ayırmış ve hatta bununla alâkadar olarak semâvâtın yedisinde taʿdîlât yapmıştır. Şu hâlde insan yalnız arzî bir mahluk değildir. O yerlerde daralırsa göklerden intifâʿa mezundur ve fakat bunun için evvelâ rûhu semâvîlik hissiyâtını duymalı ve Allah'ı tanımalıdır. Arzın şehvânî ve hayvânî süfliyetlerinde boğulanlar ise bu teʿâlîden mahrumdurlar. "Yarın yerdeki nimetler tükenecek biz aç kalacağız" diye ağlarlar dururlar.

Şüphe yok ki evvelâ arzdakilerin halkı, sonra da semâların tesviyesi meselesinde sonralık, yani ثُمَّ mânası zamânen değil rütbeten, yani ifade nokta-i nazarından bir sonralıktır. Zira bu bâbda gāye-i beyan insanların tenvîridir. Hâlbuki idrâk-i beşer nokta-i nazarından merkez-i âlem insanın kendisidir, bütün idrâk-i hâriç bu merkezde toplanır. Câzibe-i idrak "ene"den başlar. Buna birinci derecede yakın olan da ayağının altındaki arz ve sonra semâdır. Zira insan arzı evvelâ lâmisesi ve kendi sıkletiyle tanır, lâmise ise havâss-ı sâireye mukaddemdir ve idrâki en yakındadır ve hatta bu seviyeden pek yükselememiş olan nice insanlar vardır ki kendisini sade yerle alâkadar bir mahluk zanneder. Ve semâdaki menâfiʿinden gāfildir. Cenâb-ı Hak da irşâdâtını, idrâk-i beşerin bu cereyânına göre beyan buyurmuştur ki bunu zâhirinden arz semâdan evvel yaratılmış gibi anlamamalıdır. Maʿamâfîh burada tesviye-i semâvâtın hakīkī ve zamânî

1 Bulut, rüzgâr, ay, güneş, felek hepsi işlerinde çalışıyorlar ve onun için çalışıyorlar ki sen eline bir ekmek geçirebilesin ve gafletle yemeyesin! [Müellifin notu]

bir te'hîrine işaret yok demek de doğru değildir. Bazı müfessirînin anladıkları vechile ثم hakikat olarak ahz olunabilir. Gerçi arz ʿale'l-ıtlâk semâdan evvel yaratılmış değildir. كَانَتَا رَتْقًا [el-Enbiyâ 21/30][1] Fakat arzın fezâ-yı hilkatte bir cirm-i mahsus olarak yaratıldığı zaman ile ondan evvelki tesviye-i semâviye aynen kalmamak lâzım gelirdi. Bugün fennen mülâhaza edebiliriz ki arz teşekkül ettiği andan itibaren sıklet-i [292] mahsûsası, câzibesi, dâfiʿası hasebiyle mensup olduğu manzûme-i ecrâmın vaziyetlerinde ve arada mevce-i mekfûfta, duhân-ı esîrîde, câzibe-i umûmiye nizâmının bir tehavvülü, bir inkılâbı olmuştur. Binâenʿaleyh câzibe-i arziyye ile alâkadar olan sebʿa semâvât tesviyesi ve nizâm-ı hilkati arzdan evvel değil, sonra olmak lâzım gelir. Ve bu surette câzibe-i arziyyenin tehaddüsünde asla müteessir olmayan cihet-i semâ bu tesviyede dâhil olmaz ve onlar bu sebʿa semâvâtın mâverâsı kalır. Bugünkü fen, ilm-i hey'et henüz ecrâmın ikisinden fazlası arasındaki câzibe tehavvülâtını hesab edebilmekten âciz bulunduğu için Kur'ân'daki bu tesviyenin hudûdunu tâyin edebilmekten uzaktır.

Bu sebʿa semâvâtın tefsir ve tevilinde başlıca iki mülâhaza vardır. Birisi, Arz'dan Zühre'ye kadar bir, Zühre'den Utarid'e iki, Utarid'den Şems'e üç, Şems'ten Mirrih'e yahut yine Arz'dan Mirrih'e dört, Mirrih'ten Müşteri'ye beş, Müşteri'den Zuhal'e altı, Zuhal'den daha ilerisine kadar yedidir ki ahîren keşfedilmiş olan Uranüs ve Neptün seyyareleri ve daha keşfedilmesi mümkin olanlar hep bu yedinci hudud dâhilinde demektir. Çünkü bu takdirde bu yedi semâ bilhassa hilkat-i arz üzerine tesviyeye dâhil olanlardır. Bugün bu tesviyenin daha ileri gittiği isbat edilemez. Bu mülâhaza ʿale'l-ekser, ilm-i hey'et nokta-i nazarını tâkip edenlerindir ki zamanımızın hey'et telakkīsine de muhalif değildir. Zira bunda mevzûʿ-i bahis arzın merkeziyeti değil arza nazaran "semâ" kelimesinin tatbîkidir. Manzûme-i şemsiyyede arz merkez olmamakla beraber bizim tahtımız ve idrak ü mülâhazamızın mebde'i de bizzat kendimiz ve arzın câzibesi olduğundan bu tertip o haysiyetledir ve izâfîdir. Başka bir seyyarede

1 "…Semavât ü arz bitişik idiler…"

bulunsak o zaman bunu o[1] arz tasavvur etmemiz lâzım gelirdi. Meselâ güneşte bulunduğumuzu farz edersek Utarit bir, Zühre iki, Arz üç, Mirrih dört, Müşteri beş, Zuhal altı, [293] ilerisi yedi deriz ve bu misâle göre yedi tane de arz tasavvur etmemiz lâzım gelir. Eski Batlamyus hey'etini tâkip edenler Kamer'i birinci seyyare saydıklarından ondan başlarlardı ve yedincisi Zuhal'e dayanırdı ve Kur'an'daki semâvât âyetlerini o hey'ete tatbik etmek için fen derdiyle zahmetler çekerlerdi. Fi'l-vâkiʿ ilm-i hey'etin riyâzî olan mesâil-i hesâbiyyesi ve pek eski zamanlardan beri husuf ve küsuf hesaplarındaki isabetler inkâr edilmemek iktizâ ederdi. Lâkin bunlarla hey'etin mebâdî-i ilmiyesini teşkil eden nazariyyât ve hatta faraziyyâtı ayırmak lâzım gelirdi. Meselâ Batlamyus ilm-i hey'etinin bütün esâsı şu nazariyede toplanıyordu: "Seyyârelerde iki hareket görülüyor, bunun biri tabîî ise diğeri her hâlde kasrî olmak lâzım gelir, bu da her birinin bir felekte merkuz olmasına ve onun hareketiyle müteharrik bulunmasına mütevakkıftır. Binâenʿaleyh yedi seyyarenin bir feleği, sevâbitin de bir feleği ve umûmunu muhît bir de Felek-i Atlas vardır. Ve hareket-i yevmiye bu Felek-i Atlas'ındır" diyorlardı. Buna mukabil ulemâ-yı tefsîr ve hatta mütekellimîn de bu nazariyenin yakīnî olmadığını, diğer bir sebebin melhuz olabileceğini söylüyorlardı ve hatta ilk evvel felâsifeden[2] Sâbit b. Kurre bir cezb nazariyesini bile dermeyan etmişti. Fi'l-vâkiʿ ahîren câzibe-i umûmiye nazariyesi inkişaf ettirildi ve onun üzerine pek eski olan sukūt nazariyesinin te'yîdiyle yeni ve mükemmel bir ilm-i hey'et teessüs etti ve fakat bu hey'et eskisi gibi bütün hey'et-i âlemi ihâta davasından sarf-ı nazar ederek ciddî hudûd-i iştigālini manzûme-i şemsiyye dâhiline hasretti. Binâenʿaleyh bunda bu manzûme hâricine çıkılarak yapılan mülâhazalar sırf faraziyyâttır. Câzibe-i umûmiye kanunu bugün âdetâ müteʿârife tavrını almış bir mevzûʿa-i ilmiye olmuştur. Ve fi'l-hakīka semâvâtın direksiz durmalarını îzah etmek itibariyle de beyânât-ı Kur'âniyeye çok muvâfıktır. Ve henüz bu bâbda istikrâî ve tecribî bir nakz misâli [294] görülmemiştir. Ancak "câzibe" kelimesi o kadar mücerred ve o kadar mânevî bir mefhum ifade ediyor ki bunu bir "melek"

1 B: "ve".
2 F: "felâsife-i İslâm'dan".

kelimesiyle tasavvur etmek ve bizzat kudret-i ilâhiyeye rabt eylemek daha ciddî ve daha hikemî olurdu.

Sebʿa semâvâttaki diğer mülâhazaya gelince: Arz'ın üstünde bütün yıldızların tezyin ettiği maddî âlemin hepsi bir semâdır. Sebʿa semâvâtın birincisidir. Ve bunun mâverâsında bundan başka altı semâ daha vardır. Bunlar rûhânî ve maʿkul olarak tasavvur edildikleri zaman fezânın ecsâma intibâkı gibi aralarında tıbâk u mutabakat mefhûmu daha bârizdir. اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍۨ الْكَوَاكِبِ [es-Sâffât 37/6][1] de bunda zâhirdir. Ve İslâm'da ekâbir-i müfessirînin kavilleri budur. Sonra miraç hadislerinde de semâvâtın böyle rûhânî mânalarına işaret vardır. Ve Cenâb-ı Hak her an bunların şuʿûn-ı muhtelifesini tesviye etmektedir. Ve bu tesviye maddiyâta münhasır değildir ve hiç şüphesiz Arz'ı halk etmesi üzerine de bunlara[2] bir tesviye-i mahsûsa vermiş ve Arz üzerinde yaratacağı insanların halkı bilâhare onların intifâʿları için meleklerine emirler vermiş, tesirler îkāʿ etmiş, fezâ-yı âlemde yeni bir sünnet-i câriye açmıştır. Şimdi bazıları burada diyebilir ki "acayip, cereyân-ı hâdisât böyle ilmî midir? Bunları kör bir kuvvet gelişi güzel, tesâdüfî olarak îcab edivermiş değil midir? Bu kadar nâmütenâhî şeyler ilme nasıl sığar? Ve insan yaratılmadan evvel, onun yaratılacağı bilinip, hesap edilerek arz u semâ ona göre nasıl ihzar edilir?" Buna cevâben de buyuruluyor ki: Siz bunları istibʿâd etmeyin {وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} o Allah her şeye alîmdir, ezelen ve ebeden âlimdir[3]. ۞ O'nda bütün ilimlerin ilmi vardır. O'nun ilmi olmasa idi ilim nereden çıkardı? Esbâb ve müsebbebât birbirine nasıl merbut olurdu? Fünun nasıl teessüs ederdi? Arz u semâ hayâta evvelden ihzar edilmemiş olsa idi hayat nasıl zuhur ederdi? İşte Allah böyle bir [295] Allah'tır. Ve insanları böyle yüksek bir ilm ü kudretle, böyle şâmil bir rahmetle arz u semânın bir hâsılası, bir nüsha-i suğrâsı ve belki kübrâsı olarak yaratmıştır[4]. Ve bütün esbâb-ı saâdetlerini de ihzar[5] etmiştir. Artık bu

---

1 "Bakınız biz o dünyâ semâyı bir ziynetle donattık; kevâkib."
2 B -"bunlara".
3 M ve B: "alîmdir".
4 B: "yaratılmıştır".
5 B: "izhar".

sefil, miskin hayattan silkininiz; bu edvârı, bu nimetleri derhâtır ediniz, rûhunuzun ne gibi ulviyetlere namzet kılındığını düşününüz. Bu arzda ve o semâvâtta taharriyât icrâ ediniz, nefʿiniz için halk u ihzar edilmiş bulunan şeyleri bulunuz ve Allah yolunda bunlardan intifâʿ da[1] ederek diğer hayata, âhiret hayatına hazırlanınız. Siz bütün bu merâtibden geçirilip Allah'a ircâʿ olunacaksınız. Binâenʿaleyh yükseliniz, yükselmeye azmediniz. Şimdi bunlara karşı Allah'a nasıl küfür veya küfran edersiniz, bu yükseklikleri, bu derinlikleri iyi düşününüz. Bundan başka asl u nesebinizi bilmek ve bu nimetlerle bir bina, bir döşek içinde yüksek[2] kardeş hayatı yaşamak ve sizi iğfal edecek fikirlerden sakınmak için şunu[3] da nazar-ı ibretle dinleyin ve ilme ehemmiyet verin. Alîm olan Allah'a bakınız ne buyuruyor:

وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنّ۪ي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَل۪يفَةًۜ قَالُٓوا اَتَجْعَلُ ف۪يهَا مَنْ يُفْسِدُ ف۪يهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَٓاءَۚ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَۜ قَالَ اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٠﴾ وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ فَقَالَ اَنْبِؤُ۫ن۪ي بِاَسْمَٓاءِ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٣١﴾ قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَٓا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَل۪يمُ الْحَك۪يمُ ﴿٣٢﴾ قَالَ يَٓا اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْۚ فَلَمَّٓا اَنْبَاَهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْۙ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ ﴿٣٣﴾ وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُٓوا اِلَّٓا اِبْل۪يسَۜ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِر۪ينَ ﴿٣٤﴾ وَقُلْنَا يَٓا اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَاۖ وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِم۪ينَ ﴿٣٥﴾ فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا ف۪يهِۖ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّۚ وَلَكُمْ فِي الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى ح۪ينٍ ﴿٣٦﴾ فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ مِنْ رَبِّه۪ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِۜ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ ﴿٣٧﴾ قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَم۪يعًاۚ

---

1 F -"da".
2 B -"yüksek".
3 B -"şunu".

فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّ۪ي هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذ۪ينَ
كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿٣٩﴾

[297] **Meâl-i Şerîfi**

Ve düşün ki Rabbin melâikeye "Ben yerde muhakkak bir halife yapacağım" dediği vakit "Â!.. Orada fesad edecek ve kanlar dökecek bir mahluk mu yaratacaksın?[1] Biz hamdinle tesbih[2] ve seni takdis edip dururken" dediler.[3] "Her hâlde ben sizin bilemeyeceğiniz şeyler[4] bilirim" buyurdu (30). Ve Âdem'e bütün esmâyı tâlim eyledi, sonra o âlemîni melâikeye gösterip "Haydin davanızda sâdıksanız bana şunları isimleriyle haber verin" buyurdu (31). "[5]Sübhânsın yâ Rab! Bizim için senin bize bildirdiğinden başka ilim ne mümkin, o Alîm Hakîm sen, şüphesiz sensin" dediler (32). "Ey Âdem! Bunlara onları isimleriyle haber ver" buyurdu. Bu emir üzerine[6] Âdem onlara isimleriyle onları haber veriverince de buyurdu ki "Demedim mi size ben her hâlde semavât u arzın gaybını bilirim ve biliyorum ne izhar ediyorsunuz da[7] ne ketm eyliyordunuz[8]" (33). Ve o vakit[9] melâikeye "Âdem için secde edin" dedik, derhâl secde ettiler, ancak İblis dayattı, kibrine yediremedi, zaten kâfirlerden idi (34). Ve dedik ki "Yâ Âdem sen ve zevcen cenneti mesken edin, ikiniz de ondan dilediğiniz yerde bol bol yiyin, fakat şu ağaca yaklaşmayın ki haddi aşan zâlimlerden olmayasınız" (35). Bunun üzerine şeytan onları oradan kaydırdı, ikisini de içinde[10] bulundukları nâz u na'îmden çıkardı, biz de "haydi" dedik "bazınız bazınıza düşman olarak inin ve size yerde bir zamana kadar bir karar ve bir nasib alma var" (36).

1 F +"~~Hâlbuki~~".
2 F +"~~ediyoruz~~".
3 F +"~~Ve Rabbin~~".
4 B: "şeyleri".
5 F +"~~Münezzeh~~".
6 F +"~~vaktâ ki~~".
7 F: "ve".
8 F +"~~bilirim~~".
9 F +"ki".
10 M ve B -"içinde".

Derken Âdem Rabbinden birtakım kelimeler telakkī etti, yalvardı, O da tevbesini kabul buyurup ona yine baktı, fi'l-hakīka O'dur ancak öyle Tevvâb öyle Rahîm (37). Dedik: "İnin oradan hepiniz, sonra benden size ne zaman bir hidâyetçi gelir de kim o hidâyetçimin izince giderse[1] onlara bir korku[2] yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir[3]" (38). Küfre saplananlar ve âyetlerimize yalan diyenler ise işte bunlar ateş arkadaşlarıdır, onlar onda muhalled kalacaklardır (39).

Burada hitab yine evvelâ Resûlullah'a tevcih buyuruldu. Demek kıssanın künhünü hakkıyla o anlayacak [298] ve me'zun olduğu kadar da o anlatacaktır. Maʿamâfîh buna her ferde ait hitâb-ı ʿâm neşvesi de verilmiştir. Demek ki bunda zâhir bir istifâde-i âmme dahi vardır. Ve her ferdin bunu nefsinde fehm ü tatbik etmesi matlubdur. Bunda zâhir olarak ʿinâyet-i rabbâniye, kaza vü kader, ʿindallah kıymet-i Âdemî mebde'i, tenâsül-i beşerî mebde'i, din, ilm ü lisan mebde'i, ahlâk, vazife ve uhuvvet mebde'i, ictimâiyât mebde'i, hukuk mebde'i vardır. Tenâsül-i beşerînin ilk din, ilm ü lisan devrinden itibar edilmesi ve beşeriyyet-i ahîrenin bu mebde'e istinad etmesi lüzûmu ve mâhiyet-i insâniyenin târifinde bunların zâtî bir kıymeti bulunduğu ve fakat zenb ü maʿsiyetin husûmet ü adâvetin zâtî ve fıtrî olmayıp arazî ve telkīnât-ı hâriciye eseri olduğu ifham olunuyor. Bu suretle Hıristiyanların zenb-i aslî (*péché originel*) akidelerinin doğru olmadığını, mâhiyet-i şeytâniyenin mâhiyet-i insâniyeden hâriç bir şey olduğu ve bu ikisi arasında ʿadâvet-i kadîme bulunduğu, şeytanın bu adâvetten fâriğ olmayacağı ve fakat insanlığın buna karşı kendine, kendi fıtratına sâhip olarak nefsini ve nevʿiyetini muhafaza ve müdafaa edebileceği ve o zaman saʿâdet-i beşeriyenin hadd-i aksâsını bulacağı ve bu hususta tevbenin kıymeti anlatılıyor. Tenâsül-i beşerî mebde'inde terbiye kanununun cereyânı, yeryüzünde nevʿ-i insânînin ezelî ve kadîm olmayıp bilâhare tedrîcen hâdis olduğu, yani bugünkü nevʿ-i beşerin ezelî olmadığı ve bugünkü tenasül kanununun bidâyeten mevcud olmayıp

---

1 F +"artık".

2 F +"~~ne de bir hüzün~~".

3 F: "olacak olanlar onlar değildirler".

arzın bir devre-i[1] kemâlinden sonra bizzat hârika olan bir hâdise-i hilkat ile başladığı ve binâenʿaleyh tabîʿat-i ezeliye nazariyesinin doğru olmadığı ve fi'l-hakīka arzın devr-i âteşîninde Pasteur nazariyesinin cereyânına imkân olamayacağından[2] bugün kanun olan tenâsülün bidâyeten hârika olan bir hâdiseye müntehî olacağı ve ilm-i hayvânâtta teselsülün butlânı ve arzın hâdis olması esâsına mebnî ibtidâda kabûlü zarûrî görülen tekevvün bizâtihi nazariyesinin de tâbirini ıslah etmek iktizâ edeceği[3], [299] çünkü ibtidâ fevka'l-kānûn böyle bir hâdise zarûrî ise de bunun bizâtihi ve lizâtihi olmayıp halk u tekvîn-i ilâhî eseri olduğu ve fi'l-hakīka böyle olmazsa ya ilm ü fenni kökünden yıkacak olan illetsiz, sebepsiz bizâtihi ve lizâtihi mütekevvin bir hâdise kabul edilmek veya şimdiki[4] tenasül kanununun ve bunun cereyan ettiği küre-i arzın hâdis olmayıp, nâmütenâhî surette ezeliyet ve kıdemleri iltizam olunmak lâzım geleceği ve hâlbuki ilm ü fen nazarında arzın mahlûkiyeti ve hudûsu delâil-i kaviyye ile bi'z-zarûre sâbit bulunduğu ve nihâyet yeni felsefelerin ilm ü ahlâk itibariyle fıtrat-ı beşeriyede cereyânını isbâta çalıştıkları verâset kanununun az çok bir esas ihtivâ ettiği ve fakat bunun da verâset suretiyle değil, hilâfet suretiyle tasavvur edilmesi lâzım geldiği, yani her intikalde Allah

---

1 B: "devr-i".

2 M ve B: "olmayacağından".

3 Müellif, burada hayatın başlangıcına dair teorilere atıf yapıyor. Bu meseleye dair 19. yüzyıl Avrupasında hâkim bir akım olan materyalizme uygun bir teori "abiogenesis" denilen, yaşamın kendiliğinden ortaya çıktığı teorisiydi (Elmalılı buna "tekevvün bizâtihi" şeklinde atıf yapıyor). Bu teoriye göre hayat, cansız maddelerden kendiliğinden oluşmuştur. Meşhur bilim adamı Louis Pasteur (ö. 1895) ise, 1864 yılında Fransız Bilimler Akademisi'nin huzurunda yaptığı sunumda, hiçbir canlının cansız maddelerden kendiliğinden türemediğini ispat eder. "Kendiliğinden türeme teorisinin varsayımını test etmek için çevredeki mikroorganizmalarla ilişkisini kesecek şekilde sterilize edilmiş ölü besin maddelerini ele alır. Hava ile teması en aza indirecek şekilde hazırladığı ördek boyunlu deney tüpleri içerisinde et suyu gibi besin içerikli maddeleri kaynatır. Belirli bir zaman sonra besin çözeltileri içinde hiçbir mikroorganizmanın gelişmediğini tespit eder. Bu şekilde Pasteur, besi ortamlarında kendiliğinden oluştuğu düşünülen canlıların çevreden hava yolu ile geldiğini ya da besin maddelerinde daha önceden tohumlar halinde bırakılmış olarak bulunduklarını göstererek ve aslında hiçbir canlının cansız maddeden kendiliğinden türemediğini kanıtlayarak abiyogenez teorisini çürütür." (Fatih Özgökman, "Yaşamın Kökeni, Evrim ve Tanrı", *AÜİF Dergisi* 54:2 (2013), s. 52). Hayatın kendiliğinden türediğine yönelik başka iddia ve teoriler de mevcuttur (bk. https://en.wikipedia.org/wiki/Abiogenesis). Elmalılı'nın ilgili âyetlerden hareketle dikkat çektiği husus, bir taraftan yaşamın, yaşama sahip olmayan maddeden sebepsiz (illetsiz) kendi kendine meydana gelmesinin bilimsel açıdan imkânsızlığı, diğer taraftan da Pasteur'ün teorisinin sonsuza kadar geri gidemeyeceği (teselsül), şimdiki doğal düzenin mutlaka doğaüstü bir ilk müdahale tarafından başlatılmış olması gerektiğidir.

4 B -"veya şimdiki".

teâlâ'nın bizzat bir halk u te'sîri gözetilmek iktizâ eyleyeceği ehl-i ilme ihtar edilmiş bulunuyor.

Evvelâ takdîr-i ilâhî ve ʿinâyet-i rabbâniye ihtar edilerek buyuruluyor ki: {وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ} "Vâv" yine mazmûn-ı sâbıka maʿtuftur. "Yâ Muhammed, ey Âdem oğlu, zikr olunan nimetleri unutma ve o vakti de unutma ki insanlar yeryüzünde zuhur etmeden evvel Rabbin irâde-i ezeliyesini izhar ve kudret-i lâyezâlîsini ibraz ederek meleklere[1] {اِنّ۪ي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَل۪يفَةً} "Ben mutlaka yeryüzünde bir halife yapacağım, bir halife tâyin edeceğim" demişti ki meâli: Kendi irâdemden kudret ve sıfâtımdan ona bazı salâhiyetler vereceğim; o Bana izâfeten, Bana niyâbeten mahlukātım üzerinde birtakım tasarrufâta sâhip olacak, Benim nâmıma ahkâmını icrâ ve tenfiz eyleyecek, o bu husussta asîl olmayacak, kendi zâtı ve şahsı nâmına bi'l-asâle icrâ-yı ahkâm edecek değil, ancak Benim bir nâibim, bir kalfam olacak; irâdesiyle Benim irâdelerimi, Benim emirlerimi, Benim kanunlarımı tatbîke me'mur bulunacak, sonra onun arkasından gelenler ve ona halef olarak aynı vazifeyi icrâ edecek olanlar bulunacak هُوَ الَّذ۪ي جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ فِي الْاَرْضِ [Fâtır 35/39][2] [300] sırrı zâhir olacak. Bu mâna ashâb-ı kirâmdan ve tâbiînden uzun uzadıya nakledilegelen tefsirlerin hulâsası ve hâsılıdır.

Burada "yapacağım: اِنّ۪ي جَاعِلٌ" demek acaba "halk edeceğim: إِنِّي خَالِقٌ" demek midir, değil midir?[3] Bu tefsir yok değildir. جعل (caʿl) bir mefʿûle müteʿaddî olursa halk demek olur. Burada da "caʿl", "halk"dan eʿam ve daha mutlaktır. Ve ikisine de muhtemil bulunuyor. Halk meselesi ileride اِنّ۪ي خَالِقٌ بَشَراً مِنْ ط۪ينٍ. فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ ف۪يهِ مِنْ رُوح۪ي فَقَعُوا لَهُ سَاجِد۪ينَ [Sâd 38/71-72][4] âyetleriyle tasrih olunacaktır ki işbu جَاعِلٌ tebliği إِنِّي خَالِقٌ takdîrinden sonra görünüyor. Arada takdîr-i zât ile takdîr-i sıfât[5] farkı vardır. Lisânımız-

1 F -"meleklere".
2 "O ki sizleri yeryüzünde halifeler kıldı…"
3 B -"değil midir?".
4 "…Haberiniz olsun, ben bir çamurdan bir beşer yaratmaktayım. Onu tesviye ettim de rûhumdan ona nefh eyledim mi derhâl ona secdeye kapanın."
5 B: "sıfat".

da "kalfa" tâbirinin sahîhi olan[1] "halife"[2] kelimesi[3] (yani birinin arkasından makamına kāim olmak mânasıyla alâkadar olarak) فَعِيل bi-maʿnâ فَاعِل'dir. Yani aslı "halîf"tir ve "tâ"sı mübalağa içindir. Binâenʿaleyh isim olarak kullanılan sıfât-ı gālibedendir ki Fransızca "représentant" kelimesi de bu mânanın mümessilidir, cemʿi "halâif" ve "hulefâ" gelir. Masdarı da "hilâfet"tir. Hilâfet, "vekâlet" gibi, "asâlet"in mukabili olarak başkasına niyâbet etmek, yani az veya çok onun yerini tutarak onu temsil etmek demektir. Râgıb'ın *Müfredât*'ında beyânı vechile bu niyâbet de ya[4] aslın gaybûbetinden veya bir meûnetten veya aczinden, yahut da bunların hiçbiri olmadığı hâlde mahza asîlin nâibine bir şeref bahşederek tekrim etmesinden neş'et eder. Ve işte Cenâb-ı Allah'ın arzda evliyâsını istihlâfı bu kabîldendir."[5] Demek ki her nâibin, halifenin kıymet ve şerefi, asîlin[6] şerefi ve niyâbetin derecesiyle mütenâsibdir. Cenâb-ı Allah da "arzda bir halife yapacağım" deyince kendilerini bir istişare makamında gören melâike bir taraftan bundaki şerefi takdir ettiler, diğer taraftan da yerdeki bir mahlûka min-tarafillah böyle yüksek bir salâhiyyet-i irâdiye bahşedilmesinde bir şer ihtimâlinden de korktular. "Yerde" deyince اِنّى خَالِقٌ بَشَراً مِنْ طِينٍ takdîri anlaşılıyordu. Acaba bu salâhiyeti alan, hüsn-i istiʿmâl edebilecek mi? Acaba bunu asâlet zannederek kendi hesabına icrâ-yı ahkâma kalkışırsa yeryüzüne fesad vermeyecek mi? Cenâb-ı Hak henüz bu noktaları ve o [301] salâhiyetin derecesini ve hikem-i hafiyyesini bildirmemiş olmakla melekler {قَالُوا اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ} orada yani yeryüzünde onu fesâda verecek, onda[7] fesadlar çıkaracak ve kanlar dökecek

1 F: "olarak".
2 B: "halef".
3 F +"olmak".
4 B -"ya".
5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 294:
والخِلافةُ النّيابة عن الغير إمّا لغيبة المنوب عنه، وإمّا لموته، وإمّا لعجزه، وإمّا لتشريف المستخلف. وعلى هذا الوجه الأخير استخلف الله أولياءه في الأرض.
Müfredât'ın görebildiğimiz baskılarında ve buradan aktaran tefsirlerde "me'ûnet" yerine "mevt" kelimesi geçmektedir. Müellifin, kelimeyi "me'ûnet" şeklinde kaydeden bir nüshayı kullanmış olması ihtimal dâhilindedir.
6 B: "aslın".
7 B: "ondan".

bir kimse, bir âmil mi yapacaksın? {وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ} Hâlbuki biz hep Sana hamd ederek dâima tesbih ediyoruz ve Sana mahsus takdîsât ile arz-ı takdîs eyleriz. Veya Senin için kendimizi dâima temizler, temiz tutarız, dediler. Ve bu suretle maksadları hâşâ itiraz olmayıp hikmetini bir istifsar olduğunu bildirdiler, maʿamâfîh bununla hilâfete zımnen bir rağbet de izhar ettiler.

"**Tesbih**" Allah teâlâ'yı tenzih etmek, yani Zât-ı akdesini iʿtikāden ve kavlen ve amelen lâyık olmayan her türlü şâibeden ârî ve uzak tutmaktır. Aslı, suda pek iyi yüzerek uzaklara gitmek demek olan سبح masdarındandır ki tefʿîli teksir ifade eder. Allah'ı takdis de böyledir. Bu dahi esasında pek uzağa gitmek demek olan قدس'den me'huz olarak tathir etmek, pek temiz tutmak mânasınadır. Çünkü "tathir", pislikten çok uzaklaştırmaktır. Maʿâmâfîh,"وَنُقَدِّسُ لَكَ", نُقَدِّسُ تَقْدِيسًا لَكَ demek olduğu gibi, نُقَدِّسُ نُفُوسَنَا لِأَجْلِكَ demek de olabilir ki ikisiyle de rivayet vârid olmuş ve bunun için bâlâda ikisine de işaret edilmiştir.

Melâike ve Melek Nedir?

Evvelâ cihet-i lisâniyesini tedkik edelim: Ebû Hayyân Endelüsî gerek *el-Bahru'l-Muhît* nâmındaki tefsîr-i kebîrinde ve gerek *en-Nehrü'l-Mâd* ismindeki tefsîr-i mülahhasında der ki: "'Melek' mîmi aslî olarak kuvvet demek olan 'melk'den 'feʿal'dir. 'Feʿâile' ve 'feʿâil' vezninde[1] 'melâike' ve 'melâik' diye cemiʿlenmesi şâz tarikiyledir. Ebû Ubeyde buna kāil olmuştur."[2] Binâenʿaleyh melek lügaten kavî, zü'l-kuvve demektir. Lâmın kesriyle "melik" ve lâmın fethiyle "meleke" kelimelerinin mânalarıyla alâkadardır. Lâkin bu surette "melâike" cemʿ-i kıyâsî olmamış olur. Hâlbuki Arapça'da aslı bulmak için cemiʿ, esaslardan biridir. Bunun için diğer taraftan mîmi [302] zâid olup aslı "mel'ek"tir deniliyor ki İbn Cerîr Taberî dahi *Câmiʿu'l-Beyân*'ında[3] bunu şöyle îzah eder: Melâike" مَلْأَك'in

1 B: "veznindeki".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 222:
الْمَلَكُ: مِيمُهُ أَصْلِيَّةٌ وَهُوَ فَعَلٌ مِنَ الْمَلْكِ، وَهُوَ الْقُوَّةُ، وَلَا حَذْفَ فِيهِ، وَجُمِعَ عَلَى فَعَائِلَةٍ شُذُوذًا، قَالَهُ أَبُو عُبَيْدَةَ

3 B: "*Câmiʿu'l-Beyân*'da".

cemʿidir. Şu kadar ki Arap'ta müfredinin hemzesizi hemzelisinden daha çok ve daha meşhurdur. "Melâikeden bir melek" derler, hemzesini hazf ederek harekesini mâkablindeki sâkin olacak olan lâma naklederler ve cemiʿlendikleri zaman hemze ile aslına reddederek "melâike" derler ki bunun misâli çoktur. تَرْأَى - تَرَى gibi. Maʿamâfîh müfredin hemze ile geldiği de vardır. Nitekim şâir şöyle demiştir:

فَلَسْتَ بِجِنِّيٍّ وَلَكِنْ مَلْأَكا تَحَدَّرَ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ[1]

ki burada[2] "مَلْأَكًا", مَلَكًا demektir. Bazen müfredinde "me'lek"[3] de denilir ki bu da جَذَبَ yerine جَبَذَ; شَمْأَلَ yerine شَأْمَلَ denilmesi gibi bir kalbdir. Lisânımızda da bu gibi kalbin emsâli çoktur. Meselâ "köprü", "toprak", "ekşi" yerinde "körpü", "torpak", "eşki" gibi. Fakat müfredinde مَأْلَك denildiği zaman cemʿinde de مَآلك denilmek lâzım gelirdi. Hâlbuki[4] böyle cemiʿlendiği mahfûzum değildir. Bazen "melâik" ve "melâike" diye cemiʿlenir. "Mesmaʿ - mesâmiʿ - mesâmiʿa" gibi. İşbu "melek" kelimesinin aslı مَلْأَك mefʿal vezninde risâlet yani elçilik mânasınadır ki أَرْسَلَ إلَيْهِ رِسَالَةً diyecek yerde لَأَكَ إلَيْهِ - يَلْئك fiilinden gelir. Me'lek de aynı vechile أَرْسَلْتُ إلَيْهِ mânasına أَلَكْتُ إلَيْهِ أَلْكَةً ومَأْلَكَةً وأُلُوكاً fiilinden masdar-ı mîmîdir. Adiyy b. Zeydi'l-ʿİmâdî:

أَبْلِغِ النُّعْمَانَ عَنِّي مَلْأَكًا أَنَّهُ قَدْ طَالَ حَبْسِي وَانْتِظَار[5]

demiştir ki diğer lügat ile مَأْلَكًا "me'leken" diye dahî inşad olunuyor. Bu mânada daha bazı şevâhid vardır. İşte melâike de bu risâlet mânasıyla "melâike" tesmiye edilmişlerdir. Çünkü melâike Allah'ın resulleri,

1 "Sen bir cinnî değil, cevv-i semâdan inerek dönüp dolaşan bir meleksin" [Müellifin notu].
2 B: "buradaki".
3 M ve B: "mel'ek".
4 B: "Lâkin".
5 "Benden Numan'a bir elçilik yetiştir, mahbûsiyetim ve intizârım* hakikaten uzadı" [Müellifin notu]. M: "intizarı".

elçileridir. Enbiyâsına ve gönderdiği ʿibâdına gönderir.[1] Yani "mel'ek"[2] ism-i mekân olmak üzere mevziʿ-i[3] risâlet veya [303] mefʿûl mânasıyla resul, mürsel, âmil-i risâlet, vesâit-i rabbâniye demektir. Ehl-i lisanda, müfessirînde bu iştikākı tercih edenler çoktur. Râgıb da "melâike" lafzında bunu tercih etmiş ve "melek"te demiştir ki: "Nahviyyûn 'melek'i de 'melâike'den müştak ve mîmini zâid yaptılar. Hâlbuki bazı muhakkıkīn bunun 'mülk'ten olduğunu söylemiş ve şöyle îzah etmiştir: Melâikenin siyâsâttan bir şeye me'mur ve müstevlî olanına lâmın fethiyle 'melek', beşerde olana da lâmın kesriyle 'melik' denilir. Binâenʿaleyh her melek melâikedir, fakat her melâike melek değildir. Melek وَالنَّازِعَاتِ [en-Nâziʿât 79/1][4], فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْراً [ez-Zâriyât 51/4][5], فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْراً [en-Nâziʿât 79/5][6]

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 444-447:

قال أبو جعفر: والملائكة جمع مَلأكٍ، غيرَ أن أحدَهم، بغير الهمزة أكثرُ وأشهر في كلام العرب منه بالهمز، وذلك أنهم يقولون في واحدهم: مَلَك من الملائكة، فيحذفون الهمز منه، ويحركون اللام التي كانت مسكنة لو هُمز الاسم. وإنما يحركونها بالفتح، لأنهم ينقلون حركة الهمزة التي فيه بسقوطها إلى الحرف الساكن قبلها: فإذا جمعوا واحدهم، ردّوا الجمعَ إلى الأصل وهمزوا، فقالوا: ملائكة.

وقد تفعل العرب نحو ذلك كثيرا في كلامها، فتترك الهمز في الكلمة التي هي مهموزة، فيجري كلامهم بترك همزها في حال، وبهمزها في أخرى، كقولهم:«رأيت فلانا» فجرى كلامهم بهمز«رأيت» ثم قالوا:«نرى وترى ويرى»، فجرى كلامهم في«يفعل» ونظائرها بترك الهمز، حتى صارَ الهمز معها شاذًّا، مع كون الهمز فيها أصلا. فكذلك ذلك في«ملك وملائكة»، جرى كلامهم بترك الهمز من واحدهم، وبالهمز في جميعهم. وربما جاء الواحد مهموزًا، كما قال الشاعر:

فلَسْتَ لإِنْسِيٍّ ولكنْ لِمَلأَكٍ ... تَحَدَّرَ مِنْ جَوِّ السَّمَاءِ يَصُوبُ

وقد يقال في واحدهم، مألك، فيكون ذلك مثل قولهم: جَبَذ وجذب، وشأمَل وشمأل، وما أشبه ذلك من الحروف المقلوبة. غير أن الذي يجبُ إذا سمي واحدهم«مألك» أن يجمع إذا جمع على ذلك«مآلك»، ولست أحفظ جمعَهم كذلك سماعًا، ولكنهم قد يجمعون: ملائك وملائكة، كما يجمع أشعث: أشاعث وأشاعثة، ومِسْمع: مَسامع ومَسامِعة، قال أميّة بن أبي الصّلت في جمعهم كذلك:

وَفِيهِمَا مِنْ عِبَادِ اللَّهِ قَوْمٌ ... مَلائِك ذُلِّلوا وهُمْ صِعَابُ

وأصل الملأك: الرسالة، كما قال عدي بن زيد العِبَادِيّ: أَبْلِغِ النُّعْمَانَ عَنِّي مَلأَكًا ... إِنَّهُ قَدْ طَالَ حَبْسِي وَانْتِظَارِي

وقد ينشد: مألَكًا، على اللغة الأخرى. فمن قال: ملأكًا فهو مَفْعل، من لأك إليه يَلأك إذا أرسل إليه رسالة مَلأكة؛ ومن قال: مَألَكًا فهو مَفْعَل من ألكت إليه آلك: إذا أرسلت إليه مألَكة وألُوكًا، كما قال لبيد بن ربيعة:

وَغُلامٍ أَرْسَلَتْه أُمُّه ... بِأَلُوكٍ فَبَذَلْنَا مَا سَأَلْ

فهذا من«ألكت»، ومنه قول نابغة بني ذبيان:

أَلِكْنِي يَا عُيَيْنَ إِلَيْكَ قَوْلا ... سَأَهْدِيه، إِلَيْكَ إِلَيْكَ عَنِّي وقال عبدُ بني الحَسْحَاس:

أَلِكْنِي إِلَيْهَا عَمْرَكَ اللَّهُ يَا فَتًى ... بِآيَةِ ما جاءتْ إِلَيْنَا تَهَادِيَا

يعني بذلك: أبلغها رسالتي. فسميت الملائكةُ ملائكةً بالرسالة، لأنها رُسُل الله بينه وبين أنبيائه، ومن أرسلت إليه من عباده.

2 M ve B: "melek".

3 B: "mevzûʿ-i".

4 "O (…) nezʿ edenlere."

5 "Derken bir emir taksim edenlere kasem olsun ki."

6 "Derken bir emir çevirenlere kasem olsun ki (kıyamet var)."

gibi âyetlerde işaret olunandır ki melekü'l-mevt bu cümledendir. عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ [el-Bakara 2/102][1], مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِى وُكِّلَ بِكُمْ [es-Secde 32/11][2], وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَا [el-Hâkka 69/17][3]. Bir de der ki melâike, vâhide ve cemʿa ıtlâk olunur."[4] Binâenʿaleyh bu îzâha göre de "melek" lafzı kuvvet ve tedbirden, "melâike" de risâlet mânasından me'huz olmuş oluyor. Ve aynı zamanda "melâike", "melek"ten eʿam ve onun cinsi bulunuyor. Şu hâlde her ikisinde bir kere[5] maʿnâ-yı risâlet vardır.

Acaba bu risâlet sadece teblîğ-i emr midir, yoksa teblîğ-i fiʿl midir? Yani yalnız ilmî ve kelâmî bir teblîğ-i rûhî mi yapıyorlar, yoksa bilfiil kudret ve tekvîn-i ilâhînin de mübelliği oluyorlar mı? Âyât-ı Kur'âniyenin delâletlerine göre her ikisinin dahi bulunduğunu anlıyoruz. Peygamberlere ve hatta yine melâikeye evâmir-i ilâhiyeyi tebliğ eden melekler bulunduğu gibi, cihad ve sair husûsâtta fiilen kuvvet ve imdad getiren melâike de bulunuyor ve bir de الرُّوحُ "er-Rûh" ism-i mahsûsuyla bir melek-i mahsûs dahi okuyoruz. Hâlbuki âlemde hiçbir hâdise olamaz[6] ki ona kudret-i ilâhiyenin bir taʿalluk-ı mahsûsu bulunmasın, binâenʿaleyh cins-i melâike kudret ve tekvîn-i ilâhînin vahdetten kesrete tevezzüʿünü ve onun tenevvuʿât ve taʿayyünât-ı mahsûsasını ifade eden mebâdî-i fâʿile olarak mülâhaza edilmek lâzım gelir. Ve kâinatta hiçbir şey, hiçbir hâdise, hiçbir fiil ve hareket tasavvur olunamaz ki [304] böyle bir risâlet ile vâkiʿ olmuş olmasın. Bundan başka bir nevi melâike daha vardır ki bunlar hâdisât-ı tekvîniyeden mukaddem şuûn-ı emriye ve kelâmiyeyi, taʿbîr-i

---

1 "…Babil'de Harut Marut iki melek üzerine…"
2 "…Size müvekkel kılınmış olan melekü'l-mevt…"
3 "Öyle ki melekler, kenarları üzerindedir…"
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 82, 776:

والملائكة تقع على الواحد والجمع.

وأما الْمَلَكُ فالنحويون جعلوه من لفظ الملائكة، وجعل الميم فيه زائدة. وقال بعض المحقّقين: هو من الْمُلك، قال: والمتولّي من الملائكة شيئا من السّياسات يقال له: ملك بالفتح، ومن البشر يقال له: ملك بالكسر، فكلّ مَلَكٍ ملائكة وليس كلّ ملائكة ملكا، بل الملك هو المشار إليه بقوله: «فَالْمُدَبِّراتِ أَمْراً» (النازعات ٥/٩٧)، «فَالْمُقَسِّماتِ أَمْراً» (الذاريات ٤/١٥)، «وَالنَّازِعاتِ» (النازعات ١/٩٧) ونحو ذلك، ومنه: ملك الموت، قال: «وَالْمَلَكُ عَلى أَرْجائِها» (الحاقة ٧١/٩٦)، «عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبابِلَ» (البقرة ٢٠١/٢)، «قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ» (السجدة ١١/٢٣).

5 B -"bir kere".
6 B: "olmaz".

âharla şuûn-ı rûhiyeyi mevcûdât-ı âkilenin cereyân-ı rûhîsine[1] ait evâmir ve irşâdât-ı rabbâniyenin tecelliyât-ı mahsûsasını ifade ederler. Bunlar daha evvel resûl-i idrâkdirler, müdrik ve muhtâr olan mebâdî-i fâʿileye kable'l-fiʿl hayrın veya rızâ-yı ilâhînin vichesini irâe eylerler ve melâikeye olduğu gibi beşere de müvekkeldirler. Şeytanın melâikeye tekabülü de bu cihettendir ve ʿale'l-ekser melâike yalnız bunlar zannedilmiştir. Biz her hâdiseyi iki mebde ile tasavvur ederiz ki biri mebde'-i fâʿil, diğeri mebde'-i kābildir. Meşhûdâtımız bu ikisinin haysiyyet-i müşterekesidir. Asıl madde bu mebde'-i kābilden ibarettir. Biz asıl maddeyi görmeyiz, gördüğümüz hep eser-i fâʿiliyettir. Görülen[2] her fiil ve hareket, her şe'n ü hâdisede bizzat veya bi'l-vâsıta bir mebde'-i fâʿil tanırız. Şüphe yok ki muharriksiz bir hareket yoktur ve madde kendi kendine âtıldır. Bundaki her hareket veya sükûn bizzat veya bi'l-vâsıta fâil bir kudret-i muharrikenin eseridir ve her hâdise böyle bir fâʿil-i müessirin tezahürüdür. Biz eseri görür, eseri idrak ederiz. Hâlbuki aynı eserle hakikatte idrakimize tezahür eden o fâʿil-i müessirin bir lemhasıdır. Madde onun altında bir maʿkuldür. Gördüklerini madde zannedenler, onu kuvvet sayesinde gördüklerini bilmelidirler. Buradan feylesofların kuvvet nazariyesine atlayacak olursak bütün kuvvet ve kudretin Hak teâlâ'da tevahhud ettiğini ve kudret-i ilâhiyenin ilk vâsıta-i taʿayyün ve tecellîsi melâikenin risâleti demek olduğunu ihtar etmek kolay olur. Lâkin bunlar meyânında kuvâ-yı müdrike de vardır ki onlar da vakıʿâtı kable'l-vukūʿ tefhim eden rubûbiyyet-i ilâhiyenin mübelliğidirler ve binâenʿaleyh melâikesiz bir hâdise tasavvuru gayr-i mümkindir, melâikesiz bir katre yağmur bile düşmez, şu kadar ki irâde-i [305] insaniye ile alâkadar kuvâ-yı tâliyedeki şerr ü fesad âmili gibi icrâ-yı tesvîlât eden ervâh ve kuvâ-yı şeytâniye de bâlâda îzah olunduğu üzere bu melâikeye mukabildir.

Bu îzahâtı serd ettikten sonra melâikenin mâhiyet ve envâʿı hakkındaki akvâli de icmal etmek faideli olacaktır. Vazʿ-ı mes'ele şudur: Melâikenin

---

1 B: "rûhiyesine".
2 F: "Görünen".

bizâtihâ kāim zevât, taʿbîr-i âharla cevâhir kabîlinden olduklarında ʿukalânın ittifakı vardır. Fakat bunlar mütehayyiz midirler, mücerred midirler? Bunda ihtilaf ediliyor:

1. Mütehayyizdirler. Melâike birtakım ecsâm-ı latîfe-i esîriyedir ki eşkâl-i muhtelife ile teşekküle kādirdirler. Bu kavil ekser-i mütekellimîn kavlidir. Çünkü diyorlar peygamberler bunları şekilleriyle görmüştür, şekiller ise cismânîdirler, hâiz-i ebʿâddırlar. Bir de maddesiz kuvvet-i mücerrede tasavvuru bizzat kudret-i ilâhiye tasavvuru demektir. Allah'tan mâʿadâ zât-ı mücerred yoktur. Madde tasavvurdan silindiği zaman tasavvur olunan kuvvet ve kudret-i mahza ayn-ı kudret-i ilâhiyeden ibaret kalır. Henüz hiçbir teşekkülü hâiz olmayan eczâ-yı lâ-yetecezzâ hâlindeki madde-i mahza ise kābil ve ʿâtıl-ı mahzdır. Onda hiçbir fâiliyet ve kuvvet yoktur. Bunlara fâiliyet demek olan kuvvet ifâza edildiği zaman teşekkülü hâiz mürtabıt bir cism-i esîrî olurlar. Denebilir ki teşekkül bunların hakikatleri değil, maddede tezahürleridir. Binâenʿaleyh kendileri mâverâ-yı maddedir. Buna şu cevap verilir ki "melâike" ve "resul" tâbiri de bu haysiyetledir. Yoksa mâverâ-yı maddede bunlar ayn-ı kudret-i ilâhiyeye râciʿdirler. Bu kavil asr-ı hâzırda ekser-i hikmet-i tabîʿiye ulemâsının esîrsiz kuvvet tasavvur etmemelerine müşabihtir.
2. Hukemânın ve bilhassa hukemâ-yı İslâmiyenin kavilleridir ki melâike ne mütehayyiz, ne ecsâmdırlar; bunlar nüfûs-i nâtıka-i beşeriye, yani rûh-i insânî gibi cevâhir-i mücerrededirler, fakat mâhiyetçe bunlardan [306] başkadırlar, kuvvetçe daha mükemmel ve ilimleri daha çoktur. Aralarındaki nisbet güneş ile ziyâsının nisbeti gibidir. Ve bunlar iki kısımdırlar, bir kısmı maʿrifet-i Hakk'a müstağrak ve başkasıyla iştigalden mütenezzihtirler. يُسَبِّحُونَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ [el-Enbiyâ 21/20][1] Bir kısmı da kalem-i kazâ vü kaderin cereyânına göre semâdan arza tedbîr-i umûr ederler ki bunlar da الْمُدَبِّرَاتِ أَمْرًا'dırlar ve bunların semâvî ve arzî olanları vardır. Evvelkiler de bunların rûhları mesabesindedirler.

1 "Gece gündüz O'na tesbih ederler, fütur getirmezler."

Nasârâ'dan bir tâifenin de melâike bedenlerinden mufârakat etmiş ervâh-ı fâzıle-i beşeriye diye telakkī ettikleri tefsirlerimizde ve kütüb-i kelâmiyemizde zikrolunuyor. Zamanımızda gayr-i İslâmî felsefelerin maddeyi kuvvete, kuvveti rûha ircâʿ eden nazariyeleri de esasında hukemânın sâlifu'z-zikr cevâhir-i mücerrede nazariyesidir. Mücerredâtı umûr-ı iʿtibâriye addedenler de mütekellimîn mezhebine ircâʿ olunabilirler.

Bâlâda beyan olunan kavl-i muhtâr vechile bütün kâinât-ı mâddiye bir semâ olduğuna ve bunlardan mâʿadâ semâlar bulunduğuna göre, hakīkat-i melâikenin ve bunların makamlarının ne kadar yüksekliklere ve derinliklere varacağını tasavvur etmelidir. Bunların kesretlerini anlatmak için Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'in şöyle buyurduğu nakl olunmaktadır: "Semâ gıcırdamaktadır. Ve gıcırdamak hakkıdır. Onda bir kadem mevziʿi yoktur ki bunda bir melek-i sâcid veya râkiʿ bulunmasın."[1] Bu babda temsîlen şöyle bir nisbet-i mütezâyide dahi rivayet olunmuştur: Benî Âdem cinnin öşrü, bunlar hayvânât-ı berriyenin öşrü, hepsi tuyûrun öşrü,[2] mecmûʿu hayvânât-ı bahriyenin öşrü ve bütün bunlar arza müvekkel olan melâikenin öşrü mesâbesindedir. Sonra semâ-i dünyâ melâikesi bütün bunlardan o nisbette çok ziyade ve bütün bunlardan semâ-i sâniye melâikesi de o nisbette ziyade, semâ-i sâbiʿaya kadar mütezâyiden hep böyle, sonra bunların [307] hey'et-i mecmûʿası melâike-i Kürsî'ye nazaran az bir şey, sonra hepsinin mecmûʿ-ı adedi altı yüz bine bâliğ olan sürâdikāt-ı Arş'tan birinin melâikesine nazaran onda bir kalmaz. Ve bunlardan bir sürâdikın, yani bir büyük perdenin tûl ve irtifâʿına nazaran semâvât u arz ve içindekiler ve araları bir kadr-i mahsus teşkil etmezler ve bunun her karışında bir melek-i sâcid veya râkiʿ veya kāim vardır ki tesbih ve takdis eder. Sonra bunların mecmûʿu Arş etrafında dönen melâikeye karşı denizden bir katre kalır. Sonra İsrâfil aleyhisselâm'ın eşyâʿı olan melâike-i levh ve Cibrîl aleyhisselâm'ın cünûdu

---

1 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* Mısır: es-Saâde, 1974, VI, 269. Krş. Tirmizî, Zühd, 9/2312:
عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «أَطَّتِ السَّمَاءُ وَحُقَّ لَهَا أَنْ تَئِطَّ مَا مِنْهَا مَوْضِعُ قَدِمٍ إِلَّا وَبِهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ رَاكِعٌ أَوْ قَائِمٌ»

2 B -"bunlar hayvanât-ı berriyenin öşrü, hepsi tuyûrun öşrü".

olan melâike lâ-yuhsâdır. Cinslerini, müddet-i ömürlerini, keyfiyyet-i ibâdetlerini ancak Allah bilir.[1] وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ [el-Müddessir 74/31][2] Yine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'den şöyle rivayet olunmuştur ki: Semâya urûc buyurdukları zaman kale burçları gibi bir mevkiʿde birtakım melâike görmüştü. Bunlar birbirlerinin yüzüne doğru mütekābilen yürüyüp gidiyorlardı. "Bunlar nereye gidiyorlar?" diye Resûlullah Cebrâil'e sordu, Cebrâil "bilmiyorum, ancak yaratıldığımdan beri ben bunları görürüm ve evvel[3] gördüğümün bir tanesini bir daha görmem" dedi. Onlardan birine, ikisi birden "sen ne zaman halk olundun?" diye sordular. O da "bilmiyorum, ancak Cenâb-ı Allah her dört yüz bin senede bir yıldız halk eder. Ben yaratıldığımdan beri de dört yüz bin yıldız yarattı" diye cevap verdi.[4] Melâikenin kesretini ve kudret-i ilâhiyyenin vüsʿat-i tecelliyâtını anlamalı.

سُبْحَانَ مَنْ تَحَيَّرَ فِي صُنْعِهِ الْعُقُولُ
سُبْحَانَ مَنْ بِقُدْرَتِهِ يعجز الْفُحُول[5]

Şüphe yok ki bu tenvîrât asr-ı hâzırdaki hey'et fikrinden de çok yüksektir ve bunların hepsini ecsâm-ı lâtîfe-i esîriye ile tahdid etmek de pek muvâfık olmasa gerektir. Onlar nihâyet melâike-i arziyeyi ve semâ-i

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 385-386:
وَرُوِيَ أَنَّ بَنِي آدَمَ عُشْرُ الْجِنِّ، وَالْجِنُّ وَبَنُو آدَمَ عُشْرُ حَيَوَانَاتِ الْبَرِّ، وَهَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ الطُّيُورِ، وَهَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ حَيَوَانَاتِ الْبَحْرِ، وَهؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ مَلَائِكَةِ الْأَرْضِ الْمُوَكَّلِينَ بِهَا، وَكُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَةِ سَمَاءِ الدُّنْيَا، وَكُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَةِ السَّمَاءِ الثَّالِثَةِ، وَعَلَى هَذَا التَّرْتِيبِ إِلَى مَلَائِكَةِ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ ثُمَّ الْكُلُّ فِي مُقَابَلَةِ مَلَائِكَةِ الْكُرْسِيِّ نَزْرٌ قَلِيلٌ، ثُمَّ كُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَةِ السُّرَادِقِ الْوَاحِدِ مِنْ سُرَادِقَاتِ الْعَرْشِ الَّتِي عَدَدُهَا سِتُّمِائَةِ أَلْفٍ، طُولُ كُلِّ سُرَادِقٍ وَعَرْضُهُ وَسُمْكُهُ إِذَا قوبلت به السموات وَالْأَرَضُونَ وَمَا فِيهَا وَمَا بَيْنَهَا فَإِنَّهَا كُلَّهَا تَكُونُ شَيْئًا يَسِيرًا وَقَدْرًا صَغِيرًا، وَمَا مِنْ مِقْدَارِ مَوْضِعِ قَدَمٍ إِلَّا وَفِيهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ رَاكِعٌ أَوْ قَائِمٌ، لَهُمْ زَجَلٌ بِالتَّسْبِيحِ وَالتَّقْدِيسِ، ثُمَّ كُلُّ هَؤُلَاءِ فِي مُقَابَلَةِ الْمَلَائِكَةِ الَّذِينَ يَحُومُونَ حَوْلَ الْعَرْشِ كَالْقَطْرَةِ فِي الْبَحْرِ وَلَا يَعْلَمُ عَدَدَهُمْ إِلَّا اللَّهُ. ثُمَّ مَعَ هَؤُلَاءِ مَلَائِكَةُ اللَّوْحِ الَّذِينَ هُمْ أَشْيَاعُ إِسْرَافِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ. وَالْمَلَائِكَةُ الَّذِينَ هُمْ جُنُودُ جِبْرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ. وَهُمْ كُلُّهُمْ سَامِعُونَ مُطِيعُونَ لَا يَفْتُرُونَ مُشْتَغِلُونَ بِعِبَادَتِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى. رِطَابُ الْأَلْسُنِ بِذِكْرِهِ وَتَعْظِيمِهِ يَتَسَابَقُونَ فِي ذَلِكَ مُذْ خَلَقَهُمْ، لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَلَا يَسْأَمُونَ، لَا يُحْصِي أَجْنَاسَهُمْ وَلَا مُدَّةَ أَعْمَارِهِمْ وَلَا كَيْفِيَّةَ عِبَادَتِهِمْ إِلَّا اللَّهُ تَعَالَى، وَهَذَا تَحْقِيقُ حَقِيقَةِ مَلَكُوتِهِ جَلَّ جَلَالُهُ عَلَى مَا قَالَ: «وَما يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ» (الْمُدَّثِّرِ ١٣/٤٧)

2 "…ve Rabbinin ordularını ancak kendisi bilir…"

3 B: "evvelâ".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 386:
وَأَقُولُ رَأَيْت فِي بَعْضِ كُتُبِ التَّذْكِيرِ أَنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ حِينَ عُرِجَ بِهِ رَأَى مَلَائِكَةً فِي مَوْضِعٍ بِمَنْزِلَةِ سُوقٍ بَعْضُهُمْ يَمْشِي تُجَاهَ بَعْضٍ فَسَأَلَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَيُّهُمْ إِلَى أَيْنَ يَذْهَبُونَ. فَقَالَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ. لَا أَدْرِي إِلَّا أَنِّي أَرَاهُمْ مُذْ خُلِقْتُ وَلَا أَرَى وَاحِدًا مِنْهُمْ قَدْ رَأَيْتُهُ قَبْلَ ذَلِكَ ثُمَّ سَأَلُوا وَاحِدًا مِنْهُمْ وَقِيلَ لَهُ مُذْ كَمْ خُلِقْتَ؟ فَقَالَ لَا أَدْرِي غَيْرَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى يَخْلُقُ كَوْكَبًا فِي كُلِّ أَرْبَعِمِائَةِ أَلْفِ سَنَةٍ فَخَلَقَ مِثْلَ ذَلِكَ الْكَوْكَبِ مُنْذُ خَلَقَنِي أَرْبَعَمِائَةِ أَلْفِ مَرَّةٍ، فَسُبْحَانَهُ مِنْ إِلَهٍ مَا أَعْظَمَ قُدْرَتَهُ وَمَا أَجَلَّ كَمَالَهُ.

5 Bu beyit, Ziya Paşa'nın Terci-i Bend'inde her bendin sonunda tekrar eden vâsıta beytidir.

dünyâ melâikesini îzah edebilir. Meğer ki semâ-i dünyânın dar mânasıyla tefsîrinde ısrar edilsin. Bu ise mütekellimînin [308] muhtârı değildir. Bu âyette zikrolunan melâike hakkında da cüz'î bir ihtilaf vardır. Bundan murad melâike-i arzdır diyenler olmuştur ki bu da Dahhâk'in İbn Abbas radıyallahu ʿanhümâ'dan bir rivayetine müntehî olmaktadır. Lâkin ekser sahâbe ve tâbiîn rıdvânullahi ʿaleyhim ecmaîn hazarâtı lafzın umûmuna ve muhassıs bulunmadığına mebnî bütün melâike olduğunu söylemişlerdir.[1]

İşte bütün melâike arzda hilâfete müteʿallik böyle bir takdîr-i ezelînin kendilerine teblîği üzerine hitâb-ı ilâhî karşısında اَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَٓاءَۚ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ diye maʿrûzâtta bulundular. Cevâben Rabbin[2] {قَالَ اِنّ۪ٓي اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} "her hâlde[3] ben sizin bilemeyeceklerinizi bilirim" buyurdu. ❁ Şüphe yok ki ʿale'l-ıtlâk düşünüldüğü zaman bunun böyle olduğunu ve ilm-i ilâhînin kendilerinden çok ziyade ve yüksek bulunduğunu melâike bilirlerdi. Öyle iken makām-ı inkârda tekid ifade eden إِنِّي ile takviye ederek Cenâb-ı Allah'ın bunu tekrar ihbar etmesi gösterir ki murâd-ı ilâhî bu umum içinde bir husûsu, yani istihlâf meselesini istihdaf etmektedir ki melâikeye hafî kalan ve şer ihtimâli karşısında taaccüb ü istibʿâd ve arz-ı ihtisâs ile söz söylemelerine sebep olan da bu idi. Binâenʿaleyh siyâk-ı maʿnâ, "hilâfetin hikmet ve devâʿîsi ve ona liyâkat meselesi hakkında bilmediğiniz cihetler var. Ben sizin bilmediğiniz birçok şeyleri bildiğim gibi bunu da bilirim" demek olur. Ve bununla cevap suâle her vechile mutâbık olmak için bu babda yalnız hısâl-i melekînin[4] ʿadem-i kifayetine ve talebin ʿadem-i cevâzına da zımnen işaret

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* I, 80-81:
واختُلف في الملائكة الذين قيل لهم ما قيل فقيل هم ملائكةُ الأرضِ ورَوَى الضحَّاكُ عنِ ابنِ عباس رضي الله عنهما أنهم المختارون مع إبليسَ حين بعثه الله عز وجل لمحاربة الجنِّ حيث كانوا سكانَ الأرض فأفسدوا فيها وسفَكوا الدماءَ فقتلوهم إلا قليلاً قد أخرجوهم من الأرض وألحقوهم بجزائرِ البحار وقُلل الجبالِ وسكنوا الأرض وخفف الله تعالى عنهم العبادة وأعطى إبليسَ مُلك الأرض ومُلك السماءِ الدنيا وخِزانةَ الجنة فكان يعبُد الله تعالى تارةً في الأرض وتارةً في السماء وأخرى في الجنة فأخذه العُجب فكان من أمره ما كان وقال أكثر الصحابة والتابعين رضوانُ الله تعالَى عليهم في أنهم كلُّ الملائكة لعموم اللفظ وعدمِ المُخصِّص.

2 M: "Rabbımın".

3 F: "elbette".

4 B: "melâikenin".

buyurulmuştur. Burada طَالِبُ الْقَضَاءِ لَا يُوَلَّى عَلَى الْقَضَاءِ[1] hikmetine de tenbih vardır.

Cenâb-ı Allah onlara bu cevâbı verdi {وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا} bir taraftan da Âdem'e bütün o isimleri tâlim etti. ❁ Ya o esmâyı Allah kendi vazʿ edip Âdem'in rûhuna nakş u ilham etti, veya Âdem'e bunları lüzûmunda vazʿ edip kullanacak [309] bir istiʿdâd-ı mahsûsu hâiz bir rûh nefhini takdir etti ki evvelki zâhir, ikinci muhtemeldir. Tâlim ile iʿlâm[2], yani[3] öğretmek ile bildirmek herkesin mâlumudur. Bundan Hazret-i Âdem'in asl-ı lisân olan isimleri birdenbire bir iʿlâm[4] ile bilmiş[5] olmayıp, sırr-ı terbiye hükmünce bir istidad ile az çok bir tedric içinde belleyeceği anlaşılır. Ve burada bu tâlimin takdîr-i mütekaddimi ve nefs-i Âdem'in sıfât-ı[6] zâtiyesi beyan olunuyor ki bu sıfât[7] nevʿ-i beşerin mâhiyet ve fıtrat-ı ûlâsı demektir. Zira Âdem nevʿin ilk ferdidir ve havâss-ı nevʿiyenin aslı ondan mevrûstur.

Bu isimler nedir ve كُلَّهَا istiğrâkının derece-i şümûlü ne kadardır? Yani bütün eşyânın isimleri midir? Yoksa birtakım esmâ-i[8] maʿhûdenin mecmûʿu mudur? İlmî tâbiriyle الْاَسْمَٓاءَ'daki elif lâm istiğrak için midir? Yoksa Allah'ın öğretmesini murad ettiği isimler mânasına ʿahd-i hâricî olup كُلَّهَا bunun te'kîdi midir? Bu noktada eslâf-ı müfessirînden birkaç kavil vardır:

1. Bu isimler, insanların teʿârüfüne, anlaşmasına sebep olan bütün isimlerdir: İnsan, hayvan, arz, bahr[9], cebel, himar vesâire hepsi (İbn Abbas'tan Dahhâk); gurab, hamame ve her şeyin ismi (Mücâhid); her şeyin ismi, baʿîr, bakara, şâte varıncaya kadar (Saîd b. Cübeyr); her

---

1 "Kadılığa talip olan bu makama tayin edilmez."
2 M ve B: -"iʿlâm".
3 B: "yeni".
4 B: "ilim".
5 F: "bildirmiş".
6 B: "sıfat-ı".
7 B: "sıfat".
8 B: "esâmî-i".
9 B: "bahar".

şeyin ismi, hatta "şu", "bu", "hades" bile (İbn Abbas'tan Saîd b. Maʿbed); her sınıf halkın ismi ve cinsine ircâʿı, "şu cebel", "bu deniz", "şu şöyle" diye her şeyin ismi (Katâde). Bunların hâsılı, bütün elsinenin aslı olan lügātın hepsi oluyor ve elif lâm istiğrâka hamlediliyor. Bundan kıyamete kadar olmuş olacak bütün şeylerin esâmîsi mânasını anlayanlar da olmuştur.

2. Melâikenin esâmîsi (Rebîʿ ve daha diğerleri)

3. Zürriyetinin esâmîsi (İbn Zeyd'den, İbn Vehb'den, Yunus b. Abdi'l-Aʿlâ[1] ve daha diğerleri). Bu iki surette de elif lâm ahd içindir ve bunun kârinesi gelecek olan عَرَضَهُمْ zamiri gösterilmiştir. Çünkü tağlib muhtemel olmakla beraber هُمْ zamiri zevi'l-ʿukūlde zâhirdir. Ve [310] bu kârineye nazaran bazı müfessirîn hem esmâ-i melâikeye ve hem esmâ-i zürriyete şümûlünü, yani ikinci ile üçüncüyü cemʿ etmişlerdir. Bu esmâyı "esmâullah" diye ahz etmeye de bu zamir mâniʿdir.

4. Esmâdan murad lisan değil, havâss-ı eşyâ, taʿbîr-i âharla o havâstan müteşekkil suver-i ilmiyedir diye de tefsir edilmiştir. Lâkin bunun ilimden ziyade kelâm, hiç olmazsa kelâm-ı nefsî olan zihin olması iktizâ eder. Her ne olursa olsun burada katʿî olan nokta Hazret-i Âdem'e az veya çok ta'lîm-i lisân edilmiş ve müşârün ileyhin ilim ve kelâm sıfatlarına mazhar kılınmış olması, kelâm ve lisan meselesinin emr-i hilâfette şâyân-ı ehemmiyet bulunmasıdır. Lisan hususunda bütün Benî Âdem'in zamanımıza kadar vâkiʿ olan tenevvüʿ ve terakkiyâtın cümlesi esas itibariyle Hazret-i Âdem'in fıtraten mazhar buyurulduğu[2] bu taʿlîm-i esmâ hasîsasına medyundur. İlim ve mantık hâssası bu suretle nevʿ-i insânînin fıtrat-ı asliyesinde dâhil zâtiyyâttan bulunmuş ve bundan evvel hakīkat-i Âdemiye ve tam mânasıyla rûh-i Âdemî tamam olmamış[3] olur. Bu suretle kuvve-i kelâmiye rûh-i insânînin mâhiyetinden bir cüz teşkil etmiştir. Cenâb-ı Hak bu kuvveyi rûh-i Âdem'e zâtî olarak bahşetmiş ve

---

1 B: "Abdullah".
2 B: "bulunduğu".
3 B: "olmuş".

nefhin tamamından sonra da Âdem bilfiil şeref-i lisan ile müşerref olarak lüzûmuna göre esmâyı tekellüm eylemiştir. Binâenʿaleyh Âdem'den evvelki mahlûkāt her ne neviden olursa olsunlar lisandan mahrum idiler ve binâenʿaleyh insan değil idiler, insanlık hilâfet-i Âdemiye ile müterâfıktır. Masiyeti insanın zâtîsi sayıp da sıfat-ı ilmi ve sıfat-ı kelâmı araziyyâttan saymak isteyenler insanı bilememişlerdir[1]. Bundan da şu neticeye geliriz ki bu tâlim, kable'n-nefh yalnız rûh-i Âdem'e idiyse, ona kuvve-i kelâmiyenin, vazʿ-ı esmâ istiʿdâdının bahşedilmiş olduğunu ifade eder. Ve bu suretle[2] esmânın bilfiil vâzıʿı, ikdâr-ı rabbânî ile peyderpey Âdem olmuş olur. Ve eğer zâhir[3] vechile nefh-i rûh ile beraber [311] veya sonra ise vâzıʿ-ı esmâ, Allah teâlâ'dır. Ve Âdem'e ilham veya ilm-i zarûrî ile peyderpey tâlim buyurmuştur[4]. Evvelkinde الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا kıyamete kadar bütün elsinenin esmâsına şâmil bir istiğrâk-ı hakīkī olur. İkincide ilk tekellüm edilen bütün esmâya mahsus ʿahd-i hâricî olur. Müfessirînce tâlim böyle iki suretle de tevil edilmiştir. Ve ilm-i usûlde buna müteferriʿ olarak vazʿ-ı lügāt[5] meselesindeki ihtilâf hâsıl olmuştur. Zâhir olan her hâlde bilfiil tâlim ve o[6] tâlimin takdîridir. Yani lisan, Âdem'in eser-i hilâfeti değil, sebeb-i hilâfetidir.

İşte Allah teâlâ Âdem'e böyle esmâyı tâlim etti {ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلٰٓئِكَةِ} tâlimden bir müddet sonra da bu isimlerin müsemmâlarını, yani delâlet ettikleri zevâtı melâikeye arz etti. ❁ Buradaki هُمْ zamirinde bir dakīka-i lisâniye vardır ki lisânımızda bulunmaz. عَرَضَهَا denilmeyip de[7] عَرَضَهُمْ buyurulması, arz olunan şeylerin zevi'l-ʿukūl olduğunu göstermekte zâhirdir. Ve esmâyı takyid ettiren kârine de budur. Bu zamirin melâikeye ircâʿı ve o isimlerin esmâ-i melâike olması da bunların melâikeye arzı ile mütenâsib olmuyor. Binâenʿaleyh en zâhir mâna bu müsemmeyâtın Hazret-i

1 B: "bilmemişlerdir".
2 F: "surette".
3 F: "zâhiri".
4 B: "buyurulmuştur".
5 B: "lügat".
6 B -"o".
7 M -"de".

Âdem'e halef olacak olan zürriyetleri olmasıdır. Sâlifü'z-zikr esmâ dahi bunların isimleri, yani insan isimleri demek olur. Maʿamâfîh bütün esmânın tâlim edilip de yalnız bunların arz edilmiş olması da ihtimal dâhilindedir. Lâkin her iki hâlde böyle olmak için zürriyetlerin[1] halk edilmiş bulunması lâzım gelir. Hâlbuki âyette henüz Hazret-i Havvâ'nın bile halkına işaret yoktur. Ve kıssanın siyâkı da buna muhalif görünmektedir. Bu müşkil, mâruf bir hadis ile îzah olunuyor ki bunlar melâikeye küçük zerreler, ince[2] karıncalar, mikroplar misâlinde arz edilmişlerdir. أَمْثَالَ الذَّرِّ ki[3] "zürriyet" kelimesi bundan müştaktır. Bu hadis bunların o zaman Âdem'de henüz tohum hâlinde, yani istikbalde bütün Benî Âdem'i temsil eden ilk [312] büzeyrât-ı meneviye suretinde bulunduklarını ifham eder. Eğer burada bu vakıʿâtın cismâniyyet-i kesîfe âleminde olmayıp Hazret-i Âdem'in nefs-i nâtıkasının takdîrî veya rûhunun esîrî bir cismâniyyet-i latîfe iktisab etmesi hâlinde olduğunu tasavvur edebilirsek o cism-i esîrî eczâsında kıyamete kadar gelecek Benî Âdem'in müteselsilen temessülleri veya nefs-i nâtıkasındaki suver-i maʿneviyye-i zürriyyât o esmânın melâikeye arz olunan medlûlâtı olarak mülâhaza edilebilir. Ve böyle olmasına vâkıʿanın arza hübûttan mukaddem olması kârine demektir. Bu surette melâikeye arz, arz-ı hissî değil, arz-ı ilmî ve hakīkī olur. Fi'l-vâkiʿ isimlerin asıl medlûlâtı eşyânın suver-i ilmiyesidir. Kelimelerin mevzûʿun lehi asıl bunlardır. Demek Âdem'e evvelâ eşyâya ve bilhassa zürriyetine müteʿallik ilim ihsan edilmiş ve bundan başka bu maʿlûmâta ait isim ve suver-i lisâniye dahi tâlim buyurulmuştur. Melâikede olmayan da budur. Bunlar takdir edilmiş ve hübûttan sonra da Hazret-i Âdem bunların fiiliyâtını arzda görmüştür. Burada bilfiil ilmin fıtriyeti veya ʿadem-i fıtriyeti meselesi vardır ki başka yerlerde tafsîli gelecektir.

Rabbin melâikeye bunları arz u irâe etti de {فَقَالَ اَنْبِؤُنِى بِاَسْمَٓاءِ هٰٓؤُلَٓاءِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} "haydi siz bi'l-işâre ifade etmek istediğiniz hilâfete liyâkatiniz

1 M ve B: "zürriyetleri".
2 M ve B -"zerreler, ince".
3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 354:
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَمَّا خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ مَسَحَ ظَهْرَهُ، فَسَقَطَ مِنْ ظَهْرِهِ كُلُّ نَسَمَةٍ هُوَ خَالِقُهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، أَمْثَالَ الذَّرِّ...»

îmasında sâdık yani musîb iseniz işte bunların isimlerini bana güzelce haber veriniz" buyurdu. ❁ Bu zevâtı sade kendileriyle değil, isimleriyle dahi tanıtabileceklerini sorarak evvelâ melâikeyi -aczlerini izhâr u isbat etmek için- imtihan etti ve bununla şunu da anlatmış oldu ki tasarruf, tedbir, ikāme-i maʿdelet bunların müteʿallaklarını, istiʿdadlarının mertebelerini ve hukūkun mikdâr u derecelerini bilmeye ve bundan başka bir de bizzat ihzarlarına muhtaç olmaksızın [313] gıyablarında dahi isimleriyle anlatabilmeye mütevakkıftır. Ve bu babda sıfat-ı ilimden daha fazla bir hususiyet ve meziyet ifade eden sıfat-ı kelâmın, kuvve-i lisâniyenin, taʿbîr-i âharla hakikate mutâbık nâtıkıyetin zâtî bir kıymet[1] ü ehemmiyeti vardır. Ve onsuz icrâ-yı ahkâm mümkin değildir.

Bu imtihana karşı melâike {قَالُوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَٓا اِلَّا مَا عَلَّمْتَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَلٖيمُ الْحَكٖيمُ} "Sübhâneke, en yüksek tesbih ve tenzih sana yâ Rab! Senin bize bildirdiğinden başka bizim hiçbir ilmimiz yoktur. Her şeyi bilen ve dâima bilen Alîm ve her sunʿunda Hakîm, hakikaten Sensin ve ancak Sensin" dediler ve böyle izhâr-ı acz ve arz-ı tesbîh eylediler.

"**Sübhân**", tesbîhin bir ism-i ʿalemidir. "Sübhâneke" de ekseriya tevbe mukaddimesi olur. Şimdi burada şu sualler hatıra gelir: Melâike hiçbir isim bilmiyorlarsa o zaman sıfat-ı kelâmdan külliyen mahrum bulunuyorlardı demek olur. O hâlde bu sözleri nasıl söylüyorlar ve kelâm-ı ilâhîye nasıl muhatab oluyorlardı? Yok eğer bunlar külliyen mahrum değiller de henüz gösterilen yeni şeylerin isimlerini bilmiyorlar idiyse[2], o zaman niyâbete[3] ʿale'l-ıtlâk liyâkatsizlikleri nasıl sâbit olur? Fi'l-hakīka esmâdan murad birinci rivayet vechile ʿale'l-ʿumûm esmâ ise melâikenin bütün esmâdan mahrum bulunacakları cihetle bizzat sıfat-ı kelâmları olmadığı ve ancak sıfat-ı ilimden bir hisseleri bulunduğu anlaşılır ve eğer esmâ-i zürriyet ise, diğer esmâyı menʿ etmeyeceğinden sıfat-ı kelâma mâniʿ olmaz ve bu surette melâikenin ʿadem-i liyâkatini isbat matlub olmayıp başka bir hikmetin

1 F: "kıymeti".
2 B: "ise".
3 F: "niyâbeten".

ibrâzı matlub olur. Lâkin her iki takdirde melâike ile olan muhâtaba-i ilâhiye sıfat-ı kelâma râciʿ olmayıp mânası büsbütün başka olmak ve sıfat-ı ilim ile tevil edilmek muktezâ-yı zâhirdir. Evvelki umum takdîrinde bu zarûrîdir. Husus takdirinde ise liyâkat hikmeti hasebiyle zâhirdir. Binâenʿaleyh melâike esmâyı [314] kelâm-ı Âdem'in inbâsıyla öğreneceklerdir. Burada ilm-i kelâmın muʿdil bir meselesine gelmiş oluyoruz. Şu kadar söyleyelim ki asıl ilim hakikatin bizzat bir tecellîsi ve bir inkişâf-ı mahsûsudur. Kelâm da ilmin bir tecellîsi, hem de bir dal, bir alâmet ile bi'n-niyâbe bir tecellîsidir. Asl-ı ilimde hakikatin bizzat bir vechi vardır. İsimde kelâmda ise o vechin ancak bir nâibi vardır. Zira ismin asıl mânası bir şeyi zihne refʿ etmek için alâmet ve delil olan şey demektir ve maʿnâ-yı ıstılâhîsi bundan me'huzdur. Binâenʿaleyh isim kendisi de bir şey olmakla beraber ismiyeti diğer bir şeye nâib ve alâmet olması itibariyledir. Ve Allahu aʿlem bu hikmete mebnîdir ki hilâfete liyâkat, esmâ ve kelâmdaki bu maʿnâ-yı niyâbet ile mütenâsib olmuştur. Ve Allah bunu ibtidâ Âdem'e ihsan etmiştir. Ve işte ulûm-i beşeriye niyâbî olan işbu suver-i kelâmiyenin haylûleti ile alâkadar olduğundan dolayıdır ki tasavvurât-ı zılliyye ile meşbûʿdur. Ve ilm-i keşfî ile ilm-i ismî ve fikrînin büyük farkları bundandır. Demek ki Cenâb-ı Allah ile melâikenin evvelki muhâtabaları hiçbir suver-i ismiye ve niyâbiye karışmayan ve bizzat vech-i hakīkat üzerinde vâkiʿ olan bir cereyân-ı ilmîdir. Ve meleklerin mükâlemeleri, tesbihleri, takdisleri bizzat olan bir işrâk-ı ilmî demektir ki bununla asıl sıfat-ı kelâmın niyâbî olan tarz-ı cereyânındaki fark âşikârdır. Binâenʿaleyh meleklerin bilmedikleri ve bildiklerinde noksanları bulunabilirse de hataları, cehl-i mürekkebleri olmaz. Ve bunun için denilmiştir ki melâike ancak nas ile amel eder. Beşer ise istinbat ve kıyas kuvvesine mâliktir. Bâlâdaki ifadelerinde de sarâhaten liyâkat dava etmemişler ve yeni âgâh oldukları meseleyi nâkıs olarak görebilmişler ve hakīkat-i niyâbeti bilmemekle beraber söylediklerinde de bir vech-i hakīkat söylemişlerdir. Beşeriyetin hata ve cehl-i mürekkeb kabiliyeti de kendilerindeki kelâm sıfatı ve bundaki haysiyyet-i niyâbiye ile alâkadardır. Şeytan [315] bunları bu cihetten aldatabilir. Gerçi kelâm esasen ilm-i hakka ve

sıdka mevzûʿdur ve onun nâibidir. Ve bu nâibin temsil ve delâletinde de ciddiyet vardır, lâkin kelâmın zâtîsi olmayan bir tesir ile yalan söylenir. Sonra kelâm ayn-ı ilim ve[1] ayn-ı hak diye ahz edilir. Ve suver-i kelâmiye ve niyâbiye ile mahlut olan suver-i fikriye ve tasavvuriye bizzat ilm-i hak yerine konulur. Ve hâsılı bilerek söylenilmez, bilerek anlaşılmaz ve hepsinin mâverâsında hak talep ve taharrî edilmez. Haslet-i niyâbet, bir asalet telakkī edilir. Ve o zaman insanlığın bütün şerr ü fesâdı başlar. Hâlbuki Cenâb-ı Hak fıtrat-ı Âdem'i kendi sıfâtından[2] hem ilim ve hem kelâm sıfatlarına mazhar kılmış ve kendine esmâyı tâlim ettikten sonra melâikenin karşısında liyâkatini isbat için bir de imtihan eylemiştir.

Melâike iʿtirâf-ı acz ve teslîm-i[3] ilm ü hikmet edince Rabbin {قَالَ يَٓا اٰدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْ} "Yâ Âdem, bunlara şunların isimlerini güzelce haber ver!" dedi ve halifenin kim olacağına da bu hitab ile işaret etti.

"**Âdem**" isminin "üdme"den veya "edîm-i arz"dan müştak أَفْعَل vezninde Arapça bir kelime olduğu rivayet olunuyor ise de aʿcemî, yani gayr-i arabî ve فَاعَل: fâʿal vezninde olması tercih ediliyor. Zemahşerî, Beyzâvî, Ebussuud vesâire gibi muhakkikīnin muhtârı budur. İmam Şaʿbî bunun "Âzer"[4] ve "Aʿzar"[5] gibi İbrânî bulunduğuna zâhib olmuş, Süryânîde de "âdem" toprak demek olduğunu söylemiştir. Bazıları da bunun aslı "hâtam" vezninde Süryânî olduğuna zâhib olmuşlardır ki bu surette lisânımızdaki "adam" telaffuzu daha aslî olmuş olur. Arabî ise ʿalemiyet ve vezn-i fiʿlden dolayı, gayr-i Arabî olduğuna göre de ʿalemiyet ve ʿucmeden dolayı gayr-i munsariftir. Ve her iki takdirde bir ism-i cins olmayıp ism-i ʿalem olduğu muhakkaktır. "Âdem"; "beşer", "insan" gibi ism-i cins makamında kullanılacak olursa cemʿi "avâdim" gelir ve o zaman cemʿi gayr-i munsarif olursa [316] da müfredi munsarif olmak ve رَأَيْتُ آدَمًا demek îcab eder ki, "آدَمِيًّا", فَرْدًا مِنْ بَنِي آدَم demektir. Ve doğrusu hâriçte her ism-i cins ibtidâ bir ism-i ʿalemin

1 B -"ve".
2 B: "sıfatından".
3 B: "taʿlîm-i".
4 B: "Âzâr".
5 B -"ve Aʿzar".

taʿmîmidir. Ve vâhid, kesîre bi't-tabʿ mukaddemdir. Her hâlde Arabîden mâʿadâ İbrânî ve Süryânîde bu ismin muhtelif lehçeleri mevcut olduğu anlaşılıyor. Sâbiede عاذيمون isminin bile gayr-i Arabî olarak bu isim ile bir alâkası görünüyor. Bununla beraber Ebu'l-beşer'in elsine-i muhtelifede başka başka isimlerle yâd olunduğu da naklediliyor. Şehristânî'nin *Milel ü Nihâl*'de beyânına göre Mecûstan Küyumresiye taifesi "Keyûmers Âdem'dir" derler. Ve Keyûmers'in Âdem olduğu Hint ve Acem tarihlerinde de vârid olmuştur.[1] Lâkin diğer müverrihler buna muhalefet etmiştir. İbnü'l-Esîr dahi *Kâmil*'inde "Mecûsun Ceyumers dediği Hazret-i Âdem'dir" diye zikreder.[2] En zâhiri, Âdem ismi beşerin ilk lisânına ait bir kelime olmak üzere ahz edilmek iktizâ edecektir.

İşte Cenâb-ı Allah melâikeden sonra Âdem'i de bu emir ile imtihan etti ve Âdem onları isimleriyle ber-tafsil anlattı. {فَلَمَّٓا اَنْبَاَهُمْ بِاَسْمَٓائِهِمْ} Binâenʿaleyh Âdem o arz olunan şeyleri isimleriyle onlara[3] haber verince {قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنّٖٓى اَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ} Rabbin melâikeye "Ben size, 'her hâlde ben bütün semâvât u arzın gaybını bilirim' demedim mi? Ve siz ne ibraz ediyorsunuz ve ne gizliyor idiniz, onu da biliyorum"[4] buyurdu. Ve bununla evvelki اِنّٖٓى اَعْلَمُ مَا لَا تَعْلَمُونَ kavl-i celîlinin mânasını tafsil ve tefsir etti. Bundan anlaşılır ki icmal hakikatte tafsîlin aynıdır. Şu da anlaşılır ki melâikeye olan kelâmın hakikati ancak mânadan ibarettir, suver-i lafziye ve ismiye değildir. Yoksa icmâli söyleyen tafsîli söylemiş olmazdı. Bâlâda ihtar ettiğimiz vechile bu tafsîlin mâ-sîka lehi de umum değil husus, yani bu meyanda bilhassa [317] Âdem aleyhisselâm'da tahakkuk eden devâʿî-i hilâfeti takrir ve izhâr-ı hikmet ü kudrettir ki işte sizin mukaddemâ anlayamadığınız sırr-ı hikmet ve

---

1 Ebü'l-Feth Tâcüddîn (Lisânüddîn) Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, Müessesetü'l-Halebî, ts., II, 38:
والكيومرثية يقولون: كيومرث هو آدم عليه السلام، وتفسير كيومرث هو: الحي الناطق. وقد ورد في تواريخ الهند والعجم أن كيومرث هو آدم عليه السلام، ويخالفهم سائر أصحاب التواريخ.

2 Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1417/1997, I, 16:
وَقَالَتِ الْمَجُوسُ: إِنَّ قَدْرَ مُدَّةِ الزَّمَانِ مِنْ لَدُنْ مُلْكِ جُيُومَرْثَ إِلَى وَقْتِ الْهِجْرَةِ ثَلَاثَةُ آلَافٍ وَمِائَةٌ وَتِسْعٌ وَثَلَاثُونَ سَنَةً، وَهُمْ لَا يَذْكُرُونَ مَعَ ذَلِكَ شَيْئًا يُعْرَفُ فَوْقَ جُيُومَرْثَ وَيَزْعُمُونَ أَنَّهُ هُوَ آدَمُ.

3 F -"onlara".

4 F: "Ve siz ne ibraz ediyorsunuz ve ne gizliyor idiniz, onu da biliyorum / ~~Ve sizin meydana koyduğunuz ve gizli tuttuğunuz şeyleri de bilirim dememiş miydim?~~".

esbâb-ı liyâkat budur demek oluyor. Cenâb-ı Allah bütün sunʿ-i ilâhîsini böyle esbâb ve hikem-i hafiyyeye rabt etmiştir. Fakat O'na karşı hiçbir sebep ile daʿvâ-yı liyâkat ve istihkāka da hak yoktur. Çünkü O bir şey murad ederse böyle yeni sebepler halk eder ve neticesini de o suretle ihsan eyler. Müsebbibü'l-esbâb'a sebeb ile daʿvâ-yı istihkāk mânasız olur. Sebeb-i aslî ve hakīkī ancak O'nun iradesidir. Hikmet de O'nun lâzımıdır. Görülüyor ki Cenâb-ı Allah Âdem'i halife olmak üzere halk buyurmuş ve keyfiyeti melâikesine istişare eder gibi icmâlen tebliğ etmiş ve cevâb-ı maʿlûm üzerine onu taʿlîm-i esmâ ile terbiye etmiş ve sonra melekler ile beraber imtihandan geçirip melaikeye izhâr-ı acz ve ona bilfiil isbât-ı ehliyet ettirmiş ve melâikenin mütemâdiyen tesbîh ü takdis vazifesiyle iştigāli, bu makām-ı cedîde liyâkatleri için sebeb-i kâfi olmadığını da göstermiş ve nihâyet onları Âdem'e inkıyad ettirmek için ihzar etmiştir.

Hâsılı bu kıssada rubûbiyyet-i ilâhiyenin tarz-ı tecellîsi büyük bir vuzuh ve pek ince bir üslup ile ifham edilerek insanın fıtrat-ı asliyesinde mündemic olan enfüsî niʿam-ı ilâhiye tezkir[1] kılınmış ve bununla rubûbiyyet-i ilâhiyeye marifet temin edildikten sonra gıyabdan mütekellime iltifat tarîkiyle mâbaʿdi de ayrıca bir ihtara tâbiʿ tutulmuştur, şöyle ki:

{وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُٓوا اِلَّٓا اِبْلِيسَۜ اَبٰى وَاسْتَكْبَرَ} Dördüncü nimet olarak o vakti de derhâtır et ki biz melâikeye "Âdem'e secde ediniz" diye emrettik de İblis'ten mâʿadâsı derhâl secde ettiler, o ibâ ve istikbar etti. Yahut melâike derhâl [318] secde ettiler. Fakat İblis dayattı ve kibirlenmek istedi[2] {وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ} ve esasen kâfirlerden idi. ❁ Sûre-i Kehf'te geleceği üzere aslı "cin" denilen gizli mahlûkāttan[3] idi ki bunların kâfirleri de vardır; bu emir üzerine tâatten huruç etti, kâfir oldu. Âkıbetin böyle olacağını da Allah teâlâ ilm-i ilâhîsinde biliyordu, bu itibar ile kaderde kâfirler defterinde mukayyed bulunuyordu. Yoksa İblis'in Âdem'e secde emrine kadar küfrü fiilen

---

1 B: "tezkâr".

2 Evvelkisi istisnâ-yı muttasıl ve اَبٰى istînâf olması, ikincisi istisnâ-yı munkatıʿ ve اَبٰى haber olması takdîrine göredir. İblis melâike cinsinden olmadığı hâlde onlardan sayılacak kadar aralarında bulunuyordu. Binâenʿaleyh tağlib suretiyle melâikeden istisnâ edilmiş ve hâli ayrıca beyan olunmuştur [Müellifin notu].

3 "**Cin**" esasen lügatta gizlenip saklanarak görünmeyen her şeydir ki buna mukabil saklı olmayıp da meydanda olana dahi "ins" denilmiştir [Müellifin notu].

sebk etmemişti. فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّه۪ [el-Kehf 18/50][1] Fakat Allah böyle bildiği için o kâfir olmadı, o kâfir olacağı için Allah onu öyle biliyordu ve öyle takdir etmiş idi. Fi'l-vâkiʿ İblis kibr etmek istedi. Nefsinde mümkin olduğu hâlde itaati ihtiyar etmedi ve o zaman bilfiil kâfir oldu. Binâenʿaleyh كَانَ "idi" mânasına değil, "oldu" mânasına hamledilmek de mümkindir. Görülüyor ki İblis, Allah'ı inkâr ettiği için değil, emrine itaat etmemesi dolayısıyla kâfir olmuş ve buna nazaran farz olan herhangi bir vazifeyi yapmayanın küfrüne hükmedenler bulunmuştur. Lâkin ulemâmız diyorlar ki, İblis'in sebeb-i küfrü yalnız emre itaat etmemesi değil, onu beğenmemesi, أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ [el-Aʿrâf 7/12; Sâd 38/76][2] diye istikbar ederek kendi kıyasıyla intikad etmeye kalkışmasıdır. Ve akāid ü fıkıh kitaplarındaki mesâil-i tekfîrin bir kısmı da bu esâsa mübtenîdir. Bunda اَلَّذ۪ينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ م۪يثَاقِه۪ [el-Bakara 2/27][3] zemîmesi vardır ve eşeddir.

Asl-ı lügatta "**secde**", son derece tevazu ile alçalıp serfürû etmek ki kibrin tam zıddıdır. Şerʿan da alnını yere koymaktır ki tâzim ve inkıyâdın en yüksek suretidir ve ondan ehastır. Zira evvelki ayaklar altına yatıp yuvarlanmakla dahi olabilir. Maʿnâ-yı şerʿîsinde ibadet kasdını ilâveye lüzum yoktur. Çünkü secdenin ibadet olması için niyet şart ise de secde olması için şart değildir. [319] Maʿamâfîh lügavî ve şerʿî her secdede bir maʿnâ-yı tezellül ve taʿzîm ü inkıyad vardır.[4] Bunun için Allah'tan mâʿadâsına secde etmek şerʿan küfürdür. Ve secde fiilî bir taʿzîm ü inkıyad olduğu cihetle yalnız kalbî olan inkıyad hakkında mecaz olur. Acaba melâikenin secdesi hangisidir? Kelimât-ı Kur'âniye meʿânî-i şerʿiyesine haml edilmek iktizâ eder ve melâike sûret-i cismâniyede dahi tecellî edebileceklerinden vazʿ-ı cebhe mânası mümkindir.[5] Maʿamâfîh melâikenin secdesini kendi hakikatleri ile mütenâsib olarak mülâhaza etmek ve hasbe'l-hilâfe Âdem'e bâ-emr-i ilâhî bir beyʿat-ı fiʿlî halinde telakkī eylemek daha muvâfıktır. Bu ise Âdem'e bir tekrim olmakla beraber bizzat Allah

1 "…Rabbinin emrinden çıktı…"
2 "…ben (…) ondan hayırlıyım…"
3 "Ki Allah'ın ahdini misak ile bağlandıktan sonra bozarlar…"
4 F +"Ve".
5 F +"Ve".

teâlâ'ya bir ibadettir. Bununla melâike ahkâm-ı ilâhiyenin icrâsı nokta-i nazarından Âdem'e mertebe-i hilâfetiyle mütenâsib bir surette hizmet ve muʿâvenete me'mur kılınmış ve bir ahde rabt edilmiş demek olur. O hâlde melekler Âdem'e bizzat musahhar değil, fakat bi'l-hilâfe hâdim olacaktır ve her hâlde maʿbûd-ı asîl olan Hâlık teâlâ'dır. Hâsılı bu secde Âdem'e bir ibadet değildir.

İşte insanlar böyle bir babanın evlâdıdır ve kendileri onun halefi, onun halifesidirler. Bu nimeti bilmeli, bu kardeşliği takdir etmeli ve hiçbiri âlemde asalet davasıyla kendi hesâbına yaşamaya çalışmamalı, büyük bir cemâʿat-i uhuvvet hâlinde yaşamalı ve yaşamak için kendi hükümlerini değil, Allah'ın ahkâmını, Allah'ın emirlerini, kanunlarını tatbik etmeli ve o zaman melâikenin de kendilerine hizmet edeceğinden ümidvâr olmalıdır. Bunda ibâ ve istikbar eden İblis'in etbâʿından olmamalı, tebdîl-i fıtrat etmemelidirler. Cenâb-ı Allah burada İblis'in ibâ ve istikbârını ihbar ederken bilhassa onun emsâli olan ve emr-i ilâhîye inkıyâd ü itâat hususunda tekebbür ve aralarındaki hukūk-i vâcibeyi[1] teslimden imtinâʿ eden mahlukları tevbih buyurmuştur ve bu nassın mâ-sîka-lehi budur. Ve bunların bir kısmı Hazret-i [320] Resûlullah'ın hicretgâhı etrafında bulunan Yehûd ve ahbâr-ı Yehûd idiler ki Peygamber'i ve sıfâtını[2] biliyorlardı ve biʿsetini neşrediyorlardı. Böyle iken hased sâikasıyla ikrar ve izʿândan imtinâʿ ve istikbar ettiler. İbn Cerîr burada der ki: "İşte[3] Cenâb-ı Allah kefere-i Yehûdun bu hâllerine işaretle İblis'i kâfirîn zümresine nisbet etti, cins ü nesebde başka olduğu hâlde din ü millette onların ʿidâdından addetti."[4] Binâenʿaleyh İblis ile kâfirler arasında başka cihetten mücâneset gözetmek lüzumsuzdur.

---

1 B: "hukūku vecîbeyi".
2 F: "sıfatını".
3 B -"İşte".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, I, 511:

ثم وَصَف إبليس بمثل الذي وصف به الذين ضرَبه لهم مثلا في الاستكبار والحسد والاستنكاف عن الخضوع لمن أمرَه الله بالخضوع له، فقال جل ثناؤه: «وكان» -يعني إبليس- «مِنَ الكافرين» من الجاحدين نعمَ الله عليه وأياديَه عنده، بخلافه عليه فيما أمرَه به من السجود لآدم، كما كفرت اليهود نعمَ ربِّها التي آتاها وآباءها قبلُ: من إطعام الله أسلافَهم المنّ والسلوى، وإظلال الغمام عليهم، وما لا يحصى من نعمه التي كانت لهم، خصوصًا ما خصَّ الذين أدركوا محمدًا صلى الله عليه وسلم بإدراكهم إياه، ومشاهدتهم حجةَ الله عليهم، فجحدت نبوّته بعد علمهم به، ومعرفتهم بنبوّته حسدًا وبغيًا. فنسبه الله جل ثناؤه إلى«الكافرين»، فجعله من عِدَادهم في الدين والملة، وإن خالفهم في الجنس والنسبة.

"**İblis**" ismini bazı müfessirîn-i mütekaddime اِبْلَاس masdarından[1] bir ism-i Arabî olarak göstermişlerdir. İblâs ise hayırdan me'yûsiyet, pişmanlık ve mahzûniyet mânalarına gelir. İblis'i dahi Cenâb-ı Allah masiyetine mukabil bütün hayırlardan me'yus bir şeytân-ı racîm kılmıştır. O hâlde "İblis" hayrdan son derece me'yus demektir ve iʿrâbda esmâ-yı aʿcemiye ahkâmına tâbiʿ tutulmuş ve gayr-i munsarif olmuştur. Fakat böyle olması daha ziyade gösterir ki bu dahi "Âdem" gibi aʿcemîdir. Arapça'ya diğer bir lisandan intikal etmiştir. Muhakkikīn buna kāil olmuşlardır.

İşbu secde kıssası burada kıssa-i mütekaddimeye maʿtûfen ayrıca zikr olunmuştur. Bundan da işbu secdenin فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فٖيهِ مِنْ رُوحٖى فَقَعُوا لَهُ سَاجِدٖينَ [Sâd 38/72][2] âyetindeki emr-i taʿlîkī ile alâkası mevzûʿ-i bahis olmuştur. Biri taʿlîkī olarak kable'l-halk, diğeri de tencîzî olarak baʿdehu iki emir var. Acaba secde de bir mi, iki mi? Tâlim ve imtihandan evvel mi sonra mı? Buradaki اسْجُدُوا emr-i tencîzîsi sonra olduğunu, öbürü de tesviye ve nefh-i rûhu tâkip ettiğini ifade ediyor. Ebussuud fâ-i cezânın tâkip ifade ettiğine ilişerek secdenin baʿde't-taʿlîm ve emr-i tencîzî ile yapıldığında ısrar ediyor.[3] Râzî de mukaddem ve emr-i taʿlîkī ile yapıldığını ifade ediyor[4] ve secdenin taʿaddüdüne kāil olan görülmüyor. Bu arada zâhir olan bu emrin baʿde'l-halk şartın tahakkuku üzerine sâbık emr-i taʿlîkīnin tencîz ü infâzı olmasıdır. Bunun gerek takdîri ve gerek tekvîni taʿlîm-i esmâdan, imtihandan sonradır. [321] Maʿamâfîh tesviye ve nefh-i rûh mecmûʿundan müterâhî de değildir. Çünkü bu tâlim ve imtihan nefh-i rûhun tamamı cümlesindendir. Yani bundan anlaşılıyor ki nefh-i rûhtan murad hayy olması değil, hayy-i nâtık olmasıdır. Bed'i değil kemâlidir. Binâenʿaleyh فَقَعُوا لَهُ سَاجِدٖينَ yerindedir. اسْجُدُوا onun tencîzen

1 B: "maddesinden".
2 "Onu tesviye ettim de rûhumdan ona nefh eyledim mi derhâl ona secdeye kapanın."
3 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* I, 87:
{فَسَجَدُواْ} عطف على قلنا والفاء لإفادة مسارعتِهم إلى الامتثال وعدمِ تلعثُمِهم في ذلك.
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 427:
الْمَسْأَلَةُ الْأُولَى: الْأَمْرُ بِالسُّجُودِ حَصَلَ قَبْلَ أَنْ يُسَوِّيَ اللَّهُ تَعَالَى خِلْقَةَ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِدَلِيلِ قَوْلِهِ: «إِنِّي خالِقٌ بَشَراً مِنْ طِينٍ فَإِذا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ» (ص ٨٣/١٧–٢٧) وَظَاهِرُ هَذِهِ الْآيَةِ يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمَّا صَارَ حَيًّا صَارَ مَسْجُودَ الْمَلَائِكَةِ لِأَنَّ الْفَاءَ فِي قَوْلِهِ: «فَقَعُوا» لِلتَّعْقِيبِ وَعَلَى هَذَا التَّقْدِيرِ يَكُونُ تَعْلِيمُ الْأَسْمَاءِ وَمُنَاظَرَتُهُ مَعَ الْمَلَائِكَةِ فِي ذَلِكَ حَصَلَ بَعْدَ أَنْ صَارَ مَسْجُودَ الْمَلَائِكَةِ.

teveccühüdür. Hakīkat-i Âdem nefs-i nâtıkadır ve nefh-i rûhun mânası nefs-i nâtıkanın nefhidir. Hayât-ı Âdemî asıl bundadır.

Burada İblis'in bi-husûsihî tevbîhi mâcerası bırakılmıştır. Çünkü sevk-i kıssa bilhassa Âdem'e ve Benî Âdem'e olan niʿam-ı fıtriyenin ihtârıdır. Bu suretle melâike ile Âdem beynindeki mâcera beyan buyurulduktan sonra şimdi de takdirdeki o imtihan ve teveccühün semeresi ve İblis ile olan mâcerası beyan ve fıtrat-ı Âdemîde zenb ü maʿsiyetin arazî olduğu ihtar edilmek için وَاِذْ قُلْنَا'daki قُلْنَا'ya atıf ile buyuruluyor ki: {وَقُلْنَا يَٓا اٰدَمُ اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ} "bir de demiştik ki yâ Âdem! Sen ve zevcen şu cennette sâkin olunuz." ❁ Çift demek olan "**zevc**" asıl Arapça'da çiftin her tekine, hem erkeğe ve hem dişiye dahi ıtlak olunur. Demek ki bu sırada Hazret-i Âdem'in bir de zevcesi halk edilmiş bulunuyordu ki bu da ayrıca bir hârika-i ilâhiyedir. İnşaallah bunun tafsîlini de ileride ezcümle sûre-i Nisâ'nın baş âyetinde göreceğiz.

Acaba bu cennet o zaman arzdaki cennetlerden biri mi idi? Böyle zannedenler olmuştur. "Arz-ı Filistin'de yahut Fâris ile Kirman arasında bir cennet idi. Hübûtu da oradan Hind'e nakli idi" denilmiştir ve fakat bunlar şöyle bir istidlâl ile söylenmiştir[1]: Çünkü halk-ı Âdem'in arzda olduğunda ittifak vardır ve bu kıssada semâya refʿi zikredilmemiştir, olsa idi bi'l-evleviyye tezkir[2] olunurdu. Bir de cennet-i huld olsa idi, çıkılmaz ve şeytan oraya giremezdi. Lâkin bu zan göründüğü kadar mâkul ve tabîî değildir. Âdem'in arza hübûtu yeryüzünde zuhûru olmak [322] akl u nakle daha muvâfıktır. Cennet-i hulde mukīmen girmekle müsâfereten girmek arasında da fark vardır. Ve binâenʿaleyh الْجَنَّةُ (el-Cenne) âhirette mü'minlerin varacağı dâr-ı sevâbdır ki el'ân mevcut ve fakat dünyada nazardan mesturdur[3]. Ve الْجَنَّةُ denilince lisân-ı Kur'ân'da müteʿâref olan budur.[4] Âdem'in cennette iskânı hâli âlem-i âhiret neş'etine müşâbih bir neş'et-i ûlâdır. Ve el-hâletü-hâzihi bize nazaran bir âlem-i maʿkūldür. Arz ile onun arasında

1 B: "söylenilmiştir".
2 B: "tezkâr".
3 B: "mesduddur".
4 B -"Ve الْجَنَّةُ denilince lisân-ı Kur'ân'da müteʿâref olan budur".

bir buʿd-i mekânî tasavvuruna da lüzum yoktur. O da aynı fezâ dâhilindedir. Bunda akla takrib için söylenebilecek olan söz: Nefs-i nâtıka-i Âdem'in bütün kuvve-i kemâliyesini hâiz olarak maddeye, ʿanâsır-ı evveliyeye ilk taʿalluku, taʿbîr-i âharla asl-ı beşer olan ilk hüceyre-i Âdemiyenin esîrî bir surette teşekkülü ve ondan zevcinin inşiʿâbıdır. Muhyiddîn-i Ârabî'nin bir tâbirine göre rûhun tabiata ilk tevdîʿidir.

Cenâb-ı Allah Âdem'e buyurmuş ki "zevcinle beraber bu cennette sâkin ol {وَكُلَا مِنْهَا رَغَداً} ve bundan bol bol yiyiniz. {حَيْثُ شِئْتُمَا} Nerede isterseniz orada yiyiniz {وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ} ve fakat şu ağaca yaklaşmayınız, bundan yemeye kalkışmayınız {فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ} ki zâlimlerden olursunuz."

"**Zulüm**", haddini tecavüz edip bir hakkı mevziʿinin gayrıya koymaktır. Demek ki Cenâb-ı Hak Âdem'e cennette büyük bir hürriyet vermekle beraber ona yine bir had tâyin etmiş ve ona yaklaştıkları takdirde zâlimler zümresine dâhil olacaklarını da bildirmiştir. Bu, şunu tansis eder ki hilâfet-i Âdemiye mutlak değildir. Ve bunun bir hadd-i mahsûsu vardır ki tecavüzü zulümdür. O haddi tâyin eden bu şecere ne idi? Doğrusu bunu Allah teâlâ Kur'an'da bize ismiyle bildirmemiştir ve ancak bunun cennette bir şecere-i muʿayyene olduğunu ve salâh u saʿâdet-i Âdem'in tağyîrine sebep olmak hâssası bulunduğunu ifham etmiştir. Demek ziyadesini bilmemizde ʿindallah bir fâide [323] yoktur ve şimdilik mümkin değildir, ve muhakkikīn-i müfessirînin muhtârı budur. Maʿamâfîh buğday veya üzüm veya incir olduğu hakkında bazı rivayetler de vardır. Ehl-i Tevrât "bürr" yani buğday demişler, Vehb b. Yemânî'den de "Fakat öyle bir cennet buğdayı ki danesi sığır yüreği gibi, kaymaktan lezzetli[1], baldan tatlı[2]" diye bir tâbir menkuldür. İbn Abbas ve daha bazılarından "sünbüle" diye mervîdir. "Dünyada evlâdına rızk kılınan[3] sünbüledir" tâbiri dahi naklediliyor. İbn Mesʿûd'dan asma, üzüm ağacı ve bazılarından

---

1 F: "leziz".
2 B -"baldan tatlı".
3 F: "kılındığı".

incir tâbiri vârid olmuştur. Bu meyanda şu tâbir de vardır: "Bu öyle bir ağaçtır ki melâike hulûd için bununla kaşınırlar". Bunların bir maʿnâ-yı temsîlî ifade ettikleri de zâhirdir. Nitekim cennet meyvelerinin teşâbühü meselesi sebk etmişti. Hıristiyanlardan mervî olan telakkīye göre bunun kadınla erkek arasında mukārenet-i cinsiyeden kinaye olduğudur. Nasrâniyetteki rahbâniyet, yani evlenmemek, evlenmemeyi ibadet ve sevab itikad etmek kaziyyesinin bu telakkī ile alâkadar bulunduğu da zannolunur.[1] Lâkin Kur'ân'ın nassı buna müsait görünmüyor. O zaman هٰذِهِ الشَّجَرَةَ mânasız olur, وَلَا تَقْرَبَا "birbirinize kırban etmeyiniz" demek hem kâfi ve hem vâzıh olurdu. Bu surette Âdem'in ilk izdivâcı gayr-i meşrûʿ olmak lâzım geliyor.[2] Her hâlde bizce evlâ olan bu babda tevakkuftur. Biz o ağacı tâyin edemeyiz. Ancak şu kadar mülâhaza edebiliriz ki ondan yemek, niyâbeti unutmak ve asalet davasına kıyam etmek hâssasını verir. Bu da insanın fıtrat-ı asliyesinden değil şeytanın ilkāâtından başlar. Bu buğday ise delice buğdaydır, bir üzüm ise şarap üzümüdür, bir incir ise kurtlu incirdir. Ve her hâlde bir humârı vardır. Ve o humâr aklı alır ve Allah'ı unutturur. Cennete bu, yenilmek için değil, tahdid ve ubudiyet için konulmuştur. Bununla beraber biz حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ hadîs-i şerîfinde[3] bu şecere-i memnûʿayı tâyin eden bir delâlet buluyoruz. Demek Âdem o zaman [324] dünya hudûduna yaklaşmamak emri almış ve Âdem bundan mukteza-yı fıtratı olarak yememiştir. Fakat {فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا} Hamza kırâatinde فَاَزَالَهُمَا'dır ki evvelki "zelle"nin ifʿâli olan "izlâl"den, ikinci "izâle"dendir. Bu iskân üzerine o şeytan, o İblis ikisinin de o ağaç yüzünden ayaklarını kaydırdı, yahut ikisini de cennetten kaydırdı. Zira o zaman şeytan matrud bulunuyor idiyse de Âdem'e ve evlâd-ı Âdem'e iğvâ imkânı selb olunmamış idi. Çünkü şeref-i Âdemî asıl bununla tebeyyün edecekti, tasarruf-i hilâfet bilfiil bununla tahakkuk edecekti. Bu imkâna binâen şeytan ne yaptı yaptı cennete bile girebildi {فَاَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ} de

---

1 F: "âşikârdır".

2 F: "Böyle bir tevil izdivâcın meşrûʿiyetini kökünden inkâr etmek demektir".

3 "Dünya sevgisi her günahın başıdır." Ebû Nuaym bu sözü Hz. Îsâ'ya izafe ederek zikretmiştir (*Hilyetü'l-evliyâ*, VI, 388). Sâgānî, mevzû hadisler arasında zikreder (*el-Mevzûʿât,* thk. Necm Abdurrahman Halef, Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1405, s. 37).

bunları bulundukları yerden veya hâl-i naʿîmden çıkardı, cennetteki zâtî fıtratlarına bir tehavvül ârız oldu {وَقُلْنَا} biz de dedik ki {اهْبِطُوا} "haydi ininiz ve o hâlde ininiz ki {بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} bir kısmınız bir kısmınıza taʿaddî ve tecavüz edecek düşman {وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ} ve sizin için arzda bir zamana, yani ölünceye kadar muvakkat bir karargâh tutmaya çalışmak ve intifâʿ edip yaşamak da bir hak olsun." Zira yerler ve yerdekiler zaten insanlar için halk edilmişti. Ve cennete iskân bunun bir mukaddimesi idi. Fıtratınızdan hâriç olan şeytanın ilkāâtına bakılmasa idi bu arza daha başka bir sûret-i sâlimede gelmek de mümkin idi. Bu zelle üzerine arza gelip hiç hakk-ı intifâʿa mâlik olmamak da mümkin idi. Hâlbuki inâyet-i ilâhiye bu emri verirken bu lütfu da esirgememiştir. Ve insanlık dünyaya böyle bir lütf-i hak ile müterâfık bir felâket içinde doğmuştur. Takdir bu felâketin imkânını selb etmemiş, fakat bunu zâtî dahi kılmamıştır. Sebeb-i [325] felâket arazîdir. Nitekim bu emir verildi {فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهٖ كَلِمَاتٍ} ve verilir verilmez Âdem de Rabbinden derhâl birkaç kelime telakkī etti. Burada "bizden" buyurulmuyor da "Rabbinden" buyuruluyor. Çünkü hübût emriyle beraber Âdem mevkiʿ-i hitâbdan mevkiʿ-i gıyâba tenezzül etmiş bulunuyordu. Fakat halife olmak üzere takdir buyurulan fıtrat-ı Âdem'den, ilim ve esmâ kuvveleri nezʿ olunmamış idi. Zelle-i vâkıʿa henüz tabiat olmamış idi. Bu felâket üzerine derhâl Âdem bu fıtratıyla Rabbine teveccüh etti ve O'ndan kendisine bazı kelimelerin telkin buyurulmakta olduğunu anladı ve o kelimeleri istikbal edip aldı, kabul etti ve onlarla amel eyledi. Çünkü "telakkī", "likā"dan me'huz olarak karşılayıp almak ve aldığına sarılmaktır. Âdem'e bunlar, "tasavvur" dediğimiz sûret-i lisâniye ile mahlut bir ilm-i niyâbî altında bir ilm-i keşfî, bir şuʿûr-i hakīkī ifham ediyorlardı. Bu kelimeler nelerdi? Sûre-i Aʿrâf'ta gelecek olan رَبَّنَا ظَلَمْنَٓا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ [el-Aʿrâf 7/23][1] kelimeleri idi.[2] Bundan başka şunlar da nakledilmiştir:

---

1 "…'Rabbenâ', dediler, 'nefslerimize zulmettik, eğer sen bize mağfiret etmez, merhamet buyurmazsan şüphe yok ki hüsrana düşenlerden oluruz'."

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 541-542:

حدثني يونس بن عبد الأعلى، قال: أخبرنا ابن وهب، قال قال ابن زيد في قوله: «فتلقى آدمُ من ربه كلمات» الآية. قال: لقَّاهمَا هذه الآية: «رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ» (الأعراف ٧/٣٢).

1. سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَتَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالَى جَدُّكَ وَلَا اِلٰهَ اِلَّا أَنْتَ ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاغْفِرْ لِي إِنَّهُ لَا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا أَنْتَ[1]

2. İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğuna göre şu münâcât cereyan etmiştir: "Yâ Rab! Sen beni kendi elinle halk etmedin mi?" "Evet." "Yâ Rab! Senin rahmetin gazabını sebk etmiş değil midir?" "Evet etmiştir." "Yâ Rab! Ben tevbe eder ve ıslâh-ı hâl eyler isem Sen beni yine cennetine ircâʿ eder misin?" "Evet ederim."[2] Ve bu meâlde bazı âyât daha vardır.

Teemmül olunursa bunların hepsi âyette aynı mazmûnun ifadesine râciʿdir ki bu da fıtrat-ı ûlâ vechile bütün mevcûdiyetiyle Allah teâlâ'ya teveccüh ve O'nun ʿavârız ile inkıtâʿa uğrayan rahmet ü inʿâmını gazab ü dalâlden sâlim olarak tekrar isticlâb için tecdîd-i ʿakd-i îmân ile kalben, kavlen ve fiilen tevbe ve salâha rücûʿdur. Ve bunda dinin künhü mündericdir. Bizim[3] dünyada [326] diyânet ü imanımız fıtrat-ı ûlâda mukadder olan rahmete ve ʿakd-i îmâna nazaran bir tevbe ve bir rücûʿ mânasındadır. Ve saʿâdet-i insâniye zünûbu kendisine tabiat edinmemek için dâima tevbe vü istiğfar üzere bulunmaktadır. İnsanı me'yus edecek şey[4], bi'l-farz vâkiʿ olan bir günah değil, günahta ısrar etmek ve tevbeyi unutarak şeytana ittibâʿı tabiat edinmektir. İnsan Allah'ına,[5] fıtratına iftira etmemeli, şeytana ve şeytanete karşı mücâhede eylemelidir. Nitekim Hazret-i Âdem, zellenin neticesi olarak yeryüzüne çıkınca lütf-i ilâhî ile kendini topladı ve mukteza-yı fıtratı ile telakkī ettiği kelimelerle amel etti, kusûrunu itiraf ile arz-ı îmân ve "Yâ Rab! Beni kendime bırakma!" diye yine hilâfetini istidʿâ eyledi de {فَتَابَ عَلَيْهِ} Rabbi dahi ona tekrar rahmetiyle iltifat etti, tevbesini kabul eyledi {اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ} zira senin Rabbin olan Allah Tevvâb-ı Rahîm'dir ve hem Tevvâb-ı Rahîm ancak

---

1 Bk. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 545.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 542-543:

عن ابن عباس: «فتلقى آدمُ من ربه كلمات فتابَ عليه»، قال: أي رب! ألم تخلقني بيدك؟ قال: بلى، قال: أي رب، ألم تنفخ فيّ من روحك؟ قال: بلى، قال: أي رب، ألم تسكني جَنتك؟ قال: بلى. قال: أي رب، ألم تسبق رحمتُك غضبك؟ قال: بلى. قال: أرأيت إن أنا تبت وأصلحت، أراجعي أنت إلى الجنة؟ قال: نعم. قال: فهو قوله: «فتلقى آدمُ من ربه كلمات»

3 B -"Bizim".

4 B -"şey".

5 B: "Allah'ın".

O'dur. O, o kadar merhametli bir Allah'tır ki kulunu bir kere terk edivermekle ilelebed terk edivermez. Kulu dönüp tevbe ettikçe, İblis gibi ısrar etmedikçe, yine bakar, yine bakar, nâmütenâhî bakar, "bir oldu, iki oldu, nihâyet üç oldu, yetişir artık" demez, sayısız olarak döner bakar, çünkü Rahîm'dir. "**Tevbe**" esasen[1] rücûʿ etmek, asl-ı sâbıka dönmek demektir. Binâenʿaleyh kula nisbet edildiği zaman arazî olan günah hâlini bırakıp aslî[2] olan salâh hâline dönmek demek olur. Allah'a nisbet edildiği zaman da tâlî olan nazar-ı gazabdan aslî olan nazar-ı rahmete dönmek mânasını ifade eder. Bunun için tevbenin maʿnâ-yı şerʿîsi, kulun günahını itiraf ve ondan nedamet edip bir daha yapmamaya azm eylemesi, Allah'ın da bu tevbeyi kabul ile günahı mağfiret etmesi diye tefsir olunur.

Acaba Allah teâlâ Âdem'in tevbesini kabul etti de "ininiz" emrini geri mi aldı? Buna cevâben buyuruluyor ki [327] hayır {قُلْنَا اهْبِطُوا مِنْهَا جَم۪يعاً} "Âdem ve zevci ve bunların zımnında bütün Benî Âdem ve şeytan hepiniz oradan ininiz" dedik. Bir kere o emri bi't-tekvîn infaz eyledik, hepsini yere indirdik, verilmiş olan bir emr-i ilâhînin geri kalmayacağını böyle gösterdikten sonra da kabûl-i tevbenin muktezâsı olarak bu emre şunu da tezyil ettik: {فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّ۪ي هُدًى} İmdi benim tarafımdan size her ne zaman resul veya kitap gibi herhangi bir delil, bir sebeb-i hidâyet gelir de {فَمَنْ تَبِعَ هُدَايَ} benim o hidâyetime, o delîlime her kim tâbiʿ olursa {فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} artık onlara hakikatte hiçbir korku, ikāb yoktur ve onlar ileride hiçbir vechile mahzun olmazlar. Yani onlar için havf ü hüzün devam etmez, âkıbetleri mahz-ı sürûr u neşât olur. Allah mahabbeti, Allah aşkı, ittibâʿ-ı hak, onlara hiçbir korku, hiçbir hüzün tattırmaz. Gerçi Allah'ı bilen, Allah'ı seven, Allah'tan korkar ve fakat mehâfetullah her saadetin damânı ve bütün korkuların siperidir. Buna mukabil {وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} küfre sapıp bizim hidâyetimizi getiren âyetlerimize, alâmetlerimize, delillerimize, hüccetlerimize, gerek enfüsî ve gerek âfâkī şevâhid-i vahdâniyet ve rubûbiyetimize, gerek âlemde ve hilkat-i Âdem'de merkuz

1 B: "esasında".
2 B: "asıl".

olan edille-i fıtriye vü akliye ve gerek peygamberler ve kitaplarla tebliğ olunan edille-i kelâmiye vü nakliyemizi tekzib edenler {اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ} bunlar da bâlâda وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ [el-Bakara 2/24][1] diye beyan olunan nârın, o dehşetli ateşin çırası ve kömürü olacak ve ondan ayrılmayacak olan arkadaşlarıdır, bunlar o ateşte dâima muhalleddirler. ❁ Ve işte arzda hilâfet-i Âdemiyenin sûret-i tahakkuku bu hübût ve bu vaʿd ü vaʿîd ile [328] müterâfık olmuştur. Ve bu sıfat Âdem'den evlâdına intikal edecek, bunu bilenler birinci kısımdan, tanıyanlar ikinci zümreden olacaklardır. Biri fıtrat-ı ûlâ muktezâsına halef olacak, biri de araz olan zelleyi tabiat edinerek zâhirde Âdem'e, hakikatte şeytana halef ve refik olacaklardır. Binâenʿaleyh insanlar Kur'ân'ın bu kıssalarını iyi teemmül etmeli ve dâima hatırında tutmalıdır. Görülüyor ki kıssanın sonunda siyâk-ı beyan bütün Benî Âdem'i istihdaf etmekte ve Âdem ü Havva burada âdetâ zürriyetleriyle beraber bir cinsi temsil eylemektedirler.[2] Sanki[3] hübût, yani yeryüzünde zuhûr-i nevʿ-i beşer bir kesret ile vâkiʿ olmuştur. Ve sâbıkan beyan olunan vahdet, vahdet-i cinsiye ve akliyedir denebilecek. Fakat iyi teemmül olunursa anlaşılır ki bu hitâbın istikbâle derin bir şümûlü vardır. Ve bunun içinde bugünkü ve yarınki, kıyamete kadar gelecek insanların hepsi dâhildir. Ve hâlbuki biz arzda ilk intişar eden insanlar değiliz. Bununla beraber o hübûtta ve اِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ hitâbında dâhil bulunuyoruz, ne suretle? Çünkü babamız Âdem'in sulbünde bilkuvve bulunuyorduk. Demek ki bilkuvve kesret, ilk hübût eden bilfiil insanın Âdem ve Havva'dan ibaret tek bir çift olmasına münâfi değildir ve tenâsül-i beşerînin mebde'i olan ilk hârika -ki arz hâdis olduğu için zarûrîdir- arzın her tarafında birden zuhur etmiş, müteʿaddid, mütekessir hârikalar değil, esaslı iki harikaya ve bir tuhm-i aslîye râciʿdir. Ve burada hitâbın umûmu istihdaf etmesi Kur'ân'a muhatab olan müteahhir insanların bilfiil tenvirleri ve hilâfet-i Âdemiyenin taʿmîmi ve uhuvvet-i beşeriyenin ihtârı hikmetine mebnîdir. Fi'l-vâkiʿ bunu müeyyid olan diğer bir

1 "…çırası insanlarla o taşlar…"
2 F: "eylemektedir".
3 B -"Sanki".

âyet vardır ki orada قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعاً [Tâ-hâ 20/123][1] diye Âdem ve zevci tesniye olarak tahsis buyurulmuştur. Demek ki cennetten arza bilfiil ilk çıkanlar bunlardır. Ve bu çıkış da ânî olmamıştır, hem de zürriyetleri olan bütün nevʿ-i beşer dahi bunlarda bilkuvve mevcut olarak beraber çıkmıştır [329] ve insanlar aslında cidden kardeştirler. Ulûm-i tabîʿiye ve arzda bilfiil tekvîn-i beşer nokta-i nazarından düşünecek olursak bunun mebde'ini işbu hübûtta arayacağız. Burada Kur'an bize fazla îzâhat vermiyor. Asıl vâkıʿanın mebde'i olan hârikayı asgarîsine ircâʿ ederek bildiriyor. Zira âyet-i ilâhiye olacak olan odur. Mâbaʿdi bildiğimiz kānûn-ı tenâsüldür. Şüphe yok ki ulûm-i tabîʿiye bu kanundan çıkamaz, çıkınca maʿnâ-yı tabîʿat kalmaz. Maʿamâfîh bir zarûret-i mantıkiye ile arzın hudûsuna ve sonradan teşekkülüne hükmeden şimdiki fenn-i tabîʿî tekevvün-i beşerde[2] dahi bugünkü mâruf tenâsül ve tevâlüd kanununun ezelî olmadığı ve mebde'de bir tohumun, bir aslın hudûsunu dahi zarûrî olarak kabul etmektedir. Bu babda bundan başka müşahedeye müstenid bir maʿlûmât yoktur ki Kur'ân'ın bu âyetini, onun gözüyle de bir mülâhaza edelim.

Eskiden bazı tabîʿiyyûn beşeriyetin arzda ezeliyetini iddia ederlermiş. Fakat bugünkü fünûn-ı tabîʿiyede bunların yeri yoktur. Lâkin faraziyâtçılar görüyoruz ki bunlar, kıtaʿât-ı arzdaki ʿurûk-ı beşerin ta esasında başka başka asıllardan gelmiş olmasını ve binâenʿaleyh beyne'l-beşer umûmî bir uhuvvetin tabiʿî olamayacağını[3] zannetmek istiyorlar. "Zencilerle[4] Avrupalılar, Amerikalılar nasıl kardeş olur?" demek istiyorlar, bunlar şunu düşünmüyorlar ki ilim dâima vahdet-i asl nokta-i nazarını tâkip eder. Ve mümkin olduğu kadar hârikanın taklîlini arzu eder. Ve bu babda verilecek hüküm hâl-i hâzırın müşahedesine müstenid bizzat bir mantık işidir. Bütün bunlar ise tenâsülün mebde-i vâhidden başladığına hükmeder. Bunlara mukabil ilm-i hayvânâtta istihâle ve tekâmül nazariyesini tâkip edenler vardır. Ve bu nazariye felsefî nokta-i nazardan esas itibariyle

---

1 "Buyurdu ki: İniniz ikiniz de oradan hepiniz…" M ve B: "قُلْنَا اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا".
2 B: "beşerîde".
3 B: "olmayacağını".
4 M ve B: "Zenciler".

muvâfık ve kānûn-ı vahdet ve terbiyeye de mutâbıktır. Lâkin hayvânâta tatbîkinde müşahede ve tecribe-i fiʿliyeyi tecavüz eden indî bir hüküm hatasını mutazammındır. Fi'l-vâkiʿ [330] bütün ecsâd-ı hayvânât mükemmel bir tasnif ile tertip edildiği zaman görünüyor ki aralarında nâkıstan kâmile doğru giden bir silsile-i merâtib arz etmektedirler. Aralarındaki büyük farklara rağmen bu tekâmül tebarüz ediyor. Bununla beraber hiçbir cinsin diğer cinsten tenasül ettiğine dair bir tecribeye, bir şâhide de tesadüf edilmiyor. İnsan insandan doğuyor, arslan arslandan, at attan, maymun maymundan, köpek köpekten ilh. Böyle olmakla beraber bu tecribeye rağmen vahdet-i asl esâsına istinâden burada bir mantık yapılıyor. Hayvânâtın işbu merâtib-i ecnâsının kâmili nâkısından istihâle veya bi't-tekâmül tevellüd ederek gelmiş, bu suretle bir gün gelmiş ki hayvanın biri ve meselâ bir takdire göre maymunun biri veya birkaçı insan doğuvermiş ve insanlar bunlardan türemiş. Binâenʿaleyh insanlar arasında insanlık uhuvveti meşkuk[1] ise de maymunluk veya hayvanlık uhuvveti şüphesiz olmuş oluyor. Biz dâima göğsümüzü gere gere ve ilmî nokta-i nazardan hiç ayrılmayarak deriz ki vahdet-i asl davası doğrudur. Evvelâ bütün hayvânât için bu asl-ı vâhid maddedir, ʿanâsır-ı basîtadır. Daha açık olmak için topraktır ve bu maddeden hayatın zuhûru bir illet-i fâʿileye mütevakkıftır ki o nâkısa kemâl versin ve mâdem ki tabiatın tenevvüʿâtını görüyoruz, demek ki tabiat fâʿil-i evvel değil, nihâyet bir fâʿil-i tâlîdir. Nâkıstan tabiatıyla bir zâid çıkamaz. Meselâ bir okkalık sıklet, iki okkalık sıkleti sürükleyemez; çıktığı, sürüklediği farz edilirse bir şeyin yok iken sebepsiz, illetsiz geldiğini kabul etmek lâzım gelir ve o zaman akıl, ilim ve fen yoktur. Zira illet ve tezâyüf-i illet kanunu inkâr edilirse hiçbir şey bilinemez, binâenʿaleyh bir kurttan bir kelebek bile çıkarsa tabiatı ile değil, fâʿil-i evvelin tesiriyle, onun ıstıfâsıyla çıkar. Yumurtadan civcivin çıkması bile hâricî bir harâretin tesirine mütevakkıf değil midir? Aşılarda dahi hâl böyledir. İlmin hiç infikâk etmemesi lâzım gelen işbu [331] esbâba mebnî, aralarında kurb-i merâtib bulunan ecnâs-ı hayvânâtı hilâf-ı tecribe olarak behemehâl birbirinden istihâle ettirmek

---

1 B: "müşkil".

veya doğurtmak ne tabîîdir ne de zarûrîdir. Bir kaziyye-i vâkıʿiye olsun söyleyebilmek üzere kurbağalar balıktan doğmuş, dönmüş demek için bir misâl-i tecribî görmeye ihtiyaç vardır. Delâlet-i tecribe ve îcâb-ı mantıkī yok iken böyle hüküm vermek elbette fennî ve felsefî bir hüküm değildir. Sözün doğrusu merâtib-i hayvânâtın bütün tekâmül hududlarında re'sen fâʿil-i evvelden gelen ve emsâli sebk etmediğinden dolayı hârika olan bir hâdise-i zâide vardır ve insanda hepsinden başka olarak[1] bir rûh-i küllî vardır. İnsan bir hayvandan doğsa idi yine gayr-i tabîʿî bir hârika olurdu ve binâenʿaleyh aradaki silsile-i tekâmül hey'et-i umûmiyesiyle tabîî değil, gayr-i tabîîdir ve eser-i rubûbiyettir.

Bunun hangisi hangisinden doğduğunu sade mantık bildiremez. Bunu ya müşahede veya tecribe veya vahiy bildirir. Tabiat muttarid olduğu hâlde şimdiye kadar balıktan kurbağa, maymundan insan doğduğu asla görülmemiştir. Ve mahsûl-i tecribe olan Pasteur nazariyesine de tamamen muhaliftir. Cins-i vâhid dâhilindeki aşılar şâhid olamaz. Vahiy ise bize insanların maymunluğa tenezzülü hakkında bazı ihtârâtta bulunuyorsa da aksini haber vermiyor. Ve bize "siz insansınız, insan olunuz, kardeş olunuz, hep bir babanın evlâdısınız" diyor. Binâenʿaleyh esasında ilmî bir hakikati ihtivâ eden tekâmül ve istihâle nazariyesinin yanlış[2] bir tatbîkini kabul etmek için elyevm hiçbir sebeb-i maʿkūl yoktur. Bütün bunlardan yakīnî olarak bildiğimiz bir şey varsa o da ilk insanın arzın sînesinde doğmuş olmasıdır. Ve bunda bir ıstıfâ vardır. Lâkin bu ıstıfâ tabîî değil rabbânîdir. Âdem sunʿullahtır. قَدْ أَفْلَحَ [Mü'minûn] Sûresine bak. وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ [el-Mü'minûn 23/12][3] Ancak şunu da ihtar etmek lâzım gelir ki arza hübût-ı Âdem'den zamanımıza kadar geçen tarih zannedildiği gibi beş on bin senelik [332] bir müddetten ibaret olmamak lâzım gelir. Bu kadar müddette beşeriyetin arza intişâr-ı kâmili tecribeye nazaran gayr-i maʿküldür. Endülüslü İbn Hazm *Fisal*'inde dokuz asır evvel bunun dinimizce katʿiyyen sâbit bir mikdâr-ı maʿlûmu olmadığını

---

1 B: "olan".

2 F +"~~ve gayr-i ilmî ve gayr-i dînî, hilâf-ı tecribe~~".

3 "Şânım hakkı için biz insanı çamurdan, bir sülâleden yarattık."

ve yüz binlerle seneye bâliğ olabileceğini ve maʿamâfîh ne ezelî, ne ânî dahi olmadığını pek güzel anlatmıştır[1] ve her hâlde Amerika yerlileri bile Âdem sülâlesidir. Ve bütün insanlarda fıtrat-ı asliyye bir ve fakat tabiat muhteliftir. Şâkile ayrıdır. Ve bu nokta-i nazardan efrâd-ı insâniye arasındaki fark-ı derece hayvânâtın envâʿ farkından çok mühimdir. Bunların en vâsiʿ sınıfları da mü'min-kâfir tasnîfidir.

Cenâb-ı Hak bütün bu taharriyât-ı maʿkūle ve âdiyeyi bize bırakarak Kur'ân'ında bunların esâsı olan takdîrin ahkâm-ı rubûbiyetin nesak-ı tevhîd üzere cereyânını ve bundan bilhassa insanlara tahsis edilen rahmet ve niʿmet-i ilâhiyeyi ihtar ve kendimizi, kendi mikdârımızı, salâhiyyet-i niyâbiyemizi, uhuvvetimizi, Rabbimizi tanıyarak istikbâle, âhirete ona göre hazırlanmamızı ve beyne'l-beşer bütün adâvetlerin refʿi fıtrat-ı ûlâya itina şartıyla mümkin olduğunu bu kıssada umûmen beyan ve Resûlüne tezkir etmiş ve bunun nihâyetini mânen يٓا اَيُّهَا النَّاسُ hitâbına rabt eylemiştir. Bundan sonra da bilhassa bu kıssayı kitaplarında okuyup bilen Benî

1 İbn Hazm el-Endelüsî, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal,* haz. Ayşegül Sıvakçı - Aysun Uzun, trc. Halil İbrahim Bulut, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2017, I, 1070-1073:

قَالَ أَبُو مُحَمَّد: وَأما اخْتِلَاف النَّاس فِي التَّارِيخ فَإِن الْيَهُود يَقُولُونَ: للدنيا أَرْبَعَة آلَاف سنة ونيف وَالنَّصَارَى يَقُولُونَ: للدنيا خَمْسَة آلَاف سنة. وَأما نَحن فَلَا نقطع على عدد مَعْرُوف عندنَا وَأما من ادّعى فِي ذَلِك سَبْعَة آلَاف سنة أَو أَكثر أَو أقل فقد كذب وَقَالَ مَا لم يَأْتِ قطّ عَن رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم فِيهِ لَفْظَة تصح بل صَحَّ عَنهُ عَلَيْهِ السَّلَام خِلَافه بل نقطع على أَن للدنيا أمدًا لَا يعلمهُ إِلَّا الله عز وَجل، قَالَ الله تَعَالَى {مَا أشهدتهم خلق السَّمَاوَات وَالْأَرْض وَلَا خلق أنفسهم} (الكهف ١٥/٨١)

وَقَول رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم: «مَا أَنْتُم فِي الْأُمَم قبلكُمْ إِلَّا كالشعرة الْبَيْضَاء فِي الثور الْأسود أَو كالشعرة السَّوْدَاء فِي الثور الْأَبْيَض.» هَذَا عَنهُ عَلَيْهِ السَّلَام ثَابت، وَهُوَ عَلَيْهِ السَّلَام لَا يَقُول إِلَّا عين الْحق وَلَا يسامح بِشَيْء من الْبَاطِل. وَهَذِه نِسْبَة من تدبرها وَعرف مِقْدَار أعداد أهل الْإِسْلَام وَنسبَة مَا بِأَيْدِيهِم من معمور الأَرْض وَأَنه الأكثر علم أَن للدنيا عددا لَا يُحْصِيه إِلَّا الله الْخَالِق تَعَالَى.

Ebû Muhammed şöyle dedi: İnsanların (dünyanın) tarihi konusundaki ihtilaflarına gelince, bu hususta yahudiler dünyanın dört bin küsür yılının olduğunu, hıristiyanlar ise beş bin yılının olduğunu söylerler. Bize gelince, biz mâruf bir sayının bilinmesine kesin olarak hükmedemeyiz. Dünyanın müddetinin yedi bin yıl ya da daha çok veya daha az olduğunu iddia eden kimse yalan söylemiş ve bu konuda Allah Elçisi'nden (s.a.) bunu doğrulayıcı olarak gelmeyen bir ifadeyi dile getirmiştir. Aslında Allah Elçisi'nden (s.a.) bunun hilâfını doğrulayan bir açıklama gelmiştir. Bizler dünyanın sadece Allah teâlâ'nın bileceği uzun bir zamanının olduğuna kesin olarak inanırız. Nitekim Allah teâlâ, "Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına (ne de kendilerinin yaratılışına) şahit tuttum." (el-Kehf 18/51) buyurmuştur.

Hz. Peygamber'in (s.a.) sözü de şöyledir: "Sizler, sizden önceki ümmetler içinde ancak siyah bir öküzde beyaz bir tüy gibisiniz ya da beyaz bir öküzde siyah bir tüy gibisiniz." (Bk. Buhârî, Rikāk, 45-46, Müslim, İman, 377) İşte bu söz, Hz. Peygamber'den gelen sâbit bir sözdür. Allah Elçisi (s.a.) sadece hakikatin bizzat kendisini söyler ve bâtıldan hiçbir şeye müsamaha göstermez. Bu (oran), (ümmetlerin varlığını) düşünen ve müslümanların sayılarının miktarını bilen bir kimsenin nisbetidir. Dünyanın mamur kısımlarından onların elinde olan şeylerin nisbeti ise çok daha fazladır. Böylece dünyanın, sadece yaratıcı olan yüce Allah'ın saydığı bir sayısının olduğu bilinir.

İsrâil'e, yani asr-ı saâdetteki Yahudîlere hitâb-ı mahsûsunu ber vech-i âtî tevcih eylemiştir ki يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ hitâb-ı ʿâmmıyla kıssa-i Âdem'den sonra bu reng-i hitâb ne kadar beliğdir.

يَا بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّت۪ٓي اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوا بِعَهْد۪ٓي اُو۫فِ بِعَهْدِكُمْ وَاِيَّايَ
فَارْهَبُونِ ﴿٤٠﴾ وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقاً لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِه۪ۖ وَلَا تَشْتَرُوا
بِاٰيَات۪ي ثَمَناً قَل۪يلاًۘ وَاِيَّايَ فَاتَّقُونِ ﴿٤١﴾ وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ
تَعْلَمُونَ ﴿٤٢﴾ وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِع۪ينَ ﴿٤٣﴾ اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ
بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٤٤﴾ وَاسْتَع۪ينُوا بِالصَّبْرِ
وَالصَّلٰوةِۜ وَاِنَّهَا لَكَب۪يرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِع۪ينَۙ ﴿٤٥﴾ اَلَّذ۪ينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَاَنَّهُمْ
اِلَيْهِ رَاجِعُونَ ﴿٤٦﴾

[333] **Meâl-i Şerîfi**

Ey İsrâil oğulları size inʿâm ettiğim nimetimi hatırlayın ve ahdime vefâ edin ki ahdinize vefâ edeyim ve Benden[1] korkun artık Benden (40). Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin, ona inanmayanların birincisi olmayın, Benim âyetlerimi birkaç paraya değişmeyin ve Benden sakının artık Benden (41). Hakkı bâtılla bulayıp da bile bile hakkı gizlemeyin (42). Hem namazı dürüst kılın ve zekâtı verin, rükû edenlerle birlikte siz de rükû edin (43). Nâsa iyilik emreder de kendinizi unutur musunuz? Hâlbuki kitap okuyorsunuz, artık akıl etmez misiniz (44). Bir de sabır ile salât ile yardım isteyin. Gerçi bu ağır gelir, fakat[2] saygılı kimselere değil (45). Onlar ki[3] kendilerini hakikaten [334] *Rablerine kavuşuyor ve hakikaten O'na rücûʿ ediyor sayarlar, böyle bir huşû ile kılarlar (46).*

---

1 F +"~~yalnız Benden~~".
2 F +"o".
3 F +"~~O saygılı kimseler ki~~".

{يَا بَنٖىٓ اِسْرَٓائٖلَ} Ey İsrâil oğulları; ❁ "**İsrâil**" Hazret-i Yaʿkūb'un lakabıdır ki "yâ"sız اِسْرَائِل, "yâ"sız hemzesiz اِسْرَال, hemzenin "yâ"ya kalbiyle اِسْرَايِل, hemze-i meftûha ile اِسْرَاءَل ve meksûre ile اِسْرَائِل dahi okunur. İbranî'de bunun mânası safvetullah veya abdullah demek olduğu beyan olunuyor. Binâenʿaleyh bu unvanda Yahudileri imana bir tahrik vardır ki meâli şu olur: Ey Allah'ın güzide bir kuluna evlâdlıkla muzâf olan ehl-i Tevrât! {اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ} O size inʿâm etmiş olduğum büyük nimeti düşünün, hatırlayın, yâd edin ❁ zira zikir kalben de olur lisânen de. Bu hitab gösterir ki onlar her şeyden evvel nimete tâlibdirler. Bununla beraber şükrü[1] şöyle dursun asl-ı niʿmeti bile unutmuşlardır.[2] Bunları Cenâb-ı Allah onlara hatırlatacaktır ve bunlardan başlıcası فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّٖى هُدًى mazmûnunca kitap ve nübüvvete işarettir ki nihâyetinde biʿset-i Muhammediyeyi idrakleri ve Medine'ye hicret-i nebeviye ile gelen hidâyet-i ilâhiye vardır. Vaktiyle olduğu gibi bilhassa şimdi üzerinize gelen büyük nimeti takdir ediniz {وَاَوْفُوا بِعَهْدٖٓى} ve benim ahdimi îfa ediniz. Ta hübût-ı Âdem'den bağlandığınız ve Tevrat ile taahhüd edip mîsak verdiğiniz bir ahdim mûcebince siz herhangi[3] bir zamanda göndereceğim sebeb-i hidâyete ittibâʿ, iman ve itaat edecektiniz ve Mûsâ'nın haber verdiği Hâtemü'l-enbiyâ'ya iman edecektiniz. Benim bu ahdimi Resûlüm Muhammed'e ittibâʿ ile îfa ediniz ki {اُوفِ بِعَهْدِكُمْ}[4] ahdinizi îfa edeyim. Sizi لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ cümlesine idhâl eyleyeyim {وَاِيَّاىَ فَارْهَبُونِ}[5] artık Benden ve ancak Benden korkup sakınınız, nakz-ı ʿahd vesâire gibi fesatlar, [335] ahlâksızlıklar yapmayınız {وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ} ve bilhassa esâs-ı îmân itibariyle yanınızdaki Tevrat'ı musaddık olarak inzal eylediğim Kur'ân'a iman ediniz ve bütün amellerinizi buna[6] tatbik eyleyiniz; baksanıza Tevrat'taki kıssa-i Âdem bunda ne güzel ihtar edilmiştir. {وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ} Ve buna ilk kâfir olan siz olmayınız. Niʿmet-i vahyi, niʿmet-i

---

1 B: "şükür".
2 F +"Ve".
3 B: "hangi".
4 F +"~~ben de sizin~~".
5 F +"~~bir de her hususta~~".
6 B: "bu".

nübüvveti ilk anlayıp tasdik edecek olan siz olmanız lâzım gelir, siz buna iman etmezseniz bazı fevâid-i dünyeviye mülâhazasıyla etmezsiniz, fakat {وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتٖي ثَمَنًا قَلٖيلًا} Benim âyetlerimi, mucizelerimi semen-i kalîle satmayınız, birkaç para gibi hasis dünya menfaatlerine değişmeyiniz. Bu âyâta iman ederseniz elinizden kaçacağını zannettiğiniz paraların, dünyevî mülâhazaların kat kat fevkinde nimetlere nâil olacağınızı bilmeniz iktizâ eder. {وَاِيَّايَ فَاتَّقُونِ}[1] Artık Bana ve ancak Bana ittikā ediniz, yalnız Benim vikāyeme giriniz, ehl-i takvâ olunuz. ❁ Evvelki âyette rehbet, burada ittikā ile emir buyurulması onun avam ve havâssa umûmî ve bunun havâssa husûsî bir hitâbı istihdaf etmesi haysiyetiyledir {وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ} hakkı bâtıl ile karıştırıp telbis etmeyiniz, doğruyu yalanla, yanlışlarla bulayıp da[2] {وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} bile bile hakkı ketm etmeyiniz. ❁ Bu âyetin mefhûmu pek şümullüdür. İlmî ve amelî husûsâta şâmildir.[3] Bilgiçlerin tedlislerine, tezvirlerine ve tahriflerine, hatta ehl-i ticâretin karışık muʿâmelâtından ve hâkimlerin haksız hükümlerine varıncaya kadar hepsine şümûlü vardır. "İnsanları aldatmayınız, sahtekârlık yapmayınız" meâlinde bir umûmu [336] müfiddir. Ve maʿamâfîh sevki bilhassa ilmî haysiyeti istihdaf ediyor. Nice kimseler vardır ki hakāik-i ilmiyeyi tahrif ederler, sû'-i istiʿmâl eylerler, onları kendi gönüllerine göre evirerek çevirerek aslından çıkarırlar, bakırı yaldızlarlar, altın diye satarlar. Bu hâl ahbâr-ı Benî İsrâil'de çok vardı, bunlar kendi yazdıkları fikirleri, tevilleri, tercemeleri asl-ı Tevrat ile karıştırıyorlar, seçilmez bir hâle getiriyorlar, ve bazen de evsâf-ı Muhammediye hakında yaptıkları gibi kütüb-i sâlifedeki âyetleri saklıyorlardı ki bu babda فَوَيْلٌ لِلَّذٖينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدٖيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوا بِهٖ ثَمَنًا قَلٖيلًا [el-Bakara 2/79][4], يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهٖ [en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13][5] vesâire gibi diğer âyetler de vardır. Bunlar Tevrat'ın aslını mahfuz tutmuyorlar, kendi yazdıkları tercemeleri "işte

---

1 F +"~~Bir de~~".
2 F: "bulayıp da / karıştırıp".
3 F +"~~Ehl-i ilmin~~".
4 "Artık vay o kimselere ki kendi elleriyle kitap yazarlar da sonra biraz para almak için 'Bu, Allah tarafındandır' derler…"
5 "…kelimeleri mevziʿlerinden tahrif ediyorlar…" / "…kelimeleri yerlerinden oynatarak tahrif ederler…"

kitâbullah" diye Tevrat yerine koyuyorlardı ve mesâil-i ilmiyede hakikati tâkip etmeyerek kendi gönüllerine göre beyânâtta bulunuyorlar, hevâ vü teşehhîye sapıyorlar, safsatalar yapıyorlar, arzularına tâbi' oluyorlardı. Bu suretle hak fikri, hak itikadı kalmıyor, telbis, teşviş, aldatıcılık hükümran oluyordu. İşte bütün bunlara karşı ulemâ-yı Benî İsrâil'e sûret-i umûmiyede bu hitâb-ı nehy îrad buyurulmuştur ki Kur'an'da bu babda başka bir âyet olmayıp da yalnız bu âyet olsa idi Kur'ân'ın terceme ve tefsîri meselesinde vesâir vaz'iyyet-i ilmiyede İslâm'ın hatt-ı hareketini, vazîfe-i ilmiyenin şeklini tâyin etmek için bu âyet kâfi gelirdi. Tecrîd-i Kur'ân meselesinin ne büyük ehemmiyeti olduğu Kur'ân'ı Kur'an, tercemesini terceme, tefsir ve tevili de tefsir ve tevil olarak bellemek ve belletmek bir farîza-i hak bulunduğu unutulmamalı; "Fârisî Kur'an", "Türkçe Kur'an" gibi tâbirlerden ihtiraz etmelidir. Çünkü milyonla terceme ve tevil yazılır, onlar yine hakīkat-i Kur'ân olmaz, Cenâb-ı Hak ise لَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ buyurmuştur.

Bundan başka {وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} bir de salâtı ikāme ediniz ve zekâtı veriniz {وَارْكَعُوا مَعَ الرَّاكِعِينَ} hem rükû [337] edenlerle, yani cemâ'at-i müslimîn ile beraber rükû ediniz, eğiliniz, rükûlu namaz kılınız. ❁ Bunda hem o namazın başka değil, İslâm namazı olduğuna bir[1] tenbih[2] hem de cemaatin vücûduna işaret vardır. Zira rükû ile namaz dîn-i İslâm'a mahsustur ve bunun için namazın eczâsı buna izâfetle "rekât" tesmiye olunmuştur ve burada "وَارْكَعُوا", صَلُّوا mânasını ifade etmiştir. Binâen'aleyh yalnız rükû ibadet olmaz, Yehûd ve Nasârâ namazlarında kıyamdan doğrudan doğruya secdeye giderler, rükû etmezler. Rükû sırt ile beraber boynunu öne eğmektir. Lügaten secdeye kadar varabilirse de şer'an itidâli, belinden bir zâviye-i kāime vaziyetinde bükülmektir. Kıyamdan secdeye kapanmakta bir itidâlsizlik vardır ki bunu rükû itmam eder. Ve bu suretle Müslüman namazı, kalbin salâh ve tahâretiyle beraber bir mi'râcı[3] olduğu gibi harekât-ı bedeniyenin de tâzimi ve vakār u sekîneti

1 M ve B -"bir".
2 B -"tenbih".
3 B: "mi'râc".

ifade eden her kısmını muhtevîdir. Ve[1] ömr-i beşerin güzârişini ne güzel tasvir eder. Cidden ikāme-i salât, îtâ-i zekât, devâm-ı cemâʿat, ketm-i haktan, hakkı bâtıl ile telbisten menʿ eder.

Bütün bu emirler, bu nehiyler, Benî İsrâil'e hitâben vârid olmakla beraber hükmü onlara mahsus değildir. Şerîʿat-i İslâmiyede bunlar vardır. Siz de bunlara iman ve itaat ediniz demek olduğu zâhirdir. Binâenʿaleyh sebebin husûsu hükmün umûmuna mâniʿ olmayacağı[2] aşikârdır.

Bundan sonra telbîs-i hak yapmamakla beraber başkalarına hakkı tebliğ edip de kendini unutmak dahi câiz olmayacağını[3] anlatmak için bir hitâb-ı mahsus daha vârid oluyor. Rivayet olunduğuna göre asr-ı saʿâdette Medine'deki ahbâr-ı Yehûd'dan bazıları kendilerine gizlice gelip "Muhammed hakkında ne dersin?" diye istifsar edenlere "doğrudur, haktır" derler, Resûlullah'a ittibâʿ etmelerini emrederlermiş ve fakat kendileri maʿiyyetlerinden ellerine geçmekte bulunan hedâyâ ve vergilerden mahrum kalmak edişesiyle arz-ı tâbiʿiyyet edemezlermiş. [338] Bazıları da "sadaka veriniz" diye emreder ve[4] fakat kendileri vermezlermiş. Diğer bazıları da "Allah'a itaat ediniz, âsî olmayınız" derler[5], fakat kendileri sözleriyle âmil olmazlarmış. Nihâyet bu âyet münasebetiyle "namaz kılınız, zekât veriniz" diyenler olurmuş ve lâkin kendileri hiçbirini yapmazlarmış. İşte bunların biri veya her biri dolayısıyla şu âyet de nâzil olmuş:[6] {اَتَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِرِّ وَتَنْسَوْنَ اَنْفُسَكُمْ} Acayip, siz nâsa birr yani bol bol iyilik emreder de kendinizi unutur musunuz? {وَاَنْتُمْ تَتْلُونَ الْكِتَابَ} Hâlbuki

1 M ve B -"Ve".
2 M: "olamayacağı".
3 F: "olamayacağını".
4 M ve B -"ve".
5 F +"ve".
6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 577:

كان بنو إسرائيل يأمرون الناس بطاعة الله وبتقواه وبالبر ويخالفون، فعيرهم الله.

أهل الكتاب والمنافقون كانوا يأمرون الناس بالصوم والصلاة، ويدعون العمل بما يأمرون به الناس، فعيرهم الله بذلك، فمن أمر بخير فليكن أشد الناس فيه مسارعة.

Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 77:

وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنها نزلت في أحبار المدينة، كانوا يأمرون سراً من نصحوه باتباع محمد صلّى الله عليه وسلّم ولا يتبعونه. وقيل: كانوا يأمرون بالصدقة ولا يتصدقون.

dâima kitap -yani Tevrat- da okuyorsunuz. {أَفَلَا تَعْقِلُونَ} O hâlde akıl etmez misiniz? Yahut daha akıllanmayacak mısınız?[1] Fenalık emretmektense iyilik emretmek elbette iyidir, fakat aklı olan başkasının iyiliğini isterken kendini unutur mu?[2]

Evvelâ, emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münkerden maksad, diğerlerini irşad ile müstefid etmektir. Hâlbuki başkasını irşad edip de kendisini unutmak ve kendisini iyilikten, irşaddan mahrum etmek eli selâmete çıkarıp kendini ateşe atmak demektir ki akl-ı[3] amelî nokta-i nazarından bir tenakuz teşkil eder.

Sâniyen, nâsa vaʿz u ders vererek ilmini izhar edip de kendisi kendi emrini, kendi nasihatini dinlememek, kendini ve ilmini fiilen tekzibdir. Bu nefsinde bir tenakuz olduğu gibi halkı bir taraftan irşad etmek isterken diğer taraftan idlâl eylemektir ki bu da bir tenakuzdur,[4] bunda da bir nevi telbis vardır. Aklı olan ise tenakuza düşmez.

Sâlisen, söylediği sözün, verdiği nasihatin bir kıymeti ve kalblerde bir nüfûzu matlub olmak lâzım gelir; boşuna emir, boşuna gevezelik kâr-ı akıl değildir. Hâlbuki verdiği emr ü nasihatin kendisi hilâfını yapmak onun kıymetini kırmak ve herkesi ondan tenfir eylemektir. Daha açıkçası [339] bindiği dalı kesmek, oturduğu evi yıkmaktır ki bundan büyük budalalık olmaz.

Hâsılı, iyilik iyiliktir, elbette nâsa iyilik emretmek de nefsinde iyidir ve bir vazifedir. Fakat bunu yaparken kendini unutmak, işte budalalık oradadır. Bu âyette nehyedilen de budur. Binâenʿaleyh bu âyet fâsığın doğru söylemek, sözünde cidden iyiyi söylemek şartıyla vaaz etmesini, emr bi'l-maʿrûf yapmasını menʿ etmemekle beraber bu gibiler hakkında gayet büyük ve büyük olmakla beraber zarif bir inzârı ihtivâ ediyor ve hamâkatlarını anlatıyor. Vâizin, âmirin kendi hakkında ciddiyetini ve

---

1 F: “O hâlde akıl etmez misiniz? Yahut daha akıllanmayacak mısınız? / ~~Sizin aklınız yok mu? Ne yaptığınıza aklınız eriyor mu?~~”.
2 F +“~~Bu elbette bi'l-vücûh budalalıktır~~”.
3 B: “aklî”.
4 F +“ve”.

nasihat ederken herkesten evvel kendini düşünmesi lüzûmunu tefhim ediyor. Ve bunun bilhassa akıl nokta-i nazarından şâyân-ı taʿaccüb olduğunu gösteriyor. *Buhârî* ve *Müslim*'de bu babda şu hadîs-i şerîf rivayet olunmuştur: Yevm-i kıyâmette bir adam getirilir, ateşe atılır, ateş içinde değirmen taşı gibi dönmeye başlar, ehl-i nâr onun etrafını çevirirler. “Ey falan! Sen bize iyilikleri emreder, fenalıklardan nehy eyler değil miydin?” derler, “evet amma ben size emreder, kendim yapmazdım, sizi nehyeder kendim yapardım” der.[1] Binâenʿaleyh insan diğerine nasihat ederken kendini unutmamalı, ele telkin verip de kendi zakkum salkımı yutmamalıdır. İrşad için doğru söyleyenler böyle olursa, idlâl için eğri söyleyenlerin hâli kıyas edilsin.

“**Birr**” (بِرّ), hayr-ı vâsiʿ mânasına isim, tevessüʿ fi'l-hayr mânasına masdar olur ki esâsı fezâ-yı vâsiʿ demek olan “berr” kelimesindendir. Binâenʿaleyh geniş iyilik, bol bol iyilik etmek demek olan “birr” her türlü iyiliğe, her nevi hayra şâmildir ve şöyle bir tasnif edilmiştir; birr üçtür: Allah'a ibadette birr, akrabaya riayette birr, ahbâbına muâmelede birr.

Görülüyor ki avam ve havâssıyla Benî İsrâil'e hitâben verilen emirleri, nehiyleri müteʿâkib, taaccüb [340] ve takrir ifade eden bir istifham ile başlayan ve bilhassa ulemâ vü ümerâyı ve hâkimleri istihdaf eyleyen bu hitab bütün bu evâmir ve nevâhînin teblîğ ü tebellüğünde dîn-i İslâm'ın istediği ahlâk u irfânın ulviyet ve ciddiyetini gösteren bir cümle-i tevsîk olmuş ve bilhassa, salât, zekât, cemaat emirlerini vely etmesi de bunların tehzîb-i ahlâktaki[2] tesirlerine bir işareti ihtivâ etmiş ve bilhassa ilmiyle âmil olmamak Benî İsrâil ahbârının şiʿârı olduğunu anlatmıştır[3].

Şimdi “bütün bu güzel hitablara, baştan başa hak ve savab olan bu beliğ emirlere, nehiylere, ahlâkī davetlere, irşadlara karşı söyleyecek söz yok, hepsi güzel. Lâkin bu kadar havâic içinde bunları yapmak kolay

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 10; Müslim, Zühd, 51:
يُجَاءُ بِالرَّجُلِ يَوْمَ القِيَامَةِ فَيُلْقَى فِي النَّارِ، فَتَنْدَلِقُ أَقْتَابُهُ فِي النَّارِ، فَيَدُورُ كَمَا يَدُورُ الحِمَارُ بِرَحَاهُ، فَيَجْتَمِعُ أَهْلُ النَّارِ عَلَيْهِ فَيَقُولُونَ: أَيْ فُلاَنُ مَا شَأْنُكَ؟ أَلَيْسَ كُنْتَ تَأْمُرُنَا بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَانَا عَنِ المُنْكَرِ؟ قَالَ: كُنْتُ آمُرُكُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَلاَ آتِيهِ، وَأَنْهَاكُمْ عَنِ المُنْكَرِ وَآتِيهِ.

2 B: “ahlâkındaki”.

3 B: “olduğu anlatılmıştır”.

mı? Bu kadar ciddiyete, bu kadar doğruluğa tahammül edilebilir mi?" derseniz {وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ} daraldığınız vakit de[1] ihtiyâcâtınıza sabr u salât ile istiʿâne ediniz. Bunlarla Allah'tan yardım isteyiniz.

"**Sabır**" acıya katlanmak, onu geçirmek için sebat ve mukavemet etmektir ki her ferahın, her muvaffakiyetin anahtarıdır. Baştaki darlığın, sıkıntının geçmesi için Allah'ın yardımını celb edecek esbâbın birincisidir. Sabırsız nefisler her zaman darlık içindedir. Onların hâdisât-ı kevniyeye hiç mukavemetleri yoktur. Her şey isterler, her şeyden muazzeb olurlar, genişlik zamanında eldeki nimetin de kadrini bilmezler, gözleri dâima başkasındadır. Az bir yokluk görünce tahammül edemez, hemen sukūt eder, mahvolurlar. Hâlbuki dünyada değişmeyen, tehavvül etmeyen hiçbir şey yoktur. Binâenʿaleyh bir darlığa mübtelâ olanlar, Allah'a rabt-ı kalb ederek bunun da bi-iznillâh geçeceğine iman eder ve Allah'ın inâyetini, felâh u ferah gününü hulûs-i kalb ve kemâl-i îmân içinde beklerse âkıbet halâs olur ve hiçbir fenalığa düşmeden halâs olur. Bunun için nefisleri sabra alıştırmalı, insan sabrı itiyad [341] edinebilmelidir.[2] Bu itiyad acıyı bırakmak için değil, defetmek içindir. Ve bunun yani sabrı itiyad ile nefsi tehzib edebilmenin en iyi çaresi de oruçtur. Oruç insanı her hâlde sabra alıştırır, tiryakilikleri tedavi eder. Bu cihetledir ki buradaki sabır doğrudan doğruya[3] sıyam ile de tefsir olunabilir ve olunmuştur,[4] fakat her iki hâlde de burada maksûd-i aslî bizzat maʿnâ-yı sabrdır. Sıyam bunun bir vâsıtasıdır. Bununla beraber namazın bu babda dahi[5] büyük ehemmiyeti ve fâidesi vardır. İnsan yıkanır, temizlenir, ayıplarını, ayıp yerlerini kapatır, bunları yapmak için emek, mal da sarf eder. Yüzünü kıbleye tevcih ederek istikāmetini tâyin eder, kalbini hüsn-i niyet ile doldurur, gönül buhranlarını, şeytan vesveselerini tard ederek rûhunun vahdet safâsını takrir etmeye çalışır, bütün aʿzâsıyla ve büyük bir saygı ile

1 F -"de".
2 F +"Ve".
3 F: "doğru".
4 F +"ve".
5 B: "daha".

tekbîrini alır ve ibadete koyulur. Dünyanın acılarını[1], tatlılarını[2] şöyle bir tarafa atar, Hak teâlâ'ya münâcat eder, O'nunla konuşur. Kur'ân'ını okur, dinler. O'nun huzurunda hayatın cereyânını, mebde'ini, müntehâsını arz eder, mütalaa eyler; dikilip beklemek, eğilmek, mükerrer kapanmak, yine kalkıp doğrulmak, nihâyet[3] oturup dinlenmek ve âkıbet selâm ü selâmete ermek ve o lahzada gaybdan şehadete geçerek şehadet getirmek gibi rûhî, bedenî büyük bir nizâm u intizam ile bir miʿrâc yapar ve hiç şüphesiz bu menâzır-ı ʿulviye içinde nefisler zâhir ü bâtınlarında zâyiʿ etmek üzere bulundukları intizâmı yeniden temin ederler. Sabırdaki acılıkları da unutur veya tahfif eylerler ve bütün bunlar meʿûnet-i ilâhiyenin celbine vâsıta olur. Darlıktan patlayacak dereceye gelen o fena nefisler kuvvetlerini, itimadlarını artırırlar, sıkıntı zamanlarının suhûletle geçmesi için imkân bulurlar ve fazla olarak ayrıca bir zevk-i saʿâdet, bir bahtiyarlık duyarlar, bir rûh iktisab ederler ve bu sayede tezvir, telbis, ketm-i hak, aldatmak, aldanmak, taʿaddî, tecavüz gibi zilletlerden, [342] sukūtlardan kendilerini kurtarırlar ve o[4] yüzden gelecek menâfiʿ-i hasîseye tenezzül etmeksizin nihâyet inâyet-i ilâhiyenin büyük tecelliyâtına ererler. Çünkü bütün dünyadaki ıztırâb-ı beşerînin esâsı ahlâk-ı umûmiyenin sukūtunda ve hak yerine bâtılın tervîcindedir. Gazab-ı ilâhîyi celbeden de budur. Yoksa rahmet-i ilâhiye âlemşümuldür. Evet, amma, bu sabır, bu namaz, böyle istiʿâne kolay mı? {وَاِنَّهَا لَكَبِيرَةٌ} Şüphesiz bu da kolay değil,[5] ağır ve büyük bir iştir amma {اِلَّا عَلَى الْخَاشِعِينَۙ} ancak hâşiʿîne[6] değil, başını önüne alıp düşünen saygılı kimselere ağır gelmez, hatta zevk verir, meleke olur {اَلَّذِينَ يَظُنُّونَ} o saygılı kimseler ki şunları, şu demleri gözetirler[7] {اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ} her hâlde kendilerinin bir gün olup Rablerine mülâkī olacaklarını, Rablerinin likāsına[8] ereceklerini {وَاَنَّهُمْ اِلَيْهِ رَاجِعُونَ} ve her hâlde dönüp

---

1 M: "acıları".
2 B -"tatlılarını".
3 B -"mükerrer kapanmak, yine kalkıp doğrulmak, nihâyet".
4 B -"o".
5 F +"~~her hâlde~~".
6 B: "hâşiʿâna".
7 F: "~~şunu sayarlar~~ şunları, şu demleri gözetirler".
8 F +"~~Rablerinin huzûruna~~".

O'na varacaklarını[1], amellerinin mükâfâtını alacaklarını sayarlar. İşte bunların her hâlde olacağını bir zann-ı gālib ve kavî ile olsun bilenlere sabr u salât ile istiʿâne ağır gelmez. ۞ Bunlara ağır gelmezse hiç şüphesiz erbâb-ı yakīn olan ehl-i imana hiç ağır gelmez. Zannın bazen ilm-i yakīn mânasına geldiği vardır. Burada bir hayli müfessirîn bu mâna ile tevil etmişler ve bunda zan ile iman olamayacağı esasını ve hâşiʿînin mü'minînden ehas olması mülâhazasını gözetmişlerdir. Hâlbuki zannı yakīn ile tevil etmekten ise "hâşiʿîn"i lügavî mânasıyla ahz etmek siyâk-ı âyete daha muvâfıktır. Huşû, iman ve îkān ile alâkadar olabileceği gibi zann-ı gālible de olabilir. Zira zann-ı gālib vücûb-i[2] amel ifade eder. Yarın gelmesi zann-ı gālib ile maznun olan bir hayr veya şerre karşı âkil insan lâkayd davranamaz. Binâenʿaleyh sabr u salât zann-ı gālib ile hareket edildiği takdirde bile [343] insana ağır gelmeyeceği[3] beyan olununca bunun yakīn ve iman ile hareket edildiği takdirde hiç ağır gelmeyeceği ve hatta zevk-i mahz olacağı bi-tarîki'l-evlâ anlaşılır. Bu da sevk-i âyetin Benî İsrâil'e hitab olması itibariyle daha beliğ ve daha müfid olur. Burada diğer bir mâna daha muhtemildir ki onu da mealde gösterdik.

Şimdi bir taraftan Benî İsrâil'i yâd-ı niʿmetle İslâm'a davet eden bu hitâbı takviye ve teyid etmek, diğer taraftan da mâzîde nâil oldukları nimetleri ihtar ve onlardan esbâb-ı mahrûmiyetlerini tezkâr ederek dîn-i İslâm'ı kabulleri takdîrinde o mâzîden daha şanlı bir istikbâle nâil olabileceklerini ve aksi hâlde dehşetli bir inzâra maruz bulunduklarını[4] ve bunların karşısında menâfiʿ-i hasîse arkasında dolaşmak gayet vahim olduğunu ifham eylemek için şöyle bir nidâ, bir hitab daha tevcih ediliyor ki, bu bir taraftan icmâl fezlekesi, diğer taraftan bir tafsil mukaddimesidir:

---

1 F +"~~gideceklerini~~".
2 F: "vücûd-i".
3 M: "gelemeyeceği".
4 B: "bulunacaklarını".

يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنّٖى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ ﴿٤٧﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٤٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey İsrâil oğulları! Size inʿâm ettiğim nimetimi[1] *ve vaktiyle sizi âlemlerin üstüne geçirdiğimi hatırlayın (47). Ve öyle bir günden korunun ki kimse kimseden bir şey* [344] *ödeyemez, kimseden şefaat de kabul edilmez, kimseden fidye de alınmaz, hem onlar kurtarılacak da değillerdir*[2] *(48).*

{يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ} Ey Benî İsrâil! Benim size inʿâm etmiş olduğum nimetlerimi hatırlayın {وَاَنّٖى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ} ve bilhassa şunu hatırlayın ki ben sizi mâzîde, yani Mûsâ ve onun değişmeyen ahlâfı zamanında bütün âlemîne tafdil etmiş idim, hepsinin fevkine çıkarmış idim, siz o zaman âlemin en yüksek milleti olmuş idiniz. Hani onları ne yaptınız, onları nasıl ele geçirmiştiniz ve ne için elden çıkardınız biliyor musunuz? Haydi düşünün, ne idiniz, ne oldunuz düşünün {وَاتَّقُوا يَوْمًا} hem ileride öyle bir günün hesab ve azabından sakınıp korunun ki {لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا} o gün kimse kimsenin nâmına bir şey ödeyemez {وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ} kimseden şefaat de kabul olunmaz. {وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ} Kimseden fidye de alınmaz {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} bunlara hiçbir taraftan bir medet de yapılmaz. ❁ Hâsılı kimse kimsenin başına gelecek azabı hiçbir vechile defedemez. Ne zorla defedebilir ne kolaylıkla. Zorla defedemez çünkü nusret yok, kolaylıkla da defedemez çünkü bu ya meccânen olacak ya bedel ile. Meccânen olacak olan bir şefaattir, o kabul edilmez, bedeli de ya verileceği ayniyle vermektir, hâlbuki ödemek yok; veya gayriyle vermektir, hâlbuki fidye yok. İşte böyle bir kıyamet günü vardır. O gelmeden bundan sakınmalı, bundan korunmalıdır. Demek ki bundan korunmak mümkindir. Fakat geldikten sonra âhirette değil, o gelmeden

---

1 M ve B: "nimeti".

2 F +" Ve korunun öyle bir günden ki / Ve öyle bir günden sakının ki ~~ne kimse kimseden bir şey ödeyebilir, ne kimseden şefaat kabul edilir, ne kimseden fidye alınır,~~ ne de bunlara nusret olunur / ne de yardım görürler ".

evvel dünyada iken korunmak mümkindir. Çünkü يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلٰٓئِكَةَ لَا بُشْرٰى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمِينَ [el-Furkân 25/22][1] melâike görünüp vukūʿât [345] başlayınca o gün mücrimler için hiçbir bişârete imkân kalmaz. Muʿtezile bu âyete istinad ederek âhirette ehl-i kebâire şefaati inkâr etmişlerdir. Fakat burada şefaat kabul olunmaması bilhassa küffar hakkındadır. Ve hitab küfürde ısrar edenlere mahsustur. Zira Benî İsrâil kendilerinin âbâ vü ecdâdı olan peygamberlerin her hâlde kendilerine şefaat edeceklerine[2] itikad ediyorlardı, bu âyet bunu reddediyor. Yoksa diğer âyetler gelecektir ve ehâdîs dahi vardır ki Allah'ın izniyle yine şefaat olur. Menfî olan şefaat herkesin[3] kendiliğinden ve izn-i ilâhîye iktiran etmeden vukūʿu tasavvur edilen şefaatlerdir. Binâenʿaleyh kendiliklerinden şefaat edebilirler zuʿmiyle enbiyâ ve evliyâya taabbüd etmemeli, ancak Allah teâlâ'ya taabbüd etmelidir ki O istediğine her istediği zaman şefaat ettirir ve maʿamâfîh kıyametin ibtidâsı öyle hevl-engîzdir ki o hengâmda şefaat dahi mevzûʿ-i bahis değildir. Herkes kazancıyla kalabilecektir ve bu âyet o hengâmeyi nâtıktır.

Bu icmal ve inzârdan sonra o nimetler ve bunlara karşı Benî İsrâil'in ahvâli ber vech-i âtî tafsil olunuyor:

Evvelâ:

وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُٓوءَ الْعَذَابِ يُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ وَفِى ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem hatırlayın ki bir vakit sizi Âl-i Firʿavn'dan kurtardık, sizi azabın kötüsüne peyliyorlardı, oğullarınızı boğazlıyorlar[4] ve kızlarınızı diri tutmak istiyorlardı ve bunda size Rabbiniz tarafından büyük bir imtihan vardı (49).

---

1 "Melâikeyi görecekleri gün, mücrimlere o gün müjde yoktur…"
2 B -"şefaat edeceklerine".
3 B -"herkesin".
4 B: "boğazlıyor".

[346] اذْكُرُوا نِعْمَتِى'ye maʿtuftur. Binâenʿaleyh اُذْكُرُوا إِذْ نَجَّيْنَاكُمْ[1] demek olur. Burada وَاذْكُرُوا نِعْمَتِي إِذْ نَجَّيْنَاكُمْ takdîrini ihtiyâr edenler varsa da ihtârât-ı âtiye nimete ve ona karşı vâkiʿ olan hâlâta dahi şâmil olduğundan tezkîri ıtlâkı üzere bırakmak daha beliğ olacaktır. Bu gibi tezkîr ve ihtâr mevkilerinde biz "hani" deriz. "Hani" gerçi esasen, "nerede" mânasına mekândan istifham içindir. Maʿamâfîh "hani o günler" gibi tahassür ve "hani hatırlarsın ya!" gibi mücerred tezkir için de kullanılır ki evvelkinin lâzımıdır. Ve bu makamda istiʿmâli meâlen muvâfık olabilir.

{وَاِذْ نَجَّيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ} Ve hem o hengâmı hatırlayın ki hani sizi Âl-i Firʿavn'dan tamamen kurtarmıştık, çünkü o zaman kurtarılan yalnız dedeleriniz değil onların dolayısıyla sizdiniz, bütün Benî İsrâil idi. Siz Benî İsrâil onların elinde ne hâlde idiniz? {يَسُومُونَكُمْ سُوءَ الْعَذَابِ} O Âl-i Firʿavn size azabın kötüsünü peyliyor, canınıza kıyıyorlardı.

"**Sevm**", mal peylemek, zulüm yüklemek, derde sokmak, salmak, bir sîmâ vermek, yani dağlamak mânalarına gelir ki her biriyle tefsir edilmiştir. Her hâlde bir sû'-i kasd mânasını ifade eder. Hikâye olunuyor ki bunlar sınıf sınıf esir, amele gibi ayrılmış ağır yapı yapmakta, yıkmakta, dağlardan kayalar yontup taşlar taşımakta, kerpiç, kiremit pişirmekte, neccarlık, demircilik ve daha bunlar gibi ağır hizmetlerde çalıştırılır, zayıflarına da vergiler tarh olunurmuş. Fakat bir hayli müfessirîne göre buradaki sû'-i azab mâbaʿdinde atıf bulunmadığından şu cümlelerle müfesser olandır: {يُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ} Oğullarınızı boğazlıyorlardı {وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ} da kızlarınızı ve kadınlarınızı güya sağ bırakıyorlardı. ۞ Elbette bu bırakış da hayır için olmuyordu. O kızlar bu âlâm[2] içinde büyüseler bile oğlanlar kalmayınca hepsi ağyârın elinde kalacak, nihâyet bütün [347] nesil munkariz olacaktı. Diğer bir mâna ile kadınlarınızın rahimlerini yokluyorlar, çocuk alıyorlardı.[3] Üçüncü bir mâna ile kadınlarınıza hayâ edilecek şeyler yapıyorlardı. Evvelkinde istihyâ "hayat"tan, ikinci

---

1 B: "اذكرو أنجيناكم".
2 B: "âlem".
3 F: "arıyorlardı".

ile üçüncüde “hayâ”dandır. {وَفٖي ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظٖيمٌ} Ve bu hengâmede Rabbiniz tarafından size büyük bir imtihan vardı. ❁ Azab ile imtihan, kurtulmak esbâbını ihzar için imtihan. Necat ile imtihan da müstakil bir devlet ve millet teşkil ederek yeryüzündeki diğer devletlere fâik bir surette hüsn-i amel ve ahlâk ile yaşamak imtihânıdır. “**Belâ**” esasen tecribe ve imtihan demektir, fakat bu imtihan bazen hayr ve bazen şer ile olur. Ve ekseriya ibtidâ şer ve mihnet mânasını tazammun eder. Burada iki cihet de vardır. Azab bir beliyye ile[1] imtihan, tahlis de bir hayr ile imtihandır.

Mâlumdur ki “firʿavn”, Mısır'da Amâlika hükümdarının unvânıdır. Cemʿinde “ferâʿine” denilir. Nasıl ki Rum hükümdarlarının bazısına “kayser”, bazısına “hirakl” (kral), Habeş hükümdarlarına “necâşî”, Yemen mülûküne “tübbaʿ”, İran hükümdarlarına “kisrâ”, Türklerinkine “hâkan” deniliyordu. Buradaki firavunun ismi hakkında da muhtelif rivâyât vardır: 1. Velid b. Musʿab (İbn İshak vesaire) 2. Fantus (Mukātil) 3. Musʿab b. Reyyan 4. Muğîs (bazı müfessirîn) 5. Kābûs (Ebû Hayyân). *Târîh-i Kâmil*'de Kābûs b. Musʿab b. Muʿâviye diye göstermiş ve yerine kardeşi Velid'in geçtiğini de nakl eylemiştir.[2] Bu isimler hep Arabî demek olduklarına göre o zaman Mısır hâlen Araplar elinde imiş demek olur. Ancak “Fantus” ismi diğerlerine benzemiyor ve böyle olması bazı târîh-i umûmî kitaplarına tevâfuk ediyor.

“**Âl**”, “ehl”den me'huz ise de aralarında fark vardır. Âl başlıca şân u şöhret erbâbına muzâf olur. “Âl-i Firʿavn”; Firavun'un ehl-i dini, kavmi ve bilhassa etbâʿ u bendegânı.

[348] “Firavun'dan kurtarmıştık” buyurulmayıp da “Âl-i Firʿavn” buyurulmasında mühim bir nükte anlaşılıyor ki bununla yapılan mezâlimin mümessili Firavun idiyse de bunda asıl mes'ûliyetin ondan ziyade

---

1 B -“ile”.

2 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* I, 150:
وَكَانَ فِرْعَوْنُ مِصْرَ فِي أَيَّامِهِ قَابُوسَ بْنَ مُصْعَبِ بْنِ مُعَاوِيَةَ صَاحِبَ يُوسُفَ الثَّانِي، وَكَانَتِ امْرَأَتُهُ آسِيَةُ بِنْتُ مُزَاحِمِ بْنِ عُبَيْدِ بْنِ الرَّيَّانِ بْنِ الْوَلِيدِ فِرْعَوْنِ يُوسُفَ الْأَوَّلِ. وَقِيلَ: كَانَتْ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ، فَلَمَّا نُودِيَ مُوسَى أُعْلِمَ أَنَّ قَابُوسَ فِرْعَوْنَ مِصْرَ مَاتَ وَقَامَ أَخُوهُ الْوَلِيدُ بْنُ مُصْعَبٍ مَكَانَهُ، وَكَانَ عُمُرُهُ طَوِيلًا، وَكَانَ أَعْتَى مِنْ قَابُوسَ وَأَفْجَرَ، وَأُمِرَ أَنْ يَأْتِيَهُ هُوَ وَهَارُونُ بِالرِّسَالَةِ.

etbâʿına ait olduğu ifade edilmiştir. Çünkü Firavun yaptıklarını bunların eli ve bunların hizmeti ile yapmıştır.

Deniliyor ki bu suretle Benî İsrâil'den katledilen çocukların mecmûʿu dokuz yüz doksan bine bâliğ olmuştu. Buna sebep de bunlardan doğacak bir çocuğun Firavun'un hükûmetini mahvedeceği hakkında kâhinlerin verdiği bir haber veya Firavun'un gördüğü bir rüya olduğu öteden beri menkuldür. Ne ibrettir ki bu mezâlim hiçbir fâide vermemiş ve âkıbet o çocuk doğmuş, Firavun'un kendisine beslettirilmiş, Hazret-i Mûsâ olmuş ve yine takdîr-i Hudâ yerini bulmuştur. Acaba buna kādir olan Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn'in o kadar masumun kesilmesine müsaade etmekte hikmeti[1] ne idi? Buna Ebussuud, tefsîrinde işaret ediyor.[2] Fakat daha evvel Muhyiddîn-i Arabî hazretleri *Fusûs*'unda meâlen şöyle îzah eylemiştir: Bu çocuklar hep Hazret-i Mûsâ'ya hayatında imdad olmak ve onun rûhâniyetini takviye etmek için katledilmiştir. Çünkü bunların her biri Mûsâ diye, Mûsâ diye, Mûsâ hesabına, hâsılı Mûsâ için katlediliyorlardı. Çünkü Firavun ve Âl-i Firʿavn Mûsâ'yı henüz bilmiyorlarsa da Hak teâlâ biliyordu. Elbette bunların her birinin alınan hayatı Mûsâ'ya ait olacaktı, zira gaye o idi. Bu çocukların hayatı ise hep fıtrat üzere bulunan temiz birer hayat idi. Ağrâz-ı nefsiye ile kirlenmemiş, kıssa-i Âdem'de beyan olunduğu üzere secde-i melâike devrindeki fıtrat ve hilkat-i asliye üzere bulunuyorlardı. Hazret-i Mûsâ, Mûsâ diye katl olunan bütün bu çocukların hayatları mecmûʿu olacak ve hayât-ı Mûsâ bunların mecmûʿuna muʿâdil bulunacaktı. Her birinin rûhundaki istiʿdâd u kuvvet Mûsâ'nın olacak, Mûsâ'da tecellî edecekti. Demek ki bütün bunlar sağ olsalar ve öyle tertemiz [349] büyüseler, mecmûʿundan nasıl ve ne kadar bir kuvvet-i rûhiye hâsıl olacaksa, rûh-i Mûsâ'nın kuvveti ona müsâvi olacaktı. Firavun'un başındaki orduya mukabil, Mûsâ başlı başına böyle bir ordu idi. Bütün o kesilen çocukların rûhları, rûh-i Mûsâ maiyyetinde idi. İşte

---

1 B: "hikmet".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* I, 100:

وإنما فعلوا بهم ما فعلوا لما أن فرعونَ رأى في المنام أو أخبره الكهنةُ أنه سيولد منهم من يذهب بمُلكه فلم يردَّ اجتهادُهم من قضاءُ الله عزَّ وجلَّ شيئاً قيل قتلوا بتلك الطريقة تسعمائة ألف مولود وتسعين ألفاً وقد أعطى الله عز وجل نفس موسى عليه السلام من القوة على التصرف ما كان يعطيه أولئك المقتولين لو كانوا أحياء ولذلك كانت معجزاته ظاهرةً باهرة.

Allah teâlâ onlardaki kuvâyı ve kuvveti toplamış, Hazret-i[1] Mûsâ'ya vermişti ve vermek için bunu yapmıştı. Bu da Hazret-i Mûsâ'ya bir ihtisâs-ı ilâhîdir ki ondan evvel enbiyâdan hiçbirine nasib olmamıştı ilh.[2]

İmam Râzî hazretleri der ki: İnsanın başka bir el altında ve üzerinde keyfe mâ-yeşâ' tasarruf edilebilecek bir hâlde bulunması, lâ-siyyemâ bu hâl içinde bir de ağır, zor, pis işlerde istihdam edilmesi envâʿ-ı azabın en şiddetlilerinden[3] olduğunda şüphe yoktur. Hatta buna mâruz olanlar ekseriya ölümü temenni ederler. İşte Cenâb-ı Allah'ın burada beyan buyurduğu birinci nimet bu kötü azabdan tahlis nimetidir. İlh.[4]

Demek oluyor ki bu âyette evvelâ hürriyet ve istiklâl nimeti tezkâr edilmiş ve esaret mahkûmiyetinin fecaati ihtar buyurulmuştur.

Sâniyen:

وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ فَاَنْجَيْنَاكُمْ وَاَغْرَقْنَٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit sizin sebebinize denizi yardık, sizi necâta çıkardık da Âl-i Firʿavn'ı gark ettik, sizler bakıp duruyordunuz[5] (50).

{وَاِذْ فَرَقْنَا بِكُمُ الْبَحْرَ} Ve hani sizinle fırka fırka denizi [350] yarmıştık {فَاَنْجَيْنَاكُمْ} da sizi toptan kurtarmış {وَاَغْرَقْنَٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ} ve başınıza belâ kesilmiş olan o Âl-i Firʿavn'ı, Firavun da içinde olduğu hâlde gark etmiştik. {وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ} Siz ise bakıyordunuz. ❁ Bu ne büyük nimet idi. Bu deniz Mısır'ın civârındaki denizlerden birisi ki ismine "İsaf" denilirmiş.

---

1 B -"Hazret-i".

2 Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-hikem,* nşr. Ebü'l-Alâ Afîfî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts., s. 197:
حكمة قتل الأبناء من أجل موسى ليعود إليه بالإمداد حياة كل من قُتِل من أجله لأنه قتل على أنه موسى. وما ثَمَّ جهلٌ، فلا بد أن تعود حياته على موسى –أعني حياة المقتول من أجله– وهي حياة طاهرة على الفطرة لم تدنسها الأغراض النفسية، بل هي على فطرة «بلى». فكان موسى مجموع حياة من قتل على أنه هو؛ فكل ما كان مهيئًا لذلك المقتول مما كان استعدادُ روحه له، كان في موسى عليه السلام. وهذا اختصاص إلهي بموسى لم يكن لأحد من قبله.

3 B: "şiddetlisinden".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 505:
وَاعْلَمْ أَنَّ كَوْنَ الْإِنْسَانِ تَحْتَ يَدِ الْغَيْرِ بِحَيْثُ يَتَصَرَّفُ فِيهِ كَمَا يَشَاءُ لَا سِيَّمَا إِذَا اسْتَعْمَلَهُ فِي الْأَعْمَالِ الشَّاقَّةِ الصَّعْبَةِ الْقَذِرَةِ، فَإِنَّ ذَلِكَ يَكُونُ مِنْ أَشَدِّ أَنْوَاعِ الْعَذَابِ، حَتَّى إِنَّ مَنْ هَذِهِ حَالَتُهُ رُبَّمَا تَمَنَّى الْمَوْتَ فَبَيَّنَ اللَّهُ تَعَالَى عَظِيمَ نِعَمِهِ عَلَيْهِمْ بِأَنْ نَجَّاهُمْ مِنْ ذَلِكَ.

5 F +"~~Gözünüz göre göre boğduk, sizler bakıyordunuz~~".

Ve bugün "Bahr-i Kulzüm" tesmiye olunuyor. Bizim "Şap denizi" dediğimizin aslı "İsaf Denizi" imiş. Elyevm "Bahr-i Ahmer" dahi meşhur isimlerindendir. "Kulzüm" şimdiki Süveyş'in yerinde bir şehir imiş ve esasen yutmak mânasına gelir. "Bahr-i Kulzüm" isminin bu şehre ve Firavun'un garkına nisbetle bir tesmiye olduğu *Şerh-i Kāmûs*'ta naklediliyor.[1] Burada Firavun'un garkı tasrih edilmemiş ve bâlâda beyan olunduğu üzere asıl Âl-i Firʿavn'ın cezası gösterilmiş ve Firavun bunların içine idhal edilmiştir. İleride bu kıssayı daha ziyade tafsil eden âyetler gelecektir. Sizinle "yarmıştık" demek, yaran biz idik, siz de buna bir sebep, bir âlet olmuştunuz demektir. "Sizin için" diye de tefsir edilmiştir. Şuna dikkat edilmek lâzım gelir ki Kur'ân-ı azîmü'ş-şân bu vekāyiʿin cereyân-ı tarihîsini değil, asıl mutazammın oldukları fevka'l-ʿâde ibret noktalarını, rabbanî cereyanlarını ifhâm ü tezkîr[2] ediyor.

Sâlisen:

وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰٓى اَرْبَع۪ينَ لَيْلَةً ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِه۪ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٥١﴾ ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit Mûsâ'ya kırk geceye vaad verdik, sonra siz [351] *onun arkasından danaya tutuldunuz, zulmediyordunuz (51). Sonra bunun arkasından da sizden*[3] *affettik, gerekti ki şükredecektiniz (52).*

{وَاِذْ وٰعَدْنَا مُوسٰٓى اَرْبَع۪ينَ لَيْلَةً} Ve hani biz Mûsâ ile[4] kırk geceye vaadleşmiştik; ona kırk gece Tûr'da münâcat ve vahiy için mîkāt u mîʿâd tâyin olunmuş[5], o da icâbet edip Rabbinin mîkātına çıkmıştı. Ebû Amr[6], Caʿfer ve Yaʿkūb (ح, جع, يع) kıraatlarında elifsiz olarak وَعَدْنَا okunur. Bu takdirde

1 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* IV, 454.
2 B: "tezkâr".
3 F +"~~onu~~".
4 F +"~~tam~~".
5 F +"~~etmiştik~~".
6 M: "Ebu Amir".

hani biz Mûsâ'ya tam kırk geceyi vaad etmiştik de {ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِه۪} sonra siz onun arkasından buzağıya tutulmuştunuz, ❁ Sâmirî'nin yaptığı buzağıya tapmıştınız {وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ} zulmediyordunuz.[1] {ثُمَّ عَفَوْنَا عَنْكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ} Sonra bütün bunların arkasından sizi affettik, sizden o günahları sildik. ❁ Zira "**afv**" esasen mahvetmek demektir. Bundan عَنْ ile sılalanarak günahı mahvetmek mânasına gelir. Evvelkinde عفاه, ikincide عفا عنه deniliyor. {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} Ki bu sebeple olsun şükredesiniz; ❁ siz o zulmünüzle beraber affın ne büyük nimet olduğunu da anlayıp düşünmeniz ve şükrünü edâ etmeniz lâzım gelir.

Hazret-i Mûsâ'nın nesebi: Mûsâ b. İmrân b. Yashir b. Kāhis b. Lavî b. Yaʿkūb b. İshak b. İbrâhim diye nakledilmiştir. Lavî evlâdından olduğu meşhur olmakla beraber İmrân ile Lavî arasında daha ziyade batın geçmiş olması ve zikrolunanlar bunların meşhur olanları bulunması kuvvetle muhtemeldir. Zira Hazret-i Yûsuf'un Mısır'a duhûlüyle Hazret-i Mûsâ'nın duhûlü arasında dört yüz sene geçmiş olduğu da sahih olarak naklediliyor. Allahu aʿlem.

[352] **Kırk Gece**

Hazret-i Mûsâ'nın denizi geçtikten sonra min tarafillah vaad olunan kitap için bir mîkāt olmak üzere tâyin edilen ve zilkadenin gurresinden zilhiccenin onuna kadar gündüzüyle beraber devam eden bir ay on gecelik müddettir ki Hazret-i Mûsâ bunu Tûr'da sâim olarak geçirmiş ve nihâyet münâcat ile bizzat kelâm-ı ilâhîye mazhar olup Tevrat'ın elvâhı kendisine inzal buyurulmuştu. Buna dair daha diğer âyetler gelecektir. Aylar geceden başladığı için gün ile sayılmayıp gece ile sayılmıştır. Ve bunda diğer bir mâna da[2] vardır. Tecelliyât-ı ilâhiye fecir gibi dâima geceleri tâkip eder. Kara günler de geceden[3] sayılır. İsmâil Hakkı hazretleri der ki: "Ehl-i tarikat kırk gün sülûkü bu âyetlerden ahz etmiştir." İlh.[4]

---

1 F +"~~fi'l-vâkiʿ siz zâlimsinizdir~~".
2 B: "daha".
3 B: "gecelerden".
4 İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân,* Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts., I, 136:
قال الله تعالى واعَدْنا مُوسى ثَلاثِينَ لَيْلَةً وَأَتْمَمْناها بِعَشْرٍ والخلوتية أخذوا من ذلك.

Lisânımızdaki "çile" tâbirinin de aslı budur. Fârisî'nin kırk mânasına "çil, çihil" kelimesinden bir kırk demektir.[1] İşte Hazret-i Mûsâ Benî İsrâil'i denizden geçirdikten sonra Tûr'da emr-i ilâhî ile çile çıkarırken arkasında onlar buzağıya tapmaya başlamışlardı ki ne kadar haksız bir nankörlüktür.[2] Bununla beraber yine afv-ı ilâhîye uğradılar ki işte burada bilhassa bu af nimeti ihtar olunuyor. Ve affın sûret-i cereyânı karîben ayrı bir nimet olarak beyan edilecektir.

Râbiʿan:

وَاِذْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿٥٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit Mûsâ'ya o Kitabı ve furkānı verdik, gerekti[3] ki doğru gidecektiniz[4] (53).

Mûsâ'ya verilen kitâbın Tevrat olduğunda ihtilâf yoktur. Fakat bu "furkan" Kur'an'da olduğu gibi Tevrat'ın da bir sıfatı olması veya Tevrat'taki ahkâm-ı şerʿiye veya [353] Tevrat'tan ayrıca yed-i beyzâ ve asâ gibi muʿcizât yahut bir zafer ve ferah olması da muhtemildir. Zira "**furkan**" aslında iki şey arasını katʿiyyen fasl edip ayırmak demektir. Hakkı, nâ-hakkı, küfr ü imanı, helâl ü haramı, nizâʿ u davayı katʿ eden, ayıran her şeye de "furkan" denilir ve bu mâna iledir ki Kur'ân'ın lakab-ı mahsûsu olmuştur. Tevrat dahi esasen hakk u bâtılı tefrik eden bir furkān-ı ilâhîdir. Burada atıf hasebiyle furkānın Hazret-i Mûsâ'ya kitap ile beraber bahşedilmiş olan bir kudret-i hâkimiyet olması bizce daha mütebâdir görünüyor. Tûr'dan Kitap ile avdetinde de bunun bir tecellî-i mahsûsu olmuştur ki âtîdeki âyet kısmen bunun beyânı demektir. Binâenʿaleyh dördüncü nimet Hazret-i Mûsâ'nın Kitap ile Tûr'dan gelmesidir.

---

1 F nüshasında şöyle bir hâmiş bulunmaktadır: "'Çil' kesre ile 'çihil'in muhaffefidir, kırk aded demektir. 'Çille': Teşdîd ile üç mânası vardır; ipliğe, yay kirişine, ehl-i tarîkatın halvette çıkardıkları kırk güne denir (*Burhân* bi-ihtisâr)."

2 B -"ki ne kadar haksız bir nankörlüktür".

3 B: "gerek".

4 F +"~~Hani Mûsâ'ya kitap ve furkānı da vermiştik ki hidâyete erebilesiniz~~".

Hâmisen:

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ يَا قَوْمِ اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ فَتُوبُٓوا اِلٰى بَارِئِكُمْ فَاقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْۜ فَتَابَ عَلَيْكُمْۜ اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ ﴿٥٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit Mûsâ kavmine dedi ki: "Ey kavmim cidden[1] siz o danaya tutulmanızla kendinize zulmettiniz. Gelin Bârînize dönün, tevbe edin de nefislerinizi öldürün, böyle yapmanız Bârîniz yanında[2] sizin için hayırlıdır." Bu suretle[3] tevbenizi kabul buyurdu. Fi'l-hakīka[4] O öyle Tevvâb, öyle Rahîm'dir (54).

[354] Burada bir taraftan bâlâdaki af nimeti tafsil edilmiş olmakla beraber bir taraftan da bu tafsil içinde furkānın tatbîki, buzağı fesadının sûret-i izâlesi, tevbe ve vesîle-i tevbe gibi ibretli niʿam-ı dakīka ihtar olunmuştur.

{وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ يَا قَوْمِ} Ve hani Mûsâ kavmine "ey kavmim!" demişti {اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ بِاتِّخَاذِكُمُ الْعِجْلَ} "siz buzağıya tapmanızla muhakkak kendinize yazık ettiniz. {فَتُوبُٓوا اِلٰى بَارِئِكُمْ} Binâenʿaleyh Bârînize, pak yaratan hâlıkınıza tevbe ediniz de {فَاقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ} hemen kendinizi katlediniz, nefislerinizi öldürünüz {ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ عِنْدَ بَارِئِكُمْ} böyle yapmanız yani tevbe ve katl, Bârîniz ʿindinde sizin için hayırlıdır." ❁ Böyle demiş[5] {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} ve bunun üzerine Bârî teâlâ tevbenizi kabul etmiş idi {اِنَّهُ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ} şüphesiz o, öyle Tevvâb-ı Rahîmdir.

Burada "Mûsâ size demişti" denilmeyip de لِقَوْمِه۪ buyurulması, kezâlik yukarıdan beri nimetlerde "biz, biz" diye bizzat tasarrufât-ı ilâhiye taʿdâd

1 F +"~~hakikat~~".
2 B: "ʿindinde".
3 F +"~~Bunun üzerine~~".
4 B -"Fi'l-hakīka".
5 F +"~~demiş idi de siz onu yapmıştınız~~".

olunup gelirken şimdi Hazret-i Mûsâ'nın tebliğ ve tasarrufuna nakl-i beyan edilmesi, Kitab'ın nüzûlünden sonra müşârün ileyhin min tarafillah başkaca bir kuvvet iktisab etmiş olduğunu ve artık Benî İsrâil üzerinde icrâ-yı ahkâma başlamış bulunduğunu işʿâr etmektedir ki bunda evvelâ hükûmet nimeti, tatbîk-i furkān tezkâr ediliyor. Lâkin bu nimet bizzat değil Hazret-i Mûsâ vâsıtasıyla bi'n-niyâbe olarak izhar edilmiş ve ancak neticesi ve semeresi olan tevbe ve salâh bâlâdaki nimetler gibi ve fakat sûret-i gıyâbda bizzat Bârî teâlâ'ya izâfetle beyan olunmuştur. Bu üslûb-i beyandaki inceliklerin tafsîli bir kitap olur, fakat görülüyor ki [355] hedef-i beyan niʿmet-i hükûmetin ibtidâ değil, ancak neticedeki salâh itibariyle bir niʿmet-i ilâhiye olduğunu tezkirdir[1]. Tevbe ve katl emri mes'ûliyeti Mûsâ'ya ait bir tasarruf-ı niyâbî, neticedeki salâh da bizzat bir ihsân-ı ilâhî oluyor. Ve furkān o zaman tezahür ediyor. "Kavm" unvanı altında اِنَّكُمْ ظَلَمْتُمْ اَنْفُسَكُمْ gösteriyor ki zulm-i nefs, nefs-i ferdî ve kavmîden eʿamdır. Şirkin zararı millete, milletin zararı da ferdleredir. Ve buzağı meselesi kavm-i Mûsâ'da büyük bir fesad ve ihtilâle sebep olmuş ve temizlenmesi katl-i nüfûsu istilzam etmiştir. فَاقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ mefhûmen üç mânayı muhtemildir. Birincisi, maʿnâ-yı hakīkīsi ki herkesin kendisini öldürmesi yani intihar etmesidir, lâkin böyle olsa idi muhatab olan kavim kalmaz veya ancak âsîler kalırdı. Binâenʿaleyh murad bu değildir. İkincisi hakīkat-i örfiyesidir ki esasen ihvan olan bir kavmin efrâdı haydi bakalım birbirinizi öldürünüz demektir. Ve ekser-i müfessirîn bu mânayı göstermişlerdir. Tûr'a giden Hazret-i Mûsâ'nın gıyâbında Sâmirî Mûsâ[2], altından bir buzağı yapmış, bağırtmış ve bakaraya tapan Mısırlı ve sâir putperestler gibi Benî İsrâil'in bir kısmını, "işte Mûsâ bunu aramaya gitti idi[3]" diye taptırmış ve daha dünkü nimetlere karşı böyle bir fesâd u ihtilâl çıkarmış, diğer kısmı Hazret-i Hârûn ile beraber bunun cereyânını kuvvetle menʿ etmeyip Hazret-i Mûsâ'ya intizar etmişler, o zamana kadar da fesad tevessüʿ etmiş, Hazret-i Mûsâ Tûr'dan gelince

---

1 B: "tezkârdır".

2 Zemahşerî, Sâmirî'nin adını Mûsâ b. Zafer olarak kaydetmektedir. (*el-Keşşâf*, III, 81; Mahmut Salihoğlu, "Sâmirî" mad., *DİA*, XXXVI, 78).

3 B: "etti".

hükm-i furkān ile umûmuna birden "kendinize yazık ettiniz" diye hitab eylemiş, hem buzağıya tapanlara ve hem sükût ve intizar edenlere dahi bu günahlarından dolayı derhâl tevbe eylemelerini ve tevbe edenlerin tevbe etmeyenleri hemen katl etmelerini emr eylemiş ve bu harb-i dâhilî bi-iznillah muvaffakiyetle neticelenmiş, Benî İsrâil de kesb-i salâh etmiş ve işte burada bu vâkıa tezkir[1] buyurulmuştur. Hikâye olunduğuna göre maktuller[2] yetmiş bine kadar bâliğ olmuş buna قَاتِلُوا buyurulmayıp da [356] فَاقْتُلُوٓا اَنْفُسَكُمْ buyurulması hâdisenin dâhilî ve acıklı olduğuna ve zulm-i nefsin mânasına işarettir. Üçüncüsü sırf mecâzî olmasıdır ki nefsinizi öldürünüz, yani günahınıza nedametle gam ve kederden canınızı çıkarın yahut şehevâttan menʿ-i nefs ile riyâzet ediniz; bu fesadları yaptıran, şirke saptıran, hep şehevâttır. Tevbe de bunların kırılmasıyla müfid olur ve o zaman kabul edilir demektir. Bu tevil de gösterilmiştir, bu da güzeldir, fakat bir maʿnâ-yı işârîdir.

"**Bârî**",[3] yaratırken ayıpsız, noksansız yaratan demektir ki "hâlık"tan ehas olur ve bunda fıtrat-ı ûlâyı ihtar vardır

Sâdisen:

وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿٥٥﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٥٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit "Yâ Mûsâ" dediniz, "biz Allah'ı âşikâre görmedikçe senin sözünle asla inanmayacağız." Bunun üzerine sizi o sâʿika yakalayıverdi, bakınıp[4] duruyordunuz (55). Sonra sizi şükredesiniz diye baʿs baʿde'l-mevte mazhar ettik (56).

{وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى نَرَى اللّٰهَ جَهْرَةً} Ve hani hatırlarsınız ya siz "Yâ Mûsâ biz Allah'ı âşikâre, açıktan açığa görmedikçe sana [357] asla

1 B: "tezkâr".
2 F: "maktûlîn".
3 F +"~~ilk~~".
4 B: "bakıp".

inanmayacağız" demiştiniz de bunun üzerine {فَاَخَذَتْكُمُ الصَّاعِقَةُ} sizi yıldırım çarpmış -taʿbîr-i âharla- dehşetli bir darbeye tutulmuş, yıkılmıştınız {وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ} ve[1] kımıldanmaya dermanınız kalmamış, sade bakıp duruyordunuz. Demek ki ölmemişlerdi, fakat ölüm hâline gelmişlerdi. Birçokları bunu bakıp dururken yıldırım çarpmıştı, ölmüş idiniz mânasına anlamışlardır. Hâlbuki وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ atfı veya hâli bilhassa böyle bir zehâba meydan vermemek içindir. "Ahz" nazara ârız olan bir hâl değil, "nazar" ahza mukārin olan bir hâl olarak gösteriliyor veya atfediliyor.[2] Nitekim bu çarpışın tafsil olunduğu وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلًا âyetinde فَلَمَّٓا اَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ [el-Aʿrâf 7/155][3] buyurulmuştur. Muhakkikīnin dirâyeten tahkikleri böyle olduğu gibi Vehb hazretlerinden rivayeten dahi bunlar ölmemişler, belki o korkunç hâli gördükleri zaman kendilerini öyle bir titreme, bir zangırtı almış ki hemen hemen mafsalları kopuyor, belleri kırılıyormuş, mahvolmak raddesine gelmişler,[4] o zaman Hazret-i Mûsâ ağlamış, Rabbine dua etmiş, Cenâb-ı Allah da bir açıklık ihsan eylemiş[5], ondan sonra akılları başlarına gelmiştir. Nitekim şöyle buyuruluyor: {ثُمَّ بَعَثْنَاكُمْ مِنْ بَعْدِ مَوْتِكُمْ} bir müddet sonra sizi baʿs baʿde'l-mevte mazhar ettik, ❁ âdetâ ölümünüzden sonra yine dirilik verdik. Evvelki sâʿika ölüm ise bu hakikaten bir ihyâ-yı cedîd olacaktır. {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} Belki buna şükredersiniz.

Bu vâkıʿanın zikrolunan katlden sonra mı, veya ondan evvel ve katl emrini müteʿâkib mi olduğu hakkında iki kavil zikrediliyor. Her ne olursa olsun âyetten şu anlaşılıyor ki, bu sâʿika bir kavmin memâtı mesâbesinde bir musibet ve ondan kurtuluş da o kavmin tekrar hayatı, [358] baʿs baʿde'l-mevti mânasında[6] bir niʿmet-i kübrâ imiş, bu musibetin sebebi de açıktan görmeyince Allah'a iman etmemek ve Hazret-i Mûsâ'ya inanmamak iddiası olmuştur. Tahlis ise mahz-ı inâyet-i rabbâniye olarak tezkir[7] edilmiştir. Elbette bunu yapanlar Benî İsrâil'in hepsi değildi. Bu dava

---

1 B -"ve".
2 B: "'Ahz' nazara arz olunan bir hâl olarak gösteriliyor veya atfediliyor".
3 "Bir de Mûsâ, kavminden mîkâtımız için yetmiş er seçmişti. Vaktâ ki bunları o sarsıntı yakaladı…"
4 B +"ve".
5 F: "etmiş".
6 B: "mesâbesinde".
7 B: "tezkâr".

üzerinde mîkātta bizzat sâʿikaya tutulanlar da müntehab yetmiş kişi idi. Böyle olduğu hâlde bu âyette gerek dava, gerek musibet ve gerek niʿmet-i baʿs, hatta Kur'ân'a muhatab olanlar dahi dâhil olduğu hâlde bütün bir kavme nisbet olunuyor. Şüphe yok ki bunun hikmeti bütün bir millet arasında mes'ûliyyet-i müştereke meselesi, evlâd-ı Âdem beynindeki hilâfet kaziyyesidir. Kimse kimsenin günahından mes'ul değil iken bunun böyle olması gösteriyor ki hukūkullah olan vezâif-i umûmiye mesâilinde, farz-ı kifâye maddelerinde ferd mevzûʿ-i bahis değil, yalnız cemaat, nefs-i ümmet mevzûʿ-i bahistir. Bunun nîk ü bedinde herkes müşterektir. Fürûʿ usûlün ve herkes yekdiğerinin nâibidir.

Bu kadar niʿam-ı sâbıkadan sonra "Allah'ı görmeden sana inanmayız" diye Hazret-i Mûsâ'ya isyan etmek ne büyük bir küfür ve küfrandır. Bu âyet maʿrifetullah mesâilinin en mühimlerinden birini ve sonra insanların sukūt veya teʿâlî ile alâkadar hâlât-ı rûhiyelerinden en câlib-i dikkat olanını bir cümlede ihtar edivermiştir. Fi'l-vâkiʿ insanlar terakki edecekleri zaman nazarları, kalbleri yükselir, idrakleri yalnız gözleri önünde duran mahsüsâta bağlanıp kalmaz, akıllarıyla mâverâ-yı şuhûda geçerler, hakāik-i gaybiyeye iman ederler; görülmedik, işitilmedik saadetlere ererler. Bilakis tedennî ettikleri, sukūt edecekleri zaman da akılları kalmaz, kalbleri körlenir, gözleri mahsüsâta dikilir, gözlerine batmayan şeye inanmazlar, inanmak için behemehâl görmek isterler, fenalıktan sakınmazlar, gelecek felâkete de bilfiil başlarına gelmeden inanmazlar, hâlbuki felâket gelince hükmünü icrâ eder. [359] Derecesine göre ya ezer ya[1] imha eyler, böyle mahsüsâttan başka bir şey tanımayan, gözlerine batmayan şeye inanmayanlar, inanmak istemeyenler, asâsız yürüyemeyen aʿmâlara benzerler. Mâbudlarını da elleriyle tutmak, yoklamak[2] isterler. Nazarlarında mâneviyat, maʿkūlât, mücerredât evhâm addolunur. Tapmak için mücessem şeyler, putlar ararlar, bulamazlarsa yaparlar, ona taparlar, ondan imdâd ararlar. Çünkü insanlarda ibadet kānûn-ı fıtrîdir. Bundan kurtulamazlar, fakat maʿbûd-ı hakīkīyi göremeyince kalblerinden, akıllarından kuvvet alamayınca gözlerinin tuttuğu, ellerinin eriştiği bir şeyden kuvvet dilenirler, hiç olmazsa bir öküz veya

1 F: "veya".
2 B: "yok etmek".

öküzün altında buzağı ararlar. Benî İsrâil'den bir kısmı dahi gerek Mısır ve civarındaki görgüleri ve gerek henüz yükselememeleri[1] veya herhangi bir sebeple tekrar sukūt etmiş olmaları dolayısıyla Hazret-i Mûsâ'ya "Allah'ı açıktan açığa görmeyince sana inanmayız" diye dayatmışlar, akılsızlıklarından onunla kendilerini bir zannedip, "sen 'konuştum, kitap getirdim' diyorsun ya, haydi bize de göster!" diye isyana cür'et etmişler ve bununla Allah'ı bir cisim gibi karşılarında muhît bir rü'yetle görmek istemişler ki muhal idi. Bütün gördükleri nimetler, hârikalar, istidlâllerine kâfi gelmemiş, böyle küfran ile hayâl-i muhâle düşmüşler. Binâenʿaleyh başlarına sâʿika musibeti bir hârika hâlinde gelmiş ve bu musibetten yine bir hârika olarak mahz-ı rahmet-i ilâhiye ile kurtulmuşlardır. Bizzat Allah'ı göremedilerse[2] de başka mâbudların yapamayacağı ʿikābını görerek akılları başlarına gelmiş, görmeden inanmanın ne büyük ehemmiyeti olduğunu o zaman biraz takdir etmişler de bütün kavim bu sayede yeniden dirilmiş, halâs olmuştur. Bu büyük ve derin ders ü nimet de bu nidâ da böyle iki âyet-i vecîze ile ifade ve tezkir edilivermiştir ki bundan kitaplar yazılır. Fi'l-vâkiʿ Cenâb-ı Allah görülmez, görülemez değildir, o kendini görebilecek gözler [360] yaratmaya da kādirdir. Lâkin ona bu gözler dayanmaz ve görülürse ihâta olunmaz. Bizim dünyada fâidemiz ona gıyâbından şehâdet-i akliye ve kalbiye ile inanmaktır.

Bu tezkîre şu nimet de rabt edilmiştir:

وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰىۜ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْۜ وَمَا
ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُٓوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٥٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve üstünüze o bulutu gölgelik çektik ve "size kısmet ettiğimiz hoş rızıklardan yiyin" diye üzerinize hem kudret helvası, hem bıldırcın indirdik. Zulmü bize[3] etmediler, lâkin kendilerine[4] ediyorlardı (57).

1 B: "yükselmemeleri".
2 B: "görmedilerse".
3 F: "~~zulüm~~".
4 F: "~~zulüm~~".

{وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ} Bir de -sahrâ-yı Tîh'te- üzerinize o ince bulutu gölgelik yaptık {وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى} üstünüze hem kar gibi kudret helvası hem de yelve kuşu, bıldırcın indirdik {كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ} "haydi yiyin size kısmet ettiğimiz pak nimetlerden" dedik. ❁ Burada Cenâb-ı Allah bunlardan yüz çeviriyor. Kendilerini mevkiʿ-i hitabdan gıyâba atıyor ve zulümlerini beliğ bir ihtisar ile ifham ederek buyuruyor ki: {وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ} onlar[1] bu nimetlere karşı yaptıkları nankörlükle zulmü bize yapmadılar, lâkin hep kendilerine yazık ediyorlardı. ❁ Çünkü dinin, iman ü [361] amelin fâidesi, zararı Allah'a değil kullaradır. Bu hususta yaptıkları zulüm ve nankörlük birkaç âyet sonra ayrıca ihtar edilecektir. Şu da rivayet olunuyor ki bunlar "temiz temiz, taze taze yiyiniz" denildiği hâlde dinlememişler, iddihâra, toplayıp yığmaya başlamışlar ve bunun üzerine kesilmiş, zaruret içinde kalmışlar. Dikkat edilince görülüyor ki nimetler taʿdâd olunup gelirken gitgide bunlara küfranlar inzimam ediyor ve hedef-i tezkir, bunlar ve zulümler olmaya başlıyor:

Sâbiʿan:

وَاِذْ قُلْنَا ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةٌ نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْۜ وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلًا غَيْرَ الَّذِى قِيلَ لَهُمْ فَاَنْزَلْنَا عَلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَٓاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٥٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit "Şu şehre girin de[2] nimetlerinden dilediğiniz vechile bol bol yiyin ve secdeler ederek kapıya girin ve 'hıtta' deyin ki size hatîelerinizi mağfiret ediverelim, muhsinlere ise daha artıracağız" dedik (58). Derken o zulmedenler sözü değiştirdiler, kendilerine söylenildiğinden başka bir şekle koydular, biz de o zâlimlere fısk işledikleri için gökten bir murdar azab indirdik (59).

1 F: "bunlar".
2 F +"~~dedik~~".

[362] {وَاِذْ قُلْنَا} ve hani demiştik[1] ki {ادْخُلُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ} şu beldeye -Beyt-i Makdis mevziʿine yahut Erîha beldesine- giriniz {فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا} de onun neresinde isterseniz yahut dilediğiniz vechile bol bol yiyiniz {وَادْخُلُوا الْبَابَ} ve girerken kapısından giriniz hem de {سُجَّدًا} başlarınızı eğerek secde-i şükrâna kapanarak giriniz, ❁ kibir ile, çalımla, azgınlık, serkeşlik yaparak girmeyiniz {وَقُولُوا حِطَّةٌ} ve orada "hıtta" deyiniz {نَغْفِرْ لَكُمْ خَطَايَاكُمْ} ki size bu şerâit altında hatîelerinizi mağfiret ediverelim, yani veballerinizi rahmetimizle örtelim {وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ} şunu da haber verelim ki[2] muhsinlere -iyilik, güzellik yapan, güzel hareket edenlere-[3] daha fazlasını ihsan edeceğiz.

Tefsîr-i Esam'da "'hıtta' Arabî olmayıp aynen söylenmesi matlub bir kelimedir" denilmiş[4], diğer müfessirîn ise bunun Arapça حَطّ masdarının binâ-yı nevʿi olduğunu söylemişlerdir.

"**Hatt**", bir şeyi aşağıya almak ve arkadan yük indirmek demek olduğundan "hıtta" bir nevi indiriş demek olur ki bir tarz-ı mahsûsta yükü yıkmak veya boyunlarındaki vebâli indirmek karar veya duasını ifade eder ve umûm-i mecaz suretiyle cemʿi de mümkindir. Yani "nüzul kararını veriniz ve günahlarınıza istiğfar ediniz" demek olur. Ve bütün aşere kıraatlerinde "hıtta" merfûʿ okunur. Binâenʿaleyh müfred değil mahzuf bir mübtedânın haberi olarak "işimiz hıttadır" takdîrinde bir cümledir. Mesela lisânımızda bir ilan veya kumanda sırasında "konak!", "yemek!", "uyku!", "hareket!" veya istirham sırasında "lütuf!", "inayet!", "af!" gibi müfred kelimeler de böyle [363] bir cümle takdîrindedirler. İncil ve kütüb-i sâlifede "hıtta" kelimesi ramazan ayının ismi olarak zikredildiğini *Kāmûs*[5] mütercimi Âsım Efendi zikretmiştir.[6] Fakat bu âyette bu suretle bir tefsir veya tevil vâkiʿ olmamıştır.

---

1 M: "demiştim".
2 F +"~~biz~~".
3 F +"~~yani hasenât yapanlara~~".
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 523:
ثَانِيهَا: قَوْلُ الْأَصَمِّ: إِنَّ هَذِهِ اللَّفْظَةَ مِنْ أَلْفَاظِ أَهْلِ الْكِتَابِ أَيْ لَا يُعْرَفُ مَعْنَاهَا فِي الْعَرَبِيَّةِ.
5 B: "Kāsım".
6 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* III, 34.

Tenbih: فَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ رَغَدًا emri, Âdem ile zevcesinin cennette iskân edildikleri zaman aldıkları emri andırmaktadır. Ve nitekim diğer bir âyette اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ [el-Aʿrâf 7/161][1] buyurulacaktır. Zaten وَأُتُوا بِهٖ مُتَشَابِهًا [el-Bakara 2/25][2] buyurulmamış mı idi?

{فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا قَوْلاً غَيْرَ الَّذٖى قٖيلَ لَهُمْ} Derken zâlimler gürûhu sözü değiştirdiler, kendilerine söylenenin başkasını yaptılar. ❁ Denilmiş ki "hıtta" emriyle alay ederek bunun yerine هطا سمهاثاً demeye başlamışlar[3] ki Nebt lisanında حنطة حمراء yani kırmızı buğday demek imiş, belli ki bu rivayette şecere-i memnûʿanın حنطه tefsîrine bâriz bir temas vardır. O zâlimler[4] kapıdan girer girmez dünya derdine düşerek Allah'ın emrini tebdîl ü tağyîre kalkıştılar, {فَاَنْزَلْنَا عَلَى الَّذٖينَ ظَلَمُوا رِجْزًا مِنَ السَّمَٓاءِ} bunun üzerine biz de sözü değiştiren o zâlimlerin başlarına yukarıdan korkunç, habis bir azab indiriverdik {بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ} çünkü fısk içinde yüzüp gidiyorlardı, mütemâdiyen çığırdan çıkıyorlardı. ❁ Bunu yapanlar ve bu azaba düşenler kavm-i Mûsâ'dan bir güruh olduğu anlaşılıyor. Çünkü فَبَدَّلُوا buyurulmayıp[5] فَبَدَّلَ الَّذٖينَ ظَلَمُوا buyurulmuştur ki içlerinden bir kısmı[6] demek oluyor. Nitekim Sûre-i Aʿrâf'ta فَبَدَّلَ الَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ [el-Aʿrâf 7/162][7] vardır. Burada siyâk-ı âyet bu kayıttan müstağnî olmuştur.

"**Ricz**", esasen "rics" gibi tiksinilen pis, murdar şey demek olup bundan azâb u ukūbet mânasına da kullanılmıştır. Tenvin, tehvil içindir. Fısk u fücûrun âkıbeti işte böyle murdar azablarla mahvolmaktır.

Sâminen:

[364]

1 "…Şu şehre sâkin olun…"
2 "…ve ona öyle müteşabih olarak sunulacaklar…"
3 M ve B: "başlamışlardı".
4 B +"o".
5 B: "buyurulmamış".
6 F -"bir kısmı".
7 "Derken içlerinden o zulm edenler…"

وَاِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِه۪ فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَۜ فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْناًۜ قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْۜ كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِد۪ينَ ﴿٦٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit Mûsâ, kavmi için su dilemişti, biz de "asân ile taşa vur" demiştik, onun üzerine ondan on iki pınar fışkırdı, her kısım insanlar kendi su alacağı menbaʿı bildi. Allah'ın rızkından yiyin, için de müfsidlik ederek yeryüzünü fesâda vermeyin (60).

{وَاِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِه۪} Ve hani Mûsâ kavmi için istiskā etmişti. "**İstiskā**", saky talep etmek, "saky" de suvarmaktır. Yani Mûsâ susuz veya kuraklıkta kalan kavminin suvarılması için bir su veya yağmur istemiş, su taharrîsine veya yağmur duasına çıkmış idi de {فَقُلْنَا اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَ} biz de taşa asân ile vur demiştik[1] {فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْناً} binâenʿaleyh taştan on iki pınar fışkırdı {قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْ} her kısım halk içecekleri pınarı tanıdı. Haydi, {كُلُوا وَاشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللّٰهِ} Allah'ın rızkından yiyin, için {وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِد۪ينَ} ve yeryüzünde fesad çıkararak şuna buna saldırmayın (dedik).

[365] Cumhûr-i müfessirîn bu istiskānın da menn ü selvâ ile beraber olduğunu beyan etmişler, ancak Ebû Müslim İsfahânî bu kelâmın istiklâlini nazar-ı dikkate alarak bunun ayrıca bir mucize olduğuna kāil olmuştur.[2] Âyet bunlardan birini tâyin etmiyor.

Hazret-i Mûsâ'nın asâsı ne idi ve ne kadardı? Sonra bu taş, muayyen ve mâlum bir taş mı idi? Yoksa herhangi bir taş mı idi? İmam Râzî tefsîrinde der ki: "Asânın herhangi bir ağaçtan veya cennetin mersin ağacından olduğu ve boyu on zira ve başı iki çatallı bulunduğu, kezâlik taşın Tûr'dan getirilmiş veya asâ ile beraber Hazret-i Şuʿayb'dan alınmış şöyle böyle mâhud veya mukaddes bir taş olduğu hakkında muhtelif rivayetler

---

1 B: "demişti".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 528:
وَأَنْكَرَ أَبُو مُسْلِمٍ حَمْلَ هَذِهِ الْمُعْجِزَةِ عَلَى أَيَّامِ مَسِيرِهِمْ إِلَى التِّيهِ فَقَالَ: بَلْ هُوَ كَلَامٌ مُفْرَدٌ بِذَاتِهِ،

var ise de bu babda mütevâtir bir nass-ı katʿî olmadığından tafsîlâtından sükût etmek ve ilmini Allah teâlâ'ya tefviz eylemek iktizâ eder. Çünkü amelî bir hükmü tazammun eden mesâilde ahbâr-ı âhâd ve zanniyyât ile amel vâcib olursa da, amelî olmayan ve sırf ilmî ve iʿtikādî bir haysiyeti hâiz bulunan husûsâtta nass-ı katʿî lâzımdır. Hâlbuki asâ ve hacerin tafsilatını bilmekte bizim için bir vazîfe-i ameliye olmadığı gibi nass-ı katʿî de yoktur. Binâenʿaleyh tafsîlinden sükût etmek her hâlde muhtârdır."[1]

Asânın ve taşın hakikatlerini tâyin ile meşgul olmaksızın âyetten şunu anlarız ki Cenâb-ı Hak burada mâye-i hayat olan büyük bir niʿmet-i dünyeviye ile sermâye-i hidâyet olan büyük bir muʿcize-i rahmâniyeyi ihtâr u tezkir buyurmuştur. Hazret-i Mûsâ kuraklıktan, susuzluktan yanıp kavrulan kavmi için Cenâb-ı Allah'tan su diliyor, yağmur duasına çıkıyor. Cenâb-ı Allah da bu duayı kabul ve istenilenden daha büyük hârikulâde bir nimet ihsan eyliyor. Gelip geçici bir yağmur yerine, Benî İsrâil'in on iki sıbtından her birine mahsus ayrı ayrı on iki pınar fışkırtıyor ve bununla vücûd-i Bârî'ye ve inâyet-i [366] ilâhiyesine bâriz bir beyyine bahşediyor ve o suretle bahşediyor ki duanın[2] akabinde bir de fiilî bir teşebbüs lüzûmunu emr eyliyor. "Asân ile taşa vur" diyor. Demek ki o sırada Hazret-i Mûsâ bi'l-farz bu emr-i ilâhîye derhâl imtisal etmeyip de asâyı taşa vurmanın suya ne münasebeti var gibi indî ve aklî bir kıyas ve muhakemeye kalkışsa idi bu nimet tecellî etmeyecek, dualar, taharrîler

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 528:
الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: اخْتَلَفُوا فِي الْعَصَا، فَقَالَ الْحَسَنُ: كَانَتْ عَصًا أَخَذَهَا مِنْ بَعْضِ الْأَشْجَارِ، وَقِيلَ كَانَتْ مِنْ آسِ الْجَنَّةِ طُولُهَا عَشَرَةُ أَذْرُعٍ عَلَى طُولِ مُوسَى وَلَهَا شُعْبَتَانِ تَتَّقِدَانِ فِي الظُّلْمَةِ وَالَّذِي يَدُلُّ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ أَنَّ مِقْدَارَهَا كَانَ مِقْدَارًا يَصِحُّ أَنْ يَتَوَكَّأَ عَلَيْهَا وَأَنْ تَنْقَلِبَ حَيَّةً عَظِيمَةً وَلَا تَكُونُ كَذَلِكَ إِلَّا وَلَهَا قَدْرٌ مِنَ الطُّولِ وَالْغِلَظِ وَمَا زَادَ عَلَى ذَلِكَ فَلَا دَلَالَةَ عَلَيْهِ. وَاعْلَمْ أَنَّ السُّكُوتَ عَنْ أَمْثَالِ هَذِهِ الْمَبَاحِثِ وَاجِبٌ لِأَنَّهُ لَيْسَ فِيهَا نَصٌّ مُتَوَاتِرٌ قَاطِعٌ وَلَا يَتَعَلَّقُ بِهَا عَمَلٌ حَتَّى يَكْتَفِيَ فِيهَا بِالظَّنِّ الْمُسْتَفَادِ مِنْ أَخْبَارِ الْآحَادِ فَالْأَوْلَى تَرْكُهَا.
الْمَسْأَلَةُ الثَّالِثَةُ: اللَّامُ فِي «الْحَجَرِ» إِمَّا لِلْعَهْدِ وَالْإِشَارَةِ إِلَى حَجَرٍ مَعْلُومٍ، فَرُوِيَ أَنَّهُ حَجَرٌ طُورِيٌّ حَمَلَهُ مَعَهُ وَكَانَ مُرَبَّعًا لَهُ أَرْبَعَةُ أَوْجُهٍ يَنْبُعُ مِنْ كُلِّ وَجْهٍ ثَلَاثَةُ أَعْيُنٍ لِكُلِّ سِبْطٍ عَيْنٌ تَسِيلُ فِي جَدْوَلٍ إِلَى ذَلِكَ السِّبْطِ، وَكَانُوا سِتَّمِائَةِ أَلْفٍ وَسَعَةُ الْمُعَسْكَرِ اثْنَا عَشَرَ مِيلًا، وَقِيلَ أُهْبِطَ مَعَ آدَمَ مِنَ الْجَنَّةِ فَتَوَارَثُوهُ حَتَّى وَقَعَ إِلَى شُعَيْبٍ فَدَفَعَهُ إِلَيْهِ مَعَ الْعَصَا، وَقِيلَ: هُوَ الْحَجَرُ الَّذِي وَضَعَ عَلَيْهِ ثَوْبَهُ حِينَ اغْتَسَلَ إِذْ رَمَوْهُ بِالْأُدْرَةِ فَفَرَّ بِهِ، فَقَالَ لَهُ جِبْرِيلُ: يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: ارْفَعْ هَذَا الْحَجَرَ فَإِنَّ لِي فِيهِ قُدْرَةً وَلَكَ فِيهِ مُعْجِزَةٌ، فَحَمَلَهُ فِي مِخْلَاتِهِ، وَإِمَّا لِلْجِنْسِ أَيِ اضْرِبِ الشَّيْءَ الَّذِي يُقَالُ لَهُ الْحَجَرُ، وَعَنِ الْحَسَنِ: لَمْ يَأْمُرُوهُ أَنْ يَضْرِبَ حَجَرًا بِعَيْنِهِ. قَالَ: وَهَذَا أَظْهَرُ فِي الْحُجَّةِ وَأَبْيَنُ فِي الْقُدْرَةِ، وَرُوِيَ أَنَّهُمْ قَالُوا: كَيْفَ بِنَا لَوْ أَفْضَيْنَا إِلَى أَرْضٍ لَيْسَتْ فِيهَا حِجَارَةٌ فَحَمَلَ حَجَرًا فِي مِخْلَاتِهِ فَحِينَمَا نَزَلُوا أَلْقَاهُ وَقِيلَ: كَانَ يَضْرِبُهُ بِعَصَاهُ فَيَنْفَجِرُ وَيَضْرِبُهُ بِهَا فَيَيْبَسُ، فَقَالُوا: إِنْ فَقَدَ مُوسَى عَصَاهُ مُتْنَا عَطَشًا. فَأَوْحَى اللَّهُ إِلَيْهِ لَا تَقْرَعِ الْحِجَارَةَ، وَكَلِّمْهَا تُطِعْكَ، وَاخْتَلَفُوا فِي صِفَةِ الْحَجَرِ فَقِيلَ: كَانَ مِنْ رُخَامٍ وَكَانَ ذِرَاعًا فِي ذِرَاعٍ، وَقِيلَ: مِثْلُ رَأْسِ الْإِنْسَانِ. وَالْمُخْتَارُ عِنْدَنَا تَفْوِيضُ عِلْمِهِ إِلَى اللَّهِ تعالى.

2 B: "bunun".

belki boşa çıkacak idi. O hâlde hârikanın en büyük sırrı bu sebebin ilhâmında ve bu büyük nimetin o sebebe rabt edilmiş olmasındadır. Kuru taşları yarıp pınarlar fışkırtmaya kādir olan Allah teâlâ o suları doğrudan doğruya ihsan edivermiyor da bir sebeb-i manevî ile bir sebeb-i maddîye teşebbüs üzerine ihsan ediyor. Sebeb-i manevî olan dua sebeb-i maddînin ilhâmına vesile oluyor. Bunun üzerine sebeb-i maddî olan darb-ı asâya teşebbüs ile de taştan sular fışkırıyor, burhân-ı hüdâ tamamıyla tecellî eyliyor. Bunu da "yiyin için, fesad çıkarmayın" irşâdı tâkip ediyor.

Fi'l-hakīka Allah bir şey murad edince esbâbını tehyi'e eder ve esbâb o kadar muhtelif ve nâmütenâhîdir[1] ki akl-ı beşer ne kadar yükselse bunları tafsîlâtıyla ihâta edemez. Bunun için fâide-i beyan asâ ile taşın hususiyetini îzahta değil, cereyân-ı vâkı'ayı idraktedir. Hazret-i Mûsâ gibi bir resûl-i zîşânın asâsında sebeb-i infilâk olacak her türlü mihânikî kuvvetleri tasavvur mümkindir ve Hak teâlâ'nın tecelliyât-ı nimeti[2] her zaman böyle esbâb-ı maddiye ve mâneviyenin sırr-ı ictimâ'ındadır. Ne fıkdân-ı esbâb karşısında me'yus olmalı, ne de esbâbı ihmal etmelidir. Allah teâlâ'ya hulûs-i kalb ile duayı hiçbir zaman elden bırakmamalı ve aynı zamanda duanın[3] en büyük semeresi inkişâfât-ı rûhiye olduğunu bilmeli ve ilhâmât-ı sübhâniyeden müstefid olarak en umulmaz esbâbı dahi tatbik eylemelidir. Düşünülürse tarîk-i fende bile en büyük keşifler, kalb-i insanîye şimşek gibi çarpan bir telkīn-i hakkın eseridir. Bunu hayırda [367] kullanan hayra, şerde kullanan şerre vâsıl olur.

Tâsi'an:

وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّٓائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَاۜ قَالَ اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذ۪ي هُوَ اَدْنٰى بِالَّذ۪ي هُوَ خَيْرٌۜ اِهْبِطُوا مِصْرًا فَاِنَّ لَكُمْ مَا سَاَلْتُمْۜ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ وَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّ۪نَ بِغَيْرِ الْحَقِّۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٦١﴾

1 F ve B: "mütenâhîdir".
2 B: "tecelliyâtı".
3 B: "bunun".

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit "yâ Mûsâ! Biz bir türlü yemeye kābil değil katlanamayacağız, artık bizim için Rabbine dua et, bize arzın yetiştirdiği şeylerden, sebzesinden, kabağından, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından çıkarsın" dediniz ya; o hayırlı olanı o daha aşağı olanla değişmek mi istiyorsunuz? "Bir kasabaya inin, o vakit size istediğiniz var" dedi, üzerlerine de zillet ve meskenet binası kuruldu ve nihâyet Allah'tan bir gazaba değdiler, evet öyle, çünkü Allah'ın âyetlerine [368] *küfrediyorlar ve haksızlıkla peygamberleri*[1] *öldürüyorlardı. Evet öyle; çünkü isyana daldılar ve aşırı gidiyorlardı (61).*

{وَاِذْ قُلْتُمْ يَا مُوسٰى} Ve hani siz -bu nimetlerin kadrini takdir edemeyerek ve şükr ü tâat yerine terbiyesizlik ederek- demiştiniz ki "yâ Mûsâ! {لَنْ نَصْبِرَ عَلٰى طَعَامٍ وَاحِدٍ} biz bir türlü yemeğe artık sabredemeyeceğiz, her gün bıldırcın eti, kudret helvası yemekten bıktık usandık {فَادْعُ لَنَا رَبَّكَ} binâen'aleyh Rabbine dua et de {يُخْرِجْ لَنَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَّٓائِهَا وَفُومِهَا وَعَدَسِهَا وَبَصَلِهَا} bize toprağın bitirdiği şeylerden, sebzelerinden, kabağından, hıyarından, sarımsağından, mercimeğinden, soğanından çıkarıversin." ❁ Gerçi yeknesaklığın şehevât-ı beşeriye üzerinde az çok sıkıcı bir tesiri vardır ve buna[2] karşı tenevvüʿ talebinde esasen bir masiyet yoktur. Fakat bunu yaparken bir taraftan o nimetin yokluğu zamanındaki[3] ıztırâbâtı unutmamak ve diğer taraftan ulvî bir kalb ile hareket edip şükran ile izdiyâdını aramak ve sonra hiss-i şehvetle edeb ü terbiyeyi unutup da "Rabbimiz" diyecek yerde "Rabbin" diye imansızlık eseri göstermemek îcab ederdi. Benî İsrâil'in bu talebinde şüphesiz ki medenî bir hayat talebi vardı, fakat bu talep yüksek bir maksad ve gaye ile değil, bıldırcın yerine soğan, sarımsak yemek için hasis bir emele ibtinâ ediyordu. Bunda ise vaktiyle Mısır'da geçirdikleri hayât-ı sefîlâneye âdetâ[4] bir iştiyak anlaşılıyordu ki bu da hürriyetin kadrini takdir edemeyip bir nevi esarete hâhişger olmak demekti. Bunun için

1 B: "peygamberlerini".
2 F: "bu".
3 B: "zamanında".
4 B -"âdetâ".

Hazret-i Mûsâ {قَالَ} cevâben şöyle dedi: {اَتَسْتَبْدِلُونَ الَّذٖى هُوَ اَدْنٰى بِالَّذٖى هُوَ خَيْرٌ} "[1]siz aşağı bir şeye iyi ve hayırlı [369] bir nimeti değişmek mi istiyorsunuz? {اِهْبِطُوا مِصْرًا} Öyle ise haydi bir mısıra, yani bir kasabaya ininiz {فَاِنَّ لَكُمْ مَا سَاَلْتُمْ} [2] o vakit size[3] istediğiniz var."[4] ❁ Bu cevap bir taraftan matlublarının isʿâfı esbâbını irâe ederek yeni bir inʿâmı, diğer taraftan da sû'-i ihtiyarlarını ve âkıbetlerinin fenâlığını ifade etmektedir.

"**Mısr**", ism-i has ve ism-i cins olur. İsm-i has olduğu zaman gayr-i munsarif olur. Cer ve tenvin kabul etmez. Fakat üç harfli olup ortası da sâkin bulunduğu için Nûh, Lût gibi munsarif olması da câizdir. İsm-i cins olduğu zaman da ʿale'l-ıtlâk kasaba mânasınadır. Nitekim "cumanın şerâitinden birisi de mısırdır" deriz. Bu âyette her ikisiyle de tevil vârid olmuştur. Lâkin Benî İsrâil'in hurûcundan sonra Mısır'a bir daha avdetleri vâkiʿ olmadığına nazaran ekser-i[5] müfessirîn bunu ism-i cins mânasıyla arz-ı mukaddes kasabalarından birine haml etmişlerdir. Evvelki takdirde bu emir sırf bir emr-i tevbîhî olmuş olacaktır. Maʿamâfîh ikincide dahi bu îma mevcuddur ve bunun için "karye" veya "belde" denilmeyip "mısır" denilmiştir. Demek oluyor ki Benî İsrâil böyle soğan sarımsak yemek için bi'n-netîce Mısır'daki hâllerini andırır bir hâl-i zillete taraftar olmuş oldular, acaba âkıbetleri ne oldu? Bu noktaya gelince Cenâb-ı Allah kendilerini yine[6] şeref-i hitabdan mahrum ederek bir cümle-i istînâfiye ile buyuruyor ki: {وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ وَالْمَسْكَنَةُ} Üzerlerine de zillet ve meskenet binâsı kuruldu, ❁ taʿbîr-i âharla üzerlerine zillet ve meskenet damgası basıldı. Hakaret altında ağır vergilere ve fakr u meskenete mahkum kaldılar {وَبَٓاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ} ve nihâyet Allah'tan bir gazaba değdiler[7], ❁ müstahik oldular, devletleri munkariz ve cemiyetleri perişan oldu. Fâtiha'da zikrolunan مَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ'den oldular {ذٰلِكَ} [370] bu baskı,

---

1 F +"acaba".
2 B +"ve".
3 F +"~~çünkü~~".
4 F +"~~orada var~~".
5 M ve B -"ekser-i".
6 B -"yine".
7 F +"~~nihâyet Allah'ın gazabına uğradılar~~".

bu gazab, yani bu sû'-i âkıbet şunun için idi ki {بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} bunlar Allah'ın bu kadar zâhir ü bâhir âyât u delâiline kâfirlik ediyorlar {وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّ} ve peygamberleri bi-gayr-i hakkın katlediyorlardı. ❁ Hazret-i Şaʿyâ, Hazret-i Zekeriyâ, Hazret-i Yahyâ gibi enbiyâyı şehid etmişlerdi {ذٰلِكَ}[1] de şundan nâşi idi {بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ} ki bunlar isyanı âdet edinip mütemâdiyen hadlerini tecavüz eyliyorlardı[2]. ❁ Hâlbuki sağîrede ısrar kebîreye, kebîrede ısrar küfre dâʿî olur. Küfür ise her şenâʿati yaptırır.

"**Nebî**", "nebe'"den müştak olarak aslında نبیء'dir ki Allah teâlâ'dan vahiy ile haber getiren demektir ve tam "peygamber" mürâdifidir. Cemʿinde "enbiyâ" ve "nebiyyîn" gelir. Nâfiʿ kıraatinde aslı üzere نبيئين okunur. "Nebî" "resul"den eʿamdır. Her resul nebîdir, fakat her nebî resul değildir. Maʿamâfîh Kur'an'da mürâdif olarak kullanıldığı da vardır. Enbiyânın katli bi-gayr-i hakkın yani hükm-i ilâhîye muhalif olacağı âşikâr olduğu hâlde ayrıca tasrih buyurulması şenâʿatlerini tansis ve bilerek yaptıklarına işaret içindir. Burada bunların Hâtemü'l-enbiyâ Efendimiz hazretlerine dahi sû'-i kasdlarına işaret buyurulmuştur.

Bu gazabdan sonra acaba bunlar için hiçbir felâh imkânı yok mudur? Buna cevâben buyuruluyor ki:

اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَالَّذٖينَ هَادُوا وَالنَّصَارٰى وَالصَّابِـٖٔينَ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٢﴾

[371] Meâl-i Şerîfi

Şüphe yok ki iman edenler ve Yahudîler, Nasranîler, Sâbiîler bunlardan her kim Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman eder ve sâlih bir amel işlerse elbette bunların Rableri yanında[3] ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur ve bunlar mahzun olacak değillerdir (62).

---

1 F +"~~böyle yapmaları~~".
2 B: "ediyorlardı".
3 F: "yanında / huzûrunda".

{اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Dîn-i Muhammedîye zâhirde iman etmiş olanlar, yani dîn-i İslâmı lisanlarıyla ikrarlarından dolayı insanlar beyninde Müslüman sayılanlar {وَالَّذٖينَ هَادُوا} dîn-i Mûsâ'ya intisab etmiş olan Yahudîler {وَالنَّصَارٰى} dîn-i Îsâ'ya mensup Nasrânîler {وَالصَّابِـٖٔينَ} bu üç dinden hâriç olanlar {مَنْ اٰمَنَ} yani منهم {بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} bütün bunlardan her kim Allah'a ve âhiret gününe -bu sûrenin başında beyan olduğu üzere- hakikaten zâhir ü bâtınlarıyla iman eder {وَعَمِلَ صَالِحًا} ve bu imana yaraşıklı iyi bir iş yaparsa[1] {فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} şüphesiz bunların Rableri ʿindinde ecr ü mükâfatları vardır[2] {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} ve bunlara korku yoktur ve bunlar mahzun olacak değillerdir[3], yani yapılan inzarlar bunlar hakkında değildir.

İnsanlar sulb-i Âdem'den yeryüzüne indikleri zaman Cenâb-ı Allah kendilerine فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّٖى هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/38][4] diye herhangi bir zamanda gelen hidâyetine ittibâʿ etmeleri şartıyla bunu vaad etmemiş mi idi? İşte tevbe-i Âdem'in semeresi olan o vaʿd-i ilahî ilelebed cârî böyle bir [372] kānûn-ı umûmîdir. Ve bu âyet o kanunun bir inkişâfıdır. Binâenʿaleyh Yahudîler gibi zillet ü meskenete düşenler ve gazab-ı ilâhîye uğramış olanlar bile her ne zaman tevbe eder, Allah'a ve yevm-i âhirete cidden iman ederek Allah'ın son zamanda gönderdiği hidâyete ittibâʿ eyler ve ona göre amel-i sâlih yaparsa o gazabdan kurtulur. Ve ʿindallah ecr ü mükâfâtını bulur لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ sırrına mazhar olur. Lâkin bu semereye ermek için zâhiren yani yalnız insanlar arasında mü'min ve müslüman olmak kâfi değildir. Hatta bir zaman için mü'min-i sâlih yaşamış olmak da kâfi değildir. Onda sebat edip hüsn-i hâtime ile gitmek ve Allah'a o iman u amel ile kavuşmak da lâzımdır.

---

1 F +"~~onların her birinin~~".

2 F +"~~bâliğan mâ-belağ hazır ve mevcuddur~~".

3 F +"~~ve ileride bunlara ne bir korku vardır, ne de dünya nimetlerinden ayrıldıkları ve ölüm geçidinden geçtikleri gün bir hüzün ve keder duyarlar~~".

4 "…sonra benden size ne zaman bir hidâyetçi gelir de kim o hidâyetçimin izince giderse onlara bir korku yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir."

Bu surenin baş tarafında أُولٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [el-Bakara 2/5][1] tebşîrinin kimlere maksur olduğu mâlum idi ki bunda ezcümle وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ [el-Bakara 2/4][2] şartı vardı ve aynı zamanda وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [el-Bakara 2/4][3] buyurulmuş olduğu için âhirete iman ve îkānı sahih bütün enbiyâ ile beraber Hazret-i Muhammed aleyhisselâm'a ve ona inzal olunana iman edenlere mahsus olduğu tebliğ kılınmıştı. Binâenʿaleyh burada مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا cümlesiyle beyan buyurulan îmân-ı hakīkīnin biʿset-i Muhammediyeden sonra o suretle müfesser olduğuna şüphe yoktur. Zaten bu âyetin bilhassa bu nokta-i nazarla Benî İsrâil'e hitab hayyizinde bir icmal olup bütün bu beyânâtın dîn-i İslâma davet sadedinde ve وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ وَلَا تَكُونُٓوا اَوَّلَ كَافِرٍ بِهٖ [el-Bakara 2/41][4] emr-i celîlinin teyidi için sevkedildiğinde de[5] iştibâha mahal yoktur. Biʿset-i Muhammediyeden evvel Allah'a ve yevm-i âhirete iman eden ve amel-i sâlih yapanlar bile Tevrat ve İncil'in hükmünce istikbâlin büyük peygamberine iman ile mükellef idiler, buna işâreten اَوْفُوا بِعَهْدٖى [el-Bakara 2/40][6] buyurulmuştu. Böyle iken biʿset-i Muhammediyeden sonra onu inkâr edenler meyânında îmân-ı hakikī erbabı tasavvuruna imkân kalır mı? Allah'a ve yevm-i cezâya imanı bulunan ve bu iman [373] ile mütenâsib amel-i sâlih yapacak olan kimselerin risâlet-i Muhammediyeyi inkâr etmelerine imkân nasıl tasavvur edilir? Tarihin sahâif-i[7] şehâdetinde nübüvvet-i Muhammediyeden daha bâriz ve daha zâhir hangi nübüvvet vardır? Binâenʿaleyh semâdaki yıldızlardan bazılarını kabul edip de güneşi inkâr edenlerin Allah'a karşı imanlarında ciddiyet ü ihlâs tasavvur etmek hak fikriyle asla kābil-i tevfik olmayan bir tenakuz teşkil eder. Şâyân-ı dikkattir ki bu âyette iman, biri insanlara nazaran zâhirî, diğeri ʿindallah hakīkī olmak üzere iki defa zikredilmiş ve evvelemirde الَّذِينَ اٰمَنُوا

---

1 "Bunlar işte Rablerinden bir hidâyet üzerindedir ve bunlar, işte bunlar o murâda eren müflihîn."
2 "Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden evvel indirilene…"
3 "…âhirete yakīni de bunlar edinirler."
4 "Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'an'a iman edin, ona inanmayanların birincisi olmayın…"
5 F +"~~asla~~".
6 "…ahdime vefa edin…"
7 B: "sahife-i".

Yahudîlere, Nasârâ'ya, Sâbiîne mukabil tutulmuştur. Demek ki bu üçü Kur'ân'ın mevzûʿ-i bahis ettiği imandan ʿale'l-ıtlâk hâriçtirler. Bununla beraber îmân-ı zâhirî erbâbı bunlarla akran tutulmuş ve hepsinin selâmet-i hakīkiyesi îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih ile meşrut gösterilmiştir. Demek ki[1] gerek zâhiri mü'min olan Müslümanlar ve gerek bunlar hâricinde bulunan Yahudîler, Nasranîler ve sâire Kur'ân'da matlub olduğu vechile Allah'a ve yevm-i âhirete zâhir u bâtınlarıyla cidden iman eder ve sâlihâne amel yaparlar ve bunda sebat ederlerse o zaman لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ sırrına mazhar olacaklardır ki bundan[2] da dîn-i İslâm'ın daʿvet ü hidâyeti ʿâm bir dîn-i umûmî olduğu zâhir olur. Bu âyetten nihâyet şu neticeye geliriz ki dîn-i İslâm'ın hâkim olduğu hey'et-i ictimâʿiyenin teşekkülü için îmân-ı hakīkī şart değildir. O zâhirî bir ikrar ile dahi inʿikad ettiği gibi bunun içinde dünyevî nokta-i nazardan bir ʿakd-i siyasî ile edyân-ı sâire erbâbı dahi hürriyet-i dîniyeleriyle hakk-ı hayâta mazhardırlar. Fakat bütün bunların içinde ferdî veya ictimâʿî selâmet-i hakīkiye ancak îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih erbâbına mevʿuddur. Ve hey'et-i ictimâʿiyenin damân-ı hakīkīsi bunlardır. Dîn-i İslâm'ın dünyevî uhrevî vaad ettiği selâmet ü[3] saadetin sırrı da bu hakikatte mündericdir. Binâenʿaleyh îmân-ı kâmil ve amel-i[4] [374] sâlih erbâbının feyz-i ilmî ve amelîsinden mahrum olan zâhirî bir İslâm hey'et-i ictimâʿiyesi لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ vaʿd-i ilâhîsine mazhar değildirler[5]. Allah'a imanı olmayanlar ihkāk-ı hak edemezler, âhirete imanı olmayanlar da bekāya hizmet eyleyemezler. Herkesin yalnız nefsi için çalıştığı bir hey'et-i ictimâʿiyenin manzarası وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا [el-Bakara 2/48][6] âyetiyle tasvir olunan yevm-i kıyâmetin bir numûnesi olur.

"**Hâde**, **yehûdu**, **hevden**" esasen Arapça'da tevbe etmek mânasına olduğu gibi Yahudî olmak mânasına da gelir. Deniliyor ki lisân-ı Arab'da bunlara "Yehûd" denilmesi, ya bâlâda beyan olunduğu üzere buzağıya

1 B -"ki".
2 M ve B: "bunda".
3 B -"selâmet ü".
4 B -"ve amel-i".
5 M ve B: "değillerdir".
6 "Ve öyle bir günden korunun ki kimse kimseden bir şey ödeyemez…"

taʿabüdden hâil[1] bir surette vâkiʿ olan tevbeleri dolayısıyladır veyahut "Yahuza" isminin taʿrîbidir. Ve Yahuza Hazret-i Yaʿkūb aleyhisselâm'ın on iki evlâdının en büyüğünün ismidir. Bu surette Yehûd, Benî İsrâil'in on iki[2] sıbtından birincilerinin ismi olmak lâzım gelirken bu münasebetle umûmuna birden tesmiye edilmiş demektir ki her iki takdirde "Yahud" ism-i cinstir, müfredinde "Yahudî" denilir.

"**Nasârâ**", "nasrânî"nin cemʿidir. *Keşşâf*'ın beyanına göre müfredi "nasrân"dır. "Ya" ile nasrânî, "Ahmerî"[3] gibi mübalağa içindir.[4] Îsevîler kendilerine bu ismi vermişlerdir ki bunda üç vech-i tesmiye beyan ediliyor.

1. Hazret-i Îsâ'nın nâzil olduğu "Nâsıra" karyesine nisbettir. İbn Abbas, Katâde, İbn Cüreyc buna kāil olmuşlardır.
2. Beynlerinde tenâsur bulunmak, yani birbirlerine nusret etmeleri hasebiyle bu nâmı almışlardır.
3. Hazret-i Îsâ Havariyyûn'a مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِ buyurmuş, onlar da نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ [Âl-i İmrân 3/52; es-Saff 61/14][5] demiş oldukları için bu isim ile tesmiye edilmişlerdir.

"Nasrânî" Rumca hıristiyan diye tercüme edilmiştir ki "Hıristos"a nisbettir. Firenkler "Christ" diyorlar. [375] "Hıristos" halâskâr, fidye-i necât vererek kurtaran müncî diye şerh edildiğine nazaran "Nasrânî" bunun Arapçası ve binâenʿaleyh Nasrânî "Hıristiyan", Nasârâ "Hıristiyanlar" demek olur.

"**Sâbiîn**" yahut "Sâbi'e" hakkında müteʿaddid tefsirler vardır: Evvelâ lügat itibariyle صَبَأَ فُلَان denilir ki falan kimse dininden çıkıp falan dine

---

1 B: "حائل"; F: "هائل".

2 B -"evlâdının en büyüğünün ismidir. Bu surette Yahud, Benî İsrâil'in on iki".

3 Bütün nüshalarda kelime "Ahmedî" şeklinde kaydedilmekle beraber, gerek müellifin atıf yaptığı Zemahşerî'nin *Keşşâf*'ında gerekse diğer tefsir kaynaklarında "Ahmerî" denilmektedir.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 146:

وَالنَّصارى وهو جمع نصران. يقال: رجل نصران، وامرأة نصرانة، قال: نصرانة لم تحنف. والياء في نصرانيّ للمبالغة كالتي في أحمريّ. سموا لأنهم نصروا المسيح.

5 "Kim benim Allah'a arkadaşlarım?" dedi, Havâriyyûn "Biziz" dediler "Allah arkadaşları…" / "Kim benim yardımcılarım Allah'a doğru?" dedi, Havâriyyûn "Biz Allah yardımcılarıyız" dediler…"

girdi demektir. Bu mâna ile idi ki Arap müşrikleri Hazret-i Peygamber Efendimiz'e صَابِئ derlerdi. Çünkü kendi dinlerine muhalif bir din izhar ediyordu. Kezâlik yıldızlar matlaʿlarından çıktıkları zaman صَبَأَتِ النُّجُومُ denilir. Binâenʿaleyh esâs-ı lügat itibariyle ve tekabül kârinesiyle "Sâbiîn" izâfî bir mânayı hâiz olup, İslâm, Nasârâ, Yehûd hâricinde bulunan ʿale'l-ʿumûm[1] edyân-ı sâire mensuplarına şâmil olur. Maʿamâfîh örfen daha husûsî mânalarla da tefsir edilmiştir. Ezcümle:

1. Katâde'nin tefsîri vechile bunlar melâikeye taʿabbüd eden[2] bir tâifedir.

2. Nücûma ibadet eden bir tâifedir. İmam Râzî der ki: "Akreb olan budur. Ve bunların başlıca iki kavilleri vardır. Birincisi, derler ki 'Hâlık-ı âlem Allah teâlâ'dır. Lâkin nücûma tâzimi ve bunların namaz ve dua için kıble ittihaz edilmelerini emr eylemiştir.' İkincisi 'Allah teâlâ eflâk ve kevâkibi halk etmiştir ve fakat bu âlemdeki hayr u şerri, sıhhat u marazı halk u tedbir eden bu nücûmdur. Binâenʿaleyh bu âlemin Allah'ı onlardır. Ve beşeriyetin onlara tâzimi vâcibdir. Sonra bunlar da Allah teâlâ'ya ibadet ederler ve insanlara vâsıta olurlar' derler. Bu mezheb Gildânîlere mensup olan kavildir ki İbrâhim aleyhisselâm bunları redd ü ibtal için gelmişti[3]"[4]

Bunların Hazret-i Nûh'a ve bazı rivâyâta göre Hazret-i İdris'e nisbet iddiasında bulundukları da söyleniyor, el-hâletü hâzihi ahkâm-ı nücûma itikad bunlardan kalmadır.[5] Sûre-i Mâide'de tafsîlât gelecektir, bak!

Âşiren:

[376]

---

1 B -"ʿale'l-ʿumûm".

2 M ve B: "eder".

3 B: "gelmiştir".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 536:
وَثالِثُهَا: وَهُوَ الْأَقْرَبُ أَنَّهُمْ قَوْمٌ يَعْبُدُونَ الْكَوَاكِبَ، ثُمَّ لَهُمْ قَوْلَانِ. الْأَوَّلُ: أَنَّ خَالِقَ الْعَالَمِ هُوَ اللّٰهُ سُبْحَانَهُ، إِلَّا أَنَّهُ سُبْحَانَهُ أَمَرَ بِتَعْظِيمِ هَذِهِ الْكَوَاكِبِ وَاتِّخَاذِهَا قِبْلَةً لِلصَّلَاةِ وَالدُّعَاءِ وَالتَّعْظِيمِ. وَالثَّانِي: أَنَّ اللّٰهَ سُبْحَانَهُ خَلَقَ الْأَفْلَاكَ وَالْكَوَاكِبَ، ثُمَّ إِنَّ الْكَوَاكِبَ هِيَ الْمُدَبِّرَةُ لِمَا فِي هَذَا الْعَالَمِ مِنَ الْخَيْرِ وَالشَّرِّ وَالصِّحَّةِ وَالْمَرَضِ، وَالْخَالِقَةُ لَهَا فَيَجِبُ عَلَى الْبَشَرِ تَعْظِيمُهَا لِأَنَّهَا هِيَ الْآلِهَةُ الْمُدَبِّرَةُ لِهَذَا الْعَالَمِ ثُمَّ إِنَّهَا تَعْبُدُ اللّٰهَ سُبْحَانَهُ، وَهَذَا الْمَذْهَبُ هُوَ الْقَوْلُ الْمَنْسُوبُ إِلَى الْكِلْدَانِيِّينَ الَّذِينَ جَاءَهُمْ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ رَادًّا عَلَيْهِمْ وَمُبْطِلًا لِقَوْلِهِمْ.

5 F +"~~Bunlar hakkında Şehristânî'nin *Milel ve Nihal*'inde başka tafsîlât vardır.~~"

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَۜ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿٦٣﴾ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَۚ فَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٦٤﴾ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِى السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَۚ ﴿٦٥﴾ فَجَعَلْنَاهَا نَكَالًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ ﴿٦٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir vakit de mîsâkınızı almıştık ve Tûr'u üstünüze kaldırıp demiştik ki "verdiğimiz kitabı kuvvetle tutun ve içindekinden gāfil olmayın, gerek ki korunursunuz" (63). Sonra onun arkasından yüz çevirdiniz, eğer üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti olmasa idi her hâlde hüsrana düşenlerden olurdunuz (64). İçinizden[1] sebt -istirahat- günü tecavüz edenleri elbette bilirsiniz, biz onlara "sefil sefil maymunlar olun!" dedik (65). Ve bu ukūbeti önündekilere ve arkasındakilere bir ders-i ibret ve korunacaklara bir vaʿz u nasihat olmak üzere yaptık (66).

Burada Benî İsrâil'in Hazret-i Mûsâ maiyyetinde ilk teşekkül-i millîlerine ve cereyân-ı dînîlerine ait bazı [377] ihtarlar vardır. "**Tûr**", kelâm-ı Arab'da ʿale'l-ıtlâk dağ mânasına gelir ki Süryânîde dahi böyle olduğu zikrolunuyor. Bazıları da nebâtâtı olan dağ demek olduğunu söylemişlerdir. "Tûr-i Sînâ" da Hazret-i Mûsâ'nın mazhar-ı kelâm olduğu dağın ism-i hâssıdır. Ve buradaki الطُّور her üç mâna ile tevil[2] edilmiş ise de zâhir olan ahiddir ki o da Tûr-i Sînâ'dır. Bu mîsak alındığı zaman Benî İsrâil'in onun dibinde bulundukları söyleniyor ve başka rivayetler de zikrediliyor. Maʿamâfîh bu misak ile ta ibtidâ Mısır'da Benî İsrâil'in Hazret-i Mûsâ'ya beyʿatları mânasını anlamak mümkin olacaktır. Bu dahi Tûr'un semâvî kıymetiyle başlamış ve denizden geçtikten sonra tekrar tevsik olunmuştur.[3] Bu suretle[4] وَرَفَعْنَا'daki واو İbn Abbas'dan mervî olduğu üzere atf için

1 B: "içinizde".
2 B -"tevil".
3 F: "olunmuştu".
4 F: "surette".

olarak ikisini de beyan etmiş olur. Hâl olması rivayetine göre ise[1] yalnız sonrakini ifade eder.

{وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ} Ve hani sizin mîsâkınızı almış, yani Hazret-i Mûsâ'ya sağlam bir ahid ile ittibâʿ ve ona verdiğimiz kitâbın emrine imtisal, nehyinden ictinab eylemenizi teklif etmiş {وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ} ve Tûr'u, o mübarek dağı -başınıza iniverecek gibi bir vaziyette- üstünüze kaldırıp {خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ} size verdiğimizi kuvvetle, kemâl-i ciddiyet ve samimiyetle tutunuz {وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} içindeki mazmun ve münderecâtını belleyip düşününüz {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} bu sayede belki sakınır, korunursunuz, dâreynde müttakīlerden olursunuz, demiş idik ve bu suretle iʿcâzkâr bir sevk u ilcâ ile sizden sağlam söz almıştık {ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ} sonra siz[2] bunun arkasından yüz çevirdiniz ve o sözde sebat etmediniz, onu kuvvetle tutmadınız, münderecâtını ihmal ettiniz {فَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ} o [378] derecede ki üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti nigehbân[3] olmasa idi ve size tekrar tekrar peygamberler göndermese idi {لَكُنْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ} bütün bütün hüsranda kalırdınız[4], kendinize ve ehl ü iyâlinize büsbütün ziyan ederdiniz. "Biz ne yaptık?" mı diyeceksiniz? Yaptıklarınızın bazıları da bâlâda ihtar edilmişti[5]. Şimdi ezcümle şunu söyleyelim ki {وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِى السَّبْتِ} "**Sebt**", cumartesi günü mânasına isim olduğu gibi bu güne tâzim ile ibadete hasr ve sâir iştigalden tecerrüd eylemek mânasına masdar da olur ki burada öyledir. Her hâlde içinizden sebt yani cumartesi gününe tâzim hakkındaki hudûd-i diniyeyi tecavüz edenleri bilirsiniz. Sûre-i Aʿraf'ta[6] وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ اِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا [el-Aʿrâf 7/163][7] âyetinde beyan olunacağı[8] üzere deniz kenarında vâkiʿ bir karyede cumartesi gününün hürmetine riayet etmeyerek dinin hudûdunu tecavüz etmişlerdi de

1 B -"ise".
2 B -"siz".
3 B -"nigehbân".
4 B: "kaldınız".
5 B: "edilmiştir".
6 B: "Arafat'ta".
7 "Sor onlara, o denizin hadâret bir iskelesi olan o şehrin başına geleni! O vakit sebtte tecavüz ediyorlardı; o vakit ki sebt -ibadet için tatil- yaptıkları gün balıkları yanlarına akın akın geliyorlardı…"
8 B: "olunduğu".

{فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ} biz de onlara "maymun olunuz, sürününüz" dedik {فَجَعَلْنَاهَا نَكَالاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا} ve bu kıssayı o zaman hazır olanlara ve arkalarından gelen haleflerine ibret-i müessire {وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ} ve[1] müttakīlere de şâyân-ı zikr bir mevʿiza ve muhtıra yaptık. ❁ Onlar verdikleri sözde durmadılar; ahde vefa, vazifeyi îfa insanlığın şiʿârı ve muktezâsı iken onu yapmadılar ve bu sebeple insanlığın levâzımından olan ilm ü idrakten, maʿrifet ü îkāndan derhâl mahrum edilerek maymun kılıklı, sefil, sergerdan oldular ki buna مَسْخ tâbir edilir. Bunlar zâhiren ve bâtınen kuyruklu maymuna mı döndüler? Yoksa zâhiren ve sûreten insan, bâtınen ve mânen maymun gibi mi oldular? Bunun tefsîrinde iki kavil vardır. Bir hayli müfessirîn zâhire nazaran [379] mesh-i tâmma kāil olmuşlardır. Fakat Mücâhid ve ona peyrev olan diğer müfessirîn bu hükmün temsîlî olduğuna ve binâenʿaleyh mesh-i manevîye kāil olmuşlardır ki zamanımızın zihniyetine bu daha karîb görünür. Gerçi hakikate nazaran tehavvül-i sûrî tehavvül-i maʿnevîden daha müşkil ve daha mühim değildir. İnsanlık şiarlarının söndüğü bir bedenin zâhiren dahi maymun suretini alıvermesi iyi düşünülürse hemen hemen tabîî bile görünebilir. ʿIyâzen billah emrâz-ı habîse ile kılığını değiştirmiş ne kadar bedenlere tesadüf edilegelmiştir. Fakat suver-i hayvâniye içinden bilhassa maymun suretinin zikredilmesi her hâlde mesh-i maʿnevînin ehemmiyetine bir kârine gibidir. İnsan ile maymun arasındaki hakîkī fark, bir kıl ve kuyruk farkı değil, akl u mantık ve ahlâk farkıdır. Maymunun bütün hüneri hiss-i taklîdindedir. İnsan ne hareket yaparsa gören maymun onu derhâl taklid eder. Ve bu taklid keyfiyeti birçoklarının nazarında maymunu insana âdetâ yaklaştırır. Hâlbuki maymunun önünde günlerce ateş yakınız, soğuk günlerde karşısında ısınmayı öğretiniz, sonra onu alıp bir kıra götürünüz, yanına kibrit, çıra, kömür de koyunuz, o üşüdüğü zaman bunları bir yere getirip de bir ateş yakarak ısınmasını bile düşünemez, bu kadarcık bir mantık bile gösteremez. Artık bu akl u mantıkın üzerine terettüb edecek diğer muʿâmelât-ı ahlâkiyeyi tasavvur ediniz. İşte mâneviyeti meshe uğramış olan insanlar da böyledir. Onlar kör bir taklitten başka bir

1 M -"ve".

şey yapamaz ve hissiyyât-ı hayvâniyelerinden mâʿadâ bir his de ibraz edemezler, bir bakışa[1] insan gibi görünürler, hakikatte ise maymundan başka bir şey değildirler. Fındığı kırar, yer de bir fındık ağacı dikmesini idrak edemez. اُولٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-Aʿrâf 7/179][2]

On birinci tezkirde bu sûrenin vech-i tesmiyesi olan bakara kıssasına geliyoruz, fakat bu tezkir ibtidâ Benî İsrâil'e hitab suretinde değil tezkîr-i ʿâm suretinde îrad buyurulmuştur. Şöyle ki:

[380]

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةًۜ قَالُٓوا اَتَتَّخِذُنَا هُزُوًاۜ قَالَ اَعُوذُ بِاللّٰهِ
اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِل۪ينَ ﴿٦٧﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَۜ قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا
بَقَرَةٌ لَا فَارِضٌ وَلَا بِكْرٌۜ عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَۜ فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ ﴿٦٨﴾ قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ
يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَاۜ قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَٓاءُۙ فَاقِعٌ لَوْنُهَا تَسُرُّ النَّاظِر۪ينَ ﴿٦٩﴾ قَالُوا
ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَۙ اِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَاۜ وَاِنَّٓا اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَمُهْتَدُونَ ﴿٧٠﴾
قَالَ اِنَّهُ يَقُولُ اِنَّهَا بَقَرَةٌ لَا ذَلُولٌ تُث۪يرُ الْاَرْضَ وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَۚ مُسَلَّمَةٌ لَا شِيَةَ ف۪يهَاۜ قَالُوا
الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّۜ فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ۟ ﴿٧١﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir vakit de Mûsâ kavmine demişti: "Allah size bir bakara boğazlamanızı emrediyor." "Ay!" dediler, "bizi eğlence [381] *yerine mi koyuyorsun?" Dedi: "Allah'a sığınırım öyle câhillere katılmaktan." (67) Dediler: "Bizim için Rabbine dua et nedir o? Bize beyan etsin." Dedi: "Rabbim şöyle buyuruyor: Bir bakara ki ne farımış ne bâkir, ikisi ortası bir dinç, haydi emrolunduğunuz işi yapın." (68) "Bizim için" dediler, "Rabbine dua et*[3]*, rengi ne imiş bize beyan etsin." "Rabbim" dedi, "şöyle buyuruyor: Bir bakara ki sapsarı, rengi bakanlara sürur verir." (69) Dediler: "Bizim için*

1 B: "başka".
2 "…İşte bunlar behâim gibi, hatta daha şaşkındırlar…"
3 B +"de".

Rabbine dua et, nedir o bize beyan etsin, çünkü o bakara bize müteşabih geldi. Maʿamâfîh Allah dilerse elbette buluruz." (70) "Rabbim" dedi "şöyle buyuruyor: Bir bakara ki ne koşulur arazi sürer ne de ekin sular, salma, hiç alacası yok." "İşte" dediler, "şimdi hak ile geldin." Bunun üzerine o bakarayı boğazladılar, ki az kaldı yapmayacaklardı (71).

"**Bakara**", "bakar"ın müennesi veya müfredidir. "Bakar" mandaya dahi şâmil olmak üzere sığır cinsinin ismidir. Binâenʿaleyh bakara erkek veya dişi sığır, yani bir inek veya bir öküz, bir düve veya bir tosun veya bir manda olabilir. Erkeğine "bâkır", "bakīr"[1], "beykūr", "bâkūr" dahi denilir. "Bakr" yarmak demek olduğundan bu hayvan dahi toprağı sürüp yarmak için kullanılması itibariyle bu isim verilmiştir.

{وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪ٓ اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تَذْبَحُوا بَقَرَةًۜ} Ve hani Mûsâ kavmine hitâben "Allah size bir bakara zebh etmenizi emrediyor" demişti, buna karşı kavmi {قَالُٓوا اَتَتَّخِذُنَا هُزُواًۜ} "Acayip! Sen bizimle alay mı ediyorsun?" dediler. ❁ Acaba böyle demelerinin vechi ne idi? Deniliyor ki Allah'ın bakara zebhini emretmesini akılları almadı. Buna bir münasebet bulamadılar, istibʿâd ettiler. Biz bundan şunu anlıyoruz ki kavm-i Mûsâ o zaman bakaranın kurban edildiğini ve edilebileceğini tasavvur edemiyorlarmış, demek ki ʿicl vakasının da delâlet ettiği üzere henüz bakarayı mukaddes bir hayvan görüyorlardı. Böyle olması ise bu emrin [382] henüz Mısır'da iken ve Hazret-i Mûsâ'nın ilk biʿseti hengâmında verilmiş olmasını işʿâr eder. Kavm-i Firʿavn olan putperest Mısırlıların bakaraya taptıkları ve hatta boğa bunların en yüksek mâbudlarını temsil ettiği rivâyât-ı[2] târihiyeden olduğuna nazaran bakara zebh etmek o zaman Benî İsrâil üzerinde şiddetle hâkim olan Âl-i Firʿavn'ın mâbudlarını boğazlamak demek olacağı cihetle Benî İsrâil için Mısır'da iken iʿlân-ı ihtilâl demek olan böyle müthiş bir emir elbette kābil-i icrâ ve mümkinü't-tasavvur görülemezdi. Mısır'dan çıktıktan sonra bile yine buzağı meselesinin delâletiyle anlaşılıyor ki kavm-i Mûsâ'nın rûhu henüz bakaranın zebhinden memnun

---

1 B: "bâkīr".
2 B: "rivâyet-i".

olamayacak ve onun min tarafillah bir vesîle-i hayr olduğunu suhûletle tasavvur edemeyecek bir hâlde bulunuyormuş[1]. Binâenʿaleyh bu rûhu ıslah edecek ve bi'n-netîce mevtânın yeniden dirilmesine bir misâl vererek defʿ-i fitne eyleyecek olan zebh-i bakara emrini duydukları zaman Hazret-i Mûsâ'ya karşı, "Böyle şey mi olur, bizimle eğleniyor musun?" diye keyfiyeti istibʿâd ettiler, inanamadılar[2], Hazret-i Mûsâ da {قَالَ} bunlara {اَعُوذُ بِاللّٰهِ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْجَاهِلِينَ} "Ben öyle insanlarla istihza eden câhiller gürûhuna dâhil olmaktan Allah'a sığınırım" dedi ❁ ve kendisinin yalnız emr-i ilâhîyi tebliğ ettiğini ve bu teblîğin âlimâne bir tebliğ olduğunu ifham etti.

Görüldüğü üzere bu emirde ʿale'l-ıtlâk bir bakara kesilmesi teklif edilmişti. Ve derhâl emre imtisal edip keyfemettefak bir bakara kesiverselerdi maksad hâsıl olacaktı, fakat onlar evvelki istibʿâdları[3] üzerine teblîğin ciddiyetini de anlayınca aralarında işi büyüttüler, beynlerinde müşavere ederek kendi gönüllerinden nâdir bulunur bir bakara-i mahsûsa tasavvur ettiler ve bunun üzerine Hazret-i Mûsâ'yı da güya kurnazlıkla bir imtihan etmek istediler de {قَالُوا} dediler ki {ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ} Rabbine [383] bizim için dua et, bize onun ne olduğunu, mâhiyetini beyan etsin. ❁ مَا هِيَ mâhiyetten, yani hakīkat-i nevʿiyeden sualdir. Demek bunlar, ibtidâ bakaranın hakikat mi, mecaz mı olduğunu anlamak istiyorlardı. Buna karşı hakīkat-i bakara mâlum olduğundan evsâfıyla şu suretle beyan buyuruldu: {قَالَ} Mûsâ dedi ki {اِنَّهُ} Cenâb-ı Allah {يَقُولُ} şöyle buyuruyor: {اِنَّهَا بَقَرَةٌ} o bir bakara ki {لَا فَارِضٌ} ne pek yaşlı farımış {وَلَا بِكْرٌ} ne de pek taze bâkir {عَوَانٌ بَيْنَ ذٰلِكَ} ikisi ortası, tam güçlü kuvvetli bir dinç {فَافْعَلُوا مَا تُؤْمَرُونَ} binâenʿaleyh emrolunduğunuz şeyi hemen yapınız. ❁ Bunun üzerine yine icrâsına yanaşmadılar {قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا لَوْنُهَا} bizim için Rabbine dua et, o bakaranın rengi nedir, bize beyan ediversin dediler. {قَالَ} Mûsâ dedi ki {اِنَّهُ يَقُولُ} Allah şöyle buyuruyor: {اِنَّهَا بَقَرَةٌ صَفْرَٓاءُ} O, öyle sarı bir bakara ki {فَاقِعٌ لَوْنُهَا} rengi artık sarının en parlağı, en hâlisi {تَسُرُّ النَّاظِرِينَ} bakanlara sürur ve neşe verecek, gözünü gönlünü açacak derecede güzel

1 B: "bulunuyorlarmış".
2 B: "inanmadılar".
3 B: "istibdadları".

ve sevimlisi. Bu beyâna dahi kānīʿ olmadılar da {قَالُوا} dediler ki {ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ} bizim için Rabbine dua et, bize onun hüviyeti ne olduğunu beyan etsin {إِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا} zira bu bakara bize müteşabih geldi. Hangi bakara olduğunu kestiremedik, biz evsâfının beyânını istedikçe evsâf-ı müştereke ve müteşabihe beyan olunuyor. {وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللّٰهُ} Ve inşallah biz [384] {لَمُهْتَدُونَ} her hâlde yola geleceğiz, yahut kesmenin yolunu bulacağız {قَالَ} Mûsâ buna da dedi ki {إِنَّهُ يَقُولُ} Allah şöyle buyuruyor: {إِنَّهَا بَقَرَةٌ} O, öyle bir bakara ki {لَا ذَلُولٌ} boyunduruk altında ezgin değil {تُثِيرُ الْأَرْضَ} ne toprak sürer {وَلَا تَسْقِي الْحَرْثَ} ne de ekin sular, belki {مُسَلَّمَةٌ} başıboş, her ayıptan sâlim {لَا شِيَةَ فِيهَا} hiçbir lekesi, alacası yok. Bu cevâbı alınca bunda gönüllerinden geçirdikleri sureti bulmuş oldular ve nihâyet hakkı itiraf ederek {قَالُوا الْـٰٔنَ جِئْتَ بِالْحَقِّ} işte şimdi hakkı söyledin dediler.

Hikâye olunuyor ki sulehâdan ihtiyar bir zâtın bu evsâfı hâiz bir buzağısı ve bir de çocuğu varmış, ihtiyar bu buzağıyı bir ormana götürmüş ve Allah'a emanet ederek bırakmış, "Yâ Rab! Bunu çocuğum büyüyünceye kadar sana vedîʿa ediyorum" demiş, sonra ihtiyar vefat etmiş, işte o buzağı da böylece himâye-i ilâhiyede büyümüş. Bu sırada çocuk da yetişmiş ve bu hâdise vâkiʿ olmuş idi, araya araya bunu buldular ve derisi dolu altın ile satın aldılar. {فَذَبَحُوهَا} Bu beyan üzerine kestiler {وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ} ve[1] hâlbuki kesmeye yanaşmıyorlardı. Bu işi gözlerinde o kadar büyütmüşlerdi. Ve bunun için Hazret-i Mûsâ'yı mütemâdiyen sual ile izʿâc ediyorlardı, hatta bazıları bu işi kırk sene sürüklediklerini rivayet etmişlerdir. Nihâyet ilcâ-yı ilâhî ile emri yerine getirdiler, ibtidâsında alelâde bir bakarayı zebh ile işin içinden[2] çıkabilecek idiler, fakat pek[3] ziyade istibʿâd ve iʿzâm ettiklerinden dolayı bu iş kendilerine pek pahalıya mâl oldu ki teemmül edebilenler için işbu [385] bakara kıssasının dekāik u acâibâtı pek çok ibretlerle meşhundur. Bunun için sûret-i umûmiyede ihtar edildikten sonra yine Benî İsrâil'e hitâben bu emrin en iʿcâzkâr bir semeresi şu vechile tezkir[4] buyuruluyor:

1 B -"ve".
2 B -"içinden".
3 B -"pek".
4 B: "tezkâr".

On ikinci:

وَاِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَاۜ وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَۚ ﴿٧٢﴾ فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَاۜ كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٧٣﴾ ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةًۜ وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُۜ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَشَّقَّقُ فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَٓاءُۜ وَاِنَّ مِنْهَا لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٧٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve o vakit bir kimse katletmiştiniz de hakkında birbirinizle atışmış, üstünüzden atmıştınız, hâlbuki Allah sakladığınızı çıkaracaktı (72). Onun için dedik ki "o bakaranın bir parçasıyla o maktûle vurun[1], işte böyle Allah[2] ölüleri[3] diriltir ve size âyetlerini gösterir gerek ki akıllanasınız" (73). Sonra bunun arkasından kalbleriniz katılaştı, şimdi onlar taşlar gibi hatta daha duygusuz. Çünkü taşların öylesi var ki içinden [386] *nehirler kaynıyor, öylesi var ki çatlıyor da bağrından sular fışkırıyor ve öylesi var ki Allah'ın haşyetinden yerlerde yuvarlanıyor, sizler ise neler yapıyorsunuz[4] Allah gāfil değil (74).*

اِدّٰرَءْتُمْ aslında "tedâra'tüm"dür ki def' mânasına درأ'den tefâ'ül olup تَدَافَعْتُمْ (tedâfa'tüm) demektir.

{وَاِذْ قَتَلْتُمْ نَفْسًا} Ve hani siz bir nefis yani bir insan katletmiştiniz ve bundan dolayı aranızda büyük bir fitne çıkmış idi {فَادّٰرَءْتُمْ فِيهَا} de katl olunan bu nefis hususunda cürmü birbirinizin üstüne[5] atarak başınızdan defetmek istiyordunuz ve bu suretle muhâsemât u münâza'âtınız çoğalıyordu. Rivayet olunuyor ki içlerinde ihtiyar ve gayet zengin bir adam varmış, bunun bir oğlu ve birçok da yeğenleri, yani biraderzâdeleri[6] bulunuyormuş. Yeğenleri bu zengin amcalarının mirasına konmak

---

1 F +"~~demiştik~~".
2 B: "işte Allah böyle".
3 F: "~~böyle~~".
4 F: "sizler ise neler yapıyorsunuz / hâlbuki yaptıklarınızdan".
5 B -"üstüne".
6 B -"yani biraderzâdeleri".

için onun bir tek oğlunu gizlice öldürmüşler, ondan sonra da cenazesini kapıya koyarak bağırıp çağırmaya ve kātilini aramaya[1], cinayeti şunun bunun üzerine atmaya[2] kalkışmışlar, kātilin bulunamaması hasebiyle bi'n-netîce büyük bir fitne çıkmış idi. İşte ey Benî İsrâil, siz Hazret-i Mûsâ gibi bir peygamber-i âlî-şânın hayatında böyle bir cinayet yapmış, birbirinizle muhâsamaya kalkışmış idiniz. {وَاللّٰهُ مُخْرِجٌ مَا كُنْتُمْ تَكْتُمُونَ} Allah teâlâ ise[3] sizin böyle gizleyegeldiğiniz cinayetleri meydana çıkaracaktı ❁ bunun için {فَقُلْنَا} siz muhâsama ederken Biz Azîmü'ş-şân dedik ki {اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا} zebh edilmiş olan bakaranın bir parçasıyla o maktul nefse vurun[4] {كَذٰلِكَ يُحْيِ اللّٰهُ الْمَوْتٰى} işte Allah böyle akl u hayâle gelmez bir sebeple ölüleri diriltir. Bundan anlaşılıyor ki bakaranın bir parçasını maktûle vurdukları zaman maktul bir eser-i hayat göstererek cânîleri haber [387] vermiş ve bu suretle o gizli cinayet meydana çıkarak nizâʿ ve fitne de bastırılmıştır. Demek ki zebh-i bakara emrinin neticesinde ihyâ-yı emvâta misâl ve şâhid verecek büyük bir mucize zuhur etmiştir. Artık ölüler dirilir mi imiş diyerek baʿs baʿde'l-mevti inkâr etmemelidir. Allah teâlâ böyle akılların ihâta edemeyeceği herhangi bir suretle ölüleri diriltir. {وَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} Ve aklınız kemâle ersin, taʿakkul ve tedebbür edesiniz diye size âyetlerini, delillerini[5] de gösterir. ❁ Siz ölenlerin dirilmesini akla muhalif gibi zannedersiniz, hâlbuki bu zan, akıldan değil aklın noksanından gelir. Zira ilk hayatı bilâ misâl ibdâʿ eden kudret-i bâliğanın ikinci hayatı inşâ edememesi için hiçbir sebep yoktur. Akıl bunu evleviyetle kabul etmek lâzım gelir. Akıl, gerçi kıyas için dâima bir misâl arar, lâkin ilk hayat da misâl olmak üzere kâfidir. Maʿamâfîh bunu idrak edemeyenler için de peygamberlere böyle bakara kıssası gibi iʿcâzkâr misâller gösterilmiştir. Bâlâda sâʿika kıssası da diğer bir misâl idi ki biri nevʿî diğeri ferdîdir. Binâenʿaleyh bakara kıssasını Benî İsrâil'e gösterilen bir baʿs baʿde'l-mevt misâli olarak tasavvur etmek lâzım gelir.

---

1 B -"ve kātilini aramaya".
2 B -"atmaya".
3 F +"~~da~~".
4 F +"~~dedik~~".
5 B -"delillerini".

Umûmiyetle tefsirlerde zebh-i bakara emrinin sebebi işbu katl hâdisesi olduğu gösterilmiş ve bunun için katl fıkrasının vech-i te'hîri hakkında münakaşalar yapılmıştır. Lâkin âyette bunlar وَاِذْ, وَاِذْ diye ayrı ayrı tezkîre[1] tâbiʿ tutulmuş olduğu gibi katlin emirden evvel vukūʿuna ve emrin yalnız ondan dolayı olduğuna delâlet edecek hiçbir kârine gösterilmemiştir. Aradaki rivayetler de zâhir-i Kur'ân'ı tevil ettirecek kuvvetten ʿârîdir. Binâenʿaleyh Ebû Hayyân'ın beyânı vechile hâdise-i katlin zebh emrinden evvel vukūʿuna hükmetmek zâhir-i Kur'ân'a muhalif olur. O hâlde emr-i zebh daha başka hikmetleri de muhtevî olarak vârid olmuş ve hâdise-i katlin halli de bunun en mühim semerelerinden birini teşkil etmiştir.[2] Bu sûrenin [388] işbu bakara kıssasına izafetle اَلْبَقَرَة tesmiye edilmiş olması da bunun mazmûnunda tezkir olunan diğer kıssalardan ziyade bir şümul ve derinlik bulunduğuna delâletten hâlî değildir. Dikkat edilirse görülür ki Kur'an bütün kıssaları مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ [el-Bakara 2/41; en-Nisâ 4/47][3] mazmûnunu ibraz sadedinde ve kütüb-i sâlifede muʿtad olan ve Benî İsrâil nazarında yegâne üslûb-i dînî telakkī edilen bir tarz-ı müteşabihte ve kemâl-i belâgatle tasvir ederek ihtar etmiş ve bütün bunları evvel ve âhirlerinde âyât-ı muhkeme ile makāsıd-i yakīniyeyi tevşih zımnında dermeyan eylemiştir. Binâenʿaleyh bunlarda kâfirlerin yaptığı gibi مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا [el-Bakara 2/26][4] diye sû'-i tevil ve telakkīye düşmeksizin فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا فَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ [el-Bakara 2/26][5] hakikatine ittibâʿ etmek lâzım geldiğini ve bütün

---

1 B: "tezkâra".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 417-418:
وَإِذْ قَتَلْتُمْ نَفساً: مَعْطُوفٌ عَلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: «وَإِذْ قالَ مُوسى لِقَوْمِهِ». وَيَجُوزُ أَنْ يَكُونَ تَرْتِيبُ وَجُودِهِمَا وَنُزُولِهِمَا عَلَى حَسَبِ تِلَاوَتِهِمَا، فَيَكُونَ اللّٰهُ تَعَالَى قَدْ أَمَرَهُمْ بِذَبْحِ الْبَقَرَةِ، فَذَبَحُوهَا وَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ بِمَا لَهُ تَعَالَى فِيهَا مِنَ السِّرِّ، ثُمَّ وَقَعَ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرُ الْقَتِيلِ، فَأَظْهَرَ لَهُمْ مَا كَانَ أَخْفَاهُ عَنْهُمْ مِنَ الْحِكْمَةِ بِقَوْلِهِ: اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا، وَلَا شَيْءَ يَضْطَرُّنَا إِلَى اعْتِقَادِ تَقَدُّمِ قَتْلِ الْقَتِيلِ. ثُمَّ سَأَلُوا عَنْ تَعْيِينِ قَاتِلِهِ، إِذْ كَانُوا قَدِ اخْتَلَفُوا فِي ذَلِكَ، فَأَمَرَهُمُ اللّٰهُ تَعَالَى بِذَبْحِ بَقَرَةٍ، فَيَكُونُ الْأَمْرُ بِالذَّبْحِ مُتَقَدِّمًا فِي النُّزُولِ، وَالتِّلَاوَةِ مُتَأَخِّرًا فِي الْوُجُودِ، وَيَكُونُ قَتْلُ الْقَتِيلِ مُتَأَخِّرًا فِي النُّزُولِ، وَالتِّلَاوَةِ مُتَقَدِّمًا فِي الْوُجُودِ، وَلَا إِلَى اعْتِقَادِ كَوْنِ الْأَمْرِ بِالذَّبْحِ وَمَا بَعْدَهُ مُؤَخَّرًا فِي النُّزُولِ، مُتَقَدِّمًا فِي التِّلَاوَةِ، وَالْإِخْبَارِ عَنْ قَتْلِهِمْ مُقَدَّمًا فِي النُّزُولِ، مُتَأَخِّرًا فِي التِّلَاوَةِ، دُونَ تَعَرُّضٍ لِزَمَانِ وُجُودِ الْقِصَّتَيْنِ. وَإِنَّمَا حَمَلَ مَنْ حَمَلَ عَلَى خِلَافِ الظَّاهِرِ، اعْتِبَارَ مَا رَوَوْا مِنَ الْقَصَصِ الَّذِي لَا يَصِحُّ، إِذْ لَمْ يَرِدْ بِهِ كِتَابٌ وَلَا سُنَّةٌ، وَمَتَى أَمْكَنَ حَمْلُ الشَّيْءِ عَلَى ظَاهِرِهِ كَانَ أَوْلَى، إِذِ الْعُدُولُ عَنِ الظَّاهِرِ إِلَى غَيْرِ الظَّاهِرِ، إِنَّمَا يَكُونُ لِمُرَجِّحٍ، وَلَا مُرَجِّحَ، بَلْ تَظْهَرُ الْحِكْمَةُ الْبَالِغَةُ فِي تَكْلِيفِهِمْ أَوَّلًا ذَبْحَ بَقَرَةٍ. هَلْ يَمْتَثِلُونَ ذَلِكَ أَمْ لَا؟ وَامْتِثَالُ التَّكَالِيفِ الَّتِي لَا يَظْهَرُ فِيهَا بِبَادِئِ الرَّأْيِ حِكْمَةٌ أَعْظَمُ مِنِ امْتِثَالِ مَا تَظْهَرُ فِيهِ حِكْمَةٌ، لِأَنَّهَا طَوَاعِيَةٌ صِرْفٌ، وَعُبُودِيَّةٌ مَحْضَةٌ، وَاسْتِسْلَامٌ خَالِصٌ، بِخِلَافِ مَا تَظْهَرُ لَهُ حِكْمَةٌ، فَإِنَّ فِي الْعَقْلِ دَاعِيَةً إِلَى امْتِثَالِهِ، وَحَضًّا عَلَى الْعَمَلِ بِهِ.

3 "…Beraberinizdekini musaddık olarak…" / "…o beraberinizdekini tasdiklemek üzere…"

4 "Allah böyle bir mesel ile ne murad etmiş?"

5 "…İman edenler bilirler ki o şüphesiz haktır, Rablerindendir…"

bu havârikın künhünde ilm-i ilâhîye tefviz edilerek kabul edilmesi iktizâ eden لَا رَيْبَ فِيهِ bir الٓمٓ mebde'i bulunduğunu unutmamalıdır. Bakınız bu esrar-âlûd mebde'lerle o müzʿic, butlanperest hâlet-i rûhiyeleri ıslah edilmiş ve baʿs baʿde'l-mevt hakkında kalbleri yumuşatılmış olan Benî İsrâil hakkında şimdiki fâide-i tezkîr nasıl gösterilmiştir?

{ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ} Ey Benî İsrâil! Bütün bunlardan sonra kalbleriniz katıldı, size peygamberler ve onların yediyle gönderilen âyât u muʿcizât hiç kâr etmez oldu {فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً} artık o kalbler taş gibi veya ondan daha katıdırlar, {وَاِنَّ مِنَ الْحِجَارَةِ} çünkü taşların bazısı vardır ki {لَمَا يَتَفَجَّرُ مِنْهُ الْاَنْهَارُ} her hâlde ondan te'sîrât-ı kevniye veya sınâʿiye ile gürül gürül ırmaklar fışkırır, fışkırabilir. Sizin kalbleriniz ise hiçbir tesir duymaz ki o sayede kendilerinden enhâr-ı marifet fışkırabilsin. {وَاِنَّ مِنْهَا} Bazıları da vardır ki {لَمَا يَشَّقَّقُ} her hâlde bir teessürle çatlar, {فَيَخْرُجُ مِنْهُ الْمَٓاءُ} da ondan su [389] çıkar, fışkırmazsa sızar, {وَاِنَّ مِنْهَا} nihâyet onların bazıları da vardır ki {لَمَا يَهْبِطُ مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ} yağmurlar, kasırgalar, zelzeleler gibi kudret-i ilâhiyeyi gösteren âyât-ı ilâhiyeden müteessir olarak Allah saygısından her hâlde düşer, yuvarlanır, yerinden oynar. Hâlbuki sizin kalbleriniz bu kadar zâhir ve bâhir âyât-ı nâzile ve beyyinât-ı kātıʿa karşısında zerre kadar müteessir olmaz, terğīb ü terhîbden bir eser duymaz {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} ve fakat Allah sizin yaptıklarınızdan asla gāfil değildir.

Şimdi bu tasvir ve inzârdan sonra bir de hâllerini teşhir için ve cebhe-i hitab bunların imanını temenni eden hayırhâh mü'minlere tevcih olunarak buyuruluyor ki:

اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللّٰهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا قَالُٓوا اٰمَنَّاۚ وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ قَالُٓوا اَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَٓاجُّوكُمْ بِهٖ عِنْدَ رَبِّكُمْۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٧٦﴾ اَوَلَا يَعْلَمُونَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٧٧﴾ وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ اِلَّٓا اَمَانِيَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ ﴿٧٨﴾ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا

مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ لِيَشْتَرُوا بِهٖ ثَمَنًا قَلِيلًاۜ فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ اَيْدِيهِمْ وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ
﴿٧٩﴾ وَقَالُوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّامًا مَعْدُودَةًۜ قُلْ اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ
عَهْدَهُٓ اَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨٠﴾ بَلٰى مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً وَاَحَاطَتْ بِهٖ خَطٖٓيـَٔتُهُ
فَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿٨١﴾ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اُو۬لٰٓئِكَ
اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿٨٢﴾

[390] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi bunların size iman edivereceklerini ümit mi ediyorsunuz? Hâlbuki bunlardan bir fırka vardır ki Allah'ın kelâmını işitirlerdi de akılları aldıktan sonra onu bile bile tahrif ederlerdi (75). Hem iman edenlere rast geldiklerinde "âmenna" derler. Birbirleriyle halvet yaptıklarında da "Rabbinizin huzûrunda aleyhinize hüccet edinsinler diye mi tutup Allah'ın size açtığı hakikati onlara söylüyorsunuz? Aklınız yok mu be?" dediler (76). Ya bilmezler mi de ki, onlar ne sır tutarlar ve ne ilan ederlerse Allah hepsini bilir (77). Bunların bir de ümmî kısmı vardır, kitabı, kitabeti bilmezler, ancak birtakım [391] *kuruntu yığını ümniyyeler kurar ve sırf zan ardında*[1] *dolaşırlar (78). Artık vay o kimselere ki kendi elleriyle kitap yazarlar da sonra biraz para almak için "Bu Allah tarafındandır" derler. Artık vay o ellerinin yazdıkları yüzünden onlara, vay o kazandıkları vebal yüzünden onlara! (79) Bir de*[2] *dediler: "Bize sayılı birkaç günden mâʿadâ asla ateş dokunmaz"; "siz", de, "Allah'tan bir ahid aldınız mı? Böyle ise Allah asla ahdinde hulf etmez, yoksa Allah'a karşı bilemeyeceğiniz şeyleri mi söylüyorsunuz?" (80). Evet kim bir seyyie kesbetmiş de hatîesi kendini her taraftan kuşatmış ise işte öyleler ateş ehli, hep onda muhalleddirler (81). İman edip sâlih sâlih ameller işleyenler, öyleler de işte cennet ehli, hep onda muhalledler (82).*

1 B: "ardına".
2 F: "~~bize~~".

Bu üslûb-i belâgate "telvîn-i hitab" tesmiye olunur.

Ey ehl-i iman! {اَفَتَطْمَعُونَ اَنْ يُؤْمِنُوا لَكُمْ} Artık bu katı kalblilerin sizin hayrhâhâne temenniyâtınızdan dolayı toptan imana geleceklerini ve âhir zaman peygamberini ve onun getirdiği kitabı tasdik eyleyeceklerini ümit mi ediyorsunuz? {وَقَدْ كَانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ} Hâlbuki bunlardan bir fırka vardı ki {يَسْمَعُونَ كَلَامَ اللّٰهِ} Allah'ın kelâmını yani Tevrat'ı işitirler, bellerlerdi de {ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ} sonra onu tahrif ederlerdi, mânasını değiştirecek bir surette kelimelerin, harflerin mevziʿlerini, vazʿlarını[1] değiştirirlerdi. Hem bunu anlayamadıklarından, akl ü fehimlerinin eksikliğinden dolayı değil {مِنْ بَعْدِ مَا عَقَلُوهُ} akılları erdikten, ne mazmûnunda, ne de kelâmullah olduğunda asla şüpheleri kalmadıktan sonra {وَهُمْ يَعْلَمُونَ} bile bile ve ʿan-kasd^{in} yaparlardı. ❁ Artık böylelerinden iman ve hayr umulur mu? Bir de bunlar münafıktırlar {وَاِذَا لَقُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا} iman edenlere mülâkī [392] oldukları zaman diğer münafıkların yaptıkları gibi {قَالُٓوا اٰمَنَّا} biz iman ettik derler {وَاِذَا خَلَا بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ} birbirleriyle yani bu münafıklar, mücâhir olan hemcinsleriyle tenha kaldıkları zaman {قَالُٓوا} her biri yekdiğerine şu suretle ʿitâb ederler de yahu derler {اَتُحَدِّثُونَهُمْ بِمَا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ لِيُحَٓاجُّوكُمْ بِهٖ عِنْدَ رَبِّكُمْ} siz onlara, yani Muhammed ve ashâbına Rabbinizin huzûrunda sizinle mübahase ederek galebe etmeleri için Allah'ın size açtığı esrâr u hakāyıkı haber mi veriyorsunuz? Yani gerek âhir zaman peygamberinin evsâfı ve gerek Benî İsrâil'in maceraları hakkında Allah'ın Tevrat'ta siz Yahudîlere haber verdiği maʿlûmâtı onlara bildiriyor ve sizi mağlub etmeleri için ellerine hüccet mi veriyorsunuz? Siz söylemeseniz onlar bu esrârı nereden bilecek[2] ve nereden söyleyecekler? {اَفَلَا تَعْقِلُونَ} Sizin aklınız yok mu? Hiç düşünmüyor musunuz? Bu keşf-i esrârın sonu nereye varacak diye birbirlerine serzeniş ederler. Lâkin {اَوَلَا يَعْلَمُونَ} bunlar şunu bilmiyorlar mı[3] ki {اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ} her hâlde Allah onların gizlediklerini de açıkladıklarını da bilir ve bildiği için peygamberine de bildirir. ❁ Binâenʿaleyh Kur'ân'ın asıl Tevrat'ı musaddık beyânâtı ve Benî İsrâil'in

1 F: "vasıflarını".
2 B: "bilecekler".
3 M ve B +"da".

hakkındaki maʿlûmâttan Müslümanların haberdar olmaları ve Tevrat'taki evsâf-ı Muhammediyeyi bilmeleri, Yahudîlerin keşf-i râz etmelerinden değil, doğrudan doğruya[1] Allah'ın peygamberine bütün bunları vahiy ile bildirmesinden, Hazret-i Muhammed'in hak peygamber olmasındandır. Ulemâ-yı Yehûd bunları bilmez mi? Bilir fakat bildiklerini ketm ü tahrif etmek onların şiʿârıdır.

[393] {وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ} Bir de bunların ümmîleri vardır ki {لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ} okumak yazmak bilmez, kitabı anlamazlar {اِلَّٓا اَمَانِيَّ} sade[2] birtakım ümniyyeler beslerler, ۞ bütün bildikleri hayal meyal mefkûrelerden, duydukları taklîdî temenniyâttan ibarettir.

"**Emânî**", "ümniyye"nin cemʿidir. Aslı أُفْعُولَة (üfʿûle) vezninde "ümnûye" olup "temennî"nin sülâsîsi olan takdir veya tilâvet mânasına "menâ"dan me'huz bir isimdir ki, insanın kendi nefs ü hayâlinde farz u takdir ederek temenni edip durduğu veyahut[3] vird-i zeban ettiği şeydir ki Frenkler buna "idéal" derler ve gençlerimizden birçoğu bunu "mefkûre" diye terceme ediyorlar.[4] Bunun hâsılı insanın kendi gönlünden saplandığı ve mütemâdiyen arkasından koştuğu bir mâna, bir hayâl, bir kuruntu demektir. Bunun tahakkuku mümkin ve binâenʿaleyh yakīnî olanları bulunabilirse de ʿale'l-ekser delîle iktiran etmeyen kuru ve indî temenniyâttan ibaret kalır ve bu münasebetle "emânî"; ideal, ebâtîl ü evhâm mânasına da kullanılır. Frenkler ahlâkiyâtta bunu tatbik eden felsefeye "idealizm" derler. İşte Yahudîlerin okumak yazmak bilmeyen avam takımı da ilimden kitaptan behresi olmayıp sadece emânî arkasında koşarlar {وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ} ve onlar yalnız zannederler, bir zan peşinde koşarlar[5], kuru bir zann ü taklidden başka bir şeye mâlik değildirler, hakk u bâtılı

1 F: "doğru".
2 F +"~~bütün bildikleri~~".
3 B: "veya".
4 Daha son zamanda bunun yerine bir de "ülkü" kullanılmak arzu ediliyor, lâkin *Divânu Lügāti't-Türk*'te "ülkü", "feyman", diye gösterilmiş, "feyman" ise Fârisî'deki "peyman"dır. "Peyman" da *Burhân-ı Kātı*ʿın beyânı vechile şart ve ahd ü mîsâk mânasınadır. Şu hâlde "ülkü", ideal demek olmuyor [Müellifin notu].
5 F: "onlar yalnız zannederler, bir zan peşinde koşarlar / bu emânî hakkında bir cezm ü îkân beslemekten de uzaktırlar"

tâyin ile seçemezler, bu cihetle bunların vebâli, kendilerini aldatan okur yazarlarındır.[1]

{فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِاَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هٰذَا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} İmdi [394] vay o yazıcılara ki[2] elleriyle kitaplar yazarlar da sonra bu Allah tarafındadır derler, iftira ederler {لِيَشْتَرُوا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا} ki onunla[3] beş on para kazanmak için. ❁ Haddizâtında fâni olduğundan dolayı az demek olan bir dünya menfaati gibi hasis bir istifade için yalan söyler hakkı tahrif ederler.[4] Bu suretle kütüb-i sâlifeyi büyük tahriflere uğratmışlardır. {فَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا كَتَبَتْ اَيْدِيهِمْ} Evet vay onlara, o ellerinin yazdığı yalanlar yüzünden {وَوَيْلٌ لَهُمْ مِمَّا يَكْسِبُونَ} vay onlara o kazandıkları habis kazanç yüzünden. ❁ Böyle hakāiki tahrif[5] eden yalan yanlış yazılarla propagandalarla halkı iğfal ederek haktan uzaklaştırmanın âkıbeti ne kadar fecidir. İnsanları azâb-ı ebedîye sürükleyen bu dolandırıcılığın vebâli karşısında dünyanın o süflî kazançları azâb-ı uhrevîyi ne kadar teşdid edecektir. Onlar kendi gönüllerince güya buna da bir çare bulmuşlar {وَقَالُوا} ve avama şu ümniyyeyi de telkin ederek demişlerdir ki {لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّامًا مَعْدُودَةً} sayılı birkaç günden mâʿadâ bize cehennem ateşi hiç de temas etmeyecektir.[6] ❁ Müfessirîn bu sayılı günlerin adedi hakkında onlardan müteʿaddid sözler de rivayet etmişlerdir ki bunların en meşhuru kırk gündür. *Tefsîr-i Nahcüvânî*'de beyan olunduğuna göre Tevrat'ta Allah'ı bırakıp da buzağıya[7] tapanların ateşe atılacakları hakkındaki âyetin zuhur ve iştiharı üzerine avâmm-ı Yehûd'un ümniyyeleri kırılmış ve dîn-i İslâm'a girmek temayülünü göstermeye başlamışlar. Bunu gören ulemâ-yı Yehûd telaşa düşerek ilan etmişler ki "buzağıya ibadet Hazret-i Mûsâ'nın gıyâbında

---

1 F +"~~Bu gibilerden kavâʿid-i yakīn üzerine müesses hakperest bir bünyan umulamaz, bunların böyle kalmalarının ise vebâli hakāiki tahrif eden ve emânîye revac vermek isteyen ulemâlarınındır~~".
2 F +"~~Binâenʿaleyh vay o müelliflerin hâline ki kendi~~".
3 F: "bununla".
4 F +"~~Dine hizmet nâmı altında o zuʿafâyı ümitlere düşürüp mukabilinde onlardan biraz intifâʿ etsinler. Bunlar~~".
5 F +"~~Çünkü beşeriyeti böyle~~ tahrîf~~-i hakāik~~".
6 F +"~~Nâr-ı cehennem bize olsa olsa ancak sayılı birkaç gün temas edecektir. Nitekim~~".
7 B -"buzağıya".

ancak kırk gün vâkiʿ olmuştu. Binâenʿaleyh biz Yahudîler cehennemde nihâyet kırk günden fazla kalmayacağız" tesellisini vermişler[1], Yahudîlerin birtakımından da Esam[2], şu iddiayı hikâye etmiştir ki [395] buzağıya perestişlerinin müddeti yedi günden ibaret imiş, İbn Abbas ve Mücâhid'den dahi rivayet olunduğuna göre Yahudîler "Dünyanın ömrü yedi bin senedir, biz de her bin sene için bir gün azab göreceğiz" demişler. Diğer bir rivayette de Yahudîler "Cehennemin bir tarafından bir tarafı şecer-i zakkuma kadar kırk senelik yoldur ve onlar bir senelik yolu[3] bir günde katʿ ederek kırk günde ikmal edeceklerdir" diye Tevrat'ta mezkur bulunduğu iddiasını dermeyan etmişlerdir.[4]

Yâ Muhammed {قُلْ} sen onlara şöyle söyle {اَتَّخَذْتُمْ عِنْدَ اللّٰهِ عَهْدًا} siz bu babda Allah'tan bir ahd, bir söz mü aldınız? {فَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ عَهْدَهُٓ} Eğer öyle ise Allah ahdini bozmaz, vaadinde hulf etmez {اَمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} yoksa bilemeyeceğiniz bir şeyi Allah'a iftira ederek söyleyiveriyor musunuz? {بَلٰى} Hayır, mesele onların dediği gibi değil {مَنْ كَسَبَ سَيِّئَةً} her kim bir seyyie kazanır, bir fenalık yapar[5] {وَاَحَاطَتْ بِه۪ خَط۪ٓيـَٔتُهُ} ve hatîesi, o büyük günahı[6] kendisini her taraftan kuşatır[7]; zâhir ve bâtınını, kalbini, dilini ve diğer aʿzâsını tamamen kaplarsa, yani[8] cürmü itiyad ve istihlâl ederse {فَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ} işte bunlar ashâb-ı nârdır. {هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ} Onlar o ateşte muhalleddirler. ۞ Öyle yedi günde, kırk günde değil, hiçbir zaman o ateşten çıkamazlar, dâima orada kalırlar, orası âlem-i ebeddir. Ve bunlar o âleme seyyie ile muhât olarak ve

---

1 Nimetullah en-Nahcüvânî, *el-Fevâtihu'l-ilâhiyye,* el-Gavriyye: Dâru Rikâbî li'n-Neşr, 1419/1999, I, 39:
ومن جملة هذياناتهم مع ضعفائهم انهم لما ظهر فيما بينهم واشتهر ما نزل في التورية ان الذين اتخذوا العجل آلها من دون الله يدخلون النار قد اضطربت الضعفاء منهم من هذا الكلام الى حيث خاف المحرفون من اضطرابهم ان يميلوا الى الإسلام وَقالُوا لهم تسلية وتسكينا لا تضطربوا ولا تبالوا لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ بسبب عبادة العجل إِلَّا أَيَّاماً مَعْدُودَةً قلائل أربعين مقدار مدة عبادة العجل او اقل من ذلك.

2 Üç nüshada da "Asmaî" denilmekle birlikte, kaynaklarda "Esam" ismi geçmektedir.

3 B -"yolu".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 566:
قالَ مُجاهِدٌ: إِنَّ الْيَهُودَ كَانَتْ تَقُولُ: الدُّنْيَا سَبْعَةُ آلَافِ سَنَةٍ فَاللَّهُ تَعَالَى يُعَذِّبُهُمْ مَكَانَ كُلِّ أَلْفِ سَنَةٍ يَوْمًا، فَكَانُوا يَقُولُونَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُعَذِّبُنَا سَبْعَةَ أَيَّامٍ. وَحَكَى الْأَصَمُّ عَنْ بَعْضِ الْيَهُودِ أَنَّهُمْ عَبَدُوا الْعِجْلَ سَبْعَةَ أَيَّامٍ فَكَانُوا يَقُولُونَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى يُعَذِّبُنَا سَبْعَةَ أَيَّامٍ... رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ فَسَّرَ هَذِهِ الْأَيَّامَ بِالْأَرْبَعِينَ، وَهُوَ عَدَدُ الْأَيَّامِ الَّتِي عَبَدُوا الْعِجْلَ فِيهَا،

5 F +"~~olursa olsun büyük bir seyyie, fâhiş bir kebîre kazanır~~".

6 F +"~~da kazandığı~~".

7 F: "kuşatır~~sa yani~~".

8 M ve B -"yani".

temiz hiçbir ciheti kalmayarak gitmişler ve artık fenalık o nefislerin ebedî haslet-i şâmilesi olmuştur. Müstevlî bir seyyie böyle olursa daha birçok seyyiât ile muhât olanların hâlleri artık [396] kıyas edilsin. Demek olur ki seyyie her tarafını ihâta etmemiş olanlar ateşte muhalled değildirler, kalbinde zerre kadar imanı kalabilenler, günahı günah bilenler hakkında hulûd yoktur, sayılı günler, bunlar için tasavvur olunabilir. Diğer taraftan {وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} iman edip iyi ameller yapan kimseler ise {اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ} işte bunlar ashâb-ı cennet, hep[1] o cennette muhalleddirler. ۞ Cennet, cehennem hakkında Allah'ın ahdi, vaʿîd ü vaʿdi ve peygamberine verdiği haberi işte bunlardır.

Artık buna karşı rahmet-i ilâhiyenin gazab-ı ilâhîye sebki nazariyesine istinad ederek seyyiât ile muhât olmuş ve kalblerinde zerre-i iman kalmamış olanların dahi ateşte muhalled kalmayacaklarını tevehhüm etmek, Yahudîlerin eyyâm-ı maʿdûde ümniyyesine düşmek ve adâlet-i ilâhiyeyi inkâr eylemek demektir. Rahmet-i ilâhiyenin sebki ve rahîmiyet ile tezahürü, seyyiâtın ebedî mücâzâtını[2], mahz-ı seyyie kesilmiş olan nefislerin mâlik-i yevmi'd-dîn huzurunda ebedî mağlûbiyetlerini iktizâ edeceği unutulmamalıdır. İlm-i hikmet-i Kur'ân'a nazaran âlem-i âhiret bir neş'et-i sâniyedir ve şüphe yok ki neş'et-i sâniyenin tohumu neş'et-i ûlâdan, yani dünyadan gidecektir. Binâenʿaleyh dünyadan gidişinde seyyie ile muhât olan nefsin neş'et-i sâniyesinde cezâ-yı seyyieden başka bir şey tasavvur etmek neş'et-i sâniyeyi, neş'et-i ûlâ farz etmek gibi bir tenakuz olur. Fakat seyyie tamamen nefsi ihata etmemiş ve o nefiste zerreten-mâ bir rûh-i hayr kalmış olursa işte o zaman rahmet-i ilâhiyenin sebki o[3] nefsin nârda muhalled kalmayarak âkıbet halâs olabilmesini iktiza eyler.

لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّاماً مَعْدُودَةً diyen ahlâf-ı Benî İsrâil'in bu ahd-i ilâhî karşısındaki vaziyetleri nedir? Gerçi beyânât-ı sâbıka bunların seyyiâtını îzah etmiştir. Maʿamâfîh yâ Muhammed! Onlara ve mü'minlere bilhassa şunu da ihtar et:

---

1 F: "hem".
2 B: "muʿcizâtını".
3 B: "ve".

[397]

وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِى اِسْرَٓائِيلَ لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا وَذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَۜ ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ اِلَّا قَلِيلًا مِنْكُمْ وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٨٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve bir vakit İsrâil oğullarının şöyle mîsâkını aldık: Allah'tan başkasına tapmayacaksınız; ebeveyne ihsan, yakınlığı olanlara da, öksüzlere de, bîçârelere de; nâsa güzellik söyleyin; namazı kılın; zekâtı verin. Sonra pek azınız müstesna sözünüzden döndünüz, hâlâ da dönüyorsunuz (83).

{وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنِى اِسْرَٓائِيلَ} Biz Azîmü'ş-şân mukaddemâ bu Benî İsrâil'in şöyle mîsâkını almış idik:

1. {لَا تَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ} Allah'tan başka mâbud tanımayacaksınız, ondan mâʿadâsına ibadet ve ubudiyet etmeyeceksiniz.
2. {وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا} Ebeveyne yani babaya, anaya ihsan, yani her vechile güzellik gösterecek, güzel muâmele edeceksiniz.
3. {وَذِى الْقُرْبٰى} Kezâlik kim olursa olsun kendilerine karabet sâhibi bulunan akrabaya[1],
4. {وَالْيَتَامٰى} Babaları ölmüş, yetim kalmış çocuklara,
5. {وَالْمَسَاكِينِ} Maîşetlerini kazanamayarak, ellerinde avuçlarında bir geçim vâsıtası[2] bulunmayan miskinlere dahi ihsan edeceksiniz. [398]
6. {وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا} Sâir insanlara da güzel söz söyleyiniz.
7. {وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ} Ve namazı ikāme ediniz.
8. {وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} Zekâtı da veriniz.

---

1 F: "akrabalarına".
2 F +"~~maîşet~~".

Ey Benî İsrâil! Siz böyle mîsak vermiştiniz. {ثُمَّ تَوَلَّيْتُمْ} Bu mîsâkı verdikten sonra yüz çevirdiniz, vazgeçtiniz, ❁ maʿâş ü meʿâda müteʿallik olan bu esaslı emirleri ağır görüp[1] nakz-ı ahd eylediniz. {اِلَّا قَلٖيلًا مِنْكُمْ} Ancak içinizden pek azı müstesna, ❁ kaldı ki bunlar biʿset-i Muhammediyeden evvel bu mîsak mûcebince dinlerine riayet edenler, biʿset-i Muhammediyeden sonra da ona iman ile bu mîsâkı ekmel surette îfa eyleyen Abdullah b. Selâm ve emsâli zevattırlar. Bu pek az zevat istisna edilince {وَاَنْتُمْ مُعْرِضُونَ} siz hâlâ o iʿrâzda devam edip gitmektesiniz. ❁ Bunlarda böyle olduğunuz gibi doğrudan doğru hakk-ı hayâtınızla alâkadar olan mîsaklarda da böylesiniz. Bakınız:

وَاِذْ اَخَذْنَا مٖيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَٓاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٨٤﴾ ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ وَتُخْرِجُونَ فَرٖيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْۘ تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِۜ وَاِنْ يَأْتُوكُمْ اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْۜ اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍۚ فَمَا جَزَٓاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ اِلَّا خِزْيٌ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰٓى اَشَدِّ الْعَذَابِۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٨٥﴾

[399] **Meâl-i Şerîfi**

Yine bir vakit mîsâkınızı aldık; birbirinizin kanlarını dökmeyeceksiniz ve nüfûsunuzu diyarınızdan çıkarmayacaksınız, sonra siz buna ikrar da verdiniz ve ikrârınıza şâhid de oldunuz (84). Sonra da sizler ta şunlarsınız ki kendilerinizi[2] öldürüyorsunuz ve kendinizden bir fırkayı diyarlarından çıkarıyorsunuz, aleyhlerinde ism ü ʿudvân ile birleşiyor, tezahürde bulunuyorsunuz ve şayet size esir olarak gelirlerse fidyeleşmeye kalkıyorsunuz, hâlbuki çıkarılmaları üzerinize haram kılınmış idi. Ya siz kitâbın bir kısmına inanıp da bir kısmına küfür mü ediyorsunuz?

1 F: "ağır gördünüz / istiskal ettiniz".
2 F: "kendinizi".

Şu hâlde içinizden böyle yapanlar[1] bi'n-netîce dünya hayatında bir rüsvâlıktan başka ne kazanırlar, kıyamet günü de en şiddetli azaba kakılırlar, Allah yaptıklarınızdan gāfil değildir (85).

{وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ لَا تَسْفِكُونَ دِمَٓاءَكُمْ وَلَا تُخْرِجُونَ اَنْفُسَكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ} Ve hani

9. Birbirinizin kanlarını dökmeyeceksiniz

10. Kendi nüfûsunuzu diyarınızdan çıkarmayacaksınız, yani yekdiğerinizi vatanınızdan nefy ü iclâ etmeyeceksiniz

diye sizin mîsâkınızı almıştık {ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ} sonra siz buna [400] ikrar verdiniz de, iltizam da ettiniz, o hâlde ki {وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ} hepiniz yekdiğerinize şâhid bulunuyordunuz, yahut buna bugün dahi şehadet edersiniz.

Bu suretle mecmûʿu ona bâliğ olan evâmir ü nevâhîyi müştemil[2] olduğu hâlde bi't-tağlîb "evâmir-i ʿaşere" nâmındaki Tevrat esâsâtına benzeyen bu on mîsâkın, ahkâm-ı Tevrat mı, yoksa Hâtemü'l-enbiyâ Efendimiz'e verdikleri ahid suretleri mi olduğu hakkında iki rivayet vardır ki biz ikisinin de sıhhatine kāil olmak istiyoruz.

Benî İsrâil ahkâm-ı Tevrat'a dahi esas itibariyle mutâbık olan bu ahkâm dairesinde hicret-i nebeviye üzerine Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'le ʿakd-i muʿâhede ettikten sonra yine nakz-ı ahd eylemişlerdir. Bunun için buyuruluyor ki {ثُمَّ اَنْتُمْ هٰٓؤُلَٓاءِ} sonra sizler, şimdiki sizler, işte şunlarsınız ki {تَقْتُلُونَ اَنْفُسَكُمْ} kendilerinizi[3], kendinizden olan nüfûsunuzu öldürüyorsunuz; ferdî, ictimâʿî intihar ediyorsunuz {وَتُخْرِجُونَ فَرِيقًا مِنْكُمْ مِنْ دِيَارِهِمْ} içinizden bir kısmını yurtlarından, vatanlarından[4] çıkarıyorsunuz. İşte bunu münferiden yapamazsınız. Fakat {تَظَاهَرُونَ عَلَيْهِمْ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ} onların aleyhinde diğer kısmınız ism ü ʿudvân ile, yani vicdanların kabul edemeyeceği fenalık ve tecavüzkârlık ile birbirinize zahîr oluyor, arka veriyorsunuz, kötülük yapmakta toplanıyorsunuz {وَاِنْ يَأْتُوكُمْ اُسَارٰى تُفَادُوهُمْ} ve maʿamâfîh onlar düşman elinde esir olarak size gelirlerse fidyelerini verip

1 F: "yapanlar~~ın cezası~~".
2 B: "muhtemil".
3 F: "kendinizi".
4 B -"vatanlarından".

kurtarmaya kalkışıyorsunuz. ❁ Bu cümleyi onlar size esir düşer gelirlerse fidye almaya kalkışıyorsunuz diye anlamak daha zâhir gibi görünür. Ve nitekim Ebû Müslim İsfahânî öyle anlamıştır. Lâkin İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza, Halef-i Âşir kıraatlerinde sülâsî [401] olarak "tâ"nın fethi, "fâ"nın sükûnuyla تَفْدُوهم kıraati buna müsait değildir. Bunun için cumhûr-i müfessirîn evvelki mânayı göstermişlerdir. Gerçi böyle fidyeyi verip onları esaretten kurtarmak mezmum değildir, fakat böyle yapmaları bunların yine kendilerinden olduğunu ikrar ve bunları çıkarırken kendilerinden olduğunu bilerek kasden ve mîsâk-ı mezkûra muhalefetle zulmen çıkarmış bulunduklarını itiraf demek olduğundan siyâk-ı âyet itibariyle aleyhlerinde bir hüccet teşkil etmiştir. Bu noktayı tansis için bâlâdaki تُخْرِجُونَ fiiline merbut olan şu cümle-i hâliye buraya tehir olunmuştur. {وَهُوَ مُحَرَّمٌ عَلَيْكُمْ اِخْرَاجُهُمْ} Hâlbuki esasen onları çıkarmak size haram kılınmış, câiz değil idi. ❁ Mîsâkınızın ahkâmına nazaran bundan memnûʿ idiniz. Böyle iken çıkarıyorsunuz. Onlar ya sizdendir ya değildir. Sizden iseler ne hak ile çıkarırsınız, değil iseler neye fidye vermeye kalkışırsınız da muʿâhidlerinize karşı onlara muʿâvenet ibraz edersiniz?

Süddî'den vâkiʿ olan bir rivayete göre Medine civarındaki Yahudîlerden Benî Kureyza, Arab'dan Evs kabilesinin halîfi yani muʿâhidi, Benî Nadîr de Hazrec kabilesinin[1] halîfi imişler, bunlar birbirleriyle muharebe ettikleri zaman her fırka katl, tahrîb-i diyar ve ahâlisini sürüp çıkarmak hususlarında kendi halîflerine yardım ederler ve maʿamâfîh her iki taraf Yahudîlerinden bir kimse esir olursa birleşir, onu fidye ile kurtarırlarmış. Araplar "bu nasıl şey? Hem onlarla muharebe ediyorsunuz, hem de esirlerine fidye veriyorsunuz?" diye kendilerine serzeniş edince de "biz kitabımızın hükmünce bunları fidye ile kurtarmaya me'mûruz. Esasen bunlarla muharebe etmemiz de haramdır amma ne çare söz verdiğimiz halîflerimizin tezlil edilmelerinden de utanıyoruz" derlermiş.[2] Buna karşı buyuruluyor ki {اَفَتُؤْمِنُونَ بِبَعْضِ الْكِتَابِ

---

1 M ve B: "kabilesi".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 306-307:

عن السدي: «وإذ أخذنا ميثاقكم لا تسفكون دماءكم ولا تخرجون أنفسكم من دياركم ثم أقررتم وأنتم تشهدون» قال: إن الله أخذ على بني إسرائيل في التوراة: أن لا يقتل بعضهم بعضا، وأيما عبد أو أمة وجدتموه من بني إسرائيل فاشتروه بما قام ثمنه، فأعتقوه. فكانت قريظة حلفاء الأوس، والنضير حلفاء الخزرج، فكانوا يقتتلون في حرب سُمير. فيقاتل بنو قريظة مع حلفائها، النضير

{وَتَكْفُرُونَ بِبَعْضٍ} acayip, siz kitâbın bir kısmına iman eder de diğer [402] kısmına kâfir mi olursunuz? Bunun âkıbeti ne olduğunu bilir misiniz? {فَمَا جَزَٓاءُ مَنْ يَفْعَلُ ذٰلِكَ مِنْكُمْ} Sizden bunu yapanlarınızın cezâsı başka değil {اِلَّا خِزْىٌ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} her hâlde hayât-ı dünyâda büyük rüsvâlıktır.[1] {وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُرَدُّونَ اِلٰٓى اَشَدِّ الْعَذَابِ} Böyleleri yevm-i kıyâmette de azabın en şiddetlisine kakılırlar. ❁ Nitekim dünyada Benî Kureyza katl ile, Benî Nadîr Şam'a nefy ü iclâ ile bu felâketi görmüşlerdir. Elbette yevm-i kıyâmette de eşedd-i azabı görecekler. Ey Benî İsrâil! Siz o gizli gizli çevirdiğiniz fesadları meydana çıkmaz, cezası verilmez mi zannedersiniz? {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} Allah[2] yaptıklarınızdan gāfil değildir.

اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٨٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Bunlar âhireti dünyâ hayâta satmış kimselerdir, onun için bunlardan[3] azab hafiflendirilmez ve kendilerine bir yardım da olunmaz (86).

Yâ Muhammed! {اُولٰٓئِكَ} İşte bunlar, bu çirkin evsâf ile muttasıf olan Benî İsrâil ve bunlara benzeyenler {الَّذِينَ اشْتَرَوُا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ} öyle güruhtur ki bunlar âhireti verip dünya denilen alçak hayatı satın almışlardır. ❁ Bunların âhirete imanları, istikbâlde hakları kalmamıştır. [403] Gerçi evvel yok değildi, fakat o saadeti beş on paraya sattılar {فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ} buna binâen ileride bunların çekecekleri azab asla hafiflendirilmez. {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} Kendilerine hiçbir taraftan yardım da olunmaz. ❁ Bu alışveriş ustalarının bütün kazançları, bu dehşetli ziyandan, bu ebedî hizlândan

---

وحلفاءها. وكانت النضير تقاتل قريظة وحلفاءها، فيغلبونهم، فيخربون بيوتهم، ويخرجونهم منها. فإذا أسر الرجل من الفريقين كليهما، جمعوا له حتى يفدوه، فتعيرهم العرب بذلك، ويقولون: كيف تقاتلونهم وتفدونهم؟ قالوا: إنا أمرنا أن نفديهم، وحرم علينا قتالهم. قالوا: فلم تقاتلونهم؟ قالوا: إنا نستحيي أن تستذل حلفاؤنا. فذلك حين عيرهم جل وعز فقال: «ثم أنتم هؤلاء تقتلون أنفسكم وتخرجون فريقا منكم من ديارهم تظاهرون عليهم بالإثم والعدوان»

1 F +"~~bir felâkettir~~".
2 F +"~~sizin~~".
3 F: "onlardan".

ibarettir. Onlar istedikleri kadar eyyâm-ı maʿdûde ümniyyesiyle gönül eğlendirsinler, rûhları seyyie ile muhât olan bu bazirgânların azabları munkatıʿ olmak şöyle dursun hafiflemez bile. Zira ebediyen satılmış bir mebîʿin hirmânı da ebedîdir.

"**Dünyâ**", دُنُو veya دَنَائَت'den أَدْنَى ism-i tafdîlinin müennesi olup en yakın yahut pek alçak mânasına bir sıfattır. الدَّارُ, السَّمَاءُ الدُّنْيَا, الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا الدُّنْيَا gibi mevsuflar ile terkîb-i vasfî olarak kullanılır. Bundan başka "âhiret" kelimesi gibi ve onun mukabili bir isim olarak da istiʿmâl edilir ki o zaman الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا yahut الدَّارُ الدُّنْيَا terkiblerinden birinin yerine kāim olur. Maʿahâza Kur'an'da bu mâna hep الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا terkîb-i vasfîsiyle îrad edilmiştir. Binâenʿaleyh "hayât-ı dünya" dünyânın hayatı değil; "dünya" denilen hayat, yani süflî, alçak hayat, yahut bugün fi'l-hâl içinde bulunulmak itibariyle en yakın bulunan hayat demek olur. İleride bu hayât-ı dünyânın nelerden ibaret bulunduğunu îzah edecek âyetler gelecektir.

İşte onların hiçbir mîsakta durmamaları, verdikleri her ahdi nakz etmeleri ve zikr olunan bütün seyyiâtı irtikâb etmeleri, âhireti hayât-ı dünyâya[1] satmış olmalarından ve âhirete imanları kalmamış bulunmasındandır. Böyle olanlar şüphesiz ki ölümlerinden sonrası için hiçbir şey düşünemez ve onun için hiçbir hazırlık yapamaz[2]. Beş on günlük geçici[3]. bir hayat için her fenalığı göze aldırır, beş on para için Allah'ın kitaplarını tahrif eder, ibâdullaha karşı her fenâlığı tecviz eder[4]. Eyyâm-ı maʿdûde ümniyyesini uydurmaları da bu imansızlıktandır. Rûhları [404] böyle seyyiât ile muhât olanlar elbette muhalled fi'n-nâr olacaklar ve en şedid azabı göreceklerdir.

Bu hükm-i inzar bu suretle itmam edildikten sonra şimdi de bunların Resûlullah'a karşı suikastlarına işaretle bu nokta-i nazardan dahi cinayetkârlıkları beyan buyurularak azâb-ı ebedîye istihkakları daha ziyade tavzih olunacaktır.

---

1 B: "dünyâ".
2 B: "yapmaz".
3 F +"~~süflî~~".
4 F +"~~göze aldırır~~".

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِه۪ بِالرُّسُلِ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِؕ اَفَكُلَّمَا جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ اسْتَكْبَرْتُمْۚ فَفَر۪يقاً كَذَّبْتُمْۘ وَفَر۪يقاً تَقْتُلُونَ ﴿٨٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için Mûsâ'ya o kitabı verdik, arkasından birtakım peygamberlerle de tâkip ettik. Hele Meryem'in oğlu Îsâ'ya beyyineler verdik ve onu Rûhu'l-kudüs ile teyid eyledik. Ya artık[1] size nefislerinizin hoşlanmayacağı bir emir ile bir peygamber geldikçe her defasında kafa tutarsınız, kibrinize dokunduğu için kimine yalan der, kimini öldürür müsünüz? (87).

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ} واو kasem için, لام cevâbı, قَدْ harf-i tahkiktir ki وَاللّٰهِ لَقَدْ demektir. Yani nâm-ı ulûhiyete[2] kasem olsun ki muhakkak Biz Azîmü'ş-şân Mûsâ'ya [405] o kitabı, Benî İsrâil'in ber vech-i bâlâ ahkâmını nakz edegeldikleri Tevrat'ı verdik {وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِه۪ بِالرُّسُلِ} ve arkasından onun izinde ve aynı şeriatla[3] me'mur nice peygamberler daha gönderdik ❁ ki bunlar Yûşa', İşmuîl, Şem'ûn, Dâvûd, Süleymân, Şa'yâ, Ermiyâ, Uzeyr, Hazkīl, İlyâs, Elyesa', Yûnus, Zekeriyyâ, Yahyâ 'aleyhimüsselâm ve sâir enbiyâdır. {وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ} hem[4] Îsâ b. Meryem'e[5] beyyineler verdik.

"**Beyyine**", gün gibi gayet açık, vâzıh ve celî mânasına vasfiyetten ismiyete menkul bir kelimedir ki kendisi gayet açık ve âşikâr olan ve bir davayı açık bir surette isbat eden, yani kendi beyyin, gayrı mübeyyin olan delil-i vâzıh demektir. Peygamberlerin mucizeleri bu kabîldendir. Binâen'aleyh Îsâ'nın beyyineleri, nübüvvetini vâzıhan gösteren açık mucizeleri demek olur ki tafsîlâtı ileride zikrolunacaktır.

---

1 F +"~~her defa~~".
2 B: "ulûhiyetime".
3 B: "şerâitle".
4 F -"hem".
5 F +"de".

"**Îsâ**", Süryanice "İşû"dur. Nitekim bazı Hıristiyanlar "Yesûʿ", Frenkler "Jezü" (Jésus) derler. Bunun ism-i mensûbu olan "Jezvit" (Jésuite) "Îsevî", taʿbîr-i âharla "Yesûʿî" demek ise de Katolik papazlarının cemʿiyyet-i mahsûsalarına ʿalem olmuştur ki lisânımızda "Cizvit" tâbir olunur.

"**Meryem**", Süryânîde hâdim mânasınadır. Arapça kadınlarda Meryem, erkeklerdeki[1] zir gibi bir mânaya kullanılır. "Zir", kadınlara ihtilâtı ve ziyareti çok olan erkek demektir. Nitekim Arab şâiri Ruʿbe'nin

قُلْتُ لِزيرٍ لَمْ تَصِلْهُ مَرْيَمُهْ ضِلّيلُ أَهْوَاءِ الصِّبَاءِ تَنَدُّمه

beyti bu mânalar ile müfesserdir ki biz "Meryem dudu" deriz.[2]

Hazret-i Mûsâ'dan sonraki peygamberler meyânından Hazret-i Îsâ'nın bilhassa ismiyle zikredilmesi dîn-i Îsevî'nin Tevrat'taki bazı ahkâmı nâsih bir hususiyeti hâiz olması [406] hasebiyledir ki bu cihetle Nasrâniyet Mûseviyetten başka bir din olmuştur.

Îsâ'ya bu beyyinâtı verdikten başka {وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ} bir de onu Rûhu'l-kudüs ile te'yîd ü takviye ettik. ❁ Râgıb'ın târifine göre "**rûh**", esasen hayvanın öyle bir cüz'üdür ki hayat bununla hâsıl olur.[3] Rûh ile nefs bir midir, değil midir? Bunda da uzun uzadıya ihtilâflar vâkiʿ olmuştur. Nefs her hâlde "ben" dediğim şeydir. Fakat rûh da bu mudur, bunun bir âleti midir? Bu babda husûsî tasnifler yapılmıştır ki وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ [el-İsrâ 17/85][4] âyetinde inşaallah mümkin olan îzâhâta destres oluruz. Şimdilik şu kadar söyleyelim ki öteden beri mâhiyyet-i rûh hakkında söz söyleyenler bunu başlıca üç nokta-i nazardan düşünmüşler: Hareket, hayat, idrâk. Evvelâ rûh bizzat bir mebde'-i hareket olarak tasavvur edilmiştir. Bizzat tahrik eden her muharrik bir rûh ve bizzat vâkiʿ olan her hareket bir eser-i

---

1 B: "erkeklerde".

2 F -"ki biz 'Meryem dudu' deriz".
F +"Bu mânaca Hıristiyan kadınları hep meryemdir".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 369:

الرَّوْحُ والرُّوحُ في الأصل واحد، وجعل الرّوح اسما للنّفس، قال الشاعر في صفة النار:
فَقُلْتُ لَهُ ارْفَعْهَا إِلَيْكَ وَأَحْيِهَا ... بِرُوحِكَ وَاجْعَلْهَا لَهَا قِيتَةً قَدْرَا
وذلك لكون النّفس بعض الرّوح كتسمية النوع باسم الجنس، نحو تسمية الإنسان بالحيوان، وجعل اسما للجزء الذي به تحصل الحياة والتّحرّك، واستجلاب المنافع واستدفاع المضارّ.

4 "Bir de sana rûhtan soruyorlar…"

rûhtur. Buna göre hiçbir hareket tasavvur olunamaz ki bir rûh ile alâkadar olmasın. Şu kadar ki bizzat müteharrik olanlar bizzat, bi'l-vâsıta müteharrik olanlar da bi'l-vâsıta bir rûh-i muharrike istinad eder. Bu mânaca rûh, ʿale'l-ıtlâk kuvvet mürâdifi demektir. Basît olsun, zü'l-vücûh olsun, şuʿûrî olsun, lâ-şuʿûrî olsun, irâdî olsun, lâ-irâdî olsun, zâtî olan her muharrik kuvvet bir rûhtur. Frenkler târîh-i edyan kitaplarında bu mezhebe "animizm" (*animisme*)[1] nâmını vermişlerdir. Lâkin rûhun bu mânası umûmî değildir. Bu hareketi, hareket-i irâdiyeye tahsis edecek olursak o zaman ikinci ve üçüncü mânalara mürâdif veya müsâvi veya onlardan ehas bir rûh-i amelî ve ahlâkī mânası ifade etmiş olur. Çünkü hareket-i irâdiye, hayat ve idrak ile müterâfık veya onlardan ehastır.

Sâniyen ruh bir mebde'-i hayat olarak tasavvur olunmuştur ki bu evvelkinden ehastır. Zira hareket-i zâtiye mebde'-i hayâtın şerâitinden biridir. Her hayatta bir hareket-i zâtiye vardır. Fakat burada hayattan murad hayât-ı [407] hayvânîdir. Çünkü hayât-ı nebatîye hayat ıtlâkı tevâtu' tarîkiyle değildir. Zira hayât-ı nebatîde kütlevî hareket-i zâtiye yoktur. Ve en meşhur mânasıyla rûh denilince işbu mebde'-i hayat mânası anlaşılır ve rûh bizâtihi mevcud ve lizâtihi hay bir mebde' olmak üzere târif olunur ki Râgıb da bunu ifade etmiş demektir.

Sâlisen rûh, gerek cüz'î ve gerek küllî bir mebde'-i idrak olmak üzere mülâhaza olunmuştur ki bu da ikinciden ehastır. Zira hayat idrâkin şerâitinden biridir. Veya idrak, merâtibine göre hayâtın bir eseridir. Demek ki her rûh-i müdrik hay ve her hay, muharrik bi'z-zâttır. Lâkin her muharrik veya müteharrik bi'z-zât, zîhayat olmak lâzım gelmeyeceği gibi her zîhayâtın da bir rûh-i müdrik sâhibi olması cây-ı nazardır. Bu surette rûh veya zîrûh denildiği zaman ilk mertebe-i şuurdan akla ve kuvve-i kudsiyeye varıncaya kadar mütefâvit merâtibe mütehammil olan ve vücûdun aslî ve zıllî bir ikiliğini tazammun eyleyen şuur ve idrak mebde'i kasd edilir ki bazılarınca irade ve tahrîk-i zâtî buna müteferriʿ olur.

---

1 Animizm doğadaki her varlığın, fiziksel varlığından başka bir de rûhu olduğunu kabul eden anlayıştır. Felsefede de her varlığın ruhânî bir varlık tarafından yönetildiğini savunan görüşe denir.

Maʿamâfîh hiss ü şuur, rûhun en umûmî mümeyyizi olmakla beraber irade ve tahrîkin yalnız şuura terettübü cây-ı nazardır. Bu takdirde akıl, rûhun ekmel sureti olmuş olacaktır. Hâlbuki iradenin[1] şuur veya akıl ile terafuku teslim olunsa bile vücudda onlardan mütemayiz bir kıymet-i mahsûsası bulunduğunda şüphe yoktur. Akla mahkum iradeler bulunduğu gibi, şehevât ü hissiyâta mahkum nice akıllar da vardır. Binâenʿaleyh rûh denildiği zaman hiss ü şuur, akl ü idrak kuvvelerinden başka irade, kudret[2] gibi evsâfı dahi hâiz daha cemiyetli bir mebde'-i cevherî anlaşılmak lâzım gelir ve fi'l-vâkiʿ ilm-i rûhtan bahsedenler, rûhun nazarî, amelî melekâtını nazar-ı dikkate almaya mecbur olmuşlardır. Asr-ı hâzır ilm-i rûh kitaplarında şuur, rûhun en umûmî hâdisesi addolunmakla beraber kuvâ-yı rûh, elem ü lezzet, mahabbet ü nefret gibi [408] kuvve-i hissiye idrâkât, tasavvurât ve efkâr gibi kuvve-i zihniye ve akliye, irade gibi kuvve-i muharrike ve ameliye olmak üzere başlıca üç kuvvenin mebde'i olarak mülâhaza olunmaktadır. O hâlde maʿnâ-yı ehassıyla rûh denilirken hareket-i zâtiye daha doğrusu tahrîk-i zâtî, hayat, idrak haysiyetlerinin üçü birden mülâhaza olunmak daha muvâfıktır. Yani rûh lizâtihi muharrik, lizâtihi zîhayat, lizâtihi müdrik bir mevcuddur. Eğer vasattaki hayat kelimesi sade bir maʿnâ-yı kimyevî ile ahz edilmeyip de bu üçünün mümessili olarak ahz edilirse bizâtihi mevcud ve lizâtihi hay târifi aynı mânayı ifade ederek maʿnâ-yı ehassıyla rûhun ednâ mertebesini göstermiş olur. Fi'l-vâkiʿ biz hassas hayvânât-ı mütekâmilede ve bilhassa nefs-i insânîde bu üçünün birleştiğini görüyoruz. Binâenʿaleyh meşhûr u müteʿâref olduğu üzere rûhun ekall-i mânası hayat ile mülâhaza edilir ve her kuvvete rûh denilmez, maʿnâ-yı hayat ne kadar yükselirse maʿnâ-yı rûh da o nisbette yükselmiş olur. Daha doğrusu rûh ne nisbette yükselirse maʿnâ-yı hayat da o nisbette yükselir ve tahassus eder.

Maʿnâ-yı eʿammıyla rûhun, âtıl bizâtihi olan maddeye tekabülü zâhirdir. Madde-i ûlâ rûhsuz bulunabilir, fakat bu mânaca rûhsuz bir cisim var

1 B: "irade".
2 B: "kudreti".

mıdır? Bu münakaşa edilebilirse de madde-i ûlâdan mürekkeb olan her cisim, terkîb ü te'lîfi nokta-i nazarından bizzat bir kuvvete, bir mebde'-i harekete sâhip olmak lâzım geleceğinden her cisimde eʿam mânasıyla bir rûh var demektir. Fakat maʿnâ-yı mütevassıt veya ehassıyla rûhsuz cisimlerin vücûdunda iştibah etmeyiz. Nitekim nice zîrûhların rûhlarından mufarakat ederek öldükleri meşhûdumuzdur. Demek rûhun cisimden infikâkiyle temayüzü şüphe edilecek bir şey değildir. Fakat esas itibariyle rûhun hakīkat-i cevheriyesi, cismin hakīkat-i[1] cevheriyesinden büsbütün mütemayiz olarak âlemde iki cins cevher var mıdır? Yoksa cevher-i cisim cevher-i rûha veyahut cevher-i rûh cevher-i cisme râciʿ olmak üzere [409] yalnız bir cins cevher mi vardır? Yani fezâ-yı âlemden cevher-i ecsâmın büsbütün kaldırıldığı farz olunsa[2] ervâh dahi kalkar mı? Yahut bilakis cevher-i rûh kalkmış olsa ecsâm da kalkmış olur mu? Yoksa birisi diğerinden ayrı olarak kalabilir mi? Ulûm-i hikemiyede her birinin taraftarı bulunan bu muhtelif nazariyelerden şimdilik katʿ-ı nazar ederek şunu derpîş edelim ki, rûhun hakīkat-i cinsiyesi her ne olursa olsun hakāik-i nevʿiyesi ve hatta nevʿ-i vâhid içinde merâtib-i muhtelifesi bulunduğu şüphesizdir. İnsanların diğer hayvanlardan farkı rûhlarının hakīkat-i nevʿiyeleri dolayısıyla olduğu gibi, efrâd ve sunûf-i beşer arasındaki fark da lâekal merâtib farkının kesretini göstermektedir. ʿAle'l-ʿumûm enbiyâ-yı kiram ise derece farklarıyla beraber kıssa-i Âdem'den anlaşıldığı üzere fıtrat-ı ûlâya nazaran nevʿiyyet-i beşeriye dâhilinde hâiz-i niyâbet-i ilâhiye olmuş yüksek bir mertebe-i rûhun mazhar-ı te'yîdidirler. O suretle ki[3] âdetâ mâ-fevka'n-nevʿ addedilebilecek bir temayüzleri vardır. Bu te'yîd ü temayüz, kâh ilm ü idrak haysiyetinden ve kâh kudret-i tasarruf ifade eden tahrîk ü irade haysiyetinden ve kâh her ikisiyle olmak üzere muhtelif merâtibde tecellî eder ki her biri beşerin muʿtad olan rûh-i nevʿîsinden mütemâyiz olmakla harikulâde bir haysiyeti hâiz olur. Ve bu harikulâdelerdir ki o enbiyânın muhtelif merâtibde mucizelerini

---

1 B -"esas itibariyle rûhun hakīkat-i cevheriyesi, cismin hakīkat-i".
2 B: "olunursa".
3 F +"~~kendilerinden~~".

teşkil ederler. Bunun için ulûm-i enbiyâda akl-ı beşerin hasbe't-tekerrür muʿtad olan ulûm ve idrâkâtı fevkinde bir ilim, tasarrufât-ı enbiyâda da yine muʿtad olan sınâʿât-ı beşeriye fevkinde bir kudret ü irade zuhur edegelmiştir. Bunun için rûhların bizzat izâfet-i ilâhiyeye müntehî[1] olan muʿtad ve gayr-i muʿtad bütün kuvvelerini envâʿ ve merâtibini nazar-ı mülâhazaya almayanlar veya alamayanlar[2] ve bu suretle rûhun en yüksek mertebesini akl-ı âdî hâlinde mülâhaza ederek hârika denilen hâdisât-ı garîbe ve nâdireyi dâima muʿtad olan akl-ı âdî mikyâsıyla halletmeye çalışanlar, muʿcizât-ı [410] enbiyâ karşısında hep inkâr u te'vîl vâdisine sapmışlardır. Diğer bir kısım insanlar da vardır ki muʿcizât nazariyesine sarılarak ʿale'l-ʿumûm aklın ve ulûm-i nevʿiyenin hükmünü ıskāta çalışmışlardır. Bunların biri ifrat biri tefrittir. Ne ʿale'l-ıtlâk ıttırâd u tekerrür kanununa dayanarak kavânîn-i hilkati ulûm u fünûn-ı muʿtâde hudûduna hasretmeye hak vardır, ne de yalnız hârikalara dayanarak ulûm u fünûn-ı müstekırrayı keenlemyeküm addetmeye hak vardır. Bir taraftan keşfiyyât-ı cedîde ile hîta-i fünûnun ilâ gayri'n-nihâye kābil-i tevessüʿ olduğu inkâr olunamaz. Diğer taraftan da akl-ı âdî ile ulûm u fünûn-ı müstekırranın hiçbir zaman kābil-i ihmal olmayan bazı hakāik-i ezeliyeyi muhtevî bulundukları da inkâr edilemez ki ezcümle illiyet ve tenakuz kanunları bu cümledendir. İlmiyet daha ziyade ıttırad kanunlarının hükmüne râciʿdir. Lâkin âlemde ʿale'l-ıtlâk tehavvül dahi bir kānûn-ı ilmîdir. Hâlbuki her tehavvül ilk vukūʿunda ıttırad kanununa karşı bir hârika ifade eder. Bunun için îmân-ı ilmî maiyyetinde îmân-ı iʿcâzın irade nokta-i nazarından mühim bir kıymeti vardır. Çok zamanlar görülür ki ilmî adamların hudûd-ı ıttırad hâricindeki ameliyâtta iradeleri zayıf ve hatta mefkūd olur. Buna mukabil hiçbir mikyâs-ı ilmî bilmeyen bazı câhiller ulemânın muvaffak olamadığı işleri yapabilecek iradeler izhar ederler. Bu nokta ilmen bi'n-nazariye sâbittir ve fakat tatbîkāt-ı ameliyesi ilmiyetten hâriç bir hasîsa-i ameliyeye mütevakkıftır ki bu da hârikaya iman hasletine râciʿ olur. Dîn-i İslâm bu

---

1 B -"müntehî".

2 B -"veya alamayanlar".

hakikati tesbit ve ahlâkiyeti istikmal etmek için muhkemât-ı[1] ilmiye ve akliye ile beraber imanı lâzım gelen muʿcizât burhanlarını da göstermiştir. Bu sebeple hakīkī din adamlarının ilmiyeti, irâdiyetini zayıflandırmaz; o, sâha-i ilimde ilmî, ahvâl-i fevkalâdede ise iʿcâza inanmış irâdî bir adamdır. Âdî insanların sevindikleri noktada onun korktuğu, nâsın me'yus olup ağladıkları noktalarda [411] onun ümide revaç verdiği cihetler bulunur. Hâsılı rûh-i beşerden ye's ü fütûru izâle etmek için iʿcâzın pek büyük bir tesiri vardır. Sırf aklî ve mantıkī düşüncelerin yeisten başka bir şey göremedikleri[2] muzlim dakikalarda hârika imanı, hicran günlerinde parlayan nûr-i aşk gibi azm ü iradenin bütün yeislerini silmeye kâfi gelebilir. Fakat şurası unutulmamak lâzım gelir ki isminin de delâlet ettiği vechile hârika imanı bir düstûr-i küllî ittihaz edilmemek iktizâ eder. Asıl, îmân-ı aklî ve harekât-ı ilmiyedir. Ne ilme ne dine ehemmiyet vermeyerek her lahza hârika peşinde koşanlar ve dâima ibdâʿ fikriyle yaşamak isteyenler hiçbir zaman ibtidâîlikten çıkamayacak[3] ve beyne'l-beşer hiçbir râbıta bırakmayacak derecede câhil, dâll ü mudil kalırlar. Buna binâendir ki muʿcizât-ı Kur'ân, muʿcizât-ı sâirenin fevkindedir. Ve işte ervâh-ı enbiyâ mertebelerine göre bu iki cihetle husûsî bir surette mazhar-ı te'yîdât-ı rabbâniye olmuşlardır. Bu te'yîdâtın ʿalâim-i zâhiresinden biri de ahlâkiyetleridir. Rûh-i nübüvvet ismet-i ahlâkiyeye mâliktir. Bu sebeple dîn-i İslâm nokta-i nazarından enbiyânın hepsi rezâil-i ahlâkiyeden müberrâdırlar. Gerçi hasbe'l-beşeriye bazen zelle ve hatanın sudûru mümkindir. Fakat bunda ısrar ve istikrar yoktur. Avn-i ilâhî ile derhâl tashih edilir. Biz eldeki Tevrat ve İncil nüshalarında enbiyâ-yı sâlifeye isnad edilen gayr-i ahlâkī bazı fücur ve kabâyihin tahrîfât cümlesinden olduğunda iştibah etmeyiz. Cenâb-ı Hak ervâh-ı enbiyâya merâtib-i muhtelifede isnad ettiği bu te'yîdâta Hazret-i Îsâ hakkında bilhassa وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ fıkrasıyla bir hususiyet vermiştir. Îsâ b. Meryem envâʿ-ı ervâhtan bilhassa Rûhu'l-kudüs ile müeyyed olmuştur. Bu gösterir ki Rûhu'l-kudüs şahsiyyet-i Îsâ'nın cüz'ü değil, onun müeyyididir. Binâenʿaleyh Nasârâ'nın

1 B: "muhâkemât-ı".
2 B: "görmedikleri".
3 F: "çıkamayacak".

Rûhu'l-kudüs'ü şahsiyyet-i Îseviyede dâhil bir uknûm-i zâtî olarak tasavvur etmeleri bâtıldır.

Acaba Rûhu'l-kudüs'ten murad nedir? "**Rûhu'l-kudüs**" [412] kelime itibariyle fevkalade temizlik, taharet ve nezahet, yahut bereket rûhu, yahut rûh-i mukaddes demek ise de mâsadakında müfessirîn birkaç rivayet nakletmişlerdir.

1. Mücâhid ve Rebîʿin beyânına göre "el-Kudüs", "el-Kuddûs" gibi esmâ-i ilâhiyedendir.[1] Binâenʿaleyh Rûhu'l-kudüs Rûhullah demek olabilir. Nitekim bu teyid dolayısıyle Hazret-i Îsâ'ya "Rûhullah" dahi denilir.

2. İbn Abbas'tan bir rivayete göre burada "Rûhu'l-kudüs" Allah'ın ism-i aʿzamıdır ki Hazret-i Îsâ bununla mevtâyı ihyâ ederdi.[2]

3. İncil'dir, nitekim وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحاً مِنْ اَمْرِنَا [eş-Şûrâ 42/52][3] âyet-i kerîmesinde Kur'ân'a dahi "rûh" ıtlak edilmiştir.[4]

4. Katâde, Süddî, Dahhâk ve Rebîʿin beyânına ve İbn Abbas'tan diğer rivayete göre Rûhu'l-kudüs Cebrâil'dir. Ve buna esahh-ı akvâl demişlerdir[5]. Çünkü Resûlullah Efendimiz Hassan b. Sâbit radıyallahı anh'a bir kere اُهْجُ قُرَيْشًا وَرُوحُ الْقُدُسِ مَعَكَ "Kureyş'i hicv et, Rûhu'l-kudüs seninledir" buyurduğu gibi, diğer bir defasında da وَجِبْرِيلُ مَعَكَ "Cebrâil seninledir" buyurmuştur.[6] Demek ki Rûhu'l-kudüs Cebrâil'in "Rûh-i Emîn" gibi diğer bir ismidir. Nitekim Hazret-i Hassan dahi

وَجِبْرِيلُ رَسُولُ اللّٰهِ فِينَا　　　　وَرُوحُ الْقُدُسِ لَيْسَ لَهُ كِفَاءُ

beytinde "Allah'ın resûlü olan Cibrîl bizdedir, o Rûhu'l-kudüs'ün ise

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 481:
وَقَالَ مُجَاهِدٌ وَالرَّبِيعُ: الْقُدُسُ مِنْ أَسْمَاءِ اللّٰهِ تَعَالَى، كَالْقُدُّوسِ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 321:
عن ابن عباس: «وأيدناه بروح القدس»، قال: هو الاسم الذي كان يحيي عيسى به الموتى.

3 "Ve işte sana böyle emrimizden biz rûh vahyettirdik…"

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 321.

5 B: "denilmiştir". Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 320-321.

6 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 298, **301**, 303; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 157:
عَنِ الْبَرَاءِ، أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «يَا حَسَّانُ اهْجُ الْمُشْرِكِينَ، فَإِنَّ جِبْرِيلَ مَعَكَ، أَوْ إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ مَعَكَ»

küfvü yoktur" diyerek[1] Rûhu'l-kudüs'ün Cibrîl olduğunu göstermiştir. Cebrâil'e "rûhullah" dahi denilmesi diğer bir ism-i ilâhî ile Rûhu'l-kudüs'ün de aynı mânaya olduğunu teyid eder.

Lisân-ı Kur'ân'a ait bu nükūl-i lügaviye karşısında Rûhu'l-kudüs Cebrâil demek olduğu anlaşılır. Lâkin bu takdirde şu sual hatıra gelir: Cebrâil Hazret-i Îsâ'dan başka enbiyâ-yı ʿizâma da nâzil olduğu hâlde burada وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ fıkrasında zamire Hazret-i Mûsâ bile iştirak ettirilmeyerek [413] Hazret-i Îsâ'ya tahsîsinin mânası nedir? Bundan Rûhu'l-kudüs'ün Cebrâil'den başka bir rûh-i mahsus olduğu anlaşılmaz mı? Müfessirînin beyânına göre cevap; hayır, bu tahsîsin vechi şudur: Cebrâil'in Hazret-i Îsâ'ya başka bir ihtisâsı vardır ki diğer enbiyâda bunun misli yoktur. Çünkü Hazret-i Meryem'e onun vilâdetini tebşir eden odur. Îsâ onun nefhiyle doğmuş ve onun terbiye ve te'yîdiyle büyümüş, her nereye gittiyse beraberinde gitmiştir. Nitekim Sûre-i Meryem'de فَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا [Meryem 19/17][2] buyurulmuştur ki "Rûhanâ" Rûhullah, Rûhu'l-kudüs, Cebrâil demektir.

Bundan başka mâlumdur ki Benî İsrâil'in Hazret-i Îsâ ve vâlidesi hakkında ismet ü kudsiyetlerine muhalif sözler söylemiş olmaları ve burada hitab dahi bilhassa onlara olduğu cihetle tahsis için değil, bilhassa onlara karşı Hazret-i Îsâ'yı tenzih için bu te'yîdât sûret-i husûsiyede zikredilmiş ve bundan dolayı tahârete delâlet eden "Rûhu'l-kudüs" ismi tercih buyurulmuştur. Şunu da ihtar etmek lâzım gelir ki Îsâ Rûhu'l-kudüs ile müeyyeddir fakat Rûhu'l-kudüs ile müeyyed olan yalnız Îsâ değildir. قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [en-Nahl 16/102][3] buyurulduğu vechile Resûlullah'a Kur'ân'ı indiren de Rûhu'l-kudüs'tür. Hâlbuki Kur'ân'ı indiren[4] Cebrâil'dir, demek ki Rûhu'l-kudüs Cibrîl, Cibrîl Rûhu'l-kudüs'tür. Kuvveti nokta-i nazarından Cibrîl, ismet ü nezâheti nokta-i nazarından Rûhu'l-kudüs'tür.

---

1 Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 157.
2 "…Derken kendisine Rûhumuzu gönderdik de (…) ona temessül ediverdi."
3 "Söyle onlara: Onu Rabbinden hikmet-i hak ile Rûhu'l-kudüs indirdi…"
4 B -"de Rûhu'l-kudüs'tür. Hâlbuki Kur'ân'ı indiren".

İşte ey[1] Benî İsrâil, Allah teâlâ'nın peygamber ve kitap göndermesi emsalsiz bir şey değil, öteden beri cârî bir sünnet-i ilâhiyedir. Ve zikrolunduğu üzere bilhassa[2] size Hazret-i Mûsâ'dan Hazret-i Îsâ'ya kadar bunca peygamberler göndermiş ve {اَفَكُلَّمَا جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُكُمُ} ya artık size[3] nefsinizin hevâsına uymayan emr-i ilâhî[4] ile yeni bir resul geldikçe {اسْتَكْبَرْتُمْ} ona tâbi' olmayı kibrinize yediremeyip kafa tutacaksınız da {فَفَرِيقاً كَذَّبْتُمْ}[5] o peygamberlerin [414] bir kısmını tekzib edecek, {وَفَرِيقاً تَقْتُلُونَ} bir kısmını da tekzib ile iktifâ etmeyip -Zekeriyyâ, Yahyâ vesâire gibi- öldürecek misiniz? ❁ Yok artık o meydanı bulamayacaksınız.[6] Bunda ise Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'i dahi katletmek azminde bulunduklarına sarih bir işaret vardır. İstifham, bunu yüzlerine çarpmak üzere tevbîh ü takrî' içindir.

[7]Bunlar, haklarında nâzil olan bütün o güzel nasihatlere, davetlere, acı tatlı ihtarlara, tebşirlere, inzarlara, taltiflere, tekdirlere karşı bakınız ne dediler:

وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌۜ بَلْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَقَلِيلاً مَا يُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾ وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْۙ وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواۚ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهٖۘ فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِرِينَ ﴿٨٩﴾ بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ اَنْ يَكْفُرُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ بَغْياً اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖۚ فَبَٓاؤُ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍۜ وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ ﴿٩٠﴾

[415] **Meâl-i Şerîfi**

"Bizim" dediler, "kalblerimiz kılıflıdır". Öyle değil, kâfirlikleri sebebiyle Allah onları lânetledi. Onun için az, pek az imana gelirler (88).

---

1 B -"ey".
2 B -"bilhassa".
3 F +"~~böyle iken size her ne zaman~~".
4 F +"~~ahkâm-ı ilâhiye~~".
5 F +"~~ki sırf bu sebeple~~".
6 F +"~~bir kısmını da tekzib ile iktifâ etmeyip öldürüyor, şehid ediyorsunuz. 'Tekzib' mâzî sîgasıyla, 'katl' de muzâri' sîgasıyla îrad buyurulmuş ve ikisi de fâ'-i sebebiye ile 'istikbâr'a rabt edilmiştir. Demek ki tekzib bunların haslet-i mâziyeleri, katl ise haslet-i hâliye ve istikbâliyeleri olarak gösterilmiştir.~~".
7 F +"~~Ey ehl-i iman!~~".

Yanlarındakini tasdiklemek üzere onlara Allah tarafından bir kitap gelince önceden küfredenlere karşı istimdad edip dururlarken o tanıdıkları kendilerine gelince tuttular ona küfrettiler. İmdi Allah'ın lâneti kâfirlerin boynuna (89). Ne çirkindir o kendilerini sattıkları ki Allah'ın kullarından dilediğine kendi fazlından vahiy indirmesine bağy ederek, Allah ne indirdiyse hepsine küfrettiler de gazab üstüne gazaba değdiler[1] ve o kâfirler için mühîn[2] bir azab var (90).

"**Gulf**", ağlef'in cemʿi, "ağlef" "gulfe" veya "gılâf"dan kabuklu, yani sünnetsiz veyahut kılıflı demektir ki burada "kaşerli, kaşerlenmiş" mealindedir.

Hâsılı bunlar {وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ} bizim kalblerimiz kılıflı yani kaşerlidir, kabukludur dediler ve bununla daʿvet-i Muhammediye ve irşâdât-ı Kur'âniyeye karşı kalblerinin kapalı olduğunu ve bunları dinlemeye, anlamaya yanaşmak niyetinde olmadıklarını lisân-ı istihfaf ile söylemek ve hidâyet-i ilâhiyeden müstağnî bulunduklarını iddia suretiyle iftihar etmek istediler. {بَلْ} Hayır, iş öyle değil, belki {لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ} küfürleri sebebiyle Allah onları lânetledi, bâb-ı rahmetinden tard etti خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَعَلٰى سَمْعِهِمْ وَعَلٰٓى اَبْصَارِهِمْ غِشَاوَةٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ [el-Bakara 2/7][3] hükmü tecellî eyledi {فَقَلِيلًا مَا} onun için bunlar az, pek az {يُؤْمِنُونَ} iman ederler. ❁ Bâlâda يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][4] âyât-ı muhkemesiyle yapılan o büyük ve latîf davetler ve onu takip eden yüksek ihtârât karşısında bunların nihâyet قُلُوبُنَا غُلْفٌ diye inat ve istikbar etmeleri iftihar edecek bir [416] sebepten değil, sırf[5] melʿunluklarından nâşîdir. Nasıl melʿun olmasınlar ki {وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ كِتَابٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} vaktâ ki onlara Allah tarafından yeni ve büyük bir kitap {مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ} yanlarında bulunan ve sizi âhir zaman Peygamberi kurtaracaktır diyen

1 B: "uğradılar".
2 B: "mühim".
3 "Allah kalblerini ve kulaklarını mühürlemiş ve gözlerine bir perde indirmiştir ve bunların hakkı azîm bir azabdır."
4 "Ey İsrâil oğulları size inʿâm ettiğim nimetimi hatırlayın ve ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"
5 B -"sırf".

Tevrat'ı tekzib değil, kitâbullahtır, verdiği haberler haktır diye tasdik eden bir kitap, yani Kur'ân geldi {وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ} bundan evvel ise bunlar {يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا} ehl-i küfre, yani Arab müşriklerine bunun geleceğini açıyorlar ve bu sayede onlara karşı fütûhât talebinde bulunuyorlardı. اَللّٰهُمَّ انْصُرْنَا بِالنَّبِيِّ الْمَبْعُوثِ فِي آخِرِ الزَّمَانِ الَّذِي نَجِدُ نَعْتَهُ فِي التَّوْرَاةِ "İlâhî! Tevrat'ta evsâfını bulduğumuz âhir zaman Peygamberiyle bize nusret ihsan et"[1] diye dua ve istimdad ediyorlar ve müşriklere قَدْ أَظَلَّ زَمَانُ نَبِيٍّ يَخْرُجُ بِتَصْدِيقِ مَا قُلْنَا فَنَقْتُلَكُمْ مَعَهُ قَتْلَ عَادٍ وَإِرَمَ "Bizim söylediğimizi tasdik ederek çıkacak olan Peygamberin zamanı geldi, gölgesi bastı, biz onunla beraber sizi Âd ve İrem gibi katledeceğiz" diyorlardı.[2]

İbn Abbas, Katâde, Süddî demişlerdir ki Resûlullah Efendimiz'in biʿsetinden evvel Benî Kureyza ve Benî Nadîr Yahudîleri Evs ve Hazrec kabilelerine karşı onunla istiftah ederlerdi ve bu âyet bunlar hakkında nâzil olmuştur.

Vaktâ ki Kur'ân-ı azîmü'ş-şân onlara böyle bir hâlde geldi {فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ مَا عَرَفُوا} o tanıdıkları kendilerine gelince {كَفَرُوا بِهِ} bunlar ona küfrettiler, tanımaz oldular. {فَلَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الْكَافِرِينَ} Allah'ın laneti de bütün kâfirleredir. Bunun için bunlar, melʿun oldular. {بِئْسَمَا اشْتَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ} Bunların kendilerini sattıkları şey ne kadar fena, ne [417] kadar çirkindir. {اَنْ يَكْفُرُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Ki Allah'ın inzal buyurduğu mübarek kitâba, risâlet-i Ahmediyeye küfr etmeleri hem de pek alçak, pek rezîlâne bir sebeple küfr etmeleridir. Bilir misiniz bunlar buna niçin küfr ettiler? {بَغْيًا اَنْ يُنَزِّلَ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ} Allah'ın kullarından dilediği bir kuluna, mahz-ı fazl ü kereminden, peyderpey nimet indirmesine, onu âhir zaman Peygamberi yapmasına karşı bağyen, yani o nübüvvetin doğrudan doğru kendilerine indirilmesini istediklerinden bu Peygamber bizden, bizim ırkımızdan değil diye sırf hodgâmlık ve hased sâikasıyla küfr ettiler ve önce

---

1 Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Alî b. Burhâniddîn el-Halebî, *İnsânü'l-ʿuyûn fî sîreti'l-emîni'l-meʾmûn,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427, II, 150.

2 Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mesʿûd b. Muhammed el-Ferrâʾ el-Begavî, *Meʿâlimü't-tenzîl,* thk. Muhammed Abdullah en-Nemr ve dğrl., Dâru't-Taybe, 1417/1997, I, 120-121.

"O Peygamber gelecektir, gelmek üzeredir... Biz onunla fütûhât[1] yapacağız" deyip dururken insanlıktan çıktılar. "Söylediklerimiz yalanmış" dediler, kendilerini böyle bir küfre sattılar, sattılar da {فَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ عَلٰى غَضَبٍ} mukaddemâ mahkum oldukları gazabdan halâs olacakları bir sırada döndüler dolaştılar, gazab üzerine gazaba müstahik oldular[2]. Vaktiyle kendilerini Âl-i Firavn'ın sû'-i azâbından kurtaran ve bu suretle büyük bir imtihana çeken Cenâb-ı Allah, onları âlemlerin üzerine geçirmiş iken onlar bu fezâili kendilerine celb eden enbiyâyı ibtidâ tekzib, sonra katl ede ede netîce-i imtihanda dönüp dolaşıp[3] Allah'ın gazabına uğramışlar, nimetleri gitmiş, vatanları, devletleri mahvolmuş, kendileri şu, bu milletin taht-ı mahkûmiyetinde zillet ve meskenete düşmüş, nihâyet ellerindeki kitâbın hükmünce bir ümidleri kalmış idi ki o da Hazret-i Mûsâ'ya benzeyen ve onları ke'l-evvel bu gazabdan, bu zillet ve meskenetten kurtaracak olan âhir zaman peygamberine iman ve ittibâʿ etmeleri idi. Bu ümit ile yaşarken ve müşriklere karşı istiftah ve iftihar ederken tam o peygamber gelip aradıkları ellerine geçtiği ve yanlarındaki kitâbın hükmü olan bu ümidlerini[4] tahakkuk [418] ettirmek için Kur'ân-ı azîmü'ş-şân kendilerini اَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][5], وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ [el-Bakara 2/41][6] diye emr-i ilâhîye davet eylediği sırada sırf hased sâikasıyla sözlerinden döndüler, vakti geldi dedikleri peygambere, "hayır, beklediğimiz bu değilmiş, onun vakti gelmemiş imiş, bu bizden değil Arab'dandır" diyerek küfr ettiler, tıpkı Hazret-i Âdem'e karşı İblis'in yaptığı gibi istikbar eylediler, Allah'ın emirlerine, davetlerine قُلُوبُنَا غُلْفٌ dediler ve bu küfrü yaparken kendi sözlerini ve ellerindeki[7] kitâbın o yegâne ümidi veren hükmünü cerh ü tekzib etmek suretiyle kendi kendilerini terzil eylediler. Hâsılı bu bazirgânlar kendilerini bu kadar fena bir küfre sattılar ve bundan dolayı eski gazab üzerine tekrar bir gazaba daha lâyık ve

---

1 F: "fütûhâtlar".
2 F +"~~vardılar~~".
3 F +"~~dönmüşler~~".
4 B: "ümidleri".
5 "...ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim..."
6 "Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin..."
7 B: "ellerinde".

müstahik[1] oldular {وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ} fi'l-vâkiʿ kâfirlerin hakkı da mühîn, yani ihanetkâr, hakaretâmiz, zilletli bir azabdır. ❁ Bunlar öyle kâfirlerdir ki Allah'a, Peygamber'e, hatta kendilerine kavlen ve fiilen küfr ederler de bununla beraber bir de yalan yere imandan dem vururlar. Şöyle ki:

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَٓاءَهُ وَهُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ اَنْبِيَٓاءَ اللّٰهِ مِنْ قَبْلُ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٩١﴾ وَلَقَدْ جَٓاءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهِ وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ ﴿٩٢﴾ وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاُشْرِبُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ قُلْ بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهٖٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٩٣﴾

[419] **Meâl-i Şerîfi**

"Allah ne indirdiyse iman edin" denildiği zaman da onlara "biz kendimize indirilene iman ederiz" derler de ötekine küfr ederler, hâlbuki beraberlerindekini tasdik edecek hak o. "Ya" de, "iman ediyordunuz da niçin Allah'ın peygamberlerini öldürüyordunuz?" (91). Celâlim hakkı için Mûsâ size beyyinelerle gelmişti de arkasından tuttunuz danaya taptınız, siz o zâlimlersiniz (92). Bir vakit size verdiğimiz kitabı kuvvetle tutun ve dinleyin diye Tûr'u tepenize kaldırıp mîsâkınızı aldık. "Dinledik isyan ettik" dediler ve küfürleriyle danayı kalblerinde iliklerine işlettiler. "Eğer", de, "sizler mü'minlerseniz imanınız size ne çirkin şeyler emrediyor?" (93).

{وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Bâlâda beyan olunduğu üzere Allah'ın her inzal buyurduğuna iman ediniz denildiği zaman bunlara {قَالُوا نُؤْمِنُ بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا} biz, bize inzal olunana iman ederiz derler de {وَيَكْفُرُونَ بِمَا وَرَٓاءَهُ} ve mâʿadâsına küfr ederler. {وَهُوَ الْحَقُّ} Hâlbuki hak o[2], hem de {مُصَدِّقًا لِمَا مَعَهُمْ} beraberlerindekini musaddık olmak üzere hak odur[3], o mâʿadâdır,

1 F +"~~mahkum~~".
2 F +"~~o mâʿadâ muhakkak hak~~".
3 F +"~~bir hâldedir~~".

-böyle iken yine ona küfr ederler.- ❁ İmanın hedefi hak ve hak nerede bulunsa, her nereye nâzil olsa yine hak iken hem kendilerindekinin [420] hakkıyeti ancak berikinin tasdîkiyle tebeyyün edecek iken bunlar kendilerindekinden başka hiçbir şeye hak dahi olsa inanmazlar. Âlemde hakperest olmayanların hepsi de böyledir. Onlar için iman sözü bir nefsaniyet işidir. İnanacakları bir şeyde mutlaka kendilerini görmek isterler. Meselâ kendilerinin olmayan âlime "âlim" demezler, kendilerinden olmayan peygambere "peygamber" demezler, deseler[1] bile "bizim peygamberimiz değil" derler, sırf bu yüzden âhir zaman Peygamberine ve ona nâzil olan kitâb-ı hakka "bizim tarafımızdan, bizim lisânımızdan değildir, o Arab peygamberidir, Arab kitâbıdır" diye husumet bile ederler. Beşeriyeti tefrikaya düşüren, insanlığı şirk ü cidal içinde yüzdüren, hakka karşı kuvvet ile mükâbere ve safsata ile türlü türlü melʿanet ve şeytanet ile hücum eden ve ettiren hep bu nefsaniyet, hep bu kibir, hep bu hodgâmlıktır ki Hazret-i Âdem kıssasında İblis kıssası tamemen bunu temsil eder. Bunların önünde kendilerini ehl-i din, ehl-i kitab, ehl-i iman gibi göstermek isteyen Yahudîler vardır. Bunlar nihâyet izâfî bir iman iddia ederler. "Biz ancak bize inzal olunana iman ederiz" derler, başkasına küfr ederler. Fakat Cenâb-ı Allah gösteriyor ki bunların bu izâfî iman davaları da yalandır. Çünkü bunlar kendilerindekini kendilerince esas ittihaz olunan müsellem bir hakikati tasdik ve te'yid eden bir hakkı da doğrudan doğru "bize nâzil olmadı" diye redd ü inkâr ederler. Mesela Tevrat'ın bâlâda beyan olunduğu üzere birtakım ihbârâtı ve ahkâm-ı esâsiyesi var ve bu meyanda Hazret-i[2] Mûsâ'ya benzer bir âhir zaman peygamberinin geleceği ve Benî İsrâil'in فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّٖى هُدًى فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ [el-Bakara 2/38][3] ahdi mûcebince ona ittibâʿ etmek şartıyla kurtulacağı haber verilmiş ve bu babda mukaddemâ kendilerinden mîsak da alınmış ve zamanı gelince bu mîsak mûcebince kendileri tarafından kemâl-i iftihar ile bu hakikat neşr ü işâʿa da edilmişken, Kur'ân gelip de Tevrat haktır, bu haberler, [421] bu kıssalar, bu vaadler

1 B: "derlerse".
2 B -"ve ahkâm-ı esâsiyesi var ve bu meyanda Hazret-i".
3 "…Sonra benden size ne zaman bir hidâyetçi gelir de kim o hidâyetçimin izince giderse…"

doğrudur diye onu tasdik ve mûcebince taraf-ı ilâhîden "yâ Benî İsrâil haydi[1] vaktiyle size verdiğim nimetlerimi yâd eyleyin ve Bana verdiğiniz ahdi îfa edin de Ben de size verdiğim halâs ahdimi îfa edeyim" وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ [el-Bakara 2/41][2] emirlerini tebliğ edince, mahza Tevrat'ı tasdik ve teyide ma'tuf olan bu evâmir-i ilâhiyeyi redd ü inkâra kalkıştılar, قُلُوبُنَا غُلْفٌ dediler de bütün bunlarla beraber نؤمن بما أنزل علينا diye bir de izâfî bir iman davası tutturuyorlar, şimdi "siz böyle mi diyorsunuz? Öyle ise size nâzil olmuş bulunan Tevrat'a ve ona haktır diyen Kur'ân'a inanınız" derseniz dönerler, onu da redd ü inkâr ederler, demek ki bunların نُؤْمِنُ بِمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا davası da yalandır. Bunlar başkasına nâzil olan hakkı inkâr etmek için kendilerine nâzil olmuş ve taraflarından neşr ü işâ'a edilmiş bulunanı da redd ü inkâr ediyorlar, tenakuzdan kurtulmuyorlar, artık bu safsatacılarda velev izâfî olsun iman tasavvur olunabilir mi? Bundan başka daha vâzıh olmak için {قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ اَنْبِيَٓاءَ اللّٰهِ مِنْ قَبْلُ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} bunlara de ki: Siz dediğinizde sâdık, yani kendinize inzal edilene inanır olsanız bundan evvel Allah'ın peygamberlerini katleder miydiniz? Sâdıksanız onları niçin katlettiniz? ❁ Peygamber öldürmek küfr-i mahz değil midir? Tevrat bunu haram kılmamış mıydı? 'Ale'l-husûs Zekeriyyâ, Yahyâ vesâire gibi öldürdüğünüz peygamberler hep sizin değil miydiler? Daha evveline bakalım: {وَلَقَدْ جَٓاءَكُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ} Alimallah size Mûsâ beyyinelerle, 'iyan beyan mucizelerle geldi {ثُمَّ اتَّخَذْتُمُ الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِهٖ} sonra da siz onun arkasından tuttunuz buzağıya taptınız {وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ} siz böyle zâlimlersiniz. ❁ Ey zâlimler siz o zaman mı kendinize inzal olunana iman ettiniz? O beyinelerden birini yine hatırlatalım {وَاِذْ اَخَذْنَا مِيثَاقَكُمْ وَرَفَعْنَا فَوْقَكُمُ الطُّورَۜ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاسْمَعُوا} [422] hani size verdiğimiz kitâbı ve onun ahkâmını kuvvetle, ciddiyet ve ihtimam ile tutunuz ve dinleyiniz diye Tûr dağını tepenize kaldırarak mîsâkınızı zorla almıştık, koca bir dağın şemsiye gibi baş üzerinde[3] tehdid etmesi ne büyük mucize idi? Fakat, dinlediler

---

1 B -"haydi".

2 "Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'an'a iman edin…"

3 F +"~~başınızda sizi~~".

mi? Buna karşı[1] {قَالُوا سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا} gönüllerinden işittik ve isyan ettik dediler {وَاُشْرِبُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْعِجْلَ بِكُفْرِهِمْ} küfürleriyle kalblerinde buzağı sevdası iliklerine işlemişti.[2] Demek ki o zaman bile kendilerine indirilene iman etmemişlerdi[3] {قُلْ} sen bunlara şöyle söyle {بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهٖٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} eğer siz mü'min iseniz imanınız size ne çirkin emirler veriyor ki peygamberleri katledersiniz, kitâbınızı tekzib edersiniz, işittik isyan ettik dersiniz, hâlâ buzağıyı kalbden çıkarmazsınız, böyle bir iman olsa olsa şeytana iman olur. Bütün bu hâlleriyle bunlar âhireti de kimseye vermek istemezler. Lâkin Allah'a kitaplarına, peygamberlerine iman sözleri asılsız olduğu gibi âhirete imanları da böyle olduğunu beyan için buyuruluyor ki:

قُلْ اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٩٤﴾ وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٩٥﴾ وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ وَمِنَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهِ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾

[423] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Allah yanında âhiret evi (Cennet) başkalarının değil de hâssaten sizin ise, eğer davanızda sâdıksanız, haydi ölümü ümniyye edinin, canınıza minnet bilin (94). Fakat ellerinden çıkan işler dururken onu hiçbir zaman temenni edemezler, Allah bilir o zâlimleri (95). Her hâlde onları insanların hayata en harîsi, müşriklerden de harîs[4] bulacaksın. Her biri arzu eder ki bin sene muʿammer olsa, hâlbuki muʿammer olmak kendisini[5] azabdan uzaklaştıracak değil. Allah görüyor onlar neler yapıyorlar (96).

---

1 F +"~~o zamanki eslâfınız~~ bile".

2 "İşrab" içirmek demektir ki, burada boyanan elbiseye boyayı içirmek mânasından latif bir istiʿâre-i temsîliye vardır [Müellifin notu]. (Bu dipnot B nüshasında bulunmamaktadır).

3 F +"~~o zaman mı kendinize inzal olunan kitaba iman ettiniz!~~".

4 F: "harîsi".

5 F +"~~onu~~".

Yâ Muhammed! {قُلْ} Sen onlara de ki {اِنْ كَانَتْ لَكُمُ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ عِنْدَ اللّٰهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ} eğer dâr-ı âhiret saadeti diğer insanların hiçbir hissesi olmayarak hâlis sizin ise {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ} hiç durmayın ölümü temenni edin {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer siz bu davanızda sâdık, sözünüzün doğruluğuna kāniʿ iseniz hemen ölümü[1] istemeniz lâzım gelir.

"**Dâr**", lügatta dâiren mâ-dâr üzerine hudud çevrilmiş mükemmel ve mahfuz bir surette süknâya[2], hayata elverişli yer demektir. Lisânımızdaki "büyük konak", "saray", "şehir", "memleket", "yurt", "vatan" kelimelerinin mânalarına ʿale'l-merâtib şâmildir. Nitekim "dâr-ı İslâm" İslâm sulh u selâmet vatanı, "dâr-ı harb" harbîler vatanı, harb ü cidal yeri demek olduğu gibi, içinde bulunduğumuz bütün şu [424] âleme de "dâr-ı dünya" denilir, buna mukabil "dâr-ı âhiret" de ölümden[3] sonra ebedî dâru'l-karar demektir. Binâenʿaleyh "dâr-ı âhiret sırf bizimdir" demek, "öldükten sonra herkes ya mahv veya kahrolacak, sade biz kalacağız, biz mesʿud olacağız" demek olur. Ölümden sonra böyle ebedî bir saadet müstakillen kendilerinin olduğuna cidden kāniʿ bulunanların zahmetler, elemler, kederlerle dolu olan şu üç beş günlük dünya hayatına sarılmalarının hiçbir mânası yoktur. Hele dünyada vatandan, istiklâlden mahrum, zillet ü meskenete mahkum bir hâlde yaşayanlar için böyle bir temenni zarûrî olmak lâzım gelir. {وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ اَبَدًا} Hâlbuki onu hiçbir zaman isteyemez, temenni edemezler {بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ} sebebi önce ellerinin yaptığı, âhirete takdim ettiği şeyler, cürümler, cinayetler, zulümlerdir. Yani bunlar sâbıkalıdır[4]. O kirli ellerin ne yaptıklarını, âhirete ne yolda varacaklarını vicdanları duyar da dünya cennetinden vazgeçmezler, ölümü isteyemezler, Allah o zâlimleri bilmez mi sanıyorlar ki "dâr-ı âhiret bizimdir" diyorlar? {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ} Allah bütün zâlimleri bilir.

Esasen bunların âhirete ne imanları vardır ne ümidleri, çünkü {وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍ} istikrâ edersek insanların tek hayata en harîsi bunları

1 M: "ölüm".
2 F: "süknâ ve".
3 B: "dünyadan".
4 B: "sâbıkalıdırlar".

bulursun. ❁ Bunların âhirete, diğer bir hayata ümidleri veya zerre kadar imanları olsa idi, yalnız bu dünya hayatına böyle herkesten, hatta müşriklerden bile ziyade hırs ederler[1] mi idi? {وَمِنَ الَّذٖينَ اَشْرَكُوا} Müşriklerden de haris[2] {يَوَدُّ اَحَدُهُمْ لَوْ يُعَمَّرُ اَلْفَ سَنَةٍ} her biri arzu eder ki bin sene muʿammer olsa.[3] ❁ Bazı müfessirîn bu müşriklerden murad Mecuslar olduğunu rivayet etmişlerdir[4] ki o [425] zamanki İrânîler demek olur. {وَمَا هُوَ بِمُزَحْزِحِهٖ مِنَ الْعَذَابِ اَنْ يُعَمَّرَ} Hâlbuki o muʿammer olmak kendini azabdan uzaklaştıracak değil.[5] {وَاللّٰهُ بَصٖيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} Allah[6] onların gizli açık yaptıklarını, yapacaklarını[7] görüp duruyor. ❁ Yaʿkūb kıraatinde hitab ile تَعْمَلُونَ okunur yani "Allah hepinizin yaptığını, yapacağını[8] görüyor, biliyor" demek olur.

"**Basîr**", aʿmânın zıddıdır. Bununla beraber ya "basar"dan veya[9] "basîret"ten sıfat-ı müşebbehe olduğu için habîr, her vechile vâkıf-ı umûr, yani işlerin zâhir u bâtınına, ledünniyâtına âşina mânasına kullanılır. İşte Allah böyle basîrdir. Ona göre hayra hayr ile mükâfat, şerre de şer ile mücâzat edecek ve herkesin âhireti ömrüne göre değil, ameline göre olacaktır. Hâlbuki amel de iman ile mütenâsibdir. Âhireti tanımadıkları için müşriklerin hayata bu kadar haris olanları vardır. Yahudîleri ise her hâlde bunlardan daha haris bulursun, binâenʿaleyh bunların âhirete müşrikler kadar bile yüzleri yoktur.

Bu hâlet-i ruhiye bi'z-zarûre iki sebebin birinden hâlî değildir. Ya bunlar "dâr-ı âhiret saadeti sırf bizimdir, ateş bize olsa olsa sayılı birkaç gün dokunup geçecektir" derken bunun yalan olduğunu bilerek söylüyorlar, bu surette âhirete asla imanları yoktur. Âhirete iman davasında kendilerini yine kendileri tekzib etmektedir. Veyahut dâr-ı âhiretten maksadları öldükten sonra olan hakikaten âhiret değil de dünyada tasavvur ettikleri bir istikbâldir.

---

1 B: "beslerler".
2 F: "Müşriklerden de öyleleri vardır ki".
3 F: "Her biri bin sene muʿammer olsa hoşlanır, bunu arzu eder".
4 B: "edilmiştir".
5 F: "Halbuki ~~onu~~ o muʿammer olmakla kendini azabdan uzaklaştıracak değil ~~olan o bin sene muʿammer olmak değil, güzel amellerdir~~".
6 F +"ise".
7 F +"~~ezelde~~".
8 F +"~~ezelde~~".
9 B: "ya".

Deniliyor ki bunlar son zamanlarda âhiret mefhûmunu tevil ve tahrif ederek şu ümniyyeye zâhib olmuşlardır: Dünyada en nihâyet Beytü'l-makdis'in bulunduğu Arz-ı Mukaddes kendilerinin olacak ve orada bir hükûmet ve devlet kuracaklar ve ondan sonra bütün dünyayı istîlâ edecekler, dünyanın yegâne devleti [426] olacaklarmış ve o zaman başkaları mahv u kahrolacak, dünya bunların olacakmış, dâr-ı âhiret bu imiş. Bu takdirde "dâr-ı âhiret diğer insanların hissesi olmayarak hâlis bizimdir" demeleri buna işaret ve "eyyâm-ı ma'dûde" sözü de o zamana kadar geçecek olan müddette her ferdin ömründen kinaye olur. Bugün bütün dünyadaki Yahudîlerin bu ümniyye üzerinde birleşmek istedikleri de anlaşılıyor. Onlar buna inanmış olabilirler lâkin Allah teâlâ âhiret imanının bundan ibaret olmadığını, âhiretin böyle telakkīsi câiz olmayacağını[1], âhiret akidesi böyle olmayınca böyle bir fikrin tahakkuku mümkin olamayacağını da üslûb-i hakîm ile ve mülzim bir surette bi'l-vücûh beyan buyurmuştur. Haydi bu millet ü cemaat nokta-i nazarından, bir nevi âhiret, bir ba's ba'de'l-mevt demek olsun. Lâkin rûh-i millî ve hayât-ı nev'î ne ile kāimdir? Hayât-ı efrâd ile değil mi? O hâlde bunu kazanmak o efrâdın mesâîsine ve fedakârlığına mütevakkıftır. Bu tahakkuk edinceye kadar nice ferdler geçmeli ve bu uğurda ifnâ-yı hayat etmelidir ki ölmüş bir millet ba's ba'de'l-mevte mazhar olsun. Hâlbuki öldükten sonra ferd için dünyasındaki bu fedakârlığın mükâfat ve mücâzâtını zâmin olan diğer bir hayat, yani hakīkī mânasıyla bir hayât-ı âhire, bir dâr-ı âhiret imanı bulunmadıkça öyle nev'î bir ümniyyenin tahakkukuna imkân yoktur. Öldükten sonra rûh-i şahsînin bekāsına, daha doğrusu şahsın ba's ba'de'l-mevt diğer bir neş'et ve ebedî bir hayat ile ba'sine inanmayan ve eyyâm-ı ma'dûde olan hayât-ı dünyâya vedâ edince büsbütün hiç olup gideceğine ve bu hiçlikten tekrar çıkması imkânı bulunmadığına kāil olan ferdler böyle fedakârlığa ve nice nice hayatların ifnâsına mütevakkıf bulunan öyle nev'î bir ümniyye için nasıl can verebilirler, nasıl fedakârlık edebilirler? Öldükten sonra hakīkī âhiret mükâfâtı yoksa asırlarca sonra gelecek insanların konacağı bir saadet için bugünkü insanlar nasıl ve neden [427] dolayı bezl-i mesâî ve fedakârlık etsin? Bütün bunlar mahza hayr olduğundan dolayı, mahza Allah

1 F: "olamayacağını".

rızâsı için yapılacaksa baʿde'l-mevt, maʿdûm-ı mahz olacaklarını zanneden kimseler için hayrın, Allah rızâsının mânası nedir? Âlemde böyle ferdlerden mürekkeb bir hey'et-i ictimâʿiyenin öyle bir ümniyyeyi tahakkuk ettirmesine asla imkân yoktur. Bunu yapabilecek milletin efrâdı her hâlde dünyada fedâ-yı hayâtı göze aldırabilmelidir. Bunu yapabilmek de baʿde'l-mevt bir mükâfâtın tahakkukuna iman ile mümkindir. Yahudîler ise böyle bir âhirete inanmadıkları için müşriklerden ziyade hayâta harîstirler, ölümden fevkalâde korkarlar, "dâr-ı âhiret" nâmını verdikleri Arz-ı Mukaddes ve devlet-i dünya ümniyyesi de bu şerâit altında tahakkuku kābil olmayan mütenakız bir ümniyyeden ibarettir. Eğer onlar hakīkī âhirete inanmadan buna inanıyorlarsa yalana inanmaktan ibaret bir îmân-ı şeytânî olur. Buna da بِئْسَمَا يَأْمُرُكُمْ بِهٖٓ اِيمَانُكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ okunur. Diğer taraftan onlarca âhiret yalnız bu ise ve eyyâm-ı maʿdûde azab, o vakte kadar geçecek ferdlerin dünyadaki ömürleri müddetinden kinaye ise bu ümniyye uğrunda ve ondan evvel çalışıp ölmüş olanların hepsinin canı cehennemden başka bir şey görmeyecek demektir. Bu ise bir zulümdür. Bu telakkīyi veren din ne zâlimâne bir din olur. Ve bu fikir altında hubb-i hayat cehennem mahabbetinden ibaret bir delilik değil midir? O hâlde bunlar için saadetin bir mânası varsa o da hiç olmak için bir an evvel ölüp kurtulmaktan ibarettir. Binâenʿaleyh hepsi[1] ölümü temenni etmelidir ki bir gün evvel eyyâm-ı maʿdûdeyi bitirsin, hâlbuki bunlar kadar ölümden kaçınan, bunlar kadar hayata hırs gösteren hiçbir kavim yoktur. Demek ki bu imanları da yalandır. Bi'l-farz bu hırs Arz-ı Mukaddes ümniyyesinin[2] ancak dünyada görülebileceği için olsun, o hâlde dünyada fedâ-yı hayâta mütevakkıf, uzun mücadeleler, büyük muharebeler yapılmaksızın istihsâli mümkin [428] olmayan dünyevî bir gayeye böyle bir hubb-i hayat ile erişmek sevdası tenakuzlarla dolu bir hayâl-i muhalden başka ne olur? Bu gayenin tahakkukunu isteyenler bu uğurda şehid olmak için mevti temenni edebilmelidirler. Bunu yapabilmek ise hakīkī mânasıyla âhiret imanına tevakkuf eder. Bu da ancak وَالَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [el-Bakara 2/4][3]

---

1 B +"hepsi".

2 B: "Arz-ı Mukaddes'in".

3 "Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden evvel indirilene, âhirete yakīni de bunlar edinirler."

hükmünce Hâtemü'l-enbiyâ'yı ve ona nâzil olan kitâbı tasdik ile mümkindir. Ve ancak o zamandır ki أَوْفُوا بِعَهْد۪ٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][1] vaadi tahakkuk edebilir. Görülüyor ki burada sade Yahudîler için değil, bu münasebetle umum beşeriyet için pek büyük bir ders vardır.

Bir de bu Yahudîler vahiy ve nübüvvet aleyhinde söz söylemiş olmak için vâsıta-i vahiy olan Cibrîl-i Emîn'e "o bizim adüvvümüzdür" diye izhâr-ı adâvet etmişlerdi ki buna karşı şu iki âyet nâzil olmuştur:

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْر۪يلَ فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٩٧﴾ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِه۪ وَرُسُلِه۪ وَجِبْر۪يلَ وَم۪يكَالَ فَاِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِر۪ينَ ﴿٩٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Söyle, her kim Cibrîl'e düşman ise bilsin ki o, o Kur'ân'ı senin kalbin üzerine Allah'ın izniyle indirdi, önündekileri tasdikleyici ve mü'minlere bir hidâyet ve bişâret olmak için (97). [429] *Her kim Allah'a ve Allah'ın meleklerine ve resullerine ve Cibrîl'e ve Mîkâl'e düşman olur ise bilsin ki Allah kâfirlerin düşmanıdır[2] (98).*

Bu âyetlerin sebeb-i nüzûlü olan bu adâvetin sûret-i izhârı hakkında birkaç rivayet vardır:

Birincisi: Turuk-ı muhtelifeden vârid olan rivayetlerin hâsılına göre Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz Medine'ye hicret buyurdukları zaman Fedek Yahudîlerinin ahbârından Abdullah b. Sûriyâ, münazara etmek için birkaç kişi ile gelmiş. Evvelâ "Yâ Muhammed!" demiş, "uykun nasıldır? Zira âhir zamanda gelecek Peygamberin uykusu bize haber verilmiştir." Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz "Gözlerim uyur kalbim uyumaz" buyurunca, "doğru", demiş. Sâniyen "nutfe babadan

---

1 "…ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"

2 F +"~~De ki: Her kim Cibrîl'e düşman ise, çünkü … indirdi, önündekileri tasdikleyici ve mü'minlere hidâyet ve bişâret olmak için. Her kim Allah'a ve Allah'ın meleklerine ve resullerine ve Cibrîl'e ve Mîkâl'e düşman olur ise şüphe yok ki Allah kâfirlerin düşmanıdır~~".

iken çocuk anasına nasıl benzer? Haber verir misin" demiş, Resûlullah "Kadının da suyu vardır, hangisi galebe ederse müşabehet ona olur" buyurmuş, "doğru", demiş. Sâlisen "İsrâil'in nefsine haram kıldığı taam ne idi haber ver, Tevrat'a nazaran Nebiyy-i ümmî bunu haber verecektir" demiş. Resûlullah Efendimiz buyurmuş ki "Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Allah nâmına söylerim, bilir misiniz; İsrâil şiddetli bir hastalığa tutulmuştu, hastalığı uzadı, o zaman Allah kendisine bu hastalıktan afiyet ihsan ederse en sevdiği taamı, şarabı kendisine haram olsun diye nezr etti ki deve eti ve deve sütü idi". Abdullah buna da "evet" dedikten sonra râbi'an "bir şey kaldı, onu da söylersen sana iman ettim: Sana hangi melek geliyor da Allah tarafından söylediklerini getiriyor?" diye sormuş, Resûlullah "Cibrîl" buyurmuş, bunun üzerine Yahudî "O bizim düşmanımızdır, o kıtal, şiddet getirir, bizim resûlümüz, -sefirimiz- Mîkâîl'dir ki müjde, ucuzluk, bolluk getirir, sana gelen o olsa idi iman ederdik" demiş, derhâl Hazret-i Ömer sormuş: "Bu adâvet ne zaman başladı?" İbn Sûriyâ "bunun [430] ibtidâsı" demiş, "Buhtunassar denilir bir adam tarafından Beytü'l-Makdis'in tahrip olunacağını Allah teâlâ peygamberimize vahyen bildirmiş ve onu târif etmiş idi. Biz de aradık bulduk, onu öldürmek için adamlar gönderdik. O zaman[1] Babil'de henüz miskin bir çocuktu, fakat Cibrîl "Eğer Allah sizi bunun katline musallat kılarsa haber verdiği adam bu değilmiş demek olur, binâen'aleyh bunun katli fâidesizdir" diye onu müdafaa etti. Sonra o büyüdü, kuvvetlendi, hükümdar oldu, harb açtı. Beytü'l-Makdis'i tahrip etti ve bize katliam yaptı, bunun için biz onu düşman tanırız". Bunun üzerine bu âyetler nâzil olmuştur.[2]

---

1 B: "Henüz".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 610:
أَنَّهُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ لَمَّا قَدِمَ الْمَدِينَةَ أَتَاهُ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ صُورِيَّا فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ كَيْفَ نَوْمُكَ، فَقَدْ أُخْبِرْنَا عَنْ نَوْمِ النَّبِيِّ الَّذِي يَجِيءُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ؟ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «تَنَامُ عَيْنَايَ وَلَا يَنَامُ قَلْبِي» قَالَ: صَدَقْتَ يَا مُحَمَّدُ، فَأَخْبِرْنِي عَنِ الْوَلَدِ أَمِنَ الرَّجُلِ يَكُونُ أَمْ مِنَ الْمَرْأَةِ؟ فَقَالَ: أَمَّا الْعِظَامُ وَالْعَصَبُ وَالْعُرُوقُ فَمِنَ الرَّجُلِ، وَأَمَّا اللَّحْمُ وَالدَّمُ وَالظُّفُرُ وَالشَّعْرُ، فَمِنَ الْمَرْأَةِ فَقَالَ صَدَقْتَ. فَمَا بَالُ الرَّجُلِ يُشْبِهُ أَعْمَامَهُ دُونَ أَخْوَالِهِ أَوْ يُشْبِهُ أَخْوَالَهُ دُونَ أَعْمَامِهِ؟ فَقَالَ: أَيُّهُمَا غَلَبَ مَاؤُهُ مَاءَ صَاحِبِهِ كَانَ الشَّبَهُ لَهُ، قَالَ: صَدَقْتَ فَقَالَ: أَخْبِرْنِي أَيُّ الطَّعَامِ حَرَّمَ إِسْرَائِيلُ عَلَى نَفْسِهِ وَفِي التَّوْرَاةِ أَنَّ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ يُخْبِرُ عَنْهُ؟ فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «أُنْشِدُكُمْ بِاللّٰهِ الَّذِي أَنْزَلَ التَّوْرَاةَ عَلَى مُوسَى هَلْ تَعْلَمُونَ أَنَّ إِسْرَائِيلَ مَرِضَ مَرَضًا شَدِيدًا فَطَالَ سُقْمُهُ فَنَذَرَ لِلّٰهِ نَذْرًا لَئِنْ عَافَاهُ اللّٰهُ مِنْ سُقْمِهِ لَيُحَرِّمَنَّ عَلَى نَفْسِهِ أَحَبَّ الطَّعَامِ وَالشَّرَابِ، وَهُوَ لُحْمَانُ الْإِبِلِ وَأَلْبَانُهَا؟ فَقَالُوا: نَعَمْ. فَقَالَ لَهُ: بَقِيَتْ خَصْلَةٌ وَاحِدَةٌ إِنْ قُلْتَهَا آمَنْتُ بِكَ، أَيُّ مَلَكٍ يَأْتِيكَ بِمَا تَقُولُ عَنِ اللّٰهِ؟ قَالَ جِبْرِيلُ: قَالَ إِنَّ ذَلِكَ عَدُوُّنَا يَنْزِلُ بِالْقِتَالِ وَالشِّدَّةِ، وَرَسُولُنَا مِيكَائِيلُ يَأْتِي بِالْبِشْرِ وَالرَّخَاءِ فَلَوْ كَانَ هُوَ الَّذِي يَأْتِيكَ آمَنَّا

İkincisi: Sebeb-i nüzul doğrudan doğruya[1] Hazret-i Ömer'le olan bir muhavere olmuştur, şöyle ki: Medine'nin yukarı tarafında müşârün ileyhin bir tarlası vardı, ona gelir giderken yolu Yahudîlerin dershaneleri önünden geçerdi, o da ara sıra gider onları dinlerdi. Bir gün "Yâ Ömer" dediler, "ashâb-ı Muhammed içinde senin gibi sevdiğimiz yok, diğerleri gelir geçer, iltifat etmez, canımızı sıkar, sen öyle yapmazsın bunun için sana çok ümit besliyoruz". Müşârün ileyh sordu, "sizce en büyük yemin nedir?" "Tûr-i Sînâ'da Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Rahmân nâmına yemindir" dediler. Binâenʿaleyh bu suretle kendilerine yemin vererek "Muhammed'i kitâbınızda buluyor musunuz?" diye sordu, sükût ettiler "ne oluyorsunuz söyleyin, vallahi ben size dinimde şekkim bulunduğu için sual sormuyorum" dedi. Birbirlerinin yüzüne baktılar, içlerinden biri kalktı, "söyleyin veya söyleyeceğim" dedi, onun üzerine dediler ki "evet biz onu kitapta buluyoruz, lâkin ona vahiy getiren melek Cibrîl'dir, Cibrîl ise bizim düşmanımızdır, o hep azab, kıtal, zelzele gibi şiddetlerin sâhibidir. Eğer ona gelen Mikâîl olsa idi her hâlde iman ederdik, çünkü Mikâîl bütün rahmet ü merhamete, ucuzluğa, selâmete müvekkeldir." Hazret-i Ömer sordu: [431] "Tûr-i Sînâ'da Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Rahman hakkı için söyleyin, ʿindallah Cibrîl'in mevkiʿi nedir?" Dediler ki "Cibrîl sağında, Mikâîl solundadır." Müşârün ileyh: "Öyle ise şâhid olun ki Allah'ın sağındakine düşman olanlar solundakine de düşmandırlar ve bunlara düşman olan Allah'a da düşmandır" dedi ve macerayı Peygambere haber vermek için avdet etti, huzûr-i risalete varınca gördü ki Cibrîl ondan evvel vahiy getirmiş, Resûlullah kendisine bu âyetleri okuyuvermiştir.[2]

بِكَ، فَقَالَ عُمَرُ: وَمَا مَبْدَأُ هَذِهِ الْعَدَاوَةِ؟ فَقَالَ ابْنُ صُورِيَّا مَبْدَأُ هَذِهِ الْعَدَاوَةِ أَنَّ اللهَ تَعالَى أَنْزَلَ عَلَى نَبِيِّنَا أَنَّ بَيْتَ الْمَقْدِسِ سَيُخَرَّبُ فِي زَمَانِ رَجُلٍ يُقَالُ لَهُ: بُخْتُنَصَّرُ وَوَصَفَهُ لَنَا فَطَلَبْنَاهُ فَلَمَّا وَجَدْنَاهُ بَعَثْنَا لِقَتْلِهِ رِجَالًا فَدَفَعَ عَنْهُ جِبْرِيلُ وَقَالَ: إِنْ سَلَّطَكُمُ اللهُ عَلَى قَتْلِهِ فَهَذَا لَيْسَ هُوَ ذَاكَ الَّذِي أَخْبَرَ اللهُ عَنْهُ أَنَّهُ سَيُخَرِّبُ بَيْتَ الْمَقْدِسِ، فَلَا فَائِدَةَ فِي قَتْلِهِ، ثُمَّ إِنَّهُ كَبُرَ وَقَوِيَ وَمَلَكَ وَغَزَانَا وَخَرَّبَ بَيْتَ الْمَقْدِسِ وَقَتَلَنَا، فَلِذَلِكَ نَتَّخِذُهُ عَدُوًّا.

1 F: "doğru".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 384-385:

كان لعمر بن الخطاب أرض بأعلى المدينة، فكان يأتيها، وكان ممره على طريق مدراس اليهود، وكان كلما دخل عليهم سمع منهم. وإنه دخل عليهم ذات يوم فقالوا: يا عمر ما في أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم أحد أحب إلينا منك، إنهم يمرون بنا فيؤذوننا، وتمر بنا فلا تؤذينا، وإنا لنطمع فيك. فقال لهم عمر: أي يمين فيكم أعظم؟ قالوا: الرحمن الذي أنزل التوراة على موسى بطور سيناء. فقال لهم عمر: فأنشدكم بالرحمن الذي أنزل التوراة على موسى بطور سيناء، أتجدون محمدا صلى الله عليه وسلم

Üçüncüsü "Allah teâlâ Cibrîl'e nübüvveti bize getirmesini emrettiği hâlde, o başkasına götürdü, bundan dolayı düşmanımızdır" dedikleri de mervîdir.[1] Fi'l-vâkiʿ birinci âyetin mazmûnuna nazaran sebeb-i adâvetin Kur'ân'ı kalb-i Muhammedîye indirmesinden başka bir şey olmadığı ve bunun ise Allah'ın izniyle yapıldığı ve aynı zamanda getirdiği Kur'ân'ın şiddet ü azab değil, kütüb-i sâlifeyi müeyyid ve mü'minlere hidâyet ve bişâret olduğu beyan buyurularak onlar tarafından dermeyan edilen diğer sebeplerin sebeb-i hakīkī olarak değil yalan olarak söylendiği ifham olunmuştur.

Fâide: "**Cibrîl**" esasen "cibr" ve "îl" kelimelerinden mürekkeb İbrânî[2] bir kelime olarak Fahr-i Kâinat Efendimiz'e vahiy getiren meleğin ismidir. İbrânî'de "Abdullah" gibi ve rivayete nazaran aynı mânada bir terkîb-i izâfî ise de, Arapça "Baʿlebek" gibi terkîb-i mezcîye şebîh bir tarzda kullanılmıştır. ʿAlemiyet ve ʿucmeden dolayı gayr-i munsariftir. Araplar bunu sekiz lügat üzere söylemişlerdir ki bunlardan meşhuru dörttür ve kırâat-i aşerede vârid olmuştur:

1. "Selsebîl" vezninde "Cebreîl", Hamza ve Kisâî kıraatleri
2. "Cebreil", Ebûbekir rivayetiyle Âsım kıraati
3. "Cebril", İbn Kesir kıraati
4. "Cim"in kesriyle "Cibrîl", mütebâkī altı imam ile [432] rivâyet-i Hafs üzere Âsım kıraati ki bizim kıraatimiz budur ve Hicaz lügatıdır. Diğer dördü de "Cebraiyl", "Cebrâil", "Cebrâl", "Cebrin"dir. Arabın gayrı

عندكم؟ فأَسْكتوا. فقال: تكلموا، ما شأنكم؟ فوالله ما سألتكم وأنا شاك في شيء من ديني. فنظر بعضهم إلى بعض، فقام رجل منهم فقال: أخبروا الرجل، لتخبرنه أو لأخبرنه. قالوا: نعم، إنا نجده مكتوبا عندنا، ولكن صاحبه من الملائكة الذي يأتيه بالوحي هو جبريل، وجبريل عدونا، وهو صاحب كل عذاب أو قتال أو خسف، ولو أنه كان وليه ميكائيل، إذًا لآمنا به، فإن ميكائيل صاحب كل رحمة وكل غيث. فقال لهم عمر: فأنشدكم بالرحمن الذي أنزل التوراة على موسى بطور سيناء، أين مكان جبريل من الله؟ قالوا: جبريل عن يمينه، وميكائيل عن يساره. قال عمر: فأشهدكم أن الذي هو عدو للذي عن يمينه، عدو للذي هو عن يساره؛ والذي هو عدو للذي هو عن يساره؛ عدو للذي هو عن يمينه؛ وأنه من كان عدوهما، فانه عدو لله. ثم رجع عمر ليخبر النبي صلى الله عليه وسلم، فوجد جبريل قد سبقه بالوحي، فدعاه النبي صلى الله عليه وسلم فقرأ عليه، فقال عمر: والذي بعثك بالحق، لقد جئتك وما أريد إلا أن أخبرك!

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, thk. Abdullah Mahmûd Şahhâte, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423, I, 125: فقالت اليهود: إن جبرئيل لنا عدو أمر أن يجعل النُّبُوَّة فينا فجعلها فِي غيرنا من عداوته إيانا فأنزل اللَّه -عَزَّ وَجَلّ- قُلْ مَنْ كانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ...

2 B -"İbrânî".

bazı lisanlarda da[1] "Gabriyel", "Gabraiyl", "Gabril" isimleri bundandır ki "cim"in Mısır lehçesiyle okunmasıdır.

Bu terkîbin ʿalemiyetten katʿ-ı nazarla esâs-ı mefhûmu hakkında İbrânîce "cebr" abd mânasına, "îl" de Allah isimlerinden biri olmakla Abdullah demek olduğu ekseriyetle söylenmekte ise de bazı müfessirîn bunun[2] جَبَرُوتُ اللّٰه mânasına olduğunu göstermişlerdir. Fi'l-vâkiʿ kelimenin Arapça جبر maddesiyle zâhirî bir alâkası vardır. Binâenʿaleyh Cibrîl, karşısında hiçbir kuvvetin müzâhamesine imkân olmayan ve âsârında gerek ilmî ve gerek amelî her vechile katʿiyyet, zarûret, mübremiyet sâbit olan, hâsılı her meleğin, her kuvvetin, her satvetin,[3] her rûhun fevkinde bulunan bir melek mefhûmunu ifade etmektedir. Fi'l-vâkiʿ vahiy de bu suretle bir ilm-i zarûrî ifade edip şekk ü şüpheye, kesb ü irâde-i beşerin haylûletine imkân bırakmadığından vâsıta-i vahyin bu isim ile tesmiyesi bir târif mâhiyetini de hâiz demek olur. Buna "Rûh", "Rûhullah" ve "Rûh-i Emîn" ve "Rûhu'l-kudüs" denilmesi ذِى قُوَّةٍ عِنْدَ ذِى الْعَرْشِ مَكِينٍ. مُطَاعٍ ثَمَّ اَمِينٍ [et-Tekvîr 81/20-21][4] evsâfıyla tavsif buyurulması dahi bu mânayı müeyyiddir. Bundan vahyin ve muʿcizât-ı enbiyânın ne kadar büyük bir katʿiyyeti hâiz olabileceğini anlamak kolay olacaktır. Binâenʿaleyh burada Yahudîlere karşı kendi lisanlarıyla alâkadar olan bu ismin ihtiyar buyurulması, buna karşı adâvetin ne kadar mânasız ve ne kadar mecnûnâne ve ne kadar kâfirâne olduğunu ifham için ne büyük bir belâgat olmuştur. Binâenʿaleyh âyetlerin mânasına geçelim:

{قُلْ} Yâ Muhammed! Sen şöyle de ve benim tarafımdan şunu ilan[5] et ki {مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ} her kim Cibrîl'e düşman ise karşıma çıksın. ❁ Müfessirîn bunun cümle-i [433] şartiyye olduğunda ittifak ediyorlar, fakat ekseriyet, cezânın "sebepsizdir, mânasızdır" yahut "kahrından çatlasın" لِيَمُتْ غَيْظًا gibi bir takdir ile mahzuf olup mâbaʿdindeki فإنه bu cezânın

1 B: "lisanlardadır".
2 B: "bunu".
3 B -"her satvetin".
4 "Bir Resûl ki pek kuvvetli, metîn, Zü'l-Arş'ın nezdinde mekîn. Mutâʿ orada, emîn."
5 B: "ilave".

illeti olduğunu söylüyorlar. Sâhib-i *Keşşâf* bundan başka, cezânın mahzuf olmayıp mâbaʿdindeki فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ cümlesi olabileceğini de söylemiş ve meâli "bunun sebebi Allah'ın izniyle Kur'ân'ı sana indirmesinden ibarettir"[1] olacağını göstermiş ve nihâyet bunun bir tehdid ifade ettiğini de anlatmıştır. Lâkin buna فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ cümlesinde مَنْ şartına ait bir zamir bulunmadığından kāʿide-i lisâna muhalif olduğu beyânıyla itiraz edilmiştir. Ancak Zemahşerî burada "bunun adâvetinin sebebi" diye bir[2] mübtedâ ile bu zamirin mukadder olduğunu gösterdiğinden Ebû Hayyân'ın bu itirazına[3] cevâbı da anlatmıştır.[4] Demek oluyor[5] ki evvelki surette cezâ mahzuf, illeti onun makamına kāim, ikinci surette cezâ mezkûr, fakat cezâdan râbıtalı bir mübtedâ mahzuftur.[6] Her iki takdirde kelâmın bir maʿnâ-yı tehdîdi mutazammın olduğu ve ikinci âyetin bunu îzah ettiği unutulmamak lâzım gelir. Sebebin beyânı vesiledir[7], asıl siyâk-ı âyet bu tevbihtir. Bunun için biz[8] siyâka nazaran şu takdîri zâhir buluyoruz: Söyle; her kim Cibrîl'e düşman ise Allah'a düşmandır {فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ} çünkü o Cibrîl Kur'ân'ı senin kalbin üzerine[9] Allah'ın izniyle indirmek-

---

1 F +"ile".

2 B -"bir".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 512:

«فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ» لَيْسَ هَذَا جَوَابَ الشَّرْطِ لِمَا تَقَرَّرَ فِي عِلْمِ الْعَرَبِيَّةِ أَنَّ اسْمَ الشَّرْطِ لَا بُدَّ أَنْ يَكُونَ فِي الْجَوَابِ ضَمِيرٌ يَعُودُ عَلَيْهِ، فَلَوْ قُلْتَ: مَنْ يُكْرِمُنِي؟ فَزَيْدٌ قَائِمٌ، لَمْ يَجُزْ. وَقَوْلُهُ: «فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ على قَلْبِكَ»، لَيْسَ فِيهِ ضَمِيرٌ يَعُودُ عَلَى مَنْ. وَقَدْ صَرَّحَ بِأَنَّهُ جَزَاءٌ لِلشَّرْطِ الزَّمَخْشَرِيُّ، وَهُوَ خَطَأٌ، لِمَا ذَكَرْنَاهُ مِنْ عَدَمِ عَوْدِ الضَّمِيرِ، وَلِمُضِيِّ فِعْلِ التَّنْزِيلِ، فَلَا يَصِحُّ أَنْ تَكُونَ الْجُمْلَةُ جَزَاءً، وَإِنَّمَا الْجَزَاءُ مَحْذُوفٌ لِدَلَالَةِ مَا بَعْدَهُ عَلَيْهِ، التَّقْدِيرُ: فَعَدَاوَتُهُ لَا وَجْهَ لَهَا، أَوْ مَا أَشْبَهَ هَذَا التَّقْدِيرَ. وَالضَّمِيرُ فِي فَإِنَّهُ عَائِدٌ عَلَى جِبْرِيلَ، وَالضَّمِيرُ فِي نَزَّلَهُ عَائِدٌ عَلَى الْقُرْآنِ لِدَلَالَةِ الْمَعْنَى عَلَيْهِ. أَلَا تَرَى إِلَى قَوْلِهِ: مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيْهِ، وَهُدىً وَبُشْرى لِلْمُؤْمِنِينَ؟ وَهَذِهِ كُلُّهَا مِنْ صِفَاتِ الْقُرْآنِ.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 170:

فإن قلت: كيف استقام قوله: «فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ» جزاء للشرط؟ قلت: فيه وجهان: أحدهما إن عادى جبريل أحد من أهل الكتاب فلا وجه لمعاداته حيث نزل كتابا مصدقا للكتب بين يديه، فلو أنصفوا لأحبوه وشكروا له صنيعه في إنزاله ما ينفعهم ويصحح المنزل عليهم. والثاني: إن عاداه أحد فالسبب في عداوته أنه نزل عليك القرآن مصدقا لكتابهم وموافقا له، وهم كارهون للقرآن ولموافقته لكتابهم، ولذلك كانوا يحرفونه ويجحدون موافقته له، كقولك: إن عاداك فلان فقد أذيته وأسأت إليه.

5 F: "olur".

6 F +"~~Ve bu daha zâhirdir. Ancak~~".

7 F +"~~Beyân-ı sebep vesiledir~~".

8 F +"'~~kahrından çatlasın' takdîrinden daha kuvvetli olmak üzere 'karşı çıksın' cezâsını muvâfık buluyoruz. Bununla beraber bu cümlenin şartiyye olmayıp min tarafillah tevbih ve tehdid ifade eden bir istifham olması zihnimize daha emess geliyor ki şöyle demek olur: 'Kim o Cibrîl'e düşman olan …~~".

9 F +"~~bütün kalbine~~".

tedir. {مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ}[1] Önündeki[2] kütüb-i sâlifeyi musaddık {وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنٖينَ} ve mü'minlere hidâyet ve bişâret olmak üzere[3].

عَلٰى قَلْبِكَ buyurulması iki cihetten şâyân-ı dikkattir. Evvelâ إِلَى قَلْبِكَ buyurulmayıp عَلٰى ile îrad edilmiştir ki عَلٰى isti'lâ ifade ettiğinden vahy ü tenzil diğer vâridât ve sânihât-ı âdiye gibi kalbe yalnız bir noktadan ilişivermekle kalmayıp bütün kalbi üzerinden istîlâ ve diğer [434] ihtisâsât ve idrâkâtın cümlesini ta'tîl ederek gelen ve her yakīnin fevkinde bir ilm-i zarûrî ve nâkābil-i mukāvemet bir hükm-i ilâhî ifade eyleyen bir cebr-i ilahî olduğunu iş'âr etmektedir. Cibrîl, vahiy getirdiği zaman Resûlullah'ı öyle bir sarıp tazyik ediyordu ki canına tak diyordu. Bunun için Resûlullah فَغَطَّنِي حَتَّى بَلَغَ مِنِّي الْجُهْدُ buyurmuştu. Nitekim *Buhârî*'nin başında Hazret-i Âişe'den rivayet olunduğu üzere ashâb-ı kiramdan Hâris b. Hişâm hazretleri "Yâ Resûlallah sana vahiy nasıl geliyor?" diye sormuştu, Resûlullah buyurdu ki: "Ahyânen salsale-i ceres -çan sesi- gibi gelir, bu bana en şiddetlisidir. Derken kesilir, ben de hepsini hıfz etmiş bulunurum. Ahyânen de melek bir âdeme temessül eder, bana söyler, ben de söylediğini bellerim." Hazret-i Âişe bunu naklettikten sonra demiştir ki "Fi'l-vâki' ben gördüm, gayet soğuk bir günde Peygamber'e vahiy nâzil oluyordu, vahiy kesildi, Peygamberin alnından ter fışkırıyordu."[4] Böyle ilk vahyin Hira'da nasıl geldiği de Fâtiha'da nakledilmişti. İşte burada إِلَى قَلْبِكَ veya إِلَيْكَ hatta عَلَيْكَ buyurulmayıp da عَلٰى قَلْبِكَ buyurulması, bilhassa vahyin kalb-i Resûlullah'a pek ziyade tazyik ve istîlâ eden en şiddetli kısmına işaret buyurulmuştur.[5]

---

1 F +"~~Hem de~~".

2 B: "Çünkü".

3 F +"~~müjde olarak indirmektedir~~".

4 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 2; Müslim, Fedâil, 87:
عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا، أَنَّ الحَارِثَ بْنَ هِشَامٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ سَأَلَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، كَيْفَ يَأْتِيكَ الوَحْيُ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلْصَلَةِ الجَرَسِ، وَهُوَ أَشَدُّهُ عَلَيَّ، فَيُفْصَمُ عَنِّي وَقَدْ وَعَيْتُ عَنْهُ مَا قَالَ، وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ المَلَكُ رَجُلًا فَيُكَلِّمُنِي فَأَعِي مَا يَقُولُ» قَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: وَلَقَدْ رَأَيْتُهُ يَنْزِلُ عَلَيْهِ الوَحْيُ فِي اليَوْمِ الشَّدِيدِ البَرْدِ، فَيَفْصِمُ عَنْهُ وَإِنَّ جَبِينَهُ لَيَتَفَصَّدُ عَرَقًا.

5 Bütün nüshalarda cümle bu şekilde olup bir anlatım problemi olduğu görülmektedir. Cümle şöyle olsa daha uygun olabilir: "İşte burada إِلَى قَلْبِكَ veya إِلَيْكَ hatta عَلَيْكَ buyurulmayıp da عَلٰى قَلْبِكَ buyurulmasında, bilhassa vahyin kalb-i Resûlullah'ı pek ziyade tazyik ve istîlâ eden en şiddetli kısmına işaret vardır."

Sâniyen: Bu kelâmı söylemeye Resûlullah me'mur olduğu için muktezâ-yı zâhir onun lisânından tekellüm sîgasıyla على قلبي denilmek idi. Resûlullah söylerken "benim kalbime" demesi lâzım gelirdi, böyle iken hitab ile عَلٰى قَلْبِكَ buyurulmuştur[1] ki bu da bu sözü Resûlullah kendi tarafından değil Allah tarafından aynen söylemeye me'mur olduğunu tansîs içindir.

Hulâsa, yâ Muhammed! Sen değil, Ben söylüyorum, sen bunu ilan et: Her kim Cibrîl'e düşman ise şunu muhakkak bilsin ki o[2] Cibrîl sana bu Kur'ân'ı kendiliğinden değil Benim iznimle indirmektedir, hem de ondan evvelki[3] bütün kütüb-i ilâhiyeyi müeyyid ve onlar gibi rahmet ve hatta mü'minîne onlardan fazla hidâyet ve bişâret olarak [435] indirmektedir[4], şu hâlde ona adâvet[5] etmek Allah'a, Allah'ın bütün kitaplarına, mü'minlere olan hidâyet ü bişâretine[6] düşman olmaktır. {مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهِ وَرُسُلِهِ} Her kim Allah'a ve melâikesine ve resullerine {وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ} ve bilhassa Cibrîl'e ve Mîkâîl'e düşman olur ise {فَاِنَّ اللّٰهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ} bilsin ki Allah da kâfirlere[7] düşmandır. ❁ Belâlarını verecektir, onları yaşatması, imhâl etmesi, nimet değil, mahz-ı nikmettir. Meğer ki tevbekâr olsunlar da mü'minler meyânına girsinler, o zaman bu hidâyet ü bişâretten onlar da müstefid ve mütena"im olurlar.

Bu emirden sonra Cenâb-ı Allah Resûlünü bir daha teyid ederek Yahudîlerin son sîretlerini ve hâlet-i rûhiyelerini bütün cezirleriyle bildiriyor ve nihâyet onlara bütün bunlardan vazgeçerek yola gelmelerini rahîmâne bir belâgatle tavsiye ediyor, şöyle ki:

---

1 M ve B: "buyurmuştur".

2 B: "şu".

3 F +"~~de indirileni, seni bütün kalbinden istîlâ ederek ve şüphe edecek hiçbir sun'-ı nefsânîye ihtimal bırakmayarak indirmektedir. Bu kadar kuvvetle indirdiği Kur'an ise bir musibet değil, kendinden evvelki~~".

4 F +"~~böyle bir kitabı indiren ve mahza Benim iznimle indiren Cibrîl'e adâvet etmek~~".

5 B: "avdet".

6 F +"~~nihâyet Allah'a adâvettir ve ez her cihet küfürdür. Bunlar bilsinler ki~~".

7 F +"~~küfürlerinden dolayı~~".

وَلَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍۚ وَمَا يَكْفُرُ بِهَٓا اِلَّا الْفَاسِقُونَ ﴿٩٩﴾ اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْۜ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٠﴾ وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَۙ كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾ وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَۚ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَۗ وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَۜ وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَٓا اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْۜ فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِه۪ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِه۪ۜ وَمَا هُمْ بِضَٓارّ۪ينَ بِه۪ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَيَتَعَلَّمُونَ مَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْۜ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرٰيهُ مَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍۜ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِه۪ٓ اَنْفُسَهُمْۜ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌۜ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿١٠٣﴾

[436] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için sana çok açık âyetler, parlak mucizeler indirdik; öyle ki iman sahasından uzaklaşmış fâsıklardan başkası onlara kâfirlik etmez (99). Ya o fâsıklar hem bunları tanımayacaklar hem de ne zaman bir ahd üzerine muʿâhede yapsalar her defasında mutlaka içlerinden bir güruh onu bozup atıverecek öyle mi? Hatta az bir güruh değil ekserîsi [437] *ahd tanımaz imansızlar (100). Hem Allah tarafından onlara beraberlerindekini tasdikleyici bir peygamber gelince, eski kitap verilenlerden bir kısmı Allah'ın kitâbını, omuzlarının arkasına attılar, sanki bilmiyorlarmış gibi de (101) tuttular Süleymân mülküne dair şeytanların uydurup tâkip ettikleri*[1] *şeylerin ardına düştüler. Hâlbuki Süleymân küfr etmedi ve lâkin o şeytanlar küfr ettiler, nâsa sihir tâlim ediyorlar ve Babil'de Hârût ve Mârût iki melek üzerine indirilen şeyleri öğretiyorlardı. Hâlbuki o ikisi "biz ancak bir imtihan için gönderildik,*

1 F +"~~okudukları~~".

sakın sihir yapmayı tecviz edip de kâfir olma" demedikçe bir kimseye öğretmezlerdi. İşte bunlardan kişi ile zevcesinin arasını ayıracak şeyler öğreniyorlardı, fakat Allah'ın izni olmadıkça bununla kimseye zarar verebilir değillerdi. Kendilerine zarar verecek, menfaati olmayacak bir şey öğreniyorlardı, kasem olsun onu her kim satın alsa her hâlde onun âhirette bir nasîbi yok. Bunu muhakkak bilmişlerdi amma canlarını sattıkları o şey ne çirkin bir şeydi, onu bilselerdi (102). Evet iman edip de korunmuş olsa idiler elbette Allah tarafından bir mükâfat çok hayırlı olacaktı, bunu bilselerdi (103).

{وَلَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ} Ey Resûl-i ekmel! Şânım hakkı için emin ol ki Biz sana gayet açık ve vâzıh ve maksûd-ı hakkı iʿvicâcsız, şeksiz, şüphesiz gösterir âyetler, mucizeler inzal ettik. ❁ Bu Kur'ân'ın bilhassa maksad-ı[1] teblîği gösteren, hakka davet eden âyât-ı muhkemesi o kadar açık[2] ve o kadar vâzıhtır ki zerre kadar akıl ve fehm ü insâfı olan buna iman etmekte tereddüt etmez {وَمَا يَكْفُرُ بِهَٓا اِلَّا الْفَاسِقُونَ} ve dinden ve istikāmet fıtratından çıkmış, nakz-ı ʿahd etmeye ve hakkın hilâfına gitmeye alışmış akidesi bozuk fâsıklardan başka hiç kimse bunlara küfr eylemez. Buna küfr edenler hep sûrenin başında beyan olunan o hâsirûn gürûhu fâsıklardır. Bunlardan Mâlik b. Sayf "Vallahi Muhammed'e iman [438] etmemiz için bizim kitâbımızda ahd ü mîsak alınmamıştır" diye inkâr etmişti. Bunun hakkında şu âyet nâzil olmuştur:[3] {اَوَكُلَّمَا عَاهَدُوا عَهْدًا}[4] ya onlar, o fâsıklar her ne zaman bir ahde girişir, bir söz verirlerse {نَبَذَهُ فَرِيقٌ مِنْهُمْ} içlerinden bir fırkası bu ahdi bozup atacak mı, sade bir fırka değil, {بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} hatta bunların ekserîsi imansızdırlar, ❁ Tevrat'a iman etmezler, hiç dinleri yoktur, bunun için nakz-ı ahd etmeyi günah saymaz. Vaktiyle Tevrat'a ve peygamberlere karşı kaç defalar nakz-ı ahd ettikleri

---

1 B: "makāsıd-ı".

2 B: "çok".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 400-401:

عن ابن عباس قال: قال مالك بن الصيف -حين بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم، وذكر ما أخذ عليهم من الميثاق، وما عهد الله إليهم فيه-: والله ما عهد إلينا في محمد صلى الله عليه وسلم، وما أخذ له علينا ميثاقا! فأنزل الله جل ثناؤه: «أو كلما عاهدوا عهدا نبذه فريق منهم بل أكثرهم لا يؤمنون».

4 F +"~~Yok, bunlar~~".

gibi şimdi de sana ve Kur'ân'a karşı öyle yapıyorlar, dün "işte geldi gidiyor" diye seninle istiftah ederlerken bugün ondan vazgeçip sana vahyi getiren Cibrîl'e bile husumet ilan ediyorlar.[1] {وَلَمَّا جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَهُمْ} Hem Allah tarafından bunlara beraberlerindeki kitabı tasdîk ü teyid eden, gözledikleri bir resul, bir âhir zaman peygamberi gelince {نَبَذَ فَرِيقٌ مِنَ الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ} ehl-i kitab olanlardan bir fırka {كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} Allah'ın ellerindeki kitâbını sanki bilmiyorlarmış gibi büsbütün arkalarına attılar da {وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ} mülk-i Süleymân, yani Süleymân aleyhisselâm'ın hükûmet ve devleti aleyhine şeytanların tâkip ettiği şeytanetlere, kezâlik şeytanların okuyageldiği efsun ve efsane kitaplarına uydular ve onun arkasına düştüler.

"**Tilv**, **tilâvet**" iki mânaya gelir, birisi tâkip etmek, yani bir şeyin arkasına düşmek ki "mukaddem - tâlî" tâbirleri bundandır. Diğeri ʿale't-tevâlî okumak ki bunda evvelki mâna da vardır, burada ikisiyle de tefsir edilmiştir. Evvelki mâna eʿam olmak itibariyle ikincisine dahi sâdık olabileceğinden daha müreccahtır.

[439] Bu şeytanlar nasıl şeytanlardı ve tâkip ettikleri şeyler nelerdi? Bunlar hem cin şeytanı ve ervâh-ı habîse denilen gizli şeytanlara, hem de insan şeytanlarına şâmildir. Zira gizli şeytanların eserleri de insan şeytanları üzerinde zuhur eder ve zâhirdeki insan şeytanları o ervâh-ı habîseden aldıkları şeytanetlerle icrâ-yı şeytanet ederler. Ekser-i müfessirînin hâsıl-ı rivayetlerine göre Süleymân aleyhisselâm'ın mülkünde fitne zuhur edip hükûmetini zâyiʿ ettiği zaman ins ü cin şeytanları pek azıtmış, dinsizlik ileri gitmişti. Fitneyi çıkaran ve bilâhare Süleymân aleyhisselâm'a mağlub ve musahhar olan bu şeytanlar Sâd sûresinde geleceği üzere Kur'ân'da بَنَّاء, غَوَّاص, اٰخَرِين nâmıyla üç sınıf gösterilmişlerdir. وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّٓاءٍ وَغَوَّاصٍ وَاٰخَرِينَ [Sâd 38/37-38][2] bak. Demek bunlar içinde birtakım dessas sanatkârlar da vardı, işte bütün düşman ve menbaʿ-ı vahiyden uzak olan bu şeytanlar vukūʿât-ı câriye ve âtiye hakkında kulak hırsızlığıyla birtakım

1 F +"~~Bu suretle~~".
2 "Şeytanları da; bütün bennâ' ve gavvâs ve daha diğerlerini…"

maʿlûmât edinirler ve bunun birine yüzlerce yalan ve erâcif karıştırarak gizli gizli neşriyâtta bulunurlar. Ve buna vâsıta olmak için kâhinleri intihab ederler ve onlara telkīnât yaparlardı, bazı haberleri doğru çıktıkça kâhinler bunlara güvenir, bunun yanında binlerce erâcif de neşr ederlerdi. Derken bu kâhinler bunları tedvin ettiler, cin celbi ve gönül teshîri hakkında türlü türlü sihir ve[1] efsun kitapları yazdılar. Bu meyanda geçmiş ve gelecek şeyler hakkında haberlere benzer efsaneler, masallar, romanlarla yalanlar dolanlar neşrettiler, vekāyi ve hakāik-i târihiye tahrif olunarak efkâr-ı nâsı aldatacak yanlış ve eğri yollara sevk edecek hurafeler neşr olunur ve bunlar arasına bazı ilmî, hikemî[2] şeyler karıştırılarak sûʾ-i istiʿmâl edilirdi. Bu suretle cinler gaybı biliyor diye şâyiʿ olmuştu ve bu şeytanların tezvîrât ü tesvîlâtı yüzünden fitne çıkmış, mülk-i Süleymân bir müddet elinden gitmişti. Nihâyet bi-ʿavnihi teâlâ Süleymân aleyhisselâm bunlara galebe etti ve hepsini teshir edip mukayyed [440] olarak istihdam eyledi ve o zaman bütün bu kitapları toplatarak tahtının altında bir mahzene defnetmişti. Vefatından bir müddet sonra hakikate âşina olan ulemâ da kalmayınca şeytanlardan insan suretinde birisi çıkıp "Ey nâs, bilmiş olunuz ki Süleymân b. Dâvûd peygamber değil bir sâhirdi; cinleri, şeytanları, rüzgârları hep sihirle teshir ederdi. O, neye erdi ise ilm-i sihir ile erdi. İnanmazsanız sarayını arayınız, sakladığı kitaplarını bulursunuz" diye ilan etti ve bunların medfun olduğu mahalli gösterdi, açtılar, fi'l-hakīka birçok kitap çıkardılar, bu sihir ve efsane kitapları idi. Bunun üzerine "Süleyman sâhirmiş, hükûmetini sihir ile idare edermiş" diye şâyiʿ oldu. Diğer bazı müfessirînin rivayetine göre bu kitaplar vefatından sonra yapılıp defnedilmiş, birtakımlarının üzerine Âsâf b. Berhiyâ'nın eseri gibi sahte unvanlar konulmuş ve aynı desîse ile neşredilmiştir. İşte مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ bütün bu şeytanetlere işarettir, zaten Mısır'dan beri Benî İsrâil arasında sihir, hokkabazlık meçhul değildi, fakat bu kere başka bir renk almıştı. Bir taraftan siyasî ictimâʿî entrikalarla Süleymân aleyhisselâm'ın devleti aleyhinde tâkip edilmiş, diğer taraftan onun dünyayı teshir eden ilmi diye yine onun nâmına iftira

1 B -"sihir ve".
2 B -"hikemî".

ile terviç edilmek istenilmiştir. O derecede ki sonraki Benî İsrâil müşârün ileyhe bir peygamber değil, sahhâr[1] bir hükümdar nazarıyla bakarlarmış ve bunun için Benî İsrâil bilhassa hükûmetlerini zâyiʿ ettikten sonra milletler arasında gizli yollarla bu kabîl neşriyâtı tervîcden ve hüner şeklinde sihirbazlıktan hâlî kalmıyorlardı. Vaktâ ki asl-ı Tevrat mûcebince bekledikleri Hâtemü'l-enbiya Efendimiz geldi ve Tevrat'ı mevzûʿ-i bahis etti, o zaman dönüp bununla mücadeleye başladılar; "Nübüvvet yoluyla buna muʿâraza edemeyeceğiz, biz ne yapsak Cibrîl ona haber veriyor" dediler ve Cibrîl'e düşman oldular, Tevrat'ı da büsbütün arkalarına atarak sihr ü tezvir yoluna saptılar. Bu şeytânî [441] eserlere ittibâʿ ile "Süleyman, Muhammed'in dediği gibi bir peygamber değil idi, sâhir bir hükümdar idi, sihirlerini mucize gibi gösterirdi" diye iftiralar ettiler. Buna nazaran Hazret-i Süleyman -hâşâ- kâfir olması lâzım geliyordu, çünkü sihrin bu derecesi küfr olduğunda şüphe yoktur. Hâlbuki {وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ} Süleymân kâfir değildi. {وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا} Velâkin evvel ü âhir ona sâhir diyen şeytanlar küfr ettiler {يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ} ki nâsa[2] sihir tâlim ediyorlardı, halkı iğvâ ve idlâl eyliyor ve bunu öğretiyorlardı. ❁ Nassın bu fıkrası taʿlîm-i sihrin küfr olduğunu göstermektedir.

Sihir nedir? Esâs-ı lügatta sihir, ne olursa olsun sebebi hafî olan ince şey demektir. Nitekim gadâya da inceliğinden dolayı feth ile "seher" ıtlak olunur. Bunun ise ʿale'l-ıtlâk küfr olmayacağı bedîhîdir fakat örf-i şerʿde sihir, sebebi hafî olmakla hakikatin hilâfına tahayyül olunan yaldızcılık, şarlatanlık, hudʿakârlık yolunda cereyan eden herhangi bir şey demektir. Ve ʿale'l-ıtlâk söylendiği zaman mezmum olur.[3] Çünkü bunda esrarengiz bir surette hakkı bâtıl, bâtılı hak, hakikati hayâl, hayâli hakikat diye göstermek vardır. Nitekim سَحَرُٓوا اَعْيُنَ النَّاسِ [el-Aʿrâf 7/116][4] ve يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ اَنَّهَا تَسْعٰى [Tâ-hâ 20/66][5] buyurulmuştur. Maʿamâfîh mukayyed olarak mem-

1 B: "sâhir".
2 M: "nassa". Sonraki baskılarda "nasa" şeklinde düzeltilmiştir.
3 B -"Ve ʿale'l-ıtlâk söylendiği zaman mezmum olur".
4 "…nâsın gözlerini büyülediler…"
5 "…(onların ipleri ve sopaları) sihirlerinden ona öyle tahyil olunuyor ki cidden bunlar koşuyorlar."

duh[1] olan ve izhâr-ı hak için kullanılan latif husûsâtta dahi istiʿmâl olunduğu vardır; إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا[2] gibi ki buna "sihr-i helâl" de denilir ve mecazdır. Demek ki esrarengiz sebeb-i hafî ile incelik, câzibe-i zâhiriye, hudʿa, sû'-i maksad sihrin mâhiyetini teşkil eder. Binâenʿaleyh sihir evvelâ nefsinde bir hârika değildir. Yani esbâb-ı muttaride hilâfına olarak bizzat irâde-i ilâhiye ile zuhûra gelen hâdisâttan değildir. Onun her hâlde teşebbüs olunabilecek bir sebeb-i mahsûsu veya muttaridi vardır. Şu kadar ki o sebep herkes için mâlum olmadığından hârika gibi tahayyül olunur. [442] Bunun içindir ki sebebi herkes için mâlum olmayan herhangi bir hakikat dahi âlemi iğfal için kullanıldığı zaman bir sihir olur. Bu sebebin bi'n-nazariye îzah edilebilir bir hâlde bulunması şart da değildir. Az çok taklîdî bir hâlde îkāʿ edilebilmesi de kâfîdir. Hilkatte sebebi ilmen îzah edilemeyen muttarid veya gayr-i muttarid birtakım hâdisât-ı garîbe ihdas etmek ʿale'l-ıtlâk sihir olmaz. Lâkin bunlardan insanları aldatmak için istifadeye kalkışıldığı ve bu suretle kulûba icrâ-yı te'sîr edip dolandırıcılık yapılmak istenildiği zaman bunlar sihir mâhiyetini iktisab ederler. Bunun için imansızlık, ahlâksızlık sihrin kökü̈dür. Sâhirler, ulûmdan, sanâyiʿden, edebiyattan, felsefeden, garâib-i hilkatten sû'-i istiʿmâl ile istifade etmesini bilirler. Bu suretle hakkı gizlemek için yazılmış nice felsefeler, nice romanlar, nice tarih kılıklı ürcûfeler vardır. Vaktiyle hükemânın "Hınzırların boynuna cevâhir takmayın" nasihati, bu gibilerden meʿâlî-i ulûmu sıyanet için verilmişti.

Bundan anlaşılır ki sihrin envâʿını tâyin etmek kolay değildir. Maʿamâfîh Fahreddin Râzî tefsîrinde sekiz kısma kadar saymıştır, bazı îzah ile[3] hulâsası:

1. Gildânî sihri ki, kuvâ-yı semâviye ile kuvâ-yı arziyenin mezci tarîkiyle husûle getirildiği söylenen ve "tılsım" nâmı verilen şeylerdir. Gildânîler kadîm bir kavim olup yıldızlara taparlar ve bunların müdebbir-i âlem olduğuna ve hayr u şerrin, saadet ü nuhûsetin bunlardan sudur ettiğine zâhib olurlardı. Bunların "tılsım" nâmı verilen bazı acayip şeyler

1 B -"Maʿamâfîh mukayyed olarak memduh".
2 Buhârî, Tıb, 50.
3 B -"ile".

yaptıkları söylenmektedir. İbrâhim aleyhisselâm bunların akidelerini ibtal için baʿs buyurulmuştu ki başlıca üç fırka idiler. Bir kısmı eflâk u nücûmun kıdemine ve lizâtihâ vâcibu'l-vücud olduğuna kāil idiler ki bunlar bilhassa, "Sâbi'e" nâmıyla mârufturlar. Zamanımız tâbirince kıdem-i âleme kāil bir nevi tabîʿiyyûn demektir ve anlaşıldığına göre nücûm ve tabîʿiyyâtta hayli [443] ileri gitmişler ve sınâʿî bazı garâibât ihdas eylemişlerdir. Diğer bir kısmı eflâkın ulûhiyetine kāil olarak her birine heykeller yapmışlar ve bunlara hizmet ü ibadet etmişlerdir. Üçüncü bir kısmı da eflâk ü kevâkibin fevkinde fâʿil-i muhtâr bir hâlık isbat ederler, lâkin hâlıkın[1] onlara bu âlemde nâfiz bir kuvve-i âliye bahşetmiş ve tedbîr-i âlemi onlara tefviz eylemiş bulunduğuna kāil idiler ki bu da ekser-i tabîʿiyyûn mezhebine müşâbihtir. Fikrimizce bu sihirde tabîʿiyyât ile rûhiyyâtın eski zamanlarda keşf edilmiş memzuc bazı havâss-ı garîbesi tatbik edilmiş olduğu anlaşılmıştır.

2. Ashâb-ı evhâmın ve nüfûs-i kaviyyenin sihirleridir. Bunlar öyle tevehhüm ederler ki insanın rûhu terbiye ve tasfiye ile kuvvet ve tesirini artırır. Gizli kapalı şeyleri görebilecek derecede hiss ü idrâki ziyadelenir, kendi hâricinde icrâ-yı tesir edecek kadar da iradesi şiddet bulur. O zaman istediği birçok şeyleri yapar; eşyâda, hayvânâtta, insanlarda kendi bedeni gibi tasarruf eder. Hatta o dereceye varır ki bir irade ile bünye ve eşkâli değiştirebilir. İhyâ ve imâte, îcad ve iʿdâm edebilir. Fi'l-vâkiʿ terbiye-i bedeniye gibi terbiye-i rûhiyenin de birçok ahkâm ü fevâidi inkâr olunamaz, lâkin bu dereceleri bizzat bir bahşâyiş-i ilâhî olabilirse de bunu kesb ü sanat ile kābil-i husûl farz etmek evhamdır. Birtakım kimseler riyâzât, havâs, rukye, tecerrüd vesâire gibi bazı tarîklere müracaat ederek ilm-i rûhun bazı hâdisât-ı garîbesiyle uğraşırlar ki manyetizm[2], hipnotizma, fakirizm vesâire bu cümledendir. Ve sihrin en muğfil ve en tehlikeli kısmı da budur.

3. Ervâh-ı arziyeden istiʿâne tarîkiyle sihirdir ki "azâim" veya "cincilik" dedikleri budur. Muʿtezile ve müteahhirîn-i felâsifeden bazıları cinleri

---

1 M ve B: "halkın".
2 M: "manyatizme".

inkâr etmişlerse de bunlar kısa görüşlü ve inkârda sürʿatli kimselerdir. Kâinatta rûhânî, cismanî gizli kuvvet kalmamış, hepsi keşf ü [444] tahdid edilmiş gibi "Cinnin aslı yoktur" diye inkârı bastırmak ilmî bir hareket olamaz[1]. Birtakımlarına "Bilmediğimiz hafî, mestur nice kuvâ-yı tabîʿiye vardır" deseniz, "evet" demekte tereddüt etmezler de, aynı mânada olmak üzere "cin vardır" deseniz hemen inkâr ederler. Bunun için ekâbir-i felâsife cinleri inkâr etmemiş ve "ervâh-ı arziye" nâmıyla yâd etmişlerdir[2]. Fakat bunlarla esbâb-ı muttaride tahtında insanların münasebet ve irtibat peydâ edip edemeyecekleri ilmî bir surette tedkik olunursa buna henüz hükm olunamaz. Lâkin bundan dolayı bu tarzda vâkiʿ olabilecek sihirlerin vukūʿunu inkâr değil tasdik etmek lâzım gelir, hatta bugün ispirtizmacıları bu cincilerden sayabiliriz. İşte sihrin en meşhur aksâmı asıl bu üç kısımdır.

4. Tahayyülât, el çabukluğu denilen sihirlerdir ki bunlara sihirden ziyade "hokkabazlık", "şaʿbeze" nâmı verilir, bunun esası tağlît-i histir. Bu tıpkı vapurda giderken sahili hareket ediyor gibi görmeye benzer. Buna Arapça "ahz bi'l-ʿuyûn", lisânımızda "göz bağcılığı" dahi denilir. Maʿamâfîh gözbağcılığın daha sırrî olan rûhî te'sîrât ile alâkası bulunmak da mümkindir.

5. Hiyel-i sanâyiʿ ile yapılan âlâttan bi'l-istiʿâne aʿmâl-i acîbe göstermek suretiyle sihirdir ki sehare-i Firʿavn böyle yapmışlardı. Rivayet olunduğuna göre bunların ipleri değnekleri civa ile imlâ edilmiş ve altlarından harâret verilince veya güneşin tesirine mâruz kalınca ısınmaya başlayan ipler, değnekler harekete gelip kayarmış. Zamanımızda fünûnun terakkiyâtı bunlara birçok misâl vermeye müsâiddir. Sinemalar bunun en mebzul bir misâli olarak gösterilebilir, bunların halk üzerindeki hayâlî olan te'sîrâtı bir sihir tesiridir, hele aslını bilmeyenler için.

6. Ecsâm ve edviyenin havâss-ı hikemiye veya[3] kimyeviyesinden istiʿâne

---

1 B: "olmaz".
2 B: "edilmişlerdir".
3 B: "ve".

suretiyle yapılan sihirlerdir.

7. Taʿlîk-i kalb suretiyle sihirdir. Sâhir şarlatanlık [445] yaparak ve kendini türlü türlü temedduhla satarak muhatabını cezb eder, bir ümit veya korku altında kalbini kendine rabt ve hissiyâtına icrâ-yı te'sîr ederek yapacağını yapar. "İsm-i aʿzam bilirim" der, "cin celb ederim" der, "kimya bilirim" der; îcabına göre hünerden, sanattan, kudretten, nüfuzdan, kerametten,[1] ticaretten, menfaatten bahseder dolandırır. Taʿlîk-i kalbin tenfîz-i aʿmâlde[2], ihfâ-yı esrârda tesiri ne kadar çoktur, en âdîsinden en mahâretlisine varıncaya kadar, dolandırıcılığın envâʿı buna merbuttur ve aksâm-ı sihrin ekserîsi ve hatta[3] az çok hepsi bununla alâkadardır denilebilir.
8. Nemmamlık, gammazlık gibi gizli gizli tezvîrât, akl ü hayâle gelmez ilkāât, vâsıtalı vâsıtasız tahrîkât, iğfâlât ile sihirdir ki beyne'n-nâs en mebzul olan kısmıdır.[4]

Bütün bu aksâm esaslı iki kısma râciʿ olur: Birisi sırf yalan ve mahz-ı tezvîr ü iğfal olan kavil veya fiil ile icrâ-yı tesir eden sihir, diğeri az çok bir hakikati sû'-i istiʿmâl ederek îkāʿ edilen sihirdir. Sihrin bütün mâhiyeti, hayâli hakikat zannettirecek bir vechile rûh-i beşer üzerinde aldatıcı bir tesir îkāʿ etmekten ibaret olduğu hâlde bunun bir kısmı tahyîl-i mahz, diğer bir kısmı da bazı hakikat ile memzucdur. Binâenʿaleyh her sihrin hakîkī tesirden büsbütün ʿârî olduğunu iddia etmemelidir. Bu âyet-i kerîmede bu ikisine işaret için evvelkine يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ, ikinciye de السِّحْر ve bu وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ'e atf ile مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِين buyurulmuştur. Yani bu şeytanlar sırf kendi uydurmaları olan sihri bir de Babil'de Hârût ve Mârût nâmında iki meleğe inzal edileni nâsa, o zamanki[5] Benî İsrâil'e tâlim ediyorlardı ve böyle yapmakla küfr etmişlerdi. Gerek

---

1 B -"kerametten".
2 B: "amelde".
3 B -"ve aksâm-ı sihrin ekserîsi ve hatta".
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 619-625.
5 B: "zamandaki".

mütekaddimînden ve gerek müteahhirînden bazı müfessirler bu مَا'yı nâfiye telakkī edip mânayı "Babil'de Hârût ve Mârût nâmıyla iki meleğe bir şey inzal kılınmadı, Hârût ve Mârût hikâyesi de bu şeytanların uydurduğu yalan bir masaldır" meâlinde göstermişlerdir. [446] Âyetin mâbaʿdindeki siyâkı buna müsâid olsa idi biz de bunu tercih ederdik, fakat siyâk buna müsâid görünmüyor, وَمَا يُعَلِّمَانِ rekîk düşüyor, binâenʿaleyh biz cumhûr-i müfessirînin beyânı vechile mevsul ahz ediyoruz ki bu hem zâhir-i nazma muvâfık hem de anladığımıza nazaran derin hakikatleri muhtevîdir. Bu evvelâ Hârût ve Mârût kıssasının bir hakikatini beyan ediyor ve bunun haddizâtında sihir değil ancak tarz-ı taʿlîmi ve sû'-i istiʿmâli cihetiyle bir sihir ve küfür olacağını ifham eyliyor. Nitekim مَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ hakkında sarâhaten "sihir" tâbir edilmemiş, ancak sihre atfedilmiştir. Maʿamâfîh bu şeytanlar tarafından tarz-ı taʿlîminin küfr olduğuna ve bundan bir sihr-i mahsus yapıldığına işaret kılınmıştır. Demek ki مَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ haddizâtında bir sihir değil, fakat ehl-i fesad elinde vesîle-i küfr olabilecek bir hakikat iken, bu şeytanlar bunu mahza sihir için tâlim etmişlerdir. Hâlbuki {وَمَا يُعَلِّمَانِ مِنْ اَحَدٍ حَتّٰى يَقُولَٓا اِنَّمَا نَحْنُ فِتْنَةٌ فَلَا تَكْفُرْ} Hârût ve Mârût bunu tâlim edecekleri zaman "biz bir fitneyiz, yani bizim belleteceğimiz şeyler fitneye müsâiddir ve sû'-i istiʿmâli küfürdür. Binâenʿaleyh sakın sen bunu belleyip de küfre girme" demedikçe ve bu yolda nasihat etmedikçe onları bir kimseye tâlim etmezlerdi. Gelişigüzel herkese belletmezler, sû'-i istiʿmâlden, küfürden, sihirden menʿ ederlerdi, bu şeytanlar ise böyle yapmadılar da bilakis bunlarla herkese sihir tâlim ediyorlar.

İşbu iki melek ve bunların taʿlîmâtı hakkında birçok sözler söylenmiş, bahisler yapılmıştır, bütün bunları mütalaadan sonra bizim âyetten anladığımız şudur: Mâlumdur ki meleklerin insanlara tâlimi ya vahiy veya[1] ilham demektir. Hârût ve Mârût'un Cibrîl gibi vahiy melâikesinden olduklarına delil yoktur. Bilakis âyet bunları ibtidâ münzel^{ün} bih değil münzel^{ün} ʿaleyh

1 B: "ya".

gösterdiğinden, nüzulde mertebe-i tâliye meleklerinden oldukları zâhirdir. [447] Binâenʿaleyh tâlimleri de enbiyâya olan vahiy derecesinde olmayıp ilhâmât kabîlinden olmak mütebâdirdir. İlham ise herkese olabilir. Demek oluyor[1] ki eski bir merkez-i medeniyet olan Babil şehri ahâlisinden birtakım kimseler iki suretle böyle iki ilâhî kuvvet ile mazhar-ı ilham olmuşlar, bu sayede esrâr-ı hilkatten bazı havârık u garâib öğrenmişler ve öğrenirken bunların şerre de müsâid olduğunu ve binâenʿaleyh sû'-i istiʿmâli küfr olacağını da öğrenmişlerdir. O hâlde bu iki meleğe inzal kılınan ve Babil halkına ilham tarîkiyle tâlim olunan bu şeyler haddizâtında sihir değil idi. Lâkin sihir hâlinde kullanılabilir ve böyle kullanılması mahz-ı küfr olurdu. Bunun için âyette bunun haddizâtında sihir olduğu ifade edilmiştir. Fi'l-vâkiʿ her ilim böyledir. Haddizâtında ilmin hepsi muhteremdir. Ve fakat büyüklüğü nisbetinde ilmî haysiyetle hayr u şerre müsâiddir. İlim ne kadar hârika-engiz ve ne kadar ince ve yüksek olursa şerr ü fitne ihtimâli de o nisbette büyük olur. Bundan dolayıdır ki âyât-ı hak olan dîn-i hakkı, tarîk-i müstakīmi isbat ve teyid için min tarafillah ihsan olunan mucizeler, kerametler ve sâir ilimler, hikmetler, fenler[2] bahane ittihaz edilerek âlemde ne kadar küfrler, melʿanetler neşr olunmuştur ki bunların hepsi haram ve küfr olan sihir cümlesine dâhildir. Bu ise ilmin haddizâtındaki ilmî haysiyeti değil, amelî haysiyetidir. İlimler hüsn-i istiʿmâl edilirse zehirlerden devalar yapılır, sû'-i istiʿmâl edildiği takdirde de devalardan sümûm istihsal olunur. Hatta bunun için ekser ulemâ-yı şeriat gerek bu âyetten ve gerek mutlak ilim hakkındaki diğer âyetlerden şunu istidlâl ve istinbat etmişlerdir: Zâtında şerʿan haram olan hiçbir ilim yoktur. Hatta şerrinden tevakkī için sihri bilmek bile haram değildir. Ancak yapmak haramdır ve hatta küfrdür. Tâlimi de bu haysiyetle mukayyed bulunmak iktizâ eder. Nitekim bu âyette ibtidâ taʿlîm-i sihir ʿale'l-ıtlâk küfr gibi gösterilmiş iken وَمَا يُعَلِّمَانِ fıkrasıyla bu ıtlak [448] tahsis edilmiştir. Hâsılı sihrin mâhiyeti asıl amelî

1 F: "olur".
2 B -"fenler".

haysiyetindendir ve sihir bir ilm-i amelîdir[1]. Şer ve bir tezvir sanatıdır. Ve bu amel bazı ulûm-i hakīkiyeye mütevakkıf olabilir ve onların sû'-i isti'mâliyle sihir yapılır. Meselâ elektrik bahsi bugün mühim bir ilim ve elektrikçilik mühim bir sanattır. Bunun sû'-i isti'mâlinden ve şer yollarında tatbîkātından da birçok sihirler yapılmak mümkindir. Lâkin bunun böyle olmasından, elektrik ilminin haddizâtında bir sihir olması lâzım gelmez. İşte Babil'de Hârût ve Mârût ilhâmıyla tâlim olunan[2] şeyler de buna şebîh olduğu anlaşılıyor. Bunun için âyette bunlar esasında melekî bir kıymetle gösterilmiş velâkin tâlim ve taallümü ile tatbîkātında müsta'id bulunduğu fitne haysiyetiyle de şeytânî olan sihre ilhak edilmiştir. Demek ki sihir sırf şeytânî bir şeydir ve bu başlıca iki kısımdır. Birisi şeytanların sırf kendilerinden uydurdukları erâciftir. Diğeri Babil'deki gibi esasında melekî olan bazı ulûm ve sanâyi'-i garîbenin isti'mâlidir.

Artık burada "melekler sihir tâlim eder mi?" diye bir sual ve cevab ile münakaşaya mahal yoktur ve bundan ihtiraz için مَا'yı nâfiye yapmak lüzumsuz ve siyâk-ı beyâna muhaliftir. Melek sihir tâlim etmez, lâkin meleklerin hayr için tâlim ettikleri hakikatler ehl-i küfr ve şeytanlar elinde şerde isti'mâl edilmek için sihirde de kullanılabilir. Nitekim bunu evvelâ Bâbilliler yaptılar, anlaşıldığına göre bunlar bu iki meleğin ilhâmıyla keşfedip belledikleri semâvî ve arzî, rûhânî ve cismânî kuvvetlerin ve bunların mezcinden mütehassıl bazı sınâ'ât-ı[3] mühimmeyi nücûm u tabiata isnad ederek küfre girdiler. Bu sebeple Gildânî sihri "tılsımât", "kalfatriyât" nâmıyla bir nevi sihir[4] şöhret buldu, sonra birtakım şeytanlar da Süleymân aleyhisselâm'ın devletine karşı kısmen bunu ve kısmen de kendi uydurdukları tezvîrâtı ta'kīb ü tatbîk etmişler ve bu suretle siyasî, ictimâ'î birçok fesadlar [449] çevirmişler ve hükûmet ve devlet işleri için bu sihirleri bir ilim diye neşr ü tervîc etmek suretiyle icrâ-yı küfr etmişlerdi. O zamanın halkı olan Benî İsrâil bunları onlardan öğreniyorlardı

1 B -"ve sihir bir ilm-i amelîdir".
2 F: "olan".
3 B: "sınâ'at-ı".
4 B -"sihir".

ve milletler arasında bu yolu tâkipten hâlî kalmazlardı. Nihâyet biʿset-i seniyye-i Muhammediye üzerine iʿcâz-ı Kur'ân karşısında Kitabullâh'ı tamamen arkalarına atarak büsbütün bu şeytanlara tâbiʿ oldular. {فَيَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمَا مَا يُفَرِّقُونَ بِهٖ بَيْنَ الْمَرْءِ وَزَوْجِهٖ} Bu cümlenin rabtında da vücûh-i muhtemile vardır. Birçok müfessirîn, bunu Hârût ve Mârût fıkrasına rabt ederek مِنْهُمَا zamirini bu iki meleğe ve يَتَعَلَّمُونَ zamirini de مَا مِنْ اَحَدٍ'den müstefâd olan nâsa, yani herkese göndermişlerdir. يُعَلِّمُونَ veya كَفَرُوا üzerine veya مِنْهُمْ يَتَعَلَّمُونَ takdîrinde atf-ı cümle ʿale'l-cümle olarak daha mâkabline maʿtuf olduğu da zikredilmiştir. Lâkin bizim muhtârımız bunun يُعَلِّمُونَ'ye merbut veya doğrudan doğru وَاتَّبَعُوا cümlesine maʿtuf ve مِنْهُمَا zamirinin سِحْر ile مَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ'e râciʿ olmasıdır ki hâsıl-ı mâna şudur: "Kitabullahı arkalarına atıp Süleymân'a karşı o şeytanların tâkip ettikleri şeylere ittibâʿ eden bu fırka-i ehl-i kitab, bu zümre-i Yehûd, bu kâfir şeytanların tâkip ve tâlim ettiği bu iki nevi sihir kitaplarından koca ile karısı arasını ayıracak şeyler öğreniyorlar". Bu tâbir, sihrin âzamî tesirini ifham içindir. Yani bunlar bu tarik ile karı ile koca beynini bile ayırabilecek fesadlar çeviriyorlar, bunu yapabilecek olan sihirlerle ictimâʿiyâtta ne büyük fitneler çıkarılabileceğini kıyas ediniz. Karı ile kocasını ayıranlar, bu kadar kuvvetli bir râbıta-i ictimâʿiyeyi kıranlar, bir hey'et-i ictimâʿiyeye neler yapmazlar; komşular, hemşehriler beyninde neler yapmazlar, efrâd-ı milleti birbirine mi düşürmez, hükûmet ile tebaʿasının arasını mı açmaz, ihtilâller mi çıkarmazlar? Âyet bu noktada bize gösteriyor ki sihrin en büyük tesiri rûhlar üzerindedir, fikirleri bozar, kalbleri çeler, ahlâkı berbat, cemiyetleri perişan eder. Binâenʿaleyh sihrin aslı [450] yoktur diye aldanmamalıdır. Ve böyle sâhirlerden[1] sakınmalıdır.

{وَمَا هُمْ بِضَٓارِّينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ} Ve maʿamâfîh bunları yapanlar, Allah'ın izni olmadıkça kimseye hiçbir zarar edemezler. ❁ Te'sîr-i hakīkī ne sihirde ne sâhirde ne tabiatta ne rûhta ne semâda ne arzda ne şeytanda ne melektedir. Müessir-i hakīkī ancak Allah'tır. Menfaʿat ü zarar da ancak O'nun izniyle hâsıl olur, o hâlde her şeyden evvel Allah'tan korkmalı ve Allah'ın vikāyesine girmelidir ve bunlara karşı koymak için de Kitâbullah'a

1 B: "sihirlerden".

sarılmalıdır. {وَلَقَدْ عَلِمُوا} Allah'ın kitâbını arkalarına atan bu sihirbazların her hâlde mâlumudur ki {لَمَنِ اشْتَرٰيهُ} Kitâbullah'ı satıp da sihri alan bir kimse[1], elbette {مَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} bunun âhirette hiçbir nasîbi yoktur. Bunun âkıbeti hüsrân-ı mübîndir. {وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهٖٓ اَنْفُسَهُمْ} Celâlim hakkı için, bunların kendilerini sattıkları şey ne kötü şeydir amma {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ}[2] bilir olsalardı. ۞ Gerçi bunlar sihrin sonunu[3] ve sâhirin âhiretten nasîbi olmadığını ve sihre aldananın âkıbeti mahz-ı hüsran olduğunu bilirler, fakat bir taraftan bu bilgileri ile amel etmedikleri için hareketleri câhilânedir. Diğer taraftan âhiret nasibsizliğinin dehşetini bilmezler ve sihrin asıl zararı diğerlerinden ziyade yapanlara râciʿ olacağını[4] ve ömürlerini nasıl çirkin bir şeyde geçirdiklerini bilmezler.

Bakınız Cenâb-ı Allah'ın vüsʿat-ı rahmetine ki yine kendilerine şu rahîmâne nasihati inzal buyurmuştur: {وَلَوْ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا} bunlar bütün bu seyyiât ile beraber iman [451] etseler de Allah'tan korkarak bu fenalıklardan sakınsalardı {لَمَثُوبَةٌ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ خَيْرٌ} elbette Allah tarafından verilecek bir[5] sevab bütün o yaptıklarından ziyade haklarında hayr olurdu {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} fakat bilir[6] olsalardı.

Bâlâda görüldüğü üzere Cenâb-ı Allah ibtidâ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ nidâsıyla umum insanları mîsâk-ı fıtrî olan ibadetine davet etmiş idi. Sâniyen يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ nidâlarıyla Yahudiyet ve Nasrâniyet gibi iki milletin menşe'i olan Benî İsrâil'i büyük ve esrarengiz bir tarihin bütün ibretlerini icmâl ederek tezkîr-i niʿam ve ihtâr-ı nikam[7] suretiyle iman u takvâya davet ve bu meyanda dîn-i İslâm'ın kütüb-i sâlifeyi müeyyid olan esâsât-ı iʿtikādiye ve ahlâkıye vü ameliyesini âyât-ı beyyinat ile tefhim eyledi. Şimdi bütün bunlara iman etmiş olan mü'minlere evvelâ en esaslı bir edeb-i

---

1 F +"~~yok mu?~~".
2 F +"~~hakikaten bilmiş~~".
3 M ve B: "sonu".
4 F +"~~bilmezler~~".
5 F -"bir".
6 F +"~~bilmiş~~".
7 B -"ve ihtâr-ı nikam".

ictimâʿî ve şerʿîyi tâlim eden bir nidâ ile tevcîh-i hitab ve kefere-i ehl-i kitâbın bazı ahvâline de bu meyanda irşad edecektir. Şöyle ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا وَقُولُوا انْظُرْنَا وَاسْمَعُوا وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١٠٤﴾ مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَٓاءُ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ ﴿١٠٥﴾

[452] **Meâl-i Şerîfi**

Ey iman edenler! راعنا *demeyin* انظرنا *deyin ve dinleyin ki kâfirler için elîm bir azab var (104). Arzu etmez o küfr edenler, ne ehl-i kitabdan ve ne müşriklerden ki size Rabbinizden bir hayr indirilsin. Allah ise rahmetiyle imtiyâzı dilediğine bahşeder ve Allah çok büyük fazl sâhibidir (105).*

Kur'ân'da seksen sekiz yerde mü'minlere يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا diye hitab buyurulmuştur.[1] Tevrat'ta يَا أَيُّهَا الْمَسَاكِين diye hitab edilirmiş[2], nihâyet meskenet onların damgası olmuş, emn ü eman da ehl-i İslâm'ın âkıbeti olacaktır.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey iman şerefiyle müşerref olmuş[3] olanlar {لَا تَقُولُوا رَاعِنَا} رَاعِنَا demeyiniz de {وَقُولُوا انْظُرْنَا} انْظُرْنَا deyiniz {وَاسْمَعُوا} ve kulak veriniz, dinleyiniz. ❁ رَاعِنَا bize mürâ'ât et demektir.

"**Mürâʿât**", "müfâʿale" bâbından raʿy ü riʿâyette mübalağa veya müşareket ifade eder. Raʿy ü riʿâyet bir kimse, başkasının umûrunu tedbir ve mesâlihini tesviye ve tedarik ederek muhafazasına itina etmektir ki hayvânât hakkında "gütmek", insanlar hakkında "siyaset" tâbir olunur. Nitekim "ilmü'r-riʿâye", ilm-i siyaset ve idare demektir. Mürâʿât da riʿâyette mübalağa veya mütekābilen riʿâyet demek olur. Ve bir insanın hâline mürâʿât etmek[4] ne yapacağını ve hâli nereye varacağını gözetmek,

1 F +"~~Halbuki~~".
2 B: "edilmiş"; F +"~~ki~~".
3 B -"olmuş".
4 B: "demek".

murakabe etmek, tâzim ile nazar-ı dikkate almak mânasını ifade eder ki lisânımızda "riʿâyet" bu mânaca kullanılır. Bidâyette makām-ı risâletten bir şey taʿlîm ü tebliğ buyurulduğu zaman ara sıra müslimîn رَاعِنَا يَا رَسُولَ اللّٰهِ yani "bize riayet et yâ Resûlallah!" derlerdi ve bununla "bizi gözet, teennî buyur[1], müsaade et ki anlayalım" demek isterlerdi, Cenâb-ı Allah bu tâbirden nehy buyurarak "رَاعِنَا demeyiniz, bu [453] tâbiri kullanmayınız da انْظُرْنَا bize bak, bizi gözet deyiniz ve söze de iyi kulak veriniz, dikkatle dinleyiniz, iyi belleyip iyi tutunuz" buyuruyor ki bunda gayet dakīk ve mühim bir taʿlîm-i edeb vardır. Gerek ahz-i ilim ve gerek telakkī-i evâmir[2] ü nasâyih vesâire hususlarında Resûlullah ile ümmeti arasındaki vazʿiyyet-i ictimâʿiyeyi ve binâenʿaleyh İslâm'daki velâyet-i âmme münasebetinin künh ü hakīkatini ve merasimini ifade etmektedir. رَاعِنَا demeyiniz, acaba niçin?

Evvelâ, Yahudîler arasında birbirlerine[3] seb için kullandıkları meşhur bir kelime vardı, رَاعِينَا derlerdi. Bu tâbir Arapça "bizim çoban" demek olduğu gibi, İbrânî veya Süryânîce اِسْمَعْ لَا سمعت "dinle a dinlenmeyesi, dinle a sözü dinlenmez herif" gibi tezyîf ü tahkir mânası ifade edermiş[4]. Müslümanların Peygambere karşı رَاعِنَا diye hitab etmelerini Yahudîler fırsat bilerek ve رَاعِينَا kelimesini andıracak vechile ağızlarını eğerek sebb ü tezyif kasdıyla "râʿinâ, râʿinâ" demeye başlamışlardı. Saʿd b. Muʿâz hazretleri bunu işitmiş "Ey Allah'ın düşmanları size lânet olsun, vallahi hangi birinizin Resûlullah'a karşı bunu söylediğini bir daha işitirsem boynunu vururum!" demiş, onlar da buna karşı "Siz böyle söylemiyor musunuz?" diye kaçamak yapmışlardı ve bunun üzerine işbu âyetin nâzil olduğu rivayet edilmiştir.[5] Sûre-i Nisâ'da مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَيًّا بِأَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْنًا فِي الدِّينِ [en-Nisâ 4/46][6] âyeti

1 B: "bize riayet buyur".
2 F: "emr".
3 M ve B: "biribirine".
4 B: "edilmiş".
5 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 634:
وَرُوِيَ أَنَّ سَعْدَ بْنَ مُعَاذٍ سَمِعَهَا مِنْهُمْ فَقَالَ: يَا أَعْدَاءَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ لَئِنْ سَمِعْتُهَا مِنْ رَجُلٍ مِنْكُمْ يَقُولُهَا لِرَسُولِ اللّٰهِ لَأَضْرِبَنَّ عُنُقَهُ، فَقَالُوا: أَوَلَسْتُمْ تَقُولُونَهَا؟ فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.
6 "O Yahudî olanlardan ki kelimeleri mevziʿlerinden tahrif ediyorlar ve dillerini eğerek, dine dokunarak

bu hâdiseyi vâzıhan göstermektedir.

Sâniyen, رَاعِنَا emri hamakat ve kabalık mânasına "ruʿûnet" masdarından رَاعِن sıfatına lafzen müşâbihtir. Bu cihetten de bir sû'-i îhâm vardır. Bu ise edebe mugāyirdir. Bu iki sebebe nazaran nehy sû'-i îhâmdan nâşî sırf lafzî bir edebe râciʿdir. "Riʿâyet"le "nezaret" arasındaki mâna farkından değildir.

Sâlisen, "mürâʿât" "riʿâyet"ten müfâʿale olduğu ve isneyn beyninde müşareket ifade ettiği için [454] tarafeyn arasında müsâvat îhâm eder. Bunu söyleyenler "sen bize riayet et, sözümüze kulak ver ki biz de sana riayet edelim, sözünü dinleyelim" mânasında mütekābil bir riayet ve murakabe talep etmiş oluyorlar. Hâlbuki Resûlullah ile ümmet, muallim ile müteʿallim, tâlib ile mürşid, ulü'l-emr ile halk beyninde böyle şerâit-i mütesâviye altında mürâʿât esâsına müstenid bir alâka-i ictimâʿiye tasavvuru ve velâyet-i âmmenin bu esas üzerinde cereyânını talep etmek, makām-ı risâlet ve velâyetin kadrini bilmemek ve esâs-ı ictimâʿîyi muzır ve mâniʿ-i terakki bir şekle ifrağ etmektir. Nitekim وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ [el-Mâide 5/48, 49; eş-Şûrâ 42/15][1], لَا تَجْعَلُوا دُعَٓاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَٓاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضاً [en-Nûr 24/63][2] buyurulmuştur. Binâenʿaleyh imandan sonra mü'minlerin vazʿiyyet-i ictimâʿiyelerini tesbit etmek ve kendilerini makāsıd-ı îmâna ve hüsn-i amele sevk edecek bir muktedâ-bihe ittibâʿ eylemek en mühim vazifeleri olduğu ve fakat bunu mürâʿât mânasıyla değil nezaret mânasıyla telakkī edip ona göre güzel bir edeb-i ictimâʿî tâkip etmek lâzım geleceği beyan buyurulmuştur. Demek ki Resûlullah'a ait olan vazife mürâʿât değil nezarettir. Mürâʿât ümmetine düşen bir vazife olmak lâzım gelir. Bunun için ümmet lafzî, mânevî her türlü sû'-i îhâmdan ihtiraz etmek için "râʿinâ" dememeli, "unzurnâ" demeli, tâlim edilen ilme, tebliğ olunan ahkâma, evâmir ü nevâhîye iyi kulak verip dinlemelidir. Nezaret eden de vazîfe-i nezâretin îcâbını bilmeli,

---

'dinledik isyan ettik', 'dinle dinlenilmeyesi', râʿinâ diyorlar…"

1 "…onların arzuları arkasından gitme…" / "…keyiflerine tâbi olma…" / "…onların hevalarına tâbi olma…"

2 "Peygamber'in duâsını aranızda birbirinize ettiğiniz duâ gibi farz etmeyin…"

ona da ümmet tarafından bu vazife ihtar olunacağı zaman "bizi gözet" diye ihtar edilmeli.

Râbiʿan, "mürâʿât"ın aslı olan "raʿy" ü "riʿâyet"te hayvânî bir murakabe mefhûmu vardır. Nezaret ise hâlis muhlis insânî bir mefhumdur. Binâenʿaleyh ümmet-i İslâmiye hayvânî mefhumdan ihtiraz etmeli ve insânî mefhum talep ve tatbik eylemelidir. Bunu yapmak da ümmetin kabiliyetine bağlıdır. Nitekim كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُمْ buyurulmuştur.[1] Bu âyet gösteriyor ki bu nezareti talep etmek ve söz [455] dinlemek ümmetin vazifesidir. Mü'minler başıboş, mühmel, nezaretsiz bırakılmaya râzı olmamalı, kendilerine nezaret edecek bir imama tâbiʿ olmalı ve bu suretle bir ümmet teşkil etmelidir ve fakat "râʿinâ" diye mürâʿât talebine de kalkmamalıdır. Âyet mutlak olduğu için hem ahd-i risalete hem de diğerlerine şâmildir. Ümmetin Resûlullah'a karşı "unzurnâ" demeye me'zun ve hatta me'mur olduğuna nazaran bu hak veya vazifenin diğerlerine karşı cereyânı evleviyetle matlubdur. Bu mesele akaid kitaplarında imamet bahsi unvânıyla ve farz-ı kifaye olmak üzere zikrolunmuştur. Görülüyor ki mü'minlere imandan sonra ilk emir bu oluyor. Bu hitab kıssa-i İbrâhim'de tavzih olunacaktır.

Ey mü'minler görüyorsunuz ya, "râʿinâ" demeyiniz, "unzurnâ" deyiniz ve iyi dinleyiniz, itaat ediniz yoksa {وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ} kâfirlere azâb-ı elîm vardır. İman yoluna gitmeyip de küfr yoluna gidenler, o azâb-ı elîmden hissedar olurlar, siz o kâfirlerden ümit ummayın. {مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} Arzu etmez o küfr edenler ne ehl-i kitabdan[2] {وَلَا الْمُشْرِكِينَ} ne de müşriklerden[3] {اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ} ki size Rabbinizden bir hayr indirilsin. Hiçbiri mü'minlerin min tarafillah bir devlete nâil olmasını istemezler ve bunun için peygamberinize indirilen ve hayrı umûma râciʿ olan vahy ü nübüvveti de sevmezler, buna karşı bin türlü safsata ile mükâbere ederler ve Allah'ın lütfuna, kudretine müdahale etmek isterler,

---

1 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 492 (كَمَا تَكُونُوا كَذَلِكَ يُؤَمَّرُ عَلَيْكُمْ); Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ*, VI, 466.
2 F +"~~olan kâfirler~~".
3 F +"~~olan kâfirler~~".

hiçbir şey yapamazlarsa لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ [ez-Zuhruf 43/31][1] derler. {وَاللّٰهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ} Allah ise dilediği kulunu rahmetiyle mümtaz kılar. O, böyle Rahmân olan bir fâʿil-i muhtârdır. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ} Ve Allah çok büyük fazl u [456] kerem sâhibidir. ۞ Onun fazl u ihsânına had yoktur. Binâenʿaleyh siz Allah'ı böyle biliniz ve o kâfirlerin sözlerine kulak asmayınız, onlar vahy ü nübüvvete itiraz etmek için ahkâm-ı şerʿiyeye[2] itiraz etmeye de kalkışırlar; "baksanıza Kur'an'da nâsih mensûh da vardır. Bir zaman Allah'ın emri denilen bir âyet veya bir hüküm diğer bir zaman nesh olunuyor, yerine başka âyet veya başka bir hüküm ikāme ediliyor. Bu Allah kelâmı, Allah'ın ahkâmı olsa böyle mi olur? Allah'ın kelâmında, Allah'ın âyetlerinde, Allah'ın hükümlerinde nesh olur mu? Allah hiç yaptığını bozar mı? Söylediğini geri alır mı? Verdiği hükümden, koyduğu kanundan hiç cayar mı?" derler, bunu ilk evvelâ Yahudîler söylediler: Nesh mümkin olsa Allah hakkında caymak, evvel bilmediğini yeni bilmek ve ona göre karar değiştirmek, "bedâ" gibi bir nakīsa tasavvuru lâzım gelirmiş, bu muhal olduğundan nesh muhal imiş. Tevrat'ın, dîn-i Musevî'nin hiçbir âyeti, hiçbir hükmü değişemez[3], neshedilemezmiş. Bunun için İncil, Kur'ân Allah'ın kitabı değilmiş, Nasrâniyet, İslâmiyet Allah'ın dini değilmiş. Nasârâya gelince: Eskiden Nasrâniyet neshi inkâr etmiyordu, İncil'de Tevrat'ın bazı ahkâmını nesh eden ve meselâ sebt yerine pazarı ikāme eyleyen nâsih âyetler bulunduğunu teslim ediyorlardı ve bunlar nesh meselesiyle İslâm'a itiraz etmezlerdi. Fakat son zamanlarda Protestanlar ve bilâhare Katolikler dahi Yahudîler gibi neshi inkâra kalkıştılar ve hatta Kur'an'daki لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ [Yûnus 10/64][4] âyetiyle ilzâmî olmak için istidlâl bile yapmak istediler ki Hintli Rahmetullah Efendi merhum bu babda cevâben *İzhâru'l-Hak* nâmıyla güzel bir eser yazmıştır. Sözün açıkçası Nasrâniyet İslâm'a itiraz için bu davaya kalkışırsa evvelemirde kendisini inkâr etmiş olur, çünkü

---

1 "…Ne olurdu şu Kur'an iki memleketten bir büyük adama indirilse idi."
2 M ve B: "ferʿiyeye".
3 B: "değişmez".
4 "…Allah'ın kelimâtına tebdil yok…"

Nasrâniyet'in Yahudîliğe muhalif nice ahkâm-ı dîniyesi bulunduğunda şüphe yoktur ve öyle değilse Hıristiyanlığın mânası yoktur. Aynı sual Yahudîlere [457] de vâriddir. Çünkü Tevrat'ta da daha mukaddem enbiyâ-nın şeriatlarını nâsih ahkâm mevcuddur. Cenâb-ı Allah sırf kıskançlıktan neş'et eden bu gibi bütün vâhî iddiaları ibtal ve mü'minlere bir asl-ı teşrî'îyi beyan ederek buyuruyor ki:

مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا اَوْ مِثْلِهَاۜ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٠٦﴾ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَص۪يرٍ ﴿١٠٧﴾ اَمْ تُر۪يدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُۜ وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْا۪يمَانِ فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّب۪يلِ ﴿١٠٨﴾ وَدَّ كَث۪يرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ ا۪يمَانِكُمْ كُفَّاراًۚ حَسَداً مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّۚ فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِه۪ۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٠٩﴾ وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَۜ وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿١١٠﴾ وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُوداً اَوْ نَصَارٰىۜ تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْۜ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿١١١﴾ بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّه۪ۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ۟ ﴿١١٢﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍۖ وَقَالَتِ النَّصَارٰى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍۙ وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَۜ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذ۪ينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْۚ فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ ف۪يمَا كَانُوا ف۪يهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١١٣﴾

[458] **Meâl-i Şerîfi**

Biz bir âyetten her neyi nesh veya insâ edersek ondan daha hayırlısını yahut mislini getiririz. Bilmez misin[1] *ki Allah her şeye kādir, dâima kā-*

---

1 B: "Bilmez misiniz";
F +"~~Mâlumun değil mi~~"

dirdir (106). Bilmez misin[1] *ki Allah, hakikat göklerin ve yerin mülkü*[2] *hep O'nun, size de Allah'tan başka ne bir veli vardır ne bir nasîr (107). Yoksa siz peygamberinizi bundan evvel Mûsâ'ya sorulduğu gibi sorguya çekmek mi istiyorsunuz? Hâlbuki her kim imanı küfre değişirse* [459] *artık düz yolun ortasında sapmıştır (108). Ehl-i kitabdan birçoğu arzu etmektedir ki sizi imanınızdan sonra çevirip kâfir etseler; hak kendilerine*[3] *tebeyyün ettikten sonra sırf nefsâniyetlerinden, hasedden. Şimdi siz af ile safh ile davranın ta Allah emrini verinceye kadar, şüphe yok ki Allah her şeye kādir, dâima kādirdir (109). Hem namazı doğru kılın ve zekâtı verin,*[4] *nefisleriniz için her ne hayr da*[5] *takdim ederseniz Allah yanında onu bulursunuz, her hâlde Allah bütün yaptıklarınızı görüyor (110). Bir de*[6] *"Yehûd veya Nasârâ'dan başkası asla*[7] *cennete giremeyecek*[8]*" dediler, bu onların kendi kuruntuları. "Haydi" de, "doğru iseniz getirin burhânınızı" (111). Hayır; kim özü muhsin olarak yüzünü tertemiz Allah'a teslim ederse işte onun Rabbinin ʿindinde ecri vardır*[9]*; onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun olacak değillerdir (112). Yehûd dedi ki: "Nasârâ hiçbir şey üzerinde değil", Nasârâ da dedi ki: "Yehûd hiçbir şey üzerinde değil". Hâlbuki hepsi de kitap okuyorlar, ilmi olmayanlar da tıpkı öyle onların dedikleri gibi dedi, onun için Allah*[10] *ihtilâf etmekte oldukları davada kıyamet günü beynlerinde hükmünü verecektir (113).*

Kıraat: مَا نَنْسَخْ İbn Âmir kıraatinde "nûn"un zammı ve "sin"in kesriyle مَا نُنْسِخْ okunur ki "insâh"tandır. اَوْ نُنْسِهَا İbn Kesîr ve Ebû Amr kıraatlerinde

---

1 B: "Bilmez misiniz";
F +"~~Mâlumun değil mi~~"
2 F +"~~hakikat~~".
3 B: "kendiler".
4 F +"~~hem~~".
5 B -"da".
6 F +"~~Onlar~~".
7 B -"asla".
8 F: "girmeyecek".
9 F +"~~onun~~".
10 F +"~~kıyamet günü beynlerinde~~".

birinci "nûn"un ve "sin"in fethaları ve bundan sonra bir hemze-i sâkine ile أَوْ نَنْسَأْهَا okunur ki tehir mânasına "nese'" ve "nesîe"dendir.

Usûl-i şerʿden[1] neshin meşrûʿiyetini müsbit olan bu[2] âyetin sevki kütüb-i sâlifenin cevâz-ı neshi hakkında nas ise de mantûku itibariyle مِنْ اٰيَةٍ âm olduğundan bazı Kur'ân âyetlerine de zâhir olarak şâmildir. Binâenʿaleyh âyât-ı Kur'âniyede de nâsih ve mensuh vardır. Ve hilâfını iddia zâhir-i nassı inkâr olur.

"**Nesh**" lügatta tebdil etmek, yani bir şeye gayrısını halef yapmak demektir. Nitekim وَاِذَا بَدَّلْنَٓا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ [en-Nahl 16/101][3] nazm-ı [460] celîlinde nesh "tebdil" ile ifade edilmiştir, maʿahâzâ bu mâna kâh o şeyin kendinde itibar edilir ki buna "izâle", "ilgā", "ibtal" tâbir olunur. نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ "Güneş gölgeyi nesh etti" demek, "onun yerine geçti" demektir ki buna "izâle ve ibtal etti" denilir, فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِى الشَّيْطَانُ [el-Hac 22/52][4] bu mânayadır. Ve kâh o şeyin mekânında itibar edilir ki buna da "nakl ü tahvil" denilir, nitekim نَسَخْتُ الْكِتَابَ "kitabı istinsah eyledim; bir kitaptakini diğerine naklettim" demektir. Yazıda "nesh", mirasta "münâsaha", ervâhda "tenasüh" tâbirleri de bundandır. اِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [el-Câsiye 45/29][5] âyeti de bu mânayadır. Hulâsa lügaten nesh izâle ve nakil mânalarında müşterek gibi kullanılırsa da hepsinin esâsı tebdil mânasıdır.[6]

Istılâh-ı şerʿde de nesh herhangi bir hükm-i şerʿînin hilâfına sonradan diğer bir delîl-i şerʿînin delâlet etmesidir ki ilm-i ilâhîye nazaran evvelki hükmün müntehâ-yı müddetini beyan, bizim ilmimize nazaran da zâhiren bâkī görünen o hükmü refʿ ü tebdildir ve bu iki haysiyetle nesh bir beyân-ı tebdîl demektir ve bunda hiçbir zaman Allah'a nazaran caymak ve bilememek mânası yoktur. Bunun içindir ki ebediyetle takyid edilmiş olan hükümlerde nesh cereyan edemez, kezâlik haberlerde de nesh cereyan edemez. Nesh ancak evâmir ü nevâhî gibi inşâî bir mânayı tazammun

1 B: "şerʿîden".
2 B: "ve".
3 "Bir âyeti bir âyetin yerine bedel yaptığımız vakit…"
4 "…Bunun üzerine Allah şeytanın ilkā ettiğini derhâl nesh eder…"
5 "…Çünkü biz sizin yaptıklarınızı hep istinsah ediyorduk."
6 M ve B: "mânasınadır".

eden ve vâkıʿa müteʿallik bir ihbar ve iʿlâm olmayıp mahz-ı îcad olan ve sırf bir iradeyi gösteren ve bununla beraber ebediyeti tansis edilmemiş bulunan eşyâda ve ahkâmda cereyan eder. Cenâb-ı Allah âlem-i tekvînde bugün yarattığını yarın ifnâ ederek diğer bir şeye tebdil etmekle ilmine, kudretine, iradesine hiçbir nakīsa ârız olmayacağı gibi, âlem-i teşrîʿde de başka başka zamanlarda başka başka hükm-i şerʿî inşa etmekle, meselâ mâzîdeki bir emir yerine hâlde bir nehy inzal buyurmakla ilminde, iradesinde hâşâ bir noksan değil, belki her birinde[1] bir kemâl-i hikmetini göstermiş olur. Ve bunda [461] caymak mânası kābil-i mülâhaza değildir, ʿind-i ilâhîde mukarrer olan her şey ve her hüküm yerli yerinde vârid olmuştur. Ve hakikatte hiçbir kelimesi değişmiş[2] değildir. Hilkatte her lahzanın ayrı bir emri olsa ilm-i ilâhînin zerre kadar tehavvülünü îcab etmez. Hâsılı hakāik-i îmâniye, iʿtikādiye gibi ihbârî olan esâsât-ı ilmiye kābil-i nesh değildir. Bunların bir an için zamânî olanları bile hakāik-i ezeliye hükmündedir. "Şu şöyledir, falan vakit falan şey oldu veya olacak" denildi mi bu haberler, bu kaziyyeler artık ezelen ve ebeden sâdıktırlar, "o vakitte o şey olmadı veya olmayacak" denilemez. Lâkin "su iç, şarab içme, nikâh yap, zina etme" gibi inşâî olan teşrîʿât sarâhaten ebediyetle takyid edilmedikçe kābil-i neshdirler, bunlar bir an için meşrû, diğer bir an için[3] gayr-i meşrûʿ olabilirler, ebediyetleri zarûrî değildir ve neshleri müddetlerinin beyânına râciʿdir. Evvelki kısımda Kur'an, Tevrat'ı ve sâir kütüb-i sâlife-i ilâhiyeyi musaddıktır, müeyyiddir, daha ziyadesiyle müfessir ve mübeyyindir. İkinci kısımda ise Kur'an onlardaki birtakım ahkâmı nesh ederek her zamana göre tatbik edilecek ahkâmı ve usûl-i teşrîʿi muhtevî yeni ve mükemmel bir şerîʿat-i semhâ getirmiştir. Şurası unutulmamak lâzım gelir ki düstûr-i tevhîd mûcebince âlem-i tekvînde[4] olduğu gibi âlem-i teşrîʿde dahi îcad ve inşâ ancak Cenâb-ı Allah'ın sıfatıdır. ʿİbâd nihâyet O'nun inşââtı içinde ve O'nun gösterdiği âyât ve

1 B -"ilminde, iradesinde hâşâ bir noksan değil, belki her birin".
2 B: "değişmez".
3 B -"meşrû, diğer bir an için".
4 B -"yeni ve mükemmel bir şerîʿat-i semha getirmiştir. Şurası unutulmamak lâzım gelir ki düstûr-i tevhid mûcebince âlem-i tekvinde".

edillenin delâlet-i ilmiyesine göre bir tasarrufa me'zundur[1]. Yoksa inşâ-yı ilâhî olan kavânîn, irâde-i beşer ile nesh olunamaz. Neshin ıstılâh-ı şer'î-deki bu târifi bu âyetin hâsılıdır ve tafsîli ilm-i usûl-i fıkha aittir. Gelelim mânasına:

Yahudîler, "Allah nesh yapamaz ve binâen'aleyh size böyle bir vahiy indiremez[2]" mi diyorlar, yalan söylüyorlar ve yanlış biliyorlar. Yapabilir ve yapar ve yapmasında hiçbir nakīsa[3] yoktur, hayr u hikmet vardır. Çünkü {مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ} Biz azametimizle herhangi bir âyeti kısmen [462] veya tamamen ve meselâ mânasındaki bir hükmünü veya lafzının hükmü olan tilâvetini veya her ikisini bizzat kitabımızla nesh edersek veya -diğer kıraate göre- Resûlümüze sünnetiyle nesh ettirirsek {اَوْ نُنْسِهَا} yahut[4] onu[5] unutturur, hafızalardan silersek veya -diğer kıraate göre- o[6] âyetin icrâ-yı ahkâmını tehir edersek {نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا} ondan daha hayırlısını {اَوْ مِثْلِهَا} veya lâekal onun mislini ve dengini getiririz. ❁ İşte nesh-i şer'î bu aksâm tahtında cereyan eder ve hiçbiri abes değildir. Ve hiçbiri 'ademe, ihmâl-i mahza ve hatta noksana müteveccih değildir. {اَلَمْ تَعْلَمْ} Yâ Muhammed! Sen bilmez misin ki {اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ}dir. Bilirsin ve bu ilim burhansız, beyyinesiz de değildir.[7] {اَلَمْ تَعْلَمْ} Bilmez misin ki {اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} bütün semâvât u arz devleti ve bütün şu kâinât-ı meşhûde ve ma'kūle âleminin hâkimiyet ü saltanatı hep O'nundur, o Allah böyle bir Allah'tır. Böyle bir Allah neye kādir olmaz ki… Baksana bu büyük devlette, bu nihâyetsiz mülk ü saltanatta her gün her gece her saat ve her lahza neler yapılıyor ve neler yıkılıyor; ne îcadlar, ne ifnâlar, ne kudretler izhar ediliyor? Ne hikmetler ısdâr ve tatbik olunuyor; ne neshler, ne insahlar, ne tehirler, ne ta'vîkler, ne insâlar icrâ kılınıyor görmez misin? Saltanat-ı ilâhiyede cârî olan, tebdil ve tağyir edilmez kavânîn ve sünnet-i

1 B: "mazhardır".
2 B: "indirilemez".
3 B: "noksan".
4 B: "veyahut".
5 B: "bunu".
6 B -"o".
7 B -"Bilirsin ve bu ilim burhansız, beyyinesiz de değildir".

ilâhiye okunurken onun yanında zaman zaman, mekân mekân, semt semt, ferden ferdâ, lahza be-lahza ne kadar tatbîkāt-ı mütenevviʿa ve ne gibi sünen-i cüz'iyye-i müteferriʿa ve mütehavvile ile nâsih ve mensuh ahkâm-ı inşâiye icrâ edilmekte bulunduğunu, yıkılanların peyderpey emsâli ve hatta terbiye vü tekâmül[1] ve ıstıfâ hükmüyle daha aʿlâları yapılmakta olduğunu müşahede [463] etmez misin? Böyle bir saltanatın sâhibi olan Allah her şeye kādir olmaz mı? Böyle bir kudret-i bâliğanın sâhibi olan Allah, âlem-i teşrîʿde niçin nesh yapamasın ve niçin nesh ettiğinin daha hayırlısını ve lâekal mislini gönderemesin? Niçin evvel gönderdiği Tevrat ve İncil'in bazı ahkâmını nesh eden yeni bir kitap, yeni bir din vahy ü inzal edemesin? Ve niçin bu kitapta, bu şeriatta[2] nâsih[3] ve mensuh ahkâmı bulunamasın? Bilakis o nâmütenâhî devletin cereyânına mutâbık bir kitâb-ı kâmil ve bir dîn-i ekmel ihsan[4] edilmiş olmak için her zamanın, her mekânın, her muhîtin ahvâline kābil-i tatbik ʿilel ü mesâlih-i cüz'iyesiyle deveran edecek nâsihli mensuhlu, takdimli tehirli, hem bekā ve hem tehavvül sünen-i ilâhiyesiyle mütenâsib ahkâm bahşetmek hikmet değil midir? Halk u ifnâyı, nesh u insâyı O yapmazsa kim yapabilir? Yoksa siz bu semâvât u arz mülkü içinde başka bir veliyyü'l-emrin, başka bir sâhib-i teşrîʿin hâkim olduğunu mu zannediyorsunuz? Hayır {وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ} sizin için bu devlet-i hilkatte Allah'tan başka bir hâkim, Allah'tan mâʿadâ hakīkī bir muʿîn ü nasîr yoktur, vilâyet-i hakīkiye ve nusret-i hakīkiye O'nundur. Kâinat O'nun, ahkâm O'nundur. {اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ} Ey ümmet-i Muhammed! Yoksa siz bu âlîşân Peygamberinizden, mukaddemâ Mûsâ'dan talep olunanlar gibi şeyler mi talep etmek istiyorsunuz? Hayır, siz ona benzer, öyle boş[5] kâfirâne, ʿanûdâne taleplerde bulunmazsınız, "Allah'ı görmeden sana inanmayız" demeye kalkmazsınız, bakara kıssasında olduğu gibi peygamberinizi uzun uzadıya imtihanlara girişmezsiniz, bunu kâfirler

---

1 B: "tekâmülü".
2 B -"bu şeriatta".
3 B: "nesh".
4 B -"ihsan".
5 F: "vâhî".

yapar, nitekim küffâr-ı Kureyş bu kabîl şeyler istemişlerdi. Hâlbuki {وَمَنْ يَتَبَدَّلِ الْكُفْرَ بِالْاِيمَانِ} iman yerine küfre rağbet eden, iman ile küfrü değişmeye çalışan {فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ} düz yolda [464] sapmış, şaşkınlık vâdilerine düşmüş olur. Siz diğer ehl-i kitâbın sözlerine kulak asmayınız. {وَدَّ كَث۪يرٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} O ehl-i kitâbın çoğu {لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِكُمْ كُفَّاراً} sizleri imanınızdan sonra geri çevirip hepinizi kâfir yapsalar, irtidad ettirseler memnun olurlar. Onlar sizin irtidâdınızı, Müslümanlıktan evvelki devirlere irticâʿınızı arzu etmektedirler, bunun için her hileye müracaat ederler, bu da hayrhâhlıklarından, dindarlıklarından değil {حَسَداً مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِهِمْ} sırf nefislerinden, nefsâniyetlerinden neş'et eden hasedden {مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْحَقُّ} hakk u hakikat kendilerine tebeyyün ettikten, dîn-i İslâm'ın hakkiyetine her vechile, hatta ellerindeki kitap mûcebince bile vâkıf olduktan sonra kıskançlıklarındandır.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde rivayet olunuyor ki ahbâr-ı Yehûd'dan Finhâs[1] b. Âzûrâ ve Zeyd b. Kays ve daha birkaç kişi Uhud vakasından sonra Huzeyfe b. el-Yeman ve Ammâr b. Yâsir radıyallahu anhümâ'ya "Başınıza geleni gördünüz ya" demişler, "eğer hak üzerinde bulunsaydınız muharebede bozulmaz, mağlup olmazdınız. Artık bizim dinimize dönün, bu sizin için hayırlıdır ve daha iyidir ve bizim yolumuz sizden daha doğrudur." Bunun üzerine Ammâr "Sizce nakz-ı ahd etmek nasıldır?" diye sormuş, "şedid" demişler, o da "Öyle ise ben berhayat olduğum müddetçe Muhammed aleyhi's-salâtü ve's-selâm'a küfr etmemeye ahdetmiş, söz vermişimdir" cevâbını vermiş. Yahudîler "Ha, bu sapıtmış" demişler, Huzeyfe "Ben de" demiş "Allah rabbim, Muhammed peygamberim, İslâm dinim, Kur'an imamım[2], Kâbe kıblem, mü'minler ihvanım, kardeşlerim olmasına râzıyım". Bunu Resûlullah'a gelmişler anlatmışlar "İsabet etmiş ve felâh [465] bulmuşsunuz" buyurmuş, baʿdehu bu âyet nâzil olmuştur.[3]

---

1 M: "Fenhas".

2 B: "imanım".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* I, 257; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 645:
رُوِيَ أَنَّ فِنْحَاصَ بْنَ عَازُورَاءَ، وَزَيْدَ بْنَ قَيْسٍ وَنَفَرًا مِنَ الْيَهُودِ قَالُوا لِحُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ وَعَمَّارِ بْنِ يَاسِرٍ بَعْدَ وَقْعَةِ أُحُدٍ: أَلَمْ تَرَوْا مَا أَصَابَكُمْ، وَلَوْ كُنْتُمْ عَلَى الْحَقِّ مَا هُزِمْتُمْ، فَارْجِعُوا إِلَى دِينِنَا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَأَفْضَلُ وَنَحْنُ أَهْدَى مِنْكُمْ سَبِيلًا، فَقَالَ عَمَّارٌ: كَيْفَ نَقْضُ

Evet, onlar bütün hakikat mâlum olduktan sonra bile hasedlerinden böyle arzu ederler {فَاعْفُوا} binâenʿaleyh siz onları affedin {وَاصْفَحُوا} dediklerine bakmayın, heyecana kapılıp da çekişmeye, dövüşmeye kalkmayın {حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهِ} ta ki Allah'ın emri gelsin, bulacaklarını bulsunlar. ۞ Elbette bir gün gelecek belâlarını göreceklerdir. Zamanı gelir Allah muharebe emreder, o zaman vazifenizi yaparsınız, zamanı gelir daha başka felâketlerini müşahede edersiniz, nihâyet âhirette azâb-ı azîm içinde kıvrandıklarını görürsünüz, çünkü[1] {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ}dir. Bunda şüphe yok, siz şimdiki hâlde afv u safh ile sabr u sekînet üzere bulunun {وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} ve güzelce namazınızı kılmaya ve zekâtınızı vermeye devam edin. Bilhassa bu iki binâ-yı din sizi her türlü terakkiyâta ihzar eder. {وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ} Gerek bunlar ve gerek daha başka nefsiniz için her ne hayr takdim ederseniz, yani bugün bedelini peşin aramayarak ilerisi için hesabınıza kaydolunmak üzere hayr cinsinden her ne yaparsanız {تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ} onu Allah yanında eksiksiz bulur, hesab görüldüğü gün ecr ü sevâbını alırsınız. ۞ Lisânımızda da meşhurdur: "İyiliği yap denize at, balık bilmezse Hâlık bilir" derler, zira {اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ} Allah teâlâ hayr veya şer her ne amel yaparsanız her hâlde görür, bilir, hepsinden haberi vardır. Sen falan vakit[2] falan işi yaptın, artık onu yapmamış olamazsın, vâkiʿ vâkiʿdir, velev bir an olsun, bir [466] kere vâkiʿ olan ise hiçbir zaman gayr-i vâkiʿ sayılamaz. Ân-ı vukūʿu itibariyle ona her zaman vâkiʿ olmuştur denilir. O gizli imiş, onu evvelâ senin kalbin bilir; "unuttum" dersin, o yine rûhunda mevcuddur. Düşünürsen bulursun, ihtar edilse fark edersin, demek ki evvelemirde senin rûhun, nefs-i nâtıkan, senin hakkında Cenâb-ı Allah'ın bir defteridir. Sen bu defterin hangi meleklerin eliyle tutulduğunu göremezsen de her hâlde tutulduğunu bilirsin. Bundan başka ve buna benzer ne kadar defterler vardır ki senin amelin onlara kaydedilir, bütün bunlar aynen levh-i mahfûz-i ilâhîde mukayyeddir.

الْعَهْدِ فِيكُمْ؟ قَالُوا: شَدِيدٌ، قَالَ: فَإِنِّي قَدْ عَاهَدْتُ أَنِّي لَا أَكْفُرُ بِمُحَمَّدٍ مَا عِشْتُ، فَقَالَتِ الْيَهُودُ: أَمَّا هَذَا فَقَدَ صَبَأَ، وَقَالَ حُذَيْفَةُ: وَأَمَّا أَنَا فَقَدْ رَضِيتُ بِاللَّهِ رَبًّا وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِالْقُرْآنِ إِمَامًا وَبِالْكَعْبَةِ قِبْلَةً وَبِالْمُؤْمِنِينَ إِخْوَانًا، ثُمَّ أَتَيَا رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَخْبَرَاهُ فَقَالَ: أَصَبْتُمَا خَيْرًا وَأَفْلَحْتُمَا، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ،

1 F: "zira".

2 B -"vakit".

Ve hepsi bizzat Allah'ın yedindedir. Parmağına ufak bir diken dokunsa, senin rûhun ondan derhâl haberdar olur değil mi? Allah teâlâ[1] dahi senin vücûduna, rûhuna, kalbine ilişen herhangi bir şeye hüve hüvesine âgâhtır. Neyin varsa oradadır. Artık beğen, beğen de beğendiğini yap; her hâlde orada hayrı hayr, şerri de şer olarak bulacaksın, hayr u şerrin mîzânı da esasen Hakk'ın yedinde bulunduğunu unutmamalısın.

Sizin irtidâdınızla memnun olmak isteyen, türlü türlü şüpheler ilkā etmeye çalışan o ehl-i kitab {وَقَالُوا لَنْ يَدْخُلَ الْجَنَّةَ اِلَّا مَنْ كَانَ هُوداً اَوْ نَصَارٰى} cennete Yahudî veya Nasrânî olanlardan başka hiç kimse girmeyecek de dediler. Yani Yahudîler Yahudîlerden başkası, Nasârâ da Nasârâdan başkası cennete girmeyecek dediler.[2] Demek ki asr-ı risâletteki Yahudîler, cennet ve cehennemden de bahsederlermiş {تِلْكَ اَمَانِيُّهُمْ} bu davalar onların kendi[3] kuruntularından ibaret kuru bir ümniyyeleri[4], hülyâlarıdır. ❁ اَمَانِيُّهُمْ'de "ya" şeddesiz olarak da okunur (Ebû Ca'fer kıraati) gönüllerinden boş boşuna öyle kurarlar, öyle temenni ederler, lâkin sade ümniyye ve yalan mefkûre ile iş bitmez, delilsiz burhansız kuru laf ile, gönlün hevâsıyla, mücerred taklid ile dava kabul edilmez, ʿindallah feyz-i îmâna [467] erilmez, birbirleriyle mütenakız olan bu iki davanın hangisi sâdık olduğunu anlamak için burhan ister, bunun için ey Resûl-i sâdık {قُلْ} sen onlara de ki {هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} hangi biriniz bu davanızda sâdıksanız burhânınızı getiriniz, görelim; ❁ zira insanları doğru bir noktada toplayacak olan şey burhandır. Hâlbuki bunların bu kuru ümniyyeye burhan göstermeleri imkânı yoktur. {بَلٰى} Hayır, mesele ne öyle ne öyle, cennet ne Yahudîlere mahsus ne de Nasârâ'ya, hakikat şudur: {مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ} Her kim Allah için yüzünü lekeden sâlim tutar, nefsini şirkten ve emâre-i şirkten temizleyerek kemâl-i ihlâs ile Allah'a verir, bir Allah tanır {وَهُوَ مُحْسِنٌ} ve bu hâlinde de özü muhsin bulunursa; Allah'ı görüyormuş gibi kendini Allah huzurunda bilerek yaptığını her vechile temiz kalb ile

---

1 M -"teâlâ".
2 B -"Yani Yahudîler Yahudîlerden başkası, Nasârâ da Nasârâdan başkası cennete girmeyecek dediler".
3 F -"kendi".
4 F +"~~mefkûreleridir~~".

güzel de yaparsa {فَلَهُٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ} işte onun Rabbi[1] ʿindinde[2] ecri vardır. {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} Ve bunlara ileride hiçbir korku yoktur ve[3] bunlar âhirette[4] mahzun[5] olmazlar. ❁ İşte bunlara "Müslüman" ve bu dine "İslâm" denilir. Cennet bunlarındır. ʿİndallah din de bu İslâm'dan ibarettir. Bâlâda haklarında فَمَنْ تَبِعَ هُدَاىَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/38][6] kezâlik مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/62][7] buyurulanlar da hep böyleleridir. Muhammed aleyhisselâm'ın tebliğ ettiği dinin esâsı da budur. Ve bu hakikattir ki bir ümniyyeden ibaret değildir. Bunu Allah söylüyor. Buna bütün akıllar, nakiller de şehadet eder. Bu evvelâ beyyin bizâtihidir. Sâniyen hiçbir şahsın, hiçbir zümrenin kuruntusu olan bir ümniyye olamaz. Zira bu tevhid, bu ihlas, bu ihsan ile İslâm, gönüllerin bir hevâsı değil, o hevâları silip temizlemekle yapılacak bir [468] hasletidir. Bunun içindir ki İslâm, Allah'a karşı yüz aklığı, alın temizliğidir. Ve mâlumdur ki yüz aklığı ve alın temizliği tâbiri sâhibinin zâhiren ve bâtınen temizliğinden kinayedir. Bu âyette de "vech", zikr-i cüz irâde-i kül tarîkiyle nefs ve zâtdan mecazdır. "Nefsehu" denilmeyip de "vechehu" denilmesinin nüktesi de İslâm'ın sadece bir emr-i bâtınîden ibaret olmadığına tenbihtir. Zira secde uzvu olan vech aʿzanın eşrefi ve bütün vücûdun mümessili bulunan bir uzuvdur. Bir yüzün görülmesi bütün bir insanın teşhîsine kifayet eder. Bir yüzün tasvîri bütün bir bedenin tasvîri hükmündedir.

"**İslâm**", "silm" ü "selâmet" maddesinden ifʿâl olduğu için, ifʿâl bâbının muhtelif binâlarına göre teslîm-i nefs yani inkıyad, sâlim bulundurmak, selîm ve lekesiz tutmak, selâmete girmek, selâmete çıkarmak,[8] müsâlemet, ihlâs gibi mütenevviʿ mânaları ifade eder. Ve esasta iman ile

---

1 F +"~~Mevlâsı~~".
2 F +"~~büyük~~".
3 F -"ve".
4 F: "geçmişe".
5 F +"da".
6 "…kim o hidâyetçimin izince giderse onlara bir korku yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir."
7 "…her kim Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman eder ve sâlih bir amel işlerse elbette bunların Rableri yanında ecirleri vardır, bunlara bir korku yoktur ve bunlar mahzun olacak değillerdir."
8 B: "çıkmak".

birleşir ve "dîn-i İslâm" isminde bütün bu meʿânî muteberdir. Allah'a teslîm-i nefs ile iman ve inkıyad mânası ise cümlesini câmiʿdir.

"**İhsan**" güzellemek, güzel yapmak, yani zâtında ve ʿindallah güzel olan bir ameli vech-i lâyıkıyla gereği gibi yapıp o amelin hüsn-i zâtîsini, hüsn-i vasfîsi ile tezyin eylemek demektir. Zira birçok güzel şeyler vardır ki yapılırken çirkinleştirilir. Resûlullah Efendimiz meşhur iman hadîsinde ihsânı şöyle tefsir buyurmuştur: الإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ "İhsan Allah'a görüyormuşsun O'nu[1] gibi kulluk[2] eylemendir, çünkü sen O'nu görmezsen O seni görür."[3] Binâenʿaleyh ihsan, İslâm'ın kemâlindendir. Bunun için düstûr-i İslâm şöyle hulâsa edilebilir: Evvelâ temizlik, sâniyen güzellik. İslâm'ın لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ kelime-i tevhîdinden, eʿûzü besmelesinden, abdest ve namazından tut da bütün evâmir ü nevâhîsinde hep bunun tatbîkini bulursunuz. Bu âyette de اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ bunu ne güzel icmal etmiştir: Allah'a yüzü temiz özü güzel.[4]

İşte cennete girmenin doğru yolu, bu İslâm u ihsan, [469] bu temizlik ve[5] bu güzelliktir. Böyle olduğu hâlde bundan sapmış olan Yehûd ve Nasârâ cennete başkalarını sokmak istemezler. Bu davalarının sıdkına burhan olmadığı gibi kizbine beyyine vardır. Her biri yekdiğeri aleyhine şehadet de ederler. Baksanıza hem öyle dediler, hem de bir taraftan {وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارٰى عَلٰى شَيْءٍ} Yahudîler "Nasârânın istinad edecek hiçbir şeyi yoktur" dediler, diğer taraftan {وَقَالَتِ النَّصَارٰى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلٰى شَيْءٍ} Nasârâ da "Yahudîlerin istinad edecek hiçbir[6] şeyi yoktur" dediler ve bu suretle birbirlerinin davalarını, dinlerini kökünden çürüttüler, tadlîl ü tekfir ettiler.

Rivayet olunuyor ki Necran ahâlisi Hıristiyanlarından bir heyet, sefaretle huzûr-i risâlete geldikleri zaman Medine'nin Yahudî ulemâsı da yanlarına gelmişlerdi, orada iki taraf mübahaseye giriştiler, derken münâzaʿaya başladılar. Yahudîlerden Râfiʿ b. Hüreymile Nasârâ'ya karşı

---

1 M: "O'nun"; F -"O'nu".
2 F: "ubûdiyet".
3 Buhârî, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.
4 F -"Allah'a yüzü temiz özü güzel".
5 B -"ve".
6 B: "bir".

مَا أَنْتُمْ عَلَى شَيْءٍ dedi, Hazret-i Îsâ'ya ve İncil'e küfr etti. Buna mukabil Necranlılardan biri de Yahudîlere مَا أَنْتُمْ عَلَى شَيْءٍ dedi ve Hazret-i Mûsâ'nın nübüvvetini inkâr ve Tevrat'a küfr etti ve bu hâdise üzerine bu âyet nâzil oldu[1] ve gösterdi ki bu münâzaʿa ve münâkaza ferdî değil, ʿale'l-ʿumûm Yahudîlerle Nasârâ arasında cârî ve sârîdir. Ve her biri diğerinin dinini kökünden münkirdir. Yahudîlerin Hazret-i Îsâ'ya ve İncil'e asla hüsn-i nazarları olmadığı mâlumdur ve fakat Hıristiyanların Hazret-i Mûsâ'yı ve Tevrat'ı inkârları umûmî olmasa gerektir. Âyet yalnız münâzaʿanın ilk şıkkını beyan buyurmuş, diğerlerinin şâyân-ı zikr ü taʿmîm olmadığını anlatmıştır. Böyle olmakla beraber Yahudîlerin hiçbir şeye istinad etmeyip davaları asılsız olduğunu da Hıristiyanlar müttefikan söylerler. Her hâlde bunlar yekdiğerinin davalarını, dinlerini, hiçbir şey değildir diye bütün bütün tekzib etmektedirler. [470] Hâlbuki {وَهُمْ يَتْلُونَ الْكِتَابَ} sözde hepsi kitap okuyorlar, bilhassa Tevrat'ı ikisi de okurlar, kitap okuyanlara ve ʿale'l-husûs aynı kitabı okuyanlara ise bu hâl yakışmaz. Bazı hususta ihtilaf başka, esasta tenakuz yine başkadır. Kitap ise böyle tenakuzlara mâniʿdir. Ve böyle ihtilafları kaldırmak içindir, o kitap ikisinin de sözleri, hilâf-ı hakikat olduğuna şâhiddir. ʿAle'l-husûs ki hem Hazret-i Îsâ ve hem Hazret-i Muhammed ʿaleyhimesselâm hakkında tebşîrâtı bile muhtevîdir. Böyle iken Yahudîlerin Nasrâniyete bu kadar hücumları kitaplarına muhalif bir ifrat, Nasârâ'nın Tevrat okuyup dururken Yahudîliğe bu kadar hücumları da ondan daha ziyade bir ifrat ve aynı zamanda kendi esaslarıyla bir tenakuzdur. Lâkin bütün bunlardan şu hakikat şekk ü şüpheden âzâde olarak tebeyyün eder ki gerek Yehûd gerek Nasârâ ikisi de yalan söylüyorlar, ihlâs u ihsandan çok uzak bulunuyorlar ve işte cennet bize mahsus demeleri de bu yalanlar cümlesindendir. Böyle yalancılara cennet ne kadar uzak, bu âyet ile Cenâb-ı Allah ehl-i İslâm'ı irşad ve

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 513-514:

عن ابن عباس قال، لما قدم أهل نجران من النصارى على رسول الله صلى الله عليه وسلم، أتتهم أحبار يهود، فتنازعوا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال رافع بن حريملة: ما أنتم على شيء، وكفر بعيسى ابن مريم وبالإنجيل. فقال رجل من أهل نجران من النصارى: ما أنتم على شيء، وجحد نبوة موسى وكفر بالتوراة. فأنزل الله عز وجل في ذلك من قولهما: «وقالت اليهود ليست النصارى على شيء وقالت النصارى ليست اليهود على شيء»، إلى قوله: «فيما كانوا فيه يختلفون».

intibâh u ihlâsa davet ediyor. Ve "ey mü'minler sizler sakın bunlar gibi olmayınız, hepiniz bir kitap okurken İslâm ve ihsânı bırakarak böyle fena bir nizâʿa düşmeyiniz" meâlinde ihtar eyliyor.[1]

Görüyorsunuz ya Yehûd ve Nasârâ kitap okuyup dururken birbirlerine "hiçbir şey değil, asılsız" dediler {كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ مِثْلَ قَوْلِهِمْ} kezâlik ilmi olmayan kitapsız câhiller, Arap müşrikleri, putperestler, dinsizler de tıpkı bunların söyledikleri gibi söylediler, bunlar da Yahudîliğe, Hıristiyanlığa, edyân-ı semâviyeye karşı "hiçbir şeye istinad etmez, aslı yoktur" dediler, o hâlde Yehûd ve Nasârâ'nın bunlardan ne farkı kaldı? Bir farkı varsa bunlar bilmediklerinden böyle söylüyorlar, Yehûd ve Nasârâ [471] ise bilerek ve sırf hevâ-yı nefsânîlerine uyarak söylüyorlar. İşte Müslümanlar böyle olmamalı, diğer dinleri kökünden inkâr etmemeli, söylediklerini akl u nakle tatbik ve burhan ile isbat ederek ve dâima huzûr-i ilâhîde söz söyler gibi ihsan ile söylemeli, söyleyince hak söylemelidir. اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ [en-Nahl 16/125][2], وَلَا تُجَادِلُوا اَهْلَ الْكِتَابِ اِلَّا بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ [el-Ankebût 29/46][3] Yoksa Yehûd ve Nasârâ'nın vesâir cehelenin tuttukları bu eğri yollarla bu dünyada ihtilâf hallolunmaz[4] ve nevʿ-i beşer zevk-i tevhîdi ve niʿmet-i Hakk'ı umûmen tadamaz. Lâkin bu ihtilâf ilelebed gitmez {فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ} Cenâb-ı Allah bunların dünyada böyle ihtilâf etmekte bulundukları şeyler hakkında yarın yevm-i kıyâmette beynlerinde hükmünü verecek, icrâ edecek, aralarındaki bütün bu nizâʿları fiilen fasl eyleyecektir. ❁ Bu dünyada cerbeze ile, safsata ile, yalanla, şarlatanlıkla, sihr ü hudʿa ile, tazyîk ü tegallüb ile ve sâir herhangi bir vâsıta ile alınan ve verilen ve kesb-i katʿiyyet etmiş artık fesh olunmaz zannedilen haksız[5] hükümler Cemʿiyyet-i Akvâm'dan da çıksa hepsi âkıbet[6] fesh edilir, fakat

1 M ve B: "ediliyor".
2 "Rabbın yoluna davet et; hikmet ile ve güzel güzel mevʿiza ile, onlara da en güzel olan suretle mücadele yap…"
3 "Ehl-i kitâba en güzel olan suretten başkasıyla mücadele de etmeyin…"
4 B: "hallolunamaz".
5 B -"haksız".
6 B: "âkıbet hepsi".

o mahkeme-i kübrâda verilen hükümler hiçbir zaman fesh olunmaz. Onlar ilelebed lâ-yetegayyerdirler. O gün bu mahkemede aleyhlerinde hüküm sâdır olacak haksızların, zâlimlerin vay hallerine…[1] Bunun üzerine hükm-i ilâhîye işaretle buyuruluyor ki:

وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِى خَرَابِهَاۜ اُولٰٓئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَٓا اِلَّا خَٓائِفِينَۜ لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿١١٤﴾ وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿١١٥﴾

[472] **Meâl-i Şerîfi**

Allah'ın mescidlerini içlerinde Allah'ın ismi anılmaktan menʿ eden ve harab olmaları zımnında çalışan kimselerden daha zâlim de kim olabilir? Bunlar oralara korka korka olmaktan başka suretle girmek salâhiyetini hâiz değildirler. Bunlara dünyada bir zillet var, bunlara âhirette azîm bir azab var (114). Maʿamâfîh meşrık da Allah'ın, mağrib de. Nerede yönelseniz orada Allah'a durulacak cihet var; şüphe yok ki Allah Vâsiʿdir ʿAlîm'dir (115).

{وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِى خَرَابِهَا} Allah'ın mescidlerini içlerinde ism-i ilâhî zikredilmekten menʿ eden[2] ve o[3] mescidlerin maddeten veya mânen harab olmasına, yıkılmasına[4] veya muʿattal kalmasına veya mescidlikten çıkarılmasına çalışandan daha zâlim kim vardır? ❁ Ve böyle zâlimlerin cennet ile münasebeti nedir? Her şeyin hakkı, lâyık olduğu mevkiʿe konulmak, zulüm de bir şeyi mevziʿinin gayriye koymaktır. Demek ki bir şey hakkından, lâyık olduğu mevkiʿinden ne kadar uzaklaştırılırsa o kadar haksızlık, o kadar zulüm yapılmış olur ve o şey ne kadar yüksek ve ne kadar mukaddes ise zulüm de o nisbette ileri gitmiş bulunur. Nitekim Allah'a şirk en büyük zulümdür. Allah'ın

---

1 F +"~~Bunlar biz zâlim değiliz mi diyecekler?~~"
2 B -"menʿ eden".
3 B -"o".
4 B- "yıkılmasına".

mescidlerini, içlerinde Allah demekten menʿ etmek ve harab olmalarına çalışmak da hem Allah'ın, hem mescidlerin, hem de insanların hakkına[1] son derece bir tecavüzdür. Bunu yapan zâlimler hiçbir zulümden çekinmez, hepsini yapar ve hepsine kapı açar. Binâenʿaleyh mesâcide taarruz ve onların maddeten veya mânen harab olmasına saʿy etmek [473] zulümlerin en büyüğünden ve bunu yapanlar en zâlim kimselerdendir. Bu derece zulmün emsâli tasavvur olunsa bile mâfevki tasavvur olunmaz. Nitekim وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا [el-Enʿâm 6/93][2] gibi diğer birtakım âyetlerde de bunun emsâli beyan edilmiştir ve bu inkârî istifhamların hepsi bunların fevkinde bir mertebe-i zulüm bulunmadığını beyan içindir. مَسَاجِدَ اللّٰهِ terkîbi hiçbir istisnası olmayarak bütün mescidlere şâmildir ve âyetin hükmü umûmîdir.

Cumhûr-i müfessirînin beyânına göre asıl sebeb-i nüzul, Beyt-i Makdis'in tahrîbi meselesi olup âyet Rum ve Nasârâ hakkındadır. Bazı müfessirîn müşrikler hakkında olduğunu da beyan etmişlerdir. En doğrusu her ikisi, yani Nasârâ'nın müşrikîn ile müşterek bulundukları hısâl-i şirk hakkındadır. Buhtunassar, müşrik Rumlar, Hıristiyan Rumlar aynı fiilde iştirak etmiş ve Arab müşrikleri de Kâbe hakkında kısmen bunlara benzemiştir. Maʿahâzâ asıl hedef-i muâhaze Rum Hıristiyanlarıdır. İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğu vechile "Roma kayserlerinden Titos Kudüs'e hücum edip ahâlisini katl eylemiş, zürriyetlerini esir almış, Tevrat'ı yakmış, Beyt-i Makdis'i tahrip etmiş, içinde hınzırlar kesmişler, lâşeler bırakmışlardı." Bundan dolayıdır ki ekser-i müfessirîn sade Nasârâ'yı zikretmiştir. Tarihlerin beyânına göre Beyt-i Makdis ilk defa Buhtunassar tarafından pek fecî bir surette tahrip edilmiş ve Benî İsrâil devletine nihâyet verilmiş idi. Ondan sonra mülûk-i Furs'tan Erdeşîr-i Behmen tarafından tekrar imar edilmiş idi ki İsrâilîler buna "Kirş" veya "Kürş" nâmını vermişlerdir. Benî İsrâil yine toplanmış ve İran tâbiiyetinde bir hükûmet-i mahalliyeye nâil olmuştu, bilâhare Yunanlıların ve

---

1 B: "hakkında".
2 "Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden (…) kimseden daha zâlim kim olabilir?"

daha sonra Romalıların idaresine geçtiler, Zekeriyyâ ve Yahyâ aleyhimes-selâm'ı o zamanlar şehid etmişlerdi. Hazret-i Îsâ'nın ʿurûcundan kırk sene kadar sonra da Kudüs'ün ve Beyt-i Makdis'in ikinci tahrîbi vâkiʿ oldu. Bu hâdise Roma kayserlerinden Neron'un[1] halefi [474] Vespasianus[2] zamanında başlamış ve zikrolunduğu üzere oğlu Titus[3] tarafından itmam edilmiştir. Bu tahrip bir daha avdet etmemek üzere Yahudî devletinin tamamen zevâli olmuştur. Vespasianus bunları etrafından[4] tazyik ve Kudüs'te tahassuna mecbur etmişti[5], Titus da buraya şiddetle hücum ederek gizlenip kaçabilenlerden mâʿadâ ahâlisini Yahudî olsun Hıristiyan olsun hep katliam ve zürriyetlerini tamamen esir etmiş, Kudüs'ü yağma ve tahrip ettiği gibi Beyt-i Makdis ve heykeli de tahrip eylemiş ve bütün kitaplarını yakmış ve artık orada Benî İsrâil'den kimse kalmamış, baʿdemâ ellerine hiçbir hüküm de[6] geçmemiştir. Buna da sebep kendi isyan ve taʿaddîleri olduğu Roma tarihlerinde zikrolunmuştur. Bâlâda وَبَٓاؤُ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّٖنَ بِغَيْرِ الْحَقِّۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ [el-Bakara 2/61][7] beyân-ı ilâhîsi de bunu göstermiş idi. Bu suretle Benî İsrâil cezalarını bulmuştu, fakat Rumlar da bütün bu mezâlime dalmıştı. Baʿdehu Kudüs üçüncü defa olarak yavaş yavaş imar olunmaya başlıyordu. Yehûd ve Nasârâ orada yerleşiyordu. İbn Esîr'in *Târîh-i Kâmil*'de beyânına göre İmparator İlya Anderyanos (Aderyanos / *Murad Bey Tarihi*[8]) hissettiği bir muhalefet üzerine Yahudî ve Hıristiyan birçok ahâliyi pek barbarcasına katliam yapmış ve Beyt-i Makdis'i son defa olmak üzere tahrip eylemişti. Maʿamâfîh yedi sekiz sene sonra şehri imar etmiş, Rum'dan, Yunan'dan birçok halk iskân eylemiş ve Zühre nâmına bir de büyük heykel bina etmiş ki bazıları yanlış olarak bunu

1 54-68 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nu yöneten imparator.
2 İmparator Vespasianus 69-79 yılları arasında Roma'yı yönetmiştir.
3 Titus Flavius, Vespasianus'un oğlu olup 79-81 yıllarında imparator idi.
4 M ve B: "etrafında".
5 B: "etmiş".
6 B -"de".
7 "…ve nihâyet Allah'tan bir gazaba değdiler, evet öyle, çünkü Allah'ın âyetlerine küfrediyorlar ve haksızlıkla peygamberleri öldürüyorlardı. Evet öyle, çünkü isyana daldılar ve aşırı gidiyorlardı."
8 Müellifin "Murad Bey Târihi"nden kastı, muhtemelen Mîzancı Murad Bey'in *Târih-i Umûmî* adlı eseridir.

ta Dâvûd aleyhisselâm'a isnad ederlermiş. O zamana kadar şehrin ismi "Urşelim" iken bu imardan sonra "İlya" namı verilmiş ki "Beytü'r-Rab" demek imiş. Nihâyet Roma'da Nasraniyet'i kabul ve ilan eden İstanbul bânîsi Kostantin'in anası Hilana (Eleni) Nasârâca Hazret-i Îsâ'nın üzerinde asıldığı ve bir yere gömüldüğü iddia edilen salîbi bulup çıkarmak için Kudüs'e gitmiş ve salîbi çıkartmış ve çıkarttığı gün Hıristiyanlarca "ʿîd-i salîb" [475] nâmıyla bir bayram ittihaz edilmiş ve Kudüs'e varır varmaz, Hazret-i Îsâ'nın medfun olduğu iddia olunan kabir üzerinde "Kamame", nâm-ı âharla "Kıyame" kilisesini bina ettirmiş ve Sahra üzerinde biraz tâmir edilmiş bulunan Beytü'l-Makdis heykelini yere kadar tahrip ve üzerine memleketin süprüntüleri dökülmesini emr eylemiş, o zamandan Hazret-i Ömer zamanına kadar Nasârâ orayı mezbele yapmışlar, orada Allah'a ibadet ve dua etmek isteyenleri menʿ eylemişlerdi. Hazret-i Ömer orayı mezbele halinde bulmuştu ve o zaman Mescid-i Aksâ Müslümanlar tarafından bina edilmiş idi.

Görülüyor ki bütün bu târihî vukūʿâtta Kildan ve Rum müşriklerinin Beytü'l-Makdis hakkında tâkip ettikleri menʿ ü tahrib mezâlimine Rum Nasârâsı da aynı vechile ve hatta daha devamlı bir surette iştirak etmişler ve onlardan ziyade mes'ûliyet yüklenmişlerdir. Beyt-i Makdis gibi kadîm bir mescid-i ilâhî hakkında böyle bir zulüm ise din ve Nasrâniyet davasıyla taban tabana zıttır. İşte bütün bu târihî mezâlimi icmal eden bu âyet-i kerîme bilhassa Nasârâ'nın müşriklere iştirak ettikleri bu zulme işaret ederek nâzil olmuş, Yahudîler de sebebiyet vermek ve Beyt-i Makdis'in hakkını ödememek suretiyle harabına çalışanlar zümresine dâhil bulunmuştur. Ve binâenʿaleyh siyâk-ı âyet hem Yahudî ve hem Nasârâ'ya ve hem müşrikîne temas ederek mesâcidin hakk-ı hürmetini taʿmîm etmiştir. Bu suretle Mekke müşriklerinin Resûlullah'ı ve Müslümanları Kâbe'den menʿlerine ve evvel ü âhir mesâcid hakkında yapılmış ve yapılacak menʿ ü tahrîbin cümlesine şâmildir. Fi'l-vâkiʿ başta Nasârâ olmak üzere bu menʿi yapan ve bu tahrîbe çalışanlardan daha zâlim kim vardır? {أُولٰٓئِكَ} İşte bu zâlimler yok mu? {مَا كَانَ لَهُمْ اَنْ يَدْخُلُوهَٓا اِلَّا خَٓائِفِينَ} Bunların

o mescidlere korka korka girmeden başka hakk-ı duhulleri yoktur. ❁ Onlar [476] tahrîbine saʿy ettikleri o mescidlere yanaşmamalı ve şayet girerlerse can korkusuyla titreye titreye girmelidirler ve hakkı budur. Allah teâlâ bunu erinde gecinde tatbik edecektir. Hürmet etmedikleri o mescidler, onların ellerinden başkalarına geçer, o zaman onlara girmek isteyecek olurlarsa giremezler, nihâyet kemâl-i tahassürle ve korka korka girebilirler. Nitekim Kur'ân'ın bu mucizesi zuhur etmiş, Kudüs Rumların elinden çıkmış, Beyt-i Makdis imar olunmuş, o zâlimler de ona korka korka girebilir olmuştu ki bunda bugünkü Müslümanlar için pek büyük bir ders-i ibret vardır. {لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ} Bunları yapan o zâlimlere dünyada büyük bir felâket ve mahrumiyet vardır. ❁ Günlerden[1] bir gün o menʿ ü zulmü yaptıran devletlerini, kuvvet ü şevketlerini zâyiʿ edecek, mahkûmiyete düşecek, perişan olacaklardır. Şâyân-ı dikkattir ki Süddî tefsîrinde bu hızy u felâketten murad Kostantiniye şehrinin ellerinden çıkması, yani İstanbul'un fethi hâdisesi olduğu zikredilmiş ve İbn Cerîr, *Keşşâf* ve sâire tefsirleri gibi mütekaddim ve muteber tefsirlerde de bu kavil nakl olunmuştur.[2] Bunlar İstanbul'un fethinden asırlarca mukaddem yazılmış olduğuna ve hele eslâf-ı müfessirînden olan Süddî beş altı asır mukaddem bulunduğuna nazaran bu tefsîrin menbaʿ-ı nübüvvetten bi'r-rivâye ahz[3] edilmiş bir mucize olduğunda iştibah edilmemek lâzım gelir.

Lâkin bunlar bununla da kalmayacaklar {وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ} bunlara dünyadaki o hızy u felâketten başka âhirette de pek büyük bir azab vardır. ❁ Dünya ve âhiret böyle azablar böyle zâlimlerin hakkıdır. Allah kıyamet günü bunu[4] tatbik edecektir. Böyle iken bir de cenneti inhisar altına almak davasındadırlar, o mescidlerden menʿ edilen ve Allah'a cidden ibadet etmek isteyenler asla [477] me'yus olmamalı, ve o mescidlerden menʿ edildik diye

---

1 M ve B: "günlerde".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* II, 525:

أما خزيهم في الدنيا، فإنهم إذا قام المهدي وفتحت القسطنطينية قتلهم. فذلك الخزي.

Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 180:

خِزْيٌ قتلٌ وسبىٌ، أو ذلة بضرب الجزية. وقيل: فتح مدائنهم قسطنطينية ورومية وعمورية.

3 B: "ahz-ı feyz".

4 B: "bu".

Allah'tan ve Allah'a ibadetten vazgeçmemelidir.[1] Çünkü {وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ} öyle olmakla beraber sade o mescidler değil, bütün meşrık ve mağrib, yani bir tarafı meşrık ve[2] bir tarafı mağrib olan bütün küre-i arz[3] Allah'ındır. Binâenʿaleyh {فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ} her nerede yönelirseniz orada Allah yüzü[4], yani Allah'a durulacak bir cihet vardır. ❁ O'nun bir mekânı yoktur, Allah cihetten münezzehtir, fakat bütün cihetler de O'nundur. Namaz kılmak için her hâlde bir mescidde bulunmak zarûrî değildir. Tâhir[5] olan arzın her tarafında[6], hatta ʿinde'z-zarûre her cihete namaz kılınabilir ve Allah'ın rızâsına erilebilir. {اِنَّ اللّٰهَ وَاسِعٌ عَلٖيمٌ}[7] Allah hem Vâsiʿ hem ʿAlîm'dir. ❁ Vâsiʿdir, rahmet ü kudreti geniş, her şeyi muhît ve kullarına müsâadekârdır. Tahdid olunmaz, tazyîki sevmez. Burada اَلْأَمْرُ إِذَا ضَاقَ اِتَّسَعَ kāʿide-i fıkhiyesine işaret vardır. Alîm'dir, her şeyi bilir ve tamamıyla bilir, kendine yapılan ibadet her nerede olursa olsun ona âgâh olur. Enbiyâya bir kıble emretmesi darlıktan veya ʿadem-i ilminden değil, kullarını vikāye ve sırr-ı tevhid ile terbiye etmek içindir. Allah Vâsiʿ ve ʿAlîm olduğu için mukaddemâ emrettiği bir kıbleyi nesh ederek ona mümasil ve hatta ondan daha hayırlı diğer bir kıbleye tahvil de edebilir. Görülüyor ki bu âyette namaz kılmak için büyük bir tevsiʿa ve tahvîl-i kıble emrine de güzel bir mukaddime ve güzel bir teşvik vardır. Ümem-i sâlife mescidlerden başka bir yerde namaz kılamazlarken Müslümanlara küre-i arzın her tarafı namazgâh yapılmıştır. Ve Yahudîlere de memnûʿ bulundukları Beytü'l-Makdis'den daha kadîm olan Kâbe'ye teveccüh için hissiyâtlarını okşayacak vechile güzel bir nasihat verilmiştir.

Ey mü'minler, Allah teâlâ böyle vâsiʿ ve böyle alîm iken cenneti inhisâra almaya kalkan o Yehûd ve [478] Nasârâ'nın müşriklere ne kadar benzediklerini gördünüz, bunların müşriklere iştirâki sade bu kadar da değil daha var, dinleyiniz:

---

1 F +"~~Böyle zarûrette kaldığınız zaman nasıl ve nerede mümkin olursa öyle namaz kılınız, başka türlü imkân bulamadığınız ahvâl-i zarûriyede neresi mümkin olursa orasını kıble yapınız.~~"
2 M -"ve".
3 B -"arz".
4 F +"~~Allah'ın vechi vardır, O her yerde hâzır ve nâzırdır~~".
5 M ve B: "Zâhir".
6 F +"ve".
7 M ve B: "والله واسع عليم".

وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًاۙ سُبْحَانَهُۜ بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ ﴿١١٦﴾ بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿١١٧﴾ وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ اَوْ تَأْتِينَٓا اٰيَةٌۜ كَذٰلِكَ قَالَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِثْلَ قَوْلِهِمْۜ تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْۜ قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿١١٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem o zâlimler "Allah veled ittihaz etti" dediler, hâşâ, sübhâneh![1] Doğrusu göklerde ve yerde ne varsa hep O'nun, hepsi O'na râm (116). Göklerin, yerin mübdi'i bir emri murad etti mi ona yalnız "ol" der, oluverir (117). İlmi olmayanlar da "Allah bizimle konuşsa ya, yahut bize bir mucize gelse ya" dediler; bunlardan evvelkiler de tıpkı böyle, bunların dedikleri gibi demişti, kalbleri birbirine benzedi, cidden yakīn edinecek bir ümmet için biz mucizeleri açık bir surette gösterdik (118).

[479] {وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا} Bir de bunlar Allah'a evlâd isnad ettiler, "Allah veled edindi" dediler. Yehûd "Üzeyir Allah'ın oğlu" dedi, Nasârâ "Mesih Allah'ın oğlu" dedi, Arab müşrikler "Melâike Allah'ın kızları" dediler. {سُبْحَانَهُ} Hâşâ Allah sübhânehü ve teâlâ böyle teşbih, hâcet, fânîlik şâibelerinden münezzehtir. {بَلْ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Hayır O'nun veledi yoktur, fakat göklerde ve yerde, aşağıda ve yukarılarda her ne varsa hepsi O'nundur, O'nun milki ve O'nun mahlûkudur. {كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ} Her biri O'na münkād ve emrine âmâdedir. ❁ Hâlbuki mâlik ile memluk arasında evlâdiyet olmaz ve baba ile evlâd arasında bu kadar inkıyâd-ı mutlak bulunmaz, az çok bir mücâneset bulunur {بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O'nun semâvât u arzı ne kadar bedî', ne kadar misâlsizdir. Bunların seyrine doyulmaz, künhlerine erilmez, Allah bu güzel, bu misâlsiz, örneksiz semâvât u arzın mübdi'idir.[2] {وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا} Ve O bir işi yapmak isteyince {فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ} sadece ona "ol" der {فَيَكُونُ} o da oluverir, ❁ başka hiçbir şeye muhtaç olmaz. İşte milki olan bütün bu

---

1 M: "sübhane".
2 F +"~~Hem nasıl ibdâ', bilir misiniz?~~".

semâvât u arzı ve bütün bunlardaki şeyleri ʿale't-tertîb hep böyle mücerred bir irade ile sade bir "ol" demekle ibdâʿ etmiştir. Vilâdet ise böyle ibdâʿ ile değil, infisal ile güçlükle olur. Binâenʿaleyh bütün bu kâinat ile onun arasındaki ilk alâka, böyle bir hâlıkıyet-mahlûkiyet alâkasıdır. Yoksa tevlîd ü tenâsül alâkası değildir. Mahlûkât[1] O'nun zâtında bir tegayyürle başlayıp O'ndan koparak sudûr ve tevellüd eden bir eser değildir, hakîkī illiyet ve maʿlûliyet alâkasını böyle tasavvur etmek tenakuzdur. Bu, ilk tegayyürü illetsiz tasavvur etmek demektir ve [480] binâenʿaleyh illiyet kanununu nakz eylemektir. Hem böyle olsa idi o bir gün tükenir, hilkat munkatıʿ olurdu. Hâsılı bütün ilimlerin, felsefelerin, hikmetlerin esâsı olan bu noktada şunu bilmelidir ki mebde'-i illiyet halk u îcaddır, tevlîd ü ısdâr değildir. Her tevlid bir hâlıka muhtaçtır ve Allah o Hâlık teâlâ'dır.

Şerâyiʿ-i mütekaddime erbâbı Allah teâlâ'ya hilkatte sebeb-i evvel olması itibariyle "Baba" ıtlak ederlerdi. Hatta babaya "eb-i asgar", Allah teâlâ'ya "eb-i ekber" derlerdi, fakat "evlâdı var" demezlerdi. Sonradan câhiller, bundan murad tevlîd ü vilâdet mânası zannederek "babanın evlâdı olur" dediler, "oğlu var, kızı var" demeye başladılar. Bu ise Allah'ı bilmemek, O'na şirk koşmaktır. Çünkü evlâdda babaya bir mümaselet vardır. اَلْوَلَدُ جُزْءُ أَبِيهِ Nitekim "Îsâ Allah'ın oğludur" diyenler ona "Allah" da dediler, bu âyet de bunu isbat etti ve İslâm'da bundan dolayı Allah'a "baba" demek küfr olmuştur. Böyle bir mâna için bir tâbir, maʿrifetullahta cehle sâik olacak gayet muzır, sû'-i îhâmlı bir tâbir olduğundan derhâl menʿ edilmelidir. Yehûd ve Nasârâ'nın müşriklere iştirak ettikleri şeylerin biri bu veled meselesidir, diğeri de şudur:

{وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ} İlâhiyata ilmi olmayan veya olsa bile âlimâne hareket etmeyen câhiller daʿvet-i Muhammediyeye karşı {لَوْلَا يُكَلِّمُنَا اللّٰهُ} "Allah bize de söylese ya, {اَوْ تَأْتِينَٓا اٰيَةٌ} yahut bize bir âyet, bir mucize gelse ya!" dediler ve sanki gelenler âyet değilmiş gibi inatlarından inkâr etmek istediler. اَمْ تُرِيدُونَ اَنْ تَسْـَٔلُوا رَسُولَكُمْ كَمَا سُئِلَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ [el-Bakara 2/108][2] hitâb-ı ilâhîsine kulak vermediler, bunu Arab'dan Abdullah b. Ümeyye ve emsâli,

---

1 B: "Mahlûkta".

2 "Yoksa siz Peygamberinizi, bundan evvel Mûsâ'ya sorulduğu gibi sorguya çekmek mi istiyorsunuz?"

Yahudîlerden Râfi b. Huzeyme ve bazı Nasârâ söylemişlerdi. {كَذٰلِكَ قَالَ الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} Bundan evvelkiler de Mûsâ'ya, Îsâ'ya böyle söylemişlerdi. [481] Görüyorsunuz[1] ya {تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ} evvelkilerle bunların kalbleri tamamen birbirine benzemiş, hâlet-i rûhiyeleri sanki yekdiğerinin aynı olmuştur. ❁ Biz âyet göndermedik mi? {قَدْ بَيَّنَّا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} Îkān şânından olan, şüpheden kurtulmak, ilm-i yakīne ermek kābiliyetini hâiz bulunan herhangi bir kavim için Biz[2] o âyetleri, mucizeleri çok açık gösterdik. ❁ Bunlardan[3] yakīne eremeyenler, ta sûrenin başında beyan olunan kalbleri marazlı, reybiyyûn veya mahtûmu'l-kulûb[4] muʿânidîndirler.

Bunca âyât-ı beyyinâtın teblîğinden sonra sanki hiçbir şey söylenmemiş gibi Resûlullah'ın böyle en eski küfürler, inadlarla, mükâberelerle karşılanması kederini müstelzim olacağı cihetle kalb-i Muhammedîyi yeniden te'yîd ü tesliyet ve düşmanlarına ilkā-yı mehâbet ü haşyet için buyuruluyor ki:

اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَش۪يراً وَنَذ۪يراًۙ وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَح۪يمِ ﴿١١٩﴾ وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْۜ قُلْ اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰىۜ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ بَعْدَ الَّذ۪ي جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِۙ مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَص۪يرٍ ﴿١٢٠﴾ اَلَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِه۪ۜ اُو۬لٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِه۪ۜ وَمَنْ يَكْفُرْ بِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ۟ ﴿١٢١﴾

[482] **Meâl-i Şerîfi**

Şek yok, Biz seni hak ile[5] rahmetimizin müjdecisi ve azabımızın habercisi gönderdik, sen o cehennemliklerden mes'ul de değilsin (119). Sen[6] milletlerine tâbiʿ olmadıkça ne Yehûd ne Nasârâ senden asla hoşnut

1 B: "Görüyor musunuz".
2 F +"~~bir değil, şüphesiz birçok âyetler beyân u inzal eyledik.~~"
3 F: "Bunların".
4 B: "mahtûmu'l-kalb".
5 B: "hakkıyla".
6 F -"Sen".

da[1] olmazlar. "Her hâlde yol, Allah yolu" de. Şânım hakkı için sana vahiyle gelen bu kadar ilimden sonra bi'l-farz onların hevâlarına tâbiʿ olacak olsan Allah'tan sana ne bir velî bulunur, ne bir nasîr (120). Kendilerine kitabı verdiğimiz ehliyetli kimseler onu tilâvetinin hakkını vererek okurlar, işte onlar ona iman ederler. Her kim de onu inkâr ederse işte onlar da hüsranda kalanlardır (121).

Yâ Muhammed! {اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشٖيرًا وَنَذٖيرًا} Bunda asla şüphe yoktur ki Biz seni hak olan Kur'an ile mübeşşir ve münzir bir resul olarak gönderdik. Sen hak bir resulsün ki vazifen ilerideki müjdeleri, tehlikeleri, herkese tebliğ etmektir. Her birinin kalbine imanı sokmak değildir. {وَلَا تُسْـَٔلُ عَنْ اَصْحَابِ الْجَحٖيمِ} Ve sen ashâb-ı cahîmden mes'ul olmazsın. ❁ Onlar, kendi fiillerinden, kendi kesblerinden kendileri mes'uldür. Ve cezaları da sönmek bilmeyen ve mütemâdiyen tutuşan o[2] kızgın ateşten çıkmamaktır ki ona "nâr-ı cahîm" ve bunlara "ashâb-ı cahîm"[3] denilir. Nâfiʿ ve Yaʿkūb kıraatlerinde "ta"nın fethi ve "lâm"ın cezmiyle لا تَسأَلْ okunur ki nehy-i hâzırdır. Bu surette mâna "Ve artık ashâb-ı cahîmden sorma, onlar hakkında benden bir şey dileme, onlara yapacağımı ben bilirim" demektir. Yahudîler Hazret-i Peygamber'e "Gel bizimle bir müddet hoş geçin, bizi memnun et de sana tâbiʿ olalım" diye bir teklifte bulunmuşlar, bundaki hudʿalarını ifham için şu âyet nâzil olmuş:[4] {وَلَنْ تَرْضٰى عَنْكَ الْيَهُودُ وَلَا النَّصَارٰى حَتّٰى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ} yâ Muhammed! Ne Yahudîler ne de Hıristiyanlar [483] sen onların milletlerine tâbiʿ olmadıkça senden asla râzı ve memnun[5] olmazlar. ❁ Hiçbir suretle onların gönüllerini hoş edemezsin, meğer ki milletlerine tâbiʿ olasın. Hâlbuki ikisinin de milletine tâbiʿ olmak gayr-i mümkindir, çünkü birbirlerine "hiçbir şey değil" diyen bu iki millet yekdiğerine son derece zıttırlar. İctimâʿ-ı zıddeyn mümkin olmadığından bu iki milletin ikisine birden tâbiʿ olmanın ve

---

1 F -"da".
2 B: "ve".
3 B -"cahîm".
4 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl*, I, 143:
وَذَلِكَ أَنَّهُمْ كَانُوا يَسْأَلُونَ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْهُدْنَةَ وَيُطْمِعُونَهُ فِي أَنَّهُ إِنْ أَمْهَلَهُمْ اتَّبَعُوهُ فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ.
5 B: "ve memnun".

ikisini birden râzı etmenin yolu yoktur. Yehûd Yehûd, Nasârâ Nasârâ oldukça ikisinin de senden râzı olmaları muhaldir. Binâenʿaleyh sen lisân-ı risâlete mahsus olan bir belâgat ü edeb ile onlara {قُلْ} sade de ki: {اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى} Allah'ın hidâyeti, işte uyulacak hidâyet ancak odur. ❁ Hidâyet diye ona denilir, sizinki değil. Diğer bir mâna ile: Allah rehberi yok mu? İşte ittibâʿ edilecek rehber ancak odur. Allah'ın Resûl'ü, Allah'ın kitâbı, Allah'ın dini dururken başkasına ittibâʿ dalâlettir. Velhâsıl hak din Allah dinidir. Aranacak, uyulacak olan da odur. Ben size değil, siz bana uyacaksınız اَلْحَقُّ أَحَقُّ بِالْإِتِّبَاعِ yol hak yolu, hidâyet Allah hidâyeti. Böyle söyle ve şunu bil ki {وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ بَعْدَ الَّذٖى جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} vallahi sen sana gelen ilimden sonra bi'l-farz onların millet dedikleri hevâlarına, keyiflerine ittibâʿ edecek olsan {مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصٖيرٍ} Allah'tan senin ne bir dostun bulunur ne de bir muʿînin. ❁ Ortada helâk olursun, zira ʿindallah küfr ü şirke şefaat yoktur.

"**Millet**", esâs-ı lügatta söyleyip yazdırmak veya ezbere yazmak mânasına olan إِمْلَال masdarıyla, yani imlâ mânasıyla alâkadar bir isimdir. Zemahşerî'nin *Esas*'ta beyânına göre asıl mânası "Tarîkat-i meslûke"dir[1] ki eğri veya doğru olabilir; bundan din, şeriat mânasında müteʿâref olmuştur. Şehristânî'nin *Milel ü Nihal*'de beyânına [484] göre "din", "şeriat", "millet" denilen şeyler vâkiʿde ve haddizâtında aynı şeydirler, fakat iʿtibâren ve mefhûmen her biri bir haysiyetle tefrik olunur. İtikad haysiyetiyle "din", amel haysiyetiyle "şeriat", ictimâʿ haysiyetiyle "millet" denilir.[2] Fi'l-vâkiʿ itikad edilen ne ise esas itibariyle amel edilen odur. Amel edilen ne ise esas itibariyle ictimâʿ edilen de odur. Binâenʿaleyh millet, bir hey'et-i ictimâʿiyenin etrafında toplandığı ve üzerinde yürüdüğü, taʿbîr-i âharla rûh-i ictimâʿîsinin tâbiʿ olduğu ve cism-i ictimâʿîsinin merbut bulunduğu mebâdî-i hâkime ve tarîkat-i meslûkedir. Hakkı hak, nâhakkı nâhak, eğrisi eğri, doğrusu doğrudur. Şu kadar ki nâhakları hüsrana, hak olan da hüsn-i âkıbete götürür. Demek ki millet, hey'et-i ictimâʿiyenin

1 Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 1419/1998, II, 228.

2 Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* I, 37-38.

kendisi değildir. Ona "cemaat", "kavim", "ümmet" veya "ehl-i millet" denilir. Meselâ Yahûdiyet ve Nasrâniyet bir millettir. Ve fakat Yehûd ve Nasârâ ehl-i millet, sâhib-i millettirler ve kıs aleyh. Maʿamâfîh "millet", ehl-i millet mânasına da mecaz olarak kullanılır. Mesela "millet şöyle yaptı, millet böyle yaptı" denilir ki kavim demektir. Zikr-i müteʿallik, irâde-i müteʿallak kabîlindendir veya mecâz-ı hazfîdir. Nitekim âyette قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ [el-Bakara 2/135][1] her iki mâna ile kābil-i tefsîrdir. اَهْوَٓاءَهُمْ buyurulması gösteriyor ki Yehûd ve Nasârâ'nın tâkip ettikleri din ve millet yukarıdan beri nâkābil-i inkâr burhanlarla isbat edildiği üzere kendi hevâlarıyla, gönüllerinin sevdâlarıyla uydurulmuş tahrîfâttır. Bunlar hakka değil keyiflerine tâbiʿdirler. Milletleri enbiyâya nâzil olan kitaplardan ve hak bulunan tevhid, İslâm, ihsan esaslarından inhiraf eylemiş bambaşka bir şey olmuştur. Cenâb-ı Allah bütün bu dinlerin esâsât-ı sâbıkasını Kur'an'da beyan buyurarak tasdik, teyid etmiş ve bunlardan ayrılanların hevâdan ibaret bulunduğunu ihtar ile peygamberini[2] bunlara ittibâʿdan şiddetle tahzir buyurmuştur. Bir âyet evvel son derece temin ve tatyib buyurduğu Peygamberine der-ʿakab bu tahzîri îrad buyurması ne [485] kadar mânalıdır. Bunun Peygamberden ziyade ümmetine müteveccih bulunduğunda şüphe yoktur.

O ashâb-ı hevâ, o ehl-i tahrif artık hakīkī mânasıyla ehl-i kitab değildirler, çünkü {اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} bizim kendilerine kitap verdiğimiz ehliyetli kimseler {يَتْلُونَهُ} o verdiğimiz kitâbı tilâvet ederler. Yani vird ederek, ders yaparak okurlar {حَقَّ تِلَاوَتِهِ} hem hakkıyla tilâvet ederek okurlar. ❁ Tahriften, teşvişten sıyanet ederek, hevâlarına uymayarak; elfâzını, meʿânîsini, ahkâmını cidden gözete gözete, dikkatli ve saygılı ve devamlı bir surette ve bilmediklerini, anlamadıklarını ehlinden sora sora hüsn-i niyetle, temiz kalb, temiz ağızla okurlar; gelişi güzel, baştan kara, bir eğlence gibi okumazlar; şarkı, gazel, roman, hikâye yerine koymazlar; kemâl-i hürmet ü edeble okurlar. {اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ} İşte böyle okuyanlar o

---

1 "…De ki: Hayır, (…) İbrahim milleti…"

2 B: "peygamberlerini".

kitaba iman ederler ve hakikaten sâhib-i kitabdırlar. {وَمَنْ يَكْفُرْ بِهِ} Ve fakat her kim o kitaba küfr ve küfran eder, hakkıyla okumaz, hevâsıyla tahrif ederse {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} işte bunlar da hâsirûn gürûhudurlar, o büyük saadetten mahrumdurlar. ❁ Bu âyet ulemâdan Abdullah b. Selâm ve emsâli zevât-ı fâzıla gibi ehl-i kitâbın mü'minleri hakkında nâzil olmuştur ki bunlar Tevrat ve İncil'i bihakkın tilâvet edegelen ashâb-ı imandan oldukları için Kur'ân'a ve Hâtemü'l-enbiyâ'ya iman etmişler ve Resûlullah'tan râzı olmuşlardır. "Ashâb-ı sefîne" denilen zevat dahi bu cümledendir ki sebeb-i nüzûlü[1] bilhassa bunlar olduğu dahi mervîdir. Bunlar Caʿfer b. Ebî Tâlib ile beraber bir gemide gelmiş olan otuz[2] ikisi Habeşli sekizi de Şam râhiblerinden kırk kişi idiler.

[486] Burada Benî İsrâil'in de -velev kalil olsun- bir kısmı mü'minler meyânına girmiş ve medh-i ilâhîye nâil olmuş bulunuyor. Bu mazhariyetin ve bu hususiyetin bahşettiği şevk[3] ü heyecan ile şimdi Benî İsrâil'e bir taraftan evvelki hitâbâtın tetmîmi, diğer taraftan mâbaʿdindeki kıssa-i İbrâhim'e nazaran bir hüsn-i tehallus[4] olmak üzere ber vech-i âtî bir hitab daha tevcih ve akabinde imamet, millet, ümmet meselesi îzah buyurulacaktır:

يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنّٖى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ ﴿١٢٢﴾ وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿١٢٣﴾ وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ قَالَ اِنّٖى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتٖى قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمٖينَ ﴿١٢٤﴾ وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً

---

1 F: "nüzûl".
2 F +"~~üçü~~".
3 B: "zevk".
4 Edebiyât-ı Türkiye'de bir bahisten diğer bir bahse, mukaddimeden maksada intikal için bir münasebet tesis eden söze "girizgâh", Arapçada "tehallus" tâbir olunur. İlm-i bedîʿde bir kelâmdan diğerine doğrudan doğru intikale "iktitâb", tam bir münasebetle intikale "tehallus", ikisi ortasına "iktitâb-ı karîb-i tehallus" veya "tehallusa karib iktitâb" tesmiye olunur [Müellifin notu].

لِلنَّاسِ وَاَمْنًاؕ وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّىؕ وَعَهِدْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ اَنْ طَهِّرَا
بَيْتِىَ لِلطَّٓائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ﴿١٢٥﴾ وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا
اٰمِنًا وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِؕ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهُ
قَلِيلًا ثُمَّ اَضْطَرُّهُٓ اِلٰى عَذَابِ النَّارِؕ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١٢٦﴾ وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ
مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰعِيلُؕ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّاؕ اِنَّكَ اَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٢٧﴾ رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا
مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَٓا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَۖ وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَاۚ اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ
الرَّحِيمُ ﴿١٢٨﴾ رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ
وَالْحِكْمَةَ وَيُزَكِّيهِمْؕ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١٢٩﴾ وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ اِلَّا مَنْ
سَفِهَ نَفْسَهُؕ وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَاۚ وَاِنَّهُ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١٣٠﴾ اِذْ قَالَ لَهُ
رَبُّهُٓ اَسْلِمْۙ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٣١﴾ وَوَصّٰى بِهَٓا اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُؕ يَا بَنِىَّ
اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدِّينَ فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَؕ ﴿١٣٢﴾ اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ
يَعْقُوبَ الْمَوْتُۙ اِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِىؕ قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَٓائِكَ اِبْرٰهِيمَ
وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهًا وَاحِدًاۚ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٣﴾

[488] **Meâl-i Şerîfi**

Ey İsrâil oğulları! Sizlere inʿâm ettiğim nimetimi ve sizi vaktiyle âlemdeki ümmetlerin üzerine geçirdiğimi hatırlayın (122). Ve sakının öyle bir günden ki kimse kimseden bir şey ödeyemez, kimseden fidye kabul edilmez ve ona şefaat de fâide vermez, hem de hiçbir taraftan yardım olunmazlar (123). Şunu da hatırda tutun ki bir vakit İbrâhim'i Rabbi birtakım kelimât ile imtihan etti, o onları itmam edince "Ben seni bütün insanlara imam edeceğim" buyurdu. "Yâ Rabbi zürriyetimden de" dedi, buyurdu ki "benim ahdime zâlimler nâil olamaz" (124). Ve o vakit Beyt-i Şerif'i insanlar için dönüp varılacak bir sevabgâh ve bir dâru'l-emân kıldık. Siz de Makām-ı İbrâhim'den kendinize bir namaz-

gâh edinin. Ve İbrâhim ile İsmâil'e şöyle ahd verdik: Beytimi hem tavaf edenler için hem ibadete kapananlar[1] *için hem rükû ve sücûda varanlar için tertemiz bulundurun (125). Ve o vakit İbrâhim "Yâ Rab burasını emin bir belde kıl ve ahâlisini envâʿ-ı semerâttan merzuk buyur, Allah'a ve âhiret gününe iman eyleyenlerini" dedi, buyurdu ki "Küfr edeni dahi merzuk eder de az bir zaman hayattan nasib aldırırım ve sonra ateş azabına muztar kılarım ki o ne yaman bir inkılâbdır (126). Ve o vakit ki İbrâhim beytten temelleri* [489] *yükseltiyordu, İsmâil de. Birlikte şöyle dua ettiler: "Ey bizim Rabbimiz, kabul buyur bizden, dâima işiten*[2]*, dâima bilen Sensin ancak Sen (127). Ey bizim Rabbimiz, hem bizi yalnız Senin için boyun eğen Müslüman kıl ve zürriyetimizden yalnız Senin için boyun eğen bir ümmet-i*[3] *müslime vücûda getir ve bizlere ibadetimizin yollarını göster ve tevbe ettikçe üzerimize rahmetinle bak; öyle Tevvâb, öyle Rahîm Sensin ancak Sen (128). Ey bizim Rabbimiz, hem de onlara içlerinden öyle bir peygamber gönder ki üzerlerine âyâtını tilâvet eylesin ve kendilerine kitabı ve hikmeti tâlim etsin ve içlerini dışlarını temiz pâklesin, öyle Azîz, öyle Hakîm Sensin ancak Sen" (129). İbrâhim'in milletinden kim yüz çevirir? Ancak kendine kıyan sefih. Hakikat biz onu dünyada ıstıfâ ettik, âhirette de o hiç şüphe yok salâhıyla seçilenlerdendir (130). Rabbi ona İslâm emrini verince, "teslim oldum Rabbü'l-âlemîne" dedi (131). Bu dîni İbrâhim kendi oğullarına vasiyet ettiği gibi Yaʿkūb da vasiyet etti: "Oğullarım, Allah sizin için o dini ıstıfâ buyurdu, başka dinlerden sakının yalnız müslim olarak can verin" dedi (132). Yoksa siz şâhidler miydiniz Yaʿkūb'a ölüm hâli geldiği vakit, oğullarına "benim arkamdan neye ibadet edeceksiniz?" dediği vakit dediler ki: "senin Allah'ın*[4] *ve ataların İbrâhim ve İsmâil ve İshâk'ın Allah'ı*[5] *ilâh-ı vâhide ibadet ederiz, biz ancak O'na boyun eğen müslimleriz" (133).*

1 B: "ibadet yapanlar".
2 B -"işiten".
3 B: "millet-i".
4 F: "İlâhın".
5 F: "İlâhı".

{يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ} Ey İsrâil oğulları! Size evvelâ Benî Âdem'den kitap ve nübüvvete âşina, ahd-i ilâhîyi hâmil, büyük bir ümmet olmanız, sâniyen kavm-i Mûsâ'dan bulunmanız haysiyetiyle hitab edildi, lâkin dinleyenleriniz az oldu. Şimdi onları tekid ile beraber bir de zürriyet-i İbrâhim'den bulunmanız haysiyetiyle ihtarlara muhatab tutulacaksınız. Ehl-i kitab nasıl olurmuş gördünüz ya, artık akl u insafı alarak {اذْكُرُوا نِعْمَتِىَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ وَاَنّٖى فَضَّلْتُكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ} vaktiyle size in'âm ettiğim nimetimi, ni'met-i nübüvveti ve bilhassa Hâtemü'l-enbiyâ'nın ba'si vaadini mutazammın olan [490] ve onun bir mukaddimesini teşkil eden devlet-i mâziyeyi ve o zaman sizi bütün zevi'l-'ukūl âlemine tafdil eylediğimi hatırlayınız da {وَاتَّقُوا يَوْماً لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـٔاً وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} kimsenin kimse yerine hiçbir şey yapamayacağı, kimseden fidye[1] kabul edilmeyeceği, şefaatin de menfaat vermeyeceği ve bunlara hiçbir taraftan yardım edilmeyeceği günden, o görülmedik günün azabından korununuz. Üçüncü defa olmak üzere bunlar size ihtar olunur. Siz o nimetin mâzîdeki[2] sebebi ne idi biliyor musunuz? Bunu bilmek için o nimeti içinizi çekerek düşünün ve çektiğiniz, çekeceğiniz belâları hesab ederek ittikāya sarılın {وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ} ve o vakti derhâtır edin ki İbrâhim'i Rabbi birtakım kelimeler ile mübtelâ kılmış, yani mükellef tutmuş, imtihan etmiş ve bi'n-netîce {فَاَتَمَّهُنَّ} o kelimâtı itmam ve ikmal de eylemiş idi. Yani Rabbi imtihan etmiş, İbrâhim de onları îfa ve itmamına dua etmiş idi.

"**İbtilâ**" ve "**Belâ**", tecribe ve imtihan mânasınadır ki esasen iki emri tazammun eder: Birisi bir şeyin hafî olan hâlini tanımak istemek, diğeri de o şeyin cevdet ve redâetini, kemâlini veya noksanını meydana çıkarmaktır. Evvelki Âlim-i kül olan Cenâb-ı Allah hakkında kābil-i tasavvur olamayacağından[3] Allah'ın imtihanı ikinci emr ile mülâhaza olunur. Bir de imtihan, imtihan olunan hakkında hayr veya şer bir mihneti müstelzim

---

1 B: "fâide".
2 B +"nimetin".
3 B: "olmayacağından".

olur ki bu münasebetle ibtilâ ʿale'l-ekser meşakkatli şeyler hakkında kullanılır, Cenâb-ı Hakk'ın tekâlîfi[1] de kulun temâyülât-ı nefsâniyesi ile rızâ-yı ilâhî arasında deveran ettiği cihetle bir taraftan bir külfet ve zahmeti, diğer taraftan kulda sebeb-i sevab veya ʿikāb olan efʿâl ve hâlâtın zuhûrunu müstelzim terbiyevî bir hasleti mutazammın olduğundan [491] tecribe ve imtihana şebîhtir. Kulların işlerinde tecribe ve imtihan ile itkān üzere amel etmelerini ve nazariyyât-ı mücerrede ile iktifâ eylememelerini tâlim için Cenâb-ı Allah kendi fiilini tecribe ve imtihan suretinde ifham buyurmuştur.

"**İbrâhim**" isminin esasen Süryânî bulunduğu ve Arapça mânası أَبٌ رَاحِمٌ demek olduğu ve bu suretle Arabî ve Süryânî arasında lafz u mâna müşabeheti bulunageldiği zikredilmiştir.

Rabbi, İbrâhim'i böyle imtihan etti de ne yaptı? Ne dedi bilir misiniz {قَالَ} Rabbi, ona dedi ki {اِنّ۪ي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا} "Ben seni insanlara imam kılacağım, imâmet-i kübra ile seni öne düşürüp herkese muktedâ-bih yapacağım."

"**İmam**", öne düşmek, maksûd u metbûʿ olmak mânasına masdariyetten "me'mum" mânasına isim olmuştur ki muktedâ-bih, ön, öncül[2] demektir. Binâenʿaleyh imâmet-i kübrâ, umûr-i dîn ü dünyada insanlara riyâset, bunun kemâli de mertebe-i risâlettir. Bu imamet ise düstûru'l-amel olacak birtakım ahkâma, millet ü şeriate mütevakkıf olduğundan bu hitab onu bir dîn ü şeriate sâhip kılmak ve bununla insanların önüne düşürmek[3] demek olur.

{قَالَ} İbrahim cevâben {وَمِنْ ذُرِّيَّت۪ي} "zürriyetimden de" dedi. Yani, yâ Rabbi beni imam yap fakat bu ihsânın sade bende kalmasın, zürriyetimden bir kısmını da ʿale't-tevâlî imam yap, bana vereceğin niʿmet-i imâmet ü risâleti onlara da ver diye kelimenin itmamını rica etti ve anlaşılıyor ya "hepsine"

1 B: "teklîfi".
2 F -"öncül".
3 B: "düşmek".

demedi, zira bilirdi ki hepsine talep, muhâlif-i hikmet olurdu. Evvelâ zürriyetinin kılletini, sâniyen zürriyetinin şikāk ve ihtilâfını istemiş olurdu. Sâlisen birçok ensâr ve aʿvâna mütevakkıf bulunan imamet hususunda zürriyetinin ağyâra muhtaç olmasını temenni etmiş bulunurdu ki bunlar zürriyeti hakkında hayır dua olmazdı. [492] Her hâlde zürriyetinde imam bulunurken ümmet de bulunmalı idi, bunun için ذُرِّيَّتِي demeyip وَمِنْ ذُرِّيَّتِى dedi. {قَالَ} Rabbi bunu itmamen {لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ} "zâlimler Benim ahdime nâil olmazlar" buyurdu. ❁ Ve zürriyetinden imam olabilecek kısmın her hâlde zâlimler gürûhu olmadığını ve zâlimlerin bu devletten katʿiyyen mahrum olacaklarını ve imametin[1] hakkı âdillere verilmek bulunduğunu ifham etti. Bu âyet zâlimin imamete ehil olmadığına ve ibtidâ âdil olup, sonradan zulüm yaparsa halʿi vâcib bulunduğuna delildir. Muʿarref bi'l-lâm olan cemiʿler lafz-ı ʿâm olduklarından الظَّالِمِينَ kıyamete kadar gelecek zâlimlerin hepsine şâmildir. Fakat bunun bilhassa nüzûl-i Kur'ân sırasında tamamen mâlum olmuş bir mütenâveli vardır ki o da Benî İsrâil'dir ve bu nassın mâ-sîka-lehi onlardır. Bunun için idi ki bâlâdaki âyetlerde müteʿaddid surette وَاَنْتُمْ ظَالِمُونَ [el-Bakara 2/51, 92][2] diye tevbih edilmişler idi. Sûrenin başından beri Benî İsrâil'in taʿdâd-ı seyyiâtındaki hikmet bu zulmü isbat idi ki hâsılı "Benî İsrâil sonradan zâlim oldular, zâlimlerden ise imam ve resul olmaz, onlardan imamet munkatıʿ olacaktır" demektir. İşte ey Benî İsrâil sizin vaktiyle o nimete, o fazilete nâiliyetinizin sebebi, ta Hazret-i İbrâhim'in Rabbine imtihan verdiği bu kelimâttan ve O'na olan ahd u vaadden nâşî idi. Siz Hazret-i Mûsâ devrinde zâlim değil, belki zürriyet-i İbrâhim içinde en mazlumları idiniz. Bu sayede o niʿmet-i ilâhiyeye nâil olmuştunuz. Bir hayli zaman nübüvvet ve imamet unsuru olarak âlemîne tefevvuk ettiniz, lâkin ʿıcl meselesinden itibaren zulme başladınız, gitgide bütün harekâtınızda bu zulüm nihâyet kavminizin haslet-i şâmilesi oldu, artık baʿdemâ imamet İsrâil evlâdından çıktı ve İbrâhim zürriyetinin diğer koluna geçti. İbrâhim'in bu imtihanını ve bu kelimâtı iyi hatırlar ve iyi teemmül ederseniz delîl-i vâzıh ile anlarsınız ki Tevrat'ta mevʿud olan

---

1 B: "imamın".
2 "…zulmediyordunuz." / "…siz o zâlimlersiniz."

Hâtemü'l-enbiyâ İsrâil oğullarından değil, İsrâil'in amcası Hazret-i [493] İsmâil evlâdından gelecektir. Siz, Tevrat mûcebince bir hâtemü'l-enbiyânın geleceğinde iştibah etmez ve onunla istiftah ederken, bugün baʿs edilmiş bulunan Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerini biz Benî İsrâil'den değil diye sâika-i hasedle inkâra kalkışıyorsunuz. Hâlbuki o, bu cihetle sizden değil ise de diğer cihetten sizdendir ve sizin zulüm damgasından muʿarrâ olan aslınızdandır, zürriyet-i İbrâhim'dendir. Binâenʿaleyh siz ancak bu tarîk ile gelen şeref-i imâmetten de hissemend olmak istemezseniz, zulmünüz haksızlığınız daha ziyade tezâʿuf edecek, ilelebed[1] nimet yüzü görmeyeceksiniz, bu kelimâtı belleyiniz ve iyi düşününüz ve şunu da hatırlayınız ki {وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْنًا} hani Biz اَلْبَيْتُ, بَيْت عَتِيق, بَيْتُ الله nâmıyla mâruf olan Kâbe'yi vaktiyle insanlara merciʿ ve me'men yapmıştık. Nâs onu hac ve ziyaret ederler, sevab kazanırlar ve onun hareminde bulunanlar[2] taarruzdan emin olurlardı. Şimdi siz bunu derhâtır ediniz {وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّى} ve Makām-ı İbrâhim'den bir namazgâh ittihaz ediniz, orada namaz kılınız yahut dua ediniz.

"**Makām-ı İbrâhim**", İbrâhim aleyhisselâm'ın Beyt'i bina ederken veyahut nâsı hacca davet ederken üzerine çıktığı taşın bulunduğu yerdir ki elyevm "Makām-ı İbrâhim" nâmıyla mâruftur. Tavaf namazı burada kılınır. Nâfiʿ ve İbn Âmir kıraatlerinde mâzi sîgasıyla وَاتَّخَذُوا okunur. Yani Biz Kâbe'yi nâsa merciʿ ve me'men yapmıştık. Nâs da onu kıble ittihaz etmişlerdi. Beytü'l-Makdis'ten evvel kıble o idi. Binâenʿaleyh burada da tahvîl-i kıbleye teşvik vardır.

O zaman Beyt'i böyle yaptık {وَعَهِدْنَآ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ} İbrâhim ile İsmâil'e de şöyle ahd, yani ekîden emrettik idi: [494] {اَنْ طَهِّرَا بَيْتِىَ لِلطَّٓائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ} ki[3] beytimi tavaf edenler, mücaveret eyleyen veya iʿtikâfa girenler, rükû sücûd yapanlar, namaz kılanlar için temizleyiniz, dâima tâhir ve pâk bulundurunuz dedik. Bunların taharet ile icrâsını

1 B: "ileride".
2 B: "bulunurlar".
3 F -"ki".

ve tahâret-i Beyt'e dâima itina bir ahd-i ilâhî bilinmesini emreyledik. Rükû ile namaz yalnız ümmet-i Muhammed'e mahsus olduğuna nazaran Cenâb-ı Allah bu ahidde Hazret-i İbrâhim ve İsmâil'e böyle bir ümmetin geleceğini bildirmiştir.

Şunu da hatırlayın {وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ} bir vakit, yani Hâcer ile İsmâil'i ibtidâ Mekke'nin yerine bıraktığı zaman İbrâhim dua edip şöyle demişti: {رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا بَلَدًا اٰمِنًا وَارْزُقْ اَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ} "Yâ Rab burayı,[1] bu ziraatsiz vâdiyi emniyetli bir belde kıl, ahâlisine meyve, hubûbât, her türlü semerelerden rızık ver, fakat hepsine değil {مَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} içlerinden Allah'a ve yevm-i âhire iman etmiş olanlara yâ Rabbi!" ❁ Rivayet olunuyor ki İbrâhim aleyhisselâm İsmâil ile Hâcer'i buraya bırakıp Şam'a döndüğü zaman Hâcer arkasına düşmüş, "Bu kuru,[2] çıplak derenin içinde bizi kime bırakıp gidiyorsun?" diye söylenir, o da cevap vermezmiş, nihâyet Hâcer "Bunu sana Allah mı emretti?" diye sormuş, müşârün ileyh "Evet" cevabını verince Hâcer radıyallahu ʿanhâ "Öyle ise Allah bizi zâyiʿ etmez" demiş ve râzı olmuş. Hazret-i İbrâhim gitmiş, Kedâ (كَدَاء) tepesine çıkınca dereye bakıp رَبَّـنَٓا اِنّٖٓى اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتٖى بِوَادٍ غَيْرِ ذٖى زَرْعٍ... الآية [İbrâhim 14/37][3] dua etmiş idi ki sûre-i İbrâhim'de gelecektir.[4]

{قَالَ} Bunu itmâmen Rabbi dedi ki {وَمَنْ كَفَرَ} sade iman edene[5] değil, hem ona hem de kâfir olana rızık veririm [495] {فَاُمَتِّعُهُ قَلٖيلًا} ve ancak onu az müstefid ederim, kâfirin intifâʿı dünyaya münhasır kalır. {ثُمَّ اَضْطَرُّهُٓ اِلٰى عَذَابِ النَّارِ} Sonra o kâfiri azâb-ı nâra muztar kılarım, âhiret azabından kurtulmaya imkân bulamaz. ❁ Hazret-i İbrâhim لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمٖينَ nassına istinâden rızık meselesini dahi imamet gibi kıyas ederek mü'min olanlara tahsîsen dua etmişti. Cenâb-ı Allah bu kıyasın sahih[6] olmadığını, rızık mü'min ve kâfire şâmil bir rahmet-i dünyeviye olduğundan bunun hem

---

1 B +"yâ Rab".
2 B +"ve".
3 "Yâ Rabbenâ! Ben, zürriyetimden bazısını senin Beyt-i Muharrem'inin yanında (…) iskân ettim…"
4 Buhârî, Enbiyâ, 9.
5 B: "eden".
6 B: "doğru".

din ve hem dünyada takaddüm demek olan imamete kıyası maʿa'l-fârik bulunduğunu ihtar buyurarak duayı itmam eyledi. Demek ki enbiyânın kıyas ve içtihadında bile hata olabiliyor ve fakat Allah onların hatasını derhâl tashih buyuruyor. Bunun için umûr-i ilâhiyede kıyas sağlam bir delil değildir. Cenâb-ı Allah gösteriyor ki kâfir de dünyada merzuk olur. Fakat bu dünya intifâʿı mahdud az bir şeydir. Âhirette ebediyen azâb-ı nâra atılarak belâsını bulur. {وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ} O azab ne fena bir âkıbet ve ona gidiş ne fena bir gidiştir.

Nihâyet şu kelimeleri de hatırlayın {وَاِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰه۪يمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَاِسْمٰع۪يلُ} hani bir vakit İbrâhim, İsmâil ile beraber Beyt'in kāidelerini, temellerini atıyor, yükseltiyordu ve o sırada[1] ikisi birden şöyle dua ediyorlardı: {رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّاۜ اِنَّكَ اَنْتَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ} "Ey Rabbimiz bârigâh-ı ehadiyetine refʿ ettiğimiz âcizâne fiillerimizi bizden kabul et, şüphesiz ki Sen Semîʿ ve Alîm'sin, duamızı işitir, niyetlerimizi bilirsin, {رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ} ey Rabbimiz bir de bizi Sana teslîm-i nefs etmiş, yüzleri, özleri, sırf sana müteveccih iki müslim-i kâmil kıl." "İslâm" fiili böyle لَكَ gibi لام ile sılalandığı zaman istislâm, yani teslîm-i [496] nefs, itaat ve inkıyâd-ı kâmil mânasına gelir veya onu tazammun eder. {وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَٓا اُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ} Bizim zürriyetimizden de Sana arz-ı islâm etmiş, Sana mutîʿ, müslim[2] bir ümmet halk et. {وَاَرِنَا مَنَاسِكَنَا} Ve bizim menâsikimizi, yani ibadet edeceğimiz, kurban keseceğimiz mahalleri göster.

"**Menâsik**", "mensek"in cemʿidir ki nüsük veya[3] nüsük mahalleri demektir. نُسُك fi'l-asl son derece taʿabbüddür. Fakat hac ve kurban hakkında şâyiʿdir. {وَتُبْ عَلَيْنَا} Ve bizim hepimize tevbeler nasib et ve tevbelerimizi kabul eyle, bize bir kere değil dâima nazar et {اِنَّكَ اَنْتَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ} şüphesiz[4] ki Tevvâb-ı Rahîm ancak Sensin {رَبَّنَا وَابْعَثْ ف۪يهِمْ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِكَ}

1 B +"da".
2 F: "ve münkād".
3 F -"nüsük veya".
4 B: "şüphe yok".

ey Rabbimiz, hem o zürriyetimiz içinden[1] onlara Senin âyetlerini okur {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} kitap ve hikmet tâlim eder {وَيُزَكِّيهِمْ} onları pisliklerden tathir eder kendilerinden bir resul gönder {اِنَّكَ اَنْتَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ} çünkü iradesi[2] nâmağlub, sâhib-i izzet ve her hükmü ʿayn-ı hikmet ve her sunʿu gāyetü'l-gāye muhkem olan ancak Sensin.

Asl-ı "**hikmet**", ilm ü amelde itkan, taʿbîr-i âharla kavl ü fiilde isabet demektir ki tafsîli يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُ [el-Bakara 2/269][3] âyetinde gelecektir. Bu resulden murad da Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ sallâllahu aleyhi ve sellem olduğu âşikârdır. Çünkü zürriyet-i İsmâil içinde başka bir peygamber gelmemiş olduğu müttefekun ʿaleyhtir. Nitekim Resûlullah bir hadîs-i şerifinde أَنَا دَعْوَةُ أَبِي إِبْرَاهِيمَ، وَبُشْرَى أخي عِيسَى وَرُؤْيَا أُمِّي "Yani ben babam İbrâhim'in duası ve kardeşim Îsâ'nın müjdesi ve vâlidemin rüyasıyım" buyurmuştur.[4] Hazret-i [497] İbrâhim'in bu duasına şükrâne olmak üzeredir ki ümmet-i Muhammed'e de namazlarda اللّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ...الخ duası tâlim buyurulmuştur.[5] Bu âyetler düşünüldüğü zaman bu salavât-ı şerîfenin mânası ve teşbîhin vechi tamamıyla anlaşılır. İşte İbrâhim aleyhisselâm me'mur olduğu kelimâtı edâ ve namzet bulunduğu makama irtikā için Kâbe'nin temellerini atarken oğlu İsmâil aleyhisselâm ile beraber yekzebân olarak yaptıkları duada o kelimâtın bu vechile itmâmını dua etmiş ve kendine vaad olunan imametin zürriyetinden bir ümmet-i müslimeye ve onlar içinde baʿs olunacak bir resûl-i zîşâna müntehî olmasını gāye-i matlab olarak Allah'tan dilemişler ve bu dualar biʿset-i Muhammediye ile tamam olmuştur. İmametten zâlimlerin mahrûmiyeti, Kâbe ve ahvâli, Mekke, İbrâhim ve İsmâil zürriyeti, bu zürriyetten ümmet-i müslime, bunlardan bu Resûl-i zîşân, tilâvet-i âyât, kitap ve hikmet, tezkiye ve taharet, İslâm kelimeleri tahattur ve teemmül olunursa risâlet-i

1 F: "içinde".
2 B: "irade".
3 "Dilediğine hikmet verir…"
4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 127; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 453.
5 Buhârî, Enbiyâ, 11.

Muhammediye ve millet-i İbrâhim olan dîn-i İslâm hakkında cidden ehl-i kitab bulunanların hiç şüphesi kalmaz.

Artık {وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ اِبْرٰهِيمَ} Cenâb-ı Allah'ın insanlara böyle bir imam, bir pîşvâ yaptığı İbrâhim'in milletinden, onun câmiasından, onun rûh-i dini olan İslâm'dan kim kaçar? Hangi akıl sâhibi bundan istinkâf eder de onun zürriyetine mevʿud olan bu saadetten mahrum kalmak ister? {اِلَّا مَنْ سَفِهَ نَفْسَهُ} Meğer ki kendini tezlîl ü tahkir etmek, zillet-i esaret ve mahkûmiyette kalmak[1] isteyen kimse olsun; bu gibilerden mâʿadâsı o büyük milletten sarf-ı nazar edemez.

Rivayet olunuyor ki Abdullah b. Selâm biraderzâdeleri Seleme ile Muhacir'i İslâm'a davet etmiş "Ve şu muhakkak mâlumunuzdur ki Allah teâlâ Tevrat'ta 'Ben İsmâil evlâdından Ahmed isminde bir peygamber göndereceğim, [498] ona iman eden hidâyet ü rüşde erecektir. İman etmeyen de melʿundur' buyurdu" demiş, bunun üzerine Seleme imana gelmiş, velâkin Muhacir imtinâʿ etmiş idi, o zaman bu âyet nâzil oldu.[2] Ebu'l-enbiyâ olan İbrâhim bakınız ne büyük zattır: {وَلَقَدِ اصْطَفَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا} Nâm-ı ulûhiyetime kasem olsun ki Biz o azamet-i şânımızla İbrâhim'i dünyada ıstıfâ ettik, yani sâir halk arasından bir zübde-i sâfiye olarak seçtik, tehzîb ü terbiye edip Halil ittihaz eyledik. İmâmet-i kübrâya, nübüvvet ü hikmete intihâb u ihtiyâr eyledik {وَاِنَّهُ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَ} şüphe yok ki âhirette de o her hâlde sâlihîn zümresinden istikāmetiyle hayr u salâh üzere sebatlarına şehadet edilmiş olan ricâl-i ilâhî cümlesindendir[3]. Dünya ve âhirette böyle bir zâtın milletinden, aklı başında bulunanlar hiç istinkâf eder mi? O ıstıfâ ta ne zaman oldu bilir misiniz? {اِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُ اَسْلِمْ}[4] Rabbi ona, "arz-ı islâm et, Bana ihlâs u iman ile teslim ol" dediği ilk ân-ı teklîfte ki {قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} "Rabbü'l-âlemîn'e teslîm-i nefs ettim, özümü şirkten sakınıp yüzümü ancak

---

1 B: "kalkmak".

2 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* I, 152:
وَذَلِكَ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ دَعَا ابْنَيْ أَخِيهِ سَلَمَةَ وَمُهَاجِرًا إِلَى الْإِسْلَامِ فَقَالَ لَهُمَا: قَدْ عَلِمْتُمَا أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ قَالَ فِي التَّوْرَاةِ: إِنِّي بَاعِثٌ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ نَبِيًّا اسْمُهُ أَحْمَدُ فَمَنْ آمَنَ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَى وَمَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِهِ فَهُوَ مَلْعُونٌ، فَأَسْلَمَ سَلَمَةُ وَأَبَى مُهَاجِرٌ أَنْ يُسْلِمَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ {وَمَنْ يَرْغَبُ عَنْ مِلَّةِ إِبْرَاهِيمَ}

3 B: "zümresindendir".

4 M ve B -"له".

O'na tuttum" demiş, tevhîde iman etmişti. أسلم emri ilk iman teklîfinin teveccühünden kinayedir ki bu emir Sûre-i Enʿâm'da[1] وَكَذٰلِكَ نُرٖى اِبْرٰهٖيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنٖينَ. فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَاٰ كَوْكَبًا [el-Enʿâm 6/75-76][2] âyetlerinde beyan olunduğu üzere irâ'e-i delâil suretiyle bir ihtar idi, yani Allah teâlâ onun kalbine maʿrifet-i İslâm'a sâik delâil-i tevhîdi göstermiş; yıldızların, kamerin, şemsin ufûlünden Hâlık teâlâ'ya ve vahdâniyetine istidlâli ihtar eylemiş. O da henüz bülûğundan mukaddem ve mertebe-i nübüvvete ermeden evvel nazarî bir istidlâl-i aklî ile hudûs-i âlem delîlinin künhünü idrak etmiş اِنّٖى وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذٖى فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَنٖيفًا وَمَٓا اَنَا مِنَ الْمُشْرِكٖينَ [el-Enʿâm 6/79][3] diye Rabbü'l-âlemîn'e arz-ı iman ve islâm etmiş idi ve binâenʿaleyh hiçbir zaman kalb-i İbrâhim şirk ile âlûde olmadı, [499] ibtidâsından intihâsına muvahhid-i müslim idi. Rabbi onu aklının bidâyetinden itibaren ıstıfâ etti ve imtihan ve ibtilâsı o zaman başladı. Kelime-i "İslâm" o zamandan itibaren İbrâhim'in milleti oldu. Bu kadarla da kalmadı {وَوَصّٰى بِهَٓا اِبْرٰهٖيمُ بَنٖيهِ وَيَعْقُوبُ} bir de hem İbrâhim kendisi ve hem torunu Yaʿkūb, her ikisi kendi oğullarına dahi bu milleti veya bu kelimeyi tavsiye ettiler. ❁ Nâfiʿ, İbn Âmir, Ebû Caʿfer kıraatlerinde أَوْصَى بِهَا okunur ki vasiyet ettiler demek olur. İbrâhim'in oğulları: İsmâil, İshâk, Medyen, Medan dört idi. Sekiz veya yirmi dört rivayeti de vardır. Yaʿkūb'un oğulları on iki idi: Rubin, Şemʿûn, Lâvi, Yehuza, Yeşsuhuz, Zebulun, Zevena, Teftuna, Kevza, Uşir, Bünyamin, Yusuf aleyhisselâm'dır ki Benî İsrâil bu on iki biraderin evlâd u ahfâdıdır. İbrâhim ve Yaʿkūb'dan her biri oğullarına bu milleti şu suretle tavsiye veya vasiyet ettiler: {يَا بَنِىَّ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰى لَكُمُ الدّٖينَ} Oğullarım, Cenâb-ı Allah her hâlde sizin için ittibâʿ olunacak dini bizzat ıstıfâ ve intihab etti, size dinlerin en safını, en güzidesini ihsan eyledi {فَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ} binâenʿaleyh müslim-i kâmil olmaktan başka bir hâlde ölmeyiniz.

Ey millet-i İbrâhim'e rağbet göstermeyen Benî İsrâil ve eşbâhı! {اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ اِذْ قَالَ لِبَنٖيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدٖى} Ölüm Yaʿkūb'un

---

1 M, F ve B: "İbrâhim'de".

2 "Bu suretle İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk ki yakīn hâsıl edenlerden olsun. Vaktâ ki üzerini gece kapladı bir yıldız gördü…"

3 "Ben her dinden geçip sade hakka eğilerek yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Fâtır'a döndüm ve ben müşriklerden değilim."

huzuruna geldiği, yani Yaʿkūb vefat ederken, hâl-i ihtizarda bulunduğu sırada oğullarına "Benden sonra neye ibadet ve kulluk edeceksiniz?" dediği vakit siz hazır mı idiniz? Değildiniz, hâlbuki hakîkī Benî İsrâil olan Yaʿkūb'un oğulları hazır idiler, ona cevab verdiler, ne dediler bilir misiniz? Bunu vahy-i ilâhî ile öğreniniz:[1] {قَالُوا نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَٓائِكَ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ اِلٰهاً وَاحِداًۚ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} [500] "Biz senin mâbudun ve ataların İbrâhim ve İsmâil ve İshâk'ın mâbudu bir ilâha ibadet ve kulluk edeceğiz ve biz ancak O'na müslim ü münkādız, başkasını tanımayız" dediler. Mısırlıların türlü türlü putlara taptıklarını gören Hazret-i Yaʿkūb onların içinde bırakacağı oğullarına mukaddemâ yaptığı vasiyetin infâzını tekid için, son nefesinde bu suâli sormuş ve hakikaten İsrâil, Abdullah olduğunu ve İslâm üzere ölmek vasiyetinin numûnesini evlâdına göstermiş idi. Oğulları da bu cevâbı vererek o vasiyetin infazına azimlerini gösterdiler ve dikkat ediniz ki Yaʿkūb'un dedesi İbrâhim'den ve amcası İsmâil'den başladılar. Bunları da آبائك unvanı altında onun babalarından saydılar ve kendilerinin sade Benî İsrâil değil, Benî İbrâhim, zürriyet-i İbrâhim olduklarını da ifade ettiler, çünkü kıssa-i İbrâhîm'i biliyorlardı, sırr-ı nimeti anlıyorlardı. Burada Tevrat'ın Hâtemü'l-enbiyâ'yı tebşir ve târif eden âyetlerinden bazılarındaki "ihvânınızdan" kelimesinin mânasını bir beyan vardır. Ellerdeki Tevrat'ın beşinci sifrinin on birinci faslında lisân-ı Mûsâ'dan "İlâhınız Rab teâlâ size aranızdan ve ihvânınızdan bana benzer bir nebî -nebiyyen mislî- ikāme edecektir."[2] Yine bu fasılda "Rab teâlâ Mûsâ'ya dedi ki: 'Ben onlara ihvânınız meyânından sana benzer, sana mümasil[3] bir peygamber -nebiyyen misleke- nasb u ikāme edeceğim. Bunun benim ismimle tebliğ edeceği kelimâtı her kim dinlemezse Ben ondan intikam alırım'"[4] vârid olmuştur. Ve bundan dolayıdır ki hâlâ Benî İsrâil ona muntazırdırlar.

---

1 B -"Bunu vahy-i ilâhî ile öğreniniz".

2 Tesniye'de (5.18:15) şöyle deniliyor: "Allahın Rab sana içinizden, biraderlerinizden size benim gibi bir peygamber zuhûra getirecektir, onu dinleyesiniz." (*Kitâb-ı Mukaddes*, İstanbul, 1885, s. 237).

3 B -"sana mümasil".

4 "Onlara biraderleri içinden senin gibi bir peygamber zuhûra getireceğim ve kelâmımı onun ağzına koyacağım. O dahi kendine emredeceğim şeylerin cümlesini onlara söyleyecektir. Ve benim ismimde söyleyeceği kelâmı dinlemeyen kimseyi ben kendim mes'ul tutacağım." (*Kitâb-ı Mukaddes*, Tesniye, (5.18:18-19)

Ey Benî İsrâil, demek ki Hâtemü'l-enbiyâ, Mûsâ'ya mümasil bir sâhib-i şeriat ve furkan olacak ve ihvânınız arasından baʿs buyurulacaktır. Benî İsrâil'den böyle bir peygamber gelmemiştir. Ve bu sizden değil ihvânınızdan gelecektir. Acaba Benî İsrâil'in ihvânı kimlerdir? Yine Benî İsrâil midir? Hâlbuki bütün Benî İsrâil'in ihvânı onların kendileri olmamak [501] lâzım gelir. Yaʿkūb'un oğulları babalarına cevap verirken "Babaların İbrâhim ve İsmâil ve İshâk" demekle bu uhuvveti göstermişlerdir. Yaʿkūb'un kardeşi ʿIys evlâdından Eyyûb aleyhisselâm'dan başka peygamber gelmemiş, o da Hazret-i Mûsâ'dan evvel gelmiştir. Bu ihvan her hâlde evlâd-ı İsmâil, zürriyet-i İbrâhim'dendir. İsmâil, İshâk'ın büyük kardeşi ve Yaʿkūb'un amcası idi. Hakīkī mânasıyla Benî İsrâil olan[1] Yaʿkūb oğulları İsmâil'e dahi "baba" demekle İsmâil evlâdının bu uhuvvetlerini[2] anlatmışlardı.

Ulemâ-yı İslâm ve müfessirîn-i kiram elde bulunan kütüb-i sâlifede Hâtemü'l-enbiyâ Efendimiz'in biʿsetini sarâhaten veya istidlâlen tebşir ve târif eden âyetlerin bazılarını ber vech-i âtî zikr ü beyan eylemişlerdir.

Evvelâ: Tevrat'ın bâlâda nakl eylediğimiz iki âyeti ki Arapçaları "إِنَّ الرَّبَّ اِلٰهَكُمْ يُقِيمُ لَكُمْ نَبِيًّا مِثْلِي مِنْ بَيْنِكُمْ وَإِخْوَانِكُمْ", "إِنَّ الرَّبَّ تَعَالَى قَالَ لِمُوسَى إِنِّي مُقِيمٌ لَهُمْ نَبِيًّا مِثْلَكَ مِنْ بَيْنِ إِخْوَانِهِمْ وَأَيُّمَا رَجُلٍ لَمْ يَسْمَعْ كَلِمَاتِي الَّتِي يُؤَدِّيهَا عَنِّي ذٰلِكَ الرَّجُلُ بِإِسْمِي أَنَا أَنْتَقِمُ مِنْهُ"dur.

Bunun Yunancası da şu vechile manzûr-i âcizânem olmuştur:

پروفتيز ايمن انا ستشى كريوس اوثغوس افتون اذرفون ايمون اوسمه استفون بساپيشى ايتون قاقوس توپروفتو اچينو اقسلو ترقتسته افتو لاغو افتس.

Sâniyen: Tevrat'ın sifr-i evveli fasl-ı tâsiʿinde: Hâcer'e Sâre gazab ettiği vakit Allah'ın meleği göründü, "yâ Hâcer nereye gitmek istiyorsun ve nereden geliyorsun?" dedi; "Seyyidem Sâre'den kaçıyorum" cevâbını verdi. Bunun üzerine melek "Seyyidene dön ve ona tevazu eyle, zira Allah senin zerʿini ve zürriyetini teksir edecek, sen gebe olacak ve bir

1 B -"olan".
2 B: "uhuvvetini".

oğlan doğuracaksın, Allah teâlâ senin tazarruʿunu ve huşûʿunu dinlemiş olduğundan dolayı ona 'İsmâil' tesmiye edersin, [502] o insanların göz bebeği olacak ve onun eli hepsinin fevkinde olacak ve hepsinin eli ona hudûʿ ile uzanacak ve o[1] bütün kardeşlerine rağmen şükredecek."[2] İsmâil aleyhisselâm'ın eli cemîʿ-i nâsın fevkinde olması ise bizzat değil ancak evlâdından Muhammed aleyhisselâm'ın baʿsiyle olduğunda şüphe yoktur. Zira o zamana kadar İsmâil ve evlâd-ı İsmâil bâdiyede mahsur idiler, biʿset-i Muhammediye üzerine dîn-i İslâm ile şark u garba istîlâ ettiler.

Sâlisen: Yine bu sifrin yirminci faslında "Rab teâlâ Tûr-i Sînâ'da geldi ve bize[3] Sâʿîr'den tulûʿ etti ve Fârân dağlarında zuhur eyledi ve sağından kudsîlerin unvanlarını saf yaptı da onlara izzet ihsan etti ve onları bütün şuʿûba sevdirdi ve kudsîlerin hepsine bereketle dua etti."[4] Fârân dağı Hicaz'dadır. Zira Tevrat'ta "İsmâil Fârân beriyesinde remy taʿallüm etti" diyor, İsmâil'in Mekke'de sâkin olduğu da mâlumdur.[5] Binâenʿaleyh bu âyetin de Hicaz'da biʿset-i Muhammediyeye ve feth-i Mekke'ye işaret olduğunda iştibah edilmemek lâzım gelir. Yahudîler bunu "Tûr-i Sînâ'dan

---

1 B -"o".

2 *Kitâb-Mukaddes* tercümesinde (Tekvînü'l-Mahlûkât, 1.16:7-12) ibare şöyledir: "Ve Rabbin meleği onu [Hâcer'i] beriyyede bir su pınarı yanında, yani Şûr yolunda vâkiʿ pınarın yanında bulup; 'Ey Saray'ın cariyesi Hâcer! Nereden gelip nereye gidersin?' dedi. O dahi ona 'Hanımım Saray'ın yüzünden kaçıyorum' dedi. Rabbin meleği dahi ona: 'Hanımının yanına avdet edip onun eli altında mütevazı ol!' dedi. Ve Rabbin meleği ona 'Neslini çokluğundan sayılmaz derecede ziyadesiyle çoğaltacağım' dedi. Ve Rabbin meleği ona 'İşte sen hamilesin ve bir oğul doğuracaksın. Ve ona İsmail tesmiye edesin. Zira Rab sana olan cefâyı işitti. Ve o vahşi bir adam olup onun eli cümlenin aleyhinde ve cümlenin eli onun aleyhinde bulunacak. Kendisi dahi cümle karındaşlarının huzurunda sâkin olacaktır' dedi."

Tora'nın Türkçe çeviri ve şerhinde son cümle "Yine de tüm kardeşlerinin üzerinde yerleşecek" şeklindedir (*Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla Tora ve Aftara*, çev. Moşe Farsi, İstanbul: Gözlem Gazetecilik, I, s. 109). Bu ibareyi, Ahd-i Atîk müfessiri Raşi (ö. 1105) "sayıca tüm kardeşlerine üstün" şeklinde tefsir etmiştir ki, bu yorum Elmalılı'nın aktardığı ibareye uygundur. Ayrıca *Kitâb-Mukaddes* tercümesinde "vahşi" şeklinde karşılanan ibareyi, yine Raşi'nin "çölde yaşayıp avcılık yapacak olan bir adam" ya da "Paran'da yaşayacak olan adam" şeklinde açıkladığı görülür (aynı yer). Bu da Hazret-i İsmail'i tarif eden rivayetlere uygundur. Nitekim o hem Paran (Mekke)'de yaşamış, hem de avcılıkla meşgul olmuştur. Hz. İsmail'i tavsif eden orijinal İbranice ibare olan "pere adam" hakkında bk. Sa'adya Gaon, *Tefsîrü't-Tevrat bi'l-Arabiyye*, (İstanbul, Yazma Eserler Kurumu, 2018), I, 398 (2. dipnot / hazırlayanın dipnotu).

3 B -"ve bize".

4 "İmdi dedi ki: Rab Sînâ'dan geldi ve onlara Sâʿîr'den tulûʿ eyledi, Paran dağından tecellî etti. Onbinlerce mukaddesler ile geldi. Onlara onun sağ elinden şeriatın ateşi çıktı." (*Kitâb-Mukaddes*, 5.33:2).

5 "İslâmî kaynaklarda Fârân İbrânîce kelimenin [Paran] Arapçalaşmış şekli olarak belirtilir ve Mekke'nin veya Mekke dağlarının Tevrat'ta zikredilen ismi olarak gösterilir ki gerçek olan da budur." (Ömer Faruk Harman, "Fârân", *DİA*, XII, 166).

ateş zuhur ettiği vakit Sâʿîr'den ve Cebel-i Fârân'dan dahi birer ateş zuhur ve bu mevâzıʿa intişar eyledi" diye tevil ediyorlar. Lâkin Allah'ın bir yerde mücerred bir ateş halk etmesine, "oradan Rab geldi, tulûʿ etti, zuhur etti" denilmeyeceği âşikârdır. Böyle denilebilmek için oralarda bu vâkıʿayı müteʿâkib bir vahiy veya ukūbet gibi bir hârika tâkip etmek iktizâ eder. O zaman ise Tûr-i Sînâ'dan başka buralarda böyle bir şey olmadığı müsellem bulunuyor. Her hâlde bu âyet biʿset-i Muhammediyeye ve onun ashâbına ve ʿale'l-husûs Mekke'nin fethi esnâsındaki ashâb-ı kiram saflarına işaret olduğu şüphesizdir. Nitekim *Kitâb-ı Habkuk*'da bu mâna tamamen beyan olunmuştur, şöyle ki:

"Allah Tûr-i Sînâ'dan, kudsî Cebel-i Fârân'dan geldi, Muhammed'in behâsından semâ bir açılsa ve hamdinden arz bir dolsa, manzarasının şuʿâı nur gibi olurdu, [503] beldesini ʿizz ile muhafaza eder, ölümler önünden yürür, yırtıcı kuşlar askerine arkadaş olur. Kalktı arzı misâha etti ve bütün ümmetleri teemmül ve onlardan bahs eyledi. Kadîm dağlar eğildi, ebedî tepeler indi, ehl-i Medyen'in örtüleri sıyrıldı. Atlara bindik, gavs ve inkıyad binitlerinin üstüne çıktık, yakında yaylarını doldurup atacaksın. Yâ Muhammed, oklar senin emrinle tam bir kanış kanacak, arz nehirlerle gürleyecek. Seni dağlar gördü titredi, sel yağmurları senden inhiraf etti. Mehârî ruʿbundan ürktü, korkusundan ve perişanlığından ellerini kaldırdı, şems ü kamer mecrâlarında tevakkufa uğradı, askerler oklarının parıltısında[1] ve beyânının parlaklığında yürüdü. Arzı gazabla çiğnersin, ümmetleri zecren döver harman edersin, çünkü sen ümmetinin halâsı[2] ve babalar toprağının istihlâsı için zuhur ettin."[3] Nasârâ nüshalarında son

---

1 M: "parıltısından".

2 B -"izzet ihsan etti ve onları bütün şuʿûba sevdirdi (…) çünkü sen ümmetinin halâsı".

3 "Allah Teman'dan, o Kuddûs Paran dağından geldi (selâ)* O'nun celâli semâvâtı kapladı ve zemîn O'nun mecdiyle doldu. Ve ziyâsı nûr gibi idi. O'nun elinden şuʿleler çıkar idi. Ve kuvvetinin gizlenmesi orada idi. Önünden tâʿûn gider idi ve ayakları akabince humma çıkar idi. Oturup zemîni ölçtü, baktı ve milletleri titretti ve ebedî dağlar paralandı. Kadîmi bayırlar alçaklandı. O'nun tarîkleri ebedîdir. Kuşan'ın çadırlarının meşakkat altında olduğunu gördüm. Midyan diyarının perdeleri titredi. Rab ırmaklara mı gazab etti? Hışmın ırmakları aleyhinde mi idi? Hiddetin deniz aleyhinde mi idi? Ki atlarına, halâs arabalarına râkib oldun. Sıbtlara olan yeminlerin ve kelâmın üzre, yayın kılıfından çıktı (selâ)* Zemîni ırmaklarla yardın. Dağlar seni görüp titrediler. Sular tuğyan etti, derya ses kaldırdı.

fıkra: "ümmetinin halâsı ve Mesih'in istihlâsı için zuhur ettin" suretinde görüldüğü de mervîdir. Fi'l-vâkiʿ Muhammed aleyhisselâm meşâʿir-i kadîmeyi geçmiş ve Hazret-i Mesih'i de Yehûd ve Nasârâ'nın yalanlarından kurtarmıştır.

Râbiʿan: Kitâb-ı Eşʿiyâ'nın yirmi ikinci faslında: "Kuvvet ver, çiçek aç, musâhibin Mekke'ye niyet ediyor. Artık vaktin yaklaştı, Allah'ın kerameti üzerine doğacaktır. Arz zulmetlere bürünmüş, sis ümmetleri kaplamıştır. Rab sana tam bir işrak (اشراق) ile işrak edecek, üzerine kerametini izhar eyleyecek, ümmetler senin nûruna, mülûk senin ziyâ-yı tulûʿuna yürüyecek. Gözünü etraftakilere[1] kaldır ve teemmül et, zira onlar senin yanında toplanacak ve seni hac ve ziyaret edecek ve sana veledin beled-i baʿîdden gelecek. Çünkü sen Ümmü'l-kurâ'sın. İmdi sâir bilâd evlâdı keenne Mekke'nin evlâdı demektir ve erîkeler, serirler üzerinde esvâbınla ziynetlen. Bunu gördüğün zaman mesrur olacak, ibtihâc duyacaksın. Çünkü denizin zahîreleri sana meyl edecek, ümmetlerin askerleri sana hac eyleyecek, Medyen tokluları sana sevk olunacak, Ehl-i Sebâ'[2] [504] sana gelip Allah'ın nimetlerini konuşacaklar ve ona temcid edecekler, Fârân'ın ağnâmı sana gelecek ve benim mezbahıma beni râzı edecek kurbanlar refʿ olunacak ve o zaman ben beyt-i mahmidetim için bir hamd ihdas edeceğim."[3] Bu evsâfın hepsi Mekke için fethinden sonra vücud buldu, milletlerin askerleri ona haccetti, denizlerin zahîreleri oraya aktı, ihdas olunan hamd de لَبَّيْكَ

Ellerini yukarıya kaldırdı. Güneş ile ay mekânlarında durdular. Onlar senin oklarının nûruyla ve şimşek gibi olan mızrağının ziyâsıyla yürüdüler. Zemîni hiddetle dolaştın, milletleri gazabla pâymâl eyledin. Kavminin halâsı için, Mesîh'in ile halâs için çıktın." (*Kitâb-Mukaddes*, Habakkuk, 3:3-13)

* selâ (Osmanlı tercümesinde سلاه şeklinde yazılan) kelimenin İbrânice olup ne anlama geldiği bilinmediği, fakat bir müzik terimi olduğu zannedildiği ifade ediliyor.

1 B: "etrafındakilere".

2 B: "Sebaʾ".

3 "Kalk, münevver ol, zira nûrun geldi. Ve Rabbin celâli senin üzerine lemeʿân eyledi. Zira işte zemîni zulmet ve ümmetleri koyu karanlık kaplayacak. Lâkin üzerine Rab lemeʿân edecek ve O'nun celâli senin üzerinde görünecektir. Ve senin nûruna milletler ve üzerinde lemeʿân eden ziyâya melikler geleceklerdir. Gözlerini kaldırıp etrafa bak, cümlesi tecemmuʿ edip sana geliyorlar. Oğulların uzaktan gelecek ve kızların kucakta getirilecektir. O zaman göreceksin ve yüzün rûşen olacak ve kalbin hareket gelip müferrah olacaktır. Zira denizin feyz ü bereketi sana dönecek, milletlerin serveti sana gelecektir. Develer katarı Midyan'ın ve Ayfa'nın genç develeri seni kaplayacaklar. Cümlesi Şebâ'dan [Sebâ'dan] gelecekler. Altın ile günlük getirecekler ve Rabbin tesbîhâtını ilan edeceklerdir. Kaydar'ın hep koyunları senin yanına toplanacak, Nebayut'un koçları sana hizmet edecekler. Makbul kurban olarak mezbahıma çıkacaklar. Ve izzetimin beytini tezyin edeceğim." (Eşʿiyâ, 60:1-7).

اَللّٰهُمَّ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ لَكَ لَبَّيْكَ'dir. Araplar evvel de telbiye ederlerdi[1] fakat لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَّا شَرِيكٌ هُوَ لَكَ تَمْلِكُهُ وَمَا مَلَكَ derlerdi.[2] Kitâb-ı Eşʿiya'da bâdiye hakkında birçok tavsîfât vardır.

Hâmisen: Tevrat müfessirlerinden Seman Tevrat'ın sifr-i evvelinde şunu rivayet etmiştir: "Allah teâlâ İbrâhim aleyhisselâm'a vahyedip dedi ki: 'İsmâil hakkındaki duanı kabul ettim ve onu mübarek kıldım, büyülttüm ve cidden muazzam yaptım. On iki büyük tevlid edecek ve onu ben bir ümmet-i azîme için imam yapacağım.'" Evlâd-ı İsmâil'de Peygamberimiz Muhammed aleyhisselâm'dan başka bir ümmet-i azîmeye imam olan yoktur ve bu ümmet, ümmet-i Muhammed olduğu zâhirdir.

Sâdisen: Tefsîri sadedinde bulunduğumuz âyet-i Kur'ân ile alâkadar olmak üzere Hazret-i Yaʿkūb'un evlâdına vasiyeti hakkında Tevrat'ın Yunanca tercemesinde şu âyet nakledilmiştir:

اوچقليبون ارخون اقشيغوذاچه ايغمنوس افتويمزون افتو اوس پوچنه چه افتوس پروس ذوچيه اثنون

Mânası: Hazret-i Yaʿkūb oğullarına hitâben demiş ki: "Ey benim oğullarım! Gelecek resul gelmediği müddetçe bizden nübüvvet munkatıʿ olmaz, o geldikten sonra bizden nübüvvet ve saltanat munkatıʿ olur, cümle âlem onun kudûmuna muntazırdır."

Sâbiʿan: Zebur'un yine Yunancasından şu nakledilmiştir: [505]

اناتلى اترس ايمرس افتو ذيچه اوشيينى چه پشيوس ايرنيس آ اوس او اندن ارثى ايسلنى چه فتا چيرلفسى اپوثلا سيش آ اوس ثلاسيش چه ايوينامون آ اوس پراتوقس ايقومنس انوبيون پروپنده اثبوبس چه ايوخريا آفتو خنلينقور سى چه پروشحيليون افتون پندس ايواسيس بس بس

Yani Hak teâlâ vahiy tarîkiyle Dâvûd'a buyurdu ki: "Senden sonra sâhib-i şeriat bir peygamber baʿs edeceğim ki şems-i nübüvveti şark ve garba nur saçacak, onun ilk ittibâʿ eden ümmeti kavm-i Arab'dan olacak,

1 B: "dedikleri".
2 Bk. Müslim, Hac, 21-22.

inad ve muhalefet edenler makhur ve zelil kalacak,[1] şeriatına cihanın mülûkü itaat edecek, dîn ü şeriatı kıyamete kadar bâkī olacak."

Sâminen: İncillerde de hilye-i Muhammediye hakkında bişâretler mevcuddur. Ezcümle ارخنوموس اومبروس تامويفونده اوتپروتوس موانى اواحمى اقشيغوس ليسون تونمانده قونوزيمانون افتون nassı mevcuddur.

Yani Hazret-i Îsâ buyurmuş ki "O ki benden sonra gelecek, benden evvel halk olunmuştur. Ben onun papucu bağını çözmek hizmetine[2] lâyık değilim" (Matta İncili)[3]

Tâsiʿan: قال المسيح للحواريين أنا أذهب وسيأتيكم الفارقليط روح الحق الذي لا يتكلم من قبل نفسه إنما يقول كما يقال له yani Hazret-i Mesih havariyyûna demiştir ki: "Ben gideceğim ve size Faraklit Rûhu'l-hak gelecektir ki kendi tarafından tekellüm etmez. Ancak ona söylendiği gibi söyler" (Yuhanna). Fi'l-vâkiʿ Kur'ân'da اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَيَّ [el-Enʿâm 6/50; Yûnus 10/15; el-Ahkâf 46/9][4], قُلْ مَا يَكُونُ لٓى اَنْ اُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَٓاءِ نَفْسٖىۚ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَيَّ [Yûnus 10/15][5], وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى. اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى [en-Necm 53/3-4][6] âyetleri bunu musaddıktır. **Faraklit** iki vechile tefsir edilmiştir:

Birisi, şâfiʿ müşeffaʿ demektir ki Resûlullah'ın bir sıfatıdır.

[506] İkincisi, bazı Nasârâ demişler ki "Faraklit" hak ile bâtılı ayıran demektir. Aslı "Fârûk"tur, "lit" tahkik ve tekid ifâde eder. Bu suretle[7] "Faraklit", sâhibü'l-furkān demek olur. Bu ise Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz'in isimlerinden biridir. Ve Nasârânın bu âyetleri anlamak istememeleri mahz-ı[8] dalâlettir. -Evvelkisi Faraklit'in Yunanca, ikincisi İbrânî'den me'huz olduğuna göredir-.

---

1 B -"inad ve muhalefet edenler makhur ve zelil kalacak".
2 B: "çözmeye".
3 İşbu Yunanca âyetler Sultan Ahmed zamanında dîn-i İslâm'ı kabul eden Mehmed Efendi nâm zâtın sebeb-i ihtidâsını göstermek üzere yazdığı güzel bir risaleden nakledilmiştir [Müellifin notu].
4 "…Ben ancak bana verilen vahye ittibâʿ ederim…" / "…Ben ancak bana vahyolunana ittibâʿ ederim…" / "…Yalnız bana gönderilen vahye ittibâʿ ediyorum…"
5 "…De ki, onu kendiliğimden değiştirmekliğim benim için olacak şey değildir, ben ancak bana vahyolunana ittibâʿ ederim…"
6 "Ve hevâdan söylemiyor, o sade bir vahiydir, ancak vahyolunur."
7 F: "surette".
8 B -"mahz-ı".

Âşiren: Bu âyetler eldeki kütüb-i sâlifenin nüsah-ı muhtelifesinde mevcud olan ve Yehûd u Nasârâca aslı değil yalnız me'ânîsi gizlenmek ve sû-i te'vîl ile tahrif edilmek istenilen âyetlerdir. اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهٖۜ اُو۬لٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهٖۜ [el-Bakara 2/121][1] muktezâsınca bunlar hakkıyla okuyanlar ve cüz'î fehm ve insâfı olanlar için bilhassa hey'et-i mecmû'asıyla her türlü şüpheyi kesmeye kâfî beyyinâttır. Ve Kur'an'da bunların her birini musaddık âyetler de vardır. Bunlardan başka müfessirîn-i 'izâm aslı büsbütün zâyi'[2] edilmiş bazı âyetler dahi nakletmişlerdir. Ezcümle İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğu üzere Cenâb-ı Allah Tevrat'ta Benî İsrâil'e şöyle bir ahd[3] vermiştir: "Ben Benî İsmâil'den bir nebiyy-i ümmî ba's edeceğim, her kim ona tâbi' olur ve getirdiği nûru tasdik ederse günâhını mağfiret ve kendini cennete idhâl eylerim ve ona iki ecir veririm, biri[4] Mûsâ'nın ve sâir enbiyâ-yı Benî İsrâil'in getirdiklerine ittibâ' ecri, biri de evlâd-ı İsmâil'den Nebiyy-i ümmî Muhammed'in getirdiğine ittibâ' ecridir." Bunun Kur'an'daki tasdîki اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهٖ هُمْ بِهٖ يُؤْمِنُونَ. وَاِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ قَالُٓوا اٰمَنَّا بِهٖٓ اِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَٓا اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهٖ مُسْلِمِينَ. اُو۬لٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ اَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا [el-Kasas 28/52-54][5] kavl-i ilâhîsidir.[6] Bir de Tevrat'ta Hâtemü'l-enbiyâ'nın "mevlidi Mekke'de, meskeni Taybe'de, mülkü Şâm'da ve ümmeti Hammâdûn" diye tavsif edildiği menkuldür.

Bâlâda nakledilen ve elyevm mevcud bulunan kütüb-i sâlife âyetleri de kat'iyyen gösteriyor ki Cenâb-ı Allah öteden beri ümem-i sâlifenin her birine istikbalde gelecek ve gâye-i kül olacak bir Peygamber-i âlî-şânı va'd u [507] tebşîr buyurmuş ve kudûmundan evvel hepsine

1 "Kendilerine kitabı verdiğimiz ehliyetli kimseler onu tilâvetinin hakkını vererek okurlar, işte onlar ona iman ederler…"

2 F: "izâ'a".

3 B -"bir ahd".

4 B: "birisi".

5 "Bundan evvel kendilerine kitap verdiklerimiz ona iman ediyorlar. Hem kendilerine tilâvet olunur olunmaz 'Biz' dediler 'buna iman ettik, bu şüphesiz hak, Rabbimizden. Biz doğrusu evvelinden müslüman idik.' İşte bunlar ecirlerine iki kere nâil kılınacaklar, çünkü sabretmişlerdir…"

6 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, III, 478:
وَقَالَ ابْنُ عباس: إن الله تعالى كان عَهِدَ إِلَى بَنِي إِسْرَائِيلَ فِي التَّوْرَاةِ أَنِّي بَاعِثٌ مِنْ بَنِي إِسْمَاعِيلَ نَبِيًّا أُمِّيًّا فَمَنْ تَبِعَهُ وَصَدَّقَ بِالنُّورِ الَّذِي يَأْتِي بِهِ -أَيْ بِالْقُرْآنِ- غَفَرْتُ لَهُ ذَنْبَهُ وَأَدْخَلْتُهُ الْجَنَّةَ وَجَعَلْتُ لَهُ أَجْرَيْنِ، أَجْرًا بِاتِّبَاعِ مَا جَاءَ بِهِ مُوسَى وَجَاءَتْ بِهِ سَائِرُ أَنْبِيَاءِ بَنِي إِسْرَائِيلَ، وَأَجْرًا بِاتِّبَاعِ مَا جَاءَ بِهِ مُحَمَّدٌ النَّبِيُّ الْأُمِّيُّ مِنْ وَلَدِ إِسْمَاعِيلَ وَتَصْدِيقُ هَذَا فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: «الَّذِينَ آتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ... (الْقَصَص ٨٢/٢٥-٤٥)

ʿani'l-gıyâb iman teklif eylemiş ve her kitâbın ehli bunu kabul ile Allah'a ahd vermiştir. Bu ahd ve bu âyât[1] mûcebince ne Mûseviyet mebde', ne de Nasrâniyet müntehâdır. Tevrat mûcebince Mûsâ'ya benzeyen ve kitâbı hep "Bismillâh" ile başlayan O Peygamber Hazret-i Îsâ olmadığı zâhir bulunduktan başka İncil âyetlerinin delâleti mûcebince kendisinden sonra sâhibü'l-furkān ve rûhü'l-hak olan O Peygamber'in teşrif edeceğini tebliğ ve tebşir etmiş olmakla kendisinin ve dininin gāye-i kül bulunmadığını beyan eylemiş ve Hâtemü'l-enbiyâ hakkında en son ahdi o almıştır. İşte bu vaad ve ahdi tasdik ve bilfiil tahakkuk ettirmek üzere Cenâb-ı Allah "lâ raybe fih" olan kitâb-ı mübîni ve furkān-ı hakîmi ile Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerini baʿs buyurmuş ve bunun için Benî İsrâil'e ilk hitâbında اَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][2], وَاٰمِنُوا بِمَٓا اَنْزَلْتُ مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ [el-Bakara 2/41][3] emirleriyle bu ahdin icrâ-yı îcâbını talep etmiş ve bu babdaki bütün şüpheleri halletmek için aklî, naklî her türlü edilleyi bast eylemiş ve nihâyet kıssa-i İbrâhim'deki kelimâta ve vasiyyet-i Yaʿkūb'a nazar-ı dikkati celb ederek ihvânın mânasını, İslâmın kıymetini tefhim ve künh-i mes'eleyi tenvir eylemiştir. Şimdi bütün bu hitâbâtın fâidesini telhis için buyuruluyor ki:

تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٤﴾

Meâl-i Şerîfi

O bir ümmetti geldi geçti, ona kendi kazandığı, size de kendi kazandığınız. Siz onların amellerinden sorulacak değilsiniz (134).

[508] "**Ümmet**", "imam" maddesinden me'huz bir ism-i cemʿdir ki, firak-ı nâsa metbûʿ ve muktedâ-bih olan cemaat demektir. Yani[4] bir imam maʿiyyetinde kavî bir cihet-i vahdetle toplanıp muntazam bir surette icrâ-yı faaliyet eden ve bu suretle muhtelif sunûf ve firak-ı insâniye üzerine

1 B: "âyet".
2 "…ve ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"
3 "Ve beraberinizdekini musaddık olarak indirdiğim Kur'ân'a iman edin…"
4 B -"Yani".

hâkim bulunan hey'et-i ictimâʿiyedir. Taʿbîr-i âharla ümmet, imâmet-i kübrâyı hâiz cemaattir. Cemaatlere nazaran ümmet, ferdlere nazaran imam gibidir. Demek ki ümmet, bir millet-i hâkime ashâbından müteşekkil olan hey'et-i ictimâʿiyedir.

{تِلْكَ} Bu zikrolunan cemaat, yani İbrâhim ve Yaʿkūb ve bunların vasiyetlerini tutan muvahhid müslim oğulları {اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ} geçmiş bir ümmettirler, müteferrik insan fırkalarının tevhîdi için, önlerine düşmüş, iktidâ ve ittibâʿa lâyık bir cemaattirler. Binâenʿaleyh onlar başka siz başkasınız, siz onlar değilsiniz ve onlar[1] sizden hiç değildir. Siz onların evlâdıyız diye kuru bir neseb ile iftihar etmekle kurtulamazsınız. {لَهَا مَا كَسَبَتْ} onların kazandıkları onlara ait {وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ} sizin kazandığınız da size aittir {وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} ve siz onların yaptıkları amellerden mes'ul olmazsınız. Herkesin menfaati kendi kazancında ve herkesin mes'ûliyeti kendi amelindedir. ❁ Cemaatler de böyledir. Sizden evvelkiler hasenât kazandıkları hâlde siz onlara benzemeyip fenâlık kazanırsanız mücerred neseb davasıyla onların kazancından intifâʿ edemezsiniz. Bilakis evvelkiler fenâ şeyler yapmışlar ve siz de onlara tâbiʿ olmamış iseniz onların fenâlığı sizden sorulmaz, sizden sorulacak olan kendi amellerinizdir. O hâlde, eslâfınızın iyiliğiyle iftihar etmeyin, siz de onlar gibi iyi kazançlar kazanın; kezâlik eslâfınız hatalar yapmış, seyyiât işlemiş ise onunla da me'yus olmayın. Siz onlara uymayarak hak yoluna gidin, hasenât yapın.

[509] İyilerin, büyüklerin evlâd ve mensûbîni onlara iktidâ ve ittibâʿ ederek İslâm ve ihsan ile iyi ve büyük ameller yapmazlarsa[2] kuru intisab ile kendilerini kurtaramazlar. Kezâlik kötülerin evlâdı onlara uymayarak iyi ve güzel ameller yaparlarsa mücerred nesebden dolayı onların seyyiâtından muâhaze edilmezler ve kendilerini kurtarırlar. كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ [et-Tûr 52/21][3], وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39][4]dır. Nitekim Resûlullah da akrabası Benî Hâşim'e لَا يَأْتِينِي النَّاسُ بِأَعْمَالِهِمْ وَتَأْتُونِي بِأَنْسَابِكُمْ "Sâir insanlar

1 B: "onlardan".
2 B: "yapamazlarsa".
3 "…Herkes kazancına bağlıdır."
4 "Doğrusu insanın saʿyinden başkası kendinin değil."

bana amelleriyle gelirken siz sade neseblerinizle gelmeyin"[1] buyurmuştur. Gerçi neseb, karâbet bir şereftir. Fakat sadece neseb halâs u felâh için bir sebep değildir. Müfîd olan intisab, asıl hüsn-i amelde, dîn ü ahlâkta, hâsılı sebepte ittibâʿ ile intisabdır. فَإِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ فَلَآ اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَٓاءَلُونَ [el-Mü'minûn 23/101][2] Cenâb-ı Hakk'ın mevâhib-i fıtriyesi çoktur ve bütün mahlûkātına şâmildir. Ve mebde'-i fıtrat herkes için cebrîdir. Lâkin insan için buna mukabil bir kanun vardır ki o da kānûn-ı taleb ve kesbdir ve insan bundan mes'uldür. Kazançların hesâbı görüldüğü zaman mevâhib-i fıtriyesini sû-i isʿtimâl edenler daha çok zarar ederler.[3] O vakit büyük nesebler yüz karası olur. Bunun için herkes kazancına bağlıdır. Acaba bu böyle mutlak mıdır? Bu âyetler mutlak görünüyor, fakat herkesin menfaʿat ü mazarratı kendi kesbine maksur olacak, kimse kimsenin amelinden aslâ müntefiʿ ve mutazarrır olmayacaksa teʿâvünün, ictimâʿiyetin[4], ümmet ü imâmetin hikmet ve fâidesi nedir? Bu bir teshilden ibaret olsa yine bir menfaat değil midir? Sonra tevârüs bir hükm-i dünyevî dahi olsa bunun menâfiʿ-i uhreviyede hiç hükmü yok mudur? Ve eğer ʿale'l-ıtlâk böyle ise bâlâdaki Benî İsrâil kıssalarında halef ü selef yekdiğerinin efʿâl ü ahvâliyle niçin medh veya muâhaze olundular? gibi sualler hatıra gelir, fi'l-vâkiʿ bu hüküm mutlak değildir. كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌۙ. اِلَّٓا اَصْحَابَ الْيَمِينِ [el-Müddessir 74/38-39][5] âyeti mûcebince kesbinin fevkinde mazhar-ı nimet olan ashâb-ı yemîn vardır. Kezâlik [510] وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِاِيمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ [et-Tûr 52/21][6] âyeti mûcebince ittibâʿ şartıyla zürriyetin usûlüne ilhâkı da derece-i kesbin fevkinde bir saâdeti nâtıktır. Demek[7] vehbiyyât kesbin sade mebde'inde değil arasında ve müntehâsında da vardır. Ve ahkâm-ı tevârüs ü teâvün dahi böyledir. Binâenʿaleyh âyetin mânası herkesin yekdiğerinden ʿale'l-ıtlâk müntefiʿ

---

1 Zeylaʿî, *Tahrîcu'l-ehâdîs ve'l-âsâri'l-vâkıʿa fî tefsîri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî,* thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Saʿd, Riyâd: Dâru İbn Huzeyme, 1414, I, 91.
2 "O vakit sûr üfürüldü mü artık beynlerinde o gün ne ensab vardır ne de soruşurlar."
3 B +"ve".
4 B: "ictimâʿiyâtın".
5 "Her nefis kazancına bağlıdır. Ancak ashab-ı yemîn."
6 "Ve İman edenleri ki zürriyetleri de iman ile arkalarından gelmiş, zürriyetlerini kendilerine ilhak etmişizdir…"
7 B +"ki".

veya mutazarrır olmasını nefy değil, yalnız efʿal-i ihtiyâriyede kesbin ehemmiyetini ve bu intifâʿ u mazarratın her hâlde bir kesb ile alâkası bulunduğunu isbât içindir ki bundan niʿam-ı vehbiyenin[1] nefyi lâzım gelmeyeceği gibi, ecrin behemehâl kesb ile mütenâsib olması da lâzım gelmez. ʿAtâyâ-yı ilâhiye kesb ile meşrut olduğu mevâkiʿde dahi o kesbin derecesiyle mahdud değildir. Küçük bir amele büyük ecirler verilebilir. Bu suretle ictimâʿ, teʿâvün esasları bir taraftan diğerinin kazancından bir intifâʿı mutazammın olmakla beraber hakikatte bunlar dahi az çok bir şart-ı kesb ile mesbukturlar ki bunun akdemi bir imama ve bir dîn ü millet râbıtasına ittibâʿ ile vifâk u iştirak kesbidir ki bu da kesb-i îmâna merbuttur. Bundan dolayıdır ki kesb-i hilâf, derecesine göre intifâʿ-i ictimâʿîye mâniʿdir. Yine bundan dolayıdır ki mücerred neseb ü karâbet ahkâm-ı tevârüse kâfî değildir. Tevârüs, vârisin müverrise halefiyeti demekdir ki bu da onun milletine ittibâʿı ile[2] meşruttur. Bu sebeple ihtilâf-ı din ve ihtilâf-ı dâr mâniʿ-i[3] irsdir. Vâris irs ile müverrisinin kesbinden müntefiʿ olmuş göründüğü sırada asıl sebeb-i intifâʿ evvelâ kendi kesbi olan ittibâʿ-ı dîn ü dârdan, sâniyen o mîrâsı hüsn-i istiʿmâlinden ibaret olur. Ve işte âyetlerin ıtlâkı bu haysiyetledir ve bu haysiyetle herkesin menfaati kendi kazancındadır ve herkes kazancından mes'uldür. Kimse kimsenin günahından muâhaze olunamayacağı gibi hiçbir kimse diğer kimsenin kazancından kendinin[4] hiçbir kesbi bulunmaksızın intifâʿ edemez ve netâic-i kesbin bu kadar adaletle tevzîʿi dünyada olamazsa âhirette behemehâl olacaktır. Ve bunun [511] içindir ki dünyada ictimâʿî kesblerin kâr ü zararını adaletle tevzîʿ etmeyen ve yekdiğerinin mesâʿîsinden kendi hakk-ı kesbi olmayarak intifâʿa kalkışan ümmetler çabuk munkariz olurlar ve böyle zâlimler ümmet ve imâmete lâyık olamazlar. Bütün bunlarla beraber az ve muntazam ve güzel amellerle büyük büyük menâfiʿ iktisab etmenin bir yolu vardır. O yol tarîk-i hak ve sırât-ı müstakīmdir. Ve bâlâda görüldüğü üzere halef selefin aʿmâliyle medh veya

1 B: "dünyeviyenin".
2 B -"ittibâʿı ile".
3 M: "menʿ-i".
4 B -"kendinin".

muâhaze olunduğu zaman bu medh u muâhaze mücerred nesebe değil tarîkte ittibâʿa veya ʿadem-i ittibâʿa râciʿdir ki bu da[1] kendi kesbleridir. Binâenʿaleyh, insanlar vaktiyle geçen büyük bir ümmetin ensâli ve ensâbı olmakla kendilerini kurtaramazlar. Ve onlar gibi büyük olamazlar, onlar gibi güzel çalışmaya ve güzel ameller yapmaya muhtaçtırlar ve hatta gelenler, geçenlerden ziyade hüsn-i amel yaparlarsa onları geçerler. Ve eslâf ile ahlâfın bu müterakkī telâhukundan daha büyük ve daha mesʿud bir ümmet-i azîme husûle gelir. Ve işte Hazret-i İbrâhim buna dua etmiş ve Hâtemü'l-enbiyâ bunu tahakkuk ettirmek için tasdik ederek gelmiştir. Bu zaman böyle bir ümmet-i azîmenin ve vasîʿ bir sırât-ı müstakīmin teşkîl ü te'sîsi zamanıdır. Ve bu iş mücerred ırk u neseb davasını güden ve bununla beraber atalarının gittiği yola gitmeyenlerin kârı değildir. Hem onların güzel yollarını yıkmayıp tutmalı ve hem o yolu tevsîʿ[2] ederek ve daha güzel ameller yaparak âlemşumûl bir şehrâh-ı müstakīm küşâd etmelidir ki bunda husûsî bir nesebin hükmü olmaz. Bütün nesebler, bütün hasebler[3] dâhil ve insaniyetin hepsi müstefid olur.

Bu böyle iken[4]:

وَقَالُوا كُونُوا هُوداً اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُواۜ قُلْ بَلْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٣٥﴾ قُولُوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَٓا اُوتِيَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَمَٓا اُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْۚ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْۘ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿١٣٦﴾ فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَٓا اٰمَنْتُمْ بِهٖ فَقَدِ اهْتَدَوْاۚ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا هُمْ فٖى شِقَاقٍۚ فَسَيَكْفٖيكَهُمُ اللّٰهُۚ وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُۜ ﴿١٣٧﴾ صِبْغَةَ اللّٰهِۚ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةًۘ وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ ﴿١٣٨﴾ قُلْ اَتُحَٓاجُّونَنَا فِى اللّٰهِ وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْۚ وَلَنَٓا اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْۚ وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَۙ ﴿١٣٩﴾ اَمْ تَقُولُونَ اِنَّ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ

1 B -"bu da".
2 B: "tesviye".
3 B -"bütün hasebler".
4 F +"~~Yahudîler, Nasrânîler~~".

وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰىۜ قُلْ ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُۜ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٠﴾ تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤١﴾

[513] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de "Yehûd veya Nasârâ olun ki hidâyet bulasınız" dediler, de ki: "Hayır, hakperest hanîf olarak İbrâhim milleti ki o hiçbir zaman müşriklerden olmadı" (135). Ve deyin ki "biz Allah'a iman ettiğimiz gibi bize ne indirildiyse, İbrâhim'e ve İsmâil'e ve İshâk'a ve Yaʿkūb'a ve Esbât'a ne indirildiyse, Mûsâ'ya ve[1] Îsâ'ya ne verildiyse ve bütün peygamberlere Rablerinden olarak ne verildiyse hepsine iman ettik, O'nun resullerinden birinin arasını ayırmayız ve biz ancak O'nun için boyun eğen Müslimleriz" (136). Eğer böyle sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse muhakkak doğru yolu buldular, yok yüz çevirirlerse[2] onlar sırf bir şikāk içindedirler, Allah da sana[3] onların haklarından geliverecektir, ve O, O işiden, O bilendir (137). Allah boyasına bak (vaftiz nolacak) Allah'tan güzel boya vuran kim? Biz işte O'na ibâdet edenleriz (138). De ki Allah hakkında bizimle mücadele mi edeceksiniz? Hâlbuki O bizim de Rabbimiz sizin de, ve bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size, ancak biz[4] O'na muhlisleriz (139). Yoksa "İbrâhim de, İsmâil de, İshâk da, Yaʿkūb da, Esbât da hep Yehûd veya Nasârâ idiler" mi diyorsunuz? De ki sizler mi daha iyi bileceksiniz yoksa Allah mı? Allah'ın şehadet ettiği bir hakikati bilerek ketm edenden daha zâlim kim olabilir? Allah ettiklerinizden gâfil değil (140). O bir ümmetti geldi geçti, ona kendi kazandığı, size de kendi kazandığınız ve siz onların işlediklerinden mes'ul değilsiniz. (141).

---

1 F: "Mûsâ ile".
2 F +"~~tahkik~~".
3 F +"~~artık~~".
4 B: "biz ancak".

{وَقَالُوا كُونُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى تَهْتَدُوا} Yehûd ve Nasârâ bu babda herkese "Yahudî veya Nasârâ olunuz ki hidâyet bulasınız" dediler, Yahudîler Yahudîliğe, Hıristiyanlar Hıristiyanlığa davet ettiler. Bunlar ikisi bir yere gelmez iken hem her biri kendi yoluna davet edip ihtilâf ve nizâʿ çıkardılar, hem de bunun hidâyet olduğunu iddia ettiler. Hâlbuki hidâyet hilâf ü şirkte değil, tevhîd-i Hak'tadır. Bunun için {قُلْ} ya [514] Muhammed! Sen şöyle de: {بَلْ} Yehûd ve Nasârâ değil {مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًا} hanîf, yani küfür ve şirkten müteberrî, hakka ve tevhîde müteveccih olarak millet-i İbrâhim olalım, hep onun milletine ittibâʿ edelim, onun ehl-i milletinden olalım. İbrâhim hanîf idi {وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} müşriklerden değildi. Kendisinden sonra gelen ve bâlâda görüldüğü üzere birçok cihetten müşriklere benzeyen Yehûd ve Nasârâdan hiç değildi. ❁ "Lâkin bunlar geçmiş bir ümmet idi, biz onlardan nasıl olalım?" derseniz, onun kolayı vardır. Evvelâ geçmiş olması, arkasından ittibâʿa mâniʿ değildir: Sâniyen, siz aynen geçmiş olan o ümmet değil, onu tecdid ve tevsîʿ eden ve onun duasında gāye-i matlûbu olan yeni bir ümmet-i azîme, bir ümmet-i müslime olunuz ki bu ümmet onun milletini de muhtevî bir câmiʿa-i kübrâ olur. Böyle olmak için {قُولُوا} şöyle deyiniz: {اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَٓا اُوتِيَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَمَٓا اُوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ} "Biz Allah'a ve bize inzal olunana ve İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yaʿkūb'a ve Yaʿkūb'un hafîdleri olan Esbât'a inzal olunana, kezâlik Mûsâ'ya ve Îsâ'ya verilmiş olana ve bunlardan başka daha ne kadar enbiyâ gelmiş ise hepsinin Rableri tarafından kendilerine[1] verilmiş olana iman ettik, {لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ} bunların hiçbirinin arasını ayırmayız. ❁ Yehûd ve Nasârânın yaptığı gibi bazısını tanıyıp da bazısını tanımamazlık etmeyiz, böyle demek "hepsinin mertebesini müsâvî biliriz" demek değildir, "hiçbirine küfretmeyiz, asl-ı nübüvvette ayırmayız" demektir. Binâenʿaleyh evvelâ Allah'ı[2], sâniyen kendi Peygamberimizi, sâlisen onun şehâdetiyle diğerlerini tanırız {وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} [515] ve biz ancak Allah'a müslim ve münkādız. ❁ İşte millet-i

1 B -"kendilerine".
2 F: "ilâhı".

İslâm böyle vâsîʿ ve bütün edyânı câmiʿ bir dîn-i ekmel, bir millet-i uzmâdır. قُولُٓوا اٰمَنَّا buyurulması imanda kalben tasdikten başka lisânen ikrârın da vücûbunu[1] nâtıktır.

Rivayet olunuyor ki bu âyet nâzil olduğu zaman Resûlullah Yehûd ve Nasârâya "Allah böyle emretti" buyurmuş ve kıraat etmiş idi. Îsâ'ya gelince, Yahudîler inkâr eyleyip[2] küfrettiler, Nasârâ da "Îsâ diğer Peygamberler gibi değildir, o Allah'ın oğludur" dediler. Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu:[3] {فَاِنْ اٰمَنُوا بِمِثْلِ مَٓا اٰمَنْتُمْ بِهٖ} Ey mü'minler, siz böyle deyiniz. Bunun üzerine Yehûd ve Nasârâ sizin iman ettiğiniz gibi iman ederlerse {فَقَدِ اهْتَدَوْا} ihtidâ etmiş, doğru yolu tutmuş olurlar, aranızda ittihad ve ittifak hâsıl olur. {وَاِنْ تَوَلَّوْا} ve eğer yüz çevirirlerse {فَاِنَّمَا هُمْ فٖي شِقَاقٍ} onlar her hâlde şikāk, yani ihtilâf, münâzaʿa, muhasama içindedirler, tefrikadan kurtulmaz, mütemâdiyen nizâʿ ederler[4] dururlar, {فَسَيَكْفٖيكَهُمُ اللّٰهُ} böyle olunca da yâ Muhammed! Baʿdemâ, onların şerrine karşı Allah sana kâfîdir. Biraz tehir etse bile her hâlde onların hakkından gelecektir, {وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ} ve o Allah Semîʿdir, duânızı ve her türlü sözlerinizi işitir. Alîm'dir, niyetlerinize varıncaya kadar her şeyinizi bilir ve hükmünü icrâ eder. ❁ Hakk'a ihlâs ile temessükün hükmü felâh u zafer, Hakk'a karşı şikākın[5] hükmü de erinde veya gecinde helâktir.

Hıristiyanlar çocuklarını "maʿmûdiye" dedikleri sarımtırak bir suya daldırırlar ve buna "taʿmîd, vaftiz" derler ve bunun bir tathir olduğunu söylerler ve ne zaman birisi çocuğunu böyle vaftiz ederse "İşte şimdi hakkıyla Hıristiyan oldu" derler. Buna karşı Cenâb-ı Allah Müslümanlara buyuruyor ki: Siz böyle ber vech-i bâlâ tevhid ile [516] bilâ-tefrik iman ettiğinizi söyledikten sonra şunu da ilâve ediniz: {صِبْغَةَ اللّٰهِ} biz Allah boyası olan îmân-ı fıtrî ile iman ettik, sudan imana, sunʿî boyaya tenezzül

1 B: "vücûdunu".
2 B: "edip".
3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* I, 283:
فلمّا نزلت هذه الآية قرأها رسول الله صلّى الله عليه وسلّم على اليهود والنصارى وقال: «إنّ الله أمرني بهذا» فلمّا سمعت اليهود بذكر عيسى أنكروا وكفروا به وكفرت النصارى وقالوا: لأنّ عيسى ليس بمنزلة سائر الأنبياء ولكنّه ابن الله فأنزل الله تعالى فَإِنْ آمَنُوا يعني اليهود النصارى.
4 B: "eder".
5 B: "şirkin".

etmeyiz, Allah boyasına, Allah boyasına. Zira {وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً} Allah boyasından daha güzel kimin boyası vardır? ❁ Maddiyâtta bütün kâinâta bir göz geçirseniz, eşcâr ü nebâtâta, bütün çiçeklere, bilhassa insanların sîmâlarına bir atf-ı nazar etseniz onlardaki fıtrî elvân ile, insanların sürdüğü sunʿî boyalar arasında kıymet ve hüsn ü behâ cihetinden ne kadar büyük fark görürsünüz, bilhassa insan bedenlerine sürülen ve fıtratı tağyir eden sunʿî boyalar ne çirkin, ne mülevves, ne ârızî[1] şeylerdir? İşte maneviyâtta, din ve ahlâkta dahi böyledir. Din, dîn-i fıtrî; iman, îmân-ı fıtrî; tahâret, tahâret-i fıtriye; cemâl, cemâl-i fıtrîdir. Mükteseb olan bütün tathîrât tahâret-i fıtriyenin muhafazasına ve[2] ârızî[3] bulaşıkların izâlesine maʿtuf olmalıdır. İnsanları bir paçavra boyar gibi bulaşık bir suya sokup çıkarmaktan ibaret sudan bir din ü imanın ne kıymeti olur! Din ü imanı bir boyaya teşbih etmek lâzım gelirse biz Allah boyası olan bir îmân-ı fıtrî ile iman ederiz. Maddî ve mânevî bütün tahâretlerimiz, ziynetlerimiz hep fıtrat-ı ûlâ esâsını muhafaza ve istikmâle masruftur. Dîn-i İslâm ve îmân-ı tevhid insanların min tarafillâh boyandıkları öyle güzel bir Allah boyasıdır. {وَنَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ} ve bu suretle biz ancak Allah'a ibadet ve kulluk ederiz. O'nun âbidleri ve O'nun abdleriyiz. Bütün peygamberlere imanımız O'nun hak resulleri oldukları ve O'nun emrini tebliğ ettikleri içindir. Yoksa onları mâbud tanımayız, Nasârânın Îsâ'ya yaptıkları gibi şirke sapmayız, hatta Hâtemü'l-enbiyâ'ya tapmayız. Ona da أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ deriz, deyiniz. صِبْغَةَ اللّٰهِ nazm-ı celîli yukarıdaki اٰمَنَّا'ya merbut olarak âyetin nihâyetine kadar قُولُوا emrinin mekūlünde[4] [517] dâhildir. Aradaki فَاِنْ اٰمَنُوا âyeti cümle-i muʿterizadır. Binâenʿaleyh "صِبْغَةَ اللّٰهِ", صَبَغَنَا اللّٰهُ صِبْغَةً meâlinde اٰمَنَّا'nın mefʿûl-i mutlakı makāmına kāimdir. Maʿamâfîh iğrâ bâbından olması da tecviz edilmiştir. {قُلْ} yâ Muhammed! Sen o Yehûd ve Nasârâya şöyle söyle: {اَتُحَاجُّونَنَا فِي اللّٰهِ} Siz bize Allah hakkında "Allah'ın hak dini Yahudîlik veya Hıristiyanlıktır ve binâenʿaleyh

---

1 M ve B: "arazî".
2 B -"ve".
3 B: "arazî".
4 B: "hükmünde".

cennete ancak bunlar dâhil olacaktır, geliniz Yahudî veya Nasârâ olunuz ki hidâyet bulasınız" diye münazara ve mücadele mi ediyorsunuz? {وَهُوَ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ} Hâlbuki o Allah hem bizim ve hem sizin Rabbimizdir[1]. Biz ona iman ederken sizin Rabbiniz olduğunu inkâr etmeyiz. O hâlde bize karşı bu mücadele ne boş, bununla beraber {وَلَنَا اَعْمَالُنَا} bizim amellerimiz bizim {وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ} sizin amelleriniz de sizindir. ۞ Biz Müslümanlar bâlâdaki imanımız muktezâsınca diğer edyân sâhiplerinin kendi itikadlarına göre yaptıkları dînî amellerine müdahale etmeyiz, hürriyet-i edyân ve vicdâna riayet ederiz ve bunun için câmiʿa-i İslâm her câmiʿadan vâsîʿdir. Onun içinde edyân-ı semâviyeden her biri kendi hâlinde yaşayabilir. Allah teâlâ hepimizin[2] Rabbidir ve ʿindallah her birimiz kendi amellerimizden mes'ul olacağız. Şu kadar ki {وَنَحْنُ لَهُ مُخْلِصُونَ} biz ancak O'na ihlâskârız. Amellerimizde ancak O'na ihlâs ile hareket ederiz, arz-ı ihlâs edecek başka mâbud tanımayız, O'nun rızâsına muhalif olan husûsâtta kimsenin hatırını gönlünü dinlemeyiz. İşte huzûr-ı ilâhîye amellerimizle giderken aramızda bu fark ile gideceğiz ve ona göre hesab vereceğiz ki bu nokta ne kadar şâyân-ı dikkattir.

Ve buna karşı siz ne yüzle mücadele edebilirsiniz. [518] Ey Yehûd ve Nasârâ {اَمْ تَقُولُونَ اِنَّ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطَ كَانُوا هُودًا اَوْ نَصَارٰى} Siz millet-i İbrâhim'e tâbiʿ olmamak ve bizimle mücadele etmek için İbrâhim, İsmâil, İshâk, Yaʿkūb, Esbât hep bunlar Yahudî veya[3] Nasrânî idiler mi diyorsunuz? ۞ Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr, Halef rivayetiyle Hamza, Ebû Caʿfer, Revh rivayetiyle Yaʿkūb kıraatlerinde yâ ile اَمْ يَقُولُونَ okunur, evvelkinde bu âyet قُلْ mekūlünde dâhil, ikincide ona nâzır[4] ve re'sen Peygambere bir hitâbdır. O hâlde mâna: Yâ Muhammed! O Yehûd ve Nasârâ böyle mi diyorlar, bunların kendilerinden olduklarını mı iddia ediyorlar? {قُلْ} Sen onlara de ki: {ءَاَنْتُمْ اَعْلَمُ اَمِ اللّٰهُ} Söyleyin bakayım, siz mi daha iyi bilirsiniz Allah mı? Elbette Allah aʿlemdir değil mi? Hâlbuki Allah öyle

---

1 F ve B: "Rabbinizdir".
2 B: "hepinizin".
3 M: "ve".
4 B: "nazar".

biliyor ve öyle şehadet ediyor ki onlar ne Yahudîdirler ne de Nasârâdırlar, daha evvel geçmiş bir ümmet-i sâbıkadırlar, İbrâhim hanîf-i müslimdir ve müşriklerden değildir. Siz ise sâbit olan bu hakikate şehâdeti ketm ediyorsunuz {وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَتَمَ شَهَادَةً عِنْدَهُ مِنَ اللّٰهِ} ve acabâ nezdinde mâlum ve min tarafillâh sâbit bir şehâdeti ketm edenden daha zâlim kim vardır? Zira doğru bir şehâdeti ketm etmek de en büyük zulümlerden biridir. Ve Allah teâlâ İbrâhim'e لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/124][1] buyurmuştur. Siz nasıl olur da bihakkın bir millet-i metbûʿa olabilirsiniz ve size uyanlar nasıl hidâyete erebilir? Siz yoksa zulmünüzden, ketm-i şehâdet etmenizden Allah'ı gāfil mi sanıyorsunuz? {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} Allah sizin yaptıklarınızdan ve yapacağınızdan gāfil değildir. Bu münâsebetle bir daha işitiniz ki hakikat şudur: {تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} [519] Bunu belleyin, baʿdemâ hâl ve istikbâli düşünün, işbu kānûn-ı kesbe riayet edin, risâlet ve imâmet-i Muhammediye tahtında teşekkül eden ve bütün enbiyâ tarafından tergīb edilmiş bulunan ümmet-i muʿazzama-i muvahhideye dâhil olmaya çalışın.

Müfessirînin beyânına göre bu âyette başlıca birkaç tenbih vardır: Evvelâ âbâ vü ecdâdın fezâiline ittikâl ile kalınmamalıdır. Herkes ameliyle muâhaze olunur. Sâniyen eslâfa farz kılınan ahkâm aynen ahlâfa dahi farz kılınmak nasıl müstenker değilse, ihtilâf-ı mesâlihe mebnî Muhammed aleyhisselâm'ın insanları eski bir milletten yeni bir millete nakletmesi ve bu suretle büsbütün yeni bir şeriat getirmesi de mümkindir. Bu da istinkâr edilmemelidir. Bâlâdaki nesih âyetleri de bu imkânı nâtıktır. İşte "ezmânın tegayyürüyle ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz" kāide-i fıkhiyesi bu gibi âyetlerin mazmûnudur. Ahkâmın böyle ʿilel ü mesâlihi ile deverânını bilmeye "fıkıh" tâbir olunur. Dîn-i İslâmın böyle bir taraftan ahkâm-ı sâbite, diğer taraftan ahkâm-ı mütehavvileyi hâiz olması, onun kıyamete kadar bekāsını teyid edecek esbâbdan birisidir. Bu sâyede beşeriyetin hem terakkīsi muhafaza olunur, hem de buhranlı, yıkıcı

1 "…benim ahdime zâlimler nâil olamaz."

inkılablardan mahfuz kalır. Sâlisen, tarîkat-i enbiyâya temessük etmek isteyenlerin seleflerini, hata ve savab kör körüne taklid ile uğraşmayıp hak ve bâtılı bizzat temyiz ederek amel etmeleri lâzım gelecektir. Çünkü وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ buyurulmuştur. Bu gibi büyük esasları ihtivâ eden bu âyet, lâ-teşbih bir tercîʿ-i bend gibi ayrı ayrı siyâk ile takrir[1] edilmiş ve bu takrir[2], mahz-ı tekrardan ibaret kalmamıştır, birinde intisâb-ı ırkī, diğerinde intisâb-ı dînî esâsı sevk olmuş ve bir de evvelkinde esbât تلك işâretinde sarâhaten dâhil olmadığı hâlde ikincide dâhil olmuştur. Ve bu suretle birinci [520] cüz hitam bulurken rûh-ı İslâmın vahdeti temin edilmiştir ki bundan sonra vahdet-i cismâniyesini temin edecek olan kıble meselesine geçilecek ve ümmet-i Muhammed'in teşekkülüne ve evsâf-ı zâtiyesine işaret buyurulacaktır. Buraya kadar Sûre-i Bakara اِيَّاكَ نَسْتَعِينُ'e kadar Fâtiha'nın evveline şebîhtir. Bundan sonra yeni bir sırât-ı müstakīm hidâyetine başlanacaktır. Bunun için buyuruluyor ki:

سَيَقُولُ السُّفَهَٓاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتٖى كَانُوا عَلَيْهَاۜ قُلْ لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُۜ يَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ ﴿١٤٢﴾ وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهٖيدًاۜ وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتٖى كُنْتَ عَلَيْهَٓا اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِۜ وَاِنْ كَانَتْ لَكَبٖيرَةً اِلَّا عَلَى الَّذٖينَ هَدَى اللّٰهُۜ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضٖيعَ اٖيمَانَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُ۫فٌ رَحٖيمٌ ﴿١٤٣﴾ قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِى السَّمَٓاءِۚ فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰيهَاۖ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُۜ وَاِنَّ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٤٤﴾ وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَۚ وَمَٓا اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْۚ وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍۜ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِۙ اِنَّكَ اِذًا لَمِنَ الظَّالِمٖينَۢ ﴿١٤٥﴾

---

1 B: "tekrar".
2 B: "tekrar".

Meâl-i Şerîfi

Nâs içinde süfehâ takımı "bunları[1] bulundukları kıbleden çeviren ne?" diyecek. De ki meşrık da mağrib de Allah'ındır, O kimi dilerse doğru bir caddeye çıkarır (142). Ve işte böyle sizi doğru bir caddeye çıkarıp ortada yürüyen bir ümmet kıldık ki siz bütün insanlar üzerine adalet numûnesi[2], hak şâhidleri olasınız, Peygamber de sizin üzerine şâhid olsun. Kıbleyi mukaddemâ durduğun Kâbe yapışımız da sırf şunun içindir: Peygamberin izince gidecekleri, iki ökçesi üzerinde geri döneceklerden ayıralım. O elbette Allah'ın hidâyet eylediği kimselerden mâʿadâsına mutlak ağır gelecekti. Allah imanınızı zâyiʿ edecek değil, her hâlde Allah insanlara re'fetli, çok re'fetlidir, Rahîm'dir (143). Hakikaten yüzünün semâda aranıp durduğunu görüyoruz, artık müsterih ol, seni hoşnut olacağın bir kıbleye me'mur edeceğiz. Haydi yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir, siz de ey mü'minler nerede bulunsanız yüzünüzü ona doğru çeviriniz, kendilerine kitâb verilmiş [522] *olanlar da her hâlde bilirler ki o Rablerinden gelen haktır ve Allah onların yaptıklarından ve yapacaklarından gâfil değildir (144). Celâlim hakkı için sen o kitâb verilmiş olanlara her burhânı da getirsen yine senin kıblene tâbiʿ olmazlar, sen de onların kıblesine tâbiʿ olmazsın, bir kısmı diğer kısmının kıblesine tâbiʿ değil ki... Celâlim hakkı için sana gelen bunca ilmin arkasından sen tutar da onların hevâlarına uyacak olursan o takdirde sen de mutlak zulmedenlerdensindir (145).*

"**Kıble**", esasen insanın herhangi bir tarafa teveccüh ve istikbâli hâlidir ki Türkçe "yön" demektir. Örfen namazda teveccüh olunan mekâna isim olmuştur.

Cenâb-ı Hak kıblenin tehavvülüne ve yeni bir sırât-ı müstakîmin irâesine ve bu suretle yeni bir ümmet teşkîline işaret ve bunun üzerine kendilerini bilmezler tarafından söylenecek câhilâne sözlerin hükümsüzlüğünü beyan için şöyle buyuruyor:

---

1 F +"~~diyecek~~".
2 B: "ümniyyesi".

{سَيَقُولُ السُّفَهَٓاءُ مِنَ النَّاسِ} Nâsın süfehâ takımı, hafif akıllı, idrâksiz, çapkın gürûhu diyecekler ki {مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتٖى كَانُوا عَلَيْهَا} "bunları, yani Muhammed ve ümmetini bulundukları kıblelerinden -Beyt-i Makdis'den- çeviren ne?" Bu söz neshi inkâr ve tahvîl-i kıbleye itiraz etmek isteyen Yehûd veya münafıkīn tarafından sarf edilmiş ve âyet onlar hakkında nâzil olmuştur. Bâlâda اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَٓاءُ [el-Bakara 2/13][1] hükm-i celîline nazaran münafıkīn hakkında olması daha münâsibdir. Yani bunlar böyle söylemiş ve söyleyeceklerdir. {قُلْ} Yâ Muhammed! Sen o süfehâya şöyle söyle: {لِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ} Meşrık ve mağrib, gün doğusundan gün batısına kadar bütün şu arz Allah'ındır, O'nun hiçbir mekâna ihtisâsı yoktur. {يَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} bunların mâliki olan o Allah [523] dilediği kimseyi yeni bir sırât-ı müstakīme hidâyet eder, muvaffak kılar. ❁ Burada doğrudan doğru Fâtiha'daki اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقٖيمَ duasına sarih bir alâka, dakīk bir cevap vardır. Evvelâ: Sırât-ı müstakīmin nekre olarak îrâdı, bunun azametine ve yeniliğine bir işarettir ki istenildiğinden aʿlâ ve öteden beri gidilegelmiş olan münʿam^ün ʿaleyhim sırâtından daha başka ve daha güzel ve gāye-i niʿmet ü saâdete daha selâmet ü sühûletle götüren, yani gazab ü dalâlden sâlim bulunan bir tarîk-i müstakīm demek olur. Sâniyen bu sırât-ı müstakīme hidâyet, sırf meşiyyet-i ilâhiyeye rabt edilmiştir. Hilkatte meşiyyet-i ilâhiyeye merbut olmayan hiçbir şey bulunmadığı hâlde bunun tasrîhi, böyle bir sırâtı ihsan ve ibtidâ ona hidâyet kulların kesb ü meşiyyetiyle mukayyed olmayıp mahz-ı fazl-ı ilâhî olduğuna tenbihtir. Ve bu suretle burada kesb kanûnunun bir kaydına ve bu işin mebde'-i kesbe mütekaddim bulunduğuna bir işaret vardır. Kesb mesâilinde meşiyyet-i ilâhiye, meşiyyet-i ʿibâdı tâkip eder. Bu gibi vehbî esâsâtta ise abdin kesbi meşiyyet-i ilâhiyeyi tâkip etmek îcab eder. Hâsılı Cenâb-ı Allah her şeye mâliktir ve dilediği kulunu mahz-ı meşiyyetiyle peygamber yapar ve ona büsbütün yeni bir din ve şeriat ihsan edebilir ve bundan onu menʿ edecek hiçbir kuvvet yoktur ve peygamberlik bir kesb işi değildir ve bu iş لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ kāidesinin dâire-i şümûlünden hâriçtir.

1 "Hâ! Doğrusu süfehâ kendileridir…"

O kāide bu ihsandan sonra cereyan eder. Ve bunu yapabilecek olan Allah teâlâ'nın tahvîl-i kıbleyi emretmesinde itiraz edilecek hiçbir sebep yoktur. Ve Cenâb-ı Hak Resûlü Muhammed'e bu hidâyeti bahşetmiştir. {وَكَذٰلِكَ} Ve ey ümmet-i Muhammed! İşte böyle bir sırât-ı müstakīme hidâyet etmek suretiyle {جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطاً} biz sizi vasat, merkez ve her tarafı denk, mutedil, hayırlı bir ümmet yaptık {لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ} [524] ki siz diğer nâs üzerine kavlen veya fiilen veya hâlen şâhid-i âdil ve nümûne-i imtisâl olasınız.

"**Şühedâ**", "şehîd"in cemʿidir, "şehîd" de şehâdetten "feʿîl bi-maʿnâ fâʿil" veya "mefʿûl" olarak şâhid yahut meşhud mânasınadır. Örfümüzdeki şehîd "meşhûd bi'l-cenne" demektir. Burada ise şâhid mânasınadır. "Şâhid", bir hakkı isbatta şehâdetine yani ilm-i şuhûdî tarîkiyle ihbârına müracaat olunan ve hükme beyyine ittihaz edilen kimsedir ki bundan bi'l-istiʿâre ıstılahta bir hükm-i küllîyi isbat için müracaat olunan emr-i cüz'îye de "şâhid" ıtlak olunur. Şerʿan kendinin diğeri aleyhinde bir hakkını ihbâr ü taleb etmeye "daʿvâ" ve başkasının kendi aleyhinde hakkını ihbar etmeye "ikrar" denildiği gibi bir başkasının diğeri aleyhine hakkını ihbar etmeye de "şehadet" denilir. Binâenʿaleyh şâhid, ortada mütevassıt, âdil ve hakgû, sözü mesmûʿ ve muteber bir kimse olur. Ve bu münasebetle fiilen ve hâlen numûne-i imtisâl ittihaz edilen muktedâ-bih kimselere dahi "şâhid" denilir. "Bu böyledir, çünkü fülân öyle diyor; falan iş şöyle yapılmalıdır, çünkü fülân fülân öyle yapıyor" tarzında herhangi bir hükm ü karar için sened ittihaz edilen zevât hep şâhiddirler ki bunlar en büyük insanlar demektir. İşte Cenâb-ı Allah ümmet-i Muhammed'i insanlar arasında böyle hakşinas, hakgû, âdil ve müstakīm, hüsn-i ahlâkı, ilm ü irfânı ile mümtaz, şâyân-ı istişhâd ve merkezî bir câzibeyi ve imâmeti hâiz, muktedâ-bih bir cemaat yapmak ve tam mânasıyla âdil bir ümmet-i hâkime teşkil etmek için sâye-i Muhammedîde yeni bir sırât-ı müstakīme hidâyet buyurmuştur ve akvâm-ı sâire arasında ümmet-i İslâm bu vazifelerini unutmamak îcab edecektir. Müslümanlar şuna buna uyuntu olmayacak, diğer akvâma numûne-i imtisâl ve merciʿ olmak lâzım gelecektir ki bunu temin eden sırât-ı müstakīm vehbî olduğu hâlde onun üzerinde bu noktadan yürümek bir emr-i kesbîdir. Ve bunu iktisâb [525] eden

ümmetin icmâʿı da bir delîl-i hak, bir şâhid-i hakīkī olur. Fi'l-vâkiʿ bu şerâit altında yürüyen Müslümanlar ve bilhassa ashâb-ı kirâm, akvâm-ı cihânın merkez-i teveccühü olarak emr-i hakda hâiz-i imâmet bir ümmet-i kübrâ olmuşlardı. İşte ey Müslümanlar! Siz böyle nâs üzerine şâhid olasınız {وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً} o Resûl-i Hudâ Muhammed Mustafâ da sizin üzerinize şâhid ve size muktedâ-bih olsun لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِى رَسُولِ اللّٰهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ [el-Ahzâb 33/21][1] medlûlünce siz onu akvâl ü efʿâlinizde, harekât ü sekenâtınızda şâhid ve imam ve numûne-i imtisâl bir metbûʿ-ı hümâm ittihaz eder ve onun getirdiği sırât-ı müstakīm üzerinde yürürseniz bütün insanlar sizin arkanızdan gelir ve sizi cemaatinizle imam tanır, izhâr-ı hak için size ve sizin sözünüze müracaat eder. ❁ Bunun için icmâʿ-i ümmetin delil olması Muhammed'in ümmeti olmaya ve onun kitâb ü sünnetine ittibâʿ eylemeye mütevakkıftır. Bunu yapamayanlar ümmet olamaz[2]. Başka milletlerin arkasında gitmeye mecbur bir kavm-i tâbiʿ ve mahkûm olur, hürriyetini gāib eder, esir kalır. Hadîs-i şerîfte rivayet olunmuştur ki âhirette diğer ümmetlerin hepsi enbiyânın teblîğātını inkâr edecekler, Cenâb-ı Allah berâ-yı muhâkeme enbiyânın tebliğ davasına beyyine talep edecek, nihâyet ümmet-i Muhammed getirilecek, şehadet edecekler, diğer ümmetler "siz onu nereden biliyorsunuz?" diyecekler. Ümmet-i Muhammed de "Allah bize bunu[3] Kitâbıyla ve Resûl-i Sâdıkının lisânıyla bildirdi" diye cevap verecekler. Bunun üzerine Hazret-i Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem getirilecek, ümmeti kendisinden sorularak tezkiye edilecek, o da onların adaletine şehadetle alenen tezkiye edecektir.[4]

Resûlullah Efendimiz Mekke'de iken Kâbe'ye müteveccihen namaz kılardı. Medine'ye hicretten sonra Sahra'ya (صَخْرَة) müteveccihen namaz ile emrolunmuştu ki bunda Yahudîleri İslâma bir nevi te'nîs vardı. Bunun hakkında [526] buyuruluyor ki: {وَمَا جَعَلْنَا الْقِبْلَةَ الَّتِى كُنْتَ عَلَيْهَٓا} جَعَلْنَا ,الْقِبْلَةَ

1 "Şânım hakkı için muhakkak ki size Resulullah'ta pek güzel bir örnek vardır…"

2 B: "olmaz".

3 B: "bunu bize".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 199; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 87. Krş. Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân, 2/13; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 151-152:

روي أنّ الأمم يوم القيامة يجحدون تبليغ الأنبياء، فيطالب اللّٰه الأنبياء بالبينة على أنهم قد بلغوا وهو أعلم، فيؤتى بأمّة محمد صلى اللّٰه عليه وسلم فيشهدون، فتقول الأمم: من أين عرفتم؟ فيقولون: «علمنا ذلك بإخبار اللّٰه في كتابه الناطق على لسان نبيه الصادق»، فيؤتى بمحمد صلى اللّٰه عليه وسلم فيسأل عن حال أمته، فيزكيهم ويشهد بعدالتهم.

fiilinin mukaddem mefʿûl-i sânîsi, الَّتِى muahhar mefʿûl-i evvelidir. Kıblenin sıfatı zannedilmemelidir. Yani, senin vaktiyle üzerinde bulunduğun Kâbe'yi kıble yapışımız[1] başka bir şey için değil {اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ مِمَّنْ يَنْقَلِبُ عَلٰى عَقِبَيْهِ} ancak Peygambere ittibâʿ edecek olanları, geldiği izden geri dönecek, irtidad eyleyecek olanlardan tefrik ve temyiz etmek, habis ile tayyibi birbirinden ayırt eylemek ve bu suretle her birinin hâli Benim gibi siz kullarımla beraber hepimizin[2] mâlumu olmak içindir. Böyle olmasa idi onları yanız Ben bilirdim, siz bilemez, ayırt edemezdiniz. ❁ Peygamber Medine'ye gelip Beyt-i Makdis'e doğru namaz kılmaya başlayınca Arabın gücüne geldi, bilâhare Kâbe'ye tahvil buyrulduğu zaman da Yahudîlerin gücüne gitti "Kâh buraya, kâh oraya bu ne oluyor? Bunda yakīn olsa böyle olmazdı" diye irtidad edenler bulundu. Münafıklar söz ettiler, Müslümanlar "Vefat eden ihvânımızın namazları ne olacak?" diye telaş ettiler, buna karşı ve daha doğrusu tahvîlin mukaddimesinde bu ahvâlin vukūʿ bulacağına işâreten bu âyetler nâzil olmuştur. İşte bu meselede böyle bir imtihan vardır[3]. {وَاِنْ كَانَتْ لَكَبِيرَةً} gerçi bu hâl, bu imtihan büyük ve ağır bir şeydir[4] {اِلَّا عَلَى الَّذِينَ هَدَى اللّٰهُ} ancak Allah'ın hidâyet ettiği, imanda sebat nasib eylediği zevâta değil, onlara Allah'ın hiçbir emri ağır gelmez, şunu da biliniz ki {وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِيعَ اِيمَانَكُمْ} Allah sizin sebatkâr imanınızı veya imanınızın eser ve alâmeti olan namazlarınızı hiç zâyiʿ etmek istemez, binâenʿaleyh kıble tahvil olunursa bundan evvel kıldığınız namazlar, vefat eden ihvânınızın namazları ʿindallah zâyiʿ olmaz {اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ} çünkü Allah her hâlde [527] insanlara pek re'fetli bir rahîmdir. Ne ecirlerini zâyiʿ eder, ne de maslahatlarını, hayırlarını terk eyler. Sizin şefkat ü merhamet nâmına bildiğiniz şeylerin bütün menâbiʿi[5] O'ndadır. O'nun nesih emirleri, sizin zararınıza olacak vechile mâkabline şâmil olmaz[6]. Her zaman için o zamanın hükmü cârî olur. ❁

1 F: "senin üzerinde bulunduğun Beyt-i Makdis cihetini kıble yapışımız".
2 B: "hepinizin".
3 B: "vardı".
4 B: "şeydi".
5 B: "menbaʿı".
6 M: "olamaz".

Bu hüküm zamanımızda "Kanun mâkabline şâmil olmaz, meğer ki muhaffif-i cezâ olsun" suretinde ifâde olunan kāʿide-i teşrîʿin esâsıdır. Nâfiʿ, İbn Kesîr, İbn Âmir[1], Hafs kıraatlerinde "Raûf", hemzenin meddiyle, mütebâkīsinde medsiz okunur, lâkin mâna birdir.

İşte Allah böyle bir Allah'tır ve size bu suretle bir sırât-ı müstakīm verecek ve sâbit bir kıble gösterecektir. Resûlullah'a yukarıdan beri vârid olan işârât[2] üzerine tahvîl-i kıble için vahyin vürûduna intizar ediyor, semâdan Cibrîl'i gözetiyor ve babası Hazret-i İbrâhim'in kıblesi olan Kâbe'yi temenni ederek duâ eyliyordu[3], nihâyet şu âyetler nâzil oldu: Yâ Muhammed; {قَدْ نَرٰى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِى السَّمَٓاءِۚ} biz senin yüzünün sık sık semâda dönüşünü görüyoruz {فَلَنُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضٰيهَا} seni artık pek memnun olacağın bir kıbleye katʿiyyen çevireceğiz. Binâenʿaleyh {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} sen hemen yüzünü dosdoğru Mescid-i Harâm'ın şatrına, yani Kâbe tarafına çevir. ❁ Bu suretle eski kıble mensuh ve böyle istikbâl-i kıble farz oldu. Yüzün dosdoğru çevrilmesi, bedenin ön tarafından tamamen yönelmesi demek olduğu âşikârdır. Binâenʿaleyh yüzün ve[4] bedenin Kâbe'den başka bir tarafa bükülmesi namazı ifsad eder. Lâkin uzakta bulunanlar için ʿayn-ı Kâbe'ye isabet de şart değildir.[5] Ve bunun için bizzat "Kâbe" denilmeyip, "Mescid-i Harâm şatrına" buyurulmuştur, Mescid-i Harâm ise Kâbe'nin kendi değil etrâfındaki harem-i şerîfidir[6]. Ve burada kıtal, taarruz memnûʿ bulunduğu ve emn-i kâmil matlub olduğu için ona "harâm" veya "harem" denilmiştir.

[528] "**Şatr**", bir şeyin nısfı veya bir cüz'-i mütemâyizi veya bir cânibi mânalarına gelir. Kâbe Mescid-i Harâm'ın tam ortasında bulunduğu için nısfı Kâbe'nin nısfına müntehî olur. Ve bunun için Muʿtezile'den Cübbâî ve Kādî Abdülcebbâr, namazda Kâbe'nin nısfına isabet şart olduğuna ve

---

1 B: "İbn Amr".
2 B: "işaret".
3 B: "ediyordu".
4 F -"ve".
5 B nüshasında bu cümle metinde bulunmayıp sayfa kenarına yazılmıştır.
6 B: "şerifdir".

bir kenarına teveccüh gayr-i kâfî bulunduğuna[1] kāil olmuşlardır. Fakat sahâbeden ve tâbiʿînden, müteahhirînden cumhûr-ı müfessirîn uzaktan Mescid-i Harâm semtine teveccüh kâfî bulunduğunu ve ancak Mekke'de ve Mescid-i Harâm içinde Kâbe'nin herhangi bir tarafına teveccüh vâcib olduğunu beyân eylemişlerdir ki buna göre hâsıl-ı mâna mümkin olduğu kadar Kâbe tarafına demek olur. Yani "şatr" nefs-i Kâbe'yi ve "Mescid-i Harâm" semt-i Kâbe'yi ifâde eder. Ve bunun tafsîli kütüb-i fıkhıyenin istikbâl-i kıble bahsine aittir. Berâ b. Âzib radıyallahu ʿanh hazretlerinden rivayet olunuyor ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Medine'ye gelmiş ve on altı ay Beyt-i Makdis tarafına namaz kılmış idi, baʿdehu Kâbe'ye tevcih kılındı. Bu tahvîlin Bedir gazâsından iki ay mukaddem Receb-i Şerîfte zevâl-i şemsten sonra vâkiʿ olduğu ve Resûlullah'ın Benî Seleme Mescidi'nde ashâbıyla beraber kılmakta bulunduğu öğle namazının iki rekâtını müteʿâkib namazda iken çevrilip "Mîzâb"a doğru yöneldiği ve erkeklerin kadınlar yerine, kadınların da erkeklerin yerine namazda tahvîl-i mekân ettikleri ve binâenʿaleyh o mescide "Mescidü'l-Kıbleteyn" nâmı verildiği dahi zikredilmiştir. Derhâl etrâfa haberler gitmiş "Mescid-i Kubâ"da dahi ahâli namazda iken biri gelmiş, "Resûlullah Kâbe'ye çevrildi!" diye bağırmış olduğu mervîdir.[2]

Tahvîl-i Kıble hakkında bâlâda وَلِلّٰهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ [el-Bakara 2/115][3] gibi vâkiʿ olan işâretler, bu âyet ile tamâmen kesb-i katʿiyyet eylemiş ve Beytü'l-Makdis'e teveccüh büsbütün nesh olunmuştur. Bunun için bazı ulemâ nâsih olan âyet فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا olduğuna zâhib olmuş ise de doğrusu cumhûrun dediği [529] gibi nâsih işbu فَوَلِّ وَجْهَكَ

---

1 B: "olduğuna".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 12. Krş. Buhârî, İman, 29:

نزلت هذه الآية ورسول الله صلّى الله عليه وسلّم في مسجد بني سلمة، وقد صلّى بأصحابه ركعتين من صلاة الظهر فتحوّل في الصلاة واستقبل الميزاب، وحوّل الرّجال مكان النساء والنساء مكان الرجال فسمّي ذلك المسجد مسجد القبلتين.

Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 98:

وَفِي خَبَرِ ابْنِ عُمَرَ فِي صَلَاةِ أَهْلِ قُبَاءَ: فَأَتَاهُمْ آتٍ فَقَالَ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حُوِّلَ إِلَى الْكَعْبَةِ وَفِي رِوَايَةِ ثُمَامَةَ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَنَسٍ: جَاءَ مُنَادِي رَسُولِ اللَّهِ فَنَادَى: إِنَّ الْقِبْلَةَ حُوِّلَتْ إِلَى الْكَعْبَةِ.

3 "Maʿamâfîh meşrık da Allah'ın* mağrib de. Nerede yönelseniz orada Allah'a durulacak cihet var; şüphe yok ki Allah Vâsiʿdir ʿAlîm'dir."

* M: "Allah'ım".

emridir. Cenâb-ı Hak bizzat Resûlünü bu emir ile tatyib buyurduktan sonra eşhâs ve emkineye taʿmîmen de buyuruyor ki: {وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ} ve her nerede bulunursanız, yani her nerede namaz kılarsanız yüzlerinizi o tarafa çeviriniz, o tarafa yöneliniz. ❁ Demek ki namaz kılmak için bir mescid gibi muayyen bir mahal ile tekayyüd farz değildir. Fakat muayyen bir kıble olarak Mescid-i Harâm'a doğru Kâbe tarafına teveccüh herkese farzdır. Meğer ki düşman havfı gibi zarûrî bir mazeret karşısında buna da imkân bulunmasın, o zaman buna yakın herhangi bir cihet kâfî olur. İşte فَاَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللّٰهِ'ın mânası da budur. Şimdi kıblenin böyle Beytü'l-Makdis'ten Kâbe'ye tahvîline sâir ehl-i kitâb ne diyecekler-dir derseniz {وَاِنَّ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ} mukaddemâ kendilerine kitap verilmiş olan Yehûd ve Nasârâ tâifeleri de {لَيَعْلَمُونَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ} her hâlde bilirler ki bu tahvil emri Rableri tarafından bir emr-i haktır. Onlar içinde her ne kadar مَا وَلّٰيهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ diye itiraz etmek isteyen ve neshi inkâra kalkışan süfehâ bulunursa da kitâba hakikaten âşinâ olanları bu gibi ahkâm-ı inşâiyede min tarafillâh nesh ü tebdîlin câiz ve hattâ bir sünnet-i câriye olduğunu ve Kâbe'nin vaktiyle kıble-i İbrâhim bulunduğunu bilirler. {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ} ve Allah teâlâ onların amellerinden gāfil değildir ve cezâlarını verecektir. Binâenʿaleyh bu cümle ehl-i kitab hakkında bir inzardır. İbn Âmir, Hamza, Kisâî, Ebû Caʿfer, Revh kıraatlerinde تا ile تَعْمَلُونَ okunur. Bu surette "Allah hiçbirinizin amelinizden gāfil değildir" demek olup mü'minler hakkında tebşir, kâfirler hakkında inzar olur. {وَلَئِنْ اَتَيْتَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ بِكُلِّ اٰيَةٍ} Yâ Muhammed! [530] Vallahi sen o inatçı ehl-i kitâba her âyeti getirsen[1], isbât-ı hak için ne kadar delâil ve muʿcizât mümkin ise hepsini göstersen {مَا تَبِعُوا قِبْلَتَكَ} onlar senin kıblene tâbiʿ olmazlar. Sen onlara aklî ve naklî âyât ü edillenin en vâzıhını gösterdin, akl ü hikmet, ahd-i kadîm ve bilhassa kıssa-i İbrâhim ile şeref-i Kâbe hakkında irâe etmiş olduğun beyânât-ı vâzıhayı ve bu emr-i katʿîyi anlamak istemeyenler, hiçbir delîl-i semʿi itibâra almazlar ve binâenʿaleyh senin me'mur olduğun kıbleye uymazlar {وَمَا اَنْتَ بِتَابِعٍ قِبْلَتَهُمْ} sen de

---

1 B: "göstersen".

onların kıblelerine tâbiʿ olamazsın[1], bundan başka {وَمَا بَعْضُهُمْ بِتَابِعٍ قِبْلَةَ بَعْضٍ} onlar birbirlerinin kıblelerine[2] de tâbiʿ olmazlar. Zira Yahudîler Sahra'ya, Nasârâ da gün doğrusuna dururlar ve birbirlerine muvâfakatları ihtimâli yoktur. {وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} Vallahi sen bu Yehûd ve Nasârâ'nın hakka muhalif bâtıl üzere gitttikleri hakkında sana gelen bu ilimden sonra farz-ı muhal olarak onların hevâlarına, emr-i hakka muhalif olan keyflerine, arzularına uyacak olursan {اِنَّكَ اِذًا} bu takdirde şunu muhakkak bil ki sen de {لَمِنَ الظَّالِمِينَ} behemehâl zâlimler gürûhundan olursun ❁ ve o zaman ahd-i ilâhîye nâil olamaz, nâsa imâm olup ümmet teşkil edemezsin. Binâenʿaleyh senin onlara ittibâʿın hükm-i ilâhî ile muhaldir. Ey ehl-i iman! Siz onların ne kadar zâlim olduğunu bilir misiniz?

اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْۜ وَاِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤٦﴾

[531] Meâl-i Şerîfi

O kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı onu -O Peygamberi- oğullarını tanır gibi tanırlar, böyle iken içlerinden birtakımı hakkı bile bile ketm ederler (146).

{اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} bizim kendilerine kitap verdiğimiz, kitâbı okumak nasib eylediğimiz o ehl-i kitab ulemâsı {يَعْرِفُونَهُ} o Peygamberi bilmez değillerdir, onu tanırlar, onun O Peygamber olduğunu {كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْ} tıpkı oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar, bilirler {وَاِنَّ فَرِيقًا مِنْهُمْ} ve bunların bir kısmı {لَيَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} hiç şüphesiz bile bile hakkı ketm ederler. ❁ Burada Peygamber'e hitab zamiriyle يَعْرِفُونَكَ buyurulmayıp da gıyâba iltifât ile يَعْرِفُونَهُ buyurulmasında dakīk birkaç nükte vardır.

Evvelâ: Bu âyet Cenâb-ı Allah tarafından sûret-i gıyâbda ve bîtarafâne bir şehâdeti ifâde eder. Sâniyen, Tevrat'ta Hazret-i Mûsâ'ya benzer bir Peygamber diye tasvif buyurulmuş olduğu için öteden beri ehl-i

---

1 B: "olmazsın".
2 B: "kıblesine".

kitab tarafından Hâtemü'l-enbiyâ lâm-ı ahd ile "اَلنَّبِيُّ en-Nebî" yani "O Peygamber" diye yâd edilirdi, böyle mâruf idi, "O" dedikleri zaman bunu anlarlardı. Ancak onun Hazret-i Muhammed olduğunu gösterecek bir beyyineye, katʿî bir delîle ihtiyaç vardı, Hazret-i Muhammed'in getirdiği âyât-ı beyyine ve muʿcizât-ı vâzıha[1] ile bu da bihakkın temin edilmiş idi ve bunların karşısında bilhassa o zamanki ulemâ-yı ehl-i kitâbın hiçbir vechile şekk ü şüphesi kalmamıştı ve bunu evlâdlarını bildikleri gibi katʿî bir surette biliyorlardı. Nitekim Hazret-i Ömer, Abdullâh b. Selâm hazretlerine bunu sorduğu zaman "Ben onu oğlumu bildiğimden daha ziyade bilirim, çünkü [532] onda hiç şekk ü şüpheye mahal yoktur, fakat evlâdıma gelince ne bileyim, belki vâlidesi hıyânet etmiş olabilir" demişti. Bunun üzerine Hazret-i Ömer müşârün ileyhin başını öpmüştü.[2] İşte يَعْرِفُونَهُ buyurulmasında bu nükte-i maʿrûfiyete ve "O Peygamber" unvânına büyük bir telmih vardır. Bu âyet bilhassa şunu da isbat ediyor ki sadece bilmek, sırf kalbî olan ilm ü marifet imana kâfî değildir, îmân-ı şerʿî için izʿân ü inkıyâd ve bundan başka hakkı ketm etmeyip zâhiren ikrâr ve itiraf eylemek dahi lâzımdır. İmanın kökü bir keyfiyyet-i kalbiye olmakla beraber onun muteber bir iman olması o kökün bir mâniʿ-i mücbir bulunmadıkça zâhirde intişârına mütevakkıftır. Ehl-i kitab ulemâsı O Peygamber'i kalben pek iyi tanıdıkları hâlde mü'min olamamışlar[3] bilakis bile bile ketm-i hak ettiklerinden avâmdan daha ziyade mezmum ve makduh kefere-i muʿânidînden olmuşlardır.

Ey risâleti bu kadar sâbit ve müberhen olan Resûl-i Ekmel:

---

1 B: "zâhire".

2 el-Ferrâ', *Meʿâni'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Yusuf en-Necâtî v.dğr., Kāhire: Dâru'l-Mısrıyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1955-1972, I, 329:

ذُكِرَ أنّ عمر بن الخطاب قَالَ لعبد الله بن سَلام: ما هذه المعرفة التي تعرفون بِهَا محمدًا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قال: والله لأنا به إِذَا رأيته أعرفُ مني بابني وهو يلعب مع الصبيان لاني لا أشكُّ فِيهِ أَنَّهُ مُحَمَّد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ولستُ أدري ما صنع النساء فِي الابن.

Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 110:

عَنْ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ أَنَّهُ سَأَلَ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ سَلَامٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: أَنَا أَعْلَمُ بِهِ مِنِّي بِابْنِي، قَالَ: وَلِمَ؟ قَالَ: لِأَنِّي لَسْتُ أَشُكُّ فِي مُحَمَّدٍ أَنَّهُ نَبِيٌّ وَأَمَّا وَلَدِي فَلَعَلَّ وَالِدَتَهُ خَانَتْ. فَقَبَّلَ عُمَرُ رَأْسَهُ.

3 B: "olmamışlar".

اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿١٤٧﴾ وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا فَاسْتَبِقُوا
الْخَيْرَاتِ اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيعًا اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٤٨﴾

Meâl-i Şerîfi

O hak Rabbinden, artık şüpheye düşenlerden olma sakın. (147) Her birinin bir yöneti vardır, o ona yönelir, haydin[1] hep hayırlara [533] *koşun, yarışın. Her nerede olsanız[2] Allah sizi toplar, bir araya getirir, şüphesiz ki Allah her şeye kadîr[3] (148).*

Yâ Muhammed: {اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} O emr-i hak Rabbindendir, taʿbîr-i âharla hak, Allah'tan gelendir. {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ} Binâenʿaleyh sen sakın şüpheci gürûhundan olma ve onların hevâsını gözeterek aldığın emri hemen infazdan geri durma. ❁ Şüphe yoktur[4] ki bu hitâbın Peygamber'e tevcîhi umum ümmetini muhalefetten şiddetle tahzir ve bilhassa emr-i kıbleyi bir daha takviye içindir. Fi'l-hakīka bir din, bir millet, bir ümmet için kıble meselesinin pek büyük bir ehemmiyeti vardır. Zira vücudda rûh ile cismin derin bir ihtilâtı vardır. Ve bir tezâhür-i cismanî ifâde edemeyen rûhâniyetin hiçbir hükmü yoktur. Rûhun en büyük şiʿârı vahdet olduğu ve aynı zamanda her kalb ü vicdânın rûhânî duygusu sırf kendine âit bulunduğu için cismânî bir tezahürde birleşmeyen rûhlar arasında bir râbıta-i vahdet tezahür edemez ve binâenʿaleyh sadece vahdet-i rûhâniye üzerine müesses bir rûh-ı ictimâʿî tasavvuru[5] fâidesiz ve belki gayr-i mümkindir. Mütemâsil rûhlu efrâd arasında[6] vahdet-i rûhâniyenin mevcûdiyeti, beynlerinde bir vahdet-i cismâniyenin tezahürüyle mâlum olur ve bu suretle rûhâniyet cismâniyetten, cismâniyet rûhâniyetten muzâʿaf bir inʿikâs ile kesb-i kuvvet eder ve rûh-ı ictimâʿî bu sâyede teşekkül eyler ve ümmet bununla zuhûra gelir. Bunun için kıble bir ümmetin vahdet-i

---

1 F +"~~artık~~".
2 F: "bulunsanız".
3 B: "kādir".
4 B: "yok".
5 M ve B: "tasviri".
6 F +"~~bir~~".

rûhaniyesine damân olacak ilk tezâhür-i cismânîyi temin eder ve kıblesiz bir ümmet olamaz. Fi'l-vâkiʿ {وَلِكُلٍّ وِجْهَةٌ هُوَ مُوَلِّيهَا} ümmetlerden veya akvâmdan her birinin bir yöneti vardır ki o ona yönelir. Millet-i İbrâhim'e ittibâʿ etmek ve bu suretle en büyük ve en güzide bir ümmet-i [534] muʿazzama-i muʿtedile olmak isteyenlerin yöneti de en kadîm olmakla mâruf ve en şümullü bir cihet-i vahdet olmaya lâyık olan ve İbrâhim'in kıblesi bulunan Kâbe'dir. Bu ümmet-i muʿazzama buna yönelmelidirler. Ve bu herkesin yönetine gelir. Yeryüzündeki akvâmdan her birinin de buna yönelecek bir ciheti, bir yöneti vardır. Meselâ şimâl halkı Kâbe'nin şimâl cihetine, cenûb halkı cenûb cihetine, şark halkı şark cihetine, garb halkı garbına ve aradakiler aradan bir cihete yönelirler. Hepsinin cihetleri muhtelif olmakla beraber yine cümlesi bir Kâbe etrafında toplanmış olurlar. Kâbe alttan üstten göğe kadar bir merkez ve dâiren-mâ-dâr ona teveccüh eden sekene-i arz onun etrafında sıra sıra birer saff-ı müstedîr teşkil ederek yeknesak, yek-emel, yek-hedef bir cemâʿat-i kübrâ teşkil edebilirler. {فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ} Binâenʿaleyh sizden her biriniz yönetine yönelerek hayırlar yapmakta müsâbakalar icrâ ediniz. Zira kıbleden maksad da böyle muntazam bir vahdet ile hayır müsâbakasına girişmektir. Siz bunu biliniz de edyân-ı sâire erbâbından ziyade hayırlar yapınız ve onları sebk ediniz ve muhtelif cihetlerde, başka başka beldelerde bulunduğunuzdan dolayı aranızda vahdet-i ictimâʿiye yoktur sanmayınız. Zira {اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيعاً} her nerede olursanız olunuz, Allah hepinizi bir araya getirir. Bir kıbleye teveccühünüz sayesinde ihtilâf-ı cihâta rağmen hepiniz cemâʿat-i vâhide olur ve hepiniz Mescid-i Harâm içinde namaz kılıyor gibi muntazam bir hey'et-i ictimâʿiye hâlini iktisab edersiniz ve ecrinizi o suretle alırsınız. Ve "böyle şey olur mu?" demeyiniz,[1] çünkü {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} Allah her şeye kādir olduğu gibi sizi böyle toplamaya ve ecrinizi vermeye de kâdirdir. Hâl-i hazarda böyle, sefere gelince:

1 B -"Ve "böyle şey olur mu?" demeyiniz".

وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ وَاِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٤٩﴾ وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُۙ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌۗ اِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِي وَلِاُتِمَّ نِعْمَتِي عَلَيْكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَۙ ﴿١٥٠﴾ كَمَا اَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَۜ ﴿١٥١﴾ فَاذْكُرُونِي اَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ ﴿١٥٢﴾

Meâl-i Şerîfi

[535] *Hem her nereden sefere çıkarsan hemen Mescid-i Harâm'a doğru yüzünü çevir, bu emir şüphesiz hak, Rabbinden olduğu muhakkak*[1]*. Allah amellerinizden gâfil de değil*[2] *(149). Her nereden yola çıkarsan yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir ve her nerede olsanız yüzünüzü ona doğru çevirin ki nâs için aleyhinizde bir hüccet olmaya, ancak içlerinden haksızlık edenler başka, siz de onlardan korkmayın Benden korkun, hem üzerinizdeki nimetimi tamamlayayım hem gerek ki hidâyete* [536] *eresiniz (150). Nitekim içinizde sizden bir Resûl gönderdik, size âyetlerimizi okuyor, sizi tezkiye ediyor, size kitâb, hikmet öğretiyor, size bilmediğiniz şeyleri öğretiyor (151); o hâlde anın Beni, anayım sizi ve şükredin de bana nankörlük etmeyin (152).*

{وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ} Ve herhangi bir beldeden sefere çıkarsan {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} namazda yine yüzünü Mescid-i Harâm şatrına tut, yine hazardaki gibi Kâbe tarafına yönel {وَاِنَّهُ لَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} ve bu emir her hâlde Rabbinden gelen haktır ve hikmete muvâfıktır. {وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} ve Allah sizin amellerinizden aslâ gâfil değildir. Gerek hazarda ve gerek seferde olsun bu emre gerek muvâfık ve gerek muhalif bulunsun amellerinizden hiçbiri ecirsiz veya cezâsız kalmaz. ❁ Ebû Amr kıraatinde يَعْمَلُونَ okunur ki muhâlifler hakkında bir inzardır.

1 M ve B: "muhakkaktır".
2 M ve B: "değildir".

Kıble meselesi gayet mühim ve tahvîl-i kıble ise bir emr-i azîm ve ʿalel-husus bunun mutazammın olduğu nesih meselesi şeytanların fitne ve fesad için vesîle-i tesvîlât ittihaz edebilecekleri dakīk bir mesele olduğundan[1] dolayı kıble hakkındaki bu emirler ber vech-i âtî bir daha tekrar ile tekid olunacak ve maʿamâfîh mutazammın olduğu bazı hikmetler dahî ibraz buyurulmak suretiyle bu tekid ayrıca bir maʿnâ-yı müstakilli ifade edecektir. Şöyle ki {وَمِنْ حَيْثُ خَرَجْتَ} yâ Muhammed! Her nerede olursa olsun, uzağa veya yakına, gerek harb ve gerek diğer bir maksad için sefere çıkarsan dahi {فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} namazda yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir {وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ} ve ey mü'minler! Siz aktâr-ı arzdan herhangi bir yerde gerek mukīm ve gerek müsâfir olarak bulunursanız [537] {فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ} hepiniz namazda yüzünüzü Kâbe tarafına çeviriniz,[2] o tarafa yöneliniz {لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَيْكُمْ حُجَّةٌ} ki nâsın aleyhinizde bihakkın tutunabileceği hiçbir delil kalmasın. ❁ Yani tahvîl-i kıble emrinin sizin anlayabileceğiniz başlıca iki hikmeti vardır, birisi bu emir, ehl-i kitâb ve müşrikîn gibi muhâlifleriniz olan bayağı insanlar tarafından aleyhinizde istiʿmâle sâlih hiçbir hüccet bırakmamak içindir. Çünki kütüb-i sâlifeye nazaran mevʿud olan Hâtemü'l-enbiyâ'nın evsâfı meyânında kıbleyi Kâbe'ye tahvil edeceği hakkında delâletler veya işâretler vardır. Ezcümle kıssa-i İbrâhim'de nakledildiği üzere Ahd-i Kadîm'den *Kitâbü'l-Eşʿiyâ*'da Mekke'nin istikbâlini tasvir eden âyetler buna vâzıhan işaret etmektedir. Bu sebeple ehl-i kitâb "Hâtemü'l-enbiyâ'nın kıblesi Mekke'de olacaktı, Muhammed ve ashâbı ise hâlâ Beyt-i Makdis'e duruyorlar" diye şüphe edebilirler. Ve bunu bihakkın hüccet-i nakliye olarak dermeyan eyleyebilirler[3]. Sonra kıble-i İbrâhim'e muhalefet, millet-i İbrâhim davasıyla mütenâsib değildir. Bunu da müşrikîn bir hüccet-i akliye olarak bihakkın îrâd edebilirler. İşte tahvîl-i kıble emrinde evvelâ size karşı böyle aklen ve naklen muhik olabilecek ihticacları büsbütün refʿ etmek ve hasımlarınıza aleyhinizde hiçbir hüccet bırakmamak hikmeti vardır. Bundan sonra onların hiçbiri böyle bir itiraz serd edemez, ağızları kapanır. {إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا

---

1 B: "bulunduğundan".
2 B +"ve".
3 B: "edebilirler".

{مِنْهُمْ} Ancak o insanlar içinden zulmü şiʿâr edinmiş olan haksızlar başka[1] ki[2] onlar hüccet, delil aramadan ağızlarına geleni söylerler, muhik bir itiraza imkânları olmadığı hâlde bu gibi zâlimlerin ağzı durmaz, fakat böyle hüccetsiz, burhansız ve sırf haksız sözlerin de hiç kıymeti yoktur {فَلَا تَخْشَوْهُمْ} binâenʿaleyh siz onların hiçbirinden korkmayınız da {وَاخْشَوْنٖى} Benden korkunuz. [538] Ve Benim emrime muhalefetten sakınınız. İşte emr-i tahvil nâsa aleyhinizde öyle bir hüccet-i itiraz bırakmamak, bir de {وَلِاُتِمَّ نِعْمَتٖى عَلَيْكُمْ} size nimetimi tamamlamam içindir ki {وَلَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ} bu sâyede mazhar-ı hidâyet olmayı ve doğru yolda sâlimen gidip gāye-i merâma ermeyi kaviyyen ümit edebilesiniz. ❁ Asıl nimet, sırât-ı müstakīme hidâyet idi, emr-i kıble de bu sırât-ı müstakīmdendir. İtmâm-ı niʿmet, bir nimetin noksan ciheti bırakılmayıp mümkin olan kemâline erdirmek demek olduğundan bu nimetin itmâmı da o yoldan doğruca gidip gāye-i felâha ermektir. Hazret-i Ali "tamâm-ı niʿmet, İslâm üzerine ölmektir"[3] buyurmuş ve "tamâm-ı niʿmet duhûl-i cennettir"[4] diye de bir haberde vârid olmuştur. Bu itmâm-ı niʿmet lütfu şuna benzer: {كَمَٓا اَرْسَلْنَا فٖيكُمْ رَسُولاً مِنْكُمْ} Nitekim sizin içinizden, yani zürriyet-i İbrâhim ve İsmâil içinde sizden, yani siz insanlar cinsinden güzide bir Resûl-i müfahham gönderdik. Nevʿ-i beşerin yine beşer olarak bir peygambere mazhariyeti ne büyük nimettir. Şüphe yok ki Allah'ın kullarına göndereceği elçi, sâdık mahlûkātından biri olacaktır. Zira Allah ile kulları arasında vâsıta olacak gayr-i mahluk birtakım tâlî mâbudlar tasavvuru[5] muhaldir, bâtıldır. Binâenʿaleyh Allah'ın insanlara gönderdiği resûl insandan başka diğer mahlûkāttan biri olsa idi, insanlık nâmına büyük bir şeref olmaz

---

1 F: "müstesnâ".

2 M ve B -"ki".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, II, 17:

وقال علي -كرّم الله وجهه-: تمام النعمة: الموت على الإسلام.

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 231, 235; Tirmizî, Deʿavât, 93/3527:

عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ، قَالَ: سَمِعَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَجُلاً يَدْعُو يَقُولُ: اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ تَمَامَ النِّعْمَةِ، فَقَالَ: أَيُّ شَيْءٍ تَمَامُ النِّعْمَةِ؟ قَالَ: دَعْوَةٌ دَعَوْتُ بِهَا أَرْجُو بِهَا الخَيْرَ. قَالَ: فَإِنَّ مِنْ تَمَامِ النِّعْمَةِ دُخُولَ الجَنَّةِ وَالفَوْزَ مِنَ النَّارِ...

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Esʿad Muhammed et-Tayyib, Riyâd: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419, VII, 2104:

عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ فِي قَوْلِهِ: «وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ» قَالَ: مِنْ تَمَامِ النِّعْمَةِ، دُخُولُ الْجَنَّةِ أَنَّ اللّٰهَ لَمْ يُتِمَّ عَلَى أَحَدٍ نِعَمَهُ فَيُدْخِلَهُ النَّارَ.

5 M: "tasvuru".

ve umum için o kadar şâyân-ı istifâde de bulunmazdı. Beşere yine içlerinden إِنْ أَنَا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ[1] diyen bir peygamber göndermesi, nevʿ-i beşerin Allah teâlâ'ya doğrudan doğru tekarrubuna, kıssa-i Âdem'de beyan olunan hilâfetine en büyük burhan olan bir şeref-i nâmütenâhîdir. O peygamberin içinde yetiştiği kavim için de bu şeref elbette daha mü'ekked ve daha muzâʿaftır. Hem öyle bir Resûl ki {يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِنَا} size bizim bir muʿcize-i bâkiye olan [539] âyetlerimizi tilâvet ediyor. Bunlar, o gelip geçici mucizeler gibi niʿam-ı zâile kabîlinden değildirler. Bunlarla her zaman muʿârızlar ilzam ve iskat edilir, şüpheler izâle olunur, vekāyiʿ tahlil olunur. Birçok ilimler elde edilir, bunlar güzel güzel tilâvet edilir, ibadetler yapılır, hüsn-i ahlâkın en büyük ve en cemʿiyyetli umdelerine erilir. {وَيُزَكّٖيكُمْ} Ve sizi her türlü şirk u meʿâsîden, ulviyyet-i insaniyeye şeyn verecek maddî ve mânevî çirkinliklerden, pisliklerden temizleyecek, Hakk'ın müzekkâ, mutahhar bir şâhid-i âdili hâline getirecek, teksîr u tanzim edecek bir sîrete sevkediyor {وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} hem size bütün feylesoflara ders verecek kitâb u hikmet tâlim ediyor. Ümmî iken size kitâb u kitâbet[2] belletiyor, her türlü hikmetleri câmiʿ olan ilm-i hukuk ve şerâitini, hikmet-i teşrîʿi, meʿâlî-i ahlâkı, esrâr-ı ictimâʿîyi, mesâlih-i beşeriyeyi, ilm-i mebde' ü meʿâdı, devlet-i kâinâtta cârî ve hâkim olan kavânîn ve sünen-i ilâhiyenin fezlekelerini ve bunların tarz-ı tatbik ve icrâsını sünnet-i kavliye ve fiʿliyesiyle öğretiyor. {وَيُعَلِّمُكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ} Ve size hiç bilmediğiniz, fikr ü nazarla bilmek imkânını bulamayacağınız şeyleri, esrâr-ı gaybiye ve ahvâl-i uhreviyeyi tarîk-i vahy ile bilip tâlim eyliyor, eyliyor da sizi üstâd-ı âlem ve hâkim-i cihan olacak ve bütün nâsa numûne-i imtisâl bir ümmet-i vasat teşkil edecek bir hâle getiriyor. ❁ İşte şân-ı ulûhiyetimizle Biz size İbrâhim'in duâsı vechile böyle bir Resûl gönderdiğimiz gibi kıblenizi tahvil ve tesbit etmek suretiyle de size nimetimi itmam için bu emr-i hakkı verdim.[3] "Muhammed aleyhisselâm insanlığa ne getirdi?" diye sual olunacak olursa bu âyeti okumak kâfîdir. Biʿset-i Muhammediye'de dünyevî, uhrevî böyle

---

1 "Ben ancak sizin gibi bir beşerim" anlamına gelen bu ifade âyet veya hadis metinlerinde birebir geçmemekle birlikte Kur'ân-ı Kerim'de yer alan قُلْ اِنَّمَٓا اَنَا۬ بَشَرٌ مِثْلُكُمْ [el-Kehf 18/110] ibaresine çok yakındır.

2 B: "hikmet".

3 F: "İşte şân-ı ulûhiyetimizle Biz size İbrâhim'in duâsı vechile böyle bir Resûl gönderdik, nimetimizi itmam ettiğimiz gibi kıblenizi tahvil ve tesbit etmek suretiyle de size nimetimi itmam için bu emr-i hakkı verdim."

büyük bir itmâm-ı niʿmet vardır. Ve şunu bilmek lâzım gelir ki Kâbe'nin kıble yapılması da dünya ve âhirette [540] buna benzer bir itmâm-ı niʿmet için vesîledir. O büyük ümmet-i vasat bu sayede teşekkül edecek ve felâh-ı küllî bununla başlayacaktır. Binâenʿaleyh size şimdi iki vazîfe vardır: Birincisi {فَاذْكُرُونٖي} Beni zikrediniz, lâyıkıyla anınız ki {اَذْكُرْكُمْ} Ben de sizi Bana lâyık bir anışla anayım, imdâd ve inâyetimi idâme edeyim. İkincisi {وَاشْكُرُوا لٖي وَلَا تَكْفُرُونِ} Bana şükrediniz, nimetlerime karşı kalben veya lisânen veya bedenen veya hepsiyle birden Bana tâzim ve Benim emirlerime itaat ve nimetlerimi yerine sarf ile intifâʿ eyleyiniz. İnkâr ve isyan ile Bana küfür ve küfrân-ı niʿmet etmeyiniz, hâsılı unutkan ve nankör olmayınız.

"**Zikir**" dahi şükür gibi ya lisânî veya kalbî veya bedenî olur. Zikr-i lisânî Allah teâlâ'yı esmâ-i hüsnâsıyla yâd etmek, hamd etmek, tesbih ve temcid eylemek, kitâbını okumak, dua etmektir. Zikr-i kalbî gönülden anmaktır ki başlıca üç nevidir: Birincisi, vücûd-i ilâhîye delâlet eden delilleri düşünmek ve şüpheleri defʿ ederek sıfât ve esmâ-i ilâhiyeyi tefekkür etmek. İkincisi, ahkâm-ı rubûbiyeti ve vezâif-i[1] ubûdiyeti, yani Allah'ın tekâlîfini, ahkâmını, evâmir ü nevâhîsini, vaʿd ü vaʿîdini ve bunların delâilini tefekkür etmek. Üçüncüsü, enfüsî, âfâkī mahlûkātı ve bunlardaki esrâr-ı hilkati temâşâ ve tefekkür ile her zerrenin âlem-i kudse bir âyine olduğunu görmektir ki bu âyineye gereği gibi bakanların gözüne o âlem-i celâl ü cemâlin envârı inʿikâs eder ve bundan bir ân-ı şuur içinde alınacak olan zevk-i şuhûdun bir lemhası bile cihanlar değer ve bu makām-ı zikrin hiç nihâyeti yoktur. Bu noktada insan kendinden ve âlemden geçer, bütün şuuru Hakk'a müstağrak olur. Hattâ zikir ve zâkirden nâm u nişân kalmaz da meşʿur yalnız mezkurdan ibaret kalır. Gerçi bu makamın lafını edenler çoktur, fakat buna erenlerin laf ile alâkası yoktur. Aleyhissalâtü [541] vesselâm Efendimiz: "لِى مَعَ اللّٰهِ وَقْتٌ لَا يَسَعُنِى فِيهِ مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَلَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ: Benim Allah ile bir vaktim vardır ki onda bana ne bir melek-i mukarreb, ne de bir nebiyy-i mürsel, hiçbiri yanaşamaz" buyurmuştur.[2]

---

1 B: "vazîfe-i".

2 Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* I, 565. Bu rivayet Kelâbâzî'nin *Bahru'l-Fevâid*'inde لِي مَعَ اللهِ وَقْتٌ لَا يَسَعُنِي فِيهِ غَيْرُهُ (thk. Muhammed Hasen Muhammed - Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420, s. 335), Kuşeyrî'nin *Risâle*'sinde: لِي وَقْتٌ لَا يَسَعُنِي فِيهِ غَيْرُ رَبِّي عَزَّ وَجَلَّ (thk. Abdülhalim Mahmûd, Kāhire: Dâru'l-Meʿârif, ts., I, 190) şeklinde yer almaktadır.

Zikr-i bedenî: Bedenin cevârih u aʿzâsından her biri me'mur bulundukları vezâif ile meşgul ve müstağrak olmak ve nehy olundukları şeylerden hâlî bulunmaktır. Şükür de bu merâtibden her biriyle icrâ edilir. Ancak bunların şükür olması için şâkirin kendisine vâsıl olmuş olan nimeti hissetmesi ve bunları o nimete mukabil bir vazîfe-i taʿzîm olarak yapması şarttır. Zikir ise nimetin böyle bir kayd-ı vusûlü olmaksızın ʿale'l-ıtlâk bir mahabbetin, bir aşk-ı kemâlin eseridir. Şu hâlde şükrün zikre atfı esasen atfü'l-hâs ʿale'l-ʿâm demektir. Lâkin her ikisi kayd-ı niʿmetten sonra zikredilmiş bulunduğundan burada atf-ı tefsîrî kabîlinden olur. Böyle olmamak için şükrün şükr-i örfî mânasına hamli daha muvâfıktır. O da vâsıl olan nimetlerin hepsini mâ-hulika-lehine sarf eylemektir. Binâenʿaleyh her hatve-i terakkīde zikir bidâyet, şükür bir nihâyettir. Seyr-i nâmütenâhîde bunlar mütevâliyen birbirinde tedâhül ederek giderler. Allah teâlâ bu envaʿ-ı zikirden hangisiyle zikrolunursa O da ona lâyık bir vech ile zâkirini zikr ve yâd edecektir. Bu noktayı ifham için bu âyet muhtelif taʿbîrât ile îzâh edilmiştir. Ezcümle:

1. Beni tâatim ile zikrediniz, Ben de rahmetim ile zikredeyim.
2. Beni dua ile zikrediniz, Ben de icâbet ü ihsan ile zikredeyim. Yani اُدْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْ [el-Mü'min 40/60][1]
3. Beni senâ ve itâat ile zikrediniz, Ben de sizi senâ ve nimet ile zikredeyim.
4. Beni dünyada zikrediniz, Ben de sizi âhirette zikredeyim.
5. Beni halvetlerde zikrediniz, Ben de sizi sahrâlarda zikredeyim.

[542]

6. Beni refâhınız zamanında zikrediniz, Ben de sizi belâ ve musîbetiniz zamanında zikredeyim.
7. Beni tâatle zikrediniz, Ben de sizi meʿûnetle zikredeyim.
8. Beni benim yolumda mücâhede ile zikrediniz, Ben de sizi hidâyetimle zikredeyim.

---

1 "…Yalvarın ki Bana size karşılık vereyim…"

9. Beni sıdk u ihlâs ile zikrediniz, Ben de sizi hâlâs ve mezîd-i ihtisâs ile zikredeyim.
10. Beni bidâyeten rubûbiyet ile zikrediniz, Ben de sizi nihâyette[1] rahmet ü ubûdiyet ile zikredeyim. Hâsılı bidâyet-i ubûdiyet zikr, nihâyet-i ubûdiyet şükürdür.

    وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ [Yûnus 10/10][2]

İşte Cenâb-ı Hak bütün kullarını hulâsa olarak bidâyet ve nihâyeti câmiʿ bu iki vazife ile tavzif buyurmuştur. Bu vazifeler hüsn-i îfâ edildikçe o nimet de bâliğan-mâ-belağ itmam edilecektir. Fakat zikir mârifet ile, şükür de nimet ile mütenâsib olacaktır. Hâlbuki hakīkat-i ilāhiyeyi bihakkın mârifet onu kendisi gibi bilmek demek olacağından, bu mütenâhî âlemde kullar için gayr-i mümkindir. مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ Kezâlik niʿam-ı ilâhiye nâmütenâhîdir. Meselâ bir nefeste içli dışlı iki nimet mevcuddur. Demek ki sadece her nefeste iki şükür vâcibdir, bu hâlde bihakkın edâ-yı şükr de gayr-i mümkindir. مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ. Demek ki bu hitâb-ı ilâhî karşısında ilk hissedilen şey acz ve kudret-i Hâlıka arz-ı teslîmiyettir. Fi'l-vâkiʿ mebde'-i îmân ü İslâm bu idrâktir ve efdal-i zikr لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ'dır. Bu tevhîdin ve bu teslîmiyetin muktezâsı da bu acz içinde kendini evâmir-i ilâhiyenin yegâne vâsıta-i icrâiyesi bilerek teveccüh eden vazifeyi en güzel bir surette ve aʿzamî bir derecede îfâ için yalnız Allah'tan istiʿâne ederek hüsn-i surette[3] sarf etmektir. Ve bu sarf ʿayn-ı şükrdür. Yani teklif imkân ü istitâʿat ile meşruttur. Fakat o istitâʿat Allah'ın bir meʿûneti olduğu için onun da nefsü'l-emrde hadd ü pâyânı yoktur. Binâenʿaleyh kul Allah'ını zikir ile O'ndan istiʿâne [543] eder ve kendine verilen istitâʿatı sarf eyler, o istitâʿat ona fiil ile beraber Allah'ın murad ettiği kadar gelir. İşte İslâm o aczden bu bîpâyân kudret ü istitâʿata intikaldir. Şu hâlde her mü'min اذْكُرُونٖى emri karşısında aczini hissederek evvelâ اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ mîsâkını yâd edecek ve buna şükretmek için Allah'tan istiʿâne eyleyecektir. Bunun için bütün ehl-i imana hitâben buyuruluyor ki:

---

1 B: "nihâyeten".
2 "…Dualarının sonu da hakikat اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ'dir."
3 F: "suretle".

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اسْتَع۪ينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِۜ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِر۪ينَ ﴿١٥٣﴾ وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌۜ بَلْ اَحْيَٓاءٌ وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿١٥٤﴾ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِۜ وَبَشِّرِ الصَّابِر۪ينَۙ ﴿١٥٥﴾ اَلَّذ۪ينَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُص۪يبَةٌۙ قَالُٓوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَۜ ﴿١٥٦﴾ اُو۬لٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ ﴿١٥٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Sabr u salât ile yardım isteyin, şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir (153). Ve Allah [544] *yolunda katl olunanlara ölüler demeyin, hayır diridirler ve lâkin siz sezmezsiniz (154). Çâresiz sizleri biraz korku, biraz açlık, biraz maldan, candan ve hâsılâttan eksiklik ile imtihan edeceğiz, müjdele o sabırlıları (155) ki başlarına bir musîbet geldiği vakit "biz Allah'ınız ve nihâyet ona döneceğiz* اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ*" derler (156). İşte onlar, Rablerinden salavât ü rahmet onlara ve işte hidâyete erenler onlar (157).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey şeref-i iman ile temayüz etmiş olan kâffe-i ehl-i iman! Siz her hâlde {اسْتَع۪ينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ} size mevʿud olan gāye-i kemâle ermek için her şeyden evvel sabır ile ve salât ile istiʿâne ediniz. ❁ Evvelâ sabr ü sebâta alışınız, nimetlerin kendilerine göre külfetleri de vardır. Allah'ın bütün nimetlerine ve hele niʿam-ı nâmütenâhiyenin tamamına miftah olan niʿmet-i iman ve İslâma şükretmek ve bâhusûs bunu mertebe-i ihsanda edâ edebilmek elbette kolay değildir. Siz bu seyr ü sülûkta ebedî bir gayeye yürüyeceksiniz ve yürürken imtihanlar geçirecek, biri dâhilî, diğeri hâricî iki büyük düşmanla çarpışacaksınız. Bir taraftan nefislerinizin hevâsı, diğer taraftan kâfirlerin, hak düşmanlarının muhâcemât ü ezâsı ile uğraşacaksınız ve bunlara müdafaa ve mukabele etmek için mücahedeye, muharebeye mecbur olacaksınız; bazı zahmetler, meşakkatler göreceksiniz. Rûhen, bedenen riyâzet-i nefsiyye yapmazsanız[1],

1 B: "yapamazsanız".

sabr ü tahammüle, sebât ü metânete alışmazsanız[1], meʿûnet-i ilâhiyenin ilk vesîlelerinden birini zâyiʿ etmiş olursunuz, tehlikeye uğrarsınız. En ufak bir sıkıntı, bir elem karşısında korkmaya, sızlanmaya başlarsınız, ye's ü fütûra düşersiniz. Şunu biliniz ki sabır her muvaffakiyetin başıdır. İmandan sonra tarîkin başı sabır, ahlâkın başı sabırdır. İlmin başı sabır, amelin başı sabır, hâsılı hikmetin başı sabırdır. Sabırsızlık, ivmek bir anda her şey istemektir. Hâlbuki mahlûkāt zamânîdirler ve terbiye kanununa tâbiʿdir. Zaman ise tevâlî demektir. [545] Bunun için mahlûkātın kemâl-i muvaffakiyeti ʿale't-tedrîc bir silsile tâkip eder, bu ise sabra mütevakkıftır, her şeyi bir anda istemek hiçbir şey istememektir. Hatta yaşamak sabretmektir. Ulemâ sabrı iki kısma taksim ederler: Birisi, elem-i mekrûha sabr ü tahammül ile netâic-i hasenesine intizar, diğeri lezzet-i ʿâcileden ve şehvetten sabır ile netâic-i seyyiesinden tevakkīdir ki biri müsbet, diğeri menfî surette sabırdır. Evvelkisi acı ilaçlarla tedavi gibi vazîfeye ikdam, ikincisi zehirli tatlılardan sakınmak gibi mazarrattan ictinabdır. Maʿahâzâ bazı ahvâl vardır ki orada sabır mezmum ve gayr-i meşrûʿdur. O gibi ahvâlde sürʿatle müdafaa için fedâ-yı hayat daha müreccah ve belki vecîbe olur.

Bu âyetteki الصَّبْرُ'ın elif lâmı ʿahd-i hâricî olmak üzere aksâm-ı sabırdan sıyam veya cihad murâd olunduğu nakledilmektedir. Lâkin muhakkikīnin muhtârına göre "lâm" cins içindir, sıyam ve cihad ile beraber sâir envâʿ-ı sabra da şâmildir. Hâsılı ahlâkta imandan sonra sabır meʿûnet-i ilâhiyenin ilk tarîk-i isticlâbıdır. Salât da böyledir. Salâh-ı rûhânî nizâm-ı cismânînin, sabr ü vakārın, rûhî, bedenî her vazîfenin, dünyevî ve uhrevî her kemâlin nâzımı olan, ferdî, ictimâʿî her hasleti hâiz ve ümmet teşkîlâtının en birinci[2] ve en esaslı tezahürü bulunan namaz, imanın en büyük müeyyidesi, bütün ibâdât ü aʿmâlin başı, mü'minlerin miʿrâcı, Rabbü'l-âlemin'e cism ü cândan arz-ı hâl ile münâcâtları, hulâsa zikir ve şükrü câmiʿ bir ibadet olduğu için, meʿûnet-i ilâhiyenin en mukaddem, en yakın tarîk-i isticlâbıdır. Kıblenin hâiz olduğu ehemmiyet de ilk evvel

---

1 B: "alışamazsınız".
2 B: "birincisi".

bunun içindir. Bu sebeple namaz, sabır gibi sade bir vâsıta değil aynı zamanda Allah'a bir vuslat olmak üzere en büyük bir gāye-i zevktir. Bu sayede mâsivâdan çıkılır, elemler, kederler silinir, âbid[1] ile mâbud hem-bezm-i visâl olur. Bunun içindir ki Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz: وَجُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ buyurmuş[2], en [546] büyük zevk ü sürûrunun namazda hâsıl olduğunu göstermiştir.

Bâlâda kıblenin ehemmiyeti hakkında vârid olan âyât-ı celîle, onun mevzûʿu olan namazın ʿindallah hâiz olduğu kıymet-i kudsiyeyi tefhim etmiş bulunduğundan burada yalnız sabrın kıymetini işʿâr için buyuruluyor ki: {إِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ} Zira şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir. ❁ O'nun esmâ-i hüsnâsından biri de "Sabûr" ism-i şerîfidir. Her kimde sabır varsa onda kudret-i ilâhiyeden bir şemme-i tecellî vardır. Hele bu ehl-i sabır bir yere gelip bir cemaat olurlarsa her hâlde ʿinâyet-i ilâhiyeye ererler; Allah onların dâima dostu ve velîsidir; dualarına, taleplerine icâbet için nusret-i ilâhiye dâima onların yanlarında dolaşır. Bu maʿiyyeti göstermeyen, ihfâ eden şey o ehl-i sabrın müteferrik bulunmasıdır. Mukārenet ü musâhabet ifâde eden مَعَ kelimesi ʿale'l-ekser metbûʿa dâhil olur. Binâenʿaleyh Allah "sâbirînin maʿiyyetindedir" buyurulmasında tenezzülât-ı ilâhiyenin ulviyetini gösteren büyük bir nükte vardır. Ebussuud bu nüktenin beyânında: "Çünkü" demiştir, "sabra hakikaten mübâşeret edenler cemâʿat-i sâbirîndir ve bu haysiyetle bunlar metbûʿ gösterilmiş oluyorlar."[3] Yani bu maʿiyyet şuʿûnât-ı kesbiyede meşiyyet-i ilâhiyenin meşiyyet-i ʿibâd arkasından geldiğini ifade etmektedir ki rahîmiyetin hükmü olan bu tenezzül-i ilâhînin kullar hakkında ne büyük bir lütuf olduğunu teemmül etmek lâzım gelir. Sabır meselesinin bütün miftâhı bu noktadadır. Ve şunda şüphe edilmemelidir ki bu tenezzül-i ilâhî bir lutf-i irâdîdir.

---

1 B: "abd".

2 Nesâî, ʿİşretü'n-Nisâ, 1.

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* I, 179:
ودخول «مع» على الصابرين لما أنهم المباشِرون للصبر حقيقةً فهم متبوعون من تلك الحيثية.

İşte ey mü'minler, bunu bilerek[1] zikir ve şükür yolunda sabır ile istiʿâne ediniz, bu babda Allah'ın düşmanlarıyla mâlen bedenen mücâhedeye muhtaç olursanız onu da yapınız ve bu uğurda telefâtınız bulunursa[2] onların acılarına, firaklarına da katlanınız {وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ} [547] ve sakın böyle Allah yolunda katledilmiş olanlara "emvâttırlar, ölüdürler" demeyiniz, ❁ onları hakikaten ölmüş zannetmeyiniz ve bununla son derece müteellim olup cezaʿ u fezaʿa düşmeyiniz {بَلْ} hayır, onlar ölü değil {اَحْيَاءٌ} diridirler. Hem hayât-ı hakīkiye ile diridirler {وَلٰكِنْ لَا تَشْعُرُونَ} ve lâkin siz duymazsınız; ❁ onların hayatını hissetmezsiniz, o hayat bu dünyadaki meşâʿir-i zâhire ile hissedilecek bir hayat değildir. O bir hayât-ı rûhânî, daha doğrusu bir hayât-ı hakīkiyedir[3] ki hattâ akıl ile bile tamamen idrak olunamaz, ancak hakk-ı[4] yakīn ile idrak olunur ve his ile bilinir. Şühedâ hakkında böyle daha birçok âyetler gelecektir. Hasan-ı Basrî rahmetullâhi ʿaleyh hazretlerinden mervîdir ki "Şehidler ʿindallah diridirler, rızıkları rûhlarına arz olunur da kendilerine revh ü ferah gelir, nitekim Âl-i Firʿavn'a sabah akşam nâr arz olunur da kendilerine elem ü vecaʿ gelir."[5] Bu nakil şehidler hakkında[6] sûre-i Âl-i İmrân'daki وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ. فَرِحِينَ بِمَا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ وَيَسْتَبْشِرُونَ... إلخ [3/169-170][7] âyetiyle حٰمٓ'lerde Âl-i Firʿavn hakkında: اَلنَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُوا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ [el-Mü'min 40/46][8] âyetinin mazmûnudur.

---

1 F +"~~sabır ile~~".
2 B: "olursa".
3 M ve F: "hakīkīdir".
4 M ve B: "hiss-i".
5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 22:
وقال الحسن: إن الشهداء أحياء عند الله تعرض أرزاقهم على أرواحهم فيصل إليهم الرّوح والفرح، كما تعرض النّار على أرواح آل فرعون غداة وعشيا فيصل إليهم الوجع.
6 F: "hakkında~~ki~~".
7 "Ve sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma! Hayır, hep hayattadırlar, Rablerinin ʿindinde yaşarlar. Allah'ın fazlından kendilerine bahş ettiği saadetle şadgâm olarak merzuk olurlar, (…) şunu istibşar ederler ki…"
8 "Ateş! Onlar sabah akşam ona arzolunur dururlar. Saat kıyam edeceği gün de tıkın Âl-i Firʿavn'ı en şiddetli azâba."

Bu âyette rûhların başlı başına kāim ve mahsüs olan cevher-i beden-den başka birer cevheri bulunduğuna ve bunun baʿde'l-mevt müdrik olarak kaldığına, yani bekā-yı rûh meselesine bir delâlet vardır. Cumhûr-ı sahâbe ve tâbiʿîn rıdvanullâhi ʿaleyhim ecmaʿîn hazarâtının da kavilleri budur. Buna delâlet eden daha birçok âyât ü sünen vardır. O hâlde burada bunun şühedâya tahsîsi makamlarının ʿindallah yüksekliğini işʿâr içindir. Bununla beraber İslâm'da mes'ele-i âhiret bundan ibaret değildir. Bunu daha ziyade tavzîh ü itmam edecek olan mes'ele-i baʿs, halk-ı cedîd ve sâire vardır ki sırası geldikçe îzâh olunur. Burada henüz mevti tâkip eden kabir ve âlem-i berzah meselesine işaret buyurulmuştur. Bu âyetin on [548] dörde bâliğ olan şühedâ-yı Bedir hakkında nâzil olduğuna dâir bir kavil vardır. Lâkin tahvîl-i kıbleyi müteʿakib ve gazâ-yı Bedir'den mukaddem bir ihzar olması daha ziyade melhuzdur.

Hâsılı ey ehl-i iman, sabr ü salât ile istiʿâne ediniz, çünkü {وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ} biz Peygambere ittibâʿ edip etmeyeni seçmek ve o nimeti itmam etmek üzere sizi korkudan, açlıktan, emvâl,[1] nüfûs ve semerât eksikliğinden biraz bir şeye dûçâr edeceğiz ve böyle bazı mihnetlerle imtihan eyleyeceğiz. ❁ Âhirette لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/38][2] sırrına ermeniz için dünyada biraz bu mihnetleri tadacaksınız, düşmanların hücûmu korkusu, kıtlık ve darlıktan dolayı açlık, muharebe ve mesârif-i muharebe dolayısıyla mal, can eksikliği, kazanç ve evlâd eksikliği kabîlinden her hâlde biraz bir şey ile mübtelâ olacaksınız. Bu ıtlak içinde bu âyet dîn-i İslâm'da farz kılınacak olan bazı ahkâm ü tekâlîfe dahi işâreti mutazammındır. Havf Allah korkusuna, açlık ramazan orucuna, mal eksikliği zekâta, nüfûs eksikliği cihâd ü şehâdete ve emrâza, semerât eksikliği evlâd ve kazanç zayâʿına işarettir ve bu âlâm ü mihnetin her birinden böyle birazcık ibtilâ ile mükellefiyet bunların küllî ve umûmî surette istîlâlarına mâniʿ olacak ve âhirette büyük büyük nimetlere îsâl edecektir. {وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ} Yâ Muhammed! Sen

1 B +"ve".
2 "…onlara bir korku yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir."

sabr edenleri ise müjdele {اَلَّذِينَ} o sâbirleri ki {اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ} kendilerine bir musîbet isâbet ettiği vakit, yani[1] كُلُّ شَيْءٍ يُؤْذِى الْمُؤْمِنَ فَهُوَ لَهُ مُصِيبَةٌ "Mü'mine ezâ verecek her şey ona bir musîbettir"[2] hadîs-i şerîfi mûcebince ezâ verecek herhangi bir zarara giriftâr oldukları zaman {قَالُٓوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ} "İnnâ lillâhi ve innâ ileyhi râciʿûn" derler. ۞ "Biz her hâlde [549] Allah'ınız ve behemehâl O'na dönüp varacağız" diye Allah'a arz-ı teslîmiyet ile mütesellî olarak sabrederler ve bunu yalnız lisânen değil, gāye-i halk u hilkati düşünerek bütün kalb ile söylerler. "İnnâ lillâhi: Biz Allah'ınız" demekte emvâl ü enfüs her şeyi Allah'a teslim ve Allah teâlâ'nın milki olan her şeyde, hatta can ve bedenlerimizde bile keyfe-mâ-yeşâ' tasarrufa hakkı olduğunu ve acı tatlı O'nun hiçbir tasarrufuna itiraz câiz olamayacağını[3] itiraf ile tasarrufât-ı ilâhiyeye, kazâ ve kadere izhâr-ı rızâ vardır ki bu makam pek büyük bir makamdır. Bu makamı ihraz eden nefse "nefs-i râzıye" tâbir olunur. اِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ demekte ise "biz dönüp dolaşıp nihâyette behemehâl Allah'a râciʿ olacağız, bidâyeten yok iken Allah'tan geldiğimiz gibi nihâyeten de yine O'na varacağız" diye sûrî olan vücûd-i müsteʿârımızın mevt ile fenâ ve helâkine ve bununla beraber gayenin ʿadem-i mutlak olmayıp visâl-i küllî olduğuna iman ve bu iman ile ʿindallah marzî olmak ümidini izhar vardır ki bu makāma "nefs-i marziyye" makamı tâbir olunur. Bu ise gāye-i metâlib ve aksa'l-merâtib olan rıdvân-ı ekberdir ve lezzet-i rızâ aʿzâm-ı lezâizdir. İnsanın nefsi ibtidâ nefs-i emmâre iken maʿârif-i dîniye ve ahlâk-ı Muhammediye ile terakki ederek sâniyen nefs-i levvâme, sâlisen nefs-i mutma'inne, râbiʿan nefs-i râziye, hâmisen nefs-i marziyye olur ki Sûre-i Fecr'de يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ. اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً [el-Fecr 89/27-28][4] hitâb-ı ilâhîsi bunun beyânıdır. Bu rücûʿun bir mekân ve cihete intikal suretiyle olmadığı âşikârdır. Zira Allah teâlâ cihet ü mekândan münezzehtir, binâenʿaleyh bunda üç mâna muhtemildir:

---

1 B -"yani".

2 Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl,* thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Risâle, 1408, s. 297:
قَالَ: طُفِئَ مِصْبَاحُ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَاسْتَرْجَعَ قَالَتْ عَائِشَةُ: إِنَّ هَذَا مِصْبَاحٌ، قَالَ: «كُلُّ مَا سَاءَ الْمُؤْمِنَ فَهُوَ مُصِيبَةٌ»

3 B: "olmayacağını".

4 "Ey o Rabbine mutîʿ olan nefs-i mutmeinne. Sen dön o Rabbine hem râdıye olarak hem merdıyye de."

1. Bu, nefsimiz hakkında bir ikrâr-ı fenâdan kinayedir.
2. İkrâr-ı bekādır.
3. Min vech^in fenâ ve min vech^in bekāyı ikrardır.

Bizce doğrusu bu üçüncüsüdür. Zira hepimizin fenâ-yı zâtîsi ile bekā-billâhı ikrardır. Biz vaktiyle hâriçte nasıl [550] yok da yalnız[1] ilm-i ilâhîde var idiysek, yine onun gibi yok olacağız ve olduğumuz gibi yalnız ilm-i ilâhîde ve sırf hükm-i ilâhîde mevcud kalacağız ve bu bizim bizdeki vücûdumuz olmayacak, bizim ʿindallah vücûdumuz olacaktır. Ancak dünyaya gelirken mevhûbât-ı fıtriyemizle gelmiş, henüz bir işe karışmamış, yapacağımızı yapmamıştık, giderken ise iyi veya kötü kazanacağımızı kazanmış, iyilik veya kötülük nâmına neyimiz varsa hepsini omuzumuza almış, mes'ûliyeti yüklenmiş olarak gideceğiz. Hâsılı zâtımız ilm-i ilâhî ile, vücûdumuz vücûd-i ilâhî ile, bekāmız da bekā-yı ilâhî ile kāim olur. Vücûd-i ilâhî ise ezelî ve ebedîdir, binâenʿaleyh rücûʿ ilallah bu vechile mazhar-ı cemâl veya celâl olarak bekā-billâh demektir.

Râzî diyor ki "Bu rücûʿ âhirete işârettir. Biz dünyada iken az çok kendimiz veya başkaları da menfaat ve mazarratımıza zâhiren mâlik bulunuyorduk, gittiğimiz zaman bunlara hiç kimsenin hükmü geçmeyecek, ez-her cihet üzerimizde yalnız hükm-i ilâhî cereyân edecektir."[2] Bu itibar ile Allah'a rücûʿumuz baʿde'l-mevt bütün ahvâlimizde yalnız Allah'ın hâkim olması ve Allah'ın merciʿ-i ahkâm olması demektir ki bunun üzerine halk-ı cedîd ile baʿs, haşr ü neşr ve sâir ahkâm-ı uhreviye terettüb edebilecektir. Ve asıl âhiret baʿsten sonraki hayât-ı ebediye olacaktır. Hâlbuki buradaki rücûʿ mevtten sonra ve baʿsten evvelki hâlete de şâmildir, buna bazıları "bekā-yı rûh" nâmını vermiş, rücûʿu, âhireti onunla îzâh etmek istemiştir. Lâkin "bekā-yı rûh" tâbirinde bir bekā-yı zâtî şâibesi vardır, rücûʿda ise fenâ-yı zâtîyi itiraf münderictir. Bunun için Allah'a rücûʿ

---

1 M ve B -"yalnız".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 133:
وَاعْلَمْ أَنَّ الرُّجُوعَ إِلَيْهِ لَيْسَ عِبَارَةً عَنِ الانْتِقَالِ إِلَى مَكَانٍ أَوْ جِهَةٍ، فَإِنَّ ذَلِكَ عَلَى اللّٰهِ مُحَالٌ، بَلِ الْمُرَادُ أَنَّهُ يَصِيرُ إِلَى حَيْثُ لَا يَمْلِكُ الْحُكْمَ فِيهِ سواه، وَذَلِكَ هُوَ الدَّارُ الْآخِرَةُ، لِأَنَّ عِنْدَ ذَلِكَ لَا يَمْلِكُ لَهُمْ أَحَدٌ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا، وَمَا دَامُوا فِي الدُّنْيَا قَدْ يَمْلِكُ غَيْرُ اللّٰهِ نَفْعَهُمْ وَضَرَّهُمْ بِحَسَبِ الظَّاهِرِ، فَجَعَلَ اللّٰهُ تَعَالَى هَذَا رُجُوعًا إِلَيْهِ تَعَالَى، كَمَا يُقَالُ: إِنَّ الْمُلْكَ وَالدَّوْلَةَ يَرْجِعُ إِلَيْهِ/ لَا بِمَعْنَى الِانْتِقَالِ بَلْ بِمَعْنَى الْقُدْرَةِ وَتَرْكِ الْمُنَازَعَةِ.

meselesinde bekā-yı rûhdan başka bir mâna vardır. Bunda bir zaman olup rûhun dahi fenâya gideceğini bir itiraf yok değildir. Bedenimizin fenâsından sonra nice müddetler rûhumuzla kalabileceğimiz müsellem olmakla beraber, kıyâmet-i kübrâ gibi bir gün gelip rûhlarımız da fenâya gidebileceği كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88][1] muktezâsınca fenâ-yı [551] zâtîmiz ez-her cihet tahakkuk edeceği ve ancak ʿind-i ilâhîde mâlum olan hakikatimiz hiçbir vechile zâyiʿ olmayarak nefsü'l-emrde her türlü ahkâma tâbiʿ olabileceğimiz ve dünyaya geldiğimiz gibi âhirette de baʿs-lere, halk-ı cedîdlere mazhar olabileceğimiz ve nihâyet ebedî bir visâl-i vücûd ile cemâlullahdan mütenaʿʿim dahi olacağımız anlaşılabiliyor. Eğer ʿindallah mâlum olan hakikatimiz, rûhumuz veya cismimiz veya her ikisi demek ise bunlardan biriyle, ve eğer bunların mâverâsında bir şey ise o suretle bir bekāya nâil olacağımız ve bu bekā hakikaten bizim kendi kendimize bir bekāmız demek olmayıp ancak bekā-yı ilâhî ile mümkin olan bir bekāmız olacaktır. Ve bunun için bizim tabiî denebilecek muktezâ-yı zâtımız fânîlik iken mukadderâtımız, nasîbimiz, bekā-billâh tarîkiyle mazhar-ı celâl veya cemâl olmaktır ve maksad-ı aksâ,[2] rıdvân-ı ekber işte bu cemâl-i ebedîdir. Fennin bekā-yı illet kānûn-ı azîminde bu mâna sâbit demektir. Maddeler, cüz'î kuvvetler hepsi maʿluldürler, binâenʿaleyh hepsi silinir, yalnız illet-i kül olan Hak teâlâ zât ü sıfâtıyla, kudret-i bâliğasıyla bâkī kalır ve bekā-yı ilâhîde o silinen mevâdd ü kuvâ-yı fâniyenin hüviyet ve taʿayyünât-ı şahsiyeleri ilmullah olmak üzere tamamen mahfuz olarak vücûd-i ilmî ile sâbit ve bâkī kalırlar ve yine her türlü ahkâma mevzûʿ olabilecek bir hakikati hâiz bulunurlar ve işte hayât-ı âhirenin damânı bu bekāullâh ve bu bekā-billâhdır. Ve bu vechile bekā-billâha "bekā-yı rûhânî" tâbirini kullanan feylesoflar hakīkat-i ilâhiyeyi rûh ve rûh-i beşeri hakīkat-i ilâhiyeden gibi düşündüklerinden dolayı bekā-yı rûhu esâs-ı âhiret olarak tasavvur etmişler ve hakikati teşviş eylemişlerdir. Rûh gerçi emr-i Rab olan bir sırdır. Ve bekā-yı rûh bir emr-i münker de değildir. Fakat bizim ebediyen bekā-yı rûhumuzla bekāmıza hükmetmek bize bir bekā-yı zâtî isnad eylemektir. Bu ise fenâ-yı zâtîmizi unutmaktır.

1 "…O'nun vechinden başka her şey helâktedir…"
2 B +"ve".

Bu da illet-i ûlâyı, Allah teâlâ'yı unutmaktır. Şunu bilmelidir [552] ki hakīkat-i hak rûhâniyet ve cismâniyetin fevkinde bir mertebe-i ehadiyyettedir. Rûh emr-i Rab olmakla beraber, Rab emrine hâkimdir. وَاللّٰهُ غَالِبٌ عَلٰٓى اَمْرِه۪ [Yûsuf 12/21][1] unutulmamak lâzım gelir. Binâenʿaleyh bizim vücûd ve bekāmızın merciʿ ü mebnâsı Allah'ın vücûd ve bekāsıdır. Biz kendi bekāmızla değil, Allah'ın bekāsıyla bâkī olabileceğiz, Hayy ü Kayyûm odur. اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ işte bu bekā-billâhı nâtıktır. Bu ne yalnız rûhânî ve ne yalnız cismânîdir. Bu her ikisinin mebde'i[2], damânı olan bir bekā-yı hakīkīdir. Ve âhiret bu bekāya müsteniddir. Allah mevcud ve bâkī oldukça bizim için yeniden yeniye nice nice rûhâniyetlere, cismâniyetlere mazhariyet dâima mümkin ve nâmütenâhî münkindir. Ölürüz, rûhumuz kalabilir, âlem-i kabr ve berzahta müsâb ve muʿâteb olabilir, kalmaması ve bir müddet sonra onun da fenâya gitmesi nefsinde mümkindir. Fakat ilmullahdan, hükmullahdan, bekā-billâhdan çıkmamız mümkin değildir. Asıl sevâb ü ʿikābın merciʿi budur. Ve âhiret sadece bir bekā-yı rûh olmayıp hayât-ı berzahiyeden sonra başkaca bir neş'et ile baʿs olacak ve bunun da gayesi o neş'ete göre bir rücûʿ ilallah olacaktır. Binâenʿaleyh اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ bir taraftan damân-ı âhiret olan bir rücûʿu, bir taraftan da âhirette dahi aksâ-yı emel ve gāye-i kemâl olan bir rücûʿu ıtlâkıyla mutazammındır ve böyle bekā-billâh ile ümîd ü mehâfet sadece bekā-yı rûh nazariyesine müesses ümîd ü mehâfetten çok yüksek, çok hakīkī, çok ilmîdir. Her şâibeden müberrâ bir tevhid, bir İslâm ilallah'tır. Ve Sûre-i Yûsuf'da geleceği üzere bu tesliyet ümmet-i Muhammed'den başkasına verilmemiştir. Böyle bir tevhid ile bütün ümidini bekā-billâha istinad ettirerek râziye ve marziye makamlarına ermiş olan sâbirler her müjdeye lâyıktırlar. Bunları şu âyet ile tebşir et: {اُو۬لٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ} İşte Rablerinin salavât ü rahmeti [553] bunlara mahsustur ve işte[3] hidâyete ermiş, doğru yolu tutmuş olanlar ancak bunlardır.

Allah'ın Salavâtı: Bütün günahların mağfiretidir. Allah teâlâ bunların günahlarını tamamen örter ve onları rahmetiyle öyle mesûbâta, öyle

1 "…Öyle ya Allah emrine gālibdir…"
2 B: "mebde'".
3 F -"İşte".

nimetlere îsâl eder ki bunlar dünyada ne görülmüş, ne işitilmiş, ne de beşerin hâtır ü hayâline gelmiş şeyler değildir.[1] Bunlara فَادْخُلٖى فٖى عِبَادٖى. وَادْخُلٖى جَنَّتٖى [el-Fecr 89/29-30][2] denilecektir. O sabırlar ancak îfâsı mümkin olmayan şükr-i ilâhîde vâkiʿ olacak kusurları, günahları örtecek ve onların yerine sevablar celb edecek meʿûnet-i ilâhiyedendirler. Mü'minler bunu bilerek sabr u salât ile istiʿâne etmelidirler ve râziye vü marziye makamlarını ihraz eylemelidirler ve namazlarında Mescid-i Harâm şatrına yönelerek Allah'a zikir ve şükür eylemelidirler ki mevʿud olan dînî ve dünyevî nimet itmam edilsin, ebedî lezzet-i rızâ ihsan olunsun. Bu kıblenin kudsiyeti yalnız bundan ibaret de değildir. Bunda namazdan başka bir tarîk-i zikr ve ibadet ve sizin için başkaca bir sûret-i ictimâʿ ve tekarrub daha vardır. Zira:

اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِۚ فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَاۜ وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراًۙ فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلٖيمٌ ﴿١٥٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Hakikat, Safâ ile Merve Allah'ın şeʿâirindendir. Onun için her kim hac veya umre niyetiyle Beyt'i ziyaret ederse tavâfı bunlarla yapmasında ona bir günah yoktur. Her kim de [554] *gönlünden koparak bir hayır işlerse şüphesiz Allah ecriyle meşkur kılar, Alîm'dir (158).*

{اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِ} Mescid-i Harâm etrafında bulunan Safâ ve Merve tepeleri Allah'ın şeʿâirindendir. İbâdet ve kurbeti için belliklerden, ʿalâim-i mahsûsasından, menâsikindendir. Esasen "Safâ" kaypak taş, "Merve" küçük ve yumuşakça taş demek olup lâm-ı taʿrîf ile الصَّفَا, الْمَرْوَة Mekke'de mâlum iki tepenin ism-i ʿalemleridir. Harf-i taʿrîfleri "el-beyt", "en-necm" gibi lâzımdır. "İlm" maddesinden "alem" ve "alâmet" ve "alâim" gibi, "şuur" maddesinden "şeʿâir", "şaʿîre"nin veya "şiʿâre"nin

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَالَ اللَّهُ «أَعْدَدْتُ لِعِبَادِي الصَّالِحِينَ مَا لاَ عَيْنٌ رَأَتْ، وَلاَ أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلاَ خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ»، فَاقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ «فَلاَ تَعْلَمُ نَفْسٌ مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ أَعْيُنٍ».

2 "Gir kullarım içine. Gir cennetime."

veya "meşʿar"ın cemʿidir ki ʿalem-i mahsûs, alâmet-i müşʿire, bellik mânasınadır. Nitekim harbde iki tarafın tanışması için kullanılan alâmet ve işârete de "şiʿâr", "parola" denilir. "Şeʿâir" bazen ibadetin kendisine, bazen de mevzûʿuna ıtlak olunur. Ezan, cemaat ile namaz, ezcümle cuma ve bayram namazları, hac şeʿâir-i dindendirler. Kezâlik câmiler, minâreler, hacdaki menâsik, mevâzıʿ-ı mahsûsa, meşâʿir ve[1] şeʿâirdendirler ki işte Safâ ile Merve de bunlardandır. Binâenʿaleyh {فَمَنْ حَجَّ الْبَيْتَ اَوِ اعْتَمَرَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِ اَنْ يَطَّوَّفَ بِهِمَا} Beytullâh'a hac veya umre yapan kimsenin tavâfı bu ikisiyle, yani Safâ ve Merve ile yapmaya çalışmasında hiçbir cünha, hiçbir günah yoktur.

Lügaten "**hac**"; kasd-ı mahsus mânasınadır ki bir şeye çokça gidip gelmek mânasını da ifade eder. "İʿtimar" da ziyaret demektir. Şerʿan dahi hac ve umre Beyt-i Şerîf'i vech-i maʿrûf üzere bir kasd u ziyarettir ki haccın vakt-i mahsûsu vardır, umrenin yoktur. Tafsîlâtı kütüb-i fıkhiyeye aittir. Burada اَنْ يَطَّوَّفَ iki kaydı tazammun eder. Birisi asl-ı tavaf, yani beytin etrafında dolaşmak, diğeri tetavvuf, yani bu tavafda tekellüftür. Çünkü يَتَطَوَّفُ, يَطَّوَّف'nun idgāmıdır ve بِهِمَا kaydı ve bu kayda müteveccih olan لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ hükmü [555] asl-ı tavâfa değil tetavvufa müteʿalliktir. Asl-ı tavâfın farz ve rükün olduğunda ihtilâf yoktur. Fakat bu tavâfa Safâ ve Merve'nin ilâvesi ve Safâ ve Merve beyninde "saʿy" denilen kısm-ı tavâf hakkında لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ buyurulmuştur. Bu ise zâhiren bir tahyir gibi görünmekle beraber hakikatte vâcibe, mendûba, mübâha muhtemildir. Buna mukabil Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz hacc-ı şerîflerinde Safâ'ya yaklaştıkları zaman اِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِۚ فَابْدَءُوا بِمَا بَدَأَ اللّٰهُ بِهِ "Safâ ile Merve Allah'ın şeʿâirindendir, Allah'ın başladığıyla başlayınız"[2] diye emretmiş ve kendisi Safâ'dan başlayıp Beyt'i görünceye kadar üzerine çıkmıştır. Bir hadîs-i şerîfinde de bu babda اِنَّ اللهَ كَتَبَ عَلَيْكُمُ السَّعْيَ فَاسْعَوْا buyurarak[3] saʿyin vücûbunu göstermiştir. Burada gerçi maʿnâ-yı aslîsiyle koşmak demek

---

1 B: "veya".
2 Nesâî, Menâsik, 163/2960.
3 İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-mesânî,* VI, 222.

olan "saʿy" vâcib olmayıp فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ [el-Cumʿa 62/9][1]'de olduğu gibi sadece yürümenin kifayet edeceği dahi müsellem ise de lâekal koşar gibi biraz sürʿat ile "irmâl" denilen yürüyüş tarzı mendub ve hâsılı tavâfda Safâ ve Merve ile tetavvufun vâcib olduğu da anlaşılmaktadır. Buna binâen İmam Mâlik ve Şâfiî hazretlerinden bu tetavvufun dahi asl-ı tavâf gibi rükün ve farz olduğu rivayet olunmuştur. Maʿamâfîh bilakis yalnız âyetin zâhirine temessük ederek tahyîre ve bu tetavvufun vâcib olmayıp nâfile olduğuna zâhib olan fukahâ dahi bulunmuştur. Lâkin mezheb-i Hânefî'de muhtâr olan şudur ki âyetin zâhiri farziyet mânasına, katʿî vücûba mâniʿdir, aynı zamanda zikrolunan hadisler ve teâmül ise vücûbu nâtıktırlar. Binâenʿaleyh bu tetavvuf ne farz-ı katʿîdir, ne de nâfiledir, belki şibh-i farziyeti hâiz bir vâcib-i zannîdir. Farz denemez, çünkü لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ nedb ü ibâhaya da şâmildir. Nâfile ve tetavvuʿdur denemez, çünkü tetavvuʿun mâbaʿdinde ayrıca zikredilmiş olması buna mâniʿdir, bu ikisi arasında da hadisler vücûbu nâtıktır. Binâenʿaleyh edillenin kadr-i müştereki olarak bu tetavvuf vâcib-i zannîdir. [556] O hâlde âyette zâhiren tahyîri müfîd görünen لَا جُنَاحَ عَلَيْهِ niçin vârid olmuştur? Cevap: Bunun vechi âyetin sebeb-i nüzûlündedir. Çünkü rivayet olunduğuna göre devr-i câhiliyede Safâ üzerinde "İsâf" nâmında bir put, Merve üzerinde de "Nâile" nâmıyla diğer bir put vardı, câhiliye müşrikleri bunların arasında tavâf eder ve bunlara mesh eylerlerdi. İslâm gelip esnâmı kırdıktan sonra Müslümanlar Safâ ile Merve arasında tavâftan çekindiler, nâhoş gördüler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu ki korkmayın, bunda günâh yoktur, bilakis bunlar şeʿâir-i ilâhiyedendir diye bu tavâfa teşvik buyuruldu ve bu teşvîkin bir nevi vücûb ifade eylediği de hadislerle beyan edildi ve tavâfa Safâ'dan başlamak farz değilse de vâcib oldu. Lâkin İmam Şâfiî farz ile vâcibi tefrik etmediğinden Şâfiiyyece farz ve vâcib müsâvî addedildi. Hazret-i Ömer bir defa Safâ ile Merve arasında koşmamış, sadece yürümüş ve buyurmuştur ki: "Yürüyorsam Resûlullah'ı yürür gördüm, koşarsam

1 "…hemen Allah'ın zikrine koşun…"

Resûlullah'ı koşar da gördüm."[1] Resûlullah Efendimiz ber vech-i bâlâ Safâ ile Merve arasında tavâf ederken müşriklere karşı kuvvetini göstermek için saʿy etmiş, yani koşmuş idi. Bunun hatırası olmak üzere koşar gibi yürümek mesnun olmuş ve bu tetavvufa "saʿy" ıtlak edilmiştir. Demek ki bunda aʿdâ-yı dîne karşı izhâr-ı kuvvet için riyâzât-ı bedeniyeye dahi bir tergīb vardır. Bunun esâs-ı meşrûʿiyeti ve bu tepelerin şeʿâir-i ilâhiyeden olması ise meşhur olan şu hikâyeden nâşî olduğu da beyan edilmiştir ki Hazret-i İbrâhim bırakıp gittikten sonra bu vâdîde Hâcer ile İsmâil susuzluktan son derece daralmışlardı, Hâcer ciğerpâresini mevkiʿ-i Harem'e koymuş, su aramak için tepeden tepeye koşmuştu ve bu sırada Cenâb-ı Allah inâyetini[2] izhar ederek Zemzem kuyusunun yerinden su fışkırtmış[3] ve son dereceye gelen hâl-i zarûretlerinde imdadlarına yetişmiş ve bu suretle şunu göstermiş idi ki Allah teâlâ dâr-ı dünyada sevdiklerini [557] bazı mihnetlere dûçâr ederse de kendisine dua ve ilticâdan ayrılmayan ve bu babda elinden gelecek son vüsʿunu sarf ederek sabr ü sebat edenleri behemehâl ve ʿan-karîb ferah ü ferecini ihsan ile imdad eyler. İşte buna alâmet olmak üzeredir ki Safâ ile Merve'yi kıyamete kadar şeʿâirinden olarak göstermiştir, bütün mü'minler de ânifen beyan edildiği üzere böyle biraz korku, açlık[4] ve sâir mihen ü mesâʿib ile imtihan olundukları zaman me'yus olmamalı, gücürgenmemeli ve müjde-i sabra ermek için çalışmalıdırlar. Müşriklerin bir

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 66:
وَكَانَ عُمَرُ يَمْشِي بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ وَقَالَ: إِنْ مَشَيْتُ، فَقَدْ رَأَيْتُ رسول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْشِي، وَإِنْ سَعَيْتُ، فَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَسْعَى.
Bu söz İbn Ömer'e de izafe edilmiştir: Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 151:
عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، قَالَ: رَأَيْتُ ابْنَ عُمَرَ يَمْشِي بَيْنَ الصَّفَا وَالْمَرْوَةِ، ثُمَّ قَالَ: «إِنْ مَشَيْتُ فَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْشِي، وَإِنْ سَعَيْتُ فَقَدْ رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَسْعَى»

2 F +"~~ezeliyesini~~".

3 Buhârî, Enbiyâ, 9:
...وَجَعَلَتْ أُمُّ إِسْمَاعِيلَ تُرْضِعُ إِسْمَاعِيلَ وَتَشْرَبُ مِنْ ذَلِكَ الْمَاءِ، حَتَّى إِذَا نَفِدَ مَا فِي السِّقَاءِ عَطِشَتْ وَعَطِشَ ابْنُهَا، وَجَعَلَتْ تَنْظُرُ إِلَيْهِ يَتَلَوَّى، أَوْ قَالَ يَتَلَبَّطُ، فَانْطَلَقَتْ كَرَاهِيَةَ أَنْ تَنْظُرَ إِلَيْهِ، فَوَجَدَتِ الصَّفَا أَقْرَبَ جَبَلٍ فِي الأَرْضِ يَلِيهَا، فَقَامَتْ عَلَيْهِ، ثُمَّ اسْتَقْبَلَتِ الوَادِيَ تَنْظُرُ هَلْ تَرَى أَحَدًا فَلَمْ تَرَ أَحَدًا، فَهَبَطَتْ مِنَ الصَّفَا حَتَّى إِذَا بَلَغَتِ الوَادِيَ رَفَعَتْ طَرَفَ دِرْعِهَا، ثُمَّ سَعَتْ سَعْيَ الإِنْسَانِ الْمَجْهُودِ حَتَّى جَاوَزَتِ الوَادِيَ، ثُمَّ أَتَتِ الْمَرْوَةَ فَقَامَتْ عَلَيْهَا وَنَظَرَتْ هَلْ تَرَى أَحَدًا فَلَمْ تَرَ أَحَدًا، فَفَعَلَتْ ذَلِكَ سَبْعَ مَرَّاتٍ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَذَلِكَ سَعْيُ النَّاسِ بَيْنَهُمَا» فَلَمَّا أَشْرَفَتْ عَلَى الْمَرْوَةِ سَمِعَتْ صَوْتًا، فَقَالَتْ صَهٍ –تُرِيدُ نَفْسَهَا–، ثُمَّ تَسَمَّعَتْ، فَسَمِعَتْ أَيْضًا، فَقَالَتْ: قَدْ أَسْمَعْتَ إِنْ كَانَ عِنْدَكَ غِوَاثٌ، فَإِذَا هِيَ بِالْمَلَكِ عِنْدَ مَوْضِعِ زَمْزَمَ، فَبَحَثَ بِعَقِبِهِ، أَوْ قَالَ بِجَنَاحِهِ، حَتَّى ظَهَرَ الْمَاءُ، فَجَعَلَتْ تُحَوِّضُهُ وَتَقُولُ بِيَدِهَا هَكَذَا، وَجَعَلَتْ تَغْرِفُ مِنَ الْمَاءِ فِي سِقَائِهَا وَهُوَ يَفُورُ بَعْدَ مَا تَغْرِفُ...

4 F: "havf u cûʿ".

vakit bu tepelere putlar koymak gibi tecavüzleri bile bu hâtırayı ifnâ edemez, tavâfa bunların ilâvesi günah değil sevabdır, bundan başka {وَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً} herhangi bir kimse me'mur olmasa bile gönüllü olarak ve sırf kendi gönlünden koparak[1] bu kabîlden veya diğerinden bir hayır yaparsa {فَاِنَّ اللّٰهَ شَاكِرٌ عَلِيمٌ} mükâfâtını görür, çünkü Allah şükredenleri ve şükürlerinin derecelerini bilir ve ona göre şükürlerini mukabilsiz bırakmaz. O Mün'im-i Vehhâb şâkir kullarına karşı mahz-ı lütfundan mezîd-i in'âm ile mukabele ederek şükür muâmelesi yapar. Bu muâmelenin dünya ve âhirette kıymeti ne kadar büyük olduğunu tasavvur bile edemezsiniz. Nitekim bir hadîs-i kudsîde şöyle vârid olmuştur: لَا يَزَالُ عَبْدِي الْمُؤْمِنُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ وَقَلْبَهُ الَّذِي يُدْرِكُ بِهِ "Mü'min kulum, tetavvu' ve nâfilelerle bana tekarrub ede ede o dereceye gelir ki nihâyet Ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, bildiği kalbi olurum. Her işittiğini hak kulağıyla işitir, her gördüğünü hak gözüyle görür, her bildiğini hak bilgisiyle bilir, hiçbir işinde şaşmaz, yanılmaz, aldanmaz, aldatılmaz, doğruca murâdına erer, Allah ile arasında bu derece yakınlık ve visâl peydâ eder."[2] Vezâifin icrâsından başka sırf gönülden coşularak devam edilen nâfile hayırlar bu kadar büyük vesîle-i kemâl ve saâdettirler. Bunları herkes [558] bilmeli ve bilenler bilmeyenlere anlatıp belletmelidir, çünkü:

اِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِى الْكِتَابِۙ اُو۬لٰٓئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَۙ ﴿١٥٩﴾ اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَاَصْلَحُوا وَبَيَّنُوا فَاُو۬لٰٓئِكَ اَتُوبُ عَلَيْهِمْۚ وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٦٠﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ اُو۬لٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَۙ ﴿١٦١﴾ خَالِدِينَ فِيهَاۚ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿١٦٢﴾

---

1 F: "coşarak".

2 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:

«...وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا أَحْبَبْتُهُ كُنْتُ سَمْعَهُ الَّذِي يَسْمَعُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، وَيَدَهُ الَّتِي يَبْطِشُ بِهَا، وَرِجْلَهُ الَّتِي يَمْشِي بِهَا...»

Meâl-i Şerîfi

İndirdiğimiz beyyinâtı ve ʿayn-ı hidâyet[2] olan âyâtı insanlar için Biz kitapta beyan ettikten sonra ketm edenler muhakkak ki onlara Allah lânet eder, lânet şânından olanlar da lânet eder (159). Ancak tevbe edip hâli düzeltip hakkı söyleyenler başka. Ben onlara bağışlarım, öyle Rahîm Tevvâb'ım Ben (160). Amma âyâtımızı inkâr etmiş ve kâfir olarak can vermiş olanlar, işte Allah'ın lâneti, meleklerin lâneti, insanların [559] *lâneti hep onların üstüne[2] (161). Ebediyen onun altında[3] kalırlar, ne azabları hafifletilir ne de kendilerine göz açtırılır (162).*

Ensardan bir cemaat Yahudîlere Peygamber'in Tevrat'daki evsâfını ve ahkâma müteʿallik bazı âyetleri sormuşlardı. Yahudîler ketm ettiler, söylemediler, onun üzerine bu âyet nâzil olmuştur. İbn Abbas, Mücâhid, Hasan, Katâde, Rebîʿ, Süddî, Asam'dan bunun gerek Yehûd ve gerek Nasârâ ehl-i kitâb ulemâsı hakkında nâzil olduğu da mervîdir.[4] Fakat sebebin hususiyeti hükmün umûmuna mâniʿ olamayacağından hükm-i âyet, emr-i dîne müteʿallik bildiği herhangi bir hakikati ketm edip söylemeyenlerin hepsine ʿâm ve şâmildir. Bunun için Ebû Hüreyre hazretleri çok hadis rivayet ettiği söylendiği zaman "Kur'anda iki âyet -ki biri bu, diğeri iki sahife sonra gelecek olan bunun nazîri âyet- olmasa idi hiçbir hadis rivayet etmezdim" demiş ve bu âyetleri okumuştur.[5] Binâenʿaleyh

---

2 Ebû Dâvûd, *ez-Zühd,* thk. Ebû Temîm Yasir b. İbrahim vd., Hulvan: Dâru'l-Mişkât, 1414/1993, s. 33:
«...وَلَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ، فَإِذَا فَعَلَ ذَلِكَ، كُنْتُ قَلْبَهُ الَّذِي يَعْقِلُ بِهِ، وَبَصَرَهُ الَّذِي يُبْصِرُ بِهِ، إِنْ سَأَلَنِي أَعْطَيْتُهُ، وَإِنْ دَعَانِي أَجَبْتُهُ، وَإِنِ اسْتَنْصَرَ بِي نَصَرْتُهُ»

M: "bidâyet".

2 B: "üzerine".

3 F: "altında / içinde".

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 139:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: إِنَّ جَمَاعَةً مِنَ الْأَنْصَارِ سَأَلُوا نَفَرًا مِنَ الْيَهُودِ عَمَّا فِي التَّوْرَاةِ مِنْ صِفَاتِ النَّبِيِّ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ، وَمِنَ الْأَحْكَامِ، فَكَتَمُوا، فَنَزَلَتِ الْآيَةُ وَقِيلَ: نَزَلَتْ فِي أَهْلِ الْكِتَابِ مِنَ الْيَهُودِ وَالنَّصَارَى عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَمُجَاهِدٍ وَالْحَسَنِ وَقَتَادَةَ وَالرَّبِيعِ وَالسُّدِّيِّ وَالْأَصَمِّ.

5 Buhârî, İlim, 42:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: «إِنَّ النَّاسَ يَقُولُونَ أَكْثَرَ أَبُو هُرَيْرَةَ، وَلَوْلاَ آيَتَانِ فِي كِتَابِ اللَّهِ مَا حَدَّثْتُ حَدِيثًا، ثُمَّ يَتْلُو {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلْنَا مِنَ البَيِّنَاتِ وَالهُدَى} إِلَى قَوْلِهِ {الرَّحِيمُ} (البقرة ٢/١٥٩-١٦٠) إِنَّ إِخْوَانَنَا مِنَ المُهَاجِرِينَ كَانَ يَشْغَلُهُمُ الصَّفْقُ بِالأَسْوَاقِ، وَإِنَّ إِخْوَانَنَا مِنَ الأَنْصَارِ كَانَ يَشْغَلُهُمُ العَمَلُ فِي أَمْوَالِهِمْ، وَإِنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ كَانَ يَلْزَمُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِشِبَعِ بَطْنِهِ، وَيَحْضُرُ مَا لاَ يَحْضُرُونَ، وَيَحْفَظُ مَا لاَ يَحْفَظُونَ»

İbn Mâce, Mukaddime, 24:

emr-i dîne müteʿallik hiçbir ilim gizlenmemelidir. Zira Allah teâlâ buyuruyor ki:

{إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدٰى} Bizim inzal ettiğimiz beyyineleri ve Allah'ın emrine, ahkâmına, irşâdına ve bunlara iman ve ittibâʿın vücûbuna delâlet eden ve ʿayn-ı hidâyet olan âyât ü edilleyi {مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِى الْكِتَابِ} o kitapta veya bu kitapta, gerek Tevrat ve gerek İncil ve gerek Kur'an cins-i kitabda nâsa beyânımızdan sonra o insanlar içinden bunları ketm edenler, yani ikrâr u iʿtirâf etmeyen, vakt-i hâcette söylemeyen veya neşretmeyen veya neşrine mâniʿ olan veya onu külliyyen veya kısmen tahrîf,[1] telbîs etmek gibi herhangi bir suretle gizleyenler kim olursa olsun {اُولٰٓئِكَ} işte bunlar, bu ketmlerinden dolayı muhakkak {يَلْعَنُهُمُ اللّٰهُ} Allah bunları lânetler {وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ} ve bütün [560] lânet edebilecek, lânet duası yapabilecek olanlar da bunları lânetler, hâsılı bunlar her zaman ve her taraftan bihakkın lânetlenecek melʿunlardır. ❁ Şüphesiz ki haktan sükût eden dilsiz şeytandır, اَلسَّاكِتُ عَنِ الْحَقِّ شَيْطَانٌ اَخْرَس'dir[2]; Şeytan ise dâima melʿun ve mercumdur {اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا} ancak[3] tevbe edenler {وَاَصْلَحُوا} tevbe edip de ıslâh-ı hâl edenler {وَبَيَّنُوا} ıslâh-ı hâl edip de ketm ettiği hakikati beyân u neşr edenler {فَاُولٰٓئِكَ اَتُوبُ عَلَيْهِمْ} işte Ben Allah Azîmü'ş-şân da bunların tevbelerini kabul eylerim ve bunlara atf-ı nazar ederek kendilerini lânetten istisna ederim {وَاَنَا التَّوَّابُ الرَّحِيمُ} Tevvâb-ı Rahîm ancak Benim, Benden ziyade tevbe kabul eden hiçbir rahîm tasavvur olunamaz. ❁ Burada kıssa-i Âdem'e, kelimât-ı tevbeye bir ircâʿ-ı nazar bulunduğu âşikârdır تَابُوا وَاَصْلَحُوا'dan sonra وَبَيَّنُوا buyurulması ketm günahının tevbesi her hâlde zıddı olan beyan ve tebyin sevâbını işlemekle meşrut bulunduğunu ifham eder. Demek ki her günahın kendine mahsus bir tevbesi ve her nevi küfrün bir tarz-ı îmânı vardır. ʿAle'l-ıtlâk her tevbe her günahın

عَنْ الزُّهْرِيِّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ هُرْمُزَ الْأَعْرَجِ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ: وَاللَّهِ، لَوْلَا آيَتَانِ فِي كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى مَا حَدَّثْتُ عَنْهُ -يَعْنِي عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- شَيْئًا أَبَدًا، لَوْلَا قَوْلُ اللَّهِ: {إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنْ الْكِتَابِ...} إِلَى آخِرِ الْآيَتَيْنِ (البقرة ٢/١٧٤-١٧٥)

1 B +"ve".

2 Ebû Ali ed-Dekkāk'ın sözüdür (Kuşeyrî, *Risâle*, I, 245; Nevevî, *el-Ezkâr*, thk. Abdülkādir el-Arnaût, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1414/1994, s. 335/1030).

3 F +"~~bundan, yani bu ketmden sonra~~".

tevbesi olamaz. Hâsılı hakk-ı sarîhi ketm etmek küfürdür ve iman da izhâr-ı haktır. Ve baʿde'l-küfr izhâr-ı hak ile tevbe ve iman makbuldür.

Tevbe edenler böyle, mâʿadâsına gelince {اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ} Allah'ın inzal ettiği beyyinât ve hüdâya ve bu cümleden olarak bütün enbiyâ ve kitaplarla beraber nübüvvet-i Muhammediyeye ve Kur'ân'a iman etmeyip de küfürde ısrar ve kâfir oldukları hâlde vefat edenler {اُو۬لٰٓئِكَ} bunlar da işte {عَلَيْهِمْ لَعْنَةُ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَع۪ينَ} böyle melʿunlardır. Allah'ın, meleklerin, insanların [561] hepsinin lâneti bunların[1] üstünedir. {خَالِد۪ينَ ف۪يهَا} Bu lânette muhalled olarak kalırlar {لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ} ve bunlardan ile'l-ebed azab tahfif edilmez {وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ} bunlara hiçbir mühlet ü müsaade de verilmez. ❁ Her küfür bir ketm-i hak demek olduğuna göre bu âyet evvelki âyetteki tevbe ile müstesnâ olanlardan mâʿadâ ketm-i hak edenler hakkındaki hükm-i laʿneti tekid ve lâʿinûnu tefsir etmiş olmakla beraber diğer cihetle ondan eʿamdır. Zira lisânen veya kalemen hakkı söylemiş veya yazmış olmakla beraber kalben iman etmeyip kâfir kalan ve bu küfürlerinden tevbe etmeyerek ölenlere yukarıki lânetin şümûlü cây-ı nazar olduğu hâlde bu âyet ʿale'l-ıtlâk kâfirlere sarâhaten ʿâm ve şâmildir.

Ey insanlar siz artık böyle küfr ü şikāktan vazgeçip hepiniz dâire-i tevhîde giriniz, çünkü:

وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ ﴿١٦٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Her hâlde hepinizin Tanrısı bir Tanrı, başka Tanrı yok ancak O. O Rahmân-ı Rahîm[2] (163).

{وَاِلٰهُكُمْ} Ey insanlar! Hepinizin ibadet ve ubûdiyetine lâyık ve müstehak olan hakīkī mâbudunuz {اِلٰهٌ وَاحِدٌ} bir tek mâbuddur. Vâhid sıfatıyla muttasıf bir ilâhtır ki ilâhlıkta tektir. Hem sizden başkalarının da

---

1 B: "onların".

2 F: "Her hâlde hepinizin Tanrısı bir Tanrı, başka Tanrı yok ancak O. O Rahmân-ı Rahîm / Hepinizin ilâhı bir ilâhtır, O'ndan başka ilâh yoktur, O hem Rahmân hem Rahîm'dir".

diğer bir ilâhı var sanmayınız {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka hak [562] hiçbir ilâh yoktur. Ondan mâʿadâ mâbud tutulanların[1] hiçbiri ulûhiyete lâyık değil, hepsi boş, hepsi bâtıldır. O'nun fevkinde veya müsâvîsi bir ilâh tasavvuru muhal olduğu gibi, O'nun mâdûnunda olmak şartıyla da ilâhiyetine iştirak edebilecek mâbudlar, tanrılar yoktur. Ulûhiyet kābil-i iştirak değildir ve bihakkın ilâh ancak o Vâhid Tanrı'dır.[2] O'nun bütün mahlûkāta mebde' olan birçok esmâsı ve sıfâtı varsa da künh-i[3] zâtından bihakkın tâbir mümkin değildir. Hakīkat-ı hak her türlü terkibden âzâde ve o Ferd-i Ehad[4] nâkābil-i tavsîfdir; çünkü vasıf, mevsuf ile sıfat beyninde az çok bir mugāyeret iktizâ eder. Gayriyet olunca da ferdâniyet kalmaz. Bir de ihbar bir muhberᵘⁿ ʿanh ile bir muhberᵘⁿ bih ister, bu ise ferdâniyete münâfîdir. Bunun için esmâ-i müştakkanın hepsi hakīkat-i Hakk'ın künh-i ehadiyetine vüsûlden kāsırdır. Onun zâtına nihâyet nihâyet هُوَ (Hüve) denilebilir. Bütün menbaʿ-i celâl ve izzet, cemîʿ-i cihât-ı kesretten müberrâ olan ve ancak "Hüve" diye ifade olunabilen Zât-ı Ehad'dır. Onun zâtı sıfât ile tekemmül etmiş olmayıp bilakis kemâl-i zât, sıfât-ı[5] kemâlini istilzam etmiştir. İşte "Hüve", o yenbûʿ-i rahmet ü izzete, o mebde'-i aʿlâ-yı ehadiyete îsâl eder. Bunun için "Hüve" kelimesi bir zamir olduğu hâlde onun zâtına delâlet eden en büyük ismi gibi olmuştur. Tevhid denizine dalmış olan ehlullah ʿindinde bu ismin ehemmiyeti pek büyüktür. Buna İsm-i Aʿzam diyenler de vardır. Maʿahâzâ[6] İsm-i Aʿzam "Allah" ism-i şerîfidir diyenler daha çoktur. Zira "Allah" ismi, zât ve bütün sıfât mecmûʿuna delâlet etmek itibariyle daha cemʿiyyetlidir. "Hüve" ise makām-ı tevhîdde aʿzamdır. هو، يا هو، يا مَنْ لَا هُوَ إِلَّا هو tâbiri, me'sûr olan ezkâr-ı tevhîddendir.

İşte hepinizin bihakkın mâbudu, bütün kesretlerin mebde'i olmakla beraber zâtında terkib ve kesret bulunmayan, ulûhiyette, vücûb-i vücûdda

1 M ve B: "tutanların". M'nin sonraki baskılarında F'deki şekliyle "tutulanların" diye düzeltilmiştir.
2 F: "Ferd-i Mutlak'tır".
3 M: "yene", B: "yine".
4 F: "Ferd-i Mutlak".
5 B: "safvet-i". M: "saffati". Sonraki baskılarda "sıfâtı" şeklinde düzeltilmiştir.
6 B: "maʿamâfîh".

hiçbir şerîk ü nazîri olmayan o İlâh vâhiddir. Hiçbir mahlûkun bunun [563] dâire-i ulûhiyetinden çıkması mümkin değildir, bütün bu azamet ü kibriyâsıyla beraber O {الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ} hem Rahman hem Rahîm'dir. Bütün rahmetler O'nun, en rakīk merhametler O'nundur. Şirk edenler böyle bir ilâh-ı vâhide şirk etmiş, küfredenler böyle bir rahmân-ı rahîme küfretmiş oluyorlar. Ve bu sebeple kendilerini bu rahmet-i ezeliye ve ebediyeden mahrum ederek lânete mazhar kılıyorlar. Binâenʿaleyh o şirk ve küfürden sarf-ı nazar etmeli de Allah'a ve Allah'ın münzelâtına iman eylemeli ve dâire-i tevhîdde bu rahmetlere ebediyyen ermelidir.

Deniliyor ki Kâbe ve etrafında müşrikînin[1] üç yüz altmış tane putları vardı. Bu âyeti işittikleri zaman taaccüb ettiler de "Yâ Muhammed! Eğer sâdık isen bir âyet, bir delîl-i katʿî getir de bununla sıdkını bilelim" dediler. İbn Cerîr'in Atâ'dan bi'r-rivâye beyânına göre Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz'in Medine'ye kudûmünde وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ âyeti nâzil olmuştu. Mekke'de küffâr-ı Kureyş "Bu kadar insanlara bir ilâh nasıl yetişir?" dediler. Bunun üzerine şu âyet nâzil oldu:[2]

اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِى تَجْرِى فِى الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ مَٓاءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَٓابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٦٤﴾

[564] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphesiz göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara yarar şeylerle denizde akan gemide, Allah'ın yukarıdan bir su indirip de onunla arzı ölmüşken diriltmesinde, diril-

---

1 B: "müşriklerin".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 268-269:

عن أبي الضحى قال: لما نزلت «وإلهكم إلهٌ واحدٌ لا إله إلا هو الرحمن الرحيم»، قال المشركون: إن كان هذا هكذا فليأتنا بآية! فأنزل الله تعالى ذكره: «إن في خلق السموات والأرض وَاختلاف الليل والنهار...» الآية. عن عطاء، قال: نزل على النبي صلى الله عليه وسلم بالمدينة: «وإلهكم إله واحدٌ لا إله إلا هو الرحمن الرحيم»، فقال كفار قريش بمكة: كيف يَسعُ الناسَ إله واحد؟ فأنزل الله تعالى ذكره: «إنّ في خَلق السموَات والأرض واختلاف الليل والنهار» إلى قوله: «لآياتٍ لقوم يَعقلون»، فبهذا تعلمُون أنه إله واحدٌ، وأنه إله كل شيء، وخالق كل شيء.

tip[1] de[2] üzerinde deprenen hayvânâtı yaymasında, rüzgârları değiştirmesinde, gök ile yer arasında musahhar bulutta, şüphesiz hep bunlarda akıllı[3] olan bir ümmet için elbet Allah'ın birliğine âyetler var (164).

Said b. Mesrûk hazretlerinden rivayet olunduğuna göre, Kureyş "Yahudîlere Mûsâ'nın getirdiği âyâtı bize söyleyin nelerdi?" diye sormuşlar, onlar da asâyı ve yed-i beyzâyı anlatmışlar. Nasârâ'ya da sormuşlar, onlar da "ekmeh ve abrası ibrâ ve mevtâyı ihyâ" mucizelerini anlatmışlar. Bunun üzerine Kureyş Hazret-i Peygamber'e "Sen de Allah'a dua et, bize şu Safâ tepesini altın yapıversin de yakınımız ve düşmanlarımıza karşı kuvvetimiz tezâyüd etsin" demişler. Binâenʿaleyh Resûlullah bunu Rabbinden niyaz etmiş, Allah teâlâ da vahiy ile "Bunu yaparım, lâkin bundan sonra yine tekzib ederlerse onlara âlemînden hiçbirine yapmadığım bir azab veririm" buyurmuş. Bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm "Yâ Rab, kavmimi ve beni hâlimize bırak, ben onları günden güne davet edeyim" diye dua etmesine mebnî Cenâb-ı Allah bu âyeti inzal buyurarak semâvât u arzın halkı ve buna müteferriʿ cereyân-ı hilkatin, Safâ'nın altına kalb edilmesi gibi istenilen mucizelerden daha büyük, daha nâfiʿ ve daha iʿcazkâr olduğunu beyan buyurmuştur[4] ki bunlar muʿcizât mesâilinde Kur'ân'ın fikr-i beşeri ne güzel terbiye ettiğini ifham etmeye kâfîdir.

Siz O'nun birliğine, kudret ü rahmetine ve bu kadar insanlara kifayet edebileceğine şüphe edip zât u sıfâtına delil ve mucize mi istiyorsunuz? {اِنَّ فٖى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} [565] Şu üstünüzdeki buʿd-ı muhît içinde sayısız ecrâm-ı ulviyesi ve aralarındaki ebʿâd ve bu ebʿâdı işgal eden hevâ ve

---

1 F -"diriltip".
2 F: "ve".
3 F: "aklı".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 269-270. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 242, 258:
عن سعيد قال: سألت قريش اليهودَ فقالوا: حدثونا عما جاءكم به موسى من الآيات! فحدثوهم بالعصَا وبيده البيضاء للناظرين. وسألوا النصارى عما جاءهم به عيسى من الآيات، فأخبروهم أنه كان يُبرئ الأكمهَ والأبرصَ ويُحيي الموتى بإذن الله. فقالت قريش عند ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم: ادعُ الله أن يجعل لَنا الصفا ذَهبًا، فنزداد يقينًا، ونتقوّى به على عدوّنا. فسأل النبي صلى الله عليه وسلم ربه، فأوحى إليه: إنّي مُعطيهم، فأجعلُ لهم الصفا ذهبًا، ولكن إن كذَّبوا عذّبتهم عذابًا لم أعذبه أحدًا من العالمين. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: ذَرني وقَومي فأدعوهم يومًا بيوم. فأنزل الله عليه: «إنّ في خَلق السموات والأرض» الآية. إن في ذَلك لآية لهم، إن كانوا إنما يريدون أن أجعل لهم الصفا ذهبًا، فخلق الله السموات والأرض واختلاف الليل والنهار، أعظمُ من أن أجعل لهم الصفا ذهبًا ليزدادوا يقينًا.

ziyâ gibi mer'î veya gayr-i mer'î ecsâm veya keyfiyyât-ı latîfe ve esîriyesi ve her birinin seyr ü hareketleri ile çizdikleri tabaka tabaka medârları, mahrekleri ve nizâm-ı ictimâʿîleri ile teşkil ettikleri câbecâ manzûmeleri, burçları ile şu semâvâta ve o ecrâmdan biri olup denizleriyle karalarıyla, dağlarıyla dereleriyle, ovalarıyla çölleriyle, pınarlarıyla ırmaklarıyla, maʿâdiniyle nebâtâtıyla, ormanlarıyla seyranlarıyla ve bütün o semâvâta direksiz kuşaksız irtibat ve münasebetiyle ayağınızın altında yuvarlanan şu arza bir bakınız. İşte "mekân" denilen fezâ-yı bîkerân içinde hey'et-i âlem nâmını alan bu semâvât u arzın halk u ibdâʿında, nizâm-ı hilkatinde {وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ} gece ile gündüzün değişmesinde, uzayıp kısalmasında, birbiri ardı sıra teʿâkub etmesinde ve bu teʿâkub ve tevâlî ile tecellî eyleyen vazʿ-ı mekânîde, sırr-ı zamânîde ve mahall-i vâhide tevârüd-i ezdâdda {وَالْفُلْكِ الَّتٖى تَجْرٖى فِى الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ} ve insanlara nâfiʿ hamûlelerle[1] denizde akıp giden ve ecrâm-ı semâviyenin buʿd-i kebûd-i semâda seyirlerini andıran gemilerin cereyânında ve cereyan ettiği denizlerin sırr-ı hilkatinde, bunlardaki bu cereyan ile tecellî eden hareket ü sükûn kanunlarında ve bu kanunların insanlara temin ettiği menâfiʿin tarz-ı husûlünde {وَمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ مَٓاءٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} Allah'ın yukarıdan indirdiği suda, indirip de kuru toprağa ölümünden sonra su ile tekrar hayat vermesinde ve bu hayât-ı nebâtînin tarz-ı tekvîninde {وَبَثَّ فٖيهَا مِنْ كُلِّ دَٓابَّةٍ} ve bu arzda zevi'l-ʿukūle varıncaya kadar her türlü hayvânâtı sınıf sınıf, cins cins, nevʿ nevʿ tefrîk ü tasnif edip [566] yaymasında ve bu hayât-ı hayvânînin husûlünde {وَتَصْرٖيفِ الرِّيَاحِ} ve türlü türlü rüzgârları bir taraftan bir tarafa, bir hâlden diğer hâle evirip çevirmesinde {وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} semâ ile arz arasında musahhar olan bulutlarda {لَاٰيَاتٍ} hiç şüphesiz birçok âyetler, maddî mânevî, dînî dünyevî nimetler, istediğinizden daha iʿcâzkâr mucizeler vardır. Vardır amma {لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} akledecek bir kavim için. Yani akıllı olan ve aklından istifade eden kimseler için. Binâenʿaleyh akıl da bu âyâtın biri ve belki en büyüğüdür.

---

1 M: "humulelerle".

"**Akıl**": Maʿdeni kalb ve rûhda, şuʿâʿı dimağda bulunan bir nûr-ı maʿnevîdir ki insan bununla mahsüs olmayan şeyleri idrak eder. "Akletmek"; esbâb ile müsebbebât, eser ile müessir arasındaki alâkayı, yani illiyet kanununu ve ona müteferriʿ lüzûm alâkalarını idrak ederek eserden müessire veya müessirden esere veyahut bir müessirin iki eserinin birinden diğerine intikal eylemektir ki, "mantık" denilen bu intikal sayesinde bir eser-i mahsüsden gayr-i mahsüs olan müessiri, meselâ mahsüs bir hışırtıdan[1] gayr-i mahsüs bir hayvan, veya mahsüs bir müessirden gayr-i mahsüs eseri, meselâ görülen bir bal arısından gayr-i mahsüs olan bal, yahut mahsüs bir eserden alâkadar bulunduğu diğer bir eser, meselâ görülmeyen bir arının duyulan[2] vızıltısından henüz gayr-i mahsüs bulunan balı ve yeri keşf ü idrak olunur. Ve işte böyle mahsüsden gayr-i mahsüse intikale vesile olan veya gayr-i mahsüs bir mânayı bizzat ve bi'l-bedâhe keşfeden âlet-i idrâke "akıl" tesmiye edilir. Ve bu intikalin başlıca üç nevʿi vardır. Birincisi cüz'îden cüz'îye, ferdden ferde intikaldir ki buna "temsîl" veya "kıyâs-ı fıkhî" denilir. İkincisi, cüz'îden küllîye, [567] vâhid-i ferdîden vâhid-i nevʿîye veya vâhid-i nevʿîden vâhid-i cinsîye intikaldir ki buna "istikrâ" tesmiye edilir. Kazâyâ-yı külliyenin ve kavâʿid-i fünûnun ekserîsi ve belki umûmu bu tarîk ile keşf edilegelmiştir. Bunda müşahede ve tecribenin ehemmiyeti büyüktür. Üçüncüsü küllîden cüz'îye, vâhid-i cinsîden vâhid-i nevʿîye veya vâhid-i nev'îden vâhid-i ferdîye intikaldir ki buna da maʿnâ-yı ehassıyla "istintac" veya "kıyâs-ı mantıkî" veya sadece "kıyas" tâbir olunur ki bütün ulûmun tatbîkāt-ı fiʿliyyesi bununla yapılır. İstikrâların netâic-i ameliyesi bununla istihsâl olunur. Ve turuk-ı ilmiyenin en kuvvetlisi budur. Çünkü bunda bir taraftan tesis, diğer taraftan tekid vardır.

Bütün ulûm u fünûnun ve her türlü mazhariyyet-i beşeriyenin medârı olan illiyet kanununu hüsn-i idrak ve tatbik sayesinde akıl, bu âyetlerden bu tarîklerle vücud ve vahdâniyet-i ilâhiyeyi ve rahmet-i şâmilesini bi'z-zarûre anlar, keşf eder. Bu tarîklerden birinde veya hepsinde yürüyen

---

1 M ve B: "hışıltıdan".
2 M ve B -"duyulan".

aklın da başlıca iki nevi seyri vardır. Birincisi ağır, tedrîcî ve zamânî olan teemmülî seyridir ki buna "fikir" tesmiye olunur. Diğeri de bir lahzada, bir hamlede matlûba vâsıl oluverecek derecede serîʿ olan ânî seyridir ki buna da "hads" tesmiye edilir. Bu hads de iki kısımdır: Birisi her birinde mevzûʿuna göre uzun müddet vâkiʿ olan tahsil, tecribe ve mümâreseden mütehassıl meleke-i iʿtiyaddır ki kesbîdir. Nazarî amelî tahsil ve terbiye-i ilmiye bu gayeye ermek içindir. Buna "akl-ı mesmûʿ" dahi denilir. Diğeri doğrudan doğru fıtratta merkuz ve sırf vehb-i ilâhî olan melekedir ki buna da "kuvve-i kudsiyye" veya "akl-ı matbûʿ" veya "garîzî" tesmiye olunur. Bunda esas itibariyle saʿy ü kesbin hiç hükmü yoktur ve herkesin bu nevi hads ü akıldan az çok bir nasîbi vardır. Bu olmayınca öbür akl-ı mesmûʿun hiç hükmü olmaz. Bunun kābil-i tahdid olmayan birçok merâtibi vardır ki bir zekâ-yı basîtten ʿukūl-i enbiyâ mertebelerine kadar gider. En yüksek [568] mertebesine "Akl-ı Evvel" denilir ki mebde'den gāyeyi, gāyeden mebde'i, evvelden âhiri, âhirden evveli kemâl-i yakīn ile gören bu Akl-ı Evvel, Kalem-i İlâhî ve Nûr-i Muhammedîdir. Nitekim hadîs-i şerifte أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ نُورِي,[1] أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ الْقَلَمَ,[2] أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ الْعَقْلَ,[3] buyurulmuştur. ʿUkūlün derecâtındaki ihtilâf noksanlarından münbaʿistir. Yoksa esas itibariyle ʿukūl için tarîk birdir, o da tarîk-ı haktır. Bizim illiyet mebde'i, tenakuz mebde'i gibi idrâk-i hakka vesile olan esbâb-ı asliye hakkındaki idrâkât-ı bedîhiyemiz, Akl-ı Evvel'in künh-i idrâkini gösteren birer hissemizdir. Biz bu sayede her nevi maʿlûmâtı böyle bir tarz-ı bedâhetle idrak eden Akl-ı Evvel'in, kuvve-i kudsiyye-i mutlakanın kemâlini isbâta bir beyyine buluruz. Bizim nisbî ve cüz'î olan kuvve-i hadsiyemizle Akl-ı Evvel'e böyle bir ittisâlimiz ve bu sayede hakka bir vusûlümüz vardır. Bütün merâtibiyle hads-i vehbî, kesbî olmadığı için bunda saʿy ü irâde-i beşer âmil değil ise de, bunda bi-lutfihi teâlâ mâlik olduğumuz hissemiz nisbetinde akl-ı fikrî ve bu babdaki medîd

1 Abdülhay el-Leknevî, *el-Âsâru'l-merfûʿa fi'l-ahbâri'l-mevdûʿa,* thk. Muhammed Saîd Besyûnî Zağlûl, Bağdad: Mektebetü'ş-Şarku'l-Cedîd, ts., s. 43. Leknevî bu lafızlarla sâbit olmadığını söyler.

2 Ebû Dâvûd, Sünnet, 17.

3 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VII, 318. Sâgânî mevzû olduğunu söylemiştir (*Mevdûʿât,* s. 35).

tecribeden mütehassıl hads-i iʿtiyadî melekesi kesbî olduğundan Kur'â-nında Cenâb-ı Hak umum insanları bu tarîka hidâyet ve sevk için لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ buyurmuş ve akıl olmayınca doğrudan doğru hislerde icrâ-yı te'sîr edecek olan muʿcizâtın büyük bir fâidesi olmayacağını anlatmıştır. Kur'ân'ın bu gibi âyetlerinde insanları idrak ve istidlâl için muʿcizâttan ziyade maʿkūlât-ı külliyeye sevk vardır. Ve bunun için Kur'an, aʿzam-ı muʿcizâttır. Fakat bundan bazılarının zannetmek istediği gibi muʿcizât-ı enbiyânın imtinâʿına ve Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimiz'in maddî mucizeler göstermediğine ve göstermeyeceğine işaret gibi bir mâna çıkarmaya kalkışmak da doğru değildir. Çünkü bu âyette icmâl edilen ve her biri nefsü'l-emrde en büyük hârika-i bedîʿa olan âsâr ve âyâtı izhar eden kudret-i bâliğa düşünüldüğü zaman, Safâ tepesinin altına kalb edilivermesi bu kudrete nazaran hiçbir ehemmiyeti hâiz [569] olamayacağı ve bir muhal teşkil edemeyeceği suhûletle anlaşılır. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Hak sebeb-i nüzûl nokta-i nazarından bu âyetle şunu da anlatmış oluyor ki semâvât ve arzın halk u ibdâʿı ve bunlar üzerinde zikr olunan tasarrufât-ı bedîʿanın icrâsı gibi en büyük mucizeler ve müstemir olan bu mucizelerin idrâkinden hâsıl olacak fâidelerin yanında Safâ'nın altına kalb edilmesi gibi muvakkat ve münferid bir hâdise-i hârika talebi pek küçük bir şeydir. Bu büyük ve müstemir mucizeleri idrak ve mütâlaa edenler ve bu mütâlaa ile Hâlık teâlâ'nın kanunlarına vukuf ile ittibâʿ eyleyenler Safâ tepesini altın yapmak gibi bir matlûbu bilâhare kendileri bile yapabilirler. Çünkü bu sayede yalnız Safâ'nın değil bütün Mekke dağlarının altın ile döşenmesi bile mümkin olur. Allah teâlâ bunun da yolunu yapmıştır. Yalnız meʿâdin kanunlarını iyice idrak etmek bu matlaba kâfî gelir. Binâberîn Allah'tan ve Peygamber'den daha büyük, daha hayâtî, kudsî, küllî ve ebedî metâlib istemek iktizâ eder.

لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ'da âyât, alâmât-ı vâzıha ve delâil-i katʿiyye karşısında ciddî olarak hiçbir söz söylenmek ihtimâli bulunmayan muʿcize-i bâhire demektir ki, Kur'ân'ın âyetlerine "âyet" denilmesi de bu mâna ile alâkadardır. Demek ki Allah teâlâ'nın iki nevi âyâtı vardır. Birisi kitâb-ı tekvin ve hilkatteki âyât-ı fiʿliyye, diğeri de kitâb-ı münzeldeki âyât-ı kavliyyedir. Bunların ikisi de zât u sıfât ve ahkâm ü irâdât-ı ilâhiyeye delâlet ettiklerinden dolayı "âyet" tesmiye olunmuşlardır. Bu iki kitabı[1] ve bu iki nevi âyâtı mütekābilen yekdiğerinin[2] dâl ve medlûlü, şerh ü tefsîridirler. Kemâl-i maʿrifet, kitâb-ı münzelin âyât-ı kavliyyesinden kitâb-ı hilkatin âyât-ı fiʿliyyesini ve ondan Hak teâlâ'nın zât u sıfâtını okuyup anlamak ve anladıktan sonra O'nun kanunlarına, evâmirine, ahkâmına ittibâʿ ederek tarîk-ı müstakīmden râziye ve marziyye makamlarını ihrâz ile bekā-billâh'a vâsıl olmaktır. İşte Kur'ân'ın bu[3] âyet-i [570] kavliyyesi bize birçok âyât-ı fiʿliyyeyi icmâl ve irâe ederek bu devlet-i kâinâtın hadd ü pâyânsız ihtilâfâtını müstemir bir nizâm-ı iʿcâzkâr ile ibdâʿ ve tanzîm ü tensîk eden Hâlık-ı müdebbirin ve akl ile maʿkūlün, hâric ile zihnin nokta-i intıbâkında Kayyûm-ı kül olan vücûd-i vâhidini izhar eyleyen Hak teâlâ'nın Zât-ı ehadiyyetine ve kudret ve rahmet-i şâmilesine ve binâenʿaleyh bütün insanlara ve kâffe-i mevcûdâta kâfî ve vâfî, şerîk ü nazîrden münezzeh bir ilâh olduğuna delâlet eden birçok edille-i beyyineyi gayet vecîz ve vecâzetiyle beraber gayet basit ve vâzıh bir[4] surette cemʿ edivermiştir ki, bunda mekşuf ve gayr-i mekşuf nice nice ulûm u fünûnun mevzûʿ ve gayeleri vardır. Bunu en âdî ve en basit bir akıl duyar ve en yüksek akıllar bunda ebedî bir gayeyi tedkik ve müşahede bulur. Ve bi'n-netîce hiçbir akıl bu karardan dışarı çıkamaz.

İşte Kur'an en yüksek metâlib-i ulûm ve fünûnun bu vechile cezrini alarak bütün havâss u avâmmın vuzuh ile anlayacağı derecede

---

1 Kelime bütün nüshalarda "kitâbın" şeklinde kaydedilmiş olmakla birlikte, anlamın sıhhati açısından "kitabı" şeklini tercih ettik.
2 M ve B: "yekdiğerlerinin".
3 F +"~~tek~~".
4 M ve B -"bir".

basitlendirip tâlim ediverir. Vehm ü hayâlin şiʿrî edebiyatında hiçbir hakikate intibâkı olmayan ve bi-gayri hakkın "ibdâʿ" nâmı verilen ve kuvve-i vâhimenin gelip geçici bir lahza-i kâzibesini okşayarak insanı bir an için ve bir daha tekerrür etmemek şartıyla çarpıp geçen boş[1] müeddâlarında bir zevk-i tesellî aramaya alışmış olan rûhlar, Kur'ân'ın bütün fıtrata mir'ât olan nazm-ı bedîʿinde iʿcâzkâr bir yükseklik duyamazlarsa[2], bunun sebebini[3] zevk-i fıtrîlerinin ve akıllarının hevâiyyât içinde iflas etmiş olmasında aramalıdırlar. Bu gibiler hakkı hep acı diye telakkī etmiş ve aklı, hakka vusûl için bir âlet tanıyacak yerde onu hakkı redd ü ibtâl ile mağlub edebilecek gaddar bir silâh gibi kullanmak isteyen zâlim müşriklerdir. Fi'l-hakīka:

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَاداً يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِۜ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِۜ وَلَوْ يَرَى الَّذ۪ينَ ظَلَمُٓوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَۙ اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَم۪يعاًۙ وَاَنَّ اللّٰهَ شَد۪يدُ الْعَذَابِ ﴿١٦٥﴾ اِذْ تَبَرَّاَ الَّذ۪ينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذ۪ينَ اتَّبَعُوا وَرَاَوُا الْعَذَابَ وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ ﴿١٦٦﴾ وَقَالَ الَّذ۪ينَ اتَّبَعُوا لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُ۫ا مِنَّاۜ كَذٰلِكَ يُر۪يهِمُ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْۜ وَمَا هُمْ بِخَارِج۪ينَ مِنَ النَّارِ۟ ﴿١٦٧﴾

[571] Meâl-i Şerîfi

İnsanlardan[4] kimi[5] de Allah'tan beride birtakım sınarlar ediniyorlar da onları Allah sever gibi seviyorlar,[6] iman edenler ise Allah için sevgice daha[7] kuvvetlidirler. Görselerdi o zulmü edenler azâbı görecekleri vakit; hakikaten kuvvet, bütün kuvvet Allah'ındır ve hakikaten Allah çok şedîd azablıdır[8] (165). O vakit o metbûʿ olanlar azâbı görerek tâbiʿ

1 F: "vâhî".
2 B: "duymazlarsa".
3 M ve B: "sebebi".
4 F: "İnsanlar/dan ~~içinde~~".
5 F: "/ de ~~var ki~~".
6 F +"~~hâlbuki~~".
7 F -"daha".
8 B: "şedîdü'l-azâbdır".

olanlardan teberrî etmişlerdir, aralarındaki bütün râbıtalar didik didik kopmuştur (166). Tâbiʿ olanlar da şöyle demektedir: "Âh bizim için dünyâya bir dönüş olsa idi de onların bizden teberrî ettikleri gibi biz de onlardan teberrî etse idik!" İşte böyle Allah onlara bütün amellerini üzerlerine yığılmış hasretler [572] *hâlinde gösterecektir*[1] *ve onlar o ateşten çıkacak değillerdir (167).*

Vahdâniyet ve kudret-i ilâhiye bu kadar âyât-ı fiʿliyye ve kavliyyesiyle zâhir ü bâhir iken buna karşı {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ} insanlardan bazıları vardır ki {يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا} Allah'a karşı denkler, nazîrler tutarlar ki {يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ} onları Allah sever gibi severler. Emirlerine, nehiylerine, arzularına itaat ederler de Allah'a isyan eylerler. ❁ Şüphe yok ki böyle yapmak, gerek Allah'ı inkâr ederek olsun ve gerek olmasın maʿnâ-yı ulûhiyette onları Allah'a ortak yapmaktır. Bunların bir kısmı bu şirki tasrih ederler. Firavunlara, Nemrudlara yapıldığı gibi onlara açıktan açığa ilâh, maʿbûd nâmını vermekten çekinmezler; "Rabbimiz, Tanrımız" derler. Ve hattâ ilâhlarının tevellüd ve tevâlüdüne kāil olarak onlara aynı cinsten, mâbud pâyesinde oğullar, kızlar tasavvur ve isnad ederler. Diğer bir kısmı da tasrih etmeden aynı muâmeleyi yaparlar, onları Allah sever gibi severler, veliyy-i niʿmet tanırlar, onların mahabbetini mebde'-i hareket ittihaz ederler, Allah'a yapılacak şeyleri onlara yaparlar, Allah rızâsını düşünmeden onların rızâlarını istihsâl etmeye çalışırlar, Allah'a isyan olan şeylerde bile onlara itaat ederler.

Bu âyet bize gösteriyor ki maʿnâ-yı ulûhiyette son derece mahabbet bir esastır. Ve mâbud en yüksek mahbubdur ve böyle son derece sevilen şeyler ne olursa olsun mâbud ittihaz edilmiş olur. Mahabbetin hükmü ise itaattir. Ve bunun için mâbud, son derece mutâʿ olur. Ve her insanın sîretinde mebde'-i hareketi onun mâbûdudur. İnsanlar tarafından böyle mahabbet ile mâbud pâyesi verilen endâd o kadar mütenevviʿdir ki bir taş, bir maden parçasından, bir ot, bir ağaçtan tut da ecrâm-ı [573]

1 F +"~~ve artık~~".

semâviyeye, rûhlara, meleklere kadar çıkar. Maʿamâfîh يُحِبُّونَهُمْ'da zevi'l-ʿukûle râciʿ olan هُمْ zamiri bunların bilhassa zevi'l-ʿukūl kısmını tasrih etmektedir. Buna binâendir ki müfessirîn-i kirâm bu endâdı "Allah'a masiyette itaat ettikleri sâdâtları, reîsleri, büyükleri" diye beyan etmişlerdir. Bu zamirin tağlib suretiyle sâir putlara dahi teşmîli takdîrinde bile bu mâna zâhirdir. Fi'l-vâkiʿ servet ü sâmân, haşmet ü kuvvet, câh ü ikbal, hüsn ü cemâl gibi herhangi bir ümîde sebep addedilen dilberler, kahramanlar, hükümdarlar gibi insanları Allah gibi seven ve onlar uğrunda her şeyi göze aldıran nice kimseler vardır ki bu nokta şirkin putperestlik esasını, beşeriyetin en büyük yarasını teşkil eder. Yunan, Roma, Avrupa medeniyet ve edebiyatında böyle mahabbet mâbudlarının hadd ü hesâbı yoktur. Bu his, zamanına göre türlü türlü şekillerde zuhur eder. Hıristiyanlık dahi bu rûh ile meşbûʿdur. Hele Avrupa rûhunda, Avrupa edebiyatında bu nevi şirk o kadar ileri gitmiştir ki her eline bir kalem alan ve herhangi bir şiir söylemek isteyen kimse mahbûbuna ilâh pâyesini vermeyi ve en ufacık bir işi medih için hemen yaratmak kudretini isnad edivermeyi bir hüner, bir şeref addeder. Yeryüzündeki münâzaʿât-ı beşer bütün bu muhtelif ve mütezâd mâbudların mücâdelâtı yüzündendir. Bu şikāk ü ihtilâf her birinin arkasındaki binlerce müdâhinler tarafından körüklenir ve beşeriyet günden güne sukūt-ı ahlâkīye sürüklenir. İlimlerin, fenlerin, sanatların terakkiyâtı buna çare bulamaz, bilakis hepsi bu şirk ocağını yakmak için gaz ve benzin yerine kullanılır. Bunlar hakikatte ne Allah tanır, ne Peygamber, her birinin gönlünde zaman zaman bir veya birkaç mahluk yer tutmuştur. Onları Allah[1] gibi severler ve onlara mâbud muâmelesi yaparlar, onlara itaat etmek için Allah'a isyan ederler, يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ bütün bunları tasvirdir. Ve burada evliyâ ve enbiyâyı mâbud [574] derecesine çıkaranlar da dâhildir. Bunun için Allah'ın evliyâsı, enbiyâsı, melekleri gibi sevgili kullarını severken nazm-ı celîlin mazmûnunu iyi düşünmeli, mahabbetlerini Allah mahabbeti derecesine vardırmaktan ihtiraz eylemelidir. Zira Allah için sevmekle Allah sever gibi

1 B +"sever".

sevmek arasındaki farkı bilmek lâzım gelir. Allah'ı sevenler Allah'ın yolunda giden sevgili kullarını da severler, lâkin Allah gibi değil, Allah için severler ve bu sevgi ile Allah yolunda onlara ittibâʿ ederler. قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/31][1] Binâenʿaleyh Allah'ın sevdiği kullarını sevmek ve onlara ittibâʿ etmek günâh ve şirk değildir, bilakis mahabbetullâha delil olur. Ve fakat bu mahabbet hiçbir zaman Allah mahabbeti gibi olmamalı, yani Hıristiyanların Hazret-i Îsâ hakkında yaptıkları gibi onları mâbud derecesine çıkaracak bir taabbüd suretini almamalıdır. Bunun en güzel misâlini Müslümanlığın miftâh-ı iman olan kelime-i şehâdetinde ve re's-i ibâdet olan namazında buluruz. Bir Müslüman أَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ derken Allah'tan mâʿadâ bütün mâbudların hepsini redd ü nefy eder de bu kalb-i pâk ile Peygamberi, Hazret-i Muhammed'in O'na ubûdiyet ve risâletle izâfetini tasdik ve Allah için bu hakka arz-ı şehâdet eyler ki bu şehadette Allah'tan sonra Peygamber'e bir iʿlân-ı mahabbet vardır. Ve iman bu mahabbetle tamam olur. Ve fakat mahabbetullah tevhîd-i kibriyâ-yı ulûhiyet ile ve bunun yanında mahabbet-i Muhammediye Allah'a ubûdiyet ve risâleti haysiyetiyledir. İşte Allah için mahabbetin en büyük numunesi... Kezâlik namazda Allah'tan mâʿadâsını velev cüz'î bir vechile olsun niyete karıştırmak küfürdür ve namazı müfsiddir. Namazda Peygamber'den ve Allah'ın sâlih kullarından hiçbir şey istenmez, nihâyet tahiyyâtta onlar hesâbına da Allah'tan selâm ü salavât, rahmet ü bereket[2] niyaz edilir ki bu duada Resûlullah'a ve ʿibâd-ı sâlihîne elbette bir izhâr-ı mahabbet mevcuddur. Lâkin musallî huzûr-ı ilâhîde onlardan [575] bir şey istemek mevkiinde değil, onlara dahi ziyâde-i derecât için rahmet-i ilâhiyeyi isteyivermek, hayatında onlara ikram etmek mevkiinde bulunacaktır. Ve Müslüman bütün ömründe bu hatt-ı hareketi esâs-ı sîret addedecektir. Buna mukabil evliyâ ve enbiyâyı veya ervâhını veya melekleri müşriklerin mütevassıt mâbudları gibi bir hisse-i ulûhiyetle sevmek, onları severken Allah'ı ve Allah'ın emirlerini unutmak, onlar nâmına kurbanlar, âyinler

1 "De ki: Eğer siz Allah'ı seviyorsanız hemen bana uyun ki Allah da sizleri sevsin..."
2 B: "bereket".

yapmak, onların isimlerini بِسْمِ اللّٰهِ (Bismillâh) gibi fâtihâ-i umûr ittihaz etmek يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ mantûkuyla bir şirk ve küfür olduğunda şüphe yoktur. Ve böyle yapmak onlardan uzaklaşmaktır, çünkü onlar ancak Allah'ı sevmişlerdir. Maa't-teessüf Müslümanlık nâmına dahi böyle bâtıl bir akīde-i mahabbete tutulan ve bununla "dindarlık yapıyoruz" zanneden birtakım erbâb-ı gaflet de zuhur etmiştir. Bunlar ʿale'l-ekser ilm-i dînin iyi tahsil edilmediği ve maʿlûmât-ı dîniyenin esâsı bilinmeden ağızdan ağıza bir efsane gibi dolaştırıldığı câhiliyet devirlerinde, câhiliyet mıntıkalarında zuhur edegelmiştir. Çünkü hiss-i ubûdiyet insanlarda fıtrî olduğundan dolayı hakīkī ve mütekâmil ilm-i din sönünce, insanlar, câhiliyyet-i ûlâ devrindeki efsanelerle gönlüne doğan hevâiyyât-ı acîbe içinde taabbüde çalışır, hurâfât ile boğulur gider. Ölü veya diri, canlı veya cansız putlara bağlanır. Maʿamâfîh bu dalâletin felsefî tarîk ile ilm ü mârifet nâmı altında intişar eden kısmı da yok değildir. Ve elbette bu daha mühimdir, burada münkir-i ilâhiyet olan taʿtîl (ateizm) felsefelerinden bahse lüzum görmüyoruz. En derin cehâlete müsâvi ve hatta daha bedter olan taʿtîl felsefelerinin şenâʿati bi'l-vücûh ihtardan müstağnî olduğu gibi, ilmî ve felsefî haysiyetten hükümleri de yoktur. Fakat "felsefe-i ilâhiye" ve "vahdet-i vücûd" nâmı altında gizlenen bir felsefe-i taʿtîl vardır ki din ve ahlâk nâmına ilmî ve hikemî şekilde en büyük zarar bundan neş'et edegelmiştir. Ve her nerede bir şirk varsa, [576] bununla az çok bir alâkası vardır. Evvelâ şunu kayd edelim ki وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [el-Bakara 2/163] âyetinde dahi sarih olduğu üzere dîn-i İslâm'da emrolunan umûmî mevzûʿ-i iman لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ tevhîdi, yani tevhîd-i ulûhiyettir; لَا مَوْجُودَ اِلَّا اللّٰهُ diye ifade edilen tevhîd-i vücûd değildir. Bu olsa olsa tarîk-i maʿrifette katʿ-ı merâhil etmiş havâs için mevzûʿ-i bahis olabilir. Ve bizim nazarımızda tevhîd-i vücûd ʿale'l-ıtlâk münker değil, belki keşfen müsbettir. Lâkin "Allah'tan başka mevcud yoktur" demekle, "her mevcud Allah'tır" demek arasında pek büyük fark vardır. Evvelkisi tevhîd-i mahz olabilir, lâkin ikincisi şirk-i mahzdır. "Allah'tan başka mevcud yoktur" denildiği zaman mâsivâya isnad edilen vücûdun hakīkī olmayıp hayâlî,

vehmî, şuurda münʿakis bir emr-i zıllî olduğu ve vücûd-ı hakīkīnin ancak Allah'a muhtas bulunduğu ikrar ve âlemin bizâtihî ve lizâtihî vücûd-ı hakīkīsi nefy edilmiş olur ki bu vahdet-i vücuddur. Çünkü keşfen sâbit olduğu üzere biz âlem nâmına ne biliyorsak hepsi mahsüsâtımız, hayâlimiz, suver-i zihniye ve intibâʿât-ı rûhiyemizden ibarettir. Bunları aʿyân tasavvur etmemiz ve bi'l-izâfe hak diye bilmemiz zâtında vâhid-i ekmel olan Hak mefhûmunun[1] ezelen ve ebeden tahakkukunu tasdik sayesinde mümkin olabilir ki bunu Fâtiha'da îzâh etmiş idik. Binâenʿaleyh vahdet-i vücûd tevhîd-i vücûdîsi, eşbâh-ı âlemin zıllî ve hayâlî olduğunu görmek ve onları silip mâverâsındaki Hakk-ı Vâhid'in vücûduna iman eylemek ile mümkin olur. Nitekim لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ "Allah'tan başka ilâh yok" dediğimiz zaman da birtakım putların, birçok kimseler tarafından mâbud ittihaz edildiğini inkâr etmiş olmuyoruz da bunların hak olmadıklarını ilan ve ancak bir Allah isbat ve kabul etmiş oluyoruz. Lâkin "her mevcûd Allah'tır" denildiği zaman vücudda hakīkī bir kesret kabul edilmiş ve hepsinin Allah olduğu iddia edilmiş oluyor ki bunda tevhid yok, bilakis Allah'ı teksir ile işrâk vardır. Bu bir [577] vahdet-i vücûd değil, ittihâd-ı vücûd veya hulûl nazariyesidir veyahut Allah'ı inkâr ile ancak âlemi isbâttır, "bir"e "her" demektir. "Lâ şerîke leh" olan Allah'a nâmütenâhî şerîkler isbât etmek, mevcûdat-ı hayâliyeyi mevcûd-ı hakīkī farz etmektir. Buna en ziyade "panteizm", "ittihâd-ı ilâhiyet" denilir ki bu nazariyede Allah ve vücûd hakikaten her şey ile müttehiddir veya her şeyin içine hulûl etmiştir. Hâşâ Ali ilâh, Veli ilâh, Firavun ilâh, Nemrud ilâh ilh. her şey ilâhdır. Bunda isbât-ı âlem ve nefy-i sâniʿ vardır. İşte birtakım cehele veya melâhide "hikmet-i ilâhiye" nâmıyla muhal olan bu ittihad veya hulûl veya taʿtîl nazariyesini "vahdet-i vücûd" ve "mahz-ı tevhîd" diye ele alarak لَا اِلٰهَ اِلَّا هُو demek لَا مَوْجُودَ اِلَّا هُو demek olduğunda ısrar eder ve bunu da "her mevcud O'dur" mânasıyla tefsir eyler ve hatta küll-i mecmûʿî ile küll-i ifrâdîyi tefrik etmeyerek همه اوست der. Her şeyden mâverâsında Allah'ı görecek yerde, her şeyde ve hattâ her şeyi Allah

---

1 F +"~~künhüne~~".

görmek ister. هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ [el-Hadîd 57/3][1] âyetinin beyan ettiği mertebe-i cemʿi mertebe-i farkta ayrı ayrı söyler ve bu suretle kendini Allah görmek ve göstermek için kâmil insanları bizzat Allah gibi gösterir. Artık erenler, evliyâlar, bir ilâhlar cemâʿati manzarasında tahayyül olunur. Hâlbuki bu nazariyenin esâsına göre şeytanların velîlerden[2], kâfirlerin mü'minlerden farkı kalmamak lâzım gelir. Çünkü her mevcud O sayılır. İşte وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَتَّخِذُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْدَادًا يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ âyet-i kerîmesi bilhassa bunları da redd ü ibtâl içindir. Zaten Îsâ'ya "Allah" veya "İbnullah" denilmesi de Mısır'dan, Hind'den, Yunan'dan, Roma'dan gelen bu ittihad nazariyesinin bir ferʿidir. Bu ifrât u telbisten kaçınmak için ahîren âlem-i İslâm'da Hanbelîler içinden Vehhabî mezhebi zuhur etmiş ve bu mezhep Allah'tan mâʿadâ her kim olursa olsun ona izhâr-ı hürmet ve mahabbet etmek şirk olduğunu ilan eylemiş ve buna binâen mekābire hürmet etmeyi bile şirk telakkī etmiştir. Bu hürmet ve [578] mahabbet يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ mazmûnuna mâsadak olacak derecede olursa bizim dahi buna şirk nazarıyla baktığımızda şüphe yok ise de, bundan ʿale'l-ıtlâk hürmet ve mahabbetin inkârı mânasını çıkarmak ve kulûb-i mü'minînden enbiyânın ve ʿibâd-ı sâlihînin mahabbetlerini selb etmeye çalışmak dahi bir ifrat ve mahabbet-i ilâhiye ile nâkābil-i tevfîk bir emr-i hatarnâk olduğunda iştibah etmeyiz. Ber vech-i mesnûn kabir ziyaret etmek, emvâta Allah rızâsı için hürmet etmek, emvâtın hak olan âsârından, efkârından istifade etmek, rûhlarını hayr ile yâd ederek şâd etmek ve onlar için Allah'a dua etmek ve bu dua ile kesb-i feyz eylemek onları Allah sever gibi sevmek değil, Allah için Allah'ın kullarını ve mahluklarını sevmek olduğu âşikârdır. ʿAle'l-husûs kabir ziyareti, yâd-ı mevt demektir. أَكْثِرُوا ذِكْرَ هَادِمِ اللَّذَاتِ hadîs-i şerîfi[3] mûcebince yâd-ı mevt meşrûʿ ve me'mûr[un] bih olduğu gibi sâhib-i kabrin fânîliğini de bi'l-müşâhede tasdik demektir. Ve kabir ziyaretini Allah ziyaretine benzetmekte Allah için hâşâ kabir tevehhümünü tecviz etmek gibi bir şâibe-i küfür vardır. Bir de يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ mazmûn-ı

1 "O'dur Evvel ü Âhir ve Zâhir ü Bâtın…"
2 F: "evliyâlardan".
3 "Lezzetleri yok eden ölümü çokça hatırlayın" (Tirmizî, Zühd, 4).

celîli ölü ile diriyi tefrik etmemiş ve belki ölülerden ziyade dirilere işaret etmiştir. Binâenʿaleyh emvât ve mekābire hürmet ve mahabbeti ʿale'l-ıtlâk kesmek isteyenler daha evvel bütün dirilerle katʿ-ı alâka etmek, meşrû veya gayr-i meşrûʿ hiçbir emîre hürmet etmemek îcab edecektir. O hâlde ekâbir-i İslâm'ın kabirlerini yıkan ve ziyaretlerini menʿ eden Vehhâbîlerin berhayât olan emîrlerine dahi asla[1] mahabbet ve hürmet etmemeleri, ziyaret ve taʿzîm eylememeleri iktizâ eyler.

Hâsılı, reislerini ve büyüklerini Allah sever gibi sevenler ve onların emr-i Hakk'a muhalif emirlerine itaat ederek Allah'a isyan edenler, bunları Allah'a nazîr ve emsal ittihaz etmiş olurlar ki bütün putperestlik esâsı bu tarz-ı mahabbettedir. Ve Allah'ın vahdâniyetine karşı böyle yapan [579] birtakım insanlar vardır. Bunlar reislerini, metbûʿlarını Allah için değil Allah gibi severler. {وَالَّذِينَ اٰمَنُٓوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ} Hâlbuki mü'min olanların Allah'a mahabbeti, Allah için mahabbeti her şeyden ziyade ve o müşriklerin perestiş ettikleri endâd ve emsâle ve hatta varsa Allah'a mahabbetlerinden daha şiddetli ve daha kuvvetlidir. Çünkü mü'minler ancak Allah'a tazarruʿ ederler, müşrikler ise pek sıkıştıkları ve muhtaç oldukları zaman Allah'ı hatırlarlar ve ihtiyaçları zâil olunca endâda uyarlar. ❁ Binâenʿaleyh mü'minin gerek darrâda gerek serrâda, gerek darlıkta ve[2] gerek genişlikte Allah mahabbeti pâyidârdır. Kâfir ve müşrik ise bazen Rabbinden iʿrâz eder, müşrikler tutarlar bir puta taparlar, sonra ondan daha güzel bir şey gördükleri zaman onu bırakır buna perestiş ederler ve hattâ Bâhile kabîlesinin yaptığı gibi acıktıkları zaman mâbudlarını yerler. Bu suretle mahbub ve mâbud değiştirip giderler. Binâenʿaleyh bunların mü'minler gibi pâyidâr bir mahabbeti olamaz. Mü'minler muvahhid oldukları için bütün mahabbetleri bizzat Allah'ta toplanır ve Allah'ın mahlûkātına mahabbetleri de bu mebde'den tevzîʿ olunur. Yani sevdiklerini ancak Allah için[3], Allah rızâsı için severler, kâfirler müşrikler ise bir mâbudun veya

1 B -"asla".
2 B -"ve".
3 B -"Allah için".

bir putun mukabilinde diğer mâbudları ve putları dahi re'sen sevdikleri ve bütün mahabbetlerini Allah mahabbetiyle, Allah rızâsıyla ölçmedikleri için mahabbetleri dağınık ve münkasimdir ve şüphe yok ki dağınık ve mütehavvil mahabbetler, toplu ve sâbit mahabbete nazaran hiç demektir. Binâberîn mü'min teba'aya nâil olan ve sırf Allah için sevilen reisler, muktedâ-bihler ne kadar mes'uddurlar. Şüphe yok ki bu bahtiyarlığa mazhar olmak dahi bihakkın mü'min-i muvahhid olmaya ve her şeyden ve hatta kendinden evvel Allah'ı sevip, Allah'ın kullarına da Allah için muâmele etmeye ve Allah için bezl-i mahabbet [580] etmeye mütevakkıftır. Başka suretle ifrat veya tefrit edenler zulümden kurtulamazlar. {وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ ظَلَمُوا اِذْ يَرَوْنَ الْعَذَابَ} Böyle ittihâz-ı endâd ile zulmetmiş, haksızlık yapmış olanlar -yani Allah'a karşı başkalarını endâd ve emsâl tutmak, onları Allah sever gibi sevmek ve Allah'a mukabil onları bizzat metbû' ittihaz ederek emirlerine itaat eylemek, münhasıran Allah teâlâ'nın hakkı olan sıfat-ı ulûhiyet ve ma'bûdiyete başkalarını teşrîk etmek en büyük zulümdür اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ [Lokmân 31/13][1] ve bunu yapanlar son derece zâlimdirler. Zira semâvât ü arzın hâlıkı ve saltanat-ı kâinâtın hâkim-i mutlakı olan Allah teâlâ'nın hakkına tecavüz etmek cür'etinde bulunanlar hangi zulümden sakınırlar? Ve Allah'ın kullarına, âciz mahluklarına neler yapmak istemezler? Buna binâendir ki lisânımızda "kork Allah'tan korkmayandan" diye bir mesel vardır.- Elbette böyle yapan zâlimler bir gün gelecek Allah'ın azâbını göreceklerdir. Bu zâlimler işte o azâbı bilfiil görecekleri vakit {اَنَّ الْقُوَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعًا} ne kadar kuvvet ve kudret varsa hepsi Allah'ın olduğunu {وَاَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعَذَابِ} ve Allah'ın azâbı ne kadar şiddetli bulunduğunu bir görecek olsalar... Burada işbu وَلَوْ يَرَى الَّذِينَ cümle-i şartiyesinin cezâsı tehvil[2] için mahzufdur. Nitekim lisânımızda dahi bu gibi tehdid makamında "Başına geleceği bilsen..." deriz ve cezâsını hazf ederiz ki bu hazften maksad bu cezâda nâkābil-i tavsîf olan bütün tehlikeleri

---

[1] "...Şirk çok büyük bir zulümdür."

[2] M: "tahvil".

toplamaktır. Yani o gün bunların mâruz olacakları elem ü nedâmet ve hasret o kadar dehşetlidir ki şimdiden tavsîfi kābil değildir. Neler olacak, neler çekecekler?..

ʿAle'l-husûs {اِذْ تَبَرَّاَ الَّذٖينَ اتُّبِعُوا مِنَ الَّذٖينَ اتَّبَعُوا} o Allah sever gibi sevilip[1] arkalarına düşülen metbûʿların arkalarına [581] düşen o tâbiʿlerinden teberrî ettikleri {وَرَاَوُا الْعَذَابَ} ve azâbı görerek "aman aman, bunlar bizden değil!" diye reddedip kaçındıkları {وَتَقَطَّعَتْ بِهِمُ الْاَسْبَابُ} aralarındaki bütün esbâb-ı muvâsalenin kesildiği, tâbiʿiyyet ü metbûʿiyyet ve bunlara sâik olan âmâl u ağrâz gibi her türlü râbıtânın tamamen munkatıʿ olduğu {وَقَالَ الَّذٖينَ اتَّبَعُوا} ve o arkadan giden tâbiʿlerin {لَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَتَبَرَّاَ مِنْهُمْ كَمَا تَبَرَّؤُا مِنَّا} "âh ne olurdu, bizim için geçen dünyâya bir dönüş mümkin olsa idi de onların bizden teberrî ettikleri gibi biz de onlardan teberrî etse idik!" diye figān ettikleri gün, o son pişmanlık günü… {كَذٰلِكَ يُرٖيهِمُ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْ حَسَرَاتٍ عَلَيْهِمْ} İşte Allah onlara bütün amellerini böyle her taraflarını istîlâ etmiş büyük hasretler, son derece acı ve fâidesiz nedâmetler hâlinde gösterecektir {وَمَا هُمْ بِخَارِجٖينَ مِنَ النَّارِ} ve onlar bu ateşten çıkacak değildirler.[2] ❁ Binâenʿaleyh insanlar bütün bu kuvvet ve kudretin yegâne sâhib ü mâliki bulunan bir Allah'tan başka mâbud tanımamalı ve O'nun emrinden başkasına itaat ve ittibâʿ etmemeli ve bütün mahabbetini Allah[3] mahabbetinde toplamalıdır.

Cenâb-ı Allah ʿukūle irâe-i âyât-ı kudret ü rahmet, hissiyâta son derece mahabbet ü mehâfet telkin ederek tebşîr ü inzar ve tergīb ü terhib içinde vahdâniyetini aklen ve hissen isbât ve ʿale'l-ʿumûm insanları her nevi şirkten tahzir ile îmân-ı tevhîde davet ettikten sonra, âsâr-ı ulûhiyyet ü rubûbiyetini ileride bast edeceği teşrîʿ nokta-i nazarından dahi göstermek için buyuruyor ki:

[582]

1 B: "sevip".
2 M ve B: "değillerdir".
3 M: "Allaha".

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ كُلُوا مِمَّا فِى الْاَرْضِ حَلَالاً طَيِّباًۘ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ ﴿١٦٨﴾ اِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّٓوءِ وَالْفَحْشَٓاءِ وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٦٩﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَٓا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَاۜ اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُ۬هُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٧٠﴾ وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِى يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَٓاءً وَنِدَٓاءًۜ صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٧١﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey insanlar! Bütün arzdaki nimetlerimden helâl olmak, pâk olmak şartıyla yiyin, fakat Şeytan'ın adımlarına uymayın, çünkü o size belli bir düşmandır (168). O size hep çirkin ve murdar işleri emreder ve Allah'a karşı bilmediğiniz şeyler[1] söylemenizi ister (169). "Allah'ın indirdiğine uyun" denildiği vakit de onlara "yok" dediler, "atalarımızı neyin üzerinde bulduksa ona uyarız." Ya ataları bir şeye akıl erdiremez ve doğruyu seçemez idiyseler de mi? (170). O kâfirlerin meseli sade bir çağırma veya bağırmadan başkasını duymaz bir kulakla haykıranın [583] *hâline benzer. Sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler[2], akıl da etmezler (171).*

{يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} Ey insanlar! Sizin cümleniz böyle bir Allah'ın mahlûku ve hitâbına lâyık gördüğü kullarısınız, ve tâbiʿ, metbûʿ hepiniz yemeye, içmeye muhtaç âcizlersiniz. Binâenʿaleyh Allah'a ubûdiyet edeceğiz diye kendinizi mahrûmiyetle itʿâb etmeyiniz, o Rahmân-ı Rahîm olan Rabbiniz size şöyle müsaade ediyor: {كُلُوا مِمَّا فِى الْاَرْضِ} Şu arzda bulunan şeylerden yiyiniz, lâkin keyfemettefak ve her elinize geçeni değil {حَلَالاً طَيِّباً} helâl-i hoş, tertemiz olarak yiyiniz. Yediğiniz şeyler pis, mülevves, şunun bunun hakkı geçmiş, tabʿan ve şerʿan memnûʿ veya şüpheli şeyler olmasın. Helâlinden kazanınız; haram, pis, şüpheli şeylerden sakınınız, onlara tenezzül etmeyiniz. {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} Ve şeytanın adımlarına uymayınız, yani onun arkasından, izinden gitmeyiniz.[3] {اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ}

---

1 F: "şeyleri".

2 M ilk baskıda "gördüler" şeklinde olup, sonraki baskılarda "kördürler" olarak düzeltilmiştir.

3 Feth ile "hatve" adım atmak, zamm ile "hutve" de adım, yani iki ayak arasındaki mesafedir. Ve adıma uymak arkasına düşmekten, bu da sözünü dinlemek, emrini tutmaktan kinayedir [Müellifin notu].

Çünkü o sizin her hâlde açık bir düşmanınızdır. Kendisi her ne kadar gözlerinize görünmez, gizliden gizliye kanınıza, iliklerinize işleyerek kalb ü fikrinize sokulursa da onun size düşman olduğunda ve ilkā'âtından hiçbirisi hakk u hayra maʿtuf olmayacağında şekk ü şüpheye mahal yoktur. Fıtrat-ı selîme, akl-ı kâmil, kalb-i sâfî erbâbı için onun adâvetini ve ilkā'âtının fenâlığını anlamak hiç de zor değildir. Zira {اِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوٓءِ وَالْفَحْشَٓاءِ} o size ancak kötü ve gayet çirkin şeyleri[1] {وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} [584] ve min ʿindillâh delîli olmadan kendi kendinize bilemeyeceğiniz şeyleri Allah'a karşı iftira olarak söylemenizi emreder. O evâmir-i ilâhiye hakkında hayâl ü evhâm ile, teşehhiyât ile söz söylemeye teşvik eyler. ❁ Şeytanın bâtılı hakikat, şerri hayr gibi süsleyerek insanın hayâl ü vehmine arz ile tehyîc ü teşvîki emre teşbih edilmiştir. Nitekim nefsin şiddetli arzuları hakkında "nefsim bana böyle emrediyor" denilir ki "nefs-i emmâre" tâbiri bundandır. Bu teşbihde vesvese-i şeytâniyeyi kabul ile ona itaat eden insanların şeytanın me'murları ve tebeʿası menzilesinde olduklarına remiz buyurulmuştur.

Bilinemeyecek şeyler başlıca ikidir: Birisi Zât ve hakīkat-i ilâhiyedir. Hakīkat-i ilâhiyeyi akl-ı beşer ihâta edecek vechile bilemez ve bunun için Sıddîk-i Aʿzam hazretleri "sırr-ı Zâtullah'dan bahis işrâktir" buyurmuştur. Şeytan ise insanı bundan bahse teşvik eder. Vehm ü hayâl ile nice sözler söyletir. Diğeri, Allah'a isnâdı câiz olup olmayacak şeylerdir ki ekser evâmir-i ilâhiye, hill ü hurmet gibi ahkâm-ı ferʿiyye-i şerʿiye bu kabîldendir. Çünkü ahkâm-ı şerʿiyye-i ferʿiyenin alâkadar olduğu netâicin güzelliğini, menʿ ettiği şeylerin müstelzim olacakları fenâlıkları idrak etmek için akıl ve tecribe-i şahsiye kâfî değildir. Fürûʿât-ı ameliyeye müteʿallik kavânîn-i ilâhiyede öyleleri vardır ki netâicini tamamıyla anlayıp fezleke etmek için asırlar bile kâfî gelmez. Bunların taraf-ı ilâhîden nasb ü inzal buyurulmuş delilleri vardır. Ve zaten fenâlık görmek istemeyen insanların fenâlığı tecribe etmeye kalkışmaları da kâr-ı akıl değildir. Fakat şeytan insanları bunlar hakkında da gönlüne göre hükmetmeye teşvik eder. "Adam sen

---

1 سُوء, fi'l-asl kötülük etmek, yani mahzun ve müteellim edecek bir şey yapmak mânasına masdar olup bilâhare buna sebep olan her nevi meʿâsîye isim olmuştur. "Fahşâ" bunun fâhişi, en fenâsı, haddini aşmışı demektir [Müellifin notu].

de, falan şeyi yemek neye haram olsun, fülân işi yapmak neye memnûʿ olsun?" dedirtir ve bu suretle insana Allah'ın emrini, Allah'ın kanununu taharrî ettirmeden, kendi kendine yalandan [585] kanunlar uydurtur, kānûn-ı Hakk'a muhalif işler yaptırır ve nihâyet başını belâya sokar. İlmi yoluyla delîlinden aramayan, Allah'ın emrini gösteren delîli bulmadan kendi kendine bilemeyeceği[1] şeyler hakkında şeytanın ilkā'ât-ı hayâliye ve vehmiyesine ve gönüllerinin temâyülât-ı fâsidesine göre söz söyleyen nice insanlar vardır ki hep bunlar Allah'a karşı endâd ittihaz edenler cümlesindendir. Nitekim {وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} o insanlara "Allah'ın inzal buyurduğu delâil-i zâhire ve beyyinât-ı bâhireye ve bunların ahkâmına ittibâʿ ve itaat ediniz" denildiği zaman {قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَٓا اَلْفَيْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَا} "hayır, biz ona değil atalarımızı üzerinde bulduğumuz eski âdetlere ittibâʿ ederiz" derler. Yani atalardan kalma eski âdetlerin emr-i Hakk'a, hükm-i ilâhîye muvâfık olup olmadığını aramazlar da sırf taassub ile onlara herçibâdâbâd taklid ve ittibâʿ edeceklerini söylerler. Acâib {اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْـٔاً وَلَا يَهْتَدُونَ} ataları hiçbir şeye akılları ermez ve doğru yola gitmez olsalar bile mi onların bulunduğu hâle uyacaklar, cehl ü dalâleti[2] de mi taklid edecekler? ❁ Fi'l-vâkiʿ esâs-ı târîhe ve nakle ve ancak nukūl-i ilmiyenin tesbit edeceği birçok asırların tecâribine ve daha doğrusu Allah'ın nasb ü inzal buyurduğu delâile mütevakkıf olan ahkâmda mâzîyi büsbütün atmak ve ondan tegāfül ederek hep yeni şeyler aramak dahi doğru değil ise de körükörüne mâzîperestlik yapmak, herçibâdâbâd atalar yolunu tutmak ve bilhassa ilimden, dinden behresi olmayan ve hata vü dalâletleri âşikâr ve min tarafillâh mübeyyen bulunan ataları taassub ile taklid etmek de onları Allah'a endâd ü emsâl gibi tutmak ve cehl ü dalâlette boğulup kalmaktır. Bu babda aranacak olan şey, hakk u bâtıl, menfaʿat ü mazarrat, hayr ü şer, hüsn ü kubuhtur. Menfaat bihakkın menfaat, hayır bihakkın [586] hayır, hüsn bihakkın hüsn olmak için de hükm-i ilâhîyi, delîl-i hakkı bulmak lâzım gelir. Binâenʿaleyh sebeb-i ittibâʿ, eskilik yenilik veya atalar yolu olup olmamak değil, emr-i Hakk'a mutâbık, delîl-i

1 F: "bilemeyecek".
2 M: "dalâlete".

hakka muvâfık olmaktır. Emr-i Hakk'a uyan ve yaptığını bilen atalara uyulur, bilakis emr-i Hakk'ı tanımayan, ne yaptığını bilmeyenlere atalar dahi olsa yine uyulmaz. Bu haysiyet eskilerde böyle olduğu gibi yenilerde de böyledir. Bunun için fıkıhta "zarar kadîm olmaz"[1] diye bir kāʿide-i külliye vardır. "Kadîm kıdemi üzere terk olunur"[2] kāʿide-i külliyesi de bununla mukayyeddir. Binâenʿaleyh kadîm ʿale'l-ıtlâk kadîm olduğu için değil, zarar-ı beyyini bulunmamak haysiyetiyle muteber olduğu gibi, hayr ü hüsnü esbâb-ı ilimden biriyle bilinen ve delîl-i hakka muvâfık olan hâdis ü cedîd dahi muteberdir. Hâsılı miʿyâr-ı hakk ü hayır ne kıdem ü hudûs, ne cehl ü hevâdır. Emr-i ilâhî ve delîle müstenid ilm-i[3] haktır. Binâenʿaleyh eski olsun yeni olsun, Allah'ın inzal ettiği delâile bakmayıp da ataların hâline yalnız ata olduklarından dolayı taklid etmek, onları Allah'a endâd ittihaz eylemek ve hakkı bırakıp hayâlât ü evhâma, şeytanın emirlerine uymak, izince gitmektir ki buna "taassub" denilir. Bu âyet gösteriyor ki icmâlî veya tafsîlî bir delîl-i hakka istinad etmeyen taklîd-i mahz din hakkında memnûʿdur.[4] Belli bir cehâlete, dalâlete ittibāʿ ve taklid aklen bâtıl olduğu gibi, meşkuk olan husûsâtta da delilsiz taklid şerʿan gayr-i câizdir. Bedâheten mâlum olmayan husûsâtta delilsiz söz söylemek ve o yolda hareket etmek, bilmediği bir şeyi Allah'a iftira olarak söylemek ve şeytana uyup cehl ile hareket etmektir. Nitekim "Allah'ın inzal buyurduğu Kur'ân'a ve sâir hücec-i zâhire ve beyyinât-ı bâhireye ve bunların ahkâmına tâbiʿ olunuz" denildiği zaman Arab müşrikleri taassub ile böyle yapmış ve böyle söylemişlerdi[5] ki bu âyet bu sebeple nâzil olmuştur. Bir rivayette de böyle diyen ve âyetin nüzûlüne sebep olanlar [587] Yahudîlerden bir tâifedir. "Allah'ın indirdiğine ittibâʿ ediniz" denildiği zaman bunlar "hayır, biz babalarımızı neyin üzerinde bulduksa ona ittibāʿ ederiz, çünkü onlar bizden hayırlı, bizden aʿlem

1 Mecelle 7. madde.
2 Mecelle 6. madde.
3 M: "ilim".
4 F +"~~Din hakkında~~".
5 B: "söylemişlerdir".

idiler" demişler[1] ve vâkiʿ olan işbu teklifteki âyât ü edilleyi hiç mülâhaza etmeyerek taassuba sapmışlardır.

Binâenʿaleyh böyle taassub ve taklitçilik müşriklerin, kâfirlerin şiʿâ-rıdır. Bu kâfirlerin hâli neye benzer bilir misiniz? {وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا} Bütün kâfirlerin hâli {كَمَثَلِ الَّذٖى} o hayvanın hâline benzer ki {يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَٓاءً وَنِدَٓاءً} bağırıp çağırmadan başka bir şey işitemeyerek[2] haykırır, duyup dinlediği kuru ses, çıkardığı yine kuru sestir. Mânadan haberi yoktur. {صُمٌّ بُكْمٌ عُمْىٌ} Onlar birtakım sağırlar, dilsizler[3], körlerdir, {فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} binâenʿaleyh hiçbir şey anlamazlar. Sade hay ü huy kuru gürültülere[4], çan sedâsına, kaval sesine kulak verirler, haykırırlar. Bunlara söz söyleyecek, tarîk-i Hakk'a davet edecek olanların hâli de o hayvan çobanının hâline benzer, o yolda râʿîlik etmesi iktizâ eyler. Çoban onlara "insan gibi yeyiniz, içiniz, yayılınız" derse anlamazlar, mânasız seslerle ıslık, düdük çalar, bağırıp çağırarak zecr eder, sürer, haylarsa bir şey duyarlar. İşte kâfirlerin hâli de böyledir, bunlar Allah'tan, Peygamber'den bir şey anlamazlar, mânalı sözleri duymazlar, çan ve düdük sesleri arkasında dolaşırlar, bunları işittikleri zaman haykırırlar, höykürürler ve yiyip içmek, yayılmak için yola gelirlerse zecr ile haykırarak, bağırıp çağırmakla gelirler. Allahü aʿlem bâlâda لَا تَقُولُوا رَاعِنَا [el-Bakara 2/104] buyurulmasında bu nükteye de îmâ vardır.

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١٧٢﴾ اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزٖيرِ وَمَٓا اُهِلَّ بِهٖ لِغَيْرِ اللّٰهِۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٧٣﴾

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 305.
عن ابن عباس قال: دَعا رسول الله صلى الله عليه وسلم اليهودَ من أهل الكتاب إلى الإسلام ورَغَّبهم فيه، وحذرهم عقاب الله ونقمته، فقال له رَافع بن خارجة، ومَالك بن عوف: «بل نَتبع ما ألفينا عليه آباءنا، فإنهم كانوا أعلم وخيرًا منا» فأنزل الله في ذلك من قولهما «وإذا قيلَ لهُم اتبعوا ما أنزل اللهُ...»

2 B: "istemeyerek".

3 F: "dilsiz".

4 B: "gürültülerle".

Meâl-i Şerîfi

[588] *Ey o bütün iman edenler! Size kısmet ettiğimiz rızıkların hoşlarından yiyin ve Allah'a şükreyleyin eğer ancak O'na tapıyorsanız (172). O size yalnız şunları haram kıldı: Meyte, kan, hınzır eti, bir de Allah'ın gayrisinin nâmına kesilen. Sonra kim bunlardan yemeye muztar kalırsa diğerin hakkına tecavüz etmemek ve zarûret mikdârını geçmemek şartıyla ona da günah yükletilmez, çünkü Allah Gafûr, Rahîm'dir (173).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey mü'minler, siz o hayvanlar gibi olmayınız {كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ} size kısmet ettiğimiz rızıkların maddeten mânen temizlerinden yiyiniz. Zira âlem-i tekvînde rızkın haramı da var[1], helâli de, pisi de var[2] temizi de, fakat siz[3] bunların temizlerinden ve kimsenin hakkı geçmeyerek sûret-i meşrûʿada kazanılan helâllerinden insanca yiyiniz. Hem hayvanlar gibi pisboğaz olmayınız, hem de birtakımlarının yaptığı gibi helâl ü hoş ve temiz şeylerden kendinizi mahrum etmeyiniz. Temiz temiz, helâl helâl yiyiniz {وَاشْكُرُوا لِلّٰهِ} [589] de onları yaratan, veren Allah'a şükrediniz. O helâl ve pâk rızıklarla beslenen vücūdunuzu, aʿza-yı zâhire ve bâtınanızı mâ-hulika-lehlerine, yani gāye-i hilkatlerine sarf ediniz. ❁ Çünkü bâlâda beyan olunduğu üzere hakīkat-i şükür, niʿmet-i münʿime bu suretle mukabele ederek tâzim etmektir. Ve aʿzâ-yı bedenden her birinin bir hikmet-i hilkati vardır ki bunun bir kısmı sûret-i umûmiyede herkes için belli, diğer kısmını da ilm-i menâfiʿü'l-aʿzâ denilen ilimde peyderpey tedkik etmek mümkindir. Meselâ ibkā-yı nesl için ihsan edilmiş olan bir uzvu tazyîʿ-i nesl için kullanmak, kezâlik keşf-i hakāik ile maʿrifetullah için bahşedilmiş olan aklı tervîc-i mefâsid ve ibtâl-i hukūk için sarf etmek büyük bir küfrân-ı niʿmet olduğu ne kadar zâhirdir. İnsanlığın kıymetini bilmeyerek pis ve haram şeyler yiyenler böyle küfrân-ı niʿmete düşecekleri gibi küfrân-ı nimet edenler de maddî, mânevî pislikten kurtulamazlar. Birinden korunsalar diğerine behemehâl bulaşırlar.

---
1 F: "vardır".
2 F: "vardır".
3 F: "sizin".

Müfessirîn diyorlar ki birinci كُلُوا emri ıtlâkına nazaran ibâha, ikinci اشْكُرُوا emri vücûb içindir. Zira ilm-i usûlde mübeyyen olduğu üzere ekl ü şürb gibi sırf kulların lehine intifâʿ-ı meşrûʿ bahşeden emirler vazife değil birer hak teşkil ederler. Bunlar vazife gibi vâcib telakkī edilecek olursa terkinde cezâ lâzım gelir, bu ise lehe olduğu zâhir olan bir emrin aleyhe inkılâbını iktizâ eder ki buna "kalb-i mevzûʿ" denilir, tenakuz olur. Binâenʿaleyh helâlinden ekl bir hak, fakat haramdan ictinab ve Allah'a şükür bir vazifedir. Ancak كُلُوا emrinin ıtlâkıyla ibâha için olması zımnındaki bazı aksâmın vâcib olmasına mâniʿ değildir. Çünkü ibâha vücûbdan eʿamdır ve bunun zımnında eklin merâtib-i muhtelifesi bulunabilir. Fi'l-vâkiʿ fıkıhta tafsil olunduğu üzere eklin farz olan ve vazife bulunan kısmı da vardır. Bir insanın ölmeyecek kadar yemesi farzdır. Mümkin iken yemez de açlığından ölürse intihar etmiş, katl-i nefs günahıyla âsim olmuş olur. Sonra sedd-i ramak [590] mikdârından fazla olarak tâate kuvvet iktisab için yemek mendubdur. Tam doyacak kadar yemek mubah, ondan fazlası haramdır ve işte كُلُوا emri mubah mertebesine kadar merâtib-i ekli mutazammındır ve ibâhaya masruf olmakla beraber farzı da muhtevîdir.

Ey mü'minler! Böyle temiz temiz yiyiniz de Allah'a şükrediniz {اِنْ كُنْتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ} eğer siz hakikaten yalnız Allah'a ibadet ve ubûdiyet ediyorsanız böyle yaparsınız. Cidden mü'min-i muvahhid olanlar böyle yaparlar.

Şimdi size haram kılınan şeyleri de icmâlen belleyiniz: {إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ} Allah teâlâ size ancak şunları haram ve memnûʿ kılmıştır: {الْمَيْتَةَ} Meyte, yani zebh olunmak şânından olduğu hâlde zebh olunmadan kendi kendine veya zebh yerine geçmeyecek diğer bir sebeple ölen herhangi bir ölü, hatta balık zebhe muhtaç olmadığı hâlde ölüp su üstüne çıkmış ölü balık "semek-i tâfî[1]" bile haramdır. {وَالدَّمَ} kan, yani dem-i mesfuh, akar kan {وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ} ve domuz eti, yani gerek meyte ve gerek mezbuh olsun ʿale'l-ıtlâk domuz eti ki bunun baştan başa rics ve her şeyi pis olduğunu

1 F: "kâfî".

göreceksiniz {وَمَٓا اُهِلَّ بِه۪ لِغَيْرِ اللّٰهِ} bir de Allah'tan başkasının nâmına zebh olunan. "**İhlâl**" esasen ref'-i savt demektir, müşrikler mâbudlarına kurban kestikleri zaman "Lât nâmına", "Uzzâ nâmına" diyerek onların isimlerini yüksek sesle yâd ederler ve böyle ref'-i savt ile zebhe "ihlâl" denilirdi. Bilâhare ihlâl, velev sessizce olsun mutlak zebh mânasına kullanılmıştır ki âyette bu mânayadır. Binâenʿaleyh gerek gizli, gerek açık Allah'tan mâʿadâsı nâmına kesilen kurbanların, hayvanların ekli haramdır. Meselâ fülân türbede Allah için kurban kesmek câiz ve ekli helâl olur ise de, fülân türbe için ve onun nâmına kesilen kurbanın eti [591] yenmez, bunlar haramdırlar. Bunların yenilmesindeki mazarratlar sayılmakla bitmez, binâenʿaleyh son derece bir zarûret-i hayâtiye bulunmadıkça bunlardan yemek katʿiyyen memnûʿ ve günahtır.

Maʿamâfîh {فَمَنِ اضْطُرَّ} her kim muztar olur ve yemediği takdirde helâk olacağı muhakkak bulunursa bu muztar {غَيْرَ بَاغٍ} bâğī olmadığı, yani kendi gibi diğer bir muztarın ölümünü def' edecek kadar elinde bulunana saldırarak kendini kurtarmak için onun helâkine sebebiyet vermediği {وَلَا عَادٍ} mütecâviz de olmadığı, yani ölmemek için iktizâ eden zarûret mikdârından fazlasına geçmediği hâlde {فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ} ona günah yoktur. Böyle bir muztar için bunlardan hangisini bulur ise zarûret mikdârı, yani ölmeyecek kadar yemeye ruhsat vardır. Bu da bu ruhsatı terk ederse âsim olur. ❁ İlm-i fıkıhda "zarûretler haram olan şeyleri mubah kılar"[1] ve "zarûretler kendi mikdârınca takdir olunur"[2] kāʿide-i külliyesi de bu ve emsâli âyetlerin mazmûnudur.

İşte şimdilik haram olan şeyler icmâlen bunlardan ibarettir, ileride daha ziyade tafsîlât gelecektir. Mü'minler böyle pis ve haram olan şeyleri bıraksınlar da helâlinden temiz temiz kazanıp yesinler. Allah'ın emri hilâfına kendi kendilerini mahrum etmesinler ve Allah'ın emirlerini saklamasınlar. Zira ekîden biliniz ki:

[592]

1 Mecelle 21. madde: "Zarûretler memnûʿ olan şeyleri mubah kılar".
2 Mecelle 22. madde: "Zarûretler kendi mikdarlarınca takdir olunur".

اِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْكِتَابِ وَيَشْتَرُونَ بِه۪ ثَمَنًا قَل۪يلًاۙ اُو۬لٰٓئِكَ مَا يَأْكُلُونَ ف۪ي بُطُونِهِمْ اِلَّا النَّارَ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكّ۪يهِمْۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿١٧٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِۚ فَمَٓا اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ ﴿١٧٥﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّۜ وَاِنَّ الَّذ۪ينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَف۪ي شِقَاقٍ بَع۪يدٍ ﴿١٧٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Allah'ın indirdiği kitaptan bir şeyi ketm edip de bununla biraz para alanlar, muhakkak ki onlar karınlarında ateşten başka bir şey yemezler ve kıyamet günü Allah onlara ne söyler ne de kendilerini tezkiye eder, onlara sâde bir azâb-ı elîm vardır[1] *(174). Onlar işte hidâyeti verip dalâleti, mağfireti bırakıp azâbı satın alan kimseler, bunlar ateşe ne sabırlı şeyler!... (175). Zira şüphesiz ki Allah kitâbı sebeb-i hak ile indirdi, kitapta ihtilâf edenler ise şüphesiz haktan uzak bir şikāk içindedirler (176).*

{اِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ الْكِتَابِ} Allah'ın inzal buyurduğu kitâbı -ahbâr-ı Yehûdun yaptığı gibi- ketm edenler {وَيَشْتَرُونَ بِه۪ ثَمَنًا قَل۪يلًا} ve bu ketm sebebiyle semen-i kalîl, yani ne kadar çok da görünse nefsü'l-emrde az olan dünyevî bir bedel, para veya mal ve câh satın alanlar, hâsılı dünya murâdına ermek için Allah'ın kitâbını veya o kitâbın ahkâmını ketm ve tahrîf-i hakikat edenler yok mu? {اُو۬لٰٓئِكَ} bunlar [593] {مَا يَأْكُلُونَ ف۪ي بُطُونِهِمْ اِلَّا النَّارَ} karınları dolusu ateşten başka bir şey yemezler. Bu yüzden aldıkları bedeller, yedikleri şeyler içlerinde ʿayn-ı ateş olacak, onları yakacak ve mütemâdiyen yakacaktır. Zira şerʿ-i Hakk'ın hilâfına vâkiʿ olan her amelde mânevî bir şerâre-i nâriye vardır. Onu esasından ketm etmek suretiyle elde edilen metâʿ-ı dünya elbette, ateşten başka bir şey olmayacaktır. {وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} ve yevm-i kıyâmette Allah onlara söz söylemeyecek, yani rahmetle iltifat etmeyecek, zira وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا'dir

1 F: "var".

[eş-Şûrâ 42/40][1]. Bunlar ise Allah'ın kelâmını ketm ettiklerinden âhirette kelâm-ı rahmetten mahrum kalacaklardır. {وَلَا يُزَكِّيهِمْ} Onları tezkiye etmeyecek ve günahlarından temizlemeyecek, mü'minîne[2] yapacağı gibi mağfiretinden nasîbedâr kılmayacak, oldukları gibi bütün mülevvesliklerivle haşr eyleyecektir. {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} Ve bunların hakkı elîm bir azâb-ı dâimdir. Çünkü {اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اشْتَرَوُا الضَّلَالَةَ بِالْهُدٰى وَالْعَذَابَ بِالْمَغْفِرَةِ} bunlar hidâyeti dalâlete, mağfireti azâba satmış, hidâyet bedeline dalâleti, mağfiret bedeline azâbı almış kimselerdir. Artık dalâlet ve azab onların ebedî milk-i müktesebleri olmuştur. {فَمَٓا اَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ} Bunlar ateşe karşı ne sabırlı şeyler! Hayr ü hasenâta, iyiliklere, istikāmete, beyân-ı hakk u hakikate zevk-i dünyadan birini fedâya asla sabredemeyen bu adamlar, ateşe sâik olan ameller yapmakta ne sabırlar gösteriyorlar ve ilelebed ateşte yanmak için neler neler yapıyorlar! ❁ Tabîat-ı beşeriye muktezâsınca kābil-i tahammül olmayan ateşe karşı böyle sabır isnâdıyla izhâr-ı taaccüb min tarafillāh bir tehekkümdür. Bu sabır âkıbeti selâmet olan bir sabır [594] değil, ebedî bir felâket olan nâçârlıktır. {ذٰلِكَ} Bu azâb-ı nâr, sebepsiz ve haksız da değildir, çünkü {بِاَنَّ اللّٰهَ نَزَّلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} Allah, cins-i kitâbını şüphesiz hak ile, hakka mülâbis, hakkı nâtık olarak indirdi. Bunun için kitâbını tekzib veya ketm edenin hakkı ateş olur. Bir de {وَاِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِى الْكِتَابِ} kitapta ihtilâf edenler, Allah'ın indirdiği kitapların hepsine inanmayıp da kimi Tevrat'a, kimi İncil'e inananlar ve sonra bir kitâbın bir kısmına inanıp bir kısmına inanmayanlar {لَفِى شِقَاقٍ بَعِيدٍ} elbette haktan, savâbdan çok uzak bir hilâf ü şikāk içindedirler. Haktan bu kadar uzak bir hilâf içinde pûyân olan ehl-i bâtılın hakkı da azâb-ı ebedîdir. İşte bu sebeple bunlar o azâb-ı nâra müstahiktirler.

Bu âyet bize şunu ifham ediyor ki: Beynlerinde maʿmûl[ün] bih ve ihtilâf ettikleri zaman hakem ittihaz edilecek bir kitâb-ı hakka iman etmemiş olanlar, nizâʿ vü şikāktan kurtulamayacakları gibi, kitapları ayrı ayrı olan insanlar arasında bir câmiʿa-i vahdet bulunamayacağından hilâf

---

1 "Kötülüğün cezası da misli kötülüktür…"
2 M ve B: "mü'mine".

ü şikākları ebedî olur. Tâbiʿ göründükleri kitâbın tamamına hakikaten mü'min-i sâdık olmayarak onu kendi gönüllerine, hevâlarına göre anlamak isteyenler de kitaplarının bir kısmına inanırsa diğer kısmına inanmaz ve bu suretle birinin inanır göründüğünü diğeri inkâr eder, bunlar da hevâlarının ihtilâfı nisbetinde[1] ihtilâf ederler. Bunun neticesi de kitapsızlığa ve en büyük nizâʿ vü cidâle müeddî olur, haktan tebâʿüd ettirir, bu da cemʿiyyetleri perîşân eder ve azâb-ı ebedîye sevk eyler.

Her ne yapılırsa yapılsın insanlar için Hak'tan başka cihet-i vahdet ve Hakk'a ittibâʿdan başka sebeb-i [595] saadet yoktur. Asl-ı kitapda ihtilâf etmeyerek ve onu hevâsına göre ve menâfiʿ-i dünyeviye sâikasıyla inkâr ve te'vîl ü tahrif ile ketme kalkışmayarak hüsn-i niyet ve kemâl-i hakkāniyetle anlamaya çalıştıkları hâlde hasbe'l-beşeriyye fehmleri ihtilâf edenlerin ise vahdet-i asliyelerine halel gelmez ve bunların ihtilâfları şikāk-ı baîd olmaz. Her hâlde nâsih ü mensûhuyla Allah'ın kitaplarına inanmamak ve Kitâb-ı Hakk'ın bir kısmını tanımamaya çalışmak felâketin başıdır. Allah'ın bütün kitaplarına iman etmek ve kitapta ihtilâftan ihtiraz eylemek iman ve İslâmın şartlarındandır. Mümkin olan bütün vüsʿunu sarf ederek bihakkın ictihâdât-ı ilmiye tarîkleriyle vâkiʿ olan ihtilâfât ise ihdâs-ı hilâfı gaye edinmemek şartıyla muâf ve hattâ bir hadiste işaret buyurulduğu üzere teysîr ve tevsîʿ nokta-i nazarından vesîle-i rahmet de olur.[2] O şart ile ki bunlarla amel edecek olanlar ihtilâfı değil cihet-i ittifâkı taharrî[3] vazifesini unutmasınlar. Bunun için bir ferdin muztarip bir zamanda müctehed^ün-fîh bir kıl kavli ile amel etmesi lâ-be'se-bih görülürse de, ictimâʿî hususlarda cihet-i ittifak taharrî edilmeden kıl kavli ile iftâ edilmesi şiʿâr-ı tevhîde münâfî ve bu âyetin inzârına dâhil olur. Bilhassa sâhib-kalem ve kelâm olanlar, tahrir ve telif ile iştigal edenler, emr ü nehy, taʿlîm ü terbiye üzerinde bulunanlar bu âyetleri nazar-ı dikkatlerinden asla dûr tutmamalı; ketm-i hakkın, ihtilâfın, şikākın ne fenâ

---

1 M: "nisbetine".
2 Âlimlerin pek çoğu merfûʿ bir aslının olmadığını söylemiştir. Bk. Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 69.
3 F +"etmek".

bir âkıbeti olduğunu düşünmelidirler. Kâʿb b. Eşref, Kâʿb b. Esed, Mâlik b. Sayf, Huyey b. Ahtab ve Ebû Yâsir b. Ahtab gibi ve Tevrat'daki nuʿût-ı Muhammediye hakkındaki âyâtı ve diğer bazı ahkâmı ketm eden ve bu sebeple hem-cinslerinden hediyeler alan rüesâ-yı Yehûd hakkında nâzil olan[1] bu ketm âyetleri ve bâlâdaki nazîri Müslümanlar için de pek ibretli bir ders-i ahlâkīyi mutazammındır.

Hâsılı saʿâdet-i insâniye, Hakk'a kurbiyet, şirkde, küfr ü [596] küfranda, câhilâne taklîd ü taassubda, hayvanlıkta, hayvan gibi helâl ve haram tanımamakta, pis pis şeyler yemekte, şeytana uyup çirkin şeyler yapmak ve bilir bilmez ağzına geleni söylemekte, hakkı ketm etmek, kitapta ihtilâf eylemek, hakka karşı hilâf ü şikāk çıkarmakta değil, tam mânâsıyla birr ü ihsanda, bol iyiliktedir. O hâlde asıl birr nedir?

لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَۚ وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ ذَوِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينَ وَابْنَ السَّبٖيلِ وَالسَّٓائِلٖينَ وَفِي الرِّقَابِۚ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَۚ وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُواۚ وَالصَّابِرٖينَ فِي الْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَحٖينَ الْبَأْسِۜ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ صَدَقُواۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿١٧٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Erginlik değil yüzlerinizi kâh gün doğu tarafına çevirmeniz kâh batı[2] ve lâkin eren o kimsedir ki Allah'a, âhiret gününe, melâikeye, Kitâba ve bütün peygamberlere iman edip karâbeti olanlara, öksüzlere, bîçârelere, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirler uğrunda seve seve mal vermekte, hem namazı kılmakta hem zekâtı vermekte bu-

---

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, I, 156; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, V, 204:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي رُؤَسَاءِ الْيَهُودِ كَعْبِ بْنِ الْأَشْرَفِ، وَكَعْبِ بْنِ أَسَدٍ، وَمَالِكِ بْنِ الصَّيْفِ، وَحُيَيِّ بْنِ أَخْطَبَ، وَأَبِي يَاسِرِ بْنِ أَخْطَبَ، كَانُوا يَأْخُذُونَ مِنْ أَتْبَاعِهِمُ الْهَدَايَا، فَلَمَّا بُعِثَ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ خَافُوا انْقِطَاعَ تِلْكَ الْمَنَافِعِ، فَكَتَمُوا أَمْرَ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَأَمْرَ شَرَائِعِهِ فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

2 F: "Erginlik değil yüzlerinizi kâh gün doğu tarafına çevirmeniz kâh batı / Yüzlerinizi geh şarka geh garba doğru çevirip durmanız değildir ermek".

lunanlar[1]*, bir de andlaştıkları* [597] *vakit ahidlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık hâllerinde ve harbin şiddeti zamânında sabr u sebât edenler, işte bunlardır o sâdıklar ve işte bunlardır o korunan müttakīler (177).*

Kıraat: لَيْسَ الْبِرَّ Hamza ve Âsım'dan Hafs râ'nın fethiyle, mütebâkīsi râ'nın zammıyla okurlar ki evvelkinde الْبِرَّ, لَيْسَ'nin haberi, ikincide ismidir. وَلٰكِنَّ الْبِرَّ Nâfi ve İbn Âmir[2] nûn'un tahfîf ve kesri ve râ'nın zammıyla ve mütebâkīsi nûn'un teşdid ve fethi ve râ'nın fethiyle okurlar. لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ [Âl-i İmrân 3/92] bak!

Sebeb-i nüzûlü; ehl-i kitâbın tahvîl-i kıble meselesinde dedikoduyu ileri götürmeleri ve Yehûd ü Nasarâdan her birinin kendi kıblelerine teveccühün hayriyetini iddiada ısrar eylemeleri olmuştur.[3] Binâenʿaleyh bunlara ve bu vesile ile umûma hitâben buyuruluyor ki:

Ey insanlar! {لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ} Yüzlerinizi meşrık ve mağribe doğru çevirmeniz nefsü'l-emirde matlub olan birr ü hayır değildir. -Diğer kıraate göre- asıl matlub olan birr ü hayır, yüzlerinizi meşrık ve mağribe doğru çevirmeniz değildir. Bir kere şark u garbın kıble ittihaz edilmesi nesh edilmiştir. Sâniyen şark u garbe dönmek haddizâtında ısrar edilmesi lâzım gelen bir birr ü hayır zannolunmamalıdır. Kıble meselesinin ve hatta Kâʿbe'ye bile teveccühün ehemmiyeti lizâtihi maksud bir birr olduğundan değildir. {وَلٰكِنَّ الْبِرَّ} ve lâkin nefsü'l-emirde sâhib-i birr, hakikaten iyi eren {مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ} Allah'a ve son mes'ûliyet günü olan âhiret gününe ve melâikeye ve kitâba ve peygamberlere iman etmiş {وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ} ve helâlinden mal kazanıp seve [598] seve {ذَوِى الْقُرْبٰى} herhangi bir karâbet sâhibi bulunan akrabalarına {وَالْيَتَامٰى} ve muhtaç olan yetimlere {وَالْمَسَاكٖينَ} ve fakirlikten kımıldanamayacak hâlde bulunan miskinlere

1 M ve B -"bulunanlar". (F nüshasında bu kelime sonradan ince hurufatla eklenmiştir).
2 B: "İbn Amr".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 217:
لأن اليهود تصلى قِبل المغرب إلى بيت المقدس، والنصارى قِبل المشرق. وذلك أنهم أكثروا الخوض في أمر القبلة حين حوّل رسول اللّٰه صلى اللّٰه عليه وسلم إلى الكعبة، وزعم كل واحد من الفريقين أنّ البرّ التوجه إلى قبلته، فردّ عليهم.

{وَابْنَ السَّبِيلِ} ve yol uşağına, yani uzun yoldan gelmiş müsâfire {وَالسَّٓائِلِينَ} ve hâcet ü zarûret ilcâsıyla dilenmek zilletine düşmüş dilencilere -ki bir hadîs-i şerîfte "أُعْطُوا السَّائِلَ وَلَوْ جَاءَ عَلَى فَرَسٍ: Sâile at üzerinde bile gelse veriniz"[1] diye vârid olmuştur- {وَفِى الرِّقَابِ} "rikāb" "rakabe"nin cemʿidir. "**Rakabe**" lügaten boyun kökü demek olup mecâzen insanda ve şerʿan hürriyetini zâyiʿ etmiş olan insanda kullanılır ki burada da bu mânayadır. Yani ve rakabeler uğurunda, esâret ü[2] rıkkiyete düşmüş insanların kurtulup âzad olması husûsunda[3]; mükâtebeye kesilmiş olanların bedel-i kitâbetlerine muʿâvenet etmek veya satın alıp iʿtâk etmek veya esasen esâretten fekkeylemek üzere sıla veya sadaka olarak mal vermiş {وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ} ve farz namazlarını doğru dürüst kılmış, dininin[4] direğini dikmiş {وَاٰتَى الزَّكٰوةَ} zekâtını da ayrıca vermiş, İslâm köprüsünden geçmiş olan kimse {وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُوا} bir hususta muʿâhede yaptıkları, katʿî söz verdikleri vakit ahdini îfâ eden vefâkârlar {وَالصَّابِرِينَ فِى الْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ} ve ʿale'l-husûs fakr ü şiddet, hastalık ve kötürümlük gibi zarûret hâllerinde ve bir de düşmana karşı muharebe vaktinde, harb mevkilerinde sabreden sâbirlerdir. Haddizâtında birr ü hayır, hakīkī iyilik bütün bu taʿdâd olunan zevâtın birri, bunların iyilikleridir. [599] Lisân-ı Arab'da medih suretiyle vâkiʿ olan taʿdâdlarda iʿrâbın refʿ ü nasb ile ihtilâfı medhe celb-i dikkat için bir âdettir. وَالصَّابِرِينَ bu kabîlden olmak üzere "ya" ile mansub olmuştur ki mukadder fiʿl-i medhin mefʿûlüdür. {اُولٰٓئِكَ} İşte bu evsâf-ı cemîle ile mevsuf olan kimseler {الَّذِينَ صَدَقُوا} öyle zatlardır ki dinde, hakka ittibâʿda, taharrî-i[5] birr ü hayırda sıdk u sadâkat yapmış, doğruluklarını ispat etmişlerdir. {وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ} Ve işte müttakīler diye dinleyegeldiğiniz mesʿudlar da ancak bunlar, bu birr ü sadâkat[6] sâhipleridir. Allah'a şükür de böyle sıdk u sadâkatle yapılır. ❁ Görülüyor ki bu âyet-i kerîme sarâhaten veya delâleten bütün kemâlât-ı beşeriyeyi hâvîdir. Buna işâreten Aleyhissalâtü vesselam Efendimiz de "مَنْ عَمِلَ بِهٰذِهِ الْاٰيَةِ فَقَدِ

1 *Muvatta'*, Sadaka, 3; Ebû Dâvûd, Zekât, 33.
2 M ve B -"esâret ü".
3 F +"~~yani~~".
4 B: "dinin".
5 M: "taharri". Sonraki baskılarda "taharrii" şeklinde düzeltilmiştir.
6 B: "sadakāt".

اسْتَكْمَلَ الْإِيمَانَ : Her kim bu âyet ile amel ederse imanını kemâle erdirmiş olur" buyurmuştur.[1] Bunun üzerine ahkâm-ı ameliyeyi tafsîlen hakk-ı hayat ve hıfz-ı nüfûs ile alâkadar olmak üzere buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِى الْقَتْلٰىۜ اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰىۜ فَمَنْ عُفِىَ لَهُ مِنْ اَخٖيهِ شَیْءٌ فَاتِّبَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ وَاَدَٓاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍۜ ذٰلِكَ تَخْفٖيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌۜ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿١٧٨﴾ وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَٓا اُو۬لِى الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧٩﴾

[600] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Maktuller hakkında üzerinize kısas yazıldı: Hüre hür, köleye köle, dişiye dişi. Bunun üzerine her kim kardeşinden cüz'î bir affa mazhar olursa o vakit vazife birinin o maʿrûfu tâkip etmesi, birinin de ona borcunu güzellikle ödemesidir. Bu, Rabbinizden bir tahfif ve bir rahmettir, her kim bunun arkasından yine tecavüz ederse[2] artık ona elîm bir azâb vardır (178). Hem[3] kısasta size bir hayat vardır ey temiz aklı, temiz özü olanlar![4] Gerek ki korunursunuz (179).

Sebeb-i Nüzûlü: Biʿset-i seniyye-i Muhammediyeden evvel katl-i nefse karşı Nasârâ yalnız affın vücûbuna kâil oluyorlardı, Yahudîlerin ahkâmında da af yok, yalnız katl vardı. Maʿamâfîh *Buhârî* ve *Nesâî*'nin rivayetleri vechile Benî İsrâil diyeti katlden mukaddem tutuyorlardı, Arablar ve onlarla beraber Yahudîlerin bir kısmı bazen katlin vücûbuna, bazen de diyetin vücûbuna hükm eyliyorlar, lâkin bu iki hükümden her birinde taʿaddî yapıyorlardı. Şöyle ki; katlde biri diğerinden daha şerefli olan iki kabile beyninde bir katl vâkiʿ olunca eşref olanlar "her hâlde bizden bir köle mukabilinde onlardan bir hür ve bir kadın mukabilinde

---

1 Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd,* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve dğrl., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994, I, 263.

2 F +"~~İşte~~".

3 F: "Ve".

4 F: "ey temiz aklı, temiz özü olanlar! / ey uli'l-elbâb".

bir erkek ve bir erkek mukabilinde iki erkek öldüreceğiz" derler ve kendi cerîhalarını hasımlarının cerîhasının iki katı addederler ve bazen daha ileri giderlerdi. Rivayet olunuyor ki bir kere birisi eşraftan bir insan katletmişti, kātilin akrabası maktûlün babasının yanında ictimâʿ ettiler ve "ne istersin?" dediler, o da "üçten biri" dedi. "Nedir onlar?" diye sordular, "ya oğlumu diriltirsiniz veya evimi semânın yıldızlarıyla doldurursunuz veyahut[1] bütün kavminizi bana teslim edersiniz, [601] hepsini öldürürüm sonra da oğluma bir ʿivaz aldığım re'yinde bulunmam" demiş idi. Diyete gelince onda da zulmederler ve ekseriya eşraftan olanların diyetini diğerlerinin birkaç katı yaparlardı.[2] İşte böyle kabâil-i Arab'dan ensârın iki kabilesi arasında câhiliye devrinden kalma kan davaları vardı ve bir taraf şeref ü kuvvetine güvenerek diğerine karşı ileri gidip "bizden bir köle mukabilinde sizden bir hür ve bir kadın mukabilinde bir erkek öldüreceğiz" diye yemin etmişlerdi. Baʿde'l-İslâm Resûlullah'a gelip muhâkeme olmak istediler ve bu sebeple işbu âyet nâzil oldu.[3] Kısâsın vücûbunu ve bu vücûbun ancak ehlinden af ile sâkıt olabileceğini ve bu affın efdaliyet ve evleviyetini ve maʿamâfîh af sırasında mal üzerine musâlahanın da cevâzını tesbit ederek Yahudîlerin affın ʿadem-i meşrûʿiyetine ve diyetin kısastan mukaddem bulunduğuna dair olan ahkâmını ve kısâsen katlin aslen ʿadem-i meşrûʿiyetine kāil olan Nasârâ ahkâmını ve insanlık müsâvâtına riʿâyet etmeyip şeref davasıyla taʿaddî ve tecavüze giden Arab

---

1 B: "veya".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb,* V, 221:
أَنَّ سَبَبَ نُزُولِهِ إِزَالَةُ الْأَحْكَامِ الَّتِي كَانَتْ ثَابِتَةً قَبْلَ مَبْعَثِ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَذٰلِكَ لِأَنَّ الْيَهُودَ كَانُوا يُوجِبُونَ الْقَتْلَ فَقَطْ، وَالنَّصَارَى كَانُوا يُوجِبُونَ الْعَفْوَ فَقَطْ، وَأَمَّا الْعَرَبُ فَتَارَةً كَانُوا يُوجِبُونَ الْقَتْلَ، وَأُخْرَى يُوجِبُونَ الدِّيَةَ لَكِنَّهُمْ كَانُوا يُظْهِرُونَ التَّعَدِّيَ فِي كُلِّ وَاحِدٍ مِنْ هٰذَيْنِ الْحُكْمَيْنِ، أَمَّا فِي الْقَتْلِ فَلِأَنَّهُ إِذَا وَقَعَ الْقَتْلُ بَيْنَ قَبِيلَتَيْنِ إِحْدَاهُمَا أَشْرَفُ مِنَ الْأُخْرَى، فَالْأَشْرَافُ كَانُوا يَقُولُونَ: لَنَقْتُلَنَّ بِالْعَبْدِ مِنَّا الْحُرَّ مِنْهُمْ، وَبِالْمَرْأَةِ مِنَّا الرَّجُلَ مِنْهُمْ، وَبِالرَّجُلِ مِنَّا الرَّجُلَيْنِ مِنْهُمْ، وَكَانُوا يَجْعَلُونَ جِرَاحَاتِهِمْ ضِعْفَ جِرَاحَاتِ خُصُومِهِمْ، وَرُبَّمَا زَادُوا عَلَى ذٰلِكَ عَلَى مَا يُرْوَى أَنَّ وَاحِدًا قَتَلَ إِنْسَانًا مِنَ الْأَشْرَافِ، فَاجْتَمَعَ أَقَارِبُ الْقَاتِلِ عِنْدَ وَالِدِ الْمَقْتُولِ، وَقَالُوا: مَاذَا تُرِيدُ؟ فَقَالَ إِحْدَى ثَلَاثٍ قَالُوا: وَمَا هِيَ؟ قَالَ: إِمَّا تُحْيُونَ وَلَدِي، أَوْ تملأون دَارِي مِنْ نُجُومِ السَّمَاءِ، أَوْ تَدْفَعُوا إِلَيَّ جُمْلَةَ قَوْمِكُمْ حَتَّى أَقْتُلَهُمْ، ثُمَّ لَا أَرَى أَنِّي أَخَذْتُ عِوَضًا. وَأَمَّا الظُّلْمُ فِي أَمْرِ الدِّيَةِ فَهُوَ أَنَّهُمْ رُبَّمَا جَعَلُوا دِيَةَ الشَّرِيفِ أَضْعَافَ دِيَةِ الرَّجُلِ الْخَسِيسِ، فَلَمَّا بَعَثَ اللّٰهُ تَعَالَى مُحَمَّدًا صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَوْجَبَ رِعَايَةَ الْعَدْلِ وَسَوَّى بَيْنَ عِبَادِهِ فِي حُكْمِ الْقِصَاصِ وَأَنْزَلَ هٰذِهِ الْآيَةَ.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 221:
وروي أنه كان بين حيين من أحياء العرب دماء في الجاهلية، وكان لأحدهما طول على الآخر، فأقسموا لنقتلنّ الحرّ منكم بالعبد منا، والذكر بالأنثى، والاثنين بالواحد، فتحاكموا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم حين جاء الله بالإسلام فنزلت، وأمرهم أن يتباوؤا.

âdât ve ahkâmını refʿ eyledi ve hakk-ı hayatta müsâvâtı te'sîs ü ilan etti. Gelelim mânasına:

"**Kısâs**", lügaten mukābele bi'l-misl, herhangi bir hakkı misliyle takas etmek demektir.[1] قَتْلٰى, "katîl"in cemʿidir. "Katîl" de maktul demektir. فِى الْقَتْلٰى'da فِى sebebiyet içindir.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey ehl-i iman! {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِى الْقَتْلٰى} Mazlûmen maktuller hakkında, yani bunların katlinden dolayı bi'l-mukābele kātillerine kısas icrâsı üzerinize yazıldı, kānûn-ı mektûb oldu, farz kılındı. ۞ Binâenʿaleyh ʿamden katl-i nefsin mûceb-i aslîsi kısastır. الْقَتْلٰى cemʿ muhallâ bi'l-lâm olduğundan ʿamden ve mazlûmen maktul olanların hür, abd, erkek, dişi, müslim, muʿâhid cümlesine şâmildir. Her birinin kātili kim olursa olsun mukabilinde kısas olunur. Ve beyan olunacağı üzere sebeb-i muskıt olan af veya musâlaha [602] vâkiʿ olmadıkça bu kısâsın icrâsı umum ehl-i imana farzdır. Bâhusus {اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى} hür hüre, köle köleye, dişi dişiye, yani bir hür bir hürü, bir köle bir köleyi, bir dişi bir dişiyi öldürdüğü zaman o maktul hür mukabilinde o kātil hür, o maktul köle mukabilinde o kātil köle, o maktul dişi mukabilinde o kātil dişi ve hâsılı her maktûlün mukabilinde kendi kātili ale's-seviyye katl olunur. Ve bu katl, kısâs-ı kâfî olur. Câhiliye âdeti gibi şeref ü kıymet davasıyla kātilden başkasının katline kalkışılmaz. Bu kayıtlar sebeb-i nüzûl olan hâdisede olduğu gibi kātilden mâʿadâsının katlinden ihtiraz içindir. Ve bundan başka bir mefhûm-ı muhâlifi maksud olmadığında ittifak vardır. Biz Hânefiyyece zaten mefhûm-ı muhâlif makām-ı burhânîde muteber değildir. Meğer ki siyak gibi bir karîne-i zâhire bulunmuş olsun, o zaman da mefhûm-ı muhâlif kelime-i tevhidde olduğu gibi mantûk ʿidâdına dâhil olur. Burada da bu kabîlden olmak üzere sebeb-i nüzûl karînesiyle kātilden başkasının nefy-i katli hakkında mefhûm-ı muhâlifi muteber olabilirse de mâʿadâsı hakkında meskûtün ʿanh kalır, asl-ı sâbık ile amel edilir. Binâenʿaleyh âyetin başındaki umûmu tahsis etmez ve hürün abde, erkeğin dişiye ve bilâkis kısas edilebilmelerini menʿ

---

1 F +"~~Nefs-i kātili nefs-i maktûle mukabil katl etmektir.~~"

eylemez. Bunun için dişinin erkek, erkeğin dişi mukabilinde kısâsen katl olunacağı beyne'l-eimme müttefek^un ʿaleyhtir. Bunu müeyyid ve müfessir olmak üzere Sûre-i Mâide'deki[1] kısas âyetinde النَّفْسَ بِالنَّفْسِ [el-Mâide 5/45][2] buyurulmuş ve bununla kısasta matlub olan mümaselet ve müsâvat, nefs ü can mümaseleti olduğu gösterilmiştir. Yani can[3] ve hakk-ı hayat herkes için müsâvîdir ve kısas bu müsâvâta mübtenîdir. Maktul kim olursa olsun onun kātili veya müteʿaddid kātilleri, o maktulden fazla bir hakk-ı hayâta mâlik değildirler[4]. İşte bu vechile âyetin başı ʿâm, اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ وَالْعَبْدُ بِالْعَبْدِ وَالْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى mantûku da النَّفْسَ بِالنَّفْسِ mümaseletiyle tesviye-i nüfûsu beyan ile tecavüzden ihtiraz içindir. Maʿamâfîh İmam Mâlik ve İmam Şâfiî hazerâtı, erkek dişi arasında tefâvüte kāil olmadıkları [603] ve hürr-i maktul mukabilinde abd-i kātili dahi kısâsı kâfî gördükleri hâlde, abd-i maktul mukabilinde hürün ve gayr-i müslim maktul hakkında müslimin katlini tecviz etmemişler ve lâkin bunu işbu âyetin mefhûm-ı muhâlifinden istinbat da eylememişlerdir. Zira الْاُنْثٰى بِالْاُنْثٰى'nin mefhûm-ı muhâlifine ʿale'l-ıtlâk ve الْعَبْدُ بِالْعَبْدِ'in mefhûm-ı muhâlifine min vechin itibar etmediklerinde söz yoktur. Buna mukabil اَلْحُرُّ بِالْحُرِّ'un mefhûm-ı muhâlifi muteber olması da tenakuz olur. Ancak müşârün ileyhimâ bu hususta Hazret-i Ali'den mervî olan şu hadislere temessük etmişlerdir:

Buyurmuş ki:

1. "Bir recül kölesini katletmiş idi, Resûlullah onu celd ve bir sene nefy eyledi, kaved yani kısas yapmadı."[5]
2. مِنَ السُّنَّةِ أَنْ لَا يُقْتَلَ مُسْلِمٌ بِذِي عَهْدٍ وَلَا حُرٌّ بِعَبْدٍ : Zî-ʿahd mukabilinde müslim ve abd mukabilinde hür katlolunmamak sünnettendir.[6]

---

1 M, F ve B: "en'amdaki".
2 "…Cana can…"
3 M ve B -"Yani can".
4 B: "değillerdir".
5 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 413/27510; ayrıca bk. İbn Mâce, Diyât, 23; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 122: عَنْ عَلِيٍّ، قَالَ: «أُتِيَ النَّبِيُّ عَلَيْهِ السَّلَامُ بِرَجُلٍ قَتَلَ عَبْدَهُ مُتَعَمِّدًا، فَجَلَدَهُ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِائَةَ جَلْدَةٍ، وَنَفَاهُ سَنَةً، وَمَحَا سَهْمَهُ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَلَمْ يَقُدْهُ مِنْهُ»
6 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 413/27510; ayrıca bk. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 122: قَالَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: «مِنَ السُّنَّةِ أَنْ لَا يُقْتَلَ مُسْلِمٌ بِذِي عَهْدٍ، وَلَا حُرٌّ بِعَبْدٍ»

Bir de Hazret-i Ebû Bekir ve Ömer radıyallahu ʿanhümâ abd mukabilinde hürü katletmezlerdi, ashâbdan buna itiraz eden de olmamıştır, diye istidlâl eylemişler ve bunu kısâs-ı etrâfa kıyas etmişlerdir.[1] Fakat biz Hanefiyyece abd mukabilinde mâliki olmayan kātil-i hür, kezâlik zîʿahd-i kâfir mukabilinde kātil-i müslim dahi kısâsen katlolunur. Çünkü اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ [el-Mâide 5/45] buyurulmuştur. Birinci hadis kölenin mâliki hakkında hâsdır, diğerleri de bu nassı neshedecek derecede kuvveti hâiz değildirler. Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz'in bir zimmî mukabilinde bir müslimi kısas etmiş وَأَنَا أَحَقُّ مَنْ وَفَى بِذِمَّتِهِ buyurmuş[2] olduğunu da Evzâî senediyle Ebû Hüreyre'den rivayet eylemiştir. Vesâir haberler de vardır. Kısas, hakk-ı hayatta, ismette müsâvâta ibtinâ eder. Bu ismet de din ve dâr ile sâbit olur. Onlar ise bunlarda müsâvîdirler. Burada şu da anlaşılır ki evsâf gibi adedde tefâvüt dahi ismette müsâvâtı ihlâl etmez ve [604] binâenʿaleyh bir şahsı müteʿaddid kimseler müştereken katlederlerse[3] mecmûʿu da bi'l-ittifak kısâsen katlolunur.

Tenbîh: Evvelâ, Sûre-i İsrâ'da وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفْ فِى الْقَتْلِ [el-İsrâ 17/33][4] âyeti mûcebince buradaki قَتْلٰى'dan murad maʿsûmu'd-dem olduğu hâlde mazlûmen katlolunanlardır. Binâenʿaleyh şerʿan muayyen olan esbâbdan birisiyle katle müstehak olan kimsenin veya harbînin kātiline kısas lâzım gelmez. Sâniyen, maʿsûmu'd-dem olanlar hakkında da ileride gelecek olan âyetler mûcebince katl-i hatâ kısastan müstesnâ olarak ayrıca ahkâma tâbiʿdir. Sâlisen, اِدْرَؤُا الْحُدُودَ بِالشُّبُهَاتِ hadîs-i şerîfi[5] mazmûnu meşhur ve mücmeʿun ʿaleyh ve kısas dahi hudûda mülhak olduğundan bi'l-icmâʿ şüphe ile kısas mündefiʿ olur. Binâenʿaleyh evlâdı mukabilinde ana ve baba ve bâlâdaki birinci hadîs-i şerîfin delâlet

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, I, 122:
ولأن أبا بكر وعمر رضي الله تعالى عنهما، كانا لا يقتلان الحر بالعبد بين أظهر الصحابة من غير نكير. وللقياس على الأطراف.

2 "Taahhüdünü yerine getirmeye en lâyık olan kimse benim" (Ebû Dâvûd, *el-Merâsîl*, s. 208).

3 B: "katletseler".

4 "…ve her kim mazlûmen katledilirse onun velisi için biz bir tasallut hakkı vermişizdir, o da katil de israf etmesin…"

5 "Had cezalarını şüphelerle düşürünüz!" (Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIII, 320). Tirmizî, Hudûd, 2'de şu ifadelerle yer alır:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ادْرَءُوا الحُدُودَ عَنِ الْمُسْلِمِينَ مَا اسْتَطَعْتُمْ، فَإِنْ كَانَ لَهُ مَخْرَجٌ فَخَلُّوا سَبِيلَهُ، فَإِنَّ الإِمَامَ أَنْ يُخْطِئَ فِي العَفْوِ خَيْرٌ مِنْ أَنْ يُخْطِئَ فِي العُقُوبَةِ.

ettiği üzere kölesi mukabilinde mâliki kısâsen katlolunmaz, taʿzîr edilirler. İşte bu suretle icrâ-yı kısas, ümmete ve imama farzdır, imamın kendisi de bi-gayr-i hakkın bir katl yaparsa bu hükümden müstesnâ değildir, o dahi aynı vechile kısas olunur. Dâr-ı İslâm'da gerek müslimlerin ve gerek ahd ile duran gayr-i müslimlerin hakk-ı hayatları bu suretle ʿale's-seviyye muhterem ve nefsleri tecavüzden ale's-seviyye maʿsûm ve masûndur.

İmdi buna ʿamden tecavüz eden kātile kısas icrâsı katl-i nefsin mûceb-i aslîsi olarak yazıldığı mâlum olduktan sonra {فَمَنْ} herhangi bir kātil {عُفِيَ لَهُ} {مِنْ اَخِيهِ شَيْءٌ} için kardeşi tarafından cüz'î bir şey af yapılmış bulunursa {فَاتِّبَاعٌ} {بِالْمَعْرُوفِ} kısas hemen sâkıt olur da iş artık o kātil[1] hakkında veliyy-i katîl tarafından aklen ve şerʿan mâruf olan iyiliğe ittibâʿ etmek {وَاَدَٓاءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ} kātil tarafından da o mârufu veliyy-i katîl olan kardeşine güzellikle edâ eylemek hususlarından ibaret kalır. ❁ Eğer af, hürde [605] diyet, kölede kıymet gibi az çok mal üzerine bir şart dermeyan edilmeksizin ʿale'l-ıtlâk vâkiʿ olmuş ise vârisin bu iyiliğe ʿale'l-ıtlâk tâbiʿ olması ve affa mukabil diyet vesâire gibi bir şey talep etmeye kalkmaması îcab eder. Ve eğer tamamen veya kısmen diyet ve kıymet veya diğer bir mal verilmek şartıyla musâlaha tarzında bir af ise kātilin de bunu kabul ve güzellikle te'diye eylemesi lâzım gelir. Nefs, tecezzîyi kābil olmadığından velev bir kılının veya binde birinin affı gibi en cüz'î bir af bile tamamını aftır. Kezâlik vereseden birinin affı, hepsinin affıdır. Burada مِنْ اَخِيهِ'de kardeşten murad وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهٖ سُلْطَاناً فَلَا يُسْرِفْ فِي الْقَتْلِ [el-İsrâ 17/33] âyeti mûcebince maktûlün vârisi olan velîsidir. Kātilin hasmı olan işbu veliyy-i katîl burada kātilin kardeşi olmakla tavsif edilmiştir ki bu uhuvvetten murad din veya vatan kardeşliğidir. Binâenʿaleyh bu tavsifde dâr-ı İslâm içinde bulunan hür veya abd, erkek veya dişi, müslim veya muʿâhid insanların hepsinin kanları, canları, hakk-ı hayatları kardeş gibi maʿsum ve muhterem bilinmek lâzım geleceğine ve bunların birbirini katletmesi kardeşini katletmek gibi fenâ bir şey olduğuna işaret olmakla beraber aynı zamanda veliyy-i katîli insânî, ahlâkī, ictimâʿî derin bir mâna ile affa teşvik ve tergīb için îrâd buyrulmuştur. اِتِّبَاعٌ

1 B: "katl".

بِالْمَعْرُوفِ işbu maʿnâ-yı uhuvveti takdir ederek affedecek olan veliyy-i katîle müsâmaha ve affına ʿivaz talebinde şiddet ibraz etmeyip, nihâyet âdât-ı[1] me'lûfe dairesinde mâruf vechile diyet mutâlebe etmesini tavsiye ve اَدَاۤءٌ اِلَيْهِ بِاِحْسَانٍ dahi affolunan kātili bu affın ve bu takdîr-i uhuvvetin kıymetini tanıyarak bi'l-mukābele borcunu müşkilât çıkarmaksızın güzelce ve haslet-i ihsan dairesinde te'diyeye mecbur eylemektedir.

{ذٰلِكَ} Af ve diyet hakkındaki bu hüküm {تَخْفِيفٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَرَحْمَةٌ} Rabbinizden bir tahfif ve bir rahmettir. Binâenʿaleyh [606] {فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ} bundan sonra her kim bu hüküm ve bu emirlere riayet etmeyerek haddini tecavüz eyler, kātil olmayanı katleder, yahut kātili aftan veya diyeti aldıktan sonra katlederse {فَلَهُ عَذَابٌ اَلِيمٌ} onun için azâb-ı elîm vardır. Dünyada kısas edilir, âhirette nâr-ı cehenneme[2] atılır. ❁ Yani كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ nassından dahi müstefâd olduğu üzere katl-i nefste asıl hak ve mûceb-i aslî kısastır. Her[3] kātil bilmek lâzım gelir ki öldürdüğü insanın hür veya abd, erkek veya dişi kim olursa olsun o da kendi gibi bir can ve muhterem bir hakk-ı hayat sâhibi bir binâ-yı ilâhî idi. Hem hakkullah ve hem hakk-ı abd olan bu muhterem ve maʿsum bir hakk-ı hayâta tecavüz ve bu binâyı katl edip yıkmak kānûn-ı adl ü muvâzenenin muktezâsı olan وَجَزٰۤؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا [eş-Şûrâ 42/40][4] hükmünce kendini de hakk-ı hayattan mahrum etmektir. Hakk-ı hayâta tecavüz hayât-ı hakka tecavüzdür. Bu ise tecavüzden masûn bulunduğu için bunun ilk eseri mütecâvizin[5] kendinde zuhur etmek lâzım gelir. Binâenʿaleyh katl-i nefsin bi-hakkın hükm-i aslîsi kısâsen katl-i nefstir ve öldüren öldürülmeye müstehaktır. Azîmet üzere düşünüldüğü zaman katl-i nefsin bundan başka hükmü ve mûcebi olmamak iktizâ eder. Nitekim ibtidâ Tevrat'ta da yalnız kısas meşrû kılınmış idi. Fakat asl-ı hayat, sırf ʿatıyye-i ilâhiye olduğu ve kısasta hakk-ı abdden başka bir de hakk-ı ilâhî bulunduğu cihetle Cenâb-ı Allah ümmet-i Muhammed'e kısâsı yazarken bir tahfif ve rahmet olmak üzere

1 F: "âdet-i".
2 B: "cahîme".
3 M ve B -"Her".
4 "Kötülüğün cezası da misli kötülüktür…"
5 M ve B: "tecavüzün".

af ve diyeti de meşrû kılmış ve bu affı sâhib-i hak olan maktûlün vârisi ve halefi yedine vermiştir. Kısâsa nazaran bu meşrûʿiyetin kātil hakkında ne kadar bir tahfif ve rahmet olduğu şüpheden âzâdedir. Çünkü ondan kısâsı affetmek, hakk-ı hayâtını iâde ederek yeniden ihyâ eylemek demektir. Bu aynı zamanda veliyy-i katîl hakkında da bir tahfif ve rahmettir. Zira her ne olursa olsun bir insan öldürmek [607] her gönlün ve ʿale'l-husûs ehl-i imanın arzu edeceği, seve seve yapacağı bir şey değildir. Ve kısas bizâtihi düşünüldüğü zaman nefsinde ağır bir hükümdür. Maʿamâfîh ʿale'l-ıtlâk af mecbûriyeti de ekseriyâ bu taraf hakkında kısastan daha ağır bir teklif olur. Ve kısâsın bir hakk-ı aslî olduğu bilinmedikçe affın mânası olmaz. Binâenʿaleyh ne Tevrat'ta olduğu gibi yalnız kısasta ve ne İncil'de olduğu gibi yalnız afta ısrar edilmeyerek îcâb-ı hâl ü maslahata göre ikisinden birinin tatbîkine imkân bırakılmak için veliyy-i katîle bir hakk-ı hıyâr verilmesi ve bundan başka af mukabili diyet ve sâire gibi mâruf vechile bir ʿivaz-ı mâlî ahzına da mesağ gösterilmiş bulunması her iki taraf hakkında da bir tahfif ve aynı zamanda dünyevî ve uhrevî birçok menâfiʿi tazammun eden bir rahmet-i ilâhiye olduğunda da şüphe yoktur. Affın efdal ve evlâ olması kısâsın mûceb-i aslî olmasına mâniʿ olmayacağı gibi, bu babda veliyy-i katîle verilen hakk-ı hıyâr dahi mûceb-i aslînin kısas ile diyet beyninde mütereddid vâcib-i muhayyer olmasını iktizâ etmez. Çünkü evvelâ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ buyurulmuş, sâniyen af فَمَنْ عُفِىَ لَهُ diye fâ-i taʿkībiye ile îrâd edilmiş ve diyet bunun zımnında gösterilmiş, sâlisen bunun bir tahfîf ü rahmet olduğu da tezyil kılınmıştır. O hâlde kable'l-afv kısâsa mukabil diyetin hükm-i sübûtu yoktur ve ʿale'l-ıtlâk affeden vârisin Şâfiî'nin dediği gibi diyet talep etmeye hakkı kalmaz. Ancak affetmeyen diğer vârisler var ise onlar diyet alabilirler. Kezâlik diyet veya diğer bir ʿivaz mukabili affeden vâris de bunu alabilir. Hâsılı kısas bir hakk-ı aslî ve bir vecîbe-i evveliye, af ise bunun üzerine terettüb edebilecek bir fazilettir. Bu fazilet ya kâmil olarak ʿale'l-ıtlâk ve bilâ ʿivaz veyahut nâkıs olarak diyet ü ʿivaz mukabilinde yapılır. Bu suretle kısas vâcib-i aslî olarak meşrû olmasa idi af bir fazilet değil, katl-i nüfûs cinâyetini mubah bırakacak olan bir ihmâl olurdu. Daha doğrusu [608] kısas meşrû olmasa

idi söylediğimiz vechile affın hiçbir mânası kalmazdı. Binâenʿaleyh Tevrat'taki vecîbe-i kısas merʿiyyü'l-icrâ bulunmasa idi İncil'deki affın hiçbir mânası kalmazdı. Bu affın katl-i nüfûsu mubah telakkī ettirecek bir sâika-i cinâiye hâlini almaması için hükm-i İncîl'in hükm-i Tevrat ile beraber mülâhaza edilmek şartıyla meşrû telakkī edilmesi lâzım gelir ki bu da affın Nasârânın zannettiği gibi bir vecîbe olamayacağını isbat eder ve işte Kur'an bu hakikati tesbit ederek kısâsı maktul için bir hak ve umum için bir vazîfe-i asliye, affı da veliyy-i maktul için bir fazilet, الْمَعْرُوف ve اَدَٓاء kelimeleri altında ahz-ı diyeti de bir ruhsat olmak üzere teşrîʿ etmiştir. Şu hâlde anlaşılır ki af ve diyetin bir tahfif, bir rahmet olabilmesi kısâsın vâcib-i aslî olarak bekā-yı meşrûʿiyetine mütevakkıftır. Binâenʿaleyh "mâdem ki af bir rahmet ü fazîlettir, o hâlde kısâsın büsbütün nesh u refʿ ile yalnız affın vâcib kılınması daha ziyade bir rahmet olurdu" gibi bir sual mümkin değildir. Ve böyle bir hâtıra ile hükm-i İncîl'in hükm-i Kur'an'dan daha ahlâkī olduğu zannedilmemelidir. Zira affın ahlâkiyeti kısâsın hakk-ı aslî olarak bekā-yı meşrûʿiyetine mütevakkıftır. Bunun için mehâsin-i kısâsı beyan hakkında buyuruluyor ki:

Size kısas yazıldı {وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَٓا اُو۬لِى الْاَلْبَابِ} ve sizin için kısasda büyük bir hayat vardır, ey ulü'l-elbâb, ey akıl sâhipleri. ❁ Binâenʿaleyh kısâsı adl ü merhamet-i ilâhiyeye yaraşmaz fenâ bir şey zannetmeyiniz de فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ vecîze-i bâliğasını düstûr-ı aslî tanıyınız. Bunu böyle tanıdıktan sonra af ile amel ederseniz çok büyük bir fazilet olur. Aksi hâlde Arab'ın yaptığı gibi hadd-i kısastan fazlaya tecavüzle mukābele bi'l-katl ve diğer işkence ve azab, nasıl bir zulüm ve cinâyet ise "katl-i nefse karşı hükm-i ilâhî yalnız aftır" demek dahi beşeriyetten hakk-ı hayâtı selb edecek büyük bir cinayet olur. Kısas hakk-ı [609] hayâtın ve ismet-i nefsin muktezâsıdır. Meşrûʿiyet-i kısasta zevi'l-ʿukūl olan beşer için büyük bir hayat vardır. Ve affın kıymeti buna müteferriʿdir. Gerçi nefs-i kısas izâle-i hayattır. Ve izâle-i hayâtın ayn-ı hayât olması tenakuz görünüyor. Lâkin aynı zamanda bi-gayr-i hakkın izâle-i hayâta karşı zıdd-ı hayât olan kısâsın meşrûʿiyeti de hayatın ve hakk-ı hayâtın en büyük müeyyidesidir. Evvelâ,

bu hem kātil olmak isteyecek kimse, hem de katl edilmek istenilen kimse hakkında hıfz-ı hayâta bir sâik-i kavîdir. Çünkü kātil olmak isteyen öldürürse, öldürülmeye müstehak olacağını bilmiş olursa, ber muktezâ-yı akıl katlden vazgeçer ve binâenʿaleyh hem kendisi zîhayat kalır, hem de karşısındaki. Sâniyen, bunda bu ikisinden başka umûmun hakk-ı hayâtını da bir temin vardır. Çünkü bu suretle katlin önüne geçilmesi bu ikisinden başka bunlarla uzaktan yakından alâkadar olması melhuz bulunan insanların dahi bekā-yı hayâtına ve emniyetine bir damândır. Zira bir katl, kātil ile maktûlün alâkadarları beyninde husumet ve fitneye ve bu da büyük muharebelere sebep olabilir. Erbâb-ı ʿukūl için bu katle mâniʿ olacak olan bi-hakkın kısâsın meşrûʿiyeti, bütün bu fitnelerin ve heyecanların önüne geçeceği için umûmun hayâtına sebep ve hakk-ı hayâtına damân olur. Bu fâide ise bi-hakkın kısas suretiyle olmayan mütecâvizâne katllerde ve affın mecbûriyeti takdîrinde mevcud değildir.

İşte kısâsın meşrûʿiyeti bu kadar mühim bir sebeb-i hayat olduğu gibi işbu فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ vecîzesi de belâgatin derecât-ı kusvâsına bâliğ olmuş bir düstûr-ı îcâz ü iʿcâzdır. Bunun büyük bir cemʿiyyet-i meʿânîyi son derece bir îcâz[1] ile ifade edivermiş olduğunda bülegā-yı Arab ve ulemâ-yı beyan ittifak etmişlerdir. Zira bundan evvel Arab'ın bu babda bazı vecizeleri vardı, ezcümle: "قَتْلُ الْبَعْضِ إِحْيَاءٌ لِلْجَمِيعِ: baʿzı katl cemʿi[2] ihyâdır". Kezâlik "اَكْثِرُوا الْقَتْلَ لِيَقِلَّ الْقَتْلُ: katli çok yapınız ki katl azalsın" derlerdi ve bu gibi vecizeler [610] meyânında en güzel saydıkları da şu idi: "اَلْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ: katl, katli enfâdır, yani katli en ziyade nefy eden yine katldir." Hâlbuki فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ düstûrunun bundan dahi bi'l-vücûh efsah ü eblağ olduğu zâhir ve müttefek^{un} ʿaleyhtir. Evvelâ, hepsinden daha muhtasardır. Sâniyen, tekrardan âzâdedir. Sâlisen bunda "tıbâk" denilen bedîʿî sanʿat-ı tezad, "kısas" ve "hayat" kelimeleriyle en güzel bir tarz-ı maʿkulde tatbik edilmiş olduğu hâlde öbürleri zâhiren gayr-i maʿkul bir tenâkuz-ı muhal suretindedir. Katlin nefy-i katle, kesret-i katlin kıllet-i katle sebep gösterilmesi

1 B: "iʿcâz".
2 B: "cemîʿi".

zâhiri itibariyle bir şeyi nefsinin intifâsına sebep göstermek demektir ki bunda bazı zevklere nazaran[1] bir şiʿriyet olsa bile hiçbir hikmet yoktur. Râbiʿan, kısas katlden min vech^in eʿam ve min vech^in ehastır. Eʿamdır: Zira cerhlere dahi şâmildir. Ehastır: Zira her katle kısas denilmez ve katllerin her nevʿi katle mâniʿ olmaz, bilakis mütecâvizâne katller[2], fitneyi teşdid ederek herc ü merce sebep olur. O hâlde اَلْقَتْل lâm-ı ahd ile katlin bir nevʿine, yani kısâsa tahsis edilmedikçe vecize sahih olmaz. Bu surette ise kısâsın cürûh kısmı hâriç kalır. Binâenʿaleyh فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ bu nokta-i nazardan üç vechile eblağdır. Çünkü her vechile sahihtir, sarihtir, eşmeldir. Hâmisen nefy bir gāye-i menfiye, hayat ise müsbet bir gāye-i matlûbedir ve nefy-i katl husûl-i hayâtı tazammun ettiğinden dolayı bi't-tebaʿ maksud olur. Binâenʿaleyh âyet maksûd-ı aslî olan gāye-i müsbeteye delâlet ve ona tevcîh-i nazar ettiği için pek yüksektir. Sâdisen, "hayâtün" nekre olarak îrâd edilmiş bulunduğu için tenvîn-i taʿzîm ile hayâtın bir nevʿ-i azîmine, yani hayât-ı âmmeye ve hayât-ı âhireye ve hakk-ı hayâtın azametine işareti muhtevîdir. Öbürleri ise pek ilmî olan bu sırr-ı hukūkî ve dînîden mahrumdur. İşte daha bunlar gibi birçok vücûh ile işbu vecîze-i Kur'âniyenin diğerlerine rüchânı ve bu kadar şümûl-i meʿânî ile hadd-i iʿcâzdaki îcâzı [611] bülegā-yı Arab'ı teshir eden esbâbdan biri olmuştur ve meşrûʿiyyet-i kısâsın mehâsini min tarafillah bu düstûr ile beyan buyurulmuştur.

İşte böyle mutazammın olduğu makāsıd ve mehâsin-i hayâtiye itibariyle pek mühim olan kısas size farz kılınmıştır ki {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} korunabilesiniz, katlden, kısâsı ihmal veya sû'-i istiʿmâlden sakınıp hayâtınızı ve hakk-ı hayâtınızı muhafaza edebilesiniz ve bu hayatta mesâvîden ittikā ile de hayât-ı âhirede nâil-i felâh olasınız.

Şimdi ahkâm-ı katl münâsebetiyle ʿale'l-ıtlâk herkesin başına gelmesi mukadder olan mevt zamanındaki vezâif-i dîniyeden olmak üzere şunu da biliniz ki:

---

1 F +"~~bunda~~".
2 B: "katllere".

كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْرًاۚ اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبٖينَ بِالْمَعْرُوفِۚ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقٖينَۜ ﴿١٨٠﴾ فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ فَاِنَّمَٓا اِثْمُهُ عَلَى الَّذٖينَ يُبَدِّلُونَهُۜ اِنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌۜ ﴿١٨١﴾ فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ جَنَفًا اَوْ اِثْمًا فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٨٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Birinize ölüm geldiği vakit bir hayır -bir mal- bırakacaksa, babası ve anası ve en yakın akrabası için meşrû [612] *bir surette vasiyet etmek müttakīler üzerine icrâsı vâcib bir hak olarak üzerinize yazıldı (180). İmdi her kim bunu duyduktan sonra onu değiştirirse her hâlde vebâli sırf o değiştirenlerin boynunadır, şüphe yok ki Allah işitir, bilir (181). Her kim de vasiyet edenin bir hata etmesinden veya bir günaha girmesinden endişe eder de tarafeynin aralarını düzeltirse ona vebâl yoktur, şüphesiz Allah Gafûr, Rahîm'dir (182).*

Ey mü'minler! {كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} herhangi birinize ölüm hâzır olduğu, yani yaklaşıp emârelerini gösterdiği demde, maraz-ı mevt hengâmında {اِنْ تَرَكَ خَيْرًا} eğer bir hayır terk ederse; ba'de'l-mevt mal bırakacak, hatta çok bir mal bırakacak olursa {اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبٖينَ بِالْمَعْرُوفِ} ebeveyni ve yakın akrabası için mâruf vechile, yani ifrât u tefritten, tevahhuş ve inkisârı mûcib cevrden 'ârî, adalet dairesinde vasiyet yapmak üzerinize yazıldı. Bunun tenfîz ü icrâsı {حَقًّا عَلَى الْمُتَّقٖينَ} müttakīler üzerine hakkan vâcib oldu.

"**Vasiyyet**", lügaten masdar, yani îsâ' ve tavsiye mânasına bir isimdir. Sonra مُوصَى بِهِ mânasına isim olmuştur. "Îsâ'" ve "tavsiye" lügaten bir kimsenin hayâtı veya memâtı ile gaybûbeti hâlinde diğerlerinden bir şey yapmasını talep eylemektir ki Türkçe "ısmarlamak" tâbir olunur. Şer'an îsâ' لِفُلَانٍ gibi لَام ile veya إِلَى فُلَانٍ gibi إِلَى ile isti'mâline göre iki mânaya gelir. Lâm ile isti'mâlinde öldükten sonra malına başkasını mâlik kılmak, ilâ ile isti'mâlinde de öldükten sonra malında ve çocuklarının mesâlihinde

tasarrufu başkasına tefviz eylemek mânasınadır. Bu âyette ise لَام ile isti'mâl edilmiş olduğundan birinci mânayadır. Sonra bu âyetteki خَيْرًا mal mânasına olduğu müttefekun ʿaleyhtir. Zîrâ lügaten "hayr", intifâʿ olunan herhangi bir şey demektir. Mal da böyledir. Kur'an'da لِمَٓا اَنْزَلْتَ اِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَق۪يرٌ [el-Kasas 28/24][1] nazm-ı mecîdinde [613] olduğu gibi hayrın bilhassa malda istiʿmâli de vardır. Burada da böyle olduğunda rivayetler ittifak etmiştir. Ancak burada hayır denilen mal, aza çoğa şâmil ʿale'l-ıtlâk mal mıdır, yoksa mâl-ı kesîr midir? Bunda ihtilâf edilmiştir. Zührî'den rivayet olunduğu üzere mutlak diyenler çoktur. Fakat Hazret-i Ali'den rivayet olunuyor ki müşârün ileyh bir gün âzadlı bir kölesinin maraz-ı mevtinde yanına gitmiş idi, altı yüz veya yedi yüz dirhem malı varmış, "vasiyet etmeyeyim mi?" diye sormuş. Hazret-i Ali "hayır, Allah teâlâ اِنْ تَرَكَ خَيْرًا buyurmuştur, senin ise çok malın yoktur" demiştir. Kezâlik Hazret-i Ali'den mervîdir ki "dört bin dirhem ve mâdûnu nafakadır" demiş. İbn Abbas hazretleri "sekiz yüz dirhemde vasiyet yoktur" demiş. Hazret-i Âişe radıyallahu ʿanhâ dahi vasiyet etmek isteyen ve çocuğu var, malı da az diye ehli tarafından menʿ olunan bir kadın hakkında "kaç çocuğu ve ne kadar malı var?" diye sormuş, "dört çocuğu ve üç bin dirhem malı var" demişler, bunun üzerine "bu malda fazlalık yok" demiştir[2] ki bunlar hayrın mâl-ı kesîr mânasına olduğuna delâlet etmektedirler. Fi'l-vâki böyle olmasa idi اِنْ تَرَكَ خَيْرًا şartı pek müfîd olmazdı. Zîrâ bir ekmek veya setr-i avret edecek bir bez parçası olsun, mâl-ı kalîl terk etmeden çırçıplak ölen insan yok denecek kadar enderdir. Böyle hayır, mâruf gibi takdîre, re'y ü ictihâda mütevakkıf olan bazı şartlardan dolayı bu vasiyetin vâcib değil mendub olduğuna kāil olanlar dahi bulunmuş ise de doğru değildir, zîrâ كُتِبَ, عَلَيْكُمْ, حَقًّا, عَلَى kelimelerinden her biri vücûba dâldir. Binâenʿaleyh mal sâhiplerinin

1 "...her ne hayır indirirsen muhtacım!"

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1405, I, 202:

وَرُوِيَ عَنْ عَلِيّ كَرَّمَ اللّٰهُ وَجْهَهُ أَنَّهُ دَخَلَ عَلَى مَوْلًى لَهُ فِي مرضه وله سبعمائة درهم أو ستمائة دِرْهَمٍ فَقَالَ أَلَا أُوصِي قَالَ لَا إنَّمَا قال الله تعالى «إِنْ تَرَكَ خَيْراً» وَلَيْسَ لَكَ كَثِيرُ مَالٍ. وَرُوِيَ عَنْ عَلِيّ أَنَّهُ قَالَ أَرْبَعَةُ آلَافِ دِرْهَمٍ وَمَا دُونَهَا نَفَقَةٌ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ لَا وَصِيَّةَ فِي ثَمَانِ مِائَةِ دِرْهَمٍ وَقَالَتْ عَائِشَةُ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا فِي امْرَأَةٍ أَرَادَتْ الْوَصِيَّةَ فَمَنَعَهَا أَهْلُهَا وقالوا لها ولد وما لها يَسِيرٌ فَقَالَتْ كَمْ وَلَدُهَا قَالُوا أَرْبَعَةٌ قَالَتْ فَكَمْ مَالُهَا قَالُوا ثَلَاثَةُ آلَافٍ فَكَأَنَّهَا عَذَرَتْهُمْ وَقَالَتْ مَا فِي هَذَا الْمَالِ فَضْلٌ.

ebeveyn ve akrabînine vech-i maʿrûf ile sûret-i lâyıkada bir vasiyyet-i mâliye yapması bir farîza-i dîniye olarak teşrîʿ kılınmış idi. Bu vücûbun menât ü hikmeti ise vilâdet ve karâbet, daha doğrusu akrebiyet hakkı ve câmiʿa-i karâbetin kuvvet ve derecesine göre halelden vikāyesi olduğu da lâm'ın mânasından anlaşılmaktadır. Ancak bu hakkın mâruf vechile taʿyîn-i mikdârı vefat edecek kimsenin re'yine ve vasiyetine [614] bırakılmış idi. Bilâhare Sûre-i Nisâ'da gelecek olan mîras âyetleri ile Cenâb-ı Allah bu hakkın mikdarlarını bizzat tâyin etmiş ve kullarını son nefeste buna ait re'y-i vasiyet mecbûriyet ü mes'ûliyetinden ve akraba arasında bu yüzden zuhûru melhuz inkisar tehlikesinden kurtarmıştır. Bu suretle burada vücûbu müekkeden gösterilen hakk-ı karâbet ve vilâdet daha ziyade takviye edilmiş ve fakat vâris olacak akraba hakkında vasiyet neshedilmiştir. Bunun için Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz Haccetü'l-vedâʿ senesindeki hutbesinde "أَلَا إِنَّ اللهَ أَعْطَى كُلَّ ذِى حَقٍّ حَقَّهُ فَلَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ: Muhakkak biliniz ki Allah teâlâ her hak sâhibine hakkını verdi, baʿdemâ vârise vasiyet yoktur"[1] buyurmuştur ki bu hadîs-i şerîf ümmette meşhur ve müstefîz olduğundan dolayı mütevâtir hükmündedir. Ve ümmet bunu ittifak ile telakkī bi'l-kabul ederek maʿmûl[ün]-bih tutmuştur. Kezâlik Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz "لَا يَجُوزُ لِوَارِثٍ وَصِيَّةٌ إِلَّا أَنْ يُجِيزَهَا الْوَرَثَةُ: Vârise vasiyet câiz olmaz meğer ki sâir verese icâzet versin"[2] buyurmuştur ki *Ahkâmu'l-Kur'an*'da beyan olunduğu üzere bu hadîsi de sahâbeden bir cemaat rivayet eylemiştir.[3] Binâenʿaleyh vârise vasiyet mîras âyetlerinin işâreti veya bu hadislerin ibaresi ile mensuh olmuştur. Acaba vâris olmayan diğer akraba hakkında vazîfe-i vasiyet el'an bâkī değil midir? Yani bu âyetteki vücûb-ı vasiyet hükmü külliyen mi mensuhtur, yoksa kısmen mi? Ancak bu noktada selefin ihtilâfı vardır. Ekser-i müfessirîn ve fukahâ-yı muʿteberîne göre bâkī değildir, nesih umûmîdir. Seleften bazı müfessirîn ve fukahâya göre ise vücûb-ı

---

1 Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6/2870.
2 Dârekutnî, *Sünen*, thk. Şuayb Arnaût, Beyrut: er-Risâle, 1424/2004, V, 267 (yakın ifadelerle); ayrıca bk. İbn Mâce, Vasâyâ, 6.
3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 205.

vasiyet vâris olan akraba hakkında mensuh, olmayan akraba hakkında bâkīdir. Nesih, küllî değil cüz'îdir. Hasan-ı Basrî, Mesrûk, Tâvûs, Dahhâk, Müslim b. Yesâr, Alâ b. Ziyâd hazerâtı buna kāildirler. İbn Abbas hazretlerinden de biri ekseriyetle, biri ekalliyetle beraber olduğuna dair iki rivayet vardır. Hattâ müfessir-i şehîr Dahhâk demiştir ki "akrabasına vasiyet etmeden vefat eden kimse amelini masiyet ile hatm eylemiş[1] olur." [615] Tâvûs dahi "bir kimse akrabasını bırakıp da ecânibe vasiyet ederse, ecânibden nezʿ olunur akrabasına reddedilir" demiştir. Bunların iki delîli vardır; evvelâ, bu âyet ʿale'l-ʿumûm akrabaya vasiyetin vücûbuna dâldir. Vâris olan akraba hakkında mîras âyetleri veya لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ hadîsi[2] veya icmâʿ ile bu vücûb metrûkü'l-amel ise de, gayr-i vâris akraba hakkında bir delîl-i nâsih yoktur. Binâenʿaleyh اَلْاَقْرَبِينَ lafz-ı âmmı tahtında gayr-i vâris akrabaya vasiyet vazifesi gayr-i mensuh olarak bâkīdir. Sâniyen, bir hadîs-i nebevîde "مَا حَقُّ امْرِئٍ مُسْلِمٍ لَهُ مَالٌ أَنْ يَبِيتَ لَيْلَتَيْنِ إِلَّا وَوَصِيَّتُهُ مَكْتُوبَةٌ عِنْدَهُ: Malı bulunan müslimin vasiyeti yazılmış olarak yanında bulunmadıkça[3] iki[4] gece yatması câiz değildir" buyurulmuştur.[5] Ecânibe vasiyet vâcib olmadığı mücmaʿun ʿaleyh bulunduğundan bu vasiyyet-i vâcibenin ekāribe muhtas olması lâzım gelir ve bu vasiyetin vücûbunda sünnet, Kur'ân'ı müekkiddir, demişler.

Cumhûrun istidlâline gelince, bu da müteʿaddiddir. Evvelâ, burada اَلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ buyurulduğu gibi mîras âyetlerinin başında da لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَۖ وَلِلنِّسَٓاءِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَۜ نَصِيباً مَفْرُوضاً [en-Nisâ 4/7][6] buyurulmuştur. Vâlideyn ve akrabîn unvânı her ikisinde müsâvîdir ve bunların az veya çok terikeden farz birer nasibleri bulunduğu ibtidâ icmâlen gösterilmiş, sâniyen tafsîlen tâyin edilmiştir. Binâenʿaleyh vücûb-ı vasiyet âyetinin müteʿallakı olan

1 B: "etmiş".
2 Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6.
3 B: "bulundurmadıkça".
4 M ve B: "bir iki".
5 *Muvatta'*, Vasiyyet, 1; Buhârî, Vasâyâ, 1; Müslim, Vasiyyet, 4 (yakın ifadelerle).
6 "Erkeklere bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; dişilere de bir pay var, ana bana ve en yakın akrabanın bıraktığından, azından da çoğundan da, farz kılınmış birer pay."

vâlideyn ve akrabîn aynı mefhum ve mütenâvel ile zikredilmiş ve farz ve farîza ziyade ve noksanı kabul etmeyeceğinden hak, vasiyetten mîrasa tebdil edilmiştir ki bu bir nesh-i küllîyi nâtıktır. Baʿdehu tafsîlât-ı irsiye bunu beyandır. Sâniyen vasiyeti îcab eden hakk-ı karâbeti mîras âyetleri tâyin etmiştir. Bununla mîrasta dâhil olmayan uzak akrabanın sâhib-i hak olmadığı da tebeyyün eylemiştir. O hâlde işbu vücûb-ı vasiyet âyetinin vârislerden başkasına tenâvülü yoktur ki vârise vasiyetin neshinden sonra bâkī kalsın. Taʿbîr-i [616] âharla اَلْاَقْرَبِينَ ism-i tafdîli izâfî bir mâna ifade ederek en yakın akrabayı gösterir. Mîras da bunlar hakkındadır. Binâenʿaleyh uzak akrabanın esasen vücûb-ı vasiyette duhûlu müsellem değildir ki nesh-i cüz'îye bir vecih kalsın. Sâlisen "akrabîn" akraba demek olduğuna göre mîras âyetlerinde مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٖى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍ [en-Nisâ 4/11][1] buyurulmuştur. Ve bu vasiyet nekre olduğundan dolayı bundan murad burada vâcib olan اَلْوَصِيَّةُ'tir denemez. Binâenʿaleyh şerʿan vasiyet bulunmayabilir ve bir vasiyet bulunmadığı takdirde bütün terike vârislerin hakk-ı meşrûʿu olacaktır. Bu ise bi'l-işâre diğerlerinin bir hakkı bulunmadığını ve binâenʿaleyh bunlar hakkında da vasiyetin vâcib olmadığını bi'l-istilzam ifade eder. Bunu Fahreddin Râzî kıyas olmak üzere nakletmiş[2] ise de bu bir kıyas değil, işâret-i nastır. Ve işâret-i nas dahi neshi ifade eder. Ve bu vecih hepsinden ecveddir deniliyor. O hâlde vâris olmayan akrabaya vasiyet, ecânibe vasiyet ahkâmına tâbiʿ olarak câiz ve sülüsten muteber olur da vâcib olmaz. Râbiʿan zikr olunan hadîs-i şerif dahi bu âyet gibi ahkâm-ı mîrastan evvel vârid olmuştur, vücûbu mensuhtur. Maʿamâfîh bu ihtilâftan şu neticeye vâsıl oluruz ki gayr-i vâris akrabaya vasiyet lâekal mendubdur. Müfessirîn içinde yalnız Ebû Müslim-i İsfahânî icmâʿa muhalefet ederek bu âyetteki vücûb-ı vasiyet hükmünün mensuh olmadığına kāil olmuş ve demiştir ki; bu âyet mîras âyetlerine bi'z-zarûre muhalif değildir. Evvelâ bu vasiyetin mânası başka değil, vâlideyn ve akrabîn hakkında يُوصٖيكُمُ اللّٰهُ فٖٓى اَوْلَادِكُمْ [en-Nisâ 4/11] âyetindeki vasiyyet-i ilâhiye olan mîrâstır, yazılan budur. Veyahut vâlideyn ve

1 "…hep ettiği vasiyetten veya borcundan sonra…"
2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 234.

akrabîne vasiyyet-i ilâhiye olan hisse-i irsiyeleri kemâliyle noksansız olarak verilmek, yani terikeden mal kaçırılmamak hususunu vasiyet etmesi muhtazıra farz kılınmış demek olur. Sâniyen, mîras ile vasiyetin cemʿinde münâfât yoktur. Mîras ʿatıyye-i ilâhiye, vasiyet de ʿatıyye-i muhtazır[1] olur, vâris de iki âyet hükmünce [617] bunların ikisini de alabilir. Sâlisen, münâfat bulunduğu farz edildiği takdirde âyet-i mîras bunu nâsih değil muhassıs yapılmak mümkindir. Zira bu âyet akrabaya vasiyeti vâcib kılıyor, sonra âyet-i mîras vâris olan akrabayı ihrâc eder, vâris olmayan karîb[2] de bu âyetin tahtında kalır. Çünkü ebeveynden vâris olanlar bulunduğu gibi, ihtilâf-ı din, rık, katl gibi esbâb-ı mâniʿa dolayısıyla vâris olmayanlar da bulunabilir. Akrabanın dahi ashâb-ı ferâizden oldukları hâlde işbu esbâb-ı mâniʿadan dolayı vâris olmayanları bulunabileceği gibi bazı ahvâlde sâbit ve bazı ahvâlde kendisinden evvel ve akdem bulunduğu zaman sâkıt olanları ve kezâlik zevi'l-erhâm gibi farîzadan ʿale'l-ıtlâk sâkıt olanları da vardır. Binâenʿaleyh bunlardan vâris olanlara vasiyet câiz olmazsa da vâris olmayanlara sıla-i rahim için vasiyet vâcib olur. Fi'l-vâkiʿ Allah teâlâ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذٖى تَسَٓاءَلُونَ بِهٖ وَالْاَرْحَامَ [en-Nisâ 4/1][3], اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَاٖيتَٓائِ ذِى الْقُرْبٰى [en-Nahl 16/90][4] kavl-i kerîmleriyle bunu tekid de etmiştir.

İşte Ebû Müslim mezhebinin takrîri budur. Ve bu üç vechile neshi inkâr etmiştir. Görülüyor ki bu zat en nihâyet kısmen neshe kāil olan ekalliyet mezhebini müdafaa etmiş ve fakat buna "nesih" demeyip "tahsis" tâbir eylemiştir. Hâlbuki tahsis târihen mukārin veya tarihleri meçhul olmakla mukarenete mahmul olan iki delil beyninde mülâhaza olunur. Mîras âyetlerinin nüzûlü ise bu âyetten muahhar olduğu bi'l-ittifak mâlumdur. Bu surette ise tahsis değil, mukarrer olan bir hükmün kısmen neshi tahakkuk etmiş olur ki ekalliyet mezhebidir. İkinci vechinde "sübût-ı mîras ile sübût-ı vasiyet beyninde münâfat yoktur, cemʿleri mümkindir" demesi de ʿale'l-ıtlâk doğru değildir. İrs hakkında "nasîb-i

---

1 M: "muhtazar".

2 M: "karıba"; B: "akraba".

3 "…Sakının o Allah'a karşı gelmekten ki siz O'nun ve o rahimlerin hürmetine birbirinizden dilek dilersiniz…"

4 "Haberiniz olsun ki Allah size adli, ihsanı ve yakınlığı olana atâyı emrediyor…"

mefrûz", "farîza" buyurulmuş olması ziyade ve noksanı katʿiyyetle mâniʿ olduğundan yalnız vücûb-ı mîras, vücûb-ı vasiyete münâfîdir. Bunun için لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ buyurulmuştur.[1] Sâir veresenin icâzeti şartıyla mukayyed olan cevâzen ictimâʿ ise ıtlak hâlindeki [618] münâfâta mâniʿ değildir. Bunun için kendisi de bunu farzetmeye lüzum görmüştür. Birinci vechine gelince bu da bu âyetin mîras âyetlerinden başka hüküm[2] ve mânası yoktur demektir. Böyle demek bu âyeti nesihten kurtararak iʿmâl etmek değil ihmâl etmektir. Çünkü[3] mevzûʿ-i münâkaşa olan hüküm ve mânanın külliyen neshini itirâfa müsâvîdir. Bu esbâba binâendir ki Ebû Müslim nihâyet ekalliyet mezhebine rücûʿa mecbur olmuş ve ancak buna "nesih" demeyip bigayr-i hakkın "tahsis" demiştir. Ebû Müslim'i buna sevkeden sâik-i aslî مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ [el-Bakara 2/106] âyetinde sâbit olan neshi siyâk karînesiyle kütüb ü şerâyiʿ-i sâlifeye kasr u tahsis ile Kur'an'da hükmü mensuh âyet bulunmadığını bir kāʿide-i külliye hâlinde iddia etmiş olmasıdır ki, zamanımızda Mısır muharrirlerinden bazısının[4] buna ittibâʿ etmek istediğini gördüğümüzden bâlâda bunun zâhir-i nassı inkâr demek olduğunu kaydetmiştik. Böyle bir fikir ilm-i usûlde mübeyyen olan nas ile zâhiri temyiz edememekten münbaʿis bir taassub olur. مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ nazmı ıtlâkında zâhir, mâ-sîka lehinde nastır ve siyâk-ı nas zâhir-i nassı tahsis ve takyid etmez. Buna kāil olmak, Kur'an'da neshi inkâr etmek için مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ âyetinin ıtlâkında bilâ sebeb bir neshe kāil olmaktır ki taassub sâikasıyla düşünülmüş bir tenakuzdan başka bir şey değildir. Müfessirînden ve eʿâzım-ı fukahâ-yı Hanefiyyeden Cessâs Ebû Bekir Râzî hazretleri *Ahkâm-ı Kur'ân* nâm tefsîrinde bu zat hakkında der ki: "Ehl-i fıkıh[5] olmayan müteahhirînden bazısı şöyle bir zuʿmda bulunmuştur ki Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem şeriatında nesih yoktur ve bunda nesih nâmıyla mezkur olanların hepsinden murad, sebt

1 Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6.
2 M ve B: "hükmü".
3 B: "Zîrâ".
4 B +"da".
5 B: "fıkıhtan".

tutmak ve şark u garba namaz kılmak gibi enbiyâ-yı mütekaddimîn[1] şeriatlarının neshidir. Çünkü Peygamberimiz âhir-i enbiyâdır ve şeriatı kıyamete kadar bâkīdir demiş, bu zuʿmda bulunan bu adam belâgatten ve ilm-i lügatın çoğundan [619] nasîbedâr olmakla beraber bunun ilm-i fıkıh ve usûl-i fıkıhtan hazzı yok idi, maʿamâfîh selîmü'l-iʿtikād idi, emr-i gayr-i zâhir ve sû'-i zan ile gayr-i müttehem idi. Lâkin ortaya böyle bir söz atmasında muvaffak olmamış, tevfikten dûr olmuştur. Böyle bir söz bundan evvel kimseden sâdır olmamış, bilakis ümmetin selefi ve halefi Allah'ın dîn ü şeriatında bir hayli ahkâmın neshine akıl erdirmiş ve bize nakl eylemiş ve bu babda irtiyâba düşmemiş ve neshin te'vîlini tecviz de etmemişlerdir. Kur'an'da âm ve has, muhkem ve müteşâbih bulunduğunu nasıl şüpheden âzâde olarak katʿiyyen bilmiş, anlamış, bellemişlerse neshi de tıpkı öyle anlamış, bellemişlerdir. Binâenʿaleyh Kur'an'da neshin vücûdunu reddeden tıpkı Kur'ân'ın âmm ü hâssını, muhkem ü müteşâbihini reddeden gibi olmuştur çünkü hepsinin vürûdu ve nakli aynı tarzdadır. Bu adam ise mensuh ve nâsih âyetlerde ve bunların ahkâmında ümmetin müttefek[un] ʿaleyh ekāvîlinden hâriç birtakım şeyler irtikâb etmiş ve bununla beraber dermeyan ettiği mânalarda taʿassüfe düşmüş, tatsız tutsuz bir şeyler yapmıştır. Bunu, buna sevk eden ne idi bilmiyorum. Ancak ekser-i zannım şudur ki bu adam bunu -ilmin şerâitinden olan cereyân-ı târihîsine- bu babdaki nukūl-i ulemâya kıllet-i ilminden ve selefin söylediği, ümmetin naklettiği maʿlûmât-ı esâsiyeyi bilmeksizin hemen rey'ini istiʿmâl edivermesinden nâşî yapmış ve "مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ: Kur'an'da sade re'yi ile söz söyleyen isâbet de etse hatâ etmiş olur"[2] hadîs-i nebevîsinin mazmûnuna mâsadak olmuştur. Allah mağfiret eyleye. Vücûh-ı nesh hakkındaki tafsîlât için de usûl-i fıkıhtaki kitâbımıza müracaat oluna."[3] ʿAle'l-ʿumûm usûl-i fıkıh kitaplarında ve

---

1 B: "mütekaddimenin".

2 Ebû Dâvûd, İlim, 5; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1.

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 72-73:
زَعَمَ بَعْضُ الْمُتَأَخِّرِينَ مِنْ غَيْرِ أَهْلِ الْفِقْهِ أَنَّهُ لَا نَسْخَ فِي شَرِيعَةِ نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَّ جَمِيعَ مَا ذُكِرَ فِيهَا مِنَ النَّسْخِ فَإِنَّمَا الْمُرَادُ بِهِ نَسْخُ شَرَائِعِ الْأَنْبِيَاءِ الْمُتَقَدِّمِينَ كَالسَّبْتِ وَالصَّلَاةِ إِلَى الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ قَالَ لِأَنَّ نَبِيَّنَا صلّى اللّٰه عليه وسلم آخِرُ الْأَنْبِيَاءِ وَشَرِيعَتَهُ ثَابِتَةٌ بَاقِيَةٌ إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ وَقَدْ كَانَ هَذَا الرَّجُلُ ذَا حَظٍّ مِنَ الْبَلَاغَةِ وَكَثِيرٍ مِنْ عِلْمِ اللُّغَةِ غَيْرَ مَحْظُوظٍ مِنْ عِلْمِ

tefsirlerde görüldüğü üzere evvel ve âhir ulemâ-yı İslâm içinde bu suretle neshi inkâr eden Ebû Müslim İsfahânî'den başka bir kimse yoktur.[1] Bunun re'yine göre de mîrâsı hesâba katmadan yalnız [620] bu âyet ile amele imkân yoktur. Hâsılı, bidâyet-i İslâm'da bu âyet mûcebince ya mîras hiç yoktu da evlâd da dâhil olduğu hâlde vâlideyn ve akrabaya ber vech-i maʿrûf bir vasiyet farz kılınmış idi, veyâhud mîras yalnız evlâda münhasırdı, evlâddan mâʿadâ vâlideyn ve akrabaya ber vech-i maʿrûf bir vasiyet farz kılınmış idi ki bu surette vâlideyn gibi evlâd dahi, "akrabîn" mefhûmunda dâhil değildir. Örf[2] de böyledir. Bâlâda Hazret-i Ali ve Hazret-i Âişe'den mervî olan kelâmlar dahi bunu teyid eylemektedir. Ve her hâlde evlâd ile gayr-i vâris uzak akrabanın "akrabîn" mefhûm-ı ʿâmmında duhûlleri katʿî değil, meşkuk veya maznundur. Mîras âyetleri mûcebince irsin evlâddan mâʿadâya da teşmîli ile bu âyette katʿî olan vücûb-i vasiyyet neshedilmiş ve maʿamâfîh hakk-ı karâbet daha ziyade tevsik olunmuştur. Ve bu âyette külliyen mensuh olduğu beyan edilen hüküm de yalnız bi-vechin vasiyyet-i mâliyenin vücûbuna ait bulunan ve bi'l-ibâre sâbit olan hükümdür. İşârât ve delâlât-ı sâiresi ile kavâʿid-i usûliye dairesinde amel edilebilir. خَيْرًا kelimesi bi'l-ibâre مَال ile müfesser olmakla beraber işâret veya delâletiyle daha vâsiʿdir. Dinde hukūk-ı ʿibâd ve hukūk-ı ilâhiyeye müteʿallik duyûn u emânât ve sâir hukūkun kazâsına müteʿallik bazı vasiyetlerin vâcib olduğu ahvâl ve eşhâs da vardır. Ve bu cihetle bu âyet ʿale'l-ıtlâk vasiyetler hakkında bazı ahkâm-ı fıkhiye istinbâtına me'haz da olmuştur.

الْفِقْهِ وَأُصُولِهِ وَكَانَ سَلِيمَ الِاعْتِقَادِ غَيْرَ مَظْنُونٍ بِهِ غَيْرَ ظَاهِرٍ أَمْرُهُ وَلَكِنَّهُ بَعُدَ مِنَ التَّوْفِيقِ بِإِظْهَارِ هَذِهِ الْمَقَالَةِ إِذْ لَمْ يَسْبِقْهُ إِلَيْهَا أَحَدٌ بَلْ قَدْ عَقَلَتْ الْأُمَّةُ سَلَفَهَا وَخَلَفَهَا مِنْ دِينِ اللّٰهِ وَشَرِيعَتِهِ نَسْخَ كَثِيرٍ مِنْ شَرَائِعِهِ وَنُقِلَ ذَلِكَ إِلَيْنَا نَقْلًا لَا يَرْتَابُونَ بِهِ وَلَا يجيزون فيه التأويل كما عَقَلَتْ أَنَّ فِي الْقُرْآنِ عَامًّا وَخَاصًّا وَمُحْكَمًا وَمُتَشَابِهًا فَكَانَ دَافِعُ وُجُودِ النَّسْخِ فِي الْقُرْآنِ وَالسَّنَةِ كَدَافِعِ خَاصِّهِ وَعَامِّهِ وَمُحْكَمِهِ وَمُتَشَابِهِهِ إِذْ كَانَ وُرُودُ الْجَمِيعِ وَنَقْلُهُ عَلَى وَجْهٍ وَاحِدٍ فَارْتَكَبَ هَذَا الرَّجُلُ فِي الْآيِ الْمَنْسُوخَةِ وَالنَّاسِخَةِ وَفِي أَحْكَامِهَا أُمُورًا خَرَجَ بِهَا عَنْ أَقَاوِيلِ الْأُمَّةِ مَعَ تَعَسُّفِ الْمَعَانِي وَاسْتِكْرَاهِهَا وَمَا أَدْرِي مَا الَّذِي أَلْجَأَهُ إِلَى ذَلِكَ وَأَكْثَرُ ظَنِّي فِيهِ أَنَّهُ إِنَّمَا أَتَى بِهِ مِنْ قِلَّةِ عِلْمِهِ بِنَقْلِ النَّاقِلِينَ لِذَلِكَ وَاسْتِعْمَالِ رَأْيِهِ فِيهِ مِنْ غَيْرِ مَعْرِفَةٍ مِنْهُ بِمَا قَدْ قَالَ السلف فِيهِ وَنَقَلَتْهُ الْأُمَّةُ وَكَانَ مِمَّنْ رُوِيَ فِيهِ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَالَ فِي الْقُرْآنِ بِرَأْيِهِ فَأَصَابَ فَقَدْ أَخْطَأَ وَاللّٰهُ يَغْفِرُ لَنَا وَلَهُ وَقَدْ تَكَلَّمْنَا فِي أُصُولِ الْفِقْهِ فِي وُجُوهِ النَّسْخِ وَمَا يَجُوزُ فِيهِ وَمَا لَا يَجُوزُ بِمَا يُغْنِي وَيَكْفِي.

1 Yusuf b. Hilâl es-Safedî (ö. 696/1296) isimli, tefsir geleneğinde kendisine pek atıf yapılmayan âlimin *Keşfü'l-esrâr ve hetkü'l-estâr* (Tahkik: Bahattin Dartma, İSAM - Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019) isimli tefsiri yakınlarda neşredildi. "Kur'an hiçbir sözle neshedilemez" (I/14 (muhakkikin takdimi)) diyen Safedî'nin, İsfahânî'nin yanı sıra Kur'an'da neshi kabul etmeyen ikinci klasik âlim olduğu anlaşılıyor.

2 M: "Uruf".

Mâlumdur ki vasiyet bir iş, yapılan bir vasiyeti tenfiz ve icrâ diğer bir iştir. Esâsı gerek vâcib ve gerek mendub veya mubah olsun ber vech-i maʿrûf yapılmış olan bir vasiyyet-i meşrûʿanın tenfîzi mûsîden başka diğer alâkadârân için bir vecîbe teşkil eder ve حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ ile buna işaret de edilmiştir. Binâenʿaleyh gerek vâcib olsun gerek gayr-i vâcib olsun mâruf vechile bir vasiyyet-i meşrûʿa yapıldıktan sonra onu ibtâle değil tebdîle bile kimsenin salâhiyeti yoktur. {فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ مَا سَمِعَهُ} Binâenʿaleyh vasîlerden [621] veya şâhidlerden veya hükkâm ve sâireden her kim onu, o vasiyyet-i meşrûʿayı bizzat işittikten veya işitmiş gibi bildikten sonra tebdîl ü tağyir ederse {فَاِنَّمَا اِثْمُهُ} o tebdîlin günâh ü vebâli ancak {عَلَى الَّذِينَ يُبَدِّلُونَهُ} onu tebdil edenlerin boynunadır. Bunlar Allah'ın hükmüne karşı gelmiş olurlar {اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} şüphesiz ki Allah Semîʿdir, Alîm'dir. O vasiyeti işitmiştir. Onu tebdil edenleri ve bunların gizli açık kavillerini, fiillerini bilir. Ona göre her birinin cezâ-yı sezâsını verir. ❁ Vasiyeti tebdil edenler hakkında bu suretle belîğ bir inzâr-ı ilâhî vardır. Şu hâlde şâhid bulunmasa bile vasî olan zâtın bizzat mûsîden işittiği vasiyyet-i meşrûʿayı bilâ hükmin infaz etmesi câizdir. Vasiyy-i muhtârın velâyet-i hâssası hâkimin velâyet-i âmmesinden akvâdır. Vasînin meyyitten işittiği diğer husûsâtta da hüküm böyledir. Meselâ meyyit vasîsi nezdinde bir şahs-ı muayyene borç ikrar etmiş olsa, o vasînin imkân bulunca bu borcu vârisin, hâkimin ve sâirenin ilm ü icâzeti lâhık olmaksızın kazâya salâhiyeti vardır. Diyâneten bu ona bir vazîfe olur. Çünkü imkân varken terki vasiyeti baʿde's-semâʿ tebdil demektir. Maʿamâfîh beyyine yoksa böyle yapmak vasî için bilâhare kazâen zarar-ı damânı mûcib olabilir. Vârisler buna âgâh olur ve meyyitin böyle bir vasiyet ve ikrârını inkâr ederlerse, vasînin ilm-i mücerredi isbâta kâfî gelmez de talepleri üzerine ikrar ile ilzam ve damâna mahkum edilir. Bu gibi dekāik dolayısıyla vasî olmak diyâneten mühim, zor bir iştir. İşte evvelki âyetteki vücûb-ı vasiyet mensuh olmakla beraber bu âyette nesih yoktur, vücûb-ı tenfîz bâkīdir. Lâkin bu da meşrû olan vasiyetler hakkındadır. Binâenʿaleyh meşrû olmayan ve mârûfu

değil cevri mutazammın bulunan vasiyetlerin infâzı vâcib değildir. O hâlde {فَمَنْ خَافَ مِنْ مُوصٍ} Âsım'dan [622] Şuʿbe, Hamza, Kisâî, Yaʿkūb, Halef-i Âşir kıraatlerinde واو'ın fethi ve صاد'ın teşdîdiyle مُوَصٍّ (muvassın). {جَنَفًا اَوْ اِثْمًا} Her kim, yani herhangi bir velî veya vasî bir mûsînin hatâen veya ʿamden haktan meylini, adl ü mâruftan inhirâfını bilir, meselâ vücûb-ı vasiyetin neshinden mukaddem yakın akrabasını bırakıp uzaklarına veya akrabasını bırakıp ecnebîlere vermek ve baʿde'n-nesh vâris akrabasından bazısına irsinden fazla bir vasiyet yapmak veya vâristen mal kaçırmak gibi hilâf-ı hak bir vasiyet yapıldığına veya yapılacağına vâkıf olur, hâsılı bir fenâlıktan korkar da {فَاَصْلَحَ بَيْنَهُمْ} alâkadarların beynlerini ıslah eder, cevri adle ircâʿ ile aradaki fenâlığı kaldırırsa, böyle bir tebdilde {فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ} onun üzerine ism ü vebâl yoktur. ❁ İbn Abbas hazretlerinden "اَلْإِضْرَارُ فِي الْوَصِيَّةِ مِنَ الْكَبَائِرِ: vasiyette ızrâr kebâirdendir" hadîs-i mevkūfu ve akabinde تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوهَا [el-Bakara 2/229][1] âyetinin kıraati rivayet edilmiştir.[2] Kezâlik Ebû Hureyre'den bir hadîs-i nebevîde إِنَّ الرَّجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ سَبْعِينَ سَنَةً فَإِذَا أَوْصَى حَافَ فِي وَصِيَّتِهِ فَيُخْتَمُ لَهُ بِشَرِّ عَمَلِهِ فَيَدْخُلُ النَّارَ وَإِنَّ الرَجُلَ لَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ سَبْعِينَ سَنَةً فَيَعْدِلُ فِي وَصِيَّتِهِ فَيُخْتَمُ لَهُ بِخَيْرِ عَمَلِهِ فَيَدْخُلُ الْجَنَّةَ rivayet edilmiştir ki meâli "bir adam yetmiş sene ehl-i cennet ameli yapar, sonra vasiyet ettiği zaman vasiyetinde haksızlık eder de şer ameli ile hatm olunur ve bu sebeple ateşe girer. Bir adam da yetmiş sene ehl-i nâr ameli yapar, sonra vasiyetinde adalet icrâ eder de hayr ameliyle hatm olunur, cennete girer"[3] demektir. Kezâlik مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٰى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۙ غَيْرَ مُضَٓارٍّ [en-Nisâ 4/12][4] âyetinde ızrârkârâne vasiyet muteber tutulmamıştır. Binâenʿaleyh bunu tebdilde de günah yoktur. {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} Çünkü Cenâb-ı Allah Gafûr, Rahîm'dir. Böyle bir maksad-ı hasen ile tebdîl-i vasiyet ederek ıslâh-ı beyn eden kimsenin bu tebdilden münbâʿis günahını Allah mağfiret eyler, belki sevab verir, evvelki [623] tebdil ise böyle değildir. ❁ Görülüyor

---

1 "…Bunlar işte Allah'ın tâyin ettiği hudûddur, sakın bunları aşmayın…"
2 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 60.
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 278; İbn Mâce, Vasâyâ, 3.
4 "…ızrar kasdı olmaksızın edilen vasiyetten veya borçtan sonra…"

ki Cenâb-ı Allah, o kimse bu vasiyeti hakka red ile ıslâh-ı beyn etsin diye emretmiyor veya "sevabdır" demiyor da, "böyle yaparsa ism yoktur" buyuruyor. Çünkü fiʿl-i tebdîl esasen sevab cinsinden olmadığı ve bir de maksad-ı ıslah re'y ve zann-ı gālib üzere yapılabileceği için ancak bir ruhsat olarak meşrû kılınmıştır. Demek ki muvaffak olmadığı takdirde böyle bir müdâhale dahi tehlikelidir. İşte tenfîz-i vasiyet bu kadar mühim ve maksad-ı hasen ile de olsa tebdîli tehlikeden gayr-i sâlimdir. Ve bu iki âyette hiç nesih yoktur. Şunu da ihtar edelim ki vakıflar mâbaʿd-i mevte kaldıkları için bir maʿnâ-yı vasiyeti mutazammındırlar. Hatta İmâm-ı Aʿzam vakfı ancak vasiyete tefrîʿ etmiştir. Bunun için فَمَنْ بَدَّلَهُ âyetinin inzârı, lâzım olan vakıflara da şâmildir. Bu sebeple vakfiyelerde bu âyetin derci müteʿâref olmuştur. İstibdâl-i evkāf ve şurût-ı evkāf meseleleri de فَمَنْ خَافَ âyetine müteferriʿdir. Câiz olanları sevab olarak değil, nihâyet bir ruhsat olarak yapılabileceği unutulmamalıdır.

İmdi bu gibi ahkâm-ı şerʿiye ve evâmir ü nevâhî-i ilâhiyeye güzelce riayet edebilmek iyi bir terbiye-i nefsiyeye mütevakkıftır. Bu ise insanda sabır ve nefs-i emmâreyi zabt ile evâmir-i ilâhiyeye inkıyad melekesini husûle getirecek müessir bir ibâdete, bir riyâzât-ı rûhiye ve bedeniyeye ihtiyaç gösterir. İşte Cenâb-ı Allah da كُلُوا وَاشْكُرُوا [bk. el-Bakara 2/172] emirleriyle başlayan ahkâm-ı şerʿiyesini hayattan memâta kadar icmâlen beyan ederken tam bu noktada mü'minlere yeni bir hayât-ı rûhiye nefh edecek olan sıyâmı farz kılarak buyuruyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَۙ ﴿١٨٣﴾ اَيَّاماً مَعْدُودَاتٍۜ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَر۪يضاً اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ وَعَلَى الَّذ۪ينَ يُط۪يقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْك۪ينٍۜ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْراً فَهُوَ خَيْرٌ لَهُۜ وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٤﴾

[624] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Üzerlerinize oruç yazıldı, nitekim sizden evvelkilere yazılmıştı, gerek ki korunursunuz (183). Sayılı günler; içinizden hasta olan veya seferde bulunan ise diğer günlerden sayısınca, ona dayanıp kalacaklar üzerine de fidye: bir miskin doyumu. Her kim de hayrına fidyeyi artırırsa hakkında daha hayırlıdır, bunula beraber oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır, eğer bilirseniz (184).

Oruç dînin aʿzam-ı erkânından ve şerʿ-i metînin en kuvvetli kanunlarındandır. Nefs-i emmâre bu mücâhede ile tehzib olunur. Fenâlığa olan hırslar bununla teskin edilir. Oruç aʿmâl-i kalb ve bütün gün me'kûlât ü meşrûbât ve münâkehât gibi şehevâttan keff-i nefsten mürekkeb mukaddes bir mücâhededir. Hayâtın lezzetini, irâdenin kıymetini tattırır en güzel bir haslettir. Fakat nüfûs-ı beşeriyeye tekâlîfin en meşakkatlisi görünür. Bunun için hikmet-i ilâhiyye-i Rabbâniye ʿale't-tedrîc evvelâ tekâlîfin en hafîfi olan salâtın, sâniyen evsatı olan zekâtın, sâlisen en zoru olan sıyâmın teşrîʿini iktizâ etmiş ve bu suretle mükellefîne bir temrin yapılmıştır. Bunun için الْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّٓائِمِينَ وَالصَّٓائِمَاتِ [el-Ahzâb 33/35] âyetinde makām-ı [625] medihte dahi bu tertib gözetildiği gibi mebânî-i İslâm hadîsinde de "şehadet, ikāme-i salât, îtâ-i zekât, savm-ı ramazan, hacc-ı Beyt"[1] diye bu tertib[2] gösterilmiştir.

Medine'ye hicret-i nebeviye bidâyetinde taraf-ı nebevîden her ayda üç gün, bir de yevm-i âşûrâda oruç tutmak tetavvuʿan emr olunmuştu ki buna "savm-ı evvel" tâbir olunur. Hicret-i seniyeden bir buçuk sene sonra tahvîl-i kıbleyi müteʿâkib ʿaşr-ı şaʿbân'da savm-ı ramazan farz kılınmıştır. Bazıları bu âyetlerin ve bundaki eyyâm-ı maʿdûdenin savm-ı evvel hakkında olduğuna ve bunun ramazan âyetiyle tamamen mensuh bulunduğuna zâhib olmuşlarsa da, sahîhi bu âyetler hep ramazan orucu hakkında nâzil olmuştur. Şöyle ki:

---

1 Buhârî, İman, 1:
قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: بُنِيَ الإِسْلاَمُ عَلَى خَمْسٍ: شَهَادَةِ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ، وَإِقَامِ الصَّلاَةِ، وَإِيتَاءِ الزَّكَاةِ، وَالحَجِّ، وَصَوْمِ رَمَضَانَ.

2 M ve F: "terkib".

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey iman ile mükellef bulunup da iman etmiş olanlar, ey âkil ü bâliğ ehl-i iman! {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} Sizden evvelki enbiyâya ve ümmetlerine yazıldığı gibi sizin üzerinize de sıyam yazıldı, yani farz kılındı. Binâenʿaleyh oruç külfeti sâde size tahmil ediliyor zannedip de gocunmayınız. Oruç öteden beri tatbik edilegelen bir kānûn-ı ilâhîdir. Buna beşeriyetin terbiye ve tehzib nokta-i nazarından büyük bir ihtiyâcı ve tatbîkinde hesapsız menâfiʿi vardır. ❁ Lisânımızda oruç demek olan "**sıyâm**", "**savm**"; lügaten nefsi meylettiği şeylerden velevse bir söz olsun imsak etmek, yani kendini tutmaktır. اِنّٖى نَذَرْتُ لِلرَّحْمٰنِ صَوْماً [Meryem 19/26][1] bu mânayadır. ʿAle'l-ıtlâk imsak mânasına da gelir خَيْلٌ صِيَامٌ وخَيْلٌ غَيْرُ صَائِمَةٍ gibi.[2] Bu babdaki âyetlerden ve taʿlîm-i nebevîden anlaşıldığına göre şeriatta mânası ise, nefsin en büyük müşteheyâtı olan ekl ü şürb ve cimâʿ gibi muztarrât-ı maʿhûdeden niyete mukārin olarak bütün gün imsaktir. Hadd-i tammıyla târif olunmak üzere: Ehliyetli bir insanın evvel-i sabahtan gurûba kadar bâtın hükmünü hâiz olan dâhiline herhangi bir şeyi idhâlden ve cimâʿdan [626] ibâdet niyetiyle nefsini imsak etmesi, yani kendini tutmasıdır. Binâenʿaleyh ağzına veya burnuna bir şey giderse bozmaz, lâkin dimağına ve dâhil-i bedenine bir şey girerse bozar. Demek ki bedene şırınga, aşağıdan ihtikan dahi müfsiddir. Söz orucu bozmaz lakin mücâhede-i nefs için sükût, zikr ü fikir mendub ve efdaldir. Niyetsiz ve yalnız geceleyin imsâke şerʿan oruç denmez. Bu suretle sıyâm-ı şerʿî, sıyâm-ı lugavîden ehastır. Burada ümem-i sâlifeye teşbihten murad, asl-ı vücûbda ve sıfat-ı sıyamda veya adedde veya vakitte olmak muhtemildir. Bir rivayete göre savm-ı ramazan veyahut aynı mikdar Yehûd ve Nasârâya da mektub imiş. Yehûd bunu terk etmiş ve senede bir gün oruç tutmaya başlamışlar ve bu gün Firavun'un garkı günü olduğu zuʿmunda bulunmuşlardır. Hâlbuki bunda da yanılmışlardır, zira Firavun'un garkı yevm-i âşûrâda vâkiʿ olmuş idi. Nasârâya gelince bunlar da ramazanda oruç tutarlarmış, nihâyet pek şiddetli bir

1 "…ben Rahmân'a oruç adadım…"

2 "Bağlanan ve bağlanmayan atlar", bu ifadeler Câhiliye devri şâirlerinden en-Nâbiga ez-Zübyânî'nin (ö. 604 [?]) şiirinde yer almaktadır.

sıcağa tesadüf etmişler, bunun üzerine yaz ile kış beyninde mutedil, sâbit bir mevsimin taʿyîninde âlimlerinin re'yi toplanarak bahara tahsis eylemişler ve bu tebdîle kefâret olmak üzere de on gün daha zammetmişler, kırka bâliğ olmuş, sonra hükümdarları hastalanmış veyahut aralarında "ölet" vâkiʿ olmuş, bunun için de on gün daha zammetmişler, elliye iblağ eylemişler.[1] Daha sonraları keyfiyetinde de taʿdîlât yaptılar ki buna "perhiz" denilir. İşte burada bu tebdîlâttan sarf-ı nazarla esas itibariyle, sıfat-ı sıyamda veya adedde veya vakitte olmak üzere üç nokta-i nazardan biriyle teşbih yapılmış ve bu kanunun kıdemi gösterilmiştir. Lâkin bu teşbih mücmel olduğundan beyâna muhtaçtır ve ber vech-i âtî peyderpey beyan olunacaktır.

İşte ey mü'minler, size de oruç farz kılındı {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} ki korunabilesiniz. Oruç sayesinde nefsinize ve şehvetlerinize [627] hâkim olmak melekesini istihsâl ederek meʿâsîden, tehlikelerden sakınıp mertebe-i takvâya erebilesiniz. ❁ Zira oruç şehveti kırar, hevâ-yı nefsânîyi mağlup eder; azgınlıktan, fevâhişten menʿ eyler, lezâiz-i hasîse-i dünyeviyeyi, câh ve tefevvuk davalarını istihkar ettirir, hayatın lezzetini tattırır, kalbin Allah'a incizâbını artırır, ona melekî bir zevk ü safâ bahş eyler. Çünkü "اَلْمَرْءُ يَسْعَى لِغَارَيْهِ بَطْنِهِ وَفَرْجِهِ: kişi iki deliği için koşar, karnı ve ferci[2]"[3] mesel-i maʿrûfu hükmünce insanları her derde sokan şehvetlerin esası batn ve ferc şehvetidir, insanın insanlığı da bunlara hâkim olmasındadır. Oruç ise ilk evvel bu ikisini kırar, taʿdîl eder. Onların ilcââtını ıztırardan ihtiyâra tahvil eyler. O suretle ki oruç tutmayan insanlar, şehvetlerinin önünde bir oyuncak gibi yuvarlanıp kıvrandıkları ve akl

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 63:
وقال الحسن وجماعة من العلماء: أراد بالّذين من قبلنا: النّصارى شبّه صيامنا بصيامهم لاتفاقهم بالوقت والقدر وذلك انّ الله فرض على النّصارى صيام شهر رمضان. فاشتد ذلك عليهم لأنّه ربّما كان في الحر الشديد والبرد الشديد. فكان يضرّ بهم في أسفارهم ومعائشهم، واجتمع رأي علمائهم ورؤسائهم على أن يجعلوا صيامهم في فصل من السّنة بين الشّتاء والصّيف فجعلوه في الرّبيع وزادوا فيه عشرة أيّام كفّارة لما صنعوا فصار أربعين ثمّ إنّ ملكا لهم اشتكى فمه فجعل الله عليه إن هو برأ من وجعه أن يزيد في صومه أسبوعا فبرأ فزاد فيه أسبوع ثمّ مات ذلك الملك ووليهم ملك آخر فقال: أتموا خمسين يوما فأتمّوه خمسين يوما، وقال مجاهد أصابهم موتان فقالوا: زيدوا في صيامكم فزادوا عشرا قبل وعشرا بعد.

2 F: "batnı".

3 İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî, *Muʿcemü dîvâni'l-edeb,* thk. Ahmed Muhtar Ömer, Kâhire: Dâru'ş-Şaʿb, 1424/2003, III, 334.

ü irâdelerine sâhip olamayarak gelişigüzel me'âsîye sürüklendikleri hâlde oruç tutanlar bilâkis bunlara hâkim olur, kendini zapt etmesini ve nefsini de lüzûmuna göre kullanmasını bilir. Bunun için Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz, nefisleri azgın olanlar hakkında “فَعَلَيْهِ بِالصَّوْمِ فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وِجَاءٌ: oruç tutsun çünkü orucun büyük bir hüsn-i te'sîri vardır”[1] buyurmuştur. Oruç tutmayan sabretmesini bilmez, iktisâd-ı nefsânîsini gözetemez, hele refah içinde yaşayanlar hiç oruç da tutmazlarsa bütün hürriyetlerini şehvetlerine kaptırırlar, şunun bunun ırz u malına tecavüzden kendilerini alamazlar, haram helâl seçemezler, hatta vicdanları da istemeye istemeye rezaletlere atılırlar. Nihâyet nefslerine de zulmederler, kendilerini de akl ü vicdan, dîn ü iman hilâfına telef eylerler.

Kimi vicdâna dokundu, kimi cism ü câna
Zevk nâmiyle[2] *ne yaptımsa peşîmân oldum*[3]

diyerek inlerler giderler. Böyle esîr-i şehvet olanlar, o kadar sabırsız ve o kadar aç gözlü olurlar ki bir gün aç kalmakla hemen ölüvereceğiz zannederler ve bu zan ile orucu muzır imiş gibi telakkī eylerler.[4] Hâlbuki oruç [628] gerek ferdî ve gerek ictimâ'î nokta-i nazardan büyük bir terbiye-i rûhiyeyi hâiz olduğu gibi aynı zamanda midenin ve bedenin istirâhati ile sıhhî ve tıbbî birtakım fevâid-i cismâniyeyi müstelzim bir riyâzât-ı bedeniyeyi de mutazammındır. Oruç وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ [el-Bakara 2/155][5] âyetinde işaret buyurulan cû'-ı yesîrden bir hissedir ki bu sayede uzun uzadıya âhiret açlıklarının önüne geçilecek ve büyük sabır müjdelerine erişilecektir. Târîh-i beşerde öyle zamanlar olur ki günlerce açlığa tahammülü itiyad ettirebilecek bir terbiye-i bedeniyenin levâzım-ı hayâtiyeden birisi olduğu takdir olunur. Ezcümle büyük muharebe devirlerinde böyle bir idmânın lüzûmu dâima hissedilegelmiştir. Bu nokta-i nazardan “اَلصَّوْمُ جُنَّةٌ مِنَ النَّارِ: oruç ateşten koruyan bir kalkandır”[6] hadîs-i

1 Buhârî, Savm, 10; Müslim, Nikâh, 1; Tirmizî, Nikâh, 1.
2 M ve B: “namına”.
3 Beyit Nâmık Kemâl'e aittir.
4 M ve B: “ederler”.
5 “Çaresiz sizleri biraz korku, biraz açlık (…) ile imtihan edeceğiz…”
6 Tirmizî, Savm, 55/764.

şerîfi vârid olmuştur. Orucun bu vechile bedene mukavemet, metânet, iktisâd-ı nefsânî bahşeden birtakım fevâid-i cismâniye ve rûhâniyesi, hayatın ve insanlığın tadını tattıran ve fukarânın ahvâlini hissettiren ictimâʿî ve ahlâkī menâfiʿ-i hasenesi bulunmakla beraber bunların hepsi birer fâide olup illet ve hikmet-i vücûb değildirler. Orucun asıl hikmet-i vücûbu emr-i ilâhîye inkıyad ile zevk-i ubûdiyeti tatmak ve rûhu âsâr-ı riyâdan tathir ederek kuvvet ü ihlâsı artırmak ve kendini bizzat vikāye-i ilâhiyeye tevdîʿ etmek için mücâhede-i nefs eylemektir. Nitekim Cenâb-ı Allah bir hadîs-i kudsîde "اَلصَّوْمُ لِي وَأَنَا أَجْزِي بِهِ: Oruç Benim içindir ve onun mükâfâtını ancak Ben veririm"[1] buyurmuştur. Bu suretle لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ nazm-ı mecîdi sıyâmın hikem ü menâfiʿini, fevâid ü mesâlihini, illet ü makāsıdını bütün şümûlüyle ifade eden bir beyân-ı ilâhîdir ki hepsini, maddî mânevî, dînî ve dünyevî makāsıda şâmil olan haslet-i ittikāda icmâl etmiştir.

İşte güç gibi görünecek olan oruç bu kadar güzel bir ibadettir. Hem bu her zaman değil ve çok bir müddet de değildir. Size farz kılınan sıyam {اَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ} sayılı [629] günlerdedir. Yani senenin günlerine nazaran az ve mahdud günlerdedir. Hem de sizin sıhhatinizi ihlâl etmeyecek ve tâkatlerinizi tüketmeyecek bir vechile mazeretlerinizi de gözeterek meşrû kılınmıştır. {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً} İmdi bu günlerde sizden herhanginiz oruçtan zarar görecek derecede hasta olur {اَوْ عَلٰى سَفَرٍ} yâhud bir sefer üzerinde bulunursa bunların farzı {فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ} diğer günlerden, yani iyi olduğu ve seferden geldiği günlerden aynı mikdardır. ❁ Bu suretle marîza veya müsâfire edâ farz değil, yemeye ruhsat vardır. Bunlar yerlerse ifâkat bulduktan veya ikāmet ettikten sonra kazâ ederler. Vücûb-ı edâ, ifâkat ve ikāmet üzerine terettüb eyler. "**Sefer**" esasen, keşif mânasını mutazammındır. Bunun için "isfâr", yüzünü açmak ve parlamak mânasınadır. Uzak bir yere gitmek de yolcunun her türlü ahvâl ve ahlâkını meydâna çıkardığı için "sefer" tesmiye edilmiştir. Bu ise bir gün iki gün gibi az bir zamanda tebeyyün edemez ve fi'l-vâkiʿ âdeten de mesâfe-i karîbeye "sefer"

---

1 Buhârî, Savm, 9, Tevhîd, 35.

ıtlak edilmez, ancak üç günlük yolun şerʿan sefer-i sahîh olduğunda da ittifak edilmiştir ve her gün için mutedil yürüyüş ile altı saatlik mesafe mikyas ittihaz olunmuştur. Binâenʿaleyh bunun mâdûnunda "sefer" ismi katʿiyyetle sâbit değildir. Merâkib-i berriye ve bahriye gibi vâsıta ile gidenler için de âdeten umûmî ve mütevassıt olan vesâitin tabîî ve âdî seyri mikyastır. Fevkalâde serîʿ veya fevkalâde batî olan husûsî vâsıtalara itibar yoktur, çünkü hükm ü hikmet ferdde değil, cinste itibar olunur. Bunun için karada yaya veya kârbân yürüyüşü,[1] denizde de mutedil rüzgârla gemi yürüyüşü mikyas olmuştur. Bu sebeple ahîren şimendüfer ve vapur sürʿatleri de fevkalâde vesâit kabîlinden addedilmişti[2]. Fi'l-vâkiʿ eski atlar ve bugünkü tayyâreler gibi bunların fevkalâde vesâitten olduğu zamanlar olmuştur. Lâkin zamanımızda birçok [630] yerlerde bunlar taʿammüm ve tekarrur ederek umum için vesâit-i[3] muʿtâde hâlini kesb etmiş ve diğerlerine galebe eylemiş olduğunda da şüphe yoktur. O hâlde yelken gemisi yerine vapurla, kara vâsıtaları yerine şimendüferle sefer, gālib ve muʿtad olan mevâkiʿ için bunların mikyas ittihaz edilmeleri nassın sefer hakkındaki mânasına evfak olduğu zâhirdir. Binâenʿaleyh şimendüferle veya vapurla yolculuk yapanların on sekiz saatini vapur veya şimendüferin seyr-i vasat ve muʿtediliyle hesab eylemek îcab edecektir. Bunlar nassın mânası tebeddül etmeksizin ihtilâf-ı ezmân ile tebeddül eden ahkâmdan olduğu inkâr edilemez. Çünkü hükm-i nas سَفَر kelimesindeki maʿnâ-yı muʿtad üzerine mübtenîdir. Şüphe yok ki asıl mes'ul yolcunun kendisidir, onun kendi mazeretinin derecesini kendisi takdir etmek lâzım gelir. İrâe-i mikyas ise şerʿin ona bir teshîlidir. Şimendüfer ve vapurun vesâit-i muʿtâde hâlini iktisab etmiş olduğunu inkâr etmek ise bunları ve zamanını bilmemektir. Meselâ Eskişehir ile İstanbul arasında gelip giden şimendüfer yolcularıyla diğer yolcular mukayese edilirse, şimendüferin ne kadar ağleb ve muʿtad olduğu tebeyyün eder. Fakat tayyâre ve otomobil böyle değildir. Otomobil elyevm, zaman-ı sâbıkın koşan

---

1 M ve B +"ve".
2 B: "addedilmiştir".
3 B: "vâsıta-i".

atları mesâbesindedir. Tayyâre de henüz vesâit-i umûmiyeden değildir. Maʿamâfîh bunun denizdeki eski gemiler gibi hava tarîkinde yegâne bir vâsıta-i muʿtebere addedilmesi de kıyas ve ihtiyâta muvâfıktır. Bunlarla beraber şimendüfer ve vapur muʿtad olan yerlerde de yaya ve yelken ile giden yolcunun hâli kemâ fi's-sâbık itibardan ıskat edilemez. Çünkü bunlar bir kere şerʿin itibar ettiği muhakkak olan tabîî ve âdî mikyaslardandır. Öbürlerinin bi-hükmi'l-ʿâde maʿnâ-yı lügatta (bi'l-galebe) bunlara ilhâkı, bunların asâletini ibtal edemeyecektir.[1]

Marîz ve müsâfir gibi[2] muvakkat maʿzurlar böyle, dâimî olan ikincisine gelince: {وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ} gerek edâen ve [631] gerek kazâen sıyâma zor dayanabilen, orucu güçsünen, yani oruç tâkatlerini tüketecek olanlar, meselâ pek ihtiyarlamış veya ifâkatı ümitsiz bir maraz-ı müzmine müptelâ olmuş bulunanlar üzerine de[3] {فِدْيَةٌ} yedikleri her oruç yerine bir fidye yani {طَعَامُ مِسْكِينٍ} bir miskin taʿâmı farzdır. ❁ Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer kıraatlerinde ve İbn Âmir'den İbn Zekvân rivayetinde taʿâma izâfetle فِدْيَة tenvînsiz ve[4] طَعَام meksur okunur. İzâfet-i beyâniyye-i lâmiye ile bir miskin taʿâmı fidye demek olur. Yine Nâfiʿ ve İbn Âmir ve Ebû Caʿfer kıraatlerinde cemiʿ sîgasıyla "mesâkîn" okunur ki mesâkîn taʿâmı fidye demektir. Evvelkinde her orucun fidyesi, ikincide mecmûʿunun fidyesi anlaşılır. Bir miskin taʿâmı şerʿan sâʿ denilen ölçek ile buğdaydan yarım ölçek; arpa, hurma, kuru üzüm ve sâireden bir ölçektir. Bir sâʿ dirhem-i şerʿî ile bin seksen dirhemdir. Dirhem-i şerʿî onu yedi miskal gelen ve vezn-i sebiʿ denilen dirhemdir ki bizim şimdiki dirhemlerimizden iki kırat kadar küçüktür. Binâenʿaleyh yarım sâʿ buğday on altı kıratlık dirhem-i örfî ile bir okka yetmiş iki buçuk dirhem demektir. Demek ki şerîʿat-ı İslâmiye nazarında en fakir bir kimsenin iki öğün itibariyle bir

1 Müellif, seferîliğe dair burada ifade ettiği görüşler hakkında Ahmed Hamdi Akseki'nin kendisine sorduğu suallere cevaben nokta-i nazarını daha kapsamlı biçimde bir mektup yazarak dile getirmiştir. Mektubun metni için bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*, (haz. A. Cüneyd Köksal&Murat Kaya), Klasik yay., s. 403-421.

2 F -"gibi".

3 M ve B: "üzerinde".

4 B -"ve".

günlük yemeği budur. Bu mikdar sadaka-i fıtr ve sâir bütün keffârâtta esastır. Ancak bu hesap sadaka-i fıtır gibi fakirin yedine aynen veya kıymeten temlik takdîrindedir. Çağırıp bilfiil ibâha ile itʿâm edilmek istenildiği zaman bir fakirin iki öğünde doyabildiği kadar yemesi muteberdir ki insanına göre daha az veya daha çok olabilir. Bu fidyede ise ibâha câizdir. "**Fidye**" bir şeyin makāmına kāim olmak üzere verilen bedel demektir. Bu kelime ve mânasındaki bedeliyet olmasa idi bu taʿâm-ı miskînin sadaka-i fıtır olması tebâdür ederdi. Lâkin "fidye" kelimesi bunun fitreden[1] başka ve oruç yerine verilecek bir bedel olduğuna ve orucun asâletine delâlet etmektedir. عَلَى harfi de vücûb ifâde eder. Demek burada oruç [632] asıl ve fidye onun[2] taʿazzürü takdîrinde vâcib bir bedelidir. Yani marîz ve müsâfirin eyyâm-ı uharda kazâsı gibi kazâ mânasında bir bedeldir. Maʿamâfîh bunun asıl vücûbda bir ruhsat olması ve binâenʿaleyh savm evlâ olmak üzere bir vücûb-ı muhayyer ifade etmesi de mümkindir. Bir hayli müfessirîn işbu vücûb-ı muhayyer suretini kabul etmişler ve âtîdeki فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ [el-Bakara 2/185][3] âyetinin ıtlak ve tencîziyle bu vücûb-ı muhayyerin her hâlde mensuh olduğuna kāil olmuşlardır. Her iki hâlde âyetin marîz ve müsâfir siyâkında ehl-i maʿzeret için bir ruhsat olmak üzere mesûk olduğunda şüphe yoktur. Marîz ve müsâfirde yalnız edâ mazereti mevzûʿ-i bahs iken bunda ıtlak ile orucun hem edâ ve hem kazâ mazereti nazar-ı iʿtibâra alınmıştır. Çünkü fidye mutlak oruç bedeli olunca edâ ve kazâya şâmil bir mazeret zamanında verilebilmek lâzım gelecek ve bununla beraber bunda bir nevi edâ mânası da bulunacaktır. Binâenʿaleyh vücûb-ı muhayyer muhtemil olmakla beraber şıkk-ı evvel müreccahtır. Yani bu fidye keyfiyeti bir maʿzeret dolayısıyla edâ ve kazâya imkân-ı kâmil bulunmadığı takdirde kazâ ve kısmen de edâ mânasında olarak meşrû kılınmıştır ki الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ bu maʿzeret-i dâime erbâbıdır ve bunda nesih yoktur. Şimdi bunu îzâh edelim.

---

1 M: "fidyeden".
2 B: "bunun".
3 "…sizden her kim bu ay şuhûdda -yani hazarda- ise onu oruç tutsun…"

"**Yutîkūne**": İf'al bâbından ve "itâka" masdarından fi'l-i muzâri'dir. "İtâka", "tâkat" ve "tavk"tandır. "Tavk", طا'nın fethiyle "tâkat", طا'nın zammıyla da boyuna takılan gerdanlık veya ağır bir demirdir. Tâkat vüs' u istitâ'at mânasına mâruf ise de esasen aralarında bir fark vardır. Vüs' tākatın fevkindedir. Çünkü vüs' bir şeye suhûletle kādir olmak, tâkat de şiddet ü meşakkatle kādir olmaktır. Binâen'aleyh "itâka" gücü yetmek, dayanmak mânasına gelirse de esasında güç yetişmek, güç tükenmek, zor dayanmak, hatta dayanamamak mânasınadır ki buna "tatvîk", "tetavvuk", "tetayyuk", "ichâd" denilir. Binâen'aleyh [633] burada "itâka", ya istitâ'a veya tatvîk mânasına olacaktır. İstitâ'a mânasına olursa, "gücü yetenler oruç tutmadıkları takdirde fidye versinler" demek olur ki vücûb-ı muhayyer ifâde eder ve savm müreccah olur.[1] İtâka'ya bu mâna verilirse فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ emrinin ıtlak ve tencîziyle mensuh olduğunda şüphe yoktur. Bunun için bu tefsîre kāil olanlar bunun mensûhiyetinde de ittifak etmişlerdir. Hâlbuki bu mâna zâhir bile olsa irâdesine mâni' karîne vardır. Zira يُطِيقُونَه'deki ـه zamiri her hâlde sıyâma râci'dir. Mâba'dindeki fidyeye rücû'u câiz değildir. Gerçi bunda rütbeten izmar kable'z-zikr yoktur. Fidye muahhar mübtedâ olduğu için rütbeten mukaddemdir. Fakat fidye kelimesi müennes olduğundan buna müzekker zamiri gönderilemez, ondan sonraki ta'âma ircâ' etmek ise cezâlet-i nazmı ihlâl edecek bir rekākettir. Ve metbû'dan tâbi'e geçerek fidyenin bedeliyet mânasını unutturmaktır ve bir izmar kable'z-zikr mânasındadır. Zamirin fidye ve ta'âma ircâ'ı câiz olmadığından mâna "fidyeye gücü yetenlere fidye vâcibdir" demek olamaz. Zamirsiz "gücü yetenlere fidye vâcibdir" gibi anlaşılmak hiç câiz olamaz وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهَا buyurulmadığı gibi وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُون da buyurulmamıştır. Eğer murad bu olsa idi bunlardan biri söylenmek îcab ederdi ve zamirin hazfi daha veciz olurdu. İmdi zamir, sıyâma râci' olduğu hâlde "itâka"yı vüs' u istitâ'at mânasına hamledecek olursak mâna şöyle olacaktır: "Sıyâma gücü yetenlere fidye vâcibdir"; böyle demek ise gayr-i ma'kul bir tenakuz teşkil eder. Çünkü sıyâma

---

1 F +"~~Bu mâna~~".

gücü yetenlere fidye vâcib olunca كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ mûcebince oruç tutması lâzım gelenler sıyâma gücü yetmeyen acezeden ibaret kalmak iktizâ edecektir. Buna karşı fidyenin vücûbu sıyâmın vücûbunu neshetmiştir de denemez. Zira nazmın siyâk-ı maʿzerette vârid olması, kezâlik fidye kelimesi, sonra nâsih mensûh ictimâʿ etmez iken وَعَلَى الَّذِينَ'de cemʿe delâlet eden vâv buna mâniʿdirler. Marîz [634] ve müsâfire kazâ vâcib olduğu hâlde sahih ve mukīmin muhayyer olması da diğer bir tenakuz demektir. Kelâm-ı belîğde böyle gayr-i maʿkul münâfât öyle katʿî bir karîne-i mâniʿadır ki bununla "itâka"nın güç yetmek mânasına olmadığı katʿiyyen tebeyyün eder. Bundan başka maʿnâ-yı murâdı gösterecek bir de karîne-i muʿayyine vardır. Çünkü bunun siyâkı mazeret ve ruhsat siyâkıdır, zira mâkablinde marîz ile müsâfir hakkındaki ruhsat zikredilmiştir. Demek ki bundan murad onlardan başka ve fakat onlara şebîh ve maʿamâfîh onlar gibi eyyâm-ı uharda kazâ ümîdi bile bulunmayan bir sınıf olacaktır. İşte o karîne-i mâniʿa ve bu karîne-i muʿayyine ile burada itâka'nın tatvîk ve ichâd gibi son derece güçsünmek, güç tükenmek, zor dayanmak, hatta dayanamamak mânasına olduğu taʿayyün eder ki bu mâna mecaz olsa idi yine zarûrî olacaktı. Fi'l-vâkiʿ dirâyeten böyle olduğu gibi rivâyeten de bunun يطوّقونه أي لا يطيقونه diye tefsir edilmiş bulunduğunu görüyoruz. Sonra kırâât-i şâzze olarak ليطيّقونه، ليطّيّقونه، يتطوّقونه، يطّوّقونه، يطوّقونه diye beş kıraat daha vârid olduğunu ve bunların her biri kıraat itibariyle şaz olmakla beraber mecmûʿunun tefsir nokta-i nazarından mühim bir kuvvet ifâde ettiğini de anlıyoruz ki bunun hâsılı ve tefsir olmak üzere mervî bulunan يطوقونه أي لا يطيقونه orucu çok güçsünür yani dayanamazlar demektir. Bu mânanın da mensuh olmadığında ittifak vardır. Ve kelimenin böyle bir nefy mânasını tazammunu, hâsıl-ı mâna itibariyledir. Bizzat لَا mahzûftur demek zarûrî değildir. Nitekim lisânımızda dahi "filân buna zor dayanır" demek "dayanamaz" demektir. Daha açıkçası lisânımızdaki "dayanmak" kelimesi de aynı vechile hem müsbet hem menfî mânaya gelir. Meselâ "fülân buna dayanır" demek "tahammül eder" demek olduğu gibi, "dayandı, dayanacak = dayandı kaldı, dayanıp kalacak",

"tahammül edemedi, tahammül edemeyecek" demektir. İşte bu âyette "itâka" kelimesi de buna şebîhtir. [635] Zikrolunan karîneler mevcud iken "وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُون"، "وَعَلَى الَّذِينَ يَسْتَطِيعُون" demek olamaz[1]. Örfen bunların mürâdif gibi kullanıldıkları inkâr olunamazsa da esasta farkları vardır. Bilhassa karîne bulunduğu zaman bu fark aranmak zarûrîdir. Kur'an'da güç yetmek mânasına hemen umûmiyetle "istitâʿa" kullanıldığı hâlde burada يَسْتَطِيعُونَ buyurulmayıp da يُطِيقُونَهُ buyurulması da ayrıca bir karîne demektir. Bu mefhûmu anladıktan sonra şimdi de bunların mâsadakını[2], yani marîz ve müsâfirden sonra bu sınıf mazeret sâhiplerinin kimler olduğunu tetkik edelim:

1. Tefsîr-i Esam'da bunun dahi marîz ve müsâfir hakkında olduğu gösterilmiştir. Çünkü denilmiş, marîz ve müsâfir başlıca iki kısımdır, bir kısmı maraz ve sefer hâlinde oruç tutabilir, bir kısmı tutamaz. Evvelâ tutamayacak olanlar hakkında فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ diye kazâ farz kılınmış, sâniyen tutabilecek olanlara da vücûb-ı muhayyer suretiyle tutmak veya fidye vermek beyninde bir ruhsat verilmiştir.[3] Binâenʿaleyh كُتِبَ عَلَيْكُم sahih ve mukīm olanlara vücûb-ı müneccez ifâde eder. فَمَنْ كَانَ / وَعَلَى الَّذِينَ[4] de iki nevi maraz ve sefer mazeretlerine aittir. Bunda itâka hâl-i maʿzerette edâya istitâʿa ile tefsir edilmiş, fakat karîne-i mezkûreden dolayı bu mazeret marîz ve müsâfire tahsis olunmuştur. Bu kavil muteber değildir.

2. İmam Mâlik hazretleri bunun; ramazan geldiği hâlde üzerinde geçen ramazandan oruç borcu kalmış ve bu müddet zarfında kazâya muktedir olduğu hâlde kazâ etmemiş bulunan kimseler" hakkında

---

1 B: "olmaz".

2 B: "mâsadaklarını".

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 247-248:
أَنَّ هَذَا رَاجِعٌ إِلَى الْمُسَافِرِ وَالْمَرِيضِ وَذَلِكَ لِأَنَّ الْمُسَافِرَ وَالْمَرِيضَ قَدْ يَكُونُ مِنْهُمَا مَنْ لَا يُطِيقُ الصَّوْمَ وَمِنْهُمَا مَنْ يُطِيقُ الصَّوْمَ. وَأَمَّا الْقِسْمُ الْأَوَّلُ: فَقَدْ ذَكَرَ اللّٰهُ حُكْمَهُ فِي قَوْلِهِ: فَمَنْ كانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ عَلى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ. وَأَمَّا الْقِسْمُ الثَّانِي: وَهُوَ الْمُسَافِرُ وَالْمَرِيضُ اللَّذَانِ يُطِيقَانِ الصَّوْمَ، فَإِلَيْهِمَا الْإِشَارَةُ بِقَوْلِهِ: وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ فَكَأَنَّهُ تَعَالَى أَثْبَتَ لِلْمَرِيضِ وَلِلْمُسَافِرِ حَالَتَيْنِ فِي إِحْدَاهُمَا: يَلْزَمُهُ أَنْ يُفْطِرَ وَعَلَيْهِ الْقَضَاءُ وَهِيَ حَالُ الْجُهْدِ الشَّدِيدِ لَوْ صَامَ وَالثَّانِيَةُ: أَنْ يَكُونَ مُطِيقًا لِلصَّوْمِ لَا يَثْقُلُ عَلَيْهِ فَحِينَئِذٍ يَكُونُ مُخَيَّرًا بَيْنَ أَنْ يَصُومَ وَبَيْنَ أَنْ يُفْطِرَ مَعَ الْفِدْيَةِ... أَمَّا الْقَوْلُ الْأَوَّلُ: وَهُوَ اخْتِيَارُ الْأَصَمِّ.

4 M ve B: "فمن كان, وعلى الذين".

olduğuna kāil olmuş ve şeyh-i fânîye fidye vâcib değil, lâkin verirse hasen görürüm demiştir. Demek olur ki müşârün ileyh bunun siyâk-ı maʿzerette olduğunu mülâhaza ile يُطِيقُونَهُ zamirini yalnız savm-ı kazâya ircâʿ ederek tevil etmiş ve bu sayede "itâka"yı kazâya istitâʿa mânasına haml eyleyebilmiştir. Ve bunun zımnında ikinci ramazanın hulûlü ile sene zarfında kazâya imkân kalmamış olduğunu da düşündüğü [636] cihetle itâka'nın ʿadem-i istitâʿa mânasını dahi mülâhaza etmiş demektir. Böyle olunca da bu tahsîsin vechi zâhir olmaz. Bir de bunun mânası فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ'da mutlak olan eyyâm-ı uharı o senenin günleri diye takyid ederek senesi zarfında kazânın vücûbuna hükmetmektir ki bizce doğru değildir. Zira mutlakın hükmü ıtlâkı üzere cereyan etmektir. Takyid ancak nâsih olabilecek bir delil ile olabilir. Bu ise yoktur. Binâenʿaleyh vücûb-ı kazâ muvakkat değildir.

3. Birçok müfessirîn burada sıyâma itâkanın, istitâʿa mânasıyla tefsîrini ve vücûb-ı muhayyerle sahih ve mukīme hamlini mümkin görmüşler ve fakat bunun فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetiyle külliyen mensuh olduğuna kāil olmuşlardır. Bunlar mensûhiyette ittifak ile beraber sebeb-i nüzûlde ihtilâf etmişlerdir. Bazıları كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ ramazan hakkında olmayıp eyyâm-ı maʿdûdâtın bidâyet-i hicretteki âşûrâ ve eyyâm-ı biyz olduğuna ve şehr-i ramazan ile tamamen mensuh bulunduğuna zâhib olmuşlardır. Ekserisi ise o günlerin emr-i nebevî ile tutulduğuna ve كُتِبَ عَلَيْكُمْ ramazan orucu hakkında olduğuna ve ancak sıyâm-ı ramazanın ibtidâ muhayyeren vâcib kılınıp baʿdehu فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetinin nüzûlüyle hıyâr ve fidye nesh edilerek sıyâmın umûmen tenciz kılındığına ve binâenʿaleyh وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ mensuh olan hâl-i hıyârı nâtık bulunduğuna hükmetmişlerdir. Bu iki kavilde en zâhir görünen nokta itâkanın vücûb-ı muhayyer üzere istitâʿa mânasıyla tefsîrine bir imkân görülebilmiş olmasındadır. Fakat bu mâna diğer cihetten bi'l-vücûh hilâf-ı zâhirdir. Evvelâ bu mefhumda şeyh-i fânînin vech-i duhûlü zâhir olmaz. Hâlbuki şeyh-i fânî hakkında vücûb-ı fidye mücmaʿun ʿaleyh gibidir. فَمَنْ شَهِدَ neshinin

buna şümûlü bulunmadığına ittifak vardır. Sâniyen كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ mücmel olmakla beraber savmın mutlak bir vücûb-i tencîzîsinde zâhirdir. Kezâlik فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ marîz ve [637] müsâfir olanlar hakkında yalnız sıyâmı göstermiş ve ancak edâ veya kazâya bir ruhsat vermiş, fidyeye mesağ bırakmamıştır. Buna karşı sahih ve mukīm olan ehl-i tâkate fidye ile muhayyerlik iki cihetten tenakuz veya temânüʿ ifade eder. Zamir fidyeye ircâʿ edilebilse idi bu mâna mümkin olurdu. Hâlbuki zamirin buna ircâʿı tecviz edilememiş ve bi'l-ittifak sıyâma gönderilmiştir. Sâlisen, bunun marîz ve müsâfir gibi siyâk-ı maʿzerette olduğu zâhir iken hâl-i sıhhate hamli hilâf-ı zâhirdir. Daha sonra nesih rivayetinin menşe'i şudur: İbn Ebî Leylâ, Muʿâz b. Cebel radıyallahu ʿanh'tan rivayet etmiştir ki "Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz Medine'ye teşrif ettiği zaman âşûrâ günü ve bir de her aydan üç gün oruç tutmuş idi. Sonra Allah teâlâ şehr-i ramazanı farz kıldı, يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَام'ı inzal buyurdu, وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِين'e kadar bâliğ oldu. Bunun üzerine dileyen oruç tutuyor, dileyen bir miskin itʿâm ediyordu. Daha sonra sahih, mukīm olanların hepsine sıyam farz kılındı. Ve itʿâm ancak savma istitâʿati olmayan çok ihtiyar kimseler hakkında sâbit kaldı da Allah teâlâ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً اَوْ عَلٰى سَفَرٍ إلخ âyetini[1] inzal buyurdu."[2] Yine İbn Ebî Leylâ rivayet etmiştir ki: "Resûlullah Medine'ye teşrif buyurduğu zaman her aydan üç gün tetavvuʿan ve farz olmayarak oruç tutmalarını emretmiş idi, sonra sıyâm-ı ramazan nâzil oldu. Hâlbuki o zaman kavim henüz oruca alışmamış idi, oruç kendilerine pek şiddetli, pek güç geliyordu, binâenʿaleyh tutmayan bir miskin itʿâm ediyordu. Bundan sonra فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyeti nâzil oldu. Binâenʿaleyh ruhsat ancak marîz

---

1 M, F ve B: "وَمَنْ كَانَ".

2 Ebû Dâvûd, Salât, 28/507:

قَالَ: فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَصُومُ ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ مِنْ كُلِّ شَهْرٍ، وَيَصُومُ يَوْمَ عَاشُورَاءَ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} إِلَى قَوْلِهِ {طَعَامُ مِسْكِينٍ} (البقرة ٢/٣٨١-٤٨١) فَمَنْ شَاءَ أَنْ يَصُومَ صَامَ، وَمَنْ شَاءَ أَنْ يُفْطِرَ، وَيُطْعِمَ كُلَّ يَوْمٍ مِسْكِينًا، أَجْزَأَهُ ذَلِكَ، وَهَذَا حَوْلٌ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: {شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ} إِلَى {أَيَّامٍ أُخَرَ} (البقرة ٢/٥٨١) فَثَبَتَ الصِّيَامُ عَلَى مَنْ شَهِدَ الشَّهْرَ وَعَلَى الْمُسَافِرِ أَنْ يَقْضِيَ، وَثَبَتَ الطَّعَامُ لِلشَّيْخِ الْكَبِيرِ وَالْعَجُوزِ اللَّذَيْنِ لَا يَسْتَطِيعَانِ الصَّوْمَ.

ve müsâfire münhasır kaldı, hepimiz sıyâma me'mur olduk."[1] Bunlarda bir nesih işâreti vardır. Fakat bunun şeyh-i fânîden mâʿadâsında olduğu evvelkinde sarihtir. Aynı zamanda bunlardan da وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ oruç kendilerine güç gelen, yani dayanamayanlar demektir. Ancak bu güç gelmek, dayanamamak mefhûmu, hastalık, [638] ihtiyarlık gibi bir özür ile edâ ve kazâya cidden dayanamayanlara dâima şâmil olduğu gibi, sahih ve mukīm oldukları hâlde sırf ʿadem-i iʿtiyaddan nâşî fi'l-hâl dayanamayanlara veya pek çok zorlukla dayanabilenlere dahi muvakkaten şâmil gösterilmiştir. Buna nazaran Cenâb-ı Allah sahih, mukīm olanların ʿadem-i iʿtiyaddan nâşî dayanamamaları hakīkī olmayıp bir vehimden ibaret bulunduğunu cüz'î bir müddet-i muvakkate içinde umûma bi't-tecribe isbat buyurduktan sonra فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ âyetiyle farziyeti ıtlak ile taʿmîm etmiş ve ancak marîz ve müsâfir için iftar ve kazâya ruhsat vermiş, şeyh-i fânî denilen ve hasbe'l-ʿâde günden güne zaʿfa doğru giden erkek veya kadın ihtiyarlar[2] ve bunlar hükmünde olan dertliler de وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ mazmûnunun hakīkī mâsadakı olarak bâkī kalmıştır. Binâenʿaleyh bunun mensûhiyetinden bahsedildiği zaman bu neshin şeyh-i fânî ve emsâlinden mâʿadâsı hakkında olduğu unutulmamak ve bunun şeyh-i fâniye ne vechile sâdık olduğu da düşünülmek lâzım gelir.

4. وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ herem resîde olan şeyh-i fânî ve şeyha-i fâniye hakkında nâzil olmuştur. Ve bunlara fidyenin neshi hakkında ashâbdan hiçbir rivayet yoktur, bilâkis bu âyetin mensuh olmadığı sarâhaten mervîdir. *Buhârî*'nin dahi rivayet ettiği vechile İbn Abbas hazretleri "Bu âyet mensuh değildir. Savma istitâʿatı olmayan şeyh-i kebîr ve mer'e-i kebîre hakkındadır. Bunlar her gün için bir miskin itʿâm ederler" diye tasrih etmiş[3] ve bu Hazret-i Ali'den, İbn Ömer'den

---

1 Ebû Dâvûd, Salât, 28/506:

أنَّ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم لمَّا قَدِمَ المدينةَ أمرَهم بصيام ثلاثة أيَّامٍ، ثمَّ أُنزِلَ رمضانُ، وكانوا قوماً لم يتعوَّدوا الصيامَ، وكان الصيام عليهم شديداً، فكان مَن لم يَصُمْ أطعَمَ مسكيناً، فنزلت هذه الآية: {فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} (البقرة ٢/١٨٥)، فكانت الرخصةُ للمريضِ والمُسافرِ، فأمِروا بالصيام.

2 M ve B: "ihtiyar".

3 Buhârî, Tefsîr, 2/25:

ve sâir sahâbeden dahi rivayet olunmuştur. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da ve Fahreddin Râzî'nin tefsîrinde ve İbn Hümâm'ın *Fethü'l-Kadîr*'inde zikr olunduğu üzere şeyh-i fânî hakkında bu mâna ashâbdan hilâfı rivayet edilmeyen bir icmaʿ olmuştur.[1] Ashâb-ı kirâmdan hâdim-i Nebî Hazret-i Enes dahi yüzü mütecâviz olan ömrünün son demlerinde bununla amel [639] eder, orucu tutamaz, miskin itʿâm ederdi. Hâsılı bu âyetin sebeb-i nüzûlü şeyh-i fânîdir ve binâenʿaleyh "itâka"nın mantûku istitâʿa demek değil, edâ ve kazâ her ikisi itibariyle oruca zor dayanmak veya dayanamamaktır. Ve bu mâna şeyh-i fânî ve fâniye gibi zayıf marîz-i müzmine de şâmildir. Bu ikisinde حَرَج (harac), dayanamamak zannı senede müstenid olduğundan vehim değildir. ʿAdem-i iʿtiyaddan nâşî dayanamamak zannı ise vehimdir.[2] Edâ ve kazâ itibariyle maʿzeret-i dâime mantûkunda dâhil değildir. Ve bu mâna müttefek^un ʿaleyhtir. İşte kavl-i sahîh budur. Mezheb-i Hanefî de bunun üzerinedir. Bizim muhtârımıza göre burada ve bilhassa bu noktada asla nesih yoktur. İmam[3] Şâfiî hazretleri daha tevsîʿ ederek gebe veya emzikli olan kadınları da kendi hesaplarıyla değil, evlâdlarının telefinden korkarak oruçlarını yedikleri zaman buraya idhâl etmiş, fidyeye tâbiʿ tutmuştur. Hanefiyyece ise bunlar acûzelere kıyas edilemez, marîz hükmüne tâbiʿdirler. Gerek kendileri ve gerek evlâdları korkusuyla iftar ederlerse marîz gibi yalnız kazâ lâzım gelir; ne keffaret, ne fidye vâcib olmaz. Çünkü fidye misl-i gayr-i maʿkuldür. Şeyh-i fânî bu nas ile hilâf-ı kıyas olarak sâbit olduğundan makīs^ün ʿaleyh olmaz ve aynı zamanda çocuk hesâbına fidyenin mânası yoktur. Zira ihtiyarlar esasen يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا gibi umûmât içinde hitâb-ı savma dâhildir, fakat çocuk değildir. Hulâsa; burada "itâka" istitâʿat ve vüsʿ

عَنْ عَطَاءٍ، سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ، يَقْرَأُ «وَعَلَى الَّذِينَ يُطَوَّقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ» قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «لَيْسَتْ بِمَنْسُوخَةٍ هُوَ الشَّيْخُ الكَبِيرُ، وَالْمَرْأَةُ الكَبِيرَةُ لاَ يَسْتَطِيعَانِ أَنْ يَصُومَا، فَيُطْعِمَانِ مَكَانَ كُلِّ يَوْمٍ مِسْكِينًا»

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 221; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 248; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* Dâru'l-Fikr, ts., II, 356:

وَقَدْ ذَكَرْنَا قَوْلَ السَّلَفِ فِي الشَّيْخِ الْكَبِيرِ وَإِيجَابَ الْفِدْيَةِ عَلَيْهِ فِي الْحَالِ مِنْ غَيْرِ خِلَافِ أَحَدٍ مِنْ نُظَرَائِهِمْ فصار ذلك إجماعا لا يسمع خِلَافُهُ.

2 Müellif burada İslâm hukukunun (Mecelle'nin 73 ve 74. maddelerinde ifadesini bulan) şu iki kaidesine telmihte bulunuyor: "Senede müstenid olan ihtimal ile hüccet yoktur"; "Tevehhüme itibar yoktur".

3 M ve B -"İmam".

mânasına değil, oruca zor dayanmak, yani hem edâ ve hem kazâ hâline nazaran maʿzeret-i dâime sebebiyle dayanamamak mânasınadır. Bunu fidyeye gücü yetmek mânasına tevile de imkân yoktur. Gerçi oruca zor dayanana fidyenin vücûbu için fidyeye gücü yetmek şart ise de bu şart يُطِيقُونَهُ'nun mânası değil, فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ teklîf-i mâlîsinin mûcebi olarak sâbittir. Mâna وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَ الصِّيَامَ أَدَاءً وَقَضَاءً فِدْيَةٌ طَعَامُ مِسْكِينٍ إِنِ اسْتَطَاعُوهَا meâlindedir. Sırf ʿadem-i iʿtiyadlarından nâşî oruca dayanamayacaklarını zannedenler, farz-ı sıyamdan fidye ile [640] kurtulamazlar. Bunlar bir azm ile kendilerini oruca alıştırıverdikleri hâlde göreceklerdir ki çocuklar için bile mümkin olan oruca pek aʿlâ tahammülleri vardır ve istikbâlden me'yus olmaya hakları yoktur. Bugün tutamadıklarını diğer gün kazâya muktedirlerdir. Bidâyet-i İslâm'da bunu min tarafillâh isbât için sebk eden muvakkat bir tecribe devresini tekrar tekrar tecribeye kalkışmaya hak yoktur, مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَة... شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى âyetinin nüzûlünden sonra böyle bir fikre zâhib olan Müslüman yoktur ve olamaz, ancak erbâb-ı maʿzeret müstesnâdır. Cenâb-ı Allah bunları bir kısmı maraz ve sefer gibi maʿzeret-i muvakkate, bir kısmı da tâkatgüdâz maʿzeret-i dâime ashâbı olmak üzere iki sınıfa ayırmış, birine kazâ, birine de fidye ruhsatını göstermiştir. Binâenʿaleyh maʿzeret-i sıyâm, maraz-ı mühim, sefer-i baʿîd, zaʿf-ı dâimdir[1] ve bu mazeretler içinde de savmın zarar vermesi maznun marazdan mâʿadâsı hilâf-ı kıyâs bir müsaadedir. Ehemmiyeti olmayan ve oruçla mazarrat değil, bilâkis menfaat görecek olan marazlar مَرِيضاً kelimesinin tenvîninden hâriçtirler. Oruca[2] cidden muzır olan marazlar ise esaslı bir mikyâs-ı maʿzerettir. Buna binâen haml, irdâʿ gibi maraz hükmünde bulunan özürler maraza mülhaktır. Fakat sefer ve fidye üzerine kıyas cereyan edemez, bunlar emsâlsiz mazeretlerdir. İşte zor gibi görünen oruç insanların böyle zâhir ü bâtın ciddî maʿzeret-i meşrûʿaları gözetilerek farz kılınan ve insanlara hayatın ve insanlığın lezzetini tattırarak onlara birçok menâfiʿ temin edecek ve ebedî tehlikelerden, fenalıklardan koruyacak olan kadîm bir farîza-i ilâhiye, bir rükn-i dînîdir.

---

1 B: "dâimîdir".

2 M ve F: "oruç"; B: "oruç" yazılmış fakat kelimenin üzerinde "oruca" şeklinde düzeltilmiştir.

İmdi {فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا} her kim kendi gönlüyle tetavvu'an herhangi bir hayır yaparsa ve ezcümle fidye vermek lâzım geldiği hâlde fidyeyi miskin ta'âmından daha fazla verirse, yahut hem fidye verir hem oruç tutarsa [641] {فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ} bu kendisi için daha hayırlıdır. {وَاَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ} ve zor da olsa oruç tutmanız sizin için fidye vermekten veya kazâya bırakmaktan hayırlıdır. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer orucun faziletini bilirseniz böyle yaparsınız, tutmamak câiz olan zamanlarda dahi[1] tutarsınız.

Şimdi, bu sayılı günler اَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ hangi günlerdir?

شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِۚ فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُۜ وَمَنْ كَانَ مَرٖيضاً اَوْ عَلٰى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَۜ يُرٖيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرٖيدُ بِكُمُ الْعُسْرَۘ وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٨٥﴾

Meâl-i Şerîfi

O şehr-i Ramazan ki[2] insanları irşâd için hak furkānı, hidâyet delîli beyyineler hâlinde Kur'an onda[3] indirildi. Onun için sizden her kim bu ay şuhûdda -yani hazarda- ise onu oruç tutsun, kim de hasta yahut seferde ise tutamadığı günler sayısınca diğer günlerden kazâ etsin. Allah size kolaylık irâde buyuruyor zorluk irâde buyurmuyor, hem buyuruyor ki sayıyı ikmal eyleyesiniz de size hidâyet [642] *buyurduğu vech üzere Allah'ı tekbir ile büyükleyesiniz ve gerek ki şükredesiniz (185).*

"**Şehr**" esasında şöhretten masdar olup bir şeyi izhar etmek mânasınadır. شَهَرَ السَّيْفَ denilir ki "kılıcı kınından çıkarıp izhâr etti" demektir. Nitekim lisânımızda da "teşhîr-i silâh" denilir. Bu mânadan ahz ile evvelâ semâda hilâl olarak zuhur eden aya, sâniyen bu ayın zuhur ve istinâre ve

---

1 F +"~~böyle yaparsınız~~".
2 F: "Şehr-i Ramazan öyle bir aydır ki".
3 F: "bu ayda".

nihâyet ihtifâ ve tekrâr tulûʿu suretiyle bir devrinden ibaret olan müddet-i zamâniyeye "şehr" tesmiye edilmiştir ki yirmi dokuzla otuz gün beyninde deveran eder. Müneccimîn bunu kamerin şems ile iki ictimâʿı beyninde güzerân olan[1] müddet diye târif ederler. Lâkin bu târif havâssa mahsus olup umum için "şehr" kelimesine muvâfık olan meşhur mâna hilâlin iki zuhûru beynindeki müddettir. Ve mebnâ-yı lügat budur. Sâlisen hilâl nazar-ı iʿtibâra alınmayarak sırf gün hesabıyla otuz günlük müddete dahi örfen "şehr" ıtlak olunur. Sene-i şemsiyenin eczâsından beherine "ay", "şehr", "mâh" tesmiyesi de bundan me'huzdur.

"**Ramazân**" kelimesinde iki kavl vardır. Birincisi, Mücâhid'den mervî olduğu üzere esmâullahdan bir isimdir. Ve "şehr-i Ramazan" demek, شَهْرُ اللهِ (şehrullah) demektir. Ve bir hadîs-i nebevî olmak üzere şöyle rivayet edilmiştir: "Ramazan geldi, Ramazan gitti demeyiniz, şehr-i Ramazan geldi, şehr-i Ramazan gitti deyiniz çünkü Ramazan Allah'ın isimlerinden bir isimdir."[2] Maʿamâfîh Beyhâkî bu hadîse zayıf demiştir.

İkincisi: "Receb", "şaban"[3] gibi şehr-i mahsûsun ismidir.

Evvelkine göre "şehr" dâhil olarak شَهْرُ رَمَضَانَ terkîbinin mecmûʿu bir ism-i ʿalemdir. İkinciye göre isim yalnız "Ramazan" olup "şehr-i ramazan" âmmın hâssa izâfeti kabîlinden bir izâfet-i beyâniyedir. Tahkīke göre şühûr-ı kameriyeden üçü; şehr-i ramazan, şehr-i rebîʿu'l-evvel, şehr-i rebîʿu'l-âhir, "şehr" kelimesiyle beraber ism-i ʿalemdir. Şu kadar ki [643] tahfîfen şehr kelimesinin hazf olunduğu vardır. Ramazan'dan şehrin hazfi tenzîhen mekruh olduğu İmam Muhammed'den dahi mervî ise de sû'-i îhâm ve iltibas olmayan mevâkiʿde tahfîfen sadece "ramazan" demek mekruh değildir. Nitekim hadîs-i nebevîde dahi مَنْ صَامَ رَمَضَانَ إِيْمَانًا وَاحْتِسَابًا غُفِرَ لَهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِهِ buyurulmuştur.[4] Mütebâkī dokuz ayın isimleri muharrem, safer, cumâde'l-ûlâ, cumâde'l-âhire, receb, şaban, şevvâl,

---

1 F: "eden".

2 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* thk. Muhammed Abdülkādir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, IV, 339:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقُولُوا رَمَضَانُ فَإِنَّ رَمَضَانَ اسْمٌ مِنْ أَسْمَاءِ اللهِ وَلَكِنْ قُولُوا شَهْرُ رَمَضَانَ.

3 B +"ramazan".

4 Buhârî, Savm, 6.

zilkade, zilhicce "şehr"siz olarak ism-i ʿalemdir. Yalnız şehr-i receb'in dahi ramazan gibi olduğu da söylenmiştir.

Ramazan isminin iştikâkına gelince bunda da dört vecih zikredilmiştir:

1. İmam Halîl'den nakl olunduğu üzere yaz sonunda güz mevsiminin evvelinde yağıp yeryüzünü tozdan tathir eden yağmur mânasına رَمْضى'dan me'huzdur. Bu yağmurun yeryüzünü yıkadığı gibi şehr-i Ramazan da ehl-i imanı zünûbdan yıkayıp kalblerini tathir ettiği için bu isim ile tesmiye edilmiştir.

2. Ekseriyet kavline göre ramazan رَمَض (ramaz)dan me'huzdur. "Ramaz", şemsin şiddet-i harâretinden taşların gayet kızmasıdır ki böyle pek kızgın yere de رَمْضَاء denilir. Binâenʿaleyh "ramazan", "ramzâ"dan ihtirak mânasına رَمِضَ fiilinin masdarıdır. Yani kızgın yerde yalınayak yürümekle yanmak demektir. يُقَالُ: رَمِضَتْ قَدَمُهُ أَيْ اِحْتَرَقَتْ مِنَ الرَّمْضَاءِ. Evveline "şehr" kelimesi muzâf kılınarak "Şehr-i Ramazan" bu şehr-i mübâreke ism-i hâs yapılmıştır. Çünkü bu ayda açlık, susuzluk harâretinden ıztırap çekilir. Veyahut harâret-i sıyam ile günahlar yakılır. Bir de deniliyor ki Arablar ayların isimlerini lügat-ı kadîmelerinden tahvil ettikleri zaman her ayı tesadüf ettiği mevsime göre tesmiye etmişlerdi. Lügat-i kadîmede نَاتِق (nâtik) ismiyle yâd edilen bu ay da o sene şiddetli bir sıcağa tesadüf ettiğinden buna "şehr-i ramazan" nâmını verdiler.

3. Ezherî'den nakl olunan kavildir ki, "ramazan" [644] رَمَضْتُ النَّصْلَ رَمْضًا fiilinden me'huzdur ki, kılıcın namlusunu veya ok demirini inceltip keskinletmek için yalabık iki taş arasına koyup dövmektir. Bu şehre bu ismin verilmesi de Arabların bu ayda silâhlarını bileyip hazırladıklarından dolayıdır.

4. "Ramazan" isminin esmâ-i hüsnâdan olduğu sahih ise şehr-i Ramazan bizzat bununla tesmiye edilmiş ve bunda bilhassa rahmet-i ilâhiye ile günahların ihtirâkı nazar-ı mülâhazaya alınmıştır. Ve bu mâna ile oruç şehri, Allah şehri olmuştur. Hâsılı "ramazan"ın maʿnâ-yı lügavîsinde

temizlik, ihtirâk, keskinlik mânaları bulunduğu gibi, iʿtibâr-ı dinîsinde ihtirâk-ı zünûb ve izâfet-i ilâhiye mânaları âmil olmuştur. Bir hadîs-i nebevîde "evveli rahmet, evsatı mağfiret, âhiri ateşten âzâtlık"[1] diye tavsif olunan şehr-i ramazan'ın en mübarek bir gecesi nüzûl-i Kur'ân'a da mebde' olmuştur. Bu âyette de bilhassa bu vasf ile tavsif buyurulmuştur.

"**el-Kur'ân**", Peygamberimiz Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem'e sûret-i mahsûsada inzal olunup bize tevâtüren nakledilen kelâmullâhın ismidir ki, mushafların deffeteyni beyninde mektubdur. Bu isimde iki kıraat vardır. İbn Kesîr kıraatinde vakıf ve vasılda ve Hamza kıraatinde yalnız vasılda hemzesiz olarak, mütebâkī kıraatlerde hemze ile okunur. Hemzelisi "kıraat"ten, hemzesizi "karn" maddesindendir, hemze ile مَقْرُوء yani tilâvetle okunan, hemzesizi de eczâ' ve mazmûnu yekdiğerine mukārin ve birbirini musaddık ve mütenâsık demektir. İmam Şâfiî hazretleri bunun hemzesiz olarak, Tevrat, İncil gibi bilâ iştikāk ism-i kitâbullâh olduğunu söylemiştir.

Katâde ve Atâ bâlâdaki اَيَّاماً مَعْدُودَات'ın ramazan olmayıp savm-ı evvel, yani her aydan üç gün veya bunlarla beraber yevm-i âşûrâ'dan ibaret bulunduğuna zâhib olmuş ve bunun ibtidâ tetavvuʿ, baʿdehu farz veyahut ibtidâ farz kılınmış olmasında ihtilâf eylemekle beraber bilâhare [645] bu âyetle savm-ı ramazan farz kılınarak mâkablinin tamamen neshedilmiş olduğunda ittifak etmişlerdi. Hazret-i Muʿâz'ın kavli de bu olduğu söylenmiştir. Bunlara göre sıyâm-ı ramazanın delîl-i farziyeti يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ إلخ değil شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى... فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ إلخ emr-i ilâhîsi olmuş olur. Lâkin cumhûra göre savm-ı evvel sünnet ile sâbit olmuş ve ramazan orucunun farziyeti ber vech-i bâlâ كُتِبَ عَلَيْكُم âyetiyle başlamıştır. Ve اَيَّاماً مَعْدُودَات'dan murad ramazan'dır. شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى bunu beyandır.

O hâlde mâna:

1 İbn Huzeyme, *Sahîh*, thk. Muhammed Mustafa el-Aʿzamî, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1424/2003, II, 911.

Size sıyâmı farz kılınan eyyâm-ı maʿdûde {شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖى} o mübarek şehr-i ramazandır ki {اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ} âyetleri furkan ve hidâyetten ibaret beyyinât, mecmûʿu bütün insanlara ʿayn-ı hidâyet olarak Kur'an bu ayda inzal olundu.

"**İnzâl**" defʿaten, "**tenzîl**" de tedrîcen indirmek demekdir. Kur'an yirmi üç senede tedrîcen tenzil buyurulmuş olduğu hâlde burada şehr-i ramazanda inzâlinin beyan buyurulması şâyân-ı dikkattir. Bunda üç mâna vardır. Birincisi: Ekser müfessirînin rivâyât-ı vâridesine göre Kur'an şehr-i ramazanın "Kadir Gecesi" denilen bir leyle-i mübârekesinde semâ-i dünyâya, Beyt-i Maʿmûr'a defʿaten inzal, baʿdehu yirmi üç senede tedrîcen, parça parça arza tenzil buyurulmuştur. Demek ki hakīkat-i Kur'âniye arza nüzûlünden evvel âlem-i kevnde ve arza en yakın olan semâda bir ramazan gecesi toptan tecellî etmiş ve yeryüzüne nüzûlü onu tâkip eylemiştir. İkincisi; Kur'an bu ayda inzal olunmaya başladı demektir. Zikr-i kül ve irâde-i cüz kabîlinden mecaz olmakla beraber Muhammed b. İshak'tan mervî ve maʿamâfîh zâhir gibidir. Bu surette Gār-ı Hirâ'da اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ âyetinin nüzûlü ramazân-ı şerîfin Kadir gecesine müsâdif olmuştur. Gār-ı [646] Hirâ, harâret-i ramazan, tazyîk-i leyl pek büyük bir inkişâf-ı lâhûtînin mebde'i olmuş ve bundan itibaren kadr-i girân-kıymet-i Muhammedî âyât-ı beyyinât ve muʿcizât-ı vâzıha-i hak ile bütün mevcûdâta izhar ve ilan buyurulmuştur ki bunda:

Mübtelâ-yı gama sor kim geceler kaç saat

diyecek ehl-i gama يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اسْتَعٖينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرٖينَ [el-Bakara 2/153][1] mazmûnu üzere ne büyük bir tebşir vardır! Bu suretle ehl-i dile huzûr-ı ilâhîde kanlı göz yaşları döktüren nice leyâl-i ıstıbârın pek büyük bişâretlere, saâdetlere mebde' olduğu vâkiʿdir. Ne hikmet-i sübhâniyedir ki envâr-ı saʿâdet, gündüzlerin nâsiye-i tâbnâkinden ziyade gecelerin sîmâ-yı hazîninden doğar. Çok gülenler ağlamaya namzed olurken, ağlayanlar, hele hak yolunda ağlayanlar gülmeye istihkak kazanırlar.

1 "Ey bütün iman edenler! Sabr u salât ile yardım isteyin, şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir."

Üçüncüsü; أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ hakkında bu vecihle Kur'an inzal edilmiş bulunan şehr-i ramazan demektir. Fi'l-hakīka Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'da bu mübarek aydan başka bilhassa medh-i celîl-i ilâhîye mazhar olarak ismi tasrih edilmiş bir ay yoktur. İşte şehr-i ramazan böyle mübarek bir aydır. Ve bunun için sıyâmın farziyeti de bu aya tahsis edilmiştir. Zikri sebk eden eyyâm-ı maʿdûde ve mahdûde işte bunun günleridir.

Binâenʿaleyh {فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ} siz mü'minlerden her kim bu mübarek ayda şâhid ve hâzır veya bu mübarek aya şâhid olursa bunda oruç tutsun. ❁ "**Şuhûd**" esasen "gıyâb" mukabili huzur demektir ki, "şehadet" ve "müşahede" de bu huzur cümlesindendir. "Şehr", müddet-i zamâniye olarak bunun mefʿûl^ün^ fîhi veya mefʿûl^ün^ bihi olmak muhtemildir. Evvelkine göre bu ayda bilfiil hâzır olan, yani vatanında mukīm olup müsâfir olmayan demektir. İkincisi de şehri huzûr-ı ilmî ile müşahede eden demek olur. Zaman ise müşahede olunamayacağından buna şuhûd, huzûr-ı aklî demek olan ilm-i yakīn veyahut hilâlinin[1] şuhûdu [647] mânalarından birini ifade eder. Bu da iki mânaya muhtemildir. Birisi her kim görürse tutsun demektir, bunda görmeyenler meskût^ün^ ʿanhdır. Diğeri de "herhangi biriniz hilâle şehadet ederse her biriniz tutsun" demektir. Bunda da şuhûd ve şehadet, esbâb-ı ilm olarak sâbit ve muteber bir şâhid ile de ramazan tutulabilmek câiz olur. Binâenʿaleyh فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ şu mânalara muhtemildir.

1. Sizden her kim ramazanda mukīm ise onu tutsun.
2. Sizden her kim ramazanı yakīnen bilirse onu tutsun.
3. Sizden her kim ramazanın hilâlini görürse onu tutsun.

Birinci ve ikinci mânaya göre "şehr" hakīkatiyle külle masruf olursa vücûb tamamında teveccüh edeceğinden ramazanda oruç tutmak mümkin olmaz. Hâlbuki farz olan budur. Binâenʿaleyh şuhûd-ı şehr, şuhûd-ı cüz'-i[2] şehr mânasınadır. Bu iki mânaya göre esbâb-ı ilim meskût^ün^ anhdır.

---

1 M ve B: "hilâlin".
2 B: "cüz'î-i".

İkinci ve üçüncüde gelecek müsâfir fıkrası muhassıs, evvelkinde adîldir. Fahreddin Râzî der ki: "Vâhidî ve sâhib-i *Keşşâf* gibi ekser muhakkıkīn birinci mânaya zâhib olmuşlardır. Lâkin benim indimde ikinci evlâdır. Zira hazften sâlimdir."[1] Hulasâ burada şuhûd-ı hilâl mânası zarûrî değildir. O hâlde esbâb-ı ilim meskûtün ʿanhtır, bunu taharrî etmek lâzım gelecektir.

Bu meselede esbâb-ı ilim için ictihâda mesağ var mıdır? Şuhûd, hazar ile veya huzûr-ı aklî demek olan ilm-i yakīn ile müfesser olduğu takdirde baʿde't-taharrî bu babda başkaca bir nas yoksa, esbâb-ı ilim hakkında ictihâda mesağ olmak lâzım gelir. Bunun için bazıları başka nas yok zannıyla hisâbât-ı nücûmiye ile dahi amel olunabileceğine kāil olmuşlardır. Lâkin cumhûr-ı eslâfa göre başkaca nas mevcud olduğundan bu mesele mevrid-i ictihad değildir. Zira bu âyet bu tefsîre göre sâkit[2] ise de bu [648] babda Kitap ve sünnetten müteʿaddid naslar vardır. Evvelâ Kitap'tan يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِىَ مَوَاق۪يتُ لِلنَّاسِ [el-Bakara 2/189][3] âyeti gelecektir. Bu bize katʿiyyen gösterir ki şerʿan vakti tâyin eden delil hilâldir. Hilâl ise göreceğimiz vechile mer'înin ismidir. Bundan başka hilâlin nasıl[4] bilineceğini ehâdîs-i şerîfe göstermiştir.

1. اَلشَّهْرُ تِسْعَةٌ وَعِشْرُونَ لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوْهُ وَلَا تُفْطِرُوا حَتَّى تَرَوْهُ فَإِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدُرُوا لَهُ: "Ay yirmi dokuz, görmedikçe tutmayın ve görmedikçe iftar etmeyin, eğer üzeriniz bulutlanırsa mikdârını hesab ediniz."[5] Acaba bu mikdâr-ı hisâb ne demektir? Bunu da şu hadisler göstermiştir:
2. "لَا تَصُومُوا حَتَّى تَرَوُا الْهِلَالَ فَإِنْ غُمَّ عَلَيْكُمْ فَاقْدُرُوا ثَلَاثِينَ: Hilâli görünceye kadar oruç tutmayın, üzeriniz bulutlanırsa otuzu mikdar yapınız".[6]
3. "صُومُوا لِرُؤْيَتِهِ وَأَفْطِرُوا لِرُؤْيَتِهِ فَإِنْ حَالَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ مَنْظَرِهِ سَحَابٌ أَوْ قَتَرَةٌ فَعُدُّوا ثَلَاثِينَ: Rüʿyeti için tutunuz ve rü'yeti için bozunuz. Eğer sizinle manzara-i

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, V, 255:
فَالْقَوْلُ الْأَوَّلُ لَا يَتَمَشَّى إِلَّا مَعَ الْتِزَامِ الْإِضْمَارِ وَالتَّخْصِيصِ وَالْقَوْلُ الثَّانِي يَتَمَشَّى بِمُجَرَّدِ الْتِزَامِ التَّخْصِيصِ فَكَانَ الْقَوْلُ الثَّانِي أَوْلَى هَذَا مَا عِنْدِي فِيهِ مَعَ أَنَّ أَكْثَرَ الْمُحَقِّقِينَ كَالْوَاحِدِيِّ وَصَاحِبِ «الْكَشَّافِ» ذَهَبُوا إِلَى الْأَوَّلِ.

2 B: "sâkıt".

3 "Sana hilâllerden soruyorlar; 'onlar' de, 'insanlara hac için de vakit ölçüleridir…'"

4 F +"~~görüleceğini~~".

5 Müslim, Sıyâm, 6.

6 Bkz. Müslim, Fadlu Şehri Ramazan, 3-5.

hilâl arasına bir bulut veya pus haylûlet ederse otuzu sayınız."[1]

4. "صُومُوا رَمَضَانَ لِرُؤْيَتِهِ فَإِنْ حَالَ بَيْنَكُمْ غَمَامَةٌ أَوْ ضَبَابَةٌ فَأَكْمِلُوا عِدَّةَ شَهْرِ شَعْبَانَ ثَلَاثِينَ وَلَا تَسْتَقْبِلُوا رَمَضَانَ بِصَوْمِ يَوْمٍ مِنْ شَعْبَانَ: Ramazanı rü'yeti sebebiyle tutunuz, eğer aranıza bir bulut veya sis girerse şehr-i şaʿbânın adedini otuza ikmal ediniz ve ramazanı şaʿbândan bir gün orucuyla karşılamayınız."[2]

5. اَلشَّهْرُ هٰكَذَا وَهٰكَذَا الخ: yani ay kâh otuz ve kâh yirmi dokuz olur. Görürseniz tutunuz, görürseniz bozunuz, eğer bulutlu olursa otuzu sayınız.[3]

İşte bunlar ve emsâli ehâdîs-i sahîha يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِيَ مَوَاق۪يتُ âyetine mutâbık olarak فَمَنْ شَهِدَ مِنْكُمُ الشَّهْرَ فَلْيَصُمْهُ'daki şuhûd-ı şehrin esbâb-ı muʿtebere-i şerʿiyesini beyan eylemişlerdir. Binâenʿaleyh meselede ictihâda mesağ yoktur. Bu nusûs gösteriyor ki şerʿan bir hilâlden itibaren şehrin mikyâs-ı aslîsi otuz gündür. Otuzun tamam olduğu mâlum olunca başkaca hiçbir delîle ihtiyaç yoktur. Fakat şehr bazen yirmi dokuz da olur. O zaman delîle ihtiyaç vardır. [649] Bu delil rü'yet-i hilâldir, yani ilm-i istidlâlî değil ilm-i şuhûdîdir. İlm-i şuhûdî mümkin olan mevâkiʿde ehlinden buna müstenid olan şehâdetin de sûret-i umûmiyede muteber bir beyyine olduğunda[4] şüphe yoktur. İstikrâ'-i nusûsa nazaran semâʿ-ı şehâdet ile amel, ilm-i şuhûdî ile ameldir. Bundan başka يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا, من, منكم ile hitâb-ı savm, hitâb-ı ʿâmdır. Ve bu gibi ahkâm-ı şerʿiye ve hukūk-ı ilâhiyede vâhid üzere hüküm, cemaat üzere hükümdür. حُكْمِي عَلَى الوَاحِدِ حُكْمِي عَلَى الْجَمَاعَةِ.[5] Bunun için herhangi bir mü'min üzerine şuhûd-ı hilâl ile savmın vâcib olduğu sâbit olunca bi'd-delâle diğerlerine de vâcib olur. Bu vücûb ve sübût ise ancak o mü'minin şuhûd ve şehâdetiyle olur. Bu şehadet, ferdî surette ise vücûb yalnız işitenlere sirâyet eder. Yok eğer ictimâʿî surette ve bir mahkeme huzûrunda sâbit ise o zaman da umûma sirâyet eder. O hâlde şuhûddan şehâdete nakl-i kelâm edelim.

---

1 Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 587/1547.
2 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* thk. Muhammed Abdülkādir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, IV, 350/7949.
3 Müslim, Sıyâm, 4.
4 F +"da".
5 ʿIrâkī "aslı yoktur" demiştir. Bk. Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 312.

Savm مَحْض حَقُّ الله (mahz-ı hakkullah) iftar ve bayram hakk-ı abddir. Ve usûl-i şerʿiyeye nazaran hukūk-ı ʿibâd taalluk eden husûsâtta amel lâekal iki şâhid-i âdile mütevakkıfdır. Fakat hukūk-ı ʿibâd taʿalluk etmeyen ve yalnız hakk-ı ilâhî olup diyânet-i mahza kabîlinden bulunan husûsâtta bir şâhid-i âdilin haber-i vâhidi ile dahi amel câizdir. Binâenʿaleyh bayram için şehâdet-i vâhide asla kâfî gelmez ise de ramazan için bunun cevaz ifade edebilmesi mümkindir. Ancak bunun zâhir-i hâl ile tekzîb olunamaması[1] da şarttır. Zâhir-i hâlin tekzib edebileceği habere haber-i sahih nazarıyla bakılamaz. Binâenʿaleyh eimme-i Hanefiyye bi'l-ittifak demişlerdir ki semâda bir illet bulunduğu, yani hava açık olmadığı zaman şevvâl ve zilhicce için lâekal iki âdilin, ramazan için yalnız âdil bir adamın dahi şehâdeti kabul edilebilirse de, semâda illet bulunmadığı zamanlar ihbarları ilim ifade edecek bir cemâʿat-i kesîrenin şehâdeti lâzımdır. Mâʿadâsı kabul edilmez. Zira ayın yirmi dokuzuncu günü taharrî-i hilâl umûm mü'minlere farzdır. Binâenʿaleyh bunu birçok insanlar lâyıkıyla [650] arayıp gözettiği ve semâda bir mâniʿ de bulunmadığı hâlde birkaç kimsenin görüp de diğerlerinin gözleri sağlam ve mâniʿden âzâde bulunmakla beraber görememiş[2] olmaları âdeten mümkin olmaz. Binâenʿaleyh bu zâhir-i hâl, gördük diyerek birkaç kişinin şehâdetini tekzib eder. Bunların galatına veya bir hayâl görüp hilâl sandığına veya imkân-ı aklîsine binâen yalan söylemiş olduklarına ihtimal verilir. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da der ki: "Bu bir asl-ı sahîhdir, akıllar sıhhatine hükm eyler ve emr-i şerîʿatın mebnâsı da bunun üzerinedir. Bunda hata büyük zarara bâʿis olur. Bu yüzden halka şüpheler ilkā ederek dinlerini teşviş edebilirler. Bunun için eimme-i Hanefiyye ahkâm-ı şerʿiyeden umûm nâsın bilmeye muhtaç bulunduğu husûsâtın tarîk-i sübûtu istifâza ve mûcib-i ilm olan haberler olabileceğine ve bu gibileri ahbâr-ı âhad ile isbat câiz olmadığına kāil olmuşlardır."[3] Fakat semâda illet bulunduğu zaman böyle zâhir-i hâlin

---

1 B: "olunmaması".

2 M ve B: "görmemiş".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 251:
وَهَذَا أَصْلٌ صحيح تقتضي الْعُقُولُ بِصِحَّتِهِ وَعَلَيْهِ مَبْنَى أَمْرُ الشَّرِيعَةِ وَالْخَطَأُ فِيهِ يَعْظُمُ ضَرَرُهُ وَيَتَوَصَّلُ بِهِ الْمُلْحِدُونَ إِلَى إِدْخَالِ

tekzîbi olamayacağından hakkullah olan ramazanda bir, hukūk-ı ʿibâd olan bayramlarda iki âdilin şehâdetini tekzib etmeye de hak yoktur. Bundan şu da anlaşılır ki zâhir-i hâlin tekzîbi mü'minlerin îfâ-yı farîza için fevc fevc taharrî-i hilâle çıktıkları zamandır. Yoksa bu vazife mühmel bırakılır da taharrî tek tük birkaç kişiye kalırsa semâda illet bulunmadığı hâlde îfâ-yı vazife etmeyenlerin edenleri tekzîbe hakları kalmaz. Zâhir-i hâl o birkaç kişiyi mükezzib olmaz. Müteahhirîn bu derekeye düştükleri için cemm-i gafîr şartından sarf-ı nazar ederek diğer mezheblerde olduğu gibi ʿale'l-ıtlâk iki şâhid-i âdil ile iktifâya lüzûm hissetmişlerdi. Hâsılı savm, umûma farz-ı ʿayn olduğu için şerʿan şehrin sebeb-i sübûtu da umum için mümkin olan şuhûd-ı hilâle, olmadığı hâlde otuz mikyâsına rabt edilmiştir. Binâenʿaleyh ayın yirmi dokuzunda taharrî-i hilâl de umûma lâekal farz-ı kifâye olarak farzdır.

Hisâbât-ı nücûmiyeye gelince; evvelâ bu hesab üzere ay sûret-i umûmiyede ne yirmi dokuz ne de otuzdur. İki [651] ictimâʿ veya iki hilâl beynindeki şehr-i nücûmî yirmi dokuzla otuz arasında dâima kesirlidir. Vasatîsi ise yirmi dokuz buçuk gün eder. Hâlbuki savm sâbit olmak için gün miʿyârına merbuttur. Binâenʿaleyh hisâb-ı nücûmî esâs-ı miʿyârdan hâriçtir. Sâniyen, hisâb-ı nücûmî ile idrâk-i hilâl, ilm-i şuhûdî değil ilm-i istidlâlîdir. Binâenʿaleyh istidlâl mevkiʿlerinde şerʿan dahi muteber olsa da şuhûd mevkiʿinde olmaz. Sâlisen, bu ilm-i istidlâlî ehl-i fen olan havâssa mahsustur. Bu esas ittihaz edildiği takdirde avam taklîde cebredilmiş ve farîza-i savmiyelerini edâ için ibâdetinde behemehâl havâssın vesâtatına mecbur kılınmış ve ilm-i şuhûdî zevkinden mahrum edilmiş olur. Böyle olmamak için hilâl hesâbını anlayacak kadar ilm-i nücûm tahsîli dahi Müslümanların hepsine farz-ı ʿayn kılınmak lâzım gelir ki bu da umûmî olan dîn-i İslâmın yüsrü esasına muhalif bir teklif olur. Râbiʿan, ictimâʿ-i neyyireyn umûr-ı hafiyye ve izâfiyedendir. Bunun delîl-i zâhirîsi şuhûd-ı hilâldir. Şerʿan umûr-ı hafiyyede bir şeyin delîli o şey makāmına ikāme

---

الشُّبْهَةِ عَلَى الْأَغْمَارِ وَالْحَشْوِ وَعَلَى مَنْ لَمْ يَتَيَقَّنْ مَا ذَكَرْنَا مِنَ الْأَصْلِ وَلِذَلِكَ قَالَ أَصْحَابُنَا مَا كَانَ مِنْ أَحْكَامِ الشَّرِيعَةِ بِالنَّاسِ حَاجَةٌ إِلَى مَعْرِفَتِهِ فَسَبِيلُ ثُبُوتِهِ الِاسْتِفَاضَةُ وَالْخَبَرُ الْمُوجِبُ لِلْعِلْمِ وَغَيْرُ جَائِزٍ إِثْبَاتُ مِثْلِهِ بِأَخْبَارِ الْآحَادِ...

olunacağından[1], şuhûda itibar zarûrî olmak lâzım gelir. Hâlbuki hesab esas ittihaz olunduğu takdirde itibar hilâlin zuhûruna değil, ictimâʿın vukūʿ ve hitâmına olmak lâzım gelir. Binâenʿaleyh hesab nokta-i nazarından rü'yet-i hilâl itibârının ne fennen ne şerʿan bir mânası olmaz. Bu gibi hikmetlere mebnî hisâb-ı nücûma itibar hakkında bir nas vârid olmamıştır. Bu da fennin ʿale'l-ıtlâk kıymetsizliğinden değil, belki mevzûʿ-ı sıyâm nokta-i nazarından umûmî olamayacağı[2] içindir. İlm-i nücûm tahsîli herkese farz kılınacak ibtidâî tahsillerden olamayacağı için buna mukabil senenin bazı mukaddes günlerinde Müslümanlara taharrî-i hilâli teshil edecek rasadhâneler yaparak herkesin bu zevkleri tatması için teşvîkātta bulunmak elbette daha güzeldir. Görülüyor ki muteber olan haber, ilm-i şuhûdîyi nakil demek olan ve zâhiren tekzib edilemeyecek olan şehâdet-i adldir. [652] Yoksa hiç kimse şüphe etmez ki para için din ve vicdânını satıp yalan yere şehadet edebilecek birkaç fâsıkın ihbârına itimad etmekten ise hesab ile amel etmek evlâdır. Ve Peygamberimiz şabanın son günü orucuyla ramazan karşılamayı da nehiy buyurduğu için şaban olduğu mâlum bulunan bir günde yalan bir haber ile oruç tutmak veya ramazan olan bir günde yalan bir haber ile bayram yapmak da günah olacağından bu babda ihtiyat da lâzımdır. Binâenʿaleyh cemm-i gafîrin şehâdeti bulunmadığı zaman dinlenecek şâhidler hakkında hisâb-ı nücûmîyi zâhir-i hâl gibi muteber tutmak zamanımızın hâline muvâfık olacaktır ve Müslüman olanlar her hâlde hilâli taharrî etmek farîzasını unutmamalıdırlar.[3]

Hulâsa, savmın sebeb-i vücûbu şuhûd-ı şehr, daha doğrusu şuhûd-ı cüz'-i şehrdir. Yirmi dokuzda rü'yet-i hilâl ile, bu olmadığı takdirde tekmîl-i selâsîn ile hâl-i hazarda şehr-i ramazana girmiş olan her mü'min-i mükellefe bu ayda oruç tutmak farzdır {وَمَنْ كَانَ مَرِيضًا} ve her

1 Müellif burada, İslâm hukukunun (Mecelle'nin 68. maddesinde "Bir şeyin umûr-ı bâtınada delîli, ol şeyin makamına kāim olur" şeklinde ifadesini bulan) genel kaidesine telmih yapmaktadır.

2 B: "olmayacağı".

3 Müellif, Ramazan hilâli konusunda 1923 yılında Kandilli Rasathanesi'nin kurucusu ve ilk müdürü olan Fatîn Efendi'ye (Mehmed Fatîn Gökmen) hitaben *Sebîlürreşad* mecmuasında, "Rü'yet-i Hilâl Meselesi" başlıklı üç makale kaleme almış, burada meseleyi genişçe incelemiştir; bk. Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Meşrûtiyetten Cumhuriyete Makaleler*, (haz. A. Cüneyd Köksal&Murat Kaya), Klasik yay., s. 283-296.

kim mühimce hasta {اَوْ عَلٰى سَفَرٍ} yahut bir sefer üzerinde ise {فَعِدَّةٌ مِنْ اَيَّامٍ اُخَرَ} bunların orucu da ramazandan başka günlerden sayısıncadır. ❁ Yani bunlara ramazanda ruhsat vardır, tutmayabilirler ve tutmazlarsa diğer günlerde adedi adedine kazâ etmeye borçludurlar. Kazâ ettikleri takdirde âsim olmazlar. Fakat mukīm ve sahih olanlara bu ruhsat yoktur, onlar kazâya bırakırsa farzı terk etmekle âsim olurlar. Ve ʿamden nakz ettikleri takdirde kazâdan başka keffâret de lâzım gelir. İşte yazılmış olan sıyâmın eyyâm-ı maʿdûdesi şehr-i ramazan ile beyan ve farziyeti tencîzen tekid olunduktan sonra mazeretlerin itibardan sukūtu tevehhüm olunmamak için maraz ve sefer mazeret ve ruhsatları da tekrar zikredilmiştir. Bu tekrar dolayısıyla bâlâdaki âyetlerin savm-ı ramazan hakkında olmadığı ve olsa bile ibtidâ-yı hâle ait olan vücûb-ı muhayyer hakkında olup bu tenciz [653] ile mensuh bulundukları ve binâenʿaleyh وَعَلَى الَّذٖينَ يُطٖيقُونَهُ فِدْيَةٌ fıkrasının tekrar edilmediği cihetle külliyen mensuh olduğu "itâka"yı istitâʿa[1] ile tefsir eden birçok müfessirîn tarafından dermeyan edilmiştir. Lâkin burada "itâka"nın mânası tatvîk olup bunun mensuh olmadığı ve lâekal şeyh-i fânî ve marîz-i me'yus haklarında mensuh olmadığı sâbit ve Şâfiî'ye göre hâmil[2] ve mürziʿaya dahi şâmil ve hatta şeyh-i fânîye fidyeyi vâcib görmeyen İmam Mâlik'e göre bu nas kazâ borcu olup da muktedir iken senesi zarfında kazâ etmeyenler hakkında sâbit olduğu yukarıda îzâh edilmiş idi. Burada tekrar edilmemesi mensûhiyetinden değil, edâya mahsus muvakkat mazeret olan maraz ve seferin zikriyle edâ ve kazâya şâmil dâimî mazeret olan zaʿf-ı tâkatin evleviyetle sübûtu anlaşılmasına mebnîdir. Ve bu noktayı şu da teyid eder: {يُرٖيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرٖيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ} Allah böyle orucu farz kılmakla sizi zora, sıkıntıya giriftâr etmek istemez, bilakis size kolaylık vermek ister. ❁ Maraz ve seferde savm ise bazen ʿusret olabilir, bunun yüsrü de iftara ruhsattır. Buna binâen mûcib-i zarar ve harac olacak mazeretler hakkında ruhsatlar vermiştir. Bu hikmete mebnîdir ki oruca niyet edip de oruçlu olduğunu unutarak yiyip içen veya

1 F +"~~mânasıyla~~".
2 B: "haml".

muʿâmele-i zevciye yapan nâsînin orucu bozulmayacağı hadîs-i nebevîde beyan buyurulmuş ve buna "ziyâfetullah" ıtlak edilmiştir.[1] Yine bu yüsr esâsına mebnî ʿateh, cünûn gibi mevâniʿ-i teklîf bulunmayan ve az çok hitâb-ı ʿâm ile mükellefîn meyânında dâhil bulunan aklı başında ve fakat edâ olsun kazâ olsun oruca zor dayanabilecek, oruç bütün tâkatini tüketip zarar verecek olan ve hasbe'l-ʿâde günden güne yıprayıp fenâya doğru giden pek ihtiyar erkekler ve kadınlar, kezâlik genç olduğu hâlde ifâkati ümitsiz bir maraz-ı müzminden dolayı ihtiyarlar gibi tâkatsiz bulunan zaʿîfler hakkında da kudret-i mâliyeleri bulunmak [654] şartıyla bâlâdaki fidye ruhsatı evleviyetle sâbittir. Çünkü bunlar için kazâ dahi bir ʿusret olacağından yüsr fidye suretindedir. Hâsılı Cenâb-ı Allah zor gibi görünen orucu farz kılmakla esasen mü'min kullarını mücâdele-i hayatta ʿusretten kurtarıp yüsr ü suhûlete mazhar kılmayı irâde buyurmuştur. Oruçla kolay kolay mücâhede-i nefse alışılacak, lüzûmunda sabır yolları öğrenilecek, metâʿib-i hayat yenilecek, saʿâdet-i uhreviyeye erişilecektir. Fakat böyle ʿusretleri yüsre tebdil edecek olan oruç, maraz ve sefer ve ihtiyarlık gibi bazı ahvâlde yüsr olmaz da ʿusr olabilir. İşte o zaman da kazâ veya fidye yüsr ve ruhsatı meşrû kılınmıştır. Hattâ Zâhiriyye bu âyetlerin zâhirine bakarak seferde kasr-ı salât gibi seferde iftâr-ı savmın vücûbuna bile kāil olmuşlar, "müsâfir olana başka günlerde oruç tutmak farzdır" demişler; لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ hadîsiyle[2] de istidlâl eylemişlerdir. Ebû Hüreyre radıyallahu ʿanh dahi buna binâen "seferde sâim olana yine kazâ lâzım gelir" demiştir.[3] Lâkin bundan mâʿadâ bütün sahâbe ve

---

1 Buhârî, Savm, 26:
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِذَا نَسِيَ فَأَكَلَ وَشَرِبَ، فَلْيُتِمَّ صَوْمَهُ، فَإِنَّمَا أَطْعَمَهُ اللّٰهُ وَسَقَاهُ.
Tirmizî, Savm, 26:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَكَلَ أَوْ شَرِبَ نَاسِيًا وَهُوَ صَائِمٌ فَلاَ يُفْطِرْ، فَإِنَّمَا هُوَ رِزْقٌ رَزَقَهُ اللّٰهُ.

2 Ebû Dâvûd, Savm, 43/2407. Krş. Buhârî, Savm, 36.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 462:
عن المحرَّر بن أبي هريرة قال: كنت مع أبي في سفر في رمضان، فكنت أصوم ويُفطر. فقال لي أبي: أما إنك إذا أقمتَ قَضيت.
Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 71:
فقال قوم: الإفطار في السّفر عزيمة واجبة وليس برخصة فمن صام في السفر فعليه القضاء إذا أقام، وهو قول عمر وأبي هريرة وابن عبّاس وعلي بن الحسين وعروة بن الزبير والضحّاك، واعتلّوا بما روت أمّ الدّرداء عن كعب بن عاصم قال: سمعت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يقول: ليس من البرّ الصيام في السفر.

tâbiîn ve fukahâ seferde savmın namaz gibi olmayıp câiz olduğunda ve tutarsa kazâ lâzım gelmeyeceğinde müttefiktirler. Bu babda Ebû Hüreyre şazdır, çünkü Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz'in seferde oruç tuttuğu haber-i müstefîz ile sâbittir. Ebû Saîd-i Hudrî, Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Ebü'd-Derdâ, Seleme[1] b. Muhabbık ve İbn Abbas radıyallâhu ʿanhüm seferde sıyâm-ı nebevîyi rivayet eylemişlerdir. Bundan başka Hamza b. Amr el-Eslemî radıyallahu ʿanh Resûlullah'a "ben seferde oruç tutarım" dediği zaman, Risâletmeâb Efendimiz'in "إِنْ شِئْتَ فَصُمْ وَإِنْ شِئْتَ فَأَفْطِرْ: dilersen tut dilersen ye"[2] buyurduğu da sâbittir. Müşârün ileyh Hamza ve Urve b. Zübeyr ve Ebû Merâvih sefer ve hazarda savm-ı dehr tutarlardı. Bu âyetlerde ise marîz ve müsâfire iftarın vücûbuna delâlet yoktur. Binâenʿaleyh لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ الصِّيَامُ فِي السَّفَرِ hadîsi de bazı ahvâl-i mahsûsaya maksurdur. Nitekim feth-i Mekke senesi Peygamber'le beraber ashâb, [655] ramazanda oruç tutmuşlardı, sonra Resûlullah "düşmanınıza yaklaştınız, fıtır sizin için daha kuvvetlidir, binâenʿaleyh iftar ediniz" buyurdu. Ebû Saîd-i Hudrî "Vallahi ben bu emirden evvel görüyordum ki Resûlullah ile beraber tutuyordum" demiştir.[3] Bu sefer ramazanın onu geçtikten sonra vâkiʿ olmuş ve iftar emri "Usfan" ile "Emec"[4] arasında "Kedîd" nâm mahalde verilmiştir,[5] demek ki لَيْسَ مِنَ الْبِرِّ hadîsi bu gibi esbâb-ı mahsûsaya maksurdur. Binâenʿaleyh seferde oruç memnûʿ değil, belki وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ ıtlâkiyle efdaldir bile. Hazret-i Enes de "Biz وَمَنْ كَانَ مَرِيضاً اَوْ عَلٰى سَفَرٍ âyeti nâzil olduğu vakit seferlerimizde ac acına gider ve konduğumuz zaman da karnımız doymazdı, fakat bugün tok olarak

---

1 B: "Selâme".

2 Buhârî, Savm, 33; Müslim, Sıyâm, 103.

3 Müslim, Sıyâm, 102:
حَدَّثَنِي قَزَعَةُ، قَالَ: أَتَيْتُ أَبَا سَعِيدٍ الْخُدْرِيَّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، وَهُوَ مَكْثُورٌ عَلَيْهِ، فَلَمَّا تَفَرَّقَ النَّاسُ عَنْهُ، قُلْتُ: إِنِّي لَا أَسْأَلُكَ عَمَّا يَسْأَلُكَ هَؤُلَاءِ عَنْهُ سَأَلْتُهُ عَنِ الصَّوْمِ فِي السَّفَرِ؟ فَقَالَ: سَافَرْنَا مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى مَكَّةَ وَنَحْنُ صِيَامٌ، قَالَ: فَنَزَلْنَا مَنْزِلًا، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّكُمْ قَدْ دَنَوْتُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ، وَالْفِطْرُ أَقْوَى لَكُمْ» فَكَانَتْ رُخْصَةً، فَمِنَّا مَنْ صَامَ، وَمِنَّا مَنْ أَفْطَرَ، ثُمَّ نَزَلْنَا مَنْزِلًا آخَرَ، فَقَالَ: «إِنَّكُمْ مُصَبِّحُو عَدُوِّكُمْ، وَالْفِطْرُ أَقْوَى لَكُمْ، فَأَفْطِرُوا» وَكَانَتْ عَزْمَةً، فَأَفْطَرْنَا، ثُمَّ قَالَ: لَقَدْ رَأَيْتُنَا نَصُومُ مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ ذَلِكَ فِي السَّفَرِ.
Ebû Dâvûd, Savm, 42:
قال: أبو سعيدٍ: ثم لقد رأيتُني أصومُ مع النبي صلَّى اللّٰه عليه وسلم قبلَ ذلك وبعد ذلك.

4 M: "Emeç".

5 Buhârî, Savm, 34.

gidiyoruz ve tok olarak konuyoruz" demiş ve uşağına seferde orucu emretmişti.[1] Cenâb-ı Allah'ın bu ruhsatı teysir içindir, seferdeki salât gibi azîmet mânasında değildir. Marîz için iftarın vâcib olmadığı müttefek[un] ʿaleyh iken Zâhiriyye'nin seferde iftarı vâcib addetmesi doğru olamaz. Zaman olur ki marîz ve müsâfir için vaktinde herkesle beraber edâen tutmak bilâhare yalnız kazâen tutmaktan daha ʿusretli olabilir, bu da irâde-i yüsre muhalif olur.

Hâsılı Allah yüsr ister, bir de {وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ} şehrin aded-i eyyâmına göre edâen veya kazâen savmın adedini ikmal eylemenizi. Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe rivayeti ve Yaʿkūb kıraatinde kâf'ın fethi ve mîm'in teşdîdiyle وَلِتُكَمِّلُوا الْعِدَّةَ okunduğuna nazaran adedi tekmil etmenizi {وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ} ve size hidâyet etmesine veya hidâyet ettiğine hamd ederek Allah'a tekbir ve tâziminizi {وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} ve sizin gibi mü'minlerden me'mul olan şükrünüzü ister. ❁ Bu rabta göre وَلِتُكْمِلُوا, وَيُرِيدُ لِتُكْمِلُوا demektir ki "lâm"lar taʿlîl olmayıp يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ [el-Mâide 5/6], يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا [es-Saff 61/8] âyetlerindeki "lâm"lar gibidir. Fakat "lâm"ları taʿlîle haml ederek [656] âyetin nihâyetinde شَرَعَ كُلَّ ذٰلِكَ takdîri dakīk bir leff-i latîfi tazammun etmekle daha beliğ olduğunu sâhib-i *Keşşâf* beyan eder.[2] Bu surette mâna: "Allah yüsr ister, ʿusr istemez ve adedi ikmal eylemeniz için ve Allah'ın size hidâyetine hamd ederek kendini tekbir ve tâzim etmeniz için, ve bir de şükredesiniz diyedir ki Cenâb-ı Allah bütün bunları böyle teşrîʿ eyledi", yani şâhide savm-ı şehri, marîz ve müsâfire ibâha-i iftarı ve iftar ettikleri takdirde aynı adede riayetle kazâyı meşrû eyledi. İkmâl-i aded mürâʿât-ı adedin, tekbir tâlim eylediği keyfiyyet-i kazâ ve ʿuhde-i fıtırdan hurûcun, şükür de terhîs ü teysîrin illeti olur. Her iki mânaca ramazan orucunun aded-i eyyâm ile kâmilen tutulması ve bayram ayı görülmedikçe otuzun tekmil edilmesi matlûb-ı ilâhîdir. Kazâda mürâʿât-ı adedin matlub olması edâda ikmâl-i adedin matlub

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 466:

عن خيثمةَ قال: سألت أنس بن مالك عن الصوم في السفر، قال: قد أمرتُ غلامي أن يَصوم فأبى. قلت: فأين هذه الآية: «ومن كان مريضًا أو على سفر فعدة من أيام أخر»؟ قال: نزلت ونحن يومئذ نرتحلُ جياعًا وننزل على غير شِبَع، وإنا اليوم نرتحل شِباعًا وننزل على شِبَع.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 228:

(وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ) علة الترخيص والتيسير، وهذا نوع من اللف لطيف المسلك.

olmasına müterettib ve kazânın sebeb-i vücûbu edânın sebeb-i vücûbundan ibaret bulunmasından münbaʿistir. Aded her günün kendi orucuna sebeb ve miʿyâr olduğunu gösterir. O hâlde şuhûd-ı şehr sebeb-i icmâlî olmakla beraber sebeb-i tafsîlî eyyâmdır ve bunun için oruç evvelemirde eyyâm-ı maʿdûde olmak üzere farz kılınmış ve şehr bunun beyânı olmuştur. وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ şehri aded-i eyyâma rabt etmiştir. Binâenʿaleyh ramazanda birkaç oruç yiyen kimsenin bütün şehri kazâ etmesi lâzım gelmez. Bâlâda اَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ nihâyette وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ denilmeyip de sade وَلِتُكْمِلُوا الشَّهْرَ denilse idi böyle olmak lâzım gelirdi ve hatta gecesiyle gündüzüyle bütün ayın bir oruç olması iktizâ ederdi. Demek ki ramazanın içinde tehavvül-i teklif muteberdir. Ortasında bâliğ olanlar mükellef olduğu gibi, şerâit-i teklîfi zâyiʿ edenlerden de sâkıt olur. Kezâlik ramazan bidâyetinde mukīm olan kimse ramazan içinde sefere çıkarsa yine ruhsata mazhardır. Ancak oruçlu olarak çıktığı günü bu ruhsata dâhil olmaz. Zira اَوْ عَلٰى سَفَرٍ buyurulmuştur. Aded de gün üzere mürettebdir. Sebeb-i [657] vücûb yalnız evvelinden şuhûd-ı şehr olsa idi bunlar câiz olmazdı. Maʿamâfîh evvelinden tamamına bir niyet ile de oruç sahih olabilir. Çünkü şuhûd-ı şehr bir sebeb-i icmâlîdir.

"**Allah'ı tekbîr**", esasen Allah'a tâzim demektir ki üç mâna ile olur: ʿAkd-i kalb, kavl, amel. ʿAkd-i kalb, Allah'ın vahdâniyetine ve adline itikad ile sıhhat-i maʿrifet ve zevâl-i şükûktür. Kavl, sıfât-ı ʿaliyye ve esmâ-i hüsnâsını ikrardır. Amel de salât ü savm ve sâir mefrûzât ü meşrûʿât gibi aʿmâl-i ubûdiyet ile ibadet etmektir. Bu kavl ü amelin makbul olması da iʿtikād-ı kalbe yani imana mütevakkıftır. Zira وَمَنْ اَرَادَ الْاٰخِرَةَ وَسَعٰى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُولٰٓئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً [el-İsrâ 17/19][1] âyetinde meşkûriyyet-i saʿy, mü'min olmak hâliyle takyid edilmiştir. İʿtikād ü iman savma mahsus olmayıp her ibadette cârî olduğu ve ibâdât-ı sâire esbâb-ı muhtelifeye merbut olup sıyâm-ı ramazana mübtenî bulunmadığı cihetle bu âyete münâsib olan mâna bu tekbîrin aded-i ramazanı ikmâle müteʿallik olarak bayrama işaret olması ve buna evlâ olan da lafz-ı tekbîrin izhar edilmesidir. Lafz-ı tekbîr "Allahüekber" demektir. Bunun ekmel bir sureti de

1 "Her kim de âhireti ister, ona lâyık bir saʿy ile onun için mü'min olarak çalışırsa, işte bunların saʿyleri meşkûr olur."

tehlîl ü tahmîdi dahi müştemil olan اَللّٰهُ أَكْبَرُ اللّٰهُ أَكْبَرُ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ اَللّٰهُ أَكْبَرُ وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ'dir ki "tekbir" nâmıyla müteʿâreftir. Bu âyette tekbîrin عَلٰى ile sılalanması da maʿnâ-yı hamdin tazmînine mebnî olduğundan buna pek münâsibdir. Bu tekbir ise insanın hilâl-i şevvâli rü'yet zamanında kendi nefsinde yapacağı tekbir olmak câiz olduğu gibi, seleften birçoğunun anladığı vechile bayram namazına çıkarken yapılan tekbir veyahut bayram namazının tekbirleri olmak da câizdir. Yani her biri muhtemildir. Bunlardan birine delâlet-i mahsûsa yoktur. Binâenʿaleyh bunların biri bu âyet ile vâcibdir denilemez, cehr ü ihfâsı[1] vâcibdir hiç denilemez. İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunuyor ki: "Müslümanlar şevvâl hilâline baktıklarında bayramlarından fâriğ oluncaya kadar tekbir almaları üzerlerine [658] haktır. Çünkü وَلِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَلِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْ buyurulmuştur.[2] Hazret-i Ali, Ebû Katâde, İbn Ömer, Saîd b. Müseyyeb, Urve, Kāsım, Hârice b. Zeyd ve Nâfiʿ b. Cübeyr b. Mutʿim vesâir ashâb-ı kirâmdan dahi mervîdir ki bayram günü musallâya çıktıkları vakit tekbir alırlardı. Ebû Bekir Râzî *Ahkâmü'l-Kur'ân*'da bunları naklederken der ki: "İbn Abbas'ın mevlâsı Şuʿbe şöyle demiştir: 'Ben İbn Abbas'ı musallâya yedip götürürdüm, nâsın tekbir aldığını işitir, nâsa 'ne oluyor, imam tekbir mi aldı?' derdi, ben 'hayır' derdim, o da 'nâs deli midirler?' derdi.' Bundan anlaşılır ki İbn Abbas tarîk-i musallâda tekbîri hoş görmemiştir ve bu delâlet eyler ki onun ʿindinde âyetteki tekbirden murad, imamın hutbede aldığı o tekbirdir ki nâs dahi beraber alabilir. Hilâl tekbîri rivayetinde de cehrin vücûbuna delâlet yoktur."[3] Bu delillerin hâsılı olmak üzere mezheb-i Hanefî'de muhtâr olan şudur ki bu tekbirlerin hiçbiri vâcib değildir. Bayram hilâlini görünce sırren maʿnâ-yı eʿammıyla bir tekbîr-i

---

1 F: "izhârı".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 479:

كان ابن عباس يقول: حقٌّ على المسلمين إذا نظروا إلى هلال شوال أن يكبرِّوا الله حتى يفرغوا من عيدهم، لأن الله تعالى ذكره يقول: «ولتكملوا العدة ولتكبروا الله على ما هداكم».

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 279:

وروى ابن أبى ذئب عَنْ شُعْبَةَ مَوْلَى ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ كُنْتُ أَقُودُ ابْنَ عَبَّاسٍ إلَى الْمُصَلَّى فَيَسْمَعُ النَّاسَ يُكَبِّرُونَ فَيَقُولُ مَا شَأْنُ النَّاسِ أَكَبَّرَ الْإِمَامُ فَأَقُولُ لَا فَيَقُولُ أَمَجَانِينُ النَّاسُ فَأَنْكَرَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِي هَذَا الْخَبَرِ التَّكْبِيرَ فِي طَرِيقِ الْمُصَلَّى وَهَذَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ الْمُرَادَ عِنْدَهُ التَّكْبِيرُ الْمَذْكُورُ فِي الْآيَةِ وَهُوَ التَّكْبِيرُ الَّذِي يُكَبِّرُهُ الْإِمَامُ فِي الْخُطْبَةِ مِمَّا يَصْلُحُ أَنْ يُكَبِّرَ النَّاسُ مَعَهُ وَمَا رُوِيَ عَنْهُ أَنَّهُ حَقٌّ عَلَى الْمُسْلِمِينَ إذَا نَظَرُوا إلَى هِلَالِ شَوَّالٍ أَنْ يُكَبِّرُوا حَتَّى يَفْرُغُوا مِنْ عِيدِهِمْ فَلَيْسَ فِيهِ دَلَالَةٌ عَلَى الْجَهْرِ بِهِ.

müstehab Peygamber'den ve sadr-ı evvelden mervî olduğu için bayramlarda musallâya giderken tekbir sünnettir. Ancak ramazan bayramında sırren ve kurban bayramında cehren almak müstehabdır. Âyetteki tekbir mutlak olduğu için bütün bunlara şâmil olursa da hepsinin vücûbunu ifade etmez. Nihâyet bayramın hulûlü ile mutlak bir tekbîrin vücûbunu ifade ederse o da bayram namazı ve ondaki tekbirler olabilir. Şu hâlde hâsıl-ı maʿnâ: "Ramazanı ikmal edip tekbir alarak bayram namazını[1] kılınız" demek olur, وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ da bayram sürûruna ve bayramın bir tarz-ı şükran ile yapılması husûsuna işâret-i mahsûsayı hâizdir. Ve bu suretle farîza-i sıyâmın tâ yukarıdaki كُلُوا وَاشْكُرُوا [bk. el-Bakara 2/172] emirlerine tenâsuku ne kadar mânidar olmuştur. Ve bu cümlelerle bu âyette Cebriyye mezhebini ibtal edecek deliller vardır.

Rivayet olunduğuna göre aʿrabînin birisi Resûlullah [659] sallallâhu aleyhi ve sellem'e "أَقَرِيبٌ رَبُّنَا فَنُنَاجِيهِ أَمْ بَعِيدٌ فَنُنَادِيهِ: Rabbimiz yakın mıdır, gizlice münâcat mı edelim, yoksa uzak mıdır bağıralım mı?" diye sormuştu.[2] Bu sebeple Cenâb-ı Allah müstahikk-i tekbîr ü şükran olan Zât-ı ulûhiyetini taʿrîf ü tavsîf ederek duanın savma şiddet-i münâsebetini ifham ve ahkâmının merʿiyyet-i icrâsını emr için telvîn-i hitâb ile Resûl'üne buyurmuştur ki:

وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِى عَنِّى فَإِنِّى قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى وَلْيُؤْمِنُوا بِى لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ ﴿١٨٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve şayet kullarım sana Benden sual ettilerse muhakkak ki Ben çok yakınımdır, Bana dua edince duacının duasına icâbet ederim. O hâlde onlar da Benim davetime koşsunlar ve Bana hakkıyla iman etsinler ki rüşd ile gidebilsinler (186).

---

1 B: "namazı".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 480:

نزلت في سائل سأل النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا محمد، أقريبٌ ربنا فنناجيه، أم بعيد فنناديه؟ فأنزل الله: «وإذا سألك عبادي عني فأني قريبٌ أجيبُ» الآية.

{وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَادٖى عَنّٖى} Kullarım sana Benden sual ettiklerinde cevâbı şudur: {فَاِنّٖى قَرٖيبٌۜ اُجٖيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ} Ben muhakkak yakınım, yani Bana dua ettiği vakit dua edenin duasına icâbet ederim, onu her hâlde bir cevap ile karşılarım. ❁ Demek ki Allah'ın yakınlığının mânası bu vechile sürʿat-i icâbet demektir; kurb-i mekânî, kurb-i cihet demek değildir. Zât-ı ulûhiyetin bu vechile tavsîf ü taʿrîfinde evvelâ, hâlık-ı kâinât olan Hak teâlâ'yı bilmez, işitmez, kör sağır bir kuvvet farz ederek namaz, oruç, dua gibi ibadetleri, müracaatları fâidesiz, lüzumsuz [660] gibi zuʿm eden cehele-i tabîʿiyyûn, kezâlik mebde'-i kader olan ilm-i ilâhîyi ve mebde'-i kazâ olan irâde-i ilâhiyeyi dahi bir kadere tâbiʿ tutarak ihtiyâr-ı ilâhîyi inkâr eden Îcâbiyye'yi şiddetli bir red vardır. Yaratıcı kudreti inkâr etmek cehl-i mahz olduğu gibi, yaradanın ilmini, Hakk'ın yaratıcılığını inkâr etmek de aynı vechile cehl-i mahzdır.[1] Sâniyen, Allah'ı zor bilir ve zor işitir gibi zannedip de dua ve ibadetinde bağırıp çağıranlara, gürültü patırtı edenlere red vardır. Nitekim bu âyetin esbâb-ı nüzûlü meyânında rivayet edilmiştir ki bir muharebede ashâb-ı kirâm seslerini yükselterek tekbir, tehlil, dua ediyorlardı, Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz "Siz, sağıra veya gāibe dua etmiyorsunuz, her hâlde bir semîʿ-i karîbe dua ediyorsunuz" buyurmuştu.[2] Ve bâlâda zikr olunan sebeb-i nüzûlden de anlaşıldığı üzere bu âyet, Allah'ı uzak zannedip de dualarında bağıranları red için nâzil olmuştur. Cehele-i tabîʿiyyûn ve Îcâbiyye'yi reddetmesi bunun lâzımı olarak evleviyetle sâbittir. Bunun için duanın şerâitinden biri de hudûʿ ve huşûʿdur. Zira insanlar Allah'tan uzak olsalar da "Allah karîb"dir, bize şah damarımızdan daha karîbdir وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرٖيدِ [Kâf 50/16][3] hatta bize bizden ziyade karîbdir.

---

1 Hem matbu metinde hem de F ve B nüshalarında cümle şu şekildedir: "Yaratıcı kudreti inkâr etmek cehl-i mahz olduğu gibi, yaradanın cehlini, ilm-i hakkın yaratıcılığını inkâr etmek de aynı vechile cehl-i mahzdır". Bu şekliyle problemli olduğu âşikâr olan cümle, B nüshasının kenarına "Tevfîk" imzasıyla düşülen bir hâşiyede yukarıdaki gibi tashih edilmiştir.

2 Buhârî, Cihâd, 130:
عَنْ أَبِي مُوسَى الأَشْعَرِيِّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَكُنَّا إِذَا أَشْرَفْنَا عَلَى وَادٍ، هَلَّلْنَا وَكَبَّرْنَا ارْتَفَعَتْ أَصْوَاتُنَا، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ ارْبَعُوا عَلَى أَنْفُسِكُمْ، فَإِنَّكُمْ لاَ تَدْعُونَ أَصَمَّ وَلاَ غَائِبًا، إِنَّهُ مَعَكُمْ إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ، تَبَارَكَ اسْمُهُ وَتَعَالَى جَدُّهُ.

3 "…ve Biz ona habl-i verîdden daha yakınızdır."

İmam Fahreddin Râzî der ki: “İşbu فَاِنّٖى قَرٖيبٌ kavl-i ilâhîsinde bir sırr-ı aklî vardır. Şöyle ki, mâhiyyât-i mümkinâtın vücudlarıyla ittisâfı ancak îcâd-ı Sâniʿ iledir. Binâenʿaleyh îcâd-ı Sâniʿ mümkinâtın mâhiyetleriyle vücudları beyninde mütevassıt gibidir ve binâenʿaleyh Sâniʿ teâlâ her mümkinin mâhiyetine o mâhiyetin vücûdundan akrebdir. Hatta bu makamda daha yüksek bir kelâm vardır: “Sâniʿ o Zât-ı aʿlâdır ki mâhiyyât-ı mümkinâtın mevcud olması O'nun içindir. Bu böyle olduğu gibi cevherin cevher, sevâdın sevâd, aklın akıl, nefsin nefis olması da O'nun içindir. Mâhiyyâtın mevcud olması, O'nun te'sîr ü tekvîniyle olduğu gibi her mâhiyetin o mâhiyet olması da O'nun te'sîr ü tekvîni [661] iledir, binâenʿaleyh Sâniʿ teâlâ her mâhiyete kendinden daha karîbdir.”[1] Râzî'nin birinci takrîri mâhiyyâtın gayr-i mecʿûl olmasına, ikinci takrîri de mecʿûl olmasına göredir, bunda vücud ile mâhiyetin farkı yoktur. Felâsife ve sûfiyye evvelkine, mütekellimîn ikinciye kāildirler. Evvelkinde ilmin irâdeye, ikincide irâdenin ilme iʿtibâren bir tekaddümü var demektir. Çünkü sıfât-ı ilâhiye zaten مَعِي (maʿî) olmakla beraber iʿtibâren bir terettüb bulunabilir. Şunda hiç şüphe yoktur ki Allah teâlâ bütün zarûriyyâtın zarûrîsidir. Mümkinâtın vücud ile ittisâfı zarûrî olmadığı herkesçe müsellemdir, fakat velev mümkin olsun herhangi bir şeyin nefsine hamli ve o şeyin o şey olmakla ittisâfı zarûriyyâtın en kuvvetlisi görünür. Bunun bizzat bir zarûret olduğunda da şüphe yoktur. Ve bunun içindir ki mâhiyyât, o mâhiyyât olmak mânasına gayr-i mecʿûl zannedilmiştir. Fakat bunun li'z-zât ve li-ecli'z-zât bir zarûret olduğu iddia edilemez. Böyle bir iddia bizâtihi ve lizâtihi mebâdî-i zarûriyenin, lizâtihi vâcibü'l-vücûdun taʿaddüdüne kāil olmaktır. Hâlbuki bizâtihi ve lizâtihi illetü'l-ʿilel birdir, o da Allah teâlâ'dır. Vücûd-ı ilâhîyi isbât eden illiyet kanûnu mûcebince illet-i ûlâ olan Zât-ı Hak üzerinde bir kader farzını istilzam edecek gayr-i mecʿûl,

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 262:
وَاعْلَمْ أَنَّ قَوْلَهُ تَعَالَى: «فَإِنِّي قَرِيبٌ» فِيهِ سِرٌّ عَقْلِيٌّ وَذَلِكَ لِأَنَّ اتِّصَافَ مَاهِيَّاتِ الْمُمْكِنَاتِ بِوُجُودَاتِهَا إِنَّمَا كَانَ بِإِيجَادِ الصَّانِعِ، فَكَانَ إِيجَادُ الصَّانِعِ كَالْمُتَوَسِّطِ بَيْنَ مَاهِيَّاتِ الْمُمْكِنَاتِ وَبَيْنَ وُجُودَاتِهَا فَكَانَ الصَّانِعُ أَقْرَبَ إِلَى مَاهِيَّةِ كُلِّ مُمْكِنٍ من وجود تلك الماهية إليها، بل هاهنا كَلَامٌ أَعْلَى مِنْ ذَلِكَ وَهُوَ أَنَّ الصَّانِعَ هُوَ الَّذِي لِأَجْلِهِ صَارَتْ مَاهِيَّاتُ الْمُمَكَّنَاتِ مَوْجُودَةً فَهُوَ أَيْضًا لِأَجْلِهِ كَانَ الْجَوْهَرُ جَوْهَرًا وَالسَّوَادُ سَوَادًا وَالْعَقْلُ عَقْلًا وَالنَّفْسُ نَفْسًا، فَكَمَا أَنَّ بِتَأْثِيرِهِ وَتَكْوِينِهِ صَارَتِ الْمَاهِيَّاتُ مَوْجُودَةً فَكَذَلِكَ بِتَأْثِيرِهِ وَتَكْوِينِهِ صَارَتْ كُلُّ مَاهِيَّةٍ تِلْكَ الْمَاهِيَّةَ، فَعَلَى قِيَاسِ مَا سَبَقَ كَانَ الصَّانِعُ أَقْرَبَ إِلَى كُلِّ مَاهِيَّةٍ مِنْ تِلْكَ الْمَاهِيَّةِ إِلَى نَفْسِهَا،

ezelî mâhiyyâttan bahsetmek, kezâlik Zât-ı ilâhî üzerinde îcâb[1] ifâde edecek bir mebde' ahz etmek Îcâbiyye'nin ilimde istinad ettikleri illiyet kanununu dönüp nakz etmek demektir. Hakikatte bir şeyin o şey, bir mâhiyet-i mümkinenin o mâhiyet olması hakkındaki hükm-i zarûrî Zât-ı Hakk'ın bizâtihi ve lizâtihi vücûbu mülâhazasına müteferriʿ bir zarûrettir. Evvelâ lizâtihi vücûb-i Hak mülâhaza edilmemiş olsa idi, insan insandır hükmü bi'z-zarûre teslim olunamazdı. Bu suretle her nefsü'l-emr tasdîki, tasdîk-i vâcibe mütevakkıftır. Binâenʿaleyh bütün vücûbların, zarûretlerin menşe'i Cenâb-ı Hak'tır. Vücûdât-ı mümkine vücûd-ı vâcibden müstefâd olduğu gibi, umûr-i [662] külliye ve mâhiyyât-ı mümkine dahi vücûd-ı Hak'tan müntezaʿdır. Allah'sız vücûd olamayacağı gibi Allah'sız mantık da olamaz. Binâenʿaleyh Allah'ın bu âyet mûcebince karîb olduğunda şüphe olmadığı gibi وَنَحْنُ اَقْرَبُ âyeti mûcebince bize bizden akreb olduğunda da aklen ve naklen tereddüt edilmemek lâzım gelir ve biz kendimizin ve başkalarının recâ ve temenniyâtını duyup bilebiliyor ve onlara işittiğimiz zaman cevap da verebiliyorsak, bize bizden daha yakın olan Allah teâlâ'nın dualarımızı, münâcatlarımızı daha evvel işiteceğine iman etmek zarûrî olur.

"**Duâ**", esasen "daʿvet" gibi çağırmak mânasına masdardır. Sonra küçükten büyüğe, aşağıdan yukarıya vâkiʿ olan taleb ü niyaz mânasına örf olmuş ve isim olarak da kullanılmıştır ki "dua dinledim, dua okudum" denilir. Duanın hakikati, kulun Rabbi celle celâluhu'dan istimdad ve inâyet ü meʿûnet istidʿâ etmesidir. İlimden dem vuran bazı câhiller duâyı fâidesiz bir şey zannetmişlerdir. Bunların başında kudret-i fâtırayı bir kuvvet-i ʿamyâ zuʿm eden kör kuvvetçiler vardır. Fakat bunlardan başka îcab veya cebir nazariyelerine saplananlardan da bu babda birtakım şüpheler îrâdına kalkışanlar olmuştur. Şöyle ki:

1. Dua ile matlub, ʿindallah ya maʿlûmü'l-vukūʿdur, ya gayr-i maʿlûmü'l-vukūʿdur. Maʿlûmü'l-vukūʿ ise vâcibü'l-vukūʿdur, duaya hâcet yoktur. Gayr-i maʿlûmü'l-vukūʿ ise mümteniʿü'l-vukūʿdur, yine duaya hâcet yoktur.

---

1 M ve B: "icabı".

2. Bu âlemdeki bütün hâdisâtın bir müessir-i kadîme müntehî olduğunda şüphe yoktur. O hâlde bu müessir-i kadîmin ezelde vücûdunu iktizâ ettiği şey vâcibü'l-vukūʿdur, etmediği de mümteniʿü'l-vukūʿdur. Bunlar ezelde sâbit ve mukadder olunca duanın da elbette tesiri olamaz. Bu nokta muhtelif tâbirlerle de ifade olunur. Derler ki kaderler sâbık, kazâlar mütekaddimdir, dualar bunu ne tezyid eder, ne de tenkīs. O hâlde duânın fâidesi ne? [663] Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz bile "قَدَّرَ اللّٰهُ الْمَقَادِيرَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ بِكَذَا وَكَذَا عَامًا: Allah mekādîri, halkı halk etmezden şu kadar ve şu kadar sene mukaddem takdir etti"[1], kezâlik جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ buyurmamış mıdır?[2] "أَرْبَعٌ قَدْ فُرِغَ مِنْهَا: اَلْعُمْرُ وَالرِّزْقُ وَالْخَلْقُ والْخُلُقُ Dört şeyden ferâgat hâsıl olmuştur: Ömür, rızık, halk, ahlâk"[3] hadîsi de mervî değil midir? O hâlde duadan ne fâide?

3. Hak sübhânehu allâmü'l-guyûbdur. Gözlerin hâin bakışını, sînelerin gizli tuttuğu niyetleri bilir. O hâlde duaya ne hâcet? Cibrîl aleyhisselâm bile bu mealdeki kelâm ile ihlâs u ubûdiyetin en yüksek derecesine ermiş, Hazret-i İbrâhim ateşe atılırken حَسْبِي مِنْ سُؤَالِي عِلْمُهُ بِحَالِي demekle[4] makām-ı hulleti kazanmış diyorlar, şevâhid-i akliye ve ehâdîs-i sahîha ile sâbit olduğuna göre makāmât-ı sıddîkīnin en yükseği Allah'ın kazâsına rızâ değil mi? Dua ise nefsin murâdını Allah'ın murâdına tercih ve hisse-i beşeriyeti taleb ü iltimas demek olduğuna nazaran buna münâfî olmaz mı? Fâtiha'da beyan olunduğu üzere bir hadîs-i kudsîde مَنْ شَغَلَهُ ذِكْرِي عَنْ مَسْئَلَتِي اَعْطَيْتُهُ اَفْضَل مَا أُعْطِى السَّائِلِينَ buyurulmamış mıdır?[5] Binâenʿaleyh duayı terk etmek evlâ olduğu bu vücûh ile sâbit olmaz mı? demeye kadar varanlar olmuştur. Bunlara karşı ukalâ ve ulemânın cumhûr-ı aʿzamı duanın ehemm-i makāmât-ı ubûdiyet olduğunda tereddüd etmemişlerdir. Ve buna aklî ve naklî pek çok deliller vardır:

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 169; Tirmizî, Kader, 18:
سَمِعْتُ عَبْدَ اللهِ بْنَ عَمْرٍو، يَقُولُ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: قَدَّرَ اللّٰهُ الْمَقَادِيرَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّماوَاتِ وَالْأَرْضَ بِخَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 307. Krş. Tirmizî, İman, 17/2642.

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 263. Krş. Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VII, 195.

4 Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* yy., ts., II, 432.

5 Bk. Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 25/2926.

1. Görülüyor ki bâlâdaki şüphelerin başı kader meselesinden cebr ü îcâba dayanmaktadır. Hâlbuki bununla duayı inkâra kalkışmak tenakuz olur. Zira bu surette insanın dua etmesi ve duaya iman etmesi ezelde maʿlû-mü'l-vukūʿ ise o dua her hâlde yapılacaktır. Buna şüphe ilkā ederek ibtâ-le çalışmak, cebr ü kaderden bahsetmek mânasız, ve eğer maʿlûmü'l-ʿa-dem ise inkâra kalkışmaya hâcet yoktur. O dua zaten yapılmayacaktır. Ezelde duaya merbut olarak takdir olunan metâlibin de herhâlde dua [664] şartıyla maʿlûmü'l-vukūʿ olması lâzım gelir. Meselâ yemek yemek şartıyla doyması mukadder olanın, taleb ü azm etmek şartıyla muvaf-fakiyeti mukadder olanın, doyması, muvaffak olması, yemeye, taleb ü azme mütevakkıf olduğu gibi dua da öyledir. Binâenʿaleyh birinci ve ikinci şüphelerde ıtlak üzere yapılan terdid noksandır. Taleb ile, dua ile mukayyed olarak maʿlûmü'l-vukūʿ olan mukadderât vardır.
2. Cenâb-ı Allah evvel-i küldür, bu mâna iyi düşünülünce anlaşılır ki kadere mahkum olan Allah değil mahlûkāttır. Kaderler sâbık ise Cenâb-ı Allah da kazâ ve kadere sâbık ve dua bu tekaddümü ikrâr ü itiraf olduğu için ehemm-i makāmât-ı ubûdiyettir. Bize gelince Allah teâlâ'nın ilmi ve keyfiyyet-i kazâ ve kaderi akıllarımızın gıyâbındadır. Sırr-ı kader vukūʿundan evvel mâlum olmaz. Bu vechile hikmet-i ilâ-hiye abdin ümîd ü ihtiraz arasında koşup korunmasını iktizâ etmiştir. Ümîd ü recâ sâik-i muvaffakiyet, havf ü ihtiraz nâzım-ı muvaffaki-yettir. Yaşamak bu iki hasletin muvâzenesidir. Vücûd ile ʿadem bey-ninde deverân eden mümkinin mâhiyeti de budur. Bunun için ilm-i ilâhî muhît-i kül, kazâ ve kader-i ilâhî umumda cârî olmakla beraber tekâlîf[1] de sahihtir. Biz hem kanunsuz yaşamadığımızı biliriz, hem iradenin ve azmin dahi bir kanun olduğunu biliriz. Ümîd ü ihtirâz, taleb ü azm kanunlarının biri de duadır. Bütün vukūʿât esbâba mer-but ise, dua da o esbâbdan birisidir.
3. Ashâb-ı kirâm Resûlullah'a cebr ü kader meselesini sormuşlar: "Yâ Resûlullah nasıl görürsün? Bizim amellerimiz mefrûğ^un minh bir şey

1 B: "teklif".

mi, yoksa bir emr-i müste'nef midir?" demişler, شَيْءٌ قَدْ فُرِغَ مِنْهُ buyurulunca "o hâlde amel nerede kalır?" suâlini îrâd eylemişlerdi. Bunun üzerine "اِعْمَلُوا فَكُلٌّ مُيَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ: Çalışınız herkes mâ hulika lehine müyesserdir" buyurulmuştu.[1] Hem kaderin sebkini ve hem müyesser olmak için çalışıp amel etmenin lüzûmunu göstererek işin ne cebr u îcâb-ı mahz, [665] ne de hürriyet-i mutlaka olmadığını, belki ikisi arasında mütevassıt ve îcab ile ihtiyârın hâsılası, "emrun beyne emreyn" olduğunu göstermiş ve müsahhar değil müyesser buyurmuştur. Şaşıranlar bu nokta-i iʿtidâlin ya ifrat veya tefrîtine düşenlerdir.

4. Duadan maksud iʿlâm değil, izhâr-ı ubûdiyet, arz-ı zillet ü inkisar ile müracaattır. Maksud bu olunca, kazâ ve kaderine rızâ ile beraber Allah'a dua etmek, hisse-i beşeriyeti tercih değil, kudret-i ilâhiyeye her şeyden ziyade tâzimdir. Bu da en büyük makamdır. Cebrâil'in ve Hazret-i İbrâhim'in zikr olunan sözleri de makamına göre duanın en belîğidir. Tasrîh-i sual duanın zarûriyyâtından değildir. Zaman olur ki edeb ve makamını bilen ehl-i huzur için hâl, kālden daha belîğ olur. "Ya Rab huzûrundayım, hâlim sana mâlum" demek, söyleyenin makamına, kalbinin derece-i sıdk u ihlâsına göre en beliğ dualardan daha beliğ olur. Daha doğrusu dua sarih olduğu gibi kinaye ve îmâ ile de olur. Bu nokta-i nazardandır ki kerîm-i cevâda karşı arz-ı hamd ü senâ duayı da tazammun eder ve bu sebeple أَفْضَلُ الدُّعَاءِ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ buyurulmuştur.[2]

5. Dua hakkında edille-i nakliye o kadar çoktur ki bunları ancak kâfirler inkâr edebilirler, ezcümle bu âyetten başka ادْعُونٖى اَسْتَجِبْ لَكُمْ [el-Mü'min 40/60][3], اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً [el-Aʿrâf 7/55][4], اَمَّنْ يُجٖيبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ [en-Neml 27/62][5], قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبّٖى لَوْلَا دُعَٓاؤُكُمْ [el-Furkân 25/77][6], فَلَوْلَٓا اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ [el-Enʿâm 6/43][7] gibi nice âyetler vardır.

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 304.
2 Tirmizî, Deʿavât, 9/3383.
3 "…Yalvarın ki Bana size karşılık vereyim…"
4 "Rabbinize yalvara yalvara ve için için dua edin…"
5 "Yoksa, sıkılan kendine dua ettiği zaman ona icâbet eden (…) mi…"
6 "De ki: Rabbim size ne kıymet verir duanız olmasa?..."
7 "Hiç olmazsa böyle tazyîkimiz geldiği vakit bâri yalvarsaydılar ve lâkin kalbleri katılaşmış…"

Sonuncusu gösteriyor ki Allah istemeyenlere gazab eder. Daha evvel Sûre-i Fâtiha'nın "Sûre-i Duâ" ve "Taʿlîm-i Mesʾele" isimlerini de hâiz olduğu ve bununla edeb-i duânın tâlim buyurulduğu geçmişti. Duanın ehemmiyetini anlamak için yalnız sadedinde bulunduğumuz âyeti düşünmek kifayet edecektir. Çünkü Cenâb-ı Allah kitâbının on dört yerinde sual ve cevâbı zikretmiştir ki bunların bazısı يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِۜ قُلِ [el-İsrâ 17/85][1], يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ [Tâhâ 20/105][2], يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ... قُلْ [el-Aʿrâf 7/187][3] gibi usûle, bazısı da يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلْ [el-Bakara 2/215, 219][4], يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ [el-Bakara 2/219][5] gibi fürûʿa müteʿalliktir. Bunların cevapları [666] da üç suretle vârid olmuştur: Ekserîsinde قُلْ yerinde فَقُلْ buyurulmuştur ki, bu فا'da cevâbın müstaʿceliyetine ve derʿakab teblîğine tenbih vardır. Üçüncüsü de dua hakkında bu âyettir ki burada اِذَا سَاَلَكَ عِبَادٖى عَنّٖى "kul" veya "fekul" diye tasrih edilmeyerek cevâbında doğrudan doğru فَاِنّٖى قَرٖيبٌ buyurulmuş, vâsıta hazf edilmiş ve kurbiyet de icâbet-i dua ile beyan kılınmıştır ki bunda büyük bir nükte vardır. Cenâb-ı Allah duada kulu ile kendisi arasında bir vâsıtanın tevassutunu istemiyor ve keenne diyor ki: "Kulum, vâsıtaya dua vaktinden başkasında muhtaç olabilirse de, dua vaktinde Benimle onun arasında vâsıta yoktur. Ben ona böyle karîbim." "Ben yakınım" buyurulup da, "kullarım Bana yakındır" buyurulmaması da gayet mânalıdır. Zira kul, mümkinü'l-vücûd olduğundan kul olduğu haysiyetle merkez-i ʿademde ve hadıyd-ı fenâdadır. Bunun Hak teâlâ'ya bizzat kurbu mümkin değildir. Binâenʿaleyh kurbiyet taraf-ı abdden değil, taraf-ı Hak'dandır. Şimdi bu iki nükte mülâhaza edilirse şu hakikate erilir ki dua eden kimsenin gönlü Allah'ın gayrısıyla meşgul olduğu müddetçe hakikaten dua etmiş olmaz. Mâsivallâhın hepsinden fenâ bulduğu vakit de Ehad-i Hakk'ı marifete müstağrak olur. Ve bu makamda kaldıkça kendi hakkını mülâhaza ve nasîb-i

---

1 "Bir de sana rûhtan soruyorlar, de ki…"
2 "Bir de sana dağlardan soruyorlar, binâenʿaleyh de ki…"
3 "…sana saatten soruyorlar, de ki…"
4 "Sana soruyorlar: Neye infak edecekler? De ki…", "…sana soruyorlar: Neyi infak edecekler? De ki…"
5 "Sana hamr (…)dan soruyorlar, de ki…"

beşeriyeti talepten imtinâʿ eder, vesâit bi'l-külliye mürtefiʿ olur ve o zaman kurb-i Hak husul bulur. Çünkü abd kendi garazına iltifatkâr oldukça Allah'a tekarrub edemez, o garaz, vâsıta-i hâcibe olur. Bu mürtefiʿ olduğu zaman ise وَاُفَوِّضُ اَمْرٖى اِلَى اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بَصٖيرٌ بِالْعِبَادِ [el-Mü'min 40/44][1] tefvîzi kemâl-i samîmiyetle tecellî etmiş bulunur. Göz dîde-i Hak olarak görür, kulak semʿ-i Hak olarak işitir, kalb mirât-ı Hak olarak bilir, duyar, ister ve o zaman milyonlarca esbâbın, asırlarca zamanların yapamadığı şeyler, meşiyyet-i ilâhiye hükmüyle "ol!" demekle oluverir. İşte dua böyle bir vâsıta-i kurbdur ve binâenʿaleyh efdal-i ibâdâttır. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz [667] "اَلدُّعَاءُ مُخُّ الْعِبَادَةِ: dua ibadetin iliğidir"[2] buyurmuş, diğer bir hadîs-i şerîfte ise "اَلدُّعَاءُ هُوَ الْعِبَادَةُ: ibadet duadan ibarettir" diyerek ادْعُونٖى اَسْتَجِبْ لَكُمْ âyetini okumuştur.[3] Dikkat edilirse görülür ki duayı mühimsemeyenler, ibadeti mühimsemeyenlerdir. Bunlar ise Allah'ın karîb-i mücîb olduğunu bilmeyen ve hatta Allah'a endâd ittihaz edenlerdir. Bunlar Hakk'a yalvarmaktan kaçınırlar da mahlûkun teveccühüne mazhar olmayı câna minnet bilirler. İşte Cenâb-ı Allah bu babdaki bütün şüpheleri defʿ ve ʿibâdını irşad için duanın ehemmiyetine ve hâl-i sıyâmın buna en münâsib bir hâl olduğuna işâreten emr-i sıyâmdan sonra Resûlüne buyuruyor ki:

Kullarım sana Benden sorarlarsa Ben yakınım, Bana dua ettiği zaman dua edenin duasına icâbet ederim, Binâenʿaleyh {فَلْيَسْتَجٖيبُوا لٖى} onlar da Benim emirlerime candan icâbet ü imtisal etsinler {وَلْيُؤْمِنُوا بٖى} ve Bana inansınlar, orucun fezâili hakkındaki beyânâtımı tasdik eylesinler {لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ} ki rüşdlerine erebileler, doğruca nâil-i meram olabileler.

Mâlumdur ki dua ile emir, aynı sîga ile yapılan birer talebdirler. Bir düşkünün "amân yetiş!" diye bağırışı bir dua, buna karşı bir imdâdkârın "haydi kalk!" demesi bir icâbet ve bir emirdir. Küçüklerin istimdâdına inâyet büyüklüğün şiʿârı olduğu gibi, büyüğün emrine itaat de muktezâ-yı edeb olduktan başka, küçüklerin menfaatleri îcâbından ve akl ü

---

1 "…ben emrimi Allah'a tefviz ediyorum, her hâlde Allah kullarını görür gözetir."
2 Tirmizî, Deʿavât, 1.
3 Ebû Dâvûd, Vitir, 23/1479.

hikmet muktezâsından olan bir vecîbedir. Muktezâ-yı akıl üzere harekete ise "rüşd" tâbir olunur. Büyüklerin büyüğü, âmirlerin âmiri, hâkimlerin hâkimi olan Allah teâlâ ise tekbîr ü şükrâna ehak ekber-i mutlaktır. Taʿbîr-i maʿrûfuyla her yerde hâzır u nâzır, mahlûkātının her türlü hâcetlerini isʿâfa kādir ve onlara kendilerinden daha karîb ve akrebdir. أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ diye [668] ayrıca bir vaʿd-i icâbette de bulunmuştur. Ve bu Allah-ı ekberdir ki kullarına ve mahzâ kullarının menfaati hesâbına birtakım ahkâm teşrîʿ etmiş ve bu babda sıyâma müteʿallik emirler vermiştir. Allah o azamet ü kibriyâsıyla kendini kullarından uzak tutmaz ve taleplerine icâbet ederse acz ü fenâ içinde pûyân olan kulların, O'nun emirlerine icâbet ve candan imtisâl ü itâʿat eylemeleri lüzûmu edeb ü ahlâk nokta-i nazarından evleviyetle sâbit olacak bir farîza teşkil eder. Hatta sade ahlâk değil, muktezâ-yı akl ü menfaat olan bir rüşd ü sedâd olur. Binâenʿaleyh ancak Allah'a ve ahkâmına îmân ile icâbet ü itâʿat edenlerdir ki akl ü rüşdlerini isbât etmiş olur ve meramlarına doğruca erebilirler. Bu suretle âyet ahkâm-ı sıyâmın merʿiyyet-i icrâsını ilan için belîğ esbâb ü hikmeti hâvî bir fermân-ı vesîk olmuştur. Bu tevsîk ıtlâkıyla bütün evâmir ü ahkâma şâmil ise de bilhassa emr-i sıyâmı tâkip etmesi şâyân-ı dikkattir. Oruç devâ'î-i nefsin hilâfına bir teklif göründüğü için diğerlerinden ziyade zor ve zahmetli telakkī edileceğinden, bu tevsîk-i mahsus ile ihmâlinden tahzir buyurulmuştur. O hâlde dua hakkındaki diğer tafsîlâtı gelecek olan diğer âyetlere bırakarak oruca devam edelim.

Rivayet olunuyor ki bidâyeten Müslümanlar oruç tutacakları zaman ancak akşamdan yatsı namazını kılıncaya veyahut uyuyuncaya kadar yiyip içebilirler ve mukārenet-i zevciyede bulunabilirlerdi, yani imsak yatsı namazından veya uykudan itibaren başlardı. Bir gün Hazret-i Ömer yatsıdan sonra mübaşerette bulundu ve derhâl nedâmet edip huzûr-ı nebevîye geldi, arz-ı iʿtizâr eyledi, derken hâzirûndan birtakım zatlar daha yatsıdan sonra yaptıklarını aynı vechile itiraf ettiler, bunun üzerine şu âyet nâzil oldu:[1]

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 493:
عن ابن عباس في قول الله تعالى ذكره: «أحِلّ لكم ليلة الصيام الرفثُ إلى نسائكم»، وذلك أن المسلمين كانوا في شهر رمضان

أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَٓائِكُمْۜ هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّۜ عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ فَتَابَ عَلَيْكُمْ وَعَفَا عَنْكُمْۚ فَالْـٰٔنَ بَاشِرُوهُنَّ وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْۜ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِۖ ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِۚ وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَاَنْتُمْ عَاكِفُونَۙ فِى الْمَسَاجِدِۜ تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَقْرَبُوهَاۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ اٰيَاتِه۪ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿١٨٧﴾

[669] **Meâl-i Şerîfi**

Oruç gecesi kadınlarınıza ilişmeniz size helâl buyuruldu. Onlar sizin için bir libas, siz de onlar için bir libas mesâbesindesiniz. Allah nefislerinize[1] emniyet edemeyeceğinizi bildiği için müracaatınızı kabul buyurdu ve sizden affetti. Şimdi onlara mübâşerette bulunun ve Allah'ın sizler için yazdığını isteyin ve tâ fecrin beyaz ipliği siyah iplikten sizce seçilinceye kadar yiyin için, sonra da ertesi geceye kadar orucu tam tutun. Bununla beraber siz mescidlerde iʿtikaf hâlinde iken onlara mübâşerette bulunmayın. Bunlar Allah hudûdudur, sakın onlara yaklaşmayın. Böyle ayırd ediyor Allah âyetlerini insanlara ki sakınıp korunsunlar (187).

Ey mü'minler! {أُحِلَّ لَكُمْ لَيْلَةَ الصِّيَامِ الرَّفَثُ اِلٰى نِسَٓائِكُمْ} Oruç gecesi kadınlarınıza refes size helâl kılındı: Gecenin hangi saatinde olursa olsun herkes halîlesine muʿâmele-i zevciye [670] yapabilir. Mukaddemâ olduğu gibi yatsıdan veya uykudan sonra geceleyin mücâmaʿat savma mâniʿ olmaz. Buna muhalif olarak كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ'den müstefâd olan şerâyiʿ-i sâlife hükmü, kezâlik savm-ı evvelde sünnet-i nebeviyeden me'huz olan hükm-i sâbık baʿdemâ mensuhtur. ❁ Bu suretle ramazan orucu sâbık oruçları nesh etmiştir ki, bundan Kitâbın sünneti nesh etmesi câiz olduğu da anlaşılır.

إذا صلوا العشاء حُرِّم عليهم النساء والطعام إلى مثلها من القابلة. ثم إن نَاسًا من المسلمين أصابوا الطعام والنساء في رمضان بعد العشاء منهم عمر بن الخطاب، فشكوا ذلك إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله: «علم الله أنكم كنتم تختانون أنفسكم فتابَ عليكم وعَفا عنكم فالآن باشروهن» يعني انكحوهن، «وكلوا واشربوا حَتى يَتبين لكم الخيط الأبيض من الخيط الأسود من الفجر».

1 M ve B: "nefsinize".

"**Refes**", fuhş-i kelâm yani kinayesi îcab eden şeyi açık söylemektir ki kinaye olarak cimâʿa da ıtlak olunur. Ve burada bu mânaya olduğu müttefek[un] ʿaleyhtir. Yani refes-i kavlî değil refes-i fiʿlîdir.

Cenâb-ı Allah ümmet-i Muhammed'e yüsr murad ettiğinden, savmın vaktini kısaltmış, geceleri nesh etmiş, refesi helâl kılmıştır. Çünkü {هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ} onlar sizin elbiseniz, örtünüz {وَاَنْتُمْ لِبَاسٌ لَهُنَّ} siz de onların elbisesi, örtüsüsünüz. ❁ Bu bir istiʿâre-i belîğadır. Tasrih edilecek olursa mâna şu olur: İki nokta-i nazardan böyle birbirinizin elbisesi mesâbesindesinizdir: Bir taraftan elbise gibi yekdiğerinize sarılır sarmalaşırsınız, diğer cihetten elbisenin ayıpları örtmesi, soğuk ve sıcaktan koruması gibi her biriniz diğerinin hâlini setr eder. İffetini muhafaza, fücurdan vikāye eyler. Aranızda böyle bir ihtilât ü mülâbeset vardır. {عَلِمَ اللّٰهُ} Allah'a mâlumdur ki {اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَخْتَانُونَ اَنْفُسَكُمْ} bundan evvel muhakkak siz kendinize hıyânet ediyordunuz. O mülâbeset dolayısıyla sabredemiyor, nefislerinizi tenkīs-i sevâba ve teveccüh-i ʿikāba mâruz kılarak kendinize zulm ediyordunuz. {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} Binâenʿaleyh Allah size atf-ı nazar etti, tevbenizi kabul {وَعَفَا عَنْكُمْ}[671] ve sizden oruç gecesi refes günahını affedip sildi. {فَالْـٰٔنَ} Şimdi {بَاشِرُوهُنَّ} onlara mübâşerette bulunun {وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ} ve Allah'ın sizin için ezelde yazdığı, takdir ettiği, Levh-i Mahfûz'a nakş eylediği zürriyeti talep edin. Diğer bir mâna ile: Allah'ın meşrû kıldığı mevziʿ-i tenâsülü talep edin. Üçüncü bir mâna ile: Kadir gecesini arayın.

"**Mübâşeret**", beşere beşereye gelmek, yani çıplak deri deriye dokunmaktır. Bu münâsebetle cimâʿa da ıtlak olunur ki, burada murad bu olduğu müttefek[un] ʿaleyhtir. İşbu بَاشِرُوا emrinin كُلُوا gibi ibâha için olduğu da müttefek[un] ʿaleyhtir. Yani "mübâşerette bulununuz" demek, "mücâmaʿat edebilirsiniz, memnûʿ değilsiniz" demektir. Bunun akibinde وَابْتَغُوا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ şunu gösteriyor ki mübâşeretten maksad evlâd olmalı, mücerred kazâ-yı şehvet tâkip edilmemelidir. Zira halk-ı şehvetin ve meşrûʿiyyet-i nikâhın hikmeti[1] tenâsül ve bekā-yı nevʿdir, sade kazâ-yı şehvet değildir. Bu وَابْتَغُوا emrinin azilden nehy olduğu da

---

1 F +"~~sade~~".

söylenmiş ise de mefʿûl-i ibtiğā olan ما sarih olmadığından katʿî değildir. Ancak ehâdîsden dahi müstefâd olduğu üzere kerâhetine işaretten de hâlî kalamaz.

Hâsılı oruç gecesi o vechile mübâşerette bulunun {وَكُلُوا وَاشْرَبُوا} ve yiyin için {حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكُمُ الْخَيْطُ الْاَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْاَسْوَدِ} tâ siyah iplikten beyaz iplik size tebeyyün edinceye kadar bunlar helâl ve mubahtır. Fakat yanlış anlamayınız, hangi beyaz iplik bilir misiniz? {مِنَ الْفَجْرِ} Fecirden olan, fecr-i sâdıktan bir cüz bulunan beyaz iplik. ❁ Yani sabahleyin şafak sökünceye, tan yeri iplik gibi ağarıncaya kadar, bütün gece bunlara me'zûniyet vardır. İmsak vakti sabahın bu beyaz ipliği zuhur edeceği andır. Burada حَتّٰى'nın [672] mâbaʿdi mâkablinde -taʿbîr-i ıstılâhîsiyle- gāye mugayyâda dâhil olmadığı için, hayt-ı ebyaz tebeyyün ettiği zaman imsak da başlamış bulunmak farzdır. Meşkuk olursa yememek müstehabdır, yenirse kazâ lâzım gelmez, çünkü tebeyyün ilm-i yakīn demektir.

İşbu مِنَ الْفَجْرِ kaydının sonradan nâzil olduğu rivayet edilmiştir, şöyle ki: Bundan evvel bazı kimseler biri beyaz biri siyah iki iplik alır ve bunlar birbirinden seçilinceye kadar imsak yapmazlarmış, bu hâdise üzerine مِنَ الْفَجْرِ beyânı nâzil olarak maʿnâ-yı murad tasrih olunmuş, hayt-ı ebyaz hakīkat-i lügaviye olmayıp mecâz-ı müteʿâref olan evvel-i fecr olduğu ve nehâr-ı şerʿînin bundan başladığı anlaşılmıştır.[1] Bunun için ilm-i usûlde bu beyânın vakt-i hâcetten muahhar olup olmadığı münakaşa edilir ki, doğrusu beyân-ı tağyîrin vakt-i hâcetten te'hîri câiz değildir. Ve bu rivayete nazaran refʿ-i ihtimâl beyân-ı tağyîr değil, beyân-ı tebdîl yani nesh addolunmak lâzım gelir. Fecrin hakikati subh-ı sâdıktır. Subh-ı kâzibe ancak kâzib kaydıyla "fecir" denilir. Bunun için evvel-i nehârın ve vücûb-ı imsâkin fecr-i sâdık bidâyetinden başladığına icmâʿ vardır. Maʿamâfîh buna şöyle bir sual îrâd edilmiştir: Beyaz ipliğe benzeyen sabah beyazlığı subh-i kâzibin beyazı olmalıdır. Çünkü bu ʿamûdî ve

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 513:

عن سهل بن سعد قال: نزلت هذه الآية: «وكلوا واشربوا حتى يتبين لكم الخيط الأبيضُ من الخيط الأسود» فلم ينزل «من الفجر»، قال: فكان رجال إذا أرادوا الصوم ربط أحدهم في رجليه الخيطَ الأسود والخيط الأبيض، فلا يزال يأكل ويشرب حتى يتبيَّن له. فأنزل الله بعد ذلك: «من الفجر» فعلموا إنما يعني بذلك الليلَ والنهارَ.

mustatîl olduğundan ipliğe benzer, subh-ı sâdıkın beyazı ise ufukta müstedîr olur. Binâenʿaleyh imsak, fecr-i kâzibden başlamak lâzım gelmez mi? Cevap, lâzım gelmez. Çünkü yemenin hurmetini gösterecek olan beyazlık mikdârı subh-ı sâdıkın evveli ve ilk lahzasıdır. Fecr-i sâdık ibtidâ münteşir olmadan evvel küçük ve ince olur. Ufukta müstedîr olması ipliğe teşbîhine mâniʿ değildir, hatta subh-ı kâzib ile subh-ı sâdık beyninde şöyle bir fark vardır: Subh-ı kâzib incecik doğar, subh-ı sâdık ibtidâ incecik zuhur eder ve müstatîlen yükselir ve hayt-ı ebyaz bunda müteʿâreftir. Binâenʿaleyh [673] öyle bir suâle asla vecih yoktur. Ebû Hureyre hazretleriyle Hasan b. Sâlih b. Cinnî "cünüb olup da gusletmeden sabahı edenin orucu sahih olmayacağına" zâhib olmuşlardır. Lâkin bu âyette inficâr-ı subha kadar mübâşeret tecviz kılınmış olunca, guslün sabaha te'hîri de bi'z-zarûre tecviz kılınmış olacağından cumhûr-ı ulemâya göre vaktinde imsak eden kimse cünüb de olsa orucu sahih olur.

İşte bu müsaade dâhilinde fecrin beyaz iplik gibi incecik ufk-ı şarkīde zuhûra başladığı âna tecavüz etmemek şartıyla gecenin nihâyetine kadar yiyip içiniz, mübâşeret ediniz {ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ} sonra o andan itibaren imsak edip ertesi geceye kadar sıyâmı itmam ediniz, tam imsak üzere bulununuz. Yani yalnız ekl ü şürb ve cimâʿdan değil, bunlara mülhak olmak üzere bedeninizin dâhiline herhangi bir şeyi idhâl etmekten sıyam niyetiyle menʿ-i nefs ediniz. ❁ İşte sıyâm-ı şerʿî böyle niyetle evvel-i fecrden, âhir-i nehâra kadar imsâk-i tâmdan ibarettir, ve savmın maʿnâ-yı şerʿîsi, bu tafsîlât ve buna müteferriʿ beyânât dairesinde maʿnâ-yı lügavîsine munzam olan kuyûd ve hudûd-ı şerʿiye ile imsâk-i lügavîden bir nevʿ-i mahsustur. Bu kuyûd da vakt-i imsâkin[1] miʿyârıdır. اَتِمُّوا الصِّيَامَ sıyam niyetini iktizâ ettiği gibi, ثُمَّ bu niyetin nehâren de olabileceğini gösterir. İbâdetler birer fiʿl-i ihtiyârî oldukları cihetle irade demek olan niyete mukarenetleri mâhiyetleri îcâbından bulunduğu gibi إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ hadîs-i şerîfi[2] mûcebince kavâʿid-i umûmiyye-i şerʿiyeden olduğu da mâlumdur. Binâenʿaleyh orucun farzları üçtür: Vakit,

1 M ve B: "imsâk".
2 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1.

niyet, imsaktir. Bu âyet mûcebince vakt-i savm, tulûʿ-i fecirden gurûb-i şemse kadar nehâr-ı şerʿîdir. Tulûʿ-ı şemsten gurûb-ı şemse kadar olan nehâr-ı örfî veya nücûmî değildir. Niyet de ekser-i nehâra olsun muzâf olmak lâzımdır. Lâkin imsak evvelinden [674] âhirine kadar bütün neharda tamamen bulunmak farzdır. Hayt-ı ebyazın zuhûrundan itibaren imsak bulunmazsa oruç sahih olmaz. Gecenin evvelinden âhirine kadar hiçbir cüzʿü, vakt-i savm değildir. Bunda muftırâtın hepsi mubahtır. Bazı kimseler fecirden tulûʿ-ı şemse kadar sabah vaktinin nehâr-ı şerʿîde dâhil olmasına mebnî gurûbdan kızıllığa kadar, yani akşam vaktinin de kıyâsen gündüzden maʿdud olması lâzım geleceğine ve hatta yıldızlar doğuncaya kadar imsak devam etmek iktizâ edeceğine zâhib olmuşlarsa da bu kıyas fâsiddir. Zira evvel-i nehârda مِنَ الْفَجْرِ buyurulmuş, sonra itmâma اِلَى الَّيْلِ ile nihâyet verilmiştir. Gurûb-ı şemsten sonra şark tarafından karanlık zuhur eder etmez de akşam olmuş, leyl-i örfî girmiştir. Ve burada gāyenin mugayyâya dâhil olmasının ihtimâli yoktur. Bunu sabaha kıyas etmek nassı tebdil eylemek demektir. Zaten sebeb-i nüzûlden anlaşıldığı üzere akşamdan yatsıya kadar zaman, gecelerin oruçta dâhil olduğu zamân-ı sâbıkta bile dâhil değildi[1]. Maʿamâfîh Caʿferiyye mezhebinde bulunan Acemler, yıldızı görmeden iftar etmezler. ثُمَّ اَتِمُّوا الصِّيَامَ اِلَى الَّيْلِ emrine dikkat edilir ve sıyâmın lügaten mânası da imsak demek olduğu mülâhaza olunursa, sıyâm-ı şerʿînin imsâk-i lügavî mânasından hiçbir noksanı olmaması ve zâhir ü bâtın[2] bütün aʿzânın savm üzere bulunması lüzûmu anlaşılır. Meselâ lisânın sıyâmı kizbden, nemîmeden, mâlâyaʿnîden imsak, gözün sıyâmı şüpheli mahalle bakmaktan[3] imsak, kulağın sıyâmı istimâʿ-ı melâhîden imsak ilh. olduğu gibi, nefsin savmı temenniyât ü şehevâttan imsak, kalbin savmı hubb-i dünyâdan imsak, rûhun savmı naʿîm[4] ve lezâiz-i âhiretten imsak, sırrın savmı Allah'tan gayrısını şuhûddan imsaktir. İtmam emri bütün bunlara delâlet ederse de hepsi vücûb tarîkiyle olduğu iddia edilemez.

---

1 B: "değildir".
2 M: "zahr-ü batın".
3 M: "bakımdan".
4 B: "niʿam".

Mâkablinde bilhassa ekl ü şürb ve mübâşeretten bahs edilmiş olması karînesiyle farz olan imsak bunlardan ve [675] bunlara mülhak olan şeylerden bedenin bâtın hükmünü hâiz olan dâhilini imsaktir ki, bu da gusülde yıkanmayan yerlerdir. Mâʿadâsı nedb ü fazilet kabîlindendir ve âdâb-ı savmdandır. Bu suretle savm-ı İslâmîde geceler vakitten hâriç tutulmuş ve başka zaman helâl ü mubah olan şeyler, sıyam gecelerinde de helâl kılınmış olduğundan, ey Müslümanlar, gündüzleri oruç tutmakla beraber geceleri bunları yapabilirsiniz, fakat {وَلَا تُبَاشِرُوهُنَّ وَاَنْتُمْ عَاكِفُونَۙ فِى الْمَسَاجِدِ} siz mescidlerde iʿtikaf hâlinde iken ne gece, ne gündüz kadınlarınıza asla mübâşerette bulunmayınız. ❁ Lügatta "**iʿtikaf**" bir yerde habs-i nefs ederek durup beklemektir. Şerʿan da bir mescidde iʿtikaf niyetiyle meks etmektir. Buradaki "mesâcid" kaydı işte bu maʿnâ-yı şerʿîyi tâyin eder. Başka bir kayıt bulunmadığı için bu meks bir saat dahi olsa iʿtikāf-ı şerʿî bulunabilecek gibi görünür. İmam Muhammed'in zâhir-i rivâyeti de böyledir. Bu surette iʿtikafta savm, şart olmamak lâzım gelir. Buna nâfile iʿtikaf denilir ki oruçlu oruçsuz sahih olur. Fakat âyetin siyâkına bakılırsa iʿtikâfın sıyâmı müstelzim olduğu anlaşılır. Zira لَا تُبَاشِرُوهُنَّ nehyi leyle-i sıyamdaki ibâha-i mübâşeret hükmünü muhassıs mevkiʿinde olmakla iʿtikâfta savmın şart olduğuna ve binâenʿaleyh müddet-i iʿtikâfın bir günden ekal olamayacağına[1] delâlet eder ki bu da asıl iʿtikâf-ı şerʿîdir. لَا اِعْتِكَافَ اِلَّا بِالصَّوْمِ hadîsi[2] de bunu müeyyiddir. İmam-ı Aʿzam'dan bunun ancak mescid-i câmiʿde olabileceği ve lâekal beş vakit namaz kılınan bir mescidden mâʿadâsında sahih olamayacağı[3] mervîdir. لَا اِعْتِكَافَ اِلَّا فِي الْمَسْجِدِ الْجَامِعِ hadîs-i şerîfi[4] mûcebince mesâcid[5] kemâline masruf demektir. Ancak kadınlar için evlerindeki mescidden başkasında iʿtikaf câiz olmaz. Aleyhissalâtü vesselâm menʿ buyurmuştur. İʿtikaf, muʿallak veya müneccez nezr ile vâcib olur. Ramazanın ʿaşr-ı ahîri içinde, yani yirmisinden sonraki günlerde sünnet-i

---

1 B: "olmayacağına".

2 Ebû Dâvûd, Savm, 80/2473:

...ولا اِعتكافَ إلا بِصَوْمٍ...

3 B: "olmayacağı".

4 Ebû Dâvûd, Savm, 80/2473:

...ولا اِعتكافَ إلا في مسجدٍ جَامعٍ.

5 B: "mescid".

müekkededir. Mâʿadâsı müstehabdır. [676] Zira *Sahîhayn*'da dahi rivayet olunduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz Medine'ye teşriflerinden vefâtına kadar ramazanın ʿaşr-ı ahîrinde iʿtikâfa muvâzabet buyurmuştur.[1] Ancak bir defasında ezvâc-ı tâhirâttan Hazret-i Âişe ve Hazret-i Hafsa ve Hazret-i Zeyneb'in dahi müteʿâkiben gelip mescid-i saʿâdette birer çadır kurarak iʿtikâfa girmeleri üzerine bunları nehyetmiş ve kendisi de o sene ramazanda iʿtikâfı terk edip tâ şevvâlin ʿaşr-ı evvelinde iʿtikaf etmişti.[2] Bu ise hiç terk etmemeye muʿâdildir. Bunun için Zührî demiştir ki: "Acaba nâs iʿtikâfı nasıl terk ediyorlar? Hâlbuki Resûlullah bazı şeyleri yapar, terk ederdi, iʿtikâfı ise ile'l-vefât terk etmedi." Bu kadar muvâzabet, delîl-i vücûb olmak lâzım gelirdi. Fakat ashâbdan iʿtikâf etmeyenler de bulunuyor ve Resûlullah bunlara bir şey demiyordu. Bu ʿadem-i inkâr ile beraber muvâzabet ise delîl-i vücûb değil, delîl-i sünniyet olur, maʿamâfîh bir ramazanda bırakmış olması da vâcib olmadığına delâlet edebilir. Lâkin şevvâlde yine yapmış olması da iʿtikafsız hiçbir sene geçirmediğini[3] isbât eder. Binâenʿaleyh ʿadem-i inkâr ciheti olmasa idi, hiç olmazsa senede bir iʿtikaf vâcib olurdu.

İʿtikaf şerâyiʿ-i kadîmedendir. Katâde'den menkuldür ki evvelce bir adam iʿtikâfa girerdi ve arada çıkar, zevcesine mübâşerette bulunur, yine avdet ederdi, bu nas ile bundan nehyedilmişlerdir.[4] Binâenʿaleyh şerîʿat-ı İslâmiyede kadınlara mübâşeret iʿtikâfı müfsiddir. Ve evvelki gibi bu mübâşeretten dahi murad vat'dır. Lâkin İmam Şâfiî hazretlerinden bir

---

1 Buhârî, İʿtikâf, 1; Müslim, İʿtikâf, 5:
عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا، زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كَانَ يَعْتَكِفُ العَشْرَ الْأَوَاخِرَ مِنْ رَمَضَانَ حَتَّى تَوَفَّاهُ اللّٰهُ، ثُمَّ اعْتَكَفَ أَزْوَاجُهُ مِنْ بَعْدِهِ.

2 Buhârî, İʿtikâf, 7; Müslim, İʿtikâf, 6:
عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا، قَالَتْ: كَانَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا أَرَادَ أَنْ يَعْتَكِفَ صَلَّى الْفَجْرَ، ثُمَّ دَخَلَ مُعْتَكَفَهُ وَإِنَّهُ أَمَرَ بِخِبَائِهِ فَضُرِبَ، أَرَادَ الِاعْتِكَافَ فِي الْعَشْرِ الْأَوَاخِرِ مِنْ رَمَضَانَ، فَأَمَرَتْ زَيْنَبُ بِخِبَائِهَا فَضُرِبَ، وَأَمَرَ غَيْرُهَا مِنْ أَزْوَاجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِخِبَائِهِ فَضُرِبَ، فَلَمَّا صَلَّى رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْفَجْرَ، نَظَرَ، فَإِذَا الْأَخْبِيَةُ فَقَالَ: «آلْبِرَّ تُرِدْنَ؟» فَأَمَرَ بِخِبَائِهِ فَقُوِّضَ، وَتَرَكَ الِاعْتِكَافَ فِي شَهْرِ رَمَضَانَ، حَتَّى اعْتَكَفَ فِي الْعَشْرِ الْأَوَّلِ مِنْ شَوَّالٍ.

3 B: "geçirmemiş olduğunu".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 541:
عن قتادة قوله: «ولا تباشروهن وأنتم عاكفون في المساجد»، قال: كان الرجل إذا خرج من المسجد وهو معتكف ولقي امرأته باشرها إن شاء، فنهاهم الله عز وجل عن ذلك، وأخبرهم أنّ ذلك لا يصلح حتى يَقضيَ اعتكافه.

rivayette bu ikincisi vat'dan eʿamdır ve mülâkāt-ı beşereteyn mânasınadır ki, buna göre şehvetle kadına temas dahi iʿtikâfı ifsad eder.[1]

{تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ} İşte, ahkâm-ı mezkûre Allah'ın vazʿ ettiği hudûddur, yahut hudûd-ı memnûʿadır. {فَلَا تَقْرَبُوهَا} Binâenʿaleyh tecavüz şöyle dursun bunlara yaklaşmayınız bile. [677] ❁ Nitekim bir hadîs-i şerîfde de إِنَّ لِكُلِّ مَلِكٍ حِمًى وَحِمَى اللّٰهِ مَحَارِمُهُ فَمَنْ رَتَعَ حَوْلَ الْحِمَى يُوشِكُ اَنْ يَقَعَ فِيهِ: "her hükümdarın bir korusu vardır. Allah'ın korusu da mehârimi, yani nehyettiği, haram kıldığı şeylerdir.[2] Koru etrafında otlayanlar da içine düşmek tehlikesine mâruzdur"[3] buyurulmuş ve bu suretle mehârim ü menâhîye yaklaşmaktan tahzir edilmiştir ki, ilm-i fıkıhda bunlardan sedd-i zerîʿa kāideleri istinbat olunmuştur.

{كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ اٰيَاتِهِ لِلنَّاسِ} Görüyorsunuz ya, Allah insanlara teşrîʿ ettiği ahkâma delâlet edecek âyetlerini böyle tebyîn-i beliğ ile tebyin ediyor {لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} ki korunabilsinler, evâmir ü nevâhîsine muhalefetten sakınıp mazhar-ı vikāye-i rabbaniye olsunlar.

Şimdi ey mü'minler, bu sayılı günlerin oruçlarını ikmâl ü itmam ettikten ve Allah'ın hudûd-ı memnûʿasına yaklaşmamak terbiyesini aldıktan sonra siz, yine كُلُوا müsaadesine avdet ederek, bayram yaparak yiyip içeceksiniz, yiyin, fakat:

وَلَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَٓا اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقًا مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٨٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de aranızda mallarınızı bâtıl sebeple yemeyin, nâsın emvâlinden bir kısmını bile bile günah ile yemek için o malları hâkimlere sarkıtmayın (188).

---

1 F: "edecektir".
2 M: "şeylerdi".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 233. Krş. Buhârî, İman, 39.

Bu âyet pek büyük bir esâs-ı hukūkī ve ictimâʿîyi mutazammındır. Bu öyle bir hayât-ı ictimâʿiye tesisinin [678] mebde'idir ki, buna riayet eden insanlar ribka-i mahkûmiyetten tahlîs-i nefs ederek saâdetle yaşarlar ve zâlimlerin pençe-i gadrine düşmezler. Ancak bunu bi-hakkın tatbik edebilmek oruç gibi tehzîb-i nefs ettirecek ibadetlerin kadrini bilmek ve onu hüsn-i suretle edâ edip nüfûs-ı mutmainne makamını ihraz eylemekle mümkin olur. Buna işâreten bu âyet, savm âyetlerini tâkip etmiştir, şöyle ki:

Ey mü'minler, yiyin fakat {وَلَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ} birbirinizin mallarını aranızda bâtıl suretle bilâ sebeb-i meşrûʿ yemeyin. ❁ Malın haram olması ya ʿaynında bir mânadan, veya cihet-i iktisâbından dolayıdır. **Evvelki kısım:** Emvâlin usûlü ya meʿâdinden veya nebâtâttan veya hayvânâttandır. Meʿâdin eczâ-i arzdırlar. Binâenʿaleyh zehir gibi yiyene[1] muzır olmak haysiyetinden başka bir vechile haram olmazlar. Nebâtâtın da hayâtı ve sıhhati veya aklı izâle edenlerinden[2] mâʿadâsı haram olmaz. Müzîl-i hayât olanlar zehirler, müzîl-i sıhhat olanlar vaktinin gayride kullanılan devâlar, müzîl-i akl olanlar da müskirâttır. Hayvânâta gelince: Bunlar me'kul ve gayr-i me'kûle münkasimdir. Ekli helâl olan da zebh-i şerʿî ile zebh edilmedikçe helâl olmaz, zebh olunanın da cemîʿ-i eczâsı helâl değildir. Fers ü dem haramdır ki tafsîlâtı fıkıhtadır. **İkinci kısım:** İsbât-ı yed cihetinde halelden nâşî haram olanlardır. İmdi bir malı almak ya gayr-i ihtiyârî bir sebeple olur, irs gibi; veyahut alanın ihtiyârıyla olur, bu da ya mâlikinden me'huz olmaz, ihraz gibi, veya mâlikinden me'huz olur, bu da ya kahren alınır veya terâzî ile. Kahren alınan ya ʿismet-i milkin sukūtundan dolayı alınır, ganâim gibi, veya âhizin istihkākından dolayı alınır, zekâttan imtinaʿ edenlerin zekâtı ve nafakāt-ı vâcibe gibi. Terâzî ile alınan da ya ʿivaz ile alınır, beyʿ, mehir, ücret gibi, veya bilâ ʿivaz alınır, hibe ve vasiyet gibi. [679] Bu suretle iktisab ve isbât-ı yed için altı kısım hâsıl olur ki tafsîlâtı kütüb-i fıkhiyededir.

---

1 F: "âkile".
2 M ve B: "edenlerden".

Düşününüz, ramazan günleri lezâizinden ve kendi öz malını bile yemekten emr-i ilâhîye imtisâlen menʿ-i nefs eden insanlar, sonra başkalarının malını bi-gayr-i hakkın nasıl yer, elin malına nasıl göz diker? Elbette bunlara yaraşan dâima helâl yemektir. Sakın haksız mal yemeyin, {وَتُدْلُوا بِهَٓا} {اِلَى الْحُكَّامِ لِتَأْكُلُوا فَرِيقاً مِنْ اَمْوَالِ النَّاسِ بِالْاِثْمِ} yiyip de nâsın emvâlinden bir kısmını günah ile, günahkârlıkla yiyesiniz diye mallarınızla hâkimlere, hükûmetlere düşmeyin. Halkın emvâlinden yemek için hâkimlere, hükûmetlere intisab etmeyin, rüşvet vermeyin {وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} yani bunları bile bile yapmayın. ❁ Muʿâmelâtınızda birbirinizin malına ve hukūkuna iyi riayet ederseniz, yaptığınız ʿukūd u mukāvelâtta haksızlıktan, nizâʿa bâdî olacak ve işi mahkemelere düşürecek şurût-ı fâsideden sakınırsanız hâkimlere, hükûmetlere boyun eğmekten kurtulursunuz ve her nasılsa mahkemeye düştüğünüz zaman gerek hâkimi ve gerek birbirinizi tezvîrât, şarlatanlık, rüşvet gibi esbâb-ı bâtıla ile iknâʿ u ilzâma uğraşmazsanız hâkimlerinizi bozmamış, zulme meydan vermemiş, haksız yere yekdiğerinizin malını yememiş, yedirmemiş olursunuz. Hatta mahkemede lehinize hüküm verilmiş olsa bile mücerred bundan dolayı kendinizi haklı sanmamalısınız, hakīkat-ı Hakk'ı gözetmelisiniz, nihâyet hükm ü hükûmeti me'kel add ile halkın malını yemek için hükûmete tevessül ve intisabdan sakınırsanız hükûmetiniz yükselir, hâkimiyetiniz artar, vazifeler hakkıyla görülür, ʿibâdullahın işi bi-hakkın tesviye edilir, haksızlığa sed çekilir, mesʿud bir hayat yaşarsınız.

"**Bâtıl**", lügatta zâil, yani vücudda durmayan maʿdum olan demektir. Binâenʿaleyh بِالْبَاطِلِ yok yere, haksız, bilâ sebeb-i hakīkī, şâyân-ı iʿtibar bir sebeb-i meşrûʿ olmaksızın [680] demek olur. Haksız mal yemeye kalkışmak bütün fenâlıkların başıdır. Bundan sakınmak terbiye-i dîniyenin en mühim bir netîce-i matlûbesi olduğu bu âyetin sıyam âyetlerini tâkip etmesinden anlaşılır.

Rivayet olunmuştur ki Abdân-ı Hadremî, İmru'u'l-Kays-i Kindî'den bir kıtʿa arz dava etmiş idi ve beyyinesi yoktu. Binâenʿaleyh Resûlullah İmru'u'l-Kays'ı tahlîfe karar verdi, o da yemin etmek istedi, derhâl

Aleyhissalâtü vesselâm اِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا [Âl-i İmrân 3/77][1] âyetini okudu, okuyunca İmru'u'l-Kays yeminden çekindi ve mezkur araziyi Abdân'a teslim etti. Bunun üzerine işbu وَلَا تَأْكُلُوا âyeti nâzil oldu.[2] Bir de huzûr-ı risâlete iki hasım muhâkeme olmaya gelmişlerdi, Resûlullah buyurdu ki "Ben de sizin gibi bir beşerim, siz ise bana muhâkeme[3] için geliyorsunuz, olabilir ki bir kısmınız hüccetini diğerinden eksik ifade eder, ben de dinlediğime göre hükmederim. Binâenʿaleyh her kimin lehine kardeşinin hakkından bir şey hükmedersem ona bir ateş parçasını hükmetmiş olurum." Bunun üzerine tarafeyn ikisi de ağladılar ve her biri "Benim hakkım arkadaşımın olsun" dedi. Resûlullah da "Haydi bakınız, araştırınız, sonra kura atınız, baʿdehu birbirinizle helâlleşiniz" buyurdu.[4]

Tâ yukarıda kıble meselesi münâsebetiyle hacca dâir söz geçmiş ve tavaftan bahsedilmiş idi, ve fakat henüz mü'minler için mevâniʿ zâil olmamış bulunduğundan ahkâm-ı haccın beyânına nevbet gelmemiş idi. Şimdi sıyâmın farzından sonra binâ-yı İslâmın beşincisi olan hac ahkâmına geçilmek sırası gelmiş ise de, bu hususta bazı istihzârâta daha ihtiyaç bulunması ve bunların vakt ü zaman ile de alâkadar olması hasebiyle şerʿan bir mikyâs-ı zamânî taʿyîni muktezâ-yı hikmet ü maslahat olduğundan, sıyam ve fıtr için şuhûd-i şehr meselesi münâsebetiyle bir cihetten tetimme diğer cihetten tavtı'e olmak ve aynı zamanda başlı başına bir kānûn-ı terbiye olacak pek mühim nesâyihi de muhtevî bulunmak üzere buyuruluyor ki:

---

1 "Fakat onlar, o Allah'ın ahdini ve kendi yeminlerini bir kaç paraya satanlar…"

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsir*, I, 165. Krş. Müslim, İman, 223-224; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* thk. Kemâl Besyûnî Zağlûl, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411, s. 55; İbnu'l-Esîr, *Üsdü'l-gābe,* Ali Muhammed Muʿavviz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, I, 276:
وذلك أن امرأ القيس بن عابس وعبدان بن أشوع الْحَضْرَمِيّ اختصما فِي أرض فكان امرؤ القيس المطلوب وعبدان الطالب فلم يَكُنْ لعبدان بينة وأراد امرؤ القيس أن يحلف، فقرأ النَّبِيّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمانِهِمْ ثَمَناً قَلِيلًا» يعني عرضا يسيرا من الدُّنْيَا إلى آخر الآية فَلَمَّا سمعها امرؤ القيس كره أن يحلف وَلَم يخاصمه فِي أرضه وحكمه فِيهَا فأنزل اللَّه عَزَّ وَجَلّ: «وَلا تَأْكُلُوا أَمْوالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْباطِلِ...»

3 B +"olmak"; F +"~~olmak~~".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 233. Krş. Buhârî, Mezâlim, 17; Müslim, Akdiye, 4:
وعن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال للخصمين: «إنما أنا بشر وأنتم تختصمون إليّ، ولعلّ بعضكم ألحن بحجته من بعض فأقضى له على نحو ما أسمع منه، فمن قضيت له بشيء من حق أخيه فلا يأخذنّ منه شيئا، فإن ما أقضى له قطعة من نار» فبكيا وقال كل واحد منهما: حقي لصاحبي. فقال «اذهبا فتوخيا، ثم استهما، ثم ليحلل كل واحد منكما صاحبه».

[681]

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّۜ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰىۚ وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَاۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٨٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana hilâllerden soruyorlar; "onlar", de, "insanlara hac için de vakit ölçüleridir, bununla beraber erginlik evlere arkalarından gelmenizle değildir, ve lâkin eren, korunandır. Evlere kapılarından gelin ve Allah'a korunun ki felâh bulasınız (189).

"**Ehille**", "hilâl"in cemʿidir. Hilâl, kamerin insanlara ilk göründüğü sıradaki hâlidir. اَوَّلُ حَالِ الْقَمَرِ حِينَ يَرَاهُ النَّاسُ.[1] Bu târiften anlaşılır ki "hilâl" kelimesi rü'yet mânasını mutazammındır ve hattâ görülmesi üzerine haykırıldığından dolayı bu isim ile tesmiye edildiği beyan olunuyor. Zira bu maddenin esâs mânası sesi yükseltmektir ki lisânımızda "Ay!" sesi de buna muvâfıktır. Binâenʿaleyh henüz nâkābil-i rü'yet olana hakikat olarak "hilâl" denilmez. Şehrin evvelinden iki gece "hilâl" nâmını alır. Zira ilk görünüşü bunlardan birinde olur, sonra kamer nâmını alır. Ebu'l-Heysem demiştir ki: "Kamere evvel-i şehrden iki gece, kezâlik âhir-i şehrden de iki gece 'hilâl' denilir, arasında da 'kamer' tesmiye olunur." "**Mevâkīt**", "vakt"ten "mîkāt"ın cemʿidir; "vaʿd - mîʿâd" gibi. "**Vakt**", bir emr için mefruz olan zamandır. "**Zaman**", mâzîye, hâle, istikbâle maksum olan müddettir. Müddet-i mutlaka da hareket-i küllün imtidâdıdır. "Mîkāt", mekân-ı muʿayyen mânasına da gelir ki âfâkīnin ihramsız geçmesi câiz olmayan mekânlar demek [682] olan ihram mîkātları bu mânadandır. Binâenʿaleyh lafz-ı müşterektir. Maʿamâfîh mevâkīt-i ihram, mekânlardan olmakla beraber bunlara vusûl, ihrâmın zamân-ı vücûbunu göstermek itibariyle birer alâmet-i vaktiye addolunabilirler. "Mīkāt", nişâne-i vakit diye târif edilirse müşterek-i maʿnevî olması da mümkindir.

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 281.

Yâ Muhammed! Şehr-i ramazan münasebetiyle {يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِ} sana hilâllerden sorarlar, yahut soruyorlar. ❁ İbn Abbas, Katâde, Rebîʿ ve sâirenin nakline göre müslimînden bazıları "hilâlin mehâkının, kemâlinin, şemse muhalefetinin fâidesi ne" olduğunu sormuşlar ve rivayet olunmuştur ki bunu ensardan Muâz b. Cebel ile Saʿlebe b. Gunm "Yâ Resûlallah! Bu ne hâldir? Hilâl iplik gibi incecik beliriyor, sonra artıyor, tamamlanıyor, sonra da eksile eksile ibtidâki hâline rücûʿ ediyor" diye sormuşlardı.[1] Bundan başka yine rivayet olunuyor ki:

1. Câhiliye devrinde bir erkek bir şeye niyet eder de zor gelirse, evine kapısından girmez arkasından girermiş ve tam bir sene böyle kalırmış.

2. Ensardan bir kısmı umre yaptıkları vakit semâ ile aralarına bir hâil sokmazlar ve bundan sakınır, zahmete girerlermiş. Binâenʿaleyh ihrâma girdiklerinde şayet mübrem bir hâcetleri varsa eve, bağa, çadıra kapılarından girmezlermiş de sâhib-i binâ olan ehl-i meder evin sırtından bir delik deler, oradan girer çıkar veya arkadan bir merdiven atar, tamamıyla aşarmış. Çadır halkı olan ehl-i veber de çadırlarının arkalarından dolanırlarmış ve bu âdet-i câhiliyeyi "بِرّ : birr" sayarlarmış.

3. Ehl-i câhiliye ihrama girdikleri zaman evlerinin veya çadırlarının arkalarını delerler oradan girer çıkarlarmış, ancak hamâset-i dîniyelerinden dolayı "humüs" denilen kabileler; yani Kureyş, Kinâne, Huzâʿa, Sakif, [683] Haysem, Benû Âmir b. Saʿsaʿa, Benû Nasr b. Muâviye ihram ettikleri zaman diyânette şiddet davasıyla evlerine girmezler, çadırda gölgelenmezler, tereyağı[2] ve keş yemezlermiş. Bir gün Resûlullah ihrama girmiş, bir de ihramlı birisi varmış, Resûlullah ihram ile harab bir bostanın kapısından girmiş, o adam da görüp arkasına düşmüş, lâkin "çekil!" denilmiş, o da "niçin?" diye sormuş. "Sen ihramlı olduğun hâlde kapıdan girdin" buyurmuşlar. O adam durmuş da "Yâ Resûl, ben senin sünnet ü irşâdına râzıyım; sen girdin ben de

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 165-166:
نزلت فِي مُعَاذ بن جبل، وثعلبة بن غَنمة وهما من الأَنْصَار فَقَالَ مُعَاذ: «يا رَسُول اللَّهِ، ما بال الهلال يبدو مثل الخيط ثُمّ يَزِيد حَتَّى يمتلئ فيستوي ثُمّ لا يزال ينقص حَتَّى يعود كما بدأ»، فأنزل الله عز وجل: «يَسْئَلُونَكَ عَنِ الْأَهِلَّةِ...»

2 M ve F: "tereyağ".

girdim" demiş. İşte su'âl-i mezkur ile beraber bu hâdiselerden biri bu âyetin nüzûlüne sebep olmuş, bu âdetler, bu şiddetler, bu aksilikler de kaldırılmıştır.[1]

{قُلْ} Bu suâle cevâben de ki: {هِىَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّۜ} O hilâller insanlar için ve hac için mîkātlardır, vakit alâmetleridir. ❁ İnsanlar vakte muhtaç olan işlerinin ve bilhassa haclarının[2] vakitlerini bunlarla tâyin ederler ki bu mâna وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّن۪ينَ وَالْحِسَابَ [Yûnus 10/5][3], وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ اٰيَتَيْنِ فَمَحَوْنَٓا اٰيَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَٓا اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّن۪ينَ وَالْحِسَابَ [el-İsrâ 17/12][4] âyetlerinde de ayrıca beyan buyurulmuştur. Îzâhı:

Şuhûr ile zaman takdîrinde, yani ayın bir mikyâs-ı zamânî ittihaz edilmesinde birtakım menâfi'-i insâniye vardır ki bunların bir kısmı dînî ve bir kısmı dünyevîdir. Dînî olanlar:

1. شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذ۪ٓى اُنْزِلَ ف۪يهِ الْقُرْاٰنُ [el-Bakara 2/185][5]
2. Hac اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ [el-Bakara 2/179][6]
3. İddet-i vefât, يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا [el-Bakara 2/234][7], iddet-i iyâs فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ [et-Talâk 65/4][8]
4. Evkāta müte'allik nezirler ve hilâl ile mâlum olabilecek bir sıyâm-ı mendûb.

Dünyevî olanlar da müdâyenât, icârât, mevâ'îd, müddet-i haml ü radâ vesâire gibi pek çoktur. Eyyâm ve eczâ-yı eyyâm olan saatler için evkāt-ı salâtta olduğu gibi günün [684] dahi bir mîkāt olduğunda şüphe yok ise de pek çok işler için ay hesâbı elzemdir. Ve tehavvülât-ı kameriye hilkaten bu hususta vaz'iyyet-i şemsiyeden ziyade vakit hesâbına elverişli ve

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* III, 555-560.
2 M ve B: "hac".
3 "...ve buna menzil menzil mikdarlar tayin buyurdu ki senelerin adedini ve hesabı bilesiniz..."
4 "Hâlbuki biz geceyi gündüzü iki âyet yaptık, sonra gece âyetini mahvettik ve gündüz âyetini gösterici kıldık ki Rabbinizden fazl talep edesiniz ve senelerin sayısını ve hesabı bilesiniz..."
5 "O şehr-i Ramazan ki (...) Kur'an onda indirildi..."
6 "Hac mâlum aylar..."
7 "...nefislerini dört ay on gün bekletecekler..."
8 "...onların iddeti de üç aydır..."

umum için kolaydır. Ay hilkaten müstakil bir vâhid-i kıyâsî olmalıdır. Şemsin cirminde bir tehavvül görülmediğinden dolayı arza nazaran metâliʿindeki ihtilâfâtı ve burçlar üzerindeki intikālâtı umûr-ı hafiyyeden olmakla "şehr" tesmiyesine münasib olmayacağı gibi, sene-i şemsiyede şehr bir mikyâs-ı zâhirî değil, nihâyet fusûl-i erbaʿaya veya nefs-i seneye nazaran iʿtibârî ve hafî bir cüzʾ-i mikyâstırlar. Hâlbuki ay, terbîʿleriyle haftaların dahi hakikaten mikyâsıdır. Dünyanın her tarafında hafta hesâbının vahdeti de bu mikyâsın fıtrîliğinden nâşîdir. Nihâyet ay, geceleri itibariyle gün hesaplarına da bâriz bir alâkayı hâizdir. Ve buna binâen günlerin isimleri umûmiyetle buna tatbik olunarak yedi olmuştur. İşte menâfiʿ-i beşeriye nokta-i nazarından tehavvülât-ı kamerin hikmet-i zâhiresi vakit hesâbı için böyle bir mîkāt olmaktır. Bunun için sene-i şemsiye hesâbında uydurma suretiyle olsun bir ay hesâbına mecburiyet vardır ki buna tâbiʿ olmak insanlara hakikatten ziyade tevehhümât ve iʿtibâra sapmak iʿtiyâdını verir. Bunlardan başka kamerin cirminde her gün meşhud olan bu tehavvülât ecrâm-ı semâviyenin dahi maʿrûz-ı tegayyür ve kābil-i mahv olabileceğine bir misâl-i bâhir teşkil etmesi itibariyle kudret ve vahdâniyet-i ilâhiyenin âyât-ı kübrâsından olan hilkat-i semâvât içinde kamer, mütefekkirînden başka en basit insanlara bile Rabbü'l-âlemîn'in irâdesini anlatan bir âyet-i mümtâze ve O'na ubûdiyet etmek için vakit taʿyînine delâlet edecek bir alâmet-i rabbaniye olduğunda da şüphe yoktur. تَبَارَكَ الَّذٖى جَعَلَ فِى السَّمَٓاءِ بُرُوجاً وَجَعَلَ فٖيهَا سِرَاجاً وَقَمَراً مُنٖيراً [el-Furkân 25/61][1]. Bütün bu meʿânî هِىَ مَوَاقٖيتُ لِلنَّاسِ cevâbında icmâl edilmiş ve sıyamdan sonra saded-i bahse tenbih için bilhassa وَالْحَجِّ kaydı da zikrolunmuş ve suâl-i mezkûre bu suretle bir cevâb-ı hikmet verilmesi emredilmiştir. [685] Bu sual ile esbâb-ı âdiyeyi, ilm-i nücûm mûcebince esbâb-ı felekiyenin beyânını kasd edenler dahi bulunabileceğinden, soranlara bu cevâbı söyle, şunu da ilâve et: {وَلَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا} Bununla beraber, birr ü hayır denilen

---

1 "تَبَارَكَ, ne yücedir O ki semâda burclar yapmış, hem içlerinde bir kandil, bir de nûrlu bir ay asmış."

haslet, evlere arkalarından, sırtlarından gelmek değildir. ❁ Bu ifadenin bir maʿnâ-yı hakīkīsi, bir de maʿnâ-yı kinâîsi vardır. Hakikati itibariyle ehl-i câhiliyenin ihramda yaptıkları bu aksilik bir ibadet olmadığı gibi maʿnâ-yı kinâîsi itibariyle de Resûlullah'a ilm-i nücûm suâli sormak, hikmet ve ahkâm-ı ilâhiyeyi beyân ü tebliğ için baʿs buyurulmuş olan Peygamber'i hâşâ bir müneccim ve Kur'ân'ı bir nücûm kitâbı yerine koymak ve ulûm-ı âdiye makāsıdıyla ilm-i nübüvvet metâlibini tefrik edememek, işe tersinden başlamak demektir ki işlere böyle tersinden başlamakla hayra erilemez[1], birr ü hayır böyle aksilikle değildir. {وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقٰى} ehl-i birr ancak müttakī olan, korunandır. Yani yukarıda لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ âyetinde وَلٰكِنَّ الْبِرَّ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالْكِتَابِ وَالنَّبِيّٖنَ ilâ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ [el-Bakara 2/177][2] diye evsâfı beyan olunan kimselerdir. Ezcümle Peygamber'in arkasına düşerek bostanın kapısından girip gölgelenen kimsedir. Bunu bilin {وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا} ve evlere kapılarından gelin. İşlere doğru yoluyla, vech-i lâyıkıyla girişin, aksilik etmeyin, bir sual sorarken de hâlinizi bilin, mâlâyaʿnî ile uğraşmayın. Bu cevap ve bu emir câmiʿü'l-kelim bir darb-ı mesel şeklinde kulağınıza küpe olsun da Peygamber'e tehavvül-i hilâlin esbâb-ı felekiyesini sormaktan şimdi vazgeçin. Evvelâ kavminizin âdet-i câhiliyesi olan şu aksiliğin izâlesiyle halâsınızı düşünün ve onun esbâbını sorun {وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felâh bulmanız için de Allah'tan korkun ve bâlâdaki evsâf-ı ittikāyı [686] iktisab ederek Allah'ın vikāyesine girin ve şu emri dinleyin:

وَقَاتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ الَّذٖينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُواۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدٖينَ ﴿١٩٠﴾
وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِۚ

1 B: "erilmez".

2 "Erginlik değil yüzlerinizi kâh gün doğu tarafına çevirmeniz kâh batı, ve lâkin eren o kimsedir ki Allah'a, âhiret gününe, melâikeye, Kitâba ve bütün peygamberlere iman edip karâbeti olanlara, öksüzlere, bîçârelere, yolda kalmışa, dilenenlere ve esirler uğrunda seve seve mal vermekte, hem namazı kılmakta hem zekâtı vermekte, bir de andlaştıkları vakit ahidlerini yerine getirenler, hele sıkıntı ve hastalık hâllerinde ve harbin şiddeti zamânında sabr ü sebât edenler, işte bunlardır o sâdıklar ve işte bunlardır o korunan müttakîler."

وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِۚ فَاِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْۜ كَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْكَافِرِينَ ﴿١٩١﴾ فَاِنِ انْتَهَوْا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٩٢﴾ وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِۜ فَاِنِ انْتَهَوْا فَلَا عُدْوَانَ اِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ﴿١٩٣﴾ اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌۜ فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ ﴿١٩٤﴾ وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِۚ وَاَحْسِنُواۚ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ ﴿١٩٥﴾

[687] **Meâl-i Şerîfi**

Korunun da size kıtal edenlerle fî-sebîlillâh çarpışın, fakat haksız taarruz etmeyin. Çünkü Allah haksız taarruz edenleri sevmez (190). Ve onları nerede yakalarsanız öldürün ve sizi çıkardıkları yerden onları çıkarın, o fitne katlden eşeddir. Yalnız Mescid-i Haram yanında onlar size kıtal etmedikçe siz de onlara kıtal etmeyin, fakat sizi öldürmeye kalkışırlarsa hemen onları öldürün; kâfirlerin cezâsı böyledir (191). Artık şirkten vazgeçerlerse şüphesiz ki Allah Gafûr, Rahîm'dir (192). Hem bir fitne kalmayıp din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla çarpışın, vazgeçerlerse artık husumet ancak zâlimlere karşıdır (193). Hurmetli ay hurmetli aya ve bütün hurmetler birbirine kısastır, o hâlde kim size tecavüz ettiyse siz de ona ettiği tecavüzün misliyle tecavüz edin de ileri gitmeye Allah'tan korkun ve bilin ki Allah müttakīlerle beraberdir (194). Ve Allah yolunda infak eyleyin -masraf verin- de kendi ellerinizle tehlikeye bırakmayın, ve güzel hareket edin, çünkü Allah güzellik edenleri sever (195).

Baştaki وَقَاتِلُوا âyetinin Medine'de ilk nâzil olan âyet-i kıtâl olduğu ve Resûlullah'ın, o zaman mukātele edene mukātele, keff-i yed edenden de keff eder bulunduğu ve Sûre-i Berâe'deki وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَٓافَّةً [et-Tevbe 9/36][1] diye umûmen kıtal emr olununcaya kadar böyle yaptığı Rebîʿ b.

1 "…siz de onlara kâffeten harbedin…"

Enes radıyallahu ʿanh'dan mervîdir.[1] Müslümanlar önce tedâfüʿî dahi olsa kıtalden memnûʿ ve her ne olursa olsun sabr ü muvâdaʿaya me'mur edilir. Bilâhare kıtal âyetleri ile bu memnûʿiyet neshedildi. Lâkin kıtal âyetleri iki nevidir, bir kısmı sade me'zûniyet ve cevaz ifade eder, bir kısmı da kıtal ü cihâdı emrederek vücub ifade eyler. Bu âyet ise sadece âyet-i kıtâl değil, emr-i kıtâl âyetidir. Hazret-i Ebû Bekir Sıddîk, Zührî ve Saîd b. Cübeyr gibi bir hayli zevâttan kıtal hakkında nâzil olan ilk âyet Sûre-i Hac'daki[2] أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا [el-Hac 22/39][3] âyeti olduğu da mervîdir.[4] Binâenʿaleyh [688] Rebîʿ rivayetinin mânası bu قَاتِلُوا âyetinin ilk emr-i kıtâl âyeti olmak lâzım gelir ki ekser-i ulemâ-yı tefsîrin kavli de budur. Bu emir فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِهِ [el-Bakara 2/109][5] âyetinde vaad edilmiş olan emirdir. Bu kıtal emirleriyledir ki Hâtemü'l-enbiyâ'nın seyf ü cihâda me'mur olacağı hakkında kütüb-i sâlifede vârid olan vasf-ı mahsusları da tebeyyün etmiş, bu suretle de muʿcize-i ilâhiye tahakkuk eylemiştir. Bu âyetin mâbaʿdiyle veya Sûre-i Berâ'e'deki وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَٓافَّةً âyeti ile mensuh olup olmadığında ihtilâf edilmiştir. Evvelkinin düşman hücûmuna karşı tedâfüʿî harbe[6] münhasır bir emir olduğuna taraftar olanlar mensûhiyetine, bidâyeten iʿlân-ı harbe dahi muhtemil bulunduğunu anlayanlar da muhkemiyetine kāildirler. Gerçi Sûre-i Berâ'e âyetleriyle bidâyeten fî-sebîlillâh iʿlân-ı harbin ve taʿarruzî kıtâlin dahi meşrû ve îcâbına göre vâcib olduğunda ihtilâf yoksa da mesele evvelki emrin elyevm mensuh mu yoksa maʿmûl[ün] bih mi olduğunu tâyin etmektedir. Peygamberimizin Medine'ye ilk sene-i hicretlerinden itibaren seriyyeler tertib ve etrafa iʿzam eylediği ve fakat bunların sırf te'mîn-i inzibât ü

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 561-562:

عن الربيع في قوله: «وقاتلُوا في سبيل الله الذين يُقاتلونكم ولا تَعتدوا إن الله لا يحبّ المعتدين» قال: هذه أوّل آية نزلت في القتال بالمدينة، فلما نزلت كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقاتل من يقاتله، ويكفُّ عمن كفّ عنه، حتى نزلت «براءة».

2 M, B ve F: "Enbiyâ'daki".

3 "İzin verildi o kendilerine kıtal edilenlere, çünkü onlara zulm olundu…"

4 Tirmizî, Tefsîr, 23/3171:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَمَّا أُخْرِجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ مَكَّةَ، قَالَ أَبُو بَكْرٍ: أَخْرَجُوا نَبِيَّهُمْ لَيَهْلِكُنَّ، فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى {أُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظُلِمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ} الآيَةَ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: لَقَدْ عَلِمْتُ أَنَّهُ سَيَكُونُ قِتَالٌ.

5 "…şimdi siz af ile safh ile davranın ta Allah emrini verinceye kadar…"

6 F +"~~karşı~~".

âsâyiş ve etraftaki düşmanların hâl ü vaziyetlerini keşf için gönderilmiş karakollardan başka bir şey olmadığı ve düşman tarafından kıtâle mübâşeret edilmedikçe harb ü kıtâl emri verilmediği, hattâ Bedir, Uhud, Ahzab ve nâm-ı diğerle Hendek muharebelerinin hep zarûret-i müdafaa ile yapılmış harbler olduğu ve bu hâlin bir hayli zaman devam ettiği muhakkak ise de, kıtal hakkında ilk vârid olan izin ve evâmir-i ilâhiye yalnız müdafaa harbine mahsus olup Peygamber'i re'sen iʿlân-ı harb ü taarruzdan şerʿan ve ʿale'l-ıtlâk menʿ mi ediyordu? Yoksa bu hususu iktizâ-yı siyâsete tâbiʿ tutarak sonraki emirler gibi îcâbına göre taarruza dahi müsâid olduğu hâlde tatbîkini bugünkü gibi re'y ü siyâsete mi bırakıyordu? Hâsılı bu babdaki nusûs-ı müteahhire esas itibariyle nâsih midir, [689] yoksa mübeyyin ve muvazzıh mıdır? İşte mesele budur. Rebîʿ rivayetinin zâhirine nazaran mensuh, Hazret-i Ebû Bekir rivayetinin zâhirine nazaran da muhkem olduğu anlaşılıyor. Hâlbuki ihtimal sâbit ve istiʿmâl mümkin iken neshe hükmetmek câiz olamayacağından birçok müfessirîn muhkem olduğuna kāildirler ki biz de buna taraftarız. Râgıb der ki: "evvelâ münhasıran rıfk, sadece vaʿz ve mücâdele-i hasene ile emredilmiş, baʿdehu kıtâle izin verilmiş, sonra haktan imtinâʿ edene harb ü kıtâl ile emrolunmuştur ki bunlar ʿale'd-derecât mukteżâ-yı siyâsete göre vârid olmuş emirlerdir."[1]

Bu noktada Avrupalıların dîn-i İslâm hakkında iki mütehâlif fikir neşretmekte olduklarını görüyoruz. Bir kısmı re'sen iʿlân-ı harbin cevâzı mes'ele-i mukarreresini vesile ittihaz ederek İslâm'ın mütecâviz[2] ve sırf kılıç kuvvetiyle intişar etmiş bir din bulunduğunu iddia etmek ve ilmî, edebî, hukūkī, ahlâkī, ictimâʿî haysiyetle müsbet olan nüfûz-ı maʿnevîsini inkâr eylemek istiyor. Bu fikir edille-i İslâmiyenin ilmî kuvvetine

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *Tefsîr*, thk. Muhammed Abdülaziz Besyûnî, Câmiʿatü Tanta, 1420/1999, I, 404:
وقيل: ليست بمنسوخة ولا ناسخة، وبيان ذلك أن من شرط الداعي إلى الحق أن يبينه ويدل عليه ويرفق، فإن اهتدى المدعو، وإلا أوعد، فإن أنجع ذلك وإلا عدل بعد إلى المحاسبة والمحاربة على ما تقتضيه السياسة.
Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, II, 241:
قَالَ الرَّاغِبُ: أَمَرَ أَوَّلًا بِالرِّفْقِ وَالِاقْتِصَارِ عَلَى الْوَعْظِ وَالْمُجَادَلَةِ الْحَسَنَةِ، ثُمَّ أَذِنَ لَهُ فِي الْقِتَالِ، ثُمَّ أَمَرَ بِقِتَالِ مَنْ يَأْبَى الْحَقَّ بِالْحَرْبِ، وَذَلِكَ كَانَ أَمْرًا بَعْدَ أَمْرٍ عَلَى حَسَبِ مُقْتَضَى السِّيَاسَةِ. انْتَهَى.

2 M: "mücâviz".

mukavemet imkânı göremediklerinden dolayı İslâm'ın hiçbir dinde görülmemiş olan intişârı mucizesini sırf kılıç kuvvetine istinad ederek onu Hıristiyanlık taassubuyla hissî bir yoldan vurmak isteyen eski Hıristiyanların bakıyye-i neşriyâtıdır. Hâlbuki bunlar bu taarruz ile kendi davalarını iki cihetten nakz etmektedirler. Zira bir taraftan Hıristiyânlık emrine muhalif olarak ehl-i salîb devrinden beri Hıristiyanları hep silâha ve tecavüze saldırmışlar, diğer taraftan da ʿale'l-ıtlâk harbi din fikrine mugāyir göstermekle hem kendilerini hem de mensup oldukları kütüb-i sâlife-i ilâhiyeyi tekzib etmişler ve aynı zamanda bununla Hâtemü'l-enbiyâ'nın cihad ile me'mur olacağı hakkındaki kütüb-i sâlife muʿcizâtını gizlemek istemişlerdir. İslâm'ın sırf kılıçla intişar etmiş olması iddiası tarihe ve ahkâm-ı İslâm'a karşı bühtândır. Hakikat şu hadîs-i şerifin [690] içindedir: "اِنَّ اللّٰهَ يَزَعُ بِالسَّيْفِ مَا لَا يَزَعُ بِالْقُرْآنِ: Allah teâlâ Kur'an ile defʿ etmeyeceği bazı fenâlıkları kılıç ile defʿ eder."[1] Edille-i ilmiye ve akliye, söz anlayan, ilme hürmet eden, insafı olanlar içindir. Bunları tanımayan ve fırsat bulduğu zaman her hakkı ve her nevi mukaddesâtı çiğneyen ve çiğnemek için müterakkıb olanların menʿ-i fesâdı ancak seyf ile mümkin olur. Bunun için haddizâtında iyi bir şey olmayan harb ilim ve akıl, nush u irşad dinlemeyen ve mücerred şehvetlerden, garazlardan doğan büyük büyük fitnelere nazaran ehven-i şer olur. Ve bu suretle bir hüsn-i izâfî iktisab eder de îcâbına göre tedâfüʿî ve îcâbına göre taʿarruzî harblere girişmek bir vazîfe-i dîniye ve müstahsene bile olur. Böyle olması için de bunun ancak fî-sebîlillâh, Hak yolunda, Hak uğrunda yapılması ve bu niyetle hareket edilmesi lâzım gelir. Çünkü başka maksad tâkip edenler, defʿ-i fitne vesilesiyle daha büyük fitneler ihdas ederler. Zulme boyun eğmek tervîc-i zulüm olduğu vakit îcâb-ı diyânete muhalif olacağı gibi, hakk u hayrı taʿmîme çalışmamak da fikr-i dînîye muhâliftir. Fitneler hem bastırılmalı, hem önüne geçilmelidir. Hak ve hayr mevâniʿi izâle edildiği zaman İslâm her hâlde umûm beşeriyetin koşarak gireceği yegâne bir dîn-i ilâhîdir.

---

1 Hazret-i Osman'ın sözüdür. Bkz. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne,* thk. Fehîm Muhammed Şeltût, Cidde, 1399, III, 988:

لَمَا يَزَعُ السُّلْطَانُ النَّاسَ أَشَدُّ مِمَّا يَزَعُهُمُ الْقُرْآنُ.

Buna mukabil ikinci kısma gelince: Bunlar "dîn-i İslâm'da harb yalnız hâl-i tedâfü'de meşrû kılınmış, müdafaa mecburiyeti olmadıkça harbe cevaz verilmemiş ve İslâm silâh ile değil, terk-i silâh nazariyesiyle ve ilm ü akla, fikr-i hakka verdiği ehemmiyet ile ve kuvve-i iknâ'iyesi ve lisânı ile intişar etmiştir" diyorlar ve İslâm'ı müdafaa eder gibi görünerek Kur'an'daki bütün kıtal emirlerinin tedâfü'î harbe münhasır olduğunu ve Müslümanlıkta re'sen i'lân-ı harbe ve taarruza cevaz olmadığını iddia ediyorlar. Bunlar da Avrupa ve Hıristiyanlık nokta-i nazarından daha ince ve derin bir fikr-i siyâsî tâkip eden yeni bazı erbâb-ı kalemin fikirleridir. Bu zevât pek âlâ bilirler ki [691] cevâz-ı harbin hâl-i tedâfü'e münhasır olması bi'n-netîce müdafaa imkânının da selbine sebeptir. Îcâbında hasma tekaddüm etmek için re'sen taarruz edebilmek hakkından mahrum olanlar dâima denemezse de ekseriya müdafaa kudretine de mâlik olamazlar. Bu ise hakk-ı müdafaanın da selbine müsâvîdir. Bunlar bunu bildikleri için taht-ı istîlâlarına aldıkları Müslümanları maddeten ve mânen silâhtan tecrid için zâhiren dîn-i İslâm lehinde görünür telkînât ile yine İslâm aleyhinde ince bir ta'biye yapmış oluyorlar. Evvelkiler "Müslümanlık ne fenâ şey! Çünkü silâh emrediyor" diyorlar, berikiler de "Müslümanlık ne iyi şey! Çünkü terk-i silâhı emrediyor" diyorlar ve bu iki fikir bi'n-netîce Müslümanların silâhını almak maksadında birleşiyorlar. Yeni olan bu ikinci fikri cidden insaniyet ve İslâmiyet lehinde bir fikr-i ilmî zannederek bu sayede neşr-i İslâm'a hizmet edeceğiz hayâliyle tervic ve bâlâdaki nesih meselesini aksine tevil etmeye çalışan bazı İslâm muharrirleri de işitiyoruz. Bunlar da onlara tebe'an ilk nâzil olan ve mensûhiyeti rivayet olunan muharebe âyetlerinin hem müdafaaya münhasır ve hem gayr-i mensuh olduğunu iddia ettikleri gibi, sonra nâzil olan ve müdafaaya münhasır olmadığı zâhir ve müttefek[un] 'aleyh bulunan âyetleri de ma'kus olarak sırf tedâfü'î göstermek istiyorlar. Muahhar mukaddemin beyânı veya nâsihi olmak lâzım gelirken, mukaddem muahharın beyânı veya nâsihi imiş gibi idâre-i kelâm ediyorlar ki bunlar, İslâm'ın rûh-i aslîsi olan hakk u hakikat fikrini bırakıp yanlış bir ümit için hilâfını tervic etmek demektir. Doğrusu

dîn-i İslâm'da ilk emirlerden itibaren hakk-ı müdafaa meşrû olduğu gibi, ʿinde'l-hâce fî-sebîlillâh olmak üzere hakk-ı taarruz da meşrûdur, hatta îcâbında bir vazîfedir. Ve ancak bu mâna iledir ki bu ilk emir mensuh değildir denebiliyor. Ve işbu "fî-sebîlillâh" kaydı her harbin rüknüdür. Bu mülâhaza edilmedikçe harb ü kıtâle asla cevaz bile yoktur. Bundan [692] dolayıdır ki Avrupalıların düşündükleri mâna ile tecâvüzî harbin dîn-i İslâm'da yeri yoktur demek câiz olabilir. Din fikrine münâfî olacak harb de ne müdafaa ne taarruzdur. Fî-sebîlillâh ve emr-i Hak uğrunda olmayan fikr-i tâgut ve mahz-ı taʿaddî garazıyla olandır. Hâlbuki İslâm'da hâl-i harbde dahi harbi müstahsen kılabilecek gaye hilâfında taʿaddî haramdır. Bunun için taarruz harbinde dahi riayet edilmesi lâzım gelen hukūk-ı harb vardır. Ve bunu târîh-i beşeriyette ilk evvel dîn-i İslâm tesis etmiştir وَلَا تَعْتَدُواۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدٖينَ. Binâenʿaleyh "dîn-i İslâm sırf silâh kuvvetiyle intişar etmiş bir taʿaddî dinidir" demek iftirâ-yı mahz olduğu gibi, "intişâr-ı İslâm'da silâhın hiç hizmeti yoktur" demek de Kitap ve sünnete muhalif bir yalan olur. İslâm sırf silâh kuvvetiyle intişar etmiş olsa idi o silâhı tutan ellerin cüz'î bir zaman içinde nasıl toplanıverdiğini ve kisrâların, kayserlerin silâhlarına nasıl galebe ettiklerini îzâh etmek mümkin olmazdı. Bu katʿiyyen gösterir ki zât-ı din ve muʿcizât-ı risâlet silâhtan evvel müstakillen icrâ-yı nüfûz eden bir âmil-i yegânedir. Bununla beraber feyz-i İslâm silâhsız olarak yalnız maʿneviyyât-ı mücerredeye münhasır olsa idi, Fahr-i Risâlet'in silâh istiʿmâl etmesine ve Kur'ân'ın kıtal emirleri vermesine hiç de lüzum olmazdı. Bu da katʿiyyen gösterir ki emr-i dinde silâhın dahi bir mevkiʿ-i mühimmi vardır. Ve bütün hakikat اِنَّ اللّٰه يَزَعُ بِالسَّيْفِ مَا لَا يَزَعُ بِالْقُرْآنِ hadîs-i şerîfinde[1] mündericdir. Rûh-ı dîn bunların hudûdunu evvelâ temyiz, sâniyen tatbik etmektir.

اَلرَّأْيُ قَبْلَ شَجَاعَةِ الشُّجْعَانِ
هُوَ أَوَّلٌ وَهِيَ[2] الْمَحَلُّ الثَّانِي

1 Hazret-i Osman'ın sözüdür. Bkz. İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne,* III, 988:
لَمَا يَزَعُ السُّلْطَانُ النَّاسَ أَشَدُّ مِمَّا يَزَعُهُمُ الْقُرْآنُ.

2 Bütün nüshalarda وهو şeklinde olmakla beraber B nüshasında هو kelimesi çizilerek هي şeklinde tashih edilmiştir. Beyit Mütenebbî'ye ait olup, dîvânında da ibare bu şekildedir.

Rivayet olunduğuna göre Hudeybiye senesi müşrikler Resûlullah'ı ziyâret-i Kâbe'den menʿ etmişler ve sene-i âtiyede gelmek ve Mekke-i Mükerreme üç gün tahliye edilmek şartıyla bir musâlaha da akdeylemişlerdi. Ertesi sene (hicret 7) Resûlullah bu musâlaha mûcebince umre-i kazâ [693] için avdet ettikde Müslümanlar müşriklerin ahde vefâ etmeyeceklerinden endişe etmişler, Harem-i şerîf'te ve şehr-i haramda muharebe etmeyi de hoş görmemişlerdi ki bu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur.[1] Bunların ahkâm-ı haccı beyan siyâkında vârid olmuş bulunması bunu müeyyid ve nesak-ı tilâvet mâbaʿdinin de beraber nüzûlünü müşʿirdir. Bu âyetlerin bu siyâkı mülâhaza edilince anlaşılır ki bu kıtal ve katl emirleri kıble-i İslâm'ın selâmeti, ahkâm-ı musâlahanın muhafazası ve farîza-i haccın te'mîn-i edâsı nokta-i nazarından refʿ-i mevâniʿ lüzûmuna mebnîdir ki, bunlar da Hazret-i Ebû Bekir rivayetinin kuvvet-i maʿnâsını işʿâr etmektedirler. Gelelim mânaya:

Evlere kapılarından girin ve Allah'a ittikā edin. {وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda muharebe de edin {الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ} o kimselere ki size bilfiil kıtal ediyor veya edecektir. ❁ Fî-sebîlillâh mukātele, Allah yolunda, yani dîn-i hak uğrunda sırf iʿlâ-yı kelimetullah için cihâd demektir. Ve bu kıtâlin meşrûʿiyeti için فِى سَبِيلِ اللّٰهِ olmak üzere bir hüsn-i niyetin lüzûmunu nâtıktır. Müfâʿale bâbı fiilin ibtidâen fâil, sâniyen mefʿulden sudûrunda zâhir olduğu için الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ harb ü katle taarruzun düşman tarafından olmasını işʿâr edeceğine mebnî bu emrin yalnız müdafaayı meşrû kıldığı ve bundan dolayı وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ [el-Bakara 2/191; en-Nisâ 4/91][2], وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [en-Nisâ 4/89][3], قَاتِلُوا الَّذِينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ [et-Tevbe 9/123][4], وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَافَّةً [et-Tevbe 9/36][5] emirleriyle mensuh bulun-

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 235:
وقيل: لما صدّ المشركون رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم عام الحديبية وصالحوه على أن يرجع من قابل فيخلوا له مكة ثلاثة أيام فرجع لعمرة القضاء، خاف المسلمون أن لا يفي لهم قريش ويصدّوهم ويقاتلوهم في الحرم وفي الشهر الحرام وكرهوا ذلك نزلت...

2 "Ve onları nerede yakalarsanız öldürün…" / "…kendilerini bulduğunuz yerde yakalayın ve öldürün…"

3 "…o vakit bulduğunuz yerde kendilerini tutun ve öldürün…"

4 "…Kâfirlerin size yakın olanlarıyla çarpışın…"

5 "…siz de onlara kâffeten harbedin..."

duğu ber vech-i bâlâ nakl edilmişse de قَاتِلُوا dahi aynı babdan olduğu için bu noktada bir şâibe-i teʿâruz[1] bulunacağından birini veya her ikisini mücerred isneyn beyninde müşareket mânasına haml etmek lâzım gelir. Ve bu mâna ile bilfiil mukātele, taarruz ve müdafaadan eʿam olur. Nitekim tefsîr-i Ebû Hayyân'da الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ zâhiri "ibtidâen veya defʿan ʿani'l-hak münâceze-i kıtâl demektir"[2] diye taarruz veya tedâfüʿden eʿam olduğu gösterilmiştir. Bir de fiʿl-i muzâriʿ istikbâle de muhtemildir. [694] Bu surette يُقَاتِلُونَكُمْ kıtâle ehliyet ve kudreti olup da harb edecek hâlde bulunanlar demek olur. Ve bu mâna Hazret-i Ebû Bekir'den ve Ömer b. Abdülaziz'den mervîdir.[3] Bunda evvelkisi evleviyetle sâbit olur, umûm-ı müşterek veya umûm-ı mecaz lâzım gelmez. Evvelkinde muhâsırîn ve münâsıbîn[4] hâriç kalır, ikincisinde bunlar da girer. Nasb-ı harb etmeyen veya kadın, çocuk, pîr-i fânî, manastırdaki ruhbanlar gibi ağleb-i ahvâlde harb etmek kudretini hâiz olmayanlar hâriç kalır, bunlara kıtal câiz olmaz. Evâmir-i ahîrede dahi hâl böyledir. O hâlde bu iki mâna beyninde muhtemil olan bu âyet de mensuh değildir.

Bu suretle mukātele edin {وَلَا تَعْتَدُوا} fakat gerek kıtalde ve gerek diğer hususlarda Allah'ın emirlerini ve tâyin ettiği hudûdu tecavüz etmeyin, taarruzda haksızlık yapmayın, yani bu meyanda nasb-ı harb etmeyenleri ve kadınları, sıbyân ve etfâli, ruhbânı, harb zamanında zaʿf ü aczinden nâşî ağleb-i ahvâle nazaran ehl-i kıtâl olmamakta bunlar mecrâsına cârî olanları da öldürmeye kalkışacak kadar ileri gitmeyin. Kezâlik katlde müsle yapmayın, yani öldürdüğünüz kimselerin burnunu, kulağını ve

---

1 B: "teʿarruz".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 241:
الَّذِينَ يُقاتِلُونكُمْ ظَاهِرُهُ: مَنْ يُنَاجِزُكُمُ الْقِتَالَ ابْتِدَاءً، أَوْ دَفْعًا عَنِ الْحَقِّ،

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 562-563:
عن يحيى بن يحيى الغساني، قال: كتبتُ إلى عمر بن عبد العزيز أسألهُ عن قوله: «وقاتلوا في سَبيل الله الذين يُقاتلونكم ولا تعتدوا إنّ الله لا يُحب المعتدين»، قال: فكتب إليّ: «إنّ ذلك في النساء والذريّة ومن لم يَنصِبْ لك الْحَرْب منهم».
عن سعيد بن عبد العزيز، قال: كتب عمر بن عبد العزيز إلى عديّ بن أرطاة: إني وَجَدتُ آية في كتاب الله: «وقاتلوا في سبيل الله الذين يُقاتلونكم ولا تعتدوا إنّ الله لا يحب المعتدين» أي: لا تقاتل من لا يقاتلك، يعني: النساء والصبيان والرُّهبان.

4 B: "münâsibîn".

sâiresini kesmeye kalkmayın. ❁ Nitekim sıbyân ü nisâyı ve ashâb-ı savâmiʿi katlden ve kezâlik müsleden Resûlullah'ın nehy ettiği âsâr-ı şâyiʿa ile sâbittir. Halîfe-i Resûlullah Hazret-i Sıddîk'ın dahi kumandan Yezîd b. Ebî Süfyân'a hukūk-ı harbi mutazammın olarak yazdığı vesâyâda bunları ve kezâlik şeyh-i fânîyi katlden ve maʿmûru tahripten ve yemekten gayrı bir garaz için sığır ve koyun kesmekten ve meyvalı ağacı yakmak ve sâir bir suretle ifsad etmekten nehy eylemişti.[1] Bu meyanda bazı müfessirîn iʿlân-ı harb haberi vâsıl olmadan birdenbire basmak dahi taʿaddî cümlesinden olduğunu söylemiştir. Bazıları da bâlâda zikr olunan mukātele mânasından dolayı bu taʿaddîyi bizâtihi taarruza hamletmişler ve bu [695] sebeple mensûhiyetine de hükm eylemişlerdir ki Rebîʿin kavlidir. Binâenʿaleyh mensuhtur denilmenin mânası bidâyeten taarruz ʿale'l-ıtlâk taʿaddî değil, iktizâ-yı hâle göre meşrûʿdur demek olduğu unutulmamalıdır. Hâsılı ber minvâl-i meşruh taʿaddî etmeyiniz: {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدٖينَ} zira Allah taʿaddî edenleri sevmez, onları sevâba değil ʿikāba lâyık görür.

Fî-sebîlillâh muharebe edin {وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ} ve onları nerede yakalarsanız öldürün, hill ü harem demeyin, onlar taarruz etsin diye beklemeyin, böyle yapın {وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ} ve sizi çıkardıkları yerden, yani Mekke'den onları çıkarın, vatanınızı onların elinden kurtarın. ❁ Burada bu ihraç emri, emr-i temkînîdir. Bu vaad feth-i Mekke ile incaz buyurulmuştur. Gerçi katl haddizâtında fenâ bir şeydir, lâkin {وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ} fitne de katlden eşeddir, daha ağırdır. ❁ Zira katlin zahmet olması çabuk geçer, fitneninki devam eder. Katl, insanı yalnız dünyadan çıkarır, fitne ise hem dinden hem dünyadan oldurur. Binâenʿaleyh fitneye tutulmaktan ise o fitneyi çıkaranları öldürmek veya ölmek veya

---

1 *Muvatta'*, Cihâd, 10:
عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ، أَنَّ أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ بَعَثَ جُيُوشًا إِلَى الشَّامِ. فَخَرَجَ يَمْشِي مَعَ يَزِيدَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ وَكَانَ أَمِيرَ رُبْعٍ مِنْ تِلْكَ الْأَرْبَاعِ. فَزَعَمُوا أَنَّ يَزِيدَ قَالَ لِأَبِي بَكْرٍ: إِمَّا أَنْ تَرْكَبَ، وَإِمَّا أَنْ أَنْزِلَ. فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ «مَا أَنْتَ بِنَازِلٍ، وَمَا أَنَا بِرَاكِبٍ. إِنِّي أَحْتَسِبُ خُطَايَ هَذِهِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ». ثُمَّ قَالَ لَهُ: «إِنَّكَ سَتَجِدُ قَوْمًا زَعَمُوا أَنَّهُمْ حَبَّسُوا أَنْفُسَهُمْ لِلَّهِ. فَذَرْهُمْ وَمَا زَعَمُوا أَنَّهُمْ حَبَّسُوا أَنْفُسَهُمْ لَهُ. وَسَتَجِدُ قَوْمًا فَحَصُوا عَنْ أَوْسَاطِ رُءُوسِهِمْ مِنَ الشَّعَرِ. فَاضْرِبْ مَا فَحَصُوا عَنْهُ بِالسَّيْفِ. وَإِنِّي مُوصِيكَ بِعَشْرٍ: لَا تَقْتُلَنَّ امْرَأَةً، وَلَا صَبِيًّا، وَلَا كَبِيرًا هَرِمًا، وَلَا تَقْطَعَنَّ شَجَرًا مُثْمِرًا، وَلَا تُخَرِّبَنَّ عَامِرًا، وَلَا تَعْقِرَنَّ شَاةً، وَلَا بَعِيرًا، إِلَّا لِمَأْكَلَةٍ. وَلَا تَحْرِقَنَّ نَحْلًا، وَلَا تُغَرِّقَنَّهُ، وَلَا تَغْلُلْ وَلَا تَجْبُنْ».

çıkardıkları fitneyi kendi başlarına yıkmak elbette yeğdir. "Ehven-i şer-reyn ihtiyar olunur"[1] kāidesi de bu gibi nusûsdan müstenbattır.

"**Fitne**" asl-ı lügatta karışığını almak için altını ateşe koymaktır. Bundan mihnet ve belâya sokmak mânasına isti'mâl edilmiştir ki burada bu mânayadır. Yani vatandan ihraç gibi insanları azâba giriftâr edecek belâ ve mihnet, katlden daha ağırdır. Ölümden daha ağır ne vardır demeyiniz[2], zira ölümü temenni ettiren hâl ölümden daha ağırdır. Bu nazmın siyâkında insanı vatanından çıkarmak da ona ölümü temenni ettirecek fiten ü mihen cümlesinden olduğuna [696] işaret vardır. Şirk, neşr-i küfr, irtidad, hetk-i hurumâtullah, âsâyiş-i umûmîyi ihlâl, vatandan ihraç hep birer fitnedirler, mü'minin el-'iyâzu billâh dönüp kâfir olması katl olunmasından eşeddir. İhtidâ eden mü'minlerden bazı zevât Mekke müşrikleri tarafından küfre döndürülmek için ta'zîb olunuyor, onlar da وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتٌ بَلْ اَحْيَٓاءٌ [el-Bakara 2/154][3] emr-i ilâhîsi mûcebince ölmeyi göze alıp bi-izn-i Hudâ sebat ediyorlardı. Bu suretle şehr-i Haram'da bazı sahâbeyi müşrikler katl etmişler ve hep bunlar Müslümanların gücüne gitmiş idi. İşte bütün bunlar وَالْفِتْنَةُ اَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ düstûrunda telhis edilerek i'lân-ı harbin sebebi icmâl buyurulmuş ve Müslümanlar def'-i fitne için fî-sebîlillâh ya gāzî veya şehid olmaya tergīb kılınmıştır. Sebeb-i nüzul hâs ise de nazm, mâhiyet-i fitnenin mâhiyet-i katl ile mukayesesini ifade ettiğinden hüküm e'amdır.

Ma'amâfîh {وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتّٰى يُقَاتِلُوكُمْ فٖيهِ} Mescid-i Haram yanında, Mekke içinde evvelâ onlar size kıtâle başlamadıkça siz de onlara kıtal etmeyiniz, lâkin {فَاِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ} onlar size kıtal eder de birinizi öldürürlerse siz de onları öldürünüz, {كَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْكَافِرٖينَ} kâfirlerin cezâsı böyledir. Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde وَلَا تَقْتُلُوهُمْ ... حَتّٰى يَقْتُلُوكُمْ فَاِنْ قَتَلُوكُمْ okunur ki Mescid-i Haram yanında onlar sizden birini öldürmedikçe siz de onları öldürmeyiniz, eğer onlar sizi öldürürse siz de onları öldürünüz. ❁ Bundan anlaşılır ki Harem-i Kâbe ve Mekke-i Mükerreme

---

1 Mecelle, md. 29.
2 B: "demeyin".
3 "Ve Allah yolunda katl olunanlara ölüler demeyin, hayır diridirler…"

içinde taʿarruzan katl câiz değildir, ilk vazife yalnız ihraçdır. Fakat orada katl yapan katl olunur. Hatta Mekke içinde bir katl yapan Harem-i Kâbe'ye iltica ederse orada yine katl câiz değildir, çıkarılır da kısas edilir وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْنًا [el-Bakara 2/125][1], وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ اٰمِنًا [Âl-i İmrân 3/97][2] Lâkin Harem-i şerîf içinde katl yapan orada katl edilebilir. Bu emir mâkablini muhassıstır. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da der ki: "Hitâb-ı vâhidde nâsih ve mensuh bulunamayacağı, [697] nesak-ı tilâvet ve nizâm-ı tenzil de bu iki âyetin bir hitabda nüzûlünü işʿâr ettiği ve hilâfına bir nakl-i sahih mevcud olmadığı cihetle وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ mâkablini nâsih olmayıp mübeyyin olduğu gibi, bu nehiy de وَاقْتُلُوهُمْ emrinin umûmunu nâsih değil muhassıs olur. Sonra bu nehiy de hiçbir emir ile mensuh değildir, muhkemdir. Gerçi فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [et-Tevbe 9/5][3] emri sonra nâzil olduğunda ihtilâf yoksa da bunun işbu وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ nehyine müretteb olarak iʿmâli mümkin olduğuna göre neshe delâleti yoktur. İbn Abbas ve Ebû Şureyh-i Huzâî ve Ebû Hureyre hazarâtından rivayet olunduğu üzere feth-i Mekke günü Aleyhissalâtü vesselâm îrâd buyurduğu hutbede "ey nâs, Allah teâlâ semâvât ü arzı halk eylediği gün Mekke'yi muhterem kıldı ve o benden evvel kimseye helâl kılınmadı, benden sonra da kimseye helâl kılınmayacaktır. Bana da ancak bir günün bir saatinde helâl kılındı ve yine yevm-i kıyâmete kadar muhterem oldu" buyurmuştur[4] ki bu bir saat de müşrikler tarafından orada îkāʿ-i katl edildiği saat demektir. Ve bu hadîs-i şerîf işbu âyetteki nehy-i mukayyedin muhkem olduğuna delâlet eder. Buna karşı Rebîʿ ve Katâde'nin buna mensuh demeleri Peygamber'den bir rivayet olduğu mâlum değildir. Kendi ictihadları olmak üzere telakkī edilebilir."[5] Bu suretle bu hüküm bâkīdir, nesih sâbit değildir.

---

1 "Ve o vakit Beyt-i Şerîf'i insanlar için dönüp varılacak bir sevabgâh ve bir dâru'l-emân kıldık…"

2 "…ve ona dehalet eden eman bulur…"

3 "…artık öbür müşrikleri nerede bulursanız öldürün…"

4 Buhârî, Meğāzî, 53:

عَنْ مُجَاهِدٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَامَ يَوْمَ الفَتْحِ فَقَالَ: إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ، فَهِيَ حَرَامٌ بِحَرَامِ اللَّهِ إِلَى يَوْمِ القِيَامَةِ، لَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِي وَلاَ تَحِلُّ لِأَحَدٍ بَعْدِي، وَلَمْ تَحْلِلْ لِي قَطُّ إِلَّا سَاعَةً مِنَ الدَّهْرِ…

5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 323:

وَغَيْرُ جَائِزٍ وُجُودُ النَّاسِخِ وَالْمَنْسُوخِ فِي خِطَابٍ وَاحِدٍ وَإِذَا كَانَ الْجَمِيعُ مَذْكُورًا فِي خِطَابٍ وَاحِدٍ عَلَى مَا يَقْتَضِيهِ نَسَقُ التِّلَاوَةِ وَنِظَامُ التَّنْزِيلِ فَغَيْرُ جَائِزٍ لِأَحَدٍ إِثْبَاتُ تَارِيخِ الْآيَتَيْنِ وَتَرَاخِي نُزُولِ إِحْدَاهُمَا عَنْ الْأُخْرَى إِلَّا بِالنقل الصحيح ولا يمكن أحد دَعْوَى

{فَاِنِ انْتَهَوْا} Binâenʿaleyh küfürden vazgeçerlerse {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} Allah da Gafûr ve Rahîm'dir. ❁ وَاَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ اَخْرَجُوكُمْ ❁ kaydı delâletiyle bu âyetin ehl-i kitab hakkında olmayıp Arab müşriklerine mahsus olduğu anlaşılır. Ehl-i kitâbın vergi ile mutâvaʿatı dahi makbul olabildiği hâlde Arab müşrikleri ya İslâm veya seyfe mahkumdur. Ve bu nokta şu âyetle tansis olunuyor:

{وَقَاتِلُوهُمْ} Onlara o suretle kıtal edin ki {حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ} [698] hatta fitne, yani şirk ü tefrika olmasın {وَ يَكُونَ الدّ۪ينُ لِلّٰهِ} da din hep Allah için olsun, yalnız Allah'a inkıyâd ü itaat edilsin. ❁ Hâlbuki اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ'dır [Âl-i İmrân 3/19][1]. Binâenʿaleyh bunlarda dîn-i tevhîd-i hak olan İslâm'dan başka bir din bulunmasın, fitnenin başı olan şirk kalksın, bunun için Aleyhissalâtü vesselâm "ben bu nâsa 'lâ ilâhe illallah' diyecekleri âna kadar kıtâle me'mûrum, onu dedikleri zaman benden canlarını kurtarırlar"[2] buyurmuştur. Diğerleri cizye ile dahi ismet-i deme mâlik olabilecekleri hâlde bunlara bu müsaade verilmemiştir. Bundan başka bilhassa Mekke'de gayr-i müslimin ikāmetine müsaade de edilmemiştir. Binâenʿaleyh {فَاِنِ انْتَهَوْا} küfürden vazgeçip İslâm'ı kabul ederlerse {فَلَا عُدْوَانَ اِلَّا عَلَى الظَّالِم۪ينَ} artık zâlimlerden mâʿadâsına husûmet-i kıtâl yoktur.

İyi amma bu kıtal hasbe'l-ʿâde muharebenin memnûʿ olduğu şehr-i haram'a tesadüf ederse ne olacak? {اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ} Şehr-i haram şehr-i haram'a, hurmetler hurmetlere kısastır. ❁ Burada "hurmet", muhafaza ve ihtirâmı vâcib olan, el uzatılması câiz olmayan şey demektir ki emvâle de şâmildir. Bu atıfta tahsisten sonra taʿmîm

---

نَقْلٍ صَحِيحٍ فِي ذَلِكَ وَإِنَّمَا رُوِيَ ذَلِكَ عَنْ الرَّبِيعِ بْنِ أَنَسٍ فَقَالَ هُوَ مَنْسُوخٌ بِقَوْلِهِ «وَقاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ» وَقَالَ قَتَادَةُ هُوَ مَنْسُوخٌ بِقَوْلِهِ «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» وَجَائِزٌ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ تَأْوِيلًا مِنْهُ وَرَأْيًا لأن قوله «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ» لَا مَحَالَةَ نَزَلَ بَعْدَ سُورَةِ الْبَقَرَةِ لَا يَخْتَلِفُ أَهْلُ النَّقْلِ فِي ذَلِكَ وَلَيْسَ فِيهِ مَعَ ذَلِكَ دَلَالَةٌ عَلَى النَّسْخِ لِإِمْكَانِ اسْتِعْمَالِهِمَا بأن يكون قوله «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ» مُرَتَّبًا عَلَى قَوْلِهِ «وَلا تُقاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ» فَيَصِيرُ قَوْلُهُ اُقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ إِلَّا عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَّا أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ وَيَدُلُّ عَلَيْهِ أَيْضًا حَدِيثُ ابْنِ عَبَّاسٍ وَأَبِي شُرَيْحٍ الْخُزَاعِيِّ وَأَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَطَبَ يوم فتح مكة فقال: يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى حَرَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ لَمْ تَحِلَّ لِأَحَدٍ قَبْلِي وَلَا تَحِلُّ لِأَحَدٍ بَعْدِي وَإِنَّمَا أُحِلَّتْ لِي سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ ثُمَّ عَادَتْ حَرَامًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

1 "Doğrusu Allah ʿindinde din, İslâm'dır…"

2 Buhârî, Zekât, 1:

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا «لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ»، فَمَنْ قَالَهَا فَقَدْ عَصَمَ مِنِّي مَالَهُ وَنَفْسَهُ إِلَّا بِحَقِّهِ، وَحِسَابُهُ عَلَى اللَّهِ.

vardır. Binâenʿaleyh {فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ} her kim size tecavüz eder, hurmet ü ismetinizden bir şey ihlâl eylerse {فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ} onun size tecavüz ettiği kadar, yani misli olmak şartıyla siz de ona bi'l-mukābele tecavüz ediniz. ❁ Çünkü وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا'dir [eş-Şûrâ 42/40][1]. Bir tecavüze karşı mukābele bi'l-misl tecavüz değil, tecavüzün cezâsıdır. اَلْبَادِي أَظْلَمُ.[2] Buna tecavüz ve taʿaddî tâbir edilmesi, zât-ı fiʿilde mümaselet dolayısıyla bir müşâkeledir. Haddizâtında çirkin olan bir [699] şey böyle bazı şerâit altında izâfî bir hüsn iktisab eder. Binâenʿaleyh bâdînin fiili hakikaten ve hükmen çirkin bir zarar-ı mahz olduğu hâlde, onun aksü'l-ameli demek olan mukabile bir hak vermiş olur. Böyle olabilmesi ise mümaseletle meşruttur. Mümaselete riayet mümkin olmayan husûsâtta kısas yapılmaz. Kıyemiyyât[3] birbirine takas edilmez, derecât-ı hukūka riayet lâzımdır. Meselâ, mağsub mevcud ise aynen alınır, misliyyâttan ise misl-i nevʿîsi ile, değil ise misl-i mâlîsi olan kıymetiyle tazmin edilir. Hâsılı meşrû olan mukābele-i mutlaka değil, mukabele bi'l-misldir. Misle riayet edilmeyince re'sen bir zarar îkāʿ edilmiş ve zarara zarar ile mukabele olunmuş olur. Hâlbuki İslâm'da لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ'dır[4]: Re'sen zarar câiz değil, zarara zararla mukabele de câiz değildir, fakat izâle-i zarar lâzımdır. Zarar ise bi'z-zarûre misliyle takas edilerek izâle olunabilir. Yoksa diğer bir zarar ihdas edilmiş olur. Takas demek olan "kısas" kelimesi bu mümaselet mânasını mutazammın olduğu hâlde zühul edilmemek ve hükümde maksûd bizâtihi olduğu gösterilmek için tefrîʿan ayrıca da tansis olunmuştur. İşte mümaseletle meşrut bulunan اَلْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ kāʿide-i külliyesi mûcebince memnûʿ ay da aynı memnûʿ aya takas edilir. Düşmanlar geçen Hudeybiye senesi zilkade'de Müslümanlara taş, ok atarak kıtâle kalkışmakla bu şehr-i harâmın hurmetini hetk ettiler. Bu sene de bunu bahane ederek musâlaha hükmünün icrâsına mâniʿ olmak zuʿmunda bulunuyorlar, siz de buna misliyle mukabele ederek aynı zilkadede

---

1 "Kötülüğün cezası da misli kötülüktür…"

2 "Kötülüğe ilk başlayan daha zâlimdir" (Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* I, 323/888): «البادئ بالشر أظلم» ليس بحديث، ومثله: «البادئ بالشر خسران».

3 M: "Keymiyyât"; B: "Kemmiyyât".

4 İbn Mâce, Ahkâm, 17.

kıtalden sakınmazsınız. Hasan'dan mervî olduğuna göre Arab müşrikleri Hazret-i Peygamber'e "Şehr-i haram'da kıtalden nehyetsen" demişler, "pek iyi!" buyurmuş, müşrikler bunu fırsat bilip şehr-i haram içinde tağyîr-i ahdi kurmuşlar, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[1] Lâkin İbn Abbas, Rebîʿ b. Enes, Katâde ve Dahhâk'tan rivayet olunduğuna göre Kureyş Hudeybiye senesi Resûlullah'ı ihramlı olarak şehr-i haram olan [700] zilkadede beled-i haram olan Mekke'den reddetmişlerdi, Cenâb-ı Allah da ertesi sene yine zilkadede Resûlünü Mekke'ye idhâl buyurdu da umresini kazâ ettirdi. Ve bunu geçen Hudeybiye senesi vâkiʿ olan menʿ u haylûlete takas etti ve sebeb-i nüzûl bu oldu[2] ki evvelkine göre âyet Mekke'ye kable'd-duhûl nâzil olmuş, sarâhaten emr ü inşâ ve zımnen istikbâle ait vaʿd ü ihbar, ikinciye göre de baʿde'd-duhûl nâzil olmuş ve müşriklere "İşte bu geçen senekine kısastır" diye sarâhaten ihbârı ve maʿamâfîh şehr-i haramda bidâyeten olmamak şartıyla ibâha-i kıtâl emrini mutazammın bulunmuştur. Siyâk-ı âyet evvelkine daha muvâfıktır. Ve her hâlde bu âyetler "Umre-i Kazâ Senesi" tâbir olunan hicretin yedinci senesinde ziyâret-i Kâbe sadedinde nâzil olmuştur. Ancak bilâhare şehr-i harâm âdeti ʿale'l-ıtlâk nesh edilmiş olduğundan bu âyetin şehr-i haramda bidâyeten iʿlân-ı harbe cevaz vermeyen hükmü Berâe âyetleriyle bi'l-ittifak mensuhtur. Bundan mâʿadâ mukabele bi'l-misl hakkındaki[3] ahkâm-ı umûmiyesi ise bi'l-ittifak bâkīdir.

Bunları yapınız ve kendinizi koruyunuz {وَاعْلَمُوٓا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ} her hâlde Allah korunanlarla beraberdir. Mukabele bi'l-misl câiz ise de ʿale'l-ıtlâk ittikānın zarûriyyâtından değildir. Tatbîkinde mümaseleti tecavüz etmemek için iyi dikkat ediniz, Allah'tan korkunuz ve en iyi suret hangisi ise onu yapınız ve her hâlde korununuz, müttakī olunuz, ittikā

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 325:
رُوِيَ عَنْ الْحَسَنِ أَنَّ مُشْرِكِي الْعَرَبِ قَالُوا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أنهيت عَنْ قِتَالِنَا فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ قَالَ نَعَمْ وَأَرَادَ الْمُشْرِكُونَ أَنْ يُغَيِّرُوهُ فِي الشَّهْرِ الْحَرَامِ فَيُقَاتِلُوهُ فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى «الشَّهْرُ الْحَرامُ بِالشَّهْرِ الْحَرامِ وَالْحُرُماتُ قِصاصٌ».

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 576-579; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 325:
عن مجاهد في قول الله جل ثناؤه: «الشهرُ الحرامُ بالشهر الحرام والحُرماتُ قِصَاص» قال: فخرت قريش بردِّها رسولَ الله صلى الله عليه وسلم يوم الحُديبية محرِما في ذي القَعدة عن البلد الحرام، فأدخله الله مكة في العام المقبل من ذي القَعدة، فقضى عُمرته، وأقصَّه بما حيل بينه وبينها يوم الحديبية.

3 M ve B: "hakkında".

âyetlerini unutmayınız. ❁ Bundan anlaşılıyor ki اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ [el-Bakara 2/153][1] mutlak değildir. Sabır, ittikā ile meşruttur ve makamına göre derecâtı vardır. Vâkiʿ olmuş musibet ile henüz olmamış musibetlere karşı sabrın farkı vardır. Ve defʿ ü refʿinde mümkin olduğu kadar sürʿat gösterilecek husûsât vardır. İttikā derken de ittikā âyetlerinde[2] وَالصَّابِرِينَ فِى الْبَأْسَاءِ وَالضَّرَّاءِ وَحِينَ الْبَأْسِ [el-Bakara 2/177] mazmûnu unutulmamalıdır. Evlere kapılarından girilmelidir. Şu da derhâtır [701] edilmelidir ki harb ü kıtâl denilen şey parasız ve malsız olmaz, masraf da ister, bunun için {وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda infak da yapın; mal tedarik edip havâic-i harbe sarf edilmek üzere vergi, iʿâne verin, lâkin yalnız mal kazanmak sevdâsına düşüp de {وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ} kendi kendinizi tehlikeye de bırakmayın, sade para kazanmak ve istirahat etmek sevdasının insanları istîlâ-yı esâret ve mahkûmiyet gibi büyük tehlikelere düşüreceğini ve bu tehlikenin önüne geçmek ancak fî-sebîlillâh harb etmek ve harbe alışmakla mümkin olacağını unutmayın. ❁ Bu âyetin siyâkı ve sebeb-i nüzûlü fî-sebîlillâh harb ü kıtâlden ve o uğurda sarf-ı maldan kaçınmanın bir tehlike olduğunu ihtar içindir. Tirmizî ve Ebû Dâvûd'da dahi tahrîc olunduğu üzere rivayet ediliyor ki Emeviye devrinde Abdurrahman b. Velîd kumandasında bir İslâm ordusu Kostantiniye, yani İstanbul şehrine gazâ etmiş idi, Ebû Eyyûb-i Ensârî hazretleri de bu asker meyânında idi. Rumlar şehrin surlarına arkalarını dayamışlardı, o sırada Müslümanlardan bir zat kaledeki düşman üzerine açıktan hücum etmiş, bunu gören cemâat-i İslâm "meh meh, lâ ilâhe illallah, kendi kendini tehlikeye ilkā ediyor!" demişlerdi. Bunun üzerine Hazret-i Ebû Eyyûb-i Ensârî "ey Müslümanlar! Bu âyet biz maʿşer-i ensâr hakkında nâzil oldu, vaktâ ki Allah Peygamberine nusret ve dini olan İslâm'ı galebeye mazhar etti, o zaman 'biz artık mallarımızın başında durup onların ıslâhıyla meşgul olalım mı?' demiştik. Allah teâlâ وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ âyetini inzal buyurdu. Binâenʿaleyh kendini tehlikeye ilkā etmek, mallarımızın başında durup onları ıslah ile uğraşmamız ve cihâdı terk etmemizdir" demiş ve bunun üzerine hiç

1 "…şüphe yok ki Allah sabredenlerle beraberdir."
2 F: "âyetinde".

durmayıp fî-sebîlillâh cihâda girişmiş ve nihâyet şehid olup Kostantiniye'de defn olunmuştur."[1] Müşârün ileyh bu suretle tehlikeye ilkā fî-sebîlillâh cihâdı terk etmek demek olduğunu ve [702] âyetin bu hususta nüzûlünü haber vermiştir ki İbn Abbas'dan, Huzeyfe'den, Hasan, Katâde, Mücâhid, Dahhâk'tan dahi böyle rivayet edilmiştir. Berâ' b. Âzib ve Abîde[2] es-Selmânî hazretlerinden "elleriyle tehlikeye ilkā, irtikâb-ı meʿâsî ile mağfiretten ye's" demek olduğu da mervîdir.[3] Bunun infak karînesiyle "infakda israf edip yiyecek içecek bulamayacak dereceye vararak telef olmak" mânasına olduğu da söylenmiş, "düşmana icrâ-yı te'sîr etmeyecek bir vechile harbe atılmak" demek olduğu da söylenmiştir ki Ebû Eyyûb'un itiraz[4] eylediği ve sebeb-i nüzūlü söylediği cemaatin telakkīsi de bu idi. Sebebin husûsu hükmün umûmuna mâniʿ olmayacağından ve bu mânaların ictimâʿında da tezad ve tenâfî bulunmadığından âyetin umûmuna şümûlü câizdir. Bunun için İmam Muhammed[5] *Siyer-i Kebîr*'inde zikreder ki "Münferid bir adam bin kişiye hücum edecek olsa eğer necât veya düşmana bir nikâyet ve tesir ümidi varsa beis yoktur. Necât veya nikâyet ümîdi yoksa mekruhtur. Çünkü Müslümanlara bir fâidesi olmaksızın kendini telefe arz etmiş olur. Bunu yapacak olan zat ya kurtulmak veya Müslümanlara bir menfaati bulunmak ümidi bulunursa yapmalıdır, necât ve nikâyet ümidi olmadığı hâlde diğer Müslümanlara cür'et versin ve bu suretle düşmanı tepelesinler diye numûne-i imtisâl olmak üzere yaparsa beis yoktur."[6] Ve

---

1 Ebû Dâvûd, Cihâd, 22; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 3/2972:
عن أسلمَ أبي عمرانَ، قال: غزونا من المدينة، نريدُ القُسطنطينيةَ، وعلى الجماعةِ عبدُ الرحمن بن خالدِ بن الوليد، والرومُ مُلصِقو ظُهورِهم بحائطِ المدينةِ، فحمل رجلٌ على العدوّ، فقال الناسُ: مَهْ، مَهْ، لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ، يُلقي بيديه إلى التَّهْلُكَةِ، فقال أَبو أَيوب: إنما نزلتْ هذه الآيةُ فينا معشرَ الأنصارِ لمَّا نصر الله نبيه صلَّى الله عليه وسلم، وأظهرَ الإسلامَ، قلنا: هَلُمَّ نقيمُ في أموالِنا ونُصلِحُها، فأنزلَ اللهُ عز وجل: {وَأَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ} (البقرة ٢/١٩٥) فالإلقاء بالأيدي إلى التَّهْلُكةِ: أن نقيمَ في أموالِنا ونصلِحُها وندعَ الجهاد، قال أبو عمرانَ: فلم يزلْ أبو أَيوبَ يُجاهدُ في سبيلِ الله حتى دُفِنَ بالقُسطنطينيةِ.

2 M: "Ubeyde".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 588-589:
عن البراء بن عازب في قوله: «ولا تُلقوا بأيديكم إلى التهلكة» قال: هو الرجل يُصيبُ الذنوبَ فيُلقي بيده إلى التهلكة، يقول: لا توبة لي.
«ولا تُلقوا بأيديكم إلى التهلكة» قال: القُنوط. عن عبيدة:
Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 327:
وَرُوِيَ عَنْ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ وَعَبِيدَة السَّلْمَانِيّ الْإِلْقَاءُ بِالْأَيْدِي إلَى التَّهْلُكَةِ هُوَ الْيَأْسُ مِنْ الْمَغْفِرَةِ بِارْتِكَابِ الْمَعَاصِي.

4 B: "ihtiraz".

5 M: "Muhammed'e"; B +"de".

6 Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr,* eş-Şeriketü'ş-Şarkiyye li'l-İʿlânât, 1971, s. 1512-1513:
٣٦٩٢ - وَلَوْ أَنَّ مُسْلِمًا حَمَلَ عَلَى أَلْفِ رَجُلٍ وَحْدَهُ فَإِنْ كَانَ يَطْمَعُ أَنْ يَظْفَرَ بِهِمْ أَوْ يَنْكَأَ فِيهِمْ فَلَا بَأْسَ بِذَلِكَ. لِأَنَّهُ يَقْصِدُ بِفِعْلِهِ النَّيْلَ مِنْ الْعَدُوِّ.

bu menʿ sahihtir. Binâenʿaleyh dine veya mü'minîne hiçbir menfaati olmaksızın nefsi telef etmek lâyık değildir. Fakat nefsi telef etmekte dine ait bir menfaat varsa o zaman da bunu yapmak pek şerefli bir makam olur ki Cenâb-ı Allah ashâb-ı Resûlullah'ı bununla medh etmiş اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ بِاَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَۜ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ [et-Tevbe 9/111][1] kezâlik وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ قُتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتاًۜ بَلْ اَحْيَٓاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ [Âl-i İmrân 3/169][2] buyurmuştur. Ebû Eyyûb-i Ensârî hazretleri de bu makamı göstermiştir. Binâenʿaleyh mücerred huzurperestlikte tehlike bulunduğu gibi harb nokta-i nazarından da tehlike [703] bulunabilir, o da düşmana icrâ-yı te'sîr etmeyecek boş yere bir Müslüman telef edecek olan husustur. Müslümanlara fâidesi olmadığı gibi bilakis zararı mâlum olursa o zaman harbe atılmak ve telef-i nefs etmek hiç câiz olmaz. Lâkin gaflet-i beşer harbi mutlak bir tehlike zannedebileceği için bu âyet mal kazanacağız, rahat edeceğiz diye dalıp cihâdı terk etmenin tehlike olduğunu ihtar siyâkında nâzil olmuş ve o makām-ı şerîfi göstermiştir. Demek ki tehlike-i sulh bi'l-ibâre, tehlike-i harb bi'l-işâre ihtar buyurulmuştur.

Ey mü'minler, bunlara dikkat edin {وَاَحْسِنُوا} ve her hususta ihsan ile muâmele eyleyin, yaptığınızı güzel yapın, sizden asıl matlub olan hasenâttır. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنٖينَ} Allah hep muhsinleri sever. Bunun için infâkı da en güzel vechile yapın ve herhangi bir fenâlığı ahsen suretle defʿ edin ve mukabele bi'l-misli daha güzeli mümkin olmadığı zaman

---

٤٦٩٢ – وَقَدْ فَعَلَ ذَلِكَ بَيْنَ يَدَيْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، غَيْرُ وَاحِدٍ مِنْ الْأَصْحَابِ يَوْمَ أُحُدٍ وَلَمْ يُنْكِرْ ذَلِكَ عَلَيْهِمْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ، وَبَشَّرَ بَعْضَهُمْ بِالشَّهَادَةِ حِينَ اسْتَأْذَنَهُ فِي ذَلِكَ، وَإِنْ كَانَ لَمْ يَطْمَعْ فِي نِكَايَةٍ فَإِنَّهُ يُكْرَهُ لَهُ هَذَا الصَّنِيعُ. لِأَنَّهُ يُتْلِفُ نَفْسَهُ مِنْ غَيْرِ مَنْفَعَةٍ لِلْمُسْلِمِينَ، وَلَا نِكَايَةٍ فِيهِ لِلْمُشْرِكِينَ.

٥٦٩٢ – وَفِي الْأَمْرِ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّهْيِ عَنْ الْمُنْكَرِ يَسَعُهُ الْإِقْدَامُ، وَإِنْ كَانَ يَعْلَمُ أَنَّ الْقَوْمَ يَقْتُلُونَهُ وَأَنَّهُ لَا يَتَفَرَّقُ جَمْعُهُمْ بِسَبَبِهِ؛ لِأَنَّ الْقَوْمَ هُنَاكَ مُسْلِمُونَ مُعْتَقِدُونَ لِمَا يَأْمُرُهُمْ بِهِ، فَلَا بُدَّ مِنْ أَنَّ فِعْلَهُ يَنْكِي فِي قُلُوبِهِمْ، وَإِنْ كَانُوا لَا يُظْهِرُونَ ذَلِكَ، وَهَا هُنَا الْقَوْمُ كُفَّارٌ لَا يَعْتَقِدُونَ حَقِيقَةَ الْإِسْلَامِ وَفِعْلُهُ لَا يَنْكِي فِي بَاطِنِهِمْ، فَيُشْتَرَطُ النِّكَايَةُ ظَاهِرًا لِإِبَاحَةِ الْإِقْدَامِ.

٦٦٩٢ – وَإِنْ كَانَ لَا يَطْمَعُ فِي نِكَايَةٍ وَلَكِنَّهُ يُجْزِئُ بِذَلِكَ الْمُسْلِمِينَ عَلَيْهِمْ حَتَّى يُظْهِرَ بِفِعْلِهِ النِّكَايَةَ فِي الْعَدُوِّ فَلَا بَأْسَ بِذَلِكَ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ تَعَالَى. لِأَنَّهُ لَوْ كَانَ عَلَى طَمَعٍ مِنْ النِّكَايَةِ بِفِعْلِهِ جَازَ لَهُ الْإِقْدَامُ، فَكَذَلِكَ إِذَا كَانَ يَطْمَعُ فِي النِّكَايَةِ فِيهِمْ بِفِعْلِ غَيْرِهِ. وَكَذَلِكَ إِنْ كَانَ فِي إِرْهَابِ الْعَدُوِّ وَإِدْخَالِ الْوَهَنِ عَلَيْهِمْ بِفِعْلِهِ فَلَا بَأْسَ بِهِ؛ لِأَنَّ هَذَا أَفْضَلُ وُجُوهِ النِّكَايَةِ، وَفِيهِ مَنْفَعَةٌ لِلْمُسْلِمِينَ وَكُلُّ وَاحِدٍ يَبْذُلُ نَفْسَهُ لِهَذَا النَّوْعِ مِنْ الْمَنْفَعَةِ.

1 "Allah mü'minlerden canlarını ve mallarını, cennet muhakkak kendilerinin olmak bahasına satın aldı. Allah yolunda çarpışacaklar da öldürecekler ve öldürülecekler…"

2 "Ve sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma! Hayır, hep hayattadırlar, Rablerinin ʿindinde yaşarlar, merzuk olurlar."

yapın, seyyienin cezâsı seyyie ise de اِدْفَعْ بِالَّتٖى هِىَ اَحْسَنُ السَّيِّئَةَ [el-Mü'minûn 23/96][1] emri mûcebince kötülüğü dahi en güzel suretle def' eyleyin. Harbi de en güzel sebep, en güzel vâsıta, en güzel suretle yapın ve ancak fî-sebîlillâh yapın, yapın da:

وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِۜ فَاِنْ اُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِۚ وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُ۫سَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحِلَّهُۜ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرٖيضًا اَوْ بِهٖٓ اَذًى مِنْ رَاْسِهٖ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ اَوْ نُسُكٍۚ فَاِذَٓا اَمِنْتُمْ۠ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِۚ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْۜ تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌۜ ذٰلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ اَهْلُهُ حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِ ﴿١٩٦﴾

[704] Meâl-i Şerîfi

Hac ve umreyi de Allah için tamam yapın. Eğer ihsâra tutulmuşsanız o vakit hedyin kolayınıza geleni. Bununla beraber bu hedy mahalline varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin, içinizden hasta olana veya başından bir eziyeti bulunana tıraş için oruç veya sadaka veya kurbandan ibaret bir fidye var. İhsardan aman bulduğunuz vakit de her kim hacca kadar umre ile sevab kazanmak isterse ona da hedyin kolay geleni, bunu bulamayana ise oruç, üç gün hacda yedi de avdet ettiğinizde ki tam on gündür ve şu hüküm ehli[2] Mescid-i Harâm mukīmlerinden olmayanlar içindir. Hâsılı Allah'tan korkun ve bilin ki Allah'ın 'ikābı cidden çok şiddetlidir (196).

Bu âyet dahi mâkabli gibi Umre-i Kazâ Senesi denilen yedinci sene-i hicriyede nâzil olmuştur.

"**Hac**", hâ'nın fethi veya kesriyle mukaddemen dahi zikr olunduğu üzere lügaten kasd demektir. Lâkin mutlak kasd değil, büyük ve ehemmiyetli bir şeye kasıddır. Şer'an: Zaman-ı mahsûsunda mekân-ı mahsûsa

1 "Sen o kötülüğü en güzel olan hasletle def'et…"
2 B: "ehl-i".

bir ziyâret-i mahsûsadır ki hac niyetiyle mekân ve zamân-ı mahsûsunda ihrâma girip Arafat'ta vakfe, baʿdehu Kâbe'yi tavâf-ı ziyâretten [705] ibaret efʿâl-i mahsûsadır. İhram, vakfe, tavaf bu üç fiil gerek farz ve gerek nâfile haccın farzlarıdır. İhram şart, vakfe ve tavaf da rükündür. Mekân ve zamân-ı mahsus dahi şartın şartı olan şurût cümlesindendir. Bu suretle haccın şartları,[1] erkânı ve bunlardan başka vâcibâtı, sünnetleri, müstehabları,[2] memnûʿâtı vardır. Şöyle ki:

Erkânı: Vakfe ve tavaftır.

Şartları: Şart-ı vücûb ve şart-ı sıhhat olmak üzere iki nevidir.

Şart-ı sıhhat: İslâm, niyet ile ihram, mekân ve zamân-ı mahsustur. Eşhur-i hacdan evvel hiçbiri sahih olmaz.

Şart-ı vücub: Bu da ikidir. Birincisi nefs-i vücûbun şartıdır ki İslâm, hürriyet, akıl, büluğ, istitâʿa, vakit, dâr-ı İslâm'da bulunmak veya dâr-ı harbde ise haccın farziyetini bilmiş olmaktır. İkincisi de vücûb-i edânın şartıdır ki sıhhat-i beden, mevâniʿ-i hissiye bulunmamak, emn-i tarîk ve kadın hakkında iddet beklemek olmamak, zevci veya mahremi beraber bulunmaktır.

Vâcibleri:

1. İhrâmı mîkāttan veya bir mahzur melhuz değilse daha evvelden yapmak.
2. Arafat'ta vakfeyi gurûba kadar temdid etmek.
3. Müzdelife'de dahi vakfe yapmak.
4. Safâ ile Merve arasında yedi şavt saʿy etmek.
5. Saʿyi muʿtedd^ün bih bir tavaftan sonra yapmak.
6. Mevkiʿ-i mahsûsunda taş atmak.
7. Halk veya taksîr, yani başını kazıtmak veya kırktırmak.
8. Âfâkī olanlar için "tavâf-ı sader" denilen vedâʿ tavâfı yapmak.

---

1 B +"ve".
2 B -"müstehabları".

[706]

9. Tavâfa Hacer-i Esved'den başlamak.
10. Tavâfı sağdan yapmak.
11. Özrü yoksa tavafta yürümek.
12. Tavafta hades-i asgar ve ekberden taharet üzere bulunmak.
13. Setr-i avret.
14. Tavâfın yedi şavtından üçü, ki dördü farzdır.
15. Saʿye Safâ'dan başlamak.
16. Kārin veya mütemettiʿ olanlar için kurban kesmek.
17. Her yedi tavafta iki rekat namaz kılmak.
18. Remy ile halk beyninde tertîbe riayet etmek.
19. Yevm-i nahrda kurban kesmek.
20. Halkı mekânında ve zamanında yapmak.
21. Tavâf-ı ziyâreti eyyâm-ı nahrda yapmak ki bu vâciblerden biri terk olunursa dem lâzım gelir.

Sünnetleri: Tavâf-ı kudûm, yani Mekke'ye girince Kâbe'yi tavaf etmek, tavâf-ı kudûmda veya tavâf-ı farzda "remel" yapmak, yani[1] tavâfın üç şavtında (devrinde) meydân-ı harbde mübârezeye çıkmış pehlivan gibi omuzlarını titreterek yürümek, Safâ ile Merve arasında "mîleyn-i ahdareyn" beyninde derenin içinde koşmak, eyyâm-ı mahsûsasında geceleyin Minâ'da yatmak, Minâ'dan Arafat'a güneş doğduktan sonra, Müzdelife'den Minâ'ya da güneş doğmadan evvel hareket etmek ve bunlardan mâʿadâ daha birtakım husûsât ki müstehabbât ü âdâbı ile beraber tafsîlâtı kütüb-i fıkhıyededir.

Haccın memnûʿâtı da iki nevidir. Birisi şahsın kendinde yapmaktan memnûʿ olduğu şeylerdir ki: Cimâʿ, saç ve kıl izâle etmek, tırnak kesmek, koku sürünmek, [707] başını ve yüzünü örtmek, dikişli bir şey giymektir. Diğeri, başkasına yapmaktan memnûʿ bulunduğu şeylerdir ki başkasını

1 B: "veya".

tıraş etmek, gerek harem ve gerek hilde sayda taarruz etmektir. İhramdan çıkıncaya kadar bunların hiçbiri yapılamaz, yapılırsa cezâ lâzım gelir. Gerçi haremin ağacını kesmek dahi memnûʿ ise de bu memnûʿiyet hacca ve ihrâma mahsus değildir. Mezheb-i Şâfiʿî'de Safâ ile Merve arasında saʿy ve bir kavilde halk veya taksîr dahi haccın farzlarından ve hatta erkânındandır.

Haccın sebeb-i şerʿîsi Beytullâh'tır. Zira hac ona muzâf olur da حِجُّ الْبَيْتِ denilir, beyt ise bir ve gayr-i mütekerrir olduğundan hac Müslümana ömründe bir kere fevren, yani ilk imkân senesinde farz olur. Terâhî tarîkiyle farz olup taʿcîl efdal olduğu da rivayet edilmiştir. Bu âyetlerin nâzil olduğu umre-i kazâ senesinde Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz zilkadede umre suretiyle Kâbe'yi ziyaret etmiş ve bir sene evvel mümânaʿat-ı müşrikîn ile itmam edemediği umreyi bu vechile kazâ ettikten sonra ber vech-i musâlaha üç günden ziyade Mekke'de kalamayacaklarından kable'l-hac avdet buyurmuştu. Ertesi sekizinci sene-i hicriyede Hudeybiye musâlahasının müşrikler tarafından nakzına mebnî ramazân-ı şerîfte hareket edilmiş ve ramazanın ʿaşr-ı ahîrinde Mekke feth olunmuş ve şevval içinde Huneyn muharebesi ve Tâif muhasarası yapılmış ve Resûlullah yine bir umre yaparak vakt-i hacdan evvel Medine'ye avdet buyurmuş ve o sene Mekke'de vâli bırakılan Attâb b. Esîd[1] âdet-i Arab vechile nâsa haccettirmiş idi. Daha ertesi dokuzuncu sene-i hicriyede Hazret-i Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu ʿanh taraf-ı risâletten emîr-i hac tâyin buyurulup ilk olarak bu sene hacc-ı İslâmî edâ edilmiş ve baʿdemâ beyt-i şerîfin üryan olarak tavaf edilmemesi ve müşriklere hac yaptırılmaması ilân olunmuş ve nihâyet onuncu sene-i hicriyede [708] bizzat Resûlullah ilk ve son olarak edâ-yı hac etmiş ve menâsik-i haccı tamamen tâlim buyurmuştur ki, bu seneye "Haccetü'l-Vedâʿ" denilmiş ve ertesi sene vefât-ı Peygamberî vukūʿ bulmuştur. Binâenʿaleyh Resûlullah'ın yaptığı bu son haccın edâ-yı farz için olduğunda şüphe yok ise de evvelkilerin farz olduğu sâbit değildir. İşbu وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ emri

1 M: "Üseyd".

asl-ı haccın farziyetini katʿiyyen ifade etmeyip başlanmış olan herhangi bir hac ve umrenin vücûb-ı itmâmını ifade eylediğine nazaran hac bilâhare وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيلًا [Âl-i İmrân 3/97][1] nassı ile farz kılınmış ve taraf-ı peygamberîden de ilk imkân senesinde fevren icrâ buyurulmuştur. Maʿamâfîh haccın daha evvel bu âyetlerle umre-i kazâ senesinde farz kılınmış olması melhuz ve bu takdirde taraf-ı nebevîden edâsı terâhî suretiyle olmak da muhtemil bulunduğundan farziyyet-i haccın fevrî veya gayr-i fevrî olması beyne'l-eimme muhtelef[ün] fîhtir. Ve İmam-ı Aʿzam'dan da iki rivayet vardır. Birini İmam Ebû Yûsuf, diğerini İmam Muhammed ihtiyar etmiştir. Esahhı Ebû Yûsuf rivayeti olan fevrdir. İmam Mâlik'ten muhtâr rivayet de budur. İmam Şâfiî'den muhtâr rivayet de İmam Muhammed gibi terâhîdir.

Haccın hikmetine gelince; bunun dînî ve dünyevî menâfiʿ-i kesîreyi mutazammın olduğu her türlü şüpheden vârestedir. Ezcümle emr-i kıblede beyan olunan اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيعًا [el-Bakara 2/148][2] mazmûn-ı celîlindeki tevhîd-i ictimâʿîyi fiilen tecellî ettirecek olan en büyük ve en şâmil bir şiʿâr-ı taʿabbüddür ki bunun vüsʿat-i şümûlünü küre-i arz üzerine hiçbir mekânda bulmak kābil değildir. Zira Kaʿbe-i muʿazzama kadar kudsiyeti kadîm hiçbir maʿbed-i tevhid yoktur. Kâbe'nin millet-i İbrâhim'e alâkası bütün edyân-ı semâviyece müsellem ve hattâ Hazret-i Âdem'e kadar intihâsı da mervîdir. Mekke'nin hurmeti tâ hilkat-i arz ile kāimdir. Hacc-ı Kâbe, beşeriyeti bütün ʿurûk-ı esâsiyesinden birleştirmeye sâik ve müsâid olduğu hâlde ondan sonra muhdes olan [709] meʿâbid ü mevâkiʿ bi'n-nisbe hususiyetlerinden dolayı böyle tevhîd-i külle sâlih değildir. Hatta bizzat kabr-i nebevî türâb-ı Kâbe'den efdal olduğu hâlde Kâbe için mevcud olan devâʿî ve hasâis-i hac bunda bile tasavvur olunamaz. Hâsılı ʿindallah hacca elyak olan kıble-i vahdet her hâlde Beyt-i Atîk olduğunda hiç şüphe yoktur. Bundan başka Kâbe arayanlar tevhîde değil, şirk ü tefrîke çalışmış olurlar. Sonra hac bir cihetten salât gibi bedenî,

---

1 "…yoluna gücü yeten her kimsenin o beyti haccetmesi de insanlar üzerine Allah'ın bir hakkıdır…"
2 "…Her nerede olsanız Allah sizi toplar, bir araya getirir…"

diğer cihetten zekât gibi mâlî haysiyetleri hâiz bir ibâdet-i câmiʿadır. Ve aynı zamanda maʿnâ-yı cihâdı da mutazammındır. Nitekim bir hadîs-i şerîfde vârid olduğuna göre “hac bir cihaddır, umre tetavvuʿdur.”[1] Ve yine bu münasebetledir ki burada mesâil-i hac, evâmir-i cihad ile beraber nâzil olmuştur.

“**Umre**”, lügaten ziyaret mânasınadır. Şerʿan: İhram, tavaf, saʿy, nihâyet halk veya taksîrden ibaret bir ziyâret-i mahsûsadır. Umre küçük bir hac demektir ki ihram şartı, tavaf ve saʿy rükünleri ve halk veya taksîr vâcibidir. Demek ki bunun hacdan mâhiyeten farkı vakfe rüknünün bulunmaması, saʿyin rükün olması; hükmen farkı da hac farzdır, umre farz değil, tetavvuʿ olan bir ibadettir. Maʿamâfîh göreceğimiz vechile bunun da farziyetine kāil olanlar vardır. İmdi bir senenin eşhur-i haccında hac ile umrenin ictimâʿı ve ʿadem-i ictimâʿına nazaran haccın üç nevi vardır. Hacc-ı ifrad, hacc-ı temettuʿ, hacc-ı kıran.

Hacc-ı ifrad: Mîkāt-ı âfâkīden yalnız hac niyetiyle ihrâma girip tavâf-ı kudûmu yaptıktan sonra efʿâl-i hac bitinceye kadar Mekke'de muhrim olarak kalmaktır ki bunda umre bulunmayıp tek bir hac yapılmış olduğundan “hacc-ı müfrid” ve “hacc-ı ifrâd” tesmiye olunur. Âfâkīlerin ihramsız geçmeleri câiz olmayan mîkāt-ı mekânî beştir: Zülhuleyfe, Zâtüırk, Cuhfe, Karn[ülmenâzil][2], Yelemlem'dir.

Hacc-ı temettuʿ: Mîkāt-ı âfâkīden umre niyetiyle ihrâma girip umre için tavâfı ve saʿyi yaparak tıraş olup [710] ihramdan çıkmak, sonra Mekke'de bir Mekkeli gibi kalıp nihâyet yevm-i terviyede hac için Harem'den ihrâma girerek haccı itmam etmek ve kurban kesmektir. Tûl-i müddet ihramda kalınmamak için umreden bu suretle istifade edildiğinden dolayı buna “hacc-ı temettuʿ” tesmiye olunmuştur.

1 İbn Mâce, Menâsik, 44:
عَنْ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: الْحَجُّ جِهَادٌ وَالْعُمْرَةُ تَطَوُّعٌ.

2 M, B ve F: “Karen”.

Hacc-ı kıran: Mîkāt-ı âfâkīden hem umre ve hem hac ikisine birden niyet ile ihrâma girip Mekke'ye varınca evvelâ umre için tavaf ve saʿy, baʿdehu hac için tavâf-ı kudûm ve saʿy etmek ve sonra ihramdan çıkmaksızın nihâyetine kadar efʿâl-i haccı yapmak ve kurban kesmektir. Câhiliyede umre ile haccın eşhur-i hacda ictimâʿı câiz değil idi, bu âyet bunların meşrûʿiyetini beyan için nâzil olmuş ve şükrânesi olmak üzere kurbanı da vâcib kılınmıştır. Şöyle ki:

Bâlâdaki emirleri icrâ edin {وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ} Allah için hac ve umreyi de tamamlayın. Yani velev nâfile olsun hac ve umreden birine veya ikisine başladınız mı tamamlayın, nâkıs bırakmayın veyahut tam olarak icrâ edin, ne evvelinden ne âhirinden hiçbir noksan yapmayın. ❁ Geçen Hudeybiye senesi umreye başlanmış ve fakat müşriklerin harbe kalkışmaları üzerine itmam edilememiş idi. Binâenʿaleyh bu sene hem onun itmâmıyla kazâsı emredilmiş, hem de bu münasebetle müheyyâ-yı inkişaf bulunan haccın aksâm-ı meşrûʿasına da işaret buyurulmuştur. وَلَا تُبْطِلُٓوا اَعْمَالَكُمْ [Muhammed 47/33][1] nehy-i celîlinde dahi beyan olunacağı üzere ʿale'l-ʿumûm nevâfil bile şürûʿ ile farz olur ve nâkıs bırakılırsa kazâsı lâzım gelir. Bundan anlaşılır ki bu itmam emrinde henüz haccın veya umrenin re'sen vücûbuna bir delâlet-i katʿiyye yoktur. Hac bundan sonra وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ [Âl-i İmrân 3/97] nassı ile farz kılınmış ise de umrenin re'sen vücûbuna dâir bir nas yoktur. Fakat bir hayli ulemâ ve müfessirîn umrenin de vücûbuna, yani farziyetine [711] kāil olmuşlardır. Hazret-i Âişe ve İbn Abbas ve İbn Ömer, Hasan-ı Basrî, İbn Sîrîn, "umre vâcibdir" demişler, İmam Şâfiî de bunu ihtiyar eylemiş ve itmâmın vücûbu, aslın vücûbunu müstelzim olacağına zâhib olmuştur. Bilakis Abdullah b. Mesʿud ve İbrâhim Nehaî ve Şaʿbî'den umrenin tetavvuʿ olduğu rivayet edilmiş, Mücâhid dahi وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ kavl-i ilâhîsinde "biz hac ve umre ile emr olunmadık" demiştir. Aynı zamanda itmâmın mânasında da seleften muhtelif rivayetler vâkiʿ olmuştur: Hazret-i Ali'den ve Saîd b. Cübeyr'den ve Tâvûs'tan mervîdir ki "itmamları ehlinin evceğizinden

1 "…amellerinizi ibtal eylemeyin."

bunlara ihram etmektir" demişler.[1] Mücâhid "itmamları bunlara duhûlden sonra nihâyetlerine ermektir" demiş, Saîd b. Cübeyr ile Atâ "itmamları bunları nihâyetlerine kadar Allah için ikāme etmektir, çünkü ikisi de vâcibdir" demişler.[2] İbn Ömer ile Tâvûs'tan "itmamları ifrâdlarıdır"[3] diye rivayet olunmuş, Katâde de "itmâm-ı umre" umreyi hac aylarının gayrısında yapmak olduğuna kāil olmuştur.[4] Görülüyor ki bunların hâsılı evvelemirde iki mânaya râciʿ oluyor. Birinde اَتِمُّوا "başladığınızı tamamlayın" demek, diğerinde de "gerek evvelinden gerek âhirinden tam yapın" demek oluyor ve sâniyen tam yapmanın suretinde ihtilâf edilmiş bulunuyor. Evvelki mânada re'sen vücub ihtimâli yoktur, lâkin ikincide vücub da muhtemildir ʿadem-i vücub da. Hâlbuki farziyet yani vücûb-ı katʿî ihtimal ile sâbit olamayacağından[5] bu âyetten hac ve umrenin farziyetini anlamak kābil olamaz, bunun için mezheb-i Hanefî'de umre ayrıca farz olan bir ibadet değildir. Hacda dâhil tetavvuʿ ve nâfile kabîlinden bir ibadettir. Ve her nâfile gibi şürûʿ ile vâcib olup itmâmı lâzım gelir. Fi'l-vâkiʿ umreye "hacc-ı asgar" denilir, böyle olduğu hâlde büyük hacda dâhil olmayan müstakil bir hac farz olsa idi iki hac farz olmak lâzım gelirdi, hâlbuki Akraʿ b. Hâbis'in[6] "Hac her sene midir, yoksa bir kere midir yâ Resûlallah?" suâline cevâben Resûlullah'ın "Bir keredir, ziyadesi [712] tetavvuʿdur" buyurduğu sâbittir.[7] Kezâlik hadîs-i Câbir'de "umre yevm-i

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 8:
جاء رجل إلى عليّ رضوان الله عليه، فقال: أرأيتَ قَول الله عز وجل: «وأتِمّوا الحجَّ والعمرة لله»؟ قال: أن تحرم من دُوَيْرة أهلك.
عن سعيد بن جبير، قال: من تَمام العُمرة أن تحرم من دُوَيرة أهلك.

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 328:
وَقَالَ مُجَاهِدٌ إِتْمَامُهُمَا بُلُوغُ آخِرِهِمَا بَعْدَ الدُّخُولِ فِيهِمَا وَقَالَ سَعِيدُ بْنُ جُبَيْرٍ وَعَطَاءُ هُوَ إِقَامَتُهُمَا إِلَى آخِرِ مَا فِيهِمَا لِلَّهِ تَعَالَى لِأَنَّهُمَا وَاجِبَانِ.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 9:
عن طاوس، قال: تمامُهما إفرادهما مُؤْتَنَفتين من أهلك.

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 9:
عن قتادة قوله: «وأتِمُّوا الحجَّ والعمرة لله» قال: وتمام العمرة ما كان في غير أشهر الحج. ومن كان في أشهر الحج، ثم أقام حتى يَحُجّ، فهي مُتعة. عليه فيها الهَدي إن وُجد، وإلا صَام ثلاثة أيام في الحج وسبعةً إذا رَجع.

5 B: "olmayacağından".

6 M, B ve F: "Hâbis".

7 Ebû Dâvûd, Menâsik, 1:
عن ابن عباس، أن الأقرعَ بنَ حابسٍ سأل النبيَّ صلَّى الله عليه وسلم، فقال: يا رسول الله، الحجُّ في كُل سنةٍ أو مرة واحدة؟ قال: بَلْ مرةٌ واحدةٌ، فمن زاد فهو تطوُّع.

kıyâmete kadar hacda dâhildir"[1] ve "hac cihad, umre tetavvuʿdur"[2] diye rivayet edilmiştir. Binâenʿaleyh umrenin re'sen vücûbuna delîl-i katʿî bulunmamakla beraber ʿadem-i vücûbuna dâir haber-i sahih de vardır.

Lâkin gerek hac ve gerek umre tetavvuʿan dahi başlanmış olsa bütün nevâfilde olduğu gibi şürûʿ ve iltizam ile vâcib olacaklarından tamamlanmaları farz olduğunda da şüphe yoktur. Binâenʿaleyh {فَاِنْ اُحْصِرْتُمْ} ihramdan sonra ihsar vâkiʿ olur, bir mâniʿ-i mücbire tutulup hacdan veya umreden kalırsanız {فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} hedy nevinden kolayınıza gelen bir şey lâzımdır.

"**Hedy**", deve, sığır, davar cinsinden Beytullâh'a ihdâ olunan kurbanlıkların ismidir ki ekalli bir koyun veya keçidir. Bedene'nin[3] yedide biri de kâfî olur temr ve temre gibi vâhidinde[4] "hedye" denilir. "İhsar", lügaten mutlak menʿ mânasınadır. Şerʿan ihramdan sonra bir özr-i şerʿî ile haccın vakfe ve tavaf iki rüknünü de îfâdan veyahut umreden menʿ edilmiş olmaktır. Âyette ihsar mutlaktır, binâenʿaleyh gerek düşmanın menʿi ve gerek kırıklık, topallık gibi bir maraz veya zayâʿ-ı nafaka veya kadın hakkında fevt-i mahrem mâniʿalarının menʿi dahi ihsardır. Fakat İmam Şâfiî sebeb-i nüzûl dolayısıyla yalnız düşmanın menʿine hasr etmiştir. Başlanmış olan hac ve umrenin itmamları vâcib olunca baʿde'l-ihram ihsâra uğrayanlar bunları itmam etmedikçe lâekal bir sene ihramdan çıkamamak iktizâ edeceği, bu ise pek müşkil bir emr olacağı cihetle teysir için ihsar hâlinde meşrûʿan ihramdan çıkabilmek üzere

---

1 Müslim, Hac, 147:

...حَتَّى أَتَى الْمَرْوَةَ، فَفَعَلَ عَلَى الْمَرْوَةِ كَمَا فَعَلَ عَلَى الصَّفَا، حَتَّى إِذَا كَانَ آخِرُ طَوَافِهِ عَلَى الْمَرْوَةِ، فَقَالَ: «لَوْ أَنِّي اسْتَقْبَلْتُ مِنْ أَمْرِي مَا اسْتَدْبَرْتُ لَمْ أَسُقِ الْهَدْيَ، وَجَعَلْتُهَا عُمْرَةً، فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ لَيْسَ مَعَهُ هَدْيٌ فَلْيَحِلَّ، وَلْيَجْعَلْهَا عُمْرَةً»، فَقَامَ سُرَاقَةُ بْنُ مَالِكِ بْنِ جُعْشُمٍ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَلِعَامِنَا هَذَا أَمْ لِأَبَدٍ؟ فَشَبَّكَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَصَابِعَهُ وَاحِدَةً فِي الْأُخْرَى، وَقَالَ: «دَخَلَتِ الْعُمْرَةُ فِي الْحَجِّ» مَرَّتَيْنِ «لَا بَلْ لِأَبَدِ أَبَدٍ»...

Müslim, Hac, 203; Tirmizî, Hac, 89/932:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: هَذِهِ عُمْرَةٌ اسْتَمْتَعْنَا بِهَا، فَمَنْ لَمْ يَكُنْ عِنْدَهُ الْهَدْيُ فَلْيَحِلَّ الْحِلَّ كُلَّهُ، فَإِنَّ الْعُمْرَةَ قَدْ دَخَلَتْ فِي الْحَجِّ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

2 İbn Mâce, Menâsik, 44:

عَنْ طَلْحَةَ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ، أَنَّهُ سَمِعَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: الْحَجُّ جِهَادٌ وَالْعُمْرَةُ تَطَوُّعٌ.

3 "Bedene" kelimesi, hac ve umre yapan kimselerin kestikleri büyükbaş (deve ve sığır) kurbanlar için kullanılır.

4 M: "vahdinde".

sevk-i hedy vâcib kılınmıştır. Fakat {وَلَا تَحْلِقُوا رُؤُسَكُمْ حَتّٰى يَبْلُغَ الْهَدْىُ مَحِلَّهُ} hedy varacağı yere varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyiniz, yani ihramdan çıkmayınız. Binâenʿaleyh ihsâra uğrayan muhrim tehallül etmek isterse Harem-i Şerîf'e kolayına [713] gelen bir hedy gönderir ve gönderdiği kimse ile bir gün kararlaştırır o gün gelip de kurbanın kesildiği zannı hâsıl olduğu zaman başını tıraş edip ihramdan çıkabilir. Zira hedyin "mahill"i هَدْيًا بَالِغَ الْكَعْبَةِ [el-Mâide 5/95][1] mantûkunca dâhil-i Harem'dir. Abdullah b. Mesʿud, İbn Abbas, Atâ, Tâvûs, Mücâhid, Hasan, İbn Sîrîn buna kāil olmuşlardır. Hanefiyyenin ve Süfyân-ı Sevrî'nin kavilleri de budur. Lâkin İmam Mâlik ve Şâfiî muhsar için mahill-i hedyin mevkiʿ-i ihsar olduğuna ve mahilline bülûğu da o mevkide zebhinden ibaret bulunduğuna kāil olmuşlardır. Kur'ân'ın zâhiri hilâfına olan bu mânaya zâhib olmalarının sebebi de Hazret-i Resûlullah'ın Hudeybiye ihsârında hedyini bulunduğu mevkide zebh etmiş olmasıdır. Hudeybiye mevkii ise Harem'den hâriç Hil kısmındadır. Fakat Hudeybiye'nin bir tarafı Hil, bir tarafı Harem'dir. Resûlullah'ın konak yeri Hil'de, musallâsı da Harem tarafında idi, yani mevkiʿ-i ihsar, Hudeybiye'nin Mekke altına doğru olan tarafı idi ki burası Harem cümlesindendir. Resûlullah'ın hedyini Harem'de boğazlamış olduğu da Zührî'den sarâhaten menkuldür. Binâenʿaleyh nass-ı âyeti zâhirinin hilâfına haml etmeye mahal yoktur. Demek ki her iki takdirde hedy müyesser olmazsa müyesser oluncaya veya tavaf edinceye kadar muhsar ihrâmında kalmaya mecbur olacaktır. Hedyi gönderen de mahalline bülûğundan evvel tıraş olamayacaktır. Ancak {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا} ihramda bulunan sizlerden gerek muhsar ve gerek gayr-i muhsar herhangi biriniz tıraşa muhtaç olacak derecede hastalanır {اَوْ بِهٖٓ اَذًى مِنْ رَأْسِهٖ} yahut başında kehle ve yara gibi bir eziyeti bulunur da vaktinden evvel başını tıraş ederse {فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ اَوْ صَدَقَةٍ اَوْ نُسُكٍ} ona da oruç veya sadaka veya kurban, bu üç nevʿin birinden bir fidye vâcib [714] olur. ❁ Bunun sebeb-i nüzûlü Kâʿb b. Ucre hâdisesi olmuştur. Meşhurdur ki Hudeybiye senesi Resûlullah Kâʿb b. Ucre'ye uğramış, başının kehlelendiğini görmüş

---

1 "…Kâbe'ye vâsıl olmuş bir kurbanlık…"

"galiba hevâmmın sana eziyet veriyor?" diye sormuş, "evet yâ Resûlallah" deyince, "tıraş ol da üç gün oruç tut veya altı miskîne bir fark hurma tasadduk et veya bir koyun kurban kes" diye emretmişti.[1] Bir fark üç sâʿdır. Bu hadîsin bir rivayetinde altı sâʿ tâbiri vardır ki bu daha evlâdır. Sebeb-i nüzûl ihsar ve kehle eziyeti olmakla beraber mantûk-ı âyet muhsar ve gayr-i muhsar ve her nevi maraz ve ezâya âmdır. Maraz ve ezâ baş tıraşına muhtaç kılabileceği gibi elbiseye ve tîb istiʿmâline de muhtaç kılabilir. Ve bu suretle hüküm hâl-i ihramdaki mahzûrât-ı haccın hepsine şâmil olarak fidye şartıyla ruhsatı tazammun eder ki tafsîlâtı kütüb-i fıkhiyededir.

{فَاِذَٓا اَمِنْتُمْ} Baʿdehu ihsardan emin olduğunuz, yahut emniyet ve vüsʿat hâlinde bulunduğunuz zaman {فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ اِلَى الْحَجِّ} her kim hac zamanına kadar umre ile istifade etmek, yani umreyi hacca terfik ederek hacc-ı kıran yapmak veya umreden tehallül ile hac ihrâmına kadar serbest kalmak ve mahzûrât-ı ihramdan intifâʿ etmek suretiyle hacc-ı temettuʿ yapmak isterse {فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ} bu temettuʿ sebebiyle hedyin envâʿından kolayına gelen bir şey vâcibdir. ۞ Yani hacc-ı kıran veya hacc-ı temettuʿ yapanların hedy gönderip nihâyette bir kurban kesmeleri vâcibtir. Ve bu kurban İmam Şâfiî'ye göre dem-i cebirdir, sâhibi yiyemez. Çünkü müşârün ileyhe ve İmam Mâlik'e göre hacc-ı ifrâd, temettuʿ ve kırandan efdaldir. Binâenʿaleyh bu kurban, umre ile haccın cemʿinden mütevellid olan noksanı telâfi içindir. Fakat biz Hanefiyyeye göre bu kurban dem-i şükrandır. Çünkü haddizâtında kıran temettuʿdan, temettuʿ [715] ifraddan efdaldir. Ve böyle âdet-i câhiliyeyi nesh eden kıran veya temettuʿ suretiyle iki ibadetin birden edâsına muvaffakiyet ayrıca mûcib-i şükrân olan bir nimettir ve hedy bunun içindir. Binâenʿaleyh bundan udhiye gibi sâhibi de yiyebilir. Bu ihtilâfın sebebi de Haccetü'l-vedâʿda Resûlullah'ın haccı hangisi olduğu hakkındaki rivâyâtın ihtilâfıdır. Bu babda en büyük ve en güzel ve en cemʿiyyetli esas, *Sahîh-i Müslim*'de ve İbn Ebî

---

1 Buhârî, Muhsar, 6:
أَنَّ كَعْبَ بْنَ عُجْرَةَ، حَدَّثَهُ قَالَ: وَقَفَ عَلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالحُدَيْبِيَةِ وَرَأْسِي يَتَهَافَتُ قَمْلًا، فَقَالَ: «يُؤْذِيكَ هَوَامُّكَ؟»، قُلْتُ: نَعَمْ، قَالَ: «فَاحْلِقْ رَأْسَكَ»، أَوْ قَالَ: «احْلِقْ»، قَالَ: فِيَّ نَزَلَتْ هَذِهِ الآيَةُ {فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ} (البقرة ٢/١٩٦) إِلَى آخِرِهَا، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: صُمْ ثَلاَثَةَ أَيَّامٍ، أَوْ تَصَدَّقْ بِفَرَقٍ بَيْنَ سِتَّةٍ، أَوْ انْسُكْ بِمَا تَيَسَّرَ.

Şeybe ve Ebû Dâvûd ve Nese'î ve Abd b. Humeyd[1] ve Bezzâr ve Dârimî müsnedleri gibi diğer kütüb-i ehâdîste rivayet olunduğu üzere Ca'fer-i Sâdık hazretlerinden pederi tarîkiyle Câbir b. Abdillâh radıyallahu 'anh hazretlerinden vâki' olan rivâyet-i sahîhadır.[2] Mahalline ve ezcümle fıkh-i Hanefîden *Şerh-i Hidâye Fethü'l-Kadîr*'e müracaat oluna.

{فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} Binâen'aleyh her kim hedy bulamazsa {فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ فِى الْحَجِّ} {وَسَبْعَةٍ اِذَا رَجَعْتُمْ} üç gün hacda, yedi de döndüğünüzde oruç tutması lâzımdır. ❁ Hacdaki hac ayları içinde tutulur ki müstehabı zilhiccenin yedinci, sekizinci, dokuzuncu günleridir. Dönüşteki de ef'âl-i hacdan fâriğ olunca ve Şâfiî'ye göre ehl ü 'iyâline kavuştuğunda tutulmalıdır. {تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ} İşte hedy yerine kāim olacak olan bu oruçlar min haysü'l-mecmû' tam ondur. Sakın terdid veya tahyir suretiyle üç veya yedi kifayet eder zannedilmesin. {ذٰلِكَ} Zikr olunan temettu' veya Şâfiî'ye göre hükm-i hedy ve sıyam {لِمَنْ لَمْ يَكُنْ اَهْلُهُ حَاضِرِى الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} ehl ü 'iyâli Mescid-i Harâm huzzârından olmayan kimseler içindir. ❁ Ki bunlar meskenleri mîkāt hâricinde olan âfâkīlerdir. Çünkü mevâkīt ahâlisi ve onlardan beridekiler Mekke'ye ihramsız girebildikleri cihetle Mekke ahâlisi hükmündedirler. Mekke'den çıkanlar da mîkātı geçmedikçe [716] Mekke'ye ihramsız yine avdet edebilir. Binâen'aleyh Mescid-i Haram hâzırlarının hakikaten ve hükmen gayrı bulunanlar mâverâ-yı mîkāt ahâlisi olan âfâkīler demek olur. Fakat İmam Şâfiî bunları Mekke'de kasr-ı salât edecek kadar bir mesâfe-i seferden gelenler, Tâvûs "Harem-i Mekke mâverâsından olan ehl-i hil", İmam Mâlik de "Bizzat Mekke ahâlisinin gayrı" diye anlamışlardır. Hâsılı hacc-ı kıran ve temettu' mâverâ-yı mîkāt ahâlisinden bulunan ve Mekke'ye ihramsız girmeleri câiz olmayan âfâkīler hakkındadır. Âfâkī olmayan ehl-i hill ü harem ancak hacc-ı ifrad yapmalıdırlar.

İşte hac ve umreyi böyle Allah için tamamlayınız. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'a isyandan sakınınız ve bâhusûs emr-i hacda pek ittikālı olunuz {وَاعْلَمُوٓا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} Allah'ın 'ikābı pek şiddetlidir.

1 M: "Hamîd".

2 Müslim Hac, 147. Muhammed el-Bâkır hazretleri, bir grup arkadaşıyla birlikte Câbir radıyallahu 'anh'ı ziyaretleri esnâsında ona Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'in haccını sormuş, o da Vedâ Haccı'nı baştan sona bütün tafsilatıyla anlatmıştır.

Gelelim haccın vaktine:

اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌۚ فَمَنْ فَرَضَ فٖيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّۜ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللّٰهُۜ وَتَزَوَّدُوا فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰىۘ وَاتَّقُونِ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ ﴿١٩٧﴾ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْۜ فَاِذَٓا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِۖ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْۚ وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الضَّٓالّٖينَ ﴿١٩٨﴾ ثُمَّ اَفٖيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٩٩﴾ فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَٓاءَكُمْ اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًاۜ فَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ ﴿٢٠٠﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿٢٠١﴾ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ نَصٖيبٌ مِمَّا كَسَبُواۜ وَاللّٰهُ سَرٖيعُ الْحِسَابِ ﴿٢٠٢﴾

[717] **Meâl-i Şerîfi**

Hac mâlum aylar, kim o aylarda hacca şürûʿ ederse artık hacda ne refes, ne füsûk, ne cidâl yok. Hayra dâir ise ne [718] *işlerseniz*[1] *Allah onu bilir ve çünkü azığın en hayırlısı takvâdır. Azık tedârik edin de Bana takvâ ile gelin ey beyni olanlar!* [2] *(197). Rabbinizin fazlından ticaret istemeniz*[3] *size günah değildir, derken Arafat'tan ifâza ettiniz mi Meşʿar-ı Harâm yanında Allah'ı zikredin, hem O'nu size doğrusunu öğrettiği gibi zikredin. Doğrusu siz bundan evvel cidden şaşırmışlardan idiniz (198). Sonra nâsın ifâza eylediği yerden ifâza edin ve Allah'ın mağfiretini isteyin, çünkü Allah Gafûr, Rahîm'dir (199). Nihâyet menâsikinizi bitirdiniz mi vaktiyle atalarınızı andığınız gibi, hatta daha şiddetli bir anışla Allah'ı anın, zikredin. Çünkü nâsın kimisi "Rabbenâ", der "bize dünyada ver"; buna âhirette kısmet yoktur (200).*

---

1 F: "isterseniz".
2 F: "beyinliler".
3 F +"de".

Kimisi de "Rabbenâ bize dünyada bir güzellik ver âhirette de bir güzellik ve bizi ateş azâbından koru" der. (201) İşte bunlar, bunlara kazandıklarından bir nasib var, Allah'ın hesâbı da[1] çabuktur (202).

{اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَعْلُومَاتٌ} Hac, mâlum aylardır. Yani vakt-i hac öteden beri beyne'n-nâs mâruf olan aylardır. ۞ Şerîʿat-ı İslâmiye bu mârufu tebdil etmemiş, fakat Arab-ı câhiliye نَسِيئ (nesî')[2] dedikleri usûl ile bazen hac mevsimlerini değiştirdiklerinden dolayı asl-ı maʿrûfu tesbît ü takrîr eylemiştir. Bu mâlum aylar şevvâl, zilkade ile onuna kadar zilhiccedir. İbn Abbas, İbn Ömer, Nehaî, Şaʿbî, Mücâhid, Hasan-ı Basrî hazerâtı onuncu gününün[3] de dâhil olduğunu beyan etmişlerdir ki mezheb-i Hanefî de budur. Haccın son bir rüknü olan tavâf-ı ziyaret bugün yapılır. Maʿamâfîh İmam Şâfiî zilhiccenin ancak dokuzunu saymış, Arafat'ta vakfeye yetişemeyenin yevm-i nahr olan onuncu günü tulûʿ-ı fecr ile haccı fevt olacağı mülâhazasıyla bu günü vakt-i hacdan saymamıştır. İmam Mâlik hazretleri de ekall-i cemʿ üçtür diye zilhiccenin hepsi eşhur-i hacda dâhil olduğuna kāil olmuştur ki Urve b. Zübeyr'in kavlidir. Fakat gerek bu ve gerek kavl-i Şâfiî müteʿârefe muhâliftir. Binâenʿaleyh vakt-i hac, mâlum olan bu iki [719] ay on gündür. Üçüncü aydan bir kısmının vakt-i hacda dâhil olması cemʿ-i kıllet ile "eşhur" ıtlâkına kâfî gelmiştir. Efʿâl-i hac bir taraftan namaz vakitleri gibi "zarf"a, bir taraftan da oruç vakti olan gün gibi "miʿyâr"a[4] şebîh olan bu vakit içinde yapılır. Câhiliyenin yaptığı gibi bu vakti tebdil etmek câiz olamaz. Acaba haccın şerâit-i mütekaddimesinden birine, yani ihrâma da bu vakitten evvel başlanamaz mı? Şâfiî "hayır, böyle bir ihram ancak umre olur" demiştir. Fakat bütün Hanefiyye ve Mâlik ve Sevrî ve Leys b. Saʿd vakt-i hacdan evvel gerek

1 F +"çok".
2 M: "نسئ".
3 B: "günün".
4 Fıkıh usûlünde, yapılması kesin gerekli olan hükümler (vâcib), yerine getirilmelerinin (edâ) bir vakte bağlı olup olmamasına göre "mutlak" ve "mukayyed" şeklinde iki kısma ayrılır. Edâsı için belirli bir vakit tayin edilmiş bulunan mukayyed vâcib ibadetler açısından da vakit, ibadetin ya zarfı, ya da mi'yârı olur. Vakit eğer ibadetin zarfı ise, o ibadetin cinsinden birden fazlasını yerine getirmeye elverişli demektir ki "geniş zamanlı vâcib" demektir. Vakit eğer ibadetin miʿyârı ise, o cinsten sadece tek bir ibadete yeterli olur ve buna "dar zamanlı vâcib" denilir.

umre ve gerek hac için ihram câiz olduğuna ve ancak gerek ifrad ve gerek temettuʿ ve gerek kıran suretlerinde mütebâkī efʿâlin bu aylar içinde yapılması lüzûmuna kāildirler. Yani vakt-i hacdan evvel ihrâm-ı hac haram değil, sünnete muhalif olduğundan mekruhtur. يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَهِلَّةِۜ قُلْ هِيَ مَوَاق۪يتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ [el-Bakara 2/189] âyetinde bu cevâza işaret vardır ki tafsîli *Ahkâm-ı Kur'ân*'da ve kütüb-i fıkhiyededir.

İmdi vakt-i hac bu mâlum ve mukarrer aylar olunca {فَمَنْ فَرَضَ ف۪يهِنَّ الْحَجَّ} her kim bu aylarda haccı farz kılar, yani ihram,[1] telbiye veya sevk-i hedy ile kendine iltizam ederse {فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ} artık eyyâm-ı hacda ne cimâʿ veya fuhş-ı kelâm, ne irtikâb-ı mahzûrât ile hudûd-ı şerʿden hurûc, ne de hizmetçileri veya arkadaşları ile mücadele ve muhalefet hiçbiri yoktur. ❁ Sade haddizâtında memnûʿ ve çirkin olan şeylerden başka ahvâl-i âdiyede mubah olan şeylerin bir kısmı da hacda memnûʿdur. Hac böyle bir nezâhet-i kâmile ve salâh-ı tam ve ʿale's-seviyye bir vifâk ü intizam içinde icrâ edilmelidir. Burada haccın levâzım-ı ahlâkiyesine şümullü bir tenbih vardır ki tafsîlâtı kütüb-i fıkhiye ve menâsikte aranmalıdır. Bu suretle hacda salât ü sıyâm ve zekâtta bile bulunmayan ferdî, ictimâʿî bir tehzîb-i nefs, bir idmân-ı ahlâkī hikmetleri bulunduğu unutulmamalıdır. Bu nezâhetlerle [720] beraber {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ} gücünüzün yetebildiği herhangi bir hayrı yaparsanız {يَعْلَمْهُ اللّٰهُ} Allah onu bilir, yani ecrini ihsan eder, fakat hiçbir şerrinizi görmek istemez, o hâlde {وَتَزَوَّدُوا} bütün hazırlığınızı görün, azığınızı, yol levâzımınızı iyice tedarik etmiş bulunun da takvâlı olun {فَاِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوٰى} çünkü en hayırlı azık takvâdan ibarettir.

"**Zâd**", yiyecek, içecek, giyecek, binecek ve sâir havâice sarf edilecek mal demektir ki lisânımızda "levâzım" tâbir olunur. Bunun "azık" diye tercemesi mâruftur. Gerçi azık daha ziyade yiyecek ve içeceğe masruftur, lâkin "zâd" dahi bu suretle istiʿmâl olunur, çünkü bunlar en zarûrîsidirler.

1 F +"ve".

Deniliyor ki Yemenliler, hacca azıksız olarak gelirler ve "biz mütevekkiliz" derler, bi'n-netîce halka yük[1] olurlardı. Bu fıkra bunlar hakkında nâzil olmuş, dilencilikten ve halka ağırlık vermekten korunup sakınmaları için tezevvüd emri verilmiştir.[2] Bu suretle bu nazm-ı celîl gösteriyor ki takvâ ehass-ı metâlibdir, her fenâlıktan korunup mertebe-i takvâya ermek için de azığını ve levâzımını tedârik etmek lâzımdır. Bunu tedârik etmeyen ve tedârik etmek için çalışmayanlar, sevk-i ihtiyaçla fenâlığa düşebilirler. Ve aynı zamanda insanların diğer azıkları ne kadar mebzul olsa hiss-i takvâları bulunmadıkça yine mes'ud olamaz, fenâlıktan korunamazlar, şehevât-ı mühlikeye bir ihtiyaç gibi atılırlar. Binâenʿaleyh tedârik-i zâd medâr-ı takvâ olacağı gibi hiss-i takvâ da tedârik-i zâd için en büyük bir sâiktir, bu suretle hayırlı azık takvâ ve takvâ en hayırlı azık demektir. Bu nazm-ı celîl bu vechile şunu da anlatıyor ki insan için iki sefer mukarrerdir. Birisi dünyada sefer, birisi de dünyadan seferdir. Dünyada sefer [721] için yiyecek, içecek, binecek ve lüzûmunda sarf edecek zâd ü zahîre lâzım olduğu gibi, dünyadan sefer için de bir zâd lâzımdır. Bu da maʿrifetullâh ve mahabbetullah ile vikāyetullâha girmek ve mâsivallahdan iʿraz ile Allah'tan başkasına arz-ı hâcet etmemektir. Ve bu zâd-ı takvâ öbüründen daha hayırlıdır.

Bunu bilip her iki sefer için hazırlığınızı iyi görün {وَاتَّقُونِ} ve Benim emirlerime[3] muhalefetten sakınıp Bana ittikā edin {يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ} ey temiz ve tam akıllılar. Böyle hiss-i takvâ ile levâzımınızı iyi tedarik etmek emr-i ilâhî ve akl-ı kâmil muktezâsı olduğu için {لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ} Rabbinizin herhangi bir fazl ü atâsını talep etmenizde size hiçbir cünha ve günah yoktur. Yani velev hac aylarında olsun kesb ü ticaret ile erzâkınızı, levâzımınızı kazanmaktan memnûʿ değilsiniz. ❁ Evâmir-i sâbıkaya riayet şartıyla hac, ticarete, kazanca mâniʿ değildir.

---

1 M: "yok". Sonraki baskılarda "yük" şeklinde düzeltilmiştir.

2 Buhârî, Hac, 6:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا، قَالَ: كَانَ أَهْلُ الْيَمَنِ يَحُجُّونَ وَلاَ يَتَزَوَّدُونَ، وَيَقُولُونَ: نَحْنُ الْمُتَوَكِّلُونَ، فَإِذَا قَدِمُوا مَكَّةَ سَأَلُوا النَّاسَ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى: وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى (البقرة ٢/١٩٧) رَوَاهُ ابْنُ عُيَيْنَةَ، عَنْ عَمْرٍو، عَنْ عِكْرِمَةَ مُرْسَلًا.

3 B: "emrime".

Deniliyor ki Araplar câhiliye devrinde hac mevsimlerinde Ukâz, Mecenne, Zülmecâz gibi pazar ve panayırları açarlar ve onlardan te'mîn-i maîşet eylerlerdi, dîn-i İslâm gelince hacda bunlardan sakınmaya başlamışlar, bu âyet de bunun hakkında nâzil olmuştur.[1]

Sonra {فَاِذَٓا اَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ} Arafat'tan ifâza ettiğinizde, yani arefe günü Arafat dağında ʿan cemâat[in] vakfeden boşanıp aktığınızda {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ} meşʿar-i harâm civârında, yani Müzdelife'de Allah'ı zikredin; ❁ ki bu gece akşam ve yatsı namazlarının burada birlikte kılınması bu zikr emrinin tatbîkidir. Zira namaz en büyük zikirdir. Bundan başka {وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدٰيكُمْ} ve Allah size böyle [722] güzel hidâyetler bahşettiği gibi siz de orada tevakkuf edip telbiye, tehlil ve dualarla, bilebildiğiniz güzel güzel zikirlerle O'nu yâd edin. {وَاِنْ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الضَّٓالّٖينَ} Bilirsiniz ya siz bundan evvel dalâletler içinde idiniz, iman ve tâatten haberiniz yok, ne yaptığını bilmez şaşkınlar gürûhundan idiniz.

"**Arafat**": Arefe günü huccâcın vakfeye durdukları dağın ismidir ki Mekke'ye on iki mil mesafededir. Ve oradaki dağların en mürtefiʿidir. Zilhiccenin sekizinci gününe "yevm-i terviye" denildiği gibi, dokuzuncu gününe de "yevm-i arefe" denilir. Ve bugün Arafat'ta vakfeye çıkılır. Esas itibariyle "arefe" kelimesinin cemʿi veya cemʿi gibi olan "Arafât" isminin bu dağa ne sebep ile ʿalem olduğu ve bunun mürtecel mi, müştak ve menkul mü olduğu hakkında müteʿaddid kaviller vardır. İştikāka kāil olanlar da tanımak mânasına "maʿrifet"ten veya "iʿtirâf"tan veya râyiha-i tayyibe mânasına "arf"dan müştak olduğunda ihtilâf etmişlerdir. Bu ihtilâflar ile vech-i tesmiye sûret-i katʿiyyede tesbit edilmiş değil ise de her biri cebel-i Arafat'ın bir hasletini irâe etmiş olmak itibariyle isimden ziyade müsemmânın tavsîfine hâdim olmuştur. Hazret-i Âdem ile Havvâ'nın burada telâkī edip birbirlerini tanımış olmaları, Hazret-i İbrâhim'in burayı görünce tavsîfât-ı mütekaddime ile tanımış olması, müşârün ileyhin hitâb-ı Cibrîl ile menâsik-i haccı burada tanımış olması,

---

1 Buhârî, Büyûʿ, 1:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا قَالَ: كَانَتْ عُكَاظٌ، وَمَجَنَّةُ، وَذُو الْمَجَازِ أَسْوَاقًا فِي الجَاهِلِيَّةِ، فَلَمَّا كَانَ الإِسْلاَمُ، فَكَأَنَّهُمْ تَأَثَّمُوا فِيهِ، فَنَزَلَتْ: لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ فِي مَوَاسِمِ الحَجِّ، قَرَأَهَا ابْنُ عَبَّاسٍ.

Hazret-i İsmâil'in, vâlidesinden bir müddet ayrılıp baʿdehu burada telâkī ederek tanışmış olmaları, huccâcın burada birbirleriyle güzel bir surette[1] tanışmaları, burada vakfeye duranların Hak teâlâ'nın rubûbiyet ü celâlini, samediyet ü istiğnâsını ve insanlığın meskenet ü ihtiyâcını itiraf etmeleri, nihâyet huccâcın habâis-i zünûbdan temizlenerek ʿindallah lâik-i cinân olan revâyih-i tayyibe-i maʿneviye iktisab etmeleri, hakikaten cebel-i Arafat'ın evsâfındandır. "Arefe" ve [723] "Arafat" ikisi de bu dağın ismidir. "Yevm-i arefe" buna muzâftır, bunun günüdür. "Yevm-i iyâs-ı küffâr", "yevm-i ikmâl-i din", "yevm-i itmâm-ı niʿmet", "yevm-i rıdvân" isimleri dahi yevm-i arefenin esmâ'-i mahsûsasındandır.

"**Meşʿar-ı Harâm**"; esahh-ı rivâyete göre Müzdelife'de "Cebel-i Kuzah" dahi tesmiye olunan ve üzerinde "mîkade" tâbir olunur alâmet-i muhtereme demek olan üstuvânî bir taş bulunan bir tepedir. Mukaddemâ burada odunlarla ocaklar, Harûn Reşîd zamanında büyük mumlar, daha sonra büyük kandiller yakılırdı, ahîren üzerine binâ yapılmıştır. Asıl meşʿar-ı harâm bu, ʿinde'l-meşʿari'l-harâm da Müzdelife'dir. Arafat'ın "Urene" deresinin içinden başka her tarafı mevkıf olduğu gibi, Müzdelife'nin de "Muhassir" deresinden mâʿadâ her tarafı mevkıftır. عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ buyurulması vâdî-i Muhassir'in istisnâsıyla Müzdelife'ye ve kurb-i meşʿarda zikrin efdaliyetine işarettir. Gerek Arafat ve gerek Müzdelife vakfeleri hakkında müteʿaddid ehâdîs-i şerîfe vardır. Ezcümle: Resûlullah "اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ فَمَنْ أَدْرَكَ الْعَرَفَةَ فَقَدْ أَدْرَكَ الْحَجَّ: Hac Arefe demektir, Arefe'ye yetişen hacca yetişmiş olur"[2], kezâlik Müzdelife'de "مَنْ صَلَّى مَعَنَا هذِهِ الصَّلوٰةَ وَوَقَفَ مَعَنَا هذَا الْمَوْقِفَ وَقَدْ وَقَفَ بِعَرَفَةَ قَبْلَ ذلِكَ لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَقَدْ تَمَّ حَجُّهُ وَقَضَى تَفَثَهُ: Bizimle beraber bu namazı kılan ve bizimle beraber şu mevkıfe duran ve ondan evvel gece veya gündüz Arefe'de vakfe yapmış olan kimsenin haccı tamam olur ve tavaf yapıp ihramdan çıkması zamanı gelir"[3] buyurmuştur.

---

1 M: "suretle".

2 Bk. Tirmizî, Hac, 57/889:
عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَعْمَرَ، أَنَّ نَاسًا مِنْ أَهْلِ نَجْدٍ أَتَوْا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ بِعَرَفَةَ فَسَأَلُوهُ، فَأَمَرَ مُنَادِيًا، فَنَادَى: الحَجُّ عَرَفَةُ، مَنْ جَاءَ لَيْلَةَ جَمْعٍ قَبْلَ طُلُوعِ الفَجْرِ فَقَدْ أَدْرَكَ الحَجَّ، أَيَّامُ مِنًى ثَلاَثَةٌ، فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلاَ إِثْمَ عَلَيْهِ، وَمَنْ تَأَخَّرَ فَلاَ إِثْمَ عَلَيْهِ.

3 Bk. Ebû Dâvûd, Menâsik, 68; Tirmizî, Hac, 57/819:

Herkes Arafat'ta vakfe yaparken Kureyş ve onların dindaşları olanlar, yani yukarılarda beyan olunduğu üzere hamâset-i dîniye iddiasıyla "humüs" nâmıyla yâd olunanlar Arafat'a çıkmazlar da cemaatleriyle Müzdelife'de dururlar ve "biz ehlullahız ve huddâm-ı haremiz" diye diğer nâsa tekaddüm ve tefevvuk etmek isterler, onlarla mevkıfta müsâvâta râzı olmazlardı. Bu sebeple şu âyet nâzil olmuş[1] ve Arafat'ta bulunmanın vücûbuna delâleten buyurulmuştur ki: {ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ} bundan sonra [724] nâsın öteden beri ifâza edegeldiği yerden, yani Arafat'tan ifâza yapınız, yalnız Müzdelife ile iktifâ ve müsâvâtı ihlâl etmeyiniz {وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ} ve şimdiye kadar yaptığınız muhalefetten dolayı da Allah'a istiğfar ediniz {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} şüphe yok ki Allah Gafûr, Rahîm'dir, siz istiğfar ederseniz rahmetiyle O günahlarınızı mağfiret eder de muhaliflere mahsus olan ʿikābından korur. ❁ Şüphe yok ki umûmen ifâzanın Arafat'tan yapılması lüzûmu hacda herkesin Arafat'ta bulunmasına mütevakkıftır ve Arafat'a yetişmeyen hacca yetişmemiş olur.

{فَاِذَا قَضَيْتُمْ مَنَاسِكَكُمْ} Baʿdehu menâsikinizi, yani hacca müteʿallik ibadetlerinizi bitirdiğinizde {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَٓاءَكُمْ} mukaddemâ atalarınızı yâd ü tezkâr ettiğiniz gibi şimdi de öyle {اَوْ اَشَدَّ ذِكْرًا} ve hatta daha kuvvetli bir surette Allah'ı zikrediniz. ❁ Bu zikir emri de hac akibinde Minâ günlerine işarettir. Kable'l-İslâm Araplar âdetleri vechile menâsik-i haccı bitirdikten sonra Minâ'da mescid ile dağ arasındaki mevkide tevakkuf ederler, atalarının mefâhirini ve eyyâm-ı mahsûsalarını yâd ü tezkâr eylerlerdi, bunun yerine şimdi Minâ'da zikrullah ile iştigal emr olunarak o âdetin refʿine ve bundan başka hacdan alınan intibâh-ı kudsînin idâmesi lüzûmuna işaret buyuruluyor ki şeytan taşlamak ve tekbirler almak,

---

عَنْ عُرْوَةَ بْنِ مُضَرِّسِ بْنِ أَوْسِ بْنِ حَارِثَةَ بْنِ لاَمٍ الطَّائِيِّ، قَالَ: أَتَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالْمُزْدَلِفَةِ حِينَ خَرَجَ إِلَى الصَّلاَةِ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنِّي جِئْتُ مِنْ جَبَلَيْ طَيِّئٍ أَكْلَلْتُ رَاحِلَتِي، وَأَتْعَبْتُ نَفْسِي، وَاللهِ مَا تَرَكْتُ مِنْ حَبْلٍ إِلاَّ وَقَفْتُ عَلَيْهِ، فَهَلْ لِي مِنْ حَجٍّ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ شَهِدَ صَلاَتَنَا هَذِهِ، وَوَقَفَ مَعَنَا حَتَّى نَدْفَعَ وَقَدْ وَقَفَ بِعَرَفَةَ قَبْلَ ذَلِكَ لَيْلاً، أَوْ نَهَارًا، فَقَدْ أَتَمَّ حَجَّهُ، وَقَضَى تَفَثَهُ.

1 Buhârî, Tefsîr, 2; Müslim, Hac, 151:

عَنْ عَائِشَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا: كَانَتْ قُرَيْشٌ وَمَنْ دَانَ دِينَهَا يَقِفُونَ بِالْمُزْدَلِفَةِ، وَكَانُوا يُسَمَّوْنَ الحُمْسَ، وَكَانَ سَائِرُ العَرَبِ يَقِفُونَ بِعَرَفَاتٍ، فَلَمَّا جَاءَ الإِسْلاَمُ أَمَرَ اللَّهُ نَبِيَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَأْتِيَ عَرَفَاتٍ، ثُمَّ يَقِفَ بِهَا، ثُمَّ يُفِيضَ مِنْهَا، فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى: ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفَاضَ النَّاسُ (البقرة ٢/١٩٩).

Tirmizî, Hac, 53/884:

...وَهُمُ الحُمْسُ يَقِفُونَ بِالْمُزْدَلِفَةِ يَقُولُونَ: نَحْنُ قَطِينُ اللّٰهِ...

bunun son bir hâtıra-i bergüzîdesidir. Ve bu suretle kelime-i tevhiddeki nefy-i şirk mânası bütün levâzım-ı ameliyesiyle fiilen gösterilmiş oluyor.

Bu âyetle gösteriliyor ki haccın netâic-i hâsılası yalnız atalar hâtırası gibi dar bir sahada tevakkuf ederek onların yâd-ı hayâliyle gururlanmak değildir. Ehl ü ʿiyâlinden, vatanından ayrılıp mallar sarf ederek, meşakkatleri [725] iktiham eyleyerek sefer-i hacca tahammül eden, gurbetin, ihram ve vakfenin te'sîrât-ı rûhâniye ve cismâniyesi altında büyük[1] bir deryâ-yı ictimâʿîye dalıp kadîm bir târîh-i mukaddesin şeʿâir-i ulviyesi arasında hayât-ı beşerin ve[2] tehavvülât-ı âlemin safahât-ı rakīkasını seyreden, fânîlerin aczlerini, bâkīnin sırr-ı bekāsını sezen âkil ü kâmil insanların bu ibadetten alacakları intibâh-ı rûhî her türlü âsâr-ı şirki atıp vahdet-i külliyeye doğru yürümek nefsin gurûr-ı şahsî ve ailevî ve kavmîsini, tabiatın sevâik-i şehevâniyesini, levh-i rûhun nukūş-ı bâtıla ve zâilesini silip Allah'a dua ve tazarruʿ ve istiğfâr u inkıtâʿ ile zikr-i dâim içinde arz-ı ihtisas etmek ve kalblerde nûr-ı vahîd-i ilâhînin tecellîsini görmek gibi bir âkıbet-i hasene ile neticelenmelidir.

Böyle ama, insanların hepsi bu gayeye ermek için zikr ü dua eder mi dersiniz?[3] Hayır {فَمِنَ النَّاسِ مَنْ} şu nâsın bir kısmı vardır ki {يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا} "ey Rabbimiz, bize vereceğini dünyada ver!" der {وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ} ve bunun âhirette hiçbir nasîbi veya hisse-i talebi olmaz, bütün himmeti dünyaya maksurdur. ❁ İmam Fahreddin Râzî tefsîrinde der ki: "Saadetlerin merâtibi üçtür: Rûhâniye, bedeniye, hâriciye. Saʿâdet-i rûhâniye ikidir: Birisi ilim ile kuvve-i nazariyenin istikmâli, biri de ahlâk-ı fâzıla ile kuvve-i ameliyenin istikmâlidir. Saʿâdet-i bedeniye de ikidir: Sıhhat, cemâl. Saʿâdet-i hâriciye de ikidir: mâl, câh; اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا talebi de bu kısımlardan her birine şâmildir. Çünkü ilim dünyada tezeyyün ve akrâna tekaddüm için talep edilirse dünyadan olur. Kezâlik ahlâk-ı fâzıla dahi dünyada başa geçmek ve mesâlih-i dünyayı zabt ü idâre etmek için istenirse bu da dünyadan olur, baʿs ü meʿâda imanı olmayanlar da gerek

1 M ve B: "bütün".
2 M ve B -"ve".
3 B: "derseniz".

rûhânî ve gerek cismânî herhangi bir fazileti talep ederlerse ancak dünya için talep ederler.[1]

{وَمِنْهُمْ مَنْ} yine insanlardan diğer bir kısım vardır ki [726] {يَقُولُ رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ} "Ya Rabbenâ! Bize hem dünyada hasene, hem âhirette hasene ver ve bizi âteş azâbından koru!" der, böyle dua eder. ❁ "**Hasene**", insanın nefsinde, bedeninde, ahvâlinde nâiliyetle mesrur olacağı her nimettir ki maʿnâ-yı ismî ile güzel ve güzellik demektir. Esasen "hasen" yani güzel, mûcib-i sürûr ve rağbet olan herhangi bir şey demektir ki "hüsn", güzellik onun nefsinde müessir olan hâlet-i mahsûsasıdır. Binâenʿaleyh hüsn haddizâtında vâkiʿî[2] bir emr olmakla beraber kıymeti, enfüsî te'sîrâtı itibariyledir. Yani hüsn istihsâna mukaddemdir, fakat tecellîsi onunladır. Bunun için güzel üç nevidir: Ya akl ü basiret cihetinden müstahsen veya hevâ cihetinden müstahsen veya hüsn cihetinden müstahsen olur. Avâm, hüsnü hissiyle ve ʿale'l-ekser gözüyle arar, Kur'an'da vârid olan hüsnler ise ekseriyetle basiret cihetinden müstahsen olanlardır. "Hasen", "Hasene", "Hüsnâ" beyninde fark şöyledir: "Hasen" hem aʿyân ve hem meʿâniye ıtlak edilir, "hasene" de sıfat olduğu zaman böyle ise de isim olunca mâneviyatta müteʿâreftir. "Hüsnâ" ise ancak mâneviyatta söylenir. Nâiliyeti bidâyeten mûcib-i sürûr olan hasenelerin birçoğu nihâyet ve âkıbeti itibariyle felâketi dâʿî olabilir. Binâenʿaleyh asıl hasene akl ü basîret nokta-i nazarından müstahsen olan âkıbeti sâlim hasenelerdir. Bunun için yalnız bidâyeti nazar-ı iʿtibâra alarak dünya hasenesi istemek kâr-ı akıl değildir. Bunu isteyenler o neşve-i hüsnün her hâlde humârını, belâsını görürler. Evvelki kısımdan olan insanlar istediklerinin bidâyette olsun bir hasene olup olmadığını dahi hesâba katmayarak sadece "ver ve dünyada ver!" diyorlardı. Buna mukabil olan

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 336:
وَاعْلَمْ أَنَّ مَرَاتِبَ السَّعَادَاتِ ثَلَاثٌ: رُوحَانِيَّةٌ، وَبَدَنِيَّةٌ، وَخَارِجِيَّةٌ أَمَّا الرُّوحَانِيَّةُ فَاثْنَانِ: تَكْمِيلُ الْقُوَّةِ النَّظَرِيَّةِ بِالْعِلْمِ، وَتَكْمِيلُ الْقُوَّةِ العلمية بِالْأَخْلَاقِ الْفَاضِلَةِ، وَأَمَّا الْبَدَنِيَّةُ فَاثْنَانِ: الصِّحَّةُ وَالْجَمَالُ، وَأَمَّا الْخَارِجِيَّةُ فَاثْنَانِ: الْمَالُ، وَالْجَاهُ، فَقَوْلُهُ: «آتِنا فِي الدُّنْيا» يَتَنَاوَلُ كُلَّ هَذِهِ الْأَقْسَامِ فَإِنَّ الْعِلْمَ إِذَا كَانَ يُرَادُ لِلتَّزَيُّنِ بِهِ فِي الدُّنْيَا وَالتَّرَفُّعِ بِهِ عَلَى الْأَقْرَانِ كَانَ مِنَ الدُّنْيَا، وَالْأَخْلَاقُ الْفَاضِلَةُ إِذَا كَانَتْ تُرَادُ لِلرِّيَاسَةِ فِي الدُّنْيَا وَضَبْطِ مَصَالِحِهَا كَانَتْ مِنَ الدُّنْيَا، وَكُلُّ مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِالْبَعْثِ وَالْمَعَادِ فَإِنَّهُ لَا يَطْلُبُ فَضِيلَةً لَا رُوحَانِيَّةً وَلَا جُسْمَانِيَّةً إِلَّا لِأَجْلِ الدُّنْيَا،

2 B: "vâkiʿ".

erbâb-ı basiret ise evvel ve âhiri gözeterek "Yâ Rab, hem dünyada hasene, hem âhirette hasene ver!" derler ve hatta bu kadarla da iktifâ etmeyip azâb-ı nârdan mutlak bir vikāye de talep ve dua ederler. [727]

Ehl-i hakkın hâli lezzet, kāli lezzettir bütün:
Böyle bir hüsnün peşinden koş da mağmum olma hiç.

O hâlde böyle dünya ve âhiret haseneleri nelerdir? Müfessirîn diyorlar ki: Dünyada sıhhat, kifâf, tevfîk-i hayır, âhirette de sevabdır.[1] Hazret-i Ali'den bir rivayette "hasene-i dünya mer'e-i sâliha, hasene-i âhiret hûridir, azâb-ı nâr da kötü karıdır" diye vârid olmuştur[2] ki misâl ile tefsirdir.

Hâsılı insanların bir kısmı yalnız dünyayı ister, bir kısmı da hem dünya ve hem âhiret güzelliğini. {أُولٰٓئِكَ} İşte bu iki kısım insanlar yok mu? {لَهُمْ نَص۪يبٌ مِمَّا كَسَبُوا} Bunların ikisinin de sûret-i taleb ve dualarına göre kazançlarından bir nasîbi vardır. Evvelkiler yalnız dünyadan bir nasib alır, âhiretten mahrum kalır, berikiler de hem dünyadan hem âhirette nasib alırlar {وَاللّٰهُ سَر۪يعُ الْحِسَابِ} Allah da serîʿu'l-hisâbdır, bütün bunların hesâbını bir lemhada görebilir. ❁ Ekser müfessirîn, أُولٰٓئِكَ ism-i işâretinin ikinci kısma râciʿ ve nasîbin onlara ait olduğunu göstermişlerse de Ebû Hayyân'ın beyânı vechile her iki kısma şâmil olması مَنْ كَانَ يُر۪يدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ ف۪ي حَرْثِه۪ۚ وَمَنْ كَانَ يُر۪يدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِه۪ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ نَص۪يبٍ [eş-Şûrâ 42/20][3] âyetine pek muvâfıktır.[4]

Şimdi bunları nazar-ı iʿtibâra alıp niyetinizi iyice tashih edin:

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 248:
والحسنتان ما هو طلبة الصالحين في الدنيا من الصحة والكفاف والتوفيق في الخير، وطلبتهم في الآخرة من الثواب.

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 115:
فقال علي رضي الله عنه: فِي الدُّنْيا حَسَنَةً: امرأة صالحة وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً: الحور العين. وَقِنا عَذابَ النَّارِ: اَلْمَرْأَةُ السوء.

3 "Her kim âhiret ekimi isterse ona ekinini artırırız, her kim de dünya ekimi isterse ona da ondan veririz amma âhirette ona hiç nasib yoktur."

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 311:
«أُولئِكَ لَهُمْ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبُوا» تَقَدَّمَ انْقِسَامُ النَّاسِ إِلَى فَرِيقَيْنِ: فَرِيقٌ اقْتَصَرَ فِي سُؤَالِهِ عَلَى دُنْيَاهُ، وَفَرِيقٌ أَشْرَكَ فِي دُنْيَاهُ أُخْرَاهُ، فَالظَّاهِرُ أَنَّ «أُولَئِكَ» إِشَارَةٌ إِلَى الْفَرِيقَيْنِ، إِذِ الْمَحْكُومُ بِهِ، وَهُوَ كَوْنُ نَصِيبٍ لَهُمْ مِمَّا كَسَبُوا، مُشْتَرَكٌ بَيْنَهُمَا، وَالْمَعْنَى: أَنَّ كُلَّ فَرِيقٍ لَهُ نَصِيبٌ مِمَّا كَسَبَ، إِنْ خَيْرًا فَخَيْرٌ، وَإِنْ شرا فشر.

وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فٖى اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍۜ فَمَنْ تَعَجَّلَ فٖى يَوْمَيْنِ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۚ وَمَنْ تَاَخَّرَ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِۙ لِمَنِ اتَّقٰىۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٠٣﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فٖى قَلْبِهٖۙ وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ ﴿٢٠٤﴾ وَاِذَا تَوَلّٰى سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فٖيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ ﴿٢٠٥﴾ وَاِذَا قٖيلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُۜ وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿٢٠٦﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرٖى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ رَؤُ۫فٌ بِالْعِبَادِ ﴿٢٠٧﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَٓافَّةًۖ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبٖينٌ ﴿٢٠٨﴾ فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ فَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ ﴿٢٠٩﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فٖى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَقُضِىَ الْاَمْرُۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿٢١٠﴾ سَلْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍۜ وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُ فَاِنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِ ﴿٢١١﴾ زُيِّنَ لِلَّذٖينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُواۢ وَالَّذٖينَ اتَّقَوْا فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٢١٢﴾

[729] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de sayılı günlerde Allah'ı zikredin -tekbir alın-. Bunlardan iki gün içinde avdet için acele edene günah yok, teahhur edene de günah yok, amma korunan için. Allah'a korunun ve bilin ki siz O'na haşr olunacaksınız (203). Nâs içinden kimi de vardır ki dünyâ hayat hakkında sözleri seni imrendirir, bir de[1] kalbindekine Allah'ı şâhid tutar[2], hâlbuki o İslâm hasımlarının en yamanıdır (204). İş başına geçti mi yeryüzünde içine kadar fesad vermek ve hars ü nesli helâk etmek için sa'y eder, Allah da fesâdı sevmez (205). Ona "Allah'tan kork" denildiği zaman da kendisini günah ile onur tutar, cehennem de onun hakkından gelir, cidden ne fenâ yataktır o! (206) Yine nâs içinden kimi de vardır ki, Allah'ın rızâsına

1 F +"~~tutar~~".
2 F +"~~işhâd eder~~".

ermek için kendini fedâ eder, Allah ise kullarına çok re'fetlidir (207). Ey o bütün iman edenler! Kâffeten silme girin de şeytan adımlarına uymayın, çünkü o sizin aranızı açan belli bir düşmandır (208). Size bunca beyyineler geldikten sonra yine kayarsanız iyi bilin ki Allah çok onurlu bir hakîmdir (209). Onlar sade gözetiyorlar ki Allah buluttan gölgelikler içinde meleklerle geliversin de kendilerine iş bitiriliversin, hâlbuki bütün işler Allah'a götürülür (210). Benî İsrâil'e sor: Biz onlara ne kadar açık âyet vermiştik, fakat Allah'ın nimetini her kim [730] *kendine geldikten sonra değiştirirse şüphe yok ki Allah'ın ʿikābı şiddetlidir (211). Küfredenlere o dünyâ hayat bezendi de iman edenlerle eğleniyorlar, hâlbuki korunan o mü'minler kıyamet günü onların fevkindedir. Allah dilediğine hesabsız nimetler verir (212).*

{وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فٖٓى اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ} Ve bilhassa sayılı günlerde Allah'ı tekbirlerle zikredin. ❁ Ki bu günlere "eyyâm-ı teşrîk" denilir. Hacca müteʿallik âyetlerde bir "eyyâm-ı maʿdûdât", bir de "eyyâm-ı maʿlûmât" [el-Hac 22/28] vardır. Eyyâm-ı maʿlûmât ʿaşr-ı zilhicce veya eyyâm-ı nahr, eyyâm-ı maʿdûdât da bi'l-ittifak eyyâm-ı teşrîk ile tefsir edilmiştir. "**Teşrîk**", yüksek sesle tekbir almaktır. Hazret-i İbrâhim'e nisbet edilen ve yüksek sesle alınan mâruf tekbîr-i mahsûsa "tekbîr-i teşrîk" denilir. Arefe sabahından kurban bayramının dördüncü günü akşamına kadar eyyâm-ı zikr ü tekbirdir. Ve "eyyâm-ı maʿdûdât" bunun beşine de muhtemildir. Maʿamâfîh bunlardan birincisi arefe, üçü eyyâm-ı nahr, beşincisi yalnız yevm-i teşrîktir, fakat eyyâm-ı teşrîk tâbiri bilhassa zilhiccenin on birinci, on ikinci, on üçüncü yani kurban bayramının ikinci, üçüncü, dördüncü günlerine ıtlak edilir ki bu günler "Minâ"da tekbir alıp taş atma günleridir. Aynı zamanda bu günler kurban etlerini sermek günleridir ki teşrîkin bir mânası da budur. Şu hâlde eyyâm-ı tekbir beşe kadar bâliğ oluyor ise de arefe ve yevm-i nahr zikr ü tekbîri eyyâm-ı maʿlûmâta dâhil olduğundan menâsik-i haccın edâsından sonraya taʿalluk eden eyyâm-ı maʿdûdât zikri hassaten eyyâm-ı teşrîk ıtlak olunan bu üç gün demek olur. فَمَنْ تَعَجَّلَ siyâkı da bunu müfîddir. Baʿde'l-hac şeytan taşlamak Kur'an'da tasrih

olunmamış ve fakat bunun ayrıca bir vesîle-i tekbîr-i ilâhî olduğuna işaret buyurulmuştur. Rivayet olunduğuna göre bu günler Hazret-i Ömer radıyallahu ʿanh çadırında tekbir alır ve etrafındakiler de alırlar, hatta yolda ve tavafda bulunan bütün halk tekbir alırlardı.[1] Hulâsa bâlâdaki وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَذِكْرِكُمْ اٰبَٓاءَكُمْ zikr-i [731] mutlakı ve ona maʿtuf olan فٖٓى اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ tekbîr-i teşrîk ile zikr-i hâs emretmektedir ki hâsıl-ı mâna şu olur:

Arefe ve nahrda mâlum olan zikirlerden başka bir de menâsik-i haccın hitâmıyla huccâcın avdeti için sayılı olan üç teşrîk günleri içinde dahi namazların arkasında ve taş atmak gibi diğer vesilelerle cehren tekbirler alarak Allah'ı zikrediniz ve bunu yapmadan dağılmayınız. {فَمَنْ تَعَجَّلَ فٖى يَوْمَيْنِ} Binâenʿaleyh bu esnâda her kim iki gün zarfında işini bitirip nefr yani vatanına hareket için istiʿcâl ederse {فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ} bunun üzerine günah yoktur. Fakat bir gün zarfında değil. ❁ Bu sebeple bu iki günün birincisine "Yevmü'l-Karr" yani "karar günü" denilir ki bugün Minâ'da bulunulur. İkincisine de "Yevm-i Nefr-i Evvel" denilir ki huccâcın bazısı bugün Minâ'dan hareket eder. Bu iki gün bayramın ikinci ve üçüncü günleri olup hem eyyâm-ı nahrdan, hem eyyâm-ı teşrîktendirler {وَمَنْ تَاَخَّرَ} ve her kim teahhur edip de remyini "Yevm-i Nefr-i Sânî" denilen ve son teşrîk günü olan üçüncü güne bırakırsa {فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ} buna da günah yoktur. Taʿcil ve te'hir muhayyerdir. Lâkin bu muhayyerlik ve ʿadem-i ism ʿale'l-ıtlâk değil {لِمَنِ اتَّقٰى} müttakī olan hacı içindir. Ve onun kalbine halecân düşürmemek matlûb-ı ilâhîdir. Zira ashâb-ı takvâ en küçük bir kusurdan sakınır ve zaten ʿindallah hacı böyle müttakī olanlardır. Bu sebeple {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} hepiniz de Allah'a ittikā ediniz {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّكُمْ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} siz ancak O'na toplanıp haşr olunacaksınız.

Böyle iken {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُهُ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} insanlardan [732] bazısı vardır ki onun hayât-ı dünyâ zımnındaki lakırdısı senin taaccübünü celb eder ve pek beğenecek olursun {وَيُشْهِدُ اللّٰهَ عَلٰى مَا فٖى قَلْبِهٖ} o kalbindekine Allah'ı şâhid de tutar, "kalbime, vicdânıma Allah şâhiddir ki bu böyle,

---

1 Buhârî, İydeyn, 12:
وَكَانَ عُمَرُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ، يُكَبِّرُ فِي قُبَّتِهِ بِمِنًى فَيَسْمَعُهُ أَهْلُ الْمَسْجِدِ، فَيُكَبِّرُونَ وَيُكَبِّرُ أَهْلُ الأَسْوَاقِ حَتَّى تَرْتَجَّ مِنًى تَكْبِيرًا.

şu şöyle" gibi yeminler ederek, tatlı tatlı diller dökerek seni kandırmak için parlak parlak sözler söyler {وَهُوَ اَلَدُّ الْخِصَامِ} hâlbuki hakikatte onun düşmanlığı kıyaktır. Ve zaten habis olan kimselerin düşmanlığı pek kıyak, pek gaddar olur. {وَاِذَا تَوَلّٰى} Senden ayrılınca veya bir iş başına geçince {سَعٰى فِى الْاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ} yeryüzünde fesad çıkarmak ve ekinleri, zürriyetleri mahvetmek için koşar dolaşır {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ} Allah da fesâdı sevmez, fesâda râzı olmaz. Buna binâen {وَاِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللّٰهَ} o müfside "Allah'dan kork!" denilince de {اَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْاِثْمِ} onu izzet-i nefsi tutar, daha ziyade günaha sokar, {فَحَسْبُهُ جَهَنَّمُ} buna da cehennem yetişir {وَلَبِئْسَ الْمِهَادُ} bu cehennem de ne fenâ yataktır.

"**Cehennem**"; dâr-ı azâb olan ateşin ism-i ʿalemidir ve müennestir. Arapça "cehnâm" kelimesinden me'huz, bu da "cehm"den müştaktır. "Cehm", galîz ve müstekreh olmak, "cehnâm" dibi görünmez derin kuyu demektir. Binâenʿaleyh فَعَنَّلُ vezninde cehennem ʿalemiyet ve te'nîsten dolayı gayr-i munsarif olmuştur. Bunun "kehennam"dan muʿarreb aʿcemî olduğu ve menʿ-i sarfı ʿucme ve ʿalemiyetten neş'et ettiği de söylenmiştir.

Bu âyetler, Benî Sakîf'ten Ahnes b. Şerîk hakkında nâzil olmuştur. Bu münafık Benî Zühre'nin halîfi imiş, [733] Hazret-i Peygamber'e gelmiş, Müslümanlık izhar etmiş, diller dökerek mahabbetten bahsetmiş, yeminler etmiş, sonra huzûr-ı Peygamberî'den çıkınca ehl-i İslâm'ın bir mezraʿasına uğramış, mezrûʿâtı yakmış, hayvânâtı itlâf etmiş idi.[1] Sebeb-i nüzûl bu olmakla beraber mazmûn-ı âyet bu gibi evsâf ile muttasıf olan münafıkların hepsine şâmil olduğunu müfessirînin ekser-i muhakkikīni tasrih etmişlerdir. Bu münasebetle âyet bir iş başına geçirilecek insanların dillerine bakılmayıp hâllerinin tedkīki lüzûmunu işʿâr için nâstan üçüncü bir kısmın hisâlini göstermiştir.

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 229-230:

عن السدي: «ومن الناس من يُعجبك قولُه في الحياة الدنيا ويُشهد الله على ما في قلبه وهو ألدُّ الخصام»، قال: نزلت في الأخنس بن شريق الثقفي –وهو حليفٌ لبني زُهره– وأقبل إلى النبيّ صلى الله عليه وسلم بالمدينة، فأظهر له الإسلام، فأعجبَ النبيّ صلى الله عليه وسلم ذلك منه، وقال: «إنما جئت أريد الإسلام، والله يعلم أنّي صادق!» وذلك قوله: «ويشهد الله على ما في قلبه»، ثم خرج من عند النبي صلى الله عليه وسلم فمرَّ بزرع لقوم من المسلمين وُحُمر، فأحرق الزرع، وعقر الحُمُرُ، فأنزل الله عز وجل: «وإذا تولى سعَى في الأرض ليُفسد فيها ويُهلك الحرْثَ والنسل».

Maʿahâzâ insanların bütün bunlardan başka bir kısm-ı mümtâzı vardır, şöyle ki {وَمِنَ النَّاسِ مَنْ} insanlardan bazısı da vardır ki {يَشْرٖى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın rızâsına ermek için canını bile verir, yahut Allah rızâsı için dünyasını ve hatta canını bile verir de kendini ilelebed satın alır. ۞ O bilir ki milk kendisinin değil Allah'ındır, maksad-ı aksâ can değil rızâullahdır. Allah rızâsı için canını veren kendini âlâm-ı ebediyeden kurtarmış ve en büyük ticarete ermiş olur. Bunlar Allah'ın has kullarıdır, din ve tâat uğrunda meşakkatlere tahammül ederler, fî-sebîlillâh harb ü cihad mehlekelerinde bezl-i can eyler veya öldürüleceğini de bilse emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker yaparlar. Bunların bütün nokta-i nazarı rızâullahdır. Yaptıklarını Allah için yaparlar, istediklerini Allah için isterler. Bunlar kendilerini ne dünyaya ne âhirete değil, ancak Allah'a satarlar ve rızâullahı almakla da kendilerini bütün mâsivallahdan ve nefs-i emmârelerinden satın almış, âzâd etmiş olurlar. Bunlar رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ diyenlerden daha bahtiyardırlar. Nüfûs-ı râzıye makamından dahi geçip nüfûs-ı marzıyyeye ererler. {وَاللّٰهُ رَؤُ۫فٌ بِالْعِبَادِ} Allah da kullarına pek re'fetlidir. Kemâl-i re'fetinden [734] dolayıdır ki onlara takvâyı teklif ve tavsiye etmektedir. Kulların kendi rızâları onları Allah'ın rızâsı kadar esirgemez, kendi rızâsını rızâullahda, kendi iradesini irâdetullahda fâni kılmış olanlar selâmet ü saâdetin mertebe-i kusvâsına ererler. Fakat şurası da unutulmamalıdır ki bazı insanlar gurûr-ı şeytânî ile kendi gönüllerinin temâyülâtını mahz-ı rızâullah zannederek taassub ve hamiyyet-i câhiliye ile hilâf-ı şerʿ-i ilâhî hareket eder ve kendilerini bilâ fâide tehlikeye atarlar. Allah'ın emrettiği yerde ölmeyi istemez de nehyettiği yerde gönlünün ilcâsına tebaʿan intihar etmeye kalkışır, bu iki hâleti temyiz[1] etmek için ashâb-ı Resûlullah'ın ahvâliyle havâricin ahvâlini mukayese etmek kâfîdir. Meselenin rûhu sırf Allah rızâsı için olmaktır ki bu da şerʿ-i ilâhîye nazaran Allah'ın emirlerine tevfîk-i hareketle olur. وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدٖيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ [el-Bakara 2/195] âyetine bak.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde üç rivayet vardır:

---

1 B: "temeyyüz".

Birincisi: İbn Abbas'tan; Suheyb b. Sinân-ı Rûmî hazretleri hakkında nâzil olduğu mervîdir. Mekke müşrikleri bu zâtı tutmuşlar, dininden döndürmek için işkencelerle tâzib etmişlerdi. Suheyb Mekkelilere karşı "ben ihtiyar bir adamım, malım ve metâʿım da var, benim sizden veya düşmanlarınızdan[1] olmamın size hiç zararı olmaz. Ben bir söz söyledim, ondan caymayı iyi görmem, malımı ve metâʿımı size veririm, dinimi sizden satın alırım" demişti. Onlar da buna râzı olmuşlar, salıvermişlerdi, oradan kalkıp Medine'ye gelirken bu âyet nâzil olmuştu. Medine'ye girerken Hazret-i Ebû Bekir rast gelmiş, "Beyʿin kârlı olsun yâ Suheyb!" demişti, o da "senin beyʿin de zarar etmesin, o ne?" diye sorduğunda, "Allah teâlâ senin hakkında bir âyet inzal buyurdu" deyip bu âyeti okumuştu.[2]

İkincisi: Hazret-i Ömer ve Ali'den; emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker yapan bir zât hakkında nâzil olmuştur diye mervîdir.[3]

Üçüncüsü de hicret-i nebeviye gecesi Resûlullah'ın yatağında [735] yatan Hazret-i Ali hakkında nâzil olduğu mervîdir.[4]

Beyânât-ı sâbıkayı dinledikten sonra şu hitâba dikkat ediniz:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey iman edenler {ادْخُلُوا فِى السِّلْمِ كَٓافَّةً} hepiniz böyle kemâl-i inkıyâd ve bütün külliyetinizle sulh u müsâlemete giriniz, müslim-i kâmil olunuz. {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} Şeytan adımlarına, insanları yoldan çıkaran ehl-i küfr ü dalâlin akvâl ü efʿâline uymayın, isyân u tefrika ve şeytanet yollarına sapmayın {اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبٖينٌ} zira o şeytan size gizli de gelse her hâlde açık bir düşmandır. İkinci bir mâna ile o sizin Allah ile ve

---

1 B: "düşmanlarımızdan".

2 Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 136-137:

قال ابن عباس: نزلت هذه الآية في شأن صهيب بن سنان الرومي، مولى عبد الله بن جدعان، وفي نفر من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم منهم ياسر أبو عمار بن ياسر، وسمية أم عمار، وخباب بن الأرت وغيرهم أخذهم المشركون فعذبوهم. فأما صهيب فإنه كان شيخاً كبيراً وله مال ومتاع، فقال لأهل مكة: إني شيخ كبير، وإني لا أضركم إن كنت معكم أو مع عدوكم، فأنا أعطيكم مالي ومتاعي وذروني وديني، أشتريه منكم بمالي. ففعلوا ذلك، فأعطاهم ماله إلا مقدار راحلته، وتوجه إلى المدينة، فلما دخل المدينة لقيه أبو بكر فقال له: ربح البيع يا صهيب. فقال له: وبيعك فلا يخسر. فقال: وما ذلك يا أبا بكر فأخبره بما نزل فيه ففرح بذلك صهيب.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 250:

سمع عُمر إنسانًا قرأ هذه الآية: «ومن الناس من يشري نفسه ابتغاء مرضات الله»، قال: استرجع عُمر فقال: إنا لله وإنا إليه رَاجعون! قام رجلٌ يأمر بالمعروف وينهى عن المنكر فقُتل.

4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* V, 350:

نَزَلَتْ فِي عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ بَاتَ عَلَى فِرَاشِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَيْلَةَ خُرُوجِهِ إِلَى الْغَارِ.

birbirinizle aranızı açacak ve sizi perişan edecek bir düşmandır. Üçüncü bir mâna ile o sizi iğvâ etmek için beliğ ve parlak söz söylemesini bilen büyük bir düşmandır.

"**es-Silm**" Nâfiʿ, İbn Kesîr, Kisâî, Ebû Caʿfer kıraatlerinde sin'in fethiyle, diğerlerinde kesriyle okunur ki mâna birdir. İkisi de sulh u müsâlemet demektir. Bu da esasen "İslâm"ın inkıyad mânasına râciʿdir. İslâm, Allah'a inkıyad ve ihlâs demek olduğu gibi bir de buna istinad ile müsâlemete girmek mânasını ifade ediyor[1]. Binâenʿaleyh bu âyet ile iman ve İslâmın meâli dünya ve âhiret silm ü selâmete girmek demek olduğu ifham edilerek umum ehl-i iman kemâl-i İslâma davet olunuyor. Nitekim bir hadîs-i şerîfte müslim-i kâmil "اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَمِنْ يَدِهِ: Müslim odur ki müslümanlar onun dilinden ve elinden selâmet bula"[2] diye târif edilmiştir. Bu ise müslimin elinden ve dilinden diğerlerini münfaʿil edecek hiçbir zarar ve ezâ çıkmayıp bilakis esbâb-ı selâmet ü menfaat çıkması lüzûmunu müşʿirdir ki مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112] mazmûn-ı celîlinin tatbîk-i kâmiliyle bütün kavânîn-i hukūkiye ve ahlâkiyeye mürâʿâtı âmirdir. Kıtal ve [736] hac âyetlerini müteʿâkib ahvâl-i rûhiye nokta-i nazarından insanları dört sınıfta telhis ettikten sonra ehl-i imana bu âyet ile hitab buyurulması haccın intibâh-ı ictimâʿîdeki ehemmiyetine ve îmân-ı tevhîd ile cihâd ü haccın semere-i matlûbesi umûmiyetle te'mîn-i silm ü selâmet olduğuna ve bu babda ahlâk-ı fâzıla ve dekāik-i hukūkiye ve ictimâʿiyeyi mutazammın vâsiʿ bir şerîʿat-ı ameliyenin bütün şümûlüyle tatbîk-i lüzûmuna tenbihtir.

Binâenʿaleyh ey mü'minler! Evâmir-i ilâhiyeye inkıyad ile öyle mükemmel bir hey'et-i ictimâʿiye ve öyle muntazam bir dâr-ı İslâm teşkil ediniz ki aranızda isyandan, nizâʿ ü şikāktan, birbirinize ezâdan, eğrilikten, hukūkullâha ve hukūk-ı ʿibâda tecavüzden, hâsılı rızâullâha muhalif harekâttan eser bulunmasın da herkes emniyet ve mahabbet-i mütekābile ve âsâyiş ve huzûr-ı tâm içinde vazifeleriyle meşgul olsun, istikbal

---

1 F +"~~ki hakikatte öbürü asıl, bu onun bir neticesidir~~".

2 Buhârî, İman, 3. Hadisin metni şu şekildedir:

اَلْمُسْلِمُ مَنْ سَلِمَ الْمُسْلِمُونَ مِنْ لِسَانِهِ وَيَدِهِ.

ve âhiretine neşve-i kâmile ile yürüsün ve bunu ihlâl edecek fesadlara meydan verilmesin. Hayât-ı dünya hakkında parlak sözler söyleyip de kalbleri en kıyak husumetlerle dolu olan ehl-i şeytanetin arkasından gidilmesin. {فَاِنْ زَلَلْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْكُمُ الْبَيِّنَاتُ} Size beyyineler, aklınızı erdirecek açık deliller geldikten sonra da kusur eder, silme duhulden inhiraf ederseniz {فَاعْلَمُٓوا} biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ} Allah, muhakkak bir Azîz ü Hakîm'dir. Misli bulunmaz, gālib-i gayr-i mağlub bir sâhib-i izzettir ki hükmüne karşı gelinmez, dilediğini yapar, emrini behemehâl infaz eder. Bununla beraber sâhib-i hikmettir, her hikmeti bilir, yaptığını hikmet ile muhkem olarak yapar. İnsanların silm ile nizâm-ı İslâm ile yaşaması da hikmetindendir. Azîz olan Allah bu nizâma karşı gelen ve şeytanet yollarına sapıp hükm-i tevhîdi ve ahkâm-ı silmi ihlâle çalışan mücrimlerin haklarından gelir, belâlarını verir, şayet tehir ederse o da hikmetindendir. [737] Böyleleri {هَلْ يَنْظُرُونَ} başka bir şeye bakmazlar, {اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ ف۪ى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ} ancak beyaz buluttan zulleler, gölgelikler, örtüler, tüller içinde Allah'ın ve meleklerin onlara gelivermesine {وَقُضِىَ الْاَمْرُ} ve işin bitirilivermesine bakarlar. ❁ وَالْمَلٰٓئِكَةِ Ebû Caʿfer kıraatinde olduğu üzere ظُلَلٍ üzerine maʿtuf olarak esre okunduğuna göre: Bunlar artık başka bir şeye değil, ancak beyaz buluttan zulleler ve melekler içinde Allah'ın onlara gelivermesine ve işi bitirip, akıl ermez, ümit edilmez bir surette kendini ve Allahlığını onlara gösterivermesine bakarlar. Allah لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَیْءٌ [eş-Şûrâ 42/11][1] olduğundan sûret-i cismâniyede gelip gitmekten münezzehtir. Binâenʿaleyh bu âyet birçok vücûh ü meʿânîye muhtemil ve müteşâbihtir. Bunun muhkemâta müracaatla tevilinde başlıca iki mâna vardır: Allah'ın gelmesi emr ü irâde-i ilâhiyenin kemâl-i kudret ü şiddetle zuhûrundan kinayedir. Sade buna bakmak da bu mücrimlerin mücâzatları hususunda her türlü esbâb ü vesâit bitmiş tükenmiş ve ancak her şeyi bitirecek olan emr ü irâde-i ilâhiyenin zuhûru kalmış olması demektir ki bakmak tevakkuf demek olur. Buluttan yağmur umulursa da beyaz buluttan yağmur yağmayacağı için bunlar o sırada Allah'tan rahmet ümit etseler bile hilâf-ı ʿâde bir ümit olacağından böyle rahmet ümit ederken yağmur yerine ateş

1 "…O'nun misli gibi birşey yoktur…"

çıkmak gibi birdenbire belâlarını buluvermeleri melhuz olur. Sâniyen Allah'ın gelmesi muhal olduğundan bunların emr-i hakka imanlarını muhâle ta'lik etmiş oldukları ve ahbâr-ı sâdıka ve delâil-i beyyine ile vâki' olan inzâra vukū'undan evvel inanmayacakları ve binâen'aleyh hiç ihtimal vermedikleri bir anda belâlarını bulacakları ifade edilmiş olur ve her iki takdirde bu mânaların müteşâbihen ifade edilmiş olması bunların nizâm ü intizâm-ı âlemi ihlâl yoluna sapmalarından nâşî [738] işleri son derece çığırından çıkaracaklarını ve artık akıl ve kudret-i beşer dairesinde tanzîm-i umûr etmek ihtimâli kalmayacağını ve kendilerinin de akıl ermez bir surette belâlarını bulacaklarını anlatmış olur. Hakikat ile kinayenin cem'i mümkin olacağına göre hâsıl-ı mâna şu olabilir: Böyle mücrimler أَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً [en-Nisâ 4/153][1] diyen kavm-i Mûsâ gibi Allah'ı görmedikçe tarîk-i akl ü nakilden ahbâr-ı sâdıka ve delâil-i vâzıha ile iman etmek istemez ve vukū'undan evvel hiçbir inzâra kulak asmaz, Allah'a ve Allah'ın inzarlarına inanmak için Allah'ın kendisini bütün kudretiyle 'iyânen gösterivermesini ve gelecek mesâibin bilfiil başlarına gelivermesini gözetirler, bunun için ilm ü imana ehemmiyet vermezler de şeytanet arkasında koşarlar, silm ü selâmeti ihlâl ederler, dinden, imandan müstefid olup da felâketten kurtulmak istemezler. Böyle olduklarından dolayı işler akıl ve kudret-i beşer dairesinde tanzim olunabilmekten öyle çıkar ve hâlleri o kadar muhtel olur ki belâlarını bulmaları için yalnız emr ü irâde-i ilâhiyenin zuhur edivermesi kalır. Çünkü onsuz da hiçbir şey olmaz, o zaman da her iş biter, kıyametler kopar, insanlara müktesebât-ı sâbıkalarından başka bir şey kalmaz. {وَإِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ} Ve evvel ü âhir bütün işler bi'z-zarûre ancak Allah'a ircâ' olunur. Veya ancak Allah'a râci' olur, çünkü İbn Âmir, Hamza, Kisâî,[2] Halef-i Âşir kıraatlerinde dâima tâ'nın fethi ve cîm'in kesriyle تَرْجِعُ okunur.

İşlerin Allah'a ircâ' ve rücû'u zarûrî olunca da O'nun emirlerine, irâdelerine karşı gelmeyip umumiyetle silme dâhil olmak lâzım gelir. Hilâfına hareket edenlerin hâline misâl ararsan {سَلْ بَنِى إِسْرَٓائِيلَ} Benî İsrâil'e sor

---

1 "…Allah'ı bize açıktan göster…"
2 F +"Ya'kūb".

{كَمْ اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ اٰيَةٍ بَيِّنَةٍ} biz onlara ne kadar açık âyetler verdik, onlar bunları dinledikleri zaman ne oldular? Dinlemeyip [739] hâllerini tebdil ettikleri zaman ne oldular? {وَمَنْ يُبَدِّلْ نِعْمَةَ اللّٰهِ} Allah'ın nimetini bunlar gibi her kim tebdîl ü tağyir eder de ihtilâl arkasında koşarsa {فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} Allah'ın onlara ʿikābı da her hâlde pek şiddetlidir. Bu gibi ihtilâlleri de dünyâ âlâyişine meftûniyetlerinden dolayı kâfirler yapar, çünkü {زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} hayât-ı dünya kâfirler için pek ziynetlenmiş, gözlerine güzel gösterilmiş ve kalbleri bu alçak hayâtın mahabbetiyle dolmuştur. Bu sebeple bunlar dünyadan başka bir şey istemezler {وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا} ve Resûlullah'a iman edip dünyaya iltifat etmeyen mü'minlerden bir kısmını ve ʿale'l-husûs fukarâ-yı sâbirîni istihfaf ederler. {وَالَّذِينَ اتَّقَوْا} ehl-i takvâ olan o mü'minler ise {فَوْقَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} yevm-i kıyâmette onların fevkindedir. Dünyadan başka bir şey istemeyen o kâfirler cehennemin esfel-i sâfilîninde inleyecekler, bu müttakīler de cennet-i aʿlâda hırâmân olacaklardır, bu Allah'ın bir kısmetidir {وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ} ve Allah gerek dünyada ve gerek âhirette dilediğine hesapsız rızık verir.

Ebû Cehil ve arkadaşları Allah'ın bahşettiği servetlerle zevk u safâ eyler de âhireti inkâr ederler ve Ammâr, Suheyb, Ebû Ubeyde, Sâlim, Âmir b. Füheyre[1], Habbab, Bilâl hazerâtı gibi fukarâ-yı mü'minîn ile "o bizim peygamberimiz olsa idi ona eşrâfımız tâbiʿ olurdu" diye eğlenmek isterlerdi. Abdullâh b. Übey ve arkadaşları da zevk u safâ ederler ve zuʿafâ-yı mü'minîn ile alay etmek isterler, "şunlara bakın Muhammed bunlarla galebe edeceğini [740] zannediyor" derlerdi. Benî Kureyza, Benî Nadîr, Benî Kaynuka Yahudîlerinin ulemâsı da fukarâ-yı muhâcirîn ile eğlenmek isterlerdi. İşte bu âyetin nüzûlü bu hâdiselerden birisi olmuştur.[2] Ve bu babda bu suretle üç rivayet vardır.

---

1 M, B ve F: "Fihre".

2 Beğavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* I, 242:
قِيلَ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فِي مُشْرِكِي الْعَرَبِ أَبِي جَهْلٍ وَأَصْحَابِهِ كَانُوا يَتَنَعَّمُونَ بِمَا بَسَطَ اللَّهُ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا مِنَ الْمَالِ وَيُكَذِّبُونَ بِالْمَعَادِ {وَيَسْخَرُونَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا} أي يستهزءون بِالْفُقَرَاءِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: أَرَادَ بِالَّذِينِ آمَنُوا عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ وَعَمَّارَ بْنَ يَاسِرٍ وَصُهَيْبًا وَبِلَالًا وَخَبَّابًا وَأَمْثَالَهُمْ، وَقَالَ مُقَاتِلٌ: نَزَلَتْ فِي الْمُنَافِقِينَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أُبَيٍّ وَأَصْحَابِهِ، كَانُوا يَتَنَعَّمُونَ فِي الدُّنْيَا وَيَسْخَرُونَ مِنْ ضُعَفَاءِ الْمُؤْمِنِينَ وَفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ وَيَقُولُونَ انْظُرُوا إِلَى هَؤُلَاءِ الَّذِينَ يَزْعُمُ مُحَمَّدٌ أَنَّهُ يَغْلِبُ بِهِمْ، وَقَالَ عَطَاءٌ: نَزَلَتْ فِي رُؤَسَاءِ الْيَهُودِ مِنْ بَنِي قُرَيْظَةَ وَالنَّضِيرِ وَبَنِي قَيْنُقَاعَ سَخِرُوا مِنْ فُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ فَوَعَدَهُمُ اللَّهُ أَنْ يُعْطِيَهُمْ أَمْوَالَ بَنِي قُرَيْظَةَ وَالنَّضِيرِ بِغَيْرِ قِتَالٍ.

İşte âhireti ve dünyanın âkıbetini düşünmeyip sade hayât-ı dünyâya meyl ü mahabbet etmek ötedenberi nevʿ-i beşerin fıtrat-ı asliyedeki vahdetini bozan ve silm ü sükûneti ihlâl eden bir sebeb-i arazî, bir re's-i hatî'edir. Fi'l-vâkiʿ:

كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَ وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ فٖيمَا اخْتَلَفُوا فٖيهِ وَمَا اخْتَلَفَ فٖيهِ اِلَّا الَّذٖينَ اُوتُوهُ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ فَهَدَى اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فٖيهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِهٖ وَاللّٰهُ يَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ ﴿٢١٣﴾ اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذٖينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَٓاءُ وَالضَّرَّٓاءُ وَزُلْزِلُوا حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَٓا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرٖيبٌ ﴿٢١٤﴾

[741] **Meâl-i Şerîfi**

İnsanlar tek bir ümmet idi. Ayrılmaları üzerine Allah rahmetinin müjdecileri ve azâbının habercileri olmak üzere peygamberler gönderdi ve beraberlerinde hak ile kitap indirdi ki nâs arasında ihtilâf ettikleri noktada hakem olsun. Bunda da sırf o kitap verilenler kendilerine bunca beyyineler geldikten sonra tuttular aralarındaki ihtiras yüzünden ihtilâfa düştüler, bunun üzerine Allah onların ihtilâf ettikleri hakka izn-i ilâhîsiyle bu iman edenleri doğrudan doğru muvaffak buyurdu, öyle ya Allah dilediğini doğru yola çıkarır (213). Yoksa siz kendinizden evvel geçenlerin mesel olmuş hâlleri hiç başınıza gelmeksizin cennete girivereceksiniz mi sandınız? Onlara öyle ezici mihnetler, kımıldatmaz zarûretler dokundu ve öyle sarsıldılar ki hatta peygamber ve maiyyetinde iman edenler "ne zaman Allah'ın nusreti?" diyeceklerdi. Bak işte Allah'ın nusreti yakın (214).

İhtar: كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللّٰهُ nazm-ı celîli أُمَّة وَاحِدَة فَاخْتَلَفُوا فَبَعَثَ اللّٰه takdîrindedir. Siyâk u sibâk bunu gösterdiği gibi وَمَا كَانَ النَّاسُ اِلَّٓا اُمَّةً وَاحِدَةً

فَاخْتَلَفُوا [Yûnus 10/19][1] âyet-i kerîmesinde bu kayıt musarrahtır. Bundan başka Abdullah b. Mesʿud kıraatinde burada dahi فَاخْتَلَفُوا mezkurdur ki bu kıraat mütevâtir değil ise de meşhur olduğundan vâcibü'l-ameldir.

{كَانَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً} İbtidâ bütün insanlar ümmet-i vâhide idi. Kıssa-i Âdem'den de anlaşıldığı üzere hepsi bir asıldan türemiş, fıtrat-ı ûlâ mûcebince kānûn-ı hak üzere hareket eder, cemâʿat-i vâhide, millet-i vâhide idi. İnsanlar bidâyet-i hilkatlerinde dinsiz, cemiyetsiz yaşamış değildir, ahvâl-i hayvânât bile gözden geçirilirse bidâyet-i hilkatinde anası koynunda olsun ictimâʿiyetle yetişmeyen hiçbir hayvan yoktur. Her doğan fıtrat üzere doğar, insanlar da ber muktezâ-yı fıtrat bidâyetinde cemâʿat-i vâhide idi, sonradan ihtilâf ettiler de [742] {فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّ۪نَ مُبَشِّر۪ينَ وَمُنْذِر۪ينَ} Allah, hakka itaatin ve vifâkın sevâbını müjdeler, muhalefet ü isyânın ʿikābını anlatarak korkutur peygamberler gönderdi {وَاَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} ve bunlarla beraber hakka müteʿallik kitap da indirdi ki {لِيَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ ف۪يمَا اخْتَلَفُوا ف۪يهِ} insanlar arasında ihtilâf ettikleri hususta hâkim olsun, nizâʿı ve haksızlığı kaldırıp ihkāk-ı hak etsin. ❁ Ebû Caʿfer kıraatinde "yâ"nın zammı ve "kâf"ın fethiyle mechul sîgası üzere لِيُحْكَمَ okunur ki beyne'n-nâs ihtilâfâtta kitâb-ı hak ile hükm olunsun, icrâ-yı hükûmet edilsin demek olur. Ve her iki hâlde hükm ü hükûmetin hikmet ü gayesi vazʿ-ı hak değil, hakka tevfîkan refʿ-i ihtilâf ve te'sîs-i müsâlemet olduğu anlaşılır. Sonra insanlar bu kitâb-ı münzelde de ihtilâf ettiler {وَمَا اخْتَلَفَ ف۪يهِ} kitapta ihtilâf çıkaran da başkaları değil {اِلَّا الَّذ۪ينَ اُو۫تُوهُ} ancak o kitaba nâil kılınmış olan ehl-i kitabdır. Hem bunlar bu ihtilâfı {مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ} kendilerine açık âyetler, nusûs-ı zâhire geldikten sonra aralarındaki bağy ü hasedden, ileri gitmek ve peygamberlerle bile yarış etmek davasından nâşî çıkardılar. ❁ Eğer bu ihtilâf nass u beyyine bulunmayan, nasta meskûtün ʿanh kalan husûsâtta edille-i gayr-i beyyine ile taharrî-i hak için olsa idi ihtilâf-ı nâsı mümkin olduğu kadar azaltacak meşrû bir ictihad olabilirdi. Lâkin bunlar böyle yapmadılar, beyyineler geldikten sonra mevrid-i nasta ihtilâf ettiler. Hâlbuki mevrid-i

---

1 "İnsanlar bir tek ümmetti, sonra ihtilâf ettiler…"

nasta ictihâda mesâğ yoktur.[1] Ve bu gibi nusûstan dolayıdır ki bu kāide, ilm-i fıkhın kavâʿid-i külliyesinden birini teşkil etmiştir. Mevrid-i nasta ictihad, ferdler tarafından kānûn-ı hak hilâfına [743] re'sen bir teşrîʿdir. Bu ise hakka tevfîkan refʿ-i ihtilâf değil, vazʿ-ı hilâftır. Bu suretle ehl-i kitab nâsın hubb-i dünyâ ile nizâʿ ve ihtilâfına bihakkın hâkim olmak için bahşedilmiş bulunan kitâb-ı hakkın nusûs u beyyinâtına karşı bağy ü tecavüzle yeniden ihtilâflar çıkararak nâsı teşvîşe düşürdüler. Hukūk pâyimâl oldu, ahlâk ve nizâm-ı ictimâʿî bozuldu, nimetler zevâl buldu, hatır ve hayâle gelmez belâlara giriftâr oldular. {فَهَدَى اللّٰهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا ف۪يهِ مِنَ الْحَقِّ بِاِذْنِه۪} Baʿdehu Allah bunların ihtilâf ettikleri hakka biʿset-i Muhammediye ve inzâl-i Kur'ân ile bi-izn-i Hudâ iman edenlere hidâyet verdi {وَاللّٰهُ يَهْد۪ي مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ} ve işte Allah böyle dilediğini bir sırât-ı müstakīme hidâyet eder, doğrultur.

Mebde'-i beşeriyetten biʿset-i Muhammediyeye kadar güzerân olan[2] târîh-i beşerin bir icmâli olan bu âyet-i celîle fıtrat-ı beşerin, emr-i nübüvvetin, menâbiʿ-i hukūkun, hikmet-i teşrîʿin, icrâ-yı hükûmetin künh-i esrârını mutazammın büyük bir ilm-i ictimâʿî esâsâtını muhtevîdir. Bu münasebetle müfessirînin bu noktadaki mebâhis-i ilmiyelerini telhis etmek fâideli olacaktır.

Bâlâda "ümmet-i vasatta" görmüştük ki "ümmet", firak-ı nâsın ittibâʿ ettiği cemaat diye târif edilmiş idi. Lâkin bu mâna daha ziyade ümmet-i vasat ıtlâkına yaraşan bir mâna-yı hâstır. ʿAle'l-ıtlâk ümmet, bir şey üzerine ictimâʿ edip birbirine uyan cemaat demektir ki iktidâ demek olan "iʿtimâm"dan me'huzdur. Bu âyet ise mâzîde insanların ümmet-i vâhide olduğunu tasrih ediyor. Binâenʿaleyh bu cihet, şâyân-ı taharrîdir. Ve bu noktada müfessirîn ihtilâf etmişlerdir:

1. Ekser muhakkıkīn ilk insanların tevhîd-i Hakk'a iman ile dîn-i vâhid üzere ictimâʿ etmiş millet-i vâhide olduklarına kāildirler. Siyâk-ı âyette enbiyânın ihtilâf [744] üzerine baʿs edilmiş olması da buna delâlet eder diyorlar. Ve zaten fıtratta tevhid asıl, şirk ü küfür ve ihtilâf hilâf-ı

---

1 Mecelle, md. 14.
2 F: "eden".

asıldır. ʿAle'l-ıtlâk vahdet ve ʿadem-i ihtilâf mevzûʿ-i bahis olduğu zaman tevhîd-i Hak tebâdür eder. İlk insanların vahdetini şirk ü küfür ve ihtilâfta bir vahdete haml etmek için hak yoktur. Her hâlde vahdet-i ilâh hiss ü fikri tabîaten dahi taʿaddüd-i ilâh hiss ü fikrine mukaddemdir. Müşriklik tevhidden sonra ilâhta ihtilâftan çıkan bir sûret-i tenâzuʿun ifadesidir. Binâenʿaleyh târîh-i edyânda, akvâm-ı sâlifede kadîm gibi görünen şirk ü küfür, vahdet-i asliye ve fıtriyenin bozulmasından münbaʿis arazî bir hâlet-i sâniyedir. Her doğan çocuk, hakka samîmî olarak doğar; nankörlüğü, yalancılığı sonradan öğrenir. Efrâd-ı beşer tekessür ettikçe tenâzuʿ-ı âmâl[1] çoğalmış, bundan ihtilâf ü şirk zuhur etmiştir. İrşâd-ı ilâhî ile tekâmül-i aklî hâsıl oldukça tarîk-i tevhîde rücûʿ olunmuştur. Binâenʿaleyh mebnâ-yı silm ü İslâm olan tevhîd-i hak îmânı beşeriyetin fıtrât-ı ûlâsında merkuz olan ve Hazret-i Âdem'den itibaren benî Âdemin şuuruna telkin edilmiş bulunan bir asl-ı kadîm ve mutlaktır.

Buna kāil olanlar bu ümmet-i vâhidenin kimler olabileceğinde rivâyât-ı muhtelife nakletmişlerdir: Mücâhid'den bu ümmet-i vâhide "yalnız Âdem"dir diye menkuldür. Buna göre ümmet, اِنَّ اِبْرٰهِيمَ كَانَ اُمَّةً قَانِتًا [en-Nahl 16/120][2] âyetinde olduğu gibi cemaat makamına kāim bir ferd veya imam mânasıyla mecâzen ferde ıtlak edilmiş olduğu beyan ediliyor. Âdem, ʿalem-i şahs olmayıp da ʿalem-i cins olsa idi mecaz olmazdı. Lâkin bu mâna müteʿârefe muhâliftir.

Bu ümmet-i vâhide Âdem ve Havvâ ve nesem olarak zahrından çıkarıldıkları sırada Benî Âdem'den ibarettir ki fıtrat üzere idiler (Übey ve İbn Zeyd'den).

Devr-i Âdem'den devr-i Nûh'a kadar geçen kurûn-ı ʿaşere hak üzere idiler[3], ihtilâfları üzerine Hazret-i Nûh baʿs olunmuştur (İbn Abbas ve Katâde'den).

---

1 B: "aʿmâl".
2 "Muhakkak ki İbrâhim başlı başına bir ümmet idi…"
3 M: "edilir". Sonraki baskılarda "idiler" şeklinde düzeltilmiştir.

[745] Görülüyor ki bu rivâyâtta cihet-i vahdet, kānûn-ı hak olduğunda ittifak bulunmakla beraber bunun bal arıları gibi bazı hayvânâtta olduğu vechile bir fıtrat-ı mahza olarak garîze hâlinde gayr-i ihtiyârî bir şuʿûr-ı ictimâʿ-ı zarûrî mi, yoksa inkişâfât-ı fikriye ve akliye ile alâkadar bir ictimâʿ-ı taʿlîmî ve ihtiyârî mi olması noktasında bir ihtilâf mevcuddur. Yani beşerde ictimâʿiyet, bidâyeten tabîî ve zarûrî mi, yoksa sınâʿî ve îrâdî midir? Bu ihtilâf elyevm Avrupa ilm-i hukuk ve ilm-i ictimâʿ ulemâsı beyninde cârîdir. Bizim muhtârımıza göre bidâyeten fikr veya hiss-i ictimâʿ, îcâb-ı ilâhî ile zarûrî, tatbikāt-ı fiʿliyesi ve inkişâfâtı ihtiyârîdir. Çünkü nübüvvet bir ilm-i zarûrîdir ve Hazret-i Âdem nebîdir.

2. İkrime ve Katâde gibi bazı müfessirînin kavlidir ki bu ümmet-i vâhide küfr üzere, dîn-i bâtıl üzere idiler ve bir tâbir ile behâim gibi idiler, peygamberler geldiler bunlara iman ve hak telkin ettiler. İman edenler etti, etmeyenler etmedi, bu suretle mü'min ve kâfir milel-i muhtelife husûle geldi. Bunlar âyette فَاخْتَلَفُوا takdîrine lüzum görmemişlerdir. Buna göre bu ümmet-i vâhide اَلْكُفْرُ مِلَّةٌ وَاحِدَةٌ mazmûnu[1] üzere ʿadem-i imanda müşterek, hak tanımaz insan suretinde bir sürü hayvânât demek oluyor, fakat bu surette şu üç sual teveccüh eder:

3. Evvelâ: Siyâk-ı âyete nazaran enbiyânın refʿ-i ihtilâf ve tesbît-i hak için baʿs buyurulmuş olduğu anlaşıldığı hâlde eğer فَاخْتَلَفُوا mukadder değil ise enbiyânın ihtilâf için baʿs edilmiş olması lâzım gelecek ve baʿslerinin tehir edilmesi mânasız olacaktır. Bu itirazı müfessirîn ehemmiyetli telakkī etmişlerdir. Cevâben denebilir ki: Hâlet-i ûlâ devr-i sabâvet gibi idi ve bunlarda küfrün mânası, henüz teklif mevcud olmadığından nâşî ʿadem-i iman demektir. Peygamberler kānûn-ı terbiye muktezâsınca bi't-tedrîc tekemmülât-ı akliyenin mebde'inde baʿs olunmuşlardır. Ve ihdâs-ı ihtilâf için değil, terakki için baʿs olundular, bunun [746] üzerine ihtilâf, iman etmeyenlerden çıktı, peygamberlerden değil. Bu cevap zamanımızın Avrupa telakkiyâtına muvâfık gelir. Fakat hâl-i sâbıkı

---

1 İmam Muhammed'in sözüdür. Bk. İmam Mâlik, *Muvatta'* (Muhammed b. Hasan Rivayeti), Ferâiz, 3/728.

muhafaza edenlere muhalefet çıkardı demek doğru olamayacağına[1] nazaran her hâlde bu telakkīde peygamberlere bir ihdâs-ı ihtilâf isnâdı lâzım gelir. Bu ise siyâk-ı âyete ve rûh-ı mazmûna muhâliftir. Bu nokta-i nazardan müfessirînin bu itiraza ehemmiyet vermeleri yerindedir.

Sâniyen: Hazret-i Âdem ebü'l-beşer ise nebî olmamak, nebî ise ebü'l-beşer olmamak lâzım gelecektir. Çünkü hem nebî, hem ebü'l-beşer[2] olduğuna göre evlâdı küfür ile ona muhalefet etmiş olacak, bu surette teklif mevcud ise de evvel-i nâs, ümmet-i vâhide olmamış, ihtilâf etmiş bulunacaktır. Hâlbuki Âdem'in ebü'l-beşer ve ilk nebî olması müttefek[un] ʿaleyhtir. Bu sual kavl-i evvele vârid değildir. Çünkü evlâdı ibtidâ ona muvafakat etmiş ve hak üzere ümmet-i vâhide teşkil eylemişler, sonra ihtilâf etmişler, bunun üzerine müteʿaddid enbiyâ baʿs buyurulmuştur. Ancak bu takdirde النَّبِيِّنَ'de teahhur, Âdem'den mâʿadâsına masruf olmak zarûrîdir. Cemʿ muhallâ bi'l-lâm lâekal üçten başlayacağı için enbiyâ-yı müteʿaddide, yani taʿaddüd-i enbiyâ sonradan ihtilâf üzerine vâkiʿ olmuştur demek olur. Ve baʿs-i Âdem bunda dâhil olmaz, bu ise Âdem'in ebü'l-beşer olmasına mâniʿ olmaz. Lâkin bu mâna ikinci kavle kâfî değildir.

Sâlisen: Bu kavilde "ümmet" kelimesinin maʿnâ-yı ictimâʿîsi de müsbet olarak tahakkuk etmez ve bu surette üçüncü kavle zâhib olmak lâzım gelir, şöyle ki:

4. Burada ümmet-i vâhide demek cins-i vâhid veya sınf-ı vâhid demektir. Yani bunlar üzerinde emr ü nehiy yoktu, hiçbir kānûn-ı şerʿîye tâbiʿ değil idiler, ibâha-i asliye devrinde yaşıyorlardı. فَبَعَثَ اللّٰهُ gösteriyor ki şeriatlar sonradan enbiyâ ile gelmiş ve mâruf mânasıyla din ve ictimâʿiyet o zaman başlamış, iman ve küfür taksîmi o zaman [747] zuhur etmiştir. O hâlde evvelkiler behâim veya çocuklar gibi mükellefiyetten ârî ve ahkâmdan hâlî olmak itibariyle bir cins idiler veya cevher-i vâhidden ve bir babadan gelmiş olmaları itibariyle sınf-ı vâhid idiler. Sunûf-ı muhtelife, ırklar, milletler ayrılmış değil idi, vatandaş ve ecnebî yok idi. Binâenʿaleyh bunlara ümmet-i vâhide ıtlâkı hakīkī mânasıyla dîn

1 B: "olmayacağına".
2 B: "beşer".

ü şerʿde müttehid cemaat demek değil, cins-i vâhid veya sınf-ı vâhid demektir, bu kavil Ebû Hayyân'da İmam Mâturîdî hazretlerine nisbet edilmiştir.[1] Bu surette demek olur ki insanlar bidâyet-i hâllerinde Avrupalıların "hâlet-i tabîiye"[2] dedikleri gibi hürriyet-i mutlaka içinde bulunuyorlardı, hiçbir vazife ve hiçbir memnûʿiyete tâbiʿ olmuyorlardı ve üzerlerinde hiçbir âmir ü hâkim tanımıyorlardı. Henüz insanlar az, arz vâsiʿ, mahsûlât-ı arziye maîşetlerine kâfî idi. Serbest serbest[3] yaşıyorlar, yalnız hayvânât-ı sâireye karşı mücadele ediyorlardı. İnsanlar beyninde mücadele ve ihtiyâc-ı mücâdele yoktu. Hilkatleri, hâlleri bir, temâyül-i fıtrîleri bir, tarz-ı hareketleri bir idi. İlk babadan gördükleri gibi gidiyorlardı. Hep böyle hareket edebilseler idi kanuna, hükûmete muhtaç olmayacaklardı. Lâkin nesilleri tekessür ettikçe, bulundukları yerler darlaştıkça tezâhum ve temânüʿ hâsıl oldu; cehaletle, hubb-i hayat ile ihtilâfa düştüler; sınıf sınıf, fırka fırka oldular. İşte o zaman bu ihtilâfları refʿ için içlerinde min tarafillah âtîyi gören, acı tatlı haberler veren, hayr ü şerden, hill ü hurmetten, vazife ve memnûʿiyet kanunlarından bahseden enbiyâ baʿs buyuruldu. Muvafakat edenler iman ile birleşti, muhalefet edenler de bunlara karşı koymak için birleşti, bu suretle mü'min ve kâfir milel-i muhtelife zuhur etti. Nihâyet Hâtemü'l-enbiyâ tevhîd-i küllî için baʿs buyuruldu. Bu îzâh, فَاخْتَلَفُوا takdîrine ve siyâk-ı âyete de tevâfuk edebilir. Lâkin bunda hilâf-ı zâhir iki cihet

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 363:

أَوِ: الْجِنْسُ كَانُوا أُمَّةً وَاحِدَةً فِي خُلُوِّهِمْ عَنِ الشَّرَائِعِ لَا أَمْرَ عَلَيْهِمْ وَلَا نَهْيَ. أَوْ: صِنْفًا وَاحِدًا، فَكَانَ الْمُرَادُ: أَنَّ الْكُلَّ مِنْ جَوْهَرٍ وَاحِدٍ، وَأَبٍ وَاحِدٍ، ثُمَّ خَصَّ صِنْفًا مِنَ النَّاسِ بِبَعْثِ الرُّسُلِ إِلَيْهِمْ، وَإِنْزَالِ الْكُتُبِ عَلَيْهِمْ تَكْرِيمًا لَهُمْ، قَالَهُ الْمَاتُرِيدِيُّ.

Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, II, 107-108:

قوله: «كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً»، يعني صنفًا واحدًا. ومعنى الأمة معنى الصنف، كقوله تعالى: «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَلَا طَائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ إِلَّا أُمَمٌ أَمْثَالُكُمْ»، يعني: أصنافا. ثم خص الله تعالى صنفا ببعث الرسل إليهم وإنزال الكتب عليهم من بين غيرها من الأصناف تفضيلًا لهم وإكرامًا، وبعث كل رسول إلى قومه فيهم كفار وفيهم مؤمنون؛ لأن الأرض لا تخلو من ولي أو نبي، كقوله تعالى: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ»، ليعلموا أن سائر أصناف الخلق خلقوا لهم ولحاجاتهم. وهو قول الحسن. وكذلك قول أبي حنيفة رضي الله تعالى عنه: أن الأرض لا تخلو عن نبي أو ولي. والله أعلم.

2 Müellif bu tâbirle günümüz literatüründe "doğal durum" şeklinde kullanılan ve Latincesi "status naturae" olan nazariyeye işaret ediyor. Bu yaklaşım, siyâsî-hukûkî toplumsal hayatın (varsayımsal olsun, hakiki olsun) bir toplumsal sözleşme esasına göre inşa edildiğini, bunun öncesinde ise doğal durum denilen hukuk ve siyaset öncesi bir hayatın var olduğunu savunan Hobbes, Locke ve Rousseau gibi düşünürlerce dile getirilmiştir.

3 M, B ve F: "serbes serbes".

vardır: Birincisi, "ümmet" kelimesi zâhir olan maʿnâ-yı ictimâʿîsinde kullanılmamış olur. [748] İkincisi, devr-i sabâvet gibi de olsa insanın her türlü kavânînden muʿarrâ, bir hürriyet ve ibâha-i mutlaka devri yaşamış olduğu teslim edilemez. Bir taraftan bütün hayvânât, mebde'-i tevellüdde fıtrî bir devr-i hidâne ve terbiye yaşamış ve her ʿuzv-i hayâtî bile bir vazife ve memnûʿiyet kanununa tâbiʿ bulunmuş olduğu, diğer taraftan وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖٓى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْۚ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰى [el-Aʿrâf 7/172][1] hitâb-ı ezelîsiyle de bu nokta daha esasından takviye edilmiş bulunduğu hâlde fıtrat-ı insâniyeyi bidâyetinde velev basit olsun mebâdî'-i medeniye ve ictimâʿiyeden âzâde telakkī etmek hem istıshâb-ı hâle[2] hem de delâlet-i nakle muhalif olur. Binâenʿaleyh Hazret-i Âdem'den itibaren bir sırr-ı teklif kabul etmek zarûrîdir. وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ [el-Bakara 2/35; el-Aʿrâf 7/19][3] nehyi teklîfin kıdemini ifade ettiği gibi nübüvvet-i Âdem kaziyyesi de bunu îcab eder. Nitekim insan medeniyyün bi't-tabʿdır[4] ve insan "müâneset"ten müştaktır deniliyor ki bu da sırr-ı teklîfin ve ictimâʿiyetin fıtrat-i insâniyede merkuz bulunduğunu ifade eder. Bu ise bir kānûn-ı haktır ve mebde'-i iman ve şerâiʿ ile alâkadar bir kānûn-ı haktır. Ve bunun ʿale'l-ıtlâk lâ-şuʿûrî olduğunu iddiâya hak yoktur, bu bir şuʿûr-i zarûrîdir. Maʿamâfîh lâ-şuʿûrî de olsa yine kānûn-ı haktır. Bunu küfre değil imana mebde' olarak ahz etmek lâzım gelir.

5. Muʿtezile'den Kâdî Abdülcebbâr ve ona tâbiʿ olanlar demiştir ki, peygamberlerin baʿsinden evvel insanlar şerîʿat-ı akliyeye temessükte ümmet-i vâhide idiler. Şerîʿat-ı akliye Sâniʿ Hak teâlâ'nın vücûdunu ve sıfâtını itiraf ve nimetine şükr ile hizmetine iştigal ve zulm ü

---

1 "Hem Rabbin benî Âdem'den, bellerinden zürriyetlerini alıp da onları nefislerine karşı şâhid tutarak 'Rabbiniz değil miyim?' diye işhad ettiği vakit, 'بَلٰى' dediler…"

2 Müellifin "istıshâb-ı hâl" şeklinde ifade ettiği ve kısaca "istıshâb" da denilen fıkıh ilkesi, daha ziyade geçmişte varlığı kesin olarak bilinen bir durumun, değiştiğine dair bir delil yoksa hâlihazırda da devam etmesi gerektiğine işaret eder. Aslî ibâha ile berâet-i zimmet ilkeleri istıshâbın çeşitlerindendir. Ancak müellifin bu bağlamda, istıshâbın "maklûb" denilen türünü kastettiği anlaşılmaktadır ki, ilkinin tam tersi olarak istıshâb-ı maklûb hâlihazırdaki durumun, bir farklılık olduğu ispat edilemediği sürece geçmişte de geçerli olduğuna hükmetmek anlamına gelir.

3 "…fakat şu ağaca yaklaşmayın…"

4 M: "medenî bittabiidir".

tecavüz, kizb, cehl, abes ve emsâli gibi kabâyih-i akliyeden ictinab esasına müsteniddir. Çünkü bunlar aklen idrak olunurlar. Mâdem ki âyette فَبَعَثَ اللّٰهُ النَّبِيّٖنَ baʿs-i enbiyânın terâhî ifâde eden "fâ" ile sonradan olduğunu göstermiştir, demek ki bunlardan evvelki ümmet-i vâhidenin vahdeti[1] enbiyâdan istifade edilmiş olmayan bir şeriat imiş, böyle bir [749] şeriat ise bir şerîʿat-ı akliye olabilir. Fakat Hazret-i Âdem ilk insan ve nebî değil mi idi? O hâlde biʿset-i enbiyâdan evvel sırf akıl ile mükellef insanlar farzı nasıl doğru olur? Kâdî Abdülcebbâr bu suâli kendine îrâd ile demiştir ki ihtimal, Hazret-i Âdem ibtidâ evlâdıyla beraber şerîʿat-ı akliyede ictimâʿ etmişlerdi de sonradan Cenâb-ı Allah kendisini evlâdına peygamber baʿs etmiştir. Ve ihtimal ki onun ilk şerîʿat-ı nebeviyesi münderis olmuş da insanlar şerâyiʿ-i akliyeye temessük etmişler ve bilâhare diğer enbiyâ baʿs buyurulmuştur. Ebû Müslim-i İsfahânî de Kâdî'nin bu mezhebini ihtiyar eylemiştir. Bunlara göre akıl; enbiyâdan evvel bir resûl-i ilâhî olmuş oluyor. Nübüvvet de akılları kendi kendilerine idrak edemeyecekleri mesâlih ü kemâlâta îsâl etmiş bulunuyor. Lâkin bu mezhebde de isbâtı mümkin olmayan iki nokta vardır. Birincisi aklın medâr-ı ahkâm olan hüsün ve kubuhta bizzat hâkim olup olamayacağı ve vücûb-i aklînin vücûb-i amelîyi istilzâm edip edemeyeceği meselesidir ki ilm-i usûl ve akāidin mesâil-i mühimmesindendir. İkincisi bidâyet-i hâlde insanların adl ü zulmü seçebilecek[2] ve üzerine binâ-yı muâmele edebilecek derecede istidlâl-i aklîye muktedir olup olamayacakları ve bu kadar derin bir şuur ile hareket edip edemeyecekleri meselesidir. Bu iki nokta bugün dahi sâbit değildir.

6. Bazı müfessirîn de demişlerdir ki âyet ibtidâda ümmet-i vâhideyi tasrih ediyor. Fakat bunun iman üzere mi yoksa küfr üzere mi olduğunu beyan etmiyor. Bu cihet delîle muhtaçtır. Binâenʿaleyh meselede hüküm vermeyip[3] اَلْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ diye tevakkuf etmek lâzım gelir.

---

1 B: "vahdet-i".
2 M: "semiyye bilecek".
3 B: "veremeyip".

7. Burada النَّاس'dan murad, mebde'-i hilkatten beri umum nâs değildir. Bu ümmet-i vâhide kavm-i İbrâhim veya kavm-i Mûsâ'dır. Enbiyâdan murad da bunlardan sonraki enbiyâ-yı müteahhirîndir diyen müfessirîn de vardır. [750] Ve bu son kavil âyetin mâkabline irtibâtı nokta-i nazarından muvâfık gibi ise de النَّاس lafz-ı âmmını tahsis hilâf-ı zâhir olduğu gibi, âyetin mazmûnunda umûmî görünen yüksek sırr-ı ictimâʿîye de kâfî değildir. Biz de şunu ihtar etmek isteriz ki aklın en mühim kıymeti illiyyet kanunu mûcebince sebebden müsebbebe veya müsebbebden sebebe intikaldedir. Bu ise garîze, fıtrat veya akl-ı garîzî ve bedîhî tâbir olunan mebâdî'-i zarûriyeye veya tecribeye mütevakkıftır. Nübüvvet ise metâlib-i nazariyeyi bile ulûm-ı zarûriye hâlinde idrak ve telkin eden bir kuvve-i rabbâniyedir. Ve lede't-tedkīk dalâlât-ı beşeriye[1] inkişâfât-ı akliye ile inkişâfât-ı şehevâniyenin tedâhülünden ve ʿukūlün şehevât için istihdâmından neş'et eder. Fıtrat-ı ûlâ bu dalâletten âzâde olduğu gibi nübüvvet de gerek ilmî ve gerek amelî olarak bundan âzâdedir. Meselâ bal arılarının sınâʿatı şaşmak bilmeyen bir sınâʿat-ı garîziyedir. Ve ʿale'l-ʿumûm nübüvvetler de böyle şaşmak bilmeyen bir vahy-i ilâhîdir ki وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ [en-Nahl 16/68][2] âyetiyle buna işaret buyurulmuştur. Binâenʿaleyh bir fıtrat meselesi olan nübüvvet bir taraftan ʿukūl ü irâdâtın mebde'i, diğer taraftan müntehâsıdır. Bunun için bir nübüvvet-i ûlâ, bir nübüvvet-i sâniye vardır. Kitâb nübüvvet-i sâniyededir, bu ikisi arasında hak tanımayan bağy ü tegallüb üzere hareket eden bir hâl-i küfür vardır ki hak kendi kudret ü irâdesinden ibaret zanneder. Selâmet-i umûmiyeyi ihlâl eyler. İnsan ilk hilkatten itibaren insandır. Din, lisan, ictimâʿ mebde'i o zamandandır. Nübüvvet-i Âdem nübüvvet-i ûlâdır. ʿUkūl-i evvelîn bununla tekâmül etmiş, hubb-i dünyâ, tenevvüʿât-ı şehevâniye ve ihtilâfât-ı beşeriye üzerine nübüvvet-i sâniye ve inzâl-i kütüb vâkiʿ olmuştur. Binâenʿaleyh kavl-i evvelde olduğu üzere ilk insanların

---

1 M, B ve F: "beşeriyenin".

2 "Rabbin bal arısına da şöyle vahyetti:…"

fıtrat ve nübüvvet-i ûlâya müstenid îmân-ı fıtrî ile kānûn-ı hak üzere bir ümmet-i vâhide olduklarını kabul etmek iktizâ eder. Ve siyâk-ı âyet bize vahdet-i hakkın bu suretle kıdemini ve sırr-ı ictimâʿînin [751] mebde'ini, irşâdât-ı ilâhiyenin sûret-i cereyânını, hukūkun ve hikmet-i teşrîʿin şerâit-i evveliyesini ve peygamberlerden sonra onlara yarış ederek nusûs-ı zâhireye karşı ihtilâfât çıkaran usûl-i hukūkiyeyi bağy ü tegallüb ile ihlâle kalkışanlar zuhur ettiğini beyan etmektedir. O hâlde nâsı umûmundan ve ümmeti zâhirinden ihrâca sebep yoktur. Maturîdî hazretlerine nisbet olunan kavil de bunun bir nevi îzâhı olarak kabul edilebilir. Bu âyetten şu da anlaşılıyor ki her peygamber, zamanında mebʿus olduğu insanlar beyninde muhtelefün fîh olan emr-i hakkı îzâh ederek refʿ-i ihtilâf ve taʿlîm-i tevhid etmiş ve bu babda nusûs-ı zâhire ve beyyinât-ı katʿiye getirmiştir. Bu sebeple ehl-i imanın ve ulemânın vazifesi mevrid-i nasda ihtilâf çıkarmak değil, nusûsun sâkit olduğu hâdisât-ı hukūkiyede edille-i gayr-i beyyineden taharrî-i hakk u hakīkat ile refʿ-i ihtilâf edecek ahkâmı istinbat edebilmek ve bu suretle icmâʿ-ı ümmetin tarîklerini ilmen ihzar eylemektir. Hâsılı ihtilâfât-ı ferdiye olmasa idi insanlar hâkim ve hükme, ahkâm-ı cezâiyeye muhtaç olmayacaklardı ve milel-i muhtelife zuhur etmeyecekti. Harb ü darbe, hükm ü hükûmete lüzûm kalmayacak, kavânîn-i fıtrat kâfî gelecekti. Mâdem ki ihtilâf ettiler ve ihtilâfât-ı ferdiyeden ihtilâf-ı millîye de geçtiler, o hâlde hak düşmanlarıyla boğuşmaya mecbur olacaklardır. Bununla boğuşabilmek için de kendi aralarında hakka iman ve riayetle teʿâvün ve tekâfül-i hak sayesinde dünya ve âhiret korunmak ve silm-i küllîyi tesis etmekle mükelleftirler ve risâlet-i Muhammediye ile Kur'ân-ı azîmü'ş-şân beşeriyeti bu suretle mebde'inden müntehâsına müvâzî bir vaziyet içinde tevhîd-i Hakk'a ve selâmet-i külliyeye hidâyet için gelmiştir.

Şimdi bu hidâyet gelmekle ey ümmet-i Muhammed! Siz {اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ} sizden evvel geçen ümmetlerin hâli sizin başınıza hiç gelmeden, [752] meşakkatler, sıkıntılar çekmeden,

bütün ahkâm-ı ilâhiyeyi taʿabbüdât-ı ameliye ile tatbik etmeden mücerred iman ile dâr-ı selâm olan cennete girivereceğinizi mi zannettiniz? {مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَٓاءُ وَالضَّرَّٓاءُ} O ümem-i sâlifeye nice sıkıntılar ve zarûretler el verdi {وَزُلْزِلُوا} de sarsıldılar, o kadar sarsıldılar ki {حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ} {مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِۜ} hatta başlarında bulunan peygamber ve onunla beraber iman edenler "Allah'ın nusreti ne zaman?" diyecek dereceye vardılar. Lâkin {اَلَٓا} iyi biliniz ki {اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرٖيبٌ} Allah'ın nusreti muhakkak yakındır. Siz bu iman ve hidâyette sâbitkadem oldukça yakında o nusreti görecek, murâdınıza ereceksiniz.

Resûlullah Mekke'deki muhâlefet-i müşrikînden sonra muhâcirîn ile terk-i diyâr ve emvâl ederek Medine'ye hicret buyurdukları zaman evvelemirde Yehûdun adâvetine mâruz olmuş idi, bu sebeple bu âyet nâzil oldu. Uhud veya Hendek muharebeleri sebebiyle nâzil olduğu da mervîdir.[1] Bu âyet gösteriyor ki ıttırad kanunu mûcebince ümmet-i Muhammed bütün ümem-i sâlifenin geçirmiş olduğu bazı ahvâle mâruz kalacak, ihtilâflar görecek, mukavemetlere uğrayacak, sıkıntılar, zarûretler geçirecek, sâbitkadem olanlar âkıbet muvaffak olacaklardır. İlk hilkatte olduğu gibi biʿset-i Muhammediyeden itibaren de fıtrat-ı beşer mecrâ-yı hakta yeni bir inkişâfa başlayacak اِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّموَاتِ وَالْاَرْضَ hadîs-i nebevîsi[2] müeddâsınca asr-ı Muhammedî mîzân-ı külle bir mebde' olacaktır. Bundan sonra da âlemde hakka karşı yine bağy ü udvân zuhur edecek, ümem-i sâlife gibi fırkalar husûle gelecek ve bütün bunlar içinde Peygamber'in ve ashâbının yoluna giden ve kitâb ü sünnet ve cemaat ile korunmasını bilip tevhîd-i Hakk'ı ehass-ı âmâl ittihaz eden ehl-i hak, fırka-i nâciye وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرٖى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/207] [753] medlûlünce hareket ederek sabr ü sebât ve mesâi ile nusret-i

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VI, 378:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: لَمَّا دَخَلَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمَدِينَةَ، اشْتَدَّ الضَّرَرُ عَلَيْهِمْ، لِأَنَّهُمْ خَرَجُوا بِلَا مَالٍ، وَتَرَكُوا دِيَارَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ فِي أَيْدِي الْمُشْرِكِينَ، وَأَظْهَرَتِ الْيَهُودُ الْعَدَاوَةَ لِرَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى تَطْيِيبًا لِقُلُوبِهِمْ «أَمْ حَسِبْتُمْ...» وَقَالَ قَتَادَةُ وَالسُّدِّيُّ: نَزَلَتْ فِي غَزْوَةِ الْخَنْدَقِ حِينَ أَصَابَ الْمُسْلِمِينَ مَا أَصَابَهُمْ مِنَ الْجَهْدِ وَالْحَزَنِ، وَكَانَ كَمَا قَالَ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى: وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَناجِرَ (الْأَحْزَابِ ٣٣/١٠) وَقِيلَ نَزَلَتْ فِي حَرْبِ أُحُدٍ لَمَّا قَالَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ لِأَصْحَابِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِلَى مَتَى تَقْتُلُونَ أَنْفُسَكُمْ وَتَرْجُونَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَانَ مُحَمَّدٌ نَبِيًّا لَمَا سَلَّطَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ الْأَسْرَ وَالْقَتْلَ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ.

2 "Zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekline dönmüştür" (Buhârî, Tefsîr, 9/8).

ilâhiyeye erecek, galebe-i hakkı görecek ve silm-i küllîyi tesis edeceklerdir. Ve muvaffak olmak için tarihten ibret alıp ona göre korunmalıdır.

İhtilâftan korunmak ve bu nusrete ermek için:

يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلْ مَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ فَلِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَب۪ينَ وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَابْنِ السَّب۪يلِۜ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِه۪ عَل۪يمٌ ﴿٢١٥﴾ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْۚ وَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـٔاً وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْۚ وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـٔاً وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ۟ ﴿٢١٦﴾ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ ف۪يهِۜ قُلْ قِتَالٌ ف۪يهِ كَب۪يرٌۜ وَصَدٌّ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ وَكُفْرٌ بِه۪ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاِخْرَاجُ اَهْلِه۪ مِنْهُ اَكْبَرُ عِنْدَ اللّٰهِۚ وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِۜ وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوكُمْ عَنْ د۪ينِكُمْ اِنِ اسْتَطَاعُواۜ وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ د۪ينِه۪ فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ فَاُو۬لٰٓئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ وَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿٢١٧﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَالَّذ۪ينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِۙ اُو۬لٰٓئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٢١٨﴾

[754] **Meâl-i Şerîfi**

Sana soruyorlar: Neye infak edecekler? De ki verdiğiniz nafaka ana baba, en yakınlar, öksüzler, bîçâreler, yolda kalmışlar içindir. Hayr olarak daha her ne yaparsanız her hâlde Allah onu bilir (215). Kıtal üzerinize yazıldı, gerçi o size hoş gelmez fakat olur ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız hâlbuki hakkınızda o bir hayırdır ve olur ki bir şeyi seversiniz, hâlbuki hakkınızda o bir şerdir; siz bilmezken Allah bilir (216). Sana hurmetli aydan ve onda kıtalden soruyorlar; de ki onda bir kıtal büyük bir günahtır, maʿamâfîh Allah yolundan bir menʿ ve O'na bir küfür ve Mescid-i Haram'dan menʿ ve ehlini ondan çıkarmak Allah yanında daha büyük ve fitne katlden daha büyüktür. Onlar güçleri yeterse sizi dininizden döndürmek için sizinle muharebe etmekten bir zaman geri durmazlar, sizden de her kim dininden döner ve kâfir olarak can

verirse artık onların[1] bütün amelleri dünya ve âhiret heder olmuştur ve artık onlar ashâb-ı nârdırlar, hep orada muhalled kalırlar (217). Şüphesiz iman edenler ve Allah yolunda muhâcir olup da mücahede edenler, muhakkak bunlar Allah'ın rahmetini umarlar. Allah Gafûr, Rahîm'dir (218).

[755] Yâ Muhammed! {يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ} Neye infak edeceklerini, yani ne gibi cihetlere nafaka vereceklerini sana soruyorlar. ❁ Uhud muharebesinde şehid olan pek ihtiyar ve malı çok bir zat bulunan Amr b. Cemuh, Resûlullah'a "mallarımızı nelere sarf edeceğiz ve nereye vazʿ eyleyeceğiz?" diye sormuş idi, bu âyet nâzil oldu.[2] {قُلْ} Cevâben de ki {مَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ خَيْرٍ} az veya çok hayır cinsinden, yani envâʿ-ı maldan vâcib veya tetavvuʿ olarak rızâen lillâh sarf ettiğiniz veya edeceğiniz nafaka {فَلِلْوَالِدَيْنِ} evvelâ ebeveyniniz, sâniyen {وَالْاَقْرَبِينَ} en yakın akrabanız, sâlisen {وَالْيَتَامٰى} muhtaç olan yetimler, {وَالْمَسَاكِينِ} miskin fakirler[3], {وَابْنِ السَّبِيلِ} yolda kalmış yolcular içindir. ❁ Babalarınıza, atalarınıza bakmak ilk vazifenizdir, diğer akrabanız onları tâkip eder ve bu suretle اَلْأَقْرَبَ فَالْأَقْرَب kāidesince[4] infak, vâcib olur. Bunlardan mâʿadâsına da zekat ile vâcib olarak ve sadakāt-ı sâire ile nâfile olarak mal sarf edilir. Bunlardan başka {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ} herhangi bir hayır daha yaparsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ بِهٖ عَلِيمٌ} elbette onu Allah pek iyi bilir ve ecrini verir. Bu hayır cümlesinden olmak üzere {كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ} silm-i küllîyi tesis ve hakkı tevhid edecek olan o kıtal, yani fî-sebîlillâh muharebe üzerinize yazıldı, icmâlen bir farîza oldu ki îcâbında bazen farz-ı ʿayın ve bazen farz-ı kifâye olur. {وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ} Hâlbuki o sizin hoşunuza gitmez. {وَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} Bazı şeyler sizin için mahz-ı hayr ü menfaat olduğu [756] hâlde siz onu hoşlanmayabilirsiniz[5], harb de böyledir. {وَعَسٰٓى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ} Diğer bazı şeyler de sizin için şerr ü zarar olduğu

---

1 F: "bunların".

2 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr,* I, 183:
فَقَالَ عمرو بن الجموح الْأَنْصَارِيّ من بني سلمة ابن جشم بن الخزرج -قُتِل يوم أحد، رَضِيَ الله عَنْهُ- قَالَ: يا رَسُول اللهِ، كم ننفق، وعلى من ننفق؟ فأنزل الله عَزَّ وَجَلّ فِي قول عمرو «كم ننفق وعلى من ننفق» «يَسْئَلُونَكَ ماذا يُنْفِقُونَ»

3 F: "fukarâlar".

4 Ebû Dâvûd, Edeb, 128/5139.

5 M: "hoşlanamayabilirsiniz".

hâlde siz onu hoşlanıp sevebilirsiniz. Hoşlanıp hoşlanmamak mücerred bir histir. Sade bununla hayr ü şer, nef' ü darr[1] tâyin edilemez, bunlar hakikati ve ʿavâkıb-ı umûru bilmeye tevakkuf eder {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ} bunu da Allah bilir {وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} siz bilmezsiniz. ❁ İnsanlar ne kadar ilim iddia etseler yine cehilleri ilimlerinden çoktur. Uzun bir istikbal ile alâkadar olan bütün hayırlarını ve şerlerini bilmezler, akl-ı beşer hüsn ü kubha tamamen hâkim olamaz. Buna[2] hâkim olan Allah'tır. Bu sebeple size hayrınız için emirler verir, şerden vikāye için nehiyler yapar. İnsanlar evvelemirde hissiyâta merbutturlar; hoşluk nâhoşlukla fi'l-hâl hislerine çarpan şeylere kapılırlar. Hâlbuki bunların hayır veya şer olmaları ileride bunlar üzerine terettüb edecek menâfiʿe veya mazarrâta[3] merbuttur. Bu ise his ânında mâlum olmaz, bazen uzun bir tecribeye muhtaç olur. Ve ekseriyâ tecribesi mümkin olmaz ve tecribe hâlinde iş işten geçmiş bulunur. Allah bunları kitâbıyla ve emsâl-i târihiyesiyle bildirir. Bâlâda icmal olunduğu üzere târîh-i beşer bağy u tecavüz ve ihtilâf ile meşbûʿ olduğundan dolayı silm-i küllîye kadar bu hâl içinde harb ü kıtal ictinâbı nâkābil bir zarûrettir, Allah ehl-i hakkın hayırları korunmalarında olduğunu bildiği için harbi size farz kılmıştır, fakat bir gaye olarak değil, bir vâsıta olarak farz kılmıştır.[4] Lüzûmuna göre siz onu yapacak, tevhîd-i Hak ile silm-i tâmma gireceksiniz. Şehadetler, zaferler, ganimetler size hayır olacaktır.

Bu âyette kıtal için vakit tâyin edilmediğinden dolayı yâ Muhammed! {يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ} sana şehr-i haramdan, o şehr-i haramda kıtalden sual soruyorlar. [757] ❁ Resûlullah Bedir gazâsından iki ay evvel ve Bedr-i Ûlâ'dan baʿde'l-ʿavde amcazâdesi Abdullah b. Cahş-ı Esedî'yi; Saʿd b. Ebî Vakkas, Ukkâşe b. Mihsan[5], Ukbe b. Gazvan, Ebû Huzeyfe b. Utbe b. Rebîʿa, Süheyl b. Beyzâ', Âmir b. Rebîʿa, Vâkıd[6] b. Abdullah, Hâlid b. Bekir radıyallahu ʿanhüm sekiz zat ile beraber seriyye olarak

---

1 M: "hayr"; F: metinde "hayr" yazılmış olmakla birlikte, kurşun kalemle "darr"a çevrilmiş.
2 F: "Ona".
3 F: "mazarrata".
4 "fakat bir gaye olarak değil, bir vâsıta olarak farz kılmıştır" ibaresi yalnızca F nüshasında bulunmaktadır.
5 M: "Ukâşe İbni Muhsın".
6 M ve B: "Vakd".

göndermiş ve kumandan olan Abdullah'a bir mektup vermiş ve iki gün gitmedikçe bu mektuba bakmamasını, sonra bakıp içindeki emri infaz etmesini ve arkadaşlarından hiçbirine ikrah yapmamasını emretmiş idi. Abdullah iki gün yol gidince mektubu açıp baktığında "اِذَا نَظَرْتَ اِلَى كِتَابِي هٰذَا فَسِرْ حَتَّى تَنْزِلَ بَطْنَ نَخْلَة بَيْنَ مَكَّة وَالطَّائِف فَتَرَصَّدْ بِهَا قُرَيْشًا وَتَعَلَّمْ لَنَا مِنْ اَخْبَارِهِمْ: Bu mektubuma baktığın vakit hemen yürü, tâ ki Mekke ile Tâif arasında 'Batn-ı Nahle' nâm mevkiʿe inesin, orada Kureyş'i tarassud edesin ve haberlerini bize bildiresin" diye muharrer olduğunu gördü. Görünce "semʿan ve tâʿaten" dedi, sonra arkadaşlarına "Resûlullah bana Nahle'ye varıp Kureyşi tarassud etmemi ve haberlerini almamı emretti ve sizden birinize ikrah yapmaktan, yani zorlamaktan da nehy eyledi. Binâenʿaleyh hanginiz şehid olmak ister ve şehâdete rağbet ederse gelsin, istemeyen dönsün, bana gelince ben Resûlullah'ın emrini yapacağım" dedi ve hareket etti, arkadaşları da beraber hareket ettiler, hiçbiri geri kalmadı. Hicaz'a doğru gittiler, Necran denilen bir madene vardıklarında Saʿd b. Ebî Vakkas ile Utbe b. Gazvan'ın bir gün birbiri arkasına bindikleri binitleri kayboldu, aramak için ikisi kaldılar, Abdullah ile diğerleri gittiler, Nahle'ye indiler. Derken oraya Kureyşin kuru üzüm vesâir me'kûlât ve emvâl-i ticâriye yüklü bir kârbânı uğradı. Kureyşten Amr b. Hadramî, Osman b. Abdullah b. Mugīre ve biraderi Nevfel b. Abdullah b. Mugīre ve Hişam b. Mugīre'nin kölesi Hakem b. Keysan vardı. Yakınlarına indiler, Ukkâşe b. Mihsan[1] bunlara yanaşıp baktı, başını da kazıtmış idi. Bunu gördükleri zaman emin oldular, [758] bunlar bize bir şey yapamaz فَلَا بَأْسَ عَلَيْنَا مِنْهُمْ dediler. Bugün cumâdelâhirenin sonu ve ertesi gün receb idi, bu da şehr-i haram idi. Binâenʿaleyh receb girmeden çarpışmaya lüzum gördüler. Vâkıd b. Abdullah Teymî, Amr b. Hadramî'yi bir okla öldürdü, Osman b. Abdullah ile Hakem b. Keysan esir oldular, Nevfel b. Abdullah kaçtı, onu yakalayamadılar. Abdullah b. Cahş ve arkadaşları kârbânı ve bu iki esîri alıp Medine'de Resûlullah'a getirdiler. Bu ganimet İslâm'da ilk ganimet ve bu katl müşriklerden ilk katl idi. Abdullah arkadaşlarına "bu

---

1 M: "Ukâşetİbni Muhsın".

ganimetin humusu Resûlullah'ındır" demişti ve hâlbuki o zaman daha humus farz kılınmamıştı. Geldikleri zaman Resûlullah "ben size şehr-i haramda kıtal emretmedim idi" buyurdu. Abdullah "yâ Resûlullah, İbn Hadramî'yi katlettik, akşam hilâl-i recebi gördük, bilmiyoruz recebde mi yoksa cumâdelâhirede mi bunu yaptık" dedi. Binâenʿaleyh Resûlullah o ganimetten hiçbir şey almadı. Bunu görünce bu zevat mahvolduklarını zannettiler ve tevbeleri hakkında bir şey nâzil olmadıkça kımıldamayız dediler. Müslümanlardan bunlara "bu hususta emrolunmadığınız bir şeyi yaptınız, kıtal ile emredilmediğiniz hâlde şehr-i haramda kıtal mi ettiniz?" diyenler oldu, Kureyş de "Muhammed ve ashâbı halkın tedârik-i maîşet için çalıştıkları ve korkuda bulunanların[1] emniyette bulunduğu şehr-i harâmı istihlâl ettiler, recebde kan döktüler" diye yaygara yaptılar. Mekke'de bulunan Müslümanlar da "bunlar bunu cumâdelâhirede yaptılar" diye reddediyorlardı. Yahudîler de bununla Resûlullah aleyhine kendi hesaplarına tefe"ül ediyorlar, "Amr b. Hadramî'yi Vâkıd b. Abdullah öldürmüş: Amr = harb maʿmûrlaştı, Hadramî = harb hazırlandı, Vâkıd b. Abdullah = harb ateşlendi" diyorlardı. Hâsılı söz çoğaldı ve ekser-i müfessirîne göre bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.[2]

{قُلْ} Yâ Muhammed! Cevâben de ki {قِتَالٌ فِيهِ} bunda bir [759] kıtal {كَبِيرٌ} büyük bir günahtır. {وَ} Fakat {صَدٌّ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ}[3] Allah yolundan, dîn-i haktan menʿ {وَكُفْرٌ بِهِ} ve Allah'a küfür {وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} ve Mescid-i Haram'dan menʿ {وَاِخْرَاجُ اَهْلِهِ مِنْهُ} Mescid-i Haram'ın ehlini, Muhammed ve ashâbını ondan çıkarmak da {اَكْبَرُ عِنْدَ اللّٰهِ} ʿindallah o kıtalden ve sâir kebâirden daha büyük bir günahtır. {وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ} fitne de katlden ekberdir. Öyle ihrâc, şirk ü küfür, nâsı ibtidâen veya bekāen İslâm'dan menʿ, dinsizlik neşriyle herkesi belâya sokmak, İbn Hadramî'nin katlinden daha fecîdir. {وَلَا يَزَالُونَ يُقَاتِلُونَكُمْ حَتّٰى يَرُدُّوكُمْ عَنْ دِينِكُمْ اِنِ اسْتَطَاعُوا} Hâlbuki ehl-i fitne olan o düşmanlar güçleri yeterse sizi dininizden çevirinceye kadar size muharebe edip duracaklardır. {وَمَنْ يَرْتَدِدْ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ} Ve siz

---

1 M, B ve F: "bulunanları".
2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 601-605.
3 F +"~~bir men~~ʿ".

Müslümanlardan herhangi biriniz dininden döner {فَيَمُتْ وَهُوَ كَافِرٌ} de kâfir olarak irtidaddan tevbe etmeyerek giderse {فَاُولٰٓئِكَ} artık bu evsâf ile muttasıf olanların {حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} bütün amelleri, İslâm hâlinde yaptıkları hasenâtın hepsi dünyada ve âhirette habt olur, telâfîsi kābil olmayacak bir surette tutulur, hakk-ı hayâtı kalmaz, mesâîsi heder olur gider {وَاُولٰٓئِكَ} ve bunlar {اَصْحَابُ النَّارِ} ashâb-ı nârdırlar. {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} o ateşte muhalled kalırlar. Acaba o günah kıtâli yapan ashâb-ı seriyye ne olacak derseniz {اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا} şüphe yok ki o iman edenler {وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} [760] ve Allah yolunda hicret edip de fitnelere karşı cihad ve mücahede yapanlar {اُولٰٓئِكَ} İşte bu evsâf-ı celîle ile muttasıf bulunanlar {يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللّٰهِ} Allah'ın rahmetini umarlar, umabilirler, {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ} Allah da Gafûr, Rahîm'dir.

İnfâkın kesb-i emvâle, harbin de kuvvet-i kalbe bir tevakkufu vardır. Câhiller, tenbeller, korkaklar da kumarı bir vâsıta-i kesb, şarabı da bir vesîle-i kuvvet gibi tevehhüm ederek aldanırlar, bu münasebetle:

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِۜ قُلْ فِيهِمَٓا اِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِۘ وَاِثْمُهُمَٓا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَاۜ وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلِ الْعَفْوَۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَۙ ﴿٢١٩﴾ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۜ وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰىۜ قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌۜ وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٢٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana hamr u meysirden[1] *soruyorlar, de ki bu ikisinde* [761] *büyük bir günah bir de nâsa bazı menfaatler var, fakat günahları menfaatlerinden daha büyüktür. Yine sana soruyorlar: Neyi infak edecekler? De ki sıkmayanını, böyle beyan ediyor Allah size âyetlerini ki düşünesiniz (219) dünya ve âhiret hakkında. Bir de sana yetimlerden soruyorlar,*

1 F: "meysir (piyango)dan".

de ki: Onlar hakkında bir ıslah karışmamaktan daha hayırlıdır, kendilerine de karışırsanız ihvânınızdırlar, Allah muslihi müfsidden ayırır, eğer Allah dilese idi sizi mutlak sarpa sardırırdı, şüphesiz ki Allah Azîz'dir, Hakîm'dir (220).

Yâ Muhammed {يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ} sana hamr ü meysirden, şarab ve kumardan soruyorlar.[1] ❁ Bunu soranlar Hazret-i Ömer ve Muâz ile beraber sahâbeden birtakım zevat idi "Yâ Resûlallah, hamr hakkında bize bir fetvâ ver çünkü aklı gideriyor" dediler ve bu âyet nâzil oldu.[2]

"**Hamr**", esasen örtmek mânasına masdar olduğu hâlde "çiğ üzüm şırasından iştidad etmiş ve köpüğünü atmış olan şaraba isim olmuştur. Çünkü aklı bürüyüp örter ve bir tâbir ile kafayı dumanlar ki buna "humar" denilir. Hamrın bu üzüm şarabına ıtlâkı[3] ıtlâk-ı hâstır. Bu münâsebetle hamr, bir de ʿale'l-ʿumûm akla humar veren şey mânasına kullanılır ki bu mânaca müskirâtın hepsi hamrdır. İbn Ömer hazretlerinden mervîdir ki tahrîm-i hamr nâzil olduğu gün hamr beş şeyden: üzümden, hurmadan, buğdaydan, arpadan, darıdan idi ve hamr, akla humar veren demektir.[4] Ebû Dâvûd'da Nuʿmân b. Beşir'den rivayet olunduğu üzere Resûllullah إِنَّ مِنَ الْعِنَبِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ التَّمْرِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الْعَسَلِ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الْبُرِّ خَمْرًا وَإِنَّ مِنَ الشَّعِيرِ خَمْرًا buyurmuştur[5] ki "üzümden bir hamr, hurmadan bir hamr, baldan bir hamr, buğdaydan bir hamr, arpadan bir hamr vardır" demektir. Buna binâen İmam Mâlik ve Şâfiî ve bunlardan mukaddem veya muahhar bir [762] hayli ulemâ ve fukahâ Kur'an'daki hamrın maʿnâ-yı eʿam ile ʿale'l-ıtlâk müskir demek olduğuna ve binâenʿaleyh her nevi müskirâtın nass-ı Kur'an ile aynen haram bulunduğuna ve her

---

1 F: "sorarlar".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 260:
ثم إن عمر ومعاذاً ونفراً من الصحابة قالوا يا رسول الله، أفتنا في الخمر فإنها مذهبة للعقل مسلبة للمال، فنزلت:
«فِيهِما إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنافِعُ لِلنَّاسِ»

3 B -"ıtlâkı".

4 Buhârî, Tefsîr, 5/10:
عَنِ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: سَمِعْتُ عُمَرَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ عَلَى مِنْبَرِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «أَمَّا بَعْدُ، أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّهُ نَزَلَ تَحْرِيمُ الْخَمْرِ، وَهِيَ مِنْ خَمْسَةٍ، مِنَ الْعِنَبِ وَالتَّمْرِ وَالْعَسَلِ وَالحِنْطَةِ وَالشَّعِيرِ، وَالخَمْرُ مَا خَامَرَ العَقْلَ»
Rivayetlerde "darı" yerine "bal" geçmektedir.

5 B: "buyurulmuştur". Ebû Dâvûd, Eşribe, 4/3676.

birinin yalnız sekir derecesi değil, katrelerinin bile şürb ü istiʿmâli ve beyʿ ü şirâsı asla câiz olamayacağına hükmetmişlerdir. Çünkü bundan sonra Sûre-i Mâide'de [5/90] يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ buyurularak[1] aynen rics, yani necis olduğu beyânıyla ictinab emri buna ibtinâ ettirilmiştir. Fakat İmam-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretleriyle beraber ashâb ve tâbiʿînden birçok ulemâ ve fukahâ "hamr" kelimesinin beyyin ve katʿî olan mânası bilhassa üzüm şarabı olduğundan inkârı küfür olabilecek vechile nass-ı Kur'an ile li-ʿaynihi haram olan şarab bu olduğuna ve diğer müskirâtın aynen ve bizzat değil, iskârlarından dolayı kıyâs-ı Kur'ân'a muvâfık olarak كُلُّ مُسْكِرٍ حَرَامٌ gibi[2] ehâdîs-i şerîfe ile haram olduklarına ve binâenʿaleyh hamr aynen necis olmak hasebiyle bir katresinin bile şürb ü istiʿmâli katʿiyyen haram ve Müslüman için beyʿ u şirâsı gayr-i câiz bulunduğuna velâkin üzüm şarabı bulunmayan ve ondan maʿmul olmayan diğer müskirâtın hurmeti ancak sekir vasfıyla sâbit olduğundan içilmekten başka bir suretle istiʿmâlleri için beyʿ ü şirâsı da câiz olabileceğine kāil olmuşlardır. Demek olur ki nass-ı Kur'an üzüm şarabının aynen hurmetinde katʿîdir. Bu nassın diğer müskirâta şümûlü ise lafzen değil, hikmet-i hurmet olan illet-i iskâr dolayısıyla ve ehâdîs-i şerîfenin tansîsiyledir. Lafz-ı Kur'ân'ın maʿnâ-yı eʿamma hamli muhtemil ise de maʿnâ-yı hâssı gibi katʿî değildir. Binâenʿaleyh dîn-i İslâm'da ʿale'l-ʿumûm müskirâtın müskirât olarak istiʿmâli haram ve fakat üzüm şarabı aynen ve ʿale'l-ıtlâk haramdır ve bunun münkiri kâfirdir. Üzüm şarabı ve bundan maʿmul olan müskirât aynen necistir. Öbürlerinin ise necis olması şüphelidir. Meselâ üzerine şarab ve şampanya ve arakı[3], konyak dökülmüş olanlar her hâlde [763] yıkamadıkça namaz kılamazlar. Lâkin üzüm şarabından maʿmul olmayan ispirto, bira ve sâir müskirât içilemezse de elbiseye veya bedene sürülmesi de namaza mâniʿ olur diye iddia edilemez. Ebû Hanîfe hazretleri bu suretle şarabdan

---

1 "…İçki, kumar, putlar, kısmet çekilen zarlar hep şeytan işi murdar bir şeydir, onun için siz ondan kaçının…"

2 Buhârî, Ahkâm, 22.

3 M ve B: "arak".

mâʿadâ müskirâtın aynı ve katresi necis ve haram olmadığına ve binâenʿaleyh iskâr derecesine varmaksızın ve feseka ve kefereye teşebbüh kasdı bulunmaksızın kuvvet için az bir mikdarda içilmesi câiz olabileceğine kāil olmuş ise de, *Fethü'l-Kadîr*'de "Kitâbü'l-Eşribe"de beyan olunduğu üzere mezâhib-i selâse ile beraber mezheb-i Hanefî'de dahi muhtâr olan مَا اَسْكَرَ كَثِيرُهُ فَقَلِيلُهُ حَرَامٌ hadîs-i şerîfi[1] mûcebince çoğu şarhoş edenin azı da haram olmasıdır.[2] Şerʿan şürb nokta-i nazarından bütün müskirât maʿnâ-yı eʿammıyla hamrdır. Bugünkü ehl-i fennin ilm-i kimyaya göre nokta-i nazarları da "ihtimar" tâbir olunan hâdise-i kimyeviye itibariyle her nevi müskirâtın hamr mâhiyetinde müşterek olmasıdır ki buna Arabça "el-kuhl" kelimesinin frenkleştirilmişi olan "alkol", "el-kü'ûl" veya sadece "kü'ûl" tâbir ederler. Bu da hamrın maʿnâ-yı eʿammına muntabık ise de aynı zamanda maʿnâ-yı hâssın esas olduğunu da müşʿirdir. Tabâbet ve tedâvi nokta-i nazarına gelince bu cihet فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ [el-Bakara 2/173; el-Enʿâm 6/145; en-Nahl 16/115][3] ruhsatına tâbiʿ olarak zarûret ve zarûret hükmünde bulunan ihtiyaç mesâilindendir.

Dîn-i İslâm'da hamrın ve müskirâtın menʿi tedrîcen vâkiʿ olmuştur. Bidâyet-i İslâm'da hamr henüz mubah idi. Bu babda ʿale'd-derecât dört âyet nâzil olmuştur. Evvelâ Mekke'de وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْاَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا [en-Nahl 16/67][4] âyeti nâzil olmuştu. O zaman Müslümanlar da içerler, Hazret-i Peygamber sükût buyururdu. Sâniyen ber vech-i bâlâ Hazret-i Ömer ve Muâz ve diğer bazı ashâb-ı kirâmın أَفْتِنَا يَا رَسُولَ اللّٰهِ فِي الْخَمْرِ فَإِنَّهَا مُذْهِبَةٌ لِلْعَقْلِ diye istiftâlarına binâen bu âyet nâzil oldu[5] ve ilk tahrim bununla başladı. Bunda memnûʿiyet zâhir olmakla beraber cevaz ihtimâli de yok değil idi. Bunun üzerine hemen terk edenler [764] bulunduğu gibi henüz etmeyenler de vardı. Sonra bir namaz

1 Ebû Dâvûd, Eşribe, 5/3681.
2 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, X, 102.
3 "…Sonra kim bunlardan yemeye muztar kalırsa diğerin hakkına tecâvüz etmemek ve zarûret mikdârını geçmemek şartı ile…" / "…her kim muztar olursa diğer bir muztarra tecâvüz etmediği ve zarûret mikdârını aşmadığı takdirde…" / "…her kim de muztar olursa bâğī ve mütecâviz olmadığı hâlde…"
4 "Hurmalıkların ve üzümlüklerin meyvalarından da, bundan hem bir müskir çıkarırsınız hem de bir güzel rızık!…"
5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 141.

hâdisesi üzerine لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى [en-Nisâ 4/43][1] âyeti nâzil oldu. Bunun üzerine içenler pek azaldı ise de yine vardı. Bir gün İtbân b. Mâlik, Saʿd b. Ebî Vakkās ile beraber birkaç kişiyi davet etmiş, işret de olmuş, sarhoş oldukları zaman tefâhura ve şiirler inşâdına başlamışlar, bu sırada Saʿd, ensardan birinin hicvini mutazammın bir şiir okumuş, o da bir çene kemiğiyle vurup başını yarmış, binâenʿaleyh Saʿd Hazret-i Peygamber'e giderek şikayet etmiş, bunun üzerine Resûlullah[2] اَللّٰهُمَّ بَيِّنْ لَنَا فِى الْخَمْرِ بَيَانًا شَافِيًا diye duâ etmesi üzerine Sûre-i Mâide'deki اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ. اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ... إلى فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ [el-Mâide 5/90-91][3] âyetleri nâzil olmuş ve bununla hurmet-i hamr son derece teşdid edilmiştir. Hazret-i Ömer bunu dinleyince "inteheynâ yâ Rabbi" yani "tamamen vazgeçtik yâ Rabbi!" demiştir.[4] Hazret-i Ali'nin "bir kuyuya bir katre hamr düşse, sonra oraya bir minare yapılsa o minarede ezan okumazdım ve bir katre hamr bir denize düşse, sonra o deniz kuruyup da yerinde otlar bitse orada hayvan gütmezdim" dediği, Abdullah b. Ömer hazretlerinin de "bir parmağımı hamra sokmuş olsam o parmak bende kalmazdı, yani keser atardım"[5] dediği menkuldür ki emr-i ilâhî üzerine ashâb-ı Resûlullah'ın ne büyük iman ve takvâları bulunduğunu anlamalı. Rıdvânullâhi ʿaleyhim ecmaʿîn.

"**Meysir**"e gelince: "Yüsr" veya "yesar"dan masdar-ı mîmî olarak kumar oynamak mânasınadır ki kumarda ya kolaylıkla zahmetsiz mal çarpmak veya çarptırmak vardır. Kumar demek de zar gibi ne olacağı belli olmayan muhâtaralı bir şeye taʿlîk ile mal vermek veya almak demektir.

---

1 "…Sarhoş iken namaza yaklaşmayın…"

2 Rivayetlerde bu duayı yapan kimsenin Hazret-i Ömer olduğu zikredilir.

3 "Ey o bütün iman edenler! İçki, kumar, putlar, kısmet çekilen zarlar hep şeytan işi murdar bir şeydir, onun için siz ondan kaçının ki yakayı kurtarasınız. İçki ile kumarda şeytan sırf aranıza adâvet ve kin düşürmeyi ve sizi Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoymayı ister, artık vaz geçiyorsunuz değil mi?"

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 260:

ثم دعا عتبان بن مالك قوما فيهم سعد بن أبي وقاص فلما سكروا افتخروا وتناشدوا حتى أنشد سعد شعراً فيه هجاء الأنصار فضربه أنصاري بلحى بعير فشجه موضحة، فشكا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم. فقال عمر: اللّٰهم بين لنا في الخمر بيانا شافيا، فنزلت «إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ» إلى قوله «فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ» فقال عمر رضى الله عنه: انتهينا يا رب.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 260-261:

وعن عليّ رضى الله عنه: لو وقعت قطرة في بئر فبنيت مكانها منارة لم أؤذن عليها ولو وقعت في بحر ثم جف ونبت فيه الكلأ لم أرعه. وعن ابن عمر رضى الله عنهما: لو أدخلت أصبعى فيه لم تتبعني.

Câhiliyede Arablar gerek kendilerinden ve gerek Acemlerden ve sâireden belledikleri "nerd" yani tavla, "şatranc" ve sâire gibi oyunlarla kumar oynarlardı. Ezcümle frenklerin "piyango" dedikleri tarzda istiksam tarîkiyle bir [765] kumarları vardı ki bunu hayır bile sayarlar ve müftehirâne yaparlardı, şöyle ki: Zar makamında ezlâm ü aklâm denilen on okları vardı, bunlara fezz, tev'em, rakīb, hils, nâfis, müsbil, muʿallâ, menîh, sefîh, vağd derlerdi; menîh, sefîh, vağd bunların üçünden mâʿadâ diğerlerinin bir nasîbi olurdu. Meselâ piyango çekilmek üzere bir deve kesilir, yirmi sekiz sehme ayrılır, fezze bir, tev'eme iki, rakībe üç, hilse dört, nâfise beş, müsbile altı, muʿallâya yedi sehm tahsis edilir. Menîh, sefîh, vağd okları boş ve mahrumdur. Bu on kalemin hepsi "rebâbe" denilen bir torbaya atılıp bir adlin önüne konur, o da torbayı çalkalayıp elini sokar, iştirak eden herkes nâmına bir ok çeker, nasibli ok çıkanlar muayyen olan nasîbini alırlar, boş ok çıkanlar da mahrum kalırlar ve fakat devenin bedelini öderler, nasîb alanlar da nasîblerini fukarâya verirlerdi. Bu suretle meysir evvelemirde diğer kumarlara nazaran ehven-i şer gibi görünen ve hayır zannedilen böyle tevzîʿ ü istiksam, yani piyango tarzına ıtlak edilmiş ve bundan ʿale'l-ʿumûm kumarlara dahi "meysir" denilmiştir. Hatta bir hadîs-i şerîfte çocukların aşık ve ceviz oynamaları bile meysirden maʿdud olduğu beyan buyurulmuştur.[1] İki kişiden biri diğerine "şu kadar yumurtayı yiyebilirsen şu senin olsun" demiş idi, bunlar Hazret-i Ali'ye mürâfaʿa oldular, "bu kumardır" diye cevaz vermedi.[2] Zaten hayır nâmına piyango haram olunca diğer kumarların haram olacağı evleviyetle anlaşılır. Hamr ile meysirin bir sualde derci de müskirât ile kumarın murâfakatlarına işârettir.

{قُلْ} Cevâben de ki {فِيهِمَٓا اِثْمٌ كَبِيرٌ} bunlarda büyük bir zarar ve günah vardır. Ezcümle ikisi de malları telef ve insanları perişan eder, ʿale'l-ekser bunlar birbirine sürükler. Evvelâ hamr aklı selb eyler; akıl ise hem dinin,

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 288:
عَنْ طَاوُسٍ، قَالَ: كَانَ يَكْرَهُ الْقِمَارَ وَيَقُولُ: إِنَّهُ مِنَ الْمَيْسِرِ حَتَّى لَعِبِ الصِّبْيَانِ بِالْجَوْزِ وَالْكِعَابِ.

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 11:
وَرَوَى حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ قَتَادَةَ عَنْ خِلَاسٍ أَنَّ رَجُلًا قَالَ لِرَجُلٍ إِنْ أَكَلْتَ كَذَا وَكَذَا بَيْضَةً فَلَكَ كَذَا وَكَذَا فَارْتَفَعَا إِلَى عَلِيٍّ فَقَالَ هَذَا قِمَارٌ وَلَمْ يُجِزْهُ.

hem dünyanın kutbudur. Artık şarhoşlukla öyle cinayetler yapılır ve kumarbazlıkla öyle fenalıklara düşülür ki bunlar saymakla bitmez, ancak "büyük günah" nâmıyla anlaşılır, [766] maʿamâfîh {وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ} bunlarda nâsa bazı menfaatler de vardır. Ezcümle biraz neşve ve lezzet duyulur, hayli ticaret yapılır[1]. Korkaklara şecaat ve tabiata kuvvet gelir. Meysirde bazıları bâd-i hevâ mal ele geçirir {وَاِثْمُهُمَٓا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا} günahları da menfaatlerinden, mazarratları fâidelerinden çok büyüktür. ۞ Binâenʿaleyh menfaatleri hakīkī ve sağlam menfaat değildir, neşveleri humâra inkılâb eder, o ârızî şecaat sebeb-i felâket olur ve o muvakkat kuvvet-i tabîat, sıhhati berbad eder, kazanılan malın hayrı olmaz, bir kâr yüz ziyan getirir. Mübtelâ olanlar yakalarını zor kurtarırlar. Hâsılı neşe ve lezzetleri ferdî ve muvakkat olduğu hâlde zararları, mefsedetleri hem ferdî ve ictimâʿîdir, hem bedenî ve hem ahlâkīdir. Emrâz-ı sâriye gibi umûma sârîdir. Cezâsını önünde çekmeyenler sonunda çekerler, muhayyel cüz'î bir kâr için muhakkak ve küllî bir ziyâna düşmek de kâr-ı akıl değildir. Defʿ-i mazarrat celb-i menfaatten mukaddemdir.[2] Şu hâlde bunların aklen haram olması lâzım gelir. Bu âyet de böyle delâlet-i iltizâmiye ile şerʿan bunların hurmetini ifade etmiş olur. Kur'an'da hamr hakkında başka bir âyet olmasa idi sade bununla tahrîm-i hamr sâbit olurdu. Ancak bu tahrim, li-ʿaynihi sarih bir tahrim olmazdı, aklına güvenerek mazarratlarını tahdid ve menfaatlerinden istifade edeceğiz zannedenler bulunabilirdi. Bunun için ashâb-ı kirâmda bu tahrîm-i aklîden tahrîm-i şerʿî anlamayan zevât olmuş ve bilâhare رِجْسٌ... فَاجْتَنِبُوهُ emriyle sûret-i sarîha ve mutlakada tahrîm-i şerʿî vârid olmuştur.

Hâsıl-ı kelâm, şarab içmeyiniz veya müskirât kullanmayınız, kumar oynamayınız, piyango ile hayır yapılır zannetmeyiniz, bunların şerri hayrından, günahı menfaatinden çok büyüktür. Buna karşı {وَيَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ} hayr olmak üzere sana ne [767] infak edeceklerini yine[3] soruyorlar[4]. ۞ مَاذَا يُنْفِقُونَ iki mânaya gelir: Birisi neye infak yapılacağını sormak, diğeri

---

1 F: "hayli ticaret yapılır" yerine: "gençlerle konuşulur".
2 "Defʿ-i mefâsid celb-i menâfiʿden evlâdır" (Mecelle md. 30).
3 F -"yine".
4 F: "sorarlar".

de ne infak edileceğini sormaktır, ki evvelkinde مَنْ لَهُ النَّفَقَةُ yani nafaka verilecek, mal sarfedilecek kimseler ve cihetler, ikincide de verilecek mal, yani nefs-i nafaka sual edilmiş olur. Yukarıda evvelkinin cevâbı verilmiş idi. Şimdi de meysirin menʿinden sonra ikinciye cevâben {قُلِ} de ki {الْعَفْوَ} afvı infak ediniz, yani malınızın havâyic-i zarûriyenizden[1] fazlasını infâk ediniz; piyango, kumar gibi gayr-i meşrûʿ vesâit ile değil, esbâb-ı meşrûʿa ile mal kazanınız ve bu maldan nefsinizin ve ehl ü ʿiyâlinizin havâyic-i zarûriyesine kâfî olanından fazlasını bâlâda beyan olunan cihetlere ve vücûh-ı hayra infak ediniz. Diğer âyetlerde de görüleceği üzere evlâd-ı sığar, zevce, muhtaç olan ebeveyn ve bunlara mülhak olan usûl; ehl ü ʿiyâldendir ve ehl ü ʿiyâlin nafakası, kişinin kendi nafakasından maʿduddur. Binâenʿaleyh hayır yapacağız diye kendinizi ve ehl ü ʿiyâlinizi nafakasız bırakmak câiz olmaz. Vücûh-ı hayra infak bunların fazlasından yapılır. {كَذٰلِكَ} İşte böyle {يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ} Allah sizin için ahkâm-ı şerʿiyesine delâlet eden âyetler, naslar, deliller beyan edecektir ki {لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ} siz bunları tefekkür edesiniz, tefekkür edip de makāsıdına vâkıf olabilesiniz ve muktezâsıyla amel edesiniz. Şu kayda dikkat etmelidir ki {فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} o âyetleri hem dünya ve hem âhiret hakkında olarak beyan edecektir. ۞ Bu suretle din ve şeriat-ı İslâmiye ne yalnız dünyaya ve ne yalnız âhirete münhasır olmayacak, hem dünya[2] ve hem âhirete şâmil olacaktır. Ve bunda رَبَّنَا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ [el-Bakara 2/201][3] diye dua edenlerin duasına cevap bulunacaktır. Böyle olunca bu şeriattan yalnız dünya isteyen kâfirler de büsbütün mahrum kalmayacak, âhiretten nasibleri olmamakla beraber [768] dünyaları için istifade edeceklerdir. Ve bu vechile risâlet-i Muhammediyenin "rahmeten li'l-âlemîn" olduğu ve dîn-i İslâmın umûma şâmil bir dîn-i tevhid olduğu tebeyyün ve tecellî edecektir. Ve maʿamâfîh hars-ı âhiret isteyenlerin harsları müzdâd olacak, bunlar emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münkeri taahhüd ederek "ümmet-i vasat" olacaklardır. Beyan olunacak deliller ve onların ahkâmı böyle dünya ve âhirete şâmil olmakla {وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْيَتَامٰى}

---

1 B: "zarûriyesinden".
2 B: "dünyaya".
3 "…Rabbenâ bize dünyada bir güzellik ver âhirette de bir güzellik ve bizi ateş azâbından koru."

sana yetimlerden de soruyorlar.[1] ❁ Rivayet olunuyor ki Sûre-i Nisâ'daki اِنَّ الَّذٖينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ نَارًاۜ وَسَيَصْلَوْنَ سَعٖيرًا [en-Nisâ 4/10][2] âyeti nâzil olunca nâs yetimlerle ihtilâttan ve onların mallarına bakmayı derʿuhde etmekten sakınır oldular, iş müşkil göründü, Resûlullah'a arz-ı keyfiyet ettiler, bu nâzil oldu.[3] {قُلْ} Cevâben de ki {اِصْلَاحٌ لَهُمْ} yetimler için bir[4] ıslah {خَيْرٌ} onları ihmal edip bırakıvermekten daha hayırlıdır. Binâenʿaleyh ıslah tarîkiyle hâllerine, mallarına el sürmek onların menfaatlerini, istikballerini gözeterek işlerine bakıp kendilerini taʿlîm ü terbiye ve mallarını tenmiye etmek her hâlde ictinabdan daha iyidir. {وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ} Ve eğer siz onlardan kaçınmaz da ihtilât eder, yanlarınıza alır, muâşeret veya müşareket veya musâheretle içinize alır, işlerine bakarsanız {فَاِخْوَانُكُمْ} fi'd-dîn[5], onlar sizin dinde kardeşlerinizdir, din kardeşliği ise kan kardeşliğinden aşağı değil daha kuvvetlidir. İnsan olan kardeşini atamayacağı gibi Müslüman olan da din kardeşini atamaz, hukūk-ı uhuvvete riayet eder. اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ فَاَصْلِحُوا بَيْنَ اَخَوَيْكُمْ [el-Hucurât 49/10][6] medlûlünce uhuvvetin muktezâsı ise ıslah ve nefʿine çalışmaktır. Aksi hâlde onlar size kardeş değil, bir yabancı veya[7] bir düşman olarak yetişebilirler. Bu ise hayât-ı ictimâʿiyenizde büyük rahneler açar. Bunun için musâheret suretiyle muhâlata [769] edecek olursanız ihvân-ı dîninizle olsun {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ} Allah da müfsid ve muslihi bilir ve bunları birbirinden temyiz eder ve ona göre ecirlerini ve cezâlarını verir. Bunu bilmeli ve ıslah nâmı altında ifsâda kalkışmamalıdır. {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَاَعْنَتَكُمْ} Allah dilese idi sizi zorluklara koşar, ağır tekâlîf ile zahmetlere giriftâr ederdi. Âciz

---

1 F: "sorarlar".

2 "Yetimlerin zulmen mallarını yiyenler muhakkak karınlarında sırf bir ateş yerler ve yarın bir çılgın ateşe yaslanırlar."

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 350:
عن ابن عباس قال: لما نزلت: «وَلا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إلا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» و«إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا» (النساء ٤/١٠)، انطلق من كان عنده يتيمٌ فعزل طعامَه من طعامه، وشرابه من شرابه، فجعل يفضُل الشيء من طعامه فيُحبس له حتى يأكله أو يفسُد. فاشتدَّ ذلك عليهم، فذكروا ذلك لرسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله عز وجل: «ويسألونك عن اليتامى قل إصْلاح لهم خيرٌ وإن تخالطوهم فإخوانكم»، فخلطوا طعامهم بطعامهم وشرابهم بشرابهم.

4 F -"bir".

5 M, F ve B'de bu ifade âyetin devamı gibi yazılmıştır.

6 "Mü'minler ancak kardeştirler, onun için iki kardeşinizin aralarını düzeltin…"

7 F: "ve belki".

bırakır, yetimlere hiç müdahale ettirmezdi. Kendi derdinize düşer, onlara ne ıslah ne ifsad hiçbir şey yapmaya muktedir olamazdınız. Bunun için Allah'ın verdiği kuvvet ve kudrete şükrâne olmak üzere yetimlere ve kāsırlara ifsad ile değil ıslah ile muâmele ediniz, "canım, fülân kimse yetimin hakkını[1] yedi de ne oldu?" demeyiniz. {اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Her hâlde Allah Azîz ü Hakîm'dir. Emri behemehâl yerini bulur, imhal ederse o da hikmetindendir. Ve o hikmeti siz bilmezsiniz. ❁ Bu babda nice ehâdîs-i şerîfe de vardır. Ezcümle "يَهْتَزُّ الْعَرْشُ مِنْ بُكَاءِ الْيَتِيمِ: Yetimin ağlamasından arş titrer."[2] Kezâlik "أَنَا وَكَافِلُ الْيَتِيمِ كَهَاتَيْنِ فِى الْجَنَّةِ: Ben ve yetimi tekeffül eden cennette şu iki parmak gibiyiz"[3] buyurulmuştur.

İhvân-ı dininizden olan eytâm ile muhâlata cümlesinden biri de nikâh ve musâheret ihtilâtıdır. Bu münasebetle ʿale'l-ıtlâk nikâh hakkındaki hükm-i ilâhîyi dinleyiniz:

وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّۜ وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْۚ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتّٰى يُؤْمِنُواۜ وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ وَلَوْ اَعْجَبَكُمْۜ اُولٰٓئِكَ يَدْعُونَ اِلَى النَّارِۚ وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهِۚ وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِهِ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٢٢١﴾

[770] **Meâl-i Şerîfi**

Maʿamâfîh müşrikeleri îmân etmedikçe nikâh etmeyin. Bir müşrike sizi imrendirse bile iman etmiş bir câriye her hâlde ondan daha hayırlıdır. Müşrik erkeklere de nikâh ettirmeyin, bir müşrik size hoş görünse bile, mü'min bir kul elbette daha hayırlıdır. Onlar sizi ateşe davet ederler, Allah ise izniyle cennete ve mağfirete davet ediyor da âyetlerini insanlara beyan buyuruyor, gerek ki hatırda tutarlar (221).

---

1 B: "hukūkunu".
2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, X, 230.
3 Buhârî, Talâk, 25; Müslim, Zühd, 42; Ebû Dâvûd, Edeb, 130/0515.

"**Nikâh**", esâs-ı lügatta zammetmek mânasından me'huz olarak örf-i lügatta sifâhın yani zinânın zıddı olan[1] vat'-ı meşrû veya bu[2] vat'ı meşrû kılan akid mânalarında istiʿmâl edilir. Şerʿan "milk-i mütʿa üzerine cereyan eden bir akid" diye târif olunur ki burada da murad budur.

"**Müşrik**", lisân-ı Kur'an'da iki mânaya ıtlak olunur ki biri zâhirî, diğeri hakīkīdir. Zâhirî müşrik, açıktan açığa Allah'a şerîk koşan, taʿaddüd-i ilâha kāil olanlardır. Bu mânaca ehl-i kitâba müşrik denmez. Hakīkī müşrik de hakikaten tevhîde ve dîn-i İslâma kâfir olanlar, yani mü'min olmayan gayr-i müslimlerdir. Bu mânaca ehl-i kitab olan Yehûd ve Nasârâ dahi müşriktirler. Zira bunlar zâhiren tevhid iddialarına rağmen hakikatte Allah'a veled isnad ederler, Nasârâ teslîse kāildirler ve "Mesih, İbnullahdır" derler, Yehûd da "Uzeyr, İbnullah" demişlerdir. Böyle demekle beraber tevhid de iddia ederler. Binâenʿaleyh her ikisi de zâhirde müşrik değilseler de hakikatte müşriktirler. Bunun için ʿale'l-ıtlâk müşrik denildiği ve bilhassa iman mukabili zikredildiği zaman ıtlak üzerine cereyan eder ve umûmiyetle kâfirlere şâmil olur. مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ [el-Bakara 2/105][3] gibi mutlak küfr ile bi't-tekābül [771] zikredildiği zaman da müşrik kâfirden ehas olarak ehl-i kitabdan mâʿadâsına muhtas olur. Bu âyette de "müşrikât" ve "müşrikîn", "mü'min" mukabili olarak mutlak ve muhallâ bi'l-lâm olarak istiğrâkı eşmel lafz-ı âm ile zikredilmiş bulunduğundan zâhirî ve hakīkī bütün müşriklere yani umûm kâfirlere şâmildir. Şöyle ki:

Ey ehl-i iman {وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ} gerek zâhirî ve gerek hakīkī müşrik olan, yani mü'min olmayan kadınlardan hiçbirini nikâhınıza almayınız, tezevvüc etmeyiniz {حَتّٰى يُؤْمِنَّ} tâ ki iman etsinler, o zaman tezevvüc edebilirsiniz {وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ} ve şunu muhakkak biliniz ki mü'mine bir câriye {خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ} müşrike bir kadından hayırlıdır. {وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ} velevse o müşrike sizi meftun ve hayran etsin; hüsn ü cemâli, hâl ü etvârı, terbiye ve nezâketi son derece hoşunuza gitsin. Ehl-i iman olan bir kadın evli bir câriye bile olsa mü'min olmak itibariyle nikâh ve izdivâca, aile teşkîline elzem

1 M ve B +"ve".
2 M ve B -"vat'-ı meşrû veya bu".
3 "Arzu etmez o küfr edenler, ne ehl-i kitabdan ve ne müşriklerden ki…"

olan iffet ü istikāmet ve sadakat nokta-i nazarından hür ve pek güzel görünen imansız bir kâfireden çok yüksektir. Binâenʿaleyh imansız kadınları tezevvüc edip de aile teşkîline kalkışmayınız. ❁ Burada "müşrike"nin "mü'mine" mukabilinde zikredilmesi, müşrikâttan murad gayr-i mü'min ʿale'l-ʿumûm kâfireler[1] olduğunu ayrıca gösteren bir nasdır. {وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِك۪ينَ} gerek zâhirî ve gerek hakīkī müşrik olan ve gerek ehl-i kitab olsun gerek olmasın gayr-i mü'min bulunan kâfir erkeklerin hiçbirine de inkâh etmeyiniz. Onlara sizden hiçbir kız, kadın tezvic eylemeyiniz {حَتّٰى يُؤْمِنُوا} tâ ki o imansızlar iman etsinler, [772] o zaman verebilirsiniz. {وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ} Ve hiç şüphe yok ki mü'min bir köle {خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ} herhangi bir müşrikten, imansız bir kâfirden hayırlıdır. {وَلَوْ اَعْجَبَكُمْ} Velevse o kâfir sizi meftun ve hayran etsin; hürriyeti, cemâli veya serveti veya câh ve ikbâl-i dünyevîsi veya sâir ahvâli ve muâmelesi ile pek ziyade gözünüze girmiş bulunsun. Böyle bile olsa gayr-i mü'min olan kimseye hiçbir mü'mine ve müslimeyi nikâhlamayınız. {اُو۬لٰٓئِكَ} O imansızlar erkek olsun dişi olsun {يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ} çıraları insan ve taş olan o belâlı ateşe davet ederler, hâlen veya kālen ona çağırırlar {وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِه۪} Allah ise izn ü emriyle cennet ü mağfirete davet ediyor.[2] {وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِه۪ لِلنَّاسِ} Ve[3] âyâtını, delâil-i ahkâmını, gāfil insanlara beyan eyliyor[4] ki {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} onları[5] tezekkür edip akıllarını başlarına alsınlar. Ve mü'min olmayanların behemehâl müşrik olduklarını ve bunlarla nikâh ve inkâhın bir zinâ ve şirke müncer olacağını anlasınlar, bu nokta tefekküre muhtaç değil, tezekkür kâfîdir. Binâenʿaleyh ey ehl-i iman! Allah'ın emrini, davetini bırakıp da o kâfirleri veya kâfireleri tezevvüc veya tezvîc ile kendinizi ateşe atmayınız.

Bidâyet-i İslâm'da Müslümanlar gerek ehl-i kitab ve gerek kitapsız ʿale'l-ıtlâk gayr-i müslimlerle kız alır verirlerdi. Bu esnâda[6] Abdullah b. Revâha radıyallahu ʿanh müslime bir câriyesini âzâd etmiş ve tezevvüc eylemiş idi. Haseblerine rağbeten kâfirelerle münâkahayı arzu eden

---

1 B: "kâfirler".
2 F +"~~Binâenʿaleyh ey ehl-i îman! Allah'ın emrini, davetini bırakıp da o kâfirleri veya kâfireleri tezevvüc veya tezvîc ile kendinizi ateşe atmayınız. {كَذٰلِكَ} İşte böyle~~".
3 F: "Allah".
4 F: "ediyor".
5 F: "bunları".
6 B: "esnâsında".

nâs buna "bir câriyeyi tezevvüc etti" diye taʿn etmişlerdi.[1] Bir de Benî Hâşim'in halîfi olan Ebû Mersed-i Ganevî [773] Kennâz b. el-Husayn veya Mersed b. Ebî Mersed Kureyş'ten ʿAnâk nâmında müşrike ve fakat cemâlden nasîbedâr olan bir kadını tezevvüc etmek için Resûlullah'tan istîzân etmiş إِنَّهَا تُعْجِبُنِي يَا رَسُولَ اللهِ demiş idi. Kezâlik Huzeyfe b. el-Yemân Velîde-i Sevdâ Hasnâ nâm câriyesini iʿtâk ve tezevvüc etmiş idi.[2] Bu hâdiselerden biri veya mecmûʿu sebebiyle bu âyet nâzil oldu, küffâr ile münâkehât, yani gerek almak ve gerek vermek ikisi de sûret-i katʿiyyede menʿ ü tahrim edildi. Bunda hurmetin şiddetine tenbih için ʿale'l-ʿumûm gayr-i mü'minlere "müşrik" ıtlak olunmuş وَالَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [el-Bakara 2/4][3] medlûlünce teblîğât-ı Muhammediye vechile mü'min-i muvahhid olmayanların hepsinde zâhiren olmasa bile hakikaten bir müşriklik bulunduğu ve bunlarla nikâhın ateşe atılmak demek olduğu da bilhassa ihtar olunmuştur ki hurmetin şiddetine tenbihtir. Ancak Sûre-i Mâide'de وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ [el-Mâide 5/5][4] âyeti beyânıyla bu âyetin birinci fıkrasından ehl-i kitab kadınları istisnâ olunarak ehl-i kitâbdan kız almaya meʿa'l-kerâhe ruhsat verilmiş ve fakat ikinci fıkra muhkem olarak kalmış ve kız vermek hiçbir suretle tecviz edilmemiştir. اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ [en-Nisâ 4/34][5] kānûn-ı ilâhîsi mûcebince zevceler zevclerinin tâbiʿiyetinde bulunurlar,

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 368-369:
نزلت في عبد الله بن رواحة، وكانت له أمة سوداءُ، وأنه غضب عليها فلطمها. ثم فزع فأتى النبي صلى الله عليه وسلم فأخبره بخبرها، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: «ما هي يا عبد الله؟ قال: يا رسول الله، هي تصوم وتصلي وتحسن الوضوءَ وتشهد أن لا إله إلا الله وأنك رسول الله. فقال: هذه مؤمنة! فقال عبد الله: فوالذي بعثك بالحق لأعتِقنَّها ولأتزوجنَّها! ففعل، فطعن عليه ناس من المسلمين فقالوا: تزوج أمة!! وكانوا يريدون أن يَنكحوا إلى المشركين وينكحوهم رغبة في أحسابهم، فأنزل الله فيهم: «ولأمةٌ مؤمنة خيرٌ من مشركة...»

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 415. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 190:
وَقَالَ مُقَاتِلٌ: نَزَلَتْ فِي أَبِي مَرْثَدٍ الْغَنَوِيِّ، وَاسْمُهُ كَنَّازُ بْنُ الْحُصَيْنِ، وَفِي قَوْلٍ: إِنَّهُ مَرْثَدُ بْنُ أَبِي مَرْثَدٍ، وَهُوَ حَلِيفٌ لِبَنِي هَاشِمٍ اسْتَأْذَنَ أَنْ يَتَزَوَّجَ عَنَاقَ، وَهِيَ امْرَأَةٌ مِنْ قُرَيْشٍ ذَاتُ حَظٍّ مِنْ جَمَالٍ، مُشْرِكَةٌ، وَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنَّهَا تُعْجِبُنِي، وَرُوِيَ هَذَا السَّبَبُ أَيْضًا عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ بِأَطْوَلَ مِنْ هَذَا. وَقِيلَ: نَزَلَتْ فِي حَسْنَاءَ وَلِيدَةٍ سَوْدَاءَ لِحُذَيْفَةَ بْنِ الْيَمَانِ، أَعْتَقَهَا وَتَزَوَّجَهَا، وَيُحْتَمَلُ أَنْ يَكُونَ السَّبَبُ جَمِيعَ هَذِهِ الْحِكَايَاتِ.

3 "Ve onlar ki hem sana indirilene iman ederler hem senden evvel indirilene, âhirete yakīni de bunlar edinirler."

4 "… sizden evvel kitap verilen ümmetlerin hür kadınları da…"

5 "Er olanlar kadınlar üzerinde hâkim dururlar…"

binâenʿaleyh bir mü'mineyi kâfire tezvic etmek onu onun tâbiʿiyetine tevdîʿ etmek ve davetine mahkum kılmak olacağından o mü'mineyi sûret-i katʿiyyede ateşe atmaktır. Lâkin bu kānûn-ı ilâhîyi bilen ve kendini ona göre idare edebilecek olan erkekler hakkında bu tâbiʿiyet ve davete mahkûmiyet zarûrî ve katʿî değildir. Bu şerâit altında Müslüman erkekler için ihtiyaç hâlinde bir ruhsata imkân vardır. Bunun için bu âyet ile irşad ve tezkirden sonra وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ ile lüzûmunda yalnız ehl-i kitâbdan kız almaya ruhsat verilmiş ve zarûretler mikdârınca[1] takdir olunacağından[2] mâʿadâsı yine hurmette bırakılmıştır. Şunu da tezekkür edelim ki [774] هُوَ الَّذٖى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعاً ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ [el-Bakara 2/29][3] âyeti mûcebince emvâl ü eşyâda asl olan ibâha olduğunu ve delîl-i hurmet bulunmadıkça ibâha ile amel olunacağını ve fakat لَكُمْ مَا buyurulduğundan dolayı bu ibâhada insanlar, insanların canı ve ırzı dâhil olmadığını ve bilakis emvâldeki ibâha-i asliye insanların canını, ırzını, hukūkunu, menâfiʿini muhafaza için bulunduğunu ve hâsılı can ve ırzda asl olan ibâha değil hurmet olduğunu görmüş idik. Can ve ırzda hurmet asl olunca da bir ibâha ve cevaz delîli bulunmadıkça can gibi ırzda dahi tasarruf haram olacağından, cevâz-ı nikâh behemehâl bir delîle mütevakkıftır. Delîl-i ibâha bulunmayan mevâkiʿde nikâh haramdır. Yani o nikâh, nikâh değil zinadır. Bu nokta iyi tezekkür olununca anlaşılır ki bu âyetteki "müşrikât" ve "müşrikîn", "mü'minât" ve "mü'minîn" mukabili olmasa idi de müşrik-i zâhir mânasına olabilse idi o zaman da Müslüman kadınlarının diğer kâfirlere nikâhı hurmet-i asliye ile haram olacaktı. Zira وَالْمُحْصَنَاتُ ile Müslüman erkeklerin ehl-i kitab kadınlarıyla tezevvüclerine mesağ gösterilmiş olduğu hâlde Müslüman kadınların ehl-i kitab erkekleriyle tezevvücü câiz olacağına dâir ne âyet, ne hadis hiçbir delîl-i ibâha vârid olmamıştır. Hulâsa yakında geleceği üzere Müslümanların kadınları İslâm tohumları için bir hars-ı muhteremdir. Ve ehl-i İslâm ʿale'l-ʿumûm

---

1 B: "mikdarlarınca".
2 "Zarûretler kendi mikdarlarınca takdir olunur" (Mecelle 22. madde).
3 "O, o hâlıktır ki yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı. Sonra semâya inayet buyurdu da…"

harslarından, mezraʿalarından hiçbirini ağyâra çiğnetmemek, vat' ettirmemekle mükelleftir. Hars-ı mâl olan vatan toprağını ecânibe çiğnetmek büyük bir felâket olduğu gibi, can ve din harsı olan nisvân-ı İslâmiyeyi ağyâra çiğnetmek de felâketlerin felâketidir. Bunlar nikâh değil, onların davetine uyup canları ateşe atmaktır. أُولٰئِكَ يَدْعُونَ اِلَى النَّارِۚ وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلَى الْجَنَّةِ وَالْمَغْفِرَةِ بِاِذْنِهٖۚ وَيُبَيِّنُ اٰيَاتِهٖ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ.

Şimdi nikâh dolayısıyla

[775]

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِۜ قُلْ هُوَ اَذًىۙ فَاعْتَزِلُوا النِّسَٓاءَ فِى الْمَحِيضِۙ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَۚ فَاِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ ﴿٢٢٢﴾ نِسَٓاؤُ۬كُمْ حَرْثٌ لَكُمْۖ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْۘ وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُۜ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢٢٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana hayızdan da soruyorlar, de ki o bir ezâdır, onun için hayız zamanı kadınlardan çekilin ve temizlenene kadar onlara yanaşmayın. İyi temizlendiler mi o vakit Allah'ın emrettiği yerden onlara varın, her hâlde Allah çok tevbe edenleri de sever, çok temizlenenleri de sever (222). Kadınlarınız sizin için bir harsdır, o hâlde harsınıza nasıl isterseniz varın ve kendileriniz için ileriye hazırlık yapın ve Allah'tan korkun ve her hâlde O'nun huzûruna varacağınızı bilin; müjdele mü'minlere (223).

"**Mahîz**": Masdar-ı mîmî veya ism-i mekân veya ism-i zaman olabildiğine göre hayz, mahall-i hayz veya zamân-ı hayz demek olur. "Hayz", esâs-ı lügatta seyelân mânasından me'huz olarak kadınların âdeti olan kan akıntısının ismidir ki rahimden vakit vakit gelen kirli bir ifrâz-ı tabîî olup eşhâsa veya ahvâle göre müddeti tefâvüt eder. Maʿamâfîh ekalli üç, ekseri on gündür. İmam Şâfiî ekalli bir, ekseri on beş gün olduğuna ve İmam

Mâlik ekal ve ekserinin de taʿyîni mümkin olmadığına kāil olmuşlardır. İki hayz beynindeki temizlik müddetine "tuhr" denilir. [776] Hayzın ahkâm-ı şerʿiyesi, namaz[1] ve oruca mâniʿ olması, mescide girmekten, Kur'an okumaktan ve mushafa dokunmaktan ictinab edilmesi, kadının bununla bülûğa ermesi ve bu hâlde cimâʿın haram olmasıdır ki burada mansus olan da budur, şöyle ki:

{وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ} Sana hayzdan da sual ediyorlar[2]. ❁ Burada ve mâkablinde vâv-ı atf ile وَيَسْـَٔلُونَكَ buyurulmasına mebnî bu suallerin hamr ü meysirle beraber sorulmuş olması muhtemildir. Veya bu atıf, bu suallerin Müslümanlar tarafından sorulmuş olduğuna işarettir. Câhiliye Arapları hayızlı kadınlarla beraber durmazlar, beraber yemek yemezlerdi ki Yahudîlerin ve Mecûsîlerin âdetleri de böyle idi. Nasârâ ise hayza ehemmiyet vermez, mücâmaʿat bile ederlerdi. Nihâyet ashâbdan birkaç zât ile beraber Ebü'd-Dahdâh rıdvânullâhi ʿaleyhim ecmaʿîn Peygamber'e sual ettiler, o ifrat ve tefrit beyninde bir itidal olmak üzere şu cevap nâzil oldu:[3]

{قُلْ} De ki {هُوَ اَذًى} o bir kirlilik, bir pisliktir. Yani yaklaşana istikrah ile eziyet verecek murdar bir şeydir. Râyihası fenâ, rengi bozuk, muhteveyâtı mülevves bir ifrâz-ı süflîdir. {فَاعْتَزِلُوا النِّسَٓاءَ فِى الْمَحِيضِ} Binâenʿaleyh kadınlardan hayz zamanına veya hayz mahalline mahsus olarak çekilin {وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ} temizleninceye, hâl-i tuhra girinceye kadar o kadınlara kırban etmeyin, yani mücâmaʿatta bulunmayın veya dizlik altına yanaşmayın {فَاِذَا تَطَهَّرْنَ} tuhr akibinde tetahhur ettikleri, yani gusledip iyice temizlendikleri vakit {فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ} onlara Allah'ın

---

1 F: "namaza".

2 F: "ederler".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 156:
قال المفسرون: كانت العرب في الجاهلية إذا حاضت المرأة لم يؤاكلوها ولم يشاربوها ولم يساكنوها في بيت ولم يجالسوها على فراش كفعل المجوس واليهود. فسأل أبو الدحداح ثابت بن الدحداح رسول الله عن ذلك وقال: يا رسول الله كيف نصنع بالنساء إذا حضن؟ فأنزل الله: وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ...

emrettiği mevziʿden gidin[1] {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ} [777] şüphe yok ki Allah hasbe'l-beşeriye vâkiʿ olacak kusurlardan dolayı çok çok tevbe edenleri sever {وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ} ve tertemiz olmaya çalışanları, fuhşiyyâttan ve pislikten sıyrılıp pampâk olanları sever. Binâenʿaleyh siz de Allah'ın sevdiği gibi olun ve Allah'ın sevdiklerini sevin.

Rivayet olunduğuna göre Yahudîler bir kimse zevcesinin önüne arkasından mücâmaʿat ederse doğacak çocuğu şaşı olur derler ve bunu Tevrat'a isnad ederlermiş, Resûlullah'a bu nakledilmiş كَذَبَتِ الْيَهُودُ buyurmuş ve şu âyet nâzil olmuş:[2] Ey erkekler {نِسَٓاؤُ۬كُمْ حَرْثٌ لَكُمْ} kadınlarınız sizin harsınızdır. ❁ "**Hars"** esasen ziraat gibi ekin ekmek demek olup ekin yeri, mezraʿa mânasına isim de olur ki burada bu mânayadır. Bu tâbir ile kadının kadınlık uzvu bir yere, erkeğin nutfesi tohuma, doğacak çocuk da bitecek hâsılâta teşbih edilerek bir istiare yapılmış ve bununla Allah'ın emrettiği mevziʿ-i hars îzâh buyurulmuştur ki mâna şu olur: Kadınlar sizin ekinliğinizdir, siz onlara insan ve Müslüman tohumları ekip hâsılât olarak zürriyet yetiştireceksiniz. {فَأْتُوا حَرْثَكُمْ اَنّٰى شِئْتُمْ} Binâenʿaleyh harsınıza -hars mânası unutulmamak ve mevziʿ-i harstan olmak şartıyla- dilediğiniz taraftan, herhangi bir vaziyette isterseniz gidiniz {وَقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ} ve maʿamâfîh kendiniz için ilerisini gözetip ona göre ihtiyatlı bulununuz, sade kazâ-yı şehvetle meşgul olmayıp istikbâliniz için aʿmâl-i sâliha ile hazırlık görünüz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'a isyandan sakınınız da eğri yola gitmeyiniz {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّكُمْ مُلَاقُوهُ} siz muhakkak Allah'a mülâkī olacak, huzûruna çıkacaksınız. Binâenʿaleyh o zaman yüzünüzü güldürecek şeyler kazanın da rüsvây olacağınız şeylerden kaçının. [778] Yâ Muhammed! Bu ahkâm u irşâdâtı tebliğ et {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ} ve bunları hüsn-i kabul ile tatbik edecek olan müʿminleri de müjdele.

---

1 F: "gidiniz".

2 Buhârî, Tefsîr, 2/39:

عَنِ ابْنِ المُنْكَدِرِ، سَمِعْتُ جَابِرًا رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ، قَالَ: « كَانَتِ اليَهُودُ تَقُولُ: إِذَا جَامَعَهَا مِنْ وَرَائِهَا جَاءَ الوَلَدُ أَحْوَلَ، فَنَزَلَتْ: {نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنَّى شِئْتُمْ} (البقرة ٢/٢٢٣)»

وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِۜ وَاللّٰهُ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ
﴿٢٢٤﴾ لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖٓي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْۜ وَاللّٰهُ
غَفُورٌ حَلٖيمٌ ﴿٢٢٥﴾ لِلَّذٖينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍۚ فَاِنْ فَٓاؤُ۫ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ
رَحٖيمٌ ﴿٢٢٦﴾ وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَاِنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ ﴿٢٢٧﴾ وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ
بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُٓوءٍۜ وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ فٖٓي اَرْحَامِهِنَّ اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ
وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فٖي ذٰلِكَ اِنْ اَرَادُٓوا اِصْلَاحاًۜ وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذٖي عَلَيْهِنَّ
بِالْمَعْرُوفِۖ وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌۜ وَاللّٰهُ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ ﴿٢٢٨﴾ اَلطَّلَاقُ مَرَّتَانِۖ فَاِمْسَاكٌ
بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرٖيحٌ بِاِحْسَانٍۜ وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَأْخُذُوا مِمَّٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْـًٔا اِلَّٓا اَنْ يَخَافَٓا
اَلَّا يُقٖيمَا حُدُودَ اللّٰهِۜ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُقٖيمَا حُدُودَ اللّٰهِۙ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فٖيمَا افْتَدَتْ بِهٖۜ
تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ فَلَا تَعْتَدُوهَاۚ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٢٩﴾ فَاِنْ طَلَّقَهَا
فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجاً غَيْرَهُۜ فَاِنْ طَلَّقَهَا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يَتَرَاجَعَٓا اِنْ
ظَنَّٓا اَنْ يُقٖيمَا حُدُودَ اللّٰهِۜ وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِ يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٢٣٠﴾

[779] Meâl-i Şerîfi

Bir de sözünüzde durmanız ve müttakī olmanız ve nâsın arasını düzeltmeniz için Allah'ı yeminlerinize hedef veya siper edip durmayın; Allah Semî'dir, Alîm'dir[1] *(224). Allah sizi yeminlerinizde bilmeyerek ettiğiniz "lağv" ile muâhaze etmez velâkin kalblerinizin irtikâb ettiği yeminlerle muâhaze eder ve Allah Gafûr'dur, Halîm'dir (225). Kadınlarından perhiz yemini (îlâ) edenler için dört ay beklemek vardır*[2]*, şayet rücû' ederlerse şüphesiz Allah Gafûr, Rahîm'dir (226). Yok eğer talâka azm etmişlerse şüphesiz Allah söylediklerini işitir, kurduklarını bilir (227). Ve tatlik edilen kadınlar kendi kendilerine üç âdet beklerler ve Allah'ın rahimlerinde yarattığını ketm etmeleri kendilerine helâl olmaz, Allah'a*

1 M ve F -"Allah Semî'dir, Alîm'dir".
2 F: "var".

ve âhiret gününe imanları varsa ketm etmezler. Kocaları da barışmak istedikleri takdirde o müddet zarfında onları geri almaya ehaktırlar, onların lehlerinde de aleyhlerindeki meşrû hakka mümâsil bir hak vardır, yalnız erkekler için[1] *onlar üzerinde bir derece*[2] *var, ve Allah'ın izzeti* [780] *var, hikmeti var*[3] *(228). O talâk iki defadır, ondan sonrası ya iyilikle tutmak ya güzellikle salmaktır*[4]*. Onlara verdiklerinizden bir şey almanız da sizlere helâl olmaz, meğer ki erkekle kadın Allah'ın çizdiği hudûdda duramayacaklarından korksunlar. Eğer siz de bunların hudûd-ı ilâhiyeyi dürüst tutamayacaklarından korkarsanız kadının ayrılmak için hakkından vazgeçmesinde artık ikisine de günah yoktur. Bunlar işte Allah'ın tâyin ettiği hudûddur, sakın bunları aşmayın. Her kim Allah'ın hudûdunu aşarsa işte onlar hep zâlimlerdir (229). Derken kadını bir daha boşarsa bundan sonra artık ona helâl olmaz tâ başka bir kocaya varıncaya kadar; bu da onu boşarsa Allah'ın hudûdunu sağlam tutacaklarına ümidvar oldukları takdirde evvelkilerin birbirlerine dönmeleri kendilerine günah değildir. Bunlar işte Allah'ın tâyin ettiği hudûd, ilim ehli olanlar için bunları beyan buyuruyor (230).*

"ʿ**Urza**": Gergi ve mâniʿa yahut açıktan hedef gibi bir şeye mâruz olup duran demektir.

"**Yemîn**": Esasen kuvvet ve sağlamlık demektir. Bu münasebetle sağ ele "yemîn" denildiği gibi "bir kelâmı, ismullâhı sûret-i mahsûsada zikrederek takviye etmeye" de şerʿan "yemîn" denilir ki söylediği sözü Allah huzûrunda, Allah'ı işhâd ederek O'nun azameti nâmına söylediğini göstermek suretiyle bir taahhüd ifade eder. Bunun için yalan yere yemin etmek âkıbeti pek vahim bir günahtır.

"**Îlâ**"; dahi esasen yemin etmek mânasınadır. Şerʿan zevcesine mücâmaʿat etmemek üzere yemin etmektir.

1 F: "erkeklerin".
2 F: "derecesi".
3 F: "Allah'ın izzeti de var, hikmeti de var".
4 F: "salmak/tır ~~var~~".

"**Talâk**"; tatlîk mânasına bir isimdir: "Selâm – teslîm" gibi. "**Tatlîk**" lügaten "ıtlâk" gibi bir şeyin bağını çözüp salıvermektir veya saldırıvermektir. Şerʿan kayd-ı nikâhın refʿidir ki lisânımızda "boşamak" denilir.

"**Maʿrûf**"; "maʿrifet"ten esasen tanınmış mânasına sıfat olup bundan "akıl veya şerʿ ile hüsnü tanınan her fiile isim" olmuş bir kelime-i câmiʿadır ki mukabili "münker"dir. [781] Adl ü iʿtidal, hakkāniyet, ihsân, cûd, tatlı dil, hüsn-i muâmele vesâire gibi müstahsen olan meʿânîye ve âdet-i müstahseneye hep "maʿrûf" ıtlak edilir.

Ey mü'minler {وَلَا تَجْعَلُوا اللّٰهَ عُرْضَةً لِاَيْمَانِكُمْ} bir de Allah'ı yeminlerinize mâruz kılıp durmayınız {اَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ} ki sözünüzde durasınız. Müttakī olasınız, halkın beynini ıslah edesiniz. ❁ Yani Allah'a çok yemin etmezseniz, bârr, müttakī, muslih olabilirsiniz veya birr ü takvâ ve dargınlıkları barıştırmak için de olsa Allah'a çok yemin etmeyiniz, yahut yeminleriniz bahanesiyle iyilik etmenize, fenâlıktan korunmanıza, dargınlıkları barıştırmanıza Allah'ı ortada bir engel, bir sed gibi tutmayın. Yani bu gibi umûr-i haseneyi yapmayacağınıza yemin edip de Allah'ı bunlara mâniʿ tutmaya kalkışmayın. Evvelâ böyle yeminler etmeyin, sâniyen böyle terk-i hayra müteʿallik yeminlerinizde durmak Allah rızâsına muvâfıktır sanmayın. Nitekim bir hadîs-i şerifte de vârid olmuştur ki "bir kimse bir şeye yemin eder de sonra gayrısını daha hayırlı görürse o hayırlı şeyi yapsın ve yemînine keffâret versin".[1] Rivayet olunduğuna göre Abdullah b. Revâha bir kırgınlık hasebiyle eniştesi Beşîr[2] b. Nuʿmân'ın yanına gitmeyeceğine ve konuşmayacağına ve kız kardeşiyle aralarını ıslâha çalışmayacağına yemin etmiş ve bunun üzerine "Allah'a yemin ettim, artık yeminimi bozmam câiz olmaz" demiş idi. Bu âyet bunun veya Hazret-i Ebû Bekir'in bir yemini hakkında nâzil olmuştur. Hazret-i Âişe demiştir ki bu âyet Allah'a yemini tekrar etmek aleyhinde

---

1 Müslim, Eymân, 13:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ، فَرَأَى غَيْرَهَا خَيْرًا مِنْهَا، فَلْيَأْتِ الَّذِي هُوَ خَيْرٌ، وَلْيُكَفِّرْ عَنْ يَمِينِهِ.

2 M: "Bişr".

nâzil olmuştur.[1] Binâenʿaleyh doğru yeminden nehyedilmiş olunca artık eğrisi nasıl olacağı tasavvur edilsin. {وَاللّٰهُ سَمٖيعٌ} Allah Semîʿdir, yapılan yemînleri işitir. {عَلٖيمٌ} Alîm'dir, niyetlerinizi bilir. [782] O hâlde her yemine muâhaze eder mi? {لَا يُؤَاخِذُ كُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖى اَيْمَانِكُمْ} Yeminleriniz içindeki lağv kısmıyla Allah sizi muâhaze etmez. ❁ "**Lağv**"; derece-i iʿtibardan sâkıt olan kelâm demektir, yemîn-i lağv da bir akd ü kasıt bulunmayan yemindir. Bu da bir şeye kanaatine göre yemin etmek ve sonra hilâfına olduğu anlaşılmaktır ki bunda kizb kasdı yoktur. Fakat İmam Şâfiî yemîn-i lağvı lisanda "hayır vallahi, evet vallahi" gibi mücerred tekid için söylenip half mânası hatıra gelmeyen elfâz-ı yemîne haml etmiş ve bunda keffâret lâzım gelmeyeceğine kāil olmuştur. Lâkin bu âyetteki muâhazeden murâd, muâhaze-i uhreviye olup muâhaze-i dünyeviye olan keffâret demek olmadığı zâhirdir, o cihet Sûre-i Enʿam'da gelecektir. Demek olur ki Allah kizb kasdı bulunmayarak ve doğru zannedilerek yapılıp da hilâf-ı hakikat zuhur eden boşuna yeminlerle muâhaze etmez {وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُ كُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ} ve lâkin kalblerinizin kesbiyle, yalan kasdıyla, bile bile yalan olarak yapılan yeminlerle muâhaze eder. Buna "yemîn-i gamûs" denilir ki keffâreti yoktur, bunun günahından keffâret ile dahi kurtulunmaz {وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَلٖيمٌ} hâlbuki Allah'ın mağfireti çok, hilmi çoktur ve lağv yeminlerle haddizâtında günah olmadıkları için değil, gufrân ü hilminin çokluğundan dolayı muâhaze etmez. Fakat Allah böyle Gafûr u Halîm olduğu hâlde kalblerin kesbiyle kasden yapılan yalan yere yeminlerle muâhaze eder. Aksâm-ı yemînden bir de "yemîn-i münʿakide" vardır ki bununla istikbalde bir şey yapmaya veya yapmamaya azmedilir ve bu suretle taʿlîkī bir akid yapılır; "filân şeyi yaparsam şöyle olsun, şunu vallahi yapacağım yahut vallahi yapmayacağım" tarzında yapılan yeminler yemîn-i münʿakidedirler. Bu kabîlden olmak üzere: [783]

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 163; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 438:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نَزَلَتْ فِي عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ رَوَاحَةَ وَخَتَنِهِ بَشِيرِ بْنِ النُّعْمَانِ، كَانَ بَيْنَهُمَا شَيْءٌ، فَحَلَفَ عَبْدُ اللّٰهِ أَنْ لَا يَدْخُلَ عَلَيْهِ وَلَا يُكَلِّمَهُ وَلَا يُصْلِحَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ زَوْجَتِهِ، وَجَعَلَ يَقُولُ: حَلَفْتُ بِاللّٰهِ، فَلَا يَحِلُّ لِي إِلَّا بِرُّ يَمِينِي. وَقَالَ الرَّبِيعُ: نَزَلَتْ فِي الرَّجُلِ يَحْلِفُ أَنْ لَا يَصِلَ رَحِمَهُ وَلَا يُصْلِحَ بَيْنَ النَّاسِ وَقَالَ ابْنُ جُرَيْجٍ: فِي أَبِي بَكْرٍ حِينَ حَلَفَ لَا يُنْفِقُ عَلَى مِسْطَحٍ حِينَ تَكَلَّمَ فِي الْإِفْكِ، وَقَالَ الْمُقَاتِلَانِ ابْنُ حَيَّانَ وَابْنُ سُلَيْمَانَ: حَلَفَ لَا يُنْفِقُ عَلَى ابْنِهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ حَتَّى يُسْلِمَ وَقِيلَ: حَلَفَ أَنْ لَا يَأْكُلَ مَعَ الْأَضْيَافِ حِينَ أَخَّرَ وَلَدُهُ عَنْهُمُ الْعَشَاءَ، وَغَضِبَ هُوَ عَلَى وَلَدِهِ. وَقَالَتْ عَائِشَةُ: نَزَلَتْ فِي تَكْرِيرِ الْأَيْمَانِ بِاللّٰهِ، فَنَهَى أَنْ يُحْلَفَ بِهِ بَرًّا، فَكَيْفَ فَاجِرًا.

{لِلَّذٖينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ} Kadınlarından kaçınarak îlâ yapanlar, yani zevcesini vat' etmemek üzere yemin edenler için {تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ} dört ay mühlet vardır. {فَاِنْ فَٓاؤُ} Binâenʿaleyh bu müddette fey' yaparlar, yani yemîni bozup fiilen dönerlerse {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} şüphesiz Allah Gafûr, Rahîm'dir. İleride beyan olunacak keffâret ile onları mağfiret eder. {وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ} Ve eğer fey' yapmazlar da îlâ ile talâka azmederlerse {فَاِنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ} her hâlde Allah Semîʿ, Alîm'dir. ❁ Azmedilen talâkı işitir ve niyetlerinin ne olduğunu bilir.

Îlâ ile fey' yapmayıp talâka azmetmek meselesinde selef üç vechile ihtilâf etmişlerdir. İbn Abbas demiştir ki; azîmet-i talâk dört ayın inkizâsıdır, İbn Mesʿud ve Zeyd b. Sâbit ve Osman b. Affan hazerâtının kavilleri de budur. Bunlar bir talâk-ı bâin vâkiʿ olur demişlerdir. Hazret-i Ali ve İbn Ömer ve Ebü'd-Derdâ'dan iki rivayet vardır ki biri evvelkiler gibidir. Biri de müddet geçtikten sonra ya rücûʿ etmek veya tatlik eylemek üzere zevc tevkif olunur ki Hazret-i Âişe'nin kavli de budur. Üçüncü kavil Saîd b. Müseyyeb, Sâlim b. Abdullah, Ebû Bekir b. Abdurrahman, Zührî, Atâ, Tâvûs kavlidir ki dört ay geçince bir talâk-ı ricʿî vâkiʿ olur. Hanefiyye evvelkine, Şâfiî ve Mâlikî de ikinciye kāil olmuşlardır. "Talâk" lafzı sarih olup mâbaʿdinde görüleceği üzere ricʿî ifade ederse de, "azîmet-i talâk" tâbiri kinaye gibi beynûnette zâhirdir. Sonra azim umûr-ı kalbiyeden olduğu için ayrıca telaffuzu müstelzim değildir. Îlâ yemîni buna kâfîdir. Bir de bu âyette îlâ için rücûʿ veya talâk arasında başka bir şık yoktur. Binâenʿaleyh bu yemîni [784] bozmamak onunla talâka azimdir. Bu azm ile îlâ talâka niyet edilen elfâz-ı kineviye kabîlinden olmuş olur ki bunlarla da bir talâk-ı bâin vâkiʿ olur. Îlâda artık zevc başkaca bir de tatlik yapsın diye intizar edilerek şıkk-ı sâlis ihdas olunamaz.

Şimdi yemin talâka müntehî olunca mutallakalara gelelim:

{وَالْمُطَلَّقَاتُ} ʿAle'l-ʿumûm mutallakalar {يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُٓوءٍ} nefislerini üç kurû' tutup beklerler. Âise, zât-ı haml, gayr-i medhûl[ün] bihâ, sağîre ve câriye diğer nusûs ile bu umumdan muhassastırlar. "Kurû'" ve "akrâ'"

قَرْء'ın cemʿidir ki ezdâddan olarak hayz ve tuhr mânaları beyninde lafz-ı müşterektir. Binâenʿaleyh mücmeldir. Taʿyîn-i mânası taleb ve taharrî ile beyâna mütevakkıftır. İmam Mâlik ve Şâfiî bunu tuhr ile tefsir etmişler de Ebû Dâvûd ve Tirmizî'de tahric olunduğu üzere Hazret-i Âişe'den rivayet olunan "طَلَاقُ الْأَمَةِ طَلْقَتَانِ وَعِدَّتُهَا حَيْضَتَانِ: Câriyenin talâkı iki talâk ve iddeti iki hayzdır"[1] hadîs-i nebevîsi ve buna mutâbık olarak İbn Ömer'den İmam Şâfiî hazretlerinin dahi rivayet eylediği diğer hadîs-i nebevî delâletiyle iddette "kar'"ın hayz demek olduğu beyan olunmuş ve kemmiyette fark varsa da bu nokta-i nazardan câriye ile hurrenin iddetinde fark bulunmadığı[2] müttefek[un] ʿaleyh ve siyâk-ı âyetten anlaşıldığı üzere beklemekten maksad berâet-i rahmin tebeyyün eylemesi olup bu berâetin hayz ile anlaşılacağı da zâhir bulunmuş olmasına ve kütüb-i fıkhiyede mübeyyen olan daha bazı müeyyidâta binâen eimme-i Hanefiyye bunu hayz ile tefsir etmiştir ki Hulefâ-i Râşidîn, Âbâdile, Übey b. Kaʿb, Muâz b. Cebel, Ebü'd-Derdâ, Ubâde b. Sâmit, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûse'l-Eşʿarî ve Maʿbed-i Cühenî radıyallahu ʿanhüm hazerâtının kavilleri de budur. Binâenʿaleyh hür ve bâliğa olan mutallakalar tam üç âdet görünceye kadar nefislerini zapt edip bekleyeceklerdir. {وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ ف۪ٓي اَرْحَامِهِنَّ} [785] ve onlara Allah teâlâ'nın rahimlerinde halk ettiği hayz veya haml her ne ise onu ketm etmeleri câiz olmaz ve saklamakla intifâʿa kalkışmaları helâl olmaz {اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} eğer onlar Allah'a ve yevm-i âhirete iman ediyor[3] iseler bunları saklamazlar, olduğu gibi söylerler, bu babda söz kendilerinindir. {وَبُعُولَتُهُنَّ} "**Buʿûle**" "baʿl"in cemʿidir. Baʿl bir zamanlar perestiş edilen bir putun ismi olduğu gibi yükseklik mazmûnuyla seyyid ve mâlik, yani efendi ve zevc ve zevce mânalarına da gelir. Erkeklere muzâf olursa hanımları, kadınlara muzâf olunca da

---

1 Ebû Dâvûd, Talâk, 6; Tirmizî, Talâk, 7/1182:
طَلَاقُ الْأَمَةِ تَطْلِيقَتَانِ، وَقَرْؤُهَا حَيْضَتَانِ.
طَلَاقُ الْأَمَةِ تَطْلِيقَتَانِ، وَعِدَّتُهَا حَيْضَتَانِ.

2 F +"~~vechile~~".

3 F: "etmiş".

efendileri, zevc-i kāimleri demek olur ki burada böyledir. O hâlde meâli: Ve o mutallakaların efendileri, yani onları boşayan ve fakat talâk-ı ricʿî ile boşayıp henüz efendiliğini muhafaza eden kocaları {اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فٖى ذٰلِكَ} onları bu müddet zarfında ricʿat ile yine nikâhlarına ircâʿ etmeye herkesten ehaktırlar. ❁ Hatta iddet zarfında erkek kavlen veya fiilen ricʿat etmek ister de kadın râzı olmazsa söz erkeğindir. {اِنْ اَرَادُٓوا اِصْلَاحًا} Eğer o efendiler aile beyninde bir ıslah isterler, ızrar ve beynûnet fikrinde bulunmazlarsa bunu yapabilirler, bu da hukūkī nokta-i nazardan verdikleri talâkı bâin olarak vermeyip ricʿî olarak vermeleriyle anlaşılır. Buna rağmen bâtında maksadları geçinmek olmayıp kadının iddetini uzatarak ızrar etmek gibi bir sû'-i niyet ile alâkadar olursa sırf kalbî olan bu noktada وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ [el-Bakara 2/225] medlûlünce muâhaze-i ilâhiyeye müstahık olurlar {وَلَهُنَّ} ve kadınlar için erkekler üzerinde {مِثْلُ الَّذٖى عَلَيْهِنَّ} erkekler için kadınlar üzerinde bulunan hukūka mümâsil {بِالْمَعْرُوفِ} maʿruf [786] vechile, yani tanınması ve muhafaza edilmesi vâcib hukūk mevcuddur ki bunlar müteʿaddid âyetlerde beyan olunmuştur. Ezcümle: عَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ [en-Nisâ 4/19][1], اِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرٖيحٌ بِاِحْسَانٍ [el-Bakara 2/229], وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ [el-Bakara 2/233], اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَبِمَٓا اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِمْ [en-Nisâ 4/34][2], وَاٰتُوا النِّسَٓاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً [en-Nisâ 4/4][3], وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍۙ وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ قِنْطَارًا فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْـًٔا [en-Nisâ 4/20][4], وَلَنْ تَسْتَطٖيعُٓوا اَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَٓاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمٖيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ [en-Nisâ 4/129][5]. İmdi bu hükmün umûmu içinde şu da anlaşılıyor ki hîn-i nikâhta mehir tesmiye edilmemiş ise mehr-i misil de lâzım gelir.

{وَ} Maʿamâfîh {لِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ} erkekler için kadınlar üzerinde fazla

1 "…Haydin onlarla güzel geçinin…"
2 "Er olanlar kadınlar üzerinde hâkim dururlar, çünkü bir kere Allah birini diğerinden üstün yaratmış, bir de erler mallarından infak etmektedirler…"
3 "Ve aldığınız kadınlara mehirlerini efendicesine verin…"
4 "Ve şayet bir zevceyi bırakıp da yerine diğer bir zevce almak istiyorsanız evvelkine yüklerle mehir vermiş de bulunsanız içinden bir şey almayın!…"
5 "Kadınlarınız arasında her vechile âdil davranmaya ne kadar hırs besleseniz yine muktedir olamazsınız, bâri büsbütün meyledip de ötekini askıda kalmış gibi bırakmayın…"

bir derece vardır. Maksad-ı izdivacda erkekler kadınlara müşârik olmakla beraber üzerlerinde bulunurlar, onları ve ellerindekini gözetir, muhafaza ederler, idare ve infak eylerler, meûnet-i aileyi erkekler çekerler, erkeklerin bu gibi cihetlerle derʿuhde edecekleri fazla vecibeye mukabil meziyet ve dereceleri de fazladır. Ve fakat bunu sû'-i istiʿmâl etmemelidir. {وَاللّٰهُ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ} Allah da Azîz, Hakîm'dir. Ahkâmına muhalefet edenlerden intikāmını alır ve onun ahkâmı hikem ü mesâlih ile doludur.

{اَلطَّلَاقُ} Şerʿan kayd-ı nikâhın refʿi demek olan talâk, boşamak {مَرَّتَانِ} iki keredir. {فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ} Talâkı müteʿâkib hüküm de ya dönüp hüsn-i muâşeret ve iyi muâmele ile tutmaktır; ❁ demek ki talâk lafz-ı sarîhi iki keresinde talâk-ı ricʿî ifade eder {اَوْ تَسْر۪يحٌ بِاِحْسَانٍ} veya dönmeyip ihsan ile, güzellikle salıvermektir. {وَلَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَأْخُذُوا مِمَّٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ شَيْـًٔا} Ve mukaddemâ nikâh için onlara vermiş olduğunuz mehirlerden talâk mukabilinde bir şey almanız helâl olmaz. Bu helâl olmazsa diğer mallarından [787] hiç olmaz. Erkekler buna tenezzül etmemeli, kadınları tazyik edip talâk bahanesiyle verdiklerini geri almaya veya onlardan istifade etmeye kalkışmamalıdır, böyle bir şey katʿiyyen haramdır. {اِلَّٓا اَنْ يَخَافَٓا اَلَّا يُق۪يمَا حُدُودَ اللّٰهِ} Meğer ki o karı koca Allah'ın tâyin ettiği hudûdda duramayacaklarından endişe etmiş, sevişemeyip hukūk-ı zevciyete riayet edemeyecekleri, gayr-i meşrûʿ bir hâle giriftâr olacakları zannına düşmüş bulunsunlar. {فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا يُق۪يمَا حُدُودَ اللّٰهِ} O vakit[1] ey hâkimler! Bu ikisinin Allah'ın tâyin ettiği hudûd-ı şerʿde duramayacaklarından korkar, bunu bazı emârelerden anlarsanız {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا ف۪يمَا افْتَدَتْ بِه۪} o zaman kadının kayd-ı nikâhtan kurtulmak için talâka mukabil gerek mehir ve gerek sâireden verdiği bedelde ne veren zevce ne de alan zevc, ikisine de cünha yoktur. ❁ Bu suretle hulʿ olup nikâhtan sıyrılmak câizdir. Ve bu bir talâk-ı bâin olur ve talâkın da böyle ricʿat câiz olmaz bâin nevʿi vardır.

Rivayet olunuyor ki Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ün kızı Cemîle zevci Sâbit b. Kays'ı sevmezmiş, Resûlullah'a gelmiş de "Yâ Resûlallah! Ne ben ne Sâbit başlarımızı hiçbir şey bir araya getiremeyecek. Vallahi ne dininde ne ahlâkında bir ayıbını görmüyorum. Lâkin İslâm'dan sonra küfre düşmeyi çirkin

1 F: "İmdi".

görüyorum, ona da buğzumdan tahammül edemiyorum. Bir gün perdenin bir tarafını kaldırıp baktım, karşıdan birkaç kişi içinde gördüm, ne göreyim içlerinde en siyahı, en kısası, en çirkin yüzlüsü o" demiş, baʿdehu bu âyet nâzil olmakla Sâbit'ten mehir olarak aldığı bahçeyi verip hulʿ olmuştu.[1]

{تِلْكَ} İşte bu ahkâm {حُدُودُ اللّٰهِ} Allah'ın tâyin ettiği [788] hudûddur. {فَلَا تَعْتَدُوهَا} Artık bunları tecavüz etmeyiniz {وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ} ve her kim Allah'ın koyduğu hudûdu tecavüze kalkışırsa {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} işte bunlar zâlimlerden ibarettirler. Bu tecavüzle kendilerini gazab ve ʿikāb-ı ilâhîye mâruz kılmış olacaklarından bu zulmü de evvelemirde kendilerine yapmış olurlar. ❁ Zamir ile iktifâ olunmayıp da Allah ism-i celâlinin mükerrer izhârı, celâl-i ilâhîyi ihtar içindir.

{فَاِنْ طَلَّقَهَا} zikrolunan iki talâktan sonra zevc o mutallakayı baʿde'r-ricʿa veya iddet içinde bir daha boşarsa {فَلَا تَحِلُّ لَهُ مِنْ بَعْدُ} artık üç talâktan sonra o kadın o erkeğe hiçbir vechile helâl olmaz. ❁ Bu sarâhate karşı ona helâl demek küfür olur. Bu hurmet {حَتّٰى تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهُ} tâ o kadın kendini diğer bir zevce tam mânasıyla nikâh edinceye kadar. Rifaa'nın zevcesi hakkındaki حَتَّى تَذُوقِى مِنْ عُسَيْلَتِهِ وَيَذُوقَ مِنْ عُسَيْلَتِكِ hadîs-i şerîfiyle[2] beyan olunduğu üzere balcağızını tadıncaya kadar devam eder. ❁ Öyle aralarında üç talâk vâkiʿ olmuş olan erkekle kadının samimi bir aile teşkil edebilmeleri âdeten ihtimalsizdir. Aralarında cüz'î bir câzibe bulunsa idi herhâlde bir veya iki talâkla iktifâ edilir ve o zaman salâh-ı hâle intizar olunabilirdi. Alâka-i zevciyet ve ahvâl-i rûhiye dakīk ve derin bir şey olmak hasebiyle bihakkın takdir edilemeyip bazı ârızalarla bi't-tehevvür katʿına kıyam edildiği hâlde çok geçmeden aʿmâk-ı rûhtan nedamet galeyan edebileceği melhuz olduğundan dolayı Cenâb-ı Allah üçe kadar talâka müsaade etmiş ve bunların da kadının temiz bulunduğu tuhr zamanlarında yapılması mesnun

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IV, 552. Krş. İbn Mâce, Talâk, 22; Nesâî, Talâk, 53:
عن أبي حريز أنه سأل عكرمة، هل كان للخلع أصل؟ قال: كان ابن عباس يقول: إن أول خلع كان في الإسلام، أخت عبد الله بن أبي، أنها أتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: يا رسول الله لا يجمع رأسي ورأسه شيء أبدا! إني رفعت جانب الخباء، فرأيته أقبل في عدة، فإذا هو أشدهم سوادا، وأقصرهم قامة، وأقبحهم وجها! قال زوجها: يا رسول الله، إني أعطيتها أفضل مالي! حديقة، فإن ردت على حديقتي! قال: «ما تقولين؟» قالت: نعم، وإن شاء زدته! قال: ففرق بينهما.

2 Buhârî, Şehâdât, 3.

kılınmıştır. Binâenʿaleyh birinci ve ikinci talâk birer ders-i tecribedir. Bu [789] tecribeler yapıldıktan sonra üçüncü talâka lüzûm gören ve hakkın bahşettiği bu ders-i tecribeden istifadeyi hiç de takdir etmeyen bir erkekle o kadın arasında ciddi bir hayât-ı ictimâʿiyeye ihtimal verilemez. Fakat o kadının elden çıkıp firâş-ı âhara girmesi gibi acı bir hicrandan sonra bile rûhlarının derinliklerinde evvelce hissedemedikleri bir alâka-i izdivac bulunduğunu takdir ederlerse o zaman bunun ciddiyetine inanılabilir. Binâenʿaleyh {فَاِنْ طَلَّقَهَا} bu nikâhtan sonra bu ikinci zevc şayet o kadını tatlik ederse {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يَتَرَاجَعَٓا} bu kadın ile zevc-i sâbıkın birbirlerine tekrar dönüp her ikisinin rızâsıyla nikâh olunmalarında mahzur yoktur. {اِنْ ظَنَّٓا اَنْ يُقِيمَا حُدُودَ اللّٰهِ} Allah'ın hudûd-ı şerʿiyesinde duracaklarını zannederler, öyle bir hicrandan sonra böyle bir[1] alâka hissederlerse bunu yapabilirler. {وَتِلْكَ} Ve işte yukarıdan beri zikrolunan bütün şu ahkâm {حُدُودُ اللّٰهِ} Allah'ın tağyîr ü muhâlefetle taarruzdan masûn bulunan ahkâm-ı katʿiyye-i muʿayyenesidir ki {يُبَيِّنُهَا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} Allah bunları anlayıp bilecek olan ehl-i ilim zümresi için beyan eder. ❁ Teklif umûma, fehm ü tebliğ ehl-i ilmedir. Kitâb ve sünnet ile bunlara daha bazı beyanlar lâhık olacak ve bütün bunların dekāikini verese-i enbiyâ olan ulemâ-yı din ve eimme-i müctehidîn anlayacak, fürûʿâtını ve zaman zaman netâyic-i cüz'iyesini onlar istinbat ve tebliğ edeceklerdir. Binâenʿaleyh ilimde rüsûhu olmayanlar bunları kendi kendilerine halletmeye kalkışmayıp ulemâya müracaat etmelidirler.

Siz şimdi şu beyânâta[2] dikkat ediniz:

[790]

وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍۖ وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُواۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُۜ وَلَا تَتَّخِذُٓوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًاۘ وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَمَٓا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهٖۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٢٣١﴾ وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا

---

1 M ve B -"bir".

2 F: "beyâna".

تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِۜ ذٰلِكَ يُوعَظُ بِه۪ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ ذٰلِكُمْ اَزْكٰى لَكُمْ وَاَطْهَرُۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem[1] kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, artık kendilerini ya iyilikle tutun veya iyilikle salın, yoksa haklarına tecavüz için zararlarına olarak tutmayın. Bunu kim yaparsa nefsine zulmetmiş olur. Sakın Allah'ın âyetlerini şaka yerine tutmayın, Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve size vaazlar vererek indirdiği kitap ve hikmeti unutmayın, düşünün, hem Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyi bilir (231). Kadınları boşadınız da iddetlerini bitirdiler mi, aralarında meşrû surette rızâlaştıkları takdirde kendilerini kocalarına nikâh edecekler diye tazyik de[2] etmeyin, bu işte içinizden Allah'a ve âhiret [791] *gününe iman etmiş olanlara verilir bir öğüttür. Bu sizin hakkınızda daha hayırlı ve daha nezihtir, siz bilmezken Allah bilir (232).*

{وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ} kadınları tatlik ettiniz onlar da ecellerine yetiştiler mi, yani ber vech-i bâlâ bekleyecekleri müddetlerinin sonuna yaklaştılar mı ❁ lafz-ı sarih ile "tallaktuhâ=onu boşadım" demek bir talâk-ı ricʿî ifade edeceğine mebnî hükm-i sâbıka tevfîkan {فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} ya o müddet bitmeden derhâl ricʿat edip onları vech-i maʿruf ile ve hüsn-i suretle tutunuz {اَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} veya vech-i maʿruf ile salıveriniz {وَلَا تُمْسِكُوهُنَّ ضِرَارًا لِتَعْتَدُوا} haklarına taʿaddî ve tecavüz etmek için, meselâ hulʿa mecbur edip ellerinden bir bedel kapmak için onları zararla karşılayıp ızrar etmek kasdıyla tutmaya kalkışmayınız. İyice geçinmek maksadınız ve ümidiniz yoksa ilk talâkta güzelce salıveriniz de bir iddet ile kurtulsunlar. İddetlerinin nihâyetlerine doğru mürâcaʿat edip tekrar boşamak suretiyle iki veya üç kere iddet beklemeye mecbur etmeyiniz {وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ} bunu, bu imsâk-i dırârı her kim yaparsa {فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ} muhakkak kendine zulmetmiş olur. {وَلَا تَتَّخِذُٓوا اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا} Bir de

---

1 F -"Hem".
2 F -"de".

Allah'ın âyetlerini eğlence gibi tutmayınız, ʿale'l-husûs nikâh ve talâk hakkında pek ciddi olunuz. Zira âyât-ı ilâhiyeyi istihfaf küfürdür.

Deniliyor ki bazıları nikâh, talâk ve ʿıtâk yapar, sonra "canım ben şaka yapıyorum" dermiş, bu sebeple bu nazm-ı celîl nâzil olmuş ve bunun için Aleyhissalâtü vesselâm [792] "üç şeyin ciddi cid, hezli de ciddir: Nikâh, talâk, ʿitâk" buyurmuştur.[1]

Binâenʿaleyh ey Müslümanlar! Bu babda hezlden, istihfaftan son derece ictinab ediniz {وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} de Allah'ın üzerinizde olan nimetlerini yâd ediniz {وَ} bilhassa {مَٓا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِه۪} size vaʿz u irşad olarak üzerinize inzal buyurduğu kitap ve hikmeti hatırda tutunuz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} bu babda Allah'tan korkunuz {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ} bilâ şek velâ şüphe Allah her şeye alîmdir. ۞ Yaptığınız, yapacağınız, terk ettiğiniz ve edeceğiniz şeylerden hiçbiri O'na gizli kalmaz. Binâenʿaleyh siz O'nun nimetlerini unutur, bu kitâb ü hikmetin kadrini bilmez, hukūkunu muhafaza etmez, ahkâmına riayet eylemezseniz tasavvur edemeyeceğiniz envâʿ-ı ʿikâba giriftâr olacağınızı bilmelisiniz. Bu âyet Sâbit b. Yesâr hakkında nâzil olmuştur, Sinân-ı Ensârî dahi denilir. Zevcesini tatlik etmiş, iddetinin çıkmasına iki üç gün kala ricʿat etmiş, yine boşamış yine ricʿat etmiş, yine boşamış, bu suretle kadının zararına yedi ay geçmiş ve o zaman henüz talâk tahdid edilmemiş imiş.[2]

"**Ecel**"; hem müddete, hem de müntehâsına ıtlak olunur. "Bülûğ" da bir şeye erişmek demek olup tevessüʿan son derece yaklaşmak mânasına

---

1 İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm,* I, 630-631. Krş. Ebû Dâvûd, Talâk, 9; Tirmizî, Talâk, 9; İbn Mâce, Talâk, 13:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ أَيُّوبَ، حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ بْنُ أَبِي يَعْقُوبَ، حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الْحَمِيدِ، حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ، عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ سَلَمَةَ، عَنِ الْحَسَنِ، عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ، فِي قَوْلِ اللّٰهِ تَعَالَى: «وَلا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا» قَالَ: كَانَ الرَّجُلُ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ لِلرَّجُلِ زَوَّجْتُكَ ابْنَتِي ثُمَّ يَقُولُ: كُنْتُ لَاعِبًا. وَيَقُولُ: قَدْ أَعْتَقْتُ، وَيَقُولُ: كُنْتُ لَاعِبًا فَأَنْزَلَ اللّٰهُ: «وَلا تَتَّخِذُوا آيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا» فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: ثلاث مَنْ قَالَهُنَّ لَاعِبًا أَوْ غَيْرَ لَاعِبٍ، فَهُنَّ جائزات عليه: الطلاق، والعتاق، والنكاح.

وَالْمَشْهُورُ فِي هَذَا الْحَدِيثِ الَّذِي رَوَاهُ أَبُو دَاوُدَ، وَالتِّرْمِذِيُّ، وَابْنُ مَاجَهْ مِنْ طَرِيقِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَبِيبِ بْنِ أَرْدَكَ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنِ ابْنِ مَاهَكَ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ثَلَاثٌ جِدُّهُنَّ جِدٌّ، وَهَزْلُهُنَّ جِدٌّ: النِّكَاحُ، وَالطَّلَاقُ، وَالرَّجْعَةُ». وَقَالَ التِّرْمِذِيُّ: حَسَنٌ غَرِيبٌ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 10:

نزلت في رجل من الأنصار يدعى ثابت بن يسار طلق امرأته حتى إذا انقضت عدتها إلا يومين أو ثلاثة، راجعها، ثم طلقها، ففعل ذلك بها حتى مضت لها تسعة أشهر، مضارَّةً يضارُّها، فأنزل اللّٰه تعالى ذكره: «ولا تمسكوهن ضرارا لتعتدوا»

dahi gelir. Binâenʿaleyh bülûğ-ı ecel, iddetin nihâyetine erip bitirmek veya nihâyetine yaklaşmak mânalarına muhtemildir. Hâlbuki bâlâda وَبُعُولَتُهُنَّ اَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فٖى ذٰلِكَ [el-Bakara 2/228] buyurulmakla hakk-ı ricʿatin iddet içinde olmakla meşrut olduğu anlaşılmıştı. Burada ise فَاَمْسِكُوهُنَّ hakk-ı ricʿati ifade ettiğinden bu karîne ile bu âyette bülûğ-ı ecel iddetin nihâyetine yaklaşmak demek olduğu tezahür eder. Şimdi de iddetin inkizâsından sonraki hüküm beyan buyurulmak üzere buyuruluyor ki:

[793] {وَاِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَبَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ} Bir de ey velîler veya ey mü'minler! Kadınları boşadığınız ve binâenʿaleyh onlar da ecellerine erdiği, yani iddetlerini bitirdiği vakit {فَلَا تَعْضُلُوهُنَّ اَنْ يَنْكِحْنَ اَزْوَاجَهُنَّ اِذَا تَرَاضَوْا بَيْنَهُمْ بِالْمَعْرُوفِ} eski zevclerine nefislerini tezvic etmelerine aralarında vech-i maʿruf ile terâzî bulunduğu takdirde mümânaʿat etmeyin. ❁ Hâsılı iddet[1] bittikten sonra zevc-i evvelin kendiliğinden hakk-ı ricʿati kalmaz, lâkin kadının rızâsıyla tecdîd-i nikâh edebilir. Buna da maʿruf vechile olmak şartıyla hiç kimsenin ve hatta velîlerin bile mümânaʿata hakkı yoktur. Meselâ şâhidsiz veya mehr-i misilden dûn bir mehir ile râzı olmak gibi hilâf-ı maʿruf olursa o zaman velîsi menʿ etmeye salâhiyetdârdır. Binâenʿaleyh iki talâkta böyle bi't-terâzî iki defa tecdîd-i nikâh câizdir. Fakat üçüncüsü ber vech-i bâlâ zevc-i âhara varmadan helâl olmaz. Rivayet olunduğuna göre Maʿkıl b. Yesâr kızkardeşi Cümeyl'i[2] Ebü'l-Velîd Âsım b. Adiyy b. Aclan'a tezvic etmiş, o da sonra tatlik etmiş, bırakmış, iddeti çıktıktan sonra pişman olmuş, yeniden istemeye gelmiş, kadın da râzı olmuş, bunun üzerine Maʿkıl de kızkardeşine "o seni boşadı, sen yine ona varmak istiyorsun, eğer tekrar varırsan yüzüm yüzüne haram olsun" demiş idi. Kezâlik Câbir b. Abdullah da amcasının kızını menʿ etmiş idi. Bu âyet bunlardan biri veya her ikisi hakkında nâzil olmuştur. Resûlullah Maʿkıl'ı çağırmış bu âyeti tilâvet buyurmuş, Maʿkıl de "Rabbimin emriyle burnum sürtüldü, Allahım, râzı oldum ve emrine inkıyad ettim!" demiş ve kızkardeşini zevcine nikâh etmiş, Hazret-i Câbir de "bu âyet benim

1 B: "iddetten".
2 M, B ve F: "Cüml'ü".

hakkımda nâzil oldu" dermiş.[1] Lâkin sebeb-i nüzûl bunlar olduğuna göre tatlîki yapanlar başka mümânaʿattan menʿ olunanlar başka olmak lâzım geleceğinden bu da طَلَّقْتُمُ hitâbıyla لَا تَعْضُلُوا hitâbının ayrı ayrı muhâtablara tevcîhi ile tefkîkini iktizâ edeceğinden [794] nazma muvâfık olmayacağı mülâhazasıyla âyete şu mâna verilmiştir: "Ey zevcler, kadınlarınızı boşadığınız ve bunun üzerine onlar da iddetlerini bitirdikleri vakit onları tazyik edip başka kocaya varmaktan menʿ etmeyiniz, terâzî-i tarafeyn ile ber vech-i meşrûʿ nikâh ile gerek siz ve gerek başkası dilediklerine varsınlar." İbn Abbas, Zührî, Dahhâk demişlerdir ki, bu âyet zevcelerini tatlik ettikten sonra başka bir kocaya varmaktan menʿ eden zevcler hakkında nâzil olmuştur. Çünkü hamiyyet-i câhiliye ile bazıları mutallakalarını zulmen tazyik ederler, izdivaclarına meydan vermek istemezlerdi.[2] Kuvvet-i rivâyete binâen ekser-i müfessirîn evvelkine taraftar olmakla beraber dirayet nokta-i nazarından bunu evlâ görenler de vardır. Esasen bu iki mâna müteʿârız değildirler, biri diğerini müstelzimdir. Fakat her birinde bir nokta-i nazardan fâide-i zâide vardır. Mâ-sîka-leh nokta-i nazarından ikinci tefsîre göre bu âyetteki nehy-i ʿadl[3] (عضل) öbür âyetteki imsâk-i dırâr nehyinin mazmûnunda dâhil bir nevi tetimmesi olacak, birinci tefsîre göre ise ona mukabil bir hükm-i müstakil ifade etmiş bulunacaktır. Tefkîk-i hitâb mahzûru ise üç suretle medfûʿdur: Evvelâ, telvîn-i hitâb dahi bir nevi iltifat olarak vücûh-ı belâgattendir. Sâniyen, tatlik, sebebine isnad suretiyle boşatmak mânasına da gelebilir. Ve bu suretle muhataplar değişmemiş ikisi de velîlerden ibaret olmuş olur. Lâkin bunun Maʿkıl ve

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VI, 454. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 17:
رُوِيَ أَنَّ مَعْقِلَ بْنَ يَسَارٍ زَوَّجَ أُخْتَهُ جُمَيل بْنَ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَاصِمٍ، فَطَلَّقَهَا ثُمَّ تَرَكَهَا حَتَّى انْقَضَتْ عِدَّتُهَا، ثُمَّ نَدِمَ فَجَاءَ يَخْطِبُهَا لِنَفْسِهِ وَرَضِيَتِ الْمَرْأَةُ بِذَلِكَ، فَقَالَ لَهَا مَعْقِلٌ: إِنَّهُ طَلَّقَكِ ثُمَّ تُرِيدِينَ مُرَاجَعَتَهُ وَجْهِي مِنْ وَجْهِكِ حَرَامٌ إِنْ رَاجَعْتِيهِ فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الآيَة، فَدَعَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَعْقِلَ بْنَ يَسَارٍ وَتَلَا عَلَيْهِ هَذِهِ الْآيَةَ فَقَالَ مَعْقِلٌ: رَغِمَ أَنْفِي لِأَمْرِ رَبِّي، اللّٰهُمَّ رَضِيتُ وَسَلَّمْتُ لِأَمْرِكَ، وَأَنْكَحَ أُخْتَهُ زَوْجَهَا. رُوِيَ عَنْ مُجَاهِدٍ وَالسُّدِّيِّ أَنَّ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللهِ كَانَتْ لَهُ بِنْتُ عَمٍّ فَطَلَّقَهَا زَوْجُهَا وَأَرَادَ رَجْعَتَهَا بَعْدَ الْعِدَّةِ فَأَبَى جَابِرٌ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، وَكَانَ جَابِرٌ يَقُولُ فِيَّ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 22-23:
عن ابن عباس قوله: «فلا تعضلوهن أن ينكحن أزواجهن» فهذا في الرجل يطلق امرأته تطليقة أو تطليقتين، فتنقضي عدتها، ثم يبدو له في تزويجها وأن يراجعها، وتريد المرأة فيمنعها أولياؤها من ذلك، فنهى الله سبحانه أن يمنعوها.

3 M: "adal".

Câbir hâdiselerine[1] intibâkı biraz cây-ı nazardır. Sâlisen, diğer hitabların yalnız zevclere[2] veya velîlere ait olmayıp umum ümmete müteveccih olmasıdır ki, bu suretle talâka hukūkullah, taʿbîr-i âharla hukūk-ı umûmiye taʿalluk ettiğinden baʿzın fiili mecmûʿuna nisbet edilmiş olur ve böyle isnad gerek kelâm-ı Arab'da ve gerek Kur'an'da şâyiʿ ve müstefîzdir. Hukūk-ı şahsiye itibariyle boşayanlar zevcler, mümânaʿat edecek olanlar diğerleri olduğu hâlde hukūk-ı umûmiye nokta-i nazarından ikisi de bir hey'et-i ictimâʿiyeye aittir. Ve binâenʿaleyh ekser müfessirîn kavli rivâyeten [795] kuvvetli olduğu gibi dirâyeten de dakīktir. Ve fi'l-vâkiʿ talâkta hukūkullah bulunduğu müsellemdir.

Ey muhâtab-ı mutlak! {ذٰلِكَ} Şu beyan olunan nehy-i tazyik hükm-i mühimmi {يُوعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ مِنْكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} siz insanlardan Allah'a ve âhiret gününe iman eder olan her ferde vaʿz u nasîhate şâyândır. Ey mü'minler! {ذٰلِكُمْ} bu yok mu? {اَزْكٰى لَكُمْ} sizin için en feyizli {وَاَطْهَرُ} ve en temiz, pek ziyade mûcib-i tahâret ü nezâhet bir hükümdür.

Şerʿan ve mürû'eten müstahsen olan vech-i maʿruf ile bi't-terâzî nikâha mâniʿ olmamak, bu babda müşkilât çıkarmamak, tazyik etmemek evvelâ bunu yapabilecekler için emr-i ilâhîye imtisal olacağından bir hayır, bir sevâbdır. Sâniyen zevc ve zevce için nâmûs u iffet nokta-i nazarından pek ziyade müstelzim-i tahâret ü nezâhettir. Zira nikâhtan menʿ olundukları takdirde Hudâ-nekerde şüpheye mâruz kalmalarından korkulur. Çünkü kadınlarla erkekler arasındaki alâkalar esrârengiz bir şeydir. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ} Bütün bunların ledünniyâtını ve ahvâl-i beşerin salâhına müteʿallik ahkâm ü şerâyiʿin künhünü Allah bilir {وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ} siz ise bunları bilmezsiniz, zâhirde dolaşırsınız.

Mutallakalar hakkında netîce-i nikâh olan ve binâenʿaleyh menkûhalarda dahi cârî bulunan irdâʿ ve nafaka gibi bazı ahkâm daha vardır ki bunlar da ber vech-i âtî beyan olunur[3]:

---

1 B: "hadislerine".
2 B: "zevcelere".
3 F: "olunuyor".

وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَۜ وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ بِالْمَعْرُوفِۜ لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَاۚ لَا تُضَٓارَّ وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَۚ فَاِنْ اَرَادَا فِصَالًا عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَاۜ وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُٓوا اَوْلَادَكُمْ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَٓا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٢٣٣﴾

[796] **Meâl-i Şerîfi**

Vâlideler evlâdlarını emziğin tamamlanmasını isteyenler için iki bütün yıl emzirirler. Evlâd kendisinin olana da emzirenlerin yiyecekleri, giyecekleri lâyıkıyla borç. Maʿamâfîh herkes ancak vüsʿuna göre mükellef olur, ne yavrusuyla bir ana, ne de yavrusuyla bir baba ızrar edilmesin. Vârise düşen de aynı borç, eğer baba ve ana birbirlerinin müşâvere ve rızâlarıyla memeden kesmek isterlerse kendilerine günah yok. Ve şayet çocuklarınızı başkalarına emzirtmek isterseniz vereceğinizi güzel güzel verdikten sonra yine size günah yok. Bununla beraber Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her ne yaparsanız görür[1], Basîr'dir (233).

{وَالْوَالِدَاتُ} Menkûha olsun mutallaka olsun bütün vâlideler {يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ} evlâdlarını tam iki sene emzirirler, emzirmeleri lâzım gelir, hükm-i ilâhîde vâlidelerin şânı budur. Bu hüküm {لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ} emzirmeyi [797] itmam etmek isteyen içindir. Binâenʿaleyh tam iki sene müddet-i irdâʿ aʿzamî olup âyette beyan olunacağı üzere tenkīsi câizdir. {وَعَلَى الْمَوْلُودِ لَهُ} Mevlûd^ün-leh, yani çocuk kendisi için doğmuş ve onun vilâdetine illet ve nesebine mâlik bulunmuş olan baba üzerine de {رِزْقُهُنَّ وَكِسْوَتُهُنَّ} o vâlidelerin ücretleri olmak üzere rızıkları ve kisveleri vâcibdir. Fakat ʿale'l-ıtlâk değil {بِالْمَعْرُوفِ} kadr-i maʿruf ile, yani babanın vüsʿatine göre tarafeynin hâl ü şânıyla mütenâsib olarak bir hâkimin muvâfık görebileceği mikdarda vâcibdir. Çünkü {لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا}

1 F: "görüyor".

hiçbir kimse vüsʿundan başkasıyla mükellef olmaz, teklîf-i mâlâyutâk mümkin olsa da yapılmaz. {لَا تُضَآرَّ} İbn Kesîr, Nâfiʿden Verş, Yaʿkūb kıraatlerinde "râ"nın şeddesi ve zammıyla, Ebû Caʿfer kıraatinde şeddesiz "râ"nın sükûnuyla, aşerenin mütebâkīsinde "râ"nın şeddesi ve fethiyle okunur ki müşeddedlerde ضرر'dan ve müfâʿale bâbından mâlum veya mechul nehy-i hâzır, sâkinde ضير'dan nehy-i mechuldür. {وَالِدَةٌ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهٖ} Ne çocuğu yüzünden vâlide ne de çocuğu yüzünden peder ızrâra kalkışılmaz, ızrâra kalkışmasın, ızrâra kalkışılmasın, hiçbirine zarar verilmesin. لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ.[1]

Baba berhayat ise rızık ve kisve böyle, vefâtı takdîrinde {وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ} vâris üzerine de onun gibidir. ❁ Bu vâris ya babanın vârisi veya çocuğun[2] vârisidir. Evvelâ vefat eden babasına vâris olan sabîye mikdâr-ı kâfî mal kalmış ise o rızık ve nafaka ona, kalmadığı ve başka cihetten malı da olmadığı takdirde de o sabîye o sırada vâris olabilecek mevkiʿde bulunan zî rahm-i mahrem [798] karîbine veya asabesine vâcib olur. {فَاِنْ اَرَادَا فِصَالًا} İmdi ana ile baba iki seneden evvel memeden kesmek isterlerse {عَنْ تَرَاضٍ مِنْهُمَا وَتَشَاوُرٍ} ikisinin bir müşavere edip rızâ göstermeleri şartıyla {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا} ikisine de bunda bir günah yoktur. ❁ Ana ile baba beraber müşavere ederlerken her hâlde yavrularının menfaatini gözetirler. Böyle ikisinin re'y ü ictihâdı birleşip de rızâ gösterdiler mi artık hata ihtimâli pek az olur. Olsa bile hüsn-i niyetle ehlinden ve yerinde vâkiʿ olan ictihadda hatâ maʿfüvdür. Fakat müşavere etmezler veya birinin rızâsı olmadan yapılmış ise günah olur. İşte bâlâda مَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ bu müşaverede kesmeye râzı olmayandır.

Ey babalar! {وَاِنْ اَرَدْتُمْ اَنْ تَسْتَرْضِعُٓوا اَوْلَادَكُمْ} bir de siz evlâdınızı süt ana tutup emzirtmek isterseniz {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِذَا سَلَّمْتُمْ مَٓا اٰتَيْتُمْ بِالْمَعْرُوفِ} vermek istediğiniz ücreti veya -İbn Kesîr kıraatinde medsiz اَتَيْتُمْ okunduğuna

1 İbn Mâce, Ahkâm, 17. "İslâm'da ilkten zarar vermek de, verilen bir zarara zararla karşılık vermek de yoktur" anlamındaki bu hadîs-i şerîf, bir hukuk ilkesi olarak pek çok fıkhî hükmün kaynağını teşkil etmiş, ayrıca bu ilke Mecelle'nin 19. maddesinde "Zarar ve mukābele bi'z-zarar yoktur" şeklinde ifadesini bulmuştur.

2 B: "çocuğunun".

göre- ihsânı, örfe muvâfık ve şerʿan müstahsen bir surette güzelce teslim ettiğiniz takdirde size bir günah yoktur. ❁ Demek ki baba çocuğuna süt ana tutup vâlideyi emzirmekten menʿ edebilecektir. Fakat süt anayı memnun etmelidir ki çocuğa iyi baksın. Dikkat ediniz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkunuz {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} her ne yaparsanız Allah ona muhakkak âgâhtır. Binâenʿaleyh size ona göre mücâzat veya mükâfat eder.

Ahkâm-ı nikâh talâka, talâk iddete ve netîce-i nikâh olan vilâdet, radâʿ ve nafakaya, nafaka da وَعَلَى الْوَارِثِ مِثْلُ ذٰلِكَ fıkrasında vefâta ve nihâyet ahkâm-ı uhreviyeye müntehî olmakla şimdi de iddet-i vefâtın ve bu münasebetle yeniden [799] bazı âdâb ve ahkâm-ı nikâhın beyânı için buyuruluyor ki:

وَالَّذٖينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراًۚ فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فٖيمَا فَعَلْنَ فٖٓي اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ ﴿٢٣٤﴾ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فٖيمَا عَرَّضْتُمْ بِهٖ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَٓاءِ اَوْ اَكْنَنْتُمْ فٖٓي اَنْفُسِكُمْۜ عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِراًّ اِلَّٓا اَنْ تَقُولُوا قَوْلاً مَعْرُوفاًۜ وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُۜ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فٖٓي اَنْفُسِكُمْ فَاحْذَرُوهُۚ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَلٖيمٌ ﴿٢٣٥﴾ لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَرٖيضَةًۚ وَمَتِّعُوهُنَّۚ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُۚ مَتَاعاً بِالْمَعْرُوفِۚ حَقاًّ عَلَى الْمُحْسِنٖينَ ﴿٢٣٦﴾ وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرٖيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ اِلَّٓا اَنْ يَعْفُونَ اَوْ يَعْفُوَا الَّذٖي بِيَدِهٖ عُقْدَةُ النِّكَاحِۜ وَاَنْ تَعْفُٓوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰىۜ وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿٢٣٧﴾ حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتٖينَ ﴿٢٣٨﴾ فَاِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالاً اَوْ رُكْبَاناًۚ فَاِذَٓا اَمِنْتُمْ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ ﴿٢٣٩﴾

[800] **Meâl-i Şerîfi**

İçinizden vefat edip de arkalarına kadın bırakanların zevceleri nefislerini dört ay on gün bekletecekler, iddetlerini bitirdiler mi artık kendi haklarında meşrû olarak ihtiyar edecekleri hareketten size mes'ûliyet yok, Allah her ne yaparsanız habîrdir (234). Kadınlara namzedliği çıtlatmanızda veya gönlünüzde tutmanızda da size bir beis yoktur, Allah biliyor ki siz onları mutlaka anacaksınız, ancak kendileriyle bir gizliye vaadleşmeyin, yalnız meşrû bir söz söylemeniz başka. Farz olan iddet sonunu bulmadıkça da nikâhın akdine azmetmeyin, muhakkak Allah gönlünüzde ne varsa bilir, bunu bilin de O'ndan hazer edin, hem de bilin ki Allah Gafûr, Halîm'dir (235). Eğer kadınları kendilerine el sürmeden veyahut bir mehir kesmeden boşadınızsa olmaz değil, şu kadar ki onları müstefid edin, eli geniş olan kaderince, eli dar olan da kaderince ve güzellikle bir müt'a verin, bu muhsinler üzerine borç bir haktır (236). Ve eğer onları kendilerine el sürmeden [801] *boşar da mehir kesmiş bulunursanız o vakit borç o kestiğiniz mikdârın yarısıdır, meğer ki kadınlar affetsinler veya nikâhın düğümü elinde bulunan erkek affetsin. Erkekler! Sizin affetmeniz takvâya daha yakındır, aranızdaki fazlı unutmayın. Şüphesiz ki Allah her ne yaparsanız görür, Basîr'dir*[1] *(237). Namazlara dikkat edin, hele orta namaza; ve kalkın Allah için dîvân durun (238). Eğer bir korku hâlinde iseniz yaya veya süvari giderken kılın, emniyeti bulduğunuz vakit de böyle bilmediğiniz şeyleri size öğrettiği gibi hemen Allah'ı zikredin (239).*

Mâlum ya bu doğuşun bir de ölümü vardır. {وَالَّذٖينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً} İçinizden vefat edip de geriye zevce bırakanların zevceleri de {يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْراً} nefislerini dört ay on gün bekletirler, diğerlerine nikâh edilmezler, süslenmezler, görücüye çıkmazlar {فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ} sonra müddetlerinin nihâyetine erdiler mi {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فٖيمَا فَعَلْنَ فٖىٓ اَنْفُسِهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ} artık kendi haklarında vech-i ma'rûf ile, yani şer'in reddetmeyeceği bir suretle yaptıkları harekâtta; meselâ süslenmek, namzed olacaklara

---

1 F: "(Basîr'dir)".

görünmek gibi iddet içinde memnûʿ bulundukları kadınlık temâyülâtını meşrû vechile ibrâz etmelerinde size bir günâh yoktur. ❁ Gerek umum ve gerek evliyâ-yı umûr iddetten sonra bunları bu gibi meşrû harekâttan menʿe kıyam etmemelidirler.[1] Baʿde'l-ʿidde bunlar ihtiyarlarına sâhiptirler, ancak gayr-i meşrûʿ harekât başka, o zaman iş değişir {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ} ve siz gizli açık, maʿruf, münker her ne yaparsanız Allah ondan haberdardır. Aʿmâlinizin [802] maʿrûfuna maʿruf, münkerine münker karşılık görürsünüz.

İddetin hikmeti وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ مَا خَلَقَ اللّٰهُ ف۪ٓي اَرْحَامِهِنَّ [el-Bakara 2/228] nass-ı celîlinden müstebân olduğuna göre berâet-i rahmin tebeyyünü ve bunda asıl da hayz idi. Üç hayz ʿale'l-ekser üç ayda cereyan edebileceği gibi her kadın da zâtü'l-hayz olmaz. Talâkta kadının zâtü'l-hayz olup olmaması da şâyân-ı mülâhaza bir sebep olur. Bunun için talâkta zâtü'l-hayz olanların iddeti kurûʿ[2] ile, âyiselerin de ona bedel şuhûr ile olması mahz-ı hikmet olur. Fakat mevt herkes için müsâvî bir sebeptir. Bundan neş'et eden iftirakta kadının zâtü'l-hayz olup olmamasının hiç hükmü yoktur. Binâenʿaleyh iddet-i vefâtın umum için müsâvî ve muttarid bir surette olması da mahz-ı hikmettir. İyâs gibi bunun üç ay ile takdîri bu müsâvâta kâfî değildir, umûm zâtü'l-hayz olanlar nokta-i nazarından da te'mîn-i müsâvât için daha fazlasına lüzum olabilir. Aynı zamanda iddet-i mevtin talâktan ziyade bir maʿnâ-yı mâtemi tazammun etmesi de yaraşır. Kadın için niʿmet-i nikâhın zevâli her hâlde sürûr ile karşılanacak bir hâdise sayılmamalıdır. Maʿamâfîh talâkta vesîle-i tesliyet olacak bir nimet haysiyeti de melhuzdur. Ölüm ise hiç kimse için vesîle-i inşirah değildir. Bunun yegâne tesliyeti اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156] imanıdır. Ölüm sebebiyle niʿmet-i nikâhın zevâli, hassâsiyeti rakīk ve endîşe-i iffeti daha fazla olan kadın için talâktan daha fazla bir sebeb-i mâtem olmak iktizâ eder. Bu hikmetlere binâen denilebilir ki iddet-i vefâtın şuhûr ile takdîri zâtü'l-hayz olanlarla olmayanlar hakkında müsâvât teminini

1 F: "etmemelidir".
2 B: "kar'".

mutazammın olduğu gibi bunun dört ay on gün olması da ʿale'l-ekser üç ayın üç hayza muʿâdil, mütebâkī bir ay on gün de ekalliyet nokta-i nazarından tebeyyün-i berâet için bir ihtiyat ve istizhar olmakla beraber mevte müteʿallik mâtem mânasını müfîd olmak hikmetiyle alâkadar görünmektedir. Bu müddetin tamâm-ı teşekkül-i cenin ve nefh-i ruh ile alâkadar bulunduğu da Ebü'l-Âliye'den ve [803] Hasan-ı Basrî'den mervîdir. Maʿahâzâ bu müddet-i iddet fıkıh nokta-i nazarından muʿallel değil, müteʿabbeddir.

{وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَّضْتُمْ بِهِ مِنْ خِطْبَةِ النِّسَٓاءِ} Vefat iddeti bekleyen kadınlara hıtbe, yani nikâh namzedliği nevinden yaptığınız târizde {اَوْ اَكْنَنْتُمْ فٖى اَنْفُسِكُمْ} veya ne taʿrîzen, ne tasrîhen izhar etmeyip gönlünüzde gizlediğiniz rağbet ve fikr-i nikâhta dahi size günah yoktur. Gönlünüzden geçirebilirsiniz, "ne hoşsun, ne güzelsin, beğendim, iyi kadınsın" hatta "evlenmek istiyorum" gibi târiz yapabilirsiniz, "seninle evlenmek istiyorum, nikâhına tâlibim" gibi tasrih etmeyerek târiz câizdir. Allah müsaade etmiştir. Çünkü {عَلِمَ اللّٰهُ اَنَّكُمْ سَتَذْكُرُونَهُنَّ} Allah'a mâlum ki iddet bitince siz onları anacaksınız, sarâhaten nikâhlarına tâlib olacaksınız. Binâenʿaleyh iddet içinde de tasavvur etmenize veya sabredemeyip taʿrîzen izhâr-ı rağbet eylemenize müsaade etmiştir. {وَلٰكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا} Lâkin bu müsaadeyi görüp de onlarla bir sırra, yani vat'a vaadleşmeyiniz {اِلَّٓا اَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا} ancak mâruf ve meşrû bir söz söylemeniz, yani târiz ile hıtbeniz veya sâir ahvâl-i meşrûʿa hakkında konuşmanız müstesnâdır. {وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ حَتّٰى يَبْلُغَ الْكِتَابُ اَجَلَهُ} Farz olan iddet nihâyetine erinceye kadar nikâh düğümünü berkitmeyiniz. Yani ʿakd-i nikâhı iddet çıkmadan yapmak azminde bulunmayınız. İddet içinde nikâh haramdır, yapmayınız {وَاعْلَمُٓوا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ} her hâlde Allah gönlünüzdekini bilir {فَاحْذَرُوهُ} Binâenʿaleyh öyle harama azm ü [804] karardan hazer ediniz. Lâkin baʿde'l-ʿidde nikâha iddet içinde niyet اَوْ اَكْنَنْتُمْ فٖٓى اَنْفُسِكُمْ عَلِمَ اللّٰهُ mûcebince helâldir.

{وَاعْلَمُٓوا} Şunu da biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَلٖيمٌ} her hâlde Allah'ın mağfireti ve hilmi çoktur. ۞ Eğer öyle olmasa idi ber vech-i bâlâ taʿrîze müsaade

etmezdi, iddetteki bir kadına târiz ile namzedlik ve hatta sükût ile rabt-ı kalb bile bir nevi kusur, bir sabırsızlık olduğu hâlde iddetten sonraya ait olan samimiyet ve maslahatınızı gözeterek onlara müsaade etmiştir. Bunlardan anlaşılır ki zâtü'z-zevc veya talâk-ı ricʿî ile mutallaka bulunan kadınlara gerek tasrih gerek târiz hiçbir vechile söz atmak câiz değildir, muʿtedde-i vefat olan kadınlara târiz ile taleb-i nikâh câiz olmakla beraber ʿale'l-ʿumûm muʿteddelerin zâtü'z-zevc olanların arz-ı nikâh mevkiʿinde bulunmaktan ihtiraz etmeleri vâcibdir. Aksi hâlde dulların hukūkuna tecavüzle zulmetmiş ve kendilerini de tehlikeye mâruz bırakmış olurlar.

Talâk ve iddet mesâili böyle arz u taleb-i nikâha müteʿallik ince birtakım vezâif ve âdâb-ı ictimâʿiyeye müntehî olunca hukūk nokta-i nazarından da bazı beyâna ihtiyaç hissedilir. Menkûhalar evvelemirde iki kısımdır. Mehir farz u takdir edilmiş olan, olmayan. Bunlardan her biri de iki kısımdır: Baʿde'n-nikâh duhûl vâkiʿ olan, olmayan. Binâenʿaleyh mutallakalar da bu suretle dört kısımdır, evvelkisi medhûl[ün]-bihâ ve mefrûzü'l-mehr olan ki bunların hükmü bâlâda zikredilmiş, talâk üzerine zulmen hiçbir şey ahz olunmayıp mehirlerinin tamamen tediyesi ve üç kar' iddet beklemeleri lüzûmu beyan olunmuş idi. İkincisi medhûl[ün]-bihâ olup mehri tesmiye edilmemiş bulunandır. Bunlara da aynı vechile وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذ۪ي عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ [el-Bakara 2/228] medlûlünce mehr-i misil lüzûmu işʿâr kılınmış idi ki bununla alâkadar daha bazı beyanlar gelecektir. Üçüncüsü ne medhûl[ün]-bihâ ne mefrûzü'l-mehr olmayan, dördüncüsü de medhûl[ün]-bihâ olmayan ve fakat mefrûzü'l-mehr bulunandır ki bu ikisi de ber vech-i [805] âtî iki âyet ile bir de Sûre-i Ahzab'da فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا [el-Ahzâb 33/49][1] âyetiyle beyan olunacaktır. Şöyle ki:

"Mehirsiz nikâh veya kable'd-duhûl talâk câiz olabilir mi? Gafûr, Halîm olan Hak teâlâ ʿindinde bunların hükmü nedir?" denilirse {لَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ مَا لَمْ تَمَسُّوهُنَّ} Hamza ve Kisaî ve Halef-i Âşir kıraatlerinde لَمْ تُمَاسُّوهُنَّ {اَوْ تَفْرِضُوا لَهُنَّ فَر۪يضَةً} menkûhanız olan kadınlara ne temas ne de

1 "…üzerlerinde sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur…"

onlar için nikâhta farîza olan bir mehir takdir ve tesmiye etmediğiniz, yani ne duhûl, ne de tesmiye-i mehir hiçbirini yapmadığınız müddette onları boşarsanız câizdir. Sırf bundan dolayı size bir günah yoktur. Tesmiye-i mehr olmadan nikâh sahih olabileceği gibi kable'd-duhûl talâk da câiz ve vâki' olur. Fakat buna da bir vecîbe-i dîniye terettüb eder: {وَمَتِّعُوهُنَّۚ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُۚ مَتَاعاً بِالْمَعْرُوفِ} Binâen'aleyh onlara ma'ruf vechile bir müt'a verip istifade ettiriniz, o suretle ki bu müt'a hâli geniş olana kaderince, dar olana da kaderince olsun, bunu bahşetmek {حَقّاً عَلَى الْمُحْسِنِينَ} muhsinlere hakkâ vâcibdir. ❁ Velevse mehir tesmiye edilmemiş bulunsun, her nikâhın kadına bir fâide-i mâliye ile neticelenmesi lâzımdır. Mehir tesmiye edilmeden nikâhın sahih olması 'ale'l-ıtlâk hiçbir şey lâzım gelmez demek değildir. O zaman وَلَهُنَّ مِثْلُ الَّذٖى عَلَيْهِنَّ بِالْمَعْرُوفِ [el-Bakara 2/228] mânasız kalmış olurdu. Buna binâen tesmiye-i mehr olmadığı hâlde duhûl bulunmuş olsa idi mehr-i misil lâzım gelecek idi. Kable'd-duhûl tatlik edilmiş olunca bu mahrûmiyete mukabil bir müt'a olsun verilmek iktizâ eder ki bu da fıkıhta beyan olunduğu üzere lâekal baştan başa bir kat elbisedir ki bunun da ekalli bir baş örtüsü, bir entari, bir çarşaf veya bunların bedelidir. Ensardan bir zât bir Hanifiyyeyi mehir tesmiye etmeksizin tezevvüc etmiş [806] sonra da henüz duhûl vâki' olmadan tatlik eylemiş idi, bu âyet bunun hakkında nâzil olmuş ve Resûlullah buna "مَتِّعْهَا وَلَوْ بِقَلَنْسُوَتِكَ: Külâhını sat o kadına bir müt'a ver"[1] buyurmuştur.

"**Kaderuhu**", Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir'den Hişâm, Âsım'dan Ebû Bekir Şu'be, Ya'kūb kıraatlerinde "dal"in sükûnuyla, mütebâkīsinde fethiyle okunur.

"**Cünah**", esasen bir şeyi basıp meylettiren sıklet demek olup harac, sıkıntı ve 'ale'l-ıtlâk ism ü vebâl mânasına da gelir ki "günah" kelimesinin aslı budur.

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 188:

نزلت في رجل من الأنصار تزوج بامرأة من بني حنيفة، ولم يسمّ لها مهرا، ثم طلّقها قبل أن يمسّها فأنزل الله تعالى هذه الآية، فلمّا نزلت قال له رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: متّعها ولو بقلنسوتك.

"**Kadına Mess**", "temas", lisânımızda "dokunmak" dediğimiz gibi cimâʿdan kinayedir. Bu bir sır olduğundan delîl-i zâhirîsi bulunan halvet-i sahîha ile, yani mâniʿden sâlim olarak tenhâca beraber bulunmakla mâlum olur ve buna "duhûl" denilir. Bu suretle kable'd-duhûl talâkta mehir tesmiye edilmemiş bulunduğu takdirde talâk-ı bâin vâkiʿ olur ve mütʿa lâzım gelir.

{وَاِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ} Ve eğer onlara dokunmadan evvel talâk verir {وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً} ve hâlbuki bir farîza-i mehir takdir ve tesmiye etmiş bulunursanız {فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ} vecibeniz farz kıldığınız mehr-i müsemmânın nısfıdır. {اِلَّٓا اَنْ يَعْفُونَ} Meğer ki o kadınlar bunu afv ü iskāt etsinler[1] {اَوْ يَعْفُوَا الَّذٖى بِيَدِهٖ عُقْدَةُ النِّكَاحِ} veya nikâh düğümü elinde olan, akd edilmiş nikâha ve onu çözmek hakkına mâlik bulunan kimse yani boşayan zevc fazlasını versin. ❁ Hitâbdan bu tâbir ile gıyâba iltifat olunması bu vasf ile fazla terğīb içindir. Mervîdir ki ashâbdan Cübeyr b. Mutʿim hazretleri böyle tamamını vermiş وَأَنَا أَحَقُّ بِالْعَفْوِ demiştir,[2] radıyallahu ʿanh. Maʿamâfîh ilk nazarda bu kimseden [807] murad velî gibi görünür ki "veya kadın sağīre olduğundan dolayı tezvîcine mâlik olan velîsi o nısfı affetmiş bulunsun" demek olur. Lâkin evvelki mânayı te'yîden buyuruluyor ki {وَاَنْ تَعْفُٓوا اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى} ve affetmeniz takvâya akrebdir. ❁ Belli ki sagīrenin hakkını ıskātta bir alâka-i takvâ bulunamayacağından[3] bunun mânası şudur: Kadının affetmesinden sizin fazla vermeniz takvâya akrebdir.

{وَلَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ} Aranızda fazlı da unutmayın, birbirinize karşı fazl ü fazîletle muâmele etmeyi elden bırakmayın وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ [el-Bakara 2/228] mazmûnunu hatırdan çıkarmayın {اِنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} zira her ne yaparsanız Allah ona âgâhtır. Yaptığınız fazl ü ihsânı zâyiʿ etmez. Kadın affederse bu fazileti o ihraz etmiş olur, erkek fazlasıyla

---

1 F: "etsin".

2 Dârekutnî, *Sünen*, IV, 421:
نا يَحْيَى بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ حَاطِبٍ وَأَبُو سَلَمَةَ أَنَّ جُبَيْرَ بْنَ مُطْعِمٍ تَزَوَّجَ امْرَأَةً مِنْ بَنِي نَصْرٍ فَطَلَّقَهَا قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَ بِهَا فَأَرْسَلَ إِلَيْهَا بِالصَّدَاقِ كَامِلًا فَقَالَ: أَنَا أَحَقُّ بِالْعَفْوِ مِنْهَا قَالَ اللهُ تَعَالَى: «إِلَّا أَنْ يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ» (البقرة ٢/٢٣٧) وَأَنَا أَحَقُّ بِالْعَفْوِ مِنْهَا.

3 B: "bulunmayacağından".

tamamını verirse fazl ü rüchânını isbat etmiş bulunur. Binâenʿaleyh nikâh, talâk ve mal derdiyle dünyaya dalıp fazl ü fazîleti unutmamalıdır. Böyle olabilmek için de {حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ} mâlum olan namazları {وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى} ve hele salât-ı vüstâyı üstlerine düşerek muhafaza ediniz; her birini dikkatle gözetip vaktinde eksiksiz olarak edâya devam ediniz {وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ} ve Allah için kıyam edip dîvân durunuz, yani Allah için kalkıp önünüze bakarak, ellerinizi güzel bir vaziyette tutup oynatmayarak sükût ü sekînet ve bir tavr-ı inkıyâd içinde Allah diyerek namaza durunuz.

"**Kunût**", bir şeye o suretle devam ve mülâzemet edip durmaktır ki tâat, huşûʿ sükût, kıyam mânalarını tazammun eder ve lisânımızda "dîvân durmak" tâbir olunur. Bunun için kunut tâattir, kunut tûl-i kıyamdır, kunut sükûttur, kunut huşûʿ ve hafd-ı cenâh ve sükûn-ı [808] etrâftır diye muhtelif nokta-i nazardan târif edilmiştir. Bir hadîs-i şerîfte أَفْضَلُ الصَّلَاةِ طُولُ الْقُنُوتِ buyurulmuştur[1] ki kıyam demektir. Binâenʿaleyh namazda kıyam ve kıraati, duayı veya huşûʿ ve sükûtu uzatmaya da "kunut" denilir. Nitekim Hazret-i Peygamber "bir ay kunut yaptı, bunda Arab kabilelerinden biri aleyhine dua ederdi" diye rivayet olunan[2] fiʿl-i nebevîde kunut duaya kıyâmı uzatmak demektir. İşbu قُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ emriyle namazda bilhassa Allah için niyetin ve iftitah tekbîrinin ve kıyâmın ve huşûʿ ile dünya kelâmından sükûtun farziyeti anlatılmıştır. Bu suretle kıyam namazın ilk rüknüdür. فَاقْرَؤُا [el-Müzzemmil 73/20], وَارْكَعُوا [el-Bakara 2/43], وَاسْجُدُوا [el-Hacc 22/77] emirleri mûcebince kıraat, rükûʿ, sücûd, kaʿde tertipte bundan sonradır. Her namazda evvelâ dîvân durmak vardır. Bu sebeple namaz esasen bir kunuttur. Fakat vitir namazı gibi bazı namazda kıyam esnasında bir tekbir ile daha dua için kıyâmı uzatmaya da maʿnâ-yı hâssıyla "kunut" denilir ki kunut içinde kunut demek olur. Binâenʿaleyh "kānitîn" musallîn, hâşiʿîn, sâkitîn demek olur. Asıl kıyam قُومُوا لِلّٰهِ'dan müstebân olduğu için قَانِتِينَ daha ziyade

1 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 164.

2 Müslim, Mesâcid, 304:
عَنْ أَنَسٍ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَنَتَ شَهْرًا يَدْعُو عَلَى أَحْيَاءٍ مِنْ أَحْيَاءِ الْعَرَبِ، ثُمَّ تَرَكَهُ.

zikrullah ile durup huşû' ile sükût mânasına sevk olunmuştur. Ebû Amr[1] eş-Şeybânî'den mervîdir ki "biz ibtidâ ahd-i Resûlullah'da namazda tekellüm ederdik وَقُومُوا لِلّٰهِ قَانِتِينَ nâzil oldu, sükût ile emredildik" demiştir.[2] Abdullah b. Mes'ud dahi demiştir ki "biz Habeşistan'a gitmezden evvel Hazret-i Peygamber'e namazda olduğu hâlde selâm verirdik, o da bize karşılık verirdi. Habeşistan'dan geldiğimde[3] selâm verdim karşılık vermedi, sonra bunu kendisine arz ettim, 'Cenâb-ı Allah dilediği emri ihdas eder, namazda tekellüm etmemenizi de kat'iyyen emreyledi' buyurdu."[4] Ebû Saîd-i Hudrî'den mervîdir ki bir adam Hazret-i Peygamber'e namazda selâm verdi o da işâretle aldı, selâm verdikten sonra buyurdu ki "biz namazda redd-i selâm ederdik, yani selâm alırdık amma ondan nehyedildik".[5] Muâviye b. Hakem es-Sülemî hadîsinde de Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki "bizim [809] şu namazımız yok mu, bunda kelâm-ı nâstan hiçbir şey yaraşmaz. O tesbih, tekbir, kırâat-i Kur'an'dır".[6] Bu âyetin nüzûlünden sonra ashâb-ı kiramdan herhangi birisi namaza durduğu vakit heybet-i Rahman ile uzağa bakmaktan, sağa sola iltifat etmekten, bir çakılı itmekten, gönlünde dünya umûruna müte'allik bir kuruntu yapmaktan sakınırdı.

---

1 B: "Âmir".

2 Buhârî, el-Amel fi's-Saleh, 2:
عَنْ أَبِي عَمْرٍو الشَّيْبَانِيِّ، قَالَ: قَالَ لِي زَيْدُ بْنُ أَرْقَمَ: إِنْ كُنَّا لَنَتَكَلَّمُ فِي الصَّلاَةِ عَلَى عَهْدِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُكَلِّمُ أَحَدُنَا صَاحِبَهُ بِحَاجَتِهِ، حَتَّى نَزَلَتْ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلاَةِ الوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ» (البقرة ٢/٨٣٢) فَأُمِرْنَا بِالسُّكُوتِ.

3 B: "geldiğimizde".

4 Nesâî, Sehv, 20. Krş. Ebû Dâvûd, Salât, 169/924:
عَنْ ابْنِ مَسْعُودٍ، قَالَ: كُنَّا نُسَلِّمُ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَرُدُّ عَلَيْنَا السَّلاَمَ حَتَّى قَدِمْنَا مِنْ أَرْضِ الْحَبَشَةِ، فَسَلَّمْتُ عَلَيْهِ، فَلَمْ يَرُدَّ عَلَيَّ، فَأَخَذَنِي مَا قَرُبَ وَمَا بَعُدَ فَجَلَسْتُ حَتَّى إِذَا قَضَى الصَّلاَةَ، قَالَ: إِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ يُحْدِثُ مِنْ أَمْرِهِ مَا يَشَاءُ، وَإِنَّهُ قَدْ أَحْدَثَ مِنْ أَمْرِهِ أَنْ لاَ يُتَكَلَّمَ فِي الصَّلاَةِ.

5 Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 81; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* I, 732:
عَن أبي سعيد الْخُدْرِيّ أَن رجلا سلم على النَّبِي صلى الله عَلَيْهِ وَسلم وَهُوَ فِي الصَّلَاة فَرد النَّبِي صلى الله عَلَيْهِ وَسلم إِشَارَة فَلَمَّا سلم قَالَ لَهُ النَّبِي صلى الله عَلَيْهِ وَسلم: إِنَّا كُنَّا نرد السَّلَام فِي صَلَاتنَا فنهينا عَن ذَلِك.

6 Müslim, Mesâcid, 33:
عَنْ مُعَاوِيَةَ بْنِ الْحَكَمِ السُّلَمِيِّ، قَالَ: بَيْنَا أَنَا أُصَلِّي مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذْ عَطَسَ رَجُلٌ مِنَ الْقَوْمِ، فَقُلْتُ: يَرْحَمُكَ اللهُ فَرَمَانِي الْقَوْمُ بِأَبْصَارِهِمْ، فَقُلْتُ: وَاثُكْلَ أُمِّيَاهْ، مَا شَأْنُكُمْ؟ تَنْظُرُونَ إِلَيَّ، فَجَعَلُوا يَضْرِبُونَ بِأَيْدِيهِمْ عَلَى أَفْخَاذِهِمْ، فَلَمَّا رَأَيْتُهُمْ يُصَمِّتُونَنِي لَكِنِّي سَكَتُّ، فَلَمَّا صَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَبِأَبِي هُوَ وَأُمِّي، مَا رَأَيْتُ مُعَلِّمًا قَبْلَهُ وَلَا بَعْدَهُ أَحْسَنَ تَعْلِيمًا مِنْهُ، فَوَاللهِ، مَا كَهَرَنِي وَلَا ضَرَبَنِي وَلَا شَتَمَنِي، قَالَ: «إِنَّ هذِهِ الصَّلَاةَ لَا يَصْلُحُ فِيهَا شَيْءٌ مِنْ كَلَامِ النَّاسِ، إِنَّمَا هُوَ التَّسْبِيحُ وَالتَّكْبِيرُ وَقِرَاءَةُ الْقُرْآنِ» أَوْ كَمَا قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...

الصَّلَوَات'da اَلِف لَام ʿahd-i hâricî içindir ki murad günde beş vakit mâlum olan farz namazlardır. Bu ʿahd olmasa idi mâlum olan bütün namazların farz olması lâzım gelecekti ki buna güç yetmezdi.

"**Vustâ**"; "evsat"ın müennesi olarak ism-i tafdîldir ki, orta veya efdal demektir. Bunun için salât-ı vustâ hakkında mefhum itibariyle orta namaz veya efdal namaz diye ancak iki kavil vardır. İsm-i tafdîl, ziyade ve noksanı kabul eden şeylerden binâ edildiği cihetle "mevt"ten "emvet" denilmediği gibi, bir şeyin vasat olması da ziyade ve noksanı kabul etmeyeceği için "evsat" ve "vustâ" kelimesinin tafdîl mânasında istiʿmâli doğru olmayacağı[1] ve binâenʿaleyh "evsat" en hayırlı, en muʿtedil demek olup "salât-ı vustâ" da efdal namaz mânasına olmak lâzım geleceği ihtar da edilmiştir. Maʿamâfîh ism-i tafdîlin asl-ı fiil mânasına vürûdu dahi inkâr edilemeyeceği gibi tevassutun izâfî veya hakīkīsini tasavvur da mümkindir. Şu hâlde salât-ı vustâ namazların en ortası veya ortası demek de olabilir.

Mâsadakına gelince: Atıf tegāyür iktizâ edeceğinden الصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى "es-salavât"tan başka bir namaz gibi görünür ise de esasen "es-salât", "es-salavât"ta dâhil olduğundan bu atfın ziyâde-i iʿtinâ için hâssı âmma atıf kabîlinden bulunduğu ednâ mülâhaza ile anlaşılır ki ʿale'l-ʿumûm müfessirîn rivayetleri de böyledir. Binâenʿaleyh bu atıf وَمَلٰٓئِكَتِهٖ ... وَجِبْرِيلَ [el-Bakara 2/98] diye meleklere Cebrâil'i atıf gibidir ve farz namazlar içinde salât-ı vustâ melâike içinde Cebrâil'e benzer. Acaba bu hangi namazdır? Bunu sûret-i katʿiyyede tâyin [810] mümkin değildir. Kibâr-ı tâbiʿînden Saîd b. Müseyyeb hazretleri "salât-ı vustâ hakkında ashâb-ı Resûlullah şöyle idi" demiş ve parmaklarını birbirine geçirmiş.[2] Bu bâbdaki akvâlin hulâsası:

---

1 F: "olamayacağı".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 221:

عن سعيد بن المسيب قال: كان أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فيه هكذا، -يعني مختلفين في الصلاة الوسطى- وشبك بين أصابعه.

1. Bu, ikindi namazıdır. Bu kavil Hazret-i Ali'den, İbn Mesʿud'dan, Ebû Eyyûb'dan, bir rivayette İbn Ömer'den, Semüre[1] b. Cündeb'den, Ebû Hureyre'den, Atıyye[2] rivayetinde İbn Abbas'tan, Ebû Saîd-i Hudrî'den, bir rivayette Hazret-i Âişe'den, Hazret-i Hafsa'dan radıyallahu ʿanhüm, bir hayli tâbiʿînden, İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe'den, bir kavlinde İmam Şâfiî'den, Ahmed b. Hanbel'den ve bazı ashâb-ı Mâlik'ten mervîdir. Fi'l-vâkiʿ hadîs-i sahih ile şâyiʿan rivayet edilmiştir ki Resûlullah Efendimiz Ahzab muharebesi günü "شَغَلُونَا عَنِ الصَّلَوةِ الْوُسْطَى صَلَاةِ الْعَصْرِ مَلَأَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ وَبُيُوتَهُمْ نَارًا: Bizi salât-ı vustâ olan salât-ı asırdan meşgul ettiler, Allah kalblerine ve evlerine ateş doldursun!"[3] buyurmuştur. Çünkü düşmanların kıtal için hücumlarından dolayı salât-ı havf suretiyle olsun vaktinde kılamamışlar, gurûb-ı şemsten sonra kılmışlardı. Hazret-i Ali de "biz salât-ı vustâyı sabah namazı zannederdik, nihâyet Resûlullah söyledi de bunun asr olduğunu tanıdık" demiştir.[4] Ebû Mâlik-i Eşʿarî ve Semüre[5] b. Cündeb hazerâtı da Resûlullah'ın, اَلصَّلٰوةُ الْوُسْطَى صَلَاةُ الْعَصْرِ buyurduğunu rivayet etmişlerdir.[6] Bunun vechi ve hikmeti olarak denilmiştir ki: İkindi namazı vakti herkesin ticaret ve maîşet için en ziyade meşgul oldukları bir vakittir. Melâike-i leyl ü nehârın ictimâʿı hengâmıdır, bir de nehâr-ı şerʿî ile iki gündüz iki gece namazlarının ortasındadır. Binâenʿaleyh her iki mânasıyla vustâdır.

2. Sabah namazıdır. Bu da Hazret-i Ömer'den, bir rivayette Hazret-i Ali'den, Ebû Mûsâ ve Muâz ve Câbir ve Ebû Ümâme ve bir rivayette İbn Ömer hazerâtından ve Mücâhid'den ve İmam Mâlik'den ve bir kavilde İmam Şâfiî'den mervîdir. Bunun hakkında da Resûlullah'ın bir gün sabah namazını kılıp kable'r-rükûʿ kunut da yaptığı [811] ve elini kaldırıp dua ettiği ve hitâmında هٰذِهِ الصَّلَوةُ الْوُسْطَى الَّتِى أُمِرْنَا بِهَا أَنْ نَقُومَ فِيهَا قَانِتِينَ

---

1 M: "Semre".
2 M: "Utayye".
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 188. Müslim, Mesâcid, 205'teki ifade şöyledir:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ الْأَحْزَابِ: «شَغَلُونَا عَنِ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى، صَلَاةِ الْعَصْرِ، مَلَأَ اللهُ بُيُوتَهُمْ وَقُبُورَهُمْ نَارًا»، ثُمَّ صَلَّاهَا بَيْنَ الْعِشَاءَيْنِ، بَيْنَ الْمَغْرِبِ وَالْعِشَاءِ
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 188; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 544:
عن زر قال: قلت لعبيدة السلماني: سل علي بن أبي طالب عن الصلاة الوسطى. فسأله، فقال: كنا نراها الصبح –أو الفجر– حتى سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول يوم الأحزاب: «شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر! ملأ الله قبورهم وأجوافهم نارا»
5 M: "Semre".
6 Tirmizî, Salât, 19/182.

buyurduğu Ebû Recâ-i Utâridî hazretlerinden rivayet edilmiş[1] ve Fahreddin Râzî, tefsîrinde buna daha çok istidlâlâtta bulunmuştur.

3. Öğle namazıdır. Bu da İbn Ömer, Zeyd, Üsâme, Ebû Saîd, Âişe hazerâtından ve bir rivayette İmam-ı Aʿzam'dan mervîdir. Zeyd b. Sâbit radıyallahu ʿanh şöyle rivayet etmiştir ki: Hazret-i Peygamber öğle sıcağında namaz kılar, nâs da hâcirelerinde sıcaktan tahaffuzgâhlarında bulunur, cemaate gelmezlerdi. Resûlullah bu hususta söylendi, Cenâb-ı Allah وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى'yı inzal buyurdu ki murad öğle namazıdır.[2] Ve yine rivayet olunmuştur ki o zaman öğleyin Hazret-i Peygamber'in arkasında ancak bir iki saf cemaat bulunurdu, Resûlullah "لَقَدْ هَمَمْتُ [أَنْ] أَحْرُقَ عَلَى قَوْمٍ لَا يَشْهَدُونَ الصَّلَاةَ بُيُوتَهُمْ: Vallahi şu namaza gelmeyen kavmin üzerlerine evlerini yakayım diye gönlüme geldi" buyurmuş, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuştur.[3] Bir de öğle namazı Resûlullah'ın ibtidâ Cebrâil imâmetiyle kıldığı ilk namazdır. Bundan başka cuma namazı bu vakittedir, bunun fazileti ise mâlumdur.
4. Akşam namazıdır. Bu da Abîde[4] es-Selmânî ve Kabîsa[5] b. Züveyb'den radıyallahu ʿanhümâ mervîdir. Zira bu namaz hazarda ve seferde hep üç rekʿat sâbittir.
5. Yatsı namazı olduğu da bazı zevâttan nakledilmiştir.
6. Beş vakit namazın mecmûʿudur ki Muâz b. Cebel radıyallahu ʿanh buna kāil olmuştur. Fi'l-vâkiʿ namaz asl-ı iman ile aʿmâl-i sâire beyninde mütevassıt bir ibadettir. Bu itibarla "vustâ" sıfat-ı kâşifedir.

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 216:
عن أبي رجاء العطاردي قال: صليت خلف ابن عباس الفجر، فقنت فيها ورفع يديه ثم قال: هذه الصلاة الوسطى التي أمرنا الله أن نقوم فيها قانتين.
Ebû Hayyân dışındaki kaynakların hepsinde sabah namazını kıldıran ve ilgili cümleyi söyleyen şahsın İbn Abbas olduğu zikredilir.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 183; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 206:
عن زيد بن ثابت قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصلي الظهر بالهاجرة، ولم يكن يصلي صلاة أشد على أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم منها، قال: فنزلت: «حافظوا على الصلوات والصلاة الوسطى». وقال: «إن قبلها صلاتين وبعدها صلاتين»

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 207. Krş. Buhârî, Ezân, 29:
إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يصلي الظهر بالهجير، فلا يكون وراءه إلا الصف والصفان، الناس يكونون في قائلتهم وفي تجارتهم، فقال رسول الله: «لقد هممت أن أحرق على أقوام لا يشهدون الصلاة بيوتهم!» قال: فنزلت هذه الآية: «حافظوا على الصلوات والصلاة الوسطى»

4 M, B, F +"Ebû"; M: "Ubeyde".

5 M: "Kubeysa".

Diğer cihetten namazda sâhib-i tertib olmak efdal olduğunda söz yoktur. Bu ise her gün beş vakit namazın mecmûʿu itibariyledir.

7. Beş vakit namazdan gayr-i muayyen olarak birisidir. Kibâr-ı tâbiʿîn-den Saîd b. Müseyyeb ve Ebû Bekir Verrâk buna kāil olmuşlardır. Cenâb-ı Allah şehr-i [812] ramazanda leyle-i kadri, esmâ-i hüsnâsında ism-i aʿzamını, yevm-i cumada sâat-i icâbeti gizlediği gibi, namazlar içinde de salât-ı vustâyı gizlemiş ve bununla beraber muhafazasını emretmiştir ki namazların hepsine devam ve muhafazasına itina olunsun. Böyle olduğunu Nâfiʿ, İbn Ömer'den rivayet etmiş, Rebîʿ b. Haysem de buna kāil olmuştur, bir de bu âyet ibtidâ وَالصَّلٰوة الْوُسْطَى صَلَاة الْعَصْرِ diye nâzil olmuştu, Hazret-i Hafsa'nın kölesine yazdırdığı ve bu âyete gelince bilhassa imlâ suretiyle yazdırdığı mushafta ve kezâlik Hazret-i Âişe'nin mushafında böyle ve bir rivayette: وَهِىَ صَلَاةُ الْعَصْرِ olduğu,[1] fakat bunun bilâhare neshedilip yalnız وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى kıraati kaldığı kırâât-i mütevâtire ile sâbit ve Berâ' b. Âzib hazretlerinden de bilhassa mervî bulunduğu cihetle anlaşılıyor ki bu evvelâ ikindi namazı olmak üzere tâyin edilmiş olduğu hâlde bilâhare taʿyîni nesh olunup mübhem bırakılmıştır. Müfessir Kurtubî demiştir ki: "Sahih olan budur, zira edille müteʿârız ve vech-i tercih mefkuddur."[2]

---

1 Müslim, Mesâcid, 207:
عَنْ أَبِي يُونُسَ، مَوْلَى عَائِشَةَ، أَنَّهُ قَالَ: أَمَرَتْنِي عَائِشَةُ أَنْ أَكْتُبَ لَهَا مُصْحَفًا، وَقَالَتْ: إِذَا بَلَغْتَ هَذِهِ الْآيَةَ فَآذِنِّي: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى» (البقرة ٢/٢٣٨) فَلَمَّا بَلَغْتُهَا آذَنْتُهَا فَأَمْلَتْ عَلَيَّ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى، وَصَلَاةِ الْعَصْرِ، وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ»، قَالَتْ عَائِشَةُ: سَمِعْتُهَا مِنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.
Muvatta', Salâtü'l-Cümʿa, 26:
عَنْ عَمْرِو بْنِ رَافِعٍ أَنَّهُ قَالَ: كُنْتُ أَكْتُبُ مُصْحَفًا لِحَفْصَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ. فَقَالَتْ: إِذَا بَلَغْتَ هَذِهِ الْآيَةَ فَآذِنِّي: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ، وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى، وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ» (البقرة ٢/٢٣٨) فَلَمَّا بَلَغْتُهَا آذَنْتُهَا فَأَمْلَتْ عَلَيَّ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ، وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى، وَصَلَاةِ الْعَصْرِ، وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ»

2 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî - İbrahim Itfeyyiş, Kâhire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 1384/1964, III, 212:
وَمِمَّا يَدُلُّ عَلَى صِحَّةِ أَنَّهَا مُبْهَمَةٌ غَيْرُ مُعَيَّنَةٍ مَا رَوَاهُ مُسْلِمٌ فِي صَحِيحِهِ فِي آخِرِ الْبَابِ عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ قَالَ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَصَلَاةِ الْعَصْرِ» فَقَرَأْنَاهَا مَا شَاءَ اللهُ، ثُمَّ نَسَخَهَا اللهُ فَنَزَلَتْ: «حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى» فَقَالَ رَجُلٌ: هِيَ إِذًا صَلَاةُ الْعَصْرِ؟ قَالَ الْبَرَاءُ: قَدْ أَخْبَرْتُكَ كَيْفَ نَزَلَتْ وَكَيْفَ نَسَخَهَا اللهُ تَعَالَى، وَاللهُ أَعْلَمُ. فَلَزِمَ مِنْ هَذَا أَنَّهَا بَعْدَ أَنْ عُيِّنَتْ نُسِخَ تَعْيِينُهَا وَأُبْهِمَتْ فَارْتَفَعَ التَّعْيِينُ، وَاللهُ أَعْلَمُ. وَهَذَا اخْتِيَارُ مُسْلِمٍ، لِأَنَّهُ أَتَى بِهِ فِي آخِرِ الْبَابِ، وَقَالَ بِهِ غَيْرُ وَاحِدٍ مِنَ الْعُلَمَاءِ الْمُتَأَخِّرِينَ، وَهُوَ الصَّحِيحُ إِنْ شَاءَ اللهُ تَعَالَى لِتَعَارُضِ الْأَدِلَّةِ وَعَدَمِ التَّرْجِيحِ، فَلَمْ يَبْقَ إِلَّا الْمُحَافَظَةُ عَلَى جَمِيعِهَا وَأَدَائِهَا فِي أَوْقَاتِهَا، وَاللهُ أَعْلَمُ.

Meşhûr olan kaviller bunlardır. Bunlardan başka:

8. Cuma günü cuma namazı, diğer günlerde öğle namazıdır. Bu da Hazret-i Ali'den rivayet edilmiştir.
9. Yatsı ve sabah namazlarıdır ki Ebû Hayyân'ın zikrine göre Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osman buna kāil olmuşlardır.
10. Sabah ve ikindi namazlarıdır ki fukahâ-yı Mâlikî'den Ebû Bekir Ebherî'nin kavlidir.
11. Bilhassa cuma namazıdır.
12. Farz namazların hepsinde cemaattir.
13. Salât-ı havftır.
14. Vitir namazıdır. Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Sehâvî bunu ihtiyar etmiştir.
15. Kurban bayramı namazı,
16. Ramazan bayramı namazı,
17. Kuşluk namazıdır.

[813] Müfessir Ebû Hayyân Endelüsî bunları telhis ederek der ki: "Bu kavillerden her biri zikrettiği namazın fazileti hakkında vârid olan hadislerle bir de bazısının şu, şu arasında mütevassıt olmasıyla tercih olunmak istenilmiştir. Hâlbuki bu bir hüccet değildir. Muayyen bir namazın fazîlet-i mahsûsası bulunmak ne efdal-i kül olmasına, ne de salât-ı vustâdan murâd-ı ilâhî o olduğuna delâlet etmez. Bütün bu rivâyât meyânında, en şâyân-ı iʿtimad olan kavil; Fahr-i Risâlet'in "salât-ı asr" diye beyânıdır"[1] İbn Cerîr Taberî de tefsîrinde bunu savab göstermiştir.[2] Hanefiyyenin de en ziyade taraftar olduğu budur. Böyle olmakla beraber bu kadar ihtilâf içinde bunun katʿî bir tefsir olduğu iddia edilemez, zira âyetten

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 546:
وَرَجَّحَ كُلَّ قَوْلٍ مِنَ الْأَقْوَالِ الَّتِي عُيِّنَتْ فِيهَا: أَنَّ الْوُسْطَى هِيَ كَذَا، بِأَحَادِيثَ وَرَدَتْ فِي فَضْلِ تِلْكَ الصَّلَاةِ، وَرُجِّحَ بَعْضُهَا بِأَنَّهَا وَسَطٌ بَيْنَ كَذَا وَكَذَا، وَلَا حُجَّةَ فِي شَيْءٍ مِنْ ذَلِكَ، لِأَنَّ ذِكْرَ فَضْلِ صَلَاةٍ مُعَيَّنَةٍ لَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّهَا الَّتِي أَرَادَ اللهُ بِقَوْلِهِ: وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَلِأَنَّ كَوْنَهَا وَسَطًا بَيْنَ كَذَا وَكَذَا لَا يَصْلُحُ أَنْ يُبْنَى مِنْهُ أَفْعَلُ التَّفْضِيلِ...

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 221:
قال أبو جعفر: والصواب من القول في ذلك ما تظاهرت به الأخبار عن رسول الله صلى الله عليه وسلم التي ذكرناها قبل في تأويله: وهو أنها العصر.

"salâtü'l-ʿasr" beyânının mensûhü't-tilâve kalması, tâyin hükmünün neshine de muhtemildir. Yalnız nesh-i tilâvet olması salât-ı vustânın maʿhûdiyyeti beş vakit namaz gibi tekarrur edip bi't-tevâtür mâlum ve muayyen olmasına mütevakkıftır. Hâlbuki görüldüğü üzere beş vakit namaz katʿiyyen mâlum olduğu hâlde bu öyle değildir, bu ancak mefhûm-ı küllîsiyle mâlumdur, gerçi yevm-i Ahzab hadîsi en kavî bir beyandır. Lâkin bunun o günkü ikindi namazına masruf olması da muhtemildir, çünkü en ziyade mâniʿaya mâruz olan o olmuştur. Ve kesret-i iştigal hikmetine nazaran salât-ı vustânın ekseriyetle ikindi namazına hamli, ekser-i nâs için ikindi namazının kesret-i meşgaleye müsâdif olmasından ve bu suretle ortada kalmasındandır. Hâlbuki umûma nazaran kesret-i meşgūliyet ve mâniʿa diğer namazlara da tesadüf edebilir. Bu cihetle denilebilir ki her şahıs için kesret-i mevâniʿ hasebiyle kılınması müşkil ve en ziyade ortada kalıp fevt olması melhuz bulunan namaz hangisi ise, onun hakkında efdal-i salavât ve salât-ı vustâ da odur. Ve ber vech-i bâlâ her namaz hakkında rivayet vâkiʿ olması bu suretle îzâh edilebilir. Ve nüzûl-i evveldeki "salâtü'l-asr" beyânının mensuh bulunması da bunu müeyyiddir. O hâlde salât-ı vustâ hakkında esahh u evsat-ı [814] akvâl, beş vakit namazdan gayr-i muayyen birisi olmaktır. Bütün namazlara itinayı temin için salât-ı vustâ katʿiyyetle tâyin olunmamış, ancak ekîden buyurulmuştur ki:

Namazların hepsini ve hele salât-ı vustâyı muhafaza ediniz ve Allah için kalkıp dîvâna durunuz; {فَاِنْ خِفْتُمْ} ve şayet korkarsanız; düşman veya yırtıcı hayvan gibi bir sebepten nâşî şiddetli bir korkuya düşerseniz {فَرِجَالاً اَوْ رُكْبَاناً} piyade veya süvari nasıl durabilirseniz öyle kılınız. ۞ Yani iktizâ-yı hâle göre nasıl ve ne tarafa durmak mümkin ise öylece, velev hayvan üzerinde îmâ ile olsun münferiden kılınız ve her hâlde mümkin olduğu kadar kılınız, terk etmeyiniz, bu suretle gelişine göre namaza "salât-ı havf = korku namazı" denilir ki en şiddetli korku zamanındadır. Salât-ı havfın cemaatle kılınabilen diğer bir sureti vardır ki Sûre-i Nisâ'da gelecektir, onda korku bundan azdır. Fakat düşman ile bilfiil kıtal esnâsında bunların hiçbiri yapılamaz. Hareket namazı müfsid olduğundan o

zaman namazı kazâya bırakmak zarûrî olur. Nitekim Hendek muharebesinde Ahzab günü gurûb-ı şemse kadar böyle olmuş da Resûlullah شَغَلُونَا عَنِ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةِ الْعَصْرِ الخ buyurmuş,[1] dört namazı kazâya bırakmış ve gurûbdan sonra ʿale't-tertîb kazâ eylemiş idi.[2]

{فَإِذَا اٰمِنْتُمْ} Artık korkuyu atıp emniyet ü selâmete çıktınız mı {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَمَا عَلَّمَكُمْ مَا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ} size o bilmediğiniz ahkâmı ve bu meyanda ahkâm-ı salâtı nasıl tâlim etti ise öylece Allah'ı zikrediniz, namazlarınızı yine kemâliyle kılınız ve diğer ahkâmını da icrâ ediniz ki şükretmiş olasınız. O ahkâm içinde namazlara devam bu fazl ü fazileti unutturmaz. ❁ Demek ki namazlar içinde salât-ı vustâ nasılsa bütün ahkâm-ı şerʿiyye içinde namazlar da öyledir. [815] Ve bunu anlatmak için nikâh ü talâk mesâili henüz bitmeden arada bilhassa bu emirler verilmiştir. Vefâtın ve talâkın mevzûʿ-i bahis olduğu ve olacağı bir sırada fazilete sevk ve namazı emir ve havf ü emân ile cihâdı ihtar ne kadar beliğdir. Bu intibah ile o ahkâmın mütebâkīsini dinleyiniz:

وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاًۚ وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍۚ فَاِنْ خَرَجْنَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فٖى مَا فَعَلْنَ فٖٓى اَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍۜ وَاللّٰهُ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ ﴿٢٤٠﴾ وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِۜ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقٖينَ ﴿٢٤١﴾ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٢٤٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve içinizden zevcelerini geri bırakarak vefat edecek olanlar, zevceleri için senesine kadar çıkarılmaksızın bir intifâʿı vasiyet etmek var. Bunun üzerine kendileri çıkarlarsa kendi haklarında yaptıkları meşrû bir hareketten dolayı size bir mes'ûliyet yoktur, maʿamâfîh Allah Azîz'dir, Hakîm'dir (240). Mutallakaların (boşananların) da maʿruf

---

1 Müslim, Mesâcid, 205.

2 Dârimî, Salât, 186:
عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: حُبِسْنَا يَوْمَ الْخَنْدَقِ، حَتَّى ذَهَبَ هَوِيٌّ مِنَ اللَّيْلِ حَتَّى كُفِينَا، وَذَلِكَ قَوْلُ اللهِ تَعَالَى: «وَكَفَى اللهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللهُ قَوِيًّا عَزِيزًا» (الأحزاب ٥٢/٣٣)، فَدَعَا النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِلَالًا فَأَمَرَهُ، فَأَقَامَ فَصَلَّى الظُّهْرَ فَأَحْسَنَ كَمَا كَانَ يُصَلِّيهَا فِي وَقْتِهَا، ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ الْعَصْرَ فَصَلَّاهَا، ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ الْمَغْرِبَ فَصَلَّاهَا، ثُمَّ أَمَرَهُ فَأَقَامَ الْعِشَاءَ فَصَلَّاهَا، وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يَنْزِلَ: «فَإِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالًا أَوْ رُكْبَانًا» (البقرة ٩٣٢/٢)

vechile bir istifade haklarıdır ki ihkākı Allah'tan korkanlara bir vazifedir (241). İşte akıllarınız ersin diye Allah size âyetlerini böyle beyan buyuruyor (242).

[816] **Kıraat:** وَصِيَّةً Ebû Amr, İbn Âmir, Hafs rivayetiyle Âsım, Hamza kıraatlerinde mansûb, mütebâkīsinde merfûʿ okunur. Abdullah b. Mesʿud kıraatinde de كتب عليكم الوصية idi.

Cumhûr-ı müfessirîn işbu وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ... âyetinin nüzûlü evvelkinden mukaddem olduğunu ve fakat tilâvette tehir edildiğini söylemişlerdir. Maʿamâfîh tarih mübeyyen değildir, evvelki iddet, bu da nafaka içindir.

{وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً} yine içinizden vefat edip de acıklı zevceler bırakanlar {وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ} zevceleri için senesine kadar hâneden çıkarılmayarak nafakalanacakları bir metâʿı vasiyet bırakırlar. Bunların zevceleri için böyle bir vasiyet hükmü vardır ki vasiyet yapılmasa bile hükmolunur. {فَاِنْ خَرَجْنَ} Bunun üzerine o zevceler kendiliklerinden çıkarlarsa {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِى مَا فَعَلْنَ فِى اَنْفُسِهِنَّ مِنْ مَعْرُوفٍ} o zaman kendi haklarında maʿruf nevʿinden yaptıkları harekâtta size bir günah yoktur. Nafaka haklarını kendileri ıskāt etmiş olurlar. {وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Allah da Azîz, Hakîm'dir. Maʿruf hilâfına hareket edenleri veya maʿrûfa müdâhale eyleyenleri muâhaze eder. ❁ Burada nekre olarak "maʿrûf", evvelkinde "bi'l-maʿrûf" buyurulması bunun nüzûlü mukaddem, öbürünün muahhar bulunduğundan dolayı olduğunu müfessirîn beyan ediyorlar. Hurûc hâlinde nefy-i cünâh gösterir ki bu bir sene tamamen iddet değildir. Zira iddet olsa idi hurûcları günah olurdu. Binâenʿaleyh bu âyet evvelkinden nüzûlde dahi müteahhir olsa idi dört ay on gün iddet müddetiyle müteʿârız olmazdı. O hâlde mukaddem olduğundan dolayı nafakaya ait olan bu müddetin iddet müddetiyle mensuh [817] veya muhassas olması iktizâ etmezdi. Lâkin şurası unutulmamak lâzım gelir ki bu bir sene kadar hakk-ı intifâʿ vasiyet veya vasiyet hükmünde olarak sâbittir. Hâlbuki ileride görüleceği üzere zevce dahi rubʿ veya sümün bir hisse ile vâris olacaktır. Bu suretle miras âyetlerinin nüzûlünden sonra vârise vasiyet

mensuh olduğundan bu vasiyet de mensuhtur. Ve binâenʿaleyh zevci vefat eden zevcelere kendi hisse-i irsiyelerinden başka bir de nafaka vâcib değildir. Bu âyet, bidâyet-i İslâm'da zevceye miras yok iken nâzil olmuş ve bilâhare irs ile neshedilmiştir. Ve bu nesh zevcenin aleyhine değil lehine olmuştur. Bir senede iddet mânası mülâhaza edenler bu neshin, nüzûlü muahhar olan iddet âyetiyle olduğuna da kāil olmuşlardır. Demek ki her iki takdirde mensuhtur. Ancak Mücâhid'den süknâ hakkında mensuh olmadığına dâir münferid bir kavil vardır. Ve İmam Şâfiî de ona kāil olarak bunlara nafaka yoktur, fakat bir sene hakk-ı süknâ vardır demiş, süknâ dahi nafakadan maʿdud olduğu cihetle bu telakkī rivâyeten ve dirâyeten zayıftır.

Zevci vefat edenlerin nafakaları böyle, bu beyânın âhirini evveline rabt için bu babda ilk mevzûʿ-i bahis olan mutallakalara gelince {وَلِلْمُطَلَّقَاتِ مَتَاعٌ بِالْمَعْرُوفِ} mutallakalar için de şerʿan ve âdeten mâruf vechile bir metâʿ, bir hakk-ı intifâʿ vardır ki {حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ} verilmesi müttakīlere, takvânın maʿnâ-yı eʿammıyla mü'minlere vâcibdir. ❁ Zevc onu vermeli, vermezse hükkâm-ı müslimîn alıvermelidir. Bu metâʿ medhûl[ün]-bihâ olanlar için nafaka-i iddet, olmayanlar için de mütʿadır. Fakat mütʿa bâlâda geçmiş bulunduğu cihetle burada asl-ı mâ-sîka-leh nafaka-i iddet olacağı âşikârdır. Bunun maʿrûfu da zevcin vüsʿuna göre zevcenin hâliyle mütenâsib olmasıdır. لَا تُكَلَّفُ نَفْسٌ اِلَّا وُسْعَهَا [el-Bakara 2/233], عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ [el-Bakara 2/236].

[818] {كَذٰلِكَ} İşte böyle {يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ} Allah ahkâmına delil olan âyetlerini beyan ediyor {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} ki aklınız ersin, sâhib-i akıl ve fehm olasınız. Ahkâm-ı ilâhiyeyi güzelce anlayıp hüsn-i tatbik edesiniz de ölüm denince akıllarını kaçıranlar gibi olmayasınız:

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِۖ فَقَالَ لَهُمُ اللّٰهُ مُوتُوا ثُمَّ اَحْيَاهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٢٤٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Bakmaz mısın o kimselere[1] ki[2] binlerce kişi iken ölüm korkusuyla diyarlarından çıktılar, Allah da kendilerine "ölün" dedi, sonra da onlara bir hayat verdi. Her hâlde Allah insanlara karşı bir fazl sâhibi ve lâkin insanların pek çokları şükretmiyorlar (243).

اَلَمْ تَرَ ekseriyetle taʿaccüb ve takrîr için kullanılır ki lisânımızda "görmedin mi" de böyledir. "Rü'yet" de ya gözle, ya kalble olur. İkisi de اِلَى ile sılalanmaz. Binâenʿaleyh اَلَمْ تَرَ اِلَى denildiği zaman nazar veya intihâ mânasını tazammun eder ki "bakıp görmedin mi? Görmüş gibi bilmedin mi, ilmin bu mâlum şeye daha yetişmedi mi? Ne garib? Hayır sen onu bilirsin" yahut "haberin yok mu baksana ne acâib!" demek olur.

[819] {اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ} Görmedin mi? Haberin yok mu? Ne acâib, baksana şunlara ki {خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ اُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ} binlerce kişi oldukları hâlde ölümden kaçınmak için diyarlarından çıktılar {فَقَالَ لَهُمُ اللّٰهُ مُوتُوا} Allah da onlara "ölün!" dedi {ثُمَّ اَحْيَاهُمْ} sonra bunlara yeniden hayat verdi. Baʿs baʿde'l-mevte mazhar oldular. ❁ Ölmeyelim diye kaçtıkları zaman korktukları başlarına geldi, öldüler, fakat ölüm içine düşüp âdeten "öldük" dedikleri bir anda da akl ü hayâle gelmez bir surette tekrar hayat buldular. Demek ki hükm-i ilâhîden kaçılmaz ve hiçbir zaman Allah'tan ümit de kesilmez.

Rivayet olunmuş ki vaktiyle Irak'ta Vâsıt tarafında "Dâverdân" denilir bir kasaba varmış. Orada tâun olmuş, ahâlisi bundan kaçmak için memleketlerinden çıkmışlar, fakat hep telef olmuşlar, sonra Allah yine hayat vermiş.[3] Bir de Benî İsrâil'den cihâda me'mur olan bir kavim muharebeden

---

1 M: "kimseler"; F: "kimselerin hâline".

2 F -"ki".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 270:

كانت قرية يقال لها داوردان قبل واسط، وقع بها الطاعون، فهرب عامة أهلها فنزلوا ناحية منها، فهلك من بقي في القرية وسلم الآخرون، فلم يمت منهم كبير. فلما ارتفع الطاعون رجعوا سالمين، فقال الذين بقوا: أصحابنا هؤلاء كانوا أحزم منا، لو صنعنا كما صنعوا بقينا! ولئن وقع الطاعون ثانية لنخرجن معهم! فوقع في قابل فهربوا، وهم بضعة وثلاثون ألفا، حتى نزلوا ذلك المكان، وهو واد أفيح، فناداهم ملك من أسفل الوادي وآخر من أعلاه: أن موتوا! فماتوا، حتى إذا هلكوا وبليت أجسادهم، مر بهم نبي يقال له حزقيل، فلما رآهم وقف عليهم فجعل يتفكر فيهم ويلوى شدقه وأصابعه، فأوحى الله إليه: يا حزقيل، أتريد أن أريك فيهم كيف أحييهم؟ -قال: وإنما كان تفكره أنه تعجب من قدرة الله عليهم- فقال: نعم! فقيل له: ناد! فنادى: «يا أيتها العظام، إن الله يأمرك أن تجتمعي!»، فجعلت تطير العظام بعضها إلى بعض، حتى كانت أجسادا من عظام، ثم أوحى الله إليه أن ناد: «يا أيتها العظام، إن الله

korkup vatanlarından çıkmışlar, kaçmışlar, fakat yine ölmüşler, perişan olmuşlar. Nihâyet Allah onlara tekrar hayat vermiş, fî-sebîlillâh muharebe etmelerini emretmiş.[1] Bir gün Hazret-i Ömer namaz kılarken geride iki Yahudî varmış, müşârün ileyh rükûʿa varırken havâ (خَوَى)[2] yapar, yani rükûʿda kollarını böğürlerine kısmayıp serbest ve aralık tutarak dizlerine kor ve karnını çekkin tutar ve bu suretle rükûʿda merdâne ve metîn bir vaziyet alırmış. Bunu gören Yahudîlerin biri diğerine "bu o mu?" demiş. Hazret-i Ömer namazı bitirince birisinin "bu o mu?" dediğini söylemiş, "biz kitâbımızda bi-iznillâh ölüleri dirilten Hazkīl'in verdiğini verecek demirden bir boynuz (karn) buluyoruz" demişler, Ömer'in, "biz kitâbımızda Hazkīl ve Îsâ'dan başka bi-iznillâh ihyâ-yı mevtâ eden bulmuyoruz" demesi üzerine "Biz Allah'ın kitâbında sana nakletmediği peygamberler buluyoruz" demişler, Ömer de "evet" demiş, binâenʿaleyh [820] Yahudîler ihyâ-yı mevtâya gelince "sana şunu söyleyeceğiz ki Benî İsrâil'e vebâ vâkiʿ olmuştu, bunlardan bir kavim çıktılar, bir mil gider gitmez Allah bunları öldürdü, bunlara bir duvar çevirdiler, kemikleri çürüdüğünde Cenâb-ı Allah Hazkīl'i gönderdi, üzerlerinde bir müddet durdu. Allah da bunları bu yüzden baʿs baʿde'l-mevte mazhar etti" dediler diye de mervîdir.[3]

İşte bu âyet bu kıssaların biri veya hepsi dolayısıyla nâzil olmuştur. Ve deniliyor ki Hazkīl Zülkifl aleyhisselâm'dır. Siyâk, kıtal kıssasına daha münâsib gibi görünürse de âyette hazer-i mevt mutlak olduğu için gerek tâun ve vebâ ve gerek muharebe herhangi bir sebeple olursa[4] olsun ölüm

---

يأمرك أن تكتسي لحما»، فاكتست لحما ودما، وثيابها التي ماتت فيها وهي عليها. ثم قيل له: ناد! فنادى: «يا أيتها الأجساد إن الله يأمرك أن تقومي»، فقاموا.

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 268:

عن ابن عباس قوله: «ألم تر إلى الذين خرجوا من ديارهم وهم ألوف»، يقول: عدد كثير خرجوا فرارا من الجهاد في سبيل الله، فأماتهم الله، ثم أحياهم وأمرهم أن يجاهدوا عدوهم، فذلك قوله: «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ»

2 B: "حوى".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 269:

عن أشعث بن أسلم البصري قال: بينما عمر يصلي ويهوديان خلفه وكان عمر إذا أراد أن يركع خوى فقال أحدهم لصاحبه، أهو هو؟ فلما انفتل عمر قال: أرأيت قول أحدكما لصاحبه: أهو هو؟ فقالا إنا نجده في كتابنا: «قرنا من حديد، يعطى ما يعطى حزقيل الذي أحيى الموتى بإذن الله». فقال عمر: ما نجد في كتاب الله «حزقيل» ولا أحيى الموتى بإذن الله، إلا عيسى. فقالا أما تجد في كتاب الله «وَرُسُلا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ» (النساء ٤/١٦٤)، فقال عمر: بلى! قالا وأما إحياء الموتى فسنحدثك: إن بني إسرائيل وقع عليهم الوباء، فخرج منهم قوم حتى إذا كانوا على رأس ميل أماتهم الله، فبنوا عليهم حائطا، حتى إذا بليت عظامهم بعث الله حزقيل فقام عليهم فقال شاء الله، فبعثهم الله له، فأنزل الله في ذلك: «ألم تر إلى الذين خرجوا من ديارهم وهم ألوف» الآية.

4 F -"olursa"; M: "bir sebeble". Sonraki baskılarda "sebeble olursa" şeklinde düzeltilmiş olup "bir" kelimesi

korkusuyla hükm-i ilâhîden firar etmek isteyenlerin hepsine şâmildir, tâun ve vebâ gibi öletlerde herkes bulunduğu yerden kaçmaya kalkmamalı, muharebe lâzım geldiği zaman da binlerle halk korkup vatanlarından kaçmamalıdırlar. Ölüm korkusuyla vatanlarını müdafaa ve emr-i ilâhîyi tenfiz etmekten kaçınarak sürü sürü terk-i diyar eden binlerle akvâmın çok geçmeyip mahv ü perîşân oldukları ve sonradan bi-izn-i Hudâ yine hayat buldukları hakkında târîh-i beşer misâllerle doludur. Burada Cenâb-ı Allah bütün bunları ihtar ederken ölümden, hükm-i ilâhî olan vazifeden kaçıp kurtulmanın imkânı bulunmadığını ve böyle yapanların korktuklarına daha çabuk ve daha fecî bir surette uğrayacaklarını ve hatta Allah murad edince hükmünü infaz etmek için ölüleri bile dirilteceğini ve binâenʿaleyh ölmekle kurtulacaklarını[1] zannedenlerin de kurtulamayacaklarını ifham buyurmuş, hâsılı hükm-i ilâhîden kurtulmak için ne ölümden kaçmanın, ne de ölüme koşmanın kâr-ı akıl olmadığını anlatmıştır.

{اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ} Şüphe yok ki Allah'ın insanlara fazl ü keremi çoktur, böyle her türlü esbâbın munkatıʿ [821] olmuş, artık hayata imkân kalmamış zannedildiği bir sırada bile yeniden hayat verir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ} Ve lâkin nâsın ekserîsi şükretmezler. ۞ O'nun emirlerine muhalefet eder ve kaçmakla kurtulacağız zannına düşerler, ne budalalık! Ey mü'minler siz böyle olmayın:

وَقَاتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَاعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ ﴿٢٤٤﴾ مَنْ ذَا الَّذٖى يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُٓ اَضْعَافًا كَثٖيرَةً وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٤٥﴾

Meâl-i Şerîfi

O hâlde Allah yolunda çarpışın ve Allah'ın Semîʿ, Alîm olduğunu bilin (244). Hani kim var Allah'a bir karz-ı hasen arz edecek ki Allah ona birçok katlarını katlayıverirsin. Allah hem sıkar hem açar, hep de döndürülüp O'na götürüleceksiniz (245).

---

yoktur. İlk baskının sonundaki doğru-yanlış cetvelinde "sebeble" yerine "sebeble olursa" denilmiştir.

1 F: "kurtulacağını".

Kıraat: فَيُضَاعِفَهُ Nâfi', Ebû Amr[1], Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde fâ'nın zammıyla, İbn Kesîr ve Ebû Ca'fer kıraatlerinde fâ'nın zammı ve ayn'ın teşdîdiyle elifsiz [فَـ]يُضَعِّفُهُ, [İbn Âmir ve Ya'kūb fâ'nın fethi ve ayn'ın teşdîdiyle elifsiz فَيُضَعِّفَهُ][2], mütebâkīsinde[3] fâ'nın fethiyle[4] فَيُضَاعِفَهُ okunur. يَبْسُطُ Nâfi', Bezzî, Ebû Bekir Şu'be, Kisâî, Ebû Ca'fer Revh kıraatlerinde "sin" yerine "sad" ile okunur.[5]

Siz bunlardan ibret alıp şükreyleyin {وَقَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} ve Allah yolunda muharebe edin, vazifenize bakın. Anlaşıldı ki korkunun ecele fâidesi yok, kat'iyyen mukadder [822] olanın da reddine çare yok. Ecel geldi ise fî-sebîlillâh ölmek, gelmediyse kıymetli zaferlere nâil olup sevablar kazanmak var. {وَاعْلَمُوا} Ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} Allah muhakkak Semî'dir, Alîm'dir. ❁ Gidenlerin ve kalanların ne söylediklerini işitir. Kalblerinde neler gizlediklerini bilir. Şimdi {مَنْ ذَا الَّذِى} kimdir o yiğit ki {يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا} Allah'a bir karz-ı hasen, yani gönlünden koparak, hüsn-i niyet ve ihlâsa makrun olarak, dişinden tırnağından güzelce kırkıp bir ödünç versin, fî-sebîlillâh infak etsin de {فَيُضَاعِفَهُ لَهُ اَضْعَافًا كَثِيرَةً} O da yarın ona ez'âf-ı kesîresiyle kat kat versin; yahut her kim öyle ödünç verir, Allah da ona böyle kat kat verir. Bu katların mikdârını ancak Allah bilir. Ma'amâfîh كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ [el-Bakara 2/261][6] hesâbıyla bire yedi yüz de denilmiştir.

Rivayet olunuyor ki Ebü'd-Dehdah radıyallahu 'anh "Yâ Resûl, benim iki bahçem var, birisini tasadduk edersem bana cennette iki misli var mıdır?" demiş "evet" buyurulmuş, "Dehdah'ın anası da beraberimde mi?" demiş, "evet" buyurulmuş, "sabiyye de beraberimde mi?" demiş "evet" buyurulmuş. Bunun üzerine bahçelerinin en güzeli olan "Huneyniyye" nâmındaki hadîkasını tasadduk etmiş, dönüp ehl ü 'iyâline gelmiş, onlar

---

1 M, B: "İbn Âmir"; F: "İbn Amr".
2 Parantez içindeki ibare müellife ait olmayıp, tarafımızdan eklenmiştir.
3 Bu okuyuş sadece Âsım'a aittir.
4 M ve F: "zammıyla".
5 İbn Mücâhid, *Kitâbu's-seb'a fi'l-kırâ'ât,* thk. Şevkī Dayf, Kāhire: Dâru'l-Me'ârif, 1400, s. 184-186; Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb',* nşr. Otto Pretzl, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1404/1984, s. 81; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-'aşr,* thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', el-Matba'atü't-Ticâriyyeti'l-Kübrâ, ts., II, 228-230.
6 "…bir dâne meseli gibidir ki yedi başak bitirmiş, her başakta yüz dâne…"

da o bahçede bulunuyorlarmış, hemen bahçenin kapısına durmuş, zevcesi Ümmü Dehdah'a bunu nakletmiş, o da "iştirâ ettiğin bahçeleri Allah mübarek etsin" demiş, çıkmışlar, bahçeyi teslim etmişler, bu âyet nâzil olmuş, Resûlullah "Ebü'd-Dehdah için cennette nice hurma ağaçları saçak atıyor." buyurmuş.[1]

Bu ne lütuftur ki Allah kullarına böyle bir istikraz ilan ediyor ve bu feyzin ihlâs ve hüsn-i niyetle irâde-i abde merbut bulunduğunu da gösteriyor. Buna tâlib [823] olunuz, "Allah bu katlı ihsânı önceden neye yapıvermiyor?" demeyiniz, çünkü {وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُۜطُ} Allah sıkar ve açar, gerek ferdlere ve gerek cemaatlere bazen darlık verir bazen de genişlik. ❁ Darlıkta me'yus olmamalı, genişlikte de azıtmamalı, her iki takdirde herkes hâline göre râgıb-ı hasenât olmalı. Dişinden tırnağından güzelce kesip Allah'a mâlen ve bedenen -velev sıkıntılara tahammül etmek ve hiçbir şey bulamazsa سُبْحَانَ اللّٰهِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ وَلَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ demek suretiyle olsun- karz-ı hasen yapılmalıdır[2] ki sonu genişlik olsun {وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} ve siz ne kadar kaçınsanız âkıbet O Allah'a ircâ' olunacaksınız. Ecir veya cezânızı behemehâl bulacaksınız.

Bunların cereyânını tenvir için

اَلَمْ تَرَ اِلَى الْمَلَاِ مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ مِنْ بَعْدِ مُوسٰىۢ اِذْ قَالُوا لِنَبِيٍّ لَهُمُ ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِۜ قَالَ هَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُواۜ قَالُوا وَمَا لَنَٓا اَلَّا نُقَاتِلَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَقَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَٓائِنَاۜ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ تَوَلَّوْا اِلَّا

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 204:
نزلت فى أبى الدحداح اسمه عُمَر بن الدحداح الْأَنْصَارِيّ وذلك أن النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: من تصدق بصدقة فَلَه مثلها فِي الجنة. قَالَ أَبُو الدحداح: إن تصدقت بحديقتي فلي مثلها فِي الجنة. قَالَ: نعم. قَالَ: وأم الدحداح معي. قَالَ: نعم. قَالَ: والصبية. قَالَ: نعم. وكان لَهُ حديقتان فتصدق بأفضلهما واسمها الجنينة فضاعف الله عَزَّ وَجَلّ صدقته ألفي ألف ضعف فذلك قوله عَزَّ وَجَلّ: «أضعافا كثيرة وَاللَّهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ» يعني يقتر ويوسع «وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ»، فيجزيكم بأعمالكم، فرجع أَبُو الدحداح إلى حديقته فوجد أم الدحداح والصبية فِي الحديقة التي جعلها صدقة فقام عَلَى باب الحديقة وتحرج أن يدخلها وقَالَ: يا أم الدحداح. قَالَتْ لَهُ: لبيك يا أبا الدحداح. قَالَ: إني قَدْ جعلت حديقتي هَذِهِ صدقة واشترطت مثلها فِي الجنة، وأم الدحداح معي، والصبية معي، قَالَتْ: بارك الله لك فيما اشتريت فخرجوا منها وسلم الحديقة إلى النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: كم من نخلة مدلا عذوقها لأبي الدحداح فِي الجنة لو اجتمع عَلَى عذق منها أهل منى أن يقلوه ما أقلوه.

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, II, 461:
عَنْ أَبِي حَيَّانَ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ شَيْخٍ لَهُمْ أَنَّهُ كَانَ إِذَا سَمِعَ السَّائِلَ يَقُولُ: «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضاً حَسَناً» فَقَالَ: «سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَلا إِلَهَ إِلا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ»، هَذَا الْقَرْضُ.

قَل۪يلاً مِنْهُمْۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ بِالظَّالِم۪ينَ ﴿٢٤٦﴾ وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اللّٰهَ قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ
مَلِكاًۜ قَالُٓوا اَنّٰى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا وَنَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِۜ
قَالَ اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰيهُ عَلَيْكُمْ وَزَادَهُ بَسْطَةً فِي الْعِلْمِ وَالْجِسْمِۜ وَاللّٰهُ يُؤْت۪ي مُلْكَهُ مَنْ يَشَٓاءُۜ
وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَل۪يمٌ ﴿٢٤٧﴾ وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ اِنَّ اٰيَةَ مُلْكِه۪ٓ اَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ ف۪يهِ سَك۪ينَةٌ
مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ اٰلُ مُوسٰى وَاٰلُ هٰرُونَ تَحْمِلُهُ الْمَلٰٓئِكَةُۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ اِنْ
كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٢٤٨﴾ فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِۙ قَالَ اِنَّ اللّٰهَ مُبْتَل۪يكُمْ بِنَهَرٍۚ فَمَنْ شَرِبَ
مِنْهُ فَلَيْسَ مِنّ۪يۚ وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَاِنَّهُ مِنّ۪ٓي اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِه۪ۚ فَشَرِبُوا مِنْهُ اِلَّا
قَل۪يلاً مِنْهُمْۜ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مَعَهُۙ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِه۪ۜ
قَالَ الَّذ۪ينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللّٰهِۙ كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَل۪يلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَث۪يرَةً بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ
مَعَ الصَّابِر۪ينَ ﴿٢٤٩﴾ وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِه۪ قَالُوا رَبَّنَٓا اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْراً وَثَبِّتْ
اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِر۪ينَۜ ﴿٢٥٠﴾ فَهَزَمُوهُمْ بِاِذْنِ اللّٰهِۙ وَقَتَلَ دَاوُ۫دُ جَالُوتَ
وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَٓاءُۜ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ
الْاَرْضُ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَم۪ينَ ﴿٢٥١﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ اللّٰهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّۜ
وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَل۪ينَ ﴿٢٥٢﴾

[825] **Meâl-i Şerîfi**

Baksan a Benî İsrâil'in Mûsâ'dan sonra yüze gelenlerine! Hani bir peygamberlerine "bize bir melik gönder, Allah yolunda muharebe edelim" dediler, "nasıl" dedi, "üzerinize farz kılınırsa muharebe etmeyiverir misiniz?" "Biz" dediler "neye muharebe etmeyelim? Yurtlarımızdan çıkarıldık, evlâdlarımızdan [826] *cüdâ edildik". Vaktâ ki bunun üzerine muharebe kendilerine farz kılındı, fakat pek azından mâʿadâsı dönüverdiler, Allah o zâlimleri bilir (246). Peygamberleri onlara "İşte",*

demişti, "Allah size melik olmak üzere Tâlût'u gönderdi." "A!" dediler, "ona bizim üzerimize melik olmak nereden? Melikliğe biz ondan daha lâyık iken; malca bir genişliğe de nâil edilmiş değil." "Onu", dedi, "sizin üzerinize Allah intihab etmiş ve ilimde, cisimde ona ziyade bir vüsʿat vermiş, hem Allah mülkünü dilediğine verir, Allah Vâsiʿdir, Alîm'dir." (247). Peygamberleri onlara şunu da söylemişti: "Haberiniz olsun, onun melikliğinin alâmeti size o Tabut'un gelmesi olacaktır ki onda Rabbinizden bir sekîne ve âl-i Mûsâ ile âl-i Hârûn'un metrûkâtından bir bakıyye vardır, onu melâike getirecektir, elbette bunda size katʿî bir alâmet vardır, eğer mü'minlerseniz" (248). Vaktâ ki Tâlût ordu ile hareket etti, "muhakkak", dedi, "Allah sizi bir nehir ile imtihan edecek, kim ondan içerse benden değil, kim onu tatmazsa işte o benden, ancak eliyle bir avuç alan müstesnâ." Derken varır varmaz ondan içtiler, ancak içlerinden pek azı müstesnâ kaldılar. Derken Tâlût ve maiyyetinde iman edenler nehri geçtiler. O vakit de "bizim bugün Câlût ile ordusuna tâkatimiz yok" dediler. Allah'a mülâkī olacaklarına kāniʿ olanlar ise şu cevâbı verdiler: "Nice az bir cemiyet, çok bir cemiyete Allah'ın izniyle galebe çalmışlar, Allah sabırlılarla beraberdir" (249). Ve vaktâ ki Câlût ve ordusuna karşı meydana çıktılar, şöyle dediler "ey bizleri yetiştiren Rabbimiz, üzerlerimize sabır dök ve ayaklarımıza sebat ver ve bizi kâfirler kavmine karşı muzaffer buyur" (250). Derken Allah'ın izniyle onları tamamen bozdular, Dâvûd Câlût'u öldürdü ve Allah kendisine mülk ve hikmet verdi ve daha dilediğinden ona tâlim de buyurdu, Allah'ın insanları birbiriyle defʿ etmesi olmasa idi arz, mutlak fesad bulmuş gitmişti ve lâkin Allah'ın zevi'l-ʿukūl âlemlerine bir fazlı var (251). İşte bunlar Allah'ın âyetleri, onları sana bihakkın tilâvet ediyoruz, muhakkak ki sen o gönderilen resullerdensin (252).

[827] **Kıraat**: عَسَيْتُمْ Nâfiʿ "sin"in kesriyle, bâkīleri fethiyle. غرْفَةً Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Caʿfer gayn'ın fethiyle, mütebâkīsi zammıyla. دَفْعُ اللهِ Nâfiʿ, Ebû Caʿfer, Yaʿkūb دِفَاعُ اللهِ.

"**Mele'**" (مَلَأٌ) "kavm", "raht" gibi müfredi olmayan bir ism-i cemʿdir ki toplandıkları zaman göz veya yer dolduran bir cemaat veya cemiyet mefhûmuyla eşrâf-ı nâsa, yani ileri gelen ve sâhib-i re'y olan vücûh ve erbâb-ı hall ü akd hey'etine ıtlak edilir. İbn Atıyye demiştir ki "'Mele" kelimesinin asl-ı vazʿı cemîʿ-i kavmdir, eşrâfa mele' denilmesi teşbîhendir."[1] Yani eşrâfa bütün kavmi temsil edebilmeleri haysiyetinden onlar gibi mele' ıtlak olunur. Onun için âtîde göreceğiz ki sözler ashâb-ı re'ye muzâf olmakla beraber mes'ûliyet umûma müteveccihtir. Hâsılı mele' iki nokta-i nazarla cumhûr-ı kavm demektir. Ferrâ beyan eder ki bütün Kur'an'da مَلَأٌ, رَهْط, قَوْم, نَفَر ricâl demektir, içlerinde kadın yoktur.[2]

Ey sâhib-i nazar {اَلَمْ تَرَ} görmedin mi, baksana {اِلَى الْمَلَاِ مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ} {مِنْ بَعْدِ مُوسٰى} Mûsâ'dan sonra Benî İsrâil'den o cumhur cemaate {اِذْ قَالُوا} {لِنَبِيٍّ لَهُمُ} bir vakit bunlar bir peygamberlerine[3] {ابْعَثْ لَنَا مَلِكًا نُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} "bize kumanda edecek bir emîr sevk et fî-sebîlillâh muharebe edelim" dediler {قَالَ} o peygamber {هَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ اَلَّا تُقَاتِلُوا} "size [828] muharebe farz kılınırsa yapmamak etmeyesiniz?" dedi, damarlarına bastı, hakikati gördü, tesbit etmek istedi. Cevâben {قَالُوا} bütün cemaat {وَمَا لَنَٓا اَلَّا نُقَاتِلَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} "biz neye fî-sebîlillâh muharebe etmeyelim? {وَقَدْ اُخْرِجْنَا مِنْ دِيَارِنَا وَاَبْنَٓائِنَا} Hâlbuki yurtlarımızdan çıkarıldık ve evlâdlarımızdan olduk" dediler. Hiss-i sâr ve Allah'tan ümîd-i zaferle esbâb-ı harbin bâliğan-mâ-belağ mevcut olduğunu söylediler. Bu sırada Mısır ile Filistin arasında sâkin bulunan Amâlika'nın başında Imlık evlâdından Câlût nâmında bir cebbar hükümdar bulunuyormuş, bunlar Benî

---

1 İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fî tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Abdü's-Selam Abdü'ş-Şâfî Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422, I, 330:
ويسمى الأشراف الملأ تشبيها. والْمَلَإِ في هذه الآية جميع القوم، لأن المعنى يقتضيه، وهذا هو أصل اللفظة.

2 el-Ferrâ', *Meʿâni'l-Kur'ân,* I, 383.

3 Ki Eşmoil [Şemuyel] veya Şemʿun b. Saʿbe veya Yuşaʿ b. Nûn diye birkaç rivayet vardır. Ahfâd-ı Yûsuf'tan Yuşâʿ b. Nûn Fetâ-yı Mûsâ'dır ki Hazret-i Mûsâ'dan sonra ona halef olmuştu. Binâenʿaleyh Tâlût ve Dâvûd zamanından çok mukaddem olduğu cihetle rivayetler en ziyade Eşmoil üzerindedir. Ancak bunun Eşmoil b. Bâl b. Alkame veya Eşmoil b. Helkaba olması hakkında iki kavil vardır. Mukātil Harun aleyhisselâm neslinden Eşmoil b. Bâl demiş, Mücâhid de Eşmoil b. Helkaba'dır demiş. Eşmoil İsmâil'in İbrânîsidir. Âyette ismi tasrih edilmediği gibi لِنَبِيٍّ لَهُمُ diye nekre olarak irâdı hükmün zâta değil, mutlak vasf-ı nübüvvete müteʿallik olması ve bu suretle Hazret-i Peygamber'e dahi îmâyı tazammun etmesi içindir. (Müellifin notu)

İsrâil'e galebe etmişler, vatanlarının birçoğunu zabt ile evlâdlarını, hatta mülûkzâdelerinden dört yüz kırk kişiyi esir edip götürmüşler, kalanlara vergiler tarh etmişler ve Tevratlarını bile almışlar. Bu sırada Benî İsrâil'in bir peygamberleri yokmuş, nihâyet Allah'a yalvarmışlar, Allah teâlâ bunlara sülâle-i nübüvvetten kalma tek bir kadından bir çocuk vermiş ve buna nübüvvet ihsan eylemiş. Bu sayede ümitlenmişler, bir taraftan onun nübüvvetini imtihan, bir taraftan da ümîd-i zaferle harb etmek arzusuna düşmüşler, bu sâika ile ondan bu talepte bulunmuşlar ve böyle söz vermişler. İmam Kuşeyrî bu noktada demiş[1] ki: Fakat hüsn-i niyetlerine mal ve evlâd endişesini karıştırarak hareket etmiş ve sırf fî-sebîlillâh ihlâs-ı tâm ile emr-i ilâhîye âmâde durmayıp izhâr-ı tecellüdle tehyîc-i harbe kıyam eylemiş bulunduklarından maksadları tamam olmamış ve ʿale'l-ekser rahata alışmış kimselerin muʿtâdı olduğu üzere ibtidâ hiss-i intikam ile celâdet göstermişler ve sonra iş sıkıya gelince fiilleri kavillerine uymamış.[2]

Fi'l-vâkiʿ {فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ} vaktâ ki muharebe yazıldı. Emir verilip iş kesb-i katʿiyyet etti {تَوَلَّوْا} geri döndüler. Fiilleri kavillerine uymadı, sözlerinde durmadılar, [829] emre riayet etmediler. Harb meydanına gelirken yüz çeviriverdiler {اِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ} ancak içlerinden birazı müstesnâ bir makam kazandılar ki yakında görüleceği üzere bunlar bir avuç su ile iktifâ edenlerdi, azlıklarına bakmadılar sebat ettiler ve muzaffer oldular. Bir hadîs-i şerîfe nazaran bu ekalliyet ashâb-ı Bedr'in adedince idi ki üç yüz on üç kişi imişler demek olur.[3] Sözlerinde duran ve muvaffak olan bu ekalliyetten mâʿadâsı bidâyeten harbi tehyic ettiler de meydân-ı harbde bunları yalnız bırakıp çekiliverdiler {وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِالظَّالِمٖينَ} Allah da böyle

---

1 B: "demiştir".

2 Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât,* thk. İbrâhim el-Besyûnî, Kāhire, el-Hey'etü'l-Mısriyye, ts., I, 191:

استقبلوا الأمر بالاختيار، واقترحوا على نبيّهم بسؤال الإذن لهم فى القتال، فلمّا أجيبوا إلى ما ضمنوه من أنفسهم ركنوا إلى التكاسل، وعرّجوا في أوطان التجادل والتغافل. ويقال إنهم أظهروا التصلب والجد فى القتال ذبّا عن أموالهم ومنازلهم حيث قالُوا «وَما لَنا أَلَّا نُقاتِلَ فِي سَبِيلِ اللهِ وَقَدْ أُخْرِجْنا مِنْ دِيارِنا وَأَبْنائِنا...» فلذلك لم يتم قصدهم لأنه لم يخلص -لحقّ الله- عزمهم، ولو أنهم قالوا «وما لنا ألا نقاتل فى سبيل الله لأنه قد أمرنا، وأوجب علينا، فإنه سيدنا ومولانا، ويجب علينا أمره» لعلّهم وفّقوا لإتمام ما قصدوه.

3 Buhârî, Meğâzî, 6; Tirmizî, Siyer, 38:

عَنِ الْبَرَاءِ قَالَ: كُنَّا نَتَحَدَّثُ أَنَّ أَصْحَابَ بَدْرٍ يَوْمَ بَدْرٍ كَعِدَّةِ أَصْحَابِ طَالُوتَ ثَلَاثُ مِائَةٍ وَثَلَاثَةَ عَشَرَ رَجُلاً.

zâlimleri bilir. Binâenʿaleyh onlara yapacağını da bilir. ❁ Bu cümle-i tezyîliye sözlerinde durmayan ve ʿale'l-husûs harbe tâlib olup da bilâhare dönenler hakkında büyük bir inzârı muhtevîdir. Burada لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/124][1] kavl-i ilâhîsini hatırlamak lâzım gelir.

Harbin nasıl kesb-i katʿiyyet ettiğine gelince:

Onlar öyle söylediler {وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ} o peygamberleri de onlara {اِنَّ اللّٰهَ} {قَدْ بَعَثَ لَكُمْ طَالُوتَ مَلِكًا} "Allah size Tâlût'u emîr gönderdi" dedi. Buna karşı {قَالُوا} o cemaat {اَنّٰى يَكُونُ لَهُ الْمُلْكُ عَلَيْنَا} "o bize karşı nerden melik olacak?" Yahud "bizim üzerimize onun melik olması nasıl olur? {وَنَحْنُ اَحَقُّ بِالْمُلْكِ مِنْهُ} Hâlbuki biz melikliğe ondan elyakız, melik olmak ondan ziyade bizim hakkımız {وَلَمْ يُؤْتَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ} ona bir seʿa-i mâliye de bahşedilmiş değil" diye itiraz ettiler. Cevâben {قَالَ} o peygamber dedi ki {اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰيهُ عَلَيْكُمْ} "Allah onu ıstıfâ ve intihab ederek üzerinize sûret-i katʿiyyede tâyin etti {وَزَادَهُ بَسْطَةً فِى الْعِلْمِ وَالْجِسْمِ} ve ona ilimde ve cisimde, maddî [830] ve mânevî ziyade bir inkişaf ve inbisat verdi. ❁ Maddeten iri, güçlü, kuvvetli, güzel; mânen ilm-i din ve siyaset, fenn-i idare ve harbde sizden yüksek yarattı. Bilfiil hükümdarlık ve kumandanlık için umde olan şerâit de budur. Yoksa verâset, neseb, şart-ı aslî değildir. Deniliyor ki İbrânî olan "Tâlût" ismi Arapça طول maddesiyle de alâkadar olarak kudret ve uzunlukta mübalağa mânasını mutazammındır. Binâenʿaleyh kudret-i ilmiye ve cismiyeye bir unvan gibidir. Esasında ʿucme bir ism-i hâstan ibaret olsa da Kur'an, Arabî nokta-i nazardan mefhûmuna işaretle bunu bir düstûr-ı küllî hâlinde taʿrîf ü tesbît etmiştir. Tâlût'un ismi Süryânîce Sâyil ve İbrânîce Sâvil b. Kays imiş. Demek ki "Tâlût" lakabdır.

Şimdi "biz dururken Allah bunu neye böyle yapmış" mı denecek? {وَاللّٰهُ يُؤْتِى مُلْكَهُ مَنْ يَشَٓاءُ} Allah mülkünü dilediğine verir. ❁ Mâlikü'l-mülk O, asıl mülk O'nundur. Mülke nâil olanlar bi'l-asâle değil O'ndan bi'n-niyâbe nâil olurlar {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ} hem Allah Vâsiʿ ve Alîm'dir. ❁ Rahmet ü ihsânı çok, fâʿil-i muhtârdır. Kabzını bastı tâkip eder, fakiri ganî kılar,

---

1 "…Benim ahdime zâlimler nâil olamaz."

mülksüze mülk verir, vereceğini vermek için de hiçbir kayd ü şarta tâbiʿ değildir, cehilden münezzehtir. Mülke lâyık olup olmayanları, kimlere niçin ve ne kadar müddet vereceğini de bilir. Buna karşı "biz dururken mülkünü Tâlût'a neye verdi?" denemez. Ancak habere itimad edemeyecek kimseler mantıken bu davanın suğrâsı olan ıstıfâ kaziyyesini "ne mâlum?" diye menʿ edip delil isteyebilirler. Bunu itmam için:

{وَقَالَ لَهُمْ نَبِيُّهُمْ} Bir de peygamberleri onlara dedi ki: {اِنَّ اٰيَةَ مُلْكِهٖٓ اَنْ يَأْتِيَكُمُ التَّابُوتُ} "Tâlût'un melik olmasının alâmet-i zâhiresi ve nübüvvetin mucizesi size tabutun gelmesidir."

"**Tâbût**" sandık demektir. Maʿamâfîh müracaat demek [831] olan "tevb" maddesinden mübalağa sîgası olmak hasebiyle dönüp dolaşıp gelinecek, merciʿ-i kül meâlinde bir mefhum da ifade eder. Bu tabuttan murad da Tevrat sandığıdır ki Hazret-i Mûsâ'dan sonra Benî İsrâil'in isyanıyla ellerinden çıkmış, refʿ olunmuştu. Lâkin erbâb-ı ahbâr demişler ki "Allah teâlâ, Hazret-i Âdem'e bir tabut inzal etmiş, içinde evlâdından gelecek enbiyânın suretleri varmış. Şimşir ağacından en boy üç iki (3x2) kadarmış. Âdem aleyhisselâm'ın vefatına kadar nezdinde kalmış, baʿdehu birer evlâdı tevârüs etmişler, nihâyet Yaʿkūb aleyhisselâm'a intikal etmiş. Sonra Benî İsrâil'in elinde kalmış, Mûsâ aleyhisselâm'a kadar gelmiş. Hazret-i Mûsâ Tevrat'ı buna kor, muharebe ettiği zaman öne geçirir, Benî İsrâil'in gönülleri bununla sükûn bulurdu. Vefatına kadar yanında idi. Baʿdehu Benî İsrâil'de elden ele geçti. Bir hususta muhakeme olacakları zaman buna müracaat ederler, beynlerinde hâkim olurdu. Muharebeye gittiklerinde önlerinde götürürler ve bununla teberrük ederek düşmanlarına zafer ümit ederlerdi. Melekler bunu askerin başında tutar, muharebeye girişirler, sonra Tabut'tan bir ses işittikleri zaman muzafferiyete yakīn edinirlerdi. Vaktâ ki Benî İsrâil isyana başlamışlar, fesâda düşmüşler, işleri çığırından çıkmış, Allah başlarına Amâlika'yı musallat etmiş, bunlar galebe etmişler, Tabutlarını da almışlar götürmüşler, bir pisliğe, bir helâya bırakmışlar. Cenâb-ı Allah Tâlût'u melik yapmak murad edince Amâlika'ya bir belâ vermiş, hattâ Tabut'un yanında abdest

bozanlar basura tutulur olmuş, diğer taraftan beldelerinden beş şehir de mahvolmuş. Kâfirler bu ibtilânın Tabut yüzünden olduğuna kāil olmuşlar, onu çıkarmışlar, iki öküze yükletip koyuvermişler, Allah da bunlara dört melek müvekkel kılmış sevketmişler, Tâlût'un evine getirmişler. İşte Benî İsrâil Tâlût'un mülküne beyyine istedikleri zaman peygamberleri, onun âyet-i mülkü Tabut'un gelmesi olduğunu söylemiş"[1] Demek oluyor ki Benî İsrâilde [832] Tabut, emânât-ı[2] mukaddeseden olup Hıristiyanlıktaki Salîb gibi bir mevkiʿde tutulurmuş. Nitekim Hıristiyanların salîb-i kebîri de buna şebîh bir vakʿa geçirmişti. Tabut'un tâ Hazret-i Âdem'den beri gelmesi, içi resimli bir sandık olması, bunun Ebü'l-beşer olan Hazret-i Âdem olmasıyla tevfîki müşkil ve aynı zamanda bu ahbâr-ı şâyiʿayı ceffe'l-kalem tekzib de haksız olacağından İbn Abbas hazretlerinden rivayet olunduğu üzere bunun zâyiʿ olmuş "Tevrat sandığı" olmasıyla iktifâ etmek ve şu kadar ki bunu Hazret-i Mûsâ yaptırmış olmayıp daha kadîm târihî bir sandık olduğunu da kabul etmek muvâfık olacaktır. Maʿamâfîh Râgıb'ın naklettiği vechile "Tabut kalb, ve sekîne ondaki ilimden ibarettir" de denilmiş. Çünkü kalbe صَنْدُوق عِلْم, وِعَاء عِلْم, تَابُوت عِلْم, بَيْتُ الْحِكْمَه,[3] سَفَطُ الْعِلْم tesmiye edilir.[4] Bu gerçi meşhûra ve zâhire muhalif görünürse de onun lâzımı olan mühim bir maʿnâ-yı işârî olduğu da inkâr edilemez. Buna göre hâsıl-ı meâl: Onun hakīkī âyet-i mülkü isyan ve gurur ile zâyiʿ olmuş ve sizi perişan etmiş olan kalbinizin yerine gelmesi ve hakikate iman ederek sükûnet ü itmi'nâna ermenizdir. Beyyine-i hakīkiye âfâkī olmaktan ziyade enfüsîdir. Siz fikr-i fesad ile zâyiʿ olmuş kalbinizi bulup davayı bırakarak ona beyʿat ettiniz mi mesele biter. Aksi hâlde Allah'ın ona verdiği kudret ve vereceği muvaffakiyet size melikliğini bi'l-iʿcâz teslîm ettirir. İşte onun mülküne katʿî delîl, işbu zâhirî ve bâtınî tabutun gelmesidir. {فِيهِ} O tabutta veya gelişinde {سَكِينَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَبَقِيَّةٌ مِمَّا تَرَكَ اٰلُ مُوسٰى وَاٰلُ هٰرُونَ} Rabbinizden bir sekîne, Âl-i Mûsâ ve Âl-i Harun'un metrûkâtından bir bakıyye vardır.

---

1 Bk. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr,* I, 206; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 213-214.

2 B: "emânet-i".

3 M, B ve F: "سقط".

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 162:
وقيل: عبارة عن القلب، والسكينة عمّا فيه من العلم، وسمّي القلب سفط العلم، وبيت الحكمة، وتابوته، ووعاءه، وصندوقه.

"**Sekîne**"; esasen "sükûnet" gibi "sükûn"dan ve vakār ü sebât ve emn ü itmi'nân demektir ki lisânımızda da "sekînet" denilir. Hafifliğin ve telaşın zıddıdır. Bir de tanınan ve [833] kendisiyle sükûn ve itmi'nân hissedilen herhangi bir âyet, bir alâmete "sekîne" ıtlak edilir. Meselâ bir ordu için sancak bir sekînedir. Burada bunun ne olduğu hakkında müteʿaddid rivayetler vardır ki bazıları maddî ve bazıları mânevîdir: Bir sûret-i mahsûsa, bir rîh-i heffâfe (هفافة)[1], ilâhî bir rûh-ı mütekellim, cennetten altın bir tas ki içinde enbiyânın kalbleri yıkanır, rahmet, elvâh mahfazası, bir âyet-i maʿrûfe. Bunların hâsılı başlıca şöyle telhis edilmiştir:

1. Sekîne, Benî İsrâil'de zebercedden veya yakuttan iki kanatlı ve kedi gibi başı ve kuyruğu bulunan bir suret imiş, bir inilti yaparmış, inledikçe Tabut'u alıp düşmana doğru giderler, durdukça dururlarmış.
2. Hazret-i Ali'den: İnsan yüzüne benzer yüzü var bir rîh-i heffâfe, hoş bir nesîm.[2]
3. Sekîne, Hazret-i Mûsâ ve Hârûn ile onlardan sonraki enbiyâ-yı Benî İsrâil'e nâzil olmuş kitaplardan Cenâb-ı Allah'ın Tâlût ve askerine nusret ihsan edip düşmanları defʿ edeceğine dair bazı bişâretler.
4. Ne olduğu gayr-i maʿlûm bir şey.

"**Bakıyye**"ye gelince: Diyorlar ki bu da elvâh kırıkları, Asâ-yı Mûsâ ve Tevrat'tan bir nebze idi. Birinci mâna üzere Tabut'un bir sebeb-i sekînet olduğu da mervîdir.

Hâsıl-ı maʿnâ: O Tabut'ta veya gelişinde size Rabbinizden bir sekînet ü itmi'nân ve Âl-i Mûsâ ve Âl-i Hârûn'dan kalma mebrûkâttan bir bakıyye vardır ki siz bununla sükûnet bulur, emn ü itmi'nâna erer, onlar gibi amel edersiniz demek olur. Bu surette Tabut muhteveyâtıyla kendisi bir sekînedir. "اَلْأَنْبِيَاءُ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَإِنَّمَا وَرَّثُوا الْعِلْمَ: Peygamberler ne bir altın ne bir gümüş miras bırakmamış, ancak ilim miras bırakmışlardır"[3] hadîs-i şerîfi medlûlünce enbiyâdan kalma bakıyye-i yâdigâr ise ilme, din ve şeriata ait şeyler olur.

---

1 B: "hafîfe".
2 F -"hoş bir nesîm".
3 Tirmizî, İlim, 19/2682.

Fakat bu bakıyyeyi ve o sekîne vü sekîneti hâvî Tabut [834] nasıl gelir? {تَحْمِلُهُ الْمَلٰٓئِكَةُ} Onu melekler, Allah'ın elçileri, kuvvetleri getirir. ❁ Yerden getirir, gökten getirir, nasıl getirirse getirir, siz o ciheti düşünmeyin de gelirse bilin ki Talut meliktir, {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ} o Tabut'un gelişinde sizin için muhakkak bir âyet-i hak, bir beyyine-i ilâhiye vardır {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ} eğer siz mü'min iseniz veya iman şânınızdan ise bu böyledir. ❁ Bu fıkra şunu da gösterir ki ehl-i imana yaraşan hafiflik değil, vakār ü sekînet, sebât ü itmi'nândır. Bunda da mîrâs-ı enbiyânın, ilm ü dînin büyük ehemmiyeti vardır. Emânât-ı mukaddesenin de kuvvet-i kalb için bir feyz ü bereketi bulunacağı inkâr olunmamalıdır.

{فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ} Vaktâ ki bunlar tamam olup Talut askerleriyle[1] hareket etti {قَالَ} askerine hitâben şöyle dedi: {اِنَّ اللّٰهَ مُبْتَلٖيكُمْ بِنَهَرٍ} "Allah sizi behemehâl bir ırmakla imtihan edecektir {فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ} binâenʿaleyh ondan her kim içerse {فَلَيْسَ مِنّٖى} benden değil, {وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ} ve her kim ona ağzını sürmezse {فَاِنَّهُ مِنّٖى} o şüphesiz bendendir, benim askerimden veya beni sevenlerdendir {اِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهٖ} ancak eliyle bir avuç alan içlerinden müstesnâ, bu kadarına ruhsat var. Doğrudan doğru ağızla sömürmeye müsaade yok. Talut bir emîr sıfatıyla bu emri, bu taʿlîmâtı vermişken {فَشَرِبُوا مِنْهُ اِلَّا قَلٖيلاً مِنْهُمْ} ırmağa gelince askerin birazından mâʿadâsı hep ondan içtiler, emri dinlemediler.

[835] Rivayet olunuyor ki bir adam, bir avuç alır kendine ve hayvanına kifayet edermiş, fakat saldırıp içenlerin dudakları morarır, harâretleri artarmış. Binâenʿaleyh bunlar nehrin berisinde dökülüp kaldılar {فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ} da Talut ile iman eden maiyyeti[2] nehri geçince {قَالُوا} kalanlar geriden {لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهٖ} "bugün bizim Câlût'a ve askerine harb edecek tâkatimiz yok" dediler. ❁ Yahut bunlar değil de nehri geçmiş mü'minlerin zayıf kısmı düşmanın çokluğunu görünce ümitsizliğe düşüp birbirlerine böyle söylediler. Çünkü mü'minlerin de imanda dereceleri mütefâvittir. Söylediler de ne oldu? {قَالَ الَّذٖينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللّٰهِ}

---

1 F: "askeriyle".
2 F: "Talut iman eden maiyyetiyle".

Her hâlde Allah'a mülâkī olacaklarına kāniᶜ ve muntazır bulunanlar ❁ yani ölümden kaçmanın mümkin olmadığını, bugün bu muharebede ölmezse diğer bir gün behemehâl öleceklerini ve nihâyet huzûr-ı ilâhîye varacaklarını bilen, binâenᶜaleyh ahdinde sâbit veya zafer ümidiyle ya şehid veya gâzi olmaya azmeden ehl-i yakīn {كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللّٰهِ} nice kereler azıcık bir bölük birçok bölüklere bi-iznillâh galebe çaldılar {وَاللّٰهُ مَعَ الصَّابِرِينَ} Allah sabr ü sebat edenlerle beraberdir dediler. ❁ Zayıfların kalblerine de kuvvet verdiler. {وَلَمَّا بَرَزُوا لِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ} Vaktâ ki Tâlût ve maiyyetindeki bu mü'minler Câlût ve askerlerine[1] karşı meydân-ı harbe çıktılar ve düşmanın çokluğunu ve hazırlığını müşahede ettiler {قَالُوا} hepsi birden kuvvet-i kalb ile Allah'a yalvarıp şöyle dediler: {رَبَّنَا اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا} Yâ Rabbenâ! Bize [836] sabır yağdır {وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا} ve bizi pâydâr eyle, ayaklarımızı denk ve yerinde tut, titretme, kaydırma, azm ü hedefimizden şaşırtma[2] {وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ} ve o kâfirler gürûhuna karşı bize nusret ü muzafferiyet ihsan et. Bunun üzerine {فَهَزَمُوهُمْ بِإِذْنِ اللّٰهِ} çok geçmeden o kâfirleri Allah'ın izniyle bozdular, {وَقَتَلَ دَاوُدُ جَالُوتَ} ve Dâvûd Câlût'u öldürdü {وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ} ve Allah ona -yani Dâvûd'a- hükümdarlık ve hikmet ü nübüvvet ihsan etti. ❁ Tâlût kendisine kızını vermiş ve bilâhare arz-ı mukaddesin meşârık[3] u megāribinde büyük bir devlete nâil olmuştu. Ve Benî İsrâil Dâvûd'dan evvel hiçbir melikin etrafında bu kadar toplanmamıştı. Bunlardan başka {وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَٓاءُ} ona irâde-i ilâhiyesi taᶜalluk eden daha bazı şeyler de öğretti. ❁ Ezcümle demirleri yumuşatıp zırhlı elbiseler yapmak sanatını ve başkalarının bilmediği kuş dilini, elhân-ı tayyibe ve sâireyi tâlim etti. Ve işte o zâlimlerin zulmüne rağmen bir ekalliyetin azm ü imanı ve himmet ü duasıyla Allah teâlâ böyle ümit edilmez muvaffakıyyât-ı azîme ihsan eyledi. Şimdi buna karşı "iyi ammâ Allah muharebeye hiç meydan vermese ve sulta-i hükûmete müsaade etmese daha iyi olmaz mı idi?" dememeli, çünkü {وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ} Allah insanların bazısını bazısıyla defᶜ veya müdafaa etmemiş,

---

1 F: "askerine".
2 M ve F: "şaşırma".
3 B: "meşrık".

müfsid ve mütecâvizleri muslih ve mücâhidlerle def' ve ehl-i silm ü salâhı ve evlâd u nisvânı vikāye etmemiş olsa idi {لَفَسَدَتِ الْاَرْضُ} yeryüzü fesâda uğrardı. Arzın menâfi' ü mesâlihi muʿattal olur, hars ü nesilden, ilm ü sanatdan, dîn ü imandan eser [837] kalmazdı. ❁ Zira def' ü mukavemet kanunu olmasa idi ekser-i nâs, mütecâzib ve mutî' ü münkād bile olsa mütecâvizlerin mütemâdiyen hücûmuna mâruz kalırlar, çiğnenir mahvolurlar[1], muʿâdele-i ictimâʿiye bulunmaz, nihâyet herkes mütecâviz olur, herkes mütecâviz olur da mukavemet de farzedilmezse hepsi mahvolur. Cenâb-ı Allah insanları sâhib-i irâde olarak yaratmıştır ve böyle yaratması mahz-ı rahmet ü kudrettir, fakat bu iradeler mutlak bırakılır da birbirleriyle taʿdîl edilmez ve hiçbir mukavemete mâruz kalmazlarsa külfet-i mesâʿîye katlanılmaz, önüne geleni çiğnemeye çalışır. Müdafaa ve mukavemet olmayınca da tecavüz aksar-ı turuk, tarîk-i müstakīm olmuş olur, o zaman da insan nâmına bir şey kalmaz, nizâm-ı arz muʿattal olur {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْعَالَمِينَ} ve lâkin Allah bütün âlemlere ve o meyanda bilhassa zevi'l-ʿukūl âlemine bütün bir fazl ü rahmet sâhibidir. ❁ Bu fesâda râzı olmaz, o arza umran verecek, üzerinde insanları fazl ü keremiyle yaşatacak, ebedî saadetlere, yüksek mertebelere erdirecektir. Binâenʿaleyh fesâd tâlîsi bâtıldır, matlûb-ı ilâhî salâhtır. Binâenʿaleyh salâhın fesâdı def' etmesi için ehl-i salâh ü hayrın ehl-i fesâd ü şerri def' etmesi lâzımdır ve zâten mukavemet ü müdafaa umum kâinâtta bir kānûn-ı haktır. İradeden, akl u şuurdan hissedar olmayan mahluklar bu mukavemetlerini cebr-i Hak ile bi'l-ıztırâr ibraz ederler. Fâʿil-i muhtâr olanlarda bunun tatbîki de akl u irade ve imanlarıyla yapılmak lâzım gelir. İşte Allah harbi ve hükûmeti bu hikmetle meşrû kılmış ve insanların müfsid ve mütecâviz kısmını muslih kısmıyla def' ve hüsn-i sûretle çalışacakları vikāye için emretmiştir. Erbâb-ı salâh ve fazilet bu noktayı derpîş etmeyip ve müdafaa kaydıyla meşgul olmayıp da mütecâvizleri serbest bırakacak olurlarsa bütün kudret onların eline geçer ve onlar da âlemi temellük etmek sevdâsıyla yeryüzüne fesad verecekler ve buna meydan verenler mes'ul [838]

1 M ve B: "mahvolurlardı".

olacaklardır ki bâlâda buna وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ ihtârı sebk etmiş idi. Şu hâlde iki harb vardır. Birisi harb-i ıslah, diğeri harb-i ifsaddır. Ehl-i imana emredilen de fî-sebîlillâh harb-i ıslahtır ki bu da zulm ü fesâdın ve menba'-ı zulm olan küfr ü şirkin def'i ve silm-i küllînin teminidir. Ehl-i salâh ve İslâm bunu yapmazsa küfr ü fesad istîlâ edecek, o zaman da insanlar kökünden kazınıp kıyamet kopacaktır.

Yâ Muhammed! {تِلْكَ} şunlar, binler kıssasından Dâvûd fıkrasına kadar olan şu kıssalar {اٰيَاتُ اللّٰهِ} ibret alınacak Allah âyetleridir. {نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّ} biz bunları sana her türlü reyb ü hatâdan, şâibe-i tahrîf ü galattan 'ârî mahz-ı hakk u hakîkat olarak tilâvet ediyoruz. Cibrîl ile sana mütevâliyen okuyoruz {وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ} Sen de muhakkak ve muhakkak mürselîndensin, o büyük peygamberler cümlesindensin, bunu bil, vazifeni îfâ et.

O mürselînin makamlarını anlamak ister misin?

تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللّٰهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا اقْتَتَلَ الَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَلٰكِنِ اخْتَلَفُوا فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا اقْتَتَلُوا وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ ﴿٢٥٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٥٤﴾ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِٓ اِلَّا بِمَا شَٓاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ ﴿٢٥٥﴾ لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى لَا انْفِصَامَ لَهَا وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٥٦﴾

[839] **Meâl-i Şerîfi**

O işaret olunan resuller, biz onların bazısını bazısından efdal kıldık[1], içlerinden kimi var Allah kelâmına kelîm etti, bazısını da derecelerle daha yükseklere çıkardı. Meryem'in oğlu Îsâ'ya da o beyyineleri verdik ve kendisini Rûhu'l-Kudüs ile teyid eyledik, eğer Allah dilese idi bunların arkasındaki [840] *ümmetler, kendilerine o beyyineler geldikten sonra birbirlerinin kanına girmezlerdi, ve lâkin ihtilâfa düştüler, kimi iman etti kimi küfür[2]. Yine Allah dilese idi birbirlerinin kanına girmezlerdi ve lâkin Allah ne isterse yapar (253). Ey o bütün iman edenler! Size merzuk kıldığımız şeylerden infak edin;[3] gelmeden evvel[4] bir gün ki onda alım satım yok, dostluk da yok şefaat de yok, kâfirler ise hep o zâlimlerdir[5] (254). Allah, başka tanrı yok ancak O. Dâima yaşayan, dâima duran, tutan Hayy u Kayyûm O. Ne gaflet basar O'nu ne uyku. Göklerdeki ve yerdeki hep O'nun, kimin haddine ki O'nun izni olmaksızın huzûrunda şefaat edecek? Onların önlerinde ne var arkalarında ne var hepsini bilir, onlar ise O'nun dilediği kadarından başka ilm-i ilâhîsinden hiçbir şey kavrayamazlar, O'nun kürsîsi bütün gökleri ve yeri kucaklamıştır, her ikisini görüp gözetmek O'na bir ağırlık da vermez. O öyle ulu, öyle büyük azametlidir[6] (255). Dinde ikrah yok. Rüşd, dalâlden cidden ayrıldı.[7] Artık her kim tâgūta küfredip Allah'a iman eylerse o işte en sağlam tutamağa yapışmıştır, öyle ki onun için kopmak yok, Allah işitir, bilir[8] (256).*

---

1 H: "kılmışız".
2 H: "küfre gitti".
3 H: "infak edin size merzuk kıldıklarımızdan; henüz".
4 H +"öyle".
5 H: "ne alım satım var onda, ne dostluk ne şefaat ve kâfirler hep o zâlimler".
6 H: "Allah, başka tanrı yok ancak O. Dâima yaşayan, dâima duran, tutan Hayy u Kayyûm O. Ne gaflet basar O'nu ne uyku. Göklerdeki, yerdeki bütün O'nun. Kimin haddine ki huzûrunda izni olmaksızın şefaat etsin. Hepsinin önlerindekini, arkalarındakini bilir. Onlar ise O'nun ilm-i ilâhîsinden hiçbir şeyi kavrayamazlar, ancak O'nun dilediği kadar. Kürsîsi gökleri ve yeri kucaklamış, bunları gözetip korumak O'na bir ağırlık da vermez. O öyle ulu, öyle büyük azametlidir".
7 H: "Cidden rüşd dalâlden ayrıldı".
8 H: "kopmak onun için değil. Allah Semî'dir, Alîm'dir".

Yâ Muhammed! {تِلْكَ الرُّسُلُ} O rusül, o işaret olunan peygamberler[1], şunun bunun intihâb u taʿyîni ile değil, bizzat Allah'ın gönderdiği o Allah sefirleri, içinde bulunduğun resûller[2] kāfilesi yok mu {فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ} biz onların bazısını diğer bazısına[3] tafdil ettik. Evet hepsi resul, asl-ı risâlette hepsi müsâvî, fakat böyle olmakla beraber bazısına ve belki her birine bir meziyet[4], bir fazîlet-i mahsûsa, bir rütbe-i mümtâze verdik {مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللّٰهُ} kimisine Allah bizzat kelâm söyledi, kelîmullâh yaptı, nitekim Mûsâ Tûr'da ve leyle-i hıyarede Allah'ın elçisiz kelâmını dinledi[5] {وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ} bazısını da bir çok [841] derecelerle daha yükseklere çıkardı, Sidre-i Müntehâ'dan geçirip قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى [en-Necm 53/9][6] sırrıyla makām-ı kurb-i mutlakta, rahmeten li'l-âlemîn, mebʿûs-ı kül, Habîb-i Hudâ, Hâtemü'l-enbiyâ yaparak Makām-ı Mahmûd'a iʿlâ eyledi. Biz Azîmü'ş-şân peygamberleri yekdiğerine tafdil ettik {وَ} bu meyanda öbürlerinden sonra ve senden önce {اٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ} Îsâ b. Meryem'e dahi o beyyineleri -risâletini ve faziletini mübeyyin olan açık hüccetleri, yani İncil'i, İncil'deki o mevâʿiz ve tezkîrât-ı müessireyi nâtık âyetleri, taʿbîr-i âharla Kelime'yi, ihyâ-yı mevtâ ve ibrâ-i ekmeh mucizelerini- verdik {وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ} ve kendisini Rûhü'l-Kudüs ile teyid ettik, kudsî ve nezih bir haslete mazhar kıldık. وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَقَفَّيْنَا مِنْ بَعْدِهِ بِالرُّسُلِ وَاٰتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ... الآيه [el-Bakara 2/87] bak. Şimdi sûret-i tafdîli îzâh eden şu cümlelerin üslûb-ı beyânında فَضَّلْنَا, مِنْهُمْ, وَرَفَعَ, وَاٰتَيْنَا diye cemʿden ifrâda, ifrâddan cemʿe, fâdıldan efdale, efdalden fâdıla iltifat iltifat[7] üzerine nasıl bir tenevvuʿ var dikkat edilmelidir. Evvelâ her biri risâlette ve binâenʿaleyh kelime-i hakta müttefik, sâniyen sûret-i umûmiyede bazısı bir fazîlet-i mahsûsa ile mütefâzıl olarak min vech^{in} mütenevviʿ ve tenevvuʿuna göre birer ümmete müsâʿid. Sâlisen

---

1 H: "o zikri geçmiş rusül-i kirâm cemaati"; F +"~~o zikri geçmiş rusül-i kirâm cemaati~~".
2 H: "o peygamberler"; F +"~~o peygamberler~~".
3 H ve F: "baʿzına".
4 H ve F -"bir meziyet".
5 F: "duydu".
6 "İki yay kadar veya daha yakın…"
7 B -"iltifat".

bu tefâzulda Mûsâ ve Îsâ gibi makām-ı cemʿde mütekābil iki hadd-i mütemâyiz ve ortada makām-ı cemʿu'l-cemʿde câmiʿü'l-kül âhir-i evvel, evvel-i âhir[1], dâire-i risâletin merkez-i mutlakı cemâʿat-i rusülün kalb-i ekmeli ve binâenʿaleyh ümem-i mütenevviʿanın derecât-ı müterettibe üzere kesretten vahdete ircâʿı için kurb-i mutlaka vâsıl imâm-ı tevhîdi olarak nizâm-ı ekmel üzere bir silsile-i mürselîn mevcud. Şâyân-ı dikkattir ki fıkra-i Îsâ bir taraftan tehir ediliyor[2], bu cihetle derecâta mukārin gösterilerek kadri iʿlâ[3] ediliyor, diğer taraftan sâhib-i derecâta iltibas hâsıl olmamak için وَاٰتَيْنَا ile tâ[4] yukarıdaki فَضَّلْنَا cümlesine atfolunuyor da وَاٰتٰى عِيسَى diye [842] رَفَعَ'ya atfolunmuyor. Bu suretle de sâhib-i derecâta değil, ʿale'l-ʿumûm rusül zümresine rabt ediliyor. Bir de vâlidesine nisbetle ismi tasrîhen zikrolunuyor ki bunlarda hem Benî İsrâil'in çirkin isnadlarına bir rağm, hem de ona ilâh ve İbnullah diyen Nasârâ'nın ifratlarına beliğ bir red vardır. Ve aynı zamanda bu sûret-i atf ile Îsâ'nın sâhib-i derecâttan zamânen mukaddem olduğuna dahi işaret olunmuştur. Bundan başka işbu cemâʿat-i mürselînin mazhar oldukları bu makāmât ve bu fezâil-i müterettibenin kendilerinde zâtî ve kesbî olmayıp mahzâ mevhibe-i ilâhiye olduğu iyice tefhim edilmek için فَضَّلْنَا, كَلَّمَ اللّٰهُ, وَرَفَعَ, وَاٰتَيْنَا, وَاَيَّدْنَا buyurulmuş ve bununla hem risaletin mânası îzâh edilmiş, hem de bu babda ifrat veya tefrit ile varta-i şirke düşülmemesi ihtar olunmuştur ki, âyetin mâbaʿdi bu nokta üzerinde bir siyak tâkip edecek ve nihâyet Âyetü'l-Kürsî ile bütün hakikat tavzih olunacaktır. Hâsılı cemâʿat-i mürselîn, esâs-ı risâlette müttehid ve fezâil-i mütenevviʿa ile mütefâzıl olarak makāmât-ı mahsûsalarıyla yüksek bir hey'et-i muntazama arz ederler. Bu meyânda üçü bilhassa câlib-i dikkattir ki ikisi cenah, biri kalb ve merkezdir. Bir cenahta Kelîmullah, bir cenahta da Îsâ Rûhullah vardır. Kalbde taʿayyün-i kâmilinden dolayı ismini tasrîhe lüzum olmayan mâruf birisi taʿbiye edilmiştir ki, diğerlerinin birçok derecât ile fevkinde bir Makām-ı

---

1 B: "âhiri evvel, evveli âhir".
2 M: "ediyor".
3 H: "iʿlân".
4 H -"ta".

refîʿ-i Mahmûd'a mazhardır. Bu noktada Cenâb-ı Allah Habîbini fahr ü ʿucbdan sıyânet eylemek için Îsâ'dan mukaddem ve Mûsâ'dan daha yüksek birine ve meselâ Hazret-i İbrâhim'e telmih eder gibi وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ diye tekrim etmiş de "o da sensin yâ Muhammed" diye tasrih etmemiş ve fakat tasrihten daha beliğ bir ahd ile iltifat göstermiştir. Belâgatte bu tarz-ı beyânın birçok misâlleri vardır. Nitekim şuʿarâ-yı Arab'dan Hutey'e'ye "en yüksek şâir kimdir?" diye sual olunduğu zaman Züheyr'i ve Nâbiga'yı söylemiş de, "isteseydim üçüncüyü söylerdim" demiş ve [843] bununla kendini kasdetmiştir ki, eğer "kendimi söylerdim" demiş olsa idi azameti olmazdı. Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn de burada efdal-i rusülüne bu tarz-ı beyan ile makamını işʿâr eylemiştir, buna binâen Habîb-i Hudâ "Ben evlâd-ı Âdem'in seyyidiyim fakat fahr ü iftihar yok: أَنَا سَيِّدُ وَلَدِ آدَمَ وَلَا فَخْرَ"[1] hadîs-i şerîfi ile bu hakikati beyan ettiği gibi, hem bu nükteye hem de لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهٖ [el-Bakara 2/285][2] âyetindeki müsâvât-ı rusül fıkra-i îmâniyesine tenbîhen "لَا تُفَضِّلُونِى عَلَى يُونُسْ بِنْ مَتَّى: Beni Yûnus b. Mettâ'ya tafdil eylemeyin, yani ben de peygamberim, o da peygamber" buyurmuştur.[3] Binâenʿaleyh peygamberlerin isimlerini tasrih ederek tafdîle kalkışmamak muktezâ-yı edeb-i îmândır. İbn Abbas radıyallahu ʿanh'dan mervîdir ki: "Biz" demiş, "mescidde enbiyânın fazlını konuşuyorduk. Nûh'u tûl-i ibâdetiyle, İbrâhim'i hulleti ile, Mûsâ'yı Allah'ın kendiye teklîmi ile, Îsâ'yı semâya refʿi ile yâd ederek[4] ve fakat 'Resûlullah hepsinden efdaldir, kâffe-i nâsa mebʿus, önü, sonu mağfurdur ve Hâtemü'l-Enbiyâ'dır' dedik. Derken Aleyhissalâtü vesselâm giriverdi, 'ne gibi bahistesiniz?' dedi, söyledik, 'hiçbir kimseye Yahyâ b. Zekeriyyâ'dan hayırlı olmak gerekmez' buyurdu ve onun hiçbir seyyie yapmadığını ve niyet de etmediğini söyledi."[5] Şüphe yok ki bütün mürselîn meyânında

1 İbn Mâce, Zühd, 37.
2 "…peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayız…"
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 454. Krş. Buhârî, Enbiyâ, 24:
حَدَّثَنَا -ابْنُ عَمِّ نَبِيِّكُمْ، يَعْنِي- ابْنَ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: «لاَ يَنْبَغِي لِعَبْدٍ أَنْ يَقُولَ: أَنَا خَيْرٌ مِنْ يُونُسَ بْنِ مَتَّى». وَنَسَبَهُ إِلَى أَبِيهِ.
4 H ve F: "ederdik".
5 Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VIII, 208-209. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2401:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: كُنْتُ فِي حَلْقَةٍ فِي الْمَسْجِدِ نَتَذَاكَرُ فَضَائِلَ الْأَنْبِيَاءِ أَيُّهُمْ أَفْضَلُ، فَذَكَرْنَا نُوحًا وَطُولَ عِبَادَتِهِ رَبَّهُ، وَذَكَرْنَا

Mûsâ ile Îsâ'nın bi't-tahsîs zikri bu iki peygamberin azamet-i şanlarına tenbihdir. Bu ise bunların derecât ile fevkinde gösterilen Resûl-i ekmel'in celâlet-i kadrine başkaca bir burhan teşkil eder. Zikrettiğimiz ehâdîs-i nebeviye de bu ekmeliyetin tecelliyât-ı nezîhesindendir. Yâ Rab, bizi de bu Şefîʿü'l-müznibîn'in şefaatiyle bekâm eyle!

Şimdi fehvâ-yı hitâb şuna müncer oluyor: İşte makāmât-ı mürselîn, bu meyanda makamını anla ve ona göre îfâ-yı vazife eyle. Fakat şunu bilmeli ki bu fezâil-i mütenevviʿa ve derecât-ı refîʿa mahzâ bir ʿatıyye-i ilâhiyedir. Bu yükseklik kendilerinin bi'l-asâle bir haslet-i zâtiyeleri değil, ihsân-ı ilâhî ile nâil oldukları bir mevhibe-i sübhâniyedir. Bunları [844] Allah vermiş ve kendilerini Allah göndermiştir. Asıl vazîfe-i risâlet evâmir-i ilâhiyenin tebliğ ve icrâsına niyâbettir. Resuller ancak emr-i ilâhîyi temsil ederler. Fezâil-i mahsûsaları, meşiyyet-i cüz'iye ve niyâbiyeleri emr-i ilâhîde fânîdir. ʿAle'l-ıtlâk kendi dilediklerini yapamazlar. Bizzat meşiyyet-i mutlaka ve külliyeye mâlik ve bütün vukūʿâta hâkim, vâcibü'l-vücûd, ezeliyyü'z-zâti ve's-sıfât, irâde-i külliye sâhibi, hâlık ve mükevvin değildirler. Ne Mûsâ'nın mazhariyet-i kelâmiyesi, ne Îsâ'nın mazhariyet-i beyâniye ve rûhiyesi ve hatta bunların derecât ile fevkinde olan Resûl-i ekmel'in makam-ı kurbu, risâlet hudûdundan çıkıp rubûbiyet haddine giremez. Asıl irade Allah'ındır, Allah murad etmeyince hiçbir şey yapamazlar. Görmez misin {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ} Allah katʿiyyen dilemiş olsaydı {مَا اقْتَتَلَ الَّذٖينَ مِنْ بَعْدِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ} bu peygamberlerden sonra ümmetleri kendilerine bu kadar beyyinât-ı hak geldikten sonra birbirlerinin kanına girmezler, muharebe etmezlerdi. ۞ Peygamberlerini tasdik ve emr-i ilâhîyi açık olarak beyan eden nusûsun mûcebiyle amel eder, ihvan

---

إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ الرَّحْمَنِ، وَذَكَرْنَا مُوسَى مُكَلِّمَ اللهِ، وَذَكَرْنَا عِيسَى بْنَ مَرْيَمَ، وَذَكَرْنَا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَبَيْنَا نَحْنُ كَذَلِكَ إِذْ خَرَجَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «مَا تَذْكُرُونَ بَيْنَكُمْ؟». قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللهِ، ذَكَرْنَا فَضَائِلَ الْأَنْبِيَاءِ أَيُّهُمْ أَفْضَلُ، فَذَكَرْنَا نُوحًا وَطُولَ عِبَادَتِهِ رَبَّهُ، وَذَكَرْنَا إِبْرَاهِيمَ خَلِيلَ الرَّحْمَنِ، وَذَكَرْنَا مُوسَى مُكَلِّمَ اللهِ، وَذَكَرْنَا عِيسَى بْنَ مَرْيَمَ، وَذَكَرْنَاكَ يَا رَسُولَ اللهِ، قَالَ: «فَمَنْ فَضَّلْتُمْ؟». فَقُلْنَا: فَضَّلْنَاكَ يَا رَسُولَ اللهِ، بَعَثَكَ اللهُ إِلَى النَّاسِ كَافَّةً، وَغَفَرَ لَكَ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَأَخَّرَ، وَأَنْتَ خَاتَمُ الْأَنْبِيَاءِ. فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ أَحَدٌ خَيْرًا مِنْ يَحْيَى بْنِ زَكَرِيَّا». قُلْنَا: يَا رَسُولَ اللهِ، وَكَيْفَ ذَاكَ؟ قَالَ: «أَلَمْ تَسْمَعُوا كَيْفَ نَعَتَهُ فِي الْقُرْآنِ {يَا يَحْيَى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا} إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: {حَيًّا} (مريم ٩١/٢١-٥١) {مُصَدِّقًا بِكَلِمَةٍ مِنَ اللهِ وَسَيِّدًا وَحَصُورًا وَنَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ} (آل عمران ٩٣/٣) لَمْ يَعْمَلْ سَيِّئَةً وَلَمْ يَهِمَّ بِهَا». رَوَاهُ الْبَزَّارُ وَالطَّبَرَانِيُّ، وَفِيهِ عَلِيُّ بْنُ زَيْدِ بْنِ جُدْعَانَ وَضَعَّفَهُ الْجُمْهُورُ، وَبَقِيَّةُ رِجَالِهِ ثِقَاتٌ.

olurlar da hilâfına hareket edemezlerdi. ʿAle'l-husûs Mûsâ'dan sonra ne Benî İsrâil birbiriyle boğuşurdu, ne de peygamberlerin kanına girip Îsâ'dan sonra Nasârâ ile döğüşürdü. Hele Îsâ'nın beyyinâtından sonra Hıristiyanlar ne kendi aralarında ne sâir akvâm ile hiçbir muharebe etmemek lâzım gelirdi. Zira onlara "bir yanağına tokat vurana öbür yanağını da çeviriver" diyen beyân-ı Îsâ tecavüze bile mukabeleden menʿ etmek emrinde ne kadar samimi ve ne kadar açık idi. Bundan sonra Hıristiyanlık her ne sebeple olursa olsun birinin kanına girmek değil, hatta kimseye el kaldırmamak, hiçbir cidâl yapmamak iktizâ etmez miydi? Onlara muharebe haram idi {وَلٰكِنِ اخْتَلَفُوا} ve lâkin böyle olmadı, ihtilâf ettiler, muhtelif fırkalara, [845] milletlere ayrıldılar {فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ وَمِنْهُمْ مَنْ كَفَرَ} da kimi iman etti, dîn-i enbiyâyı iltizam eyledi, kimi de iʿrâz edip kâfir oldu, olabildi de birbirlerinin kanına girdiler, nice muharebeler yaptılar ve hâlâ yapıyorlar. O peygamberlerden ve o beyyinâttan sonra da bunlar olabildi. Kelime-i hak, teblîğ-i emr ve peygamberlerin bunları infâza masruf olan irâdât-ı[1] cüz'iyeleri bu ihtilâfı ve küfr ü muhâlefeti mümteniʿ kılmadı, kaldırmadı. Hâlbuki Allah dilese idi bunlar olamazdı. ❁ Demek ki her emr-i ilâhî, hilâfına hareket imkânını selb etmez. Her emir ʿadem-i muhâlefeti irade eden bir emr-i tekvînî, bir meşiyyet-i cebriye değildir, eğer böyle olsa idi ʿadem-i muhâlefete meşiyyet-i ilâhiye taʿalluk etmiş bulunur, Allah'ın peygamberlerine ve tebliğ ettiği beyyinât-ı emriyeye küfr ü muhalefet mümkin olamazdı. Vâkiʿ ise böyle değildir, demek ki Allah ihtilâfın ʿale'l-ıtlâk ʿadem-i vukūʿunu dilememiştir. Dikkat olunursa tefâzul-i enbiyâ esasta müttehid olmak üzere bir tenevvüʿ ifade eder ki bu tenevvüʿ bizzat murâd-ı ilâhîdir. Bunlarla ümem-i mütenevviʿanın teşekkülü de murâd-ı ilâhîdir. Bu az çok bir maʿnâ-yı ihtilâfı tazammun eder. İşte bu tenevvüʿ ve ihtilâf-ı küllîyi iktizâ etmemek için bunları ʿale'd-derecât tevhid edecek daha yüksek peygamberler ve hepsinin fevkinde mebʿûs-ı kül, sâhib-i derecât baʿs buyurulmuştur ki bu suretle ümmetler tenevvüʿ ve kesret içinde bir tevhîd-i mutlaka mazhar olsunlar. Demek ki emr-i tevhid bi'l-külliye mâniʿ-i ihtilâf olmadığı gibi imkân-ı

1 H: "irâde-i".

muhâlefeti de selb etmiş değildir ve bunların hepsi meşiyyet-i ilâhiye iledir. Zira olmasa idi olamazdı, binâenʿaleyh seʿa-i meşiyyet seʿa-i emirden, seʿa-i hak seʿa-i hayırdan eʿamdır. Emr-i teklîfî, meşiyyet-i cebriyeyi değil hayr ü rızâyı istihdaf eder. Vukūʿ ve ʿadem-i vukūʿ ise meşiyyet-i mutlakaya ve emr-i tekvîne merbuttur. Görülüyor ki tebeyyün-i ilmî, vücûb-i aklî ve yalnız emr-i teşrîʿî, irâdât-ı[1] cüz'iye, fiil veya terkin illet-i tâmmesi değildir. Ne kadar katʿî ve beyyin [846] olursa olsun emr-i mücerred, ilm-i mahz ve ne kadar vâzıh ve musîb bulunursa bulunsun sadece irşâdât ve tenvîrât-ı fikriye velevse peygamberlerden zâhir olsun irâdât-ı cüz'iye bütün insanları şerden, isyandan, tecavüzden, küfr ü ihtilâftan menʿ ve beynlerinde cidâl ü kıtâli refʿ etmeye sebeb-i kâfî değildir. Her şeyde olduğu gibi bu hususta asıl sebeb-i müessir ve illet-i tâmme bizzat meşiyyet-i ilâhiye ve emr-i tekvînîdir. Mâdem ki bu kadar beyyinâttan ve bu kadar terakkiyât-ı ilmiyeden sonra Allah'ın evâmir-i teklîfiyesine ve peygamberlerine karşı ihtilâf ve ümmetler beyninde cidâl ve kıtal yine vukūʿ bulmuş ve bulmaktadır, o hâlde hepsi mü'min olsun ve ihtilâf ü kıtal mümkin olmasın diye meşiyyet-i ilâhiye taʿalluk etmemiştir.

Fi'l-vākiʿ {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا اقْتَتَلُوا} Allah dilemiş olsa idi ümmetler hiçbir zaman iman ve küfr ile muhtelif oldukları hâlde bile birbirlerinin kanına girmezlerdi, giremezlerdi. Allah kıtal olmamasını dilemiş olsa idi bazı ahvâlde yaptığı gibi onu yapacak insanlara irade ve kudret vermez veya irade ve kudretlerini hükümsüz bırakır da hepsini cebren ve bi'l-ıztırâr silm ü vifâka sevk eyler, cidâl ve kıtâle müteʿallik hiçbir hareket yaptırmazdı ve o zaman bunlar üzerinde Cebriyye mezhebi cereyan eder ve fiilerinde muhtâr değil, mükreh ve muztar olurlardı. Ve o zaman Allah'ın fâʿil-i muhtâr olduğu da bilinmezdi.

{وَلٰكِنَّ} Velâkin[2] iş öyle değil {اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ} Allah ne dilerse yapar, dilediğine ismet dilediğine hizlân verir. İrâde-i mutlaka O'nun, ihtiyâr-ı tâm O'nun, kudret-i mutlaka O'nundur. İradesini tevkif edecek hiçbir

1 H: "irâde-i".
2 H ve F -"Velâkin".

kudret yoktur, kudretine karşı koyacak hiçbir şey mutasavver değildir. O hiçbir hususta mecbur değil, tam mânasıyla fâʿil-i muhtârdır ve her ihtiyârı hikmettir. ʿAle'l-ʿumûm mahlûkātında sırf müsâvat ve mümaselet murad etmemiş, müsâvat [847] içinde tefâzul, tenevvüʿ ve kesret içinde vahdet murad etmiş ve insanlara da cebr-i mutlak murad etmemiş, teklif murad eylemiştir. Binâenʿaleyh kıtal imkânını selb etmemiş, bilakis sübûtunu takdir buyurmuş ve makāmât-ı mürselînde görüldüğü üzere tenevvüʿ içinde tevhid emr eylemiştir. Bunun için hasbe'l-irâde ihtilâf ü kıtal emr-i vâkiʿdir ve bunun hayır ciheti de vardır, şer ciheti de. İkisi de meşiyyet-i Hak'tan hâriç olmamakla beraber emr ve rızâ-yı ilâhî hayır cihetindedir. Bu suretle mümkin ve emr-i vâkiʿ olan ihtilâf ve kıtâlin şerr ü fesâdını defʿ u refʿ[1], mütecaviz veya tecavüze müstaʿid hak ve tevhid düşmanlarının tecavüzden menʿi zımnında fî-sebîlillâh cihad büyük bir hayır ve emr-i ilâhî ile ehl-i imana bir fariza olmuştur. Şu hâlde cihaddan murâd-ı ilâhî tenevvüʿ ve ihtilâfın ʿale'l-ıtlâk refʿi değil, küfr ü muhalefeti mağlub ederek mütenevviʿ ve muhtelif insanlar üzerinde emr-i Hakk'ı gālib kılmak, tevhîd-i Hakk'a ve silm-i küllîye münâfiʿ ihtilâfât ve tecâvüzâta karşı hâkimiyet-i Hakk'ı temin eylemektir. Bâb-ı tekvînde kıtal nasıl bir emr-i vâkiʿ ise, bâb-ı teşrîʿ ve teklîfte de cihad bir emr-i vâkiʿdir. Ve artık cihâdın beyyinât-ı Hak'tan bir beyyine-i fiʿliye olduğunda şüpheye mahal yoktur. Beyyinât-ı sâireyi dinlemeyen ve hiçbir ahid tanımayan kâfirlere, tâğīlere, bâğīlere bu beyyine-i fiʿliye tatbik olunur. Fakat bu tatbik olunabilmek için yukarılarda da ihtar olunduğu üzere daha evvel bir fariza vardır:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا} Ey Allah'a ve bütün peygamberlerine iman eden ümmet-i Muhammed! {اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ} -İbn Kesîr, Ebû Amr, Yaʿkūb kıraatlerinde ayn'ın ve "tâ"ların tenvinsiz nasbıyla لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خُلَّةَ وَلَا شَفَاعَةَ okunur.- Bir kıyamet günü gelecek ki onda ne alım satım ne fidye ve mübadele ne dostluk ne şefaat [848] hiçbiri

1 M ve B: "refʿi".

bulunmayacak. O gün gelmeden evvel[1] beyʿ u şirâ yapmak, Allah için uhuvvet ve sadakāt temin etmek, şefîʿ ve nâsır bulmak mümkin olan eyyâm-ı dünyâda tedârükât-ı lâzimede bulunmak üzere size herhangi bir sebeple[2] kısmet ettiğimiz emvâlden fî-sebîlillâh nafakalar, masraflar veriniz. ❁ Yani emvâlinizin farz olan haklarını edâ için zekâtlarınızı yerli yerine sarf ediniz, kâfirler gibi emvâlinizi keyiflere, hevâlara sarf ve boşuna telef veya hukūk-ı mefrûzasını ketm edip de kendinizi ʿikāba mâruz bırakmayınız. {وَ} Unutmayınız ki {الْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ} Allah'a ve peygamberlerine ve o dehşetli güne ve bu emirlere iman etmeyen o kâfirler hep zâlimdirler. ❁ Emr-i Hakk'a bakmaz, hakkı yerli yerine koymaz, hudûd-ı ilâhiyeyi tecavüz ederler, neye güçleri yeterse çiğnerler, beyyinât-ı mücerredeyi dinlemezler, fiilen bir mâniʿaya musâdif olmadıkça hak, hukuk gözetmez saldırırlar. Ahidleri mi nakz etmezler, canlar mı yakmazlar, ırzlara mı geçmezler, gönüllerinin hükmettiği kadar vergiler mi almazlar, ibâdethâneleri, müessesât-ı hayriyeyi tahrip mi etmezler, hâsılı mukāvemet-i fiʿliye görmedikçe her haksızlığı yaparlar. Siz ise haksızlığın, küfr ü zulmün defʿine me'mursunuz, öyle ittifaklarla bunlara karşı lâzım gelen defʿ u mukāvemeti ihzar etmelisiniz. Bunu yapmayanlar kendilerini ʿikāb-ı ilâhîye mâruz bırakırlar, yevm-i cezâdan korunmazlar da nihâyet zulmü kendilerine yapmış olurlar. O gün her hâlde gelecek, o kâfirler o zaman beyʿ u şirâ ile, fidye ve mübadele ile hiçbir iş göremeyecekler, ne dostları bulunacak ne şefaat edenleri. Tapınıp sakladıkları ve Allah yolunda sarf etmedikleri altınlar, gümüşler ateşten damga olacak, alınlarını, böğürlerini dağlayacaktır. اَلْاَخِلَّاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقِينَ [ez-Zuhruf 43/67][3] medlûlünce o gün bütün dostlar birbirlerine düşman kesilecek, şefaat kapıları kapanacak, bu felâketlerden ancak iman edip vazifesini yapan ve önceden korunan müttakīler müstesnâ olacaktır. [849] Binâenʿaleyh bu mertebe ittikāyı ihraz ve o felâketten ihtiraz için mü'minler o gün gelmeden evvel vecibelerini edâ etmeli, fî-sebîlillâh infaklar yapmalı, seve seve

---

1 H -"evvel".
2 H +"size".
3 "Dostlar o gün birbirlerine düşmandırlar, müstesnâ ancak müttakīler."

zekâtlarını vermeli, uhuvvetlerini teyid ve cemiyetlerini tanzim ederek hazırlanmalı, uyumayıp intibah üzere bulunmalı, kâfirler gibi Allah'ın emrine muhalefet edip de kendilerine yazık etmemelidirler. Bakınız Allah nasıl bir Allah'tır:

{اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ} Allah o yegâne maʿbûd-ı haktır ki hakikatte O'ndan başka mâbud yoktur. Çünkü {اَلْحَيُّ الْقَيُّومُ} fenâ ve zevalden münezzeh Hayy u Kayyûm ancak O'dur. Ezelden ebede bütün hayât ü bekā O'nun, bizâtihi ve lizâtihi kāim vâcibü'l-vücûd ve her an müdebbir-i kül, mukavvim-i kül ancak O'dur. O olmasaydı ne hayattan eser olurdu ne de vücuddan. Hayât-ı ilâhiye mebde'-i ilm ü irâde olan bir sıfat-ı ezeliyedir.

"**Kayyûm**" (قيؤوم), "kıyâm"dan "feyʿûl" vezninde bir sîga-i mübâlağadır ki kendi kāim ve diğerlerini mukīm ve mukavvim demektir. Ve bunda kıyâm-ı eşyânın kıyâm-ı ilâhîde fâni olduğuna lafzen dahi bir îmâ vardır. İbn Sînâ bunun vâcibü'l-vücûd mefhûmuna müsâvî olduğunu söylemiş ise de, bunda vâcibü'l-vücûd mefhûmunun kendinden başka lâzımı olan mûcid ve müdebbir-i kül gibi diğer kemâl mefhumlarının hepsi de mantûkan dâhildir. Âyetin mâbaʿdi bunun beyânıdır. Ve bu isimlerin ism-i aʿzam olduğu da söylenmiştir. O öyle bir Hayy-i Kayyûm'dur ki {لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ} O'nu ne gaflet basar, ne uyku; dâima alîm, dâima habîrdir. {لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ} Semâvât ve arzda; yukarılarda, aşağıda ne varsa O'nun, görünür görünmez bütün mükevvenât O'nun milkidir. İllet-i kül O, gāye-i kül O, mâlik-i kül O. Allah'ın milki olan bu mahlûkāttan {مَنْ ذَا الَّذٖي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهٖ} kimin [850] haddi ki Allah'ın izni olmaksızın huzûr-ı kibriyâda şefaat edebilsin? Bu hâlde hangi budaladır ki Allah'ın emri olmadan bunların birinden şefaat dilenebilsin? Çünkü {يَعْلَمُ} {مَا بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ} Allah yukarıların aşağıların önlerindekini ve arkalarındakini, geçmişlerini, geleceklerini, bildiklerini ve bilmediklerini bilir, O'nun ilminden gizli hiçbir şey yoktur. {وَلَا يُحٖيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهٖ} Bunlar ise O'nun maʿlûmâtından hiçbirini ihâta edemezler {اِلَّا بِمَا شَٓاءَ} ancak dilediği kadarını kavrayabilirler. ❁ Binâenʿaleyh bizzat O'nun izn ü emri olmadıkça herkes başından korkmadan nasıl şefaate kalkabilir? Herhangi bir

şeyde velev cüz'î bir tasarrufa kimin salâhiyeti olabilir, meğer ki O'nun izn ü emrini almış sevgililerinden olsun. Mâlum ki şefaat, hürmetli birinin mâdûnunda bir diğeri hesâbına recâ ve niyaz ile yardım ederek ona inzimam etmesi demektir ki bu bir mechûlü iʿlâm veya bir arzuyu izhar ile bir tesâhub mânasını tazammun eder. Bunu da kendini ve haysiyetini bilen ve meşfûʿa meşfûʿun minhten ziyade bir alâkası bulunan ve mazarrat celb etmeyeceğinden emin olan kimseler yapabilir. Hâlbuki milk-i ilâhî olan şu mahlûkāttan herhangi birine Allah'tan ziyade tesâhub etmeye ve O'na bilgiçlik satmaya ve ilerisini gerisini tamamen idrak etmeden ve önünü ardını saymadan huzûr-ı ilâhîde kendine bir pâye verip de şefaate kalkışmak; gerek şefîʿ ve gerek meşfûʿ için ne kadar tehlikelidir. Eğer Allah bildirmemiş ise şefaat edecek olanın hâli şefaat edilecek olandan daha ziyade endişeye şâyân olmadığı nereden mâlum olur? Bu hâl içinde velevse melâike ve enbiyâdan olsun kimdir o ki izn ü ikdâr-ı ilâhî olmadan önünü ardını saymayıp Allah'ın kullarına Allah'tan ziyade tesâhub etmek salâhiyetini kendinde görsün de şefaate cür'et [851] edebilsin. Meğer ki Cenâb-ı Hak dilesin, husûsî veya umûmî şefaate irâde-i ilâhiye sâdır olsun da kendilerine bildirilmiş bulunsun. Demek ki, kibriyâ-yı ilâhîden şefaat umulamaz değildir, fakat o da herkesten evvel O'nun kendi yedindedir ve O'nun izn ü emriyle cereyan edebilir. O zaman bâb-ı şefaat açılır ve şefaate me'zun olanlar kendi dilediklerine değil yine Allah'ın dilediklerine şefaat imkânını bulabilir. Bundan anlaşılır ki evvelâ hak tanımayan Allah düşmanlarının kendilerine şefaat etmesi melhuz bir Allah dostu bulabilmelerine, kezâlik müşriklerin putları gibi ilim şânından olmayanların şefîʿ olabilmelerine aslâ ihtimal yoktur. Sonra me'zun olabilecek her şefîʿin hudûd-ı şefaati de ʿind-i ilâhîdeki derecesi ve o nisbette mazhar olabileceği izn ü ikdârın şümûlüyle mütenâsib olabilecektir. Binâenʿaleyh evvel ve âhir izin çıktığı zaman en umûmî surette sâhib-i şefaat bâlâda makāmât-ı mürselîn hakkındaki beyân-ı ilâhîden müstebân olduğu üzere hepsinin fevkinde sâhib-i derecât olan efdal-i rusül olabilecektir. Bu babdaki nusûsa nazaran Cenâb-ı Allah ona şefaat için istîzân salâhiyetini de bahşetmiş ve

en yüksek makām-ı risâlet Makām-ı Şefâʿat-i ʿUzmâ olmuştur ki Makām-ı Mahmûd'da hadîs-i şefaat gelecektir. Allah öyle bir sâhib-i ilm ü saltanattır ki {وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} tecellîgâh-ı hükmü olan Kürsîsi bütün semâvât ü arzı geniş geniş tutmuştur. Yerlerde ve göklerdeki bütün ecrâm ü ecsâm, içinden dışından hep bu Kürsî ile muhâttır, her birinin kıyâmı onun içindedir. Bu meyanda hiçbir nokta bulunmaz ki orada Kürsî-i ilâhînin hükmü cârî olmasın. Arzın içinden çıkamayan insanlar O'nun yerleri, gökleri muhît olan Kürsîsini nasıl idrak eder? وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ وَالْاَرْضُ جَمٖيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمٖينِهٖ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ [ez-Zümer 39/67][1] Semâvât ü arz denince bir mahbus gibi bunlarla her taraftan muhât olan insanlar madde ve kuvvetin, hissin, hayâlin, vehmin, aklın, tasavvurun, hükmün ve cemîʿ-i taʿayyünât-ı izâfiyenin dâhilden son [852] haddine dayanır, bunların mâverâsı deyince bilâ kayd u şart bir incizâb-ı kalbî ile nâmütenâhî bir muhîte, nâmahdud bir emel-i mutlak sâhasına geçmek için çırpınırlar. İnsanlar kendilerince arzın küçük bir parçası üzerinde bile bir devlet ü hükûmet ele geçirip idare ve muhafaza etmenin ne kadar zor bir iş olduğunu ve asırlardan beri gelen nice nice devletlerin, milletlerin bu yüzden memleketlerini muhafaza edemeyerek mahv ü munkariz olup gittiklerini görüp bildiklerinden nihâyet tasavvur edemedikleri işbu semâvât ü arzın bir kabza-i tasarrufta Kürsî-i vahdetten saltanat-ı vâhide ile idare olunur bir memleket olduğunu mülâhaza ettikleri zaman, muhafazası ne kadar müşkil ve ağırdır gibi bir zanna düşebilirler. Fakat o[2] Kürsî-i ilâhî bütün semâvât ü arzı tutmuş olmakla beraber {وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَا} bu semâvât ü arzı o Kürsî-i vahdetten kabza-i tasarrufta tutup hıfz etmek Allah'a ağır da gelmez, O'nun için bu hiçbir şey değildir, {وَهُوَ} O Allah celle celâluhu {الْعَلِيُّ الْعَظٖيمُ} pek yüksek, pek büyüktür. Yegâne alî, yegâne azîm ancak O'dur. Binâenʿaleyh bundan başka bihakkın bir mâbud nasıl mümkin olur ve buna karşı başkalarına taʿabbüd edilip de şefaatleri nasıl umulur ve böyle yapan kâfirler ne kadar bedbahttır.

---

1 "Allah'ı hakkıyla takdir edemediler, hâlbuki bütün arz kıyamet günü O'nun bir kabzası gökler de yemînine dürülmüşlerdir, çok münezzeh ve çok yüksektir O Sübhân onların şirkinden."

2 F -"o".

Bu âyete "Âyete'l-Kürsî" ıtlak edilir ve bundan dolayı bu sûreye "Sûretü'l-Kürsî" dahi denilir. Görüldüğü üzere bu âyet, saltanat ve melekût-i ilâhînin gayet beliğ ve mûcez bir tasvîrini ve Allah teâlâ'nın zât ü sıfâtını hem târif ve hem semâvât ü arzın ve muhîtlerinin hilkati, kıvâm ü nizâm[1], kısmet ü vüs'ati[2], muhafazası, sırr-ı hayat, sırr-ı ilim, sırr-ı hâkimiyet gibi maddî mânevî kuvvetlerinin şehâdet-i bâliğasıyla isbat ederek bütün ilâhiyât mesâilinin ümmehâtını Kürsî-i İlâhî gibi vâsi' bir şümûl ile muhtevî bulunduğundan bütün âyât-ı [853] Kur'âniye meyânında mevzû'uyla mütenâsib olmak üzere en yüksek bir şeref ü kıymeti hâizdir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm "Kur'ân'da a'zam-ı âyet Âyete'l-Kürsî'dir. Bunu her kim okursa Allah o saat bir melek gönderir, ertesi güne kadar hasenâtını yazar ve seyyiâtını mahveder."[3] "Bu âyet bir evde okunsun da şeytanlar onu otuz gün bırakmasın olmaz ve kırk gün ona ne sâhir ne sâhire girmez, yâ Ali! Bunu evlâdına ve ehline ve komşularına öğret, bundan büyük bir âyet nâzil olmadı."[4], "Her kim salavât-ı[5] mektûbenin her birinin arkasında Âyete'l-Kürsî'yi okursa onu ölümden başka cennete girmekten men' edecek hiçbir şey kalmaz -yani ölünce doğru cennete gider- ve ona ancak sıddîk veya âbid olanlar devam eder. Ve bunu her kim yatağına yatarken okusa Allah onu kendisine ve komşusuna ve komşusunun komşusuna ve etrafındaki hânelere emin kılar"[6], "Seyyid-i eyyâm yevm-i Cuma, seyyid-i kelâm Kur'an, seyyid-i Kur'an Sûretü'l-Bakara, seyyidü'l-Bakara da Âyete'l-Kürsîdir"[7] buyurmuştur.

---

1 M: "nizamı".
2 M: "vüs'atini".
3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 154:
قال عليه الصلاة والسلام: إن أعظم آية في القرآن آية الكرسي، من قرأها بعث الله ملكا يكتب من حسناته، ويمحو من سيئاته إلى الغد من تلك الساعة.
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 302:
قوله صلى الله عليه وسلم: ما قرئت هذه الآية في دار إلا اهتجرتها الشياطين ثلاثين يوما ولا يدخلها ساحر ولا ساحرة أربعين ليلة، يا عليّ علمها ولدك وأهلك وجيرانك، فما نزلت آية أعظم منها.
5 H: "salât-ı".
6 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 154:
وقال: من قرأ آية الكرسي في دبر كل صلاة مكتوبة، لم يمنعه من دخول الجنة إلا الموت، ولا يواظب عليها إلا صديق أو عابد، ومن قرأها إذا أخذ مضجعه آمنه الله على نفسه وجاره وجار جاره والأبيات حوله.
7 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 209:
قال النبيّ صلّى الله عليه وسلّم: ...وسيّد الأيام يوم الجمعة، وسيّد الكلام القرآن، وسيّد القرآن البقرة، وسيّد البقرة آية الكرسي.

"**Kürsî**" lügatta üzerine münferiden oturulan mâlum şeydir ki esasen taht ve ilm-i şerîfin aynı surette olan makām-ı mahsûsu ve mümtâzı demektir; nefs-i ilme ve âlime dahi ıtlak olunur. Bilâhare iskemle ve sandalye gibi şeylere dahi taʿmîm edilmiştir. Lisânımızda en çok makām-ı ilimde müstaʿmeldir, herhangi bir şeyin aslına ve toplandığı yere dahi "kürsî" denilir. Nitekim "kürsî-i memleket", pâyitaht mânasına gelir. Bunun aslı olan "kürs" kelimesinde ictimâʿ ve imtizac ile keçe gibi girift-leşip muhkemleşmek mânası vardır. Hâsılı hakīkī mânasıyla kürsî ancak bir kişi oturabilen en yüksek bir nevi sandalyedir. Binâenʿaleyh yerleri gökleri kaplamış bir kürsî tasavvuru bu maʿnâ-yı maʿrûfun aynı olmayacağı da şüphesizdir. Aynı zamanda bu kelimenin bize bir hâkimiyet ve saltanat, bir ilim, bir şeref ü azamet ve nüfûz mefhûmu [854] ifade ettiğinde de şüphe yoktur. Biz bir memlekette bir kürsî, bir taht tasavvur ettiğimiz zaman evvelâ bir memleket, sâniyen onun içinde bir pâyitaht, sâlisen o pâyitaht içinde bir arş, bir saray, râbiʿan o saray içinde bir taht, hâmisen o taht üzerinde bir reîs-i hâkim, sâdisen bu hükümdardan bütün memlekete şâmil bir nüfuz tasavvur ederiz ki bunda hükümdar zarf zarf içinde memleketle tamamen muhât ve aynı zamanda nüfûzuyla muhîttir ve bunda en şâyân-ı hayret olan nokta da bir şeyin hem muhît ve hem muhât olabilmesindeki sırdır ki aynı ilimde de vardır. Ve bu nokta insanlara vahdet-i ilâhiyeyi en güzel telkin edecek olan bir lemhadır. Âyet-i Kürsî bize bu mazmûnu telkin etmekle beraber gösteriyor ki memleket-i ilâhiye semâvât ü arzdır. Fakat bunlarla Kürsî-i ilâhî muhât değil muhîttir. Bizim kürsî tasavvurumuzun hilâfınadır. Allah'ı tefekkür ederken hep muhâttan muhîte doğru geçmelidir. Taht veya pâyitaht memleket-i semâvât ve arzı muhît, Arş, tahtı muhît, Rahmân Arş'ın içinde değil üzerinde ve Allah hiç muhât değil hep muhît ve Kayyûm'dur ve öbüründeki tezâdı kaldıran budur. Şu hâlde Kürsî-i ilâhî bize ancak bir isim, ve muhâttan muhîte geçerek nihâyet semâvât ü arz tasavvurunun mâverâsından mübhem ve nâkābil-i tahayyül bir mefhûm-ı azamet ile mâlum olabilir. Bunun hakīkatini tâyin edebilmemize imkân yoktur.

Maʿamâfîh müfessirîn bunun târifinde birkaç vecih rivayet etmişlerdir. Şöyle ki:

1. Kürsî, semâvât ü arzı kaplamış bir cism-i azîmdir. Buna Arş'ın kendisi diyenler de olmuştur. Lâkin ahbâr-ı sahîha "Kürsî Arş'ın tahtında ve semâvâtın fevkinde bir cisimdir"[1] diye vârid olmuştur. Kürsî, mevziʿ-i kademeyndir. Süddî'den menkul olduğu üzere semâvât ü arz Kürsî'nin cevfinde, Kürsî Arş'ın altında ve iki ayağının mevziʿidir.[2] Bunda mevziʿ-i kademeyn kadem-i Arş'ın mevziʿi olduğu musarrahtır ki bunu Rûh-ı Aʿzam'ın veya [855] hamele-i[3] Arş'tan büyük bir meleğin mevziʿ-i kademeyni diye gösterenler de vardır. İşbu mevziʿ-i kademeyn târifi Kürsî'nin pâyitaht yani makarr-ı hükûmet mânasıyla alâkadar olduğunu âşikâr gösteriyor. Semâvât ü arz mâlum olan bütün âlem-i cismânînin ifadesi olduğu cihetle, bunları kaplamış olan cevf-i Kürsî'nin bir cisim olması, semâvât ü arzda mâruf bulunan ecsâmın cismâniyetinden başka bir cismâniyet demek olduğunu da unutmamak lâzım gelir. Yani Kürsî bir cism-i mütehayyiz değil, ayn-ı hayyiz olan bir cisim demek oluyor ki bunun cismâniyeti madde ile değil, imtidâd-ı mutlak, taʿbîr-i âhârla ʿale'l-ʿumûm mahall ü mekân denilen buʿd-i mücerred ve cevf-i küllî ile tasavvur olunmak mümkindir. Zira mekân-ı mutlak denilen buʿd-i mücerred, fezâ, madde imtidâdının künhünü ifade eden bir imtidâd-ı mücerreddir. Buʿd ve imtidad ise cismâniyetin en umûmî mânasıdır. Fakat ecsâm-ı maddiye bunda mütehayyiz olduğu hâlde bu başkaca bir hayyizle mütehayyiz değildir ve diğer ecsâm ile kābil-i tedâhüldür. Lâkin şu âlem-i cismânîde görülen kuvâ-yı maddiye ve şu'ûnât-ı vücûdiyenin mevkiʿ-i tecellîsi de budur. Bütün ecrâm-ı ulviye bunda mütemekkin ve aralarındaki âlem-i esîrîye varıncaya kadar bütün emvâc-ı mekfûfe bunda kâindir.

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VII, 13:
فِي الْأَخْبَارِ الصَّحِيحَةِ أَنَّهُ جِسْمٌ عَظِيمٌ تَحْتَ الْعَرْشِ وَفَوْقَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ. وَجَاءَ

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, V, 398:
عن السدي: «وسع كرسيه السموات والأرض»، فإن السموات والأرض في جوف الكرسي، والكرسي بين يدي العرش، وهو موضع قدميه.

3 M: "hamle-i".

Harekât ü sükûn bunda cârîdir. Ancak zaman ve âlem-i ervâh bundan daha vâsiʿdir. Bir zamanlar maʿlûmât-ı fenniyeye bir kıymet-i sâbite isnad eden ve münzelât-ı ilâhiye hudûdunun hudûd-ı fenniyeden çok vâsiʿ bulunduğunu düşünmeyerek âyât-ı Kur'âniyeyi zamanının maʿlûmât-ı fenniyesine göre îzâh ve tevil etmekten zevk alanlar, o zaman hey'et-i âlem hakkında Batlamyus ilm-i hey'etinin en yüksek bir mevkiʿ-i fennîyi hâiz olması ve kendileri de bu ilmin mütehassıslarından bulunması hasebiyle semâvât ü arzı ona göre mülâhaza ve tevil ettikleri gibi, Kürsî'nin cismâniyeti hakkındaki âsârı da o fennin nazariyâtıyla îzâha çalışmışlar ve binâenʿaleyh "Kürsî [856] felek-i sâmin olan felek-i sevâbit, Arş da felek-i tâsiʿ olan felek-i atlastır" diye tevil eylemişler. "Kürsî'de semâvât-ı sebʿ bir kalkan içine atılmış yedi para gibidir"[1], "Arş'ta Kürsî büyük bir sahrâya atılmış demir bir halka gibi bir şeyden ibarettir"[2] meâlinde mervî olan iki hadîs-i şerîfi de buna delil gibi farz etmişlerdir. Bugün görüyoruz ki işbu dokuz felek nazariye-i fenniyesi kuvvetini zâyiʿ etmiş olduğu hâlde âyât-ı Kur'âniye ve ehâdîs-i nebeviye nazarlarda yine bugünkü semâvât ü arz gibi bütün kıymetiyle tecellî edip durmaktadır. Binâenʿaleyh bunları behemehâl kendi maʿlûmâtımızın dâire-i ihâtasına alarak îzâh etmeye çalışmak ne îcâbât-ı fenniyeye, ne de îcâbât-ı dîniyeye muvâfık değildir. Bu iki hadîs-i şerif bize Kürsî'nin felek-i sâmin veya felek-i sevâbit olduğunu değil, nihâyet semâvât ü arza nazaran büyük bir mekân, Arş'a nazaran da pek küçük bir dâire olduğunu temsil etmektedir. Binâenʿaleyh asr-ı hâzırdaki maʿlûmât-ı fenniyeye göre buna bir mâna vermek lâzım ise Kürsî'yi mekân-ı mutlak mefhûmuyla tasavvur etmek elbette daha muvâfıktır ve bu bizim kendi mülâhazamız değildir, İmam Fahreddin Râzî bu âyette değil, lâkin Fâtiha tefsîrinde Kürsî'yi mekân, Arş'ı

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 399:
قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما السموات السبع في الكرسي إلا كدراهم سبعة ألقيت في ترس.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 399:
قال أبو ذر: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ما الكرسي في العرش إلا كحلقة من حديد ألقيت بين ظهري فلاة من الأرض.

da zaman nazariyeleriyle mütâlaa etmiştir.[1] Çünkü mekân-ı mutlak semâvât ü arzı cevfine almış kaplamıştır. Ve hâlbuki bütün imtidâd-ı mekânî şu andaki bir lahza-i zamâniyenin içine sığmış, mâzî ve istikbâlin cereyân-ı mütevâlîsi içinde bu dâire-i hâl tıpkı büyük bir sahrâda küçük bir halka gibi kalmakta bulunmuştur. Maʿamâfîh diğer taraftan Kürsî ve Arş'ın mânevî haysiyetleri[2] hakkında da rivayetler vardır. İnsan şu mütâlaaları tefekkür ederken bile farkına varır ki semâvât ü arzı mekândan başka ihâta eden kuvvet ü kudret, akl ü ilim ve bunların fevkinde rûh vardır. Ve hatta zaman, mekânı muhît görünürken bunun da rûhta tecellî eden bir şe'n olduğu ve binâenʿaleyh âlem-i ilm ü rûhun zamanı dahi kaplayan bir muhît bulunduğunu [857] takdir eder. Nitekim Kürsî Rûh-ı Aʿzam'ın veya diğer büyük bir meleğin mevziʿ-i kademeyni denilmişti. Şu hâlde bunların esası hudûd-ı Arş'a dâhil iseler de Kürsî'nin Kürsî olması mücerred cesâmet ü imtidaddan değil, bu mânevî kuvvetlerin de bir tecellîsine mazhar olmasındandır ve Allah'a izâfeti de bundan olmalıdır. Buna binâen:

2. Kürsî, saltanat ü kudret ve mülk demektir, zira ilâhiyet ancak kudret ü îcâd ile tezahür edeceği gibi lisanda da "taht" ve "kürsî" denildiği zaman bizzat kudret-i hâkimiyet murâd olunduğu vardır.

3. Kürsî-i ilâhî, ilm-i ilâhî demektir. Zira kürsî-i ilim taht mânasından daha mâruftur ve bu münasebetle nefs-i ilme dahi mecâzen kürsî denilir. Bu rivayet, İbn Abbas hazretlerinden mervîdir. İbn Cerîr Tâberî gibi bir hayli müfessirîn bunu ihtiyâr etmişlerdir.

4. Bu kelâmdan maksud Allah'ın azamet ü kibriyâsını mahzâ bir tasvirdir. Cenâb-ı Allah halka zât ve sıfâtını târif ederken nâsın mülûk ve

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 237:
الْحَقُّ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى لَهُ عَرْشٌ، وَكُرْسِيٌّ، فَعَقَدَ الْمَكَانَ بِالْكُرْسِيّ فَقَالَ: «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّماواتِ وَالْأَرْضَ» (الْبَقَرَةِ ٢/٥٥٢) وَعَقَدَ الزَّمَانَ بِالْعَرْشِ فَقَالَ: «وَكانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ» (هُودٍ ١١/٧) لِأَنَّ جَرْيَ الزَّمَانِ يُشْبِهُ جَرْيَ الْمَاءِ، فَلَا مَكَانَ وَرَاءَ الْكُرْسِيّ، وَلَا زَمَانَ وَرَاءَ الْعَرْشِ، فَالْعُلُوُّ صِفَةُ الْكُرْسِيّ وَهُوَ قَوْلُهُ: «وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّماواتِ وَالْأَرْضَ» وَالْعَظَمَةُ صِفَةُ الْعَرْشِ وَهُوَ قَوْلُهُ: «فَقُلْ حَسْبِيَ اللّٰهُ لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ» (التَّوْبَةِ ٩/١٢٩) وَكَمَالُ الْعُلُوِّ والعظمة لله كما قال: «وَلا يَؤُدُهُ حِفْظُهُما وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ» (الْبَقَرَةِ ٢/٥٥٢)

2 M ve B: "hâssiyetleri".

e'âzım hakkında mu'tadları olan suretlerle hitab buyurmuştur. Nitekim Kâbe'yi kendine beyt yapmış ve tavâf ü ziyâretini emr eylemiştir. Zira nâs hükümdarlarının saraylarını ziyaret ederler, Hacer-i Esved'in arzda "yemînullah"[1] olduğunu söylemiş ve mevzi'-i takbîl yapmıştır. Nitekim nâs mülûklerinin ellerini ve eteklerini öperler.

Kezâlik bu kabîlden olarak yevm-i kıyâmette kullarının muhasebesi hakkında melâikenin, enbiyânın, şühedânın huzurda bulunacaklarını ve mîzânlar vaz' olunacağını zikretmiştir. İşte bunlar gibi kendisine de Arş isbat etmiş اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5][2] buyurmuş ve bunu tavsif ederek وَتَرَى الْمَلٰٓئِكَةَ حَآفّ۪ينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ [ez-Zümer 39/75][3], وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ [el-Hâkka 69/17][4], اَلَّذ۪ينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ [el-Mü'min 40/7][5] buyurmuş, sonra kendine kürsî de isbat etmiş وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ buyurmuştur. Bundan anlaşılır ki Arş ve Kürsî gibi teşbîhi îhâm eden elfâz, Kâbe ve tavâf ve Hacer-i Esved hakkında daha ziyadesiyle mevcuddur. Hâlbuki bunlar da [858] meselâ Kâbe'nin beytullah olmasında Allah'ın beytûteti gibi bir ma'nâ-yı teşbîh ve tecsîm maksud olmadığı nasıl müttefek^un 'aleyh ise Arş ü Kürsî hakkında da maksud, azamet ve kibriyâ-yı ilâhînin tasvîrinden ibaret olduğunda tereddüd edilmemek lâzım gelir. Kaffâl ve *Keşşâf* gibi muhakkikīn de bunu ihtiyar etmişlerdir.[6] Bu surette "Kürsî'den murad nedir ve nasıl şeydir?" diye düşünmeye

---

1 Abdürrazzak, *el-Musannef*, V, 38:

عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ يَزِيدَ، أَنَّهُ سَمِعَ مُحَمَّدَ بْنَ عَبَّادٍ يُحَدِّثُ أَنَّهُ، سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ يَقُولُ: الرُّكْنُ -يَعْنِي الْحَجَرَ- يَمِينُ اللهِ فِي الْأَرْضِ يُصَافِحُ بِهَا خَلْقَهُ مُصَافَحَةَ الرَّجُلِ أَخَاهُ، يَشْهَدُ لِمَنِ اسْتَلَمَهُ بِالْبِرِّ وِالْوَفَاءِ، وَالَّذِي نَفْسُ ابْنِ عَبَّاسٍ بِيَدِهِ، مَا حَاذَى بِهِ عَبْدٌ مُسْلِمٌ يَسْأَلُ اللهَ تَعَالَى خَيْرًا إِلَّا أَعْطَاهُ إِيَّاهُ.

İbn Huzeyme, *Sahîh*, IV, 221:

عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: يَأْتِي الرُّكْنُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْظَمَ مِنْ أَبِي قُبَيْسٍ لَهُ لِسَانٌ وَشَفَتَانِ يَتَكَلَّمُ عَنْ مَنِ اسْتَلَمَهُ بِالنِّيَّةِ، وَهُوَ يَمِينُ اللهِ الَّتِي يُصَافِحُ بِهَا خَلْقَهُ.

2 "O Rahmân Arş üzerine istivâ buyurdu."

3 "Melâikeyi de görürsün Arş'ı etrafından donatmışlar Rablerine hamd ile tesbih ediyorlardır…"

4 "…ve üstlerinde o gün Rabbinin Arş'ını sekiz hâmil olur."

5 "Arş'ı hâmil olanlar ve onun etrafındakiler…"

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 301:

وفي قوله وَسِعَ كُرْسِيُّهُ أربعة أوجه: أحدها أنّ كرسيه لم يضق عن السموات والأرض لبسطته وسعته، وما هو إلا تصوير لعظمته وتخييل فقط، ولا كرسي ثمة ولا قعود ولا قاعد، كقوله «وَما قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيامَةِ وَالسَّماواتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ» من غير تصوّر قبضة وطيّ ويمين، وإنما هو تخييل لعظمة شأنه وتمثيل حسيّ. ألا ترى إلى قوله «وَما قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ»

lüzum yoktur. Bu îzâh Cenâb-ı Allah'ı cismânî şâibelerden tenzih için pek güzel olmakla beraber Kürsî-i ilâhînin vâkiʿde bir medlûlü olmadığını kabul etmek de hilâf-ı zâhirdir. Evet mâruf olan hakikat mânasıyla bir kürsî, bir taht maksud olmadığı ber vech-i bâlâ muhakkaktır. Maʿamâfîh bir beytullah bulunduğuna iman etmek lâzım olduğu gibi bir kürsî-i ilâhî bulunduğuna îmân etmek de lâzımdır. Ve bunun az çok cismânî bir mefhûmu muhtevî olması, Cenâb-ı Allah'a hâşâ bir cismâniyet isnâdını müstelzim değildir. Meselenin rûhu Kürsî'nin Allah'a izâfetini lâyıkıyla düşünebilmekte, bunun bir izâfet-i kuʿûd olmayıp bir izâfet-i rubûbiyet olduğunu anlamaktadır. Âyetten anlaşıldığına göre Kürsî-i ilâhî bir taraftan ecsâm-ı maddiye mecmûʿu olan semâvât ü arzın hepsini kaplayıp tutan muhît-i ecsâm bir şeydir. Biz bunun "Kürsî" ismiyle mevcûdiyetine iman eder ve hakikatini idrak ve ihâta edemeyeceğimizi anlarız. Diğer taraftan az çok bir tasavvur edinebilmek lüzûmuna kāniʿ olur isek, Kürsî-i ilâhîde taht-ı saltanatla, kürsî-i ilim mefhumlarındaki kemâl mazmunlarını cemʿ ve kāsır u fânî mefhumları لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ, حَىّ قَيُّوم [eş-Şûrâ 42/11][1] medlulleri mûcebince tayyederek onu mutlak bir ilm ü saltanat tecellîgâhı olmak üzere mülâhaza ederiz. Ve binâenʿaleyh haddizâtında azamet ü kibriyânın tasavvur-ı mücerredi değil, sûret-i tecellîsinin de bir ifadesini tazammun etmiş bulunduğunu tasdik eyleriz. Ve bütün ecsâm u ecrâm-ı ulviye ve süfliye Kürsî'nin içinde kaldığından onun üzerinde [859] icrâ-yı hükm eden sâhib-i ilm ü saltanatın cismâniyet fevkinde bir vücûd-i aʿlâ olduğunu da yakīnen anlarız. Ve daha vâzıh olmak için Kürsî'nin cesâmetini ifham eden ahbâra nazaran diyebiliriz ki, Kürsî-i ilâhî semâvât ü arzda tecellî eden bütün maddelerin, kuvvetlerin kaynaşıp durduğu buʿd-i mutlak; yani ilm ü irade ve kuvvetten muʿarrâ olan sadece fezâ-yı mücerred değil, bunların bir mir'ât-ı tecellîsi bulunmak haysiyetiyle mekân ve hayyiz-i kül olmak muhtemildir. Bunda mütemekkin olan Allah değil, semâvât ü arz denilen ecsâm ve ecrâm-ı mütehayyize mecmûʿudur. Bunun fevkinde daha vâsiʿ olarak imtidâd-ı zamânî ve âlem-i ʿukūl ve ervâhı

---

1 "…O'nun misli gibi bir şey yoktur…"

muhtevî ve melâike-i mukarrebîn ile mahfûf Arş vardır. Ve burası fevka'l-mekândır. Artık bunda maʿnâ-yı cismiyet yoktur. Ve اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] [1]medlûlü üzere Allah teâlâ Arş'ın içinde değil, rahmâniyetle fevkindedir. Ve bu fevkiyet lâmekânî bir fevkiyettir. رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَىْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا [el-Mü'min 40/7][2] âyeti muktezâsınca da ihâta-i ilâhiye rahmet ü ilim cihetiyledir. Ve Kürsî bu ilm ü rahmetin bizim âlemimize mahall-i tecellîsidir. Binâenʿaleyh ne Kürsî'nin, ne Arş'ın Allah'a izâfeti izâfet-i tahayyüz değildir.[3] Mülk ü tasarruf, zabt u teshir ve hükm ü emr gibi tecelliyât ile bir izâfet-i rubûbiyettir. Bu izâfet, bu tecellî sâyesindedir ki ervâh ile ecsâm, zihin ile hâriç birleşerek nokta-i tahakkuklarında Vücûd-ı Hakk'ın bir lemhasına mir'ât olurlar da yerlerin, göklerin, mekânların, zamanların, Kürsî'nin, Arş'ın ihâta edemediği vücûd-ı ilâhîyi kalb-i mü'min, eşyânın her zerresinde, mekânın her noktasında, zamanın her lahzasında mârifete yol bulur ve her şeyi idrâke ancak bununla muvaffak olur. Hak demeden hiçbir şey bilemez ve Zât-ı Hakk'a müteʿallik en yüksek mârifeti de مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِك'dir.[4] Bunun için de sade mârifet[5] iman olamaz; seʿa-i iman, seʿa-i mârifetten geniştir. Mârifette bir kayıt vardır, iman ise bilâ kayd ü şart bir islâm, bir alâka-i ilâhiyedir ve en [860] büyük temâşâ ondadır. Buna mahal olan kalb-i mü'min de yerlerden göklerden geniştir. Bunun için mekân-ı mutlakın dahi kuvâ-yı mütecelliyesiyle beraber semâvât ü arz cümlesinde dâhil olması daha ziyade muhtemil bulunduğundan, en sâlim iman Kürsî-i İlâhî'ye beyân-ı ilâhî vechile iman edip mârifet taslamamaktır. İşte semâvât ü arz ne kadar zâhir ise Allah ondan daha zâhirdir. Onları muhît olan Kürsî ve onun mâverâsı ne kadar bâtın ise, Allah ondan daha bâtındır. Bununla beraber o Hayy u Kayyûm hem Evvel hem Âhir'dir. O hâlde bundan başka mâbud, bundan başka ilâh nasıl tasavvur olunur? İhtiyâr ü irâde gibi bir lutf-i ilâhîyi sû'-i istiʿmâl edip o geniş kalbi darlatıp da Allah'a ve O'nun emirlerine küfredenler

1 "O Rahmân Arş üzerine istivâ buyurdu."
2 "…Yâ Rabbenâ, rahmet ve ilmin her şeye geniş…"
3 H +"ve".
4 "Seni hakkıyla bilemedik."
5 M: "ma'rifeti".

zâlim olmaz da ne olur? Bunlardan ziyade nefislerine zulmeden nasıl tasavvur edilir? Bunlar hep cebr ü ikrah isterler, dine davet edildikleri zaman "Allah istiyorsa bizi zorla dindar yapsın" derler, lâkin {لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ} dinde ikrah yoktur. ❁ Allah onu zorla kimseye vermez. Dini ihtiyar ile dilemek lâzım gelir, dinde ikrah kanunu yoktur. Bunu böyle anlamalıdır. Çünkü "fi'd-dîn" ikrâha müteʿallik değil, haberdir. Asl-ı mâna "ikrah, dinde yoktur" demek olur. Yani sade dine değil, her neye olursa olsun cins-i ikrah din-i hak olan İslâm'da mevcud değildir, dâire-i dinde ikrah menfîdir. Dinin mevzûʿu efʿâl-i ıztırâriye değil, efʿâl-i ihtiyâriyedir. Bunun için efʿâl-i ihtiyâriyeden birisi olan ikrah, dinde menhîdir. Hâsılı nefy veya nehy edilen ikrah yalnız dine ikrah değil, herhangi bir şeye olursa olsun cins-i ikrahtır. Yoksa dinde dine ikrah yoktur amma dünyaya ikrah olabilir demek değildir. Belki âlemde ikrah bulunabilir amma dinde, dinin hükmünde, dinin dairesinde olmaz veya olmamalıdır. Dinin şânı ikrah etmek değil, belki ikrahtan korumaktır. Binâenʿaleyh dîn-i İslâm'ın bihakkın hâkim olduğu yerde ikrah bulunmaz veya bulunmamalıdır. [861] Cebr ü ikrah olursa onun hâricinde olur. Şu hâlde din "ikrah ediniz" demez, ikrah meşrû ve muteber olmaz. İkrah ile vâkiʿ olan amelde dinin vaad ettiği sevab bulunmaz, rızâ ve hüsn-i niyet bulunmayınca hiçbir amel ibadet olmaz. إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ'dır.[1] Metâlib-i dîniyenin hepsi ikrahsız, hüsn-i niyet ve rızâ ile yapılmalıdır. İkrah ile itikad mümkin değil, ikrah ile gösterilen iman, îmân-ı hakīkī değil, ikrah ile kılınan namaz namaz değil, oruç kezâ, hac kezâ, cihad kezâ, ilh… Bundan başka bir kimsenin diğerine tecavüz edip de herhangi bir işi ikrah ile yaptırması da câiz değildir. Hâsılı hükm-i İslâm altında herkes vazifesini bi'l-ihtiyar yapmalı, ikrahsız yaşamalıdır. Cihad da bu hikmet ile meşrûdur. فِي'de zarfiyet değil sebebiyet mânası mülâhaza edilirse mâna şu olur: İkrah din için yoktur, yahut ikrah din için, dine idhal için yapılamaz. Zira ikrah bir kimseye hoşlanmadığı bir işi fiilen bir tehdid ile ilzam etmektir. Hâlbuki din hoşlanılmayacak bir şey değildir. Dinin aslı olan imanın kökü tasdik ve iʿtikād-ı kalbîdir. Bu ise sırf bir[2] rızâ

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1.
2 H -"bir".

ve hüsn-i ihtiyâr işidir. Bunu يَفْعَلُ مَا يُرِيدُ [el-Bakara 2/253][1] olan Allah'tan başka kimse ilzam edemez. Meşiyyet-i ilâhiye ile iman ve hatta iman ile amel-i sâlih cebre değil hüsn-i ihtiyâra ve rızâ-yı vicdânîye menût bulunduğundan din için ikrah mümkin olmaz, ancak tebliğ ve teklif edilir. وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ لَاٰمَنَ مَنْ فِى الْاَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاًۜ اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ [Yûnus 10/99][2] Binâenʿaleyh dine duhul için kimseye cebr ü ikrah yapılmamalıdır. Çünkü mükrehin izhar edeceği iman ʿindallah îmân-ı hakīkī olmaz. İkrah ile hakīkī bir mütedeyyin kazanılmaz. Maʿamâfîh kalbe Allah'tan başkasının nazarı nâfiz olmayacağından ve bu ikrah hâlinde olsun iman edene de "sen ikrah ile iman izhar ediyorsun, yine kâfirsin" denilmez, kâfir muâmelesi edilmez. Hâli tebeyyün edip şüphe zâil oluncaya kadar bakılır. Çünkü imanı izhar etmesi de az çok bir eser-i ihtiyardır. Hiç istemese idi onu da yapmazdı. Demek ki zevk-i [862] imanı bir zerre olsun tatmıştır. Bu cihetle لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدّ۪ينِ Zeccâc'ın dediği gibi harb ile izhâr-ı İslâm eden kerâhete nisbet edilmez demek olabilir ki, ikrâhın bir maʿnâ-yı lügavîsidir.

İkrâha ne hâcet, cebr ü ikrah beklemekte mâna nedir? Ukalânın hepsi dine sarılmak lâzım gelmez mi? Çünkü {قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ} rüşd gavâyetten, doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. ❁ Bu kadar peygamberlerden, ilmî amelî bu kadar beyyinâttan ve nihâyet saltanat-ı ilâhiyenin bu kadar büyük tecellîsinden sonra iman ve dinin insanlara bâʿis-i felâh ü saadet, küfr ü ilhâdın bâdî-i ʿikāb ü felâket olduğu katʿiyyen tebeyyün etmiş; hak bâtıldan, hayır şerden temeyyüz eylemiştir. Belli ki ehl-i din, muhakkak mesʿud olacak, ehl-i küfr de muhakkak cezâ ve ʿikāb görecektir, ve bunlar her nereden gelse kendi ihtiyarlarıyla kendi kesbleri olacak ve o zaman bu mecbûriyet bir ikrah mânasını tazammun etmeyecektir. Bu bilhassa şunu gösteriyor ki "dinde ikrah yoktur" deyince hiç kimseye teklif, cezâ ve ʿikāb yoktur demek anlaşılmasın, elbette rüşdün gayydan katʿiyyen ayrılmış bulunması, hilâf-ı din harekâtta muhakkak bir ʿikābın mütebeyyin[3] olmasındandır.

---

1 "…ne isterse yapar."

2 "Eğer Rabbin dileseydi yeryüzünde kim varsa hepsi topyekûn iman ederlerdi, o hâlde insanları hep mü'min olsunlar diye sen mi ikrah edeceksin?"

3 M: "mütebeyyen".

Mâlumdur ki cebr ü ikrah, fiile tekaddüm eder de o fiil için ihtiyârı selb veya ifsad eyler ve o fiil böyle rızâsız yapıldığı için netîce-i fiʿliyesi hayır veya şer fâilinin[1] hakk-ı müktesebi olmaz, mes'ûliyeti ikrah edene ait olur, mükrihin elinde mükreh bir âlet olur. Artık kazanç, maksad, ikrah olunanın değil, ikrah edenindir. Fakat ikrahsız yapılmış olan küfr ü zulmün ve[2] fısk u isyânın bi'l-ihtiyar kazanılmış bir fiʿl-i mükteseb olduğunda da şüphe yoktur. Ve artık bu yapıldıktan sonra onun netîce-i lâzimesi olan cezâ ve ʿikāb da fâilinin kendi kazancı, kendi bir istihkākıdır ki bunda maʿnâ-yı cebr ü ikrah tasavvur olunmaz, o kendi kendine zulmetmiş olur. Allah teâlâ ise kemâl-i rahmetinden kullarının ne kendilerine, ne de başkalarına zulm ü tecavüz etmelerine râzı olmadığından onları korumak [863] için hududlar tâyin etmiş, din ve ahkâmını bildirmiş لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدّ۪ينِ buyurmuştur. Bu nas mûcebince ikrah, ʿavârız-ı ehliyettendir, dâr-ı İslâm'da ikrah memnûʿdur. Hatta hiçbir kimseye dîn-i İslâm'a girmek için bile cebr edilemez, herkes dininde serbest ve muhtardır. Ahkâm-ı İslâmiye altında müşrik, ehl-i kitab, Yahudî, Hıristiyân hepsi hürriyet-i dîniyeleriyle yaşayabilirler. Meselâ bir müşrik dilerse Yahudî veya Nasrânî olabilir, hiçbirine Müslüman ol diye cebr edilmez, ahdinde durmak ve vergisini vermek şartıyla dininde bırakılır. Fakat her kim olursa olsun ahdinde durmayanları da cürmüne göre cezâsını görür. Bi'r-rızâ kabûl-i İslâm ettikten, Allah'a ve peygamberlerine ahid verdikten sonra döner irtidad eder de tevbe etmezse mücâzat edilir ki bu bir ikrah değil, nakz-ı ahdin netîce-i zarûriyesidir. Bu noktada İmam Şâfiî gibi bazı ulemâ "ahd-i İslâm'da bulunan Mecûs veya Nasârâ'dan birisi eski dininde kalmayıp da meselâ Yahudî olacak olsa ben onu ya eski dinine rücûʿ et veya İslâm ol diye cebr ederim" demiştir. Fakat Hanefiyye ve sâire demişlerdir ki اَلْكُفْرُ مِلَّةٌ وَاحِدَه mûcebince[3] o suretle tebdîl-i dinde bir nakz-ı ahd mânası yoktur. Binâenʿaleyh ya dön veya İslâm ol diye cebr edilmez. Ancak dîn-i

---

1 H ve F: "fâilin".

2 M ve B -"ve".

3 İmam Muhammed'in sözüdür. Bk. İmam Mâlik, *Muvatta'* (Muhammed b. Hasan Rivayeti), Ferâiz, 3/728.

İslâm'a girdikten sonra dönen nakz-ı ahd etmiş olur. Ve yalnız bu tevbe etmezse cezâsı verilir. Bundan başka ibâdât ve sâir muʿâmelât gibi rızâ şart olan fürûʿ-i aʿmâlde dahi ikrah gayr-i muʿteberdir. Fiilin nefâzına mâniʿdir. Meğer ki fiil fiʿl-i şerʿî olmayıp fiʿl-i hissî olsun.[1] Ve her hâlde ikrah bir taʿaddîdir, derecesine göre cezâya müstehıktır. İşte dîn-i hakda hürriyet-i vicdan ve ahd ü mîsâk ve hukūk bu kadar yüksektir. Hatta bundan dolayıdır ki iʿlân-ı cihadda bile düşmana ya dîn-i hakkı kabul etmesi veya mağlûbiyeti teslim ederek dininde kalıp hukūku mahfuz olmak üzere İslâm tâbiʿiyetinde vergi vermesi beyninde ihtiyârına müfevvaz bir teklif yapılır. Bunlardan birini kabul ederse bi'l-musâlaha [864] ahdine riayet edilir, kabul etmediği ve harben mağlub olduğu takdirde de yine tebdîl-i dîne cebr edilmeyip adalet dairesinde bir vergiye, bir inzibâta mecbur tutulur. Demek cihad, tebdîl-i din için bir vâsıta-i cebriye değil, dîn-i hakkın ulviyetini fiilen isbat eden bir beyyine-i haktır. Zira ikrah ile din olmaz. Fakat beyyinât-ı akliye ve ilmiyeyi dinlemeyen kefere ve zalemenin tecâvüzâtı da böyle bir beyyine-i fiʿliyye olmadan durdurulmaz, herkes her türlü zulm ü ikrâha mâruz kalır. Maʿahâzâ cihâd ü kıtal bir ikrah değil, bir yarıştır. Hangi tarafın tehdîdini îkāʿ edebileceği gayr-i maʿlûm bir imtihandır. Bir de cihad, hükm-i din cârî olan dâr-ı İslâm hâricinde cereyan edeceğinden ikrâhın menfî olduğu din muhîtinden hâriçtir. Dâr-ı harb zaten dâr-ı ikrahtır. Böyle iken yukarıdan beri beyân-ı ilâhînin siyâkı dikkatle mülâhaza edilince anlaşılır ki لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّ۪ينِ nazm-ı mübîni emr-i cihâdın gayesini tesbit etmektedir. Yani cihadın hikmeti insanları ikrahtan korumak, ikrah kabul etmeyen dini hâkim kılarak iʿlâ-yı kelimetullah etmek, yani herkesi mensup olduğu akideden cebren çıkarmaya çalışmayıp hakkın bi'l-ihtiyar kabul ve intişârına sed çekmek isteyen ve gücünün yettiğine cebr ü ikrah eden hak düşmanlarının defʿi ve mevâniʿin refʿi ile kalb-i selîm ve akl-ı müstakīm için tebeyyün etmiş

---

1 Hissî fiil; vücud bulması için yalnız hissî (duyularla algılanan) varlığı yeterli olan fiillerdir; yemek yemek, ayağa kalkmak, birisine vurmak gibi. Şer'î fiil ise var sayılması için yalnız hissî varlığı yeterli olmayıp, ayrıca şer'î hukuk düzeninin öngördüğü birtakım şartları da taşıması gereken fiillerdir; satım ve kira akitleri, namaz, oruç vs. ibadetler gibi.

bulunan tarîk-i rüşdü, hâkimiyet-i hakkı umuma arz u iʿlân etmek ve bu suretle ümmet-i Muhammed'i cemâʿat-i mürselîn meyânındaki makām-ı Muhammedî ile mütenâsib olarak milel-i muhtelifeden mürekkeb bir hey'et-i ictimâʿiye üzerinde müsâlemet-i umûmiyeyi kâfil kalb-i kül gibi hâkim bir ümmet-i vasat yapmak ve peygamberlerin hiçbirini tefrik etmeyip hepsine ʿale'd-derecât iman ile vahdâniyet-i ilâhiyeye mübtenî olan dîn-i İslâm'ı bütün dinlerin râbıta-i külliyesi ve hedef-i terakkīsi olan bir dîn-i umûmî olarak müdafaa ve izhar eylemektir. Bunun için İslâm'da gāye-i harb intikam, katl, tebdîl-i dine icbar değil, hasmı [865] mağlup etmek ve kuvve-i cebriyesini alıp dininde serbest olarak hükm-i hakka tâbiʿ tutmaktır ki iʿlâ-yı kelimetullah bundadır. Bu sebeple her ne zaman Müslümanlara zaʿf târî olur, dîn-i hak müdafaa edilmezse fitneler kopacak, cebr ü ikrah çoğalacak, bütün beşeriyet herc ü merce uğrayacaktır.

Lâkin bu îzâhtan sonra bir sual kaldı. Bâlâda وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدّ۪ينُ لِلّٰهِ [el-Bakara 2/193] âyetinde görüldüğü üzere Mekke ve hatta Cezîretü'l-Arab müşriklerine ehl-i kitab gibi hürriyet-i din[1] verilmemiş, bunlar hakkında أُمِرْتُ أَنْ أُقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَقُولُوا لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ فَإِذَا قَالُوهَا عَصَمُوا مِنِّى دِمَائَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ hadîsiyle[2] ya İslâm ya ölüm ilan edilmişti. Bu ise لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّ۪ينِ hükmüne münâfî değil midir? Bunun cevâbı şudur: Eğer münâfî ise iki âyet birbirini nesh veya tahsis eder, onların bunda dâhil olmadığı anlaşılır. Bununla beraber şu da bilinmelidir ki onlara hürriyet-i dîniye verilmemesi bilhassa لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّ۪ينِ hükmünün tatbîkini temin içindir.

Bu münasebetle müfessirînden birkaç kavil vardır:

1. Bu "lâ ikrâhe" âyeti mukaddemâ sûret-i umûmiyede nâzil olmuş ve bilâhare cihad ve kıtal âyetleriyle nesh edilmiş bulunduğu Zeyd b. Eslem'den mervîdir. Fakat bu kavil ıtlâkıyla savab görülmemiştir. Fi'l-vâkiʿ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ bunun nüzûlü dinin tebeyyün-i kâmilinden sonra olduğunu göstermekte ve böyle bir mülâhazaya mâniʿ

---

1 F: "dîniye".

2 Hadisin devamı şöyledir: إِلَّا بِحَقِّهَا وَحِسَابُهُمْ عَلَى اللهِ "İnsanlar 'lâ ilâhe illallah' deyinceye kadar savaşmakla emrolundum. Bunu söyledikleri zaman kanlarını ve mallarını -idamı gerektiren suçlar dışında- benden korumuş olurlar, hesapları da Allah'a aittir." (Buhârî, İʿtisâm, 28)

görünmektedir. Bir de görüldüğü üzere cihad meselesi esasen buraya dâhil değildir ki onunla nesih mevzûʿ-i bahis olsun. Lâkin şunu bilmek lâzım gelir ki her nesih nâsihin derece-i tenâvülüne göredir. Binâenʿaleyh bu, cihad ile mensuhtur demek diğer ahvâlde muhkem demektir, ve bu sebeple ikrâhın cihâda şümûlü bulunduğuna zâhib olabilecekler için bu rivayet pek[1] mühimdir demek olur ki bu âyette böyle bir ihtimal varsa, bu ihtimal mensuhtur. Ve rivâyet-i nesih ancak bu cihete münhasırdır. Yoksa cihad âyetleriyle mütebâkīnin mensûhiyetine imkân yoktur, [866] ʿâm, baʿde'n-nesh mütebâkīde yine katʿîdir. Hâsılı nesih, küllî değil cüz'îdir.

2. Bu âyet, ehl-i kitab hakkında nâzil olmuştur. Binâenʿaleyh müşrikîn bunun umûmundan hâriçtir. Fi'l-vâkiʿ تِلْكَ الرُّسُلُ âyetinden başlayan siyâk bunu müeyyid olduğu gibi sebeb-i nüzûl hakkındaki rivayetler de bunu müeyyiddir. Rivayet olunuyor ki biʿset-i seniyyeden mukaddem ensardan bazıları evlâdlarını Yahûdiyete veya Nasrâniyete sokmuşlardı. Dîn-i İslâm gelince bunlara ikrah etmek istediler. Kable'l-İslâm ensardan bir kadının çocuğu yaşamadığı surette çocuğu yaşarsa onu ehl-i kitab ile beraber ve onların dini üzere bulundurmayı nezr ederdi. Bu sebeple ensar çocuklarının birtakımları ehl-i kitab dininde bulunuyorlardı. Binâenʿaleyh İslâm'a geldikleri zaman dediler ki: "Biz vaktiyle bunların dinlerini bizim dinimizden efdal görürdük de çocuklarımızı onun için sevk ederdik, mâdem ki dîn-i İslâm geldi, her hâlde biz bunları ikrah ederiz" dediler.[2] Ezcümle Benî Sâlim b. Avf'tan Husayn nâmında bir ensârînin iki oğlu vardı. Mukaddemâ Şam tüccarlarının telkīni ile Hıristiyan olmuş gitmişlerdi. Biʿset-i seniyyeden sonra Medine'ye geldiklerinde babaları bunlara: "Vallahi sizi bırakmam, illâ Müslüman olmalısınız" diye sataştı, onlar da

---

1 M ve B -"pek".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 408-409. Krş. Ebû Dâvûd, Cihâd, 124:

عن عامر، قال: كانت المرأة من الأنصار تكون مقلاتا لا يعيش لها ولد، فتنذر إن عاش ولدها أن تجعله مع أهل الكتاب على دينهم، فجاء الإسلام وطوائف من أبناء الأنصار على دينهم، فقالوا: إنما جعلناهم على دينهم، ونحن نرى أن دينهم أفضل من ديننا! وإذ جاء الله بالإسلام فلنكرهنهم! فنزلت: «لا إكراه في الدين»، فكان فصل ما بين من اختار اليهودية والإسلام، فمن لحق بهم اختار اليهودية، ومن أقام اختار الإسلام. ولفظ الحديث لحميد.

imtinâʿ ettiler. Üçü bir Resûlullah'a müracaat ettiler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu, babası da onları bıraktı.[1] Bu hâdiseler gerek cihada izinden evvel olsun ve gerek sonra, her iki takdirde sebeb-i nüzûl müşriklere şâmil değildir, o hâlde hükmünün umûmu da ehl-i kitâba aittir. Ve mensuh değil muhkemdir. Bu güzel, lâkin sebebin husûsu hükmün umûmuna mâniʿ değildir, لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدّ۪ينِ ise eʿamdır. Sonra bu hüküm yalnız ehl-i kitâba mahsus olsa idi, dâr-ı İslâm'da ehl-i kitabdan mâʿadâsına ahd ü emân verilmemek lâzım gelirdi. Hâlbuki Cezîretü'l-Arab müşriklerinden başkasına bu muâmele yapılmamıştır. Şu hâlde bu âyet [867] ʿale'l-ıtlâk mensuh olmadığı gibi, umûmu ehl-i kitâba da hâs olmamalıdır. Nitekim Hazret-i Enes, sebeb-i nüzûlü "Resûlullah birisine 'اَسْلِمْ: Müslüman ol!' buyurmuştu, o da 'أَجِدُنِى كَارِهًا: Kendimi hoşlanmaz buluyorum' demişti, bu âyet bunun hakkında nâzil olmuştur"[2] diye rivayet etmiştir ki bu sebep daha mutlak olmakla hükmün umûmunda daha zâhirdir.

3. Mâlum ki Arap müşrikleri hakkındaki muâmele وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدّ۪ينُ لِلّٰهِ [el-Bakara 2/193] emrine mübtenîdir. لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدّ۪ينِ ise "baʿde İslâmi'l-Arab dinde ikrah yoktur, vergi kâfîdir" meâlinde olduğunu *Tefsîr-i Kelbî*'de beyan eder.[3] Demek ki rüşdün gayydan tebeyyünü o zamandır. Ve bu hüküm mâkabline şâmil olmaz, bu mânaca bu âyet وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ âyetinden sonra nâzil olmuş demek olur. Mukaddem ise muahharı ne nesih, ne tahsis edemeyeceğinden "lâ ikrâhe" umûmu üzere kalır. Bu surette aralarında bir cihetten teʿâruz varsa muahhar mukaddemi nesh etmiş olacaktır. Hâlbuki bunun evvelkini nâsih olduğuna dâir hiçbir kavil yoktur ve olamaz. Zira bunun târihen muahhar olduğu sarâhaten mâlum değildir. Bâlâda görüldü

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 409:
عن ابن عباس قوله: «لا إكراه في الدين قد تبين الرشد من الغي»، قال: نزلت في رجل من الأنصار من بني سالم بن عوف يقال له الحصين، كان له ابنان نصرانيان، وكان هو رجلا مسلما، فقال للنبي صلى الله عليه وسلم: ألا أستكرههما فإنهما قد أبيا إلا النصرانية؟ فأنزل الله فيه ذلك.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 109; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 615.

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 213:
«لا إِكْراهَ فِي الدِّينِ» لأحد بعد إسلام العرب إذا أقروا بالجزية.

ki hilâfına rivayet bile mevcuttur. Binâenʿaleyh usûlen mukārenete mahmul olmak lâzım gelir. Böyle olunca da yekdiğerini mütekābilen tefsir ve tahsis edebilirler. Şu hâlde tebeyyün-i rüşdü İslâm-ı Araba ve ʿadem-i ikrâhı ondan sonraya tahsis de doğru olamaz. Evvelâ bidâyet-i İslâm'da ikrah değil, mukābele bi'l-misl bile yapılmadığı mâlum, şimdi İslâm-ı Arab'dan sonra da ʿadem-i ikrah müsellem, bu arada Müslümanlar arasında bulunan Arab müşriklerine dahi bu hâdiseye kadar hiçbir ikrah yapılmadığı mâlumdur. O hâlde لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدِّينِ'in bütün şümûlüyle mânası "dîn-i İslâm'ın dâire-i hükmünde ikrah yoktur" demek olur. Harb ve harbî meselesi bu hükümden esas itibariyle hâriç olduğu gibi ikrâha mukabele ve cürme cezâ da bundan hâriçtir. Ancak bu âyeti[1] [868] وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَ يَكُونَ الدِّينُ لِلّٰهِ âyetleriyle beraber mülâhaza eylemek[2] lâzımdır. Binâenʿaleyh âhir-i âyetin de delâlet edeceği üzere dîn-i İslâm'ın dâire-i hükmünde ikrah bulunması tahsîsen iki kayıt ile mukayyeddir ki biri fitne bulunmamak, biri de dâr-ı İslâm'da edyân-ı sâire erbâbının nakz-ı tâbiʿiyet etmemeleridir. ʿÂm ise baʿde't-tahsîs zan ifade eder, burada fitneden murad ise şirk idi, lâkin umûmî mânasıyla ahzı da câizdir. Bu surette ikinci kayda da şâmil olacağından bu bir kayıt diğerinden muğnî kalır. Demek ki, hâsıl-ı maʿnâ şu olur: "Bir[3] fitne yoksa dinde ikrah yoktur, çünkü rüşd, dalâletten iyice ayrıldı, bunları karıştıranlar belâlarını bulurlar."

Binâenʿaleyh {فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ} her kim tâgūta, azgınlara veya azgınlıklara küfredip Allah'a iman eylerse, yani hulûs-i kalb ile لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ diyerek evvelâ o tâgūtları kökünden siler, sâniyen bütün mevcûdiyetiyle Allah'a iman eder ve binâenʿaleyh Allah'ın gönderdiği resulleri, münzelât-ı Hakk'ı tasdik eylerse {فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى} o muhakkak en sağlam kulpa yapışmıştır. {لَا انْفِصَامَ لَهَا} ki kopmak onun için değil.[4] ❁ Bu habl-i metînin kulpu, o tutamak ne kopar, ne kırılır. Ancak bırakılırsa

1 H ve F: "âyet".
2 H ve F: "edilmek".
3 M ve B -"bir".
4 H ve F -"ki kopmak onun için değil".

fenâ düşülür. Bu beyyinât-ı ilmiye ve ameliyeden, hakk u bâtılın bu temeyyüzünden sonra muktezâ-yı akl ü rüşd artık bugün var yarın yok, fânî, bâtıl, zıll-i zâil, kırılıp dökülecek, nihâyet kendine tutunanı düşürüp bırakıp gidecek olan tâgūtların, firavunlar, nemrudlar, sâhirler, kâhinler, şeytanlar gibi azgın, sahte mâbudların çürük kulplarına yapışmak değil; mine'l-ezel ile'l-ebed Hayy u Kayyûm, şaşmaz, yanılmaz, uyumaz, ımızganmaz, semâvât ü arzın mâlikü'l-mülkü, izni olmaksızın huzûruna yanaşılmaz, şefaate cür'et edilmez, sâhib-i kibriyâ, gizli âşikâr, cüz'î küllî her şeye [869] alîm, her şeyden habîr, ilminin künhüne erilmez, O bildirmedikçe bir şey bilinmez, Kürsî-i celâli yerleri gökleri tutmuş, yerler gökler kabza-i kudretinde lâ-şey kalmış o yüksek, pek yüksek ʿuluvv-i kudreti, şân-ı azameti bîpâyân لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olan Allah teâlâ'nın kopmaz kırılmaz ʿurve-i vüskāsına iki eliyle seve seve hırz-ı cân edip yapışmak, yani bi't-temsîl o Kürsî-i ilâhîden uzatılmış kopmaz kırılmaz bir habl-i metînin kulpuna, tutamağına benzeyen ve dinin başı olan tevhîd-i Hakk'a hüsn-i iʿtikād ile iman edip muktezâsıyla amel etmek ve onu hiç bırakmamaktır. İşte bu imanı yapan böyle bir kulpa yapışmış olur. {وَ} Lâkin bu iman ve itikad yalnız sözde ve yalnız kalbde kalmamalı, ağız, gönül bir; iç[1] dış müsâvî olmalıdır. Çünkü {اللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} Allah Semîʿ, Alîm'dir. Hem sözleri işitir hem niyetleri bilir. Ağzından لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ deyip içinde küfür saklayan münafıkların ve bilakis içinden hakkı bilip ağzından küfür savuran kâfirlerin yaptıklarından Allah gāfil değildir.

"**Tâgūt**", "tuğyan"dan mübalağa sîgasıyla bir ism-i cinstir ki aslı "ceberût" gibi "tagavût" olup kalb-i mekân ile "tavagût" yapılarak "vav", "elif"e kalb edilmiştir, müfred[2] ve cemʿe, müzekker[3] ve müennese ıtlak edilir. Ayn-ı tuğyân kesilmiş, tuğyânkâr, azgın, azman, azıtgan demek gibidir. İbn Cerîr Taberî'nin târifi vechile Allah'a karşı tuğyânkâr olup kahr u cebr ile veya bi'r-rızâ perestiş edilip mâbud tutulan gerek insan,

---

1 F: "iş".
2 M ve B: "müfrede".
3 M ve B: "müzekkere".

gerek şeytan, gerek vesen ve gerek sanem ve gerek sâir[1] herhangi bir şey demektir. Bunun tefsîrinde şeytan veya sâhir veya kâhin veya ins ü cinnin mütemerridleri veya Allah'a karşı mâbud tanınıp râzı olan Firavun ve Nemrud gibiler veya esnâm diye müteʿaddid rivayetlere tesadüf edilir.[2] Ebû Hayyân der ki: "Bunlar birer misâl ile beyan olmak gerektir, çünkü tâgūt bunların her birinde mahsurdur."[3] Bâlâdaki târif [870] bunların hepsine şâmildir. Maʿamâfîh Kâdî Beyzâvî bu hasra "Allah yolundan menʿ edenler" fıkrasını da ilâve etmiştir ki daha eʿam bir târifi tazammun eder.[4] Çünkü bunu yapanlar mâbud tanınmış olmayabilir. Şu kadar ki bu da اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُ [el-Câsiye 45/23][5] mûcebince kendi hevâsına uyup kendi kendine mâbud pâyesi vermiş addolunabileceği mülâhaza olunursa evvelki târifte dâhil olacaktır. Bu îzâhâttan birkaç fâide alacağız. Evvelâ, tâgūtun müteʿaddid tefsirleri misâl veya tenevvüʿünü gösterebileceği gibi şeytan, sâhir, kâhin, maʿbûd-ı bâtıl, mütemerridîn-i ins ü cin kelimelerinin her biri tâgūt kelimesiyle târife müşâbih mütesâdık bir tarzda ifade edildiğine göre bunların mânen tam müterâdif değilseler bile pek mütekārib veya mütelâzım olarak kullanıldıklarını da işʿâr edebilir. Sâniyen, demek olur ki tâgūtun açığı da gizlisi de, görünürü de görünmezi de vardır. Sâlisen, tuğyan mefhûmundan anlaşılıyor ki putlar derece-i tâliyede tâgūtlardır. Bakılırsa zevi'l-ʿukūl olmayan esnâm ü evsân tâgūtlardan maʿdûd bile olmamak lâzım gelirdi. Zira bunlar kendileri

---

1 H ve F: "sâire".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 465:

قال أبو جعفر: والصواب من القول في تأويل: «يؤمنون بالجبت والطاغوت»، أن يقال: يصدِّقون بمعبودَين من دون الله، يعبدونهما من دون الله، ويتخذونهما إلهين. وذلك أن «الجبت» و«الطاغوت»: اسمان لكل معظَّم بعبادةٍ من دون الله، أو طاعة، أو خضوع له، كائنًا ما كان ذلك المعظَّم، من حجر أو إنسان أو شيطان. وإذ كان ذلك كذلك، وكانت الأصنام التي كانت الجاهلية تعبدها، كانت معظمة بالعبادة من دون الله، فقد كانت جُبوتًا وطواغيت. وكذلك الشياطين التي كانت الكفار تطيعها في معصية الله، وكذلك الساحر والكاهن اللذان كان مقبولا منهما ما قالا في أهل الشرك بالله. وكذلك حيي بن أخطب وكعب بن الأشرف، لأنهما كانا مطاعين في أهل ملّتهما من اليهود في معصية الله والكفر به وبرسوله، فكانا جبتين وطاغوتين.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 617:

الطَّاغُوتِ: الشَّيْطَانُ. قَالَهُ عُمَرُ، وَمُجَاهِدٌ، وَالشَّعْبِيُّ، وَالضَّحَّاكُ، وَقَتَادَةُ، وَالسُّدِّيُّ. أَوِ: السَّاحِرُ، قَالَهُ ابْنُ سِيرِينَ، وَأَبُو الْعَالِيَةِ. أَوِ: الْكَاهِنُ، قَالَهُ جَابِرٌ، وَابْنُ جُبَيْرٍ، وَرَفِيعٌ، وابن جريح. أَوْ: مَا عُبِدَ مِنْ دُونِ اللهِ مِمَّنْ يَرْضَى ذَلِكَ: كَفِرْعَوْنَ، وَنُمْرُوذَ، قَالَهُ الطَّبَرِيُّ. أَوِ: الْأَصْنَامُ، قَالَهُ بَعْضُهُمْ. وَيَنْبَغِي أَنْ تُجْعَلَ هَذِهِ الْأَقْوَالُ كُلُّهَا تَمْثِيلًا، لِأَنَّ الطَّاغُوتَ مَحْصُورٌ فِي كُلِّ وَاحِدٍ مِنْهَا.

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* I, 155:

«فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ» بالشيطان، أو الأصنام، أو كل ما عبد من دون الله، أو صد عن عبادة الله تعالى.

5 "Ya şimdi baksana o kimseye ki ilâhını hevâsı ittihaz etmiş…"

Allah'a karşı sâhib-i tuğyan olamazlar ve tuğyâna rızâ veremezler, fakat red de edemezler, bu sebeple nihâyet bir vesîle-i tuğyan olabilirler. Ve bu vesileyi de azgınlar bulurlar. Putlar esasen erkek veya dişi tâgūtların hayâlleri ve azgınların azmanlarıdır. Gizli veya açık azgınlar bunlarla kendi tuğyanlarını ileri sürerler. Bu cihetle putlar asıl tâgūt değil, tâgūtların mümessilleridirler. Bu suretle فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ şunu işʿâr etmiş oluyor ki emr-i tevhidde ilk iş putlardan evvel ona sâik olan azgın tuğyankârlara küfretmektir. Râbiʿan, Allah'a karşı tuğyankâr olmayan ve şirke râzı olmak ihtimâli bulunmayan ve bununla beraber birtakım tuğyankârlar tarafından ilâh diye telakkī edilen Hazret-i Îsâ ve Üzeyr gibi ekâbirin kendileri tâgūtun târifinden ve mâsadakından hâriçtirler. Emr-i tevhidde لَٓا اِلٰهَ derken bunların ulûhiyetini [871] dahi selb ü inkâr etmek, taʿabbüd etmemek farz olduğu hâlde diğer cihetten bunlara küfür câiz olmayacak, bilakis Allah'a imanın zarûriyyâtından olarak enbiyâya iman ve tâzim dahi şerâit-i imana dâhil bulunacaktır. Bu pek mühim nükteye işâreten فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ buyurulmuş da mâsivâya küfür şart edilmemiştir. Demek ki tevhîdin şartı mâsivallâha küfretmek değil, mâsivallahtan ulûhiyeti nefy etmek ve bu meyanda tâgūtlara küfr eylemek, yani onları hiç tanımamak, mâʿadâsının da ulûhiyet mâdûnundaki derecelerine göre haklarını tanımaktır. Zira hak Allah'ındır, nihâyet فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ şunu da katʿiyyen ifade ediyor ki mü'min-i muvahhid olmak için Allah'a imandan evvel küfre tevbe etmek şarttır ve bu tevbenin şartı da tâgūtları asla tanımamaya azm eylemektir. Bu suretle لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ / فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ kelime-i tevhîdinin bir tefsîri demektir. İşte böyle zâhir ü bâtını ile iman eden muhakkak ʿurve-i vüskāya yapışmış olur ki buna tutunanların kürsî-i ilâhîye, aʿlâ-yı illiyyîne doğru çekilip götürülecekleri ve giderken bırakıverenlerin de dehşetli bir surette düşecekleri fehvâ-yı kelâmdan anlaşılıyor. Şimdi hem bunu daha ziyade tenvir, hem de acaba hiç tutunmasak, hiçbir kulpa yapışmasak ne lâzım gelir diyebilecekleri irşad için buyuruluyor ki:

اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذِينَ اٰمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِۜ وَالَّذِينَ كَفَرُوٓا اَوْلِيَٓاؤُ۬هُمُ الطَّاغُوتُ
يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٥٧﴾ اَلَمْ تَرَ
اِلَى الَّذِي حَٓاجَّ اِبْرٰهِيمَ فِي رَبِّهٓ اَنْ اٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَۢ اِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ رَبِّيَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ
قَالَ اَنَا اُحْيِي وَاُمِيتُۜ قَالَ اِبْرٰهِيمُ فَاِنَّ اللّٰهَ يَأْتِي بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ
فَبُهِتَ الَّذِي كَفَرَۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَۚ ﴿٢٥٨﴾ اَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِيَ
خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَاۚ قَالَ اَنّٰى يُحْيِي هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَاۚ فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُۜ قَالَ كَمْ
لَبِثْتَۜ قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍۜ قَالَ بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ
لَمْ يَتَسَنَّهْۚ وَانْظُرْ اِلٰى حِمَارِكَ وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنْشِزُهَا ثُمَّ
نَكْسُوهَا لَحْمًاۜ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُۙ قَالَ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٥٩﴾ وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ
رَبِّ اَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتٰىۜ قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْۜ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِيۜ قَالَ فَخُذْ اَرْبَعَةً
مِنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا ثُمَّ ادْعُهُنَّ يَأْتِينَكَ سَعْيًاۜ
وَاعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٦٠﴾

[873] **Meâl-i Şerîfi**

Allah iman edenlerin velîsidir, onları zulümâttan nûra çıkarır. Küfredenlerin ise[1] velîleri tâgūttur, onları nûrdan zulümâta çıkarırlar[2]. Onlar işte ashâb-ı nâr, hep orada kalacaklardır[3] (257). Baksana ona; o, kendine Allah[4] meliklik[5] verdi diye İbrâhim'e[6] Rabbi hakkında hüccet yarışına kalkana. İbrâhim ona "Benim Rabbim O Kādir-i Kayyûm'dur[7] ki hem diriltir hem öldürür[8]" dediği vakit, "ben diriltirim ve

---

1 H: "küfredenlere gelince".
2 H: "çıkarır".
3 H: "Bunlar ise ashâb-ı nâr, hep orada kalacaklar".
4 H: "Allah kendine".
5 F: "mülk".
6 H: "İbrâhim ile".
7 F: "Kayyûm".
8 H: "diriltir ve öldürür".

öldürürüm[1]" demişti. İbrâhim "Allah güneşi meşrıktan getiriyor, haydi sen onu mağribden getir!" deyiverince o küfreden herif donakaldı. Öyle ya, Allah zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (258). Yahut o kimse[2] gibi ki bir şehre uğramıştı, altı üstüne gelmiş ıpıssız yatıyor, "Bunu bu ölümünden sonra Allah nerden diriltecek?" dedi, bunun üzerine Allah onu yüz sene öldürdü, sonra diriltti. "Ne kadar kaldın?" diye sordu "Bir gün yahut bir günden eksik kaldım" dedi. Allah buyurdu ki "Hayır, yüz sene kaldın. Öyle iken bak yiyeceğine, içeceğine henüz bozulmamış, hele merkebine bak. Hem bunlar, seni insanlara karşı kudretimizin canlı bir âyeti kılayım diyedir.[3] Hele o kemiklere bak, onları nasıl birbirinin üzerine kaldırıyoruz? Sonra[4] onlara nasıl et giydiriyoruz?" Bu suretle vaktâ ki[5] ona hak tebeyyün etti, "Şimdi biliyorum" dedi, "hakikaten Allah her şeye kādir"[6] (259). Bir vakit de İbrâhim "Yâ Rabbi göster bana ölüleri nasıl diriltirsin?" demişti[7], "İnanmadın mı ki?" [874] *buyurdu, "İnandım, velâkin kalbim iyice yatışmak[8] için" dedi. "Öyle ise" buyurdu, "kuşlardan dördünü tut da onları[9] kendine çevir, iyice tanıdıktan sonra her dağ başına onlardan birer parça dağıt, sonra da çağır onları sana koşa koşa gelsinler; ve bil ki Allah hakikaten Azîz'dir, Hakîm'dir[10] (260).*

{اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Allah iman edenlerin, ilm-i ezelîde imanı mukarrer olanların muhibbi ve veliyyü'l-emridir[11]. {يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ} Onları hidâyet ü tevfîkiyle zulmetlerden nûra çıkarır. ❁ Burada "zulümât"ın cemʿ, "nûr"un müfred getirilmesi ne kadar şâyân-ı dikkattir, demek ki âlemde mütenevviʿ zulmetler vardır. Bütün bu zulmetleri izâle edecek

---

1 H: "öldürür ve diriltirim".
2 H: "onun".
3 H: "Hep seni insanlara karşı kudretimizin canlı bir âyeti kılalım diye bunlar".
4 H +"da".
5 H: "Vaktâ ki bu suretle".
6 H: "'Allah'ın her şeye kādir olduğunu şimdi biliyorum' dedi".
7 H: "İbrâhim 'Yâ Rabbi göster bana ölüleri nasıl diriltirsin' dediği vakit de".
8 H: "mutmain olmak".
9 H: "hepsini".
10 H +"~~Ve Allah'ın Azîz ve Hakîm, her şeye kādir olduğunu bil~~".
11 H ve F: "emirleridir".

olan nûr ise birdir ki o da اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [en-Nûr 24/35][1] mûcebince nûr-i Hak'tır, herhangi bir hususta nûr-i Hak bulunamadı mı insanı her tarafından sayısız zulmetler kaplar. Nûr-i Hak tecellî edince de o zulmetler kalkar. Nûr-i Hak bulunmadı mı yerler gökler hiç, gündüz gece, güneşler zifir, gözler kör, kulaklar sağır olur. Kalbler bin türlü hayâlât ile buhranlar içinde çarpınır kalır. Aranan bulunmaz, ne aranacağı bilinmez, gönüllere vesveseler, elemler, azablar çöker, etrafı evhamlar, umacılar kaplar, cinler şeytanlar başa toplanır. O zaman insana varlık bir belâ kesilir de "âh, keşke ben de bir hiç olsa idim!" diye haykırır. O sırada herhangi bir sebepten nûr-i Hak zuhur ediverirse semâlar güler, yıldızlar doğar, baharlar açılır, neşveler sunulur, elemler silinir, inkıbazlar unutulur, gönüller inbisat ve inşirah ile dolar, zevk-i vücûd duyulur[2]. Ve zaten işte nûr-i Hakk'ın bu bir lemha-i zevkidir ki insana "hayat hayat!" dedirtir. Bu zevki ebedîleştirmek isteyen âkiller de kendini kendine bırakmaktan vazgeçip nûr-i Hakk'a ermek için O'nun ʿurve-i vüskāsına yapışmalıdır. Mâlum ki her şeyde ancak bir vech-i Hak vardır ve Allah'a ancak o vecihten gidilir. Buna mukabil her şeyde vücûh-i bâtıl [875] nâmütenâhîdir. Meselâ bir şey kaybettiniz, o bir yerdedir ve ancak oradadır. O anda bunda vech-i hak budur. Fakat siz bir kere onu bilmiyor ve hele o yeri bildiğiniz hâlde o, orada yoktur diye itikad etmiş bulunuyorsanız oradan başka hangi taraf aklınıza gelse vech-i bâtıldır, bulamazsınız. Bu bir şeye karşı bütün cihât-ı cihan bâtıl kesilir. Bu suretle herhangi bir şeyde bir vech-i hakka mukabil nâmütenâhî vücûh-i bâtıl vardır. Nûr-i Hak olan mârifet doğunca bu zulmetlerden çıkılır. Binâenʿaleyh zulümât çok, nûr birdir. Nûr vücûdî, bütün zulmetler ʿademîdir. Bir vücûda nâmütenâhî ʿadem tekabül eder. Bütün mevcûdât üzerinde kayyûm olan da ancak Allah teâlâ'dır. Bunun için Allah'a iman nûr-ı Hakk'ın, maʿrifet-i yakīniyenin, inşirâh-ı mutlakın mebdeʾ-i tulûʿu, fecr-i sâdıkıdır. İman u mârifete mukabil veya muhalif ʿadem, yeis, küfür, reyb, vesvese, dalâl,

---

1 "Allah, semavât u arzın nûrudur…"
2 M: "doyulur".

cehil, ilm-i nâkıs, fısk, hevâ, terbiyesizlik, nankörlük, ahlâksızlık, hadnâşinâslık ve sâire[1] hepsi birer zulmettir. Binâenʿaleyh buradaki zulümât, zulümât-ı küfr ü meʿâsîden, zulümât-ı şekk ü şübheden, ulûm-ı istidlâliyenin merâtib-i kaviyyesine nazaran merâtib-i zaʿîfesinden ve hatta mertebe-i keşf ü ʿiyâna nazaran ulûm-ı fikriye ve istidlâliyenin hepsine şâmildir. Nûr ise her birine ʿale'd-derecât mukabil olan maʿrifet ü îkāndır ki îkān-ı îmânîden îkān-ı ʿiyânîye kadar gider.

İşte Allah teâlâ iman edenlerin ellerinden tutar, zulmetlerden çıkarır, nûr-i yakīn ile işlerinde muvaffakiyet, nefislerine edeb, gönüllerine inşirah bahşeder. Tarîk-i müstakīmde saʿâdet-i ebediyeye mazhar eyler. Buna mukabil {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} o ʿurve-i vüskāya yapışmayan ve tâğūtlara küfredecek yerde Allah'a küfreden, tevhid ile iman kulpuna sarılmayan kâfirler ise ki bunların bir kısmı Allah'a az çok inansa bile aynı zamanda tâğūtlara da inanırlar. Bir kısmı Allah'a inanmaz tâğūtlara inanır, bir kısmı da ne [876] Allah'a inanır ne tâğūtlara, ancak kendine tutunmak ve başka hiçbir şey tanımamak ister ve tâğūtlar ʿale'l-ekser bu kısımdandır. {اَوْلِيَاۤؤُهُمُ الطَّاغُوتُ} Artık bunların evliyâ-yı umûru tâğūtlardır. Başlarına azgınlar çöker, kahr u ikrah ile veya hîle ve hudʿa ile her taraflarını kıskıvrak bağlar, zimamlarını ellerine alırlar {يُخْرِجُونَهُمْ مِنَ النُّورِ اِلَى الظُّلُمَاتِ} onları nûrdan, Allah'ın fıtraten bahşettiği nûr-ı imandan[2], tarîk-i müstakīmden çıkarır, karanlıklara çekerler. ❁ Çünkü tâğūtlar dosdoğru aydınlıkta iş görmesini istemezler, her tuttuklarını aksine, tersine sürüklerler; mütemâdiyen karanlığa, gidilmedik yollara giderler. Akıl ve ilmi sevmez, fikirleri ihtiyarları ifsad eder, ahlâkları bozar, Allah'a[3] peygamberlere yarış etmek zuʿmuyla yapılmayacak[4] şeyler yapar, keyfini icrâ etmek için nerde Allah'tan korkmaz varsa ardına takar ve taktığını karanlıklara, içinden çıkılmaz belâlara sürükler. Sonra ne olur? Bunlar orada kalırlar da tâğūtlar kurtulur mu? Hayır, {اُولٰۤئِكَ} tâğūtlarıyla beraber bütün bu kâfirler {اَصْحَابُ النَّارِ} ashâb-ı nûr değil ashâb-ı nârdırlar.

---

1 H -"sâire".
2 H ve F: "izʿândan".
3 M: "Allah"; sonraki baskılarda "Allaha" diye düzeltilmiştir.
4 M ve B: "yapılamayacak".

Allah tarafından o müebbed ateşe mahkumdurlar {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} hepsi o nâr-ı cehennemde müebbeden kalırlar. ❁ Görülüyor ki Allah'a[1] iman etmeyen kâfirler, tâğūtlara küfür bile etmiş olsalar, yani hiçbir kulpa yapışmak istemeyip kendi kendilerine kalmak isteseler bile yine tâğūtların tasallutundan kurtulamayacak, her hâlde tâğūtlara takılmaya mecbur olacaklardır. Çünkü insanın cemiyetsiz, emirsiz, nehiysiz yaşaması kābil olmadığından Allah'ın teklîfini, Allah'ın emirlerini dinlemeyenler, behemehâl tâğūtların emirlerine mahkum olacaklardır. لَٓا اِكْرَاهَ diyen dini tanımayıp, ikrah eden cebbar tâğūtlar da bi'n-netîce kendilerini [877] kurtaramayacak, âkıbet ebedî ateşlerde kalacaklardır. Şüphe yok ki hak tanımayan kuduz nefislerin sürükleyeceği yer nâr-ı cehennemdir.

Bakınız Allah'ın inâyetiyle bir mü'min bir tâğūta ne yapmış, ve Allah mü'minlere ne gibi şeyler göstermeye kādirdir. İşte tarihten misâl: {اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖى حَٓاجَّ اِبْرٰهٖيمَ فٖى رَبِّهٖٓ اَنْ اٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ} Görmedin mi Allah kendisine mülk, yani devlet ve hükümdarlık verdiği için mağrur olarak -veya hükümdarlığının şükrânını maʿkus bir surette küfran ile edâya kalkışarak- Halîlullah olan İbrâhim'e Rabbi hakkında muhâcce eden, galebe etmek zuʿmuyla münazaraya çıkışan o tâğūta -o Nemrud'a- baksana… {اِذْ قَالَ اِبْرٰهٖيمُ رَبِّيَ الَّذٖى يُحْيٖ وَيُمٖيتُ} O zaman İbrâhim "benim Rabbim o Zât-ı ecell ü aʿlâdır ki hem ihyâ eder hem de öldürür" demişti ki, hem hayat halk eder, hem memat demekti. Rivayet olunduğuna göre Hazret-i İbrâhim putları kırdığı zaman Nemrud onu zindana atmış, bir müddet sonra çıkarıp "sen kime davet ediyorsun?" diye sormuş, o da böyle söylemişti. Buna karşı Nemrud {قَالَ اَنَا اُحْيٖ وَاُمٖيتُ} "ben ihyâ ederim ve öldürürüm" dedi. Rivayete nazaran iki adam getirtmiş, birini idam edip birini salıvermiş, "İşte gördün mü?" demiş, bununla Hazret-i İbrâhim'in dermeyan ettiği ihyâ ve imâte burhânına gereği gibi atf-ı nazar etmemiş, güya kendince bir taraftan bir üslûb-i hakîm yapmış, bir taraftan da tehdit savurarak "işte o benim" diye rubûbiyet iddiasına kalkmış idi. Bu câhilâne müşrik cevâbına karşı ona haddini bildirmek için tam yerinde bir üslûb-i hakîm ile

---

1 M: "Allah"; sonraki baskılarda "Allaha" diye düzeltilmiştir.

{قَالَ اِبْرٰهٖيمُ فَاِنَّ اللّٰهَ يَأْتٖى بِالشَّمْسِ مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا مِنَ الْمَغْرِبِ} İbrâhim "şu muhakkak ki Allah [878] güneşi meşrıktan doğduruyor, sen de mağribden doğdur bakayım!" dedi, {فَبُهِتَ الَّذٖى كَفَرَ} deyince kâfir tutuldu kaldı, mebhût ü mağlub oldu. ❁ Bu[1] kâfir azgınlık yapmayıp da hakkı kabul etse idi ihyâ ve imâteyi hakikatiyle telakkī edip hidâyet-i ilâhiyeyi red ile zulmetmese idi bu zulmete düşmezdi, fakat {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَ} Allah da zâlimler gürûhuna hidâyet etmez, kendilerini ayn-ı hak farz edip de hakk u hakikate karşı gelen böyle zâlimler, nûr-ı Hak'tan nasıl istifade edebilirler? Hayat halk etmenin hareket-i şemsi tebdil etmekten daha mühim ve hâdisât-ı hayat hâdisât-ı mihânikiyeden daha yüksek bir burhân-ı kudret olduğunu takdir etmeyen ve onu oyuncak zannedip de istihfaf eyleyen zâlimler, nihâyet böyle semâdan inen mihânikî bir tokatla mağlup edilirler. Lâkin hakkı kabul etmek emelinde bulunmayan[2] azgınlar böyle mebhût ü mağlub olurlar da yine imana yanaşamaz, zulmetten çıkamazlar. Ferdler böyle olduğu gibi cemaatler de böyledir. Demek oluyor ki tâgūtun misâllerinden biri böyle "ben ihyâ ederim ve öldürürüm" diye Allah ile rekabete kalkışan kâfirdir ve işte bir mü'min böyle bir azgına müdahene etmek şöyle dursun ona lâyıkıyla haddini bildiriverir ki bu Allah'ın bir lütfudur. Allah'a imanı olmayanlar, bunun yanında korkusundan tiril tiril titrerken bak İbrâhim ona ne yapmış, ne hâle getirmiştir. Bununla şu da sâbit oluyor ki kâfir, melik olabilir ve fakat bir kimse melik olmakla hidâyete ermiş olmaz, niʿmet-i mülkün muktezâsı onu kendi gönlüne ve nefsâniyetine göre sû'-i istiʿmâl etmek değil, Allah'ın emrine ve hakkın muktezâsına göre idare ve tâkip etmektir. Yani ihyâ ve imâte-i ilâhiye o kadar muhakkak ve mütebeyyindir ki bunu[3] pek âdî, pek mebzul bir şey gibi zannedip kendilerine mâl etmek isteyen kimseler bile bulunuyor. Fakat ıtlâkıyla bu kadar muhkem ve metîn olan bu hakikat tafsîle geçildiği zaman [879] kısa akıllar tekerrür-i hayat misâllerini göremezler de, asl-ı hayâtı tasdik ederken baʿs ü neşri inkâr ederler. Kendilerini kānûn-ı Hakk'ın fevkinde tanımak isteyen ve emr ü iradeleriyle hakk

1 M ve B: "Buna".
2 H ve F: "olmayan".
3 M: "bunun".

u hakikati tağyir eylemek sevdâsında bulunanlar her hâlde sille-i Hakk'ın darbesine mahkûmdurlar, tebaʿalarıyla beraber kendilerini de zulümâta sürükler ve uçurumlardan yuvarlanır, derekât-ı nâra tıkılırlar. Elbette haktan kaçan, hakka muʿâraza eden haksız olur, haksızın hakka ermesi de bir tenakuzdur. Şüphe yok mülk ü hükûmet pek büyük bir niʿmet-i ilâhiyedir. Fakat insanlar kendilerini bunun sâhib-i aslî ve hakîkîsi değil, sâhib-i niyâbî ve mecâzîsi bilmelidirler. Nemrud bunu böyle tanımadığı için hidâyet-i ilâhiyeden mahrum zâlimlerden oldu. Ve Allah'a istinad eden İbrâhim galebe ederek bi-izn-i Hudâ mebhût ü perişan eyledi. Mufassalât-ı tefâsîrde bütün vücûh-ı ilmîsi tedkik edilmiş olan bu münâzara-i ilmiye misâli Allah'ın iman edenlere inâyetini ve bir mü'minin tâgūta karşı muâmelesini bir iki cümle-i vecîze içinde o kadar vuzuh ve belâgatle ifade etmiştir ki, inâyet-i ilâhiyenin bu misâli bütün akılların kavrayabileceği bir hakîkat-i bârizeyi muhtevîdir. Taʿbîr-i âharla bu âyet, ıtlâkıyla muhkemâttan olan bir âyet-i beyyinedir. Maʿamâfîh Cenâb-ı Allah'ın kudret-i ihyâsı bir kereye münhasır da değildir, o kudret-i mutlaka ile dilediği gibi ihyâya kādirdir. Maʿdûmu îcad edip hayat verdiği gibi meyyiti de tekrar baʿs ile ihyâ edebilir. Ve bu ihyâ ve imâtenin envâʿı vardır. Bunlar esbâb-ı âdiye ile vâkiʿ olabildiği gibi hâriku'l-ʿâde suretlerle de vâkiʿ olabilir. Zaten sırr-ı ihyâ başlı başına bir hârikadır. Bunun gibi Allah'ın mü'minleri zulmetten nûra ihrâcı da akılların ihâta edebileceği derecelerden çok yüksektir. Onun öyle incelikleri ve öyle ledünniyâtı ve öyle fevkalâde suretleri vardır ki onlar akılların, fenlerin tahdid edemeyeceği nice hârikalara müntehî olur. Böyle olmakla beraber [880] bunlar akılların kabul edemeyeceği, reddine mecbur olacakları muhâlâttan değildirler. Bilakis cereyân-ı hayattan istinbat olunabilecek hakāiktirler. Vukūʿundan evvel akılların tahmin etmeleri ihtimâli olmayan ve fakat vukūʿundan sonra da teslîminde tereddüde imkân kalmayan öyle misâller de vardır ki bunlar imanı olmayanlar için bir muammâ, bir emr-i müteşâbih kaldığı hâlde ehl-i iman için diğer bir beyyine-i muhkeme teşkil ederler. Cenâb-ı Allah bunları da iki misâl ile[1] beyan edecektir, evvelâ şöyle ki:

---

1 B -"ile".

O misâle {اَوْ كَالَّذٖى} yahut şu şahıs gibisine baksana. ۞ İşbu كَالَّذٖى yukarıdaki اَلَّذٖى'ye maʿtuf olduğuna göre أَوْ اَلَمْ تَرَ إِلَى كَالَّذِي[1] demek olur. Bu surette كاف da harf-i cer olursa harf-i cerrin duhûlü câiz olmayacağından أَو الَّذِي denilmek lâzım gelirdi. Buna binâen bu kâf'a مُقْحَم yani tahsîn-i lafz için gelmiş bir harf-i zâid diyenler olmuştur. Fakat bunun مثل mânasına kâf-ı ismî olarak أَوْ اَلَمْ تَرَ إِلَى مثلِ الَّذِي demek olduğu ihtar edilmiş ve yahut mânaya atf ile أَوْ أَرَأَيْتَ كَالَّذِي yahut buna benzer şey gördün mü mânasında olması da söylenmiştir. Lâkin mânaya atıf nokta-i nazarından düşünülürse اَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي'nin meâli "هٰذَا كَالَّذِي: bu şunun gibi" demek olacağından اَوْ كَالَّذٖى de buna atfen "veya şunun gibi" demek olur. Maʿamâfîh her ne olursa olsun burada "kâf"ın tasrîhi evvelkinden daha ziyade zât-ı vakʿaya, burada misil ve misâline celb-i dikkat edilmiş yani, meşhuddan gayr-i meşhûda intikal ile mümaselet kanunu mûcebince evvelâ kıyâs-ı temsîlî, sâniyen kıyâs-ı istikrâî tarîkiyle ehastan eʿamma bir ilm-i istidlâlî gösterilmiş ve mebâdî-i imandan olan اللّٰه عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ [el-Bakara 2/20] tesbit kılınmış ve bu suretle iman ve ilim birleştirilmiş olduğuna bir ihtârı muhtevîdir. Yani mü'minlerin veliyyü'l-emri olan Allah'ın onları zulümât-ı cehl ü iştibahtan nûr-i yakīne nasıl ihrâc ettiğini ve onun imâte ve ihyâdaki kudret-i bâliğasını anlamak için şu mahzun ve mükedder şahsın hâriku'l-ʿâde vakʿasını münferid bir hârika olarak [881] değil, vücûh-ı muhtelifeden ibret-engîz vukūʿât ile meşhun olan kıssasını bir misâl olarak alıp emsâliyle mülâhaza ediniz ve bütün envâʿıyla cereyân-ı hayâtın her lahza imâte ve baʿsi mutazammın olarak tekerrür-i emsâl içinde ayniyet ve şahsiyet ifade eden bir vakʿa[2] olduğunu anlayınız ve her kānûn-ı küllînin bidâyette bir hârika-i münferidenin taʿmîmi bulunduğunu biliniz ki {مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ} o şahıs bir karyeye, bir şehre uğramıştı {وَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَا} ve[3] o sırada bu karye damlarının üzerine çökmüş, o mâmur binâların tavanları çöküp inmiş, altındaki duvarlar onların üzerlerine yıkılmış, alt üst olmuş veya bağlarına bahçelerine

---

1 H: "أو الم تر كالذي"; B: "أو لم تر إلى كالذي".
2 H ve F: "vâkıʿa".
3 M ve B -"ve".

rağmen harap, bomboş, kimsesiz, ağlanacak bir hâlde idi. ۞ "**Arş**", esasen tavan demek olup müsakkafâta ve her tarafına gölge veren şeylere de ıtlak olunduğundan burada birkaç tasvir mümkindir. Hazret-i Ali, İbn Abbas, İkrime, Ebü'l-Âliye, Said b. Cübeyr, Katâde, Rebîʿ, Dahhâk, Süddî, Mukātil, Süleyman b. Büreyde, Nâciye b. Kaʿb, Sâlim el-Havâs demişlerdir[1] ki: "Bu şahıs Hazret-i Üzeyr idi". Fakat Vehb, Mücâhid, Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr, Bekir b. Mudar, "Hazret-i Ermiyâ[2] idi" demişler, İbn İshak da Ermiyâ'nın Hızır olduğunu söylemiştir. Bunlardan başka Lût aleyhisselâm'ın kölesi veya Şaʿyâ dahi denilmiş, bidâyeten bir şahs-ı kâfir ve fakat baʿde'l-ihyâ mü'min olduğu da söylenmiştir.[3]

"Karye"ye gelince; Vehb, Katâde, Dahhâk, İkrime, Rebîʿ buna "İlyâ" yani "Beytü'l-Makdis" demişler; Dahhâk'tan Beyt-i Makdis'e iki fersah mesafede "Karyetü'l-ʿIneb" veya arz-ı mukaddes, bazılarından Mü'tefike, İbn Zeyd'den bâlâda zikri geçen ve ölümden kaçan binler şehri, İbn Abbas'tan Dicle kenarında Deyr-i Hirakl, Kelbî'den Şâbûrâbâd, Süddî'den Selmâbâd diye de nakiller vardır. Bunların içinde en meşhuru şahsın Hazret-i Üzeyr b. [882] Şerhıyâ, karyenin de Benî İsrâil devletinin makarrı olan Kudüs şehri olmasıdır ki Buhtunassar'ın harbiyle istîlâ ve tamamen tahrip edilmiş ve bütün Benî İsrâil üç kısma tefrik olunup bir kısmı baştan başa katliam edilmiş,[4] bir kısmı Şam'da iskân olunmuş, bir kısmı da esir edilip götürülmüş idi. Üzeyr bu esirler meyânında olup bilâhare kurtulmuş ve bir gün merkebiyle Kudüs'e uğrayıp bu hâlde görmüş idi. İbn Abbas'dan sebeb-i nüzûlün bu olduğu bi't-tafsîl mervîdir.[5]

---

1 H ve F: "demişler".

2 Ahd-i Atîk'te "Yeremya" ismiyle bilinen peygamber.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 439-442; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* I, 347; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 26-27.

4 M ve B +"ve".

5 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 28-29:

مَا رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا فِي سَبَبِ نُزُولِ الْآيَةِ قَالَ: إِنَّ بُخْتَنَصَّرَ غَزَا بني إسرائيل فسبى منهم الكثيرون، وَمِنْهُمْ عُزَيْرٌ وَكَانَ مِنْ عُلَمَائِهِمْ، فَجَاءَ بِهِمْ إلى بابل، فدخل عزير يَوْمًا تِلْكَ الْقَرْيَةَ وَنَزَلَ تَحْتَ شَجَرَةٍ وَهُوَ عَلَى حِمَارٍ، فَرَبَطَ حِمَارَهُ وَطَافَ فِي الْقَرْيَةِ فَلَمْ يَرَ فِيهَا أَحَدًا فَعَجِبَ مِنْ ذَلِكَ وَقَالَ: «أَنَّى يُحْيِي هذِهِ اللهُ بَعْدَ مَوْتِها» لَا عَلَى سَبِيلِ الشَّكِّ فِي الْقُدْرَةِ، بَلْ عَلَى سَبِيلِ الِاسْتِبْعَادِ بِحَسَبِ الْعَادَةِ، وَكَانَتِ الْأَشْجَارُ مُثْمِرَةً، فَتَنَاوَلَ مِنَ الْفَاكِهَةِ التِّينَ وَالْعِنَبَ، وَشَرِبَ مِنْ عَصِيرِ الْعِنَبِ وَنَامَ، فَأَمَاتَهُ اللهُ تَعَالَى فِي مَنَامِهِ مِائَةَ عَامٍ وَهُوَ شَابٌّ، ثُمَّ أَعْمَى عَنْ مَوْتِهِ أَيْضًا الْإِنْسَ وَالسِّبَاعَ وَالطَّيْرَ، ثُمَّ أَحْيَاهُ اللهُ تَعَالَى بَعْدَ الْمِائَةِ وَنُودِيَ من السماء: «يا عزير كَمْ لَبِثْتَ بَعْدَ الْمَوْتِ؟» فَقَالَ: «يَوْماً» فَأَبْصَرَ مِنَ الشَّمْسِ بَقِيَّةً فَقَالَ: «أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ» فَقَالَ اللهُ تَعَالَى: «بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عامٍ فَانْظُرْ إِلى طَعامِكَ

Maʿamâfîh ber vech-i bâlâ diğerleri hakkında da böyle[1] birer[2] imâte ve ihyâ hârikaları mervî ve kıssanın mefhûm-ı umûmîsi her birine veya hepsine muhtemil bulunduğu gibi, mevzûʿ-i kıssa bir yeis zulmeti üzerine cereyan etmiş gibi görünmesine, ye'sin de bir küfr olmasına mebnî bu vakʿayı zulmet-i küfürden nûr-i imana, yeisten muvaffakiyet ve ümide bir intikal misâli gibi telakkī eden müfessirler olmuş ise de siyâk-ı âyet bunun meşhûru üzere bir hârika-i nübüvvet olmasında daha zâhirdir ve mevzûʿ-i kıssa kâfirâne bir ye'sin değil, mü'minâne bir hüzn ü kederin netâicini ve hâriku'l-ʿâde bir sûret-i incilâsını tazammun eder. Her türlü esbâb-ı hayâtı kalʿ etmiş[3] görünen fecî bir hâdise-i tahripden acı bir inkisâra düşerek, ihyâyı temenni ve fakat kudret-i ihyâyı iʿzâm ve tarîkini bilmekte iʿtirâf-ı kusur eyleyerek acz-i beşerîsiyle derin bir elem ve telehhüf içinde kalan ve bu hâlde Allah ile muâmelesini kesmeyip velev hatâ-âlûd bir dil sürçmesi[4] ile olsun hasbihâl eden bir acıklının geçirdiği imtihanı ve nihâyet hârika-i eltâfı isbât-ı baʿse ve zulmetten nûra ihrâca bir misâl-i bedîʿ olarak almak için bir küfr olan ye's-i mutlak tasavvuruna mazmûn-ı âyet münâfîdir. Şu kadar ki Nemrud gibi zâlimâne ve tâğiyâne bir surette olmayan ve خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [el-Bakara 2/7] mazmûnu üzere küfrü tabiat edinmemiş olanlar hakkında küfürden imana ihrâc ve o imanı hârikalara mazhar etmek de اللّٰه عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ [el-Bakara 2/20] hükmünde dâhil olarak câiz olabilir. [883] Ve şüphesiz اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا bu gibilere de şâmil olarak mülâhaza edilmek lâzım gelir. O hâlde sebeb-i

---

مِنَ التِّينِ وَالْعِنَبِ وَشَرَابِكَ مِنَ الْعَصِيرِ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُمَا»، فَنَظَرَ فَإِذَا التِّينُ وَالْعِنَبُ كَمَا شَاهَدَهُمَا ثُمَّ قَالَ: «وَانْظُرْ إِلى حِمارِكَ» فَنَظَرَ فَإِذَا هُوَ عِظَامٌ بِيضٌ تَلُوحُ وَقَدْ تَفَرَّقَتْ أَوْصَالُهُ وَسَمِعَ صَوْتًا «أَيَّتُهَا الْعِظَامُ الْبَالِيَةُ إِنِّي جَاعِلٌ فِيكِ رُوحًا» فَانْضَمَّ أَجْزَاءُ الْعِظَامِ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ، ثُمَّ الْتَصَقَ كُلُّ عُضْوٍ بِمَا يَلِيقُ بِهِ الضِّلْعُ إِلَى الضِّلْعِ وَالذِّرَاعُ إِلَى مَكَانِهِ ثُمَّ جَاءَ الرَّأْسُ إِلَى مَكَانِهِ ثُمَّ الْعَصَبُ وَالْعُرُوقُ ثُمَّ أَنْبَتَ طَرَاءُ اللَّحْمِ عَلَيْهِ، ثُمَّ انْبَسَطَ الْجِلْدُ عَلَيْهِ، ثُمَّ خَرَجَتِ الشُّعُورُ عَنِ الْجِلْدِ، ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ الرُّوحُ، فَإِذَا هُوَ قَائِمٌ يَنْهَقُ فَخَرَّ عُزَيْرٌ سَاجِدًا، وَقَالَ: «أَعْلَمُ أَنَّ اللهَ عَلى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» ثُمَّ إِنَّهُ دَخَلَ بَيْتَ الْمَقْدِسِ فَقَالَ الْقَوْمُ: حَدَّثَنَا آبَاؤُنَا أَنَّ عُزَيْرَ بْنَ شَرْخِيَاءَ مَاتَ بِبَابِلَ، وَقَدْ كَانَ بُخْتَنَصَّرُ قَتَلَ بِبَيْتِ الْمَقْدِسِ أَرْبَعِينَ أَلْفًا مِمَّنْ قَرَأَ التَّوْرَاةَ وَكَانَ فِيهِمْ عُزَيْرٌ، وَالْقَوْمُ مَا عَرَفُوا أَنَّهُ يَقْرَأُ التَّوْرَاةَ، فَلَمَّا أَتَاهُمْ بَعْدَ مِائَةِ عَامٍ جَدَّدَ لَهُمُ التَّوْرَاةَ وَأَمْلَاهَا عَلَيْهِمْ عَنْ ظَهْرِ قَلْبِهِ لَمْ يَخْرِمْ مِنْهَا حَرْفًا، وَكَانَتِ التَّوْرَاةُ قَدْ دُفِنَتْ فِي مَوْضِعٍ فَأُخْرِجَتْ وَعُورِضَ بِمَا أَمْلَاهُ فَمَا اخْتَلَفَا فِي حَرْفٍ، فَعِنْدَ ذلك قالوا: «عزير ابْنُ اللهِ»، وَهَذِهِ الرِّوَايَةُ مَشْهُورَةٌ فِيمَا بَيْنَ النَّاسِ، وَذَلِكَ يَدُلُّ عَلَى أَنَّ ذَلِكَ الْمَارَّ كَانَ نَبِيًّا.

1 H: "böyledir".
2 H -"birer".
3 H: "edilmiş".
4 H ve F: "sürç-i lisân".

nüzûl Üzeyr veya Ermiyâ vakası da olsa mefhûm-ı âyet tahsis edilmeyerek[1] kıssa müteʿaddid vukūʿâta muntabık olabilmek için "karye" nekre olduğu gibi, كَالَّذ۪ى de ahd-i zihnî ile tasavvur olunmalıdır.

Demek olur ki ismi lâzım değil, o şahıs uğradığı karyenin bu acıklı hâlini görünce {قَالَ اَنّٰى يُحْيِ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا} "bu müdhiş ölümünden sonra Allah bu memleketi nerden ihyâ edecek!" diyordu ki bu söz şahsın hâline göre şu mânaları ifade edebilir:

1. Edecek ammâ acaba nerden edecek? Nasıl edecek, ne zaman edecek?
2. Ben buna serîʿ bir hayat temenni ediyorum, fakat âcizim yolunu bilmiyorum, bilmem ki Allah bunu yapacak mı? Yaparsa da galiba geç yapacak, onu da ben görmem, âh ne felâket, ne felâket!
3. Yapabilir ammâ galiba yapmayacak.
4. Ölen dirilir mi? Giden geri gelir mi? Bunun ihyâsına, baʿs baʿde'l-mevtine imkân ve ihtimal yok, heyhât!

Ki bu dördüncüsü bir ye's-i mutlak, bir küfürdür. Bunun için bu sözü söyleyen bu maksadla söylememiş olsa dahi bu îhâm dolayısıyla bir lisan kayması[2], bir zelle yapmış olur. Mü'min hiçbir şeyden me'yus olmaz. Fakat esbâb-ı âdiyenin sevkiyle hasbe'l-beşeriyye zaʿf-ı ümîde mâruz olabilir. Zira yeis küfür olduğu gibi, emn-i mutlak da küfürdür. O da Allah'a gurur ile O'ndan bir nevi inkıtâʿdır. Bu haysiyetledir ki وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ [Lokman 31/33; Fâtır 35/5][3] buyurulduğu gibi حَتّٰٓى اِذَا اسْتَيْـَٔسَ الرُّسُلُ وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَٓاءَهُمْ نَصْرُنَا [Yûsuf 12/110][4] buyurulmuştur. Demek ki yeis değil, fakat ye'se doğru bir zan ve tevehhüm ile inkisâr-ı ümîd ve bu suretle bir gam ve elem peygamberler hakkında bile mümkindir. Fakat peygamberler ismet-i ilâhiyede

1 M ve B: "edilemeyerek".
2 H ve F: "sürç-i lisân".
3 "…ve sakının o mağrur sizi Allah'a güvendirmesin." / "…ve sakın o mağrur şeytan sizi Allah'a da mağrurlandırmasın."
4 "Nihâyet peygamberler ümidlerini kesecek hâle geldikleri ve onlar yalana çıkarıldılar zannettikleri vakit onlara nusretimiz geldi…"

bulunduklarından öyle bir noktada derhâl nusret-i [884] ilâhiye tecellî eder. Mü'minler de böyle bir lahzada لَا تَايْـَٔسُوا مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ [Yûsuf 12/87][1], لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ [ez-Zümer 39/53][2], وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ [el-Mâide 5/120][3] diyerek ʿurve-i imana daha ziyade sarılıp sabr u salât ile istiʿâne etmek, ye'si andırır bir cezaʿ u fezaʿ göstermemek, Allah'ın ölümden sonra da ihyâya kādir olduğunu bilmek ve O'na muntazır olmak lâzım gelir. İşte اَنّٰى يُحْي۪ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا böyle mahzun câlib-i nusret bir hâl-i inkisârın ifadesi ise de bunun az çok bir îhâm-ı yeisten dahi hâlî kalmamış olması bir zelle olacağından, o anda hem nusret-i ilâhiye başlayacak, hem de bu zellenin bir terbiyesi olmak üzere husûl-i murâd bir asırlık bir betâet ile inkişaf edecektir.

Binâenʿaleyh {فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ} Allah hemen o şahsa yüz sene süren medîd bir ölüm verdi, bu müddette hayat nâmına bir şey tattırmadı. ❁ Rivayete nazaran bir uykuya dalmış, o uykusunda ölekalmış idi ve henüz genç idi. {ثُمَّ بَعَثَهُ}[4] Sonra da o ölüyü tekrar hayata salıverdi: Evvelki gibi hay, âkil, fehimli, maʿârif-i ilâhiyede nazar u istidlâle müstaʿid bir rûh ile baʿs baʿde'l-mevte mazhar etti. ❁ Bazı rivayete göre bu yüz senenin yetmişinci senesi "Yuşek" nâmında bir Fars hükümdarı tarafından külliyetli bir askerle arz-ı mukaddes fethedilmiş, Buhtunassar helâk olmuş, Benî İsrâil'in bekāyâsı yine Beytü'l-Makdis ve[5] civârına yerleştirilmiş, otuz sene zarfında Kudüs yeniden imar olunmuş ve işte اَنّٰى يُحْي۪ هٰذِهِ اللّٰهُ بَعْدَ مَوْتِهَا diyen Hazret-i Üzeyr'i de Allah bu sırada o karye gibi baʿs baʿde'l-mevte mazhar etmiş; edince {قَالَ كَمْ لَبِثْتَ} "ne kadar kaldın?" diye sordu. O da bir uykudan uyanırcasına {قَالَ لَبِثْتُ يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ} "bir gün veya bir günün bir kısmı kaldım" dedi. ❁ Belli ki ilk intibâhında rûhuna bu sual teveccüh edince, henüz hakikate vâkıf bulunmadığından ve fâsıla-i zaman da vahdet-i şahsiyeye mâniʿ olmadığından, evvelki hayâtın uyku hakkındaki [885] bakıyye-i hâtırâtından bi'l-istidlâl tahmînen ve yalandan ihtirâzen

---

1 "…Allah'ın ravhından ye'se düşmeyiniz…"
2 "…Allah'ın rahmetinden ümidi kesmeyin…"
3 "…ve O her şeye kadîr, dâima kadîrdir."
4 F +"~~yüz sene~~".
5 H -"ve".

bi'l-ihtiyat böyle söyledi. Demek ki her âtî, mâzînin hâtırasına sâhiptir. Gerek uyku gerek ölüm bile ilk intibahta insana icmâlen bir hâtıra bırakıp da gidiyor. Öyle olmasa idi, kalkan adam o anda kendini mâzîye rabt edemez, vücûdunun o anda başladığını zanneder, "kalmadım yeni doğuyorum" derdi. Bu suretle nice fâsılalardan sonra bile ânât-ı hayat birbirine rabt edilir de mâzî, hâl ve istikbâlde yaşar. Bu irtibat o kadar serî'dir ki hayatta geçen yüz senelik bir ömür bile nihâyetinde insana bir gün gibi gelir. Bütün bunlar insanlara âhireti ve esrâr-ı ba'si anlatmak için meşhud misâllerdir. Bu müttekiyâne itiraf üzerine {قَالَ} Allah hakikati anlatıp buyurdu ki {بَلْ لَبِثْتَ مِائَةَ عَامٍ} hayır, yüz sene kaldın {فَانْظُرْ اِلٰى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ} şimdi yiyeceğine ve içeceğine bak, Allah'ın kudretini seyret ki {لَمْ يَتَسَنَّهْ} hiçbiri yıllamamış, yani bozulmamış, hep eskisi gibi tâzece duruyor. {وَانْظُرْ اِلٰى حِمَارِكَ} Merkebine de bak, onu da öyle bulacaksın {وَلِنَجْعَلَكَ اٰيَةً لِلنَّاسِ} ve seni ecelin geldiği için değil mahzâ bir ibret için seni nâsa bir âyet, hakkın meşhud bir burhân-ı kudreti kılmak için böyle öldürüp ba's ettik, bu hârikaları yaptık. Sana bu kadar mevt-i medîdden sonra insânî, nebâtî, hayvânî, şahsî, nev'î, rûhânî, cismânî hayatların hepsinde ba's ü ihyâyı bilfiil gösterdik ki zevk-i yakīne 'iyânen eresin de insanlara nübüvvet veya vilâyetle bir şâhid-i hak olasın. O hâlde sadece ahbâr ile kalma, kudret-i ilâhiyeyi 'iyânen anlamak için tekrar tekrar ircâ'-ı nazar et {وَانْظُرْ اِلَى الْعِظَامِ} o kemiklere, yani kendinin veya merkebinin kemiklerine veya her ikisine, yahut 'ale'l-'umûm [886] kemiklere de bak, hem nazar-ı basar, hem de nazar-ı basîret ile seyret ki {كَيْفَ نُنْشِزُهَا} Biz onları nasıl çıkarıp birbirine bindiriyoruz ve yerli yerine koyuyoruz. ❁ Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer, Ya'kūb kıraatlerinde noktasız راء ile انشار'dan نُنْشِرُهَا okunduğuna göre: Bak o kemikleri hayâta nasıl atıyoruz da {ثُمَّ نَكْسُوهَا لَحْمًا} sonra onlara et giydiriyoruz. O kemikler nelerden, nerelerden zuhur edip geliyor, nizâmına giriyor ve o[1] etler nasıl tekevvün ediyor, neşv ü nemâ buluyor, o kemikleri sarıyor da bir cism-i zî-hayât teşekkül ediyor? Bilfiil imâte ve ihyâ sırrını her lahzasındaki tehavvülât ve

---

1 M ve B -"o".

o tehavvülât içindeki bekā-yı şahsiyet ile gösteren bu etlerin, kemiklerin keyfiyyet-i zuhur ve kıyâmına dikkat et. Şimdi her hayatta cârî olan ve ʿadem ile vücûdun, mevt ile hayâtın, fenâ ile bekānın, ayniyet ile gayriyetin bir tenakuz gibi görünen telâkīlerini tazammun eden bu hâdiseler, bu hârikalar, akıl ve kudret-i beşerle ölçülecek olursa bunların vukūʿuna imkân olur mu idi? Eczâ mütehavvil, kül sâbit olsun bu nasıl şey? Demek ki bütün bunlarda sâbit olan ne o eczâ, ne o küldür, ancak kudretullahtır. Bu nazarlarla şu hakikat tamamen münkeşif olur ki hayat her şeydir ve her şey kudretullah ile kāimdir. İnsan bunlardan zühul ederse bilfiil içinde bulunduğu hâlde bile baʿs ü neşri anlayamaz da zulmette kalır. Bunlar hayât-ı evvelde dahi cereyan edip dururken bu müşahededen gaflet edip de bunları yapıp duran Allah'ın kudretinde şüphe etmek büyük bir hızlândır. Binâenʿaleyh bu babda asla tereddüt kalmamak için içinde bulunduğun şu hengâmda bunlara iyi bak da kudretullâhın canlı, şuurlu bir burhânı ol. {فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ} Bu hitab üzerine hak kendisine tebeyyün edince o şahıs {قَالَ اَعْلَمُ اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ} "bilirim,[1] Allah'ın عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ [887] olduğunda şüphe yoktur" dedi. Hamza, Kisâî kıraatlerinde emir sîgasıyla اِعْلَمْ okunur ki bu şüphe üzerine Allah o şahsa bu emr-i yakīnîyi verdi demek olur. Bu ilme erenler, mebâdî-i ilmiye ve akliyesinin başına, beyyinât-ı ilmiyenin hepsinden daha beyyin olan bu hakikati koyanların akılları, fikirleri, gönülleri, semâvât ü arzdan daha geniş olur, hiçbir zaman zulmette kalmaz. Akl-ı kâmil, ilm ü fende esbâb-ı tâliye ve mebâdî-i âdiyenin izâfî olan hakkını vermek isterken saltanat-ı kâinâta hâkim kayyûm-ı kül olan Allah teâlâ'nın hakk-ı mutlakını unutmamak lâzım gelir. Bunu unutanlar dar bir zihniyet içinde sıkışır kalırlar da akl ü fen nâmına hareket ediyoruz zuʿmuyla bir yudum suda boğulurlar. İmkân ve vukūʿ sahalarını daraltır, yeislere kasvetlere düşer, pek âdî sebeplerden korkar kuşkulanır, havârik-i sâbiteyi inkâra kalkışır, hurâfe der geçer. Hâlbuki bunu derken takıldığı sebebin damânına dâhil olmayan bütün kâinât onun nazarında bir hurâfedir. Sebebinin kendisi de zaten

---

1 H +"ki".

bir muammâdır. Bunun için nûru's-semâvâti ve'l-arz olan kudretullâha tutunmayanlar, o ʿurve-i vüskāya yapışmayanlar, yakīn ile tenevvür edemezler, münevver olamazlar, nûra zulmet, zulmete nûr derler giderler.

Allah عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ olunca bizzat kendisi dilediği vechile baʿs ü ihyâ yaptığı gibi bunu kullarına da ihsan edebilir. Hayat ve nûr bahşettiği kullarına o hayat ve o nûrdan diğerlerine ifâza edecek bir ihyâ ve tenvir kudreti de verebilir ki bu da nûrun alâ nûr olur. {وَ} Buna misâl olmak üzere de {اِذْ قَالَ اِبْرٰهٖيمُ رَبِّ اَرِنٖى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى} bir vakit[1] İbrâhim "Yâ Rabbi, bana göster ölüleri nasıl diriltirsin?" demişti. Şüphe yok ki رَبِّيَ الَّذٖى يُحْيٖ وَيُمٖيتُ [el-Bakara 2/258] diyen İbrâhim "yâ Rabbi" dediği zaman, "Ey ihyâ ve imâteye kādir olan Rabbim" diyor, كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰى demekle de "bilirim sen mevtâyı ihyâ edersin, fakat keyfiyeti tamamen mâlumum olmadığından [888] feyz-i hayat gibi feyz-i ihyâ da bende tecellî edebilir mi? Tâyin edemiyorum da düşünüyorum, bana bunu göstermeni niyaz ediyorum" demiş oluyordu. Rabbi {قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ} "iman etmedin de mi ki? Yani tafsîl-i keyfiyeti bilmiyorsan ıtlâkıyla inanmadın da mı, Benim nasıl dilersem öylece ihyâya kādir olduğumu bilip iman etmedin mi? İman için görmek mi lâzım ki göster diyorsun?" dedi. ❁ Bunda, herhangi bir keyfiyet bir taʿayyün-i mahsus ifade eder. Kudret-i mutlaka-i ilâhiyenin taʿayyünâtı ise nâmütenâhîdir, onlar tamamen görünmez ancak îmân-ı mutlakla bilinir. Sen ise mü'min-i kâmilsin, o hâlde neye göster diyorsun ve hangi keyfiyeti görmek istiyorsun? Elbette ben istersem sana da gösteririm, fakat bütün keyfiyyâtı değil bazısını gibi, cilve-i inzârı andırır bir tebşir vardır. O zaman taʿyîn-i sebeb ve maksadla[2] İbrâhim {قَالَ بَلٰى} "evet yâ Rabbi iman ettim, Sen dilediğin zaman hayatı bana bende gösterdiğin gibi ihyâyı da gösterirsin {وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبٖى} ve lâkin kalbim mutmain olmak için, o imanın verdiği şevk ile kalbime düşen heyecân-ı ümîdi teskin etmek, imandan visâl-i ʿiyâna, ilm-i yakīnden ʿayn-ı yakīne, hayattan ihyâya geçmek için istiyorum" dedi ve asıl maksadının her şâibeden

1 H ve F: "hani".
2 H: "taʿyîn-i maksad ve sebeble".

müberrâ ve lâyezâl bir hayât-ı kalb olduğunu ve bu vechile makām-ı hullete erip ilelebed Halîlullah olarak kalmaktan ibaret bulunduğunu izhar etti. Bu âşıkâne niyaz üzerine {قَالَ} Allah hayatın tayyar bir şey olduğuna işâreten buyurdu ki: {فَخُذْ اَرْبَعَةً مِنَ الطَّيْرِ} "Öyle ise kuşlardan dördünü -rivayete göre lâm-ı ʿahd olarak tâvus, horoz, karga, güvercin veya nesr- tut da {فَصُرْهُنَّ اِلَيْكَ} bunları çevir kendine meylettir, nefsine zammet. ❁ صر [889] Hamza kıraatinde "sad"ın kesriyle, mütebâkīsinde zammıyla okunur. Zammı صور'dan, kesri صير'dan gelir ki ikisi de imâle mânasına birer lügattır. Parça parça katʿ etmek, suret suret kesip ayırmak mânalarına da gelir. Mazmûmu imâle, meksûru kesme[1] mânasına olduğu da beyan olunmuş ve iki vechile de tefsir edilmiştir. Fakat kesme[2] mânası mâbaʿdinden de anlaşılacağı[3] cihetle burada imâle kâfîdir. İmâlenin إِلَى ile sılalanması da zam mânasını tazammun eder veya müstelzimdir. Bunun için hâsıl-ı maʿnâ: Onları kendine meylettir, evir çevir nefsine zammet, suret ve hakīkat-i mahsûsalarıyla bil, tanı demektir. Ki bununla tutulacak kuşların mâhiyet ve hüviyetlerini teşkil eden suver-i mahsûsaları iyice teemmül ve tasavvur ve idrak olunarak sırr-ı hayâta mazhar olan hakīkat-i hâssalarıyla tanınıp ilm-i İbrâhim'e idhâl, sûret-i hakīkiyeleri ve aʿyân-ı sâbiteleriyle nefs-i İbrâhim'e zammolunmaları kudret-i ihyâ için bir şart olduğu gösterilmiştir. Bu vechile tutulan kuşlar vech-i hayatlarıyla ilm-i İbrâhim'de sâbit olarak nefs-i İbrâhim'e ilhak olunacak, İbrâhim'in de Allah'a bi'l-ihtiyâr rücûʿ-ı kâmili dolayısıyla bu nokta, baʿs olunacak emvâtın Allah'a rücûʿu mebde'ine bir misâl teşkil edecektir. Bu olduktan sonra da ilim ile irade arasındaki alâkanın zuhûrundan كُنْ emrinin bir lemhada tecellîsinden başka bir şey kalmayacağını anlamak kolay olur. İşte bu usûl-i mühimmeye tenbîhen buyuruluyor ki: Onları tut, kendine imâle ve nefsine zammet, hakīkat-i mahsûsalarıyla ilmine al, kendine ilhak eyle {ثُمَّ اجْعَلْ عَلٰى كُلِّ جَبَلٍ مِنْهُنَّ جُزْءًا} sonra nefsinde parça parça tahlil et, cüz' cüz' ayır ve her dağın başına bunlardan bir cüz' koy {ثُمَّ ادْعُهُنَّ}

1 H ve F: "katʿ".
2 H ve F: "katʿ".
3 F +"~~üzere~~".

sonra onları çağır, bi-iznillâh hükm-i irâde ve ihyâ zâhir olsun da {يَأْتِينَكَ سَعْيًا} sana koşarak gelsinler {وَاعْلَمْ} sen de şunu bil ki {أَنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Allah [890] muhakkak bir Azîz, Hakîm'dir. Evvelâ cemîʿ-i mümkinâta gālib ve hâkim ve hiçbir sebebe[1] mahkum ve mağlub olmaz bir sâhib-i izzettir. Bununla beraber efʿâl ve âsârını birbirine rabt etmiş, onlara da yekdiğerine karşı sebebiyet ve müsebbebiyet bahşederek aralarına nizam ve tertib koymuş ve binâenʿaleyh cüz'iyyât-ı eşyâyı birbirlerine[2] karşı da râbıtasız, alâkasız bırakmamış, hepsinin arasında nizâmât-ı mahsûsa ve izâfât-ı müterettibe ile de kudretini göstermiş, ʿavâkıb-ı umûra ve gāyât-ı eşyâya alîm bir sâhib-i hikmettir. Böyle efʿâlinin esbâb-ı âdiye ve kavânin-i muttarideye ibtinâsı her birini hâriku'l-ʿâde tarîklerle îcâddan âciz olduğu için değil, her fiilinde nâmütenâhî hikem ü mesâlih bulunduğu içindir. Müsebbibü'l-esbâb olan Allah sebeb-i evvel ve fâʿil-i âʿlâ olduğu için hiçbir sebep halk etmeyip her fiilini re'sen bir hârika olarak yapmaya da kādirdir. Lâkin o zaman efʿâli arasında kendinden başka hiçbir vech-i irtibat ve münasebet[3] ve eşyâda bu sunʿ u ihkâm bulunmazdı. Şüphe yok ki yalnız maʿlûlât ve müsebbebât halk etmek başka, aynı zamanda o müsebbebâtı yekdiğerine esbâb-ı muttaride ve müterettibe hâlinde rabt ederek halk etmek yine başkadır. يُحْيِي وَيُمِيتُۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ [el-Hadîd 57/2][4] olan Allah'ın ne izzeti hikmetine münâfîdir, ne de hikmeti izzetine münâfîdir. Cemîʿ-i esbâb ve müsebbebâta hâkim ve gālib olan izzeti onların hepsini tevkīfe de kādirdir. Esbâba teşebbüs edildiği zaman O dilemezse hiçbir şey olmaz. Hikmetiyle esbâba revâc verdiğinden dolayı izzetini esbâb-ı mahlûkaya terk edivermiş de değildir. İşte Allah böyle bir azîz ve hakîm olduğundan emvâtı da dilerse kendinden başka hiçbir sebebe merbut olmayarak ihyâ eder ve dilerse hikmetiyle esbâb-ı mahsûsa tahtında ihyâ eder. Her hâdisede hem izzeti hem hikmeti müncelîdir, maʿamâfîh halk-ı evvel izzetine, halk-ı sânî de daha ziyade hikmetine

---

1 H: "sebeb".
2 H: "birbirine".
3 F +"~~bulunmaz~~".
4 "…hem diriltir hem öldürür, hem O her şeye kādirdir."

merbuttur. Cümle-i hikmetlerinden biri de kullarının iman ü ihtiyarlarına dahi bir sebebiyyet-i [891] mahsûsa bahşetmiş olmasıdır ki, bu sebebiyet sırr-ı ihyâya kadar çıkabilir. Ve bu sâyede insanlar rücûʿ-ı cebrî ve baʿs-i cebrî ile evvel ü âhir bir hayât-ı muztarra atılacakları gibi, rücûʿ-ı ihtiyârî ve baʿs-i ihtiyârî ile de bir hayât-ı muhtâra ve hattâ bir ihyâ-yı ihtiyârîye nâil olurlar ki din ve saʿâdet-i âhiret bunun içindir. Demek ki عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ icmâl, عَزِيزٌ ve حَكِيمٌ tafsîldir. Üzeyr[1] makām-ı icmâlde hükm-i izzetle baʿs-i cebrîye, İbrâhim makām-ı tafsîlde hükm-i izzet ve hikmetle hem baʿs-i cebrîye hem baʿs-i ihtiyârîye mazhardır. Halîlullah'tır. Bu îzâhtan anlaşılır ki Hazret-i İbrâhim bu emirlere imtisâl edip murâdına erdi mi ermedi mi diye düşünmeye lüzum yoktur. Gerçi bu ciheti âyet tasrih etmiyor. Fakat bu emirler ya emr-i tekvînî veya emr-i teklîfî veya emr-i taʿcîzîdir. Emr-i tekvînî olduğunu göre muktezâları emr-i vâkiʿ olacağında şüphe yok. Emr-i teklîfî ise İbrâhim'in bunlara muhalefet ve isyânı mevzûʿ-i bahis olamaz. Emr-i taʿcîzî olmalarına ise hiçbir vecih ve karîne bulunamayacağı gibi, âyetin siyâkı münâfîdir. Zira âyet Cenâb-ı Allah'ın mü'minleri zulümâttan nûra ihrâcını ve kudret-i ihyâsını temsil ve Hazret-i İbrâhim'i medih siyâkında vârid olmuş bulunduğundan bi'n-netîce Allah İbrâhim'i bu emirlerle âciz ve mahrum bıraktı demek sarâhaten bâtıldır. Binâenʿaleyh Hazret-i İbrâhim tarafından bu emirlere bi'l-imtisâl müşâhede-i baʿs ü ihyâ ile tatmîn-i kalb bilfiil vâkiʿ olduğu fehvâ-yı kelâmdan tamamıyla zâhirdir, ve bu babda eslâf ve ahlâftan bütün müfessirînin icmâʿı ve rivayetlerin ittifâkı da vardır. Bizce doğrusu bu emirler emr-i teklîfî olmakla beraber emr-i tekvînîyi mutazammındır. Hazret-i İbrâhim'in Rabbine îmân-ı kâmil ile rücûʿ-ı tâmmı bi-iznillâh[2] keyfiyyât-ı ihyâdan bazısının kendisinden sudûrunu müşahede ederek tatmîn-i kalb eylemesine sebep olmuştur. Bir taraftan havârik ile meşhun olan, diğer taraftan en yüksek kavânîn-i ilmiye ve hikemiyeyi tazammun eden şu iki kıssanın [892] acâibâtını şerh ü îzâh ile tüketmek mümkin

1 M, H ve F: "عزيز".
2 H: "bi-izn".

değildir. Bunlarda Kürsî-i ilâhînin tecellî-i hâkimiyeti kadarı[1] ʿiyân ve maʿamâfîh onun gibi nâkābil-i ihâta esrâr-ı maʿrifet mündemicdir. Bunlardan herkes derecesine göre gaşy-i nûr olur. En umûmî olmak üzere şunu söyleyebiliriz ki, bu âyet bize hiç söz götürmez bir sırr-ı yakīn telkin etmektedir: Hayatın hakikatine lüzûmu kadar ilim hâsıl olur, ve mebdeʾ-i aʿlâya ittisal peydâ edilirse baʿs ü ihyânın bir irade meselesine, bir "kün" emrine râciʿ olacağı görülecektir. Bunu akıllarına sığdıramayanlar şu misâli düşünebilirler: Bir insan nefsinde sûret-i ilmiyesi mevcud olan bir şeyi kalbinde dilediği gibi parçalasın, tefrik etsin, eczâsını duman gibi her tarafa savursun, sonra dönüp yine kalbinden o şeye evvelki gibi aynen "gel" diye bir irade etsin, o anda Allah aksini murad edip ona bir nisyan veya diğer bir ârıza vermezse derhâl görür ki o dağılmış eczâ bir an içinde ke'l-evvel toplanır, gelir karşısına dikilir. İşte enfüsî âlemde her zaman cereyan edip duran bu hâfıza ve istihzâr işi bize bir vücud ve o vücud da bir baʿs ü ihyâ temsil eder. Ve bizim rûhumuza nazaran enfüsî âlemin tecelliyâtı ilm ü irâde-i ilâhiyeye nazaran enfüs ü âfâk bütün mevcûdât âleminin tecelliyâtına en vâzıh misâldir. Bizim suver-i zihniyemiz tehavvülâtındaki tahliller, terkibler her gün bize bu vücudda binlerce[2] baʿs ü ihyâ nümûneleri arz[3] ederler ki birçokları irademize müterettibdir. Her tezekkür bir baʿstir. Bunlar bizim kürsî-i nefsimiz olan kalb ü dimâğın sahâ-i hâkimiyetidir. Bütün enfüs ü âfâk, Kürsîsi semâvât ü arzı muhît olan Allah teâlâ'nın ilm ü irâde-i ilâhiyesi tahtında bulunduğundan buna karşı âfâk tasavvuru mevzûʿ-i bahis olamaz. وَالْاَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ [ez-Zümer 39/67][4] müeddâsınca enfüs ü âfâk bir kabzada matvîdir. Allah'ın baʿs u ihyâsı bizim bir tezekkürümüzden daha serîʿdir, binâenʿaleyh bütün sâha-i hilkatte her şey O'nun bir "kün" emrine [893] müterettibdir. O emir bize taʿalluk ettiği vakit biz de O'nun hükmünü nefsimizde ve hatta hâricimizde görürüz. Ve nitekim hâriçte

1 H ve F: "kadar".
2 F: "binlerle".
3 F +"~~u ihyâ~~".
4 "…hâlbuki bütün arz kıyamet günü O'nun bir kabzası gökler de yemînine dürülmüşlerdir…"

yapabildiğimiz şeyleri de bu sayede yaparız. İşte Hazret-i İbrâhim rücûʿ ilallah ile makām-ı hulletinde bir emr-i tekvînîyi dahi tazammun eden bu emirler üzerine o kuşları bi-iznillâh tutup nefsine zam ve ilhak edebildiğinden dolayı öyle bir hayât-ı kalbe ermiştir ki ihyâ-yı enfüsî misâli üzere bir irade ile ihyâ-yı âfâkīyi nefsinde müşahedeye muvaffak olmuştur. Allah'ın yalnız hay değil muhyî dahi yarattığını görmüş, hem azîz, hem hakîm olduğunu anlamış, izzetine teslîm-i nefs ederek hikmetinden halîlullah olmuş, rücûʿ-ı ıztırârîden sonra baʿs-i cebrî nasıl muhakkak ise tam bir rücûʿ-ı ihtiyârî üzerine de baʿs-i ihtiyârînin tahakkukunu görmüş, bu sayede nâr-ı Nemrud'u söndürüp gülşen ü gülzâr yapmıştır. Allah böyle bir veliyyü'l-emrdir, ve muʿcizât-ı enbiyâda tecellî eden havârik ve esrâr-ı ihyâ hep böyle demektir. Bunları kābil-i tasavvur görmemek kendinin karşısındaki hâricî âfâk gibi Allah'ın karşısında şürekâ-yı âfâk veya mâfevk farz etmekten neş'et eder ki şirk ü küfür de bu demektir. Allah derken böyle bir tasavvurda bulunmak ise tenakuzdur. Bu tenakuzdan çıkamayanlar ise ilelebed zulümâta mahkumdurlar. Bundan ancak Allah çıkarır, o da cebren değil iman ile çıkarır. İman billâh aklın başıdır. Akıl her hâlde bir mebde', bir tutamak arar. Onu izzet-i Hakk'a teslim edip O'nun ʿurve-i vüskāsına yapışmalı, hikmetine ittibâʿ etmelidir. Din ve imanın nizâm-ı hikmet üzere ne büyük semerâtı intac edeceği ve mebâdî-i imandan olan baʿs ve ihyânın bütün envâʿıyla imkân ve vukūʿu, cereyân-ı hayâtın bununla kāim olduğu, hayât-ı ebediyenin de bununla olacağı ve her baʿste hayât-ı sâniye hayât-ı ûlânın[1] semerâtını hâmil olacağından istikbâl-i nâmütenâhîde saʿâdet-i uhreviye hayât-ı dünyâdaki müktesebâtın bi-hikmetillâh [894] semerât-ı müterettibesi gibi inkişaf edip gideceği ve binâenʿaleyh yevm-i baʿste ancak izzet-i ilâhiye hâkim olurken insanların hayât-ı ûlâda mevzûʿ-i din olan efʿâl-i ihtiyâriyeleri de ber mûceb-i hikmet esbâb-ı ʿâdiye-i mütekaddimeden olacağı ve o hâlde insanlar için âhiret âlemi esbâb değil, mahzâ bir âlem-i müsebbebât olabileceğinden onların âhirete âhirette değil ancak dünyadan bi-emrillâh

1 M: "olanıni". Sonraki baskılarda "ûlânın" şeklinde düzeltilmiştir.

hükmedebilecekleri ve bunun için لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ [el-Bakara 2/254] olan o yevm-i baʿs gelmeden bi'l-ihtiyar o ʿurve-i vüskāya yapışıp fî-sebîlillâh infak ve mücahede ile Allah'a rücûʿ edenlerin vilâyetullah ile zulümâttan nûra, mevt-i muhakkaktan hayât-ı bâkiyeye nasıl geçecekleri ve bunları yapmayıp tâgūtların ellerine düşenlerin nefislerine pek büyük bir zulüm yapmış olacakları öteden beri beyyinât-ı hak ile hem ihbar, hem isbat edilmiş, hem de bu kıssalarla erbâb-ı ʿukūl kâmilen tenvir buyurulmuştur. Kürsî-i ilâhîden tecellî eden ve dîn ü imanın mâhiyet ve semerâtını tebyin ve tenvir eyleyen bu beyyinât-ı yakīniye bâlâdaki اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِىَ يَوْمٌ [el-Bakara 2/254] âyetinin esbâb-ı hükmiyesiyle îzâhından başka daha yukarıdaki ahkâmın ve bilhassa مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُٓ اَضْعَافًا كَثِيرَةً [el-Bakara 2/245] âyetindeki ilan ve vaʿd-i ilâhînin ezelî ve ebedî te'mînât-ı yakīniyesini dahi muhtevî bulunduğundan, bu beyânın ona ittisâlini göstermek için Azîz ve Hakîm olan Allah keyfiyyet-i ihyâyı müteʿâkib ber mûceb-i hikmet bu karz u infâkın keyfiyyet-i ribh u nemâsını ve şerâit-i kabûlünü dahi tenvir siyâkında buyuruyor ki:

مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍۜ وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٢٦١﴾ اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَٓا اَنْفَقُوا مَنًّا وَلَٓا اَذًىۙ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٦٢﴾ قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَٓا اَذًىۜ وَاللّٰهُ غَنِىٌّ حَلِيمٌ ﴿٢٦٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰىۙ كَالَّذِى يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَٓاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ فَاَصَابَهُ وَابِلٌ فَتَرَكَهُ صَلْدًاۜ لَا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَىْءٍ مِمَّا كَسَبُواۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ ﴿٢٦٤﴾ وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَتَثْبِيتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ اَصَابَهَا وَابِلٌ فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِۚ فَاِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ فَطَلٌّۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ

﴿٢٦٥﴾ اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ لَهُ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَاَصَابَهُ الْكِبَرُ وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَاءُ فَاَصَابَهَا اِعْصَارٌ فِيهِ نَارٌ فَاحْتَرَقَتْ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ ﴿٢٦٦﴾

[896] **Meâl-i Şerîfi**

Mallarını Allah yolunda infak edenlerin meseli bir dâne meseli gibidir ki yedi başak bitirmiş, her başakta yüz dâne. Allah dilediğine daha da katlar, Allah Vâsi'dir, Alîm'dir[1] *(261). Fî-sebîlillâh mallarını infak eden, sonra verdiklerinin arkasından başa kakmayı, gönül incitmeyi revâ görmeyen kimseler, Rableri 'indinde onların ecirleri vardır, onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaklardır*[2] *(262). Bir tatlı dil, bir mağfiret, arkasına ezâ takılacak sadakadan daha iyidir. Allah Ganî'dir, Halîm'dir*[3] *(263). Ey o bütün iman edenler! Sadakalarınızı başa kakmak, gönül kırmakla boşa gidermeyin. O herif gibi ki nâsa gösteriş için malını dağıtır da ne Allah'a inanır ne âhiret gününe. Artık onun meseli bir kaya meseline benzer ki üzerinde biraz toprak varmış, derken şiddetli bir sağanak inmiş de onu yapyalçın etmiş bırakıvermiş. Öyleler kesblerinden hiçbir şey istifade edemezler, Allah kâfirler gürûhunu doğru yola çıkarmaz*[4] *(264). Allah'ın rızâsını aramak ve kendilerini veya kendilerinden bir kısmını Allah yolunda pâyidâr kılmak için mallarını infak edenlerin meseli ise bir tepedeki güzel bir bahçenin hâline benzer ki*[5] *kuvvetli bir sağanak* [897] *düşmüş de ona yemişlerini iki kat vermiştir. Bir sağanak düşmezse ona mutlak bir çisenti vardır. Al-*

---

1 H: "Allah yolunda mallarını infak edenlerin meseli bir dânenin meseline benzer ki yedi başak bitirmiş, her başakta yüz dâne. Allah dilediğine daha da katlar, Allah Vâsi', Alîm".

2 H: "Fî-sebîlillâh mallarını infak eden, sonra verdiklerinin arkasından başa kakmayı ve gönül incitmeyi revâ görmeyen kimselerin ecirleri kendilerinedir. Rableri yanında ne korku vardır onlara, ne de onlar mahzun olurlar".

3 H: "Allah Ganî, Halîm".

4 H: "Ey o bütün iman edenler! Sadakalarınızı o Allah'a ve âhiret gününe inanmayıp da nâsa gösteriş için malını dağıtan herif gibi başa kakmak, gönül kırmakla boşa gidermeyin. Çünkü onun meseli o kayanın hâline benzer ki üzerinde bir toprak varken şiddetli bir sağanak inmiş de onu yapyalçın bırakıvermiş. Öyleler kesblerinden hiçbir şey istifade edemezler. Allah kâfirler gürûhunu doğru yola çıkarmaz".

5 F +"~~ona~~".

lah amellerinizi gözetiyor[1] *(265). Arzu eder mi hiçbiriniz ki kendisinin hurmalık ve üzümlüklerden bir bahçesi olsun, altından çaylar akıyor, içinde her türlü mahsûlâtı bulunuyor, üstüne de ihtiyarlık çökmüş ve elleri ermez, güçleri yetmez birtakım zürriyyeti var. Derken ona ateşli bir bora isabet ediversin de o bahçe yanıversin? İşte Allah âyetlerini böyle anlatıyor gerek ki düşünesiniz*[2] *(266).*

Sırr-ı baʿs ve feyz-i hikmetledir ki {مَثَلُ الَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} mallarını Allah yolunda, din uğrunda hüsn-i ihtiyar ve kemâl-i rızâ ile sarf edenlerin, yani gerek farz ve vâcib ve gerek nâfile ve tetavvuʿ olsun hayr ü hasenâta bezl-i emvâl eyleyenlerin hâl ü kârı {كَمَثَلِ حَبَّةٍ} öyle bir dânenin[3] hâl ü kârına benzer ki ekilmiş {اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ} yedi sünbüle bitirmiş, bi-hikmetillâh bir kökte çatallanarak yedi başak bitmesine sebep olmuş, hem nasıl başaklar {فِى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ} her başakta yüzer dâne var. ۞ Hâsılı bire yedi yüz tutmuştur. Mü'minler bir dâneyi bile küçük görmemeli, telef etmemeli ve Allah'tan hiçbir şey kıskanmamalıdır. Eğer bunu eken elimde bir dânecik var, toprağa atarsam bu da gidecek diye düşünürse ne kazanır? Hiç, değil mi? Öyle ise Allah'ın nizâm-ı hikmetine dikkat etmeli, sarf edecekleri şeyleri Allah yolunda sarf etmeli ve bundan çekinmemelidir. Nizâm-ı hikmet ve sırr-ı baʿs olmasa idi o bir dâne çürür gider, ne filiz verirdi ne başak. Bunların her lahzasında izzet-i ilâhiye dahi hükmünü göstermekle beraber daha ziyade hikmet-i ilâhiye tecellî eder. İşte efʿâl-i ʿibâd da böyledir. Böyle [898] olduğu içindir ki insanın ekme[4] fiili bir dâne sebebiyle bi-hikmetillâh yüzlerce dâneye temessül eder. Fî-sebîlillâh yapılan infaklar dahi âhirette böyle inkişâfât-ı mütezâyide ile temessül edecek ve mîzâna konacaktır. Artık

---

1 H: "Mallarını Allah rızâsını aramak ve kendilerini veya kendilerinden bir kısmını Allah yolunda pâyidâr kılmak için infak edenlerin meseli ise bir tepedeki güzel bir bahçenin hâline benzer ki ona kuvvetli bir sağanak düşmüş de yemişlerini iki kat vermiş. Bir sağanak düşmezse bir çisenti vardır. Allah amellerinizi gözetiyor".

2 H: "Hiçbiriniz arzu eder mi ki kendisinin hurmalık ve üzümlükten bir bahçesi olsun, altında çaylar akıyor, içinde her türlü mahsûlâtı da bulunuyor. Üstüne ihtiyarlık çökmüş, eli ermez, gücü yetmez birtakım zürriyyeti de var. Derken ateşli bir kasırga isabet ediversin de o bahçe yanıversin? İşte Allah âyetlerini böyle anlatıyor ki düşünesiniz".

3 H ve F: "habbenin".

4 H ve F: "zerʿ".

Allah yolunda koşacak insanlar Allah[1] için sarf edilen, ekilen dânelerin feyzini anlamalı; acaba bu temsil farazî bir şey midir yoksa muhakkak mıdır? Habbe ne cinsten olursa olsun herhangi bir dâneye ıtlak edildiğine göre mahsuldar tarlalara ekilen kum darı gibi bazı hubûbâtta bu feyz meşhûdâttandır. Fakat habbe daha ziyade buğdaya masruf olduğuna göre bu misâle ender tesadüf edildiği söyleniyor. Temsîlin hakīkī olması için bu kadarı da kâfî ise de âyet bize bilhassa şunu ifham ediyor ki, hikmet-i ilâhiye asgarî olmak üzere bu kadarına müsâiddir. Bunun böyle istihsâl edilememesi nizâm-ı hikmet üzere zerʿiyyât yapılamamasındandır. Binâenʿaleyh insanlar fesâdı bertaraf edip ilm-i zirâati de terakki ettirecek olurlarsa bu kadar mahsul almaya mübeşşerdirler. O zaman yeryüzünün erzâkı bize yetişmiyor diye kavga etmezler, yetişmeyecek diye ye'se de düşmezler. Lâkin misâle dalıp da asl-ı maksûdu unutmayalım. Maksad buğday toplamak değil onları yerinde fî-sebîlillâh sarf etmektir. Bu ekinin hâsılâtı ise asıl cennette biçilecektir ki işte o zaman bire yedi yüzden aşağısı yok {وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُۜ} Allah dileyeceğine böyle veya daha ziyade katlar da katlar. ۞ Yedi yüzü sade iki kat değil, daha fazla katlar artırır. Usûl-i muzâʿaf-ı[2] nâmütenâhîye gider. İbn Kesîr'den Bezzî kıraatinde يُضَعِّفُ okunur ki mâna bir demektir. Zamanımızda ziraat tecribeleriyle uğraşanlar bir buğday dânesinden çıkan çimleri çatallandıktan sonra ayırarak fide hâlinde dikmek suretiyle bir dâneden iki bin dâneyi mütecâviz hâsılat alınabildiğini müşahede etmişlerdir. Bunlar bir defa daha aynı vech ile ekilecek olsa nelere bâliğ olur. Fakat biz habbeyi kubbe yapmaktan vazgeçelim de şunu bilelim ki [899] kavânîn-i hayat her hâlde usûl-i muzâʿaf üzere cereyan ettiğinden, hayatta erbâb-ı hayâtın intifâʿı ve kelimetullâhın iʿlâsı için fî-sebîlillâh Allah'ın kullarına ve ʿale'l-husûs mücâhidîne bezl edilen infâkāt ü sadakātın ʿindallah nâmütenâhî semerât ü sevâba sebep olacağı şekk ü şüpheden ʿârîdir {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلٖيمٌ} ve Allah vâsiʿü'r-rahmedir, yolunda ne kadar ziyade infak yapılırsa yapılsın; "artık yetişir, ben bunların ribh u ecrini vermem"

1 H -"Allah".
2 B: "muzâʿafı".

demez. Bununla beraber alîmdir de, infak edenin niyetini, mikdâr-ı infâkını, hâsılât-ı mevʿûdesini bilir, hiçbirinin hesâbını şaşırmaz.

"**Sebîlullâh**"; Allah yolu, din demektir. Fakat dinin damânı ve ehl-i dinin ikrahtan vikāyesi demek olan cihâd fî-sebîlillâh, harekâtın en mühimi olduğundan فِى سَبِيلِ اللّٰهِ tâbiri şerʿan daha ziyade cihadda müteʿâreftir. Bunun için bazı müfessirîn burada "fî-sebîlillâh" müteʿâref olduğu üzere cihad demek olup, bu âyet bizzat cihâda giden ve kendi emvâlini sarf eden mücâhidîne, bundan sonraki de kendi gitmeyerek diğer mücâhidîne infak yapanlar hakkında nâzil olmuştur; hasenât-ı sâirede[1] Cenâb-ı Allah bire on vaad ettiği hâlde, kendi malını sarf ederek cihad edenlere lâekal bire yedi yüz ecir vaad buyurmuş demişler ise de, diğerlerinin beyânına göre bire on ʿale'l-ʿumûm hasenâtın hadd-i asgarîsi olup, cihad ve diğer bazı aʿmâl gibi infak başkaca meziyeti hâiz olduğundan bu âyet ʿale'l-ʿumûm infâka tergīb ve her nevi vücûh-i hayrâtta infâkın ecrini tasvir buyurmuş, bundan sonraki de şerâit-i kabûlünü beyan edecektir. Tefsîr-i Ebî Hayyân'da İbn Ömer'den mervîdir ki bu âyet nâzil olduğu zaman Resûlullah "رَبِّ زِدْنِى أُمَّتِي: Yâ Rab ümmetime daha artır" diye dua etmiş, baʿdehu اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ [ez-Zümer 39/10][2] nâzil olmuştur.[3]

Fî-sebîlillâh infâkın ecr ü feyzi bu kadar yüksektir. Fakat her infâka da bu ecir verilmez, çünkü sebebiyyet-i asliye tohumun, infâkın kendisinde değil Allah'tadır. [900] Bunun için {اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} mallarını fî-sebîlillâh sarf ü infak edenler {ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَٓا اَنْفَقُوا مَنًّا وَلَٓا اَذًى} sonra da infaklarına ne minnet ne ezâ takıştırmayanlar, mağrurlanmayan, tiksindirmeyenlerdir ki {لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} Allah yanında ancak onların ecirleri vardır. {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} ve yalnız Allah'tan korkup ve ancak O'ndan ecir beklediklerinden dolayı bunlara ne başka bir korku gelir, ne de mahzun olurlar, bir zâyiʿât yerine kat kat mükâfat alırlar.

---

1 M ve B: "sâireden".
2 "…ancak sabredenlerdir ki ecirlerine hesapsız erdirilir."
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 658. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, II, 461.

Dikkat edilsin ki bazı âyetlerde فَلَهُمْ bazılarında da burada olduğu gibi لَهُمْ buyurulmuştur. Bunun hikmeti şudur: فا sebebiyet ifade eder. Beyân-ı sebebiyet matlub olan yerde zikredilir. Olmayan mevkiʿde de terk olunur. Bâlâda hikmet esası üzerine infâkın ecre sebebiyeti gösterilmiş idi, bunda ise sebebiyyet-i hakīkiye ve illet-i tâmme tevehhüm olunmak ihtimâli vardır. Bu âyet de[1] bu tevehhümü izâle ile asıl sebeb-i hakīkīnin Allah olduğunu ve hikmetin izzet-i ilâhiyeyi selb etmeyeceğini ifham ile infâkın ʿindallah şerâit-i kabûlünü beyan ettiğinden فا zikredilmemiştir.

"**Menn**" ve "**Minnet**" lügatta iki mânaya gelir. Birisi inʿâm ve nimet mânasınadır ki lisânımızdaki "memnûniyet" bundan me'huzdur. Diğeri de bir hakkı tenkīs etmek, kesmek, ezcümle ihsan ettiği kimseye karşı ihsânını bir şey saymak ve az çok ihsânına mağrurlanmaktır ki gönül bulandırır ve ihsânın kıymetini eksiltir veya keser. Burada murad budur. Lisânımızda "minnet" bu mânadan me'huzdur.

"**Ezâ**" ise tiksindirmek, iyiliğe balgam atmaktır ki inʿâmı dolayısıyla bir kusur yüzünden şikâyet etmek, el [901] dil uzatmak, inʿâmı yüzüne vurmak, başa kakmak hep ezâdır. Lisânımızda minnet ikisinden eʿam olarak kullanılır ve bunlara katlanmaya "minnettarlık" denilir. "Minnet çekmem, minnettarlık etmem" yerine de "minnet etmem" denildiği vardır. Hâsılı iyiliği bir vazife diye yapmalı ve unutmalı. Yaptığı bir iyiliğe göz dikmek, onu kendine yapmamış farz etmekten neş'et eder. Ecir ise niyete merbuttur. Binâenʿaleyh iyiliği yap denize at, balık bilmezse Hâlık bilir. Gazve-i Tebük için ihzar olunan ve "Ceyş-i ʿusret" tesmiye edilen ordunun techîzine Hazret-i Osman radıyallahu ʿanh hatablarıyla, çullarıyla bin deve, Abdurrahman b. Avf radıyallahu ʿanh hazretleri de dört bin dirhem sadaka vermişlerdi. Bu âyetin bunları taltîfen nâzil olduğu mervîdir.[2] Hükmün sebeb-i nüzûle mahsus olmadığı da mâlumdur. Bil-

---

1 H -"de".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 258-259:

قال الكلبيّ في قوله «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ» الآية: نزلت في عثمان بن عفّان رضي الله عنه وعبد الرحمن بن عوف،

meli ki {قَوْلٌ مَعْرُوفٌ} gönül alan hoş bir söz, tatlı dille reddetmek {وَمَغْفِرَةٌ} ve kusura bakmamak, ayıb örtmek, münasebetsizliğe karşı af ile muâmele etmek {خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَٓا اَذًى} arkasından ezâ gelen veya bir gönül bulantısıyla müterâfık olan bir sadakadan hayırlıdır. Zira {وَاللّٰهُ غَنِىٌّ حَلِيمٌ} Allah ki Ganî'dir, O'na kirli şeyler takdim etmek sebeb-i felâket olabilir. Ganî olan Allah fukarâsını başkalarının bâr-ı minnetine tahammül ettirmez[1], onları hâtır ü hayâle gelmez öyle cihetlerden merzuk eder ki gün gelir fakiri o minnetçiye sadaka verecek derecede iğnâ eder. Maʿamâfîh Allah Halîm'dir, her günâhkârı derhâl muâhaze edivermez. Ezâ yapanları da ukūbete müstahik olmadıklarından dolayı değil, fakat tevbekâr olsunlar diye hilminden dolayı imhal eder.

İnfâk u sadakātın şerâit-i kabûlü mâlum olduktan sonra {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ey mü'minler {لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰى} [902] sadakalarınızı yüze vurmak, başa kakmakla ibtal etmeyiniz, bunlardan biriyle ecrini kesmeyiniz, menn ve ezâ karışan sadakalar ecirsiz kalır. {كَالَّذٖى يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَٓاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Ne Allah'a ve ne âhiret gününe inanmayıp malını insanlara gösteriş, riyâ için sarf ü infak eden münafıkın sadakası gibi hiçe gider {فَمَثَلُهُ} çünkü bunun hâli {كَمَثَلِ صَفْوَانٍ عَلَيْهِ تُرَابٌ} üzerinde biraz toprak varken {فَاَصَابَهُ وَابِلٌ} başına şiddetli bir yağmur inmiş de {فَتَرَكَهُ صَلْدًا} cascavlak bırakmış, bir toz bile kalmamış yalçın kayanın bu hâli gibidir. Öyle bir sadaka böyle bir taş üstüne atılmış tohum gibi zâyiʿ olur gider {لَا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَیْءٍ مِمَّا كَسَبُوا} de imansızlıkla infak, riyâ ile, menn ü ezâ ile sadaka verenler kesb ettikleri bu amelden hiçbir şey elde edemezler {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرٖينَ} Allah kâfirler gürûhunu hayra muvaffak etmez. Binâenʿaleyh sadakalarını menn ü ezâ ile kâfirlerin mürâiyâne sarfiyâtına benzeten mü'minler de onlar gibi ecirden mahrum kalırlar.

أمّا عبد الرحمن فإنّه جاء إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بأربعة آلاف درهم صدقة فقال: كانت عندي ثمانية آلاف فأمسكت منها لنفسي وعيالي أربعة آلاف، وأربعة آلاف أقرضتها ربّي عزّ وجلّ. فقال له رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «بارك الله لك في ما أمسكت وفيما أعطيت» فأمّا عثمان فقال: «عليّ جهاز من لا جهاز له في غزوة تبوك»، فجهّز المسلمين ألف بعير بأحلاسها وأقتابها وتصدق برومة ركية كانت له على المسلمين فنزلت فيهما هذه الآية.

Diğer bir rivayette Hazret-i Osman'ın üç yüz deve verdiği bildirilir (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 75; Tirmizî, Menâkıb, 19).

1 M: "ettiremez".

{وَمَثَلُ الَّذٖينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ وَتَثْبٖيتًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ} Mallarını Allah'ın rızâsını istemek ve bu sayede kendilerini veya kendilerinden bir kısmını canlarının bir nafakası olan mallarını, amellerini, ihvanlarını temâyülât-ı fâsideden ve her türlü sarsıntıdan muhafaza ile Allah yolunda tesbit etmek ve hayr ü hasenâtı kendilerine meleke-i sâbite kılmak ve ondan sonra her nevi fezâil ve ibâdâtı suhûletle yapmak, hulâsa ekecekleri tohumu tutturmak için cân u gönülden infak [903] edenlerin hâl ü şânı ise {كَمَثَلِ جَنَّةٍ بِرَبْوَةٍ} a'lâ bir tepedeki güzel bir bahçenin şu hâline benzer ki {اَصَابَهَا وَابِلٌ} buna kuvvetli bir yağmur düşmüş de {فَاٰتَتْ اُكُلَهَا ضِعْفَيْنِ} meyvelerini iki kat vermiştir. Alelâde ahvâlde meselâ bin veren bu bahçe bu yağmur sebebiyle iki bin vermiş bulunuyor[1]. O kayayı cascavlak bırakan yağmur, bu tepede ʿayn-ı rahmet olur. ❁ Bu temsil bâlâdaki bire yedi yüz ve daha kat kat vaadini tenzil etmiş değil, belki bir daha katlamıştır. {فَاِنْ لَمْ يُصِبْهَا وَابِلٌ} Böyle bir bahçeye şayet yağmur düşmezse {فَطَلٌّ} hafif bir yağmur, az bir nem de yetişir, vereceğini yine verir. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} Unutmamalı ki Allah amellerinizi görür bilir. Sakın gösteriş yapmayın, gizlide âşikârda ihlâstan ayrılmayın.

{اَيَوَدُّ اَحَدُكُمْ} Hiçbiriniz ister mi ki {اَنْ تَكُونَ لَهُ جَنَّةٌ مِنْ نَخٖيلٍ وَاَعْنَابٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} altında ırmaklar akar, hurmalık, üzümlükleri muhtevî ve dilnişîn bir bağı, bağlık bahçelik bir cenneti {لَهُ فٖيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} ve bunun içinde kendinin her çeşit meyveleri olsun {وَاَصَابَهُ الْكِبَرُ} üstüne de ihtiyarlık çöksün {وَلَهُ ذُرِّيَّةٌ ضُعَفَٓاءُ} ve bu hâlde elleri ermez, güçleri yetmez yavrucukları dahi bulunsun {فَاَصَابَهَٓا اِعْصَارٌ فٖيهِ نَارٌ} da o dilber bağa ateşli bir bora isabet etsin baştan başa {فَاحْتَرَقَتْ} bir lahzada yansın mahvolsun! Böyle felâketi kim ister? İşte iman ile hasenâtın ecr ü [904] mesûbâtı böyle cennetler, bunların ihlâsına ve Allah rızâsı için olmasına mâniʿ olan imansızlık, riyâ, menn ü ezâ ve sâir ağrâz-ı fâside gibi seyyiât da yevm-i kıyâmette o ateşli bora gibidir. Âhiret cennetlerinin bir yolu, niʿâm-i ebediyenin mezraʿası olan ve içinde ikrahsız yaşanmak lâzım gelen dâr-ı İslâm dahi

---

1 H ve F: "bulunur".

böyle hüsn-i infak ve aʿmâl-i sâliha mahsûlü bir bağa, bir cennete; cebbâr, ikrâhkâr, kâfir, zâlim düşmanların ve kezâlik fısk u fücûrun, ahlâksızlığın, himmetsizliğin onu istîlâsı da bu ateşli boralara, kasırgalara benzer, hem dünyâyı yakar hem âhireti. {كَذٰلِكَ} Bunu anlattığı gibi[1] {يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ} Allah size diğer âyetler[2] beyan edecektir ki {لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ} düşünesiniz. ❁ Yani[3] ibretler alasınız, güzel güzel kıyaslara yol bulasınız, bunların her birini delil, asıl, düstur, mebde', kübrâ[4] ittihaz edip üslûb-ı hikmet üzere tefekkür edesiniz, ahvâlinizi, mesâlihinizi bunlara tatbik ederek her birine lâyık suğrâlar[5] bulup neticeler alasınız ve o neticelerle amel edip muradlara eresiniz. Zira "**fikir**", umûr-i maʿlûmeyi tertib ile mâlumdan meçhûlü bulmaktır.

Şimdi düşünüp de[6] o infakları nereden yapacağız, zekâtları, sadakaları nereden ve nasıl ve kimlere vereceğiz mi diyeceksiniz?

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّٓا اَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْاَرْضِۖ وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَب۪يثَ مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِاٰخِذ۪يهِ اِلَّٓا اَنْ تُغْمِضُوا ف۪يهِۜ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَم۪يدٌ ﴿٢٦٧﴾ اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَٓاءِۚ وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًاۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَل۪يمٌۚ ﴿٢٦٨﴾ يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُو۫تِيَ خَيْرًا كَث۪يرًاۜ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ﴿٢٦٩﴾ وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهُۜ وَمَا لِلظَّالِم۪ينَ مِنْ اَنْصَارٍ ﴿٢٧٠﴾ اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ فَنِعِمَّا هِيَۚ وَاِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَٓاءَ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْۜ وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّـَٔاتِكُمْۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ ﴿٢٧١﴾ لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰيهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْد۪ي مَنْ يَشَٓاءُۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَلِاَنْفُسِكُمْۜ وَمَا

1 H: "Bunları böyle açık anlattığı gibi"; F +"~~Bunları böyle açık anlattığı gibi~~".
2 H: "âyetlerini"; F: "âyetler~~ini de~~".
3 H -"Yani".
4 Kübrâ: Bir mantıkî kıyasta büyük önerme.
5 Suğrâ: Bir mantıkî kıyasta küçük önerme.
6 H -"düşünüp de".

تُنْفِقُونَ اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ اللّٰهِۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ يُوَفَّ اِلَيْكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٢﴾ لِلْفُقَرَٓاءِ الَّذ۪ينَ اُحْصِرُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ لَا يَسْتَط۪يعُونَ ضَرْباً فِي الْاَرْضِۘ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَٓاءَ مِنَ التَّعَفُّفِۚ تَعْرِفُهُمْ بِس۪يمٰيهُمْۚ لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافاًۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ بِه۪ عَل۪يمٌ ﴿٢٧٣﴾ اَلَّذ۪ينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِراًّ وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٧٤﴾

[906] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! İnfâkı gerek kazandıklarınızın ve gerek sizin için yerden[1] çıkardıklarımızın temizlerinden yapın, kendinizin göz yummadan alıcısı olmadığınız fenâsını vermeye yeltenmeyin ve Allah'ın Ganî,[2] Hamîd olduğunu bilin (267). Şeytan sizi fakirlikle korkutup çirkin çirkin şeylere teşvik ediyor, Allah ise lütfundan bir mağfiret ve fazla bir kâr vaad buyuruyor, Allah'ın kudreti geniş, ilmi çok[3] (268), dilediğine hikmet verir, hikmet verilene ise çok bir[4] hayır verilmiş demektir ve bunu ancak[5] temiz akıllılar[6] anlar (269). Her ne nafaka verdiniz veya ne adak adadınızsa her hâlde Allah onu bilir, fakat zâlimlerin yardımcıları yoktur[7] (270). Sadakaları açık verirseniz o ne iyi, ve eğer onları gizler de [907] *fukarâya öyle verirseniz bu sizin için daha hayırlıdır ve günâhlarınızdan bir kısmına keffâret olur. Hem Allah her ne yaparsanız haberdardır[8] (271). Onların yola gelmesi senin üzerine değil, velâkin Allah'tır ki dilediğini yola getirir, ve hayır nâmına her ne infak ederseniz hep kendi lehinizedir, ancak sırf Allah yüzünü gözeterek verirsiniz, bu vechile hayra dâir her*

---

1 H: "arzdan".
2 B +"ve".
3 H: "Allah Vâsi', Alîm".
4 H: "de birçok".
5 F +"~~özlü~~".
6 H: "idraki olanlar".
7 H: "imdâdına yetişecek yok".
8 H: "Sadakaları açık verirseniz o ne iyi, yok onları gizler de fukarâya öyle verirseniz bu sizin için daha iyi, günâhlarınızdan bir kısmına keffâret de olur. Allah'ın her ne yaparsanız haberi var".

ne verirseniz karşılığı size tamamen ödenir ve hiç hakkınız yenmez[1] (272). Verin o fakirlere ki Allah yolunda kapanmışlardır, şuraya buraya dolaşamazlar. İstemekten çekindikleri için bilmeyen onları zengin zanneder. Onları sîmâlarından tanırsın, halkı bîzar etmezler, hem işe yarar her ne verirseniz hiç şüphesiz Allah onu bilir[2] (273). Mallarını gece ve gündüz, gizli ve âşikâr hayra sarf eden kimseler, işte onların Rablerinin yanında ecirleri sırf kendilerinindir ve onlara bir korku yoktur ve mahzun[3] olacak değildir onlar[4] (274).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا} Ey mü'minler {اَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ} kazançlarınızın temizlerinden: aslen veya ferʿan helâl kesb ile ele geçirdiğiniz her nevi emvâlin iyi ve hoşlarından, ezcümle emvâl-i ticâret ve nukūddan {وَمِمَّٓا اَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ} ve size arzdan çıkarıverdiğimiz emvâlden; hubûbât, meyveler, meʿâdin ve rikâz gibi yerden çıkan şeylerden, bunların da iyilerinden infak ediniz. ❁ Yani menbaʿ-ı servet ikidir: Kesb, saʿy. Kesb, saʿy ü amel, sınâat veya mukāvele ile herhangi bir cihetten bizzat veya bi'l-vâsıta istihsâldir. Veya "gerek eskiden ve gerek yeniden istihsâl edilmiş olsun bir şey üzerinde bir milk tekarrur etmektir" diye târif olunur ki, bu surette mirasta kesb de dâhil olur. Arz, karaya ve denize ve havaya şâmildir. Sonra bu iki menbaʿın terkîbi ve bu terkîbin hâsılâtı kalır ki bunlar kısmen kesbe ve kısmen arza medyun olduklarından hangi taraf gālib ise ona muzâf olarak bu iki [908] sebebe râciʿdirler. Takdîminden anlaşılır ki insanlar için kesb en yakın sebeptir. ʿAle'l-ekser arzdan ihrâc-ı emvâl dahi buna terettüb eder. Fakat aynı zamanda kesb, mevhûbât-ı hilkat ile alâkadardır. Çünkü saʿy ü amel fıtraten bahşedilmiş olan esbâb ü âlâtın istiʿmâli olduğundan kudret-i mevhûbeye ve mahall-i saʿye

1 H: "Onların yola gelmeleri senin üzerine değil, ancak Allah dilediğini yola getirir. Siz hayır olarak ne infak ederseniz kendi lehinizedir, şu kayıt ile ki sırf Allah yüzünü gözeterek veresiniz. Bu vechile hayra dâir her ne verirseniz karşılığı size kat kat ödenir ve hiç hakkınız yenmez".

2 H: "Bakın o Allah yoluna kapanmış fakirlere; şuraya buraya dolaşamazlar. İstemekten çekindikleri için bilmeyen kendilerini zengin sanır. Onları sîmâlarından tanırsın, yoksa halkı bîzâr etmezler. İşe yarar her ne verirseniz her hâlde Allah onu bilir".

3 F +"~~olacaklar onlar değildir~~".

4 H: "Öyle mallarını gece ve gündüz, gizli ve âşikâr hayra sarf eden kimselerin Allah yanında ecirleri sırf kendilerinin ve hiç korku yok onlara, hem onlar mahzun da olmazlar".

mütevakkıftır. Binâenʿaleyh kesb hiçbir zaman sebeb-i müstakil olamadığı hâlde arz, olabilir. Demek ki kesb esasen bir terkîbe de nâzır olduğundan kesb ve arzın terkîbini ayrıca beyâna hâcet yoktur, bu fehvâ-yı kelâmdan müstefâd olur. Bu noktada insanların başlıca iki hatâsına tesadüf edilir. Birisi servette saʿy ü ameli bir sebeb-i mutlak gibi telakkī etmek ve binâenʿaleyh bütün sermayeleri buna medyun farz ederek hükümsüz gibi addeylemektir ki, bu hataya umumiyetle çalışan ve saʿy ü amel ile zahmet çeken sermayesizler düşerler ve erbâb-ı sermâye ile derin bir cidâle girerler. Bunlar saʿy ü amelin, kesbin kıymeti, sermâyenin kıymeti demek olduğunu görmemek isterler. Saʿy ü amelin gayesi sermaye istihsâli olmasa idi saʿy ü amelin hiçbir kıymeti olamazdı. Gayesini ibtâle masruf olan her fikrin boş bir tenakuz olduğu da âşikârdır. Sermâyenin gāye-i saʿy olması ise yalnız istihlâk nokta-i nazarından değil, bâlâda beyân olunan kānûn-ı tazʿîf mûcebince istihsâl olunan hâsılâtın yeniden saʿy ü amele mebde' olarak kesbi teshil ve teshil ile beraber teksir etmesi haysiyetini de hâiz olmasındandır. Bunun için saʿy ü amel erbâbının sermayeye husumet etmesi, zahmet ve mahrumiyetlerini istemektir. Buna işâretendir ki kesbden sonra bilhassa asıl sermaye olan arz ve arz ihrâcâtı kesbe mukabil olarak ihtar edilmiştir. Diğer hata, sermayeyi sebeb-i mutlak telakkī edip saʿy ü ameli hükümsüz addetmektir. Bu hataya da bizzat çalışmak ihtiyâcını hissetmeyen ve başkalarının saʿy ü amelinden zahmetsiz istifade etmek isteyen çok sermaye yani para sâhipleri düşerler. [909] Bunlar nukūda mebde'-i evvel nazarıyla bakarak her kesb onun eseri olduğuna hükmeyler ve saʿysiz yaşamak mümkin gibi zannederler. Bunun için erbâb-ı saʿyi istihkar ederek ve sermayelerine fazla kıymet vererek sâʿîleri[1] tazyik ve sermayelerinin mukabilsiz menâfiʿinden istifade etmek, daha doğrusu sermaye vâsıtasıyla ehl-i saʿyin amellerini gasb eyleyip kendileri amelsiz yaşamak isterler. Düşünmezler ki kasalardaki paralar, kendi kendilerine hiç kimsenin karnını doyurmaz, onun bir dilim ekmek getirmesi bir amel ile mümkindir. Düşünmezler ki bunlar esasen sermaye değil,

1 H ve F: "saʿyleri"; B nüshasında "saʿyleri" yazılmış olmakla birlikte satırın üstüne "sâʿîleri" yazılarak düzeltilmiştir. M: "saʿyileri".

saʿy ü amelden çıkmış meksûbâttırlar. Saʿy ü ameli teshil ve teksîre hâdim olmaları itibariyle birer maya iseler de esasen sermaye değil netîce-i ameldirler. Bunların amelleri taʿkīm ve tazyik etmesi, bindikleri dalı kesmek, istinad ettikleri temeli yıkmaktır. Gerçi asıl sermaye yok değildir. Fakat o olsa olsa arz ve mevâhib-i hilkattir. Bunun için sermaye erbabının kendi amelleri olmadan yaşamak sevdasında bulunmaları ve erbâb-ı saʿy ü ameli tazyik etmeleri de büyük bir hatadır. Herhangi bir cemiyette nukūd ve sermaye bu vaziyeti alır, para ve para sâhipleri hâkim-i mutlak kesilirse aksü'l-ameli olarak evvelki hata yüz gösterir. Sermaye ile saʿy ü amel arasında cidâl başlar. Nizâm-ı cemʿiyet de muhtel olur. İşte sermaye nâmı verilen nukūdun esasen sermaye olmayıp meksûbâttan bulunduğu ve hatta hüsn-i kesbe mukārin ise meksûbâtın en hoşu, en temizi olduğu ihtar edilmek için مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ buyurulmuş ve asıl sermayenin arz olduğu diğer servetlere nazaran kesbin de sermaye vaziyetinde bulunduğu ve hatta bunun sermâye-i arzdan daha evvel nazar-ı dikkate alınması lâzım geleceği gösterilmiştir. مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ şunu da anlatıyor ki meksûbâtın bir temizi ve tayyibi, bir de bunun zıddı ve habîsi vardır. Her kazanılan temiz ve iyi olmaz. Bu ise ya meksûbâtın kendilerine veya [910] tarîk-i kesblerine nazaran maddî veya mânevî iki cihetle mülâhaza olunur. Bâlâda beyan olunduğu üzere infak bir feyz-i nâmütenâhînin tohumu ve hayât-ı ebediyenin[1] bir rüknü olduğundan bu tohumun en temizlerinden seçilmesi lâzım gelir. Binâenʿaleyh bunları tefekkür edip mâkul ve meşrû olarak çalışınız da kesb ve arz sermayelerinin helâl ve pâk ve iyi hâsılâtından infak ediniz {وَلَا تَيَمَّمُوا الْخَبِيثَ} ve öyle[2] habîsini yani kötüsünü veya haramını vermeye niyet etmeyiniz ki[3] {مِنْهُ تُنْفِقُونَ وَلَسْتُمْ بِاٰخِذِيهِ اِلَّٓا اَنْ تُغْمِضُوا فِيهِ} ondan infak edersiniz de[4] kendiniz iğmâz-ı ʿayn etmeden, sıkılmadan hediye diye, veya müsamaha etmeden alacağınız

1 H ve F: "ebedînin".
2 H ve F -"öyle".
3 H ve F -"ki".
4 H ve F -" ondan infak edersiniz de".

yerine almazsınız. Böyle[1] kötü, aşağılık şeyleri kendiniz[2] almazken, Allah'a borcunuzu bu aşağılık şeylerden vermeye kalkışmayınız[3].

Rivayetlere nazaran ibtidâ sadakāt emirleri nâzil olduğu zaman bazıları hurma salkımlarını getirirler, muhtaç olanlar yesinler diye mescide asarlardı. Bu meyanda bazıları da câiz zannıyla döküntü, bozuk, çürük çarık şeyler getirmişlerdi, bu âyet nâzil oldu.[4] Bununla verilecek vergilerin, zekâtların, sadakaların ne gibi mallardan verileceği beyan olunmuştur. Her malın vâcib olan vergisi kendi cinsindendir. Meselâ altına altın, gümüşe gümüş, paraya para, hayvana kendi cinsinden hayvan, deveye deve, sığıra sığır, davara davar, ata at, hubûbâtta kezâlik buğdaya buğday, arpaya arpa ilh. meʿâdin ve sâire kezâlik hep böyle hepsi, ednâsı olmamak şartıyla kendi cinsinden borçtur. Bunların ednâsını aʿlâsına tahvil ederek kıymetlerini vermek mükellefin ihtiyârına aittir. Bu tarz-ı mükellefiyet halk için en kolay tarîk olduğundan dolayı dîn-i İslâm bunu emretmiş idi. Ve bunun intişâr-ı İslâm'a ve neşr-i maʿdelete pek büyük fâideleri olmuştu. Düvel-i sâire, ahâlisinden behemehâl nakdî vergi talep ettikleri ve masrafları da mesârif-i İslâmiye gibi vücûh-ı hayra mahsus bulunmadığı hâlde dîn-i İslâm'ın infâkı bu tarz-ı [911] maʿdelete ifrâğı يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ [el-Bakara 2/185] kānûn-ı ilâhîsinin bir tatbîki olduğundan düvel-i muhtelife tâbiʿiyetinde bulunan nâs bu yüsr ü maʿdelete âgâh oldukları zaman büyük memnuniyetlerle telakkī etmişlerdi. Fakat bunun bir devlet için böyle büyük fâideler temin etmesi bir şarta mütevakkıf idi ki o da bunu tatbik edeceklerin Allah'ı bilir dindar, ahlâklı âmiller olması, ellerine tevdîʿ edilen emâneti[5] kendi mallarından ziyade bir itina ile hüsn-i muhafaza ve idare etmeleri meselesidir. Bu olunca emvâlin birçoğu mübadeleye

---

1 H ve F -"almazsınız. Böyle".
2 H ve F -"kendiniz".
3 H ve F: "kalkmayınız".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 560:
نزلت في الأنصار، كانت الأنصار إذا كان أيام جذاذ النخل أخرجت من حيطانها أقناء البسر، فعلقوه على حبل بين الأسطوانتين في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فيأكل فقراء المهاجرين منه. فيعمد الرجل منهم إلى الحشف فيدخله مع أقناء البسر، يظن أن ذلك جائز. فأنزل الله عز وجل فيمن فعل ذلك: «ولا تيمموا الخبيث منه تنفقون»، قال لا تيمموا الحشف منه تنفقون.
5 H ve F: "emânâtı".

muhtaç olmaksızın devlet ü milletin havâicine sarf olunabileceği gibi, mübadelesi iktizâ edenler de hüsn-i suretle mübadele edileceğinden hiçbir vechile sûʾ-i istiʿmâl mevzûʿ-i bahis olamaz. Böyle olunca da hem milletin mesârifi azalır hem devletin menâbiʿ-i serveti inkişaf eder. Fakat böyle olmayıp gerek halk ve gerek âmillerde ahlâksızlık taʿammüm eder, vazifeler gereği gibi yapılmaz, emanet[1] hüsn-i idare edilmeyip sûʾ-i istiʿmâl, ketm, sirkat, israf, lâubâlîlik meydan almış bulunursa, aynen vergiler pek çok telefâta ve sûʾ-i istiʿmâle müsait bulunduğu gibi mesârifin tezyîdini ve vâridâtın tenkīsini îcab edeceğinden hükûmetler ayniyâtı bırakıp vergilerini nukūd olarak talep etmeyi daha muvâfık bulurlar. Nukūd ise mübâdelesiz hiçbir şey göremeyeceğinden yine mübadele[2] cereyan eder, yine olacaklar olur. Devletin mesârifi mütemâdiyen artar, arttıkça milletin de yükü artar ve herkes müzâyakayı hisseder, para hâkim olur, arada en ziyade nukūd mübadelesinde dolaşanlar kazanır. Fakat diğer istihsâlât erbâbı sıkıştırıldıkça bunların da istikballeri tehlikede kalır. Bütün bu tehlikelere sâik ise bu babdaki avâmilin erbâb-ı vezâifin sûʾ-i istiʿmâle müsait olan ahlâksızlıklarıdır. Bunu bertaraf edecek olan ise bihakkın dîn ü diyânettir. Bunun için insanların dîn ü diyânetten kaçınmaları ve infak vazifelerini hüsn-i suretle îfâ ve bunları hüsn-i idare etmemeleri, hikmet-i ilâhiyede ıztırab ve felâketlerinin [912] mebdeʾini teşkil eder. Binâenʿaleyh bu emr-i ilâhî mûcebince hareket etmeyenler ne kadar ilm ü hikmet davasında bulunurlarsa bulunsunlar mukteză-yı hikmetin zıttına gitmiş, istikballerini zâyiʿ etmiş olurlar. Bu âyet bu hakāiki muhtevî olarak zekât ve sadakāt lâzım gelen emvâlin usûlünü beyan etmiş ve maʿamâfîh nevâfile şumûlü olup olmadığı cây-ı bahs olmuştur. Yani aşağılık ve haram şeylerden farz vergi yoktur ve verilmez. Lâkin nâfile sadaka verilebilir mi? Muhtelef^ün^ fîhtir. Doğrusu haramdan nâfile sadaka da câiz olmaz. ʿİndallah sevâbı olmaz. Lâkin aşağılık maldan[3]

1 H ve F: "emânât".
2 H ve F: "mübâdeleler".
3 H ve F: "emvâlden".

nâfile câiz olabilir. Fakat mendub aʿlâsından vermektir. [1] وَلَا تَيَمَّمُوا nehyi farzlarda tahrim[2], nevâfilde kerâheti ifade edecektir. Hükm-i umûmîsi tahrîmen veya tenzîhen kerâhet demektir. Âyetin zâhiri her nevi maldan bir zekât lâzım geleceğini gösteriyor gibidir. Fakat nisâbı, mikdârı hakkında sâkit olduğu gibi tayyib ve habîs[3] vasıfları ile de muhassas olduğundan sunûf-ı emvâle derece-i şumûlü mücmel ve muhtâc-ı beyan olmakla bunlar sünen-i nebeviye ile ehâdîsde[4] beyan olunmuştur. Tafsîlâtı için kütüb-i fıkhiyeye müracaat oluna.

Hâsılı Allah diyor ki: Ey mü'minler! Sizin kazandıklarınızın ve bizim yerden çıkardıklarımızın temizlerinden infak ediniz ve kendinizin almadığınız, kabul etmediğiniz kötü şeylerden zekât ve sadaka vermeye kalkmayınız {وَاعْلَمُوٓا} ve biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ غَنِىٌّ حَمِيدٌ} Allah her hâlde ganî, sadakalarınızdan müstağnîdir. Onlar sizin kendi menfaatleriniz, kârlarınız içindir. Hem Allah hamîddir, mahmûddur. Herkes O'na hamd ü şükre borçludur. ❁ Böyle Ganî ve Hamîd olan Allah'ın rızâsına ermek için habîs, aşağılık şeyler nasıl takdim olunur? Diğer bir mâna ile: Allah hamîddir[5], kendi nâmına yapılan hayr ü hasenâtı daha yüksek inʿâm ü hasenât ile karşılar. Rızâsı uğrunda vukûʿ bulan saʿyleri meşkur eder. Böyle bir Allah nâmına en temiz, en nefis şeyler arz edilmemeli midir?

[913] Ey nisâb sâhipleri! Bu emirlere karşı "elimize geçenlerin iyilerini vere vere kendimiz fakir düşmez miyiz?" gibi bir şey hatırınıza gelirse, bunun bir şeytan vesvesesi olduğunu biliniz. {اَلشَّيْطَانُ} O şeytan, rahmet-i ilâhiyeden ümîdini kesmiş olan o me'yus İblis veya hayır işlere karşı gizliden veya açıktan ümitsizlik telkin ederek yanlış ve aldatıcı efkâr ü hissiyat saçan her nevi şeytanlar veya nefs-i emmâre {يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ} size fakirlik vaad eder, "aman hayır yapmayın, züğürtlersiniz" der {وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَٓاءِ}

1 H ve F +"Binâenʿaleyh".
2 F: "tahrîmi".
3 H ve F: "tîb ü hubs".
4 M ve B: "hadisde".
5 H ve F: "hâmiddir".

ve size çirkin hasletler emreder. Bahilliğe, hasisliğe sevk eder, mallarınızı fenâlıklara, hevâiyyâta, fuhşiyyâta, isyanlara sarf için teşvik de eyler. {وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلاً} Allah ise size tarafından[1] mağfiret ve fazl ü kerem[2] vaad ediyor. ❁ O sadakalarla âhirette günahlarınıza mağfiret, dünyada masraflarınızın[3] yerine kat kat kârlar, dünya ve âhirette ecr ü mesûbât ile yüksek saadetler temin eyliyor. {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ} ve Allah Vâsiʿdir,[4] Alîm'dir. ❁ Fazl u ihsânı bol, ilmi çoktur. İnfâkınızın da kadrini bilir, ecrini verir,[5] vaadini incazda darlık çekmez. Her şeyin önünü sonunu bilerek emr ü vaad eder.

Allah Vâsiʿ olduğu içindir ki {يُؤْتِى الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُ} her kime dilerse hikmet verir, vermek için hiçbir kayd ile mukayyed olmaz. Menʿ-i mefsedet ve celb-i maslahat edecek sebebiyet ve hâkimiyeti, ilm-i hak ve bi'l-irâde fiʿl-i savâb ile âlimiyyet-i fâile ve fâiliyyet-i nâfiʿayı yalnız kendine hasr etmez de erbâb-ı ʿukūlden dilediğine dahi verir {وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ} ve her kim hikmete erdirilirse, yahut -"tâ"nın kesriyle Yaʿkūb kıraati üzere- her kime hikmet [914] verirse {فَقَدْ اُو۫تِىَ خَيْراً كَث۪يراً} o muhakkak birçok hayra erdirilmiş olur. ❁ Çünkü[6] hikmetsiz binde bir hayra erilirse, bir hikmet ile binlerle hayra erilir. Hikmet, dünya ve âhiretin hayrını tazammun eder. Hikmetsiz hayr ise bir var bir yoktur. {وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ} ve fakat aklı temiz, özü sağlam olanlardan başkası tezekkür etmez. ❁ Hakk u savâbı ne kendi düşünür hatırlar, ne de ihtar kabul eder. Bizzat Allah teâlâ âyâtıyla ihtar ve tezkir eder de yine tezekkür etmez, etmeyince de hikmet-i ilâhiyeden istifade edemez. Demek ki hikmete ermek için vermek kâfî değil, almak da lâzımdır. Veren Allah vâsiʿ olduğundan şarta muhtaç değildir, amma alacak kul şarta muhtaçtır. Hikmete ermenin mebde'i tezekkürdür. Bu da temiz akıl, temiz kalb ile olur. Allah'ın verdiği aklı şehevâta ve şeytanın vesveselerine kaptıranlar ne vâridât-ı enfüsiyeyi, ne de mevârid-i âfâkiyeyi tezekkür ve tefekkür edemezler. Zihinlerinde

1 H ve F: "kendisinden".
2 H ve F: "ihsan".
3 M ve B: "masrafınızın"; B nüshasında kelimenin üzerine "mesârifinizin" şeklinde düzeltilmiştir.
4 H ve F: "Vâsiʿ ve".
5 H ve F -"İnfâkınızın da kadrini bilir, ecrini verir".
6 H ve F -"Çünkü".

bulamazlar. Ya hiç düşünmezler veya düşünseler bile hâtıralarına ircâʿ-ı nazar ederken alâʿim-i hakk u hayrı intihab edemezler. Edemeyince de tarîk-i hikmette yürüyemezler, bu suretle büyük bir fazl-ı ilâhî olan hikmet ancak temiz, öz, hâlis akıl sâhiplerine nasib olabilir. Binâenʿaleyh akıl ve hüsn-i ihtiyar hikmetin şartı, tezekkür de mebde'idir. Bunlar hep Allah vergisi ve meşiyyet-i ilâhiye eseridir. Şu vechile ki şerâit-i evveliye bilâ kayd u şart bir meşiyyet-i mütekaddimenin eser-i vehbi iken, nizâm-ı hikmette cereyân-ı âsâr meşiyyet-i abd maiyyetinde taʿalluk eden meşiyyet-i ilâhiye eseri olarak hem kesbî hem vehbîdir. Meşiyyet-i abd sebeb-i âdî, meşiyyet-i ilâhiye illet-i mûcibedir. Önünde sonunda meşiyyet-i ilâhiye bulunmadan hiçbir şey bulunmaz. Meşiyyet-i abd arada bir tarîktir. Meşiyyet-i ilâhiyenin bu tenevvüʿü de vüsʿat-i ilâhiyedendir. Ve bu suretle asl-ı hikmet mevhub ve âsâr-ı hikmet meksub ve mevhubdur.

[915] **Hikmet Ne Demektir?**

Bu kelime hüküm, hükûmet, ihkâm mânalarıyla alâkadar olarak masdar ve isim olur. Binâenʿaleyh iştirâk-i maʿnevî veya lafzî ile müteʿaddid mânalarda müstaʿmel olduğundan[1] makamına göre tefsîri îcab eder. Masdar olmak itibariyle esasında menʿ-i fesad ve celb-i salâh mânası vardır ki hüküm, hükûmet, muhkemlik hep bu esastan me'huzdur. Her nerede defʿ-i mefsedet ve celb-i menfaat ve maslahat varsa orada bir maʿnâ-yı hikmet vardır. Bunun için bir şeyin üzerine terettüb eden ve ondan maksud olan menfaat ve maslahata o şeyin hükmü ve hikmeti denilir ki hikmetin meʿânî-i ismiyesinden birisidir. Bunda tamamen bir illet-i gāiye mânası olmasa bile az çok maksud olmak şarttır. Buna binâen hikmet, "fâide"den ehas ve "illet-i gāiye"den eʿamdır. Zira hikmet, illet-i gâiyeden mukaddem de olabilir. Binâenʿaleyh hikmet denildiği zaman her hâlde ya bir illiyet ve maʿlûliyet veya daha eʿam olarak bir sebebiyet ü müsebbebiyet ve bir maʿnâ-yı terettüb mevzûʿ-i bahisdir. Yani hikmet behemehâl âhirin evvele redd ü ircâʿı ile bir nisbet-i muhkeme ve muntazame mânası ifade eder. Nitekim bir emri emr-i âhara isnad etmeye "hüküm" denildiği gibi ilmî,

1 B: "istiʿmâl olunduğundan".

amelî herhangi bir hükm-i musîbe de "hikmet" denilir. Hâsılı böyle tazammunî veya istilzâmî vücûh-i meʿânîden her biri dolayısıyla "hikmet", muhtelif mânalarda müşterek bir isim olmuştur. En umûmî olarak hikmet, menfaat ve maslahat ve ihkâm mânası dolayısıyla her ilm-i hasen ve amel-i sâlihin ismidir. Maʿamâfîh ilm-i amelîye ihtisâsı ilm-i nazarîden ziyade olduğu gibi amele ihtisası da ilimden ziyadedir. Aʿmâl-i sâliha içinde de amel-i ilmîye ihtisası daha ziyadedir. Bunlardan anlaşılır ki hem ilim hem amel hikmetin en esaslı mânasını teşkil eder. Bütün bu nokta-i nazarlarla hikmet, ber vech-i âtî muhtelif târiflerle tefsir edilmiştir:

1. Kavilde ve fiilde isabet (Mücâhid'den İbn Ebî Necîh[1]). [916] Kavl, nefsî ve lafzîden eʿamdır. Fiil de fiʿl-i kalb, fiʿl-i lisan ve sâir aʿmâlden eʿamdır. Herhangi bir hususta kalben veya lisânen şu şöyledir demeli ve öyle yapmalı ve isabet de etmeli, bu bir hikmet olur. Şu hâlde yalnız kavilde isabet hikmet olmadığı gibi yalnız fiilde isabet de hikmet olmayacaktır. Kavilde isabet hükm-i nefsînin hakk u savâb ve vâkıʿa mutâbık olması, yani ilim olup cehl, hata, yalan olmamasıdır. Fiilde isabet de o fiilin hem hükm-i nefsîye mutabakatı ve hem vâkiʿde kendisinden matlub olan âsârın gereği gibi üzerine terettüb edebilmesi, yani defʿ-i mefsedet ve celb-i menfaat eyleyebilmesidir ki bunlara o fiilin hükm ü hikmeti, gayesi, garazı veya illet-i gāiyesi denilir. Hâsılı kavilde isabet hakka, fiilde isabet hayra müteveccihdir. Hikmetin evveli ilm-i hak, âhiri fiʿl-i hayırdır. Hakīkat-i hikmet evvelinden ilmî, âhirinden amelî iki haysiyetin ictimâʿı demektir. Bu mâna diğer suretlerle de ifade edilmiştir, şöyle ki:

2. Hikmet ilim ve ameldir: İlim ve onunla ameldir. Bu ikisini cemʿ edemeyene "hakîm" denilmez (Mukātil ve İbn Kuteybe).[2] Burada ilim, maʿnâ-yı hakīkīsiyle yakīn demektir, bunu tavzih için ʿale'l-ekser "ilm ü amelde ihkâm ve itkan" yahut "tahkīk-i ilm ve ihkâm-ı amel" tâbirini kullanmışlardır. Zira[3] ilmin muhkemliği yakīniyetinde, amelin

---

1 M: "İbninüceyh"; H, F, B: "أبن نجيح". Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 577:

«ومن يؤت الحكمة»، قال: الإصابة. عن ابن أبي نجيح، قال: سمعت مجاهدا قال:

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* I, 276:

ابن قتيبة: هي العلم والعمل ولا يسمّى الرّجل حكيما حتّى يجمعهما.

3 B -"Zira".

muhkemliği gayesine hakkıyla isabetindedir. Bu evvelki târif bize gösteriyor ki hikmetten cüz olan ilim, tecribe ile müeyyed ve amelî kıymeti hâiz olan ilimdir. Hikmetten cüz olan amel de ilmî olan ve bir ilmin şâhid-i tahakkuku bulunan ameldir. Hâsılı hikmet, ilim ile iradenin mütenâsiben fiile çıkması ve o fiilin gāye-i maksûdesini arkasına takmasıdır. Taʿbîr-i âharla ilim ve sanatın ictimâʿıdır.

3. Hikmet: İlim ve fıkıh demektir (Mücâhid).[1] Bu tarif evvelkilerden başka gibi telakkī edilebilirse de öyle değildir. "Fıkıh" kelimesi esas itibariyle "hikmet" kelimesine [917] müradif gibidir. Mesela şunun hikmeti veya sırrı veya rûh u hakikati şudur yerinde "fıkhı şudur" denilir. Hikmet gibi fıkıh dahi vücûh ve esbâb-ı mufassalası ile ilm-i dakīk ve amel-i nâfiʿ ifade eder. Asl-ı lügatta fıkıh garaz ve maksadı anlayıp bilmektir. O hâlde ilim, ilm-i mutlak, fıkıh da o ilimden garazı idraktir ki amele de şâmildir. مَنْ يُرِدِ اللّٰهُ بِهِ خَيْراً يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ hadîs-i şerîfi[2] dahi bu âyetteki hikmetten murad fıkıh olduğunu ifham edecek bir delil olarak gösterilebilir. Dinde fıkıh ise dinin makāsıdını[3] idrak demek olur ki bunun hakikati de "nefs-i insânînin leh ve aleyhindeki ahkâmı", hukūk ve vezâifini, menâfiʿ u mazarrâtını bilmek melekesidir. Bu da kendini ve ʿindallah merbut olduğu kavânîn ve ahkâmı ve ona göre kendi işini bilmek ve hatta yapmak iktidarıdır. Şu hâlde fıkhı olmayan ne kadar âlim olursa olsun hakîm olamaz. Bu târife göre şu da muhakkaktır ki fıkıhtan başka ilmi olmayanlara da hakîm[4] ıtlak edilemeyecektir. Fi'l-vâkiʿ fakīh olmak için fıkhın mütevakkıf olduğu usûlü bilmek de şarttır. Bu ise bütün ulûm ile alâkadardır. Fıkıh hem nazarî hem amelî haysiyeti hâiz bir ilim olduğu gibi, bir tahkīke göre amel-i ilmîye dahi şâmildir. Yani ilmi ile âmil olmayana hakikat olarak fakīh ıtlak edilmez. Binâenʿaleyh ilim, ilm-i tevhîd ve akāid gibi usûle,[5] fıkıh da ilm-i fürûʿ ve amele haml edilince bu târif, hikmet-i nazariye ve hikmet-i ameliyenin

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 577:
عن مجاهد قوله: «يؤتي الحكمة من يشاء» الآية، قال: ليست بالنبوة، ولكنه القرآن والعلم والفقه.

2 Buhârî, İlim, 13: "Allah kimin hakkında hayır murad ederse onu dinde fakih kılar."

3 B: "maksadını".

4 B -"olamaz. Bu târife göre şu da muhakkaktır ki fıkıhtan başka ilmi olmayanlara da hakîm".

5 H ve F +"ve".

mecmûʿuna muntabık olmuş olur ki hâsılı; hikmet usûl ve fürûʿu, mebâdî ve makāsıdı hakāyık u dekāyıkıyla bilip yapacağını tâyin ve muktezâsıyla amel etmek meâline râciʿdir. Ancak fıkıhta yalnız ilmiyet mülâhaza edilirse bu târif gelecek olan dördüncü gibi olur.

4. Hikmet; meʿânî-i eşyâyı mârifet ve fehmdir (İbrâhim Nehaʿî).[1] Meʿânî, aʿyân mukabili olduktan başka mütekaddimîn lisânında illet kelimesi yerinde kullanılmakla evsâf-ı müessire ve ʿilel ü makāsıd demek [918] olacağından, bunun hâsılı aʿyân-ı eşyânın mutazammın oldukları evsâfı tanımak ve evsâf-ı müessire ve makāsıd-ı müterettibelerini anlamak, yani eşyâ beynindeki nizâm-ı illiyeti tâkip ile mâhiyyât ve gāyât-ı eşyâyı fehm eylemek demek olur. Bu târif, amel kaydını hazf etmiş ve hikmeti yalnız ilmî haysiyetle almış olduğundan evvelkilerden eʿamdır. Çünkü fiil ve amel takdîrine[2] de sâdık olabilir. Fakat mârifet ve fehmi bütün meʿânî-i eşyâ ile takyid edip mazmun ve cemʿiyyetini tezyid ettiğinden dolayı da min vech^in ehasdır. Mârifet ve fehm, ilm-i mütkan meâlinde olup evvelâ cüz'îden küllîye intikal tarîkini ifham eder. Maʿamâfîh "vav" tertib iktizâ etmeyeceğinden aksine de muhtemildir. Bunlar Allah'ın sıfatı[3] olan hikmetten ihtirazdır. Zira ilm-i ilâhîye fıkıh denilmediği gibi mârifet ve fehm de denilmez. Çünkü bunlar sebk-i cehli îma ederler. Demek olur ki her mârifet hikmet olmaz, fehm de şarttır. Fehm ise bir şeyin sûret-i akliyesini kavramaktır. Eğer bu târife "amel" kaydı ilâve edilmiş olsaydı, o zaman bu hikmetin sâhibi bütün eşyâyı yapabilmek iktizâ ederdi ki o zaman âyetteki hikmete sâdık olamaz. Mârifet ve fehm kaydıyla sıfat-ı[4] ilâhiyenin târifi olmak da müşkil olurdu. Bu târif bütün ulûm ve fünûnun vahdete ircâʿıyla nesak-ı küllîsini ifade eden ve ilm-i hikmet-i ilâhiye tâbir olunan ilm-i

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 578:
عن إبراهيم، قال: الحكمة: هي الفهم.
Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* I, 334:
وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ النَّخَعِيُّ: مَعْرِفَةُ مَعَانِي الْأَشْيَاءِ وَفَهْمُهَا.

2 B: "takdîrinde".

3 B: "sıfâtı".

4 B: "sıfât-ı".

aʿlâya muntabık olur. Meşhur olduğu üzere ilm-i hikmetin "hakāik-i eşyâyı mârifet" diye târifi de buna şebîh olmakla beraber bundan kāsırdır. Hakāik, sırf mâbaʿdettabîʿî olduğu gibi makāsıda şâmil de[1] olmaz. Lâkin beşerde böyle bir ilm-i hikmet mümkin midir? Evvelâ marifet ve fehm bilfiil değil meleke ve kuvve-i karîbe mânasına olunca mümkin ve vâkiʿdir. Sâniyen Allah murad edince mümkindir. Ve böyle bir ilm-i hikmet enbiyâda ve eʿâzım-ı evliyâullahda tasavvur olunabilir ve fi'l-hakīka Kur'ân'ın birçok yerlerinde hikmet, nübüvvet ile müfesserdir. Nitekim Süddî bu âyette de böyle tefsir etmiştir. Zira [919] nübüvvet hem ilmî hem amelî haysiyetle hikmet-i mevhûbenin en yüksek mertebesini ifade eder. Bunun içindir ki İbn Rüşd *Tehâfüt*'ünde "Her nebî hakîmdir, fakat her hakîm nebî değildir" diye bu hikmeti itiraf etmiştir.

5. Hikmet; akl fî emrillahdır (Zeyd b. Eslem ve oğlu).[2] Bunda da akıl akl-ı nazarî ve akl-ı amelîden eʿam ise de nefs-i amele şâmil değildir.

6. Hikmet, fehm demektir (Şüreyk).[3] Bu, bir taʿrîf-i lafzî olmakla beraber diğerlerinin cinsini ahz eylemiştir. Demek ki hikmet-i ilmiyenin[4] en umûmîsi fehmdir. Mutezile bunu kuvve-i fehmiyye mânasında ahz etmişlerse de doğrusu fiilen fehmdir. Ve her ikisi ʿatıyye-i ilâhiyedir. Fehmi olmayan hakîm olamaz.

Bu üç tarif, hikmeti yalnız haysiyet-i ilmiyesiyle mülâhaza etmiştir. Bunlara mukabil yalnız haysiyet-i ameliyesiyle mülâhaza edenler de vardır. Şöyle ki:

7. Hikmet, îcad demektir (*Taʿrîfât*-ı Seyyid'den).[5] Hikmet, nisbet-i illiyete râciʿ, illiyetin hakikati de halk u îcad olduğundan asıl hikmet îcad demektir. Fakat bu evvelâ Allah'ın hikmetine muntabıktır. Bir

---

1 H ve F -"de".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 578:
قال ابن زيد: «يؤتي الحكمة من يشاء» العقل في الدين، وقرأ: «ومن يؤت الحكمة فقد أوتي خيرا كثيرا».

3 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr,* thk. Abdurrazzak el-Mehdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1422, I, 242.

4 B: "ilâhiyenin".

5 Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Taʿrîfât,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983, s. 91:
الحكمة: تجيء على ثلاثة معانٍ: الأول: الإيجاد. والثاني: العلم. والثالث: الأفعال المثلثة، كالشمس والقمر وغيرهما.

de îcâd-ı mutlak bir izzet-i ilâhiye işi olduğundan hikmet yalnız âsâr ve müsebbebât-ı mahza ve münferide halk etmek değil, bununla beraber o müsebbebâtı yekdiğerine karşı menâfiʿ ve mesâlihi mutazammın olarak müterettiben îcad etmek, yani esbâb halk eylemektir. Bu suretle eser-i evvel eser-i sânîye, eser-i sânî sâlise ve helümme cerrâ sebeb ve illet-i ûlânın tesirine bir tarîk olur da o âsâr birbirlerine perçinlenmiş bir hâlde aralarında bir nizâm-ı müterettib cereyan eder ve buna "sünnetullah" tâbir olunur. İşte bütün sırr-ı hikmet bu nizâmın içindedir. Bunun için hikmetin meʿânî-i ismiyesinden biri de sünnet-i muhkemedir. Nizâm-ı hak, şerîʿat-ı hak, dîn-i hak ve bunlara ittibâʿ ve bu ittibâʿ ile îcâd-ı hakka tarîk olan her sîret-i hasene hep hikmettir. Ve yine [920] bundan dolayı hikmetin bir mânası da sebeptir. İşte bu vechile insanlarda dahi bir sebebiyet ve illiyet-i âdiye bulunduğundan bu hikmeti îcad eden Cenâb-ı Allah dilediği insanlara da bundan bir hisse bahşetmiş, tarîk-i hikmeti üzerinde onlara da velev âdî ve zâhirî olsun bir inşâ ve vazʿ-ı nizam mazhariyeti ihsan eylemiş demektir ki o insan bunda mûcid-i hakīkī değilse de îcâd-ı ilâhînin vâsıta-i tezâhürü olmak itibariyle onun tarîki olarak niyâbî bir kıymeti hâizdir. Hulâsa: Fahreddin Râzî'nin beyânına göre bu mânaca Allah'ın hikmeti hâlde veya meâlde ibâdın menâfiʿ veya[1] mesâlihi bulunan şeyler halk etmesi olduğu gibi, ibâddan da böyledir.[2] İnsanların hikmeti de diğer ibâdullahın menâfiʿ ve mesâlihi bulunan şeyler yapması, sünnet-i ilâhiyeyi fehm ve ona göre bir îcâd u ihtirâʿa sebep olması, yani sade kendine bir eser değil diğer âsâra ve bilhassa menâfiʿe sebep olan âsâr yapmasıdır. Ancak insanların haddizâtında mahluk ve müsebbeb oldukları mâlum bulunmakla mazhar-ı keşf ü îcad olanlar kendilerini sebeb-i evvel farz ederlerse ilmî haysiyette müsebbebden sebebe geçememiş olacaklarından zâhiriyyeden kalırlar da hükemâdan olamazlar.[3]

---

1 B: "ve".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 422:
وَالْحِكْمَةُ مِنَ اللهِ تَعَالَى خَلْقُ مَا فِيهِ مَنْفَعَةُ الْعِبَادِ وَمَصْلَحَتُهُمْ فِي الْحَالِ وَفِي الْمَآلِ وَمِنَ الْعِبَادِ أَيْضًا كَذَلِكَ.

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 59:
ثُمَّ قَالَ: «وَما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ» وَالْمُرَادُ بِهِ عِنْدِي وَاللهُ أَعْلَمُ أَنَّ الْإِنْسَانَ إِذَا رَأَى الْحِكَمَ وَالْمَعَارِفَ حَاصِلَةً فِي قَلْبِهِ، ثُمَّ

8. Hikmet: Eşyâyı mevzi ve mertebesine koymak[1] ki bu da zâhiren cemîʿ eşyâya nâzır olduğundan sıfat-ı ilâhiyeyi ve hikmet-i külliyeyi târifdir. Ancak herhangi bir şeyi mevzi ve mertebesine koymak denildiği zaman da hikmet-i cüz'iyeye muntabık olacağından insanların sıfatına da sâdık olur. Bir de bu vazʿ hîn-i îcaddaki vazʿ-ı evvele[2] ve baʿde'l-îcad vazʿ-ı sânîye mütenâvildir. Ve hikmetin bir nizâm-ı tertib ve terettübü mûcib veya muktezî olduğunu da müşʿirdir. Bu surette bilâ tertîb îcad, mefhûm-ı hikmetten hâriç olur. Maʿamâfîh bu târif, vazʿ-ı sânî mülâhazasıyla daha ziyade "adl"in târifi olmak üzere meşhurdur. Şu hâlde hikmet, adalet demek olur. Hikmet-i ameliye denilen nazarî ilm-i ahlâkı ifrat ve tefrit beyninde adl esası üzerine binâ edenler bu mânayı almışlardır.

9. [921] Efʿâl-i hasene-i sâibeye ikdamdır.[3] Bunda hikmetin hüsn ü hayra müteveccih olduğu ve bu gayenin mütenâhî olmayıp müstemirren ikdam lâzım geldiği ve binâenʿaleyh hikmetin bir meleke-i sâbite, bir hulk olduğu musarrah demektir[4]. "Âkıbeti mahmud olan fiili yapmak" târifi de buna karîbdir.

10. Siyasette bikaderi't-tâkati'l-beşeriyye Hâlık sübhânehu ve teâlâ'ya iktidâdır ki bu da ilmini cehilden, fiilini cevrden, cûdunu buhlden, hilmini sefehden tenzih ile olur (Fahreddin Râzî tefsirinden).[5] "Siyaset" tâbiri bu târife bir hususiyet veriyor gibi görünürse de كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ

تَأَمَّلَ وَتَدَبَّرَ وَعَرَفَ أَنَّهَا لَمْ تَحْصُلْ إِلَّا بِإِيتَاءِ اللّٰهِ تَعَالَى وَتَيْسِيرِهِ، كَانَ مِنْ أُولِي الْأَلْبَابِ، لِأَنَّهُ لَمْ يَقِفْ عِنْدَ الْمُسَبِّبَاتِ، بَلْ تَرَقَّى مِنْهَا إِلَى أَسْبَابِهَا، فَهَذَا الِانْتِقَالُ مِنَ الْمُسَبِّبِ إِلَى السَّبَبِ هُوَ التَّذَكُّرُ الَّذِي لَا يَحْصُلُ إِلَّا لِأُولِي الْأَلْبَابِ، وَأَمَّا مَنْ أَضَافَ هَذِهِ الْأَحْوَالَ إِلَى نَفْسِهِ، وَاعْتَقَدَ أَنَّهُ هُوَ السَّبَبُ فِي حُصُولِهَا وَتَحْصِيلِهَا، كَانَ مِنَ الظَّاهِرِيِّينَ الَّذِينَ عَجَزُوا عَنِ الِانْتِقَالِ مِنَ الْمُسَبِّبَاتِ إِلَى الْأَسْبَابِ.

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* II, 262:

وقيل: في الأصل الحكمة في التحقيق وضع كل شيء موضعه، ودفع كل حق إلى مستحقه، ولهذا قال بعض الفلاسفة في حد الحكمة: إنه العلم والعمل بالعلم في وضع الأشياء مواضعها، والعمل في إيصال كل ذي حق إلى مستحقه.

2 H: "ûlâya".

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 59:

بَلْ هِيَ مُفَسَّرَةٌ إِمَّا بِمَعْرِفَةِ حَقَائِقِ الْأَشْيَاءِ، أَوْ بِالْإِقْدَامِ عَلَى الْأَفْعَالِ الْحَسَنَةِ الصَّائِبَةِ.

4 H ve F: "değildir".

5 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* II, 422:

وَقِيلَ هِيَ الِاقْتِدَاءُ بِالْخَالِقِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى فِي السِّيَاسَةِ بِقَدْرِ الطَّاقَةِ الْبَشَرِيَّةِ وَذَلِكَ بِأَنْ يَجْتَهِدَ بِأَنْ يُنَزِّهَ عِلْمَهُ عَنِ الْجَهْلِ وَفِعْلَهُ عَنِ الْجَوْرِ وَجُودَهُ عَنِ الْبُخْلِ وَحِلْمَهُ عَنِ السَّفَهِ.

مَسْؤُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ hadîs-i şerîfi[1] medlûlü teemmül olunursa umûmiyeti tezahür eder. Maʿamâfîh bu târif her hâlde hikmetin hâkimiyet mânasıyla alâkasını ibraz eyler.

11. Hikmet: Ahlâk-ı ilâhiye ile tahalluk[2] (Râzî). Nitekim bir hadîs-i şerifte تَخَلَّقُوا بِأَخْلَاقِ اللّٰهِ buyurulmuştur.[3] Fâtiha'da ahlâk-ı ilâhînin bir tecellîsini görmüştük. Sûre-i Nûn'da Aleyhissalâtu vesselam Efendimiz hakkındaki وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظ۪يمٍ [el-Kalem 68/4][4] âyet-i celîlesi de bunun en büyük misâlini göstermiştir. Ahlâk-ı ilâhiye ve huluk-ı azîm ahlâk-ı Kur'an olduğu da tefsîren beyan olunmuştur. بُعِثْتُ لِأُتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ hadîs-i şerîfi[5] mûcebince Fahr-i kâinat Efendimiz'in sırr-ı biʿseti de bu noktada toplanmıştır. Şüphe yok ki akıl, fehm, iman, marifet, ilim bu tahallukun erkânından değilse şerâitindendir. Âyette وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ da bunu beyan etmiştir. Hikmetin kâh ilim ve kâh amel ve kâh her ikisi olmak üzere mülâhazası da bundan nâşîdir. Bunun için esbâb ile müsebbebât, mebâdî ile gāyât arasındaki sırr-ı nisbete râciʿ olan hakīkat-i hikmet, ilim ile amel arasındaki sebebiyet ve müsebbebiyet nizâmında tecellî etmek itibariyle ilk[6] târifler vechile ilm ü amelde ihkâm ve kavl ü fiilde isabet diye târif olunduğu zaman mecmûʿu mülâhaza olunduğu gibi, sebep olan taraf-ı evvelin vücudda tekaddümüne binâen ilim ile, sonra bu nisbetten [922] maksad netice ve gaye olması[7] vücudda muahhar olan gayenin ilimde mukaddem bulunması itibariyle de amel ile târif edilmiştir. Fakat şunu unutmamak iktizâ eder ki sebebiyet ve müsebbebiyet nisbetini ve bu nisbette defʿ-i mazarrat ve celb-i menfaat mefhûmunu tazammun eden hikmet, netîce-i amele tesebbübü olmayan ilme ve kezâlik ilimden münbaʿis olmayan amele ve her ikisinin celb-i maslahatı değil celb-i mefsedeti

---

1 Buhârî, Cumʿa, 10: "Hepiniz çobansınız ve hepiniz sürünüzden sorumlusunuz."
2 B: "taʿalluk".
3 "Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanınız" (Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 58. Senedi yoktur. Bk. Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdîsi'd-daîfe ve'l-mevdûʿa,* VI, 346).
4 "Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin."
5 "Mekârim-i ahlâkı tamamlamak üzere gönderildim." Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 323. Krş. *Muvatta',* Hüsnü'l-Huluk, 8; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 381.
6 H +"ilk".
7 F +"ve".

istihdaf eden kısmına muntabık olamayacağından ilme hikmet denilmesi, üzerine amel-i nâfi'in terettüb edebilmesi, yani ilm-i amelî olması haysiyetine, amele hikmet denilmesi de ilimden mütesebbib ve ona müteferri' olması, yani amel-i ilmî bulunması ve mazarrat u mefsedeti istihdaf etmemesi haysiyetine râci'dir. Binâen'aleyh herhangi bir ilm-i nazarî bizzat bir hikmet olmadığı gibi, tesadüfî olan herhangi bir amel-i gayr-i ilmî de öyledir. Ve bunun için hikmet-i ilâhiyede ne ilm-i nazarî vardır, ne de amel-i[1] tesadüfî. Buna binâendir ki nizâm-ı illiyete müstenid olan hakīkat-i ilm, tesadüfü inkâr eder. Tesadüf, hakikate ve ilme nazaran değil, sebebini bilmeyen cehle nazarandır. Tesadüf nazariyesi dâima cehil nazariyesidir. Ve böyle olduğu için mebde'de bir tesadüf davasına müncer olmaktan kurtulmayan tabiat, tabiatın mebde'-i evvel ve illet-i ûlâ olması nazariyesi gayr-i ilmîdir. Ve bütün ulûm u fünûnun cereyânına münâfî bir cehalettir. Fi'l-hakīka bütün vukû'âtı ve kemâlâtı bir vechile tesadüfe hamleden bir fikrin ne kendisinde ne eserinde hikmet nasıl tasavvur olunabilir? Hikmet ve vücudda ihkâm her hâlde ilme, ilim de alîm-i kül ve hakîm-i mutlak olan bir sebeb-i evvele istinad eder. Ve hikmet-i âlem bu hakîm-i mutlakın izzet ü hikmetine şâhiddir. Ve hikmet-i beşerin mebde'i O'na iman ü mârifet, gayesi de O'nun nizâm-ı hikmetini, sünnet-i câriyesini tezekkürle O'na ittibâ' ve ahlâkıyla tahalluk edip her hareketinde savâb u nâfi' olanı yapmaktır. Demek ki sebeb-i evvel olan Allah teâlâ'ya mahlûkāttan her birinin iki nevi istinâdı vardır. Birisi O'na [923] bizzat bir istinad ve müsebbebiyettir ki her şeyin hususiyeti bununla kāimdir. Eğer bu hususiyet ve istinâd bi'z-zât[2] olmasa idi âlemde hiçbir şey diğerinden temayüz etmez, efrâd-ı vücud tahakkuk edemezdi. Bu nokta, mü'minin Allah'a tevekkülü, izzet-i ilâhiyeye ve hârikaya imanı mebde'idir. Burada akıl değil ancak iman hâkimdir. Diğeri hâlden ezele, ezelden ebede doğru müteselsil bir sebebiyet ve müsebbebiyet alâkası içinde nâmütenâhi vesâit ile olan istinaddır ki bunda bütün eşya birbirine tutunarak hey'et-i umûmiyesiyle evvel ü âhirinden Allah'a dayanır. Bu da

1 M ve B: "ilm-i".
2 H -"bizzat".

hikmet-i ilâhiye meselesidir ve akl u ilim sahasıdır. Hikmet-i beşer bu iki nevi irtibat ü istinadın hâsılasına intibak edecektir. Burada akıl ile kalb birleşecek ve insan, insân-ı kâmil olacaktır. Ve insân-ı kâmil olanlar ilelebed vücudda bir sırr-ı hâkimiyete nâil olurlar da hiçbir zaman bunda asalet iddia etmezler ve onu hâkimiyet-i ilâhiyenin bir cereyânı tanırlar. Nitekim Hazret-i İbrâhim sırr-ı ihyâya nâil olduğu hâlde اَنَا اُحْيِي وَاُمِيتُ demeyip رَبِّيَ الَّذِى يُحْيِي وَيُمِيتُ [el-Bakara 2/258] demiştir. Hâlbuki Nemrud bir mülke nâil olmakla اَنَا اُحْيِي وَاُمِيتُ davasına kalkışmıştır. وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ İnsanlarda mebde'-i hikmet olan akıl, sırf bir ʿatıyye-i[1] ilâhiye olduğu gibi, mebde'-i izzet olan kalb ve nefs de bir ʿatıyye-i[2] ilâhiyedir. Bunlar bizzat Allah'a istinad ederken eserleri olan efʿâl dahi kesblerinin tesebbübüyle hem bi'z-zât ve hem bi'l-vâsıta bir ʿatıyye-i[3] ilâhiyedir. يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُ ʿale'l-ıtlâk bu iki cihete nâzırdır. وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ da lübb itibariyle vehbe, tezekkür itibariyle kesb ü vehb mecmûʿuna tenbihdir. Demek ki mahz-ı fazlından Cenâb-ı Allah dilediğine hak ile bâtılı, vaʿd-i ilâhî ile vaʿd-i şeytânîyi fehm ü temyiz ederek ona göre amel-i savâbı yapacak ve menʿ-i fesad ile celb-i maslahat edecek bir hikmet ve hâkimiyet bahşeder. Hikmet ise bir sebebe birçok müsebbebâtın terettübünü muktezî olduğundan hayr-i kesîr olur. Fakat ilim ve fehm amel-i muhkem için bir sebep veya şart olmakla beraber illet-i tâmme olmayacağından ehl-i akl u fehmin kesbleriyle tezekkür ve [924] tefekkür edip iradelerini sarf etmeleri de hikmet nokta-i nazarından bu hâkimiyete ve bu hayr-ı kesîre ermek için şarttır. Bu suretle her akıl sâhibinin derece-i aklına göre hikmetten bir hissesi vardır. Ve her hâlde vaʿd-i şeytânî ile vaʿd-i Rahmânîyi fehm ü temyîz etmek için bidâyetinde[4] insan tefekkür ve tezekkür üzere bulunmalıdır. Bilâhare bu tezekkür ve o hikmet feyz-i Hak ile bir meleke olur da insan mertebesine göre ahlâk-ı ilâhiye ile tahalluk eder, akl-ı amelîsi kuvvetlenir, bildiği ve[5] yaptığı hakk u savâbdan şaşmaz. Şu hâlde

1 B: "âyet-i".
2 B: "âyet-i".
3 B: "âyet-i".
4 H: "bidâyette".
5 M ve B -"ve".

tezekkür ile alâkadar olan ilm-i nazarî bizzat bir hikmet değilse de ilm-i amelîye sebep olabilmesi itibariyle mukaddimât-ı hikmetten sayılabilir. Bunun için ilm-i nazarî hikmetin evveli addedilerek "hikmet-i nazariye" tesmiye edilmiştir. Lâkin yalnız bunda tevakkuf edip kalmak, şeytana yol kestirmek demektir, bu nihâyet bir feylesofluktur. Yani hikmet değil, hikmet lafı etmektir. Sırf felsefe ile uğraşmanın makduh olması da bundandır. Bunların ekserîsinin fiili kavline uymaz. O zaman kavli savab ise fiili hata, fiili savab ise kavli hata olacağından mevcudiyetleri bir tenakuz teşkil eder. Bu hâl yalnız kendilerini mahzul etmekle kalmaz, diğerlerini de idlâl eder de şeytan ve şeytanet mefhûmunda dâhil olurlar. Bundan tahzir için سَلُوا عِلْمًا نَافِعًا وَتَعَوَّذُوا مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ "İlm-i nâfiʿ isteyiniz ve menfaatsiz ilimden istiʿâze ediniz"[1] buyurulmuştur. İşte birçok ulemânın hikmeti târif ederken amelde ısrar etmeleri, hikmeti abesden tefrik ve celb-i menfaat mefhûmunu tahakkuk ettirmek içindir. Zira ilm ü mârifet pek yüksek bir şey olmakla beraber lafta ve kuvvede kaldıkça veya fiilde hilâfı tatbik olundukça beyhude bir ibtilâdan başka bir şey değildir. Fiil olmasa idi ilmin ilim olduğu tahakkuk edemezdi. Allah teâlâ bile kâinatı bilip de halk etmese idi hikmeti mevcud olmazdı. Ahlâk-ı ilâhî ile tahallukta bu mâna da mühimdir. Buna mukabil diğer bir kısım ulemânın ilmi [925] ahz etmeleri de ilimsiz amelin hikmet olamayacağını bilhassa anlatmak içindir. Yoksa ameli istihdaf etmeyen ve vücudda tahakkuk-ı hayr hedefine nâzır olmayan ilme hikmet demek için değildir. Demek ki asıl hakikat ikisinin ictimâʿındadır. O hâlde evvelki târifleri esas olarak almak[2], diğerlerini de bunların birer haysiyetle şerhi gibi telakkī etmek lâzım gelir. Binâenʿaleyh ilim ve ameli hikmetin birer nevʿi değil, birer cüz'ü olarak ahz etmek iktizâ eder. Yani hikmet ya ilm-i savâb veya fiʿl-i savâb değil, ilm-i savâb ile fiʿl-i savâbdır. Bunların her birine müstakillen hikmet ıtlâkı mecaz veya ıstılahtır. Bu îzah ile amelin imandan cüz olmadığı hâlde dinden cüz olmasının vechi de tezahür eder. Kezâlik akıldan sonra

1 İbn Mâce, Dua, 3:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: سَلُوا اللهَ عِلْمًا نَافِعًا، وَتَعَوَّذُوا بِاللهِ مِنْ عِلْمٍ لَا يَنْفَعُ.

2 H -"almak".

tefekkür ve tezekkür hikmetin şartı olduğundan ilm-i amelîden evvel nazarînin dahi hikmet-i beşerin bir cüz'ü değilse bile bir mukaddimesi olacağı ve bunun behemehâl ilm-i amelîyi, onun da nâfiʿ ve hayr olan ilm-i amelîyi istihdaf etmesi ve her hâlde mârifetten ubûdiyete geçilip وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56][1] hikmetinin tahakkuk ettirilmesi lüzûmu anlaşılır ki, fıkh-ı İslâmînin üslûbu da budur. Herhangi bir matlabda taʿammuk-ı nazarî ile kalıp amele geçememek hüsran demektir. Hikmet-i nazariye enfüs ü âfakiyle kâinattaki sünnet-i câriye-i ilâhiyeyi mütâlaa ve tefekkürden hâsıl olur. Âlem bir kitâb-ı hikmettir. Kur'an da bu hikmetin ledünniyâtını tezkir ve ihtar eder. Âlem bir hâl, Kur'an da bu hâlin evvel ü âhiridir. Erbâb-ı akıl hâli görmeli, evvel ve âhiri tezekkür etmeli, hikmete ermelidir. Hâli görmemek veya içinde boğulup kalmak, ondan evvele intikal edememek veya edip tevakkuf etmek ve âhire kadar hikmeti tâkip etmemek, ettikten sonra da ona ittibâʿ etmeyip fekk-i tâbiʿiyete çalışmak hikmete muhaliftir. Bu suretle hikmetin evveli eşyâya nazar ü tezekkür ile fehm ü ilim, evsatı dîn ü tâat, âhiri saʿâdet-i âhirettir. Ve bunun için hikmet hayr-ı kesîri muhtevîdir. Bu meʿânîyi tesbit için denilmiştir ki:

12. [926] Hikmet: Tefekkür fî emrillah ve O'na ittibâʿdır (İbn Kāsım'dan Kuşeyrî).[2]

13. Hikmet: Allah'a tâat, fıkıh, din, ameldir (Kuşeyrî).[3] Bu on üç târif, maʿnâ-yı[4] hikmeti efrâdını câmiʿ, ağyârını mâniʿ bir surette tasavvur edebilmeye kâfîdir. Fakat daha ziyade tenvir edebilmek için şunları da mülâhaza etmeliyiz ki her birinde bir hâssa-i müfîde vardır:

14. Hikmet bir nûrdur ki vesvese ile makam beyni bununla fark edilir (Ebu Osman)[5].

---

1 "Ve Ben, cinn ü insi ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım."

2 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 330. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَرَوَى عَنْهُ [عن مَالِك بْنُ أَنَسٍ] ابْنُ الْقَاسِمِ أَنَّهُ قَالَ: الْحِكْمَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللهِ وَالْإِتِّبَاعُ لَهُ.

3 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, III, 330. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:
وَقَالَ [مَالِك بْنُ أَنَسٍ] أَيْضًا: الْحِكْمَةُ طَاعَةُ اللهِ وَالْفِقْهُ فِي الدِّينِ وَالْعَمَلُ بِهِ.

4 H -"maʿnâ-yı".

5 Ebû Osman Saîd b. Sellâm el-Mağribî (ö. 373/983). Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

15. Sürʿat-i cevab maʿa isâbeti's-savâb (Bündar İbnü'l-Hüseyn).[1]

16. Savâba red (Mufaddal[2])

17. Ervâhın müntehâ-yı sükûnet ve itmi'nânı (Kettânî).[3]

18. İşaret bilâ ʿille,[4] yani mâfevkinde illet tasavvur olunmayan Hak teâlâ'dan bilâ kayd ü şart vârid olup şekk ü şüphe, zaʿf u fesad ihtimali bulunmayan, niçin ve neden diye taharrîye hâcet bırakmayan işaret.

19. Cemîʿ ahvâle hakkı işhâd.[5]

20. Salâh-ı dîn ü dünya.[6]

21. İlm-i ledünnî.[7]

22. Vürûd-i ilham için tecrîd-i sır.[8]

23. Bunların hepsi.[9]

Görülüyor ki bunların bazıları hikmet ilm ü amel derken meseleyi kalb ve vicdâna dayamışlardır. Fi'l-vâkiʿ ilm ü amel, akıl ve irade mülâhaza olunurken ortada ikisinin nokta-i telâkīsi[10] olan ihtisâsât-ı vicdâniyeyi hesap etmemek doğru olmaz. Çünkü وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ lübb mefhûmuyla aklın bu özüne işaret etmiştir. Şuʿûr-ı şuʿûr demek olan vicdan, nefsin

---

وَقَالَ أَبُو عُثْمَانَ: نُورٌ يُفَرِّقُ بِهِ بَيْنَ الْوَسْوَاسِ وَالْمَقَامِ. وَوُجِدَتْ فِي نُسْخَةٍ: وَالْإِلْهَامِ بَدَلَ الْمَقَامِ.

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقَالَ بُنْدَارُ بْنُ الْحُسَيْنِ: سُرْعَةُ الْجَوَابِ مَعَ إِصَابَةِ الصَّوَابِ.

2 H ve F: "Fazl"; M: "Fadıl"; B: "Fâzıl". Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 271; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقَالَ الْمُفَضَّلُ: الرَّدُّ إِلَى الصَّوَابِ.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقَالَ الْكَتَّانِيُّ: مَا تَسْكُنُ إِلَيْهِ الْأَرْوَاحُ.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقِيلَ: إِشَارَةٌ بِلَا عِلَّةٍ.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقِيلَ: إِشْهَادُ الْحَقِّ عَلَى جَمِيعِ الْأَحْوَالِ.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقِيلَ: صَلَاحُ الدِّينِ وَإِصْلَاحُ الدُّنْيَا.

7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقِيلَ: الْعِلْمُ اللَّدُنِّيُّ.

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقِيلَ: تَجْرِيدُ السِّرِّ لِوُرُودِ الْإِلْهَامِ.

9 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 684:

وَقِيلَ: مَجْمُوعُ مَا تَقَدَّمَ ذِكْرُهُ.

10 M: "telakkīsi".

kendini kendinde fi'l-hâl bir buluştur ki bunun lemhaları onun ânât-ı[1] hayatını teşkil eder. Bir lemha-i vicdanda her nefs kendisinin ikilik içinde bir vahdetini görür ki biri bulan nefs, biri bulunan nefsdir. Bulan kim, bulunan kim? Burada şâyân-ı hayret bir sırr-ı vahdet müncelîdir. Kalb dediğimiz şey de nefsin bu merkez-i vahdetidir. Kalb-i cismânî bedendeki âʿsâb ve ʿadelâtın [927] ensicesine mâlik olduğu gibi, kalb-i rûhânî de böyle bir şebeke-i fiʿl ü infiʿâldir. Kalb-i cismânî harekât-ı mütevâliyesiyle nasıl bir inkıbaz ve inbisat münavebesi yapıyor ve hayât-ı cismâniye bu inkıbâz u inbisâtın hadd-i telâkīsine nasıl medyun bulunuyorsa kalb-i rûhânî de böyle bir tekallüb-i maʿnevî tevâlîsi içinde bir inkıbâz u inbisat münavebesi yapar ve hayât-ı maʿneviye bunların ânât-ı telâkīleri olan lemha-i vicdâna medyun bulunur da her iki mânasıyla hayatın kökü[2] kalbin temâyülât ve tekallübâtına ibtinâ eder. Kalb-i cismânînin inkıbaz ve inbisâtı akciğerlerin havadan nefes alıp vermesinden zâhiren nasıl bir imdad alıyorsa, bâtınen kalb-i rûhânî dahi inkıbaz ve inbisâtında rûh-i emrî ile enfâs-ı rahmâniyenin imdadından feyz alır. Enfâs-ı rahmâniyenin çekilmesi bir inkıbaz, vürûdu da bir inbisat ifade eder. وَاللّٰهُ يَقْبِضُ وَيَبْصُۜطُ [el-Bakara 2/245]. İnkıbâzın inbisâta intikal ettiği lemha-i vicdan nefsde bir lezzet, inbisâtın inkıbâza intikal ettiği lemha-i vicdan da bir elem olur. İnkıbaz, kalbin kendine rücûʿu, elem de bu rücûʿ içinde hisse-i ʿademi bir tadışıdır. İnbisat kalbin nefes-i Rahman'a vusûlü, lezzet de bu vusul içinde vücûdu bir tadışıdır. Kabz-ı ilâhî nefse imdâd-ı sâbıkı yutturup haslet-i asliyesi olan ʿademi tattırmak üzere kalbi kendine ircâʿ eden bir terk ü sevk, bast-ı ilâhî de bilakis kalbi kendinden alıp vücûdu tattıran bir imdaddır. Bunun içindir ki insan kendi kendine bırakılıverdiği zaman pek ziyade münkabız ve müteellim olur da kendini her şey farzeden o azgın insan bu lahzada Hak'dan cüz'î bir imdad almak için kıvrıldıkça kıvrılır. Hâsılı hayat gerek zâhirde ve gerek bâtında Hak ile böyle bir muʿâmele-i mütevâliyedir. İnkıbâzın imtidâdı bir maraz, inbisâtın imtidâdı da bir marazdır. İnkıbâz-ı küllî memat, inbisât-ı küllî

1 H: "âsâr-ı".
2 M: "gökü".

yine memattır. Biri boğar, biri çatlatır. Sıhhat-i hayat, kalbde inkıbâz u inbisâtın hadd-i telâkīsinde, elem ü lezzetin münavebesinde, istikbale nazaran hikmet, ye's ü [928] ümidin tevâzününde, beyne'l-havfi ve'r-recâ i'tidâl ü metanetindedir.

Hikmetin masdar mânası îzah edilirken meʿânî-i ismiyesinden birçoğu da bu meyanda bi'l-münâsebe zikredilmiş oldu ki bazısına ıtlâk-ı hâs, bazısına ıtlâk-ı âm ile hikmet nâmı verilir. Binâenʿaleyh maʿlûmât-ı muhkeme, ahlâk-ı hamîde, sınâʿat-ı nâfiʿa, menfaʿat-i müterettibe ve maksûde, sebeb ve sebebiyet, mâniʿ-i mefsedet veya câlib-i maslahat olan herhangi bir şey, mûcib-i ibret ü nasihat olan herhangi bir söz, acâib-i esrar, nübüvvet, sünnet-i muhkeme, âdetullah, sünnet-i nebeviye, şeriat, din, kitap, Kur'an, İncil işte bunların her biri hikmetin meʿânî-i ismiyesindendir.

Mukātil'den rivayet olunuyor ki: Hikmet Kur'an'da dört vechile tefsir edilir:

1. Mevâʿiz-i Kur'an mânasına hikmet ki Sûre-i Bakara'da وَمَٓا اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتَابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِه۪ [el-Bakara 2/231] bu mânayadır.
2. Fehm ü ilim mânasına hikmet ki وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ [Lokman 31/12] gibi.
3. Nübüvvet mânasına hikmet ki Sûre-i Nisâ'da فَقَدْ اٰتَيْنَٓا اٰلَ اِبْرٰه۪يمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ [en-Nisâ 4/54][1], Bakara'da وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ [el-Bakara 2/251] bu mânayadır[2].
4. Acâib-i esrârıyla Kur'an ki Sûre-i Nahl'de اُدْعُ اِلٰى سَب۪يلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ [en-Nahl 16/125],[3] kezâlik bu âyetteki وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُو۫تِيَ خَيْراً كَث۪يراً bu mânayadır demiştir.

Fahreddin Râzî de bu dört mânanın ʿinde't-tahkīk ilim mânasına râciʿ olduğunu söylemiştir.[4] İbn Mesʿûd ve Dahhâk vesâireden يُؤْتِي الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُ'da

1 "…Evet, biz âl-i İbrâhim'e kitap ve hikmet verdik…"
2 H ve F: "mânayadırlar".
3 "Rabbin yoluna davet et, hikmet ile…"
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 58:
يُرْوَى عَنْ مُقَاتِلٍ أَنَّهُ قَالَ: تَفْسِيرُ الْحِكْمَةِ فِي الْقُرْآنِ عَلَى أَرْبَعَةِ أَوْجُهٍ أَحَدُهَا: مَوَاعِظُ الْقُرْآنِ، قَالَ فِي الْبَقَرَةِ «وَما أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ

"hikmetten murad Kur'an'dır" diye; İbn Abbas'dan bir rivayette, "Kur'ân'ın nâsih ve mensûhunu, muhkem ve müteşabihini, mukaddem ve muahharını mârifettir" diye; İbrâhim ve Ebü'l-Âliye ve Katâde'den "fehm-i Kur'an" diye; Hasan'dan "veraʿ fî dînillah" diye; Rebîʿ b. Enes'den "haşyet" diye tefsir edildiği de menkuldür.[1] Bunlar da bâlâda naklettiğimiz mânalara zammedilince [929] mecmûʿu yirmi dokuz vecih tefsire bâliğ olur. Bunların bazısı maʿnâ-yı masdarî, bazısı hâsıl-ı masdar, bazısı da ism-i mahz olmakla beraber bir kısmı ilme, bir kısmı amele, bir kısmı da her ikisine râciʿ olduğundan bu tafsîlât kısmen misâl ve târife haml edilmek suretiyle mecmûʿu üç tefsîre ircâʿ olunabilir ki amel-i nâfiʿe müeddî olmak haysiyetiyle ilim, ilme müterettib olmak haysiyetiyle amel-i nâfiʿ, biri de ilm ü amelde ihkâm, taʿbîr-i âharla kavil ve fiilde isabet veya ilim ve fıkıh mânalarıdır. Bu mânalar ise mütekārib ve mütelâzımdırlar, tahsîse hiçbir kârine yoktur. "Lâm"ın ʿahde hamliyle hikmet-i nübüvvet, hikmet-i Kur'an mânaları muhtemil مَنْ يَشَٓاءُ ve hayr-ı kesîr az çok buna bir kârine gibi ise de, âyetin gerek mâkabline irtibatı, gerekse وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ile cihet-i kesbe işareti de muhtevî bulunması cins ve hakīkat-i hikmete hamlini iktizâ eylediğinden muhakkikīnin muhtarları bu üç mânadan maʿnâ-yı masdarî veya hâsıl-ı masdar olarak bilâ tahsis tefsirdir. Hayr-ı kesîr medhi her hâlde bu yukarıda îzah eylediğimiz vechile iki haysiyetin cemʿinde zâhirdir. Menʿ-i mefsedet ve celb-i maslahat maʿnâ-yı esâsîsinin bilfiil tahakkuku da buna mütevakkıftır. Her nevi hikmet Allah'ın ihsânıdır. Fakat hayr-ı kesîr hikmet-i kâmiledir. Ekmel hikmet de hayr-ı küldür.

مِنَ الْكِتابِ وَالْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ» (الْبَقَرَةِ ٢/١٣٢) يَعْنِي مَوَاعِظَ الْقُرْآنِ... وَمِثْلُهَا فِي آلِ عِمْرَانَ وَثَانِيهَا: الْحِكْمَةُ بِمَعْنَى الْفَهْمِ وَالْعِلْمِ، وَمِنْهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: «وَآتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا» (مَرْيَمَ ٢١/٩١) وَفِي لُقْمَانَ «وَلَقَدْ آتَيْنا لُقْمانَ الْحِكْمَةَ» (لُقْمَانَ ٢١/١٣) يَعْنِي الْفَهْمَ وَالْعِلْمَ وَفِي الْأَنْعَامِ «أُولئِكَ الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ وَالْحُكْمَ» (الْأَنْعَامِ ٦/٩٨) وَثَالِثُهَا: الْحِكْمَةُ بِمَعْنَى النُّبُوَّةِ فِي النِّسَاءِ «فَقَدْ آتَيْنا آلَ إِبْراهِيمَ الْكِتابَ وَالْحِكْمَةَ» (النِّسَاءِ ٤/٤٥) يَعْنِي النُّبُوَّةَ، وَفِي ص «وَآتَيْناهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطابِ» (ص ٠٢/٨٣) يَعْنِي النُّبُوَّةَ، وَفِي الْبَقَرَةِ «وَآتاهُ اللهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ» (الْبَقَرَةِ ٢/١٥٢) وَرَابِعُهَا: الْقُرْآنُ بِمَا فِيهِ مِنْ عَجَائِبِ الْأَسْرَارِ فِي النَّحْلِ «ادْعُ إِلى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ» (النَّحْلِ ٦١/٥٢١) وَفِي هَذِهِ الْآيَةِ «وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً» وَجَمِيعُ هَذِهِ الْوُجُوهِ عِنْدَ التَّحْقِيقِ تَرْجِعُ إِلَى الْعِلْمِ.

Mukātil'in kitabında beş vecih sayılır: *el-Vücûh ve'n-nezâir fi'l-Kur'âni'l-Azîm,* thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Dubai: Merkezü Cumʿati'l-Mâcid, 1427/2006, s. 73-74.

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 683-684:

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِيمَا رَوَاهُ عَنْهُ عَلِيُّ بْنُ طَلْحَةَ: مَعْرِفَةُ نَاسِخِ الْقُرْآنِ وَمَنْسُوخِهِ، وَمُحْكَمِهِ وَمُتَشَابِهِهِ، وَمُقَدَّمِهُ وَمُؤَخَّرِهِ. وَقَالَ إِبْرَاهِيمُ، وَأَبُو الْعَالِيَةِ، وَقَتَادَةُ: الْفَهْمُ فِي الْقُرْآنِ. وَقَالَ الْحَسَنُ: الْوَرَعُ فِي دِينِ اللهِ، وَقَالَ الرَّبِيعُ بْنُ أَنَسٍ: الْخَشْيَةُ.

Cenâb-ı Allah'ın fazl u rahmeti böyle vâsiʿdir. Fakat Allah teâlâ'nın bu tezkîrâtını ulü'l-elbâb olan âlim-i âmil erbâb-ı hikmet ve ehl-i ilm ü fıkıh tezekkür eder. Bunlardan mâʿadâsı vaʿd-i ilâhî ile vaʿd-i şeytânînin hükümlerini fehm ü temyiz eyleyemezler de emr-i infâkın ve sâir beyânât-ı ilâhiyenin ne büyük hikmetleri muhtevî olduğunu ve fazl ü ihsân-ı ilâhînin ne kadar vâsiʿ bulunduğunu takdir edemezler, vesvese-i şeytâniyeye aldanabilirler, çünkü kalbleri bozuktur, akılları çürüktür, lübsüzdürler. Bundan başka Allah, alîm olduğu için {وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ} [930] az veya çok, habis veya tayyib, gerek Allah yolunda ve gerek şeytan yolunda her ne niyetle her ne nafaka sarf ü infak eder veya gerek tâat ve gerek masiyet her ne adak adar, nezir yaparsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهُ} onu da Allah şüphesiz bilir. Ona göre yapacağını da bilir, iyiye iyi, kötüye kötü ecr ü cezâ verir. Binâenʿaleyh Allah'tan bir şey gizlenir zannedip de masiyeti tâat, tâati masiyet yerine koymamalı; hukūkullâhı, hukūk-ı ʿibâdı menʿ ü tağyir ederek insan ne gayrıya ne de kendisine zulmetmemelidir. Çünkü {وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ} ʿale'l-ʿumûm zâlimler için ensâr ü aʿvân nâmına bir ferd, bir yardımcı, bir şefaatçi yoktur. Allah'ın ʿikābı o zâlimleri yakaladığı gün hiçbir taraftan bir kimse çıkıp da onlara yardımcılık etmez ve edemez. Zulüm herhangi bir şeyi hakkı ve lâyıkı olan mevziʿinin gayrısına koymak demek olduğundan, hayır tohumu ekmek için yapılması lâzım gelen infakları meʿâsî ve şurûra sarf ederek şer tohumu ekmek veya tâatlere masruf olması lâzım gelen nezirleri, adakları masiyetlere tahvil etmek, emvâlini ketm edip borç olan sadakātı vermemek, menʿ etmek veya nezirlerini îfâ eylememek veya habis ve bozuk şeyler infak etmek, veya riyâ, menn ü ezâ ile infak etmek veya daha sâir bir suretle hukūkullâhı veya hukūk-ı ʿibâdı ketm ü tağyir etmek suretiyle zulmedenler nihâyet kendilerine yazık etmiş olurlar, Allah'ın nizâm-ı hikmeti bunları bir gün behemehâl ʿikāb ü ʿukūbete sevk eder ve o gün onlara bir taraftan bir yardımcı zuhur etmesine ihtimal yoktur. Allah'ı saymayan o zâlimlerin her şeye kādir olan Allah teâlâ'dan hârikalar beklemeye de hakları yoktur. İlm-i ilâhî onların hiçbir niyetini, hiçbir hareketini kaçırmayacağından muktezâ-yı hikmetle cezâ-yı sezâlarını bulurlar. ❁ Burada رَأْسُ الْحِكْمَةِ

مَخَافَةُ اللهِ mazmûnunu[1] ifham vardır. Zira Allah'tan [931] korkmayanlar her hâlde korkulacak âkıbete düşerler. Hikmetin celb-i maslahat mânası, mahabbetullâha mütevakkıf olduğu gibi ona mütekaddim olan defʿ-i mefsedet mânası da mehâfetullâha müterettibdir. Saygısız bir alâka, severken sevilmek arzusundan ve sevilmemek korkusundan müteheyyic olmayan, zevâlinden havf u endîşe edilmeyen lâubâlî bir alâka, mahabbet değil bir eğlencedir. Mahbûbunun rızâsına hasr-ı nazar etmeyen ve onu her fenâlığa râzı olur farz ederek hiçbir hareketten nefret ve istikrâhını hesâba katmayan ve binâenʿaleyh ona karşı hiçbir edepsizlikten korkup çekinmeyen bir müddeʿînin mahabbet davası bir oyundan başka ne olur? En yüksek, en hassas sevgi en cüz'î bir şâibe-i muhâlefete meydan vermemek endişesiyle titreyen, ve bu titreyişten en yüksek bir edeb ü terbiye ilhâmı alan kalbin mahabbetidir. Bir de izzeti olmayan mahbûbun ne muhibbinde ne mahabbetinde bir kıymet yoktur. İzzetin ilk hükmü ise mehâbet, taʿzîm ve mehâfet ilkā etmektir. Ve muktezâ-yı mahabbeti nâzım ve mahabbeti küstahlığa çevirmeye mâniʿ olacak böyle bir mehâfetle mütelâzım olmayan mahabbet davaları kizb ü tahakkümden başka hiçbir şey değildir. Hiçbir aşk tasavvur edilemez ki onda en derin âlâm ü lezâizin mübârezesinden çıkan ateşli bir heyecan bulunmasın. Âşık-ı hakīkînin kalbi en büyük harb maʿrekelerinden daha müteheyyic, en büyük zevk sahnelerinden daha neşelidir. Hicrân ile visâlin çarpışmadığı hiçbir lahza-i aşk tasavvur edilemez. Elektrikte müsbet ve menfî iki zıt izdivac etmedikçe bir cereyân-ı müfîd hâsıl olmadığı gibi kalbde de elem ü lezzet, mehâfet ü mahabbet kaynaşmadıkça, mecrâ-yı mahabbet eşk-i mehâfetle tathir edilmedikçe nûr-ı hikmet hâsıl olamaz. Binâenʿaleyh mahabbetullah ilm ü ameli netâic-i haseneye îsâl eden bir rükn-i hikmet iken mehâfetullah da onları her türlü fesaddan koruyan bir re's-i [932] hikmettir. Sonra mahabbet yükseldikçe mehâfet de yükselir. Zevk-i terakkī, havf-ı tedennî ile mütenâsibdir. Şart-ı huzûr, şart-ı gıyâbdan başka olduğu gibi şerâit-i kurb da şerâit-i buʿdden başkadır. Bunun içindir ki mazhar-ı mahabbetullah olan ve yalnız sevmiş değil, sevilmiş olduklarını

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VII, 106.

bilen ekâbir لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/38] tebşîrini aldıkları hâlde "hasenâtü'l-ebrâr seyyiâtü'l-mukarrebîn: iyiler için hasenât sayılan birtakım harekât vardır ki bunların mukarrebînden sudûru seyyiât, kabahat sayılır" müeddâsınca her lahza hasenâtlarının seyyiât oluvermesi tehlikesini bildiklerinden, muktezâ-yı kurb-i izzet olan en yüksek mertebe-i mehâfette bulunurlar. Öyle işler vardır ki küçüklerden sudûru terfîʿ-i derecâta vesîle bilinirken büyüklerden sudûru ʿiyâzen billâh bir cinâyet-i azîme oluverir. İşte Cenâb-ı Allah beyân-ı hikmetten sonra bu merâtib-i mehâfete işâreten evvelâ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ, sâniyen فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهُ, sâlisen وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ diye delâletten sarâhate doğru üç mertebe üzere birer ihtar ve inzar yapmıştır.

Şimdi, sadakaları nasıl vermeli, gizli mi açık mı diye de bir sual hâtıra gelebilir. Fi'l-vâkiʿ işbu وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ âyeti nâzil olduğu zaman Resûlullah'a "sadakanın gizlisi mi efdal, âşikâresi mi?" diye sormuşlardı, cevâben şu âyet nâzil oldu: {اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ} Eğer sadakaları açıktan, alenen verirseniz {فَنِعِمَّا هِيَۚ}[1] bu sadaka -riyâ olmamak şartıyla- ne iyi, ne güzel bir şeydir. {وَاِنْ تُخْفُوهَا وَتُؤْتُوهَا الْفُقَرَٓاءَ} ve eğer onları gizler ve gizlice fukarâya verirseniz {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} bu gizleyiş sizin için bir hayırdır veya daha hayırlıdır. {وَيُكَفِّرُ عَنْكُمْ مِنْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} ve sizin seyyiâtınızdan, [933] çirkinliklerinizden bazısını örter; yani Allah'ın örtmesine, mağfiretine tarafınızdan bir sebep, bir keffâret olur. ❁ يُكَفِّرُ, İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe, Yaʿkūb kıraatlerinde نون ile نُكَفِّرُ; Nâfiʿ, Hamza, Kisâî, Ebû Caʿfer, Halef-i Âşir kıraatlerinde nun ve cezm-i râ[2] ile نُكَفِّرْ okunur ki: "Biz de sizin seyyiâtınızdan bazısını örteriz" demek olur.

"**Sadaka**", farza da nâfileye de ıtlak olunur. خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ [et-Tevbe 9/103][3], اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَٓاءِ [et-Tevbe 9/60][4] âyetleri farzlar hakkında olduğu gibi "نَفَقَةُ الْمَرْءِ عَلَى عِيَالِهِ صَدَقَةٌ=kişinin ʿiyâline nafakası

1 Aslı "بئسما" gibi "نعم ما" olup idgam olunmuştur. [Müellifin notu]
2 H -"râ".
3 "Bunların mallarından bir sadaka al ki onunla kendilerini hem tathir edersin…"
4 "Sadakalar ancak şunlar içindir: Fukarâ…"

bir sadakadır"[1] hadîs-i şerîfinde de bir farza ıtlak edilmiştir. Fakat zekât yalnız farza ıtlak edilir. Ehl-i lügat demişlerdir ki "sadaka"nın aslı olan ص د ق maddesi bu tertip üzere bir sıhhat ve kemâl mânasına mevzûʿ-dur. Bu maddenin "sıdk", "sâdık", "sadîk" gibi bütün müştakkātında bu mâna vardır. Hattâ mehre "sadâk" denilmesi de nikâhın bununla tekemmül etmesindendir. Zekâta "sadaka" ıtlak edilmesi de iki vechiledir. Birisi malın tahâretiyle sıhhat ü kemâline sebep olması, diğeri de imanda sıdk u kemâle delâlet etmesidir. Her sadakada bu mânalar vardır. İşbu الصَّدَقَات'daki elif-lâm'ın istiğrak veya ʿahd-i hâricî mânalarından hangisi olduğu hakkında birkaç kavil vardır: Ekser müfessirîn ʿahd için olup yalnız sadakāt-ı nâfileye masruf olduğuna kāil olmuşlardır. Çünkü farzlarda izhar efdal olduğu mâlumdur. Bu meyanda bazısı ʿahd için olmakla beraber yalnız farza mahmul olduğuna kāil olmuştur. Ve bu takdirde فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ daha hayırlı demek olmayıp "bir hayırdır" mânasına haml edilmiştir. Fakat başta Hasan-ı Basrî hazretleri olmak üzere diğer bir kısım müfessirîn lâm-ı istiğrak olarak farz u nâfileden eʿam olduğuna kāil olmuşlardır ki muhakkikīnin muhtârı da budur. Ebussuud ve sâirenin beyânına göre âyette bu mâna üzere güzel bir üslûb-ı taksim ve tevzîʿ vardır. İzhârın güzel bir şey olduğunu gösteren birinci fıkra farz olanlar hakkında, ihfânın izhardan daha hayırlı olduğunu [934] gösteren ikinci fıkra da tetavvuʿ olanlar hakkında olmaktadır. Bir de bir insanın zekâtını izhar etmesi servetinin tamamını izhar etmesi demek olacağından bazı zamanlar ve hele bazı eşhâs hakkında birtakımlarının hasedini ve zalemenin tamaʿını tahrik ederek zarara sebep olabilir. O zaman malını gizlemek efdal olacağından zekâtını gizlemek de efdal olur. Bu cihetle emvâl dahi iki kısımdır: Birisi hayvânât, mezrûʿât gibi ʿale'l-ıtlâk kābil-i ihfâ olmayan emvaldir ki bunlara "emvâl-i zâhire" denilir. Bunların farz olan sadakātını gizlemekte de bir mâna yoktur. Diğeri nukūd gibi kābil-i ihfâ olan emvaldir ki, bunlara da "emvâl-i bâtıne" denilir. Bir mahzur bulunmadıkça bunların zekâtını da izhar efdaldir. Fakat zikrolunduğu

1 Buhârî, Megāzî, 12; İbn Huzeyme, *Sahîh*, II, 1131; ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 168.

üzere bir mahzur bulunduğu ve meselâ açıktan verildiği zaman mahall-i lâyıkına teslim olunamayacağı takdirde bunu da nâfile gibi gizli vermek efdal olur. Yoksa tetavvuʿda sırren vermek alenen vermekten yetmiş kat efdal, farzda da alenen vermek gizli vermekten yetmiş kat efdal olduğu beyan olunmuştur[1] ki âyet de taksîm-i bedîʿi ile buna nâzırdır. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ} Allah da açık gizli her ne yaparsanız[2] habîrdir. Binâenʿaleyh Allah'a bildirmek için sadakalarınızı dünyaya ilan etmeye kalkışmakta da mâna yoktur, gizlemek daha muhlisâne olur.

Bu âyet-i celîlenin mazmûnu üzere sadakātın izhâr u ihfâsından her birinin vech-i efdaliyeti hakkında ʿale'l-ʿumûm edille-i şerʿiyenin istikrâsıyla elde edilen netâic ber vech-i âtî müfessirîn tarafından beyan olunmuştur. Sadaka-i tetavvuʿda ihfânın vech-i efdaliyeti: Evvelâ ihfâ riyâ ve sümʿadan uzaktır. Aleyhissalâtü vesselâm "لَا يَقْبَلُ اللّٰهُ مِنْ مُسْمِعٍ وَلَا مُرَاءٍ وَلَا مَنَّانٍ: Allah ne işittiren sümʿacıdan, ne gösteriş yapan mürâîden, ne de minnetçiden bir şey kabul etmez"[3] buyurmuştur. Sadakasını söylemeye ve elâlem ortasında vermeye kalkan da riya, sümʿa peşinde dolaşır, sükût ve ihfâ ise bundan halâs eder. Eʿâzım-ı İslâmiyede [935] sadakalarını verecekleri fakire bile bildirmemeye çalışan birçok zevât geçmiştir. Kimi sessiz sadâsız bir âmânın eline bırakır, kimi fakirin geçeceği veya oturacağı yere göreceği vechile kor ve fakat kendisini göstermez, kimi fakir uyurken elbisesine bağlar, bazısı başkasının vâsıtasıyla fakire îsâl ederdi ki hepsinden maksat riyadan, sümʿadan, minnetten sakınmaktır. Zira fakirin vereni görmesinde şâibe-i riyâ ve minnet melhuz olabilir. Sâniyen, sadakasını gizlediği zaman beyne'n-nâs şöhret, medh ü taʿzîm husûle gelmez, bu da nefse zor gelir. Binâenʿaleyh

---

1 Bkz. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 583:
عن ابن عباس قوله: «إن تبدوا الصدقات فنعما هي وإن تخفوها وتؤتوها الفقراء فهو خير لكم»، فجعل الله صدقة السر في التطوع تفضل علانيتها بسبعين ضعفا، وجعل صدقة الفريضة علانيتها أفضل من سرها، يقال بخمسة وعشرين ضعفا، وكذلك جميع الفرائض والنوافل في الأشياء كلها.

2 M: "yayarsanız".

3 Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 34:
عَنْ مَالِكِ بْنِ الْحَارِثِ، قَالَ: كَانَ رَبِيعٌ يَأْتِي عَلْقَمَةَ، قَالَ: فَأَتَاهُ، وَلَمْ يَكُنْ ثَمَّةَ، فَجَاءَ رَجُلٌ، فَقَالَ: أَلَا تَعْجَبُونَ مِنَ النَّاسِ وَكَثْرَةِ دُعَائِهِمْ وَقِلَّةِ إِجَابَتِهِمْ، فَقَالَ رَبِيعٌ: تَدْرُونَ لِمَ ذَاكَ؟ إِنَّ اللّٰهَ لَا يَقْبَلُ إِلَّا النَّاخِلَةَ مِنَ الدُّعَاءِ، وَالَّذِي لَا إِلٰهَ غَيْرُهُ لَا يَسْمَعُ اللّٰهُ مِنْ مُسْمِعٍ، وَلَا مُرَاءٍ، وَلَا لَاعِبٍ، وَلَا دَاعٍ إِلَّا دَاعٍ دَعَا بِتَثَبُّتٍ مِنْ قَلْبِهِ.

sevabı da çok olur. Sâlisen, Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki; "أَفْضَلُ الصَّدَقَةِ جُهْدُ الْمُقِلِّ إِلى الْفَقِيرِ فِي سِرٍّ: Sadakanın efdali az bir şeyi olanın fakire gizli olarak verdiği cühdü, yani gücünün son yettiğidir."[1] Diğer bir hadiste "Kul sırren bir amel yapar Allah da onu sırren yazar, sonra bu ameli izhar ederse sırdan nakleder, alâniyete yazar, sonra lakırdısını ederse sırr u alâniyeden nakleder, riyâya yazar."[2] Meşhur olan bir hadîs-i şerifte de "Yevm-i kıyâmette Allah gölgesinden bir gölge bulunmayan o günde Allah teâlâ yedi kişiyi gölgesinde gölgelendirir. Birisi bir sadaka verip sağ elinin verdiğini sol eli bilmeyen adamdır… ilh."[3] Diğer bir hadîs-i şerifte "Sadaka-i sır gazab-ı Rabbi söndürür"[4] buyurulmuştur. Râbiʿan, izhar etmek, alan kimseye birtakım zararlar getirir ki ihfâda bunlar yoktur. Birincisi: İzharda fakirin nâmus ve haysiyetine dokunmak, fakrını ilan etmek vardır ki o fakir buna razı olmayabilir. İkincisi: İzharda fakiri biraz sonra gelecek olan âyette medh edilen hâl-i teʿaffüften çıkarmak, ahlâkını bozmak mahzûru vardır. Üçüncüsü: Halk fakirin sadaka almasını muhtaç değil iken aldı zannederek gayr-i meşrûʿ telakkī edebilirler. Fakir mezemmete halk da gıybete[5] düşer. Dördüncüsü yed-i ʿulyâ yed-i süflâdan hayırlı olmak itibariyle izharda fakiri bir tezlil ve ona bir ihânet manası vardır. Hâlbuki mü'mini tezlil câiz değildir. Beşincisi sadaka [936] hediye mecrâsına cârîdir. Hâlbuki bir hadîs-i şerifte "Her kime bir hediye takdim olunur da yanında bir cemaat bulunursa, onlar o hediyede ona ortaktırlar"[6] buyurulmuştur. Binâenʿaleyh açıktan sadaka verildiği zaman fakir yanında hâzır bulunan ortaklarına

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 62. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 265; Ebû Dâvûd, Vitr, 12.

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 62.

3 Buhârî, Ezân, 36:
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: سَبْعَةٌ يُظِلُّهُمُ اللهُ فِي ظِلِّهِ، يَوْمَ لاَ ظِلَّ إِلَّا ظِلُّهُ: الإِمَامُ العَادِلُ، وَشَابٌّ نَشَأَ فِي عِبَادَةِ رَبِّهِ، وَرَجُلٌ قَلْبُهُ مُعَلَّقٌ فِي المَسَاجِدِ، وَرَجُلاَنِ تَحَابَّا فِي اللهِ اجْتَمَعَا عَلَيْهِ وَتَفَرَّقَا عَلَيْهِ، وَرَجُلٌ طَلَبَتْهُ امْرَأَةٌ ذَاتُ مَنْصِبٍ وَجَمَالٍ، فَقَالَ «إِنِّي أَخَافُ اللهَ»، وَرَجُلٌ تَصَدَّقَ، أَخْفَى حَتَّى لَا تَعْلَمَ شِمَالُهُ مَا تُنْفِقُ يَمِينُهُ، وَرَجُلٌ ذَكَرَ اللهَ خَالِيًا فَفَاضَتْ عَيْنَاهُ.

4 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* V, 116. Krş. Tirmizî, Zekât, 28/664:
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: صَدَقَةُ السِّرِّ تُطْفِئُ غَضَبَ الرَّبِّ.

5 M: "gaybet".

6 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 351-352:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَنْ أُهْدِيَتْ لَهُ هَدِيَّةٌ وَعِنْدَهُ قَوْمٌ فَهُمْ شُرَكَاؤُهُ فِيهَا». غَرِيبٌ مِنْ حَدِيثِ عَمْرٍو، تَفَرَّدَ بِهِ هُذَيْلٌ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ.

ondan bir şey vermezse bu izhar yüzünden nâsezâ bir hâle giriftâr olmuş olur ki buna sebep olmak da nâsezâ olur. İşte bütün bu esbâb-ı maʿkūle ve menkūle nâfile sadakanın ihfâsı efdal olduğuna delâlet ederler.

Sadakanın izhârı câiz olmasının vechine gelince: Bir insan sadakasını izhar ettiği zaman halkın da kendisine iktidâ edip sadaka vereceklerini ve bu yüzden fukarânın müntefiʿ olacağını bilirse bu hâlde izhar ihfâdan efdal olabilir. Nitekim İbn Ömer radıyallahu ʿanh'dan rivayet olunduğu üzere Resûlullah buyurmuştur ki "اَلسِّرُّ أَفْضَلُ مِنَ الْعَلَانِيَةِ وَالْعَلَانِيَةُ أَفْضَلُ لِمَنْ أَرَادَ الْإِقْتِدَاءَ بِهِ: Sır, alâniyeden[1] efdaldir, alâniyet de kendine iktidâ edilmek murad eden için efdaldir".[2] Hakîm Tirmizî Muhammed b. Îsâ[3] demiştir ki: "İnsan halktan gizleyerek bir amel yapar ve nefsinde onu halkın görmesini ister bir şehvet bulunduğu hâlde bu şehveti defʿ eder durursa, burada şeytan ona halkın görmesi sevdâsını ilkā, kalbi de onu fenâ görerek defʿ etmekte olduğundan dolayı bu insan şeytan ile muharebe hâlindedir. Bu sebeple bunun bu gizli ameli alâniyetten yetmiş kat fazla katlanır. Sonra Allah'ın öyle[4] kulları vardır ki nefislerini terbiye ve tehzîb[5] etmişler ve binâenʿaleyh Allah kendilerine envâʿ-ı hidâyet ihsan eylemiştir de kalblerinde envâr-ı maʿrifet terâküm etmiş, kendilerinden nefis vesveseleri gitmiştir. Çünkü şehvetleri ölmüş, kalbleri Allah teâlâ'nın deryâ-yı azametine dalmıştır. Böyle bir insan açıktan bir amel yapacağı zaman mücahedeye muhtaç olmaz, zira şehvet-i nefs batmış, münâzaʿa-i nefs muzmahil olmuştur. Bu amelini açıkladığı zaman diğerlerinin kendine uyup da nâil-i sevab olmaları arzusundan başka bir maksad [937] beslemez. Bu kendi tekemmül etmiş de başkalarını kemâle erdirmeye saʿy eden ve bu suretle tam ve hatta fevka't-tamâm olmak isteyen bir kuldur. Nitekim Allah teâlâ kitâbında birtakım kimseleri senâ etmiş, onlara

---

1 B: "alâniyetten".

2 Bkz. Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân*, IX, 242.

3 Muhammed b. Îsâ (ö. 279/892) muhaddis Tirmizî'nin ismidir, Hakîm et-Tirmizî'nin ismi ise Muhammed b. Alî b. Hasen'dir (ö. 320/932). Bu zühul, müellifin nakilde bulunduğu Fahreddin er-Râzî'den kaynaklanmıştır.

4 M: "böyle".

5 M ve B: "tezhîb".

'ibâdü'r-Rahmân' unvânını vermiş أُولٰٓئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ [el-Furkân 25/75][1] diye bunlara cennetin en yüksek derecelerini vaad eylemiştir. Ve bunların dualarında talep ettikleri hisâli de وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقٖينَ اِمَامًا [el-Furkân 25/74][2] derler diye beyan buyurmuştur. Ümmet-i Mûsâ'yı medh ederken وَمِنْ قَوْمِ مُوسٰٓى اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهٖ يَعْدِلُونَ [el-A'râf 7/159][3] buyurduğu gibi ümmet-i Muhammed'i sallallâhu aleyhi ve sellem medh ederken de كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ [Âl-i İmrân 3/110][4] sonra bir ifhâm-ı tefhîm ile وَمِمَّنْ خَلَقْنَٓا اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهٖ يَعْدِلُونَ [el-A'râf 7/181][5] buyurmuştur. İşte bunlar hidâyet pîşvâları, din alemdarları, halkın efendileridir ki halk, Allah'a giderken bunlara iktidâ etmek sayesinde yollarını bulurlar."[6]

Farz olan zekâtın izhârı efdal olmasına gelince: Evvelâ, bu babda خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً [et-Tevbe 9/103][7] diye ahza emir verilmiştir. Bu ise izhardır. Sâniyen bunun ihfâsında kendiye töhmet celb etmek ve herkesi sû'-i zanna düşürmek tehlikesi vardır ki izhar, bunu def' edeceğinden efdal olur. Nitekim Resûlullah farz namazlardan başka namazlarının ekserîsini hâne-i saadetinde[8] kılardı. Namazda nefy-i töhmet için farz ile nâfilenin hükmü

---

1 "İşte hep bunlar (…) gurfe ile (cennet şehnişini ile) mükâfatlanacaklar…"

2 "…ve bizi müttekīlere pîşüvâ kıl!"

3 "Evet, Mûsâ'nın kavminden bir ümmet de var ki hakka irşad ederler ve onunla adalet yaparlar."

4 "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet olmak üzere vücûda geldiniz, mârufu emredersiniz, münkerden nehy eylersiniz…"

5 "Yine bizim halk ettiklerimizden bir ümmet de var ki hakka rehberlik ederler ve onunla icrâ-yı adâlet eylerler."

6 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 63:
قَالَ مُحَمَّدُ بْنُ عِيسَى الْحِكِيمُ التِّرْمِذِيُّ: الْإِنْسَانُ إِذَا أَتَى بِعَمَلٍ وَهُوَ يُخْفِيهِ عَنِ الْخَلْقِ وَفِي نَفْسِهِ شَهْوَةٌ أَنْ يَرَى الْخَلْقُ مِنْهُ ذَلِكَ وَهُوَ يَدْفَعُ تِلْكَ الشَّهْوَةَ فَهَهُنَا الشَّيْطَانُ يُورِدُ عَلَيْهِ ذِكْرَ رُؤْيَةِ الْخَلْقِ، وَالْقَلْبُ يُنْكِرُ ذَلِكَ وَيَدْفَعُهُ، فَهَذَا الْإِنْسَانُ فِي مُحَارَبَةِ الشَّيْطَانِ فَضُوعِفَ الْعَمَلُ سَبْعِينَ ضِعْفًا عَلَى الْعَلَانِيَةِ، ثُمَّ إِنَّ لِلّٰهِ عِبَادًا رَاضُوا أَنْفُسَهُمْ حَتَّى مَنَّ اللهُ عَلَيْهِمْ بِأَنْوَاعِ هِدَايَتِهِ فَتَرَاكَمَتْ عَلَى قُلُوبِهِمْ أَنْوَارُ الْمَعْرِفَةِ، وَذَهَبَتْ عَنْهُمْ وَسَاوِسُ النَّفْسِ، لِأَنَّ الشَّهَوَاتِ قَدْ مَاتَتْ مِنْهُمْ وَوَقَعَتْ قُلُوبُهُمْ فِي بِحَارِ عَظَمَةِ اللهِ تَعَالَى فَإِذَا عَمِلَ عَمَلًا عَلَانِيَةً لَمْ يَحْتَجْ أَنْ يُجَاهِدَ، لِأَنَّ شَهْوَةَ النَّفْسِ قَدْ بَطَلَتْ، وَمُنَازَعَةَ النَّفْسِ قَدِ اضْمَحَلَّتْ، فَإِذَا أَعْلَنَ بِهِ فَإِنَّمَا يُرِيدُ بِهِ أَنْ يَقْتَدِيَ بِهِ غَيْرُهُ فَهَذَا عَبْدٌ كَمُلَتْ ذَاتُهُ فَسَعَى فِي تَكْمِيلِ غَيْرِهِ لِيَكُونَ تَامًّا وَفَوْقَ التَّمَامِ، أَلَا تَرَى أن لله تَعَالَى أَثْنَى عَلَى قَوْمٍ فِي تَنْزِيلِهِ وَسَمَّاهُمْ عِبَادَ الرَّحْمَنِ، وَأَوْجَبَ لَهُمْ أَعْلَى الدَّرَجَاتِ فِي الْجَنَّةِ، فَقَالَ: «أُوْلَئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ» (الْفُرْقَانِ ٥٧/٥٢) ثُمَّ ذَكَرَ مِنَ الْخِصَالِ الَّتِي طَلَبُوهَا بِالدُّعَاءِ أَنْ قَالُوا «وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَاماً» (الْفُرْقَانِ ٤٧/٥٢) وَمَدَحَ أُمَّةَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَقَالَ: «وَمِنْ قَوْمِ مُوسى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ» (الْأَعْرَافِ ٩٥١/٧) وَمَدَحَ أمة محمد صلى الله عليه وسلم فقال: «كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ» (آلِ عِمْرَانَ ٠١١/٣) ثُمَّ أَبْهَمَ الْمُنْكَرَ فَقَالَ: «وَمِمَّنْ خَلَقْنَا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ» (الْأَعْرَافِ ١٨١/٧) فَهَؤُلَاءِ أَئِمَّةُ الْهُدَى وَأَعْلَامُ الدِّينِ وَسَادَةُ الْخَلْقِ بِهِمْ يَهْتَدُونَ فِي الذَّهَابِ إِلَى اللهِ.

7 "Bunların mallarından bir sadaka al ki…"

8 H: "saadetlerinde".

değiştiği gibi zekâtta da böyledir. Sâlisen izhar emir ve teklîf-i ilâhîye müsâraʿatı tazammun eder, gizlemeye kalkışmak ise vâcibin edâsına terk-i iltifâtı îhâm eder. Emr-i ilâhî dururken diğer mülâhazalara iltifat etmek esasen gayr-i lâyıktır. Binâenʿaleyh ferâizde izhar, nevâfilde ihfâ evlâdır.

Zekât yalnız mü'minlere verilir, çünkü o mücerred ihsan değil, hakkı mâlum olan bir borçtur. Fakat buna kıyâsen mahz-ı ihsan olmak üzere verilecek nâfile sadakalar da böyle zannedilebilirdi. Nitekim rivayet olunduğuna göre Hazret-i Ebû Bekir'in kerîmesi Esmâ radıyallahu ʿanhâ'nın anası Nüteyle ile ninesi müşrike oldukları [938] hâlde Hazret-i Esmâ'ya bir şey istemek için gelmişler, o da "Resûlullah'tan istîzân etmeyince size bir şey vermem, çünkü siz benim dinimde değilsiniz" demişti. Bir de ensardan birtakımlarının Benî Kureyza ve Benî Nadîr[1] Yahudîlerine karâbetleri vardı. Böyle iken onlara sadaka vermezler ve "Müslüman olmadığınız müddetçe size bir şey vermeyiz" derlerdi. Bir rivayete göre de fukarâ-yı müslimînin çoğaldığı bir sırada Resûlullah Müslümanları müşriklere sadaka vermekten menʿ etmiş ve müşriklerin sevk-i ihtiyaç ile İslâm'a gelmelerini arzu etmiş idi. Bu sebeplerden biri veya hepsi dolayısıyla şu âyet nâzil olmuştur:[2]

{لَيْسَ عَلَيْكَ هُدٰيهُمْ} Yâ Muhammed! Onları bilfiil yola getirmek üstüne vazife değil, sen ancak kötülüklerden nehiy ile hayra irşad ve tergīb etmeye me'mursun; bilfiil hidâyete, yani kalblerde hidâyet halk etmeye gelince onu sen yapacak değilsin {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُ} ve lâkin Allah her kime dilerse bilfiil hidâyet de nasib eder. Yol gösterdiği gibi yola da götürür, tevfik verir. Tezekkür nasib ederek gönüllerini hidâyet cihetine sevk ve onlarda hidâyet de halk eyler. {وَ} Siz {مَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ} her ne

1 B -"ve Benî Nadîr".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 65:

فِي بَيَانِ سَبَبِ النُّزُولِ وُجُوهٌ أَحَدُهَا: أَنَّ هَذِهِ الْآيَةَ نَزَلَتْ حِينَ جَاءَتْ نُتَيْلَةُ أُمُّ أَسْمَاءَ بِنْتِ أَبِي بَكْرٍ إِلَيْهَا تَسْأَلُهَا، وَكَذَلِكَ جَدَّتُهَا وَهُمَا مُشْرِكَتَانِ، أَتَيَا أَسْمَاءَ يَسْأَلَانِهَا شَيْئًا فَقَالَتْ لَا أُعْطِيكُمَا حَتَّى أَسْتَأْمِرَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِنَّكُمَا لَسْتُمَا عَلَى دِينِي، فَاسْتَأْمَرَتْهُ فِي ذَلِكَ فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، فَأَمَرَهَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ تَتَصَدَّقَ عَلَيْهِمَا.

وَالرِّوَايَةُ الثَّانِيَةُ: كَانَ أُنَاسٌ مِنَ الْأَنْصَارِ لَهُمْ قَرَابَةٌ مِنْ قُرَيْظَةَ وَالنَّضِيرِ وَكَانُوا لَا يَتَصَدَّقُونَ عَلَيْهِمْ، وَيَقُولُونَ مَا لَمْ تُسْلِمُوا لَا نُعْطِيكُمْ شَيْئًا فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

وَالرِّوَايَةُ الثَّالِثَةُ: أَنَّهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ لَا يَتَصَدَّقُ عَلَى الْمُشْرِكِينَ، حَتَّى نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ فَتَصَدَّقَ عَلَيْهِمْ.

hayır, yani herhangi bir mal infak ederseniz {فَلِاَنْفُسِكُمْ} kendiniz içindir, menfaati alanlara değil, size aittir. Muhsin olacak, ihsan ecrine erecek olan sizsiniz. Binâenʿaleyh kendi menfaatinizden dolayı sadaka verdiğiniz kimselere menn ü ezâya hakkınız olmadığı gibi ondan din cihetiyle intifâʿ edemeyen fukarâ-yı müşrikîne sadakayı menʿ etmeniz de lâyık değildir. {وَمَا تُنْفِقُونَ اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ اللّٰهِ} Siz, yani seninle ümmetin ve hele ashâbın Allah'a arz u takdim olunmak arzusundan başka bir maksatla veya böyle bir talepten başka bir hâlde infak da etmezsiniz[1]. O hâlde [939] Allah'ın herhangi bir kuluna sadaka vermekten nasıl menʿ edersiniz veya Allah'a arz edilmeye lâyık olmayan kötü bir şeyi nasıl verirsiniz? {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ} Hem siz herhangi bir hayır, bir mal infak ederseniz {يُوَفَّ اِلَيْكُمْ} o bi'n-netîce size kat kat ecr ü sevâbıyla bâliğan mâ-belağ ödenecek {وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ} siz bir zulme de mâruz bırakılmayacaksınız; vaad olunan ezʿâf-ı muzâʿafe ecr ü sevâbda ne hulf göreceksiniz ne de bir noksan. Yahut böyle hüsn-i niyetle infâk-ı âmm sayesinde siz zalemenin eline düşmekten, zulme uğramaktan mahfuz da kalacaksınız. Binâenʿaleyh gerek müslim ve gerek gayr-i müslim herhangi bir fakire sadaka vermekten, verdiğiniz zaman da iyisini vermekten sakınmayınız. Mâdem ki Allah mü'min veya kâfir herkesin rabbidir, ve mâdem ki sadakalarınız Allah hesâbınadır, o hâlde mü'mine de kâfire de Allah için tetavvuʿan sadaka verebilir ve her ikisinden ecrinizi alırsınız. Fakat en iyisi hangisidir, ve bu emredildiğiniz borcunuz olan sadakalar kimlerin hakkıdır? Bu cihete gelince emr ü teşvik olunduğunuz infâk u sadakāt {لِلْفُقَرَٓاءِ الَّذِينَ اُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda tutulmuş, din uğrunda ilme, cihâda vakf-ı nefs etmiş {لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِى الْاَرْضِ} yeryüzünde şuraya buraya gidemeyen, yani Allah yolunda[2] meşguliyetlerinden veya maraz ve acz gibi bir mâniʿâdan dolayı nafakalarını kazanmaya iktidarları olmayan o fakirler içindir ki {يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ} hâllerini tecribe etmeyen câhil onları {اَغْنِيَٓاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ} teʿaffüflerinden, yani istemeye tenezzül etmeyip tahammül ve tecemmül ile iffetlerini muhafaza ve ibrâz

1 H: "etmezseniz".
2 H ve F +"ve".

eylediklerinden dolayı zengin zanneder. [940] {تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰيهُمْ} Sen onları sîmâlarıyla, dikkat edildiği zaman hâllerinde görülecek edeb ü nezâhet, yüzlerinde müşahede olunacak âsâr-ı fakr u zarûret gibi alâmetleriyle tanırsın. {لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ} İnsanlardan dilenmezler, hele {اِلْحَافًا} ilhâh ü ısrar ile hiç dilenmezler, olsa olsa pek muztar kaldıkları zaman ehline ifhâm-ı hâl ederler. ❁ İbn Mesʿûd radıyallâhu ʿanh'dan mervîdir ki "Allah afîf ve müteaffif olanları sever, çok verilirse medihte ifrat eden, az verilirse zemde ifrat eden fâhiş, yüzsüz, dilenci, musır olanı da sevmez"[1], diğer bir hadîs-i şerîfte "لَا يَفْتَحُ أَحَدٌ بَابَ مَسْئَلَةٍ إِلَّا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْهِ بَابَ فَقْرٍ وَمَنْ يَسْتَغْنِ يُغْنِهِ اللّٰهُ وَمَنْ يَسْتَعْفِفْ يُعِفَّهُ اللّٰهُ تَعَالَى لَأَنْ يَأْخُذَ أَحَدُكُمْ حَبْلًا يَحْتَطِبُ فَيَبِيعُهُ بِمُدٍّ مِنْ تَمْرٍ خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ: Herhangi bir kimse bir dilencilik kapısı açtı mı her hâlde Allah ona bir fakr kapısı açar. Ve her kim müstağnî bulunursa Allah onu iğnâ eder, her kim de iffetli olmaya çalışır, istemekten sakınırsa Allah ona iffet verir. Her birinizin bir ip alıp odun getirerek bir mikdar hurmaya satması insanlara dilencilik etmesinden çok hayırlıdır."[2]

Bu âyet "ashâb-ı suffe" tesmiye olunan fukarâ-yı muhâcirîn hakkında nâzil olmuştur ki dört yüz kişi kadar vardılar. Medine'de ne bir meskenleri, ne aşiret ve akrabaları, hiçbir şeyleri yoktu. Dâima Mescid-i Nebevî'ye mülâzemet ederler, mescidin sofasında ikāmet eylerler, ilm-i Kur'an tahsil ederler, mevâʿiz ve tedrîsât-ı peygamberîyi istimâʿ ile müstefid olurlar, hep oruçlu bulunurlar, hâsılı ilm ü ibâdete hasr-ı evkāt ederler ve her ne zaman bir gazâ olursa giderlerdi. Bunlar medrese-i risâletin Allah yoluna vakf-ı nefs etmiş talebesi idiler. Buna binâen idi ki âlem-i İslâm'da medreseler, hep cevâmiʿ-i şerîfe etrâfında yapılır ve medrese-nişîn talebe-i

---

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 69:
عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْعَفِيفَ الْمُتَعَفِّفَ، وَيُبْغِضُ الْفَاحِشَ الْبَذِيءَ السَّائِلَ الْمُلْحِفَ الَّذِي إِنْ أُعْطِيَ كَثِيرًا أَفْرَطَ فِي الْمَدْحِ، وَإِنْ أُعْطِيَ قَلِيلًا أَفْرَطَ فِي الذَّمِّ.

2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 418:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لَا يَفْتَحُ الْإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَابَ مَسْأَلَةٍ، إِلَّا فَتَحَ اللّٰهُ عَلَيْهِ بَابَ فَقْرٍ، يَأْخُذُ الرَّجُلُ حَبْلَهُ فَيَعْمِدُ إِلَى الْجَبَلِ، فَيَحْتَطِبُ عَلَى ظَهْرِهِ فَيَأْكُلُ بِهِ، خَيْرٌ لَهُ مِنْ أَنْ يَسْأَلَ النَّاسَ مُعْطًى أَوْ مَمْنُوعًا.
Bk. Buhârî, Zekât, 50:
عَنْ أَبِي سَعِيدٍ الْخُدْرِيِّ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: إِنَّ نَاسًا مِنَ الْأَنْصَارِ سَأَلُوا رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَعْطَاهُمْ، ثُمَّ سَأَلُوهُ، فَأَعْطَاهُمْ، ثُمَّ سَأَلُوهُ، فَأَعْطَاهُمْ حَتَّى نَفِدَ مَا عِنْدَهُ، فَقَالَ: مَا يَكُونُ عِنْدِي مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ أَدَّخِرَهُ عَنْكُمْ، وَمَنْ يَسْتَعْفِفْ يُعِفَّهُ اللّٰهُ، وَمَنْ يَسْتَغْنِ يُغْنِهِ اللّٰهُ وَمَنْ يَتَصَبَّرْ يُصَبِّرْهُ اللّٰهُ، وَمَا أُعْطِيَ أَحَدٌ عَطَاءً خَيْرًا وَأَوْسَعَ مِنَ الصَّبْرِ.

ulûmdan da ashâb-ı suffenin meslekine sülûk beklenir idi. Tahsîl-i ilim, ibâdet, din uğrunda her nevi meşâkka tahammül ile muhâfaza-i iffet ve neşr-i dine hizmet, îcâbında cihad. Maʿamâfîh [941] bilâhare Sûre-i Berâe'de وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَٓافَّةًۜ فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَٓائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِى الدّ۪ينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ اِذَا رَجَعُٓوا اِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ [et-Tevbe 9/122][1] âyetiyle bütün talebe-i ulûmun cihâda gitmemesi ve tahsîle sekte verilmemesi lüzûmu da beyan olunmuştur.

İbn Abbas hazretlerinden vâkiʿ olan rivayete göre bir gün Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ashâb-ı suffenin başlarına durmuş, hâllerini nazar-ı tedkikten geçirmiş idi. Fukarâlıklarını, çekmekte bulundukları zahmetleri gördü ve kalblerini tatyib edip buyurdu ki "ey ashâb-ı suffe, size müjdeler olsun ki her kim şu sizin bulunduğunuz hâl ü sıfatta ve bulunduğu hâlden râzı olarak bana mülâkī olursa o benim refîklerimdendir".[2] İşte bu âyet de bunlar dolayısıyla nâzil olmuştur, ve fakat hükmü ʿâmdır. Allah rızâsı için düşmana karşı nevbet bekleyen veya Allah rızâsı için medreselerde dirsek çürüten veya Allah rızâsı için hidemât-ı ʿâmmeye vakf-ı nefs eden ve bu ahvâl içinde mâl ü milki yok, muhtaç olmakla beraber nafakasını kesbe vakit bulamayan veya kudreti yetişemeyen fukarâ-yı mü'minîn bu âyetin hükmünde dâhildirler. Bunlar infâkāt ü sadakātın en güzel masrifini teşkil ederler. Maʿamâfîh {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ} gerek bilhassa bunlara ve gerek ʿale'l-ʿumûm erbâb-ı ihtiyâca herhangi bir mal infak eder, yahut maldan, câhdan, ilimden, nasihatten, delâletten, hizmet-i nefsten, iʿzâz ü ikram ve taʿzîmden, irâde-i kalbden, hatta ihtiram ile selâmdan herhangi bir hayır yaparsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ بِه۪ عَل۪يمٌ} her hâlde Allah onu bilir, ecrini zâyiʿ etmez. Binâenʿaleyh veriniz efendiler, veriniz ve ʿale'l-husûs Allah yolunda hasr-ı vücud etmiş olan şu fakirlere veriniz. İhlâs u kemâliniz gece gündüz gizli veya

1 "Bununla beraber mü'minlerin kâffesi birden toplanıp seferber olacak değillerdir, fakat her fırkadan bir taife toplansa da dinde fıkıh tahsil etseler ve döndükleri zaman kavimlerini inzar eyleseler, gerek ki sakınırlar." (Dört nüshada da منهم ve طائفة kelimeleri yer değiştirmiştir.)

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 67:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: وَقَفَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا عَلَى أَصْحَابِ الصُّفَّةِ فَرَأَى فَقْرَهُمْ وَجَدَّهُمْ فَطَيَّبَ قُلُوبَهُمْ، فَقَالَ: أَبْشِرُوا يَا أَصْحَابَ الصُّفَّةِ فَمَنْ لَقِيَنِي مِنْ أُمَّتِي عَلَى النَّعْتِ الَّذِي أَنْتُمْ عَلَيْهِ رَاضِيًا بِمَا فِيهِ فَإِنَّهُ مِنْ رِفَاقِي.

açık farkını hissettirmeyecek kadar yükselsin; menn ü ezâdan, riyâ ve nifaktan sakınıp Allah rızâsını talep ve kendinizi Allah yolunda tesbit için gönül hoşluğu ile gücünüzün yettiği kadar iyilerinden vermek âdetiniz, [942] huyunuz, melekeniz olsun da her zaman ve her suretle veriniz. Çünkü {اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً} mallarını gece ve gündüz, gizli ve âşikâre infak edenler, yani her vakit ve her suretle infak yapabilmek melekesini ihraz eyleyenler yok mu {فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ} bu infakları sebebiyle bunların Rabbü'l-âlemîn ʿindinde bâliğan mâ-belağ ecirleri vardır. {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} ve bunlara bir korku olmadığı gibi hiçbir zaman mahzun da olmazlar. ❁ Verdiklerini dünya ve âhiret kat kat alırlar, bütün korkulardan selâmet bulurlar. Dünyada verdiklerine hüzn[1] ü esef duymayıp memnun oldukları gibi, âhirette de mahrumlar mahzun olurken, bunlar her türlü hüzn ü kederden âzâde kalır, mesʿud olurlar.

Hazret-i Ebû Bekir radıyallahu ʿanh mâlik olduğu kırk bin dinarın on binini gece, on binini gündüz, on binini gizli, on binini alenî olmak üzere birden tasadduk etmiş idi ve bu âyet bunun hakkında nâzil olmuştur deniliyor. Hazret-i Ali radıyallahu ʿanh dahi dört dirhem gümüşten başka bir şeye mâlik değil iken bunun birini gece, birini gündüz, birini gizli, birini de[2] açıktan olmak üzere hepsini tasadduk etmiş idi. Resûlullah da "neye böyle yaptın?" diye sorduğunda "Rabbimin vaadine müstehik olmak için" demiş, cevâben de "لَكَ ذٰلِكَ: O, senin" buyurulmuş idi ki sebeb-i nüzûlün bu olduğu da mervîdir. Bir rivayette bu âyetin fî-sebîlillâh cihad için atlar besleyip buna masraf edenler hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. Hazret-i Ebû Hüreyre besili bir at gördüğü zaman bu âyeti okurmuş. Bunlardan başka bu âyetin umûm-ı evkāt ve ahvâlde sadaka veren ve herhangi bir muhtâcın ihtiyâcına âgâh oldukları zaman tehir etmeksizin derhâl o hâceti bitiren ve başka bir hâl ü vakte taʿlîk etmeyen zevât hakkında taʿmîm-i

---

1 B -"hüzn".
2 H -"de".

hayra tergīb için nâzil olduğu da nakl olunmuştur ki [943] Fahreddin Râzî "sebeb-i nüzûle dâir zikredilen vücûhun içinde en güzeli budur. Çünkü bu âyet ahkâm-ı infâkı beyan eden âyetlerin sonu olduğundan hiç şüphe yoktur ki bunda vücûh-ı infâkın ekmeli zikredilmiştir" diye bunu tercih etmiştir.[1]

Hikmet ve sünnet-i ilâhiyeye nazaran böyle gece gündüz, gizli açık demeyip her zaman ve her hâlde infâka devam edebilmek az olsun çok olsun infâkın ekmel-i vücûhu olan bu tarzı sâhibinin tarîk-i kesbine nazaran muhtelif merâtibe mütehammildir. Bunun esasında emvâlin intifâʿa tahsîsiyle ihtikâr ü iddihardan sıyâneti ve tedâvülün tesrîʿi gibi hayâtî, mâlî, iktisâdî hikmetler vardır. En câlib-i dikkat[2] nokta iktisâd-ı ferdî ile iktisâd-ı umûmîyi telif etmektir. Cemiyetin nizâm-ı umûmîsi servetin tedâvül-i küllîsine mâniʿ ve iddihâr-ı şahsî hırsını tervîce müsâit olduğu zaman sukût-ı ictimâʿî başlamış olduğunu bilmek lâzım gelir ve o zaman ehl-i imanın ashâb-ı emvâline bu babda yüksek vazifeler terettüb eder ki, bunlar bütün meksûbâtın sarfına kadar müntehî olabilir. Maʿamâfîh bu tarz-ı infak behemehâl bütün malının infâkını muktezî değildir. Bilakis bâlâda geçen يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَۜ قُلِ الْعَفْوَ [el-Bakara 2/219] âyeti medlûlünce ferâizde nisâb nazar-ı dikkate alınacağı gibi tetavvuʿâtta da tarîkine nazaran kesbin idâmesi için meşrut olan mesârif veya ihtiyat sermayesi az çok nazar-ı dikkatten dûr tutulmamak, yani ekmel-i infâka devam için infakta dahi iʿtidâl ü iktisâda mürâʿât etmek dahi bir mesele teşkil eder. Fukarânın hâcâtını defʿ, marzıyy-i ilâhî olmakla defʿ-i hâcet edenin muhtaç bir hâlde kalması matlûb-ı ilâhî değildir, nitekim

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 17:
فِي سَبَبِ النُّزُولِ وُجُوهٌ ... وَالثَّانِي: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: إِنَّ عَلِيًّا عَلَيْهِ السَّلَامُ مَا كَانَ يَمْلِكُ غَيْرَ أَرْبَعَةِ دَرَاهِمَ، فَتَصَدَّقَ بِدِرْهَمٍ لَيْلًا، وَبِدِرْهَمٍ نَهَارًا، وَبِدِرْهَمٍ سِرًّا، وَبِدِرْهَمٍ عَلَانِيَةً، فَقَالَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «مَا حَمَلَكَ عَلَى هَذَا؟» فَقَالَ: أَنْ أَسْتَوْجِبَ مَا وَعَدَنِي رَبِّي، فَقَالَ: «لَكَ ذَلِكَ» فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ. وَالثَّالِثُ: قَالَ صَاحِبُ الْكَشَّافِ: نَزَلَتْ فِي أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ حِينَ تَصَدَّقَ بِأَرْبَعِينَ أَلْفَ دِينَارٍ: عَشَرَةٌ بِاللَّيْلِ، وَعَشَرَةٌ بِالنَّهَارِ، وَعَشَرَةٌ فِي السِّرِّ، وَعَشَرَةٌ فِي الْعَلَانِيَةِ. وَالرَّابِعُ: نَزَلَتْ فِي عَلَفِ الْخَيْلِ وَارْتِبَاطِهَا فِي سَبِيلِ اللهِ، فَكَانَ أَبُو هُرَيْرَةَ إِذَا مَرَّ بِفَرَسٍ سَمِينٍ قَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ. الْخَامِسُ: أَنَّ الْآيَةَ عَامَّةٌ فِي الَّذِينَ يَعُمُّونَ الْأَوْقَاتَ وَالْأَحْوَالَ بِالصَّدَقَةِ تُحَرِّضُهُمْ عَلَى الْخَيْرِ، فَكُلَّمَا نَزَلَتْ بِهِمْ حَاجَةُ مُحْتَاجٍ عَجَّلُوا قَضَاءَهَا وَلَمْ يُؤَخِّرُوهَا وَلَمْ يُعَلِّقُوهَا بِوَقْتٍ وَلَا حَالٍ، وَهٰذَا هُوَ أَحْسَنُ الْوُجُوهِ، لِأَنَّ هٰذَا آخِرُ الْآيَاتِ الْمَذْكُورَةِ فِي بَيَانِ حُكْمِ الْإِنْفَاقَاتِ فَلَا جَرَمَ ذَكَرَ فِيهَا أَكْمَلَ وُجُوهِ الْإِنْفَاقَاتِ وَاللهُ أَعْلَمُ.

2 B +"olan".

Sûre-i İsrâ'da وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً [el-İsrâ 17/29][1] âyeti bu noktayı tesbit buyurmuştur. Bu hikmete mebnî olsa gerektir ki İbn Cerîr Tâberî'nin nakline göre işbu اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ... وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ âyetinde Katâde şöyle rivayet etmiştir: Bunlar ehl-i cennettirler, bize nakledildi ki [944] Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem "اَلْمُكْثِرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ: Müksirler yani çok servet toplayanlar alçaktırlar" buyuruyordu, ashâb "يَا نَبِيَّ اللهِ إِلَّا مَنْ: Müstesnâları kimler" dediler, اَلْمُكْثِرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ buyurdu, يَا نَبِيَّ اللهِ إِلَّا مَنْ dediler, اَلْمُكْثِرُونَ هُمُ الْأَسْفَلُونَ buyurdu يَا نَبِيَّ اللهِ إِلَّا مَنْ dediler, fakat nâkābil-i red bir mesele vukûʿundan korktular. Nihâyet Hazret-i Peygamber yed-i saâdetleriyle işaret ederek "Ancak malıyla[2] sağından ve[3] solundan şöyle ve şöyle, önünden şöyle ve arkasından şöyle diye etrâf-ı erbaʿasına infak ederek malına hükmeden müstesnâ, bunlar da pek az. İşte bunlar Allah'ın farz kıldığı ve râzı olduğu yolda israfsız, imlâksız, tebzirsiz, fesadsız infak edenlerdir" buyurdu.[4] Demek olur ki iktisâd ü iʿtidâl bu âyetteki infakta dahi muteberdir. Fakat bizzat âyetin ıtlâkı az veya çok elde mevcud cemîʿ-i malın infâkını muktezî olmamakla beraber mâniʿ de görünmüyor. Nitekim sebeb-i nüzûlde zikr olunduğu üzere Hazret-i Ali'nin yaptığı bu kabîldendir. Ve bu nokta-i nazardan kemmiyet mevzûʿ-i bahis de değildir. Bunun için bu ıtlâkın kayd-ı iktisad ile takyîdi zikr olunan âyetlerden biriyle veyahut diğer bir nas ile min vech[in] nesih veya tahsîsini iktizâ edecektir, bunun için bazı müfessirîn اِنْ تُبْدُوا الصَّدَقَاتِ'dan buraya kadar olan âyetler Sûre-i Berâe'deki tafsîl-i zekât âyetleri nâzil olmazdan evvel maʿmûl[ün] bih olup Berâ'e nâzil olunca ona kasr edildiğini nakletmiştir. Lâkin buradaki sadakāt, muhtâra göre zekât ve nâfileden eʿam olduğu cihetle bu beyan dahi kâfî

1 "Hem elini bağlayıp boynuna asma, hem de onu büsbütün açıp saçma ki pişman olur, açık kalırsın."
2 H: "eliyle".
3 H -"ve".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* V, 601-602. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 428; İbn Mâce, Zühd, 8: عن قتادة قوله: «الذين ينفقون أموالهم» إلى قوله: «ولا هم يحزنون»، هؤلاء أهلُ الجنة. ذكر لنا أن نبيّ الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: المكثِرون هم الأسفلون. قالوا: يا نبيّ الله إلا مَنْ؟ قال: المكثرون هم الأسفلون، قالوا: يا نبيّ الله إلا مَنْ؟ قال: المكثرون هم الأسفلون. قالوا: يا نبيّ الله، إلا مَنْ؟ حتى خشوا أن تكون قد مَضَت فليس لها رَدّ، حتى قال: «إلا من قال بالمال هكذا وهكذا، عن يمينه وعن شماله، وهكذا بين يديه، وهكذا خلفه، وقليلٌ ما هُمْ.» [قال]: هؤلاء قوم أنفقوا في سبيل الله التي افترض وارتضى، في غير سَرَف ولا إملاق ولا تَبذير ولا فَساد.

olamayacaktır. Şu hâlde buradaki infak; farz, vâcib, nâfile her nevi infâka mütenâvil olmak ve aynı zamanda infâkın ekmel-i vücûhunu da mutazammın bulunmak haysiyetiyle ıtlâkı üzere ahz olunup sebeb-i infâk olan hâcetin muktezeyâtına, ezmine ve emkinenin, eşhâs u ahvâlin îcâbına göre tatbîkini ashâb-ı infâkın hikmet ü kemâldeki derecât-ı mütefâviteleriyle mütenâsib irfan ve ictihadlarına bırakmak daha muvâfık olacaktır. Zaman olur ki [945] evlâd ü ʿiyâl, dîn ü millet uğrunda bütün emvâlin sarf ü infâkı kāʿide-i iktisâdın bile dâire-i şumûlüne girer. Sonra mal olsa olsa canın bir yongası hükmündedir. Hâlbuki mütevekkilen ʿalallah fedâ-yı hayattan bile çekinilmemesi lâzım gelen öyle vezâif-i insâniye vardır ki, bu gibi yerlerde infâk-ı küllî elbette daha hafif kalır ve diğer cihetten لَا سَرَفَ فِى الْخَيْرِ "Hayırda israf olmaz"[1] dahi buyurulmuştur. Fakat bu derece-i ʿâliye en büyük erbâb-ı kemâlin kârıdır ki bunlar وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ [el-Haşr 59/9][2] medîhasına mazhardırlar. Bundan hisseyâb olabilecek derecede sabr ü tahammüle, kuvvet-i kalbe mâlik olmayıp yaptığı hayra bi'n-netîce müteessir ve pişman olacak olanların bütün mâmelekini infak etmeleri tehlikeden sâlim olmadığı için kendi haklarında da bir hayır teşkil etmez, neʿûzü billâh bilâhare küfre kadar müncer bile olabilir. Zira bu gibiler hakkında كَادَ الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا buyurulmuştur.[3] Bu hususta şahsî kıymet kadar ve hatta daha ziyade muhît-i ictimâʿînin dahi büyük bir ehemmiyeti vardır. Çünkü fazîlete hasım olan ve efrâdı kendi çıkarından başka hiçbir[4] endişe beslemeyen bir muhît içinde hayırhâh ve fazîletkâr insanlar maʿâzallah ya bozulmaya veya boğulup boğulup gitmeye mahkum olurlar. Bu müşkîlâtın ihlâsını iktiham etmek ise tevfîk-i rabbânî ile yüksek bir kuvve-i kudsiyeye mütevakkıftır. Ve işte Kur'ân'ın baştan beri infâkāt hakkında devam edegelen beyânât-ı belîğası da ber mûceb-i hikmet insanlar arasında böyle feyyâz, ebed-şümûl bir ictimâʿiyet

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 198 (Hatem-i Tâî'nin sözüdür).

2 "…kendilerinde ihtiyaç bile olsa îsâr ile nefislerine tercih ederler…"

3 Taberânî, *ed-Duâ',* thk. Mustafa Abdülkādir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413, s. 319; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, III, 53. İbnü'l-Cevzî sahih olmadığını söyler (*el-ʿİlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdîsi'l-vâhiye,* thk. İrşâdü'l-Hak el-Eserî, Faysalâbâd: İdâretü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1410/1981, II, 320).

4 M ve B: "hiç".

temin edecek, وَاَنْفِقُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَلَا تُلْقُوا بِاَيْدِيكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ [el-Bakara 2/195] mısdâkınca nice nice tehlikelerin önüne geçecek bir ahlâk-ı kudsî tâlimini nâtıktır ki, âhirette mevʿud olan ecr ü mesûbât-ı muzâʿafe ahlâk-ı ilâhiye ile tahalluk ederek niyâbet ʿanillâh şerefini bahş edecek olan bu hasletlere merbuttur. Binâenʿaleyh rehber ve muslih olabilecek havâssın, daha doğrusu havâss-ı havâssın melekât-ı muslihânesiyle onlara peyrev olacak avâmın melekât-ı sâlihası ahkâmı mütefâvit olabileceği [946] gibi devr-i ıslah ile devr-i salâhın da ahkâmında tefâvüt bulunabilir ve bu nokta-i nazarla infâk-ı küllî avâm için hayır yerine şerr ü zarar intac ederken, ehl-i vilâyet olan ekâbir-i havâs için hayr-ı mahz ve hatta vazife bile olabilir. Şu da unutulmamak îcab eder ki sırf infâkāt-ı hayriye yüzünden iflas etmiş, perişan olmuş bir zengine tesadüf edilmemiştir. Hâlbuki hevâ-yı nefsânî yoluna sarfedilen gayr-i meşrûʿ infâkāt ile nice hânümânların[1] söndüğü dâima meşhuddur. Hatta muʿâmelât-ı ticâriyedeki iflasların ekserîsi ve belki hepsi bir taraftan fazla kazanmak hırsıyla girişilen muʿâmelât-ı fâsidenin, diğer taraftan hiss-i iddihar ve ihtikârın îcab ettiği habs-i servet ve tazyîk-i aʿmâlin netâicidir ki bunların cümlesi اَلشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَٓاءِ [el-Bakara 2/268] mazmûnuna dâhildirler. Tedâvül-i serveti taʿmîm[2] ve tesrîʿ eden infâkāt-ı hayriyede ise bu tehlikelerin hiçbiri yoktur. Bunlarda وَاللّٰهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مِنْهُ وَفَضْلًا [el-Bakara 2/268] hükmü cârîdir. Yani infâkāt-ı hayriye behemehâl müsmirdir. Şu kadar ki bunun semerât-ı muhtelifesindeki ezvâk ve tenaʿʿum eşhâsın ve ahvâlin ihtilâfıyla muhtelif olabileceği gibi, birtakım kimselerde de bu semerelerin müddet-i idrâki kadar sabr ü tahammül bulunmayabilir. Bunun için sûret-i umûmiyede infaktan bahsedildiği zaman bâlâda beyan olunduğu üzere "melûm ü mahsur" kalmak endişesinden âzâde bir surette iktisâd ü iʿtidal unutulmamak lâzım gelir. Fakat beşeriyet-i gāfile hevâ ve heves yolunda neticesiz, semeresiz, istihlâk-i mahz olan nice nice mesârif-i beyhûde ile emvâlini israf etmekte ifrat eyler de, infâkāt-ı hayriyeye gelince bunda iktisâd ü iʿtidal şöyle dursun, kırkta bir zekâtını vermekten bile

1 M ve B: "hânümânlar".
2 M: "te'mim".

kaçınır. Öyleleri vardır ki oyun masalarında avuç avuç paraları havaya atmaktan korkmaz da, beri tarafta devlet ü milletinin[1] eksiğini düşünmez, karşısında yoksulluktan kıvranan hemşehrisinin, hemcinsinin kursağına bir lokma ekmek yetiştirmekten tiksinir, kıskanır. Fazla olarak ona karşı [947] "görüyor musun işte, sen açsın ben tokum, sen inlersin ben zevk ederim" gibi bir hiss-i gurur ve iftihar ile çalım da satar. Düşünmez ki ferdin sefâleti hey'et-i ictimâʿiyenin sukūtudur. Ve hey'et-i ictimâʿiyenin sukūt u sefâleti erinde gecinde bütün efrâdına sârîdir. Düşünmez ki bir insanın muhîtindeki sefâlet ü ihtiyaç kendi sefâlet ü ihtiyâcıdır. Serhadlerdeki gedikler hânenin gedikleridir. Ailesinde, akrabasında, komşusunda, hemşehrilerinde, hemcinslerindeki açlıkların, hastalıkların, perişanlıkların, felâketlerin hepsi insanın kendi mevcudiyetindeki rahnelerdir. Fukarâların gözleri önünde açık lokantaların süslü masalarında veyahut velvele-i hây u hûyu etrâfı çınlatan gümbürtülü hânelerin yemek salonlarında hayât-ı umûmiyeye göz yumarak kahkahalarla yiyip içen, servetler israf eden erbâb-ı gaflet düşünmez ki fazla kaçırdığı her lokma belki bir fakirin bir iki günlük kût-ı lâ-yemûtu olurdu. Bir lokma belki binlerle kimselerin hakk-ı hayâtından sıyrılmış, sızdırılmış bir hâsıla-i saʿy ü amel bulunuyordu. Düşünmez ki her kahkaha birçok erbâb-ı ihtiyâcın gayz-ı derûnîsini kaynatacak, ehl-i iffetin kuvve-i tahammüliyelerini çatlatacak, nâmuskârları fesadlara, sirkat ü şekāvetlere sevk edecek bir mızrâb-ı heyecan olabilir.

Evet, kuvvet nedir bilmezsin ey mağrûr-ı nahvet sen
Ezer bir muşt-i kudret beynini[2] *yevm-i mesârında*

Ekseriyet bu haslet-i gāfilede iken ʿale'l-ıtlâk infâka tergīb, itidâli temin ile salâh ve muvâzene-i ictimâʿiyeyi istihdaf ve temin eder. Ondan sonra infakta ifrat ile zenginlerin fakirleşmeye başladığı ve bu suretle muvâzene-i ictimâʿiyenin bozulacağı zaman gelince de وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ [el-İsrâ 17/29][3] irşâdına lüzum vardır. İnsan düşünmelidir ki hiçbir kimsenin kesbi niʿmetinin illet-i kâfiyesi değildir. Bunda evvelâ Hâlık'ın mevâhib-i fıtriyesi

1 M ve B: "milletin".
2 H: "beyni".
3 "…hem de onu büsbütün açıp saçma..."

vardır. Her doğan çırçıplak, fakir ve muhtaç olarak doğar, umûma küşâde olan bu sofra-i hilkate konar. Bir sineği defʿ etmeye [948] kudreti yokken etrafından[1] kendine nasibi kadar nimetler sunulur. Sunulan nimetleri alıp hazmedecek kābiliyetler bahşedilir, feryadlarına câzibeli, müessir nağmeler konulur, etrafında bunlara cevap verecek hizmetçiler taʿbiye edilir. Ne suretle olursa olsun devr-i kesbe kadar yaşamış olan hiçbir ferd yoktur ki bunlardan hâlî kalmış bulunsun. Binâenʿaleyh her kesb birinci mertebede Hâlık'ın bu inʿâmlarına borçludur. Bu suretle defter-i hayâtın ilk hesâbı zimmet sahifeleriyle açılır. Sâniyen hayât-ı beşerde her kesb birçok kesblerin hisse-i teʿâvününe medyundur. Hiçbir kesb-i ferdî tasavvur olunamaz[2] ki onda cemiyetin bir damânı, diğer efrâd-ı cemiyetin bir alâka-i iktisâbı karışmamış bulunsun. Tok, sofrasında karnını doyururken onda karşıdan geçen bir açın henüz ödenmemiş bir hakkı bulunmadığı iddia edilemez. İktisâbât-ı gayr-i meşrûʿayı kāle almayalım, fakat en hukūkī olan iktisâbâtın mübadele esasına müstenid olduğu tasavvur edildiği zaman ribh u ticaret zarûret ve ihtiyâcıyla alâkadar olan mübâdelenin tam bir muvâzene üzerinde yürümeyeceği ve binâenʿaleyh bu yüzden tevzîʿ-i emvâlde birçok açıkların terâküm etmesi de zarûrî bulunacağı gibi, servet-i umûmiyede hissesi sebk eden emsâlsiz birtakım aʿmâl ü mesâʿînin hayât-ı dünyada kābil-i mübadele emsâl ve esmânı bulunamayacağı da teemmül edilirse, her yenen lokmanın pek derin hukūk ile alâkadar olduğu ve bu hukūkun edâsı mübâdele kanunlarından başka infâkāt-ı hayriye kanunlarıyla mümkin olabileceğini anlamak kolay olur.

İhtimal ki bir lokmanın karşısında yutkunacak fakir onu kanıyla, canıyla temin eden bir şehidin yavrusu veya babasıdır. Böyle de olmasa nefʿ-i hayat için yaratılmış olan malı habs veya itlâf edip de ifnâ-yı hayat etmek ne büyük haksızlıktır. Gaflet-i beşeriye ile bu ince ve derin vazifeleri düşünmeyen zenginlerin birçoğu servetleri boşu[3] boşuna sarf veya kilitli yerlerde hapsetmekten zevk [949] alır, hey'et-i ictimâʿiyesiyle

---

1 H: "etrafında".
2 B: "olunmaz".
3 H ve F: "boş".

ve onun evlâdı olan fukarâsıyla gereği gibi alâkadar olmaz, ağniyâ ile fukarâ arasında cidâl ü husumet ihdas eder, cemiyetin salâbetini bozar ve bi'n-netîce kendilerine zulmetmiş olurlar.

Burada bilhassa bu sû'-i isti'mâlin ıslâhı sûret-i mutlakada matlub olduğundan umûmu itidâle takrib için âyet, havâss-ı ekâbirin infâk-ı küllî ile îsâra müteveccih olan makām-ı vilâyetleri üzere vârid olmuştur. Kur'ân'ın daha birçok yerlerinde infâkın mütenevvi' haysiyetlerini gösterecek âyetler gelecektir. Burada Kur'an infâkı ahlâkî ve ictimâ'î haysiyetiyle beraber daha ziyade iktisâdî nokta-i nazarla tâlim edip her şeyden evvel bize şunu gösteriyor ki kesb ü istihsâli tanzim etmek için evvelemirde gāye-i istihsâl olan infâkı tanzim ve tedâvülü tesrî' ve ta'mîm etmek lâzımdır. Zamanımızda ilm-i iktisad erbâbının "istihlâk= konsümasyon" [*consummation*] tâbir ettikleri infak, sûret-i umûmiyede iki nev'e ayrılır. Birisi ferdî, ictimâ'î hiçbir menfaat terettüb etmeyen abes veya muzır ve habis infaklardır ki, istihlâk-i mahz olan bu infâkāttan Hak teâlâ men' ü tahzir buyurmuştur. Diğeri, herhangi bir menfa'at-i hayâtiyeye masruf olan infâkāt-ı hayriyedir ki, emvâli hayâta kalb etmek demek olan bu infâkāt haddizâtında istihlâk değil gāye-i istihsâldir. Ve bu istihsâl ne kadar umûmî, ne kadar temiz ise kıymeti de o kadar yüksektir. Mesâ'îsini 'indallah hayât-ı ebediyeye kalb edip de dünya ve âhiretin havf u hüznünden kurtulmak isteyenler bu hayriyete, bu ahlâka, bu ictimâ'iyete, bu tarîk-i iktisâda sülûk etmeli, bununla mütenâsib kesb ü istihsâle sa'y ü ikdam eylemelidir.

Bunun tam zıddına gidenlerin ahvâline gelince:

اَلَّذٖينَ يَأْكُلُونَ الرِّبٰوا لَا يَقُومُونَ اِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذٖى يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذٰلِكَ
بِاَنَّهُمْ قَالُوا اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰواۢ وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰواۜ فَمَنْ جَٓاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ
رَبِّهٖ فَانْتَهٰى فَلَهُ مَا سَلَفَۜ وَاَمْرُهُٓ اِلَى اللّٰهِۜ وَمَنْ عَادَ فَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ
﴿٢٧٥﴾ يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا وَيُرْبِى الصَّدَقَاتِۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ اَثٖيمٍ ﴿٢٧٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ
اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ

عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٢٧٧﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبٰٓوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٢٧٨﴾ فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ۚ وَاِنْ تُبْتُمْ فَلَكُمْ رُؤُ۫سُ اَمْوَالِكُمْۚ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ﴿٢٧٩﴾ وَاِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ اِلٰى مَيْسَرَةٍۜ وَاَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٨٠﴾ وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ ف۪يهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٨١﴾

[951] **Meâl-i Şerîfi**

Ribâ yiyen kimseler[1] şeytan çarpan kimse nasıl kalkarsa öyle kalkarlar. Bu işte onların "bey' tıpkı ribâ gibidir" demeleri yüzünden[2]. Hâlbuki Allah bey'i helâl kıldı, ribâyı harâm. Bundan böyle her kim Rabbi tarafından kendine bir öğüt gelir de ribâdan vazgeçerse artık geçmişi ona ve hakkında hüküm Allah'a aittir.[3] Her kim de döner yeniden alırsa, işte onlar ashâb-ı nârdırlar, hep orada kalacaklardır[4] (275). Allah ribâyı mahveder de[5] sadakaları nemâlandırır. Hem[6] Allah vebal yüklenici musır kâfirlerin hiçbirini sevmez (276).[7] İman edip iyi işler yapan ve namaz kılıp zekât veren kimselerin Rableri[8] 'indinde ecirleri şüphesiz kendilerinindir ve onlara bir korku yoktur ve mahzun olacak değildir onlar[9] (277). Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve[10] ribâ hesâbından kalan bekāyâyı[11] bırakın, eğer[12] gerçekten mü'minlerseniz (278). Yok eğer yapmazsanız o hâlde[13] Allah ve Resûlünden mutlak bir

---

1 H: "yiyenler".
2 H: "demelerinden".
3 H: "Bundan böyle her kim kendisine Rabbinden bir öğüt gelir de ribâdan vazgeçerse artık geçmişi ona ve hakkında hüküm Allah'a".
4 H: "Kim de döner yeniden alırsa işte onlar ashâb-ı nârdır, hep orada kalırlar".
5 H -"de"; F: "ve".
6 F: "Ve".
7 F +"~~Şüphesiz~~".
8 F: "Rablerinin".
9 H: "Şüphesiz iman edip iyi işler yapan ve namaz kılıp zekât veren kimseler, Allah yanında kendilerinin ecirleri var ve onlara hiç korku yok, mahzun olacak da değiller onlar".
10 H: "da".
11 B: "bakıyyeyi".
12 H -"eğer".
13 H -"o hâlde".

harb olunacağını bilin ve eğer[1] tevbe ederseniz re'sü'l-mallarınız sizindir[2]. Ne zâlim olursunuz ne[3] mazlum (279). Ve şayet[4] borçlu sıkıntıda ise o hâlde[5] bir kolaylığa intizar. Bununla beraber tasadduk etmeniz hakkınızda daha hayırlıdır, eğer bilirseniz (280). Hem korunun, öyle[6] bir güne hazırlanın ki[7] döndürülüp o gün Allah'a götürüleceksiniz. Sonra herkese kazandığı tamamıyla ödenecek ve hiçbir zulme mâruz olmayacaklar[8] (281).

Kıraat: فَأْذَنُوا Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe ile Hamza kıraatlerinde hemze'nin meddi ve zâl'in kesriyle فَاٰذِنُوا; مَيْسَرَة Nâfiʿ kıraatinde sin'in zammıyla مَيْسُرَة; تَصَدَّقُوا Hafs'tan mâʿadâsında sad'ın da şeddesiyle تَصَّدَّقُوا; ترجعون Ebû Âmir ve [952] Yaʿkūb kıraatlerinde tâ'nın fethi ve cim'in kesriyle تَرْجِعُون okunur.

"**Ribâ**" asl-ı lügatta ziyadelenmek, fazlalanmak mânasına masdar olup "fâiz" dediğimiz ziyâde-i mahsûsanın ismi olmuştur. Lisân-ı şerʿde, bir ʿakd-i muʿâvaza zımnında ʿivazsız kalan herhangi bir fazla demektir. Ribâ bir muâmelede hem ʿivaz kastı hem ʿivazsızlık suretinde bir yalancılık, bir tenakuzdur. Binâenʿaleyh bir ʿakd-i muʿâvaza zımnında olmayınca ribâ tasavvur olunamaz[9]. Cinsi, ölçüsü bir olan şeyler birbirleriyle mübadele edildiği[10] zaman iki bedel beynindeki tefâzul tahakkuk edebileceğinden o vakit ziyade tahakkuk eder. Yani mikyâs-ı ribâ cins ve mikdar veya her biridir. ʿAkd-i muʿâvazanın esası malı mala bi't-terâzî mübadele demek olan beyʿdir ki, beyʿ-i menfaat demek olan icâre de buna mülhaktır. Gerçi beyʿ bazen ribh ifade eder. Fakat bu ribh bir değil lâekal iki

1 H: "şayet".
2 H: "sizin".
3 B: "de".
4 H: "eğer".
5 H: "artık".
6 F: "da".
7 F + "~~o gün~~".
8 H: "Korunun da hazırlanın öyle bir güne ki o gün Allah'a götürüleceksiniz, sonra hiç kimseye haksızlık edilmeyerek herkese kazandığı tamamıyla ödenecek".
9 H ve F: "olunmaz".
10 H: "edildikleri".

akdin semeresi olduğundan ʿivazsız olamaz. On kuruşa alınan bir şey on bir kuruşa satıldığı zamandır ki bir kuruş kâr denilir. Ribâ ise bir akid zımnında olur. Bir akidde cins ve mikdârı müttehid iki mal birbirine tekabül ettirilerek mübadele edilmiş olduğu hâlde arada bir tarafa bedelsiz bir fazla tahakkuk etti mi işte bu bir ribâdır ki bedelli olmak üzere verildiği hâlde karşılığı yoktur. Meselâ birine bedelini bilâhare almak üzere karzan on lira verdiniz, harc etti, bir müddet sonra yerine on lira getirip verdi, verdiği anda bu muâmele beyʿ-i sarf suretiyle iki on lirayı bir mübadeledir. Bunlar cins ve mikdarda tamamen mütekābildir. Fakat o on lira yerine, meselâ on lira on kuruş verilirse bu on kuruş açıktan, bedelsiz verilmiş bir ziyadedir. İşte bu âyet nâzil olduğu zaman böyle altın veya gümüş nukūd ikrâzıyla ribâ devr-i câhiliye Arablarında mâruf idi. Hatta ağniyâsının ʿale'l-ekser yediği içtiği hep ribâ demekti. Biri diğerine bir vade ile altın veya gümüş bir mikdar para ikraz eder ve o müddet için mikdâr-ı istikrâza aralarındaki terâzîye göre bir [953] mikdar ziyade de şart eylerdi. Bu âyet nâzil olduğu zaman beynlerinde en meşhur olan ribâ bu idi. Herhangi bir borçta vade hulûl ettiği zaman borçlu veremezse alacaklısına "veremeyeceğim, irbâ et, yani artır" derdi, yine bir mikdar daha ribâ zammedilir ve bu suretle vade yenilendikçe borcun mikdârı artardı ve arta arta aslının bir veya birkaç mislini bulurdu. Asl-ı deyne "re'sü'l-mal" ve ziyadesine "ribâ" tâbir edilirdi. Her vadenin tecdîdinde zammedilecek ribânın yalnız re'sü'l-mal hesâbıyla veya evvelkinin re'sü'l-mâla zammıyla mecmûʿu üzerine yürütülmesi de şekl-i terâzîye tâbiʿ olurdu ki zamanımız tâbirine göre biri "basit fâiz", biri "mürekkeb fâiz" demektir ve ribânın re'sü'l-mâlı[1] geçip ezʿâf-ı muzâʿaf olması fâiz-i mürekkebde daha serîʿ olmakla beraber ikisinde de vâkiʿ olur. Cihânın bugünkü fâiz muʿâmelâtı da mâhiyeten devr-i câhiliyenin bu âdetinden başka bir şey değildir. Zaman zaman fâiz mikdârının ve eşkâlinin çoğalması veya azalması ise mâhiyet-i muâmeleyi tebdil etmez. İşte örf-i Arab'da ribâ, tam mânasıyla zamanımızda nukūdun fâizi veya güzeşte veya

1 M ve B: "re'sülmale".

nemâsı tâbir olunan fazlasıdır. Bunun karzdan başka düyûnâtta tatbîki dahi böyledir. Şüphe yok ki lügate nazaran bunun en münâsib ismi "ribâ", "ziyade", "fazla", "artık" olmak lâzım gelir; buna "fâiz" veya "nemâ" ıtlâkı اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا medlûlünce beyʿ ü ticârete teşbîhen verilmiş yalan bir ıtlaktır. Ribânın ziyâde-i nukūdda müteʿâref olan bu mânası şerʿde diğer emvâle ve nesîeye[1] dahi tatbik olunmuştur. Nitekim إِنَّمَا الرِّبَا فِي النَّسِيئَةِ hadîs-i şerîfi[2] mûcebince muʿâmele-i sarrâfiyede mücerred nesîe[3] yani veresi başlı başına bir ribâdır. Kezâlik اَلْحِنْطَةُ بِالْحِنْطَةِ مِثْلًا بِمِثْلٍ يَدًا بِيَدٍ وَالْفَضْلُ رِبًا وَالشَّعِيرُ بِالشَّعِيرِ مِثْلًا بِمِثْلٍ يَدًا بِيَدٍ وَالْفَضْلُ رِبًا الخ diye hurmayı, tuzu, altını, gümüşü, hâsılı altı şeyi aynı vechile sayan meşhur hadîs-i şerîfte[4] fazl hem yeden bi-yedin peşin ve hem mislen bi-mislin müsâvî mukabili olduğundan müsâvî olduğu hâlde peşin olmamak suretiyle [954] tahakkuk eden fazlın sırf veresi olmaktan ibaret[5] ziyâde-i hükmiyeye şümûlü müttefekun ʿaleyhtir. Bununla beraber bu hadiste ribânın altın gümüş nukūddan mâʿadâ şeylerde dahi tahakkuku gösterilmiştir ki bunlar örf-i lügatta ribâdan maʿdud değil idiler. Binâenʿaleyh "ribâ" kelimesi maʿnâyı örfîsinden taʿmîmen menkul bir ism-i şerʿî olmuştur. Böyle olduğu şununla da müeyyeddir ki Hazret-i Ömerü'l-Fârûk radıyallâhu ʿanh "إِنَّ مِنَ الرِّبَا أَبْوَابًا لَا تَخْفَي، مِنْهَا السَّلَمُ فِى السِّنِّ: Ribânın gizli olmayan birtakım ebvâbı vardır ki sinde yani hayvanda selem bu cümledendir"[6] buyurmuştur ki, bu bir taraftan ribânın ebvâb-ı hafiyyesi dahi bulunduğunu îmâ ettiği gibi diğer taraftan örf-i lügatta ribâ ıtlak edilmeyen ve nitekim bugün dahi fâiz tâbir olunmayan hayvânâtta selem muâmelesinin hâfî olmayan ebvâb-ı ribâdan bulunduğunu tasrih etmiştir. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da beyan olunduğu üzere yine Hazret-i Ömer demiştir ki: "Ribâ âyeti Kur'ân'ın en son nâzil olan âyetlerindendir. Hazret-i Peygamber

---

1 H ve B: "nesieye".
2 Müslim, Müsâkāt, 102. M ve B: "النسئة".
3 B: "nesie".
4 Bk. Ebû Yûsuf, *el-Âsâr,* thk. Ebü'l-Vefâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., s. 183; Müslim, Müsâkât, 83.
5 H -"ibaret".
6 Ebû Bekir el-Cessâs, *Şerhu Muhtasarı't-Tahâvî,* thk. Sâid Bektâş, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 1431/2010, III, 127.

sallallâhu aleyhi ve sellem bunu bize tamamen beyan etmeden irtihal etti. Binâenʿaleyh دَعُوا الرِّبَا وَالرِّيبَةَ:[1] ribâyı ve rîbeyi bırakınız, yani beyânât-ı mevcûdeye nazaran ribâ olduğu açıktan mâlum olanları bıraktığınız gibi ribâ reybi,[2] ribâ şüphesi bulunanları da bırakınız."[3] Buna binâendir ki İslâm'da اَلْحَلَالُ بَيِّنٌ وَالْحَرَامُ بَيِّنٌ وَبَيْنَهُمَا أُمُورٌ مُشْتَبِهَاتٌ دَعْ مَا يُرِيبُكَ إِلَى مَا لَا يُرِيبُكَ hadîs-i nebevîsi[4] muktezâsınca ʿale'l-ʿumûm şübühâttan ihtiraz bir nedb, bir takvâ meselesi olduğu hâlde bilhassa şübhe-i ribâdan ihtiraz vâcibâttan olmuştur. Bunun için ilm-i fıkıhta "şübhe-i ribâ ribâdır, zira ribâda şüphe muteberdir" diye bir kāide vardır. Müslümanların bunları bilmesi îcab eder. Zikrolunan eşyâ-yı sitte hadîsiyle nusûs-ı sâirenin istikrâsından eimme-i Hanefiyyenin istinbâtına göre gerek nukūd ve gerek sâir emvâlde ribânın illet-i mikyâsı[5] iki şeydir: Cins, mikdar. Fakat Şâfiiyye nukūddan mâʿadâsında bunlardan başka tuʿmu[6], Mâlikiyye de kūt mânasını ilâve eylemişlerdir. [955] Ahkâm-ı ribâ, biʿset-i seniyyenin son senelerinde ve feth-i Mekke sıralarında nâzil olmuştur. Ve hatta tatbîkāt-ı umûmiyesi ile ilânı Haccetü'l-vedâʿa müsâdif bulunmuştur. Bu sıralar ise اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى وَرَضٖيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دٖينًا [el-Mâide 5/3][7] âyeti mûcebince dîn-i İslâm'ın devre-i ikmâli bulunuyordu. Evvelâ Sûre-i Âl-i İmrân'daki يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبٰٓوا اَضْعَافًا مُضَاعَفَةً [Âl-i İmrân 3/130][8], baʿdehu bu âyetler nâzil oldu. Bu bize gösterir ki ribânın refʿi bir gāye-i tekâmüldür. Ribâ cârî olan hey'et-i ictimâʿiye henüz tekemmül etmemiştir ve tekemmül etmeyen akvâm ve milelden de ribâ refʿ olunamayacaktır. Ahlâk-ı dînîsi yükselmemiş, teʿâvün-i ictimâʿîsi ağızlardan kalblere geçmemiş, ictimâʿiyetleri tegallüb ve tahakkümden kurtulup dâire-i uhuvvete girmemiş olan cemiyetler ribâdan kurtulamazlar,

---

1 M, H, F ve B: "الريبه".
2 H +"yani".
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 36; İbn Mâce, Ticârât, 58; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 183.
4 Bk. Nesâî, Âdâbu'l-Kudât, 11. Krş. Buhârî, İman, 39; Ebû Dâvûd, Büyûʿ, 3. H -"أمور".
5 M ve B: "illeti, mikyâsı".
6 M: "taʿmı".
7 "…İşte bugün sizin için dininizi kemâle yetirdim, üzerinizdeki nimetimi tamama erdirdim ve size din olarak İslâm'a rızâ verdim…"
8 "Ey o bütün iman edenler! Öyle kat kat katlayarak ribâ yemeyin…"

kurtulmadıkça da marzî-i Hak olan kemâl-i ahlâkî ve ictimâʿîyi bulamaz, menâfiʿ-i ʿâmme ile menâfiʿ-i hâssa tesâdümünü refʿ edemezler. Herhangi bir hey'et-i ictimâʿiyede fâizsiz yaşanamayacağı hissi çoğalmaya ve fâizin meşrûʿiyetine çareler aranmaya başladı mı orada sukūt ve inhitat ve devr-i câhiliyeye irticâʿ başlamıştır. Iztırar ise ibâha kapısını açar, bugünkü cemʿiyyet-i beşeriyenin ribâ devrinden kurtulabilmesi ciddi bir salâh-ı ictimâʿî iktisab etmesine mütevakkıftır. Fakr azalıp salâh-ı ictimâʿî ilerledikçe fâizler tenezzül edecek ve bir gün gelip kalkacaktır. Fakat ribâ devam ettikçe de servetler inhisardan kurtulmayacak, fakr azalmayacaktır. Umûmî nokta-i nazarla bugünün dünyasında fâizin refʿi bir mefkûre olarak düşünülmeye başlamış ise de, doğrusu temâyülât-ı hâzıra henüz refʿi değil tenzîli üzerinde dolaşabilmektedir. İşte bütün dünyanın henüz tahakkuk ettiremediği bu ümniyye min tarafillâh ictimâʿiyyet-i İslâmiyede tahakkuk etmiş idi. Bu suretle Kur'an ve dîn-i İslâm hâl-i hâzırdaki bütün beşeriyete dahi en yüksek bir tekâmülün ilhâmını bahşedecek bir kitâb-ı mübîn, bir kānûn-ı ilâhîdir. İktisâd-ı ʿâmmı temin için infâk-ı hayr usûlünü taʿmîm eden [956] cemiyetler fakrın tedâvîsini ehass-ı âmâl ittihaz eyler. Bilakis tevzîʿ-i emvâlde ribâ usûllerini tervic eden cemiyetler dahi servette inhisar ile fakrın taʿmîmini istihdaf eylerler[1]. Fâizci ribâ almak için dâima bir muhtaç gözetir. Ve her ribâ bir bedel verilmeden alınan açık bir fazla olduğu için muhtâcın ihtiyâcını tehvin yerine saʿy ü amelini mukabilsiz gasp ederek dolayısıyla teşdid eder ve hakikatte o cemiyet ribâcılara münhasır olur. Fukarâ kısmı ne kadar fazîletkâr olursa olsun cemiyetin hâricinde ağyar vaziyetinde bırakılır. Bu da o cemiyeti mütemâdiyen ihtilâle sürükler, nâmeşrû makāsıddan doğan efkâr-ı ihtilâl ile fıtrî sebeplere istinad eden ihtilâlin ise azîm farkı vardır. Rahmet-i ilâhiye ağniyâ ve fukarânın bir teʿâvün-i samîmî içinde sofra-i hilkatten mütenaʿʿim olmalarını iktizâ ederken, bunun zıddına hareket eden ve karşılarında fakr ihdas etmedikçe mütenaʿʿim olamayacağını[2] zanneden cemiyetler, hiçbir zaman ıztırab ve ihtilâl-i ictimâʿîden kurtulamazlar.

1 H ve F: "ederler".
2 M ve B: "olmayacağını".

Böyle tevzîʿ-i emvâlde ribâyı itiyad eden cemiyetlerin efrâdı için ribâ tiryâkilerin afyonu gibi hasret çekilir bir ihtiyaç hâlini alır. O zaman bir re'sü'l-mâla mâlik fazîletkâr ferdlerin de bundan tevakkīsi müteʿassir olur. Hepsi çâr ü nâçâr bu çarkın dişleri arasında ezilir gider. O zaman bu müşkilâtı iktihâm edip de etrafındakilere bir nefes aldırabilen eʿâzım bâlâdaki لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/262, 274, 277] tebşîrine mâsadak olurlar. Ribâcılar ise ebedî bir sarʿa-i ihtilâlin ihtilâcâtı içinde kıvranır giderler. İşte Hak teâlâ bunların bu hâllerini beyan için buyuruyor ki:

{اَلَّذٖينَ يَأْكُلُونَ الرِّبٰوا} Ribâ yiyenler, yani fâiz muâmelesi yapan ve bu suretle servet istihsâl ediyoruz diye muhtaçların kazançlarını ellerinden çeken ve gāye-i istihsâli nefʿ-i ʿâmdan hırs-ı hâssa tahvil ederek hakikatte istihsâlden ziyade istihlâke hizmet eden, velhâsıl infâkāt-ı hayriye gayesinin tamamen [957] zıddına gidenler {لَا يَقُومُونَ اِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذٖى يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ} sarʿadan, cinnetten kalkamazlar, ancak yevm-i kıyâmette şeytan çarpmış sarʿalı veya deli gibi perişanlık içinde kalkarlar. ❁ Esasen dokunmak demek olan "mess" lisân-ı Arab'da delirmek mânasına da gelir ve mecnûna, sarʿalıya "memsüs" denilir. Bunlar künhüne erilmez esbâb-ı hafiyyeden neş'et eden fenâ marazlar olduğu için cinne, şeytana nisbet edilerek "cin tutmuş", "şeytan çarpmış" denilegeldiği de umûmen mâlumdur. Bunların cin ve şeytana nisbeti hakikat mı mecaz mı meselesi mevzûʿ-i münakaşa olmuş ise de asıl mâna âşikârdır ki fenâlığın dehşetini ve esbâb-ı sırriyeye taʿallukunu göstermiştir. Bunlar ribâ ile saʿy ü amel erbâbının semere-i mesâʿîsini alıp geçindiklerinden rehâvet içinde yatar, serîʿ bir intibah ile kalkamaz. Ekserîsi yataklarında şeytan çarpmış gibi saatlerce gerneşerek, ağzını gözünü eğerek sendeleye sendeleye kalkar. Hayatları fikr-i ribâ ile delicesine geçer, düştükleri zaman bellerini doğrultamazlar. Fakat asıl mesele bu değil, bunlar karınlarını ribâ ile doldurduklarından dolayı bir hadîs-i nebevîde de beyan olunduğu üzere kabirlerinden kalkarken umûmiyetle sarʿalı veya mecnun hâlinde kalkacaklar[1] ve bu hâl

1 Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* thk. Hamdî b. Abdülmecid es-Selefî, Kāhire: Mektebetü İbn Teymiyye,

onların alâmet-i fârikaları olacaktır. Leyle-i Miʿrâc'da Resûlullah ribâcıları âyetin tasvîri vechile görmüş, "bunlar kim?" diye sorduğu zaman Cebrâil bu âyeti okumuştur.[1]

{ذٰلِكَ} O ʿikāb {بِاَنَّهُمْ} esasen şu sebepledir ki bunlar {قَالُٓوا اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا} beyʿ başka değil, ancak ribânın mislidir. Ona mümâsil ve ona mülhaktır diye itikad ettiler[2]. Beyʿ ile ribânın hakikatteki farklarına rağmen kıyas maʿa'l-fârik suretiyle ikisini cins-i vâhidden birer muâmele itibar ettikten başka bununla da kanaat etmeyip ribâyı asıl[3], beyʿi ona benzer ve onun cereyânını tâkip etmesi lâzım gelir bir ferʿ gibi farzetmişler ve bu itikad ile hareket [958] eylemişlerdir. İşte fenâlığın başı ribâyı beyʿe teşbih ve kıyas ile ikisini mütemâsil nevʿ-i vâhid itibar ettikten sonra bu teşbîhi aks veya kalb ile ribâyı asıl ve beyʿi ferʿ itibar edip "sade ribâ beyʿ gibi değil, bilakis beyʿ ribâ gibidir: اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا" demeleri ve böyle bir tasarruf-ı fikrî ile ribâyı beyʿe bir esas imiş gibi istihlâl eylemeleri olmuştur ki, bunlar bir taraftan beyʿ ile ribânın farkını kaldırmak iddiasında bulunur, diğer taraftan bu farkı maʿkus bir surette tesbit ederler. ❁ Müfessirîn bu teşbîhin teşbîh-i maklub veya teşbîh-i maʿkus olması hakkında idâre-i kelâm etmişler, fakat âyetin zâhiri vechile teşbîh-i maʿkus suretiyle bir kıyâs-ı maʿkus olmasını ihtiyar eylemişlerdir ki, birine göre mübâlağaten ribânın asıl gibi farz, diğerine göre de asıl iddia edilmiş olduğu anlaşılır.

Nukūd her nevi emvâlin serîʿan vâsıta-i mübâdelesi olmak, beyʿ ve mübâdelenin tekerrür ve tevâlîsi de bi'n-netîce emvâlin bir sebeb-i ribh ve nemâsı bulunmak itibariyle nukūd durduğu yerde bilfiil bir nemâ yapmasa bile takdîren ve bilkuvve nâmî farzedilir. Bu şerʿan da böyledir. Bu bahane ile ribâcılar birine bir para verdikleri zaman, verdikleri paranın

---

ts., XVIII, 60:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِيَّايَ وَالذُّنُوبَ الَّتِي لَا تُغْفَرُ: الْغُلُولُ فَمَنْ غَلَّ شَيْئًا أَتَى بِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَآكِلُ الرِّبَا فَمَنْ أَكَلَ الرِّبَا بُعِثَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ مَجْنُونًا يَتَخَبَّطُ.

1 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 76:
رُوِيَ فِي قِصَّةِ الْإِسْرَاءِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ انْطَلَقَ بِهِ جِبْرِيلُ إِلَى رِجَالٍ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ كَالْبَيْتِ الضَّخْمِ، يَقُومُ أَحَدُهُمْ فَتَمِيلُ بِهِ بَطْنُهُ فَيُصْرَعُ، فَقُلْتُ: يَا جِبْرِيلُ مَنْ هَؤُلَاءِ؟ قَالَ: الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ.

2 F +"~~etmişlerdir~~".

3 F +"ve".

bilfiil mevcut olmayan nemâ-yı takdîrîsini zihnen mülâhaza ile tahayyül olunan menfaʿat-i mevhûmesini ʿivaz göstererek yerine fâiz denilen bir ziyâde-i muhakkaka alırlar. Dava mübadele davasıdır. Fakat hakikatte bedelin birisi var, diğeri bir emr-i mevhumdur. Alınan fâiz görünür, bilinir, muayyen bir mal; onun bedeli farzedilen şey ise ne görülür, ne tutulur, ne bilinir. Ne histe mevcuttur ne akılda; ancak şöyle olabilirdi, böyle olabilirdi diye karanlık nâmütenâhî faraziyyât içinde dolaşan bir kuvve, bir hayâldir. Hayâl ise hakikate tekabül ettiği zaman hiçtir, hayâlin hakikat ile mübadelesi de bir mübâdele-i hayâliyeden başka bir şey değildir. Beyʿ ise bir mübâdele-i hakīkiyedir. Hakkın muktezâsı da hayâle hayâl, [959] hakikate hakikat hükmünü vermektir.[1] Ribâcı hak gözetmediğinden bu mübâdele-i hayâliyeyi bir mübâdele-i hakīkiye olan beyʿe benzeterek karşısındakine "ribâ beyʿ gibidir, ben bu fâizi meccânen almıyorum, beyʿ gibi bir mübadele ile alıyorum" diye gösterir ve bunu beyʿ-i menfaat olan icâre gibi bir şey tahayyül ettirmek ister. Hâlbuki icârede menfaat mütehakkık, ribâda mevhumdur. Ribâcının mübadele iddiası altınların şıngırtısını altına satmaktan daha hayâlî bir mübadeledir. Ribâcı altınlarına şöyle bir bakar, "Ben bunları tedavüle çıkarsam da herhangi bir alışveriş etsem, neler neler kazanmazdım, işte şu on lirayı bütün bu menâfiʿiyle sana veriyorum. Haydi bu menfaatleri şu kadar müddette sen kazan da bu müddet nihâyetinde bu on lirama on lira, o menfaatler mukabilinde de şu kadar lira olmak üzere min haysü'l-mecmûʿ on küsur lira getir" der, üzerine "bak sana ne kadar iyilik ettim" diye bir minnet de yapar. O zavallı fakir de belki kazanırım ümidiyle alır, kazanabilirse fâizciye verir, kazanamazsa mahvolur gider. Maʿamâfîh ribâcılar "ribâ beyʿ gibidir" sözünde kalmış olsalar, hakikate karşı büyük bir bühtan olan[2] bu sözleri, bu hâlet-i rûhiyeleri cemʿiyyet-i beşeriye için bi'n-nisbe ehven-i şer olurdu. Zira o zaman beyʿin asl ü esas olduğunu kabul ve itiraf etmiş olacaklarından fâiz muʿâmelâtını mümkin olduğu kadar mübâdele-i hakīkiyeye takrîb etmeye çalışırlardı ve o zaman bütün muʿâmelât-ı ticâriyede ribâ

1 M ve B: "vermektedir".
2 H -"olan".

hâkim olmaz, fâizsiz sahîh ve sâlim ticâretler de yapılabilir, erbâb-ı saʿy ü amel o kadar zarara düşmez, servetler de tamamen inhisâra uğrayıp kalmaz. Hâlbuki ribâcılar kendi nefislerinde "ribâ beyʿ gibidir: الرِّبٰوا مِثْلُ الْبَيْعِ" demekle kalmazlar. Onlar şu kanaattedirler: "Muʿâmelâttan asıl maksad nefʿ-i ʿâm değil, rahatla ziyade kazanmaktır. Ziyade kazanmanın en kısa, en rahat yolu da fâizciliktir. Fâizde kâr muhakkak ve kavî, beyʿde mevhum ve zaîftir. Beyʿ gibi müteʿaddid [960] akidlerin, muhtelif mesâî ve zahmetlerin tevâlîsinden sonra hâsıl olacak kâr ile bir akidde hâsıl olacak kâr arasındaki fark âşikârdır. Sonra hakīkī olan eşyâ ve menâfiʿin mübadelesinden çıkacak kârda bir kuvve-i îcâdiye yoktur. İnsan, hayâli hakikate kalb ettiği zamandır ki ciddi bir kâr yapmış olur. Beyʿ ve ona müteferriʿ olan bütün mübadeleler, hep ribh ü kâr için vâsıtalardır. Ve beyʿ yalnız ribh ü ticaret içindir. Tüccarlık menâfiʿ-i umûmiyeye hizmet değil, menâfiʿ-i umûmiyeyi çekmektir. Hâsılı beyʿin asıl mâhiyeti mübadele ile bedeline temellük değil, ribh ü ticarettir. Hâlis ribh ise ribâdır. Binâenʿaleyh ticaretin kökü ve başı beyʿ değil ribâdır. Ribâ beyʿe benzer değil, ancak beyʿ ribâya benzer اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا beyʿ, helâl ise ribâ evleviyetle helâl olmalıdır" derler. Ve hiçbir istihsâl yapmadan paralarını artırmak isterler. Bunun için paranın menfaati dedikleri zaman ancak ribâyı düşünürler. Paralarının fâizini hesap etmeden hiçbir işe girişmezler, "fâiz kalkarsa ticaret durur" derler, kendilerini tâcirlerin en büyüğü sayarlar. Fâiz işine karışmadan ticaret yapanlara tüccar demezler. Hâlbuki tüccarı yaşatan fâizciler değil, fâizcileri yaşatan onlara tâbiʿ tüccardır. Fâiz düşünmeyen bir kimse meselâ yüzde beş kâr ile işe girişmek isterse ribâcılar yüzde on ile bile iş tutmaya râzı olmazlar, fakat diğerlerini iflâs ettirip de fâiz piyasasını fırlatmak için türlü türlü entrikalar çevirerek bir müddet zararlara bile katlanırlar. Bir kere muʿâmelât-ı ticâriyenin asl u esası fâizdir kararı verildi mi, artık ribâ bütün mübâyaʿâta hâkim olur. Ribâya benzetilmeden, fâiz hesabı karışmadan hiçbir beyʿ yapılamaz. Maksud bi'z-zat olan emvâl ile vâsıta olan nukūd arasındaki tevâzün, emvâlin aleyhine, esmânın lehine bozulmaya başlar. Saʿy ü amellerin semerâtı

fâiz kanallarından ribâcıların ellerinde toplanır, tedrîcen servet inhisâra uğrar, istihlâkât-ı muzırra meydan alır, sermâyedarlar lehine istihlâk kıymetleri artar. [961] Bizzat müstahsiller hesâbına istihsâl kıymetleri düşer, mütevassıtlar ikisi arasında mütemâdiyen bocalar. Bakarsınız hem mal vardır hem de[1] sermaye, bununla beraber ıztırâbât ve ihtirâsât çoğaldıkça çoğalmıştır. Toklar az, açlar çok, gülenler az, ağlayanlar çoktur. Dünyalar kadar malı olsa parası olmayan fakir sayılır. Derken saʿy ü amel erbâbı ile sermâyedar arasında gayz u kin başlar. Bir taraftan sermayesiz müstahsiller nukūdun vâsıta-i mübadele olması aleyhinde efkâr ü hissiyât beslemeye, emvâlin bilâ vâsıta mübadelesini arzu etmeye başlar, diğer taraftan menâbiʿ-i nukūd dahi bütün vâsıtalarıyla bunları zapt veya ifnâ edebilmek için her cihetten esaret altına almaya çalışır. Git gide sermâyeden, istihsâlden mahrum olanlar da çoğalır. Bunlarda da bir yağmagerlik hissi uyanır. Dışından bakıldığı zaman mesʿud ve muhteşem zannedilen bir hey'et-i ictimâʿiye içinden çürümüş, kurtlanmıştır. Sükûn içinde kımıldanmak ihtimâli yok gibi görünen unsurlar, rûhlarındaki halecân-ı ıztırâb ile patlamaya müheyyâdır. Şeytanlar da bundan istifadeye kalkar. Bütün bu fenâlıklara sebep olan ribâcıları dehşetli bir sarʿa-i cinnet sarar da bütün hakikatleri hayâl ve bütün emelleri pâymâl olur. Bu sarʿa onlara tâ اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا dedikleri zaman dimağlarına gizlenen eser-i cinnetin bir tezahürü olacaktır ki, kıyâmet-i suğrâda, olmazsa kıyâmet-i vustâda, olmazsa kıyâmet-i kübrâda mutlak bu ʿikābı göreceklerdir. Tashîh-i iʿtikād ile tevbe etmedikçe bu neticeden kurtuluş yoktur. Belâğat-i Kur'âniye ne şâyân-ı hayrettir ki edât-ı hasr altında bir teşbîh-i maʿkus ifade eden اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا cümle-i vecîzesinde bu kadar meʿânîyi zübde etmiş ve ihtiyâcât-ı ʿâmmeyi defʿ ve teʿâvün-i birr ü takvâya hizmet için mevzûʿ ve meşrû olan bütün mübâdelât-ı umûmiye ve muʿâmelât-ı ticâriyeyi ribânın taht-ı inhisârına vermek ve cereyân-ı hukūkī ve ictimâʿîyi hüsn-i iktisad ve infâkāt-ı hayriye gayesinden çevirmek ve mesâʿî-i ʿâmmeyi ihtirâsât-ı [962] hâssaya hâdim kılmak ve hakikatleri hayâle ircâʿ

---

[1] H -"de".

eylemek isteyen ribâcıların bir nevi cinnet ile alâkadar olan bütün ahvâl-i rûhiyelerini gösterivermiştir.

Evet, ribâcılar اِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبٰوا demekte ve bu kanaatle hareket etmektedirler {وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا} hâlbuki Allah beyʿi helâl, ribâyı haram kıldı, bunlar mütemâsil değil, yekdiğerine tamamen zıttırlar. Hükm-i ilâhînin nassı böyle iken aralarındaki fark nasıl ilgā edilir veya[1] nasıl aks edilir? ❁ Nass-ı ilâhî karşısında kıyâsât-ı fâside ile beyʿi ribâya veya ribâyı beyʿe kıyas etmeye ve bunları birbirlerine karıştırıp haramı helâl, helâli haram yapmaya kimsenin hakkı yoktur. Allah zıt olan yalan ile doğruyu, hayâl ile hakikati nasıl tefrik etmiş ve bu farkı kaldırmak kudretini hiçbir kimseye nasıl vermemiş ise, bir mübâdele-i hakīkiye ve sahîha olan beyʿ ile bir mübâdele-i vehmiye ve kâzibe olan ribânın zıddiyetini refʿe ve hill ü hurmetini karıştırmaya kalkmak da böyledir. Zıt olan nûr ile zulmeti birbirine mümâsil[2] farz etmek nasıl bir cinnet ise, ribâ ile beyʿi mütemâsil addetmek de öyledir.

Akl ü idrâkleri kemâle gelmemiş ve henüz irşâd-ı ilâhî kendilerine vâsıl olmamış bulunanlar ne ise, fakat böyle açık ve beliğ ihtârât-ı rabbâniyenin vürûdundan sonra da bu sevdâdan ayrılmayıp böyle efkâr ve hissiyyât-ı bâtılada ısrar edenlerin ahvâl-i uhreviyeleri şeytan çarpmış mecnun ve masrûʿ gibi olmaz da ne olur? Binâenʿaleyh {فَمَنْ جَٓاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّه۪ فَانْتَهٰى} kendisine Rabbinden böyle bir mevʿiza, bir nasîhat ü ihtar gelip de derhâl ribâcılıktan vazgeçen her kim olursa olsun {فَلَهُ مَا سَلَفَ} geçmiş olan ribâ artık onun kendisinindir[3]. O fesh olunmaz, istirdâdına kalkışılmaz, hüküm mâkabline şâmil değildir {وَاَمْرُهُٓ اِلَى اللّٰهِ} [963] ve onun hükmü sırf Allah'a kalmıştır: Hâlde emr-i ilâhîyi dinlediğinden dolayı derece-i ihlâs ve nedâmetine göre me'cur kılar[4], mâzîsini de dilerse mağfiret eder, dilerse etmez, onu ancak O bilir. Şu kadar ki kabûl-i tevbe hakkındaki vaadine nazaran affı mercüvdür.

---

1 M ve B: "nasıl ilgā edilir veya".
2 H ve F: "mütemâsil".
3 H: "onundur"; F nüshasında "onundur" yazılmış olup, satırın üzerinde "ona aittir" şeklinde düzeltilmiştir.
4 H ve F -"me'cur kılar".

{وَمَنْ عَادَ} Her kim de dönerse, yani eski hâle döner[1], yine ribâyı tahlîl etmeye başlarsa[2] {فَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} İşte bunlar ashâb-ı nârdırlar. Cehenneme sevk olunur, orada ebediyen kalırlar.

Bu nass-ı Kur'ân mâhiyet-i ribâ ile mâhiyet-i bey' u mu'âvaza beyninde öyle kat'î bir fark-ı tezad tesbit eylemiştir ki bu tekabül ü taksim الرِّبٰوا'daki elif lâmı 'ahd-i hâricîye haml ile اَضْعَافًا مُضَاعَفَةً [Âl-i İmrân 3/130] gibi bir nev'ine sarf etmeye imkân bırakmamıştır. Binâen'aleyh ribâ mefhûmu ile bey' mefhûmu iyice tasavvur edildikten sonra bunları yekdiğerine karıştırmaya imkân yoktur. 'İndallah bey', bey' olduğu haysiyetten[3] helâl; ribâ, ribâ olduğu haysiyetle haramdır. Ribâ karışarak yapılmış bey'lere gelince, bunların da temiz ile pisin karışmasından çıkacak olan hükm-i ma'lûma tâbi' olacağı mâlumdur. Midesi temiz olanlar, bir katre necâset karışmış suyu nasıl içmezlerse bu da öyledir. Nitekim bir hadîs-i şerif mûcebince "Helâl ile haram ictimâ' edince haram takdim olunur" kāidesi de bunu nâtıktır.[4] Ribâ haram ve bâtıl olunca, ribâ ve o gibi mefâsid karışan bey' de fâsid olur ki tafsîli fıkha aittir. Bâlâda görüldüğü üzere şer' nokta-i nazarından âtîdeki mefhûm-ı ribâ mücmeldir. Bunu mümkin olduğu kadar beyânât-ı nebeviyeden anlamak ve istinbat eylemek lâzım gelir. Ancak örf-i lügate nazaran mâlum olan bir misâl-i ribâ vardır ki o da nukūdda cereyan eden fâizdir ve bunun mantûk-ı âyette duhûlü her türlü şüpheden âzâdedir. Âyetin bundan mâ'adâsı hakkında [964] mücmel olan delâlet-i şer'iyesi başlıca yukarıda zikredilen meşhur eşyâ-yı sitte hadîsiyle, إِنَّمَا الرِّبَا فِي النَّسِيئَةِ hadîs-i şerîfi[5] ile tefsir edilmek iktizâ ederse de, vade ile nakit ikraz ederek alınan meşhur fâizin hurmeti âyetin bizzat mûceb-i kat'îsinden müstefâddır. Şu hâlde gerek geçen[6] va'îd, gerek gelecek olan i'lân-ı

---

1 H ve F -"yani eski hâle döner".
2 H ve F: "yine ribâya helal demeye başlarsa".
3 H: "haysiyetle".
4 Bk. Abdürrazzak, *el-Musannef*, VII, 199:
قَالَ عَبْدُ اللهِ: «مَا اجْتَمَعَ حَلَالٌ وَحَرَامٌ إِلَّا غَلَبَ الْحَرَامُ عَلَى الْحَلَالِ». قَالَ سُفْيَانُ: وذَلِكَ فِي الرَّجُلِ يَفْجُرُ بِامْرَأَةٍ وَعِنْدَهُ ابْنَتُهَا أَوْ أُمِّهَا، فَإِذَا كَانَ ذَلِكَ فَارَقَهَا.
5 Müslim, Müsâkāt, 102.
6 H ve F: "sebk eden".

harb vesâire inzârı teemmül edildiği zaman hiçbir mü'min şüphe etmemek lâzım gelir ki, hey'et-i ictimâʿiyenin salâhını taharrî edecek yerde ondan sarf-ı nazar edip de beyânât-ı Kur'âniyenin zıddına olarak ribâ için turuk-ı cevaz taharrîsine kalkışmakta fâide değil azîm zarar ü hatar mevcuttur. Ancak ʿale'l-ıtlâk ferd nokta-i nazarından düşünüldüğü zaman her ferdin cereyân-ı ictimâʿîyi tevkif veya tahvîle iktidârı iddia edilemeyeceğinden, bazı ahvâlde ve bazı eşhâs için bunun فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ [el-Bakara 2/173; el-Enʿâm 6/145; en-Nahl 16/115][1] medlûlünce sevk-i ıztırar ile ekl-i meyte kabîlinden bir hükme tâbiʿ olabileceği mevzûʿ-i bahis olmuş ve bunun için bir vakitler, eytâm ü arâmil ve onlar hükmünde olan aceze ve muztarrîn için "hîle-i şerʿiye"[2] nâmı verilen devr usûlüne mesağ bulunduğu zannedilmiş idi ki bu da sû'-i istiʿmâlinden katʿ-ı nazarla mânadan ziyade bir şekil işidir. Ve böyle bir vazʿ-ı ıztırârîye düşmek şüphe yok ki kimse için şâyân-ı temenni değildir. Binâenʿaleyh ribâ derdi bir maraz-ı ferdî olmaktan ziyade bir maraz-ı ictimâʿîdir. Ve bunun için teʿâvün-i ictimâʿîsi pek kāsır olan gayr-i mütekemmil cemiyetlerde sârî bir surette istîlâ eder. Tekemmüle[3] doğru yürüyen cemiyetlerde de aksi vâkiʿ olur ki bidâyet-i İslâm'da bu tekemmül feyz-i Muhammedî ile yirmi sene zarfında hâsıl oluvermiş ve iki üç sene zarfında refʿ-i ribâ tatbik edilivermiştir.

Müfessirîn ribânın tahrîmi için ber vech-i âtî esbâb-ı müteʿaddide zikretmişlerdir:

1. Bâlâdan münfehim olduğu üzere ribâ insanın malını ʿivazsız ahz etmektir. Yüz lirayı yüz bir liraya peşin veya veresi satmak her hâlde âşikârdır[4] ki bir lirayı karşılıksız [965] almaktır, insanın malı da hâcetiyle alâkadar olduğundan büyük hurmeti[5] hâizdir. Nitekim

---

1 "…Sonra kim bunlardan yemeye muztar kalırsa diğerin hakkına tecâvüz etmemek ve zarûret mikdârını geçmemek şartı ile…" / "…her kim muztar olursa diğer bir muztarra tecâvüz etmediği ve zarûret mikdârını aşmadığı takdirde…" / "…her kim de muztar olursa bâğî ve mütecâviz olmadığı hâlde…"

2 "Hîle-i şerʿiye" terimi, görünüş ve şekil bakımından şer'î hukuka uygun bir işlemin vâsıta kılınarak, yasaklanmış bir sonucun hedeflendiği muameleleri ifade eder (geniş bilgi için bk. Saffet Köse, "Hiyel", *DİA*, XVIII, 170-178).

3 B: "tekâmüle".

4 H ve F: "âşikâr".

5 H ve F: "hurmet-i azîmeyi".

Resûlullah "حُرْمَةُ مَالِ الْإِنْسَانِ كَحُرْمَةِ دَمِهِ: İnsanın malının hurmeti kanının hurmeti gibidir"[1] buyurmuştur. Binâenʿaleyh insanın malını ʿivazsız ahz etmek haram olmak lâzım gelir. Acaba o yüz lira re'sü'l-mâlın bir müddet zimmette ibkāsı bir liranın ʿivazı değil midir? Bir de bugün peşin olarak on kuruşa satılacak bir şeyi bir ay sonra veresiye olarak on bir kuruşa satmak da câiz olmuyor mu? Hayır, bir lira sağlam bir liradır. Yüz liranın zimmette durması ise mevhum ve itibârî bir duruştur ki bu duruş bir menfaat olabileceği gibi aynı zamanda bir zarar da olabilir. Hatta bundan dolayıdır ki ribâ yalnız insanın malını ʿivazsız[2] almakla kalmayıp ʿivazsıza[3] ʿivazlı nâmını vermek gibi bir ahlâksızlığı, bir yalancılığı ve bir nevi sahtekârlığı mutazammındır. Buna karşı gösterilen terâzînin bir tarafı hakikatte rızâ değil bir kerhtir. Bunun için bir lirasını doğrudan doğruya[4] hibe veya sadaka olarak veren kimse ile fâiz olarak veren kimsenin ahvâl-i kalbiyelerinde ne büyük tefâvüt vardır. Birisi en yüksek zevkine ermiş bir kalb olarak münşerih olurken diğeri malını çarptırmış bir bîçâre vaziyetinde ıztırab içindedir. Beyʿdeki veresi, peşin farkına gelince, eğer alınan verilen bedeleyn bir cinsten değil iseler bunlar herhangi bir akidde yekdiğerine tekabül ettirildikleri ve yalnız birbirleriyle ölçüldükleri zaman aralarında tefâzul farkına imkân yoktur, o tefâzul bu mübâdelede değil, akidden hâriç olan üçüncü bir mikyâsa nazaran sâbit olabilir. Bunun için yalnız bir ʿakd-i beyʿ hiçbir zaman ribh ifade etmez. Beyʿde ribh bir şey üzerine tevâlî-i ʿukūdun neticesidir. Tüccar da böyle ʿukūd-ı mütevâliye ile iştigal edendir. Meselâ on kuruş şu anda ve şu akidde bir okka buğdaya tam mukabil olabildiği gibi, diğer bir gün ve diğer bir akidde on okka buğdaya tekabül eder. Ve kuruş ile buğday arasında cinslerinin ve [966] menfaatlerinin tehâlüfünden dolayı tarafeyn her zaman için seve seve hakīkī bir mübâdele yapabilir[5]. Ve hiçbiri maksadına nazaran bir şey

---

1 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 446; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 74.
2 M ve B: "ʿivaz".
3 M ve B -"ʿivazsıza".
4 F: "doğru".
5 H ve F: "yapabilirler".

zâyi' etmiş olmaz. Bu, bunlardan birisine bir kâr temin etmiş olursa o kâr yalnız bundan değil, bununla daha evvelki bir akdin mukayesesindendir. Yani on okkayı on kuruşa satan ihtimal ki mukaddemâ onu[1] beş kuruşa almıştır. Bilakis bir okka unu on kuruşa satan da yirmi kuruşa almış olabilir. Ve bey' suretiyle mu'âmelât-ı ticâriyedeki kâr ü zarar hep böyledir. Yoksa eşyâ-yı muhtelife arasındaki bir mübadele re'sen ve bizzat düşünüldüğü zaman ne kâr, ne zarar tasavvur edilemez, ancak bir te'âdül düşünülebilir ve öyledir. Diğer esbâb-ı fesad bertaraf edilirse mâhiyet-i bey' böyledir. Ancak bu bey' buğdayın buğdaya, altının altına mübadelesi gibi mütecanis şeylerde ise o zaman her birinin mikdârı yekdiğerinin mikyâsı olacağından, bunlar gerek peşin ve gerek veresi olsun aralarında tefâzul bir okka un ile iki okka unun, kezâlik bir lira ile iki liranın mübadelesinde olduğu gibi derhâl ta'ayyün eder ve göze batar. Bunun için bunlar müsâvî bile olsalar biri bir gün sonra verilmiş bulununca bir günlük teahhur veya tekaddüm bir fazlalık teşkil eder ve bu artık bey' olmaz, mahzâ ribâ[2] olur. Zaten ikrâzât da bu kabîlden olduğu için ribâdır. Binâen'aleyh ribâyı buna benzeterek tahlîl etmek bir müsâderedir. Bunun için eşyâ-yı sitte hadîsiyle bu mâna ribâ-yı örfîye munzam olarak ayrıca beyan edilmiştir.

2. Ribâ insanları cidden kesb ü istihsâl ile iştigalden men' eder. Çünkü herhangi bir suretle beş on kuruş para sâhibi olmuş bulunan bir kimse fâizcilikle parasını peşin veya veresi arttırmak imkânını bulunca artık maîşetini kazanmak için az veya çok kolay bir yol bulmuş olur. Ve o zaman zahmetli olan ticaretler, sınâ'atler[3] ile kazanmak külfetine tahammül edememeye başlar. Bu [967] ise yüksek istihsâlâta kābiliyetli birçok şahsiyetlerin faaliyetinden sa'y ü amel âleminin mahrûmiyetine ve binâen'aleyh halkın menâfi'-i umûmiyesinin inkıtâ'ına sebep olur. Hâlbuki mesâlih-i âlem ancak ticâretler, hirfetler, sanatlar, umranlar ile kesb-i intizam eder. Yüksek mesâînin, yüksek sermayelerin dahi

---

1 M: "unu".
2 H ve F: "mahz-ı ribâ".
3 M ve B: "sanatlar".

alâkadar olduğu bu nokta-i nazardan sermayeleri tezyid için ribânın da menâfiʿ-i umûmiyeye hizmet edebileceği iddia olunamaz. Çünkü bu tezyid yalnız ribâdan beklenecek olursa saʿy ü amele hiç iltifat edilmemiş olur. Hâlbuki umrânât ve menâfiʿ-i umûmiye nukūda bir vâsıta olmak üzere mütevakkıf ise saʿy ü amele bizzat bir illet olmak üzere mütevakkıftır. Binâenʿaleyh sermaye sâhiplerinin nakitleriyle beraber saʿy ü amelleri de diğerlerine munzam olduğu takdirde hâsıl olacak netice ile bunların saʿy ü amellerinin mevkīʿini velev kısmen olsun ribâya terkederek diğer erbâb-ı mesâʿînin saʿylerini istihlâk etmekten hâsıl olacak netice arasında fark pek büyüktür. Eğer âlem-i ticârette ribâ ile irâ'e-i iktidar eden sermâyedarların fâizcilik kudreti ellerinden alındığı zaman kıymet-i ticâriyelerinin kalmayacağı farz olunuyorsa[1] bunların esasen kıymetli ʿanâsır-ı müfîdeden olmadıklarını kabul etmek ve o zaman bu yüksek sermayeleri ellerinde haps etmeye hakları olmamak lâzım gelir. Yok eğer bu sermâyedarlar ciddenden iktidâr-ı ticârîyi hâiz kimseler ise o zaman da ribâcılık bunların mesâî-i hakīkiyelerinden âlem-i ticâreti veya sınâatı mahrum ediyor demektir.

3. Ribâcılık insanlar beyninde ihtiyâca göre karz-ı hasen suretiyle hayr ü muʿâvenetin inkıtâʿına sebep olur. Çünkü ribâ haram ve memnûʿ olunca misli misline karz vermek insanların hem hoşuna gider, hem de bu vaziyet, ahlâk ve emniyet-i umûmiyede istikāmetin tevessüʿüne ve hey'et-i ictimâʿiyenin rasânetine sebep olur. Herkes istihlâki nisbetinde ödemeye mecbur olacağından borcunu te'diyeye [968] daha ziyade namus ve gayret ile sarılır. Ve şüphe yok ki on yerine on bir ödemeye mecbur olanlar da batan borçların çoğu batmaktan da kurtulur. Ribâ cereyan ettiği surette ise muhtaç olanların ihtiyâcı bir lira yerine iki lira borçlanmaya sevk edebilir ve bu imkânı bulan para sâhipleri de bunu vesile tutar, karz-ı hasenden istinkâf etmeye başlar. Bu suretle beyne'n-nâs iyilik, ihsan, muvâsat hisleri silinmeye, yerine

1 H: "olunursa".

hırs ve taʿaddî fikirleri taʿammüm etmeye yüz tutar. Bu da felâket-i kül olur.

4. Ribâyı tecviz etmek zenginlere fukarâ ve zuʿafâdan fazla bir mal çekmek imkânını bahş etmekdir ki bu da Rahmân-ı Rahîm'in rahmetine münâfîdir. Bu birkaç sebep, ribânın infâk-ı hayr hasletine zıddiyyetini de tamamen işʿâr eder.

5. Bunların her biri ribânın kubh u şenâʿatini ifade eden zararlarını göstermekle beraber ʿindallah hurmetinin tamâm-ı hikmeti olmalarını da iktizâ etmez. İhtimal ki bunun mâlum olmayan daha birçok mefâsidi vardır. Asıl hurmet-i ribâ nas ile sâbit olmuştur. Ve cemîʿ-i tekâlîfin hikmetleri mükellef olan halkın mâlumu olmak da vâcib değildir. Binâenʿaleyh biz sebeb ve hikmeti bilmesek bile ribânın katʿiyyen haram olduğunu tanımamız vâcib olur.

Hâsılı ribâ, birçok vücûh ile tahrîf-i hakk u hakikattir. Bunda vâsıtayı maksat, makāsıdı[1] vesâit farz ettiren bir teşviş, bir şeyi kendisiyle hem[2] mukayese etmek hem de kendine intibak ve müsâvâtını refʿ etmeye çalışmak gibi bir tenâkuz-ı muhal vardır. On lira on lira ile hem ölçülmek hem de on bir lira addedilmek hakk u hakikatin hilâfına en büyük bir tenakuzdur. Bunun için ribâ hakikatte hakka bir mevcûdiyet vermek istemeyen ve nihâyet kendi temâyülâtını mebde'-i hakk u hakikat farz etmek isteyen nâkısların şiʿârıdır. Bunun için[3] ribâya taraftar olanlar dâima mevzûʿât-ı hukūkiyeyi hakikat mikyâsıyla [969] ölçmeyip beşeriyetin kavânîn-i hak hilâfına ihtirâʿât-ı ʿindiyyesi gibi telakkī edenler içinde bulunur. Cenâb-ı Allah da[4] ribânın vazʿ-ı beşerî ile değil vazʿ-ı ilâhî ile haram olduğunu ve binâenʿaleyh bunu helâl addedenlerin sarʿadan kurtulamayarak nihâyet müebbeden cehennemi boylayacaklarını ve yalnız tevbekâr olanların halâsları ümîd olunabileceğini beyan buyurmuştur.

1 B: "maksadı".
2 H: "hem kendisiyle".
3 F +"~~mevzûʿât~~".
4 H -"da".

Artık bu kadar büyük bir zarar olan ribâyı bir kâr zannedip de arkasından koşmamalıdır. Sonra ribâcıların zannettiği gibi ribâ emvâli artırır da sadakāt eksiltir de değildir. Bilakis:

{يَمْحَقُ اللّٰهُ الرِّبٰوا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِۜ} Allah, malı artırır zannedilen ribâyı tedrîcen eksilte eksilte nihâyet mahveder. Ribâ içinde ayın on dördü gibi parlak görülen servetleri hilâl gibi küçülte küçülte nihâyetinde gözlerden nihân eyler de bilakis malı eksiltir zannedilen sadakaları irbâ eder, nemâlandırır. Ribâ emvâli istihsâl edecek hayatları kurt gibi yiye yiye bitirir, nihâyet re'sü'l-mâlların da batmasına sebep olur. Hâlbuki sadakalar ecr ü hayât ve bereket olur. {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ} Ve Cenâb-ı Allah, haramı helâl tanımakta ısrar eden pek kâfir {اَث۪يمٍ} çok günâhkâr kimselerin hiçbirini sevmez. O, tevbekârları sever, onlardan râzı olur. Ribâ ise pek kâfirâne ve pek âsimâne bir fiildir.

Buna mukabil {اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} iman edip iyi işler, sâlih ameller yapan ve ʿale'l-husûs {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ} namazlarını doğru dürüst kılıp zekâtlarını veren kimseler yok mu? Her hâlde {لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ} bunların Rableri ʿindinde ecirleri vardır. {وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} [970] Bunlara gelecek bir korku yok, bir zâyiʿâttan mahzun olacak da değillerdir.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey ehl-i iman! {اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'tan korkunuz, ʿikābından korununuz. فَلَهُ مَا سَلَفَ hükmünce geçmiş olan ribânın makbûza mahsus olduğundan gaflet etmeyiniz {وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبٰٓوا} da henüz kabz edilmemiş kalmış olan ribâ bekāyâsını bırakınız. {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ} Eğer siz hakikaten mü'min iseniz böyle yaparsınız. Zira îmân-ı kâmil ameli istilzâm eder. {فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا} Şayet yapmazsanız, yani Allah'tan korkmaz da ribânın haram olduğuna inanmaz veya inanır da terk etmezseniz {فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Allah ve Resûlü tarafından bir[1] harb mâlumunuz olsun. Yahut -اٰذِنُوا- kıraatine göre- Allah ve Resûlü tarafından kendinize harb ilan ediniz.

---

1 H -"bir".

Burada ribâyı terk etmeyenler[1] gerek ribâ helâldir itikadına avdet etmiş mürted veya nakz-ı ʿahd etmiş kâfir olsun, gerekse hurmetine iman eder ve fakat imanıyla amel etmez mü'min-i fâsık olsun, ikisine de Allah teâlâ iʿlân-ı harbi[2] emretmiştir. Çünkü bunlar zekâtı inkâr veya vermekten imtinâʿ edenler gibi ya mürted veya bâğīdirler. Hâriçteki kâfirlere iʿlân-ı harb her vakit için zarûrî olmadığı hâlde bunlara iʿlân-ı harb ʿale'l-ıtlâk vâcib kılınmıştır. Demek olur ki ribâdan sakınmak tâbiʿiyyet-i İslâmiyede bulunanların hepsine farz-ı ʿayn bir vazîfe-i ferdiye olduktan başka sûret-i umûmiyede ribâ muâmelesini kaldırmak da mühim bir farîza-i ictimâʿiyedir. Çünkü ribâ öyle bir fitnedir ki hey'et-i ictimâʿiyede cereyan ettiği müddetçe efrâdın ondan ictinâbı müteʿassir ve belki müteʿazzir olur. Fi'l-vâkiʿ dâr-i küfürde bulunan bir Müslümandan müslim ile gayr-i müslim beyninde ribânın hurmeti sâkıt olacağı mezheb-i Hanefî'de musarrahtır. Bilhassa bu hikmetten [971] nâşî olsa gerek ki asr-ı saâdette ümmet-i İslâmiye mertebe-i kemâlini bulup da harb istitâʿatini iktisab etmedikçe hurmet-i ribâ ilan edilmemiştir. Binâenʿaleyh hükûmet-i İslâmiye ribâ muâmelesi yapan ferdleri taʿzîr ve terbiye eder. Bunlar ferd veya cemaat hâlinde hükûmete karşı korlarsa[3] o zaman onlara iʿlân-ı harb umum Müslümanların vazîfe-i dîniyeleri îcâbındandır. Maʿamâfîh bugünkü Müslümanlar bu vazifelerini unutmuş ve bunun tatbîki husûsunda ictimâʿî istitâʿatlarını zâyiʿ etmiş bir hâl-i tezebzübde bulunduklarından bi'l-amel ribâdan kaçınmak sırf ferdî bir vazife gibi kalmış, cemiyetteki revâcı da bunların vaziyetlerini müşkilleştirmiştir. Kur'an böyle ribâyı terk etmeyenlerin min tarafillâh iʿlân-ı harbe istihkaklarını beyan etmekle bu cürmün ne büyük bir cinayet olduğunu anlatıyor ki lisân-ı Kur'an'da "Allah ve Resûlünün harbi" tâbiri bazen hakikaten harbde bazen de cürmün azametini ve zararını tasvir için makām-ı inzarda mecaz olarak kullanılır. Ve burada her iki tefsir vârid olmuştur. Demek ki biri olmazsa biri her hâlde olacaktır. Fâiz yiyen veya yedirenler maddî

1 M ve B: "terketmeyenleri".
2 H: "harb".
3 M ve B: "koyarsa".

ve mânevî harb-i ilâhîden âzâde kalamayacaktır, bunun için bir hadîs-i nebevîde "لَعَنَ اللهُ آكِلَ الرِّبَا وَمُوكِلَهُ: Allah ribâ yiyeni ve yedireni lanetledi" veya "lanetlesin" buyurulmuştur.[1]

Bu böyle, {وَاِنْ تُبْتُمْ} ve eğer ribânın hurmetine iman ile ribâya tevbe ederseniz {فَلَكُمْ رُؤُسُ اَمْوَالِكُمْ} re'sü'l-mâllarınız sizindir. Onları alırsınız, o suretle ki {لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ} zulüm etmezsiniz, zulüm de edilmezsiniz, yani ne ziyade alırsınız ne de eksik. Fakat tevbe etmezseniz irtidâdınızdan veya zulmünüzden dolayı harb-i ilâhî ile her türlü zâyi'âta uğrar re'sü'l-mâllarınızı ve hatta bütün emvâlinizi bile kaybeder, kendinize yazık etmiş olursunuz.

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا'dan buraya kadar bu âyetin Müslüman [972] olup da mukaddemâ yaptıkları ribâ mu'âmelâtından henüz kabz etmedikleri alacakları kalmış olan birtakım kimseler hakkında nâzil olduğu anlaşılıyor. Daha husûsî olmak üzere ber vech-i âtî birkaç sebeb-i nüzûl rivayet edilmektedir.

Mukātil'in rivayetine göre Tâif'te Sakif kabilesinden Benû Amr b. Umeyr denilen Mes'ud, Abdi Yâlîl[2], Habîb, Rebî'a nâmlarındaki dört birader hakkında nâzil olmuştur ki bunlar Mekke'de Benî Mahzûm'dan Benî Mugīre'ye müdâyene yaparlardı. Resûlullah Tâif'i fethettiği zaman bu dört kardeş Müslüman olmuşlar, sonra Benî Mugīre'deki alacaklarının fâizlerini istemişlerdi. Benî Mugīre İslâm'da fâiz vermekten imtinâ' ettiler, fetihten sonra Mekke vâlisi bulunan Attâb b. Esîd'e[3] müracaat olundu ve bir rivayete göre Sakif'in Hazret-i Peygamber ile Tâif musâlahasında halk üzerinde ribâdan olan gerek alacak ve gerek vereceklerinin mevzû', yani metruk ve sâkıt olduğu mündericdi. Attâb b. Esîd[4] radıyallâhu 'anh Resûlullah'a yazdı, o zaman bu âyet nâzil oldu. Binâen'aleyh Resûlullah

---

1 Bk. Buhârî, Büyû', 113:
إِنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نَهَى عَنْ ثَمَنِ الدَّمِ، وَثَمَنِ الكَلْبِ، وَكَسْبِ الأَمَةِ، وَلَعَنَ الوَاشِمَةَ وَالْمُسْتَوْشِمَةَ، وَآكِلَ الرِّبَا، وَمُوكِلَهُ، وَلَعَنَ الْمُصَوِّرَ.

2 M: "yaleyl".

3 M: "Üseyde".

4 M: "Üseyd".

bunu yazıp Attâb b. Esîd'e[1] "râzı olurlarsa febihâ, yoksa harb ilan et" diye emretti.[2] Atâ ve İkrime'nin beyanlarına göre ʿamm-i Nebî Hazret-i Abbas b. Abdülmuttalib ile dâmâd-ı Nebî Hazret-i Osman b. Affan radıyallâhu ʿanhümâ müşterek olarak hurma selemi yapmışlar, yani vakti gelince hurma verilmek üzere peşin para vermişlerdi. Toplama vakti gelince bir kısmını kabz etmişler, mütebâkīsine de fâiz zamm eylemişlerdi. Bu âyet nâzil oldu. Süddî'nin rivayetine göre Hazret-i Abbas ile Hazret-i Hâlid b. Velîd câhiliyede şerîk olarak ribâ ile veresiye muâmele yapıyorlardı, İslâm'a geldikleri zaman fâizli pek çok alacakları vardı, bu âyet bunlar hakkında nâzil oldu.[3]

Kütüb-i ehâdîsde rivâyât-ı[4] sahîha ile tahrîc olunduğuna göre; İbn Ömer'le Câbir radıyallâhu ʿanhümâ bizzat Hazret-i Peygamber'den şöyle rivayet etmişlerdir ki [973] Resûlullah Haccetü'l-vedâʿ günü Mekke'de, yani Câbir'in tasrîhi vechile Arafat'taki hutbe-i seniyyelerinde "اِنَّ كُلَّ رِبًا كَانَ فِى الْجَاهِلِيَّةِ فَهُوَ مَوْضُوعٌ وَأَوَّلُ رِبًا أَضَعُهُ رِبَا الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ: Câhiliyede olan ribâların hepsi bâtıl ve sâkıttır. İlk ibtal edeceğim ribâ da Abbas b. Abdülmuttalib'in ribâsıdır"[5] buyurmuş idi. Mekke ve Tâif'in fethi hicretin sekizinci senesinde, işbu hacc-ı vedâʿ da onuncu senesinde vâkiʿ

---

1 M: "Üseyde".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 227-228:

نزلت فِي أربعة إخوة من ثقيف مَسْعُود، وحبيب، وربيعة، وعبد ياليل، وهم بنو عمرو بن عُمَيْر بن عَوْف الثَّقَفِيّ كانوا يداينون بني الْمُغِيرَة بن عَبْد الله بن عُمَر ابن مَخْزُوم. وكانوا يربون لثقيف فَلَمَّا أظهر الله عز وجل النبي صلى الله عليه وسلم عَلَى الطائف اشترطت ثقيف أن كل ربا لهم عَلَى الناس فهو لهم وكل ربا للناس عليهم فهو مَوْضُوع عَنْهُمْ فطلبوا رباهم إلى بني الْمُغِيرَة فاختصموا إلى عتاب بن أسيد بن أَبِي العيص بن أمية –كان النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ استعمله عَلَى مكة وقَالَ لَهُ: أستعملك عَلَى أَهْل الله– وقالت بنو الْمُغِيرَة: أجعلنا أشقى الناس بالربا، وَقَدْ وضعه عن الناس؟ فقالت ثقيف: إنا صالحنا النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أن لنا ربانا فكتب عتاب إلى النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي المدينة. بقصة الفريقين. فأنزل الله تبارك وتعالى بالمدينة «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» يعني ثقيفا «اتَّقُوا اللهَ وَذَرُوا ما بَقِيَ مِنَ الرِّبا» الآية. لأنه لَمْ يبق غَيْر رباهم «إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» فأقروا بتحريمه «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا» وتقروا بتحريمه «فَأْذَنُوا» يعني فاستيقنوا «بِحَرْبٍ مِنَ اللهِ وَرَسُولِهِ» يعني الكفر «وَإِنْ تُبْتُمْ» من استحلال الربا وأقررتم بتحريمه «فَلَكُمْ رُؤُسُ أَمْوالِكُمْ» التي أسلفتم لا تزدادوا «لا تَظْلِمُونَ» أحدا إذا لَمْ تزدادوا عَلَى أموالكم «وَلا تُظْلَمُونَ»، فتنقصون من رءوس أموالكم. فبعث النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بهذه الآية إلى عتاب بن أُسَيْد بمكة فأرسل عتاب إلى بني عمرو بن عُمَيْر فقرأ عليهم الآية. فقالوا: بل نتوب إلى الله عز وجل ونذر ما بقي من الربا فَإِنَّهُ لا يدان لنا بحرب الله ورسوله فطلبوا رءوس أموالهم إلى بني الْمُغِيرَة فاشتكوا العسرة.

3 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 83:

نَزَلَتْ فِي الْعَبَّاسِ، وَعُثْمَانَ بْنِ عَفَّانَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا وَكَانَا أَسْلَفَا فِي التَّمْرِ، فَلَمَّا حَضَرَ الجداد قَبَضَا بَعْضًا، وَزَادَ فِي الْبَاقِي فَنَزَلَتِ الْآيَةُ، وَهٰذَا قَوْلُ عَطَاءٍ وَعِكْرِمَةَ. الرِّوَايَةُ الرَّابِعَةُ: نَزَلَتْ فِي الْعَبَّاسِ وَخَالِدِ بْنِ الْوَلِيدِ، وَكَانَا يُسْلِفَانِ فِي الرِّبَا، وَهُوَ قَوْلُ السُّدِّيِّ.

4 B: "rivâyet-i".

5 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 72; Müslim, Hac, 147; İbn Mâce, Menâsik, 84.

olmuş ve birkaç ay sonra on birinci sene içinde vefât-ı Peygamberî vukūʿ bulmuş idi. Bundan anlaşılır ki, işbu ribâ âyetinin Mekke'de ilk tatbîkāt-ı fiʿliyesi bu hutbede ilan buyurulmuş ve mazmûn-ı âyet vechile makbûzu tenfiz ve gayr-i makbûzu ibtal edilmiştir. Binâenʿaleyh Hazret-i Abbas'ın fâizleri âyetin bilhassa sebeb-i nüzûlü değilse bile, umûmî olan hükmünün Mekke'de ilk mevrid-i tatbîki olmuştur. Bu âyet Müslüman olan küffârın ahkâmı hakkında büyük bir esastır. Bunların zamân-ı küfürlerinde ahkâm-ı İslâm'a muhalif ve fakat beynlerinde muteber olmak üzere yaptıkları sâbık muâmeleler, esasından fesh u nakz edilmez. Lâkin baʿde'l-İslâm vâkiʿ olacak olan netâici, ahkâm-ı İslâm'a göre hallolunur. Meselâ beynlerinde câiz ve fakat İslâm'da gayr-i câiz bir nikâh akdetmiş bulunsalar bu maʿfüvdür. Lâkin o emr ü tâkip olunmaz, meselâ hâl-i küfürde bir süt kardeşini nikâh etmiş ve dâhil olmuş bulunsa, bu nikâh sâbıka nazaran muteberdir. Verilen mehir geri alınmaz. Fakat baʿde'l-İslâm ibkā da edilmez, beynleri tefrik olunur. Mehir verilmemiş ise mehr-i misil bile verdirilir. İşte ibaresi ribâya taʿalluk eden bu âyet delâleti itibariyle muʿâmele-i sâirede dahi esastır. Kezâlik Haccetü'l-vedâ hutbesi birçok ahkâma esastır. Ezcümle bu delâlet ediyor ki dâr-ı harbde vâkiʿ olan akidler fâsid olarak yapılmış olsalar bile fetihten sonra itiraz ile esasından fesh edilmez. Zira mâlum ki âyetin nüzûlü ile Mekke'de gayr-i makbûz ribâların ibtâlini ilan eden bu hutbe-i nebeviye arasında Mekke'nin fethinden evvel cereyan etmiş birtakım ʿukūd-ı ribâ vardı. Demek ki bir dâr-ı [974] harbde Müslümanlarla diğerleri arasında vâkiʿ olan akidler o dâr-ı harbi Müslümanların fethinden sonra esasından fesh edilmez. Makbûz olanlar iade olunmaz. İşbu ribâ ahkâmında olduğu gibi fâsid kısım idâme de olunmaz. Yani hükm-i fetih mâkabline şâmil olmaz, ancak mâbaʿdine nâzır olur. Bu beyânâttan şu neticeleri alabiliriz: Evvelâ, âyet-i ribânın nüzûlü sade Haccetü'l-vedâʿdan değil feth-i Mekke'den bile biraz mukaddem imiş. Sâniyen ribâ için kâfir veya âsîye iʿlân-ı harb farîzası dâr-ı harbde değil, dâr-ı İslâm içinde ve tâbiʿiyyet-i İslâmiyeyi kabul

etmiş olanlara nazaran bir hükümdür. Müslümanların vazîfesi dâr-ı harbe ribânın lağvını teklif için harb ilan etmek değil, kendi memleketlerini müslim veya gayr-i müslim kim olursa olsun ribâ fitnesine mâruz bırakacak olanlardan muhafaza etmektir. Bunun için يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ diye hitab buyurulmuş, يَا اَيُّهَا النَّاس denilmemiştir. Mü'minlerin vilâyeti de dâr-ı İslâm'a aittir, dâr-ı harbe tecavüz etmez. Bu mânaya binâendir ki Resûlullah tâbiʿiyyet-i İslâm'da bulunmayanlara terk-i ribâyı teklif etmediği hâlde zimmet-i İslâm'a giren Necran Nasârâsına ribâ yememek ve ribâ yiyenden zimmeti berî olmak üzere ahid vermiş ve "ya ribâyı terk edersiniz veya Allah ve Resûlünden harb mâlumunuz olsun" diye de yazarak bu âyetin mazmûnunu tebliğ buyurmuştur.[1] Zira dâr-ı İslâm'da ehl-i zimmetin ahdi, hukūk nokta-i nazarından ehl-i İslâm'ın imanı makamındadır. Ve ehl-i zimmet ibâdât ile değil, fakat muʿâmelât ile mükelleftir.

Velhâsıl dâr-ı İslâm'da ribâ muâmelesi yapanlar gerek sâika-i küfr ü irtidâd ile yapsınlar, gerekse sâika-i fısk u isyân ile yapsınlar, her iki surette de Allah'ın ve Resûlünün harbine müstahiktir. Fakat tevbe edenlerin[2] de re'sü'l-mâlları bilâ ziyade velâ noksan mahfuzdur. Şu kadar ki bunun derhâl edâsı da medyûnun yesârıyla meşruttur. {وَاِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ} Ve eğer medyun züğürt bulunursa {فَنَظِرَةٌ اِلٰى مَيْسَرَةٍ} [975] o hâlde hüküm bi'z-zarûre hâl-i yüsrüne intizardır. Ona verebilecek bir hâle gelinceye kadar mühlet verilmek lâzım gelir. {وَاَنْ تَصَدَّقُوا} Ve bu gibi borçlulara alacağınızı tasadduk etmeniz {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için mühlet vermekten daha hayırlıdır. Sevâbı daha çoktur. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer[3] bilirseniz böyle yaparsınız. Bu âyetin hükmü bi'd-delâle bütün düyûnâta şâmildir. Bu da ahkâm-ı müdâyenâtta

1 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 325; İbn-i Ebî Şeybe, *el-Musannef,* IV, 448/22006, VII, 426/37015; Ebû Dâvud, Harac, 29-30/3041; Beyhakī, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* IX, 239/18715:

وَمَنْ أَكَلَ رِبًا مِنْ ذِي قَبْلُ فَذِمَّتِي مِنْهُ بَرِيئَةٌ.

عَنْ عَامِرٍ، قَالَ: قَرَأْتُ كِتَابَ أَهْلِ نَجْرَانَ فَوَجَدْتُ فِيهِ: «إِنْ أَكَلْتُمُ الرِّبَا فَلَا صُلْحَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَا يُصَالِحُ مَنْ يَأْكُلُ الرِّبَا.

عَنِ الشَّعْبِيِّ قَالَ: كَتَبَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى أَهْلِ نَجْرَانَ وَهُمْ نَصَارَى: أَنَّ مَنْ بَايَعَ مِنْكُمْ بِالرِّبَا فَلَا ذِمَّةَ لَهُ.

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمَا قَالَ: «صَالَحَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَهْلَ نَجْرَانَ عَلَى أَلْفَيْ حُلَّةٍ...» فَذَكَرَ الْحَدِيثَ كَمَا مَضَى قَالَ فِيهِ: عَلَى أَنْ لَا تُهْدَمَ لَهُمْ بِيعَةٌ وَلَا يُخْرَجَ لَهُمْ قِسٌّ وَلَا يُفْتَنُونَ عَنْ دِينِهِمْ مَا لَمْ يُحْدِثُوا حَدَثًا أَوْ يَأْكُلُوا الرِّبَا.

2 F: "edenler".

3 H ve F -"Eğer".

bir esastır. Bunun için medyûnun ʿusru tahakkuk ederse hapsedilmez. Medyun olan fakirlere borçtan kurtulmaları için muʿâvenet ve tasadduk etmek de büyük bir hayır teşkil eder.

Ey ehl-i iman! Bunları yapınız. {وَاتَّقُوا يَوْمًا} Ve öyle bir güne korununuz ki {تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ} o gün Allah'a ircâʿ olunacaksınız -yahut- rücûʿ edeceksiniz. {ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ} Sonra her nefse kazandığı[1] bâliğan mâ-belağ ödenecek[2] {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} ve bunlar zulmedilmiş de olmayacaklardır. Bu kıyamette müebbeden azab ve ukūbete de mâruz olsalar bunda mazlum bulunmayacaklar, çünkü kendi kazançlarını alacaklardır.

İbn Abbas hazretlerinden mervîdir ki bu âyet Kur'ân'ın en son nâzil olan âyetidir. Şöyle ki Resûlullah haccettiği zaman âyet-i kelâle, yani يَسْتَفْتُونَكَۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِى الْكَلَالَةِ [en-Nisâ 4/176][3] âyeti nâzil olmuştu. Sonra Arafat'ta vakfede iken اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى [el-Mâide 5/3][4] nâzil oldu. Sonra da işbu وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ nâzil oldu. Ve Cibrîl Aleyhisselâm "Yâ Muhammed! Bunu Bakara'dan iki yüz sekseninci âyetin başına koy" dedi ve bundan sonra Resûlullâh seksen bir gün yaşadı ki yirmi [976] bir gün veya yedi gün, yahut üç saat yaşadığı da söylenmiştir.[5] İyi veya kötü amellere ileride terettüb edecek ecir veya cezâ sâhiplerinin kazancı olmak üzere ʿindallah defterlerine kaydolunmuş bir karz veya taahhüd mesabesinde bulunduğundan son nâzil olan bu âyetin vefâtı ve yevm-i kıyâmeti ihtar ederek nâzil olması pek mânidar olduğu gibi, bunun bilhassa ribâ bahsini tâkip ederek müdâyenât ahkâmı meyânına kayd olunması da gayet beliğ ve mânidardır.

---

1 M: "kazandığını". Sonraki baskılarda "kazandığı" şeklinde düzeltilmiştir.

2 H ve F: "her nefis kazandığını bâliğan mâ-belağ alacak".

3 "Senden fetvâ istiyorlar, de ki: Allah size kelâle (babası ve çocuğu olmayan) hakkında şöyle fetvâ veriyor…"

4 "…İşte bugün sizin için dininizi kemâle yetirdim, üzerinizdeki nimetimi tamama erdirdim…"

5 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 87-88:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: هٰذِهِ الْآيَةُ آخِرُ آيَةٍ نَزَلَتْ عَلَى الرَّسُولِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ، وَذٰلِكَ لِأَنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ لَمَّا حَجَّ نَزَلَتْ «يَسْتَفْتُونَكَ» (النِّسَاءِ ٤/١٧٦) وَهِيَ آيَةُ الْكَلَالَةِ، ثُمَّ نَزَلَ وَهُوَ وَاقِفٌ بِعَرَفَةَ «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي» (الْمَائِدَةِ ٥/٣) ثُمَّ نَزَلَ «وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللّٰهِ» (الْبَقَرَةِ ٢/٢٨١) فَقَالَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: يَا مُحَمَّدُ ضَعْهَا عَلَى رَأْسِ ثَمَانِينَ آيَةً وَمِائَتَيْ آيَةٍ مِنَ الْبَقَرَةِ، وَعَاشَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَهَا أَحَدًا وَثَمَانِينَ يَوْمًا، وَقِيلَ: أَحَدًا وَعِشْرِينَ وَقِيلَ: سَبْعَةَ أَيَّامٍ، وَقِيلَ: ثَلَاثَ سَاعَاتٍ.

Ahkâm-ı infâk, vesâit-i kesbden olan bey' ü ribâ ahkâmına, bu da ahkâm-ı müdâyenâta müncer olmuş, deyn ise evvelemirde taahhüd ve zimmet denilen haysiyet-i insaniye ile kāim bir vasıf bulunmuş olmakla Cenâb-ı Hak bunu bizzat mîsâk-ı ezelîsi tahtına alarak nihâyet en büyük müeyyidesi olan hiss-i dîn ü takvâya rabt etmiş ve fakat hiss-i takvânın kesb-i helâle mâni' olacak menfî bir surette karar kılmaması için bundan sonra 'ale'l-ıtlâk müdâyenâtın vesâik-i tahrîriyeye rabtı ve usûl-i kitâbeti ile derece-i tâlîyede bulunan tevsîkāt-ı zâhiresini[1] ve diğer ahkâm-ı esâsiyesini beyan ederek buyurmuştur ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوٓا اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى فَاكْتُبُوهُۜ وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِۖ وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ اَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللّٰهُ فَلْيَكْتُبْۚ وَلْيُمْلِلِ الَّذ۪ي عَلَيْهِ الْحَقُّ وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُ وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْـًٔاۜ فَاِنْ كَانَ الَّذ۪ي عَلَيْهِ الْحَقُّ سَف۪يهًا اَوْ ضَع۪يفًا اَوْ لَا يَسْتَط۪يعُ اَنْ يُمِلَّ هُوَ فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِۜ وَاسْتَشْهِدُوا شَه۪يدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْۚ فَاِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ فَرَجُلٌ وَامْرَاَتَانِ مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَٓاءِ اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰيهُمَا فَتُذَكِّرَ اِحْدٰيهُمَا الْاُخْرٰىۜ وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَٓاءُ اِذَا مَا دُعُواۜ وَلَا تَسْـَٔمُوٓا اَنْ تَكْتُبُوهُ صَغ۪يرًا اَوْ كَب۪يرًا اِلٰٓى اَجَلِه۪ۜ ذٰلِكُمْ اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰهِ وَاَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ وَاَدْنٰٓى اَلَّا تَرْتَابُوٓا اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُد۪يرُونَهَا بَيْنَكُمْ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَلَّا تَكْتُبُوهَاۜ وَاَشْهِدُوٓا اِذَا تَبَايَعْتُمْۖ وَلَا يُضَٓارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَه۪يدٌۜ وَاِنْ تَفْعَلُوا فَاِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ وَيُعَلِّمُكُمُ اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿٢٨٢﴾ وَاِنْ كُنْتُمْ عَلٰى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌۜ فَاِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضًا فَلْيُؤَدِّ الَّذِي اؤْتُمِنَ اَمَانَتَهُ وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُۜ وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَۜ وَمَنْ يَكْتُمْهَا فَاِنَّهُٓ اٰثِمٌ قَلْبُهُۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَل۪يمٌ ﴿٢٨٣﴾

[978] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Muayyen bir vade ile borçlaştığınız vakit onu yazın, hem aranızda doğrulukla tanınmış bir yazı bilen yazsın, bir

---

1 F +"ile".

yazı bilen de kendisine Allah'ın öğrettiği gibi yazmaktan kaçınmasın da yazsın. Bir de[1] *hak kendi üzerinde olan adam söyleyip yazdırsın ve her biri Rabbi Allahu Zü'l-Celâl'den korksun da haktan bir şey eksiltmesin. Şayet borçlu bir sefih veya bir*[2] *kâsır*[3] *veya kendisi söyleyip yazdıramayacak ise velîsi dosdoğru söyleyip yazdırsın. Erkeklerinizden iki hâzırı şâhid de yapın*[4]*, şayet ikisi de erkek olamıyorsa*[5] *o zaman doğruluğuna emin olduğunuz şâhidlerden bir erkekle iki kadın ki biri unutunca diğeri hatırlatsın. Şâhidler de çağırıldıklarında kaçınmasınlar, siz yazanlar da az olmuş çok olmuş onu vadesine kadar yazmaktan usanmayın. Bu, Allah yanında adalete*[6] *daha muvâfık olduğu gibi hem şehadet için daha sağlam, hem şüpheye düşmemeniz için daha elverişlidir. Meğer ki aranızda hemen devredeceğiniz bir ticaret olsun, o zaman bunu yazmamanızda size bir beis yoktur. Alım satım yaptığınız vakit de şâhid tutun*[7]*, bir de ne yazan ne de*[8] *şehadet eden zararlandırılmasın*[9]*, eğer ederseniz o mutlak kendinize dokunacak bir fısk olur*[10]*. Hem*[11] *Allah'tan korkun, Allah size ilim öğretiyor, ve*[12] *Allah her şeyi bilir (282). Ve eğer seferber iseniz bir yazıcı da bulamadınızsa o vakit kabz edilmiş rehinler; yok*[13] *birbirinize emin olmuşsanız kendisine inanılan adam Rabbi olan Allah'tan korksun da üzerindeki emaneti te'diye etsin,* [979] *bir de*[14] *şehâdeti*[15] *ketm etmeyin, onu kim ketm ederse mutlak onun kalbi vebâl içindedir ve*[16] *Allah*[17] *her ne yaparsanız bilir (283).*

---

1 H +"bu".
2 M ve B -"bir".
3 M ve B: "küçük".
4 H: "iki de şâhid getirin".
5 B: "olmuyorsa".
6 B -"adalete".
7 H: "getirin".
8 M -"de".
9 H: "ızrar edilmesin".
10 H: "bir edepsizliktir"; F: "bir edepsizlik olur".
11 B: "Hemen". H -"Hem".
12 H -"ve".
13 B +"eğer".
14 H -"bir de".
15 H +"de".
16 H -"ve".
17 H +"da".

Kıraat: اَنْ تَضِلَّ Hamza kıraatinde hemzenin kesriyle اِنْ تَضِلَّ; فَتُذَكِّرَ İbn Kesîr, Ebû Amr, Yaʿkūb kıraatlerinde zâl'in sükûnu ve kâf şeddesiz olarak فَتُذْكِرَ, Hamza kıraatinde de râ'nın zammıyla فَتُذَكِّرُ; تجارةً حاضرةً Âsım kıraatinden mâʿadâsında refʿ ile تجارةٌ حاضرةٌ; وَلَا يُضَارَّ Ebû Caʿfer kıraatinde râ şeddesiz, فَرِهَانٌ İbn Kesîr ve Ebû Amr kıraatlerinde[1] râ ve he'nin zammıyla elifsiz فَرُهُنٌ okunur.

Bu birinci âyete "Âyet-i Müdâyene" tâbir olunur ki Kur'an'da en uzun âyet budur. Bir rivayette sebeb-i nüzûlü selem, yani peşin semen ile veresi mal almak ise de, hükmü her nevi büyûʿ ve müdâyenâta şâmildir. Ancak ehl-i lügat demişlerdir ki "karz", "deyn"in gayrıdır. Binâenʿaleyh bu âyetteki şart, asıl karza şâmil olmamak lâzım gelir. Fıkhen de karz, bidâyeten emânet, nihâyeten beyʿ-i sarftır. Onun te'diyesi bir vakt-i muayyen ile tâyin olunamaz.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا} Ey iman edenler! {اِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} Bir ecel-i müsemmâya, yani gün, ay gibi maʿlûmiyet ifade ve cehâleti refʿ edecek surette tâyin edilmiş bir vakte kadar herhangi bir borç ile muâmele yaptığınız vakit {فَاكْتُبُوهُ} o borcu yazınız, binâenʿaleyh Allah ribâyı haram kıldı diye borç ile veresiye muâmelelerin hepsini haram kılmış zannetmemelidir. Borçlaşabilirsiniz, fakat alışverişte borcun vadesi mâlum olmalı, bir de yazılarak tevsik edilmelidir {وَلْيَكْتُبْ بَيْنَكُمْ كَاتِبٌ بِالْعَدْلِ} Ve bunu tarafeynden hiçbirine meyl etmeyecek, ʿale's-seviyye iki tarafın da hukūkunu olduğu gibi gözeterek yazabilecek bîtaraf bir kâtib-i adl aranızda yazsın, yekdiğerinizin gıyâbında her [980] biriniz kendi kendine veya kâtib-i husûsî ile kendi defterine ve yalnız kendi hesâbına yazdırabilirse de bununla iktifâ edilmesin {وَلَا يَأْبَ كَاتِبٌ اَنْ يَكْتُبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللّٰهُ} müracaat olunan hiçbir kâtib de Allah'ın ona öğrettiği gibi -yani tahrîr-i vesâikte mukarrer usûl-i kitâbete tevfîkan, yahut demin bildirildiği üzere adl ü hakkāniyet dairesinde, yahut bir ihsân-ı ilâhî olan kudret-i kitâbetin şükrânesi olarak- yazmaktan imtinâʿ etmesin {فَلْيَكْتُبْ} de öylece yazsın.

1 M, F ve B +"de".

❁ Bunu yazmak farz-ı kifâyedir, taʿayyün edince farz-ı ʿayn olur. Bunun için hükûmetin kâtib-i vesâik, taʿbîr-i âharla kâtib-i adl tâyin etmesi de vezâifindendir. Ve böyle kâtiblerin müracaat vukūʿunda yazmaları farz-ı ʿayndır. {وَلْيُمْلِلِ الَّذٖى عَلَيْهِ الْحَقُّ} Ve hak üzerinde bulunan, yani medyun olan taraf imlâ etsin. Çünkü yazılacak senedin mazmûnu onun ikrârı bulunacak, şehadet de onun aleyhine olacaktır. O hâlde zabt olunacak ifade mukırrın takrîri olmalı, senedi o vermelidir.

İmlâl; "imlâ" kelimesinin aslı veya mürâdifidir ki ezbere söyleyip yazdırmak demektir. Bundan şu da anlaşılır ki böyle bir müdayenede borcun senede rabtını borçlu taraf teklif etmeli, o yazdırmalıdır. Binâenʿaleyh tamamen imlâ etsin, yazdırsın {وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُ} ve imlâ ederken kâtibden vesâireden değil, Rabbi olan Allah'tan korksun da {وَلَا يَبْخَسْ مِنْهُ شَيْـًٔا} o haktan zerre kadar bir şey tenkīs etmesin, ifadesinde hîle ve hudʿaya saparak veya bazı kuyûd-ı müdâfiʿa derc ederek vakʿanın hâlen veya istikbâlen cereyân-ı hukūkīsini değiştirmesin. {فَاِنْ كَانَ الَّذٖى عَلَيْهِ الْحَقُّ سَفٖيهًا اَوْ ضَعٖيفًا اَوْ لَا يَسْتَطٖيعُ اَنْ يُمِلَّ} İmdi hak üzerinde bulunan borçlu malını israf ve telef eder hafif akıllı bir sefih yahut sagīr veya maʿtuh bir zaîf yahut [981] dilsizlik, tutukluk, cehalet vesâire gibi herhangi bir sebepten dolayı bizzat söyleyip yazdırmaya gücü yetmez bir kimse ise {فَلْيُمْلِلْ وَلِيُّهُ بِالْعَدْلِ} velîsi, yani onun yerine işine bakan veliyy-i umûru, vasîsi, vekîli, tercümanı yahut veliyy-i deyn olan dâin adl ü hakkāniyet vechile imlâ etsin, o yazdırsın, yaptığınız borcu böyle yazınız {وَاسْتَشْهِدُوا شَهٖيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ} hem de siz mü'minlerin erkeklerinizden lâekal iki şâhid işhâd edip ʿinde'l-iktizâ buna şehadet etmelerini talep ediniz. ❁ مِنَ الرِّجَالِ buyurulmayıp da مِنْ رِجَالِكُمْ buyurulması çocukların, kezâlik mü'minler aleyhine gayr-i mü'minlerin şehâdeti kâfî olmadığını anlatıyor. Yani sizin ricâlinizden, ricâl-i mü'minînden olmayan erkeklerin siz mü'minler aleyhine şehadetleri kâfî gelmez. {فَاِنْ لَمْ يَكُونَا رَجُلَيْنِ} Eğer iki erkek olmazsa {فَرَجُلٌ وَامْرَاَتَانِ} bir erkekle iki kadın şâhid olsunlar, öyle ki bunlar {مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَٓاءِ} şehadetlerine râzı olacağınız, sizce adalet ve mevsûkiyetleri mâlum şâhidlerden bulunsunlar, yoksa keyfemettefak bir erkek ile iki kadının ve kezâlik iki erkeğin şehadetleri muteber olmaz.

Diğer bir âyette وَاَشْهِدُوا ذَوَىْ عَدْلٍ مِنْكُمْ [et-Talâk 65/2][1] buyurulduğu gibi adalet de şarttır. Sonra bir erkek yerine iki kadın olsun ki {اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰيهُمَا فَتُذَكِّرَ اِحْدٰيهُمَا الْاُخْرٰى} birisi unutacağından birisi diğerine tezkir ve ihtar etsin, yahut –Hamza kıraatine göre– birisi unutur, şaşırırsa birisi diğerine hatırlatır. ۞ Yani şehâdete ehliyetin şartlarından birisi de hakkıyla zapt u hıfzdır. Ahlâk-ı marziyyesi olmayanların şehâdeti muteber olmayacağı gibi, ahzında veya zabtında halel bulunanların dahi şehadeti muteber değildir. Fakat zabt için evvelinden âhirine kadar her lahza hâfızasında [982] tutmak da şart değildir. Elverir ki edâ-yı şehâdet edeceği sırada hakkıyla tezekkür ve tahattur etmiş bulunsun. Demek ki bir vakayı defterine kaydeden bunu bir müddet unutsa da sonra o deftere müracaat ettiği zaman zihninden iyice hatırlarsa şehadet edebilir. Kendi kendine "kaydetmişim, amma hâlâ iyi hatırlayamıyorum" diyorsa edemez. Şâhidlerin ihtâra tâbiʿ olması da iyi olmaz, unutan şâhid kendiliğinden hatırlayabilmeli. Nisâb-ı şehâdetin lâekal iki olması da reyb ü töhmeti, ihtimâl-i hatâ ve nisyânı bertaraf ederek zabtın ve adâletin kuvvetini tebyin ettirmek içindir. İşte sûret-i umûmiyede mülâhaza edildiği zaman erkeklere nisbetle kadınlarda kuvvet-i zabt nâkıs ve ihtimâl-i nisyan gālibdir. Böyle olmayanları bulunabilirse de itibar cinse ve ekseredir. Bunu şöyle mülâhaza edebiliriz: Evvelâ kadınlık fıtratında hassâsiyet gālibdir ve galebe-i hassâsiyet, kesret-i teessürâtı istilzam eder. Kesret-i teessür ise esbâb-ı nisyandandır ve zabt ü hıfz işi sadece bir zekâ meselesi değildir. Birçok zeki insanlar vardır ki ziyâde-i hassâsiyetinden ve kesret-i teessüründen nâşî hâfızasına itimad olunamaz. Sâniyen kadında enfüsiyet gālibdir. Hâdisât-ı âfâkiye onu derece-i sâniyede alâkadar eder. Doğrusu muʿâmelât ve müdâyenât-ı nâs gibi âfâkī vekâyiʿ ile meşgul olmak veya işgal edilmek kadınlık için arzu edilecek bir kemâl değildir. Bunlar esas itibariyle erkeklerin işi olmalıdır. Binâenʿaleyh kadın mükemmel bir kadın olmak üzere düşünüldüğü zaman bu gibi hâdisât-ı hâriciyeyi müstakillen tâkip ederek şehâdet edebilecek surette zabt ü hıfz ile iştigalden âzâde kalmak ve bu gibi işlere re'sen

---

1 "…ve sizlerden adalet sâhibi iki erkeği işhâd eyleyin…" M: "واستشهدوا".

sevk edilmemek îcab eder. Sâlisen kadında hayâ ve hicab gālibdir ve gālib olmalıdır. Onun kıymet-i nevʿiyyesi en cüz'î bir meşgūliyetle zâyiʿ olur. Bunun için vekāyiʿin muhtıraları kadında erkekten azdır. Bu şerâit altında bir kadına şehâdet tahmîli onu ızrar ve izʿâc etmektir. Râbiʿan kadının fıtratı ve kemâl-i nevʿîsi [983] erkeğe mütekābil olduğundan erkekleşmek kadın için bir züldür. Buna binâendir ki kadınlaşmış mütehannis ricâlin şehâdeti muteber olmayacağı[1] gibi, erkekleşmiş mütereccil nisvânın şehâdeti de câiz değildir. Bunların ikisi de kemâl-i nevʿîlerinden uzaklaşmış, sukūt etmişlerdir. Böyle kalb-i hakikate mütemâyil olanların şehadetleri de tahrîf-i hak töhmetinden âzâde kalamaz. Şu hâlde fıtrat-ı hak kadının kemâliyle erkeğin kemâlini bi'l-vücûh tefrik etmiş bulunduğundan kadının vâkıʿât-ı hâriciyeye ait zabtında noksan ihtimâli fazla bulunması kemâl-i nevʿîsinin muktezâsıdır. Bunun için şehadet edilecek vâkıʿayı kadın erkekten ziyade unutabilir. Lâkin unuttuktan sonra tekrar hakkıyla tezekkür ve tahattur edebilirse şehadet etmesi mümkin olur. Kadını re'sen zabt-ı vâkıʿaya mecbur tutmak revâ-yı hak olmadığı gibi lede'l-îcâb üzerine tahmil edilen şehâdeti de hasbe'l-beşeriyye unuttuğu zaman da onu hâricî muhtıralarla tahattura sevketmek de revâ-yı hak değildir. Binâenʿaleyh bir erkek mukabilinde yalnız bir kadına tahmîl-i şehâdet îcâb-ı hakka muvâfık olmaz. Ancak bunlar iki kadın oldukları zaman birinin unuttuğunu diğeri, diğerinin unuttuğunu da öbürüsü unutmamış olabileceklerinden, bunlar edâ-yı şehâdetten evvel hâricî hiçbir ihtâra tâbiʿ ve muhtaç olmaksızın yekdiğeriyle hasbihâl ederek kendi kendilerine mütekābil ihtârât ile zabtlarını takviye ve tesbit edebilir[2] ve bu suretle hem kendi haysiyetlerini, hem de tahmil olundukları emr-i hakkı muhafaza eyleyebilirler[3]. Şayet hiç unutmamış bulunurlarsa vaziyetleri daha kuvvetli olur. Şu hâlde bu tezkîr ü ihtar mahkemede edâ-yı şehâdet sırasında olacak diye anlaşılmamalıdır. Çünkü bu hâl şehâdetin kabûlüne mâniʿ olabilir. İşte bir taraftan kadın fıtratının ve hukūkunun, bir taraftan da hukūk-ı nâsın muhafazası ve

1 H: "olamayacağı".
2 H ve F: "edebilirler".
3 H ve F: "edebilirler".

te'yîdi nokta-i nazarından erkeklerin vâkıf olabilecekleri umûrda kadın işhâd edilmemeli, kadınlara vazîfe-i şehâdet tahmil [984] olunmamalıdır. Bu gibi umûrda erkek bulunamayıp[1] da kadına müracaat zarûreti hâsıl olunca da bu vazife bir erkek mukabilinde bir kadına değil iki kadına tahmil edilmelidir. Şu hâlde erkeklerin muttaliʿ olmaları câiz olmayan husûsâtta yalnız kadınların ihbârıyla ve hatta sırasına göre bir kadının ihbârıyla da amel câiz olur. Meselâ kadınlar hamamında cereyan eden bir hâdisenin şâhidi ancak kadın olabilir. Ve bir çocuğun annesinden[2] vilâdeti bir kābilenin haberiyle sâbit olur.

{وَلَا يَأْبَ الشُّهَدَٓاءُ اِذَا مَا دُعُوا} Bir de şâhidler her ne vakit şehâdete davet olunurlarsa imtinâʿ etmesinler. ❁ Binâenʿaleyh gerek tahammül ve gerek edâ olsun, şehadet için vukūʿ bulan davete icâbet farz-ı kifâyedir. Hiç kimse gitmezse herkes âsim olur. Giden bulunur da maksad hâsıl olursa diğerleri de günahtan kurtulur. Başkası bulunmaz da muayyen kimselerin gitmesine ihtiyaç tahakkuk ederse, o vakit bunların şehadet için davete icâbet etmeleri farz-ı ʿayn olur. Bazı ulemâ bu nehyin yalnız tahammüle, bazıları da yalnız edâya ait olduğunu beyan etmişler ve birçokları ikinciye hükmeylemişler ise de *Ahkâm-ı Kur'ân*'da beyan olunduğu üzere hüküm mutlaktır. Ve اِذَا مَا دُعُوا eʿamdır.[3] Bunun sebeb-i nüzûlünde Katâde'den "bu hususta bir adam oba oba dolaşır kimse aldırmazdı, bu nâzil oldu" diye rivayet edilmiştir.[4] Binâenʿaleyh edâ farîzası daha mühim olmakla beraber ihtiyaç vukûʿunda gerek tahammül ve gerek edâ-yı şehâdet farz-ı ʿayn olur. Hâsılı böyle yapınız {وَلَا تَسْـَٔمُٓوا اَنْ تَكْتُبُوهُ صَغِيراً اَوْ كَبِيراً اِلٰٓى اَجَلِهِ} ve[5] büyük olsun küçük olsun o deyni veya hakkı eceline varıncaya kadar

---

1 B: "bulunmayıp".

2 H ve F: "anasından".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 254:

قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ «ولا يَأْبَ الشُّهَداءُ إذا ما دُعُوا» رُوِيَ عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ وَعَطَاءٍ وَمُجَاهِدٍ وَالشَّعْبِيّ وَطَاوُسٍ: إذَا مَا دُعُوا لِإِقَامَتِهَا. وَعَنْ قَتَادَةَ وَالرَّبِيعِ بْنِ أَنَسٍ: إذَا دُعُوا لِإِثْبَاتِ الشَّهَادَةِ فِي الْكُتُبِ. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَالْحَسَنُ هُوَ عَلَى الْأَمْرَيْنِ جَمِيعًا مِنْ إثْبَاتِهَا فِي الكتاب وإقامتها بعد علم الْحَاكِمِ. قَالَ أَبُو بَكْرٍ الظَّاهِرُ أَنَّهُ عَلَيْهِمَا جميعا لعموم اللفظ...

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 68:

عن قتادة قوله تعالى: «ولا يأب الشهداء إذا ما دعوا»، كان الرجل يطوف في الحِوَاء العظيم فيه القوم، فيدعوهم إلى الشهادة، فلا يتبعه أحد منهم.

5 H ve F: "Bir de".

yazmaktan usanmayınız, az olsun çok olsun yazınız ve ecel ü müddetine varıncaya kadar bütün müfredât ve evsâfıyla mufassalan[1] yazınız, her ciheti vâzıh olsun. "Azdır, ehemmiyeti yoktur, canım şu ciheti bellidir. Yazmaya lüzum yoktur" demeyiniz. Yazmaya ve mufassalan yazmaya [985] üşenip de baştan savmayınız. ❁ Bu fıkra bâlâdaki فاكتبوه emrinin bir tavzih ve te'kîdi olmak üzere kâtiblere hitab gibi tefsir olunuyor. Fakat bunun daha şümullü olarak senet tahrîrinden başka gerek dâyin ve gerek medyun tarafından deynin ayrıca kendi defterlerine kaydını, kezâlik şâhidlerin dahi şehâdetini tahammül ettikleri hakkı zapt için mümkin olduğu kadar yazmalarını ihtar ile hem tarafeyne, hem kâtiblere, hem şâhidlere hitab olması da muhtemildir. Ve mâbaʿdine nazaran bizce bu mâna siyâka daha muvâfık görünüyor. Çünkü ey mü'minler {ذٰلِكُمْ} böyle mufassalan yazılması üç fâideyi tazammun eder. Evvelâ bu {اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰهِ} Allah ʿindinde aʿdeldir, en ziyade adl ü istikāmettir. Vesîka-i esâsiye olan takvânın îcâbâtına pek muvâfıktır. Sâniyen {وَاَقْوَمُ لِلشَّهَادَةِ} ikāme-i şehâdete de kuvvetli bir medârdır. Sâlisen {وَاَدْنٰٓى اَلَّا تَرْتَابُٓوا} kuşkuya, şüpheye düşmemenize en yakın bir sebeptir. Deyni,[2] hakkı bu suretle tevsik ettiniz mi cinsinde, mikdârında, müddetinde, şâhidinde, şehâdetinde, yekdiğerinize karşı vazʿiyyet-i ahlâkiye ve hukūkiye vü ictimâʿiyenizde emniyet hâsıl eder, şüpheden kurtulur, yakīn üzere bulunabilirsiniz. O hâlde bunları yapınız {اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً حَاضِرَةً تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ} meğer ki yaptığınız iş aranızda yed-be-yed alıp vereceğiniz tamamen peşin hâzır bir ticaret muâmelesi olsun[3] yahut meğer ki iki taraftan aranızda yed-be-yed [986] alıp vereceğiniz hazır bir mâl-ı ticaret bulunsun. O zaman {فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَلَّا تَكْتُبُوهَا} onu yazmamanızda size bir beis ve zarar yoktur. ❁ Demek ki yine yazmak

---

1 H: "tafsîlen"; B -"mufassalan".

2 H ve F: "deyn ü".

3 Ticaret, ribh ve kâr tasavvur u kasdıyla yapılan tasarruf-ı mâlîdir ki esâsı beyʿ u şirâdır. Bunun için ribh kasdıyla değil, aynen intifâʿ kasdıyla yapılan beyʿe ticaret denmez. Lâkin gerek peşin* gerek veresi olsun ʿakd-i beyʿ şerʿan îcab ve kabul ile tamam olacağından fi'l-hâl mevcut ise de teslim ve tesellüm vukûʿ bulmadan bu mevcûdiyet itibârî olduğu için göz önünde hâzır değil demektir. Buna işâreten ticâret-i hâzıra peşine ıtlak edilmiş ve iltibas kalmamak için تُدِيرُونَهَا بَيْنَكُمْ diye tavzih olunmuştur. Maʿamâfîh ticaret mâl-ı ticârete de ıtlak edilir ki bu surette sıfat-ı müfessire olmaz [Müellifin notu].
H ve F +"ve".
B nüshasında dipnotun numarası konulmuş fakat dipnotun kendisine yer verilmemiştir.

da fena bir şey değildir. Müştereken bir kâtib-i adl huzurunda senet tahrîrine lüzum yoksa da, her ihtimâle karşı husûsî bir surette veya icmâlen yekdiğerine bir muhtıra olmak üzere mümkin olduğu kadar yazılıverirse fena da olmaz. Lâkin yazı bilmeyen ekser nâs için bunda harac ve meşakkat bulunacağı, bu ise fâideden büyük zarar getirebileceği cihetle bunun yerine buyuruluyor ki yazmamanızda beis yok ammâ {وَاَشْهِدُٓوا اِذَا تَبَايَعْتُمْ} velev peşin olsun bir mübâyaʿa, bir alım satım yaptığınızda işhâd ediniz, şâhid huzurunda alenen yapınız, herkesten gizli bir surette yapmayınız. ۞ Muʿâmelât ve emvâl-i ticâriye şüpheden sâlim olsun, çünkü hırsızlık mal kaçırmıyor, alışveriş yapıyorsunuz. Bunun için mübâyaʿâtın göz önünde yapılması emniyet ve hukuk nokta-i nazarından her hâlde bir ihtiyattır. Cumhûr-ı müfessirîn beyan ediyorlar ki bu âyetteki nedb ihtiyat içindir. {وَلَا يُضَآرَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ} Bir de ne kâtib, ne şâhid ızrâra kalkışmasın, ʿinde'l-mürâcaʿa icâbet etmemek veya kitâbet ü şehâdeti tahrif ve tağyir eylemek gibi ahlâksızlıkla ashâb-ı hukūku zararlandırmasın, yahut -لَا يُضَآرَ mechul sîgası olduğuna göre- ne kâtib, ne şâhid ızrar edilmesin, bunlara kitabet veya şehadet gibi bir vazîfe-i dîniye tahmil olunurken kendilerince mühim olan işlerinden alıkonulmak veya tâyin edilen hudûddan çıkılıp ziyade teklîfâtta bulunmak yahut kâtibe ücretini vermemek gibi bir suretle zarar da verilmesin {وَاِنْ تَفْعَلُوا} ve eğer ızrar yaparsanız {فَاِنَّهُ فُسُوقٌ بِكُمْ} bu her hâlde sizin için bir fısktır, Hak teâlâ'ya [987] itaatten çıkmaktır. Bunu yapmayınız {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'tan korkunuz, ʿikābından korununuz, vikāyesine giriniz {وَيُعَلِّمُكُمُ اللّٰهُ} Allah size daha ziyade ilimler öğretecek, mesâlihinizi tazammun eden ahkâmını, maʿârifini belletecektir {وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} Allah her şeye alîmdir. Binâenʿaleyh emirlerine itaat, nehiylerinden ictinab, vaadine itimad, kendine tâzim ile hukūk ve muʿâmelâtınızı tevsik ediniz, esaslı[1] tevsik din ve takva olduğunu unutmayınız.

{وَاِنْ كُنْتُمْ عَلٰى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا} Ve şayet sefer üzerinde olur, bir kâtib de bulamazsanız {فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ} o zaman vesikalarınız kabz edilmiş rehinlerdir. Gerçi rehin alınabilmek bu zamana bu şartlara münhasır değildir.

---

1 H ve F: "ve asıl".

Hazarda kâtib ve kitabet mümkin iken dahi rehin almak sahih ve câizdir. Fakat kâtib bulunmadığı, senet ve kitabet ile tevsîke imkân olmadığı zaman rehin taʿayyün eder. Binâenʿaleyh bu şartlar rehnin sıhhat ve cevâzının değil, tevsik için taʿayyününün şartıdır. Yani bu şartın "seferde olmaz veya kâtib bulursanız rehin alamazsınız" diye mefhûm-ı muhâlifi muteber değildir. Mantıken mâlumdur ki mukaddemin nakīzi tâlînin nakīzini istilzam etmez. Ancak şart bulunduğu zaman meşrut lâzım gelir. Şu hâlde sefer ve kâtib bulunamamak rehnin şart-ı cevaz ve sıhhati değil, şart-ı vücub veya nedbidir. Ve bu şartta esas, kâtibin bulunamaması hasebiyle kitabetin imkânsızlığıdır. Sefer bunun sebeb-i âdî ve ekserîsidir. Taʿbîr-i âharla ihtirâzî değil, kayd-ı vukūʿîdir. Diğer esbâb-ı mazeretten biriyle dahi hazarda kâtib bulunmazsa hüküm yine böyle olacaktır. Hazarda rehnin cevâzı fiʿl-i nebevî ile de sâbittir. Çünkü Resûlullah hâl-i hazarda zırhlı gömleğini rehnetmiştir. [988] Maʿamâfîh âyet şunu gösteriyor ki senet ve kitabet ile tevsik mümkin oldukça mü'minler beynindeki müdâyenâtta rehin talep etmek câiz olsa da mendub olmayacaktır, meğer ki bir mazeret bulunsun. Bir de anlaşılıyor ki rehnin tamam olması için kabz şarttır, makbuz olmayan rehin bir tevsik ifade etmez. Zaten rehnin mânasında habs etmek vardır. Şu hâlde rehnin bir hisse-i şâyiʿa olması da doğru olmaz. İşte esas olmak üzere müdâyenât ve muʿâmelâtta üç nevi tevsik vardır: Kitabet, işhâd, rehin. Fikr-i dîn ü takvâ hakkı[1] tesbit ve ihkāka hizmet eden bu gibi tevsîkāta mâniʿ olmamalı, hattâ sâik olmalıdır. Mü'minler müdâyenât ve muʿâmelâtta bu tevsîkāta riayet etmeli ve bu suretle mâl-i helâli muhafaza ve helâk ü zayâʿdan sıyânet ederek tarîk-i meşrûʿ ile kesb ü istihsâle saʿy eylemelidir ki insan bu sayede fî-sebîlillâh infâka kudretyâb olsun. Mağdûb-ı ilâhî olan ribâ ve eşbâh-ı meʿâsîden sakınsın da takvâya devamı mümkin olabilsin. Görülüyor ki hukūk-ı beşer için bu meyanda en büyük te'mînât Hak teâlâ'ya inkıyad ile ahkâmına iʿtisâm bahş eden hiss-i dîn ü takvâdadır. Bu olmayınca diğer tevsîkāt-ı tâliyenin fevâidi pek mahduddur.

---

1 F -"hakkı".

İmdi {فَاِنْ اَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً} bazınız bazınıza, bazı dâyinler bazı medyunlara tamamen emniyet eder, rehin almaz, bu tevsîkāttan hiçbirine lüzum görmezse {فَلْيُؤَدِّ الَّذِى اؤْتُمِنَ اَمَانَتَهُ} emniyet olunan kimse de emanetini te'diye etsin, emniyete lâyık olduğunu bihakkın ispat eylesin. Demek oluyor ki bâlâda emr olunan üç tevsikten hiçbirini yapmayıp da ʿale'l-ıtlâk emniyet etmek dahi câizdir. O hâlde buna mukabil olan bâlâdaki فَاكْتُبُوهُ ve[1] اَشْهِدُوا emirleri, فَرِهَانٌ مَقْبُوضَةٌ mülâzemesi vücûb için değil, nedb içindir. Zira vücûba[2] mahmul olursa o vücûbun bununla mensuh olmasını iktizâ edecektir. Fi'l-hakīka Hasan, Şaʿbî, [989] Hakem b. Uteybe[3] gibi bazı müfessirîn bunun evvelkileri nâsih olduğunu dermeyan etmiştir.[4] Lâkin İbn Abbas hazretleri âyet-i müdâyenede nesih yoktur, muhkemdir diye tasrih ettiği ve bu âyetin nüzûlü evvelkinden muahhar olduğuna dâir bir sarâhat da bulunmadığı ve hâlbuki tarih muahhar olmadıkça nesih bulunamayacağı cihetle, cumhûr-ı müfessirîn burada nesih bulunmadığında ittifak etmekle beraber ekserîsi işbu cevâz-ı emniyetin nâsih değil, karîne-i nedb olduğuna; Atâ, İbn Cüreyc, Nehaî gibi bazıları da bu cevaz وَاِنْ كُنْتُمْ عَلٰى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِباً şartına merbut ve kâtib bulunamaması hâline müterettib bulunmasına göre rehnin nedbine karîne olursa da imkân takdîrindeki emirlerin nedbe hamlini iktizâ etmeyeceğinden hâl-i imkânda kitabet ve işhâdın vâcib olduğuna kāil olmuşlardır. *Ahkâm-ı Kur'ân*'da Ebû Bekir Râzî'nin beyânına nazaran fıkıh nedb üzerindedir.[5] Fakat her ne olursa olsun emniyet edilen şahıs emaneti bihakkın edâ etmek farz olduğunu bilsin {وَلْيَتَّقِ اللّٰهَ رَبَّهُ} ve Rabbi olan Allah teâlâ'dan korksun da emniyeti hiçbir vechile sû'-i istiʿmâl

---

1 F -"ve".

2 F +"~~muhtemel~~".

3 Dört nüshada da "Uyeyne" şeklinde yazılmış olmakla beraber Taberî tefsirini tahkik eden Ahmed Muhammed Şâkir, Taberî'nin matbu nüshasında geçen "Uyeyne"yi "Uteybe" diye düzeltmiş ve yazma nüshada bu ismin noktasız olduğunu ifade etmiştir. (Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* III, 42, VII, 21, 22) Hakem b. Uteybe el-Kindî tâbiînden olup Kûfe'nin büyük imamlarındandır (Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ,* thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Risâle, 1405/1985, V, 208).

4 Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 740:
قِيلَ: وَهٰذِهِ الْآيَةُ مَنْسُوخَةٌ بِقَوْلِهِ: «فَإِنْ أَمِنَ بَعْضُكُمْ بَعْضاً»، رُوِيَ ذَلِكَ عَنِ الْجُحْدَرِيِّ، وَالْحَسَنِ، وَعَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ يَزِيدَ، وَالْحَكَمِ.

5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 206:
وَلَا خِلَافَ بَيْنَ فُقَهَاءِ الْأَمْصَارِ أَنَّ الْأَمْرَ بِالْكِتَابَةِ وَالْإِشْهَادِ وَالرَّهْنِ الْمَذْكُورِ جَمِيعَهُ فِي هَذِهِ الْآيَةِ نَدْبٌ وَإِرْشَادٌ إِلَى مَا لَنَا فِيهِ الْحَظُّ وَالصَّلَاحُ وَالِاحْتِيَاطُ لِلدِّينِ وَالدُّنْيَا وَأَنَّ شَيْئًا مِنْهُ غَيْرُ وَاجِبٍ.

etmesin. {وَلَا تَكْتُمُوا الشَّهَادَةَ} Siz de şehâdeti ketm eylemeyiniz, ey şâhidler lede'l-hâce edâ-yı şehadetten hem imtinâʿ etmeyiniz, hem de görüp bildiğiniz hakk u hakikati gizlemeyiniz. Ey medyunlar siz de nefsinizde mâlum ve meşhûdunuz olan borcunuzu inkâr eylemeyiniz. Zira {وَمَنْ يَكْتُمْهَا} her kim şehâdeti ketm ederse {فَاِنَّهُٓ اٰثِمٌ قَلْبُهُ} her hâlde o[1] kalbi günahkâr bir kimsedir. Ketm-i şehadet günahı öyle zâhirî ve hâricî bir uzvun günahı değil, bizzat mahall-i iman olan kalb ve nefsin bir günahıdır. Binâenʿaleyh en büyük kebâirdendir, küfre, akidesizliğe yakındır. ❁ Nitekim İbn Abbas'tan mervîdir ki "ekber-i kebâir Allah'a şirk, yalancı şâhidlik ve ketm-i şehâdettir"[2]. Ketm-i şehadet böyle bir kalb [990] günahıdır {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلِيمٌ} Allah ise şehadet veya ketm-i şehadet gibi gizli açık, zâhir veya bâtında her ne yaparsanız tamamıyla bilir. Sırası gelince cezasını verir. Sakın kalbde kalan gizli şeyleri kim bilecek demeyiniz, zira:

لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَاِنْ تُبْدُوا مَا فٖٓي اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُۜ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٢٨٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Allahındır hep göklerdeki ve yerdeki. Siz nefislerinizdekini açsanız da gizleseniz de Allah onunla sizi hesâba çeker, sonra dilediğine mağfiret eyler, dilediğine de azab ve Allah her şeye kadîrdir[3] (284).

Kıraat: فَيَغْفِرْ لِمَنْ Nâfiʿ, İbn Kesîr, Ebû Amr[4], Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde râ'nın cezmiyle; وَيُعَذِّبْ مَنْ Ebû Amr, Âsım, Ebû Caʿfer, Yaʿkūb'dan mâʿadâsında bâ'nın cezmi ve mim'e idgāmıyla ve ancak Verş'de idgamsız cezm ile okunur, mâna farkı yok gibidir.

---

1 H ve F: "O her hâlde".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 100:
عن ابن عباس قال: أكبر الكبائر الإشراك بالله، لأن الله يقول: «إِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوَاهُ النَّارُ» (المائدة ٥/٢٧)، وشهادة الزور، وكتمان الشهادة، لأن الله عز وجل يقول: «وَمَنْ يكتمها فإنه آثمٌ قلبه»

3 H: "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ın. Siz de nefislerinizdekini açsanız da gizleseniz de Allah onunla hesâba çekecek de dilediğine mağfiret edecek dilediğine azab. Ve Allah her şeye kadîr".

4 B: "Ebû Âmir".

Sebeb-i Nüzul: Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde iki rivayet vardır. Birisi ketm ü ikāme-i şehâdet hakkında nâzil olmuştur,[1] diğeri, mü'minlerden kâfirleri velî ittihaz edip taklit eyleyenler hakkında nâzil olmuştur.[2] Zira ism-i kalbin küfür ile münasebeti derkârdır.

[991] {لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Bütün göklerde ve yerde bulunan her şey bilâ kayd ü şart Allah'ındır, bütün hakikatleri ve nizâm-ı mevcûdiyetleriyle O'nun mahlûku, O'nun milkidir. O'nun taht-ı tasarruf ve tedbîrindedir. Bütün kâinâtta ilm-i ilâhîden gizli hiçbir şey tasavvur olunamaz O hepsini bilir. Siz de bunlarda dâhil olduğunuzdan sizin içinizde dışınızda her amelinizi bilir. {وَاِنْ تُبْدُوا مَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوهُ} Ve siz nefislerinizde sâbit olanı izhar da etseniz ihfâ da etseniz her iki takdirde {يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ} onunla sizi Allah hesâba çeker. Binâen'aleyh ne açık ne gizli hiçbir fenalık yapmayınız. ❁ مَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ ıtlâkıyla nefsin her türlü ahvâl ve ef'âl ve keyfiyyâtına muhtemildir. İrâdât ve ihtisâsât ve temâyülât, tasavvurât ve tahayyülât ve efkâr ve her nevi havâtır ve vesveseler, reyb ü itikad, ahlâk u melekât ve hâlât ü harekât, ihtiyârî ve gayr-i ihtiyârî, müstakir ve gayr-i müstakir, iyi ve kötü nefiste bulunan her şey bunda dâhil olabilir. Fakat evvelâ siyâk, ketm-i şehâdet gibi fena şeylere dair olduğundan iyi olanlar zâhiren muhasebeden hâriç gibi görünür. Sâniyen فٖٓى اَنْفُسِكُمْ zarf-ı müstekarrı sâbit ve müstakir olanlarda zâhir olduğundan bir var bir yok olan zâil ve gayr-i müstakirler[3] hâriç görünür. Sâlisen izhar ve ihfâ ef'âl-i ihtiyâriyeden oldukları için insanların iradesi ile alâkası olan a'mâl-i zâhire ve bâtına dâhil olup gayr-i irâdî olanlar muhasebeden hâriç kalır. Zira muhasebe, mutlak zuhur ve hafâ takdirlerine değil, insanların izhar ve ihfâsı takdirlerine müterettibdir. Bu ise behemehâl kasd ü niyetle olur. Böyle olmayanların zuhur ve hafâsı bizzat Allah teâlâ'nın izhar ve ihfâsına müsteniddir. Lâkin kötülük, kötülük olduğundan haddizâtında[4] sebeb-i elem ve azabdır. Bunun için her ne suretle olursa olsun insanlara zuhûru bir azabdır. Hele zarûrîsi, zarûrî bir azabdır. Bunda muhasebe olmamak da felâhı temin [992] etmez. O zaman bunu temin edecek

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VI, 103.

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 231. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 749:
«وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ» يقول إن تعلنوا بألسنتكم ما فِي قلوبكم من ولاية الكفار والنصيحة أَوْ تسروه.

3 M: "mütekerrirler". Sonraki baskılarda "müstekırlar" şeklinde düzeltilmiştir.

4 M: "haddi zatından".

olan ancak Allah'ın ihfâsı ve mağfiretidir. Bunun için insanlar mağfiret-i ilâhiyeye ihtiyaçtan kurtulamazlar. Hâsılı insanların hiçbir şeyi Allah'tan gizli kalamaz. Bunlardan kendilerinin izhâr ü ihfâsıyla irade ve ihtiyarları taʿalluk edenlerin hepsinin hesâbını Allah sorar, mes'ul eder. Eder de {فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ} mes'ûliyet tebeyyün ettikten sonra dilediğine mağfiret eder, dilediğine de azab eyler. Binâenʿaleyh azâbı mahz-ı adalet, mağfireti de mahz-ı fazl ü ihsan olur. Gerçi mağfiret azâba[1] mukaddemdir. Lâkin bunlar hükm-i meşiyyetiyle cereyan ettiğinden mağfiret kime, adalet kime nasib olacağını Allah'tan başka kimse bilmez. Bu hakikat karşısında insan olanlar kısmetlerine adalet çıktığı takdirde istihkakları azab olmamak için, zâhir ve bâtında her türlü fenalıktan sakınıp îmân-ı kâmil ile hasenâta sarılmalı ve mehâsin ü fezâili itiyad ederek güzel huylarla ittisaf etmeli, kendilerinde çirkin şeyler huy, meleke, ahlâk değil, hâl olarak bile bulunmamalı, nefsinden her fenalığı defʿe çalışmalıdır. Bunlar nasıl mümkin olur demeyiniz {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} Allah her şeye kādir, hem pek ziyade kādirdir. İnsanları ve sâir muhteveyâtıyla semâvât ve arzdaki şeylerin hepsini bilip halk ü îcâd, ifnâ ve imâte ettiği gibi ölenleri tekrar ihyâ edip hafî, celî geçmişin hesâbını sormaya, iyilere iyi, kötülere kötü ecr ü cezâ vermeye, müstehikk-i azâb olanları mağfiret etmeye de kādirdir.

Zât ve sıfât-ı ilâhiyeye enfüs ü âfâk bütün âlemîni işhad ve böyle ihkâm-ı şehâdet ve ilim akibinde لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ cümlesiyle Âyete'l-Kürsî'ye bir ircâʿ-ı nazarı muhtevî olan bu âyet-i kerîme, kalb cürmü[2] olan ketm-i şehâdet günahının mücâzâtını ispat münasebetiyle yukarıdan beri sûrenin mutazammın olduğu âyât ü delâilin tekâlîf ü [993] ahkâmın fezlekesiyle umûmî bir muhasebesini yaparak hedef-i beyânı erkân-ı imandan bilhassa mes'ele-i âhirete tevcih, bunu da asl-ı din olan maʿrifetullah meselesine ve bilhassa sıfât-ı ilâhiyeden ilm ü irade ve kudret sıfatlarına rabt ettiği sırada, tekrardan sâlim bedîʿ bir tercîʿ-i bend neşvesi veren وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ fâsılasıyla sûrenin âhirini tâ yukarısında ilk hitâb-ı ʿâm olan يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا [el-Bakara 2/21] âyetinin evveline bağlayan ve bu suretle bu kadar mütenevviʿ ve müteʿaddid beyânât ve hitâbâtın mecmûʿunu

1 H: "azabdan".
2 H ve F: "ism-i kalb".

evvel ve âhiri mütenâsık bir hitâb-ı ʿâmda tevhid eden bir nesc-i beyan olmuştur. Binâenʿaleyh bununla sûrenin evvelinde o hitâb-ı ʿâmdan mukaddem olan dîbâcesine mukabil bir hâtimeye başlanmış oluyor ki, bu hâtime üç âyete bâliğ olacaktır. Bunlara "Havâtîm-i Sûreti'l-Bakara" denilir. Bunlardan birincisi bâlâda en ziyade kefere ve münafıkīn hakkındaki on beş âyete nâzırdır. Bunu müteʿâkib bunun bazı hafâyâsını dahi îzâh eden son iki âyetle de sûrenin tâ başına tenâsukunu tamamen göstermek ve orada iman ve sâir evsâf ile bilkuvve tasvir olunan müttekīn-i müflihîni burada bilfiil taʿyîn ü tesbît eyleyerek لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِلْمُتَّقِينَ...الخ ...وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [el-Bakara 2/2-5] mazmunlarına nazaran hidâyet ve teblîğât-ı ilâhiyenin nasıl bir feyz ü semere verdiğini ve vereceğini ve binâenʿaleyh imanın hakikate, gaybın şuhûda nasıl geçtiğini ve geçeceğini müsbet bir surette anlatmak ve nihâyet Fâtiha'daki اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ...الخ duasının bir sûret-i inkişâfını tecellî ettirmek üzere buyuruluyor ki:

اٰمَنَ الرَّسُولُ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَۜ كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِۜ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِۜ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيرُ ﴿٢٨٥﴾ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَاۜ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْۜ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَٓا اِنْ نَسِينَٓا اَوْ اَخْطَأْنَاۚ رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَٓا اِصْراً كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَاۚ رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِۚ وَاعْفُ عَنَّاۙ وَاغْفِرْ لَنَاۙ وَارْحَمْنَاۙ اَنْتَ مَوْلٰينَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ ﴿٢٨٦﴾

[994] **Meâl-i Şerîfi**

Peygamber, Rabbinden ne indirildi ise ona iman getirdi, mü'minler de. Her biri "Allah'a ve melâikesine ve kitaplarına ve peygamberlerine; "peygamberlerinden hiçbirinin[1] arasını ayırmayız" diye iman getirdiler ve şöyle dediler: Semiʿnâ ve etaʿnâ, gufrânını dileriz yâ Rabbenâ! Sanadır gidiş (285).[2] Allah kimseye vüsʿundan öte teklif

---

1 B: "peygamberlerden hiçbirisinin".

2 H: "İman getirdi Peygamber Rabbinden kendine ne indirildiyse, mü'minler de. Her biri iman getirdi Allah'a ve meleklerine ve kitaplarına ve peygamberlerine -peygamberlerden birinin arasını ayırmayız

yapmaz[1], herkesin kazandığı lehine yüklendiği aleyhinedir. Yâ Rabbenâ! Eğer unuttuk veya kasdımız olmayarak yaptıksa bizi muâhaze buyurma. Yâ Rabbenâ! Hem bize bizden evvelkilere yüklediğin[2] gibi ağır yük yükleme. Yâ Rabbenâ! Hem de bize tâkatimiz olmayanı yükletme, ve[3] bizden günahlarımızı af buyur[4] ve bizlere mağfiretini revâ, rahmetini atâ kıl. Sensin mevlâmız, bizi mansur buyur artık[5] Seni tanımayanlara karşı, kahrolsun kâfirler (286).

Kıraat: وَكُتُبِهِ Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde müfred olarak كِتَابِهِ; لَا نُفَرِّقُ Ya'kūb kıraatinde يا ile لَا يُفَرِّقُ okunur.

[995] **Sebeb-i Nüzul:** Rivayet olunduğuna göre وَاِنْ تُبْدُوا مَا ف۪ٓى اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوهُ âyeti nâzil olunca ashâba pek şiddetli geldi, toplanıp Resûlullah'ın huzuruna vardılar, diz çöktüler, "Yâ Resûlallah salât, savm, cihad, sadaka gibi tâkatimiz yetecek amellerle mükellef olduk. Şimdi ise bu âyet inzal olundu. Hâlbuki bizim buna gücümüz yetmeyecek" dediler. Ve "her birimiz kendi gönlünde öyle şeyler konuşur ki dünyaları verseler bunların kalbinde bulunmasını arzu etmez" diye insanın bilâ ihtiyar mâruz olduğu hâtırât ü tasavvurâttan bahis de ettiler. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem: "Sizden evvelki eski ehl-i kitâb gibi 'semi'nâ ve asaynâ' mı demek istiyorsunuz? سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَص۪يرُ deyiniz" buyurdu, bunu[6] hepsi birden okumaya başladılar, okudukça dilleri yumuşadı, o zaman اٰمَنَ الرَّسُولُ âyeti nâzil oldu. Böyle Allah'a tazarru' ve niyaz ile istiğfar ve ilticâya devam ettiklerinden dolayı bir müddet sonra da لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا âyeti nâzil olup teklîf-i mâlâyutâk endişelerini izâle etti.[7] Demek ki ashâb اِنْ تُبْدُوا مَا ف۪ٓى اَنْفُسِكُمْ اَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ

---

diye- de semi'na ve eta'nâ dediler: Gufrânını dileriz yâ Rabbenâ Sanadır gidiş".

F: "Peygamber iman getirdi Rabbinden kendine ne indirildi ise, mü'minler de. Her biri iman getirdi Allah'a ve melâikesine ve kitaplarına ve peygamberlerine: Peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayız diye, ve şöyle dediler: Semi'nâ ve eta'nâ, gufrânını yâ Rabbenâ, Sanadır gidiş".

1 H: "Kimseye vüs'ünden ötesini teklif etmez Allah".

2 H: "yüklettiğin".

3 H -"ve".

4 H: "sil".

5 H: "mansur buyur artık bizi".

6 M ve B +"okumaya".

7 عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللهُ فَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَاءُ وَاللهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (البقرة ٢/٤٨٢)، قَالَ: فَاشْتَدَّ ذَلِكَ عَلَى أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَأَتَوْا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثُمَّ بَرَكُوا عَلَى الرُّكَبِ، فَقَالُوا: أَيْ رَسُولَ اللهِ، كُلِّفْنَا مِنَ الْأَعْمَالِ

nazm-ı celîlinin bütün ihtimâlât-ı zâhire ve hafiyyesini nazar-ı dikkate almışlar ve bu haberin müstelzim olduğu inşâ-yı teklîfin azm ü irâdeye iktiran etmeyen havâtır-ı nefsiyeye dahi şümûlü ihtimâlinden korkmuşlar ve kendilerince âyetin teklîf-i mâlâyutâk olmaması lâzım geleceğine hükmedip Resûlullah'tan her ihtimâli katʿ ile bu hükm ü te'vîli teyid edecek bir beyan aramışlardı. Buna karşı evvelemirde itâʿat-i mutlaka ve istiğfâr u tazarruʿ ile emr olununca derhâl itaat ettiler. Nefislerinde zarûrî olan endîşe-i havâtır içinde teklîf-i ilâhî ve emr-i risâletpenâhîyi ıtlâkıyla hüsn-i telakkī eylediler. Allah teâlâ da evvelâ bunların îmân-ı kâmillerini ve bu semʿ ü tâat ve kemâl-i darâʿat ile "rabbenâ, rabbenâ!" diye istiğfar ve münhasıran kendisine ilticâ ve arz-ı dehâlet etmelerini medh ü senâ ederek tatyib ve dualarına devam için tergīb, sâniyen bir müddet sonra kemâl-i rıfk u lutfunu izhar edip لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا iltifatıyla arzu ve tevillerine göre beyân-ı hükm etmiş ve ıztıraplarına [996] sebep olan mesʿûliyyet-i havâtır endişesini izâle eylemiştir ki işte tâatın ve Allah'a ilticânın semeresi dâima böyle defʿ-i endîşe ve refʿ-i[1] ıztıraptır. Hasan ve Mücâhid ve İbn Sîrîn'den ve bir rivayette İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre اٰمَنَ الرَّسُولُ, bu iki âyet, Cibrîl vâsıtasıyla nâzil olmamış, Resûlullah bunları leyle-i Miʿrâc'da bilâ vâsıta istimâʿ etmiştir. Binâenʿaleyh Sûre-i Bakara medenîdir, ancak bu iki âyet müstesnâ. Maʿahâzâ diğer bir rivayette İbn Abbas ve İbn Cübeyr ve Dahhâk ve Atâ "bunlar da Medine'de Cibrîl ile nâzil oldu" demişlerdir. Gelelim mânasına:

{اٰمَنَ الرَّسُولُ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ مِنْ رَبِّهٖ} O Peygamber, yani bu Kitâb-ı münzelin teblîğine me'mur olan o muhâtab-ı hâs, bâlâda عَبْدِنَا [el-Bakara 2/23], وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ [el-Bakara 2/252], وَاِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ [el-Bakara 2/253] evsâfıyla mâlum bulunan o Resûl-i müfahham Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Rabbinden kendine inzal edilenin hepsine iman

---

مَا نُطِيقُ، الصَّلَاةَ وَالصِّيَامَ وَالْجِهَادَ وَالصَّدَقَةَ، وَقَدِ أُنْزِلَتْ عَلَيْكَ هذِهِ الْآيَةُ وَلَا نُطِيقُهَا، قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَتُرِيدُونَ أَنْ تَقُولُوا كَمَا قَالَ أَهْلُ الْكِتَابَيْنِ مِنْ قَبْلِكُمْ «سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا»؟ بَلْ قُولُوا: «سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ»»، قَالُوا: «سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ»، فَلَمَّا اقْتَرَأَهَا الْقَوْمُ، ذَلَّتْ بِهَا أَلْسِنَتُهُمْ، فَأَنْزَلَ اللهُ فِي إِثْرِهَا: «آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْ رُسُلِهِ وَقَالُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَإِلَيْكَ الْمَصِيرُ» (البقرة ٥٨٢/٢)، فَلَمَّا فَعَلُوا ذَلِكَ نَسَخَهَا اللهُ تَعَالَى، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: «لَا يُكَلِّفُ اللهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا» قَالَ: نَعَمْ، «رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا» قَالَ: نَعَمْ، «رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهِ» قَالَ: نَعَمْ، «وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا أَنْتَ مَوْلَانَا فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ» (البقرة ٦٨٢/٢) قَالَ: نَعَمْ.

1 M: "ref'i ve", sonraki baskılarda "ve ref'i" şeklinde düzeltilmiştir.
H ve F -"refʿ-i".

etti, risâletini şüphe ile değil bu iman ve îkān ile yaptı, Rabbinden gelene hem o inandı {وَالْمُؤْمِنُونَ} hem de onun ümmeti olan ve yukarıda evsâf-ı umûmiyeleri beyan edilen o mü'minler {كُلٌّ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِه۪ وَكُتُبِه۪ وَرُسُلِه۪} her biri Allah'a ve Allah'ın meleklerine ve kitaplarına -yahut kitâbına- ve peygamberlerine Allah'ın olmaları haysiyetiyle iman getirdiler[1]. قُولُٓوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ... الخ [el-Bakara 2/137] gibi emirlere tevfîkan {لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِه۪} biz Allah'ın peygamberlerinden hiçbirisinin arasını ayırmayız. Birinin peygamberliğini tasdik, diğerini tekzib ederek aralarını tefrik etmeyiz, hepsini derecelerine göre peygamber tanırız (تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ âyetine bak) diye iman ettiler {وَقَالُوا} ve bu iman ile şöyle dediler: {سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا} Dinledik ve itaat ettik, Hak'tan gelene kulak verdik, belledik ve kerhen değil, tavʿan rızâmızla seve seve tuttuk, {غُفْرَانَكَ رَبَّنَا} gufrânını niyaz ederiz Rabbimiz! ❁ Ne kadar itaat etsek yine kusurumuz çok, [997] hele hâtırât-ı nefsâniyeden kurtuluş yok {وَاِلَيْكَ الْمَص۪يرُ} âkıbet varılacak merciʿ de ancak Sensin, Senden geldiğimiz gibi dönüp dolaşıp yine Sana geleceğiz; ölüm, âhiret, baʿs hak yâ Rabbi! Ölümden sonra dönülüp Sana varılacak, Sana hesap verilecek, Sen de dilediğine mağfiret dilediğine azab edeceksin. İşte biz şimdi Sana iltică ediyoruz ve mağfiretini istiyoruz. ❁ Bunlar Allah'ın tekliflerini böyle güzel bir hiss-i itâat ile telakkī edip âhirete îkān ve bu îkān ile Allah'tan taleb-i gufran eylediklerinden dolayı, rahmet-i ilâhiyeden şu iltifat ile cevâba nâil oldular:

{لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا} Allah kimseye vüsʿundan başkasını teklif etmez. ❁ Edemez değil, etmez. Allah'ın tekâlîfi[2] kulların vüsʿu kadar ve hatta tâkatinin mâdûnunda olur. Tâkati tazyik eylemez. Harac ve meşakkat vermez. Mükellefler onları güçleri geniş geniş yeterek yapabilirler. Nitekim يُر۪يدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُر۪يدُ بِكُمُ الْعُسْرَ [el-Bakara 2/185] buyurmuştur. Dîn-i hak yüsrdür, onda harac yoktur. Böyle olması da tâkat yetişmez teklîfe kudreti olmadığından değil, mahz-ı fazl ü rahmetindendir. Bu suretle Allah'ın mükelleflere bahşettiği kudret ve tâkat yaptığı tekliflerden geniştir. Bu sayede onlara vazifelerini yaptıktan sonra dinlenecek veya teklifsiz hayırlar

---

1 H ve F: "ettiler".
2 B: "teklîfi".

yapmaya müsait kudretler de kalabilecektir. Nitekim ferâizi îfâdan sonra daha neler yapamazlar. Meselâ günde beş vakit namazdan mâʿadâ daha ne işler göremezler. Gerçi teklif, irâdeye tahmîl-i külfet demektir, her külfet ise bir kudret sarfını iktizâ eder. Ve bu hikmetle her teklif bir kudret-i mümekkine ile meşruttur. Fakat o teklîfin bu kudreti tazyik etmemesi de şarttır. Yani her ferdin mükellefiyeti vüsʿuyla, kudretiyle ölçülmek lâzım gelir. Binâenʿaleyh efrâdın kudretleri mütefâvit olduğundan kudret ve istitâʿatleri fazla olanların merâtib-i mükellefiyetleri de fazla olacaktır ki adalet ve müsâvât-ı hukūk da budur. Meselâ malı olmayan zekât ile mükellef olmayacağı gibi, muhtelif zenginlerin zekâtları da bir nisbet dairesinde [998] muhtelif olur. Kimi on, kimi yüz verir, fakat hepsi de aynı nisbet dâhilinde meselâ kırkta birdir. Kudret hesâba alınmayarak nüfus başına ʿale's-seviyye şu kadar demek bu esasa münâfîdir. Kezâlik ümmete toptan teveccüh eden farz-ı kifâye tekâlîfin efrâda teveccühü de böyledir. Sonra bir şahsın uhdesine teveccüh eden tekâlîfin mecmûʿu hesap edildiği zaman dahi kudretini geçmemelidir. Bunun için bazı tekâlîfte bilâ harac kudret-i mümekkineden başka bir de kudret-i müyessire denilen, yani daha ziyade kolaylık esasına istinad eden kudret de şart olmuştur.[1] Velhâsıl bu âyet hikmet-i teşrîʿin en büyük esasını fezleke etmiştir: Teklif mükellefin vüsʿuyla mütenâsibdir. {لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ} Herkesin kesb ettiği lehine, iktisab ettiği de aleyhinedir.

"**Kesb**" ve "**iktisab**" lügatta ve Kur'an'da bir mânaya kullanıldığı gibi farklı olarak da kullanılır. *Kāmûs*'ta dahi gösterildiği üzere evvelâ "kesb", "iktisab", "tekessüb" taleb-i rızktır, yani intifâʿ edecek, haz alacak bir şey istemek ve aramaktır ki bulmak ve ele geçirmiş olmak şart değildir. "İrâde-i cüz'iyye" bir sarf-ı kudret demektir. Türkçesi "çalışmak" olur. Kesb ile iktisâbın farkı olmayınca birinin lehe, birinin aleyhe olması ancak

1 "Kudret-i mümekkine" ile "kudret-i müyessire", Hanefî âlimlerin geliştirdiği iki terimdir. "Kudret-i mümekkine", bir fiili yapabilmek için sebeplerin mevcut ve organların sağlıklı olmasını, hürriyet ve irade sahibi bir mükellefin kendi iradesiyle bir fiili yerine getirebilmeye hazır ve elverişli olmasını ifade eder. Her türlü mükellefiyet için şart koşulan kudret budur. "Kudret-i müyessire" ise bir mükellefiyetin îfasının kolaylaşmasına vesile olan kudret olup, kudret-i mümekkineye nazaran daha ileri bir düzeydeki kudreti ifade eder. Kudret-i mümekkine bütün yükümlülüklerin şartı iken, kudret-i müyessire mâlî ibadetlerde şart koşulmuştur. Meselâ zekâtla yükümlü olabilmek için nisab şartına ilaveten malın nâmî olması şartının da eklenmesi, zekât mükellefiyeti açısından kudret-i müyessirenin şart koşulmuş olduğunu gösterir.

müteʿallaklarından neş'et edebilir. Bu nokta-i nazardan مَا كَسَبَتْ'teki ما ile مَا اكْتَسَبَتْ'teki ما'nın mânaları tefrik edilerek evvelki Allah'ın teklif ettiği hayır, ikinci nehyettiği şer ile tefsir edilmiştir. Sâniyen, kesb isâbet, yani talebini üstüne vurdurup istediğine nâil olmaktır ki Türkçe "kazanmak" demektir. "İktisab" ise gerek isâbet etsin gerek etmesin ʿale'l-ıtlâk tasarruf ve ictihad, yani çalışıp çabalamaktır. Binâenʿaleyh "kesb"den min vechin eʿam ve min vechin ehastır. Bu münasebetle yekdiğeri makamında kullanılabilir. Sâlisen "kesb" kazandırmak mânasına gelir ki o zaman iki mefʿûlüne taʿaddî eder; كَسَبْتُ فُلَانًا اَلْمَالَ "fülâna mal kazandırdım" denilir. Şu hâlde "iktisab" bu mânaya tekabül ettiği zaman bi'l-mutâvaʿa kazanmak, yani başkasının kazandırmasıyla kazanmak demek olur. Bu mânaya esas [999] olmak üzere Râgıb şunu da beyan eder ki: "'Kesb' hem kendi ve hem başkası için kazanıp aldığına, 'iktisab' ise sırf kendisi için istifade ettiğine denilir. Binâenʿaleyh her kesb iktisab değildir, fakat her iktisab kesbdir. Bunlar خَبَزَ وَاخْتَبَزَ, شَوَي وَاشْتَوَي, طَبَخَ وَاطَّبَخَ gibidir[1]"[2] Bunun için "iktisab" şehvet ile, "kesb" ise hikmet ile alâkadar olur. İşte bu mânaların her biri itibariyle لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ müteʿaddid mânalar ifade edebilir. Ezcümle:

1. Her nefsin istediği, yaptığı iyilik kendi lehine, kendi menfaatinedir. Sonunda sevâbı ancak kendinin olacaktır. Bilakis yaptığı kötülük, yüklendiği vebâl[3] kendi aleyhine, kendi zararınadır. Âkıbet azâbı kendine aittir. مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ اَسَٓاءَ فَعَلَيْهَا [Fussilet 41/46; el-Câsiye 45/15][4] Herkesin yaptığı iyilik kendine, yaptığı fenâlık yine kendinedir. Allah'ın teklifleri de iki kısımdır. Birisi zâhirde veya bâtında veya her ikisinde yapılmasını teklif ettiği evâmirdir. Bunlar hayr ü hasenâttır. Diğeri yapılmamasını teklif ettiği nevâhîdir ki bunlar da

---

1 Arapça örneklerden ilki dört nüshada da خير واختير şeklinde olmakla birlikte, *el-Müfredât*'ta خبز واختبز şeklindedir.

2 Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 709:
و«الكَسْبُ» يقال فيما أخذه لنفسه ولغيره، ولهذا قد يتعدّى إلى مفعولين، فيقال: كَسَبْتُ فلانا كذا، و«الْإِكْتِسَابُ» لا يقال إلّا فيما استفدته لنفسك، فكلّ «اكْتِسَابٍ» «كسب»، وليس كلّ «كَسْبٍ» «اكتسابا»، وذلك نحو: خبز واختبز، وشوى واشتوى، وطبخ واطّبخ.

3 H ve F -"yüklendiği vebal".

4 "İyi iş yapan kendine, kötü yapan yine kendinedir…" / "Her kim iyi bir iş yaparsa kendi lehine, her kim de kötü yaparsa kendi aleyhinedir…"

şerr ü seyyiâttır. Evvelkilerin fiili menfaat, terki zarardır. Berikilerin fiili zarar, terki menfaattir. Bunların menfaat ve zararları da Allah'a değil, mükellefleredir. Binâenʿaleyh teklîf-i ilâhî vüsʿa göre olmak gibi bir kolaylığı müştemil olduktan başka her mükellefin sarf edeceği vüsʿu, zararına sarfettirmeyip tamamen menfaatine tahsis ettirmek gibi bir fâide-i mahsûsa ve rahmet-i fâzıleyi de mutazammındır. Bunun için "Allah kullarına hiçbir teklifte bulunmasa daha büyük bir rahmet olmaz mıydı?" gibi bir vesvese hâtıra gelmesin. Rahmet ve inâyet-i ilâhiye kullarını[1] dâʿiye-i şehvet ile zarar iktisâbından nehy etmemeye ve ebedî menfaat kesbiyle mükellef tutmamaya müsâʿid olamaz, zararlar menfaatlerle mütekabildir. Zarar melhuz olmasa idi, menfaat melhuz olmazdı. Teklif ızrar için değil zararlardan[2] sıyânet ve menfaate sevk içindir. Külfet nimete göredir. Bu hikmete mebnîdir ki Allah verdiği kudret ü tâkatten fazla bir teklif yapmaz, yaparsa menfaatten ziyade zarar, nimetten ziyade külfet[3] tahmil etmiş olur. Bu ise artık teklif olarak kalmaz, taʿzîb olur. Bunu [1000] da adl ü rahmet-i ilâhiye teklîfi kabul etmemenin bir cezâsı olarak tâyin buyurmuştur. Bundan dolayıdır ki عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ buyurulmuştur. Bu cihetle tekâlîf-i ilâhiyeye tamamen سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا demeyen ve kavânîn-i Hak dairesinde kesb yapmayanlar âkıbet böyle bir taʿzîbe giriftâr olurlar. Nitekim âhirette اُدْخُلُٓوا اَبْوَابَ جَهَنَّمَ [el-Mü'min 40/76][4] emri böylelere teklîf-i mâlâyutâk suretinde bir taʿzîbdir. Bunun dünyada da misâli yok değildir. Kavânîn-i Hak ile amel etmeyen milletler veya ferdler böyle nelere mâruz olmuşlardır. Ve bundan sonraki duaların tâlimi de bu hikmetle alâkadardır. Allah teâlâ kullarının re'sen böyle bir zararlarına râzı olmadığından onları mükellef tutmuş ve teklîfini verdiği vüsʿ ile mütenâsib yapmış ve adaletiyle külfeti nimete tekabül ettirmiştir. Mâdem ki böyledir, o hâlde insanlara da nimete göre külfete katlanmak ve hatta tekliften fazla kalan kudret ve tâkatini mühmel

1 M, F ve B: "kullarına".
2 H: "zarardan".
3 F +"~~teklif~~".
4 "Girin cehennemin kapılarına…"

tutmayarak bilâ teklif nâfile ibâdâta ve hayr ü hasenâta sarf edip nimet ve menfaatini tezyid eylemek yaraşır. Bu suretle لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ hem fâide-i teklîfi beyan ile mükellefâtı kabûle sevk, hem de ferâizden mâʿadâ tetavvuʿât ve nevâfile teşvîki mutazammındır ki buna "nedb" tâbir olunur.

2. "Her nefsin kazandığı, yani yoluyla isteyip isâbet ettiği menfaatine, aksine veya kör körüne çalışıp boğuştuğu zararınadır." Binâenʿaleyh vüsʿa göre teklif o menfaati celb ve bu mazarratı defʿ hikmetine müsteniddir. Zira teklif olmazsa insan âtıl olur. Teklif vüsʿa göre olmazsa o zaman da boğuşur durur, her ikisi de zarar olur. Bir de Allah vüsʿa göre teklif yapmasa hayr ü niʿmete vusûl için ya yol tâyin etmemiş veya göstermemiş olurdu. O zaman insanlar boş durmak istemeseler bile ya boşu boşuna veya körü körüne uğraşır dururlardı[1]. Tâkatten fazla teklif yapsa o tâkat yetişmez, kesb olmaz, çalıştıkları boşuna giderdi. Her iki surette Allah kullarının hayrını istememiş, zararlarını istemiş olurdu ki bu da Rahmân-ı Rahîm'in rahmetine münâfîdir. Bu [1001] mânaya göre kesb ve iktisâbın müteʿallakında şer esasen mevzûʿ-i bahis bile olmayabilir. Her iki ما hayırdan ibaret olabilir ki biri ele geçen hayır, biri de ele geçmeyen hayırdır. Yani yoluyla hayır kazanmak menfaat-i mahzadır. Şer şöyle dursun, hayır kazanacağım diye körü körüne çalışıp boğuşmak bile mazarrattan hâlî değildir. Çünkü netice boşa çıkarsa mesâî heder olur ve ihtimal ki daha büyük tehlikeye, şerre gidilir. Cehalet bunun için muzırdır. İşte vüsʿa göre teklîf-i ilâhî hayrın yolunu göstermekle o menfaati temin etmiş ve kudreti itlâf ettirmeyerek bu zarardan sıyânet eylemiştir.

3. "Her nefsin hem kendi ve hem başkaları için kazanıp aldığı sırf kendi lehinedir. Asıl kazanç böyle kazançtır ki hayır buna derler.[2] Hayır, her hâlde sâhibinindir. Bilakis şehvet ü hırsına mahkum ve mağlub olarak "ben, ben" diye yalnız kendisi için kazandığı da zararınadır." Zira o kendi kendine yaşayamaz, kazanmak için bile âhara muhtaçtır.

---

1 F: "boğuşurlardı".
2 H +"ve".

Binâenʿaleyh teklîf-i ilâhî bu menfaati temin ve o zararı defʿ içindir. Bunda hodkâmlıkla diğerkâmlığın güzel bir tevfîki vardır.

4. "İnsanın kazandırdığı sırf kendi lehinedir, hakk u menfaat temin eder. Fakat diğerinin kazancıyla yaşaması da aleyhinedir." Vazife borç, mahkûmiyet iktizâ eder. Yed-i ʿûlyâ yed-i süflâdan hayırlıdır. Binâenʿaleyh teklîfin vüsʿa göre olmasında mükellefi yed-i süflâdan sıyânet ve te'mîn-i hukūk vardır. Bunun için Cenâb-ı Allah infâk-ı hayır, mübâdele-i sahîha teklif etmiş, tese"ülden, ribâdan, tecavüzden nehy eylemiştir.

Ekseriyetle müfessirîn bu dört mânadan birincisi üzerine yürümüşler, berikilerin her birini birer vechile ona ilhak eylemişlerdir. Binâenʿaleyh asıl tefsir evvelkidir. Zira bütün esrâr-ı teklîfi muhtevîdir ve vâzıhtır.

Şimdi Cenâb-ı Allah سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيرُ diyen mü'minlerin tazarruʿ ve ilticâsına karşı iltifat ile bu cevâbı verdi. Yüsr ü tahfîf-i beyan ile onların halecânını teskin etti. Bu suretle kelâmullah yalnız [1002] Resûl'ü ile değil, ona ber vech-i meşruh iman eden[1] ümmeti ile de bir mükâleme ve münâcat şeklinde tecellî eyledi ki bu üslup bilhassa Fâtiha'da sebk etmişti. Bu, Kur'an okuyan veya dinleyen mü'minlerin ara sıra kendilerini Cenâb-ı Allah ile bizzat mükâleme hâlinde bulmaları gibi büyük bir niʿmet-i intâkı tazammun eder. Bu mertebede ihlâs u tâat hissiyle huzûr-ı ilâhîye ilticâ edenler yalnız şeref-i hitâba nâil olmakla kalmayacak, huzûr-ı Bârî'de ruhsat-ı kelâma mâlik olup söz söylemek, bizzat dilek dileyebilmek şerefine de mazhar olacaklardır. İşte bu makām-ı visâlin kuvvet ve şerefini göstermek için Cenâb-ı Allah onlara istînâfen bir cevap olan bu kelâmını bir fâsıla ile ayırmakla beraber bir taraftan da yine onların sözleri ve onlardan hikâye olunuyormuş gibi bir siyakta îrâd buyurmuştur. Çünkü ıtlâkıyla "semiʿnâ ve etaʿnâ" diyen o mü'minler aradıkları bu cevâbı, bu yüsr ü rahmeti evleviyetle derhâl kabul ve ikrar ile tekrar edecekleri zaman aynen söyleyeceklerdir. Esâs-ı mazmûnu da kendilerinin düşüncelerine muvâfık olduğundan bu âyet dahi baştanbaşa

---

1 H: "eden iman".

onların mekūl-i kavilleri olacaktır. Bu nükte ile bu âyet dahi onların lisânından hikâye ediliyormuş veya onların duaları arasında bir cümle-i muʿteriza olarak bulunuyormuş gibi bir tarz-ı müteşâbihte sevk buyurulmuştur[1]. Bu tarz-ı vuslat ile sırr-ı teklîfi beyan eden bu cevap kendilerine teklîf-i mâlâyutâk olmayacağını ve bilakis vüsʿ ile yüsr ü tahfif matlub olduğunu tebşir ederken aynı zamanda teklîf-i mâlâyutâkın haddizâtında imkânını işrâb etmiş ve bununla beraber kesbin kıymetini ve nimetin külfete göre olduğunu ifham ederek tekliften artan tâkatlerin bilâ teklif kesb-i hayra sarf olunmasına tergīb ü teşvik ile لَا يَزَالُ عَبْدِى الْمُؤْمِنُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ hadîs-i kudsîsi[2] mazmûnunu anlatmış olduğundan لَهَا مَا كَسَبَتْ tergībiyle عَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ inzârının taht-ı te'sîrinde tekrar bir azm-i itâat ve havf-i maʿsiyet ile dua ve ilticâya bâʿis olmakla bu cümle-i cevâbiye aynı üslupta ve bütün arzularına muvâfık gayet mühim yedi matlûbu hâvî dualarla [1003] hitam verilmiş, şimdi de şöyle deyiniz diye emir tasrih olunmayarak bu da evvelki dualarının âhiri suretinde tâlim buyurulmuştur. Bunun için burada nahiv nokta-i nazarından üç vecih vardır. Birisi سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا'dan sûrenin nihâyetine kadar mecmûʿu قَالُوا'nun mekūlü olmak; ikincisi, yine böyle olup ancak لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَاۜ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ arada cümle-i muʿteriza hâlinde bulunmak, üçüncüsü bundan sonra bir قُولُوا takdir edilmektir. Yani ey mü'minler, şu hâlde duadan kesilmeyiniz de şöyle deyiniz: {رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَٓا اِنْ نَسٖينَٓا اَوْ اَخْطَأْنَاۚ} Yâ Rabbenâ! Unutursak veya hata edersek bizi muâhaze etme. ❁ Yani vüsʿumuzun[3] nisbetinde teklif ettiğin vazifeleri[4] hüsn-i edâya ve hatta gücümüz yettikçe daha ziyade hayırlar kesb ederek terakki etmeye yeni baştan bir hiss-i itaat ve iştiyak ile azm ettik. Fakat farz kıldığın vazifelerden birini hasbe'l-beşeriyye unutur veya meşrû bir şey yapmak isterken haram kıldığın, menʿ ettiğin şeylerden birine kastımız olmayarak düşer, hata edersek bu da terk-i hayır veya fiʿl-i şer kabîlinden bir iktisab[5] olabilecektir, وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ ise mutlak olduğundan bunlardan

1 H: "buyurmuştur".
2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 256; Buhârî, Rikāk, 38.
3 H: "vüsʿümüz".
4 H: "vazifelerimizi".
5 M ve B: "ihtisab".

muâhaze muhtemildir. Binâenʿaleyh ne nisyân u hatânın kendisinden, ne esbâbından ne de bunlardan biri sebebiyle iktisab etmiş olduğumuz terk-i hayır veya fiʿl-i şerden biz ümmet-i Muhammed'e[1] dünya ve âhirette mücâzat eyleme.

Nisyan ve Hata İki Nevidir: Birisi sâhibi mâzur görülebilir, diğerinde görülmez. Meselâ bir kimse üzerinde bir necaset görse de izâlesini tehir eylese, sonra unutup namaz kılsa mâzur olmaz. Görür görmez izâle etmediğinden dolayı taksir etmiş olur, lâkin görmezse mâzurdur. Kezâlik bir kimse bir ava tüfek atsa da bir insanı vursa, orada insan bulunabileceğini ve bulunduğu surette ona isâbet edip[2] etmeyeceğini hesâba katmamış ve bu hususta lâzım gelen tekayyüdâta riayet etmemiş ise mâzur olmaz. Kezâlik insan vezâif-i dîniye ve şerʿiyesini bellemeye çalışmaz ve belledikten sonra da unutmamak için tekrar [1004] tekrar mütâlaa eylemez de unutursa nisyanda mâzur olmaz. Bunun için bâlâda usûl-i tevsîk gösterilmiştir. Binâenʿaleyh bizzat nisyan ve hatânın bazılarından ihtiraz, vüsʿ-i beşerin hâricinde ise de bazılarında böyle değildir. Binâenʿaleyh اِلَّا وُسْعَهَا ʿale'l-ıtlâk nisyân ü hatâdan muâhaze ihtimâlini refʿ etmemiş, bunların وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ'de duhûlleri melhuz bulunmuştur. Demek ki mesele müşkildir. Nisyan ve hata ile yapılmış olan fenâlıklar haddizâtında muzır, gayr-i meşrûʿ ve vüsʿ dâhilindedirler. Unutarak veya hata ederek yutulmuş olan bir zehrin zararı yoktur denilemeyeceği gibi bunlar da böyledir. Seyyiât ve meʿâsî tıpkı zehir gibi muzırdır. Hatâen bir kuyuya düşmek tehlike olduğu gibi, hatâen birinin gözünü çıkarmak da bir zarardır. Hâsılı hiç nisyan ve hata yapmamak vüsʿ-i beşerden hâriç de olsa bunlar sebep oldukları fiilin ʿindallah, yani haddizâtındaki netâicini[3] değiştirmez, وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ'de dâhil olurlar. Bunun için insanlar bunlardan mümkin olduğu kadar tevakkī ile de mükelleftirler. Katl-i hatada olduğu gibi, hata mesâilinde bazı ahkâm-ı teklîfiye vardır. Nisyan ve hata hukūk-ı ʿibâddaki zararın damânına mâniʿ olmaz. Bunlara işâretendir ki لَا تُكَلِّفْنَا denilmemiş, لَا تُؤَاخِذْنَا denilmiştir. Bu suretle gerek hata ve nisyandan ve gerek

1 H ve F: "ümmet-i Muhammed'i".
2 H -"edip".
3 H -"netâicini".

esbâb-ı mütekaddimesinden, gerekse netâic-i müterettibesinden ʿadem-i teklif değil ʿale'l-ıtlâk ʿadem-i muâhaze istidʿâ olunmuştur. Ve bu tâlim birr ü adli de tazammun eylemiştir. Nitekim رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي اَلْخَطَأُ وَالنِّسْيَان hadîs-i şerîfi[1] bununla alâkadardır. Evet, nisyan ve hataya düşmemiz de kötü bir şeydir. Fakat lütfunla bunlardan bizi muâhaze etme.

{رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَٓا اِصْراً كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا} Yâ Rabbenâ! Bize bizden evvelki ümmetlere yüklettiğin gibi ağır yük de yükleme, bizi asâ ve isyan milletleri gibi yapma. ❁ Yani bizi diğer milletlere yaptığın gibi yerinden kımıldatmaz, tazyik eder, zor tahammül edilir ağır boyunduruklar, şiddetli mîsaklar, girân tâbiʿiyetler, tekâlîf-i şâkka, şiddetli ahkâm u kavânîn ü muʿâmelât[2] altında bulundurma. Bi'n-netîce [1005] mükelleflerini mesh ederek maymunlara, hınzırlara çevirecek sıkıntılara koşma, bizim ahkâm ve hayât-ı umûmiyemizde tazyikler, şiddetler olmasın Rabbimiz.

"**Isr**", asl-ı lügatta esr ü habs mânasıyla alâkadar olup altındakini yerinde tutan ağır yük ve bağ demektir ki[3], boyunduruk gibi ağır mîsâka, zor tahammül edilir ahd ü tâbiʿiyete, kezâlik rahm ü karâbete ıtlak edilir. Anlaşılıyor ki tarihlerde görüldüğü üzere Yehûd ve Nasârâ gibi ümem-i sâlifede şiddetli ahkâm ve tekâlîf vardı. Müfessirînin beyanlarına nazaran meselâ Yahudîler günde elli vakit namaz kılmak, malının dörtte birini vergi vermek, pislik bulaşan elbiseyi kesmek, vatanlarından çıkarılmak, birçok husûsâtta hemen idam cezası tatbik edilmek, tevbe için intihar ile mükellef tutulmak, bir isyan[4] üzerine hemen ceza verilmek, herhangi bir hata vâkiʿ olursa helâl olan taamlardan bazıları tahrim edilmek gibi

1 Zeylaʿî, *Nasbu'r-râye*'de (thk. Muhammed Avvâme, Beyrut: er-Reyyân, 1418, II, 64) bu rivayetle ilgili şöyle bir açıklama yapmaktadır:
وَهٰذَا لَا يُوجَدُ بِهٰذَا اللَّفْظِ، وَإِنْ كَانَ الْفُقَهَاءُ كُلُّهُمْ لَا يَذْكُرُونَهُ إِلَّا بِهٰذَا اللفظ، وأقرب مَا وَجَدْنَاهُ بِلَفْظِ: «رَفَعَ اللّٰهُ عَنْ هٰذِهِ الْأُمَّةِ ثَلَاثًا»، رَوَاهُ ابْنُ عَدِيّ فِي الْكَامِلِ مِنْ حَدِيثِ أَبِي بَكْرَةَ، وَسَيَأْتِي، وَأَكْثَرُ مَا يُرْوَى بِلَفْظِ: «إِنَّ اللّٰهَ تَجَاوَزَ لِأُمَّتِي عَنْ الْخَطَأِ وَالنِّسْيَانِ»، هٰكَذَا رُوِيَ مِنْ حَدِيثِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَأَبِي ذَرٍّ وَثَوْبَانَ وَأَبِي الدَّرْدَاءِ وَابْنِ عُمَرَ وَأَبِي بَكْرَةَ.
Ebû Dâvûd, Talâk, 16:
قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ اللّٰهَ قد تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالنِّسْيَانَ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ.
"Allah teâlâ ümmetimden hata, nisyan ve ikrahın sorumluluğunu kaldırmıştır."
Bu hadisin hukukî analizine dair Takıyyüddîn es-Sübkî'nin (ö. 756/1355) *İbrâzü'l-hikem min hadîsi rufiʿa'l-kalem* isimli bir eseri vardır (thk. Keylânî Muhammed Halîfe, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 1992).

2 H ve F: "ahkâm u kavânîn ü muʿâmelât-ı şedîde".

3 H -"ki".

4 H ve F: "nisyan".

ahkâm vardı. *Tefsîr-i Kaffâl*'de demiştir ki: "Yahudîlerin ellerinde Tevrat diye iddia ettikleri kitâbın sifr-i hâmisi mütâlaa edilirse onların ne kadar sert ahkâma, ne kadar şiddetli mîsâklara tâbiʿ tutuldukları daha birçok acâibât ile beraber görülür. İşte mü'minler bu gibi tazyîkāt ve teşdîdâttan sıyânetlerini niyaz ettiler ki, O da fazl ü rahmetiyle ileride gelecek olan وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتِى كَانَتْ عَلَيْهِمْ [el-Aʿrâf 7/157][1] âyetiyle bunları izâle eyledi."[2]

لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا buyurulduktan sonra bu duâya ne hâcet vardı denilmesin. Çünkü evvelâ, vüsʿ, tâkatten geniş ise de tâkat mânasına istiʿmâli de meşhurdur. O hâlde teklîfin tâkat ile mütenâsib olması da muhtemil bulunur. Bu da tazyîk u şiddetten başka bir şey değildir, ümem-i sâlifede bunun vukūʿu da sâbittir. Binâenʿaleyh bu icmâlin refʿiyle vüsʿun zâhir olan maʿnâ-yı yüsrde tesbîti istirham edilmiştir. Sâniyen amel, tekliften min vech^in eʿamdır. Bunların bizzat teşrîʿ ve teklîf-i ilâhî olarak değil, teklîf-i Hakk'ın hilâfına giden Firavun ve sâire gibi cebâbirenin tasallutuyla mahz-ı terbiye olması da mümkindir. Bunun için حمل tâbir olunmuştur. Sûrenin başından beri gelen Benî [1006] İsrâil kıssalarında her iki cihet de ihtar olunmuştur. Aynı mâna şu duâda daha ziyade melhuzdur:

{رَبَّنَا وَلَا تُحَمِّلْنَا مَا لَا طَاقَةَ لَنَا بِهٖ} Yâ Rabbenâ! Bize tâkatimiz olmayan şeyler de tahmil etme. Hiç çekilmez, tâkat getirilmez, teklîfî[3] olursa yapılamaz, isyan ve ihtilâle sevk eder, tekvînî olursa taʿzîb olur, mahv ü ihlâk eder mâlâyutâk belâlar, sevdâlar altında inletme ey kādir Rabbimiz! ۞ Çünkü Sen her şeye kādirsin. Bunu rahmetinden dolayı teklif olarak yapmazsan imtihânen veya âsîlere gazabından dolayı taʿzîben yapabilirsin. Her şey Senin meşiyyetindedir. Binâenʿaleyh bize ne teklîfen ne imtihânen ne

---

1 "…sırtlarından ağır yüklerini ve üzerlerindeki bağları, zincirleri indirir atar…"

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 121:
قَالَ الْقَفَّالُ: وَمَنْ نَظَرَ فِي السِّفْرِ الْخَامِسِ مِنَ التَّوْرَاةِ الَّتِي تَدَّعِيهَا هٰؤُلَاءِ الْيَهُودُ وَقَفَ عَلَى مَا أُخِذَ عَلَيْهِمْ مِنْ غِلَظِ الْعُهُودِ وَالْمَوَاثِيقِ، وَرَأَى الْأَعَاجِيبَ الْكَثِيرَةَ، فَالْمُؤْمِنُونَ سَأَلُوا رَبَّهُمْ أَنْ يَصُونَهُمْ عَنْ أَمْثَالِ هٰذِهِ التَّغْلِيظَاتِ، وَهُوَ بِفَضْلِهِ وَرَحْمَتِهِ قَدْ أَزَالَ ذٰلِكَ عَنْهُمْ، قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى فِي صِفَةِ هٰذِهِ الْأُمَّةِ «وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ» (الْأَعْرَافِ ٧/١٥٧)

3 H ve F: "teklif".

taʿzîben mâlâyutâkı tahmil[1] etme. Hâsılı لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا tebşîrin ümmet-i Muhammededir. Bu yüsr ü tahfîfin, bu ümmete bahşettiğin feyz-i iman, hiss-i itaat ve ihlâs, hüsn-i irâde, ittibâʿ-ı hak gibi hasâil-i fâzıla ile mütenâsibdir. Elbette bu kanunu tanımayanlar, bunun sâhasından dışarı çıkmak isteyenler ʿale'l-ıtlâk sâha-i tekliften çıkabilecek değiller. O zaman onlara birbirlerinin muktezâ-yı şehveti olan ve hakk u hukūk, vüsʿ u tâkat dinlemeyen teklifler yaptıracaksın. Kâfir, kâfir olmakla mükellefiyetsiz yaşamayacak[2] fakat hakka tâbiʿ olmadığından halka haksız teklifler yapacak ve bi'l-mukābele haksız teklifler altında kalacaktır ki bu da aynı zamanda adl ü hakkın muktezâsı olarak Senin bir tahmîlin olacaktır. Bu nokta-i nazardan âlemdeki her kavmin kendine göre[3] bir kanunu vardır. Ve o kanun behemehâl bir tahmîl-i ilâhîye müsteniddir. Şu kadar ki mü'minlerinki müstakīm ve eser-i rahmet, kâfirlerinki gayr-i müstakīm ve eser-i adl ü gazabdır. Mü'minlere adalet olan kâfirlere adalet olmaz, kâfirlere adalet olan da mü'minlere adalet olmaz. Bütün bu liyâkat ümmetin rûhunda ve kalbindedir. Kalbler ise yâ Rab, Sen Rahmân-ı zülcelâlin iki parmağı arasındadır[4]. Dilediğin gibi taklîb edersin. Binâenʿaleyh bizi dîn-i İslâm'ın teklîf-i ahkâm-ı yüsründen, tarîk-i müstakīmden ayırma. Bundan ayrılmaya, rahmetinden cüdâ düşmeye tahammül [1007] edemeyiz. Bizi böyle dayanılmaz dertlere mâruz bırakma Rabbimiz, o muâhazeyi bu haml ü tahmîli[5] yapma da {وَاعْفُ عَنَّا} bizden günahlarımızın âsârını affınla izâle et. İtiraf ederiz ki biz ahkâmına itaati bütün ihlâsımızla taahhüd etmiş olduğumuz hâlde yine kusurdan, günahtan hâlî değiliz. Bütün mesâʿîmiz esas itibariyle bir nimetinin şükrünü edâ edemez. Sarf ettiğimiz, edeceğimiz vüsʿ u tâkat esasen Senin inʿâmın, onun sarfından hâsıl olacak menâfiʿ de bize bahşedilmiş olduğu hâlde biz onu tamamen Senin yolunda sarf etmek lâzım gelirken biz tutuyoruz da onunla Senin rızâna muhalif olarak kendimize zararlar bile yapıyoruz. Sermâye-i kesb olarak verdiğin irade ve kudretlerimizi, akıl

---

1 F: "teklif".
2 H ve F: "yaşayamayacak".
3 H: "kendi kendine".
4 H ve F: "arasındayız", F'de ibare "arasındadır" şeklinde düzeltilmiştir.
5 H: "tahammülü".

ve fikirlerimizi tamamen tevhid edip de hepsini menâfiʿimiz yollarına sarf edemiyoruz. Bunun için dilediğimiz dilekleri istihkākımızdan değil, fazl u rahmetinden ümit ile diliyoruz. Hâlbuki vâkiʿ, vâkiʿdir. Bizden herhangi bir suretle sâdır olan günahlar ilm-i ilâhînde sâbittir. Onların oradan izâlesi mümteniʿdir. Fakat Sen kemâl-i kudretinle onların bize müteveccih olan netâicini bizden[1] silebilirsin. Zira müsebbibü'l-esbâb, müessir-i hakīkī Sensin, bizim kötü fiilimizle netâici arasındaki irtibâtı Sen mahvedebilirsin. Bizden onları affettikten başka {وَاغْفِرْ لَنَا} bize mağfiret de et, ayıplarımızı ilm-i ilâhînde gizle, ört, bastır, eller içinde bizi rüsvây eyleme. Bununla beraber {وَارْحَمْنَا} rahmetinle bize inʿâm da et {اَنْتَ مَوْلٰينَا} Sen bizim mevlâmız, sâhib ü mâlikimiz, veliyy-i umûrumuz, nâsırımızsın. اَللّٰهُ وَلِىُّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا [el-Bakara 2/257] buyurdun, binâenʿaleyh {فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرٖينَ} o kâfirler gürûhuna karşı bize nusret ihsan et; maddeten, mânen müdafaʿa-i hak ve iʿlâ-yı kelimede bizi gālib ve muzaffer eyle.

Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz bu dualarla dua ettiği zaman taraf-ı ilâhîden "peki yaptım" buyurulduğu *Müslim* ve *Tirmizî*'de rivayet edilmiştir.[2] İlerideki sûrelerde de bunlara cevaplar göreceğiz, ezcümle Sûre-i Âl-i [1008] İmrân bu nusret duasına bir cevap olarak başlayacaktır. *Kütüb-i Sitte*'de İbn Mesʿûd'dan rivayet olunan bir hadîs-i nebevîde buyurulmuştur ki "her kim geceleyin Sûretü'l-Bakara'dan iki âyeti okursa ona kifayet eder."[3] Hâkim ve Beyhakī'nin Ebû Zer'den tahrîc ettikleri diğer bir hadîs-i şerîfte de Fahr-ı Risâlet buyurmuştur ki: "Allah teâlâ Sûre-i Bakara'yı iki âyetle hitâma erdirdi ki bunları bana Arş'ın altındaki bir hazineden verdi. Bunları öğreniniz, kadınlarınıza, oğullarınıza belletiniz, tâlim ediniz;

1 H: "bizde".

2 Müslim, İman, 199; Tirmizî, Tefsir, 3/2992:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هٰذِهِ الآيَةَ «إِنْ تُبْدُوا مَا فِي أَنْفُسِكُمْ أَوْ تُخْفُوهُ يُحَاسِبْكُمْ بِهِ اللّٰهُ» قَالَ: دَخَلَ قُلُوبَهُمْ مِنْهُ شَيْءٌ، لَمْ يَدْخُلْ مِنْ شَيْءٍ، فَقَالُوا لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «قُولُوا «سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا»، فَأَلْقَى اللّٰهُ الإِيمَانَ فِي قُلُوبِهِمْ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى «آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنْزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ» الآيَةَ «لاَ يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا إِلاَّ وُسْعَهَا لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ رَبَّنَا لاَ تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا» قَالَ: قَدْ فَعَلْتُ، «رَبَّنَا وَلاَ تَحْمِلْ عَلَيْنَا إِصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا» قَالَ: قَدْ فَعَلْتُ، «رَبَّنَا وَلاَ تُحَمِّلْنَا مَا لاَ طَاقَةَ لَنَا بِهِ وَاعْفُ عَنَّا وَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا» الآيَةَ، قَالَ: قَدْ فَعَلْتُ.

3 Buhârî, Meğâzî, 12:
قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الآيَتَانِ مِنْ آخِرِ سُورَةِ البَقَرَةِ، مَنْ قَرَأَهُمَا فِي لَيْلَةٍ كَفَتَاهُ.

çünkü bunlar hem salâttır, hem Kur'an'dır, hem duadır."[1] Hazret-i Ömer ile Hazret-i Ali radıyallahu ʿanhümâ'dan mervîdir ki her biri "âkil bir adam görmezdim ki Sûre-i Bakara'nın âhirindeki bu âyetleri okumadan uyusun" demişlerdir.[2] "Cibrîl Resûlullah'a Sûre-i Bakara'nın âhirinde 'âmîn' telkin etti" diye de Ebû Meysere'den mervîdir.[3] Hemen Cenâb-ı Allah biz kullarını da bu duaların mânalarını fehm ve muktezâsına ittibâʿ ile vaad ettiği feyz-i icâbetinden büyük büyük nasiblerle kâmyâb buyursun.

Âmîn

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 147, 151; V, 180; Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân 14:
عَنْ جُبَيْرِ بْنِ نُفَيْرٍ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّ اللهَ خَتَمَ سُورَةَ الْبَقَرَةِ بِآيَتَيْنِ أُعْطِيتُهُمَا مِنْ كَنْزِهِ الَّذِي تَحْتَ الْعَرْشِ، فَتَعَلَّمُوهُنَّ وَعَلِّمُوهُنَّ نِسَاءَكُمْ، فَإِنَّهُمَا صَلَاةٌ وَقُرْآنٌ وَدُعَاءٌ.

2 Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân 14:
عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ، عَمَّنْ، سَمِعَ عَلِيًّا، يَقُولُ: مَا كُنْتُ أَرَى أَنَّ أَحَدًا يَعْقِلُ، يَنَامُ حَتَّى يَقْرَأَ هَؤُلَاءِ الْآيَاتِ مِنْ آخِرِ سُورَةِ الْبَقَرَةِ، وَإِنَّهُنَّ لَمِنْ كَنْزٍ تَحْتَ الْعَرْشِ.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* II, 137:
وَأخرج أَبُو عبيد عَن أبي ميسرَة أَن جِبْرِيل لقن رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم عِنْد خَاتِمَة الْبَقَرَة «آمين».

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

2. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi	: 31
Kitabın Adı	: HAK DİNİ KUR'AN DİLİ 2. Cilt, Âl-i İmran - En'âm
Müellifi	: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)
Özgün Dili	: Osmanlı Türkçesi
Hazırlayan	: Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi Doç. Dr. Murat Kaya İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi (Tefsir), Öğretim Üyesi
Dizgi ve Son Okuma	: Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Bilnet Matbaacılık ve Yayıncılık A.Ş. Dudullu OSB 1. Cadde No. 16 Ümraniye / İstanbul Tel: 444 44 03 www.bilnet.net.tr / Sertifika No. 42716
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2021
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl
ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım)   978-975-17-5026-6 (2. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

2. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

سُورَةُ آلِ عِمْرَانَ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَتَا آيَةٍ

ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ

[1009] İşbu Âl-i İmrân sûresi Medenî olduğuna bütün müfessirînin ittifâkı vardır. Medine'de nâzil olmuştur ve iki yüz âyettir. "Emân", "Kenz", "Maʿniyye", "Mücadele", "Sûre-i İstiğfar" ve "Tayyibe" dahi denilir. Sûre-i Bakara ile buna "Zehrâveyn" tesmiye edildiği[1] de geçmiş idi.

Âyetleri iki yüz, kelimâtı üç bin dört yüz seksendir.

Muhtelefun fîh âyetler: الٓمٓ, (ikinci) الْاِنْجِيلَ, وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ, اِلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ, الْاِنْجٖيلَ ve bazılarının kavlinde (birinci) مَقَامُ اِبْرٰهٖيمَ, مِمَّا تُحِبُّونَ.

Fâsılası: ل, ق, د, ا, ط, ن, ب, م, ر, mecmûʿu: لقد أطنب مر. ق ancak bir fâsıla الْحَرٖيقِ, د üç fâsıladadır.

"Âl-i İmrân", lisânımız tabirince İmrân familyesi, İmrân ailesi demektir. Görüleceği üzere bu sûre-i celîlenin en mühim makāsıdından biri, dîn-i hakkı takrir ve onun hakk-ı hâkimiyetini teyid ve ilan edip Nasârâ'nın ulûhiyet iddiasıyla ifrat, bilakis Yahudîlerin de birtakım kadh u isnâdât ile tefrit ettikleri Hazret-i Îsâ meselesinin halli ve bu suretle asılları bir olduğu hâlde rûh-i diyâneti kaybettirmiş ve hırs u taassub ile tarafeyni tahrîf-i hakāika sevk eylemiş olan bu münâzaʿa ve mücadele yüzünden ikisi bir yere gelmek ihtimâli kalmamış bulunan bu iki din mensubları arasında te'mîn-i sulh u müsâlemet için hakem olmak üzere yetiştirilmiş olan ümmet-i vasata her hususta hakk u bâtılı tefrik eden bir ferman bahşetmek olduğundan, bu sûre müşârün ileyhin nesebini gösteren "Âl-i İmrân" [1010] ismiyle tevsim olunmuştur. Ve sebeb-i nüzûlünü Yahudîlerden ziyade Nasârâ teşkil etmiştir. İsimlerinden dahi anlaşılacağı

---

1 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 252:
حَدَّثَنِي أَبُو أُمَامَةَ الْبَاهِلِيُّ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «اقْرَءُوا الْقُرْآنَ فَإِنَّهُ يَأْتِي يَوْمَ الْقِيَامَةِ شَفِيعًا لِأَصْحَابِهِ، اقْرَءُوا الزَّهْرَاوَيْنِ الْبَقَرَةَ، وَسُورَةَ آلِ عِمْرَانَ، فَإِنَّهُمَا تَأْتِيَانِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُمَا غَمَامَتَانِ، أَوْ كَأَنَّهُمَا غَيَايَتَانِ، أَوْ كَأَنَّهُمَا فِرْقَانِ مِنْ طَيْرٍ صَوَافَّ، تُحَاجَّانِ عَنْ أَصْحَابِهِمَا، اقْرَءُوا سُورَةَ الْبَقَرَةِ، فَإِنَّ أَخْذَهَا بَرَكَةٌ، وَتَرْكَهَا حَسْرَةٌ، وَلَا تَسْتَطِيعُهَا الْبَطَلَةُ». قَالَ مُعَاوِيَةُ: بَلَغَنِي أَنَّ الْبَطَلَةَ: السَّحَرَةُ.

üzere Sûre-i Bakara ehl-i kitabdan evvela Yahudîlere, bu sûre de evvela Nasârâ'ya tevcîh-i davet etmiş, binâenʿaleyh Sûre-i Bakara birinci cüzünde[1] görüldüğü üzere ibtidâ rûh u lisân-ı Tevrat ile, bu sûre de bidâyeten ondan doğmuş olan rûh u lisân-ı İncil ile alâkadar olarak tahrîfât-ı vâkıʿayı izâle ve ʿakāid-i nâsı tashih için âyât-ı haktaki temsîlâtı tahkīkāta, müteşâbihâtı muhkemâta ircâʿ esâsını öğretmiştir[2]. Ve Allahu aʿlem bu iki sûrenin müteşâbihâttan olan birer الم ile başlamış olmalarında bu hikmete de bir telmih vardır. Bu suretle bu iki sûre beynindeki münasebet ve fark, Tevrat ile İncil arasındaki fark ve münasebet gibidir. Biri mukaddem biri tâlî, biri asıl diğeri onun ferʿi demektir. Sûre-i Bakara'daki icmâllerin çoğu burada şerh ü îzah edilmiştir ki bunlara "Zehrâveyn" tesmiyesinde de[3] buna işaret vardır. Sûre-i Bakara فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ [el-Bakara 2/286][4] duasıyla hitam bulmuştu. Bu sûre ise o duaya bir icâbet olarak başlamıştır. Ve galebe-i dîniye ve ilmiyenin galebe-i maddiyeden ehem ve onun bir şart-ı mütekaddimi olduğunu tefhim için evvelemirde nusret-i ilmiyeyi[5] temin etmiştir. Bu sevk ü münasebet iki sûreyi birbirine öyle rabt etmiştir ki birinin âhiriyle diğerinin evveli Sûre-i Bakara'da وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ. اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُ [el-Bakara 2/254-255][6] diye Âyete'l-Kürsî'nin mâkabline irtibâtı şeklini ahz etmiş ve bu الٓمٓ o الٓمٓ'in bu noktasında toplanan bütün hakāik ve vezâifi ihtar ederek başlamıştır. Binâenʿaleyh zehrâ-yı[7] ûlâ ile zehrâ-yı sâniye birbirlerine büyük ve[8] küçük iki hemşîre denecek kadar mütekārib bir ana ile bir kız vaziyetindedirler. Hâsılı bu iki sûrenin ale'l-umûm münderecâtları itibariyle aralarında birçok cihetten telâzüm ve tenâzur vardır ki bunlardan kıssa-i Âdem ile kıssa-i Îsâ'nın temâsülünü zikretmek kâfidir.

---

1 B: "cüzde".
2 B: "göstermiştir".
3 B -"de".
4 "…bizi mansur buyur artık seni tanımayanlara karşı, kahrolsun kâfirler."
5 B: "ilâhiyeyi".
6 "…kâfirler ise hep o zâlimlerdir. Allah, başka tanrı yok ancak O. Dâimâ yaşayan, dâimâ duran, tutan Hayy ü Kayyûm O…"
B: "اَللّٰهُ لَا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُ. وَالْكَافِرُونَ هُمُ الظَّالِمُونَ".
7 B -"ve vezâifi ihtar ederek başlamıştır. Binâenʿaleyh zehrâ-yı".
8 H -"ve".

Sebeb-i Nüzûlü

Mukātil b. Süleyman bu [1011] sûrenin evvelinde bazı âyetlerin sebeb-i nüzûlü yine Yahudîler olduğuna,[1] Muhammed b. İshâk da sûrenin ibtidâsından mübâhele âyetinin nihâyetine, yani اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّ [Âl-i İmrân 3/62][2] âyetinin başına kadar sebeb-i nüzûlü Nasârâ olduğuna kāil olmuşlardır[3] ki cumhûr-i müfessirîn bunun üzerindedirler. Çünkü sûrenin tevhid ve tenzîh-i ilâhî ile başlaması evvelemirde daʿvâ-yı Nasârâ aleyhindedir. Bu iki rivayetten bazı âyetlerin[4] bilhassa Yahudîler veya her ikisi dolayısıyla nâzil olmuş bulunması neticesini almak da mümkindir. Fi'l-vâkiʿ قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ... الخ [Âl-i İmrân 3/12][5] iki âyetin Yahudîler hakkında olduğu daha kuvvetle mervîdir. Yahûdîlerin Hazret-i Îsâ'ya buğzları ve vâlidesine kazifleri, nübüvvetini ve İncil'i inkârları diğer âyetlerin nüzûlüne de sebebiyet verebilirse de daha ziyade buna Nasârâ'nın Resûlullah ile olan bir münazarası sebep olmuştur ki bu şu[6] suretle rivayet edilmektedir: Resûlullah'a Necran'dan murahhas olarak bir hey'et-i Nasârâ gelmişlerdi ki buna "Vefd-i Necran" denilir. Bunlar altmış süvari olup içlerinden on dördü büyükleri ve bu on dördünün[7] içinde üçü de en büyükleri idiler. Bunların birisi el-ʿÂkıb dedikleri emîrleri ve sâhib-i re'yleri "Abdülmesih", ikincisi "Seyyid" tâbir ettikleri vezir ve müşirleri el-Eyhem, üçüncüsü de âlimleri ve üsküf yani piskoposları ve reîs-i tedrisleri idi ki ismi Ebû Hârise b. Alkame ve kendisi Benî Bekr b. Vâil'den birisi idi. Dîn-i Nasrâniyette tedrîsâtı, hizmeti, saʿy ü ictihâdı ve ilmi ile şöhretyâb olduğundan Rum mülûkü tarafından mazhar-ı iʿzâz ve ikrâm olmuş, birçok mallar verilmiş, taht-ı idaresinde hayli kiliseler yaptırılmış idi. Bu altmış meyanında biraderi Kürz b. Alkame dahi yanında bulunuyordu. Bunlar gelmişler, bir gün ikindi namazından sonra

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 263:
ثُمّ قَالَ -سُبْحَانَهُ-: «إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللهِ» يعني القرآن وهم اليهود كفروا بالقرآن منهم حيي وجدي وأبو ياسر بنو أخطب، وكعب بن الأشرف، وكعب بن أُسَيْد، وزيد بن التابوه وَغَيْرُهُمْ.

2 "Doğrusu işte budur o kıssanın hak ifadesi…"

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 151-153.

4 B -"bazı âyetlerin".

5 "O küfredenlere de ki: Siz mutlak yenileceksiniz…"

6 M ve B -"şu".

7 B: "on dördün".

Mescid-i Saadet'te huzûr-ı risâlete girmişlerdi. Üzerlerinde[1] süslü cübbeler, fâhir ridâlarla papaz elbiseleri vardı. Bunları gören bazı ashâb-ı kiram, "biz böyle bir vaka görmedik" demişlerdi. O sırada onların da namaz vakitleri gelmiş olduğundan Mescid-i Saadet içinde namaza [1012] kalkmışlar, Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem de "Bırakınız kılsınlar" buyurmuş, meşrıka müteveccihen kılmışlar. Piskopos Ebû Hârise, ʿÂkıb Abdülmesih, el-Eyhem Seyyid, üçü Hazret-i Resûlullah ile mükâleme etmişler ve birkaç gün Medine'de kalmışlardı. Esnâ-yı mükâlemede Hazret-i Îsâ'ya kâh "Allah'tır" diyorlar, kâh "İbnullahtır" diyorlar, kâh da "sâlisü selâse" diyorlardı. Allah'tır demelerine "Çünkü ölüleri diriltirdi, hastaları iyi ederdi, gaybları haber verir, çamurdan kuş sureti gibi bir halk yapar, ona üfler, o da uçardı" diye ihticac ederler; Allah'ın veledi iddiasına "Çünkü mâlum bir babası yoktu" diye istidlâl eylerler; "sâlisü selâse", "üçün üçüncüsü" sözüne de "Çünkü Allah 'yaptık, kıldık' diyor, eğer bir olsa idi 'yaptım' derdi" diye istidlâl ediyorlardı. Bunun üzerine Resûlullah bunlara أَسْلِمُوا "İslâm'a giriniz" buyurdu, "Biz sizden[2] evvel İslâm'a girmişiz" dediler. Aleyhissalâtü vesselâm "Yalan söylediniz, siz Allah teâlâ'ya veled isnad edip dururken İslâmınız nasıl sahih olur!" buyurdu. "Allah'ın veledi değilse o hâlde bunun babası kim?" dediler, baʿdehu Fahr-i Risalet onlarla şöyle bir münazaraya şürûʿ buyurdu:

Resûlullah: –"Bilmiyor musunuz, Allah Hayy u lâyemûttur, Îsâ'ya ise fenâ ârız olur?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"Bilmiyor musunuz, babasına müşabeheti olmayan hiçbir veled yoktur?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"Bilmiyor musunuz, Rabbimiz her şey üzerine Kayyûm'dur, onu hıfz eder, merzuk eder; hâlbuki Îsâ bundan hiçbir şeye mâlik midir?"

Onlar: –"Hayır."

---

1 F: "Üzerinde".
2 B: "senden".

Resûlullah: –"Bilmiyor musunuz, Allah teâlâ'ya yerde ve[1] gökte hiçbir şey hafî değildir, Îsâ ise Allah'ın bildirdiğinden başka bunlardan bir şey bilir mi?"

Onlar: –"Hayır."

[1013] Resûlullah: –"Rabbimiz Îsâ'yı rahimde dilediği gibi tasvir etti, bunu biliyor musunuz?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"Rabbimiz yemez, içmez, hadesten münezzehtir, bunu da biliyor musunuz?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"Îsâ'ya anası, bir[2] kadının hâmil olduğu gibi hâmil olmuş ve kadının vazʿ-ı hamli gibi onu vazʿ etmiş, o da bir sabînin[3] gıda aldığı gibi gıda almıştı, sonra da yer içerdi hades yapardı, bunu da biliyorsunuz değil mi?"

Onlar: –"Evet."

Resûlullah: –"O hâlde Îsâ zuʿm ettiğiniz gibi nasıl olur?" buyurdu, onlar da sükût ettiler.

Maʿamâfîh sonra yine inad ettiler de "Yâ Muhammed! Sen onun كَلِمَةُ اللهِ وَرُوحٌ مِنْهُ "Allah'ın kelimesi ve O'ndan bir rûh" olduğu zuʿmunda değil misin?" dediler "Evet" buyuruldu[4], "Eh[5], işte bu bize yeter" diye cehûdluğa gittiler. Allah da bu sûrenin evvelinden seksen küsur âyet inzal buyurdu ki[6] فَاَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ [Âl-i İmrân 3/7][7] âyeti bu cühûd ile alâkadardır. Allah nihâyet فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَاۤءَنَا وَاَبْنَاۤءَكُمْ [Âl-i İmrân 3/61][8] âyeti ile onları mübaheleye, yani açıktan mülâʿaneye davet etmesini Hazret-i[9] Peygamber'e emretti, Resûlullah da bu daveti yapınca

1 B -"ve".
2 H ve F -"bir".
3 H ve F: "cenînin".
4 B: "buyurdu".
5 M, F ve H: "Eyh".
6 B -"ki".
7 "…Amma kalblerinde bir yamukluk bulunanlar sade onun müteşabih olanlarının ardına düşerler…"
8 "…'haydi' de, 'gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı… çağıralım…'"
9 B -"Hazret-i".

"Yâ Ebe'l-Kāsım bizi bırak, işimizi görelim de sonra gelir, dediğini yaparız" dediler gittiler. Beynlerinde konuştukları zaman o üçten birisi "Anladınız ya, Muhammed hakikaten nebiyy-i mürsel, sâhibiniz hakkındaki nizâʿı ne güzel hall ü fasl etti. Bilirsiniz ki herhangi bir kavim bir peygamber ile mülâʿaneye kalkışırsa büyüğü küçüğü mahv olur. Eğer bunu yaparsanız kökünüz kazınır. Mâdem ki olduğunuz dininizde kalmak istiyorsunuz, bu zatla müvâdaʿa ve musâlaha akdediniz, memleketinize gidiniz" demiş. Bunun üzerine geldiler, "Yâ Ebe'l-Kāsım! Biz seninle mülâʿane etmemeye ve seni dininde bırakıp biz de kendi dinimizde kalmaya karar [1014] verdik, binâenʿaleyh ashabından bize bir zat gönder de mallarımızda ihtilâfımız olan şeylerde bize hâkim olsun, zira biz senden râzıyız" dediler. Aleyhissalâtü vesselâm "Öğle sonu bana geliniz de sizinle beraber kavî, emîn[1] bir hakem göndereyim" buyurdu. Hazret-i Ömer der imiş ki "Ben hiçbir zaman imâreti hoşlanmadım, fakat o gün benim tâyin olunmamı ümid etmiştim. Öğle namazını kıldık, Resûlullah sağ ve soluna atf-ı nazar ediyordu, ben de beni görsün diye uzanıyordum. O mütemâdiyen göz gezdiriyordu. Nihâyet Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı gördü, çağırdı, 'Onlarla[2] git, aralarında vâkiʿ olan ihtilâflarında ber vech-i hal hükmet" buyurdu. Bir kere arzu ettiğim bu me'mûriyeti de Ebû Ubeyde alıp gitti" ilh…[3]

Hâsılı Necranlılar dîn-i İslâm'a girmemiş iseler de akd-i musâlaha ile tâbiʿiyyet-i İslâm'ı kabul etmişler ve bir hâkim alıp gitmişlerdi. Ancak bu heyet içinde piskopos Ebû Hârise b. Alkame'nin biraderi Kürz b. Alkame kabûl-i İslâm etmiş ve bu babda maʿlûmât da vermiştir. Ezcümle "Necran'dan hareket ettikleri sırada biraderi piskopos Ebû Hârise'nin yanında imiş, beraber gelirken Ebû Hârise'nin bindiği katır bir hayvanlık etmiş, Kürz تَعْسًا لِلْأَبْعَدِ "O ebʿada kahran"[4] demiş ve bununla Resûlullah'ı kasdediyormuş. Biraderi Ebû Hârise "Hayır, anan kahrolsun!" diye mukabele edince "Niçin birader?" diye sormuş, cevâben "Vallahi o bizim

---

1 B: "emîn, kavî".
2 B: "Onlara".
3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 573-583; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 154.
4 H ve F: "Kahr o ebʿada".

intizar etmekte olduğumuz peygamber" demiş, Kürz "O hâlde bunu biliyorsun da ondan seni menʿ eden ne?" diye sual eylemiş, o da "Çünkü şu krallar bize birçok servetler verdiler, ikramlar ettiler, şimdi buna iman etsek hepsini elimizden alırlar" diye cevap vermiş olduğunu ve bu cevap Kürz'ün kalbine[1] bir ukde olmuş, nihâyet vakanın cereyanını tâkip ettikten sonra kabûl-i İslâm eylemiş olduğunu kendisi hikâye etmiştir.[2] وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ [Âl-i İmrân 3/19][3] muktezâsınca hubb-i dünya birçoklarını işte böyle kabûl-i haktan menʿ eylemiştir. [1015] زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَٓاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ [Âl-i İmrân 3/14][4] âyeti bu hâlet-i ruhiyeyi ne güzel anlatmıştır. اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ... الآية [Âl-i İmrân 3/10, 116][5]

Muʿcemu'l-büldân'da tafsil olunduğu üzere Necran, Yemen'de, Havran'da, Kûfe civarında olmak üzere birkaç kasabanın ismidir. Burada Yemen Necran'ıdır ki Yemen'in Mekke tarafında ve Arabistan'ın merkez-i Nasrâniyeti olan ehemmiyetli bir kasaba idi. Nasrâniyet ta ibtidâ-yı zuhûrunda Hazret-i Îsâ'nın getirdiği safvet-i asliyesiyle Cezîretü'l-Arab'ın evvelâ bu kasabasında intişar etmiş ve bu intişar Yemen hükümdarları tarafından "Uhdûd" vakalarıyla bastırılmak istenilmiş idi ki Sûre-i Burûc'da tafsîli gelecektir. Bilâhare dinlerine bidʿatler karışmış, safvet-i asliyesi bozulmuştur. Bu kasabada Abdülmedân b. Deyyân-ı Hârisî tarafından bina edilmiş bir kilise varmış ki Kaʿbe-i Muazzama'ya karşılık olmak üzere buna[6] "Kaʿbe-i Necran" nâmını vermişler ve çok tâzim ederlermiş ve bunda bir hayli[7] esâkıfe (piskoposlar) bulunurmuş ki Hazret-i Peygamber'e gelen heyet bunlardan idi. Bu kilise Necran'da bir

---

1 B: "kalbinde".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 3:
فلما خرجوا من نجرانَ ركِب أبو حارثة بغلته وكان أخوه كُرْزُ بنُ علقمةَ إلى جنبه فبينا بَغْلةُ أبي حارثةَ تسير إذ عثَرت فقال كُرْزٌ تعساً للأبعد يريد به رسول اله صلى الله عليه وسلم فقال له أبو حارثة بل تَعِسَتْ أمُّك فقال كُرْزٌ ولِمَ يا أخي قال إنه والله النبيُّ الذي كنا ننتظره فقال له كُرز فما يمنعُك عنه وأنت تعلم هذا قال لأن هؤلاءِ الملوكَ أعطَوْنا أموالاً كثيرةً وأكرمونا فلو آمنا به لأخذوا منا كلَّها فوقع ذلك في قلب كرزٍ وأضمره إلى أن أسلم فكان يُحدِّث بذلك.

3 "…o kitab verilenlerin ihtilâf etmeleri ise sırf kendilerine ilim geldikten sonra…"

4 "İnsanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları (…) kabîlinden şehevât sevgisi bezendi…"

5 "O küfr edenler, muhakkak ki onlara ne malları ne evladları Allah'tan zerrece fâide vermeyecektir…" / "Küfr edenler, her hâlde onların ne malları ne evladları kendilerini Allah'tan kurtaracak değildir…"

6 B -"buna".

7 B: "çok".

nehir kenarında olup o zaman Abdülmesih b. Dâris b. Adî b. Muʿtel'in taht-ı hükmünde imiş ve bu şehirden on bin dinar kadar vâridat alırmış. Bu Necran hicretin onuncu senesi sulhen fethedilmiştir.[1] İşte nusret-i ilâhiyeden ilmî amelî bir numune.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

الٓمٓۚ ﴿١﴾ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُۜ ﴿٢﴾ نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَۙ ﴿٣﴾ مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَۜ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌۜ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ ﴿٤﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَخْفٰى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَٓاءِۜ ﴿٥﴾ هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَٓاءُۜ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦﴾ هُوَ الَّذِٓي اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌۜ فَاَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَٓاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَٓاءَ تَأْوِيلِهِۚ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُۘ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهِۙ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَاۚ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٧﴾ رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةًۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ ﴿٨﴾ رَبَّنَٓا اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَۚ ﴿٩﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔاۜ وَاُولٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِۙ ﴿١٠﴾ كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَاۚ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْۜ وَاللّٰهُ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿١١﴾

[1017] **Meâl-i Şerîfi**

Elif Lâm Mîm (1). Allah, başka tanrı yok ancak O[2]*. Hayy O, Kayyûm O (2). O sana kitâbı bihakkın indirmekte: Önündekileri bir musaddık olmak üzere ki önceden nâsa hidâyet için Tevrat'ı ve İncil'i indirmişti, bir de ayırt eden Furkan indirdi*[3]*. Allah'ın âyetlerini tanımayanlar,*

1 Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân,* Beyrut: Dâru Sâdır, 1995, V, 266-271.
2 B -"O".
3 H: "Hakkıyla Kitab'ı âyet âyet sana indirdi, musaddık olmak üzere önündekileri. Önceden Tevrat'ı ve İncil'i indirmişti. Bir de ayırt eden Furkān indirdi".

şüphesiz onlara şiddetli bir azab var[1], öyle ya[2] Allah'ın izzeti var, intikamı var (3-4). Allah şüphesiz ki O'na ne yerde ve ne gökte hiçbir şey gizli kalmaz[3], (5) rahimlerde sizi dilediği keyfiyette tasvir eden O. Başka tanrı yok ancak O. Azîz O, Hakîm O (6). O'dur indiren sana bu muazzam kitâbı: Bunun bir kısım âyâtı vardır[4] muhkemât: Onlar "ümmü'l-kitâb", ana kitab. Diğer birtakımları da müteşâbihâttır. Amma kalblerinde bir yamukluk bulunanlar sade onun müteşabih olanlarının ardına düşerler: Fitne aramak, tevilini aramak[5] için. Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir[6], ilimde rüsûhu olanlar da derler ki: Amenna hepsi Rabbimizden, maʿamâfîh özü temiz olanlardan başkası düşünemez[7] (7). Yâ Rabbenâ bizleri hidâyetine erdirdikten sonra kalblerimizi yamultma da ledünnünden bize bir rahmet ihsan eyle, şüphesiz Sensin bütün dilekleri veren Vehhâb, Sen[8] (8). Yâ Rabbenâ! Muhakkak ki Sen insanları geleceğinde hiç şüphe olmayan bir güne toplayacaksın, şüphesiz ki Allah mîʿâdını şaşırmaz[9] (9). O küfr edenler, muhakkak ki onlara ne malları ne evlâdları Allah'tan zerrece fâide vermeyecektir[10], onlar o ateşin çırasıdırlar[11] (10). Tıpkı Âl-i Firavun'un gidişi gibi, ki âyetlerimizi tekzib [1018] ettiler de Allah onları cürümleriyle tutup alıverdi, Allah'ın ikābı çok şiddetlidir[12] (11).

1 H: "Şüphesiz Allah'ın âyetlerini tanımayanlara şiddetli azab var".
2 F: "çünkü".
3 H: "Şüphesiz ne yerde ne gökte O'na hiçbir şey gizli kalmaz".
4 H: "var".
5 B +"fitne aramak".
6 F: "Hâlbuki onun tevilini başkası bilmez, ancak Allah".
7 H: "Diğerleri de müteşâbihât. Amma kalblerinde eğrilik bulunanlar hemen onun müteşabih olanlarını tâkip ederler, fitne çıkarmak ve tevil aramak için. Hâlbuki onun tevilini başkası bilmez, ancak Allah. İlimde rüsûhu olanlar da 'Âmennâ' derler, 'hepsi Rabbimizden', özü temiz olanlardan başkası düşünemez".
8 H: "Yâ Rabbenâ bizlere doğru yolu gösterdikten sonra kalblerimizi eğme. Bir de ledünnünden bize bir rahmet ihsan eyle. Çünkü Sensin bütün dilekleri veren Vehhâb, Sen".
9 H: "Şüphesiz ki Allah vaadinde hulf etmez".
10 F +"~~yine zerrece fayda veremez, zerrece kurtaracak değildir onlar~~".
11 H: "Şüphesiz o küfr edenlerin ne malları ne evlatları Allah'tan kendilerini asla kurtaramaz, hep o ateşin çırası onlar.".
12 H: "Tıpkı Âl-i Firavun'un ve onlardan evvelkilerin âdeti gibi, âyetlerimizi tekzib ettiler, Allah da onları tuttu, cürümleriyle alıverdi. Allah şedîdü'l-ikābdır".

{الٓمٓۚ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُ} Yâ Muhammed! Yine elif lâm mîm, bunu iyi belle ve iyi anlat, o Allah teâlâ öyle bir maʿbûd-i hakīkīdir ki O'ndan başka maʿbûdiyete müstahik, ilâh denecek, ubudiyet edilecek hiçbir şey yoktur. Çünkü o Hayy ü Kayyûm'dur, fenâdan zevalden münezzehtir. Ölmez, ezelen ve ebeden hâzır u nâzır, vâcibu'l-vücûd müdebbir-i kül hâfız-ı kül râzık-ı küldür. Her şeyi tutan O, besleyen O'dur, bununla beraber kendinden hiçbir şey eksilmez. Dâima Hayy u Kayyûm'dur, hem Hayy u Kayyûm ancak O'dur, ilâh ve mâbud da Hayy u Kayyûm olmalıdır. Binâenʿaleyh ne Îsâ ne sâire hiçbiri ilâh değildir, onlara ilâh demek, mâbudluktan bir hisse vermek Allah'a küfr olur.

Bu elif lâm mîm'in kıraati şâyân-ı dikkattir. Kıraatlerin hepsinde hem vakıf hem vasıl suretinde okunur, yani umumiyetle ikinci "mim"in fethi ve lafza-i celâleye vaslı ve bununla beraber vakıf hâli gibi birinci "mim" medd-i ârız hâlinde tûl[1] veya kasr ile okunur. Ancak Ebû Caʿfer'de sekt vardır ki ne tam vakıf ne tam vasıldır. Bu sebeple bunun Kûfiyyûn rivayetlerinde bile bir âyet-i müstakille olmadığı da söylenmiştir, ehl-i lisan ve müfessirîn bu tarz-ı kıraat hakkında uzun bahisler yapmışlardır. Fakat biz bundan mâna itibariyle şunu anlamak istiyoruz ki, burada vasl ile vakıf hallerinin ictimâʿında bir hususiyet vardır. Vakfı hâline itibar diğerlerine olan mümâseleti göstermekle beraber aynı zamanda vaslı burada bir maʿnâ-yı mahsus anlatmaktadır ki bunda الٓمٓ'in اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُ demek olduğuna ve binâenʿaleyh Âyete'l-Kürsî'nin bir icmâl-i remzîsi bulunduğuna bir îma var gibidir. Bunun bir ism-i sûre ve Sûre-i Bakara'nın bir ismi de Sûretü'l-Kürsî ve Âyete'l-Kürsî'nin aʿzam-ı âyât, kezâlik bunun esmâ-i ilâhiyeye işaret olması hakkındaki rivayetlerin hey'et-i [1019] mecmûʿası da bu îmâyı teyid edebilecek emârâttandır. Kur'ân ilim ve saltanat-ı ilâhiyenin bir tecellî-i bâhiri, Âyete'l-Kürsî de o[2] ilm ü saltanatın en bedîʿ ve veciz bir ifadesi olmak itibariyle bu mâna الٓمٓ'in ism-i Kur'ân olmasına da mâniʿ değildir. Bunda[3] her şeyin Allah'a

1 B -"tûl".
2 B -"o".
3 B -"Bunda".

ircâʿı akīde-i asliyesinin de bir ifadesi vardır. Ve zaten müteşâbihâtın en büyük hikmet-i nüzûlü de bu esâsın tesbîti olduğu mâlumdur, şüphesiz bu hurûf-i hecâ sesleri üzün-i Muhammedîde çınlamaya başladığı zaman en evvel Kürsî-i ilâhîden gelen âyât-ı hakkı tebliğ ediyordu. Bu sûrenin ehass-ı makāsıdından biri müteşâbihâtın muhkemâta ircâʿı esâsını tefhim ve bu suretle âyât-ı hakta[1] zeyğ ü inhiraftan tevakkī lüzûmunu tâlim etmek olduğuna nazaran ta başından[2] tevhid ve tenzîh-i ilâhîyi tesbit ederken الٓمٓ nazm-ı müteşâbihinin اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ الْحَيُّ الْقَيُّومُ nazm-ı muhkemiyle teviline bir misâl vermiş olması onun akabinde de kütüb-i münzele-i ilâhiye meyânında müteşâbihâtı pek çok olan Tevrat ve İncil'in bunlardan sonra Hâtemü'l-enbiyâ'ya inzal kılınan ve muhkemâtı ümmü'l-kitâb olan Kur'ân-ı ʿazîm ve furkān-ı hakîme ircâʿ edilmedikçe tasdikleri câiz olmayacağını[3], çünkü bunun muhkemât karşısında müteşâbihâta ittibâʿ suretiyle âyât-ı hakkı inkâr ve küfre müeddî olacağını, küfrün ise azâb-ı şedîde sebep olduğunu beyan etmesi ne kadar beliğ ve siyâk-ı nazma ne kadar muvâfıktır. İşte mü'minlerin duʿâ-yı nusretine bir cevap olarak başlayan Sûre-i Âl-i İmrân bir taraftan hayatta mansur ve gālib ve beyne'n-nâs nâfizü'l-kelim bir hakem ve hâkim olabilmek için itikatta tevhid, ahlâkta nezâhet, ilimde ihkâm ve metanet şart-ı evvel olduğunu ihtar etmek ve diğer taraftan Nasârâ'nın tenzîh-i ilâhîye mugāyir olarak kâh Allah, kâh veledullah, kâh sâlis-i selâse ve sonra hepsi diye te'lîh eyledikleri, Yahudîlerin de nezâhet ve iffet-i enbiyâya tecavüzle sebb ü şetm eyledikleri Hazret-i Îsâ meselesinin hall ü faslına burhan olmak için [1020] evvelemirde tevhid ve tenzîh-i ilâhîyi tesbit ve hidâyet-i nâs için tenzîl-i kitab ve ilmî amelî inzâl-i[4] Furkan ile ihsan ve isbât-ı nübüvvet ve ilimde ihkâm için kütüb-i ilâhiyenin fehm ü tefsîrinde mukaddemini[5] muahharına, müteşâbihâtını muhkemâtına ircâʿ usûlünü tâlim ve bunların hilâfına hareketten tahzir ve dîn-i hakkı takrir eylemiştir.

---

1 H: "âyât-ı hakkı".
2 B: "başında".
3 B: "olamayacağını".
4 B: "tenzîl-i".
5 B: "mukaddemîn".

{نَزَّلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَاَنْزَلَ التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ. مِنْ قَبْلُ هُدًى لِلنَّاسِ} Yâ Muhammed! O Allah sana bu kitâbı hakk u hukūk sebebiyle, hakk u hakikati müştemil ve önündekileri musaddık olmak üzere cereyân-ı hakka göre peyderpey indirmektedir. Ve bundan evvel indirilenler meyânında bilhassa Tevrat'ı ve İncil'i indirmişti. Bunların hepsi nâsa hidâyet içindir ❁ demekle kayyûmiyyet-i ilâhiye ve kānûn-i rubûbiyet altında nübüvvetin tekâmülünü ve nübüvvet-i Muhammediyenin bir nübüvvet-i ibtidâiye olmadığını ve hakīkat-i Kur'ân tasdik olunmayınca kütüb-i sâlifenin hakkıyla tasdik edilemeyeceğini ve binâenʿaleyh nübüvvet-i Muhammediye tasdik[1] edilmedikçe enbiyâ-yı sâlifenin bihakkın[2] tasdîkine şâhid ve delil bulunamayacağını ve o zaman nâsın dalâlet içinde kalacağını göstermiş ve Kur'ân'ın ve muʿcizât-ı Muhammediyenin bu hâkimiyetini tasrîhan beyan için de bu hükmü {وَاَنْزَلَ الْفُرْقَانَ} ile nassan tevkîʿ buyurmuştur.

Kur'ân'ın kütüb-i sâlife ve nübüvvât-ı mütekaddimeyi[3] tasdîki birkaç vechile de mütehakkıktır. Evvelâ, kütüb-i sâlife ve enbiyâ-yı mâziye istikbalde büyük bir peygamberin kudûmünü vaad ederek hidâyet ve irşadlarını böyle bir gāye-i kemâle tevcih etmiş olduklarından Kur'ân ve nübüvvet-i Muhammediye gelmese idi, onlar bir fikr-i bâtıl veya bir ümniyye-i kâzibe üzerine yürümüş boş vaadlerden ibaret kalır ve hatta yalancıların iğfalkâr yalanlarından farksız olurdu. Kur'ân'ın gelmesiyledir[4] ki mukaddemâ bir ümniyye hâlinde münteşir olan ihbârât-ı gaybiyenin[5] vahy-i [1021] Hak ve inzâl-i ilâhî olduğu tahakkuk etmiştir. Ve bu suretle Kur'an yalnız risâlet-i Muhammediyeyi değil, bunun zımnında bütün enbiyâ-yı sâlifenin risaletlerini de tasdik ve isbat eden bir Furkān-ı mübîn olmuş ve bütün kütüb ve enbiyâ-yı ilâhiye beyninde şehâdet-i mütekābile ile bir tekâmül ve tesânüd-i umûmî tesis ve hepsinin riyasetine وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ

---

1 B: "tasdik".
2 B -"bihakkın".
3 B: "nübüvvet-i Muhammediyeyi".
4 B: "gelmesidir".
5 B: "gayrbînenin".

دَرَجَاتٍ [el-Bakara 2/253][1] medlûlünce Hâtemü'l-enbiyâ'yı tâyin eden bir fermân-ı ilâhî olarak gelmiştir ki Sûre-i Bakara'nın birinci cüzünde en ziyade tasdîkin bu mânası gösterilmiştir.

Sâniyen, Kur'an kütüb-i sâlifenin iman ve tevhîd-i ilâhîye davet ve adl ü ihsânı emr[2], enbiyâ ve ümem-i mâziyenin kısas u ahbârı ve ümem-i[3] aʿsârın ihtilâfıyla değişmeyecek olan ahkâm-ı sâbite gibi esâsât-ı muhkemelerini takviye ve tevsîʿ ederek, yeni baştan mevkiʿ-i icrâya koymuş ve hikmet-i teşrîʿ muktezâsınca ezmine[4] ve emkinenin ve ümem-i mükellefenin husûsiyetlerine ve hakk u hayr nokta-i nazarından mesâlih-i lâikalarına müteʿallik ahkâm ve şerâyiʿ-i ferʿiyelerini taʿdîl ü tecdîd ederek dîn-i hakkı cemîʿ-i ezmân ve emkinede ve bi'l-cümle ümem ü akvâmda cereyânını temin edecek şâmil bir ilm-i teşrîʿ dahi tâlim eylemiş ve bu suretle kütüb-i ilâhiyeyi mukaddemden muahhara mütevâliyen yekdiğerinin tasdîk ü tenfîzinden geçirerek bi'l-ıstıfâ hepsinin sıdk-ı esaslarını bihakkın uhde-i damânına almış bulunduğundan kütüb ve şerâiʿ-i sâlifeden hiçbiri şehâdet-i Kur'ân ile tasdik edilmedikçe ne nübüvvetlerinde, ne delâletlerinde hak olarak tasdik edilemez. Yani[5] kurûn-i sâlifede enbiyâ-yı sâlifeye verilmiş olan ilâhî fermanların temyîzen merciʿ-i tasdîki Hâtemü'l-enbiyâ ve kānûn-ı tasdîki muhkemât-ı Kur'ân'dır. Bu mâna usûl-i fıkıhta şu kāʿide-i teşrîʿ ile ifade olunur: "Bizden evvelkilerin şeriatları bizim de şeriatımızdır. Fakat Allah ve Resûlü tarafından tasdîkan nakledilmek[6] şartıyla".

Hâsılı Allah Furkān[7] da inzal etmiş, hakkı nâhaktan, [1022] hayrı şerden ayırmış, yollarını kanunlarını tâyin etmiş, alâmetler, deliller, âyetler de ikāme eylemiş, her birinin hükmünü, netîce-i lâzimesini başka başka yapmış, tatbîkini kayyûmiyetiyle taht-ı meşîetine almıştır.

---

1 "…Biz onların bazısını bazısından efdal kıldık…"
2 M ve B: "âmir".
3 B: "ve".
4 H: "ezmân".
5 B -"Yani".
6 H: "etmek".
7 H: "ferman".

Bunun için {إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ} şüphesiz ki böyle hakkı bâtıldan tefrik ve temyiz ile tarîk-i hakkı gösterir aklî ve naklî âyât ü delâil-i ilâhiyeye küfr eden ve ale'l-husûs Allah teâlâ'nın vahdâniyetine ve nezâhet-i sübhâniyesine veya haysiyyet-i enbiyâya tecavüz ve taarruz eyleyen kâfirler de behemehâl bir ʿazâb-ı şedîde mahkumdurlar, {وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ} hakkı bâtıldan tefrik eden Allah şâibe-i zilletten münezzeh öyle yenilmez bir Azîz'dir ki dehşetli bir intikamı vardır, emr ü hükmünü infaz eder. İradesine karşı gelenleri, hudûd-i izzetine tecavüz edenleri tepeler, hakkı tezlil etmeye uğraşanları bir müddet hilmiyle imhal etse bile bir gün gelir onları tuttukları tarîk-i bâtılda hâtır u hayâle gelmez felâketlerle perişan eder. Hayât-ı hakkı tanımayanlara hakk-ı saadet vermez. Bire iki üç, vara yok, yoğa var, olura olmaz, olmaza olur, doğruya eğri, eğriye doğru, iyiye kötü, kötüye iyi, hakka bâtıl, bâtıla hak, zulme adalet, adalete zulüm, cehle ilim, ilme cehl, nûra zulmet, zulmete nur diyenler bu cürümlerinin cezâsını kendileri çekerler ki bütün bunlar intikām-ı ilâhînin eserleridir. Ümmîd-i kül, melce'-i kül olan nimet ve rahmet-i ilâhiyeye ermek için Allah'a doğru gitmelidir. Hakk u hakikat kanunlarını tanımayanlar rahmetin zıddı olan nikmet ü gazaba mahkum olurlar.

"İzzet", "zillet"in zıdd-ı tâmmı, "intikam" da "nimet"in zıddı "nikmet"ten me'huz olup ibrâz-ı satvet etmek ve bir cinayetin cezâsını vererek cânînin lezzet-i cinayetini elem-i ukūbete tebdil eylemektir ki Türkçe "öc almak" tâbir olunur. "Afv"ın zıddıdır. Allah gerçi Afüvv ü Gafûr, Halîm, Raûf u [1023] Rahîm'dir. Küfr ü isyandan sonra bile tevbekâr olup hakka rücûʿ ve iman ile kendine dehâlet edenleri afv ü mağfiret de eder. Fakat hilmin afv ü gufrânın hayr u kemâl olması hakk u nâhakkı teşviş etmek, hasenât ü seyyiâtı müsâvî tutmak gibi bir şerr-i küllîye sebep olmaması ile meşruttur. Hakka imanı olup kötülüğü kötülük bilerek yaptığı fenalığa yüzü kızaracak ve bu hissin sevkiyle seyyiâta tevbekâr olacak olanlara karşı afv u hilim hayr u rahmet olur ise de, affı gördükçe şımaran ve şerr u zulmü kendine bir zevk edinerek taʿmim edecek olanlara karşı afv u gufran şerr-i mahzdır. Fenalığa teşvik

ve seyyiâta iştirak demektir ki bütün hukūkun ve her hayrın merciʿ-i Kayyûm'u olan Rahmân-ı Rahîm'in izzet-i adl ü rahmeti böyle zilletlerden münezzehtir. Bunun için asr-ı saadette bir Arab şâirinin şu beyti tasvîb-i Resûlullah'a mazhar olmuştu:

وَلَا خَيْرَ فِي حِلْمٍ إِذَا لَمْ يَكُنْ لَهُ   بَوَادِرُ تَحْمِي صَفْوَهُ أَنْ يُكَدَّرَا

Herhangi bir hilmin safvetini küdûretten, duruluğunu bulanmaktan[1] himâye ve muhafaza edecek bâdireleri yoksa o hilimde hayr yoktur.[2] Hakk u hayra mahabbetin derecesi şerr ü bâtıla buğz u adavetin derecesiyle mütenâsibdir. Zaten af, ukūbet ve intikama kādir olanlardan sâdır olmak şartıyla bir kıymeti hâizdir. Af sâbit olan bir ukūbeti yapmamak veya müstehıkk-ı ukūbet olan bir cürmü keenlemyekün addedivermektir. Cürme mücâzat edebilmek kudreti mutasavver olmayan bir âciz-i mutlakın "affettim" demesi pek gülünç olur. Affedebilen her hâlde intikāma kādir olabilendir. Bunun hilâfı tenakuzdur. Hak teâlâ hayr u şerrin bütün mebâdîsine hâkim, hayr u hidayeti rahmetiyle himâye, şerr ü hıyaneti de izzet ü intikamıyla izâle eder bir Hayy ü Kayyûm olduğundan dolayıdır ki her hakkın hâmîsi, her ümîd-i hayrın merciʿi olan bir maʿbûd-i hakīkīdir. Binâenʿaleyh mâbudları zelil olanların kendileri de zelil olurlar. Maʿa't-teessüf bazı [1024] kimseler cehaletlerinden veya şirkin mağlub olmasını istemediklerinden "Biz şerre karşı intikama kādir mâbud istemeyiz" diye hakka küfr, bâtıla iʿlân-ı mahabbet ederler de mâbudlarını âciz ve zelil, harîm-i ismetine tecavüz olunabilir, hukūkunu müdafaa edemez, mâniʿ-i şer olmadığı için keyf ü hevâya göre sevilebilir, bazı sıkıntılı zamanlarda okşanıp hüsn-i âcizânesinden bir ilhâm-ı tesellî alınır bir bebek veya bir zavallı mahbub görmek isterler. Ehl-i evsânın fetişleri, putperestlerin sanemleri böyle olduğu gibi sonraki Nasârâ da Hazret-i Îsâ'yı böyle bir bebek, validesi Hazret-i Meryem'i böyle bir mahbûbe, Cenâb-ı Allah'ı da berhayat olduğu müddetçe yarattığı Benî

---

1 B: "bulanıklıktan".

2 Beyit ömrünün önemli bir bölümünü câhiliye döneminde geçirmiş sahâbîlerden Nâbiga el-Caʿdî'ye (ö. 65/685 [?]) aittir.

Âdem'i pederleri Âdem'den kalan zenb-i fıtrîlerinden kurtarmaya çare bulamamış ve nihâyet oğlunda tecessüd ederek bizzat kendisi gelmiş, kendini ve oğlunu feda edip kâfirlere kurban ettirmiş, bu kurban, bu fidye mukabilinde perestişkârlarını kurtarmış ve evvelâ birkaç gün zarfında oğlunu tekrar ihya edip semâya kaldırmış ve işte böyle bir iyilik etmek için kendini ve oğlunu fedaya râzı olmuş, çaresizlik ve ıztırar karşısında fedakârlığın en büyük numunesini göstermek için en büyük iyiliği oğluyla beraber kendini feda ve ifnâ etmekte bulmuş var yok, yok var, ihtiyar bir baba farz ederek o bir var aynı zamanda yok, fâni aynı zamanda bâkī, âciz aynı zamanda kādir, bir aynı zamanda üç ve üç aynı zamanda bir mâbud olmak üzere ekānîm-i selâseden mürekkeb bir teslis tanırlar ve zenb-i fıtrîden halâs olmak, selâmet bulmak için akl ü nefsi bu teslis imanına feda etmek lâzım geldiğini ve bu fedakârlığın, bu imanın ʿayn-ı necât olduğunu iddia ederler ki bütün bunlar mâbud ve ubûdiyet fikrini istihfaf etmek, aklen ve naklen zâhir ve bâhir olan delâil-i hakka karşı küfr eylemektir. Evvelâ, insanlar için günah ve masiyeti fıtrî bir zarûret addederek onu behemehâl icrâya bir karar vermek, sâniyen günahın âkıbet affı nâ-kābil [1025] ikāb ve felâketi müstelzim olduğunu da itiraf eylemek, sâlisen bu ikāb ve felâketten kurtulmak için yegâne çare olmak üzere ona cezâ verebilecek olan ve vermek hakkını hâiz bulunan merciʿi ifnâ ederek ortadan kaldırıp cezâ korkusundan kurtulmak ve ondan sonra doya doya günahlar yapıp zarûrî olan cezâsını diğerlerine yükletmek. İşte teslîs-i Nasârâ'nın bütün meâli böyle bir nefy-i maʿbud muammâsıdır. Hazret-i Îsâ hiçbir zaman böyle bir davette bulunmamıştır, ancak babasız bir çocuğun mazhar-ı nübüvvet olarak bir rûh-i mukaddesle mucizeler göstermesi, akılları fenleri âciz ve hayran bırakacak vechile ölüleri diriltip hastalara şifa vermesi onun sıdk-ı nübüvvetine ve nezâhet-i hilkatine delâlet edecek beyyinât-ı[1] hak tanınıp ilk Nasârâ'nın yaptıkları gibi taʿlîmât-ı Îsâ'ya ittibâʿ edilecek ve tevhîd-i ilâhî üzere yürünecek yerde bir müddet sonra bu harikalar şüphelerle dolu esrarengiz bir muammâ

---

1 B: "beyânât-ı".

hâline konularak ve İncil'de "Hâlık-ı Rahîm" mânasını ifade eden اب taʿbîr-i müteşâbihinin والد mânasıyla tevili arkasına düşülerek ve buna hulûl ve bekā-yı rûh nazariyeleri de ilave olunarak Îsâ'nın fevka'l-beşer ilâh oğlu ilâh[1] olduğu ve babasıyla beraber fâni olup gittiği ve bu sebeple insanların da kurtulduğu ve binâenʿaleyh ʿademde birleşen bu ekānîm-i teslîsin rûhları ancak bundan dolayı takdis edilmesi lâzım geldiği tarzında esâs-ı din addedilmiş ve Nasrâniyet'i sırrî bir surette kökünden değiştiren bir kalb u tahrif olmuştur ki bunun mebde'i cemʿiyyât-ı[2] sırriyeye ve ilk İncil tercemelerindeki tahrîfât-ı evveliyeye ve baʿdehu[3] İznik sinoduna müntehî olur. Yani teslis Nasraniyet'in bir akīde-i mahsûsası değil, müteşâbihâta ittibâʿ ile ictihad edilmiş bir akīde-i münharifesidir ki bundan dolayı Nasârâ İncil'in nusûsuna ehemmiyet vermezler de rûhunu tervic ediyoruz diye İncil nüshalarını her zaman tecdid ve tebdil ederler ve mütemâdiyen müteşâbihâtıyla oynarlar. [1026] İncil'de Cenâb-ı Allah'a "baba" ıtlakının vâki olduğu münker değildir. Fakat İncil dahi dâhil olmak üzere bütün kütüb-i münzelede kâffe-i edyân-ı semâviyenin ittifak ettikleri bir hakikat vardır ki o da illet-i ûlâ olan Allah teâlâ'nın Hâlık olması ve kâinâtı[4] maddeye muhtaç olmaksızın mahz-ı kudretiyle yoktan halk etmesi akidesidir. Hatta Avrupa tarih felsefeleri bu akidenin felsefeye ancak Nasrâniyet'ten girmiş olduğu fikrindedir. Bu ise illiyyet-i hakīkiyenin tevlid ve sudur tarîkiyle olması telâkkīsinin tamamen zıddıdır. Fi'l-vâkiʿ tevlid nazariyesi mebde'inde bir tenakuzdan kurtulmak ihtimali bulunmayan bir nazariyedir. Tevlid illiyyet-i âdiyede cârî olabilirse de illiyyet-i hakikiye halk u ibdâʿ demektir. Binâenʿaleyh İncil'de Cenâb-ı Allah'a ıtlak olunan "eb" kelimesinin "vâlid" mânasına olamayacağı için "hâlık ve mükevvin" demek olduğu her din erbâbı gibi Nasârâ için de her şüpheden sâlim bir akide olmak lâzım gelirdi. Elbette düşmanları tarafından mütemâdiyen babasız diye ittiham edilmek istenilen Hazret-i

1 B -"oğlu ilâh".
2 B: "cemʿiyyet-i".
3 B +"bilhassa".
4 B: "kâinat".

Îsâ'ya bu kelimenin istiʿmâline müsaade buyurulması onun hakkında Allah teâlâ'nın bir rahmet ve iltifât-ı mahsûsu olduğunda nasıl şüphe yoksa Hazret-i Îsâ'nın "Babam" dediği zaman "Rahîm olan Hâlıkım" demiş olduğunda da şüphe yoktur. Binâenʿaleyh âbâ-ı Yesûʿiye'nin müteşâbihâta ittibâʿ ile bu kelimeyi karîne-i mâniʿa karşısında hakīkat-i lügaviyesi olan وَالِد mânasına haml etmeye çalışmaları da halk akidesiyle telifi kābil olmayan bir tenakuzdur.

İşte Kur'an zat ve sıfât-ı ilâhiye hakkında aklen ve naklen sâbit ve mütebeyyin bulunan ve davayı esasından halledecek olan hakāik-i esâsiyeyi Sûre-i Bakara'dan bi't-telhîs bir vazʿ-ı burhânî ile tesbit ettikten sonra buna muhalif olan hakāik-i bâtılayı tefrik ve bu meyanda Nasârâ'nın böyle Allah'a ve âyâtullaha karşı revâ gördükleri tecâvüzâtı bütün menşe'-i galatlarıyla redd ü ibtal etmek ve bunların velev redd ü ibtal[1] sadedinde olsun tasrîhan zikirleri [1027] ahlâk-ı Kur'âniyenin nezâhet ve vakarıyla kābil-i te'lîf olmayacağını tefhim ve aynı zamanda fâide-i irşad daha[2] ziyade taʿmim edilmek için cümlesi âyât-ı ilâhiyeye küfr unvânında telhis edilerek لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ inzârıyla hükümlerini tebliğ etmiştir. Maʿnâ-yı maʿbûdu sû'-i tefsir, muhkemâtı inkâr, zenb-i fıtrînin affına adem-i kudret, tevlid, tecessüd, fidâ, ümîd-i selâmet gibi teslis davasıyla alâkadar olan küfriyâta karşı bir darbe-i hak olan işbu وَاللّٰهُ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ furkānı, hakkı tezlîle cür'et edenlerin âkıbet mağlûbiyyet-i katʿiyyelerini ilan eden bir furkān-ı ilâhîdir. Fakat şu da iyi bilinmeli[3] ki Hayy u Kayyûm, münzil-i kütüb, hâdî-i ukūl, azîz-i mutlak olan Allah'ın intikamı, sizin bildiğiniz sefil, gayr-i ahlâkī, mezmum, câhilâne, âmiyâne, hâinâne, kābil-i müdafaa bir intikam değil, ʿayn-ı hikmet ve hakk-ı izzet olan ve nâmütenahî bir ilm ü kudret ve iradenin muktezası bulunan ve hiçbir noktada cehaletle alâkadar olmayan bir intikām-ı hakîmânedir. Zira {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَخْفٰى عَلَيْهِ شَيْءٌ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَٓاءِ} muhakkak ki ne yerde ne de gökte, cüz'î küllî, maddî mânevî,

1 B: "ibtâli".
2 B: "dahi".
3 B: "bilinmelidir".

enfüsî âfâkī hiçbir şey Allah'a gizli kalmaz, hepsi O'nun mâlûmudur. ۞ Hatta bütün kâinatta herhangi bir şeyin haddizâtında ve herhangi[1] bir tavırda mevcûdiyeti Allah'a nazaran ʿayn-ı ilimdir. İlm-i ilâhî beşerde olduğu gibi temessülî, tasavvurî, zıllî bir ilm-i hâdis değil, mebnâ-yı vücud olan bir ilm-i ezelîdir. Ey beşeriyet {هُوَ الَّذٖى يُصَوِّرُكُمْ فِى الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَٓاءُ} Allah o Alîm ü Kadîr'dir ki sizi ana karınlarında, rahimlerde[2] nasıl dilerse öylece tasvir eder. Hangi surete isterse ona kor. Bünyelerinizi teşkil edecek olan ve uzviyetin ilk suretini alan mevâdd-i musavvere-i evveliyeyi dilerse hâriçte dilerse dâhil-i rahimde tasvir ve herhâlde bunları yekdiğerine sevk ederek rahimde biri iki, ikiyi daha ziyade yaparak teksir eyler. Bunları kimyâhâne-i meşiyette murad eylediği havâss u keyfiyyât ile tevşih eyler, her birini bir vazifeye [1028] tâyin ederek ve devirden devre, tavırdan tavra geçirerek ince ince eler dokur ve her tavırda bir halk-ı cedîd ilâve ederek suretten surete, keyfiyetten keyfiyete[3] tahvîl ü tasfiye eder. Nihâyet akılları durduran bir sunʿ-i dakīk ile bütün ensâc-ı[4] teşrîhiyenizi kemikler, ilikler, gudruflar, ʿurûk u evʿiye, evride ve şerâyîn, ʿadalât ve aʿsâb, echize ve aʿza, meşâʿir ve medârik vezâif ve menâfiʿ ile te'lîf ü tesviye ederek tam veya nâkıs, erkek veya dişi veya hunsâ, canlı bir nefis suretine ifrağ eder. Dilerse tamamlar, dilerse eksik bırakır sizin böyle fıtratınızı mevcûdiyyet-i cismâniye ve rûhâniyeniz[5] âlimiyet ve maʿlûmiyetinizle hakikatinizi teşkil eden o maddî mânevî suretler, o keyfiyetler hep O'nun meşîetiyle taʿayyün eden eser-i tasvîridir. Sizde o suretlerden o keyfiyyet-i tasvirden bazı şeyler temessül ettiği zaman kendinizi âlim ve allâme, hakîm-i zû-fünûn saymaya başlarsınız. Şimdi bu tasvîr ü tekvîn keyfiyetini iyice mülâhaza ediniz. Teşekkül-i cenîn bahsine aklınızın, idrâkinizin yetiştiği kadar bir atf-ı nazar ediniz. Bunun ne kadar[6] ulûm ile alâkadar olduğunu behemehâl anlarsınız. Beşeriyetin

---

1 M ve B: "hangi".
2 H ve F: "rahimlerinde".
3 F -"keyfiyete".
4 B: "ensice-i".
5 B: "rûhiyeniz".
6 H +"nâmütenâhî".

sâha-i idrâki olan arz u semâ içinde mensub olabildiği[1] kâffe-i ulûm u fünûnun bu tasvir ile alâkadar[2] bulunduğunu tasvir ettikten başka buna henüz perde-i hafâda bulunan nice ulûm-i ledünniyenin de alâkası bulunduğunu ve sonra bütün bunların sizin gıyâbınızda tatbik edildiğini itiraf edersiniz. Bir taraftan ta[3] hilkat-i Âdem'e kadar[4] temâsül-i[5] nev'îyi ve bütün hilkat-i âleme kadar mertebe mertebe teşâbüh-i cinsîyi ifade eden suver ve keyfiyyât-ı müteşâbihe ve külliye, diğer taraftan ta'ayyün-i şahsî ve temâyüz-i ferdîyi ifade eden ve bir ikincisi bulunmayan suver u keyfiyyât-ı mahsûsa ve cüz'iyeyi nazarlarınızdan mestur olan meşîme-i erhâmda ânen fe-ânen devirden devre, tavırdan tavra takallübât-ı mütevâliye içinde mütezâyid bir halk ile sizin gıyâbınızda ibdâ' edip size veriyor ve kısmen [1029] ilm ü irâdenize tevdî' de ediyor ki Îsâ dahi onun böyle erhâmda tasvir ettiği sizlerden birisidir, O'nun bir mahlûkudur. İşte Allah denildiği zaman evvelemirde Îsâ dahi dâhil olduğu hâlde her birinizi erhâmda böyle tekvîn ü tasvîr eden Hâlık ve Bârî'-i Musavviri düşününüz ve O'nu anlayınız. Sem'den, kitabdan, mütala'a-i vâki'den ve tecribeden bunu anladıktan sonra varsa akıl ve mantığınızın bütün ciddiyetini ve ahlâkın bütün insâfını takınarak tefekkür ediniz, o zaman şu ilimleri yakīnen elde edersiniz, Allah allâmü'l-guyûbdur. O'na gayb u şehadet mâlumdur. Kudret-i bâliğası vardır, aczden münezzehtir, irade ve meşîeti vardır. Fâ'il-i muhtârdır, hâricî hiçbir zarûrete mahkum değildir.

1. Bu Hâlık-ı Musavvir'in hâdisâta tekaddüm eden bir ilm-i muhît-i muhkemi vardır[6] ki bundan gizli kalması ihtimâli bulunan hiçbir emr-i hafî veya gāib tasavvur edilemez, tevhid davası altında teslis muammâsıyla bir akīde-i sır diye gizlenmek istenen şirk ü küfr de ondan gizli kalamaz. Huzur ve gıyâb, izâfî ve nisbî olan ilm-i mahlûk u hâdise nazarandır. Binâen'aleyh ilimler, mâlumlar, gözler,

1 B: "olabileceği".
2 B: "alâka".
3 B: "da".
4 M ve B -"kadar".
5 B: "temessül-i".
6 M: "var".

gönüller, akıllar, kalbler, iradeler, fiiller yaratan ve yarattıklarını en ufağından en büyüğüne varıncaya kadar bütün nizâm-ı vücûda rabt eden ve onları birbiriyle[1] anlaştırıp gāye-i hilkatlerine doğru yürüten bu Hâlık-ı Musavvir arz u semâda zaman ve mekânda sendeleyerek dolaşır, kör, serseri, câhil, bir âmil-i gāfil değildir ki kahr u intikāmı câhilâne olsun. Size bir ilim gelirse O'ndan gelir. O'nun böyle erhâmda tasvir ettiği ve daha yüksek ıstıfâlarla tekvin eylediği enbiyâ ve meselâ bu meyanda Îsâ, Furkān'ın ve sâhib-i Furkān'ın geleceği vesâire gibi bazı mugayyebâttan haber vermesi ise bunların hepsi onun iʿlâm[2] u taʿlîmidir.

2. Bu Hâlık-ı Musavvir'in[3] hiçbir şeye muhtaç olmayan bir kudret-i bâliğası vardır. Öyle bir kudret ki arz u [1030] semâsıyla bütün kâinât-ı mevcûde ve mümkine zerrât u ecrâmıyla, besâit[4] ü mürekkebâtıyla, maddiyyât u maʿneviyyâtıyla hep O'ndandır ve O'na musahhardır. Bütün madde ve kuvvet tecelliyâtı hep o kudretin tecellî-i te'sîrinden ibarettir. Tabiat O'nun te'sîrât-ı mütekerrire ve muttaridesi, hilâf-ı tabiat hârikalar da O'nun te'sîrât-ı münferide ve gayr-i muttaridesidir. Kavânîn-i tabîʿiye nâmı verilen tevâlî-i şu'ûn silsileleri O kudretin hâkimi değil mahkûmudur. Bunlar O'nun te'sîrât-ı müteʿâkıbesinden[5] çıkan suver-i mütehâlifenin tayyı ile suver-i mütemâsilesinin[6] ifadesidir, bir tarîktir. Meselâ kürre-i arz üzerinde hayvânâtın zuhur ve intişârından sonradır ki "Her hayvan ilk tasvir edilmiş olan bir maddeden, bir madde-i musavvere-i ûlâ, 'protoplazma'dan çıkar" diye hayât-ı maddiye için bir kānûn-ı tabîʿî vazʿ edilir. Ve vazʿ edilirken şurası da bilinir ki bu kanun, ezelî değil hâdistir. Çünkü arzın teşekkülünden ve üzerinde hayvânâtın zuhûrundan sonra başlamıştır. Madde-i musavvere-i ûlâ ezelî değil, o vakitten beri peyderpey halk u tasvir olunmaktadır. Rahimde tasvir olunan her insanın madde-i

1 B: "birbirleriyle".
2 B: "ilm".
3 F: "Musavvir".
4 B: "basît".
5 B: "mütekābilesinden".
6 B: "mütemâsilenin".

musavvere-i ûlâsı da yenidir. Bunun kānûn-ı tasvîri ilm-i hayâtın değil, ondan evvel ilm-i kimyânın ve fiziğin kanunlarındandır. Hatta kimyâ-yı uzvî ve[1] gayr-i uzvî arasında hadd-i fâsıldır. Binâenʿaleyh madde-i musavvere-i ûlânın kānûn-ı tasvîri, tasvîr-i sânî ve sâlis kanunlarına tâbiʿ değildir. Fakat buna da bir kanun farz olunsun ve bu farz ne kadar daha tekrar edilirse edilsin her hâlde bu bir madde-i ûlâ-yı gayr-i musavvereye ircâʿ edilir. Ve her sûret-i cedîde yepyeni[2] bir mevcudiyet olarak re'sen gelir ve her birinin başında mutlak ve mutlak bu kudret-i Kayyûm'un te'sîr-i Hâlıkānesi icrâ-yı hükm eder. Madde-i gayr-i musavvere ise fiilen mevcud değildir. O da bu kudretin tecellîsine râciʿdir. Hâsılı kavânîn-i tabîʿiye tâbiri müessirin değil, tarîk-i te'sîrin ifadesidir. Tabâiʿ muhtelif, hâlbuki mebde'-i tabiat birdir ki o da [1031] halk u te'sîrdir. Tabiat, muttarid olan demektir. Ve bunun en umûmî kanunu ıttırad kanunudur. Böyle iken tabâiʿin[3] muhtelif olması, cüz'î küllî, mütehâlif mütenevviʿ tabiatlara ayrılması illet-i hakīkiye olan kudret-i vahdâniyenin tabiata hâkim olduğuna ve ıstıfâ ve tekâmül-i tabîʿînin[4] bu kudrete medyun bulunduğuna delîl-i katʿîdir. Binâenʿaleyh bu kudret-i müessire-i musavvireye nazaran ilk maddenin tasvîri, hâricî hiçbir şart ile meşrut değildir ve o kudretin mukabilinde hiçbir kudret yoktur. İşte insanları erhâmda tasvir eden Hâlık-ı Musavvir böyle bir kudret-i bâliğaya mâlik bir Hayy u Kayyûm'dur[5].

3. Bu Hâlık-ı Musavvir, bu tekvîn ü tasvîrde mecbur ve muztar değil fâʿil-i muhtârdır. Kendisi cebr ü îcab edebilir, fakat mecbur tutulamaz. Fiilini ilm ü iradesiyle yapar, dilediğine irade verir, dilediğine de vermez; erhâmda insanları tasvîri de sırf bu meşîeti iledir. Zeyd'e falan sureti, Amr'a fülan sureti vermesi, her şahsı bir taʿayyün-i mahsûsa mazhar etmesi şerâit-i mütekaddimeye tâbiʿiyet gibi bir ıztırardan, kudret-i hâlıkanın fevkinde bir kader ve kudretin ilcâsından veyahut kudret-i

1 B: "ile".
2 B: "hep yeni".
3 B: "taʿbîrin".
4 B: "tabîʿiyenin".
5 H ve F: "Hayy-i Kayyûm'dur".

hâlıkanın bir suretten başkasını istihdâfı imkânı bulunmadığından değil iradesinin eseridir. Bu ibdâʿ ve tahvîl-i suver ile tasfiyeden tasfiyeye geçen işbu tasvirde her sûret-i cedîdenin diğer bir surete halef olması ve nihâyet suver-i muhtelifeden bir sûret-i cedîde-i vahdâniye husûle gelmesi tabîî ve ıztırârî değil, illetsiz ve fâilsiz de değil, ilim ve kudret-i bâliğaya mâlik ve her hâdisede nâmütenahî vücûh-i suvere ve fiʿl ü terke kādir bir fâʿil-i muhtârın tercîhi ve iradesi eseridir. Eğer böyle olmasa da tabîî ve ıztırârî olsa idi o ıztırârî suretlerden mürsel, irâdî, ihtiyârî fiiller zuhur edemez, en basit bir misâl ile bir taş, yerinden koparılıp iki muhtelif maksad için istiʿmâl edilemez, tabâyiʿ ihtilâf edemez, ulûm-i tabîʿiyede iki kānûn-ı mütekābil bulunamaz, fennin "variété"[1], tenevvüʿ [1032] ve ihtilâf dediği şeyler olamaz, bir kişinin tohumundan hem erkek hem dişi zürriyet olamazdı. Her şeyde ezelden ebede yeknesak bir ıttırad bütün mânasıyla devam eder giderdi. Her rahme düşen tohum behemehâl tekevvün eder, galat-ı tabiat denilen şeyler de görülmez ve hatta hayat denilen keyfiyet hiç de vâkiʿ olmazdı. İyi düşünülürse anlaşılır ki galatât-ı[2] tabîat denilen ve kemâl-i kudrete, nizâm-ı ekmele bir madde-i nakz gibi îrad[3] edilmek istenilen şeyler bir noksan değil, tabiatın vâlid ve vâlidenin müessir-i hakīkī olmadıklarını ve Hâlık'ın iradesini gösteren şevâhid-i sanattırlar. Galatât-ı[4] tabîat, tabiatın îcab ve ıttırâdını tevkif ve tağyir etmek itibariyle cehl ü galtatı[5] ve tesirdeki acz ü noksanını irâe ederken ona karşı Hâlık-ı hakīkînin iradesini isbat ederler. Ve bunlar nizâm-ı âlem, kudret-i bâliğa ve ilim delîlinin aleyhine değil bilakis tabîʿat-ı ʿamyânın en büyük kanunu olan ıttırâd-ı zarûrîyi nakz ve tabiatın mebde'-i evvel olması nazariyesini ibtal ederek ekmel bir fâʿil-i muhtârı isbat eden ve gayelerine ermiş bulunan şevâhid-i mükemmeledendirler. Hâsılı ne tabîʿat-i cüz'iye ne de tabîʿat-ı

1 M: "varyete".
2 B: "galat-ı".
3 B: "irâd".
4 B: "Galat-ı".
5 B: "galatâtı"; M'nin birinci baskısında "galtatı", müteakip baskılarında "galatatı" şeklindedir.

külliye[1] illet-i tâmme değildirler. Bunların hepsi fıtrat denilen bir hudûs-i evvelin ıttırâdıdır ve o fıtrat, bizzat Hâlık'ın eser-i kudret ve iradesidir. Ittırâd-ı tabîat kanunu, ekmel bir illiyet kanununun taht-ı tâbiʿiyetine verilerek irade kanunuyla taʿdîlen mütalaa edilmedikçe hakka erilemez. Hak teâlâ hem Hâlık hem Bârî'dir. Mahlûkātına verdiği fıtratı taʿdîl de eder. Veraset kanunu[2] da bu esas dairesinde mütalaa edilmek lâzım gelir. Tevâlî-i hâdisâtta suretlerin yekdiğerine gayriyet içinde ayniyeti andırır az çok bir temasül ve müşabehet, bir ıttırâd-ı mütehavvil ile halef olması aynen bir ıttırad ve intikal gibi mülâhaza edilerek veraset tâbir edilir ki bekā-yı nevʿî, ıstıfâ ve tekâmül, terakki ve inhitâtın tarîkidir. Bunlar tam mânasıyla bir intikal değil bir niyabet ve halefiyettir. Yoksa [1033] hiçbir ıstıfâ ve tekâmül olamazdı. Bunun için veraset kanunu yalnız tahaffuz ve bekā kanunu değil, aynı zamanda tehavvül kanunuyla da alâkadardır. Ve bu ikisi arasında yakīnen sâbit olan bir şey varsa o da bekā-yı illet kanunudur. Ve bekā hakikatte sıfat-ı ilâhiyedir. Kānûn-ı illiyette tehavvül ve bekānın beraber düşünülmesi ilel-i maʿlûleye nazarandır. Bunda bekā-yı mutlak illet-i hakīkiyenin, tehavvül-i mutlak da maʿlûlâtının sıfatları olmak üzere illet-i hakīkiye ile maʿlûlâtı beynindeki tenasüb ve tezâyüfün birlikte bir mülâhazası vardır. Çünkü hiçbir maʿlul illetini geçemez. Binâenʿaleyh veraset kanunu da ıttırad kanunu gibi ʿilel ü maʿlûlât suretinde müterettib bir silsile-i hâdisâtın mütenâviben tevâlîsi esnâsında illet-i hakīkiyenin bekāsını ve ıstıfâ ve tekâmül arz eden her lahza-i tehavvülde onun re'sen bir te'sîr-i irâdîsini ifade eyler. Hâsılı[3] müessir-i hakīkīnin eserini verişi kendinden bir şey zâyiʿ eden bir tevlid değil, bir hilkattir. Bunun için maʿrifet-i sâniʿ, eserlerin tasavvurlarında değil nisbetlerinin tasdîkindedir. Tevlid de halkın sûret-i tezahürlerinden birisidir. Silsile-i tevâlîde her sûret-i cedîde re'sen bir fıtrat ifade eder. [4]Veraset bir fıtratın diğer bir fıtrata aynen bir intikāl-i zarûrîsi değil, illet-i hakīkiyenin te'sîr-i cedîdine müstenid

1 B +"de".
2 B: "kanununu".
3 B -"Hâsılı".
4 H +"Ve".

bir müşabeheti ve bir nevi istihlâfıdır ki taʿdîl ü tağyirden hâlî değildir. Suver-i nevʿiyenin bekā ve devâmı, terakki ve inhitâtı bununla cereyan eder. Bu cereyanda mukaddemin kemâl veya noksan bir ʿarazîsi, tâlî de bir zâtî olabilir. Fakat olması zarûrî değildir. Meselâ firengi almış bir babanın çocuğu da firengili olduğu zaman buna bir veraset tâbir edilir. Bu bir kere babadaki marazın aynen bir intikali değil, çocukta onun nevʿinden bir marazın re'sen husûlüdür. Yani çocuğun madde-i musavvere-i ûlâsından birisi hâric-i rahimde sulb-i pederde tasvir olunurken onun içine aynen o maraz mikrobu değil, fakat o mikrobun da bir madde-i musavvere-i ûlâsı derc edilmiş bulunabilir, fakat Bârî-i Musavvir [1034] için bu derc ibtidâen zarûrî olmadığı gibi tasvîrât-ı tâliye ve nihâiyede de öyledir. Aʿmâ bir babanın evlâdı aʿmâ olmak lâzım gelmediği gibi firengili bir babanın evlâdı da behemehâl firengili olmak zarûrî değildir. Hâlık-ı Musavvir dilerse onu taʿdîl ü tağyir eder, dilerse etmez. Hâsılı verâset-i fıtriye dahi bütün kavânîn-i tabîʿiye gibi kavânîn-i mümkinedendir. Tenasül kanunu da bu veraset kanununa dâhildir. Müvellid bir babanın evlâdı müvellid veya gayr-i müvellid olabilir. İşte zenb-i fıtrî meselesi de tamamen bu kānûn-ı veraset ile alâkadardır ki bu alâka kıssa-i Âdem'de de gösterilmiş idi. Evvelemirde fıtrat-ı Âdem'de zenb hiçbir zaman zâtî olarak dâhil değildir. Onda zâtî olarak nihâyet kābiliyyet-i zenb bulunabilir. Çünkü zenb, irâdiyâtta cereyan eder. Sonra tekerrür ve itiyad ile ferde tabiat da olabilir. Lâkin Cenâb-ı Allah her ferdin fıtrat-ı hâssasını rahm-i mâderde re'sen tasvir ederken babasındaki husûsî tabiatı, marazı, zenbi evlâdından tamamen silerek enbiyâ gibi masum olarak yaratmaya kādir olduğu gibi dilerse bilâhare de affedebilir. Fiil ile[1] neticesi olan azab arasındaki râbıta-i sebebiyeti ilgā[2] eder. Fiili hükümsüz bırakır veya fiilin cürmiyetini refʿ eder de dün muzır olanı yarın nâfiʿ yapar. Binâenʿaleyh insanları erhâmda dilediği gibi tasvîre kādir olan Allah teâlâ'ya zenb-i fıtrîyi afv u mağfiretten acz isnad etmek izzet-i ilâhiyeye tecavüz ve kayyûmiyyet-i ilâhiyeye küfürdür. Küfür en büyük günah olduğu hâlde kâfirlerden

---

1 B -"ile".
2 F: "ilkā".

doğan kimseler bile bundan çıkıp şeref-i iman ile müşerref olabilirler. Bu tevbe ve iman ile Allah teâlâ zenb-i küfrü bile affeder, intikām-ı ilâhî ısrar edenleredir.

Allah böyle bir ilm-i muhît, bir kudret-i bâliğa, bir irâde-i nâfize ile Hayy u Kayyûm Hâlık-ı Musavvir olan bir Azîz ü Hakîm'dir. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Bu Azîz ve Hakîm'den başka ilâh yoktur. ❁ Binâenʿaleyh onun rahm-i [1035] Meryem'de tasvir ettiği Îsâ da ne ilâh ne de ilâh oğludur. O, Meryem'in oğlu ve Allah'ın mahlûku bir beşerdir. Ancak fıtrat-ı nübüvvet ile tasvir olunmuş bir beşerdir. Allah'ın onu rahm-i Meryem'de bazı mugayyebâttan haber verecek veya bazı mucizeler gösterebilecek bir surette tasvir ve Rûhu'l-kudüs ile teyid etmiş olması onu beşeriyetten çıkarmaz. Nihâyet Âdem'in hulefâsından biri yapar ve onun madde-i musavvere-i ûlâsı behemehâl rahm-i Meryem'in hâricinde yaratılması zarûrî olmadığı gibi ne o madde-i musavverenin ne de o rûhun Hayy ü Kayyûm olan Hâlık-ı Musavvir'den[1] tevlîden gelmesini tasavvur da câiz değildir. Zira tevlid hem müvellidin dâhilinde re'sen bir tasvîre mütevakkıftır, hem de müvellidin kıyâmını tenkīs eder. Hayy ü Kayyûm'un tenâkus ve zevâli ise muhâldir. Her şüpheden ârî olan bu tevhid ve tenzih âyât ve delâili mevcud iken bunları bırakıp da kütüb-i ilâhiyeden Tevrat'ı musaddık olan İncil'deki "eb", her ikisini musaddık olan Kur'an'daki وَرُوحٌ مِنْهُ [en-Nisâ 4/171][2] gibi müteşâbihâtı bahane ederek küfr ü cühûda sapmamalıdır. Kütüb-i ilâhiyenin bir tarîk-i fehm ü tefsîri vardır:

{هُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ} Yâ Muhammed! O şerîk ü nazîrden münezzeh, Azîz ve Hakîm olan Allah zülcelâl'dir ki sana bu kitâb-ı ekmeli inzal etti. Binâenʿaleyh bunun usûl-i hikmet ile anlaşılması lâzım geleceğini unutmamalıdır. {مِنْهُ اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ} Bunun âyetlerinin bir kısmı muhkemâttır: Maʿnâ-yı murâda delâletleri katʿî, ibareleri ihtimâl ü iştibahtan mahfuz ve muhkemdir. {هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ} Bunlar ümmü'l-

1 B: "Musavvir'inden".
2 "…ve O'ndan bir rûhtur…"

kitâbdırlar; kitâbın anası, fehimde asl u esastırlar[1]. ۞ Tefrîk-i hakk u bâtıl, tasdîk-i hakāik asıl bunlarladır. İlm ü amelde ittibâʿ edilmesi lâzım gelen edille-i esâsiye, burhân-ı hidâyet bunlardır[2]. Diğerleri bunlara ircâʿ ve havale edilir. Tevrat İncil'e, İncil Kur'ân'a ircâʿ olunarak fehm ü tasdik edilmek lâzım geleceği gibi [1036] bütün âyât-ı Kur'ân'da da bu muhkemât esastır. Hem bunların her biri ayrı ayrı olarak "ümmehât-ı kütüb" değil, nizâm-ı tevhîd ile mecmûʿu birden ümmü'l-kitâbdır. Her âyet-i muhkeme, diğer âyât-ı muhkeme ile mukayese edilmek şartıyla mânaları hükümleri yakīnen tâyin olunur. Her biri nefsinde muhkem olmakla beraber yekdiğerine nazaran ıtlâk u takyîd, umûm u husûs, takrîr ü tefsîr, istisnâ veya tahsîs veya nesih gibi niseb-i muʿayyene ile bir alâka-i muhkemeleri de vardır. Bunun için sûret-i umûmiyede muhkemâtın kuvvetlerinde, haysiyyet-i ihkâmlarında derecât-ı mahsûsa da vardır ki bunlar zâhir, nas, müfesser, maʿnâ-yı hâssıyla muhkem olmak üzere dört mertebe üzeredirler. Muhkemâtın bu nizâm-ı vahdetle mukayeseleri de ilm-i Kur'ân'ın usûl-i muhkemesindendir. Bunu nazar-ı dikkate almayan, muhkemâtın mecmûʿunu bir üm olarak mülâhaza etmeyen veya edemeyenler, taʿbîr-i âharla istikrâ-yı tâm yapmadan fehm ü istidlâl ve kıyâsa kalkışanlar ilm-i muhkeme eremezler, hatâ ederler. İşte âyâtın bir kısmı böyle ümmü'l-kitâb muhkemât, bunların mukabilinde {وَاُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ} diğer bir kısmı da müteşâbihâttır. ۞ Yani her biri murad olunabilecek gibi görünmekte birbirlerine benzer müteʿaddid mânalara muhtemildir ki hepsi mi veya birisi mi murad olduğu zâhir bir surette seçilmez, esâsında mütekellime ve nefsülemre nazaran hiçbir reyb ü şüphe olmadığı hâlde muhataba nazaran bizzat fehimleri hafî veya müşkil veya mücmel veya mümteniʿ bulunur. İştibah ve ihtimâlleri, muhkemât ile mukayeseleri sayesinde izâle olunabilir. Zâhir mukabilinde hafî, nas mukabilinde müşkil, müfesser mukabilinde mücmel, muhkem-i hâs

---

1 H ve F: "esâsıdırlar".
2 B: "bunlarladır".

mukabilinde maʿnâ-yı ehassıyla müteşabih vardır. Binâenʿaleyh kitab, külliyetiyle mülâhaza olunduğu zaman bu üslûb-i hikmetle müteşâbihâtın muhkemâta rücûʿu haysiyetiyle hepsi muhkemdir, لَا رَيْبَ فِيهِ [el-Bakara 2/2], كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ[1]'dur [Hûd 11/1]. Bilakis bu hikmete muhalif olarak [1037] müteşâbihât ümmü'l-kitâb farz edilir de muhkemâtın müteşâbihât ile teviline gidilirse o zaman da hepsi müteşabih olur. كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَۗ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ [ez-Zümer 39/23][2] hükmü tezahür eder.

"**Muhkem**", lügatta fesaddan memnûʿ, mevsuk, kavî demektir ki hikmet bununla alâkadardır. İki şeyin birbirine mütekabilen ale't-tesâvî benzemelerine "teşabüh" ve bunların her birine "müteşabih" denilir ki, yekdiğerinden seçilemez, zihin temyizlerinden âciz kalır. Teşbih ve müşabehette bir taraf ferʿ ve nâkıs, diğer taraf asıl ve tam olur. Teşabühte ise tarafeyn, aynı kuvvette mütesâvî olurlar, teşabühleri, tefâvütlerini setr eder de iştibâh u iltibas hâsıl olur. اِنَّ الْبَقَرَ تَشَابَهَ عَلَيْنَا [el-Bakara 2/70][3], تَشَابَهَتْ قُلُوبُهُمْ [el-Bakara 2/118][4], وَاُتُوا بِهٖ مُتَشَابِهًا [el-Bakara 2/25][5] gibi. Demek ki teşabüh seçilememeye sebeptir. Temyiz olunamamak[6] bunun bir maʿnâ-yı lâzımîsidir. Bu münasebetle insanın doğrudan doğru temyîzine[7] yol bulamadığı bir şeye dahi müteşabih ıtlak edilir ki hafî, müşkil demek gibidir. Bu ıtlak, var ile yok beyninde müsâvî olması nokta-i nazarından da olabilir. Bu suretle Kur'ân'ın ve âyât-ı Kur'ân'ın ihkâm ve teşabühü, elfâzı, tenâsuku, hüsnü, meʿânîsi, ahkâmı gibi muhtelif vücûh ile mülâhaza olunabilir. Âyetlerin fâsılaları, muvâzenetleri vesâiresi gibi sanâyiʿ-i bedîʿiyesi itibariyle teşabüh ve tenâsuk muhkemliğe mukabil değildir. Belki ʿayn-ı[8] ihkâmdır. Bu cihetle اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ, كِتَابًا مُتَشَابِهًا mütekabil değil yekdiğerinin îzâhıdır[9]. Fakat

1 "…âyetleri ihkâm edilmiş … bir kitab."
2 "…ikizli, âhenkli bir kitab, ondan Rablerine saygısı olanların derileri ürperir…"
3 "…çünkü o bakara bize müteşabih geldi…"
4 "…kalbleri birbirine benzedi…"
5 "…ve ona öyle müteşabih olarak sunulacaklar…"
6 B: "olunmamak".
7 B: "doğruya temyîze".
8 B: "aynı".
9 B: "izhârıdır".

nazmın mânasına[1] delâleti itibariyle mülâhaza edildiği zaman muhkem ile müteşabih zıd ve mütekābildirler. Şüphe yok ki mânasını[2] katʿiyyetle bildiren muhkem, bildirmeyen gayr-i muhkemdir. Bu âyette ise muhkem ile müteşabih mukabil olarak zikredildikleri gibi mâbaʿdinde tevil karînesi de mânaya aittir ki ilm-i usûlde de şerʿan muhkem ve müteşabih bu haysiyetle mülâhaza edilmiştir. Bir lafzın mücerred sîgasına nazaran maʿnâ-yı murâdı mâlum olursa ona "zâhir" denilir ki envâʿ-ı muhkemin ednâ derecesidir. [1038] Bunun tevile veya tahsîse veya neshe ihtimâli bulunabilir. Fakat bunlar karîneye muhtaç olduğundan karîne olmadığı müddetçe zâhirinde katʿî olur. Eğer bu mâna kelâmda mâ-sîka-leh olmuş, mütekellim, sözü bunun için sevk etmiş ise nas olur, bunda artık tevil ihtimâli kalmaz. Ancak tahsis veya nesh ihtimâli bulunabilir, nihâyet nesh ihtimali de yoksa -ki ihbarât, teyid edilmiş inşâiyât bu kabildendir- bu da maʿnâ-yı hâssıyla muhkem olur. Bunların hepsinin hükmü îcâb-ı[3] ilm ü ameldir. ʿİnde't-teʿâruz akvâ tercih olunur.

Bunlara mukabil bir lafzın maʿnâ-yı murâdı sîgasından değil, başka bir emr-i ârız sebebiyle gizlenmiş bulunursa hafî, böyle değil de mânanın nefsinde ince, her nefsin nüfuz edemeyeceği, edenlerin de teemmülsüz kavrayamayacağı derecede gāmız olması veya bir istiʿâre-i bedîʿiye bulunması gibi bir sebepten nâşî gizli, muhtâc-ı teemmül bulunursa müşkil, sîga müteʿaddid mânalara ale's-seviyye muhtemil olur ve hiçbirinin tercîhine karîne bulunmaz ve fakat bir beyân-ı tefsîrin luhûku me'mul bulunursa mücmel, maʿnâ-yı murâdı anlamak ümidi munkatıʿ olursa hâlis müteşabih olur. Müteşâbihât-ı Kur'an'dan birçoğu böyle kesret-i meʿânîden dolayı bir şaʿşaʿa-i beyan içinde bulunduğundan nazarları kamaştırır. Birçoğu da bir maʿnâ-yı muhkem etrafında onunla kābil-i ictimâʿ ve merâtib-i muhtelife üzere müterettib müteʿaddid işârât ve delâlâtı ihtivâ ettiğinden dolayı icmâl veya işkâl ve[4] hafâ ile câlib-i dikkat olur. Bu suretle muhkem zımnında müteşabih, müteşabih maiyyetinde

1 M ve B -"mânasına".
2 B: "meʿânîsini".
3 B: "hükm ü îcâbı".
4 B: "veya".

muhkem de bulunur. Bir nazımda tabakāt-ı meʿânî indirac eder ki zamanı geldikçe bunlar sevk-i hâcet ve cereyân-ı vukūʿât ile hissedilir. Sonra edeb ü ahlâk veya diğer hikmetlerden dolayı tasrîhi hayr olmayan kinaye ve tariz daha beliğ ve müessir bulunan mezâmîn vardır. Nihâyet bütün beyânât nizâm-ı tevhid üzere vahdetten kesrete veya kesretten vahdete [1039] giderken gerek nisbetlerde ve gerek hudûd-i tasavvurâtta lisân-ı beşerin henüz lügatını vazʿ etmediği, hatta hiç sezmediği, düşünmediği, misâlini görmediği nice meʿânî ve hakāik vardır ki bunlar bilmediğiniz daha neler var gibi bir muhkem ile ifade olunmakla beraber müteşabih bir misâl ve îma ile sezdirildikleri zaman daha müfîd olur. Bu gibilerin bazısını bugün anlayamayanlar yarın anlayabilirler. Bazısını da Allah'tan başka kimse bilemez ki tam mânasıyla müteşabih işte budur. Îzâhât-ı uhreviye kısmen böyledir. Bunların bazılarında istikbâl-i dünyevî ile müteşabih ve kābil-i ictimâʿ noktalar da vardır. Hâsılı aksâm-ı müteşabihten hafînin hükmü taleb ü taharrî, müşkilin hükmü bununla beraber teemmül, mücmelin hükmü bunlardan bir beyân-ı tefsîre intizar ve taharrî, asıl müteşabihin hükmü de tevakkuf ve Allah'a tefvîz ile ilticâdır.

Bu âyette[1] muhkemât ile müteşâbihât tekābül-i tâm ile bir taksim mahiyetinde zikredilmiş bulunduklarından inhisârı müfîddirler. Binâenʿaleyh her biri maʿnâ-yı ehaslarına haml edildikleri takdirde bu sekiz kısımdan altısı hâriç kalmış olacağından muhkemât ilk dörde, müteşâbihât son dörde şâmil olmak üzere maʿnâ-yı eʿamlarına mahmul bulunduklarında şüphe yoktur. Bu âyet bu vechile fehm-i kelâm ve usûl-i tefsir ve istinbâta müteʿallik en büyük bir esası tâlim eylemiştir ki her hangi bir kelâmı veya kitâbı iyice anlayabilmek için de akılda nakilde bundan başka bir tarîk yoktur. İlm-i usûlde bunlar bütün tatbîkātıyla şerh ü tafsil edilmişlerdir. Hele cidden kanun ve mesâil-i hukūkiyeyi anlamak için bu usûl en zarûrî şerâit-i ilmiyedendir.

Müteşâbihât için bir de şu taksim vardır: Lafız cihetinden müteşabih, mâna cihetinden müteşabih, her iki cihetten müteşabih. Lafız cihetinden

---

1 M ve B -"âyette".

müteşabih[1] ya elfâz-ı müfredede veya kelâm-ı mürekkebededir. Elfâz-ı müfrededeki meselâ "eb", "yeziffûn" gibi garâbetten veya [1040] "yed" ve "ʿayn" gibi iştirakten neş'et eder. Kelâm-ı mürekkebdeki ya ihtisardan veya basttan veya husûsiyyet-i nazımdan olmak üzere üç kısımdır. Mâna cihetiyle müteşabih evsâf-ı ilâhiye ve evsâf-ı âhiret gibi hissî veya gayr-i hissî bir sûret-i misâliyesine mâlik olamadığımızdan dolayı tasavvuruna yetişemeyeceğimiz meʿânîdir. Her iki cihetten müteşabih başlıca beştir: Umum ve husus gibi kemmiyet cihetinden, vücub ve nedb gibi keyfiyet cihetinden, nâsih ve mensuh gibi zaman cihetinden, mekân veya âyetin nâzil olduğu âdet cihetinden -ki لَيْسَ الْبِرُّ بِاَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ [el-Bakara 2/189] gibi- fiilin sıhhat ü fesâdındaki şurût cihetinden.

İşte âyât-ı Kitab böyle muhkemât ve müteşâbihâta münkasimdir. Asıl ittibâʿ edilecek ümmü'l-kitab da müteşâbihât değil, muhkemâttır; amma {فَاَمَّا الَّذِينَ فٖي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ} kalblerinde eğrilik, yamukluk olanlar doğruluğu hoşlanmayıp eğrilikten, sapıklıktan zevk alanlar {فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ} muhkemâtı bırakırlar da Kitâb'ın müteşabih olan âyetlerini esas ittihaz ederler[2], onların arkasına düşerler, dumanlı havalar ararlar. Çünkü {ابْتِغَٓاءَ الْفِتْنَةِ} fitne çıkarmak, hakkı teşviş edip nâsı teşkîkât ve[3] telbîsât ile tarîk-i müstakīmden ayırmak, belâya sokmak isterler {وَابْتِغَٓاءَ تَأْوٖيلِهٖ} ve onu gönüllerine göre eğri büğrü tevil etmek arzusunu beslerler. Hâlbuki {وَمَا يَعْلَمُ تَأْوٖيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ} onun tevilini yani meâlinin, sonunun nereye varacağını Allah'tan mâʿadâ kimse bilmez, maʿnâ-yı eʿammıyla müteşâbihât içinde maʿnâ-yı ehassıyla[4] müteşabih olan bir kısım vardır ki bunun meâlini muradı üzere ancak Allah bilir. Bunun için cemîʿ-i müteşâbihâtın tevilini Allah'tan başka kimse bilmez. Allah teâlâ'ya yerde ve gökte, bütün ezmine-i vücudda gizli, meçhul bir şey bulunmadığı hâlde mâʿadâsına böyle olmadığı gibi bütün hakikate [1041] muntabık olan Kitâb-ı ilâhî'de[5] dahi hâl böyledir. وَلَا يُحٖيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهٖٓ اِلَّا بِمَا شَٓاءَ

---

1 B -"Lafız cihetinden müteşabih".
2 B: "eder".
3 M ve B -"ve".
4 B -"müteşâbihât içinde maʿnâ-yı ehassıyla".
5 H: "Kitâb-ı ilâhiyede".

[el-Bakara 2/255], وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ [el-Bakara 2/216] Meçhul meçhul ile, şüphe şüphe ile hallolunmaz; mechûlât, maʿlûmât ile ve o maʿlûmâtın derece-i kuvveti ile mütenâsib olarak hallolunur. Taʿlîm ü irşad, maʿlûmât üzerine mechûlâtı sezdirmek ve o[1] mechûlâtı maʿlûmâta ircâʿ ettirmektir. Tâlibde maʿlûmât arttıkça muallim kuvvetine göre mechûlâtı peyderpey sezdirir, baʿdehu hallettirir. Bu suretle mechûlü sezmek de onu bilmenin bir şart-ı mütekaddimi olur. Cenâb-ı Allah kullarına ilm-i hakkı böyle ihsan eder. İbtidâ kendini ve gayrı temyiz ettiren bir ilm-i muhkem bahşeder. Baʿdehu müteşabih bir hâlde mechûlâtı sezdirir. Bunları kademe kademe muhkemâta ircâʿ ettirerek maʿlûmât-ı yakīniyeye tahvil eder. Nizâm-ı hikmette ilim dahi cereyân-ı vücud gibi bir[2] silsile-i tevâlî içinde yürür. Maʿlûmât-ı ilâhiye ise nâmütenâhîdir. Hâdis olan ilm-i beşer hiçbir zaman buna müsâvî olamaz, ihâta edip bitiremez. Böyle olduğunu bilmek ve ilâ gayri'n-nihâye tarîk-i maʿrifette yürümek de en büyük bir ilm ü marifettir. Bunun için insan herhangi bir mertebe-i ilme gelmiş bulunursa bulunsun önünde mechûlât bulunduğunu sezmek ihtiyâcındadır. Bu gayr-i maʿlum mechûlü sezmek ise müteşâbihât karşısında bulunduğunu bilmektir. Daha doğrusu mâzîye ve istikbâle, ezele ve ebede müteʿallik olan her ilm-i beşerî, vazʿ-ı teşâbühten çıkamaz. Hiçbirinde lemha-i hâlin muntabık olduğu şuʿûr-i şuhûdî ve ʿayn-ı yakīn kuvveti yoktur. Her tecribe lemhasının mâkabline ve mâbaʿdine attığı hatve bir teşabüh ile alâkadardır. İlmin en kuvvetli müeyyidesi olan tecribe bile zarûrî bir müeyyide değildir. Bu babda en sağlam ve en umûmî vesika bekā-yı illetten çıkan ıttırâd-ı âdîdir ki bu da irâde-i ilâhiyeye istinaddır. Binânealeyh ilm-i beşerin müteşâbihâttan kurtulması gayr-i mümkindir. İşte insanlara irâdât-ı hakkı göstererek hidâyet için bir taʿlîm-i ilâhî olmak üzere nâzil olmuş bulunan kütüb-i ilâhiye, tamamen bu cereyân-ı [1042] hakka muntabık ve muvâzî olarak muhkemât mukabilinde müteşâbihât ile inzal buyurulmuştur. Tevrat ve İncil'in de muhkemât ve müteşâbihâtı vardı ve onlarda da ümmü'l-kitab

---

1 B -"o".
2 M ve B -"bir".

muhkemât idi. Fakat pek çok olan müteşâbihât-ı Tevrat'ın bir kısmı İncil'de[1] muhkemâta ircâʿ edildikten başka daha diğer müteşâbihât gösterildiği gibi Kur'ân'da da bütün kütüb-i sâlifenin müteşâbihâtı muhkemâta ircâʿ olunduktan başka daha derin birtakım müteşâbihât daha gösterilmiş ve bunların doğrudan doğru arkasına düşülmekten tahzir edilerek muhkemâta ircâʿı esâsı da sarâhaten tâlim buyurulmuş ve bu meyanda insanlar için herhangi bir mertebe-i ilimde kābil-i hall olmayan ve meâli ilm-i ilâhîye tefvîz edilmesi lâzım gelen hakāikin hiçbir zaman tükenmeyeceğini ve muhkemâttan sonra bile hakāik-i müteşâbihenin mücerred mevcud olduğunu bilmek de ilm-i beşer için pek büyük bir kemâl ve gāye-i beşer için pek mühim bir hayr olduğu da anlatılmıştır. İlm-i beşerin mahiyeti mânasına tabiatında mutlak bir zarûret-i riyâziye ve mantıkiye gibi ilm-i tabîʿî ve ilm-i vücud aramak tenakuzdur. Bunun için kütüb-i ilâhiyede müteşâbihât bulunmamalı idi gibi bir tevehhüme[2] saplanmamalıdır. Zira böyle bir tasavvur cereyân-ı vücûdun inkıtâʿını veya sûret-i vâhide[3] altında yeknesak ve câmid bir tevâlîsini ve maʿlûmât-ı ilâhiyenin tenâhîsini farz etmek veya bütün nâmütenahîliğiyle ve bütün hayâtiyetiyle ma'lûmât-ı ilâhiyenin muhkem bir surette beşere taʿlîmi ve Allah teâlâ'ya bir şerîk ve nazîr ihdâsı mümkin olduğunu tevehhüm eylemek veyahut Allah teâlâ'nın ilm-i beşeri sâbit bir nokta-i tenâhîde tevkif edip maʿlûmâttan mechûlâta, noksandan kemâle doğru ebedî bir hayâta müteveccihen ilerlemesine mâniʿ olması lâzım geleceğini iddia etmek, hâsılı feyz-i ilâhîde buhl istemektir. Her tavr-ı terakkīnin ilerisinde katʿ olunacak mesafe, keşfedilecek hakāik ve hiçbir zaman nüfuz edilip [1043] bitirilemeyecek mebâdî ve makāsıd mevcud olduğu hâlde Allah teâlâ'nın bunları istiʿdâdât-ı muhtelifeye göre sezdirmeyip ez-her cihet gizlemesi ve bu mechûlâtı mümkin olduğu kadar hall ü keşfe medar ve miʿyâr olmak üzere bahşettiği usûl ve delâil-i muhkemeyi mütenâhî ve câmid bir noktada tutması, dünkü ilimden

1 B -"İncil'de".
2 B +"de".
3 B: "vahîde".

yarın, dünyadan âhiret için istifade ettirmemesi nasıl olur da muktezâ-yı hikmet-i ilâhiye farz edilebilir? İlmullâha karşı her şeyi halletmiş, bitirmiş iddiasında bulunan ve müteşâbihâtın bütün bütün irtifâʿını arzu eden ve tecribeyi teşabühten ârî bir ayniyyet-i mutlaka farz eyleyen bir isbâtîlik davası cehaletten başka bir şey değildir. Buna mukabil muhkemâtı esas ittihaz eden kavî ve nûrânî bir tarîk-i isbat üzerinde yürümeyip doğrudan doğru müteşâbihâta sarılmak ve müteşâbihâtın muhkem bir hakikati tazammun eylediğini inkâr edip şüpheyi esas tutmak ve mechûlât-ı mutlakayı yalnız bunlarla halletmeye kalkışıp meal ve âkıbeti nereye varacağını Allah'tan başka kimsenin bilmediği şüpheli, iltibaslı, sağa mı sola mı, ileri mi geri mi, hayra mı şerre mi, nûra mı zulmete mi, vücûda mı ʿademe mi, cennete mi cehenneme mi götüreceği mâlum bulunmayan sisli ve dumanlı bir havada çıkmaz yollarda dolaşmak da haddini bilmemek, hidâyet-i ilâhiyeyi dinlememek, tehlikelere zulmetlere koşmaktır ki bunu kalblerinde eğrilik, sû'-i niyet veya çarpıklık bulunanlar yaparlar. Esbâb-ı nüzûlde zikredildiği üzere Nasârâ'nın İncil'deki "eb" vasf-ı mecâzîsine vâlid, Kur'ân'daki وَكَلِمَتُهُ اَلْقٰيهَٓا اِلٰى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ [en-Nisâ 4/171][1] nazm-ı müteşâbihine Allah'tan tevellüd eden bir rûh mânası vererek ve Hak teâlâ'nın tevlid ve tevellüdden münezzeh Hayy u Kayyûm, Azîz ü Hakîm, Hâlık ve Bârî-i Musavvir bulunduğu hakkındaki muhkemâta bakmayarak Allah'a veled isnad etmeleri, kezâlik Yehûd'un الم gibi mukattaʿât-ı süveri ebced hesabıyla tevil ederek bunlardan ümmet-i Muhammedin ömrünü, kıyametini istihrac etmeye kalkışmaları bu kabildendir. Bunlar ya hevâlarından [1044] başka bir şeyde hakk u hakikat tanımazlar veya din deyince hakk u hakikat ile alâkası olmayan bir oyuncak telakkī ederler. Din meselesinin ale'l-ıtlâk hakka ittibâʿ demek olduğunu bilmek istemezler, bu babda muhkem olan tarîk-i isbâta yanaşmazlar ve onlarla amel etmeyi hoşlanmazlar da mütemâdiyen ruhları şübühât ve evhâma sürüklemek için yalnız muhayyelât, rumûzât, muʿammeyât, müteşâbihât içinde hevâiyyât ararlar. Müteşâbihâtı şüpheye

1 "…ve Meryem'e ilkā eylediği kelimesi ve O'ndan bir rûhtur…"

vesile etmek için muhkemâta tercih ederler. Kezâlik birtakım melâhide de vardır ki dinin hiç anlaşılmaz ve anlaşılınca hükmü kalmaz bir sırr-ı bâtınî[1] olduğu iddiasıyla bütün muhkemâtı müteşâbihâta ircâʿa çalışırlar. Her şeyi teşkik etmek, hep garâibât ve acâibâttan bahs eylemek, en mâruf hakikatleri efsane gibi göstermek isterler ki bunlar tarîk-i maʿrûf ile yürümeyi hoşlanmazlar. Diğer bazıları da maʿlûmâtları her şeyin halline kâfi imiş, âlem-i vücudda mâzîde ve hâlde ve[2] istikbâl-i nâmütenâhîde bilinmedik hiçbir şey yokmuş, sırr-ı vücud tamamen münkeşif olmuş gibi müteşâbihâtın hakikatini kökünden inkâr eder, anlamadığı anlayamayacağı bir hakikat işitirse hurafe, efsane, esâtîr derler geçerler ki bunların hepsi kalbin çarpıklığından ve hadnâşinâslıktan neş'et eder. Bunlara mukabil {وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ} ilimde rüsûhu bulunan, eğilmez, eğrilikten hoşlanmaz, tarîk-i ilimde kavî, bildiğini bilmediğini seçebilir, maʿlûmâtıyla mechûlâtını mümkin mertebe halle kādir erbâb-ı ilim de {يَقُولُونَ} şöyle derler: {اٰمَنَّا بِهٖۙ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا} Biz bu Kitab'a inandık, muhkemi müteşâbihi her biri Rabbimiz Hak teâlâ tarafındandır. Hepsi haktır. Fi'l-vâkiʿ {وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ} böyle temiz akıl, hüsn-i nazar sâhiplerinden mâʿadâsı da hakkıyla düşünmez, kendi zihnindekileri bile iyice seçip [1045] tezekkür edemez, muhkemâtı esas ittihaz ederek hafî, müşkil, mücmel gibi tevili mümkin olan müteşâbihâtı bile sahîhan tevil edemez. Bu babda tevil ve ictihad başkalarının değil, merâtib-i muhkemât ile merâtib-i müteşâbihâtı seçer, tevili câiz olup olmayanları temyiz eder, fitneden kendini ve herkesi iğfal etmekten sakınır, haddini bilir, ilm-i ilâhîye tefvîz edilmesi lâzım gelenleri ona tefvîz eyler, îmânı kâmil, tarîk-i ilimde kavî, temiz ve ince akıllı, doğru düşünmesini bilir ve sever, hâsılı hikmete mazhar ulemâ-yı râsihînin hakk u salâhiyetidir. Bunlar muhkem ve müteşâbih hepsinin hakikatine iman ederler ve önünü sonunu sayarak iyi düşünürler. Zeyğ ü inhiraftan sakınırlar da bu tezekkürle şöyle dua ederler: {رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ

1 M: "batını".
2 B: "veya".

{لَدُنْكَ رَحْمَةًۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ. رَبَّنَٓا اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فٖيهِ} Fi'l-hakika {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمٖيعَادَ} Allah vaadinde hulf etmez, mîʿâdını şaşırmaz.

İşbu وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ nazm-ı celîlinde vav istînâfiye veya atf olmak üzere iki rabt vardır ki birincisinde bâlâda beyan olunan mâna vechile اِلَّا اللّٰهُ üzerinde kelâm tamam olur, vakf-ı lâzımdır, م vardır, müteşâbihin tevilini Allah'tan başkası bilmez. "Ulemâ-yı râsihîn bile şöyle derler" demektir. Bu rabt u tefsir, İbn Abbas'tan, Hazret-i Aişe'den, Hasan'dan, Mâlik b. Enes'ten, Kisâî ve Ferrâ'dan ve ekser-i seleften mervîdir. Diğerinde ise و atıftır. Kelâm وَمَا يَعْلَمُ تَأْوٖيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ'de tamam olur ki "Hâlbuki müteşâbihin hakkıyla tevilini Allah'tan ve ilimde rüsuh sâhibi olan ulemadan başkası bilmez" demektir. Bu da yine İbn Abbas'tan, Mücâhid'den, Rebîʿ b. Enes'ten ve daha bazılarından mervîdir. Mütekellimîn ve müteahhirînden birçoğunun muhtârı da budur. Mesele, müteşâbihin sahîhan tevilini Allah'tan başkası bilebilir mi bilemez mi noktasına râciʿdir.

[1046] "**Te'vîl**", asl-ı lügatta herhangi bir şeyi varacağı gayeye vardırmak demektir, bilhassa bir lafzın meâlini yani varacağı mânayı ihtiyar edip tefsir eylemeye ıtlak edilir. Tevil ya sahih veya fâsid olur. Bir lafzı hiç muhtemil olmadığı bir mânaya haml etmek veya muhtemil olduğu meʿânî içinde[1] râcihi varken mercûhuna haml etmek fâsid ve bâtıldır. Tevil her hâlde muhik bir sebebe müstenid olmalıdır. O sebep ve delil bulunduğu zaman bazı kere hafî zâhire, mecaz hakikate müreccah olur. Aksi hâlde tevil indî ve fâsiddir. Binâenʿaleyh muhkemâtı hiç[2] nazar-ı dikkate almadan müteşâbihâtı arzuya göre tevil etmek dalâlet olduğu âyette musarrah bulunduğunda şüphe yoktur. Fakat muhkemâtı esas ittihaz etmek ve cidden hüsn-i niyet ve şerâit-i ilmiye ile hareket eylemek üzere müteşâbihâta murad budur diye hükmederek bir te'vîl-i sahih bulmak ulema için mümkin midir, değil midir? Bu cihet bâʿis-i ihtilâf olmuş gibi görünüyor. Kur'an'da kıyametin vakti, zebânîlerin

1 B: "içinden".
2 B -"hiç".

adedinde vesâirede bazı adedlerin havâssı ve daha diğer bazı husûsâtın Allah'tan başka kimseye mâlum olmadığında ittifak bulunduğu gibi, buna mukabil birçok âyetlerin de bi'l-ittifak tevil edildiğinde hiç şüphe yoktur. Bunun için bu babdaki ihtilâfın[1] ihtilâf olmaktan ziyade büyük bir fâide-i tefsîriyesi bulunduğunu anlamak lâzım gelir. Âyetteki iki rabttan her biri bir haysiyetle mânidar olarak maʿnâ-yı murâdı tavzih eylemişlerdir. Şöyle ki yalnız maʿnâ-yı hâssı veya maʿnâ-yı eʿammın ehassa da şümûlü itibariyle, cemîʿ-i aksâmı nokta-i nazarından müteşâbihin mânasını Allah'tan başka kimsenin bilmediğini, fakat maʿnâ-yı eʿammı cemîʿ-i aksâmıyla değil ale'l-ıtlâk mülâhaza edilecek olursa bunlardan bir kısmını ulemâ-yı râsihînin dahi bilebileceğini anlatmıştır. Yalnız vakıf rivayeti olsa idi zâhiren ulemâ-yı râsihîne hiçbir hisse-i te'vîl kalmaz, وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ile mülâyim[2] olmazdı. Yalnız atıf rivayeti olsa idi bu surette de ulemâ-yı râsihînin bütün aksâm-ı müteşâbihâtı Allah gibi [1047] bilebilecekleri anlaşılırdı. İşte vav'ın müteşabih olarak îrâdı atfın tevzîʿ tarîkiyle, istînâfın[3] da te'vîl-i[4] kül veya hâssa nazaran olduğunu ifham etmiştir. Binâenʿaleyh müteşabih maʿnâ-yı eʿamma haml olunmak üzere vakıf takdîrinde hâsıl-ı maʿnânın وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَ, وَمَا يَعْلَمُ تَأْوٖيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ كُلِّهِ اِلَّا اللّٰهُ demek olup bazılarını Allah'tan mâʿadâsının muhkemâta ittibâʿ suretiyle imkân-ı ilimlerine mâniʿ olmayacağını atıf rivayeti îzah eder. Şu hâlde tevil nokta-i nazarından müteşâbihât üçe ircâʿ olunur:

1. Vukuf mümkin olmayan ki kıyametin ve hurûc-i dâbbenin vakti vesâire gibi.
2. İnsanların bilmesi mümkin olan ki elfâz-ı garîbe ve ahkâm-ı muğlaka gibi.
3. İkisi arası ki marifeti bazı ulemâ-yı râsihîne mahsus olur.

Bunun için biz bâlâda muhtâr-ı selef üzere hem lüzûm-i vakfı ihtiyar ettik hem de atıf suretindeki mânaya işaretini gösterdik. Yalnız atfı ihtiyar,

1 B: "ihtilâfâtın".
2 B: "mülâzim".
3 B: "istînâfen".
4 B: "te'vîli".

Kur'an'da ulemâ-yı râsihînin katʿiyyetle anlayamayacağı ve ilm-i ilâhîye tefvîz etmeye mecbur olacağı hiçbir şey yoktur gibi bir ihtimâli tazammun edebilir. Bir kelâmdan hiçbir şey fehm olunamamak[1], kelâmda fâide-i hitab esâsıyla kābil-i telif olmadığı mülâhazasına mebnî böyle bir ihtimâli zannedenler olmuşsa da doğru değildir. Şüphesiz ki Kur'an'da hiçbir lafz-ı mühmel yoktur, mukattaʿât-ı süverde bile muhtelif vücûh-i fehm vardır. Mesele mefhûmâtın tahdid ve ihkâmıyla maʿnâ-yı murâdın tâyinindedir. Fâide-i hitab ise bu tâyine mütevakkıf değildir. Bâlâda kabul[2] eylediğimiz vechile nâmütenâhî taharriyâta müsaid mevzular sezdirmek, ilm-i beşerin kıymetini tâyin ettirmek, merâtib-i nâsa göre muhtelif zevkler, fâideler bahşetmek, nihâyet ulemâ-yı râsihîni tefekkür-i nâmütenâhî ile mübtelâ kılmak gibi daha birçok fâide-i hitâb vardır. Kur'ân'ın öyle [1048] işarâtı vardır ki bunlar ilm-i Kur'an ile tevaggulden sonra sezilmeye, sonra da cereyân-ı hâdisât ile tevili anlaşılmaya başlar. Elfâzı mânaya ircâʿ etmek teviliyle, mânayı vâkıʿa tatbik etmek mânasına tevil beyninde de fark vardır. Binâenʿaleyh tefsîr-i Kur'an'da مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ diyecek noktalar bulunduğu hiçbir zaman unutulmamak ve her hâlde muhkemâtına iyi sarılmak lâzım gelir. Bu âyetler bize âyât-ı Kur'ân'ın sûret-i umûmiyede meâlini tâyin etmek ulemâ-yı râsihînin de tamamen salâhiyeti dâhilinde olmadığını ve nazm-ı Kur'ân'ın ve ale'l-husûs müteşâbihâtının taʿabbüdî bir surette aynen hıfz u zabtına dikkat edilmek lâzım geldiğini gösterdiği cihetle taʿyîn-i meâl demek olan terceme meselesinin nasıl bir emr-i hatîr olduğunu iyi düşünmek iktizâ eder. Hemen Cenâb-ı Hak kalblerimizi ibtiğā-i fitne ve ibtiğā-i te'vîl ile zeyğ u inhiraftan muhafaza buyursun.

رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ اِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةًۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ. رَبَّنَٓا اِنَّكَ جَامِعُ النَّاسِ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ فِيهِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ

Evet, Allah lâ-yuhlifu'l-mîʿâddır. لَا رَيْبَ فِيهِ olan o haşr günü behemehâl gelecek, kalbleri zeyğ u küfürden, fitne ve fesaddan sâlim olan, âyât-ı hakka اٰمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا diyen ehl-i iman Allah'ın vaad

---

1 B: "olunmamak".
2 H: "îzah".

ettiği rahmetine, nusretine erecek, küfürde ısrar edenler de vaʿîdini, ikābını bütün şiddetiyle göreceklerdir. Bunun için {اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِىَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔاۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِۙ كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَاۚ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْۜ وَاللّٰهُ شَدٖيدُ الْعِقَابِ} Resûlullah'ın hak peygamber olduğunu bildiği ve kardeşine söylediği hâlde Rum krallarının verdiği malları elinden kaçırmak endişesiyle iman etmeyen Necran piskoposu sebebiyle nâzil olduğu rivayet edilen bu âyet, hükmü âm olarak vârid olmuş ve Âl-i Firavun[1] vesâirenin başlarına gelen şiddetli felâketler bütün bu gibilerin, yani âyât-ı hakkı tekzib ve inkâr [1049] edenlerin hepsinin başına da geleceğini mü'minlere vaʿd, kâfirlere vaʿîd olarak haber vermiştir.

Mukaddemâ Yahudîler hakkında nâzil olan şu iki âyet de bunları vely ettirilerek hükümde teşrik edilmişlerdir:

قُلْ لِلَّذٖينَ كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ وَتُحْشَرُونَ اِلٰى جَهَنَّمَۜ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٢﴾ قَدْ كَانَ لَكُمْ اٰيَةٌ فٖى فِئَتَيْنِ الْتَقَتَاۜ فِئَةٌ تُقَاتِلُ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَاُخْرٰى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْىَ الْعَيْنِۜ وَاللّٰهُ يُؤَيِّدُ بِنَصْرِهٖ مَنْ يَشَٓاءُۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِاُو۬لِى الْاَبْصَارِ ﴿١٣﴾

Meâl-i Şerîfi

O küfredenlere de ki: Siz mutlak yenileceksiniz ve toplanıp cehenneme sürüleceksiniz[2], o ise ne fena döşektir (12). Muhakkak bir âyet oldu size, çarpışan iki cemiyette: Bir cemiyet Allah yolunda vuruşuyordu, diğeri de kâfir: Onları gözgöre kendilerinin iki misli görüyorlardı, Allah da nusretiyle dilediğini teyid buyuruyordu. Görecek gözleri olanlar için elbette bunda şüphesiz bir ibret var (13).[3]

1 B: "Âl-i Firavun'un".
2 B: "sürükleneceksiniz".
3 H: "O küfredenlere de ki: Siz mutlak yenilecek ve toplanıp cehenneme sürüleceksiniz, o ise ne fena yataktır (12). Çarpışan iki fırkada size mutlak bir âyet vardı; bir fırka vuruşuyor Allah yolunda, diğeri ise kâfir. Ötekilerini gözgöre kendilerinin iki misli görüyorlar. Allah da nusretiyle dilediğini teyid buyuruyor. Elbette bunda gözü olanlar için mutlak bir ibret var (13)".

Bedir muharebesinde Resûlullah'ın müşriklere galebesini gören Medine Yahudîleri "Vallahi işte bu bize Mûsâ'nın vaad ettiği ve Tevrat'ta evsâfı mezkur olan Nebiyy-i ümmî" [1050] demişler ve tâbiʿ olmak arzusunu göstermişlerdi. İçlerinden bazıları "Acele etmeyiniz bakalım bir vaka daha görelim" demiş, Uhud vakası olunca tereddüde düşmüşler, hâlbuki o sırada bir müddet için Resûlullah ile bir muʿâhedeleri de varmış, nakz-ı ʿahd etmişler, bu âyetler nâzil olmuştur. İkinci âyet Bedir muharebesinin nusret-i ilâhiye için nasıl bir misâl-i ibret teşkil ettiğini gösteriyor ki burada كَمْ مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/249][1] mazmûnu İslâm'da ilk misâliyle ve fî sebîlillâh olmak şartıyla tavzih edilmiş ve sûrenin cevâb-ı nusret olan noktalarından biri daha gösterilmiştir. Fi'l-hakīka gazve-i Bedir, bilâhare gerek Yahudîleri ve gerek Necran'dan başlayarak Nasârâ-yı Arab u Rûm'u mağlub eden muzafferiyyât-ı[2] İslâmiyenin de mebde'i olmuştur. Ve ahkâm-ı Kur'ân'a cidden ittibâʿ edenlere bu nusret her zaman mevʿûddur.

Böyle iken acaba insanlar bundan neye tegāfül eder?

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَٓاءِ وَالْبَن۪ينَ وَالْقَنَاط۪يرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْاَنْعَامِ وَالْحَرْثِۜ ذٰلِكَ مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَاٰبِ ﴿١٤﴾

Meâl-i Şerîfi

İnsanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar, ekinler kabîlinden şehevât sevgisi bezendi. Fakat bunlar dünyâ hayâtın geçici metâʿı, hâlbuki Allah, âkıbet güzelliği O'nun yanındadır (14).[3]

[1051] {زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ} Şehvetle alâkası çok olan, ʿayn-ı şehvet gibi kesilmiş bulunan şeylere mahabbet yahut mahza şehevât

1 "…'Nice az bir cemiyet, çok bir cemiyete Allah'ın izniyle galebe çalmışlar…"
2 B: "muzafferiyet".
3 F: "~~Bezenmiştir~~ insanlara ~~şehevât sevgisi~~: Kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar, ekinler kabîlinden şehevât sevgisi bezendi. Fakat bunlar dünyâ hayâtın geçici metâʿı. Hâlbuki Allah, âkıbet güzelliği O'nun yanındadır."
H: "Bezendi insanlara kadınlar, oğullar, yüklerle altın ve gümüş yığınları, salma atlar, davarlar ve ekin gibi şehevât sevgisi. Bunlar dünyâ hayâtın geçici metâʿı. Hâlbuki Allah, O'nun yanında âkıbet güzelliği."

için sevilen[1], ezcümle şu zikredilen şeyler[2] nâsa çok ziynetli gösterildi, bunları pek hoş gördüler, sevilecek şey bunlar zannettiler. ۞ Bir bunların[3] meşrû birer[4] nimet olması haysiyeti, bir de hayâlî gayr-i meşrû bir şeye sebep olması haysiyeti vardır. Birincisinde müzeyyin Allah, ikincisinde müzeyyin şeytan ve cehâlet-i beşerdir ki zemmi ve fenâlığı bu haysiyetledir. "**Şehvet**", nefsin arzu ettiği şeye atılışıdır ki "gönül çekmek" tâbir olunur. İfrâtına "hırs" u "şereh" denilir. Lisânımızda "şehvet", "iştihâ"dan ehas olarak müteʿâref ise de aslında değildir. Burada şehevât, ʿayn-ı şehvet kesilmiş, müşteheyât mânasına olarak[5] mâbaʿdiyle müfesserdir.[6] Maʿamâfîh حُبّ mefʿûl mânasına alınarak şehevât kendi mânasında bırakılmak ve mâbaʿdi hubbun beyânı olmak da muhtemildir.[7] {وَالْبَنِينَ} Evlâd ve hele oğullar demektir. Bunda kadınlar tarafından melhuz olan hubb-i şehevâta da bir îma vardır. Zira nâs eʿamdır. Fakat sarâhaten zem erkeklere tevcih olunmuş ve kadınlar sevmek değil, sevilmek mevkiʿinde gösterilmiştir. {وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ} "**Kanâtîr**" "kantar"ın cemʿidir. "**Mukantara**" kantarlanmış demektir. Kantarların kantarlanması darb suretiyle teksir ve mübalağa içindir.[8] Hesab ıstılâhıyla lâekal "Kantarlar murabbaʿı" demek gibidir. Kantar aʿzamî bir vezn mikyâsıdır ki muhtelif zamanlarda muhtelif akvâmda, mütefâvit surette kullanılmıştır. Meselâ bir zamanlar Afrika ve Endelüs'te sekiz bin miskal, sonra yüz rıtıl bir kantar addedilirmiş[9]. Hazret-i Peygamber'den bin iki yüz ukıyye veya on iki bin ukıyye veya bin iki yüz dinar diye üç rivayet de zikrediliyor. Itlâkına nazaran bir ʿaded-i

---

1 H -"mahabbet yahut mahza şehevât için sevilen".
2 H: "şeylere"; +"mahabbet".
F: "şeyle~~re mahabbet~~"
3 H -"Bir bunların"
4 H: "bir"
5 H: "mânasınadır ki"; -"olarak".
F: "mânasına~~dır ki~~".
6 H +"Böyle olmasa idi, mahabbetin izâfeti cây-ı nazar olurdu."
F: "~~Böyle olmasa idi, mahabbetin izâfeti cây-ı nazar olurdu.~~"
7 H -"Maʿamâfîh حُبّ mefʿûl mânasına alınarak şehevât kendi mânasında bırakılmak ve mâbaʿdi hubbun beyânı olmak da muhtemildir".
8 H +"ki".
9 B: "addedilmiş".

mahsus ifade etmeyip en yüksek vezinde birçok şey [1052] demek olur. Nitekim Arab'da kantar bir vezn-i gayr-i mahduddur. Veya yerle gök arası mal demektir diye de rivâyât-ı lügaviye mevcuddur.

İşte böyle şehevât mahabbetini pek güzel bir şey zannetmeleridir ki kendilerini her fenalığa sürükler, bu müşteheyâta böyle mahabbet ise göründüğü gibi güzel bir şey değildir. Bunların gāye-i emel[1] ittihaz edilmeye değerleri yoktur. Nihâyet bunlar alçak bir hayat metâʿıdır.

İnsan bırakır hepsini hîn-i seferinde

Dönüp dolaşıp varılacak, gāye-i emel[2] ittihaz edilecek şey bunlarda değil, Allah yanındadır ki bu hayât-ı dünyâdan geçilip Allah'a varıldığı zaman erilir. Binâenʿaleyh o şehevât, hayât-ı dünyâyı geçirmek ve Allah'a gitmek için intifâʿ edilmek üzere verilmiş vâsıta olmak itibariyle mintarafillah birer nimet iseler de bu alçak hayata ve bunun metâʿı olan şehevâta mahabbet etmek ve bu yüzden Allah yanındaki hüsn-i meâbı feda eylemek ne kadar budalalıktır, ne kadar alçaklıktır.

Bunları anlatmak için:

قُلْ اَؤُنَبِّئُكُمْ بِخَيْرٍ مِنْ ذٰلِكُمْۜ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَاَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِۚ ﴿١٥﴾ اَلَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اِنَّنَٓا اٰمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَقِنَا عَذَابَ النَّارِۚ ﴿١٦﴾ اَلصَّابِرِينَ وَالصَّادِقِينَ وَالْقَانِتِينَ وَالْمُنْفِقِينَ وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْاَسْحَارِ ﴿١٧﴾

[1053] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Size o istediklerinizden daha hayırlısını haber vereyim mi? Korunan kullar için Rablerinin yanında cennetler var ki altlarından ırmaklar akar, içlerinde ebedî kalmak üzere onlar. Hem orada kendilerine gayet pâkize zevceler var, hele Allah'tan bir rıdvan var

1 B: "amel".
2 B: "amel".

ve Allah görür o kulları, (15) onları ki "yâ Rabbenâ" derler, "İnandık, iman getirdik, artık bizim suçlarımızı bağışla ve o ateş azâbından koru bizleri." (16) O sabredenleri, o sıdk u sadâkatle gidenleri, o dîvan duranları, o nafaka verenleri ve o seher vakitleri istiğfar eyleyenleri[1] *(17).*[2]

Her nimeti ihtivâ eden bu güzel cennetler, bu daimî dil-nişîn ve henüz gizli vatanlar, bu tertemiz pampak çiftler, o içinde bulunduğunuz geçici, aldatıcı alçak hayattaki müşteheyâttan çok güzel, çok hayırlıdır. Allah'ın bir rıdvânı, bir rızâ-yı tâmmı ise hepsinden büyük, her lezzetten yüksektir. Fakat bu hüsn-i meâb herkese değil, o dünyanın her lahza mütehavvil ve zâil olan müşteheyâtına mahabbetten sakınıp kötü âkıbetten korunan müttakīlere mahsustur. Böyle olmayanlar hüsn-i meâba eremez, lezzet-i rıdvânı bulamaz. Önünde derd-i iştiyak, sonunda hirmân u azab içindedirler. Bu ittikā da kuru laf, zâhirî nümâyişle değildir. Allah kullarının içini dışını, ne yapıp ne işlediklerini görür. İmanlarını şüphesiz olarak ikrar ve itiraf edip bu sayede günahlarına mağfiret ve hiçbir lezzete imkân bırakmayan ateş azâbından vikāyelerini niyaz eden, sabırlı, sözlerinde, azm ü niyetlerinde, işlerinde sâdık, huşûʿ u hudûʿ ile tâat ü ibâdâta [1054] müdavim, mallarını fî sebîlillâh infak eden, zulmetlerin nûra, gafletlerin şuhûda tehavvül etmek üzere bulunduğu o seher vakitlerinde istiğfar eyleyen kullarını gözetir, hüsn-i meâbı, rıdvân-ı ekberini böyle kullarına verir. Binâenʿaleyh ta başta kalben tasdîk ü izʿân ve lisânen ikrâr u itirâfı cemʿ eden iman, gufrân-ı zünûb ile azabdan vikāyeye sebep ve vesile ise de şâibesiz hüsn-i meâb ve rıdvân-ı ekber, zikr olunan evsâfı ve ahlâk u hasâili itiyad edebilenlere, böyle Müslümanlaradır[3].

---

1 F: "edenleri".

2 H: "'Size' de, 'o istediklerinizden daha hayırlısını haber vereyim mi? Korunan kullar için Rablerinin yanında cennetler var, altlarından ırmaklar akar, ebediyen içlerinde kalırlar. Hem onlarda kendilerine gayet pâkize çiftler var, hele Allah'tan bir rıdvan var.' Ve Allah görüyordur o kulları (15). Şöyle diyenleri: 'Yâ Rabbenâ! Bizler hakkā inandık, iman getirdik, artık günahlarımıza mağfiret buyur ve o ateş azâbından koru bizleri' (16). O sabredenleri, o sıdk u sadâkatle gidenleri, o dîvan duranları, o nafaka verenleri, o seher vakitleri istiğfar eyleyenleri (17)".

3 H: "edebilenleredir"; -"böyle Müslümanlaradır".

Sakın bu beyânâtı, bu vaʿd ü vaʿîdi, bu iman u ilticâ ile bu hasâil-i âliyeyi, hâsılı bu dini, esassız veya beyyinesiz, şâhidsiz, neticesiz, damânsız, boş bir şey, kuru bir iddia, hakkiyeti şüpheli, şunun bunun muhâlefetiyle zaafa düşecek, hakikatten kalkacak, insanı aldatacak bir kavl-i mücerred zannetmeyiniz, zira:

شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُو۫لُوا الْعِلْمِ قَٓائِماً بِالْقِسْطِۜ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُۜ ﴿١٨﴾ اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُۜ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْياً بَيْنَهُمْۜ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ فَاِنَّ اللّٰهَ سَر۪يعُ الْحِسَابِ ﴿١٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Şehadet eyledi Allah şu hakikate: لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ *başka tanrı [1055] yok ancak O. Bütün meleklerle ilim ulularıda adl ü hakkāniyetle durarak şâhid: Başka tanrı yok ancak O. Azîz O, Hakîm O (18). Doğrusu Allah ʿindinde din, İslâm'dır; o kitab verilenlerin ihtilâf etmeleri ise sırf kendilerine ilim geldikten sonra aralarındaki bağyden, ihtirastandır. Her kim de Allah'ın âyetlerine küfr ederse şüphe yok ki Allah çabuk hesablıdır (19).*[1]

{شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُو۫لُوا الْعِلْمِ قَٓائِماً بِالْقِسْطِ} Allah muhakkak لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olduğuna bizzat kendisi ve melâikenin hepsi ve hakikaten ilim sâhibi olan ulemâ-yı kâmilîn şehadet etti. Hem de kāim bi'l-ʿadl olarak şehadet etti[2]. Allah teâlâ'nın vahdâniyeti ve adl ü hakkāniyetle kayyûmiyeti ale'l-merâtib bu üç şehadetin her biriyle ve mecmûʿu ile sâbittir.

Yukarılarda da sebk ettiği üzere lügatta "şuhûd" u "şehadet" esasen huzur demek olup nefsinde gerek huzûren ve gerek husûlen tekarrur

1 H: "Şehadet eyledi Allah, doğrusu başka tanrı yok, ancak O. Bütün melekler de, ilim uluları da adl ü hakkāniyetle kāim olarak şâhid; başka tanrı yok ancak O. Azîz O, Hakîm O. Muhakkak Allah indinde din sade İslâm'dır. O kitap verilenlerin ihtilâf etmesi ise kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarındaki bağyden, ihtirastan dolayıdır. Hâlbuki her kim Allah'ın âyâtını inkâr ederse şüphe yok ki Allah serîʿu'l-hisâb'dır".

2 B -"etti".

eden ilmi[1] edâ ile bir hakkı isbâta "şehadet" ıtlak olunur. Örfte ve şerʿde şâhid müddeʿî ve müddeʿâ aleyhten başka olur. Burada ise münzil-i kitab olan Allah teâlâ'nın şehadetinde müddeʿîlikle şâhidliğin, hatta şâhid ile meşhûdun-bihin ittihâdı mevzûʿ-i bahs olabileceğinden bu şehadetin mânası iyi düşünülmek iktizâ eder. Evvelemirde müddeʿî Peygamber, müddeʿâ aleyh münkir kâfirler olmak itibariyle bu sualin vârid olamayacağı[2] derkârdır. Şehâdet-i ilâhiyenin mânası bir hakkı ale'l-ıtlâk bildirmek, beyân u izhar etmek veya ikāme-i delâil ile isbat eylemek, ilm-i şuhûdî ile hükmetmek mânalarından biriyle dahi tefsir edilir. Bu mâna ile Cenâb-ı Allah âfâk u enfüste hadd ü hesâba gelmez şevâhid ve delâil halk u ikāme ederek vahdâniyetini ve sıfât-ı sübhâniyesini beyan ve izhar ettiği gibi bundan başka delâil-i teşrîʿiye dahi inzal eyleyerek bunları ihbârıyla tasdik buyurmuştur ki âmme için bu mânanın tefhîmi kolay olduğundan bir hayli müfessirîn bununla iktifâ etmişlerdir. [1056] Fakat burada daha derin ve beyne'l-hükemâ pek çok münakaşalara sebep olmuş olan mebhas-ı[3] maʿrifetin, yani ilm-i yakīn meselesinin esaslı bir halli vardır. Bu bize gösteriyor ki her hususta mebde'-i yakīn Hak teâlâ'nın kendine ve vahdâniyetine ilm ü şehadetidir. Her ilm-i yakīn hakkın kendine mutabakatı ve bu mutakabatı iʿlâm ve iʿlân ile kāimdir. İlm-i yakīn ʿayn-ı yakīne, ʿayn-ı yakīn, hakk-ı yakīne müsteniddir. Vâkıʿde hak olan herhangi bir şeyin bizzat veya bi'l-vâsıta kendisini göstermesidir. Mücerred cezm-i ʿindîden yakīn-i nefsü'l-emrîyi fark ettirir. Bunun için gerek âfâkta gerek enfüste ilm-i şuhûdî ilm-i istidlâlîye fâiktir. Meselâ: Acaba şu bahçede bülbül var mı, yok mu diye bahse tutuşan ve her biri davasını akıldan veya semʿden ahz ettiği deliller ile isbata çalışan birtakım kimselere karşı bir bülbülün ötmeye başlaması ne büyük şehadettir. Hâlbuki bu bile henüz istidlâlî olan bir ilm-i yakīndir.[4] Burada asıl şâhid bir taraftan o sesin bülbülde, diğer taraftan sâmiʿlerde zuhûru ve her iki tarafla olan kıyam ve nisbet-i vahdâniyesidir. Bu bir sestir ve bu ses bir

---

1 B: "ilim".
2 H, F ve B: "olmayacağı".
3 B: "mebâhis-i".
4 B -"Hâlbuki bu bile henüz istidlâlî olan bir ilm-i yakīndir".

bülbül sesidir. Binâenʿaleyh hakikat, nefsine mutâbıktır diyenlerin daha evvel kendilerinde bir şâhid ve meşhud vardır.[1] Ve bu şâhid ve meşhud onların nefislerinde hem evvel ve hem şimdi birleşmiştir. Binâenʿaleyh hakikatin derinliklerinde ve zamanın bütün cereyânında şâhid ile meşhûdun bu birleşmesidir ki şehadetin künhü ve tasdîki hakkın esas şâhididir. Bu ise hakkın nefsine mutabakatı mebde'ine râciʿdir. Ve bu her hakkın hak olmak haysiyetiyle vahdet-i mutlakası demektir. Bu da evsâf-ı fenâdan münezzeh mine'l-ezel ile'l-ebed hakk-ı mahz olarak kāim bulunan Allah teâlâ'nın ikāme-i adl ü hakkāniyetle kıyâm-ı vahdâniyetine ve O'nun kendinde huzûruyla ezelen ve ebeden mutabakatına ve bunu izhar ve iʿlânına müsteniddir. Herhangi bir hakkın nefsine mutabakatı هو هو ayniyet denilen bir nisbet-i tasdīkiyedir ki bu ancak bir nefs-i âlim ile tahakkuk eder. İlim, nefs-i âlim bertaraf [1057] edilirse eşyânın nefsine mutabakatı meselesi yoktur. Fakat bir nefs-i âlime karşı bir taş bile kendini izhar ederek kendine şehadet eder. Şu hâlde nüfûs-i insâniyeden sarf-ı nazarla kendilerine âlim olmayan eşyâ nefsine mutâbık değil ise eşyânın nüfûs-ı insâniyede kendine şehadet edebilmesi nasıl mümkin oluyor? Ve sonra bütün bu şehadet "hak" nâmı verilen bir nokta-i vahdette nasıl toplanıyor? İşte ilim meselesinin feylesofları şaşırtan[2] en ince noktası burasıdır. Bu âyette bu noktayı hallederek ilm-i yakīnin mebde'-i hakīkīsini gösteriyor. Eşyânın kendi zatlarında kendilerine mutabakatı Hak teâlâ'nın kendi zâtında kendine mutabakatının, yani هو هو kendine ilminin ve bu ilmini izhar ile kendine ve kendi vahdâniyetine şehadetinin eseridir. Binâenʿaleyh eşyâ kendilerine kendilerinde mutâbık değil, kendine âlim olan Zât-ı Hak'ta, yani ilm-i ilâhîde kendilerine mutâbıktırlar. Nüfûs-i insâniyenin kendilerine mutabakatı kezâlik eşyanın nüfûs-ı insâniyede kendilerine[3] mutabakatları da her birinin ilm-i ilâhîde mensub olduğu vech-i hak dolayısıyladır.[4] Binâenʿaleyh âlemde ne kadar şuhûd u şehadet, ne kadar[5] ilm ü istidlâl varsa hepsi Hak

1 B -"kendilerinde bir şâhid ve meşhud vardır".
2 H ve F: "şaşıran".
3 B -"kezâlik eşyanın nüfûs-ı insâniyede kendilerine".
4 H ve F +"Ve".
5 B -"şuhûd u şehadet, ne kadar".

teâlâ'nın kendini bilmesi[1] ve bildirmesine, yani şehadetine mübtenîdir. İleride gelecek olan كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88][2], اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [Fussilet 41/53][3] âyetleri de bu iki noktayı tavzih etmiştir. Hâsılı şâhid-i hakīkī ancak Allah teâlâ'dır. Meselâ "güneş var" diyen bir şâhid kendisiyle meşhûdu olan güneş arasında nisbet-i hakkın şehadetine tebaʿiyetten başka bir şey yapmış olmaz. Şu kadar ki bu tebaʿiyet[4] sarih veya zımmî veya gayr-i meşʿûr[5] olabilir. Hak teâlâ'dan başka hiçbir âlim ne kendine ne sâir eşyâya tamamen şâhid değildir. Nefs-i insânîde eşyânın kendilerine mutabakatları izâfî, nâkıs ve min-vecihtir. "Ben, benim" diyebilen insanın bile nefsine mutabakatı min külli'l-vücûh tam ve mutlak ve hakka'l-yakīn değildir. Onun kendisinde bilmediği, şehadet edemediği[6] nice vücûh-i izâfet vardır. İnsanın [1058] gerek kendinde gerek eşyâda hakikaten bilebildiği maʿlûmât, şehâdet-i hakkı bizzat veya bi'l-vâsıta sezebildiği vücûhtur. Binâenʿaleyh insanda[7] mutlak, en hakīkī bir ilm-i yakīn varsa o da vücud ve vahdet-i ilâhiyeye ilimdir. Zira bu ilim gerek kendisine ve gerek eşyâya olan ilimlerinin[8] hepsinin rükn-i akdemidir. Bundan başka herhangi bir ilimde zarûret-i zâtiyye-i kâmile yoktur. Ehl-i ilmin merâtibi de bu şehadete kurb ve buʿdü ile mütenâsibdir. Nefislerinde Hak teâlâ'nın bu şehadetini sezemeyenler ulemâdan olamazlar. Bunlar ilmi inkâr eden sofestâiyye ve kefere-i reybiyyedendirler. Gerek nefsine ve gerek eşyâya ilminin hakkiyetine[9] kāil olup da Hak teâlâ'yı inkâr edenler ise kefere-i muʿânidîndendirler. Cenâb-ı Allah'ın kendine kendinde ilmi ve şehadeti bulunduğu gibi eşyâyı îcad ile âfâk u enfüste bu ilmini lâ-yüʿad velâ yuhsâ şevâhid ile iʿlân ve izhar etmesi; ilim, ukūl, ervâh ve kuvâ-yı müdrike ve bunlara mutâbık ulema halk ederek onlara şehadetini tebliğ ve iʿlâm eylemesi dahi O'nun mâ-sivallâha karşı

---

1 B: "bilmesine".
2 "…O'nun vechinden başka her şey helâktedir…"
3 "…Kâfî değil mi bu ki Rabbin her şeye şâhid."
4 B: "tâbiʿiyet".
5 B: "meşrûʿ".
6 B: "etmediği".
7 H ve F +"en".
8 M ve B: "ilimlerin".
9 M ve B: "hakikatine".

kendine, kendinin vahdâniyetine hakkāniyetle şehadetidir ki evvel ü âhir, mebde' ü meʿâd, müddeʿî, şâhid, meşhud[1], meşhûdun aleyh, hâkim hepsi bu nokta-i vahdette birleşmeden, buna rücûʿ ve ilticâ etmeden ne bir şehadet yapılır, ne vücuddan ne ilimden ne amelden bir eser sezilir. Allah teâlâ Zât-ı ehadiyetinde şâhid ve meşhûdun birliğini ve bütün şehadetlerin bu birlik sayesinde bu şehâdet-i vahdâniyenin kıyâm-ı adli ve hükm-i hâkimiyeti tahtında cereyan ettiğini, bu şehadet olmadan hiçbir şeyin adl ü hakkāniyetle tasdik edilemeyeceğini yani hiçbir şeyde ilm-i yakīn olamayacağını[2] hem fiilen ve hem kavlen şehadetiyle isbat eyledi ve buna kendi şehadetiyle, kendi tezkiyesiyle müeyyed nice şâhidler de halk u ikāme eyledi. Ezcümle bu sayededir ki bir insan "ben, benim" diye kendini tanır, kendi kendine şehadet eder, kendi şuurunun kendi varlığına intibâkını kendine [1059] haber verir. Hem müddeʿî hem şâhid hem meşhud olduğu hâlde bu şehadetini ʿayn-ı adl ü hak tanır. Şüphesiz olarak inanır. Sâniyen Allah teâlâ'nın لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olduğuna bütün melâike gerek tekvînî ve gerek teşrîʿî herhangi bir hususta emir ve irâde-i ilâhiyeyi tebliğ ve icrâya me'mur süferâ-yı ilâhiye olan kuvâ-yı müdrike-i muhikka, ukūl ve ervâh-ı mücerrede dahi şehadet ettiler ve şehadetlerinin hakkiyetine[3] Hak teâlâ'yı şâhid ve[4] müzekkî tuttular. Zira Allah teâlâ kendi şehadetini evvelâ bunlara bildirdi ve bunları işhâd etti. Sâlisen Allah teâlâ'nın لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olduğuna اُولُوا الْعِلْمِ yani hakikaten ilim sâhibi olanlar cemîʿ-i enbiyâ ve ulemâ-yı kâmilîn ve hükemâ-yı muvahhidîn şehadet ettiler. Ehl-i ilim meyânında görünüp de adl ü hakkāniyetten[5] inhiraf eden, kāim bi'l-adl olmayanların inkâr veya ketm-i şehadet etmelerinin ehemmiyeti yoktur. Adl ü insaf ile muttasıf hiçbir sâhib-i ilm bulunmaz ki hiç olmazsa kendi nefsinde, vahdâniyyet-i ilâhiyeye şehadet etmesin. Zaten ilmin ve âlimin bi'l-fiil mevcudiyeti, vahdâniyyet-i ilâhiyenin bâriz delillerindendir. İlim vâkıʿa mutâbık hak değilse ilim olmaz; bildiğinin doğruluğuna, hakkiyetine iman ve şehadeti olmayan da âlim değildir.

1 B -"meşhud".
2 B: "olmayacağını".
3 B: "hakkāniyetine".
4 M ve B -"ve".
5 B: "hâkimiyetten".

Hak teâlâ ezelen ve ebeden hakikaten ilâh-ı yegâne ve vahdâniyetine şâhid değilse ne ilimde hakikat bulunabilir ne de kimse kendini tanıyıp bilebilirdi. Sofestâiyye gibi ilmi inkâr ederek veya tersine giderek reyb ü küfre sapanlar ise kendilerinde şâhid-i hak olan ilim bulunmadığından dolayı ehliyyet-i şehadetten mahrum ve mahkûm[un] aleyhler meyânına dâhildirler.

İşte لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه mânasıyla vahdâniyyet-i ilâhiyeye ve Allah'ın adl ü hakkāniyeti ikāme edip duran bir Kayyûm-i ezelî olduğuna böyle bir nizâm-ı vahdette ve bütün mevcûdâtın ve kâffe-i hakāikin mâ-bihi'l-kıyâmı[1] olarak ale'l-merâtib kāim, adl[2] ve makbûlü'ş-şehâde bu kadar şuhûd; müttefiku'l-lafz ve'l-maʿnâ müteselsilen şehadet ettiler, her biri kāimen bi'l-kıst [1060] أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه dediler. لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ Yani Nasârâ'nın zuʿmları gibi teslis yok, birtakım eʿizze yok.[3] Burada işbu قَٓائِماً بِالْقِسْطِ müteʿaddid rabtlara muhtemildir. Evvelâ şâhidiyeti itibariyle vasfı olmak üzere اللّٰه'tan hâl, sâniyen meşhûdiyeti vasfı olmak üzere هُوَ'den hâl olur ki mânen ikisi mütelâzımdırlar. Sâlisen اُولُوا الْعِلْمِ'den veya عِلْم'den hâl, râbiʿan "Allah ve melâike ve ulü'l-ilm"in[4] her birinden hâl olabilir ki te'hîrine nazaran en zâhir olan budur. قائمًا كُلُّ وَاحِدٍ بِالْعَدْلِ demek olur. Ve şehadetten sonra tezkiyeyi ifade eden bir hâl-i müekkide kabîlinden olduğu için شَهِدَ كُلُّ وَاحِدٍ قَائِمًا بِالْعَدْلِ مُحِقًّا takdîrinde bir cümle-i müste'nefe olması en güzel vecihtir. Gerçi جَائَنِي الْقَوْمُ رَاكِبًا denildiği zaman رَاكِبًا كُلُّ وَاحِدٍ mânası murad olunabileceği inkâr edilmiştir. Lâkin bu misâl yalnız ulü'l-ilmden hâl yapıldığı takdirdedir. Ve denilebilir ki جَائَنِي الْقَوْمُ رَاكِبًا ile جَائَنِي زَيْدٌ وَالْقَوْمُ وَأَتْبَاعُهُمْ رَاكِبًا arasında fark vardır. Atıf, tegayyür içinde bir cemʿiyyet ifade eder, كُلُّ وَاحِدٍ mânasını tasrih eyler.

Rivayet olunmuştur ki Şam ahbârından, yani Nasârâ ulemâsından iki zat gelmişlerdi, Medine'yi gördükleri zaman biri diğerine "Bu kasaba âhir zamanda çıkacak o Peygamberin kasabasına ne kadar benziyor"

1 B: "mâ-bihi'l-kıvâmı".
2 B: "âdil".
3 H -"لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ Yani Nasârâ'nın zuʿmları gibi teslis yok, birtakım eʿizze yok".
4 H ve F: "ulü'l-ilm".

dedi, baʿdehu huzûr-i risâlete girdiklerinde sıfât-ı[1] mahsûsasıyla tanıdılar. Aleyhissalâtü vesselâm'a "Sen Muhammed'sin" dediler, "evet" buyuruldu. "Hem de Ahmedsin" dediler, taraf-ı risâletten "Ben Muhammed ve Ahmedim" buyuruldu. Bunun üzerine "Biz sana bir şey soracağız, haber verirsen iman edeceğiz" dediler, "Sorunuz" buyuruldu. Onlar da "Bize Kitâbullah'ta en büyük şehadeti haber ver" dediler, bu âyet-i kerîme nâzil oldu. Bunun üzerine ikisi de Müslüman oldular.[2] Demek ki bu âyetin nüzûlü vefd-i Necran'dan mukaddem imiş.

Velhâsıl bütün vücûda şâmil olan bu üç şehadet neticesinde ilme'l-yakīn, ayne'l-yakīn, hakka'l-yakīn ve her [1061] hakikatten celî olarak mütehakkıktır ki لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ {اِنَّ الدّٖينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ}dır. Allah yanında marzî ve gāye-i saâdete mûsil olan hak din, İslâm'dan ibaret olduğunda şüphe yoktur. ۞ Kisâî kıraatinde اَنَّ feth ile, mütebâkīsinde kesr ile okunur. Fetih suretinde bu cümle evvelki meşhûdun bihten bedeldir. Yani Allah teâlâ vahdâniyeti hasebiyle dîn-i hakkın dîn-i İslâm'dan ibaret olduğuna şehadet etmiştir, asıl meşhûdun bih budur. Kesr suretinde ise لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ hükmü netîce-i şehadet, اِنَّ الدّٖينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ onun lâzımı olan bir cümle-i istînâfiyedir. Çünkü dîn-i İslâm'ın üssü'l-esâsı لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ diye şehâdet-i tevhîd ile min ʿindillâh gelenin hepsini ikrar ile[3] itiraf eylemektir. Diğer binâ-yı İslâm ve fürûʿu hep tevhîd-i ilâhîye tâbiʿdir. ʿİndallah sâbit olan hakk-ı meşhûdün bih ikāme-i adl ü hak ile vahdâniyyet-i ilâhiye, الإسلام da buna bütün levâzımıyla şehadet ve Allah'tan gelenin cümlesini ikrar olduğundan dîn-i hakkın İslâm'dan başka bir şey olmadığı da hakka'l-yakīn, ayne'l-yakīn, ilme'l-yakīn sâbittir. Allah teâlâ'nın kendisi için teşrîʿ ettiği, peygamberler gönderdiği, evliyâsına delâlet eylediği din, sırât-ı müstakīm budur. Niʿmet-i mükâfâtını ancak bununla verir, akıbette selâmete ancak bununla çıkarır.

---

1 H ve F: "sıfat-ı".

2 Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 200; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 17:
وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: قَدِمَ حَبْرَانِ مِنْ أَحْبَارِ الشَّامِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَلَمَّا أَبْصَرَا الْمَدِينَةَ قَالَ: أَحَدُهُمَا لِصَاحِبِهِ مَا أَشْبَهَ هَذِهِ الْمَدِينَةَ بِصِفَةِ مَدِينَةِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الَّذِي يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ؟ فَلَمَّا دَخَلَا عَلَيْهِ عَرَفَاهُ بِالصِّفَةِ، فَقَالَا لَهُ: أَنْتَ مُحَمَّدٌ، قَالَ: نَعَمْ، قَالَا لَهُ: وَأَنْتَ أَحْمَدُ؟ قَالَ: «أَنَا مُحَمَّدٌ وَأَحْمَدُ» قَالَا لَهُ: فَإِنَّا نَسْأَلُكَ عَنْ شَيْءٍ فَإِنْ أَخْبَرْتَنَا بِهِ آمَنَّا بِكَ وَصَدَّقْنَاكَ، فَقَالَ اسْأَلَا فَقَالَا أَخْبِرْنَا عَنْ أَعْظَمِ شَهَادَةٍ فِي كِتَابِ اللّٰهِ عَزَّ وَجَلَّ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، فَأَسْلَمَ الرَّجُلَانِ.

3 B: "ve".

Asl-ı lügatta "**din**", cezâ, yani mükâfat veya mücâzat veya itaat etmek maʿnâ-yı masdarîlerle alâkadar olarak bir[1] tâbiʿ ile hâkim bir metbûʿ arasındaki nisbetin ismidir. Bu nisbet metbûʿ hâkim tarafından mülâhaza edildiği zaman sevab veya ikāb ile tatbîk-i mes'ûliyet, tâbiʿ tarafından mülâhaza edildiği zaman da arzû-yı selâmet ve ümid ü mehâfetle tâat ve inkıyad ifade eder ki bunlar dinin maʿnâ-yı masdarîsidirler. Hâsılları deyyâniyet ve diyânettir. Fâtiha'da maʿnâ-yı maʿrûfuyla dinin târifi sebk etmiş idi ki, zevi'l-ʿukūlü hüsn-i ihtiyarlarıyla bi'z-zat hayr u nimete sâik olan bir vazʿ-ı ilâhî, "şerʿ u millet" dahi denilen ve efʿâl-i ihtiyâriyye-i beşeriyenin gāye-i hayr u saâdete doğru cereyânını tanzim [1062] eden bir tarîk, bir kanun, bir âmil-i mânevî demek oluyordu. Binâenʿaleyh umûmiyetle din denilince fikr-i mes'ûliyetle bi'r-rızâ bir tâbiʿiyyet-i ihtiyâriye talep eden ve tâbiʿiyetlerini şerr ü şekāvetten sıyânet ile hayr u saâdete götüren, aksi hâlde, yani hüsn-i rızâ ve ihtiyar ile ittibâʿ ve itaat edilmediği, hilâfından tevakkī olunmadığı takdirde de bizzat hayr u saâdetin zıddı olan netâyic-i seyyie ile ahkâm-ı cezâiyesinin cebren ve nâkābil-i ictinab bir surette tatbik edileceğini gösteren merciʿ-i ümid ve mehâfet ve şâyân-ı hayret bir surette son derece tâzim ile arz-ı ubudiyet edilir bir mürebbî-i hâkimin[2] vazʿ u teklif ettiği kānûn-ı mükâfat ve mücâzat veya ona itaat ve teslimiyet anlaşılacağından her hâlde din, bir ilâhî[3] ifade ve ona bi'r-rızâ itaat ve teslimiyeti iktizâ eyler. "Diyânet" de o ilâh-ı hâkime[4] ubûdiyet ve kanunlarına teslimiyet demek olur.

Yukarılarda da beyan olunduğu üzere asl-ı lügatta "İslâm", "silm", "selm", "selâmet" maddelerinden hemzesi duhul veya taʿdiye olarak kullanılır. Şümullü ve pek temiz bir kelimedir ki silm ü selâmete girmek veya koymak veya çıkarmak, selâmet temin eden teslimiyet, mütekābil bir müsâlemete girmek, hâlis u sâlim olmak veya tutmak mânalarına gelir ki hepsinde selâmet ve sâlimiyet gayesiyle bir inkıyâd u mutâvaʿat mânası vardır. Din dahi sâhib-i irade zevi'l-ʿukūl beyninde terk-i ihtilâf u

---

1 B -"bir".
2 M ve B: "hakîmin".
3 H: "ilâhın".
4 B: "hakîme".

cidal ile te'mîn-i müsâlemet eden bir kanundur. Bununla yalnız insanlar beyninde müsâlemet değil, insanlarla Allah teâlâ beyninde de bir akd-i selem vardır. Bu sayede irâde-i Hâlık ile irâde-i mahluk beyninde bir vifâk temin olunur. Kul, Allah'ın dilediği gibi ister, Allah da kulun dilediği gibi yapar, arada nizâʿ u muhalefet kalmaz, Allah'a vuslat-ı ebediye hâsıl olur. Ve bu sayede insanların irâdât-ı muhtelifeleri tevhid olunarak beynlerinde bir medeniyyet-i sâlime ve bir sulh-i dâim cereyan eder. Ve hepsi niʿmet-i ilâhiyeden mütenaʿʿim olur, felâh bulur. Vahdaniyyet-i ilâhiyeye ittibâʿ edilmeyince de bu gaye hâsıl olmaz [1063]. Bu suretle dinin künhü bu tevhid dairesinde bütün mânasıyla İslâm'dır. لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ olan Allah teâlâ'nın emrettiği hakk-ı diyanet de bu tevhîde şehadet ve bu tevhid dairesinde bir Allah'a teslimiyet ve itaattir. Bihakkın felâh u selâmet ve hayr u saadet ancak bu ihlâs u inkıyaddadır. ʿİndallah din, dîn-i hâlis olan إسلام إلى الله'dır. Allah'tan başka ilâh tanıyan veya hakkı bildiği hâlde dini tâbiʿiyyet-i haktan başka bir şey telakkī eden, din ile ilim, Hak teâlâ ile hayr-ı aʿlâ arasında nizâʿ tasavvur eyleyen veyahut[1] hayr u şer nizâʿının[2] hall ü faslına Allah teâlâ'nın hâkim olmadığını, hükm-i ilâhînin hâricinde herhangi bir şey kalabileceğini farz eden, velhâsıl mebde'-i[3] Hak'tan gelmeyen ve[4] âyât-ı Hak'tan istinbat edilmeyen dinlerin, tâbiʿiyetlerin[5] hiçbiri insanlara selâmet ve saadet bahşedecek dîn-i hak değildir. Allah teâlâ'ya şerik tasavvuru muhal ve bâtıl olduğu gibi İslâm'dan başka bir dîn-i hak tasavvur etmek de bâtıldır.

Hulâsa[6]: Dîn ü diyânetin bütün mânası nisbet-i tâat ve tâbiʿiyet ile te'mîn-i selâmette toplanır. İslâm'ın mânası da selâmeti müfîd, şâibesiz bir inkıyad ve mütabaʿatta toplanır. Şu hâlde din mefhûmu ale'l-ıtlâk tasavvur edildiği zaman bile ale'l-ıtlâk maʿnâ-yı İslâm'a mürâdif ve müsâvîdir. Hangi din ele alınacak olsa onun künhü İslâm ve inkıyaddan

1 B: "veya".
2 B: "nizâmının".
3 B: "mebde'i".
4 B: "veya".
5 F: "tâbiʿiyetleri".
6 B: "Hâsılı".

ibarettir. Dîn-i zâhir islâm-ı zâhirî, dîn-i bâtın islâm-ı bâtınî, dîn-i tâm zâhir ü bâtın ile islâm-ı hakīkī, dîn-i bâtıl yalan bir islâm, dîn-i hak, hak bir islâmdır. Hakikaten selâmet bahşeden hak bir islâm ise ancak tevhîd-i hakīkīye islâmdır. Tevhîd-i hakīkī ise şerîki bulunmak ihtimâli bulunmayan ezel ve ebedde Hayy u Kayyûm bir ilâh tanımak ve ancak O'na şehadet etmektir. Böyle bir ilâh ise ancak Allah teâlâ'dır. Evvel ü âhir bütün izzet ü hâkimiyeti şâhid ü meşhûd olan Zât-ı ehadiyetinde toplayıp kendinden başka ilâhı nefyetmiş, O'ndan [1064] başka ulûhiyet iddia eden veya ulûhiyet nisbet olunanların hepsinin acz u fenâsını dâima göstermiş ve göstermekte bulunmuş ve herhangi bir zamanda nizâm-ı tevhidden çıkmak isteyenleri perişan eylemiş ve her selâmeti tarîk-i tevhîdden bahşeylemiş, velhâsıl لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ diye ulûhiyette vahdâniyete kendisi de şehadet etmiş olmakla vahdâniyyet-i ilâhiyeye şehadet ile islâm-ı hakīkī Hak teâlâ'nın dini olduğunda şüphe yoktur. Deyyân-ı hakīkī olan Allah teâlâ'nın islâmını melâike ve ulü'l-ilm gibi kendi şehâdet-i tevhîdine îmân u ihlâs ile inkıyad edenleri rahmetiyle felâh u selâmete çıkarmak, kulların islâmı da ancak Allah'a teslîm-i nefs ederek bu tarîk-i selâmete girmektir. İşte dîn-i İslâm Allah ile kullar beynindeki bu nisbet-i vahdâniyedir. Melâikenin ve ehl-i ilmin dini de budur. İlimde bundan başka bir din yoktur. Bu dinin başı ilm-i hak, hak ilminin başı da bu dindir. Bu dinden başka bir din aramak ya Allah'ın fevkine çıkmaya çalışmak veya Allah'ın mâdûnuna teslîm-i nefs etmektir ki ikisi de dinsizlik ve küfürdür. İsyan ve tefrikadır, felâkettir. Binâenʿaleyh ehl-i kitâbın ihtilâfâtı ile bunun ilmiyetine ve hakkiyetine hiç halel gelmez. Onların gerek kendi aralarında ve gerek Resûlullah'a karşı ihtilâf çıkarmaları hakk u hakikati bildiren bütün esbâb-ı ilm geldikten sonra adl ü hakkāniyetle kıyâmı, hakka ve ilme islâm ve inkıyâdı bırakıp beynlerinde bağy u udvân ve sevdâ-yı tahakküm ile dinsizliğe, inkâra saptıklarındandır. Ve fakat isbât-ı adl ü hak için ikāme ve inzal buyurduğu اِنَّ الدّٖينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ gibi âyât u delâil-i katʿiyyeye her kim küfr eder, İslâm'dan kaçınırsa[1] Allah serîʿu'l-hisâbdır. Cezâlarını vermekten çekinmez.

---

1 B: "çıkarsa".

Bu isbat ve takrirden sonra gelelim sebeb-i nüzul olan münazara ve mücadele meselesine; yâ Muhammed:

فَاِنْ حَٓاجُّوكَ فَقُلْ اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِۜ وَقُلْ لِلَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ وَالْاُمِّيّ۪نَ
ءَاَسْلَمْتُمْۜ فَاِنْ اَسْلَمُوا فَقَدِ اهْتَدَوْاۚ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُۜ وَاللّٰهُ بَص۪يرٌ بِالْعِبَادِ۟
﴿٢٠﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيّ۪نَ بِغَيْرِ حَقٍّۙ وَيَقْتُلُونَ الَّذ۪ينَ يَأْمُرُونَ
بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِۙ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَل۪يمٍ ﴿٢١﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِي الدُّنْيَا
وَالْاٰخِرَةِۘ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِر۪ينَ ﴿٢٢﴾ اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا نَص۪يبًا مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ
اِلٰى كِتَابِ اللّٰهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ يَتَوَلّٰى فَر۪يقٌ مِنْهُمْ وَهُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٢٣﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا
لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍۖ وَغَرَّهُمْ ف۪ي د۪ينِهِمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٤﴾ فَكَيْفَ
اِذَا جَمَعْنَاهُمْ لِيَوْمٍ لَا رَيْبَ ف۪يهِ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٥﴾

[1066] **Meâl-i Şerîfi**

Buna karşı seninle münakaşaya kalkışırlarsa de ki "Ben, yüzümü İslâm ile tertemiz Allah'a tuttum, bana tâbiʿ olanlar da". O kitab verilenlerle verilmeyen ümmîlere de de ki: "siz, İslâm'ı kabul ettiniz mi?" Eğer nizâʿı keser, İslâm'a girerlerse doğru yolu tutmuşlardır, yok yüz çevirirlerse sana da düşen ancak tebliğdir. Allah görüyordur o kulları da (20).[1] *Her hâlde onlar, O Allah'ın âyetlerini tanımayanlar ve haksızlıkla peygamberleri katl eyleyenler ve insanlar içinde adl ü insaf emreden kimseleri katledenler, şimdi hep bunlara elîm bir azab müjdele (21). İşte bunlar dünya ve âhirette amelleri heder olmuş kimselerdir ve onları kurtaracak da yoktur (22). Baksan â o kendilerine kitabdan bir nasib verilmiş olanlara, aralarında hakem olması için Allah'ın kitâbına davet olunuyorlar da sonra içlerinden bir kısmı yüz çevirerek dönüp gi-*

---

1 F: "Buna karşı seninle münakaşaya kalkışırlarsa "Ben" de, "yüzümü İslâm ile tertemiz Allah'a tuttum, bana tâbiʿ olanlar da". Ve o kitab verilenlerle verilmeyen ümmîlere de "siz" de, "İslâm'ı kabul ettiniz mi?" Eğer nizâʿı keser, İslâm'a girerlerse doğru yolu tutmuşlardır, yok yüz çevirirlerse sana da düşen ancak tebliğdir. Ve Allah görüyordur kulları".

diyorlar (23). Bunun sebebi, çünkü onlar "Sayılı günlerden başka bize asla ateş dokunmaz" demekte ve uydurageldikleri yalanlar dinlerinde kendilerini aldatmaktadır (24). Bakalım o geleceğinde şüphe olmayan gün için kendilerini topladığımız ve hiç kimseye zulmedilmeyerek herkese her ne kazandıysa tamamen ödendiği vakit nasıl olacak? (25).[1]

{اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ} Ben Allah'a teslîm-i nefs ettim[2]; tertemiz, şeksiz, şüphesiz, hâlis muhlis bir surette Allah yolunu, Allah dinini tuttum, ancak Allah'a teveccüh ettim, bana tâbiʿ olanlar da böyle. İşte maʿnâ-yı İslâm, işte Muhammed ve ümmet-i Muhammed'in dini. İşte ebedî selâmetin tarîk-i hakkı, sırât-ı müstakīmi. {وَقُلْ لِلَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ وَالْاُمِّيِّنَ} Bu da risâlet-i Muhammediyenin umûma şümûlünü ihtardır. Zira bu tasniften [1067] hâriç bir sınıf-ı beşerî yoktur. "Kitab verilmiş olanlar" Yehûd ve Nasârâ ve şebîhlerine, "ümmiyyîn" de kitabsız Arab müşriklerine ve onlar gibi kitâbı olmayanlara şâmildir. Hitab Arab ve Acem diye değil, bu evsâf-ı umûmiye iledir. Vazîfe-i tebliğ bunlaradır. Bu vazife yapıldıktan sonra bunların[3] kabulden imtinâʿ edip küfr ü ihtilâfa sapmalarının mes'ûliyeti Resûlullah'a râciʿ değil, tamamen kendilerine aittir. Bu mes'ûliyeti böyle küfürlerin cezâlarını tebliğ dahi vazîfe-i risâlet cümlesindendir. Rivayet olunuyor ki Resûlullah bunu ehl-i kitaba kıraat ettiği zaman ءَاَسْلَمْتُمْ [4] hitâbına karşı اَسْلَمْنَا dediler, bunun üzerine Yahudîlere "Îsâ, Allah'ın kelimesi ve abdi ve resûlü olduğuna şehadet eder misiniz?" buyurdu, "Maʿâzallah" dediler. Nasârâ'ya da "Îsâ, Allah'ın

---

1 H: "Artık seninle münakaşaya kalkışırlarsa 'Ben, yüzümü nizâʿsız Allah'a tuttum, bana tâbiʿ olanlar da' de. O kitab verilenlerle verilmeyen ümmîlere de 'nasıl, İslâm'ı kabul ettiniz mi?' de. Eğer nizâʿı keser, İslâm'a girerlerse doğru yolu tutmuşlardır, yok yüz çevirirlerse artık sana düşen ancak tebliğdir. Allah görüyordur o kulları da (20). Her hâlde o Allah'ın âyâtını tanımayanları, haksızlıkla peygamberleri öldürenleri ve insanlar içinde adl ü insaf emreden kimseleri öldürenleri, hep bunları artık elîm bir azab ile müjdele (21). Bunlar dünya ve âhirette amelleri heder olmuş kimselerdir ve bir kurtaracak da yoktur onları (22). Baksan a şu kendilerine kitabdan bir nasib verilmiş olanlara, Allah'ın kitâbına davet olunuyorlar, aralarında hakem olması için de, sonra içlerinden bir kısmı haktan iʿrâz ederek dönüp gidiyorlar (23). O şundan neş'et ediyor, bunlar 'Bize sayılı birkaç günden başka ateş dokunmaz' diyorlar ve uydurageldikleri yalanlar dinleri hakkında kendilerini aldatıyor (24). Bakalım nasıl olacak kendilerini o geleceğinde şüphe olmayan bir gün için topladığımızda, herkese kazandığı tamamıyla ödenirken onlar da hakları yenecek değiller (24)".

2 B: "etmiş".

3 M ve B: "bunları".

4 B: "اسلمتم".

abdi ve resûlü olduğuna şehadet eder misiniz?" buyurdu, bunlar da "Maʿâzallah, Îsâ abd mi olur?" dediler. وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ buna işaret ve mâbaʿdinin dahi teblîğini emirdir.

{اِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Gerek Yehûd olsun ve gerek Nasârâ ve sâire ehl-i kitab ve ümmiyyînden ve İslâm davasında bulunanlardan âyâtullâha küfr edenler bir, Yahudîlerin yaptığı gibi enbiyâyı katletmek haksızlığıyla küfr-i amelîde bulunanlar iki, enbiyâ değillerse de nâs meyânında onların isrine tebeʿan adl ü hakkāniyet emreden insanları katletmek suretiyle[1] fiilen izhâr-ı küfr edenler üç, işte bütün bu kâfirlere[2] hoşlandıkları küfürlerinin cezâsı olan elîm bir azab müjdele ki {اُولٰٓئِكَ... الخ}

Ne acaib şunlara baksan â! {اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ اُوتُوا نَصِيباً مِنَ الْكِتَابِ يُدْعَوْنَ اِلٰى كِتَابِ اللّٰهِ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ... الخ} Resûlullah Yahudîlerin dershanelerine gitmiş, kendilerini imana davet eylemiş idi. Nuaym b. Amr, Hâris[3] b. Zeyd "Sen hangi dindesin?" diye sordular, Aleyhissalâtü vesselâm da "Millet-i [1068] İbrâhim üzereyim" buyurdu. Bunun üzerine "İbrâhim Yahudî idi" demeleriyle Resûlullah "Haydi aramızda Tevrat hakem olsun, ona geliniz" diye davet buyurmuştu, icâbetten imtinâʿ ettiler[4], aynı hâl recm meselesinde de olmuş idi, burada bu hâdiselere işaret olunarak فَمَا اخْتَلَفُوا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ [el-Câsiye 45/17][5] mûcebince bunların bile bile hakka karşı temerrüdleri ve şiddet-i gururları ve iftiraları ve nihâyet âkıbet-i fecîʿaları tehvîlen gösterilmiştir.

Kâfirler mülklerine, devletlerine, servetlerine, kuvvetlerine güvenerek mâlikü'l-mülk olan Allah'ın âyâtını tanımaz, izzet-i Hakk'a tecavüz eder; veled isnadı[6] ile o kuvvetler alınmaz, gündüzler gece, geceler gündüz

---

1 B -"adl ü hakkāniyet emreden insanları katletmek suretiyle".
2 H ve F: "kâfirleri".
3 B: "Hars".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 288-289; X, 141-142:
عن ابن عباس قال: دخل رسول الله صلى الله عليه وسلم بيت المدراس على جماعة من يهود، فدعاهم إلى الله، فقال له نعيم بن عمرو، والحارث ابن زيد: على أي دين أنت يا محمد؟ فقال: «على ملة إبراهيم ودينه». فقالا فإن إبراهيم كان يهوديا! فقال لهما رسول الله صلى الله عليه وسلم: فهلموا إلى التوراة، فهي بيننا وبينكم! فأبيا عليه، فأنزل الله عز وجل: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبا من الكتاب يدعون إلى كتاب الله ليحكم بينهم ثم يتولى فريق منهم وهم معرضون» إلى قوله: «ما كانوا يفترون».
5 "…İmdi ihtilâf etmeleri sırf kendilerine ilim geldikten sonra…" M: "وما اختلفوا".
6 H ve F: "isnad".

olmaz, diriler ölmez, ölenler dirilmez, zenginler züğürtlemez, fakirler ve zayıflar servet ve kuvvet bulamaz, haksızlıkların, küfürlerin cezâları verilmez zannederlerken şüphesiz bulunan bu yevm-i cemʿin, bu umûmî seferberliğin yâdı noktasında yâ Muhammed, sen:

قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُۘ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ
وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُۜ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٢٦﴾ تُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَتُولِجُ
النَّهَارَ فِى الَّيْلِۘ وَتُخْرِجُ الْحَیَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَیِّۘ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَٓاءُ بِغَيْرِ
حِسَابٍ ﴿٢٧﴾

[1069] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Ey mülkün sâhibi Allahım! Dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın ve dilediğini azîz edersin, dilediğini zelîl edersin. Hayır yalnız Senin elindedir, muhakkak ki Sen her şeye kādirsin (26).[1] *Geceyi gündüzün içine sokarsın, gündüzü gecenin içine sokarsın, ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın, dilediğine de hesabsız rızık verirsin (27).*

Rivayet olunuyor ki Mekke'nin fethi üzerine Resûlullah ümmetine Fars ve Rum mülklerini vaad etmiş idi. Münafıklar ve Yahudîler "Heyhat heyhat, Muhammed nerede, Fars ve Rum nerede? Onların izzet ü kuvvetleri bundan pek fazla, Muhammed'e Mekke ve Medine yetmedi mi ki Fars ve Rum devletlerine tamaʿ ediyor?" dediler. Daha evvel Ahzab senesi Resûlullah[2] hendeği tahtît[3] etmiş, krokisini çizmiş, Medine ahâlisinden her on kişiye kırk zirâʿ kesmiş idi. Amr b. Avf, Selmân-ı Fârisî, Huzeyfe, Nuʿmân b. Mukrin ve ensardan altı kişi bir kırk arşında çalışıyorlardı. Kazarlarken hendeğin ortasında min-tarafillah gayet büyük dağ gibi bir kaya zuhur etti. Demir külünkler kırıldı, çok çalıştılar, taşı kıramadılar,

---

1 H: "De: Ey mülkün sâhibi Allahım! Sen dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini azîz edersin, dilediğini zelîl edersin. Hayır yalnız Senin elinde, şüphesiz Sen her şeye kādirsin".

2 B -"Resûlullah".

3 B: "tahdîd".

pek az bir şey koparabildiler. Selmân-ı Fârisî'ye "Çık Resûlullah'a haber ver, emrini telakkī et, gel" dediler. Selman çıktı, Resûlullah[1] bir kubbe-i türkiyye, bir "Türk alacığı" kurmuş içinde idi, vakʿayı arz etti. Resûlullah Selmân ile beraber hendeğe indi, diğer dokuz kişi hendeğin kenarında idiler. Resûlullah Selmân'dan külüngü aldı, taşa bir darbe vurdu çatlattı, taştan öyle bir şimşek çıktı ki karanlık bir odada bir kandil gibi etrafı aydınlattı. Resûlullah bir fetih tekbîri aldı, bütün Müslümanlar da tekbir aldılar. İkinci bir darbe daha vurdu, öyle bir şimşek daha çıktı ve yine öyle tekbir aldılar. Üçüncü bir darbe daha vurdu, taşı parçaladı ve bir şimşek daha çıktı, aynı vechile bir tekbir [1070] daha aldılar, baʿdehu Selmân'ın elini tutup çıktı, Selmân "Sana anam babam feda olsun yâ Resulallah, hiç görmediğim bir şey gördüm!" dedi, Resûlullah, cemaate iltifat ile "Selmân ne söylüyor gördünüz mü?" buyurdu, "Evet, yâ Resulallah" dediler, buyurdu ki: "İlk darbeyi vurdum, bana gördüğünüz bir berk çaktı, bundan bana Hîre'nin ve Medâin-i Kisrâ'nın kasırları aydınlandı. Cibrîl de bana haber verdi ki ümmetim bunlara muhakkak galebe edecek. Sonra ikinci dabeyi vurdum, gördüğünüz berk çaktı. Bundan da bana arz-ı Rum'un kırmızı kasırları aydınlandı, Cibrîl de bana haber verdi ki ümmetim bunlara muhakkak galebe edecektir. Sonra üçüncü darbeyi vurdum, gördüğünüz berk çaktı. Bundan da bana Sanʿâ'nın kasırları aydınlandı, Cibrîl de haber verdi ki ümmetim bunlara muhakkak galebe edecektir, müjdeler olsun!". Bunun üzerine Müslümanlar pek sevindiler, "Elhamdülillah bu bir vaʿd-i sâdıktır, baʿde'l-hafr bize büyük bir nusret mevʿuddur!" dediler, münafıklar ise "Ne acâibsiniz, sizi boş ümidlere düşürüyor, asılsız vaadlerde bulunuyor, Yesrib'den Hîre ve Medâin-i Kisrâ kasırlarını gördüğünü ve bunların size feth olunacağını söylüyor. Hâlbuki muharebeye çıkmaya bile gücünüz yetmiyor da korkunuzdan hendek kazıyorsunuz" dediler ki Sûre-i Ahzab'da وَاِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُٓ اِلَّا غُرُوراً [el-Ahzâb 33/12][2] âyeti bunun hakkında nâzil olmuştu, işbu

1 B -"Resûlullah".

2 "Ve o vakit ki münafıklar ve kalblerinde bir maraz bulunanlar 'Allah ve Resûlü bize bir aldanıştan başka bir vaad yapmamış' diyorlardı."

iki âyetin de o zaman[1] veya ber vech-i bâlâ feth-i Mekke'den sonra nâzil olduğu mervîdir. Daha yukarıda devlet-i Rum'a güvenen Necran Nasârâsı dolayısıyla nâzil olduğu da zikredilmiş idi. Binâenʿaleyh nüzûlünde değilse bile siyâkında bunlara işaret vardır.

Bu âyetlerin fezâili hakkında bir hayli haberler vârid olmuştur. Ezcümle Ebu Eyyûb-i Ensarî'den ve Hazret-i Ali'den rivayet olunduğu üzere Resûlullah buyurmuştur ki فاتحة الكتاب, آية الكرسي, bir de Âl-i İmrân'da شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ'den [1071] اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ'a kadar قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ'den بِغَيْرِ حِسَابٍ'a kadar iki âyet nâzil oldukları zaman Allah teâlâ ile aralarında hiçbir hicab bulunmaksızın Arş-ı ilâhîye yapışarak "Yâ Rab, bizi arzına ve Sana âsi olanlara indiriyorsun" dediler, Allah teâlâ da "Ahdim olsun sizi her namazın arkasında okuyan herhangi bir kimsenin

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 40-41:

وقال ابن عباس، وأنس بن مالك: لما فتح رسول الله صلّى الله عليه وسلّم مكة ووعد أمته ملك فارس والروم. قالت: المنافقين واليهود: هيهات هيهات من أين لمحمد ملك فارس، هم أعزّ وأمنع من ذلك، ألم يكف محمدا مكة والمدينة حتى طمع في ملك فارس والروم. فأنزل الله تعالى هذه الآية.

وروى كثير بن عبد الله بن عمرو بن عوف عن أبيه عن جده، قال: خطّ رسول الله صلّى الله عليه وسلّم الخندق في عام الأحزاب. ثمّ قطع أربعين ذراعا بين كلّ عشرة، قال: فاحتج المهاجرون والأنصار في سلمان الفارسي، وكان رجلا قويا، فقال المهاجرون: سلمان منّا. وقال الأنصار: سلمان منّا. فقال النبي صلّى الله عليه وسلّم: «سلمان منّا أهل البيت».

قال عمرو بن عوف: كنت أنا وسلمان وحذيفة والنعمان بن مقرن المزني وستة من الأنصار في أربعين ذراعا، فحفرنا حتى بلغنا الصدى أخرج الله من بطن الخندق صخرة مروة كسرت حديدنا وشقّت علينا. فقلنا يا سلمان: آت إلى رسول الله وأخبره خبر هذه الصخرة. فإمّا أن نعدل عنها فإنّ المعدل قريب، وإما أن يأمرنا فيها بأمر، فإنّا لا نحب أن نجاوز خطة. قال: فرقى سلمان إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وهو ضارب عليه قبّة تركية. فقال: يا رسول الله خرجت صخرة بيضاء مروة من بطن الخندق، وكسرت حديدنا وشقت علينا حتى ما يجيء منها قليل ولا كثير، فمرنا فيها بأمرك فإنّا لا نحب أن نجاوز خطك، قال: فهبط رسول الله مع سلمان الخندق وبقينا نحن التسعة على شفة الخندق. فأخذ رسول الله صلّى الله عليه وسلّم المعول من سلمان فضربها ضربة صدعها، وبرق منها برق أضاء ما بين لابتيها، يعني المدينة، حتى لكأن مصباحا في جوف بيت مظلم، فكبّر رسول الله صلّى الله عليه وسلّم تكبير فتح، وكبّر المسلمون، ثم ضربها صلّى الله عليه وسلّم فكسرها، وبرق منها برق أضاء ما بين لابتيها حتى لكأن مصباحا في جوف بيت مظلم، فكبّر رسول الله صلّى الله عليه وسلّم تكبير فتح، وكبّر المسلمون معه. فأخذ بيد سلمان ورقى. فقال سلمان: بأبي أنت وأمي يا رسول الله لقد رأيت شيئا ما رأيت مثله قط! فالتفت رسول الله صلّى الله عليه وسلّم إلى القوم فقال: رأيتم ما يقول سلمان؟ قالوا: نعم يا رسول الله بأبينا أنت وأمّنا وقد رأيناك تضرب فيخرج برق كالموج، فرأيناك تكبّر فنكبّر ولا نرى شيئا غير ذلك. قال: ضربت ضربتي الأولى، فبرق الذي رأيتم، أضاءت لي منها قصور الحيرة ومدائن كسرى كأنها أنياب الكلاب، وأخبرني جبرائيل عليه السلام أنّ أمتي ظاهرة عليها، ثم ضربت ضربتي الثانية فبرق الذي رأيتم أضاءت لي منها قصور بصرى من أرض الروم كأنّها أنياب الكلاب، وأخبرني جبرائيل عليه السلام أنّ أمتي ظاهرة عليها. ثم ضربت ضربتي الثالثة فبرق الذي رأيتم أضاءت لي منها قصور صنعاء كأنها أنياب الكلاب، وأخبرني جبرائيل أنّ أمتي ظاهرة عليها، فأبشروا. فاستبشر المسلمون، وقالوا: الحمد لله موعود صدق بأن وعدنا النصر بعد الحصر. فطبقت الأحزاب فقال: المسلمون: «هذا ما وَعَدَنَا اللهُ وَرَسُولُهُ» الآية (الأحزاب ٢٢/٣٣). وقال المنافقون: ألا تعجبون يمنّيكم ويعدكم الباطل، ويخبركم أنّه يبصر من يثرب قصور الحيرة ومدائن كسرى، وأنّها تفتح لكم وأنتم إنّما تحفرون الخندق من الفرق لا تستطيعون أن تبرزوا، قال: فأنزل القرآن: «وَإِذْ يَقُولُ الْمُنافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ ما وَعَدَنَا اللهُ وَرَسُولُهُ إِلَّا غُرُوراً» (الأحزاب ١٢/٣٣) وأنزل الله في هذه القصة قوله تعالى: «قُلِ اللَّهُمَّ مالِكَ الْمُلْكِ».

kusurlarına bakmayarak makamını her hâlde cennet kılacağım, onu Hazîre-i[1] Kuds'te iskân edeceğim, her gün kendisine yetmiş kere nazar edeceğim ve yetmiş hâcetini kazâ edeceğim ki ednâsı mağfirettir ve onu her bir düşmandan ve hâsidden sıyânet ve onlara mağfiret eyleyeceğim" buyurdu.[2] Saîd b. Cübeyr'den mervî olduğu üzere Medine[3] etrafında üç yüz altmış put vardı, bu âyet-i kerime nâzil olduğu zaman yerlere kapanıp secde ettiler.[4] Ebussuud tefsirinde der ki: "Bazı kitaplarda şöyle bir hadîs-i kudsî vardır: 'Ben Allah azîmü'ş-şân melikü'l-mülûküm, hükümdarların kalbleri ve nâsiyeleri Benim elimdedir. Kullar Bana itaat ederlerse Ben de[5] onları onlara rahmet kılarım ve eğer kullar Bana isyan ederlerse Ben de onları onlara ukūbet kılarım. Binâenʿaleyh mülûke sebb ile meşgul olmayın ve lâkin Bana tevbe ve müracaat eyleyin ki onları size bükeyim.' Bu mazmun كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُمْ hadîs-i nebevîsinin[6] mânasıdır." ilh.[7]

İşte Allah'ı böyle bilmeli, böyle tanımalı ve bu tanıyışla O'na ʿarz-ı inkıyad ve iltica eylemelidir. Şimdi bunu bilen ve Allah'tan nusret isteyen mü'minlere şunu anlat:

---

1 B: "Hazret-i".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 39:

قد روى الأعرج عن أبي هريرة عن النبي صلّى الله عليه وسلّم، وروى جعفر ابن محمد عن أبيه عن جده عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه : إنّ رسول الله صلّى الله عليه وسلّم قال: «لما أراد الله أن ينزّل فاتحة الكتاب، وآية الكرسي، وشَهِدَ اللهُ، وقُلِ اللَّهُمَّ مالِكَ الْمُلْكِ ... إلى «بِغَيْرِ حِسابٍ» تعلقن بالعرش، وليس بينهن وبين الله حجاب، وقلن: يا رب تهبطنا دار الذنوب وإلى من يعصيك ونحن متعلقات بالطيور والعرش. فقال تعالى: وعزّتي وجلالي ما من عبد قرأكنّ في دبر كل صلاة مكتوبة إلّا أسكنته حظيرة القدس على ما كان فيه، وإلّا نظرت له بعيني في كل يوم سبعين مرة، وإلّا قضيت له في كل يوم سبعين حاجة أدناها المغفرة، وإلّا أعذته من كل عدو ونصرته عليه، ولا يمنعه دخول الجنة إلّا الشرك».

3 Görebildiğimiz kaynaklarda söz konusu üçyüz altmış putun "Beyt"in etrafında olduğu ifade edilmektedir.

4 İbnü'l-Münzir, *Tefsîru'l-Kur'ân,* thk. Saʿd b. Muhammed es-Saʿd, el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Me'âsir, 1423/2002, I, 146-147; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* II, 167:

عَنْ سعيد بْن جبير، قَالَ «كَانَ حول الْبَيْت ستون وثلاثمائة صنما لكل قبيلة من قبائل العرب صنم أَوْ صنمان، قَالَ: فَأَنْزَلَ اللهُ جل ثناؤه: «شَهِدَ اللهُ أَنَّهُ لا إِلَهَ إِلا هُوَ وَالْمَلائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لا إِلَهَ إِلا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ» قَالَ: فأصبحت الأصنام كلها قَدْ خرت سجدا للكعبة.

5 H ve F -"de".

6 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IX, 492 (كَمَا تَكُونُوا كَذَلِكَ يُؤَمَّرُ عَلَيْكُمْ); Süyûtî, *Cemʿu'l-cevâmiʿ,* VI, 466.

7 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 22-23:

وفي بعض الكتب: «أنا الله ملكُ الملوك قلوبُ الملوكِ ونواصِيهم بيدي فإنِ العبادُ أطاعوني جعلتهم لهم رحمة وإنِ العبادُ عصَوْني جعلتهم عليهم عقوبة فلا تشتغلوا بسبِّ الملوك ولكن توبوا إليَّ أُعطِّفْهم عليكم» وهو معنى قوله عليه السلام «كَما تَكُونُوا يُولَّ عَلَيْكُم».

لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فِى شَيْءٍ اِلَّٓا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقٰيةًۜ وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُۜ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ ﴿٢٨﴾ قُلْ اِنْ تُخْفُوا مَا فِى صُدُورِكُمْ اَوْ تُبْدُوهُ يَعْلَمْهُ اللّٰهُۜ وَيَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٢٩﴾ يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُحْضَراًۚ وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُٓوءٍۚ تَوَدُّ لَوْ اَنَّ بَيْنَهَا وَبَيْنَهُٓ اَمَداً بَعِيداًۜ وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُۜ وَاللّٰهُ رَؤُفٌ بِالْعِبَادِ ﴿٣٠﴾

[1072] **Meâl-i Şerîfi**

Mü'minler, mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin ve onu her kim yaparsa Allah'tan ilişiği kesilmiş[1] olur, ancak onlardan bir korunma yapmanız başka. Maʿamâfîh Allah sizi kendisinden tahzir buyurur[2], nihâyette gidiş Allah'adır (28). De ki: Gizleseniz de sînelerinizdekini[3] belli etseniz de Allah onu bilir ve bütün göklerde ne var yerde ne varsa bilir ve Allah her şeye kādirdir (29). Her nefis ne hayr işlemiş ve ne kötülük yapmış ise önüne konmuş bulacağı gün; ister ki onlarla arasında uzak bir mesafe bulunsaydı! Yine Allah sizi kendisinden tahzir buyuruyor ve Allah kullarını çok esirgiyor (30).[4]

{لَا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} Mü'minler mü'minleri bırakıp da kâfirleri evliyâ ittihaz etmesin. Mü'minler, haslet-i imana haslet-i küfrü[5] karıştıracak ve mü'minlere hâlen veya istikbâlen zararı dokunacak, menâfiʿ-i İslâmiyeye mugāyir olabilecek bir surette kâfirlerle müvâlât eylemesin, mahabbetini, buğzunu hep Allah için [1073] yapsın. ❁ Bunun sebeb-i nüzûlünde dört vecih nakletmişlerdir:

---

1 F: "kesmiş".
2 F: "buyuruyor".
3 B: "sînelerinizde".
4 H: "Mü'minler, mü'minleri bırakıp kâfirleri dost edinmesin. Onu kim yaparsa Allah'tan ilişiği kesmiş olur, meğer ki onlardan bir korunma yapasınız. Hâlbuki Allah sizi kendisinden tahzir buyuruyor, nihâyet de Allah'a varılacak (28). 'Siz' de, 'sînelerinizdekini gizleseniz de açıklasanız da Allah onu bilir. Hem bütün göklerde ve yerde ne varsa bilir ve Allah kadīrdir, her şeyi yapabilir' (29). Her nefis ne hayr işlemiş, ne kötülük etmiş ise önüne konmuş bulacağı gün temenni eder ki keşke onlarla arasında uzak bir mesafe bulunsa idi. Allah sizi kendinden tahzir buyuruyor, Allah kullarını çok esirgiyor (30)".
5 H ve F: "küfür".

1. Yahudîlerden Haccâc b. Amr, Kehmes b. Ebi'l-Hukayk[1], Kays b. Zeyd, Ensar'dan bazılarına gizlice gelirler, dinlerini bozmak isterlerdi. Rifâa b. Münzir ve Abdurrahman b. Cübeyr ve Saîd b. Hayseme radıyallahu ʿanhüm bu Müslümanlara[2] o Yahudîlerden sakınmalarını tavsiye ettiler, dinlemediler. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[3]
2. Müslümanlardan Hâtıb[4] b. Ebî Belteʿa gibi bazı zevat Mekke kâfirlerine izhâr-ı meveddet ediyorlardı, Allah teâlâ bunu nehy buyurdu.[5]
3. Reîs-i münâfıkīn Abdullah b. Übeyy ve rüfekāsı Yahudîlerle ve müşriklerle dost bulunuyorlar, onlara havâdis veriyorlar, Resûlullah aleyhine zafer arzu ediyorlardı. Mü'minler bundan nehy edildiler.[6]
4. Ubâde b. Sâmit hazretlerinin Yahudîlerden halîfleri vardı, Ahzab günü "Yâ Nebiyyallah, maiyyetimde beş yüz Yahudî vardır. Benimle beraber harbe çıkmaları re'yinde bulunuyorum" demişti, âyet bunun hakkında nâzil oldu. İlh...[7]

{وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فِي شَيْءٍ} Bunu her kim yaparsa Allah'tan, Allah'ın vilâyet ve nusretinden hiçbir nasîbi yoktur. {إِلَّا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقٰيةً} Ancak onlar tarafından gelmesi melhuz ve tevakkī edilmesi lâzım herhangi bir zarardan korunarak yaptığınız veya korunmak için yaptığınız dostluk müstesnâ. ❁ Yoksa mü'minler hiç kimseye karşı hüsn-i muâmeleden, adl

---

1 M: "Kehmes ibni Abdülhakık".
2 B: "müslümanlarla".
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 314; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 91:
عن ابن عباس قال: كان الحجاج بن عمرو حليف كعب بن الأشرف، وابن أبي الحقيق، وقيس بن زيد، قد بطنوا بنفر من الأنصار ليفتنوهم عن دينهم، فقال رفاعة بن المنذر بن زنبر، وعبد الله بن جبير، وسعد بن خيثمة، لأولئك النفر: اجتنبوا هؤلاء اليهود، واحذروا لزومهم ومباطنتهم لا يفتنوكم عن دينكم! فأبى أولئك النفر إلا مباطنتهم ولزومهم، فأنزل الله عز وجل: «لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء من دون المؤمنين» إلى قوله: «والله على كل شيء قدير».
4 B: "Hatîb".
5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 46; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 91:
وقال المقاتلان: نزلت في حاطب بن أبي بلتعة وغيره، كانوا يظهرون المودّة لكفار مكة فنهاهم الله عزّ وجل عن ذلك.
6 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 47; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 91:
الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس، قال: نزلت في المنافقين عبد الله بن أبي وأصحابه، كانوا يتولون اليهود والمشركين ويأتونهم بالأخبار، ويرجون أن يكون لهم الظفر على رسول الله صلّى الله عليه وسلّم، فأنزل الله تعالى هذه الآية، ونهى المؤمنين عن مثل فعلهم.
7 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 47; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 91:
عن الضحاك عن ابن عباس: نزلت في عبادة بن الصامت الأنصاري، وكان بدريا تقيا، وكان له حلفاء من اليهود، فلمّا خرج النبي صلّى الله عليه وسلّم يوم الأحزاب، قال عبادة: يا نبي الله إنّ معي خمسمائة رجل من اليهود، وقد رأيت أن يخرجوا معي فاستظهرتهم على العدوّ، فأنزل الله تعالى: «لا يَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُونَ الْكافِرِينَ أَوْلِياءَ» الآية.

ü ihsandan memnûʿ değildirler. Hukūka riayet, ahdde sebat, ciddiyet, mürüvvet, merhamet, muktezâ-yı iman olan her nevi ahlâk-ı[1] cemîle mü'minin şiʿârıdır. Fakat mü'min her şeyden evvel dîn ü imânında[2] [1074] samimi olmak lâzım gelir, Allah'tan mâʿadâya teslîm-i nefs etmeyecek olan mü'minin, kendini herhangi bir sâik ile kâfirlerin müvâlâtına kaptırması ciddiyetine münâfi olur. Bir kâfir bir mü'mine dünyaları bahşetse mü'mine ne imanına, ne de ihvân-ı dinine cüz'î bir zarar getirecek hiçbir şey kabul ettirememelidir. Bir mü'min de bunu bile bile yapmaz, fakat[3] hüsn-i niyetle gaflet edebilir, hüsn-i zan ile aldanabilir, muhatabına nazaran vukūfu, maʿlûmât-ı dünyeviyesi eksik olabilir. Hissetmeksizin fena ahlâka[4] sürüklenebilir. Bunlar ise mü'minlerin, tedrîcen kâfirlere temessülüne ve nusret-i ilâhiyenin inkıtâʿına bâdî olur. فَلَيْسَ مِنَ اللّٰهِ فٖي شَيْءٍ bunun için sûret-i umûmiyede mü'minler, kâfirlerle lâubâlî müvâlâttan ihtiraz etmelidirler. Meğer ki bütün bu tehlikelerden[5] korunabilecek bir vaziyette bulunsun ve korunabilsin veyahut büyük bir zarûret ve tehlike ve ikrah karşısında bulunsun. O zaman kalbinde imanına sâhip olarak "takıyye" edebilir.

Rivayet olunuyor ki Müseylimetü'l-kezzâb ashâb-ı Resûlullah'tan iki kişi tutmuştu, birine "Muhammed'in Resûlullah olduğuna şehadet eder misin?" diye sordu, o da "Evet, evet, evet" dedi. Baʿdehu "Benim de Resûlullah olduğuma şehadet eder misin?" diye sordu, ona da "Evet" dedi. Müseylime kendisi Resûl-i Benî Hanîfe, Muhammed Resûl-i Kureyş olduğu iddiasında idi. Bunu bıraktı, öbürünü çağırdı, "Muhammed'in Resûlullah olduğuna şehadet eder misin" diye sordu o da "Evet" dedi, "Benim Resûlullah olduğuma şehadet eder misin?" deyince de "Ben dilsizim, ben dilsizim, ben dilsizim" dedi Müseylime de bunu katletti. Bu haber Resûlullah'a vâsıl olunca "Şu maktul sıdk u yakīni üzere geçti mübarek olsun, öbürüne gelince, o da Allah'ın

1 B: "ahkâm-ı".
2 B: "imanda".
3 B: "lâkin".
4 H ve F: "ahlâklara".
5 H: "tehlike".

ruhsatını kabul etti. Binâenʿaleyh[1] buna da beis yoktur[2]" buyurdu.[3] Bu mâna اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ [en-Nahl 16/106][4] âyetinde daha sarihtir. "Hafiyye" vezninde "**takıyye**" canını veya ırzını veya malını düşman şerrinden muhafaza etmek demektir. [1075] Düşmanlık da iki türlüdür. Birisi ihtilâf-ı dîne binâen adavet ki kâfirin mü'mine adaveti gibi, diğeri de mâl u metâʿ, mülk ü imaret gibi ağrâz-ı dünyeviyeden nâşî adavettir. Binâenʿaleyh takıyye dahi bu suretle iki kısımdır. Bunların tafsîl-i ahkâmı fıkha aittir. Tefsîr-i Âlûsî'de ve Râzî'de telhis de[5] edilmiştir.[6] İşte korunmanın böyle muhtelif cihetleri vardır. Ve her hâlde asıl ittikā Allah ittikāsıdır. Allah mü'minlere اِلَّٓا اَنْ تَتَّقُوا مِنْهُمْ تُقٰيةً ruhsatını vermekle beraber {وَيُحَذِّرُكُمُ اللّٰهُ نَفْسَهُۜ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ} buyuruyor ki mâbaʿdindeki iki âyet de bunu îzah eder[7].

Yahudîler نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ "biz Allah'ın oğulları ve ehibbâsıyız" [el-Mâide 5/18] demişlerdi. Müşrikler de "Allah'a mahabbetimizden dolayı bizi Allah'a iyice yaklaştırsınlar diye putlara tapıyoruz" demişlerdi. Necran murahhasları da "Biz Allah'a mahabbetimizden dolayı Mesih'i mâbud tanıyoruz" demişler, bunlara karşı buyuruluyor ki:[8]

قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٣١﴾ قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَۚ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ ﴿٣٢﴾

---

1 H -"Binâenʿaleyh".

2 B: "yok".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VIII, 193:
قَالَ الْحَسَنُ أَخَذَ مُسَيْلِمَةُ الْكَذَّابُ رَجُلَيْنِ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لِأَحَدِهِمَا: أَتَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللهِ؟ قَالَ: نَعَمْ نَعَمْ نَعَمْ، فَقَالَ: أَفَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، وَكَانَ مُسَيْلِمَةُ يَزْعُمُ أَنَّهُ رَسُولُ بَنِي حَنِيفَةَ، وَمُحَمَّدٌ رَسُولُ قُرَيْشٍ، فَتَرَكَهُ وَدَعَا الْآخَرَ فَقَالَ أَتَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللهِ؟ قَالَ: نَعَمْ، قَالَ: أَفَتَشْهَدُ أَنِّي رَسُولُ اللهِ؟ فَقَالَ: إِنِّي أَصَمُّ ثَلَاثًا، فَقَدَّمَهُ وَقَتَلَهُ فَبَلَغَ ذَلِكَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وسلم، فقال: أَمَّا هَذَا الْمَقْتُولُ فَمَضَى عَلَى يَقِينِهِ وَصِدْقِهِ فَهَنِيئًا لَهُ، وَأَمَّا الْآخَرُ فَقَبِلَ رُخْصَةَ اللهِ فَلَا تَبِعَةَ عَلَيْهِ.

4 "…-kalbi iman ile mutmain olduğu hâlde ikrah edilen başka-…"

5 B -"de".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VIII, 193-194; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, II, 117-121.

7 H ve F: "îzahtır".

8 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, VI, 322-324; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VIII, 197:
وَهُوَ أَنَّ الْيَهُودَ كَانُوا يَقُولُونَ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللهِ وَأَحِبَّاؤُهُ (الْمَائِدَةِ ٥/١٨) فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ، وَيُرْوَى أَنَّهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَفَ عَلَى قُرَيْشٍ وَهُمْ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ يَسْجُدُونَ لِلْأَصْنَامِ فَقَالَ: يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ وَاللهِ لَقَدْ خَالَفْتُمْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ، فَقَالَتْ قُرَيْشٌ: إِنَّمَا نَعْبُدُ هَذِهِ حُبًّا لِلَّهِ تَعَالَى لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللهِ زُلْفَى، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ، وَيُرْوَى أَنَّ النَّصَارَى قَالُوا: إِنَّمَا نُعَظِّمُ الْمَسِيحَ حُبًّا لِلَّهِ، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

Meâl-i Şerîfi

De ki: Eğer siz Allah'ı seviyorsanız hemen bana uyun ki Allah da sizleri sevsin ve suçlarınızı mağfiretle örtsün. Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (31). De ki: Allah'a ve Peygamber'e itaat edin[1], eğer aksine giderlerse şüphe yok ki Allah kâfirleri sevmez (32).[2]

"**Mahabbet**", nefsin kemâl idrak ettiği bir şeye öyle [1076] bir meylidir ki ona tekarrub için lâzım gelen esbâb u vesâile sevk eder. Binâenʿaleyh muhibbin gayesi mahbûbun rızâsına nâiliyet ve gazabından tevakkī etmek olduğundan mahabbet irâde-i tâati ve ictinâb-ı maʿsiyeti muktezīdir. Herhangi bir nefis kemâl-i hakīkī[3] ancak Allah'ın olduğunu, bütün vücûdda gerek kendinden ve gerek mâʿadâsından gördüğü, göreceği, tasavvur edebileceği herhangi hayr u kemâlin Allah'tan ve Allah ile ve Allah'a olduğunu idrak ettiği zaman onun bütün mahabbeti Allah için ve Allah yolunda, rızâullah uğrunda olur. Allah dini de tevhid ve İslâm olduğundan mahabbeti ancak bu dairede cereyan eder. İrâde-i tâʿatinde ancak bu din hâkim olur. O hâlde Allah'ı sevenler اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ [Âl-i İmrân 3/20] diyen ve bu emr-i ilâhîyi tebliğ eyleyen Resûlullah'a muhalefet etmemek ve onun[4] gibi kemâl-i ihlâs ile اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ deyip din ü şeriatında ona ve onun taʿlîmât u teblîgātına tâbiʿ olmak ve onu numûne-i imtisal addeylemek lâzım gelir. Bunun hilâfı "ben Allah'ı severim ama emrini dinlemem, O'nun sevdiğini sevmem ve O'nu sevenleri, onun yolunu göstermek üzere gönderdiklerini sevmem, onlara benzemek istemem" demektir ki bu da "ben kendimden başka bir şey sevmem, tarîk-i tevhidde yürümem" demektir. Resûlullah'a ittibâʿ etmemek اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ dememek ve bu düstur ile hareket etmemektir. Bu da Allah'ı sevmemek ve Allah'ın gufran ve rahmetinden mahrum kalmaktır.

---

1 F: "itaat edin Allah'a ve Peygamber'e".
2 H: "De: Eğer siz Allah'ı seviyorsanız derhâl bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı mağfiret buyursun. Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (31). De: İtaat edin Allah'a ve Peygamber'e, eğer aksine giderlerse şüphe yok ki Allah kâfirleri sevmez".
3 B: "hakkı".
4 B: "bunun".

Rivayet olunuyor ki قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ âyeti nâzil olduğu zaman münafık Abdullah b. Übeyy "Bakınız Muhammed kendiye tâat ve ibadeti Allah'a tâat gibi tutuyor. Ve bize Nasârâ'nın Îsâ'ya mahabbetleri şeklinde kendini sevmemizi emrediyor" demiş idi ki bunun üzerine ikinci âyet قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ nâzil oldu.[1] Ve öyle bir şüphenin vârid olmayacağını gösterdi. Yani Resûlullah'a mütâbaʿat Nasârâ'nın Îsâ hakkında dedikleri gibi ulûhiyete teşrîk etmek, mahabbet-i ilâhiyeyi taksim ve üç şerîke tevzîʿ [1077] eylemek değil, yalnız اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ diye bütün mahabbeti münhasıran Allah'ta toplayıp ancak Allah'a arz-ı teslimiyet ile itaat etmekte ve binâenʿaleyh Muhammed'e dahi sırf Allah'ın bir resûlü, bir elçisi, bir me'muru, hidâyet ve evâmir-i ilâhiyenin bir mübelliği olduğu haysiyetten ve mahza Allah için ittibâʿ ve itaat eylemektir. Birine ittibâʿ ederken onun karşısında istiklâline müdahale edecek diğer birini veya ikisini dahi hesâba katmak başka, müstakillen ve münferiden ona ittibâʿ ederek onun nâmına, onun bir bendesini, bir me'murunu tanımak yine başkadır. Bir resûlü tanımak, onun kendisini değil, gönderen mürsilini, efendisini tanımaktır. Resûlü tanımamak da efendiyi tanımamaktır. Meselâ bir devletin elçisini, me'murunu reddeylemek, o devleti ve kanunlarını reddeylemek olduğu gibi, Allah'ın resûlünü reddeylemek de Allah'a küfr ve küfrandır. Binâenʿaleyh Allah'ın resûlüne itaat etmekten çekinenler, Allah'a tâatten kaçınan kâfirlerdir. Allah da kâfirleri sevmez, küfrün hiçbir kısmına râzı olmaz. Eğer Hıristiyanlar Allah'ı sevselerdi Îsâ'yı Allah'ın bir resûlü olmak üzere tanırlar ve ona bir ilâh olarak ibadet değil, bir resul olarak itaat eylerlerdi. Eğer ancak Allah'ı seviyorlar ve Îsâ'ya Allah'ın bir resûlü olarak itaat ediyorlarsa sıfat-ı risâlette resûlün zât u şahsiyeti değil, ancak mürsilinin izzet ü haysiyeti nazar-ı iʿtibâra alınmak lâzım geleceğinden Hâtemü'l-enbiyâ olan Muhammed Resûlullah'ı da tanırlar ve itaat ederlerdi. Onlar Allah'ı sevseler, Allah'ın

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 51:

فلما نزلت هذه الآية قال عبد الله بن أبي لأصحابه: إنّ محمّدا يجعل طاعته كطاعة الله ويأمرنا أن نحبّه كما أحبت النصارى عيسى ابن مريم، فنزل: قُلْ أَطِيعُوا اللهَ وَالرَّسُولَ.

resullerinden bazısını tanıyıp da birini ayırmazlar, tanımamazlık etmezler لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِه۪ [el-Bakara 2/285][1] derler, Muhammed'i de tanırlardı. Bunu ayırıp tanımamaları Îsâ'yı Allah için değil, bizzat kendi zâtı, kendi şahsiyeti için sevdiklerinden, Allah'ı ve Îsâ'nın[2] Allah tarafından teblîgātını tanımadıklarındandır. Bu nokta-i nazardan Nasârâ bir resûlü tefrik ettikleri gibi Yahudîler de iki resûlü tefrik etmişler, hem Îsâ'yı hem Muhammed'i [1078] reddederek Hazret-i Mûsâ'nın sıfatından ziyade şahsiyetinde ısrar eylemişlerdir. Binâenʿaleyh bu cihetten Nasârâ'nın küfrü bir ise Yahudîlerin küfrü iki, diğer müşriklerin daha ziyade, ale'l-ıtlâk din ve ulûhiyeti nefy[3] edenlerin de nâmütenâhîdir. Velhâsıl Allah'a itaat ile resûlüne itaat beyninde bir telâzüm vardır. Fakat bunda Allah gibi sevmekle Allah için sevmek arasındaki büyük farkı unutmamak lâzım gelir. Allah gibi sevmek يُحِبُّونَهُمْ كَحُبِّ اللّٰهِ [el-Bakara 2/165][4] Allah'a bir ortak, bir denk sevmektir. Allah'a şirk ve küfürdür ki Nasârâ'nın Îsâ'ya mahabbet ve ittibâʿı[5] böyledir. كَحُبِّ اللّٰهِ değil لِحُبِّ اللّٰهِ Allah için sevmek ise ancak bir Allah'ı sevmek ve bilâ şâibe tevhid üzere sevmektir. Sûre-i Bakara'da bu nokta îzah edilmiş bulunduğundan فَاتَّبِعُون۪ي يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ diye ittibâʿ-ı Muhammedî ile emri o münafıkın tezvîrâtı gibi Nasârâ'nın Îsâ'ya ittibâʿı suretinde bir şüphe ile telâkkī eylemekten katʿiyyen tevakkī eylemelidir. قُلْ اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ emriyle muhatab olan ve bu emirleri tebliğ eden Hazret-i Muhammed'in tâbiʿleri اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ tâbiʿiyetinden çıkmamak ve Allah'tan başkasını sıfat-ı ulûhiyete teşrîk etmemek için bu ittibâʿ ile mükellef ve bu ittibâʿ ile mahabbet-i ilâhiyeye mazhar olurlar. Ve hatta bu alelâde bir ittibâʿ da değil, kemâl-i rızâ ile itaat olmalıdır. Ve bu itaat doğrudan doğruya[6] Allah'a itaattir. Çünkü şahsiyet ve enâniyyet-i Muhammediye haysiyetiyle değil, risâlet-i Muhammediye haysiyetiyle sâniyen ve bi'n-niyâbe bir itaattir. فَاتَّبِعُون۪ي demek

1 "…peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayız…"
2 B: "insanın".
3 B: "red".
4 "…onları Allah sever gibi seviyorlar…"
5 B: "itaati".
6 H ve F: "doğru".

اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ [en-Nisâ 4/59][1] demektir. Hıristiyanların Îsâ'da tevehhüm ettikleri gibi hâşâ vahdâniyyet-i ilâhiye şahsiyyet-i Muhammediyede fâni olmuş değil, bilakis şahsiyet ve hakīkat-i Muhammediye vahdâniyyet-i ilâhiyede fâni olmuştur. Lisân-ı Muhammedîden işitilen أَنَا nefs-i Muhammedînin enâniyyet-i şahsiyyesi, vicdân-ı ferdîsi ve nefsânîsi değildir. O اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ diye kendini, kendi benliğini tamamen Allah'a teslim etmiş, Muhammed kendinin değil, Allah'ın olduğunu bilmiştir. O فَاتَّبِعُونِى dediği zaman Allah'ın [1079] karşısında ahz-ı vücûd etmeye çalışan, ilâhiyeti beşeriyete indirmeye uğraşan bir benlik değil, bilakis fâni beşeriyeti hadıyd-ı şirk ve süfliyetten kurtarıp Allah teâlâ'nın kurb-i ehadiyetine, rıdvân-ı ekberine eriştirmek için taʿayyün etmiş bir Resûlullah'ın vicdân-ı ubûdiyet ve risâletini söylemiştir. Bu nokta o kadar mühimdir ki vahdâniyyet-i ilâhiyeye şehadetle imanda hiçbir şüpheye mahal bırakmamak için bu vicdâna bir şuʿûr-i sarih ile şehadet de şarttır. أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه ile iktifâ edildiği takdirde Nasârâ'nın şüphesine veya Allah'ın beşerî bir mahluk bir ene'de fenâsı tarzında bir vahdet-i vücud telâkkīsine imkân kalabileceğinden buna وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ şehadetinin zammı da lâzımdır. Zira ulûhiyet Îsâ'ya gelmiş, Allah Îsâ'da fâni olmuştur fikr-i bâtılında bulunan bir kimse hakikatte Allah'ı nefyetmiş bulunduğu hâlde zuʿmuna göre أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه diyebilir. Ve bunun altında fakat Allah Îsâ'dır veya Îsâ'dadır gibi bir akide gizleyebilir. Kezâlik diğer birisi de أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰه derken fakat Muhammed Allah'tır gibi bâtıl bir vahdet-i vücud akidesi gizleyebilir. Hâlbuki şirk-i mahz, taʿtîl-i mahz, hulûl, Allah'a nasıl bir küfr ise, Allah'ı âlemde veya eczâ-yı âlemden her birinde fâni veya müstağrak kılmak suretindeki vahdet davası da öylece bâtıl ve öylece bir küfrdür. Tevhîd-i hakta bütün mâsivallah Allah'ta fânîdir, her şey Allah'a ircâʿ olunur. Allah kendinden başka hiçbir şeye ircâʿ olunmaz. Allah her şeyi örter, hiçbir şey Allah'ı örtemez. Allah'ı, âyâtullahı örtmeye çalışan kâfirleri de

1 "…Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin…"

Allah sevmez. İşte bütün bu şüphelerden dolayı şehâdet-i risâlet[1] tasrih[2] edilmedikçe vahdâniyyet-i ilâhiyeye Allah'ın kendi şehadeti gibi hakīkī ve sâlim bir şehadet yapılmamış olacağından İslâm'da bu iki şehadetin cemʿi şart olduğunu ve Allah'a itaat ile Resûlüne itaat mütelâzım bulunduğunu[3] ve Allah'ın rıdvânına, mağfiretine, rahmetine ermek ancak bu suretle olacağını bilhassa ihtar etmek üzere قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَۚ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْكَافِرِينَ buyurulmuştur.

[1080] Şu hâlde bahis ulûhiyetten risâlete intikal etmiş olmakla Resûlullah'ın sıfat-ı risâletini tahkik ve takrir ve bir silsile-i tekâmül[4] ile[5] ıstıfâ-yı ilâhîye mazhar olmuş bir nübüvvet-i kadîme hânedânından bulunduğunu tesbit ve teyid eylemek üzere evvelemirde beşeriyyet-i âdiyeden mümtaz olan mâhiyet-i risâleti ve ale'l-umûm enbiyânın celâlet-i kadirlerini tefhim etmek ve baʿdehu rûh-i Nasrâniyete geçip Hazret-i Meryem ile oğlu Hazret-i Îsâ'nın hâllerini ve İslâm u tevhîde keyfiyyet-i daʿvetini ve bu meyanda Hazret-i Zekeriyyâ ve Yahyâ'nın uluvv-i kadirlerini beyan ederek hem hakkı tahkik ve izhar hem de bütün bunlar hakkında Yehûd ve Nasârâ'nın ifrat ve tefritlerini ibtal etmek, daha sonra bunların İbrâhim aleyhisselâm hakkındaki mücadelelerinin de butlânını göstererek müşârün ileyhin Yahûdiyet ve Nasrâniyetten nezâhetini isbat eylemek ve nihâyet bütün peygamberlerin yalnız bir Allah'a ibadet ve tâattan başka bir esas tâkip etmediklerini, kendilerine veya melâikeye veya diğer enbiyâya ibadete davet ihtimâli gibi bir şâibeden müberrâ bulunduklarını ve binâenʿaleyh risâlet-i Muhammediyenin ezher cihet sübûtunu ve İslâm'dan başka bir din aranamayacağını beyan ve tebliğ eyledikten sonra ahkâmının icrâsına geçilmek için evvela buyuruluyor ki:

1 M ve B: "risâleti".
2 M: "tasarih".
3 B -"Allah'a itaat ile Resûlüne itaat mütelâzım bulunduğunu".
4 B: "tekemmül".
5 H: "üzere".

إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوحًا وَاٰلَ اِبْرٰهِيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعَالَمِينَۙ ﴿٣٣﴾ ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍۜ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌۚ ﴿٣٤﴾

[1081] **Meâl-i Şerîfi**

Gerçek[1] Allah, Âdem'i ve Nûh'u ve Âl-i İbrâhim'i ve Âl-i İmrân'ı süzdü, âlemîn üzerine ıstıfâ buyurdu (33).[2] Bir zürriyet olarak; birbirinden (hep tevhid dininden) ve Allah'tır işiten, bilen (34).

Burada asr-ı hâzırı en ziyade işgal eden pek mühim bir kānûn-ı ilmî ile risalet meselesinin mahiyeti gösterilivermiştir. Şimdi "risalet nedir, peygamberlerin diğer insanlardan ne farkı vardır, ne için Allah herkese bizzat teblîğ-i emr etmesin, kelâmını, evâmirini anlatmasın da ayrıca peygamberler göndersin" mi diyeceksiniz? Bunu anlamak için âlemde ve ale'l-husûs âlem-i zîhayatta ve ale'l-husûs âlem-i zevi'l-'ukūlde sıfat-ı rubûbiyetinin muktezâsı olan bir kanun terbiyesi, bir ıstıfâ ve istikmâl kanunu vardır ki şevâhid-i rubûbiyetinin, ilm ü kudretinin nâmütenâhî rahmet ve inâyetinin burhanlarından birini teşkil eder. İşte mes'ele-i risalet, bu sünnet-i ilâhiye, bu tarîk-i hak bu kānûn-ı ilmî ile mülâhaza ve tasavvur edilecek olursa enbiyânın nasıl olup da beyne'l-beşer fevkalâde bir imtiyâza mazhar olabildikleri delâil-i sâireden ziyade bir yakīn-i ilmî ve en mâkul bir sûret-i istidlâl ile anlaşılır. Çünkü mazhar-ı risalet olmayanların bunu bi'l-müşâhede veya diğer bir tecribe ile ilmen anlamaya çalışmaları abestir. Bunu anlamak için de âyette اصْطِفَا, ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ kayıdlarını iyi tasavvur etmek lâzım gelir.

"**Istıfâ**", lügatta bir şeyin safvını, yani en sâfî hulâsasını almaktır. "Tasfiye" bir şeyin karışığını, bulanıklık şâibelerini izâle edip hulâsasını çıkarmak, sâfîyi mahlûttan ayırmak olduğu gibi, "ıstıfâ" da en sâfîsini seçip almaktır. Bir madeni tasfiye edip cevherini almak bir ıstıfâ, o

---

1 B: "Gerçi"; F: "~~Fi'l-hakīka~~ Gerçek";

2 H: "Fi'l-hakīka Allah Âdem'i ve Nûh'u ve Âl-i İbrâhim'i ve Âl-i İmrân'ı âlemîne karşı ıstıfâ buyurdu (süzdü)".

cevherler meyânından herhangi bir şeye en elverişli olanını intihab etmek de bir ıstıfâdır. İşte ıstıfâ-yı lügavî böyle ihtilâtı temâyüze, vâhid-i mahlûtu müteʿaddide tefrik [1082] ve tahvil ederek kemâli istihdaf eden bir fiil ve te'sîr-i irâdîdir ki hilkatte bu fiil ve tesirin tevâlîsine ıstılâh-ı ilimde "kānûn-ı ıstıfâ" deniliyor. Istıfâ-yı lügavî ekseriyetle baʿde'l-halk mülâhaza olunur. Burada mevzûʿ-i bahs olan ıstıfâ ise cereyân-ı hilkatte hâkim olan Allah teâlâ'nın ıstıfâsıdır ki asıl kānûn-ı ıstıfâ da budur. Binâenʿaleyh bunda tasfiye ile mevcud sâfîyi gayr-i sâfîden tefrik ve intihab mânasından fazla olarak sâfîye vücûd vermek mânası da bi'z-zarûre dâhildir. Bunun için müfessirîn bu ıstıfâyı iki mâna ile tefsir etmişlerdir. Birisi; اصطفى أَيْ جَعَلَهُمْ صَفْوَةَ خَلْقِهِ mahlûkātının en hulâsası kıldı, diğeri أَيْ صَفَّاهُمْ مِنَ الصِّفَاتِ الذَّمِيمَةِ وَزَيَّنَهُمْ بِالْخِصَالِ الْحَمِيدَةِ'dir; sıfât ve keyfiyyât-ı zemîmeden tasfiye ve hisâl ü melekât-ı hamîde ile tezyin eyledi. Şüphe yok ki ıstıfâ bu ikinci mânada daha zâhirdir. Ve İmam Fahreddin Râzî bunun üzerinde yürüyerek enbiyâ üzerinde cereyan eden ıstıfâ-yı ilâhîyi kānûn-ı ıstıfâ nazariyesine muvâfık bir surette îzah eylemiştir.[1] Fakat bu îzah tamam olmak için birinci tefsiri de nazar-ı dikkatten dûr tutmamak lâzımdır. Zira kānûn-ı ıstıfânın tevâlîsinde her lahza-i tasfiye ikinci mânayı tazammun ederken, yani sıfât[2] ve hey'et-i zemîme ve nâkısa tarh edilip hisâl ve suver-i hamîde ve kâmile ile tezyin yapılırken o tezyin mütekâmilen bir halk-ı cedîdi dahi müştemil bulunacağından birinci mânadan ârî değildir. Bunun için Râgıb demiştir ki: "Allah teâlâ'nın bazı ʿibâdını ıstıfâsı bazen başkasında mevcud olan karışıklıktan, şâibeden sâfî olarak îcad ile, bazen de bundan ârî olmayarak ihtiyar ve hükmüyle olur."[3] Demek ki bazı müfessirîn bunun birini, diğeri de birini daha ziyade şâyân-ı ihtar bulmuşlardır. Hâsılı ıstıfâ-yı ilâhî, behemehâl sâfîyi hem halk hem ihtiyar ile alâkadardır. Şu kadar ki bu halk ya ibtidâendir veya ahîren ve ilâvetendir ki bu sayede bir sâfîden daha sâfîsi, daha sâfîsi ilh.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 199-201.

2 M ve B: "sıfat".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 488:
واصْطِفَاءُ اللهِ بعضَ عباده قد يكون بإيجاده تعالى إيّاه صَافِياً عن الشّوب الموجود في غيره، وقد يكون باختياره وبحكمه وإن لم يتعرّ ذلك من الأوّل.

vücûda gelerek nâmütenâhî bir tekâmül mümkin olabilmektedir. İbtidâ bilâ-madde sâfî olarak halk dahi ʿademdeki [1083] ihtilâttan bir tasfiye mânasını tazammun etmek itibariyle bir ıstıfâ ise de ıstıfâ-yı meşhur halîta-i mevcûde üzerindeki ıstıfâdır ve bu ıstıfâ dahi halktan hâlî değildir. Bu suretle ıstıfâ hilkat-i âlem üzerinde Allah teâlâ'nın bir kānûn-ı rubûbiyeti, bir sünnet-i câriyesidir ki hilkatteki bütün tenevvuʿât, merâtib-i eşyâdaki bi'l-cümle derecât-ı tehavvül ü tetavvur ve tekemmül ancak bu kanunu husûle getiren fiil ve te'sîr-i ilâhî sayesindedir. Yani ıstıfâ eşyânın sıfatı olarak değil, Allah teâlâ'nın bir fiil ve iradesi olarak kanundur. Ittırad kanununa muʿârız olan ve illiyyet-i irâdeye en büyük misâl ve burhan vererek bekā-yı illet ve tehavvül-i maʿlûl kānûn-ı azîmine müteferriʿ bulunan bu kanun îcâb-ı tabiat nazariyesini ale't-tevâlî ve muttariden ibtal etmek için hem her lâhzasında ıttırad kanununu taʿdîl eder, hem de ilme ve bekā-yı illete burhan olmak için onu büsbütün nesh ve ibtal etmeyip maiyyetinde götürür. Bu suretle ıstıfâ tekâmülün şartıdır ve beraber mütalaa edilmek lâzım gelir. Bütün eşyâyı bir câmiʿa-i vücûd altında tabakāta tenvîʿ ederek basitten mürekkebe veya nâkıstan kâmile doğru çıkan veya bilakis bir tasnîfe tâbiʿ tutan ve bu sayede ulûm ve fünûn-i beşeriyeye dahi mevzûlarıyla mütenâsib ve mütenâsık bir tasnif temin eden bu kānûn-ı ıstıfâ, tekâmül-i hâdisât-ı âlemin hepsinde mütecellî olmakla beraber en ziyade hâdisât-ı hayâtiyede ve ale'l-husûs tasnîf-i hayvânîde ve lâsiyyemâ tenâsül-i beşerî, hilkat ve tekâmül-i insânîde pek bârizdir. Bu mütalaada maddenin ibtidâen basit ve sâfî veya mahlut ve mürekkeb olarak halkı veya mevcûdiyeti mebâhisiyle uğraşmaya hiç lüzum görmeden hâdisâtın fi'l-hâl mâlum olan tabakāt-ı tekâmüllerini nasıl bulduklarını ve bulmakta olduklarını düşündürmek vardır. Şimdi şu karşımızda âlem denilen halîta-i hâdisâtı şöyle bir düşünelim. Evvelâ, bir fezâ ile birçok ecram halîtası görünen manzara-i umûmiye karşısında bulunuyoruz. Ve bu [1084] manzarada ecrâm-ı fezâdan ve birbirlerinden temayüz etmiş ve bunlar içinde arzımızı da onlardan ayrılmış görüyoruz. Bunların her biri bize bir ıstıfâ numûnesi arz eder. Sonra arzımızı teşkil

eden ecsam içinden "mevâlîd-i[1] selâse" denilen meʿâdin, nebâtât, hayvânâtın yekdiğerinden bâriz ve mütekâmil farklarla temayüz ettiklerini görürüz. Öyle ki asıldan meʿâdin, meʿâdinden nebâtât, nebâtâttan hayvânât mütezâyid birer tekâmül ile teşaʿʿub ve tenevvüʿ ede ede gelmiş gibi bir silsile-i temâyüz ve tekâmül gösteriyorlar. Maden sûret-i cinsiyesinde birleşen ve "tabîʿat-ı maʿdeniye" denilen bir halîta-i[2] mahsûsa muhtelif tasfiyelerden geçerek ve her birinde başka başka husûsiyyât-ı cedîde ile birleşerek yepyeni bir hulâsa-i cevheriyede ıstıfâ edilip envâʿ-ı meʿâdin zuhur ediyor. Ve her birinde muhtelif[3] merâtibde sunûf da görülüyor. Sâniyen başka bir hususiyet ile nebâtât geliyor, bunlar husûsiyyet-i maʿdeniyeye[4] başkaca bir safâ,[5] bambaşka bir sûret-i ıstıfâ veren uzviyyet-i nümüv ve tenasül gibi husûsiyyât ile[6] topraklardan silkinerek çıkan bir vücûd-i cedîd arz ediyor. Bu da silsile-i tevâlîsinde tasnîf-i nebâtâtı meydana getiren birçok merâtib-i ıstıfâ ve tekâmüle ayrılıyor ki meʿâdine nisbetle bunlardaki safâ ve kemâl ne kadar bârizdir. Sâlisen başka bir hususiyet ile hayvânât geliyor, hayvânât-ı ibtidâiye ile nebâtât-ı ibtidâiye arasındaki temayüz bizim için gerek mâlum olsun ve gerek olmasın bunların merâtib-i tekemmüllerindeki[7] fark ve fasıl o kadar bârizdir ki hiç kimse[8] bir çiçekle bir kelebeği karıştırmaz, çiçeği olduğu yerde koparır, kelebeği de kovalamaya mecbur olur. Ve bilir ki hayât-ı nebâtî kelebekte vardır, fakat hayât-ı hayvânî çiçekte yoktur. Çiçek kelebek hâline gelmek için topraktan bir daha silkinmiş, daha mütekâmil bir ıstıfâya mazhar olmuştur. Bu suretle husûsiyyet-i nebâtiyeye husûsiyyet-i hayvâniye munzam[9] olarak silsile-i tevâlîde bir de tabîʿat-ı hayvâniye zuhur etmiş, bu da tasnîf-i hayvânîyi meydana getiren tabakāta [1085] ayrılmıştır. İşte arzımızın hudûsunda onu ecrâm-ı sâireden temayüz ettiren halk ve

1 B: "mevâlid-i".
2 B: "hâlet-i".
3 M ve B: "muhtelit".
4 B: "maddiyeye".
5 H ve F +"ve".
6 B: "gibi".
7 B: "tekâmüllerindeki".
8 B -"kimse".
9 M: "manzum"; H, F ve B: "munzamm (منظم)".

tekvinden sonra üzerinde görülegelen bu silsile-i tevâlî içinde ıttırâdât-ı tehavvül ve tenevvuʿa doğru götüren cereyân-ı ıstıfâ bu kadar zâhir ve müncelîdir ki bunda tabiat nâmı verilebilecek her husûsiyyet-i muttaridenin re'sen bir halk-ı cedîd, hilâf-ı ʿâde bir hârika inzimâmıyla tehaddüs ederek geldiğini ve hiçbir tabiatın cereyân-ı ıttırâdı tenevvüʿ ve ihtilâftan ârî olmadığını ve binâenʿaleyh tam mânasıyla bir tabiat davasının bâtıl olduğunu ve eşyâdan hiçbirinde vahdet ve vücûd-i zâtî bulunmadığını ve bu tenevvüʿ içindeki ıttıraddan okunan nizâm-ı vahdetin sâniʿ ve nâzımı olan illet-i vücûdun zevât-ı eşyâda hâll[1] veya fâni ve muzmahil olmayıp bizzat bâkī bulunduğunu, velhâsıl eşyâ-yı hâdiseden hiçbirinin illeti kendinde dâhil olmayıp hâriç bulunduğunu ve şu hâlde bunlar cemʿ edildiği zaman illet-i küllün dahi hey'et-i mecmûʿa-i âlemde dâhil ve fâni olmayıp bütün âlemin mütehavvil ve illet-i külde fâni bulunduğunu ve vahdet-i zâtiyenin ancak bu illet-i bâkiyeye ait olduğunu ve binâenʿaleyh bütün âlemin de bir tabiat olmadığını gösteren açık bir delil ve şâhid vardır. Erbâb-ı ukūl ve ashâb-ı fünûn bu sırr-ı ıstıfâyı pek iyi düşünmek lâzım gelir. Bu ıstıfâyı yapan, eşyâyı böyle bir asıldan ayırıp ayırıp peyderpey teksir ve tenvîʿ ederek tekemmül ettiren fâʿil-i müessirin hâlık-ı âlem olduğunda şüphe eden hiç kimseye tesadüf edilmemiştir. Şu kadar ki birtakım kimseler bu muhtelif tabiatların hep yekdiğerinden doğarak geldiklerine ve her kâmilin nâkıstan bizzat ve bi't-tabîʿa çıktığına ve her muahhardaki kuvvet-i ıstıfânın mukaddemde kendiliğinden tehaddüs ettiğine, tenevvüʿün eser-i ıstıfâ olduğunda şüphe etmemekle beraber ıstıfânın sebepsiz, illetsiz olduğuna ve bu suretle ıttırad, tam zıddı olan ihtilâf ve tenevvüʿü bi'z-zarûre ihdas ettiğine ve bu tenakuz içinde âdî bir tabîʿat-i vâhide olduğuna zâhib olmak gibi [1086] bir tenakuza sapmışlardır[2]. Bu noktada elyevm fünûn-i tabîʿiye ashâbının iki mütenâkız kaziyyede ısrar ettiklerini görüyoruz:

1. Diyorlar ki kānûn-ı ıstıfâ ve tekâmül mûcebince bütün mevâlîd bir asıldan teşaʿʿub etmiştir. Binâenʿaleyh bütün hayvânât bir hayvân-ı

1 B: "hall".
2 B: "saplanmışlardır".

ibtidâîden tevellüd veya tehavvül ederek gelmiştir. Ve bu tekâmül ve ıstıfâ nebâtâttan meʿâdine geçerek ta bir madde-i asliyeye kadar gerisin geri ircâʿ olunuyor. Binâenʿaleyh insan dahi hayvânât-ı ibtidâiyeden tenâsül etmiştir.

2. Her hayvan, her nebat behemehâl kendi nevʿinin bir tohumundan tevellüd veya tevâlüd eder. Pasteur bunu bi't-tecribe isbat etmiştir. Binâenʿaleyh tohumsuz tevellüd olmayacağı gibi, meselâ nohut tohumundan buğday çıkmaz, balık tohumundan köpek olmaz, maymun tohumundan ayı doğmaz, hatta zatürrie mikrobundan tifo mikrobu doğmaz.

Görülüyor ki bu iki dava yekdiğerine tamamen muʿârızdır, biri ilmî ise diğeri gayr-i ilmîdir. Bugün herkes bilir ki arzımız sonradan teşekkül etmiştir. Ve üzerindeki hayvânât da daha sonra zuhur etmiştir. O hâlde bugünkü hayvanâtın başlangıcı olan tohumlar nasıl tekevvün ettiler? Tabiat nazariyesine en muvâfık olan Pasteur nazariyesinde bu suale cevap yoktur. Meğer ki arzın tehavvülâtı ve sonradan hudûsu inkâr edilsin. Hâlbuki evvelki nazariye ıstıfâ ve tekâmüle istinad ederek buna cevap verebilir ve nice bin derece-i harârette kaynamakta olan maddelerden ıstıfâ ve tekâmül kanunuyla gazları, mâyiʿâtı, ecsâm-ı sulbiyeyi, meʿâdini, nebâtâtı, hayvânâtı çıkarmak imkânını bulabilir. Fakat bunu bulmak hâdisâtın madde-i asliyedeki hudûd-i asliye ve zâtiyeyi geçebildiğini ve asıldan daha mütekâmil hasâis ifade ettiğini ve binâenʿaleyh mü'essir-i hakîkînin tabîʿat-ı maddeye hâkim ve onun [1087] fevkinde bir kudret-i fâtıra olduğunu kabul eylemektir ve bunu söylemek için tabiat davasından sarf-ı nazar etmiş olduğunu ilan etmek lâzım gelir, yoksa bu da kendisiyle mütenâkız olmuş olur. Istıfâ ve tekâmül mefhumlarının tabiat fikri davasıyla nasıl kâbil-i te'lîf olduğu sorulduğu zaman "tenevvüʿ ifade eden ıstıfâ, ıttırad ifade eden tabiatın bir kanunudur" diyenler bir tenakuzdan başka bir şey söylemiş olmaz. Bunlar ilmin esâsı olan hakkın kendine mutabakatı ve illiyetin tenasübü kānûn-ı ʿazîmine küfr etmiş olurlar. O zaman ne ilim kalır ne mâlum, ne tabiat kalır ne vücûd. Bu noktaya gelince bütün hakikati itiraf ederek

ıstıfânın tabiattan değil kādir-i mutlak olan Hâlık teâlâ'nın iradesinden geldiğini ve binâenʿaleyh fıtratın tabiata mukaddem bulunduğunu itiraf eylemek zarûrîdir. Bunun içindir ki ıstıfâ nazariyesinde terbiye-i irâdiye meselesinin ehemmiyeti pek büyüktür. Şu hâlde ulûm-i tabîʿiye hilâf-ı tabiat hârikaları inkâr ettirecek bir zarûret değil, hilâfı mümkin olan bir âdet-i câriye ifade eder.

İşte mâhiyet-i risâleti tefhim için sevk edilmiş bulunan ve hilkat-i Îsâ'ya dahi bir mukaddem teşkil edecek olan bu âyette ıstıfânın zarûrî bir ıttırâd-ı mutlak değil, fevka't-tabîʿa bir fıtrat, bir halk-ı mütezâyid ifade eden bir fiʿl-i ilâhî olduğuna ve madde-i asliyenin zarûriyeti[1] ve kıdemi davasından da sarf-ı nazar etmek iktizâ edeceğine ve binâenʿaleyh tabiat davasıyla her şeyi bir ıttırâd-ı sâbit üzere mukayese ederek hilkatte ayan beyan görülmekte olan fevkalâde terakki ve tekâmülü[2], tenevvüʿ ve temayüzü inkâr veya tevkīfe kalkışmamak ve bu cümleden olmak üzere tabîʿat-i beşeriye nâmına insanları[3] hep fıtrat ve kuvâ ve melekât itibariyle bir seviyede addetmemek ve bu suretle herkeste yok diye nübüvvet ve risaleti ve muʿcizât-ı enbiyâyı imkânsız, gayr-i maʿkul gibi zannetmemek ve mes'ele-i Îsâ'yı da bu esas dairesinde anlamak lâzım [1088] geldiğine ve ıstıfânın irâdiyetine ve terbiye-i ilmiyedeki kıymetine en yüksek misâl tabiatta bi'l-irâde tasarrufa kābiliyet fıtratını hâiz olan nevʿ-i insânî olduğuna ve bu nevʿin dahi daha mükemmel bir ıstıfâya namzed bulunduğuna nazar-ı dikkati celb için ıstıfâ-yı beşerîden başlayıp nevʿ-i beşerin bütün âlemîn içinde en mükemmel bir nüsha-i ıstıfâ bulunduğunu göstermiş ve bugün birbirinin zürriyeti olarak tevâlî edip giden bu nevʿin fıtratı, mebde'-i[4] hilkati hükm-i tabiatla tohm-ı nevʿîsinden başlamayıp re'sen gayr-i muʿtâd bir ıstıfâ-yı ilâhî ile zuhur ettiğini ve sonra bu ıstıfânın ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ tezâʿuf ve tekâmül eylediğini ve işte mazhar-ı risalet olan zevâtın böyle bir ıstıfâ ile diğer zevi'l-ʿukūlden mümtaz bir ıstıfâ-yı mahsûs-ı ilâhî ile geldiğini ve bu meyanda en

---

1 B: "hall".
2 H ve F: "zarûriyâtı".
3 M, H, F ve B: "insanların".
4 B: "madde-i".

mükemmel merâtib-i ıstıfâ ile[1] Âdem, Nûh, Âl-i İbrâhim ve Âl-i İmrân silsilesini tâkip ettiğini ve Îsâ Âl-i İmrân'dan, onunla beraber Hâtem-i Rusül de Âl-i İbrâhim'den bulunduğunu ve şu hâlde gerek risâleti inkâr vâdisinde ve gerek bunların celâlet-i kadirleri aleyhinde[2] gizli veya âşikâr söylenen sözleri veya beslenen fikirleri Allah teâlâ'nın işitir ve bilir olduğunu anlatmıştır.

Artık vahdet ile kesret, tabiat ile irade beyninde bir nokta-i irtibat teşkil eden kānûn-ı ıstıfâyı ve bunun ifade ettiği sırr-ı terbiye ve tekemmülü bihakkın düşünüp tasavvur edenler en celî bir tebeyyün-i ilmî ile şu hakikatleri itiraf ederler:

1. Her kanun fevka'l-kānûn bir hâdise-i fıtrat ile başlar.
2. Her hâdise bir kanun olmak zarûrî değil mümkindir.
3. Bir hâdisenin kanun olması için bi'l-ıttırad tevâlîsi şarttır. Fakat her tevâlînin mugāyir-i ıttırad bir ihtilâfa iktirânı da zarûrîdir. Binâenʿaleyh âlemin zamanda imtidâdı [1089] aynen bir bekā-yı zâtî değil, bir teceddüd-i emsâldir. Bekā-yı zâtî bu teceddüdâtın illet-i hakīkiyesi olan hâlıkın sıfatıdır.
4. Tabiat bir zarûret-i zâtiye değil, bir[3] zarûret bi-şarti'l-mahmûl ifade eder. Binâenʿaleyh bugün me'huz olan bir tabiat, dünün veya yarının vâkıʿâtına bi'z-zarûre hâkim değildir.
5. Efrâd-ı nevʿde ayniyet mümkin olmadığı gibi müsâvât-ı mutlaka da mümkin değildir. Onlarda tahte'n-nevʿ veya fevka'n-nevʿ mümeyyizât ve müşahhisât-ı nâkısa veya kâmile de vardır. Binâenʿaleyh vahdet-i nevʿiye veya cinsiye[4] terakki ve inhitâta mâniʿ değildir.
6. Halîta-i âlemden temayüz eden envâʿ-ı mahlûkāt meyânında nevʿ-i beşer hepsinden mükemmel bir ıstıfâ ile vücûd bulmuştur. Istıfânın irâdî olmak hasîsası bilhassa bunda zâhirdir. Tekâmül-i beşerî kemâl-i ilâhîye en karîb olan ve madde ve tabiat üzerinde en ziyade tasarrufa müstaʿid bulunan bir kemâle müteveccihtir.

---

1 H ve F -"ile".
2 B -"ve gerek bunların celâlet-i kadirleri aleyhinde".
3 B -"bir".
4 B: "cinsiyeye".

7. Risalet, beşeriyetin hâssa-i nevʿiyesi değil, nevʿiyyet-i insâniyede ekmel bir ıstıfâ-yı ilâhîdir. Bunu da derecât-ı mütevâliye üzerinde müterakkī bir silsile-i ıstıfâ tâkip etmiştir. Herhangi bir nevʿde efrâd-ı nevʿ tahte'n-nevʿ veya fevka'n-nevʿ mümeyyizât ve husûsiyyât ile mütefâvit ve muhtelif olabildiği gibi, bu tefâvüt ve ihtilâf, efrâd ve sunûf-i beşerde daha ziyadedir. Hatta efrâd ve sunûf-i[1] beşer beynindeki tefâvüt ü ihtilâf o kadar çoktur ki ecnâs-ı sâirede bu kadar tefâvüt bir fasl-ı nevʿî addedilmeye lâyıktır. İnsanların hiçbirinin haslet-i şahsiyesi diğerine mikyas ittihaz edilemez. Zeyd'in nefsi, vicdânı, hiss ü temâyülü, ilm ü irâdesi, kābiliyet ve ʿadem-i kābiliyeti, kuvâ ve melekâtı ile Amr'ın nefsi ölçülemez. Efrâd-ı beşer içinde muhtelif hayvânâtı, hatta melekleri, cinleri, şeytanları temsil eden neler vardır. Hatta ukūl-i beşer bile ne kadar mütefâvittir. Beride [1090] henüz şahsiyeti geçmemiş, burnunun ucundakini görmeyen bir akıl, ötede mekânları, zamanları geçmiş şahsiyetinden çıkıp bir rûh-i küllî olmuş diğer bir akıl ve rûh vardır. Ve akıl için tarîk birdir meseline[2] mâsadak olan akıl böyle bir akıldır ki, mebde'-i hakīkīsini bulmuş, şerîkten münezzeh olan Hak teâlâ'nın tarîk-i vahdâniyetini tutmuştur. Binâenʿaleyh ıstıfâ-yı insânînin pek güzel numûnelerinden birini arz eden böyle mümtaz akıllara efrâd-ı beşer arasında mebzûliyetle tesadüf edilmemesi bunların ne beşeriyetlerini ne de cins içinde bir nevʿ gibi nevʿ-i âdîden derecât ile mütemâyiz bir sınf-ı ekmel veya ferd-i ekmel olduklarını inkâra[3] bir sebep teşkil etmeyeceği gibi, ukūl-i âdiyenin hayran olacağı en yüksek bir ıstıfâ-yı ilâhîye mazhar olmuş rusül-i ilâhiyenin de ne nevʿiyyet-i beşeriyelerini ne de mâfevka'n-nevʿ olan imtiyazlarını inkâra ilmen ve fennen hiçbir sebep yoktur. Istıfâ kanununu[4] bilenler ve hakkıyla tasvir edebilenler bunu nefislerinde tecribe edemeseler bile şüphesiz bir istidlâl ile ilmen ve fennen isbat ve taʿakkul edebilirler. İnsan yok iken ve insan tohumu mevcud değil iken onu meydana getiren ıstıfâ

---

1 B -"beşerde daha ziyadedir. Hatta efrâd ve sunûf-i".
2 M ve B: "misâline".
3 B +"bile".
4 M ve B: "kanunu".

ona munzam olan muzâʿaf ıstıfâlarında ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ neler yapamaz. İşte mâhiyet-i risâlet bu ıstıfâ-yı ekmelin eseridir. Ve bunun en büyük misâli de risâlet-i Muhammediyedir.

Bunu Halîmî gibi hükemâ-yı İslâmiye şöyle îzah etmişlerdir: "Enbiyâ-yı kirâm aleyhimüssalâtü vesselâm gerek kuvâ-yı cismâniye ve gerek kuvâ-yı rûhâniyede gayrılarına benzemezler. Havâss-ı zâhire ve bâtıne gibi kuvâ-yı idrâkiyeleri görüş, işitiş, koklayış, zevk, lems kuvvetleri, hıfz, zekâ gibi kuvâ-yı bâtıneleri, kuvve-i muharrikeleri, kuvve-i rûhâniyye-i akliyeleri, yalnız derece itibariyle değil, keyfiyet itibariyle bile diğerlerinden farklı bir gāye-i kemâli ve nihâyet-i safâyı hâizdir. Meselâ uzakları görmekle kalmaz, arkadan ve verâ-yı hicabdan da[1] görebilirler."[2] Başkalarının [1091] işitemediği sesleri, duyamadığı râyihaları, işitir, duyar, anlayabilirler. *Şifâ-i Şerîf*de tafsil olunduğu üzere Resûlullah Efendimiz'in kuvâ-yı cismâniye ve rûhâniyeleri ne kadar yüksekti.[3]

Hulâsa yine Fahreddin Râzî hazretleri der ki: "Bu babda sözün tamamı şudur: Nefs-i kudsî-i nebevî nüfûs-i sâireye mahiyetçe bile muhaliftir. Yani onların hakikati, cins-i beşer içinde bir nevʿ-i ekmeldir. Zekâda, fetânette, hürriyette, teʿâlîde, cismâniyet ve şehevâttan tereffüʿde kemâl-i mahsûsu hâiz olmak nüfûs-i kudsiyye-i nebeviyenin levâzımındandır. Rûh, şeref ü safâda, beden tahâret ü nekāda son derece yüksek olunca şüphe yok ki kuvâ-yı muharrike ve müdrike gāye-i kemâlde olurlar. Zira bu kuvvetler rûhtan bedene feyezân eden envâr mecrâsındadırlar. Fâil ve kābil gāye-i kemâlde olunca âsâr-ı müterettibe de son derece kuvvetli, şerefli ve sâfî olacaktır. Binâenʿaleyh âyetin mânası şu olur:

---

1 H ve F -"da".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 199-201:
وَذَكَرَ الْحَلِيمِيُّ فِي كِتَابِ «الْمِنْهَاجِ» أَنَّ الْأَنْبِيَاءَ عَلَيْهِمُ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ لَا بُدَّ وَأَنْ يَكُونُوا مُخَالِفِينَ لِغَيْرِهِمْ فِي الْقُوَى الْجِسْمَانِيَّةِ، وَالْقُوَى الرُّوحَانِيَّةِ، أَمَّا الْقُوَى الْجِسْمَانِيَّةُ، فَهِيَ إِمَّا مُدْرِكَةٌ، وَإِمَّا مُحَرِّكَةٌ. أَمَّا الْمُدْرِكَةُ: فَهِيَ إِمَّا الْحَوَاسُّ الظَّاهِرَةُ، وَإِمَّا الْحَوَاسُّ الْبَاطِنَةُ، أَمَّا الْحَوَاسُّ الظَّاهِرَةُ فَهِيَ خَمْسَةٌ أَحَدُهَا: الْقُوَّةُ الْبَاصِرَةُ، وَلَقَدْ كَانَ الرَّسُولُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَخْصُوصًا بِكَمَالِ هَذِهِ الصِّفَةِ وَيَدُلُّ عَلَيْهِ ووجهان الْأَوَّلُ: قَوْلُهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «زُوِيَتْ لِيَ الْأَرْضُ فَأُرِيتُ مَشَارِقَهَا وَمَغَارِبَهَا» وَالثَّانِي: قَوْلُهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «أَقِيمُوا صُفُوفَكُمْ وَتَرَاصُّوا فَإِنِّي أَرَاكُمْ مِنْ وَرَاءِ ظَهْرِي»...

3 Bk. Kâdî Iyâz, *eş-Şifâ bi-taʿrîfi hukūki'l-Mustafâ,* hâşiye: Ahmed b. Muhammed b. Muhammed eş-Şümünnî, Dâru'l-Fikr 1409/1988, I, 54-165.

'Cenâb-ı Allah âlem-i arz sükkânı meyânından ve hatta melekler de dâhil olduğu hâlde bütün mahlûkāt meyânından[1] Âdem'i ıstıfâ etti, beşerî bir tenasül geçmeksizin[2] o zamanki mahlûkāttan başka musaffâ ve temiz bir mahiyette halk etti.' Bilmek lâzım gelir ki 'İnsan insandan doğar' kāʿide-i muʿtâdesi ezelî ve zarûrî değildir. Bidâyeten insan insandan doğmadı. Bunun başka bir mahluktan doğduğunu farz etmekle 'İnsan insandan doğar' kāidesinin külliyeti, ezeliyeti, zarûriyeti temin edilmiş olmaz. Her ne olsa lâekal bir insan vardır ki insandan doğmamıştır. Bu babda zarûrî ve ezelî ve bilâ-istisnâ ilmî ve küllî olan bir kāide varsa o da şudur: Her insan Allah'ın mahlûkudur. Buna iman eden hiç yanılmaz. 'Her insan insandan doğar' diye iman eden yanılır. Sonra Cenâb-ı Allah kuvve-i rûhâniyenin kemâlini Âdem'in evlâdının bir şuʿbe-i muʿayyenesine vazʿ etti, tenasül ettirdi. Sonra Nûh'a daha sonra İbrâhim'e geldi. Sonra İbrâhim'den iki şube hâsıl oldu, İsmâil ve [1092] İshâk. İsmâil rûh-i kudsî-i Muhammedînin zuhûruna ve ıstıfâsına mebde' oldu, İshâk'ı da evlâddan evlâda Âl-i İmrân'a kadar Yaʿkūb silsilesiyle nübüvvete ve 'İys silsilesiyle mülke mebde' kıldı ve bu hâl zuhûr-i Muhammedîye kadar müstemir oldu. Bütün bunlar zamanda[3] âlemînin en güzideleri idiler. Nihâyet zuhûr-i Muhammedî ile gerek nûr-i nübüvvet ve gerek şeref-i mülk, Muhammed Mustafa[4] sallallâhu aleyhi ve sellem'e intikal etti."[5]

---

1 B -"ve hatta melekler de dâhil olduğu hâlde bütün mahlûkāt meyânından".
2 H ve F: "sebk etmeksizin".
3 H: "zamanlarında".
4 M ve B -"Mustafa".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 200-201:
وَاعْلَمْ أَنَّ تَمامَ الْكَلامِ فِي هَذَا الْبابِ أَنَّ النَّفْسَ الْقُدْسِيَّةَ النَّبَوِيَّةَ مُخالِفَةٌ بِماهِيَّتِها لِسائِرِ النُّفُوسِ، وَمِنْ لَوازِمِ تِلْكَ النَّفْسِ الْكَمالُ فِي الذَّكاءِ، وَالْفِطْنَةِ، وَالْحُرِّيَّةِ، وَالِاسْتِعْلاءِ، وَالتَّرَفُّعُ عَنِ الْجِسْمانِيَّاتِ وَالشَّهَواتِ، فَإِذا كانَتِ الرُّوحُ فِي غايَةِ الصَّفاءِ وَالشَّرَفِ، وَكانَ الْبَدَنُ فِي غايَةِ النقاء والطهارة كانت هذه القوى المحركة والمدركة فِي غايَةِ الْكَمالِ لِأَنَّها جارِيَةٌ مَجْرَى أَنْوارٍ فائِضَةٍ مِنْ جَوْهَرِ الرُّوحِ واصِلَةٌ إِلَى الْبَدَنِ، وَمَتَى كانَ الْفاعِلُ وَالْقابِلُ فِي غايَةِ الْكَمالِ كانَتِ الْآثارُ فِي غايَةِ الْقُوَّةِ وَالشَّرَفِ وَالصَّفاءِ.
إِذا عَرَفْتَ هَذا فَقَوْلُهُ «إِنَّ اللهَ اصْطَفَى آدَمَ وَنُوحاً» مَعْناهُ: إِنَّ اللهَ تَعالَى اصْطَفَى آدَمَ إِمَّا مِنْ سُكَّانِ الْعالَمِ السُّفْلِيِّ عَلَى قَوْلِ مَنْ يَقُولُ: الْمَلَكُ أَفْضَلُ مِنَ الْبَشَرِ، أَوْ مِنْ سُكَّانِ الْعالَمِ الْعُلْوِيِّ عَلَى قَوْلِ مَنْ يَقُولُ: الْبَشَرُ أَشْرَفُ الْمَخْلُوقاتِ، ثُمَّ وَضَعَ كَمالَ الْقُوَّةِ الرُّوحانِيَّةِ فِي شُعْبَةٍ مُعَيَّنَةٍ مِنْ أَوْلادِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلامُ، هُمْ شِيثٌ وَأَوْلادُهُ، إِلَى إِدْرِيسَ، ثُمَّ إِلَى نُوحٍ، ثُمَّ إِلَى إِبْراهِيمَ، ثُمَّ حَصَلَ مِنْ إِبْراهِيمَ شُعْبَتانِ: إِسْماعِيلُ وَإِسْحاقُ، فَجَعَلَ إِسْماعِيلَ مَبْدَأً لِظُهُورِ الرُّوحِ الْقُدْسِيَّةِ لِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَجَعَلَ إِسْحاقَ مَبْدَأً لِشُعْبَتَيْنِ: يَعْقُوبَ وَعِيصُو، فَوَضَعَ النُّبُوَّةَ فِي نَسْلِ يَعْقُوبَ، وَوَضَعَ الْمُلْكَ فِي نَسْلِ عِيصُو، وَاسْتَمَرَّ ذَلِكَ إِلَى زَمانِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا ظَهَرَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نُقِلَ نُورُ النُّبُوَّةِ وَنُورُ الْمُلْكِ إِلَى مُحَمَّدٍ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَبَقِيَا أَعْنِي الدِّينَ وَالْمُلْكَ لِأَتْباعِهِ إِلَى قِيامِ الْقِيامَةِ، وَمَنْ تَأَمَّلَ فِي هَذا الْبابِ وَصَلَ إِلَى أَسْرارٍ عَجِيبَةٍ.

"**Âl**", karâbette veya mezhebde bir şahsa râciʿ olandır.

Âl-i İbrâhim'den murad, bütün mü'minîndir denilmiş ise de sahîhi إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/124][4] mûcebince ʿahd-i ilâhîde dâhil bulunan gayr-i zâlim evlâd ve zürriyyet-i İbrâhim ve ale'l-husûs Muhammed Mustafa'dır. Âl-i İmrân'a gelince: İmrân da ikidir. Birincisi Hazret-i Mûsâ ve Hârûn'un babaları olan İmrân b. Yahsür[2] b. Lavi b. Yaʿkūb b. İshâk b. İbrâhim'dir ki bu İmrân'ın da Meryem isminde ve Mûsâ ve[3] Hârûn'un büyük hemşiresi olan bir kızı varmış. İkincisi de Hazret-i Meryem'in babası olan İmrân b. Mâtan'dır ki bu da Süleymân b. Dâvûd b. İyşa[4] neslinden, bunlar da Yehuda b. Yaʿkūb neslindendirler. Burada Âl-i İmrân ikisine de muhtemil bulunmakla beraber İmrân-ı sânîye masruf olması siyâk-ı beyâna nazaran daha zâhir görülmüştür. Fakat umûm-i müşterek suretiyle gerek birinci ve gerek ikinci ale'l-ıtlâk "Âl-i İmrân" nâmını taşıyanlar demek daha doğrudur. İki İmrân arasında bin sekiz yüz sene geçtiği de söylenmiştir.

Sûret-i umûmiyede bu sırr-ı ıstıfâ iyice teemmül ve fehm olunduktan sonra gelelim Âl-i İmrân'a ve Meryem[5] ve Îsâ'ya:

Şimdi şu kıssaları hatırda tutunuz; bir Allah da işiten bilen[6]:

إِذْ قَالَتِ امْرَأَتُ عِمْرٰنَ رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي مُحَرَّرًا فَتَقَبَّلْ مِنِّي إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٣٥﴾ فَلَمَّا وَضَعَتْهَا قَالَتْ رَبِّ إِنِّي وَضَعْتُهَا أُنْثٰى وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ وَلَيْسَ الذَّكَرُ كَالْأُنْثٰى وَإِنِّي سَمَّيْتُهَا مَرْيَمَ وَإِنِّي أُعِيذُهَا بِكَ وَذُرِّيَّتَهَا مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ﴿٣٦﴾ فَتَقَبَّلَهَا رَبُّهَا بِقَبُولٍ حَسَنٍ وَأَنْبَتَهَا نَبَاتًا حَسَنًا وَكَفَّلَهَا زَكَرِيَّا كُلَّمَا دَخَلَ عَلَيْهَا زَكَرِيَّا الْمِحْرَابَ وَجَدَ عِنْدَهَا رِزْقًا قَالَ يَا مَرْيَمُ أَنّٰى لَكِ هٰذَا قَالَتْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ إِنَّ اللّٰهَ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٧﴾

---

4 "'Ben seni bütün insanlara imam edeceğim' buyurdu. 'Yâ Rabbi zürriyetimden de' dedi, buyurdu ki "benim ahdime zâlimler nâil olamaz'."
2 B: "Yashür".
3 B: "ile".
4 B: "Îsâ".
5 B: "Meryem'e".
6 H ve F -"bir Allah da işiten bilen".

[1093] **Meâl-i Şerîf**

İmrân'ın haremi dediği vakit: "Yâ Rabbi! Ben karnımdakini her kayıttan âzâde olarak Sana adadım, hemen kabul buyur benden; çünkü bir Sensin işiten bilen, Sen" (35). Derken vaktâ ki hamlini vazʿ etti, "Yâ Rabbi onu dişi vazʿ ettim" dedi, Allah daha iyi bilirken ne vazʿ ettiğini. Hâlbuki erkek dişi gibi değildi, "bununla beraber ben onun adını Meryem kodum ve işte ben onu ve zürriyetini o racîm şeytanın şerrinden Sana [1094] ısmarlıyorum" (36). Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir kabul ile kabul buyurdu ve güzel bir surette yetiştirdi, Zekeriyyâ'nın himâyesine verdi, Zekeriyyâ onun üzerine mihrâba her girdikçe yanında yeni bir rızık bulur, "yâ Meryem! Bu sana nereden?" derdi, o da "Allah tarafından", derdi: Şüphe yok ki Allah dilediğini hesabsız merzuk buyurur (37).[1]

Rivayet olunuyor ki Hazret-i Îsâ'nın ninesi zevce-i İmrân'ın ismi "Hanne binti Fâkuza", Hanne'nin hemşîresi ve bir rivayette Meryem'in hemşîresi İyşaʿ dahi Hazret-i Zekeriyyâ'nın zevcesi ve Hazret-i Yahyâ'nın vâlidesi imiş. Aleyhissalâtü vesselâm "هُمَا اِبْنَا خَالَةٍ: Yani Yahyâ ile Îsâ teyze oğullarıdır"[2] buyurmuştu.[3]

"**Muharrer**": Esâsen iyice azadlanmış, hâlis hür yapılmış demektir ki ibadette muhlis veya mabed hâdimi veya dünyadan âzade mânalarıyla tefsir edilmiştir.

"**Mihrab**": Mâlumdur ki mescidlerin ön tarafında imamın duracağı mevkiʿ-i mahsustur. Zikr-i cüz, irâde-i kül tarîkiyle mescide, kezâlik en şerefli, en ileri mevkiʿe dahi "mihrab" denilir. Fakat burada "mihrab"dan

---

1 H: "Dediği vakit İmrân'ın haremi: 'Rabbim! Ben karnımdakini her kayıttan âzâde olarak Sana nezr ettim, hemen kabul buyur benden. Sen'sin ancak Sen işiten bilen' (35). Derken vaktâ ki hamlini vazʿ etti, 'Rabbim' dedi, 'onu dişi vazʿ ettim', Allah daha iyi biliyorken ne vazʿ etti. Erkek ise dişi gibi değildi, 'bununla beraber ben onun adını Meryem kodum ve işte ben onu ve zürriyetini şeytân-ı racîmin şerrinden Sana [1094] ısmarlıyorum' (36). Bunun üzerine Rabbi onu güzel bir kabul ile kabul buyurdu ve güzel bir surette yetiştirdi ve Zekeriyyâ'nın himâyesine verdi, her girdikçe ona karşı Zekeriyyâ mihrâba yanında yeni bir rızık bulur, 'yâ Meryem!' derdi, 'nerden sana bu?' 'O' derdi, 'Allah tarafından'. Şüphe yok ki Allah dilediğini hesabsız merzuk buyurur (37)".

2 Buhârî, Enbiyâ, 42. Krş. Müslim, İman, 259.

3 B: "buyurmuştur".

murad, mescidde merdivenle çıkılır bir mahfil olduğu beyan ediliyor ki Hazret-i Meryem, Zekeriyyâ aleyhisselâm tarafından buraya konulmuş ve burada muhafaza edilmiş idi.

İşte rahm-i mâderde babasından yetim kalan Hazret-i Meryem böyle kudsî bir rûhâniyetle doğmuş ve böyle bir mihrabda min ʿindillah mazhariyyet-i mahsûsa ile perverişyâb olmuştu. O mihrab ki:

هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُۚ قَالَ رَبِّ هَبْ ل۪ي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةًۚ اِنَّكَ سَم۪يعُ الدُّعَٓاءِ ﴿٣٨﴾ فَنَادَتْهُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَهُوَ قَٓائِمٌ يُصَلّ۪ي فِي الْمِحْرَابِۙ اَنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكَ بِيَحْيٰى مُصَدِّقاً بِكَلِمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَسَيِّداً وَحَصُوراً وَنَبِيّاً مِنَ الصَّالِح۪ينَ ﴿٣٩﴾ قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ ل۪ي غُلَامٌ وَقَدْ بَلَغَنِيَ الْكِبَرُ وَامْرَاَت۪ي عَاقِرٌۜ قَالَ كَذٰلِكَ اللّٰهُ يَفْعَلُ مَا يَشَٓاءُ ﴿٤٠﴾ قَالَ رَبِّ اجْعَلْ ل۪ٓي اٰيَةًۜ قَالَ اٰيَتُكَ اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ اِلَّا رَمْزاًۜ وَاذْكُرْ رَبَّكَ كَث۪يراً وَسَبِّحْ بِالْعَشِيِّ وَالْاِبْكَارِ ﴿٤١﴾

[1095] **Meâl-i Şerîfi**

O aralık Zekeriyyâ Rabbine dua etti: "Yâ Rab!" dedi, "bana ledünnünden bir temiz zürriyet ihsan eyle, şüphesiz ki sen duayı işitensin[1]*"* (38). *Derken melâikeler kendisine nidâ ettiler, o kalkmış mihrabda namaz kılıyordu: "Haberin olsun, Allah sana Yahyâ'yı müjdeliyor: Allah'tan bir kelimeyi tasdik edecek, hem bir efendi, hem gayet zâhid ve bir peygamber, sâlihînden"* (39). *"Yâ Rab" dedi, "benim için bir oğul nasıl olur? Kendime ihtiyarlık çatmış*[2]*, haremim de kısırken?*[3]*" Buyurdu ki: "Öyle, Allah ne dilerse yapar"* (40). *"Yâ Rab" dedi, "bana bir âyet (bir alâmet) yap", buyurdu ki: "Âyetin nâsa üç gün sade işaretten başka söz söyleyememendir. Bunula beraber Rabbini çok zikret ve akşam sabah tesbih eyle"* (41).[4]

---

1 B: "işitirsin".
2 B: "çattı".
3 B: "kısır".
4 H: "O aralık Zekeriyyâ Rabbine dua etti: 'Rabbim!' dedi, 'bana ledünnünden gayet temiz, hoş bir zürriyet ihsan buyur, Sen'sin şüphesiz duayı işiten' (38). Derken melekler kendisine nidâ ettiler, o kalkmış mihrabda namaz kılıyordu: 'Haberin olsun, Allah sana Yahyâ'yı müjdeliyor: Allah'tan bir kelimeyi tasdik edici, hem bir efendi, hem gayet zâhid, hem sâlihînden bir peygamber' (39). Dedi 'Yâ Rab, bana

{مُصَدِّقاً بِكَلِمَةٍ مِنَ اللّٰهِ} Allah'tan bir kelimeyi, yani Îsâ'yı musaddık. Burada Hazret-i Yahyâ'nın Hazret-i Îsâ'yı ilk tasdik eden zat olduğu zikrediliyor. Bu tasdik, Yahyâ'nın rahm-i mâdere düşmesiyle başlamıştır. Çünkü "ʿâkır" hayz u nifastan kesilmiş pek ihtiyar [1096] bir kadının hamli de hilâf-ı âdet bir şeydir. Binâenʿaleyh Yahyâ Cenâb-ı Allah'ın hilâf-ı ʿâde şeyler halk edebileceğine fiilen bir şâhiddir. Ve onun vücûduyla asıl tasdik ettiği de اللّٰهُ يَفْعَلُ مَا يَشَٓاءُ [1] kelâmıdır. Bu ise Meryem'in de hilâf-ı ʿâde olarak hâmil olabileceğini tasdiktir. Bu mâna iledir ki vâlide-i Yahyâ'nın Hazret-i Meryem'e "Benim karnımdaki senin karnındakini tasdik ediyor"[2] dediği rivayet olunuyor.

{سَيِّداً} Bir efendi: Kerîm, halîm, bâtıla tenezzül etmeden hüsn-i sûretle nâsın rızâsını alır, akrânına fâik, riyâsete lâyık {حَصُوراً} kudret var iken gerek kadın ve gerek sâir şehevât-ı dünyâdan nefsini son derece hasr u zapt eden mücerred, afîf, zâhid, târik-i dünya. Bir hadîs-i nebevîde vârid olduğu üzere bir hatîe yapmamış, gönlünden bir masiyet arzusu da geçmemiş,[3] musaddık-ı kelime olan Yahyâ böyle bir efendi, böyle bir zâhid, böyle bir nebiyy-i sâlih idi. Hazret-i Yahyâ'nın Îsâ'dan sinnen altı ay büyük olduğu ekseriyetle mervîdir. Maʿamâfîh üç yaş da denilmiştir.[4] Müşârun ileyh refʿ-i Îsâ'dan mukaddem şehid edilmiştir. Bir hadîs-i şerifte şöyle mervîdir: Dünyanın Allah'a karşı haysiyetsizliğindendir ki Yahyâ b. Zekeriyyâ'yı bir kadın öldürmüştür.[5] Meryem'in mütekeffili, Yahyâ'nın

---

bir oğlan nerden olabilir? Kendim kocaldım, haremim kısır…' 'Öyle' buyurdu, 'Allah neyi dilerse yapar' (40). Dedi 'Yâ Rabbi, bana bir âyet (bir alâmet) göster.' 'Âyetin' buyurdu, 'nâsa üç gün söz söyleyemeyeceksin; sade işaret. Rabbini çok an ve akşam sabah tesbih et' (41)".

1 H ve F: "يَفْعَلُ اللّٰه مَا يَشَاءُ".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 371:

عن مجاهد قال: قالت امرأة زكريا لمريم: إني أجد الذي في بطني يتحرّك للذي في بطنك! قال: فوضعت امرأةُ زكريا يحيى، ومريمُ عيسى، ولذا قال: «مصدِّقًا بكلمة من الله»، قال: يحيى مصدّق بعيسى.

3 Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuşlardır: "Âdemoğullarından herkes mutlaka bir hata (günah) işlemiş veya buna istek duymuştur, ancak Yahyâ b. Zekeriyyâ bunun hâricindedir" (Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 292, 295, 301. Krş. Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 647/4149).

4 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* I, 267:

وَإِنَّمَا وُلِدَ يَحْيَى قَبْلَ الْمَسِيحِ بِثَلَاثِ سِنِينَ، وَقِيلَ بِسِتَّةِ أَشْهُرٍ.

5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 63:

قال النبي صلّى الله عليه وسلّم: من هوان الدنيا على الله إن يحيى بن زكريا قتلته امرأة.

babası olan ve gayz u iftiralarla şehid edilen Hazret-i Zekeriyyâ da böyle nezih ve fevkalâde bir mazhariyyet-i rabbaniyede idi. Yine Âl-i İmrân'a gelelim.

Şunu da hatırda tutunuz; yine bir Allah'tır işiten bilen[1]:

وَإِذْ قَالَتِ الْمَلٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰيكِ وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفٰيكِ عَلٰى نِسَٓاءِ الْعَالَمِينَ ﴿٤٢﴾ يَا مَرْيَمُ اقْنُتِى لِرَبِّكِ وَاسْجُدِى وَارْكَعِى مَعَ الرَّاكِعِينَ ﴿٤٣﴾

[1097] **Meâl-i Şerîfi**

Hem melekler dediği vakit, "yâ Meryem! Her hâlde Allah seni süzüp seçti ve seni çok temiz pâk kıldı, hem seni âlemin[2] kadınlarının fevkinde seçti (42). Yâ Meryem! Rabbine dîvan dur ve secdeye kapan ve rükû edenlerle beraber rükû'a var" (43).[3]

Hazret-i Meryem böyle bir ıstıfâ-yı ilâhîye mazhar,[4] tertemiz, pampâk idi. Çirkin hâllerden, Yahudîlerin isnâdâtından ârî ve berî idi. Hiçbir kadında tecellî etmemiş bir surette Hazret-i Îsâ'ya vâlide olması haysiyetiyle âlemdeki nisvânın hepsinden mümtaz oldu. Bu ıstıfânın eseri ve bu tahâretin şükrânesi olmak üzere ibâdât ve tâat ile iştigal eder, Rabbinin dîvânına durur, kaşını gözünü kaldırmaz, dualar eder, secdelere kapanır, namaz kılar, âsîlerle değil namaz kılan ehl-i tâat cemaat ile beraber olur, Beyt-i Makdis'de ibadet ederdi. Böyle yapması için kalbinde meleklerin kendine ilham ettiğini duyar ve bu emirlere uyardı. Yahudîlerin ve Nasârâ'nın mâlum ve meşhud olan namazlarında rükû bulunmadığına nazaran وَارْكَعِى مَعَ الرَّاكِعِينَ'de rükû'un mânası namaz veya tâat ve şükür veya İslâm'dakinden başka bir şekil veya aynen öyle olması hakkında müfessirîn muhtelif beyânâtta bulunmuş ve aynı

1 H -"yine bir Allah'tır işiten bilen".
2 B: "âlemîn".
3 H: "Hem dediği vakit melekler, 'yâ Meryem! Cidden Allah seni süzdü ve seni çok pâk ve pâkize kıldı, hem seni âlemin kadınlarının fevkinde seçti (42). Yâ Meryem! Rabbine dîvan dur, secdeye kapan, rükû edenlerle beraber rükû'a var' (43)".
4 H +"mutahhar".

zamanda رَاكِع۪ينَ ile maʿiyyetin mânası da îzah[1] edilmiştir. Her hâlde kıyam, sücud ve rükûʿun erkân-ı salâtı ve râkiʿînin cemaati ifade ettiği zâhir bulunduğundan salât-ı Meryem'de bir rükû bulunduğu zâhirdir. Maʿiyyet ise Sûre-i Meryem'deki فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا [Meryem 19/17][2] âyeti delâletiyle [1098] hicab arkasından cemaate muvafakat ile tefsir olunmuştur. Maʿamâfîh mutlak[3] da olsa Meryem'in erkeklerle beraber ancak cemaatle namaz hâlinde bulunduğunu ifham eder.

Yâ Muhammed:

ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الْغَيْبِ نُوح۪يهِ اِلَيْكَۜ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يُلْقُونَ اَقْلَامَهُمْ اَيُّهُمْ يَكْفُلُ مَرْيَمَۖ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿٤٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Bu işte sana gayb haberlerinden, onu sana vahy ile bildiriyoruz (yâ Muhammed), yoksa Meryem'i hangisi himâyesine alacak diye kalemleriyle kurʿa atarlarken de sen yanlarında değildin, çekişirlerken de yanlarında değildin (44).[4]

Binâenʿaleyh senin vâcibu'l-itâʿa bir Resûl-i Kibriyâ Muhammed Mustafâ olduğunda ve bu haberlerin vahy-i hak bulunduğunda şüphe yok.

Bu ihtar akabinde ve ihtisâm noktasında ıstıfâ-yı Meryem'e müteʿallik olarak Îsâ kıssasının dahi bütün hakikatini anlatmak için şunları yâd et:

اِذْ قَالَتِ الْمَلٰٓئِكَةُ يَا مَرْيَمُ اِنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُۙ اِسْمُهُ الْمَس۪يحُ ع۪يسَى ابْنُ مَرْيَمَ وَج۪يهًا فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّب۪ينَۙ ﴿٤٥﴾ وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا وَمِنَ الصَّالِح۪ينَ ﴿٤٦﴾ قَالَتْ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ ل۪ي وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْن۪ي بَشَرٌۜ قَالَ كَذٰلِكِ اللّٰهُ يَخْلُقُ مَا

1 B: "izhar".
2 "Onlardan öte bir perde çekti…"
3 B: "mutlakan".
4 H: "Bunlar gayb haberlerinden (yâ Muhammed), sana onları vahy ile bildiriyoruz, yoksa Meryem'i hangisi himâyesine alacak diye kalemleriyle kurʿa atarlarken sen yanlarında değildin, kavga ederlerken de yanlarında değildin (44)".

يَشَٓاءُۜ اِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٤٧﴾ وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَۚ ﴿٤٨﴾ وَرَسُولاً اِلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائِيلَ اَنّٖى قَدْ جِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْۙ اَنّٖٓى اَخْلُقُ لَكُمْ مِنَ الطّٖينِ كَهَيْئَةِ الطَّيْرِ فَاَنْفُخُ فٖيهِ فَيَكُونُ طَيْراً بِاِذْنِ اللّٰهِۚ وَاُبْرِئُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ وَاُحْيِ الْمَوْتٰى بِاِذْنِ اللّٰهِۚ وَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَاْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَۙ فٖى بُيُوتِكُمْۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَۚ ﴿٤٩﴾ وَمُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَىَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَلِاُحِلَّ لَكُمْ بَعْضَ الَّذٖى حُرِّمَ عَلَيْكُمْ وَجِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُونِ ﴿٥٠﴾ اِنَّ اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقٖيمٌ ﴿٥١﴾

[1100] **Meâl-i Şerîfi**

Melekler dediği vakit: "Yâ Meryem! Haberin olsun Allah seni tarafından bir kelime ile müjdeliyor. İsmi Mesih Îsâ[1] *b. Meryem, dünya ve âhirette vecîh olarak, hem de mukarrebînden (45) ve nâsa kelâm söyleyecek hem beşikte hem yetişkin iken hem de sâlihînden" (46). "Yâ Rabbi!"*[2] *dedi, "bir çocuk nereden olabilir benim için? Ki bana bir beşer dokunmadı", buyurdu ki: "Öyle, Allah neyi dilerse yaratır, o bir emri murad edince sade ona 'ol!' der, o oluverir (47). Ve ona hem kitabet öğretecek, hem hikmet, hem Tevrat hem İncil (48). Hem Benî İsrâil'e bir resul olarak, şöyle ki: 'Ben size Rabbinizden bir âyetle geldim, ben size çamurdan kuş biçimi gibi bir mahluk biçerim de içine üflerim, Allah'ın izniyle derhâl bir kuş olur, yine Allah'ın izniyle gözsüzü ve abraşı iyi eder ve ölüleri diriltirim ve evlerinizde*[3] *ne yiyor ve ne biriktiriyorsanız*[4] *size haber veririm, elbette*[5] *bunda size şüphesiz bir âyet vardır eğer iman edecek iseniz (49). Hem Tevrat'tan önümde bulunanı bir tasdikçi olarak ve hem size haram edilenin bazısını helâl kılayım diye ve*

---

1 B -"Îsâ".
2 F: "Yâ Rab".
3 M: "evlerinize".
4 B: "biriktiriyorsunuz".
5 B -"elbette".

Rabbinizden bir âyet ile size geldim, artık, Allah'tan korkun da bana itaat edin (50). Şüphe yok ki Allah benim de Rabbim sizin de Rabbinizdir, onun için hep O'na ibadet edin bu işte doğru yoldur'" (51).[1]

"**Mesih**": Aslı İbranîce mübarek mânasına "meşîh"tir ki Îsâ'nın lakabıdır. Îsâ'nın "İyşû" muʿarrabı olduğu geçmiş idi.

"**Kelime**": Istılâh-ı nahivde müfred bir mânaya mevzûʿ[2] lafızdır ki isim, fiil, harf veya edat nâmıyla üç nevidir. Mürekkebâta ve lafızdan mâʿadâsına ıtlâkı mecazdır. Mantık ıstılâhında ise kelime nahivdeki fiil demektir. [1101] Burada isme tekabül etmesi karînesiyle bu mâna daha karîb görünüyor.

Râgıb *Müfredât*'ında der ki: "Kelm, semʿ veya basar iki histen biriyle idrak olunan bir tesirdir. Bunun için tesiri zâhir bir cerh mânasına gelir. Kelâm ise semʿ hâssesiyle idrak olunur. Kelâm, elfâz-ı manzûme ile tahtındaki meʿânîye min haysü'l-mecmûʿ ıtlak edilir. Nahivde bunun bazen[3] bir cüz'ü olan isim veya fiil veya edata dahi denirse de ekseriya mürekkeb ve müfîd olan cümleye denilir. -Yani kelâm, ifadede maksud bizzat olan cümledir.- Binâenʿaleyh nahivde "kelâm", "kavl"den ehastır. Zira kavl müfred de olabilir. Kelime ise nahivde isim veya fiil veya edat üç nevi müfredât-ı kelâmdan her birine ıtlak edilir. Maʿamâfîh kelime ıtlâkı bu üçe münhasır değildir. Bir kelâm, bir kaside, bir kitab, kavlî veya fiilî bir hüküm, bir kaziyye bir şey ilh. kelime olur ki Kur'an'da bunun birçok

---

1 H: "Dediği vakit melekler: 'Yâ Meryem! Haberin olsun Allah müjdeliyor seni tarafından bir kelime ile, ismi Mesih Îsâ b. Meryem. Dünya ve âhirette vecîh, hem de mukarrebînden (45) beşikte iken de yetişkin iken de nâsa kelâm söyleyecek, hem de sâlihînden' (46). Dedi 'Yâ Rabbi! Benim nasıl çocuğum olabilir ki bana hiç beşer değmedi.' Buyurdu: 'Öyle, Allah neyi dilerse halk eder, o bir emri murad etti mi ona sade «ol!» der, oluverir (47). Ve ona kitabet, hikmet, Tevrat ve İncil öğretecek (48) ve Benî İsrâil'e resul olarak varıp diyecek: «Ben size Rabbinizden bir âyetle geldim, ben size çamurdan kuş hey'eti gibi bir mahluk yapar içine üflerim, Allah'ın izniyle derhâl bir kuş olur, yine Allah'ın izniyle gözsüzü ve abraşı iyi ederim ve ölüleri diriltirim ve evlerinizde ne yiyorsunuz ve ne biriktiriyorsunuz size haber veririm, elbette bunda size şüphesiz bir âyet var, iman edecekseniz (49). Hem önümdeki Tevrat'ın bir tasdikçisi olarak hem de size haram edilenin bazısını helâl kılayım diye geldim ve Rabbinizden size bir âyet getirdim. Şöyle ki Allah'tan korkun ve bana itaat edin (50). Herhâlde Allah benim de Rabbim sizin de Rabbiniz, onun için hep O'na ibadet edin işte doğru yol budur»' (51)".

2 B +"bir".

3 H: "bazen bunun".

misâlleri vardır. Kelime-i tevhid, kelime-i Îsâ vesâire[1] bu cümledendir."[2] Demek ki kelâm ıtlâkında esas bizzat veya bi'l-vâsıta semʿ tesiri altında bir mâna telkin etmek haysiyetidir. Kelâm böyle bir vâsıtadır. Kelime ise gerek semʿ ve gerek basar tesiri altında telkīn-i mâna haysiyetlerinden eʿamdır. Meselâ ağızdan çıkan mânalı sesler veya kitapta yazılan mânalı hatlar kelime[3] olduğu gibi, âleme bir nazar edildiği zaman nazarda temayüz eden ve gözden gönüle geçip his tesiri altında cüz'î küllî bir mâna telkin eden mevcûdât ve mükevvenât-ı müşahhasa dahi birer kelimedirler ki Hazret-i Îsâ da bunlardan biri idi ve Meryem'e böyle bir tesir ile geldi.

{بِكَلِمَةٍ مِنْهُ} Allah tarafından garib bir kelime, bir fiil ve tesir, hilâf-ı ʿâde bir emr-i tekvin, mânalı bir eser: Burada بِكَلِمَته buyurulmayıp da "kelime"nin nekre olarak îrâdı şu nükteleri ifade eder: Evvelâ bu kelime tanınmadık, garib, hilâf-ı ʿâde bir kelimedir. Ve [1102] bu haysiyetle hüviyyet-i Îsâ'yı teşkil eder. Fi'l-vâkiʿ hilkat-i Îsâ âdet-i maʿrûfe hilâfınadır. مِنْهُ kaydı da bunun bilâ-vâsıta bir tekvin ve binâenʿaleyh hilâf-ı ʿâde bulunduğunu ve aynı zamanda bu kelimenin bâtıl olmayıp bir kelime-i hak olduğunu gösterir. مِنْهُ'da "min"

---

1 B -"vesâire".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 722-725:

الكلْمُ: التأثير المدرك بإحدى الحاسّتين، فَالْكَلَامُ: مدرك بحاسّة السّمع، والْكَلْمُ: بحاسّة البصر، وكَلَّمْتُهُ: جرحته جراحة بَانَ تأثيرُها، ولاجتماعهما في ذلك قال الشاعر:

والْكَلِمُ الأصيل كأرغب الْكَلْمِ

الْكَلمُ الأوّل جمع كَلِمَةٍ، والثاني جراحات، والأرغب: الأوسع، وقال آخر:

وجرح اللّسان كجرح اليد

فَالْكَلَامُ يقع على الألفاظ المنظومة، وعلى المعاني التي تحتها مجموعة، وعند النحويين يقع على الجزء منه، اسما كان، أو فعلا، أو أداة. وعند كثير من المتكلّمين لا يقع إلّا على الجملة المركّبة المفيدة، وهو أخصّ من القول، فإن القول يقع عندهم على المفردات، والكَلمةُ تقع عندهم على كلّ واحد من الأنواع الثّلاثة، وقد قيل بخلاف ذلك. قال تعالى: كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْواهِهِمْ (الكهف ١٨/٥)، وقوله: فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِماتٍ (البقرة ٢/٣٧)... قيل: هي كَلِمَةُ التّوحيد. وقيل: كتاب الله. وقيل: يعني به عيسى، وتسمية عيسى بكلمة في هذه الآية، وفي قوله: وَكَلِمَتُهُ أَلْقاها إِلى مَرْيَمَ (النساء ٤/١٧١) لكونه موجدا بكن المذكور في قوله: إِنَّ مَثَلَ عِيسى (آل عمران ٣/٥٩) وقيل: لاهتداء الناس به كاهتدائهم بكلام الله تعالى، وقيل: سمّي به لما خصّه الله تعالى به في صغره حيث قال وهو في مهده: «إِنِّي عَبْدُ اللهِ آتانِيَ الْكِتابَ» الآية (مريم ١٩/٣٠)، وقيل: سمّي كَلِمَةَ الله تعالى من حيث إنه صار نبيّا كما سمّي النبيّ صلّى الله عليه وسلم ذِكْراً رَسُولًا (الطلاق ٦٥/١٠-١١). وقوله: «وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ» الآية (الأنعام ٦/١١٥). فَالْكَلِمَةُ هاهنا القضيّة، فكلّ قضيّة تسمّى كلمة سواء كان ذلك مقالا أو فعالا، ووصفها بالصّدق، لأنه يقال: قول صدق، وفعل صدق... وقيل: الكَلِمَةُ هي القرآن، وتسميته بكلمة كتسميتهم القصيدة كَلِمَةً، فذكر أنّها تتمّ وتبقى بحفظ الله تعالى إيّاها، فعبّر عن ذلك بلفظ الماضي تنبيها أن ذلك في حكم الكائن، وإلى هذا المعنى من حفظ القرآن أشار بقوله: فَإِنْ يَكْفُرْ بِها هؤُلاءِ الآية (الأنعام ٦/٨٩)، وقيل: عنى به ما وعد من الثّواب والعقاب، وعلى ذلك قوله تعالى: بَلى وَلكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذابِ عَلَى الْكافِرِينَ (الزمر ٣٩/٧١)... وقيل: عنى بالكلمات الآيات المعجزات التي اقترحوها... وقيل: أراد بِكَلِمَةِ ربّك: أحكامه التي حكم بها وبيّن أنه شرع لعباده ما فيه بلاغ...

3 B -"kelime".

ibtidâiyedir. Sâniyen bu bir kelimedir, lâkin kelime buna münhasır değildir, zira nekreler ferd-i münteşire delâlet ederler. Binâenʿaleyh Allah teâlâ'nın daha diğer kelimeleri bulunduğu unutulmamalıdır.

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبّٖى لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبّٖى وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهٖ مَدَداً [el-Kehf 18/109][1]

{اِسْمُهُ الْمَسٖيحُ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} ki o kelimenin ismi Mesih Îsâ b. Meryem'dir. Allah'tan bir kelime ki ismi Mesih Îsâ b. Meryem. İşte Hıristiyanların ekānîm-i selâse diye teslis ve te'lîh eyledikleri ve üç şahıs dedikleri hüviyyet-i Îsâ. Biri lakab olmak üzere iki isim, bir müsemma, bir sıfat, sonra da beyan olunacak evsâf. Şu hâlde Îsâ bir ibndir fakat İbn-i Meryem'dir. Hâşâ ibnullah değildir. Îsâ Mesih'tir, mübarektir, Rûhu'l-kudüs ile müeyyeddir. Îsâ Allah'tan bir kelimedir, lâkin cemîʿ-i kelimât değildir. Hem de vâhiddir, cemiʿ değildir. Allah'tan bir kelimeye "Allah'ın bir kelimesi" denebilirse de Allah denemez, Îsâ bir kelime olmak üzere Allah'a müteʿalliktir. Bir oğul, bir veled olmak üzere ise ancak Meryem'e muzâftır.

{وَجٖيهاً فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبٖينَ. وَيُكَلِّمُ النَّاسَ فِى الْمَهْدِ وَكَهْلاً وَمِنَ الصَّالِحٖينَ} Bu dört de o kelimenin hâlleridir ki bir âyet sonra mâbaʿdi daha gelecektir.

"**Vecîh**", vecâhetli, câh sâhibi, yani kuvvetli, şerefli, itibarlı, dünyada vecâheti nübüvveti, âhirette vecâheti şefâati ve cennette ʿuluvv-i derecesidir. Şu kadar ki مَنْ ذَا الَّذٖى يَشْفَعُ عِنْدَهٗٓ اِلَّا بِاِذْنِهٖ [el-Bakara 2/255][2] unutulmamalı. Sade vecîh değil mukarrebînden de, Allah teâlâ'ya pek yakın olanlardan ve rıdvân-ı ekberine erenlerden ki وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ [el-Vâkıʿa 56/10-11][3] Hâlbuki bazıları vecîh olur da mukarreb olmaz. Ve Îsâ [1103] gibi daha nice mukarrebîn vardır. Fakat câhiller bunun Allah'a mukarrebiyetini ulûhiyette ayniyet veya iştirak zannettiler.

1 "De ki: Eğer Rabbimin kelimâtı için deniz mürekkeb olsa idi her hâlde Rabbimin kelimâtı tükenmeden deniz tükenirdi, bir misli de meded getirsek bile."
2 "…kimin haddine ki O'nun izni olmaksızın huzûrunda şefaat edecek?..."
3 "İlerde sâbikūn, işte o sâbikūn. Onlar (…) mukarrebûn."

"**Kehl**", kuvvetini toplamış, gençliği kemâline ermiş olandır ki ekseriya otuzdan sayarlar. Beşikte iken ve büyükken nâsa söz söyler bir hâlde olması, Sûre-i Meryem'de gelecek bir mucizesini veya "kelime" tesmiyesinin vechini beyan mânasından başka dünyada sinn-i kühûlete kadar yaşayacağını tebşir ve bilhassa hudûsunu ve tufûlet ve kuhûlet gibi hâlden hâle, tavırdan tavra tegayyür ve tehavvülünü ifham ile hakkında ulûhiyet iddiasının butlânına tenbîhi dahi mutazammındır.

{قَالَتْ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِى وَلَدٌ وَلَمْ يَمْسَسْنِى بَشَرٌ} Melâikenin tebşîri üzerine Meryem kalb ü vicdânında kendisinden hiçbir şüphesi bulunmadığı ve kelimenin garâbetini de duyduğu cihetle doğrudan doğruya Rabbine teveccüh ve tazarruʿ edip "Ey Rabbim! Bana hiçbir beşer dokunmamışken benim için 'veled' nereden veya nasıl olur?" diye hayretle sordu. Rabbi de {قَالَ كَذٰلِكِ اللّٰهُ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ اِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} "Allah böyle ne dilerse halk u takdir eder ve[1] bir emri katʿiyyetle irade etti mi, ona sade 'Ol!' der, o da oluverir" diye onu vicdânında tasdik, kazâ ve kudret-i ilâhiyeyi bilenler için bunda istiğrab ve[2] istibʿâd[3] edecek bir cihet olmadığını tefhim eyledi. Kelimenin sırrı da işte bu كُنْ فَيَكُونُ idi. Allah teâlâ bunu tefhim etti, şunları da anlattı: {وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ... الخ} Burada "kitab", kitabet mânasına masdardır. Demek ki Hazret-i Îsâ yazı yazmasını bilir bir hakîm idi. Mucizelerde بِاِذْنِ اللّٰهِ kayıdlarının tekrarı bunların Nasârâ'nın iddiası vechile Îsâ'nın ulûhiyetine değil, hâlıkının ulûhiyetine delâlet edeceklerini kuvvetle beyan içindir.

İşte takdîr-i ilâhîde Îsâ böyle bir kelime idi. Hiçbir [1104] sebebe mahkum olmayan Allah teâlâ'nın kudret-i vahdâniyesi يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ اِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ medlûlü üzere kelimelerin mânaya delâletleri gibi fıtratı ve ahlâkı, ilm ü hikmeti, kitâb u kitâbeti, efʿâl u akvâli ile delâlet ederek anlatacak bir âyet, bir alâmet-i Hak olacak, Benî İsrâil'e bir resul olarak gelecek, değişmez zannedilen âdetler hilâfına

---

1 M ve B: "o".
2 B -"istiğrab ve".
3 B +"ve istiğrâk".

dört mucize gösterip imana davet edecek, önündeki Tevrat'ı tasdik ve teyid[1] ve menʿ edilen bazı şeyleri onlara tahlîl eyleyecek, gelişinin yegâne sebebi ve bütün mucizelerinin gayesi tek bir âyete vukuftan ibaret olduğunu söyleyecekti ki bu âyet de şu idi: Allah'tan korkunuz ve bana itaat ediniz, hiç şüphe yok ki Allah hem benim Rabbim hem sizin Rabbinizdir. Binâenʿaleyh O'nu mâbud tanıyınız, O'na ibadet ve kulluk ediniz, işte sırât-ı müstakīm." Demek ki bir kelime olan Îsâ'nın ifade edeceği meal bu bir âyet olacak idi.

Şimdi, acaba Allah tarafından melâikenin tebşîri ve Allah'ın takdîri ve vaadi yerini buldu mu, kelime kuvveden fiile çıktı mı, Îsâ bu ahvâl ve evsâfta gelip bu daveti yaptı mı gibi bir suale lüzum yoktur. Bunun cevabı da bu beyânâtın içindedir. Bir kere ta yukarıda اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمِيعَادَ olduğu mâlum, sonra meleklerin yalan söylemeyecekleri müsellem olmakla beraber Meryem'in bunu bizzat tazarruʿu ile aldığı cevap da mâlum. O hâlde kelimenin hayâl olmadığını anlatmak için مِنْهُ ile mukayyed olması, melâike ile gelmesi, tahakkukuna delil olduğu gibi كُنْ فَيَكُون'daki فَيَكُون da bu babda şüpheye mahal bırakmamış, bundan başka bu tahakkuk فَلَمَّٓا اَحَسَّ عِيسٰى'da fâ-i fasîha ile âlem-i şuhudda dahi gösterilmiştir. Binâenʿaleyh Îsâ bu hüviyet, bu ahvâl ve evsâf ve bu dîn ü davetle bir resul olarak geldi: وَجِئْتُكُمْ بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُونِ. اِنَّ اللّٰهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ dedi ve onun bütün hayat ve daveti bu bir tek âyetin mânasından ibaret oldu. Îsâ "Bana itaat ediniz" dediği zaman "Beni Allah tanıyınız, bana kul [1105] olunuz" demiyordu, ancak "Rabbim ve Rabbiniz olan Allah'a kul olunuz, yalnız O'nu mâbud tanıyınız, doğru yol budur" diyordu. Sırât-ı müstakīm, dîn-i hak olan İslâm'dan başka bir şeye davet etmiyor اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ, اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ, اَسْلَمْتُ وَجْهِىَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ, اَسْلَمُوا diyen Muhammed Resûlullah'ın davetinden başka bir şey yapmıyordu. اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ hakikatinden başka bir davada bulunmuyordu. شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ قَٓائِمًا بِالْقِسْطِ

1 B -"ve teyid".

لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ şehadetinden başka bir şehadet yapmıyordu. Velhâsıl kelime-i Îsâ'nın kelime-i tevhidden başka hiçbir mânası yoktu, kütüb-i ilâhiyenin nusûs-ı muhkemesine karşı "Biz onun rûhunu ararız, rûhuna bakarız" diye müteşâbihât arkasında dolaşmak isteyenler bilmek lâzım gelir ki işte Tevrat'ın ve İncil'in de yegâne rûhu bu tevhidden ibarettir.

Îsâ ancak bu mâna, bu rûh itibariyle bir rûhullah idi. Bu kelimede bu mânada bu rûhta Yahyâ nasıl Îsâ'yı tasdik eden bir mübeşşir olarak gelmiş ise Îsâ da Muhammed'i öylece tasdik ederek gelen bir mübeşşirdi. Sonra Muhammed de işte bu kitab ile bu Furkan ile musaddık-ı kül olarak gelmiştir. Îsâ اِنَّ اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ derken Mûsâ[1] gelse idi "hayır" diyemez, Îsâ'yı önceden tasdik ettiği gibi tasdik ederdi. Şimdi Muhammed Resûlullah اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ diyerek bu hakikati tebliğ ederken bütün peygamberlerle beraber Îsâ dahi gelse idi "evet" diye Muhammed'i tasdik ve teblîğine itaatten başka bir şey yapmazlardı. Bu mâlum olduktan sonra Îsâ'nın terceme-i hâli hakkında asl-ı mesele ile alâkası olmayan tafsîlâtı bırakalım da onun netîce-i davetine ve âhir-i hâline gelelim:

فَلَمَّٓا اَحَسَّ عٖيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِۜ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِۚ اٰمَنَّا بِاللّٰهِۚ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿٥٢﴾ رَبَّنَٓا اٰمَنَّا بِمَٓا اَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدٖينَ ﴿٥٣﴾ وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرٖينَ ﴿٥٤﴾ اِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عٖيسٰٓى اِنّٖى مُتَوَفّٖيكَ وَرَافِعُكَ اِلَيَّ وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَجَاعِلُ الَّذٖينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِۚ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فٖيمَا كُنْتُمْ فٖيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٥٥﴾ فَاَمَّا الَّذٖينَ كَفَرُوا فَاُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدٖيدًا فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۘ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرٖينَ ﴿٥٦﴾ وَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفّٖيهِمْ اُجُورَهُمْۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمٖينَ ﴿٥٧﴾

---

1 B +"da".

[1106] **Meâl-i Şerîfi**

Bunun üzerine vaktâ ki Îsâ onlardan küfrü hissetti, "Kim benim Allah'a arkadaşlarım?" dedi. Havâriyyûn "Biziz" dediler, "Allah arkadaşları. Biz Allah'a iman ettik, hem bizim imanı lekesiz müslimler olduğumuza şâhid ol[1] *(52) yâ Rabbenâ indirdiğine iman ettik [1107] ve Resûlün ardınca gittik, imdi bizi o şâhidlerle beraber yaz" (53). Bununla beraber mekr ettiler, Allah da mekirlerine mekr etti. Öyle ya, Allah hayru'l-mâkirîndir (54). O vakit ki Allah buyurdu*[2]*: "Yâ Îsâ! Emin ol ben seni eceline yetireceğim ve seni Bana ref' edeceğim ve seni o küfr edenlerden paklayacağım ve sana tâbi' olanları o küfr edenlerin kıyamet gününe kadar fevkinde kılacağım. Sonra da hep dönümünüz Banadır, ihtilâf edip durduğunuz şeyler hakkında o vakit aranızda hükmü Ben vereceğim (55). Hâsılı o küfr edenleri dünyada ve âhirette şiddetli bir azab ile ta'zîb edeceğim, hem onlara yardımcılardan eser yoktur (56). Amma iman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, onlara ecirlerini tamamıyla öder de Allah zâlimleri sevmez" (57).*[3]

{فَلَمَّٓا اَحَسَّ عيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ} Îsâ'nın tevhîde daveti üzerine Benî İsrâil'in az bir tâifesi iman etmiş, ekserîsi etmemiş idi. İman etmeyenler ma'hud küfürlerini, sû'-i niyetlerini Îsâ'ya ihsas ettiler, o da bunlardan bu küfrü hissedince {مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِ} dedi. Kendine özü Allah'a doğru yardımcılar aradı. ❁ Bu cümle "ilallah" kaydının ensardan veya "yâ"dan hâl olmasına ve "ilâ"nın mânasına nazaran müte'addid mânalara muhtemildir.

---

1 F: "Allah'a iman ettik ve şâhid ol ki biz imanı lekesiz müslimleriz".

2 F: "buyurdu Allah".

3 H: "Vaktâ ki Îsâ onlardan küfrü hissetti, 'Kim benim Allah'a arkadaşlarım?' dedi. Havâriyyûn 'Biziz' dediler, 'biz Allah arkadaşları. Allah'a iman ettik, bizim cidden imanları lekesiz müslüman olduğumuza da şâhid ol (52) yâ Rabbenâ indirdiğine iman edip Peygambere ittibâ' eyledik. İmdi bizi o şâhidlerle beraber yaz' (53). Ma'amâfîh mekr ettiler, Allah da mekirlerine mekr etti. Öyle ya, hayru'l-mâkirîndir Allah (54). O vakit buyurdu Allah: 'Yâ Îsâ! Emin ol ben seni eceline yetireceğim ve seni Bana ref' eyleyeceğim ve seni o küfr edenlerden tathîr edeceğim ve sana tâbi' olanları o küfr edenlerin kıyamet gününe kadar fevkinde kılacağım. Sonra hep dönümünüz Bana. O vakit Ben aranızda ihtilâf edip durduğunuz şeyler hakkında hükmümü vereceğim (55). Hâsılı o küfr edenleri dünyada ve âhirette şiddetli bir azab ile ta'zîb edeceğim, hiç de kurtaracak yoktur onları (56). Amma iman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, onlara bâliğan mâ belağ ecirlerini verir de Allah zâlimleri sevmez' (57)".

1. Ben Allah'a giderken yardımcılarım kimler?[1] مَنْ أَنْصَارِي مُتَوَجِّهًا إِلَى اللهِ، ذَاهِبًا إِلَى اللهِ
2. Allah'a müslim ve münkād olarak bana yardım edecekler kimler? مَنْ أَنْصَارِي مُسْلِمِينَ إِلَى اللهِ
3. Benim Allah için yardımcılarım kimler? مَنْ أَنْصَارِي لِلهِ
4. Allah ile beraber olup yardımcım olacak nâsırlarım kimler? مَنْ أَنْصَارِي مَعَ اللهِ
5. Allah'a iman ve İslâm etmiş, nefsini Allah'a teslim eylemiş olup da yardımını Allah'a muzâf kılarak ve Allah rızâsından başka bir şey düşünmeyerek bana Allah [1108] yardımı yapacak, hulâsa özü Allah'a bağlı, Allah'a doğru ensârım, yârânım[2] kimler? مَنْ أَنْصَارِي مُضِيفًا نَفْسَهُ إِلَى اللهِ أَوْ مَنْهِيًّا نَصْرَهُ إِلَى اللهِ

Bu mâna hepsini câmi'dir.[3] Cevap da buna daha mutâbıktır. Hazret-i Îsâ'nın bu talebi ilk olarak bir te'sîs-i ictimâ'î yapıyordu. Kelime mukaddemâ rahm-i Meryem'de ıstıfâ-yı ilâhî ile tecessüm ettiği gibi şimdi de hâriçte tecessüme başlıyordu ki Îsâ'nın dünyada vecâhati bununla olacaktı. Bu andan itibaren dîn-i tevhid yalnız mâneviyette kalmayacak, maddiyete de geçecekti. Bu talebe Îsâ'nın ihyâ-yı mevtâ mucizesinin semere-i hâsılası olan en güzide ashâbı Havâriyyûn cevap verdiler:

{قَالَ الْحَوَارِيُّونَ} Havâriyyûn bir ağızdan dediler ki: {نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ} O Allah yardımcıları, Allah yârânı biziz. Yani biz Allah için sana yardımcıyız. Zira sana yardım Allah'a yârlıktır. Allah rızâsına muvâfıktır. Çünkü sen O'nun resûlüsün. Bundan "sen Allah değilsin, biz sana yardım etmeyiz" gibi, veya "sen Allahsın binâen'aleyh biz de senin yardımcılarınız" gibi bir sû'-i îhâm çıkmamak için sözlerini tavzih ettiler, yani {اٰمَنَّا بِاللّٰهِۚ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ} biz Allah'a iman ettik ve sen şâhid ol ki biz şüphesiz müslimiz, Allah ve resûlüne mutî'iz. ❁ İşte Nasârâ'ya "Nasârâ" denmesinin[4] sebeplerinden

---

1 H: "kim".
2 B -"yârânım".
3 H ve F +"Ve".
4 B: "denilmesinin".

birisi Îsâ ile Havâriyyûn arasındaki bu nusret beyʿatidir. Onlar o zaman böyle müslüman muvahhid idiler. Bununla dîn-i İslâm'a daʿvet-i Muhammediyeye de mânen ikrar vermişlerdi. Bunun için Havâriyyûn cevaplarını şu dua ile bitirdiler: {رَبَّنَٓا اٰمَنَّا بِمَٓا اَنْزَلْتَ وَاتَّبَعْنَا الرَّسُولَ} Yâ Rabbenâ! Biz Senin inzal ettiğin emre inandık ve Resûle yahut O Resûle ittibâʿ ettik, binâenʿaleyh {فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدٖينَ} bizi yalnız bir [1109] şâhid olan Îsâ ile değil, vahdâniyetine şehadet eden cemîʿ-i erbâb-ı şuhûd ile beraber yaz; yani melâike, enbiyâ, ulü'l-ilm ve ale'l-husûs لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهٖيدًا [el-Bakara 2/143][1] mûcebince âhirette bütün ümmetlere şâhid olacak olan O Peygamber Muhammed ve ümmeti ile beraber yaz. ❁ Görülüyor ki مِنَ الشَّاهِدٖينَ demediler, مَعَ الشَّاهِدٖينَ dediler. Zira biliyorlardı ki kendileri şâhidînden değil idiler. Hazret-i Îsâ Havâriyyûnun islâmına ve bu duasına şâhid olduğu gibi Muhammed ve ümmeti de buna şehadet eder. Havâriyyûn mânen ümmet-i Muhammed ile beraberdir. Ümmet-i Muhammed de Muhammed ile beraber kâffe-i enbiyâya لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهٖ diye şehadet ettiklerinden Muhammed ve ümmeti Îsâ'yı ve Havâriyyûnu beraberlerine almışlardır.

Yuhanna İncili'nin birinci bâbında Yahudîlerin[2] "sen kimsin?" diye suallerine karşı Hazret-i Yahyâ'nın Mesih'e şehadeti hakkında şöyle bir kıssa vardır: "Yahyâ inkâr etmeyerek 'ben Mesih değilim' deyu ikrar etti, 'öyle ise nesin, İlya mısın?' diye sual ettiklerinde o dahi 'değilim' dedi, 'sen Şol Peygamber misin?' dediklerinde 'hayır' deyu cevap verdi. Ol vakit 'sen kimsin, söyle ki bize gönderenlere cevap verelim, kendi hakkında ne dersin?' dediler, 'ben Eşʿiya peygamberin dediği gibi Rabbin yolunu doğrultunuz deyu beriyyede nidâ edenin sadâsıyım' dedi ve ol gönderilenler Ferisîlerden idiler ve ona sual edip 'öyle ise sen Mesih yahut İlyâ, ya "Ol Peygamber" olmadığın hâlde niçin vaftiz ediyorsun?' dediler, Yahyâ onlara cevaben 'ben su ile vaftiz ederim'..." dedi" (İstanbul'da

---

1 "...siz bütün insanlar üzerine adalet numûnesi, hak şâhidleri olasınız, Peygamber de sizin üzerine şâhid olsun..."

2 B -"Yahudîlerin".

matbû Türkçe İncil Tercemesi 1930)[1] İşte burada النَّبِي, الرَّسُول tercemesi olan "Ol Peygamber", "Şol Peygamber", Tevrat'ta Mûsâ'ya benzer نَبِيًّا مِثْلَ مُوسَى olarak geleceği beyan olunan O Peygamberdir ki Hazret-i Yahyâ'nın şehadetiyle O Peygamberin ne Yahyâ, ne kendisi, ne de Mesih olmadığı tasrih edilmiştir. Bunun için İncil'e, Yahyâ'ya, Mesih'e iman, gelecek olan "O Peygamber"e dahi imana mütevakkıftır. [1110] Binâenʿaleyh Havâriyyûnun Hazret-i Îsâ'yı اٰمَنَّا بِاللّٰهِۚ وَاشْهَدْ بِاَنَّا مُسْلِمُونَ diye işhâd ettikten sonra Allah'a رَبَّنَٓا اٰمَنَّا بِمَٓا اَنْزَلْتَ... الخ diye dua ettikleri zaman مَا اَنْزَلْتَ cümlesinde şüphesiz "Ol Peygamber" dahi dâhil olmakla الرَّسُولَ[2]'den muradları ya bi'l-ʿibâre veyahut Îsâ'ya veya cins-i resûle ittibâʿın lâzımı olmak üzere bi'l-işâre Muhammed Resûlullah'a nâzır veya şâmildir. Lafzen değil ise mânen şamildir ki اَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ emrinden beri الرَّسُولَ ibtidâ burada tekerrür etmiş olmak hasebiyle bunun yalnız رَسُولًا اِلٰى بَنٖٓي اِسْرَٓائٖلَ'e masruf olmayıp musaddık-ı kül olan O Resûle, "O Peygamber"e hamledilmesi ve bu suretle[3] cins-i resûle şâmil olması siyâk-ı küllîye daha muvâfıktır. Bunlar teemmül edildiği zaman فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدٖينَ duasının vech-i tefsîri de anlaşılır. اٰمَنَّا بِاللّٰه كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا. وَاللّٰهُ أَعْلَمُ

{وَمَكَرُوا} Havâriyyûn öyle dedi, diğerleri de mekir ve sû'-i kasd yaptılar. ❁ Bu zamîrin lafzen kurbiyeti hasebiyle Havâriyyûna ircâʿı ve bunların hepsi nusret vaadinde sebat edemeyip içlerinde hile edenler de bulunduğu mânası tevehhüm olunabilirse de mânen bu mekir, küfr eden Benî İsrâil'e râciʿdir. Yani Îsâ Benî İsrâil'in küfrünü hissetti, yardımcı aradı, Havâriyyûn kendine nusret beyʿati yaptı, diğer taraftan küfürleri ihsas olunan Benî İsrâil de mekir yaptılar, o te'sîs-i ictimâʿîye bu suretle mekir karıştı, tamam olmadı, bir ıstıfâya daha muhtaç oldu ki o da Muhammed Mustafa ile olacaktır.

"**Mekr**", karanlık, gizli, hissedilmeyecek hile ile diğerini ızrâra çalışmaktır. Benî İsrâil'in buradaki mekirleri, Hazret-i Îsâ'ya sû'-i

1 Yuhanna 1:19-26.
2 M: "وَالرَّسُولَ".
3 B +"ve bu suretle".

kasdleri, yani kelimetullâhı ifnâ etmek için gizli gizli tedâbîre teşebbüs edip bağteten onu öldürmek üzere el altından birtakım kimseler tâyin etmiş olmalarıdır. Ve Hıristiyanların kavlince bu mekre Havâriyyûndan birisi de iştirak etmiş ve kâfirlere casusluk yapmış. Bu sû'-i kasd Hazret-i Îsâ'nın hem hayât-ı maddiyesine hem hayât-ı mâneviyesine müteveccih idi. Bir taraftan zulmen kendini [1111] öldürmek, diğer taraftan davet ettiği dîn-i tevhîdi, kelimesini kaldırmak için mekir, hile ve hudʿa düşünülüyordu. Hakikatte Îsâ demek de dini, kelimesi demekti. Artık Îsâ'nın çekilmesi zamanı gelmişti, fakat daha ölmeyecekti. Benî Îsrâil bu mekir dolayısıyla Nasrâniyete bir hayli şeyler soktular, karıştırdılar, lâkin arzularına nâil olamadılar, Îsâ'yı öldüremediler, Nasrâniyeti imha edemediler, onlar mekrettiler {وَمَكَرَ اللّٰهُ} Allah da onlara mekretti, onları mekirden menʿ etmedi, fakat mekirlerinin cezâsını verdi. {وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ} Fi'l-vâkiʿ Allah mekredenlerin hayırlısıdır. ❁ O'nun mekri diğerlerininki gibi şerr u ızrârı istihdaf eden bir mekir olmadığı gibi, keşfi mümkin, önüne geçilebilir, tevkif edilir bir mekir de değildir, hâtır u hayale gelmez, künh-i esrârına erilmez cihetlerden çevirir, imandan, istikāmetten çıkan, küfür ve mekre sapanların[1] belâlarını verir. Binâenʿaleyh Allah'ın mekri lügaten mâruf olan şer mânasıyla değil, ona cezâ olan ve müşâkele tarîkiyle mekir denilebilen bir hayrdır. Hatta mekr-i ilâhî mekir yapanlar için bile bir hayrı tazammun eder. Çünkü onlara bu suretle mekrin fenalığını, cezâsını anlatır da intibahlarına, tevbe etmelerine sebep olur.

İşte Allah o mekredenlere bu mekrini şöyle dediği zaman yaptı {اِذْ قَالَ اللّٰهُ} zira Allah o mekreden, sû'-i kasd yapan kâfir zâlimlere rağmen Îsâ'ya dedi ki {يَا عِيسٰٓى اِنّ۪ي مُتَوَفّ۪يكَ... الخ} ya Îsâ seni Ben vefat ettireceğim ve bana refʿ edeceğim ilh… ❁ "**Teveffî**", "vefâ"dan me'huz olarak esâs-ı lügatta istîfâ gibi tamamen kabz edip almaktır. Lâkin zîrûha ve bilhassa insana taʿalluk ettiği zaman vefat ettirmek, yani eceline yetiştirip rûhunu kabz etmek [1112] mânasında zâhir ve müteʿâreftir. Binâenʿaleyh bir delil

---

1 B: "saplananların".

bulunmadıkça diğer bir mâna ile tevili câiz olmaz[1]. Lâkin burada mekir mânasıyla alâkadar bulunmak[2] üzere Sûre-i Nisâ'da وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ [en-Nisâ 4/157][3] âyeti onların Mesih Îsâ b. Meryem Resûlullah'ı ne katl ne salb edemediklerini ve lâkin şüpheye düşürüldüklerini sarâhaten beyan etmiş, Hazret-i Peygamber'den dahi "Îsâ ölmedi yevm-i kıyametten evvel size dönecektir: إِنَّ عِيسَى لَمْ يَمُتْ، وَإِنَّهُ رَاجِعٌ إِلَيْكُمْ قَبْلَ[4] يَوْمِ الْقِيَامَةِ"[5] hadîs-i şerîfi gibi hadisler[6] vârid olmuş bulunduğundan buradaki مُتَوَفِّيكَ az çok hilâf-ı zâhir bir mâna ile tevil olunmak iktizâ etmiştir. Bunun için müfessirîn burada yedi sekiz kadar mâna beyan eylemişlerdir[7] ki[8] birkaçını zikredelim:

1. Teveffî vefat mânasınadır. Ancak mâbaʿdinde harf-i atf olan و ne mukaranet ne de tertib iktizâ etmeyeceğinden burada nükteli[9] bir takdîm ü tehir vardır. Refʿ evvel, teveffî sonra olacaktır. Bu mâna Katade'den mervîdir. Yani Îsâ o sû'-i kasd sırasında Allah'a refʿ edilmiş, onlar katl u salb ettik zannetmişler, lâkin ölmemiştir. Maʿamâfîh kıyametten evvel vefat edecektir. Zira Allah إِنِّي مُتَوَفِّيكَ buyurmuştur. Müslümanlar beyninde meşhur olan mâna ve akide de budur. Çünkü bunda hilâf-ı zâhir denecek bir tevil yok demektir.

---

1 M ve B: "bulunmaz".
2 H ve F: "olmak".
3 "…Hâlbuki onu ne katlettiler ne salb ettiler, velâkin kendilerine bir benzetme yapıldı…"
4 B -"قَبْلَ".
5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 455. Ayrıca bk. Buhârî, Mezâlim, 32, Enbiyâ 48; Müslim, İman, 242-243; Ebû Dâvûd, Melâhim, 14:
سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: لاَ تَقُومُ السَّاعَةُ حَتَّى يَنْزِلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حَكَمًا مُقْسِطًا، فَيَكْسِرَ الصَّلِيبَ، وَيَقْتُلَ الخِنْزِيرَ، وَيَضَعَ الجِزْيَةَ، وَيَفِيضَ الْمَالُ، حَتَّى لاَ يَقْبَلَهُ أَحَدٌ.
سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَيُوشِكَنَّ أَنْ يَنْزِلَ فِيكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ حَكَمًا عَدْلًا، فَيَكْسِرَ الصَّلِيبَ، وَيَقْتُلَ الخِنْزِيرَ، وَيَضَعَ الجِزْيَةَ، وَيَفِيضَ الْمَالُ حَتَّى لاَ يَقْبَلَهُ أَحَدٌ، حَتَّى تَكُونَ السَّجْدَةُ الوَاحِدَةُ خَيْرًا مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا» ثُمَّ يَقُولُ أَبُو هُرَيْرَةَ: وَاقْرَءُوا إِنْ شِئْتُمْ: «وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الكِتَابِ إِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ، وَيَوْمَ القِيَامَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيدًا» (النساء ١٥٩/٤)
6 B +"dahî".
7 B: "etmişler".
8 H +"biz burada"; F +"~~biz burada~~".
9 Bu nükte ulûhiyeti Allah teâlâ'dan Îsâ'ya geçirerek* Allah'ı Îsâ'da fâni kılmak ve Îsâ'ya lâhûtiyetle ebedî bir bekā-yı rûh tasavvur etmek iddiasında bulunan Nasârâ'ya karşı Îsâ'nın vefatını ve hâkimiyyet-i ilâhiyeyi evvelemirde tefhim ve bununla beraber Îsâ'yı da düşmanlarına karşı tatmin eylemektir. [Müellifin notu]
* M ve B: "geçerek".

Bizce bu tefsir ve akidenin hâsılı şu demek olur: Kelimetün minallah olan ve Rûhu'l-Kudüs ile müeyyed bulunan Mesih Îsâ'nın rûhu daha kabz edilmemiştir. Rûhunun eceli gelmemiştir. Kelime daha Allah'a rücûʿ etmemiştir.[1] Onun daha dünyada göreceği işler vardır. Bu bir bekā-yı rûhdur. Fakat Hıristiyanların dediği gibi uhrevî, ebedî bir bekā-yı rûh da değildir, bir bekā-yı berzahîdir. Onun kıyametten evvel eceli gelecek, vefat edecek, kabz olunacaktır. Âhiret de baʿde'l-mevt [1113] bir baʿs, bir neş'et-i uhrâ olacaktır. Rûh-i Îsâ kabz edilmemiş olunca, Îsâ'nın Allah'a refʿi, yerden kalkması hasebiyledir. Ortadan kalkan, Allah'a yükselip rücûʿ eden odur. Binâenʿaleyh Îsâ'nın haberlerde vârid olan semâya refʿiyle Kur'an'da vârid olan Allah'a refʿi haysiyetini birbirine karıştırmamak iktizâ eder. Çünkü semâ esmâ-i ilâhiyeden değildir.[2] Hıristiyanlar semâya Allah, Allah'a semâ diyorlarsa da İslâm'da câiz değildir. O hâlde رَافِعُكَ اِلَيَّ, رَافِعُكَ اِلَى السَّمَاءِ diye tevil olunmamak lâzım gelir. Zira Îsâ'nın Allah'a refʿ olunan cismi, semâya refʿ olunan da henüz kabz edilmemiş olan rûhudur diyebiliriz. Ve bu semâ semâ-yı dünya olan maddî semâ değil, rûhânî olan[3] semâ-yı râbiʿadır ki Leyle-i Miʿrac'da Resûlullah Îsâ'yı orada, Hârûn'u beşinci, Mûsâ'yı altıncı, İbrâhim'i yedinci semâda görmüştü. Şu hâlde Îsâ'nın semâya refʿi ve kıyametten evvel semâdan nüzul ve rücûʿunu nâtık[4] ahbâr ve ehâdîsi, Allah'a refʿ olunan cism-i Îsâ'ya sarf etmemelidir. Rûh-i Îsâ böyle bir bekā-yı muvakkatle bâkī olduğu gibi, diğer enbiyâ da böyledir. Kabirlerindeki enbiyâ hayydırlar. Nitekim kütüb-i fıkhiyede musarrahtır. Her peygamberin ecel-i rûhânîsi ümmetinin ecelidir. Ecel-i rûhânîleri tamam olmuş nice enbiyâ vardır ki Kur'an'da zikredilmemişlerdir. Yukarıda geçen âyet-i ıstıfâ mûcebince ذُرِّيَّةً بَعْضُهَا مِنْ بَعْضٍ silsile-i ıstıfâda dâhil olan eʿâzım-ı rusülün ʿale'd-derecât semâ-yı rûhânîde bekāları devam etmektedir ki bunlar da Âl-i İbrâhim'dir. Âl-i İmrân da bundandır. Cesed-i Îsâ Allah'a refʿ edilmiş, fakat rûh-i Îsâ

1 B -"Kelime daha Allah'a rücûʿ etmemiştir".
2 B -"Çünkü semâ esmâ-i ilâhiyeden değildir".
3 M ve B -"olan".
4 H ve F -"nâtık".

da kabz edilmemiş, yani ümmetinin eceli gelmemiş, Benî İsrâil'in sû'-i kasdı ve mekriyle Nasrâniyet mahvolmamış, o mekir içinde yaşamış ve rûh-i Mûsâ maiyyetinde yaşamıştır. Bunun için o mahvoldu zannedilen bir avuç etbâ'-ı Îsâ pek cüz'î bir zaman zarfında bu rûhtan müstefid olarak Yahudîlerin fevkinde bir hayata nâil olmuş ve nihâyet ba's-i Muhammedî ile hepsi rûh-i Muhammedî maiyyetine geçmiştir. Ba'demâ Îsâ dahi bütün enbiyâ ile beraber Hazret-i[1] Muhammed [1114] maiyyetindedir. Bir gün gelecek ümmet-i Muhammed'in daraldığı bir devirde Allah'ın bir kelime-i garîbesi olan rûh-i Îsâ zuhur edecek, rûh-i Muhammedî maiyyetinde hizmet edecek ve fakat kıyametten evvel vefat eyleyecektir. İşte bu hâlin yalnız Îsâ'ya tahsîsan beyânı hüviyyet-i Îsâ'nın mücerred bir kelime-i garîbe olması, yani ihyâ-yı mevtâ gibi en ziyade inkâr edilen bir harika mazhariyetinden ibaret bulunmak haysiyetiyledir. Bu mazhariyet enbiyânın hepsinde ve hele hakīkat-i Muhammediyede dahi mevcud ise de o aynı zamanda mâruftur, hakīkat-i ma'rûfedir. Tamâm-ı[2] hakikate muntabık olarak harika ile sünneti câmi'dir. Îsâ, Âdem gibi mebde-i tekâmül olan bir şâz, Muhammed gâye-i tekâmül olan bir hakikattir. Bunun için rûh-i Muhammedî bi-iznillah ihyâ-yı mevtâ mucizesinde rûh-i Îsâ'yı istihdam eder. İhyâ-yı mevtâ Îsâ'da mücerred bir harika, Muhammed'de bir kanundur. Rûh-i Muhammedînin ıstıfâsında rûh-i Îsâ'nın da bir ıttırâdı vardır. Her harika ilk mazhariyete nisbet olunur. Hârika-i Muhammediye, maiyyetindeki diğer enbiyâdan gelen harika ıttıradlarına munzam olan husûsiyyet-i kâmilededir. وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ [el-Bakara 2/253][3]

2. Yâ Îsâ, seni eceline vâfî bir surette yetireceğim, sana kātili taslît etmeyeceğim, kendi kendine öldüreceğim ve bana ref' edeceğim.
3. Seni kabz edeceğim ve şahsını yerden alıp bana ref' eyleceğim.
4. Seni uyutacağım, bana ref' edeceğim.

   Bu ikisi Hasan'dan ve dördüncüsü Rebî'den mervîdir.

---

1 H ve F -"Hazret-i".
2 M: "Tamam".
3 "…bazısını da derecelerle daha yükseklere çıkardı…"

5. Seni vâfî bir surette olduğun gibi rûh ve bedeninle alacağım, Bana refʿ edeceğim.
6. Bazı ulemâ da tamamen zâhiri üzere bırakarak seni vefat ettireceğim, rûhunu kabz edeceğim mânasını vermişler ve Cenâb-ı Allah Îsâ'yı refʿ edinceye kadar üç saat ve bir [1115] rivayette yedi saat vefat ettirdi diye rivayet eylemişlerdir.

Fakat bu rivayet zayıf görülmektedir. Rivâyet-i sahîha kable'r-refʿ ve hîn-i refʿde rûhunun kabz edilmemiş olmasıdır. Buna da en muvâfık olan evvelkidir. Bu rivayetten nihâyet şunu anlayabiliriz ki o esnâda birkaç saat kadar Nasrâniyetin tamamen sönmüş olduğu fikri hüküm sürmüştür.

{وَمُطَهِّرُكَ مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} Ve bu refʿ ile o küfr eden kâfirlerden tathir edeceğim, artık onlarla alâkan kalmayacak. Onlar sana bulaşamayacaklar. {وَجَاعِلُ الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ فَوْقَ الَّذِينَ كَفَرُوا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} Ve sana cidden tâbiʿ olanları yahut[1] ciddî veya sûrî, hakīkī veya iddiâʿî keyfemettefak dinine tâbiʿ olanları o küfredenlerin kıyamete kadar fevkinde kılacağım. Dîn-i Îsâ'ya tâbiʿiyeti hâiz olan cemaat Yahudîlere galebe edecek ve kıyamete kadar seyfen veya burhânen onların fevkinde olacaktır.

Buradaki الَّذِينَ كَفَرُوا'dan murad Hazret-i Îsâ'ya küfürlerini ihsas edip mekreden ve onların sîretine giden Yahudîlerdir. Fakat Yahudî olmak sıfatıyla değil küfür sıfatıyladır. الَّذِينَ اتَّبَعُوكَ'den murad Havâriyyûn ve onlar gibi müslim-i muvahhid olarak cidden dîn-i Îsâ'ya tâbiʿ olanlar mıdır, yoksa böyle olmasa bile şahsına[2] mahabbet ve onun nâmına hareket ile velev sûrî olsun tâbiʿiyetini hâiz olanlar da dâhil midir? Yani ittibâʿ-ı mutlak, kemâline mi masruftur, yoksa ıtlâkı üzerine cârî midir? Evvelki takdirde bu vaad ale'l-umûm Nasârâ'ya değil cidden ehl-i tevhid ve İslâm olan ve bütün peygamberleri musaddık ve İslâm ve tevhidde Havâriyyûn ile müttehid ve müttefik olanlara mahsustur ve bu tefevvuk hakīkī ve küllîdir. İkinci takdirde ise bunlarla beraber ale'l-umûm Nasârâ'ya dahi şâmildir. Ve tefevvuk izâfî ve nisbîdir. Bu babda iki rivayet [1116] varsa

1 B: "veyahut".
2 B: "şahsen".

da mâbaʿdindeki ihtilâf ve hüküm fıkrası umûmî olan ikinci mânayı ve tefevvuk-i izâfîyi işʿâr etmektedir. Fi'l-vâkiʿ o zamandan beri ya hüccet veya hükûmetçe veya her ikisiyle tefevvuk-ı hakīkī ittibâʿ-ı hakīkī erbâbına mahsus olmakla beraber sûret-i umûmiyede müslim veya gayr-i müslim Nasârâ cemaatleri dahi Yahudîlerin fevkinde ve onlara hâkim ve gālib olagelmişlerdir. Fakat bu refʿin ve bu vaadin mânası ne Îsâ'nın ulûhiyete iştirâki ve ne etbâʿ-ı Îsâ'nın hâkimiyyet-i ilâhiyeden hurûcu, ne de fîmâ-baʿd âlemîn içinde Nasârâ'ya fâik hiçbir ümmet gelmeyecek ve artık etbâʿ-ı Îsâ hiçbir zaman mahkum ve mesul olmayacak demek olmayıp ancak Îsâ'ya mekr ü küfr eden Yahudîlerin bu küfürde devam ettikleri müddetçe hiçbir zaman etbâʿ-ı Îsâ'nın fevkine çıkamayacaklarını, bu da Îsâ'nın zatından değil, bir resul olan Îsâ'ya küfr, Allah'a küfr olmasından nâşî olduğunu ve binâenʿaleyh Îsâ'ya iman edeceğiz diye Allah'a küfr edenler Yahudîlere mahkum olmamakla beraber dünya ve âhiret cezâ-yı küfrden âzâde kalamayacaklarını ve yoksa gerek Îsâ ve gerek etbâʿı her zaman taht-ı hâkimiyyet-i ilâhiyede bulunduğunu, velhâsıl o mekre karşı Îsâ'yı ve etbâʿ-ı Îsâ'yı taltif eden bu vaʿîdler[1] imanın küfre, tevhîdin şirk ü ihtilâfa, istikāmetin mekre, adlin zulme, Allah'ın mâsivallâha hâkimiyet ve galebesi demek olduğunu anlatmak[2] üzere buyuruluyor ki {ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاَحْكُمُ بَيْنَكُمْ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ} yâ Îsâ, bu vaadlerden ve o kâfirlere[3] karşı etbâʿına bu fâikiyeti verdikten sonra üzerinizde hüküm ve hâkimiyyet-i ilâhiye munkatıʿ olmayacak[4], nihâyet merciʿiniz Ben olacağım da etbâʿınla senin ihtilâf eder olduğunuz husûsâtta aranızda yine hükmedeceğim, bu hüküm üzerine {فَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا... إلى ...وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ} hayru'l-mâkirîn olan Allah, zâlimleri sevmediği içindir ki küfürleriyle zulmeden o [1117] kâfirlerin mekirlerine karşı onlara bu mekri, sana da bu ihyâyı takdir etti, onlar da zürriyyet-i İbrâhim'e mensub oldukları hâlde لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/124][5] istisnâsıyla ʿahd-i ilâhîden mahrum olarak bu mahkûmiyete dûçar oldular, senin etbâʿın da onlara karşı dünyadaki bu

1 B: "vaadler".
2 F: "bildirmek".
3 B: "bu küfürlere".
4 M: "olamayacak".
5 "…Benim ahdime zâlimler nâil olamaz".

tefevvuku sû'-i istiʿmâl edip zulmederlerse aynı âkıbete mahkum olurlar. ❁ İşte etbâʿ-ı Îsâ'ya kıyamete kadar velev izâfî olsun bir fevkiyet vaad edilmiş olması "kelimetün minallah" olan Îsâ'nın rûhu o mekir ve refʿ zamanında kabzedilmemiş olduğuna ve binâenʿaleyh اِنّ۪ي مُتَوَفّ۪يكَ hükmünün vâkiʿde muahhar olduğu hâlde Îsâ'yı en ziyade tatyib edecek olan hâkimiyet ve vahdâniyyet-i ilâhiyenin evvelemirde ilânı nüktesiyle takdim edilmiş bulunduğuna delâlet ettiğinden akīde-i İslâmiyede Îsâ vefat etmemiştir ve fakat kıyametten evvel vefat edecektir. Demek ki Îsâ'nın âhir-i hâli de budur. Şimdi, yâ Muhammed:

ذٰلِكَ نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْاٰيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَك۪يمِ ﴿٥٨﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte o hüküm, biz onu sana bu âyetlerden ve hikmetli zikirden peyderpey okuyoruz (58).[1]

{ذٰلِكَ} İşte yâ Muhammed! Îsâ ile etbâʿ u müteʿallakātı beynindeki ihtilâf üzerine vereceğimi vaad ettiğim o hüküm yok mu {نَتْلُوهُ عَلَيْكَ مِنَ الْاٰيَاتِ وَالذِّكْرِ الْحَك۪يمِ} onu Biz sana okuyoruz: Öyle ki[2] Tevrat ve İncil'i musaddık olarak inzal edilen ve senin risaletine hüccet ve burhan olan ve müteşâbihât ve muhkemâtı muhtevi olup muhkemâtı ümmü'l-kitâb bulunan Kur'ân'ın âyâtından[3] ve hakk u bâtılın tefrîkinde hakîmâne hâkim olan furkān-ı muhkem ve zikr-i hakîm cümlesinden olmak üzere tilâvet ediyoruz. Birdenbire değil ale't-tedrîc serd ü zikr eyliyoruz. Demek ki o hüküm İslâm [1118] ahkâmıdır.[4] İşte o âyetlerden, o zikr-i hakîm ve muhkemden birisi:

اِنَّ مَثَلَ ع۪يسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَۜ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٥٩﴾

---

1 H: "Şu sana okuduğumuz yok mu, bu işte âyâttan ve hikmetli zikirdendir".
F: "İşte o hüküm, biz onu sana bu âyetlerden ve hikmetli zikirden peyderpey okuyoruz / peyderpey okuyoruz o âyâttan ve zikr-i hakîmden".

2 H -"okuyoruz: Öyle ki".

3 H: "âyât-ı Kur'ân".
F: "~~âyât-ı Kur'ân~~ Kur'ân'ın âyâtından".

4 H -"Demek ki o hüküm İslâm ahkâmıdır".

Meâl-i Şerîfi

Doğrusu Allah ʿindinde Îsâ meseli Âdem meseli gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra da ona[1] "ol" dedi, o hâlde olur (59).

خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ Topraktan hayata doğru başlayan ıstıfâya ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ bir müddet sonra rûh-i insânî nefhiyle insan olarak ıstıfâya, فَيَكُونُ da tevâlî-i silsileye delâlet etmektedir ki, "oldu ve olur" demektir. Âdem'in topraktan halkı evlâd-ı Âdem'in sulb-i pederdeki tavr-ı hilkatlerine muʿâdildir denebilir. Bugün bazı[2] hayvânât ulemâsının muhtârlarına göre nutfedeki yani büzûrât-ı meneviyedeki hayat, hayât-ı nebâtîdir. وَاللّٰهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا [Nûh 71/17][3] medlûlüne nazaran da Âdem'in arzdan bir hayât-ı nebâtî ile başlamış olması fehm olunabiliyor. Bundan sonra bunun hayât-ı hayvânî ve hayât-ı insânîye bir hatvede mi yoksa birçok hatvelerle mi geçtiğini ilim denecek bir surette tâyin edemeyiz, bunlar şüphedir. Bunda muhkem olan nokta Âdem'in her hâlde ilk hilkati ne olursa olsun onun o hilkatte insan ve âdem değil iken ilk olarak bir insan, bir beşer olması ve ondan evvel nebat ve hayvan varsa da insan bulunmaması ve insanın bir "kün" ile tekevvün etmesidir. Şu hâlde burada hem insan hem hayvan hem nebat nokta-i nazarından her birinin ilk tohumları kendi cinslerinden olmadığını, onların her birinin de bir halk-ı ilâhî ile olduğunu ve bunların kadîm ve ezelî olmadıklarını tasrih vardır. Binâenʿaleyh insan bir hayvan [1119] tohumundan olmuştur veya bir nebat tohumundan olmuştur diye şüphe etmek de meseleyi değiştirmez, ilk insan yine bizzat mahluktur. Farz edelim ki Âdem bir hayvandan doğmuş olsun, bir hayvan veya nebat insan oluversin, bu da bir "kün"den başka bir şey midir? Bi'l-farz ilk insan nesnastan doğmuş demek ilk insan, insan tohumuna muhtaç olmamıştır, insan için insan tohumu zarûrî değildir demek değil midir? O hâlde bunlar da halk kanunu ve "kün" emrinden başka ilmî ve yakīnî bir mebde-i kanûnî yok iken şüphelere koşup da muhkemi bırakmanın mânası nedir? Daha

---

1 H -"ona".
2 H -"bazı".
3 "Ve Allah yetiştirdi sizi arzdan nebat tarzıyla."

sonra Âdem'in bir değil, birçok farz edilmesi de meseleyi değiştirmez. Bilakis emsâli teksir eder. Lâkin akıl nokta-i nazarından[1] bir Âdem'den fazlası da zarûrî ve muhkem değildir. Maʿamâfîh ne garibdir ki babasız bir insan olmaz davasında bulunanlar bidayette bir değil birçok babasız insanlar bulunduğuna hükmetmek istiyorlar. Bunlar ise ilimde ve imanda muhkemi bırakıp şüpheye koşmaktır. Bakınız خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ nazm-ı vecîzindeki şumûl-i meʿânî ve tertîb-i hilkat ve ihkâm-ı ilim ne kadar şâyân-ı hayrettir. Hilkat-i insâniye iki neş'et üzerine tertib olunmuş ve "kün" emri ikincide verilmiştir.

İşte Allah'ın müteşabih bir kelimesi olan Îsâ'yı böyle bir asl-ı muhkeme ircâʿ ile îzah, ilmi bir imana rabt eyleyen bu âyet-i muhkemenin sebeb-i nüzûlü Necran'dan gelen Nasârâ hey'et-i murahhasasının huzûr-ı risâletteki mübâhaseleri olduğunda müfessirîn müttefiktirler. Binâenʿaleyh bu âyet evvelâ nassan ve bi'l-ʿibâre Nasârâ'ya, sâniyen ve bi'l-işâre Yehûd ve sâire cevaptır. Vefd-i Necran demişlerdi[2] ki "mâdem Îsâ'nın beşerden bir babası olmadığı müsellemdir, o hâlde Allah olması lâzım gelir." Şimdi bunlara karşı buyuruluyor ki Îsâ'nın ve tasdik ettiği ale'l-umûm enbiyânın getirdikleri kütüb-i ilâhiye ve ezcümle Tevrat ve İncil mûcebince Hazret-i Âdem'in [1120] de beşerden bir babası olmadığı mâlum ve müsellemdir. Hâlbuki bütün bunların şehadetiyle Âdem ne Allah'tır ne de ibnullahtır. İşte Îsâ da tıpkı onun gibi ne Allah ne de ibnullahtır. Allah Îsâ'nın vâlidi değil hâlıkı ve rabbidir, Îsâ ancak İbn Meryem'dir. Dîn-i hak budur. Bunun hilâfı Tevrat ve İncil'i ve Îsâ'yı dahî tekzibdir. Burada tekzib edilmesi lâzım gelen noktalardan birisi bu hallin[3] Nasârâ'ya karşı mücerred bir ilzam ifade eden bir cedelden ibaret olmayıp ilzâm-ı katʿî ifade etmekle beraber hiçbir hatâ ihtimâli olmayan burhânî bir hakk-ı muhkem, bir hakīkat-i ezeliye tesbit etmiş olmasıdır. Yoksa muharref İncillerde Îsâ'ya "İbn Yûsuf" nâmının verilmesini tecviz eden Nasârâ'ya karşı diğer ilzamlar da yapılabilirdi. Fakat bu bir hak olmaz,

1 M: "nazarında".
2 B: "demişlerdir".
3 B: "hâlin".

Îsâ'ya ve Meryem'e ve Yûsuf'a bir bühtan, bu da وَلَمْ يَمْسَسْنِى بَشَرٌ vicdânında Meryem'i tasdik eden Allah teâlâ'ya bir küfr olurdu. Bunun içindir ki Allah Îsâ'ya ancak "İbn Meryem" demiştir. Ve bununla "ibnullah" unvânını nefyettiği gibi "İbn Yûsuf" unvânını da nefyetmiştir[1]. Binâenʿaleyh bu hall sade bir hall-i ilzâmî değil, bir hall-i burhânî olduğundan yalnız Nasârâ'ya cevap olmakla kalmayıp bi'l-işâre Yahudîlere vesâir münkirlere de cevaptır. Yahudîlere cevap olmasının takrîri de şudur:

Tevrat mûcebince Âdem anasız babasız topraktan halk olunmuş babası yok bir peygamberdir. Ve babası olmamakta Îsâ da bir Âdem gibidir. Şu hâlde babası olmadığından dolayı Îsâ'yı ve risaletini inkâr etmek Âdem'i ve Tevrat'ı ve kudret-i ilâhiyeyi inkâr etmektir. Binâenʿaleyh siz yalnız İncil'i ve Îsâ'yı değil Tevrat ve Mûsâ'yı da tekzib ediyorsunuz. Sonra bunda akıl nokta-i nazarından bütün erbâb-ı ukūlü şöyle bir tenvir vardır: Mess-i beşerî olmaksızın Meryem'den Îsâ'nın tevellüdü âdî tecribelere muhaliftir diye Meryem'i ve Îsâ'yı ve bu babdaki müşahedeleri ve şehadetleri tekzib ve tahrif etmeye hak yoktur. İlm-i hakka, akl ü hikmete muhaliftir. Zira böyle bir inkâr [1121] insanın kendini ve insanlığın aslını ve toprak madde-i asliyesinden halk u ıstıfâ kanununu inkârdır ki bunları inkâr edenler kendilerini ve ilm-i hakkı inkâr etmiş olurlar[2]. Zira akıl ve ilimde en yakīnî kanun, kānûn-i halk vardır. İlimde tecribeye muvâfık olana inanılır. Fakat tecribeye muhalif olan vâkıʿât da inkâr edilmez, tesbit olunur. Diğer maʿlûmâta mebde' yapılır. Tecribenin mâverâsı bulunduğu da mücerrebdir. Binâenʿaleyh Îsâ'yı inkâr, ilmî ve fennî değildir. Hilkat-i Îsâ ilmen tasavvur olunamaz bir tenakuz değildir.[3] Bilakis tecârib-i insâniyenin mebde'i olan ilmî bir vâkıʿanın, Âdem vâkıʿasının, ilk hilkat vâkıʿasının bir tekerrürüdür. Fi'l-vâkiʿ Îsâ müteşabih bir kelime-i hakdır. Yani hilkatte bir vâkıʿa-i nâdiredir. Fakat her vechile münferid, ıttırad kanunundan bütün bütün hâriç, misâlsiz aklen îzah ve tevili nâkābil bir kelime, bir vâkıʿa da değildir. ʿİndallah bunun hakīkī bir tevili ve îzâhı

1 B: "nefy eylemiştir".
2 B: "olur".
3 B -"Hilkat-i Îsâ ilmen tasavvur olunamaz bir tenakuz değildir".

vardır. İlk hilkat-i beşer, kānûn-ı ıstıfâ, Îsâ vâkıʿasına şâhid olamayanlar[1] şâhidlerden bu kelimeyi işittikleri zaman ifrat ve tefrit ile, zeyğ u inhiraf ile inkâr veya sû'-i te'vîle sapmamalıdırlar. Halk ve ıstıfâ kanunu her zaman herkes için müşâhede-i vukūʿât ile mâlumdur. Erbâb-ı akl ü ilm şunu bilmek lâzım gelir ki hilâf-ı ʿâde vâkıʿât[2] vardır, bu da bir kanundur, hem de tecrübî ve istikrâî bir kanundur. Bu da halkın[3] irâdî olduğuna delildir. Sûrenin başında erbâb-ı ukūle ve ulemâ-yı râsihîne tefhim olunduğu üzere vâkıʿât-ı hak, kezâlik onu ifade eden âyât-ı hak muhkemât ve müteşâbihâta münkasimdir. Muhkemât hem şuhûden hem aklen bilâ iltibas ahz olunur. Onlar kendi kendilerini îzah ederler, müteşâbihât ise ancak bi'l-müşâhede[4] ahz olunurlar. Onun hâricinde kendi kendilerini îzah edemezler. Ancak kendilerine lâyık muhkem bir misâle veya bir kanuna ircâʿ ile îzah ve tevil olunurlar. Misâl-i hakīkīsi bulunamadıkça[5] yapılan teviller hatâ olur. Yalan olur, aldanmak ve aldatmak ve hakkı tahrif etmek olur. [1122] Binâenʿaleyh ilm-i râsih vâkıʿât-ı münferide ve şâzzeyi inkâr etmez. Onu evvelâ olduğu gibi telâkkī ve tasdik ederek şuhûden zabt ve kelime ile ihbar eder. Sâniyen muhkem bir misâl-i hakīkīsini taharrî ederek îzah ve teviline ve muttarid bir küllîye ircâʿına çalışır. Ona akılda veya şuhûdda bir misâl bulabilirse "bu da böyledir" der, baʿde't-taharrî bulamazsa vâkıʿaya yalnız şehadetle iktifâ eder, teviline intizar ve Allah'a havale eyler, fakat inkâr etmez, sû'-i te'vîlden de kaçınır. Meselâ altını altın olarak alır, inkâr etmez, husûsiyyâtını zapt eder, bunu diğer meʿâdine bir cihetten benzetir, diğer cihetten benzetemez; bakır veya gümüştür diyemez, onlar gibi değildir de diyemez, nihâyet bunu "maden" kelimesiyle ve hepsinin mebde'i olan bir misâl-i mutlakla toprak madde-i asliyesine ircâʿ ve onu o topraktan ıstıfâ ve terbiye ile altın yapan kudret-i hâlıkaya teslim eyler. İşte ulü'l-elbâbın, akl-ı kâmilin, ilm-i râsihin yapacağı

---

1 B: "olmayanlar".
2 B: "vukûʿât".
3 H: "hilkatin".
4 M, F ve B: "bilâ şüphe".
H: "~~bilâ şüphe~~ bi'l-müşâhede".
5 B: "bulunmadıkça".

budur. Bundan mâʿadâsı ne ilim ne akıldır, hubb-i şehevâttır. Şimdi bu esâsât-ı ilmiye mâlum olduktan sonra meşhûdün bih olan kelime-i Îsâ'ya gelelim: Bu kelime Mesih Îsâ b. Meryem'dir ki güzel ve yüksek evsâfı hâiz bir delîl-i tevhiddir. Târîh-i beşerde bu nâm ile biiznillah mühim vâkıʿâta mebde' olmuş mübarek bir vâkıʿa-i şahsiye ve münferide müşahede edilmiş, sonra refʿ olunmuş ve yalnız kelimesine şehadet kalmıştır. Bu vâkıʿa başlıca birkaç haysiyetle[1] meşhûdün bihtir. Birincisi zât-ı vâkıʿadır[2] ki zât-ı Îsâ'dır. Bunu mâzîde beşikteki çocukluğundan kühûletine kadar birçok insanlar, ezcümle Benî İsrâil kavmi görmüş, konuşmuş, kimi sevmiş kimi sevmemiş, seven sevmeyen hepsi nâkābil-i tekzîb bir ittifak ile bu şahs-ı insânî mevcuddur diye şehadet etmiştir. Bu cihetle zât-ı Îsâ hem müşâhedeten hem şehâdeten muhkem bir vâkıʿadır. Bir insandır. İkincisi, şahs-ı Îsâ Meryem'den tevellüd etmiştir ki bu da muhkemdir. Gerçi bu müşahede diğer [1123] müşahedenin aynı değildir. Fakat âdet-i maʿrûfe ve muhkeme dairesinde herhangi bir şahs-ı maʿrûfun sübûtu gibi meşhuddur ki esâsı zât-ı Meryem'in ve maiyyetindekilerin müşahede ve şehadetine müsteniddir. Sebk-i hamlden istidlâlin inzimâmıyla da zât-ı Îsâ'yı müşahede edenlerin hepsi bunu itiraf eylemiştir. Herhangi bir şahsın anasından doğduğunu itiraf etmesi de başka türlü bir müşahedeye istinad etmez. Binâenʿaleyh Îsâ'nın İbn Meryem olması haysiyeti de bu vechile şuhûd ve istidlâle müstenid gayr-i münker bir hâdise-i muhkemedir. Îsâ anasından doğmuş bir çocuk, bir insandır. Üçüncüsü Meryem'e mess-i beşerî vâkiʿ olmaması ve Îsâ'nın rahm-i Meryem'de bir baba tevassut etmeksizin halk olunması haysiyetidir ki bu da haddizâtında mümteniʿ olmayan ve fakat emsâli meşhud olmadığından dolayı şâz ve garib ve münferid bulunan müteşabih bir vâkıʿadır. Tevellüdde olduğu gibi bu da Meryem'in vicdânı ve Meryem'in ahvâl-i sâbıka ve husûsiyesine bi't-tecribe vâkıf bulunanların şehadetiyle tesbit olunmuştur ki bir nefy-i mahsûra şehadettir. Pasteur tecribesindeki şehâdet-i fenniyenin mâhiyeti de böyle bir nefy-i mahsurdan ibarettir. "Yirmi otuz sene gibi

---

1 B: "hususiyetle".
2 M: "vakʿadır"; H ve F: "vakʿa".

muayyen bir müddet zarfında kapalı şişeler derûnundaki taʿkīm edilmiş sular içinde bir mikrop tekevvün etmemiş olduğuna Pasteur nâmındaki hekim âfâkī bir surette şehadet etmiş, bundan da tohumsuz tevellüdün bir tabiat olmadığına istidlâl eylemiştir. Buna mukabil de Hazret-i Meryem mahfuz ve mâsum olduğunu Pasteur'ün şişelerini bilmesinden daha muhkem bir surette bildiği kendi nefsinde, kendi kalb ü vicdânıyla beraberinde onu mütemâdî müşahede ve tecribeleri altında mahfuz bulunduran zevât da tecribe ve vukuflarıyla mess-i beşerî vâkiʿ olmaksızın bir hamlin, bir ceninin teşekkülüne hem enfüsî ve hem âfâkī bir surette şehadet etmişlerdir. Bu sırada ve bundan önce zevce-i Zekeriyyâ'nın ʿâkir iken Yahyâ'ya hâmil [1124] olması vâkıʿası dahi tecribe ve âdetin hilâfına olmak nokta-i nazarından haml-i Meryem'in sıdkına delâlet eden bir müeyyid-i mütekaddim olmuştur.

İşte ʿinde't-tahlîl Îsâ anasından doğmuş, anasının maddesinden halk olunmuş bir şahs-ı insânî olmak haysiyetiyle muhkem, anasından bilâ mess-i beşer[1] tekevvünü haysiyetinden de müteşabih olan bir kelime-i haktır. Bu kelime böyle bir vâkıʿa-i şâzze olmak üzere tesbit edilmiş ve bunu müşahede etmemiş olan erbâb-ı ukūlün akl ü imanına[2] teklif olunmuş ve bu vâkıʿa bir takım vekâyıʿ ve nice sözlere sebep olmuştur ki bütün bu sözlerin içinde en doğrusu onun söylediği اِنَّ اللّٰهَ رَبِّى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ emr-i tevhîdidir. Herhangi bir kimse nefsinde böyle bir vâkıʿa müşahede etmiş olsa onu Allah'a karşı kendi vicdânında haktır diye tasdik etmekte hiç de tereddüd etmez. Bir insan bunu nefsinde müşahede etmek için de Meryem gibi bir bikr-i betûl olmak lâzım gelir. Şimdi Meryem gibi bir bikr olmayanlar ve onun emsâlini görmeyenlerin bunu tesbit eden şehadetleri tekzib veya tahrif ederek vâkıʿa-i Îsâ'yı inkâr veya sû'-i te'vîl etmeye ilmen ve aklen hakları olabilir mi? Sonra bu vâkıʿanın bir te'vîl-i hakīkīsi, bir îzâhı var mıdır, yok mudur? Mesele budur. Yukarıdan beri erbâb-ı ukūle bütün bu îzâhâtı veren ve ıstıfâ kanununu da anlatıp kelimeyi böyle tahlil

---

1 H: "beşerî".
2 B: "imʿânına".

eyleyen Kur'an tâ sûrenin başında وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ اٰمَنَّا بِهٖ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَاۚ وَمَا يَذَّكَّرُ اِلَّٓا اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ nass-ı muhkemiyle müteşâbihi inkâra veya sû-i te'vîle ilm-i râsih ve akl-ı kâmil nokta-i nazarından hiçbir zaman hak ve salâhiyet bulunmadığını anlatmış olduğu gibi burada da onu nazar-ı ukūlde bi'z-zarûre sâbit bir misâl-i muhkeme, bir madde-i asliyeye ve ezel ve ebedde sâdık bir kānûn-ı muhkeme ircâʿ edip te'vîl-i hakīkīsini göstermiştir ki o misâl Âdem ve o madde toprak ve o kanun halk u ıstıfâ kanunudur. Binâenʿaleyh fennî nokta-i nazardan bunu inkâra hak yoktur ve şöyle îzah etmek lâzım [1125] gelir. Îsâ kelimesi bir insan tasavvurunu, bir insan kelimesini tazammun eder,[1] insan tasavvuru ve insan kelimesi de vâkiʿ ve nefsü'l-emirde her şeyden evvel Âdem mefhûmunu, Âdem vâkıʿasını ifade eder. Çünkü vâkiʿde hadd-i insânînin ilk numunesi Âdem'dir. Âdem kelimesinin katʿî mefhûmu, akılda en muhkem surette delâlet ettiği vâkıʿa da şudur: Bidâyeten topraktan mahluk ve mükevven bir me'mûr-i mutîʿ ki asıl insan demek bu demektir. Binâenʿaleyh kelime-i Îsâ asl-ı insan demek olan kelime-i Âdem'e diğer evlâd-ı Âdem'den daha ziyade bir mümâseletle benzeyip dururken böyle insan olmaz ve olamaz diye inkâr etmek veya evvel ü âhir hiçbir misli bulunmak ihtimâli olmayan hâlık ve âmir Allah teâlâ'ya benzetmeye kalkışıp tenakuza düşmek veya sefil misâllere ircâʿ ederek iftira ve bühtan yollarına sapmak için hiçbir zarûret-i ilmiye ve fenniye yoktur. Toprak ve rûh, halk ve ıstıfâ bir hâlıka mahkûmiyet, her insanda en küllî, en umûmî, en muhkem esas bu iken bunu bırakıp da Îsâ'yı bunun hâricinde veya hilâfında düşünmek[2] veya ilmen hiç kābil-i îzah değil zannetmek büyük bir cehalettir, insanlıktan düşmektir. Kör bir tabiat, ıstıfâsız bir hilkat, mebde'siz bir kanun, illetsiz bir maʿlul, iradesiz bir tehavvül-i illet fikirleri üzerinde yürüyen ve mebde' tasavvurunu haktan almayıp kendi şehadetinden alan ve insâniyeti neş'et-i rûhâniyesinden ziyade neş'et-i cismâniye ve maddiyesiyle ölçen kimselerin ifrat ve tefritten kurtulmayan tasavvurlarına ve âdî iddialarına ilim denmez. Kıssa-i Âdem kıssa-i Îsâ'nın hem haber hem istikra ve hem

1 H ve F: "eden ve".
2 M, H ve F: "düşünmeye".

istintac nokta-i nazarından bir misâl ve îzâhıdır. Velhâsıl hilkat-i insâniye hakkında başlıca iki kanun vardır. Birisi hiçbir istisnâsı olmayan eʿam ve küllî ve binâenʿaleyh istidlâl ve istintac cihetiyle mantıkan katʿî ve yakīnî bir netice veren şu kanundur: "Her insan Allah'ın mahlûkudur." İkincisi[1] de şu kanundur: "İnsan bir baba insan ile bir ana [1126] insanın bi'l-ictimâʿ mevlûdüdür". Bu kanun küllî değil ekserîdir. Çünkü bi'z-zarûre müstesnâsı vardır. Çünkü ilk insana veya ilk insanlara şâmil değildir. Binâenʿaleyh Îsâ bir insandır ve ekser-i insan bir baba insan ile bir ana insanın bi'l-ictimâʿ mevlûdüdür, o hâlde Îsâ da ekser-i ihtimal böyle bir mevlûddür; acaba onun babası kimdir? diye düşünmek muhkem, ilmî bir düşünce değildir. Bir iman temin etmez, ilmî bir inkâra da hak vermez. Fakat "Îsâ bir insandır ve her insan ise Allah'ın mahlûkudur. O hâlde Îsâ da Allah'ın mahlûkudur"[2] diye tasavvur edildiği zaman ise[3] hiç yanlış olmak ihtimâli yoktur. Buna iman eden hiçbir zaman aldanmaz ve hiçbir yalan söylemiş olmaz. İşte dîn-i hak olan dîn-i İslâm'da iman ve mebâdî-i iman böyle her şüpheden ârî ve her töhmetten berî gayet muhkem ve son derece nezih ve ahlâkī olmak lâzım gelir. İnsan ya hak söylemeli veya susmalıdır. Yalancılıkla Allah'a küfr ü isyan etmemelidir.

Bu îzâhâta[4] ilâve edecek[5] bir şey yoktur. Fakat zamanımızda ilm-i hayat ve fenn-i tabîʿî ve mebhas-i rüşeym nâmına söz söyleyenler çok olduğundan bunları kavrayamayacak olanların istibʿadlarını izâle için şunları da ihtar edelim: Evvelâ, tevellüd-i hayvânîde kānûn-ı verâsete müterettib olmak üzere "atavizm = ceddâniyet" yani ta yukarılardaki ataya ve dedeye çekmek tâbir olunur bir hâdise vardır ki vâkıʿa-i Îsâ da bu kabildendir. Sâniyen, tasvîrî olan ilm-i hayatta zîhayat olanlar "monomer" yahut "diyamer", yani "zü'l-vâlide" veya "zü'l-vâlideyn", daha Türkçesi "bir analı" veya "analı babalı" olmak üzere iki kısma taksim olunur. Demek olur ki Hazret-i Îsâ da beyne'l-beşer bir vâlideli bir hayat vâkıʿası

1 H ve F +"bu".
2 B -"O hâlde Îsâ da Allah'ın mahlûkudur".
3 M ve B -"ise".
4 B: "îzâhta".
5 B: "edilecek".

olmuştur. Sâlisen, insanlarda erkek ve[1] dişi bulunduğu gibi zü'l-cinseyn olarak hunsâ-yı müşkil de bulunabilir. Ve zaman zaman bunun bir ciheti galebe edebilir. Biz bundan Hazret-i Meryem'e hunsâ demek istemiyoruz, zira nass-ı Kur'an ile o ünsâdır, lâkin [1127] bundan bihakkın şunu istinbat edebiliriz ki bir bedenin iki nevi tohuma mebde'-i tekevvün olması pekâlâ mutasavverdir. Şu hâlde nisâ-yı âlemîn meyânında ıstıfâ-yı Meryem'i bu suretle tasavvur etmemize mâniʿ nedir? Râbiʿan, bugün biliyoruz ki insan tohumu olan nutfe tamamen meni demek değildir. اَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰى [el-Kıyâme 75/37][2] âyeti mûcebince meniden bir cüz olan ve bir meni içinde birçok bulunabilen ve bezr-i menevî denilen bir hüceyreciktir. Ve bunun yirmi otuz sene evvel zannedildiği gibi hayvânî hayat ile bir "huveyn" değil, nebâtî hayatta bir "büzeyr" olduğu kabul ediliyor. Şimdi ilm-i tabîʿî nâmına güneşten koptuğu ve bir vakitler güneş gibi mâyiʿ-i nârî hâlinde bulunduğu bi'n-nazariye müsellem gibi tasavvur olunan kürre-i arzın o ateşleri içinde böyle bir bezr[3] bulunamayacağı ve binâenʿaleyh bunun sonradan halk u tekvin olunduğu fennen mâlum ve müsellem iken ve sonra böyle bir bezrin tekevvünü imkânına kuru topraktan ziyade mütekâmil bir rahmin daha müsaid ve çok daha elverişli olması tabîî görünmek lâzım gelirken rahm-i Meryem'de bir yumurtacığı bulmak için böyle bir bezrin behemehâl hâricî bir erkek tarafından telkih edilmesi nasıl olur da bir zarûret-i mutlaka gibi tasavvur olunur. Ve nasıl olur da öyle bir bezrin[4] suret ve tarîk-i vusûlünü ilim ve fenn-i beşer ihâta ve tâyin eder diye iddia olunabilir. Ve sonra mahza böyle hadnâşinas fünûn-i tabîʿiye davalarına haddini bildirmek için halk ve irsal buyurulmuş olan Hazret-i Îsâ'ya ve hemdemi melâike olan musaffâ vâlidesine ilim nâmına nasıl tecavüz olunabilir. Hâmisen, insan madde ile değil rûh ile insandır. Ve burada ilm-i rûh nokta-i nazarından da bir mülâhaza vardır. Her lahza kendimize dikkat edersek görürüz ki zihnimizdeki bir kelimenin

---

1 M ve B -"ve".
2 "Değil miydi bir nutfe dökülen meniden?"
3 H ve F: "büzeyr".
4 H ve F: "büzeyrin".

veya bir maʿnâ-yı mücerredin mâneviyetten maddiyete, rûhâniyetten cismâniyete bir sebebiyeti vardır. Nefsimizdeki bir şuurun bir hayâle, bir hayâlin bir [1128] harekete geçebildiğini[1] görüyoruz. Böyle olmasa idi kolumuzu oynatamazdık ve hiç şüphe yok ki bu kütlevî ve mihânikî hareket dâhilimizde zerrevî, huceyrevî hareketle alâkadardır. Demek bir idrâk-i mücerred hem hareket-i mihânikiyeye hem hareket-i zerreviye[2] ve kimyeviyeye tehavvül edebiliyor da bu suretle kulaktan veya kalbden gelen bir "arş" kelimesi orduları yürütüyor. Hâdisât-ı maʿneviyenin böyle hâdisât-ı maddiyeye muttariden inkılâbı görüldükten sonra bunun diğer misâllerini de az çok bir tefâvüt içinde tasavvur edebiliriz. Bir kelime-i lafziye veya nefsiye veya vücûdiye bir intibâʿ-ı vicdânî uyandırır ve bu intibâʿ-ı vicdânî şiddetine göre bütün rûhu istîlâ eden bir akīde-i râsiha olur ve bu akide bedende icrâ-yı te'sîre, beden dahi onunla mütenâsib bir hayât-ı cedîde başlar ve bu hâl tekâmül[3] edebilirse vezâif-i[4] uzviyede bir sûret-i cedîde vücûd bulabilir ki hükemâ bu şerâit altında tehavvülât-ı uzviye misâlleri bile tesbit etmişlerdir. Binâenʿaleyh Hazret-i Meryem'in bu hâli yaşadığını tasavvur ve kabul etmek de mümkindir. Ve ihtimal bu suretle kalb-i Meryem'deki bir kelime rahm-i Meryem'de bir bezr[5] ile bir beyzanın beraberce tekevvününe biiznillah sebep olmuş ve Îsâ bundan tevellüd etmiştir. Bu da şehevânî bir mâna ile değil, bilhassa Rahmânî bir mâna ile tasavvur edilmek lâzım gelir. İşte bazı hükemâ-yı müfessirîn ıstıfâ-yı Meryem, tebşîr-i melâike, tekevvün-i kelime âyetlerinin ilm-i rûh nokta-i nazarından böyle bir mülâhaza ilham ettiğini de göstermişlerdir. Maʿamâfîh bunlar tevil ve tefsir değil inkâr ve istibʿad iddialarını nakz edecek tasavvurât-ı mümkineyi göstermektir.[6] Hakikaten tevil اِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَؕ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ'dur. Bunda o kadar çok meʿânî vardır ki dikkat edip edip[7] anlamalıdır. Topraktan halk, sonra "kün!",

1 B: "geçtiğini".
2 B: "zerreviyeye".
3 B: "tekemmül".
4 B: "vazîfe-i".
5 H ve F: "büzeyr".
6 M ve B: "göstermektedir".
7 M ve B -"edip".

akabinde "feyekûn". Ancak şu noktayı unutmamalıdır ki bu Zikr-i Hakîm bütün muhatablardan evvel Nasârâ'ya karşı bir hükm-i hâkimdir. [1129] Allah'ı ve insanı tanımak, hâlık ile mahlûku, âmir ile me'mûru, hâkim ile mahkûmu temyiz ettirip itaate davet eylemektir. Kelime, Îsâ'da var da Âdem'de yok değildir. Îsâ'ya her ne cihetten[1] bakılırsa bakılsın şerîki, misli, emsâli vardır. Fakat Allah'ın hiçbir misli yoktur. Îsâ ve Âdem ikisi de topraktan mahluk, ikisi de bir emir ile me'murdur. Âdem kelimesi Allah'ın aynı veya oğlu olmak mümteni' bulunduğu gibi Îsâ kelimesi de öyledir. Kelimeler çok, Allah ise birdir. Allah, kelimelerde fâni değil, Hayy-ı Kayyûm'dur. Lâkin kelimeler Allah'ta fânîdir. Kelimelerle Allah teksir edilmemeli, Allah ile kelimeler tevhid olunmalıdır. Kelimeler birer dâll, birer alâmet, birer âyettirler. Bütün bunların yegâne medlulleri Allah'tır. Îsâ da Âdem gibi Allah'tan gelmiş, Allah'a ref' olunmuştur. Rûh-i Îsâ vefat etmediyse edecektir, bâkī ancak Allah'tır.

Şimdi Necran murahhasları ve onların emsâli bu hakkı kabul etmeyip de "بِكَلِمَةٍ مِنْهُ dedin ya, işte bu bize kâfidir. Kelime Allah'ın cüz'üdür, kelime Allah'ın aynıdır, kelime Allah'tır" diye inad ve mükâbere ile teksîr-i kelime ediyorlarsa, Yâ Muhammed:

اَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ ﴿٦٠﴾ فَمَنْ حَٓاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ اَبْنَٓاءَنَا وَاَبْنَٓاءَكُمْ وَنِسَٓاءَنَا وَنِسَٓاءَكُمْ وَاَنْفُسَنَا وَاَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللّٰهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ ﴿٦١﴾

[1130] **Meâl-i Şerîfi**

Bu hak senin Rabbinden, binâen'aleyh şüphe edenlerden olma (60). Sana gelen ilimden sonra artık her kim seninle münakaşaya kalkarsa "haydi" de, "gelin, oğullarımızı ve oğullarınızı,[2] kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendilerimizi ve kendilerinizi çağıralım, sonra cân u

1 H: "haysiyetten".
2 B +"ve".

gönülden ibtihal ile dua edelim de Allah'ın lânetini yalancıların[1] boynuna geçirelim" (61).[2]

Bu âyete "Mübâhele Âyeti" denilir ki, "hangi taraf yalancı ise ona Allah lânet etsin" diye mütekābilen lânetleşmek demektir. Bâlâda beyan olunduğu üzere Necran murahhasları lede'l-müzakere sâhib-re'yleri olan emîrleri Âkıb[3] Abdülmesih'in re'yi ile bu mübâhele teklifine icâbet edemediler. Onlar üzerinde en hâkim hüküm bu oldu, bir muʿâhede ile zimmet-i İslâm'ı kabul edip gittiler. لَهُمْ مَا لَنَا وَعَلَيْهِمْ مَا عَلَى الْمُسْلِمِينَ

İşte Âl-i İmrân kıssasının künh-i hakikati:

إِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْقَصَصُ الْحَقُّۚ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اللّٰهُۜ وَاِنَّ اللّٰهَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦٢﴾ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِالْمُفْسِدِينَ ﴿٦٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Doğrusu işte budur o kıssanın hak ifadesi, yoksa Allah'tan başka bir ilâh yoktur ve hakikat Allah O, öyle Azîz öyle Hakîm'dir (62). Yine yüz çevirirlerse muhakkak ki Allah müfsidleri bilir (63).[4]

Gelelim "Âl-i İbrâhim"e ve "ıstıfâ-yı Muhammedî"ye: لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ olduğu[5] aklen ve naklen, ilmen ve hikmeten اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ. muhkem bir surette sâbit olduktan sonra şimdi müfsidlerin itirazına bakmayarak [1131] kelimeleri dağıtmayıp toplamalı, müteşettit, müteferrik kelimeleri, vücûh-i ihtilâfı bırakmak ve en muhkem olan vech-i ittifâkı ahz eylemek suretiyle kelime-i Îsâ'nın kelime-i Âdem'e ircâʿı

---

1 B: "zâlimlerin".
2 H: "Bu hak senin Rabbinden, sakın şüphe edenlerden olma (60). Sana gelen şu ilimden sonra artık seninle kim münakaşaya kalkarsa de ki: 'Gelin oğullarımızı ve oğullarınızı, kadınlarımızı ve kadınlarınızı, kendilerimizi ve kendilerinizi çağıralım. Sonra cân u gönülden ibtihal ile dua edelim de geçirelim Allah'ın lânetini yalancıların boynuna' (61)".
3 B +"b."
4 H: "İşte budur o kıssanın her hâlde muhakkak hak ifadesi ve yoktur bir ilâh denecek Allah'tan başka ve hakikat Allah'tır ancak öyle Azîz öyle Hakîm (62)".
63. âyetin meâli H nüshasında yoktur.
5 B nüshasında ikinci âyet önce, birinci âyet sonra yazılmıştır.

ve her ikisinin şerîksiz hâlık ve âmir bir Allah'a inkıyad nisbetinde tevhîdi gibi bihakkın tevhid etmeli ve binâenʿaleyh Âdem'in en güzide sülalesi olan İbrâhim silsilesinde bilhassa "Âl-i İbrâhim" denilen şube ile "Âl-i İmrân" denilen ve ihtilâfa düşmüş bulunan şubeler beyninde müsâvî ve müttefak^un ʿaleyh bir kelime-i hakka davet eylemelidir.

Bunun için yâ Muhammed:

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا اِلٰى كَلِمَةٍ سَوَٓاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِه۪ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً اَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُولُوا اشْهَدُوا بِاَنَّا مُسْلِمُونَ ﴿٦٤﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "Ey ehl-i kitab! Gelin, sizinle bizim aramızda müsâvî bir kelimeye, şöyle ki: Allah'tan başka mâbud tanımayalım, O'na hiçbir şeyi şerîk koşmayalım ve bazımız bazımızı Allah'tan beride rab ittihaz etmesin." Eğer[1] buna karşı yüz çevirirlerse o vakit şöyle deyin: "Şâhid olun ki biz hakikaten müslimiz, müsâlemetkârız" (64).[2]

Burada muhtelif vicdanların, muhtelif milletlerin, muhtelif dinlerin, muhtelif kitapların bir vicdân-ı esâsîde, bir [1132] kelime-i hakta nasıl tevhid olunabilecekleri, İslâm'ın âlem-i beşeriyete ne kadar vâsiʿ, ne kadar vâzıh, ne kadar müstakīm bir tarîk-i hidâyet, bir kānûn-ı hürriyet tâlim eylemiş bulunduğu ve artık bunun Arab ve Acem'e inhisârı olmadığı tamamen gösterilmiştir. اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا نُشْرِكَ بِه۪ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً اَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللّٰهِ kelimesinde toplanan vicdân-ı vahdetten daha geniş, daha hâkim hiçbir vicdan bulunmak mümkin değildir ki onun arkasına düşülsün. Terakkiyât-ı dîniye vicdanların iftirak ifade eden hususiyetlerinde değil, külliyetinde ve genişliğindedir. Bütün hürriyet ve müsâvat davasının esâsı bu bir kelimede, bir vicdanda toplanır.

---

1 F -"Eğer".

2 H: "De: 'Ey ehl-i kitab! Sizinle bizim aramızda müsâvî bir kelimeye gelin, şöyle ki: Allah'tan başka mâbud tanımayalım ve O'na hiçbir şey şerîk koşmayalım ve Allah'tan beride bazımız bazımızı rab ittihaz etmesin.' Eğer kabul etmezlerse o hâlde deyin: 'Bizim hâlis müsâlemetkâr olduğumuza şâhid olun' (64)".

{وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً اَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللّٰهِ} İşte hürriyet ve müsâvat davasının bütün miftâh-ı halli buradadır. Birbirimizi rab, mevlâ, hâkim-i mutlak tanımayalım, bütün harekâtımızı bir Hakk'ın emriyle ve Allah'ın rızâsıyla ölçelim. Allah'ı bırakıp da O'nun mâdûnunda ve hakkın hilâfında bir tâbiʿiyet mîsâkımız olmasın, hepimiz Allah'a kul olalım ve kendimizi ancak O'na mahkum bilelim,[1] yekdiğerimize de ancak bu nokta-i nazardan tâbiʿ ve merbut olalım. Hiçbirimizin hakkına tecavüz etmeyelim,[2] Allah'ın onu tâyin ettiği vazifeye de Allah için itaat edelim. Asıl mîsak ve asıl vicdan bir Allah'ın emrine itaat olunca her ihtilâf mülâhaza-i hak ve kānûn-ı hak ile hallolunur. Ve hiçbir kimsenin arzû-yı mücerredi hâkim olmaz. Binâenʿaleyh Îsâ'yı da rab tanımayalım. Onu da Allah'ın bir kulu ve bir resûlü tanıyalım. Kezâlik papalar, krallar, rüesâ hep böyle; her birine Allah'a itaatleri ve hakkı taharrîleri nokta-i nazarından[3] bakalım.

Vâkiʿ olan bir suale karşı Resûlullah ehl-i kitabdan iman edenlere "Siz hani papaların ve sâirenin sözlerine mücerred onların sözleri olduğu için itaat etmez mi idiniz? İşte o, onları rab ittihaz etmektir"[4] buyurmuştu[5]. Burada siyâk en ziyade Hazret-i Îsâ'ya rab diyen Nasârâ'ya [1133] müteveccihtir. Bugün bazı İncil tercemelerinde bunun muallim demek olduğu gösterilmiş ise de akīde-i teslis mevcud iken bu tevil kâfi olamaz. Hatta وَيُعَلِّمُهُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ medlûlünce muʿallim-i hakīkī yine Allah'tır.

Fakat ehl-i kitab tevhîd-i haktan değil, teştît-i kelimeden hoşlandılar, Âl-i İmrân ile Âl-i İbrâhim beyninde bir cihet-i vahdet olan İbrâhim'i bile her biri kendilerine nisbet ederek "Yahudî idi" veya "Nasrânî idi" dediler. Bunlara karşı cevâben buyuruluyor ki:

---

1 H ve F +"ve".
2 H ve F +"ve".
3 B: "noktasından".
4 Bk. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XIV, 210:
عن عدي بن حاتم قال: أتيت رسولَ الله صلى الله عليه وسلم وفي عُنُقي صليبٌ من ذهب، فقال: يا عديّ، اطرح هذا الوثنَ من عنقك! قال: فطرحته، وانتهيت إليه وهو يقرأ في سورة براءة، فقرأ هذه الآية: «اتخذوا أحبارهم ورُهبانهم أربابًا من دون الله»، قال قلت: يا رسول الله، إنا لسنا نعبدُهم! فقال: «أليس يحرِّمون ما أحلَّ الله فتحرِّمونه، ويحلُّون ما حرَّم الله فتحلُّونه؟ قال: قلت: بلى! قال: فتلك عبادتهم!» واللفظ لحديث أبي كريب.
5 B: "buyurulmuştu".

يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تُحَٓاجُّونَ ف۪ٓي اِبْرٰه۪يمَ وَمَٓا اُنْزِلَتِ التَّوْرٰيةُ وَالْاِنْج۪يلُ اِلَّا مِنْ بَعْدِه۪ۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٦٥﴾ هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ حَاجَجْتُمْ ف۪يمَا لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌ فَلِمَ تُحَٓاجُّونَ ف۪يمَا لَيْسَ لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٦﴾ مَا كَانَ اِبْرٰه۪يمُ يَهُودِياًّ وَلَا نَصْرَانِياًّ وَلٰكِنْ كَانَ حَن۪يفاً مُسْلِماًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ ﴿٦٧﴾ اِنَّ اَوْلَى النَّاسِ بِاِبْرٰه۪يمَ لَلَّذ۪ينَ اتَّبَعُوهُ وَهٰذَا النَّبِيُّ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُواۜ وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٦٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey ehl-i kitab! Niçin İbrâhim hakkında münakaşa ediyorsunuz? Hâlbuki Tevrat ve İncil ancak[1] ondan sonra indirildi, bunu da mı akletmiyorsunuz? (65). İşte siz öylesiniz, haydi biraz bilginiz olan şeyde münakaşa ettiniz, ya hiçbir ilminiz olmayan [1134] şeyde niçin münakaşa edersiniz? Hâlbuki Allah bilir, siz bilmiyorsunuz (66). İbrâhim ne Yahudî idi ne Nasrânî ve lâkin müslim bir hanîf (lekesiz bir muvahhid) idi ve müşriklerden olmamıştı (67). Doğrusu insanların İbrâhim'e en yakını her hâlde onun izince gidenler ve şu Peygamber ve iman edenlerdir, Allah da mü'minlerin velîsidir (68).[2]

{ف۪يمَا لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌ} Yani Tevrat ve İncil'den bir dereceye kadar mâlumatınız bulunan Mûsâ ve Îsâ {مَا لَيْسَ لَكُمْ بِه۪ عِلْمٌ} hakkında hiç mâlumatınız bulunmayan Hazret-i İbrâhim {وَلٰكِنْ كَانَ حَن۪يفاً مُسْلِماًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} binâenʿaleyh ne Yahudîlerin ne Hıristiyanların ne de müşriklerin İbrâhim'i ne ırkan ne de dinen kendilerine nisbet etmeye, ferʿ saymaya hakları olmadığı gibi bunlardan ırkan mensub olanların da kendilerini temiz bir muvahhid-i müslim olan İbrâhim'in âl ve etbâʿından saymaya hakları yoktur

---

1 B -"ancak".

2 H: "Ey ehl-i kitab! İbrâhim hakkında niçin münakaşa ediyorsunuz? Hâlbuki Tevrat ve İncil ancak ondan sonra indirildi, bunu da mı akletmiyorsunuz? (65). İşte siz öylesiniz, haydi bildiğiniz şeyde münakaşa ediniz, ya bilmediğiniz şeyde neye münakaşa edersiniz? Allah bilir, siz bilmiyorsunuz (66). İbrâhim ne Yahudî idi ne Nasrânî ancak müslim bir hanîf, lekesiz bir muvahhid idi ve hiçbir zaman müşriklerden olmadı (67). Şüphesiz insanların İbrâhim'e en yakını her hâlde onun izince gidenler ve şu gördüğünüz Peygamber'le iman edenlerdir, Allah da mü'minlerinvelîsidir (68)".

ve mücadeleleri câhilânedir. Onlar لَا يَنَالُ عَهْدِى الظَّالِمِينَ hükmünde dâhildir. {اِنَّ اَوْلَى النَّاسِ بِاِبْرٰهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهٰذَا النَّبِىُّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا} Istıfâya dâhil olan Âl-i İbrâhim işte bunlardır, İbrâhim'in dinine ittibâʿ edenler ve şu Peygamber-i âlîşân Muhammed Mustafa ve buna iman edenlerdir. ʿAhd-i ilâhîye ve imamete nâil olacak olanlar her hâlde bunlardır. Çünkü {وَاللّٰهُ وَلِىُّ الْمُؤْمِنِينَ}dir.

Ehl-i kitâbın bir kısmı muvahhid ve müslim olmak şöyle dursun mü'minleri idlâl etmeye çalışıyorlar. Nitekim Yahudîler Huzeyfe, Ammâr, Muʿâz gibi ecille-i ashâbı Yahudîliğe davet etmeye cesaret ettiler, şu âyet nâzil oldu:[1]

Ey mü'minler:

وَدَّتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَوْ يُضِلُّونَكُمْۜ وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿٦٩﴾

[1135] **Meâl-i Şerîfi**

Ehl-i kitabdan bir tâife arzu etti ki sizi şaşırtsalar, hâlbuki sırf kendilerini şaşırtıyorlar da farkına varmıyorlar[2] (69).

Bunların haberleri olmadan kendilerini nasıl idlâl ettikleri de şu hitablar ile tefhim ediliyor:

يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ﴿٧٠﴾ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَلْبِسُونَ الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُونَ الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٧١﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey ehl-i kitab! Niçin Allah'ın âyetlerine[3] küfr ediyorsunuz? Hâlbuki görüp duruyorsunuz (70). Ey ehl-i kitab, niçin hakkı bâtılla buluyorsunuz da hakkı ketm ediyorsunuz? Hâlbuki bilip duruyorsunuz (71).[4]

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 283:
نزلت فِي عمار بن ياسر، وحُذَيْفة بن اليمان وذلك أن اليهود جادلوهما ودعوهما إلى دينهم. وقالوا: إن ديننا أفضل من دينكم ونحن أهدى منكم سبيلا فنزلت «وَدَّتْ طائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ...» إلى آخر الآية.

2 H: "haberleri olmuyor".

3 F +"~~niçin~~".

4 H: "Ey ehl-i kitab! Niçin inkâr ediyorsunuz Allah'ın âyetlerini siz görüp dururken? (70). Ey ehl-i kitab, niçin hakkı bâtılla telbis edip hakkı ketm ediyorsunuz siz bilip dururken? (71)".

Bakınız bunların bir kısmının telbislerine ki Hayber [1136] veya Ureyne Yahudîleri ahbârından on iki kişi ittifak etmişler, birbirlerine "Haydi bir gün sabahleyin laftan ve yalnız lisânen Muhammed'in dinine giriniz, akşam üzeri de 'kitablarımıza baktık ve ulemâmızla müşavere de ettik, şimdi Muhammed'in O Peygamber olmadığını anladık, bu yalan ve dini bâtıl imiş' deyiniz ve küfr ediniz çıkınız, böyle yaparsanız ashâbı da şek ve şüpheye düşerler" demişlerdi.[1] Kezâlik tahvîl-i kıble meselesinde Kaʿb b. Eşref nam Yahudî hahamı dahi kendi etbâʿına kıbleye karşı gün ibtidasında namaz kılmayı ve nihâyetinde caymayı telkin etmişti[2] ki şu âyet bunları haber veriyor:

وَقَالَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اٰمِنُوا بِالَّذٖٓى اُنْزِلَ عَلَى الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَجْهَ النَّهَارِ وَاكْفُرُوٓا اٰخِرَهُ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَۚ ﴿٧٢﴾ وَلَا تُؤْمِنُوٓا اِلَّا لِمَنْ تَبِعَ دٖينَكُمْۜ قُلْ اِنَّ الْهُدٰى هُدَى اللّٰهِۙ اَنْ يُؤْتٰٓى اَحَدٌ مِثْلَ مَٓا اُوتٖيتُمْ اَوْ يُحَٓاجُّوكُمْ عِنْدَ رَبِّكُمْۜ قُلْ اِنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِۚ يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلٖيمٌۚ ﴿٧٣﴾ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهٖ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ ﴿٧٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ehl-i kitabdan bir tâife de şöyle dedi: "Varın o mü'minlere indirilene güpegündüz iman edin, âhirinde de dönüp küfr edin [1137] belki onlar da dönerler (72) ve kendi dininize tâbiʿ olanlardan başkasına eman vermeyin. De ki: Her hâlde hidâyet Allah hidâyeti, size verilen gibisi birine veriliyor veya Rabbinizin huzurunda size galebe edecekler diye

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 507:

كان أحبار قرى عربية اثني عشر حبرا، فقالوا لبعضهم: ادخلوا في دين محمد أول النهار، وقولوا: «نشهد أن محمدا حق صادق»، فإذا كان آخر النهار فاكفروا وقولوا: «إنا رجعنا إلى علمائنا وأحبارنا فسألناهم، فحدثونا أن محمدا كاذب، وأنكم لستم على شيء، وقد رجعنا إلى ديننا فهو أعجب إلينا من دينكم»، لعلهم يشكون، يقولون: هؤلاء كانوا معنا أول النهار، فما بالهم؟ فأخبر الله عز وجل رسوله صلى الله عليه وسلم بذلك.

2 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 54:

وَقَالَ مُجَاهِدٌ وَمُقَاتِلٌ وَالْكَلْبِيُّ هَذَا فِي شَأْنِ الْقِبْلَةِ لَمَّا صُرِفَتْ إِلَى الْكَعْبَةِ شَقَّ ذَلِكَ عَلَى الْيَهُودِ، فَقَالَ كَعْبُ بْنُ الْأَشْرَفِ لِأَصْحَابِهِ: آمِنُوا بِالَّذِي أُنْزِلَ عَلَى مُحَمَّدٍ مِنْ أَمْرِ الْكَعْبَةِ وَصَلُّوا إِلَيْهَا أَوَّلَ النَّهَارِ ثُمَّ اكْفُرُوا وَارْجِعُوا إِلَى قِبْلَتِكُمْ آخِرَ النَّهَارِ لَعَلَّهُمْ يَقُولُونَ هَؤُلَاءِ أَهْلُ الْكِتَابِ وَهُمْ أَعْلَمُ فَيَرْجِعُونَ إِلَى قِبْلَتِنَا، فَأَطْلَعَ اللهُ تَعَالَى رَسُولَهُ عَلَى سِرِّهِمْ وَأَنْزَلَ «وَقَالَتْ طَائِفَةٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ آمِنُوا...»

mi bu? De ki: Doğrusu fazl Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir ve Allah Vâsi'dir, Alîm'dir (73). Rahmetiyle imtiyazı dilediğine bahşeder, daha Allah çok büyük fazl sâhibidir (74).[1]

Fakat ehl-i kitâbın hepsini böyle ahlâksız zannetmemelidir. Çünkü:

وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَۚ وَمِنْهُمْ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِدٖينَارٍ لَا يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ اِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَٓائِمًاۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْاُمِّيّٖنَ سَبٖيلٌۚ وَيَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ بَلٰى مَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ وَاتَّقٰى فَاِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقٖينَ ﴿٧٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلٖيلًا اُو۬لٰٓئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللّٰهُ وَلَا يَنْظُرُ اِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَلَا يُزَكّٖيهِمْۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٧٧﴾

[1138] **Meâl-i Şerîfi**

Ehl-i kitabdan öylesi vardır ki ona yüklerle emanet bıraksan onu sana te'diye eder, yine[2] *onlardan öylesi de*[3] *vardır ki ona bir dinar emanet etsen tepesine binmedikçe onu sana te'diye etmez. Bunun sebebi, çünkü bunlar "bizim aleyhimize ümmîlerde bir yol yoktur" derler ve Allah'a karşı bile bile yalan söylerler (75). Hayır yol var, Allah var, her kim ahdine vefa eder ve korunursa şüphe yok ki Allah o müttakīleri sever (76). Fakat onlar o Allah'ın ahdini ve kendi yeminlerini birkaç paraya satanlar, işte onların âhirette hiç nasibi yoktur, Allah onlara kelâmıyla hitab etmeyecek ve kıyamet günü nazar buyurmayacak ve kendilerini temize çıkarmayacaktır, onların hakkı elîm bir azabdır (77).*[4]

---

1 H: "Ehl-i kitabdan bir tâife de şöyle dedi: 'Varın mü'minlere indirilene güpegündüz iman edin, âhirinde de dönün küfr edin belki dönerler (72). Kendi dininize tâbi' olanlardan başkasına eman vermeyin.' De ki: 'Hakikat hidâyet Allah hidâyeti, birine size verilen gibisi veriliyor veya Rabbinizin huzurunda size galebe edecek diye mi bu?' De ki: 'Fazl şüphesiz Allah'ın elindedir, onu dilediğine verir ve Allah Vâsi'dir, Alîm'dir (73). Rahmet-i ilâhiyesiyle dilediğini mümtaz kılar, o azîm fazlın sâhibi Allah' (74)".

2 M: "gene".

3 M ve B -"de".

4 H: "Ehl-i kitabdan öylesi vardır ki ona yüklerle emanet bıraksan onu sana te'diye eder, yine onlardan öylesi de vardır ki ona bir dinar emanet etsen onu sana tepesine binmedikçe te'diye etmez. Çünkü bunlar 'ümmîler hakkında bizim aleyhimize bir yol yoktur' derler ve Allah'a karşı bile bile yalan söylerler (75). Öyle değil yol var, Allah var, kim Allah'tan korkar ahdine vefa ederse şüphe yok ki Allah o müttakīleri

{مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ} Yahudî ulemâsından olup Peygamber'e iman eden Abdullah b. Selâm Kureyş'ten birinin emanet bıraktığı bin iki yüz ukıyye altını eksiksiz teslim etmiş idi ki ukıyye kırk dirhem itibar ediliyor. {مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينَارٍ لَا يُؤَدِّهٖٓ اِلَيْكَ...الخ} Nitekim yine Yehûd'dan Finhâs[1] b. Âzura diğer bir Kureşî'nin[2] emanet bıraktığı bir dinarı inkâr etmişti.[3] Bir dinar (aslı "dinnâr") yirmi dört kırat, yani bir[4] miskal itibar edilir. Bu hıyânetin sebebi de "Adam sen de! Ümmîlerin, okuyup yazması olmayanların hakkı mı olurmuş? Vesikası, kuvve-i müeyyidesi bulunmayan ve hele dini ayrı olan kimselerin hakkını yemek helâldir" itikadında bulunmaları olduğu gösterilmiştir. Bu âyetin mazmûnuna işâreten Mâlik b. Dinar hazretleri de demiştir ki: "'Dinar', 'din' ile 'nâr'dan mürekkebdir. Hakkıyla alınca din olur, haksız alınca da nar olur."[5]

Bir de ehl-i kitab içinde kitab nâmına ağızlarını eğen, bile bile yalan söyleyerek propagandalar yapan ve insanları haktan ayırıp bâtıla saptırmak, beşere kul etmek isteyenler vardır, şöyle ki: [1139]

وَاِنَّ مِنْهُمْ لَفَرِيقًا يَلْوُ۫نَ اَلْسِنَتَهُمْ بِالْكِتَابِ لِتَحْسَبُوهُ مِنَ الْكِتَابِ وَمَا هُوَ مِنَ الْكِتَابِۚ وَيَقُولُونَ هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَمَا هُوَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۚ وَيَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٧٨﴾

---

sever (76). Fakat o Allah'ın ahdini ve kendi yeminlerini birkaç paraya satanları görüyor musun, öylelerin âhirette hiçbir nasibi yoktur, Allah onları kelâmından mahrum eder, kıyamet günü onlara nazar buyurmaz ve kendilerini tezkiye de etmez ve onların hakkı elîm bir azabdır (77)".

1 M: "Fenhas".

2 H ve F: "Kureyşî'nin".

3 Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 224:

وقال الضحاك: «وَمِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطارٍ» يعني به عبد الله بن سلام أودعه رجل ألفاً ومائتي أوقيّة من الذهب، فأداها إليه، فمدحه الله تعالى... ثم قال تعالى: «وَمِنْهُمْ مَنْ إِنْ تَأْمَنْهُ بِدِينارٍ لاَّ يُؤَدِّهِ إِلَيْكَ» وهو فنحاص بن عازورا اليهودي، أودعه رجل ديناراً، فخانه.

4 H ve F +"buçuk".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm,* II, 683:

أَخْبَرَنَا سَعِيدُ بْنُ عَمْرٍو السَّكُونِيُّ، الْحِمْصِيُّ فِيمَا كَتَبَ إِلَيَّ، ثنا بَقِيَّةُ، عَنْ زِيَادِ بْنِ الْهَيْثَمِ، حَدَّثَنِي مَالِكُ بْنُ دِينَارٍ قَالَ: إِنَّمَا سُمِّيَ الدِّينَارُ لأَنَّهُ دِينٌ وَنَارٌ. قَالَ: مَعْنَاهُ: إِنَّ مَنْ أَخَذَهُ بِحَقِّهِ فَهُوَ دِينُهُ، وَمَنْ أَخَذَهُ بِغَيْرِ حَقِّهِ فَلَهُ النَّارُ.

Meâl-i Şerîfi

Bir de onlardan bir fırka vardır, dillerini kitaba eğer bükerler, onu kitabdan sanasınız diye, hâlbuki[1] kitabdan değildir. Hem "o Allah tarafındandır" derler, hâlbuki Allah tarafından değildir de Allah nâmına bile bile yalan söylerler (78).[2]

Hâlbuki Allah'ın kitab ve nübüvvet ihsan buyurduğu bütün enbiyâ ve rusül bunların isnad ettikleri yalanlardan münezzehtirler. Zira:

مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُؤْتِيَهُ اللّٰهُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ ثُمَّ يَقُولَ لِلنَّاسِ كُونُوا عِبَادًا لِي مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّنَ بِمَا كُنْتُمْ تُعَلِّمُونَ الْكِتَابَ وَبِمَا كُنْتُمْ تَدْرُسُونَ ﴿٧٩﴾ وَلَا يَأْمُرَكُمْ اَنْ تَتَّخِذُوا الْمَلٰٓئِكَةَ وَالنَّبِيِّنَ اَرْبَابًا اَيَأْمُرُكُمْ بِالْكُفْرِ بَعْدَ اِذْ اَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿٨٠﴾ وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ النَّبِيِّنَ لَمَٓا اٰتَيْتُكُمْ مِنْ كِتَابٍ وَحِكْمَةٍ ثُمَّ جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِمَا مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهٖ وَلَتَنْصُرُنَّهُ قَالَ ءَاَقْرَرْتُمْ وَاَخَذْتُمْ عَلٰى ذٰلِكُمْ اِصْرٖى قَالُٓوا اَقْرَرْنَا قَالَ فَاشْهَدُوا وَاَنَا مَعَكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿٨١﴾

[1140] **Meâl-i Şerîfi**

Hiçbir beşer için o salâhiyet yoktur ki Allah ona kitab versin, hüküm versin, peygamberlik versin de o sonra insanlara "Allah'tan beride bana kul olun" diyebilsin. Velâkin "kitab tâlim etmekte olduğunuz ve ders alıp vermekte bulunduğunuz için rabbânîler olunuz" der (79). Ve hiçbir zaman size melâikeyi ve peygamberleri rabler ittihaz etmenizi de emredemez. Ya siz Müslüman olduktan sonra size küfrü emredebilir mi? (80). Hem Allah vaktiyle peygamberlerin şöyle mîsâkını almıştır: "Celâlim hakkı için size kitab ve hikmetten her ne verdimse sonra size[3]

---

1 F +"o".

2 H: "Onlardan bir fırka da vardır, dillerini eğer kitâbı tahrif ederler, onu kitabdan zannedesiniz diye, hâlbuki kitabdan değildir o. Ve 'o Allah tarafından' derler, hâlbuki Allah tarafından değildir o, Allah nâmına bile bile yalan söylerler (78)".

3 B -"size".

beraberinizdekini tasdik eden bir resul geldiğinde ona mutlak iman edeceksiniz ve lâbüd ona yardımda bulunacaksınız. Buna ikrar verdiniz mi ve bunun üzerine ağır ahdimi boynunuza aldınız mı?" buyurdu, "ikrar verdik" dediler, "öyle ise", buyurdu, "şâhid olun, ben de sizinle beraber şâhidlerdenim" (81).[1]

Allah bütün peygamberlerine kitab ve hikmet verirken hepsinin böyle bir ahd ü mîsâkını almıştır. Bunlar [1141] arasında seleften halefe, haleften selefe böyle mütekābil ve şehâdet-i ilâhiye tahtında mukarrer bir tasdik muʿâhedesi vardır. Hepsi kendilerini tasdik eden[2] Muhammed Resûlullah'a iman ve nusret için Hak teâlâ'ya ikrar vermişlerdir. İlim ve şehâdet-i hakkın hükmü budur.

Binâenʿaleyh:

فَمَنْ تَوَلّٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٨٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Demek ki bunun arkasından her kim dönse artık onlar hep dinden çıkmış fâsıklardır (82).[3]

İmdi peygamberlerin fâsık olmaları, Allah'a itaatten çıkmaları ihtimâli mevcud[4] mudur? Hâşâ, öyle ise:

اَفَغَيْرَ دِينِ اللّٰهِ يَبْغُونَ وَلَهُٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٨٣﴾

---

1 H: "Hiçbir beşer için o salâhiyet yoktur ki Allah ona kitab versin, hüküm versin, peygamberlik versin de o sonra insanlara 'Allah'ı bırakarak bana kul olun' diyebilsin. Velâkin 'kitab tâlim etmekte olduğunuz için ve ders alıp vermekte bulunduğunuz için rabbânîler olunuz' der (79). Hiçbir zaman melekleri ve peygamberleri ilâh ittihaz etmenizi de emredemez. Ya siz Müslüman olduktan sonra size hiç kâfir olmanızı emredebilir mi? (80). Hem Allah vaktiyle enbiyânın şöyle mîsâkını aldı: 'Celâlim hakkı için size kitab ve hikmetten ne verdimse verdikten sonra size beraberinizdekini tasdik edecek bir resul geldiğinde ona mutlak iman edeceksiniz, hem ona muhakkak yardımda bulunacaksınız. Buna ikrar verdiniz mi ve bunun üzerine ağır ahdimi boynunuza aldınız mı?' buyurdu, 'ikrar verdik' dediler, 'öyle ise', buyurdu, 'şâhid olun, ben de sizinle beraber şâhidlerdenim' (81)".

2 B -"eden".

3 H: "Demek ki bundan sonra kim dönmüşse hep onlar dinden çıkmış fâsıklardır (82)".

4 H: "melhuz".

Meâl-i Şerîfi

Daha Allah dininin gayrısını mı arıyorlar? Hâlbuki göklerde ve yerde kim varsa hepsi ister istemez O'na teslim olmuş, hep döndürülüp O'na götürülüyorlar (83).[1]

Hayır, gerek yükseklerde bulunanların ve gerek aşağıda bulunanların tav'an ve kerhen Allah'a inkıyâdını bilen ve cümlesi Allah'a ircâ' olunacak olan enbiyâ hiçbir zaman Allah dininden, Allah'a itaatten, Hakk'a teslimiyetten başka bir talepte, bir davada bulunmazlar, "Allah'ı [1142] bırakınız da bize kul olunuz" demezler, velâkin Allah'ın tâlim eylediği kitab ve okuduğunuz, okuttuğunuz derslerle "rabbâniyyûn" olunuz derler ve öyle demişlerdir. "Rabbânî", "rabb"a, veya mürebbî mânasına "rabbân"a mensubdur. Âtîde gelecek olan وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثِيرٌ âyetine bak.

Bütün bu âyât-ı Hak anlaşıldıktan sonra, Yâ Muhammed:

قُلْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ عَلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَمَٓا اُوتِىَ مُوسٰى وَعِيسٰى وَالنَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْۖ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْۘ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿٨٤﴾ وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِينًا فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُۚ وَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿٨٥﴾ كَيْفَ يَهْدِى اللّٰهُ قَوْمًا كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ وَشَهِدُٓوا اَنَّ الرَّسُولَ حَقٌّ وَجَٓاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٨٦﴾ اُو۬لٰٓئِكَ جَزَٓاؤُ۬هُمْ اَنَّ عَلَيْهِمْ لَعْنَةَ اللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَۙ ﴿٨٧﴾ خَالِدِينَ فِيهَاۚ لَا يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَۙ ﴿٨٨﴾ اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٨٩﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْۚ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الضَّٓالُّونَ ﴿٩٠﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَمَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْ اَحَدِهِمْ مِلْءُ الْاَرْضِ ذَهَبًا وَلَوِ افْتَدٰى بِهٖۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٩١﴾

1 H: "Hâlâ Allah dininden başkasını mı istiyorlar? Hâlbuki göklerde ve yerde kim varsa ister istemez O'na boyun eğmiş ve hep döndürülüp O'na götürülüyorlar (83)".

[1143] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Biz inandık, Allah'a iman getirdik[1]*; bize indirilene de, İbrâhim'e ve İsmâil'e ve İshâk'a ve Yaʿkūb'a ve esbâta indirilene de; Mûsâ'ya ve Îsâ'ya ve nebiyyûna Rablerinden verilene de. Onlardan birinin arasını ayırmayız ve biz ancak O'na boyun eğer Müslimleriz (84). Her kim de İslâm'ın gayrı bir din ararsa artık ondan ihtimâli yok kabul olunmaz ve âhirette o hüsran çekenlerden olur (85). Nasıl muvaffak eder Allah bir kavmi ki, kendilerine beyyineler gelmiş ve peygamberin hak olduğuna şehadet getirmişler iken imanlarının arkasından nankörlük edip küfre sapmışlardır. Hâlbuki Allah zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (86). Onlar, işte onların cezâları: Allah'ın, meleklerin, insanların hepsinin lâneti üzerlerindedir (87). Ebediyen onun içindedirler, azabları hafifletilmez ve kendilerine mühlet verilmez (88). Ancak onun arkasından tevbe edip salâha girenler başka, çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (89). Elbette imanlarının arkasından küfr etmiş sonra da küfürde [1144] ileri gitmiş kimselerin tevbeleri kabul olunmak ihtimâli yoktur, bunlar hep dalâl içinde kalmış sapıklardır (90). Küfr etmiş ve kâfir oldukları hâlde ölüp gitmiş kimseler, her hâlde bunların her biri kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek dahi olsa hiçbirinden kabul edilmek ihtimâli yoktur, bunların hakkı elîm bir azabdır ve kendilerini kurtaracak da yoktur (91).*[2]

---

1 F +"~~biz Allah'a~~".

2 H: "De ki: Biz inandık, iman getirdik Allah'a ve bize indirilene ve İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yaʿkūb'a ve esbâta indirilene ve Mûsâ'ya ve Îsâ'ya ve nebiyyûna Rablerinden verilene. Onlardan birinin arasını ayırmayız ve biz ancak O'na boyun eğer Müslimleriz (84). Ve kim İslâm'ın gayrı bir din isterse artık onun dini makbul olamaz ve o âhirette hüsrana düşenlerdendir (85). Kendilerine beyyineler gelmiş ve peygamberin hak olduğuna şâhid olmuşlarken imanlarının arkasından nankörlük edip küfre sapan bir kavmi Allah nasıl muvaffak eder. Allah zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (86). Onların cezâsı işte: Allah'ın, meleklerin, insanların lâneti hep üzerlerinde (87). Ebediyen onun içinde muhalledler, ne azabları hafifletilir ne de kendilerine mühlet verilir (88). Ancak onun arkasından tevbe edip salâha girenler müstesnâ, çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (89). Şüphesiz imanlarının arkasından küfr eden sonra da küfürde ileri gidenlerin tevbeleri kabul edilmek ihtimâli yok, bunlar hep dalâl içinde kalıp gidenler (90). Her hâlde küfr eden ve kâfir olarak ölüp gidenlerin her biri kendini kurtarmak için dünya dolusu altın verecek dahi olsa kabul edilmek ihtimâli yoktur, böylelere sade bir azâb-ı elîm vardır (91)".
H nüshasındaki mealde, âyet-i kerîmedeki "وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ" ibaresine tekabül eden bir ifade yoktur.

İşte tevhîd-i ilâhînin netîce-i zarûriyesi olmak üzere bütün enbiyâ ve kütüb-i ilâhiyeye Allah'a karşı değil, Allah'ın olmaları ve ancak Allah'a ubûdiyet etmeleri haysiyetinden iman edilmedikçe maʿnâ-yı İslâm ve tevhid tahakkuk etmez. Allah'a değil, kendine kul olmaya davet edenler Allah'ın resûlü olamaz. Sefir ancak mürsiline davet eder. Ve resûlü inkâr etmek de mürsile küfr olur. Dîn-i hak olan İslâm'ın esâsı bu îmân-ı tevhid ile inkıyâd ilallahtır. Bundan çıkmak irtidad, bunun mâʿadâsı küfürdür. Velev bir resûlü olsun[1] diğerlerinden ayırıp inkâr etmek mâhiyet-i risâleti inkâr etmektir. Mâhiyet-i risâleti inkâr etmek[2] bütün peygamberleriyle beraber Hak teâlâ'yı inkâr etmektir.

{كَيْفَ يَهْدِى اللّٰهُ قَوْماً كَفَرُوا} وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ'a kadar baʿde'l-İslâm irtidad ederek Medine'den kaçıp Mekke müşriklerine dehâlet eden birkaç kişi hakkında nâzil olmuştur.[3]

{اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بَعْدَ اِيمَانِهِمْ ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْراً لَنْ تُقْبَلَ تَوْبَتُهُمْ} Bunlar hakkında tevbenin kabul edilmemesi cây-i bahs olmuştur. En müreccah mâna şudur: Çünkü böyleleri ölüm emaresini görüp hayattan ümidini kesmedikçe tevbe edip imana gelmezler. Hâlbuki îmân-ı ye's makbul değildir. Bunun îzahı وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۚ حَتّٰٓى اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ اِنّ۪ي تُبْتُ الْـٰٔنَ وَلَا الَّذ۪ينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ âyetidir. (Sûre-i Nisâ [4/18][4]).

Şimdi İslâm'ın ahkâm-ı ameliyesine ve tatbîkātına geçelim.[5]

---

1 B -"olsun".

2 B -"mâhiyet-i risâleti inkâr etmektir. Mâhiyet-i risâleti inkâr etmek".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 288-289:

نزلت فِي اثني عشر رَجُلا ارتدوا عن الْإِسْلام وخرجوا من المدينة كهيئة البداة ثُمّ انصرفوا إلى طريق مكة، فلحقوا بكفار مكة، منهم طعمة بن أبيرق الْأَنْصَارِيّ، ومقيس بن ضبابة الليثي، وعبد اللّٰه بن أَنَس بن خطل من بنى تيم ابن مرة الْقُرَشِيّ، ووجوح بن الأسلت الْأَنْصَارِيّ، وأَبُو عامر بن النعمان الراهب، والحارث بن سُوَيْد بن الصَّامِت الْأَنْصَارِيّ من بني عمرو بن عَوْف، أخو الجلاس بن سُوَيْد بن الصَّامِت، ثُمّ أن الْحَارِث ندم فرجع تائبا من ضرار...

4 "Yoksa kabahatleri yapıp yapıp da tâ her birine ölüm gelince 'işte ben şimdi tevbe ettim' diyen kimselere tevbe yok, kâfir oldukları hâlde ölenlere de yok…"

5 H ve F +"Hitâm-ı cüz'-i sâlis".
H +(*Âkif Bey*)
DÖRDÜNCÜ CÜZ
<u>Forma</u> – <u>Sahife</u>
8 / 55-62 1081 ilâ 1236

[1145] Anlaşıldı ki ʿindallah makbul olan din, İslâm'dan ibarettir. Ve İslâm'dan başka bir din arayanın dini kabul edilmez, âkıbeti hüsran olur. Allah'a ve Allah'tan gelene tam bir iman ve islâm bulunmadıkça âhirette hiçbir amel fâide vermez. Küfr ile ölenlerin her biri dünya[1] dolusu[2] altınlar infak etmiş olsalar da âhirette kendilerini kurtaramazlar. Fakat buna mukabil nusret-i ilâhiyeye ermek ve nâil-i birr ü naʿîm olmak isteyen ey mü'minler siz de:

لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللّٰهَ بِهِ عَلِيمٌ ﴿٩٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Sevdiğiniz şeylerden infak etmedikçe siz birre eremezsiniz, maʿamâfîh her ne infak eyleseniz şüphesiz Allah onu da bilir (92).[3]

Şu hâlde mücerred iman, kemâl-i hayra nâil olmak için sebeb-i kâfî değildir. İman ve ilimden sonra amel ve ale'l-husûs sarf u infak da gerektir. Hem bu infak ne kadar sevgili şeylerden olursa o kadar kıymetdar olur. Allah infak edilen hoş veya nâhoş herhangi bir şeyi bilir ve ona göre ecrini verir. Fakat asıl iyiliğe, hayr-ı aʿlâya ermek sevilen şeylerden infaka mütevakkıftır.[4] Bu münasbetle Sûre-i Bakara'da geçen birr ü infak âyetlerini tahattur etmeli ve ona göre ahkâm-ı İslâm'ın icrâsına hazırlanmalıdır.

"**Birr**", Sûre-i Bakara'da لَيْسَ الْبِرّ âyetinde dahi beyan olunduğu üzere ihsan, hayr-i vâsiʿ, kemâl-i hayr demektir. [1146] Birr ile hayr arasında şöyle bir fark da göstermişlerdir: "Birr", hayra vâsıl olan ve kasdedilmiş bulunan nefʿ, "hayr" ise velev sehven vâkiʿ olsun mutlaka nefʿdir. Birrin zıddı "ʿukūk" ve hayrın zıddı "şer"dir. Maʿamâfîh "birr", "hins" mukabili de kullanılır. Burada birre nâiliyet hayr u ihsan sıfatıyla muttasıf olmak

1 B: "dünyada".
2 B -"dolusu".
3 H: "Birre (kemâl-i hayra) eremezsiniz sevdiğinizden infak etmedikçe, her ne de infak etseniz şüphe yok ki Allah onu bilir (92)."
4 H -"Fakat asıl iyiliğe, hayr-ı aʿlâya ermek sevilen şeylerden infâka mütevakkıftır".

veya إِنَّ الْاَبْرَارَ لَفٖي نَعٖيمٍ [el-İnfitâr 82/13; el-Mutaffifîn 83/22][1] medlûlü üzere ihsan ve sevâb-ı ilâhîye nâil olmak mânalarından her biriyle tefsir edilmiştir ki ikisi mütelâzimdirler. إِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمٖيعَادَ mûcebince ahd ü mîsâk-ı ilâhîde tamamıyla sâbitkadem olup vaʿd-i ilâhîye tamamen mazhar olmak, ermek[2] mânası her ikisini câmiʿdir. Binâenʿaleyh iman mebde'-i din, birr gāye-i din demektir. Tevhîd-i hak, vusûl-i hayr, işte din bu iki rüknün hâsılıdır. Ve bu suretle bu âyet mâkablindeki mebâhis-i îmânın bir neticesi, mâbaʿdindeki mebâhis-i ahkâmın da bir mukaddimesi makamındadır.

Mâlumdur ki infak denilince en başta havâic-i zarûriye, bunun başında da meʿkûlât vardır. Dîn-i İslâm ise bu babdaki tazyîkātı refʿ ediyor, كُلُوا مِمَّا فِي الْاَرْضِ حَلَالاً طَيِّباً [el-Bakara 2/168][3] diyordu. Yahudîler de ahkâm-ı İslâm'ı inkâr için neshi inkârdan başlıyorlardı. Buna istinâden İslâm'ın hill ü hürmet mesâiline[4] ve Resûlullah'ın millet-i İbrâhim davetine karşı itiraz etmiş olmak için "Benî İsrâil'e haram olan şeyler, Nûh ve İbrâhim zamanından beri haram idi" diyorlar ve Mescid-i Aksâ'nın Kaʿbe'den daha kadîm ve şerefli olduğunu da iddia ederek tahvîl-i kıbleye dahi itiraz eyliyorlardı. Burada bir taraftan infak münasebetiyle dîn-i İslâm'ın meʿkûlât hususundaki vüsʿat-i müsaadesini teyid, diğer taraftan millet-i İbrâhim te'sîsâtına temhid olmak üzere bunlara cevâben buyuruluyor ki:

كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِبَنٖٓي اِسْرَٓائٖيلَ اِلَّا مَا حَرَّمَ اِسْرَٓائٖيلُ عَلٰى نَفْسِهٖ مِنْ قَبْلِ اَنْ تُنَزَّلَ التَّوْرٰيةُۜ قُلْ فَأْتُوا بِالتَّوْرٰيةِ فَاتْلُوهَٓا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٩٣﴾ فَمَنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٩٤﴾ قُلْ صَدَقَ اللّٰهُ فَاتَّبِعُوا مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ ﴿٩٥﴾

---

1 "Şüphesiz ki iyiler naîm içindedir." / "Haberiniz olsun ki ebrar muhakkak bir naîm içindedir."
2 H -"ermek".
3 "…Bütün arzdaki nimetlerimden helâl olmak, pâk olmak şartıyla yiyin…"
4 B: "mes'elesine".

[1147] **Meâl-i Şerîfi**

Tevrat indirilmeden evvel İsrâil'in nefsine haram kıldığından başka yiyeceğin hepsi Benî İsrâil'e helâl idi. De ki: Haydi Tevrat'ı getirin de onu güzelce okuyun, eğer sâdıksanız (93). Demek ondan sonra Allah nâmına o yalanı kim uydurmuşsa artık onlar, o zâlimlerdir (94). De ki sadakallah, o hâlde hakperest bir hanîf olarak İbrâhim milletine tâbiʿ olun[1], o hiçbir zaman müşriklerden olmadı (95).[2]

Binâenʿaleyh nesh yoktur davası bir iftira olduğu gibi Sûre-i Enʿâm'da وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفُرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوِ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ [el-Enʿâm 6/146][3] âyeti mûcebince Benî İsrâil'in bunlardan mahrumiyeti bağylerinin bir cezâsı idi. Tevrat'tan evvel Hazret-i Yaʿkūb'un kendine haram kıldığı, yani nefsini menʿ eylediği şey istisnâ edilirse diğerleri haram değil idi. Tevrat, neshi inkâr etmek şöyle dursun, bilakis mukaddemâ helâl olan bazı şeyleri Benî İsrâil'e tahrim etmekle nesh yapmış bulunuyordu. Hazret-i Yaʿkūb hakkında en sahih rivayet[4] şudur: Müşârun ileyh, ırku'n-nese' (siyatik) hastalığına mâruz olmuş ve bundan şifâyâb olursa en sevdiği taâmı yememeye nezr eylemiş idi. Bir rivayete göre en sevdiği de deve eti ve [1148] sütü imiş. Bu nezri etıbbânın tavsiyesi veya hastalığında bir gece pek ziyade muztarip olması sebebiyle veya sırf bir zühd ü taʿabbüd için yapmış olduğu da mervîdir.[5]

---

1 B: "olan".

2 H: "Tevrat indirilmeden evvel yiyeceğin hepsi Benî İsrâil'e helâl idi, İsrâil'in nefsine haram kıldığından başka. 'Haydi' de, 'Tevrat'ı getirin de güzelce okuyun, aksini davanızda sâdıksanız' (93). Demek ondan sonra Allah nâmına o yalanı kim uydurmuşsa onlar, o zulmedenlerdir (94). 'Sadakallah" de, o hâlde bir hanîf (hakperest) olarak İbrâhim milletine tâbiʿ olun, o hiçbir zaman müşriklerden olmadı (95)".

3 "Yahudîlere her tırnaklıyı haram kıldık, bir de bunlara sığır ve enʿâmdan sırtlarında olan veya bağırsakları üzerinde bulunan veya kemikle ihtilât eden kuyruk kısmından mâʿadâ yağlarını dahi haram kıldık, fakat bunu onlara bağyleri yüzünden bir cezâ yaptık…"; B: "حرمت".

4 H ve F +"de".

5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 113. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 274:

فقال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «أشهدكم بالذي أنزل التوراة على موسى هل تعلمون أنّ يعقوب مرض مرضا شديدا فطال سقمه عليه، فنذر لله لئن عافاه الله من سقمه ليحرّمن أحبّ الطعام والشراب إلى نفسه، وكان أحبّ الطعام إليه لحمان الإبل، وأحب الشراب إليه ألبانها» فقالوا: اللهم نعم.

وروى جويبر عن الضحاك عن ابن عباس قال: لما أصاب يعقوب عرق النساء ووصف له الأطباء أن يجتنب لحوم الإبل، فحرّم يعقوب على نفسه لحوم الإبل، فقالت اليهود: إنّا حرّمنا على أنفسنا لحوم الإبل لأنّ يعقوب حرّمها وأنزل الله تحريمها في التوراة فأنزل الله هذه الآية.

Kaʿbe meselesine gelince: Şu muhakkaktır ki:

اِنَّ اَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذٖى بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمٖينَۚ ﴿٩٦﴾ فٖيهِ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ اِبْرٰهٖيمَۚ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ اٰمِنًاۜ وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبٖيلًاۜ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِىٌّ عَنِ الْعَالَمٖينَ ﴿٩٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Doğrusu insanlar için vazʿ olunan ilk mâbed, elbette Mekke'deki o çok mübarek ve bütün âlemîne hidâyet olan Beyt'tir (96). Onda açık âyetler var, İbrâhim'in makamı var ve ona dehâlet eden eman bulur. Yoluna gücü yeten her kimsenin o Beyt'i haccetmesi de[1] *insanlar üzerine Allah'ın bir hakkıdır ve kim bu hakkı tanımazsa her hâlde Allah'ın ihtiyacı yok, O*[2] *bütün âlemînden ganîdir (97).*[3]

Kaʿbe'nin vazʿ-ı esâsı, Mescid-i Aksa'nın vazʿ-ı esâsından mukaddemdir. Binâenʿaleyh bütün ehl-i kitâbın tanıyageldikleri mâbedlerin hepsinden daha mukaddem, daha mübarek bir kıble-i tevhiddir. Bu da evvel ü âhir neshin sübûtunu ifade eder.

"**Bekke**", Mekke demektir veyahut "Mekke", beldenin [1149] ismi, "Bekke" de Mescid-i Haram'ın mevziʿidir. Sûre-i Bakara'da haccın tafsîlâtı beyan olunmuş idi. Burada da وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ nassıyla haccın farziyyet-i katʿiyyesi müekked bir surette tesbit kılınmıştır.

"**İstitâʿa**", aslında fiilin tavâʿiyet[4] ü husulünü taleb ü irade etmektir. Bu ise kudrete mütevakkıf olduğundan bilâhare[5] kudret mânasında müteʿâref olmuştur. Tam mânasıyla istitâʿa fiile mukarin olan bilfiil

---

1 F -"de".
2 F -"O".
3 H: "Hakikat insanlar için vazʿ olunan ilk beyt elbette Mekke'dekidir. O çok mübarek ve bütün âlemîne hidâyet (96). Onda açık âyetler var, İbrâhim'in makamı; ve ona dehâlet eden eman bulur. Allah'ın hakkıdır insanlar üzerine, yoluna gücü yeten her kimsenin o Beyt'i haccetmesi. Kim de bu hakkı tanımazsa şüphe yok ki Allah bütün âlemînden ganîdir (97)".
4 B: "tavʿiyet".
5 B -"bilâhare".

kudrettir. Fakat fiile mütekaddim olan selâmet-i âlât ve esbâb mânasına da ıtlâkı çoktur ki burada bu mânayadır. Hacca kudret ya beden veya mal veya her ikisiyledir. İmam Mâlik yalnız kudret-i bedeniyeyi, İmam Şâfiî kudret-i mâliyeyi, İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanife hazretleri de her ikisini nazar-ı iʿtibâra almıştır. {وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ}de[1] küfürden murad zâhiri vechile haccı inkâr mânasına olmak muhtemil bulunmakla beraber ekser müfessirînin beyânına göre kudreti varken haccı terk mânasınadır ki bununla terk-i salât, terk-i zekât gibi terk-i haccın dahi kâfirâne bir isyan demek olduğu tağlîzan gösterilmiştir.

Rivayet olunuyor ki Şe's[2] b. Kays nâmında bir ihtiyar Yahudî varmış, küfrü ve Müslümanlara karşı gayz ü kin ve hasedi pek şiddetli imiş. Bir gün Evs ve Hazrec kabilelerinden birtakım ashâb-ı kiram bir mecliste oturmuş konuşurlarken bu Yahudî yanlarından geçmiş, câhiliye devrinde aralarında şiddetli adavet ve husumet bulunan bu zevâtın baʿde'l-İslâm beynlerindeki bu ülfeti, cemʿiyyeti, salâh u mahabbeti görünce "Vallahi bunlar böyle toplandıkça bizim buralarda kararımız kalmaz" demiş ve beraberindeki bir Yahudî delikanlısına "Haydi şunların yanlarına otur,[3] yevm-i Buʿâs'ı ve daha evvellerini hatırlarına getir ve o zaman söyledikleri şiirlerden bazı parçalar da okuyuver" diye tenbih etmişti. Yevm-i Buʿâs ise devr-i câhiliyede yüz yirmi sene kadar birbirleriyle [1150] adâvet ü husumet üzere yaşamış olan Evs ile Hazrec'in muharebe ettikleri ve Evs'in Hazrec'e muzaffer olduğu son bir gün idi. Delikanlı dediğini yapmış ve derken bir münakaşa kapısı açılmış, tarafeyn tefâhura başlamışlar, nihâyet bir münâzaʿa olmuş. Evs'ten Evs b. Kayzî, Hazrec'den Hübar b. Sahr sıçramışlar, birbirlerine söz atmışlar, birisi diğerine "İsterseniz bugün yine öyle bir gün yaparız" demişler. Tarafeyn, hiddete gelmiş, "haydi yaptık, silah silah, haydi zâhireye, harre meydanına!" demişler, velhâsıl Evs kabilesi birbirleriyle, Hazrec de birbirleriyle birleşmişler, o sırada keyfiyet Resûlullah'a vâsıl olmuş, maʿiyyet-i seniyelerinde muhâcirînden

1 H +"~~de~~ burada".
2 M, H, F ve B: "Şemmâs".
3 B +"ve".

bulunan ashâb-ı kiram ile beraber onların yanlarına gelmiş, "Ey maʿşer-i müslimîn! Allah Allah, ben aranızda bulunurken de câhiliye davası mı[1] yapıyorsunuz? Cenâb-ı Allah sizi İslâm'a hidâyet ettikten ve küfürden kurtarıp kerem ü inayetiyle cahiliyenin kökünü kestikten ve beyninizi telif ettikten sonra yine eski küfre rücûʿ mu ediyorsunuz?" diye nasihat edince hepsi düştükleri vartanın bir şeytan tuzağı olduğunu anlayarak derhâl ellerindeki silahlarını bırakmışlar, gözlerinden yaş dökerek birbirleriyle sarılmışlar, muʿânaka etmişler ve Resûlullah'a itaat ederek beraberce gitmişlerdi. Cenâb-ı Allah bu suretle Şe's'in[2] âteş-i fitnesini söndürmüş, bu sebeple hem ehl-i kitâba bir nasihat, hem de mü'minleri onlardan herhangi birine uymaktan nehy zımnında hükmü âm olan şu âyetleri inzal buyurmuştur:[3]

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِۗ وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلٰى مَا تَعْمَلُونَ ﴿٩٨﴾ قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجاً وَاَنْتُمْ شُهَدَٓاءُۜ وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٩٩﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تُطِيعُوا فَرِيقاً مِنَ الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ

---

1 B -"mı".

2 M, H, F ve B: "Şemmâs'ın".

3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 555-557; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VI, 55-56:

قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: وَمَرَّ شَاسُ بْنُ قَيْسٍ، وَكَانَ شَيْخًا قَدْ عَسَا، عَظِيمَ الْكُفْرِ شَدِيدَ الضَّغَنِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ، شَدِيدَ الْحَسَدِ لَهُمْ، عَلَى نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْأَوْسِ وَالْخَزْرَجِ. فِي مَجْلِسٍ قَدْ جَمَعَهُمْ، يَتَحَدَّثُونَ فِيهِ، فَغَاظَهُ مَا رَأَى مِنْ أُلْفَتِهِمْ وَجَمَاعَتِهِمْ، وَصَلَاحِ ذَاتِ بَيْنِهِمْ عَلَى الْإِسْلَامِ، بَعْدَ الَّذِي كَانَ بَيْنَهُمْ مِنَ الْعَدَاوَةِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ. فَقَالَ: قَدْ اجْتَمَعَ مَلَأُ بَنِي قَيْلَةَ بِهَذِهِ الْبِلَادِ، لَا وَاللّٰهِ مَا لَنَا مَعَهُمْ إِذَا اجْتَمَعَ مَلَؤُهُمْ بِهَا مِنْ قَرَارٍ. فَأَمَرَ فَتًى شَابًّا مِنْ يَهُودَ كَانَ مَعَهُمْ، فَقَالَ: اعْمِدْ إِلَيْهِمْ، فَاجْلِسْ مَعَهُمْ، ثُمَّ اُذْكُرْ يَوْمَ بُعَاثَ وَمَا كَانَ قَبْلَهُ وَأَنْشِدْهُمْ بَعْضَ مَا كَانُوا تَقَاوَلُوا فِيهِ مِنَ الْأَشْعَارِ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَفَعَلَ. فَتَكَلَّمَ الْقَوْمُ عِنْدَ ذَلِكَ وَتَنَازَعُوا وَتَفَاخَرُوا حَتَّى تَوَاثَبَ رَجُلَانِ مِنَ الْحَيَّيْنِ عَلَى الرُّكَبِ، أَوْسُ بْنُ قَيْظِيٍّ، أَحَدُ بَنِي حَارِثَةَ بْنِ الْحَارِثِ، مِنَ الْأَوْسِ، وَجَبَّارُ بْنُ صَخْرٍ، أَحَدُ بَنِي سَلِمَةَ مِنَ الْخَزْرَجِ، فَتَقَاوَلَا ثُمَّ قَالَ أَحَدُهُمَا لِصَاحِبِهِ: إِنْ شِئْتُمْ رَدَدْنَاهَا الْآنَ جَذَعَةً، فَغَضِبَ الْفَرِيقَانِ جَمِيعًا، وَقَالُوا: قَدْ فَعَلْنَا، مَوْعِدُكُمُ الظَّاهِرَةُ- وَالظَّاهِرَةُ: الْحَرَّةُ- السِّلَاحَ السِّلَاحَ. فَخَرَجُوا إِلَيْهَا. فَبَلَغَ ذَلِكَ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَخَرَجَ إِلَيْهِمْ فِيمَنْ مَعَهُ مِنْ أَصْحَابِهِ الْمُهَاجِرِينَ حَتَّى جَاءَهُمْ، فَقَالَ: يَا مَعْشَرَ الْمُسْلِمِينَ، اللّٰهَ اللّٰهَ، أَبِدَعْوَى الْجَاهِلِيَّةِ وَأَنَا بَيْنَ أَظْهُرِكُمْ بَعْدَ أَنْ هَدَاكُمُ اللّٰهُ لِلْإِسْلَامِ، وَأَكْرَمَكُمْ بِهِ، وَقَطَعَ بِهِ عَنْكُمْ أَمْرَ الْجَاهِلِيَّةِ، وَاسْتَنْقَذَكُمْ بِهِ مِنَ الْكُفْرِ، وَأَلَّفَ بِهِ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ، فَعَرَفَ الْقَوْمُ أَنَّهَا نَزْغَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ، وَكَيْدٌ مِنْ عَدُوِّهِمْ، فَبَكَوْا وَعَانَقَ الرِّجَالُ مِنَ الْأَوْسِ وَالْخَزْرَجِ بَعْضُهُمْ بَعْضًا، ثُمَّ انْصَرَفُوا مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَامِعِينَ مُطِيعِينَ، قَدْ أَطْفَأَ اللّٰهُ عَنْهُمْ كَيْدَ عَدُوِّ اللّٰهِ شَأْسِ بْنِ قَيْسٍ. فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى فِي شَأْسِ بْنِ قَيْسٍ وَمَا صَنَعَ: «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللّٰهِ، وَاللّٰهُ شَهِيدٌ عَلَى مَا تَعْمَلُونَ. قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ لِمَ تَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ آمَنَ تَبْغُونَهَا عِوَجاً، وَأَنْتُمْ شُهَدَاءُ، وَمَا اللّٰهُ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ» (آل عمران ٣/٩٨-٩٩). وَأَنْزَلَ اللّٰهُ فِي أَوْسِ بْنِ قَيْظِيٍّ وَجَبَّارِ بْنِ صَخْرٍ وَمَنْ كَانَ مَعَهُمَا مِنْ قَوْمِهِمَا الَّذِينَ صَنَعُوا مَا صَنَعُوا عَمَّا أَدْخَلَ عَلَيْهِمْ شَأْسٌ مِنْ أَمْرِ الْجَاهِلِيَّةِ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ تُطِيعُوا فَرِيقاً مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ يَرُدُّوكُمْ بَعْدَ إِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ. وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَأَنْتُمْ تُتْلَى عَلَيْكُمْ آيَاتُ اللّٰهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُ، وَمَن يَعْتَصِمْ بِاللّٰهِ فَقَدْ هُدِيَ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ، وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ»... إِلَى قَوْلِهِ تَعَالَى: «وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ» (آل عمران ٣/١٠٠-١٠٥).

بَعْدَ اِيمَانِكُمْ كَافِرِينَ ﴿١٠٠﴾ وَكَيْفَ تَكْفُرُونَ وَاَنْتُمْ تُتْلٰى عَلَيْكُمْ اٰيَاتُ اللّٰهِ وَفِيكُمْ رَسُولُهُۜ وَمَنْ يَعْتَصِمْ بِاللّٰهِ فَقَدْ هُدِيَ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٠١﴾

[1151] Meâl-i Şerîfi

De ki: Ey ehl-i kitab! Niçin Allah'ın âyetlerine küfrediyorsunuz? Allah yaptıklarınızı görüp duruyor (98). De ki: Ey ehl-i kitab! Niçin Allah'ın doğru yolundan iman edenleri men' ediyorsunuz, görüp durduğunuz hâlde niçin[1] onun çarpıklığını[2] istiyorsunuz? Allah yaptıklarınızdan gâfil değildir (99). Ey o bütün iman edenler! Eğer o kitab verilenlerden herhangi bir fırkaya uyarsanız sizi imanınızdan sonra çevirirler, kâfir ederler (100). Sizler ise küfre nasıl dönersiniz ki önünüzde Allah'ın âyetleri okunuyor, içinizde[3] Resûlü bulunuyor? Hâlbuki her kim Allah'a sıkı tutunursa o, muhakkak bir doğru yola çıkarılmıştır (101).[4]

Allah'a i'tisam, Allah'a iltica ve ismet-i ilâhiyeye dehâlet etmektir ki bu i'tisam için:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٠٢﴾ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُواۖ وَاذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ كُنْتُمْ اَعْدَٓاءً فَاَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ بِنِعْمَتِهٖٓ اِخْوَانًاۚ وَكُنْتُمْ عَلٰى شَفَا حُفْرَةٍ مِنَ النَّارِ فَاَنْقَذَكُمْ مِنْهَاۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهٖ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٠٣﴾

---

1 F -"niçin".
2 B: "çarpıklıklığını".
3 F +"~~Allah'ın~~"; B: "içinde".
4 H: "'Ey ehl-i kitab!' de, 'niçin küfrediyorsunuz Allah'ın âyetlerine, Allah yaptıklarınızı görüp dururken?' (98). 'Ey ehl-i kitab!' de, 'niçin Allah'ın doğru yolunu gördüğünüz hâlde ona aykırı gidiyorsunuz da iman edenleri o yoldan men' ediyorsunuz? Allah'ı yaptıklarınızdan gâfil mi sanıyorsunuz?' (99). Ey o bütün iman edenler! Eğer kitab verilenlerden herhangi bir fırkaya uyacak olursanız imanınızdan sonra sizi çevirir kâfir ederler (100). Siz ise küfre nasıl dönersiniz, önünüzde Allah'ın âyetleri okunur, içinizde Resûlü bulunurken? Hâlbuki her kim Allah'ın ismetine tutunursa, muhakkak bir doğru yola çıkarılmıştır (101)".

[1152] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah'a nasıl korunmak gerekse öyle korunun, hakkıyla müttakī olun ve her hâlde müslim olarak can verin (102). Topunuz bir Allah ipine sımsıkı tutunun, birbirinizden ayrılmayın ve Allah'ın üzerinizdeki nimetini düşünün. Sizler birbirinize düşmanlar iken, O sizin kalblerinizin arasında ülfet husûle getirip yanaştırdı da nimeti sayesinde uyanıp kardeş oldunuz. Hem sizler ateşten bir çukurun tam kenarında bulunuyordunuz da O tuttu sizi ondan kurtardı. Şimdi böyle size âyetlerini beyan ediyor ki Allah'a doğru gidebilesiniz (103).[1]

Allah'a hakkıyla ittikā Sûre-i Bakara'da هُدًى لِلْمُتَّقِينَ'de beyan olunduğu üzere merâtib-i[2] takvânın ekmelidir ki iki mâna ile mülâhaza olunur. Birisi; her vechile Allah'a[3] itaat edip hiçbir isyan yapmamak, dâima zikir üzere bulunup hiç unutmamak ve her hâlde şükredip hiçbir küfrana düşmemektir ki şân u azamet-i ilâhiyeye lâyık olmak mânasına hakk-ı takvâ demektir. Bu ise eʿâzım-ı enbiyâ gibi fıtrat-ı maʿsûme üzere yaratılmış olanlardan mâʿadâsı[4] için ve hatta onlar için bile gayr-i mümkindir. مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ وَمَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ [1153] Buna binâen bu âyet nâzil olduğu zaman ashâb-ı kirâmın kesret-i ibadetten ayakları şişmiş, alınlarının derileri soyulmuş ve bunun üzerine فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ [et-Teğābün 64/16][5] emri nâzil olmuş bulunduğu[6] rivayet olunmuştur.[7]

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Allah'a nasıl korunmak gerekse öyle korunun, hakk-ı takvâsıyla müttakī olun ve her hâlde müslim olarak can verin (102). Ve sımsıkı tutunun da Allah ipine hep bir cemʿiyet olarak birbirinizden ayrılmayın ve Allah'ın üzerinizdeki nimetini unutmayın. Zira sizler birbirinize düşmanlar iken kalblerinizin arasını telif buyurdu da nimeti sayesinde uyanıp kardeş oldunuz. Ve sizler ateşten bir çukurun tam kenarında bulunuyordunuz da sizi ondan kurtardı. Böyle beyan ediyor Allah size âyetlerini ki doğru gidebilesiniz (103)".

2 B: "mertebe-i".

3 H: "Allah'a her vechile".

4 H: "yaratılmamış olanlar".

5 "Onun için gücünüz yettiği kadar Allah'a korunun…"

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm,* III, 722:
عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ فِي قَوْلِ اللهِ تَعَالَى: اتَّقُوا اللهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلا تَمُوتُنَّ إِلا وَأَنْتُمْ مسلمون قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الآيَةُ اشْتَدَّ عَلَى الْقَوْمِ الْعَمَلُ، فَقَامُوا حَتَّى وَرِمَتْ عَرَاقِيبُهُمْ وَتَقَرَّحَتْ جِباهُهُمْ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَخْفِيفاً عَلَى الْمُسْلِمِينَ: فَاتَّقُوا اللهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ فَنُسِخَتِ الآيَةُ الأُولَى.

7 H ve F: "edilmiştir".

İkincisi, Allah yolunda hakkıyla gücünün yettiği kadar mücahede etmek ve bu babda hiç kimsenin levminden korkmamak, hatta anası, babası veya kendi aleyhinde bile olsa[1] Allah için adl ü hakkāniyetten ayrılmamaktır ki bu hak, vücub ve sübut mânasınadır. Ve bu surette فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ bunun beyânıdır. Allah'a hakkıyla ittikā etmek ve her hâlde müslim olarak ölebilmek için de evvelemirde habl-i ilâhîye toptan yapışarak tevhid üzere ictimâʿ etmek ve tefrikadan ihtiraz eylemek lâzımdır. Anlaşılıyor ki farziyyet-i hac bu ictimâʿın hem vesâilinden hem de makāsıdından birini teşkil eder. Binâenʿaleyh evvelâ tevhîd-i kulûb, sâniyen tevhîd-i efʿâl dîn-i hakkın aʿzam-ı erkânındandır. "Ben kendi başıma münferiden dinimi, imanımı muhafaza edebilirim" demek tehlikelidir. Kendi başına kalmak isteyen ferdlerin iman ve İslâm üzere hüsn-i hâtime ile gidebilmesi meşkuk[2] olur. Ferd, cebr ü tazyik altında her şeyini zâyiʿ edebilir. Zira يَدُ اللّٰهِ مَعَ الْجَمَاعَه'dır.[3] Ve dinin dünyada[4] en büyük feyzi de bu cemaatin tesisindedir. Bunun içindir ki cemaatlerini zâyiʿ veya[5] perişan edenler behemehâl perişan olurlar. Sevâik-i fiʿliye karşısında delâil-i ilmiye ale'l-ekser icrâ-yı hükm edemez. Nitekim Hazret-i Îsâ bile مَنْ اَنْصَارٖى اِلَى اللّٰهِ dedi. Her mü'min Hakk'ın bir tecellî-i izâfîsine[6] mazhardır. Hakk-ı tecellî ise bütün izâfâtın cemʿiyle tevhîd-i hakīkīnin zuhûrundadır. Binâenʿaleyh bütün ehl-i iman kelime-i vâhide üzerinde tevhîd-i efʿâl etmedikçe hakk-ı ittikāya eremez, vâsıl ilallah olamazlar[7].

"**Hablullah**", Allah teâlâ'ya sebeb-i vuslat olan delil ve vâsıta demektir ki Kur'an, tâat ve cemaat, ihlas, islâm, ahdullah, emrullah diye rivayetlerle tefsir edilmiştir ve hepsi mütekāribdirler. Bu âyetin cemaat ve ictimâʿiyetle [1154] emr olduğunda[8] şüphe yoktur. Maʿamâfîh burada

---

1 H: "ve kendisi aleyhinde de olsa"; F: "ve kendi aleyhinde de olsa".
2 B: "müşkil".
3 Tirmizî, Fiten, 7.
4 B: "dünyadan".
5 B: "ve".
6 M ve B: "izâfiyesine".
7 M: "olmazlar".
8 B: "olunduğunda".

cemaat, hablullâhın aynı değil, ona iʿtisâmın hâsılıdır. Ebû Saîd-i Hudrî hazretlerinden mervî olduğu üzere Resûlullah şöyle buyurmuştur: كِتَابُ اللهِ هُوَ حَبْلُ اللهِ الْمَمْدُودِ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الأَرْضِ "Semâdan arza indirilmiş olan hablullah kitâbullahtır".[1] Korkunç bir yolun kenarına çekilmiş olan bir ip veya bir kuyuya düşmüş olanları çıkarmak için uzatılmış bir ip ve ona vech-i lâyıkıyla iyice tutunmuş bir heyet tasavvur ediniz. İşte bu tasavvurdan hâsıl olan hey'et-i ictimâʿiye Kur'an etrafında mütemâdiyen yükselen bir cemâʿat-i İslâm'ın misâlini teşkil edecektir.

Bu iʿtisam için ale'l-ıtlâk bir cemaat olmak da kâfî değildir.

وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٠٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem sizden müteşekkil, önde gider, hayra davet eder, mâruf ile emr ve münkerden nehy eyler bir ümmet olsun, işte[2] onlardır o felâhı bulacaklar (104).

Cemâʿat-i İslâm'dan böyle bir ümmet de teşekkül etmelidir.

Ta yukarılarda da beyan olunduğu üzere "ümmet" öne düşen, firak-ı muhtelifeyi toplayan metbûʿ bir cemaat demektir ki hepsinin önünde de imam bulunur. Cemaatle namazlar bu muntazam ve hayırhâh tertîb-i ictimâʿînin [1155] tecelliyâtını ifade eden sûret-i mahsüsesidir[3]. Bu suretle hayra davet ve emr bi'l-maʿrûf,[4] nehy ʿani'l-münker yapacak bir ümmet ve imamet teşkîli Müslümanların baʿde'l-îman ilk farîza-i dîniyeleridir. Bu farîzayı edâ edebilen Müslümanlardır ki وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ hükm-i celîli mûcebince felâh-ı kâmile mazhar olurlar. Aksi hâlde وَلَا تَمُوتُنَّ اِلَّا وَاَنْتُمْ مُسْلِمُونَ müeddâsı müşkil ve belki müteʿazzir olur.

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 14, 17; Tirmizî, Menâkıb, 32: كِتَابُ اللهِ حَبْلٌ مَمْدُودٌ مِنَ السَّمَاءِ إِلَى الأَرْضِ.

2 H: "ki".

3 B: "mahsûsasıdır".

4 H ve F +"ve".

Vaʿd-i ilâhî külliyetiyle temin edilmez; hayra davet, emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker ale'l-ʿumûm Müslümanlara farz-ı kifâyedir. Bu yapılmayınca hiçbir Müslüman mes'ûliyetten kendini kurtaramaz. Fakat her ferde farz-ı ayn değildir. Mecmûʿ-i ümmetin vazifesidir. Çünkü مِنْكُمْ buyurulmuştur. Buradaki مِن tecrîdî veya tebʿîzî olmak üzere iki mânaya muhtemildir. Tecrîdî olduğuna göre her Müslüman bununla me'murdur. Tebʿîzî olduğuna göre de ale'l-umûm Müslümanların vazifeleri içlerinden bunu yapacak bir ümmet-i mahsûsa teşkil etmek ve onlara muʿâvenet ve ittibâʿ ederek o vâsıta ile bu vazifeyi îfâ ettirmektir. Bunlar tâyin ve teşkil edildikten sonra emr ü nehy bizzat onlar üzerine farz-ı ayn olur. Ve fakat bunlar farzlarını edâ etmezlerse mes'ûliyet evvelâ bunlara, sâniyen umûma teveccüh eder. Nizâm-ı tevhîd bozulduğu zaman zuhur edecek şerr ü belâ da yalnız zâlimlere isabet edip kalmaz, umûma sirayet eder.

"**Hayra davet**", dînî veya dünyevî bir salâhı tazammun eden herhangi bir şeye davettir ki esası tevhid ve İslâm'dır. Emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker de bundan bir kısm-ı mühimdir. "Maʿruf" muktezâ-yı İslâm olan tâʿatullah, "münker" de muktezâ-yı İslâm'a muhalif olan maʿsiyetullah demektir. Maʿruf ve münkeri hablullahtan başka miʿyar ile ölçmeye kalkmak hevâya ve nefsânî arzulara tâbiʿ olmaktır ki bu da tefrika ihdas eylemektir. Bu noktayı daha ziyade îzah için buyuruluyor ki:

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌۙ ﴿١٠٥﴾ يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌۚ فَاَمَّا الَّذِينَ اسْوَدَّتْ وُجُوهُهُمْۖ اَكَفَرْتُمْ بَعْدَ اِيمَانِكُمْ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿١٠٦﴾ وَاَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وُجُوهُهُمْ فَفِي رَحْمَةِ اللّٰهِۜ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١٠٧﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ اللّٰهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّۜ وَمَا اللّٰهُ يُرِيدُ ظُلْمًا لِلْعَالَمِينَ ﴿١٠٨﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿١٠٩﴾

[1156] **Meâl-i Şerîfi**

Ve şunlar, şu kendilerine beyyineler geldikten sonra ayrılık çıkarıp ihtilâf edenler gibi olmayın, onlar için büyük bir azab var (105). O bir-

takım yüzlerin ağaracağı ve birtakım yüzlerin kararacağı gün, o vakit o yüzleri kara çıkanlara şöyle denecek: "Yâ... İmanınızdan sonra küfr ettiniz hâ? O hâlde tadın azâbı, ettiğiniz nankörlüğün cezâsı (106). Amma yüzleri ak olanlar hep Allah'ın rahmeti içindeler, onlar onun içinde ebednişînler[1] (107). [1157] İşte bunlar Allah'ın âyetleridir, onları sana hak sebebiyle tilâvet ediyoruz, yoksa Allah âlemîne bir zulüm murad edecek değil (108). Hem göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi Allah'ındır, bütün işler de Allah'a ircâʿ olunur (109).[2]

Ey ümmet-i Muhammed:

كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِۜ وَلَوْ
اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْۜ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ وَاَكْثَرُهُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿١١٠﴾ لَنْ يَضُرُّوكُمْ
اِلَّٓا اَذًىۜ وَاِنْ يُقَاتِلُوكُمْ يُوَلُّوكُمُ الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١١١﴾ ضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الذِّلَّةُ اَيْنَ مَا ثُقِفُٓوا
اِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللّٰهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ وَبَٓاؤُ۫ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ وَضُرِبَتْ عَلَيْهِمُ الْمَسْكَنَةُۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ
كَانُوا يَكْفُرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَيَقْتُلُونَ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿١١٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet olmak üzere vücûda geldiniz. Mârufu emredersiniz, münkerden nehy [1158] eylersiniz ve Allah'a inanır iman getirirsiniz. Ehl-i kitab da imana gelse idi elbette haklarında hayırlı olurdu[3], içlerinden iman edenler varsa da ekserîsi dinden çıkmış fâsıklardır (110). Size ezâdan başka bir zarar edemezler ve sizinle çarpışacak olsalar size arkalarını dönerler, sonra da nusret bulamazlar (111). Nerede bulunsalar zillet altında kalmaya mahkum-

---

1 B: "ebednişîndirler".

2 H: "Hem siz şunlar, şu kendilerine beyyineler geldikten sonra ayrılık çıkarıp ihtilâf edenler gibi olmayın, onlar için bilhassa azîm bir azab var (105). Birtakım yüzlerin ağaracağı ve birtakım yüzlerin kararacağı gün ki, o yüzleri kararanlara 'küfr ettiniz hâ, imanınızdan sonra? O hâlde tadın azâbı, ettiğiniz nankörlüğün cezâsı' (106). Amma yüzleri ağaranlara gelince artık Allah'ın rahmeti içindeler, onlar onun içinde ebednişînler (107). İşte bunlar Allah'ın âyetleri, sana hak sebebiyle tilâvet ediyoruz onları, yoksa âlemîne bir zulüm murad ediyor değildir Allah (108). Allah'ınken hep göklerdeki, yerdeki ve Allah'a ircâʿ olunurken bütün umûr (109)".

3 F -"hayırlı olurdu".

durlar, meğer ki Allah'ın ahdine ve mü'minlerin ahdine sığınmış olsunlar. Döne dolaşa Allah'ın gazabına müstahik oldular ve meskenet altında ezilmeye mahkum kaldılar. Çünkü Allah'ın âyetlerine küfr ediyorlardı ve peygamberleri bile bile haksızlıkla öldürüyorlardı. Çünkü âsî olmuşlardı ve aşırı gidiyorlardı (112).[1]

Burada ümmet-i Muhammed'in asıl hâssa-i mümeyyizesi îmân-ı tevhid ile emr bi'l-maʿrûf ve nehy ʿani'l-münker olduğu ve bilhassa bu vasıf altında insanlar için en hayırlı bir ümmet oldukları ve bu vazife esas itibariyle yalnız ulü'l-emre ait olmayıp ale'l-umûm mü'minlerin bizzat veya bi'l-vâsıta bununla alâkadar olmaları lâzım geleceği ve bir ümmetin hayriyeti de[2] ekserîsinin salâhıyla olabileceği ve nitekim sâir ehl-i kitâbın bu hasleti hâiz olamamaları içlerinde tâʿat-i ilâhiyeden çıkmış fâsıkların ekseriyet teşkil etmelerinden neş'et ettiği ve Müslümanların ekseriyeti bu haslet-i mümtâzeyi muhafaza ettikçe kendilerine diğer kâfirlerin, fâsıkların nihâyet bir ezâdan başka zararları dokunamayacağı ihtar olunuyor ki burada اِلَّا بِحَبْلٍ مِنَ اللّٰهِ وَحَبْلٍ مِنَ النَّاسِ da şâyân-ı dikkattir. Kendilerini her şey zannedip Allah'a tâatten huruç edenler az çok zilletten kurtulurlarsa yine Allah'ın veya Allah'ın kullarının ahd ü emânı sayesinde kurtulabilirler.

Evet, ehl-i kitâbın mü'min olanları da yok değildir:

لَيْسُوا سَوَٓاءًۜ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اُمَّةٌ قَٓائِمَةٌ يَتْلُونَ اٰيَاتِ اللّٰهِ اٰنَٓاءَ الَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ ﴿١١٣﴾ يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿١١٤﴾ وَمَا يَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَلَنْ يُكْفَرُوهُۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ﴿١١٥﴾

1 H: "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet olarak vücûda geldiniz. Ehl-i kitab da imana gelse idi kendileri için hayırlı olurdu, içlerinden mü'min olanlar varsa da ekserîsi baştan çıkmış fâsıklar (110). Onlar size bir ezâdan başka zarar edemezler, sizinle çarpışacak olsalar size arkalarını dönerler, sonra da nusret bulamazlar (111). Nerde olsalar zillet altında kalmaya mahkumdurlar, meğer ki Allah'ın ahdine ve mü'minlerin ahdine sığınmış olsunlar. Döne dolaşa Allah'ın gazabına müstahik oldular ve meskenet altında ezilmeye mahkum kaldılar. Sebebi, çünkü Allah'ın âyetlerine küfr ediyorlardı ve peygamberleri bile bile haksızlıkla öldürüyorlardı. Sebebi, âsî olmuşlardı, taʿaddî ediyorlardı (112)".

2 H +"lâekal".

[1159] **Meâl-i Şerîfi**

Hepsi bir değiller, ehl-i kitab içinden kalkınan bir ümmet var, gece vakitleri Allah'ın âyetlerini okuyup secdelere kapanıyorlar (113). Allah'a inanırlar, âhiret gününe inanırlar, mârufu emrederler, münkerden nehyederler, hayırlara koşuşurlar ve işte bunlar sâlihîndendirler (114). Ve hayra dair her ne yaparlarsa hiçbir zaman ona küfran ile karşılanmayacaklardır ve Allah o müttakīleri bilir (115).[1]

"**Ümmet-i kāime**", hakşinas,[2] doğru, doğrulan veya Allah için kalkan, müstakīm, âdil ümmet mânalarına gelir.[3]

Cumhûr-i müfessirînin muhtârına göre burada ehl-i kitabdan murad, Mûsâ ve Îsâ ʿaleyhimesselâma iman etmiş olanlardır. Ve bu âyetin sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır.

1. Abdullah b. Selâm ve Saʿleb b. Said ve Üseyd b. Ubeyd gibi zevat Müslüman oldukları zaman diğer Yahudîler bunların aleyhinde bulunmuşlar, küfr ü hüsranlarından bahsetmişlerdi. Bunlara karşı faziletlerini beyan hakkında bu âyet nâzil olmuştur.[4]

[1160] 2. Ehl-i Necran'dan kırk, Habeş'ten otuz iki, Rum'dan üç ki min haysü'l-mecmûʿ yetmiş beş zat dîn-i Îsâ üzere iken Muhammed aleyhissalâtü vesselâm'ı tasdik ederek iman etmişlerdi. Âyet bunlar hakkında nâzil olmuştur.[5]

---

1 H: "Hepsi bir değiller, ehl-i kitab içinden doğrulan bir ümmet var, gece vakitleri secdelere kapanarak Allah'ın âyetlerini okuyorlar (113). Allah'a inanırlar, âhiret gününe inanırlar, mâruf emrederler, münkerden nehyederler, hayırlı işlere koşuşurlar, işte bunlar sâlihîndendirler (114). Ve hayra dair her ne yaparlarsa hiçbir zaman ona küfran ile karşılanmayacaklardır, Allah müttakīleri bilir (115)".

2 F: "ümmet-i ~~müstakīme ve âdile demektir~~".

3 H: "'Ümmet-i kāime', hakşinas, ümmet-i müstakīme ve âdile demektir".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 120-121:

عن ابن عباس قال: لما أسلم عبد الله بن سلام، وثعلبة بن سعية، وأسيد بن سعية، وأسد بن عبيد، ومن أسلم من يهود معهم، فآمنوا وصدقوا ورغبوا في الإسلام، ورسخوا فيه، قالت أحبار يهود وأهل الكفر منهم: ما آمن بمحمد ولا تبعه إلا أشرارنا! ولو كانوا من خيارنا ما تركوا دين آبائهم، وذهبوا إلى غيره، فأنزل الله عز وجل في ذلك من قولهم: «ليسوا سواء من أهل الكتاب أمة قائمة يتلون آيات الله» إلى قوله «وأولئك من الصالحين»

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 331:

وَعَنْ عَطَاءٍ: أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي أَرْبَعِينَ مِنْ أَهْلِ نَجْرَانَ وَاثْنَيْنِ وَثَلَاثِينَ مِنَ الْحَبَشَةِ وَثَلَاثَةٍ مِنَ الرُّومِ كَانُوا عَلَى دِينِ عِيسَى وَصَدَّقُوا بِمُحَمَّدٍ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ.

3. Resûlullah'ın Medine'ye kudûmundan evvel Ensar meyânında Esʿad b. Zürare ve Bera b. Maʿrur ve Muhammed b. Mesleme ve Ebu Kays b. Sırme b. Enes muvahhidînden idiler, cenabetten gusl ederler ve bildikleri kadar şerîʿat-i[1] hanîfiye ile amel ederlerdi. Resûlullah gelince derhâl tasdik edip ona nusret ettiler.[2]

4. Yukarıki âyetlerde ehl-i kitab zemmolunduktan sonra hepsinin böyle olmayıp içlerinde sıfât-ı hamîde ve hisâl-i marziye ile muttasıf olanları da bulunduğu beyan olunmak için nâzil olduğu da söylenmiştir.[3]

Bazı müfessirînin beyânına göre de burada ehl-i kitab Müslümanlara dahi şâmil olan maʿnâ-yı eʿammına masruftur. Ve her hâlde siyâk-ı âyet وَلَوْ اٰمَنَ اَهْلُ الْكِتَابِ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْۜ مِنْهُمُ الْمُؤْمِنُونَ cümlesindeki mü'minleri beyan olduğu zâhirdir.[4]

Ehl-i kitâbın iman edenleri böyle, ale'l-umûm kâfirlere gelince, ehl-i iman bunların servetlerinden ve hayât-ı dünya uğrunda kesret-i infaklarından endişe etmemelidirler. Çünkü:

اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِىَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔاۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿١١٦﴾ مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِى هٰذِهِ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رِيحٍ فِيهَا صِرٌّ اَصَابَتْ حَرْثَ قَوْمٍ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَاَهْلَكَتْهُۜ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٧﴾

[1161] **Meâl-i Şerîfi**

Küfr edenler, her hâlde onların ne malları ne evlâdları kendilerini Allah'tan kurtaracak değildir, onlar ashâb-ı nârdır hep onda kalacaklar-

---

1 B: "şerâit-i".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 309:
وَكَانَ نَاسٌ من الْأَنْصارِ مُوَحِّدِينَ وَيَغْتَسِلُونَ مِنَ الْجَنَابَةِ، وَيَقُومُونَ بِمَا عَرَفُوا مِنْ شَرَائِعِ الْحَنِيفِيَّةِ قَبْلَ قُدُومِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حَتَّى جَاءَهُمْ مِنْهُ أَسْعَدُ بْنُ زُرَارَةَ وَالْبَرَاءُ بْنُ مَعْرُورٍ وَمُحَمَّدُ بْنُ مَسْلَمَةَ وَقَيْسُ بْنُ صِرْمَةَ بْنِ أَنَسٍ.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 331:
وَقِيلَ: إِنَّهُ تَعَالَى لَمَّا وَصَفَ أَهْلَ الْكِتَابِ فِي الْآيَةِ الْمُتَقَدِّمَةِ بِالصِّفَاتِ الْمَذْمُومَةِ ذَكَرَ هَذِهِ الْآيَةَ لِبَيَانِ أَنَّ كُلَّ أَهْلِ الْكِتَابِ لَيْسُوا كَذَلِكَ، بَلْ فِيهِمْ مَنْ يَكُونُ مَوْصُوفًا بِالصِّفَاتِ الْحَمِيدَةِ وَالْخِصَالِ الْمَرْضِيَّةِ،

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VIII, 331-332:
وَالْقَوْلُ الثَّانِي: أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ بِأَهْلِ الْكِتَابِ كُلُّ مَنْ أُوتِيَ الْكِتَابَ مِنْ أَهْلِ الْأَدْيَانِ، وَعَلَى هَذَا الْقَوْلِ يَكُونُ الْمُسْلِمُونَ مِنْ جُمْلَتِهِمْ،

dır (116). Bu dünya hayatında yapmakta oldukları masrafın meseli bir rüzgâr meseline benzer ki onda kavurucu bir soğuk var, nefislerine zulmeden bir kavmin ekinine sataşmış da onu mahvetmektedir ve onlara Allah zulmetmemişti[1] *velâkin kendilerine zulmediyorlardı (117).*[2]

Ancak:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالاًۜ وَدُّوا مَا عَنِتُّمْۚ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَٓاءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْۚ وَمَا تُخْف۪ي صُدُورُهُمْ اَكْبَرُۜ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١١٨﴾ هَٓا اَنْتُمْ اُو۬لَٓاءِ تُحِبُّونَهُمْ وَلَا يُحِبُّونَكُمْ وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّه۪ۚ وَاِذَا لَقُوكُمْ قَالُٓوا اٰمَنَّاۗ وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ مِنَ الْغَيْظِۜ قُلْ مُوتُوا بِغَيْظِكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١١٩﴾ اِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْۘ وَاِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَاۜ وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـٔاًۜ اِنَّ اللّٰهَ بِمَا يَعْمَلُونَ مُح۪يطٌ ﴿١٢٠﴾

[1162] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Ağyârınızdan yâr tutmayın, sizi şaşırtmakta kusur etmezler, sarpa sarmanızı arzu ederler. Görmüyor musunuz buğzları[3] *ağızlarından taşmakta, sînelerinin gizlediği ise daha büyüktür. İşte size âyetleri sarih bildirdik aklederseniz (118). Hâ, sizler öyle kimselersinizdir ki onları seversiniz onlar ise bütün kitaba iman ettiğiniz hâlde sizi sevmezler, hem yüzünüze geldiler mi "âmennâ" derler, ve tenha kaldılar mı gayzlarından aleyhinizde parmaklarını ısırırlar, de ki: "Gayzınızla ölün, her hâlde Allah bütün sînelerin künhünü bilir" (119). Size bir iyilik dokunursa fenalarına gider, başınıza bir musibet*

1 F: "zulmetmemiştir".

2 H: "Şüphesiz o küfr edenlerin ne malları ne evladları Allah'tan kendilerini asla kurtaramaz. Onlar ashâb-ı nâr, hep orada kalacaklar (116). Onların bu dünyâ hayatta yapmakta oldukları masrafın temsîli de bir rüzgârın hâline benzer ki kavurucu bir soğuğu var, nefislerine zulmeden bir kavmin ekinine sataşmış mahvetmekte, Allah zulmetmiş değil onlara velâkin nefislerine zulmediyorlardı (117)".

3 B: "boğazları".

gelirse onunla ferahlanırlar ve eğer siz sabırlı olur ve iyi korunursanız onların hileleri size hiçbir zarar vermez, çünkü Allah onları kendi amelleriyle kuşatmıştır (120).[1]

"**Bitâne**", esasen elbisenin iç[2] yüzündeki astar demektir. Bundan bir kimsenin esrârına vâkıf olan pek sıkı dostuna da "bitâne" ıtlak edilir. Mü'minler kendi ehl-i milletlerinden mâʿadâsını, yani gerek küffârı ve gerek münafıkları iç yüzlerine[3] vâkıf olacak umûr u husûsta[4] ve muâmelâtta[5] kullanmaktan nehy olunmuştur ki bu nehyin husûsât-ı şahsiyeye dahi şümûlü bulunmakla beraber siyâk-ı âyet daha ziyade umûr-ı âmmeye nâzırdır. Bunun esbâb-ı mûcibesi de her iki tarafın hâlet-i rûhiyeleri îzah olunarak anlatılmıştır.

[1163] Evvelâ {لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًاۜ} size fesad ve zarar yapmakta hiç kusur etmezler {وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ} size meşakkat ve zahmet veren şeylerden memnun olurlar {قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَٓاءُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ} buğzları[6] ağızlarından taşmış, aleyhinizde mütemâdiyen propaganda yapmaktadırlar {وَمَا تُخْفٖي صُدُورُهُمْ اَكْبَرُ} hâlbuki sînelerinde gizledikleri gayzlar, kinler daha büyüktür. Sâniyen, bunların sebebi {هَٓا اَنْتُمْ اُو۬لَٓاءِ} ey mü'minler, siz öyle kimselersinizdir[7] ki {تُحِبُّونَهُمْ} onları, yani[8] kendinizden mâʿadâsını[9] da seversiniz. ❁ Müslümanın şiʿârı budur. Umûmun iyiliğini ister, herkese hayırhâh olur, nazar-ı mahabbetle bakar. Hukūkunu sıyânet eder, fesaddan sakınır, kimseyi belâya sokmak

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Ağyârınızdan yâr tutmayın, sizi şaşırtmakta kusur etmezler, sarpa sarmanızı arzu ederler. Görmüyor musunuz buğzları dâima ağızlarından taşıyor, sînelerinin gizlediği ise daha büyüktür, işte size âyetleri sarih bildirdik aklederseniz (118). Hâ, sizler ta şunlarsınız, onları seversiniz onlarsa bütün kitaplara iman ettiğiniz hâlde sizleri sevmezler, yüzünüze geldiler mi 'âmennâ' derler, tenha kaldılar mı size gayzlarından parmaklarını ısırırlar, 'Gayzınızla ölün' de, 'şüphesiz Allah bütün sînelerin künhünü bilir' (119). Size bir iyilik dokunursa fenalarına gider, başınıza bir musibet gelirse onunla ferahlanırlar, eğer siz sabırlı olur ve iyi korunursanız tuzakları size bir zarar vermez, çünkü Allah onları kendi amelleriyle kuşatmıştır (120)".

2 B: "iş".

3 B: "yüzüne".

4 B: "husûsâtta".

5 B -"ve muâmelâtta".

6 B: "boğazları".

7 B: "kimselersiniz".

8 H -"onları, yani".

9 B: "maʿnâsını".

istemez. Lâkin {وَلَا يُحِبُّونَكُمْ} mü'min ve müslüman olmayanlar size karşı öyle değildir. Onlar sizi sevmezler. Bunun böyle olmasının sebebi de {وَتُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ كُلِّهِ} siz Müslümanlar bütün kitablara iman edersiniz, ve tamamen iman edersiniz. Onun için herhangi bir kitaba mensub olanların ve hatta mensûbiyet iddiasında bulunanların kendilerine hüsn-i nazarları kadar sizin de onlara hüsn-i nazarınız bulunur. Zira imanın muktezâsı budur. Fakat böyle olduğunuz hâlde[1] onlar öyle değildirler. Sizin kitâbınıza inanmazlar küfr ederler, inandıkları kitaba da bâlâda görüldüğü üzere hepsi tamamıyla inanmış değildir. Binâenʿaleyh Müslümanların gayr-i müslimlere karşı nazarları ve muâmeleleri mü'minâne olduğu hâlde gayr-i müslimlerin müslimlere nazar ve muâmeleleri akideleri mûcebince dâima ve bi'z-zarûre kâfirâne olur. Bundan dolayıdır ki hakīkī bir Müslüman [1164] umûmun bitâne-i umûru olmaya lâyık olduğu hâlde gayr-i müslimlerin müslimlere bitâne olması hem kendilerine hem Müslümanlara zarardır. Velhâsıl Müslüman vicdanı temiz ve geniş, diğerleri ise dar ve bulaşıktır. Sâlisen, münafıklar yüze karşı gelince "biz mü'miniz" derler {وَاِذَا لَقُوكُمْ قَالُوا اٰمَنَّا} fakat tenha kaldılar, meydanı boş buldular mı ehl-i imana gayzlarından parmaklarını ısırırlar, dâima diş gıcırdatır dururlar {وَاِذَا خَلَوْا عَضُّوا عَلَيْكُمُ الْاَنَامِلَ} bunun için {اِنْ تَمْسَسْكُمْ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْ} siz mü'minlere bir güzellik dokunursa fenalarına gider, meselâ Müslümanların sıhhat-i bedenleri, ucuzluk ve refahları, düşmanlarına zaferleri[2], beynlerinde ülfet ve mahabbetleri onları memnun etmez {وَاِنْ تُصِبْكُمْ سَيِّئَةٌ يَفْرَحُوا بِهَا} ve fakat size bir kötülük[3] isabet ederse onunla ferahlanırlar, meselâ Müslümanlara bir maraz, fakr, hezimet, tefrika, nehb ü gāret gibi bir musibet oldu mu keyiflenir, sevinirler. İşte bütün bunlara karşı Müslümanların vazifesi sabredip korunmak, iktisâb-ı fezâil ile onları hasedlerinden çatlatmaktır. Eğer Müslümanlar Allah'a tâatte sabrederler ve nehiylerinden ictinab ile iyice korunurlarsa o kâfirlerin

---

1 H -"böyle olduğunuz hâlde".
2 B -"ucuzluk ve refahları, düşmanlarına zaferleri".
3 H ve F +"~~dokunursa~~".

ve o münafıkların hilelerinin ve entrikalarının hiçbir zararını görmezler. Çok olsa biraz eziyet çekmiş olurlar. Lâkin âkıbet hepsine galebe ederler ki târîh-i İslâm bunun misâlleriyle doludur.

Sabr u ittikā edenlere Cenâb-ı Allah'ın nusreti ve meûneti nasıl cereyan edip de düşmanların zararlarını[1] def' eylediğini ve sabr u ittikā edilmediği zaman da nasıl zararlara düşüldüğünü bilfiil anlatmak için de bilhassa şu misâlleri yâd et yâ Muhammed:

وَاِذْ غَدَوْتَ مِنْ اَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِن۪ينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِۜ وَاللّٰهُ سَم۪يعٌ عَل۪يمٌۙ ﴿١٢١﴾ اِذْ هَمَّتْ طَٓائِفَتَانِ مِنْكُمْ اَنْ تَفْشَلَاۙ وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمَاۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٢٢﴾

[1165] **Meâl-i Şerîfi**

Hani bir vakit erkenden ehlinden çıkmıştın, mü'minleri muharebe için elverişli mevkilere yerleştiriyordun ve Allah idi bir işiten, bilen (121). O dem ki içinizde iki tâife yılmak istemişlerdi Allah zahîrleri iken ve ancak Allah'a demek dayanmalı mü'minler (122).[2]

Bu iki âyette Uhud gazâsı tezkir[3] edilmiştir. Şöyle rivayet olunuyor ki bir çarşamba günü müşrikler Ebû Süfyân kumandasında olarak Medine civarında Uhud dağına inmişlerdi. Resûlullah ashâbıyla istişare eyledi. Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ü de çağırmıştı. Bundan evvel onu çağırmazken bu kere onu da davet etti, lede'l-istişâre Abdullah ve ekser-i Ensar "Yâ Resulallah Medine'de dur, çıkma, biz şimdiye kadar herhangi bir düşmana çıktıksa musibete uğradık ve fakat herhangi[4] bir düşman da üzerimize geldiyse biz de onları musibete düşürdük, sen içimizde iken daha neler olur? Binâen'aleyh bırak onları, şayet kalırlarsa fena bir mevkide kalmış olurlar ve eğer üzerimize gelirlerse erkekler [1166] yüz

1 B: "nazarlarını".
2 H: "Bir vakit sen ehlinden çıktın, mü'minleri muharebe için elverişli mevkilere yerleştiriyordun ve Allah idi bir işiten, bilen (121). O hengâmda ki içinizden iki tâife yılmak istemişlerdi, hâlbuki zahîrleri Allah idi. Ancak Allah'a dayanmalı mü'minler (122)".
3 B: "tezkâr".
4 B -"bir düşmana çıktıksa musibete uğradık ve fakat herhangi".

yüze harb eder, kadınlar, çocuklar da taşa tutarlar, ricʿat ederlerse fena hâlde hâib ü hâsir dönerler giderler" demişlerdi. Diğer bazıları da "Şu kelblere karşı çıkalım, kendilerinden korktuk zannetmesinler" dediler, bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm buyurdu ki: "Ben rüyamda gördüm, etrafımda bir sığır boğazlanıyordu, bunu hayra yordum. Kılıcımın ucunda bir gedik gördüm, bunu da bir hezimete yordum ve gördüm ki sanki ben muhkem bir zırhlı gömleğe idhal edildim, bunu da Medine diye yordum. Re'yiniz olursa Medine'de kalır ve onları bırakırsınız." Buna karşı Müslümanlardan Bedir muharebesine yetişememiş[1] olan ve Uhud günü şehadetleri mukadder bulunan birtakım zevat "her hâlde bizi düşmanlarımıza çıkar" dediler ve bunda ısrar eylediler. Binâenʿaleyh Resûlullah da zırhını giyindi, giyinince ısrar edenler "biz ne fena yaptık, Resûlullah'a vahiy gelirken ona karşı reyimizde ısrara kalkıştık" diye nedamet ettiler. Bunun üzerine "Yâ Resûlullah ne reyde isen öyle yap" dediler, Resûlullah da "bir peygamber zırhını giyince artık harb etmeden onu çıkarması yaraşmaz" buyurdu ve cuma günü cuma namazından sonra bin kişi ile çıkıp hareket etti. Cumartesi günü sabahleyin Uhud'da Şiʿb nâm mevkiʿe vardılar, piyade olarak yürüyordu, ashâbını harb için saf yapıp taʿbiye ediyordu ve safları o kadar tanzim buyurdu ki biraz çıkmış bir göğüs görse "geri çekil" diyordu, vâdinin bir cânibine kondu, gerek kendisinin ve gerek askerinin[2] arkasını Uhud'a verdi. Abdullah b. Cübeyr'i[3] okçulara kumandan yaptı, "oklarla bizi müdafaa ediniz, arkamızdan gelmesinler" diye emretti. Ve ashâbına da "bu makamda iyi durunuz, düşman sizi görünce döneceklerdir. Sakın dönenleri tâkip etmeyiniz ve bu makamdan çıkmayınız" buyurdu. İşte تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقَاعِدَ لِلْقِتَالِ bunları ihtardır. مِنْ اَهْلِكَ de Hazret-i Aişe'dir. O gün Resûlullah onun nezdinden hareket buyurmuştu. Sonra Abdullah b. Übey reyine [1167] muhalefet edildiğinden dolayı "çocukların sözlerini dinledi de benimkini dinlemedi" diye içerlemişti. Kendi adamlarına "Muhammed, düşmana

1 B: "muharebe yetişmemiş".
2 B: "ekserinin".
3 B: "Übeyy'i".

ancak sizinle muzaffer olur, ashâbına 'düşman onları görünce münhezim olacak' diye vaad de etti, binâenʿaleyh düşmanlarını gördüğünüz zaman siz bozulunuz, arkanızdan onlar da bozulur, iş Muhammed'in dediğinin hilâfına olur" dedi. İki taraf telâkī edince Abdullah maiyyetindeki üç yüz kadar münafıkla beraber bozuluverdiler. Düşman üç bin kadardı, bunlara karşı yedi yüz Müslüman kaldı. İnâyet-i Hak ile müşrikleri hezimete uğrattılar, Resûlullah'ın buyurduğu zuhur etmişti. Fakat mü'minler bu suretle onların hezimetlerini görünce Bedir vakʿası gibi olmasını arzu ederek sabredemediler[1], ricʿat edenleri tâkibe koyuldular ve Resûlullah'ın emrine muhalefet edip gösterdiği mevkiʿi terk ediverdiler. Mahza bu muhalefet yüzünden Cenâb-ı Allah müşriklerin kalblerinden korkuyu alıverdi, tekrar döndüler, hücum ettiler, asker Resûlullah'ın etrafından dağıldı, beraberinde Hazret-i Ebû Bekir, Ali, Abbas, Talha, Saʿd gibi birkaç zattan başka kimse kalmadı. O sırada Resûlullah'ın vech-i saâdetleri cerîhadâr oldu, mübarek rabâiye dişi kırıldı, asker içinde "Muhammed katlolundu" diye bir sayha çıktı, ensâr-ı kiramdan Ebu Süfyân künyesinde bir zat da "işte Resûlullah burada!" diye nidâ etmeye başladı, muhâcirîn ve ensar döndüler, Resûlullah'ın etrafına geldiler, içlerinden yetmiş kişi şehid olmuş birçoğu da yaralanmıştı. Resûlullah "رَحِمَ اللّٰهُ رَجُلًا ذَبَّ عَنْ إِخْوَانِهِ: kardeşlerini müdafaa eden erkeğe Allah rahm etsin" buyurup maiyyetindekilerle müşriklere hücum etti, onlara da bir hayli maktul ve mecruh verdirerek[2] bi-ʿinâyetillah hepsini defʿ eyledi.

İşte Uhud vakʿasının hulâsası budur ki üç bin düşmana karşı binden az ve üç yüz münafıkın da ricʿatleri üzerine yedi yüz kadar Müslüman askeri muzaffer olmuşken [1168] mahza Resûlullah'ın emrine muhalefetten ve ganimet arzusuna düşülmekten nâşî böyle bir bozgunluk vuku buldu ve olanlar oldu ki bütün bunlar وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـًٔا mefhûmunu gösteren şevâhid-i vukūʿâttır. Bu vakʿada Abdullah b. Übeyy b. Selûl'ün inhizâmı esnâsında Resûlullah'ın cenahlarını teşkil eden ensardan iki tâife

1 B: "sabretmediler".
2 M ve B: "onlar da bir hayli maktul ve mecruh vererek".

ki Hazrec'den Benî Seleme ile Evs'ten Benî Hârise dahi zaʿf-ı kalbe düşüp az daha dönecek gibi olmuşlar, fakat وَاللّٰهُ وَلِيُّهُمَا medlûlünce Allah saklamış, kalblerini toplamış[1], tashîh-i niyet eylemişlerdir ki {إِذْ هَمَّتْ طَٓائِفَتَانِ مِنْكُمْ...الخ} âyeti de bunlara işaret olduğu beyan kılınmıştır. Bunda bir münafığı bitâne ittihaz edip istişareye karıştırmaktan çıkan mazarrata da büyük bir misâl vardır. Binâenʿaleyh Müslümanlar sabr u ittikā ile vazifelerini bilmeli ve ancak Allah'a tevekkül ve itimad etmelidirler. Kalblere kuvvet veren O, zaaf veren yine O'dur. İkbal O'ndan, idbar da O'ndandır.[2]

---

1 B: "toplamışlar".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, VIII, 345-347:

رُوِيَ أَنَّ الْمُشْرِكِينَ نَزَلُوا بِأُحُدٍ يَوْمَ الْأَرْبعَاءِ فَاسْتَشَارَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَصْحَابَهُ وَدَعَا عبد الله بن أبي بن سَلُول وَلَمْ يَدْعُهُ قَطُّ قَبْلَهَا فَاسْتَشَارَهُ فَقَالَ عَبْدُ اللّٰهِ وَأَكْثَرُ الْأَنْصَارِ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ أَقِمْ بِالْمَدِينَةِ وَلَا تَخْرُجْ إِلَيْهِمْ وَاللّٰهِ مَا خَرَجْنَا مِنْهَا إِلَى عَدُوٍّ قَطُّ إِلَّا أَصَابَ مِنَّا وَلَا دَخَلَ عَدُوٌّ عَلَيْنَا إِلَّا أَصَبْنَا مِنْهُ، فَكَيْفَ وَأَنْتَ فِينَا؟ فَدَعْهُمْ فَإِنْ أَقَامُوا أَقَامُوا بِشَرِّ مَوْضِعٍ وَإِنْ دَخَلُوا قَتَلَهُمُ الرِّجَالُ فِي وُجُوهِهِمْ، وَرَمَاهُمُ النِّسَاءُ وَالصِّبْيَانُ بِالْحِجَارَةِ، وَإِنْ رَجَعُوا رَجَعُوا خَائِبِينَ وَقَالَ آخَرُونَ: اخْرُجْ بِنَا إِلَى هَؤُلَاءِ الْأَكْلُبِ لِئَلَّا يَظُنُّوا أَنَّا قَدْ خِفْنَاهُمْ، فَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «إِنِّي قَدْ رَأَيْتُ فِي مَنَامِي بَقَرًا تُذْبَحُ حَوْلِي فَأَوَّلْتُهَا خيرا ورأيت في ذباب سيفي ثلما فأوليه هَزِيمَةً وَرَأَيْتُ كَأَنِّي أَدْخَلْتُ يَدِي فِي دِرْعٍ حَصِينَةٍ فَأَوَّلْتُهَا الْمَدِينَةَ فَإِنْ رَأَيْتُمْ أَنْ تُقِيمُوا بِالْمَدِينَةِ وَتَدَعُوهُمْ» فَقَالَ قَوْمٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ مِنَ الَّذِينَ فَاتَتْهُمْ (بَدْرٌ) وَأَكْرَمَهُمُ اللّٰهُ بِالشَّهَادَةِ يَوْمَ أُحُدٍ اخْرُجْ بِنَا إِلَى أَعْدَائِنَا فَلَمْ يَزَالُوا بِهِ حَتَّى دَخَلَ فَلَبِسَ لَأْمَتَهُ، فَلَمَّا لَبِسَ نَدِمَ الْقَوْمُ، وَقَالُوا: بِئْسَمَا صَنَعْنَا نُشِيرُ عَلَى رَسُولِ اللّٰهِ وَالْوَحْيُ يَأْتِيهِ، فَقَالُوا لَهُ اصْنَعْ يَا رَسُولَ اللّٰهِ مَا رَأَيْتَ، فَقَالَ: «لَا يَنْبَغِي لِنَبِيٍّ أَنْ يَلْبَسَ لَأْمَتَهُ فَيَضَعُهَا حَتَّى يقاتل» فخرج يوم الْجُمُعَةِ وَأَصْبَحَ بِالشِّعْبِ مِنْ أُحُدٍ يَوْمَ السَّبْتِ لِلنِّصْفِ مِنْ شَوَّالٍ، فَمَشَى عَلَى رِجْلَيْهِ وَجَعَلَ يَصُفُّ أَصْحَابَهُ لِلْقِتَالِ كَأَنَّمَا يُقَوِّمُ بِهِمُ الْقِدْحَ إِنْ رَأَى صَدْرًا خَارِجًا قَالَ لَهُ تَأَخَّرْ، وَكَانَ نُزُولُهُ فِي جَانِبِ الْوَادِي، وَجَعَلَ ظَهْرَهُ وَعَسْكَرَهُ إِلَى أُحُدٍ وَأَمَّرَ عَبْدَ اللّٰهِ بْنَ جُبَيْرٍ عَلَى الرُّمَاةِ، وَقَالَ: ادْفَعُوا عَنَّا بِالنَّبْلِ حَتَّى لَا يَأْتُونَا مِنْ وَرَائِنَا، وَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ لِأَصْحَابِهِ: اثْبُتُوا فِي هَذَا الْمَقَامِ، فَإِذَا عَايَنُوكُمْ وَلَّوكُمُ الْأَدْبَارَ، فَلَا تَطْلُبُوا الْمُدْبِرِينَ وَلَا تَخْرُجُوا مِنْ هَذَا الْمَقَامِ، ثُمَّ إِنَّ الرَّسُولَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامَ لَمَّا خَالَفَ رَأْيَ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ أُبَيٍّ شَقَّ عَلَيْهِ ذَلِكَ، وَقَالَ: أَطَاعَ الْوِلْدَانَ وَعَصَانِي، ثُمَّ قَالَ لِأَصْحَابِهِ: إِنَّ مُحَمَّدًا إِنَّمَا يَظْفَرُ بِعَدُوِّهِ بِكُمْ، وَقَدْ وَعَدَ أَصْحَابَهُ أَنَّ أَعْدَاءَهُمْ إِذَا عَايَنُوهُمُ انْهَزَمُوا، فَإِذَا رَأَيْتُمْ أَعْدَاءَهُمْ فَانْهَزِمُوا فَيَتْبَعُوكُمْ، فَيَصِيرُ الْأَمْرُ عَلَى خِلَافِ مَا قَالَهُ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَلَمَّا الْتَقَى الْفَرِيقَانِ انْهَزَمَ عَبْدُ اللّٰهِ بِالْمُنَافِقِينَ، وَكَانَ جُمْلَةُ عَسْكَرِ الْمُسْلِمِينَ أَلْفًا، فَانْهَزَمَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ مَعَ ثَلَاثِمِائَةٍ، فَبَقِيَتْ سَبْعُمِائَةٍ، ثُمَّ قَوَّاهُمُ اللّٰهُ مَعَ ذَلِكَ حَتَّى هَزَمُوا الْمُشْرِكِينَ، فَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ انْهِزَامَ الْقَوْمِ، وَكَانَ اللّٰهُ تَعَالَى بَشَّرَهُمْ بِذَلِكَ، طَمِعُوا أَنْ تَكُونَ هَذِهِ الْوَاقِعَةُ كَوَاقِعَةِ بَدْرٍ، فَطَلَبُوا الْمُدْبِرِينَ وَتَرَكُوا ذَلِكَ الْمَوْضِعَ، وَخَالَفُوا أَمْرَ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ أَنْ أَرَاهُمْ مَا يُحِبُّونَ، فَأَرَادَ اللّٰهُ تَعَالَى أَنْ يَفْطِمَهُمْ عَنْ هَذَا الْفِعْلِ لِئَلَّا يُقْدِمُوا عَلَى مُخَالَفَةِ الرَّسُولِ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَلِيَعْلَمُوا أَنَّ ظَفَرَهُمْ إِنَّمَا حصل يوم بدو بِبَرَكَةِ طَاعَتِهِمْ لِلّٰهِ وَلِرَسُولِهِ، وَمَتَى تَرَكَهُمُ اللّٰهُ مَعَ عَدُوِّهِمْ لَمْ يَقُومُوا لَهُمْ فَنَزَعَ اللّٰهُ الرُّعْبَ مِنْ قُلُوبِ الْمُشْرِكِينَ، فَكَثُرَ عَلَيْهِمُ الْمُشْرِكُونَ وَتَفَرَّقَ الْعَسْكَرُ عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، كَمَا قَالَ تَعَالَى: إِذْ تُصْعِدُونَ وَلا تَلْوُونَ على أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ (آلِ عِمْرَانَ ٣/١٥٣) وَشُجَّ وَجْهُ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكُسِرَتْ رَبَاعِيَتُهُ وَشُلَّتْ يَدُ طَلْحَةَ دُونَهُ، وَلَمْ يَبْقَ مَعَهُ إِلَّا أَبُو بَكْرٍ وَعَلِيٌّ وَالْعَبَّاسُ وَسَعْدٌ، وَوَقَعَتِ الصَّيْحَةُ فِي الْعَسْكَرِ أَنَّ مُحَمَّدًا قَدْ قُتِلَ، وَكَانَ رَجُلٌ يُكَنَّى أَبَا سُفْيَانَ مِنَ الْأَنْصَارِ نَادَى الْأَنْصَارَ وَقَالَ: هَذَا رَسُولُ اللّٰهِ، فَرَجَعَ إِلَيْهِ الْمُهَاجِرُونَ وَالْأَنْصَارُ، وَكَانَ قُتِلَ مِنْهُمْ سَبْعُونَ وَكَثُرَ فِيهِمُ الْجِرَاحُ، فَقَالَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «رَحِمَ اللّٰهُ رَجُلًا ذَبَّ عَنْ إِخْوَانِهِ» وَشَدَّ عَلَى الْمُشْرِكِينَ بِمَنْ مَعَهُ حَتَّى كَشَفَهُمْ عَنِ الْقَتْلَى وَالْجَرْحَى وَاللّٰهُ أَعْلَمُ. وَالْمَقْصُودُ مِنَ الْقِصَّةِ أَنَّ الْكُفَّارَ كَانُوا ثَلَاثَةَ آلَافٍ وَالْمُسْلِمُونَ كَانُوا أَلْفًا وَأَقَلَّ، ثُمَّ رَجَعَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ مَعَ ثَلَاثِمِائَةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ فَبَقِيَ الرَّسُولُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَعَ سَبْعِمِائَةٍ، فَأَعَانَهُمُ اللّٰهُ حَتَّى هَزَمُوا الْكُفَّارَ، ثُمَّ لَمَّا خَالَفُوا أَمْرَ الرَّسُولِ وَاشْتَغَلُوا بِطَلَبِ الْغَنَائِمِ انْقَلَبَ الْأَمْرُ عَلَيْهِمْ وَانْهَزَمُوا وَوَقَعَ مَا وَقَعَ، وَكُلُّ ذَلِكَ يُؤَكِّدُ قَوْلَهُ تَعَالَى: وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا لَا يَضُرُّكُمْ كَيْدُهُمْ شَيْئاً (آل عمران ٣/١٢٠) وَأَنَّ الْمُقْبِلَ مَنْ أَعَانَهُ اللّٰهُ، وَالْمُدْبِرَ مَنْ خَذَلَهُ اللّٰهُ...

الطَّائِفَتَانِ حَيَّانِ مِنَ الْأَنْصَارِ: بَنُو سَلَمَةَ مِنَ الْخَزْرَجِ وَبَنُو حَارِثَةَ مِنَ الْأَوْسِ لَمَّا انْهَزَمَ عَبْدُ اللّٰهِ بْنُ أُبَيٍّ هَمَّتِ الطَّائِفَتَانِ بِاتِّبَاعِهِ، فَعَصَمَهُمُ اللّٰهُ، فَثَبَتُوا مَعَ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ،

وَفِيهِ وَجْهٌ آخَرُ وَهُوَ أَنَّ الِانْكِسَارَ يَوْمَ أُحُدٍ إِنَّمَا حَصَلَ بسبب تخلف عبد الله بن أبي بن سَلُولَ الْمُنَافِقِ، وَذَلِكَ يَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ لَا يَجُوزُ اتِّخَاذُ هَؤُلَاءِ الْمُنَافِقِينَ بِطَانَةً.

Allah'ın emirlerini tutup nehiylerinden sakınanlar her hâlde mansur ve muzaffer olurlar.[1]

وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ بِبَدْرٍ وَاَنْتُمْ اَذِلَّةٌۚ فَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٢٣﴾ اِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ
اَلَنْ يَكْفِيَكُمْ اَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ بِثَلٰثَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُنْزَلِينَۜ ﴿١٢٤﴾ بَلٰٓىۙ اِنْ تَصْبِرُوا
وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فَوْرِهِمْ هٰذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ اٰلَافٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ ﴿١٢٥﴾
وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهٖۜ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيزِ
الْحَكِيمِۙ ﴿١٢٦﴾ لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا اَوْ يَكْبِتَهُمْ فَيَنْقَلِبُوا خَٓائِبِينَ ﴿١٢٧﴾
لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ اَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ اَوْ يُعَذِّبَهُمْ فَاِنَّهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١٢٨﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِى
السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٢٩﴾

[1169] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka sizler birkaç bîçâre iken Bedir'de Allah sizi mahza nusretiyle muzaffer buyurdu, o hâlde Allah'a korunun ki şükredesiniz (123). O vakit ki mü'minlere şöyle diyordun: İndirilmekte bulunan üç bin melâike ile Rabbinizin size imdad etmesi yetişmez mi size? (124). Evet, siz sabr ü sebat eder ve itaatsizlikten sakınırsanız onlar da şu dakikada üzerinize geliverirlerse Rabbiniz size beş bin melâike ile imdad edecek nişanlı nişanlı (125). Ve bunu Allah size sırf bir müjde olsun ve kalbleriniz bununla yatışsın diye yaptı, yoksa nusret ancak Allah'tandır; Azîz O Hakîm O (126). Ta ki o küfredenlerden bir kolu kessin veya perişan etsin de hâib ü hâsir dönüp gitsinler (127). Senin elinde emirden bir şey yok, yahut onlara tevbe ettirsin veyahut azab etsin, çünkü onlar zâlimdirler (128). Hem göklerde ne var yerde ne varsa hepsi Allah'ındır, dilediğine mağfiret eder dilediğine azab ve Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (129).[2]

---

1 H +"Uhud'da sabırsızlıktan ve emre muhalefetten dolayı böyle oldu. Hâlbuki:";
F +"~~Uhud'da sabırsızlıktan ve emre muhalefetten dolayı böyle oldu. Hâlbuki:~~".

2 H: "Alimallah sizler birkaç bîçâre iken Bedir'de, sizi mahza nusretiyle muzaffer buyurdu Allah, o hâlde

"**Bedr**" Mekke ile Medine arasında bir kuyu suyunun ismidir ki sâhibi Bedr b. Kelde'nin nâmıyla veya ay gibi parlak ve yuvarlak olduğundan dolayı "Bedr" tesmiye [1170] edilmiştir. O mevziʿe veyahut vâdiye "Bedr" denildiği dahi mervîdir. İkrime'den nakledildiğine göre burası câhiliyede bir ticaret yeri imiş. Resûlullah'ın müşriklerle ilk muharebesi olan Bedir gazası burada vâkiʿ olmuştu ki hicretin ikinci senesi şehr-i ramazanın yirmi yedinci cuma gününe müsadif idi. O gün {وَاَنْتُمْ اَذِلَّةٌ} medlûlünce Müslümanlar gayet az, fakir ve[1] maddeten son derece zaʿf-ı hâl[2] içinde idiler. Mecmûʿu üç yüz on küsür kişiden ibaret bir zümre-i mücâhidîn idi. Yetmiş yedisi muhâcirînden ve sancaktarları Hz. Ali idi. İki yüz otuz altısı ensardan ve sancaktarları Saʿd b. Ubâde idi. Üç beş kişiye ancak bir deve isabet edebiliyordu. Bütün askerde yalnız bir at ve nihâyet diğer bir rivayete göre biri Mikdâd'ın biri de Mersed'in olmak üzere iki at, doksan deve, altı zırh, sekiz[3] kılıç vardı. Buna mukabil düşman bin kadar mukātil idi, yüz atları vardı, silah ve şevketleri tamdı. İşte Bedir günü böyle bir hâlde bulunan mü'minlere Cenâb-ı Allah nusret ihsan etti. Mâlum ve meşhud olduğu üzere Ebu Cehil gibi sanâdîd-i Kureyş o gün hep maktul düştüler. Ve o günden itibaren izzet-i iman tezahür etti. Yevm-i Bedr mebnâ-yı İslâm oldu. Bunu Allah'tan başka kim yapabilir? Şimdi âkil[4] olanlar böyle bir nusreti ihsan eden Allah'a tevekkül ve itimad etmez mi? Nasıl olur da sabr u ittikāyı bırakır, feşele, yani cebânete ve zaʿf-ı kalbe düşer? Binâenʿaleyh ey mü'minler {فَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} bundan böyle hep Allah'a ittikā ediniz ki nusretine nâil olup şükredesiniz. Yevm-i Bedr'deki bu[5] nusret-i ilâhiye {اِذْ تَقُولُ لِلْمُؤْمِنِينَ}

---

hep Allah'a korunun ki şükredesiniz (123). Ve o hengâmda ki mü'minlere şöyle diyordun: Rabbinizin indirilmekte bulunan üç bin melâike ile imdad etmesi size kâfi gelmez mi? (124). Evet, siz sabr ü sebat eder, itaatsizlikten sakınırsanız onlar da şu dakikada üzerinize geliverirlerse Rabbiniz size nişanlı nişanlı beş bin melâike ile imdad edecek (125). Ve bunu Allah size sırf bir zafer müjdesi olsun ve kalblerinize itmi'nan gelsin diye irade buyurdu, yoksa nusret ancak Allah'tandır; izzet O'nun, hikmet O'nun (126). Ta ki o küfredenlerin bir kolunu kessin veya perişan etsin de hâib ü hâsir dönüp gitsinler (127). Emir senin elinde değil, veya tevbe ettirsin veya taʿzîb etsin onları, çünkü zâlimdirler (128). Öyle ya göklerdeki, yerdeki hep Allah'ın, dilediğine mağfiret eder dilediğine azab, Allah hem Gafûr, hem Rahîm (129)".

1 B -"ve".

2 H ve F: "zayıf hâl".

3 B: "seksen".

4 M: "âklı"; B: "aklı".

5 M ve B -"bu".

o hengâmda idi ki yâ Muhammed, sen mü'minlere şöyle diyordun: {اَلَنْ يَكْفِيَكُمْ اَنْ يُمِدَّكُمْ رَبُّكُمْ... مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُسَوِّمِينَ} Rivayet olunduğuna göre o sırada[1] [1171] Kürz b. Câbiri'l-Muhâribî müşriklere imdad etmek istiyormuş diye Müslümanlara bir haber gelmiş ve endişelerini mûcib olmuştu. Buna karşı bu vechile iki mertebe imdâd-ı rabbânî tebliğ buyurulmuş ve müşrikler münhezim olmuş, bunu haber alan Kürz de imdaddan sarf-ı nazar etmiş idi.[2] Cenâb-ı Allah Bedir muharebesinde mü'minlere ibtidâ bin melâike ile imdad buyurmuş idi. اِذْ تَسْتَغ۪يثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ اَنّ۪ي مُمِدُّكُمْ بِاَلْفٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُرْدِف۪ينَ [el-Enfâl 8/9][3] Baʿdehu Kürz havâdisi üzerine üç bin melâike-i münzelîn imdâdı ile müşriklerin hezimetini tesrîʿ buyurdu ve şayet düşmanlara mezkur Kürz'ün imdadı hemen geliverecek olursa mü'minlerin sabr u ittikā etmeleri şartıyla مُسَوِّمِينَ yani alâmetli, nişanlı, sîmâları belli beş bin melâike daha göndereceğini de vaad buyurdu. Şu hâlde düşmana imdad gelmemiş ve zafer tamam olmuş bulunduğundan bu beş bine hâcet kalmamış olduğu anlaşılıyor. Maʿamâfîh işbu beş bin melâike-i müsevvimînin dahi harbe iştirak etmemiş olmakla beraber nüzul ve huzurları[4] hakkında rivayetler dahi mevcuttur. Ve bazı rivayette işbu melâike-i müsevvimîn Uhud'da nâzil olmuş ve fakat kıtâle iştirak etmemişlerdir. Bu melâikenin sîmâları ekser rivayetlerde kır atlar üzerinde sarı veya beyaz veya siyah sarık olmak üzere nakledilmiştir. Bütün ehl-i tefsir ve siyerin icmâʿı vardır ki Yevm-i Bedr'de melâike nâzil olmuş ve küffâr ile harb etmişlerdir. Yevm-i Bedr'den mâʿadâsında melâikenin bilfiil kıtal yapmayıp ancak teksîr-i aded ile meded hâlinde bulunmuş oldukları da İbn Abbas'tan mervîdir.[5] Allah'ın

---

1 M: "sıra"; B -"Rivayet olunduğuna göre o sırada".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 173:

عن عامر قال، حدث المسلمون أن كرز بن جابر المحاربي يمد المشركين، قال: فشق ذلك على المسلمين، فقيل لهم: «ألن يكفيكم أن يمدكم ربكم بثلاثة آلاف من الملائكة منزلين. بلى إن تصبروا وتتقوا ويأتوكم من فورهم هذا يمددكم ربكم بخمسة آلاف من الملائكة مسومين»، قال: فبلغت كرزا الهزيمة، فرجع، ولم يمدهم بالخمسة.

3 "O vakit siz, Rabbinizden istimdad ediyordunuz da size 'Ben işte ardı ardına bin melâike ile imdad ediyorum' diye icâbet buyurmuştu."

4 B: "zuhurları".

5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 633:

قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: وَحَدَّثَنِي مَنْ لَا أَتَّهِمُ عَنْ مِقْسَمٍ، مَوْلَى عَبْدِ اللهِ بْنِ الْحَارِثِ، عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: كَانَتْ سِيمَا الْمَلَائِكَةِ يَوْمَ بَدْرٍ عَمَائِمَ بِيضًا قَدْ أَرْسَلُوهَا عَلَى ظُهُورِهِمْ، وَيَوْمَ حُنَيْنٍ عَمَائِمَ حُمْرًا.

قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: وَحَدَّثَنِي بَعْضُ أَهْلِ الْعِلْمِ: أَنَّ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ قَالَ: الْعَمَائِمُ: تِيجَانُ الْعَرَبِ، وَكَانَتْ سِيمَا الْمَلَائِكَةِ يَوْمَ بَدْرٍ

bir meleği yerin altını üstüne getirmeye kādir olduğu hâlde böyle birçok melâike ile imdad, efʿâl-i ibâda olan nusret-i ilâhiyenin bir tecellîsidir. Ve mâlumdur ki bu gibi ahvâlde insanlar nazarında kemmiyetin de bir ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Binâenʿaleyh melâikenin teksîri ekall-i kalîl bir zümre-i mücâhidînin[1] keyfiyet nokta-i nazarından tezyîd-i kuvvetlerini [1172] ifade eder. Bunun için buyuruluyor ki: {وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى لَكُمْ وَلِتَطْمَئِنَّ قُلُوبُكُمْ بِهٖ} Vâkiʿ ve mevʿud olan bu imdâdı Allah mahza mü'minlere bir müjde olmak ve bununla kalblerini tatmin etmek için yapmıştır. {وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَز۪يزِ الْحَك۪يمِ} Böyle bir nusret ve hatta ale'l-ıtlâk hakīkat-i nusret ise[2] ancak Azîz ve Hakîm olan Allah tarafındandır. Allah'ın bu nusreti de şu hikmetler içindir: {لِيَقْطَعَ طَرَفًا مِنَ الَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا} Kâfirlerin bir tarafını, yani bir kısmını bölmek[3], katl veya esir etmek {اَوْ يَكْبِتَهُمْ} veya onları perişan edip ciğerlerini hûn eylemek için {فَيَنْقَلِبُوا خَٓائِب۪ينَ} ki[4] maksadlarına eremeyip hâib ü hâsir dönsünler[5].

Yâ Muhammed! {لَيْسَ لَكَ مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ} Başkaları şöyle dursun, sen bile bizzat hiçbir emre, hiçbir hükme mâlik değilsin. Ancak bir abd-i me'mursun, Allah'ın emri olmayınca o kâfirlere veya muhaliflere hiçbir şey yapamazsın, hatta aleyhlerine dua bile edemezsin. ۞ Nitekim rivayet olunduğuna göre vakʿa-i Uhud'da Resûlullah kâfirlere veya muhaliflere dua etmek istemiş idi, bu âyet nâzil olmuştur.[6] Hâsılı emir

---

عَمَائِمَ بِيضًا قَدْ أَرْخَوْهَا عَلَى ظُهُورِهِمْ، إِلَّا جِبْرِيلُ فَإِنَّهُ كَانَتْ عَلَيْهِ عِمَامَةٌ صَفْرَاءُ.

İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 107:

قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: مُسَوِّمِينَ: مُعْلَمِينَ. بَلَغَنَا عَنْ الْحَسَنِ بْنِ أَبِي الْحَسَنِ الْبَصْرِيِّ أَنَّهُ قَالَ: أَعْلَمُوا عَلَى أَذْنَابِ خَيْلِهِمْ وَنَوَاصِيهَا بِصُوفٍ أَبْيَضَ. فَأَمَّا ابْنُ إِسْحَاقَ فَقَالَ: كَانَتْ سِيمَاهُمْ يَوْمَ بَدْرٍ عَمَائِمَ بِيضًا. وَقَدْ ذَكَرْتُ ذَلِكَ فِي حَدِيثِ بَدْرٍ.

Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 175-178:

عن عبد الله بن عباس قال: لم تقاتل الملائكة في يوم من الأيام سوى يوم بدر، وكانوا يكونون فيما سواه من الأيام عددا ومددا لا يضربون.

[قال أبو سفيان] «...لقينا رجالا بيضا على خيل بلق ما بين السماء والأرض ما تليق شيئا، ولا يقوم لها شيء»

عن ابن عباس في قوله: «يمددكم ربكم بخمسة آلاف من الملائكة مسومين»، فإنهم أتوا محمدا صلى الله عليه وسلم مسومين.

1 B -"teksîri ekall-i kalîl bir zümre-i mücâhidînin".

2 H ve F +"~~Allah'tan başka hiçbir taraftan olamaz~~".

3 H ve F +"~~yani~~".

4 H -"ki", +"ve binâenʿaleyh onlar"; F +"~~ve binâenʿaleyh onlar~~".

5 H -"dönsünler", +"kalmak içindir"; F +"~~kalmak içindir~~".

6 Buhârî, Megāzî, 22:

وَعَنْ حَنْظَلَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ، سَمِعْتُ سَالِمَ بْنَ عَبْدِ اللهِ يَقُولُ: كَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَدْعُو عَلَى صَفْوَانَ بْنِ أُمَيَّةَ،

ancak Allah'ındır. Allah'ın hikmeti de ya onları Bedir'de yaptığı gibi[1] katʿ veya kebt ile hâib etmek {اَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ} veya onlara tevbe nasib eylemek {اَوْ يُعَذِّبَهُمْ} veyahut onları şiddetli azablandırmaktır. Bu taʿzîbin sebebi de {فَاِنَّهُمْ ظَالِمُونَ} zira onlar zâlimdirler {وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ} bununla [1173] beraber {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ}dir. Binâenʿaleyh bunu iyi bilmeli ve yalnız Allah'ın emr ü hâkimiyetine iman ve ancak O'nun nusretine itimad edip ona göre sabr u ittikā ile mağfiret ve rahmet-i ilâhiyenin tarîkine sülûk eylemeli ve Uhud vakʿasında olduğu gibi zarar görmemek için cihâd-ı asgardan evvel mü'minler cihâd-ı ekber olan mücâhede-i nefs ile ahlâklarını, cemaatlerini, umûr ve ahvâl-i dâhiliyelerini ıslah ve tehzib etmelidirler.

Bunun için:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبٰٓوا اَضْعَافاً مُضَاعَفَةًۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَۚ ﴿١٣٠﴾ وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِٓي اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَۚ ﴿١٣١﴾ وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَۚ ﴿١٣٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Öyle kat kat katlayarak ribâ yemeyin, Allah'tan korkun ki felâh bulasınız (130). Hem o kâfirler için hazırlanmış ateşten korunun (131). Allah'a ve Peygamber'e itaat edin ki rahmete erdirilesiniz (132).[2]

Demek ki şimdi ıslâhât-ı dâhiliye husûsunda ilk nazar-ı dikkate alınacak mesele emr-i ittikā ile alâkadar olan mes'ele-i iktisâdiyedir. Ve bunun en mühimi de ribâdan ictinabdır. -*Sûre-i Bakara'da ribâ âyetlerine bak*-. Bunda da ilk iş "ezʿâf-ı muzâʿafe" ribânın kaldırılmasıdır. Ribânın ezʿâf-ı muzâʿafe olması da bir borca güzeştesi zammedile edile fâizin re'sü'l-mâl kadar veya daha ziyade bir mikdarı bulması demektir. Müfessirîn bu kaydın ihtirâzî [1174] olmayıp o zamanki cereyân-ı hâle göre vukūʿî

وَسُهَيْلِ بْنِ عَمْرٍو، وَالحَارِثِ بْنِ هِشَامٍ فَنَزَلَتْ «لَيْسَ لَكَ مِنَ الأَمْرِ شَيْءٌ» إِلَى قَوْلِهِ «فَإِنَّهُمْ ظَالِمُونَ» (آل عمران ٣/١٢٨)

1 H ve F -"gibi".

2 H: "Ve kâfirler için hazırlanan o ateşten korunun (131). Ve Allah'a, Peygamber'e itaat edin ki rahmete erdirilesiniz (132)".

olduğunu ve binâenʿaleyh asl-ı nehyin ale'l-ıtlâk ribâyı tahrîme müteveccih bulunduğunu beyan etmektedirler. Bu âyetin Uhud[1] vakʿasını tezkir sadedinde vârid olması bunun ilk nâzil olan nehy-i ribâ âyeti olduğuna delâletten hâlî değildir. Tahkīkāt-ı fıkhiyeye nazaran da Sûre-i Bakara âyetleri nüzûlen bundan muahhardır. Ve hatta muahhar olmasa bile her hâlde mukaddem dahi olmadığından lâekal mukārenete mahmul olması lâzım gelir. Ve binâenʿaleyh ribâ hakkında nass-ı hâkim وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبٰوا [el-Bakara 2/275] tahrîm-i mutlakıdır. Şu hâlde Sûre-i Bakara'da beyan olunduğu üzere فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهِ [el-Bakara 2/279] tehlikesini düşünüp {وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ. وَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ. وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} emirlerini tutun. Bu ittikā ve itaat ile

وَسَارِعُوا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُۙ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَۙ ﴿١٣٣﴾ اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِى السَّرَّٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ وَالْكَاظِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِۜ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَۚ ﴿١٣٤﴾ وَالَّذِينَ اِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللّٰهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْۖ وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا اللّٰهُۖ وَلَمْ يُصِرُّوا عَلٰى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٣٥﴾ اُو۬لٰٓئِكَ جَزَٓاؤُ۬هُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَجَنَّاتٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَاۜ وَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلِينَۜ ﴿١٣٦﴾

[1175] **Meâl-i Şerîfi**

Ve koşuşun Rabbinizden bir mağfirete ve bir cennete ki eni semâvât u arz genişliğidir, müttakīler için hazırlanmıştır (133). O müttakīler ki bollukta ve darlıkta infak ederler ve kızdıklarında öfkelerini yutarlar ve nâsın kusurlarını affedicidirler, Allah da muhsinleri sever (134). Ve onlar ki bir kabahat yaptıkları veya nefislerine bir zulüm ettikleri vakit Allah'ı anarlar da derhâl günahlarına istiğfar ederler, günahları da Allah'tan başka kim mağfiret eder? Hem[2] yaptıklarına bile bile ısrar

1 B: "عهد".
2 B: "Hep".

etmezler (135). İşte bunların mükâfâtı Rablerinden bir mağfiret ve altından ırmaklar akar cennetlerdir, içlerinde ebedî kalmak üzere onlar, ne de güzeldir ecri iş yapanların (136).[1]

وَسَارِعُوا Nâfi' ve İbn Âmir kıraatlerinde "vav"sız سَارِعُوا okunur.

"**Müsâra'at**", koşuşmak, sür'at yarışı yapmaktır, mağfirete müsâra'at da esbâb ve tarîk-i mağfirete müsâra'at demektir[2]. "**Cennet**" dâr-ı saâdet olan vatan-ı ebedî, o gizli bahçe ki جَنَّاتٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ'dan birisi veya hepsi. "'**Arz**" tûl mukabili en veya vüs'at veya karşılık ve bedel mânasınadır[3] ki bir şey satın alınmak için 'arz olunur. Diğer bir âyette عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ [el-Hadîd 57/21][4] buyurulduğundan burada da عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ kâf-i teşbîhin hazfiyle عَرْضُهَا عرض السَّمٰوَات وَالْاَرْض mânası gözetilmiştir ve bu teşbîhin hakīkī veya azamet-i vüs'atten kinaye olduğu da mevzû'-i bahis olmuştur. İbn Abbas ve Saîd b. Cübeyr ve cumhur demişlerdir ki "Semâvât ve arz kumaş gibi yayılıp birbirine ulanınca [1176] cennetin 'arzına bir mikyas olur. Tûlünü ise Allah'tan başka kimse bilmez."[5] Bu kavle göre cennet semâvâttan büyük demektir, bazı ehâdîs-i nebeviyede de cennet Arş-ı a'zam'ın tahtında ve semâvâtın fevkinde bulunduğu vârid olmuştur.[6] Bunun için وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ bir kişiye isabet eden cennet diye de tefsir edilmiştir. Ma'amâfîh bu âyetin zâhiri bu âlemin

---

1 H: "Ve Rabbinizden bir mağfirete koşun, korunan müttakīler için hazırlanmış, genişliği semâvât u arz genişliği bir cennete koşun (133). O müttakīler ki bollukta ve darlıkta infak eder dururlar, kızdıklarında öfkelerini yutarlar, nâsın kusurunu affederler, Allah da böyle muhsinleri sever (134). Ve onlar ki bir kabahat yaptıkları veya nefislerine zulüm ettikleri vakit Allah'ı anarlar, derhâl günahlarına istiğfar ederler, -günahları da Allah'tan başka kim mağfiret eder?- Hem yaptıklarına bile bile ısrar etmezler (135). İşte bunların karşılığı Rablerinden bir mağfireti ile altından nehirler akan cennetler, ebedî kalmak üzere içlerinde onlar, âmil olanların ecri ne güzel (136)".

2 B: "etmektir".

3 B: "mânasındadır".

4 "…eni yerle göğün eni gibi…"

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm,* III, 761-762:

عَنْ كُرَيْبٍ قَالَ: أَرْسَلَنِي ابْنُ عَبَّاسٍ إِلَى رَجُلٍ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أَسْأَلُهُ عن هذه الآية جنة عرضها السماوات وَالأَرْضُ قَالَ: فَأَخْرَجَ أَسْفَارَ مُوسَى فَجَعَلَ يَنْظُرُ قَالَ: «تُلْفَقُ كَمَا يُلْفَقُ الثَّوْبُ، وَأَمَّا طُولُهَا فَلا يُقَدِّرُ قَدْرَهُ إلا اللهُ» وَرُوِيَ عَنِ يَزِيدَ بْنِ أَبِي مَالِكٍ نَحْو ذَلِكَ.

عَنْ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ قَوْلُ اللهِ تعالى: وجنة عرضها السماوات وَالأَرْضُ يَعْنِي عَرَضَ سَبْعِ سَمَوَاتٍ وَسَبْعِ أَرَضِينَ لَوَ لُصِقَ بَعْضُهُنَّ إِلَى بَعْضٍ فَالْجَنَّةُ فِي عَرْضِهِنَّ.

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 149:

وسئل أنس بن مالك عن الجنة: أفي الأرض أم في السماء؟ فقال: أي أرض وأي سماء تسع الجنة؟ قيل: وأين هي؟ قال: فوق السماوات السبع تحت العرش.

semâvât ve arzı aynen cennetin ʿarzı عَرْضُهَا كَعَرْضِ âyeti de teşbîhen böyle olduğunu gösteriyor. Bunların birini bedel birini en mânasına haml ederek tevfik mümkin olduğu gibi, وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّه۪ جَنَّتَانِ [er-Rahmân 55/46][1] âyeti de her iki âyetteki cennetleri başka başka olarak ahz etmeye müsâiddir. رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً [el-Bakara 2/201]

Tefsîr-i Râzî'de nakledildiği üzere Hirakl'in yani Rum kralının elçisi Resûlullah'a "sen عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُۙ اُعِدَّتْ لِلْمُتَّق۪ينَ olan bir cennete davet ediyorsun, o hâlde nâr nerede?" diye sual etmiş, Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem de سُبْحَانَ اللهِ! فَأَيْنَ اللَّيْلُ إِذَا جَاءَ النَّهَارُ "Sübhânallah! Gündüz olduğu zaman gece nerede olur?" buyurmuş olduğu mervîdir.[2]

Bu cennetin müttakīler için tehyi'e edilmiş bulunduğu gösteriliyor. Ve bu ittikānın sadece şirkten sakınmak mânasına ale'l-ıtlâk bir ittikā olmadığı anlatılmak için bu müttakīler, evsâf-ı mahsûsa ile tavsif olunuyor ki, evvelâ:

{اَلَّذ۪ينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ} "**Serrâ**": Sürur veren hâlet. "**Darrâ**": Zarar ve sıkıntı veren hâlet demektir ki, hâl-i yüsr ve hâl-i usr, hâl-i sürur ve hâl-i gumum, hâl-i hayat ve[3] vasiyet suretiyle hâl-i memat, evlâd ve akrabaya nafaka gibi sürur veren infak, düşmanlara karşı masraf gibi zarar ve sıkıntı veren infak hâlleri, ehl-i yüsr olan kimselere ziyafet ve hediye, ehl-i zarûret olan fukarâya sadaka mânalarından her biriyle tefsir edilmiştir. Binâenʿaleyh zâhir olan taʿmimdir. {وَالْكَاظِم۪ينَ الْغَيْظَ} "**Gayz**": Hoşlanılmadık bir şeye karşı tabʿın heyecanı, yani öfke [1177] demektir ki "gazab"ın aslıdır. Ve ondan farkı vardır. Deniliyor ki her hâlde gazabın arkasında irâde-i intikam vardır. Veyahut gazab bilâ ihtiyâr yüzde ve cevârihte zâhir olur. Gayz ise yalnız kalbde kalabilir. Bir de Allah'a gazab

---

1 "Rabbinin makamından korkan kimseye iki cennet râygân."

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 209; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 366:
عن يعلى بن مرة قال: لقيت التنوخي رسول هرقل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بحمص، شيخا كبيرا قد فند. قال: قدمت على رسول الله صلى الله عليه وسلم بكتاب هرقل، فناول الصحيفة رجلا عن يساره. قال قلت: من صاحبكم الذي يقرأ؟ قالوا: معاوية. فإذا كتاب صاحبي: «إنك كتبت تدعوني إلى جنة عرضها السموات والأرض أعدت للمتقين، فأين النار؟» فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: سبحان الله! فأين الليل إذا جاء النهار؟

3 B: "veya".

isnad edilir de gayz isnad edilmez. "**Kezm**": Dolu bir kırbanın ağzını bağlamaktır ki, burada öfkesini yutup tutmak, zarar gördüğü kimselere karşı kudreti bulunduğu hâlde intikama kalkışmamak ve hatta nâhoş bir hâl göstermeyip hazm u sabretmektir. {وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ} Kötülük edenlere karşı af ile muâmele edenler. Af hakkında birçok ehâdîs-i nebeviye vârid olmuştur. Ezcümle buyurulmuştur ki: "Yevm-i kıyâmette 'nerede ecirleri Allah üzerine olanlar, cennete girsinler!'" diye bir münâdî nidâ edecek, 'ecri Allah üzerine olan kim?' denilecek, bunun üzerine[1] af yapmış olanlardan başka kimse kalkamayacaktır."[2] {وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ} Amelinde ihsan yapan bütün muhsinlere şâmildir. İhsânın mânası için Sûre-i Bakara'da بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ'e bak.

Sâniyen {وَالَّذِينَ اِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ} "**Fâhişe**": Zinâ gibi pek çirkin olan fiil, nefse zulüm de herhangi bir günah; yahut fâhişe âhara taʿalluku olan günah, zulm-i nefs de başkasına taʿalluku olmayan günah demektir. Müttakīlerin ikinci kısmı hasbe'l-beşeriyye böyle bir fâhişe yaptıkları veya herhangi bir günah işledikleri zaman derhâl Allah'ı hatırlarlar da hayâ ve haşyetlerinden {فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ} günahlarına hemen istiğfar eylerler. Yaptığına nedamet edip kalbinden ve lisânından mağfiret talep eder ve o günahı örttürecek hasenâta müsâraʿatta bulunurlar. Fi'l-vâkiʿ {وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا اللّٰهُ} günahları da Gafûr, Rahîm olan Allah'tan başka kim mağfiret eder? [1178] Öyle ya affedenleri, ihsan eyleyenleri seven Allah Azîmü'ş-şân'dan ziyade afv u gufrâna kādir kim tasavvur olunabilir? İşte herhangi bir günah akabinde derhâl Allah'tan hayâ edip de hemen tevbe ve istiğfar edenler {وَلَمْ يُصِرُّوا عَلٰى مَا فَعَلُوا وَهُمْ يَعْلَمُونَ} ve yaptıkları günahlarda bile bile ısrar etmeyenler {اُولٰٓئِكَ جَزَٓاؤُهُمْ مَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ} bunlar yok mu, min tarafillah mükâfatları mağfiret {وَ} günahları yokmuş gibi {جَنَّاتٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا}dır. Bunlar Allah'ın göze görünmeyen niʿam-ı ebediyesidir. {وَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلِينَ} Ne de güzeldir ecri iş yapanların[3],

---

1 H ve F: "binâenʿaleyh".

2 Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, IX, 204; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 415:
ثنا الْمُبَارَكُ، قَالَ: حَدَّثَنِي مَنْ سَمِعَ الْحَسَنَ، يَقُولُ: إِذَا جَاءَتِ الْأُمَمُ بَيْنَ يَدَيْ رَبِّ الْعَالَمِينَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نُودُوا لِيَقُمْ مَنْ أَجْرُهُ عَلَى اللهِ فَلَا يَقُومُ إِلَّا مَنْ عَفَا فِي الدُّنْيَا

3 H: "bu mağfiret ve bu cennetler ise";
F +"~~bu mağfiret ve bu cennetler ise~~".

çalışan âmillerin[1]. ❁ Esas itibariyle îcâb-ı amel değil, mahz-ı fazl-ı ilâhî olan bu mağfiret ve cennet vaʿd-i ilâhî muhtezâsınca aʿmâl-i sâliha erbâbının istihkaklarıdır. Âmil olmayan, tevbe etmeyen âsîlerin felâh ve halâsı ise böyle istihkak suretinde bir ahd ü vaʿd ile müemmen değildir. Mahz-ı meşiyyet ve inâyet-i ilâhiyeye kalmış bir şeydir. Maʿamâfîh onların mağfireti de mümteniʿ değil câizdir. Zira لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً [ez-Zümer 39/53][2] buyurulmuştur. Ancak şuna dikkat edilmek lâzım gelir. İkisinde de esasen hâkim olan fazl u kibriyâ-yı ilâhî olmakla beraber lisân-ı Kur'an'da biri çalışmış namuslu bir ecîr, biri de ecîr olmak üzere yazılan ve fakat namusuyla çalışmayıp ücret zamanı sadaka uman bir sâil vaziyetinde tefhim buyurulmuştur. Binâenʿaleyh hodbin, küstah bir âmilin tard olunmak tehlikesi bulunduğu gibi, âtıl bir sâilin de cilve-i iman ile mazhar-ı ihsan oluvermesi mümkindir.

Burada beyan olunan iki sınıf müttakīlerin hâli siyâk-ı kıssaya tatbik olununca evvelkiler ale'l-umûm ashâb-ı Bedir'in ikinciler de ashâb-ı Uhud'un evsâfını îmâ ettiği [1179] anlaşılır, bunun için bu kıssaya nakl-i kelâm için[3] buyuruluyor ki:

قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ سُنَنٌۙ فَسِيرُوا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿١٣٧﴾ هٰذَا بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٣٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Sizden evvel kanun olmuş birtakım vakʿalar geçti, onun için arzda dolaşın da bir bakın peygamberleri tekzib edenlerin âkıbetleri nasıl olmuş (137). Bu işte umum insanlar için bir beyan ve bilhassa korunacak müttakīler için bir vaʿz u irşaddır (138).[4]

---

1 H: "çalışan âmiller için ne güzel bir ücrettir"; F: "çalışan âmiller/in ~~için ne güzel bir ücrettir~~".
2 "…Allah'ın rahmetinden ümidi kesmeyin, çünkü Allah bütün günahları mağfiret buyurur…"
3 H ve F: "ile".
4 H: "Sizden evvel kanun olmuş birçok hâdiseler geçti, yeryüzünü dolaşın da peygamberleri tekzib edenlerin âkıbeti nasıl olmuş bir bakın. (137). Şu herkes için bir beyan olmakla beraber bilhassa müttakīler için bir irşad ve vaʿzdır (138)".

{سُنَنٌ} burada vekāyiʿ mânasınadır. Yani ey mü'minler, Uhud vakʿasında küffar size karşı bir tezahür gösterdiyse de bundan müteessir olmayınız. Sizden evvel târîh-i ümemde böyle nice vekāyiʿ geçmiştir. Fakat ahsen-i âkıbet müttakīlere kalmıştır. {فَسٖيرُوا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبٖينَ} Yeryüzünde seyahat ediniz de basar u basîretle bakıp[1] tedkik eyleyiniz, hakkı tekzib edenlerin[2] âkıbetleri nasıl olmuş? ❁ Müfessirîn "burada ibret için aktâr-ı arzda sefer edip onun muhtevî olduğu acâib-i mahlûkātullâhı temâşâ etmek, sulehâyı ve emâkin-i muʿazzamayı ziyaret eylemek ve tarih kitapları mütâlaa etmek câiz olduğuna [1180] delâlet vardır; çünkü bunlar âlemin seyrini ve ümem-i sâbıka üzerinde cereyan eden mesülâtı marifet için bir yoldur" diyorlar ki bunda hakk u bâtılın cereyânını tahkik ile ibret almak için âsâr-ı ʿatîka tedkīkātı da dâhil olacağı unutulmamak lâzım gelir. Biz de şunu ilâve etmek isteriz ki bu babda سٖيرُوا emri mücerred izn ü ibâhadan fazla lâekal nedb gibi bir hüküm ifade eder.

{هٰذَا} İşbu قَدْ خَلَتْ ihtârı ve gerisi[3] {بَيَانٌ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقٖينَ} umum insanlara bir nevi beyan ve fakat yalnız müttakīlere bir hidâyet ve mevʿizadır. İttikā şânından olmayanlar mütenebbih olmazlar. ❁ "**Mevʿiza**" tarîk-i dinde lâyık olmayan şeylerden[4] zecri ifade eden kelâm demektir.[5]

Şöyle ki:

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿١٣٩﴾ اِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُۜ وَتِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِۚ وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَٓاءَۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمٖينَۙ ﴿١٤٠﴾ وَلِيُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرٖينَ ﴿١٤١﴾

---

1 H ve F: "bakınız".
2 B: "eyleyenlerin".
3 H ve F -"ve gerisi".
4 H ve F: "şeylerde".
5 H -"şöyle ki", +"bu beyan ve irşaddan sonra Uhud vakʿasından dolayı mü'minleri tesliye ve teşcîʿ ve takviye için buyuruluyor ki; bunları belleyin de:";
F +"~~bu beyan ve irşaddan sonra Uhud vakʿasından dolayı mü'minleri tesliye ve teşcîʿ ve takviye için buyuruluyor ki; bunları belleyin de:~~"

Meâl-i Şerîfi

Fütur getirmeyin ve mahzun olmayın daha yükselecekken sizler, gerçek mü'minlerseniz (139). Eğer size bir yara dokundu ise heriflere de öyle bir yara dokundu. Hem o günler, biz onları insanlar arasında evirir çeviririz, hem Allah iman edenleri [1181] bileceği ve sizden şehidler, şâhidler tutacağı için ki Allah zâlimleri sevmez (140) ve Allah iman edenleri seçip kâfirleri mahvedeceği için (141).[1]

{وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} Uhud günü mü'minlerin bir kısmı bozulunca o zaman düşman kumandanlarından bulunan Hâlid b. Velîd dağı tutmak istemiş, Resûlullah da "لَا يَعْلُنَّ عَلَيْنَا اَللّٰهُمَّ لَا قُوَّةَ لَنَا إِلَّا بِكَ "Sakın üzerimize yükselmesinler, yâ Allah, bizim kuvvetimiz ancak seninledir!" demişti, bu âyet de o zaman nâzil oldu diye mervîdir.[2] Tefsîr-i Kurtubî'de zikredildiği üzere fi'l-vâkiʿ Uhud'dan sonra ʿahd-i risâlette ümmet-i Muhammed hangi askerde bulundularsa behemehâl muzaffer olmuşlar, ondan sonra da sahabeden velevse bir kişi bulunan her[3] İslâm ordusu dahi öyle olmuştur…[4]

---

1 H: "Fütur getirmeyin, mahzun olmayın siz daha yüksek iken eğer mü'minseniz (139). Sizlere bir yara dokunduysa hasımlarınıza da öyle bir yara dokundu. Ve o günler, biz onları insanlar arasında döndürür dururuz, hem şunun için ki Allah iman edenleri belli edecek ve sizden şehidler, şâhidler edinecek, Allah zâlimleri sevmez (140) hem Allah iman edenleri temize çıkarsın ve kâfirleri helâk etsin (141)".

2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 86; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 236; Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 217:

قَالَ ابْنُ إسْحَاقَ: فَبَيْنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِالشِّعْبِ، مَعَهُ أُولَئِكَ النَّفَرُ مِنْ أَصْحَابِهِ، إذْ عَلَتْ عَالِيَةٌ مِنْ قُرَيْشٍ الْجَبَلَ. قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: كَانَ عَلَى تِلْكَ الْخَيْلِ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ. قَالَ ابْنُ إسْحَاقَ: فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اللَّهمّ إنَّهُ لَا يَنْبَغِي لَهُمْ أَنْ يَعْلُونَا! فَقَاتَلَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ وَرَهْطٌ مَعَهُ مِنْ الْمُهَاجِرِينَ حَتَّى أَهْبَطُوهُمْ مِنْ الْجَبَلِ.

عن ابن عباس قال: أقبل خالد بن الوليد يريد أن يعلو عليهم الجبل، فقال النبي صلى الله عليه وسلم:«اللهم لا يعلون علينا». فأنزل الله عز وجل:«ولا تهنوا ولا تحزنوا وأنتم الأعلون إن كنتم مؤمنين».

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: انْهَزَمَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يوم أحد فبيناهم كَذَلِكَ إِذْ أَقْبَلَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ بِخَيْلٍ، مِنَ الْمُشْرِكِينَ، يُرِيدُ أَنْ يَعْلُوَ عَلَيْهِمُ الْجَبَلَ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ:» اللَّهُمَّ لَا يَعْلُنَّ عَلَيْنَا اللَّهُمَّ لَا قُوَّةَ لَنَا إِلَّا بِكَ اللَّهُمَّ لَيْسَ يَعْبُدُكَ بِهَذِهِ الْبَلْدَةِ غَيْرُ هَؤُلَاءِ النَّفَرِ. فَأَنْزَلَ اللهُ هَذِهِ الْآيَاتِ. وَثَابَ نَفَرٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ رُمَاةٌ فَصَعِدُوا الْجَبَلَ وَرَمَوْا خَيْلَ الْمُشْرِكِينَ حَتَّى هَزَمُوهُمْ، فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَعَالَى:» وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ«

3 B: "bir".

4 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, 217:

«وَأَنْتُمُ الْأَعْلَوْنَ» يَعْنِي الْغَالِبِينَ عَلَى الْأَعْدَاءِ بَعْدَ أُحُدٍ. فَلَمْ يُخْرِجُوا بَعْدَ ذَلِكَ عَسْكَرًا إِلَّا ظَفِرُوا فِي كُلِّ عَسْكَرٍ كَانَ فِي عَهْدِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفِي كُلِّ عَسْكَرٍ كَانَ بَعْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَكَانَ فِيهِ وَاحِدٌ مِنَ الصَّحَابَةِ كَانَ الظَّفَرُ لَهُمْ، وَهَذِهِ الْبُلْدَانُ كُلُّهَا إِنَّمَا افْتُتِحَتْ عَلَى عَهْدِ أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، ثُمَّ بَعْدَ انْقِرَاضِهِمْ مَا افْتُتِحَتْ بَلْدَةٌ عَلَى الْوَجْهِ كَمَا كَانُوا يَفْتَتِحُونَ فِي ذَلِكَ الْوَقْتِ.

{إِنْ يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ فَقَدْ مَسَّ الْقَوْمَ قَرْحٌ مِثْلُهُ} "**Karh**" yara demektir. Yevm-i Uhud'da muhâcirînden beş zat, yani ʿammu'n-nebî Hazret-i Hamza b. Abdulmuttalib, alemdâr-ı Resûlullah Musʿab b. Umeyr, ammizâde-i Nebî Abdullah b. Cahş, Osman b. Şemmas, Utbe'nin mevlâsı Saʿb, ensardan da yetmiş kişi şehid olmuşlardı, rıdvânullâhi aleyhim ecmaîn. Mukaddemâ yevm-i Bedir'de küffar ordusundan yetmiş kişi katledilmişti. Uhud'da İslâm ordusu bine karîb olduğu gibi Bedir'de[1] küffar ordusu da bin kadardı. Bundan başka Uhud günü Müslümanlar Resûlullah'ın emrine muhalefet vâkiʿ olmazdan evvel düşmandan bayraktarlarıyla beraber yirmi küsür kişiyi katl ve birçoklarını cerh etmişler ve oklarıyla bir hayli hayvanlarını da tepelemişlerdi. Bazı müfessirîn bu mukayeseyi yalnız Uhud gününe sarfetmişlerse de ekser müfessirînin beyânı vechile âyet Uhud ile Bedir'in mukayesesi hakkındadır. Yani düşmanlar Bedir günü verdikleri maktul, gördükleri mağlubiyetten dolayı vehn ü zaʿfa düşmeyip Uhud hücûmuna hazırlanmış oldukları [1182] hâlde siz onlardan daha âlî iken nasıl olur da vehn ü zaʿfa düşer, mahzun olursunuz ve baʿdemâ cihada hazırlanmazsınız.

{وَتِلْكَ الْأَيَّامُ} O günler, o zafer ve galebe günleri yok mu? {نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ} Biz onları beyne'n-nâs tedavül ettirir, döndürür, dolaştırırız. Kâh falanların lehine çeviririz, kâh da filanların: ❁ Nitekim:

فَيَوْمًا عَلَيْنَا وَيَوْمًا لَنَا   وَيَوْمًا نساء وَيَوْمًا نسر

"Bir gün aleyhimize, bir gün lehimizedir. Bir gün kadınlar, bir gün de kartallar"[2] denilmiştir.[3] "Devlet" ve "devle" tesmiyesi de işbu müdâvele

---

1 H ve F: "Bedir'de~~ki~~".

2 Mahir İz, hatıratında şöyle yazıyor: "Merhum üstazımız Elmalılı Hamdi Efendi inandığına kuvvetle bağlanır ve hiç kimse onu fikrinden çeviremezdi. Mukaddeme'deki Arapça bir beyti tamamiyle ters tercüme etmiş, fakat yine bir mâna çıkarmıştı.

يَوْمًا عَلَيْنَا وَيَوْمًا لَنَا   وَيَوْمٌ نساء وَيَوْمٌ نسر

Yani 'Günler bir gün bizim aleyhimize, bir gün lehimize tecellî eder. Bir gün üzülür, bir gün seviniriz" beytinin ikinci mısrâını "bir gün kadınlar günüdür, bir gün kartallar günüdür" diye tercüme etmişti. Hâfız Yusuf [Ararat] Bey çocukluk arkadaşıydı, kendisine birkaç defa bunun tashîhini rica ettiyse de kabul etmedi. Yani ona nazaran kadınlar ferah ve neş'enin, kartallar ise korku ve kederin sembolü idiler. Tabii bu tevil, sağ eliyle sol kulağını göstermek gibi idi." (Mahir İz, *Yılların İzi,* İstanbul, 1990, s. 358 (dn.)).

3 Beyit Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e gelen heyetlerden biri içinde bulunan şâir sahâbî en-Nemr

mânası itibariyledir. Ve bu tedâvül-i eyyâmın birçok hikem-i hafiyyesi vardır. Ezcümle {وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَيَتَّخِذَ مِنْكُمْ شُهَدَٓاءَ} Allah sizden iman edenleri bilsin ve sizden şehidler alsın ve şâhidler tutsun diyedir ki böyle yapar {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمٖينَ} ve mâlum ya Allah zâlimleri sevmez. Eğer bu müdâvele olmamış ve kâfirler hep mihnet ve şiddet içinde kalmış olsa idi imanın ihtiyârî kıymeti kalmaz, bir emr-i ıztırârî olur; teklifin, sevab ve ikābın mânası olmaz, her vechile cebir ve ceberût-i ilâhî icrâ-yı hükm eder ve kesb ü ihtiyâra merbut olan nâmütenâhî terakki ve ıstıfâ kanunu bulunmazdı. Meşhûdâtta ehl-i küfrün lehine gibi görünür bazı şübühât bulunmalı ve mükellef delâil-i gaybiyeyi nazar-ı imʿân ile keşf ve tedkik ederek o şüpheleri defʿ etmeli ve o sayede hâlden istikbâle aşk ile hamle ettirecek heyecanlar duyabilmelidir ki hakīkī ehl-i iman ile ehl-i küfr temayüz etsin ve ehl-i küfr fâniyyât ile aldanırken ehl-i iman bâkıyyât ile vâsıl-ı aksâ-yı saâdet olsun. Bunun için buyuruluyor ki {وَلِيُمَحِّصَ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرٖينَ} bir de Allah iman edenleri [1183] tasfiye ve zünûbdan tathir etsin ve o kâfirleri tenkīs edip körletsin. Demek olur ki beyne'n-nâs müdâvele-i eyyâm iman ile küfür beyninde bir ıstıfâ ile âkıbetü'l-emr mü'minleri iʿlâ hikmetine mübtenîdir. Herhangi bir zamanda kâfirlerin bir zafer günü görmüş olmaları bile bir nevi iman ile alâkadardır. Meselâ kâfirlerin bâtıla imanlarının kuvveti mü'minlerin hakka imanlarının kuvveti ile[1] mukayese edildiği zaman kâfirin bâtıla olan imanında daha ziyade bir şiddet ve kuvvet varsa o kâfirler o mü'minlere galebe edebilirler ki bu galebe bâtılın hakka galebesi değil, mü'men^ün bihten katʿ-ı nazarla bir imanın diğer bir[2] imana galebesi demektir. Çünkü müteʿallakātından katʿ-ı nazarla ale'l-ıtlâk iman, ale'l-ıtlâk küfre behemehâl gālibdir. Binâenʿaleyh mü'minlerin Allah'a öyle kavî bir imanları bulunması lâzım gelir ki kâfirlerin haddizâtında bir küfür ve şirk olan dünyevî imanları onunla ölçüldüğü zaman âhiret karşısında dünya, Hâlık karşısında mahluk kadar zayıf ve hükümsüz kalsın. Bu noktada فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ

b. Tevleb'e (v. 14/635) âittir. Bk. Sîbeveyhi, *el-Kitâb,* thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1408/1988, I, 86; İbn Saʿd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* VII, 39.

1 H ve F +"~~ölçüldüğü~~".

2 H, M ve B -"bir".

[ez-Zilzâl 99/7][1] mazmûnunun da bir tecellîsi vardır. Ve her hâlde bi'n-netîce şurası katʿiyyen sâbittir ki hilkat mutlak bir ıstıfâya müteveccihtir. رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا [Âl-i İmrân 3/191][2] Bunun için kâfirlerin mazhar-ı nusret olması da netice itibariyle kendi aleyhlerinedir.

Mesele: İşbu وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ, kezâlik[3] لِيَعْلَمَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا فَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذِينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِبِينَ [Âl-i İmrân 3/142], وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ [el-Ankebût 29/3][4], لِنَعْلَمَ اَىُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى لِمَا لَبِثُٓوا اَمَدًا [el-Kehf 18/12][5], وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ [Muhammed 47/31][6], لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا [Hûd 11/7; el-Mülk 67/2][7] ve yukarıda Sûre-i Bakara'da geçen[8] اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يَتَّبِعُ الرَّسُولَ [2/143][9] âyetlerindeki ilm-i ilâhînin mânası şâyân-ı dikkat görülmüştür. Hatta Muʿtezile'den Hişâm b. Hakem bu âyetlerin zâhiriyle istidlâl ederek "Allah teâlâ hâdisâtın hudûsunu ancak vukūʿu ânında bilir, zira bu âyetler Allah teâlâ'nın bu şeyleri ancak hudûsu sırasında bildiğini ifade ediyor" demiştir. Hâlbuki ilm-i ilâhînin ezeliyeti aklî ve naklî edille-i kâtıʿa ile sâbit ve ilm-i ilâhîde tegayyür muhal olduğu için müfessirîn [1184] bu âyetlerdeki ilme birkaç vechile mâna vermişlerdir.

1. Temsîle mahmuldür ki iman üzere sâbit olan muhlisleri görüp bilmek isteyen bir muhibb-i şefîk muamelesi yapmak demektir.
2. Burada ilim, sebebiyet ve müsebbebiyet alâkasıyla temyizden mecazdır ki imanlarında kavî ve sâbit olanları diğerlerinden ayırt etmek demek olur. Nitekim مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنِينَ عَلٰى مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتّٰى يَمِيزَ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ [Âl-i İmrân 3/179][10] buyurulmuştur.

---

1 "Her kim zerre mikdarı bir hayır işlerse onu görecek."
2 "…'Ya Rabbenâ', derler 'bunu Sen boşuna yaratmadın'…"
3 M ve B -"kezâlik".
4 "…Yine Allah elbette sadâkat edenleri bilecek ve elbette yalancıları bilecek."
5 "…ki hep bilelim iki hizbin hangisi bekledikleri gayeyi iyi hesab etmiş"
6 "Celâlim hakkı için sizi imtihana sokacağız, tâ ki içinizden mücâhidleri ve sabredenleri belli edelim…"
7 "…hanginiz daha güzel amel yapacaksınız diye sizi imtihan meydanına çıkarmak için…" / "…sizi imtihana çekip şunu bildirmek için ki hanginiz amelce daha güzel…"
8 B -"ve yukarıda Sûre-i Bakara'da geçen".
9 "…Peygamberin izince gidecekleri, iki ökçesi üzerinde geri döneceklerden ayıralım…"
10 "Allah mü'minleri bulunduğunuz hâl üzere bırakacak değildir, nihâyet murdarı temizden ayıracak…"

3. İlim, kendi maʿnâ-yı hakīkīsiyledir. Fakat mâluma taʿalluku haysiyetlerini tefrik etmek lâzım gelir. Bir şeye vücûdundan evvel ilmin taʿalluku haysiyetiyle bilfiil vücûdundan[1] sonra taʿalluku haysiyeti arasında fark vardır. Bunun için mütekellimîn demişlerdir ki ilm-i ilâhî kadîm olduğu hâlde taʿalluku hâdis olabilir ve ilm-i ilâhînin hâdisâta iki taʿalluku vardır, biri kable'l-vücûd taʿalluktur[2] ki ezelîdir. Allah teâlâ ezelde بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ'dir. İkincisi, baʿde'l-vücûd lâyezâlde taʿallukudur ki Allah teâlâ lâyezâlde her şeyi baʿde'l-vücûd mevcud veya fânî olarak da kemâhüve bilir. Ve bu fark, ilm-i ilâhîde bir tegayyür değil, mâlumun hâlinde bir tegayyür ifade eder. Ve bununla ilm-i ilâhînin tahakkuk ve sebâtı tebeyyün eyler. Binâenʿaleyh bu mânaca ilim, tahakkuk ve îcad mânasıyla mütelâzimdir.

4. İlim, lâzımından mecazdır ki mücâzat veya mükâfat mânasınadır. Nitekim lisânımızda "İyiliği et denize at, balık bilmezse Hâlık bilir" darb-ı meselinde "Hâlık bilir" demek, O takdir eder mükafâtını verir demektir ki O'nun[3] mükâfâtı rıdvân-ı ekberidir.[4] Bir hayli âyetlerde ilmin bu mânaya geldiği de vâkiʿdir. Nitekim وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ نَفَقَةٍ اَوْ نَذَرْتُمْ مِنْ نَذْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُهُ [el-Bakara 2/270][5] bu kabîldendir.

Üçüncü mâna pek dakīk ve pek felsefî olduğu için ikinci ve dördüncü mânalardan birisi umûmî nokta-i nazarla daha vâzıhtır.

وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا'dan buraya kadar olan âyetlerin hulâsa-i [1185] meâli şu oluyor ki "Allah teâlâ bu dine nusret vaad etmiştir. Eğer siz hakikaten mü'minler cümlesinden iseniz biliniz ki Uhud vakʿası bu hâl üzere kalmayacaktır. Devlet, Müslümanların olacak ve onlar âkıbet düşmanları istîlâ edeceklerdir. Zaten dünyanın âlâm ü lezâizi gayr-i bâkī ve ahvâli gayr-i müstemirdir. Saʿâdet-i bākıye âhirettedir. Tefsîr-i Ebû Hayyan'da nakleder ki: Hâfızın birisi تِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ âyetini okurken hâlisu'l-

1 B: "vukūʿundan".
2 B: "taʿallukudur".
3 H +"aʿzam-ı".
4 B: "ekberdir".
5 "Her ne nafaka verdiniz veya ne adak adadınızsa her hâlde Allah onu bilir…"

lisân Arablardan birisi dinlemiş, "o her hâlde نُدَاوِلُهَا بَيْنَ الْعَرَبِ olacak demiş", kendine "hayır نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ'dır" denilince "إِنَّا لِلّٰه ذَهَبَ مُلْكُ الْعَرَبِ وَرَبِّ الْكَعْبَه" yani "innâ lillâh ve innâ ileyhi râciʿûn, Rabb-i Kâbe'ye kasem olsun ki Arab'ın devleti elden gitti" demiş[1] ve bu âyetten devlet-i İslâm'ın Arab'a münhasır olmadığını ve bütün akvâm[2] beyninde bir tedâvüle namzed bulunduğunu kuvvet-i lisân ile anlamıştır.

Bu mevʿiza ve tebşîr ü tesliyeden sonra Uhud vakʿasında hatâları intikad ve kusur edenleri tevbih ve terbiye[3] sadedinde buyuruluyor ki:

اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذٖينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرٖينَ ﴿١٤٢﴾ وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَلْقَوْهُۖ فَقَدْ رَاَيْتُمُوهُ وَاَنْتُمْ تَنْظُرُونَ ﴿١٤٣﴾ وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌۚ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُۜ اَفَاۨئِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْۜ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلٰى عَقِبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللّٰهَ شَيْـٔاًۜ وَسَيَجْزِى اللّٰهُ الشَّاكِرٖينَ ﴿١٤٤﴾ وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًاۜ وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهٖ مِنْهَاۚ وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْاٰخِرَةِ نُؤْتِهٖ مِنْهَاۜ وَسَنَجْزِى الشَّاكِرٖينَ ﴿١٤٥﴾ وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَۙ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَثٖيرٌۚ فَمَا وَهَنُوا لِمَٓا اَصَابَهُمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُواۜ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الصَّابِرٖينَ ﴿١٤٦﴾ وَمَا كَانَ قَوْلَهُمْ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَاِسْرَافَنَا فٖٓى اَمْرِنَا وَثَبِّتْ اَقْدَامَنَا وَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرٖينَ ﴿١٤٧﴾ فَاٰتٰيهُمُ اللّٰهُ ثَوَابَ الدُّنْيَا وَحُسْنَ ثَوَابِ الْاٰخِرَةِۜ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنٖينَ ﴿١٤٨﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوٓا اِنْ تُطٖيعُوا الَّذٖينَ كَفَرُوا يَرُدُّوكُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرٖينَ ﴿١٤٩﴾ بَلِ اللّٰهُ مَوْلٰيكُمْۚ وَهُوَ خَيْرُ النَّاصِرٖينَ

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 354:
وَسَمِعَ بَعْضُ الْعَرَبِ الْأَقْحَاحِ قَارِئًا يَقْرَأُ هٰذِهِ الْآيَةَ فَقَالَ: إِنَّمَا هُوَ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ الْعَرَبِ، فَقِيلَ لَهُ: إِنَّمَا هُوَ بَيْنَ النَّاسِ، فَقَالَ: إِنَّا لِلّٰهِ، ذَهَبَ مُلْكُ الْعَرَبِ وَرَبِّ الكعبة.

2 H: "akvâm-ı insâniye".

3 B -"ve terbiye".

﴿١٥٠﴾ سَنُلْقٖى فٖى قُلُوبِ الَّذٖينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَٓا اَشْرَكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ سُلْطَانًاۚ وَمَأْوٰيهُمُ النَّارُۜ وَبِئْسَ مَثْوَى الظَّالِمٖينَ ﴿١٥١﴾ وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهُٓ اِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِاِذْنِهٖۚ حَتّٰٓى اِذَا فَشِلْتُمْ وَتَنَازَعْتُمْ فِى الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَرٰيكُمْ مَا تُحِبُّونَۜ مِنْكُمْ مَنْ يُرٖيدُ الدُّنْيَا وَمِنْكُمْ مَنْ يُرٖيدُ الْاٰخِرَةَۚ ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْۚ وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْۜ وَاللّٰهُ ذُوفَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ ﴿١٥٢﴾

[1187] **Meâl-i Şerîfi**

Yoksa siz zannetiniz mi ki Allah içinizden o mücahede edenleri hiç belli etmeden, sabredenleri belli etmeden cennete girivereceksiniz? (142). Celâlim hakkı için siz o ölümle karşılaşmadan evvel onu temenni ediyordunuz, fakat[1] işte onu gördünüz, bakıp duruyordunuz[2] (143). Muhammed de ancak bir resuldür, ondan evvel resuller hep geldi geçti. Şimdi o ölür veya katledilirse siz ardınıza dönüverecek misiniz? Her kim ardına dönerse elbette Allah'a bir zarar edecek değil, fakat şükredenlere Allah yarın mükâfat verecek (144). Hem Allah'ın izni olmadıkça kimseye ölmek yok, o vadesiyle yazılmış, şaşmaz [1188] bir yazı, bununla beraber kim dünya sevâbını isterse ona ondan veririz, kim de[3] âhiret sevâbını isterse ona da ondan veririz, şükredenlere ise muhakkak mükâfat vereceğiz (145). Nice peygamber maiyyetinde rubûbiyet-âşinâ birçok erenler harb ettiler de Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı fütur getirmediler, zaaf göstermediler, miskinlik etmediler. Allah da sabredenleri sever (146). Başka bir söyledikleri de yoktu, sade "yâ Rabbenâ, bize günahlarımızı ve işimizde taşkınlıklarımızı mağfiret buyur, cihad meydanında ayaklarımızı iyi dire ve kâfirlere karşı bizleri mansur kıl!" diyorlardı (147). Bi'n-netîce Allah da kendilerine hem dünya

---

1 F +"~~şimdi~~".
2 F: "onu baka baka gördünüz ~~bakıp duruyordunuz~~".
3 F -"de".

sevâbını verdi hem de âhiretin güzel sevâbını, öyle ya Allah güzel iş yapan muhsinleri[1] *sever (148). Ey o bütün iman edenler! Eğer kâfirlere itaat edecek olursanız sizi tersinize çevirirler de öyle bir inkılâba uğrarsınız ki bütün hüsran içinde kalırsınız (149). Doğrusu sizin mevlânız bir Allah'tır ve O yardım edeceklerin en hayırlısıdır (150). Allah'ın hiçbir burhan indirmediği şeyleri O'na şerîk*[2] *koştukları için biz o kâfirlerin kalblerine korku düşüreceğiz, onların varacakları yer cehennemdir, ne de kötüdür o zâlimler yatağı (151). Fi'l-hakīka Allah'ın size vaadi doğru çıktı. O hengâmda onları doğruyordunuz, ta o sevdiğiniz galebeyi Allah size gösterdikten sonra isyan edip verilen emirde nizâʿa kalkarak yıldığınız lahzaya kadar ki kiminiz dünyayı istiyordu*[3]*, kiminiz âhireti istiyordu. Sonra Allah sizi mübtelâ kılmak için onlardan çevirdi, maʿamâfîh sizden af da etti, Allah'ın mü'minlere bir fazlı var (152).*[4]

{وَلَقَدْ كُنْتُمْ تَمَنَّوْنَ الْمَوْتَ... الآية} Bu hitab, mü'minlerden bir kısım[5] hakkındadır ki bâlâda zikredildiği üzere Resûlullah Bedir'e ansızın çıktığı

---

1 B: "yapanları".
2 B: "şirk".
3 F: "istiyor".
4 H: "Yoksa Allah hiç cihad edenleri belli etmeden, sabredenleri belli etmeden siz cennete girivereceksiniz mi zannettiniz? (142). Celâlim hakkı için siz ölümle karşılaşmadan evvel onu temenni etmiştiniz, şimdi onu gözünüz baka baka gördünüz (143). Muhammed başka bir şey değil ancak bir resul, ondan evvel resuller hep geldi geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse siz ardınıza dönüverecek misiniz? Kim ardına dönerse şüphe yok ki Allah'a zerrece bir zarar edecek değil, fakat şükredenlere Allah mükâfat edecek (144). Hem hiç kimse için Allah'ın izni olmadıkça ölmek yok, o vadesiyle yazılmış şaşmaz bir kitap. Bununla beraber kim dünya sevabını isterse ona ondan veririz, kim âhiret sevabını isterse ona da ondan veririz, şükredenlere de mükâfat vereceğiz (145). Nice peygamber vardı ki maiyyetinde birçok erenler harb ettiler de Allah yolunda başlarına gelenlerden dolayı fütur getirmediler, zaaf göstermediler, miskinlik etmediler. Allah da sabredenleri sever (146). Söyledikleri de şundan ibaret idi: 'Yâ Rabbenâ, bize günahlarımızı ve işlerimizde taşkınlıklarımızı bağışla, cihad meydanında ayaklarımızı dire ve bizi kâfirlere karşı mansur buyur!' (147). Bi'n-netîce Allah da kendilerine hem dünya sevabını verdi hem de âhiretin güzel sevabını, ve Allah güzel iş yapanları sever (148). Ey o bütün iman edenler! Eğer kâfirlere itaat edecek olursanız sizi tersinize çevirirler de öyle bir inkılâba uğrarsınız ki hüsran içinde kalırsınız (149). Doğrusu sizin mevlânız Allah'tır, yardım edeceklerin de en hayırlısı O'dur (150). Biz o kâfirlerin kalblerine korku düşüreceğiz, Allah'ın hiçbir burhan indirmediği şeyleri Allah'a şerîk koştukları için, onların varacakları yer cehennemdir, hem ne kötüdür o zâlimlerin yatağı (151). Fi'l-hakīka Allah'ın size vaadi doğru çıktı. Zira o kâfirleri cansız düşürüyordunuz, tâ müştâk olduğunuz galebeyi Allah size gösterdikten sonra isyan edip verilen emirde nizâʿa kalkarak yılıklık ettiğiniz lahzaya kadar ki kiminiz dünyayı istiyor, kiminiz âhireti istiyordu. Sonra Allah sizi mübtelâ kılmak için onlardan çekti ve fi'l-vâkiʿ günahlarınızı af da etti, Allah'ın mü'minlere bir fazlı var (152)".
5 B: "kısmı".

için harb olacağını zannetmemişler ve binâenʿaleyh gazve-i Bedir'de bulunamamışlardı. Ashâb-ı Bedr hakkındaki tekrîmât-ı ilâhiyeyi anladıkları zaman gitmediklerine nedamet ederek "ah keşke biz de Ashâb-ı Bedr gibi katlolunup şehid olaydık" diye düşmanla çarpışmak için iştiyak beslemeye başlamışlardı ve hatta Medine'de müdafaaya [1189] râzı olmayıp Uhud'a çıkmak için teşvik edenler de bunlardı. Fakat muharebeye çıkıp vakʿa-i mezkûre olunca birçokları sebat edemediler. Bu âyet bunlar hakkında nâzil olmuş ve mukaddemâ harbi arzu ederek ölümü temenni ettikleri hâlde onu görünce bakıp kalmalarından dolayı itâb buyurulmuştur.[1] Bazı müfessirîn diyorlar ki burada "mevt"ten murad, harbdir. Çünkü harb, ağleb-i ahvâlde ölümü tazammun eder. Bu itibar ile kendi nefsinde ölüme râzı olmayan harbi de temenni etmez. İşte harb ile mevt beynindeki bu alâkaya binâen çıkıp düşmanla çarpışmak arzusundan "temennî-i mevt" ile tâbir buyurulmuştur. Yoksa maksud bizzat temennî-i mevt değildir. Zira bir Müslüman için temennî-i mevt meşrû değildir. Hatta harbde temennî-i şehâdet bile câiz olamayacağına ve çünkü bunda küffârın galebesini temenni mânası bulunacağına zâhib olanlar olmuştur. Lâkin doğrusu temennî-i şehâdette beis yoktur. Ve bu âyette temennî-i mevt de temennî-i şehâdet mânasına olmak zâhirdir. Ancak iyi anlaşılmak lâzım gelir ki[2] temennî-i şehâdet düşmanın galebesini temenni eder gibi bizzat mevti temenni etmek suretinde olmamalıdır. Asıl maksad hak yolunda şehadet rütbesine nâil olmak ve indallah mevʿud olan hayât-ı hakīkiyeye ermektir ki bunda temennî-i mevt bir vesile olmak itibariyle zımnî kalır. Velhâsıl ölmek için yaşamakla âhirette hakikaten yaşamak için ölmek arasında pek büyük bir fark vardır. Harb edecek olanlar sırf bu maksadla hareket etmeli ve ölüme mülâkī oldukları zaman da ondan kaçınmamalı ve bu imandan ferâgat eylememelidirler. Uhud muharebesi her mânasıyla tedâfüʿî bir harb olduğu gibi tecavüz

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 248:
قال أبو جعفر: وإنما قيل: «ولقد كنتم تمنون الموت من قبل أن تلقوه»، لأن قوما من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم ممن لم يشهد بدرا، كانوا يتمنون قبل أحد يوما مثل يوم بدر، فيبلوا الله من أنفسهم خيرا، وينالوا من الأجر مثل ما نال أهل بدر. فلما كان يوم أحد فر بعضهم، وصبر بعضهم حتى أوفى بما كان عاهد الله قبل ذلك، فعاتب الله من فر منهم فقال: «ولقد كنتم تمنون الموت من قبل أن تلقوه»، الآية، وأثنى على الصابرين منهم والموفين بعهدهم.

2 H ve F +"~~maksad~~".

eden düşmana karşı meydan muharebesine çıkmak arzusunu besleyen bu Müslümanların şevk ve hâhişleri de caʿlî bir nümâyiş olmayıp samimi bir eser-i iman olduğunda hiç şüphe yoktu. Fakat لَيْسَ الْخَبَرُ كَالْعِيَانِ mûcebince bugünkü arzu ile yarınki vâkıʿa-i fiʿliye [1190] arasında azîm bir fark bulunduğundan kalb u kavlin fiile intibâkı mühim bir mesele teşkil eder ki asıl sadâkat-i iman da[1] bundadır. رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ [el-Ahzâb 33/23][2] Binâenʿaleyh herhangi bir harbe karar vermek için kemâl-i ciddiyetle iyi düşünmeli ve bir kere harbe başladıktan sonra artık dönmeyi hatıra getirmemeli, ölmek de lâzım gelse onu sabr u sebat ile seve seve karşılamalıdır. Yoksa kanını son damlasına kadar akıtmaya yeminler ederek harbi kızıştırıp da selâmeti firar etmekte arayanlar hiçbir zaman selâmet bulamazlar hem[3] âlemi perişan ederler, hem de kendileri dünya ve âhiret mahv ü muzmahil olurlar.

{وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌۚ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُۜ اَفَائِنْ مَاتَ اَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ} Rivayet olunuyor ki Uhud günü iki ordu çarpışmaya başlayıp harb kızışınca Resûlullah "Şu kılıcımı hakkıyla kim alır da bükülünceye kadar düşmana çalar?" buyurmuş ve onu Ebû Dücâne Simâk b. Hareşeti'l-Ensârî almış ve başına da[4] kırmızı sarık sarıp salınarak ve;

أَنَا الَّذِي عَاهَدَنِي خَلِيلِي وَنَحْنُ بِالسَّفْحِ لَدَى النَخِيلِ
أَنْ لَا أَقُومَ الدَّهْرَ فِي الْكَيُّولِ أَضْرِبُ بِسَيْفِ اللهِ وَالرَّسُولِ

diyerek maiyyetinde birkaç Müslüman ile beraber harbe dalmıştı. Resûlullah "Bu azametli yürüyüşü Allah ve Resûlü sevmez ama bu makam müstesnâ" buyurdu. O da karşısına kim gelirse vurup öldürüyordu.[5] Hazret-i Ali ve Hazret-i Hamza ve Saʿd b. Ebî Vakkas

1 M ve B -"da".
2 "…o erler ki Allah'a verdikleri ahde sadâkat ettiler…"
3 M ve B: "ve".
4 H ve F: "bir de".
5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 66-69. Krş. İbn İshâk, *Sîre,* thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1398/1978, s. 326; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IV, 217:
وَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ يَأْخُذُ هَذَا السَّيْفَ بِحَقِّهِ؟ فَقَامَ إِلَيْهِ رِجَالٌ، فَأَمْسَكَهُ عَنْهُمْ، حَتَّى قَامَ إِلَيْهِ أَبُو دُجَانَةَ سِمَاكُ بْنُ خَرَشَةَ، أَخُو بَنِي سَاعِدَةَ، فَقَالَ: وَمَا حَقُّهُ يَا رَسُولَ اللهِ؟ قَالَ: أَن تشرب بِهِ الْعَدُوَّ حَتَّى يَنْحَنِيَ، قَالَ: أَنَا آخُذُهُ يَا رَسُولَ اللهِ بِحَقِّهِ، فَأَعْطَاهُ إِيَّاهُ. وَكَانَ أَبُو دُجَانَةَ رَجُلًا شُجَاعًا يَخْتَالُ عِنْدَ الْحَرْبِ، إِذَا كَانَتْ، وَكَانَ إِذَا أَعْلَمَ بِعِصَابَةٍ لَهُ حَمْرَاءَ، فاعتصب بهَا على لناس

düşman[1] saflarına dalarak pek kahramânâne harb etmişler ve Hazret-i Ali kılıcı bükülünceye kadar çarpışmıştı. Bu suretle Allah Müslümanlara nusret ihsan etmiş, müşrikler hayli telefât vermiş ve bozulmuştu da ganimet toplanmaya başlamıştı[2]. Bunu gören okçuların ekserîsi ganimete iştirak etmek için kumandanları Abdullah b. Cübeyr'in menʿine rağmen mevkiʿlerini bırakıp koştular. Müşârun ileyhin yanında ve Resûlullah'ın muhafazasını [1191] emrettiği o mevkiʿde ancak sekiz kişi kaldı. Düşmanın sağ cenah kumandanı olup ilk önce Hazret-i Zübeyr'in karşısında ricʿat etmiş bulunan Hâlid b. Velîd kalan okçuların azlığını ve arka tarafın boşa kaldığını görünce derhâl iki yüz elli kadar süvari ile Şıʿb tarafından şiddetli bir hücum yaparak kalan okçuları şehid edip asker-i İslâm'ı arkadan vurdular ve yarıp dağıttılar ve bütün kuvvetleriyle Resûlullah'a doğru hücum ettiler. Ashâb-ı kiram şiddetle çarpıştılar, otuz kadar zat musâb oldu, Abdullah b. Kamie sokulup Resûlullah'a bir taş atarak mübarek rabâʿiye dişini kırdı ve vech-i saâdetini yaraladı ve katl maksadıyla atıldı -bir rivayette taşı atan Utbe b. Ebî Vakkas idi-. Musʿab b. Umeyr müdafaaya şitâb etti, fakat İbn Kamie bunu şehid etmiş ve

---

أَنَّهُ سيُقَاتِلُ، فَلَمَّا أَخَذَ السَّيْفَ مِنْ يَدِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخْرَجَ عِصَابَتَهُ تِلْكَ، فَعَصَبَ بِهَا رَأْسَهُ، وَجَعَلَ يَتَبَخْتَرُ بَيْنَ الصَّفَّيْنِ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَحَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَسْلَمَ، مَوْلَى عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ، عَنْ رَجُلٍ مِنْ الْأَنْصَارِ مِنْ بَنِي سَلِمَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حِينَ رَأَى أَبَا دُجَانَةَ يَتَبَخْتَرُ: إِنَّهَا لمشية يبغضها انه، إِلَّا فِي مِثْلِ هَذَا الْمَوْطِنِ... قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَاقْتَتَلَ النَّاسُ حَتَّى حَمِيَتْ الْحَرْبُ، وَقَاتَلَ أَبُو دُجَانَةَ حَتَّى أَمْعَنَ فِي النَّاسِ. قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: حَدَّثَنِي غَيْرُ وَاحِدٍ، مِنْ أَهْلِ الْعِلْمِ، أَنَّ الزُّبَيْرَ بْنَ الْعَوَّامِ قَالَ: وَجِدْتُ فِي نَفْسِي حِينَ سَأَلْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ السَّيْفَ فَمَنَعْنِيهِ وَأَعْطَاهُ أَبَا دُجَانَةَ، وَقُلْتُ: أَنَا ابْنُ صَفِيَّةَ عَمَّتِهِ، وَمِنْ قُرَيْشٍ، وَقَدْ قُمْتُ إِلَيْهِ فَسَأَلْتُهُ إِيَّاهُ قَبْلَهُ، فَأَعْطَاهُ إِيَّاهُ وَتَرَكَنِي، وَاللهِ لَأَنْظُرَنَّ مَا يَصْنَعُ، فَاتَّبَعْتُهُ، فَأَخْرَجَ عِصَابَةً لَهُ حَمْرَاءَ، فَعَصَبَ بِهَا رَأْسَهُ، فَقَالَتْ الْأَنْصَارُ: أَخْرِجْ أَبُو دُجَانَةَ عِصَابَةَ الْمَوْتِ، وَهَكَذَا كَانَتْ تَقُولُ لَهُ إِذَا تَعَصَّبَ بِهَا. فَخَرَجَ وَهُوَ يَقُولُ:

أَنَا الَّذِي عَاهَدَنِي خَلِيلِي ... وَنَحْنُ بِالسَّفْحِ لَدَى النَّخِيلِ
أَلَّا أَقُومَ الدَّهْرَ فِي الْكَيُّولِ ... أَضْرِبْ بِسَيْفِ اللهِ وَالرَّسُولِ

قَالَ ابْنُ هِشَامٍ: وَيُرْوَى فِي الْكُبُولِ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: فَجَعَلَ لَا يَلْقَى أَحَدًا إِلَّا قَتَلَهُ. وَكَانَ فِي الْمُشْرِكِينَ رَجُلٌ لَا يَدَعُ لَنَا جَرِيحًا إِلَّا ذَفَّفَ عَلَيْهِ، فَجَعَلَ كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا يَدْنُو مِنْ صَاحِبِهِ. فَدَعَوْتُ اللهَ أَنْ يَجْمَعَ بَيْنَهُمَا، فَالْتَقَيَا، فَاخْتَلَفَا ضَرْبَتَيْنِ، فَضَرَبَ الْمُشْرِكُ أَبَا دُجَانَةَ، فَاتَّقَاهُ بِدَرَقَتِهِ، فَعَضَّتْ بِسَيْفِهِ، وَضَرَبَهُ أَبُو دُجَانَةَ فَقَتَلَهُ ثُمَّ رَأَيْتُهُ قَدْ حَمَلَ السَّيْفَ عَلَى مَفْرِقِ رَأْسِ هِنْدِ بِنْتِ عُتْبَةَ، ثُمَّ عَدَلَ السَّيْفَ عَنْهَا. قَالَ الزُّبَيْرُ فَقُلْتُ: اللهُ وَرَسُولُهُ أَعْلَمُ. قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: وَقَالَ أَبُو دُجَانَةَ سِمَاكُ بْنُ خَرَشَةَ: رَأَيْتُ إِنْسَانًا يَخْمُشُ النَّاسَ خَمْشًا شَدِيدًا، فَصَمَدْتُ لَهُ، فَلَمَّا حَمَلْتُ عَلَيْهِ السَّيْفَ وَلْوَلَ فَإِذَا امْرَأَةٌ، فَأَكْرَمْتُ سَيْفَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ أَضْرِبَ بِهِ امْرَأَةً.

Müslim, Fedâil, 128. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 123:

عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَخَذَ سَيْفًا يَوْمَ أُحُدٍ فَقَالَ: «مَنْ يَأْخُذُ مِنِّي هَذَا؟» فَبَسَطُوا أَيْدِيَهُمْ، كُلُّ إِنْسَانٍ مِنْهُمْ يَقُولُ: أَنَا، أَنَا، قَالَ: «فَمَنْ يَأْخُذُهُ بِحَقِّهِ؟» قَالَ فَأَحْجَمَ الْقَوْمُ. فَقَالَ سِمَاكُ بْنُ خَرَشَةَ أَبُو دُجَانَةَ: أَنَا آخُذُهُ بِحَقِّهِ. قَالَ: فَأَخَذَهُ فَفَلَقَ بِهِ هَامَ الْمُشْرِكِينَ.

1 B -"düşman".
2 M ve B: "başlanmıştı".

Resûlullah'ı katl eylediği zannıyla dönmüş "Muhammed'i katlettim" demiş idi. O zaman kim olduğu belli olmayan birisi "أَلَا إِنَّ مُحَمَّدًا قَدْ قُتِلَ: Mâlumunuz olsun Muhammed katlolundu" diye acı bir haykırış haykırmış ve bu ses hemen intişar edivermekle her taraftan halk dönüp kaçmaya başlamışlardı ki hatta bu bağıranın İblis olduğu söylenmiştir. Resûlullah ise "إِلَيَّ عِبَادَ اللهِ: Allah'ın kulları, bana doğru!" diye çağırıyordu. Bu sırada ashabdan ilk evvel Kaʿb b. Mâlik kendi tâbiriyle miğferin altında parlayan gözlerinden Resûlullah'ı tanımış, en yüksek sesiyle[1] "Ey maʿşer-i müslimîn! Müjde, Resûlullah işte!" diye alabildiğine bağırmış, Resûlullah da ona sükut işaret vermiş, hemen otuz kadar ashabı[2] Resûlullah'ın yanına toplanmışlar ve himâye etmişler ve nihâyet müşrikleri defʿ eylemişler ve mütebâkīsi dağılmışlardı.[3]

"Muhammed katlolundu" şâyiʿası üzerine çok sarsılmışlar ve perişan olmuşlardı. Bir kısmı "muharebeden sarf-ı nazar edelim" demişler, ellerini salıp oturmuşlar, bazıları "Abdullah b. Übeyy'e gidecek bir adamımız olsa da bize Ebu Süfyân'dan bir eman alıverse" diye [1192] söylenirmiş, birtakım münafıklar da "Muhammed peygamber olsaydı katlolunmazdı, artık eski dininize dönünüz ve ihvânınıza müracaat ediniz" diye izhâr-ı nifak ederlermiş. Binâenʿaleyh bütün bunlara karşı Enes b. Nadr hazretleri -ki Enes b. Mâlik hazretlerinin amcasıdır- kalkmış, "Ey kavim! Eğer Muhammed katlolundu ise Rabb-i Muhammed hayy ve lâyemûttur. Resûlullah'tan sonra sağ kalıp da ne yapacaksınız? Onun muharebe ettiği uğurda muharebe edin ve onun öldüğü uğurda şeref ü şan ile ölün!" demiş, baʿdehu "Allah'ım! Şunların dediklerinden Sana arz-ı[4] iʿtizar[5] ederim ve şunların -yani münafıkların- yaptıklarından Sana teberrî eylerim!" diye

---

1 B: "sesle".
2 M ve B: "eshab".
3 İbn İshâk, *Sîre,* s. 330:

عن عبد الله بن كعب بن مالك أخو بني سلمة قال: قال كعب: عرفت عينيه تزهران من تحت المغفر فناديت بأعلى صوتي: يا معشر المسلمين أبشروا هذا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأشار إلي أن أنصت، فلما عرف المسلمون رسول الله صلى الله عليه وسلم نهضوا به، ونهض معهم نحو الشعب، معه: أبو بكر بن أبي قحافة، وعمر بن الخطاب، وعلي بن أبي طالب، وطلحة بن عبيد الله، والزبير بن العوام، والحارث بن الصمة رضي الله عنهم أجمعين، في رهط من المسلمين،

4 M ve B -"arz-ı".
5 M: "i'tizaz". Sonraki baskılarda "i'tizar" şeklinde düzeltilmiştir; B: "ittiʿâz".

dua ettikten sonra kılıcını çekip muharebeye atılmış ve şehid oluncaya kadar harb etmiş ki yetmiş yara aldığı rivayet olunuyor.[1] Ve birtakım zevât da aynı suretle şehid olmuşlardı[2] ki Saʿd b. Rebîʿ ve kanlar içinde yuvarlanan ensârî bu cümleden idi. Kaçanların bazıları Medine'ye kadar gitmişler ve ekserîsi dağda kalmışlar ve sonra toplanmışlar ve düşman açıldıktan sonra Resûlullah da maiyyetindekilerle beraber oraya çıkmış ve birleşmişlerdi.[3] İşte bu âyet bu katl şâyiʿası üzerine terk-i vazîfe edenleri terbiye ve makām-ı sıddîkīne irşad için nâzil olmuştur. Vakʿa şâyiʿa-i katl üzerine olduğu hâlde âyette mevtin takdîmi Resûlullah hakkında katlin vâkiʿ olmadığı ve olmayacağı ve fakat mevtin behemehâl vukūʿ bulacağı cihetle bilhassa vefât-ı Peygamberî sırasında zuhur edecek hâdisâta[4] celb-i dikkat etmek ve o nokta-i nazarla terbiye-i dîniyeyi takviye eylemek hikmetini tazammun eylemektedir.

وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ [el-Mâide 5/67][5] buyurulmuş olduğu hâlde birtakım ashâbın katl şâyiʿasına nasıl ihtimal verebildikleri meselesine gelince: Evvelâ bunun o zaman nâzil olmuş bulunduğu mâlum değildir, ve katledilmiş peygamberler de vardır. Sâniyen her âyet herkesin mâlumu olmayabilir. Sâlisen herkes için her bildiğini her zaman ve her [1193] makamda derhâtır etmek kābil olamaz. Ale'l-husûs böyle dehşetli hâileler

---

1 İbn İshâk, *Sîre*, s. 330:

حدثني القاسم بن عبد الرحمن بن رافع أخو بني عدي بن النجار قال: انتهى أنس بن النضر –وهو عم أنس بن مالك، وبه سمي أنس أنساً– إلى عمر بن الخطاب، وطلحة بن عبيد الله رضي الله عنهم في رجال من المهاجرين والأنصار وقد ألقوا بأيديهم فقال: ما يجلسكم؟ قالوا: قتل رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: فما تضنون بالحياة بعده؟ قوموا فموتوا على ما مات عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم استقبل القوم فقاتل حتى قتل.

Buhârî, Cihâd, 12:

عَنْ أَنَسٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ، قَالَ: غَابَ عَمِّي أَنَسُ بْنُ النَّضْرِ عَنْ قِتَالِ بَدْرٍ، فَقَالَ: «يَا رَسُولَ اللّٰهِ غِبْتُ عَنْ أَوَّلِ قِتَالٍ قَاتَلْتَ الْمُشْرِكِينَ، لَئِنِ اللّٰهُ أَشْهَدَنِي قِتَالَ الْمُشْرِكِينَ لَيَرَيَنَّ اللّٰهُ مَا أَصْنَعُ» فَلَمَّا كَانَ يَوْمُ أُحُدٍ، وَانْكَشَفَ الْمُسْلِمُونَ، قَالَ: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَعْتَذِرُ إِلَيْكَ مِمَّا صَنَعَ هَؤُلاَءِ –يَعْنِي أَصْحَابَهُ– وَأَبْرَأُ إِلَيْكَ مِمَّا صَنَعَ هَؤُلاَءِ –يَعْنِي الْمُشْرِكِينَ–» ثُمَّ تَقَدَّمَ، فَاسْتَقْبَلَهُ سَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ، فَقَالَ: «يَا سَعْدُ بْنَ مُعَاذٍ، الجَنَّةَ وَرَبِّ النَّضْرِ إِنِّي أَجِدُ رِيحَهَا مِنْ دُونِ أُحُدٍ»، قَالَ سَعْدٌ: فَمَا اسْتَطَعْتُ يَا رَسُولَ اللّٰهِ مَا صَنَعَ، قَالَ أَنَسٌ: فَوَجَدْنَا بِهِ بِضْعًا وَثَمَانِينَ ضَرْبَةً بِالسَّيْفِ أَوْ طَعْنَةً بِرُمْحٍ، أَوْ رَمْيَةً بِسَهْمٍ وَوَجَدْنَاهُ قَدْ قُتِلَ وَقَدْ مَثَّلَ بِهِ الْمُشْرِكُونَ، فَمَا عَرَفَهُ أَحَدٌ إِلَّا أُخْتُهُ بِبَنَانِهِ، قَالَ أَنَسٌ: كُنَّا نُرَى أَوْ نَظُنُّ أَنَّ هَذِهِ الآيَةَ نَزَلَتْ فِيهِ وَفِي أَشْبَاهِهِ «مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ» إِلَى آخِرِ الآيَةِ (الأحزاب ٣٣/٢٣)

2 M ve B: "olmuşlardır".

3 Bk. İbn İshâk, *Sîre*, s. 326-335; Vâkıdî, *el-Megāzî,* nşr. M. Jones, Beyrut: Dâru'l-Aʿlemî, 1409/1989, I, 227-237; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 69-83.

4 H +"daha ziyade".

5 "…Allah seni insanlardan koruyacak…"

karşısında şiddet-i teessür ile bildiğini unutmak avârız-ı beşeriyedendir. Nitekim Hazret-i Ömer vefât-ı Peygamberî günü işbu وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌ âyetini ancak Hazret-i Ebû Bekir'in ihtârıyla derhâtır etmişti.[1]

"**İnkılâb ʿale'l-aʿkāb**[2]" esasen ökçeler üzerine dönmek demektir ki asker yürüyüşünde olduğu gibi tam sağdan veya soldan geri dönmektir. İki ökçeyi birden yerinde çevirmek suretiyle اِنْقِلَاب عَلَى الْعَقِبَيْنِ ayakları çaprazlaştırdığından yürümeyi imkânsız bırakır. Kur'an'da bu tâbir ya harbde firardan kinaye veya dinde irtidaddan mecaz olmak üzere iki mânaya muhtemildir. Burada zâhir olan irtidad mânasıdır ki harbden firar dolayısıyla istifhâm-ı inkârî ile "irtidad mı edeceksiniz?" diye bir tevbih ifade eder. Ve vefât-ı Peygamberîden sonra Müslümanların vazifelerini ihtar eyler. Ve bu tevbîh ü ihtârın hâsılı da şu olur: Muhammed ancak bir resûldür. Ondan evvelki bütün resuller ise gelmiş geçmişlerdir. Binâenʿaleyh Muhammed de onlar gibi gidecektir. Bu cihetle onun diğer enbiyâdan bir[3] farkı yoktur. Peygamberlerin tebliğ ettikleri şeriatların bekāsı için de kendi bekāları şart değildir. Evvelki peygamberlerin hepsi vefat etti. İman eden tâbiʿleri sebat edip dinlerini muhafaza ve müdafaa eylediler. Risâletin hükmü budur. Risâlet-i Muhammediyenin hükmü de başka değildir. Bu böyle iken şayet Muhammed vefat eder veya katlolunursa siz onun dininden dönüverecek veya onu müdafaa etmeyecek misiniz ki bir katl şâyiʿası üzerine kaçmaya kalktınız? Hayır, vefât-ı Muhammedîden sonra sizin hayr u menfaatiniz dönmekte değil, sebattadır. O zaman bu vazife tamamen size kalacak ve siz ahdinizde durup onu edâ ederseniz şâkirînden olacaksınız ve behemehal Cenâb-ı Allah'ın mükâfâtına ereceksiniz. Nitekim enbiyâ-yı sâlifenin ümmetleri de ancak öyle[4] mesʿud olagelmişlerdir[5].

---

1 Buhârî, Megāzî, 83.
2 M: "a'kıb"; B: "ʿakıb".
3 B -"bir".
4 B: "böyle".
5 H: "olabilmişlerdir".

[1194] Burada قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ nazm-ı celîli Resûl'den hâl veya sıfat veya bir cümle-i istinâfiye olarak bir kübrâ mevkiʿindedir. Ve bütün resullere âm olduğu zâhir bulunduğundan Hazret-i Îsâ dahi bunda dâhil olmuş bulunur. Ve bu nass-ı âmmın mütevâtir olmayan hadislerle[1] tahsîsi câiz olmamak lâzım gelir. وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ [en-Nisâ 4/157][2] âyeti de nefy-i katl ve[3] salbde katʿî ise de ale'l-ıtlâk nefy-i mevtte katʿî olmadığından bunu muhassıs olamaz. Binâenʿaleyh Hazret-i Îsâ'nın ölmediği ve nüzûl edeceği hakkında vârid olan ehâdîs-i sahîhanın mânasını mevt-i maʿrûftan başka bir veche haml etmek iktizâ edecektir. Çünkü قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ nass-ı âmmının umûmu üzere cârî olmadığı farz edilecek olursa âyetin tamâmî-i takrîbi[4] cây-ı işkâl olacaktır. Zira kaziyye, külliye olmadığı takdirde bazı enbiyâda sebk-i misâl ile tecvîz-i mevt sâbit olsa bile hepsinde vahdet-i hükmü isbat edecek olan tahkīk-i mevt sâbit olmayacaktır.

{وَسَيَجْزِى اللّٰهُ الشَّاكِرِينَ} Burada "şâkirîn"den murad, İslâm'da sebat ederek îfâ-yı vazife edenlerdir. Bunun için "sâbitîn" veya "tâiʿîn" ile tefsir edilmiştir. Hazret-i Ali "sâbitîn" ile tefsir eder ve der imiş ki: "Bunlar Ebû Bekir ve arkadaşlarıdır. Ve Ebû Bekir emîr-i şâkirîndir".[5] Binâenʿaleyh âyet, katl şâyiʿası üzerine ricʿat ve firârın irtidad değilse de ona yakın bir kebîre olduğunu ifham ile bir tevbih ve mü'minîni makām-ı sıddîkīne iʿlâ edecek bir terbiyeyi muhtevî olduğu gibi bilhassa vefât-ı Peygamberî sırasındaki irtidad vekāyiʿinin ve Hazret-i Ebû Bekir'in bunlara karşı metânet-i sıddîkiyesiyle muvaffakiyyât-ı cemîlesine bir işareti muhtevîdir. Ve bu şükrânın dünyada mükâfâtı da devlet-i İslâm'ın teessüsü olmuştur.

{وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تَمُوتَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ} Katl şâyiʿası üzerine perişan olanlar üzerinde [1195] iki histen biri veya her ikisi âmil olduğu anlaşılıyor

---

1 B: "hâdiselerle".
2 "…hâlbuki onu ne katlettiler ne salb ettiler, velâkin kendilerine bir benzetme yapıldı…"
3 B: "veya".
4 Takrîb, bir delîlin matlûbu istilzam edecek vechile sevki demektir [Müellifin notu].
5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 252. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 365:
عن علي في قوله: «وسيجزي الله الشاكرين»، الثابتين على دينهم أبا بكر وأصحابه. فكان عليّ رضي الله عنه يقول: كان أبو بكر أمين الشاكرين، وأمين أحِباء الله، وكان أشكرَهم وأحبَّهم إلى الله.

ki, birisi vefât-ı Peygamberîden son derece müteessir olarak her şeyden vazgeçmek, diğeri de düşman karşısında ölümden korkup can havline düşmektir. وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌ evvelkine cevap olduğu gibi, işbu وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ de ikinciye veya her ikisine karşı tesliye ve irşâdı mutazammın olarak metanet ile cihâda sevk ve bu babda bu iki endişenin bile bir mazeret teşkil edemeyeceğini beyan etmektedir. Fi'l-vâkiʿ Allah teâlâ'nın izn ü irâdesi taʿalluk etmeksizin hiçbir kimsenin ölmesi ihtimâli yoktur. Gerek döşekte olsun gerek katl ile olsun ale'l-ıtlâk ölüm böyle olunca Allah'ın irâdesi taʿalluk etmeden ne düşmanın savletiyle, ne de kendi arzusuyla kimse ölmez. Demek Muhammed vefat eder veya katlolunursa düşmanın savletiyle değil, Allah'ın izniyle olacaktır. Kezâlik herhangi bir şahıs da ölecek veya katledilecek olursa o da düşmanın savletiyle değil Allah'ın emriyledir. Ve bunun böyle olduğu da Uhud vakʿasının netâic-i tecribeviyesinden biri olmak üzere sâbittir. Eğer böyle olmasa idi o gün hiç kimse kurtulamazdı. Binâenʿaleyh her iki takdirde Allah'ı unutmamak ve irâde-i ilâhiyeye kemâl-i rızâ ile itaat edip îfâ-yı vazife etmek lâzım gelir. Meydân-ı harbde vazife ise küffâra karşı koymak ve iʿlâ-yı kelimetullâh uğrunda hiçbir şeyden endişe etmemektir. İyi bilmelidir ki korkunun ecele fâidesi yoktur. Kâfirlere mağlub olanlar bir müddet berhayat kalsalar bile irtidad tehlikesine mâruzdurlar. Allah'ın izniyle ölüm ise {كِتَابًا مُؤَجَّلًا} müeccel bir surette yazılıdır, yani indallah bir vakt-i maʿlûm ile mukadderdir ki ne ileri gider ne geri kalır. ❁ Bir insan vâkiʿde her hangi suretle ölecekse öylece[1] ölür. Ve onun dünyada iki ömrü yoktur. Binâenʿaleyh iki eceli de yoktur.[2] Bazı kimseler "ecel-i müsemmâ" ve "ecel-i kazâ" diye iki ecel tasavvur ederler. Ve "zavallı, ecel yetmeden kazâya uğradı" derler. Bilmezler ki [1196] vakiʿ ne ise ömür, ecel odur. Ve o kimsenin indallah vakt-i maʿlûmu ondan ibarettir. Bundan mâʿadâsı hakikaten değil, imkân-ı zâtî ve aklî üzerine mübtenî faraziyyât ve ihtimâlâttır. Herkesin vâkiʿde ömrünün, ecelinin vahdeti, inkâr imkânı bulunmayan bir hakīkat-i bedîhiye olduğu hâlde birtakımlarının bunu

1 M ve B: "öyle".
2 B -"Binâenʿaleyh iki eceli de yoktur".

bir mes'ele-i muʿdile imiş gibi "ecel bir mi iki mi" diye bahse kalkışmaları meseleyi kavrayamamalarından neş'et eder. Evet, sırr-ı kader mâlum olmaz ve berhayat bulunan bir kimsenin ne vakit ve ne suretle öleceğini de Allah'tan başka kimse bilmez. Sünnet-i ilâhiyede esbâb-ı mevt olarak tanınmış birçok şeyler de vardır. İnsan ecelinin ne olduğunu bilmediği için bunlardan tevakkī de etmelidir. Ve fakat her hâlde şunu bilmelidir[1] ki bu tevakkī ne irâde-i ilâhiyeyi tağyir, ne de indallah mâlum ve hakikaten mukadder olan eceli tebdil eder. Binâenʿaleyh endîşe-i mevt, tekayyüdât-ı hayâtiye Allah'a karşı olan vezâif-i mühimmeyi unutturmamalıdır. Çünkü hayat ve memâtın bizzat medârı mahza meşiyyetullahtır. Ve bunda kimsenin medhali yoktur. Fakat hayattan istifade ve semerât-ı hayâtı iktitâf edebilmek hususu böyle değildir. Bu cihet irâdât-ı beşeriye ile alâkadardır. Bunun için buyuruluyor ki {وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِه۪ مِنْهَا} ve her kim dünya sevâbı murad ederse ona dünya sevâbından veririz {وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْاٰخِرَةِ نُؤْتِه۪ مِنْهَا} her kim de âhiret sevâbı murad ederse ona da[2] âhiret sevâbından veririz. ۞ مِنْهَا kayıdları gösteriyor ki murad edilenin hepsi verilmezse de her hâlde biraz olsun verilir. Ve irâde-i abd büsbütün hükümsüz kalmaz. Burada sevâb-ı dünya fıkrası ganimet arzusuyla koşanlara bir târizi mutazammındır. {وَسَنَجْزِي الشَّاكِر۪ينَ} O şâkirler ki niʿmet-i İslâm'da sebat edip Allah'ın kendilerine ihsan ettiği kuvvet ü kudreti [1197] mâhulikalehi[3] olan tâate sarf ederek şükrünü edâ ederler ve hiçbir mâniʿa karşısında bundan inhiraf eylemezler. Bu şâkirînden murad ya lâm-ı ʿahd ile şühedâ vesâir mücâhidîn-i maʿhûdedir, veya lâm-ı cins ile ale'l-umûm şâkirîn cinsidir ki mücâhidîn-i mezkûre bunda duhûl-i evvelîn ile dâhildir. Burada cezâ-yı şükürden murad da sevâb-ı uhrevî olduğu siyâkından zâhirdir.

{وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَث۪يرٌ} "**Ribbiyyûn**" رِبِّي'nin cemʿidir ki "rabbânî" gibi, "rabb"e nisbettir. Rabbe kulluk eden demektir. Râ'nın kesri "Basra - Basriyyûn" gibi ism-i mensûb tegayyürâtındandır. "Rabbânî", mürebbî

---

1 B: "bilmek lâzımdır".
2 H ve F -"ona da".
3 B: "mâhulikalehine".

demek olan "rabbân"a nisbet olarak mülâhaza edilebildiği gibi, "ribbî" de cemaat demek olan[1] "ribbe"ye nisbet olarak da tahlil edilmiştir ki esasında ictimâʿî mefhûmu mülâhazasıyla "cemaat" diye tefsir edilmiştir. Bunlardan başka Vâhidî'nin Ferrâ'dan nakli vechile رِبِّيُّونَ evvelûn, yani evvelkiler mânasına da gelir. Bazıları "rabbânî" ile "ribbî" arasında bir mâna farkı bulunduğunu söylemişlerdir. Ezcümle İbn Zeyd demiştir ki "rabbânî" e'imme-i vülât, "ribbî" de raʿiyyedir ki "ribb"e müntesibdirler. Binâenʿaleyh "rabbânî" ve "ribbî" ikisi de "rabb"e intisap mânasını mutazammın olmakla beraber رِبِّيُّونَ "ribb"e intisap ile terbiye ve tâlim görmüş cemaat, "rabbânî" de "rabb"e intisap ile diğerlerini tâlim ve terbiye edebilecek seviyye-i âliyede bulunanlar diye tefrik edilmek en muvâfık mâna olacaktır. Maʿamâfîh bunların müterâdif veya "ribbiyyûn", "rabbâniyyûn"dan eʿam olarak da kullanılması câiz olur. Bâlâda min tarafillah nübüvvete, kitaba, hükm ü hükûmete nâil olmuş bir beşerin insanlara karşı "bana kul olunuz" diye rubûbiyet iddiasına hakkı olmadığı ve لٰكِنْ كُونُوا رَبَّانِيِّنَ [Âl-i İmrân 3/79] mûcebince bunların vazifesi tâlim ve tedris ile rabbâniyyûn yetiştirmek olduğu beyan olunmakla biʿset-i Muhammediye'nin[2] büyük hikmetlerinden birisi de rabbâniyyûn yetiştirmek olduğu anlaşılmış ve baʿdehû كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ [Âl-i İmrân 3/110] fermân-ı ilâhîsi ile [1198] ümmet-i Muhammed'in hayr-ı ümem olacağı da tefhim buyurulmuş idi. İşte burada "Uhud" hâdisesi dolayısıyla ashâb-ı Muhammedî yüksek bir mazmun ile terbiye edilmek üzere, siz böyle hayr-ı ümem olacak rabbânîler olmaya namzed iken enbiyâ-yı sâlifenin ümmetleri kadar da olamayacak mısınız ki katl şâyiʿası karşısında perişan oluverdiniz" meâlinde büyük ve ince bir itâb zemîninde وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ... اِلخ buyurulmuştur.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِنْ تُطِيعُوا الَّذِينَ كَفَرُوا... اِلخ} Ensâr-ı enbiyâya iktidâ için tergībden sonra bu âyetler de "eski dininize dönünüz" diyen münafıkların sözleri sebebiyle nâzil olmuştur. [3]Maʿamâfîh ale'l-umûm kafirlere itaatten

1 H ve F: "olur".
2 H ve F +"en".
3 H ve F +"ve".

tahzir buyurulmuştur. Bu hitâb-ı tahzîr bilhassa şu mânayı tazammun ediyor ki cihaddan firar, küffâra itaat ve mağlubiyete, bu da bi'n-netîce dünya ve âhiret hüsranına[1] müeddî[2] olan irtidâda bâʿis olacak bir felâkettir. {سَنُلْق۪ي ف۪ي قُلُوبِ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ بِمَٓا اَشْرَكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِه۪ سُلْطَانًا} "**er-Ruʿb**", kalbi dolduran korku; "**Sultânen**" hüccet ve burhan ve delil demektir. Şâyân-ı dikkattir ki Müslümanlara büyük bir vaadi tazammun eden bu âyet, kafirlerin hepsinde Allah'a bir şirk bulunduğunu ve şirkin hiçbir esâs-ı ilmîye istinad edemeyen[3] bir zulüm, bir haksızlık olduğunu ve ruʿbun sebebi de bu şirk olacağını işʿâr etmekte ve bu suretle Müslümanları ihlâs-ı tâmma sevk eylemektedir. Binâenʿaleyh maʿnâ-yı âmmıyla "müşrikîn" tâbiri "kâfirîn" tâbirine mürâdif demektir.

Şimdi "Allah teâlâ mü'minlere böyle vaadlerde bulunuyor da Uhud vakʿasında niye bu musibetler oldu?" gibi bir sual hatıra gelirse {وَلَقَدْ صَدَقَكُمُ اللّٰهُ وَعْدَهُ} şurası muhakkak ki Allah size olan vaadini tahakkuk ettirmiş, sıdkını [1199] göstermiş idi, o sırada ki {اِذْ تَحُسُّونَهُمْ بِاِذْنِه۪} siz düşmanları Allah'ın izniyle kesip doğruyordunuz." ❁ "**Hass**", katl ile ibtâl-i his[4] etmek mânasına olup katl-i kesîr ve kökünü kesmek mânalarına gelir. Yani düşmanınızı Allah'ın tevfîkiyle bozmuş, önünüze katmış ʿale't-tevâlî kesiyordunuz ve kesecektiniz, fakat siz bu nusretin tamam olması için sabır, ittikā ve emre itaat gibi lâzım gelen şartlara riayet etmediniz, onun için vaadin tahakkuku o zamana kadar devam edebildi ki {حَتّٰٓى اِذَا فَشِلْتُمْ} nihâyet zaʿf-ı kalbe düştünüz, sabredemeyip ganimete hırs ettiniz {وَتَنَازَعْتُمْ فِي الْاَمْرِ وَعَصَيْتُمْ} emir ve kumandada münâzaʿa ettiniz ve isyan eylediniz. ❁ Çünkü okçular Hazret-i Peygamber'in taʿbiye ettiği ve "her ne olursa olsun buradan ayrılmayınız" dediği mevkiʿden kendi re'yleriyle ayrılmışlar ve kumandanları Abdullah b. Cübeyr'in emrini dinlememişlerdi, bütün bunlar da {مِنْ بَعْدِ مَٓا اَرٰيكُمْ مَا تُحِبُّونَ} Allah'ın size sevdiğiniz zafer ve ganimeti ve hezimet-i aʿdâyı göstermesinden sonra oldu. O hâlde ki {مِنْكُمْ مَنْ يُر۪يدُ الدُّنْيَا}

---

1 H, F ve M: "hüsranı".
2 B: "hüsrân-ı müebbedî".
3 B: "etmeyen".
4 B -"his".

kiminiz dünya arzu ediyordu, ganimete koştu {وَمِنْكُمْ مَنْ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَ} kiminiz de âhiret arzu ediyordu, yerinde kaldı şehid düştü {ثُمَّ صَرَفَكُمْ عَنْهُمْ لِيَبْتَلِيَكُمْ} Allah onu gösterdikten sonra o zaʿf-ı[1] kalbiniz, nizâʿ ve isyânınız üzerine sizi o musibetlerle mübtelâ kılmak ve imtihan etmek için düşmanlardan yüzünüzü çevirdi {وَلَقَدْ عَفَا عَنْكُمْ} maʿamâfîh şurası muhakkak ki nedâmetiniz hasebiyle sizi af da etti {وَاللّٰهُ ذُو فَضْلٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ} Allah teâlâ bu mü'minlere böyle büyük bir fazl u ihsan sâhibidir. [1200] Ve o af sizin nedâmet ve imanınız dolayısıyla bu fazl-ı ilâhînin eseridir. Yoksa bütün bütün mahvolmanız hiçbir şey değildi.

Allah'ın sizi mübtelâ kılması o zaman idi ki veya hatırınıza getirin o zamanı ki:

اِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُنَ عَلٰٓى اَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ ف۪ٓي اُخْرٰيكُمْ فَاَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَٓا اَصَابَكُمْۜ وَاللّٰهُ خَب۪يرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٥٣﴾ ثُمَّ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ اَمَنَةً نُعَاسًا يَغْشٰى طَٓائِفَةً مِنْكُمْۙ وَطَٓائِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ يَظُنُّونَ بِاللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِۜ يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَيْءٍۜ قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِۜ يُخْفُونَ ف۪ٓي اَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَۜ يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هٰهُنَاۜ قُلْ لَوْ كُنْتُمْ ف۪ي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذ۪ينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ اِلٰى مَضَاجِعِهِمْۚ وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا ف۪ي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا ف۪ي قُلُوبِكُمْۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١٥٤﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِۙ اِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُواۚ وَلَقَدْ عَفَا اللّٰهُ عَنْهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَل۪يمٌ ﴿١٥٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ اِذَا ضَرَبُوا فِي الْاَرْضِ اَوْ كَانُوا غُزًّى لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُواۚ لِيَجْعَلَ اللّٰهُ ذٰلِكَ حَسْرَةً ف۪ي قُلُوبِهِمْۜ وَاللّٰهُ يُحْي۪ وَيُم۪يتُۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿١٥٦﴾ وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ ف۪ي سَب۪يلِ

1 B: "zaʿîf".

اللّٰهِ اَوْ مُتُّمْ لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ﴿١٥٧﴾ وَلَئِنْ مُتُّمْ اَوْ قُتِلْتُمْ لَاِلَى
اللّٰهِ تُحْشَرُونَ ﴿١٥٨﴾ فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْۚ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا
مِنْ حَوْلِكَۖ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِى الْاَمْرِۚ فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِۜ اِنَّ
اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ ﴿١٥٩﴾ اِنْ يَنْصُرْكُمُ اللّٰهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْۚ وَاِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذٖى
يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِهٖۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٦٠﴾ وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّۜ وَمَنْ يَغْلُلْ
يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۚ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٦١﴾ اَفَمَنِ اتَّبَعَ
رِضْوَانَ اللّٰهِ كَمَنْ بَٓاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُۜ وَبِئْسَ الْمَصٖيرُ ﴿١٦٢﴾ هُمْ دَرَجَاتٌ
عِنْدَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ بَصٖيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿١٦٣﴾

[1202] **Meâl-i Şerîfi**

O sıra siz boyuna uzaklaşıyordunuz, kimseye dönüp bakmıyordunuz, Peygamber ise arkanızdan sizleri çağırıp duruyordu. Bunun üzerine Allah sizi gama karşı gam ile müsâb[1] *kıldı ki ne elinizden giden zafere ne de başınıza gelen musibete mahzun olmayasınız, ve Allah biliyor ne yapıyordunuz (153). Sonra o gamın arkasından üzerinize bir emniyet indirdi: Bir uyku ki içinizden bir tâifeyi sarıyordu, bir tâife de nefisleri sevdâsına düşmüşlerdi. Allah'a karşı câhiliye zannı, nâhak bir zan besliyorlardı; "var mı bize o emirden bir şey?" diyorlardı. "Hakikat emrin hepsi Allah'ın" de, onlar nefislerinde sana açamadıkları*[2] *bir şey gizliyorlar, "bizim emirden bir hissemiz olsa idi burada katlolunmazdık" diyorlar. De ki: "Evinizde de olsa idiniz üzerlerine*[3] *katl yazılmış bulunanlar yine çıkacak, düşüp kaldıkları yerleri çaresiz boylayacaklardı. Allah sînelerinizdekini yoklamak ve yüreklerinizdekini*[4] *meydana çıkarmak içindir ki bunu başınıza getirdi, Allah sînelerin künhü-*

---

1 B: "musâb".
2 B: "açmadıkları".
3 B: "üzerine".
4 M ve B: "yüreğinizdekini".

nü [1203] bilir (154). O iki cemiyet çarpıştığı gün içinizden arkasını çevirenler, hakikaten onları şeytan sırf bazı kesbleri bahanesiyle kaydırmak istedi, maʿamâfîh Allah kendilerinden affetti. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir (155). Ey o bütün iman edenler! Sakın şunlar gibi olmayın ki küfrettiler de ihvanları arzda bir seyahat ettikleri veya gazâya gittikleri vakit haklarında şöyle dediler: "Yanımızda olsalar ne ölürlerdi ne katlolunurlardı." Allah bunu kalblerinde bir hasret olarak bıraksın diye, hâlbuki hayatı veren de Allah, memâtı veren de, ve Allah her ne yaparsanız görüp duruyor (156). Celâlim hakkı için, eğer Allah yolunda katlolunur veya ölürseniz her hâlde sizin için Allah'ın bir mağfiret ve rahmeti onların dünyada kalıp toplayacakları şeylerden daha[1] hayırlıdır (157). Celâlim hakkı için, ölseniz de katlolunsanız da her hâlde hep Allah'a haşr olunacaksınız (158). Demek[2] mahza Allah'tan bir rahmet iledir ki sen onlara yumuşak bulundun, eğer katı yürekli bir nobran olsa idin elbette etrafından dağılmış gitmişlerdi. O hâlde kusurlarını affet de günahlarına istiğfar ediver ve emirde re'ylerini al, sonra da azmettin mi artık Allah'a mütevekkil ol, çünkü Allah mütevekkil olanları sever (159). Eğer Allah size nusret verirse o vakit size gālib yoktur, ve eğer O sizi yardımsız bırakırsa kimin haddinedir ki O'ndan sonra size yardım etsin? Ancak Allah'a dayansın o hâlde mü'minler (160). Bir peygamber için, emanete hıyanet olur şey değildir. Her kim hıyanet eder, ganimet ve hâsılâttan bir şey aşırırsa boynuna aldığını kıyamet günü yüklenir getirir, sonra da herkese kazandığı ödenir, hiçbirine zulmedilmez (161). Ya o vakit Allah'ın rıdvânı peşinde giden kimse Allah'ın hışmına uğrayan ve yatağı cehennem olan kimseye benzer mi? O ne fenâ meʿâddır (162). Onlar Allah indinde derece derecedirler, ve Allah her ne yapıyorsanız görüp duruyor (163).[3]

---

1 F: "çok".

2 F: "İmdi".

3 H: "O vakit siz boyuna uzaklaşıyordunuz, kimseye dönüp bakmıyordunuz, Peygamber ise arkanızdan sizleri çağırıp duruyordu. Bunun üzerine Allah sizi gama karşı bir gam ile müsâb kıldı ki ne elinizden giden zafere ve ne başınıza gelen musibete mahzun olmayasınız, Allah habîrdir ne yapıyorsanız (153). Sonra da üzerinize bir emniyet indirdi: Bir uyku ki içinizden bir tâifeyi basıyordu, bir tâife de nefisleri sevdâsına düşmüşlerdi. Allah'a karşı câhiliye zannı, nâhak bir zan besliyorlardı; 'var mı bize o emirden

{إِذْ تُصْعِدُونَ} o sıra[1] uzak uzak gidiyordunuz, yahut dağlara çıkıyordunuz {وَلَا تَلْوُنَ عَلٰى اَحَدٍ} ve[2] hiçbir kimseye [1204] dönüp bakmıyordunuz, yani alabildiğine kaçıyordunuz {وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فٖٓي اُخْرٰيكُمْ} Peygamber ise gerinizde, yani dümdarlarınız içinde sizi çağırıp duruyordu. Yukarıda nakledildiği üzere إِلَيَّ عِبَادَ الله، إِلَيَّ عِبَادَ الله diye çağırıyordu. Demek ki firârın şiddetinden merkez, sâka hâlinde, yani dümdar gibi kalmıştı, böyle[3] oldu da {فَاَثَابَكُمْ غَمًّا بِغَمٍّ} Allah sizi gam üstüne gam ile cezâlandırdı. O ganimet zâyiʿ oldu. Katlolunuyor, yaralanıyordunuz, düşmanın zaferiyle dağdâr oluyordunuz. Peygamber'i[4] öldürmek için vukūʿ bulan hücum ile dilhun ve perişan kaldınız. Yahut: Allah sizi gama mukabil gam ile cezâlandırdı. Siz isyanınızla Resûlullah'ı gamlandırdınız, Allah da ona mukabil sizi bu gamlarla gamlandırdı. Diğer bir mâna ile: Peygamber sizin başınıza gelen felâketlerin acısını yüklenerek size gamküsâr oldu ki {لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَٓا اَصَابَكُمْۜ وَاللّٰهُ خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} ne zâyiʿ ettiğiniz fırsat ve nusrete ne de uğradığınız musibetlere mahzun olmayasınız. Vukūʿât-ı dünyaya karşı metîn ve tecribekâr olarak Allah'a sığınıp istikbâle hazırlanasınız.

---

bir şey?' diyorlardı. 'Her hâlde' de, 'emrin hepsi Allah'ın'. Onlar nefislerinde sana açamadıkları bir şey gizliyorlar, 'bizim emirden bir hissemiz olsa idi burada katlolunmazdık' diyorlar. De ki: 'Evlerinizde de olsa idiniz üzerlerine katl yazılmış bulunanlar yine çıkacak, düşüp kaldıkları yerleri çaresiz boylayacaklardı. Allah sînelerinizdekini yoklamak ve yüreklerinizdekini meydana çıkarmak içindir ki bunu başınıza getirdi, Allah sînelerin künhüne alîmdir (154). Şüphesiz iki cemiyet çarpıştığı gün içinizden arkasını çevirenleri şeytan sırf bazı kesbleri bahanesiyle kaydırmak istedi, maʿamâfih Allah kendilerinden affetti. Allah Gafûr'dur, Halîm'dir (155). Ey o bütün iman edenler! Sakın şunlar gibi olmayın ki küfrettiler de ihvanları hakkında arzda bir seyahat ettikleri veya gazâya gittikleri vakit: 'Yanımızda olsalar ölmezlerdi, katlolunmazlardı' dediler. Allah onu bir hasret etsin kalblerinde diye, hâlbuki hayatı veren de O, memâtı veren de, ve Allah her ne yaparsanız görüyor (156). Kasem olsun ki, Allah yolunda katlolunur veya ölürseniz elbette sizin için Allah'ın bir mağfireti, bir rahmeti onların dünyada kalıp toplayacakları geçici şeylerden çok hayırlıdır (157). Kasem olsun ki ölseniz de katledilseniz de şüphesiz hep Allah'a haşr olunacaksınız (158). İşte mahza Allah'tan bir rahmet iledir ki sen onlara yumuşak bulunuyorsun, eğer katı yürekli bir nobran olsa idin her hâlde etrafından dağılmış gitmişlerdi. O hâlde kusurlarına bakma da günahlarına istiğfar ediver ve emirde re'ylerini al, fakat azmettin mi artık Allah'a mütevekkil ol, şüphesiz Allah mütevekkil olanları sever (159). Eğer Allah size nusret verirse gālib gelecek yoktur size, ve eğer yardımsız bırakıverirse sizi kimin haddidir ki yardım etsin O'ndan sonra size? Ancak Allah'a dayansın o hâlde mü'minler (160). Hiçbir peygamber için olur şey değildir emanete hıyanet etmek. Her kim hıyanet eder, ganimet ve hâsılâttan bir şey aşırırsa boynuna aldığını kıyamet günü yüklenir getirir, sonra da herkese kazandığı ödenir, hiçbirine zulmedilmez (161). Yine o vakit Allah'ın rıdvânı peşinde giden kimse Allah'ın hışmına değen ve varacağı yer cehennem olan kimseye benzer mi? O ne fenâ gidiştir (162). Onlar Allah indinde derece derecedirler, Allah hepsinin amellerini görüyor (163)".

1 H: "Hani"; F +"~~Hani~~".

2 H ve F -"ve".

3 B: "öyle".

4 B: "peygamberleri".

❁ Zira bu suretle bi't-tecribe görülmüş oldu ki acı acıyı unutturur. En büyük zannedilen gamları unutturacak gamlar olur. Ve bir lahza içinde Allah mağlubları gālib, mahzunları memnun edebilir. Ve Allah bütün yaptıklarınızdan ve yapacaklarınızdan haberdardır. {ثُمَّ اَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الْغَمِّ اَمَنَةً نُعَاساً يَغْشٰى طَٓائِفَةً مِنْكُمْ} O gamdan sonra Allah size bir emniyet, bir uyku verdi ki içinizden bir kısmını bu uyku basıyor, sarıyordu. ❁ Mâlumdur ki insanı şiddetli korku içinde uyku tutmaz, uykusuzluk devam ettikçe de perişanlık izdiyâd eder. Binâenʿaleyh böyle bir hâl içinde uyuyabilen korkuyu unutmuş, bir emniyet duymuş, bir sükûnet-i kalbiye [1205] bulmuş demektir. Rivayet olunuyor ki müşrikler cereyân-ı vâkıʿadan sonra Uhud'dan açılırken "yine geleceğiz" diye tehdit savurarak açılmışlardı. Müslümanlar da vaziyete nazaran emin olamıyorlar, düşmanın sahte bir ricʿatle iğfal ederek tekrar hücum etmesinden veya giderken Medine'ye bir baskın yapmasından pek ziyade endişe ediyorlardı ve hatta düşman dönüp şiddetle bir hücum daha yapacak olursa bütün bütün mahvolmak tehlikesinin bile baş göstereceğinden korkanlar bulunuyordu. Bunun için kalkanlarının altında kıtâle âmâde bir hâlde duruyorlardı. İşte bu havf u keder içinde bulundukları bir sırada idi ki Allah bir emniyet verdi, uyuklamaya başladılar. Hazret-i Zübeyr demiştir ki: "Korkunun şiddetlendiği sırada ben Peygamberle beraberdim. Allah bize bir uyku verdi ki beni uyku basıyordu ve uykum arasında rüya gibi Muʿattib b. Kuşeyr'in لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هٰهُنَا dediğini vallâhi işitiyordum."[1] Ebû Talha hazretleri de demiştir ki: "Uhud günü başımı kaldırdım, kimi gördümse kalkanının altında uykudan eğilmiş idi, o gün ben de uyku basanlardan idim. Elimden kılıcım düşerdi, alırdım. Sonra kamçım düşerdi, alırdım."[2] Böyle bir emniyet uykusu Bedir'de dahi vâkiʿ olmuştur.

---

1 Vâkıdî, *el-Megāzî*, I, 296:
وَقَالَ الزّبَيْرُ بْنُ الْعَوّامِ: غَشِيَنَا النّعَاسُ فَمَا مِنّا رَجُلٌ إلّا وَذَقَنُهُ فِي صَدْرِهِ مِنْ النّوْمِ، فَأَسْمَعُ مُعَتّبَ بْنَ قُشَيْرٍ يَقُولُ -وَإِنّي لَكَالْحَالِمِ- لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنا هاهُنا، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى فِيهِ: لَوْ كانَ لَنا مِنَ الْأَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنا ها هُنا.

2 Buhârî, Tefsîr, 3/11; Megāzî, 20; Tirmizî, Tefsîr, 3:
حَدَّثَنَا أَنَسٌ، أَنَّ أَبَا طَلْحَةَ، قَالَ: «غَشِيَنَا النُّعَاسُ وَنَحْنُ فِي مَصَافِّنَا يَوْمَ أُحُدٍ، قَالَ: فَجَعَلَ سَيْفِي يَسْقُطُ مِنْ يَدِي وَآخُذُهُ وَيَسْقُطُ وَآخُذُهُ»
عَنْ أَبِي طَلْحَةَ، قَالَ: رَفَعْتُ رَأْسِي يَوْمَ أُحُدٍ فَجَعَلْتُ أَنْظُرُ، وَمَا مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ أَحَدٌ إِلاَّ يَمِيدُ تَحْتَ حَجَفَتِهِ مِنَ النُّعَاسِ، فَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ: «ثُمَّ أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ بَعْدِ الغَمِّ أَمَنَةً نُعَاسًا».

اِذْ يُغَشّٖيكُمُ النُّعَاسَ اَمَنَةً مِنْهُ [el-Enfâl 8/11][1] ki bunlar vâridât-ı Rahmâniye ve sekînet-i ilâhiye cümlesindendir. Bu uyku alelâde bir uyku olmayıp fevkalâde bir iʿâne-i ilâhiye olmuş ve Müslümanlar bundan bi'l-vücûh istifade etmişler[2]. يَغْشٰى طَٓائِفَةً مِنْكُمْ nazmından anlaşılıyor ki orada bütün[3] mü'minlere inen bu uyku hepsini birden gaşy etmemiştir. Velhâsıl bu askerde iki tâife vardı: Mü'minler, münafıklar. Mü'minler Muhammed aleyhissalâtü vesselam'ın Allah tarafından hak peygamber olduğuna ve sözleri hevâdan olmayıp vahy-i Hak bulunduğuna cezm etmiş ve Allah'ın bu dine nusret edeceğini ve bütün dinlere gālib kılacağını da Peygamber'den dinlemiş bulunduklarından bu vakʿa-i fecîʿanın, köklerini kesecek bir [1206] istîsâle kadar varamayacağına imanları muktezâsınca katʿî ümitleri vardı. Bu sayede o korkulara rağmen emniyetleri münselib olmamış, لِكَيْلَا تَحْزَنُوا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا مَٓا اَصَابَكُمْ sırrı da tecelli etmiş bulunduğundan kendilerini uyku tutabilmiş ve bununla bütün bütün sekînet bularak korkuları külliyen zâil olmuş ve kendilerini toplamışlardı.

{وَطَٓائِفَةٌ قَدْ اَهَمَّتْهُمْ اَنْفُسُهُمْ} Diğer bir tâife de nefisleri derdine düşmüş, kendilerinden başka bir şey düşünmüyor, dine Peygambere ehemmiyet vermiyor, ağrâz-ı nefsâniyeleriyle uğraşıyorlardı ki onlar[4] münafıklar idi. ❁ Nübüvvet-i Muhammediyede şek üzerine bulunuyorlar ve muharebeye ganimet hevesiyle veya fikr-i ihtilâl ile gelmişlerdi. Ekserîsi daha bidâyette Abdullah b. Übey ile beraber savuşup gitmiş, bir kısmı da kaçamamış kalmıştır. Vakʿa bu hâle tehavvül edince ibtidâ gönüllerinde intikam almış gibi bir memnuniyet hissettiler, sonra da her iki taraf için şüpheli mevkiʿde bulunduklarından dolayı korkuları iştidâd ettikçe etti. Gözlerine uyku girmedi {يَظُنُّونَ بِاللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ ظَنَّ الْجَاهِلِيَّةِ} câhiliye kafasıyla Allah'a haksız sû'-i zanda bulunuyorlar, artık Peygamber'in işi bitti,

---

عَنْ أَنَسٍ، أَنَّ أَبَا طَلْحَةَ، قَالَ: «غُشِينَا وَنَحْنُ فِي مَصَافِّنَا يَوْمَ أُحُدٍ»، حَدَّثَ أَنَّهُ كَانَ فِيمَنْ غَشِيَهُ النُّعَاسُ يَوْمَئِذٍ قَالَ: فَجَعَلَ سَيْفِي يَسْقُطُ مِنْ يَدِي وَآخُذُهُ، وَيَسْقُطُ مِنْ يَدِي وَآخُذُهُ، وَالطَّائِفَةُ الأُخْرَى الْمُنَافِقُونَ لَيْسَ لَهُمْ هَمٌّ إِلاَّ أَنْفُسُهُمْ، أَجْبَنُ قَوْمٍ وَأَرْعَبُهُ وَأَخْذَلُهُ لِلْحَقِّ.

1 "O vakit size, tarafından bir emniyet olmak üzere bir uyku sardırıyordu…"

2 H: "etmişlerdir".

3 B -"bütün".

4 H: "bunlar".

muzmahil oldu zuʿmunda bulunuyorlar, "Muhammed hak peygamber olsa idi Allah ona böyle küffârı musallat etmezdi" diyorlar, Allah[ın] يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ وَيَحْكُمُ مَا يُرِيدُ bir fâʿil-i muhtâr olduğunu bilmiyorlardı. {يَقُولُونَ هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ[1] شَيْءٍ} Resûlullah'a güyâ danışıyorlarmış, tâlimat istiyorlarmış gibi "gözetilen o emr-i zaferden bizim için cüz'î bir nasip var mı?" Diğer bir mâna ile "bize bir iş, bir tedbir var mı?" diyorlardı ki bu tâbir "nasıl, baʿdemâ emr-i hâkimiyetten bize de bir hisse var mı?" gibi bir maksad-ı siyâsîyi veyahut "nasıl, bu işlerde biz bir dolap çevirebiliyor muyuz?[2] Senin vaadettiğin zaferi akīm bırakacak bir rol oynayabiliyor mu imişiz?" gibi bir garazkârlığı tazammun edebilir.

[1207] {قُلْ} Yâ Muhammed! De ki {إِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ} emrin hepsi Allah'ındır. Binâenʿaleyh âkıbet bütün galebe O'nun ve O'nun dostlarınındır. فَإِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ [el-Mâide 5/56][3] yahut bütün tedbir O'nundur. Ezelde takdîr-i ilâhîsinde ne hükmetmiş ise o olacaktır. Yâ Muhammed, o münafıklar {يُخْفُونَ فِي اَنْفُسِهِمْ مَا لَا يُبْدُونَ لَكَ} nefislerinde -yani gönüllerinde veya kendi aralarında- bir şey, bir fikr-i fâsid, bir küfür gizliyorlar ki onu sana açmazlar. Denilmiş ki Müslümanlarla beraber bu muharebeye geldiklerine nedâmet ediyorlardı. Aralarında {يَقُولُونَ لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ مَا قُتِلْنَا هٰهُنَا} bizim için o vaad olunan emirden bir şey olsa idi, yani Muhammed'in vaadi doğru olsa idi, yahut bizim re'y ü tedbirden hissemiz olsa da, re'yimizle hareket edilse idi, burada böyle katle mâruz olmaz, içimizden bu kadar maktul vermezdik" diyorlar; ecelin iki olduğuna kāil oluyorlar, esbâb-ı ʿâdiyenin irâde-i ilâhiye hilâfına icrâ-yı te'sîr edebileceğini zuʿmediyorlar." ❁ "**Emr**" kelimesi ya "umûr"un müfredi veya "evâmir"in müfredi olduğuna göre bu söz birkaç mânaya muhtemildir. Bir cihetten Hazret-i Peygamber'in şerâit-i mahsûsa ile min tarafillah vaad etmiş olduğu emr-i zaferi tekzib maksadıyla nübüvvete bir itiraz, diğer cihetten yukarıda beyan olunduğu üzere Abdullah b. Übeyy'in Medine'den çıkılmaması hakkındaki re'yi kabul edilmemiş

---

1 M, H ve F -"مِن".
2 H ve F -"muyuz".
3 "…şüphe yok ki Allah hizbidir ancak galib olacaklar."

olduğundan dolayı emr ü idâre-i Peygamberîyi bir tahtı'e ve bunun altında istişareden daha kuvvetli bir surette emr-i hükûmete iştirak ve müdahale etmek ve bu garazla Peygamber'in emr-i idâresini istibdâdkâr görmek isteyen bir fikr-i ihtilâl vardır. Bu münafıklar هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ[1] شَيْءٍ derken bu garazları besliyorlar ve bi't-tab' izhar edemiyorlardı. Hâlbuki evvelâ Resûlullah reîsü'l-münâfıkīn olan Abdullah b. Übeyy'i istişareye davet etmiş idi, sâniyen [1208] kendisi de rüyasını anlatmış ve aynı re'yde bulunmuş ve fakat şûrânın ekseriyeti çıkmak re'yinde ısrar ettiklerinden dolayı o re'y hâkim olmuştu. Binâen'aleyh bu vaziyet karşısında Resûl-i Ekrem'e münafıkların bir nevi' istibdad isnad edercesine لَوْ كَانَ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ شَيْءٌ demeleri müfteriyâne bir tahrîf-i hakikat idi. Sâlisen bu vak'a[2] ile tecribe göstermişti ki münafıkların dâire-i istişâreye alınması bile muvâfık-ı hikmet değildir. Zira Abdullah b. Übeyy, kibr ü nahvetinden re'yinin kabul edilmemesine tahammül edemeyerek iğbirârını artırmış ve tedâbîr-i harbiyenin cereyânına yakından vâkıf olarak ona göre orduda ihtilâl çıkarmaya çalışmıştır. Bu sebeple idi ki bâlâda beyan olunduğu üzere يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ [Âl-i İmrân 3/118] âyeti nâzil olmuş ve قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ emr-i ilâhîsi ile bu nokta-i nazardan da hakikat gösterilmiştir. Ve bunlara rağmen umûr-ı İslâmiyede istibdad olmadığını ayrıca tebyin için de وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ gelecektir. Şimdi "böyle maktul vermezdik" iddialarına da {قُلْ لَوْ كُنْتُمْ فٖي بُيُوتِكُمْ لَبَرَزَ الَّذٖينَ كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقَتْلُ اِلٰى مَضَاجِعِهِمْ} diye[3] cevap emir buyurulmuştur. Yani yâ Muhammed, de ki Uhud'a çıkmayıp da evlerinizde, yani Medine'de bulunsa idiniz maktûliyetleri yazılmış olanlar her hâlde devrildikleri yerlere çıkacaklar, yine katlolunacaklardı. ۞ Zira takdîr-i ilâhî kābil-i redd ü tağyîr değildir. Ve bundan dolayı Allah'a sû'-i zanda bulunmamalıdır. {وَلِيَبْتَلِيَ اللّٰهُ مَا فٖي صُدُورِكُمْ وَلِيُمَحِّصَ مَا فٖي قُلُوبِكُمْ} Allah bunları mü'minlere inâyeti olmadığından değil, nice nice hikem ü mesâlih için ve ale'l-husûs sînelerinizdeki ihlâs ve nifâkı âlem-i tecribede imtihana çekmek ve kalblerinizdeki gizli şeyleri,

---

1 B -"من".
2 H ve F: "vâkı'a".
3 H ve F +"~~de~~".

vesveseleri, şüpheleri, günahları tasfiye ve tathir eylemek için böyle yapmıştır. Şunu da bilmeli ki {وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Allah sînelere musâhib olan ve onlardan ayrılmayan [1209] serâir u hafâyâyı tamamen[1] bilir. Binâenʿaleyh öyle imtihanlara çekmesi de bilmediğinden değildir. Bunda muktezâ-yı rubûbiyet olan bir sırr-ı ıstıfâ vardır ki bununla mü'minler mümarese kesbeder, münafıkların da hâlleri meydana çıkar.

{اِنَّ الَّذٖينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ} Şüphe yok ki iki ordunun çatıştığı gün içinizden yüz çevirenler, yani düşmandan dönen veya Medine'ye kadar kaçanlar {اِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا} her hâlde kazanmış oldukları bazı hatâyâ sebebiyle Şeytan onların ayaklarını kaydırmak istedi. O bazı günahlar ne idi? Onu ancak Allah bilir ve burada setr etmiştir. Anlaşılıyor ki tâat tâate sevkettiği gibi günah da günaha sevk eder. Ve insanın Şeytan'a kapılmak kābiliyetini tezyîd eyler. Maʿamâfîh {وَلَقَدْ عَفَا اللّٰهُ عَنْهُمْ} muhakkak ki Allah onların günahlarını affetti, çünkü {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ حَلٖيمٌ}dir. وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَٓابَّةٍ [Fâtır 35/45][2] Artık me'yus olmak, sû'-i zan etmek câiz değildir.

O gün sebat eden veya kaçanların adet ve eşhâsı hakkında haberler muhteliftir. Muhammed b. İshak'ın nakline göre bir sülüsü mecruh, bir sülüsü münhezim olmuş, bir sülüsü de sebat etmiş.[3] Münhezim olanlar hakkında da ihtilâf vardır. Denilmiş ki bazısı Medine'ye kadar vardı ve Resûlullah'ın katlolunduğunu haber verdi. Bu Saʿd b. Osman idi. Ondan sonra daha bazıları gelmiş, kadınlarının yanlarına girmişlerdi. Kadınlar bunlara "demek Peygamber'den kaçıyorsunuz ha!" diyorlar ve yüzlerine toprak saçıyorlar, "burada öreke var, al da iplik bük" diye tahkir ediyorlardı. Diğer taraftan denilmiştir ki Müslümanlar dağdan ileri geçmediler. Tefsîr-i Kaffâl'ın [1210] beyânına göre bu babdaki bütün haberlerden hulâsaten anlaşılabilen şudur ki; bazıları dönmüş ve uzaklaşmış, bunların

---

1 B -"tamamen".

2 "Bununla beraber Allah insanları kesbleriyle hemen muâhaze ediverecek olsa yeryüzünde bir deprenen bırakmazdı…"

3 İbn İshâk, *Sîre*, s. 328:

وكان من المسلمين في ذلك اليوم لما أصابهم فيه من شدة البلاء ثلاثاً: فثلث قتيل، وثلث جريح وثلث منهزم.

kimisi Medine'ye kimisi de diğer tarafa gitmiştir. Fakat ekserîsi dağ tarafında kalmışlar ve orada toplanmışlar, bunlar meyânında Hazret-i Ömer de vardı. Ancak bunun ibtidâlarda olmadığı, bir de uzak gitmeyip dağın üzerinde Resûlullah'ın oraya suʿûduna kadar kaldığı muhakkaktır.[1] Tefsîr-i Ebû Hayyân'da mezkurdur ki Hazret-i Ömer bir cuma günü hutbeye çıkmış, Âl-i İmrân'ı okumuştu ve müşârün ileyh hutbesinde Âl-i İmrân Sûresi'ni okumaktan hoşlanırdı. İşbu اِنَّ الَّذٖينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ âyetine gelince demiştir ki: "Uhud günü biz bozulduk, ben geçtim dağa çıktım. Kendimi görüyordum ki dağ keçileri gibi sıçrıyordum, nâs da 'Muhammed katlolundu!' diyorlardı. Ben de 'Muhammed katlolundu der bir kimse bulursam her hâlde öldürürüm' dedim. Nihâyet dağın üzerine toplandık, bunun üzerine bu âyetin tamamı nâzil oldu."[2] Yine Tefsîr-i Kaffâl'de ve Râzî'de mesturdur ki Hazret-i Osman dahi[3] ensardan Saʿd ve Ukbe nâmında iki kişi ile beraber bozulmuşlar, hatta uzak bir mevkiʿe kadar gitmişler, üç gün sonra avdet etmişler, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem de "لَقَدْ ذَهَبْتُمْ فِيهَا عَرِيضَةً uzakça gittiniz" buyurmuştur.[4] Bir gün Hazret-i Fâtıma Hazret-i Ali'ye "Osman ne yaptı?" diye sormuş, o da müşârün ileyhi eksiklemiş, Aleyhissalâtü vesselâm da "يَا عَلِيُّ أَعْيَانِي أَزْوَاجُ الْأَخَوَاتِ أَنْ يَتَحَابُّوا: Yâ Ali kız kardeşlerin zevcleri sevişmek hususunda beni yordular" hitâbıyla karşılamıştır.[5] Sebat edenlere gelince, bunlar nihâyet

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 398:
فَقِيلَ: إِنَّ بَعْضَهُمْ وَرَدَ الْمَدِينَةَ وَأَخْبَرَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قُتِلَ، وَهُوَ سَعْدُ بْنُ عُثْمَانَ، ثُمَّ وَرَدَ بَعْدَهُ رِجَالٌ دَخَلُوا عَلَى نِسَائِهِمْ، وَجَعَلَ النِّسَاءُ يَقُلْنَ: عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَفِرُّونَ! وَكُنَّ يَحْثِينَ التُّرَابَ فِي وُجُوهِهِمْ وَيَقُلْنَ: هَاكَ الْمِغْزَلَ اغْزِلْ بِهِ، وَمِنْهُمْ قَالَ: إِنَّ الْمُسْلِمِينَ لَمْ يَعْدُوا الْجَبَلَ. قَالَ الْقَفَّالُ: وَالَّذِي تَدُلُّ عَلَيْهِ الْأَخْبَارُ فِي الْجُمْلَةِ أَنَّ نَفَرًا مِنْهُمْ تَوَلَّوْا وَأَبْعَدُوا، فَمِنْهُمْ مَنْ دَخَلَ الْمَدِينَةَ، وَمِنْهُمْ مَنْ ذَهَبَ إِلَى سَائِرِ الْجَوَانِبِ، وَأَمَّا الْأَكْثَرُونَ فَإِنَّهُمْ نَزَلُوا عِنْدَ الْجَبَلِ وَاجْتَمَعُوا هُنَاكَ. وَمِنَ الْمُنْهَزِمِينَ عُمَرُ، إِلَّا أَنَّهُ لَمْ يَكُنْ فِي أَوَائِلِ الْمُنْهَزِمِينَ وَلَمْ يَبْعُدْ، بَلْ ثَبَتَ عَلَى الْجَبَلِ إِلَى أَنْ صَعِدَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 327; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 397:
حدثنا عاصم بن كليب، عن أبيه قال: خطب عمر يوم الجمعة فقرأ «آل عمران»، وكان يعجبه إذا خطب أن يقرأها، فلما انتهى إلى قوله: «إن الذين تولوا منكم يوم التقى الجمعان»، قال: لما كان يوم أحد هزمناهم، ففررت حتى صعدت الجبل، فلقد رأيتني أنزو كأنني أروى، والناس يقولون: «قتل محمد»! فقلت: لا أجد أحدا يقول: «قتل محمد»، إلا قتلته!، حتى اجتمعنا على الجبل، فنزلت: «إن الذين تولوا منكم يوم التقى الجمعان»، الآية كلها.

3 B -"dahi".

4 İbn İshâk, *Sîre,* s. 332; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 329:
وقد كان الناس انهزموا عن رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى انتهى بعضهم إلى المنقى دون الأعوص، وفر عثمان بن عفان، وعقبة بن عثمان، وسعد بن عثمان رجلان من الأنصار، ثم من بني زريق حتى بلغوا الجلعب جبلاً بناحية المدينة، فأقاموا به ثلاثاً ثم رجعوا إلى رسول الله عليه السلام، فقال رسول الله فيما زعموا لقد ذهبتم فيها عريضة.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 398:
وَقَالَتْ فَاطِمَةُ لِعَلِيٍّ: مَا فَعَلَ عُثْمَانُ؟ فَنَقَّصَهُ، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: يَا عَلِيُّ أَعْيَانِي أَزْوَاجُ الْأَخَوَاتِ أَنْ يَتَحَابُّوا.

on dört zat idiler ki Muhâcirînden Ebû Bekir, Ali, Abdurrahman b. Avf, Saʿd b. Ebî Vakkâs, Talha b. Ubeydullah[1], Ebû Ubeyde b. Cerrah, Zübeyr b. Avvam; ensardan Hubab b. Münzir, Ebû Dücâne, Âsım b. Sâbit, Hâris[2] b. Sımme[3], Sehl b. Huneyf, Üseyd b. Hudayr, Saʿd b. Muâz'dır. Zikr olunuyor ki o gün bunlardan[4] sekizi Resûlullah ile ölüm üzerine [1211] mübâyaʿa etmişlerdi. Üçü muhâcirînden Ali, Talha, Zübeyr, beşi de ensardan Ebû Dücâne, Hâris[5] b. Sımme[6], Hubab b. Münzir, Âsım b. Sâbit, Sehl b. Huneyf idi, bi-iznillah hiçbiri katlolunmamıştır.[7]

Binâenʿaleyh {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَقَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ اِذَا ضَرَبُوا فِي الْاَرْضِ اَوْ كَانُوا غُزًّى} ey mü'minler, o küfreden ve sefere çıktıkları veya gāzi olmaya gittikleri zaman ihvanları için {لَوْ كَانُوا عِنْدَنَا مَا مَاتُوا وَمَا قُتِلُوا} "bizim yanımızda olsalardı ölmezlerdi ve katlolunmazlardı" diyenler gibi olmayınız, kâfirlere benzemekten sakınınız, onların sefer ve gazâyı hakikaten sebeb-i mevt telakkī edip de böyle söylemeleri {لِيَجْعَلَ اللّٰهُ ذٰلِكَ حَسْرَةً فٖي قُلُوبِهِمْ} Allah'ın o telakkīyi kalblerinde büyük bir hasret kılması içindir. Yani o itikadın neticesi kalblerin ilelebed hasrette kalmasıdır. Bir kere mevt ve katli bu gibi esbâba isnad edenler ve daha ilerisini düşünmeyenler için tesellîye imkân yoktur. Artık olan olmuş ve "ah keşke göndermese idik!" diye hasret çekmekten başka bir şey kalmamıştır. Bunlara onu menʿ eylemediklerinden dolayı kendilerini ölüme sebep olmuş bir kātil gibi farz ederek nedâmetten başka bir şey düşmez[8]. Sâniyen bu itikad sefer ve gazâdan yılmaya ve onların fevâid-i azîmesinden mahrum kalmaya ve

---

1 H, F, M ve B: "Abdullah"; M'nin sonraki baskılarında "Ubeydillah" şeklinde düzeltilmiştir.
2 H ve F: "Hars".
3 B: "es-Sımmâʿ (الصماع)".
4 B -"bunlardan".
5 H ve F: "Hars".
6 B: "es-Sımmâʿ (الصماع)".
7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 398:
وَأَمَّا الَّذِينَ ثَبَتُوا مَعَ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَكَانُوا أَرْبَعَةَ عَشَرَ رَجُلًا، سَبْعَةً مِنَ الْمُهَاجِرِينَ، وَسَبْعَةً مِنَ الْأَنْصَارِ، فَمِنَ الْمُهَاجِرِينَ أَبُو بَكْرٍ، وَعَلِيٌّ وَعَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ وَسَعْدُ بْنُ أَبِي وَقَّاصٍ وَطَلْحَةُ بْنُ عُبَيْدِ اللّٰهِ وَأَبُو عُبَيْدَةَ بْنُ الْجَرَّاحِ وَالزُّبَيْرُ بْنُ الْعَوَّامِ، وَمِنَ الْأَنْصَارِ الْخَبَّابُ بْنُ الْمُنْذِرِ وَأَبُو دُجَانَةَ وَعَاصِمُ بْنُ ثَابِتٍ وَالْحَرْثُ بْنُ الصِّمَّةِ وَسَهْلُ بْنُ حُنَيْفٍ وَأُسَيْدُ بْنُ حُضَيْرٍ وَسَعْدُ بْنُ مُعَاذٍ، وَذَكَرَ أَنَّ ثَمَانِيَةً مِنْ هَؤُلَاءِ كَانُوا بَايَعُوهُ يَوْمَئِذٍ عَلَى الْمَوْتِ ثَلَاثَةٌ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ: عَلِيٌّ وَطَلْحَةُ وَالزُّبَيْرُ، وَخَمْسَةٌ مِنَ الْأَنْصَارِ: أَبُو دُجَانَةَ وَالْحَرْثُ بْنُ الصِّمَّةِ وَخَبَّابُ بْنُ الْمُنْذِرِ وَعَاصِمُ بْنُ ثَابِتٍ وَسَهْلُ بْنُ حُنَيْفٍ، ثُمَّ لَمْ يُقْتَلْ مِنْهُمْ أَحَدٌ.
8 B: "düşünmez".

düşmanın istîlâsına uğrayıp her felâkete baş eğmeye sebep olur ki bu da ebedî bir hasret-i azîmedir {وَاللّٰهُ يُحْيٖ وَيُمٖيتُ} hâlbuki hayâtı da memâtı da veren Allah'tır. ۞ Allah öldüreceği[1] zaman seferde de öldürür hazarda da, harbde de öldürür, sulhta da. Nice sefere çıkanlar vardır ki büyük büyük kârlar, istifâdelerle sağ ve sâlim dönerler gelirler. Nice muharebeye gidenler vardır ki muzafferiyyât-ı[2] azîme ile avdet ederler. Allah öldürmeyince kimse [1212] ölmez, hem de {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ}dir. Mü'minler bunu bilmeli ve kafirlere benzemememelidirler. {وَلَئِنْ قُتِلْتُمْ[3] فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ اَوْ مُتُّمْ} Şayet Allah yolunda katlolunur veya ölürseniz hiç şüphe etmeyiniz ki[4] {لَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَحْمَةٌ} Allah'tan bir mağfiret ve rahmet her hâlde {خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ} o kâfirlerin müddet-i ömürlerinde toplayacakları[5] şeylerden hayırlıdır. {وَلَئِنْ مُتُّمْ اَوْ قُتِلْتُمْ[6]} Şunda da şüphe etmeyiniz ki herhangi bir surette ölür veya katledilirseniz {لَاِلَى اللّٰهِ تُحْشَرُونَ} başkasına değil, ancak Allah'a haşr olunacaksınız. O'na sevk olunup O'nun huzurunda toplanacaksınız; ecrinizi, cezânızı O'ndan alacaksınız.

Mü'minlere vâkiʿ olan bu ihtârâttan sonra Resûlullah'ın şânına ve hukūk ve vezâifine müteʿallik olarak telvîn-i hitâb ile şu âyet îrâd buyuruluyor:

{فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ} İmdi yâ Muhammed! Şu niʿmet-i ilâhiyeye bilhassa şükretmelidir ki min tarafillah büyük bir[7] rahmet ile meftur olduğun hüsn-i hulk muktezâsınca sen onlara yumuşak, nâzik bulundun; tekdîre müstahik oldukları hâlde kusurlarını yüzlerine vurup da sert muâmele etmedin. Yoksa {وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلٖيظَ الْقَلْبِ} sen huysuz, bir[8] kalbi yoğun olsa idin {لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ} hiç şüphesiz etrafından darmadağın olurlar, seni bırakıp kaçtıktan sonra bir daha başına toplanmazlardı, bu

---

1 B: "öldürdüğü".
2 B: "muzafferiyyet-i".
3 B: "قَتَلْتُمْ".
4 M -"ki".
5 H ve F: "topladıkları".
6 B: "قَتَلْتُمْ".
7 B -"bir".
8 H ve F -"bir".

ise en büyük bir felâket olurdu. Binâenʿaleyh {فَاعْفُ عَنْهُمْ} hukūk-ı [1213] risâlete müteʿallik kusurlarını affet {وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ} ve hukūkullâhı Allah affettiğinden onlar için istiğfar eyle {وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ} ve emirde onlarla müşâvere et. Yani vahiy vârid olmayıp re'y ü ictihâda mütevakkıf bulunan harb gibi umûr-ı âmmeye müteʿallik işlerde onların re'yini al ki emir, emr bi'l-maʿrûf olsun. {فَاِذَا عَزَمْتَ} Baʿde'l-müşâvere karar verip azmettiğin vakit de {فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} Allah'a tevekkül ve itimad et, icrâda fütur getirme {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ}.

"**Müşâvere**", "şivâr", "meşvüre", "meşvere", "meşûre"[1], danışıp işaret almak, yani re'y almak demektir. Toplanıp meşveret eden cemaate de "şûrâ" denilir ki bu da esasen öbürleri gibi masdardır. Lisân-ı Arabda işaret اَشَارَ اِلَيْهِ diye اِلَى ile sılalandığı zaman lisânımızda meşhur olduğu üzere el veya göz, kaş ile îmâ mânasına geldiği gibi اَشَارَ عَلَيْهِ diye عَلَى ile sılalandığı zaman da emretmek, re'y vermek mânasına gelir. "Müşâvere" işte bu mânaca işaret almak içindir. İştikāk nokta-i nazarından işbu müşâvere ve işaret arı kovanından bal almak mânasından veya satılık bir hayvanı göstermek veya anlamak için at pazarında binip koşturmak mânasından me'huzdur.

Af ve istiğfar emirlerinden sonra وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ buyurulmasında câlib-i dikkat birtakım nükteler ve hikmetler vardır:

1. Peygamber'in onlarla müşâveresi şanlarının iʿlâsını veya[2] pâyelerinin terfîʿini îcâb eder. Bu da onların mahabbetlerinin izdiyâdına bâʿis olur. Müşâvereye tenezzül edilmemesi ise bir nevi hakāreti tazammun eder ki bundan da sû'-i hulk ve fazâzat husûle gelir. Bunun neticesi ise [1214] لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ mantûkuyla beyan buyurulmuştur. Bu nokta-i nazarla müşâvere-i nebeviye bir tatyîb-i kalbi tazammun eder.
2. كُونُوا رَبَّانِيِّنَ [Âl-i İmrân 3/79], وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ [Âl-i İmrân 3/104], كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ [Âl-i İmrân 3/110] emirleri

---

1 B: "meş'ûre".
2 B: "ve".

medlûlünce biʿset-i Muhammediye umûm insanlar için muktedâ bih, numûne-i imtisâl olacak bir ümmet teşkîlini istihdaf ettiğinden ashâb-ı Mu-hammedî'nin en yüksek bir terbiye-i siyâsiye iktisab etmesi matlûb-ı ilâhî idi, böyle bir ter-biye ise فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ medlûlünce mahz-ı rahmet-i ilâhiye olan Fahr-i Risâlet'in mekteb-i müşâveresinde alınabilirdi. Ribbiyyûn-ı Muhammedî rabbânî olarak yetişecekler, bilâhare de أصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِم اقْتَدَيْتُم اهْتَدَيْتُمْ hadîs-i nebevîsi[1] müeddâsınca bi-emrillah nice ribbiyyûn ve rabbâniyyûn yetiştireceklerdi. Buna ise her şeyden evvel pek büyük bir semâhat ve nezâketi hâiz bir kemâl-i ahlâkī ve irfân-ı rabbânî lâzım idi ki işte esâsı bir mevhibe-i ilâhiye[2] ve semerât ü inkişâfâtı kesb-i beşerî olan bu ahlâkın mebde'i فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْ hitâb-ı minnetiyle ve inkişâfâtı فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ emr-i semâhatiyle gösterildikten sonra o irfanın tâlim ve temrîni için de وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ buyurulmuştur. Bu nokta-i nazardan da müşâvere-i nebeviye bir sırr-ı terbiyeyi ve hikmet-i iktidâyı tazammun eder.

3. Esasen Aleyhissalâtü vesselâm vakʿa-i Uhud'un bidâyetinde müşâvere etmiş idi. Resûlullah Medine'den çıkılmamasına mütemâyil olduğu hâlde onlar çıkılması re'yinde bulunmuşlardı. Çıkılınca da olanlar oldu. Binâenʿaleyh bundan sonra Peygamber onlarla müşâvereyi terk ederse o müşâvereden dolayı kalbinde bir teessür bulunduğuna delâlet ederdi. Bunun için bu vâkıʿadan sonra emr-i müşâvere tasrih buyurulmuştur ki kalb-i nebevîde bu vâkıʿadan böyle bir eser bulunmadığı ve müşâvere hususunda teessür câiz olmayıp emniyyet-i kâmile ile hareket edilmek lâzım geldiği ve hüsn-i niyet ile vâkiʿ olan re'y-i ictihâdîden dolayı âhirinde hatâ tebeyyün etse bile evvelinde mes'ûliyet olmayacağı anlaşılmış olsun.

[1215] 4. Münafıkların reisleri Abdullah b. Übey müşâvereye idhâl edilmiş olduğu hâlde ahlâkiyyet-i müşâvereyi tanımayarak ve fikr-i tahakküme kapılarak en müşkil bir zamanda emre iştirâk ve müdahale

---

1 Âcurrî, *eş-Şerîʿa,* thk. Abdullah b. Ömered-Dümeycî, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1420/1999, IV, 1690; Dâre-kutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif,* thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkādir, Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1406/1986, IV, 1778.

2 B: "rabbâniye".

hırsıyla “bize emirden bir hisse var mı?” لَوْ كَانَ لَنَا ,هَلْ لَنَا مِنَ الْاَمْرِ مِنْ شَيْءٍ dediklerinden dolayı قُلْ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ cevâbından sonra وَشَاوِرْهُمْ فِى الْاَمْرِ buyurulmasında hem siyâset-i İslâmiyenin tahakküm ve istibdad fikrinden uzak bir rûh-ı semâhat ve ahlâka ibtinâ eylediğini, hem de bu semâhatin asl-ı tevhîde ve fikr-i ihlâsa muhalif açık veya gizli bir şirk ve işrâke varan bir iştirâk-i emir mahiyetinde olmaması lüzûmunu ayrıca bir ihtardır. Binâenʿaleyh وَأَشْرِكْهُمْ فِي الْاَمْرِ buyurulmayıp da وَشَاوِرْهُمْ فِى الْاَمْرِ buyurulması münafıklara bir reddi ve müşâverenin اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ nassındaki vahdet-i emri ihlâle[1] değil, taharrî ve izhâra müteveccih olması lüzûmunu da ihtivâ eder ve âyetin evvelinde فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ, âhirinde فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ ilh... hükm-i celîlleriyle bütün emrin Allah'a ircâʿı da bu nokta-i tevhîdi iʿlâm eyler. Bundan ise şu neticeyi alırız ki şûrâ-yı İslâm'ın vazifesi mücerred kendi arzu ve iştihâlarını ifade eden iradelerini göstermek değil, hâdisâtta ibâdullahın menâfiʿ-i umûmiyesi nokta-i nazarından taharrî-i hak ile ol bâbda edille-i akliye ve nakliyesinden maʿmûl^ün^ bih olması lâzım gelen hükmullâhı tâyin etmektir. Bu suretledir ki tecellî edecek olan irade, vâkiʿde hiçbir kıymeti olmayan mücerred irâdât-ı beşeriye değil, vâkiʿde tahakkuk edecek olan irâde-i ilâhiyeyi temsil ve ona münkād olarak müfîd bir surette icrâ-yı hükm edebilir. Burada irâde-i beşeriyenin hiç hükmü yok denemez. Fakat ilmin iradeye tâbiʿ olmasıyla iradenin ilme tâbiʿ olması arasında büyük bir fark bulunduğunu unutmamak lâzım gelir. Binâenʿaleyh şûrâ evvelemirde bir fikr-i ilmî ile taharrî-i hak ve irâde-i ilâhiye tecelliyâtına ittibâʿ etmek[2] irâde-i cüz'iyelerini kendi temennilerini ibrâza değil, hükm-i hakkı izhâr ve [1216] tâyine sarf eylemek[3] iktizâ eder. Yoksa ortada müşâvere değil, irâdât-ı muhtelifenin tenâzuʿ ve cidâli cereyan eyler ve bu tenâzuʿ, fikr-i hakk u hayr ile hükmullâha ircâʿ olunmadıkça firak-ı muhtelifenin tesâdümü inkırâzı müstelzim olur.

---

1 B: “ihlâl”.
2 B +“ve”.
3 B: “edilmek”.

İşbu müşâvere emrinin vücûb mu yoksa nedb mi ifade ettiği hakkında ulemânın ihtilâfı vardır. İmam Şâfiî hazretleri nedbe hamletmiş ise de zâhir olan vücûbdur. Fakat müfessirîn ve ulemânın ittifâkı vardır ki min indillah vahiy nâzil olmuş bulunan husûsâtta Peygamber'in ümmet ile müşâvere etmesi câiz değildi. Çünkü nas karşısında re'y ü kıyas batıldır, mevrid-i nasda ictihâda mesağ olmadığı mâlumdur. Nas olmayan husûsâta gelince her şeyde müşâvere câiz midir, değil midir? Bir hayli ulemâ ve müfessirîn işbu وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ emrinin emr-i harbe masruf olduğu fikrindedir. Çünkü vahiy bulunan husûsâtta müşâvere câiz olmadığı müteyakkan bulunduğundan فِي الْاَمْرِ'deki elif-lâm'ın istiğrâk için olmadığı anlaşılır. Binâenʿaleyh ʿahd için olması taʿayyün eder.[1] Bu âyette sebk etmiş emr-i maʿhûd ise harb ve telâkī-i aʿdâdır. Şu hâlde emir de buna muhtas olmak lâzım gelir. Lâkin diğer ulemâ ise الْاَمْرِ'in âm olduğu ve ancak nas vârid olan husûsâta tahsis edilmiş ve binâenʿaleyh mütebâkīde umûmu üzere hüccet olarak kalmış bulunduğu fikrindedir. Fi'l-vâkiʿ اِنَّ الْاَمْرَ كُلَّهُ لِلّٰهِ emr-i harbe mahsus olmadığı gibi, buradaki فِي الْاَمْرِ dahi öyle olmak lâzım gelir. Beyyinâtın vürûdundan sonra ihtilâf edenler ve kitâbullâha iman etmeyenler aleyhinde vârid olan âyâtın mevrid-i nasda ictihâda mesağ olmadığını gösterdikleri ve daha açıkçası nas karşısında ictihad, emr-i ilâhî karşısında re'y ü kıyas ile isyan eden melʿun İblis'in hâli olduğu mâlumdur. Binâenʿaleyh meselenin rûhu mazhar-ı vahy olan Resûlullah'ın emr-i dinde ictihâda da me'mur olup olmadığı meselesidir. Peygamber için ictihâdı tecviz etmeyenler müşâverenin emr-i harb gibi sırf [1217] dünyevî olan husûsâta ait bulunduğuna kāil olmuşlardır. Hâlbuki ilm-i usûlde sahih olan şudur ki, Resûlullah vahye muntazır olur ve vahiy vârid olmayan husûsâtta re'y ü ictihâdıyla amel ederdi. Ve bu ictihâdda ibtidâ hatâ da melhuz olabilir, ancak hatâ vukūʿ bulur ise vahiyle tashih olunur, devam etmezdi. İctihâd-ı Peygamberînin ictihâdât-ı sâireden farkı bu idi, yoksa Cenâb-ı Allah لَعَلِمَهُ الَّذ۪ينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83][2] diye

1 B -"Binâenʿaleyh ahd için olması taʿayyün eder".
2 "…elbette bunların istinbâta kādir olanları onu anlar bilirlerdi…"

ulemâ-yı müctehidîni medhetmiş ve فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِي الْاَبْصَارِ [el-Haşr 59/2][1] diye istiʿmâl-i basîret ile iʿtibâr ve kıyâsı da emretmiş iken ulü'l-ebsârın seyyidi olan ve akl ü zekâsı herkesin fevkinde bulunan Resûlullah'ın bu nusûstan hâriç olamayacağı derkârdır. Binâenʿaleyh Resûlullah vahiy nâzil olmayınca ictihâda me'mur idi. İctihad ise mübâhase ve münâzara ile kuvvet bulacağı cihetle mevrid-i vahyden mâʿadâsında müşâvere ile de me'mur olmuştur. Mervîdir ki işbu وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ nâzil olduğu zaman Resûlullah şöyle buyurmuştur: أَمَا إِنَّ اللهَ وَرَسُولَهُ لَغَنِيَّانِ عَنْهَا وَلَكِنْ جَعَلَهَا[2] اللهُ تَعَالَى رَحْمَةً لِأُمَّتِي فَمَن اسْتَشَارَ مِنْهُمْ لَمْ يُعْدَمْ رُشْدًا وَمَنْ تَرَكَهَا لَمْ يُعْدَمْ غَيًّا "Biliniz ki Allah ve Resûlü müşâvereden her hâlde müstağnîdirler velâkin Allah teâlâ bunu benim ümmetime bir rahmet kıldı, onlardan her kim istişâre ederse rüşdden mahrum olmaz, her kim de terk ederse hatâdan kurtulmaz."[3] Diğer bir hadîs-i şerîfte de مَا تَشَاوَرَ قَوْمٌ قَطُّ إِلَّا هُدُوا لِأَرْشَدِ أَمْرِهِمْ "Müşâvere eden bir kavim her hâlde işlerinin en doğrusuna muvaffak olur"[4] buyurulmuştur.

Bütün bunlardan anlaşılır ki burada Peygamber'e hitâben vârid olan "ve şâvirhum" emri bâlâda beyan olunduğu üzere birçok fevâidi muhtevî olmakla beraber bunun illet ve hikmet-i asliyesi ümmetin tâlim ve terbiyesi için vârid olmuş bulunmasıdır. Binâenʿaleyh Peygamber için müşâvere mendub da olsa ümmet için vâcibdir. Nitekim diğer bir âyette وَاَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ [eş-Şûrâ 42/38][5] buyurulmuştur. Bu noktada Resûlullah'a hitabdan mü'minlere iltifat ile buyuruluyor ki: {اِنْ يَنْصُرْكُمُ اللّٰهُ فَلَا غَالِبَ لَكُمْۚ وَاِنْ يَخْذُلْكُمْ فَمَنْ ذَا الَّذ۪ي يَنْصُرُكُمْ مِنْ بَعْدِه۪} [1218] "**Hızlân**"; muhtâcı, tam ihtiyacı sırasında bırakıvermektir. Bedir vakʿası birinci fıkranın, Uhud vakʿası da ikinci fıkranın misâlleridir. Gerçi Uhud'da Cenâb-ı Allah mü'minleri mahzul kılmamıştır. Fakat Bedir gibi nusret-i tâmme de

1 "…Düşünün de ibret alın ey görecek gözleri olanlar!"
2 M, F ve B: "جعل".
3 İbn Hacer, *Muvâfakatü'l-hubri'l-haber fî tahrîci ehâdîsi'l-Muhtasar,* thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî - Subhî es-Sâmerrâî, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1412-1414, I, 61.
4 İbn Vehb, *el-Câmiʿ fi'l-hadîs,* thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed, Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1416/1995, s. 398.
5 "…buyrukları da aralarında şûrâdır (danışıklıdır)…"

bahşetmemiş ve bu suretle hızlân-ı ilâhînin dehşetini takdir ettirecek bir imtihan yapmış olduğundan bu da ikinci fıkrayı bi't-tecribe takdir için misâl-i kâfî olmuştur. {وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} Binâenʿaleyh mü'minler de ancak Allah'a tevekkül etsinler, yalnız O'na dayansınlar.

İmam Fahreddin Râzî der ki: "Tevekkül bazı câhillerin zannettiği gibi insanın kendini ihmal etmesi demek değildir[1]. Böyle olsa idi müşâvere emri tevekküle mâniʿ[2] olurdu. Tevekkül insanın esbâb-ı zâhireye riayet etmesi velâkin kalbini onlara bağlamayıp Hak teâlâ'nın ismetine dayanması demektir."[3] Okçular, merkezi terk edip ganimete koşmalarına sebep olarak "Resûlullah herkesin aldığı kendinin olsun der de ganâimi taksim etmez diye korktuk, nitekim Bedir'de taksim etmemişti" demişler, Resûl-i Ekrem de "demek ki ganâimi size taksim etmeyeceğiz de gulûl yapacağız zannettiniz" buyurmuştu. Bu sebeple şân-ı Peygamberîyi tenzih ve gulûlün gazab-ı ilâhîyi câlib büyük bir günah olduğunu ve cezâsız kalmayacağını beyan için şu âyetler nâzil olmuştur:[4] {وَمَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَغُلَّ... إلخ} "**Gulûl**"; mâl-ı ganimetten gizli bir şey aşırmak, emanete hıyanet etmektir ki ale'l-umûm emvâl-i devlette sû'-i istiʿmâl de bu kabîldendir. Resûlullah, gulûlü kebâirden saymıştır ve bu babda birçok ehâdîs-i şerîfe vardır. Ezcümle "Her kim üç şeyden berî olarak rûhu cesedinden ayrılırsa cennete dâhil olur: Kibir, gulûl[5], borç" مَنْ فَارَقَ رُوحُهُ جَسَدَهُ وَهُوَ بَرِيءٌ مِنْ ثَلَاثٍ دَخَلَ الْجَنَّةَ.[6] "İpliği iğneyi de edâ [1219] ediniz, çünkü yevm-i kıyâmette âr, nâr, şenaattir" أَدُّوا الْخَيْطَ وَالْمِخْيَطَ فَإِنَّهُ عَارٌ وَنَارٌ وَشَنَارٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ buyurulmuştur.[7]

---

1 H: "ihmal etmesi değildir"; F: "ihmal etmesi demektir".

2 H: "münâfî".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 410:
دَلَّتِ الْآيَةُ عَلَى أَنَّهُ لَيْسَ التَّوَكُّلُ أَنْ يُهْمِلَ الْإِنْسَانُ نَفْسَهُ، كَمَا يَقُولُهُ بَعْضُ الْجُهَّالِ، وَإِلَّا لَكَانَ الْأَمْرُ بِالْمُشَاوَرَةِ مُنَافِيًا لِلْأَمْرِ بِالتَّوَكُّلِ، بَلِ التَّوَكُّلُ هُوَ أَنْ يُرَاعِيَ الْإِنْسَانُ الْأَسْبَابَ الظَّاهِرَةَ، وَلَكِنْ لَا يُعَوِّلُ بِقَلْبِهِ عَلَيْهَا، بَلْ يُعَوِّلُ عَلَى عِصْمَةِ الْحَقِّ.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 412:
قَالَ الْكَلْبِيُّ وَمُقَاتِلٌ: نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ حِينَ تَرَكَ الرُّمَاةُ الْمَرْكَزَ يَوْمَ أُحُدٍ طَلَبًا لِلْغَنِيمَةِ وَقَالُوا: نَخْشَى أَنْ يَقُولَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ أَخَذَ شَيْئًا فَهُوَ لَهُ وَأَنْ لَا يُقَسِّمُ الْغَنَائِمَ كَمَا لَمْ يُقَسِّمْهَا يَوْمَ بَدْرٍ، فَقَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «ظَنَنْتُمْ أَنَّا نَغُلُّ فَلَا نَقْسِمُ لَكُمْ» فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

5 H, F, M ve B: "gurur".

6 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 276; Dârimî, Büyû, 52; İbn Mâce, Sadakât, 12; Tirmizî, Siyer, 21:
عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَنْ فَارَقَ الرُّوحُ الْجَسَدَ وَهُوَ بَرِيءٌ مِنْ ثَلَاثٍ دَخَلَ الْجَنَّةَ: الْكِبْرِ، وَالدَّيْنِ، وَالْغُلُولِ.

7 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 127-128. Krş. Ebû Dâvûd, Cihâd, 129:
قَالَ حَدَّثَتْنِي أُمُّ حَبِيبَةَ بِنْتُ الْعِرْبَاضِ، عَنْ أَبِيهَا: أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَأْخُذُ الْوَبَرَةَ مِنْ فَيْءِ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ، فَيَقُولُ: «مَا لِي مِنْ هَذَا إِلَّا مِثْلَ مَا لِأَحَدِكُمْ إِلَّا الْخُمُسَ، وَهُوَ مَرْدُودٌ فِيكُمْ، فَأَدُّوا الْخَيْطَ وَالْمِخْيَطَ فَمَا فَوْقَهُمَا، وَإِيَّاكُمْ وَالْغُلُولَ، فَإِنَّهُ عَارٌ وَشَنَارٌ عَلَى صَاحِبِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ»

{اَفَمَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَ اللّٰهِ} İmdi Peygamber gibi Allah'ın rızâsı ardında giden zât {كَمَنْ بَٓاءَ بِسَخَطٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُ} Allah'tan bir dehşetli gazab ile dönen ve varacağı yer cehennem olan hâine benzer mi? {وَبِئْسَ الْمَصِيرُ} O cehennem ne fenâ masîrdir. Hayır, onlar müsâvî olamazlar. {هُمْ} O fırka-i rıdvân ile o fırka-i sehat {دَرَجَاتٌ عِنْدَ اللّٰهِ} Allah indinde tabaka tabaka muhteliftirler; biri cennette, biri cehennemdedir. {وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} ve Allah onların amellerinin derecelerini bilir, ona göre ecr ü cezâ verir.

Şimdi bu fırka-i rıdvân ile fırka-i sehatın hâllerini biraz tafsil ve[1] vakʿa-i Uhud'dan müteessir bulunan mü'minleri tesliye ve kalblerini takviye sadedinde evvelâ Resûlullah'tan bed' ile buyuruluyor ki:

لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَۚ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿١٦٤﴾ اَوَلَمَّٓا اَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَدْ اَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَاۙ قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَاۜ قُلْ هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿١٦٥﴾ وَمَٓا اَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِاِذْنِ اللّٰهِ وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَۙ ﴿١٦٦﴾ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ نَافَقُواۚ وَقِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ اَوِ ادْفَعُواۜ قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْۜ هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاِيمَانِۚ يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْۜ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَۚ ﴿١٦٧﴾ اَلَّذِينَ قَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا لَوْ اَطَاعُونَا مَا قُتِلُواۜ قُلْ فَادْرَؤُا عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٦٨﴾ وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًاۜ بَلْ اَحْيَٓاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَۙ ﴿١٦٩﴾ فَرِحِينَ بِمَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖۙ وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذِينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْۙ اَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَۢ ﴿١٧٠﴾ يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍۙ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِينَۚۛ ﴿١٧١﴾ اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلّٰهِ

İbn Mâce, Cihâd, 34:

عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الصَّامِتِ، قَالَ: صَلَّى بِنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ حُنَيْنٍ إِلَى جَنْبِ بَعِيرٍ مِنَ الْمَقَاسِمِ، ثُمَّ تَنَاوَلَ شَيْئًا مِنَ الْبَعِيرِ، فَأَخَذَ مِنْهُ قَرَدَةً -يَعْنِي وَبَرَةً- فَجَعَلَ بَيْنَ إِصْبَعَيْهِ، ثُمَّ قَالَ: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ، إِنَّ هَذَا مِنْ غَنَائِمِكُمْ، أَدُّوا الْخَيْطَ وَالْمِخْيَطَ فَمَا فَوْقَ ذَلِكَ، وَمَا دُونَ ذَلِكَ، فَإِنَّ الْغُلُولَ عَارٌ عَلَى أَهْلِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، وَشَنَارٌ وَنَارٌ»

1 H: "ile".

وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَصَابَهُمُ الْقَرْحُۜ لِلَّذٖينَ اَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظٖيمٌۚ ﴿١٧٢﴾ اَلَّذٖينَ
قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ اٖيمَانًاۗ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ
وَنِعْمَ الْوَكٖيلُ ﴿١٧٣﴾ فَانْقَلَبُوا بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ لَمْ يَمْسَسْهُمْ سُٓوءٌۙ وَاتَّبَعُوا رِضْوَانَ اللّٰهِۜ
وَاللّٰهُ ذُوفَضْلٍ عَظٖيمٍ ﴿١٧٤﴾ اِنَّمَا ذٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ يُخَوِّفُ اَوْلِيَٓاءَهُۖ فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ اِنْ
كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿١٧٥﴾ وَلَا يَحْزُنْكَ الَّذٖينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِۚ اِنَّهُمْ لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـًٔاۜ
يُرٖيدُ اللّٰهُ اَلَّا يَجْعَلَ لَهُمْ حَظًّا فِي الْاٰخِرَةِۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظٖيمٌ ﴿١٧٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ اشْتَرَوُا
الْكُفْرَ بِالْاٖيمَانِ لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـًٔاۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿١٧٧﴾ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا
اَنَّمَا نُمْلٖي لَهُمْ خَيْرٌ لِاَنْفُسِهِمْۜ اِنَّمَا نُمْلٖي لَهُمْ لِيَزْدَادُٓوا اِثْمًاۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُهٖينٌ ﴿١٧٨﴾
مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنٖينَ عَلٰى مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ حَتّٰى يَمٖيزَ الْخَبٖيثَ مِنَ الطَّيِّبِۜ وَمَا
كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبٖي مِنْ رُسُلِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖۚ
وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظٖيمٌ ﴿١٧٩﴾ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ يَبْخَلُونَ بِمَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ
مِنْ فَضْلِهٖ هُوَ خَيْرًا لَهُمْۜ بَلْ هُوَ شَرٌّ لَهُمْۜ سَيُطَوَّقُونَ مَا بَخِلُوا بِهٖ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ وَلِلّٰهِ مٖيرَاثُ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ ﴿١٨٠﴾

[1222] **Meâl-i Şerîfi**

Hakīkaten Allah mü'minleri minnettar kıldı, zira içlerinde kendilerinden bir Resûl baʿs buyurdu, onlara Allah'ın âyâtını okuyor, onları tezkiye ediyor, onlara kitap ve hikmet öğretiyor. Hâlbuki bundan evvel açık bir dalâl içinde idiler (164). Böyle iken size hasımlarınızın başına iki mislini getirdiğiniz bir musibet isabet ediverince "bu nereden?" mi dediniz? De ki: O kendi tarafınızdan, çünkü Allah her şeye kādir (165). O iki cemiyet çarpıştığı gün başınıza gelen de yine Allah'ın izniyledir (166) hem mü'minleri belli edeceği için, hem münafıklık edenleri belli edeceği için ki bunlara "gelin, Allah yolunda muharebeye girin veya müdafaada olsun bulunun" denilmişti; "bir muharebe bilsek arkanızdan

gelirdik" dediler, onlar o gün [1223] imandan ziyâde küfre yakın idiler, ağızlarıyla kalblerinde olmayanı söylüyorlardı, Allah daha iyi bilirken neyi gizliyorlardı (167). Onlar ki oturdular da muharebeye giden ihvanları için "bizi dinleselerdi katlolunmazlardı" dediler. De ki: "Haydin o hâlde kendinizden ölümü def'edin eğer gerçekseniz" (168). Ve sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma. Hayır, hep hayattadırlar, Rablerinin ʿindinde yaşarlar (169). Allah'ın fazlından kendilerine bahşettiği saadetle şâdgâm olarak merzuk olurlar, arkalarından şehadetle kendilerine yetişemeyen mücâhidler hakkında da şunu istibşar ederler ki onlara bir korku yok, onlar da mahzun olmayacaklar (170). Allah'ın bir nimetini[1], bir de fazlını ve Allah'ın[2] mü'minlerin ecrini zâyiʿ etmeyeceğini istibşar ederler (171). Hele o, kendilerine yara değdikten sonra Allah'ın ve Peygamber'in emrine icâbet eyleyenler; mü'minler içinden bilhassa böyle ihsan ve ittikā edenler için pek büyük bir ecir var (172). Onlar ki nâs kendilerine "haberiniz olsun, nâs sizin için tahşîdât yaptılar, onun için onlardan korkun" dediler de bu kendilerinin imanlarını artırdı; Allah yetişir bize O ne güzel vekîl حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ *dediler (173). Sonra da kendilerine hiçbir keder dokunmaksızın Allah'tan bir nimet ve bir fazl ile avdet ettiler ve Allah'ın rızâsı ardınca gittiler, daha çok büyük bir fazlın[3] sâhibidir Allah (174). Size o haberi getiren şeytan sade kendi dostlarını korkutur, siz ondan korkmayın da Bana isyandan korkun eğer mü'minlerseniz (175). Sana da o küfürde yarışanlar hüzün vermesin, çünkü onlar Allah'a bir zarar edebilecek değiller, Allah onlara âhirette bir haz vermemek istiyor, onlara azîm bir azab var (176). Şüphesiz iman bedeline küfrü satın alanlar Allah'a zerrece zarar verecek değiller ve onlar için elîm bir azab var (177). Bir de o küfredenler kendilerini bırakışımızı zinhar kendileri için bir hayır sanmasınlar. Biz onları sırf günahlarını artırsınlar diye bırakıyoruz, hem onlara zillet verici bir azab var (178). Allah mü'minleri*

---

1 F +"~~ve bir nimetin fevkinde bir lütfunu~~".
2 M ve F: "Allah".
3 B: "daha birçok fazlın".

bulunduğunuz hâl üzere bırakacak değildir, nihâyet murdarı temizden ayıracak, Allah sizleri gayba muttaliʿ kılacak da değil velâkin Allah ona [1224] resullerinden dilediğini seçer, onun için Allah'a ve resullerine[1] iman edin ve eğer iman eder ve korunursanız size de azîm bir ecir var (179). Allah'ın fazlından kendilerine bahşettiği şeye bahîllik edenler sakın onu kendilerine hayırlı sanmasınlar. Hayır o, onlar için bir şerdir, yarın kıyamet günü o kıskandıkları mal boyunlarına tomruk edilecek. Kaldı ki göklerin ve yerin mîrası hep Allah'ın ve Allah her ne yaparsanız haberdardır (180).[2]

{لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولاً مِنْ اَنْفُسِهِمْ} Bu ne büyük bir minnet-i[3] ilâhiyedir. Bütün âlem-i beşeriyete bir târîh-i hidâyet açan ve âlemîne mahz-ı rahmet-i ilâhiye olan böyle bir Resûl-i Âlişân'ın ümmeti bulunan

---

1 B: "resûlüne".

2 H: "Hakikaten Allah mü'minleri minnettar kıldı, zira içlerinde kendilerinden bir Resul baʿs buyurdu, onlara Allah'ın âyâtını okuyor, onları temizliyor, feyizlendiriyor, onlara kitap ve hikmet öğretiyor. Hâlbuki ondan evvel açık bir dalâl içinde idiler (164). Böyle iken hasımlarınızın başına iki mislini getirdiğiniz bir musibet isabet ediverince size 'bu nereden?' mi dediniz? De ki: O kendi tarafınızdan, şüphe yok ki Allah her şeye kâdir (165). İki cemiyet çarpıştığı gün başınıza gelen de yine Allah'ın izniyledir (166) hem mü'minleri belli etmek için ve münafıklık edenleri belli etmek için. Bunlara 'gelin, Allah yolunda muharebeye girin veya müdafaada olsun bulunun' denilmişti; 'bir muharebe bilsek arkanızdan gelirdik' dediler, onlar o gün imandan ziyâde küfre yakın idiler, ağızlarıyla kalblerinde olmayanı söylüyorlardı, Allah aʿlem iken neyi gizliyorlar (167). Onlar ki muharebeye giden ihvanları için oturdular da 'bizi dinleselerdi katlolunmayacaklardı' dediler. 'Haydin' de 'defʿedin o hâlde kendinizden ölümü, sâdıksanız' (168). Sakın Allah yolunda katledilenleri ölmüşler sanma. Hayır, hep hayattalar, Rablerinin indinde yaşarlar (169). Allah'ın fazlından kendilerine bahşettiği saadetle şâdgâm olarak merzuk olurlar, şehadetle arkalarından yetişemeyen mücâhidler için de şunu istibşar ederler ki onlara korku yok, onlar da mahzun olmayacaklar (170). İstibşar ederler ki Allah'ın bir nimeti var ve her nimetin fevkinde bir lütfu var ve fi'l-vâkiʿ Allah ecrini zâyiʿ etmez mü'minlerin (171). Hele o, kendilerine yara değdikten sonra Allah'ın ve Peygamber'in emrine icâbet edenler; mü'minler içinden bilhassa böyle ihsan ve ittikā edenler için azîm bir ecir var (172). Onlar ki nâs kendilerine 'nâs sizin için tahşîdât yaptılar, korkun onlardan' dediler de bu kendilerinin imanını artırdı; 'Allah yeter bize O ne güzel vekîl حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ' dediler (173). Sonra da kendilerine hiçbir ziyan dokunmaksızın Allah'tan bir nimetle avdet ettiler ve Allah'ın rıdvânı arkasından gittiler, daha da azîm bir fazlın sâhibidir Allah (174). Size o haberi getiren şeytan sırf dostlarını korkutur, siz ondan korkmayın Bana isyandan korkun eğer mü'minseniz (175). Seni mahzun da etmesin o küfre koşuşanlar, çünkü onlar Allah'a bir zarar edebilecek değiller, Allah onlara âhirette bir haz vermemek istiyor, onlara azîm bir azab var (176).* Allah mü'minleri bulunduğunuz hâlde bırakacak değil, nihâyet murdarı temizden ayıracak, Allah sizi gayba muttaliʿ kılacak da değil velâkin ona resullerinden dilediğini seçer, onun için Allah'a ve resullerine iman edin. Eğer iman eder ve korunursanız o vakit size azîm bir ecir var (179). Allah'ın fazlından kendilerine bahşettiği şeye bahîllik edenler sakın bunu kendilerine hayırlı sanmasınlar. Belki o, onlar için bir şerdir, yarın kıyamet günü o kıskandıkları mal boyunlarına tomruk edilecek. Kaldı ki göklerin ve yerin mîrası hep Allah'ın ve Allah her ne yaparsanız haberdar (180)".

* H nüshasında 177 ve 178. âyet-i kerîmelerin mealleri atlanmıştır.

3 B: "niʿmet-i".

ve ale'l-husûs şeref-i sohbet ve refâkatiyle müşerref kılınan mü'minlere ne mutlu! Öyle bir Resûl ki {يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ} onlara vahyi takrir ederek Allah'ın âyetlerini okur, meʿârif-i ilâhiyeye îsâl ve kuvve-i nazariyelerini terbiye eder {وَيُزَكّ۪يهِمْ} onları tehzîb u tasfiye eyler de kuvve-i ameliyelerini, ahlâklarını tekemmül ettirir {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} onlara kitap ve hikmet tâlim ederek rabbâniyete iʿlâ eyler. ❁ "Kitab", zevâhir-i şerîʿata, "hikmet" de onun mehâsin ve ledünniyâtına, esrâr u ilel ve menâfiʿine işarettir. Hâlbuki {وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ} bundan evvel âşikâr bir dalâlet içinde bulunuyorlardı. O câhiliyet ve dalâl birkaç sene içinde birdenbire bu yüksek hidâyet ve hikmete münkalib oluverdi. Ve bu suretle kurûn-ı kadîme tarihi kapanıverdi. Binâenʿaleyh buna ümmet olan mü'minlere fütur yakışır mı? Bu böyle iken {اَوَلَمَّٓا اَصَابَتْكُمْ مُص۪يبَةٌ قَدْ اَصَبْتُمْ مِثْلَيْهَا} sizin iki mislini isabet ettirdiğiniz bir musibet size isabet edince, yani sizin [1225] musibetiniz düşmanınızınkinin nısfı iken {قُلْتُمْ اَنّٰى هٰذَا} "bu başımıza gelen musibet nereden?" dediniz, ❁ Bedir muharebesinde düşman, yetmiş maktul ve yetmiş esir ile musâb olmuş idi, Uhud'da da Müslümanlar hiçbir esir vermeyerek yetmiş kadar şehid verdiler. Bu itibar ile Müslümanların Uhud'daki zâyiʿâtı müşrikînin Bedir'deki zâyiʿâtının nısfı kadardı. Bir de Müslümanlar müşrikleri bir Bedir'de bir de Uhud'un bidâyetinde olmak üzere iki kere hezîmete düşürmüşler, Müslümanlar ise bir kerecik bozulmuşlardı. Bu itibar ile de müşriklerin giriftar oldukları musibete nazaran Müslümanların musibeti ikiye karşı bir demek idi. Hem müşriklerin musibetleri Müslümanların Bedir muzafferiyetleri olduğu hâlde Müslümanların musibeti müşriklerin bir muzafferiyeti değil idi. Bu ise Müslümanların fazlaca teessür ve hayretini mûcib olmuş ve bunu iʿzâm ederek "bu nereden?" diye bir endişeye dalmışlardı. Bu sual hâdisenin ilmî bir nazarla tedkik ve tenkīdi için vazʿ-ı mes'ele kabîlinden olabilirse de diğer taraftan münafıkların "Muhammed'in vaadi tahakkuk etmedi, peygamber olsa idi bu musibetler olur muydu?" gibi şüpheler ilkāsına çalıştıklarından bunda avâmm-ı mü'minînin fikirleri bozulmak ihtimâli de vardı. Binâenʿaleyh Cenâb-ı Allah hâdisenin haddinden fazla iʿzâm edilmiş bulunduğunu bi'l-mukāyese göstererek اَنّٰى هٰذَا suâlinin

haksız ve münasebetsiz olduğunu üslûb-i istifhâm ile ihtar zımnında تِلْكَ الْاَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ mazmûnuna işâreten sürûru gibi âlâmı da mütehavvil olan bu âlemde bu hâlin taaccüb ve teessüf edilecek bir şey olmadığı tarzında bir cevâb-ı tesliyete işaretle beraber meselenin hakīkī cevâbını da beyan için buyuruyor[1] ki: Yâ Muhammed! {قُلْ} Cevâben şöyle de: {هُوَ مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ} O sizin kendinizden oldu. Bunun sebebini evvelemirde hâriçte değil, kendinizde emre muhalefet etmek, merkezi terk edip [1226] ganimet hırsına düşmek gibi sû'-i irade ve hareketinizde aramalısınız. [2]Binâenʿaleyh "bu nereden?" diye taaccüb ve teessüf edeceğinize nefsinizi ıslah edip âtî için hazırlanmalısınız. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ}dir. Cümle-i kudretinden olmak üzere yolunda bulunanlara nusret ihsan ettiği gibi, hilâfında gidenlere hızlân da edebilir. Hatta hikem-i hafiyyesinden dolayı lütfunu kahr, kahrını lütuf suretinde gösterebilir. Bunun için me'yus ve müteessir olmakta mâna yoktur. Burada evvelâ hâdisenin sebep ve menşe'i kendileri olduğu ve bu suretle efʿâl-i ibâdın kendi iradelerine müstenid bulunduğu tebliğ olunmakla beraber bundan irâde-i beşerin irâde-i ilâhiye hilâfına olarak hâdisâtta müstakil olduğu tevehhüm olunmamak, esbâbın ve irâde-i ibâdın tesiri Allah'ın kudretine ve iradesinin taʿallukuna medyun ve mütevakkıf bulunduğu iyice anlaşılmak için اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ tezyîlinden sonra doğrudan doğru mü'minlere tevcîh-i hitâb ile cevâb-ı suâl şu vechile îzah olunuyor ki[3]:

Ey mü'minler! {وَمَٓا اَصَابَكُمْ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ فَبِاِذْنِ اللّٰهِ} İki ordunun, yani müslimîn ordusuyla müşrikîn ordusunun çatıştıkları o gün size her ne nekbet isabet ettiyse -kendinizden olmakla beraber- Allah'ın izniyledir. ۞ Zira izn ü irâde-i ilâhiye hâricinde herhangi bir hâdisenin vukūʿuna imkân yoktur. Demek ki irâde-i ilâhiye iki suretle tecellî eder. Birisi cebrî olan irâde-i ilâhiyedir ki hiçbir sebep ve şart ile mesbuk olmayarak evvelen ve bizzat taʿalluk eder. Ve bu irade rızâyı da müstelzimdir. Bunda Cebbâr ism-i şerîfi hâkimdir. Ve efʿâl-i ibâd ıztırârîdir. Biri de sebep

---

1 B: "buyuruluyor".
2 H ve F +"Ve".
3 B -"ki".

ve şart ve irâde-i abd maʿiyyetinde tenfiz suretinde tecellî eden irâde-i ilâhiyedir ki bu irade rızâyı müstelzim olmaz. Ancak mes'ûliyet ibâda[1] râciʿ olmak üzere[2] bir müsâʿade-i fiʿliye ifade eder. Buna ve bilhassa bunun muhâlif-i rızâ olanına mütekellimîn "tahliye: تخلية" dahi tâbir [1227] etmişlerdir. Kur'an'da ale'l-ekser bu nevi irâde-i tenfîziye[3] اِذْن kelimesiyle ifade olunmuştur. Refʿ-i hacr, yani kayd-ı memnûʿiyetin refʿi demek olan izin de rızâyı müstelzim değildir. Ve binâenʿaleyh mes'ûliyete münâfiʿ olmaz. İşte burada مِنْ عِنْدِ اَنْفُسِكُمْ karînesiyle فَبِاِذْنِ اللّٰهِ buyurulması da bu kabîldendir. Bunun için bazı müfessirîn bu izni irade ile, bazıları da tahliye ile tefsir etmişlerdir ki maksad, bu iznin rızâ demek olmadığını da[4] anlatmaktır.

Hâsıl-ı kelâm vaad olunan nusret-i ilâhiye mutlak ve cebrî değil idi. Sabr u ittikā gibi irâde-i abd ile alakadâr olan şartlarla meşrut idi. Mü'minler buna riayet etmeyip iradelerini sû'-i istiʿmâl eylediklerinden dolayı musibet vâkiʿ oldu. Maʿamâfîh, alâ külli şey'in kadîr olan Allah hilâfını murad etse idi mü'minlerin sû'-i iradelerini ve müşriklerin bundan istifade eden harekâtını tenfiz etmez, musibeti cebr-i ilâhîsi ile menʿ edebilirdi. Lâkin etmedi, izin verdi ve binâenʿaleyh hâdise-i musibet de harikulâde surette değil, ʿalelâde bir surette vukūʿ buldu[5] ki bu âdet, irâde-i ibâdı izin ile tenfiz ve mes'ûliyet sünnet-i ilâhiyesidir. O hâlde buna "bu nereden?" diye taaccüb ve hayret edecek bir cihet yoktur. Bilakis teşekkür etmek lâzım gelir ki tâbiʿ-i rıdvan olan Resûlullah'ın ve beraberindeki birkaç zâtın sabr u ittikāları hürmetine müşriklerin hücumları tevkīf edildi de tehlike-i istîsâl[6] bertaraf olundu. [7]

Şunu da bilmeli ki bu musibet birtakım hikem-i sübhâniye ile de müterâfıktır. Allah'ın izniyle beraber bir de {وَلِيَعْلَمَ الْمُؤْمِنِينَ} mü'minleri

1 B: "abde".
2 B +"ancak".
3 B: "ilâhiye".
4 H ve F -"da".
5 B: "vâkiʿ oldu".
6 B: "istîlâ".
7 B: "oldu".

bilmesi, yani halk beyninde temyiz edip zâhire çıkarması {وَلِيَعْلَمَ الَّذٖينَ نَافَقُوا} ve münafık olanları bilmesi, ayırt etmesi ve her ikisinin ona göre ecr ü cezâlarını vermesi içindir. Bunda böyle mü'minleri ıstıfâ etmek ve münafıkları ayırmak hikmetleri de[1] vardır. O münafıklar ki {وَقٖيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا قَاتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اَوِ ادْفَعُوا} [1228] kendilerine "geliniz, fî sebîlillâh kıtal ediniz" veya "kendinizi ve vatanınızı müdafaa ediniz" yahud "bilfiil muharebe etmezseniz bari teksîr-i sevâd ederek düşmana gözdağı olunuz da def'ine hizmet ediniz" denildi de ۞ İbn Abbas radıyallâhu anh demiştir ki bunlar Abdullah b. Übey ve arkadaşlarıdır. Çünkü Uhud günü bırakıp gitmişlerdi. Abdullah b. Amr b. Haram da bunlara "size Allah'ı ihtar ederim, Peygamberinizi ve kavminizi terk edip gitmeyiniz!" demiş ve kıtâle davet[2] etmiş idi. Buna karşı {قَالُوا لَوْ نَعْلَمُ قِتَالًا لَاتَّبَعْنَاكُمْ} bir kıtal olacağını bilse idik, yahut kıtal yapmasını bilse idik[3] elbette size ittibâ' ederdik dediler[4] ve bununla fesad çıkarmak ve istihzâ etmek istediler. Doğrusu {هُمْ لِلْكُفْرِ يَوْمَئِذٍ اَقْرَبُ مِنْهُمْ لِلْاٖيمَانِ} o gün onlar imandan ziyâde küfre yakın idiler {يَقُولُونَ بِاَفْوَاهِهِمْ مَا لَيْسَ فٖى قُلُوبِهِمْ} zaten bunlar ağızlarıyla kalblerinde olmayanı söylerler, yani içleri dışlarına uymaz. Söyledikleri kalblerinden gelmez. Bu bunların her zamanki hâlleridir. O gün de ağızlarından iki şey izhar ettiler ki kalblerinde yoktu, "kıtal olacağını bilmiyoruz, bilse idik ittibâ' ederdik" dediler. Kalblerinde ise bunların ikisi de böyle değil idi {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يَكْتُمُونَ} onların kalblerinde ne saklar olduklarını da[5] Allah daha iyi bilir.

---

1 B -"hikmetleri de".

2 B: "devam".

3 B -"yahut kıtal yapmasını bilse idik".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VII, 378-379:

عن ابن إسحاق قال، حدثني محمد بن مسلم بن شهاب الزهري، ومحمد بن يحيى بن حبان، وعاصم بن عمر بن قتادة، والحصين بن عبد الرحمن بن عمرو بن سعد بن معاذ، وغيرهم من علمائنا، كلهم قد حدث قال: خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم -يعني حين خرج إلى أحد- في ألف رجل من أصحابه، حتى إذا كانوا بالشوط بين أحد والمدينة، انخزل عنهم عبد الله بن أبي ابن سلول بثلث الناس وقال: أطاعهم فخرج وعصاني! والله ما ندري علام نقتل أنفسنا ههنا أيها الناس! فرجع بمن اتبعه من الناس من قومه من أهل النفاق وأهل الريب، واتبعهم عبد الله بن عمرو بن حرام أخو بني سلمة يقول: يا قوم، أذكركم الله أن تخذلوا نبيكم وقومكم عندما حضر من عدوهم! فقالوا: لو نعلم أنكم تقاتلون ما أسلمناكم، ولكنا لا نرى أن يكون قتال! فلما استعصوا عليه وأبوا إلا الانصراف عنهم، قال: أبعدكم الله أعداء الله! فسيغني الله عنكم! ومضى رسول الله صلى الله عليه وسلم.

5 H ve F -"da".

{اَلَّذ۪ينَ قَالُوا لِاِخْوَانِهِمْ وَقَعَدُوا} O münafıklar ki harbden savuşup oturarak ihvanları, yani akrabaları için {لَوْ اَطَاعُونَا مَا قُتِلُوا} "bizi dinlemiş olsalardı maktul olmazlar[1], bizim gibi kurtulurlardı" dediler. ❁ Bunu diyenin de Abdullah b. Übey olduğu menkuldür. Bu sözde evvelâ harbden kaçırmak için teşvîkâtta bulunduklarını ikrar, sâniyen teşvikleri dinlenilmediği için [1229] izhâr-ı iğbirâr, sâlisen maktul olanları tahkir ve "oh olsun" diye ahz-i sâr, râbiʿan eceli inkâr vardır. Tâ bâlâda اِذْ هَمَّتْ طَٓائِفَتَانِ مِنْكُمْ اَنْ تَفْشَلَا âyet-i kerîmesindeki iki tâife bu münafıkların yüzünden az daha zaʿf-ı kalbe düşüyorlardı, Allah muhafaza etti {قُلْ} yâ Muhammed! Bunları iskât için de ki {فَادْرَؤُا عَنْ اَنْفُسِكُمُ الْمَوْتَ} öyle ise haydi kendinizden ölümü defʿediniz bakalım? {اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ} sizin kurtulmanızın sebebi harbden savuşup oturmanız olduğu ve size itaat edenlerin kurtulacağı davasında sadık iseniz bunu yapabilmeniz lâzım gelir. Gelelim maktul olanlara:

Ey kābil-i hitâb olan herhangi bir kimse, yahut yâ Muhammed! {وَلَا[2] تَحْسَبَنَّ الَّذ۪ينَ... إلخ} İmam Ahmed b. Hanbel'in ve daha birçoklarının İbn Abbas hazretlerinden tahrîc ettikleri bir hadîs-i şerîfte Resûlullah buyurmuştur ki: "Uhud'da ihvânınız musâb oldukda Allah teâlâ onların rûhlarını yeşil kuşların cevflerine koydu ki cennetin ırmaklarından sulanırlar ve meyvelerinden yerler ve Arş'ın gölgesinde muʿallak altın kandillere giderler, istirahat ederler. Vaktâ ki me'kel ve meşreblerinin hoşluğunu ve hâbgâhlarının hüsn-i letâfetini tattılar, 'nolaydı Allah'ın bize neler yaptığını ihvânımız bilselerdi de cihaddan çekinmeseler, harbden gocunmasalardı' dediler, Allah teâlâ da 'tarafınızdan Ben onlara bunu tebliğ ederim' buyurdu ve bu âyetleri inzâl eyledi."[3] Tirmizî'nin tahsîn ve

---

1 B: "katlolunmazlar".

2 B: "لا".

3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 265; Ebû Dâvûd, Cihâd, 26. Krş. Müslim, İmâre, 121:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَمَّا أُصِيبَ إِخْوَانُكُمْ بِأُحُدٍ، جَعَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ أَرْوَاحَهُمْ فِي أَجْوَافِ طَيْرٍ خُضْرٍ تَرِدُ أَنْهَارَ الْجَنَّةِ، تَأْكُلُ مِنْ ثِمَارِهَا، وَتَأْوِي إِلَى قَنَادِيلَ مِنْ ذَهَبٍ فِي ظِلِّ الْعَرْشِ، فَلَمَّا وَجَدُوا طِيبَ مَشْرَبِهِمْ وَمَأْكَلِهِمْ، وَحُسْنَ مَقِيلِهِمْ قَالُوا: يَا لَيْتَ إِخْوَانَنَا يَعْلَمُونَ بِمَا صَنَعَ اللهُ لَنَا، لِئَلا يَزْهَدُوا فِي الْجِهَادِ، وَلا يَنْكُلُوا عَنِ الْحَرْبِ، فَقَالَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: أَنَا أُبَلِّغُهُمْ عَنْكُمْ « فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ هَؤُلاءِ الْآيَاتِ عَلَى رَسُولِهِ: «وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا»

Hâkim ile diğerlerinin tashîh ile Câbir b. Abdullah hazretlerinden tahrîc ettikleri bir hadîs-i şerîfte de şöyle rivayet edilmiştir: Câbir radıyallâhu anh dedi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bana rast geldi, 'yâ Câbir, seni münkesir görüyorum niye?' dedi, 'yâ Resûlallah', dedim 'babam şehid oldu, iyâl ve borç bıraktı.' Buyurdu ki 'Allah teâlâ babanı ne vechile kabul buyurdu sana tebşîr [1230] edeyim mi?' 'Evet', dedim, buyurdu ki 'Allah teâlâ hiç kimseye verâ-yı hicâbdan başka bir vechile kelâm söylemedi. Babanı ise ihyâ etti de ona vicâhen söyledi, «ey kulum dile benden vereyim sana» dedi, o da "yâ Rab, bana hayat verirsin de Senin yolunda ikinci defa katledilirim" dedi. Rab[1] teâlâ, "Benden onlar bir daha dönmezler اَنَّهُمْ إِلَيْهَا[2] لَا يَرْجِعُونَ diye sebk etti" buyurdu. O da «yâ Rab arkamdan tebliğ et» dedi, Allah teâlâ da bu âyeti inzâl buyurdu.'"[3] İkisinin de vukū'u mümkin olduğu gibi bu, bir âyet, öbürü, birkaç âyet hakkında olduğu cihetle iki rivayet beyninde tenâfî yoktur. Ve bu âyetlerin şühedâ-yı Uhud sebebiyle nâzil olduğu hakkında ahbâr mütezâfirdir. [4] Nitekim Sûre-i Bakara'daki وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/154] âyeti şühedâ-yı Bedir sebebiyle nâzil olmuştur (*bak*).

O {وَيَسْتَبْشِرُونَ بِالَّذٖينَ لَمْ يَلْحَقُوا بِهِمْ مِنْ خَلْفِهِمْۙ اَلَّا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} şehidler arkalarından kendilerine lâhık olmayan, yani şehid olmayıp berhayat kalan bütün mü'minlerin âkıbet havf ve hüzünden kurtulup mes'ud olmalarıyla müjdelenir, mesrur ve handan olurlar. Bu surette demek ki kalanların dîn ü dünya selâmet ü saâdetiyle bekāsı şehidlerin merzuk oldukları ferah ve sürûrun esbâbından birini teşkil eder. Diğer bir mâna ile: Arkalarında mücahede eden ve henüz şehadetle kendilerine lâhık olmamış bulunan müstakbel şehidlerin elyevm çektikleri elem ve

---

1 B: "Rabbi ".
2 M ve B -"إِلَيْهَا".
3 Tirmizî, Tefsîr, 4; İbn Mâce, Mukaddime, 13:
سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللهِ، يَقُولُ: لَقِيَنِي رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ لِي: يَا جَابِرُ مَا لِي أَرَاكَ مُنْكَسِرًا؟ قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ اسْتُشْهِدَ أَبِي، وَتَرَكَ عِيَالاً وَدَيْنًا، قَالَ: أَفَلاَ أُبَشِّرُكَ بِمَا لَقِيَ اللهُ بِهِ أَبَاكَ؟ قَالَ: بَلَى يَا رَسُولَ اللهِ. قَالَ: مَا كَلَّمَ اللهُ أَحَدًا قَطُّ إِلاَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ، وَأَحْيَا أَبَاكَ فَكَلَّمَهُ كِفَاحًا. فَقَالَ: يَا عَبْدِي تَمَنَّ عَلَيَّ أُعْطِكَ. قَالَ: يَا رَبِّ تُحْيِينِي فَأُقْتَلَ فِيكَ ثَانِيَةً. قَالَ الرَّبُّ عَزَّ وَجَلَّ: إِنَّهُ قَدْ سَبَقَ مِنِّي أَنَّهُمْ إِلَيْهَا لاَ يُرْجَعُونَ قَالَ: وَأُنْزِلَتْ هَذِهِ الآيَةُ: «وَلاَ تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللهِ أَمْوَاتًا»
4 B: "müteda'iftir".

zahmete rağmen âkıbet şehid olarak dünya ve âhiret havf ve hüznünden bütün bütün kurtulacaklarını ve kendileri gibi mes'ud olacaklarını istibşar[1] ederler de sevinirler. Şu hâlde geride harbi kaybeden ve şehadetten mahrum kalan ve düşman istîlası altında inleyen ve ale'l-husûs dinlerinin ziyâʿı tehlikesine mâruz bulunanların hâlinden haberdar olurlarsa şehidlerin de mahzun olmaları lâzım gelecektir. Demek oluyor ki Allah teâlâ şehidlere [1231] bunların hâllerini ya bildirmeyecek, alâkadar etmeyecek veya bildirdiği surette onları o hüzünden koruyacak, niʿmet-i fazlıyla memnun edecektir. Çünkü fî sebîlillâh şehid olanlar لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ'dur. Şehidler {يَسْتَبْشِرُونَ بِنِعْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ وَفَضْلٍ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُؤْمِنِينَ}, hele o mü'minler ki {اَلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَصَابَهُمُ الْقَرْحُ لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا مِنْهُمْ وَاتَّقَوْا اَجْرٌ عَظِيمٌ} Bu âyet de Uhud'un akabinde Hamrâ-i Esed Gazvesi hakkında nâzil olmuştur. Rivayet olunuyor ki Ebû Süfyân ve arkadaşları Uhud'dan çekilip Revha[2] denilen mahalle vardıklarında nedâmet etmişler, "çoğunu öldürdük azı kaldı idi niye bıraktık geldik, her hâlde dönmeli ve köklerini kesmeliyiz" diyerek dönüp Müslümanlara tekrar hücum etmek istemişlerdi. Hazret-i Peygamber de bunu derhâl haber almış ve onları yıldırmak, kendinin ve ashâbının kuvvetini göstermek için Ebû Süfyân'ı tâkip etmek üzere ashâbını teşvik etmiş ve "bugün bizimle beraber ancak dünkü günümüzde hazır bulunanlar çıksın" buyurmuş idi. Binâenʿaleyh Peygamber'le beraber bir cemaat hareket ettiler ki yetmiş kişi oldukları söylenmiştir. Medine'den sekiz mil mesafede bulunan Hamrâ-i Esed nâm mevkiʿe kadar vardılar. Ashâb yaralı idiler, çok zahmet çekiyorlar[3], ecirlerini fevt etmemek için katlanıyorlardı. İçlerinde öyle mecruhlar vardı ki münâvebe ile birbirlerini sırtlarında taşıyorlardı. Biraz birisi yükleniyor, biraz sonra binen inip altındakini yükleniyordu. Yine içlerinde saat be-saat birbirlerine dayanarak gidenler bulunuyordu ki hep bunlar yaraların ıztırabından idi. Fakat Cenâb-ı Allah müşriklerin kalblerine ruʿb

1 B: "tebşir ".
2 B: "Rayhâ ".
3 M ve B: "çekiyorlardı".

ilkā etti de kaçtılar gittiler. İşte bu âyet bu hâl içinde daʿvet-i Resûlullah'a icâbet eden bu mü'minler hakkındadır.[1]

[1232] Kezâlik o mü'minler ki {اَلَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ... اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} Bu âyetler de Bedr-i Suğrâ Gazvesi hakkında nâzil olmuştur. Rivayet olunuyor ki Ebû Süfyân Uhud'dan Mekke'ye gitmeye azm ettiği zaman "yâ Muhammed, mevʿidimiz Bedr-i Suğrâ mevsimi olsun, orada çarpışırız istersen!" diye bağırmıştı. Hazret-i Peygamber de Hazret-i Ömer'e بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ ذلِكَ إنْ شَاءَ اللهُ diye cevap vermesini emretmiş idi. Vakit gelince Ebû Süfyân maiyyetini alıp çıktı. Merru'z-Zahrân nâm mevkiʿe kondu, fakat Allah kalbine bir ruʿb ilkā etti, cayıp dönmek istedi. O sırada Nuaym b. Mes'ûd-ı Eşcaî'ye rast geldi ki bu Nuaym, umre yapmış geliyordu. Buna "yâ Nuaym, ben Muhammed'le Bedir mevsimine çarpışmaya vaadleşmiş idim, bu sene ise kurak, bize her hâlde ağaçlarda hayvan yayacağımız ve süt içeceğimiz bir sene yaraşır, bunun için dönmek istiyorum velâkin Muhammed çıkar da ben çıkmamış bulunursam cür'eti artar. Medine'ye git onları oyala, taʿvîk et, sana on deve vereyim" demiş idi. Nuaym yola çıktı, geldi gördü ki Müslümanlar hazırlanıyorlar, "bu", dedi, "doğru bir re'y değil. Onlar diyarınıza geldiler, birçoğunuzu katlettiler, siz üzerlerine giderseniz hiçbiriniz geri gelmez". Ve bu söz birtakımları üzerinde icrâ-yı te'sîr etti, Resûlullah bunu anlayınca "Muhammed'in canı elinde olan Allah'a kasem ederim ki ben yalnızca çıkarım!" buyurdu ve maiyyetinde yetmiş kadar zevât ile hareket etti ki İbn Mesʿud hazretleri de içlerinde

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 101-104; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 400-401:

عن السدي: انطلق أبو سفيان منصرفا من أحد، حتى بلغ بعض الطريق، ثم إنهم ندموا وقالوا: بئسما صنعتم! إنكم قتلتموهم، حتى إذا لم يبق إلا الشريد تركتموهم! ارجعوا واستأصلوهم. فقذف الله في قلوبهم الرعب، فهزموا، فأخبر الله رسوله، فطلبهم حتى بلغ حمراء الأسد، ثم رجعوا من حمراء الأسد، فأنزل الله جل ثناؤه فيهم: «الذين استجابوا لله والرسول من بعد ما أصابهم القرح».

عن محمد بن إسحاق قال، فحدثني عبد الله بن خارجة بن زيد بن ثابت، عن أبي السائب مولى عائشة بنت عثمان: أن رجلا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم من بني عبد الأشهل، كان شهد أحدا قال: شهدت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم أحدا، أنا وأخ لي، فرجعنا جريحين: فلما أذن مؤذن رسول الله صلى الله عليه وسلم بالخروج في طلب العدو، قلت لأخي -أو قال لي-: أتفوتنا غزوة مع رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ والله ما لنا من دابة نركبها، وما منا إلا جريح ثقيل! فخرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكنت أيسر جرحا منه، فكنت إذا غلب حملته عقبة ومشى عقبة، حتى انتهينا إلى ما انتهى إليه المسلمون، فخرج رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى انتهى إلى حمراء الأسد، وهي من المدينة على ثمانية أميال، فأقام بها ثلاثا، الاثنين والثلاثاء والأربعاء، ثم رجع إلى المدينة.

idi. Gittiler, Bedr-i Suğrâ'ya vardılar. Bedr-i Suğrâ Benî Kinâne'ye ait bir sudur ki bir pazar yeri idi, burada her sene sekiz gün toplanırlar idi. Hazret-i Peygamber ve ashâbı müşriklerden kimseye tesadüf etmediler, pazara gittiler, yanlarında nafakaları ve emvâl-i ticâriyeleri de vardı, alış-veriş ettiler, bire iki kazandılar ve Medine'ye sâlimen ve gānimen geldiler ki bu âyet bunlar hakkındadır. Ebû Süfyân da Mekke'ye [1233] dönmüştü, Mekke ahâlisi onun askerine جَيْشُ السَّوِيق tesmiye ettiler, "siz sevık içmeye çıkmışsınız" dediler.[1]

---

1 Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 384-388; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 94, 209-210:
لَمّا أَرَادَ أَبُو سُفْيَان أَنْ يَنْصَرِفَ يَوْمَ أُحُدٍ نَادَى: مَوْعِدٌ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ بَدْرٌ الصَّفْرَاءُ رَأْسَ الْحَوْلِ، نَلْتَقِي فِيهِ فَنَقْتَتِلُ. فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ: قُلْ نَعَمْ إِنْ شَاءَ اللهُ. وَيُقَالُ قَالَ أَبُو سُفْيَانَ يَوْمَئِذٍ: مَوْعِدُكُمْ بَدْرُ الصَّفْرَاءِ بَعْدَ شَهْرَيْنِ. قَالَ ابْنُ وَاقِدٍ: وَالْأَوّلُ أَثْبَتُ عِنْدَنَا. فَافْتَرَقَ النّاسُ عَلَى ذَلِكَ، وَرَجَعَتْ قُرَيْشٌ فَخَبَّرُوا مَنْ قِبَلَهُمْ بِالْمَوْعِدِ وَتَهَيّئُوا لِلْخُرُوجِ وَأَجْلَبُوا، وَكَانَ هَذَا عِنْدَهُمْ أَعْظَمَ الْأَيّامِ لِأَنّهُمْ رَجَعُوا مِنْ أُحُدٍ وَالدّوْلَةُ لَهُمْ، طَمِعُوا فِي بَدْرِ الْمَوْعِدِ أَيْضًا بِمِثْلِ ذَلِكَ مِنْ الظّفَرِ. وَكَانَ بَدْرُ الصّفْرَاءُ مُجْمَعًا يَجْتَمِعُ فِيهِ الْعَرَبُ، وَسُوقًا تَقُومُ لِهِلَالِ ذِي الْقَعْدَةِ إلَى ثَمَانِ لَيَالٍ خَلَوْنَ مِنْهُ، فَإِذَا مَضَتْ ثَمَانِي لَيَالٍ مِنْهُ تَفَرّقَ النّاسُ إلَى بِلَادِهِمْ. فَلَمّا دَنَا الْمَوْعِدُ كَرِهَ أبو سفيان الخروج إلى رسول اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَجَعَلَ يُحِبّ أَنْ يُقِيمَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَصْحَابُهُ بِالْمَدِينَةِ وَلَا يُوَافِقُونَ الْمَوْعِدَ. فَكَانَ كُلّ مَنْ وَرَدَ عَلَيْهِ مَكّةَ يُرِيدُ الْمَدِينَةَ أَظْهَرَ لَهُ: إنّا نُرِيدُ أَنْ نَغْزُوَ مُحَمّدًا فِي جَمْعٍ كَثِيفٍ. فَيَقْدَمُ الْقَادِمُ عَلَى أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَيَرَاهُمْ عَلَى تَجَهّزٍ فَيَقُولُ: تَرَكْت أَبَا سُفْيَانَ قَدْ جَمَعَ الْجُمُوعَ، وَسَارَ فِي الْعَرَبِ لِيَسِيرَ إلَيْكُمْ لِمَوْعِدِكُمْ. فَيَكْرَهُ ذَلِكَ الْمُسْلِمُونَ وَيَهِيبُهُمْ ذَلِكَ. وَيَقْدَمُ نُعَيْمُ بْنُ مَسْعُودٍ الْأَشْجَعِيّ مَكّةَ، فَجَاءَهُ أَبُو سفيان بن حرب في رجال من قريش فقال: يا نعيم، إنّي وَعَدْت مُحَمّدًا وَأَصْحَابَهُ يَوْمَ أُحُدٍ أَنْ نَلْتَقِيَ نَحْنُ وَهُوَ بِبَدْرِ الصّفْرَاءِ عَلَى رَأْسِ الْحَوْلِ، وَقَدْ جَاءَ ذَلِكَ. فَقَالَ نُعَيْمٌ: مَا أَقْدَمَنِي إلّا مَا رَأَيْت مُحَمّدًا وَأَصْحَابَهُ يَصْنَعُونَ مِنْ إعْدَادِ السّلَاحِ وَالْكُرَاعِ، وَقَدْ تَجَلّبَ إلَيْهِ حُلَفَاءُ الْأَوْسِ مِنْ بَلِيّ وَجُهَيْنَةَ وَغَيْرِهِمْ، فَتَرَكْت الْمَدِينَةَ أَمْسِ وَهِيَ كَالرّمّانَةِ. فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ: أَحَقّا مَا تَقُولُ؟ قَالَ: إي وَاَللهِ. فَجَزَوْا نُعَيْمًا خَيْرًا وَوَصَلُوهُ وَأَعَانُوهُ، فَقَالَ أَبُو سُفْيَانَ: أَسْمَعُك تَذْكُرُ مَا تَذْكُرُ، مَا قَدْ أَعَدّوا؟ وَهَذَا عَامُ جَدْبٍ –قَالَ نُعَيْمٌ: الْأَرْضُ مِثْلُ ظَهْرِ التّرْسِ، لَيْسَ فِيهَا لِبَعِيرٍ شَيْءٌ– وَإِنّمَا يُصْلِحُنَا عَامُ خِصْبٍ غَيْدَاقٍ تَرْعَى فِيهِ الظّهْرُ وَالْخَيْلُ وَنَشْرَبُ اللّبَنَ، وَأَنَا أَكْرَهُ أَنْ يَخْرُجَ مُحَمّدٌ وَأَصْحَابُهُ وَلَا أَخْرُجُ فَيَجْتَرِئُونَ عَلَيْنَا، وَيَكُونُ الْخُلْفُ مِنْ قِبَلِهِمْ أَحَبّ إلَيّ. وَنَجْعَلُ لَك عِشْرِينَ فَرِيضَةً، عَشْرًا جِذَاعًا وَعَشْرًا حِقَاقًا، وَتُوضَعُ لك على يدي سُهَيْلِ بْنِ عَمْرٍو وَيَضْمَنُهَا لَك. قَالَ نُعَيْمٌ: رضيت. وَكَانَ سُهَيْلٌ صَدِيقًا لِنُعَيْمٍ فَجَاءَ سُهَيْلًا فَقَالَ: يَا أَبَا يَزِيدَ، تَضْمَنُ لِي عِشْرِينَ فَرِيضَةً عَلَى أَنْ أَقْدَمَ الْمَدِينَةَ فَأُخَذّلَ أَصْحَابَ مُحَمّدٍ؟ قَالَ: نَعَمْ. قَالَ: فَإِنّي خَارِجٌ. فَخَرَجَ عَلَى بَعِيرٍ حَمَلُوهُ عَلَيْهِ، وَأَسْرَعَ السّيْرَ فَقَدِمَ وَقَدْ حَلَقَ رَأْسَهُ مُعْتَمِرًا، فَوَجَدَ أَصْحَابَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَجَهّزُونَ، فَقَالَ أَصْحَابُ رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أَيْنَ يَا نُعَيْمُ؟ قَالَ: خَرَجْت مُعْتَمِرًا إلَى مَكّةَ. فَقَالُوا: لَك عِلْمٌ بِأَبِي سُفْيَانَ؟ قَالَ: نَعَمْ، تَرَكْت أَبَا سُفْيَانَ قَدْ جَمَعَ الْجُمُوعَ وَأَجْلَبَ مَعَهُ الْعَرَبَ، فَهُوَ جَاءَ فِيمَا لَا قِبَلَ لَكُمْ بِهِ، فَأَقِيمُوا وَلَا تَخْرُجُوا فَإِنّهُمْ قَدْ أَتَوْكُمْ فِي دَارِكُمْ وَقَرَارِكُمْ، فَلَنْ يَفْلِتَ مِنْكُمْ إلّا الشّرِيدُ، وَقُتِلَتْ سَرَاتُكُمْ وَأَصَابَ مُحَمّدًا فِي نَفْسِهِ مَا أَصَابَهُ مِنْ الْجِرَاحِ. فَتُرِيدُونَ أَنْ تَخْرُجُوا إلَيْهِمْ فَتَلْقَوْهُمْ فِي مَوْضِعٍ مِنْ الْأَرْضِ؟ بِئْسَ الرّأْيُ رَأَيْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ –وَهُوَ مَوْسِمٌ يَجْتَمِعُ فِيهِ النّاسُ– وَاَللهِ مَا أَرَى أَنْ يَفْلِتَ مِنْكُمْ أَحَدٌ! وَجَعَلَ يَطُوفُ بِهَذَا الْقَوْلِ فِي أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَتّى رَعّبَهُمْ وَكَرّهَ إلَيْهِمْ الْخُرُوجَ، حَتّى نَطَقُوا بِتَصْدِيقِ قَوْلِ نُعَيْمٍ، أَوْ مَنْ نَطَقَ مِنْهُمْ. وَاسْتَبْشَرَ بِذَلِكَ الْمُنَافِقُونَ وَالْيَهُودُ وَقَالُوا: مُحَمّدٌ لَا يَفْلِتُ مِنْ هَذَا الْجَمْعِ! وَاحْتَمَلَ الشّيْطَانُ أَوْلِيَاءَهُ مِنْ النّاسِ لِخَوْفِ الْمُسْلِمِينَ، حَتّى بَلَغَ رسول الله صلى الله عليه وسلم ذلك، وَتَظَاهَرَتْ بِهِ الْأَخْبَارُ عِنْدَهُ، حَتّى خَافَ رَسُولُ اللهِ أَلّا يَخْرُجَ مَعَهُ أَحَدٌ. فَجَاءَهُ أَبُو بكر بن أبي قحافة رضي الله عنه، وَعُمَرُ بْنُ الْخَطّابِ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ، وَقَدْ سَمِعَا مَا سَمِعَا فَقَالَا: يَا رَسُولَ اللهِ إنّ اللهَ مُظْهِرٌ دِينَهُ وَمُعِزّ نَبِيّهُ، وَقَدْ وَعَدْنَا الْقَوْمَ مَوْعِدًا وَنَحْنُ لَا نُحِبّ أَنْ نَتَخَلّفَ عَنْ الْقَوْمِ، فَيَرَوْنَ أَنّ هَذَا جُبْنٌ مِنّا عنهم، فسر لموعدهم، فو الله إنّ فِي ذَلِكَ لَخِيرَةً! فَسُرّ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِذَلِكَ ثُمّ قَالَ: وَاَلّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَأَخْرُجَن وَإِنْ لَمْ يَخْرُجْ مَعِي أَحَدٌ! قَالَ: فَلَمّا تَكَلّمَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَكَلّمَ بِمَا بَصّرَ اللهُ عَزّ وَجَلّ الْمُسْلِمِينَ، وَأَذْهَبَ مَا كَانَ رَعّبَهُمْ الشّيْطَانُ، وَخَرَجَ الْمُسْلِمُونَ بِتِجَارَاتٍ لَهُمْ إلَى بَدْرٍ. فَحُدّثْت عَنْ يَزِيدَ، عَنْ خَصِيفَةَ، قَالَ: كَانَ عُثْمَانُ بْنُ عَفّانَ رَحِمَهُ اللهُ يَقُولُ: لَقَدْ رَأَيْتنَا وَقَدْ قُذِفَ الرّعْبُ فِي قُلُوبِنَا، فَمَا أَرَى أَحَدًا لَهُ نِيّةٌ فِي الْخُرُوجِ، حَتّى أَنْهَجَ اللهُ تَعَالَى لِلْمُسْلِمِينَ بَصَائِرَهُمْ، وَأَذْهَبَ عَنْهُمْ تَخْوِيفَ الشّيْطَانِ. فَخَرَجُوا فَلَقَدْ خَرَجْت بِبِضَاعَةٍ إلَى مَوْسِمِ بَدْرٍ، فَرَبِحْت لِلدّينَارِ دِينَارًا، فَرَجَعْنَا بِخَيْرٍ وَفَضْلٍ مِنْ رَبّنَا. فَسَارَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْمُسْلِمِينَ وَخَرَجُوا بِبَضَائِعَ لَهُمْ وَنَفَقَاتٍ، فَانْتَهَوْا إلَى بَدْرٍ لَيْلَةَ هِلَالِ ذِي الْقَعْدَةِ، وَقَامَ السّوقُ صَبِيحَةَ الْهِلَالِ، فَأَقَامُوا ثَمَانِيَةَ أَيّامٍ وَالسّوقُ قَائِمَةٌ. وَكَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَدْ خَرَجَ فِي أَلْفٍ وَخَمْسِمِائَةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ وَكَانَتْ الْخَيْلُ عَشْرَةَ أَفْرَاسٍ: فَرَسٌ لِرَسُولِ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفَرَسٌ لِأَبِي بَكْرٍ، وَفَرَسٌ لِعُمَرَ، وَفَرَسٌ لِأَبِي قَتَادَةَ، وَفَرَسٌ لِسَعِيدِ بْنِ زَيْدٍ، وَفَرَسٌ لِلْمِقْدَادِ، وَفَرَسٌ لِلْحُبَابِ، وَفَرَسٌ لِلزّبَيْرِ، وَفَرَسٌ لِعَبّادِ بْنِ بِشْرٍ. فَحَدّثَنِي عَلِيّ بْنُ زَيْدٍ، عَنْ أَبِيهِ قَالَ: قَالَ الْمِقْدَادُ: شَهِدْت بَدْرَ الْمَوْعِدَ عَلَى فَرَسِي سُبْحَةً، أَرْكَبُ ظَهْرَهَا ذَاهِبًا وَرَاجِعًا، فَلَمْ يَلْقَ كَيْدًا. ثُمّ إنّ أَبَا سُفْيَانَ

{يُخَوِّفُ} {اِنَّمَا ذٰلِكُمُ الشَّيْطَانُ} O sizi alıkoymak isteyen şeytan, yahut o şeytan {اَوْلِيَٓاءَهُ} sizi[1] dostlarından korkutuyor." ❁ Burada "şeytan", Müslümanları alıkoymak isteyen o herif veya onu sevk eden, dostları da Ebû Süfyân ve arkadaşları olduğunu ve mâna يُخَوِّفُكُمْ أَوْلِيَاءه takdîrinde bulunduğunu müfessirîn beyan ediyorlar. {فَلَا تَخَافُوهُمْ وَخَافُونِ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} Binâenʿaleyh ey Müslümanlar, şeytanın dostlarından korkmayınız, Benden korkunuz, siz hâlis mü'min iseniz böyle olmanız lâzım gelir.

Şimdi bütün bu vekāyiʿ üzerine Resûlullah'ı tesliye siyâkında telvîn-i hitab ile buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed {وَلَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِى الْكُفْرِ... إلخ} bu âyetin sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır:

1. Küffâr-ı Kureyş hakkında nâzil olmuş, Allah teâlâ onların harb için asker toplayıp durmak gibi küfürde müsâraʿatlarına karşı Peygamberine teminat vermiştir.

2. Münafıklar hakkında nâzil olmuştur. Bunların küfürde müsâraʿatları da şu vechile telhis olunmuştur: Münafıklar Uhud vakʿası üzerine mü'minleri mütemâdiyen korkutmaya, nusret ü zaferden ümitlerini kesip me'yus etmeye çalışıyorlar ve bâ-husus "Muhammed, meliklik için uğraşan ve sırf maksad-ı siyâsî ile hareket eden bir inkılabcı, onun için işler bazen lehine ve bazen aleyhine oluyor. Eğer Allah tarafından resûl olsa idi hiç mağlub olmazdı" diye propaganda yapıyorlar, bunlar Müslümanların fikirlerini bulandırıyor ve bu sebeple Resûl-i Ekrem de mahzun oluyordu.

[1234] 3. Bazıları demişlerdir ki küffârdan bir kavim Müslüman olmuşlardı. Sonra Kureyş'ten korkarak irtidad ettiler. Binâenʿaleyh

---

قَالَ: يَا مَعْشَرَ قُرَيْشٍ، قَدْ بَعَثْنَا نُعَيْمَ بْنَ مَسْعُودٍ لِأَنْ يَخْذُلَ أَصْحَابَ مُحَمَّدٍ عَنِ الْخُرُوجِ وَهُوَ جَاهِدٌ، وَلَكِنْ نَخْرُجُ نَحْنُ فَنَسِيرُ لَيْلَةً أَوْ لَيْلَتَيْنِ ثُمَّ نَرْجِعُ، فَإِنْ كَانَ مُحَمَّدٌ لَمْ يَخْرُجْ بَلَغَهُ أَنَّا خَرَجْنَا فَرَجَعْنَا لِأَنَّهُ لَمْ يَخْرُجْ، فَيَكُونُ هَذَا لَنَا عَلَيْهِ، وَإِنْ كَانَ خَرَجَ أَظْهَرْنَا أَنَّ هَذَا عَامُ جَدْبٍ وَلَا يُصْلِحُنَا إِلَّا عَامُ عُشْبٍ. قَالُوا: نَعَمْ مَا رَأَيْتَ. فَخَرَجَ فِي قُرَيْشٍ، وَهُمْ أَلْفَانِ وَمَعَهُمْ خَمْسُونَ فَرَسًا، حَتَّى انْتَهَوْا إِلَى مَجَنَّةَ ثُمَّ قَالَ: ارْجِعُوا، لَا يُصْلِحُنَا إِلَّا عَامُ خِصْبٍ غَيْدَاقٍ، نَرْعَى فِيهِ الشَّجَرَ وَنَشْرَبُ فِيهِ اللَّبَنَ، وَإِنَّ عَامَكُمْ هَذَا عَامُ جَدْبٍ، وَإِنِّي رَاجِعٌ فَارْجِعُوا. فَسَمَّى أَهْلُ مَكَّةَ ذَلِكَ الْجَيْشَ جَيْشَ السَّوِيقِ، يَقُولُونَ: خَرَجُوا يَشْرَبُونَ السَّوِيقَ.

1 H ve F -"sizi".

Resûlullah merak etmiş ve bunların irtidâdı yüzünden bir mazarrat gelebilmek ihtimâlini düşünmüştü.

4. Yahudîler hakkında nâzil olmuştur. Zira bunlar da Uhud vakʿasından sonra küfürlerine daha ziyâde germî vermişler ve Müslümanları iğfâl için çalışmaya başlamışlardı.

İşte bu âyetler bunların biri[1] veya hepsi dolayısıyla nâzil olmuştur.[2] Zâhiri âmdır. [3]

Bunlar {لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـٔاً} Allah'a zarar nâmına hiçbir şey[4] yapamazlar. ❁ Bunda iki mâna melhuz olduğu gösterilmiştir. Birisi, mülk ve saltanat-ı ilâhiyeden hiçbir şey tenkīs edemezler, demektir. Nitekim Ebû Zer radıyallâhu anh'ın rivayet ettiği vechile Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: "Allah teâlâ buyuruyor ki, evveliniz âhiriniz ve cinniniz[5] insiniz içinizde en müttakī olan adamın kalbi üzerine olsa idi bu Benim mülküme bir şey ilâve etmezdi. Bilakis evveliniz âhiriniz ve cinniniz insiniz içinizde en fâcir olan[6] adamın kalbi üzerine olsa idi bu da Benim mülkümden bir şey tenkīs etmezdi."[7] Birisi de "Allah'ın evliyâsına

---

1 M: "bir".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 436:
الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: اخْتَلَفُوا فِي سَبَبِ نُزُولِ الْآيَةِ عَلَى وُجُوهٍ: الْأَوَّلُ: أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي كُفَّارِ قُرَيْشٍ، وَاللّٰهُ تَعَالَى جَعَلَ رَسُولَهُ آمِنًا مِنْ شَرِّهِمْ، وَالْمَعْنَى: لَا يَحْزُنْكَ مَنْ يُسَارِعُ فِي الْكُفْرِ بِأَنْ يَقْصِدَ جَمْعَ الْعَسَاكِرِ لِمُحَارَبَتِكَ، فَإِنَّهُمْ بِهَذَا الصَّنِيعِ إِنَّمَا يَضُرُّونَ أَنْفُسَهُمْ وَلَا يَضُرُّونَ اللّٰهَ... الثَّانِي: أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي الْمُنَافِقِينَ، وَمُسَارَعَتُهُمْ هِيَ أَنَّهُمْ كَانُوا يُخَوِّفُونَ الْمُؤْمِنِينَ بِسَبَبِ وَقْعَةِ أُحُدٍ وَيُؤَيِّسُونَهُمْ مِنَ النُّصْرَةِ وَالظَّفَرِ، أَوْ بِسَبَبِ أَنَّهُمْ كَانُوا يَقُولُونَ إِنَّ مُحَمَّدًا طَالِبُ مُلْكٍ، فَتَارَةً يَكُونُ الْأَمْرُ لَهُ، وَتَارَةً عَلَيْهِ، وَلَوْ كَانَ رَسُولًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مَا غُلِبَ، وَهَذَا كَانَ يُنَفِّرُ الْمُسْلِمِينَ عَنِ الْإِسْلَامِ، فَكَانَ الرَّسُولُ يَحْزَنُ بِسَبَبِهِ. قَالَ بَعْضُهُمْ: إِنَّ قَوْمًا مِنَ الْكُفَّارِ أَسْلَمُوا ثُمَّ ارْتَدُّوا خَوْفًا مِنْ قُرَيْشٍ فَوَقَعَ الْغَمُّ فِي قَلْبِ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِذَلِكَ السَّبَبِ، فَإِنَّهُ عَلَيْهِ السَّلَامُ ظَنَّ أَنَّهُمْ بِسَبَبِ تِلْكَ الرِّدَّةِ يُلْحِقُونَ بِهِ مَضَرَّةً فَبَيَّنَ اللّٰهُ أَنَّ رِدَّتَهُمْ لَا تُؤَثِّرُ فِي لُحُوقِ ضَرَرٍ بِكَ... الْقَوْلُ الرَّابِعُ: أَنَّ الْمُرَادَ رُؤَسَاءُ الْيَهُودِ: كَعْبُ بْنُ الْأَشْرَفِ وَأَصْحَابُهُ الَّذِينَ كَتَمُوا صِفَةَ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمَتَاعِ الدُّنْيَا. قَالَ الْقَفَّالُ رَحِمَهُ اللّٰهُ: وَلَا يَبْعُدُ حَمْلُ الْآيَةِ عَلَى جَمِيعِ أصناف الكفار بدليل قوله تعالى: «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ» إِلَى قَوْلِهِ: «وَمِنَ الَّذِينَ هادُوا» (الْمَائِدَة ٥/٤١) فَدَلَّتْ هَذِهِ الْآيَةُ عَلَى أَنَّ حُزْنَهُ كَانَ حَاصِلًا مِنْ كُلِّ هَؤُلَاءِ الْكُفَّارِ.

3 B: "eʿamdır".

4 M ve B: "birşey".

5 M ve B +"ve".

6 B +"bir ".

7 Müslim, Birr, 55:
عَنْ أَبِي ذَرٍّ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فِيمَا رَوَى عَنِ اللّٰهِ تَبَارَكَ وَتَعَالَى أَنَّهُ قَالَ: ...يَا عِبَادِي إِنَّكُمْ لَنْ تَبْلُغُوا ضَرِّي فَتَضُرُّونِي وَلَنْ تَبْلُغُوا نَفْعِي، فَتَنْفَعُونِي، يَا عِبَادِي لَوْ أَنَّ أَوَّلَكُمْ وَآخِرَكُمْ وَإِنْسَكُمْ وَجِنَّكُمْ كَانُوا عَلَى أَتْقَى قَلْبِ رَجُلٍ وَاحِدٍ مِنْكُمْ، مَا زَادَ ذَلِكَ فِي مُلْكِي شَيْئًا، يَا عِبَادِي لَوْ أَنَّ أَوَّلَكُمْ وَآخِرَكُمْ وَإِنْسَكُمْ وَجِنَّكُمْ كَانُوا عَلَى أَفْجَرِ قَلْبِ رَجُلٍ وَاحِدٍ، مَا نَقَصَ ذَلِكَ مِنْ مُلْكِي شَيْئًا...

hiçbir zarar yapamazlar" demektir ki evliyâullahı ızrâra kalkışmak, Allah'ı ızrâra kalkışmak hükmünde tutulmak suretiyle mübalağa ifade eden bir mecazdır. Makām-ı beyan, Peygamber'i tesliyet makāmı olmasına nazaran ekser müfessirîn bu mânayı tercih etmişlerdir.

{اِنَّ الَّذٖينَ اشْتَرَوُا الْكُفْرَ بِالْاٖيمَانِ} Bu âyetin de mürteddîni ve Yahudîleri istihdaf ettiği beyan olunuyor. Mürteddîn hakkında olması zâhirdir. Yahudîlere gelince; bunlar Sûre-i Bakara'da beyan olunduğu üzere biʿset-i seniyyeden mukaddem Hazret-i[1] Peygamber'i [1235] tanıyorlar ve iman ediyorlar ve onunla[2] düşmanlarına karşı istinsârda bulunuyorlardı. Böyle iken baʿs olununca küfrettiler, fikirlerini değiştirdiler, binâenʿaleyh imanını vermiş küfrü satın almış mürted mahiyetinde demektirler. Maʿamâfîh bu âyetin münafıklara taʿalluku ihtimali de yok denemez, zira onlar da dâima iman ve küfür mübadelesi üzerindedirler. Şu îzâhâta nazaran birinci âyet vechile küfürde müsâraʿa edenler münafık vesâir ale'l-umûm küffârın[3] önünde[4] giden pîşuvâlarına, ikinci âyet vechile imanı verip küfrü iştirâ edenler de onların arkalarında gidenlere hamledilmek muvâfık olacaktır ki mürtedler daha ziyâde ikincide bulunurlar.

Kâfirlerin gururlarına gelince {وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوٓا اَنَّمَا نُمْلٖي لَهُمْ} ۞ Burada "imlâ" imhâl ve müsaade mânasınadır.

Şimdi Uhud vakʿasının müteveccih olduğu neticeye gelelim:

Ey ümmet-i Muhammed {مَا كَانَ اللّٰهُ لِيَذَرَ الْمُؤْمِنٖينَ عَلٰى مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ} Allah teâlâ, hâlis mü'minleri o bulunduğunuz karışık hâl üzere bırakmazdı, öyle esbâb tertib edecekti ki {حَتّٰى يَمٖيزَ الْخَبٖيثَ مِنَ الطَّيِّبِ} nihâyet murdarı temizden, münafığı mü'minden ayıracak, fark ettirecekti. Bu temyîzi yapmak için {وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ} Allah hepinizi gayba muttaliʿ kılacak da[5] değil idi, yani sizin hepinizi münafıkların kalblerine muttaliʿ kılmak suretiyle onları tefrik ettirecek değil idi {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبٖي مِنْ رُسُلِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ}

1 F, M ve B -"Hazret-i".
2 B: "bununla".
3 F -"küffârın".
4 M ve B: "önlerinde".
5 H ve F -"da".

velâkin Allah resullerinden her kimi dilerse seçer onu ona bildirir. Öteden beri sünnet-i ilâhiye budur. Muhammed Mustafa da böyle yapmıştır. Binâenʿaleyh {فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖۚ وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظِيمٌ} [1236] ۞ Bundan evvelki âyetlerde mü'minlere ukūbet-i uhreviye ile vaʿîd gösterildiği gibi bu âyette de münafıkların[1] nifakları meydana çıkarılıp terzil edilmek gibi ukūbet-i dünyeviye ile vaʿîdleri gösterilmiş ve aynı zamanda mü'minlere ecr-i azîm vaad olunmuş ve hey'et-i İslâmiyenin ıslâhına ait mukaddimât ihzar buyurulmuştur ki ahlâkiyât[2] ve iktisâdiyâta taʿalluk eden şu âyet de bu mukaddimâttandır.

{وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَبْخَلُونَ... اِلخ} وَلِلّٰهِ مِيرَاثُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ Semâvât ve arzın mîrâsı, yani seleften halefe intikal eden[3] mal vesâire gibi semâvî ve arzî miraslar, yalnız Allah'ındır. Müstakillen O'nun milkidir. Bunlara tevârüs edenlerin milk-i hakīkīleri yoktur; o muvakkat, müsteʿâr bir şeydir. Hepsi fâni olur. Ancak mâlik-i hakīkī olan Allah'ın milki kalır, binâenʿaleyh bunları Allah'tan kıskanıp da Allah yolunda sarf etmek hususunda buhl edenler, bunu[4] düşünmeli ve ne büyük günah yaptıklarını anlamalıdırlar. Semâvî miras; nübüvvet, ilim gibi meʿâlîdir. Bundan şu anlaşılır ki evvelâ miras bir kānûn-ı ilâhîdir. Sâniyen مَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِه yalnız emvâle mahsus değildir. Bir de burada bu sûreyi tâkip edecek olan Sûre-i Nisâ'da gelecek miras âyetlerine bir nevi temhid vardır.

Allah habîr olduğu içindir ki:

لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُ سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا وَقَتْلَهُمُ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿١٨١﴾ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِۚ ﴿١٨٢﴾ اَلَّذِينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ اِلَيْنَٓا اَلَّا نُؤْمِنَ لِرَسُولٍ حَتّٰى يَأْتِيَنَا بِقُرْبَانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُۜ قُلْ قَدْ جَٓاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِى بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذِى قُلْتُمْ فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ

1 H ve F -"münafıkların".
2 B: "ahlâkiyet ".
3 B: "edegelen".
4 B: "bu".

اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿١٨٣﴾ فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَٓاؤُ۫ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ
وَالْكِتَابِ الْمُن۪يرِ ﴿١٨٤﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِۜ وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ فَمَنْ
زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَۜ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿١٨٥﴾

[1237] **Meâl-i Şerîfi**

Elbette Allah onların, o "her hâlde Allah fakirdir, bizler zenginiz" diyenlerin lakırdılarını işitti, o dediklerini peygamberleri nâhak yere öldürdükleriyle beraber yazacağız da diyeceğiz: Tadın bakalım o yangın azabını (181). Bu sizin ellerinizin takdim ettiği ve Allah'ın[1] zulümkâr olmaması yüzündendir o kullara (182). Onlar ki "Allah" dediler, "bize şöyle and verdi: Bize ateşin yiyeceği bir kurban getirinceye kadar hiçbir resûle iman etmeyeceğiz." De ki size benden evvel birtakım resuller[2] beyyinelerle gelmiş ve o dediğinizi de getirmiş idi; ya onları niçin katlettiniz doğru iseniz? (183). Şimdi seni tekzib ettilerse [1238] senden evvel de birçok resuller tekzib olundu ki o beyyineler ve[3] o hikmetli sahîfeler ve o nurlu kitab ile gelmişlerdi (184). Her nefis ölümü tadacak, ecirleriniz de[4] ancak kıyamet günü tamamlanacak.[5] O vakit kim ateşten uzaklaştırılır da cennete konulursa işte o murada erdi, yoksa dünyâ hayat aldatıcı bir metâʿdan başka bir şey değil[6] (185).[7]

---

1 F +"~~bunlara~~".
2 F +"~~açık mucizelerle~~".
3 B -"ve".
4 M -"de".
5 F +"~~İşte~~".
6 F -"bir metâʿdan başka bir şey değil".
7 H: "Elbette Allah işitti 'Allah fakir, bizlerse ağniyâyız' diyenlerin dediklerini; yazacağız o dediklerini peygamberleri nâhak yere öldürdükleriyle de 'tadın bakalım' diyeceğiz 'yangın azabını' (181). Bu size ellerinizin takdim ettiğiyle, yoksa Allah değil zulmeden o kullara (182). Ki 'Allah bize and verdi, ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe bize hiçbir peygambere iman etmememiz için' dediler. De ki 'benden evvel size birçok peygamberler açık mucizelerle gelmişti ve o söylediğinizi de getirmişti. Ya niçin onları katlettiniz davanızda doğru iseniz?' (183). Şimdi seni tekzib ettilerse şu muhakkak ki mucizeler ve hikmetlerle nûrlu kitab getiren senden evvelki peygamberler de tekzib edilmişti (184). Her nefis ölümü tadacak ve ecirleriniz ancak kıyamet günü tamamlanacak. O vakit kim ateşten uzaklaştırılır da cennete konulursa işte o murada erdi, yoksa dünyâ hayat aldatıcı bir metâʿdan ibarettir (185)".

Burada risâlet-i Muhammediye hakkında küffâr tarafından tefevvüh[1] olunan bazı şübühât ve iʿtirâzâtın nakl ü reddine şürûʿ olunuyor.

{لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُ} ❁ "Rivayet olunuyor ki Hazret-i Ebû Bekir radıyallâhu anh bir gün Yahudîlerin dershanelerine gitmiş idi. Baktı[2] ki birtakım Yahudîler Finhas'ın[3] başına toplanmışlardı ve bu Finhas Yahudîlerin ulemâ ve ahbârından idi. Ebû Bekir "yazık yâ Finhas Allah'tan kork ve Müslüman ol, vallahi sen şüphesiz bilirsin ki Muhammed Resûlullah'tır, siz onu indinizde Tevrat'ta yazılmış bulursunuz" dedi. Finhas "vallahi yâ Ebâ Bekir, bizim Allah'a iftikārımız yok, O bize müftekir ve biz O'na O'nun bize yalvardığı kadar yalvarmıyoruz.[4] Her hâlde biz O'ndan müstağnî ağniyâyız, o ganî olsa idi sâhibinizin zuʿm ettiği gibi bizden istikrâza tenezzül etmezdi. O bizi ribâdan menʿ ediyor ve bize ribâ vaad eyliyor, ganî olsa idi bize ribâ vermezdi" diye tefevvühâtta bulundu. Bunun üzerine Ebû Bekir öfkelendi ve Finhas'ın yüzüne şiddetli bir tokat vurdu ve dedi ki: "Nefsim yedinde olan Zât-ı aʿlâ'ya kasem ederim ki, bizimle senin beynindeki[5] ahd olmasaydı boynunu vururdum ey Allah'ın düşmanı!" Binâenʿaleyh Finhas Resûlullah'a gidip "yâ Muhammed, bak sâhibin bana ne yaptı" diye şikayet etti, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Ebû Bekir'e "bu yaptığına sâik ne oldu?" diye sordu, o da "yâ Resûlallah, büyük bir tefevvühde bulundu, öyle zuʿm ediyor ki Allah teâlâ şânuhû [1239] fakir ve bunlar O'ndan ağniyâ imişler. Bunu söyleyince Allah için kızdım ve yüzüne bir tokat vurdum" dedi. Finhas "ben öyle bir şey söylemedim" diye inkâr eyledi. İşte bunun üzerine Allah teâlâ Hazret-i Ebû Bekir'i tasdîken bu âyeti inzâl buyurdu. Bu rivayet İbn Abbas ve İkrime ve Süddî ve Mukātil ve İbn İshak'tandır.[6]

---

1 B: "tevehhüm".
2 F: "baktım".
3 M: "fenhasın".
4 B -"ve biz O'na O'nun bize yalvardığı kadar yalvarmıyoruz.".
5 B: "beyninde".
6 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 558-559; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 441-443:
وَدَخَلَ أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ بَيْتَ الْمِدْرَاسِ عَلَى يَهُودَ، فَوَجَدَ مِنْهُمْ نَاسًا كَثِيرًا قَدْ اجْتَمَعُوا إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ، يُقَالُ لَهُ فِنْحَاصُ، وَكَانَ مِنْ عُلَمَائِهِمْ وَأَحْبَارِهِمْ، وَمَعَهُ حَبْرٌ مِنْ أَحْبَارِهِمْ، يُقَالُ لَهُ: أَشْيَعُ، فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ لِفِنْحَاصٍ: وَيْحَكَ يَا فَنُحَاصُ! اتَّقِ اللهَ وَأسلم، فو اللهِ إِنَّكَ

Şu hâlde kāil bir iken bu lakırdının الَّذِينَ قَالُوا diye cemaate isnâdı onların da râzı olmaları sebebiyledir.

Rüesâ-yı Yehûddan Huyey[1] b. Ahtab'ın, kezâlik İlyas b. Ömer'in "fakir ganîden istikraz eder" dedikleri ve bazı Yahudîlerin huzûr-ı risâlete gelip "yâ Muhammed Rabbin fakir mi ki kullarından karz istiyor?" sözünü söyledikleri dahi müteʿaddid rivâyât ile mervîdir[2] ki hepsi aynı mânaya râciʿdir. Kur'ân'ın nezâhet-i edebiyesine muvâfık olmayacağından[3] dolayı âyet kāili tâyin etmemiş ise de siyâkındaki katl meselesi Yahudîlere ait bulunduğu mâlum olduğundan bunun da onlar tarafından söylendiği anlaşılmış oluyor.

{سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا} bu dediklerini yazacağız. ❁ Bu kitâbet ya hakikati üzerinedir ki iki vechile mutasavverdir. Birisi amel pusulalarına, suhuf-i aʿmâline[4] kaydedeceğiz, defterlerine geçireceğiz demek olur. Ve hakikaten mîzâna konacak olan suhuf-i aʿmâlin yazısını ifade eder. Zira bu yazı mârufumuz olan bir yazı olmamakla beraber hakikaten bir yazıdır. Nitekim gramofon plaklarına ve telsizler vâsıtasıyla[5] sadâların tesbîti ve nakli bir yazıdır ve bugün fennen mâlum olmuştur ki sadâ ihtizâzâtı zâhiren göründüğü gibi hemen zâyiʿ oluvermiyor. Fezâda her tarafa yayılıp yazılıyor. Nerede bir âhize bulunursa hemen ahz olunabiliyor. Bunların kâinatta umûmî elektrik cereyanları içinde nerelere kadar gittiğini ve

---

لَتَعْلَمُ أَنَّ مُحَمَّدًا لَرَسُولُ اللهِ، قَدْ جَاءَكُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِهِ، تَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَكُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَالْإِنْجِيلِ، فَقَالَ فِنْحَاصُ لِأَبِي بَكْرٍ: وَاللهِ يَا أَبَا بَكْرٍ، مَا بِنَا إِلَى اللهِ مِنْ فَقْرٍ، وَإِنَّهُ إِلَيْنَا لَفَقِيرٌ، وَمَا نَتَضَرَّعُ إِلَيْهِ كَمَا يَتَضَرَّعُ إِلَيْنَا، وَإِنَّا عَنْهُ لَأَغْنِيَاءُ، وَمَا هُوَ عَنَّا بِغَنِيٍّ، وَلَوْ كَانَ عَنَّا غَنِيًّا مَا اسْتَقْرَضَنَا أَمْوَالَنَا، كَمَا يَزْعُمُ صَاحِبُكُمْ، يَنْهَاكُمْ عَنِ الرِّبَا وَيُعْطِينَاهُ وَلَوْ كَانَ عَنَّا غَنِيًّا مَا أَعْطَانَا الرِّبَا. قَالَ: فَغَضِبَ أَبُو بَكْرٍ، فَضَرَبَ وَجْهَ فِنْحَاصَ ضَرْبًا شَدِيدًا، وَقَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَوْلَا الْعَهْدُ الَّذِي بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ، لَضَرَبْتُ رَأْسَكَ، أَيْ عَدُوَّ اللهِ. قَالَ: فَذَهَبَ فِنْحَاصُ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ، اُنْظُرْ مَا صَنَعَ بِي صَاحِبُكَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِأَبِي بَكْرٍ: مَا حَمَلَكَ عَلَى مَا صَنَعْتَ؟ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّ عَدُوَّ اللهِ قَالَ قَوْلًا عَظِيمًا، إِنَّهُ زَعَمَ أَنَّ اللهَ فَقِيرٌ وَأَنَّهُمْ أَغْنِيَاءُ، فَلَمَّا قَالَ ذَلِكَ غَضِبْتُ للهِ مِمَّا قَالَ، وَضَرَبْتُ وَجْهَهُ. فَجَحَدَ ذَلِكَ فِنْحَاصُ، وَقَالَ: مَا قُلْتُ ذَلِكَ. فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى فِيمَا قَالَ فِنْحَاصُ رَدًّا عَلَيْهِ، وَتَصْدِيقًا لِأَبِي بَكْرٍ: لَقَدْ سَمِعَ اللهُ قَوْلَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ، سَنَكْتُبُ مَا قَالُوا، وَقَتْلَهُمُ الْأَنْبِيَاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ، وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ.

1 H ve F +"Îsâ".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 444; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 454:

عن قتادة قوله: «الذين قالوا إن الله فقير ونحن أغنياء»، ذكر لنا أنها نزلت في حيي بن أخطب، لما أنزل الله: «من ذا الذي يقرض الله قرضا حسنا فيضاعفه له أضعافا كثيرة» قال: «يستقرضنا ربنا، إنما يستقرض الفقير الغني!» وَذَكَرَ أَبُو سُلَيْمَانَ الدِّمَشْقِيُّ فِي إِلْيَاسِ بْنِ عُمَرَ.

3 M: "olamayacağından".

4 H ve F: "aʿmâle".

5 M: "vâsıtalarıyla".

Arş-ı ilâhî tahtında daha ne suretler iktisab ettiğini bilemeyiz. İkincisi, Kur'an'da yazacağız, tarihe geçireceğiz, teşhir [1240] edeceğiz demek olur. Veyahut burada kitâbet, cezâsı verilmek üzere ilm-i ilâhîde mahfuz kalıp unutulmamak ve ihmal olunmamak mânasına mecaz veya kinayedir ki bu mâna lisânımızda da mâruftur. "Bunu yaz" deriz ki, "unutma, cezâsını göreceksin" demektir. Binâenʿaleyh "yazacağız" demek "ihmal etmeyeceğiz, bunu unutmasınlar, cezâlarına hükmedeceğiz" demek olur. İstikbal sîgası bu mânada zâhirdir. Birinci mânaya göre de istikbal sîgasıyla îrâdı tevbeye imkân bırakmak gibi bir nükteyi tazammun eder.

{وَقَتْلَهُمُ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ} Mefʿûl-i maʿah mevkiʿindedir ki kavillerini bu fiilleriyle beraber, yani bu cinayetin başına yazacağız mânasını ifade ve pek büyük bir vaʿîd ve tehdîdi tazammun eyler. Bu katli bunların ecdâdı yapmış olduğu hâlde bunlara isnad edilmesi bunların da elyevm ona râzı olarak cezâsına iştirak etmekte bulunduklarından dolayıdır. Yani Hazret-i Yahyâ ve Zekeriyyâ vesâire gibi peygamberlerin böyle bi-gayri hakk[ın] katli cürmü eşhâsa değil Yahûdiyetin mahiyetine muzâftır. Ve işte bu rızâ ve bu izâfet hasebiyledir ki bu âyet bunlar hakkında mücerred bir vaʿîd ve tehdidden ibaret olmayıp risâlet-i Muhammediyeye karşı gösterdikleri küfrün ve serd ettikleri şüphelerin ciddi olmadığını ispat ile kökünden ibtal eden bir cevâbı da mutazammındır ki bu cihet mâbaʿdinde ayrıca tasrih de olunacaktır. Zira Yahudîler yalnız Hazret-i Îsâ gibi inkâr ettikleri peygamberin katline teşebbüs ile kalmamış, Hazret-i Zekeriyyâ gibi vaktiyle nübüvvetini itiraf ve tasdik etmiş bulundukları peygamberleri de katletmişlerdir. Ve bir peygamberin katli ise her hâlde bi-gayri hakdır ve bir küfürdür. Demek olur ki nazarlarında nübüvvet sâbit olduktan sonra bile katl ve küfr gibi cinayetleri tasvib edenlerin ve Allah teâlâ'ya karşı velevse hezl ve istihzâ suretiyle olsun اِنَّ اللّٰهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُ demek cür'etinde bulunanların bir peygambere karşı dermeyân etmeye uğraştıkları [1241] şüphelerin ve itirazların cidden kalblerini işgal eden bir şübhe-i ilmiye değil, mahza hakāik-i sâbiteye karşı inâd ü mükâbere tarîkiyle ve bağy ü

udvân hissiyle serd edilmiş bir ahlâksızlıktan ibarettir. Ve bunların hakīkī cevabı, nasihat dinlemeyip kendilerini ateşe atmakta ısrar edenleri bırakıvermek gibi kavl ve fiillerinin netâic-i vahîmesine bilfiil atıvermek ve ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ deyivermektir. Bunun için buyuruluyor ki:

Yazacağız {وَنَقُولُ ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ} ve "harîk azâbını tadınız" diyeceğiz." ❁ "**Harîk**", elîm bi-maʿnâ mü'lim gibi, feʿîl bi-maʿnâ müfʿil olarak muhrik mânasına gelir ki yakıcı cehennem azâbı demek olur. "el-Harîk" tabakāt-ı cehennemden bir tabaka diye de beyan olunmuştur. Maʿamâfîh harîk lisânımızda olduğu gibi ihtirak, yanış[1] ve yangın mânasına da geldiği cihetle ذُوقُوا عَذَابَ الْحَرِيقِ haydi yakmak istediğiniz fitne ve ihtilâl yangınının azâbını kendiniz tadınız bakalım demek de olabilir. Bu emrin inde'l-hisâb[2] mı yoksa inde'l-mevt mi verileceği hakkında iki rivayet vardır. Bu emir verilirken adâlet-i rabbâniye tefhim olunmak için şu da ilâve olunacaktır: {ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ} Bu azab[3] mukaddemâ kendi elinizle, yani kudret-i kesbinizle yaptığınız kavlî, fiilî, itikādî masiyetler, bir de Allah teâlâ'nın kullarına zulümkâr olmaması sebebiyle bir adâlet-i ilâhiyedir.

{اَلَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ عَهِدَ... اِلخ} Bu, yukarıdaki اَلَّذِينَ قَالُوا'ya sıfat olarak merbuttur. Zem[4] üzere nasb veya refʿi[5] veya bedel olması da tecviz edilmiştir. Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde rivayet olunuyor ki rüesâ-yı Yehûddan Kaʿb b. Eşref ve Mâlik b. Sayf ve Vehb b. Yahuza ve Zeyd b. Manuh ve Finhas b. Azura ve Huyey b. Ahtab gelmişler, Resûlullah'a "sen Allah [1242] teâlâ'nın seni bize bir resul olarak gönderdiğini ve sana bir kitab inzâl eylediğini iddia ediyorsun, hâlbuki Allah teâlâ bize Allah tarafından gönderildiğini[6] iddia eden bir resul bize ateşin yiyeceği bir kurban getirmedikçe kendisine iman etmemekliğimize dair ahid vermiş, yani böyle emr ü tavsiye eylemiştir. Binâenʿaleyh sen

1 M: "yâniş".
2 B: "ʿındallah".
3 F: "azâbı".
4 B: "zam".
5 B: "refʿ".
6 M ve B: "gönderdiğini".

bu mucizeyi gösterirsen seni tasdik ederiz" demişlerdi, binâenʿaleyh bu âyet nâzil oldu.[1] Bu ateşten murad semâdan bir fışıltı ile inen bir nâr-ı beyzâ ve kurbanı yemesi de yakıp tabîʿat-ı nâriyeye tahvil etmesi demek olduğu ve kurbanın kabûlüne alamet olmak üzere böyle bir nâr ile ihrâkı, enbiyâ-yı sâlife zamanında şâyiʿ bulunduğu da naklediliyor. Fakat bu mucize olmadıkça bir peygamberin tasdik olunmaması ve diğer delâil ve muʿcizâtın nazar-ı iʿtibâra alınmaması hakkında Yahudîlere bir ahd-i ilâhî mevcud olduğu davası Hazret-i Peygamber'e iman etmemek için uydurulmuş bir kizb ü iftirâdan başka bir şey olmadığı da muhakkaktır. Çünkü bunun gayesi bir mucizesi olmasıdır. Ve Allah teâlâ'nın nâmütenâhî mucizeler halkına kudreti de mâlumdur. Şu hâlde buna diğer mucizelerden fazla bir kıymet atfedilmesi ve bunun iman için şart-ı evvel addolunması mahz-ı iftira olur. Bununla beraber bu kurban meselesinin bir müddet cereyan edip lisân-ı Mesih ile nesh olunduğu da söylenmiştir. İşte Allah teâlâ onların kizb ü iftiralarını ve fikirlerinin iman etmek maksadıyla bir mucize talebi olmayıp mahz-ı mükâbere olduğunu[2] pek beliğ ve dakīk bir surette beyan ile ilzam için buyuruyor[3] ki: {قُلْ قَدْ جَٓاءَكُمْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلٖى بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالَّذٖى قُلْتُمْ} Yâ Muhammed sen onlara şöyle söyle: Benden evvel size birçok peygamberler açık açık burhanlar, mucizelerle ve o söylediğiniz kurban ve nâr mucizesiyle geldilerdi. Zekeriyyâ ve Yahyâ ve sâir enbiyâ-yı Benî İsrâil gelmişler ve Benî İsrâil peygamberleri olmaları haysiyetiyle [1243] muʿcizât meyânında bu söylenen mucizeyi de elbet göstermişlerdi. İmdi {فَلِمَ قَتَلْتُمُوهُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ} siz sözünüzün delâleti vechile "bu kurban mucizesi gösterilirse iman edeceğiz" demekte sâdık ve ciddi iseniz o peygamberleri ne için katlettiniz ya? Yani sizin ecdâdınız onları katlettikleri gibi siz de elyevm onların fikr ü mezhebinde

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 223:
قال الكلبي: نزلت في كعب بن الأشرف ومالك بن الصيف ووهب بن يهودا وزيد بن تابوه وفنحاص بن عازوراء وحيي بن أخطب، أتوا رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقالوا: «يا رسول الله تزعم أن الله بعثك إلينا رسولا وأنزل علينا كتابا، فإن الله قد عهد إلينا في التوراة أن لا نؤمن لرسول يزعم أنه جاء من عند الله حَتَّى يَأْتِيَنا بِقُرْبانٍ تَأْكُلُهُ النَّارُ، فإن جئتنا به صدقناك»، فأنزل الله عزّ وجلّ «الَّذِينَ قالُوا» يعني وسمع الله قول الذين قالوا...

2 B: "olduğu".

3 B: "buyuruluyor".

bulunuyor ve onların katline râzı duruyor, tervic ve tahsin ediyorsunuz. Hâlâ inat ediyor, o peygamberlere iman etmiyor ve o katllerden tevbekâr olmuyorsunuz. Hâlbuki Muhammed Resûlullah'a iman etmek için bütün bu peygamberlere iman etmek şarttır. Siz onları tasdik etmeden ve o günahlara tevbe etmeden Muhammed'i tasdik etmiş olamazsınız. Ve mâdem ki onlar kurban mucizesini de gösterdikleri hâlde hâlâ iman etmiyorsunuz, o hâlde bedîhîdir ki bugün talep ettiğiniz bu mucizeye yine iman etmeyeceksiniz. Binâenʿaleyh ahid davanız iftira olduğu gibi bu talebiniz de yalandandır. Bir iftirayı tasdik mânasını tazammun edecek bir mucize olamaz. Bugün böyle bir şey gösterilmiş olsa, iddia edilen ahdin mevcudiyetini tasdik demek olur. Allah teâlâ bu iftirayı tasdik etmez ve siz hakikatte o peygamberlerin peygamber olduğunu bildiğiniz hâlde yakīnen iman etmediğiniz gibi bugün de öylesiniz. İşte yâ Muhammed, sen onları Kur'ân'ın bu iʿcâzkâr cevâbıyla ilzam ve iskât et ve sakın müteessir olma, çünkü:

{فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ جَٓاؤُ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَالْكِتَابِ الْمُنٖيرِ} "Beyyinât", vâzıh mucizeler; "zübür" suhuflara dahi şâmil olmak üzere ale'l-ıtlâk kitab demek olan زِبْرَه'nin veya زَبُور'un cemʿidir. "Kitâb-ı münîr"in buna atfı atfü'l-hâs ʿale'l-ʿâm kabîlindendir. Bundan da murad Tevrat ve İncil denilmiştir. Fakat[1] örf-i Kur'an'da "kitab" şerâiʿ ve ahkâmı mutazammın olandır. Bunun için ekseriya "hikmet" ile müterâfık olarak zikrolunur, tekzîbe mâruz kalmak [1244] sâdıkların pek ziyâde gücüne gideceği için Resûlullah da bundan dolayı mükedder olurdu. Burada öteden beri bu ibtilânın bütün peygamberler hakkında bir kānûn-ı ilâhî olduğu beyan buyurularak kalb-i Resûlullah tatmin buyurulmuş ve baʿdehû musaddıkīne vaad ve mükezzibîne vaʿîd olmak üzere de şu ihtar edilmiştir:

{كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ} Her nefis ölümü tadacaktır. Yani herkes ölecektir."

❁ "**Nefs**", zât ve rûh mânalarına geldiği cihetle bundan bazı zevât bekā-yı rûh mânasını fehm etmişlerdir. Çünkü tatmak bir eser-i hayattır. Ve zevk ânında zâikin bâkī olduğunu ifham eder, yoksa zevk tasavvur olunamaz.

---

1 B -"Fakat".

O hâlde mâna "her nefis bedeninin ölümünü tadacaktır" demek olur. Bu da nefis bedenin gayrı olduğunu ve bedenin ölümüyle onun ölmeyeceğini ifham eder. Binâenʿaleyh zarûret-i mevt hayât-ı cismâniyeye mahsus olup ervâh-ı mücerredenin ʿadem-i fenâsına kāildirler. Ve âhiret meselesini bu suretle bekā-yı rûha müstenid bir hayât-ı rûhâniye tasavvur etmişlerdir. Fakat diğer taraftan birçok müfessirîn ve ulemâ demişlerdir ki bu tarz-ı te'vîl, bir tekellüftür. "Zâikatü'l-mevt" demek ölecektir demek olduğu zâhirdir. Belli ki tadan kim ise ölen o olacaktır. Evet, bedenin mevtiyle nefis ve rûhun büsbütün fâni oluvermeyip bir müddet kalabileceği diğer edilleden müstebân ise de ale'l-umûm ervâhın lâyemût oldukları davası ne aklen ne de naklen bi'z-zarûre sâbit değildir. Evvelâ, "zâikatü'l-mevt" her hâlde tadan nefsin ölümünü müfîddir. Rivayetler de bu mânayı göstermektedir. Rivayet olunuyor ki vaktâ ki كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ [er-Rahmân 55/26][1] âyeti nâzil oldu, melâike "ehl-i arz öldü" dediler. Sonra كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ nâzil olduğu zaman "biz de öldük" dediler.[2] كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ ervâhın mevtini de ifade etmese idi melâikenin mevtini de ifham etmezdi ve melâike için mevt ve fenâ mutasavver olunca ervâh-ı beşer için de mutasavver olmak lâzım gelir. Ancak كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ kaziyye-i [1245] külliyesi de umûmu üzre cârî olamayacağı da şâyân-ı ihtâr görülmüştür. Çünkü فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ [ez-Zümer 39/68][3] âyetinde Allah teâlâ'nın diledikleri bu umumdan istisnâ edilmiştir. Binâenʿaleyh semâviyyâttan olsun arziyyâttan olsun gerek melâike ve gerek ervâh[4] ale'l-umûm[5] nüfûs meyânında ilelebed lâyemût olanlar da bulunabilecektir. İşte cumhûr-ı ulemâ-yı İslâm'ın mezhepleri budur. Hâsılı bekā-yı rûh gayr-i münkerdir ve fakat umûm için zarûrî değildir. Dinin ve imkân-ı âhiretin ale'l-ıtlâk bekā-yı ervâh nazariyesine binâsı da

---

1 "Üzerindeki herkes fanî."

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 452:
رُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ: لَمَّا نَزَلَ قَوْلُهُ تَعالَى: كُلُّ مَنْ عَلَيْها فانٍ (الرَّحْمَنِ ٢٦/٥٥) قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ مَاتَ أَهْلُ الْأَرْضِ، وَلَمَّا نَزَلَ قَوْلُهُ تَعالَى: كُلُّ نَفْسٍ ذائِقَةُ الْمَوْتِ قَالَتِ الْمَلَائِكَةُ مُتْنَا.

3 "…göklerde kim var, yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır, ancak Allah'ın dilediği müstesnâ…"

4 M -"ervâh".

5 B -"ervâh ale'l-umûm".

zarûrî değildir. "Kıyâmet" kelimesi de helâk-i küllîyi ve baʿdehû kıyâm ü neşr ü haşri ifade eder ki mevt ve baʿs velhâsıl âhiret akidesi bir ebediyet akidesidir. Fakat bu ebediyet neş'et-i ûlânın değil, neş'et-i sâniyenindir.

Evet her nefis ölümü tadacak, dünyanın ne hüznü ne sürûru hiçbiri kalmayacak {وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} ve ecirlerinizin size[1] tamamen[2] îfâsı da ancak yevm-i kıyâmette olacaktır. Dünyada iyi veya kötü bi'l-cümle mesâînin ecir veya cezâsını yine dünyada istihsal etmek mümkin değildir. Meselâ şehidlerin kanlarıyla kazanılan muharebelerin semerât-ı muzafferiyetinden o şehidlerin dünyada müstefid olmasını düşünmek tenakuz olur ki bütün fezâil de böyledir. Gerçi dünyada hiç ecir verilmez de değildir. Burada da bazı semerât-ı mesâînin iktitâf edildiği vardır. Fakat bu dünyada âkıbet mevt ve fenâ muhakkak bulunduğu için gelen herhangi bir menfaat ve lezzet inkıtâʿ ve zevâl korkusuyla mahlut ve behemehâl gam ü kederle muhâttır. Gamsız sürûr, korkusuz emniyet, elemsiz lezzet, inkıtâʿsız saʿâdet-i ebediye yevm-i kıyâmette[3] hâsıl olur. Mîzan ve tasfiye-i hisâb oradadır. Bunun için {فَمَنْ زُحْزِحَ عَنِ النَّارِ وَاُدْخِلَ الْجَنَّةَ فَقَدْ فَازَ} nâr-ı cehennemden uzaklaştırılıp cennete idhâl edilen her kim ise [1246] işte o kendini kurtarmış ve her murâdına ermiştir. Yoksa {وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ} dünya denilen o fâni hayat, müşterisini aldatan metâʿ-ı gururdan başka hiçbir şey değildir. ❁ Serap gibi parıldar, bulut gibi geçer gider. "**Metâʿ**", satılık kumaş ve kullanacak âlât ve edevât veya gerek âlât ü edevât gerek emvâl ve gerek sâire ale'l-ıtlâk medâr-ı intifâʿ olan az çok lüzumlu şey mânalarına gelir ki lisânımızda "matah" dediğimiz zaman bu üçüncü mânayı kastederiz. "**Gurûr**", aldanmak demek olduğu gibi "gārr"ın cemʿi olarak aldatıcılar demek de olabilir. "Metâʿ-ı gurûr" müşteriyi kandırmak için allanıp pullanarak hoş gösterilen ve alındıktan sonra aşağılık olduğu anlaşılan metâʿ demektir. İşte hayât-ı dünya budur. Bunun müşterisi olanlar, bütün nazar ve ümidini buna dikenler, ne saadet görülecekse bunda görülecek zannedenler aldanmış olurlar.

1 B -"size".
2 M: "taman".
3 B: "âhirette".

Burada bu metâʿ-ı gurûra aldanıp da küfr ü tekzîb ve iğfâl ü tağrîr arkasında koşan düşmanların izʿâcâtına karşı Resûlullah'a ve ona tâbiʿ olan mü'minlere bir tesliyet ve nasihat vardır. Şimdi bu düşmanların muhâcemâtı daha kesilmeyeceğini ve bundan böyle bu kâfirlerin daha birçok ezâlarda bulunacaklarını ifham ve bu suretle mü'minleri gaflet ü gurûrdan vikāye ve ilim ve vukūf üzere kemâl-i metânetle hareket etmelerini ve vukūʿât karşısında zaʿf ü telâşa düşmemelerini ihtar ederek istikbâle ihzar edip Sûre-i Bakara'nın nihâyetindeki فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرٖينَ duasının tarîk-ı icâbetini tam olarak göstermek üzere buyuruluyor ki:

لَتُبْلَوُنَّ فٖى اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذٖينَ اَشْرَكُٓوا اَذًى كَثٖيرًاۜ وَاِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا فَاِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ ﴿١٨٦﴾ وَاِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مٖيثَاقَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُۘ فَنَبَذُوهُ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهٖ ثَمَنًا قَلٖيلًاۜ فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ ﴿١٨٧﴾ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ يَفْرَحُونَ بِمَٓا اَتَوْا وَيُحِبُّونَ اَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿١٨٨﴾ وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿١٨٩﴾ اِنَّ فٖى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِاُو۬لِى الْاَلْبَابِۚ ﴿١٩٠﴾ اَلَّذٖينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ وَيَتَفَكَّرُونَ فٖى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًاۚ سُبْحَانَكَ فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ ﴿١٩١﴾ رَبَّنَٓا اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ اَخْزَيْتَهُۜ وَمَا لِلظَّالِمٖينَ مِنْ اَنْصَارٍ ﴿١٩٢﴾ رَبَّنَٓا اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادٖى لِلْاٖيمَانِ اَنْ اٰمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَاٰمَنَّاۗ رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّـَٔاتِنَا وَتَوَفَّنَا مَعَ الْاَبْرَارِۚ ﴿١٩٣﴾ رَبَّنَا وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمٖيعَادَ ﴿١٩٤﴾ فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ اَنّٖى لَٓا اُضٖيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰىۚ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍۚ فَالَّذٖينَ هَاجَرُوا وَاُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاُو۫ذُوا فٖى سَبٖيلٖى وَقَاتَلُوا وَقُتِلُوا لَاُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْ

وَلَاُدْخِلَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۚ ثَوَابًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الثَّوَابِ ﴿١٩٥﴾ لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا فِى الْبِلَادِۜ ﴿١٩٦﴾ مَتَاعٌ قَل۪يلٌ ثُمَّ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٩٧﴾ لٰكِنِ الَّذ۪ينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْر۪ى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۜ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ لِلْاَبْرَارِ ﴿١٩٨﴾ وَاِنَّ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ خَاشِع۪ينَ لِلّٰهِۙ لَا يَشْتَرُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَل۪يلًاۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ سَر۪يعُ الْحِسَابِ ﴿١٩٩﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٢٠٠﴾

[1249] **Meâl-i Şerîfi**

Lâbüd mallarınızda ve canlarınızda imtihan olunacaksınız, ve her hâlde gerek sizden evvel kitab verilenlerden ve gerek müşriklerden birçok incitecek sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takvâ yoluna gider, korunursanız işte bu azmolunacak umûrdandır (186). Vaktiyle Allah kendilerine kitab verilen okur yazarların şöyle mîsâkını aldı: Celâlim hakkı için onu nâsa anlatacaksınız, ketm etmeyeceksiniz. Derken onlar onu omuzlarının arkasına attılar da mukabilinde biraz para aldılar, bakın ne kötü alışveriş (187). O ettiklerine sevinen ve yapmadıkları[1] işle medh olunmayı seven kimseleri de sakın azabdan âzâde sanma, hem onlara elîm bir azab var (188). Göklerin ve yerin mülkü Allah'ındır ve Allah her şeye kādirdir (189). Elbette o göklerin ve yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün ard arda gelişinde şüphesiz âyetler var (vicdanları temiz) ülu'l-elbâb için (190). Onlar ki gerek kıyâm u kuʿûdda ve gerek yanları üzerinde hep Allah'ı zikrederler ve göklerin, yerin yaratılışında fikrederler; "yâ Rabbenâ", derler, "bunu Sen boşuna yaratmadın, sübhânsın, o hâlde bizleri o ateş azâbından koru (191). Rabbenâ; çünkü Sen kimi o ateşe sokarsan onu muhakkak [1250] rüs-

1 M ve B: "yaptıkları".

vâ[1] ve perişan etmişsindir, zâlimlerin de yardımcıları yoktur (192). Rabbenâ! Cidden bizler bir münâdî işittik, imana çağırıyor; 'Rabbinize iman edin' diyordu. Dinledik, iman ettik. Rabbenâ! Mağfiretinle artık günahlarımızı bizlere bağışla, kabahatlerimizi bizlerden keffâret buyur ve bizleri Sana ermiş kullarınla beraber yanına al (193). Rabbenâ! Hem peygamberlerine karşı bizlere vaad ettiklerini ihsan buyur da kıyamet günü yüzlerimizi kara çıkarma, şüphe yok ki Sen va'dinde hulf etmezsin" (194). Rableri de dualarına[2] şöyle icâbet buyurdu: "Her hâlde Ben içinizden gerek erkek ve gerek dişi hiçbir hayır işleyenin işlediğini boşa gidermem. Hep birbirinizdensiniz; Benim için hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, Benim yolumda işkenceye uğrayanların[3], cihâda gidenlerin ve bu uğurda katledilenlerin kabahatlerini taraflarından[4] keffâretleyeceğim. Onları altından ırmaklar akar cennetlere koyacağım, tasavvur edemeyeceğiniz bir sevab ile Allah tarafından müsâb[5] olacaklar, sevâbın da en güzeli Allah yanında (195). O Allah'ı tanımayanların refah içinde diyar diyar dönüp dolaşmaları sakın seni aldatmasın (196). Az bir zevk, sonra varacakları[6] cehennem, ne fena döşek (197). Lâkin o Allah'tan korkan, korunan kullar, onlar için cennetler var altından ırmaklar akar, içlerinde kalmak üzere onlar, Allah tarafından konukluklar, Allah yanındaki ise ermişler için daha hayırlıdır (198). Şüphesiz ehl-i kitab içinden kimi de var[7] ki, Allah'a iman ettikleri gibi Allah için hakka boyun eğerek kendilerine indirilene de, size indirilene de iman ederler, Allah'ın âyâtını birkaç paraya satmazlar. İşte bunlar, Rablerinin indinde kendilerinin ecirleri vardır, şüphe yok ki Allah hisâbını çabuk yapar (199). Ey o bütün iman edenler!

---

1 B: "rüsvay".
2 B: "bunlara".
3 B: "uğraşanların".
4 B: "tarafından".
5 B: "musâb".
6 F+ "yer".
7 M ve B: "vardır".

Sabredin ve sabır yarışında düşmanlarınızı geçin ve cihâd için hazır ve râbıtalı bulunun ve Allah'a korunun ki felâh bulasınız" (200).[1]

Siz o metâ'-ı gurûra sakın aldanmayınız ve biliniz ki {لَتُبْلَوُنَّ فٖٓي اَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ} mallarınızda ve canlarınızda muhakkak imtihan ve [1251] tecribe olunacaksınız. Emvâlinizde itlâfa müeddî bazı âfetler ve nefislerinizde maktûliyet, mecrûhiyet veya esaret veya diğer bazı zahmetler, meşakkatler, korkular vesâire gibi mukadderât ile mübtelâ kılınacaksınız.

"**İbtilâ**", külfet ve zahmet ile imtihan ve tecribe demek olduğu sebk etmiş idi. Allah teâlâ'nın tecribe ile ilim istihsâlinden münezzeh ve müstağnî bulunduğu mâlum olduğu cihetle bu gibi âyetlerde بَلْوٰى ve اِبْتِلَاء imtihan muamelesi yapmak mânasına bir istiaredir ki nüktesi ilm-i tecribînin ehemmiyetine ve harekâtta tecribenin esas ittihaz edilmesine kulları bir irşaddır.

---

1 H: "Lâbüd mallarınızda, canlarınızda imtihanlar geçireceksiniz, ve her hâlde gerek sizden evvel kitab verilenlerden ve gerek müşriklerden birçok incitecek sözler işiteceksiniz. Eğer sabreder ve takvâ yoluna giderseniz, işte bu azmolunacak umûrdandır (186). Vaktiyle Allah kendilerine kitab verilen okur yazarların şöyle mîsâkını aldı: Celâlim hakkı için onu halka anlatacaksınız ve ketm etmeyeceksiniz. Onlarsa onu omuzlarının arkasına attılar da mukabilinde biraz para aldılar, bakın ne kötü alışveriş (187). O ettiklerine sevinen ve yapmadıkları işle medh olunmayı seven kimseleri sakın azabdan âzâde sanma, onlara elîm bir azab var (188). Göklerin ve yerin mülkü Allah'ın, Allah her şeye kadîr (189). Elbette o göklerin ve yerin yaratılışında ve gece ile gündüzün ard arda gelişinde şüphesiz âyetler var irfânı olanlar için (190). Onlar ki kıyâm ve ku'ûdda da, yanları üzerinde de Allah'ı anarlar ve göklerin, yerin yaratılışını düşünürler; 'yâ Rabbenâ', derler, 'boşuna yaratmadın bunu Sen, tenzîh Zât-ı Sübhânına, o hâlde koru bizleri o ateş azâbından (191). Yâ Rabbenâ; şüphesiz Sen kimi o ateşe sokarsan onu rüsvâ ve perişan etmişsindir, ve hiç o zâlimlere yardımcılardan eser yoktur (192). Yâ Rabbenâ! Bizler cidden bir münâdî işittik, imana çağırıyor; «Rabbinize iman edin» diyordu. Dinledik, iman ettik. Yâ Rabbenâ! Artık günahlarımızı mağfiretle, çirkinliklerimizi keffâretle de bizleri Sana ermiş kullarınla beraber yanına al (193). Yâ Rabbenâ! Ve peygamberlerine karşı bizlere vaad ettiklerini ihsan buyur da bize kıyamet günü yüzlerimizi kara çıkarma, şüphe yok ki Sen vaadinde hulf etmezsin' (194). Rableri de dualarına şöyle icâbet buyurdu: 'Her hâlde Ben içinizden gerek erkek gerek dişi hiçbir hayır işleyenin işlediğini boşa gidermem. Hep birbirinizdensiniz; Benim için hicret edenlerin, yurtlarından çıkarılanların, Benim yolumda işkenceye uğrayanların, cihâda gidenlerin ve bu uğurda katledilenlerin taraflarından günahlarını keffâretleyeceğim. Kendilerini altından nehirler akar cennetlere koyacağım, Allah tarafından tasavvur edemeyeceğiniz bir sevab ile müsâb olacaklar, Allah yanında da en güzel sevab (195). Sakın o Allah'ı tanımayanların refah içinde diyar diyar dönüp dolaşmaları seni aldatmasın (196). Az bir zevk, sonra varacakları cehennem, ne fena döşenmiş yatak (197). Lâkin Allah'ın korunan kulları için cennetler var altından ırmaklar akar, içlerinde kalmak üzere onlar, Allah tarafından konukluklar, Allah yanındaki ise daha hayırlıdır ermişler için (198). Şüphesiz ehl-i kitab içinden şöyleleri de vardır, Allah'a, kendilerine indirilene iman ettikleri gibi Allah için hakka boyun eğerek size indirilene de iman ederler, Allah'ın âyâtını birkaç paraya satmazlar. İşte bunların, Rablerinin indinde kendilerine mahsus ecirleri var, şüphe yok ki Allah hisâbını çabuk yapar (199). Ey o bütün iman edenler! Sabredin ve sabır yarışında düşmanlarınızı geçin ve cihâd için hazır ve râbıtalı bulunun ve Allah'a korunun ki felâh bulasınız' (200)".

Bu âyetin de, لَقَدْ سَمِعَ اللّٰهُ'da zikr olunduğu üzere Finhas vakʿası veya şiirleriyle müşrikleri Resûl-i Ekrem aleyhine teşvik ve tehyic eden Kaʿb b. Eşref veya Resûlullah'ın teşrif buyurup Kur'an okuduğu bir mecliste إِنْ كَانَ حَقًّا فَلَا تُؤْذِنَا بِهِ فِي مَجَالِسِنَا diye küstahlık eden Abdullah b. Übey sebebiyle nâzil olduğu hakkında üç rivayet vardır.[1]

{وَإِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا} Ve eğer bunlara karşı sabreder ve başkalarından iʿrâz edip bütün mevcûdiyetinizle Allah'ın vikāyesine girerek korunursanız {فَإِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} işte bu sabr u ittikā işi ʿazâim-i umûrdandır. Yani azmedilmesi lâzım gelen şerefli, meziyetli, mühim işlerdendir. İmtihanda muvaffakiyet bununla olacaktır. Binâenʿaleyh bunda müsâbaka etmeli ve metâʿ-ı gurûra aldanan ahlâksızlar gibi olmamalıdır.

Yâ Muhammed, bunu tebliğ et {وَ} şunu hatırla ve hatırlat: {اِذْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ} Hani Allah kendilerine kitab verilmiş okur yazar olanların {لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ} o kitâbı, yahut o kitabda sıdk-ı nübüvveti sâbit olan o Peygamber-i zîşân'ı, Hâtemü'l-Enbiyâ'yı nâsa bihakkın beyan [1252] edip anlatacaksınız ve onu ketm etmeyeceksiniz

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 455-458:

وقيل: إن ذلك كله نزل في فنخاص اليهودي، سيد بني قينقاع... وقال آخرون: بل نزلت في كعب بن الأشرف، وذلك أنه كان يهجو رسول الله صلى الله عليه وسلم، ويتشبب بنساء المسلمين.

Buhârî, Tefsîr, 3:

عَنِ الزُّهْرِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، أَنَّ أُسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا، أَخْبَرَهُ: أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رَكِبَ عَلَى حِمَارٍ عَلَى قَطِيفَةٍ فَدَكِيَّةٍ، وَأَرْدَفَ أُسَامَةَ بْنَ زَيْدٍ وَرَاءَهُ يَعُودُ سَعْدَ بْنَ عُبَادَةَ فِي بَنِي الحَارِثِ بْنِ الخَزْرَجِ قَبْلَ وَقْعَةِ بَدْرٍ، قَالَ: حَتَّى مَرَّ بِمَجْلِسٍ فِيهِ عَبْدُ اللهِ بْنُ أُبَيٍّ ابْنُ سَلُولَ وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يُسْلِمَ عَبْدُ اللهِ بْنُ أُبَيٍّ، فَإِذَا فِي المَجْلِسِ أَخْلاَطٌ مِنَ المُسْلِمِينَ وَالمُشْرِكِينَ عَبَدَةِ الأَوْثَانِ وَاليَهُودِ وَالمُسْلِمِينَ، وَفِي المَجْلِسِ عَبْدُ اللهِ بْنُ رَوَاحَةَ فَلَمَّا غَشِيَتِ المَجْلِسَ عَجَاجَةُ الدَّابَّةِ، خَمَّرَ عَبْدُ اللهِ بْنُ أُبَيٍّ أَنْفَهُ بِرِدَائِهِ، ثُمَّ قَالَ: لاَ تُغَبِّرُوا عَلَيْنَا، فَسَلَّمَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ، ثُمَّ وَقَفَ فَنَزَلَ فَدَعَاهُمْ إِلَى اللهِ، وَقَرَأَ عَلَيْهِمُ القُرْآنَ، فَقَالَ عَبْدُ اللهِ بْنُ أُبَيٍّ ابْنُ سَلُولَ: أَيُّهَا المَرْءُ إِنَّهُ لاَ أَحْسَنَ مِمَّا تَقُولُ، إِنْ كَانَ حَقًّا فَلاَ تُؤْذِنَا بِهِ فِي مَجْلِسِنَا، ارْجِعْ إِلَى رَحْلِكَ فَمَنْ جَاءَكَ فَاقْصُصْ عَلَيْهِ، فَقَالَ عَبْدُ اللهِ بْنُ رَوَاحَةَ: بَلَى يَا رَسُولَ اللهِ فَاغْشَنَا بِهِ فِي مَجَالِسِنَا، فَإِنَّا نُحِبُّ ذَلِكَ، فَاسْتَبَّ المُسْلِمُونَ وَالمُشْرِكُونَ وَاليَهُودُ، حَتَّى كَادُوا يَتَثَاوَرُونَ، فَلَمْ يَزَلِ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُخَفِّضُهُمْ حَتَّى سَكَنُوا، ثُمَّ رَكِبَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَابَّتَهُ فَسَارَ حَتَّى دَخَلَ عَلَى سَعْدِ بْنِ عُبَادَةَ، فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «يَا سَعْدُ أَلَمْ تَسْمَعْ مَا قَالَ أَبُو حُبَابٍ؟ -يُرِيدُ عَبْدَ اللهِ بْنَ أُبَيٍّ- قَالَ: كَذَا وَكَذَا»، قَالَ سَعْدُ بْنُ عُبَادَةَ: يَا رَسُولَ اللهِ، اعْفُ عَنْهُ وَاصْفَحْ عَنْهُ، فَوَالَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الكِتَابَ لَقَدْ جَاءَ اللهُ بِالحَقِّ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ، لَقَدِ اصْطَلَحَ أَهْلُ هَذِهِ البُحَيْرَةِ عَلَى أَنْ يُتَوِّجُوهُ فَيُعَصِّبُوهُ بِالعِصَابَةِ، فَلَمَّا أَبَى اللهُ ذَلِكَ بِالحَقِّ الَّذِي أَعْطَاكَ اللهُ شَرِقَ بِذَلِكَ، فَذَلِكَ فَعَلَ بِهِ مَا رَأَيْتَ، فَعَفَا عَنْهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَصْحَابُهُ يَعْفُونَ عَنِ المُشْرِكِينَ، وَأَهْلِ الكِتَابِ، كَمَا أَمَرَهُمُ اللهُ، وَيَصْبِرُونَ عَلَى الأَذَى، قَالَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: «وَلَتَسْمَعُنَّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَمِنَ الَّذِينَ أَشْرَكُوا أَذًى كَثِيرًا» (آل عمران ١٨٦/٣) الآيَةَ، وَقَالَ اللهُ: «وَدَّ كَثِيرٌ مِنْ أَهْلِ الكِتَابِ لَوْ يَرُدُّونَكُمْ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِكُمْ كُفَّارًا حَسَدًا مِنْ عِنْدِ أَنْفُسِهِمْ» (البقرة ١٠٩/٢) إِلَى آخِرِ الآيَةِ، وَكَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَتَأَوَّلُ العَفْوَ مَا أَمَرَهُ اللهُ بِهِ، حَتَّى أَذِنَ اللهُ فِيهِمْ، فَلَمَّا غَزَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَدْرًا، فَقَتَلَ اللهُ بِهِ صَنَادِيدَ كُفَّارِ قُرَيْشٍ، قَالَ ابْنُ أُبَيٍّ ابْنُ سَلُولَ وَمَنْ مَعَهُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَعَبَدَةِ الأَوْثَانِ: هَذَا أَمْرٌ قَدْ تَوَجَّهَ، فَبَايِعُوا الرَّسُولَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى الإِسْلاَمِ فَأَسْلَمُوا.

diye te'kîd ve kasem ile mîsaklarını almış ve bunu onlara taahhüd ettirmiş idi. ❁ Bu kitab verilmiş olanlardan murad ehl-i kitab olan Yehûd ve Nasârâ ulemâsıdır. Bunların işbu أُوتُوا الْكِتَابَ unvânıyla yâd edilmeleri kendilerine Kur'an verilmiş olan Müslümanların dahi böyle mîsakları alınmış bulunduğunu bi'd-delâle ihtar eder. Binâenʿaleyh Müslümanların mîsâkı bu unvanda mantûkan dâhil olmamakla beraber delâleten dâhildirler. Bunun için bazı müfessirîn burada أُوتُوا الْكِتَابَ'da[1] Müslümanlar[2] dâhildir[3] diye göstermişlerdir. Fakat bunun bi'l-ibâre olmayıp bi'd-delâle olacağı unutulmamak lâzım gelir.

Bu mîsak ne zaman ve nasıl ahz edilmiştir? Mâlumdur ki kitâbın mahiyeti neşr ü beyan ve teblîğ-i hakāik u ahkâm içindir. Binâenʿaleyh bir kitaba nâil olmuş bulunmak, ehl-i kitab ve okur yazar olmak, o kitâbın neşr ü beyânını taahhüd etmektir. Bundan başka kütüb-i münzele-i ilâhiyenin hepsinde bunların bihakkın neşr ü beyanı emr ü teklîf ve îrâd-ı delâil ile ilzâm olunmuştur. Sonra Tevrat ve İncil'in münderecâtı meyânında "O Peygamber"in, yani Hâtemü'l-Enbiyâ hazretleri'nin evsâfı ve sıdk-ı nübüvveti tebşir ve beyan edilmiş ve buna iman o kitablara iman cümlesinden olmuştur. Ve bilhassa bu âhir zaman nebîsinin, bu istikbal peygamberinin[4] tebşîri o kitabların ve ehl-i kitâbın tâkip ve intizar ettiği en büyük bir bişâret bulunuyordu. Binâenʿaleyh Tevrat ve İncil'in neşr ü beyânını taahhüd etmiş bulunan ulemâ-yı ehl-i kitâbın en büyük vazifesi kütüb-i ilâhiyedeki hakk u hakīkatin hiçbirini ketm etmeyerek neşr ü beyan olduğu gibi bu meyanda bilhassa Hâtemü'l-Enbiyâ'nın sıdk-ı nübüvvetini de hiçbir vechile saklamayıp[5] neşr ü beyan etmek hem umûmî ve hem husûsî surette taahhüd edilmiş bir vazife idi. İşte âyetin hedef-i beyânı da budur. Umûmî nokta-i nazara göre لَتُبَيِّنُنَّهُ zamiri kinaye, husûsî nokta-i nazara göre de [1253] "O Peygamber"e râciʿdir. Bunun için Said b. Cübeyr ve Süddî rivayetlerinde zamir "Muhammed"e,

1 H ve F -"da".
2 F: "Müslümanlara".
3 H: "Müslümanlara dahi şâmildir".
4 B -"bu istikbal peygamberinin".
5 B: "saklanmayıp".

Hasan ve Katâde rivayetlerinde “kitab”a ircâʿ edilmiştir. (Sûre-i Bakara'da اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ [2/133][2], اَوْفُوا بِعَهْدٖى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [2/40][1], اَلَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ [2/146][3] âyetlerine bak).

İşte bunlar böyle taahhüd edip mîsak verdiler {فَنَبَذُوهُ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ} de[4] o kitâbı arkalarına attılar, taahhüdlerini îfâ etmediler[5], hakkı ketm ettiler de Peygamber'e ve Müslümanlara ezâ ve izʿâca kalkıştılar. (Sûre-i Bakara'da نَبَذَ فَرٖيقٌ مِنَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ كِتَابَ اللّٰهِ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ كَاَنَّهُمْ لَا يَعْلَمُونَ [2/101][6] bak). Bunu evvelâ Yehûd yapmış, bilâhare Nasârâ da o yola gitmiş olduğundan burada da ihtar edilmiştir. Bunlar böyle yaptılar, {وَاشْتَرَوْا بِهٖ ثَمَنًا قَلٖيلًا} ve mukabilinde bir semen-i kalîl aldılar, metâʿ-ı gurûr olan hayât-ı dünyâya aldanarak cüz'î bir para veya menfaat mukabilinde sükût veya te'vîl ü tahrif veya iğmâz-ı ʿayn ederek hakkı ketm ettiler. ۞ Bu semen haddizâtında ne kadar çok olursa olsun mütenâhî ve fâni olduğu için ebedî ve nâmütenâhî olan ecr-i uhrevîye nazaran pek az bir şey olduğundan “semen-i kalîl” buyurulmuştur. Maʿamâfîh bununla bunların haddizâtında cüz'î bir menfaʿat-i dünyeviye için kitablarını unutuverdiklerine ve onu süflî bir surette beş on para için bile sû'-i istiʿmâl ettiklerine de işaret buyurulmuştur. Ve maʿa't-teessüf hayli zamandan beri bu hâle Müslümanlar da düşmüştür. Ulemâdan hakkı aramayıp gönlüne göre yanlış bir cevâb-ı muvâfakat almak için teşvik veya tehdit eden birçok câhil, ahlâksız Müslümanlar bulunduğu gibi böyle menâfiʿ-i hasîse yolunda dolaşan ve ilmî, dînî bir dâm-ı tezvîr telakkī eden ulemâ taklitleri de zuhur etmiştir. İşte Cenâb-ı Allah Müslümanları bilhassa bu hâllerden tahzir edip sabr u ittikā, sebât ü azm ile îfâ-yı taahhüde; sadâkat ü ciddiyet, uluvv-i himmet ile kavlen ve fiilen [1254] beyân-ı hakka;

---

1 “…ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…”
2 “Yoksa siz şâhidler miydiniz Yaʿkūb'a ölüm hâli geldiği vakit…”
3 “O kendilerine kitab verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı onu -O Peygamber'i- oğullarını tanır gibi tanırlar…”
4 H ve F -“de”.
5 B -“taahhüdlerini îfâ etmediler”.
6 “…eski kitab verilenlerden bir kısmı Allah'ın kitâbını omuzlarının arkasına attılar, sanki bilmiyorlarmış gibi de”

evâmir-i ilâhiyenin neşr ü taʿmîmiyle iʿlâ-yı kelimetullâha sevk için[1] ve ehl-i kitâbın hâlini takbih ile {فَبِئْسَ مَا يَشْتَرُونَ} buyurmuştur.

Şimdi bunun mücerred bir takbihden ibaret kalmayacağını ve sûret-i umûmiyede ahlâkta ciddiyet ve tevazu hilâfına hareket edenlerin âkıbetleri elîm olduğunu beyan için de münafıklar dolayısıyla[2] şu âyet nâzil olmuştur:[3] {لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَٓا اَتَوْا} Yaptıkları herhangi bir iş ile ferahlanan, lisânımız tâbirince mağrur olan {وَيُحِبُّونَ اَنْ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا} ve yapmadıkları bir şey ile medh ü senâ edilmelerini hoşlanan kimseleri {فَلَا تَحْسَبَنَّهُمْ بِمَفَازَةٍ مِنَ الْعَذَابِ} sakın azabdan kurtulacak bir mevkiʿde zannetme, asla zannetme {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} hem[4] bunlar için elîm bir azab mukadderdir. ❁ Bu âyet münafıklar dolayısıyla nâzil olmuş bulunmakla beraber hükmü gerek sâir küffâr ve müşrikînden ve gerek Müslümanlardan bu ahlâkta bulunan ashâb-ı gurûrun hepsine şâmildir. Mağrurlanmak, istikbalden gaflet etmek ve vazifenin kabul ve tahsîni kendine ait olmadığını bilmemek, yaptığı işi büyüksünüp kendine onu büyük görmek gibi bir küçüklüktür. Ve yapmadığını yapmış gibi gösterilip medh olunmaktan hoşlanmak ise tahrîf-i hakdan bir zevk almak ve Allah'ı unutmaktır. Evvelkisi buna sevk eder. Bu ikisi bir yere gelince de azâb-ı elîme müstahik olur. Maʿa't-teessüf bu hâlde bulunanlar ne kadar çoktur.

Yek beyza vü sad hezâr gıdgıdak

Burada Cenâb-ı Allah Müslümanlara bütün muvaffakiyeti temin edecek olan kemâl-i ubûdiyet ile meʿâlî-i [1255] ahlâkiyeyi telkin için rûhları halktan Hakk'aʿ ve kalbleri âlem-i gurûrdan cânib-i Melik-i Gafûr'a cezb ederek ve sabr u ittikā ve azmin bütün hedefini ve beyânât-ı sâbıkanın esbâb-ı mûcibesini telhis ederek buyuruyor ki:

---

1 F, M ve B: "iʿlâ-i kelimetullâh için sevk".

2 H ve F: "vâsıtasıyla";
B -"münafıklar dolayısıyla".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 465:
عن أبي سعيد الخدري: أن رجالا من المنافقين كانوا على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا خرج النبي صلى الله عليه وسلم إلى الغزو، تخلفوا عنه، وفرحوا بمقعدهم خلاف رسول الله. وإذا قدم النبي صلى الله عليه وسلم من السفر اعتذروا إليه، وأحبوا أن يحمدوا بما لم يفعلوا. فأنزل الله تعالى فيهم: «لا تحسبن الذين يفرحون بما أتوا» الآية.

4 H ve F -"hem".

{وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Bütün semâvât ü arz devlet ve memleketi müstakillen Allah'ın mülküdür. Bunun idaresinde ancak O'nun emirleri[1] ve O'nun kudreti icrâ-yı hükm eder. Bunlar içinde ahkâm-ı hakkın hilâfına hareket etmek isteyenler, elbette mahkûm-i ikāb olurlar. O'nun kudretine hiçbir şey karşı gelemez, Allah'ın kudreti pâyânsızdır. Herkes O'nun için çalışmalı ve her vazifeyi bu mülkü idare eden ahkâm ve evâmirine ve sünnet-i câriyesine tevfîkan ve ancak O'nun nâmına yapmalıdır.

Bunu nasıl anlamalı? Bu noktada gönülleri maʿrifet-i Hakk'a cezb ü tevcih ile tenvir ve saltanat-ı ilâhiyenin suret ve esrâr-ı tecelliyâtını, Allah teâlâ'nın kemâl-i kudret ve hikmetiyle sunʿ u mülkündeki ahkâm-ı tasarrufâtını, sırr u gāye-i hilkati keşf ettirecek olan âyât-ı Hakk'ı irâe ve bütün usûl-i meʿârifi tâlim ve dinin gāye-i kemâlini tefhim için buyurulmuştur ki: {اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ لَاٰيَاتٍ لِاُو۬لِي الْاَلْبَابِ} Semâvât ü arzın yaratılışında ve leyl ü nehârın değişmesinde lâyuʿad nice âyât ve delâil vardır ki bütün mülk-i kâinâtın O'na mahsus olduğuna ve Allah'ın kudret-i bâliğa ve kibriyâ vü azametine delâlet ederler. Fakat bu âyetler herkes ve her akıl için değil, temiz ve tam akıl sahipleri demek olan ulü'l-elbâb içindir. Öyle ulü'l-elbâb ki اَلَّذِينَ... إلخ ۞ "**Semâvât** ve **arz**": Mekân mefhûmunun tazammun ettiği bütün ulviyyât ve süfliyyâtıyla beraber mevcûdât-ı mekâniye, "**halk**": Bunların zât ve sıfatlarıyla bulundukları tarz ve keyfiyyât-ı[2] vücûd üzere îcâd ve ifnâlarını ifade eden [1256] illiyet-i hakīkiye mefhûmunun hâsılı, "**İhtilâf-ı leyl ü nehâr**": Zaman mefhûmunu veren ve harekât ile alâkadar olup bu mevcûdâtın mahlûkiyetlerini ve inzibatlarını gösteren tevâlî ve tehavvüldür. İşte ulûm-i hakkın usûl-i keşfi işbu "semâvât ü arz", "leyl ü nehâr", "halk u ihtilâf" ve "lübb" vâkıʿât[3] ve mefhumları üzerindeki tefekkürdür.

1 H ve F: "evâmiri".
2 B: "keyfiyyâ".
3 B: "vakıʿâ".

Ubeyd b. Umeyr[1] radıyallâhu anh hazretleri demiştir ki: "Hazret-i Âişe'ye 'Resûlullah'tan gördüğün şeylerin en acîbini bana haber ver' dedim, binâenʿaleyh ağladı ve uzun bir müddet ağladı da sonra dedi ki: 'Onun her işi acâibâttan idi. Bir gece bana geldi, yorganıma girdi, hatta cildini cildime ilsâk etti, sonra da buyurdu ki: "Yâ Âişe, bu gece bana Rabbime ibadet etmek için izin verir misin?" Ben de "yâ Resûlallah, ben senin yakınlığını severim, muradını da severim, mezunsunuz" dedim. Kalktı, odadaki su kırbasına vardı, abdest aldı, suyu çok da dökmedi, sonra namaza durdu, Kur'an okudu ve ağlıyordu. Sonra iki elini kaldırdı, yine ağlıyordu, hatta gözyaşlarının yeri ıslattığını gördüm. Müteʿâkiben Bilal geldi, kendisine sabah namazını îzan ediyordu, baktı ki ağlıyor, «yâ Resûlallah» dedi, "Allah teâlâ senin mâ-tekaddem ve mâ-teahhar zenbini mağfiret etmiş olduğu hâlde ağlıyor musun?" "Yâ Bilal" buyurdu "أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا Binâenʿaleyh ben bir abd-i şekûr olmayayım mı?" Baʿdehû buyurdu ki "nasıl ağlamayayım, Allah teâlâ bu gece şunu inzâl etti: اِنَّ فٖي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ" Resûlullah bunu söyledi, sonra da وَيْلٌ لِمَنْ قَرَأَهَا وَلَمْ يَتَفَكَّرْ فِيهَا "Vay bunu okuyup da bu babda tefekkür etmeyene!"[2] Diğer bir rivayette وَيْلٌ لِمَنْ لَاكَهَا بَيْنَ فَكَّيْهِ وَلَمْ يَتَأَمَّلْ فِيهَا "Vay bunu çeneleri arasında çiğneyip de bunda teemmül etmeyene!" buyurdu.'"[3]

Sûre-i Bakara'da vahdâniyet-i ilâhiyeyi isbat ve takrir siyâkında bu âyetin bir nazîri geçmiş idi. O daha mufassal ve sekiz nevi delâili muhtevî olduğu hâlde bunda o esasın bir icmâliyle beraber siyak ve matlub nokta-i [1257] nazarından pek dakīk bir inkişâfı vardır. Bunun için onun nihâyetinde لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ [2/164] bunda da لَاٰيَاتٍ لِاُو۬لِي الْاَلْبَابِ

---

1 H, F, M ve B: "Abdullah ibni Omer".

2 İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 386-387:
عَنْ عطَاءٍ، قَالَ: دَخَلْتُ أَنَا وَعُبَيْدُ بْنُ عُمَيْرٍ، عَلَى عَائِشَةَ فَقَالَتْ لِعُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ: قَدْ آنَ لَكَ أَنْ تَزُورَنَا، فقَالَ: أَقُولُ يَا أُمَّهْ كَمَا قَالَ الْأَوَّلُ: زُرْ غِبًّا تَزْدَدْ حُبًّا، قَالَ: فَقَالَتْ: دَعُونَا مِنْ رَطَانَتِكُمْ هَذِهِ، قَالَ ابْنُ عُمَيْرٍ: أَخْبِرِينَا بِأَعْجَبِ شَيْءٍ رَأَيْتِهِ مِنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: فَسَكَتَتْ ثُمَّ قَالَتْ: لَمَّا كَانَ لَيْلَةٌ مِنَ اللَّيَالِي، قَالَ: «يَا عَائِشَةُ ذَرِينِي أَتَعَبَّدُ اللَّيْلَةَ لِرَبِّي» قُلْتُ: وَاللهِ إِنِّي لَأُحِبُّ قُرْبَكَ، وَأُحِبُّ مَا سَرَّكَ، قَالَتْ: فَقَامَ فَتَطَهَّرَ، ثُمَّ قَامَ يُصَلِّي، قَالَتْ: فَلَمْ يَزَلْ يَبْكِي حَتَّى بَلَّ حِجْرَهُ، قَالَتْ: ثُمَّ بَكَى فَلَمْ يَزَلْ يَبْكِي حَتَّى بَلَّ لِحْيَتَهُ، قَالَتْ: ثُمَّ بَكَى فَلَمْ يَزَلْ يَبْكِي حَتَّى بَلَّ الْأَرْضَ، فَجَاءَ بِلَالٌ يُؤْذِنُهُ بِالصَّلَاةِ، فَلَمَّا رَآهُ يَبْكِي، قَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، لِمَ تَبْكِي وَقَدْ غَفَرَ اللهُ لَكَ مَا تَقَدَّمَ وَمَا تَأَخَّرَ؟، قَالَ: أَفَلَا أَكُونُ عَبْدًا شَكُورًا، لَقَدْ نَزَلَتْ عَلَيَّ اللَّيْلَةَ آيَةٌ، وَيْلٌ لِمَنْ قَرَأَهَا وَلَمْ يَتَفَكَّرْ فِيهَا «إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ...» الْآيَةَ كُلَّهَا.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 453.

buyurulmuş, Resûlullah da buna ondan ziyâde derin bir aşk ile alâkadar olmuştur. Demek olur ki evvelki matlabda ale'l-ıtlâk akıl kifayet edebileceği hâlde burada temiz ve hâlis akıl demek olan "lübb" lâzımdır. Çünkü orada vahdâniyet-i ilâhiyenin isbâtıyla mebâdî-i maʿrifetullah mevzûʿ-i bahis idi, burada ise o marifette terakki mevzûʿ-i bahistir ki bunu mâbaʿdindeki اَلَّذٖينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ, إلخ ...وَيَتَفَكَّرُونَ evsâfı işʿâr etmektedir. Fahreddin Râzî hazretleri bu terakki nokta-i nazarından der ki: "Sâlik ilallâha evvelemirde teksîr-i delâil lâzımdır. Fakat kalb bir kere maʿrifetullah nûruyla müstenîr oldu mu, onun artık o delâil ile iştigāli kalbin maʿrifetullahda istiğrâkına hicab gibi olur. Zira aklın maʿkūlât-ı muhtelifeye iltifat ile iştigāli taʿakkulât ve idrâkâtında taʿmîk ve istiksâya mâniʿ olur. Bunun için sâlik ibtidâ-yı emirde taʿmîk ve istiksâ ile değil, bir seyr-i basît ile hareket edeceğinden teksîr-i delâile tâlib olursa da nûr-ı marifet bir kere kalbe düştükten sonra o delâilin taklîlini ve mümkin olduğu kadar icmal ve fezlekesini arzu eder ki kalbin Allah'tan gayrisiyle iştigālinden mütevellid olan zulmet zâil olsun da envâr-ı maʿrifetullâhın tecellîsi tekemmül etsin. Nitekim فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَۚ اِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى[Tâhâ 20/12][1] fermanında buna işaret vardır. İşte Bakara âyetinde sekiz nevi âyât ve delâil tafsil olunduğu hâlde burada hepsinin esası olan خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ ile iktifâ olunması bu terakki hikmetiyle alâkadardır."[2] Hulâsa orada "seyr ilallah" matlub idi, burada ise "seyr billâh" matlubdur. Sûre-i Bakara âyeti وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحٖيمُ [2/163][3] âyetini tâkip ediyor ve binâenʿaleyh

1 "…hemen papuşlarını çıkar çünkü sen mukaddes vadide Tuvâ'dasın."

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 459:

فَعَلَى هَذَا: السَّالِكُ إِلَى اللّٰهِ لَا بُدَّ لَهُ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ مِنْ تَكْثِيرِ الدَّلَائِلِ، فَإِذَا اسْتَنَارَ الْقَلْبُ بِنُورِ مَعْرِفَةِ اللّٰهِ صَارَ اشْتِغَالُهُ بِتِلْكَ الدَّلَائِلِ كَالْحِجَابِ لَهُ عَنِ اسْتِغْرَاقِ الْقَلْبِ فِي مَعْرِفَةِ اللّٰهِ، فَالسَّالِكُ فِي أَوَّلِ أَمْرِهِ كَانَ طَالِبًا لِتَكْثِيرِ الدَّلَائِلِ، فَعِنْدَ وُقُوعِ هَذَا النُّورِ فِي الْقَلْبِ يَصِيرُ طَالِبًا لِتَقْلِيلِ الدَّلَائِلِ، حَتَّى إِذَا زَالَتِ الظُّلْمَةُ الْمُتَوَلِّدَةُ مِنَ اشْتِغَالِ الْقَلْبِ بِغَيْرِ اللّٰهِ كَمُلَ فِيهِ تَجَلِّي أَنْوَارِ مَعْرِفَةِ اللّٰهِ، وَإِلَيْهِ الْإِشَارَةُ بِقَوْلِهِ: فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ إِنَّكَ بِالْوادِ الْمُقَدَّسِ طُوىً (طه ٢٠/١٢) وَالنَّعْلَانِ هُمَا الْمُقَدِّمَتَانِ اللَّتَانِ بِهِمَا يَتَوَصَّلُ الْعَقْلُ إِلَى الْمَعْرِفَةِ فَلَمَّا وَصَلَ إِلَى الْمَعْرِفَةِ أُمِرَ بِخَلْعِهِمَا، وَقِيلَ لَهُ: إِنَّكَ تُرِيدُ أَنْ تَضَعَ قَدَمَيْكَ فِي وَادِي قُدُسِ الْوَحْدَانِيَّةِ فَاتْرُكِ الِاشْتِغَالَ بِالدَّلَائِلِ. إِذَا عَرَفْتَ هَذِهِ الْقَاعِدَةَ، فَذَكَرَ فِي سُورَةِ الْبَقَرَةِ ثَمَانِيَةَ أَنْوَاعٍ مِنَ الدَّلَائِلِ، ثُمَّ أَعَادَ فِي هَذِهِ السُّورَةِ ثَلَاثَةَ أَنْوَاعٍ مِنْهَا، تَنْبِيهًا عَلَى أَنَّ الْعَارِفَ بَعْدَ صَيْرُورَتِهِ عَارِفًا لَا بُدَّ لَهُ مِنْ تَقْلِيلِ الِالْتِفَاتِ إِلَى الدَّلَائِلِ لِيَكْمُلَ لَهُ الِاسْتِغْرَاقُ فِي مَعْرِفَةِ الْمَدْلُولِ، فَكَانَ الْغَرَضُ مِنْ إِعَادَةِ ثَلَاثَةِ أَنْوَاعٍ مِنَ الدَّلَائِلِ وَحَذْفِ الْبَقِيَّةِ، التَّنْبِيهَ عَلَى مَا ذَكَرْنَاهُ، ثُمَّ إِنَّهُ تَعَالَى اسْتَقْصَى فِي هَذِهِ الْآيَةِ الدَّلَائِلَ السَّمَاوِيَّةَ وَحَذَفَ الدَّلَائِلَ الْخَمْسَةَ الْبَاقِيَةَ، الَّتِي هِيَ الدَّلَائِلُ الْأَرْضِيَّةُ، وَذَلِكَ لِأَنَّ الدَّلَائِلَ السَّمَاوِيَّةَ أَقْهَرُ وَأَبْهَرُ، وَالْعَجَائِبُ فِيهَا أَكْثَرُ، وَانْتِقَالُ الْقَلْبِ مِنْهَا إِلَى عَظَمَةِ اللّٰهِ وَكِبْرِيَائِهِ أَشَدُّ، ثُمَّ خَتَمَ تِلْكَ الْآيَةَ بِقَوْلِهِ: لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ وَخَتَمَ هَذِهِ الْآيَةَ بِقَوْلِهِ: لِأُولِي الْأَلْبَابِ لِأَنَّ الْعَقْلَ لَهُ ظَاهِرٌ وَلَهُ لُبٌّ، فَفِي أَوَّلِ الْأَمْرِ يَكُونُ عَقْلًا، وَفِي كَمَالِ الْحَالِ يَكُونُ لُبًّا، وَهَذَا أَيْضًا يُقَوِّي مَا ذَكَرْنَاهُ، فَهَذَا مَا خَطَرَ بِالْبَالِ وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِأَسْرَارِ كَلَامِهِ العظيم الكريم الحكيم.

3 "Her hâlde hepinizin Tanrısı bir Tanrı, başka Tanrı yok ancak O. O Rahmân-ı Rahîm."

evvelemirde vücûd ve vahdâniyet-i ilâhiye âyetlerini takrir ederek şirkten tevhîde götürüyordu[1], buna akıl kâfi idi. Buradaki âyet ise لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ âyetini tâkip ediyor, ve binâenʿaleyh ehl-i imana saltanat-ı ilâhiyenin suret ve esrâr-ı [1258] tecelliyâtını, Allah teâlâ'nın mülkündeki ahkâm-ı tasarrufunu[2] sırr u gāye-i hilkati isbat eden âyâtı takrir siyâkında vârid oluyor. Bu da maʿârif-i akliye ve nakliye ile tehzib olunmuş ve vahdâniyet-i ilâhiyeye iman ile ubûdiyet ve marifette katʿ-ı merâhil etmiş ukūl-i kâmile ve kulûb-ı mü'mine erbâbının kârı olabileceğinden aralarındaki farka işareten[3] buyuruluyor ki:

{اَلَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَاماً وَقُعُوداً وَعَلٰى جُنُوبِهِمْ} Öyle ulü'l-elbâb ki ayakta iken, otururken yatarken, yani gerek iştigal ve gerek istirahat hâllerinin hepsinde Allah'ı zikrederler, dillerinden bırakmazlar. Bu ahvâl-i selâse insanın bütün ahvâline şâmildir. Hatta harekât-ı bedeniyeye şâmil olduğu gibi iʿtilâ, tevassut, sukūt gibi hâlete de şâmildir. Demek ki bu ulü'l-elbâb her ne hâlde bulunurlarsa bulunsunlar, kalbleri zikrullahtan başka bir şey ile itmi'nan zevkini bulamadığından zikrullahtan gaflet etmezler, gönülleri murâkabe-i ilâhiyeye müstağraktır. Burada zikirden murad gerek zât ve gerek sıfât ve efʿâl haysiyetiyle zikirden[4], kezâlik zikr-i lisânîye[5] mukārin olup olmamaktan eʿam olarak mutlak zikirdir. Abdullah b. Mesʿud hazretlerinin beyânına göre bu zikirden murad namazdır[6] ki kudretleri yettikçe ayakta, yoksa oturarak, yoksa yattığı yerde namaz kılanlar demektir. Maʿamâfîh namaz ezkâr cümlesinden maʿdûd ise de bütün ezkâr namazdan ibarettir de denemez, namazdan eʿamdır. Ulü'l-elbâbın böyle zikrullâha müdâvemet ile tavsifleri terbiye-i

---

1 H +"ki".
2 B: "tasarrufun".
3 M: "işaret".
4 B: "zikirdir".
5 B: "ilâhîye".
6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm,* III, 841:

عَنِ الضَّحَّاكِ، عَنْ أَبِي مَسْعُودٍ: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ» قَالَ: إِنَّمَا هَذِهِ فِي الصَّلَاةِ إِذَا لَمْ تَسْتَطِعْ قَائِمًا فَقَاعِدًا، وَإِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ قَاعِدًا فَعَلَى جَنْبٍ.

Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* IX, 212:

عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ فِي قَوْلِهِ: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَى جُنُوبِهِمْ» قَالَ: إِنْ لَمْ تَسْتَطِعْ أَنْ تُصَلِّيَ قَائِمًا فَقَاعِدًا، وَإِلَّا فَمُضْطَجِعٌ.

dîniyede terakki etmiş rabbâniyyûn olduklarını müşʿirdir ki, bu vasıf burada mevzûʿ-i bahis olan tefekkür suretiyle keşf ü müşâhede edecekleri fünûn u ulûmun bir şart-ı mütekaddimi demek olur. Maʿamâfîh vâv tertîbe delâlet etmemek hasebiyle bunun bir şart-ı mütekaddim olmayıp tefekkürün bir lâzım-ı mukārini[1] olması da mümkin görünür. Şuhûddan gıyâbı okuyabilen, şevâib-i evhâmdan muʿarrâ, alâik-i nefsâniye ve [1259] avâik-i zulmâniyeden mütecerrid ukūl-i hâlisa erbâbı olan ve hakāik-ı ahvâli ve ahkâm-ı evsâfı teemmül eden, etvâr-ı mülk ve esrâr-ı melekûtu murâkabe ederek Melik-i Hallâk Allah teâlâ'nın bedâiʿ-i sunʿunu ve âyât-ı kudretini[2] görebilen bu ulü'l-elbâb cemîʿ-i ahvâlde mahabbetullah ile meşhun olarak Allah'ı yâd ederler. {وَيَتَفَكَّرُونَ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Ve semâvât ü arzın muhayyiru'l-ʿukūl olan keyfiyet ve hikmet-i halkında[3] tefekküre girişir[4], her matlabda emr-i Hakk'ı anlamak ve mazmûnu üzere amel ederek îfâ-yı vazifeye muvaffak olmak için ahkâm ve tasarrufât-ı ilâhiyenin sûret-i cereyânını gösteren sırr u nizâm-ı hilkati telakkī ve keşfe çalışırlar. Bu halktan semâvât ve arz mecmûʿunun hem kül, hem cüz nokta-i nazarından hiçbiri hâriç kalmaz. "Semâvât ü arz", suver ve keyfiyyât ve aʿyânı, "halk" mefhûmu da te'sîr-i illiyetin hakikatini ifade ettiği için bu tefekkürün müteʿallakı, eşyanın suver ve keyfiyyâtını temâşâ ve tasvîr ü tavsîf ve tahlîl ü terkîb ile tahdid ettikten ve taharrî-i ilel ile hepsini müşterek oldukları "halk" mefhûmunda icmâlen cemʿ u tasnif eyleyerek cümlesini Hâlık teâlâ'nın sunʿ-ı tahlîkına rabt eyledikten sonra melekût-ı ilâhîyi müşahede ve ondan istikbal ve âhirete doğru netâic-i ilmiye ve hikemiyesini fehm ü telakkī ve bu suretle vazife hakkındaki hükm-i ilâhîyi keşf ü tâyin ederek muktezâsını icrâ ve gāyeye isabet için yine Hâlık teâlâ'nın tevfik ve halkına dehâlet ve ilticâ etmek ve böyle mîʿâd-ı âhiret ile rıdvân-ı ilâhîye yürümektir. Binâenʿaleyh bu mevzûʿ ve matlub bizzat hikmet-i ilâhiye ve siyâset-i rabbâniye ilminin mevzûʿ ve

---

1 M ve B: "müfarikı".
2 B -"ve âyât-ı kudretini".
3 B: "hakkında".
4 H: "girişirler".

matlûbu olduğunda şüphe olmamakla beraber bunda gerek ilm-i hey'et ve gerek diğer ulûm-ı kevniye ve fünûn-ı beşeriye mevzûlarının hepsi birer mukaddime ve tarîk olarak dâhil bulunduğunda dahi şüphe edilmemelidir. Ve bu haysiyetledir ki [1260] Aleyhissalâtü vesselâm أُوتِيتُ عُلُومَ الْأَوَّلِينَ وَالْآخِرِينَ buyurmuştur. Ancak burada muhtelif mevzûʿât-ı ulûmun kāsır olan hudûd ve nazariyelerini ve şirk ü taʿaddüd arz eden sîmâlarını atıp hepsinin müteveccih olduğu ilm-i vahîd-i küllîye teveccüh vardır. Bunun için bu mevzûda tefekkür bi'l-cümle eşyânın ve maʿlûmât-ı beşeriyenin "halk" mefhûmu altında tensîk ve tanzîm u tevhîdiyle Allah teâlâ'ya istinâdını yakīnen idrak eden ve ancak mahabbetullah ve zikrullah ile mutmain olan ulü'l-elbâbın şiʿârı olduğu ve diğer mevzûlardaki tefekkür, eşyâdan Allah'a müteveccih olup nihâyet Allah'a istinad ile mütenâhî olabildiği hâlde bu mevzûda tefekkürün nâmütenâhî müstemir olacağı ve bunun Evvel ve Zâhir isimleriyle Allah'tan başlayıp nihâyet yine Âhir ve Bâtın isimleriyle Allah'a müteveccih olacağı ifham olunmuştur. Demek olur ki bunda halkın suret ve tarîk-ı tecellîsini tesbîte çalışan tasvîrî ve tahdîdî fünûn-ı tabîʿiye ve hey'et taharriyâtına dahi büyük bir tergīb vardır. Bütün semâvât ve arz mülkullah olduğu için bu kitâb-ı âlemden okunabilen her hâdise, her nizam, Hak teâlâ'nın ahkâm ve sûret-i tasarrufunu okumaktır. Onu okuyanlar ve muktezâsıyla hareket edenler, her hâlde niʿmet-i Hak'tan mütenaʿʿim ve müstefid olurlar. Fakat bunun iki tavrı vardır. Birisi sâhib-i nimet olan Hâlık teâlâ'dan gaflet ve teʿâmî ve O'na arz-ı tâbiʿiyetle edâ-yı şükrandan kaçınıp zulm-i küfrâna sapmaktır ki bunun mâhiyeti mülk-i ilâhî içinde eşkıyalık ederek geçinmeye çalışmak olduğundan âkıbeti felâket ve hüsrandır. Ve bu kabîl ulûm u fünûn mütenaʿʿimlerinin reisi İblis ve şeyâtîndir. Diğeri, münʿim-i hakīkīyi tanıyarak O'na şuur ve iman ile arz-ı tâbiʿiyet ve inkıyad ederek edâ-yı şükrâna çalışmak ve bütün harekâtını mülk-i ilâhî içinde hükm-i ilâhînin infâzına sarf etmektir ki bunun pîşvâları da melâike ve enbiyâ ve sıddîkīn ve şühedâ gibi rabbâniyyûndur. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ , اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ budur. Bunlar [1261] semâya çıkınca düşmemek üzere çıkarlar,

öbürleri ise düşüp helâk olmak için çıkmaya uğraşırlar. Yukarıdan beri tesbit olunagelen bu mânalarla bu âyet tefekkür-i hilkate sevk ederken hem fünûn-ı tabîʿiye taharriyâtına tergīb ediyor hem de bu taharrîde bulunanlara büyük bir ders veriyor ki bu ders şu iki noktada hulâsa edilebilir. Birincisi, semâvât ü arz mefhumlarının ifade ettiği tabakāt-ı vücûd içinde yekdiğerinden bazı haysiyetlerle mütemâyiz müteʿaddid mevzûlar etrafında toplanacak maʿlûmât ve kavâʿidi yekdiğerinden ez-her cihet ayrı ve tamamen müstakil birer ilm-i aʿlâ telakkī etmeyip bu maʿlûmâtın mâfevk bir nizâm-ı ilmîde birleştiklerini ve o mevzûların bir ilm-i aʿlâ mevzûʿuna müstenid bulunduğunu unutmamak ve binâenʿaleyh ikincisi, muhtelif avâmil-i tabîʿiye te'sîrâtı altında mahkum kalmayıp hâdisâtı ve nizâm-ı hâdisâtı tabîʿat-ı eşyâ nâmına değil, Hâlık teâlâ'nın kudret-i bâliğa-i vahdâniyesi nâmına kaydetmek, yani illet-i hakīkiyesine isnad eylemek lüzûmudur. İşte bu nokta-i maʿrifete terakki etmiş olan ulü'l-elbâbın zikri Allah ve fikri âlâullah[1] olur da seyr billah ile lâyenkatıʿ bedâiʿ-i sunʿ-i ilâhîyi, semâvât ü arzın esrâr ve hikmet-i hilkatini tefekkür ederler ve ederken {رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلاً... إلى ...اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ} diyerek bu hüküm ve akide, bu hâlet-i rûhiye ve bu şevk ü iltica ve ümid ile hareket ederler. ❁ “**Bâtıl**”; üzerine hiçbir hükm ü hikmet ve fâide ve maslahat terettüb etmeyen demektir ki maʿdûm, bilâ fâide, zâhib ve zâil, beyhûde ve abes olabilir.

{رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلاً} Ey Rabbimiz! Sen bu mahlûku, yani semâvât ve arz mecmûʿu olan şu âlemi bâtıl, hükm ü hikmetten, fâide vü maslahattan ârî, mânasız olarak halk etmedin, leyl ü nehâr ihtilâfı içinde fenâdan fenâya tevâlî edip giden şu şu'ûnât-ı mütehavvile menâzırı ne maʿdûm-ı [1262] mahzdır, ne hiçbir[2] fâide-i müterettibesi olmaksızın geçip ʿadem-i küllîye giden zâil-i mahzdır, ne de hiçbir hikmet ü maslahatı tazammun etmeyen abes bir şeydir. Bu ne yalandır ne oyundur ne de nizamsız, neticesiz, semeresiz, hikmetsiz boş, dipsiz bir şeydir. Bunda her neş'et-i ûlâ bir

---

1 M ve B: “zikr ü fikri âlâullah”.

2 B: “ne de bir”.

neş'et-i sâniyenin mukaddimesi, her hâdise vâkıʿât-ı nâmütenâhiyenin[1] tarîkidir. Eğer bunların gerek mekân ve gerek zaman itibariyle aralarında bir nizâm-ı terettüb bulunmasa idi ve eğer şu hâdisâtın kıymetleri yalnızca neş'et-i ûlâlarıyla ölçülmek lâzım gelse idi ve eğer bu suretle bir metâʿu'l-gurûr olan hayât-ı dünyâ üzerine âtîde hiçbir hüküm terettüb etmese idi, bütün şu halk da bâtıl ve abes demek olurdu ve hatta[2] bu metâʿ-ı gurûr bile mümkin olmazdı. Binâenʿaleyh her lahzasında fâni ve mütelâşî olan şu silsile-i şu'ûn melekût-ı ilâhîde bir nizâm-ı âm üzere cereyan etmekte ve nice nice hikem ü mesâlihi müştemil olarak istikbâl-i nâmütenâhîde bir neş'et-i sâniyeye doğru yürümektedir ki bunun bir metâʿ olabilmesi o haysiyetledir. Ve bâtıl bir metâʿ-ı gurûr olmaktan çıkması da ancak o haysiyete teveccühündedir.

{سُبْحَانَكَ} Sübhânsın yâ Rab, Seni tenzih ederiz[3], Sana lâyık olmayan evsâf ü efʿâlden ve ezcümle hikmetsiz bir şey halk etmekten mülkünü, irade ve sunʿunu bâtıla müteveccih olmaktan[4] münezzeh tanırız. Gerçi Sen bunları keyfemâyeşâ irade ve sunʿunla ibdâʿ ve halk edersin, fakat irade ve sunʿun hikmetten hâlî olamaz, o ayn-ı hikmet ve nizamdır. {فَقِنَا عَذَابَ النَّارِ} Binâenʿaleyh Sen bizi bâtıl akide ve amellerin bi-hasebi'l-hikme müeddî oldukları azâb-ı nârdan vikāye eyle. Çünkü {رَبَّنَٓا اِنَّكَ مَنْ تُدْخِلِ النَّارَ فَقَدْ اَخْزَيْتَهُ} Sen, kimi cehenneme koyarsan onu rüsvâ etmişsindir,[5] binâenʿaleyh bizi böyle olmaktan [1263] muhafaza eyle {رَبَّنَٓا اِنَّنَا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادٖى لِلْاٖيمَانِ اَنْ اٰمِنُوا بِرَبِّكُمْ} Yâ Rabbenâ! Biz bir münâdî, bir davetçi işittik ve dinledik ki "Rabbinize iman ediniz" diye çağırıyordu -bu çağıran Resûlullah veya Kur'an'dır.- Bu nidâ bizim kulaklarımızda, vicdânımızda tesirini gösterdi, çınladı, hilkat-i âlem nizamsız, hikmetsiz olmadığı içindir ki bu nidâ, bizde icrâ-yı te'sîr etti ve iman ü îkānımıza sebep oldu {فَاٰمَنَّا} biz de iman ettik. {رَبَّنَا فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا وَكَفِّرْ عَنَّا سَيِّـَٔاتِنَا} Burada "zünûb" kebâir; "seyyiât"

---

1 M: "na mütenahinin".
2 B -"bütün şu halk da bâtıl ve abes demek olurdu ve hatta".
3 H: "Yâ Rab biz";
F +"~~Yâ Rab biz~~".
4 H ve F +"tenzih eder".
5 H ve F -"Sen, kimi cehenneme koyarsan onu rüsvâ etmişsindir".

sağāir ile tefsir olunmuştur ki إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ [en-Nisâ 4/31][1] âyeti de bunu müeyyiddir. {وَتَوَفَّـنَا مَعَ الْاَبْرَارِ} Ve bizim rûhlarımızı ebrâr ile beraber olarak kabz et, yani bizi onlardan maʿdud kıl, onlarla beraber haşret. {رَبَّنَا وَاٰتِنَا مَا وَعَدْتَنَا عَلٰى رُسُلِكَ} Yâ Rabbenâ! Bütün peygamberlerine karşı bize vaad ettiğin vaadlerini de bize ver. Biz bu münâdîye iman ederken peygamberlerin hepsine iman ettik, hiçbirini tefrik etmedik وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُطْلِعَكُمْ عَلَى الْغَيْبِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَجْتَبٖي مِنْ رُسُلِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖۚ وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا فَلَكُمْ اَجْرٌ عَظٖيمٌ [Âl-i İmrân 3/179] buyurulmamış mı idi? Günahlarımızı mağfiret et, seyyiâtımızı örtecek tâatler nasib eyle de mevʿûd olan nusretleri, ecr ü sevab ve saadeti ihsan eyle {وَلَا تُخْزِنَا يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمٖيعَادَ} İşte رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا'dan buraya kadar devam eden bu duaları vird-i zebân ederek tefekkür ederler. Kendilerinin rabbâniyyûn olduklarını ifham eden bu dualar onların hîn-i tefekkürdeki hâlleri ve tefekkürlerinin mebâdî-i hâkimesidir. Bazı müfessirîn bunları hâl yapmayarak netîce-i tefekkürleri gibi göstermek istemişlerse de cumhûrun beyânına göre bunlar يَتَفَكَّرُونَ zamîrinden hâldir ki o ulü'l-elbâbın esnâ-yı tefekkürdeki hâllerini [1264] nâtıktır. Doğrusu da budur. Çünkü bilhassa مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا hükmü netîce-i tefekkür olsa idi tefekkür mümkin olmazdı, zira tefekkür esasen mutlak bir hikmet itikadının neticesidir. Bu itikadın menşe'i de sâir mebâdî-i fikriyye-i evveliye gibi bir hükm-i fıtrî veya taʿlîmî veya terbiyevî olabilir.[2] Asıl netice ise fâ-i netice ile başlayan şu iltifât-ı rabbânîdir {فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ... إلخ}

Mü'minlerin bazısı müşriklerin veya Yahudîlerin ticaret ve tenaʿʿumlarını ve ferih u[3] fahûr seyahatler ederek refah ile yaşadıklarını görerek "Allah'ın düşmanları böyle refah içinde dolaşıyor. Biz ise açlıktan, sıkıntıdan helâk oluyoruz" demişlerdi, bunun üzerine şu âyetler nâzil olmuştur:[4]

---

1 "Eğer siz nehy edildiğiniz günahların büyüklerinden ictinab ederseniz sizden kabahatlerinizi keffâretleriz…"

2 H, F, M ve B: "Bu itikadın menşe'ine bu da sâir mebâdî-i fikriyye-i evveliye gibi bir hükm-i fıtrî veya taʿlîmî veya terbiyevî olabilir".

3 M ve B -"u".

4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 236:

{لَا يَغُرَّنَّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبِلَادِ. مَتَاعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ. لٰكِنِ الَّذِينَ... إلخ} ki ne kadar şâyân-ı dikkattir.

نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ "**Nüzül**"; Bir müsâfire ilk geldiği sırada ikram edilmek üzere hazırlanan yiyecek içecek ve sâir ikrâmiye ki Türkçe "konukluk" tâbir olunur.

Maʿamâfîh o kâfirler meyânında hüsn-i hâtimeye nâil olup mü'minler idâdına dâhil olacak olanlar da bulunduğu unutulmamalıdır. Şöyle ki {وَاِنَّ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ} ۞ Bu son kayıtlar gösterir ki bunlar cidden Müslüman olacaklardır. Ve nitekim bu âna kadar olagelmişler ve yine olacaklardır. Bu âyet tâ yukarıdaki لَيْسُوا سَوَٓاءً مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ [Âl-i İmrân 3/113] âyetinin de bir îzâhı gibidir. Onun gibi bunun da Musevî iken Müslüman olan Abdullah b. Selâm ve arkadaşlarının veya Îsevî iken Müslüman olan ehl-i Necran'dan kırk, Habeş'ten otuz, Rum'dan sekiz ve min haysü'l-mecmûʿ seksen zâtın İslâmları dolayısıyla nâzil olduğu mervîdir. Fakat İbn Abbas ve Câbir ve Katâde demişlerdir ki: Habeş hükümdarı Necâşî [1265] Ashame vefat ettiği zaman Resûlullah onun üzerine gıyâben cenaze namazı kılmış idi. Bunu gören münafıklar "hiç görmediği bir Nasrânî üzerine[1] namaz kılıyor" demiş olduklarından Necâşî hakkında nâzil oldu.[2] Rivâyeten en şâyiʿ[3] olan budur. Necâşî'nin vefatı da hicretin dokuzuncu senesinde vukūʿ bulmuştur. Bunlardan başka bu âyetin ale'l-umûm ehl-i kitabdan imana gelenler hakkında nâzil olduğu da rivayet edilmiş ve Mücâhid buna kāil olmuştur ki mazmûn-ı âyete bu daha muvâfık görülmüştür. Zira لَمَنْ يُؤْمِنُ her hâlde iman ederler mânasına istikbâlde zâhirdir.

نزلت في مشركي العرب، وذلك أنهم كانوا في رخاء ولين من العيش وكانوا يتجرون ويتنعمون، فقال بعض المؤمنين: إن أعداء الله فيما يرى من الخير وقد هلكنا من الجوع والجهد، فنزلت هذه الآية.

1 B -"üzerine".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 496-497:

عن جابر بن عبد الله: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «اخرجوا فصلوا على أخ لكم». فصلى بنا، فكبر أربع تكبيرات، فقال: «هذا النجاشي أصحمة»، فقال المنافقون: انظروا إلى هذا يصلي على عِلْجٍ نصرَاني لم يره قط! فأنزل الله: «وإن من أهل الكتاب لمن يؤمن بالله».

3 H ve F: "meşhur".

Velhâsıl {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا} ey iman edenler siz telaş etmeyiniz, sabırlı olunuz. ❁ Haberde vârid olduğuna göre sabır üç derecedir: Musibete sabır, tâatte sabır, masiyetten sabır.[1] {وَصَابِرُوا} Ve sabırda Allah düşmanlarıyla yarışıp onların üstüne çıkınız, yani imtihan ve mücahede mevkiʿlerinde düşmanların sabrının fevkine çıkmaya ve hevâ-yı nefsinizi yenmeye çalışınız ki sabırlı olmaya alışırsanız bunu yapabilirsiniz. {وَرَابِطُوا} Ve murâbata ediniz, ribat yapınız, imam ardında cemaatle namaz gibi birbirinize bağlanıp vazifeye mukayyed olunuz ve ale'l-husûs gazâya düşmanlarınızdan ziyade hazırlıklı bulunarak atlarınızı bağlayıp hudûd u süğūrda karakol bekleyiniz. ❁ "**Ribat**"; Allah yolunda mülâzemettir. Bu esasen "rabt-ı hayl" yani at bağlamaktan me'huzdur ki düşmana karşı atını bağlayıp tarassud ve intizar etmek demektir. Sonra süğūr-ı İslâmiyeden birinde bekleyenlere gerek süvari ve gerek piyâde olsun umûmiyetle "murâbıt" tesmiye edilmiştir. Istılâh-ı fukahâda murâbıt süğūrdan birine bir müddet beklemek için gidendir[2]. Ehl ü iyâliyle beraber oralarda ikāmet ve kesb-i maʿîşet ederek yaşayan [1266] hudûd sekenesine "murâbıt" denilmez. Zamanımız ıstılâhına göre murâbıt fî sebîlillâh silah altında bulunan ve kışla ve karakollarda duran ve nevbet bekleyen askerler demek olur. Buhârî ve Müslim'de Sehl b. Saʿd'dan rivayet olunduğu üzere Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki رِبَاطُ يَوْمٍ فِي سَبِيلِ اللهِ خَيرٌ مِنَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا "Fî sebîlillâh bir gün karakol beklemek dünya ve mâfîhâdan hayırlıdır."[3] İbn Mâce'de sened-i sahîh ile Ebû Hureyre'den mervî olan bir hadîs-i şerîfte de Resûlullah buyurmuştur ki: "Her kim Allah yolunda murâbıt olarak, yani karakol beklerken vefat ederse işleyegeldiği amel-i sâlih yine üzerine icrâ olunur, rızkı da üzerine gönderilir durur, fettândan emin olur[4] ve Allah teâlâ onu fezaʿdan emin olarak baʿs eder."[5] Ebu'ş-Şeyh'in Hazret-i Enes'ten merfûʿan tahrîc ettiği

---

1 Semerkandî, *Tenbîhü'l-gāfilîn*, thk. Yûsuf Ali Büdeyvî, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1421/2000, s. 263:
وَرُوِيَ عَنْهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهُ قَالَ: الصَّبْرُ ثَلَاثَةٌ: صَبْرٌ عَلَى الطَّاعَةِ، وَصَبْرٌ عَلَى الْمُصِيبَةِ، وَصَبْرٌ عَلَى الْمَعْصِيَةِ.

2 B: "gidenlerdir".

3 Buhârî, Cihâd, 72; Müslim, İmâre, 163.

4 B -"rızkı da üzerine gönderilir durur, fettândan emin olur".

5 İbn Mâce, Cihâd, 7:
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: «مَنْ مَاتَ مُرَابِطًا فِي سَبِيلِ اللهِ أجْري عَلَيْهِ أَجر عَمَلِهِ الصَّالِحِ الَّذِي كَانَ يَعْمَلُ، وَأجْري عَلَيْهِ رِزْقهُ، وَأَمِنَ مِنْ الْفَتَّانِ، وَبَعَثَهُ اللهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ آمِنًا مِنْ الْفَزَعِ»

bir hadiste: اَلصَّلٰوةُ بِأَرْضِ الرِّبَاطِ بِأَلْفِ أَلْفَيْ صَلَاةٍ "Karakol yerinde ʿnamaz iki milyon namaza muʿâdildir."[1] Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâdan mervîdir ki "ribât, cihaddan efdaldir. Zira ribât Müslümanların kanını muhafazadır. Cihad ise müşriklerin kanını dökmektir."[2]

Bunları yapınız {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'a ittikā ediniz, ale'l-ıtlâk emirlerine muhalefetten sakınınız, vikāyesine koşunuz ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felâh bulasınız, arzularınıza nâil, temenniyâtınıza muvaffak olasınız, dualarınızın mazhar-ı icâbet olduğunu göresiniz. ❁ İşte Sûre-i Bakara nihâyetindeki فَانْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ duasının da tam cevâbı.

Burada Sûre-i Âl-i İmrân hitâm bularak Zehrâveyn bir nokta-i visâlde telâkī eylemiş ve bunun bir inkişâf-ı mahsûsu olmak üzere terbiye-i rabbâniye, hilkat ve uhuvvet-i insâniyeden tutarak teşekkül ve irtibât-ı ictimâʿînin bir rüknü olan aile hayatına müteʿallik hukūk ve vezâifin beyânı ve terbiye-i dîniyenin istikmâli siyâkında ber vech-i âtî Sûre-i Nisâ başlamıştır.

---

1 Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb mine'l-hadîsi'ş-şerîf,* nşr. Mustafa Muhammed Ammâra, Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1388/1968, II, 246:
وروى أبو الشيخ وغيره من حديث أنس: «إنَّ الصلاة بأرض الرباط بألفي ألف صلاة» وفيه نكارة.
Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* II, 420. Krş. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, VIII, 46:
عَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الصَّلَاةُ فِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ مِائَةُ أَلْفِ صَلَاةٍ وَالصَّلَاةُ فِي مَسْجِدِي عَشْرَةُ آلَافِ صَلَاةٍ , وَالصَّلَاةُ فِي مَسْجِدِ الرِّبَاطَاتِ أَلْفُ صَلَاةٍ.

2 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* III, 93; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî,* II, 384:
وروي عن ابن عمر رضي الله تعالى عنهما أن الرباط أفضل من الجهاد لأنه حقن دماء المسلمين والجهاد سفك دماء المشركين.

سُورَةُ النِّسَاءِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَسِتٌّ[1] وَسَبْعُونَ آيَةً

NİSÂ SÛRESİ

Cumhûrun beyânına göre bu sûre-i celîle dahi Medenîdir. اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰٓى اَهْلِهَا [4/58] âyetinden mâʿadâsı hicret-i seniyyeden sonra nâzil olmuştur. Ancak Nehhâs[2] Mekkî olduğunu, Nakkaş[3] da Mekke'de Medine'ye hicret sırasında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Maʿamâfîh bunda Medenî âyetler bulunduğunda hiç ihtilâf yoktur. En son nâzil olanı sonundaki يَسْتَفْتُونَكَۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْت۪يكُمْ فِي الْكَلَالَةِ [4/176] âyeti olduğu da Buhârî'de mesturdur.[4]

Âyetleri: Kûfî taʿdâdında yüz yetmiş beş, Basrî taʿdâdında yüz yetmiş altı, Şâmî taʿdâdında yüz yetmiş yedidir.

İhtilâflı olanlar: اَنْ تَضِلُّوا السَّب۪يلَ [4/44], عَذَاباً اَل۪يماً'dir [4/173].

Fâsılaları: ا, ل, م, ن dörttür ki ملنا terkibinde toplanmıştır. "Lam" bir[5] سَب۪يل'de; "nûn" bir مُه۪ين'de[6]; "mîm" beş yerdedir. Mütebâkīsi "elif"tir.

Kelimeleri: Üç bin yedi yüz kırk beştir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذ۪ي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالاً كَث۪يراً وَنِسَٓاءًۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذ۪ي تَسَٓاءَلُونَ بِه۪ وَالْاَرْحَامَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَق۪يباً ﴿١﴾ وَاٰتُوا الْيَتَامٰٓى اَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَب۪يثَ بِالطَّيِّبِۖ وَلَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَهُمْ اِلٰٓى اَمْوَالِكُمْۜ اِنَّهُ كَانَ حُوباً كَب۪يراً ﴿٢﴾ وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا مَا

---

1 H ve F: "خمس".
2 B: "Hasan".
3 Muhammed b. Hasan en-Nakkāş (ö. 351/962) tefsir ve hadis âlimidir. Günümüze ulaşan tek eseri *Şifâ'u's-sudûr* isimli tefsiridir.
4 Buhârî, Tefsîr, 9.
5 B -"bir".
6 B: "مهيمن'de".

طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَۚ فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً اَوْ مَا مَلَكَتْ
اَيْمَانُكُمْۜ ذٰلِكَ اَدْنٰٓى اَلَّا تَعُولُواۜ ﴿٣﴾ وَاٰتُوا النِّسَٓاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةًۜ فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ
مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنٖيٓـًٔا مَرٖيٓـًٔا ﴿٤﴾ وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتٖى جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ
قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فٖيهَا وَاكْسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا ﴿٥﴾ وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى حَتّٰٓى
اِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَۚ فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُٓوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْۚ وَلَا تَأْكُلُوهَٓا اِسْرَافًا
وَبِدَارًا اَنْ يَكْبَرُواۜ وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْۚ وَمَنْ كَانَ فَقٖيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِۜ فَاِذَا
دَفَعْتُمْ اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ فَاَشْهِدُوا عَلَيْهِمْۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسٖيبًا ﴿٦﴾ لِلرِّجَالِ نَصٖيبٌ مِمَّا تَرَكَ
الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَۖ وَلِلنِّسَٓاءِ نَصٖيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَۜ
نَصٖيبًا مَفْرُوضًا ﴿٧﴾ وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُو۬لُوا الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينُ فَارْزُقُوهُمْ
مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا ﴿٨﴾ وَلْيَخْشَ الَّذٖينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا
عَلَيْهِمْۖ فَلْيَتَّقُوا اللّٰهَ وَلْيَقُولُوا قَوْلًا سَدٖيدًا ﴿٩﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا
اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ نَارًاۜ وَسَيَصْلَوْنَ سَعٖيرًا ﴿١٠﴾

[1269] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün insan kümeleri! Sakının o Rabbinize karşı gelmekten ki sizleri bir tek nefisten yarattı, ondan eşini yarattı da ikisinden birçok erkekler ve dişiler üretti[1]*. Sakının O Allah'a karşı gelmekten ki siz O'nun ve o rahimlerin hürmetine birbirinizden dilek dilersiniz, çünkü O Allah üzerinizde gözcü bulunuyor (1). Allah'tan korkun da yetimlere mallarını verin ve temizi murdara (helâli harama) değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin, çünkü o büyük bir vebal bulunuyor (2). Eğer yetimlerin haklarını gözetemeyeceğinizden korkarsanız size helâl olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâh edin ve eğer bu surette adalet yapamayacağınızdan korkarsanız o zaman*

---

1 B: "türedi".

bir tane veya milkiniz cariye alın, ağmamanız için bu daha muvâfıktır (3). Ve aldığınız kadınlara mehirlerini efendicesine verin, şayet ondan birazını kendileri gönül hoşluğu ile bağışlarlarsa onu da içinize[1] sine sine yeyin (4). Maʿamâfîh Allah'ın sizi başına diktiği [1270] mallarınızı sefihlere vermeyin de bunlarda yapacağınız tasarruf ile onları besleyin ve giydirin ve kendilerine güzel güzel nasihat edin (5). Ve yetimleri nikâh çağına ermelerine kadar gözetip deneyin, o vakit kendilerinden bir rüşd hissettiniz mi hemen mallarını kendilerine teslim edin, büyüyecekler de ellerine alacaklar diye o malları israfla yemeye kalkmayın. İhtiyacı olmayan tenezzül etmesin, muhtaç olan da meşrû surette bir şey yesin. Mallarını kendilerine teslim ettiğiniz zaman da karşılarında şâhid bulundurun, hesabınızı doğru tutmak için Allah'ın harekâtınızı hesâba çekmekte olması[2] yeter (6). Erkeklere bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; dişilere de bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; azından da çoğundan da, farz kılınmış birer pay (7). Miras taksim olunurken uzak karâbeti bulunanlar ve yetimler, miskinler de hazır bulunuyorlarsa[3] hem kendilerine ondan biraz bir şey verin hem de gönüllerini alacak sözler söyleyin (8). Hem titresin o kimseler ki arkalarına elleri ermez, güçleri yetmez bir zürriyet bırakacak olsalardı onlara karşı korkacaklardı. O hâlde Allah'tan korksunlar ve sağlam söz söylesinler (9). Yetimlerin zulmen mallarını yiyenler muhakkak karınlarında[4] sırf bir ateş yerler ve yarın bir çılgın ateşe yaslanırlar (10).[5]

---

1 B: "içiniz".
2 B: "olduğu".
3 B: "bulunurlarsa".
4 B: "karınlarda".
5 H: "Ey insan kümeleri! Sakının o Rabbinize karşı gelmekten ki sizleri bir tek nefisten yarattı, ondan eşini de yarattı da ikisinden birçok erkekler ve dişiler üretti. Sakının O Allah'a karşı gelmekten ki siz O'nun ve o rahimlerin hakkı için birbirinizden dilek dilersiniz, her hâlde Allah üzerinizde gözcü bulunuyor (1). Allah'tan korkun da yetimlere mallarını verin, temizi murdara (helâli harama) değişmeyin, onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin, o cidden büyük bir günah bulunuyor (2). Eğer yetimlerin haklarını gözetemeyeceğinizden korkarsanız size helâl olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder nikâh edin ve eğer bu surette adalet yapamayacağınızdan korkarsanız o zaman bir tane veya milk cariyelerinizi alın, ağmamanız için bu daha muvâfıktır (3). Ve aldığınız kadınlara efendicesine mehirlerini de verin, şayet ondan birazını kendileri gönül hoşluğu ile bağışlarlarsa onu da içinize sine sine yeyin (4). Maʿamâfîh sefihlere Allah'ın sizleri başına diktiği mallarınızı vermeyin. Bunlarda yapacağınız tasarruf

Bu sûre dahi bir hayli[1] ahkâm ve tekâlîfi müştemildir. Evvelinde hukūk-ı rabbâniye, uhuvvet-i âmme-i insâniye; evlâda, kadınlara, yetimlere re'fet ve şefkat ve hukuklarının edası, mallarının muhafazası, nikâh ve miras gibi husûsâta müteʿallik evâmir ve ahkâm ile başlamış, âhiri de bu mâna ile hitâm bulmuştur. Aralıkta da aile terbiyesinden başlaması lâzım gelen taharet, salât, cihad, ulü'l-emre itaat emirleri gibi tekâlîfi[2] tazammun etmiştir. Bütün bunlar fıtrat-ı insâniye ile alâkadar ve terbiye esasına mübtenî bulunduğu cihetle sûre يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ[3] hitabıyla başlamış ve bu mesâilde kadının ve kadınlığın [1271] pek mühim bir mevkii bulunmak haysiyetiyle de ilk âyetinden itibaren kadının hilkat ve şerefine nazar-ı dikkat celb olunmuş, ismine de "Sûre-i Nisâ" ıtlak edilmiştir.

{يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} İnsanlık unvânıyla başlayan bu hitâb-ı âm, Sûre-i Bakara'nın evvelindeki ilk hitâb-ı âmmı ihtar ediyor. O hitâb-ı âm ittikā gayesiyle اُعْبُدُوا رَبَّكُمْ emrini vermiş ve bunu hilkat-i beşeriye delilleriyle tenvir ederek hâlden mebde'e doğru götürmüş ve bilhassa hilkat-i Âdem bahsini ihtar etmiş idi. Burada ise bu hitâbı doğrudan doğru ittikā emri tâkip ediyor. Bunu da bilhassa hilkat-i nisvân ile müterâfık halk delili vely ediyor ki bunda "ey insanlar! Artık tamamen devre-i[4] ittikāya girmeniz ve ber vech-i âtî tekâlîfin zevk u hikmetini idrak etmeniz sırası geldi ve ittikā mesâilinden en mühim birisi de kadınlar meselesidir" gibi bir

ile onları besleyin, giydirin ve kendilerine güzel güzel nasihat edin (5). Ve yetimleri nikâh çağına ermelerine kadar gözetip deneyin, o vakit kendilerinden bir rüşd hissettiniz mi hemen mallarını kendilerine teslim edin, büyüyecekler de ellerine alacaklar diye bu malları haksızlıkla yemeye kalkmayın. Velîlerden ihtiyacı olmayan tamamiyle tok gözlü kalsın, muhtaç olan da meşrû surette bir şey yesin. Sonra mallarını kendilerine teslim ettiğiniz zaman şâhid de bulundurun, hesabınızı doğru tutmanız için de Allah'ın harekâtınızı hesâba çekmekte olması yeter (6). Erkeklere bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; dişilere de bir pay var, ana baba ve en yakın akrabanın bıraktığından; azından da çoğundan da, farz kılınmış birer pay (7). Miras taksim olunurken karâbeti bulunanlar ve yetimler, miskinler de hazır bulunurlarsa hem kendilerine ondan biraz bir şey verin hem de gönüllerini alacak sözler söyleyin (8). Titresin o kimseler ki arkalarına elleri ermez, güçleri yetmez bir zürriyet bırakacak olsalardı üzerlerine korkacaklardı. O hâlde Allah'tan korksunlar ve sağlam söylesinler (9). Şüphesiz yetimlerin mallarını zulmen yiyenler karınlarda mücerred bir ateş yerler ve yarın çılgın bir ateşe yaslanırlar (10)".

1 B: "takım".
2 H ve F +"de".
3 B -"ربكم".
4 B: "devr-i".

işʿâr-ı beliğ vardır. Şâyân-ı dikkattir ki Kur'an'da يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ matlaʿıyla başlayan iki sûre vardır. Birisi bu, diğeri Sûre-i Hac'dır. Bu sûre Kur'an'ın nısf-ı evvelinden dördüncü sûre olduğu gibi, Sûre-i Hac da nısf-ı sânîden dördüncü sûredir. Bu sûrenin başında ittikā mebde'-i hilkate celb-i nazarla taʿlîl edilmiş olduğu gibi, orada da âhir-i hilkat ve maʿrifet-i meʿâd ile taʿlîl olunmuş اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَىْءٌ عَظِيمٌ buyurulmuştur. Bu suretle bu iki sûrenin başları ʿale't-tertîb mebde' ve meʿâdı tanıttırmış ve bununla her birinde hâkim olan ahkâmın kayd-ı haysiyetlerini de göstermiştir. Fahreddîn Râzî der ki: "Bu bahsin altında esrâr-ı kesîre vardır."[1]

{اتَّقُوا رَبَّكُمُ} Rabbinizin hükm-i terbiye ve vikāyesine giriniz, emrine muhalefetten sakınıp umûmiyetle inzıbâta tâbiʿ olunuz, ikābından korununuz {الَّذٖى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ} O Rabbiniz ki sizi tek bir nefisten, bir şahıstan halk etti. Binâenʿaleyh ʿan-asl hepiniz bir babadan gelme kardeşlersiniz ve hepiniz insansınız ve bir hâlıkın mahluklarısınız. Bu mebâdî üzerinde esâsât-ı [1272] hukūkiyenizi insâniyet hakikatine ve terbiye esasına ibtinâ ettirerek hukūk-ı uhuvvete mürâʿât etmeli ve Rabbinizin emri hilâfına hareketten sakınmalısınız. Evet Rabbiniz bir nefis halk etti {وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا} ve o bir nefisten eşini de halk etti. ۞ Böyle bir nimet ihsan eyledi. Biri diğerinin canından kopmuş bir çift meydana getirdi سُبْحَانَ الَّذٖى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâsîn 36/36][2] Binâenʿaleyh bu nimet ve kudretin kıymet ü azametini takdir etmeli ve hilkat tabîʿat-ı eşyânın eseri değil, hâlık-ı eşyânın kudret-i rabbâniyesi eseri olduğunu bilmeli ve O'na itaat eylemeli, ikābından korkmalıdır.

Müşahede ve tecribe ile mâlumdur ki bir babadan erkek evlâd olabildiği gibi dişi de olabilir. Hâlbuki kudret-i hâlıka tabîʿat-ı eşyâda olsa idi ne topraktan insan zuhur edebilirdi ne de bir erkekten bir dişi evlâd olabilirdi. Çünkü tabiat ıttırad demek değil ise hiçbir şey değildir. Hâlbuki ne erkek dişinin bir ıttırâdı, ne de dişi erkeğin bir ıttırâdıdır. Hiç

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 476:
وَتَحْتَ هَذَا الْبَحْثِ أَسْرَارٌ كَثِيرَةٌ.

2 "Tenzîh O yaradan Sübhân'a bütün o çiftleri hepsini…"

kimse erkeğe dişi, dişiye erkek diyemez, bunlar zâtü'l-filkateyn[1] gibi[2] bir menşe'de inşikāk etmiş, hâssıyetleri ayrı vazifeleri yekdiğerini mütemmim muhtelif tabiatlı bir çifttirler. Ve aynı zamanda bir aslın tenevvüʿüdürler. Binâenʿaleyh diğer aʿrâzdan tecerrüd ederek sırf fennî ve tabîʿat-ı ilmiye nâmına düşünen ve söyleyen fünûn-ı tabîʿiye ulemâsı da tamamen muʿteriftirler ki tabîʿat-ı mahza davası içinde bu tenevvüʿ kābil-i îzah değildir. Ve kudret-i hâlıka tabiatın fevkinde terbiyevî bir tesir icrâ eden ve âsârını halk u ıstıfâ ile meydana getiren bir Rabb-i aʿlâdır. O hâlde tam mânasıyla tabiat yoktur ve tabiat fikri[3] bir mebde'-i ilmî olamaz. Çünkü bugün ahz edilen bir tabiat yarın bir tenevvüʿ arz edebilir. Ve onun içindir ki mücerred kıyâs-ı ilmî her zaman için miʿyâr-ı ilim olamıyor. Cereyân-ı vukūʿât akılları durduruyor. Nitekim İblis de اَنَا۬ خَيْرٌ مِنْهُۚ خَلَقْتَن۪ي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ ط۪ينٍ [el-Aʿrâf 7/12; Sâd 38/76][4] diye tabîʿat-ı nâriyeye binâ ettiği kıyasla aldanmıştır. [1273] Hakikaten iş tabiatta olsa idi tabîʿat-ı akliye hiçbir zaman erkekten dişi, dişiden erkek istintâc edemezdi. Hakīkat-i vâkıʿa ise böyle değildir. Bütün hilkat-i beşeriyenin mebde'ine çıkıldığı zaman ise mesele daha ziyade tebârüz etmektedir. Akıllar mebde'-i te'sîri ne kendilerinde ne de tabîʿat-ı eşyâda görmemeli, hepsinin fevkinde Hâlık teâlâ'da görmelidir. O Hâlık teâlâ ki nefs-i vâhideden eşini de halk etmek suretiyle kudret-i rabbâniyesini gösterdi {وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالاً كَث۪يراً وَنِسَٓاءًۚ} ve bu ikisinden birçok erkekler ve kadınlar neşretti, cihana yaydı ve elyevm mevcut insanlar böyle meydana geldi. Binâenʿaleyh hiç yokken topraktan ıstıfâ ile insan yaratan ve o insandan eşini yaratan ve iki insandan bi't-tevâlüd erkek dişi birçok evlâd ve ahfâd yaratıp dünyaya yayan Hâlık teâlâ'nın rubûbiyeti bir şahıstan ordular, milletler yetiştirebildiğini bilmeli ve ona göre îmân-ı tâm ile îfâ-yı vazife etmeli, Allah yolunda hiçbir fedakârlıktan çekinmemeli ve kānûn-ı izdivâca riâyetle teksîr-i nüfûsa ehemmiyet vermeli ve bunların bir terbiye-i rabbâniye ile yetişmesine

---

1 M: "zatülfelkateyn".
2 B -"gibi".
3 H +"hakīkī".
4 "…ben (…) ondan hayırlıyım, beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın." / "…ben ondan hayırlıyım, beni bir ateşten yarattın, onu ise bir çamurdan yarattın."

itina eylemeli ve izdivâca sâik olan temâyülât-ı fıtriyeyi sû'-i istiʿmâlden sakınmalı ve bu suretle bugünkü birkaç insan yarın dünyaları tutan ve kelimetullâhı iʿlâ eden bir ümmet-i uzmâ olabilir ve âhirette en büyük saadeti ihrâz eder. Bu hakikate binâendir ki Resûlullah تَنَاكَحُوا تَنَاسَلُوا فَإِنِّي أُبَاهِي بِكُمُ الْأُمَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَوْ بِالسَّقْطِ buyurmuştur.[1]

Bu nefs-i vâhideden murad Hazret-i Âdem, zevcinden murad da Hazret-i Havvâ olduğunda ittifak ve icmâʿ vardır. Hazret-i Âdem إِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ [Âl-i İmrân 3/33] ve خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Âl-i İmrân 3/59] medlûlü üzere topraktan bi'l-ıstıfâ halk olunmuş, Hazret-i Havvâ da nefs-i Âdem'den münşaʿib olarak yaratılmıştır. Bu mâna haberlerde "Havvâ Âdem'in bir dılʿından yaratıldı"[2] diye nakledilmiştir ki bir inşikak mânası ifade eder. Ve bu mâna zevciyet alâkasının esası demektir. [1274] Bir hadîs-i sahihde "Kadın bir dılʿ gibidir; kadın bir dılʿdan, bir dılʿ-ı aʿvecden[3] halk olundu. Onu doğrultmaya kalkarsan kırarsın, kırılması da talâkıdır" buyurulmuştur.[4] Burada dılʿ-ı aʿvec bu inşikāka işaretle beraber erkekle kadın beynindeki tehâlüf-i tabîata ve kadınların erkekleştirmeye kalkışılması onları kırıp atmak demek olduğuna tenbîhi hâvî bir temsildir. Bundan başka bu teşaʿʿubun[5] cennetteki ibtidâ-yı hilkatte vâkiʿ olduğu da haberlerde vârid olmuş[6] اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ

---

1 "Nikahlanın, çoğalın, çünkü ben kıyamet günü -düşük ceninler de dâhil- sizin çokluğunuzla övüneceğim." Beyhakī, *Maʿrifetü's-sünen ve'l-âsâr,* thk. Abdülmuʿtî Emîn Kalʿacî, Karataş: Câmiʿatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1412/1991, X, 16:

قَالَ الشَّافِعِيُّ: وَبَلَغَنَا أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: تَنَاكَحُوا تكثروا فَإِنِّي أُبَاهِي بِكُمُ الْأُمَمَ حَتَّى بِالسَّقْطِ.

2 İbn Mâce, Tahâret, 77:

قَالَ: إِنَّ اللهَ لَمَّا خَلَقَ آدَمَ خُلِقَتْ حَوَّاءُ مِنْ ضِلْعِهِ الْقَصِيرِ.

3 F -"bir dılʿ-ı aʿvecden".

4 Müslim, Radâʿ, 59:

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ الْمَرْأَةَ خُلِقَتْ مِنْ ضِلَعٍ لَنْ تَسْتَقِيمَ لَكَ عَلَى طَرِيقَةٍ، فَإِنِ اسْتَمْتَعْتَ بِهَا اسْتَمْتَعْتَ بِهَا وَبِهَا عِوَجٌ، وَإِنْ ذَهَبْتَ تُقِيمُهَا، كَسَرْتَهَا وَكَسْرُهَا طَلَاقُهَا.

5 B: "teşâbühün".

6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* I, 514:

عن ابن عباس وعن مُرَّة، عن ابن مسعود، وعن ناس من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم: فأخرِج إبليسُ من الجنة حين لعن، وأسكِن آدم الجنة. فكان يمشي فيها وَحْشًا ليس له زوج يسكن إليها، فنام نومة فاستيقظ، وإذا عند رأسه امرأة قاعدةٌ خلقها الله من ضلعه، فسألها: من أنت؟ فقالت: امرأة. قال: ولم خلقت؟ قالت: تسكن إليّ. قالت له الملائكة -ينظرون ما بلغ علمه-: ما اسمها يا آدم؟ قال: حواء. قالوا: ولم سُميت حواء؟ قال: لأنها خلقت من شيء حيّ. فقال الله له: «يا آدمُ اسكن أنت وزوجك الجنة وكلا منها رَغدًا حيث شئتما»«

[el-Bakara 2/35; el-Aʿrâf 7/19][1] âyeti dahi buna delâlet etmekte bulunmuş olduğundan arza hubûtları, yani dünyaya gelişleri bu teşaʿʿubdan[2] sonra demek olur. Maʿahâzâ şunu da ihtar edelim ki nefs-i vâhide Âdem, zevci de Havvâ olduğunda şüphe olmamakla âyet bunu eʿam bir mefhum ile ifade etmiştir. Zira âyet bu mânayı mücerred ihbar olarak değil, kudret-i rabbâniye delîli olmak üzere hâl-i hazırda mâlum ve meşhud olan cereyân-ı hilkati işhâd ederek ifade ettiğine nazaran evvelemirde şöyle bir istidlâl-i ilmîyi tazammun etmektedir. Görülüyor ki elyevm mevcut olan insanların hepsinin hilkati evvelâ birer babadan başlıyor, analar telkīhi babalardan alıyor. Fakat garibi o ki erkek olan babadan gelen evlâd hep erkek olmuyor. Bunda ıttırâd-ı tabîat kāidesi cereyan etmiyor. Bilakis erkek nevʿinin eşi olan dişi nevʿi de hilâf-ı tabîat olarak erkekten halk olunuyor. Ve erkekle dişinin izdivâcından bu sayede erkek ve kadın birçok zürriyet meydana geliyor. Ve bu suretle dünkü bir Âdem bir müddet sonra büyük bir ailenin, bir kabilenin, bir ırkın pederi oluyor, babalar eşsiz evlâd yapamıyor. Fakat bu babda telkīhi yapan erkek ve alan kadın olmak haysiyetiyle erkek mukaddem, kadın tâlî bulunuyor. Binâenʿaleyh erkeklerin kadınlardan teşaʿʿubu da emr-i vâkiʿ olmakla beraber daha evvel hepsi erkekten teşaʿʿub ediyor, mebde-i tenâsül erkek oluyor. Şu hâlde ale'l-umûm erkek nevʿiyle ale'l-umûm kadın nevʿi bi't-tekābül mülâhaza edildiği [1275] zaman hilkat-i beşerin her batnındaki mebde'ine nazaran erkek rükn-i evvel, kadın rükn-i sânî bulunduğundan evvelemirde kadının her hâlde erkekten teşaʿʿub etmiş olduğu tahlîlî bir surette tebeyyün ediyor. Binâenʿaleyh hâlden mebde'e ircâʿ-ı nazar olunduğu zaman tenâsülün ikiden dört ve dörtten sekiz gibi bir nisbet-i hendesiye tâkip etmesi haysiyetiyle bugünkü milyarlarla[3] insanların cezri alınınca riyâzî bir surette sâbit olur ki mebde'-i beşer Âdem ve Havvâ diye ifade edilen bir çifte, yani bir erkekle bir kadına râciʿdir ve bunlar beyninde vahdet-i asliye ifade eden bir alâka-i nefsiye vardır. Ve bu alâkada

1 "…Sen ve zevcen cenneti mesken edin…" / "…Mesken et o cenneti sen zevcenle…"
2 B: "teşâbühden".
3 B: "milyonlarla".

erkek evvel, kadın tâlîdir. Ve binâenʿaleyh o kadın o erkeğin nefsinden münşaʿibdir, onun rûhundan kopmuştur. Ancak bu teşaʿʿubda[1] hârika muzâʿaftır; zira onlar artık[2] bi'z-zarûre ana baba ile mesbuk değildirler ve o kadının o erkekten teşaʿʿubu da bir evlâd teşaʿʿubu gibi değildir. Hâmilü'l-cinseyn bir cüzeyrden[3] çatallanan ve ileride birbirlerine telâkī etmek üzere mütekābil bir incizab besleyen ve müttehid bir gayeye hizmet eden muhtelif hâssıyetli fâil ve kābil bir çift vüreykin inşikākı gibidir. Bu ise topraktan ıstıfâ-yı beşerî gibi bizzat halkullah ile îzah olunur. Bu istidlâlin tamam olması için arzın hudûsu mülâhazasını unutmamak lâzım gelir ki bu evvelce beyan olunmuş idi. İşte âyet-i kerîme Âdem ve Havvâ'nın hilkatini haber verirken hâlden mâzîye giden böyle bir istidlâli de mutazammın bir üslûb-i beyan ile ifade etmiştir. Binâenʿaleyh mazmûn-ı âyet hem naklî hem aklîdir.

خَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا "Minhâ" kaydıyla erkeğin tekaddümünü ifham ederken aynı zamanda زَوْجَهَا mefhûmuyla da kadının yaratılışı erkeği yalnızlıktan ve ʿakāmetten kurtaran bir niʿmet-i uzmâ olduğunu ve bu nimetin sû'-i istiʿmâl edilmemesi ve şükrü edâ olunması lüzûmunu dahi müşʿirdir, nitekim bir hadîs-i şerîfte Resûlullah "Dünya bir [1276] metâʿ ve dünya metâʿının en hayırlısı mer'e-i sâlihadır" buyurmuştur.[4] İnsanlar bu nimeti sû'-i istiʿmâle müstaʿid bulunduklarından evvelâ ittikā emredilmiş ve şu suretle tekid de olunmuştur:

{وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذٖى تَسَٓاءَلُونَ بِهٖ وَالْاَرْحَامَ} تَسَٓاءَلُونَ Âsım ve Hamza ve Kisâî kıraatlerinde س şeddesiz, mütebâkīsinde şeddeli okunur. Mâna birdir. وَالْاَرْحَامَ Hamza kıraatinde م esre, diğerlerinde üstün okunur. Binâenʿaleyh bunda iki vech-i tefsir vardır. Birine göre "yekdiğerlerinizden bir şey recâ ederken 'Allah aşkına, Allah için senden şunu recâ ederim' diye nâmına and verdiğiniz Allah'a isyan etmekten ve o rahimlerin hukūk u haysiyetini

---

1 B: "teşâbühde".
2 B -"artık".
3 B: "büzeyrden".
4 Müslim, Radâʿ, 64:
عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ عَمْرٍو، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: الدُّنْيَا مَتَاعٌ، وَخَيْرُ مَتَاعِ الدُّنْيَا الْمَرْأَةُ الصَّالِحَةُ.

gözetmemekten[1] korkunuz" demektir. Diğeri de "o Allah'a isyandan korkunuz, öyle[2] ilâhî ve rahmânî bir ahlâk ile hareket ediniz ki, siz o Allah'a ve rahimlere and vererek yekdiğerinizden dilekleşirsiniz" demek olur. Araplar akrabalık hasebiyle mühim bir istirhamda bulunacakları zaman أَسْأَلُكَ بِاللهِ وَالرَّحِمِ derler imiş; "Allah ve rahim hakkı için recâ ederim" mânasınadır. Bu ikinci mâna her iki kıraate göre de mümkindir. Fakat evvelki mâna Hamza kıraatinin mâʿadâsındadır[3]. Evvelkinde hukūkī nokta-i nazar sarih, ahlâkī nokta-i nazar zımnîdir. İkincisi de bilakistir.

"**Erhâm**"; "Rahim"in cemʿi, "rahim" ح'nın kesriyle mâlum ki kadında çocuk yatağı olan uzv-i mahsustur. Fakat esbâb-ı karâbete ve akrabalığa dahi ıtlak olunur. Nitekim "sıla-i[4] rahim" akrabaya ihsan, "katʿ-ı rahim" alâka-i karâbeti kesmek demektir. Burada da esbâb-ı karâbet mânasınadır. Her hâlde "rahim" kelimesinin meveddet, merhamet, şefkat ve rikkat işʿâr ettiği ve bunlar kadınlığın muktezâ-yı hilkati[5] bulunduğu cihetle kadınlara rikkat ü şefkatle muâmele etmek; şeref ü haysiyetleri, muktezâ-yı fıtratları muhafaza olunmak, tecavüzden ve sû'-i istiʿmâlden ve gāye-i izdivâcı ihlâl edecek [1277] münasebetsizliklerden vikāye edilmek ve ehl-i beyt, evlâd ü iyâl, ale'l-umûm akraba ve taʿallukāt hakkında da rikkat-i rahime[6] yaraşan rakīk ve câzibedâr bir meveddet beslemek ve bütün bunlar da mahabbetullah ile mehâfetullâhın hâsılı demek olan ittikāullah esas ittihaz edilip nîk ü bed, o nokta-i nazardan mülahaza olunmak ve binâenʿaleyh bu münâsebâtta ne erkeğin ne kadının hikmet-i halkına ve gāye-i tenâsüle muhalif olan hırs ve gurûr-ı nefsânîleri, ne de akrabânın emr-i ilâhîye mugāyir arzu ve temayülleri nazar-ı iʿtibâra alınmayıp her hususta hükm-i ilâhî infaz edilmek lüzûmu gösterilmiştir. Bu babda bir hayli ehâdîs-i şerîfe dahi vardır. Ezcümle:

---

1 B -"ve o rahimlerin hukūk u haysiyetini gözetmemekten".
2 H -"öyle".
3 H: "mânasındadır".
4 H: "mes'ele-i".
5 B: "hâleti".
6 B: "râhime".

1. الرَّحِمُ مُعَلَّقَةٌ بِالْعَرْشِ تَقُولُ مَنْ وَصَلَنِي وَصَلَهُ اللّٰهُ، وَمَنْ قَطَعَنِي قَطَعَهُ اللّٰهُ "Rahim arşa asılmış, der ki: Beni gözeteni Allah gözetsin, beni terk edeni Allah terk etsin."[1]
2. Allah teâlâ diyor ki: "Ben, Rahmân'ım; o rahimdir. Ben ona ismimden bir isim müştak kıldım, binâenʿaleyh ona alâkadar olan, sıla ve ihsan edene ihsan ederim; onu kesip atanı, katʿ-i alâka edeni de mahrum ederim." يقول اللّٰهُ تعَالَى: أَنَا الرَّحْمٰنُ، وَهِيَ الرَّحِمُ، شَقَقْتُ لَهَا اِسْمًا مِن اسْمِي، فَمَنْ وَصَلَهَا وَصَلْتُهُ، وَمَنْ قَطَعَهَا بَتَتُّهُ.[2]
3. مَا مِنْ شَيْءٍ أُطِيع الله فِيهِ أَعْجَل ثَوَابًا مِنْ صِلَةِ الرَّحِمِ، وَمِنْ[3] عَمَل عصى الله به أَعْجَل عُقُوبَة مِنَ الْبَغْيِ وَالْيَمِينِ الْفَاجِرَةِ "Allah'a itaat edilen şeylerde sıla-i rahimden daha çabuk sevaplı hiçbir şey yoktur. Allah'a isyan edilen amellerde[4] de ukūbeti, bağyden ve yalan yere yeminden daha çabuk olan hiçbir amel yoktur."[5]
4. "Sadaka ve sıla-i rahim, Allah bunlarla ömrü tezyîd eder ve kötü ölümü defʿ eder, mahzur ve mekrûhu da defʿ eder."[6]
5. أَفْضَل الصَّدَقَةِ عَلَى ذِي الرَّحِمِ الْكَاشِحِ[7] "Sadakanın efdali düşman olan akrabâya verilendir."[8]

Hulâsa, اتَّقُوا رَبَّكُمُ ale'l-umûm insanlar beynindeki uhuvvet-i âmmenin ihlâlinden ve erkekle kadın beynindeki [1278] temâyülât-ı cinsiyenin sû'-i istiʿmâlinden, وَاتَّقُوا اللّٰهَ da aile ve akraba hukuk ve münâsebetinin[9] ihlâlinden tahzîri tazammun etmektedir.

Yani gerek münâsebât-ı umûmiye ve gerek münâsebât-ı husûsiyenizde Allah'a isyandan korkunuz, çünkü {إِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلَيْكُمْ رَقِيبًا} her hâlde Allah

---

1 Müslim, Birr, 17.
2 Bk. Ebû Dâvûd, Zekât, 45.
3 B -"من".
4 B: "emirlerde".
5 Bk. Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 62:
قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَيْسَ شَيْءٌ أُطِيعُ اللّٰهُ فِيهِ أَعْجَلَ ثَوَابًا مِنْ صِلَةِ الرَّحِمِ، وَلَيْسَ شَيْءٌ أَعْجَلَ عِقَابًا مِنَ الْبَغْيِ وَقَطِيعَةِ الرَّحِمِ، وَالْيَمِينِ الْفَاجِرَةِ تَدَعُ الدِّيَارَ بَلَاقِعَ.
6 Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VIII, 151:
وَعَنْ أَنَسِ بْنِ مَالِكٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَمِعَهُ يَقُولُ: «إِنَّ الصَّدَقَةَ وَصِلَةَ الرَّحِمِ يَزِيدُ اللّٰهُ بِهِمَا فِي الْعُمْرِ، وَيَدْفَعُ بِهِمَا مِيتَةَ السُّوءِ، وَيَدْفَعُ اللّٰهُ بِهِمَا الْمَكْرُوهَ وَالْمَحْذُورَ». رَوَاهُ أَبُو يَعْلَى، وَفِيهِ صَالِحٌ الْمُرِّيُّ، وَهُوَ ضَعِيفٌ.
7 B: "الكاشف".
8 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 416; Dârimî, Zekât, 38.
9 B: "münâsebâtının".

üzerinizde gözcüdür. Bütün harekâtınız O'nun taht-ı murâkabesindedir. Ef'âlinizden, akvâlinizden, niyetlerinizden hiçbiri O'ndan gizli kalamaz. ❁ Görülüyor ki bu âyet-i kerîme, amîk bir belâgatle sûrenin muhteviyât-ı asliyesine işaret etmiş ve Sûre-i Âl-i İmrân'ı tâkip etmesi haysiyetiyle de zâyi'ât-ı harbiyenin esbâb-ı telâfîsine nazar-ı dikkati celb eylemiştir. Şimdi emrolunan ittikānın mevki'-i tatbikleri beyânına başlanıyor. Ve evvelâ rikkat-i erhâm ile en ziyade münasebetdar olmak üzere hukūk-ı eytâmdan bed' olunuyor, şöyle ki:

Erhâmı gözetiniz {وَاٰتُوا الْيَتَامٰٓى اَمْوَالَهُمْ...إلخ} ve[1] yetimlere mallarını veriniz. ❁ Rivayet olunuyor ki, Benî Gatafan'dan bir adam nezdinde yetim bir biraderzâdesinin çokça bir malı varmış, bâliğ olunca malını istemiş, amcası men' etmiş, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş, o da "Allah ve Resûlüne itaat eder ve büyük vebalden Allah'a sığınırız" demiş ve malı teslim eylemiştir. Hazret-i Peygamber de "böyle nefsin şuhhundan[2] vikāye olunup Rabbine itaat eden[3], O'nun dârına, yani cennetine girer" buyurmuştur. Çocuk da malını alınca fî sebîlillâh infak etmiş, Resûlullah da "ecir sâbit oldu, fakat vizir bâkī kaldı" buyurmuş; "yâ Resûlallah, ecrin sâbit olduğunu anladık, vizir nasıl bâkī kaldı, fî sebîlillâh infak ediyor?" dediklerinde "çocuğun ecri sâbit, fakat babasının vizri bâkī" buyurdu.[4] Mâlum ki sebeb-i nüzûlün husûsiyeti hükmün umûmiyetine mâni' değildir. Ve birkaç âyet sonra da bunun ne zaman verileceği beyan olunacaktır. Binâen'aleyh burada "veriniz" demek, [1279] "onlara göz dikmeyiniz ve sırası gelince hiç müşkilât çıkarmadan tamamen veriniz ve vermek için iyi muhafaza ediniz" demek olur. Bunun için buyuruluyor ki: {وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَب۪يثَ بِالطَّيِّبِ} hem de habîsi tayyibe değiştirmeye kalkmayınız. ❁ Bundan şu mânalar anlaşılabilir:

---

1 H ve F -"ve".
2 B: "şûmundan".
3 F -"eden".
4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 356; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl*, II, 159:
نزلت فِي رَجُل من غطفان، يُقَالُ لَهُ المنذر بن رِفَاعة، كان معه مال كبير ليتيم وَهُوَ ابْن أَخِيهِ، فَلَمَّا بلغ طلب ماله، فمنعه فخاصمه إلى النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فأمر، أن يرد عَلَيْه ماله، وقرأ عَلَيْه الآية. فَلَمَّا سمعها قَالَ: أطعنا الله وأطعنا الرَّسُول، ونعوذ بِاللّٰه من الحوب الكبير. فدفع إِلَيْهِ ماله فَقَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «هكذا من يطع ربه عَزَّ وَجَلّ ويوق شح نفسه فَإِنَّهُ يحل داره» يعني جنته. فلما قبض الفتى ماله أنفقه فى سبيل الله قَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ثبت الأجر وبقي الوزر» فقالوا للنبي صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: قَدْ عرفنا ثبت الأجر فكيف بقي الوزر، وَهُوَ ينفق فِي سبيل اللّٰه؟ فَقَالَ: الأجر للغلام والوزر عَلَى والده.

1. Ey velîler veya vasîler, elinizde bulunan yetimin temiz, hoş bir malını kendinizin aşağılık kötü bir malınızla değişmeye[1] kalkmayınız.

2. Yetim malı size haram ve murdardır. Kendi malınız ise helâl ve hoştur. Binâenʿaleyh kendi helâl olan malınızla yetimin haram olan malından bir istibdâl, bir alışveriş yapmaya kalkmayınız, yetimin emvâlini olduğu gibi muhafaza ediniz, muhafaza için satılması lâzım gelenleri bile diğerlerine satınız ki töhmet altında kalmayasınız. Bu noktada yetimin emvâl-i gayr-i menkūlesiyle emvâl-i menkūle ve emvâl-i menkūlesinden serîʿu'l-fesâd olup olmayanları hakkındaki ahkâm mündericdir.

3. Kendi mallarınıza güzel güzel bakıp da yetimin malını kötü bir hâlde bırakmayın, ona kendi malınıza bakar gibi ve hatta ondan ziyade bir itina ile bakın.

4. Yetim malını tecavüz edip almayınız ki elinizde güzel mallarınızın ona mukabil zâyiʿ olmasına sebep olup da felâkete düşmeyin.

5. Nihâyet kendi helâl rızkınıza intizar eylemeyerek sabırsızlanıp yetimin malını haram haram yemek için pisboğazlığa kalkışmayınız[2]. Fi'l-vâkiʿ bu mânalardan her birini müfessirîn beyan etmişlerdir.

Velhâsıl her vechile emvâl-i eytâmı muhafaza ediniz {وَلَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَهُمْ اِلٰٓى اَمْوَالِكُمْ} ve onların mallarını kendi mallarınıza zamm u ilâve ederek yemeyiniz, yani istihlâk [1280] ve intifâʿ da etmeyiniz. Çünkü {اِنَّهُ كَانَ حُوباً كَبِيراً} bunların her biri büyük bir vebal olmuştur.

❁ "**Yetâmâ**" "nedîm - nedâmâ" gibi "yetîm"in cemʿidir, veya cemʿinin cemʿidir. "Yetîm" infirâd mânasına "yetem"den[3] me'huzdur. Nitekim emsâlsiz inciye "dürr-i yetîm" denilir. İşbu infirad mânası mülâhazasıyla babası vefat etmiş olana "yetim" ıtlak edilmiştir ki böyle yetim kalmaya da yâ'nın zammıyla "yütm" denilir. Binâenʿaleyh bi-hasebi'l-lüğa bu ismin

1 B: "değiştirmeye".
2 H ve F: "kalkmayınız".
3 B: "yeteme'den".

hakkı gerek sağīre ve gerek kebîre ıtlak olunabilmesidir. Çünkü babadan infirad mânası bâkīdir. Fakat bi-hasebi'l-örf henüz kendini kurtaracak çağa bâliğ olmamış bulunanlara muhtastır. Bu cihetle "yetîm" kelimesi bir zaʿf ve ale'l-husûs zaʿf-ı akıl ve noksân-ı re'y[1] mânasıyla da[2] alâkadardır. Ve bundan dolayı büluğdan sonra bile rüşdünü bulamayanlar üzerinde "yetim" ismi lügaten ve örfen bâkī olabileceği gibi, zevcinden münferid kalan kadınlara dahi "yetim" ıtlak edilir. Nitekim Resûlullah bu mânada تُسْتَأْمَرُ الْيَتِيمَةُ فِي نَفْسِهَا buyurmuştur[3] ki bu istîzânın sağīreye ait olamayacağı mâlumdur. Diğer bir hadîs-i şerifte de اتَّقُوا اللهَ فِي الضَّعِيفَيْنِ الْيَتِيمِ وَالْمَرْأَةِ "yetim ve kadın, bu iki zaʿîf hakkında Allah'tan korkunuz"[4] buyurulmakla yetimin zaʿf mânası gösterilmiştir. Maʿamâfîh şeyhûhet veya kühûlet devrinde bulunan erkek zaʿîfu'l-ʿakl ve nâkısu'r-re'y dahi olsa ona yetim denilmediği de mâlum bulunduğundan, erkeğe "yetim" ıtlâkı ancak hâl-i sığarda veya henüz ona yakın bir çağda bulunması itibariyle olduğu hâlde, kadına babasından infirâdı itibariyle aynı mânada ve kocasından infirâdı itibariyle[5] kebîre iken[6] dahi "yetim" ıtlak edilmiştir. لَا يُتْمَ بَعْدَ الْحُلْمِ "İhtilâmdan sonra yetimlik yoktur"[7] hadîs-i şerîfinin de yetimin maʿnâ-yı lügavî ve örfîsini değil, hükm-i şerʿiyi, yani büluğdan itibaren yetimlik hükmünün kalkabildiğini[8] beyan olduğu[9] anlaşılıyor ki bununla da yetimin maʿnâ-yı şerʿîsi tekarrur etmiş olur. Şu hâlde [1281] örf-i lügat nokta-i nazarından "yetâmâ" ve "eytâm" denilince babaları vefat etmiş oğlan veya kız küçükler ve tazeler anlaşılabileceği gibi kocasız kalmış kadınlar da anlaşılabilecektir ve bunların hepsi şâyân-ı merhamet ve mevrid-i ittikādır.

---

1 B: "noksânî-i re'y".
2 B -"da".
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 259; Ebû Dâvûd, Nikâh, 23.
4 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* XIII, 404:
عَنْ أَنَسٍ، قَالَ: كُنَّا عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَيْثُ حَضَرَتْهُ الْوَفَاةُ، قَالَ: فَقَالَ لَنَا: «اتَّقُوا اللهَ فِي الصَّلَاةِ، اتَّقُوا اللهَ فِي الصَّلَاةِ ثَلَاثًا، اتَّقُوا اللهَ فِيمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ، اتَّقُوا اللهَ فِي الضَّعِيفَيْنِ الْمَرْأَةِ الْأَرْمَلَةِ وَالصَّبِيِّ الْيَتِيمِ، اتَّقُوا اللهَ فِي الصَّلَاةِ» فَجَعَلَ يُرَدِّدُهَا وَهُوَ يَقُولُ «الصَّلَاةَ» وَهُوَ يُغَرْغِرُ حَتَّى فَاضَتْ نَفْسُهُ.
5 B -"aynı mânada ve kocasından infirâdı itibariyle".
6 B -"iken".
7 Abdurrezzak, *el-Musannef*, VI, 416; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 9.
8 M: "kalkabildiğinin";
B: "kalkabildildiğini".
9 M: "olunduğu".

ʿAle'l-umûm eytâmın mallarından başka nefisleri ve ırzları ve ale'l-husûs her iki mânadan biriyle yetim olan nisvânın nefisleri ve ırzları da en ziyade korunması lâzım gelen mevâkiʿ-i ittikādandır. Bunun için {وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى} ve eğer yetimler hakkında iksât yapamayacağınızdan; yani gerek canları, gerek ırzları ve gerek malları itibariyle ez-her cihet adl ü hakka riayet edemeyeceğinizden korkarsanız -ki böyle büyük günahtan elbette korkarsınız ve korkmanız lâzım gelir- o hâlde {فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ} hâlinize göre kadınlardan ikişer, üçer, dörder size helâl ve hoş olanları nikâh ediniz. Hem onları zarar ve tehlikeden sıyânete, hem de kendinizi zulm ü tecâvüzden vikāyeye vesile olur. Umûmiyetle kadınlar kimsesizlikten ve mebzûliyetten kurtulur. Siz de zina vesaire gibi günahlara, cevrlere düşmezsiniz. Ancak bunda da müteʿaddid kadınlar beyninde adaleti muhafaza etmek, birine diğerinden ziyade muâmele etmemek lâzımdır. Bunun için {فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا} ve eğer müteʿaddid kadınlar beyninde[1] adalet yapamayacağınızdan korkarsanız -ki bundan da korkmalısınız- o hâlde {فَوَاحِدَةً} ancak bir kadın nikâh ediniz. ۞ -Cafer kıraatinde refʿ ile okunduğuna göre- bir kadın kâfi. {اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} Yahut milk-i yemîniniz olan câriye alırsınız. [1282] {ذٰلِكَ} O, yani bir kadın nikâhı {اَدْنٰٓى اَلَّا تَعُولُوا} ağmamanıza, cevr etmemenize daha elverişlidir. Yalnız bir kadının hakkını gözetmek elbette daha kolaydır. Bunda cevre düşmemek ihtimâli akrebdir. Bu cümleden "fakr u zarûrete düşmemenize, yani iktisâdınıza daha elverişlidir" mânası da anlaşılmıştır ki bunda تَعُولُوا, تَعِيلُوا gibi[2] mülâhaza edilmiş veya bu mâna bir maʿnâ-yı lâzımî olmak üzere gösterilmiştir.

Evvelâ görülüyor ki burada وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى diye bir şart[3] vardır, فَانْكِحُوا hitabıyla nikâh emri buna terettüb etmiştir. Binâenʿaleyh bu şartın mânasını ve bu emrin keyfiyet-i terettübünü iyi mülâhaza etmek için bu babda rivâyeten vârid olan vücûh-i tefsîri bilmek lâzım gelir. Şöyle ki:

---

1 B +"de".
2 B -"gibi".
3 B: "işaret".

1. Buhârî ve Müslim'de dahi rivayet olunduğu üzere Urve b. Zübeyr radıyallâhu anhümâ demiştir ki: "Ben, Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâdan وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى kavl-i ilâhîsini sual ettim. Müşârün ileyhâ dedi ki: 'Hemşirezâdem, bu o yetîmedir[1] ki velîsinin taht-ı hıcrinde bulunur ve mal hususunda şerîk de bulunurlar, malı ve cemâli velîsinin hoşuna gider. Mehrinde adalet yapmayarak onu tezevvüc etmek ister, başkalarının vereceği mehir kadar mehir vermez.[2] İşte bu âyette o gibi velîlerin hakk u adle riayet ve mehirlerini ale'l-husûs en yüksek miktarına iblâğ etmedikçe taht-ı hıcirlerinde bulunan yetîmeleri[3] kendilerine nikâh etmeleri nehy ve hoşlarına giden diğer kadınları nikâh etmeleri[4] emredildi.' Müşârün ileyhâ dedi ki: 'Bu âyetten sonra nâs bunlar hakkında Resûlullah'a istiftâ ettiler, Allah teâlâ azze ve celle de وَيَسْتَفْتُونَكَ فِى النِّسَٓاءِۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّۙ وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ فِى يَتَامَى النِّسَٓاءِ الّٰتِى لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ [en-Nisâ 4/127][5] âyetini inzâl buyurdu. Bu وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ evvelki وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا âyetidir. وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ de herhangi [1283] birinizin taht-ı hıcrinde bulunan yetîmeye mal ve cemâl az olduğu zaman rağbet göstermemesidir. Binâen'aleyh bunlara rağbet edilmediğinden dolayı mal ve cemâline rağbet ettikleri yetîmeleri[6] kısta riayet etmedikçe nikâh etmekten nehy olundular.'"[7]

---

1 B: "yetimdir".
2 B: "veremez".
3 B: "yetimleri".
4 B -"nehy ve hoşlarına giden diğer kadınları nikâh etmeleri".
5 "Bir de senden kadınlar hakkında fetvâ istiyorlar, de ki: Onlar hakkındaki fetvâyı size Allah veriyor. Yazılmış hakları olan mirası kendilerine vermediğiniz ve nikâhlamayı istemediğiniz öksüz kızlar hakkında…"
6 B: "yetimleri".
7 Buhârî, Şirket, 7; Müslim, İman, 6:
قَالَ: أَخْبَرَنِي عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ، أَنَّهُ سَأَلَ عَائِشَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهَا، عَنْ قَوْلِ اللّٰهِ تَعَالَى: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا» إِلَى «وَرُبَاعَ» (النساء ٣/٤)، فَقَالَتْ: «يَا ابْنَ أُخْتِي هِيَ اليَتِيمَةُ تَكُونُ فِي حَجْرِ وَلِيِّهَا تُشَارِكُهُ فِي مَالِهِ، فَيُعْجِبُهُ مَالُهَا وَجَمَالُهَا، فَيُرِيدُ وَلِيُّهَا أَنْ يَتَزَوَّجَهَا، بِغَيْرِ أَنْ يُقْسِطَ فِي صَدَاقِهَا، فَيُعْطِيهَا مِثْلَ مَا يُعْطِيهَا غَيْرُهُ، فَنُهُوا أَنْ يُنْكِحُوهُنَّ إِلَّا أَنْ يُقْسِطُوا لَهُنَّ، وَيَبْلُغُوا بِهِنَّ أَعْلَى سُنَّتِهِنَّ مِنَ الصَّدَاقِ، وَأُمِرُوا أَنْ يَنْكِحُوا مَا طَابَ لَهُمْ مِنَ النِّسَاءِ سِوَاهُنَّ» قَالَ عُرْوَةُ: قَالَتْ عَائِشَةُ: ثُمَّ إِنَّ النَّاسَ اسْتَفْتَوْا رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعْدَ هَذِهِ الآيَةِ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ: «وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ» إِلَى قَوْلِهِ «وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ» (النساء ١٢٧/٤) وَالَّذِي ذَكَرَ اللّٰهُ أَنَّهُ يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الكِتَابِ الآيَةُ الأُولَى، الَّتِي قَالَ فِيهَا: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي اليَتَامَى، فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ» (النساء ٣/٤)، قَالَتْ

Yine Sahîh-i Müslim'de Hazret-i Âişe'den Urve, Urve'den oğlu Hişam tarîkiyle mervîdir. Hazret-i Âişe demiştir ki: وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى şunun hakkında nâzil oldu ki, bir erkeğin yanında bir yetîme olur ve bu erkek onun velîsi ve vârisi bulunur, yetîmenin malı var, fakat o erkekten başka onu müdafaa ve nikâhına delâlet edecek bir velîsi de yoktur. İşte yegâne velîsi olan bu erkek onu malına tamaʿan, malına iştirak etmek için kimseye nikâh etmez, menʿ eder, ızrar eyler ve hüsn-i muʿâşerette bulunmaz. Binâenʿaleyh Allah teâlâ وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ buyurdu ki 'size neler helâl kıldım bak ve ızrar edeceğin şu yetîmeyi bırak' diyor."[1]

Yetimlerin mallarını veriniz ve malları dolayısıyla nefislerini ızrar da etmeyiniz mânasıyla bu tefsirin mâkablindeki âyete irtibatı da pek sarihtir. Zührî ve Rebîʿ[2] de[3] bu sûret-i tefsîre kāil olmuşlardır. Ebû Bekr-i Râzî de *Ahkâmu'l-Kur'ân*'da bunu tercih etmiş ve bunun İbn Abbas'tan dahi mervî olduğunu zikreylemiştir.[4] Böyle tezevvüc etmesi melhuz olan velîler de amcazâdeler gibi nikâh düşen akraba olabilir.

2. İbn Abbas hazretlerinden şu iki cümle mervîdir: "Erkekler emvâl-i eytâmdan dolayı dört kadına kasr edildiler. وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى Çünkü bir adam, emvâl-i eytâm ile dilediği kadar kadın tezevvüc ediyordu, Allah teâlâ bunu nehyetti."[5]

عَائِشَةُ: وَقَوْلُ اللهِ فِي الآيَةِ الأُخْرَى: «وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ» (النساء ١٢٧/٤) يَعْنِي هِيَ رَغْبَةُ أَحَدِكُمْ لِيَتِيمَتِهِ الَّتِي تَكُونُ فِي حَجْرِهِ، حِينَ تَكُونُ قَلِيلَةَ الْمَالِ وَالجَمَالِ، فَنُهُوا أَنْ يَنْكِحُوا مَا رَغِبُوا فِي مَالِهَا وَجَمَالِهَا مِنْ يَتَامَى النِّسَاءِ إِلَّا بِالقِسْطِ، مِنْ أَجْلِ رَغْبَتِهِمْ عَنْهُنَّ.

1 Müslim, İman, 7:
حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنْ أَبِيهِ، عَنْ عَائِشَةَ، فِي قَوْلِهِ: «وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى» (النساء ٣/٤) قَالَتْ: أُنْزِلَتْ فِي الرَّجُلِ تَكُونُ لَهُ الْيَتِيمَةُ وَهُوَ وَلِيُّهَا وَوَارِثُهَا، وَلَهَا مَالٌ وَلَيْسَ لَهَا أَحَدٌ يُخَاصِمُ دُونَهَا، فَلَا يُنْكِحُهَا لِمَالِهَا، فَيَضُرُّ بِهَا وَيُسِيءُ صُحْبَتَهَا، فَقَالَ «إِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامَى، فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ» (النساء ٣/٤) يَقُولُ: مَا أَحْلَلْتُ لَكُمْ، وَدَعْ هَذِهِ الَّتِي تَضُرُّ بِهَا.

2 H: "Rebîʿa".

3 H -"de".

4 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 341-343.

5 *Tefsîru's-Sevrî,* s. 86; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 535:
عن ابن عباس قال: قصر الرجال على أربع من أجل أموال اليتامى.
عن ابن عباس قوله: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى»، فإن الرجل كان يتزوج بمال اليتيم ما شاء الله تعالى، فنهى الله عن ذلك.

Buna karîb olmak üzere müfessirîn-i tâbiʿînden Hasan b. el-Hasan hazretleri[1] dahi demiştir ki: "Velîler taht-ı velâyetlerinde bulunan yetîmelerden[2] nikâhı helâl olanları [1284] tezevvüc ederlerdi. Fakat kendilerine rağbetlerinden değil, mallarına rağbeten tezevvüc ederlerdi ve binâenʿaleyh hüsn-i muʿâşerette bulunamazlar, miraslarını yemek için ölümlerini gözlerlerdi, bundan nehy olundular."[3]

3. Bundan evvelki وَاٰتُوا الْيَتَامٰٓى اَمْوَالَهُمْ âyeti nâzil olunca velîler yetimlerin hukūkunda adalet yapamayıp vebâle gireceklerinden korkarak onlara velâyet[4] ve[5] vesayetten[6] çekinmeye başlamışlar ve hâlbuki o zaman taht-ı nikâhlarında on veya daha ziyade veya daha az kadın bulunabiliyor ve bunların hukūkuna riayet edemiyorlar, adalet yapamıyorlardı. Binâenʿaleyh bu âyetle onlara şöyle denilmiş oluyor: "Eğer hukūk-ı eytâmda adalet yapamamaktan korkuyor ve bundan dolayı onlara velâyetten çekiniyorsanız ale'l-umûm kadınlar hakkında da adaletsizlikten korkunuz da haklarını edâ edebileceğiniz miktarda kadınlar alınız ki bu da nihâyet dört olabilir". İbn Abbas'tan Katâde ve Süddî buna kāil olmuşlardır. Fakat bu rivayet şöyle takyid ediliyor: Buna nazaran evvelki âyet bundan evvel nâzil ve şâyiʿ olmak lâzım geliyor. Hâlbuki onun hükmünün zuhûru bundan sonraki وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ اَمْوَالَكُمُ... إلى ... وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسٖيبًا [4/5-6] âyetlerine mütevakkıf bulunuyor. Bu ise nüzûlde mukāreneti iktizâ eder. Onun için bu mâna nokta-i nazarından sebep, âyet-i mezkûre değil, câhiliyede bile Arapların eytâm işlerini günahsınıp da kadın işini günahsınmamaları olduğu zikrolunuyor ki İbn Cerîr Taberî de Süddî'den ve Katâde'den

---

1 Müellifin kasdı muhtemelen meşhur tâbiî Hasan b. Yesâr el-Basrî'dir. Bu rivayeti nakleden Begavî mezkur zâta yalnız "Hasan" şeklinde atıf yapar. *Muvatta'* gibi bazı klasik kaynaklarda ise Hasan-ı Basrî'ye "Hasan b. Ebi'l-Hasan el-Basrî" şeklinde atıf yapıldığı vâkidir (Itk, 3). Şu hâlde metinde "Hasan b. Ebi'l-Hasan" yerine "Hasan b. el-Hasan" yazılmış olduğu söylenebilir.

2 B: "yetîmlerden".

3 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 161:
قَالَ الْحَسَنُ: كَانَ الرَّجُلُ مِنَ أَهْلِ الْمَدِينَةِ يَكُونُ عِنْدَهُ الْأَيْتَامُ وَفِيهِنَّ مَنْ يَحِلُّ لَهُ نِكَاحُهَا فَيَتَزَوَّجُهَا لِأَجْلِ مَالِهَا وَهِيَ لَا تُعْجِبُهُ كَرَاهِيَةَ أَنْ يُدْخِلَهُ غَرِيبٌ فَيُشَارِكُهُ فِي مَالِهَا، ثُمَّ يُسِيءُ صُحْبَتَهَا وَيَتَرَبَّصُ بِهَا أَنْ تَمُوتَ وَيَرِثَهَا، فَعَابَ اللّٰهُ تَعَالَى ذٰلِكَ، وَأَنْزَلَ اللّٰهُ هَذِهِ الْآيَةَ.

4 M, F ve B -"velâyet".

5 M ve B -"ve".

6 B: "vasiyetten".

bu suretle rivayet[1] eylemiştir[2]. Saîd b. Cübeyr hazretleri de demiştir ki: "Nâs o zaman bir emir veya nehiy vârid olmadıkça câhiliyedeki[3] âdetleri üzere bulunuyorlardı. Resûlullah'a yetimlerden sual ettiler, Allah teâlâ da bunu inzal buyurdu وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا ki "yetimler hakkında adaletsizlikten korktuğunuz gibi kadınlar hakkında da korkunuz da adalet yapabilecek kadar nikâh ediniz" demektir.[4]

[1285] 4. İkrime'den de şöyle mervîdir: Kureyş'ten bir adamın müteʿaddid kadınları bulunur. Nezdinde eytâm da bulunur, derken kendi malı tükenir, yetimlerin malına meylederdi[5], binâenʿaleyh bu âyet nâzil oldu وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا... Bir adam dört, beş, altı, on kadın tezevvüc ederdi, diğer biri de "ben de filan gibi niye tezevvüc etmeyeyim" der, yetimin malını alır, bu mal ile tezevvüc ederdi[6], binâenʿaleyh dörtten ziyade tezevvüc etmekten nehyedildi.[7]

Fahreddin Râzî de "bu kavl akrebdir. Çok adette kadın tezevvüc edilince o nisbette çok infak ve masrafa ihtiyaç hâsıl olacağından

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 536:

عن السدي: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى» إلى «أيمانكم»، كانوا يشددون في اليتامى، ولا يشددون في النساء، ينكح أحدهم النسوة، فلا يعدل بينهن، فقال الله تبارك وتعالى: كما تخافون أن لا تعدلوا بين اليتامى، فخافوا في النساء، فانكحوا واحدة إلى الأربع. فإن خفتم أن لا تعدلوا فواحدة أو ما ملكت أيمانكم.

عن قتادة قوله: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى فانكحوا ما طاب لكم من النساء» حتى بلغ «أدنى ألا تعولوا»، يقول: كما خفتم الجور في اليتامى وهمكم ذلك، فكذلك فخافوا في جمع النساء، وكان الرجل في الجاهلية يتزوج العشرة فما دون ذلك، فأحل الله جل ثناؤه أربعا، ثم صيرهن إلى أربع قوله: «مثنى وثلاث ورباع فإن خفتم أن لا تعدلوا فواحدة»، يقول، إن خفت أن لا تعدل في أربع فثلاث، وإلا فثنتين، وإلا فواحدة. وإن خفت أن لا تعدل في واحدة، فما ملكت يمينك.

2 B: "eylemişlerdir".

3 M ve B: "cahiliyye".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 536:

عن سعيد بن جبير قال، كان الناس على جاهليتهم، إلا أن يؤمروا بشيء أو ينهوا عنه، قال: فذكروا اليتامى، فنزلت: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى فانكحوا ما طاب لكم من النساء مثنى وثلاث ورباع فإن خفتم ألا تعدلوا فواحدة أو ما ملكت أيمانكم»، قال: فكما خفتم أن لا تقسطوا في اليتامى، فكذلك فخافوا أن لا تقسطوا في النساء.

5 B: "meylederlerdi".

6 B -"diğer biri de 'ben de filan gibi niye tezevvüc etmeyeyim' der, yetimin malını alır, bu mal ile tezevvüc ederdi".

7 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 535:

عن سماك قال، سمعت عكرمة يقول في هذه الآية: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى»، قال: كان الرجل من قريش يكون عنده النسوة، ويكون عنده الأيتام، فيذهب ماله، فيميل على مال الأيتام، قال: فنزلت هذه الآية: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى فانكحوا ما طاب لكم من النساء».

عن سماك، عن عكرمة في قوله: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى فانكحوا ما طاب لكم من النساء مثنى وثلاث ورباع فإن خفتم ألا تعدلوا فواحدة أو ما ملكت أيمانكم»، قال: كان الرجل يتزوج الأربع والخمس والست والعشر، فيقول الرجل: «ما يمنعني أن أتزوج كما تزوج فلان؟» فيأخذ مال يتيمه فيتزوج به، فنهوا أن يتزوجوا فوق الأربع.

bu ihtiyacın sevkiyle yetim velîlerinin mâl-ı yetîme vukūʿ-ı taʿaddîsi ihtimâline mebnî Cenâb-ı Allah teksîr-i nikâhtan tahvif etmiş gibidir"[1] diyerek bunu tercih etmiştir. Fakat bu tercih şâyân-ı tenkittir. Zira sebeb-i nehyin mâl-ı yetîme taʿaddî endişesine münhasır olması ve gerek nefs-i eytâmın ve gerek diğer cihetle adâlet-i nisvân meselesinin sebeb-i aslîde mülâhaza edilmemesi ve bunların nihâyet bir delâlet mevkiʿinde tutulmaları âyetin derin ve mütenevviʿ olan hikmet-i nüzûlünün hakkını vermemektir. Sonra câriye meselesinde aynı mahzurun vârid olmayacağı da teslim olunamaz. Bundan başka sevk-i âyetin doğrudan doğru taklîli istihdaf ettiği ve evvelen ve bizzat dörtten ziyadesini nehye müteveccih bulunduğu da müsellem değildir. Gerçi bu âyet ile taʿaddüd-i zevcâtın aʿzamî dört ile tahdîdi emr-i vâkiʿ ve binâenʿaleyh ziyadesinin neyhi de bi'z-zarûre sâbit ve bu suretle âdet-i câhiliyeye nazaran adedin tenzîli de muhakkak olmakla beraber nazmın dörde tenzîli siyâkında bir taklil mânasıyla değil, birden dörde kadar müsaade ile yine bir nevi teksir siyâkında bulunduğu ve Hazret-i Âişe'nin dediği gibi "bakınız Ben size neler helâl ettim" mânasını işʿâr ettiği de zâhirdir. Binâenʿaleyh tenzil ve ziyadeden nehiy bi'l-ibâre değil bi'l-işâredir. Bâlâda nakl olunan İbn Abbas kavli de nihâyet kasr u nehyin ancak sübûtunu ifade eder.

[1286] Bazı müfessirîn de demişlerdir ki: Bir adam, sâhib-i mal ve cemâl bir yetîme buldu mu esirgeyip kıskanarak onu tezevvüc ediveriyordu ve bu suretle bazen nezdinde hukuklarına riayet edemeyeceği kadar müteʿaddid yetîmeler toplanırdı. İşte[2] وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى bunlar hakkındadır ve şöyle demektir: "Ve eğer o[3] yetim kızları, kadınları tezevvüc ettiğiniz vakit haklarında adalet yapamamaktan korkarsanız, diğer kadınlardan hoşunuza gidenleri tezevvüc ediniz."[4] Kâdî Beyzâvî de

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 486:
وَهذَا الْقَوْلُ أَقْرَبُ، فَكَأَنَّهُ تَعَالَى خَوَّفَ مِنَ الْإِكْثَارِ مِنَ النِّكَاحِ بِمَا عَسَاهُ يَقَعُ مِنَ الْوَلِيِّ مِنَ التَّعَدِّي فِي مَالِ الْيَتِيمِ لِلْحَاجَةِ إِلَى الْإِنْفَاقِ الْكَثِيرِ عِنْدَ التَّزَوُّجِ بالعدد الكثير.

2 M ve B -"İşte".

3 B: "şu".

4 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 59:
وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتامى فَانْكِحُوا مَا طابَ لَكُمْ مِنَ النِّساءِ أي إن خفتم أن لا تعدلوا في يتامى النساء إذا تزوجتم بهن، فتزوجوا ما طاب لكم من غيرهن. إذ كان الرجل يجد يتيمة ذات مال وجمال فيتزوجها ضناً بها، فربما يجتمع عنده منهن عدد ولا يقدر على القيام بحقوقهن.

bunu tercih etmiştir. Fakat Ebussuud'un bihakkın tenkid ettiği vechile buna nazım müsait değildir. Zira bu surette "diğer kadınları tezevvüc ediniz" diye emir ve tergīb mânasız olur. مِنَ النِّسَّاءِ yerine مِنْهُنَّ denilmesi lâzım gelirdi.[1]

6. Mücâhid demiştir ki bunun mânası "yetimler[2] hakkında adalet yapamamaktan korkuyorsanız zinadan korkunuz da size helâl ü hoş olan kadınlardan ikişer üçer dörder alınız ki harama düşmek tehlikesine mâruz olmayınız."[3]

Bu tefsir büyük bir hakikati muhtevîdir ki hukūk-ı eytâm ve adâlet-i nisvân mefhûmu içinde zinadan vikāye mânasının mühim bir esas teşkil ettiğini ve taʿaddüd-i zevcât müsaadesinin bu hikmet ile alâkadar olduğunu ve bunda fuhuş ve zina sefaletlerine karşı esaslı bir cidal bulunduğunu gösterir. Bu suretle görülüyor ki bu rivayetlerin bazıları sebeb-i nüzûlü, bazıları da hikmet ve fevâid-i nüzûlü göstermektedir. Bu cihetle her biri bir nokta-i nazardan ehemmiyeti hâizdir. Ve hey'et-i mecmûʿası âyetin[4] muhtemil veya müştemil olduğu mânaları da irâe etmektedir. Sebeb-i nüzûlü en sarih olarak gösteren Hazret-i Âişe rivayetidir. Yetimlerin velîler tarafından mal veya cemâline tamaʿan âhara nikâhtan menʿ edilip lâyık olmayan bir mehir ile kendilerine cebren nikâh ve nefisçe ve malca ızrar edilmeleri ve bu suretle mal ve cemâli az olan yetimlere hiç rağbet edilmeyerek bütün [1287] bütün sefalete düşürülmeleri[5] nüzûl-i âyetin sebeb-i aslîsini teşkil etmiş ve bunun için âyet, emirden evvel nehyi tazammun eylemiş ve ale'l-umûm adâlet-i nisvân gayesi de hikmet-i nüzûlü olmuştur. Ve işte taʿaddüdün tahdîdi bu hikmet ve fâide cümlesinden bulunduğu gibi taʿaddüde müsaade de nevʿ-i nisvânın[6]

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 141:
فلا يساعده الأمرُ بنكاح غيرِهن فإن المحذورَ حينئذ يندفع بتقليل عددهن.

2 B: "yetîmeler".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 539:
عن مجاهد في قوله: «وإن خفتم ألا تقسطوا في اليتامى»، يقول: إن تحرجتم في ولاية اليتامى وأكل أموالهم إيمانا وتصديقا، فكذلك فتحرجوا من الزنا، وانكحوا النساء نكاحا طيبا «مثنى وثلاث ورباع، فإن خفتم ألا تعدلوا فواحدة أو ما ملكت أيمانكم»

4 B -"âyetin".

5 B: "düşmeleri".

6 B: "insanın".

sefaletine meydan vermemek ve tezyîd-i hars etmek hikmet ve fâidesini tazammun etmiştir.

Bâlâda dul kadınlara dahi "yetim" ıtlak edildiğini beyan etmiş idik. Sebeb-i nüzûl gerek münhasıran sığar-ı eytâm olsun ve gerekse mutlak menkûhalarla da alâkadar bulunsun her hâlde âyetin ale'l-ıtlâk adâlet-i nisvân hikmet ve gayesiyle alâkadar bulunduğu dahi âşikardır. Binâenʿaleyh sebebin husûsu, mefhum ve hükmün husûsiyetini iktizâ etmeyeceğinden وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى'da yetâmâ velev delâleten olsun dul kadınlara dahi[1] şâmil bir mefhûm-ı âm ile mülâhaza edilirse âyetin hükmü ve hikmeti daha ziyade bir vuzuh ile mütâlaa olunabilecektir.[2] Demek ki sebeb-i nüzûl nokta-i nazarından evliyâ ve ezvâca ve bi'n-nisbe mesâlih-i husûsiyeye taʿalluk eden bu âyet hüküm ve hikmet ve gāye-i nüzûl nokta-i nazarından onlarla beraber umûma ve maslahat-ı âmmeye taʿalluk ediyor ve bunun için nikâh mesâili hukūk-ı ibâddan başka bir de hakkullâhı, hukūk-ı umûmiyeyi mutazammındır. Bundan dolayıdır ki nikâh, min vech[in] hak ve min vech[in] vazifedir. Hem muâmele hem ibadettir. Allah teâlâ rikkat ve şefkat mevzûlarının en bârizi olan erhâm ve eytâma celb-i nazar ettikten sonra her iki hiss-i rakīkin te'sîr-i heyecânı tahtında hiss-i adâleti tahrik ederek hayat ve saʿâdet-i beşeriyenin kānûn-ı inkişâfı olan ve mesâil-i mâliye ile dahi alâkası bulunan emr-i nikâhı hem hak ve hem vazife haysiyetlerini hâiz, min vech[in] tevsîʿ ve min vech[in] tahdîdi mutazammın ve kadınla erkek beynindeki alâka-i fıtriyenin bütün inceliklerini muhtevî bir surette tesbit etmiş ve ale'l-umûm ricâli [1288] izdivâca tergīb ile himâye-i nisvâna sevk ve cevrden, haksızlıktan, ahlâksızlıktan, fuhuştan nehy ü tenfir eylemiştir. Eytâm ve nisvânın hukūku ve muhafazası vezâif-i[3] umûmiye cümlesinden bulunduğunu ve bu babda nikâhın mühim bir esas teşkil ettiğini ve mâkul bir taʿaddüd-i zevcât, nisvânın hukūk ve haysiyyet-i nevʿiyesi muktezayâtından[4]

1 M -"dahi".
2 B: "edilebilecektir".
3 B: "vazîfe-i".
4 B: "muktezâsından".

olduğunu ve fakat bunun adâlet-i nisvân gayesini ihlâl etmeyecek bir adl ü kasm ile tatbik edilmesi lâzım geldiğini ve bu suretle taʿaddüd-i zevcât[1] erkeklere ağır külfet ve vezâif tahmil ettiğinden dolayı hakka riayet edemeyip adaletsizlikten korkanların[2] bire veya cariyelere kanaat eylemesi lâzım geleceğini anlatmış "ve siz Allah'ın ittikā emirlerine karşı hukūk-ı eytâm ve nisvâna riayetsizlikten korkan insanlarsanız hâlinize göre bu tafsîlât dairesinde hareket etmeniz lâzım gelir" buyurmuştur[3] ki işte وَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تُقْسِطُوا فِى الْيَتَامٰى şartının mânası bu oluyor. Burada evvelâ şu sual hatıra gelebilir: Bu şart bulunmazsa ne olacak? Burada korkunun maʿnâ-yı hakīkīsine nazaran böyle bir sual mümkin değildir. Çünkü yetimler hakkında adaletsizlikten korkmamak bir küfür demek olur, binâenʿaleyh herhangi bir mü'min için işbu وَاِنْ خِفْتُمْ şartının bulunmamasını tasavvur bir tenakuz teşkil eder. Bu şart bulunmayınca cezâsı küfr olacağı mâlumdur. Bu cihetle bu şart فَانْكِحُوا emrini takyid değil, bir teyid mânasındadır. Lâkin "korkarsanız" demek, فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا'da olduğu gibi mecaz olarak "bilirseniz, bir haksızlık olacağını zannederseniz" mânasına olduğu takdirde hâl böyle değildir. Bu şartın bulunmadığını farz etmek mümkindir. Bu suretle yetimler hakkında haksızlık olmayacağı onların ne mallarına ne canlarına ne ırzlarına bir tecavüz vukūʿ bulmayacağı bilinir, haksızlık melhuz olmazsa ne olacağını tâyin etmek âyetin mefhûm-ı muhalifine ait bir hüküm olacağı cihetle bunu tâyin etmek bir ictihad meselesi teşkil eder. Hazret-i Âişe de sebeb-i nüzûle nazaran bunun [1289] bir sûret-i hallini göstermiştir. Mantıkan bir kaziyye-i şartiyede mukaddemin intifâsından tâlînin intifâsı lâzım gelmeyeceği cihetle, havf-ı mezkur bulunmadığı takdirde de gerek bir ve gerek müteʿaddid nikâh yapılamayacağı anlaşılmaz. Bunun için eimme-i müctehidînden ve müfessirînden hiçbiri bu şartın Hazret-i Âişe'nin beyan ettiği mehr-i sığardan başka kazâen bir hükmü ifade ettiğine kâil olmamıştır. Her iki mâna ile havf şartı umûr-ı kalbiyeden olduğu için

1 M ve B: "zevcatı".
2 H +"da".
3 B: "buyurulmuş".

kazâen değil, ancak diyâneten bir hüküm ifade edebilir. Nitekim adalet yapamayacağını bilen bir adam birden ziyade tezevvüc ederse cevrden hazer etmediği için âsim olur. Fakat nikâh da dörtten ziyade almış gibi bâtıl ve fâsid olmaz; nafaka, neseb vesâire gibi ahkâm-ı kazâiye cereyan eder. Ve baʿde'n-nikâh cevrden sakınabilirse yine müsâb olur.

Şu hâlde فَانْكِحُوا emrinin müfâdı nedir? Emir, vücûbda zâhir olacağı için Zâhiriyye bu emrin vücûb ifade ettiğine ve binâenʿaleyh vat' ü infâka kādir olan her ferd için asl-ı nikâhın farz-ı ʿayn olduğuna kāil olmuşlardır. Cumhûr-ı Ehl-i Sünnet de nefsin galeyânı ve zinaya düşmek korkusu hâlinde infâka kudreti olanlar için farz-ı ʿayn olduğunda müttefik iseler de sûret-i umûmiyede vücûba kāil değillerdir. Hanefiyyece ferdî nokta-i nazardan galeyan hâlinde vâcib, itidal hâlinde النِّكَاحُ سُنَّتِي فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي hadîs-i şerîfi[1] mûcebince sünnet-i müekkede, kadına cevr korkusu hâlinde mekruhtur. Bundan başka yine Hanefiyyece de farz-ı kifâye olduğunu tasrih edenler[2] vardır ki her ferde değil ise[3] ümmetin hey'et-i mecmûʿasına nazaran farzdır, umûmu terk ederse âsim olurlar demek olur. Biz de âyetten bunu anlıyoruz. Fi'l-vâkiʿ umûmun birden nikâhı terk ettiği faraziyesi karşısında hepsinin ibadet ile meşgul olduğu bile tasavvur edilse inkırâz-ı kül muhakkaktır. Ve hiçbirinin bekā-yı İslâm'a sû'-i kasd ukūbetinden kurtulmayacağı zâhirdir. Binâenʿaleyh [1290] teehhül edenlere her vechile[4] muʿâvenet etmek de bir vazifedir. Nikah muʿâmelâtı da tasʿîb edilmeyip dâima teshil olunmalıdır. Çünkü tasʿîb-i nikâh, teshîl-i zina demektir, velhâsıl فَانْكِحُوا emri merbut olduğu kuyûda nazaran bazı ahvâlde vücûb, bazı ahvâlde[5] nedb delâiline mukārin olduğundan en umûmî müfâdı nedbdir. Nikah, nâfile ibadet ile iştigal için tecerrüdden efdaldir. İmam Şâfiî hazretleri ise[6] ibâhaya kāil olmuş,

---

1 İbn Mâce, Nikâh, 1. Krş. Buhârî, Nikâh, 1; Müslim, Nikâh, 5:
عن عَائِشَةَ، قَالَتْ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: النِّكَاحُ مِنْ سُنَّتِي، فَمَنْ لَمْ يَعْمَلْ بِسُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي، وَتَزَوَّجُوا، فَإِنِّي مُكَاثِرٌ بِكُمُ الْأُمَمَ، وَمَنْ كَانَ ذَا طَوْلٍ فَلْيَنْكِحْ، وَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَعَلَيْهِ بِالصِّيَامِ، فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وِجَاءٌ.

2 B +"de".

3 B +"de".

4 B: "cihetle".

5 B -"vücûb, bazı ahvâlde".

6 H -"ise".

ibadet için tecerrüdün nikâhtan efdal ve hayırlı olduğuna hükmetmiştir ki bunların tafsîli fıkha aittir.

Taʿaddüde gelince: Bunun esas itibariyle mahza bir müsaade ve ibâha olduğunda ve havf-ı cevr takdîrinde mekruh bulunduğunda söz yoktur. Maʿamâfîh âyet bunun da bazı ahvâlde nedbini ve belki vücûbunu işʿârdan hâlî değildir ki bunu da en ziyade gerek erkekler ve gerek kadınlar için fuhş u zina tehlikesinin yüz göstereceği ahvâlde aramak lâzım gelir. مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ Mûcebince bu müsaadenin aʿzamîsi dört olmuştur. Zira hasbe'l-lisan "şu elmaları şu cemaate ikişer ve üçer ve dörder taksim et" denildiği zaman bir kısmına yalnız iki, bir kısmına yalnız üç, bir kısmına yalnız dört isabet edeceği anlaşılır. Fakat Zâhiriyyeden bazısı bu adedlerin aʿdâd-ı tevzîʿiye olduğunu ال'i düşünmeyerek aradaki و'ye bakıp bundan bu adedlerin bir şahısta cemʿi iktizâ edeceği vehmine düşmüş ve mecmûʿunu iki ve üç ve dört gibi dokuz saymıştır. Bunlar iʿmâl-i fikri kabul etmedikleri gibi icmâʿı da kabul etmediklerinden asr-ı saadetten beri gelen ʿanʿane-i İslâmiye, eimme-i dinin ve bütün fukahâ-yı müctehidînin icmâʿlarına muhalefet etmişlerdir. Âyetin hitâbında Hazret-i Peygamber dâhil olmamakla beraber buradaki dokuz tevehhümünü Peygamber'in hâssa-i[1] mahsûsasına haml etselerdi belki bir vecih olurdu. Yoksa "mesnâ" mükerrer iki; "sülâs" mükerrer üç; "rubâʿ" mükerrer dört demek olduğundan bu hesapça dokuza değil, on sekize çıkmaları lâzım gelirdi. [1291] Diğer taraftan Râfızî Şîʿadan bir kısmı bu adedlerin hiçbir tahdid ifade etmediğini ve مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ umûmu üzere bâkī olup bu adedlerin ikişer, üçer, dörder ilâ âhirihî gibi bu taʿmîmi tekid etmiş olduğunu iddiaya kadar varmışlar ve mücerred hevâlarına tâbiʿ olmuşlardır. اَلْعِيَاذُ بِاللّٰهِ

Sebeb-i nüzûlde Hazret-i Âişe rivayetinin sıhhatini teyid eden bir nokta da şudur: {وَاٰتُوا النِّسَٓاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً} Kadınlara mehirlerini de bir farîza-i diyânet olarak -taʿbîr-i âharla- bir atıyye-i ilâhiye olarak veriniz, seve seve ve bütün gönül hoşluğu ile veriniz. Yani siz erkekler

---

1 B: "hasîsa-i".

kadın malına göz dikmek ve nikâh için kadından mal gözetmek şöyle dursun, onları behemehâl münâsib bir mehir ile alınız ve mehirlerini kıskanarak değil, kerem ve semâhatle seve seve veriniz. Bu size bir kanun olsun da وَلِلرِّجَالِ عَلَيْهِنَّ دَرَجَةٌ [el-Bakara 2/228][1] sırrı tecellî etsin. Sâd'ın fethi ve dâl'ın zammıyla "sadukāt", sâd'ın zammı ve dâl'ın sükûnuyla "cümle" vezninde "sudka"nın cemʿidir ki mehir mânasınadır. "Nıhle" millet, şeriat ve diyânet mânasına, bir de hibe, atıyye ve ihsan mânasına gelir. Lisânımızda 'giybet' denilen mehr-i muʿaccel[2] âdetinin menşei de bu emirdir. Bu hitabda zevclerden başka velîlere de bir hisse vardır. Şayet kadınların mehirlerini velîleri tamamen veya kısmen kabz etmiş bulunurlarsa, ondan intifâʿa[3] hakları yoktur. Kadınların yedlerine teslim etmeleri lâzım gelir.

Ey zevcler veya velîler, siz böyle veriniz de {فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْساً} o kadınlar gönül hoşluğu ile, kendi rızâlarıyla size o verilenden bir şey ihsan ederlerse {فَكُلُوهُ هَنٖيٓـٔاً مَرٖيٓـٔاً} onu da boğazınıza durmadan kemâl-i âfiyetle yeyiniz. Fakat {وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ اَمْوَالَكُمُ} sefihlere de [1292] mallarınızı vermeyiniz. ❁ "**Sefih**", aklı veya dini nâkıs olan hilâf-ı akıl veya hilâf-ı din harekâtta bulunan ahmak veya fâsık demektir ki, birinde Allah'a isyan mânası var birinde yoktur. Yani mallarınızı böyle eksik akıllı veya fâsıklara teslim edip de telef etmeyiniz ve fısk u sefâhete revaç vermeyiniz ki bu da bir hamâkat ve sefâhettir. {الَّتٖي جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ قِيَاماً} O mallar ki Allah size mâ bihi'l-kıyâm yapmış, hayâtınızı onunla kāim kılmış, tedbîr ü idaresine sizi me'mur etmiştir. Binâenʿaleyh o malları evlâd ü iyâlinizden bile olsa süfehâya teslim etmeyiniz. Bunda iki mâna vardır. Birisi kendi milkiniz olan mallar demektir. Birisi de gerek milkiniz olsun ve gerek olmasın ale'l-ıtlâk taht-ı velâyet ve idarenizde bulunan emvâl demektir ki bunun en başlıcasını emvâl-i eytâm teşkil eder. Bu surette "emvâliniz" buyurulması, emvâl-i şahsiyenin muhafazasına da hukūk-ı umûmiye taʿalluk ettiğini gösterir ve binâenʿaleyh âyet gerek emvâl-i umûmiye ve gerek emvâl-i

1 "…yalnız erkekler için onlar üzerinde bir derece var…"
2 B: "müeccel".
3 B: "intifâʿ".

husûsiyenin idaresine süfehânın taslît edilmemesi lüzûmunu işʿâr eder. Bu mâna itibariyledir ki bunda sefîh-i bâliğin hacrine dahi bir delâlet anlaşılmıştır. Maʿamâfîh İmâm-ı Aʿzam bu hacre cevaz vermemiştir.

Evet, ber vech-i meşruh sefihlere mallarınızı vermeyiniz, fakat onları sefil dahi bırakmayınız da[1] {وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَاكْسُوهُمْ} o malların içinde rızıklarını veriniz ve giydiriniz {وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا} ve onlara akla ve şerʿa muvâfık güzel sözler söyleyiniz. ❁ Bâlâda وَاٰتُوا الْيَتَامٰٓى اَمْوَالَهُمْ buyurulmuştu, şimdi de وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ buyurulduğuna ve çocukların tam akıllı olmadıkları ve binâenʿaleyh bu mazmunda dâhil bulundukları da[2] mâlum olduğuna nazaran yetimler hakkında ne yapacağız derseniz {وَابْتَلُوا الْيَتَامٰى} yetimleri de [1293] deneyiniz, tecribe ile tâlim ve terbiye ediniz, hüsn-i idâreye alıştırınız {حَتّٰٓى اِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ} nihâyet nikâh çağına geldikleri, yani bâliğ oldukları vakit {فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا} kendilerinden rüşd hisseder, akıllarının ve terbiye-i dîniyelerinin tamam olduğunu ve kendilerini hüsn-i suretle idare edebileceklerini yakından anlarsanız {فَادْفَعُوٓا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ} derhal mallarını kendilerine teslim ediniz. Şu hâlde hîn-i bülûğunda rüşdünü ibraz edemezse biraz beklenecek demek olur. Fakat bu hâl devam ederse ne olacak? Bunda ulemâ ihtilâf etmişlerdir. İmâm-ı Aʿzam yirmi beş yaşına kadar beklenir, o zaman her hâlde teslim olunur. Çünkü yirmi beş yaşı bir insanın dede olması mümkin olan bir sindir demiş ve ondan sonra hacri kabul etmemiştir.

{وَلَا تَأْكُلُوهَٓا اِسْرَافًا وَبِدَارًا اَنْ يَكْبَرُوا} Ve bu malları büyüyecekler de elimizden alacaklar diye bol bol sarf u israf ederek yemeyiniz {وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ} ganî olan velî veya vasî tamamen sakınsın, kendi malıyla kanaat etsin {وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ} fakir olan velî veya vasî de mâruf vechile ücret-i saʿy ü hizmeti ve hâcet-i zarûriyesi kadar yesin. ❁ Bu mâruf لَا تَأْكُلُوٓا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ [el-Bakara 2/188; en-Nisâ 4/29], اِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا [en-Nisâ 4/10], وَاَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامٰى بِالْقِسْطِ [en-Nisâ 4/127] âyetleriyle mâlum olur. {فَاِذَا دَفَعْتُمْ اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ فَاَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ} O yetimlerin

---

1 M ve B -"da".
2 B -"da".

mallarını kendilerine teslim ettiğiniz zaman da onlara karşı şâhid tutunuz, şâhid huzurunda veriniz {وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسٖيبًا} Allah da bütün hesaplarınızı görmeye kâfidir. O'nun emirlerine, nehiylerine [1294] dikkat ederseniz başka muhâsibin mes'ûliyetinden korkmaya lüzum kalmaz. Fakat Allah'ın emirlerine muhalefet ederseniz başka hiçbir muhâsib de sizi kurtaramaz. ❁ Rifâʿa vefat etmiş ve oğlu Sâbit'i sağīr olarak bırakmış idi, velîsi "taht-ı hıcrimde biraderzâdem var, bunun malından bana ne kadar helâl olur ve malını ne zaman teslim edeyim?" diye Resûlullah'a sormuştu, bu âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur.[1] Şimdi de miras ahkâmına geçiliyor.

{لِلرِّجَالِ نَصٖيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ} Erkeklerin ebeveyninin ve yakın akrabalarının[2] bıraktıkları terikeden nasipleri {وَلِلنِّسَٓاءِ نَصٖيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ} kadınların da ebeveyninin ve[3] akrabasının bıraktıkları terikeden nasipleri vardır. {مِمَّا قَلَّ مِنْهُ اَوْ كَثُرَ} Azından da vardır çoğundan da. Bu nasipler {نَصٖيبًا مَفْرُوضًا} mefruz, yani min tarafillah farz u takdir olunmuş, maktûʿan ve katʿiyyen vâcib bir nasip ve hisse olarak sâbittirler. ❁ Rivayet olunuyor ki devr-i câhiliyede Araplar "mızraklarıyla çarpışmayan ve yurdunu müdafaa etmeyen vâris olamaz" derler ve binâenʿaleyh kadınları ve gerek erkek, gerek dişi çocukları vâris tanımazlarmış. Ensar'dan Evs b. Sâbit radıyallâhu anh vefat etmiş, zevcesi Ümmü Kahle ile üç kızı kalmıştı, vasîleri olan amcazâdelerinden Süveyd ve Urfuta, yahut Katâde ve Arfece nâmında iki adam gelmişler, âdet-i câhiliye üzere müteveffânın mirasını kendilerine almışlar, zevcesine ve kızlarına hiçbir şey vermemişler, binâenʿaleyh kadın Ümmü Kahle Resûlullah'a şikayet etmiş, Aleyhissalâtü vesselâm "haydi evine git, bakayım Allah ne ihdâs edecek" buyurmuş idi ki işte bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.[4] Bu

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 590; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 254:
عن قتادة: «ومن كان فقيرا فليأكل بالمعروف»، ذكر لنا أن عم ثابت بن رفاعة –وثابت يومئذ يتيم في حجره– من الأنصار، أتى نبي الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا نبي الله، إن ابن أخي يتيم في حجري، فما يحل لي من ماله؟ قال: أن تأكل بالمعروف، من غير أن تقي مالك بماله، ولا تتخذ من ماله وفرا.

2 B: "akrabasının".

3 H ve F -"ve".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 598; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî,* II, 420-421:
عن عكرمة قال: نزلت في أم كحلة وابنة كحلة، وثعلبة وأوس بن سويد، وهم من الأنصار. كان أحدهم زوجها والآخر عم ولدها، فقالت: يا رسول الله،

âyet mirasın yalnız ricâle mahsus olmayıp vâlideynin ve bütün [1295] akrabanın terikesinden bütün ricâl ve nisânın kurb-i karâbetlerine göre bir hakk-ı verâseti sâbit bulunduğunu sûret-i umûmiyede işʿâr etmiş ve binâenʿaleyh bundan gerek asabât ve gerek zevi'l-erhâm hepsinin vâris olabileceği anlaşılmış olmakla beraber bunda henüz nasîb-i mefrûzun miktarı beyan olunmamış, bu cihet mücmel kalmış idi, bunun üzerine Resûlullah vasîlere haber gönderip "Evs'in malından hiçbir şeye yaklaşmayınız" buyurdu, baʿdehû يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِي اَوْلَادِكُمْ nâzil oldu. Zevc ve zevcenin farzları da nâzil oldu. O zaman Resûlullah vasîlere zevcenin sümün hissesini vermelerini ve kızların hisselerini de tutmalarını emretti. Sonradan kızların nasiplerini de vermeleri için haber gönderdi, onlar da verdiler,[1] bu vechile bu hâdise ahkâm-ı mîrasın ilk sebeb-i nüzûlü olmuş ve bununla bu babdaki ahkâm ve âdât-ı sâbıka nesh olunup pek esaslı bir inkılab husûle gelmiş ve fakat bu ahkâm bir defada nâzil olmayıp evvelâ icmâl sâniyen tafsil ile bir tedric tâkip etmiştir ki bu gibi tedriclerin itkān ve ihzar nokta-i nazarından rûhlar üzerinde pek büyük netâic-i terbiyeviyesi vardır. Bu cümleden olmak üzere vâris olmayan akraba dahi bulunabileceğine işaretle evvelâ şöyle bir edeb-i dînî telkin olunuyor:

{وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُو۬لُوا الْقُرْبٰى} Mal taksim edilirken -vâris olmayan- büyük küçük karâbet sâhipleri {وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينُ} ve akrabadan olmayan

---

توفي زوجي وتركني وابنته، فلم نورث! فقال عم ولدها: يا رسول الله، لا تركب فرسا، ولا تحمل كلا ولا تنكى عدوا، يكسب عليها ولا تكتسب! فنزلت: «للرجال نصيب مما ترك الوالدان والأقربون وللنساء نصيب مما ترك الوالدان والأقربون مما قل منه أو كثر نصيبا مفروضا»

1 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 169:
قَوْلُهُ تَعَالَى: «لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ» الْآيَةَ، نَزَلَتْ فِي أَوْسِ بْنِ ثَابِتٍ الْأَنْصَارِيِّ، تُوُفِّيَ وَتَرَكَ امْرَأَةً يُقَالُ لَهَا أُمُّ كحلة وَثَلَاثَ بَنَاتٍ لَهُ مِنْهَا. فَقَامَ رَجُلَانِ هُمَا ابْنَا عَمِّ الْمَيِّتِ وَوَصِيَّاهُ سُوَيْدٌ وَعَرْفَجَةُ، فَأَخَذَا مَالَهُ وَلَمْ يُعْطِيَا امْرَأَتَهُ وَلَا بَنَاتِهِ شَيْئًا، وَكَانُوا فِي الْجَاهِلِيَّةِ لَا يُوَرِّثُونَ النِّسَاءَ وَلَا الصِّغَارَ، وَإِنْ كَانَ الصَّغِيرُ ذَكَرًا وَإِنَّمَا كَانُوا يُوَرِّثُونَ الرِّجَالَ، وَيَقُولُونَ: لَا نُعْطِي إِلَّا مَنْ قَاتَلَ وَحَازَ الْغَنِيمَةَ، فَجَاءَتْ أُمُّ كحلة فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللهِ إِنَّ أَوْسَ بْنَ ثَابِتٍ مَاتَ وَتَرَكَ عَلَيَّ بَنَاتٍ وَأَنَا امْرَأَتُهُ، وَلَيْسَ عِنْدِي مَا أُنْفِقُ عَلَيْهِنَّ، وَقَدْ تَرَكَ أَبُوهُنَّ مَالًا حَسَنًا، وَهُوَ عِنْدَ سُوَيْدٍ وَعَرْفَجَةَ، وَلَمْ يُعْطِيَانِي وَلَا بَنَاتِي شَيْئًا وَهُنَّ فِي حِجْرِي، لَا يُطْعَمْنَ وَلَا يُسْقَيْنَ، فَدَعَاهُمَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَا يَا رَسُولَ اللهِ وَلَدَهَا لَا يركَبُ فَرَسًا وَلَا يَحْمِلُ كَلًّا وَلَا يَنْكَأُ عَدُوًّا، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ، «لِلرِّجَالِ» يَعْنِي: لِلذُّكُورِ مِنْ أَوْلَادِ الْمَيِّتِ وَأَقْرِبَائِهِ «نَصِيبٌ» حَظٌّ «مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ» مِنَ الْمِيرَاثِ، «وَلِلنِّسَاءِ» لِلْإِنَاثِ مِنْهُمْ، «نَصِيبٌ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ» أَيْ: مِنَ الْمَالِ، «أَوْ كَثُرَ» مِنْهُ «نَصِيبًا مَفْرُوضًا» نُصِبَ عَلَى الْقَطْعِ، وَقِيلَ: جَعَلَ ذَلِكَ نَصِيبًا فَأَثْبَتَ لَهُنَّ الْمِيرَاثَ، وَلَمْ يُبَيِّنْ كَمْ هُوَ، فَأَرْسَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى سُوَيْدٍ وَعَرْفَجَةَ لَا تُفَرِّقَا مِنْ مَالِ أَوْسِ بْنِ ثَابِتٍ شَيْئًا، فَإِنَّ اللهَ تَعَالَى جَعَلَ لِبَنَاتِهِ نَصِيبًا مِمَّا تَرَكَ، وَلَمْ يُبَيِّنْ كَمْ هُوَ حَتَّى أَنْظُرَ مَا يَنْزِلُ فِيهِنَّ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى «يُوصِيكُمُ اللهُ فِي أَوْلَادِكُمْ» فلما نَزَلَتْ أَرْسَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى سُوِيدٍ وَعَرْفَجَةَ «أَنِ ادْفَعْ إِلَى أُمِّ كحلة الثُّمن مما ترك وَإِلَى بَنَاتِهِ الثُّلُثَيْنِ، وَلَكُمَا بَاقِي الْمَالِ»

yetimler, miskinler dahi mecliste hazır bulundukları takdirde {فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ} bunları da o taksim olunan maldan merzuk ediniz, biraz bir şey veriniz {وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلاً مَعْرُوفاً} ve kendilerine gönül alacak söz söyleyiniz. Bu âyette emirler nedbe haml edilmiştir. Bazıları vücûba da kāil olmuşlardır. {وَلْيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافاً خَافُوا عَلَيْهِمْ} Bir de o kimseler ki arkalarında zayıf zayıf, güçleri [1296] kuvvetleri yetmez birtakım zürriyet bırakmış olsalar üzerlerine korkup titreyeceklerdi, bunların yürekleri sızlasın da {فَلْيَتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'tan korksunlar {وَلْيَقُولُوا قَوْلاً سَدِيداً} sağlam söz söylesinler, bu gibi işlerde kendilerine söz düşenler, kendilerini o vefat eden meyyit, ve onun yetim evlâdlarını kendi evlâdları yerine koyup düşünsünler de sözlerini ona göre dosdoğru söylesinler. Yetimler hakkında kendi evlâdları gibi hareket etsinler. ❁ Çünkü ölüm herkesin başına gelecek, herkesi bu köprüden geçirecektir. Ve bir hadîs-i şerifte vârid olduğu üzere لَا يُؤْمِنُ الْعَبْدُ حَتَّى يُحِبَّ لِأَخِيهِ مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ "Kul kendisi için neyi seviyorsa kardeşi için de onu sevmedikçe mü'min olmaz."[1] Her hâlde şu muhakkak ki {اِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْماً اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ نَاراً وَسَيَصْلَوْنَ سَعٖيراً} yetimlerin mallarını zulmen yiyenler, karınları dolusu bir ateşten başka bir şey yemiş olmazlar. Ve ileride "sa'îr" denilen öyle kaynar bir ateş içinde kalırlar ki mâlum olan ateşlerden hiçbirine benzemez ve şiddetinin derecesini Allah'tan başka kimse bilmez.[2] ❁ Rivayet olunuyor ki bu âyetin nüzûlü üzerine halk korkularından yetimler ile ihtilât etmemeye başlamışlar. Binâen'aleyh vazifenin böyle kaçınmak olmadığını anlatmak için Sûre-i Bakara'daki قُلْ اِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ وَاِنْ تُخَالِطُوهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ [2/220][3] âyeti nâzil olmuştur.[4]

---

1 Müslim, İman, 72. Krş. Buhârî, İman, 7:
عَنْ أَنَسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ، لَا يُؤْمِنُ عَبْدٌ حَتَّى يُحِبَّ لِجَارِهِ -أَوْ قَالَ: لِأَخِيهِ- مَا يُحِبُّ لِنَفْسِهِ.

2 B -"ve şiddetinin derecesini Allah'tan başka kimse bilmez".

3 "De ki: Onlar hakkında bir ıslâh karışmamaktan daha hayırlıdır, kendilerine de karışırsanız ihvanınızdırlar…"

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* IV, 350:
عن ابن عباس قال: لما نزلت: «وَلا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتِيمِ إِلا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ» و«إِنَّ الَّذِينَ يَأْكُلُونَ أَمْوَالَ الْيَتَامَى ظُلْمًا إِنَّمَا يَأْكُلُونَ فِي بُطُونِهِمْ نَارًا وَسَيَصْلَوْنَ سَعِيرًا» (النساء ٤/١٠)، انطلق من كان عنده يتيمٌ فعزل طعامَه من طعامه، وشرابه من شرابه، فجعل يفضُل الشيء من طعامه فيُحبس له حتى يأكله أو يفسُد. فاشتدَّ ذلك عليهم، فذكروا ذلك لرسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله عز وجل: «ويسألونك عن اليتامى قل إصْلاح لهم خيرٌ وإن تخالطوهم فإخوانكم»، فخلطوا طعامهم بطعامهم وشرابهم بشرابهم.

Kalblere bu edeb ü terbiye, bu insaf, bu ʿadl ü hak hissi, bu ittikā rûhu telkin edildikten sonra şimdi bâlâda zikr olunan farz hisselerin miktarını beyan ve sâhiplerini tâyin ile ahkâm-ı mîrasın tafsîline gelelim:

يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فٖٓى اَوْلَادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِۚ فَاِنْ كُنَّ نِسَٓاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَۚ وَاِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُۜ وَلِاَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ اِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌۚ فَاِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُٓ اَبَوَاهُ فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُۚ فَاِنْ كَانَ لَهُٓ اِخْوَةٌ فَلِاُمِّهِ السُّدُسُ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٖى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۜ اٰبَٓاؤُ۬كُمْ وَاَبْنَٓاؤُ۬كُمْۚ لَا تَدْرُونَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعاًۜ فَرٖيضَةً مِنَ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٖيماً حَكٖيماً ﴿١١﴾ وَلَكُمْ نِصْفُ مَا تَرَكَ اَزْوَاجُكُمْ اِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُنَّ وَلَدٌۚ فَاِنْ كَانَ لَهُنَّ وَلَدٌ فَلَكُمُ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْنَ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٖينَ بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۜ وَلَهُنَّ الرُّبُعُ مِمَّا تَرَكْتُمْ اِنْ لَمْ يَكُنْ لَكُمْ وَلَدٌۚ فَاِنْ كَانَ لَكُمْ وَلَدٌ فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ تُوصُونَ بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۜ وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً اَوِ امْرَاَةٌ وَلَهُٓ اَخٌ اَوْ اُخْتٌ فَلِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُۚ فَاِنْ كَانُٓوا اَكْثَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَهُمْ شُرَكَٓاءُ فِى الثُّلُثِ مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٰى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍۙ غَيْرَ مُضَٓارٍّۚ وَصِيَّةً مِنَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ حَلٖيمٌۜ ﴿١٢﴾

[1298] **Meâl-i Şerîfi**

Allah size miras taksîmini şöyle ferman buyuruyor; evlâdınızda: Erkeğe iki dişi payı kadar, eğer hepsi dişi olmak üzere ikiden ziyade iseler bunlara terikenin üçte ikisi, ve eğer bir tek kız ise o zaman ona yarısı. Ebeveyni için: Her birine ölenin terikesinden altıda bir şayet çocuğu varsa, amma çocuğu yok da anası babası vâris bulunuyorsa anasına üçte bir, eğer ölenin kardeşleri de varsa o vakit anasına altıda bir, hep ettiği vasiyetten veya borcundan sonra. Babalarınız ve oğullarınız, bilmezsiniz ki onların hangisi menfaatçe size daha yakındır. Bütün bunlar Allah'tan birer farîza, her hâlde Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (11). Size ise zevcelerinizin terikesinin yarısı bir çocukları yoksa, ve eğer bir çocukları varsa o zaman size dörtte bir, ettikleri vasiyetten veya borçtan sonra. Onlara da sizin terikenizden dörtte bir eğer bir çocuğunuz

yoksa, ve eğer bir çocuğunuz varsa o zaman onlara sekizde bir, ettiğiniz vasiyetten veya borçtan sonra. Ve eğer bir erkek veya kadının (çocuğu ve babası yok da) kelâle [1299] cihetinden (yan koldan) mirasına konuluyor ve (ana) bir biraderi veya bir hemşiresi bulunuyorsa her birine altıda bir, ve eğer bundan ziyade iseler o zaman üçte birinde ortaklar, ızrar kastı olmaksızın edilen vasiyetten veya borçtan sonra ki bütün bunlar Allah'tan ferman, Allah ise hem Alîm'dir hem Halîm (12).[1]

Bu iki âyetten birincisi alâka-i vilâdet üzerinde cereyan edip meyyitten itibaren yukarıdan aşağıya ve aşağıdan yukarıya "fürûʿ" ve "usûl" tâbir olunur iki tarafı hâiz olan amûdî neseb karâbetine müteʿalliktir ki evlâd ve vâlideyn[2] bu amûdun meyyite bilâ vâsıta muttasıl olan mebde'leridir. İkincisi, evvelâ bi'l-vâsıta ittisal ifade eden alâka-i nikâha, sâniyen nesebde amûd-i nesebden hâriç olup onun etrafında bulunan[3] ve ona nazaran zayıf olduğundan dolayı "kelâle" tâbir olunan karâbet cihetine müteʿalliktir ki ancak bi'l-vâsıta ittisal ifade eder.

Fahreddin Râzî burada şöyle bir fezleke-i târihiye yapmıştır: "Cahiliye ahâlisi iki şey ile tevârüs ediyorlardı: Biri neseb, diğeri ahd. Neseb cihetinden ne sığārı ne de inâsı tevârüs etmezler, ancak ekāribden at üzerinde harb u darbe ve ahz-ı ganîmete muktedir ricâli tevris ederlerdi.[4]

---

1 H: " Allah size miras taksîmini şöyle ferman buyuruyor; evlâdınızda: Erkek için iki dişi payı kadar, şayet hepsi dişi olmak üzere ikiden ziyade ise bunlara terikeden üçte ikisi, eğer bir tek kız ise o zaman ona yarısı. Ebeveyni için: Her birine ölenin terikesinden altıda bir şayet çocuğu varsa, amma çocuğu yok da anası babası vâris bulunuyorsa anasına üçte bir, eğer ölenin kardeşleri de varsa o vakit anasına altıda bir, hep ettiği vasiyetten veya borcundan sonra. Babalarınızla oğullarınız, bilmezsiniz ki hangisi menfaatçe size daha yakındır. Bütün bunlar Allah'tan birer farîza, her hâlde Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (11). Size zevcelerinizin terikesinden yarısı bir çocukları yoksa, ve eğer bir çocukları varsa o zaman size dörtte bir, ettikleri vasiyetten veya borçtan sonra. Onlara da sizin terikenizden dörtte bir eğer bir çocuğunuz yoksa, ve eğer bir çocuğunuz varsa o zaman onlara sekizde bir, ettiğiniz vasiyetten veya borçtan sonra. Ve eğer bir erkek veya kadının (çocuğu ve babası yok da) kelâle cihetinden (yan koldan) mirasına konuluyor ve (ana) bir biraderi ile bir hemşiresi bulunuyorsa her birine altıda bir, ve eğer bundan ziyade iseler o zaman üçte birinde ortaklar, ızrar kastı olmaksızın edilen vasiyetten veya borçtan sonra ki bütün bunlar Allah'tan ferman, Allah hem Alîm'dir hem Halîm (12)".

2 B: "ebeveyn".

3 B: "dolanan".

4 Bunu şöyle anlamak lâzım gelecektir: Yani sığāra ve inâsa bir hakk-ı verâset tanımazlar, öbürlerinin mürüvvet ve ihtiyârına* bırakırlar, onlar da dilerlerse bir şey verirler, dilerlerse** vermezlerdi. Çünkü sığār-ı nisvânda bile malı olanlar bulunduğu rivayetleri mevcuttur (Hâmiş) [Müellifin notu].
* B: "ihtiyarlarına";
** H +"bir şey".

Ahde gelince, bu iki vechile olurdu ki birincisi hılf idi, bir adam diğerine "demim demin ve hedmim hedmin; sen bana vâris olursun ben sana, sen benimle talep edilirsin ben de seninle" der, bu vech üzere akd-i muʿâhede ettiler mi hangisi arkadaşından evvel ölürse sağ kalanın şart mûcebince meyyitin malından hakkı olurdu. İkincisi de tebennî idi, bir adam başkasının oğlunu oğul edinir, baʿdemâ bu oğlanın nesebi babasına değil, [1300] bu adama nisbet edilir ve vârisi olurdu[1] ki bu tebennî de muʿâhede envâʿından bir nevidir. Allah teâlâ, Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerini baʿs buyurduğu zaman evvelemirde bunları câhiliyedeki hâl üzere terk etti. Hatta bazı ulemâ demişlerdir ki "hayır sade terk değil takrir bile etti ki وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَ [en-Nisâ 4/33] neseb ile tevârüsü, وَالَّذِينَ عَقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ فَاٰتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ [en-Nisâ 4/33] ahd ile tevârüsü takrirdir. Câhiliyede esbâb-ı tevârüs böyle idi. İslâm'daki esbâb-ı tevârüse gelince: Zikr olunduğu üzere hılf ve tebennî takrir olunmuş ve bunlara iki şey daha ilâve kılınmış idi ki biri hicret, diğeri muâhât, yani kardeşlik idi. Hicret; bir muhâcirin diğer muhâcire ziyade bir muhâletat ve muhâlesatla ihtisâsı bulunduğu zaman karâbeti olmasa bile verâseti sâbit oluyor ve muhâcir olmayan akrabasından dahi olsa o muhâcire vâris olamıyordu. Muâhât; Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bunlardan her iki kişi beyninde bir kardeşlik akdettiriyor, bu da sebeb-i tevârüs oluyordu. Sonra Cenâb-ı Allah وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِى كِتَابِ اللّٰهِ [el-Enfâl 8/75; el-Ahzâb 33/6][2] hükmüyle bunların hepsini neshetti ve İslâm'da tekarrur eden esbâb-ı verâset şu üçü oldu: Neseb, nikâh, velâ".[3]

---

1 H ve F: "olur".

2 "…Bir de erhâm sahibleri Allah'ın kitâbında birbirine daha yakındır…" / "…ulü'l-erhâm (akraba) da Allah'ın kitâbında birbirlerine diğer mü'minlerden ve muhacirlerden daha evlâdırlar…"

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 508-509:
اعْلَمْ أَنَّ أَهْلَ الْجَاهِلِيَّةِ كَانُوا يَتَوَارَثُونَ بِشَيْئَيْنِ: أَحَدُهُمَا: النَّسَبُ، وَالْآخَرُ الْعَهْدُ، أَمَّا النَّسَبُ فَهُمْ مَا كَانُوا يُوَرِّثُونَ الصِّغَارَ وَلَا الْإِنَاثَ. وَإِنَّمَا كَانُوا يُوَرِّثُونَ مِنَ الْأَقَارِبِ الرِّجَالَ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ عَلَى الْخَيْلِ وَيَأْخُذُونَ الْغَنِيمَةَ، وَأَمَّا الْعَهْدُ فَمِنْ وَجْهَيْنِ: الْأَوَّلُ: الْحِلْفُ، كَانَ الرَّجُلُ فِي الْجَاهِلِيَّةِ يَقُولُ لِغَيْرِهِ: دَمِي دَمُكَ، وَهَدْمِي هَدْمُكَ، وَتَرِثُنِي وَأَرِثُكَ، وَتَطْلُبُ بِي وَأَطْلُبُ بِكَ، فَإِذَا تَعَاهَدُوا عَلَى هَذَا الْوَجْهِ فَأَيُّهُمَا مَاتَ قَبْلَ صَاحِبِهِ كَانَ لِلْحَيِّ مَا اشْتَرَطَ مِنْ مَالِ الْمَيِّتِ، وَالثَّانِي: التَّبَنِّي، فَإِنَّ الرَّجُلَ مِنْهُمْ كَانَ يَتَبَنَّى ابْنَ غَيْرِهِ فَيُنْسَبُ إِلَيْهِ دُونَ أَبِيهِ مِنَ النَّسَبِ وَيَرِثُهُ، وَهَذَا التَّبَنِّي نَوْعٌ مِنْ أَنْوَاعِ الْمُعَاهَدَةِ، وَلَمَّا بَعَثَ اللّٰهُ مُحَمَّدًا صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ تَرَكَهُمْ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ عَلَى مَا كَانُوا عَلَيْهِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ، وَمِنَ الْعُلَمَاءِ مَنْ قَالَ: بَلْ قَرَّرَهُمُ اللّٰهُ عَلَى ذَلِكَ فَقَالَ: «وَلِكُلٍّ جَعَلْنا مَوالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوالِدانِ وَالْأَقْرَبُونَ» (النِّسَاءِ ٣٣/٤) وَالْمُرَادُ التَّوَارُثُ بِالنَّسَبِ. ثُمَّ قَالَ: «وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ» (النِّسَاءِ ٣٣/٤) وَالْمُرَادُ بِهِ

İşbu tafsîl-i miras âyetinin sebeb-i nüzûlünde de Atâ şöyle rivayet etmiştir: "Saʿd b. Rebîʿ radıyallâhu anh şehid olmuş, iki kızı bir zevcesi, bir de biraderi kalmış idi. Biraderi malın hepsini alıverdi, kadın da Hazret-i Peygamber'e gelip 'yâ Resûlallah, işte Saʿd'ın kızları, Saʿd katledildi, bunların amcası da mallarını aldı' diye arz-ı hâl etti. Aleyhissalâtü vesselâm da "haydi şimdilik git, ümit ederim ki Allah bu babda hükmünü yakında verecektir' buyurmuş idi. Bir müddet sonra kadın yine geldi ve ağladı ve bunun üzerine bu âyet nâzil oldu, binâenʿaleyh Resûlullah kızların[1] amcasını çağırdı, 'Saʿd'ın iki kızına sülüsân ve bunların anasına sümün ver, bâkīsi de senin' buyurdu ve işte bu âyet mûcebince İslâm'da ilk [1301] taksim olunan miras bu oldu."[2] Demek ki bu öbüründen[3] evvel neticelenmiştir. Demek ki hikmet-i nüzûlün en mühim ciheti inâsın ve sığārın verâsete bihakkın teşrîki ve nikâhın gerek zevc ve gerek zevce için esbâb-ı tevârüse idhâli inkılâb-ı azîmi ile keyfiyet ve kemmiyet-i verâsetin sûret-i katʿiyyede tâyini ve bundan evvelki âdât ve ahkâmın nesh ü ilgāsıdır.

وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِهٖ [el-Enʿâm 6/151][4] gibi âyetlerden anlaşıldığı üzere "Allah'ın vasiyeti" tâbiri, "emir" kelimesinden daha kuvvetli bir îcâb-ı katʿî ifade eder. Bu, öyle bir emr-i belîğdir ki bunda bir hakkın iʿlâmıyla infâzı lüzûmunu ve ʿadem-i infâzında mes'ûliyetin

---

التَّوَارُثُ بِالْعَهْدِ، وَالْأَوَّلُونَ قَالُوا الْمُرَادُ بِقَوْلِهِ: «وَالَّذِينَ عَقَدَتْ أَيْمانُكُمْ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ» لَيْسَ الْمُرَادُ مِنْهُ النَّصِيبَ مِنَ الْمَالِ، بَلِ الْمُرَادُ فَآتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ مِنَ النُّصْرَةِ وَالنَّصِيحَةِ وَحُسْنِ الْعِشْرَةِ، فَهَذَا شَرْحُ أَسْبَابِ التَّوَارُثِ فِي الْجَاهِلِيَّةِ. وَأَمَّا أَسْبَابُ التَّوَارُثِ فِي الْإِسْلَامِ، فَقَدْ ذَكَرْنَا أَنَّ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ قَرَّرَ الْحِلْفَ وَالتَّبَنِّي، وَزَادَ فِيهِ أَمْرَيْنِ آخَرَيْنِ: أَحَدُهُمَا: الْهِجْرَةُ، فَكَانَ الْمُهَاجِرُ يَرِثُ مِنَ الْمُهَاجِرِ. وَإِنْ كَانَ أَجْنَبِيًّا عَنْهُ، إِذَا كَانَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مُخْتَصًّا بِالْآخَرِ بِمَزِيدِ الْمُخَالَطَةِ وَالْمُخَالَصَةِ، وَلَا يَرِثُهُ غَيْرُ الْمُهَاجِرِ، وَإِنْ كَانَ مِنْ أَقَارِبِهِ. وَالثَّانِي: الْمُؤَاخَاةُ، كَانَ الرَّسُولُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُؤَاخِي بَيْنَ كُلِّ اثْنَيْنِ مِنْهُمْ، وَكَانَ ذَلِكَ سَبَبًا لِلتَّوَارُثِ، ثُمَّ إِنَّهُ تَعَالَى نَسَخَ كُلَّ هَذِهِ الأسباب بقوله: «وَأُولُوا الْأَرْحامِ بَعْضُهُمْ أَوْلى بِبَعْضٍ فِي كِتابِ اللّٰهِ» (الْأَحْزَابِ ٦/٣٣) وَالَّذِي تَقَرَّرَ عَلَيْهِ دِينُ الْإِسْلَامِ أَنَّ أَسْبَابَ التَّوْرِيثِ ثَلَاثَةٌ: النَّسَبُ، وَالنِّكَاحُ، وَالْوَلَاءُ.

1 M ve B: "kızın".

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm,* III, 881:

عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللّٰهِ قَالَ: جَاءَتِ امْرَأَةُ سَعْدِ بْنِ الرَّبِيعِ بِابْنَتَيْهَا مِنْ سَعْدٍ، فَقَالَتْ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ، هَاتَانِ ابْنَتَا سَعْدِ بْنِ الرَّبِيعِ قُتِلَ أَبُوهُمَا مَعَكَ يَوْمَ أُحُدٍ شَهِيداً وَإِنَّ عَمَّهُمَا أَخَذَ مَالَهُمَا، فَاسْتَقَلْنَاهُ، فَلَمْ يَدَعْ لَهُمَا مَالا، وَلا تُنْكَحَانِ إِلا وَلَهُمَا مَالٌ. فَقَالَ: سَيَقْضِي اللّٰهُ فِي ذَلِكَ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى آيَةَ الْمِيرَاثِ، فَبَعَثَ إِلَى عَمِّهِمَا فَقَالَ: أَعْطِ ابْنَتِي سَعْدٍ الثُّلُثَيْنِ، وَأَعْطِ أُمَّهُمَا الثَّمَنَ، وَلَكَ مَا بَقِيَ.

3 B: "öbürlerinden".

4 "…Allah'ın muhterem kıldığı nefsi haksız öldürmeyin, işittiniz a, işte size O bunları ferman buyurdu…"

ağırlığını ve bu ağır mes'ûliyetin[1] tamamen me'mûra[2] tahmil edilmiş bulunduğunu[3] ihtar ve aynı zamanda me'mûra mahabbet ve emniyeti işʿâr ile bir velâyet ve niyâbet iʿtâsını tazammun eden bir ahd ü taltif vardır. Zira vasiyet, mâbaʿd-i mevte taʿalluk edip tebdîli câiz olmayan ve geri alınması ihtimâli kalmayan lâzımü'l-icrâ bir emrin infâzı için emniyet ve itimad ile[4] velâyet-i niyâbiye tefvîzini tazammun eden bir beyan ve ahiddir. Binâenʿaleyh {يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِيٓ اَوْلَادِكُمْ} şöyle demek olur: Allah teâlâ vefâtınızdan sonra evlâdınızın hukūkunu temin zımnında müstahiklerine îsâli lâzım gelen farz nasipleri beyan ederek size şöyle emrediyor ve ahid veriyor: {لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ} Zekerin hakkı ünseyeyn hazzının misli, bir erkek hakkı iki dişi hissesi kadar. ❁ İşte evvelâ erkek ve kadın hilkatinin mahiyetinde münderic olan bir düstûr-ı esâsî ki ahkâm-ı mîrâsın birçoğu bu esas üzere[5] halledilir. Sihâm-ı maktûʿanın takdîrinde de bu düstûrun bir tatbîki hissolunur. Bu düstûrun ifadesinde "ricâl" ve "nisâ" denilmeyip de "zeker" ve "ünsâ" buyurulması, sığār ve kibârın istihkakta müsâvî olduğunu ve bu babda bülûğ u kiberin hiç dahli [1302] olmadığını tansis etmek ve câhiliyede yapıldığı gibi etfâlin mahrûmiyetine meydan vermemek içindir ki eytâm âyetini vely ettirilmesi de bilhassa bu noktaya nazar-ı dikkati celb etmiştir. Bu suretle evvelemirde miras evlâd ile, evlâd içinde erkek ile başlanmış ve bununla alâka-i vilâdetin diğer taʿallukāttan kuvvetli bulunduğu anlatılmıştır. Demek ki en çok hisseyi evlâd, evlâd içinde de zükûr alacaktır.

Burada şöyle bir sual pek tabii olarak hatıra gelebilir: Dişi erkekten daha zayıf ve rakīk,[6] daha muhtaç bir fıtratta olduğuna göre mirastan hissesi erkekten daha ziyade olmak, hiç olmazsa müsâvî gözetilmek lâzım gelmez mi idi?[7] Binâenʿaleyh erkek nasîbinin muzâʿaf olmasında hikmet

1 B -"ağırlığını ve bu ağır mes'ûliyetin".
2 H: "me'mur".
3 B: "bulunduğu".
4 H ve F +"bir".
5 M ve B: "üzerine".
6 B +"ve".
7 M ve B -"idi".

nedir? Zamanımız efkârını işgal eden bu suâli müfessirîn ve fukahâ mevzûʿ-i bahis ederek hikmetini îzah eylemişlerdir. Şöyle ki:

Evvelâ: Sûrenin başından beri de anlaşıldığı üzere sûret-i umûmiyede erkekle dişinin aile hayatına girmeleri matlubdur, miras da buna müterettibdir. Hâlbuki aile hayatında infak mükellefiyeti erkeğe tahmil olunmuştur. Erkek bir kendisi bir de zevcesi olmak üzere lâekal iki kişi besleyecektir. Binâenʿaleyh erkek masrafı çok, kadınınki bundan az olacaktır, masraf ise îrâd ile mütenâsib olmak lâzım gelir. Masraf erkeğe tahmil edilirken îrâd tevzîʿinde kadına ziyade veya müsâvî verilmesi hem kāʿide-i iktisâda hem de adl ü hakka muhalif bir zulüm olur. Ve asıl o zaman müsâvât-ı hukūkiye esası ihlâl edilmiş bulunur. Binâenʿaleyh mirastaki bu tefâdul kadınların menfaati ve tesviye-i hâceti hesabına nafakāttaki fark-ı mükellefiyetin muʿâdili olmak üzere[1] bir muvâzene-i hukūkiye ve iktisâdiyeyi temin ederek adalet ve müsâvat düsturlarının dakīk bir tatbîkini tazammun etmektedir. Ganimet, garamet ile [1303] mütenâsibdir.[2] لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ Kāidesi أَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ emriyle bir muʿâdele-i hukūkiyedir ki bunu ihlâl "haddini tecavüz eden zıddına münkalib olur" kāidesi mûcebince dâima nisvânın zararına neticelenerek verasetten bütün bütün mahrûmiyetine veya aile hayatında masrafa iştirak ile beraber emvâlinde dilediği gibi tasarruf hakkının hacr u nezʿine sebebiyet vermiştir.

Sâniyen: Kadın erkekte bulunmayan veya noksan olan bazı hasâisi hâiz olduğu gibi, erkek de kadında bulunmayan veya noksan olan

---

1 B +"böyle".

2 "Ebû Saîd el-Hâdimî'nin 'el-gunm bi'l-gurm' şeklinde ifade ettiği genel kural (*Mecâmiʿu'l-hakāʿik,* s. 369) Hz. Peygamber'in, 'Haraç damân karşılığındadır' meâlindeki hadisine (Ebû Dâvûd, Büyûʿ, 71; Nesâî, Büyûʿ, 15) dayanmakta olup bu husus *Mecelle*'de, 'Külfet nimete ve nimet külfete göredir' (md. 88) şeklinde veya aynı anlamda, 'Mazarrat menfaat mukabelesindedir' (md. 87) ve, 'Bir şeyin damânı nefʿi mukabelesindedir' (md. 85) küllî kaideleriyle ifade edilmiştir. Bu bağlamda ganimet ve haraç bir şeyden elde edilen her türlü yararı, karşıt anlamlısı olan garâmet de üstlenilen maddî külfeti, harcama yapma, tazmin etme veya zarara katlanma sorumluluğunu ifade eder. Hak ile sorumluluk, nimet ile külfet arasında mâkul bir dengenin bulunması, miras ve ceza hukukundan borçlar hukukuna kadar her alanda İslâm hukukunun temel ilkelerinden biri olmuş, bu sebeple de bir menfaate, bir malın mülkiyet ve yararına sahip olan kimseye denk bir külfetin (nafakayı temin etme, malın zarar ve ziyanını karşılama gibi) yüklenmesine özen gösterilmiştir." (Ali Bardakoğlu, "Garâmet", *DİA*, XIII, 359).

bazı hasâisi hâizdir. Bunun içindir ki dişi erkeğin aynı veya misli değil mukabili, muʿâdili, eşidir. Öyle bir eş ki hilkatte ve[1] vezâif-i fıtriye îfâsında erkeğin tâlîsidir. Erkeğin verdiği sermaye üzerinde işler, onu tenmiye eder. İşte erkekle dişi beynindeki bu fark-ı fıtrînin netâicinden biri de aralarındaki kıymet-i mâliye ve kudret-i iktisâdiye farkı olmuştur. Husûsî surette ferdi ferde değil, sûret-i umûmiyede dişi dişi, erkek erkek fıtratı üzere mülâhaza olunarak nevʿ nevʿe mukayese edildikleri zaman dişinin kesb ve idâre-i emvâl husûsundaki vüsʿu, taʿbîr-i âharla kıymet-i mâliyesi erkekten noksan olduğu bir hakīkat-i katʿiyye olarak görülür. Bu fark, fıkıhta lâekal üçte iki veya ikide bir olmak üzere tesbit edilmiştir. Denebilir ki sûret-i umûmiyede bir kadın yevmiyesi elli kuruş farz edilirse erkeğin yevmiyesi lâekal yetmiş beş veya yüz kuruş takdir edilmek lâzım gelir. Bir erkek diyetinin iki kadın diyetine müsâvî tutulması da bu hikmete mebnîdir. Zira can ödenmez, zâyiʿ olan kıymet-i mâliye ödenebilir. Ve her ne zaman mâlî bir haysiyet ve istihkak mevzûʿ-i bahis olursa[2] bu esas düşünülmelidir. Bundan ise burada şu iki netice hâsıl olur: Birincisi iktisâd-ı umûmî nokta-i nazarından medâr-ı kıyâm-ı hayat olan emvâlin kudret-i iktisâdiyesi fazla bulunan erkekler elinde idare edilmesi hem kadın ve hem erkek dâhil olmak üzere menâfiʿ ve hukūk-ı [1304] umûmiye iktizâsındandır. Şu kadar ki kadını kudret-i iktisâdiyeden[3] büsbütün mahrum addederek[4] hakkı olan iʿtibâr-ı mâlîden tamamen ıskāt etmek dahi menâfiʿ-i umûmiyeye mugāyirdir. Çünkü nısf kudretin inkârı ve ıskātı hukūken ve iktisâden bir zarardır. Vazʿiyyet-i cidâl ve rekabet de bir zarardır. Ve ale'l-husûs kadınlar için zarardır. Nısfın vâhide zammıyla müzdevic ve müteʿâvin bir[5] surette iʿmâl edilmesi ise tarafeyn için ʿayn-ı menfaattir. Binâenʿaleyh sermâye-i aslîyi teşkil eden mirasta erkek ve dişiden her birine kudret-i iktisâdiyeleriyle mütenâsib

1 B: "veya".
2 H ve F: "olduğu zaman".
3 B: "iktisâdiyesinden".
4 B: "ederek".
5 B +"bir".

mal tevzîʿ ve tevdiʿ[1] etmek, hakkullah olan menâfiʿ ve hukūk-ı umûmiye iktizâsındandır ki bâlâda وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَٓاءَ اَمْوَالَكُمُ الَّت۪ي جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ قِيَاماً âyetinde bu esasa bir işaret sebk etmiş idi. İkincisi de mes'ûliyyet-i mâliyenin kadınlardan ziyade erkeğe tevcîhi ve hayât-ı ictimâʿiyye-i âilede vazîfe-i infâkın bilhassa erkeklere tahmîli lüzûmudur ki hem bir maʿdilet hem de menâfiʿ ve hukūk-ı nisvân ile beraber menâfiʿ-i âmme îcâbındandır. Zira teklif vüsʿ ile mütenâsib olmak lâzım gelir. Kadın ise erkekten ziyade muhtaç bulunmakla beraber ehliyyet-i mâliyesi aynı seviyede iştirâke mütehammil değildir. Bunun için kadının malı kendine kalmalı, erkek hakkın bahşettiği fazla-i kudretinden vazîfe-i[2] infâkı üzerine almalıdır. Çünkü garâmet ganimet ile mütenâsibdir.

Sâlisen, rivayet olunuyor ki Cafer-i Sâdık hazretlerinden bu mesele sorulduğu zaman "Havvâ şecere-i memnûʿadan bir avuç buğday aldı yedi, bir avuç daha aldı sakladı. Sonra bir avuç daha aldı, Âdem'e verdi. O kendi nasîbini erkeğin iki katı yapmaya kalktığı için Allah teâlâ da kalb etti, kadının nasîbini erkeğin nısfı yaptı" diye bir cevap vermiştir ki anlayabilenler için remzî ve temsîlî bir surette pek derin hakikatleri muhtevidir. Bu izâhât tefsirlerin, ezcümle Fahr-i Râzî'nin beyânâtından[3] muktebestir.[4] Ancak onların lisân-ı ilmîleri bazı tasarrufât ile tarafımızdan tavzih olunmuştur. Bundan bilhassa [1305] şu neticeye geliriz ki

---

1 M ve B -"ve tevdiʿ".

2 B -"vazîfe-i".

3 M ve B: "beyanından".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IX, 511-512; Âlûsî, *Rûhu'l-meânî,* II, 426-427:

السُّؤَالُ الْأَوَّلُ: لَا شَكَّ أَنَّ الْمَرْأَةَ أَعْجَزُ مِنَ الرَّجُلِ لِوُجُوهٍ: أَمَّا أَوَّلًا فَلِعَجْزِهَا عَنِ الْخُرُوجِ وَالْبُرُوزِ، فَإِنَّ زَوْجَهَا وَأَقَارِبَهَا يَمْنَعُونَهَا مِنْ ذَلِكَ. وَأَمَّا ثَانِيًا: فَلِنُقْصَانِ عَقْلِهَا وَكَثْرَةِ اخْتِدَاعِهَا وَاغْتِرَارِهَا. وَأَمَّا ثَالِثًا: فَلِأَنَّهَا مَتَى خَالَطَتِ الرِّجَالَ صَارَتْ مُتَّهَمَةً، وَإِذَا ثَبَتَ أَنَّ عَجْزَهَا أَكْمَلُ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ نَصِيبُهَا مِنَ الْمِيرَاثِ أَكْثَرَ، فَإِنْ لَمْ يَكُنْ أَكْثَرَ فَلَا أَقَلَّ مِنَ الْمُسَاوَاةِ، فَمَا الْحِكْمَةُ فِي أَنَّهُ تَعَالَى جَعَلَ نَصِيبَهَا نِصْفَ نَصِيبِ الرَّجُلِ. وَالْجَوَابُ عنه من وجوه: الأول: أن خروج الْمَرْأَةِ أَقَلُّ، لِأَنَّ زَوْجَهَا يُنْفِقُ عَلَيْهَا، وَخَرْجَ الرَّجُلِ أَكْثَرُ لِأَنَّهُ هُوَ الْمُنْفِقُ عَلَى زَوْجَتِهِ، ومن كان خروجه أكثر فَهُوَ إِلَى الْمَالِ أَحْوَجُ. الثَّانِي: أَنَّ الرَّجُلَ أَكْمَلُ حَالًا مِنَ الْمَرْأَةِ فِي الْخِلْقَةِ وَفِي الْعَقْلِ وَفِي الْمَنَاصِبِ الدِّينِيَّةِ، مِثْلُ صَلَاحِيَّةِ الْقَضَاءِ وَالْإِمَامَةِ، وَأَيْضًا شَهَادَةُ الْمَرْأَةِ نِصْفُ شَهَادَةِ الرَّجُلِ، وَمَنْ كَانَ كَذَلِكَ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ الْإِنْعَامُ عَلَيْهِ أَزْيَدَ. الثَّالِثُ: أَنَّ الْمَرْأَةَ قَلِيلَةُ الْعَقْلِ كَثِيرَةُ الشَّهْوَةِ، فَإِذَا انْضَافَ إِلَيْهَا الْمَالُ الْكَثِيرُ عَظُمَ الْفَسَادُ قَالَ الشَّاعِرُ:

إِنَّ الْفَرَاغَ وَالشَّبَابَ وَالْجِدَهْ ... مَفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَيَّ مَفْسَدَهْ

وَقَالَ تَعَالَى: «إِنَّ الْإِنْسَانَ لَيَطْغَى أَنْ رَآهُ اسْتَغْنَى» (الْعَلَق ٩٦/٦-٧) وَحَالُ الرَّجُلِ بِخِلَافِ ذَلِكَ. وَالرَّابِعُ: أَنَّ الرَّجُلَ لِكَمَالِ عَقْلِهِ يَصْرِفُ الْمَالَ إِلَى مَا يُفِيدُهُ الثَّنَاءَ الْجَمِيلَ فِي الدُّنْيَا وَالثَّوَابَ الْجَزِيلَ فِي الآخرة، نَحْوُ بِنَاءِ الرِّبَاطَاتِ، وَإِعَانَةِ الْمَلْهُوفِينَ وَالنَّفَقَةِ عَلَى الْأَيْتَامِ وَالْأَرَامِلِ، وَإِنَّمَا يَقْدِرُ الرَّجُلُ عَلَى ذَلِكَ لِأَنَّهُ يُخَالِطُ النَّاسَ كَثِيرًا، وَالْمَرْأَةُ تَقِلُّ مُخَالَطَتُهَا مَعَ النَّاسِ فَلَا تَقْدِرُ عَلَى ذَلِكَ. الْخَامِسُ: روي أن جعفر الصَّادِقَ سُئِلَ عَنْ هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ فَقَالَ: إِنَّ حَوَّاءَ أَخَذَتْ حَفْنَةً مِنَ الْحِنْطَةِ وَأَكَلَتْهَا، وَأَخَذَتْ حَفْنَةً أُخْرَى وَخَبَّأَتْهَا، ثُمَّ أَخَذَتْ حَفْنَةً أُخْرَى وَدَفَعَتْهَا إِلَى آدَمَ، فَلَمَّا جَعَلَتْ نَصِيبَ نَفْسِهَا ضِعْفَ نَصِيبِ الرَّجُلِ قَلَبَ اللّٰهُ الْأَمْرَ عَلَيْهَا، فجعل نَصِيبَ الْمَرْأَةِ نِصْفَ نَصِيبِ الرَّجُلِ.

لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ esası ileride erkekleri külfet-i[1] infaktan kurtarmak için erkekle dişi beyninde miras müsâvâtını ihzâra mâtuf bir mukaddime-i inkılab olmak üzere değil, ortada[2] hikmet-i hilkate muhalif olarak mevcud olan bir ihtilâl-i hukūkī ve ictimâʿîyi izâle ile muvâzene-i adl ü hakkı tesbit ve takrir eden ezelî bir kānûn-ı hakkın ifadesi olmak üzere nâzil olmuştur. اِنَّ الزَّمَانَ قَد اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّموَاتِ وَالْاَرْضَ[3]

لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ düsturu mûcebince[4] oğul evlâdı, yanında başka bir vâris bulunmazsa mirasın hepsini alabilecektir. Bir mertebede cihet ve kuvvet-i karâbetleri müttehid olan vârislerde de bu düstur cârî olacaktır. Fakat evlâd yalnız ünsâ veya inâs olduğu takdirde {فَاِنْ كُنَّ نِسَٓاءً فَوْقَ اثْنَتَيْنِ} eğer evlâd ikiden ziyade dişiler[5] iseler {فَلَهُنَّ ثُلُثَا مَا تَرَكَ} mecmûʿunun hakkı terikenin sülüsânı {وَاِنْ كَانَتْ وَاحِدَةً فَلَهَا النِّصْفُ} ve eğer bir kız ise bununki de nısftır. Acaba iki olursa ne olacak? Bu tasrih edilmemiş görünüyorsa da bunun da sülüsân olduğu fehvâ-yı kelâmdan vücûh ile müstebândır لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ düstûrunun birle[6] iki mukayesesindeki sûret-i ifâdesi, kezâlik bu iki cümle-i şartiyenin tam tekabülü gibi karâin-i ifâde ile birinci cümle-i şartiye iki ve daha ziyade inâs iseler demek olduğunu vücûh ile isbat etmişlerdir. Ancak bunda İbn Abbas hazretleri münferiden muhalif olarak kalmış, "iki de nısf olmalı" demiştir. {وَلِاَبَوَيْهِ لِكُلِّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا السُّدُسُ مِمَّا تَرَكَ اِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ} Veled erkek[7] olursa bu iki südüsten mütebâkīyi tamamen alır. Erkek ve dişi muhtelit olursa لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ alırlar. İki veya daha ziyade kız iseler mütebâkī sülüsâna müsâvî olduğundan tamamını alırlar. Bir kız ise [1306] nısf alacağından bir südüs bâkī kalır ki o da yine babaya ait olacaktır. Zira göreceğiz ki baba bâkī alabilen[8] asabâttandır. {فَاِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُٓ اَبَوَاهُ} Veledi bulunmadığı ve ebeveyni

1 B: "külfetli".
2 H ve F: "rivâyeten de".
3 "Zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekline dönmüştür" (Buhârî, Tefsîr, 9/8).
4 H ve F -"mûcebince".
5 H ve F: "inâs".
6 B -"birle".
7 B: "iki".
8 B: "alan".

kaldığı takdirde hem baba ve[1] hem ananın vâris oldukları muhakkak, o zaman {فَلِاُمِّهِ الثُّلُثُ} ananın hakkı sülüs, binâenʿaleyh mütebâkīnin babaya ait olduğu bi'z-zarûre mâlumdur. Başkaca tasrîhe lüzum yoktur. Şu hâlde baba yalnız kalacak olursa bütün malı alabilecektir. Ve her ne[2] zaman bâkī bulunursa onu da alacaktır. Görülüyor ki babaya karşı anaya[3] sülüs takdîri de لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ kāidesinin bir tatbiki demektir. Evlâd bulunmayınca ana ile baba evlâddan bir oğlan ile bir kız tekabülünde bulunmuş oluyorlar. Buradan evlâd bulunduğu zaman baba ile ana ʿale's-seviyye neden birer südüs[4] aldıklarını da istinbat edebiliriz. Mâlumdur ki iki südüs bir sülüse müsâvîdir. Bir sülüs ise babaya karşı bir ana hissesidir. Demek oluyor ki evlâdın kuvvet-i karâbetine binâen evlâd karşısında ebeveyn, baba karşısında bir ana hükmünde tutulmuş ve ona göre sülüse müsâvî olmak üzere ʿale's-seviyye birer südüs verilmiş ve artık babanın anaya karşı zükûreti nazar-ı iʿtibâra alınmamıştır. Ve bu nokta kıyâs-ı celîye muhalif görünürse de kıyâs-ı hafîye muvâfıktır ki zükûret hakkının evlâd tarafında bulunmasının netîce-i lâzımesidir. Ve ikisine müştereken bir sülüs takdir edilmeyip de birer südüs diye tahsis olunması da bu hikmetle alâkadar olsa gerektir. Bunun için veled bir kız olduğu takdirde, evlâd tarafındaki zükûret hakkını itmam edemediğinden bunu baba itmam eder de iki südüsle bir nısftan kalan bâkīyi yine baba re'sen bir erkek olarak alır ki buna "farz meʿa't-taʿsîb" denilir. Bu vech üzere zevc ve zevce kelâle miraslarında da لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ düstûrunun tatbîkātı bellidir.[5]

[1307] {فَاِنْ[6] كَانَ لَهُٓ اِخْوَةٌ فَلِاُمِّهِ السُّدُسُ[7]} Ve eğer meyyitin veledi bulunmadığı hâlde iki veya daha ziyade biraderleri bulunursa, li-ebeveyn veya li-eb veya li-ümm nasıl birader olursa olsun bu surette ananın hakkı südüstür. ❁

1 H ve F -"ve".
2 H ve F -"ne".
3 B: "anana".
4 H ve F: "birer südüs neden".
5 B: "vardır".
6 B: "وَاِنْ".
7 B: "الثُّلُثُ".

Biraderler anayı sülüsten südüse hacb ederler. Gerçi biraderlerin karâbeti anadan uzaktır. Fakat iki veya daha ziyade oldukları zaman zükûretleri hasebiyle anaya karşı bir veled tesiri yaparlar. Sülüs ana hissesinin yarısını kendilerine çekmek için anayı südüse indirirler. Gerçi baba varsa bunları ıskat edip ellerinden alacaksa da anaya da mâniʿ olmuş olurlar. Bir birader ise bunu yapamaz.

{مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصٖى بِهَٓا اَوْ دَيْنٍ} Bütün bu hukūk-ı irsiye, şerʿan yapabileceği[1], yani yapması nâfiz ve meşrû[2] olur bir vasiyetten veya deynden sonra olarak sâbit olur. Terikeye hakk-ı verâsetin taʿalluku mertebede vasiyetten veya deynden muahhardır. ❁ Verâsetin baʿde'l-vasiyye olması deynin de vasiyetten sonra zikredilmesi gösterir ki mukaddemden başlayan tertib evvelâ deyn, sâniyen vasiyet, sâlisen verâsettir. Tertibde verâset[3], vasiyeti, vasiyet de şayet bulunursa deyni tâkip edecektir. Bunu ihtâr için Hazret-i Ali "Allah, vasiyeti evvel zikretti, fakat Resûlullah evvelâ deyn ile hükmetti" demiştir.[4] Bazı tefsirler bu tertîbin Kur'an'dan anlaşılmadığı zannında bulunarak bu babda birçok istidlâlât serd etmişlerse de hiçbirine lüzum yoktur. Çünkü مِنْ بَعْدِ kelimesinin mânasına nazaran tertîb-i zikrînin muahhardan mukaddeme doğru tabîî olarak cereyan ettiği mülâhaza edildiği zaman lafzan muahhar olanın mânen mukaddem olduğu zâhirdir. مِنْ بَعْدِ دَيْنٍ أَوْ وَصِيَّةٍ [5] denilse idi o zaman vasiyet, deyne mukaddem olmak lâzım gelirdi. اَوْ دَيْنٍ terdîdi her terikede deyn veya vasiyetin ictimâʿı zarûrî olmadığından nâşîdir. Bir de görülüyor ki vasiyet يُوصٖى بِهَا diye mukayyed, deyn mutlaktır. Demek ki her vasiyet [1308] verâsetten mukaddem değildir. "Vasiyet edebileceği nâfiz[6] bir vasiyet",

---

1 B: "yapılabileceği".
2 H: "yapılabilir ve yapılması mendub ve müstehab";
F +"~~yapılabilir ve yapılması mendub ve müstehab~~".
3 M: "vâris".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VII, 46:
عن علي رضي الله عنه قال، إنكم تقرأون هذه الآية: «من بعد وصية يوصي بها أو دين»، وإن رسول الله صلى الله عليه وسلم قضى بالدين قبل الوصية.
5 B: "مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ أَوْ دَيْنٍ".
6 H: "vasiyet olunur";
F: "vasiyet ~~olunur~~".

veya[1] İbn Kesîr, İbn Âmir, Ebû Bekr[2] kıraatlerinde sâd'ın fethiyle[3] يُوصَى بِهَا okunduğuna göre "tavsiye olunur mendub bir[4] vasiyet" mukaddemdir. Bu ise mücmel olduğundan beyân-ı nebevî ile sülüs olmak ve vârislerinden[5] birine olmamak üzere tefsir edilmiştir. Bundan başka مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ kaydı, vasiyetin verâsetten mukaddem tenfîzi lüzûmunu işʿâr ettiği gibi يُوصِى بِهَا kaydı meşrû bir vasiyet yapmaya teşvik mânasını da müfîddir. (Sûre-i Bakara'da كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْراًۚ اَلْوَصِيَّةُ [2/180] âyetine bak). Lâkin "deyn" mutlak olduğundan ikrar veya beyyine ile sâbit olan herhangi bir borç bütün terikeyi de müstağrik olsa yine verâset ve vasiyetten mukaddem verilmesi lâzım gelir. Maʿahâzâ ikinci âyetinde bunun da bir kaydını göreceğiz.

{اٰبَٓاؤُ۬كُمْ وَاَبْنَٓاؤُ۬كُمْۚ لَا تَدْرُونَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ لَكُمْ نَفْعاً} Babalarınız ve oğullarınız bunların hangisi menfaatçe size daha yakındır bunu bilemezsiniz. ❁ Bu fıkra bir taraftan yapılan vasiyetin tenfîzi lüzûmunu, bir taraftan da vârislerin bir kısmını tafdîl ü tercih ve bir kısmını cüz'î veya küllî mahrum edecek bir vasiyet yapılmamasını ihtar ve aynı zamanda evlâda nazaran ebeveyne az hisse verilmesi şanlarının noksanından nâşî olmadığını ve binâenʿaleyh onlara ihtiramda kusur edilmemesini tavsiye ile ebeveyni bir taltiftir. Evvelâ vasiyetin tenfîzini ihtardır, yani vefat eden usûlünüz olsun fürûʿunuz olsun, vasiyet yapmayıp size ziyade mal bırakanı mı, yoksa vasiyet yapıp malı azaltmakla beraber sevaba sebep olanı mı, hangisi hakkınızda size daha nâfiʿdir? Bunu siz tâyin edemezsiniz, onu Allah bilir ve bildiği için vasiyet yapanın nefʿi akreb olduğunu anlatıyor ve tenfîzini tavsiye ediyor. Sâniyen mûrislere vasiyet yapmalarını ihtardır. Yani ölüme namzed olup miras bırakacak olanlar size vâris olacak usûl ü fürûʿunuzun hangisi dünya ve âhirette size daha nâfiʿ olacağını [1309] bilemezsiniz.

---

1 B: "yahut".
2 H: "Nâfi, Ebû Amr, Hamza, Kisâî";
F +"~~Nâfi, Ebû Amr, Hamza, Kisâî~~".
3 H: "kesriyle";
F +"~~kesriyle~~".
4 H: "meyyitin yapacağı nâfiz";
F: "tavsiye olunur mendub bir / meyyitin yapacağı nâfiz".
5 H ve F: "verâsetlerinden".

Onun için vârislerinizin bazısını tercih ve bazısını mahrum etmek için vârise vasiyet fikrinde bulunmayınız da Allah teâlâ'nın tavsiye ettiği vech üzere bırakınız; ne bilirsiniz mahrum etmek istediğiniz belki sonunda sizin için daha nâfi' olacaktır. Bu mâna "vârise vasiyet yoktur"[1] hadîs-i şerîfiyle beyan edilmiştir ki ikinci âyette غَيْرَ مُضَآرٍّ ile gösterilecektir.

{فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ} Bütün bunlar Allah tarafından farîza olarak takdir ve tavsiye olunmuştur. ❁ Bu kayıt ta başta يُوصِيكُمُ اللّٰهُ fiiline merbut olarak aradaki beyânâtın cümlesine şâmildir. Bununla farziyet bir defa daha tekid olunmuştur: فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ, يُوصِيكُمُ اللّٰهُ, نَصِيباً مَفْرُوضاً İlm-i ferâiz işte bu farîzaların ilmidir {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيماً حَكِيماً} şüphe yok ki bu farîzaları takdir ve size tavsiye eden Allah tâ ezelde alîm ve hakîmdir. Binâen'aleyh bunların hepsi Allah teâlâ'nın ilm ü hikmetiyle farz u takdir buyurmuş[2] olduğunda ve dünya ve âhiret mesâlih ve menâfi'inize muvâfık bulunduğunda hiç şüphe etmeyiniz. Bu taksîmâtın isabetini akl-ı kāsırınız kavramaz da "kadınlara hiç verilmese idi veya müsâvî verilse idi, yahut şu cihet şöyle olsa idi" gibi hâtıralara saplanacak olursa onu ilm-i ilâhîye havâle ediniz ve mûcebiyle amel eyleyiniz.

{فَلَهُنَّ الثُّمُنُ مِمَّا تَرَكْتُمْ... اِلخ} Zevci vefat eden zevcelere bu suretle terikeden miras tahsis edilmekle Sûre-i Bakara'daki وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاً وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ [2/240][3] âyetindeki nafaka-i iddet hükmü nesh olunmuştur (*oraya bak*).

{وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً اَوِ امْرَاَةٌ... اِلخ} Eğer bir erkek veya kadın kelâle cihetinden mûres olur, yahut kelâle olarak mûres olur, yahut mirasına konulacak erkek veya kadın kelâle olur ve hâlbuki bir biraderi veya hemşiresi bulunursa her birinin hakkı bir südüstür. Birader veya hemşire birden ziyade [1310] iseler bir sülüste hepsi 'ale's-seviyye ortak olurlar. لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ değil, zira buradaki birader ve hemşireden murad

---

1 Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6; İbn Mâce, Vasâyâ, 6:
لاَ وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ.

2 B: "buyurulmuş".

3 "Ve içinizden zevcelerini geri bırakarak vefat edecek olanlar, zevceleri için senesine kadar çıkarılmaksızın bir intifâ'ı vasiyet etmek var…"

bi'l-icmâʿ ana bir kardeşlerdir. Bunun için sıfatlarında zükûret hükmü yoktur. Aʿzamî hisseleri sülüs olması da ana makamına kāim olduklarını gösterir. Diğer kardeşler sûrenin âhirinde gelecektir (*bak*).

"**Kelâle**": Vâlid[1], vâlide, veled cihetlerinin gayrı olan, yani usûl ve fürûʿ silsilesini teşkil eden ʿamûd-i nesebin hâricinde bulunan karâbet demektir. Bu kelime esasen yorulup kuvvetten düşmek veya etraftan ihâta edilmek[2] mânalarına bir masdar olup evvelkinde "kelâl", ikincide "iklîl" ile münasebetdardır. Bu karâbet vâlid[3] ve veled karâbetine nisbetle zayıf veya onun başını yahut etrafını sarmış bulunduğundan bu nâm ile tesmiye edilmiştir. "Karâbet" zî-karâbet mânasına geldiği gibi, "kelâle" de zî-kelâle mânasına olarak ne veled ne de vâlid ve vâlide bırakmamış olan mûrise, bir de ne veled ne de vâlid ve vâlide olmayarak kalan vârise dahi ıtlak olunur. Meselâ kardeşlik bir kelâle, usûl ve fürûʿdan[4] bir şey bırakmadan vefat eden kardeş bir kelâle, onun arkasından kalan kardeş, amca, hala vesâire de hep kelâledir. Bu âyetteki "kelâle" de evvelki mâna ile temyiz, zî-kelâle mânası itibariyle de hâl veya كَانَ'nin haberi olur. Evvelkinde cihet-i irsi, ikincide vâris veya mûrisin hâlini gösterir ki bi'n-netîce hüküm birdir. "Kelâle"nin tefsîrinde sahabenin akvâli ve mübahasesi çoktur. Hazret-i Ebû Bekr-i Sıddîk radıyallâhu anh'ın ihtiyârına göre "kelâle" vâlideyn ve veledin mâsivâsıdır ki muhtâr ve kavl-i sahîh de budur.[5] Hazret-i Ömer "kelâle, veledin mâsivâsıdır" der imiş, ve sorulduğu zaman "ben kelâle, veledi olmayandır re'yinde bulunuyorum, Ebû Bekir'e muhalefet etmekten hayâ ediyorum." "Kelâle, vâlid ve veledin mâsivâsıdır" dediği de mervîdir.[6] Kelâle mirası bir burada, bir de sûrenin âhirinde vardır.

---

1 H ve F -"Vâlid".
2 H ve F: "etmek".
3 H ve F: "vâlide".
4 H ve F: "fürûʿundan".
5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 53-54:
عن الشعبي قال: قال أبو بكر رحمه الله عليه: إني قد رأيت في الكلالة رأيا فإن كان صوابا فمن الله وحده لا شريك له، وإن يك خطأ فمني ومن الشيطان، والله منه بريء، أن الكلالة ما خلا الولد والوالد. فلما استخلف عمر رحمة الله عليه قال: إني لأستحيي من الله تبارك وتعالى أن أخالف أبا بكر في رأي رآه.
6 İbnü'l-Münzir, *Tefsîru'l-Kur'ân,* II, 592:
عَنِ الشَّعْبِيّ، قَالَ: كَانَ عُمَرُ يَقُولُ: «الْكَلالَةُ: مَنْ لا وَلَدَ لَهُ»، فَلَمَّا طُعِنَ عُمَرُ، قَالَ: «إِنِّي لأَسْتَحِي اللهَ أَنْ أُخَالِفَ أَبَا بَكْرٍ، أَرَى الْكَلالَةَ: مَا عَدَا الْوَلَدَ وَالْوَالِدَ»

Hazret-i Ömer oradaki لَيْسَ لَهُ وَلَد kaydını kelâlenin târifine bir işaret gibi mülahaza edermiş.

[1311] {غَيْرَ مُضَارٍّ} Hem vasiyetin ve hem deynin kaydıdır. Yani o suretle vasiyet veya deyn ki vereseyi ızrâra kalkışılmayarak yapılmış ola. ❁ Binâenʿaleyh evvelâ vereseden hiçbirine vasiyet muteber olmaz, mudârr olur. Bunun diğerlerine zarar olduğu ve müstahik oldukları hisse-i irsiyeyi tağyir edeceği zâhirdir. Demek ki bu kayd ile işbu miras âyetleri كُتِبَ عَلَيْكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ اِنْ تَرَكَ خَيْرًاۚ اَلْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ [el-Bakara 2/180][1] âyetindeki hükm-i vasiyeti neshetmiştir. أَلَا لَا وَصِيَّةَ لِوَارِثٍ hadîs-i şerîfi[2] de bu neshi beyan eylemiştir (*bak*). Kezâlik ecnebîye veya vâris olmayan akrabaya da sülüsten ziyade vasiyet muteber olmaz, veresenin icazetine mütevakkıf olur. Zira taraf-ı risâletten يُوصِى بِهَا olan vasiyet sülüs olarak beyan buyurulmuştur. Fazlası vârisi ızrârdır. "Vasiyet ne kadar olmalıdır?" suâline karşı Aleyhissalâtü vesselâm bir hadîs-i meşhurda: "Sülüs, sülüs de çok, vereseni ağniyâ olarak bırakman, onları fakr u ihtiyaç içinde bırakmandan hayırlıdır."[3] Binâenʿaleyh malı az olanların sülüs vasiyet yapmaları bile müstahsen değildir. Vasiyetin böyle sülüsten muteber olması da maraz-ı mevtteki bir kimsenin veresesine karşı vazʿiyyet-i hukūkiyesi miras nokta-i nazarından bir erkeğe karşı bir kadın vaziyetine şebîh olduğunu anlatır. لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ Düstûru hükmen[4] bunda da cereyan ediyor. Terikenin üçte biri meyyit için vasiyet hakkı, üçte ikisi vereseye miras hakkı oluyor. Deynin vereseyi ızrar kasdıyla olmasına gelince: Bu da maraz-ı mevtte yalan yere deyn ikrar etmesiyle olur. Bunun için maraz-ı mevtteki ikrâr-ı mücerred ile sâbit

---

1 "Birinize ölüm geldiği vakit bir hayır -bir mal- bırakacaksa, babası ve anası ve en yakın akrabası için meşrû bir surette vasiyet etmek (müttakīler üzerine icrâsı vâcib bir hak olarak) üzerinize yazıldı."

2 İbn Mâce, Vasâyâ, 6. Krş. Buhârî, Vasâyâ, 6; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 6.

3 Buhârî, Vasâyâ, 2; Müslim, Vasiyyet, 5; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 2:
عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَّاصٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، قَالَ: جَاءَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَعُودُنِي وَأَنَا بِمَكَّةَ، وَهُوَ يَكْرَهُ أَنْ يَمُوتَ بِالأَرْضِ الَّتِي هَاجَرَ مِنْهَا، قَالَ: «يَرْحَمُ اللهُ ابْنَ عَفْرَاءَ»، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أُوصِي بِمَالِي كُلِّهِ؟ قَالَ: «لاَ»، قُلْتُ: فَالشَّطْرُ، قَالَ: «لاَ»، قُلْتُ: الثُّلُثُ، قَالَ: «فَالثُّلُثُ، وَالثُّلُثُ كَثِيرٌ، إِنَّكَ أَنْ تَدَعَ وَرَثَتَكَ أَغْنِيَاءَ خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَدَعَهُمْ عَالَةً يَتَكَفَّفُونَ النَّاسَ فِي أَيْدِيهِمْ، وَإِنَّكَ مَهْمَا أَنْفَقْتَ مِنْ نَفَقَةٍ، فَإِنَّهَا صَدَقَةٌ، حَتَّى اللُّقْمَةُ الَّتِي تَرْفَعُهَا إِلَى فِي امْرَأَتِكَ، وَعَسَى اللهُ أَنْ يَرْفَعَكَ، فَيَنْتَفِعَ بِكَ نَاسٌ وَيُضَرَّ بِكَ آخَرُونَ»، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ يَوْمَئِذٍ إِلَّا ابْنَةٌ.

4 B: "hükmü".

olan deyn, irse takdim edilmez, vârisin icazetine mevkūf olur. İşbu ızrar kaydının burada zikredilmesi, kelâle vârislerini ızrar kasdı ağleb-i ihtimal olmasından nâşîdir.

{وَصِيَّةً مِنَ اللّٰهِ} Allah teâlâ bunları taraf-ı ilâhîsinden bir vasiyet olarak emr ü tavsiye ediyor. Bu da öbür âyetteki فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ gibidir. Ve bununla hem [1312] bi-hasebi'l-maʿnâ iki makamın tefâvütüyle mütenâsib birer tekid yapılmış, hem de bu âyetin âhirinden evvelkinin başına bir "reddü'l-acüz ale's-sadr" bedîʿası gösterilmiştir. {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَلِيمٌ} Allah Alîm'dir, ızrar kasdında bulunanları bilir, fakat Halîm olduğundan ukūbette istiʿcâl etmez. Binâenʿaleyh bu hilme mağrur olup ızrâra kalkışmamalı, yapılacak olan vasiyeti Allah rızâsı için yapmalı, vesâyâ-yı ilâhiyeye tevfîk-i hareket etmelidir.

تِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِۜ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَاۜ وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُ ﴿١٣﴾ وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَتَعَدَّ حُدُودَهُ يُدْخِلْهُ نَاراً خَالِداً ف۪يهَاۖ وَلَهُ عَذَابٌ مُه۪ينٌ ﴿١٤﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte bütün bu ahkâm Allah'ın kestiği hudûddur, ve her kim Allah ve Resûlüne itaat ederse Allah onu altından ırmaklar akar cennetlere koyar, içlerinde ebedî kalmak üzere onlar[1]*, bu ise o fevz-i azîmdir (13). Her kim de Allah'a ve Resûlüne âsî olup hudûdunu aşarsa onu da bir ateşe sokar içinde ebedî kalmak üzere o, hem ona tezlîl edici bir azab var (14).*[2]

Allah'a isyan ve hudûd-ı ilâhiyeyi[3] tecavüz edenlerin hakkı azâb-ı mühîn olduğundan dolayı:

---

1 M ve B: "onları".

2 H: "Bütün şu ahkâm Allah'ın kestiği hudûddur, ve her kim Allah'a ve Resûlüne itaat ederse Allah onu altından ırmaklar akan cennetlere koyacak, içlerinde hâlid kalmak üzere ki işte fevz-i azîm bu (13). Her kim de Allah'a ve Resûlüne âsî olup hudûdunu aşarsa onu bir ateşe sokacak içinde muhalled olmak üzere, hem terzil edici bir azab ona (14)".

3 B: "ilâhiyeye".

وَالّٰتٖى يَأْتٖينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَٓائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْۚ فَاِنْ شَهِدُوا فَاَمْسِكُوهُنَّ
فِى الْبُيُوتِ حَتّٰى يَتَوَفّٰيهُنَّ الْمَوْتُ اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَبٖيلاً ﴿١٥﴾ وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا
مِنْكُمْ فَاٰذُوهُمَاۚ فَاِنْ تَابَا وَاَصْلَحَا فَاَعْرِضُوا عَنْهُمَاۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ تَوَّابًا رَحٖيمًا ﴿١٦﴾ اِنَّمَا
التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السُّٓوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرٖيبٍ فَاُو۬لٰٓئِكَ يَتُوبُ اللّٰهُ
عَلَيْهِمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٖيمًا حَكٖيمًا ﴿١٧﴾ وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۚ حَتّٰٓى
اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ اِنّٖى تُبْتُ الْـٰٔنَ وَلَا الَّذٖينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَعْتَدْنَا
لَهُمْ عَذَابًا اَلٖيمًا ﴿١٨﴾

[1313] **Meâl-i Şerîfi**

Kadınlarınızdan fuhşu irtikâb edenlerin aleyhlerine sizden [1314] dört şâhid getirin, eğer şehadet ederlerse o kadınları evlerde[1] hapsedin, tâ ölüm kendilerini alıp götürünceye veya Allah haklarında bir yol açıncaya kadar (15). Sizlerden onu irtikâb edenlerin ikisini de eziyete koşun, eğer tevbe edip ıslah olurlarsa onlardan vazgeçin, çünkü Allah Tevvâb, Rahîm bulunuyor (16). Fakat Allah'ın kabûlünü vaad buyurduğu tevbe o kimseler içindir ki bir câhillikle bir kabahat yaparlar da sonra çok geçmeden tevbe ederler, işte Allah bunların tevbelerini kabul buyurur ve Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (17). Yoksa kabahatleri yapıp yapıp da tâ her birine ölüm gelince "işte ben şimdi tevbe ettim" diyen kimselere tevbe yok, kâfir oldukları hâlde[2] ölenlere de yok. Bunlar, işte bunlara Biz elîm bir azab hazırlamışızdır (18).[3]

---

1 B: "evlerinde".

2 B: "olarak".

3 H: "Kadınlarınızdan fuhşu irtikâb edenlerin aleyhlerine sizden dört şâhid getirin, eğer şehadet ederlerse o kadınları evlerde hapsedin, tâ ölüm kendilerini alıp götürünceye veya Allah haklarında bir yol açıncaya kadar (15). Sizlerden onu irtikâb edenlerin ikisini de eziyete koşun, eğer tevbe edip ıslah olurlarsa vazgeçin, çünkü Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (16). Fakat Allah'ın kabûlünü vaad buyurduğu tevbe öyle kimseler içindir ki bir câhillikle bir kabahat yaparlar da sonra çok geçmeden tevbe ederler, işte Allah bunların tevbelerini kabul buyurur, şüphesiz Allah bir Alîm, Hakîm bulunuyor (17). Yoksa kabahatleri yapıp yapıp da tâ her birine ölüm gelince 'işte ben şimdi tevbe ettim' diyen, ne de kâfir oldukları hâlde ölen kimselere tevbe yoktur. Biz onlara elîm bir azab âmâde etmişizdir (18)".

"**Fâhişe**"; haddini tecavüz etmiş pek çirkin, aşırı edepsizlik demektir.[1] "el-Fâhişe" de zinanın bir ismidir.

{وَالّٰتِى يَأْتِينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَٓائِكُمْ} Kadınlarınızdan, yani Müslüman kadınlarından zina yapanlar, Allah'ın çizdiği nikâh hudûdunu tecavüz edip onun zıddı olan o mâlum fiʿl-i şenîʿe bi'r-rızâ mübâşeret edenler oldu mu {فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْ} siz erkeklerden şehâdete ehil dört şâhidin o kadınlara karşı şehadetiyle isbat talep ediniz {فَاِنْ شَهِدُوا} vakʿa akabinde murûr-ı zaman olmadan derhâl şehadet ederlerse -ki bunda murûr-ı zaman şehirlerde bir ay, uzakça köylerde dört, nihâyet altı ay olmak üzere takdir olunmuştur- kadınların bu suretle mücrimiyetleri sâbit olduktan sonra {فَاَمْسِكُوهُنَّ فِى الْبُيُوتِ حَتّٰى يَتَوَفّٰيهُنَّ الْمَوْتُ اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَبِيلًا} o kadınları ölüm canlarını alıncaya veya Allah kendilerine bir yol tâyin edinceye kadar odalarda hapsediniz. ❁ Bununla zâniyenin cezâsı diğer bir hükm-i ilâhî nâzil oluncaya kadar bir [1315] müddet için ölünceye değin habs-i dâimî olmak üzere tâyin buyurulmuştur. Binâenʿaleyh Sûre-i Nûr'daki اَلزَّانِيَةُ وَالزَّانِى فَاجْلِدُوا [en-Nûr 24/2] âyetleri nâzil olunca bu habs-i dâimî cezâsı mensuh olmuştur ki اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَبِيلًا kaydının muktezâsı da budur. Şehadet hakkındaki hüküm ise sübût-i zinâ babında bir asl-ı muhkem olarak bâkīdir.

Erkeklerden fuhşiyâtta bulunanlara gelince; {وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ} sizden onu yapar olanların ikisine de {فَاٰذُوهُمَا} ezâ ediniz, yani takdîri size muhavvel olmak üzere kavlen veya fiilen taʿzîr ile tedib ediniz. ❁ Burada وَالَّذَانِ diye tesniye sîgası îrâd olunması cây-i işkâl olmuştur. Cumhûr-ı müfessirîn bundan maksud zânî ile zâniye olduğuna kāil olmuşlar[2]. Fakat[3] bu surette erkeğin cezâsı kadından hafif olması, kadının habs-i dâimîden başka diğer bir taʿzîr ile de cezâlandırılması ve ezânın hapse dahi şümûlü mülâhaza edildiği takdirde de ifadede tekrar bulunması lâzım geleceği cihetle tatbîkinde ihtilâf da etmişlerdir.[4] Bazıları bunun nüzûlü muahhar

---

1 B: "etmektir".
2 H: "olmuşlardır".
3 B -"fakat".
4 B: "edilmiştir".

olup evvelâ kadın hakkında اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَبٖيلاً medlûlü üzere habs-i dâimîyi neshetmiş ve bilâhare Sûre-i Nûr âyetiyle de burada mücmel olan taʿzîr beyan olunarak hadde tahvil edilmiş olduğunu söylemişlerdir ki en muvâfık olan da bu olsa gerektir. Diğer taraftan Mücâhid'den bunun zina hakkında değil, livata hakkında olduğu ve binâenʿaleyh وَالَّذَانِ iki erkekten ibaret bulunduğu[1] nakledilmiş, Ebû Müslim İsfahânî de bunu tercih eylemiştir.

{اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ} Allah teâlâ'nın katʿiyyen kabûlünü vaʿd ü taahhüd eylediği tevbe ancak {لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السُّوٓءَ بِجَهَالَةٍ} bir cehaletle bilmeyerek fenalık yapıp da {ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرٖيبٍ} sonra çok geçmeden tevbe eden, günahında ısrar [1316] etmeyen kimselere aittir. {وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِ} Yoksa fenalık yapıp yapıp da {حَتّٰٓى اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ} nihâyet her birine ölüm gelip çattığı zaman {قَالَ اِنّٖى تُبْتُ الْـٰٔنَ} "ben şimdi tevbe ettim" diyenlere[2] {وَلَا الَّذٖينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ} bir de kâfir olarak ölenlere tevbe yoktur[3]. ❁ Şu hâlde bu ikisi arasında bulunan, yani bilerek günah yapan çok geçmeden tevbe etmeyip seyyiâtı itiyad eden ve maʿamâfîh hâlet-i nezʿe gelip hayattan meyus olmadan evvel tevbe edenlerin tevbelerinin kabûlü katʿî değildir, meşiyyet-i ilâhiyeye kalmıştır. Bu babda tahkik şudur ki, hâlet-i nezʿden önce henüz hayattan meyus olmazdan evvel küfürden tevbe ile iman makbuldür. Fakat hâlet-i nezʿde yeis hâlinde küfürden tevbe ile iman makbul değildir. İmandan sonra amel-i hayr kesbedebilecek bir zaman bulunmalıdır. Lâkin[4] mü'min-i fâsıkın son nefesindeki tevbesi de makbul olabilir. لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ'dır [ez-Zümer 39/53][5]. Şu kadar ki bu tevbenin kabûlü de katʿî olarak mevʿud değildir. Bu âyetler işte bunu anlatmıştır.

---

1 B: "olduğu".
2 H: "diyen herhangi birinin";
F +"~~diyen herhangi birinin~~".
3 H: "ölenlerin tevbeleri makbul değildir";
F +" ~~ölenlerin tevbeleri makbul değildir~~".
4 B: "fakat".
5 "…Allah'ın rahmetinden ümidi kesmeyin…"

Seyyiâtın âkıbeti böyle azâb-ı elîm, hükm-i tevbe de öyle olduğu için nikâha müteʿallik ber vech-i âtî muharremâta çok dikkat etmek lâzım gelir:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَٓاءَ كَرْهاًۜ وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَٓا
اٰتَيْتُمُوهُنَّ اِلَّٓا اَنْ يَأْت۪ينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍۚ وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِۚ فَاِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ فَعَسٰٓى
اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَيَجْعَلَ اللّٰهُ ف۪يهِ خَيْراً كَث۪يراً ﴿١٩﴾ وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ
زَوْجٍۙ وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ قِنْطَاراً فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْـًٔاۜ اَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَاناً وَاِثْماً مُب۪يناً ﴿٢٠﴾
وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ وَاَخَذْنَ مِنْكُمْ م۪يثَاقاً غَل۪يظاً ﴿٢١﴾ وَلَا
تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ اٰبَٓاؤُ۬كُمْ مِنَ النِّسَٓاءِ اِلَّا مَا قَدْ سَلَفَۜ اِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتاًۜ وَسَٓاءَ سَب۪يلاً
﴿٢٢﴾ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ اُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَاَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْاَخِ
وَبَنَاتُ الْاُخْتِ وَاُمَّهَاتُكُمُ الّٰت۪ٓي اَرْضَعْنَكُمْ وَاَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَاُمَّهَاتُ نِسَٓائِكُمْ
وَرَبَٓائِبُكُمُ الّٰت۪ي ف۪ي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَٓائِكُمُ الّٰت۪ي دَخَلْتُمْ بِهِنَّۘ فَاِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا
جُنَاحَ عَلَيْكُمْۘ وَحَلَٓائِلُ اَبْنَٓائِكُمُ الَّذ۪ينَ مِنْ اَصْلَابِكُمْۙ وَاَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْاُخْتَيْنِ اِلَّا مَا قَدْ
سَلَفَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَح۪يماًۙ ﴿٢٣﴾

[1318] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl olmadığı gibi verdiğiniz mehrin birazını kurtaracaksınız diye onları tazyik etmeniz de helâl olmaz, meğer ki arayı açacak bir fuhuş irtikâb eylemiş olsunlar. Haydin onlarla güzel geçinin, şayet kendilerini hoşlanmadınızsa olabilir ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız da Allah onda birçok hayırlar takdir etmiş bulunur (19). Ve şayet bir zevceyi bırakıp da yerine diğer bir zevce almak istiyorsanız evvelkine yüklerle mehir vermiş de bulunsanız içinden bir şey almayın. Ne diye alacaksınız, bir bühtan ederek ve açık bir vebal yüklenerek mi? (20) Nasıl alırsınız

ki birbirinize karıştınız ve onlar sizden kuvvetli bir misak almışlardı (21). Bir de babalarınızın nikâhı geçmiş kadınları nikâhlamayın. Geçen geçti, şüphe yok ki o pek çirkindi, iğrenç idi, o ne fena âdetti (22). Sizlere şunlar haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, hemşireleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, biraderlerinizin kızları, hemşirelerinizin kızları, ve sizi emziren süt analarınızla süt hemşireleriniz ve kadınlarınızın anaları, ve kendileriyle zifafa girdiğiniz[1] kadınlarınızdan ellerinizde bulunan üvey kızlarınız -şayet analarıyla zifafa girmemiş iseniz beis yok- ve kendi sulbünüzden gelmiş [1319] oğullarınızın hâlîleleri ve iki hemşire beynini cemʿ etmeniz; geçen geçti, ona Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (23).[2]

{لَا يَحِلُّ لَكُمْ اَنْ تَرِثُوا النِّسَّاءَ كَرْهًا} Câhiliyede bir âdet varmış; bir adam yakınından biri vefat ettiği zaman kalan zevcesinin veya çadırının üstüne sevbini atıp "kendisine vâris olduğum gibi karısına da vâris olacağım" dermiş ve böyle dedi mi o kadına herkesten ehak olurmuş. Dilerse onu eski mehirden başka bir mehir olmaksızın tezevvüc edermiş, dilerse başkasına tezvic eder, mehrini alır ve kadına ondan bir şey vermezmiş ve isterse ölen kocasında alacağı olan mehirden vazgeçirmek için ʿadıl (عضل) yapar, yani kendi almaz, âhara tezvîcine de mâniʿ olurmuş. Şayet kimse abayı atmadan kadın kendi akrabasının nezdine gidebilirse kendine sahip olabilirmiş. Bazıları da zevcesinden hoşlanmaz ve maʿamâfîh kadının malı bulunduğundan dolayı mirasına konmak için kerhen tutar, ölümünü

---

1 B: "zifaf ettiğiniz".

2 H: "Ey o bütün iman edenler! Kadınlara zorla vâris olmanız size helâl olmadığı gibi verdiğiniz mehrin birazını kurtaracaksınız diye onları tazyik etmeniz de helâl olmaz, meğer ki açık bir fuhuş irtikâb eylemiş olsunlar. Haydin onlarla güzel güzel geçinin, şayet kendilerini hoşlanmadınızsa olabilir ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız da Allah onda birçok hayırlar takdir etmiş bulunur (19). Ve şayet bir zevceyi bırakıp da yerine diğer bir zevce almak istiyorsanız evvelkine yüklerle mehir vermiş de bulunsanız içinden bir şey almayın. Hem ne diye alacaksınız, ettiğiniz bühtanın, işlediğiniz açık günahın bedeli diye mi? (20) Nasıl alırsınız ki birbirinize karışmıştınız ve onlar sizden kuvvetli bir misak almışlardı (21). Bir de babalarınızın nikâhlanmış oldukları kadınları almayın. Geçen geçti, şüphe yok ki o pek çirkindi, iğrenç idi, o ne fena âdetti (22). Sizlere şunlar haram kılındı: Analarınız, kızlarınız, hemşireleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, biraderlerinizin kızları, hemşirelerinizin kızları, ve sizi emziren süt analarınızla süt hemşireleriniz, kayın analarınız, ve kendileriyle zifafa girdiğiniz kadınlarınızdan ellerinizde bulunan üvey kızlarınız -şayet analarıyla zifafa girmemiş iseniz beis yok- ve kendi sulbünüzden gelmiş oğullarınızın hâlîleleri ve iki hemşireyi cemʿ etmeniz; geçen geçti, ona Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (23)".

gözler, hüsn-i muʿâşerette bulunmazlarmış. İşte bu âyet ya evvelki veya bu sebepten dolayı nâzil olmuştur. Şu hâlde evvelkine göre helâl olmayan irsten murad kadınların kendilerine irstir. Kadın miras olmaz. İkinciye göre de mallarına irstir. Yani kerhen tutup malına konmak da helâl olmaz. Diğer taraftan bazıları da kadına ihtiyacı bulunmadığı hâlde tezevvüc eder, iyi geçinemez, bırakmak da ister, fakat mehrini nafakasını vermemek[1] ve hulʿa mecbur etmek için kadını tazyik eylerdi. Bunlara karşı da şöyle buyurulmuştur:

{وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ لِتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ} Kadınlara verdiğinizin birazını bile almak için kendilerini tazyik, zevciyet nasîbinden menʿ etmeyiniz {اِلَّٓا اَنْ يَأْتِينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ} meğer ki pek açık, karı koca arasını ayıracak aşırı bir edepsizlik veya bir zina yapmış olsunlar. Ancak o zaman ayrılmaya onlar [1320] sebebiyet vermiş olacaklarından hulʿ talebinde mâzur olabilirsiniz, yoksa yapmayınız. {وَعَاشِرُوهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ} Kadınlarınızla şerʿin inkâr etmeyeceği mâruf vechile muʿâşerette bulununuz. Burada "mâruf"tan murad yatak ve infak hususlarında insaflı, sözde sohbette tatlı bulunmak gibi husûsâttır. {فَاِنْ كَرِهْتُمُوهُنَّ} Şayet tabiatınıza hoş gelmez, sohbetlerinden bıkarsanız {فَعَسٰٓى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَيَجْعَلَ اللّٰهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا} olabilir ki siz bir şeyi hoşlanmazsınız da Allah onda birçok hayırlar halk etmiş bulunur. Binâenʿaleyh onları ber vech-i bâlâ, taraflarından bir mûcib olmaksızın mücerred nefsiniz hoşlanmadığından dolayı ayrılmaya kalkmayınız, muʿâşeretlerine sabrediniz {وَاِنْ اَرَدْتُمُ اسْتِبْدَالَ زَوْجٍ مَكَانَ زَوْجٍ} ve şayet bir zevceyi boşayıp yerine diğer bir zevce almak murad ederseniz {وَاٰتَيْتُمْ اِحْدٰيهُنَّ قِنْطَارًا} o zevcelerden birine kantarla[2], yani birçok mal da vermiş olsanız {فَلَا تَأْخُذُوا مِنْهُ شَيْـًٔا} o verdiğiniz maldan hiçbir şey almayınız {اَتَأْخُذُونَهُ بُهْتَانًا وَاِثْمًا مُبِينًا} siz o[3] malı kadına bühtan yaparak veya açık bir vebal yüklenerek mi alacaksınız?[4] Ne çirkin, hiç bu yapılır mı? {وَكَيْفَ تَأْخُذُونَهُ} Hem[5] nasıl alabilirsiniz ki {وَقَدْ اَفْضٰى بَعْضُكُمْ اِلٰى بَعْضٍ} siz bundan evvel

---

1 H, F ve M: "verememek".
2 H ve F: "bir kıntâr".
3 B: "o siz".
4 H ve F: "alır mısınız?".
5 H ve F -"Hem".

birbirinize geçtiniz, halvet oldunuz, bununla mehir kesb-i katʿiyyet etti, mukabili alındı, size hakk-ı hizmetleri sâbit oldu, daha daha {وَاَخَذْنَ مِنْكُمْ مِيثَاقاً غَلِيظاً} ve onlar sizden mukaddemâ pek kuvvetli bir ahd ü misak da [1321] aldılar. ❁ Bu misak Allah'ın emri ve Peygamber'in sünneti üzere yapılan ʿakd-i nikâh ve ahkâmıdır ki bununla فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ اَوْ تَسْرِيحٌ بِاِحْسَانٍ [el-Bakara 2/229][1] medlûlü üzere mâ-dâme'l-hayât hüsn-i suretle sohbet ve muʿâşeret, olamadığı[2] takdirde ihsan ile memnun ederek bırakmak taahhüd edilmiştir. Hâlbuki hudûd-ı ilâhîyi tecavüz edenler zâlimîn, baʿde'l-mîsâk nakz edenler ise hâsirûndurlar. فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي buyuran[3] Resûlullah dahi "siz onları Allah'ın emanetiyle aldınız ve Allah'ın kelimesiyle helâllendiniz"[4] beyân-ı ʿâlîsiyle bu mîsâkın ağırlığına işaret buyurmuştur.

Bundan sonra nikâhı helâl olmayıp haram olan kadınlarla helâl olanların beyânına başlanıyor, şöyle ki {وَلَا تَنْكِحُوا مَا نَكَحَ اٰبَاؤُكُمْ مِنَ النِّسَاءِ اِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ} bir de atalarınızın yani baba ve dedelerinizin menkûhası olmuş bulunan kadınların ölmüş gitmiş olanlardan[5] başka hiçbirini nikâh etmeyiniz, atanızın el sürdüğü kadına el sürmeyiniz. ❁ Câhiliye ahâlisi kadınlara verâset meselesinden de anlaşıldığı üzere babalarının zevcelerini tezevvüc ederlermiş, bu âyet ile bu âdet-i şenîʿa ale'l-ıtlâk[6] nehy olunmuştur. Ve şâyiʿ bir âdet-i câhiliye olduğundan dolayı diğer muharremâttan evvel sûret-i mahsûsada zecr edilmiştir. Binâenʿaleyh dîn-i İslâm'da ataların nikâh-ı sahih ile sade akdedip el sürmedikleri veya nikâh-ı fâsid ile akdedip el sürdükleri yahut bilâ akid vat' etmiş bulundukları kadınlardan hiçbirini oğulları, torunları nikâhlanamazlar. Çünkü "nikâh" lafzı, esâs-ı lügatta zam mânasına olmasına mebnî kucağa çekmek mânasına da istiʿmâl olunabildiğinden menkûhada bu dahi melhuzdur.

---

1 "…ondan sonrası ya iyilikle tutmak ya güzellikle salmaktır…"
2 B: "olmadığı".
3 Buhârî, Nikâh, 1; Müslim, Nikâh, 5; İbn Mâce, Nikâh, 1.
4 Müslim, Hac, 147; Ebû Dâvûd, Menâsik, 56; İbn Mâce, Menâsik, 84:
فَإِنَّكُمْ أَخَذْتُمُوهُنَّ بِأَمَانِ اللهِ، وَاسْتَحْلَلْتُمْ فُرُوجَهُنَّ بِكَلِمَةِ اللهِ.
5 F: "olanlarından".
6 B -"ale'l-ıtlâk".

إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ istisnâsı şu iki mânayı müş'irdir: Birincisi ölmüş gitmiş olan kadınların nikâh edilmelerine imkân olmadığından حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ [el-A'râf 7/40][1] kabîlinden muhâle ta'lîk ile ibâha kapısını külliyen kapamaktır. İkincisi de her nasılsa mâzîde olan olmuş, geçen geçmiş, bundan sonra [1322] sakın yapmayınız. Bir kere olmuş bulundu, artık vazgeçilmez, tevbe edilmez sanıp da ısrar etmeyiniz, hemen ayrılınız; zira {إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً} bu hâl, yani oğulların, torunların ataları menkûhalarını tezevvüc etmeleri pek çirkin bir şey, bir fuhuş {وَمَقْتًا} menfur ve mebguz {وَسَٓاءَ سَبِيلًا} ve pek kötü bir yoldur. Mâzîde de böyle idi, bugün ve yarın da böyledir. Câhiliyede bile haysiyetini tanıyanlar bundan istikrah ederlerdi.

Şimdi bundan başka diğer muharremâtı dinleyiniz: {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ} Ey mü'minler! Size şunların nikâhı haram kılındı:

1. {أُمَّهَاتُكُمْ} Analarınız; kendi anneleriniz, babanızın ve ananızın anaları ve onların anaları ilh. nineleriniz. Ataların ale'l-ıtlâk menkûhalarını nikâh haram olunca anaların, ninelerin haram olduğu da evleviyetle anlaşılmış ise de ehemmiyetine binâen bilhassa tasrih edilmiştir.

2. {وَبَنَاتُكُمْ} Kızlarınız ki gerek bizzat kendi evlâdınız olan kızlar, gerek oğullarınız veya kızlarınızın kızları olan torunlarınız, gerekse torunların torunları ilh… kızlar.

3. {وَاَخَوَاتُكُمْ} Kız kardeşleriniz ki gerek ana baba bir, gerek baba bir, gerek ana bir bütün hemşireleriniz.

4. {وَعَمَّاتُكُمْ} Ammeleriniz, yani babalarınızın, dedelerinizin hemşireleri olan ale'l-umûm halalarınız, bibileriniz.

5. {وَخَالَاتُكُمْ} Hâleleriniz[2], yani analarınızın ve ninelerinizin hemşireleri olan büyük küçük ale'l-umûm teyzeleriniz.

6. {وَبَنَاتُ الْاَخِ} Ve biraderlerinizin[3] kızları, gerek evlâdı ve gerek torunu ilh… yeğenleriniz.

---

1 "…cemel iğnenin deliğinden geçinceye kadar…"
2 H ve F: "Halalarınız".
3 B: "biraderinizin".

[1323] 7. {وَبَنَاتُ الْاُخْتِ} Ve hemşirelerinizin[1] kızları, kezâlik ale'l-umûm yeğenleriniz.

Buraya kadar beyan olunan yedi mahrem neseb cihetinden olanlardır.

8. {وَاُمَّهَاتُكُمُ الّٰت۪ٓي اَرْضَعْنَكُمْ} Sizi emzirmiş olan analarınız, yani süt analarınız ve nineleriniz ilh.

9. {وَاَخَوَاتُكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ} Radâʿan kız kardeşleriniz, yani süt hemşireleriniz. Zira süt emzirenlere ana, emenlere kardeş ıtlak edilmiş olması bunlarda neseb evsâf ve ahkâmının cereyânını istilzam eder. Süt analar, süt hemşireler bulununca süt babalar, süt kızlar, süt halalar, süt teyzeler, süt birader ve kızları hep var[2] demektir. Binâenʿaleyh radâʿan haram olanların da bu kıyas üzere ber vech-i bâlâ yediye bâliğ olacağı ve bu ikisinin zikriyle mütebâkīsinden iktifâ edildiği anlaşılır. Gerçi maʿrız-ı beyanda sükut hasr ifade ederse de delâlet-i iltizâmiye ile işaret mevcut olunca sükut mevzûʿ-i bahis olamaz[3]. Fi'l-vâkiʿ Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz bu işareti tavzih veya bu icmâli beyan için كُلُّ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ يَحْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ "Nesebden haram olanların hepsi radâʿdan[4] haram olur" buyurmuştur.[5] Binâenʿaleyh burada وَقِسْ عَلَيْهِمَا meâlinde bir işaret ve îcaz bulunduğu ve bu suretle buraya kadar neseben yedi, radâʿan da yedi olmak üzere min haysü'l-mecmûʿ on dört mehârim taʿdâd edilmiş olduğu unutulmamalıdır. Bundan sonra da musâhereten haram olanlara geliyoruz:

15. {وَاُمَّهَاتُ نِسَٓائِكُمْ} ʿAle'l-ıtlâk kadınlarınızın, yani gerek medhûl^ün^ bihâ olsun ve gerek olmasın menkûhalarınızın anaları, kayın analarınız ve kayın nineleriniz[6] ilh.

16. {وَرَبَٓائِبُكُمُ الّٰت۪ي ف۪ي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَٓائِكُمُ الّٰت۪ي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ} Dâhil olduğunuz kadınlarınızdan doğmuş rebîbeleriniz, yani üvey kızlarınız ki -ekseriyet

---

1 B: "hemşirenizin".
2 B: "haram".
3 B: "olmaz".
4 B +"da".
5 Buhârî, Şehâdât, 7; Müslim, Radâʿ, 1, 5, 13:
قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بِنْتِ حَمْزَةَ: لاَ تَحِلُّ لِي، يَحْرُمُ مِنَ الرَّضَاعِ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ، هِيَ بِنْتُ أَخِي مِنَ الرَّضَاعَةِ.
6 M ve B -"ve kayın nineleriniz".

itibariyle- taht-ı [1324] terbiyenizdedirler. {فَاِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ} Bu surette[1] kadınlarınıza dâhil olmuş değil iseniz rebîbelerinizi nikâhta size günah yoktur. Demek ki anaları vat' kızları haram kılar. Kızları mücerred nikâh da anaları haram kılar.

17. {وَحَلَٓائِلُ اَبْنَٓائِكُمُ الَّذٖينَ مِنْ اَصْلَابِكُمْ} Sulblerinizden bizzat ve bi'l-vâsıta gelen oğullarınızın halîleleri olan gelinleriniz ki bütün torunların zevcelerine de şâmildir, مِنْ اَصْلَابِكُمْ kaydıyla üvey oğullardan ve oğulluklardan[2] ihtiraz edilmiştir.

18. {وَاَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْاُخْتَيْنِ} İki hemşire beynini taht-ı nikâhta cem' etmeniz, kezâlik biri erkek farz edildiği takdirde diğerine nikâhı câiz olmayan iki kadının, meselâ bir kızla halasının veya teyzesinin cem'i de iki hemşirenin cem'i gibi haramdır. Bunun için Aleyhissalâtü vesselâm meşhur bir hadîsinde buyurmuştur ki: لَا تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا، وَلَا عَلَى خَالَتِهَا، وَلَا عَلَى ابْنَةِ أَخِيهَا، وَلَا عَلَى ابْنَةِ أُخْتِهَا "Bir kadın ne halasının, ne teyzesinin, ne biraderzâdesinin, ne hemşirezâdesinin üzerine nikâh olunmaz"[3] {اِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ} ancak mâzîde geçmiş olanlar müstesnâ, onlardan dolayı muâheze yoktur. Nitekim Ya'kūb aleyhisselâm'ın şeriatında vardı {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً} ona Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor[4]. Fakat hâlen ve istikbâlen bunlar memnû' ve haramdırlar.

19. {وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَٓاءِ... اِلخ}[5]

وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَٓاءِ اِلَّا مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْۚ كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْۚ وَاُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَٓاءَ ذٰلِكُمْ اَنْ تَبْتَغُوا بِاَمْوَالِكُمْ مُحْصِنٖينَ غَيْرَ مُسَافِحٖينَۜ فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهٖ مِنْهُنَّ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ فَرٖيضَةًۜ

---

1 H ve B: "suretle".
2 B -"ve oğulluklardan".
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* III, 338; Buhârî, Nikâh, 27; Müslim, Nikâh, 37; Ebû Dâvûd, Nikâh, 12: قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تُنْكَحُ الْمَرْأَةُ عَلَى عَمَّتِهَا، وَلَا عَلَى خَالَتِهَا، وَلَا الْمَرْأَةُ عَلَى ابْنَةِ أَخِيهَا، وَلَا عَلَى ابْنَةِ أُخْتِهَا.
4 H ve F: "Allah Gafûr, Rahîm'dir".
5 H ve F +"Hitâm-ı cüz'-i râbi'";
H +(*Âkif Bey*)
BEŞİNCİ CÜZ
Forma – Sahife
63 ilâ 70 1241 ilâ 1400

وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ ف۪يمَا تَرَاضَيْتُمْ بِه۪ مِنْ بَعْدِ الْفَر۪يضَةِۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَل۪يماً حَك۪يماً ﴿٢٤﴾

[1325] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de harb esiri olarak ellerinizde milk bulunanlar müstesnâ olmak üzere evli kadınlar, işte bütün bunlar size Allah yazısı olarak haram; bunların mâʿadâsı ise sifahdan kaçınarak namuslu yaşamak üzere mallarınızla isteyesiniz[1] diye size helâl kılındı. O hâlde hangilerinden nikâh ile müstefid oldunuzsa mehirlerini kendilerine verin[2] ki farzdır, o mehri kesiştikten sonra aranızda rızâlaştığınızda da size bir cünha[3] yoktur. Her hâlde Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (24).[4]

{وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَٓاءِ اِلَّا مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} Milk-i yemîniniz olan, harbde esir olup elinizde milk olmuş bulunan cariyeler müstesnâ olmak üzere[5] bütün muhsaneler, yani evli[6] hür kadınlar[7] da[8] hepsi[9] size haram kılındı. ❁ Bununla وَلَا تَنْكِحُوا'dan buraya kadar icmâlen on beş, tafsîlen yirmi yirmi bir nevi kadın tahrim edilmiş oldu. Demek ki gerek Müslümanların gerek zimmîlerin ve gerek harbîlerin taht-ı nikâhında bulunan ve hür olan bütün kadınların da umumiyetle nikâhları haramdır. Ancak harbde esir olup[10] hürriyetlerini zâyiʿ etmiş bulunan cariyelerin nikâhı umûmiyetle haram değildir.

---

1 B: "isteyiniz".
2 B: "veriniz".
3 B: "cünâh".
4 H: "Bir de harb esiri olarak ellerinizde bulunanlar müstesnâ olmak üzere evli kadınlar, işte bütün bunlar size Allah yazısı olarak haram; bunların mâʿadâsı ise namusa bağlanarak ve zina etmeyerek mallarınızla isteyesiniz diye size helâl kılındı. O hâlde hangilerinden nikâh ile müstefid oldunuzsa mehirlerini kendilerine verin ki farzdır, o mehri kesiştikten sonra aranızda rızâlaştığınızda da size bir cünha yoktur. Çünkü Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (24)".
5 H: "cariyelerden mâʿadâ kadınlardan";
F +"~~cariyelerden mâʿadâ kadınlardan~~".
6 H +"bulunan";
F +"~~bulunan~~".
7 H: "kadınların";
F: "kadınlar~~ın~~".
8 H -"da".
9 H +"de";
F +"~~de~~".
10 H -"harbde esir olup".

Buradaki[1] الْمُحْصَنَاتُ kırâet-i ʿaşerenin hepsinde sâd'ın fethiyle, bundan mâʿadâsında ise gerek الْمُحْصِنَاتُ ve gerek مُحْصِنَاتُ Kisâî kıraatinde sâd'ın kesriyle, mütebâkī kıraatlerde yine fethiyle okunur. Biri "ıhsân"dan ism-i mefʿûl, biri de ism-i fâil [1326] sîgasıdır. "Ihsân", lügatta menâʿat ve muhkemlik demek olan "hasânet"ten müştak olup bir mevkiʿi kalʿa gibi müstahkem yapmak ve kocası karısını nâmahremden hıfz u sıyânet eylemek mânalarına müteʿaddî, ırzını muhafaza edip iffetli olmak veya evlenmek mânalarına lâzım olur. Kur'an'da da tezevvüc veya hürriyet veya İslâm veya iffet, dört mâna ile alâkadar olup yerine göre münasibine masruf olur. Binâenʿaleyh burada "muhsanât" evli, yani[2] zâtü'z-zevc ve اِلَّا مَا مَلَكَتْ istisnâsı karînesiyle de hür olan kadınlar demek olduğu âşikardır.

مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ "Yemin", esasen sağ el mânasına olduğundan "milk-i yemîniniz" demek ellerinizle meşrû surette bihakkın kazandığınız milkleriniz demektir ki en ziyade köle ve cariyelerde istiʿmâl olunur. Burada mevzûʿ-i bahis kadınlar olduğu için bundan murad bihakkın mâlik olduğunuz cariyeler demek olduğu da zâhirdir. Bunlar kadınlardan istisnâ edilince geride ancak hür olanlar kalır. Ve sûret-i umûmiyede tahrim olunan muhsanâtın da hür olan zâtü'z-zevc kadınlar demek olduğu anlaşılır. Demek olur[3] ki hür olmayan kadınlar izdivac etmiş de bulunsalar hürreler gibi sûret-i umûmiyede haram değildirler. Bunlar ahkâm-ı mahsûsaya tâbiʿdirler. Bunların haram olanları bulunabileceği gibi helâl olanları da bulunabilecektir. Zira dâr-ı harbdeki zevciyetin ilk esaret sırasında hükmü mürtefiʿ olabilir de mâliklerine helâl olurlar. Yoksa bundan tezvic edilmiş olan cariyelerle taht-ı nikâhta iken ale'l-ıtlâk mâliklerine helâl olacağı gibi bir mâna anlaşılmamalıdır. Yani istisnâ, mutlak hurmetten değil, umum hurmetten ihrâcdır. Şümûl-i nefy tarîkiyle cariyelerin hıllini

1 H: "Burada".
2 H -"evli, yani".
3 B -"olur".

taʿmîm için değil, nefy-i şümul tarîkiyle tahrîmin[1] şümûl-i küllîsini nefy içindir. Diğer cihetten bu istisnâ bundan sonraki ikinci âyette beyan olunacak mânaya bir nevi işareti de hâizdir.

[1327] {كِتَابَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} ❁ Tâ yukarıdaki حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ hükmüne merbuttur. Yani ber vech-i bâlâ zikr olunan kadınların tahrîmi üzerinize sûret-i katʿiyyede yazılmış bir Allah yazısıdır. Bunların hurmet-i nikâhı beşerî bir hatt-ı hümâyun değil, bir hatt-ı ilâhî muktezâsıdır. Nikah râbıta ve muâmelesinin zâtî olan birtakım levâzım-ı ictimâʿiye ve hukūkiye ve ahlâkiyesi vardır. Bu suretle işbu hurmet-i neseb, hurmet-i rahim, hurmet-i radâʿ, hurmet-i sıhriyet[2], hurmet-i ıhsân nikâhın ve aile teşkîlinin muktezâ-yı mahiyeti ve vazʿ-ı ilâhî ile çizilmiş hudûd ve hukūk-ı esâsiyesidir.

Bunlar tahrim edildi {وَاُحِلَّ لَكُمْ مَا وَرَٓاءَ ذٰلِكُمْ} ve bunların mâʿadâsı kadınlar size helâl kılındı ki {اَنْ تَبْتَغُوا بِاَمْوَالِكُمْ مُحْصِنِينَ غَيْرَ مُسَافِحِينَ} siz erkekler muhsın ve gayr-i müsâfih olarak -yani iffetinizi muhafaza ederek ve sifahtan sakınarak- mehir veya semen olacak[3] mallarınızla nikâhlarını veya milkiyetlerini talep edesiniz. ❁ Muhsın olmak[4] iffetini muhafaza etmektir ki ıhsân veya tahsîn-i nefs dahi denilir. "Müsâfeha", "sefh"ten müfâʿaledir. "Sefh"; esasen kan ve su makūlesi mâyiʿâtı döküp akıtmak demek olduğundan "müsâfeha" veya "sifah", sırf suyunu boşaltmak, yani tarafeyn hars ü tenâsül maksadında bulunmayıp mücerred su akıtarak kazâ-yı şehvet etmek mefhûmunu ifade eder. Ve bunun için zinaya "sifah" denilir. Demek olur ki ber vech-i bâlâ kadınların helâl kılınmasından maksad-ı aslî, yani nikâhın ve istifrâşın hikmet-i meşrûʿiyeti tahsîn-i nefs ve hars ü tenâsüldür. Kazâ-yı şehvet buna müteferriʿdir. Yoksa mücerred kazâ-yı şehvet maksadıyla nikâh veya temellük câiz değildir. Bu maksad da ya hafî veya âşikar olur. Hafî olur, yani yalnız kalbde kalırsa akd-i nikâh zâhiren sahih olsa da diyâneten helâl olmaz. Fakat zâhirde mübhem olursa, meselâ

---

1 B -"hıllini taʿmîm için değil, nefy-i şümul tarîkiyle tahrîmin".
2 B -"hurmet-i sıhriyet".
3 B: "olarak".
4 B: "olarak".

akdin mücerred istimtâʿ kasdıyla [1328] olduğu tasrih edilir veya bir müddet-i muvakkate ile tevkīt olunursa bu surette nikâh hem diyâneten hem kazâen fâsid olur. Binâenʿaleyh غَيْرَ مُسَافِحِينَ kaydından tamamen anlarız ki nikâh-ı mütʿa, taʿbîr-i âharla metres tutmak helâl değildir, bir sifahtır. Erkekle kadın beynindeki alâka-i fıtriyenin hikmet-i hilkati âb-ı revân-ı hayâtın, akīm bir zevk-i mücerred için itlâfı[1] değil وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالاً كَثِيراً وَنِسَٓاءً hükmünün tecellîsidir. نِسَٓاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ'dür [el-Bakara 2/223][2], نِسَاؤُكُمْ لَهْوٌ لَكُمْ değildir. رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلاً [Âl-i İmrân 3/191][3] Daha esasında هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً [el-Bakara 2/29][4] âyetinden anlaşıldığı üzere insanların nefislerinde ve ırzlarında aslolan ibâha değil, hurmettir. Ve bunun için burada da evvelâ muharremât taʿdâd edilmiş, baʿdehû müsâfehadan ictinab ve ıhsân gayesi üzerine ve emvâl mukabilinde taleb-i nikâha müsaade[5] olunarak hill beyan olunmuştur. Velhâsıl nikâh, sifâhın zıddıdır. Sifah batıl ve gayr-i meşrûʿdur, gāye-i hilkati tahvîle çalışmaktan başka bir şey değildir. Nikah hüsn-i niyetle ve gayr-i muvakkat olmak üzere akdedilmek lâzımdır. Bir de اَنْ تَبْتَغُوا بِاَمْوَالِكُمْ kaydı şunu gösteriyor ki mehir nikâhın levâzımındandır. Nikah denildi mi mukabilinde bir mal söylenmemiş olsa bile behemehâl bir mehirden hâlî olmayacaktır. Binâenʿaleyh bu şerâit altında {فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ} o helâl kadınlardan her hangi birisiyle istimtâʿ ve intifâʿ ederseniz {فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً} onların ecirlerini, yani bedel-i budʿları olan mehirlerini bir farîza olarak veriniz. Duhûl ile tamâm-ı mehir borç olur. ❁ Sûre-i Bakara'da kable'd-duhûl talâk vukuʿunda ise فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ [2/237][6] buyurulmuş idi. Maʿamâfîh {وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا تَرَاضَيْتُمْ بِهِ مِنْ بَعْدِ الْفَرِيضَةِ} mehir farz ü takdir olunup tesmiye edildikten sonra her ikinizin bi't-terâzî yaptığınız tenzil veya ibrâda günah yoktur. Nitekim bâlâda وَاٰتُوا النِّسَٓاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَاِنْ طِبْنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْساً فَكُلُوهُ هَنٖيٓـٔاً مَرٖيٓـٔاً [en-Nisâ 4/4] [1329] buyurulmuştu[7].

1 B -"itlâfı".
2 "Kadınlarınız sizin için bir harsdır…"
3 "…Yâ Rabbenâ (…) bunu Sen boşuna yaratmadın…"
4 "O, o hâlıktır ki yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı…"
5 B -"müsaade".
6 "…o vakit borç o kestiğiniz miktarın yarısıdır…"
7 B: "buyurulmuştur".

{اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا} Şüphe yok ki bunları böyle emreden Allah bir Alîm, Hakîm bulunuyor[1]. Şimdi bilhassa cariyelerin nikâhına gelelim:

وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا اَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ فَمِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيمَانِكُمْ بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ فَانْكِحُوهُنَّ بِاِذْنِ اَهْلِهِنَّ وَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ اَخْدَانٍ فَاِذَا اُحْصِنَّ فَاِنْ اَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ وَاَنْ تَصْبِرُوا خَيْرٌ لَكُمْ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٢٥﴾

Meâl-i Şerîfi

İçinizden her kim hür olan mü'min kadınları nikâh edecek genişliğe güç yetiremiyorsa ona da ellerinizin altındaki mü'min cariyelerinizden[2] var. Allah kadrinizi imanınızla bilir. Mü'minler hep birbirinizden sayılırsınız, onun için fuhuşta bulunmayarak, gizli dost da edinmeyerek namuslu yaşadıkları hâlde onları sâhiplerinin izniyle nikâh ediniz ve mehirlerini [1330] güzellikle kendilerine veriniz. Eğer evlendikten sonra bir fuhuş irtikâb ederlerse o vakit üzerlerine hür kadınlar üzerine terettüb edecek cezânın yarısı lâzım gelir. Şu suret günaha girmek korkusu olanlarınız içindir, yoksa sabretmeniz sizin için daha hayırlıdır, bununla beraber Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (25).[3]

{وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا اَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ} -Burada "muhsanât", milk-i yemîn mukabili olduğundan hür kadınlar mânasınadır.- Yani içinizden her kim hürre ve mü'mine olan kadınları nikâh edecek fazla

1 H ve F: "Allah Alîm ve Hakîm'dir".

2 B: "cariyelerden".

3 H: "Hür olan mü'min kadınları nikâh edecek genişliğe gücü yetmeyeniniz de ellerinizin altındaki mü'min cariyelerinizden alsın. Allah kadrinizi imanınızla bilir. Mü'minler hep birbirinizdensinizdir, onun için namuslu yaşadıkları, ne fuhuşta bulunur ne gizli dost edinir olmadıkları hâlde onları sâhiplerinin izniyle nikâh ediniz ve mehirlerini güzellikle kendilerine veriniz. Şayet evlendikten sonra bir fuhuş irtikâb ederlerse üzerlerine hür kadınlara terettüb edecek cezânın yarısı. Şu suret günaha girmek korkusu olanınız içindir, sabretmeniz ise sizin için daha hayırlıdır, bununla beraber Allah Gafûr, Rahîm'dir (25)".

bir istitâʿat-i mâliyeyi hâiz değil ise {فَمِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} bu da milk-i yemîniniz olan {مِنْ فَتَيَاتِكُمُ الْمُؤْمِنَاتِ} genç ve mü'mine cariyelerinizden nikâh etsin. ❁ Hürre bir zevcesi yoksa veya hürre almaya iktidâr-ı mâlîsi müsait değil ise nikâh ile câriye-i mü'mine alsın. Zira bunun masrafı azdır. Lâkin her hâlde mü'mineyi tercih etsin. Mü'mine ve cariye nikâhını ale'l-ıtlâk bir zül addetmesin çünkü {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيمَانِكُمْ} Allah[1] imanınıza aʿlemdir. {بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ} Siz birbirinizden[2], mü'minlerin hür olanlarıyla olmayanlarınız bir dinden, bir cinstensinizdir[3]. ❁ Hüsn-i niyetle onları tezevvüc etmek[4] inde'l-îcâb bir erkek için zül değildir. Zina tehlikesi daha büyük bir züldür. Şu kadar ki bunları hürre olan kadınlara tercih etmek de hürrelerin hukūkuna tecavüzdür. Bunun için taht-ı nikâhında hürre-i mü'mine bulunan bir adam onun üzerine cariye tezevvüc etmek asla câiz olmayacağı gibi, bir hürre-i mü'mineyi nikâh edebilmek kudretine mâlik[5] hür bir erkeğin de cariye tezevvüc etmesi mekruh veya haramdır ve o zaman cariye nikâhı bir züldür. İmam Şâfiî hazretleri âyetin mefhûm-ı muhalifini nazar-ı dikkate alarak buna haram [1331] demiş ise de İmâm-ı Aʿzam kerâhetine kāil olmuş, haram olan ancak hürre üzerine cariye nikâhına kalkışmak olduğunu beyan etmiştir.

Cariye nikâhının şart-ı sıhhatine, hükmüne ve gayesine gelince: {فَانْكِحُوهُنَّ بِاِذْنِ اَهْلِهِنَّ} İmdi cariyeleri sâhiplerinin izniyle nikâh ediniz {وَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ بِالْمَعْرُوفِ} ve[6] mehirlerini veya nafakalarını kendilerine mâruf vechile güzelce veriniz ve bunları {مُحْصَنَاتٍ غَيْرَ مُسَافِحَاتٍ وَلَا مُتَّخِذَاتِ اَخْدَانٍ} evsâfıyla muttasıf olmaları üzere, bu hâlleri yaşamaları maksadıyla nikâh ediniz.

---

1 H ve F +"sizin".
2 H ve F -"birbirinizden".
3 B: "cinstensiniz".
4 H +"~~ve~~";
F +"ve".
5 H ve F +"bulunan".
6 H ve F -"ve".

❁ "**Ahdân**" "haden"in cemʿidir. "İttihâz-ı ahdân" gizli dost tutmak demektir. Devr-i câhiliyede iki nevi zina vardı. Birisi umûma karşı açıktan kârhânecilik, diğeri de birini dost tutarak husûsî bir surette gizlice zina etmek idi. Ve bunlar ale'l-ekser cariyelerle yapılırdı. İslâm'da bunların ikisi de menʿ olunmuştur. Şâyân-ı dikkattir ki hürrelere[1] ait olan âyette erkeklerin sifâhı, burada da kadınların sifâhı tasrih olunarak menʿ edilmiştir. Bu ise büyük bir edeb ve belâgati muhtevîdir. Evvelemirde hür olan kadınların sifâha tenezzül etmeyecekleri ve onlar hakkında sifah ve zina ihtimâlini tasavvur bile lâyık olmadığını ve böyle bir ihtimal olsa olsa erkekler yüzünden ve erkeklerin iffetsizliği dolayısıyla mutasavver olabileceği, cariyelere gelince bunların hasbe'z-zarûre sefâlet-i sifâha düşebilmeleri pek melhuz ve hatta câhiliyede âdet olduğu ve maʿamâfîh bunun da yine erkeklerin ahlâksızlığından neş'et ettiği ve bu sefâleti kaldırmak da erkeklerin elinde bulunduğu, erkekler hüsn-i niyetle hareket edip vazifelerini îfa ettikleri takdirde bunların da bu sefaletten kurtulacağı ve binâenʿaleyh Müslümanların hep bu gāye-i iffet ve salâhı tâkip etmeleri lüzûmu anlatılmıştır.

[1332] Binâenʿaleyh {فَاِذَٓا اُحْصِنَّ} cariyeler tezevvüc ile iffetleri temin olunduktan sonra {فَاِنْ اَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ} fuhuşa sülûk ederler, zina yaparlarsa {فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ مَا عَلَى الْمُحْصَنَاتِ مِنَ الْعَذَابِ} o vakit[2] bunlara da hür kadınlara tatbîki vâcib olan cezânın yarısı vâcib olur. Zira bu şerâit altında mazeretleri kalmaz ve maʿamâfîh esaret boyunlarında bulundukça hürreler seviyesinde de tutulamazlar. Bunun için {ذٰلِكَ} cariye tezevvücü {لِمَنْ خَشِيَ الْعَنَتَ مِنْكُمْ} içinizden galebe-i şehvetle bozulmak, günaha girmek, zina tehlikesine düşmek korkusu bulunanlar hakkındadır. Yoksa {وَاَنْ تَصْبِرُوا} sabretmeniz {خَيْرٌ لَكُمْ} hakkınızda daha hayırlıdır. ❁ İmam Şâfiî hazretleri buradan ne hürre ne cariye hiç evlenmemeniz daha hayırlıdır, ibadet nikâhtan efdaldir mânasını anlamış ise de eimme-i Hanefiyyenin dediği gibi bunun cariye nikâhı hakkında olduğu zâhirdir. Demek ki mehr ü

---

1 B: "hürre".
2 H ve F: "artık".

infak kudreti bulunanlar için galeyân-ı şehvet hâlinde nikâh vâcibdir ve böyle bir hâlde hürrenin mehr ü infâkına kudreti yetişmeyecek olanlara[1] bir cariye olsun tezevvüc etmesi vâcib ve bunda mü'mineyi tercih eylemesi de lâekal mendubdur. Çünkü cariyelerin dahi sefaletten kurtulmaları matlubdur. Buna ise mü'mine hepsinden ziyade lâyıktır. Binâenʿaleyh vücûb da ancak zina korkusu bulunanlar hakkındadır. Bu korku olmadığı takdirde cariye tezevvücü vâcib olmak şöyle dursun mendub bile değildir. Zira bunda bir taraftan hürrelerin sukūtuna sebebiyet vermek, diğer taraftan neseb necâbetini ve evlâdın ıstıfâsını ihlâl etmek gibi mahzurlar[2] da vardır. Bunun için Hazret-i Ömer "cariye tezevvüc eden herhangi bir hür, hürriyetinin yarısını zâyiʿ etmiş olur" [1333] demiştir.[3] Lâkin bütün bu mahzurlar zina tehlikesine karşı hiçtir. Çünkü zina doğrudan doğru tohumunu itlâf ve sûret-i umûmiyede gerek erkek ve gerek kadınlar için pis bir zillet ve nevʿ-i beşer için pek büyük sefâlettir. Ve insandan başka hayvânât içinde hiçbiri dişisini mahza suyunu telef[4] etmek için tâkip etmez. İnsanlar elinde mahbus edilen erkek hayvanlar istisnâ edilirse kediler köpekler bile dâhil olmak üzere hiçbir hayvan kösnümeyen dişisine cebren saldırmaz ve fiilini mahza telkih için yapar. Hatta develerin dişi sidiği koklaması telkihli olup olmadığını fark etmek için olduğu mâruftur. Hâsılı hayvânâtın bile muʿâmele-i behîmiyesinde sifah mahiyeti yoktur. Garîze ve fıtratları, taʿbîr-i âharla sevk-i tabîʿîleri buna meydan vermez. Bu rezalet, bu sevdâ-yı ʿakāmet beşeriyeti hayvânâttan daha süflî bir vaziyete düşüren bir fecîʿadır. Bu felâkete düşmekten ise cariye olsun tezevvüc etmelidir. Maʿamâfîh bu korku yoksa sabır daha hayırlıdır. Gerçi bunda da tenâsülden mahrumiyet varsa da {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ}dir. Hâlbuki zinâkârlar için azâb-ı elîm vardır.

Bu beyânâttan sonra rahmet-i ilâhiye muktezâsınca hikmet ve makāsıd-ı teşrîʿiyeye müteʿallik olarak buyuruluyor ki:

---

1 B: "olanlar".

2 H, F, M ve B: "mahzurları".

3 *Sünenü Saîd b. Mansûr,* thk. Habîburrahman el-Aʿzamî, el-Hind: ed-Daru's-Selefiyye, 1403/1982, I, 229: قَالَ عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: أَيُّمَا حُرٍّ تَزَوَّجَ أَمَةً فَقَدْ أَرَقَّ نِصْفَهُ، وَأَيُّمَا عَبْدٍ تَزَوَّجَ حُرَّةً فَقَدْ أَعْتَقَ نِصْفَهُ.

4 B: "itlaf".

يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٢٦﴾ وَاللّٰهُ يُرِيدُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ اَنْ تَمِيلُوا مَيْلاً عَظِيماً ﴿٢٧﴾ يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفاً ﴿٢٨﴾

[1334] **Meâl-i Şerîfi**

Allah sizlere bilmediklerinizi bildirmek ve sizden öndekilerin yollarını göstermek ve salâha rücûʿunuzu görerek günahlarınızı bağışlamak diliyor, hem[1] Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (26). Allah tevbekâr olduğunuzu görerek size nazar buyurmak istiyorken[2] o şehvetleri ardında koşanlar sizin büyük bir yamuklukla yamulmanızı istiyorlar (27). Allah sizden ağır teklifleri hafifletmek istiyor, öyle ya insan zayıf yaratılmıştır (28).[3]

{يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ} Allah'ın bu teşrîʿâttan muradı size helâl ve haramı fark ettirip açıkça anlatmak {وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ} ve sizi sizden evvelkilerin sünnetlerine, yani sülûk edip niʿmet ü saâdete erdikleri yollara hidâyet ve delâlet etmek {وَيَتُوبَ عَلَيْكُمْ} ve devr-i câhiliyede sizden nazarını, rahmetini çekmiş iken sizi İslâm ile böyle tarîk-i salâha ircâʿ edip günahlarınızdan tevbe ettirerek üzerinize rahmet ve inʿâmını tevâlî ettirmektir. ❁ Yani burada اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالِّينَ duasına bir cevâb-ı mahsus vardır. Bu beyan olunan hill ü hurmet ahkâmı büsbütün yeni teşrîʿ olunmuş ve hiç tecribe edilmemiş bir yol değil esasen muktezâ-yı hilkat ve fıtrat olup sizden mukaddem olanların niʿmet ü saâdete ermelerine sebep olmuş mücerreb ve sâlim yollardır. Bundan evvel mütenaʿʿim olan enbiyâ ve sâlihînin mesʿûdiyetleri bilhassa bu yolda olmuştur. Binâenʿaleyh burada şerâiʿ-i sâlifenin pek güzel bir inkişaf ile takrîri vardır. Bundan sapanların üzerinden nazar-ı ilâhî çekilir ve tekrar bu yola sülûk edenlere

---

1 F: "ve".
2 F +"onlar".
3 H: "Allah sizlere bilmediklerinizi bildirmek, sizden evvelkilerin yollarını göstermek ve salâha rücûʿunuzu görerek günahlarınızı bağışlamak diliyor, Allah Alîm, Hakîm'dir (26). Allah tevbekâr olduğunuzu görerek günahlarınızı bağışlamak diliyor, şehvetlerine uyanlar da büyük bir meyl ile eğilmenizi istiyorlar (27). Allah üzerinizdeki tekâlîfi hafifletmek istiyor, insan zayıf yaratılmıştır (28)".

de [1335] yine nazar-ı ilâhî avdet eder. Zira إِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ'dir [er-Raʿd 13/11][1]. İşbu وَيَهْدِيَكُمْ سُنَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ nass-ı celîli şerâiʿ-i mütekaddimeden bazı ahkâmın takrîrine delâlet ettiği cihetle ilm-i usûldeki شَرَايِعُ مَنْ قَبْلَنَا شَرِيعَةٌ لَنَا إِذَا قَصَّهَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُ[2] kāidesini tansis etmiş olduğunda şüphe yoktur. Ve yine şüphe yok ki burada bu takrir ber vech-i bâlâ vahiy ve beyân-ı ilâhî ile olmuştur. Bununla beraber biz şunda da iştibah etmiyoruz ki burada vahiyle takrirden başka ale'l-husûs devr-i nübüvvetten sonrası için istinbât-ı ilel-i ahkâmda tecribenin de bir ehemmiyet-i azîmesi bulunduğuna işâret-i mahsûsa vardır. Her hâlde ictihâdât-ı teşrîʿiyede yalnız delâlet-i elfâz ile iktifâ edilmeyip tecribe ile hayâtın cereyân-ı hâricî ve hikemîsi dahi nazar-ı iʿtibârda tutulmak lâzım gelecektir. فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِي الْاَبْصَارِ [el-Haşr 59/2][3] Emrinde bu nokta pek mühim bir mevki işgal etmiştir. Şu şart ile ki her hususta olduğu gibi bunda da şehvetten ve teşehhîden iyice ihtiraz etmek ve hâdisâta kasd-ı şehvetle bakmamak bir şart olduğu da şimdi anlaşılacaktır {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ}dir. Teşrîʿ bir eser-i irade olmakla beraber teşrîʿ-i ilâhî ilm ü hikmetle müterâfıktır. Rahmâniyet-i ilâhiye esbâba mütekaddim ise de rahîmiyet-i ilâhiye, nizâm-ı esbâb üzerine cereyan eder {وَاللّٰهُ يُرِيدُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ} o Gafûr-ı Rahîm ve Alîm-i Hakîm olan Allah sizin tevbe ve salâhınızı görüp üzerinizden dâima nazar-ı rahmetle bakmak ve mes'ud etmek istiyor {وَيُرِيدُ الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الشَّهَوَاتِ اَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا} o şehevât arkasında koşup keyiflerine tâbiʿ olanlar da büyük bir inhiraf ile tarîk-ı haktan sapmanızı, kendilerine uyup haram, helâl tanımayarak fenalık yollarında dolaşmanızı ve uçurumlara sürüklenmenizi istiyorlar. Binâenʿaleyh siz böyle fâcirlerin arzularına tâbiʿ olmayınız. İctihâdâtınızda, efʿâl ü harekâtınızda[4] şehvete değil, hikmete ve beyânât-ı ilâhiyeye ve önünüzde bulunan [1336] erbâb-ı rüşdün sîretlerine tebeʿiyet ediniz[5] ve ilm-i teşrîʿ-i İslâmîde pek büyük bir esas olan şu âyete bakınız:

---

1 "…Her hâlde Allah bir kavme verdiğini onlar nefislerindekini bozmadıkça bozmaz…"
2 "Allah ve Resûlü zikrettikleri takdirde, bizden önceki şeriatlar bizim de şeriatımız sayılır."
3 "…Düşünün de ibret alın ey görecek gözleri olanlar!" H, F ve M: "اُو۬لِي الْاَلْبَابِ".
4 B -"efʿâl ü harekâtınızda".
5 B -"tebeʿiyet ediniz".

{يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْۚ وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفاً} Allah teâlâ sizden ağır teklifleri kaldırıp mes'ûliyetinizi tahfif etmek ister. Zira insan zayıf olarak halk edilmiştir. ❁ Binâenʿaleyh bâb-ı teşrîʿde şehvete tâbiʿ olmak câiz olmadığı gibi şiddet ü tazyik de câiz değildir. Burada رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَٓا اِصْراً كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا [el-Bakara 2/286][1] dualarının bir eser-i icâbeti vardır ki يُرِيدُ اللّٰهُ بِكُمُ الْيُسْرَ [el-Aʿrâf 7/157][2], وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ [el-Bakara 2/185][3], وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ [el-Hac 22/78][4] âyetleri, kezâlik جِئْتُكُمْ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّهْلَةِ السَّمْحَةِ hadîs-i nebevîsi[5] hep bu düstûr-ı yüsr ve tahfîfi nâtıktırlar. İnsanlar zannettikleri gibi kavî bir mahluk değildirler. Şiddete dayanamazlar, tahfîfe muhtaçtırlar ve dîn-i İslâm onlara bu tahfîfi bahşetmek için gelmiştir. Bu esâsâta binâen nikâh hususunda da teşdîdât gösterilmemeli, zinâya ve sû'-i istiʿmâle meydan vermemek için ahkâm ve muʿâmelât-ı nikâh teshil olunmalıdır. İbn Abbas hazretlerinden mervîdir ki şöyle demiştir: Sûre-i Nisâ'da sekiz âyet bu ümmet için güneşin üzerine doğduğu ve battığı şeylerin hepsinden hayırlıdır.

1. يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُبَيِّنَ لَكُمْ [en-Nisâ 4/26]
2. وَاللّٰهُ يُرِيدُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْكُمْ [en-Nisâ 4/27]
3. يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْ [en-Nisâ 4/28]
4. اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ[6] [en-Nisâ 4/31]
5. اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ [en-Nisâ 4/48, 116]
6. اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ [en-Nisâ 4/40]
7. وَمَنْ يَعْمَلْ سُوءاً اَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ [en-Nisâ 4/110]
8. مَا يَفْعَلُ اللّٰهُ بِعَذَابِكُمْ اِنْ شَكَرْتُمْ وَاٰمَنْتُمْ [en-Nisâ 4/147][7]

---

1 "…Yâ Rabbenâ! Hem bize bizden evvelkilere yüklediğin gibi ağır yük yükleme…"
2 "…sırtlarından ağır yüklerini ve üzerlerindeki bağları, zincirleri indirir atar…"
3 "…Allah size kolaylık irade buyuruyor zorluk irade buyurmuyor…"
4 "…üzerinize dinde bir harac da yükletmedi…"
5 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, 266; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 199; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 55:
فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنِّي لَمْ أُبْعَثْ بِالْيَهُودِيَّةِ وَلَا بِالنَّصْرَانِيَّةِ، وَلَكِنِّي بُعِثْتُ بِالْحَنِيفِيَّةِ السَّمْحَةِ…
6 B -"عَنْهُ".
7 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 256-257; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 291:

Bu esâsât-ı teşrîʿiye anlaşıldıktan sonra; nikâhın kudret-i mâliye ile bir alâka-i mahsûsası bulunmasına mebnî emvâlin kesb ü tasarrufuna müteʿallik olmak üzere ayrıca bir hitab ile buyuruluyor ki:

[1337]

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُمْ رَحٖيماً ﴿٢٩﴾ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ عُدْوَاناً وَظُلْماً فَسَوْفَ نُصْلٖيهِ نَاراًۜ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيراً ﴿٣٠﴾ اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلاً كَرٖيماً ﴿٣١﴾ وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهٖ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍۜ لِلرِّجَالِ نَصٖيبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَٓاءِ نَصٖيبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَۜ وَسْـَٔلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِهٖۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيماً ﴿٣٢﴾ وَلِكُلٍّ جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَۜ وَالَّذٖينَ عَقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ فَاٰتُوهُمْ نَصٖيبَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيداً ﴿٣٣﴾ اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَبِمَٓا اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِمْۜ فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ بِمَا حَفِظَ اللّٰهُۜ وَالّٰتٖى تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ فَعِظُوهُنَّ وَاهْجُرُوهُنَّ فِى الْمَضَاجِعِ وَاضْرِبُوهُنَّۚ فَاِنْ اَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبٖيلاًۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيّاً كَبٖيراً ﴿٣٤﴾ وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَماً مِنْ اَهْلِهٖ وَحَكَماً مِنْ اَهْلِهَاۚ اِنْ يُرٖيدَٓا اِصْلَاحاً يُوَفِّقِ اللّٰهُ بَيْنَهُمَاۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٖيماً خَبٖيراً ﴿٣٥﴾ وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـٔاً وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً وَبِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينِ وَالْجَارِ ذِى

عن ابن عباس قال: ثمان آيات نزلت في سورة النساء، هي خير لهذه الأمة مما طلعت عليه الشمس وغربت، أولاهن: «يريد الله ليبين لكم ويهديكم سنن الذين من قبلكم ويتوب عليكم والله عليم حكيم» (النساء ٢٦/٤)، والثانية: «والله يريد أن يتوب عليكم ويريد الذين يتبعون الشهوات أن تميلوا ميلا عظيما» (النساء ٢٧/٤)، والثالثة: «يريد الله أن يخفف عنكم وخلق الإنسان ضعيفا» (النساء ٢٨/٤)، ثم ذكر مثل قول ابن مسعود سواء، وزاد فيه: ثم أقبل يفسرها في آخر الآية: وكان الله للذين عملوا الذنوب غفورا رحيما.

عن ابن مسعود قال: في خمس آيات من سورة النساء: لهن أحب إلي من الدنيا جميعا: «إن تجتنبوا كبائر ما تنهون عنه نكفر عنكم سيئاتكم» (النساء ٣١/٤) وقوله: «إن الله لا يظلم مثقال ذرة وإن تك حسنة يضاعفها» (النساء ٤٠/٤)، وقوله: «إن الله لا يغفر أن يشرك به ويغفر ما دون ذلك لمن يشاء» (النساء ٤٨/٤، ١١٦)، وقوله: «ومن يعمل سوءا أو يظلم نفسه ثم يستغفر الله يجد الله غفورا رحيما» (النساء ١١٠/٤)، وقوله: «والذين آمنوا بالله ورسله ولم يفرقوا بين أحد منهم أولئك سوف يؤتيهم أجورهم وكان الله غفورا رحيما» (النساء ١٥٢/٤)

الْقُرْبٰى وَالْجَارِ الْجُنُبِ وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ وَابْنِ السَّبِيلِۙ وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا
يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراًۙ ﴿٣٦﴾ اَلَّذٖينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَٓا
اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖۜ وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِرٖينَ عَذَاباً مُهٖيناًۚ ﴿٣٧﴾ وَالَّذٖينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ رِئَٓاءَ
النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرٖيناً فَسَٓاءَ قَرٖيناً ﴿٣٨﴾
وَمَاذَا عَلَيْهِمْ لَوْ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقَهُمُ اللّٰهُۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِهِمْ عَلٖيماً
﴿٣٩﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ مِثْقَالَ ذَرَّةٍۚ وَاِنْ تَكُ حَسَنَةً يُضَاعِفْهَا وَيُؤْتِ مِنْ لَدُنْهُ اَجْراً عَظٖيماً
﴿٤٠﴾ فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهٖيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلٰى هٰٓؤُلَٓاءِ شَهٖيداًۜ ﴿٤١﴾ يَوْمَئِذٍ
يَوَدُّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ لَوْ تُسَوّٰى بِهِمُ الْاَرْضُۜ وَلَا يَكْتُمُونَ اللّٰهَ حَدٖيثاً ﴿٤٢﴾

[1339] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o[1] bütün iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtıl [1340] bahanelerle yemeyin, kendiliğinizden rızâlaşarak akdettiğiniz bir ticaret olmak başka. Kendilerinizi öldürmeyin de, Allah size cidden bir rahîm bulunuyor (29). Her kim de tecavüz ederek, zulmederek onu yaparsa yarın onu bir ateşe yaslayacağız, Allah'a göre bu kolay bulunuyor (30). Eğer siz nehy edildiğiniz günahların büyüklerinden ictinab ederseniz sizden kabahatlerinizi keffâretleriz ve sizi hoş bir mesleke koyarız (31). Bir de Allah'ın bazınıza diğerinden fazla verdiği şeyleri temenni etmeyin, erkeklere çalışmalarından bir nasip vardır, kadınlara da çalışmalarından bir nasip vardır. Çalışın da Allah'tan fazlını isteyin, her hâlde Allah her şeye alîm bulunuyor (32). Erkek ve dişi her biri için baba ve ananın ve en yakın akrabanın, ve akd ile yeminlerinizin bağladığı kimselerin terikelerinden vârislere de tahsis ettik, onlara da nasiplerini verin çünkü Allah her şeye karşı şâhid bulunuyor (33). Er olanlar kadınlar üzerinde hâkim dururlar; çünkü bir kere Allah birini diğerinden üstün yaratmış, bir de erler mallarından infak etmektedirler, onun için iyi kadınlar itaatkârdırlar, Allah kendilerini sakladığı cihetle kendileri de gaybı muhafaza ederler. Serkeşliklerinden endişe

1 B -"o".

ettiğiniz kadınlara gelince; evvelâ kendilerine nasihat edin, sonra yattıkları yerde mehcur bırakın, yine dinlemezlerse dövün. Dinledikleri hâlde incitmeye bahane aramayın; çünkü Allah çok yüksek, çok büyük bulunuyor (34). Eğer karı koca arasının açılmasından endişeye düşerseniz bir hakem onun tarafından, bir hakem de bunun tarafından gönderin. Bunlar gerçekten barıştırmak isterlerse Allah aralarındaki dargınlık yerine geçim verir, şüphesiz ki Allah bir Alîm, Habîr bulunuyor (35). Hem Allah'a ibadet edin ve O'na hiçbir şeyi şerîk koşmayın, sonra babaya anaya ihsan edin, akrabanıza da öksüzlere de, yoksullara da, yakın komşuya da, uzak komşuya da, arkadaşa da, yolda kalmışa da, ellerinizdeki memluklere de; her hâlde Allah kurumlu öğüngen olanların hiçbirini sevmez (36). Onlar ki hem kıskanırlar hem de herkese kıskançlık tavsiye ederler [1341] ve Allah'ın kendilerine fazlından verdiği şeyleri saklarlar. Biz de öyle nankörlere terzil edici bir azab hazırlamışızdır (37). Onlar ki Allah'a ve âhiret gününe inanmazlar da mallarını nâsa gösteriş için sarf ederler; her kim de kendine şeytan arkadaş olursa artık o ne fena arkadaştır (38). Ne vardı bunlar Allah'a iman getirseler ve âhiret gününe inansalar da Allah'ın kendilerine merzuk buyurduğu şeylerden infak etselerdi, ziyan mı ederlerdi? Allah kendilerini bilirdi (39). Her hâlde Allah zerre miskāli zulmetmez ve eğer bir hasene olursa onu kat kat artırır, bir de tarafından azîm bir ecir verir (40). Bakalım nasıl olacak, her ümmetten bir şâhid getirdiğimiz, seni de onların üzerine şâhid getirdiğimiz vakit? (41). İşte o gün öyle arzu edecek o küfredip Peygambere âsi olanlar ki keşke hâk ile yeksan edilselerdi de Allah'a bir sözü ketm etmeselerdi (42).[1]

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Mallarınızı bâtıl bahanelerle yemeyin, aranızda kendiliğinizden rızâlaşarak akdettiğiniz bir ticaret olmak başka. Kendilerinizi öldürmeyin de, Allah size cidden bir rahîm bulunuyor (29). Her kim tecavüz ederek, zulmederek onu yaparsa yarın onu bir ateşe yaslayacağız, Allah'a göre bu kolay bulunuyor (30). Eğer siz nehy edildiğiniz günahların büyüklerinden ictinab ederseniz kabahatlerinizi keffâretleriz ve sizi kerîm bir mesleke koyarız (31). Bir de Allah'ın bazınıza diğerinden fazla verdiği şeyleri temenni etmeyin, erkeklerin kesblerinden bir nasipleri var, kadınların da kesblerinden bir nasipleri var. Çalışın da Allah'tan fazlını isteyin, şüphesiz Allah her şeye alîm bulunuyor (32). Ondan başka erkek ve dişi her biri için baba ve anasının ve en yakın akrabanın, ve yeminlerinizin akd ile bağladığı kimselerin terikelerinden vârisler de tahsis ettik, onlara da nasiplerini verin, şüphe yok ki Allah her şeye karşı şâhid bulunuyor (33).

{لَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ} Mallarınızı aranızda -yani gerek umûmen ve gerek karı koca ve akraba beyninde- bâtıl, yani haksız, gayr-i meşrû bir vechile boş boşuna yemeyiniz; hem yekdiğerinizin malını muhık ve meşrû bir sebep olmaksızın almayınız, hem de o malları heder etmeyiniz. ❁ (*Sûre-i Bakara'daki* وَلَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ وَتُدْلُوا بِهَٓا اِلَى الْحُكَّامِ [2/188] *âyetine bak*).

"**Bâtıl**"; Sirkat, hıyânet, gasb, kumar, ribâ, mübâdelât-ı fâside ve sefâhet, israf ve bütün esbâb ü makāsıd-ı gayr-i meşrûʿanın hepsine, yani hem sebeb-i kesbe ve hem sûret-i sarfa şâmildir. {اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ} Ancak o emvâlin aranızdaki terâzîden husûle gelen bir ticaret olması başka. -Yahut- تِجَارَةٌ Asım, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinden mâʿadâsında refʿ ile okunduğuna göre- ancak aranızda terâzîden husûle gelen bir ticaret bulunması başka, bundan ve bunu yemekten menhî değilsiniz. ❁ Bu istisnânın mâkablindeki muʿâmelât-ı bâtılede mefhûmen[1] dâhil olmadığı cihetle istisnâ-yı munkatıʿ [1342] olduğu ve binâenʿaleyh kasr ifade etmediği ve şu ticaretten başka hibe, sadaka, temlik,[2] ibâha ve irs gibi diğer esbâb-ı meşrûʿanın vücûduna mâniʿ

Erkek olanlar kadınlar üzerinde hâkimdirler; çünkü bir kere Allah birini birinden üstün yaratmış, bir de mallarından infak etmektedirler, onun için iyi kadınlar itaatkârdırlar, Allah kendilerini sakladığı cihetle kendileri de gaybı muhafaza ederler. Nüşûzlarından endişe ettiğiniz kadınlara gelince; evvelâ kendilerine nasihat edin, sonra yattıkları yerde mehcur bırakın, yine dinlemezlerse dövün. Dinledikleri hâlde incitmeye bahane aramayın; çünkü Allah yüksek, büyük bulunuyor (34). Eğer karı koca arasının açılmasından endişeye düşerseniz onun tarafından bir hakem, bunun tarafından da bir hakem gönderin. Bunlar gerçekten barıştırmak isterlerse Allah aralarındaki dargınlık yerine geçim verir, şüphesiz ki Allah bir Alîm, Habîr bulunuyor (35). Allah'a kulluk edin ve O'na hiçbir şeyi şerîk koşmayın, sonra babaya anaya da ihsan, akrabanıza da yetimlere de, bîçârelere de, yakın komşuya da, uzak komşuya da, arkadaşa da, yolda kalmışa da, ellerinizdeki memluklere de; her hâlde Allah kurumlu öğüngen olanları sevmez (36). Onlar ki hem kıskanırlar hem de herkese kıskançlık tavsiye ederler ve Allah'ın kendilerine fazlından verdiği şeyleri saklarlar. Biz de öyle nankörlere terzil edici bir azab hazırlamışız (37). Ve onlar ki mallarını nâsa gösteriş için sarf ederler de ne Allah'a ne âhiret gününe inanmazlar; her kim de kendisine şeytan arkadaş olursa artık o ona ne kötü arkadaşlık eder (38). Ne vardı bunlar Allah'a iman getirseler ve âhiret gününe inansalar da Allah'ın kendilerine merzuk buyurduğu şeylerden Allah için infak etselerdi, ziyan mı ederlerdi? Allah onları bilirdi (39). Bilmeli ki Allah zerre miskâli zulmetmez ve eğer bir hasene ise Allah onu katlar, bir de tarafından azîm bir ecir ihsan eder (40). Bak artık her ümmetten birer şâhid getirdiğimiz, seni de bunların üzerlerine şâhid getirdiğimiz vakit nasıl olacak? (41). O gün arzu edecek o küfredip Peygambere isyan edenler ki keşke hâk ile yeksan edilseler de Allah'a bir söz ketm etmeselerdi (42)".

1 B: "mefhûmuna".

2 H ve F +"ve".

olmayacağı beyan olunuyor. Ticaretin tahsîsen zikrine gelince, bunun hikmeti olarak deniliyor ki: Bununla ticaretin esbâb-ı milk içinde en mühim ve en kesîru'l-vukūʿ bir esas ve erbâb-ı haysiyet için en muvâfık bir tarîk[1] olduğu anlatılmıştır[2]. Biz buna şunu ilâve edeceğiz: Evvelâ, bunlar yalnız hukūkī nokta-i nazardır. Hâlbuki âyetin siyâkı nikâh ve infak için istihzârât-ı mâliye ile de alâkadar olduğundan daha ziyade iktisâdî haysiyeti de hâizdir. Yani malların istihsâli velev esbâb-ı meşrûʿa dâhilinde olsun, istihlâkâtında iktisad edilmesi ve hazır mal yemek sevdasında bulunulmayıp eldeki emvâlin tenmiye olunması ve bir sebeb-i zarûrî olmadıkça sermayeye dokunulmayıp hâsılâtından ve kârından yenilmesi, ve bu meyanda bilhassa ticarete itina olunması, ticarette de terâzî esasına iyi riayet edilmesi ve şu hâlde diğerlerinin emvâli şöyle dursun, kendi mallarının bile boş boşuna yenip yedirilmemesi lüzûmu ihtar edilmiştir.

Sâniyen, istisnâ-yı munkatıʿ bu tevehhümün defʿi için istidrak mevkiʿinde bulunacağından, burada hukūkī ve şerʿî nokta-i nazardan mühim bir müşkilin de halli vardır. Zira mücerred kıyâs-ı aklî ile düşünüldüğü zaman ticaret ribh kasdıyla mübadele demek olduğuna, mübadele mefhûmu ise tam bir muʿâdele mânasını mutazammın bulunduğuna nazaran herhangi bir mübadelede bir tarafın bir ribh istifade etmesi işbu mübadele ve müsâvat esasına mugāyir ve binâenʿaleyh ribâ gibi bir bâtıla şebîh olması ihtimâli kıyâs-ı celî ile dâima vâriddir. Hatta muʿâmelât-ı mâliyede mübadele ve muʿâvaza[3] pek mühim bir esas olmakla beraber nefsinde sarâhaten mâkul bile değildir. Çünkü aklen bir malın diğerine bedel olması mâkul ise mübadele abes, değil ise bir yalan demek olur.

Zarûrî [1343] olan bazı ihtiyâcât dolayısıyla وَاَحَلَّ اللّٰهُ الْبَيْعَ [el-Bakara 2/275][4] diye mübadele esasına müsaade buyurulmuş ise de bunun hasbe'z-zarûre bir müsaade olması hasebiyle buna ticaret kasdı munzam olduğu takdirde bu ticaretin bir nevi haksızlığı tazammun etmiş olması

---

1 M: "tarikı".
2 M ve B: "anlaşılmıştır".
3 B: "muvâzaʿa".
4 "…Hâlbuki Allah beyʿi helâl kıldı…"

ve binâenʿaleyh hiss-i takvâ ile hareket edecek olanların bunda bir bâtıl şüphesi tevehhüm edebilmeleri cidden muhtemildir. Sade muhtemil değil emr-i vâkiʿdir de. İşte bu tevehhümü defʿ için muhâlif-i kıyas görünen ticaretin يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُخَفِّفَ عَنْكُمْۚ وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفاً [en-Nisâ 4/28] medlûlünce ihtiyâcât-ı beşeriyeden nâşî meşrû kılınmış olduğunu ve esasen mübadele mahiyetindeki muʿâdele ve müsâvat kaziyyesinin de ʿâkıdeynin mütekābil olan ihtiyaçlarına ve onu takdir edecek olan hüsn-i rızâlarına nazaran mütalaa edilmek lâzım geldiği ve terâzî olmayınca sade ticaretin değil, ale'l-umûm mübâdelât ve muʿâmelâttan hiçbirinin yapılamayacağını ve bi't-tabʿ ihtiyaç olmayınca terâzî bulunamayacağını ve şu hâlde muhill-i terâzî olan ticaretlerin de meşrû olmayacağını anlatmak için اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ buyurulmuş ve bu suretle erbâb-ı takvânın ticaretten kaçınmaları şöyle dursun, bilakis boş boşuna mal yememek için ticaret ile iştigal etmeleri en muvâfık bir tarîk-ı iktisad olduğu anlatılmış ve akibinde buyurulmuştur ki: {وَلَا تَقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ} Ve kendi nefislerinizi veya kendinizden maʿdud olan nüfûsunuzu hiçbir vechile katletmeyiniz. Telef-i nefse sebep olmayınız. ❁ Siyâk-ı nefyde katl, ʿamden veya hatâen, mübâşereten veya tesebbüben katle şâmil olduğu gibi "enfüs" kelimesi de nefs-i ferdî ve nefs-i millîye muhtemil bulunduğundan bu nehiy, müteʿaddid mânaları müşʿirdir:

1. Evvelâ, doğrudan doğru insanın kendini öldürmesini, yani kasden intihar etmesini nehiydir ki bu zâhir olmakla beraber siyâk-ı âyete mülâyim değildir. Sâniyen insanın kendi telefine sebep olmasını nehiydir ki başlıca [1344] üç vechile îzah olunmuştur. Birincisi bazı câhillerin yaptığı gibi zühd ü[1] taʿabbüd nâmına şiddet iltizam edip nefsini son derece tazyik ile ezmektir ki Kâdî Beyzâvî bunu "cehele-i Hindin yaptıkları gibi" diye temsil etmiştir.[2] Terâzî ile ticareti hîlekârâne muʿâmelât-ı fâside gibi zühd ü takvâya muhalif farz ederek bu yolda kesb-i emvâlden imtinâʿ edip kendini telef-i nefse bâʿis olacak vechile fakr u zarûrete mâruz bırakmak bu kabîlden

---

1 B -"ü".

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 71:
وَلا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ بالبخع كما تفعله جهلة الهند، أو بإلقاء النفس إلى التهلكة.

olacağı için bu mâna bilhassa siyâk-ı istisnâya muvâfıktır. İkincisi katle müeddî olan cinayetler irtikâb ederek kendi katline sebebiyet vermektir ki, şunun bunun malına bi-gayri hakkın tasallut etmek de bu cümledendir. Üçüncüsü velev hayır nâmına olsun herhangi bir suretle kendini boş boşuna tehlikeye ilkā etmektir ki ticaret yapacağım diye kendisini tehlikelere atmak da bu kabîldendir. Rivayet olunuyor ki Amr b. Âs bu âyetle istidlâl ederek soğuktan hazeren soğuk su ile iğtisalden çekinip teyemmüm etmiş, Resûlullah da bunu inkâr buyurmamıştır.[1]

2. Kendi nüfûsunuzu, taʿbîr-i âharla birbirinizi hiçbir vechile katletmeyiniz demek olur. Bunun da siyâk-ı âyete muvâfık olan ciheti haksız ve bâtıl bir surette yekdiğerin[2] malını yemenin, kezâlik ticaret hususunda hüsn-i terâzî gözetilmeyip herkesi ıztırâra sevk etmek için ihtikâr yollarına sapmanın katl ve itlâf-ı nüfûsa sebep olmasıdır.

Velhâsıl mallarınızı aranızda haksız ve boş boşuna yemeyin, terâzî ile ticaret yapın, böyle yapmazsanız helâk olur ve birbirinizi ihlâk edersiniz. Binâenʿaleyh hiçbir vechile katl-i nefse ve itlâf-ı nüfûsa sebebiyet vermeyin; {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُمْ رَح۪يمًا}dır. Bunun için ekl-i bâtıla ve telef-i nefse müsaade etmez, terâzî ile ticarete müsaade eder. Ve güzel bir terâzî hayatı yaşamanızı ister. Bunun için {وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ} [1345] her kim katl-i nefsi veya ekl-i bâtılı veya sûrenin başından beri nehy edilegelen[3] günahları {عُدْوَانًا وَظُلْمًا} haddini tecavüz edip âhara taʿaddî veya nefsine zulmederek kasten yaparsa {فَسَوْفَ نُصْل۪يهِ نَارًا} Biz onu ileride muhakkak bir ateşe yaslarız[4]. Gerçi "bu nasıl olur?" diye istibʿâd edenler bulunabilir, fakat {وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَس۪يرًا} bunu yapmak da[5] Allah'a nazaran pek kolaydır.

---

1 Ebû Dâvûd, Tahâret, 121/334. Bk. Buhârî, Teyemmüm, 7:
عن عمرو بن العاص، قال: احتَلَمتُ في ليلةٍ باردةٍ في غَزوةِ ذاتِ السَّلاسِلِ فأشفَقتُ أنْ اغتَسِلَ فَأهلِكَ، فتَيَمَّمتُ، ثمَّ صَلَّيتُ بأصحابي الصُّبحَ، فذكروا ذلك للنبيّ صلى الله عليه وسلم فقال: «يا عَمرو، صَلَّيتَ بأصحابِكَ وأنت جُنُبٌ؟» فأخبَرتُه بالذي مَنَعَني مِنَ الاغتِسالِ، وقلتُ: إني سمعتُ اللّٰهُ يقولُ: «وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ إِنَّ اللَّهَ كَانَ بِكُمْ رَحِيمًا» (النساء ٤/٢٩)، فضَحِكَ رسولُ الله صلى الله عليه وسلم ولم يَقُل شيئاً.

2 B: "yekdiğerinin".

3 H ve F: "olunagelen".

4 H ve F: "oturturuz".

5 H ve F -"da".

❁ "'Udvânen ve zulmen" kayıtları gösteriyor ki azâb-ı nâra istihkākta en ziyade nazar-ı dikkate alınacak olan cihetler bunlardır. Ma'ahâzâ rahmet-i ilâhiyenin tecelliyâtına bakınız ki {اِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَٓائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ} eğer nehy olunduğunuz günahların kebâir denilen büyüklerinden ictinab eder, kasden udvân ve zulm ile günah yapmaktan sakınırsanız {نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} sağāir denilen diğer kabahatlerinizi[1] tarafınızdan keffâretler, mağfiret ederiz {وَنُدْخِلْكُمْ مُدْخَلاً كَرِيماً} ve sizi cây-i tekrîm olan hoş bir yere koyarız, yahut -Nâfi' ve Ebû Ca'fer kıraatlerinde feth-i mîm ile مَدْخَلاً okunduğuna göre- sizi kerâmetli hoş bir medhale[2] idhâl ederiz. ❁ Hânelerinizin kapılarından mükrem olarak girer, kabirlerinize[3] mükrem olarak gider ve nihâyet cennette mükrem olarak kalırsınız. Fakat bu noktada pek mühim bir mes'ele-i ahlâkiye vardır ki o da sûret-i umûmiyede ve ale'l-husûs erkeklerle kadınlar arasında yekdiğerinizin makamına göz dikerek hased ve nefsâniyet taşımamak, tefâzul ve rekabet davalarına girişmemektir. Çünkü hased ve nefsâniyet birçok büyük günahların sâikidir. Bunun için {وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِه۪ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ} Allah'ın bazınıza [1346] diğerinden fazla olarak bahşettiği mukadderâtı temenniye de[4] kalkışmayınız, birbirinizin malına, câhına ve sâir nâil olduğu vehbî veya kesbî mazhariyetlerine göz dikmeyiniz. Zira bu gibi temenniyât evvelâ hased ve nefsâniyet ve adâvet uyandırır, sâniyen takdir ve kısmet-i ilâhîye 'adem-i rızâyı iş'âr eder; sâlisen, kendi hakkında mukadder olmayan bir şeyi temenni etmek hikmet-i kader ile mu'âraza ve beyhude bir elemdir. Diğerinin hakkında kesb ile mukadder olanı kuru kuru temenni bir atâlet ü betâlet ve tazyî'-i evkāttır. Bilâ kesbin mukadder olanı temenni de boş bir temennî-i muhâldir. {لِلرِّجَالِ نَص۪يبٌ مِمَّا اكْتَسَبُوا} Ricâlin iktisab ettikleri şeylerden bir nasipleri {وَلِلنِّسَٓاءِ نَص۪يبٌ مِمَّا اكْتَسَبْنَ} kadınların da iktisab ettikleri şeylerden bir nasipleri vardır. Hiçbirinin sa'y ü kesbi boşa[5] gitmez, behemehâl kendisine bir hisse verilir.

1 H ve F: "kötülüklerinizi".
2 B: "mahalle".
3 B: "kabilelerinize".
4 H ve F -"de".
5 H ve F: "boşuna".

Fakat fıtraten birinin isti'dâd-ı kesbi fazla, diğerinin eksik olması, kezâlik birine kesbiyle mütenâsib olarak verildiği hâlde diğer birine kesbinden fazla verilmesi gibi sırf vehbî olan husûsât, müstakillen meşiyyet-i ilâhiye eseri olan bir mevhibedir ki bunda kimsenin sun'u ve hakk-ı müdâhalesi yoktur. Bunun için gerek erkek ve gerek dişiye yaraşan diğerinin[1] nasîbini temenni etmek değil, Allah'ın kendisine bahşettiği kābiliyet ü isti'dâd ile mütenâsib olarak çalışmak ve Allah'tan istemektir. Binâen'aleyh çalışınız {وَسْـَٔلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِه۪...اِلخ} ve Allah'tan,[2] Allah'ın fazl u ihsânından isteyiniz de[3] herkesin elindeki şeyleri temenni etmeyiniz. Allah her şeye alîmdir, herkesin istihkākını bilir ve tafdîlini an ilm^in yapar. ۞ Demek ki nehyin asıl hedefi hasedden, atâletten, ahkâm-ı ilâhiyeye ve mukadderâta itirazdan men' ve fazl u fazîletin ve medhal-i kerîmin hased ü temenni ile değil, amel ile talep edilmesi lâzım geldiğini ihtardır.

Bu âyetin nüzûlü miras âyetleri dolayısıyla kadınlar [1347] tarafından izhar edilen bazı temenniyât ile alâkadardır. Ezcümle ezvâc-ı Resûlullah'dan Ümmü Seleme hazretlerinin "yâ Resûlallah! Erkekler gazâ ediyorlar, biz etmiyoruz ve bizim mirastan hakkımız nısf oluyor. N'olurdu biz de erkek olsa idik" diye bir temennide bulunduğu ve bu âyetin nâzil olduğu rivayet edilmiştir.[4] Bunun için bâlâda لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ [en-Nisâ 4/11] düstûrunun hikmetlerine müte'allik olmak üzere fıtrî ve hukūkī ve iktisâdî nokta-i nazarlarla zikredilmiş olan îzâhâtın me'hazlarını burada ve bundan sonraki bir iki âyette bir esâs-ı ahlâkīnin telkīni ve erkek-kadın münâfesesinin ıslâh u izâlesi ve aile hayatının takviye ve tanzîmi siyâkında tamamen gösterilmiş buluyoruz ki tafdil ve tefâdul mevâhib-i fıtriyeye, iktisab ve nasîb-i iktisab kıymet-i ameliye ve iktisâdiyeye, gelecek olan وَبِمَٓا اَنْفَقُوا mu'âdele-i infâka işaret etmiştir. Şimdi mirasın kesbî olmayıp mahza fazl u ihsân-ı ilâhî olduğunu ve bundan da gerek erkek gerek dişi her birine kesb gibi derecelerine göre bir hisse verilmiş bulunduğunu

1 M ve B: "diğerlerinin".
2 H ve F +"ve".
3 H ve F -"de".
4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 322; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5:
قَالَتْ أُمُّ سَلَمَةَ: «يَا رَسُولَ اللّٰهِ، يَغْزُو الرِّجَالُ، وَلَا نَغْزُو، وَلَنَا نِصْفُ الْمِيرَاثِ؟» فَأَنْزَلَ اللّٰهُ: «وَلَا تَتَمَنَّوْا مَا فَضَّلَ اللّٰهُ بِهِ بَعْضَكُمْ عَلَى بَعْضٍ» (النساء ٤/٣٢)

tefhim için ahkâm-ı mirası maʿa ziyâdetin bir telhis ile buyuruluyor ki: Ricâl ve nisâya iktisablarına göre birer nasip verdikten başka {وَلِكُلٍّ} bir de[1] erkek ve dişiden her biri için[2] {جَعَلْنَا مَوَالِيَ مِمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْاَقْرَبُونَۜ وَالَّذِينَ عَقَدَتْ اَيْمَانُكُمْ} vâlideyn ve akrabanın ve yeminlerinizin akdedip bağladığı veyahut -عَاقَدَتْ kıraatine göre- yeminlerinizin mütekābilen ʿakd-i muʿâhede ettiği kimselerin -yani ʿakd-i nikâh ile zevc veya zevcenin veya ʿakd-i müvâlât ile mevle'l-müvâlâtın- terikelerinden miras alır vârisler yaptık. Herkesi yalnız kendi kesbiyle bırakmayıp mirası da hak yaptık ve bunu yalnız erkeklere veya[3] kadınlara tahsis etmeyip ikisine de verdik. Bir de yalnız ana, baba veya evlâd terikesinden değil, ale'l-umûm akrabanın terikelerinden derecelerine göre taʿmîm ettik. Karâbetle de kalmayıp akidlerle de miras verdik ki bütün bunlar mahz-ı fazl-ı ilâhîdir. [1348] Zira Allah vermezse kimsenin mirasa konması mümkin değildir. Binâenʿaleyh yekdiğerinizin[4] hisselerine göz dikmeyiniz de {فَاٰتُوهُمْ نَصِيبَهُمْ} bütün o[5] vârislere nasiplerini veriniz. Ve aranızda emvâlinizi bu suretle de bâtıl olarak yemeyiniz. Zira {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدًا}dir.

Erkeklerin mirasta istihkakları ziyade olmasının hikmeti {اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ} erkekler ve ale'l-husûs recül olan tam erkekler kadınlar üzerinde kavvâmdırlar; onların üstlerinde dururlar, işlerine bakarlar, dikkatle gözetir, muhafaza ederler; kahyaları, müdirleri, muhafızları,[6] veliyyü'l-emirleridirler. ❁ Küçükler de buna namzeddirler.

"Kavvâm", "kāim"in mübalağası olup "kıyâm bi'l-emr"den me'huzdur. Bir kadının işine bakan ve muhafazasına ihtimam eden müdîr-i umûruna قيم المرأة ve daha kuvvetli olarak قوام المرأة denilir. Bu tâbir erkeğin kadına hâkimiyetini ve fakat keyfemettefak değil سَيِّدُ الْقَوْمِ خَادِمُهُمْ mazmûnu[7] üzere hâdimiyetle müterâfık bir hâkimiyetini ifade eder. Binâenʿaleyh bir taraftan erkeğin fazlını ifham ederken diğer taraftan

1 H ve F -"bir de".
2 H ve F: "içindir ki".
3 H ve F +"yalnız".
4 H ve F: "yekdiğerlerinizin".
5 H ve F -"o".
6 H ve F +"~~küçükler de buna namzeddirler~~".
7 Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 395.

da kadının kıymet ü faziletini işʿâr eder. Ve bu tefâvüt içinde müsâvat davasını kaldırarak mütekābilen bir muʿâdele-i mütefâzıla[1] usûlüyle öyle bir vahdet temin eyler ki bu vaziyet imam ile ümmet beynindeki hukūk-ı mütekābileye benzeyecek ve bu suretle terbiye-i aile, terbiye-i ictimâʿiye[2] ve siyâsiyenin bir mebdeʾi olacaktır. Bunun için Kādî Beyzâvî قَوَّامُونَ'un tefsîrinde der ki:[3] يَقُومُونَ عَلَيْهِنَّ قِيَامَ الْوُلَاةِ عَلَى الرَّعِيَّةِ Şimdi bu esas da biri vehbî diğeri kesbî iki sebeple taʿlîl edilerek buyuruluyor ki: {بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ} Çünkü Allah ricâl ve nisânın bazısını diğerine hilkaten tafdil etmiştir. ۞ هم Zamîri delâletiyle bundan erkeklerin kadınlara fazl ü rüchânı [1349] anlaşılmakla beraber âyetin öyle bir hüsn-i beyânı vardır ki bu fazl u fazîleti بِمَا فَضَّلَهُمُ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ diye ale'l-ıtlâk erkeklere kasr etmemiş, mübhem olarak bazısının diğerine tafdîlini ifade eylemiştir. Bu ise erkeğin kadında bulunmayan birtakım mezâyâ-yı fıtriyeyi hâiz olduğu gibi, aynı zamanda kadının da erkekte bulunmayan bazı mezâyâ-yı fıtriyeyi hâiz olduğunu ve bundan dolayı her ikisinin yekdiğerine muhtelif cihetten muhtaç bulunduklarını ve bu suretle erkekle kadın fıtraten mütefâvit ve mütekābilen mütefâzıl olduğu gibi her erkeğin ve kezâlik her kadının da seviyeleri bir olmadığını ve binâenʿaleyh her erkek her kadın ile ferden ferdâ[4] mukayese edilemeyeceğini ve maʿamâfîh bütün bunlar topyekün karşılaştırılınca kadınların erkeklere ihtiyâcı, erkeklerin kadınlara ihtiyâcından fazla ve çünkü beyan olunduğu vechile asıl miʿyâr-ı fazilet olan kesb ü iktisab nokta-i nazarından erkek haslet-i fâiliyetle kāim, kadın ise hiss-i tâat ve haslet-i kābiliyet ile rakīk ve câzibedar bir fıtratta ve bunun için kuvvet-i ricâl ile himâye ve muhafazaya daha ziyade muhtaç ve binâenʿaleyh bi'n-netîce sûret-i umûmiyede fazl u rüchânın ricâl tarafında bulunduğunu velâyet-i emir ve salâhiyet-i idarenin bihakkın erkek olan ricâle tevdîʿi ve kadınların onlara itaati hem bir hak ve hem de menfaʿat-i nisvânın muktezâsı olduğunu pek beliğ bir îcaz ile tefhim eyler. Ve işte erkeklerin nübüvvet, imamet, velâyet, ikāme-i şeʿâir, hudûd u

1 H: "mütefâzıl bir muʿâdele".
2 B: "ictimâʿiyeye".
3 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 72.
4 M ve B -"ferdâ".

kısasta şehadet, vücûb-i cihad, vücûb-i cuma, ezan, hutbe, itikaf, asabelik, katl-i hatâ ve kasâmede tahammül-i diyet, talâk u ricʿatte istiklâl gibi birtakım hasâis ve hukūk u vezâif ile temayüzleri de bu cümledendir. قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ Olarak ailede hakk-ı riyâseti hâiz olmalarının bir sebebi bu tefâzul-i fıtrî, biri de {وَبِمَا اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِمْ} erkeklerin mallarından bir kısmını mehir ve nafakaya sarf etmeleri kaziyyesidir. ❁ Ki kesbî olan bu sebep de [1350] evvelkine merbuttur. Ve kadınların mirastan nasipleri yarım olması bilhassa bu sebeple alâkadardır. Ve bunda kadınların menfaati, irste müsâvî olmalarından çok ziyadedir. Şu hâlde zevcesinin hakkını edâ etmeyen, kadın malına göz diken ve vazîfe-i infakı yapmayan ve ailesinin ırz u namusunu muhafaza etmeyen erkekler ricâlden maʿdud değillerdir. Şüphesiz ki bu vazifelerini yapan ricâlin de kadınlar üzerinde kavvâm olmaları ve onlardan itaat ü sadakat beklemeleri bir hakk-ı meşrûʿlarıdır. Binâenʿaleyh {فَالصَّالِحَاتُ قَانِتَاتٌ} sâliha olan[1] kadınlar da Allah'a itaat ederler. Kocalarına karşı divan durup haklarına riayet ederler {حَافِظَاتٌ لِلْغَيْبِ} kocalarının gıyâbında nefis ve mâl ü namus ve haysiyet ve esrâr-ı aile gibi muhafazası lâzım gelen husûsâtı {بِمَا حَفِظَ اللّٰهُ} hıfz-ı ilâhîye istinâden muhafaza ederler. Zira Allah bunun muhafazasını emretmiştir. ❁ Aleyhissalâtü vesselâm Efendimiz'den mervîdir ki: "Nisânın[2] hayırlısı o kadındır[3] ki baktığın zaman seni mesrur eder, emredersen itaat eyler, gıyâbında bulunduğun zaman da seni malında ve nefsinde hıfz eder" buyurmuş ve bu âyeti okumuştur.[4] Bu âyetin de bâlâda beyan olunan Ümmü Seleme hazretlerinin sözü üzerine nüzûlü söylenmiş ise de bunun asıl sebeb-i nüzûlü şu veçhile rivayet olunuyor: Nükabâ-i Ensardan Saʿd b. Rebîʿe[5] karşı zevcesi Habîbe binti Zeyd b. Ebî[6] Züheyr ve bir rivayete göre Habîbe binti Muhammed b. Seleme nüşuz göstermiş, o da bir tokat

---

1 B: "olanlar".
2 H: "İnsanın".
3 B: "kadınlardır".
4 Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî, Kahire: Dâru Hecer, 1419/1999, IV, 87; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 295. Krş. İbn Mâce, Nikâh, 5; Ebû Dâvûd, Zekât, 32: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «خَيْرُ النِّسَاءِ الَّتِي إِذَا نَظَرْتَ إِلَيْهَا سَرَّتْكَ، وَإِذَا أَمَرْتَهَا أَطَاعَتْكَ، وَإِذَا غِبْتَ عَنْهَا حَفِظَتْكَ فِي نَفْسِهَا وَمَالِهَا» قَالَ: وَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ» إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.
5 M: "Rebiaya".
6 M ve B -"Ebî".

vurmuş, binâenʿaleyh babası kızını almış, Resûlullah'a gidip şikayet etmiş, Resûlullah da لِنَقْتَصَّ مِنْهُ "her hâlde ondan kısasını alırız" buyurmuş idi. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu, Aleyhissalâtü vesselâm da "biz bir emir irade ettik, Allah da diğer bir emir irade buyurdu ve şüphe yok ki hayır Allah'ın irade ettiğidir" [1351] dedi.[1] Bu sebeple sâlihât-ı nisvânı beyandan sonra nâşizeler hakkında buyuruluyor ki:

{وَالّٰتى تَخَافُونَ نُشُوزَهُنَّ} Ey kavvâm olan ve zevcelerinin haklarını veren zevcler! Nüşûzlarından, yani kafa tutup itaatsizlik etmelerinden korktuğunuz, korkacak bir emare hissettiğiniz karılara gelince…

"**Nüşûz**"; esâs-ı lügatta irtifâʿ ve tümseklik mânasından me'huz olarak kadının kocasına kafa tutup isyankâr bir vaziyet almasıdır ki, güya kendisini yüksek farz edip itaatini refʿ eylemiş olur. Bunu îzah için eimme-i müfessirînden şu beyânât vârid olmuştur: Kadının nüşûzu zevcine isyanı (İbn Abbas), koku sürünmemesi, zevcini nefsinden menʿ etmesi, mukaddemâ zevcine yaptığı muâmeleyi değiştirmesi (Atâ)[2], zevcini hoşlanmaması (Ebû Mansur), zevcinin mesken-i şerʿî olarak tâyin ettiği ikāmetgâhta beraber oturmaktan imtinâʿ edip onun arzu etmediği bir yerde ikāmet etmesi (denilir)[3] ki bu mânalar az çok birbirlerine yakındırlar.[4]

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 370; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 291-292:

نزلت فِي سعد بن الرَّبِيع بن عمرو من النقباء وَفِي امرأته حبيبة بِنْت زَيْد بن أَبِي زهير وهما من الأَنْصَار من بني الْحَارِث بن الخزرج وذلك أَنَّهُ لطم امرأته فأتت أهلها فانطلق أبوها معها إلى النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: أنكحته وأفرشته كريمتي فلطمها. فَقَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لتقتص من زوجها» فأتت مَعَ زوجها لتقتص منه. ثُمّ قَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «ارجعوا هَذَا جبريل عَلَيْه السَّلام قَدْ أتاني» وَقَدْ أنزل الله عَزَّ وجل: «الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّساءِ...» يَقُولُ مسلطون عَلَى النّساء بِما فَضَّلَ اللهُ بَعْضَهُمْ عَلى بَعْضٍ وذلك أن الرَّجُل لَهُ الْفَضْل عَلَى امرأته فى الحق وَبِما أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوالِهِمْ يعني وفضلوا بما ساق إليها من المهر فهم مسلطون فِي الأدب والأخذ عَلَى أيديهن فَلَيْس بين الرَّجُل وَبَيْنَ امرأته قصاص إِلَّا فِي النَّفْس والجراحة. فَقَالَ النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْد ذَلِكَ: «أردنا أمرا وأراد الله أمرا وَالَّذِي أراد الله خيرًا»

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* II, 46:

والنشوز ههنا: معصية الزوج وَهُوَ الترفع عَلَيْه بالخلاف، قَالَ عَطَاء: هِيَ أن لَا تتعطر لَهُ، وتمنعه نفسها، وتتغير عما كَانَتْ تفعله من الطواعية.

3 H ve F: "( )".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 626:

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نُشُوزُهُنَّ عِصْيَانُهُنَّ. وَقَالَ عَطَاءٌ: نُشُوزُهَا أَنْ لَا تَتَعَطَّرَ، وَتَمْنَعُهُ مِنْ نفسه، وَتَتَغَيَّرُ عَنْ أَشْيَاءَ كَانَتْ تَتَصَنَّعُ لِلزَّوْجِ بِهَا. وَقَالَ أَبُو مَنْصُورٍ: نُشُوزُهَا كَرَاهِيَّتُهَا لِلزَّوْجِ. وَقِيلَ: امْتِنَاعُهَا مِنَ الْمَقَامِ مَعَهُ فِي بَيْتِهِ، وَإِقَامَتُهَا فِي مَكَانٍ لَا يُرِيدُ الْإِقَامَةَ فِيهِ. وَقِيلَ: مَنْعُهَا نَفْسَهَا مِنَ الِاسْتِمْتَاعِ بِهَا إِذَا طَلَبَهَا لِذَلِكَ. وَهَذِهِ الْأَقْوَالُ كُلُّهَا مُتَقَارِبَةٌ.

Böyle bir hâl karşısında {فَعِظُوهُنَّ} evvelâ, bunlara vaʿz u nasihat ediniz {وَاهْجُرُوهُنَّ فِى الْمَضَاجِعِ} sâniyen, yataklarda mehcûr bırakınız {وَاضْرِبُوهُنَّ} sâlisen, hafifçe ve şeyn-âver olmayacak bir surette biraz dövüveriniz.[1] Binâenʿaleyh [1352] {فَاِنْ اَطَعْنَكُمْ فَلَا تَبْغُوا عَلَيْهِنَّ سَبِيلًا} size itaat ederlerse artık taarruz için aleyhlerinde vesile aramayınız ve vâkiʿ olan kusurlarını olmamış gibi addediniz. ❁ Çünkü günahtan tevbe eden günahı olmayan gibidir:[2] التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ Her hâlde şunu muhakkak bilmeli ki {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيًّا كَبِيرًا} Allah teâlâ pek yüksek ve pek büyüktür. Binâenʿaleyh Allah'tan korkunuz da kadınlara karşı size vermiş olduğu kuvveti sû'-i istiʿmâl etmeyiniz, Allah'ın size karşı kudreti sizin kadınlara karşı kuvvetinizden çok yüksektir. Ve sizin Allah'a karşı günahlarınız kadınların size karşı günahlarından daha çok ve daha hadnâşinâsâne olduğu hâlde Allah sizin tevbelerinizi kabul ve seyyiâtınızı affederken size itaat eden zevcelerinizin vâkiʿ olan kusurlarını nasıl affetmezsiniz ve nasıl olur da onlara taarruz için vesile arar durursunuz? Diğer bir mâna ile: Allah zulümden ve haksızlıktan müteʿâlî bir sâhib-i kibriyâdır. Binâenʿaleyh O'nun ulüvv-i şân ve kibriyâsı karşısında zulümden, haksızlıktan, sadakatsizlikten, terbiyesizlikten, vazifelerinizi sû'-i istiʿmâl etmekten son derece sakınmalısınız.

Kadın itaat etmezse ne olacak? O zaman iş muhakemeye düşer. Binâenʿaleyh ey cemâʿat-i müslimîn, ve bilhassa ey hâkimler {وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا} zevc ile zevce arasında şikāk korkulacak bir mahzurdur. Şayet bunlar arasında bir şikāk vukūʿundan korkar[3], yani zevciyet bâkī olduğu

---

1 Burada kadın dövülür mü diye bir hâtıra vârid olabilir. Evet dövülmez, fakat bu ifadede kadın demek nâşize, âsiye karı demek olmadığı da unutulmamak lâzım gelir. Sırasına göre insanca olmak üzere birkaç tokat, hiss-i isyan ile sukūta doğru giden hırçın bir karıya kadınlık şeref ü terbiyesini bahşetmek için güzel bir ders olabilir. Şair Ziya Paşa merhum:

Nush ile yola gelmeyeni etmeli tekdîr
Tekdîr ile uslanmayanın hakkı kötektir

demiştir. Zamanımızda Kur'ân'ın işbu وَاضْرِبُوهُنَّ emrini sû'-i tefsir ederek dillerine dolamak isteyen bazı Avrupalılar görüyoruz. Fakat ne garip bir tesadüftür ki biz bu âyetin tefsîriyle meşgul olduğumuz sırada bir Fransız mahkemesinin kocası tarafından dövülmüş olan bir Fransız karısının ikāme ettiği davaya karşı "hırçınlık edip kocasını tehevvüre getiren bir kadının yediği dayaktan dolayı talâk davası ikāmesine hakkı olmadığına" hükmettiğini gazeteler ilan ediyordu*. *Hâmiş* [Müellifin notu].
* B: "ediyorlardı".

2 İbn Mâce, Zühd, 30.

3 B -"Şayet bunlar arasında bir şikāk vukūʿundan korkar".

hâlde aralarının açıldığını anlarsanız {فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ اَهْلِهٖ وَحَكَمًا مِنْ اَهْلِهَا} biri zevcin akrabasından, biri de zevcenin akrabasından olmak üzere iki hakem gönderiniz. ⊛ Zira akrabaları onların iç yüzlerini daha iyi bilirler ve salâhlarını daha ziyade arzu ederler. Maʿamâfîh akrabadan olmaları müstehab bulunduğu, yoksa ecânibden nasbları da [1353] câiz olabileceği beyan olunmuştur. Hakemi intihab hakkı evvelâ zevc ve zevceye aittir. Ve bunun her iki taraftan akrabalarının müşaveresiyle yapılması müstehab olacağı da مِنْ اَهْلِهٖ ve مِنْ اَهْلِهَا kayıdlarının işaretlerinden anlaşılıyor. O hâlde akrabaları bulunmadığı veya ecânibden olmaları kendilerine tensib edildiği surette şüphesiz câiz olmak lâzım gelir.

Bu hakemlerin derece-i salâhiyetleri ne olacaktır? Telif veya tefrik her ikisini de yapabilirler mi?[1] Bu noktada müctehidîn ihtilâf etmişlerdir. Bir kısmı tefrik de yapabilirler ve bir talâk-ı bâin olur demişler ki bu Hazret-i Ali'den mervîdir. Bir kısmı da bunlar telife me'murdur, tefrik edemezler demiş ki bu da Hasan'dan mervîdir ve İmâm-ı Aʿzam'ın kavlidir. Gerçi tefrik salâhiyeti tasrih edildiği, zevc de bunu kabul ve tefviz eylediği takdirde ihtilâf yoktur. Ancak zevc tefrîke salâhiyet vermediği takdirde[2] mahkeme[3] kendiliğinden hakemeynin salâhiyet-i mutlaka ile intihâbına[4] cebr edebilir mi, edemez mi? Hâsılı hakemeyn zevceynin vekilleri mesabesinde midir, yoksa mahkemenin hükme me'zun nâibleri makamında mıdırlar? Ve mahkemenin re'sen[5] tefrîke salâhiyeti var mıdır, yok mudur? İşte ihtilâf bu noktalardadır. Şüphe yok ki âyetin siyâkı telif üzerindedir. Tefrikten bahis münâsib görülmeyip meskûtün anh bırakılmış ve bunun için bir ictihad mevzûʿu olmuştur.

Bu iki hakem {اِنْ يُر۪يدَٓا اِصْلَاحًا} cidden hüsn-i niyetle ıslah murad ederler, aralarını düzeltmek isterlerse {يُوَفِّقِ اللّٰهُ بَيْنَهُمَا} Allah iki tarafın beynini

---

1 B: "yapabilecekler mi?".
2 B -"ihtilâf yoktur. Ancak zevc tefrîke salâhiyet vermediği takdirde".
3 H: "mahkemenin"; F: "mahkeme~~nin~~".
4 B -"intihabına".
5 B: "re'se".

tevfîk u te'lîf eder. Zevc ve zevcenin kalblerine meveddet ü mahabbet ilkā eyler, bunu nasıl yapar? {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٖيماً خَبٖيراً} Her hâlde Allah Alîm, Habîr'dir. Nasıl yapacağını bilir ve şüphe yok [1354] ki Alîm ve Habîr olan Allah'ın burada tefrik cihetini meskûtün anh bırakması da gayet mânidardır. Demek ki Allah'ın rızâsı şikakta değil, vifaktadır. Asıl matlub olan hüsn-i imtizacdır. ❁ Görülüyor ki bu ahkâm kadınların nüşûzu üzerinden yürümüştür. Acaba erkekler tarafından nüşuz olmaz mı, kadın herçibâdâbâd itaate mi mecburdur[1] gibi bir sual hatıra gelebilir. Evet, erkekler tarafından da nüşuz olabilir. İleride وَاِنِ امْرَاَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزاً اَوْ اِعْرَاضاً [en-Nisâ 4/128][2] âyetinde buna müteʿallik ahkâm gelecek, ayrılmak meselesi de orada zikrolunacaktır. Fakat burada mevzûʿ-i bahis olan erkeklerin kavvâmiyeti ve mûcebince bütün vazifelerinin îfâsı ve binâenʿaleyh erkek tarafından hiçbir kabahat bulunmadığı takdîri üzerine cereyan ettiğinden bu şerâit altında erkeğin nüşûzu tasavvuru esasen gayr-i vârid olduğu gibi, maksad-ı beyan dahi hayât-ı ailenin mücerred salâh ve terbiyesine müteʿallik bulunduğu cihetle burada kadınların nüşûzundan bi't-tebaʿ bahsedilmiş ve erkeklerin nüşûzu meselesi bilâhare müstakillen beyan olunmak için geri bırakılmıştır. Bu suretle hayât-ı ailenin salâhı temin edildikten[3] sonra aile terbiyesinde umûmî bir ilmihal olarak esas ittihaz edilmesi lâzım gelen ahlâk-ı haseneye geçilerek evvelemirde şu on vazife emrediliyor:

Ki {وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـٔاً وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً... اِلخ} birincisi, Allah'a ibadet ve ubûdiyet ve O'na hiçbir şey şerîk koşmayıp ihlas ile ibadet etmek; ikincisi anaya babaya ihsan ile muâmele etmek; üçüncüsü {وَبِذِى الْقُرْبٰى} akrabaya ihsan, dördüncüsü {وَالْيَتَامٰى} yetimlere ihsan, beşincisi {وَالْمَسَاكٖينِ} fukarâya ihsan, altıncısı {وَالْجَارِ ذِى الْقُرْبٰى} yakın komşuya ihsan ki hânesi yakın olur veya akrabadan bulunur. Yedincisi {وَالْجَارِ الْجُنُبِ} uzak komşuya ihsan ki ya hânesi [1355] uzak olur veya akrabadan

---

1 B -"kadın herçibâdâbâd itaate mi mecburdur".
2 "Ve eğer bir kadın kocasının serkeşliğinden veya yüz çevirmesinden endişe ediyorsa…"
3 B: "olunduktan".

olmaz veya gayrimüslim bulunur. ❁ Hadîs-i nebevîde vârid olmuştur ki "komşu üçtür. Birincisinin[1] üç hakkı vardır; hakk-ı civar, hakk-ı karâbet, hakk-ı İslâm. İkincisinin iki hakkı vardır; hakk-ı civar ve hakk-ı İslâm. Üçüncüsünün bir hakkı vardır; hakk-ı civâr ki bu ehl-i kitabdan ve müşrik[2] komşudur."[3] Sekizincisi, {وَالصَّاحِبِ بِالْجَنْبِ} yanındaki arkadaşa[4] ihsan, ki taʿallüm, tasarruf, sınaat, sefer gibi herhangi bir emr-i hasende[5] musâhabet eden arkadaş ve yoldaş demektir. Bu mefhum zevc ve zevceye dahi şâmil olur[6]. Dokuzuncusu {وَابْنِ السَّبِيلِ} yoldan gelen müsafire[7], yahut mutlaka dayfa ihsan. Onuncusu, {وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} köle ve cariye gibi[8] el altında bulunanlara ihsan. {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراً}

"**Muhtâl**" mütekebbir, "**fehûr**" övünen, tefâhur eden demektir ki Allah bunları sevmez, hele o bahil mütekebbirler[9] ki {اَلَّذِينَ يَبْخَلُونَ} hem kendileri bahillik ederler hem de nâsa buhl emrederler. ❁ Bazı Yahudîlerin Ensâra karşı "mallarınızı infak etmeyiniz, korkuyoruz ki fakir düşeceksiniz" diye nasihat etmeye kalkışmaları bu âyetin nüzûlüne sebep olmuştur.[10] {وَيَكْتُمُونَ مَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ} Bir de Allah'ın mahz-ı fazlından kendilerine vermiş olduğu malı ve ilmi ketm eylerler {وَ} hele o mürâî mütefâhirler ki {اَلَّذِينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ رِئَٓاءَ النَّاسِ... الخ}

---

1 M: "Birisinin".
2 M (ilk baskı): "ehli kitabdan müşrik"; H ve F: "ehl-i kitabdan müşrik olan".
3 Mâtürîdî, III, 173; Semerkandî, I, 301; Ebû Nuaym, *Hilye*, V, 207:
روي عن رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيهِ وَسَلَّمَ أنه قال: «الجِيرَانُ ثَلَاثَة: جَارٌ لَهُ حَقٌّ وَاحِد، وَجَار لَهُ حَقَّانِ، وَجَار لَهُ ثَلَاثَةُ حُقُوقٍ: فَأما الذِي لَهُ حُقُوق ثَلَاثَة: حَق القَرَابَةِ، وَحَق الإسْلَام، وَحَق الجِوَارِ، وَالَّذِى لَهُ حَقَّانِ: حَق الإسْلَامِ، وحَق الجِوَارِ، وَالذِي لَهُ حَق وَاحِدْ هُوَ حَق الجِوَارِ خَاصَّةً».
4 H ve F: "refîke".
5 B: "hasenede".
6 H ve F: "olabilir"; B -"Bu mefhum zevc ve zevceye dahi şâmil olur".
7 H ve F: "müsafir".
8 M -"gibi".
9 B: "mütekebbirleri".
10 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 353:
عن ابن عباس قال: كان كَرْدَم بن زيد، حليفُ كعب بن الأشرف، وأسامة بن حبيب، ونافع بن أبي نافع، وبَحْريّ بن عمرو، وحُيَيّ بن أخطب، ورفاعة بن زيد بن التابوت، يأتون رجالا من الأنصار، -وكانوا يخالطونهم، ينتصحون لهم- من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فيقولون لهم: لا تنفقوا أموالكم، فإنا نخشى عليكم الفقر في ذهابها، ولا تسارعوا في النفقة، فإنكم لا تدرون ما يكون! فأنزل الله فيهم: «الذين يبخلون ويأمرون الناس بالبخل ويكتمون ما آتاهم الله من فضله»، أي: من النبوة، التي فيها تصديق ما جاء به محمد صلى الله عليه وسلم «وأعتدنا للكافرين عذابًا مهينًا» إلى قوله:«وكان الله بهم عليمًا»

شَهِيد ❁ Burada {فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلٰى هٰٓؤُلَٓاءِ شَهِيداً} Hazret-i Îsâ hakkındaki وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً مَا دُمْتُ فِيهِمْ [el-Mâide 5/117][1] hitâbı gibi işhâd olunan şâhid mânasına geldiği ve her ümmetten şâhid de [1356] o ümmetin peygamberi olduğu müfessirîn tarafından beyan olunmuştur. Yani bilir misin her ümmetten bir şâhid getirdiğimiz, yâ Muhammed, seni de o şâhidler üzerine şâhid getirdiğimiz vakit o kıyamet günü o kâfirlerin hâli ne olacak? İşte cevabı: {يَوْمَئِذٍ يَوَدُّ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَعَصَوُا الرَّسُولَ} O[2] küfredip Peygamber'e isyan eden kâfirler o gün {لَوْ تُسَوّٰى بِهِمُ الْاَرْضُ} keşke yere geçmişler, üzerleri düzlenmiş, kendilerinden hiçbir eser kalmamış olsa idi diye arzu edecekler {وَلَا يَكْتُمُونَ اللّٰهَ حَدٖيثاً} ve Allah'a hiçbir sözü ketm edemeyecekler. ❁ Çünkü Sûre-i Yâsin'de geleceği üzere ağızları mühürlenecek, elleri ayakları söyleyecektir. İbn Mesud hazretlerinden şöyle rivayet olunmuştur ki: "Bir gün Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem 'bana bir Kur'an oku' diye emretti, ben de 'yâ Resûlallah, bana Kur'an'ı tâlim eden sensin' dedim, 'başkasından dinlemeyi severim' buyurdu, binâenʿaleyh Sûre-i Nisâ'dan başladım, vaktâ ki işbu فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا âyetine geldim, Resûlullah ağladı, ben de kıraati kestim" demiştir.[3]

Bu noktada tahâret-i bâtına ve zâhire ile اعْبُدُوا اللّٰهَ emrine bir inkişaf verilmek ve imandan sonra ibadetin akdemi namaz ve namazın ilk şartı da necasetten ve hadesten taharet olduğu ve tahâret-i kübrâ olan guslün de nikâh ve aile ahkâmı ile alâkası[4] pek ziyade bulunduğu, bunların icrâsı ise evvelemirde muhâfaza-i akl ü şuur ile olacağı tefhim kılınmak üzere buyuruluyor ki:

---

1 "…ve içlerinde bulunduğum müddetçe üzerlerinde şâhid idim…"

2 H ve F -"O".

3 Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân, 4/9; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 247:
عَنْ عَبْدِ اللهِ، -قَالَ يَحْيَى: بَعْضُ الحَدِيثِ، عَنْ عَمْرِو بْنِ مُرَّةَ- قَالَ: قَالَ لِي النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اقْرَأْ عَلَيَّ» قُلْتُ: آقْرَأُ عَلَيْكَ وَعَلَيْكَ أُنْزِلَ؟ قَالَ: «فَإِنِّي أُحِبُّ أَنْ أَسْمَعَهُ مِنْ غَيْرِي» فَقَرَأْتُ عَلَيْهِ سُورَةَ النِّسَاءِ، حَتَّى بَلَغْتُ: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلاَءِ شَهِيدًا» قَالَ: «أَمْسِكْ» فَإِذَا عَيْنَاهُ تَذْرِفَانِ.

4 B -"alâkası".

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى حَتّٰى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ وَلَا جُنُباً اِلَّا عَابِر۪ي سَب۪يلٍ حَتّٰى تَغْتَسِلُواۜ وَاِنْ كُنْتُمْ مَرْضٰٓى اَوْ عَلٰى سَفَرٍ اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَٓائِطِ اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً فَتَيَمَّمُوا صَع۪يداً طَيِّباً فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْد۪يكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُوراً ﴿٤٣﴾

[1357] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o[1] bütün iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın, söylediğinizi bilinceye kadar; cünüb iken de -yoldan geçmeniz başka- guslünüzü edinceye kadar, ve eğer hasta olur veya seferde bulunursanız veya biriniz hâcet yerinden gelir veya kadınlara dokunursanız da suya güç yetiremezseniz o zaman temiz bir toprağa teyemmüm edin: Niyetle yüzünüze ve ellerinize mesh eyleyin, cidden Allah affı çok bir gafûr bulunuyor (43).[2]

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü Abdurrahman b. Avf hazretlerinin ziyafeti hâdisesi olduğu mervîdir[3] ki tafsîli Sûre-i Bakara'da يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ [2/219] âyetinde geçmiştir (*bak*).

Sarhoşluğun cünüplük ile ve ondan sakınmanın da tahâret ve gusül ile müterâfık olarak mevzûʿ-i bahis edilmesi ve bu hâlde mü'minin namaza yaklaşmaktan menʿi, müskirâtın hurmetini ve pisliğini anlatmak için ne kadar beliğdir. Bu mâna Sûre-i Mâide'de رِجْسٌ ... فَاجْتَنِبُوهُ [5/90] diye tasrih olunacaktır.

---

1 B -"o".

2 H: "Ey o bütün iman edenler! Sarhoş iken namaza yaklaşmayın, söylediğinizi bilinceye kadar; cünüb iken de -yoldan geçmeniz başka- gusül edinceye kadar, ve eğer hasta veya seferde bulunursanız veya biriniz hâcet yerinden gelir veya kadınlara dokunursanız suya güç yetiremezseniz o zaman temiz bir toprağa teyemmüm edin: Niyetle yüzünüze ve ellerinize mesh eyleyin, cidden Allah affi çok bir gafûr bulunuyor (43)".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 376:

عن عبد الله بن حبيب: أن عبد الرحمن بن عوف صنعَ طعامًا وشرابًا، فدعا نفرًا من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، فأكلوا وشربوا حتى ثَمِلوا، فقدّموا عليًّا يصلي بهم المغرب، فقرأ: «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُون أَعْبُد مَا تَعْبُدُون، وَأَنْتُمْ عَابِدُونَ مَا أَعْبُدُ وَأَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ لَكُمْ دِينكُمْ وَلِيَ دِين»، فأنزل الله تبارك وتعالى هذه الآية: «لا تقربوا الصلاة وأنتم سكارى حتى تعلموا ما تقولون»

{لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ} Burada bazı müfessirîn "salât"tan murad mescid ve musallâdır, bununla sarhoşlar mescidlere duhulden menʿ edilmişlerdir demiş [1358] ise de bu mânayı anlamak için salâtı maʿnâ-yı aslîsinden çıkarmaya lüzum yoktur. Bu nehiy, söylediğini bilmeyen sarhoşun namazı sahih olmadığına ve binâenʿaleyh sekrin hurmetine delâlet ettiği gibi, sarhoşun ve cünübün[1] mescide duhulden veya tekarrübden menʿine de bi'l-işâre delâlet edebilir. Binâenʿaleyh sarhoşun ve cünübün[2] mescide girmeleri ve hatta yakınında bulunmaları câiz değildir.

{وَلَا جُنُبًا اِلَّا عَابِرِى سَبِيلٍ حَتّٰى تَغْتَسِلُوا} Yolda gitmek hâli müstesnâ olarak cünüb iken de iğtisal edinceye kadar namaza yaklaşmayın ve binâenʿaleyh mescide de girmeyin.

"**Cünüb**"; Cenâbet olan, yani inzal vâkiʿ olmuş bulunandır ki, masdar gibi müfred veya cemʿe ıtlak olunur.

"**İğtisal**"; Gusletmek, yani baştan başa yıkanmaktır.

"**Âbirî sebîl**" Yolda gidenler, sefer hâlinde bulunanlar demektir. Bunların istisnâsı teyemmüm meselesinden dolayı olduğu şimdi anlaşılacaktır. Maʿamâfîh mefhum ale'l-ıtlâk yoldan mürûr hâline de[3] sâlihtir. Bu itibar ile de cünübün namaz kılınan mescidden değil, fakat yanındaki yoldan geçmesi câiz olduğuna bir işaret olur. Bu kayd-ı istisnâ cünüb ile iğtisal beyninde olduğu için sarhoşlara cihet-i taʿalluku yoktur. Demek ki söylediğini bilmez sarhoşların mescid civarından geçmelerine de mesağ yoktur. Çünkü esasen sarhoşluğa mesağ yoktur.

{اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَٓائِطِ} "**Gāit**"; engin, çukur yer demek olup halâya işarettir, bundan gelmek de hadesten, abdest bozmaktan kinayedir. {اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ} Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde elifsiz اَوْ لَمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ okunur. Bu "lems"den, evvelki "mülâmese"dendir. İkisi de kadınlara dokunmak demektir. Bunun da sûret-i mahsûsada bir dokunmak demek

---

1 M: "cünüüb".
2 M: "cünbüün".
3 B: "bile".

olan iltikā-i hıtâneyn mânasını ifade ettiğinde ittifak vardır ve gusül îcâb eder. Fakat bunda [1359] el veya sâire ile[1] mücerred tenin tene dokunması mânası da maksud mudur, değil midir? Burası muhtelefün fîhdir. Biz Hanefiyyece bu maksud değildir. Binâenʿaleyh kadının bir tarafına mücerred dokunuvermekle abdest bozulmaz. Lâkin Zâhiriyye ve Şâfiʿiyye bozulur, gusül değil fakat abdest almak lâzım gelir demişlerdir. Ancak Zâhiriyye "mülâmese" kelimesinin zâhirine bakarak dokunanın abdesti bozulur, dokunulanınki değil demişler. İmam Şâfiî ise ikisininki de bozulacağına kāil olmuştur. Hanefiyye tahfîfe, Şâfiʿiyye de teşdid ve ihtiyâta riayet etmişlerdir.

Hâsılı cünüb iken marîz olur veya seferde bulunursanız veya gerek sefer ve gerek hazarda abdest bozar veya kadınlara dokunur, gusül veya abdest îcâb eder {فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً} de bir su bulamazsanız -ki maraz karînesiyle bu[2] bulamamak hakikaten veya hükmen bulamamaktan eʿam olmuş oluyor- böyle su bulamadığınız takdirde {فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً} saʿîd-i tayyibe teyemmüm eyleyiniz de {فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْدِيكُمْ} yüzlerinize ve ellerinize mesh ediniz.

"**Teyemmüm**"; Lügaten kasd demektir, binâenʿaleyh niyetsiz teyemmüm olmaz, mahiyetinde dâhildir. "**Saʿîd**" de yeryüzü demektir ki taşa toprağa şâmildir. Binâenʿaleyh eline hiç toprak bulaşmasa bile bir taş ile teyemmüm câiz olur. Lâkin İmam Şâfiî birazcık olsun toprak bulaşmalı demiştir. "**Tayyib**" de tertemiz demektir. Binâenʿaleyh mülevves veya şüpheli olmamalıdır. Demek[3] olur ki İslâm'da maddî ve manevî taharet meselesinin o kadar ehemmiyeti vardır ki su bulunamadığı[4] zaman hiç olmazsa gusül veya abdest yerine taharete niyet ve kalbini [1360] temizliğe rabt edip maddî cihetinden de tertemiz bir saʿîdi abdest aʿzâsının nısfı demek olan yüzüne ve dirseklerine kadar ellerine dokundurmalıdır. Yani ellerini bir kere saʿîde vurup yüzünü[5] mesh etmeli, bir kere de vurup dirseklerine kadar ellerini

1 B -"sâire ile".
2 H -"bu".
3 B +"ki".
4 M ve B: "bulamadığı".
5 M ve B -"yüzünü".

mesh etmelidir. İhtimal ki imanı olmayanlar "bundan ne çıkar?" derler. Fakat aklın bundan lâekal alacağı ders şudur ki insan hem zâhiren ve hem de bâtınen temizliği bırakmamalıdır. Tahâret-i kalbiye asıldır. Kalbi pis olan ne yapsa temizlenemez[1] ve lâkin yalnız kalb temizliği de kâfi gelmez, maddeten zâhirini de temizlemelidir. Su bulunmayınca[2] zarûrette teyemmüm esasen bir tahâret-i kalbiye işi olmakla beraber şart-ı maddî ve şekl-i zâhirînin de مَا لَا يُدْرَكُ كُلُّهُ لَا يُتْرَكُ كُلُّهُ medlûlü üzere en güzel bir muhafazasıdır. {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا غَفُوراً}dır. Bunun için teyemmüme de ruhsat verir. Fakat sarhoşluğa ve cenâbet durmaya müsaade etmez.

Burada bahis muhâfaza-i akl ü şuura ve tahâret-i maddiye ve mâneviyeye müntehî olmakla bilhassa terbiye-i akliye ve fikriyeye revnak ve ahlâk u diyânete metanet verilmek ve bu suretle aile terbiyesinden terbiye-i umûmiyeye ve salâh-ı küllîye doğru gidilmek, mübareze ve mücahedeye girişmek için ve dost ve düşman, mü'min ve kâfir, hak ve bâtıl, salâh ve fesad temyîz ü mukayese olunmak üzere sarhoş vaziyetinde bulunan erbâb-ı dalâl ve udvânın ahvâline nazar-ı dikkati celb ile buyuruluyor ki:

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ اُوتُوا نَصِيباً مِنَ الْكِتَابِ يَشْتَرُونَ الضَّلَالَةَ وَيُرِيدُونَ اَنْ تَضِلُّوا السَّبِيلَۜ ﴿٤٤﴾ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِاَعْدَٓائِكُمْۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَلِياًّۘ وَكَفٰى بِاللّٰهِ نَصِيراً ﴿٤٥﴾ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ وَيَقُولُونَ سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ وَرَاعِنَا لَياًّ بِاَلْسِنَتِهِمْ وَطَعْناً فِى الدِّينِۜ وَلَوْ اَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا وَاسْمَعْ وَانْظُرْنَا لَكَانَ خَيْراً لَهُمْ وَاَقْوَمَۙ وَلٰكِنْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ اِلَّا قَلِيلاً ﴿٤٦﴾

[1361] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şu kendilerine kitabdan bir nasip verilmiş olanlara? Kendileri sapkınlığı satın alıyorlar da istiyorlar ki siz de yolu sapıtasınız (44). Düşmanlarınızı Allah daha çok biliyor, velî de Allah yeter, nasîr de Allah yeter (45). O Yahudî olanlardan ki kelimeleri mevziʿle-

1 M: "temizlenmez".
2 M ve B: "bulamayınca".

rinden tahrif ediyorlar, ve dillerini eğerek, dine dokunarak "dinledik isyan ettik", "dinle dinlenilmeyesi"[1]*, رَاعِنَا diyorlar. Böyle diyeceklerine "işittik itaat ettik", "dinle ve bizi gözet" deselerdi elbette haklarında daha hayırlı ve daha dürüst olurdu. Ve lâkin küfürleri yüzünden Allah kendilerini lânetlemiştir. Onun için imana gelmezler, meğer ki pek az (46).*[2]

[1362] {مِنَ الَّذِينَ هَادُوا} kendilerine nazar-ı dikkat celb olunan الَّذِينَ أُوتُوا نَصِيبًا مِنَ الْكِتَابِ'ı beyandır. Yani burada mevzûʿ-i bahis olan Yahudîlerdendir. Bunlar {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ} kelimeleri yerlerinden tahrif ederler, sözü eğerler bükerler. ❁ Keyfiyet-i tahrif hakkında üç suret nakl olunmuştur:

1. Bir lafzı diğer lafza tebdil ederler. Meselâ Tevrat'ta evsâf-ı nebeviyeye müteʿallik olan "rebʿa" kelimesini "âdem-i tavîl"[3] tâbirine, kezâlik "recm" kelimesini "had" tâbirine tebdil etmeleri gibi ki kitâbette tahriftir. Buna karşı "her tarafta meşhur olan bir kitab böyle nasıl tahrif olunabilir? Buna imkân var mıdır?" denemez, zira bu gibi tahrîfât en ziyade bir lisandan diğer lisâna nakl ü terceme sırasında vâkiʿ olur. Bunun için terceme işi hem bir iktidar, hem bir istikāmet işidir. Bundan başka yazanların pek az ve iyi hâfızların mefkud veya nâdir olduğu zamanlarda bunun istinsahlar esnasında yapılması da mümkin olur. Daha sonra bu gibi tahrîfât, asla vâkıf olanları iğfal etmemekle beraber diğerlerini kolaylıkla iğfal edebilir.

2. İlkā-i şübhe ve te'vîlât-ı fâside ile bir lafzı öteye beriye çekerek mânasını haktan bâtıla çevirmektir ki bu da tefsîr ü îzahta yapılan bir tahrîf-i mânevîdir. Fahreddin Râzî "nitekim zamanımızdaki ehl-i bidʿat da

---

1 M: "dinlenilmesi"; B: "dinlenmeyesi".

2 H: "Bakmaz mısın şu kendilerine kitabdan bir nasip verilmiş olanlara? Sapkınlığı satın alıyorlar da istiyorlar ki siz de yolu sapıtasınız (44). Allah düşmanlarınızı daha çok biliyor, velî de Allah yeter, nasîr de Allah yeter (45). Yahudî olanlardan ki kelimeleri mevziʿlerinden tahrif ediyorlar, ve dillerini eğerek ve dine dokunarak 'dinledik isyan ettik', 'dinle dinlenilmeyesi', رَاعِنَا diyorlar. Böyle diyeceklerine 'işittik itaat ettik', 'dinle ve bizi gözet' deselerdi elbette haklarında daha hayırlı ve daha dürüst olurdu. Ve lâkin küfürleri yüzünden Allah kendilerini lânetlemiştir de imana gelmezler, meğer ki pek az (45)".

3 B: "ʿadem-i te'vîl".

fikirlerine muhalif olan âyetlerde böyle yapıyorlar" demiş ve "tahrîf"in tefsîrinde bu ikinci vechin asıl olduğunu da kayd etmiştir.

3. Yalnız kitab değil, bir söz söyledikleri zaman duydukları ve kalblerinde bildikleri gibi dosdoğru söylemeyip tahrif ederek söylemeleridir. Nitekim[1] Yahudîler huzûr-ı Peygamberî'ye gelirler, bazı şeyler sorarlar, yanından çıktıkları zaman Peygamber'in kelâmını tahrif [1363] ederek neşre çalışırlardı.[2] İşte Kur'an bunların sûret-i tahriflerini şu misâllerle anlatıyor:

Tahrif ederler {وَيَقُولُونَ} ve derler ki {سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا} bu bir {وَاسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ} bu iki {وَرَاعِنَا} bu da üç. Yani Peygamber'e karşı evvelâ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا diyecek yerde سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا derler, hep zıddına giderler. Sâniyen "اسْمَعْ: dinle" diyecek yerde غَيْرَ مُسْمَعٍ diye bir de cinas ilâve ederler ki bu kelime bir taraftan medh ü ta'zîme, bir taraftan ihânet ü şetme delâlet eder. Zira غَيْرَ مُسْمَعٍ ismâʿ edilmiş olmayarak demek olduğundan, bir cihetten[3] "lutfen ve tenezzülen dinle, çünkü sana karşı söz söylemek ve zorla dinletmek haddimiz değildir" mânasına bir tâzim olabileceği gibi, diğer cihetten birkaç vechile de tahkir ifade eder. Evvelâ "dinle a söz dinlemez", sâniyen "dinle a dinlenmeyesice", sâlisen "dinle a iyi haber işitmeyesice" mânalarına da gelebilir ki bunlar hep şetm ü tahkirdir. Râbiʿan "dinle, fakat benden işitmiş olmayarak dinle" demek de olabilir ki bu da bir tevdîʿ-i sır gibi olmakla beraber yalancılık teklîfini tazammun eden bir nifâkı da tazammun eder. رَاعِنَا Kelimesi de böyle zü'l-vecheyndir. Sûre-i Bakara'da يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَقُولُوا رَاعِنَا [2/104] âyetinde geçmiş idi (*bak*).

---

1 B -"Nitekim".

2 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, X, 93:
فِي كَيْفِيَّةِ التَّحْرِيفِ وُجُوهٌ: أَحَدُهَا: أَنَّهُمْ كَانُوا يُبَدِّلُونَ اللَّفْظَ بِلَفْظٍ آخَرَ مِثْلَ تَحْرِيفِهِمُ اسْمَ «رَبْعَةٍ» عَنْ مَوْضِعِهِ فِي التَّوْرَاةِ بِوَضْعِهِمْ «آدَمُ طَوِيلٌ» مَكَانَهُ، وَنَحْوَ تَحْرِيفِهِمُ «الرَّجْمَ» بِوَضْعِهِمُ «الْحَدَّ» بَدَلَهُ وَنَظِيرُهُ قَوْلُهُ تَعَالَى: فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ يَكْتُبُونَ الْكِتَابَ بِأَيْدِيهِمْ ثُمَّ يَقُولُونَ هَذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ (الْبَقَرَةِ ٢/٧٩) فَإِنْ قِيلَ: كَيْفَ يُمْكِنُ هَذَا فِي الْكِتَابِ الَّذِي بَلَغَتْ آحَادُ حُرُوفِهِ وَكَلِمَاتِهِ مَبْلَغَ التَّوَاتُرِ الْمَشْهُورِ فِي الشَّرْقِ وَالْغَرْبِ؟ قُلْنَا لَعَلَّهُ يُقَالُ: الْقَوْمُ كَانُوا قَلِيلِينَ، وَالْعُلَمَاءُ بِالْكِتَابِ كَانُوا فِي غَايَةِ الْقِلَّةِ فَقَدَرُوا عَلَى هَذَا التَّحْرِيفِ، وَالثَّانِي: أَنَّ الْمُرَادَ بِالتَّحْرِيفِ: إِلْقَاءُ الشُّبَهِ الْبَاطِلَةِ، وَالتَّأْوِيلَاتِ الْفَاسِدَةِ، وَصَرْفُ اللَّفْظِ عَنْ مَعْنَاهُ الْحَقِّ إِلَى مَعْنًى بَاطِلٍ بِوُجُوهِ الْحِيَلِ اللَّفْظِيَّةِ، كَمَا يَفْعَلُهُ أَهْلُ الْبِدْعَةِ فِي زَمَانِنَا هَذَا بِالْآيَاتِ الْمُخَالِفَةِ لِمَذَاهِبِهِمْ، وَهَذَا هُوَ الْأَصَحُّ. الثَّالِثُ: أَنَّهُمْ كَانُوا يَدْخُلُونَ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيَسْأَلُونَهُ عَنْ أَمْرٍ فَيُخْبِرُهُمْ لِيَأْخُذُوا بِهِ، فَإِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِهِ حَرَّفُوا كَلَامَهُ.

3 B: "taraftan".

İşte bunlar böyle derler ve kelimeleri mevkiʿlerinden böyle tahrif ederler. Ve bunları söylerken {لَيًّا بِاَلْسِنَتِهِمْ} dillerini burarak, sarhoş gibi ağızlarını eğerek söylerler {وَطَعْنًا فِي الدِّينِ} hem de dîne taʿn etmek için söylerler. {وَلَوْ اَنَّهُمْ قَالُوا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا} Hâlbuki bunlar Peygamber'e سَمِعْنَا وَعَصَيْنَا diyeceklerine سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا {وَاسْمَعْ} ve اسْمَعْ غَيْرَ مُسْمَعٍ diyeceklerine yalnız اسْمَعْ {وَانْظُرْنَا} ve رَاعِنَا diyeceklerine [1364] انْظُرْنَا demiş olsalardı {لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} kendileri için elbette hayırlı olurdu {وَلٰكِنْ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ اِلَّا قَلِيلًا} ve lâkin küfürlerinden dolayı Allah bunları lânetledi, onun için bunlar iman etmezler, etseler de pek az ederler. Ya pek az bir şeye iman ederler veya fâidesi olmayacak az bir zaman, meselâ hâlet-i nezʿde iman ederler. Veya içlerinde iman edenleri pek az bulunur. Fakat bulunur.

Bu münasebetle bunlara[1] ve hatta bütün ehl-i kitâba bir nasihat ve davet olmak üzere şöyle bir telvîn-i hitâb yapılıyor:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اٰمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلٰٓى اَدْبَارِهَٓا اَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّٓا اَصْحَابَ السَّبْتِؕ وَكَانَ اَمْرُ اللّٰهِ مَفْعُولًا ﴿٤٧﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُۚ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدِ افْتَرٰٓى اِثْمًا عَظِيمًا ﴿٤٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o kendilerine kitab verilenler! Gelin o beraberinizdekini tasdiklemek üzere indirdiğimiz bu kitâba iman edin Biz birtakım yüzleri silip de enselerine çevirmezden veya onları ashâb-ı sebti lânetlediğimiz gibi lânetlemezden evvel, yoksa [1365] Allah'ın emri fiile çıkarılagelmiştir (47). Doğrusu Allah kendine şirk koşulmasını mağfiret etmez, ondan berisini dilediğine mağfiret buyurur. Kim de Allah'a şirk koşarsa pek büyük bir cinayet iftira etmiş olduğunda şüphe yoktur (48).[2]

---

1 M: "bunlar".

2 H: "Ey o kendilerine kitab verilenler! Gelin birtakım yüzleri silip enselerine çevirmezden veya onları ashâb-ı sebti lânetlediğimiz gibi lânetlemezden evvel iman edin bu indirdiğimize, beraberinizdekinin yegâne tasdikleyicisi olmak üzere. Yoksa Allah'ın emri fiile çıkarılagelmiştir (47). Doğrusu Allah kendine şerîk koşulmayı mağfiret etmez, bundan mâʿadâsını dilediğine mağfiret buyurur. Her kim de Allah'a şirk koşarsa artık şüphe yok ki azîm bir cinayet iftira etmiştir (48)".

{مِنْ قَبْلِ اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلٰٓى اَدْبَارِهَا} Nice vücûhu, yani yüzleri veya yüze gelenleri tams edip terslerine çevirmeden {اَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّٓا اَصْحَابَ السَّبْتِ} yahut onları ashâb-ı sebti lânetlediğimiz gibi lânetlemeden evvel iman ediniz.

"**Tams**", طمس esasen bir şeyin âsârını mahv ve alâimini[1] izâle etmek mânasına olmakla burada yüzlerin kılığından çıkıp yüz denecek hâlleri kalmamak mânasını ifade eder. İbn Abbas deve tabanı, hayvan tırnağı gibi olmasıyla; Katâde ve Dahhâk فَطَمَسْنَا عَلَى اَعْيُنِهِمْ[2] medlûlü üzere gözlerin görmez olmasıyla, bazı müfessirîn de suretlerin maymun yüzü gibi çirkin ve perişan olmasıyla temsil ve îzah eylemişlerdir. Bu bir vaʿîd-i şedîddir ki hem dünyevî hem uhrevî felâketleri ihtar[3] eder. Maʿamâfîh dünyevî olması daha zâhirdir. Ashâb-ı sebt Sûre-i Bakara'da geçmiş idi.

{اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِه} Burada "şirk" mutlak olduğundan ale'l-ıtlâk küfür demek olduğu unutulmamalıdır. Bunun ehl-i kitâba iman teklîfi siyâkında vârid olmuş bulunması da bu babda bir karîne-i mahsûsa teşkil eder.

Bu âyetin nüzûlü üzerine Yahudîler "biz müşrik değiliz, Allah'ın havâssındanız" demişlerdi. Nitekim نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ [el-Mâide 5/18][4], لَنْ تَمَسَّنَا النَّارُ اِلَّٓا اَيَّامًا مَعْدُودَاتٍ [Âl-i İmrân 3/24][5] da diyorlardı. Bir de bazı Yahudîler bir gün çocuklarını alıp huzûr-ı risâlete gelmişler, "yâ Muhammed bunların günahı var mıdır?" demişler, "hayır" buyurulmuş. Bunun üzerine "işte biz de tıpkı bunlar gibiyiz, gece yaptığımız günahlar gündüz, [1366] gündüz yaptığımız günahlar gece keffâretlenir" diye nefislerini tezkiye etmişlerdi. Binâenʿaleyh bunlar hakkında şu âyetler nâzil oldu:[6]

---

1 B: "alâmeti".

2 Kur'ân-ı Kerîm'de buna yakın bir ibare ihtiva eden iki âyet vardır: لَطَمَسْنَا عَلٰٓى اَعْيُنِهِمْ [Yâsîn 36/66], فَطَمَسْنَٓا اَعْيُنَهُمْ [el-Kamer 54/37].

3 B: "ihtivâ".

4 "…Biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz…"

5 "…Sayılı günlerden başka bize asla ateş dokunmaz…"

6 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 78:

وقيل: ناس من اليهود جاءوا بأطفالهم إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقالوا: هل على هؤلاء ذنب قال لا قالوا: والله ما نحن إلا كهيئتهم ما عملنا بالنهار كفر عنا بالليل، وما عملنا بالليل كفر عنا بالنهار.

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذ۪ينَ يُزَكُّونَ اَنْفُسَهُمْۜ بَلِ اللّٰهُ يُزَكّ۪ي مَنْ يَشَٓاءُ وَلَا يُظْلَمُونَ فَت۪يلاً ﴿٤٩﴾ اُنْظُرْ كَيْفَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَۜ وَكَفٰى بِه۪ٓ اِثْماً مُب۪يناً ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Bakmaz mısın şu nefislerini tezkiye edip duranlara! Hayır, yalnız Allah dilediğini tezkiye eder (temize çıkarır) onlar da kıl kadar zulmedilmezler (49). Bak Allah'a karşı nasıl yalan uyduruyorlar, açık günah da bu yeter (50).[1]

Bir de rivayet olunuyor ki rüesâ-yı Yehûddan Huyey b. Ahtab ile Kaʿb b. Eşref maʿiyyetlerine Yehûddan yetmiş süvari alarak Mekke'ye gitmişler ve Kureyş ile bir ittifak ve muʿâhede akdederek Resûlullah ile olan ahidlerini nakz etmek istemişlerdi. Onlar da "siz ehl-i kitabsınız, Muhammed'e bizden daha yakınsınız. Binâenʿaleyh biz size emin olamayız, bizim mâbudlarımıza secde ediniz de mutmain olalım" diye bir teklif dermeyân etmişler, Yahudîler de derhâl kabul edip yapıvermişler, sonra Ebû Süfyan, Kaʿb'a hitâben "sen kitab okur âlim bir adamsın, biz ise ümmîyiz bilmeyiz. Binâenʿaleyh, bizim mi yoksa Muhammed'in mi hangimizin tuttuğumuz yol doğru?" diye sormuş, Kaʿb da "Muhammed ne diyor?" demiş[2], Ebû Süfyan[3] "yalnız Allah'a ibadeti emrediyor ve şirkten nehy ediyor" cevâbını vermiş, "sizin dininiz nedir?" deyince de "biz Beyt'in [1367] vâlileriyiz, hacılara su veririz, müsafirlere yemek yediririz, esirleri kurtarırız, şunu yaparız bunu yaparız" diye anlatmış; bunun üzerine Kaʿb "sizin yolunuz daha doğrudur" demiş ve putperestleri ehl-i imana tafdil ve tercih etmiş idi ki şu âyetler bunun hakkındadır:[4]

---

1 H: "Baksana şu kendilerini temize çıkaranlara! Doğrusu yalnız Allah'tır ki dilediğini temize çıkarır, bununla beraber kıl kadar zulüm de edilmezler (49). Bak Allah'a karşı nasıl yalan uyduruyorlar, açık günah da bu kadar olur (50)".

2 B: "diye sormuş".

3 B +"da".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 467-470. Krş. *et-Tefsîr min Süneni Saîd b. Mansûr*, dirâse ve thk. Saʿd b. Abdullah b. Abdülaziz Âlu Humeyd, Riyâd: Dâru's-Sumeyʿî, 1417/1997, IV, 1280-1281:

عن عكرمة: أن كعب بن الأشرف انطلق إلى المشركين من كفار قريش، فاستجاشهم على النبي صلى الله عليه وسلم، وأمرهم أن يغزوه، وقال: إنا معكم نقاتله. فقالوا: إنكم أهل كتاب، وهو صاحب كتاب، ولا نأمن أن يكون هذا مكرًا منكم! فإن أردت أن

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ اُوتُوا نَصٖيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذٖينَ كَفَرُوا هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اَهْدٰى مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا سَبٖيلًا ﴿٥١﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ لَعَنَهُمُ اللّٰهُؕ وَمَنْ يَلْعَنِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ نَصٖيرًاؕ ﴿٥٢﴾ اَمْ لَهُمْ نَصٖيبٌ مِنَ الْمُلْكِ فَاِذًا لَا يُؤْتُونَ النَّاسَ نَقٖيرًاۙ ﴿٥٣﴾ اَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلٰى مَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖۚ فَقَدْ اٰتَيْنَٓا اٰلَ اِبْرٰهٖيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَاٰتَيْنَاهُمْ مُلْكًا عَظٖيمًا ﴿٥٤﴾ فَمِنْهُمْ مَنْ اٰمَنَ بِهٖ وَمِنْهُمْ مَنْ صَدَّ عَنْهُؕ وَكَفٰى بِجَهَنَّمَ سَعٖيرًا ﴿٥٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Bakmaz mısın şu kendilerine okuyup yazmaktan biraz [1368] nasip verilmiş olanlara? Cibt ü tâğūta inanıyorlar da Allah'ı tanımayanlara "bunlar mü'minlerden yolca daha doğru" diyorlar (51). Onlar Allah'ın lânetlediği kimseler, her kimi de Allah lânetlerse artık onu bir kurtaracak bulamazsın (52). Yoksa onlara mülkten bir[1] hisse mi var? Öyle olsa nâsa bir çekirdek bile vermezler (53). Yoksa o nâsa Allah'ın fazlından verdiği nimeti çekemiyorlar da hased mi ediyorlar? Evet, Biz Âl-i İbrâhim'e kitab ve hikmet verdik hem de azîm bir mülk verdik (54). Onun için onlardan kimi ona iman etmekte, kimi de ondan men' eylemekte, ona da cehennem alevi elvermektedir (55).[2]

نخرج معك، فاسجد لهذين الصنمين وآمن بهما. ففعل. ثم قالوا: نحن أهدى أم محمد؟ فنحن ننحر الكوماء، ونسقي اللبن على الماء، ونصل الرحم، ونقري الضيف، ونطوف بهذا البيت، ومحمد قطع رحمه، وخرج من بلده؟ قال: بل أنتم خير وأهدى! فنزلت فيه: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبًا من الكتاب يؤمنون بالجبت والطاغوت ويقولون للذين كفروا هؤلاء أهدى من الذين آمنوا سبيلا»

عن ابن عباس قال: كان الذين حَزَّبوا الأحزاب من قريش وغطفان وبني قريظة: حيي بن أخطب، وسلام بن أبي الحقيق أبو رافع، والربيع بن الربيع بن أبي الحقيق، وأبو عمار، ووَحْوَح بن عامر، وهوذة بن قيس -فأما وحوح وأبو عمار وهوذة، فمن بني وائل، وكان سائرهم من بني النضير- فلما قدموا على قريش قالوا: هؤلاء أحبار يهود وأهل العلم بالكتب الأوَل، فاسألوهم: أدينكم خير أم دين محمد؟ فسألوهم، فقالوا: بل دينكم خير من دينه، وأنتم أهدى منه وممن اتبعه! فأنزل الله فيهم: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبًا من الكتاب يؤمنون بالجبت والطاغوت» إلى قوله: «وآتيناهم ملكًا عظيمًا»

1 B +"bir".

2 H: "Baksana şu kendilerine okuyup yazmaktan biraz nasip verilmiş olanlara? Cibt ü tâğūta inanıyorlar da Allah'ı tanımayanlar için 'bunlar mü'minlerden daha doğru yolca' diyorlar (51). Bunlar Allah'ın lânetlediği kimseler, her kimi de Allah lânetlerse artık onu bir kurtaracak bulamazsın (52). Ya onların mülkten bir hissesi mi var? O takdirde insanlara bir çekirdek bile vermezlerdi (53). Yoksa o insanlara Allah'ın fazlından verdiği nimeti çekemiyorlar da hased mi ediyorlar? Fi'l-vâki' Biz Âl-i İbrâhim'e kitab ve hikmet verdik, verdik de onlara bir mülk-i azîm (54). İçlerinden kimi iman etti ona, kimi men'e kalktı, yetti buna da çılgın cehennem (55)".

{بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ} "**Tâgūt**" kelimesinin mânası Sûre-i Bakara'da لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّ۪ينِ [2/256] âyetinde geçmiş idi. "Cibt" ise put demektir. Kâhine de ıtlak edildiği naklediliyor. Bu suretle bu iki kelime Allah'tan başka ilâh ittihaz edilen zîrûh ve gayr-i zîrûh mâbudların tam isimleridir. Yekdiğeri makamına da kullanılabilirler[3]. Ekser ehl-i lügat "cibt" kelimesinin lügatta tasarrufu olmadığı fikrinde bulunmuşlardır. Fakat bunun aslı "cibs" olduğu naklolunuyor ki "cibs" habis ve alçak demektir.

اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِه۪ [en-Nisâ 4/48] Hükmünün îzâhı için ehl-i kitâbın[2] bir kısmı hakkındaki va'îdden sonra ale'l-umûm kâfirlere ait olmak üzere de buyuruluyor ki:

اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِنَا سَوْفَ نُصْل۪يهِمْ نَاراًۜ كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَز۪يزاً حَك۪يماً ﴿٥٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Şüphesiz âyetlerimizi tanımayan kâfirler, muhakkak ki Biz [1369] onları yarın bir ateşe yaslayacağız, derileri piştikçe azâbı duysunlar diye kendilerine tebdîlen başka deriler vereceğiz; çünkü Allah izzetine nihâyet olmayan bir hakîm bulunuyor (56).[3]

Bunlar böyle fakat:

وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَداًۜ لَهُمْ ف۪يهَٓا اَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌۘ وَنُدْخِلُهُمْ ظِلّاً ظَل۪يلاً ﴿٥٧﴾

Meâl-i Şerîfi

İman edip sâlih sâlih işler yapan mü'minlere gelince bunları altından ırmaklar akar cennetlere koyacağız, içlerinde ebedî kalmak üzere onlar.

3 H: "kullanılabilir".
2 B: "kitabdan".
3 H: "Her hâlde âyâtımızı tanımayan kimseleri Biz öyle bir ateşe yaslayacağız ki derileri piştikçe kendilerine tecdîden başka deriler vereceğiz, duysunlar diye azâbı. Çünkü Allah izzetine nihâyet olmayan bir hakîm bulunuyor (56)".

Kendilerine orada temiz, gayet temiz zevceler var. Hem[1] *onları sâyebân edecek bir sâyeye koyacağız (57).*[2]

{ظِلًّا ظَلِيلًا} Gölgeli gölge, koyu gölge, sâye-i hümâvâye ki niʿmet-i tâmme-i dâimeye işarettir. Zira erbâb-ı refah sûret-i umûmiyede dilnişîn gölgelerde yaşarlar. Nitekim lisânımızda da "sâyedâr olmak", "sâyebân olmak", "sâyesinde yaşamak", "sâyesinde yaşatmak" tâbirleri niʿmet ü saʿâdet mefhumlarındandır.

Bu hikmete mebnîdir ki:

اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰٓى اَهْلِهَاۙ وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِۜ اِنَّ اللّٰهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهٖۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ سَم۪يعًا بَص۪يرًا ﴿٥٨﴾

[1370] **Meâl-i Şerîfi**

Haberiniz olsun ki Allah size şunları emrediyor: Emanetleri ehline veresiniz[3] *ve insanlar arasında hükmettiğiniz vakit adaletle hükmedesiniz*[4]*. Hakikat Allah size ne güzel vaaz veriyor, şüphesiz ki Allah Semîʿ, Basîr bulunuyor (58).*[5]

{اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ} Allah size şunları muhakkak emrediyor: {اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰٓى اَهْلِهَا} Biri, emanetleri ehline vermeniz {وَاِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ اَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ} biri de insanlar arasında hükm ü hükûmet ettiğiniz vakit adaletle hükmetmeniz[6].

"**Emanet**": Esasen insanın emin ve mutemed olması, yani kendine maddî veya mânevî herhangi bir şeyin itmiʿnân-ı kalb ile korkusuz bir

1 F: "Ve".
2 H: "İman edip de sâlih sâlih işler yapanlara gelince bunları altından ırmaklar akar cennetlere koyacağız, içlerinde ebediyyen kalmak üzere onlar. Ve kendilerine orada gayet pâkize eşler, medîd bir sâyeye koyup da onları sâyebân edeceğiz (57)".
3 B: "veriniz".
4 B: "hükmediniz".
5 H: "Allah sizlere her hâlde emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emrediyor. Allah size cidden ne güzel öğüt veriyor, her hâlde Allah Semîʿ, Basîr bulunuyor (58)".
6 B: "hükmediniz".

surette teslim olunabilir ve arzu edildiği zaman sâlimen alınabilir bir hâlde bulunması mânasına masdar ve hâsıl-ı masdar[1] olduğu gibi, insanın bu haysiyet-i emânetine gerek Allah ve gerek kullar tarafından herhangi bir suretle bırakılmış olan şeye de masdar bi-maʿnâ mefʿûl olarak isim olmuştur ki, burada "emânât"[2] bu mânayadır. Ve bunların sâhiplerine edâsıyla insanlığın bir emânet-i ilâhiye olan haysiyet ü [1371] namus emanetinin muhafazası emredilmiştir. اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ [el-Ahzâb 33/72][3] âyet-i celîlesi mûcebince insan Allah teâlâ'nın emanetini hâmil bir emîni, bir nâibi olmayı deruhde eden yegâne mahluktur ki bu sayede mahlûkāt-ı sâire üzerinde icrâ-yı hükm ü tasarrufa kudretyâb olabilir. Bu sayededir ki insanlar da yekdiğerine emîn olarak birbirlerine mütekābilen ve müteselsilen birçok hukūk ve emânât tevdîʿ ederler. İşte insanlar gerek Allah'a ve gerek kullara karşı bu haysiyet-i emanetlerini ne kadar hüsn-i muhafaza ederler ve emânâtı[4] ne derece yerli yerine koyabilirlerse[5] o nisbette kıymet ü salâhlarını artırmış bulunurlar[6] ve bu suretle zıll-i zalîl-i ilâhîye dâhil ve halk beyninde zâhiren ve bâtınen nâfiz bir hâkimiyet şerefine nâil olurlar. يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى [Sâd 38/26][7] buyurulmuştur. Mahz-ı emanet haddizâtında hiçbir şeyle kābil-i telâfi değildir. Emânâtın[8] yegâne bir damânı varsa o da hıyanet veya şübhe-i hıyanet ile emanet haysiyet-i âliyesinin inkisar veya sukūtu ve emniyet ü niyâbetin damân-ı udvâna tehavvülüdür. Bunun için emniyeti sû'-i istiʿmâl edenler Allah'a ve kullarına karşı gāsıblar, eşkıyâlar gibi nazardan sukūt ederler ve zâhiren olmasa bile

1 B -"ve hâsıl-ı masdar".
2 B: "emanet".
3 "Evet, biz o emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yüklendi…"
4 B: "emaneti".
5 B: "koyabilirler".
6 B -"o nisbette kıymet ü salâhlarını artırmış bulunurlar".
7 "Yâ Dâvûd! Muhakkak ki biz seni arzda bir halife kıldık, imdi nâs arasında hak ile hükmet de (keyfe) hevâya tâbi olma…"
8 B: "emanetin".

bâtınen kalblerde damân-ı udvâna mahkum bulunurlar. Emanet ile hâkimiyetin bu alâka-i mühimmesine mebnî bu âyette edâ-yı emânât[1] ile hükm-i adalet müterâfık[2] olarak emredilmiş ve emr-i emanet emr-i hükme takdim olunmuştur. Binâenʿaleyh insanın Rabbine ve kendine ve halka karşı olmak üzere üç nevi muʿâmele-i emaneti vardır. Evvelâ Rabbine karşı emanete riâyeti ahkâm ve kavânîn-i ilâhiyenin tatbîkātına, yani vazife meselesine taʿalluk eder ki[3] bütün vezâif-i aʿzâya şâmildir. İbn Mesʿud hazretleri demiştir ki: "Emanet her şeyde lâzımdır; abdestte, cenabette, salâtta, zekâtta, savmda ilh." İbn Ömer hazretleri de demiştir ki: "Allah insanın uzv-ı tenâsülünü halk etti ve buyurdu ki: 'Bu bir emanettir, nezdinde sakladım, [1372] binâenʿaleyh bunu muhafaza et, ancak hakkıyla istiʿmâli müstesnâ."[4] İşte bütün aʿzânın da böyle birer emanet olan vazifeleri vardır. Kendine karşı emaneti din ü dünyasında kendine en nâfiʿ ve aslah olanı ihtiyar ve intihab etmesi, gazab u şehvet veya cehalet ile sonunda muzır olan şeylere düşmemesidir. Halka karşı emâneti hukuklarını gözetmek, alışverişte aldatmamak, ziyankâr olmamaktır ki ümerânın raʿiyyeye adaleti, ulemânın avâmı taʿassubât-ı bâtılaya sevk etmeyip dünya ve âhiret nâfiʿ olan aʿmâle ve iʿtikādât-ı sahîhaya sevki, avâmın da onlara karşı hıyanetten ictinâbı, kezâlik zevcin zevceye, zevcenin zevce karşı sadakatle ırzlarını ve çocuklarının neseblerini muhafaza etmeleri ve evlâdın terbiyesine dikkatleri bu cümlede dâhildir. Bu suretle الْاَمَانَاتِ gerek hukūk-ı ilâhiye ve gerek hukūk-ı ibâda, taʿbîr-i âharla gerek hukūk-ı umûmiye ve gerek hukūk-ı husûsiyeden insanların zimmet-i emanete taʿalluk eden fiilî veya kavlî veya iʿtikādî, maddî veya mânevî, mâlî ve gayr-i mâlî hukūkun kâffesine şâmil olduğu gibi يَأْمُرُكُمْ

---

1 B: "emanet".
2 B: "müteferrik".
3 H ve F: "ederken".
4 Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 109:
قَالَ ابْنُ مَسْعُودٍ: الْأَمَانَةُ فِي كُلِّ شَيْءٍ لَازِمَةٌ، فِي الْوُضُوءِ وَالْجَنَابَةِ وَالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ. وَقَالَ ابْنُ عُمَرَ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا: إِنَّهُ تَعَالَى خَلَقَ فَرْجَ الْإِنْسَانِ وَقَالَ هَذَا أَمَانَةٌ خَبَّأْتُهَا عِنْدَكَ فَاحْفَظْهَا إِلَّا بِحَقِّهَا.

hitâbının hükmü de bütün mükellefîne âmdır[1]. Hukūk-ı husûsiyeye taʿalluk eden ve emniyete tevdîʿ olunan vedâiʿ[2] vesâire emânâttan olduğu gibi, umûr ve hukūk-ı âmmeye taʿalluk eden cihât, menâsıb, velâyet, imâmet[3] ve icrâ-yı hükûmet, nasihat, iftâ dahi emânâttandır. Bir de "ehl" kelimesi sâhip ve ehliyetli mânalarına şâmil olduğu için bu emir verilmiş olan emânâtın sâhibine iade ve îsâlinden başka emanet edilecek şeylerin de ehline ve müstehıkkına tevdîʿ ve tefviz edilmesi mânasını da ifade eder. Ve bu mâna hukūk-ı âmmeden olan emânâtta hâiz-i ehemmiyettir ve ancak o[4] itibar ile me'mûrun bih ve vazife olur. Maʿamâfîh bu da hukūk-ı ilâhiyeden olan emânâtın sâhibine edâ ve îsâli demektir. Nitekim bu âyetin evliyâ-yı umûr hakkında nâzil olduğu da mervîdir. Sebeb-i nüzûlü hakkında meşhur olan rivayet şudur: Mekke'nin fethi günü Resûlullah Mekke'ye dâhil olduğu [1373] zaman Kâbe'nin miftahdârı bulunan Osman b. Talha b. Abdüddâr kapıyı kilitlemiş, anahtarını Resûlullah'a teslim etmekten imtinâʿ edip "Resûlullah olduğunu bilse idim menʿ etmezdim" demiş, derhâl Hazret-i Ali de Osman'ı tutmuş, kolunu bükmüş, anahtarı[5] alıp Kâbe'nin kapısını açmış ve Resûlullah girip iki rekat namaz kılmış idi. Çıktığı zaman amcası Hazret-i Abbas anahtarın kendine verilmesini ve eskiden uhdesinde bulunan sikāyet-i zemzem ile beraber sedânetin, yani miftahdârlığın cemʿ edilmesini talep etti. Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu. Binâenʿaleyh Resûlullah anahtarların[6] Osman'a redd ü teslîmini ve kendisine iʿtizâr eylemesini Hazret-i Ali'ye emretti. Hazret-i Ali de götürüp iʿtizâr edince Osman "ikrah ve eziyet ettin, sonra geldin tâmire çalışıyorsun" dedi, Hazret-i Ali de "senin hakkında Allah teâlâ Kur'an inzâl buyurdu" deyip âyeti okudu. Bunun üzerine Osman أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰه deyip Müslüman oluverdi. Miftahdârlığın

1 B: "şâmildir".
2 M ve B: "vedi'a".
3 H: "emanet"; F +"~~emanet~~".
4 B: "bu".
5 B: "anahtarları".
6 H, F, M ve B: "anahtarları".

müebbeden Osman evlâdında kalması hakkında bir de vahiy geldi, sonra Osman Mekke'den hicret edip miftâhı biraderi Şeybe'ye verdi ki elyevm Şeybe evlâdındadır.[1] Şüphe yok ki sebebin husûsu hükmün umûmuna mâniʿ değildir. Bilakis bu sebep الْاَمَانَاتِ'ın pek şümullü olduğunu gösterir.

Bakınız {اِنَّ اللّٰهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِه۪} Allah size ne güzel vaaz ediyor. Emaneti edâ, adaletle hüküm, bunlar ne güzel şeylerdir. Ve sizin ne kadar menfaatinizedir. Her hâlde bu emirleri tutmalı[2], hıyanet ve zulümden ictinab etmeli. Zira {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ سَم۪يعاً بَص۪يراً}dır. Binâenʿaleyh hükümlerinizi işitir, emânât hakkında yaptıklarınızı görür.

Bu suretle ümerâ[3] ve hükkâm bütün evliyâ-yı umûra umum içinde veya sûret-i mahsûsada edâ-yı emânât ve adalet ile icrâ-yı hükm ü hükûmet emredildikten sonra [1374] şimdi de sâir ehl-i imana da bunları yapan ulü'l-emre itaati ve fakat sûret-i müstakillede değil, Allah'a ve Peygamber'e itaat tahtında itaati şu hitâb-ı âm ile emrediyor:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَط۪يعُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَ وَاُو۬لِي الْاَمْرِ مِنْكُمْۚ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَاَحْسَنُ تَأْو۪يلاً۟ ﴿٥٩﴾

---

1 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 238. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 491-492; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 332-333; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 161-162; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 108-109:
نَزَلَتْ فِي عُثْمَانَ بْنُ طَلْحَةَ الْحَجَبِيّ مِنْ بَنِي عَبْدِ الدَّارِ، وَكَانَ سَادِنَ الْكَعْبَةِ، فَلَمَّا دَخَلَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَكَّةَ يَوْمَ الْفَتْحِ أَغْلَقَ عُثْمَانُ بَابَ الْبَيْتِ وَصَعِدَ السَّطْحَ فَطَلَبَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْمِفْتَاحَ، فَقِيلَ: إِنَّهُ مَعَ عُثْمَانَ، فَطَلَبَهُ مِنْهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَبَى، وَقَالَ: لَوْ عَلِمْتُ أَنَّهُ رَسُولُ اللهِ لَمْ أَمْنَعْهُ الْمِفْتَاحَ، فَلَوَى عَلِيٌّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ يَدَهُ فَأَخَذَ مِنْهُ الْمِفْتَاحَ وَفَتَحَ الْبَابَ فَدَخَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْبَيْتَ وَصَلَّى فِيهِ رَكْعَتَيْنِ، فَلَمَّا خَرَجَ سَأَلَهُ الْعَبَّاسُ الْمِفْتَاحَ، أَنَّ يُعْطِيَهُ وَيَجْمَعَ لَهُ بَيْنَ السِّقَايَةِ وَالسِّدَانَةِ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى هَذِهِ الْآيَةَ، فَأَمَرَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنْ يَرُدَّ الْمِفْتَاحَ إِلَى عُثْمَانَ وَيَعْتَذِرَ إِلَيْهِ، فَفَعَلَ ذَلِكَ عَلِيٌّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، فَقَالَ لَهُ عُثْمَانُ: أَكْرَهْتَ وَآذَيْتَ ثُمَّ جِئْتَ تَرْفُقَ، فَقَالَ عَلِيٌّ: لَقَدْ أَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى فِي شأنك قرآناً وَقَرَأَ عَلَيْهِ الْآيَةَ، فَقَالَ عُثْمَانُ: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللهِ، وَكَانَ الْمِفْتَاحُ مَعَهُ، فَلَمَّا مَاتَ (وفي رواية: هاجر) دَفَعَهُ إِلَى أَخِيهِ شَيْبَةَ، فَالْمِفْتَاحُ وَالسِّدَانَةُ فِي أَوْلَادِهِمْ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ.

2 B -"tutmalı".

3 B: "emr".

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Allah'a itaat edin, Peygamber'e de itaat edin, sizden olan ulü'l-emre de. Sonra bir şeyde nizâʿa düştünüz mü hemen onu Allah'a ve Resûlüne arz ediniz, Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanır mü'minlerseniz. O hem hayırlı, hem de netice itibariyle daha güzeldir (59).[1]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا} Ey ehl-i iman {اَط۪يعُوا اللّٰهَ} Allah'a itaat ediniz[2] {وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَ وَاُو۬لِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ} ve Resûl'e itaat ediniz, sizden olan ulü'l-emre de. ❁ Dikkat edilmek lâzım gelir ki Allah ve Resûlü hakkında اَط۪يعُوا واَط۪يعُوا[3] diye itaat ıtlâkı üzere tasrih edildiği hâlde ulü'l-emr hakkında ayrıca واَط۪يعُوا اُو۬لِي الْاَمْرِ buyurulmayıp bunlara itaat Resûl'e atfen ve mahza itâʿat-i Resûl'e tebeʿan emrolunmuş ve bu suretle tâbiʿiyet tahtında itaatin hem aynı kuvvetle mutlak olduğu gösterilmiş, hem de isyan mevkiʿleri [1375] hükümden hariç bırakılmıştır. لَا طَاعَةَ لِمَخْلُوقٍ عِنْدَ مَعْصِيَةِ الخَالِقِ.[4] Kezâlik إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ hadîs-i şerifleri[5] de bunu mübeyyindir. Şu hâlde âmirin her emri me'mûru mes'ûliyetten kurtarmaya kâfi gelmez. Bi'l-farz bir me'mur âmirinin emriyle rüşvet alsa veya sirkat yapsa mes'ûliyetten kurtulamaz[6]. Bu mâna "âmirin hilâf-ı kanun emri me'mûru mes'ûliyetten kurtarmaz" diye de ifade olunur.

Şâyân-ı dikkat olan kayıdlardan birisi de mü'minlere hitâben مِنْكُمْ kaydıdır ki mânası vâzıhdır. Mü'minlerden olmayan ulü'l-emre itaat dînen vâcib kılınmamıştır. Bu hususta itaat değil, varsa bir ahde riâyet mevzûʿ-i bahis olacaktır. Fakat tâatin ʿadem-i vücûbundan behemehâl isyanın vücûbunu anlamaya kalkışmamalıdır. İtaatin ʿadem-i vücûbu

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Allah'a itaat edin ve Resûlüne itaat edin, kendinizden olan ulü'l-emre de. Sonra herhangi bir şeyde birbirinizle nizâʿ ettiğiniz takdirde eğer siz gerçekten Allah'a ve âhiret gününe inanır mü'minlerseniz onu Allah'a ve Resûlüne arz edin. Netice itibariyle bu hem daha hayırlı, hem daha güzeldir (59)".

2 M -"ediniz".

3 B: "اطيعوا".

4 Tirmizî, Cihâd, 29. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 131.

5 Buhârî, Ahbâru'l-Âhâd, 1; Müslim, İmâre, 39.

6 H ve F: "kurtulmaz".

isyanın[1] vücûbunu müstelzim olmayacağından itaat mecburiyetinde bulunmamakla isyan mecburiyetinde bulunmak arasında fark vardır. Hakk-ı isyan başka, vazîfe-i isyan yine başkadır. Binâenʿaleyh buradan gayr-i mü'min bir muhitte bulunan mü'minlerin şuna buna karşı isyankâr bir ihtilâlci vaziyetinde telakkī edilmemeleri ve belki mü'minlerin her nerede bulunurlarsa bulunsunlar Allah'a ve Resûlü'ne karşı masiyetten ictinab ve aynı zamanda kendilerinden olan ulü'l-emre itaat etmeleri ve tâgūtlara boyun eğmemeleri lüzûmunu anlamak lâzım gelir. Bu nokta-i nazardan Tefsîr-i Taberî'de dahi mezkur olduğu üzere şu hadisler ne kadar mühimdir: İbn Zeyd'in babasından rivayet ettiği üzere Resûlullah buyurmuştur ki "Tâat tâat, tâatte belâ da vardır. Fakat Allah dilemiş olsa idi emri hep enbiyâda kılardı." Yani enbiyâ mevcut iken bile hükümdarlara emr nasip etmiştir. Ve nitekim Yahyâ aleyhisselâm'ın katline hüküm bile etmişlerdir.[2] Kezâlik Ebû Hureyre'den rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber buyurmuştur ki: "Benden sonra size birtakım vâliler velâyet edecek, iyi iyiliğiyle velâyet edecek, fâcir de fücûruyla velâyet edecek. Hakka [1376] muvâfık olan her hususta bunları dinleyin ve itaat edin ve arkalarında namaz kılın, iyilik yaparlarsa hem sizin hem onların lehinedir. Kötülük yaparlarsa sizin lehinize onların aleyhinedir."[3] Kezâlik Abdullah b. Ömer hazretlerinden rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber buyurmuştur ki: "Müslim olan kişinin tâat vecibesidir, hoşlandığında da hoşlanmadığında da[4]. Meğer ki masiyet ile emredilmiş olsun. Masiyet ile emrolunana tâat yok."[5] Sûre-i Şuʿarâ'da وَلَا تُطِيعُوٓا اَمْرَ الْمُسْرِفِينَ. اَلَّذِينَ يُفْسِدُونَ

---

1 H ve F +"~~adem-i~~".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 498:
قال ابن زيد... قال أبي: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم «الطاعةَ الطاعة، وفي الطاعة بلاء» وقال «ولو شاء الله لجعل الأمر في الأنبياء» يعني: لقد جعلت [الأمر] إليهم والأنبياء معهم، ألا ترى حين حكموا في قتل يحيى بن ز كريا؟

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 502; Dârekutnî, *Sünen,* II, 400:
عن أبي هريرة: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: سيليكم بعدي ولاة، فيليكم البَرُّ ببِرِّه، والفاجر بفجوره، فاسمعوا لهم وأطيعوا في كل ما وافق الحق، وصلُّوا وراءهم. فإن أحسنوا فلكم ولهم، وإن أساؤوا فلكم وعليهم.

4 B: "hoşlanmadığındadır".

5 İbn Mâce, Cihâd, 40; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 503:
عَنْ ابْنِ عُمَرَ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: عَلَى الْمَرْءِ الْمُسْلِمِ الطَّاعَةُ فِيمَا أَحَبَّ أَوْ كَرِهَ، إِلَّا أَنْ يُؤْمَرَ بِمَعْصِيَةٍ، فَإِذَا أُمِرَ بِمَعْصِيَةٍ، فَلَا سَمْعَ وَلَا طَاعَةَ.

فِى الْاَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ [26/151-152][1] âyeti de bu babda sarihtir. Ebussuud, tefsîrinde bütün bunları şu vechile telhis etmiştir:[2] وَاُولِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ Bunlar hulefâ-yı râşidîn ve onlara iktidâ eden ve doğru giden ümerâ-yı hak ve vülât-ı adldir. Ümerâ-yı cevre gelince; bunlar Allah'a ve Resûlullah'a atf ile vücûb-ı tâate istihkaktan uzaktırlar."[3]

Âyette والْأُمَرَاء buyurulmayıp اُولِى الْاَمْرِ buyurulması şâyân-ı dikkattir. Bu mefhum ümerâ ve hükkâma şâmil olduktan başka emre bihakkın sâhip olmak ve merciʿ-i umûr bulunmak mefhûmunu da tazammun eder. Buna binâen ashâb ve tâbiʿînden eslâf-ı müfessirîn bu babda birkaç vecih nakletmişlerdir:

1. Hulefâ-i Râşidîn,

2. Sebeb-i nüzûlüne nazaran ümerâ-yı serâyâ, yani kumandanlar,

3. وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُولِى الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83] âyeti delâletiyle istinbât-ı ahkâma muktedir olan ehl-i ilm ü fıkh olduğu zikredilmiş ve bununla emrin yalnız askerî ve icrâî haysiyete mahsus olmayıp daha ziyade kazâî ve teşrîʿî haysiyete ait bulunduğu da gösterilmiştir. Binâenʿaleyh Ebû Bekr-i Râzî'nin dahi ihtar ettiği vechile[4] [1377] gerek âyetin üslûb-ı beyânına ve gerek rivâyâtın[5] hey'et-i mecmûʿasına nazaran meseleyi daha ziyade bir cemʿiyyetle mülâhaza etmek iktizâ eder. Bunun için Fahreddîn Râzî bu esası tedkik ederek Allah ve Resûlullah'tan sonra bir hey'et-i ictimâʿiye hâlinde itâʿat-i katʿiyyeleri vâcib kılınan ulü'l-emrden murad erbâb-ı

---

1 "İtaat etmeyin o kimselere ki yeryüzünü fesâda verirler de ıslah etmezler."

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* II, 193:
وهم أمراءُ الحقّ وولاةُ العدلِ كالخلفاء الراشدين ومن يقتدي بهم من المهتدين وأما أمراءُ الجَوْرِ فبمعزل من استحقاق العطفِ على الله تعالى والرسولِ صلى الله عليه وسلم في وجوب الطاعةِ لهم.

3 Bu tefsir dururken Ebussuud'u Nâmık Kemal'in هر كار كه خسرو بكند شيرين است şiiriyle İbn Kemal'e nazaran intikāda kalkışması "geldi kafiye gitti safiye" kabîlinden bir haksızlık olmuştur. *Hâmiş* [Müellifin notu].

4 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 178:
لِأَنَّ أُولِي الْأَمْرِ جَمَاعَةٌ.

5 B: "rivayetin".

hall ü akd denilen ve ittifakları bütün ümmeti temsil ederek kitab ü sünnetten sonra re'sen bir delîl-i şer'î teşkil eden ehl-i icmâ' olması lâzım geldiğini, Allah'a ve Peygamber'e itaatten sonra en mutlak tâatin ancak bu olabileceğini ve efrâd-ı[1] ümerâ ve hükkâm ve ulemâya itaat de bunlardan birine müteferri' bulunduğunu müdellel ve mufassal bir surette beyan etmiştir.[2]

Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet edildiğine göre bu âyet Abdullah b. Huzâfe b. Kays dolayısıyla nâzil olmuştur. O sırada ki Hazret-i Peygamber bunu bir seriyyeye kumandan olarak göndermiş idi.[3] Süddî'nin rivayetine göre de Resûlullah Hâlid b. Velîd kumandasında bir seriyye göndermiş idi ki içlerinde Ammar b. Yasir de vardı. Gittiler, geceleyin hedef-i hareketleri olan kavme yakın bir yere kondular. Onlar da casuslarından aldıkları bir haber üzerine sabaha kadar kaçtılar. Yalnız içlerinden bir adam[4] ehl ü iyâline eşyalarının toplanmasını emretmiş ve kendisi zulmet-i leylde yürüyüp Hâlid'in askerine gelmiş ve Ammar b. Yasir'i sorup yanına varmış, "yâ Ebâ Yakzan" demiş, "ben Müslüman oldum أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ

---

1 B: "efrâdı".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 112-114:
اعْلَمْ أَنَّ قَوْلَهُ: وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ يَدُلُّ عِنْدَنَا عَلَى أَنَّ إِجْمَاعَ الْأُمَّةِ حُجَّةٌ، وَالدَّلِيلُ عَلَى ذَلِكَ أَنَّ اللهَ تَعَالَى أَمَرَ بِطَاعَةِ أُولِي الْأَمْرِ عَلَى سَبِيلِ الْجَزْمِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ وَمَنْ أَمَرَ اللهُ بِطَاعَتِهِ عَلَى سَبِيلِ الْجَزْمِ وَالْقَطْعِ لَا بُدَّ وَأَنْ يَكُونَ مَعْصُومًا عَنِ الْخَطَأِ، إِذْ لَوْ لَمْ يَكُنْ مَعْصُومًا عَنِ الْخَطَأِ كَانَ بِتَقْدِيرِ إِقْدَامِهِ عَلَى الْخَطَأِ يَكُونُ قَدْ أَمَرَ اللهُ بِمُتَابَعَتِهِ، فَيَكُونُ ذَلِكَ أَمْرًا بِفِعْلِ ذَلِكَ الْخَطَأِ وَالْخَطَأُ لِكَوْنِهِ خَطَأً مَنْهِيٌّ عَنْهُ، فَهَذَا يُفْضِي إِلَى اجْتِمَاعِ الْأَمْرِ وَالنَّهْيِ فِي الْفِعْلِ الْوَاحِدِ بِالِاعْتِبَارِ الْوَاحِدِ، وَإِنَّهُ مُحَالٌ، فَثَبَتَ أَنَّ اللهَ تَعَالَى أَمَرَ بِطَاعَةِ أُولِي الْأَمْرِ عَلَى سَبِيلِ الْجَزْمِ، وَثَبَتَ أَنَّ كُلَّ مَنْ أَمَرَ اللهُ بِطَاعَتِهِ عَلَى سَبِيلِ الْجَزْمِ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ مَعْصُومًا عَنِ الْخَطَأِ، فَثَبَتَ قَطْعًا أَنَّ أُولِي الْأَمْرِ الْمَذْكُورِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ لَا بُدَّ وَأَنْ يَكُونَ مَعْصُومًا، ثُمَّ نَقُولُ: ذَلِكَ الْمَعْصُومُ إِمَّا مَجْمُوعُ الْأُمَّةِ أَوْ بَعْضُ الْأُمَّةِ، لَا جَائِزٌ أَنْ يَكُونَ بَعْضَ الْأُمَّةِ، لِأَنَّا بَيَّنَّا أَنَّ اللهَ تَعَالَى أَوْجَبَ طَاعَةَ أُولِي الْأَمْرِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ قَطْعًا، وَإِيجَابُ طَاعَتِهِمْ قَطْعًا مَشْرُوطٌ بِكَوْنِنَا عَارِفِينَ بِهِمْ قَادِرِينَ عَلَى الْوُصُولِ إِلَيْهِمْ وَالِاسْتِفَادَةِ مِنْهُمْ، وَنَحْنُ نَعْلَمُ بِالضَّرُورَةِ أَنَّا فِي زَمَانِنَا هَذَا عَاجِزُونَ عَنْ مَعْرِفَةِ الْإِمَامِ الْمَعْصُومِ، عَاجِزُونَ عَنِ الْوُصُولِ إِلَيْهِمْ، عَاجِزُونَ عَنِ اسْتِفَادَةِ الدِّينِ وَالْعِلْمِ مِنْهُمْ، وَإِذَا كَانَ الْأَمْرُ كَذَلِكَ عَلِمْنَا أَنَّ الْمَعْصُومَ الَّذِي أَمَرَ اللهُ الْمُؤْمِنِينَ بِطَاعَتِهِ لَيْسَ بَعْضًا مِنْ أَبْعَاضِ الْأُمَّةِ، وَلَا طَائِفَةً مِنْ طَوَائِفِهِمْ. وَلَمَّا بَطَلَ هَذَا وَجَبَ أَنْ يَكُونَ ذَلِكَ الْمَعْصُومُ الَّذِي هُوَ الْمُرَادُ بِقَوْلِهِ «وَأُولِي الْأَمْرِ» أَهْلَ الْحَلِّ وَالْعَقْدِ مِنَ الْأُمَّةِ، وَذَلِكَ يُوجِبُ الْقَطْعَ بِأَنَّ إِجْمَاعَ الْأُمَّةِ حُجَّةٌ... أَنَّ الْأُمَّةَ مُجْمِعَةٌ عَلَى أَنَّ الْأُمَرَاءَ وَالسَّلَاطِينَ إِنَّمَا يَجِبُ طَاعَتُهُمْ فِيمَا عُلِمَ بِالدَّلِيلِ أَنَّهُ حَقٌّ وَصَوَابٌ، وَذَلِكَ الدَّلِيلُ لَيْسَ إِلَّا الْكِتَابَ وَالسُّنَّةَ، فَحِينَئِذٍ لَا يَكُونُ هَذَا قِسْمًا مُنْفَصِلًا عَنْ طَاعَةِ الْكِتَابِ وَالسُّنَّةِ، وَعَنْ طَاعَةِ اللهِ وَطَاعَةِ رَسُولِهِ، بَلْ يَكُونُ دَاخِلًا فِيهِ، كَمَا أَنَّ وُجُوبَ طَاعَةِ الزَّوْجَةِ لِلزَّوْجِ وَالْوَلَدِ لِلْوَالِدَيْنِ، وَالتِّلْمِيذِ لِلْأُسْتَاذِ دَاخِلٌ فِي طَاعَةِ اللهِ وَطَاعَةِ الرَّسُولِ...

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VIII, 497:
عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس: أن هذه الآية نزلت في عبد الله بن حُذافة بن قيس السهمي، إذ بعثه النبي صلى الله عليه وسلم في السرية.

4 B: "kadın".

وَأَنَّ[1] مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ diye şehadet ettim, kavmim ise sizi işitince kaçtılar, ben kaldım, benim Müslüman olmam yarın bir menfaat verir mi yoksa ben de kaçayım mı?" diye sormuş, Ammar da "hayır kaçma, menfaat verir" demiş o da kaçmamış idi. Sabahleyin Hâlid akın etmiş, o adamdan başka kimseyi bulamamışlar, bunu malıyla beraber tutmuşlar, Ammar haber alınca Hâlid'e gelmiş "o adamı bırak çünkü o Müslüman oldu ve ben ona eman verdim" demiş, Hâlid de "sen kim oluyorsun da adam [1378] kurtarıyorsun" diye çıkışmış ve binâenʿaleyh birbirlerine söz atışmışlar, nihâyet Resûlullah'a mürâfaʿa olmuşlar. Ammar'ın emânına icâzet vermiş ve bir daha emîre karşı böyle kendi kendine söz vermemesini de ihtar etmiş, bunun üzerine Peygamber'in yanında da atışmışlar, Hâlid "yâ Resûlallah, bu abd-i ecdaʿı bırakır mısın ki bana sebb etsin" demiş, Resûlullah da "yâ Hâlid, Ammar'a sebb etme, çünkü Ammar'a sebb edene Allah sebb eder, Ammar'a buğz edene Allah buğz eder, Ammar'a lânet edene Allah lânet eder" buyurmuş; Ammar da hiddetle kalkmış, binâenʿaleyh Hâlid arkasından koşup elbisesinden tutmuş iʿtizâr etmiş, o da razı olmuş idi. İşte اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ bunun üzerine nâzil oldu diye nakledilmiştir.[2] Bu iki rivayetin halline göre âyet ümerâ-yı serâyâ ve umûr-ı askeriye sebebiyle nâzil olmuş ve fakat itaat meselesini umûmî olarak bir düstûr-ı esâsîye rabt etmiştir.

Binâenʿaleyh {فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ} ey mü'minler -gerek sûret-i umûmiyede birbirinizle ve gerek ulü'l-emr ile beyninizde, gerekse ulü'l-emr olanlar

---

1 B: "وأشهد أن".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 498:

عن السدي: «أطيعوا الله وأطيعوا الرسول وأولي الأمر منكم»، قال: بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم سريَّة عليها خالد بن الوليد، وفيها عمار بن ياسر، فساروا قِبَل القوم الذين يريدون، فلما بلغوا قريبًا منهم عرَّسوا، وأتاهم ذو العُيَيْنَتين فأخبرهم، فأصبحوا قد هربوا، غير رجل أمر أهله فجمعوا متاعهم، ثم أقبل يمشي في ظلمة الليل حتى أتى عسكر خالد، فسأل عن عمار بن ياسر، فأتاه فقال: يا أبا اليقظان، إني قد أسلمت وشهدت أن لا إله إلا الله، وأن محمدًا عبده ورسوله، وإنّ قومي لما سمعوا بكم هربوا، وإني بقيت، فهل إسلامي نافعي غدًا، وإلا هربت؟ قال عمار: بل هو ينفعك، فأقم. فأقام، فلما أصبحوا أغار خالد فلم يجد أحدًا غير الرجل، فأخذه وأخذ ماله. فبلغ عمارًا الخبر، فأتى خالدًا، فقال: خلِّ عن الرجل، فإنه قد أسلم، وهو في أمان مني. فقال خالد: وفيم أنت تجير؟ فاستبَّا وارتفعا إلى النبي صلى الله عليه وسلم: فأجاز أمان عمار، ونهاه أن يجير الثانية على أمير. فاستبَّا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال خالد: يا رسول الله، أتترك هذا العبد الأجدع يسبني؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا خالد، لا تسبَّ عمارًا، فإنه من سب عمارًا سبه الله، ومن أبغض عمارًا أبغضه الله، ومن لعن عمارًا لعنه الله. فغضب عمار فقام، فتبعه خالد حتى أخذ بثوبه فاعتذر إليه، فرضي عنه، فأنزل الله تعالى قوله: «أطيعوا الله وأطيعوا الرسول وأولي الأمر منكم»

arasında- herhangi bir şeyde nizâʿ ederseniz {فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ[1]} onu Allah'a ve Resûlüne redd ü ircâʿ ediniz. Yani mücerred kendi keyf ü arzunuzla halle kalkışmayınız, müsâdemelere düşmeyiniz, başkalarına da gitmeyiniz de evvelâ Allah'ı, sâniyen Resûlullah'ı kendinize merciʿ biliniz, bu hükme ve bu mahkemeye müracaat ediniz. Aranızda yegâne hakem ve hâkim Allah ve Peygamber'i tanıyınız. Muhtelif hükümlerinizi, fikirlerinizi Allah'ın âyâtına ve Resûlullah'ın beyânâtına tatbik ve tevfik ederek tevhid ediniz ki Allah'a müracaat îmân-ı tevhidde ihlâs ile âyâtullâhı taharrî ve tedkik, Resûlüne müracaat da zamanında kendisine ve baʿdehû sünnetine ve hulefâsına arz-ı keyfiyet ile olur.

[1379] Zâhiriyye buradan muhtelefun fîh olan mesâilin her hâlde Kitab ve sünnete reddi vâcib olduğunu ve binâenʿaleyh kıyas ile amel câiz olmayacağını[2] zannetmişlerse de bedîhîdir ki Kitab ve sünnette mansus olmayan husûsâtın inde'n-nizâʿ Kitab ve sünnete redd ü ircâʿı için mülâhaza-i esbâb ü ilel ile mukāyese-i emsâlden başka bir yol yoktur. Kıyastan murad da zaten budur. Fıkh u hikmet de budur. Demek ki İslâm'da dört nevi ahkâm vardır. Kitabda mansus, sünnette mansus, ulü'l-emrin ittifakıyla mücmeʿun ʿaleyh ve kıyâs-ı sahih ile müstenbat ahkâm. Maʿamâfîh bu dördüncüsüyle ihtilâf azaltılabilirse de tamamen tevhid olunamaz. Bunda nizâʿ edildiği zaman da ulü'l-emrin şûrâsına ve nihâyet imamın emrine müracaat olunur ki bu da اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ emri mûcebince emr-i ilâhîye müracaattır. Ve اَنْ تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰى اَهْلِهَا bunun da mebde'idir. Ve her hâlde Müslümanlar bir hâdisede ihtilâf ettikleri zaman evvelâ îmân-ı tevhid, edâ-yı emanet ve hükm bi'l-ʿadl vazifelerini derpiş edip kendilerini Allah'ın ve Peygamber'in huzurunda müctemiʿ görerek ona göre düşünmek ve fikirlerini arzularını Hak teâlâ'nın taht-ı tâbiʿiyetine vermek ve dâima hakkın tarîk-ı vahdetinde gitmek lâzım gelir. {اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Eğer Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman ediyorsanız böyle yaparsınız, Allah'a ve Resûlüne

---

1 B: "ورسوله".
2 H ve F: "olamayacağını".

ve ulü'l-emre itaat eder ve şayet bir şeyde nizâʿınız olursa onu da Allah'a ve Resûlüne ircâʿ edersiniz {ذٰلِكَ} bu ircâʿ {خَيْرٌ} sizin için hâlen[1] mahz-ı hayrdır, nizâʿı keser {وَاَحْسَنُ تَأْو۪يلاً} meâlen, netice itibariyle de daha güzeldir.[2]

Bu emirleri tesbitten sonra evvelemirde adlî ve teşrîʿî esaslar üzerinde cereyân-ı itaati temin ve mü'minlerin adl ile hükme me'mur iken hilâf-ı adl ü hak hükme [1380] tâlib olmamaları ve muhâkeme mesâilinde tuğyankâr bir vaziyet almamaları ve tâğūtlar mahkemesine müracaat etmemeleri lüzûmunu[3] telkin ve mü'min nâmı altında Peygamber'e itaatten hoşlanmayan ve onun hükmüne râzı olmayıp başka mahkemelere müracaat edenlerin münafık olduğunu tefhim ve bi'n-netîce Resûlullah'a itaati tahkim için nazar-ı dikkati celb ile buyuruluyor ki:

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذ۪ينَ يَزْعُمُونَ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ يُر۪يدُونَ اَنْ يَتَحَاكَمُٓوا اِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ اُمِرُٓوا اَنْ يَكْفُرُوا بِه۪ۜ وَيُر۪يدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالاً بَع۪يداً ﴿٦٠﴾ وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ رَاَيْتَ الْمُنَافِق۪ينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُوداًۚ ﴿٦١﴾ فَكَيْفَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُص۪يبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْد۪يهِمْ ثُمَّ جَٓاؤُ۫كَ يَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ اِنْ اَرَدْنَٓا اِلَّٓا اِحْسَاناً وَتَوْف۪يقاً ﴿٦٢﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ يَعْلَمُ اللّٰهُ مَا ف۪ي قُلُوبِهِمْ فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ وَقُلْ لَهُمْ ف۪ٓي اَنْفُسِهِمْ قَوْلاً بَل۪يغاً ﴿٦٣﴾ وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ اِلَّا لِيُطَاعَ بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَلَوْ اَنَّهُمْ اِذْ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ جَٓاؤُ۫كَ فَاسْتَغْفَرُوا اللّٰهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللّٰهَ تَوَّاباً رَح۪يماً ﴿٦٤﴾ فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتّٰى يُحَكِّمُوكَ ف۪يمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا ف۪ٓي اَنْفُسِهِمْ حَرَجاً مِمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْل۪يماً ﴿٦٥﴾ وَلَوْ اَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ اَنِ اقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ اَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ مَا فَعَلُوهُ اِلَّا قَل۪يلٌ مِنْهُمْۜ وَلَوْ اَنَّهُمْ فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِه۪ لَكَانَ خَيْراً لَهُمْ وَاَشَدَّ تَثْب۪يتاًۙ ﴿٦٦﴾ وَاِذاً لَاٰتَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّٓا اَجْراً عَظ۪يماًۙ ﴿٦٧﴾

1 H -"hâlen".
2 H: "Ve âkıbeti pek güzeldir"; F +"~~Ve âkıbeti pek~~".
3 B: "lüzûmu".

وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطاً مُسْتَقِيماً ﴿٦٨﴾ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُو۬لٰٓئِكَ مَعَ الَّذ۪ينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ وَالصِّدّ۪يق۪ينَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَالصَّالِح۪ينَۚ وَحَسُنَ اُو۬لٰٓئِكَ رَف۪يقاًۜ ﴿٦٩﴾ ذٰلِكَ الْفَضْلُ مِنَ اللّٰهِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ عَل۪يماً ﴿٧٠﴾

[1382] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şunlara; o hem sana indirilene hem senden evvel indirilene iman ettiklerini söyler gezer kimselere[1] ki o tâğūta (o azgın şeytana) muhakeme olmak istiyorlar. Hâlbuki onu tanımamakla emrolunmuşlardı. O şeytan da onları bir daha dönemeyecekleri kadar uzak bir dalâle düşürmek istiyor (60). "Allah'ın indirdiği hükme gelin, Peygamber'e gelin" denildiği vakit de onlara, görüyorsun o münafıkları ki senden çekiniyorlar da çekiniyorlar (61). Ya ellerinin yaptığı yüzünden başlarına bir musibet geldiği zaman nasıl? Sonra gelmişler de sana "billâhi muradımız sırf bir iyilik yapmak ve ara bulmaktan ibaret idi" diye yemin ediyorlar (62). Onlar öyle kimseler ki kalblerinde olanı Allah bilir, onun için sen onlara aldırma da kendilerine vaaz et ve nefisleri hakkında kendilerine beliğ, müessir söz söyle (63). Biz herhangi bir peygamberi gönderdikse mahza Allah'ın izniyle itaat edilmek için gönderdik. Eğer onlar nefislerine zulmettikleri zaman sana gelseler de günahlarına mağfiret dileseler, Peygamber de kendileri için istiğfar ediverse idi elbette Allah'ı Tevvâb, Rahîm bulacaklardı (64). Yok, yok Rabbine kasem ederim ki onlar aralarında çıkan çapraşık işlerde seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükümden nefislerinde hiçbir darlık duymaksızın tam bir teslimiyetle teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar (65). Eğer onlara "nefislerinizi öldürün" veya "diyarınızdan çıkın" diye yazsa idik pek azından mâʿadâsı onu yapmazlardı, fakat kendilerine vaaz olunanı yapsalardı elbette haklarında çok hayırlı ve pâyidar kılmak itibariyle de en sağlam bir hareket olurdu (66). Elbette o za-

---

1 F: "kimseler".

man kendilerine ledünnümüzden pek büyük bir ecir de verirdik (67). Ve elbette kendilerini doğrudan doğru bir tarîk-ı müstakīme çıkarırdık (68). Öyle ya, her kim Allah'a ve Peygamber'e mutîʿ olursa işte onlar Allah'ın kendilerine inʿâm eylediği enbiyâ, sıddîkīn, şühedâ ve sâlihîn ile birliktedirler, bunlarsa ne güzel arkadaş! (69). İşte bu fazl, Allah'tan; elverir ki bilen Allah olsun (70).[1]

[1383] {اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ اَنَّهُمْ اٰمَنُوا بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ} Baksana, o[2] sana inzal edilene ve senden evvel inzal olunana iman ettiklerini zuʿm edenlere[3], o[4] zâhiren Müslüman görünüp münafık olanlara {يُرِيدُونَ اَنْ يَتَحَاكَمُٓوا اِلَى الطَّاغُوتِ} muhakemeleri için tâğūta, yani Allah'tan korkmaz şeytanetkâr azgına müracaat etmek istiyorlar {وَقَدْ اُمِرُٓوا اَنْ يَكْفُرُوا بِهِ} hâlbuki {فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللّٰهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى} [el-Bakara 2/256][5] medlûlünce tâğūta küfretmeye me'mur bulunuyorlardı. Böyle iken tâğūtun mahkemesine gitmek istiyorlar. {وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا} Bu âyetin sebeb-i nüzûlü olmak üzere birkaç vakʿa[6] rivayet

1 H: "Baksana şu gerek sana indirilene ve gerek senden evvel indirilene iman ettiklerini söyler gezer kimselere ki o tâğūta (tuğyankâra) muhakeme olmak istiyorlar. Hâlbuki onu tanımamakla emrolunmuşlardı. O şeytan da onları bir daha dönemeyecekleri kadar uzak bir dalâle düşürmek istiyor (60). Onlara 'Gelin Allah'ın indirdiği hükme, gelin Peygamber'e' denildiği zaman da görürsün o münafıkları ki senden kaçınıyorlar da kaçınıyorlar (61). Ya nasıl bakalım ellerinin yaptığı yüzünden başlarına bir musibet geldiği zaman? Sonra gelmişler de sana 'billâhi muradımız sırf bir iyilik yapmak ve ara bulmaktan ibaret idi' diye yemin ediyorlar (62). Onlar öyle kimseler ki kalblerindekini Allah bilir, onun için sen onlara aldırma da kendilerine nasihat et ve nefisleri hakkında onlara beliğ, müessir söz söyle (63). Biz hiçbir peygamber göndermedik ki Allah'ın izniyle itaat edilmek için olmasın. Eğer onlar nefislerine zulmettikleri zaman sana gelseler de günahlarına mağfiret dileseler, Peygamber de kendileri için istiğfar ediverse idi elbette Allah'ı Rahîm bir Tevvâb bulacaklardı (64). Yok, yok Rabbine kasem ederim ki aralarında çıkan çapraşık işlerde onlar seni hakem yapıp sonra da verdiğin hükümden gönüllerinde hiçbir darlık duymaksızın tam bir teslimiyetle teslim olmadıkça iman etmiş olmazlar (65). Biz onlara 'nefislerinizi öldürün' veya 'diyarınızdan çıkın' diye yazsa idik bunu her hâlde pek azından mâʿadâsı yapmazlardı, fakat nasihat edildiklerini yapsalardı elbette kendileri için çok hayırlı ve pâyidar kılmak itibariyle de en sağlam bir hareket olurdu (66). Ve elbette o zaman kendilerine ledünnümüzden pek büyük bir ecir verirdik (67). Ve her hâlde doğrudan doğru bir tarîk-ı müstakīme çıkarırdık (68). Öyle ya, her kim Allah'a ve Peygamber'e mutîʿ olursa bunlar işte Allah'ın kendilerine inʿâm eylediği zatlarla; nebîler, sıddîklar, şehidler ve sâlihlerle birliktedirler, bunlarsa arkadaşça ne güzel! (69). İşte bu fazl Allah'tan; elverir ki bilen Allah olsun (70)".

2 H ve F -"o".

3 H ve F: "edenler".

4 H ve F -"o".

5 "…Artık her kim tâğūta küfredip Allah'a iman eylerse o işte en sağlam tutamağa yapışmıştır…"

6 H ve F: "vâkıʿa".

olunuyor. Bir hayli müfessirînin İbn Abbas'tan mervî olan beyanlarına göre bir münafık ile bir Yahudî münâzaʿa etmişler. Yahudî muhâkeme için Hazret-i Peygamber'e müracaatı, münafık da Yahudîlerin reisi olan Kaʿb b. Eşref'e gitmeyi teklif etmiş. Çünkü Yahudî haklı, münafık haksız imiş. Hâlbuki Hazret-i Peygamber'in ancak hakk u adaletle hükmettiği, Kaʿb b. Eşref'in de[1] rüşvete düşkün bulunduğu tarafeynce mâlum olduğundan Yahudî, Peygamber'e müracaatı, münafık da Kaʿb'a müracaatı arzu ediyormuş. Nihâyet Yahudî ısrar etmiş, Resûlullah'a müracaat etmişler, Yahudînin lehine münafığın aleyhine hüküm sâdır olunca münafık razı olmamış, "haydi Ömer'e gidelim, aramızda o hakem olsun" diye teklif etmiş. Varmışlar, Yahudî "Resûlullah benim lehime hükmetti, bu onun hükmüne râzı olmadı" diye anlatmış. Binâenʿaleyh Hazret-i Ömer münafığa "öyle mi?" diye sormuş, o da "evet" demiş. Bunun üzerine "yerinizde durunuz, azıcık dışarı[2] çıkayım gelir hükmümü[3] veririm" diyerek çıkmış, varıp kılıcını kuşanmış gelmiş ve derhal münafığın boynunu vurmuş, işini bitirmiş, sonra "mâdem ki beni [1384] hakem yaptınız, işte Allah'ın hükmüne ve Resûlünün hükmüne râzı olmayan hakkında benim hükmüm budur" demiş. Yahudî kaçmış, binâenʿaleyh münafığın taʿallukātı Hazret-i Peygamber'e şikayet etmişler, Ömer'i celb ile vakʿayı sual etmiş, o da "hükmünü[4] reddetti yâ Resûlallah" diye cevap vermiş, o zaman hemen Cibrîl aleyhisselâm gelip "Ömer Fâruk'tur, hak ile batılı tefrik etti" demiş, Aleyhissalâtü vesselâm da Hazret-i Ömer'e "أَنْتَ الْفَارُوقُ: Sen Fâruk'sun" buyurmuştur.[5]

---

1 M ve B -"de".
2 H ve F: "dışarıya".
3 H ve F: "hükmü".
4 B: "hükmü".
5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 383-385; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, III, 337:

ابن عباس قال: نزلت في رجل من المنافقين يقال له بسر، كان بينه وبين يهودي خصومة، فقال: انطلق بنا إلى محمّد وقال المنافق بل إلى كعب بن الأشرف، وهو الذي سماه الله الطاغوت، فأبى اليهودي أن يخاصمه إلّا إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فلمّا رأى المنافق ذلك أتى معه رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فاختصما إليه، فقضى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم لليهودي فلما خرجا من عنده لزمه المنافق، وقال: انطلق بنا إلى عمر رضي الله عنه فأقبلا إلى عمر، فقال اليهودي: اختصمت أنا وهذا إلى محمّد فقضى لي عليه فلم يرض بقضائه وزعم أنه يخاصم إليكم وأنه تعلق بي فجئت معه فقال عمر للمنافق: أكذلك؟ قال: نعم. فقال لهما: رويد كما حتى أخرج إليكما فدخل عمر البيت وأخذ السيف ثم خرج إليهما فضرب به المنافق حتى برد وقال. هكذا أقضي بين من لم يرض بقضاء الله وقضاء رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وهرب اليهودي ونزلت هذه الآية. وقال جبريل: إن عمر فرق بين الحق والباطل فسمي الفاروق.

Bu surette demek ki tâğūt Kaʿb b. Eşref'e işarettir. Şaʿbî'den bir rivayete göre de bu münafık hasmını Cüheyne Kabilesi'nden bir kâhine de davet etmiş, orada muhâkeme olmuşlardı.[1] Süddî'nin beyânına göre de hâdise Benî Kurayza ile Benî Nadîr arasında bulunan bir maktul hakkında vâkiʿ olmuş, tarafeynden Müslüman olanlar Hazret-i Peygamber'e gidip muhâkeme olmak istemişler, münafıklar da bundan imtinâʿ edip kâhin Ebû Berdetü'l-Eslemî'ye müracaatla muhâkeme talebinde ısrar etmişler ve ona gitmişlerdi.[2] Nitekim şöyle buyuruluyor: {وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ} Onlara "Allah'ın inzal buyurmuş olduğu şerʿe ve Peygamber'e[3] geliniz" denildiği vakit de {رَاَيْتَ الْمُنَافِقِينَ يَصُدُّونَ عَنْكَ صُدُودًا} yâ Muhammed, münafıkları gördün ki senden iʿrâz ve menʿe[4] kıyam ederler, ederler amma {فَكَيْفَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ} elleriyle yaptıkları

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 508-509:

عن عامر في هذه الآية: «ألم تر إلى الذين يزعمون أنهم آمنوا بما أنزل إليك وما أنزل من قبلك يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت»، قال: كان بين رجل من اليهود ورجل من المنافقين خصومة، فكان المنافق يدعو إلى اليهود، لأنه يعلم أنهم يقبلون الرشوة، وكان اليهودي يدعو إلى المسلمين، لأنه يعلم أنهم لا يقبلون الرشوة. فاصطلحا أن يتحاكما إلى كاهن من جُهَيْنة، فأنزل الله فيه هذه الآية: «ألم تر إلى الذين يزعمون أنهم آمنوا بما أنزل إليك» حتى بلغ «ويسلموا تسليمًا».

عن الشعبي قال: كانت بين رجل ممن يزعم أنه مسلم، وبين رجل من اليهود خصومة، فقال اليهودي: أحاكمك إلى أهل دينك -أو قال: إلى النبي- لأنه قد علم أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يأخذ الرشوة في الحكم، فاختلفا، فاتفقا على أن يأتيا كاهنًا في جهينة، قال: فنزلت: «ألم تر إلى الذين يزعمون أنهم آمنوا بما أنزل إليك» يعنى: الذي من الأنصار، «وما أنزل من قبلك» يعني: اليهوديّ «يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت» إلى الكاهن، «وقد أمروا أن يكفروا به» يعني: أمر هذا في كتابه، وأمر هذا في كتابه. وتلا «ويريد الشيطان أن يضلهم ضلالا بعيدًا»، وقرأ: «فلا وربك لا يؤمنون حتى يحكموك فيما شجر بينهم» إلى «ويسلموا تسليما».

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 510-511:

عن السدي: «ألم تر إلى الذين يزعمون أنهم آمنوا بما أنزل إليك وما أنزل من قبلك يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت»، قال: كان ناس من اليهود قد أسلموا ونافق بعضهم. وكانت قُرَيظة والنَّضير في الجاهلية، إذا قُتِل الرجل من بني النضير قتلته بنو قريظة، قتلوا به منهم. فإذا قُتِل الرجل من بني قريظة قتلته النضير، أعطوْا ديتَه ستين وَسْقًا من تمر. فلما أسلم ناس من بني قريظة والنضير، قتل رجلٌ من بني النضير رجلا من بني قريظة، فتحاكموا إلى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال النضيري: يا رسول الله، إنا كنا نعطيهم في الجاهلية الدية، فنحن نعطيهم اليوم ذلك. فقالت قريظة: لا ولكنا إخوانكم في النسب والدين، ودماؤنا مثل دمائكم، ولكنكم كنتم تغلبوننا في الجاهلية، فقد جاء الله بالإسلام! فأنزل الله يُعَيِّرهم بما فعلوا فقال: «وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ» (المائدة ٥٤/٥)، فعيَّرهم، ثم ذكر قول النضيري: «كنا نعطيهم في الجاهلية ستين وسقًا، ونقتل منهم ولا يقتلونا»، فقال «أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ» (المائدة ٥٠/٥). وأخذ النضيري فقتله بصاحبه، فتفاخرت النضير وقريظة، فقالت النضير: نحن أكرم منكم! وقالت قريظة: نحن أكرم منكم! ودخلوا المدينة إلى أبي بُرْدة، الكاهن الأسلمي، فقال المنافق من قريظة والنضير: انطلقوا إلى أبي بردَة ينفِّر بيننا! وقال المسلمون من قريظة والنضير: لا بل النبي صلى الله عليه وسلم يُنفِّر بيننا، فتعالوا إليه! فأبى المنافقون، وانطلقوا إلى أبي بردة فسألوه، فقال: أعظِموا اللُّقمة -يقول: أعظِموا الخَطَر- فقالوا: لك عشرة أوساق. قال: لا بل مئة وسْق، ديتي، فإني أخاف أن أنفِّر النضير فتقتلني قريظة، أو أنفِّر قريظة فتقتلني النضير! فأبوا أن يعطوه فوق عشرة أوساق، وأبى أن يحكم بينهم، فأنزل الله عز وجل: «يريدون أن يتحاكموا إلى الطاغوت» وهو أبو بردة «وقد أمروا أن يكفروا به» إلى قوله: «ويسلموا تسليما»

3 H ve F: "şerʿ u kānûna".

4 H: "hakka".

bu cinayetten[1] dolayı başlarına bir musibet gelince nasıl oluyor?[2] {ثُمَّ جَٓاؤُكَ يَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ اِنْ اَرَدْنَٓا اِلَّٓا اِحْسَانًا وَتَوْفِيقًا} Sonra sana gelmişler[3], "billâhi bizim sû'-i niyetimiz yoktu, maksadımız[4] ihsan ve tevfikten ibaret idi" diye Allah'a yemin ediyorlar.[5] {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ يَعْلَمُ اللّٰهُ مَا فٖي قُلُوبِهِمْ} Bunlar öyle kimselerdir ki kalblerindeki fenalığın derecesini Allah bilir. {فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ} Binâenʿaleyh bunlara yüz verme, [1385] acı ve müessir vaaz ile ders ver ve {وَقُلْ لَهُمْ فٖٓي اَنْفُسِهِمْ قَوْلًا بَلٖيغًا} ve nefisleri hakkında öyle beliğ ve müessir bir söz söyle ki canlarına işlesin. Bunlar Peygamber ne demek olduğunu anlamıyorlar {وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ اِلَّا لِيُطَاعَ بِاِذْنِ اللّٰهِ} hâlbuki[6] Biz herhangi bir resûlü gönderdik ise ancak Allah'ın izniyle itaat olunmak için göndermişizdir. Binâenʿaleyh Peygamber'e itaat Allah'ın emrine itaat, ona isyan Allah'a isyandır. {فَلَا} Hayır {وَرَبِّكَ} yâ Muhammed, Rabbine kasem olsun ki o kendilerini mü'min zuʿm edenler {لَا يُؤْمِنُونَ} mü'min olmazlar {حَتّٰى يُحَكِّمُوكَ فٖيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ} tâ ki aralarında çatallanmış, nizâʿlı işlerde seni hakem yapıp hükmüne[7] müracaat etsinler {ثُمَّ لَا يَجِدُوا فٖٓي اَنْفُسِهِمْ حَرَجًا مِمَّا قَضَيْتَ} sonra verdiğin hükümden gönüllerinde[8] hiçbir darlık duymasınlar {وَيُسَلِّمُوا تَسْلٖيمًا} ve teslîmiyet-i kâmile ile zâhiren ve bâtınen sana münkād olsunlar, işte o zaman hakīkī mü'min olurlar. {وَلَوْ اَنَّا كَتَبْنَا عَلَيْهِمْ اَنِ اقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ اَوِ اخْرُجُوا مِنْ دِيَارِكُمْ} Eğer biz onlara[9] "kendinizi öldürünüz" veya "diyarınızdan çıkınız" diye[10] yazsa idik, Benî İsrâil'de olduğu gibi günahtan tevbe ve halâs için kendi elleriyle intihar etmeyi veya vatanlarından çıkıp gitmeyi farz kılıp teklif etse idik {مَا فَعَلُوهُ اِلَّا قَلٖيلٌ[11] مِنْهُمْ} pek azı müstesnâ olmak üzere bunu yapmazlardı. Fakat şerʿ-i

---

1 H ve F: "cinayetlerden".
2 H: "bir musibet isabet edip de"; F: "bir musibet geldiği zaman nasıl olur / isabet edip de".
3 H -"Sonra sana gelmişler"; F: "Sonra gelmişler de sana".
4 F +"sade".
5 H: "diyerek sana geldikleri zaman hâlleri nasıl olur bilir misin?"; F +"~~diyerek sana geldikleri zaman hâlleri nasıl olur bilir misin?~~".
6 H -"hâlbuki".
7 H ve F: "hükme".
8 H +"~~kalblerinde~~".
9 H ve F: "bunlara".
10 H ve F: "diye~~rek~~".
11 B: "قليلًا".

Muhammedî'de böyle şedîd bir mükellefiyet yoktur. Bilakis لَا تَقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ [en-Nisâ 4/29] vardır. Kendilerini ve vatanlarını ve dinlerini müdafaa ve tehlikeden, musibetten sıyânet [1386] emirleri vardır. Binâenʿaleyh buna teslîm-i nefs etmemek, ihlâs ile mü'min olmamak, nefsine ve vatanına zulmetmektir. {وَلَوْ اَنَّهُمْ[1] فَعَلُوا مَا يُوعَظُونَ بِهٖ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} eğer onlar[2] verilen ve verilecek olan vaaz u nasihatleri yapmış olsalardı her hâlde kendileri için hayır {وَاَشَدَّ تَثْبِيتًا} ve hayırda tesbîtlerine pek ziyade sebep olurdu. ❁ Biz burada mâkabli karînesiyle şu mânayı daha muvâfık buluyoruz: Diyarlarından, vatanlarından çıkmak şöyle dursun, onda kuvvetle tesbît ve takrirlerine sebep olurdu {وَاِذًا لَاٰتَيْنَاهُمْ مِنْ لَدُنَّٓا اَجْرًا عَظِيمًا. وَلَهَدَيْنَاهُمْ صِرَاطًا مُسْتَقِيمًا} ve bu takdirde tarafımızdan kendilerine muhakkak büyük bir ecir de verirdik. Hem[3] onları şüphesiz bir sırât-ı müstakīme hidâyet[4] ederdik.[5] Çünkü {وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ...الخ}.

Şu hâlde:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا خُذُوا حِذْرَكُمْ فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ اَوِ انْفِرُوا جَمِيعًا ﴿٧١﴾ وَاِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ لَيُبَطِّئَنَّۚ فَاِنْ اَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةٌ قَالَ قَدْ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيَّ اِذْ لَمْ اَكُنْ مَعَهُمْ شَهِيدًا ﴿٧٢﴾ وَلَئِنْ اَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللّٰهِ لَيَقُولَنَّ كَاَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ يَا لَيْتَنِي كُنْتُ مَعَهُمْ فَاَفُوزَ فَوْزًا عَظِيمًا ﴿٧٣﴾ فَلْيُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِۜ وَمَنْ يُقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ فَيُقْتَلْ اَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ اَجْرًا عَظِيمًا ﴿٧٤﴾ وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَٓاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اَخْرِجْنَا مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَاۚ وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّاۚ وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًاۜ ﴿٧٥﴾ اَلَّذِينَ اٰمَنُوا يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِۚ وَالَّذِينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فِي

1 B +"مَا".
2 H ve F: "bunlar".
3 H ve F: "verir ve".
4 H ve F +"de".
5 B -"Hem onları şüphesiz bir sırât-ı müstakīme hidâyet ederdik".

سَبِيلِ الطَّاغُوتِ فَقَاتِلُٓوا اَوْلِيَٓاءَ الشَّيْطَانِۚ اِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعِيفاً ﴿٧٦﴾ اَلَمْ تَرَ
اِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّٓوا اَيْدِيَكُمْ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَۚ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ
اِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللّٰهِ اَوْ اَشَدَّ خَشْيَةًۚ وَقَالُوا رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا
الْقِتَالَۚ لَوْلَٓا اَخَّرْتَنَٓا اِلٰٓى اَجَلٍ قَرِيبٍۜ قُلْ مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌۚ وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقٰى وَلَا
تُظْلَمُونَ فَتِيلاً ﴿٧٧﴾ اَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِى بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍۜ وَاِنْ
تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِكَۜ قُلْ كُلٌّ مِنْ
عِنْدِ اللّٰهِۜ فَمَالِ هٰٓؤُلَٓاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدِيثاً ﴿٧٨﴾ مَٓا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ
اللّٰهِۘ وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَۜ وَاَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولاًۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيداً ﴿٧٩﴾
مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَۚ وَمَنْ تَوَلّٰى فَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاًۜ ﴿٨٠﴾ وَيَقُولُونَ
طَاعَةٌۘ فَاِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ بَيَّتَ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذٖى تَقُولُۜ وَاللّٰهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَۚ
فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلاً ﴿٨١﴾ اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَۜ وَلَوْ كَانَ مِنْ
عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلَافاً كَثِيراً ﴿٨٢﴾ وَاِذَا جَٓاءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ
اَذَاعُوا بِهٖۜ وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُو۬لِى الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْۜ
وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ اِلَّا قَلِيلاً ﴿٨٣﴾ فَقَاتِلْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِۚ
لَا تُكَلَّفُ اِلَّا نَفْسَكَ وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَۚ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُواۜ وَاللّٰهُ اَشَدُّ
بَأْساً وَاَشَدُّ تَنْكِيلاً ﴿٨٤﴾ مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَاۚ وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً
سَيِّئَةً يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتاً ﴿٨٥﴾ وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا
بِاَحْسَنَ مِنْهَٓا اَوْ رُدُّوهَاۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَسِيباً ﴿٨٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Hazırlığınızı görün de müfrezeler hâlinde harekete gelin, yahut toplu olarak seferber olun (71). Maʿamâfîh içi-

nizden öylesi vardır ki her hâlde ağır alacaktır; bakar, eğer size bir musibet isabet ederse "cidden", der, "Allah bana lutfetti, zira onlarla beraber hazır bulunmadım" (72). Ve eğer size Allah'tan bir fazl nasip olursa sanki kendisiyle aranızda hiçbir ülfet olmamış gibi mutlak diyecektir ki "ah, n'olaydım onlarla beraber olaydım da büyük bir murada ereydim" (73). O hâlde seferber olun da[1] o geçici dünyâ hayâtı âhiretin ebedî hayâtına satacak olanlar çarpışsın. Her kim Allah yolunda çarpışır da katl olunur veya gālip gelirse iki surette de biz ona yarın pek büyük bir ecir vereceğiz (74). Hem siz neyinize çarpışmayasınız? Allah yolunda ve o zebûn edilmiş erkekler, kadınlar, yavrular uğurunda ki "yâ Rabbenâ, bizleri bu ahâlisi [1390] zâlim memleketten çıkar, tarafından bize bir sâhip gönder, tarafından bize bir yardımcı gönder!" diye yalvarıp duruyorlar (75). İman edenler Allah yolunda cenk ederler, küfredenler ise tâğūtun yolunda cenk ederler. O hâlde siz şeytanın yârânını öldürmeye bakın, her hâlde şeytanın hilesi çürüktür (76). Bakmaz mısın o kendilerine "ellerinizi çekin ve namaz kılın, zekât verin" denilmiş olan kimselere? Şimdi üzerlerine kıtal yazılınca insanlardan Allah'tan korkarcasına veya daha bile ziyade korkuyorlar, ve şöyle dediler: "Ey bizim Rabbimiz? Niçin üzerimize bu kıtâli yazdın! N'olurdu bizi yakın bir ecele tehir edeydin?" De ki: Dünya zevki ne olsa azdır, âhiret ise Allah'tan korkanlar için sırf hayırdır, hem kıl kadar hakkınız yenmez (77). Her nerede olsanız ölüm size yetişir, eflâke ser çekmiş burçlarda da olsanız. Bununla beraber kendilerine bir güzellik erdi mi "bu Allah'tan" diyorlar, bir musibet de değdi[2] mi "bu senden" diyorlar. De ki hepsi Allah tarafından, fakat niye bu adamlar söz anlamaya yanaşmıyorlar (78). Sana[3] güzellikten her ne ererse bil ki Allah'tandır, kötülükten de başına her ne gelirse anla ki sendendir.

---

1 B -"büyük bir murada ereydim. O hâlde seferber olun da".
2 B: "geldi".
3 B: "Sonra".

Biz seni insanlara bir resûl olarak gönderdik, şâhit ise Allah yeter (79). Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur, kim de yan bükerse üzerlerine seni gözcü de göndermedik (80). "Baş üstüne" diyorlar, sonra da yanından çıktıklarında içlerinden birtakımı dediklerinin hilâfına tezvîrât yapıyorlar, Allah da yaptıkları tezvîrâtı kaydediyor. Onun için sen yüzlerine vurmaktan vazgeç de Allah'a havâle et, Allah vekîl yeter (81). Hâlâ Kur'ân'ı imʿân[1] ile teemmül etmezler mi? Eğer o Allah'tan başkası tarafından olsa idi elbette içinde birçok âhenksizlikler bulacaklardı (82). Hem emn ü havfa dair bir haber geldiği vakit kendilerine onu[2] yayıveriyorlar, hâlbuki onu Peygamber'e ve içlerinden ulü'l-emr olanlara arz etseler elbette bunların istinbâta kādir olanları onu anlar bilirlerdi. Eğer Allah'ın fazl u rahmeti üzerinizde[3] olmasa idi pek azınızdan mâʿadâsı şeytana uymuş gitmiştiniz (83). Onun için Allah yolunda çarpış, [1391] ancak nefsinden başkasıyla mükellef değilsin. Mü'minleri de çarpışmaya teşvik et, me'muldür ki Allah o küfretmekte bulunanların tazyîkini defʿ etsin. Allah tazyikçe de daha şiddetli, tenkilce de daha şiddetlidir (84). Her kim güzel bir şefaatte bulunursa ona ondan bir nasip olur, her kim de kötü bir şefaatte bulunursa ona da ondan bir nazîr olur, Allah her şeye nâzır bulunuyor (85). Size herhangi bir suretle sağlık verildiği zaman siz de ondan daha güzeli ile sağlık verin veya aynıyla mukābele edin, Allah her şeyi hesâba çekmekte bulunuyor (86).[4]

1 B: "iman".
2 B -"onu".
3 B: "üzerinde".
4 H: "Ey o bütün iman edenler! Hazırlığınızı görün de müfrezeler hâlinde harekete gelin, veya toplu olarak seferber olun (71). Maʿamâfîh içinizden öylesi vardır ki her hâlde ağır alacağına yemin etmiştir; bakar, eğer size bir musibet isabet ederse 'Allah bana cidden lutfetti, çünkü onlarla beraber bulunmadım' der (72). Eğer size Allah'tan bir fazl nasip olursa mutlak kendisiyle aranızda sanki hiçbir ülfet olmamışçasına 'ah, keşke onlarla beraber olaydım da büyük bir murada ereydim' der durur (73). Binâenʿaleyh çarpışsın o geçici dünyâ hayâtı âhiretin ebedî hayâtına satacak olanlar. Her kim Allah yolunda çarpışır da katledilir veya gālip gelirse iki surette de biz ona pek büyük bir ecir vereceğiz (74). Hem neyinize çarpışmayasınız siz Allah yolunda? Ve o zâr u zebûn edilmiş erkekler, kadınlar, yavrucuklar uğurunda ki 'yâ Rabbenâ, çıkar bizi bu ahâlisi zâlim memleketten, tarafından bize bir sâhip gönder, tarafından bize bir yardımcı gönder!' diye yalvarıp duruyorlar (75). İman edenler Allah yolunda cenk ederler, küfredenler ise tâğût yolunda cenk

{خُذُوا حِذْرَكُمْ} Uyanık, ihtiyatlı bulununuz; düşmandan sakınacak maddî mânevî esbâb ve vesâitinizi ittihaz ediniz, silâhınızı alınız da {فَانْفِرُوا ثُبَاتٍ} sübe sübe, yani takım takım, bölük bölük harekete geliniz.

"**Sübât**", "sübe"nin cemʿidir. "Sübe" ondan fazla ricâlden müteşekkil cemaat demektir. {اَوِ انْفِرُوا جَمٖيعاً} veya mecmûʿunuz birden seferberlik yapınız {وَاِنَّ مِنْكُمْ لَمَنْ} ve her hâlde içinizden öyle kimseler vardır ki {لَيُبَطِّئَنَّ} mutlaka betâet gösterir, yani ağır alır. Geri kalır durur da {فَاِنْ اَصَابَتْكُمْ مُصٖيبَةٌ} şayet size bir musibet isabet ederse, yani muvaffak olamadığınız, meşakkatler çektiğiniz veya şehid olduğunuz takdirde {قَالَ قَدْ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيَّ اِذْ لَمْ اَكُنْ مَعَهُمْ شَهٖيداً} "ne iyi, Allah bana lutf u inʿâm etti, çünkü onlarla beraber bulunmadım" der, mahzun olacak yerde memnun olur {وَلَئِنْ اَصَابَكُمْ فَضْلٌ مِنَ اللّٰهِ} ve fakat Allah tarafından bir fazl u ihsâna konar, fütûhât u ganimete nâil olursanız [1392] {لَيَقُولَنَّ كَاَنْ لَمْ تَكُنْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُ مَوَدَّةٌ} sanki onunla sizin aranızda hiçbir meveddet olmamış ağyâr gibi behemehâl diyecektir ki {يَا لَيْتَنٖي كُنْتُ مَعَهُمْ فَاَفُوزَ فَوْزاً عَظٖيماً} "ah, ne olurdu keşke ben de bunlarla beraber ola idim de büyük muradlara ereydim". Yani sizin muvaffakiyet ve muzafferiyetinizden bir ahbab memnûniyeti kadar memnun olmayacak,

---

ederler. Hemen şeytanın yârânını öldürmeye bakın, şeytan hilesi her hâlde çürüktür (76). Bakmaz mısın şu kendilerine 'ellerinizi çekin ve namaz kılın, zekât verin' denilen kimselere? Derken üzerine kıtal yazılıverince insanlardan Allah'tan korkarcasına veya daha bile ziyade korkuyorlar da 'Hey Rabbimiz' dediler, 'bizim üzerimize bu kıtâli niçin yazdın? Bâri bizi yakın bir ecele tehir edeydin!' De ki: Dünya zevki ne olsa az, âhiret ise Allah'tan korkanlar için mahz-ı hayır, hem kıl kadar hakkınız yenmez (77). Her nerede olsanız, hatta eflâke ser çekmiş burçlarda bile bulunsanız yine ölüm size yetişir. Bununla beraber kendilerine bir güzellik kısmet oldu mu 'bu Allah'tan' diyorlar, bir musibet geldi mi de 'bu senden' diyorlar. De ki hepsi Allah tarafından, fakat niye bu adamlar söz anlayacak gibi değiller (78). Sana bir güzellik ererse bil ki Allah'tan, bir kötülük de gelirse başına anla ki senden. Biz seni insanlara resûl gönderdik, şâhit ise Allah yeter (79). Kim Resûl'e itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur, kim de arka dönerse artık üzerlerine seni murâkıb göndermedik (80). 'Baş üstüne' diyorlar, sonra da yanından çıktıklarında içlerinden birtakımı dediklerinin hilâfına tezvîrât yapıyorlar, Allah da yaptıkları tezvîrâtı kaydediyor. Onun için sen yüzlerine vurmaktan vazgeç de Allah'a havâle et, Allah vekîl yeter (81). Ya imʿân ile teemmül etmezler mi Kur'ân'ı? Eğer o Allah'tan başkası tarafından olsa idi elbette içinde birçok âhenksizlikler bulacaklardı (82). Emn ü havfa dair bir haber geldiği vakit de kendilerine onu yayıyorlar, hâlbuki onu Peygamber'e ve içlerinden ulü'l-emr olanlara arz etselerdi bunların istinbâta kādir olanları elbette onu bilirlerdi. Eğer üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti olmasa idi pek azınızdan mâʿadâsı şeytana uymuş gitmiştiniz (83). Onun için Allah yolunda çarpış, maʿamâfîh nefsinden başkasıyla mükellef değilsin. Mü'minleri de çarpışmaya teşvik et, me'muldür ki Allah o küfretmekte bulunanların tazyîkini üzerinizden defʿ etsin. Allah tazyikce de daha şedîd, tenkilce de daha şedîddir (84). Kim güzel bir şefaatte bulunursa ona ondan bir nasip olur, kim de kötü bir şefaatte bulunursa ona ondan bir nazîr olur, Allah her şeye nâzır bulunuyor (85). Size herhangi bir suretle sağlık verildiği zaman daha güzeli ile sağlık verin veya onunla mukābele edin, Allah her şeyi hesâba çekmekte bulunuyor (86)".

memnûniyet yerine mahzûniyet duyacak, beraber bulunmadığına âhiret düşüncesiyle değil, mahza hubb-i dünya sevkiyle nedâmetler edecektir. Binâenʿaleyh bunlar böyle yapadursunlar {فَلْيُقَاتِلْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ الَّذِينَ يَشْرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا بِالْاٰخِرَةِ وَمَنْ يُقَاتِلْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ فَيُقْتَلْ اَوْ يَغْلِبْ فَسَوْفَ نُؤْتِيهِ اَجْرًا عَظِيمًا} hayât-ı dünyâyı âhirete satan, bugüne aldanmayıp sonunu gözeten ehl-i ihlâs dâima hazır bulunup muharebe etsin. ilh. ۞ Burada tedâfüʿî harbden başka tecâvüzî harbe de işaret ve bunun ne gibi bir maksad ve hikmetle meşrû olabileceğini tefhim sadedinde buyuruluyor ki:

{وَمَا لَكُمْ} Ne menfaatiniz, ne hakkınız, ne mazeretiniz var ki {لَا تُقَاتِلُونَ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اَخْرِجْنَا مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ نَصِيرًا} Allah yolunda ve zulm ü tazyik altında kalmış, "yâ Rabbenâ! Bizi ahâlisi zâlim olan, zâlimler elinde bulunan şu memleketten çıkar ve bize tarafından bizi sever ve gözetir bir sâhip ve veliyyü'l-emr gönder ve yine tarafından bize bu zâlimlere karşı nusret edecek bir nasîr, bir mededkâr gönder" deyip duran zayıf ve bîçare erkekler ve kadınlar ve çocukların tahlîsi [1393] uğrunda muharebe etmeyeceksiniz? ۞ İşbu الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا Ümmü'l-kurâ olan Mekke'ye işarettir ki müşrik olan ehl-i Mekke zuʿafâya ve ale'l-husûs içlerinde bulunan mü'minlere son derece zulm ü ezâ ediyorlardı ve zaten اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ [Lokman 31/13][1] medlûlünce şirk bütün zulümlerin başı olan bir zulm-i azîmdir. Allah teâlâ mazlumların dualarını kabul ve Peygamberi yediyle Mekke'nin fethini nasip edip velâyet ve nusret-i Muhammediye ile bekâm etmiş ve muazzez kılmıştır. Demek ki tecâvüzî harb ancak böyle Allah rızâsı için mazlumları zâlimlerin pençesinden kurtarmak ve halk üzerinde Allah teâlâ'nın ahkâm-ı adl ü rahmetini tatbik etmek için meşrû olabilir, yoksa zulm ü istibdâdı taʿmîm etmek[2] ve memleketler istîlâ eylemek gibi mahz-ı tecavüz ve taʿaddî için harb etmek asla meşrû değildir. Vuzûh-ı tâm için bu nokta-i mühimme, yani gāye-i harb meselesi bir de şu suretle tansîsen tesbit olunuyor:

---

1 "…çünkü şirk çok büyük bir zulümdür."

2 B -"etmek".

{اَلَّذٖينَ اٰمَنُوا يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} İman edenler Allah yolunda muharebe ederler {وَالَّذٖينَ كَفَرُوا يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ الطَّاغُوتِ} kâfirler de tâgūt yolunda; Allah'ın mâdûnunda perestiş edilen azıtganlar yolunda tuğyân u şeytanet uğrunda muharebe ederler. Binâenʿaleyh siz hazırlanınız da {فَقَاتِلُٓوا اَوْلِيَٓاءَ الشَّيْطَانِ} şeytan dostlarına, şeytan taraftarlarına muharebe ediniz ve korkmayınız {اِنَّ كَيْدَ الشَّيْطَانِ كَانَ ضَعٖيفاً} zira Hakk'a karşı şeytanın keyd ü hîlesi ne olsa zayıftır.

Müfessirîn diyorlar ki bunun için ehl-i hakk u hayr hayatlarında fakr u ibtilâ içinde bulunsalar bile ilelebed azîz olarak zikr-i cemîlleri bâkī kalır, bugün olmazsa yarın behemehâl mesʿud olurlar. Şerr ü şeytanet tuğyân u tezvir ile icrâ-yı hükm eden cebâbirenin tahakkümleri de [1394] ne olsa söner, yerlerinde yeller eser, şayet yâd olunurlarsa lânetle yâd olunurlar. تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذٖينَ لَا يُرٖيدُونَ عُلُوًّا فِى الْاَرْضِ وَلَا فَسَاداًۜ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقٖينَ [el-Kasas 28/83][1], اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ [el-Enbiyâ 21/105][2] Bir şâirin dediği gibi:

Zulmün topu var, dehşeti var, savleti varsa
Hakkın da bükülmez kolu var, kuvveti vardır.[3]

Böyle iken:

{اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ قٖيلَ لَهُمْ كُفُّٓوا اَيْدِيَكُمْ} Baksana o bir vakitler kendilerine "ellerinizi çekiniz, sakın harbe sebebiyet vermeyiniz {وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} ve siz hemen namazı ikāme ve zekâtı iʿtâ ediniz" denilenler, yani harb ü kıtâlin zamanı değil iken ابْعَثْ لَنَا مَلِكاً نُقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/246][4] diyenler gibi harbe taraftar olup da sakın yapmayınız diye menʿ edilenler {فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتَالُ} üzerlerine kıtal yazılıp farz kılınınca, harb bir vazîfe-i katʿiyye hâlini alınca {اِذَا فَرٖيقٌ مِنْهُمْ} bunlardan bir kısmı

---

1 "O âhiret evi (son yurd), biz onu öyle kimselere veririz ki yer yüzünde ne bir kibir ne de bir fesad istemezler, ve o âkibet korunan müttakīlerindir."

2 "…Her hâlde arz, ona Benim sâlih kullarım vâris olacaktır."

3 *"Zulmün topu var, güllesi var, kalʿası varsa,*
Hakkın da bükülmez kolu, dönmez yüzü vardır"
(Tevfik Fikret)

4 "…Bize bir melik gönder, Allah yolunda muharebe edelim…"

{يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللّٰهِ اَوْ اَشَدَّ خَشْيَةً} Allah'tan korkar gibi veya daha şiddetli bir surette insanlardan korkmaya başladılar {وَقَالُوا} kālen yahut hâlen {رَبَّنَا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتَالَ} "ey Rabbimiz, bize kıtâli niçin yazdın, niçin takdir ettin veya niçin farz kıldın? {لَوْلَٓا اَخَّرْتَنَٓا اِلٰٓى اَجَلٍ قَرِيبٍ} Bizi çok değil yakın bir vakte kadar tehir etse idin. Bir müddetçik daha bize mühlet verse idin de biraz daha yaşasak ne olurdu?" dediler. {قُلْ} Yâ Muhammed sen bunlara de ki {مَتَاعُ الدُّنْيَا قَلِيلٌ} dünya metâʿı ne olsa azdır, her hâlde gelir geçer {وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقٰى} âhiret ise müttakī olan, fenalıktan korunabilenler [1395] için daha hayırlıdır. {وَلَا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا} Kıl kadar zulüm de edilmezsiniz veya edilmezler لَا يُظْلَمُونَ.

"**Fetîl**"[1]; hurma çekirdeğinin şakkındaki ince iplik gibi çizgi demek olup azlık ve ehemmiyetsizlikte mesel olarak kullanılır ki lisânımızda "kıl kadar" tâbir olunur.

{اَيْنَ مَا تَكُونُوا يُدْرِكْكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فٖى بُرُوجٍ مُشَيَّدَةٍ} Her nerede olsanız ölüm size yetişir, müşeyyed burçlarda bulunsanız da, yani yüksek kalelerde veya müstahkem saraylarda, hatta gökteki yıldızlarda dahi bulunsanız yine gelir bulur. Binâenʿaleyh ölüm korkusuyla vazifeden kaçınmak mânasızdır. Mâdem ki her hâlde bir ölüm vardır, ona her zaman âmâde olmalı, hayât-ı dünyâya bağlanmamalı, vazifeyi seve seve yapmalıdır. {وَاِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ} Bir de yâ Muhammed, birtakım kimseler -ve bilhassa münafıklar- kendilerine bir hasene, bir nimet veya herhangi bir güzellik nasip olursa {يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} "bu, Allah tarafındandır" diyorlar, Allah'tan biliyorlar {وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ} ve eğer başlarına bir beliyye veya herhangi bir kötülük gelirse {يَقُولُوا هٰذِهٖ مِنْ عِنْدِكَ} "bu senin tarafındandır[2]" diyorlar.

Bu hususta şöyle rivayet olunmuştur ki, Resûlullah Medine'ye teşrif buyurduğu zaman Medine bolluk ve ucuzluk olmuştu, daʿvet-i Muhammediye üzerine Yahudîlerin inadı ve münafıkların nifâkı zuhur ettiği sıralarda kaht u galâ görülmeye başladı -bunda belki Medine'nin

1 B: "Fetîle".
2 M ve B: "tarafından".

kalabalanmaya başlamasının da bir alâkası mülâhaza edilse bile, yağmurların hilâf-ı muʿtâd az yağması, meyve ve mahsûlâtın olmaması gibi ahvâl-i âfâkiye de vardır- ki [1396] وَمَٓا اَرْسَلْنَا فٖي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّٓا اَخَذْنَٓا اَهْلَهَا بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ [el-Aʿrâf 7/94][1] âyetinde her peygamberin gönderildiği memlekette bidâyeten böyle bir şiddet ve zarûretin yüz göstermesi de âdet-i ilâhiye olduğu beyan buyurulmuştur. İşte o zaman Yahudîler ve münafıklar "biz böyle şum bir adam görmedik, bu geleli meyvelerimiz az biter oldu ve esʿârımız galâlandı, pahalandı" diyorlar, bolluğu ve ucuzluğu Allah'a, darlığı ve pahalılığı Peygamber'e isnad ediyorlardı. Nitekim فَاِذَا جَٓاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهٖۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهُ [el-Aʿrâf 7/131][2] medlûlünce vaktiyle Hazret-i Mûsâ ile dahi böyle teşe'üm etmişlerdi. Bu âyetin sebeb-i nüzûlü bu olmuş[3], lâkin âyet siyâk-ı beyan itibariyle ahvâl-i harbiyeye dahi alâkadar olduğundan hasene ve seyyie, bolluk ve darlık, sıhhat veya maraz, hayat veya memattan başka zafer veya mağlubiyet gibi netâyic-i harbiyeye dahi şâmil bir surette îrâd olunmuştur.

{قُلْ} Yâ Muhammed, de ki {كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} başınıza gelen hasene ve seyyienin hepsi Allah tarafındandır. O'nun halk u takdîriyledir. ❁ Hasene Allah'ın bir ihsanı, seyyie de Allah'ın bir hızlânıdır. Bu, böyle iken {فَمَالِ هٰٓؤُلَٓاءِ الْقَوْمِ} bu adamların ne çıkarı var ki {لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدٖيثًا} bir sözü veya hâdiseyi fıkhıyla, yani sırr u hikmetiyle anlamaya yaklaşmazlar da Allah tarafından başlarına gelen felâketi Peygamber'e isnad etmeye

---

1 "Biz hangi memlekete bir peygamber gönderdikse ibtida ahâlisini şiddet ve zarûretle sıkmışızdır…"

2 "Fakat kendilerine iyilik geldiği zaman 'ha, bu bizim hakkımız' dediler, ve başlarına bir kötülük gelirse Mûsâ ile maiyyetindekilerden teşe'üm ediyorlardı…"

3 Ferrâ', *Meʿâni'l-Kur'ân,* I, 278:

وذلك أن اليهود لما أتاهم النَّبِيّ صلى الله عليه وسلم بالمدينة قَالُوا: ما رأينا رجلا أعظم شؤما من هذا نقصت ثمارنا وغلت أسعارنا. فقال الله تبارك وتعالى: إن أمطروا وأخصبوا قَالُوا: هذه من عند الله، وإن غلت أسعارهم قَالُوا: هذا من قبل مُحَمَّد صلى الله عليه وسلم.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 145:

قَالَ الْمُفَسِّرُونَ: كَانَتِ الْمَدِينَةُ مَمْلُوءَةً مِنَ النِّعَمِ وَقْتَ مَقْدَمِ الرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَلَمَّا ظَهَرَ عِنَادُ الْيَهُودِ وَنِفَاقُ الْمُنَافِقِينَ أَمْسَكَ اللهُ عَنْهُمْ بَعْضَ الْإِمْسَاكِ كَمَا جَرَتْ عَادَتُهُ فِي جَمِيعِ الْأُمَمِ، قَالَ تَعَالَى: «وما أَرْسَلْنا فِي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ إِلَّا أَخَذْنا أَهْلَها بِالْبَأْساءِ وَالضَّرَّاءِ» فَعِنْدَ هذا قَالَ الْيَهُودُ وَالْمُنَافِقُونَ: مَا رَأَيْنَا أَعْظَمَ شُؤْمًا مِنْ هَذَا الرَّجُلِ، نَقَصَتْ ثِمَارُنَا وَغَلَت أَسْعَارُنَا مُنْذُ قَدِمَ، فَقَوْلُهُ تَعَالَى: «وَإِنْ تُصِبْهُمْ حَسَنَةٌ» يَعْنِي الْخَصْبَ وَرُخْصَ السِّعْرِ وَتَتَابُعَ الْأَمْطَارِ قَالُوا: هذَا مِنْ عِنْدِ اللهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ جَدْبٌ وَغَلَاءُ سِعْرٍ قَالُوا هَذَا مِنْ شُؤْمِ مُحَمَّدٍ، وَهَذَا كَقَوْلِهِ تَعَالَى: فَإِذا جاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قالُوا لَنا هذِهِ وَإِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسى وَمَنْ مَعَهُ (الْأَعْرَافِ ١٣١/٧) وَعَنْ قَوْمِ صَالِحٍ: قالُوا اطَّيَّرْنا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَ (النَّمْلِ ٤٧/٢٧).

kalkışırlar. ۞ Şimdi de "öyle bizi niye dine davet edip duruyorsun, küfür de Allah'tandır" demeye kalkarlar, çünkü söz anlamamak yüzünden كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ denilince bir taraftan bundan kesb ü irâde-i beşeri nefy, efʿâl-i ibâdda cebr mânasını çıkarmaya kalkışırlar. Diğer taraftan "öyleyse mes'ûliyet nerede kalır? Allah itikad ve imanının[1] tabiat tasavvurundan ne farkı olur, Allah'a seyyie nasıl isnad olunur. Allah'ın muzır olan bir şeyi yaratması nasıl câiz olur?" gibi şüphelere saplanırlar. Bu noktada yâ Muhammed, hitâba lâyık ve [1397] kelâm-ı hakkı anlayacak olan sensin, dinle: {مَٓا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ} Sana her ne hasene isabet eder, her ne hayr u menfaat, tâat ü sevab nasip olursa Allah'tandır, kesbin olsa da Allah'tandır, olmasa da. ۞ Zira Allah murad etmeyince hiçbir şey olmaz. Allah teâlâ Rahmân-ı Rahîm olduğu için de hasenât O'nun irade ve takdîrine, halk u tekvînine istinad ile beraber rızâsına da tamamen muvâfıktır. Bunun için kesb-i beşerin alâkadar olmadığı hasenât, mahza ihsân-ı ilâhî olduğu gibi, irâde-i beşerin taʿalluk ettiği hasenât da Allah'ın takdîr u tekvînine, tenfîz ü tevfîkine, irade ve rızâsına iktiran etmiş olmak hasebiyle yine O'nun bir ihsânıdır. Bunun için enfüsî afakî, maddî mânevî, kesbî gayr-i kesbî ale'l-ıtlâk hasene Allah'tan bilinmelidir. Fakat {وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ} sana her ne seyyie isabet ederse o da kendinden, kendi nefsindendir, kendi günah veya kusurundandır. ۞ Gerçi كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ mûcebince bu da min indillahtır, Allah takdîr ü irade etmemiş olsa idi bu da olamazdı. Fakat bunda fiil veya terk cihetinden behemehâl senin bir sebebiyetin vardır. Bunun menşe'i senin kendin, senin arzun veya senin kusurun, senin hatân veya senin aczin, senin mahiyetindir. Zira sen evvelemirde kendi nefsinde ve haddizâtında kādir-i kül, mebde'-i vücud olsa idin elbette kendine hiçbir seyyie isabet ettirmezdin ve hiçbir taraftan sana bir zarar gelmek ihtimâli olmazdı. Binâenʿaleyh birinci derecede seyyienin menşei, aslı ʿadem ve imkân-ı mahz olan mâhiyet-i mahlûkanın acz-i zâtîsidir. Allah ona herhangi bir lahza-i vücudda ifâza-i hasene etmemiş olsa o derhal mahv ü helâk olur. Sâniyen başa[2] gelen seyyiâtın bir kısmı

1 M ve B: "iymanın".
2 B: "başına".

arzu ve irâde-i beşere müterettibdir. Beşer onu nefsinden tecellî eden bir irade ve ihtiyar ile bilerek veya bilmeyerek, bizzat veya dolayısıyla ister. Hatta ısrar da eder, irade ve ihtiyâr kuvveti [1398] nefsinde bir hasene olduğu hâlde istenen murad, hasene de seyyie de olabilir. Allah teâlâ da bahîl olmadığından kulunun iradesine izin verip tenfiz ederek muradını halk eder ve talep olunan seyyie yine min indillah gelmekle beraber sebeb ü menşe'i[1] nefs-i abd, kesb-i abd olur ve mes'ûliyet de buna ait bulunur. وَمَٓا اَصَابَكُمْ مِنْ مُص۪يبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْد۪يكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَث۪يرٍ [eş-Şûrâ 42/30][2] Sâlisen umûmî mânasıyla seyyie günaha münhasır olmayıp mihnet ü meşakkate de şâmil olduğuna nazaran bazı sıkıntılar, elemler vardır ki tehzîb-i nefse sebep ve günahlara keffâret ve binâenʿaleyh mukaddime-i hayr olur. Bu gibi seyyienin de başa gelmesi mücerred nefsin salâhı veya halâsı hikmetine mebnî olduğundan bu da min indillah gelmekle beraber buna لِأَجْلِ نَفْسِكَ mânasına مِنْ نَفْسِكَ demek sahih olur ise de bunu hasenede saymak daha muvâfıktır. Binâenʿaleyh her ne suretle olursa olsun seyyie evvelâ abde nisbet edilmeli, insan onu kendisinden bilmeli ve maʿamâfîh مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ olduğunu da unutmamalıdır. Bu âyetten Mutezile'nin efʿâl-i ihtiyâriyede kul fiilinin hâlıkı olduğunu istinbâta kalkışmaları doğru değildir. Çünkü مَٓا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ böyle bir davaya münâfîdir. Velhâsıl كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ'dır. Fakat bundan cebir anlamamalıdır. مَٓا اَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللّٰهِۘ وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ îzâhıyla mütenâsib olarak ne cebir ne terk. "Emrun beyne emreyn" bir adalet ve mes'ûliyet anlamalıdır ki burada آمَنْتُ بِاللّٰهِ'deki خَيْرِهِ وَشَرِّهِ مِنَ اللّٰهِ تَعَالٰى fıkra-i îmâniyesinin güzel bir şerhi vardır. Ve bu îzah kendini iyi başkasını kötü, iyiliği kendinden, kötülüğü başkasından bilen beşeriyet-i câhile ve mağrûrenin gururuna karşı bir ders olduğu gibi, kendisini ne iyilik ne de kötülük hiçbir şeyle alâkadar addetmeyen beşeriyet-i âtılanın atâletine ve ilişiksizliğine karşı da bir derstir. Her hâlde şunu iyi düşünmek lâzım gelir ki hem كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ hem de وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ olması Allah ile insan arasında mühim bir alâkanın mevcûdiyetine delâlet eder ki bu da اِنّ۪ي جَاعِلٌ فِي الْاَرْضِ خَل۪يفَةً

---

1 M ve B: "menşe'".
2 "Başınıza ne musibet geldiyse kendi ellerinizin kazancı iledir, hâlbuki bir çoğundan affediyor."

[el-Bakara 2/30][1] nass-ı celîlinde [1399] ifham olunan niyâbet اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ [el-Ahzâb 33/72] beyân-ı kibriyâsında arz olunan emanet kaziyyeleridir. Nefis her ne zaman kendini ileri sürer, harekât ü irâdâtını kendi hesabına yapmaya kalkışırsa niyâbet ü emâneti sû'-i istiʿmâl etmiş ve menşe'-i seyyie olmuş olur. Ve her ne zaman irâdâtını hakk-ı emânetin edâsı ve vazîfe-i niyâbetin icrâsı nokta-i nazarından sarf eder, kendini irâdetullâha teslim eylerse o zaman da mazhar-ı hasenât-ı ilâhiye olur. Ve işte merâtib-i insâniye bu iki haysiyetin tezâhürâtına merbuttur. Ve bunun en başında mertebe-i risâlet, onun başında da risâlet-i âmme vardır. Bunun için burada Resûlullah'ın risâlet-i âmmesi tansis olunarak mazhar-ı hasene-i külliye olduğuna işareten buyuruluyor ki:

{وَاَرْسَلْنَاكَ لِلنَّاسِ رَسُولاً} Ve biz seni umûm insanlara resûl gönderdik, sen onlara nefsini değil, Rabbinin irâdâtını, kudret-i bâhiresini göstereceksin. ❁ Binâenʿaleyh senin nefsin kendi hesabına zuhûrdan müberrâdır. Sen hiçbir zaman menşe'-i seyyie olmazsın {وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيداً} ve buna şâhid olarak Allah yeter. Emr-i hakka bizzat hakkın şehadetinden daha beliğ hiçbir şey yoktur. Sen akvâl ü efʿâl ve irâdâtında senin değil Allah teâlâ'nın kudret ü irade ve rızâsını göstereceksin, hasenât-ı hakkı tecellî ettireceksin شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [Âl-i İmrân 3/18][2] olduğu gibi شَهِدَ اللّٰهُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ الله olduğu da anlaşılacaktır.

Mâlumdur ki resûle itaat asîle itaattir. Bunun için {مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ} her kim Allah'ın Resûlüne itaat ederse Allah'a itaat etmiş olur. {وَمَنْ تَوَلّٰى} Her kim de nefsine uyar, itaatten yüz çevirirse seyyiâttan muhafaza edeceğim diye uğraşma {فَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاً} çünkü biz seni onların üzerine muhafız göndermedik, resûl gönderdik. ❁ Artık onlar menşe'-i seyyie olan nefislerdir, elbette [1400] seyyiâtla[3] musâb olacaklardır. Sen onları seyyiâttan, cezâ-i seyyiâttan muhafaza edemezsin {وَيَقُولُونَ طَاعَةٌ} onlar طَاعَةٌ yani "baş üstüne" de[4] derler. {فَاِذَا بَرَزُوا مِنْ عِنْدِكَ}

---

1 "Ben yerde muhakkak bir halife yapacağım."
2 "Şehadet eyledi Allah şu hakikate: لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ başka tanrı yok ancak O…"
3 H: "seyyiâta".
4 B: "de (دى)".

Sonra yanından çıktılar mı {بَيَّتَ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ غَيْرَ الَّذٖى تَقُولُ} bir kısmı yatağında sana söyleyeceğinin veya senin söyleyeceğinin hilâfını yatırır, taʿbîr-i âharla sana verdiği sözün veya senden aldığı emrin hilâfını yapmak için beyt yapmaya çalışır gibi tezvîrât uydurmakla[1] uğraşır, طَاعَةٌ dediği hâlde gönlünde isyanı kurar, gāile çıkarmaya uğraşır, sînesinde dâima bunu yatırır. مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ ۚ hükmüne karşı münafıkların bazısı "artık Muhammed, rubûbiyet davasına kalkışıyor" demek istemişler, bu âyet nâzil olmuştur.[2] Sûre-i Âl-i İmrân'da قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونٖى... إلخ bak [3/31]. {وَاللّٰهُ يَكْتُبُ مَا يُبَيِّتُونَ} Onlar gönüllerinde ne yatırırlarsa Allah da onu yazar, vahiy ile sana bildirir, Kur'ân'a geçirir veya sırası gelince cezâlarını vermek üzere defterlerine geçirir. Binâenʿaleyh {فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} sen onlara bakma, her hususta Allah'a mütevekkil ol, bunları da ona havale eyle {وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكٖيلًا} Allah teâlâ kâfî bir vekildir.

{اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَ} Bunlar Kur'ân'ı tedebbür ve teemmül etmiyorlar mı? {وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ} Eğer bu Kur'an yahut senin söylediklerin Allah'tan başkası tarafından olsa idi {لَوَجَدُوا فٖيهِ اخْتِلَافًا كَثٖيرًا} bunda birçok tehallüf bulacaklardı, bu suretle gāibden verilen haberin ve bâhusus gizli gizli kalblerinde yatırdıkları şeyleri ihbar eden bu kadar haberlerin şaşan, doğru olmayan, vâkıʿa mutâbık [1401] bulunmayan yalanlarını yanlışlarını bulabilirlerdi, hâlbuki bulamıyorlar ve bulamazlar. Kendilerinden başka kimsenin âgâh olmadığı ahvâl ü efkâr ve esrarlarını Kur'ân'ın ve Peygamber'in aynen ve bilâ tehallüf haber verdiğini görüyorlar. Bunu tedebbür etmeleri ve Allah tarafından olduğunu tasdik eylemeleri iktizâ eder. Kur'ân'ın ne haberlerinde, ne vaʿd ü vaʿîdinde tehallüf eden hiçbir şey bulunamamıştır ve bulunamaz. Bundan başka Kur'an bir dâd-ı hak olmasa idi bunu baştan başa iʿcâzkâr, nâkābil-i

---

1 B: "yapmakla".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 391; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, X, 150:
أن النبي صلى الله عليه وسلم قال فِي المدينة «من أحبني فقد أحبّ الله ومن أطاعنى فقد أطاع الله» فَقَالَ المنافقون: ألا تسمعون إلى هذَا الرَّجُل وما يقُولُ؟ لقَدْ قارب الشرك وَهُوَ ينهي ألا يعبد إِلَّا الله، فَمَا حمله عَلَى الَّذِي قَالَ إِلَّا أن نتخذه حنانا -يعنون ربا- كَمَا اتخذت النَّصارى عِيسَى ابْن مريم حنانا. فأنزل الله عَزَّ وجل تصديقا لقول نبيه صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ أطاعَ الله...» ثُمّ أخبر عن المنافقين فَقَالَ سُبْحَانَهُ «وَيَقُولُونَ طاعَةٌ...»

tanzir bir belâgat ü fesâhat içinde cereyan etmiş gitmiş bulmazlar; bazısını fasih, bazısını rekîk, bazısını kolay ve bazısını zor muʿâraza edilir ve fakat her hâlde edilir muhtelif, çok muhtelif bir surette bulurlardı. Bu kadar tenevvüʿât-ı beyan ve tefâvüt-i makāmât ile beraber hepsini müteşâbih ve mütenâsık bir nizâm-ı fıtrat, bir nazm-ı metîn ü muhkem içinde bulmazlardı.[1] Üslûb-ı beyânında cebr-i tabiattan, tekellüfât-ı fikriyeden, hakk u hayrı, istikāmet-i rûhu istihdaf etmeyen ağrâz-ı nefsiye ve temâyülât-ı hevâiyeden birçok nişâneler bulurlardı. Daha sonra kırâât[2] ve ahkâmında ve süver ü âyâtında makāsıd u meʿânînin, hikem ü mesâlihin, muktezayât-ı ahvâlin tefâvüt ve tehâlüfü ile mütenâsib ve hepsinde hükm-i hakkın cereyân-ı mahsûsunu gösteren âhenkdâr bir tenevvüʿ ve ihtilâf bulmazlar[3]; muhtelif ve muharref Tevrat ve İncil nüshalarında açıktan açığa görüldüğü üzre mevzûʿ-ı nesh ü taʿdîl olmayan aynı hâdisede, aynı zamanda ihtilâf-ı kesîr ile muhtelif ve mütenâkız nice haberler, hükümler bulurlardı. Evet, Kur'an'da ezmân ve emkine ve ahvâlin ihtilâfına göre muhtelif ahkâm ve tenevvüʿ-i meʿânî ifade eden kırâât[4] ve elfâz vardır. Ve bu cihetle müteʿârız mevkiʿde görünen âyât mevcuddur. Fakat bunların hiçbiri vahdet-i hakkı ihlâl eden aynı hâdisede, aynı zamanda, aynı şerâit altında mütenâkız ve perîşan mecrâ üzerinde değil, peyderpey yekdiğerini beyân-ı takrîr, beyân-ı tefsîr ve [1402] muktezayât-ı ahvâle göre beyân-ı tağyîr ve taʿdîl ve zaman zaman beyân-ı tebdîl ve nesh ile beyan ederek giden ve ebedî bir hayâtın cereyan ve hizmetini idâme eden bir inkişâf-ı mahsûs u muntazam üzerinde yürür gider ve gülşen-i hakikatte açılan bütün tecelliyyât-ı fıtrat ve mehâsin-i hilkat gibi kesret içinde vahdetin ve vahdet içinde tenevvüʿ ifade eden mütkan bir ıttırad ve mütenâsık bir ihtilâf ve tenevvüʿ arz eder. Ve ilm-i Kur'ân'ın en büyük ehemmiyeti ve zevki de ihtilâf-ı kesîrden ârî bulunan bu tenâsük-ı mütenevviʿ

---

1 B -"hâlbuki bulamıyorlar ve bulamazlar. Kendilerinden (…) mütenâsık bir nizâm-ı fıtrat, bir nazm-ı metîn ü muhkem içinde bulmazlardı".
2 B: "kıraat".
3 B: "bulamazlar".
4 B: "kıraat".

içinde kemâl-i tedebbür ile müteşâbihâtı muhkemâta ircâʿ ederek âyât-ı Kur'an'dan ahkâm-ı Hakk'ı ve şuûn-ı âlemden vücûd-i Hakk'ı okuyup bulmaktır. Meselâ مَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ ile كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ düsturları arasında zâhir bir teʿâruz ve tenakuz var zannedilebilir. Hâlbuki bunlar yekdiğerinin mütemmim bir beyânı olarak beraberce düşünülmek ve aradaki tenakuz noktaları atılıp cihet-i vahdetleri mülâhaza edilmek üzere îrad buyurulmuş ve فَمَالِ هٰٓؤُلَٓاءِ الْقَوْمِ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ حَدٖيثًا ile de bu nokta bilhassa ihtar olunmuş, burada da sebk eden ahkâm-ı muhtelifenin bu gibi tenevvüʿ-i beyânın hükümde tenakuzdan değil, hikem ü mesâlih ve muktezayât-ı ahvâl ile mütenâsib ve mütenâsık bir hikmetten münbaʿis olduğu sûret-i mahsûsada anlatılmak ve münafıkların tezvîrâtına tamamen sed çekilmek için ihtilâf-ı kesîr nefy olunup لَوَجَدُوا فٖيهِ اخْتِلَافًا كَثٖيرًا buyurulmuş ve tedebbüre sevk olunmuştur.

Bâlâda اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ وَاُو۬لِي الْاَمْرِ مِنْكُمْ [en-Nisâ 4/59] diye itâʿatullah ile itâʿat-i Resûlullah temyiz edildiği hâlde burada مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ diye bi't-tevhîd Resûl'e itaat, Allah'a itaate ircâʿ olunduğu sırada hem ulü'l-emre itaat kaziyyesinin itâʿat-i Resûl'e merbut ve mülhak olduğu anlatılmak, hem de Müslümanların terbiye-i siyâsiyesi yükseltilmek için buyuruluyor ki:

{وَاِذَا جَٓاءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوا بِهٖ} Bir de kendilerine emniyet veya havfa müteʿallik tatlı veya acı bir emir, bir haber, bir [1403] şey geldi mi hemen neşr ü ifşâ ediveriyorlar, doğru mu değil mi, yahut neşrinde bir mazarrat var mı yok mu, menâfiʿ-i umûmiye nokta-i nazarından neşri câiz mi yoksa ketmi mi lâzım düşünmeden danışmadan işâʿa ediyorlar. ❁ Burada gazetecilerin de hâllerine temas eden bir ihtar vardır. {وَلَوْ رَدُّوهُ} {اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُو۬لِي الْاَمْرِ} Bunlar bu işittikleri haberi Peygamber'e ve ulü'l-emre, yani o işe salâhiyet ve ihtisâsı bulunan zevâta veya ümerâya redd ü ircâʿ etseler, danışsalar veya havale eyleseler {لَعَلِمَهُ الَّذٖينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ} onu içlerinden[1] maʿlûmât ve tecribeleri ve hüsn-i nazar ve basiretleri sayesinde

1 H: "içlerinde".

istinbât u istihrâc edebilecek olanlar her hâlde bilirler, ne yapılacağını anlar, anlatırlardı.

"**İstinbat**", "nebt" çıkarmaktır. "Nebat"[1] da bir kuyu kazılırken ilk çıkan su demektir. İşte halli matlub bir hâdise, bir mesele karşısında mebâdî ve maʿlûmât-ı mevcûdeyi tetebbuʿ ve istikrâ, tedkīk u tenkīh ve mukayese ederek yeni bir ilim istihrac etmeye dahi "istinbat" ve "istihrac" tâbir olunur ki bu bir meleke ve iktidâr-ı mahsustur. Herhangi bir işte böyle bir ehliyet ve iktidârı hâiz olanlar[2] o işin müctehidi ve bihakkın sâhibi ve indallah ulü'l-emrdirler. Bunun için bâlâda فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فٖى شَىْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ diye Allah'a ve Resûlüne müracaat olunduğu gibi burada da Resûlullah'a ve böyle ulü'l-emre müracaat tavsiye olunarak bunlara itaatin itâʿat-i Resûl'e merbut ve mülhak olduğu bir daha anlatılmıştır. Bundan dolayıdır ki icmâʿda muteber olan re'y bu gibi ulü'l-emrin re'yidir.

Bu âyet bize bilhassa şu hükümleri ifham ediyor:

1. Ahkâm-ı hâdisât için doğrudan doğru nas ile [1404] mâlum olmayıp istinbat ile bilinecek olanlar da vardır.
2. İstinbat da bir hüccettir.
3. İstinbâta ehil olmayan avâmın ahkâm-ı hâdisâtta ehl-i ilme müracaatı ve taklîdi vâcibdir.
4. Resûlullah dahi istinbat ile mükelleftir, zira وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُولِى الْاَمْرِ'den sonra لَعَلِمَهُ الَّذٖينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ Resûl'e de şâmil olduğunda şüphe yoktur.

Sebeb-i nüzûle gelelim: Münafıklar fırsat buldukça tezvîrât ve erâcif neşrederler, zuʿafâ-yı müslimînden birtakım halk da seriyyelerin ahvâline müteʿallik tatlı veya acı herhangi bir haber işittikleri zaman sıhhatini, ʿadem-i sıhhatini tedkik etmeden ve önünü ardını saymadan doğrudan

1 M: "Nebıt".
2 M ve B: "olanların".

doğru neşr ü işâʿaya kalkarlardı ve bu gibi saygısızlıklardan[1] bazı mefsedetler hâsıl olurdu. Ekser müfessirîn, bu âyetin bundan dolayı nâzil olduğunu beyan ediyorlar[2] ki bu surette sebeb-i nüzûl, ahvâl-i harbiye ve askeriye olmuş oluyor. Diğer taraftan Sahîh-i Müslim'de Hazret-i Ömer'den İbn Abbas tarîkiyle rivayet olunduğuna göre Resûlullah kadınlarından uzlet ettiği esnada bir gün Hazret-i Ömer mescidde[3] nâsın "Resûlullah bütün kadınlarını tatlîk etmiş" diye müteessirâne bir surette konuştuklarını görmüş ve bunu havsalası almadığından derhal koşup me'zûniyet isteyerek huzur-ı risâlete girmiş, biraz hasbihâlden sonra bir vesile bulup "kadınlarını boşadın mı?" diye sual etmiş, "hayır" cevabını alınca çıkıp "mâlumunuz olsun Resûlullah kadınlarını boşamadı!" diye bir münâdî gibi nidâ etmiş, bu âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur ki Hazret-i Ömer'in hakikati istinbâtına işaretle senâsını da ihtivâ etmiştir.[4]

---

1 H: "boşboğazlıklardan".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 569-570. Bkz. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 153:

عن السدي: «وإذا جاءهم أمر من الأمن أو الخوف أذاعوا به»، يقول: إذا جاءهم أمر أنهم قد أمنوا من عدوهم، أو أنهم خائفون منهم، أذاعوا بالحديث حتى يبلغ عدوَّهم أمرُهم.

عن ابن جريج: «وإذا جاءهم أمر من الأمن أو الخوف أذاعوا به»، قال هذا في الأخبار، إذا غزت سريّة من المسلمين تخبَّر الناس بينهم فقالوا «أصاب المسلمون من عدوهم كذا وكذا»، «وأصاب العدو من المسلمين كذا وكذا»، فأفشوه بينهم، من غير أن يكون النبي صلى الله عليه وسلم هو الذي أخبرهم. قال ابن جريج: قال ابن عباس قوله: «أذاعوا به»، قال: أعلنوه وأفشوه.

Zeccâc, *Meʿâni'l-Kur'ân ve iʿrâbuhû,* thk. Abdülcelil Abdüh Şelebi, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988, II, 83:

وكان إِذا علم النبي صلى الله عليه وسلم أنَّه ظاهر على قوم أمِن مِنهم، أو أعْلَمَ تجَمع قوم يخاف من جمع مِثلِهم، أذاع المنافقون ذلك ليحذَر مَنْ يحذر من الكفار، ويقوَى قلب من ينبغي أن يَقْوَى قلبه لما أذاعوا وكان ضَعَفَةُ الْمُسْلِمين يُشِيعُونَ ذلكَ معهمْ من غير علم بالضرَرِ في ذلك.

3 B: "mecliste".

4 Müslim, Talâk, 30. Krş. Buhârî, İlim, 27:

حَدَّثَنِي عَبْدُ اللهِ بْنُ عَبَّاسٍ، حَدَّثَنِي عُمَرُ بْنُ الْخَطَّابِ، قَالَ: لَمَّا اعْتَزَلَ نَبِيُّ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ، قَالَ: دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ، فَإِذَا النَّاسُ يَنْكُتُونَ بِالْحَصَى، وَيَقُولُونَ: طَلَّقَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ، وَذَلِكَ قَبْلَ أَنْ يُؤْمَرْنَ بِالْحِجَابِ، فَقَالَ عُمَرُ، فَقُلْتُ: لَأَعْلَمَنَّ ذَلِكَ الْيَوْمَ، قَالَ: فَدَخَلْتُ عَلَى عَائِشَةَ، فَقُلْتُ: يَا بِنْتَ أَبِي بَكْرٍ، أَقَدْ بَلَغَ مِنْ شَأْنِكِ أَنْ تُؤْذِي رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَتْ: مَا لِي وَمَا لَكَ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ، عَلَيْكَ بِعَيْبَتِكَ، قَالَ فَدَخَلْتُ عَلَى حَفْصَةَ بِنْتِ عُمَرَ، فَقُلْتُ لَهَا: يَا حَفْصَةُ، أَقَدْ بَلَغَ مِنْ شَأْنِكِ أَنْ تُؤْذِي رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ وَاللهِ، لَقَدْ عَلِمْتِ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، لَا يُحِبُّكِ، وَلَوْلَا أَنَا لَطَلَّقَكِ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَبَكَتْ أَشَدَّ الْبُكَاءِ، فَقُلْتُ لَهَا: أَيْنَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ؟ قَالَتْ: هُوَ فِي خِزَانَتِهِ فِي الْمَشْرُبَةِ، فَدَخَلْتُ، فَإِذَا أَنَا بِرَبَاحٍ غُلَامِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَاعِدًا عَلَى أُسْكُفَّةِ الْمَشْرُبَةِ، مُدَلٍّ رِجْلَيْهِ عَلَى نَقِيرٍ مِنْ خَشَبٍ -وَهُوَ جِذْعٌ يَرْقَى عَلَيْهِ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَيَنْحَدِرُ- فَنَادَيْتُ: يَا رَبَاحُ، اسْتَأْذِنْ لِي عِنْدَكَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَنَظَرَ رَبَاحٌ إِلَى الْغُرْفَةِ، ثُمَّ نَظَرَ إِلَيَّ، فَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا، ثُمَّ قُلْتُ: يَا رَبَاحُ، اسْتَأْذِنْ لِي عِنْدَكَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَنَظَرَ رَبَاحٌ إِلَى الْغُرْفَةِ، ثُمَّ نَظَرَ إِلَيَّ، فَلَمْ يَقُلْ شَيْئًا، ثُمَّ رَفَعْتُ صَوْتِي، فَقُلْتُ: يَا رَبَاحُ، اسْتَأْذِنْ لِي عِنْدَكَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِنِّي أَظُنُّ أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ظَنَّ أَنِّي جِئْتُ مِنْ أَجْلِ حَفْصَةَ، وَاللهِ، لَئِنْ أَمَرَنِي رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِضَرْبِ عُنُقِهَا، لَأَضْرِبَنَّ عُنُقَهَا، وَرَفَعْتُ صَوْتِي، فَأَوْمَأَ إِلَيَّ أَنِ ارْقَهْ، فَدَخَلْتُ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ مُضْطَجِعٌ عَلَى حَصِيرٍ، فَجَلَسْتُ، فَأَدْنَى

Bu rivayete göre sebeb-i nüzûl, Sûre-i Nisâ'nın esas itibariyle muhtevî bulunduğu ahkâm-ı aile ile bir alâkayı hâizdir. Fakat hükm-i terbiyevîsi umûmî olduğundan âyet daha ziyade ahvâl-i harbiye ve terbiye-i [1405] siyâsiyeyi istihdaf eder bir siyâk-ı nazmda îrâd buyurulmuştur. Çünkü bunlarda boşboğazlık daha çok yapılır ve daha ziyade muzırdır.

Ey Müslümanlar, {وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ} sizin üzerinizde Allah'ın bu fazl u rahmeti, yani böyle Peygamber ve istinbâta muktedir ehl-i ilm ulü'l-emr ile tarîk-ı hakka irşad ve hidâyeti olmasa {لَاتَّبَعْتُمُ الشَّيْطَانَ اِلَّا قَلٖيلًا} muhakkak ki siz ekseriyetle şeytana, şeytan gibi münafıklara uyardınız, onların aldatıcı re'y ü fikirlerine[1] tâbiʿ olur, fena yollara sürüklenirdiniz. Uymadığınız husus veya uymayan ricâl pek az olurdu, zira az çok aklı olan herhangi bir kimse her noktada şeytana aldanmaz, ârif-i esrâr-ı kitab olan ve istinbâta muktedir ulü'l-emr ulemâ-yı râsihînden bulunan zevât da hakk u savâbı bi-havlihî teâlâ temyîze muktedir bulunduklarından bunların da şeytana aldanması nâdir olur. Hâlbuki avâmın aldanması gālibdir. Maʿamâfîh ehl-i ilmin aldanmaması[2] da yine fazl u rahmet-i ilâhiye sayesindedir. Bunun için diğer bir âyette **وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ**

عَلَيْهِ إِزَارَهُ وَلَيْسَ عَلَيْهِ غَيْرُهُ، وَإِذَا الْحَصِيرُ قَدْ أَثَّرَ فِي جَنْبِهِ، فَنَظَرْتُ بِبَصَرِي فِي خِزَانَةِ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِذَا أَنَا بِقَبْضَةٍ مِنْ شَعِيرٍ نَحْوِ الصَّاعِ، وَمِثْلِهَا قَرَظًا فِي نَاحِيَةِ الْغُرْفَةِ، وَإِذَا أَفِيقٌ مُعَلَّقٌ، قَالَ: فَابْتَدَرَتْ عَيْنَايَ، قَالَ: «مَا يُبْكِيكَ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ» قُلْتُ: يَا نَبِيَّ اللّٰهِ، وَمَا لِي لَا أَبْكِي وَهَذَا الْحَصِيرُ قَدْ أَثَّرَ فِي جَنْبِكَ، وَهَذِهِ خِزَانَتُكَ لَا أَرَى فِيهَا إِلَّا مَا أَرَى، وَذَاكَ قَيْصَرُ وَكِسْرَى فِي الثِّمَارِ وَالْأَنْهَارِ، وَأَنْتَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَصَفْوَتُهُ، وَهَذِهِ خِزَانَتُكَ، فَقَالَ: «يَا ابْنَ الْخَطَّابِ، أَلَا تَرْضَى أَنْ تَكُونَ لَنَا الْآخِرَةُ وَلَهُمُ الدُّنْيَا؟»، قُلْتُ: بَلَى، قَالَ: وَدَخَلْتُ عَلَيْهِ حِينَ دَخَلْتُ، وَأَنَا أَرَى فِي وَجْهِهِ الْغَضَبَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ، مَا يَشُقُّ عَلَيْكَ مِنْ شَأْنِ النِّسَاءِ؟ فَإِنْ كُنْتَ طَلَّقْتَهُنَّ، فَإِنَّ اللّٰهَ مَعَكَ، وَمَلَائِكَتَهُ، وَجِبْرِيلَ، وَمِيكَائِيلَ، وَأَنَا، وَأَبُو بَكْرٍ، وَالْمُؤْمِنُونَ مَعَكَ، وَقَلَّمَا تَكَلَّمْتُ وَأَحْمَدُ اللّٰهَ بِكَلَامٍ، إِلَّا رَجَوْتُ أَنْ يَكُونَ اللّٰهُ يُصَدِّقُ قَوْلِي الَّذِي أَقُولُ، وَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ آيَةُ التَّخْيِيرِ: «عَسَى رَبُّهُ إِنْ طَلَّقَكُنَّ أَنْ يُبْدِلَهُ أَزْوَاجًا خَيْرًا مِنْكُنَّ» (التحريم ٦٦/٥)، «وَإِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَإِنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمَلَائِكَةُ بَعْدَ ذَلِكَ ظَهِيرٌ» (التحريم ٦٦/٤)، وَكَانَتْ عَائِشَةُ بِنْتُ أَبِي بَكْرٍ، وَحَفْصَةُ تَظَاهَرَانِ عَلَى سَائِرِ نِسَاءِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ أَطَلَّقْتَهُنَّ؟ قَالَ: «لَا»، قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ، إِنِّي دَخَلْتُ الْمَسْجِدَ وَالْمُسْلِمُونَ يَنْكُتُونَ بِالْحَصَى، يَقُولُونَ: طَلَّقَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ، أَفَأَنْزِلُ، فَأُخْبِرَهُمْ أَنَّكَ لَمْ تُطَلِّقْهُنَّ، قَالَ: «نَعَمْ، إِنْ شِئْتَ»، فَلَمْ أَزَلْ أُحَدِّثُهُ حَتَّى تَحَسَّرَ الْغَضَبُ عَنْ وَجْهِهِ، وَحَتَّى كَشَرَ فَضَحِكَ، وَكَانَ مِنْ أَحْسَنِ النَّاسِ ثَغْرًا، ثُمَّ نَزَلَ نَبِيُّ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَنَزَلْتُ، فَنَزَلْتُ أَتَشَبَّثُ بِالْجِذْعِ، وَنَزَلَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَأَنَّمَا يَمْشِي عَلَى الْأَرْضِ مَا يَمَسُّهُ بِيَدِهِ، فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللّٰهِ إِنَّمَا كُنْتَ فِي الْغُرْفَةِ تِسْعَةً وَعِشْرِينَ، قَالَ: «إِنَّ الشَّهْرَ يَكُونُ تِسْعًا وَعِشْرِينَ»، فَقُمْتُ عَلَى بَابِ الْمَسْجِدِ، فَنَادَيْتُ بِأَعْلَى صَوْتِي، لَمْ يُطَلِّقْ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نِسَاءَهُ، وَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ: «وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِنَ الْأَمْنِ أَوِ الْخَوْفِ أَذَاعُوا بِهِ وَلَوْ رَدُّوهُ إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ» (النساء ٤/٨٣) فَكُنْتُ أَنَا اسْتَنْبَطْتُ ذَلِكَ الْأَمْرَ، وَأَنْزَلَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ آيَةَ التَّخْيِيرِ.

1 B -"uyardınız, onların aldatıcı re'y ü fikirlerine".

2 M: "aldanması".

مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ [en-Nûr 24/21][1] buyurulmuştur. Binâenʿaleyh bu iki âyet beynindeki fazl u rahmetin farkı unutulmamalıdır. Birisi mutlak birisi mukayyeddir. Hâl böyle olunca, yani harb yazılmış, mazlumlar inler, acı büyük, metâʿ-ı dünya az, ölüm nasıl olsa mukadder, hazırlık ve itaat[2] lâzım olduğu hâlde münafıklar itaat etmez, hile ve tezvîre çalışır, birtakımları da ağır alır harbden kaçınırsa yâ Muhammed, {فَقَاتِلْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} bizzat sen fî sebîlillâh mukātele et {لَا تُكَلَّفُ اِلَّا نَفْسَكَ} sen ancak nefsinle mükellefsin, kendi fiilinden mes'ulsün, o hâlde yalnız da kalsan bu vazifeni îfâ eyle[3] {وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنٖينَ} mü'minleri de teşvîk u tergīb et ki {عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذٖينَ كَفَرُوا} kâfirlerin zarar ve [1406] kuvvetini Allah'ın menʿ etmesi kaviyyen me'mûldür, yani mevʿuddur. ۞ Bu âyet Bedr-i Suğrâ seferi hakkında nâzil olmuştur. Sûre-i Âl-i İmrân'da اَلَّذٖينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ اِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ... الخ [Âl-i İmran 3/173] âyetinde îzah olunduğu üzere Resûlullah Uhud harbinin nihâyetinde Ebû Süfyan'a karşı bir sene sonra Zilkadede Bedr-i Suğrâ mevsiminde[4] muvâʿade etmiş, söz vermiş idi. Mîʿâdı gelince nâsı davet etti ve fakat birtakımları çekindi. Binâenʿaleyh bu âyet nâzil oldu ve Resûlullah "ben yalnız kalsam yine giderim" buyurdu ve yetmiş süvari meyânında hareket etti. Allah teâlâ da kâfirlerin kalbine bir korku verdi ve caydırdı, Merri Zahran'dan döndüler. Hazret-i Peygamber de maiyyetiyle birlikte Bedir'de sekiz gün kaldılar ve ticaret yaptılar, bu suretle "keff-i be's-i kefere" vaʿd-i ilâhîsi de kefere-i Kureyş aleyhine tahakkuk etti. Bunun sûret-i umûmiyede tahakkuku da nüzûl-i Îsâ meselesi olacağı söylenmiştir.[5] Resûlullah işbu

---

1 "…Eğer üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti olmasaydı içinizden hiçbiri ebedâ temize çıkamazdı…"

2 H: "tâat".

3 M: "ile".

4 M ve B: "mevsimine".

5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 352-353. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 441, 542; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 730-731:

وذلك أن رسول الله صلى الله عليه وسلّم لما التقى هو وأبو سفيان بن حرب يوم أحد وكان من هربهم ما كان، ورجع أبو سفيان إلى مكة فواعد رسول الله صلّى الله عليه وسلّم موسم بدر الصغرى في ذي القعدة فلما بلغ الميعاد قال الناس: اخرجوا إلى العدو. فكرهوا ذلك كراهة شديدة أو بعضهم، فأنزل الله تعالى «فَقاتِلْ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ لا تُكَلَّفُ إِلَّا نَفْسَكَ» أي لا تدع جهاد العدو وإنصاف المستضعفين من المؤمنين ولو وحدك... «وَحَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ على القتال» أي حثّهم على الجهاد ورغّبهم فيه، فتثاقلوا عنه ولم يخرجوا معه إلى القتال، فخرج رسول الله صلّى الله عليه وسلّم في سبعين راكبا حتى أتى موسم بدر، فكفّ بهم الله تعالى بأس العدو ولم يوافقهم أبو سفيان ولم يكن له أن يوافق، فانصرف رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وأصحابه. وذلك قوله عَسَى اللّٰهُ أي لعل الله أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا أي

"Bedr-i Suğrâ" vakʿasında bu emre tevfîkan tek başına gitmeye kıyam buyurduğu gibi, buna imtisâlen Hazret-i Sıddîk da vefât-ı Peygamberî üzerine zekâttan imtinâʿ eden mürteddîne karşı böyle yapmış ve hilâfet-i Resûlullah'a istihkākını bununla da ispat etmiş ve muvaffak olmuş idi.

Evet, kâfirlerde be's ü kuvvet bulunabilir {وَاللّٰهُ اَشَدُّ بَأْساً وَاَشَدُّ تَنْكِيلاً} ve fakat Allah kuvvet ü kudretçe onlardan hem pek çok yüksek, hem de tenkîl ü taʿzîbi onlarınkinden çok şiddetlidir. Binâenʿaleyh kâfirlerin kuvvetinden korkup da Allah'a isyan etmemeli, Allah'ın kudret ve azâbından korkup da Allah'a itaat etmeli ve kâfirlere karşı gelmelidir. Bunun için yâ Muhammed, sen kendin fî sebîlillâh harb et ve mü'minleri tahrîd[1] ü tergīb de eyle, zira bu bir şefaat demektir. Hâlbuki {مَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً حَسَنَةً}[2] her kim güzel bir şefaat yaparsa, yani Allah rızâsı için bir [1407] hayra tevassut ve delâlet ederse {يَكُنْ لَهُ نَصِيبٌ مِنْهَا} onun o şefaatten bir nasîbi, güzel bir sevabı olur. Hayra delâlet eden onu yapan gibidir[3] {وَمَنْ يَشْفَعْ شَفَاعَةً سَيِّئَةً} ve her kim şerʿe muhalif kötü bir şefaat yaparsa {يَكُنْ لَهُ كِفْلٌ مِنْهَا} onun da ondan aynı nisbette kötü bir hissesi olur. {وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُقِيتاً} Allah da her şeye muktedirdir. Ve[4] her şeyi lâyıkıyla gözetir. İyiyi iyiliğinden, kötüyü kötülüğünden kadrine göre hissedar eder.

Harb ve tahrîd[5] emirlerinden sonra tenkil fıkrasını bu şefaat âyetinin vely etmiş olması ne kadar beliğdir. Binâenʿaleyh şefâʿat-i seyyieden sakınmak lâzım geldiği gibi, her nevi şefâʿat-i hasene de yapılmalı ve kabul edilmelidir. Bu cümleden olmak üzere {وَإِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ} kimin tarafından olursa olsun bir tahiyye ile tahiyyelendiğiniz, bir selâm ile

---

قتال المشركين وصولتهم حين ولّيتم وهي من الله واجب، حيث كان... فإن قيل: إذا كان من قولكم: إن عسى من الله واجب فقد قال الله عَسَى اللهُ أَنْ يَكُفَّ بَأْسَ الَّذِينَ كَفَرُوا ونحن نراهم في بأس وشدة، فأين ذلك الوعد؟ فيقال لهم: قد قيل: إن المراد به الكفرة الذين كفّ بأسهم في بدر الصغرى، والحديبية بقوله وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ الآية، فإن كان ظاهرها العموم فالمراد منها الخصوص. وقيل: أراد به المدة التي أمر الله فيها القتال لزوال الكفر بقوله وَقاتِلُوهُمْ حَتَّى لا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ كُلُّهُ لِلَّهِ فعند ذلك يكف بأس الذين كفروا، وهو الوقت الذي ينزل فيه عيسى عليه السلام فيكون حكما قسطا ويظهر الإسلام عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ.

1 M ve B: "tahris".

2 H +"ve".

3 Ebû Dâvûd, Edeb, 123:

فقال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم: مَنْ دلَّ على خَيْرٍ فلهُ مِثْلُ أجرِ فَاعِلِه.

4 H -"Ve".

5 M: "tahris".

tekrim edildiğiniz vakit de {فَحَيُّوا بِاَحْسَنَ مِنْهَا} siz ondan daha güzeli ile tahiyye ediniz, selâmlayınız {اَوْ رُدُّوهَا} veya onu geri veriniz, yani gerisin geri misliyle cevap veriniz.

"**Tahiyye**", lügatta milk ve bekā mânasına gelir, nitekim şâir[1]:

أَسِيرُ بِهِ إِلَى النُّعْمَانِ حَتَّى   أُنِيخَ عَلَى تَحِيَّتِهِ بِجُنْدِ

demiştir ki عَلَى مُلْكِهِ demektir. Bir kimseye حَيَّاكَ اللّٰهُ diye dua etmeye de "tahiyye" tâbir olunur ki "Allah ömürler versin", yahut "Allah seni sâhib-i mülk kılsın" veya "mülkünde bâkī kılsın" mânalarına gelir. Câhiliyede Araplar selâm mevkiʿinde حَيَّاكَ اللّٰهُ derlerdi, sonraları bizde şâyiʿ olan "Allah ömürler versin" tâbiri bunun bir ihyâsı olmuştur. Fakat bunlar bir dua olmakla beraber ale'l-ıtlâk [1408] hayırlı bir dua değildir. Zira ömür, hayat, mülk behemehâl selâmet ü saadeti îcâb etmez, felâket içinde de geçebilir. Binâenʿaleyh bu suretle tahiyye haddizâtında nâkıs bir tahiyyedir, hepsinin başı baş selâmetidir. "Hayyâke'llâh, Allah ömürler versin" denildiği zaman muhatab bu mâna kasd edildiğini farz ederek hoşlanabilirse de bir gaflettir. Çünkü kāilin niyeti mâlum değildir, veyahut hiç düşünmemiştir. Bunun için dîn-i İslâm, bu nâkıs tahiyyeleri selâma tebdîl etmiş ve حَيَّاكَ اللّٰهُ yerine dünya ve âhiret selâmet ü müsâlemet neşreden اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ dua ve iltifatını ikāme eylemiş olduğundan İslâm'da tahiyye selâm olmuştur. Bunun için وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ size bir selâm verildiği vakit demek olur. Selâm bir tahiyye ve iltifattır. Fakat her tahiyye ve iltifat selâm değildir.

İşte Cenâb-ı Allah Peygamberini ve mü'minleri cihâda tergīb ederken İslâm'da harbin gayesi te'mîn-i müsâlemet olduğunu bilhassa ihtar için şefâʿat-i haseneye tergībden sonra düşmanlar müsâlemete tâlib oldukları vakit siz de daha güzel veya onlar kadar müsâlemete râzı olunuz diye emretmiş oluyor. Binâenʿaleyh burada وَاِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ kavl-i ilâhîsi

1 Beyt, muhadramûn şairlerinden olan cengâver sahâbî Amr b. Maʿdîkerib b. Abdillâh ez-Zübeydî'ye aittir, vefat tarihi 21/641-42'dir.

وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا [el-Enfâl 8/61][1] meâlini mutazammın veya müstelzimdir.

Demişlerdir ki Nasârânın tahiyyesi elini ağzına koymak, Yahudîlerin birbirlerine tahiyyesi parmaklarla işaret etmek veya baş kesip kıç kırmak "tekfir", Mecusilerin tahiyyesi eğilmek, Arapların birbirine tahiyyesi حَيَّاكَ اللهُ demek, mülûke tahiyyesi de أَنْعِمْ صَبَاحًا demek, Müslümanların birbirine tahiyyesi de اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ ve daha güzeli اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَةُ اللهِ وَبَرَكَاتُهُ demektir. بِأَحْسَنَ مِنْهَا buna işarettir. Rivayet olunuyor ki bir adam Resûlullah'a اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ demiş, cevaben وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَتُهُ buyurmuş. Diğer biri اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللهِ demiş, اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ وَرَحْمَةُ اللهِ وَبَرَكَاتُهُ buyurmuş. Diğer biri de السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللهِ وَبَرَكَاتُهُ demiş, buna da وَعَلَيْكَ buyurmuş, [1409] binâenʿaleyh bu adam "نقصتني Allah teâlâ'nın dediği nerede kaldı?" demiş ve bu âyeti okumuş, Resûlullah da "sen bana fazla bir şey bırakmadın, ben de sana misliyle reddettim" buyurmuştur.[2] Çünkü bunda metâlibin hepsi mündericdir; mazarrâttan selâmet, menâfiʿin husûlü ve sebâtı. Velhâsıl selâm pek büyük bir şeydir. Hatta اَلسَّلَامُ Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsındandır. Ve Kur'an'da on iki mevziʿde Allah teâlâ mü'mine selâm vermiştir. Selâm almak farz-ı kifâyedir. Nehaʿî'den, selâm sünnet, redd-i selâm, yani selâm almak farzdır diye mervîdir.[3] Hutbede, cehren tilâvet-i Kur'an, hadis rivâyeti, tedrîs-i ilim, ezan, ikāmet esnasında selâma cevap verilmez; oyun oynayanlara, şarkı söyleyenlere, kazâ-yı hacet edene, hamamda veya diğer bir yerde çıplak bulunana selâm verilmez.

---

1 "Ve eğer selme yanaşırlarsa sen de ona yanaş…"

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 544; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 163. Taberânî şu lafızlarla rivâyet etmiştir (*el-Muʿcemü'l-kebîr,* VI, 246/6114):

وَبِإِسْنَادِهِ عَنْ سَلْمَانَ، قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ فَسَلَّمَ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكُمْ يَا رَسُولَ اللهِ قَالَ «وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللهِ»، ثُمَّ جَاءَ آخَرُ، فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللهِ وَرَحْمَةُ اللهِ، قَالَ «وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللهِ وَبَرَكَاتُهُ»، ثُمَّ جَاءَ آخَرُ فَقَالَ: السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللهِ وَرَحْمَةُ اللهِ وَبَرَكَاتُهُ، فَقَالَ لَهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «وَعَلَيْكَ»، فَقَالَ الرَّجُلُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَتَاكَ فُلَانٌ وَفُلَانٌ فَحَيَّيْتَهُمَا بِأَفْضَلَ مِمَّا حَيَّيْتَنِي؟ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِنَّكَ لَنْ -أَوْ- لَمْ تَدَعْ شَيْئًا، قَالَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: وَإِذَا حُيِّيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا (النساء ٤/٨٦) فَرَدَدْتُ عَلَيْكَ التَّحِيَّةَ»

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 544:

وعن النخعي: السلام سنة والردّ فريضة.

Sünnet olan yürüyenin oturana, râkibin mâşîye, atlının merkepliye, küçüğün büyüğe, azın çoğa selâm vermesidir. İki kişi karşılaşınca ikisi de mübaderet ederler. İmâm-ı A'zam'dan mervîdir ki selâm alan sesini pek kaldırmaz. Hulâsa her kim tarafından olursa olsun verilen tahiyyeyi, selâmı lâekal misliyle olsun reddetmeli, selâm verene hiçbir zarar yapılmamalıdır. Müsâlemet müsâlemetle, ikram ikram ile karşılanmalı ve herhangi bir iyilik mümkin olduğu kadar karşılıksız bırakılmamalıdır. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَسٖيبًا} Allah teâlâ'nın her şey üzerine muhâsib olduğunda şüphe yoktur. Bütün bu işlerde de ancak O'nun hesabını düşünmelidir. İyi bilmeli ki:

اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فٖيهِۜ وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ حَدٖيثًا ﴿٨٧﴾

[1410] **Meâl-i Şerîfi**

Allah, başka tapılacak yok ancak O. Celâli[1] hakkı için O sizi muhakkak kıyamet gününe toplayacak, onda şüphe yok. Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir? (87).[2]

Şu hâlde:

فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقٖينَ فِئَتَيْنِ وَاللّٰهُ اَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُواۜ اَتُرٖيدُونَ اَنْ تَهْدُوا مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُۜ
وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبٖيلًا ﴿٨٨﴾ وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَٓاءً فَلَا
تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ اَوْلِيَٓاءَ حَتّٰى يُهَاجِرُوا فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِۜ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ
وَجَدْتُمُوهُمْۖ وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلَا نَصٖيرًاۙ ﴿٨٩﴾ اِلَّا الَّذٖينَ يَصِلُونَ اِلٰى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ
وَبَيْنَهُمْ مٖيثَاقٌ اَوْ جَٓاؤُ۫كُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ اَنْ يُقَاتِلُوكُمْ اَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ
لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ فَلَقَاتَلُوكُمْۚ فَاِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ وَاَلْقَوْا اِلَيْكُمُ السَّلَمَۙ فَمَا جَعَلَ اللّٰهُ

---

1 B: "Celâl".

2 H: "Allah, başka ilâh yok ancak O. Billâhi toplayacak O sizi öyle bir güne ki geleceğinde şüphe yok. Kimdir Allah'tan daha doğru sözlü? (87)".

لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا ﴿٩٠﴾ سَتَجِدُونَ اٰخَرِينَ يُرِيدُونَ اَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْؕ كُلَّمَا رُدُّٓوا اِلَى الْفِتْنَةِ اُرْكِسُوا فِيهَاۚ فَاِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُٓوا اِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكُفُّٓوا اَيْدِيَهُمْ فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْؕ وَاُو۬لٰٓئِكُمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا ﴿٩١﴾

[1411] **Meâl-i Şerîfi**

O hâlde siz niye münafıklar hakkında iki fırka oluyorsunuz? Allah onları kazandıkları vebal yüzünden terslerine döndürdüğü hâlde Allah'ın saptırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Her kimi Allah saptırırsa artık sen ona yol bulamazsın (88). Arzu ettiler ki kendilerinin küfre[1] saptıkları gibi siz de sapasınız[2] da beraber olasınız, onun için onlar Allah yolunda hicret edinceye kadar içlerinden dost edinmeyin, yok aldırmazlarsa o vakit bulduğunuz[3] yerde kendilerini tutun ve öldürün ve onlardan ne bir dost ne de bir yardımcı edinmeyin (89). Ancak şöylelerine dokunmayın ki sizinle aralarında misak olan bir kavme vâsıl olmuş bulunurlar, yahut ne size harb etmeyi ne de kendi kavimlerine harb etmeyi havsalalarına sığdıramayarak size gelmişlerdir. Eğer Allah dilese idi bunları üzerinize musallat kılardı da sizinle harb ederlerdi, o hâlde sizi bırakıp bir tarafa çekildikleri ve sizinle harb etmeyip sulha yattıkları takdirde de Allah aleyhlerinde size bir yol vermemiştir (90). Diğer birtakımlarını bulacaksınız ki hem sizden emin olmak hem de kavimlerinden emin kalmak isterler, fitneye [1412] sevk edildikçe de döner döner içine atılırlar. Eğer bunlar sizden çekinmezler ve sulha yatıp taarruzdan ellerini çekmezlerse kendilerini bulduğunuz yerde yakalayın ve öldürün, işte bunlar aleyhinde size açık bir ferman verdik (91).[4]

---

1 B -"küfre".
2 B: "sapsanız".
3 B: "bulunduğunuz".
4 H: "O hâlde siz niye münafıklar hakkında iki fırka oluyorsunuz? Allah onları kazandıkları vebal yüzünden terslerine döndürdüğü hâlde Allah'ın saptırdığını yola getirmek mi istiyorsunuz? Her kimi Allah saptırırsa artık sen ona yol bulamazsın (88). Arzu ettiler ki kendileri nasıl küfre saptılarsa siz de sapasınız da beraber olasınız. Binâenʿaleyh Allah yolunda hicret edinceye kadar onlar, kendilerinden dost edinmeyin, aldırmazlarsa bulduğunuz yerde tutun onları ve vurun. Ne bir dost edinin onlardan ne bir

Hasan ve Mücâhid'den rivayet olunduğuna göre bir kavim Medine'ye gelip izhâr-ı İslâm ettikten bir müddet sonra Medine'den sıkıldıklarını bahane ederek bâdiyeye çıkmak için Resûlullah'tan izin istemişler ve çıkınca merhale merhale göçerek gitmişler, nihâyet müşriklere iltihak eylemişler, Müslümanlar da bunların Müslüman olup olmadığında ve harb nokta-i nazarından haklarında ne muâmele yapılmak lâzım geleceğinde ihtilâf etmişlerdi. Bu sebeple bunların esasen münafık oldukları beyan olunarak sûret-i umûmiyede hukūk-ı harbe müteʿallik bazı ahkâm tebliğ olunmak üzere şu âyetler nâzil olmuştur:[1]

{فَمَا لَكُمْ فِى الْمُنَافِقِينَ فِئَتَيْنِ} İmdi şefâʿat-i hasene sevap, şefâʿat-i seyyie vebal, Allah'a hesap vermek muhakkak, Allah bir, kıyamet gününde şüphe yok iken, siz o münafıklar hakkında niye iki fırka oluyorsunuz? {وَاللّٰهُ اَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا} Hâlbuki Allah onları kesbettikleri küfr ü maʿâsî sebebiyle terslerine çevirip reddetmiştir. {اَتُرِيدُونَ اَنْ تَهْدُوا مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُ} Siz Allah'ın dalâlet verdiğine hidâyet vermek mi istiyorsunuz? {وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبِيلاً} Hâlbuki Allah her kime dalâlet verirse, yani her kimde dalâlet halk ederse yâ Muhammed, sen bile artık ona bir yol bulamazsın. {وَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ كَمَا كَفَرُوا فَتَكُونُونَ سَوَٓاءً} Onlar kendileri nasıl kâfirlerse siz de öyle küfür etseniz de hepiniz kâfirlikte müsâvî olsanız diye arzu etmektedirler. [1413] Binâenʿaleyh {فَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ اَوْلِيَٓاءَ حَتّٰى يُهَاجِرُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} onlar fî sebîlillâh hicret edinceye, bu suretle imanlarını isbat

yardımcı (89). Ancak şöylelerine dokunmayın ki sizinle aralarında misak olan bir kavme vâsıl olmuş bulunuyorlar, yahut ne size harb etmeyi ne de kendi kavimlerine harb etmeyi havsalalarına sığdıramayarak size gelmişlerdir. Eğer Allah dilese idi bunları üzerinize musallat kılardı da sizinle harb ederlerdi, onun için sizi bırakıp bir tarafa çekildikleri ve sizinle harb etmeyip sulha yattıkları takdirde artık aleyhlerinde Allah size bir yol vermemiştir (90). Diğer birtakımlarını bulacaksınız ki hem sizden emin olmak hem de kendi kavimlerinden emin kalmak isterler, fitneye sevk edildikçe döner döner içine atılırlar. Eğer bunlar sizden çekinmezler ve sulha yatıp taarruzdan ellerini çekmezlerse kendilerini bulduğunuz yerde yakalayın ve öldürün, işte bunlar aleyhinde size açık bir ferman verdik (91)".

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 168. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 192. Taberî'deki (*Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 9-10) rivayet şöyledir:

عن مجاهد: «فما لكم في المنافقين فئتين» قال: قوم خرجوا من مكة حتى أتوا المدينة يزعمون أنهم مهاجرون، ثم ارتدوا بعد ذلك، فاستأذنوا النبيّ صلى الله عليه وسلم إلى مكة ليأتوا ببضائع لهم يتّجرون فيها. فاختلف فيهم المؤمنون، فقائل يقول «هم منافقون» وقائل يقول «هم مؤمنون». فبين الله نفاقهم فأمر بقتالهم، فجاؤوا ببضائعهم يريدون المدينة، فلقيهم علي بن عويمر، أو هلال بن عويمر الأسلمي، وبينه وبين النبي صلى الله عليه وسلم حلف، وهو الذي حَصِر صدره أن يقاتل المؤمنين أو يُقاتل قومه، فدفع عنهم بأنهم يَؤُمُّون هلالا وبينه وبين النبي صلى الله عليه وسلم عهد.

eyleyinceyeye kadar içlerinden dostlar tutmayınız. {فَاِنْ تَوَلَّوْا} İmdi fî sebîlillâh hicret-i sahîha-i müstakīme ile izhâr-ı iman etmekten istinkaf ederlerse {فَخُذُوهُمْ} onları tutunuz {وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ} ve bulduğunuz yerde, yani Harem-i Şerîf içinde de olsa kendilerini katlediniz {وَلَا تَتَّخِذُوا مِنْهُمْ وَلِيًّا وَلَا نَصِيرًا} ve bunlardan ne bir dost ne bir yardımcı tutmayınız, külliyen ictinab ediniz {اِلَّا الَّذِينَ} ancak şu iki hâlin birinde bulunanlar ahz u katlden müstesnâdır.

1. {يَصِلُونَ اِلٰى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ} Sizinle aralarında bir misak ve muʿâhede bulunan herhangi bir kavme varıp ahidlerine dâhil olanlar. ❁ Böyle muhâribleri terk edip gayr-i muhârib olan muʿâhid bir kavmin ahd ü emânına iltihak edenler o kavim ile olan muʿâhedenin hükmüne tâbiʿ olurlar.
2. {اَوْ جَٓاؤُ۫كُمْ حَصِرَتْ صُدُورُهُمْ اَنْ يُقَاتِلُوكُمْ اَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ} Yahut sizinle kıtâle girişmekten veya size muhârib olan kendi kavimlerine kıtal yapmaktan göğüsleri sıkışarak, yani ne sizinle ne kendi kavimleriyle harb etmeyi havsalalarına sığdıramayıp ne lehinizde ne aleyhinizde harbe karışmamak, bîtaraf kalmak arzusunda bulunarak soluk soluğa size gelmiş olanlar. ❁ Bunlar da ber vech-i âtî taarruzdan masundurlar.

Zira düşünmek ve takdir etmek lâzım gelir ki {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَسَلَّطَهُمْ عَلَيْكُمْ} Allah dilemiş olsa idi elbette [1414] bunları, yani ne size ne de düşmanınız olan kendi kavimlerine harb etmek istemeyenleri üzerinize saldırırdı {فَلَقَاتَلُوكُمْ} da bunlar da öbürleri gibi sizinle muhakkak muharebe ederlerdi. Mâdem ki böyle olmadı bunun min tarafillah size bir lütuf olduğunu anlamalı ve şükrünü edâ etmelidir. Binâenʿaleyh {فَاِنِ اعْتَزَلُوكُمْ فَلَمْ يُقَاتِلُوكُمْ} bunlar sizden çekinirler de sizinle kıtâle girişmezler {وَاَلْقَوْا اِلَيْكُمُ السَّلَمَ} ve size arz-ı inkıyâd eylerlerse {فَمَا جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ عَلَيْهِمْ سَبِيلًا} artık bunlar aleyhinde Allah size hiçbir yol vermemiştir. Onları bir muʿâhede sebk etmedi diye ne öldürmeye, ne esir etmeye, ne de herhangi bir taarruza mâruz kılmaya hakk u salâhiyetiniz yoktur. Harbden ictinab ile arz-ı inkıyâd etmeleri taarruzdan masûniyetlerine sebeb-i kâfîdir. ❁ Nitekim Benû Müdlic, Resûlullah'a bu suretle muharebeden ictinab ederek gelmişlerdi.

{سَتَجِدُونَ اٰخَرٖينَ} Diğer birtakımlarını bulacaksınız {يُرٖيدُونَ اَنْ يَأْمَنُوكُمْ وَيَأْمَنُوا قَوْمَهُمْ} hem size emîn olmak hem de kendi kavimlerine emîn olmak isterler. Ya iki tarafça da hoş görünmek, göze girmek, el tutmak, zarar etmemek, sırasını bulunca külah kapmak için mü'min ile mü'min, kâfir ile kâfir olurlar veya mücerred zarar etmemek[1] maksadıyla bîtaraf olmak ve her iki taraf-ı muhâribin[2] husumetinden emîn kalmak, siyaset yapmak isterler. ❁ Rivayet olunduğuna göre Esed ve Gatafan'dan birtakımları Medine'ye gelirler, Müslümanların emniyet ü emânını celbetmek, bir harb vukūʿunda canlarını, mallarını temin eylemek için izhâr-ı İslâm ederler, ahidler verirler, yerlerine gidince de küfrederlerdi. Deniliyor ki bu hâl Benî Abdüddâr'ın âdetleri idi. Bir de Nuaym b. Mesʿûd-ı [1415] Eşcaʿî Müslümanlarla müşrikler beyninde emîn bir vaziyette bulunur, Peygamber ile müşrikler arasında söz götürür getirirdi. Sebeb-i nüzûl bunlardan birisi olmuştur.[3]

Böyleleri {كُلَّمَا رُدُّٓوا اِلَى الْفِتْنَةِ} fitneye itildikçe, küfr ü şirke veya harb ü ihtilâle doğru davet veya sevk edildikçe {اُرْكِسُوا فٖيهَا} ona tepe taklak atılır, fena hâlde dalarlar. Her şirreti yaparlar. ❁ Şu hâlde bunlar hakkında evvelâ iyi bir siyaset kullanmak, küfr ü şirke doğru itmemek gerektir. Binâenʿaleyh bunlar sizden çekinirler ve sulh u müsâlemet[4] talep ederler ve ellerini çekip usluca otururlarsa febihâ وَاِذَا حُيّٖيتُمْ بِتَحِيَّةٍ فَحَيُّوا بِاَحْسَنَ مِنْهَا... إلخ [en-Nisâ 4/86] Fakat {فَاِنْ لَمْ يَعْتَزِلُوكُمْ وَيُلْقُوٓا اِلَيْكُمُ السَّلَمَ وَيَكُفُّوٓا اَيْدِيَهُمْ} muharebede sizden çekinmezler ve size sulh ü müsâlemet arz etmezler ve ellerini çekmezler ise {فَخُذُوهُمْ وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ} bunları tutunuz ve

---

1 B: "etmek".

2 B: "muhâribîn".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 396; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* VIII, 28; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 262: منهم أسد وغطفان أتوا النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ لهم النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أجئتم مهاجرين؟ قَالُوا: بل جئنا مسلمين، فإذا رجعوا إلى قومهم قَالُوا آمنا بالعقرب والخنفساء إذ تعود...
وَقَالَ الضَّحَّاكُ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ هُمْ بَنُو عَبْدِ الدَّارِ كَانُوا بِهَذِهِ الصِّفَةِ،
عن السدي قال: ثم ذكر نعيم بن مسعود الأشجعي وكان يأمن في المسلمين والمشركين، ينقل الحديث بين النبي صلى الله عليه وسلم والمشركين، فقال: «ستجدون آخرين يريدون أن يأمنوكم ويأمنوا قومهم كلما ردوا إلى الفتنة»، يقول: إلى الشرك.

4 H -"ve müsâlemet".

yakaladığınız yerde katlediniz {وَاُولٰٓئِكُمْ جَعَلْنَا لَكُمْ عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا مُبِينًا} ve işte bunlara karşı taarruz için size açık bir ferman ve salâhiyet verdik.

Bu âyetler Sûre-i Mümtehine'deki لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ [60/8] ve اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ [60/9] âyetleriyle ve Sûre-i Berâe'deki bazı âyetlerle beraber mülâhaza olunmak lâzım gelir ki tafsîlâtı ve ahkâm-ı müteferri'ası İmam Muhammed'in *Siyer-i Kebîr*'inde mebsuttur.

Muharebe sırasında olabilir ki bir adam diğer bir adamı görür, seçemez, harbî bir kâfir zanneder öldürür, sonra da bir mü'min veya bir mu'âhid[1] olduğu tebeyyün eyler, işte burada bu vâkı'anın hükmü umûmî bir surette beyan olunmak ve ba'dehû muharebeye müte'allik daha[2] bazı ahkâma geçilmek üzere buyuruluyor ki: [1416]

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ اَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا اِلَّا خَطَـًٔا وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَـًٔا فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰٓى اَهْلِهٖٓ اِلَّآ اَنْ يَصَّدَّقُوا فَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰٓى اَهْلِهٖ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ تَوْبَةً مِنَ اللّٰهِ وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿٩٢﴾ وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَجَزَٓاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَاَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا ﴿٩٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir mü'minin bir mü'mini öldürmesi olamaz meğer ki hatâ ola. Ve kim bir mü'mini hatârâ öldürürse mü'min bir esir âzad etmesi ve ölenin vârislerine teslim edilecek bir diyet vermesi lâzım gelir, meğer ki vârisler tasadduk edeler. Eğer [1417] öldürülen kendi mü'min olmakla beraber size düşman bir kavimden ise o zaman öldürenin bir esir âzad etmesi lâzım gelir, ve eğer kendileriyle aranızda bir misak

1 B: "muhârib".

2 B -"bir surette beyan olunmak ve ba'dehû muharebeye müte'allik daha".

bulunan bir kavimden ise o zaman vârislerine teslim edilecek bir diyet vermek ve mü'min bir esir âzad etmek lâzım gelir. Bunlara gücü yetmeyen de Allah tarafından tevbesinin kabulü için ardı ardına iki ay oruç tutmak lâzım gelir. Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (92). Her kim de bir mü'mini müteʿammiden öldürürse artık onun cezâsı cehennemde hulûddur, Allah ona gazab etmiş, lânet etmiş, azîm[1] bir azab hazırlamıştır (93).[2]

{وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ اَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا} Bir mü'minin bir mü'mini ibtidâen katletmesi olur şey değildir. İman buna mâniʿdir. {اِلَّا خَطَـًٔا} Meğer ki hatâen olarak, kasıdda veya fiilde bir yanlışlıkla kazârâ vukūʿ bula. ❁ Meselâ bir düşmana veya bir ava atarken kazârâ bir mü'mine rast gelir ki fiilde bir hatâdır. Yahut karşısındakinin mevkiʿine veya kisvesine bakıp bir harbî zanneder, atar vurur ki bu da kasd u niyette bir[3] hatâdır. Bunların dahi hiçbiri mubah değilse de hatâdan külliyen ihtiraz tâkat-i beşeriye tahtında olmadığından böyle bir hatâ mü'minin de başına gelebilir. Nitekim Ayyaş b. Ebî[4] Rebîʿa el-Mahzûmî ki Ebu Cehil'in ana bir kardeşi idi, Müslüman olmuş ve akrabasının şerrinden kaçarak hicret-i seniyyeden mukaddem, muhâcirîn-i evvelîn meyânında Medine'ye hicret etmiş idi. Bunun üzerine anası bu dönüp gelmedikçe yiyip içmemeye ve tavan altına girmemeye and içmiş, Ebû Cehil de yanına Hâris b. Zeyd b. Ebî Üneyse'yi almış beraber gitmişler, onu Medine'de bir dam başında "Utum" denilen kale gibi muhkem bir odada bulmuşlar. Ebû Cehil aşağıdan bunu kandırmak için dereden tepeden dolanarak "Muhammed seni sıla-i rahime teşvik

---

1 B: "elîm".

2 H: "Bir mü'min için bir mü'mini öldürmek olamaz meğer ki hatâ ola. Ve kim bir mü'mini hatârâ öldürürse mü'min bir esir âzad etmesi ve ölenin vârislerine teslim edilecek bir diyet vermesi lâzım gelir, meğer ki vârisler alacakları diyeti kendisine tasadduk edeler. Eğer öldürülen kendi mü'min olmakla beraber size düşman bir kavimden ise o zaman öldürenin bir esir âzad etmesi lâzım gelir, ve eğer kendileriyle aranızda bir misak bulunan bir kavimden ise o zaman vârislerine teslim edilecek bir diyet vermek ve mü'min bir esir âzad etmek lâzım gelir. Bunlara gücü yetmeyen de Allah tarafından tevbesinin kabulü için ardı ardına iki ay oruç tutmak lâzım gelir. Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (92). Her kim de bir mü'mini müteʿammiden öldürürse artık onun cezâsı cehennemde hulûddur, Allah ona gazab etmiş, lânet etmiş ve azîm bir azab hazırlamıştır (93)".

3 H -"bir".

4 M ve B -"Ebî".

etmiyor mu? Binâenʿaleyh git anana iyilik et ve yine [1418] dininde kal" demiş, nihâyet o da inmiş, onlarla beraber gitmiş. Medine'den açıldıkları zaman tutmuşlar bunu bağlamışlar ve dövmüşler, yüzerden iki yüz değnek vurmuşlar. O da Hâris'e "bu benim kardeşim, fakat sen kim oluyorsun yâ Hâris! Eğer seni bir tenha bulursam öldürmek Allah için boynuma borç olsun!" demiş. Velhâsıl kolları bağlı olarak anasına gitmişler. Bu defa da anası evvelki dinine dönmedikçe bağı çözülmemesine yemin etmiş, o da lisânen yapmış, sonra yine hicret eylemiş idi. Bilâhare Hâris dahi Müslüman olup hicret etmiş, Ayyaş da buna zahr-ı Kubâ'da tenhâca rast gelmiş ve Müslüman olduğunu bilmeyerek vurmuş öldürmüş. Baʿdehû İslâm'a geldiğini haber alınca yaptığına nedâmet etmiş, huzûr-ı risâlete gelip "onu katlettim fakat Müslüman olduğunu bilmiyordum" demiş, bu âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur diye rivâyet olunuyor[1].[2]

Kezâlik yevm-i Uhud'da Huzeyfe b. Yeman'ın pederi Yeman dahi asker-i İslâm tarafından bilinmeyerek hatâen katl olunmuş idi ki sebeb-i nüzûlün bu olduğu da mervîdir.[3] Binâenʿaleyh bir mü'minin bir mü'mini ibtidâen katletmesi din ü iman nokta-i nazarından yapılamazsa da katl-i hatâ müstesnâdır, bu olabilir ve ale'l-husûs harb sırasında pek muhtemildir[4] ve her nerede olursa olsun hükmü de ber vech-i âtîdir:

---

1 H: "edilmiştir".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 33. Krş. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* X, 513; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 174:

عن السدي: «وما كان لمؤمن أن يقتل مؤمنًا إلا خطأ»، قال: نزلت في عياش بن أبي ربيعة المخزومي، وكان أخًا لأبي جهل بن هشام، لأمه وإنه أسلم وهاجر في المهاجرين الأولين قبل قُدُوم رسول الله صلى الله عليه وسلم. فطلبه أبو جهل والحارث بن هشام، ومعهما رجل من بني عامر بن لؤي. فأتوه بالمدينة، وكان عياش أحبَّ إخوته إلى أمه، فكلَّموه وقالوا: إنّ أمك قد حلفت أن لا يُظِلَّها بيت حتى تراك، وهي مضطجعة في الشمس، فأتها لتنظر إليك ثم ارجع! وأعطوه موثقًا من الله لا يَهِيجونه حتى يرجع إلى المدينة، فأعطاه بعض أصحابه بعيرًا له نجيبًا وقال: إن خفت منهم شيئًا، فاقعد على النجيب. فلما أخرجوه من المدينة، أخذوه فأوثقوه، وجَلَده العامريّ، فحلف ليقتلنَّ العامري. فلم يزل محبوسًا بمكة حتى خرج يوم الفتح، فاستقبله العامريّ وقد أسلم، ولا يعلم عيّاش بإسلامه، فضربه فقتله. فأنزل الله: «وما كان لمؤمن أن يقتل مؤمنًا إلا خطأ»

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* X, 174. Krş. Buhârî, Eymân, 15; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 192:

رَوَى عُرْوَةُ بْنُ الزُّبَيْرِ أَنَّ حُذَيْفَةَ بْنَ الْيَمَانِ كَانَ مَعَ الرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمَ أُحُدٍ فَأَخْطَأَ الْمُسْلِمُونَ وَظَنُّوا أَنَّ أَبَاهُ الْيَمَانَ وَاحِدٌ مِنَ الْكُفَّارِ، فَأَخَذُوهُ وَضَرَبُوهُ بِأَسْيَافِهِمْ وَحُذَيْفَةُ يَقُولُ: إِنَّهُ أَبِي فَلَمْ يَفْهَمُوا قَوْلَهُ إِلَّا بَعْدَ أَنْ قَتَلُوهُ، فَقَالَ حُذَيْفَةُ: يَغْفِرُ اللهُ لَكُمْ وَهُوَ أَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ، فَلَمَّا سَمِعَ الرَّسُولُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَلِكَ ازْدَادَ وَقْعُ حُذَيْفَةَ عِنْدَهُ، فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ.

4 B -"bu olabilir ve ale'l-husûs harb sırasında pek muhtemildir".

{وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَـًٔا} Her kim de[1] bir mü'mini hatâen katlederse {فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ} îcâbı bir mü'min köle veya cariyeye hürriyet verip âzad etmek {وَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰى اَهْلِهِ} ve maktûlün veresesine teslim olunacak bir diyet verilmek. ❁ Bu diyetin sûret-i te'diyesi ve miktarı için fıkha müracaat. {اِلَّٓا اَنْ يَصَّدَّقُوا} Meğer ki verese o diyeti tasadduk yani afv ü ibrâ etsinler.

[1419] Tahrîr-i rakabe hakkullah olarak bir keffâret, diyet de hakk-ı abd olarak bir damândır. Bir mü'minin katline bu suretle biri hakkullah, biri de[2] hakk-ı abd olmak üzere iki hak taʿalluk eder. Hayat evvelemirde hakkullahtır, hürriyet de bir nevi hayattır, bu da hakkullahtır. Allah'ın kullarından bir mü'minin hakkullah olan hayâtı ifnâ edilmesine mukabil diğer bir mü'min kula hürriyet bahşederek yeni bir hayat kazandırmak hatâen kâtil olan mü'minin günahını setre vesile olacak en güzel ve en münâsib bir keffârettir ki bunda bir cihetten bir cezâ, bir cihetten de bir ibadet mânası vardır. Katl amden olsa idi bu günah keffâret ile örtülemezdi. Fakat hatâ az çok bir dikkatsizliği tazammun etmekle beraber külliyen kābil-i ihtirâz olmadığından kātil bir taraftan terbiyeye bir taraftan da tesliye ve muʿâvenete lâyıktır. Bunun için keffâretin[3] affı mevzûʿ-i bahis olamaz. Sonra hakkullah olan hayattan maktûlün bir hakk-ı istifâdesi vardı, hakk-ı hayâta mâlik idi; katl[4] hatâen de olsa bunu selb etmiş bulunduğundan ve hiçbir hak heder edilemeyeceğinden buna karşı mahza bir damân olmak üzere maktûlün yerine kalıp malından müstefid olacak olan vârislerine bir diyet verilmek de bir hakk-ı abddir. Ve kātil-i muhtî bunda da muʿâvenete lâyıktır. Bunun için âkılesi varsa diyete iştirak etmelidir. Vârislerin bunu affı da bir muʿâvenettir. Bundan dolayıdır ki afv ü ibrâ yerine "tasadduk" tabiriyle bu muʿâvenete tergīb edilmiştir. İşte dâr-ı İslâm'da bir mü'mini hatâen katlin hükmü ikidir[5]: keffâret, diyet. Ancak hatâen kātil gayr-i müslim ise yalnız diyet lâzım gelir. Dâr-ı harbe gelince:

---

1 H -"de".
2 B -"de".
3 H, M ve B: "keffâreti".
4 B: "kātil".
5 H: "bu ikisidir".

{فَاِنْ كَانَ} İmdi hatâen maktul {مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ} size düşman bir kavimden hâl-i harb kāim olan[1] dârü'l-harb ahâlisinden olur {وَهُوَ مُؤْمِنٌ} hâlbuki kendisi mü'min ve böyle [1420] olduğu hâlde bir mü'min tarafından orada hatâen katledilmiş bulunursa {فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ} kâtilin bir rakabe-i mü'mine âzad etmesi lâzım gelir. ❁ Burada diyetten sükût edilmiştir. Demek ki lâzım değildir. Ve maʿahâzâ mevrid-i ictihaddır. Bazı müfessirîn bunun taʿlîlinde, çünkü bu maktul ile ehl ü akrabası beyninde verâset yoktur demişler[2] ise de, bunun o dâr-ı harbde kendisi gibi mü'min bir vârisi bulunabilmek de mümkin olduğu, sonra bu takdirde dâr-ı İslâm'da maktul olup dâr-ı harbde gayr-i müslim akrabası bulunan bir mü'minin dahi diyeti alınmamak ve demi heder edilmek lâzım geleceği cihetle bu taʿlîl tam değildir. Diyet lâzım gelmemesinin asıl sebebi şudur: Çünkü dâr-ı harb dâr-ı ismet olmadığından bu mü'min düşman bir kavim beyninden çıkmamış ve orada ikāmeti ihtiyar etmiş olmakla kendi demini kendi heder etmiştir.

{وَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ} Ve eğer maktûl-i hatâ, sizinle aralarında -müebbed veya muvakkat herhangi- bir misak bulunan muʿâhid bir kavimden ise -bu surette o kavim gayr-i müslim ise de maktûlün müslim veya gayr-i müslim olduğuna bakılmayarak- her hâlde {فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ اِلٰى اَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ} diyet de keffâret de lâzım gelir. Nakz-ı mîsak tevehhümünden tehâşî için diyetin te'diyesine müsâraʿati ihtar için burada diyet birinci fıkranın aksine olarak takdîmen ifade edilmiştir. Şu hâlde dâr-ı İslâm tebaasından bulunan gayr-i müslim bir zimmî veya tebaʿa-i ecnebiyeden bulunan gayr-i müslim bir müste'men[3] veya bir müslim dâr-ı İslâm'da bir mü'min tarafından hatâen katledilirse, kezâlik dâr-ı İslâm ile muʿâhede-i mahsûsası bulunup hâl-i harbde olmayan ecnebî bir devlet tebaasından [1421] bir müslim ve belki gayr-i müslim dâr-ı İslâm hâricinde mensup olduğu memlekette bir mü'min tarafından

1 H -"olan".
2 B: "denilmiş".
3 M: "müste'min".

hatâen katl olunursa, bunların hepsinde dâr-ı İslâm'da hatâen katl olunan herhangi bir mü'minde olduğu gibi kātile hem diyet hem keffâret lâzım gelecektir. Yani birinci مَنْ قَتَلَ مُؤْمِناً fıkrası mutlak olmakla beraber tekābül karînesiyle dâr-ı İslâm'da katl olunan herhangi bir mü'min hakkında[1], ikinci فَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ adüvv olup muʿâhid olmayan bir devlet tebaasından dâr-ı harbde katl olunan bir mü'min hakkında, üçüncü مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ fıkrası da[2] dâr-ı İslâm'da zimmî ve müste'men[3] ile muʿâhid bir devlet-i ecnebiye tebaasından bulunan ve orada katl olunan mü'min hakkında demek olur. Zira bu mü'minin dâr-ı İslâm'da katli evvelki fıkrada dâhil bulunduğunda şüphe yoksa da dâr-ı İslâm hâricinde katlinin orada duhûlü ikinci fıkradan dolayı -ʿâm baʿde't-tahsîs mütebâkīde zan[4] ifade eder kāidesi mûcebince- şüpheli kalacağından, burada bu şüpheyi defʿ için zimmî ve müste'men[5] ile beraber مِيثَاقٌ mefhûmu altında bir daha tekrar olunmuştur.

Bu üç cümlede hatâen maktul olan şahsın mü'min veya gayr-i mü'min, dâr-ı İslâm'da[6] veya hâricinde olmasına nazaran bütün ihtimâlât gösterilmiş ve fakat bütün bunlarda ancak mü'min olan kātil-i muhtînin vecibesi beyan olunmuştur. Maʿamâfîh bundan gayr-i müslim velâkin muʿâhid bulunan kātil-i muhtînin vecibesi de diyet olacağı ve bunlara keffâret teklif olunmayacağı müstebân olur. Çünkü keffârette ibadet manası bulunduğundan gayr-i mü'minler imandan evvel bununla mükellef değildirler.

Demek ki hatâen kātil olan bir mü'mine diyet gerek lâzım olsun gerek olmasın, her hâlde keffâret olmak üzere bir rakabe-i mü'mine âzad etmek farzdır. Binâenʿaleyh {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} her kim, yani hatâen kātil olan herhangi bir mü'min âzad edecek bir mü'min rakabe bulamazsa, ne [1422] bir rakabe-i mü'mineye, ne de onu temellük edebilecek bir vâsıtaya mâlik

1 M ve B -"hakkında".
2 H -"da".
3 M: "müste'min".
4 M ve B: "zannı".
5 M: "müste'min".
6 H: "İslâm".

olmazsa {فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ} birbiri ardına hiç fasılasız iki ay oruç tutması lâzım gelir ki {تَوْبَةً مِنَ اللّٰهِ} bu sıyam, Allah tarafından tevbe için, tevbenin kabûlü içindir. Diğer bir mâna ile: Bu sıyam teklîfi asıl ve azîmet olan tahrirden âcize karşı min tarafillah bir ruhsat ve teshîle rücûʿdur, derece-i sâniyede bir keffârettir. ۞ Binâenʿaleyh ikisi de Allah tarafından mutâlebe olunur, kullar tarafından mutâlebe olunamaz. Hakk-ı ʿabd olan diyet makamına da kāim olamaz. Bir mü'min veya muʿâhidin hakkullah olan hayatının ifnâsı hatâen de olsa yine bir günahtır. Demek oluyor ki tahrîr-i rakabe-i mü'mine, ifnâ olunan hayat yerine kāim olabilecek bir nevi ihyâ olduğu gibi, sıyam da bir tahrîr mesabesindedir. Fi'l-vâkiʿ tahrîr-i rakabe diğer bir nefsi kayd-ı rıkk u esâretten tahlis olduğu gibi, oruç da kendi nefsini şehevâta esâretten tahlîs u tehzîbdir. Binâenʿaleyh mü'min olan kātil-i muhtî diğer bir rakabe-i mü'mineye hürriyet vermekten âciz kalınca hiç olmazsa ʿale't-tevâlî iki ay oruç tutarak nefsini kayd-ı şehevâttan âzad etmeli ve kendine bir hürriyet-i maʿneviye vererek günahtan kurtarmalıdır. Çünkü o da bir rakabe-i mü'minedir. {وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيماً حَكِيماً} Allah teâlâ her şeye Alîm'dir, o kâtilin hâlini de bilir. Hakîm'dir, teşrîʿ etmiş olduğu bütün bu ahkâmı da hikmetiyle teşrîʿ etmiştir. Orucun iki ay[1] olmasının hikmetini de o bilir.

Katl-i hatânın ahkâmı bu, ʿamde gelince bunun hükm-i dünyevîsi Sûre-i Bakara'da يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلٰى... اِلخ [2/178][2] beyan olunmuş idi, hükm-i uhrevîsi de şudur:

{وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِناً مُتَعَمِّداً} Mü'min veya kâfir her kim bir mü'mini müteʿammiden, bile bile, [1423] hayatına kastederek katlederse {فَجَزَٓاؤُهُ جَهَنَّمُ} cezâsı cehennemdir. {خَالِداً فِيهَا} Orada pek uzun müddet ve belki ebeden mücâzat olunur. Çünkü {وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَاَعَدَّ لَهُ عَذَاباً عَظِيماً} Allah buna gazab etmiş, lânetlemiş, şâyân-ı merhamet görmeyip büyük bir azab hazırlamıştır.

---

1 H -"ay".
2 "Ey o bütün iman edenler! Maktuller hakkında üzerinize kısas yazıldı…"

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü Mıkyes b. Dabâbe nâmında bir mürted olmuştur. Şöyle ki, işbu Mıkyes b. Dabâbetü'l-Kinânî ve biraderi Hişam Müslüman olmuşlardı. Mıkyes bir gün biraderi Hişam'ı Benî Neccâr içinde maktul buldu, gelip Resûlullah'a kıssayı anlattı, Aleyhissalâtü vesselâm da onunla beraber ashâb-ı Bedir'den Zübeyr b. İyâz-ı Fihrî'yi Benî Neccâr'a gönderdi. Kâtili biliyorlarsa kısas etmesi için Mıkyes'e teslim etmelerini ve eğer bilmiyorlarsa diyeti edâ etmelerini emrediyordu. "Allah'ın Resûlüne semʿan ve tâaten; kātili bilmiyoruz, lâkin diyeti veririz" dediler ve yüz deve getirdiler, onlar da aldılar Medine'ye döndüler. Yolda gelirken şeytan Mıkyes'e şöyle bir vesvese verdi: "Kardeşinin diyetini kabul edeceksin de kendine baş kakıncağı yapacaksın öyle mi? Yanındakini öldür cana can olsun, diyet de kâr kalsın" dedi ve binâenʿaleyh Fihrî'nin bir gafletini gözetip kaya ile başını parçaladı, sonra develerin birine binip gerisini sürerek ve küfr ederek Mekke'ye döndü gitti, şöyle diyordu:

قَتَلْتُ بِهِ فِهْراً وَحَمَّلْتُ عَقْلَهُ   سَرَاةَ بَنِي النَّجَّارِ أَصحاب قَارِعِ
وَأَدْرَكْتُ ثَأْرِي وَاضْطَجَعْتُ مُوَسَّداً   وكُنْتُ إِلَى الأَوْثَانِ أَوَّلَ رَاجِعٍ[1]

Âyet bu vakʿa üzerine nâzil oldu.[2] Resûlullah'ın feth-i [1424] Mekke günü eman verdiği eşhâsdan istisnâ ettiği bu idi, bu kātil-i mürted o gün Kâbe'nin örtüsüne yapışmış olduğu hâlde emân verilmeyip katledildi.

---

1 "*Onun yerine Fihr'i katlettim ve diyetini yüklettim**
*Benî Neccâr eşrafına***, puğur deve sahiplerine****
*Öcümü***** aldım ve dayanıp yan geldim*
İlk evvel putlara rücûʿ eden de ben oldum" demiştir. (*Hâmiş*). [Müellifin notu].
* H: "aldım".
** H: "eşrafı".
*** H: "sahipleri".
**** H: "İntikamımı".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 397-398:
نزلت فِي مقيس بن ضبابة الكناني، ثُمّ الليثي قتل رَجُلا من قريش يُقَالُ لَهُ عمرو مكان أَخِيهِ هِشَام بن ضبابة، وذلك أن مقيس بن ضبابة وجد أخاه قتيلا فِي الأَنْصَار فِي بني النَّجّار، فانطلق إلى النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخْبَرَه بِذَلِك فأرسل النَّبِيّ صلى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إلى الأنصار رَجُلا من بني فهر مَعَ مقيس فَقَالَ: ادفعوا إلى مقيس قاتل أَخِيهِ، إن علمتم ذَلِكَ، وإلا فادفعوا إِلَيْهِ ديته. فَلَمَّا جاءهم الرَّسُول، قَالُوا: السمع والطاعة لله ولرسوله والله ما نعلم لَهُ قاتلا، ولكنا نؤدي ديته، ودفعوا إلى مقيس مائة من الإبل دية أخيه، فَلَمَّا انصرف مقيس عمد إلى رسول رَسُول اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فقتله وفر وارتد عن الْإِسْلام ورحل من المدينة وساق معه الدية ورجع إلى مكة كافرا، وَهُوَ يَقُولُ فِي شعره:
قتلت به فهرا وحملت عقله   سراة بني النَّجّار أرباب فارع
وأدركت ثأري واضطجعت موسدا   وكنت إلى الأوثان أوّل راجع
فنزلت فِيهِ بعد ما قتل النَّفْس وارتد عن الْإِسْلام وساق معه الدية إلى مكة.

İşte katl-i mü'min büyük bir cinayet ve ber vech-i bâlâ muʿâhid veya muʿâhidlere mülhak veya muʿtezil ve mülteci ve sulh u müsâlemet taraftarı kâfirlerin katli de memnûʿ ve haram ve hatta katl-i hatâda bile hükmü mü'min gibi olduğundan:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا ضَرَبْتُمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًاۚ تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۘ فَعِنْدَ اللّٰهِ مَغَانِمُ كَثٖيرَةٌۜ كَذٰلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ فَتَبَيَّنُواۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرًا ﴿٩٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Allah yolunda adım attığınız vakit iyi anlayın, dinleyin. Size İslâm selâmı veren kimseye -dünya hayatının geçici metâʿına göz dikerek- "sen mü'min değilsin" demeyin, Allah yanında çok ganimetler var. Önce siz de öyle idiniz, Allah kerem buyurdu da sizleri iman [1425] ile tanıttı. Onun için iyi anlayın dinleyin, muhakkak ki Allah ne yaparsanız habîr bulunuyor (94).[1]

Ey ehl-i iman! {اِذَا ضَرَبْتُمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda adım attığınız, gaza için hareket ettiğiniz vakit {فَتَبَيَّنُوا} tebeyyün ve vuzuh arayınız, ale'l-acele şüphe ve tevehhüm üzerine ve zayıf tevillerle değil teennî ve yakīn ile kılıç vurunuz. -Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde sebattan فَتَثَبَّتُوا okunduğuna göre- iyi tutununuz, ayağınızı denk alınız, sağlam basınız, acele ile çürük tahtaya basmayınız, ayağınız kaymasın {وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ} ve size İslâm selâmı veren, kendini İslâm gösteren kimseye -yahut ا, ك, ف, جع, خل kıraatlerinde elifsiz السَّلَمَ okunduğuna göre- size teslimiyet ve inkıyad vesâili takdim eden kimseye {لَسْتَ مُؤْمِنًا} "sen mü'min değilsin" demeyiniz. ❁ Mütebeyyin olan zâhir olandır. Bâtın hakkında verilecek

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Arzda Allah yolunda adım attığınız vakit iyi anlayın, dinleyin. Size İslâm selâmını veren kimseye -dünya hayatının geçici metâʿına göz dikerek- 'sen mü'min değilsin' demeyin, Allah yolunda pek çok ganimetler var. Önce siz de öyle idiniz, Allah kerem buyurdu da sizleri iman ile tanıttı. Onun için iyi anlayın dinleyin, şüphesiz Allah her ne yaparsanız habîr bulunuyor (94)".

hüküm de mütebeyyin olmak için bir delîl-i zâhire müstenid olmalıdır. Bâtına zâhirden hükmolunur. Ve umûr-ı hafiyyede bir şeyin delili o şey makamına kāimdir. Selâm veya teslimiyet bir emr-i zâhir ve mütebeyyin, kalb ve vicdan ise hafî ve bâtın olduğundan o zâhir ve mütebeyyini bırakıp da kalb ü vicdâna bunun maksadı şu veya bu diye zâhirin hilâfına doğrudan doğru hükmetmeye kalkışmak bilâ tebeyyün hareket etmektir. Bunun için bir kimsenin zâhirde verdiği selâmı, gösterdiği teslimiyeti hiçe sayıp da onun hilâfına tevehhümât ile doğrudan doğru kalbine hükmetmeye kalkışmayınız, zâhirine göre muâmele ediniz. Bir zâhiri diğer bir zâhir, bir mütebeyyini diğer bir mütebeyyin nakz ederse o zaman da akvâ ve azher olanı tercih etmek için tesebbüt ve ihtiyat ile muhakeme ediniz. ۞ Îsâ b. Verdan kıraatinde ikinci [1426] mîmin fethiyle مُؤْمَنًا okunduğuna göre, "sana eman verilmez" demeyiniz, böyle deyip de hemen vurmayınız, Maʿamâfîh hiç demeyiniz değil {تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} o alçak hayatın bir araz olan, devam ü sebâtı yok, geçici metâʿına gönül vererek; zavallının malına göz dikerek veya fâni bir maksat tâkip ederek öyle demeyiniz. Memnûʿiyet ale'l-ıtlâk değil, araz-ı dünya garazından hâlî olmayarak söylemeye müteveccihdir. Bu da tebeyyünü terk ettiren ve aceleye sâik olan hâle işarettir. Demek asıl siyâk-ı nehiy zâhirin hilâfına bilâ tebeyyün hükümden menʿdir. Binâenʿaleyh "mü'men değilsin" denileceği zaman ağrâz-ı dünyeviye ve nefsâniyeden tecerrüd ederek ve hak gözüyle bakarak demeli, kılıcı da ona göre vurmalıdır. Böyle olursa, yani selâm verene araz-ı dünya garazıyla "sen mü'men değilsin" denilmez, bilâ tebeyyün hareket olunmazsa {فَعِنْدَ اللّٰهِ مَغَانِمُ كَث۪يرَةٌ} Allah indinde pek çok ganimetler vardır ki bunları o gibi katllere tenezzül etmeyenler ve tebeyyün ve tesebbüt ile hareket edenler iğtinam eder.

Bu âyetin nüzûlüne birkaç hâdise sebep olmuştur:

1. Fedek ahâlisinden Mirdas b. Nehîk tek başına Müslüman olmuştu, kavminde ise bundan başka müslim yoktu. Peygamber'in Gālib b. Fudale kumandasında bir seriyyesi bunlara gitmiş idi. Kavim hep

kaçtılar ancak Mirdas Müslümanlığına itimat ederek kaldı. Atları görünce davarını dağın bir dolambacına sığındırdı. Vaktâ ki telâhuk ettiler tekbir aldılar, o da tekbir alıp indi ve لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللهِ اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ dedi. Fakat Üsâme b. Zeyd bunu katledip davarını sürdü, geldiler, Resûlullah'a haber verdiler. Binâenʿaleyh pek ziyade darıldı, şiddetle azarladı قَتَلْتُمُوهُ إِرَادَةَ مَا مَعَهُ "siz onu beraberindeki mala göz dikerek katlettiniz!" buyurdu. Sonra bu âyeti Üsâme'ye okudu, Üsâme "yâ Resûlallah benim için istiğfar et" diye rica etti [1427] فَكَيْفَ وَقَدْ قَالَ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ, "o lâ ilâhe illallah demişken nasıl olur?!" buyurdu, Üsâme kendisi demiştir ki: "Bunu mütemâdiyen tekrar etti, hatta o dereceye geldi ki mukaddemâ Müslüman olmamış bulunsa idim de bugün olsa idim diye temenni ettim, sonra hakkımda istiğfar eyledi ve bir rakabe âzad et diye emretti."[1]

2. Abdullah b. Ebî Hadred ve Ebû Katâde Hâris b. Rıbʿî ve Muhallim b. Cessâme[2] b. Kays-ı Leysî ve daha birkaç kişiyi Resûlullah İdam (إضم) tarafına göndermiş idi. İdam deresinde Âmir b. Azbat-ı Eşcaʿî rast gelmiş, tahiyye-i İslâm ile selâm vermiş, Muhallim b. Cessâme[3] ile bunun arasında câhiliyeden kalma bir kin varmış. Muhallim[4] bir ok atmış Âmir'i katletmiş, Resûlullah'a haber gelince gazablanmış,

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* X, 541-542. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 398-399; Müslim, İman, 158-159; Ebû Dâvûd, Cihâd, 102; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 78:

قال الكلبي، عن أبي صالح، عن ابن عباس: نزلت هذه الآية في رجل من بني مرة بن عوف بن سعد بن ذبيان، يقال له: مرداس بن نهيك، وكان من أهل فدك، وكان مسلماً، لم يسلم من قومه غيره، فسمعوا بسرية لرسول الله صلى الله عليه وسلم تريدهم، وكان يومئذ على السرية رجل يقال له: غالب بن فضالة الليثي، فهربوا، وأقام الرجل؛ لأنه كان على دين المسلمين، فلما رأى الخيل خاف أن يكون من غير أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فألجأ غنمه إلى عاقول من الجبل، وصعد هو إلى الجبل، فلما تلاحقت الخيل سمعهم يكبرون فلما سمع التكبير عرف أنهم من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كبر ونزل، وهو يقول: لا إله إلا الله محمد رسول الله، السلام عليكم، فتغشاه أسامة بن زيد بن حارثة فقتله، واستاق غنمه، ثم رجعوا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فأخبروه الخبر، فوجد رسول الله صلى الله عليه وسلم من ذلك وجداً شديداً، وقد كان سبقهم قبل ذلك الخبر، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «قتلتموه؛ إرادة ما معه؟» ثم قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية على أسامة، فقال: يا رسول الله، استغفر لي، فقال: «فكيف بلا إله إلا الله؟» فقالها رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاث مرات، قال أسامة: فما زال رسول الله صلى الله عليه وسلم يعيدها حتى وددت أني لم أكن أسلمت إلا يومئذ، ثم إن رسول الله صلى الله عليه وسلم استغفر لي بعد ثلاث مرات، وقال: «أعتق رقبة»، وبمثله قال قتادة.

2 M: "Muhallem ibni Cüsame".

3 M: "Muhallem ibni Cüsame".

4 M: "Muhallem".

Muhallim'in[1] istiğfar ricasına karşı لَا غَفَرَ اللّٰهُ لَكَ buyurmuş, Muhallim[2] ağlayarak kalkmış, aradan yedi gün geçmemiş vefat etmiştir.[3]

3. Mikdad b. Esved'de dahi Üsâme vakʿası gibi bir vakʿa olmuş, Mikdad demiştir ki: "'Yâ Resûlallah!' dedim, 'ne buyurursun, küffardan birine rast gelsem, mukātele etsem o benim elimin birini kılıçla vursa, sonra bir ağaca siper alıp 'أَسْلَمْتُ لِلّٰهِ تَعَالَى: Allah'a müslim[4] oldum' dese, bundan sonra onu katledeyim mi?' Resûlullah 'etme' buyurdu. Ben de[5] 'yâ Resûlallah, o benim kolumu kesti' dedim, Aleyhissalâtü vesselam 'katletme, çünkü edersen o senin onu katlinden sonraki menzilinde, sen de onun söylediği kelimeyi söylemezden evvelki menzilesinde olursun.'"[6]

4. Birtakım sahâbe müşriklerle çarpışmışlar ve bozmuşlar, birisi birine mızrağı saldırmış, o da süngü yetişince "ben müslimim" demiş, fakat dinlememiş, katletmiş, baʿdehû keyfiyet Resûlullah'a arz edilince "müslim olduğunu zuʿm ettiği hâlde katlettin ha!" buyurmuş, o da "yâ Resûlallah, o onu müteʿavvizen söyledi" demiş, bunun üzerine

---

1 M: "Muhallemin".

2 M: "Muhallem".

3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 626:

قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: حَدَّثَنِي يَزِيدُ بْنُ عَبْدِ اللهِ بْنِ قُسَيْطٍ، عَنْ الْقَعْقَاعِ بْنِ عَبْدِ اللهِ ابْنِ أَبِي حَدْرَدٍ، عَنْ أَبِيهِ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَبِي حَدْرَدٍ، قَالَ: بَعَثَنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى إِضَمَ فِي نَفَرٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، فِيهِمْ أَبُو قَتَادَةَ الْحَارِثُ بْنُ رِبْعِيّ، وَمُحَلِّمُ بْنُ جَثَّامَةَ بْنِ قَيْسٍ، فَخَرَجْنَا حَتَّى إِذَا كُنَّا بِبَطْنِ إِضَمَ، مَرَّ بِنَا عَامِرُ بْنُ الْأَضْبَطِ الْأَشْجَعِيُّ، عَلَى قَعُودٍ لَهُ، وَمَعَهُ مُتَيِّعٌ لَهُ، وَوَطْبٌ مِنْ لَبَنٍ. قَالَ: فَلَمَّا مَرَّ بِنَا سَلَّمَ عَلَيْنَا بِتَحِيَّةِ الْإِسْلَامِ، فَأَمْسَكْنَا عَنْهُ، وَحَمَلَ عَلَيْهِ مُحَلِّمُ بْنُ جَثَّامَةَ، فَقَتَلَهُ لِشَيْءٍ كَانَ بَيْنَهُ وَبَيْنَهُ، وَأَخَذَ بَعِيرَهُ، وَأَخَذَ مُتَيِّعَهُ. قَالَ: فَلَمَّا قَدِمْنَا عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَخْبَرْنَاهُ الْخَبَرَ، نَزَلَ فِينَا: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ فَتَبَيَّنُوا... إِلَى آخِرِ الْآيَةِ.

Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 72-73:

عن ابن عمر قال: بعث النبي صلى الله عليه وسلم محلِّم بن جثَّامة مَبْعثًا، فلقيهم عامر بن الأضبط، فحياهم بتحية الإسلام، وكانت بينهم حِنَةٌ في الجاهلية، فرماه محلم بسهم، فقتله. فجاء الخبر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فتكلم فيه عيينة والأقرع، فقال الأقرع: يا رسول الله، سُنَّ اليوم وغيِّر غدًا! فقال عيينة: لا والله، حتى تذوق نساؤه من الثكل ما ذاق نسائي فجاء محلِّم في بُرْدين، فجلس بين يديْ رسول الله ليستغفر له، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: لا غفر الله لك! فقام وهو يتلقى دموعه ببُرْديه، فما مضت به سابعة حتى مات، ودفنوه فلفظته الأرض. فجاؤوا إلى النبي صلى الله عليه وسلم فذكروا ذلك له، فقال: إن الأرض تقبل من هو شرٌّ من صاحبكم! ولكن الله جل وعز أراد أن يَعِظكم. ثم طرحوه بين صَدفَيْ جبل، وألقوا عليه من الحجارة، ونزلت: «يا أيها الذين آمنوا إذا ضربتم في سبيل الله فتبينوا» الآية.

4 H: "teslim".

5 H -"Ben de".

6 Müslim, İman, 155. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 190:

عَنِ الْمِقْدَادِ بْنِ الْأَسْوَدِ، أَنَّهُ أَخْبَرَهُ أَنَّهُ قَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَرَأَيْتَ إِنْ لَقِيتُ رَجُلًا مِنَ الْكُفَّارِ فَقَاتَلَنِي، فَضَرَبَ إِحْدَى يَدَيَّ بِالسَّيْفِ فَقَطَعَهَا، ثُمَّ لَاذَ مِنِّي بِشَجَرَةٍ، فَقَالَ: أَسْلَمْتُ لِلَّهِ، أَفَأَقْتُلُهُ يَا رَسُولَ اللهِ، بَعْدَ أَنْ قَالَهَا؟ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «لَا تَقْتُلْهُ» قَالَ: فَقُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّهُ قَدْ قَطَعَ يَدِي، ثُمَّ قَالَ ذَلِكَ بَعْدَ أَنْ قَطَعَهَا، أَفَأَقْتُلُهُ؟ قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: لَا تَقْتُلْهُ فَإِنْ قَتَلْتَهُ فَإِنَّهُ بِمَنْزِلَتِكَ قَبْلَ أَنْ تَقْتُلَهُ، وَإِنَّكَ بِمَنْزِلَتِهِ قَبْلَ أَنْ يَقُولَ كَلِمَتَهُ الَّتِي قَالَ.

"هَلَّا شَقَقْتَ قَلْبَهُ: ha, kalbini yara idin" buyurmuştur.[1] [1428] İşbu هَلَّا شَقَقْتَ قَلْبَهُ itâbı daha birkaç vakʿada îrâd buyurulmuştur.

5. Buhârî ve Müslim'de rivayet olunduğu üzere Benî Süleym'den[2] bir adam sahâbeden birkaç zâta rast gelmiş, yanında davar da varmış. Selâm vermiş, onlar da bu selâmı teʿavvüz için verdi demişler ve katletmişler, davarını almışlar, Resûlullah'a gitmişler, bu âyet nâzil olmuş.[3] İşte bu hâdiselerin her biri âyetin sebeb-i nüzûlü olmak üzere rivayet edilmiş ve beynlerinde bir tenâfî de bulunmamış olduğuna nazaran deniliyor ki âyetin nüzûlüne asıl sebep bu vâkıʿâtın mütekārib bir zaman içinde taʿaddüdü olmuş ve herkes kendi vakʿasını sebep bilmiştir.

Ey mücâhidler {كَذٰلِكَ كُنْتُمْ مِنْ قَبْلُ} siz de ekseriyet itibariyle bundan evvel bidâyeten Müslüman olduğunuz zaman tıpkı böyle idiniz; size selâm veren veya teslimiyet gösteren bu adam gibi ağzınızdan çıkan bir kelime ile, bir kelime-i şehâdet ile İslâm'a dâhil oldunuz, oldunuz da {فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ} Allah size inʿâm etti, canınızı malınızı taarruzdan masûn tuttu, sonra yükselttikçe yükseltti. Sıdk u istikāmetle mümtaz, kemâl-i iman ile benâm kıldı. Mahkûmiyetten hâkimiyete iʿlâ ve hazîne-i ilâhiyesinde

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm,* III, 1039:

حَدَّثَنَا أَبِي، ثنا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ، ثنا مُبَارَكٌ، ثنا الْحَسَنُ أَنَّ أُنَاساً مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَهَبُوا يَتَطَرَّقُونَ فَلَقُوا أُنَاساً مِنَ الْعَدُوِّ، فَحَمَلُوا عَلَيْهِمْ، فَهَزَمُوهُمْ، فَشَدَّ مِنْهُمْ رَجُلٌ فَتَبِعَهُ رَجُلٌ يُرِيدُ مَتَاعَهُ، فَلَمَّا غشيه بِالسِّنَانِ قَالَ: إِنِّي مُسْلِمٌ إِنِّي مُسْلِمٌ، فَأَوْجَزَهُ بِالسِّنَانِ فَقَتَلَهُ، وَأَخَذَ مُتَّبِعِيهِ، قَالَ: فَرُفِعَ ذَلِكَ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِلْقَاتِلِ: أَقَتَلْتَهُ بَعْدَ مَا قَالَ إِنِّي مُسْلِمٌ؟ قَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ: قَالَهَا مُتَعَوِّذاً. قَالَ: شَقَقْتَ قَلْبَهُ؟ قَالَ: لِمَ يَا رَسُولَ اللهِ؟ قَالَ: لِتَعْلَمَ أَصَادِقاً هُوَ أَوْ كَاذِباً. قَالَ: وَكُنْتُ عَالِماً ذَلِكَ يَا رَسُولَ اللهِ. قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّمَا كَانَ يُعَبِّرُ عَنْهُ لِسَانُهُ، إِنَّمَا كَانَ يُعَبِّرُ عَنْهُ لِسَانُهُ. قَالَ: فَمَا لَبِثَ الْقَاتِلُ أَنْ مَاتَ فَحَفَرَ لَهُ أَصْحَابُهُ فَأَصْبَحَ وَقَدْ وَضَعَتْهُ الأَرْضُ، ثُمَّ عَادُوا فَحَفَرُوا لَهُ فَأَصْبَحَ وَقَدْ وَضَعَتْهُ الأَرْضُ إِلَى جَنْبِ قَبْرِهِ. قَالَ الْحَسَنُ: فَلا أَدْرِي كَمْ قَالَ أَصْحَابُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَمْ دَفَنَّاهُ مَرَّتَيْنِ أَوْ ثَلاثَةً كُلُّ ذَلِكَ لَا تَقْبَلُهُ الأَرْضُ، فَلَمَّا رَأَيْنَا الأَرْضَ لَا تَقْبَلُهُ أَخَذْنَا بِرِجْلَيْهِ فَأَلْقَيْنَاهُ فِي بَعْضِ تِلْكَ الشِّعَابِ، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ فَتَبَيَّنُوا...

2 M: "Selimdem".

3 Buhârî, Tefsîr, 4/17; Müslim, Tefsîr, 22:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا: «وَلاَ تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلاَمَ لَسْتَ مُؤْمِنًا» (النساء ٤/٩٤) قَالَ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: « كَانَ رَجُلٌ فِي غُنَيْمَةٍ لَهُ فَلَحِقَهُ الْمُسْلِمُونَ، فَقَالَ: السَّلاَمُ عَلَيْكُمْ، فَقَتَلُوهُ وَأَخَذُوا غُنَيْمَتَهُ، فَأَنْزَلَ اللهُ فِي ذَلِكَ إِلَى قَوْلِهِ: «تَبْتَغُونَ عَرَضَ الحَيَاةِ الدُّنْيَا» (النساء ٤/٩٤) تِلْكَ الغُنَيْمَة. قَالَ: قَرَأَ ابْنُ عَبَّاسٍ السَّلاَمَ.

İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 557:

عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: مَرَّ رَجُلٌ مِنْ بَنِي سُلَيْمٍ عَلَى نَفَرٍ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعَهُ غَنَمٌ فَسَلَّمَ عَلَيْهِمْ، فَقَالُوا: مَا سَلَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا لِيَتَعَوَّذَ مِنْكُمْ، فَعَمَدُوا إِلَيْهِ فَقَتَلُوهُ وَأَخَذُوا غَنَمَهُ، فَأَتَوْا بِهَا رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَنْزَلَ اللهُ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي سَبِيلِ اللهِ فَتَبَيَّنُوا وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ أَلْقَى إِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا تَبْتَغُونَ عَرَضَ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللهِ مَغَانِمُ كَثِيرَةٌ» إِلَى آخِرِ الْآيَةِ (النساء ٤/٩٤)

nice ganimetlere namzed eyledi. Şimdi iş başına geçip harekete geldiğiniz vakit ağrâz-ı dünyeviyeye dalarak bu ahvâli unutmayınız da {فَتَبَيَّنُوا} tebeyyün gözetiniz -yahut فَتَثَبَّتُوا ihtiyatlı bulununuz- velev hâl-i ikrahta olsun İslâm'a gelenleri Allah'ın size yaptığı gibi ibtidâ kelime-i zâhiresiyle kabul ediniz, teslim alınız da sonra zuhur ve tebeyyün edecek hâllerine göre muâmele ediniz. Bunun selâm vermesi veya şehâdet getirmesi veya Müslüman görünmesi korkusundan başını kurtarmak veya hainliğinden kendini gizlemek için bir siper, bir kalkandır diyerek ilk ağızda [1429] katline kalkışmayınız, ihtiyat ediniz, sonunu gözetiniz, çünkü {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيراً}dır. Hayr u şer hiçbir amel cezâsız kalmaz.

Mü'minleri techiz ederek seferber ederken böyle tebeyyün ve tesebbüte sevk eyleyen bu evâmir ve ta'lîmâta karşı "o hâlde cihâda gitmemek ve iştirak etmemek daha büyük bir ihtiyat ve yerinden ayrılmamak daha hayırlı olacak" deyip de bilâ ma'ziretin oturup kalmamak için buyuruluyor ki:

لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ اُو۬لِي الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْۜ فَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِد۪ينَ بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ عَلَى الْقَاعِد۪ينَ دَرَجَةًۜ وَكُلًّا وَعَدَ اللّٰهُ الْحُسْنٰىۜ وَفَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِد۪ينَ عَلَى الْقَاعِد۪ينَ اَجْراً عَظ۪يماًۙ ﴿٩٥﴾ دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةًۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَح۪يماً ﴿٩٦﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ تَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِم۪ٓي اَنْفُسِهِمْ قَالُوا ف۪يمَ كُنْتُمْۜ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَف۪ينَ فِي الْاَرْضِۜ قَالُٓوا اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا ف۪يهَاۜ فَاُو۬لٰٓئِكَ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ وَسَٓاءَتْ مَص۪يراًۙ ﴿٩٧﴾ اِلَّا الْمُسْتَضْعَف۪ينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَٓاءِ وَالْوِلْدَانِ لَا يَسْتَط۪يعُونَ ح۪يلَةً وَلَا يَهْتَدُونَ سَب۪يلاً ﴿٩٨﴾ فَاُو۬لٰٓئِكَ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَفُوًّا غَفُوراً ﴿٩٩﴾ وَمَنْ يُهَاجِرْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ يَجِدْ فِي الْاَرْضِ مُرَاغَماً كَث۪يراً وَسَعَةًۜ وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِه۪ مُهَاجِراً اِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَح۪يماً ﴿١٠٠﴾

[1430] **Meâl-i Şerîfi**

Mü'minlerden özür sâhibi olmaksızın oturanlar ve Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla cihad edenler müsâvî olamazlar. Allah, mallarıyla ve canlarıyla mücâhid olanları oturanların derece itibariyle üzerine geçirdi. Gerçi Allah ikisine de hüsnâyı (cenneti) vaad buyurmuştur, bununla beraber Allah mücâhidlere oturanların fevkinde azîm bir ecir ihsan etmiştir (95). Tarafından derece derece rütbeler ve bir mağfiret ve rahmet... Öyle ya, Allah bir Gafûr, Rahîm bulunuyor (96). O kimseler ki nefislerine zulmetmektelerken melekler canlarını aldılar, "ne işte idiniz" dediler, "biz" dediler, "bu arzda zebun idik". "Ya", dediler, "Allah'ın arzı geniş değil mi idi oraya hicret etsenizdi[1] ya?" İşte bunların me'vâları cehennemdir, ona gidiş de ne fena şeydir (97). Ancak hakikaten zebun olanlar[2]; hiçbir çareye gücü yetmeyen ve hicret için yol bulamayan erkekler, kadınlar, çocuklar müstesnâ (98). Çünkü bunlardan Allah'ın o günahı af buyurması me'muldür. Allah affı çok bir Gafûr bulunuyor (99). Her kim Allah yolunda hicret ederse yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de bulur ve her kim Allah'a ve Peygamber'e hicret kastıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse muhakkak ki onun ecri Allah'a düşer. Allah bir Gafûr, Rahîm bulunuyor (100).[3]

---

1 B: "etse idiniz".

2 B: "onlar".

3 H: "Mü'minlerin özür sâhibi olmaksızın oturanlarıyla Allah yolunda mallarını ve canlarını feda ederek cihad edenleri müsâvî olamazlar. Mallarıyla ve canlarıyla mücâhid olanları Allah derece cihetiyle oturanların üzerine geçirdi. Gerçi Allah ikisine de hüsnâyı (cenneti) vaad buyurdu, bununla beraber azîm bir ecir ile Allah mücâhidleri oturanların fevkine çıkardı (95). Taraf-ı sübhânîsinden derece derece rütbelerle ve mağfiret ve rahmetle ki Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (96). Şunlar ki nefislerine zulmetmektelerken melekler canlarını aldılar, 'ne işte idiniz' dediler, 'biz bu arzda zebun idik' dediler. 'Ya', dediler, 'Allah'ın arzı geniş değil mi idi oraya hicret etsenizdi ya?' İşte bunların me'vâları cehennem, ne kötü merci'dir o (97). Ancak hakikaten zâr u zebûn olan erkekler, kadınlar, çocuklar müstesnâ ki hicret için ne bir çare bulabilirler ne bir yol (98). İşte bunlardan Cenâb-ı Allah'ın o günahı af buyurması me'muldür. Allah affi çok bir Gafûr bulunuyor (99). Her kim Allah yolunda hicret ederse yeryüzünde gidecek çok yer de bulur, genişlik de bulur ve her kim Allah'a ve Peygamber'e hicret kastıyla evinden çıkar da sonra kendisine ölüm yetişirse muhakkak ki onun ecri Allah'a düşer. Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (100)".

[1431][1] Bir şeyden kalana, tekâsül edip oturana "kāʿid" denilir. Harbe gitmeyip geri kalanlara da "kāʿidûn" yahut "kaʿad" tâbir olunur. "Kāʿidûne ʿani'l-harb" demektir.

"**Darar**", bir şeye dâhil olan eksikliktir ki maraz veya körlük, topallık gibi sakatlık demektir. Nitekim anadan doğma aʿmâya ve pek zayıf hastaya "darîr" denilir, levâzım ve mühimmât tedarikinden âciz olmak da bu mânadadır. Binâenʿaleyh أُولِى الضَّرَرِ zararlılar; dertli, sakat, âciz, özürlüler; bunların gayrı olan غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ ise sahih ve sâlim ve kādir olanlar demek olur.

Bu âyetin bidâyeten mutlak olup bu fıkranın sonradan nâzil olduğu rivayet olunuyor. Berâ b. Âzib'den menkuldür ki bu âyet nâzil olduğu vakit Resûlullah "levh ve divit getiriniz" diye emredip لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ yazdırmış idi. Bu sırada İbn Ümmi Mektum gelmiş orada bulunuyordu ve darîru'l-basar, aʿmâ idi. "Allah'ım ben darîrim, bana ruhsat var mı?" dedi, bunun üzerine غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ nâzil oldu.[2] Kâtib-i Resûlullah Zeyd b. Sâbit'ten dahi şöyle menkuldür: "Resûlullah لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ nâzil olmuştu, bana imlâ ediyordu, İbn Ümmi Mektum geldi, 'yâ Resûlallah, cihâda istitâʿatim olsa idi cihad ederdim, fakat aʿmâyım' dedi, derken Resûlullah'a vahiy baygınlığı geldi, ağırlaşıp gaşy oldu, dizi dizimin üstüne geldi[3] ve öyle ağır bastı ki ezip ufalayacak zannettim ve korktum, sonra açıldı, غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ dedi sonra, 'yaz لَا يَسْتَوِى الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ' buyurdu.[4] İbn Abbas'tan dahi mervîdir ki Bedir Muharebesi

---

1 H +"~~'Darar', bir şeye dâhil olan noksan yani eksiklik ki maraz veya körlük, topallık gibi sakatlık demektir. Herhangi bir sûretle levâzım ve mühimmât tedarikinden âciz olmak dahi bu hükümdedir. Binâenʿaleyh أُولِى الضَّرَرِ eksikli yani dertli veya sakat veya âciz, taʿbîr-i âharla özürlü olanlar demek olur. Gayrı da böyle olmayanlar, sıhhati, aʿzâsı tam ve kādir olanlardır~~".

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 301. Krş. Buhârî, Tefsîr, 4/18:

عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ «ادْعُوا لِي زَيْدًا يَجِيءُ أَوْ يَأْتِي بِالْكَتِفِ وَالدَّوَاةِ أَوِ اللَّوْحِ وَالدَّوَاةِ» اكْتُبْ «لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ» قَالَ «هَكَذَا نَزَلَتْ»، قَالَ: فَقَالَ ابْنُ أُمِّ مَكْتُومٍ وَهُوَ خَلْفَ ظَهْرِهِ: يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّ بِعَيْنَيَّ ضَرَرًا قَالَ: فَنَزَلَتْ قَبْلَ أَنْ يَبْرَحَ: «غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ» (النساء ٤/٩٥)

3 B -"ağırlaşıp gaşy oldu, dizi dizimin üstüne geldi".

4 Buhârî, Cihâd, 31. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 91:

فَأَخْبَرَنَا أَنَّ زَيْدَ بْنَ ثَابِتٍ أَخْبَرَهُ «أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَمْلَى عَلَيْهِ: «لَا يَسْتَوِي القَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ»»، قَالَ: فَجَاءَهُ ابْنُ أُمِّ مَكْتُومٍ وَهُوَ يُملهَا عَلَيَّ، فَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، لَوْ أَسْتَطِيعُ الجِهَادَ لَجَاهَدْتُ -وَكَانَ رَجُلًا أَعْمَى- فَأَنْزَلَ

olduğu zaman Bedir'e çıkıp çıkmayanlar hakkında لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ nâzil olmuştu. Abdullah b. Ümmi Mektum işitti. Ebû Ahmed b. Cahş b. Kaysi'l-Esedî ile beraber "yâ Resûlallah biz aʿmâyız, bize ruhsat var mı?" dediler لَا يَسْتَوِى الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ... –إلى– عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً nâzil oldu.[1] Bunlar gösterir ki أُولِى الضَّرَرِ sakat [1432] olanlar ve istitâʿatı bulunmayanlar demektir ki bunların gayrı da sahih ve sâlim ve istitâʿatli[2] olanlar demek olur. Bundan başka İbn Abbas'tan أُولِى الضَّرَرِ, أَهْل الضَّرَرِ demektir diye mervîdir.[3] Bu mefhum ziyan mânasına "zarar"dan me'huz olarak mülâhaza olunursa daha eʿamdır. Zira ehl-i zarar hem zarar çeken mütezarrırlara hem de zarar veren muzırlara şâmil olur. Zararlı âciz bulunanlar kendilerinde eksikli oldukları gibi, bi'z-zarûre cihâda gidemediklerinden dolayı sevapça mutazarrır, kudretleri varken harbe gitmeyenler de ya kendilerine lüzum olduğu hâlde gitmedikleri veya isyandan çekinmedikleri takdirde hem harb ve asayişe muzır hem de günahlarıyla mutazarrır olurlar. Özürlüler ehl-i zarar, zararlı oldukları gibi bunlar da zararlı ve ehl-i zarardırlar. Ve şu hâlde ikisi de أُولِى الضَّرَرِ'dırlar. Binâenʿaleyh bunların gayrı olan kāʿidûn istitâʿati olduğu hâlde harbe gitmeyen ve gitmemekle beraber zararı da olmayan ehl-i salâh ve selâmet demek olur. Ve bunun içindir ki وَكُلًّا وَعَدَ اللهُ الْحُسْنٰى buyuruluyor.

İşte bunlar nefsinde hüsnâ ile mübeşşer oldukları hâlde mücâhidîn ile lede'l-mukāyese onlara müsâvî olamayacakları ve mücâhidînin derecesi dünya ve âhiret bunların fevkinde olduğu ve sonra mağfiret ve rahmet-i ilâhiye de gerek bu kāʿidîn ve gerek mücâhidînden her birinin kendi

---

اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى عَلَى رَسُولِهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَفَخِذُهُ عَلَى فَخِذِي، فَثَقُلَتْ عَلَيَّ حَتَّى خِفْتُ أَنْ تَرُضَّ فَخِذِي، ثُمَّ سُرِّيَ عَنْهُ، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ «غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ» (النساء ٤/٩٥)

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 92. Krş. Tirmizî, Tefsîr, 4/3032:

عن ابن عباس، أنه سمعه يقول: «لا يستوي القاعدون من المؤمنين» عن بدر، والخارجون إلى بدر، لما نزل غزو بدر. قال عبد الله ابن أم مكتوم وأبو أحمد بن جحش بن قيس الأسدي: يا رسول الله، إنا أعميان، فهل لنا رخصة؟ فنزلت: «لا يستوي القاعدون من المؤمنين غير أولي الضرر والمجاهدون في سبيل الله بأموالهم وأنفسهم فضل الله المجاهدين بأموالهم وأنفسهم على القاعدين درجة»

2 H ve B: "istitâʿati".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 95.

sınıflarında da birçok derecât ve merâtibe münkasim bulundukları anlatılmış ve bu suretle cihâdın her zaman herkes için farz-ı ʿayn olmayıp evvelemirde farz-ı kifâye olduğu ifham edilmiştir. Zira cihad herkese farz-ı ʿayn olsa idi istitâʿati bulunan kāʿidûna hüsnâ değil, ikāb mevʿud olurdu.

Görülüyor ki ale'l-umûm kāʿidûnun mücâhidîn ile mukayesesi tecviz olunmamış, bu mukayese غَيْرُ أُولِى الضَّرَرِ'a kasr edilmiş ve uli'z-zarar olanlar mukayeseden istisnâ olunmuştur. Çünkü ânifen anlaşıldığı üzere uli'z-zarar olan kāʿidûn iki kısımdır. Bir kısmı özürlü, bir kısmı da kādir ve âsi [1433] ve muzır olanlardır. Ehl-i özür olanlar bununla sûret-i umûmiyede mükellefiyetten istisnâ edilmiş olduğu gibi bunlar meyânında bir taraftan özr ü ıztırâbının şiddetine sabr u tahammül eylemek, diğer taraftan cihâdın faziletini takdir ederek mücâhidîn ile beraber bulunamadığından dolayı kederinden kanlı yaşlar dökerek selâmet ve muzafferiyetlerine dua ve اِذَا نَصَحُوا لِلّٰهِ وَرَسُولِه [et-Tevbe 9/91][1] irşâdına tevfîkan Allah ve Resûlullah için hayırhahlık etmek suretiyle mücâhede-i maʿneviye içinde bulunanların âhirette mücâhidîn derecesinde ecr ü sevâba nâil olabilmeleri ihtimâli anlatılmak için bunlar ʿadem-i müsâvattan istisnâ olunmuştur.

Kâdir ve âsi ve muzır olanlar ise müstahikk-i derece değil, müstahikk-i ikāb olacaklarından fî sebîlillâh mücâhidîn ile şöyle dursun sulahâ-yı kāʿidîn ile bile müsâvî olamayacakları cihetle mukāyese-i fazîlet mevzûundan hâriç bırakılmışlardır. Velhâsıl istisnâda asıl, isbattan nefiy, nefiyden isbat olmayıp mücerred ihrâc ve حُكْمٌ بِالْبَاقِي بَعْدَ الثُّنْيَا olmasına mebnî burada ʿadem-i müsâvattan istisnâ edilen أُولِى الضَّرَرِ hakkında ʿale's-seviyye sâbit bir müsâvat hükmü lâzım gelmeyeceğinden[2] "uli'z-zararın gayrı olan kāʿidîn, mücâhidîn ile müsâvî olamazlar amma[3] uli'z-zarar umûmiyetle müsâvî olurlar" gibi bir mâna anlamamalıdır. Belki "uli'z-zararın hükm-i müsâvâtı meskûtün anhdır. Onlar ya hiç müsâvî olamazlar

1 "Allah ve Resûlü için nasihat ettikleri takdirde…"
2 M ve B: "gelemeyeceğinden".
3 B -"olan kāʿidîn, mücâhidîn ile müsâvî olamazlar amma".

veya içlerinde müsâvî olanların bulunması melhuzdur" diye anlamalıdır. Bundan başka şunu da nazar-ı dikkatten ayırmamak lâzım gelir ki bu mukayesede mücâhidîn dahi mutlak bırakılmamış, evvelemirde iki kayd ile takyid olunmuştur. Birisi fî sebîlillâh olmak, diğeri mallarıyla ve canlarıyla olmaktır. Esasen örf-i şerʿde "mücâhidîn" fî sebîlillâh harb edenler demek olduğu hâlde "fî sebîlillâh" kaydının bir daha tasrîhi bu fazilete ermek için niyetin pek ziyade hâlis olması lüzûmunu ve her harb edenin değil, her mücâhidin bile bu mukayeseye dâhil olamayacağını işʿâr eder. [1434] بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ Kaydı da hulûs-ı niyetten sonra kāʿidînden efdal olabilmek için mücâhidînde bu ikisinin birleşmesi de şart olduğuna işarettir. Mücâhidînin sarfiyâtına kāʿidînin muʿâvenet-i mâliyeleri karıştığı takdirde o kāʿidînin dahi hisse-i cihâdı bulunmuş olacağından o zaman tarafeyn beyninde ʿadem-i müsâvat ve fazilet hükmü sûret-i katʿiyye ve umûmiyede mevzûʿ-i bahis olamayacaktır[1]. Kāʿidîn arasında mücâhidînden efdal olmasa bile müsâvî olanlar bulunabilecektir. Ve[2] fakat bu da kuʿûdundan dolayı değil, cihâda mâlen iştirâkinden dolayı olduğu için fazilet kāʿidîn tarafında değil, mücâhidîn tarafındadır. Şu kadar ki bazı zamanlar bu mücâhidînin menbaʿ ve mebdeʾ-i fazîleti bilfiil saff-ı harbde değil, arkalarındaki kāʿidîn içinde duran cihâd-ı ekber mücâhidleri meyânında bulunabilir. Nitekim Hâlid b. Velîd ve emsâli mücâhidîn Müseylimetü'l-Kezzâb ile çarpışırlarken hiçbiri Medine'de ikāmet eden ve bütün bu cihâdı sevk ü idare eyleyen Hazret-i Sıddîk'tan daha mücâhid ve daha efdal olmadılar. Kezâlik Kisrâ ve Kayser ordularıyla çarpıştıkları zaman ne Hazret-i Ömer ne de Hazret-i Osman ve Hazret-i Ali'den daha mücâhid ve daha efdal değil idiler.

Burada "kāʿidîn" ve "mücâhidîn" kelimeleri maʿnâ-yı örfîleri mûcebince bi'l-ibâre fî sebîlillâh muharebeye ait bulundukları şüphesiz olmakla beraber asıl mefhumlarında kuʿûd, atâleti müşʿir ve mücâhede de bezl-i vüsʿ ederek ve zahmetler çekerek uğraşmak ve çalışmak demek

1 B: "olmayacaktır".
2 H -"Ve".

olduğu ve maʿnâ-yı örfîye ıtlakları bu mefhumdaki hususiyetlerinden nâşî bulunduğu cihetle bu mukayese sûret-i umûmiyede çalışanlarla çalışmayanların dahi müsâvî olamayacaklarını ve herhangi bir hususta fî sebîlillâh hüsn-i niyetle çalışanların oturanlardan efdal olduğunu ve şu kadar ki kötülük ve zarar için çalışanların bu mukayeseden hâriç bulunduklarını bi'l-işâre ifade eylemektedir. Bu işarete nazaran fî sebîlillâh mal u can ile mücâhede mefhûmunun [1435] وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا [el-Ankebût 29/69][1] âyetinde olduğu gibi o kadar büyük şümûlü vardır ki harb meselesi bunun cüz'iyyâtından biri demektir. Bundan dolayıdır ki Resûlullah harbden avdet buyurdukları zaman "رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ: küçük cihaddan büyük cihada döndük"[2] hadîs-i nebevîsiyle tehzîb-i nefs ve ıslâhât-ı dâhiliye ile uğraşmanın cihâd-ı ekber olduğunu tebliğ buyurmuşlardır[3].

Hâsılı {لَا يَسْتَوِي الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ} mü'minlerden özürsüz ve zararsız olan kāʿidîn {وَالْمُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ} mallarıyla ve canlarıyla fî sebîlillâh mücâhede edenler ile müsâvî olamazlar. Açıkçası {فَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِدِينَ [بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ] عَلَى الْقَاعِدِينَ دَرَجَةً} Allah mücahede edenleri oturanlara derece itibariyle tafdil etti; çalışanlara çalışmayanların, fî sebîlillâh harb edenlere etmeyenlerin üstünde fazla bir derece verdi. {وَكُلًّا وَعَدَ اللّٰهُ الْحُسْنٰى} Maʿamâfîh Allah hüsnâyı, yani en güzel sevap olan cenneti ikisine de vaad buyurdu ve buyurduğu hâlde böyle yaptı. ❁ Bu böyle olunca hüsnâ mevʿud olmayan ve kuʿûdları me'zûnun fîh olmayıp zarar ve masiyet teşkil ettiğinden dolayı ikāb mevʿud olan kāʿidînin mücâhidîn ile müsâvî olamayacakları evleviyetle anlaşılır. İkisinin de hüsn-i akideleri ve hulûs-ı niyetleri olduğu ve hüsnâ ikisine de mevʿud bulunduğu hâlde bile müsâvî değildirler. {وَفَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِدِينَ عَلَى الْقَاعِدِينَ أَجْرًا عَظِيمًا} Allah mücâhidîni pek büyük bir ecir ile kāʿidîne fâik kılmıştır ki bu ecir de mücâhidîn beyninde ʿale's-seviyye bir mertebe değil

1 "Bizim uğurumuzda mücahede edenlere gelince elbette biz onlara yollarımızı gösteririz…"
2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, VII, 36.
3 B: "buyurmuştur".

{دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً} Allah'tan birçok dereceler ve mağfiret ü rahmet olmak suretiyledir. Bazısı [1436] kāʿidînden bir derece fazla ise diğer bazıları derecelerle fazladır. Ve derecât-ı mücâhidîn müteʿaddid ve mütefâzıldır ve bu ecirlerin içinde Allah'ın büyük bir mağfiret ve rahmeti de vardır. Bu sayede geçmiş günahlar da bu ecr ü derecâtı tenkīs etmeyecektir. Muhakkak {وَكَانَ[1] اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً}dir.

Zararlı olan kāʿidînden bir kısm-ı mühimmin[2] hâline gelelim. {اِنَّ الَّذِينَ تَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمِيٓ اَنْفُسِهِمْ} O kimseler ki nefislerine zulmederlerken melekler dünyada canlarını alacak veya âhirette kendilerini yakalayıp mahşere sevk edeceklerdir, muhakkak {قَالُوا} melekler onlara {فِيمَ كُنْتُمْ} "siz ne hâlde idiniz, dininize müteʿallik ne işte bulunuyordunuz?" diye itâb edip soracaklar {قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْاَرْضِ} onlar da "biz bu yerde, şu bulunduğumuz mevkiʿde zayıf addedilmiş kimseler idik,[3] kahr u mağlûbiyet altında acz ü zaʿfımızdan nâşî bir şey yapamıyorduk, zuʿafâ sayılırdık" diye iʿtizar edecekler {قَالُوا} melâike de bunlara {اَلَمْ تَكُنْ اَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا} "Allah'ın arzı geniş değil mi idi; -meselâ Medine'ye, Habeşistan'a hicret edip kendilerini kurtaranlar gibi- yeryüzünde diğer bir tarafa hicret etse idiniz ya?" diyecekler ve iʿtizarlarını kabul etmeyeceklerdir[4]. {فَاُولٰٓئِكَ} İşte böyle bulundukları yerde vecîbelerini îfâya mâniʿ olan kahr u galebe altından çıkmak ve az çok müsâid bir tarafa gidebilmek kudretini olsun hâiz oldukları ve binâenʿaleyh bütün mânasıyla aceze ve zuʿafâdan bulunmadıkları hâlde kendilerini her vechile âciz addedip yerlerinden kımıldanmayanlar[5] bu suretle [1437] muktedir olabilecekleri vazifelerini terk etmiş ve küfr ü zulme müsâid bulunmuş olacaklarından bunların {مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ} me'vâları cehennemdir {وَسَٓاءَتْ مَصِيراً} ve bu gidiş ne fena bir gidiştir veya o cehennem ne fena yerdir![6]

---

1 H, M ve B: "اِنَّ".
2 B: "mühimminin".
3 M ve B +"yani".
4 B: "dinlemeyeceklerdir".
5 B: "kımıldamayanlar".
6 H -"veya o cehennem ne fena yerdir!".

Bu âyet Mekke'de Müslüman[1] olmuş ve hicret farz bulunduğu esnada hicret etmemiş olan birtakım kimseler hakkında nâzil olmuştur.[2] Demek ki hicret vâcib iken küffâra mümâşat edip oturmak doğrudan doğruya küfür değil ise de her hâlde bir masiyet ve nefse bir zulümdür. Müfessirînin beyânına göre bu âyet bir yerde dinini ikāmeye imkân bulamayan bir adamın oradan hicret etmesi vâcib olduğuna delâlet etmektedir. Hadîs-i nebevîde sahîhan vârid olduğu üzere "her kim diniyle bir yerden bir yere firar ederse gittiği bir karış yer de olsa cennete istihkāk kesbeder, babası İbrâhim ve peygamberi Muhammed aleyhimesselâm'ın refîki olur."[3] Rivayet olunuyor ki bu âyet nâzil olunca Resûlullah bunu Mekke Müslümanlarına göndermiş, Cündüb b. Damre radıyallâhu anh da oğullarına "beni yükletiniz, çünkü ben ne müstadʿafînden ne de yolu bilmeyenlerden değilim, vallahi bu gece Mekke'de yatmam" demiş idi. Oğulları bunu bir sedyeye koyup Medine'ye müteveccihen yüklendiler, pek ihtiyar bir zat idi, yolda vefat etti.[4]

Demek oluyor ki lüzûmunda hicret dahi bir nevi mücahededir. Küffârın taht-ı kahrında ezilip kalmak ve dîn-i hakkın inkişâfına hizmet edememek, bi'n-netîce fena bir istihâleye sebep olabileceğinden az çok kudreti varken bundan kaçınmamak nefse bir zulümdür. {إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ... إلخ} Ancak bir çare bulamayacak, hicretin mütevakkıf olduğu esbâba güç

---

1 H: "nâzil".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 102:

وذكر أن هاتين الآيتين والتي بعدهما، نزلت في أقوام من أهل مكة كانوا قد أسلموا وآمنوا بالله وبرسوله، وتخلَّفوا عن الهجرة مع رسول الله صلى الله عليه وسلم حين هاجر، وعُرِض بعضهم على الفتنة فافْتُتِن، وشهد مع المشركين حرب المسلمين، فأبى الله قبول معذرتهم التي اعتذروا بها، التي بينها في قوله خبرًا عنهم: «قالوا كنا مستضعفين في الأرض"

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 372. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VIII, 239; Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* II, 638:

وروى سليمان بن عمرو عن عباد بن منصور بن الناجي عن الحسن قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلّم: «من فرّ بدينه من أرض وإن كان شبرا من الأرض استوجب به الجنة وكان رفيق أبيه إبراهيم ونبيه محمد صلّى الله عليه وسلّم»

4 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 180-181. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 73; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 117:

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِي رِوَايَةِ عَطَاءٍ: كَانَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ يُخْبِرُ أَهْلَ مَكَّةَ بِمَا يَنْزِلُ فِيهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ، فَكَتَبَ الْآيَةَ الَّتِي نَزَلَتْ: «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ» فَلَمَّا قَرَأَهَا الْمُسْلِمُونَ قَالَ [جندب] بْنُ ضَمْرَةَ اللَّيْثِيُّ لِبَنِيهِ وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا: احْمِلُونِي فَإِنِّي لَسْتُ مِنَ الْمُسْتَضْعَفِينَ وَإِنِّي لَا أَهْتَدِي إِلَى الطَّرِيقِ. فَحَمَلَهُ بَنُوهُ عَلَى سَرِيرٍ مُتَوَجِّهًا إِلَى المدينة، فلما بلغ التَّنْعِيمَ أَشْرَفَ عَلَى الْمَوْتِ...

yetiremeyecek ve bizzat yahut bi'l-vâsıta yolu doğrultup gidemeyecek olan hakikaten zayıf ve bîçâre [1438] erkekler ve kadınlar ve çocuklar müstesnâ {فَاُولٰٓئِكَ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَعْفُوَ عَنْهُمْ} çünkü bu gibi çaresizleri Allah'ın affetmesi kaviyyen me'muldür. Bunlar için de gitgide küfre istihâle tehlikesi melhuz bulunduğundan ale'l-ıtlâk maʿfüv olur denemezse de çocuklar henüz mükellef olmadıklarından büyükler de kalblerindeki imanı muhafaza etmek şartıyla terk-i hicrette mâzur bulunduklarından dolayı şâyân-ı afv ü gufrandırlar. {وَكَانَ اللّٰهُ عَفُوًّا غَفُورًا}dır.

{وَمَنْ يُهَاجِرْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} Ve her kim yolunu bilip de fî sebîlillâh muhaceret ederse {يَجِدْ فِى الْاَرْضِ مُرَاغَمًا كَثٖيرًا وَسَعَةً} arzda birçok gidecek, sığınacak veya düşmanlara rağm edecek yer ve genişlik bulur. ❁ Binâenʿaleyh yerinde bir nevi rahat ve refahı bulunanlar oradan ayrılınca behemehâl meşakkatlere ve darlıklara düşeceğini zannedip de korkmamalıdırlar. Bir de {وَمَنْ يَخْرُجْ مِنْ بَيْتِهٖ مُهَاجِرًا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ} her kim Allah'a ve Resûlüne muhâcir olarak evinden çıkar da {ثُمَّ يُدْرِكْهُ الْمَوْتُ} sonra maksadına vâsıl olmadan ölüm kendisine yetişirse {فَقَدْ وَقَعَ اَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ} ecri Allah üzerine düşer, yani amelini tamam etmiş gibi bâliğan-mâ-belağ ecrine nâil olur. ❁ Binâenʿaleyh bu babda "yerimden ayrılırsam maksada ya vâsıl olurum ya olamam[1], iyisi mi elimdekini de zâyiʿ etmeyeyim, dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan da olmayayım"[2] diye düşünmemelidir. Allah için hareket eden hasbe'l-kader yarı yolda da kalsa yine tamam ecre nâil olacağını bilmelidir. {وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَحٖيمًا}

[1439] Ânifen nakledildiği üzere Cündüb b. Damre Medine'ye gelirken yolda Tenʿim nâm mevkiʿe vardıklarında vefat edeceğini hissedip sağ elini sol eline koymuş "Allah'ım, şu senin, şu da Resûlünün, Resûlün sana ne ile biat ettiyse ben de öyle biat ediyorum" demiş ve teslîm-i rûh etmiş idi. Bu haber ashâb-ı Peygamberîye vâsıl olduğu zaman "Medine'de vefat etseydi ecir etem olurdu" demişler, bu âyet de bunun üzerine nâzil

---

1 B: "olmam".
2 B -"dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan da olmayayım".

olmuştur.[1] Taleb-i ilim veya hac veya cihad veya bunlar gibi herhangi bir maksad-ı dînî ile livechillâh vâkiʿ olan her hicret Allah'a ve Resûlüne hicret olduğunu da beyan etmişlerdir.

Mücâhidîn ile kāʿidînin mukayesesinden sonra mücâhidîn hakkındaki tahfîfât-ı[2] ilâhiye cümlesinden olmak üzere seferde, hâl-i havfta ve düşman karşısında ve belki maraz ve matar gibi ale'l-umûm mevâkiʿ-i zarûrette namazın keyfiyetini beyan ve bu suretle hem cihadın hem namazın dindeki ehemmiyet-i katʿiyyelerini tansis için buyuruluyor ki:

وَاِذَا ضَرَبْتُمْ فِى الْاَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِۗ اِنْ خِفْتُمْ اَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذٖينَ كَفَرُواۜ اِنَّ الْكَافِرٖينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبٖينًا ﴿١٠١﴾ وَاِذَا كُنْتَ فٖيهِمْ فَاَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلٰوةَ فَلْتَقُمْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ وَلْيَأْخُذُٓوا اَسْلِحَتَهُمْ فَاِذَا سَجَدُوا فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَٓائِكُمْۖ وَلْتَأْتِ طَٓائِفَةٌ اُخْرٰى لَمْ يُصَلُّوا فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَاَسْلِحَتَهُمْۚ وَدَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ اَسْلِحَتِكُمْ وَاَمْتِعَتِكُمْ فَيَمٖيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةًۜ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ كَانَ بِكُمْ اَذًى مِنْ مَطَرٍ اَوْ كُنْتُمْ مَرْضٰٓى اَنْ تَضَعُٓوا اَسْلِحَتَكُمْۚ وَخُذُوا حِذْرَكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ اَعَدَّ لِلْكَافِرٖينَ عَذَابًا مُهٖينًا ﴿١٠٢﴾ فَاِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلٰوةَ فَاذْكُرُوا اللّٰهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلٰى جُنُوبِكُمْۚ فَاِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ فَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَۚ اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا ﴿١٠٣﴾ وَلَا تَهِنُوا فِى ابْتِغَٓاءِ الْقَوْمِۜ اِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ فَاِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَۚ وَتَرْجُونَ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا يَرْجُونَۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٖيمًا حَكٖيمًا ﴿١٠٤﴾

---

1 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 180-181:

قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فِي رِوَايَةِ عَطَاءٍ: كَانَ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ يُخْبِرُ أَهْلَ مَكَّةَ بِمَا يَنْزِلُ فِيهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ، فَكَتَبَ الْآيَةَ الَّتِي نَزَلَتْ «إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ» فَلَمَّا قَرَأَهَا الْمُسْلِمُونَ قَالَ [جندب] بْنُ ضَمْرَةَ اللَّيْثِيُّ لِبَنِيهِ وَكَانَ شَيْخًا كَبِيرًا «احْمِلُونِي فَإِنِّي لَسْتُ مِنَ الْمُسْتَضْعَفِينَ وَإِنِّي لَا أَهْتَدِي إِلَى الطَّرِيقِ» فَحَمَلَهُ بَنُوهُ عَلَى سَرِيرٍ مُتَوَجِّهًا إِلَى المدينة، فلما بلغ التَّنْعِيمَ أَشْرَفَ عَلَى الْمَوْتِ، فَصَفَّقَ يَمِينَهُ عَلَى شِمَالِهِ وَقَالَ: «اللَّهُمَّ هَذِهِ لَكَ وَهَذِهِ لِرَسُولِكَ أُبَايِعُكَ عَلَى مَا بَايَعْتُكَ يَدُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ» وَمَاتَ حَمِيدًا، فَبَلَغَ خَبَرُهُ أَصْحَابَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالُوا: «لَوْ وَافَى الْمَدِينَةَ لَكَانَ أَتَمَّ أَجْرًا» فَأَنْزَلَ اللهُ تعالى فيه هَذِهِ الْآيَةَ.

2 H: "tahkīkāt-ı".

[1440] **Meâl-i Şerîfi**

Sefer ettiğiniz vakit o küfredenlerin size bir fenalık yapmalarından korkuyorsanız namazdan kısmanız artık size bir [1441] günah olmaz, muhakkak ki kâfirler size açık bir düşman bulunuyorlar (101). Ve o vakit sen içlerinde olup da onlara namaz kıldırdığında içlerinden bir kısmı seninle beraber namaza dursun, silahlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secdeye vardıklarında diğer kısım arkanızda beklesinler, sonra o[1] namaz kılmamış olan diğer kısım gelsin, seninle beraber kılsınlar ve ihtiyatlı bulunsunlar ve silahlarını yanlarına alsınlar. Kâfirler arzu ederler ki silahlarınızdan ve eşyanızdan bir gâfil bulunsanız da size birdenbire bir baskın bassalar. Eğer yağan yağmurdan bir eziyet varsa veya hasta iseniz silahları bırakmanızda beis yoktur. Bununla beraber ihtiyatı elden bırakmayın, çünkü Allah kâfirler için mühîn bir azab hazırlamıştır (102). O korkulu zamanda namazı kıldınız mı gerek ayakta ve gerek otururken ve gerek yanlarınız üzerinde hep Allah'ı zikredin. Derken korkudan itmi'nan buldunuz mu o vakit namazı tam erkânıyla edâ edin, çünkü namaz mü'minler üzerine muayyen vakitlerle yazılı bir farz bulunuyor (103). Düşmanınız olan kavmi tâkip etmekte zaaf göstermeyin, eğer siz elemleniyorsanız şüphe yok ki sizin elemlendiğiniz gibi onlar da elemleniyorlardır. Kaldı ki siz Allah'tan onların ümit edemeyecekleri şeyler umuyorsunuz Allah da Alîm, Hakîm bulunuyor (104).[2]

---

1 B -"o".

2 H: "Sefer ettiğiniz vakit o küfredenlerin size bir fenalık etmelerinden korkuyorsanız namazdan kısmanız artık size bir günah olmaz, elbette kâfirler size açık bir düşman bulunuyorlar (101). O vakit sen içlerinde olup da kendilerine namaz kıldırdığında içlerinden bir kısmı seninle beraber namaza dursun, silahlarını da yanlarına alsınlar. Bunlar secdeye vardıklarında diğer kısım arkanızda beklesinler, sonra o namaz kılmamış olan diğer kısım gelsin, seninle beraber kılsınlar ve ihtiyatlı bulunsunlar ve silahlarını yanlarına alsınlar. Kâfirler arzu ederler ki silahlarınızdan ve eşyanızdan gâfil bulunsanız da size birdenbire bir baskın bassalar. Eğer yağan yağmurdan bir eziyet varsa veya hasta iseniz silahları bırakmanızda bir beis yoktur. Bununla beraber ihtiyatı elden bırakmayın, çünkü Allah kâfirler için mühîn bir azab hazırlamıştır (102). O korkulu zamanda namazı kıldınız mı gerek ayakta ve gerek otururken ve gerek yanlarınız üzere hemen Allah'ı zikredin. Derken korkudan itmi'nan buldunuz mu artık namazı tam erkânıyla edâ edin, çünkü namaz mü'minler üzerine muayyen vakitlerle yazılı bir farz bulunuyor (103). Düşmanınız olan kavmi tâkip etmekte zaaf göstermeyin, eğer siz elemleniyorsanız şüphe etmeyin ki onlar da sizin gibi elemleniyorlardır. Kaldı ki siz Allah'tan onların ümit edemeyecekleri şeyler ümit ediyorsunuz, Allah da Alîm, Hakîm bulunuyor (104)".

{وَاِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْاَرْضِ} Yeryüzünde sefer ettiğiniz vakit. ❁ Görülüyor ki burada “fî sebîlillâh” kaydı tasrih olunmamıştır. Binâenʿaleyh zâhirine nazaran gerek cihad ve gerek hicret, gerek ticaret ve gerek herhangi bir sebep ve maksadla vâkiʿ olan seferlerin hepsine şâmil olur ve bunun için âyetin ale'l-ıtlâk seferî namaz hakkında olduğu söylenmiştir. Maʿamâfîh âyetin yine sefer-i[1] cihad ile alâkadar olduğu da siyâkından zâhirdir. Ve bunun için burada ale'l-ıtlâk seferî namazlara bir îmâ bulunsa bile asıl mâsîka-leh havf-ı düşmanla alâkadar olan harb veya hicret seferi olduğundan hükm-i âyet [1442] salât-ı seferîden ziyade mevâkiʿ-i zarûrette salât-ı havfa nâzırdır.

Yani seferber olup yürüdüğünüz vakit {فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِۗ اِنْ خِفْتُمْ اَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا} kâfirlerin sizi fitne ve mihnete düşüreceklerinden korkarsanız namazı biraz kısa kesmenizde günah yoktur.

Mâlumdur ki “kasr”, çekip uzatmanın zıddı olarak kısıp kısaltmak demektir. اَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلٰوةِ'da “kasr mine's-salât” iki suretle mutasavverdir. Birisi rekatların adedini kısaltıp dört yerine iki kılmak, yani kemmiyeten[2] kasr etmektir ki bir kısım müfessirîn bu mânayı vermişlerdir. Fakat bu mâna her namazda cereyan etmez, akşam ve sabah namazları hâriç kalır. Biri de kıyam yerine kuʿûd veya rükûb, rükûʿ ve sücûd yerine îmâ ile iktifâ eylemek gibi namazın hudûdunu ve evsâf u keyfiyyâtını kısaltmak, keyfiyeten kasr etmektir. Diğer cihetten kasr, habs ü tevkīf mânasına da gelir. Bu surette[3] de “kasr mine's-salât” namazın bazısını kazaya bırakmak demek olur. Zâhiriyye evvelki mânaya, yani kasr-ı rekʿata hasr etmiş ve bu âyet mûcebince seferde kasr-ı salâtın hâl-i havfa mahsus olduğuna ve binâenʿaleyh seferî olan bir adamın hâl-i emniyette namazını tam kılması lâzım geldiğine kāil olmuşlardır. Şâfiiyye de bu mânaya haml etmiş ve fakat havf ile takyid etmeksizin seferî olan bir adamın dört rekʿatlı namazları tansif etmesi câiz ve fakat itmam eylemesi evlâ olduğuna kāil olmuştur.

1 B: “seferî”.
2 B: “kemmiyetten”.
3 M ve B: “suretle”.

Hanefiyyeye gelince: Burada üç mâna muhtemil olmakla beraber kasrdan murad ikinci mâna keyfiyeten kasr olması lâzım geleceğine ve esasen seferde dört rekatlıların iki rekat kılınması bir kasr değil bir itmam olduğuna ve binâenʿaleyh fazlası câiz olmadığına kāil olmuşlardır. Zira *Sahîh-i Buhârî*'de dahi mervî olduğu üzere [1443] namaz ilk farz kılındığı zaman hazarda ve seferde ikişer rekat olmak üzere farz kılınmış ve bilâhare hazarda öğle, ikindi, yatsı namazları dörde iblâğ edilerek tezyid kılınmış ve salât-ı sefer, hâl-i aslî üzere bırakılmıştır.[1] Ve bu hüküm Kitap ile değil Sünnet ile sâbittir. Bu âyet ise bilhassa hâl-i havf ile meşrut bulunduğundan bu cihetten sâkittir. Bunun için ale'l-ıtlâk ahkâm-ı seferi buradan istinbâta kalkışmak doğru değildir. Ve hâl-i havftan mâʿadâsının âyette meskûtün anh olduğu Şâfiiyyece de müsellemdir. Binâenʿaleyh seferde kasr-ı kemmiyet derece-i sâniyede meşrû bir ruhsat gibi görünürse de hakikatte derece-i ûlâda meşrû bir azîmet mahiyetinde olduğundan burada ruhsat verilen kasrın kasr-ı keyfiyet olması lâzım gelir. Bu tefsir Tâvus'tan ve İbn Abbas'tan dahi mervîdir. Resûlullah'ın bütün seferlerinde gerek hâl-i havf ve gerek hâl-i emniyette aded-i rekaʿâtı kasr etmiş olduğunda hiç ihtilâf edilmemiştir. Demek ki herhangi bir müsâfirin farzı esasen iki rekattır. Hazret-i Ömer'den mervî olduğu üzere seferde hâl-i emniyette kasr صَدَقَةٌ تَصَدَّقَ اللّٰهُ بِهَا عَلَيْكُمْ فَاقْبَلُوا صَدَقَتَهُ hadîs-i nebevîsi[2] mûcebince kabûlü lâzım gelen bir sadaka-i ilâhiyedir. Hâl-i havftaki kasr ise buna munzam olan bir kasr-ı keyfiyettir ki Sûre-i Bakara'daki فَاِنْ خِفْتُمْ فَرِجَالاً اَوْ رُكْبَانًا [2/239] âyetinde olduğu gibi havfın derecesine göre mâşiyen edâya veya îmâya, bunlar da olamadığı takdirde kazaya bırakmaya müsâiddir (*o âyete bak*).

Şimdi düşman muvâcehesinde vaziyetin müsaadesine göre kasr-ı salâtın cemaat ile yapılabilecek bir sûret-i mahsûsasına gelelim:

---

1 Buhârî, Salât, 1:

عَنْ عَائِشَةَ أُمِّ الْمُؤْمِنِينَ، قَالَتْ: فَرَضَ اللهُ الصَّلَاةَ حِينَ فَرَضَهَا رَكْعَتَيْنِ رَكْعَتَيْنِ فِي الحَضَرِ وَالسَّفَرِ، فَأُقِرَّتْ صَلَاةُ السَّفَرِ، وَزِيدَ فِي صَلَاةِ الحَضَرِ.

2 eş-Şâfiʿî, *el-Ümm*, Beyrut: Dâru'l-Maʿrife, 1410/1990, I, 208; Abdurrazzak, *el-Musannef*, III, 232; Müslim, Müsâfirîn, 4; Ebû Dâvûd, Salât, 269.

{وَاِذَا كُنْتَ فٖيهِمْ} Yâ Muhammed, sen bu hâl-i havfta bulunan ve kasr-ı salâta me'zun olan mücâhidînin içinde bulunup da {فَاَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلٰوةَ} onlara namaz kıldırdığın vakit {فَلْتَقُمْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَكَ} içlerinden bir kısmı [1444] seninle beraber dursunlar, yani askeri evvelâ iki kısım yap, bir kısmı düşman karşısında beklesin, bir kısmı da seninle beraber namaza dursunlar {وَلْيَأْخُذُٓوا اَسْلِحَتَهُمْ} ve namaza duranlar dahi silahlarını bırakmayıp yanlarına alsınlar {فَاِذَا سَجَدُوا} bunlar secde edip rekatı bitirdiler mi {فَلْيَكُونُوا مِنْ وَرَٓائِكُمْ} arkanızdan düşman karşısına çekilsinler {وَلْتَأْتِ طَٓائِفَةٌ اُخْرٰى لَمْ يُصَلُّوا} ve kılmamış olan diğer kısım gelsin, ikinci rekatı da {فَلْيُصَلُّوا مَعَكَ} seninle beraber bunlar kılsınlar. ۞ Demek ki kılınan namaz iki rekattır. Ve her rekata bi'l-münâvebe bir kısım iştirak etmiştir. Şu hâlde her birinin ikinci rekatları ne olacak? Kıtâlin başlaması gibi havfın iştidâdını müstelzim olan bir hâl-i cedîd tehaddüs etmedikçe ikinci rekatın da her biri tarafından yine bi'l-münâvebe itmam edilmesi lâzım gelecektir. Ve böyle olduğu sünnet-i nebeviye ile de beyan olunmuştur. İbn Ömer ve İbn Mesʿud hazerâtından rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem salât-ı havfı kıldırdığı[1] zaman âyette olduğu gibi ilk tâife ile bir rekat ve diğer tâife ile de bir rekat kılmış, sonra bu tâife düşman karşısına gitmiş, yine evvelki tâife gelip ikinci rekatı kıraatsiz kaza etmiş ve selâm vermiş, sonra bunlar gidip yine ikinci tâife gelmiş, birinci rekatı kıraat ile kaza etmişler ve selâm vermişler ve bu suretle her tâife iki rekat kılmışlardır.[2] Maʿamâfîh bu noktada diğer kaviller ve rivayetler de vardır.

---

1 B: "kıldığı".

2 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Âsâr,* tashîh ve taʿlîk: Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi'l-Meʿârif, ts., I, 505. Bkz. Tirmizî, Cumʿa, 46/564; Kâsânî, *Bedâiʿu's-sanâiʿ,* Beyrut: Dâru'l-Kütü-bi'l-İlmiyye, 1406/1986, I, 243:

مُحَمَّدٌ، قَالَ: أَخْبَرَنَا أَبُو حَنِيفَةَ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ فِي صَلَاةِ الْخَوْفِ قَالَ: إِذَا صَلَّى الْإِمَامُ بِأَصْحَابِهِ فَلْتَقُمْ طَائِفَةٌ مِنْهُمْ مَعَ الْإِمَامِ وَطَائِفَةٌ بِإِزَاءِ الْعَدُوِّ فَيُصَلِّي الْإِمَامُ بِطَائِفَةِ الَّذِينَ مَعَهُ رَكْعَةً ثُمَّ تَنْصَرِفُ الطَّائِفَةُ الَّذِينَ صَلُّوا مَعَ الْإِمَامِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَتَكَلَّمُوا حَتَّى يَقُومُوا مَقَامَ أَصْحَابِهِمْ وَتَأْتِي الطَّائِفَةُ الْأُخْرَى فَيُصَلُّونَ مَعَ الْإِمَامِ الرَّكْعَةَ الْأُخْرَى ثُمَّ يَنْصَرِفُونَ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَتَكَلَّمُوا حَتَّى يَقُومُوا فِي مَقَامِ أَصْحَابِهِمْ وَتَأْتِي الطَّائِفَةُ الْأُولَى حَتَّى يُصَلُّوا رَكْعَةً وُحْدَانًا ثُمَّ يَنْصَرِفُونَ فَيَقُومُونَ مَقَامَ أَصْحَابِهِمْ وَتَأْتِي الطَّائِفَةُ الْأُخْرَى حَتَّى يَقْضُوا الرَّكْعَةَ الَّتِي بَقِيَتْ عَلَيْهِمْ وُحْدَانًا. قَالَ مُحَمَّدٌ: وَبِهَذَا كُلِّهِ نَأْخُذُ. وَأَمَّا الطَّائِفَةُ الْأُولَى فَيَقْضُونَ رَكْعَتَهُمْ بِغَيْرِ قِرَاءَةٍ؛ لِأَنَّهُمْ أَدْرَكُوا أَوَّلَ الصَّلَاةِ مَعَ الْإِمَامِ، فَقِرَاءَةُ الْإِمَامِ لَهُمْ قِرَاءَةٌ، وَأَمَّا الطَّائِفَةُ الْأُخْرَى فَإِنَّهُمْ يَقْضُونَ رَكْعَتَهُمْ بِقِرَاءَةٍ؛ لِأَنَّهَا فَاتَتْهُمْ مَعَ الْإِمَامِ. وَهَذَا كُلُّهُ قَوْلُ أَبِي حَنِيفَةَ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ.

{وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَاَسْلِحَتَهُمْ} Ve bu ikinci tâife namaza gelirken teyakkuz ve ihtiraz üzere bulunsunlar ve silahlarını üstlerine alsınlar. ❁ Evvelkinde yalnız silahlarını alsınlar demekle iktifâ edildiği hâlde burada teyakkuz ve ihtiyât ü ihtirâz demek olan [1445] "hizr"in dahi ilâve edilmiş olması düşman karşısında yerlerini berikilere terk ederken pek ziyade ihtiyat ile hareket etmek lüzûmunu işʿâr içindir. Çünkü {وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} kâfirler öyle arzu etmektedirler ki {لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ اَسْلِحَتِكُمْ وَاَمْتِعَتِكُمْ} siz esliha ve emtiʿanızdan, levâzım ve mühimmât-ı harbiyenizden gaflet etseniz, boş bulunsanız da {فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً} üzerinize birden bire bir saldırıverseler. ❁ İbn Abbas ve Câbir'den rivayet olunduğuna göre Resûlullah ashâbıyla öğle namazını kılmış, müşrikler de bunu görmüş idi. Sonradan "biz ne fena yaptık, niye o sırada hücum edivermedik" dediler ve diğer bir namaz esnasında baskın etmeye azm eylediler. Allah teâlâ da bu âyet ile Peygamberine onların esrârını bildirdi.[1] Maʿahâzâ {وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اِنْ كَانَ بِكُمْ اَذًى مِنْ مَطَرٍ اَوْ كُنْتُمْ مَرْضٰۤى اَنْ تَضَعُوۤا اَسْلِحَتَكُمْ} ve eğer size yağmur kabîlinden bir eziyet olur veya hasta bulunursanız silahlarınızı bırakmanızda günah yoktur. Yağmur ve hastalık gibi bir sebepten nâşî silahları üstünüze almanız pek zahmet verir veya silahı bozmak ihtimâli bulunursa o zaman namaz kılarken üstünüze almayabilirsiniz ve bu almamak günah olmaz. ❁ Demek ki böyle bir eziyet ve zarar bulunmadıkça silahı üzerinde bulundurmak vâcib ve elden bırakmak günahtır ve bırakmak câiz olduğu zaman da {وَخُذُوا حِذْرَكُمْ} her hâlde hizrinizi tutunuz, kuşkulu durunuz, namaz kılarken dahi düşmandan

---

1 Vâkıdî, *el-Megāzî*, II, 582:

عن ابن عباس رضي الله عنه، قَالَ: فَحَانَتْ صَلاَةُ الظّهْرِ فَأَذّنَ بِلاَلٌ وَأَقَامَ، فَاسْتَقْبَلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْقِبْلَةَ وَصَفّ النّاسَ خَلْفَهُ يَرْكَعُ بِهِمْ وَيَسْجُدُ، ثُمّ سَلّمَ فَقَامُوا عَلَى مَا كَانُوا عَلَيْهِ مِنْ التّعْبِيَةِ. فَقَالَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ: «قَدْ كَانُوا عَلَى غِرّةٍ، لَوْ كُنّا حَمَلْنَا عَلَيْهِمْ لَأَصَبْنَا مِنْهُمْ، وَلَكِنْ تَأْتِي السّاعَةَ صَلاَةٌ هِيَ أَحَبّ إلَيْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَبْنَائِهِم» قَالَ: فَنَزَلَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السّلاَمُ بَيْنَ الظّهْرِ وَالْعَصْرِ بِهَذِهِ الْآيَةِ: «وَإِذا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلاةَ فَلْتَقُمْ...» الْآيَةَ.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, II, 683:

عَنْ أَبِي عَيَّاشٍ الزُّرَقِيِّ، قَالَ: كُنَّا مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِعُسْفَانَ فَحَضَرَتِ الصَّلَاةُ صَلَاةُ الظُّهْرِ وَعَلَى خَيْلِ الْمُشْرِكِينَ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ، قَالَ: فَصَلَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِأَصْحَابِهِ الظُّهْرَ فَقَالَ الْمُشْرِكُونَ: إِنَّ لَهُمْ صَلَاةً بَعْدَ هَذِهِ أَحَبُّ إِلَيْهِمْ مِنْ أَبْنَائِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ يَعْنُونَ صَلَاةَ الْعَصْرِ فَنَزَلَ جِبْرِيلُ عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ الظُّهْرِ وَالْعَصْرِ فَأَخْبَرَهُ وَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ «وَإِذَا كُنْتَ فِيهِمْ فَأَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلَاةَ» الْآيَةَ إِلَى آخِرِهَا (النساء ٤/١٠٢)...

teyakkuz ve tehaffuz ve ihtiraz[1] üzere bulununuz, uyanık ve ihtiyatlı olunuz, gāfil avlanmamak için ne lâzımsa yapınız, düşmanın bağteten [1446] hücûmuna mâruz kalmayasınız. ❁ Burada Fahreddîn Râzî der ki: "Bu âyet düşmandan hazer vâcib olduğunu anlattığından maznun olan mazarratların kâffesinden hazer ve ihtirâzın vücûbuna dahi delâlet eder. Bu suretle deva ile muʿâleceye ikdam etmek ve defʿ-i mazarrat için kendi eliyle çalışıp çabalamak, vebadan ihtiraz eylemek, mâil-i inhidam bir duvar altında oturmaktan sakınmak vâcibdir."[2] Ve bunu لَا عَدْوَى hadîs-i şerifine[3] muʿârız zannetmemelidir. Akīde-i dîniye nokta-i nazarından sirâyeti[4] maraz ve vefat için bir müessir-i hakīkī ve zarûrî itikad etmek başka, onu Hâlık teâlâ'nın meşiyyetiyle icrâ-yı te'sîr eden herhangi bir sebeb-i âdî gibi görmek ve bu cihetle ihtiraz eylemek yine başkadır. Nitekim düşmandan hazer emredilmekle beraber bunu hakikaten düşmanın kuvvet ü kudretine haml ettirmemek ve bu suretle vehm ü halecâna düşürmemek[5] ve kalbleri ancak Allah'a rabt ettirmek ve maʿamâfîh esbâba ihtimam emrini teyid eylemek için {اِنَّ اللّٰهَ اَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَاباً مُهِيناً} buyurulmuştur, ki Allah'ın kanunlarına küfr edip ihmal etmek dahi bu vaʿîdde dâhildir.

Kelbî'nin Ebû Salih'ten rivayetine göre "Resûlullah Benî Enmar'a harb için gazâya çıkmıştı. Vardılar, bir menzile kondular. Düşmandan hiçbir kimse görmüyorlardı. Nâs silahlarını koydular, Resûlullah da silahını bırakıp kazâ-i hâcete çıktı, dereyi geçti. Hava çiliyor, yağmur serpiyordu. Derken vâdi Resûlullah ile ashâbının arasında bir hâil oldu, binâenʿaleyh Resûlullah oturmuştu. Gavres b. Hâris el-Muhâribî bunu gördü ve "seni katletmezsem Allah beni katletsin" deyip kılıcı yanında dağdan indi, Resûlullah baktı ki herif gelmiş kılıcı çekerek baş ucuna

1 B -"ve tehaffuz ve ihtiraz".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 207:

الْمَسْأَلَةُ الرَّابِعَةُ: دَلَّتِ الْآيَةُ عَلَى وُجُوبِ الْحِذْرِ عَنِ الْعَدُوِّ، فَيَدُلُّ عَلَى وُجُوبِ الْحِذْرِ عَنْ جَمِيعِ الْمَضَارِّ الْمَظْنُونَةِ، وَبِهَذَا الطَّرِيقِ كَانَ الْإِقْدَامُ عَلَى الْعِلَاجِ بِالدَّوَاءِ وَالْعِلَاجِ بِالْيَدِ وَالِاحْتِرَازِ عَنِ الْوَبَاءِ وَعَنِ الْجُلُوسِ تَحْتَ الْجِدَارِ الْمَائِلِ وَاجِبًا واللهُ أَعْلَمُ.

3 Buhârî, Tıb, 19; Müslim, Selâm, 102.
4 B: "sirâyet-i".
5 B: "düşmemek".

dikilmiş; "şimdi yâ Muhammed, seni benden kim kurtaracak?" diyordu. Derhâl Resûlullah "Allah azze ve celle" buyurdu ve اَللّٰهُمَّ اكْفِنِي غَوْرَث بْن الْحَارِثِ بِمَا شِئْتَ dedi Gavres de Peygamber'i vurmak için kılıcıyla saldırdı ve fakat iki küreğinin arasına [1447] bir sancı saplanıp yüzü koyun sürçtü ve kılıcı elinden fırladı. Hemen Resûlullah kalkıp kılıcı aldı ve "ey Gavres, şimdi seni benden kim menʿ eder?" buyurdu, o da "lâ ehad: hiç kimse yok" dedi. O zaman Aleyhissalâtü vesselâm أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ diye şehadet getirirsen ben de kılıcını sana veririm" buyurdu, o "hayır velâkin ilelebed sana kıtal yapmayacağıma ve aleyhinde hiçbir düşmana muʿâvenet eylemeyeceğime şehadet ederim" dedi, Resûlullah da kılıcı verdi. Bunun üzerine Gavres "vallahi, sen benden çok hayırlısın" dedi, Resûlullah da "ben ona senden ehakkım" buyurdu. Binâenʿaleyh Gavres dönüp arkadaşlarına gitti, vakʿayı anlattı, bazıları iman ettiler, o sırada vâdi durmuştu. Resûlullah da geçip ashâbına vakʿayı haber verdi.[1] İşte خُذُوا حِذْرَكُمْ emri böyle ansızın bir baskına uğramaktan tehaffuz içindir.

Bu âyette beyan buyurulan salât-ı havf Resûlullah'a hitâben vârid olmuş bulunduğu ve Resûlullah'ın imâmetiyle namaza ivaz bulunamayıp diğer imam da bulunabileceği için bir rivayette İmam Ebû Yûsuf bunun Resûlullah'a mahsus olduğuna ve Resûlullah'tan sonra salât-ı havf böyle bir imam ile kılınmayıp lâekal iki imam ile diğer namazlar gibi

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 378-379; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* II, 280-281. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, III, 390; Buhârî, Megāzî, 31:

وَقَالَ الْكَلْبِيُّ عَنْ أَبِي صَالِحٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا نَزَلَتْ فِي رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَذٰلِكَ أَنَّهُ غَزَا مُحَارِبًا وَبَنِي أَنْمَارٍ، فَنَزَلُوا وَلَا يَرَوْنَ مِنَ الْعَدُوِّ أَحَدًا، فَوَضَعَ النَّاسُ أَسْلِحَتَهُمْ، وَخَرَجَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِحَاجَةٍ لَهُ قَدْ وَضَعَ سِلَاحَهُ حَتَّى قَطَعَ الْوَادِي وَالسَّمَاءُ تَرُشُّ، فَحَالَ الْوَادِي بَيْنَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَبَيْنَ أَصْحَابِهِ فَجَلَسَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي ظِلِّ شَجَرَةٍ فَبَصُرَ بِهِ غَوْرَثُ بْنُ الْحَارِثِ الْمُحَارِبِيُّ فَقَالَ: قَتَلَنِي اللهُ إِنْ لَمْ أَقْتُلْهُ، ثُمَّ انْحَدَرَ مِنَ الْجَبَلِ وَمَعَهُ السَّيْفُ فَلَمْ يَشْعُرْ بِهِ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَّا وَهُوَ قَائِمٌ عَلَى رَأْسِهِ وَمَعَهُ السَّيْفُ قَدْ سَلَّهُ مِنْ غِمْدِهِ فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ مَنْ يَعْصِمُكَ مِنِّي الْآنَ؟ فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اللهُ، ثُمَّ قَالَ: اللّٰهُمَّ اكْفِنِي غَوْرَثَ بْنَ الْحَارِثِ بِمَا شِئْتَ، ثُمَّ أَهْوَى بِالسَّيْفِ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِيَضْرِبَهُ فَأَكَبَّ لِوَجْهِهِ مِنْ زَلْخَةٍ زلخها مِنْ بَيْنِ كَتِفَيْهِ، وَنَدَرَ سَيْفُهُ فَقَامَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَخَذَهُ ثُمَّ قَالَ: يَا غَوْرَثُ مَنْ يَمْنَعُكَ مِنِّي الْآنَ؟ قَالَ: لَا أَحَدَ، قَالَ تَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ وأعطيكَ سيفكَ؟ قَالَ: لَا وَلٰكِنْ أَشْهَدُ أَنْ لَا أُقَاتِلَكَ أَبَدًا وَلَا أُعِينُ عَلَيْكَ عَدُوًّا، فَأَعْطَاهُ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ سَيْفَهُ، فَقَالَ غَوْرَثُ: وَاللهِ لَأَنْتَ خَيْرٌ مِنِّي، فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أَجَلْ أَنَا أَحَقُّ بِذٰلِكَ مِنْكَ، فَرَجَعَ غَوْرَثٌ إِلَى أَصْحَابِهِ فَقَالُوا: وَيْلَكَ مَا مَنَعَكَ مِنْهُ؟ قَالَ: لَقَدْ أَهْوَيْتُ إِلَيْهِ بِالسَّيْفِ لِأَضْرِبَهُ فَوَاللهِ مَا أَدْرِي مَنْ زَلَخَنِي بَيْنَ كَتِفِي فَخَرَرْتُ لِوَجْهِي، وَذَكَرَ حَالَهُ قَالَ: وَسَكَنَ الْوَادِي فَقَطَعَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْوَادِيَ إِلَى أَصْحَابِهِ فَأَخْبَرَهُمُ الْخَبَرَ وَقَرَأَ عَلَيْهِمْ هٰذِهِ الْآيَةَ: «وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ إِنْ كَانَ بِكُمْ أَذًى مِنْ مَطَرٍ أَوْ كُنْتُمْ مَرْضَى أَنْ تَضَعُوا أَسْلِحَتَكُمْ وَخُذُوا حِذْرَكُمْ» أَيْ: مِنْ عَدُوِّكُمْ.

kılınacağına kāil olmuş ki Mâlikiyye'den İbn Uleyye'nin dahi mezhebi bu imiş. Fakat cumhur, Resûlullah'tan sonra eimmenin o makama kāim nâib-i nebevî olmaları hasebiyle خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا [et-Tevbe 9/103][1] emrinde olduğu gibi hitâbın Peygamber'den sonra umerâya dahi mütenâvil bulunduğunu beyan etmişlerdir. Nitekim Said b. Âs Taberistan'da salât-ı havf kılmak istediği zaman "içinizde Resûlullah ile bir salât-ı havfa hazır ve şâhid olan kim var?" diye sormuş, Huzeyfe b. Yeman kalkıp târif etmiş, o da o suretle kıldırmış idi ki içlerinde birçok sahâbe de vardı.[2] Kezâlik Abdurrahman[3] b. Semüre maiyyetinde Kâbul'e[4] gaza ettikleri zaman bu da salât-ı havf kıldırmış idi.[5]

[1448] {فَاِذَا قَضَيْتُمُ الصَّلٰوةَ} İmdi bu namazı edâ ettiğiniz, yani salât-ı havfı kıldığınız, kılıp bitirdiğiniz vakit {فَاذْكُرُوا اللّٰهَ قِيَاماً وَقُعُوداً وَعَلٰى جُنُوبِكُمْ} arkasından ayakta ve otururken ve yatarken cemî'-i ahvâlde Allah'ı zikir ve yâd ediniz ve hatta kıtâle giriştiğinizde bile ayakta kılıç çalarken, dizleyip endaht yaparken, yaralanıp yere düştüğünüzde Allah'ı kalbinizden çıkarmayınız, dilinizden bırakmayınız. -Diğer bir mâna ile- ba'dehû ahvâl şiddetlendiği zaman namaz kılmak istediğinizde her biriniz bulunduğunuz vaziyete göre, meselâ ayaktakiler ayakta, oturanlar oturduğu, yatanlar yattığı yerde olarak nasıl rast gelirse öylece îmâ ile kılınız ve bu hâl içinde Allah'ı zikrediniz. Bazı müctehidîn burada bilfiil

---

1 "Bunların mallarından bir sadaka al ki onunla kendilerini hem tathir edersin hem tezkiye…"

2 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne,* thk. Mehdî Hasan el-Geylânî el-Kādirî, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403, I, 347-348; Ebussuud, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* II, 226-227:

عَن سليم بن عبد قَالَ كُنَّا عِنْد سعيد بن الْعَاصِ بطبرستان فَحَضَرت الصَّلَاة وَنحن نُقَاتِل الْعَدو ومعنا رجال من اصحاب رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ واله وَسلم حُذَيْفَة وَغير وَاحِد فَقَالَ ايكم شهد صَلَاة الْخَوْف مَعَ رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ واله وَسلم فَقَالَ حُذَيْفَة انا قَالَ فَكيف تَأْمُرهُمْ قَالَ يلبسُونَ اسلحتهم فتقوم طَائِفَة مِمَّا يَلِي الْعَدو وَطَائِفَة مَعَك فِي الصَّلَاة وتأمرهم ان حمل عَلَيْهِم الْعَدو ان يتكلموا ويسلموا فَتُصَلِّي بالذين مَعَك رَكْعَة وتسجد بهم سَجْدَتَيْنِ ثمَّ يقومُونَ مصَاف الَّذين لم يصلوا ويأتون فيصلون مَعَك رَكْعَة وسجدتين ثمَّ يرجعُونَ الى مصَاف اصحابهم ويأتون فيركعون رَكْعَة وسجدتين ويسلمون فيرجعون إِلَى مصَاف اصحابهم ويأتون فيركعون رَكْعَة وسجدتين ويسلمون وَقد قضوا الصَّلَاة.

3 H, M ve B: "Abdullah".

4 H, M ve B: "Bâbil'e".

5 Ebû Dâvûd, Salât, 285/1245. Krş. Ebussuud, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* II, 227:

وصلَّى عبد الرحمن بن سَمُرة هكذا، إلا أن الطائفة التي صلَّى بهم ركعةً ثم سلّم، مَضَوّا إلى مقامِ أصحابهم، وجاء هؤلاء فصَلَّوا لأنفسهم ركعةً، ثم رجعوا إلى مَقَام أولئك فصلَّوا لأنفسهم ركعةً. حدثنا بذلك مسلمُ بن إبراهيم، حدثنا عبد الصمد بن حبيب، أخبرني أبي أنهم غَزَوا مع عبد الرحمن بن سمُرةَ كابُلَ، فصلّى بنا صلاةَ الخوف.

kıtal hâlinde bile böyle îmâ ve zikirle namazın kılınacağını anlamışlarsa da eimme-i Hanefiyyenin muhtârına göre bilfiil kıtal ile iştigal namaza mâniʿdir. O zaman namaz kazaya bırakılır, nitekim yevm-i Ahzâb'da Resûlullah dört vakit namazı kazaya bırakmıştı.

{فَاِذَا اطْمَأْنَنْتُمْ} Baʿdehû harb bitip itmi'nan hâsıl ettiğiniz, kalbleriniz sükûnet bulup ahvâlden emin olduğunuzda {فَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ} vakti gelen namazı bütün erkân ve şerâitiyle güzelce kılınız,[1] yahut harb esnasında kılamadığınız namazları kaza ediniz. ❁ İmam Şâfiî hazretleri "o karışık zamanlarda kılınan namazların hepsini tamamıyla kaza ediniz" demiş ise de, bu mâna müstebʿaddır. Zâhir olan vakti gelenlerin edâsı veya kılınamayanların kazasıdır.

{اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَاباً مَوْقُوتاً} Zira namaz mü'minler üzerine bir kitâb-ı mevkūttur. Yani müretteb ve muayyen vakitlerde yazılı bir farz-ı katʿîdir. ❁ Ki bu evkāt Kur'an'da اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِ [el-İsrâ 17/78][2], وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفاً مِنَ الَّيْلِ [Hûd 11/114][3], وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ اٰنَائِ الَّيْلِ فَسَبِّحْ وَاَطْرَافَ النَّهَارِ [Tâhâ 20/130][4], [1449] فَسُبْحَانَ اللّٰهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ. وَلَهُ الْحَمْدُ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَعَشِيّاً وَحِينَ تُظْهِرُونَ [er-Rûm 30/17-18][5] gibi âyetlerle öğle, ikindi, akşam, yatsı, sabah, beş vakit olmak üzere tâyin kılınmış ve hudûd-ı mahsûsasıyla tahdid ve târifi de taraf-ı risâletten beyan ve tafsil olunmuş ve o vakitten beri teʿâmülen de Müslümanlar beyninde zaruriyyât-ı dîniyeden olarak mazbut bulunmuştur. Namazın böyle evkāt-ı hamse ile takdiri maʿkūlât nokta-i nazarından şu vechile îzah da edilmiştir.

Âlemin cereyân-ı hayâtında her şey beş mertebe geçirir. Birincisi hudûs ve vücûda duhûl mertebesidir. Nitekim insan da doğar ve bir müddet

---

1 H +"~~kıldığınız o~~".

2 "Güneşin kaymasından gecenin kararmasına kadar namazı güzel kıl, bir de kıraatıyla mümtaz olan sabah namazını…"

3 "Hem namaz kıl gündüzün taraflarından ikisinde ve gecenin gündüze yakın saatlerinde…"

4 "…Rabbine hamd ile tesbih eyle; güneş doğmadan evvel ve batmadan evvel, gece saatlerinde de tesbih et gündüzün etrafında da…"

5 "O hâlde tesbih Allah'a, o zaman ki akşam edersiniz ve o zaman ki sabah edersiniz. Hem hamd O'na göklerde ve yerde ve ikindileyin ve o zaman ki öğle edersiniz."

neşv ü nemâ devresi yaşar ve bu müddete "sinn-i neşv ü nemâ" denilir. İkinci mertebe devr-i tevakkuftur ki bir müddet artıp eksilmeyerek sıfat-ı kemâli üzere kalır ve bu müddete "sinn-i şebâb" denilir. Üçüncü mertebe devr-i kühûlettir ki insanda gizli bir noksan yüz gösterir ve bu müddete "sinn-i kühûlet" denilir. Dördüncü mertebe devr-i şeyhûhat ki insanda açıktan açığa birtakım noksanlar zuhur etmeye başlar ve ölünceye kadar gider. Buna da "sinn-i şeyhûhat" ve "ihtiyarlık" denilir. Beşinci mertebe, öldükten sonra bir müddet âsârı bâkī kalıp bilâhare bu âsâr da mahv ü zâil olur ve ortada nâm u nişânı kalmaz. İşte âlemde bu beş mertebe gerek insanda ve gerek sâir hayvânât veya nebâtât hâdisâtının hepsinde cârîdir. Tulûʿ ve gurûbuna nazaran güneş de bu beş hâl ile alâkadardır. Meşrıktan doğduğu sırada hâli insanın doğduğu zamanki hâlini andırır,[1] peyderpey yükselir, nûru kuvvetlenir, harareti şiddetlenir, nihâyet semânın ortasına gelir bir lahza-i tevakkuf geçirir, sonra inmeye başlar ve hafî noksanlarla tedrîcen ikindiye kadar gider. Sonra noksanları tezahür eder, ziyâsı harareti zayıflar, inhitâtı artar ve sürʿatle gurûba teveccüh eyler. Gurûbdan sonra ufk-ı garbîde "şafak" denilen bazı âsârı kalır, sonra bu da muzmahil olur ve güneş sanki âlemde mevcut değil imiş gibi [1450] bir hâle gelir. Herkesin görebileceği bütün bu ahvâl, Allah'tan başka hiçbir kudretin hâkim olamayacağı umûr-ı ʿacîbe olduğu için Allah teâlâ bu beş hâlden her birini bir emr-i ilâhîye alâmet kılarak her birinde bir namaz farz kılmış ve bu beş vakit namazı her günkü tehavvülâtı tâyin ve irâe eden bir takvim gibi nâzım-ı vazîfe bir kitâb-ı mevkūt yapmıştır. Bunun içindir ki mü'minlerin namazları ne kadar muntazam olursa hâlleri de o nisbette muntazam olur. Namaz hem bir vesîle-i intizam hem de gāye-i inşirah olan bir vazîfe-i şükrandır. Havf hâlinde ümidi, emniyet hâlinde şevki tezyid eder. Fakat o zaman da vazife bundan ibaret zannedip de kalmamalıdır. Namazı güzelce kılınız. Bununla beraber {وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ} o kavm-i küffârı taleb ü tâkipte gevşeklik de etmeyiniz, zayıf kalbli olmayınız, {إِنْ تَكُونُوا تَأْلَمُونَ} eğer siz bundan müteellim oluyorsanız

1 B -"Meşrıktan doğduğu sırada hâli insanın doğduğu zamanki hâlini andırır".

bilmelisiniz ki {فَاِنَّهُمْ يَأْلَمُونَ كَمَا تَأْلَمُونَ} onlar da sizin elemlendiğiniz kadar elemlenirler. Fazla olarak {وَتَرْجُونَ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا يَرْجُونَ} siz Allah'tan onların ümit edemeyecekleri şeyler umarsınız. Onlar metâ'-ı kalîl olan hayât-ı dünyâyı ararken siz nâmütenâhi sevap[1] ve âhiret istersiniz, sizin sâha-i ümîdiniz onlardan çok vâsi'dir. Bunun için siz onlardan çok yüksek bir azm ü şevk ile mücahede etmelisiniz. {وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيماً حَكِيماً} Allah ise Alîm ve Hakîm'dir. Binâen'aleyh Allah'ın emirlerine imtisal edip ilm ü hikmet dairesinde hareket ediniz ki umduklarınıza nâil olasınız.

Burada dîn-i İslâm'ın rûhu ve kitâbın hikmet-i nüzûlü olan pek mühim bir mesele vardır ki hak ve ihkāk-ı hak [1451] kaziyyesidir. Kâfirlere karşı böyle mücahede ve tâkip emirlerini görüp de onlara hıyanet etmeyi, haksızlık yapmayı, yapmadıkları şeyi isnad ile iftira etmeyi mukteza-yı diyânet zannetmemelidir. Hak, kâfire dahi ta'alluk etse yine haktır. Ve bir dinin kemâli telakkiyât-ı hukūkiyesinin şümûlü ve ciddiyetinde ve İslâm'ın en büyük inkişâfı adlî[2] kuvvetinin tecelliyâtında aranmak lâzım gelir. Kâfirin küfrü, hukūkuna tecavüzü mubah kılmaz. Dîn-i hakkın îcâbı kâfirin dahi lehinde aleyhinde ancak Allah'ın inzal buyurduğu kānûn-ı hak ve ahkâm-ı ma'dilet ve esbâb-ı ilm ile hükmetmektir. Çünkü yâ Muhammed:

اِنَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَٓا اَرٰيكَ اللّٰهُۜ وَلَا تَكُنْ لِلْخَٓائِنِينَ خَصِيماًۙ ﴿١٠٥﴾ وَاسْتَغْفِرِ اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماًۚ ﴿١٠٦﴾ وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذِينَ يَخْتَانُونَ اَنْفُسَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّاناً اَثِيماًۚ ﴿١٠٧﴾ يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ وَلَا يَسْتَخْفُونَ مِنَ اللّٰهِ وَهُوَ مَعَهُمْ اِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضٰى مِنَ الْقَوْلِۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطاً ﴿١٠٨﴾ هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُلَٓاءِ جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فَمَنْ يُجَادِلُ اللّٰهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكِيلاً ﴿١٠٩﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ سُٓوءاً اَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ

1 B: "savâb".
2 M: "adil"; B: "adl".

اللّٰهَ يَجِدِ اللّٰهَ غَفُوراً رَحِيماً ﴿١١٠﴾ وَمَنْ يَكْسِبْ اِثْماً فَاِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلٰى نَفْسِهِۜ وَكَانَ اللّٰهُ
عَلِيماً حَكِيماً ﴿١١١﴾ وَمَنْ يَكْسِبْ خَطٖيٓـَٔةً اَوْ اِثْماً ثُمَّ يَرْمِ بِهٖ بَرٖيٓـًٔا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَاناً
وَاِثْماً مُبٖيناً ﴿١١٢﴾ وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ لَهَمَّتْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ اَنْ يُضِلُّوكَۜ وَمَا
يُضِلُّونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍۜ وَاَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَكَ
مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُۜ وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظٖيماً ﴿١١٣﴾ لَا خَيْرَ فٖي كَثٖيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ اِلَّا مَنْ
اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِۜ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ فَسَوْفَ
نُؤْتٖيهِ اَجْراً عَظٖيماً ﴿١١٤﴾ وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى وَيَتَّبِعْ غَيْرَ
سَبٖيلِ الْمُؤْمِنٖينَ نُوَلِّهٖ مَا تَوَلّٰى وَنُصْلِهٖ جَهَنَّمَۜ وَسَٓاءَتْ مَصٖيراً ﴿١١٥﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ
يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُۜ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعٖيداً ﴿١١٦﴾ اِنْ
يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖٓ اِلَّٓا اِنَاثاًۚ وَاِنْ يَدْعُونَ اِلَّا شَيْطَاناً مَرٖيداًۙ ﴿١١٧﴾ لَعَنَهُ اللّٰهُۢ وَقَالَ لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ
عِبَادِكَ نَصٖيباً مَفْرُوضاًۙ ﴿١١٨﴾ وَلَاُضِلَّنَّهُمْ وَلَاُمَنِّيَنَّهُمْ وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَيُبَتِّكُنَّ اٰذَانَ الْاَنْعَامِ
وَلَاٰمُرَنَّهُمْ فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللّٰهِۜ وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيّاً مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَاناً
مُبٖيناًۜ ﴿١١٩﴾ يَعِدُهُمْ وَيُمَنّٖيهِمْۜ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ اِلَّا غُرُوراً ﴿١٢٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ مَأْوٰيهُمْ
جَهَنَّمُ وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَحٖيصاً ﴿١٢١﴾ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ
جَنَّاتٍ تَجْرٖي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَداًۜ وَعْدَ اللّٰهِ حَقّاًۜ وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ
قٖيلاً ﴿١٢٢﴾ لَيْسَ بِاَمَانِيِّكُمْ وَلَٓا اَمَانِيِّ اَهْلِ الْكِتَابِۜ مَنْ يَعْمَلْ سُٓوءاً يُجْزَ بِهٖۙ وَلَا يَجِدْ لَهُ
مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِيّاً وَلَا نَصٖيراً ﴿١٢٣﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ
مُؤْمِنٌ فَاُو۬لٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقٖيراً ﴿١٢٤﴾ وَمَنْ اَحْسَنُ دٖيناً مِمَّنْ اَسْلَمَ
وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ وَاتَّبَعَ مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفاًۜ وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهٖيمَ خَلٖيلاً ﴿١٢٥﴾ وَلِلّٰهِ مَا
فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحٖيطاً ﴿١٢٦﴾

[1454] **Meâl-i Şerîfi**

Elhak biz sana bihakkın Kitab indirdik ki insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği vechile hükmedesin; hâinlere müdafaa vekili olma (105). Ve Allah'a istiğfar eyle, çünkü Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (106). Nefislerine hıyanet edip duranlar tarafından mücadeleye kalkışma, çünkü Allah vebal yüklenen, hıyanetkâr olan kimseleri sevmez (107). İnsanlardan gizlemeye çalışırlar da Allah'tan gizlemeyi düşünmezler, hâlbuki O'nun [1455] râzı olmayacağı tezvîrâtı tertib ederlerken O yanı başlarında; hem Allah her ne yaparlarsa muhît bulunuyor (108). Haydi siz öyle yaptınız, bu dünyâ hayatta tuttunuz taraflarından mücadele ediverdiniz, fakat kıyamet günü onlar tarafından kim mücadele edecek, veya üzerlerine kim vekil olacak? (109). Hâlbuki kim bir kötülük yapar veya nefsine zulmeder de sonra Allah'ın mağfiretine sığınırsa Allah'ı bir Gafûr, Rahîm bulur (110). Maʿamâfîh kim bir vebal kazanırsa onu sırf kendi aleyhine kazanır, Allah Alîm, Hakîm de bulunuyor (111). Her kim de bir cinayet veya bir vebal kazanır da sonra onu bir bîgünâhın üzerine atarsa şüphesiz bir bühtan ve açık bir vebal daha yüklenmiş olur (112). Allah'ın fazl u rahmeti üzerinde olmasaydı onlardan bir tâife seni bile hükümde haktan şaşırtmayı kurmuşlardı. Maʿamâfîh onlar yalnız kendilerini şaşırırlar, sana hiçbir zarar edemezler. Nasıl edebilirler ki Allah sana kitap ve hikmet indirmekte ve bilmediklerini sana bildirmektedir, hem Allah'ın senin üzerinde fazlı çok büyük bulunuyor (113). Onların fısıldaşmalarının çoğunda hayır yoktur, ancak sadaka vermeyi veya bir mâruf işlemeyi veya insanların arasını düzeltmeyi emreden başka. Ve her kim bunu Allah'ın rızâsını arayarak yaparsa yarın biz ona büyük bir ecir vereceğiz (114). Her kim de kendisine hak tebeyyün ettikten sonra Peygamber'e muhalefette bulunur ve mü'minler yolunun gayrısına giderse biz onu gittiğine bırakırız ve kendisine cehennemi boylatırız ki o ne fena gidiştir (115). Doğrusu Allah kendine şirk koşulmasını mağfiret buyurmaz, ondan berisini ise dilediğine mağfiret buyurur. Kim de Allah'a şirk koşarsa

hakikatte pek uzak bir dalâle sapmıştır (116). O'nu bırakıp da sade dişilere tapıyorlar, ve sade yalabık bir şeytana tapıyorlar (117). Ki Allah onu lânetledi, o da şöyle dedi: "Celâlin hakkı için kullarından bir mukadder pay alacağım (118). Ve lâbüd onları sapıtacağım, ve her hâlde onları ümniyelere düşürüp olmayacak kuruntularla aldatacağım,[1] ve lâbüd onlara emredeceğim de hayvanların kulaklarını dilecekler ve lâbüd onlara emredeceğim de Allah'ın [1456] halkını tağyir edecekler." Ve her kim Allah'ı bırakıp şeytanı velî ittihaz ederse şüphesiz açıktan açığa hüsrana düşmüştür (119). O, onlara vaad verir, ümniyelere ümitlere düşürür, fakat şeytan onlara kuru bir aldatmadan başka ne vaad eder? (120). İşte onların varacakları yer cehennemdir ve ondan halâsa hiçbir çare bulamayacaklardır (121). İman edip de iyi iyi işler yapan kimselere gelince yarın onları altından ırmaklar akar cennetlere koyacağız, ebediyyen onlarda kalacaklar. Hakkā Allah vaadi, Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir? (122). O, sizin kuruntularınızla da değil, ehl-i kitâbın kuruntularıyla da değil, kim bir kötülük yaparsa onunla cezâlanır ve Allah'tan beride ne bir velî bulabilir ne de bir nasîr (123). Gerek erkekten gerek dişi herhangi bir kişi de mü'min olarak iyi işlerden bir iş tutarsa işte böyleler cennete girerler ve zerrece hakları yenmez (124). Hem kimdir o kimseden daha güzel dinli ki özü muhsin olarak yüzünü tertemiz İslâm ile Allah'a tutmuş ve hanîf (sade Hakk'a boyun eğer muvahhid müslim) olarak İbrâhim milletine uymuştur, Allah ki İbrâhim'i halîl edindi (125). Hâlbuki göklerdeki ve yerdeki hep Allah'ındır ve Allah her şeyi muhît bulunuyor (126).[2]

1 B -"Ve lâbüd onları sapıtacağım, ve her hâlde onları ümniyelere düşürüp olmayacak kuruntularla aldatacağım".

2 H: "Elhak biz sana hak Kitabı indirdik ki Allah'ın sana gösterdiği vechile insanlar arasında hükmedesin; hâinlere müdafaa vekili olma (105). Ve Allah'a istiğfar eyle, çünkü Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (106). Ve nefislerine hıyanet edip duranlar tarafından mücadeleye kalkışma, şüphe yok ki hıyanetkâr olan vebal yüklenen kimseyi Allah sevmez (107). Ettiklerini insanlardan gizlemeye çalışırlar da Allah'tan gizlemeyi düşünmezler, hâlbuki aralarında O'nun râzı olmayacağı tezvîrâtı tertib ederlerken O yanı başlarında; Allah her ne yapsalar muhît bulunuyor (108). Haydi sizler tâ onlarsınız, bu dünyâ hayatta tuttunuz taraflarından mücadele ediverdiniz, fakat kıyamet günü onlar tarafından kim mücadele edecek, veya kim olacak onlara müdafaa vekili? (109). Kim bir kötülük yapar veya nefsine zulmeder de sonra Allah'ın mağfiretine sığınırsa Allah'ı bir Gafûr, Rahîm bulur (110). Maʿamâfîh her kim bir vebal kazanırsa onu sırf kendi aleyhine kazanmıştır, Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (111). Her kim de bir

{اِنَّٓا اَنْزَلْـنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} Biz sana "lâ raybe fîh" olan bu kitâb-ı ekmeli, bu Kur'ân-ı azîmü'ş-şân'ı hak ile, Hak teâlâ'nın insanlar üzerinde insanların ferden veya cemʿan yekdiğeri beynindeki hukūkun künhünü muhtevî, velhâsıl hakkı mübeyyin, bâtıldan ve eğrilikten müberrâ ve mahza şerʿ-i hakkı ve adl ü sıdkı gösteren bir düstûr-ı hidâyet olarak inzal eyledik ki {لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَٓا اَرٰيكَ اللّٰهُ} ale'l-umûm insanlar arasında Allah'ın sana gösterdiği ilm-i hak ve vahy-i mutlak ile hükmedesin. İnsanlar arasında itikādî veya amelî her nevi münâzaʿâtın hallinde Kitâbullah'ı düstur ve vahyi medâr-ı hüküm ittihaz edip hakk u hakikatle bihakkın hâkim [1457] olasın[1] ve ʿale's-seviyye herkese müstahik olduğu hakkını veresin. ۞ Yani kitâbın asıl hikmet-i nüzûlü beyne'n-nâs hükm ü hâkimiyet için hakkı gösteren bir esas olması ve bunun Peygamber'e inzal edilmiş olmasının hikmeti de Peygamber'in min tarafillah vârid olan vahyi ve vahiyden mütehassıl ilmi müstakillen medâr-ı hükm ittihaz

hatîe veya bir vebal kazanır da sonra onu bir bîgünâhın üzerine atarsa şüphesiz bir bühtan ve açık bir vebal daha yüklenmiş olur (112). Allah'ın fazlı ve rahmeti üzerinde olmasaydı onlardan bir tâife seni bile hükmünde haktan şaşırtmayı kurmuşlardı. Maʿamâfîh onlar yalnız kendilerini şaşırırlar, sana hiçbir zarar edemezler. Nasıl edebilirler ki Allah sana kitap ve hikmet indirmekte ve bilmediklerini sana bildirmektedir, Allah'ın senin üzerindeki fazlı azîm bulunuyor (113). Hayır yoktur onların fısıldaşmalarının çoğunda, ancak sadaka vermeyi veya bir mâruf işlemeyi veya dargınları barıştırmayı emreden başka. Ve bunu her kim Allah'ın rızâsını arayarak yaparsa yarın biz ona büyük bir ecir vereceğiz (114). Her kim de kendisine hak tebeyyün ettikten sonra Peygamber'e muhalefette bulunur ve mü'minler yolunun gayrısına giderse biz onu gittiğine bırakır ve kendisine cehennemi boylatırız ki o ne fena gidiştir (115). Şüphesiz Allah kendine şirk koşulmasını mağfiret buyurmaz, bundan mâʿadâsını ise dilediğine mağfiret buyurur. Kim de Allah'a şirk koşarsa fi'l-vâkiʿ pek uzak bir dalâle sapmıştır (116). O'nu bırakıp da sırf dişilere tapıyorlar, ve sade yalabık bir şeytana tapıyorlar (117). Ki Allah onu lânetledi, o da şöyle dedi: 'Celâlin hakkı için kullarından muayyen bir pay alacağım (118). Ve lâbüd onları sapıtacağım, ve lâbüd onları ümniyelere düşürüp olmayacak şeylerle aldatacağım, lâbüd onlara emredeceğim de davarların kulaklarını dilecekler ve lâbüd onlara emredeceğim de Allah hilkatini tağyir edecekler.' Her kim de Allah'ı bırakıp şeytanı velî ittihaz ederse şüphesiz açıktan açığa hüsrana düşmüştür (119). O, onlara vaad verir, ümniyelere ümitlere düşürür, fakat şeytan kuru bir aldatmadan başka onlara ne vaad eder? (120).* İman edip de iyi iyi işler yapan kimselere gelince yarın onları altından ırmaklar akan cennetlere koyacağız, içlerinde muhalled kalacaklar. Hakkā Allah vaadi, Allah'tan daha doğru sözlü de kim olabilir? (122). O, sizin kuruntularınızla değil, ehl-i kitâbın kuruntularıyla da değil, kim bir kötülük yaparsa onunla cezâlanır ve Allah'tan başka bir velî de bulamaz, bir nasîr de (123). Gerek erkek gerek dişi herhangi bir kişi de iyi işlerden bir iş tutarsa işte böyleler cennete girerler ve zerrece hakları yenmez (124). Kimdir o kimseden dince daha güzeli ki özü muhsin olarak yüzünü tertemiz Allah'a tutmuş ve bu suretle hanîf (sâir dinlerden çekinir hakperest bir muvahhid müslim) olarak İbrâhim milletine tabi olmuştur? Allah ki İbrâhim'i halîl edindi (125). Hâlbuki göklerdeki yerdeki hep Allah'ın ve Allah her şeyi muhît bulunuyor (126)".

* H nüshasında 121. âyetin meali yoktur.

1 B: "olsun".

etmesi ve vahiy vârid olan husûsâtta buna muhalif diğer esbâb ve delâili nazar-ı iʿtibâra almamasıdır. Zira delâil-i sâire sırf zâhirî olduğu hâlde vahiy künh-i hakka muntabık bir ilm-i zarûrîdir.

Demek ki hâkimin vazifesi ne kendinin, ne de şunun bunun re'y ve arzusunu değil, ancak hakkı tâkip etmesi ve yakīnen bildiği bir hakkın hilâfına asla hükmetmemesidir. Burada ilm-i hâkimin muteber olduğuna bir delil vardır. Fakat bunun bir re'y ü ictihad değil, bir ilm-i şuhûdî olması şarttır. Bunun için Hazret-i Ömer demiştir ki "Allah'ın bana verdiği re'y ile hükmettim" demeyiniz, zira بِمَٓا اَرٰيكَ اللّٰهُ vahiydir ve Peygamber'e mahsustur. Sizin re'yiniz ise ilim değil, nihâyet bir zandır."[1] Binâenʿaleyh hâkimler mücerred re'y ü kanaatleriyle hükmedemezler. Esbâb ve vesâit-i sübûtiye taharrîsine ve onların delâletine ittibâʿa mecburdurlar. Bununla beraber maksad-ı aslî hakka isabet olduğundan hâkimin ilm-i şühûdî ile mâlumu olan bir hususta ilmi hilâfına hükmetmesi asla câiz olmaz.

İşte yâ Muhammed, sen Allah'ın gösterdiği vahiy ile hükmet {وَلَا تَكُنْ لِلْخَٓائِنٖينَ خَص۪يماً} hâinler lehine hasîm olma; yani kim olursa olsun, velevse ümmetinden bulunsun hâinleri müdafaa için berî olanlara velevse millet-i âhardan olsun husumet etme. Daha açıkçası hâinler nâmına müdafaa vekili olma, avukatlık etme. ❁ Bu âyetlerin Benî Übeyrık vakʿası hakkında nâzil olduğunda müfessirînin ittifâkı nakl olunuyor. Ebû Hayyân'ın nakline göre Kirmânî demiştir ki: "Bu âyetlerin Benî Zafer b. Hâris'ten Tuʿme b. [1458] Übeyrık hakkında nâzil olduğunda müfessirînin icmâʿı vardır. Ancak İbn Bahr demiştir ki münafıklar hakkında nâzil oldu ve bu فَمَا لَكُمْ فِي الْمُنَافِقٖينَ فِئَتَيْنِ [en-Nisâ 4/88] kavl-i ilâhîsine merbuttur."[2] Übeyrık'ın Beşir, Bişr, Mübeşşir nâmında üç oğlu bulunduğu ve bunlardan Beşir'in başkalarına isnad ederek sahâbe hakkında hicviye söyler bir münafık

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 562. Krş. Ebû Dâvûd, Akdiye, 7/3586:

وعن عمر رضى الله عنه: لا يقولنّ أحدكم قضيت بما أرانى الله، فإنّ الله لم يجعل ذلك إلا لنبيه صلى الله عليه وسلم، ولكن ليجتهد رأيه، لأن الرأى من رسول الله صلى الله عليه وسلم كان مصيباً، لأن الله كان يريه إياه، وهو منا الظن والتكلف.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 55:

وَقَالَ الْكِرْمَانِيُّ: أَجْمَعَ الْمُفَسِّرُونَ عَلَى أَنَّ هَذِهِ الْآيَاتِ نَزَلَتْ فِي طُعْمَةَ بن أبيرق أحمد بني ظفر بن الحرث، إِلَّا ابْنَ بَحْرٍ فَإِنَّهُ قَالَ: نَزَلَتْ فِي الْمُنَافِقِينَ، وَهُوَ مُتَّصِلٌ بِقَوْلِهِ: «فَما لَكُمْ فِي الْمُنافِقِينَ فِئَتَيْنِ» انْتَهَى.

olduğu rivayet edildiğine ve "Tuʿme" denilen de bu Beşir olduğuna göre, İbn Bahr'ın sözü dahi bu ittifâka münâfî değildir. Bunun için Râzî ıtlâkı üzere der ki: Bu âyetlerin ekserîsi Tuʿme b. Übeyrık hakkında nâzil olduğunda müfessirîn müttefiktir. Fakat vakʿanın keyfiyetinde birkaç rivayet vardır. Birisi Tuʿme zırhlı bir gömlek sirkat etmiş, talep olununca sirkati bir Yahudîye atfetmiş. İkincisi: Zırh kendisine vedîʿa bırakılmış, şâhid de yokmuş, talep olununca inkâr etmiş. Üçüncüsü: Talep edildiği zaman Yahudînin çaldığını iddia etmiş.[1] Ekser müfessirînin muhtârına göre rivayetlerin hâsılı şudur: Ensar meyânında Benî Zafer'den Tuʿme b. Übeyrık nâmında birisi komşusu Katâde b. Numan'dan bir gece bir un dağarcığı içinde bir dirʿ -zırh- çalmış, dağarcığın yırtığından un dökülerek götürmüş, Zeyd b. Semin nâmında bir Yahudînin nezdine bırakmış. Tuʿme aranmış zırh bulunmamış, almadığına ve bilmediğine yemin etmiş, bırakmışlar, un izini takip etmişler, Yahudînin evine varmışlar ve bulmuşlar. Yahudî bunu kendisine Tuʿme'nin getirip bıraktığını söylemiş ve buna Yahudîlerden şehadet edenler de olmuş. Benî Zafer Resûlullah'a gitmişler, Tuʿme'nin berâetine ve Yahudînin hırsızlığına şehadet etmişler[2] ve Tuʿme'yi müdafaa edip Müslümanlık nâmına Yahudîlerle mücadele eylemesini rica eylemişler. Resûlullah da zâhirde Müslüman olan Tuʿme'nin yeminine ve bunların şehadetine binâen öyle yapmak istemiş, bunun üzerine min tarafillah bu âyetler nâzil olmuş ve hâin ile müteberrîyi doğrudan doğru bildirerek Resûlullah'ı irşad ve [1459] hatâdan sıyânet buyurmuştur. Buna karşı Tuʿme hakka teslim olup tevbekâr olacak yerde Mekke'ye kaçmış ve irtidad etmiş. Evvelâ Sülâfe binti Saʿd nâmında bir kadının yanına inmiş, Hazret-i Hassan'ın bir şiirinden dolayı kadın

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 211:

اتَّفَقَ الْمُفَسِّرُونَ عَلَى أَنَّ أَكْثَرَ هَذِهِ الْآيَاتِ نَزَلَتْ فِي طُعْمَةَ بْنِ أُبَيْرِقٍ، ثُمَّ فِي كَيْفِيَّةِ الْوَاقِعَةِ رِوَايَاتٌ: أَحَدُهَا: أَنَّ طُعْمَةَ سَرَقَ دِرْعًا فَلَمَّا طُلِبَتِ الدِّرْعُ مِنْهُ رَمَى وَاحِدًا مِنَ الْيَهُودِ بِتِلْكَ السَّرِقَةِ، وَلَمَّا اشْتَدَّتِ الْخُصُومَةُ بَيْنَ قَوْمِهِ وَبَيْنَ قَوْمِ الْيَهُودِيِّ جَاءَ قَوْمُهُ إِلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَطَلَبُوا مِنْهُ أَنْ يُعِينَهُمْ عَلَى هَذَا الْمَقْصُودِ وَأَنْ يُلْحِقَ هَذِهِ الْخِيَانَةَ بِالْيَهُودِيِّ، فَهَمَّ الرَّسُولُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ بِذَلِكَ فَنَزَلَتِ الْآيَةُ، وَثَانِيهَا: أَنَّ وَاحِدًا وَضَعَ عِنْدَهُ دِرْعًا عَلَى سَبِيلِ الْوَدِيعَةِ وَلَمْ يَكُنْ هُنَاكَ شَاهِدٌ، فَلَمَّا طَلَبَهَا مِنْهُ جَحَدَهَا. وَثَالِثُهَا: أَنَّ الْمُودِعَ لَمَّا طَلَبَ الْوَدِيعَةَ زَعَمَ أَنَّ الْيَهُودِيَّ سَرَقَ الدِّرْعَ.

2 B -"'nin berâetine ve Yahudînin hırsızlığına şehadet etmişler".

bunu defʿ etmiş, sonra Benî Süleym'den[1] Haccac b. İlât[2] nâmında birinin yanına gitmiş, orada da bir sirkat yapmış, tard olunmuş, daha sonra yine hırsızlık için bir evin duvarını delerken duvar yıkılmış altında kalmış, bir rivayette bununla da ölmemiş, Mekke'den çıkarılmış, Araplardan bir tüccar kafilesine karışmış, bunlardan da bir metâʿ çalmış kaçmış ve fakat tutmuşlar, feci bir surette öldürmüşler, bundan dolayı da İslâm'da irtidad edenlerin hâl ü âkıbetini gösteren مَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى... إلخ [en-Nisâ 4/115] âyeti nâzil olmuştur.[3] Şu hâlde sebeb-i nüzûle nazaran "hâinîn"den murad bu Tuʿme ve buna muʿâvenet edenler, sûret-i umûmiyede de bu gibi haksızlar ve ahlâksızlardır.

Şimdi hak ve[4] hâkimiyet meselesinin ehemmiyetini; hâkimlerin, şâhidlerin, dava vekillerinin mes'ûliyetlerindeki dehşeti anlamalı ki Allah teâlâ İslâm-ı zâhirîye ve kavminin talep ve şehadetine binâen Tuʿme'yi müdafaaya meyletmiş olmasından dolayı Peygamber'i hatâdan sıyânet ederken, daha doğrusu kendisine gāibi ihbar eden bir mucize bahşederken bir hâkimin velev bilmeyerek olsun velevse esbâb-ı zâhireye aldanarak olsun bir hâin lehine meyledip berî'ü'z-zimme olan bir kimseye husumet etmesi haddizâtında bir kusur olduğunu işʿâr için o hâinlere hasîm olma {وَاسْتَغْفِرِ اللّٰهَ} ve Allah'a istiğfar et. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً} Allah mağfiret isteyenlere Gafûr, Rahîm'dir diye istiğfâra davet etmeden diğer ihtârâta geçmemiştir. Fazl u rahmet-i ilâhiye ile hikmet ve nübüvvet sayesinde böyle bir kusur ve hatâdan sıyânet buyurulduğu[5] bilâhare [1460] minnet ile yâd edilecekse de evvelemirde istiğfâra davet edilmesi her hâlde bir itâb-ı belîği müşʿirdir. Binâenʿaleyh bu itâb-ı belîğ hâinlerin hıyanetlerini, haksızların haksızlıklarını bile bile zulm ü hıyanete muʿâvenet edenlere ve bir hiss-i menfaat veya sâika-i taassub ve müdâhene ile haksızlığa tergīb ve teşvik eyleyenlere ve kezâlik hükmünde

1 M: "Selimden"; B: "Selime'den".
2 M: "Allât".
3 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 404-405; Tirmizî, Tefsîr, 4/3036; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 176-188.
4 M ve B -"ve"; M: "hakkı".
5 M ve B: "buyurduğu".

ahkâm-ı hakkı esas ittihaz etmeyip re'y ü arzusuna tâbiʿ olanlara karşı şiddetini tasvir kābil olmayan gayet dehşetli bir tehdîd ü inzârı ve tevbeye tergībi tazammun eder. Bunun için bu şiddet ü cezâletle ihtârâta devam olunarak buyuruluyor ki:

{وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذٖينَ يَخْتَانُونَ اَنْفُسَهُمْ... اِلَخ} Nefislerine hıyanet edenler tarafından veya onlardan dolayı mücadele etme, böylelerinin ne vekîl-i muhâmîsi ol ne şehadetleriyle hükmet.

"**Nefsine Hıyanet**" kendini aldatmak, bir menfaat celb ediyor zuʿmuyla bir zarar getirmektir. Bunun için bir insanın masiyete ikdam ile kendini ikāba mâruz kılması kendini aldatmak ve emânet-i ilâhiye olan nefsine[1] hıyanet etmektir. Hâine taraftar olmak da nefsine bir hıyanettir. {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ خَوَّانًا اَثٖيمًا} "Havvân" pek hâin, "esîm" pek günahkâr, yani hıyanetten sakınmayan ve günahtan çekinmeyen demektir. Bu ifadede ısrar ve itiyaddan tahzir ve tevbeye bir teşvik vardır. {يَسْتَخْفُونَ مِنَ النَّاسِ... اِلَخ} Burada nefse hıyanetin bir suretini îzah ve nefislerine hıyanet edenlerden bir kısm-ı mahsûsun tasvîri vardır ki bunlar {اِذْ يُبَيِّتُونَ مَا لَا يَرْضٰى مِنَ الْقَوْلِ} Allah'ın râzı olmayacağı sözler tebyit ederler ve bunu yaptıkları vakit Allah yanlarında iken ondan gizlemezler, Allah'a karşı bunu yapmaktan çekinmezler de insanlardan gizlerler. Yukarılarda da beyan olunduğu üzere "**tebyît**", "beytûtet"ten [1461] veya "beyt"ten me'huzdur. "Beytûtet"ten olduğuna göre bir işi geceleyin tedbir etmek, geceletmek, gece karanlığında yapmaktır. "Beyt"ten olduğuna göre de bir sözü manzum bir beyit, bir şiir yapar gibi uğraşıp uydurmak, tanzim etmeye çalışmaktır. Bu gibi kimseler de zihinlerinde veya aralarında fena fikirler tertip ederler. Bunları herkesten gizli tutmak için geceleri kendilerine mahsus hafî yerlerde ictimâʿ ederek veya veznine mevzûnuna uydurup beyit tanzim eder gibi çalışarak ve süsleyerek Allah'ın râzı olmayacağı birtakım kararlar verirler, tezvîrât uydururlar ve bunları yaparken Allah'tan korkmazlar, onu hiçe sayarlar da insanlardan son derece çekinirler ve onları aldatmaya çalışırlar. Hâlbuki {وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحٖيطًا} onlar ne yapıyorlarsa Allah hepsini muhîttir.

1 M ve B: "nefse".

Hiçbirini kaçırmaz, erinde gecinde cezâlarını verir, böyle yapanlar bi'n-netîce kendilerini aldatmış nefislerine hıyanet etmiş olmaktan başka bir şey yapmış olmazlar. Yaptıkları fenalık bulundukları muhîtin içindedir. ❁ Tuʿme gibi hâinleri müdafaa ve himâye etmek isteyenler de bu gibiler meyânında bulunduğu için bu tasvir üzerine telvîn-i hitâb ile ve onlara tevcîh-i kelâm ile buyuruluyor ki:

Ey hâinleri müdafaa edenler! {هَٓا اَنْتُمْ} İşte siz {هٰٓؤُ۬لَٓاءِ} onlarsınız, o kendilerini aldatan, nefislerine hıyanet eden kimselersiniz ki {جَادَلْتُمْ عَنْهُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} bu hayât-ı dünyâda o hâinler tarafından mücadele ettiniz. Haydi dünyada bunu yapabilirsiniz, fakat böyle yapmakla onları hakikaten kurtardınız mı? {فَمَنْ يُجَادِلُ اللّٰهَ عَنْهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} Sonra يَوْماً لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا [el-Bakara 2/48, 123][1] olan yevm-i kıyâmette o hâinler tarafından kim mücadele edecek? {اَمْ مَنْ يَكُونُ عَلَيْهِمْ وَكٖيلًا} veya [1462] onlar üzerine kim vekîl-i muhâmî olacak? Bütün o amelleri muhît olan Allah teâlâ'nın azâbına karşı onların himâyesini, avukatlığını kim deruhde edecek düşünmüyor musunuz? Binâenʿaleyh siz dünyadaki bu mücadelenizle o hâinleri kurtarmış olmadığınız gibi bilakis onların mes'ûliyetlerine iştirak ederek nefsinize hıyanet etmiş ve kendinizi aldatmış oluyorsunuz. Ve Allah teâlâ Peygamberine وَلَا تُجَادِلْ عَنِ الَّذٖينَ يَخْتَانُونَ اَنْفُسَهُمْ buyurduğu için, kendinizi onun şefaatinden de mahrum etmiş bulunuyorsunuz. Maʿamâfîh bu böyledir diye me'yus olup da kendinizi büsbütün hıyanete kaptırmayınız, hemen tevbe ve istiğfar ediniz. Çünkü {وَمَنْ يَعْمَلْ سُوٓءًا} her kim başkasına bir kötülük yapar[2] {اَوْ يَظْلِمْ نَفْسَهُ} veyahut kendine zulmeder de {ثُمَّ يَسْتَغْفِرِ اللّٰهَ} sonra Allah'a istiğfar ederse {يَجِدِ اللّٰهَ غَفُوراً رَحٖيماً} Allah'ı Gafûr, Rahîm bulur. Lâkin "adam sen de, Allah Gafûr-ı Rahîm'dir" diye mağrurlanıp da günahı istihfaf etmemelidir. Zira {وَمَنْ يَكْسِبْ اِثْماً فَاِنَّمَا يَكْسِبُهُ عَلٰى نَفْسِهٖ} her kim bir ism kazanırsa onu ancak nefsine kazanmış olur. O günah ile bozulan kendi nefsidir. Ve onun zarar u vebâlini çekecek olan ancak kendisi olur.

---

1 "…öyle bir günden ki kimse kimseden bir şey ödeyemez…"

2 M ve B: "yaparsa".

Ve bunun için her günah nefse bir hıyanettir.[1] Günahtan ihtiraz etmek lâzım gelir. Çünkü Allah Gafûr-ı Rahîm olmakla beraber {وَكَانَ اللّٰهُ عَل۪يماً حَك۪يماً}'dir[2] de, ilmiyle her şeyi, herkesin her maksadını, gizli âşikâr her günahını bilir, hikmetinden dolayı da her günahı fâiline isnad eder, cezâsını ona çektirir. O hâlde {وَمَنْ يَكْسِبْ خَط۪ٓيـَٔةً اَوْ اِثْماً} her kim bir hatîe veya ism kesbeder de {ثُمَّ يَرْمِ بِه۪ بَر۪يٓـٔاً} sonra[3] bu meksûbunu hiç alâkası olmayan [1463] berî bir kimseye atarsa {فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَاناً وَاِثْماً مُب۪يناً} muhakkak bir bühtan ve açık bir ism yüklenmiş olur. ❁ "Hatîe" ile "ism"in tefrîkinde üç vecih vardır. Birincisi hatîe sagīre, ism kebîredir. İkincisi hatîe yalnız yapanda kalan zenb-i kāsır[4], ism ise zulm ü katl gibi başkasına tecavüz eden zenb-i müteʿaddîdir. Üçüncüsü hatîe[5] gerek ʿamden olsun gerek hatâen yapılması lâyık olmayan, ism ise ʿamden husûle gelendir. Demek ki başkasına iftira edilen günah gerek büyük gerek küçük olsun her iki takdirde iftiranın kendisi pek büyük bir günahtır. Mâhiyet-i iftira birdir. Başkasına yapmadığı bir fenalığı bühtan etmek haddizâtında ağır bir kebîre olduğu gibi, kendi günahını başkasına atfetmek, o günaha bu ağır kebîreyi ilâve etmektir. Binâenʿaleyh bütün bunlardan ihtiraz etmek ve şayet böyle bir şey olmuşsa derhâl tevbe ve istiğfar edip helâlleşmek lâzım gelir.

Bu ihtârâttan sonra böyle nefislerine hıyanet edip tebyît-i kavl ile meşgul hâinlerden bir kısmının Resûlullah'ı bile iğfal ve idlâl etmek istediklerini ihbar ve buna mukabil Resûlullah'ın bifadlihî teâlâ ismetini ilan ve uluvv-i kadrini beyan ile şükr ü mücâhedeye sevk için itâb-ı sâbıkın mahz-ı nimet olduğunu gösteren bir minnet ü iltifât-ı mahsus ile buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed! {وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ وَرَحْمَتُهُ} Üzerinde Allah'ın fazlı, yani her nimetten fazla bir nimet olan nübüvveti ve rahmeti, yani hıfz u ismeti

1 B -"Ve bunun için her günah nefse bir hıyanettir".
2 B: "bir".
3 B +"da".
4 B: "kasîr".
5 H -"hatîe".

olmasa idi {لَهَمَّتْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ اَنْ يُضِلُّوكَ} o hâinlerden bir güruh seni mutlaka şaşırtmak istemişlerdi[1]. ❁ Zira Tuʿme'nin kavmi onun sârık olduğunu bildikleri hâlde Peygamber'e gelmişler, onu müdafaa ve mücadele ile beraat ettirmesini ve sirkati Yahudîye isnad etmesini talep etmişler ve bu suretle [1464] bâtıl ve hatâ bir hüküm verdirmek[2] istemişlerdi. Hâlbuki onlar {وَمَا يُضِلُّونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ} bununla başkasını değil, ancak kendilerini idlâl ediyorlardı. İsm ü udvâna teʿâvün ve yalan yere şehâdet ve bühtan ile kendilerini dalâlete düşürüyorlar, {وَمَا يَضُرُّونَكَ مِنْ شَيْءٍ} hâlde ve istikbâlde sana bir zarar yapmış olmuyorlardı. Çünkü sen hükmünü zâhir-i hâle binâ edecektin ve hilâfı mâlum ve müsbet olmadıkça bir hâkimin vazifesi de zâhir ile hükmetmek olacağından o hükmün mes'ûliyeti sana ait olmayacaktı. Hâlbuki sen bu kadarla kalmış değilsin {وَاَنْزَلَ اللّٰهُ عَلَيْكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} Allah sana Kitab ve hikmet indirdi {وَعَلَّمَكَ مَا لَمْ تَكُنْ تَعْلَمُ} ve bilmediğin esrâr u hakāiki sana[3] bildirdi. ❁ Kitab her delîlin fevkinde bir delil; hikmet, ilm ü amelde hakk u savâba isabet için en büyük bir haslet ve bu ilm-i ledün zavâhirin mâverâsını gösteren ve zâhir u bâtında hatâdan ve zarardan sıyânet eden bir rahmet-i ilâhiye, bir ʿayn-ı yakīn {وَكَانَ فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكَ عَظِيماً} ve bu suretle Allah'ın sana fazlı azîm oldu. Binâenʿaleyh sen, nübüvvet-i âmme ve riyâset-i tâmme ile zâhir u bâtında hatâdan maʿsum olarak hükmedersin ve sana hiçbir vechile bir zarar gelmek ihtimâli yoktur.

O hâinlere bakma {لَا خَيْرَ فٖي كَثٖيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ} onların fısıltılarının, tebyît-i kavl için ictimâʿ edip gizli konuşmalarının çoğunda hayır yoktur. {اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ} Ancak bu meyanda sadaka veya bir mâruf veya beyne'n-nâs bir ıslah emredenler, bu üç maksaddan biri için toplanıp gizlice konuşanlar müstesnâ. {وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ} [1465] Ve her kim bunları Allah rızâsı için yaparsa {فَسَوْفَ نُؤْتٖيهِ اَجْراً عَظٖيماً} yarın ona büyük bir ecir veririz. ❁ Demek ki başka bir maksadla

1 B: "istemişlerdir".
2 B: "vermek".
3 H -"sana".

değil, Allah rızâsı için olmak şartıyla bu üç maksaddan birisi için akd-i ictimâʿ edip gizlice konuşmak, müşavere ve müzakere etmek câiz ve hatta mendubdur. Bunların hâricindeki ictimâʿât ve müzâkerât-ı hafiyyede ise hiçbir hayır yoktur. Mü'minlerin bunlardan sakınmaları ve bu gibi ictimâʿâta iştirak etmemeleri ve hatta menʿ eylemeleri lâzım gelir.

"**Sadaka**", "**Maʿrûf**", "**Islâh-ı beyn**"; bu üç kelime aʿmâl-i hayriyenin hepsine şâmildir. Zira nâsa müteʿaddî olan amel-i hayr ya îsâl-i menfaat veya defʿ-i mazarrat içindir. Menfaat ise ya mal vermek gibi cismânîdir, sadaka ile bu nevʿe işaret olunmuştur, veya rûhânîdir. Emr bi'l-maʿrûf ile de bu nevʿe işaret olunmuştur. Islâh beyne'n-nâs da defʿ-i zarar kısmına işarettir. Görülüyor ki bütün bunlarda vaʿd-i ecir emre değil, وَمَنْ يَفْعَلْ diye fiile taʿlîk edilmiş ve Allah rızâsı için olmakla da takyid olunmuştur. {وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى} Her kim bu suretle kendisine hak tebeyyün ettikten -yani ber vech-i bâlâ Kitâb ü hikmet ve ilm-i ledünnî ile izhâr-ı hakikat ederek risâlet ve hâkimiyet-i Muhammediye'yi isbat ve ilan eden mûcize-i gaybiye ve hidâyet-i ilâhiye anlaşıldıktan- sonra Peygamber'e şikāk eder {وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ} ve mü'minler[1] yolunun gayrısına ittibâʿ ederse {نُوَلِّهِ مَا تَوَلّٰى} biz onu döndüğü tarafa çevirir {وَنُصْلِهِ جَهَنَّمَ} ve cehenneme basarız {وَسَٓاءَتْ مَص۪يراً} ve fakat bilir misiniz o cehennem ne fena [1466] bir yerdir? ❁ Bu âyet bâlâda nakledildiği üzere Tuʿme'nin hıyaneti beyân-ı ilâhî ile tebeyyün edince hakka teslîm-i nefs etmeyip Mekke'ye firar ve irtidad etmesi üzerine nâzil olmuştur.

"Şikāk" ve "müşâkka", "şakk"dan, ayrılıp muhalefete geçmektir.

"Sebîl-i mü'minîn", itikad ve amelde mü'minlerin tuttuğu tarîk-ı tevhid ve dîn-i kayyimdir ki Allah'a ve Resûlullah'a ve ulü'l-emre itaat yoludur. Bunun gayrısına tâbiʿ olmak da tarîk-ı tevhidden çıkmaktır. Mü'minler yolu olamayacağı mâlumdur. Binâenʿaleyh Resûlullah'a şikāk mü'minler yolunun gayrısına gitmek demek olacağı âşikâr olduğu hâlde bunun وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبِيلِ الْمُؤْمِنِينَ diye ayrıca tasrîhi elbette şâyân-ı dikkattir.

---

1 B: "mü'minlerin".

Demek ki Resûlullah'a ittibâʿ gibi sebîl-i mü'minîne ittibâʿ dahi sarâhaten matlubdur. Resûlullah'tan nass-ı katʿî vârid olan husûsâtta Resûlullah'a şikāk ile mü'minler yoluna gitmemek mütelâzım ve aynı şey ise de nas vârid olmayan husûsâtta bu telâzüm zâhir değildir. Mü'minler وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُو۬لِى الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذٖينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83] nassına tevfîkan ittifak ve icmâʿ ile bir yol tuttukları zaman bazı kimseler mü'minlerin tuttuğu bu yola muhalefet ettikleri hâlde Resûlullah'a doğrudan doğru şikāk ve muhalefet mevkiʿinde bulunmamış olduklarını iddia edebilirler. İşte وَمَنْ يُشَاقِقِ الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُ الْهُدٰى'dan sonra وَيَتَّبِعْ غَيْرَ سَبٖيلِ الْمُؤْمِنٖينَ kaydının tasrîhi bu ikisinin bizzat matlub ve mütelâzım bulunduğunu, yani Resûlullah'a şikāk mü'minler yoluna gitmemek demek olduğu gibi mü'minler yoluna gitmemek de Resûlullah'a şikāk demek olduğunu sarâhaten anlatmış ve binâenʿaleyh icmâʿ-ı ümmet ile dahi hüdânın tebeyyün edeceğini ve ona da ittibâʿın vücûbunu göstermiştir. Bunun için ulemâ-yı Ehl-i Sünnet ve Cemaat bu fıkrayı icmâʿ-ı ümmete ittibâʿın vücûbunu ifade için sevk olunmuş bir nas olarak anlamışlar ve vech-i delâleti muhtelif suretlerle îzah eylemişlerdir. "İttibâʿ" [1467] kelimesi de asıl meselenin tâbiʿiyet esası üzerinde deveran ettiğini gösterir.

"**Islâ**", bir şeyi yakmak için ateşe atmak ve ateşe atıp durdurmaktır. İşte hüdâ tebeyyün ettikten sonra Resûl'e şikāk eden ve mü'minler yolunun gayrısına ittibâʿ eden mürtedin âkıbeti budur. Bunu muvakkat sanmamalı ve yalnız Tuʿme gibi mürtedlere mahsus da zannetmemelidir. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُ}dır. Yukarıda ve yine bu sûrede bu âyetin nazîri ehl-i kitab hakkında geçmiş ve[1] îzah olunmuş idi. Burada da Tuʿme gibi mürtedlerle beraber ehl-i kitâbın gayrı olan ehl-i küfr ü şirk nokta-i nazarından sevk olunmuştur. Bunun için orada عُزَيْرٌ ابْنُ اللّٰهِ, الْمَسٖيحُ ابْنُ اللّٰهِ gibi ibn isnad ve iftirasına işaretle وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدِ افْتَرٰٓى اِثْماً عَظٖيماً [en-Nisâ 4/48] buyurulduğu hâlde, burada şöyle buyuruluyor: {وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعٖيداً} Her kim Allah'a şirk ederse artık dalâl-i baʿîd ile dalâlete düşer gider, yani öyle sapıtır öyle sapıtır

1 B -"bu âyetin nazîri ehl-i kitab hakkında geçmiş ve"; "ve" yerine "de" yazılmıştır.

ki tarîk-ı haktan pek uzaklara düşer, mağfiret ve rahmet-i ilâhiyeden uzaklaştıkça uzaklaşır. ❁ Binâenʿaleyh şirk hem hakka bir iftira ve ism-i azîm hem de bir dalâl-i baʿîddir. Ve her iki surette zulm-i azîmdir. Maʿamâfîh bazı müşriklerde iftira haysiyeti bâriz, bazılarında da dalâl haysiyeti bârizdir. Bunun için her birinde ʿadem-i mağfiret makamına göre taʿlîl olunmuştur. Ehl-i kitâbın şirki dalâletten ziyade bir eser-i iftirâ, diğerlerinin şirki iftirâdan ziyade bir eser-i dalâlettir. Şu hâlde biri ahlâksızlığa biri de cehalete râciʿ demektir. Ve bunların her ikisi de tevbesiz kābil-i mağfiret değildir. Fakat cehaletten münbaʿis olan şirk erbâbının terakkiyât-ı ilmiye ve akliye ile şirkten vazgeçmeleri melhuz olduğu hâlde mahza ahlâksızlıktan münbaʿis şirk erbâbı ilimde [1468] terakki ettikçe bağy ü tuğyânını artırır, iftirasına devam etmek için daha ziyade vasıta bulmuş olur. Bundan dolayıdır ki ehl-i kitab hakkında وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ [Âl-i İmrân 3/19][1] buyurulmuştur. Gerçi ilmin tehzîb-i ahlâk hususunda büyük ehemmiyeti vardır. Lâkin ahlâk işi ilimden ziyade bir irade ve ihtisas işi olduğundan iman için sade marifet kâfi olmadığı gibi, te'mînât-ı ahlâkiye için de sade ilim kâfi değildir. Eğer kâfi olsa idi hiçbir kimse hakkı bilirken yalan söyleyemez, hilâfına hareket edemezdi. Bir gaflet, bir şehvet, bir gazab, bir hased, bir itiyad, bir ümid, bir yeis, bir gurur, bazen bir kimseye pek iyi bildiği bir hakikatin ve hatta bütün bildiklerinin hilâfını yaptırmaya kâfi gelir. "İnsan bir hakkı anlar da kabul etmez olur mu?" diyenler herhangi bir yalancının doğrusunu bilip dururken yalancılık ettiğini ve herhangi bir dolandırıcının bilerek dolandırdığını düşünemeyenlerdir. Bunlara "öyle ise kesenizi önünüze gelen adama teslim eder misiniz?" denilse "hayır" diyeceklerinde[2] şüphe yoktur. Kezâlik "bütün fenalığın başı cehalette ve maʿârifsizliktedir" diyenler, zeki veya tahsil görmüş eşirrânın şirretinden daha çok korktuklarını hesap etmeyenlerdir. İblis bunun en büyük misâli, şeytanet de bu mânanın menbaʿ ve masdarıdır. Câhillerin şirki de

1 "…o kitab verilenlerin ihtilâf etmeleri ise sırf kendilerine ilim geldikten sonra…"
2 M: "diyeceklerine".

esasında böyle şeytanetkâr hâinlerin tahrîf-i hak ile tezvir ve iftiralarına aldanıp kapılmalarının eseridir. Vesâit-i iğfâliyenin en müessiri şehvet ve dâʿiye-i[1] şehvetin en müheyyici ise kadındır. زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَٓاءِ [Âl-i İmrân 3/14][2]

İşte Sûre-i Nisâ'da ehl-i şirkin iki nevi mütemâsil iki âyette iftira ve idlâl haysiyetleriyle taʿlîl olunarak ʿadem-i mağfirette birleştirildikten ve bu suretle buradan yukarı ircâʿ-ı nazar ettirildikten sonra bunların dalâl-i baʿîdleri Sûre-i Nisâ mevzûʿu ile mütenâsib olmak üzere şu suretle îzah olunuyor:

{اِنْ يَدْعُونَ مِنْ دُونِه۪ٓ اِلَّٓا اِنَاثًا} Allah'a şirk edenler Allah'ı bırakarak ancak inâsa dua [1469] ederler; kancıklara çağırır, kancıklara taʿabbüd ederler. Onların en ziyade perestiş ettikleri, gönül verip yalvardıkları veya nâmına davet ettikleri mâbudları kancıklar olur. ❁ Bunların nazarında ilâh mefhûmu mâbud tasavvuru her şeyden evvel bir kadın hayâlidir. Ve bunun içindir ki putlarının ekserîsi inâs suretinde, inâs ismindedir. Bunlar nefislerinden başka bir fâil görmek istemediklerinden mâbudlarını müessir, hâkim, faal olmak üzere değil, kendilerine mutâvaʿat mevkiʿinde bulunacak, hevâlarına râm olacak dişi unsurlarda, münfaʿil mahiyetlerde ararlar ve bu hâlet-i rûhiyeden dolayıdır ki bir işte kendilerine bir reis intihab edecek olsalar böyle yumuşakları ve âcizleri seçerler. Müfessirîn burada "inâs" kelimesini müennes-i gayr-i hakīkī mânasıyla "esnâm" diye tevil etmişler ve bununla inâs suretinde süslenir, müennes isimleriyle yâd edilir birtakım esnâma perestiş edildiğini göstermişlerdir. Arap müşriklerinin el-Lât, el-ʿUzzâ, Menat gibi inâs isimleriyle müsemmâ birçok putları vardı ki el-Lât "El-lâh"ın müennesi, el-ʿUzzâ, "el-Azîz"in müennesidir ve denilmiştir ki Arabın her kabilesinin bir sanemi vardı ve onları "benî fülânın ünsâsı, benî fülânın ünsâsı" diye yâd ederlerdi, yani saneme "ünsâ" derlerdi. Yunanlılar vesaire gibi putperest akvâmın ekser esnâmları da dişi olduğu mâlumdur. Binâenʿaleyh bu mâna

---

1 H: "dâʿî-i"; B: "devâʿî-i".
2 "İnsanlara kadınlar (…) kabîlinden şehevât sevgisi bezendi…"

haddizâtında sahihdir. Fakat bunu anlamak için "inâs" kelimesini maʿnâ-yı hakīkīsinden çıkarmaya lüzum yoktur. Her hayal[1] bir hakikatin inʿikâsı[2] olduğundan bu hâl inâsa incizâbın bir neticesi olarak mülâhaza edilmek ve inâsı maʿnâ-yı hakīkīsiyle mütalaa etmek hem asıldır, hem de âyetin rûh-ı mazmûnuna daha muvâfıktır. Yani müşrik rûhunun gāye-i maʿbûdu kadındır. Onun nazarında taʿabbüdün en büyük misâli taʿabbüd-i nisvândır (*Culte de femme*). O bütün zevkini, bütün ilhâmını kadından almak ister, kadın zevki onun için aʿzam-ı lezzât olur. Onun bütün hayâlâtının başında bir kadın hayâli vardır. Ve bundan [1470] dolayı her oturduğu yerde, her hürmet edeceği mevkiʿde güzel bir kadın resmi arar. Esnâmın ve hele ekser esnâmın kadın ismiyle tesmiye edilmiş olması da kadın taʿabbüdünün rûhuna[3] hâkim olmasından münbaʿisdir. Esnâmın mevkiʿi buna bir remz, bir timsal olmaktan ibarettir. Bu suretle fevkalâde veya muhayyel güzellerin suretleri taʿmîm olunarak onların hayâlleri karşısında diğer kadınlar tahkīr edilir. Ve en çirkin bir kadın, en güzel bir puttan daha kıymetli olmak lâzım gelirken mâbudunu kadın telakkī eden müşriklerin elinde hakīkī kadınlar öyle bir ibtizâle düşerler ki hürmet şöyle dursun en basit hukūk-ı insâniyeden bile mahrum edilirler. Davaya bakarsınız[4] kadın her şeydir. Fiiliyâta bakarsınız[5] kadın oyuncakların en sefili olmuştur. Bu hâl müşriklerin öyle bir dalâleti ve şeytanların öyle bir desîsesidir ki herhangi bir şeyi sevecek olsalar ona mutlaka bir kadın tasavvuru karıştırırlar. Güneşe taparlar, dişi tasavvur ederler. Yıldıza taparlar dişi tasavvur ederler. Melâikeye taparlar inâs tasavvur ederler ve bu suretle bütün zevk-i taʿabbüdü şehevâtta toplayıp hakları hakikatleri hayâllere feda ederek kadın hayâlleri karşısında hakīkī kadınları pâyimâl ederler.

Burada şunu da ihtar etmek lâzım gelir ki taʿabbüdün bir mahabbet ve ümid, bir de mehâfet ve haşyet vechesi vardır. Dua evvelemirde

1 B: "yalan".
2 H: "mânası".
3 M ve B: "rûha".
4 B: "bakarsanız".
5 B: "bakarsanız".

mahabbet ve ümid ifade eden bir taʿabbüddür. Hâlbuki müşriklerin havf u haşyet mâbudları da yok değildir. Ve böyle korku ve dehşet mâbudları da ekseriyetle erkeklerden intihab olunmuştur. Nitekim Arapların dahi Hübel ve Zülhuleysa gibi erkek isimli sanemleri de vardı. Bunlardan kaçılır ve şerlerinden kurtulmak için taʿabbüd edilir. Bu hakīkī bir taʿabbüd değil, bir nevi müdâhenedir. Bunlar bir "velî" olmaktan ziyade bir "nasîr" gibi tutulur ve birinin şerrinden diğerinin kuvvetine ilticâ olunur. Müşrikler bunların karşısında[1] birer [1471] kadın kesilirler ve bir kahramana arz-ı endam veya dehâlet eden kancık bir kadın hâlinde döşenir, yalvarır yaltaklanırlar. Binâenʿaleyh اِلَّٓا اِنَاثًا kasrı nasıl sahih olur denilmemelidir. Evvelâ böyle bir sual vârid olmamak için ale'l-ıtlâk ان تعبدون buyurulmamış اِنْ يَدْعُونَ buyurulmuş ve bununla müşriklerin dalâl-i baʿîdleri asıl mahabbet ve ümid yolundan başlamış olduğu anlaşılmıştır. Sâniyen اِلَّٓا اِنَاثًا istisnâ-yı müferrağı duanın mefʿûlü olduğu gibi fâilinden hâl olması da câiz olacağından, müşriklerin Allah'ı bırakmakla O'nun mâdûnundaki kuvvetler karşısında inâs hâline düştüklerine[2] dahi işaret olunmuş olur.

Evet, müşrikler Allah'ı bırakırlar da ancak inâsa dua ve taʿabbüd ederler. Veya Allah'ın mâdûnundakilere kadın gibi yalvarırlar {وَاِنْ يَدْعُونَ[3] اِلَّا شَيْطَانًا مَرِيدًا} ve böyle yapmakla Allah'ı bırakıp bir şeytân-ı merîde dua ve taʿabbüd etmiş olmaktan başka bir şey de yapmış olmazlar. ۞ Bunu onlara yaptıran, teşvik eden şeytandır. Onların inâsa tapmaları ya şeytana tapmanın aynı veya mukaddimesi veya neticesidir. Aksâ-yı mahabbetlerini bir Allah'a hasr etmeyip de kadınlara hasr etmiş olanlar şeytana aldanmaktan, şeytana kul olmaktan kurtulamazlar. Nitekim "اَلنِّسَاءُ حَبَائِلُ الشَّيْطَانِ: kadınlar şeytanın ağlarıdır"[4] denilmiştir. Şeytanlar başka tarîk ile aldatamadıklarını en ziyade kadınla aldatırlar. Bu suretle

---

1 M ve B: "Müşriklerin karşısında".
2 H: "düştükleri".
3 H, M ve B +"من دونه".
4 Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *el-Emsâl,* thk. Dr. Abdülmecid Kutâmiş, Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1400/1980, s. 110. Abdullah b. Mesʿûd'un sözü olarak nakledilmiştir.

müşriklerin esnâma perestişleri de şeytanın emridir. Kezâlik bütün havl ü kuvvetin menbaʿı olan Allah'ı bırakıp da onun mâdûnundakilere kadın gibi yalvaranlar kendilerini bir şeytân-ı merîde teslim etmiş[1] olmaktan başka bir şey yapmış olmazlar.

"**Merîd**", "**mârid**", hayr ile alâkası yok demektir. Türkçe bunun tahrîfi olarak "meret" tâbir olunur. Bu maddenin asl-ı terkîbi kaypaklık mânasıyla alakadardır. Nitekim أَمْرَد yalabık صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ [en-Neml 27/44][2] yalçın sırça saray, مرداء ot [1472] bitmez kumsal yer veya kasığında kıl bitmez kadın, شجرة مرداء yaprağı dökülmüş çıplak ağaç demektir.

Öyle bir şeytân-ı merîd ki {لَعَنَهُ اللّٰهُ} Allah onu lânetlemiş, hayr ile alâkasını kesip kendinden uzaklaştırmıştır. {وَقَالَ} O da Allah'a kasem ile demiştir ki {لَاَتَّخِذَنَّ مِنْ عِبَادِكَ نَص۪يباً مَفْرُوضاً} elbette ben Senin kullarından mefruz, mukadder bir nasip alacağım {وَلَاُضِلَّنَّهُمْ} ve elbette onları haktan şaşırıp saptıracağım {وَلَاُمَنِّيَنَّهُمْ} ve elbette onları ümniyelere düşüreceğim; yani dipsiz emeller, boş ümitler, yalan sevdalar, batıl mefkûreler, idealler[3], umumcamalarla imrendireceğim {وَلَاٰمُرَنَّهُمْ} ve elbet emredeceğim {فَلَيُبَتِّكُنَّ اٰذَانَ الْاَنْعَامِ} de hayvanların kulaklarını doğrayacaklar, bu vechile Allah'ın helâl kıldığını haram kılacaklar. ❁ Araplar bir dişi deve beş defa doğurur ve beşincisi erkek olursa kulağını dilerler ve artık ondan intifâʿı haram addederlerdi. Bazı müfessirîn de demişlerdir ki putlara ibadet için kurbanlık nişanesi olmak üzere enʿâmın kulaklarını keserler ve bu bir küfr iken ibadet zannederlerdi. {وَلَاٰمُرَنَّهُمْ} Ve elbet[4] emredeceğim {فَلَيُغَيِّرُنَّ خَلْقَ اللّٰهِ} de Allah'ın hilkatini tağyir edecekler. ❁ Hilkatin suretini veya sıfatını değiştirerek vechini tahvil edecekler, fıtratı kemâline götürecek yerde bozacaklar, çığırından çıkaracaklar. Tefsirlerde vârid olan misâllere nazaran kadını erkek, erkeği kadın yapmaya çalışacaklar, kadın yerine erkek erkek yerine kadın kullanacaklar, bıyıklarını sakallarını yolacaklar, suratlarını boyayacaklar, kılıklarını değiştirecekler, kulak burun kesip

1 H -"etmiş".
2 "…mücellâ bir köşk, sırçadan…"
3 B: "iddialar".
4 B: "elbette".

göz çıkaracaklar, erkekleri iğdiş edip hadım ağası yapacaklar, aʿzâlarını [1473] vezâif-i hılkiyelerinin hilâfına kullanacaklar, nikâh yerine sifah edecekler, temizi bırakıp pisliklere koşacaklar, menfaati bırakıp mazarratı ihtiyar edecekler, ciddiyyâtı atıp eğlenceye heves edecekler, vazifeden kaçıp oyuna gidecekler, doğruluğu budalalık, eğriliği hüner sayacaklar, helâle haram, harama helâl, iyiye kötü, kötüye iyi diyecekler, hayr yerine şer işleyecekler, imar edilmesi lâzım geleni tahrip, tahrip edilmesi lâzım geleni imar edecekler, kānûn-ı ıstıfâyı sû'-i istiʿmâl ile hilkat hilâfına itiyadlar edinecekler, kānûn-ı hilkat hilâfına işler yapacaklar, rûhlarının fıtratındaki selâmet ü safvetlerini bozacaklar, kānûn-ı hakkı فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتٖى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا [er-Rûm 30/30][1] olan dîn-i kayyimi, sırât-ı müstakīmi, hakperestliği bırakacaklar, mahlûku hâlık yerine koyacaklar, tevhidden çıkacaklar, bâtıl dinler ve fikirler arkasında koşacaklar, şuna buna taʿabbüd edecekler, şeytanet peşinde dolaşacaklar, لَا تَبْدٖيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِ [er-Rûm 30/30][2] olduğunu bilmeyecekler, bilseler bile tanımayacaklar.

O merîd melʿun şeytan lânetlenince Allah'a karşı bu beş sözü hâlen veya kālen kasem ile söyledi, bu suretle Allah'ın kullarına musallat olarak onlardan maktûʿ bir hisse almaya karar verdi ki işte şirkin başı ve dalâlin menbaʿı budur. Kâinat içinde insanlara hasım olan ve insanların kalbine nüfuz ederek onları hakk u hayrdan şaşıran melʿun bir kuvve-i sâriye vardır ki Allah'ın emrine ilk isyan eden ve insanların aklını şaşırtan odur. Ve o şeytân-ı merîd Allah'ın lânetiyle[3] bu sözleri söylemek şenâʿatini câmiʿ böyle bir melʿundur. Ve müşrikler inâsa perestiş etmekle veya inâs vaziyetine düşmekle böyle bir şeytana perestiş etmiş olmaktan başka bir şey yapmazlar. Hâlbuki:

{وَمَنْ يَتَّخِذِ الشَّيْطَانَ وَلِيًّا مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Allah'ı bırakıp da şeytanı veliyyü'l-emr ittihaz edenler Allah'ın emrini dinlemeyip şeytana itaat edenler {فَقَدْ خَسِرَ خُسْرَانًا مُبٖينًا} artık pek açık bir surette ziyan [1474] ederler. Zira

---

1 "…o Allah fıtratına ki insanları onun üzerine yaratmıştır…"
2 "…Allah yaratışına bedel bulunmaz…"
3 M ve B: "la'netine".

{يَعِدُهُمْ وَيُمَنّ۪يهِمْ} şeytan onlara mütemâdiyen vaadler eder, ümniyeler verir, ağızlarının suyunu akıtır, fakat {وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ اِلَّا غُرُوراً} o melʿun şeytan onlara gururdan başka bir şey vaad etmez.

"**Gurûr**", insanın pek hoş bir şey buldum zannıyla keyiflenip sonra onun pek fena bir şey olduğunu anlayarak müteellim olması, önceden yalan yere sevinip sonradan cidden yerinmesi, yani aldanmasıdır ki şeytanın bütün vaadleri ve ümniyeleri hep böyle bir gururdan başka bir şey ifade etmez. {اُو۬لٰٓئِكَ} İşte bunların, o şeytanı velî ittihaz eden mağrurların şeytanla beraber {مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ} me'vâları, sonra varıp girecekleri yer cehennemdir. {وَلَا يَجِدُونَ عَنْهَا مَح۪يصاً} ve ondan kurtulup kaçacak hiçbir yer bulamayacaklardır. Şeytan melʿun olduğu için ilelebed mağfiretten hissesi yoktur. Şeytanın hissesine düşmüş, tuzağına geçmiş olan o müşrikler de o melʿûnun arkasında dalâl-i baʿîd ile dâll ve mağfiretten mahrumdurlar. Meğer ki fırsat elde iken tevbe ve istiğfar edip şirkten ve şeytanı velî ittihaz etmekten vazgeçmiş olsunlar. O zaman وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُ [en-Nisâ 4/48, 116] hükmüne dâhil olurlar.

Bunlara mukabil {وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَداً} iman edip iyi işler, sâlih ameller yapanları da altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağız, orada ilelebed muhalled olarak kalacaklar {وَعْدَ اللّٰهِ حَقّاً} bu da Allah'ın verdiği vaaddir. Ve hak olduğunda hiç şüphe yoktur. Çünkü {وَمَنْ اَصْدَقُ مِنَ اللّٰهِ ق۪يلاً} Allah'tan daha doğru sözlü kim olabilir?

[1475] Ey Müslümanlar! {لَيْسَ بِاَمَانِيِّكُمْ وَلَٓا اَمَانِيِّ اَهْلِ الْكِتَابِ} Allah'ın bihakkın vaad ettiği bu cennete duhûl gayesi ne sizin ümniyelerinizle olur ne de ehl-i kitâbın ümniyeleriyle. ❁ Nakl olunuyor ki Müslümanlarla ehl-i kitab birbirlerine karşı tefahur etmişler, her biri indallah kendilerinin daha evlâ olduğunu iddia etmiş, ehl-i kitab "bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden evvel, kitâbımız kitâbınızdan mukaddemdir. Ve biz dîn-i İbrâhim üzereyiz" demişler, Yahudîler cennete ancak Yahudî olanlar girecek, Nasârâ da ancak Nasârâ olan girecek diye iddia etmişler.

Müslümanlar da "bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden sonradır ve Hâtemü'l-Enbiyâ'dır. Kitabımız da sizin kitâbınızdan sonra ve onlara hâkimdir. Ve biz İbrâhim ve İsmâil ve İshak dini üzereyiz ve cennete ancak bizim dinimizde olanlar girecek" demişler, bunun üzerine bu âyet ve mâbaʿdi nâzil olmuş[1] ve böyle kuru kuru tefahurlarla, mücerred arzular, kuruntular, ümitler, temennilerle cennete girilemeyeceği anlatılmış ve onun yolu gösterilmiştir. Allah'ın bu vaadine ermek için sade ümniye ve temenni kâfi gelmez, zira:

{مَنْ يَعْمَلْ سُٓوءاً يُجْزَ بِهٖ} Gerek Müslüman ve gerek ehl-i kitab ve gerek sâireden her kim bir kötülük yaparsa onunla cezâlanır, ya dünyada veya âhirette veya her ikisinde onun bir cezâsını görür {وَلَا[2] يَجِدْ لَهُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِياًّ وَلَا نَصِيراً} ve kendisine Allah'tan başka ne dehâlet edecek bir velî ne de kurtaracak bir yardımcı bulamaz. {وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ} Erkekten olsun dişiden olsun her kim de mü'min olarak sâlih sâlih ameller işler, yaraşıklı işler yaparsa {فَاُو۬لٰٓئِكَ} işte bunlar {يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ نَقِيراً} [1476] cennete girerler ve bir nıkır kadarcık bile zulmedilmezler; yani en cüz'î, en ehemmiyetsiz bir miktarda bile hakları kesilmez. İşte cehennem görmeden cennete duhul hususunda Allah'ın hak olan vaʿd-i katʿîsi bunlar hakkındadır.

"**Nekīr**"; Esasen hurma çekirdeğinin zahrında beyaz çukurcuğa denilir ki fidan bundan biter. Nitekim yarığındaki ipliğe "fetîl", çekirdeğe yapışık ince kabuğa da "kıtmîr" denilir ve bunlar evzân ve mekādîr-i hakīreden kinaye olur. Lisânımızda da pek ufak tefek yerine "nıkır kıtmır" tâbiri mâruftur. İman ve amel-i sâlih yapmak için en güzel din hangisidir diye münakaşaya, mübahaseye de lüzum yoktur. {وَمَنْ اَحْسَنُ دِيناً مِمَّنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ}

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 408:

نزلت فى المؤمنين واليهود والنصارى، قَالَت اليهود: كتابنا قبل كتابكم، ونبينا قبل نبيكم، فنحن أهدى وأولى بِالله منكم. وقالت النَّصارى: نبينا كلمة الله وروح الله، وكلمته، وكان يحيى الموتى، ويبرئ الأكمه والأبرص، وَفِي كتابنا العفو وليس فِيه قصاص، فنحن أولى بِالله منكم مَعْشَر اليهود ومعشر الْمُسْلِمِين. فَقَالَ المسلمون: كذبتم كتابنا نسخ كُلّ كتاب، ونبينا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خاتم الأنبياء، وآمنا بنبيكم وكتابكم، وكذبتم نبينا وكتابنا وأمرتم وأمرنا أن نؤمن بكتابكم، ونعمل بكتابنا، فنحن أهدى منكم وأولى بِالله منكم. فأنزل عَزَّ وَجَلّ «لَيْسَ بِأَمانِيِّكُمْ» مَعْشَر الْمُؤْمِنِين «وَلا أَمانِيِّ أَهْلِ الْكِتابِ...»

2 H, M ve B: "ولم".

Dince o kimseden daha güzel kim olabilir ki özünü yüzünü tertemiz Allah'a tutmuş, teslim etmiş {وَهُوَ مُحْسِنٌ} ve bu hâlde her ne yaptıysa güzel yapmış, hasenât işlemiş, seyyiât yapmamış, işlediği hasenâtı da Allah huzurunda yaptığını bilerek gücü yetebildiği kadar en güzel surette yapmış {وَاتَّبَعَ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاً} ve hanîf, yani diğer dinlerden yüz çevirmiş bir muvahhid olarak İbrâhim milletine, İbrâhim'in izince giden hey'et-i ictimâʿiyeye ittibâʿ etmiştir. Çünkü {وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهِيمَ خَلِيلاً} Allah İbrâhim'i halîl edinmiştir. ❁ Binâenʿaleyh ona ittibâʿ eden hey'et-i ictimâʿiye الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ وَالصِّدِّيقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ اُولٰۤئِكَ رَفِيقاً [en-Nisâ 4/69]'dır.

"**Halîl**", bir kimsenin umûr u esrârı arasına giren ve mahabbeti kalbinin eczâsına nüfuz eden dostu demektir ki hiçbir haleli olmayan meveddet mânasına "hullet"ten me'huzdur. Ve Allah'ın İbrâhim'i halîl edinmesi onu bir [1477] halîl gibi ıstıfâ-yı mahsus ile tekrim etmiş ve mazhar-ı esrâr-ı rabbânî kılmış olmasından mecazdır. Allah teâlâ İbrâhim aleyhisselâm'ı birtakım kelimât ile imtihan etmiş, o da onları itmâm eylemiş olmakla اِنّ۪ي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَاماً [el-Bakara 2/124][1] tekrîmiyle imâm-ı enâm yapmış, sırr-ı ihyâya, melekût-ı aʿlâ ve süflâya muttali kılmış, o da kavmini ʿale't-tevâlî tevhîd-i ilâhîye davet etmiş, esnâma, nücûma, şems ü kamere ibadetten menʿ eylemiş, tâğūta karşı gelmiş, Allah uğrunda ateşlere atılmaktan, oğlunu kurban etmekten, malını müsâfirlere feda eylemekten çekinmemiş, ahlâk-ı ilâhiye ile tahallukta selefin hepsini geçmiş, ıstıfâ-yı insânînin en yükseği onda ve onun âlinde tecellî etmiş, zürriyeti -zâlimler müstesnâ olmak üzere- mülk ü nübüvvetle mübeşşer ve bekâm olmuştur. Böyle bir Halîlullah'ın milletine tâbiʿ olan zât da o halîliyetten elbette hisseyâb olacaktır. İşte o zât اَسْلَمْتُ وَجْهِيَ لِلّٰهِ وَمَنِ اتَّبَعَنِ [Âl-i İmrân 3/20][2] diyen Muhammed aleyhisselâm ve etbâʿ-ı sahîhası ve bu din dîn-i İslâm'dır. Ve bundan güzel hiçbir din yoktur. Aleyhissalâtü vesselâm demiştir ki: "Allah İbrâhim'i halîl, Mûsâ'yı neciy -yani kelîm-

---

1 "…Ben seni bütün insanlara imam edeceğim…"

2 "…Ben yüzümü İslâm ile tertemiz Allah'a tuttum, bana tâbiʿ olanlar da…"

ve beni habîb ittihaz etti. Sonra buyurdu ki: 'İzzet ü celâlim hakkı için habîbimi halîlime ve kelîmime muhakkak îsâr ve tercih edeceğim.'"[1] Fi'l-vâkiʿ meşhur mirac hadislerinde sâbit olduğu üzere Leyle-i Miʿrac'da Resûlullah Mûsâ'yı altıncı, İbrâhim'i yedinci semâda görmüş ve kendisi bunları geçip makām-ı Cibrîl olan Sidre-i Müntehâ'ya ve sonra onun da mâverâsına geçmiştir.[2] Mukāyese-i edyân nokta-i nazarından Hıristiyanlar teʿâlîm-i nasrâniyenin daha güzel ve daha ulvî bir rûh telkin ettiğini ve binâenʿaleyh İslâm'dan daha ince ve daha güzel olduğunu iddia ederek "bir efendinin oğlu kulundan kıymetli ve şereflidir. Bunun için Îsâ hakkında 'ibnullah' tâbiri büyük bir teşrif ve iʿzâzdan mecazdır. Îsâ nezd-i ilâhîde makbul bir kul pâyesiyle değil, bir evlâd nisbet ve pâyesiyle iʿzâz edilmiş olduğundan bir Hıristiyanın [1478] teslis ile nazarı da Allah'ın makbul kulları değil, evlâd gibi bu mertebe-i izzetten hissemend olmaktır. Şu hâlde bir efendinin makbul bir kulu ile oğlu arasındaki fark ne ise Müslümanlık ile Hıristiyanlık arasındaki fark odur. Nitekim Yuhanna İncili'nin on beşinci bâbında 'eğer size emrettiğim şeylerin cümlesini icra ederseniz dostlarım olursunuz, artık size kul tesmiye etmem. Zira kul efendisinin ne ettiğini bilmez amma size dost tesmiye ettim, zira pederimden işittiğim şeylerin cümlesini size bildirdim' diye yazılıdır" diyorlar.[3] Ve işte وَاتَّخَذَ اللّٰهُ اِبْرٰهِيمَ خَلِيلاً fıkrası bilhassa bu noktayı da mukayese edip meselenin rûhu mahabbette olduğunu göstererek Hıristiyanların taʿlîmâtındaki şirk şâibelerini takbih etmiş ve İslâm'ın şeref ve izzetçe de yüksek ve her dinden güzel olduğunu anlatmıştır[4]. Evvelâ "ibnullah" tâbirinin mecaz olarak tâlim edildiği farz olunsa bile Allah'a karşı böyle bir mecazda hüsn yok, küfr vardır. Çünkü "ibn" tâbiri Allah'a mücâneset ve hakīkat-i ilâhiyeye iştirâk[5] îham eder ve Îsâ'da dahi ulûhiyet

---

1 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* III, 81/1413:

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: اتَّخَذَ اللهُ إِبْرَاهِيمَ خَلِيلًا، وَمُوسَى نَجِيًّا وَاتَّخَذَنِي حَبِيبًا ثُمَّ قَالَ: وَعِزَّتِي وَجَلَالِي لَأُوثِرَنَّ حَبِيبِي عَلَى خَلِيلِي وَنَجِيِّي.

2 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Enbiyâ, 22, 43; Menâkıbu'l-Ensâr, 42; Müslim, Îman, 259, 263, 264.

3 Yuhanna: 15/14-15.

4 H +"~~ilan etmiştir~~".

5 M ve B: "iştirâki".

vardır demek olur. Ve nitekim tesliste bu itikad tasrih de ediliyor. Bu ise Allah'a iftirâ-yı azîm olan şirktir. Sâniyen bir efendinin nazarında oğlu behemehâl makbul bir kulundan daha kıymetli ve daha yüksek olması davası doğru değildir. Ne oğullar vardır ki köleye köle olmaya değmez, Hazret-i Nûh'un oğlu bunun en bâriz misâlidir. Sâlisen Yuhanna İncili'nin bu on beşinci bâbının bilhassa son âyetleri Îsâ'dan sonra Faraklit'in ve rûh-ı hakkın ve şâhidinin geleceğini beyan ederek dîn-i İslâm'ı ve biʿset-i Muhammediye'yi tebşir etmiş ve meselenin rûhu oğullukta değil dostlukta olduğunu göstermiştir. Ve hem de Allah'a kulluğu değil Îsâ'ya kulluğu nefy eylemiştir. Bütün bunlar aslındaki tahrîfattan katʿ-ı nazarla Türkçe tercemelerinde görülmekte olan tahrîfât-ı zâide içinden anlaşılmaktadır. Nezd-i ilâhîde mazhar-ı mahabbet ve kurbet olmanın en şâibesiz ve en yüksek [1479] derecesini gösteren "resûl", "velî", "halîl", "habîb" gibi evsâf-ı ʿâliyeyi bırakıp da şirk mazmunları üzerinde dolaşmak ve Allah'a kulluktan kaçınmak maʿnâ-yı diyânete mugāyir bir dalâl ve iftiradır. Ubûdiyeti inkâr, mâbudu inkârdır.

Şimdi bu beyan üzerine acaba Allah'ın İbrâhim'i halîl ittihaz etmesi hâriçten kendisine bir dost tedarikine ihtiyâcından mıdır? Şayet öyle ise hakikatte şirk tasavvurundan kurtulmak ve hanîf olarak tevhid üzerinde yürümek nasıl mümkin olur? Ve bu surette bütün bütün Allah'a teslîm-i nefs etmek O'nun hâricindeki kuvvetleri ihmal ile onlara karşı kendisini tehlikeye koymak demek olmaz mı? Ve sonra ortada bir hisse-i mefrûza almaya karar vermiş ve Allah'ın kullarını bedbaht etmeye azm eylemiş bir şeytân-ı melʿun bulunduğuna göre şerrinden kurtulmak için biraz da ona müdâra etmek lâzım gelmez mi? gibi birtakım tevehhümâta meydan bırakmamak üzere bu âyet ve bütün mebâhis-i sâbıka şu âyetle itmam olunuyor:

{وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Göklerde her ne var ve yerde her ne varsa hepsi Allah'ındır. Allah'ın mahlûku, Allah'ın milkidir. Ulviyyât da Allah'ın, süfliyyât da Allah'ındır. Binâenʿaleyh İbrâhim'in halîliyeti ne milk-i ilâhî hâricinden bir intihab, ne de milk-i ilâhîden bir ihrâcdır. O bir gāye-i ubûdiyettir. Buna mukabil şeytanın melʿûniyeti de ne milk-i ilâhîden bir

ihrâc ne de milk-i ilâhîden hârice bir muâmeledir. Mukadder olan hisse-i azâbını almak için milk-i ilâhî içinde hayr u rahmetten mahrûmiyet ve bir gāye-i şekāvettir. Kezâlik Allah'a teslîm-i nefs etmeyenler milk-i ilâhîden çıkacak değil, milk-i ilâhî içinde şekāvet etmiş ve melʿûna iştirak eylemiş bulunacaktır. Zira milk-i ilâhîden hâriç bir şey yoktur. {وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطًا} Ve Allah her şeyi muhîttir. Yalnız semâvât ve arzdakiler değil, onların [1480] mâverâsında gerek âlem-i zihinde ve gerek âlem-i hâriçte "şey" denilebilen hiçbir mevcut yoktur ki evvel ü âhirinden, zâhir u bâtınından Allah teâlâ'nın ilm ü kudreti ve hükm-i ulûhiyetiyle muhât olmasın. ❁ Binâenʿaleyh enfüs ü âfâkda, ulviyyât ve süfliyyâtta, maddiyyât ve maneviyyâtta, dünya ve âhirette ihâta-i ilâhiyeden hâriç bir şey tasavvur etmek bir tenakuz, bir hayâl-i bâtıldır. Vücûd ve ilm-i Hakk'ın karşısında ahz-ı mevkiʿ etmeye çalışan tenakuzlar, hayâller bile o kudret-i muhîtanın hâricinde değil, O'nun te'sîr-i hükmü altında cereyan eder. Bütün kâinat-ı mümkinede silsile-i kaza ve kader O'nun îcâdı, O'nun tekvîni, O'nun ibdâʿı, O'nun mahkûmudur. Milk O'nun, bütün hakk-ı tasarruf ve hüküm O'nundur. Bütün cereyân-ı vücûd O'nun ilm ü kudreti ve ahkâm-ı ulûhiyeti tahtındadır. Bütün silsile-i mevcûdât böyle bir mâlik ve hâkim-i muhîtin tecelliyât-ı saltanatıdır. Ve bunda ancak O'nun nizamı, O'nun kanunları, O'nun ahkâm ve tekâlîfi, O'nun rahmet ü gazabı, O'nun sevâb ü ikābı icrâ-yı hükm eder. Allah denince[1] başka türlü düşünmek cehl ü dalâlden başka bir şey değildir. Artık her âkil[2] kendisine tahsis edilen sâha-i irâdede O'nun tekâlîfine ve O'nun emr ü nehyine münkād olmalı, özünü yüzünü tertemiz O'na tutmalı ve O'nun mahabbet ve rızâsına nâil olmak ve bu devlet-i hilkatte bir mertebe-i hüsnâ ihrâz etmek için her yaptığını güzel yapmalı ve O'nu sevenlerin yoluna gitmelidir. Ve bunun için ahkâm-ı adl ü hakka pek iyi riayet etmeli, hükm-i adl bu dîn-i ahsenin ahsen-i ameli olduğunu bilmeli, mü'minin kâfirin hukūkunu gözetmeli; teşehhiyât ile, hevâ ve hevesle, arzular, ümniyeler ile değil, her şeyde kavânîn-i Hak ile âmil

1 M ve B: "deyince".
2 B: "akıl".

olmalı ve onunla hükmetmelidir. Müşriklere, kâfirlere, münafıklara karşı muharebelerden,[1] mücahedelerden maksad da bu hükm-i adlin teminidir. Sırr-ı baʿs budur ve kitap bunun için inzal buyurulmuştur. Ve bunun için her amelde, her hükümde şerʿ-i Hakk'ı aramalı ve onu [1481] gözetmelidir. Ve bu din, terbiye-i aile ve milliye ve insâniyenin esası olmalı ve yalnız kalblerde kalmayıp yüzlerde de okunmalıdır.

Bu tenvîrât üzerine yine sûrenin evveline ircâʿ-ı nazar ettirerek ve bazı ashâb-ı kirâmın miras vesâireye müteʿallik sual ve istiftâlarına cevap olarak buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

وَيَسْتَفْتُونَكَ فِى النِّسَٓاءِۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْتٖيكُمْ فٖيهِنَّۙ وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ فٖى يَتَامَى النِّسَٓاءِ الّٰتٖى لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ وَتَرْغَبُونَ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ وَالْمُسْتَضْعَفٖينَ مِنَ الْوِلْدَانِۙ وَاَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامٰى بِالْقِسْطِۜ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِهٖ عَلٖيمًا ﴿١٢٧﴾ وَاِنِ امْرَاَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزًا اَوْ اِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحًاۜ وَالصُّلْحُ خَيْرٌۜ وَاُحْضِرَتِ الْاَنْفُسُ الشُّحَّۜ وَاِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرًا ﴿١٢٨﴾ وَلَنْ تَسْتَطٖيعُٓوا اَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَٓاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ فَلَا تَمٖيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِۜ وَاِنْ تُصْلِحُوا وَتَتَّقُوا فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُورًا رَحٖيمًا ﴿١٢٩﴾ وَاِنْ يَتَفَرَّقَا يُغْنِ اللّٰهُ كُلًّا مِنْ سَعَتِهٖۜ وَكَانَ اللّٰهُ وَاسِعًا حَكٖيمًا ﴿١٣٠﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَاِيَّاكُمْ اَنِ اتَّقُوا اللّٰهَۜ وَاِنْ تَكْفُرُوا فَاِنَّ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَنِيًّا حَمٖيدًا ﴿١٣١﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكٖيلًا ﴿١٣٢﴾ اِنْ يَشَاْ يُذْهِبْكُمْ اَيُّهَا النَّاسُ وَيَاْتِ بِاٰخَرٖينَۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى ذٰلِكَ قَدٖيرًا ﴿١٣٣﴾ مَنْ كَانَ يُرٖيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا فَعِنْدَ اللّٰهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۜ وَكَانَ اللّٰهُ سَمٖيعًا بَصٖيرًا ﴿١٣٤﴾

1 B -"Müşriklere, kâfirlere, münafıklara karşı muharebelerden".

[1482] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de senden kadınlar hakkında fetvâ istiyorlar, de ki: Onlar hakkındaki fetvâyı size Allah veriyor. Yazılmış hakları olan mirası kendilerine vermediğiniz ve nikâhlamayı istemediğiniz[1] *öksüz kızlar hakkında ve mağdur çocuklar hakkında ve [1483] yetimlere insaf ile bakmanız hakkında kitapta yüzünüze karşı okunup duran âyetler var. Daha da hayra dair ne yaparsanız şüphe yok ki Allah ona da Alîm bulunuyor (127). Ve eğer bir kadın kocasının serkeşliğinden veya yüz çevirmesinden endişe ediyorsa bir sulh ile aralarını düzeltmelerinde kendilerine bir günah yoktur. Sulh hep hayırdır, nefislerse kıskançlığa hazırlanagelmiştir. Eğer arayı düzeltir ve geçimsizlikten sakınırsanız şüphe yok ki Allah her ne yaparsanız Habîr bulunuyor (128). Kadınlarınız arasında her vechile âdil davranmaya ne kadar hırs beslesenizv*[2] *yine muktedir olamazsınız, bari büsbütün meyledip de ötekini askıda kalmış gibi bırakmayın. Ve eğer arayı düzeltir ve haksızlıktan korunursanız şüphe yok ki Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (129). Yok eğer ayrılırlarsa Allah kudretiyle her birini diğerinden müstağnî kılar. Allah kudreti geniş bir Hakîm bulunuyor (130). Allah'ındır bütün göklerdeki, yerdeki. Celâlim hakkı için sizden evvel kitap verilenlere de tavsiye ettik size de ki Allah'tan korkun, ve eğer tanımamazlık ederseniz haberiniz olsun ki Allah'ındır bütün göklerdeki ve yerdeki, ve Allah bir Ganî, Hamîd bulunuyor (131). Allah'ındır bütün göklerdeki, yerdeki; dayanılacak (vekil) de Allah yeter (132). Dilerse sizleri giderir de ey insanlar, başkalarını getirir, Allah ona da kadîr bulunuyor (133). Kim dünya sevâbı istiyorsa bilsin ki dünya sevâbı da âhiret sevabı da Allah'ın yanındadır, ve Allah bir Semîʿ, Basîr bulunuyor (134).*[3]

---

1 B: "istediğiniz".

2 B: "beslerseniz".

3 H: "Yine senden kadınlar hakkında fetvâ istiyorlar, de ki: Onlar hakkındaki fetvâyı size Allah veriyor. Yazılmış hakları olan mirası kendilerine vermediğiniz ve nikahlamayı istemediğiniz öksüz kızlar hakkında ve mağdur çocuklar hakkında ve yetimlere insaf ile bakmanız hakkında kitapta yüzünüze karşı okunup duran âyetler var. Daha da hayra dair ne yaparsanız herhâlde Allah ona Alîm bulunuyor (127). Ve eğer bir kadın kocasının serkeşliğinden veya yüz çevirmesinden endişe ederse kendilerine bir sulh ile aralarını düzeltmelerinde günah yoktur. Sulh hep hayırdır, nefislerse kıskançlığa hazırlanagelmiştir. Eğer arayı düzeltir ve geçimsizlikten sakınırsanız şüphe yok ki Allah her ne yaparsanız Habîr bulunuyor

"**İstiftâ**"; fetvâ istemektir. "Meselede filana istiftâ ettim, şöyle iftâ etti" denilir ki fetvâ verdi demektir. "Daʿvâ" vezninde "fetvâ", "rü'yâ" vezninde "fütyâ" iftâ mânasına mevzûʿ isimlerdir. "İftâ" ise sual olunan bir müşkili hall ü izhâr etmektir ki kavî ve mükemmel, genç ve dinç olan فتى'dan me'huzdur. Ve gençleştirip kuvvetlendirmek demek[1] gibidir. Sanki bir kimsenin müşkilini halleden onu dinç bir genç gibi kuvvetlendirmiş olur. Binâenʿaleyh fetvâ bir hâdise-i müşkilede hükm-i hakkı izhar ile amel edecek kimsenin kalbine bir kuvvet vermektir. Müftî de [1484] bu kuvveti verebilmek için ehliyet[2] ve salâhiyetine ve ahlâk u metânetine bi-hakkın itimad olunur bir zât olmak lâzım gelir ki bu da مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ mazmûnu üzere sâhib-i İslâm ve ihsan olmak ve لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ medlûlü üzere istinbâta muktedir ulemâdan bulunmak ile mümkin olur. Fakat müşrikler, kâfirler gibi kuvvetini haktan değil bâtıldan almak ve yalnız kendi arzularına kuvvet vermek emelinde bulunanlar yapacakları işlerde ya hiç kimseden istiftâya tenezzül etmezler veya müftîlerini âcizlerden, müdâhinlerden ve mâcinlerden intihab ederler. Bunlar da ya hükm-i hakkı bilmezler veya bilseler bile müsteftînin arzu-yı nefsine hizmet için asılsız veya zayıf zayıf fetvâlar verirler, ve bi'n-netîce bundan salâh yerine fesad ve kuvvet yerine zaaf hâsıl olur. Bunun için burada asıl iftânın Allah'a râciʿ olduğu ve Peygamber'in bile iftâ-yı ilâhî ile iftâ etmesi lâzım geldiği ve asıl hüküm ve kuvvet Allah'ın bulunduğu وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطًا akibinde وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ beyânıyla beyan olunmuştur.

---

(128). Kadınlarınız arasında her vechile âdil davranmaya ne kadar hırs besleseniz muktedir olamazsınız, bari büsbütün meyledip de ötekini askıda kalmış gibi bırakmayın. Ve eğer arayı düzeltir ve haksızlıktan korunursanız şüphe yok ki Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (129). Yok eğer ayrılırlarsa Allah kudretiyle her birini diğerinden müstağnî kılar. Allah kudreti vâsiʿ bir Hakîm bulunuyor (130). Allah'ındır bütün göklerdeki, yerdeki. Celâlim hakkı için sizden evvel kitap verilenlere de size de şöyle tavsiye ettik: Allah'tan korkun, ve eğer tanımamazlık ederseniz haberiniz olsun ki Allah'ındır bütün göklerdeki ve yerdeki, Allah Ganî, Hamîd bulunuyor (131). Allah'ındır bütün göklerdeki ve yerdeki; vekil olarak da Allah yeter (132). O dilerse eyyühe'n-nâs sizi giderir de başkalarını getirir, Allah buna kadîr bulunuyor (133). Kim dünya sevâbı istiyorsa bilsin ki dünya sevâbı da Allah'ın yanında âhiret sevabı da, ve Allah Semîʿ, Basîr bulunuyor (134)".

1 B -"demek".

2 M ve B: "ehliyetine".

Yani yâ Muhammed! {وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ} Kadınlar hakkında senden istiftâ da ederler {قُلِ} sen onlara de ki {اللّٰهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ} onlar hakkında Allah size ber vech-i âtî iftâ eder {وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ} ve kitapta size tilâvet olunan âyetlerde suallerinizin bir kısmı bundan böyle hallolunacak ve bir kısmı şimdiye kadar tilâvet olunmakta bulunan âyât-ı kitab ile hallolunmuştur. ❁ Bu mânaya göre وَمَا يُتْلٰى, يُفْتِيكُمْ fiilinin fâiline maʿtuf veyahut وَمَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ takdîrinde haberi mahzuf mübtedâ olarak atf-ı cümledir. Fakat müfessirînin beyânına göre وَمَا mübteda, فِي الْكِتَابِ [1] levh-i mahfuz mânasına haber olmak üzere bir cümle-i muʿteriza veya kasem olmak [1485] câizdir. Ve bu surette mâna: "Allah size ber vech-i bâlâ ve ber vech-i âtî iftâ eder ve bu size tilâvet olunan şeyler kitapta, yani levh-i mahfuzdadır." ❁ Binâenʿaleyh bu beyan olunan ve olunacak olan hukūkta adl ü insaf mürâʿât ve muhafazası vâcib umûr-ı azîmedendir. Yahut bu kitapta tilâvet olunan âyâta kasem ederim ki Allah size bunlar hakkında ber vech-i bâlâ ve ber vech-i âtî iftâ eder. Bâlâdaki iftâ bilhassa şunlar hakkındadır: {فِي يَتَامَى النِّسَاءِ} Kadın yetimleri, yahut yetîme kızlar ve kadınlar hakkında {الّٰتِي لَا تُؤْتُونَهُنَّ مَا كُتِبَ لَهُنَّ} ki siz onlara yazılmış, farz olan miras, mehir vesâire gibi hukuklarını vermezsiniz {وَتَرْغَبُونَ أَنْ تَنْكِحُوهُنَّ} bir de onları kendinize nikâh etmeye rağbet edersiniz veya kimseye nikâh etmek istemezsiniz ve her iki surette sefâlete düşürürsünüz. ❁ Bunun sebeb-i nüzûlü yukarıda وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُقْسِطُوا فِي الْيَتَامٰى فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ [en-Nisâ 4/3] âyetinde Hazret-i Âişe'den rivâyeten nakledilmiş idi. Bâlâdaki iftâ[2] bir de {وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الْوِلْدَانِ} bâliğ olmayan sağīr çocuklar hakkındadır ki bunlara miras vermiyorlardı يُوصِيكُمُ اللّٰهُ فِي أَوْلَادِكُمْ [en-Nisâ 4/11] buyuruldu. Bir de {وَأَنْ تَقُومُوا لِلْيَتَامٰى بِالْقِسْطِ} ale'l-umûm yetimler hakkında adalet ile kāim olmanız, işlerine adalet ile bakmanız hakkındadır. ❁ Ki وَآتُوا الْيَتَامٰى أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَتَبَدَّلُوا الْخَبِيثَ... إلخ gibi âyâttır. {وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ} Gerek bunlar ve gerek sâire hakkında her ne hayır yaparsanız {فَإِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِهِ عَلِيمًا} Allah her hâlde onu bilir ve mükâfâtını verir.

---

1 B: "فِي الْكِتَابِ mübteda, وَمَا".
2 H, M ve B: "iftânın".

Gelelim bundan böyle beyan olunacak olanlara:

{وَاِنِ امْرَاَةٌ خَافَتْ مِنْ بَعْلِهَا نُشُوزاً} Ve eğer bir karı efendisinin nüşûzundan, [1486] yani kocasının kendisini hoşlanmayıp surat ve geçimsizlik ederek yanına yaklaşmamasından ve hakkını menʿ etmesinden {اَوْ اِعْرَاضاً} yahut iʿrâzından, yani herhangi bir sebeple musâhabet ve muânesetini azaltıp yüz çevirmesinden korkarsa (اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ [en-Nisâ 4/34] *ayetine bak*) o zaman {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَٓا اَنْ يُصْلِحَا بَيْنَهُمَا صُلْحاً} beynlerini bir sulh ile ıslah eylemelerinde veya -يَصَّالَحَا kıraatine göre- musâlaha olmalarında; meselâ ezvâc-ı Resûlullah'tan Sevde binti Zemʿa'nın[1] talâktan endişe ederek nevbetini Hazret-i Âişe'ye terk etmesi gibi kadının erkeği cezb etmek için hakkı olan mehrinde[2] veya kasm ve nevbetinde tenzîlât ve fedâkârlık yaparak veya bir şey bağışlayarak aralarını düzeltmeye çalışmasında ve erkeğin bunu kabul etmesinde bir günah yoktur. Yani böyle bir şey rüşvet gibi bir günah olmaz. {وَالصُّلْحُ خَيْرٌ} Sulh her hâlde müfârakattan ve geçimsizlikten hayırlıdır. {وَاُحْضِرَتِ الْاَنْفُسُ الشُّحَّ} Nefisler ise şuhh u imsâke ihzar olunmuştur, tabʿan buhl u hırsa mâil ve hazırdırlar. Kadın nevbetine harîs olur, hakkını vermek istemez, erkek de onun çirkinliğine veya herhangi bir eksikliğine karşı kendini çeker, hüsn-i muʿâşerette hasis[3] davranır. Binâenʿaleyh buna karşı diğer taraftan cüz'î bir semâhat ibraz ediliverirse mûcib-i memnûniyet olur ve arayı düzeltir. Fakat {وَاِنْ تُحْسِنُوا} ey erkekler, siz ihsan eder, hüsn-i muʿâşerette bulunur {وَتَتَّقُوا} nüşûz u iʿrâzdan sakınırsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيراً} Allah teâlâ her hâlde sizin yaptıklarınıza âgâh olur ve ecrini zâyiʿ etmez. {وَلَنْ تَسْتَطِيعُٓوا اَنْ تَعْدِلُوا بَيْنَ النِّسَٓاءِ وَلَوْ حَرَصْتُمْ} Bir de [1487] kadınların arasını denk tutmaya, yani mahabbette dahi müsâvat üzere adalet yapmaya hırs da etseniz her hâlde muktedir olamazsınız. Hepsini ʿale's-seviyye bir derecede sevemezsiniz, buna gücünüz yetmez. ۞ Yetmeyince de لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا [el-Bakara 2/286] medlûlünce Allah bunu teklif de etmez. Binâenʿaleyh {فَلَا تَمِيلُوا كُلَّ الْمَيْلِ فَتَذَرُوهَا كَالْمُعَلَّقَةِ} bütün meylinizi diğerine verip de zevcelerinizin bazısını

1 H: "Zemû'nun".
2 H: "mehrinden".
3 H: "mümsik".

muʿallaka, yani muʿallakta kalmış ne kocalı ne kocasız bir kadın gibi mühmel bırakmayınız ۞ ki işte فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً [en-Nisâ 4/3] emri mûcebince korkulması lâzım gelen cevr adaletsizlik budur. Yani kadınlar hakkında iki nevi adalet vardır. Birisi infak ve kasm denilen nevbet-i beytûtet gibi hukūkta adalet ve müsâvattır ki bu vüsʿ ü iktidar dâhilindedir ve umûr-ı ihtiyâriyedendir. Ve teklif olunan adalet budur. Diğeri ise mahabette adalet ve müsâvattır ki, bu vüsʿ ü iktidâr-ı beşerîden hâriçtir. Çünkü mahabbet umûr-ı ıztırâriyedendir. فَلَا تَمِيلُوا... إلخ Karînesiyle burada adaletten murad da budur. Ve bundan menʿ teklîf-i mâ lâ yutakdır. Binâenʿaleyh teklif olunan adalet, mümkin olan hukūkta adalettir ve korkulması lâzım gelen adaletsizlik diğerini muʿâmele-i zevciyeden bi'l-külliye mahrum edip büsbütün muʿallak ve mühmel gibi bırakmak suretiyle cevrdir. Yani taʿâmı, kisve ve süknâsıyla nafakasını vermek ve nevbet-i beytûtette müsâvî tutup musâhabet ve muâneset eylemek kâfi değildir. Kadının ara sıra hazz-ı nefsânîsini de vermek, tahsīn (تحصين) etmek lâzımdır. Ancak bu noktada müsâvat teklîfi mâ lâ yutak olduğundan mevzûʿ-i bahis değildir. Hatta böyle bir teklif erkeğe cevrdir. Adalet denince her hâlde müsâvat düşünmemelidir. Elyakı lâyıka tercih etmek de bir hak, bir adalettir.

Görülüyor ki burada umûr-ı ihtiyâriye ile umûr-ı ıztırâriyenin[1] hükmü tefrik edilerek فَاِنْ خِفْتُمْ اَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاحِدَةً emrinin bir îzâhı vardır. Ve işte mahabbetin böyle umûr-ı [1488] ıztırâriyeden olması kaziyyesidir ki zinadan tevakkī için müteʿaddid zevcâta mesağ veren esbâb-ı zarûriyeden birisi olmuştur. Buna karşı "sevsin ve her fenalığı yapsın da nikâh etmesin" demek büyük bir zulümkârlık olacağı âşikârdır. Bunun için burada vahdet-i zevceye teşvik eden nassın îzâhıyla beraber taʿaddüd-i zevcenin şerâit ve ilcâât-ı zarûriyesinden en mühimi de anlatılmıştır. Hadîs-i şerifde de vârid olmuştur ki "مَنْ كَانَتْ لَهُ امْرَأَتَانِ يَمِيلُ مَعَ احدهما جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَحَدُ شِقَّيْهِ مَائِلٌ: İki karısı olup da birine büsbütün meyl eden kimse yevm-i kıyamette bir şıkkı mâil olarak gelir."[2]

---

1 M: "ıztırâbiyenin".

2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 471; İbn Mâce, Nikâh, 47; Ebû Dâvûd, Nikâh, 38:

قَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَنْ كَانَتْ لَهُ امْرَأَتَانِ يَمِيلُ مَعَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى، جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَأَحَدُ شِقَّيْهِ سَاقِطٌ.

{وَاِنْ تُصْلِحُوا} Ve eğer hasbe'z-zarûre böyle bir hâl olunca beynlerini ıslah eder, bozulan cihetlerini düzeltir {وَتَتَّقُوا} baʿdemâ meyilden sakınırsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُوراً رَح۪يماً} Allah Gafûr ve Rahîm olduğundan geçmişe mağfiret eder. Ve sizi rahmetiyle bekâm eyler.

{وَاِنْ يَتَفَرَّقَا} Ve eğer sulh u ıslah ve hakem ü tevassut vesâire herhangi bir suretle karı koca beyni tevfik olunamaz da, her ikisi arzularıyla birbirlerinden ayrılırlarsa {يُغْنِ اللّٰهُ كُلًّا مِنْ سَعَتِه۪} Allah teâlâ kendi vüsʿati, gınâ ve kudretiyle her birini diğerinden müstağnî kılar, onu ona muhtaç etmez, onu da ona. Çünkü {وَكَانَ اللّٰهُ وَاسِعاً حَك۪يماً} Allah Vâsiʿ ve Hakîm'dir. Çünkü {وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ}dır. ❁ Demek olur ki tefrika iki tarafın rızâsıyla olmaz, birinin diğerinde gözü bulunursa bu iğnâ mevʿud değildir. Kadın ayrılmak istemez, geçinmek arzu ederse erkeğin onu tatlik etmesi günahtır. Kezâlik erkek bırakmak istemez, geçinmek arzu ederse hulʿa cebr etmek veya kuvve-i cebriye ile tefrik eylemek de günahtır. O zaman bir taraf zâlim mevkiʿinde kalır ki bundan son derece sakınmak lâzımdır.

[1489] {وَلَقَدْ وَصَّيْنَا الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَاِيَّاكُمْ} Ey Müslümanlar! Kasem olsun ki hem sizden evvel kendilerine kitap verilmiş olanlara ve hem size {اَنِ اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'a ittikā ediniz, azâbından korkunuz diye {وَاِنْ تَكْفُرُوا فَاِنَّ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ} ve şayet küfr ü küfran edecek olursanız biliniz ki semâvât ve arzda her ne varsa hepsi Allah'ındır. {وَكَانَ اللّٰهُ غَنِيًّا} Ve Allah her şeyden ganî ve sizin ibadetinizden müstağnîdir. {حَم۪يداً} O kendi zâtında Hamîd'dir. Siz gerek hamd ediniz, gerek etmeyiniz O haddizâtında mahmud ve müstehakk-ı hamddir. Ne mahlûkātın küfr ü masiyetleriyle mutazarrır, ne de şükr ü tâatleriyle müntefiʿ olur. Ve Hamîd olduğundan dolayı mahz-ı rahmetiyle menâfiʿinizi temin ve sizi zarardan vikāye için ittikā ve küfr ü küfrandan ihtiraz emreder diye tavsiye ettik.

Fi'l-vâkiʿ {وَلِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ} semâvâtta her ne var ve arzda her ne varsa bütün bunlar halkan ve mülken, evvelen ve âhiren Allah'ındır. Bütün bunlarda bi-hükmi'l-ulûhiye îcad ve iʿdam, ihyâ ve

imâte, taltîf ü tekdîr, sevâb ü ikāb vesâire ile keyfemâyeşâ tasarruf eden ancak O'dur. Ve bu tasarruf ancak O'nun hakkıdır. Allah bunların bizzat sâhibi olduğu gibi {وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكٖيلًا} hepsinin umûrunu ve umûrun hepsini tedbir ve idare etmekte ve her birini kendi hesabına görüp gözetmekte vekil olarak dahi Allah kâfîdir. Binâenʿaleyh herkes O'na tevekkül ve itimad etmeli ve kendi umûrunda muvaffak olmak için O'na müracaat edip teslim olmalıdır. Zira {اِنْ يَشَاْ يُذْهِبْكُمْ اَيُّهَا النَّاسُ} eyyühe'n-nâs! Bilmiş olunuz ki Allah [1490] dilerse sizi ortadan kaldırır, defʿ eder {وَيَاْتِ بِاٰخَرٖينَ} ve yerinize diğerlerini getirir. {وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى ذٰلِكَ قَدٖيرًا} Allah buna da kādirdir, hem pek kādirdir. وَاِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا اَمْثَالَكُمْ [Muhammed 47/38][1] Rivayet olunuyor ki bu âyet nâzil olduğu zaman Resûlullah yed-i saâdetini Selmân-ı Fârisî'nin arkasına vurmuş, "onlar bunun kavmi" buyurmuştur.[2]

{مَنْ كَانَ يُرٖيدُ ثَوَابَ الدُّنْيَا} Her kim dünya sevâbı isterse bilmeli ki {فَعِنْدَ اللّٰهِ ثَوَابُ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} dünyanın da âhiretin de sevâbı ancak Allah'ın indindedir. Dünya sevâbını da verecek olan başkası değil yine Allah'tır. Bunun için de Allah'a ve Allah'ın kanunlarına müracaat etmek lâzımdır. Fakat bunun karşısında bir de âhiret sevâbı vardır. Şu hâlde Allah'a müracaat edip de yalnız dünya sevâbına göz dikmek ne kadar himmetsizlik ve[3] ne kadar budalalıktır. Âkil olan hiç olmazsa رَبَّنَا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً [el-Bakara 2/201][4] diye ikisini de istemeli veya eşref ü aʿlâsına nasb-ı nazar edip dünyayı kāle almayarak âhireti istemelidir. Çünkü مَنْ كَانَ يُرٖيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فٖي حَرْثِهٖ [eş-Şûrâ 42/20][5] medlûlünce âhireti isteyen fazla olarak dünyadan da nasîbedâr olur. Nitekim Allah için mücahede eden dünya ganimetinden mahrum kalmaz, onunla beraber âhiret sevâbına da erer. Lâkin ganimet için harbe gidenler gibi sırf dünya peşinde koşanlar bunu bulurlarsa diğerlerinden mahrum kalırlar. Çünkü {وَكَانَ اللّٰهُ سَمٖيعًا بَصٖيرًا}

1 "…ve eğer tersine giderseniz başka bir kavmi tutar yerinize getirir, sonra onlar sizin gibi olmazlar."

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 299:

وقد روي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنها لما نزلت، ضرب بيده على ظهر سَلْمان فقال: «هم قوم هذا»، يعني عجم الفرس.

3 M ve B -"ve".

4 "…Rabbenâ bize dünyada bir güzellik ver âhirette de bir güzellik…"

5 "Her kim âhiret ekimi isterse ona ekinini artırırız…"

Allah Semî‘ ve Basîr'dir; söylenenleri işitir, yapılanları görür, herkesin garaz u maksadını bilir ve ona göre muâmele eder. Bunun için şu emr ü vesâyâ-yı ilâhiyeyi iyi dinleyiniz:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُونُوا قَوَّامٖينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ اَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَبٖينَۚ اِنْ يَكُنْ غَنِيًّا اَوْ فَقٖيرًا فَاللّٰهُ اَوْلٰى بِهِمَا فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوٰٓى اَنْ تَعْدِلُواۚ وَاِنْ تَلْوُٓا اَوْ تُعْرِضُوا فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرًا ﴿١٣٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَالْكِتَابِ الَّذٖى نَزَّلَ عَلٰى رَسُولِهٖ وَالْكِتَابِ الَّذٖٓى اَنْزَلَ مِنْ قَبْلُۜ وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا بَعٖيدًا ﴿١٣٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللّٰهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبٖيلًاۜ ﴿١٣٧﴾ بَشِّرِ الْمُنَافِقٖينَ بِاَنَّ لَهُمْ عَذَابًا اَلٖيمًاۙ ﴿١٣٨﴾ اَلَّذٖينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرٖينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنٖينَۜ اَيَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ فَاِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَمٖيعًاۜ ﴿١٣٩﴾ وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِى الْكِتَابِ اَنْ اِذَا سَمِعْتُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَاُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا فٖى حَدٖيثٍ غَيْرِهٖٓۘ اِنَّكُمْ اِذًا مِثْلُهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ جَامِعُ الْمُنَافِقٖينَ وَالْكَافِرٖينَ فٖى جَهَنَّمَ جَمٖيعًاۙ ﴿١٤٠﴾ اَلَّذٖينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْۚ فَاِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللّٰهِ قَالُٓوا اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْۘ وَاِنْ كَانَ لِلْكَافِرٖينَ نَصٖيبٌۙ قَالُٓوا اَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعْكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَۜ فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِرٖينَ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ سَبٖيلًاۚ ﴿١٤١﴾ اِنَّ الْمُنَافِقٖينَ يُخَادِعُونَ اللّٰهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْۚ وَاِذَا قَامُٓوا اِلَى الصَّلٰوةِ قَامُوا كُسَالٰىۙ يُرَٓاؤُ۫نَ النَّاسَ وَلَا يَذْكُرُونَ اللّٰهَ اِلَّا قَلٖيلًاۘ ﴿١٤٢﴾ مُذَبْذَبٖينَ بَيْنَ ذٰلِكَۗ لَٓا اِلٰى هٰٓؤُ۬لَٓاءِ وَلَٓا اِلٰى هٰٓؤُ۬لَٓاءِۜ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَبٖيلًا ﴿١٤٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرٖينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنٖينَۜ اَتُرٖيدُونَ اَنْ تَجْعَلُوا لِلّٰهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبٖينًا ﴿١٤٤﴾ اِنَّ الْمُنَافِقٖينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِۚ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصٖيرًاۙ ﴿١٤٥﴾ اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا وَاَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا

بِاللّٰهِ وَاَخْلَصُوا دٖينَهُمْ لِلّٰهِ فَاُو۬لٰٓئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنٖينَۜ وَسَوْفَ يُؤْتِ اللّٰهُ الْمُؤْمِنٖينَ اَجْراً عَظٖيماً
﴿١٤٦﴾ مَا يَفْعَلُ اللّٰهُ بِعَذَابِكُمْ اِنْ شَكَرْتُمْ وَاٰمَنْتُمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ شَاكِراً عَلٖيماً ﴿١٤٧﴾

[1493] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Hakkāniyetle durup adaleti yerine getirmeye uğraşır[1] hâkimler, Allah için şâhidler olunuz, gerekse nefislerinizin veya ebeveyninizin veya en yakınlarınızın aleyhine olsun, gerek zengin ve gerek fakir bulunsun. Çünkü Allah ikisinden de akdemdir, onun için haktan udûl edip de nefsin arzusuna tâbi‘ olmayın ve eğer dilinizi eğer veya çekinirseniz[2] şüphe yok ki Allah her ne yaparsanız Habîr bulunur (135). Ey o bütün iman edenler! Allah'a da Resûlüne de, Resûlüne tenzil buyurduğu kitaba da, daha evvel inzal buyurduğu kitaba da iman getirin. Her kim Allah'a ve meleklerine ve kitaplarına ve resullerine ve âhiret gününe kâfirlik ederse uzak, pek uzak bir dalâl ile sapmış, sapmış gitmiştir (136). Şunlar ki iman ettiler, sonra tuttular küfre gittiler, sonra yine iman ettiler, sonra yine küfre gittiler, sonra da küfürde ileri gittiler. Allah onları mağfiret edecek de değil, doğru bir yola çıkaracak da değildir (137). Müjdele münafıklara ki onlara elîm bir azab var (138). Onlar ki mü'minleri bırakarak kâfirlerin velâyetine tutunuyorlar, izzeti onların yanında mı arıyorlar? [1494] Fakat izzet tamamıyla Allah'ındır (139). O size kitâbında şunu da indirmiştir: Allah'ın âyetlerini işittiniz mi hakları inkâr ediliyor ve onlarla eğleniliyor, artık o heriflerin yanlarında oturmayın tâ ki başka bir lakırdıya dalsınlar, çünkü o zaman siz de onlar gibisinizdir. Şüphesiz ki Allah o münafıklarla kâfirleri cehennemde toplayacak topunu bir (140). Onlar ki sizi gözetiyorlar; eğer Allah'tan size bir fetih olursa "beraber değil miydik?" diyecekler ve eğer kâfirlere bir nasip düşerse "biz sizden üstün gelmedik mi? Sizi mü'minlerden kurtarmadık mı?" diyecekler. Artık kıyamet günü Allah beyninizde hükmünü verir, ve elbette kâfirler için

---

1 B: "uğraşırlar".
2 B: "çekerseniz".

mü'minler aleyhine bir yol verecek değil (141). Her hâlde münafıklar Allah'a hudʿa yapmaya çalışırlar, Allah da hudʿalarını başlarına geçirir, namaza kalktıkları vakit de üşene üşene kalkarlar, halka gösteriş yaparlar, yoksa Allah'ı pek az hatıra getirirler (142). Arada müzebzeb bir hâldedirler: Ne onlara, ne onlara. Her kimi de Allah şaşırtırsa artık ona sen yol bulamazsın (143). Ey o bütün iman edenler! Mü'minleri bırakıp da kâfirleri başlarınıza geçirmeyin, ister misiniz ki Allah için aleyhinizde açık bir saltanat husûle getiresiniz (144). Her hâlde münafıklar cehennemin en alt tabakasındadırlar, ihtimâli yok onlara bir kurtaracak da bulamazsın (145). Ancak tevbe edip hâllerini düzelten ve Allah'a sarılıp dinlerini Allah için hâlis kılan kimseler müstesnâ, çünkü bunlar mü'minlerle beraberdir, mü'minlere ise Allah azîm bir ecir verecektir (146). Siz şükreder, iman ederseniz Allah size azâbı nidecek? Hâlbuki Allah şükrü bilir bir Alîm bulunuyor (147).[1]

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Hakkâniyetle durup adaleti yerine getirmeye uğraşır hâkimler, Allah için şâhidler olunuz, velevse kendinizin veya ebeveyninizin veya en yakın akrabanızın aleyhine olsun, gerek zengin ve gerek fakir bulunsun. Çünkü Allah ikisinden de akdemdir, onun için haktan udûl edip de nefsin arzusuna tâbiʿ olmayın ve eğer dilinizi büker veya çekinirseniz şüphe yok ki Allah ne yapıyorsanız Habîr bulunuyor (135). Ey o bütün iman edenler! İman getirin Allah'a ve Resûlüne ve Resûlüne tenzil buyurduğu kitaba ve daha evvel inzal buyurduğu kitaba. Ve her kim Allah'a ve melâikesine ve kitaplarına ve resullerine ve âhiret gününe kâfirlik ederse uzak, pek uzak bir dalâle düşmüş gitmiştir (136). Şunlar ki iman ettiler, sonra küfr ettiler, sonra iman ettiler, sonra küfr ettiler, sonra da küfürlerini artırdılar. Elbette Allah onları artık mağfiret de etmez, doğru yola da çıkarmaz (137). Müjde et o münafıklara, elîm bir azab var onlara (138). Onlar ki mü'minleri bırakarak kâfirleri velî ittihaz ediyorlar, izzeti onların nezdinde mi arıyorlar? Fakat izzet tamamıyla Allah'ındır (139). O size kitâbında şunu indirmişti de: İşittiniz mi Allah'ın âyetlerini hakları inkâr ediliyor veya eğlence yerine konuluyor, artık o heriflerin yanlarında oturmayın tâ ki başka lakırdıya dalsınlar, çünkü o zaman siz de onlar gibisinizdir. Şüphesiz ki Allah münafıklarla kâfirleri cemîʿan cehennemde cem edecek (140). Onlar ki sizi gözetirler; eğer Allah'tan size bir fetih müyesser olursa 'beraber değil miydik verin payımızı' derler ve eğer kâfirlere bir nasip düşerse 'ya biz sizden üstün gelmedik mi? Tepenize binmişlerken türlü desise ile sizi mü'minlerin elinden kurtarmadık mı? Getirin bakalım hissemizi' derler. Artık kıyamet günü Allah beyninizde hükmünü verir, ve elbette Allah kâfirler için mü'minler aleyhine bir yol verecek değil (141). Doğrusu münafıklar Allah'a hudʿa yapmaya çalışırlar, Allah da hudʿalarını başlarına geçirir, namaza kalktıkları vakit de üşene üşene kalkarlar, halka gösteriş yaparlar, yoksa Allah'ı pek az hatıra getirirler (142). Arada müzebzebdirler: Ne ötekilere, ne berikilere. Her kimi de Allah şaşırtırsa artık ona bir yol bulamazsın (143). Ey o bütün iman ederler!* Mü'minleri bırakıp da kâfirleri başlarınıza geçirmeyin, ister misiniz Allah için aleyhinizde açık bir saltanat husûle getiresiniz (144). Şüphesiz ki münafıklar cehennemin en alt tabakasındadırlar, ihtimâli yok onlara bir kurtaracak bulamazsın (145). Ancak tevbe edip hâllerini düzelten ve Allah'a sarılıp dinlerini Allah için hâlis kılan kimseler müstesnâ, çünkü bunlar mü'minlerle beraberdir, mü'minlere ise Allah yarın azîm bir ecir verecektir (146)"**.

* Kelime nüshada "ederler" şeklinde yazılmıştır.

** 147. âyetin meali yoktur.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey iman edenler, yalnız kadınlar üzerinde kavvâm olmakla kalmayınız, her hususta {كُونُوا قَوَّام۪ينَ بِالْقِسْطِ} kavvâmîn bi'l-kıst olunuz. Adaletle kāim ve müstakīm hâkimler olup adl ü hakkāniyeti ikāme ediniz {شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ} Allah için numûne-i imtisal olacak [1495] şâhidler olunuz, hakka dosdoğru şehadet ediniz. {وَلَوْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ اَوِ الْوَالِدَيْنِ وَالْاَقْرَب۪ينَ} Velev[1] kendinizin veya ebeveyn ve akrabanızın aleyhinde dahi olsa böyle olunuz. ❁ Ki bunda iki mâna vardır. Birisi; başkasının sizde bir hakkı varsa kendiniz ikrar ve itiraf ediniz ve ananız, babanız ve akrabanız aleyhine de olsa hükümden şehadetten kaçınmayınız demektir. Birisi de şahs-ı sâlis aleyhine şehadet kendinizin ve taʿallukātınızın bir zararını da intac edecek olsa yine dosdoğru şehadet ediniz demektir. {اِنْ يَكُنْ غَنِيًّا اَوْ فَق۪يرًا} Aleyhine veya lehine şehadet ettiğiniz kimseler[2] zengin olsa da böyle yapınız, fakir olsa da. Ne zengine müdahene etmek ne de fakiri gözetmek için şehadetten imtinâʿ etmeyiniz, istikāmetten ayrılmayınız. Çünkü {فَاللّٰهُ اَوْلٰى بِهِمَا} ganîye de fakire de Allah daha evlâdır. O onları daha iyi gözetir. Binâenʿaleyh {فَلَا تَتَّبِعُوا الْهَوٰٓى اَنْ تَعْدِلُوا} haktan udûl ile hevâya uymayınız, keyf ü arzuya tâbiʿ olmayınız, yahut adalet ediyoruz zuʿmuyla[3] hevâya uyup fakiri ganîye, akrabayı yabancıya tercih ederek hakkı ketm veya tahrif etmeyiniz {وَاِنْ تَلْوُٓا} ve şayet ikāme-i hakta veya şehadette dillerinizi eğer bükerseniz {اَوْ تُعْرِضُوا} veya büsbütün iʿrâz ederseniz {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرًا} Allah her hâlde hepinizin yaptıklarınıza habîrdir. Hiçbiriniz yakanızı kurtaramazsınız. ❁ وَاِنْ تَلْوُٓا Hamza ve İbn Âmir kıraatlerinde lâm'ın zammı[4] ve vâv'ın sükûnuyla تَلُوا okunur ki evvelkisi لَوَى يَلْوِي لَيًّا'den, bu da وَلَى يَلِي وَلْيًا وَوَلَايَةً'dendir. Bu surette mâna: "Ve eğer şehadete me'mur olur da bihakkın edâ eylemez veya edâdan iʿrâz ve imtinâʿ ederseniz her iki hâlde Allah yaptıklarınıza habîrdir. [1496] Birinde ecrini birinde de cezâsını verir" demek olur. İşte Müslümanlar böyle hevâya uymaz, âdil ve müstakīm قَوَّام۪ينَ بِالْقِسْطِ hakgû, hakperest شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ olmalıdır. O hâlde:

---

1 H: "Velevse".
2 H: "kimse".
3 B -"yahut adalet ediyoruz zuʿmuyla".
4 M ve B: "zammile".

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَالْكِتَابِ الَّذ۪ى نَزَّلَ} Ey imana gelenler {عَلٰى رَسُولِه۪ وَالْكِتَابِ الَّذ۪ٓى اَنْزَلَ مِنْ قَبْلُ} Allah ve Resûlüne, yani Muhammed aleyhisselâm'a ve Allah'ın bu resûlüne tenzil buyurduğu, vakit vakit, kısım kısım indirmekte olduğu bu kitaba, yani Kur'ân'a ve bundan evvel inzal buyurduğu cins-i kitaba iman ediniz. Zâhiren lisânınızla iman ettiğiniz gibi hakikaten kalbinizle de iman ediniz.[1] Bunların bazısına iman ettiğiniz gibi hepsine de iman ediniz. -İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir kıraatlerinde mechul sîgasıyla نُزِّلَ ve اُنْزِلَ okunur.- Bunlara cidden iman ediniz. Zira {وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِه۪ وَكُتُبِه۪ وَرُسُلِه۪ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} her kim Allah'a ve melâikesine ve kitaplarına ve peygamberlerine ve âhiret gününe küfr eder, bunlardan birini inkâr eylerse {فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَع۪يداً} dalâl-i ba'îd ile dalâlete düşmüş, haktan uzaklaşmış, artık yolunu bulamayacak derecede şaşırmış, maksadı kaybetmiş olur. ❁ Bununla küfrün bi-'aynihî وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَع۪يداً [en-Nisâ 4/116] hükmüne mülhak bulunduğu, yani her küfrün şirk demek olduğu vâzıhan gösterilmiştir.

Rivayet olunduğuna göre ahbâr-ı yehûddan bir cemaat Resûlullah'a gelmişler, "yâ Resûlallah biz sana ve kitâbına ve Mûsâ'ya ve Tevrat'a ve Üzeyr'e iman ediyoruz ve bunlardan mâ'adâ kitapları ve peygamberleri tanımıyoruz" demişlerdi. Resûlullah da "hayır, Allah'a ve bütün Peygamberlerine ve Muhammed'e ve kitâbı Kur'ân'a ve ondan evvelki her kitaba iman ediniz" buyurdu, "yapmayız" dediler, bu âyet nâzil oldu ve hepsi iman ettiler.[2] Şâyân-ı dikkattir ki iman fıkrasında Allah'a, Resûlüne, Resûlüne tenzil kılınan kitaba, ondan evvel inzal kılınmış [1497] olan kitaba diye dört şeye iman tasrih olunmuştur. Bu da iman billah, iman bi'r-resûl, iman bi'l-kütüb diye üç mertebede hulâsa

---

1 M ve B -"Zâhiren lisânınızla iman ettiğiniz gibi hakikaten kalbinizle de iman ediniz".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* III, 401:

قال الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس: نزلت هذه الآية في عبد الله بن سلام وأسد وأسيد ابني كعب وثعلبة بن قيس بن كعب وسلام ابن اخت عبد الله بن سلام، وسلامة بن أخيه ويامين ابن يامين، فهؤلاء مؤمنو أهل الكتاب. أتوا رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وقالوا: يا رسول الله إنا نؤمن بك وبكتابك، وبموسى والتوراة، وعزيز ونكفر بما سواه من الكتب والرسل، فقال لهم النبي صلّى الله عليه وسلّم: بل آمنوا بالله ورسوله محمد وبكتابه القرآن وبكل كتاب كان قبله، فقالوا: لا نفعل، فأنزل الله تعالى يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا بِاللهِ...

olunabilir. Hâlbuki küfr fıkrasında küfr billah, küfr bi-melâiketihî, küfr bi-kütübihî, küfr bi-rusulihî, küfr bi'l-yevmi'l-âhir diye melâike ve yevm-i âhiret de zammolunarak beş şey tasrih olunmuş, hem de Resûle diğer resuller de ilâve olunarak cemîʿ sîgasıyla رُسُلِهٖ buyurulmuştur. Bununla Allah ve Peygamber'e ve ale'l-umûm kitaplara iman her hâlde bütün peygamberlere ve melâikeye ve yevm-i âhirete imanı mutazammın bulunduğu gösterilmiş ve bir insanın Allah'a ve Peygamber'e ve kitaplara iman iddia edip de peygamberlerden birini veya melâikeyi veya âhireti inkâra kalkışması ve bu babda vârid olan âyâtı tevile çalışması ihtimâli bulunduğundan bunları münkir olanların kâfir billah oldukları bilhassa tansis olunmuştur.

Bütün bunlar müşrikler gibi dalâl-i baʿîd ile sapmış olanlardır. Şu da muhakkak ki {اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ ازْدَادُوا كُفْرًا} evvelâ iman etmiş, sonra küfr etmiş, sonra iman etmiş, sonra yine küfr etmiş ve tamamen küfre dalmış olanlar, böyle imandan küfre, küfürden imana dönerek nihâyet küfürde karar kılmış ve bu suretle küfrü tezyid etmiş olanlar yok mu? {لَمْ يَكُنِ اللّٰهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبٖيلًا} Hiçbir vechile Allah'ın bunları mağfiret etmesine ve doğru yola sevk eylemesine ihtimal yoktur. Yani iman ederlerse kabul etmez değil, fakat ekseriyetle bunlar matbûʿu'l-kulûb olduklarından hâlet-i nezʿe gelmedikçe iman etmezler ve belki o zaman bile etmezler. Ve iman etmeyince de لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ [en-Nisâ 4/116] medlûlünce asla mağfiret yüzü görmezler. Tevbenin makbul olabileceği bir zamanda tevbe edip ihlâs ile iman etseler, gelecek olan اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا... وَاَخْلَصُوا istisnâsı mûcebince [1498] kabul edilir ve mağfur olabilirlerdi amma etmezler ki... Bunun için {بَشِّرِ الْمُنَافِقٖينَ بِاَنَّ لَهُمْ عَذَابًا اَلٖيمًا} münafıklara müjde et ki onlara elîm bir azab muhakkaktır. ❁ Bu fıkra bu âyetin doğrudan doğru veya dolayısıyla münafıklara taʿallukunu ifade eder. Fi'l-vâkiʿ münafıklar zâhiren iman ederler sonra gizli gizli küfürler yaparlar, sonra mü'minleri görünce yine "amennâ" derler, sonra şeytanlarını bulunca "biz sizinleyiz" derler. Nifak u fesadda ısrar ederler. Maʿamâfîh âyetin zâhiri açıktan açığa imandan küfre, küfürden imana mükerreren tehavvül

gösteren ve nihâyet küfürde karar kılan ferdler ve cemaatler hakkındadır ki münafıklar da bunlara mülhaktır. Ve rivayet olunduğuna göre bunun asıl sebeb-i nüzûlü Yahudîlerdir. Zira Yahudîler evvelâ Hazret-i Mûsâ'ya iman ettiler, sonra ıcle taptıkları zaman küfrettiler, sonra Hazret-i Mûsâ avdet edince yine iman ettiler, sonra Hazret-i Îsâ'ya küfr ettiler, sonra da Hazret-i Muhammed aleyhisselâm'a küfür ile küfürlerini artırdılar[1] ki âyet bunların bu hâllerini tasvir ve böyle olanları da bunlara ilhak eylemiş, münafıklar da bunlara benzediği ve bunlara dost oldukları için بَشِّرِ الْمُنَافِقِينَ diye inzar mevkiʿinde tebşir ile tehekküme tâbiʿ tutulmuşlardır. Demek oluyor ki bu gibi televvünât sade efrâd hakkında değil, cemaatler hakkında da sebeb-i felâkettir. Zira Yahudîlerin âyette tasvir olunan bu hâlleri ferdlerinin değil, cemaat ve milletlerinin hâlidir. Çünkü Hazret-i Îsâ'ya ve Hazret-i Muhammed'e küfr eden ferdler, ıcle perestiş eden ve ondan evvel iman eyleyen ferdlerin aynı olmadığı mâlumdur. Lâkin bu tehavvül ve televvün o milletin bir haslet-i umûmiyesi olmuştur. Binâenʿaleyh burada bir zamanlar dîn-i İslâm'a hizmet etmiş olup da bilâhare kâh küfür ve kâh iman şuraya buraya bocalayarak sonunda küffâra istihâle etmiş olanların halâs ve selâmet bulmalarına asla ihtimal olmadığı da anlatılmış [1499] oluyor. Nitekim Endülüs'te irtidad edenlerin hiçbiri dünyalarını kurtaramamışlar, hepsi muzmahil olmuşlardır. Yani;

{اَلَّذِينَ يَتَّخِذُونَ الْكَافِرِينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} Onlar ki mü'minleri bırakıp kâfirleri dost ittihaz ederler ve onların arkalarından giderler. ❁ Münafıklar mü'minlere karşı Yahudîlerle müvâlât ediyorlardı, bunlar {اَيَبْتَغُونَ عِنْدَهُمُ الْعِزَّةَ} o kâfirlerin yanında izzet ve kuvvet mi arıyorlar? Onlara dost olmakla izzet ve şeref bulacaklarını, galebe edeceklerini mi zannediyorlar? Ne kadar yanılıyorlar {فَاِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَمِيعاً} çünkü bütün izzet Allah'ındır. Ve ancak O'ndan alınır,[2] Allah'ın izzet vermediği kimseler hiçbir vechile azîz

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* I, 536:

فيه ثلاثة أقاويل: أحدها: أنهم آمنوا بموسى ثم كفروا بعبادة العجل ثم آمنوا بموسى بعد عوده ثم كفروا بعيسى ثم ازدادوا كفراً بمحمد صلى الله عليهم وسلم، وهذا قول قتادة.

2 B +"çünkü".

olamazlar, Allah ise mü'minleri iʿzâz etmiş[1] وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِه۪ وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ [el-Münâfikûn 63/8][2] buyurmuştur[3]. Binâenʿaleyh kâfirlerin dostluğundan izzet beklemek ne kadar maʿkustur.

{وَقَدْ نَزَّلَ} Âsım ve Yaʿkūb kıraatlerinden mâʿadâsında mechul sîgasıyla وَقَدْ نُزِّلَ {عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ} hâlbuki mukaddemâ size Kitap'ta Allah[4] şöyle tenzil buyurmuş, şöyle indirilmiş idi: {اَنْ اِذَا سَمِعْتُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَاُ بِهَا} Ki Allah'ın âyâtını[5] küfr edilirken ve istihzâ olunurken işittiğiniz vakit {فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ} o kâfirler ve müstehzîlerle beraber oturmayınız {حَتّٰى يَخُوضُوا ف۪ي حَد۪يثٍ غَيْرِه۪} tâ ki başka lakırdıya dalsınlar. O hâlde onlarla beraber oturmaktan bile sakınmak ve izzet-i imanı muhafaza etmek lâzım gelirken onlarla[6] müvâlât etmek ve onlardan izzet beklemek nasıl olur?

Mekke'de müşriklerin ahvâline karşı Peygamber'e hitâben وَاِذَا رَاَيْتَ الَّذ۪ينَ يَخُوضُونَ ف۪ٓي اٰيَاتِنَا فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا ف۪ي حَد۪يثٍ غَيْرِه۪ [el-Enʿâm 6/68][7] [1500] nâzil olmuştu. Medine'de de ahbâr-ı yehûd bulundukları meclislerde Kur'an'dan küfr ü istihzâ ile bahsederler ve münafıklar da onlarla beraber bulunur dinlerlerdi. Bundan dolayı o âyet meâlen tezkir olunmuş ve bu suretle Peygamber'e hitâbın bütün ümmetine hitab demek olduğu anlatılmış ve buyurulmuştur ki {اِنَّكُمْ اِذًا مِثْلُهُمْ} bu takdirde, yani Allah'ın âyetleriyle küfr ü istihzâ edilirken beraberlerinde oturduğunuz surette siz onların, o kâfir müstehzîlerin mislisinizdir. O vakit siz de onlar gibi kâfir olursunuz. ❁ Bu âyetin zâhirine nazaran âyâtullah ile istihzâ küfr olduğu gibi, o sıra mücerred onların yanında oturmak dahi küfr olacağı anlaşılıyor. Maʿamâfîh ulemâ-yı akāid bunu rızâ ile takyid etmişlerdir ki buna karîne de sebeb-i nüzûlün münafıklar hakkında olmasıdır. Fakat rızâ, terk-i itiraz demek olduğuna göre sarâhaten veya zımnen itiraz edilmedikçe küfürden kurtulunmamak lâzım gelir. Kalkıp gitmek de bir

---

1 M ve B: "etmiştir".
2 "…Hâlbuki izzet Allah'ın ve Resûlünün ve mü'minlerindir…"
3 M ve B -"buyurmuştur".
4 M +"size".
5 H: "âyetlerini".
6 B: "onlara".
7 "Âyetlerimiz hakkında münasebetsizliğe dalanları gördüğün vakit de kendilerinden yüz çevir, tâ ki başka bir söze dalsınlar…"

itiraz demektir. Meğer ki اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ [en-Nahl 16/106][1] olsun. ❁ Oturur onlar gibi olursa ne mi olur? {اِنَّ اللّٰهَ جَامِعُ الْمُنَافِقِينَ وَالْكَافِرِينَ فِي جَهَنَّمَ جَمِيعاً} Şüphesiz ki Allah münafıklarla kâfirlerin mecmûʿunu cehennemde cemʿ edecektir. Dünyada âyâtullahı istihzâ etmekte ictimâʿ ettikleri gibi âhirette de azâb-ı cehennemde öylece ictimâʿ ederler.

{اَلَّذِينَ يَتَرَبَّصُونَ بِكُمْ} O münafıklar ki sizi gözetir beklerler {فَاِنْ كَانَ لَكُمْ فَتْحٌ مِنَ اللّٰهِ} derken Allah tarafından size bir fütûhât oluverirse {قَالُوا اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ} "biz sizinle beraber değil mi idik?" derler, hemen ganimete konmak isterler {وَاِنْ كَانَ لِلْكَافِرِينَ نَصِيبٌ} ve şayet nasip kâfirlerin olur, zafer kâfirlere nasip oluverirse o zaman da onlara [1501] {قَالُوا اَلَمْ نَسْتَحْوِذْ عَلَيْكُمْ وَنَمْنَعْكُمْ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} biz size üstün gelmedik mi?[2] Ve sizi mü'minlerden sıyânet etmedik mi?[3] derler. Onlara minnet edip bir hisse kapmak isterler. ❁ Bu kelâm başlıca iki mânaya müsâiddir. Birisi "fırsat elimizde değil mi idi? Biz de mü'minlerle beraber olup size harb etse idik sizi mağlup ve perişan etmez mi idik? Hâlbuki siz dışarıdan uğraşırken biz kaleyi içinden feth ettik, mü'minlere yardım etmedik. Sizin hesabınıza onlara propaganda yaptık, aldattık, kalblerine zaaf düşürdük ve nihâyet bu sayede siz muzaffer oldunuz. Binâenʿaleyh bu galebede[4] bizim mevkiʿimiz sizden yüksektir" demek olur ki ekser müfessirîn bunu tercih etmişlerdir. Diğeri de "siz Müslümanları kuvvetli zannedip Müslüman olacak iken biz sizi menʿ etmedik mi? Muhammed'in işi zayıflayacak siz kuvvetleneceksiniz diye sizi imandan vazgeçirmedik mi? Bakınız işte dediğimiz oldu, bizim re'yimiz size gālip çıktı, binâenʿaleyh galebe asıl bizimdir. Bu zaferin ganimetine sizden ziyade biz lâyıkız" demektir ki bazı müfessirîn de bu mânayı ihtiyar etmişlerdir.

{فَاللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} Binâenʿaleyh bu böyle kalmayacak, yevm-i kıyâmette Allah beyninizde hükmedecek, o zaman mü'min ile münafık tamamen seçilecektir. Dünyada zâhir ile hükm olunur, zâhirde kelime-i

---

1 "…Kalbi iman ile mutmain olduğu hâlde ikrah edilen başka…"
2 H: "galebe etmedik mi?".
3 H: "Ve mü'minlerden menʿ ile sıyânet eylemedik mi?".
4 M ve B -"galebede".

şehâdeti söyleyip Müslüman görünene Müslüman muâmelesi yapılır. Fakat âhiret için ise böyle değildir. Şunu bilmelidir[1] ki {وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِر۪ينَ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ سَب۪يلاً} Allah kâfirler için mü'minler üzerine katʿiyyen yol vermez. ❁ Dünyada bazen kâfirler zafer kazansalar, mü'minlere hâkim görünseler bile bu bir yol, bir kanun, bir şeriat değil, muvakkat ve ârızî bir imtihan ve istidracdır; kalblere nüfuz edecek hüccet ve burhandan mahrum, gelip geçici şeylerdir. قَوَّام۪ينَ بِالْقِسْطِ, شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ Olan [1502] ehl-i hakk u adl behemehâl onlara galebe eder. Dünyada olmazsa âhirette galebe eder. Şerʿ-i ilâhî'de kānûn-ı Hak'ta mü'min kâfirden dâima azizdir. Onun altında kalmaz. Ona pâyimal olmaz, izzetiyle ölür, izzet-i hakkı çiğnetmez. Ve işte bu hikmete mebnîdir ki bir mü'minenin kâfire tezvîci câiz olmaz, küfr olur. Çünkü onu ona tezvic etmek, mü'min üzerine kâfire yol vermek, o mü'mineyi kâfirin istîlâsına terk etmektir. Allah ise وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِر۪ينَ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ سَب۪يلاً buyurmuştur.

{اِنَّ الْمُنَافِق۪ينَ يُخَادِعُونَ اللّٰهَ} Şüphe yok ki münafıklar Allah'a hudʿa yapmaya kalkışıyorlar. Kalblerinde küfür saklayıp zâhirde mü'min görünüyorlar ve sanki bununla Allah'ı aldatmak istiyorlar. {وَهُوَ خَادِعُهُمْ} Hâlbuki Allah onların hudʿalarını kendi başlarına geçirmiştir (*Sûre-i Bakara'nın başında münâfıkīn âyetlerine bak*). {وَاِذَا قَامُٓوا اِلَى الصَّلٰوةِ قَامُوا كُسَالٰى} Bunlar namaza kalktıkları vakit tembel tembel, istemeye istemeye keselân ile kalkarlar. Çünkü bunlar {يُرَٓاؤُ۫نَ النَّاسَ} nâsa gösteriş yaparlar {وَلَا يَذْكُرُونَ اللّٰهَ} ve Allah'ı hatırlarına getirmezler, yâd etmezler {اِلَّا قَل۪يلاً} yâd ederlerse pek az ederler ki o da ağızlarındadır. Bunlar bunu yaparken {مُذَبْذَب۪ينَ بَيْنَ ذٰلِكَ} iman ile küfür arasında müzebzeb, mütereddid, mütehayyir bir hâldedirler. {لَٓا اِلٰى هٰٓؤُ۬لَٓاءِ وَلَٓا اِلٰى هٰٓؤُ۬لَٓاءِ} Ne onlara ne de onlara, yani ne mü'minlere mâl olurlar ne de kâfirlere, ikisi arasında bocalar dururlar, çünkü bunları Allah şaşırmıştır. {وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ سَب۪يلاً} Allah'ın şaşırdığına da artık bir yol bulamazsın. Nerede kaldı ki ona hidâyet edebilesin. Şu hâlde:

---

1 B: "bilmeli".

[1503] {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْكَافِرٖينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنٖينَ} Ey mü'minler! Siz mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost ittihaz etmeyiniz {اَتُرٖيدُونَ اَنْ تَجْعَلُوا لِلّٰهِ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًا مُبٖينًا} münafık olduğunuza dair Allah için aleyhinize açık ve müdafaası gayr-i kābil bir hüccet ve burhan vermenizi ister misiniz? Elbette istemezsiniz değil mi? Hâlbuki mü'minleri bırakıp kâfirlerle müvâlât etmek münafıklığın açık bir burhânıdır. {اِنَّ الْمُنَافِقٖينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ} Münafıklar ise[1] hiç şüphe yok ateşin en alt tabakasındadırlar. ❁ Bunlar kâfirlerin en habîsi, en sefîli olduklarından yerleri de cehennemin dibidir. {وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصٖيرًا} Ve artık onları buradan kurtaracak bir yardımcı, bir halaskâr bulamazsın. {اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا} Ancak nifaktan tevbe edenler, {وَاَصْلَحُوا} tevbe edip ıslâh-ı hâl eyleyenler, {وَاعْتَصَمُوا بِاللّٰهِ} ıslâh-ı hâl edip Allah'a tutunanlar, {وَاَخْلَصُوا دٖينَهُمْ لِلّٰهِ} Allah'a tutunup Allah için dinlerini hâlis kılanlar müstesnâdırlar. {فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنٖينَ} Artık[2] bunlar kendilerinden hiç nifak sâdır olmayan mü'minlerle beraberdirler. {وَسَوْفَ يُؤْتِ اللّٰهُ الْمُؤْمِنٖينَ اَجْرًا عَظٖيمًا} Allah da mü'minlere muhakkak bir ecr-i azîm verecektir, binâenʿaleyh o tevbe edenler de bundan hissedar olacaklardır.

Ey insanlar, {مَا يَفْعَلُ اللّٰهُ بِعَذَابِكُمْ اِنْ شَكَرْتُمْ وَاٰمَنْتُمْ} siz şükreyler ve iman ederseniz Allah size azâbı ne yapacak? ❁ Çünkü vazʿ-ı ilâhîde azâbın hikmeti küfr ü küfrandan tahzir ve şükr ü imana sevk içindir. Binâenʿaleyh şükr ü iman hâsıl olduktan sonra Allah kullarını taʿzîb edip ne [1504] yapacak? {وَكَانَ اللّٰهُ شَاكِرًا عَلٖيمًا} Hâlbuki Allah Şâkir ve Alîm'dir. Şâkir'dir, yani azıcık bir tâate büyük sevap ile mukabele eder. Alîm'dir, yani pek büyük bir kadirdândır, şükr ü imanınızın kadrini bilir, takdir eder. O hâlde ihlâs ile tevbekâr olup ıslâh-ı hâl eden ve Allah'ın dinine sarılıp şükr ü iman yolunu tutanların ecr ü sevabdan mahrum kalmaları nasıl tasavvur olunur? ❁ Demek azab, küfr ü küfranda ısrarın ve vazʿ-ı ilâhîye muhalefetin bir neticesi ve bir hikmet-i ilâhiye meselesidir. Vazʿ-ı vücûd rahmet-i ilâhiye içindir, şükr ü iman da bunun tarîkidir. Küfr ü küfran

---

1 M ve B -"ise".
2 M ve B: "Çünkü".

ile Allah'tan kaçanlar bu tarîkten sapmaya, bu vazʿ-ı Hakk'ı bozmaya ve Allah ile mücadele etmeye savaşmış olduklarından dolayı Allah'tan ve rahmet-i ilâhiyeden tebâʿüd etmiş olurlar. Milk-i ilâhîden hurûc mümkin olmadığı için azab da işte bu vazʿın ve bu tebâʿüdün bir netîce-i lâzımesi olur. Bu netice esasen hak ile bâtıl, hayr ile şer, hüsn ile kubh beynindeki fark u temâyüze müterettibdir. Bu da Allah teâlâ'nın vücûb-ı vücûduyla şerîkinin imtinâʿı beynindeki nisbet-i tekābülün ferʿidir. Binâenʿaleyh küfr ü küfrandan sonra da olsa şükr ü iman ile Allah'a tekarrub yolu tutulunca artık azab için hiçbir sebep kalmaz. Şâkir ve Alîm olan Allah behemehâl o şükr ü imanın ecrini ihsan eder. Şükr ü imandan sonra küfr ü küfrana sapıp Allah'tan ve Allah yolundan kaçanlar azâba varacakları gibi küfr ü küfrandan sonra da olsa şükr ü iman yolunu tutup Allah'a doğru gidenler de behemehâl rahmet-i Hakk'a vâsıl olurlar. Şu hâlde cereyân-ı hayat yürüyüp dururken "artık ben vazifemi yaptım" deyip de Allah'a mağrur olarak şükr ü imandan sonra lâubâlîliğe, küfr ü küfrana sapmak câiz olamayacağı gibi, "ben şimdiye kadar küfr ü küfran yolunda dolaştım, günahlara müstağrak oldum, baʿdemâ halâs ihtimâli kalmamıştır" diye me'yus olup da henüz fırsat [1505] elde iken tevbe ve ıslahtan sarf-ı nazar etmek de câiz değildir. Derhâl seyyiâttan tevbekâr olup şükr ü iman yolunu tutmalıdır. Zira Allah Şâkir ve Alîm'dir.[1]

Şükr ü iman ile küfr ü küfrânın hükümlerini takdir sırasında beyânât-ı sâbıkanın mütemmimi ve beyânât-ı lâhikanın mukaddimesi olmak üzere şu ahlâk-ı ilâhiyeyi bilmek ve tevbekâr olanlara mâzîden dolayı zemm ü kadhta bulunmamak iktizâ eder:

لَا يُحِبُّ اللّٰهُ الْجَهْرَ بِالسُّٓوءِ مِنَ الْقَوْلِ اِلَّا مَنْ ظُلِمَۜ وَكَانَ اللّٰهُ سَمِيعاً عَلِيماً ﴿١٤٨﴾ اِنْ تُبْدُوا خَيْراً اَوْ تُخْفُوهُ اَوْ تَعْفُوا عَنْ سُٓوءٍ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا قَدِيراً ﴿١٤٩﴾

1 H +"Hitâm-ı Cüz'-i Hâmis

6. Cüz
Âkif Bey

Forma	Sahîfe
13:71 ilâ 83	1401 ilâ 1660".

Meâl-i Şerîfi

Allah fena sözün açıklanmasını sevmez, mazlum olan başka. Allah Semîʿ, Basîr bulunuyor (148). Bir hayrı açıklar veya gizlerseniz yahut bir kötülüğü affederseniz şüphe yok ki Allah affı çok bir Kadîr bulunuyor (149).

{لَا يُحِبُّ اللّٰهُ الْجَهْرَ بِالسُّٓوءِ مِنَ الْقَوْلِ} Allah kötü sözün ilan edilmesini sevmez; kötü fiil şöyle dursun kötülüğün söz kabîlinden olarak bile meydana konulmasını istemez, buğz eder. ❁ Gerçi Allah ne fiilen ne kavlen, ne gizli ne âşikâr kötülüğün hiçbirini sevmez. Fakat velev sözle olsun iʿlân ü izhâr edildiği zamandır ki bilhassa gazab ve taʿzîb eder. Ve işte azâb-ı ilâhînin sırr u hikmeti bu noktada, yani Allah'ın kötülüğü sevmemesindedir. {اِلَّا مَنْ ظُلِمَ} Ancak mazlum olan [1506] müstesnâ. Zulmedilmiş, hakkına tecavüz olunmuş olan kimse feryat edebilir, zâlim aleyhine bağıra bağıra beddua eyleyebilir veyahut ondan tezallüm ederek kötülüklerini söyleyebilir, hatta kötü sözlerine mukabele bi'l-misilde bulunabilir[1]. {وَكَانَ اللّٰهُ سَمٖيعًا عَلٖيمًا} Ve Allah mazlûmun feryadını dinler,[2] hâlini bilir.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde deniliyor ki; bir gün huzûr-ı risâlette bir adam Hazret-i Ebû Bekir'in yüzüne karşı şetm etmiş, o da birkaç kere sükut ettikten sonra nihâyet reddeylemiş idi, reddedince Aleyhissalâtü vesselâm meclisten kıyam buyuruverdi. Hazret-i Ebû Bekir "o bana şetm ederken oturuyordunuz, ben reddedince kıyam buyurdunuz" dedi. Resûlullah da "bir melek senin tarafından cevap veriyordu, sen reddedince o melek gitti şeytan geldi. Şeytan gelince ben de oturmadım" buyurdu ve bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[3] Bir rivayete göre de bir kavme bir müsâfir gelmiş, yemek vermemişler, şikayet etmiş, şikayetinden dolayı

---

1 H: "mukabele bi'l-misil de yapabilir".
2 H +"ve".
3 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, I, 418. Krş. Ebû Dâvûd, Edeb, 41/4896:

نزلت فِي أَبِي بَكْر رَضِيَ الله عَنْهُ شتمه رَجُل والنبي صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جالس فسكت عَنْهُ مرارا ثُمّ رد عَلَيْه أَبُو بَكْر رَضِيَ الله عَنْهُ فقام النَّبِيّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عِنْد ذَلِكَ، فَقَالَ أَبُو بكر رَضِيَ الله عَنْهُ: يا رَسُول الله، شتمني وأنا ساكت، فلم تقل لَهُ شيئًا حَتَّى إذا رددت عَلَيْه قمت. قَالَ: إن ملكا كان يجيب عنك، فَلَمَّا أن رددت عَلَيْه ذهب الملك وجاء الشَّيْطَان، فلم أكن لأجلس عِنْد مجيء الشَّيْطَان.

da itâb edilmiş, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş,[1] hakkına riayet edilmeyen müsâfirin mazlumlar meyânında bulunduğu ve şikayete hakkı olduğu beyan buyurulmuştur.

{اِنْ تُبْدُوا خَيْراً اَوْ تُخْفُوهُ} Siz kavlen veya fiilen herhangi bir hayrı açık veya gizli yapar {اَوْ تَعْفُوا عَنْ سُوٓءٍ} veya kendinize karşı yapılan bir kötülüğü affederseniz, yani bilhassa affetmek hayrını yaparsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَفُوًّا قَد۪يراً} şüphe etmeyiniz ki Allah Afüvv ü Kadîr'dir. Affı çok, kudreti pek büyüktür. Binâenʿaleyh ahlâk-ı ilâhiye ile mütehallık olunuz da gücünüz yeterken affediniz ki indallah mazhar-ı afv olasınız ve ecrinizi alasınız.

Lâkin bu afv-ı ilâhîye kimlerin nâil olabileceğini iyi anlamak lâzım gelir, şöyle ki:

[1507]

اِنَّ الَّذ۪ينَ يَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَرُسُلِه۪ وَيُر۪يدُونَ اَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللّٰهِ وَرُسُلِه۪ وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍۙ وَيُر۪يدُونَ اَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذٰلِكَ سَب۪يلاًۙ ﴿١٥٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّاۚ وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِر۪ينَ عَذَاباً مُه۪يناً ﴿١٥١﴾ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِه۪ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ اُو۬لٰٓئِكَ سَوْفَ يُؤْت۪يهِمْ اُجُورَهُمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَح۪يماً ﴿١٥٢﴾

Meâl-i Şerîfi

O kimseler ki ne Allah'ı tanırlar ne peygamberlerini, ve o kimseler ki Allah'ı tanımak lâkin peygamberlerini tanımayıp ayırmak isterler. Ve o kimseler ki "peygamberlerin bazısına inanırız, bazısını tanımayız" derler ve böyle küfür ile iman arasında bir yol tutmak isterler (150). İşte bunlar hakkā kâfirdirler, biz de kâfirler için mühîn bir azab hazırlamışızdır (151). Allah'a ve peygamberlerine iman eden[2] ve pey-

1 Abdürrezzâk, *Tefsîr,* thk. Mahmud Muhammed Abduh, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419, I, 484. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 345-346; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 115:

عَنْ مُجَاهِدٍ فِي قَوْلِهِ تَعَالَى «لَا يُحِبُّ اللهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ» الْآيَةَ، قَالَ: أَضَافَ رَجُلٌ رَجُلًا فَلَمْ يُؤَدِّ إِلَيْهِ حَقَّ ضِيَافَتِهِ، فَلَمَّا خَرَجَ أَخْبَرَ النَّاسَ فَقَالَ «ضِفْتُ فُلَانًا فَلَمْ يُؤَدِّ إِلَيَّ حَقَّ ضِيَافَتِي» فَذَلِكَ جَهْرٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَنْ ظُلِمَ حِينَ لَمْ يُؤَدِّ إِلَيْهِ الْآخَرُ مِنْ ضِيَافَتِهِ.

2 H -"eden".

gamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayan kimselere gelince, işte bunların yarın kendilerine ecirlerini vereceğiz, ve[1] *Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (152).*[2]

{اِنَّ الَّذٖينَ يَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ... اِلخ} Bu âyetten anlaşılıyor ki kâfirler başlıca üç [1508] kısımdır. Birisi, ne Allah ne peygamber tanımayan, hiçbirine iman etmeyenler. İkincisi imanda Allah ile peygamberi tefrik edenler, yani Allah'a iman iddiasında bulunup da Allah'ın gönderdiği resullere inanmayanlar. Üçüncüsü, peygamberlerin bazısını tanıyıp da bazısını tanımayanlardır ki ehl-i kitabdan Yehûd ve Nasârâ bu kısımdandır. Ve bu âyet doğrudan doğru bunlar hakkında nâzil olmuş, iman ile küfür arasında mutavassıt bir mertebe, bir yol bulunmadığı ve peygamberlerden bazısını tanımamak hepsini tanımamak ve hepsini tanımamak Allah'ı da tanımamak demek olduğunu göstermiştir. Yani Allah'a ve resullerine küfr edenler, fakat bunu tasrih ederek değil re'y ü mezhebleri bu küfrü iktizâ eden {وَيُرٖيدُونَ اَنْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اللّٰهِ وَرُسُلِهٖ} ve Allah ile resulleri arasını imanda tefrik etmek isteyenler, hatta bunu da ale'l-ıtlâk ve sûret-i umûmiyede tasrih etmeyip sözleri bunu istilzam eden, {وَيَقُولُونَ نُؤْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ} "biz bazısına inanırız ve bazısına inanmayız" diyenler[3], meselâ "Mûsâ, Üzeyr, fülân ve fülân peygamberlere ve Tevrat'a inanırız lâkin Îsâ'ya ve Muhammed'e, İncil'e ve Kur'ân'a inanmayız" diyen Yahudîler, kezâlik "Mûsâ'ya ve Îsâ'ya, Tevrat'a ve İncil'e inanırız ama Kur'ân'a ve Muhammed'e inanmayız" diyen Nasârâ ve kezâlik Yahudîler meyânında "Muhammed bir peygamberdir amma bizim peygamberimiz değildir" diye kaçamak yapan {وَيُرٖيدُونَ اَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذٰلِكَ سَبٖيلًا} ve bu suretle iman ile küfür beyninde bir yol tutmak isteyenler {اُولٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ حَقًّا} işte bütün bunlar muhakkak kâfirdirler ve küfürleri hakka'l-yakīn sâbittir. Zira iman ile küfür, hak ile bâtıl beyninde bir mertebe yoktur. Bir peygambere küfretmek [1509] peygamberliğe küfretmektir. Peygamberliğe küfretmek bütün peygamberlere küfretmektir ve bütün peygamberlere küfretmek

---

1 H -"ve".
2 H +"ve".
3 B: "derler".

Allah'a küfretmektir. Çünkü Allah'ın bir emrine küfretmek ale'l-ıtlâk Allah'a küfretmektir. {وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَاباً مُهِيناً} Biz de kemâl-i kudret ü azametimizle ale'l-umûm kâfirlere mühîn, ihanetli, zillet verici bir azab hazırlamışızdır, sırası gelince tadacaklardır. Binâenʿaleyh mevʿud olan afv ü ecir böyle küfr ü küfran erbâbına değildir {وَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهِ وَلَمْ يُفَرِّقُوا بَيْنَ اَحَدٍ مِنْهُمْ}[1] Allah'a ve peygamberlerine iman edip bunlardan hiçbirinin arasını ayırmayanlar yok mu[2] {اُولٰٓئِكَ سَوْفَ يُؤْتِيهِمْ اُجُورَهُمْ} işte bunlara da[3] muhakkak ecirlerini vereceğiz {وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً} geçmiş olan günahlarına da Allah Gafûr, Rahîm'dir. O vaʿd-i mağfiret ve rahmet işte bunlaradır.

Bu temhidden sonra ehl-i kitâbın küfürlerini bi't-tafsîl tahkik ve taʿannüdlerini beyan ve ibtal için buyuruluyor ki:

يَسْـَٔلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَاباً مِنَ السَّمَٓاءِ فَقَدْ سَاَلُوا مُوسٰٓى اَكْبَرَ مِنْ ذٰلِكَ فَقَالُٓوا اَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْۚ ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ فَعَفَوْنَا عَنْ ذٰلِكَۚ وَاٰتَيْنَا مُوسٰى سُلْطَاناً مُبِيناً ﴿١٥٣﴾ وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمُ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّداً وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِى السَّبْتِ وَاَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقاً غَلِيظاً ﴿١٥٤﴾ فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ وَكُفْرِهِمْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَقَتْلِهِمُ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌۜ بَلْ طَبَعَ اللّٰهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُونَ اِلَّا قَلِيلاًۖ ﴿١٥٥﴾ وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلٰى مَرْيَمَ بُهْتَاناً عَظِيماًۙ ﴿١٥٦﴾ وَقَوْلِهِمْ اِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللّٰهِۚ وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْۜ وَاِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ لَفِى شَكٍّ مِنْهُۜ مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّۚ وَمَا قَتَلُوهُ يَقِيناًۙ ﴿١٥٧﴾ بَلْ رَفَعَهُ اللّٰهُ اِلَيْهِۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً حَكِيماً ﴿١٥٨﴾ وَاِنْ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِۚ وَيَوْمَ

---

1 H: "والذين آمنوا ولم يفرقوا بين أحد من رسله".
2 H: "Bütün bunlara iman eden ve imanında Allah'ın peygamberlerinden hiçbirinin arasını ayırmayanlar yok mu?".
3 M ve B -"da".

الْقِيٰمَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيداًۚ ﴿١٥٩﴾ فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذ۪ينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ اُحِلَّتْ
لَهُمْ وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ كَث۪يراًۙ ﴿١٦٠﴾ وَاَخْذِهِمُ الرِّبٰوا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَاَكْلِهِمْ
اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِۜ وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِر۪ينَ مِنْهُمْ عَذَاباً اَل۪يماً ﴿١٦١﴾ لٰكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي
الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَالْمُق۪يم۪ينَ الصَّلٰوةَ
وَالْمُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ اُو۬لٰٓئِكَ سَنُؤْت۪يهِمْ اَجْراً عَظ۪يماً ﴿١٦٢﴾

[1511] **Meâl-i Şerîfi**

Ehl-i kitab senden üzerlerine semâdan bir kitap indirivermeni istiyorlar. Çok görme, Mûsâ'ya bundan daha büyüğünü teklif ettiler, "Allah'ı bize açıktan göster" dediler de zulümleriyle kendilerini yıldırım çarptı. Sonra kendilerine o kadar açık mucizeler gelmişken tuttular danaya taptılar, derken biz bunlardan affettik de Mûsâ'ya kāhir bir saltanat verdik (153). Ve mîsâka bağlanmaları için Tûr'u üstlerine kaldırdık da "girin secdelere kapanarak o kapıya" dedik onlara. Hem "sebt günü tecavüz etmeyin" dedik de onlara kendilerinden ağır bir misak aldık (154). Bunun üzerine misaklarını nakz etmeleri[1] ve Allah'ın âyâtına küfürleri ve enbiyâyı nâhak yere katlleri ve "kalblerimiz gılıflı" demeleri sebebiyle ki doğrusu Allah o kalblerin üzerini küfürleriyle tab' etmiştir de onun için imana gelmezler meğer ki pek az (155). Yine küfürleri ve Meryem'e karşı azîm bir bühtan söylemeleri (156). Ve "biz Allah'ın resûlü Mesih Îsâ b. Meryem'i katlettik" demeleri sebebiyle; hâlbuki onu ne katlettiler ne salb ettiler, velâkin kendilerine bir benzetme yapıldı, ve fi'l-hakīka onda ihtilâf edenler bundan dolayı şek[2] [1512] içindedirler, ona dair bir ilimleri yoktur ancak zan ardında giderler. Hâlbuki onu yakīnen katletmediler (157), doğrusu Allah onu kendine doğru ref' eyledi. Allah bir Azîz, Hakîm bulunuyor (158). Ve ehl-i kitabdan hiçbiri yoktur ki celâlim hakkı için ölümünden evvel ona mutlak iman edecek

---

1 B: "ettikleri".
2 B: "şikāk".

olmasın, kıyamet günü de o aleyhlerine şâhid olacak (159). Hâsılı o Yahudî olanların zâlimlikleri ve birçoklarını Allah yolundan çevirmeleri (160) ve nehy edildikleri hâlde ribâ almaları ve halkın emvâlini haksızlıkla yemeleri sebepleriyledir[1] ki evvelce onlara helâl kılınmış birçok pâk ve hoş nimetleri kendilerine haram ettik ve kâfir kalanlarına elîm bir azab hazırladık (161). Lâkin içlerinden ilimde rüsûhu olanlarla mü'minler senden evvel indirilenle beraber sana indirilene de iman ediyorlar, hele o namaza devam eden kullarıma bak, onlar ve zekât verenler, Allah'a ve âhiret gününe inanan bütün mü'minler işte hep bunlara yarın azîm bir ecir vereceğiz (162).[2]

{يَسْـَٔلُكَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَنْ تُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَٓاءِ} Yâ Muammed! Ehl-i kitab -senin risâletine inanmak için Allah tarafından Kur'ân'ın sana kelâm hâlinde indirilmiş olmasını kâfi görmüyorlar ve bunu kütüb-i semâviyeden addetmek istemiyorlar da- senden kendilerine semâdan bir kitap indirivermeni talep ediyorlar. ❁ Bir kere Allah'ın değil, senin indirmeni istiyorlar, sâniyen başkasına değil, kendilerine, kendi üzerlerine indirmeni istiyorlar ki bununla risâleti kendilerinde müşahede ve kendilerinde peygamberliği tecribe etmedikçe iman etmeyeceklerini

---

1 B: "sebebiyledir".

2 H: "Ehl-i kitab senden üzerlerine semâdan bir kitap indirivermeni istiyor. Çok görme, Mûsâ'ya bundan daha büyüğünü teklif ettiler, 'Allah'ı bize açıktan göster' dediler, zulümleriyle de kendilerini yıldırım çarptı. Sonra kendilerine o kadar açık mucizeler gelmişken tuttular danaya taptılar, derken biz bunlardan affettik de Mûsâ'ya kâhir bir saltanat verdik (153). Ve mîsâka bağlanmaları için Tûr'u üstlerine kaldırdık ve onlara 'secdelere kapanarak girin o kapıya' dedik. Hem onlara 'sebt günü tecavüz etmeyin' dedik ve kendilerinden ağır bir misak aldık (154). İşte o misaklarını nakz etmeleri ve Allah'ın âyâtına küfürleri ve enbiyâyı nâhak yere katlleri, 'kalblerimiz gulf' demeleri sebebiyle, doğrusu Allah o kalblerin üzerini küfürleriyle tab' etmiştir de imana gelmezler meğer ki pek az (155). Yine küfürleri ve Meryem'e karşı söyledikleri azîm bühtan (156) ve 'biz Allah'ın resûlü Mesih Îsâ b. Meryem'i katlettik' demeleri sebebiyle; hâlbuki onu ne katlettiler ne salb ettiler, velâkin onlara bir teşbih yapıldı, fi'l-hakīka onda ihtilâf edenler de bundan dolayı şek içindeler, zanna uymaktan başka ona dair bir ilimleri yok. Onu yakīnen katletmediler (157), doğrusu Allah onu kendine doğru ref' eyledi. Allah bir Azîz, Hakîm bulunuyor (158). Hem ehl-i kitabdan herbiri celâlim hakkı için ona ölümünden evvel mutlak iman edecektir, kıyamet günü o aleyhlerine şâhid olacaktır (159). İşte Yahudî olanların zâlimlikleri yüzünden ve birçoklarını Allah yolundan çevirmeleri (160) ve nehy edildikleri hâlde ribâ almaları ve halkın emvâlini haksızlıkla yemeleri sebepleriyledir ki evvelce onlara helâl kılınmış birçok pâk ve hoş nimetleri kendilerine haram ettik ve kâfir kalanlarına elîm bir azab hazırladık (161). Lâkin içlerinden ilimde rüsûhu olanlarla mü'minler senden evvel indirilenle beraber sana indirilene de iman ediyorlar, hele o namaza devam eden kullarıma bak, onlar ve zekât verenler, Allah'a ve âhiret gününe inanan bütün mü'minler işte hep bunlara yarın azîm bir ecir vereceğiz (162)".

anlatmış oluyorlar. Sâlisen kitâbın mâna veya nazm ve mâna olarak vahyen kalbe nâzil olmasına ve baʿdehû onun kullar tarafından yazılmasına kāniʿ olmayıp semâdan bir hat ile yazılmış elvâh veya sahâif hâlinde bir cism-i mahsus olarak şu maddî gökten düşüvermesini arzu ediyorlar. Kitabın ulviyet ve semâviyeti ancak böyle bir şekl-i [1513] maddî ve cismânîde müşahedeleri tahtında tasdik olunabileceğini iddia eyliyorlar. Hâlbuki bu şerâit altında her cisim cânib-i kudretten bir kitap olduğunu ve fakat okumasını bilmediklerini düşünmüyorlar. Âyetin zâhirinden de anlaşılacağı üzere ekser müfessirînin beyânına göre bu ehl-i kitabdan murad Yahudîlerdir. Rivayet olunuyor ki Kaʿb b. Eşref ve Finhas b. Âzurâ gibi ahbâr-ı yehûd mahza tahakküm ve taʿannüd için huzûr-ı risâlete gelmişler, "eğer sen peygamber isen bize Hazret-i Mûsâ gibi semâdan ve topu birden bir kitap indir" demişler, bazıları bu kitâbın Tevrat gibi levh üzerine ve bir hatt-ı semâvî ile muharrer olmasını, diğer bazıları nâzil olurken kendilerinin de muʿâyene ve müşahede etmelerini, diğer bazıları da fülân ve fülân diye bizzat kendilerine indirilmesini ve bunun içinde "Muhammed Resûlullah" diye muharrer bulunmasını söylemişler, bu âyetler de bunun üzerine nâzil olmuştur.[1]

Buyuruluyor ki:[2]

Yâ Muhammed! Sen bunların bu suallerini iʿzâm etme, bunu bunlara çok görme {فَقَدْ سَاَلُوا مُوسٰٓى اَكْبَرَ مِنْ ذٰلِكَ} çünkü bunlar Mûsâ'dan bundan daha büyüğünü istediler, {فَقَالُٓوا اَرِنَا اللّٰهَ جَهْرَةً} "bize Allah'ı açıktan göster" dediler, dediler de {فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ بِظُلْمِهِمْ} bu zulümleri sebebiyle kendilerini yıldırım çarptı (*Sûre-i Bakara'ya bak*). {ثُمَّ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَاتُ}

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 419:

نزلت فِي اليهود وذلك أن كَعْب بن الأشرف وفنحاص اليهودي قَالُوا للنبي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إن كُنْت صادقا بأنك رسول فأتنا بكتاب غَيْر هَذَا، مكتوب فِي السماء جملة واحدة كَمَا جاء به مُوسَى.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 256:

اعْلَمْ أَنَّ هَذَا هُوَ النَّوْعُ الثَّانِي مِنَ جَهَالَاتِ الْيَهُودِ، فَإِنَّهُمْ قَالُوا: إِنْ كُنْتَ رَسُولًا مِنْ عند الله فائتنا بِكِتَابٍ مِنَ السَّمَاءِ جُمْلَةً كَمَا جَاءَ مُوسَى بِالْأَلْوَاحِ. وَقِيلَ: طَلَبُوا أَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْهِمْ كِتَابًا مِنَ السَّمَاءِ إِلَى فُلَانٍ وَكِتَابًا إِلَى فُلَانٍ بِأَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ وَقِيلَ: كِتَابًا نُعَايِنُهُ حِينَ يُنَزَّلُ، وَإِنَّمَا اقْتَرَحُوا ذَلِكَ عَلَى سَبِيلِ التَّعَنُّتِ لِأَنَّ مُعْجِزَاتِ الرَّسُولِ كَانَتْ قَدْ تَقَدَّمَتْ، وَحَصَلَتْ فَكَانَ طَلَبُ الزِّيَادَةِ مِنْ بَابِ التَّعَنُّتِ.

2 B -"Buyuruluyor ki:".

Sonra bunlara beyyinât geldikten, yani Hazret-i Mûsâ'nın Firavun'a karşı gösterdiği asâ, yed-i beyzâ ve fark-ı bahr muʿcizâtı gösterildikten sonra -ki henüz Tevrat nâzil olmamıştı- da tuttular ıcle taptılar [1514] {فَعَفَوْنَا عَنْ ذٰلِكَ} böyle iken biz bunu[1] affettik {وَاٰتَيْنَا مُوسٰى سُلْطَانًا مُبِينًا} ve Mûsâ'ya bir sultân-ı mübîn, yani üzerlerinde nüfûzu zâhir bir sulta-i hâkime verdik ❁ öyle ki isyanlarına tevbe olmak için nefislerini katletmelerini emr eyledik {وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ} ve misaklarını almak için dağı -gölgelik gibi- tepelerine kaldırdık {وَقُلْنَا لَهُمُ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا} ve kendilerine "kapıdan usluca boynunuzu eğip secde ederek giriniz" dedik {وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ} ve sebt, yani cumartesi günü kımıldamayın, taʿbîr-i âharla bu günün hürmetine tecavüz etmeyin, balık malık avlamayın dedik {وَاَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا} ve böyle tazyîk ve ilcâ ile bunlardan ağır bir misak aldık.

Benî İsrâil'in misaklarını almak için Tûr'un bir zulle, bir gölgelik gibi başlarına kaldırılıp dikilmesi mucizesi hakkında birkaç kavil vardır. Bazıları bu Tûr'dan murad Tûr-ı Sînâ olduğunu söylemişler, bazıları da kelimenin asıl mânasıyla bir dağ demek olduğunu beyan etmişlerdir. Maʿamâfîh anlaşılıyor ki Kur'an'da bu refʿ-i Tûr vakʿası bir tazyik ve ilcâ mânasını ifade siyâkında îrâd buyurulmaktadır. Sûre-i Bakara'da geçen خُذُوا مَا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ [2/63][2] bunun sarih bir ifadesi olduğu gibi, burada da سُلْطَانًا مُبِينًا'deki "sulta"yı îzah sırasında zikr olunmuştur. Binâenʿaleyh asıl maksad refʿ-i Tûr'un keyfiyeti değil, gayesidir. Yani Allah teâlâ bunları kemâl-i iman ile değil, dağın altında kafalarını ezecek gibi bir vaziyette maddî kuvvetle tazyik ederek dine rabt etmiş ve pek ağır bir surette misaklarını almıştır.

Bunlar bu ağır mîsâka rabt edildikten ve böyle zabt u rabt altına alındıktan sonra sebat ettiler mi? Hayır, [1515] bilakis mîsâkı nakz ettiler ve nice cinayetler yaptılar ve Allah'ın gazabına da asıl bundan sonra

---

1 M ve B: "bundan".
2 "…Verdiğimiz kitâbı kuvvetle tutun…"

uğradılar. Bunu beyan için buyuruluyor ki: {فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ... اِلخ} Baʿdehû misaklarını nakz etmeleri ve ber vech-i âtî taʿdâd olunan cinayetleri irtikab eylemeleri sebebiyle… ❁ Bu nazımda "bâ"nın müteʿallakı olan kelâm hazf edilmiştir ki "biz de belâlarını verdik, şu şu sebeplerden dolayı kendilerine lânet ve gazab ettik" demektir. Nitekim Sûre-i Mâide'de فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ [5/13][1] diye musarrahtır. Bu gibi hazifler sükût içinde zihn-i sâmiʿe mümkin olan her hatırayı ilkā ederek gayet beliğ bir tehvil ifade eder.

Yani misaklarını nakz etmeleri {وَكُفْرِهِمْ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın âyetlerine, ahkâm ve evâmirini gösteren delâil-i zâhire ve muʿcizât-ı bâhiresine küfr etmeleri {وَقَتْلِهِمُ الْاَنْبِيَٓاءَ بِغَيْرِ حَقٍّ} ve birtakım enbiyâyı bigayr-i hakkın katl eylemeleri {وَقَوْلِهِمْ قُلُوبُنَا غُلْفٌ} ve "bizim kalblerimiz gulf'tür" demeleri sebebiyle ❁ ki bunda iki mâna vardır. Birisi "bizim kalblerimiz ilim mahfazalarıdır. Binâenʿaleyh ilmimiz sayesinde biz artık enbiyâdan filandan müstağnîyiz" demek; diğeri de "bizim kalblerimiz kabuklu, kaşerlidir, ne söylense müteessir olmaz. Binâenʿaleyh yapılan davet ve telkīnâtın hiçbiri kulağımıza girmez" demektir. Burada bu söze karşı bir cümle-i muʿteriza hâlinde şöyle buyuruluyor: {بَلْ} Hayır bunların kalbleri ilim mahfazası ve fıtraten kabuklu olduğundan değil, belki {طَبَعَ اللّٰهُ عَلَيْهَا بِكُفْرِهِمْ} Allah o kalblerin üzerine küfürlerini tabʿ etmiş, küfrü ısrar ve itiyadları hasebiyle artık onlara tabiat yapmış da {فَلَا يُؤْمِنُونَ اِلَّا قَلِيلًا} ondan dolayı iman [1516] etmezler, ancak pek azı müstesnâ. Yoksa ne ilim insanı dinden, imandan, Allah'tan, peygamberden müstağnî kılar, ne de asl-ı fıtratta kalb-i beşer bu kadar katı ve bu kadar zâlim olur. Bir bu sebeplerle {وَبِكُفْرِهِمْ وَقَوْلِهِمْ عَلٰى مَرْيَمَ بُهْتَانًا عَظِيمًا} bir de böyle tabiat edindikleri küfürleri ve Meryem aleyhinde pek büyük bir bühtan söylemeleri. ❁ Bunlar Hazret-i Meryem'e zina isnad etmek suretiyle büyük bir bühtanda bulunmuşlar, bu da Allah teâlâ'nın mess-i beşerî olmaksızın bir çocuk halk etmeye kudretini inkâr etmelerinden dolayı olmuştur. Bunu inkâr

1 "Sonra bu mîsaklarını nakz ettikleri içindir ki Biz onları lânetledik…"

ise kıdem-i tabîat davasıyla Allah'a küfürdür وَبِكُفْرِهِمْ buna işarettir. Bu küfürleriyle o büyük bühtâna kāil olmaları {وَقَوْلِهِمْ اِنَّا قَتَلْنَا الْمَسِيحَ عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ رَسُولَ اللّٰهِ} ve "Allah'ın resûlü olan Mesih Îsâ b. Meryem'i biz katlettik" demeleri, yani vasf-ı risâletle istihzâ ve böyle bir zâtı katlettik[1] diye iftihar etmeleri sebebiyledir ki Allah bunları gazab u zillete dûçar etmiş, belâlarını vermiştir. {وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ} Hâlbuki bunlar onu hakikatte ne katlettiler ne salb. ❁ Çünkü hakīkat-i Îsâ bir kelime, bir rûh idi; bunu ise ne katledebildiler ne de salb {وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ} velâkin şüpheye düşürüldüler, onlara öyle gibi gösterildi.

Bu teşbih meselesinde muhtelif rivayetler vardır ki başlıca iki vecih zikretmişlerdir[2]:

1. Mütekellimînin birçoğu demiştir ki Yahudîler Hazreti Îsâ'yı katletmek istedikleri zaman Allah onu semâya ref' etti. Rüesâ-yı Yehûd da avâmın fitneye düşmesinden korktular, bir insan tuttular, katl ü salb ettiler ve nâsa "Mesih işte bu" diye telbis ederek ilan eylediler. Çünkü ekser halk onu şahsen değil, ancak ismen tanıyorlardı.

[1517] 2. شُبِّهَ لَهُمْ demek Îsâ'nın şebehi birine ilkā olundu, başka bir insan ona benzetildi, ona benzer bir surete konuldu demektir demişler ve bunda dört vecih nakleylemişlerdir:

1) Yahudîler Hazret-i Îsâ'nın ashâbıyla beraber fülân hânede bulunduklarını öğrendikleri zaman başlarında bulunan Yehuza kendi adamlarından Taytayus nâmında birine hâneye girip Îsâ'yı katledilmek üzere çıkarmasını emretmiş, o da girmiş, Allah teâlâ da Hazreti Îsâ'yı evin tavanından çıkarıp o adamı ona benzettirmiş, binâen'aleyh o zannetmişler, tutup salb ü katl eylemişler.

2) Îsâ'yı gözetmek için bir adam tâyin etmişler, Îsâ aleyhisselâm dağa çıkmış ve ref' olunmuş ve Allah o gözcüyü ona benzettirmiş, onu yakalamışlar katletmişler, "ben Îsâ değilim" diyegörmüşse de dinlememişler.

---

1 B -"demeleri, yani vasf-ı risâletle istihzâ ve böyle bir zâtı katlettik".
2 B: "zikredilmiştir".

3) Yehûd Hazret-i Îsâ'yı tutmaya azmettikleri zaman ashâbından[1] on kişi beraberinde bulunuyormuş, onlara "benin kılığıma sokulmaya râzı olup cenneti satın alacak olan kim var?" diye sormuş, içlerinden birisi de "ben" demiş, binâenʿaleyh Allah onu Îsâ'ya benzettirmiş, çıkarılmış katledilmiş ve Îsâ refʿ olunmuş.

4) Birisi Îsâ aleyhisselâm'ın ashâbından olduğunu iddia edermiş ve münafıkmış, gitmiş Hazret-i Îsâ aleyhine Yahudîlere delâlet etmiş ve onu tutmak için Yahudîlerle beraber girmiş, Allah teâlâ da onu ona benzettirmiş, binâenʿaleyh o katl ü salb olunmuş. Fakat görülüyor ki Fahreddin Râzî'nin dediği gibi "bu vecihler yekdiğeriyle müteʿârız ve mütedâfiʿdirler"[2], binâenʿaleyh âyeti tefsirde ihticâca sâlih değildirler.

Nasârâ Filâtos[3] devrinde Hazret-i Îsâ'nın Yahudîler tarafından katl ü salb edildiğine ve sonra kıyam edip semâya refʿ olunduğuna kāildirler. On iki havâriyyûndan biri bulunan Yehuda İskaryot'un Yahudî kâhinlerinden [1518] para alarak Hazret-i Îsâ'ya hıyanet ve katline delâlet eylediği ve bilâhare pişman olup kendini astığı İncillerde nakledilmektedir. Fakat Nasârâ diğer taraftan başlıca üç fırka olarak katlin Mesih'e keyfiyet-i taʿallukunda ihtilâf etmişlerdir: Bir kısmı katl ü salbin hem nâsûta hem lâhûta vâkiʿ olduğuna ve fakat lâhûta bi'l-mübâşere değil, ihsas ve şuur

1 B: "ashabdan".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 260:

اخْتَلَفَتْ مَذَاهِبُ الْعُلَمَاءِ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ وَذَكَرُوا وُجُوهًا: الْأَوَّلُ: قَالَ كَثِيرٌ مِنَ الْمُتَكَلِّمِينَ: إِنَّ الْيَهُودَ لَمَّا قَصَدُوا قَتْلَهُ رَفَعَهُ اللهُ تَعَالَى إِلَى السَّمَاءِ فَخَافَ رُؤَسَاءُ الْيَهُودِ مِنْ وُقُوعِ الْفِتْنَةِ مِنْ عَوَامِّهِمْ، فَأَخَذُوا إِنْسَانًا وَقَتَلُوهُ وَصَلَبُوهُ وَلَبَّسُوا عَلَى النَّاسِ أَنَّهُ الْمَسِيحُ، وَالنَّاسُ مَا كَانُوا يَعْرِفُونَ الْمَسِيحَ إِلَّا بِالِاسْمِ لِأَنَّهُ كَانَ قَلِيلَ الْمُخَالَطَةِ لِلنَّاسِ، وَبِهَذَا الطَّرِيقِ زَالَ السُّؤَالُ. لَا يُقَالُ: إِنَّ النَّصَارَى يَنْقُلُونَ عَنْ أَسْلَافِهِمْ أَنَّهُمْ شَاهَدُوهُ مَقْتُولًا، لِأَنَّا نَقُولُ: إِنَّ تَوَاتُرَ النَّصَارَى يَنْتَهِي إِلَى أَقْوَامٍ قَلِيلِينَ لَا يَبْعُدُ اتِّفَاقُهُمْ عَلَى الْكَذِبِ. وَالطَّرِيقُ الثَّانِي: أَنَّهُ تَعَالَى أَلْقَى شَبَهَهُ عَلَى إِنْسَانٍ آخَرَ ثُمَّ فِيهِ وُجُوهٌ: الْأَوَّلُ: أَنَّ الْيَهُودَ لَمَّا عَلِمُوا أَنَّهُ حَاضِرٌ فِي الْبَيْتِ الْفُلَانِيِّ مَعَ أَصْحَابِهِ أَمَرَ يَهُوذَا رَأْسُ الْيَهُودِ رَجُلًا مِنْ أَصْحَابِهِ يُقَالُ لَهُ طَيْطَايُوسُ أَنْ يَدْخُلَ عَلَى عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ وَيُخْرِجَهُ لِيَقْتُلَهُ، فَلَمَّا دَخَلَ عَلَيْهِ أَخْرَجَ اللهُ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ سَقْفِ الْبَيْتِ وَأَلْقَى عَلَى ذَلِكَ الرَّجُلِ شَبَهَ عِيسَى فَظَنُّوهُ هُوَ فَصَلَبُوهُ وَقَتَلُوهُ. الثَّانِي: وَكَّلُوا بِعِيسَى رَجُلًا يَحْرُسُهُ وَصَعِدَ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي الْجَبَلِ وَرُفِعَ إِلَى السَّمَاءِ، وَأَلْقَى اللهُ شَبَهَهُ عَلَى ذَلِكَ الرَّقِيبِ فَقَتَلُوهُ وَهُوَ يَقُولُ لَسْتُ بِعِيسَى. الثَّالِثُ: أَنَّ الْيَهُودَ لَمَّا هَمُّوا بِأَخْذِهِ وَكَانَ مَعَ عِيسَى عَشَرَةٌ مِنْ أَصْحَابِهِ فَقَالَ لَهُمْ: مَنْ يَشْتَرِي الْجَنَّةَ بِأَنْ يُلْقَى عَلَيْهِ شَبَهِي؟ فَقَالَ وَاحِدٌ مِنْهُمْ أَنَا، فَأَلْقَى اللهُ شَبَهَ عِيسَى عَلَيْهِ فَأُخْرِجَ وَقُتِلَ، وَرَفَعَ اللهُ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ. الرَّابِعُ: كَانَ رَجُلٌ يَدَّعِي أَنَّهُ مِنْ أَصْحَابِ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ، وَكَانَ مُنَافِقًا فَذَهَبَ إِلَى الْيَهُودِ وَدَلَّهُمْ عَلَيْهِ، فَلَمَّا دَخَلَ مَعَ الْيَهُودِ لِأَخْذِهِ أَلْقَى اللهُ تَعَالَى شَبَهَهُ عَلَيْهِ فَقُتِلَ وَصُلِبَ. وَهَذِهِ الْوُجُوهُ مُتَعَارِضَةٌ مُتَدَافِعَةٌ واللهُ أَعْلَمُ بِحَقَائِقِ الْأُمُورِ.

3 Pontius Pilatus, M. 26-36 yılları arasında Roma İmparatorluğu'nun Yahudiye eyaleti valisiydi. Hz. Îsâ'yı yargılayan mahkemenin de başkanıydı.

ile vâsıl olduğuna kāil olmuşlardır ki bunlara "Melkâiyye" denilir. Diğer kısmı katl ü salbin iki cevherden mütevellid olan cevher-i Mesih'e vâkiʿ olduğuna kāil olmuşlardır ki bunlara da "Yaʿkūbiyye" denilir. Üçüncü bir kısmı da "Mesih'in nâsûtu katl olundu, lâhûtu suʿûd etti" demişler ki bunlara da "Nestûriyye" derler.

İmam Fahreddîn Râzî der ki: "Ekser hukemâ bu kavle karîb bir re'ydedirler. Zira sâbittir ki insan şu heykelden ibaret değildir. Belki ya bu beden içinde bir cism-i şerîf veya zâtında mücerred ve bu bedeni müdebbir olan bir cevher-i rûhânîdir. Binâenʿaleyh katl o heykel üzerine vâkiʿ olmuş, hakikatte Îsâ aleyhisselâm olan nefs ise maktul olmamıştır. Buna karşı 'her insan böyle değil mi? O hâlde bunu Îsâ'ya tahsîsin vechi nedir?' de denilemez, çünkü nefs-i Îsâ kudsî, ulvî, semâvî, envâr-ı ilâhiye ile şedîdü'l-işrâk, ervâh-ı melâikeye pek yakın bir nefs idi, böyle bir nefsin de katl ü tahrîb-i[1] beden ile büyük bir teellümü olmaz ve zulmet-i bedenden infisâl ettikten sonra da halâs olup füshat-i semâvâta ve envâr-ı âlem-i celâle yükselir, behcet ü saadeti büyür de büyür. Ve mâlumdur ki bu ahvâl herkeste olmaz ve belki Âdem aleyhisselâm'ın mebde'-i hilkatinden kıyamete kadar pek az zevâta nasip olmuştur. Îsâ aleyhisselam'ın bu hâle tahsîsinde mâna işte budur."[2]

Bu ihtilâfât hakkında buyuruluyor ki {وَاِنَّ الَّذٖينَ اخْتَلَفُوا فٖيهِ} bu hususta, bu Îsâ işinde ihtilâf etmiş olanlar da {لَفٖى شَكٍّ مِنْهُ} [1519] muhakkak bundan dolayı şek içindedirler. {مَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ} Buna dair hiçbir ilimleri yoktur {اِلَّا اتِّبَاعَ الظَّنِّ} lâkin zanna tâbiʿ olmuşlardır. {وَمَا قَتَلُوهُ يَقٖينًا} Hâlbuki "biz

1 B: "tahribi".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 261:

وَأَكْثَرُ الْحُكَمَاءِ يَرَوْنَ مَا يَقْرُبُ مِنْ هَذَا الْقَوْلِ، قَالُوا: لِأَنَّهُ ثَبَتَ أَنَّ الْإِنْسَانَ لَيْسَ عِبَارَةً عَنْ هَذَا الْهَيْكَلِ بَلْ هُوَ إِمَّا جسم شريف مناسب فِي هَذَا الْبَدَنِ، وَإِمَّا جَوْهَرٌ رُوحَانِيٌّ مُجَرَّدٌ فِي ذَاتِهِ وَهُوَ مُدَبِّرٌ فِي هَذَا الْبَدَنِ، فَالْقَتْلُ إِنَّمَا وَرَدَ عَلَى هَذَا الْهَيْكَلِ، وَأَمَّا النَّفْسُ الَّتِي هِيَ فِي الْحَقِيقَةِ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَالْقَتْلُ مَا وَرَدَ عَلَيْهِ، لَا يُقَالُ: فَكُلُّ إِنْسَانٍ كَذَلِكَ فَمَا الْوَجْهُ لِهَذَا التَّخْصِيصِ؟ لِأَنَّا نَقُولُ: إِنَّ نَفْسَهُ كَانَتْ قُدسِيَّةً عُلْوِيَّةً سَمَاوِيَّةً شَدِيدَةَ الْإِشْرَاقِ بِالْأَنْوَارِ الْإِلَهِيَّةِ عَظِيمَةَ الْقُرْبِ مِنْ أَرْوَاحِ الْمَلَائِكَةِ، وَالنَّفْسُ مَتَى كَانَتْ كَذَلِكَ لَمْ يَعْظُمْ تَأَلُّمُهَا بِسَبَبِ الْقَتْلِ وَتَخْرِيبِ الْبَدَنِ، ثُمَّ إِنَّهَا بَعْدَ الِانْفِصَالِ عَنْ ظُلْمَةِ الْبَدَنِ تتخلص إلى فسحة السموات وَأَنْوَارِ عَالَمِ الْجَلَالِ فَيَعْظُمُ بَهْجَتُهَا وَسَعَادَتُهَا هُنَاكَ، وَمَعْلُومٌ أَنَّ هَذِهِ الْأَحْوَالَ غَيْرُ حَاصِلَةٍ لِكُلِّ النَّاسِ بَلْ هِيَ غَيْرُ حَاصِلَةٍ مِنْ مَبْدَأِ خِلْقَةِ آدَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ إِلَى قِيَامِ الْقِيَامَةِ إِلَّا لِأَشْخَاصٍ قَلِيلِينَ، فَهَذَا هُوَ الْفَائِدَةُ فِي تَخْصِيصِ عِيسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ بِهَذِهِ الْحَالَةِ.

Mesih'i katlettik" diyenler onu yakīnen katletmediler. ❁ Binâenʿaleyh katl cinayetiyle iftihar etmeleri de bir yalandır. Çünkü bir işten maksad ne ise hüküm ona göredir.[1] Onların ise katle teşebbüsten maksadları asla hâsıl olmadı. Gerçi ortada bir cesedin maktul olduğu mahsüs idi, fakat onların katletmek istedikleri Mesih bu değil idi, asıl Mesih'i öldüremediler {بَلْ رَفَعَهُ اللّٰهُ اِلَيْهِ} belki Allah onu kendine refʿ eyledi, onların izâle etmek istedikleri Îsâ'yı göklere çıkardı da kendilerini bednâm etti {وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً حَكِيماً} ve Allah ezelden bir Azîz ve Hakîm'dir.

{وَاِنْ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ اِلَّا لَيُؤْمِنَنَّ بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ} Ehl-i kitabdan gerek Yehûd ve gerek Nasârâ hiçbiri yoktur ki ölümünden evvel Îsâ'ya iman edecek olmasın, her hâlde edecektir. Etmek mecbûriyetindedir. Çünkü ölüm zamanında imanın fâidesi olmayacak {وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكُونُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً} ve yevm-i kıyamette Îsâ aleyhlerinde şâhid olacaktır. ❁ Ekser müfessirînin beyanına göre بِهِ zamiri Îsâ'ya, قَبْلَ مَوْتِهِ zamiri de iman edecek olan ehl-i kitaba râciʿdir ve İbn Abbas'tan da böyle menkuldür,[2] yani Îsâ ölmezden evvel demek değil, ehl-i kitabdan her biri ölmezden evvel demektir. Fakat "her hâlde iman edecek olunca Îsâ ne için aleyhlerinde şâhid olacak?" denilirse, buna karşı وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۚ حَتّٰٓى اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ اِنّ۪ي تُبْتُ الْـٰٔنَ [en-Nisâ 4/18] âyetinde geçtiği üzere îmân-ı yeis makbul olmadığından dolayı bu imanlarının kendilerine fâidesi olamayacağı[3] söylenmiştir. Fakat âyette حِينَ مَوْتِهِ [1520] buyurulmayıp قَبْلَ مَوْتِهِ buyurulduğuna nazaran bu cevap âyetin zâhirine pek de muvâfık değildir. Binâenʿaleyh âyetin meâli ölümden evvel Yahudîler tekzibden, Nasârâ ulûhiyet isnâdından tevbe ederek her hâlde Îsâ'ya iman etmek mecbûriyetindedirler, yani iman ile mükelleftirler. Ölüm gelmeden, tevbe kapısı kapanmadan, hâl-i ıztırâra düşmeden evvel tevbe edip imana gelmelidirler. Yoksa o zaman imanın da fâidesi

---

1 Mecelle, 2. madde.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, IX, 382:

حدثني المثنى قال، حدثنا عبد الله بن صالح قال، حدثني معاوية، عن علي بن أبي طلحة، عن ابن عباس قوله: «وإن من أهل الكتاب إلا ليؤمنن به قبل موته»، قال: لا يموت يهودي حتى يؤمن بعيسى.

3 H: "olmayacağı".

olmayacak, Îsâ yevm-i kıyamette aleyhlerinde şâhid olacak, Yahudîler aleyhinde "yâ Rabbi bunlar beni tekzib ettiler" diye, Nasârâ aleyhinde de "yâ Rabbi bunlar bana ilâh ve ibnullah dediler" diye küfürlerine şehadet edecektir. Demek olur ki bunda hem rif'at-i Îsâ'yı hem izzet-i ilâhiyeyi beyan vardır. Demek ki Fransız feylesoflarından Ernest Renan'ın tedkīkāt-ı târihiye davası altında Hazreti Îsâ'yı nübüvvet ve risâlet iddia etmemiş, ancak ahâli hem Roma hükûmetine hem de Yahudî rüesâsına olmak üzere iki vergi altında ezilmekte olduklarından dolayı Roma hükûmetinin tanınıp Yahudî rüesâsına vergi verilmemesi hakkında ahâliye teşvîkāt ve tahrîkâtta bulunmuş olduğundan dolayı Yahudîler tarafından katledilmiş alelâde bir şahıs olarak tasvir etmesi, Nasrâniyetten kaçmak için Yahudîlerin Hazret-i Îsâ'yı tekzib ve katl davasına iştirakten başka bir şey değildir.

{فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذٖينَ هَادُوا} Yine bu ehl-i kitabdan Yahudî olanların, yani buzağıya tapmaktan pek acı bir surette nefislerini öldürerek tevbe edenlerin mahza zulümlerinden dolayıdır ki {حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ اُحِلَّتْ لَهُمْ} kendilerine herkes gibi helâl kılınmış olan tertemiz nimetleri haram kıldık, onları o tayyibâttan mahrum ettik. ❁ (*Âl-i İmrân'da geçen* كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِبَنٖي اِسْرَٓائٖلَ *[3/93] Sûre-i En'âm'da gelecek olan* وَعَلَى الَّذٖينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذٖي ظُفُرٍۚ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَٓا اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَٓا اَوِ الْحَوَايَٓا اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍۜ ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ *[6/146] âyetine bak.*)

[1521] Bu mahrûmiyetleri, o pâk helal nimetleri yemekten memnû'iyetleri hep zulümleri sebebiyle {وَبِصَدِّهِمْ عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ كَثٖيراً} ve Allah yolundan pek çok men' etmeleri {وَاَخْذِهِمُ الرِّبٰوا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ} ve ribâdan nehy edilmiş oldukları hâlde ribâ almaları {وَاَكْلِهِمْ اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ} ve nâsın mallarını bâtıl tarîklerle yemeleri sebebiyle oldu. Bundan başka {وَاَعْتَدْنَا لِلْكَافِرٖينَ مِنْهُمْ عَذَاباً اَلٖيماً} bunların kâfirlerine, yani küfürlerinde ısrar edip sana iman etmeyenlerine âhirette pek elîm bir azab da hazırladık. {لٰكِنِ الرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ مِنْهُمْ وَالْمُؤْمِنُونَ} Lâkin yâ Muhammed! Bu ehl-i kitabdan -Abdullah b. Selâm ve arkadaşları gibi- ilimde rüsûhu bulunanlar ve

sahîhan ehl-i iman olanlar {يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ... إلخ} hem sana inzal olunana hem de senden evvel inzal olunana iman ederler. {وَالْمُقٖيمٖينَ الصَّلٰوةَ} ❁ İlk nazarda وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ atıflarıyla âhenk nokta-i nazarından bunun da her hâlde vav ile وَالْمُقِيمونَ الصَّلٰوةَ olması iktizâ ederdi gibi zannolunur.[1] Fakat Sûre-i Bakara'da لَيْسَ الْبِرَّ âyetinde وَالْمُوفُونَ بِعَهْدِهِمْ اِذَا عَاهَدُواۚ وَالصَّابِرٖينَ فِي الْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ fıkrasında dahi geçtiği[2] üzere bu gibi mevâkiʿde lisân-ı Arab fıkralardan herhangi birine bir husûsiyet vererek celb-i dikkat etmek istediği zaman iʿrâbı tahvil ederek "şuna bilhassa itina ediyorum" mânasına bir أَعْنِي: aʿnî" takdîriyle nasben okunur ki "buna medh üzere[3] nasb" tâbir olunur. Ve hatta mevsuf ile sıfat beyninde mutabakat vâcib iken bu nasb bazen bir sıfatta bile yapılır da مَرَرْتُ بِزَيْدٍ الْكَرِيمِ diyecek yerde الْكَرِيمَ sıfatı mansub okunabilir. İşte burada da [1522] salâtın faziletini işʿâr için ikāme-i salâta bilhassa itina olunarak وَالْمُقِيمونَ الصَّلٰوةَ yerinde وَالْمُقٖيمٖينَ الصَّلٰوةَ buyurulmuştur ki bunun hâsılı وَالْمُقِيمونَ الصَّلٰوةَ وَأَعْنِي الْمُقٖيمٖينَ الصَّلٰوةَ demek gibidir. Bundan başka bir de İmam Kisâî'nin ihtiyar ettiği vecih vardır ki o da bunun mansub olmayıp بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ'deki ما'ya atf ile mecrur olması, yani iman edenler meyânında değil, iman olunanlar meyânında îrâd edilmiş bulunmasıdır ve bu suretle ikāme-i salât edenlerden murad lâm-ı ʿahd ile enbiyâ veya melâike demek olur. Maʿamâfîh evvelki vecih daha müreccah görülmüştür. Şu hâlde mâna: O râsihûn mü'minûn ve ikāme-i salât edenler ki bilhassa şâyân-ı itina ve memduhturlar, {وَالْمُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ} ve zekâtlarını verenler {وَالْمُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} ve Allah'a ve âhirete iman edenler {اُو۬لٰٓئِكَ سَنُؤْتٖيهِمْ اَجْراً عَظٖيماً} işte yâ Muhammed, biz o kâfirlere mukabil bütün bunlara muhakkak büyük bir ecir vereceğiz.

Hazret-i Mûsâ'nın elvâhını ileri sürerek Kur'ân'ı hiçe sayıp üzerlerine semâdan bir kitap indirilmesini talep eden ve bu olmadığı takdirde nübüvvet-i Muhammediyenin sâbit olamayacağı iddiasında bulunan ehl-i

1 H + "~~Nitekim İbn Mesʿud mushafında böyle vav ile vârid olmuştur~~".
2 H: "sebk ettiği".
3 B: "üzerine".

kitab, bu talepleriyle mânen aleyhlerinde bir kitâb-ı ilâhînin nüzûlünü istemiş olduklarından terceme-i hâllerini ve mâzi ve istikballerini tasvir ve tefhim eden bu âyât-ı beyyinât inzal buyurulduktan sonra o suallerinde dermeyân etmek istedikleri şüphenin hem ilmî ve hakīkī, hem de iknâʿî ve ilzâmî bir surette cevabı îzah olunarak buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed

اِنَّٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ كَمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِهٖۚ وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ وَاِسْمٰعِيلَ
وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَعِيسٰى وَاَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهٰرُونَ وَسُلَيْمٰنَۚ وَاٰتَيْنَا دَاوُ۫دَ زَبُوراًۚ
﴿١٦٣﴾ وَرُسُلاً قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ وَرُسُلاً لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَۜ وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى
تَكْلِيماًۚ ﴿١٦٤﴾ رُسُلاً مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللّٰهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِۜ
وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً حَكِيماً ﴿١٦٥﴾ لٰكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ بِمَٓا اَنْزَلَ اِلَيْكَ اَنْزَلَهُ بِعِلْمِهٖۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ
يَشْهَدُونَۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيداً ﴿١٦٦﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ قَدْ ضَلُّوا ضَلَالاً
بَعِيداً ﴿١٦٧﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَظَلَمُوا لَمْ يَكُنِ اللّٰهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقاًۙ ﴿١٦٨﴾
اِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَداًۜ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيراً ﴿١٦٩﴾

[1523] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka Biz sana (yâ Muhammed) öyle vahiy indirdik ki Nûh'a ve ondan sonra gelen bütün peygamberlere vahyettiğimiz gibi hem İbrâhim'e, İsmâil'e, İshak'a, Yaʿkūb'a, esbâta, Îsâ'ya, Eyyûb'a, Yûnus'a[1], Hârûn'a, Süleyman'a vahyettiğimiz[2], [1524] hem Davud'a Zebur'u verdiğimiz gibi (163). Hem gerek sana evvelce naklettiğimiz resulleri ve gerek nakletmediğimiz resulleri gönderdiğimiz gibi, hem de Allah'ın Mûsâ'ya kelâm söylemesi gibi (164). Hep rahmet müjdecileri, azab habercileri olarak gönderilmiş peygamberler ki artık insanlar için Allah'a

1 B -"Yûnus'a".
2 H +"gibi".

karşı peygamberlerden sonra bir iʿtizâr[1] bahanesi olamasın[2], Allah Azîz, Hakîm bulunuyor (165). Lâkin Allah bilhassa sana indirdiğiyle şehadet ediyor ki onu kendi ilm-i sübhânîsiyle indirdi, melekler de şehadet ediyorlar, maʿahâzâ Allah'ın şâhid olması kâfidir (166). Şüphesiz ki[3] küfr edip Allah yolundan menʿ edenler haktan saptılar, uzak saptılar (167). Şüphesiz küfr edip haksızlık edenleri Allah mağfiret edecek değil, cehennem yolundan başka bir yola çıkaracak da değil. Onlar ebediyyen onda muhalled, bu da Allah'a nazaran kolay bulunuyor (168-169).

{إِنَّآ أَوْحَيْنَآ إِلَيْكَ كَمَآ أَوْحَيْنَآ إِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِهِ} Muhakkak ki Biz sana tıpkı Nûh'a ve ondan sonraki bütün peygamberlere vahyettiğimiz gibi vahyettik. ❁ Yani mücerred bir ilham, bir sâniha, bir firâset değil, bütün enbiyâda kanun olan bir vahiy ile vahyettik. Sana olan vahiy o peygamberlerde cereyan eden ve onları peygamber tanıtan vahiylerin bütün envâʿını hâiz ve onların hey'et-i mecmûʿasına mümâsildir. Binâenʿaleyh seni onlardan tefrik[4] etmek küfr ü inaddan başka hiçbir şey değildir. Sen ilk gelen bir peygamber değilsin, Nûh'tan sana gelinceye kadar nice peygamberler gelmiştir. Ve bunların içinde ehl-i kitâbın tasdîkini iddia ettikleri birtakım meşâhîr-i enbiyâ vardır ki şimdi isimleri zikrolunacaktır. Ve bunlar öyle hep[5] semâdan birer kitap indirmemişlerdir. Mûsâ'nın elvâhı mucizesi hepsinde olmamıştır ve nübüvvetin levâzım-ı zarûriyesinden değildir. Nübüvvetin künhü bir Allah vergisi olan vahy-i mahsustur. Bütün peygamberler böyle vahy-i ilâhî ile peygamber olmuşlardır, sana da bütün [1525] onlara vahy olunduğu gibi vahy olunmuştur ve sende onların cümlesinin sûret-i vahyi tecellî etmiş ve sana indirilen kitap bu suretle indirilmiştir. Böyle iken o ehl-i kitâbın diğer peygamberleri tasdik iddia edip de seni onlardan ayırmaya kalkışmaları ve Allah'tan böyle bir vahiy

1 B: "iʿtirâz".
2 B: "olmasın".
3 B -"ki".
4 B: "fark".
5 H: "hep öyle".

ile indirilen bir kitâbı nübüvvet ve risâlet için kâfî görmeyip de üzerlerine semâdan bir kitap indirmeni talep etmeleri yalnız sana inanmamak değil, hiçbir peygambere inanmamaktır, bu da Allah'a inanmamaktır.

"Îhâ" vahiy göndermektir[1]. İbn Esîr'in *Nihâye*'de ve Süyûtî'nin *Dürr-i Nesîr*'de zikrettikleri vechile vahiy lügatta risâlet, kitâbet, işaret, ilham, kelâm-ı hafî mânalarına gelir. Ve asl-ı madde, sürʿat mânasınadır.[2] Râgıb'ın *Müfredât*'ta, Fîrûzâbâdî'nin *Besâir*'de tavzihlerine göre vahiy asl-ı lügatta işâret-i serîʿa demektir. Bu mâna kâh remiz ve târiz tarîkiyle kelâm ve kâh terkibden mücerred savt ve kâh cevârihten biriyle işaret ve kâh kitâbet ile olur. Nitekim فَاَوْحٰۤى اِلَيْهِمْ اَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا [Meryem 19/11][3] kavl-i ilâhîsi bu mânaya mahmuldür ki remiz veya itibar veya kitâbet denilmiştir. وَاِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ اِلٰۤى اَوْلِيَۤائِهِمْ [el-Enʿâm 6/121][5] Kezâlik يُوحِى بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً [el-Enʿâm 6/112][4] âyetlerinde de vahiy bu vücûh üzerinedir ki مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ [en-Nâs 114/4][6] nazm-ı mecîdinde işaret olunan vesvese ile olur. Bir de vahiy Allah teâlâ'nın enbiyâ ve evliyâsına ilkā olunan kelime-i ilâhiyeye ıtlak olunur. Bu da وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْياً اَوْ مِنْ وَرَۤائِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً فَيُوحِيَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَۤاءُ [eş-Şûrâ 42/51][7] kavl-i ilâhîsinin delâlet ettiği üzere birkaç neviʿdir ki ya Cibrîl aleyhisselâm'ın Hazret-i Peygamber'e sûret-i muayyenede teblîği gibi zâtı görülür ve kelâmı işitilir bir resûl-i meşhûd vâsıtasıyla veya Hazret-i Mûsâ'nın kelâmullahı işitmesi gibi min gayri muʿâyenetin semâʿ-i kelâm ile veya إِنَّ رُوحَ الْقُدُسِ نَفَثَ فِي رُوعِي hadîs-i nebevîsinde[8] beyan olunduğu üzere

---

1 H: "etmektir".

2 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs,* V, 163:

فِي حَدِيثِ أَبِي بَكْرٍ «الوَحَا الْوَحَا» أَيِ السُّرْعَةَ السُّرْعَةَ، ويُمَدّ ويُقصر. يُقَالُ: تَوَحَّيْتُ تَوَحِّياً، إِذَا أَسرَعْتَ، وَهُوَ مَنْصُوبٌ عَلَى الإغْراء بفعلٍ مُضْمَر... وَقَدْ تَكَرَّرَ ذِكْرُ الْوَحْيِ فِي الْحَدِيثِ ويَقع عَلَى الكِتابة، وَالْإِشَارَةِ، والرِّسالة، والإلْهام، وَالْكَلَامِ الخفِيّ. يُقال: وَحَيْتُ إِلَيْهِ الكلامَ وأَوْحَيْتُ.

3 "…'Sabah ve akşam tesbih edin' diye onlara işaret verdi."

4 "…bunlar aldatmak için birbirlerine lâfın yaldızlısını telkin eder dururlar…"

5 "…bununla beraber şeytanlar kendi yârânına (…) mutlaka telkīnâtta bulunacaklardır…"

6 "Şerrinden o sinsi vesvâsın."

7 "Bununla beraber hiçbir beşer için kābil değildir ki Allah ona başka suretle kelâm söylesin, ancak vahy ile veya bir hicab arkasından veyâhud bir resul gönderip de izniyle ona dilediğini vahyettirmesi müstesnâ…"

8 Maʿmer b. Râşid, *el-Câmiʿ,* thk. Habîburrahman el-Aʿzamî, Pakistan: el-Meclisü'l-İlmî, 1403 (Abdürrezzâk, *el-Musannef*'in sonunda), XI, 125; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* X, 191.

rûʿa, yani samîm-i kalbe nefs ile veya وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اُمِّ مُوسٰٓى اَنْ اَرْضِعِيهِ [el-Kasas 28/7][1] gibi ilham ile veya وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ [en-Nahl 16/68][2] gibi teshîr ile veya rü'yâ-yı sâliha ile olur. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm [1526] اِنْقَطَعَ الْوَحْيُ وَبَقِيَتِ الْمُبَشِّرَاتِ: رُؤْيَا الْمُؤْمِنِ buyurmuştur[3]. Âyet-i mezkûrede ilham teshîr, rüya اِلَّا وَحْيًا ile, semâʿ-ı kelâm اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ ile, teblîğ-i Cibrîl de اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا ile ifade olunmuştur. وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ قَالَ اُوحِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ [el-Enʿâm 6/93][4] zikr olunan envâʿ-ı vahiyden hiçbiri olmadığı hâlde oldu diye iddia edenler hakkındadır.[5] Hâsılı birçok âyetlerde vahiy bu muhtelif mânalarda istiʿmâl olunmuştur ki bunların hepsinde işâret-i serîʿa mânası vardır. Zeccâc vahyin lügaten maʿnâ-yı umûmîsini "اَلْإِعْلَامُ عَلَى سَبِيلِ الْخَفَاءِ: gizli bir surette bildirmek" diye târif etmiştir.[6] Zira sürʿat bir hafâyı da istilzam eder. Şu hâlde kim olursa olsun diğerine gizli bir surette maʿlûmât verir, bir ilim ilkā ederse ona umûmî mânasıyla bir vahiy yapmış olur. "İʿlâm", "ilim"den me'huz olduğuna ve ilim ise muhtelif merâtibe mütehammil olmakla beraber hatâya şâmil olamayacağına nazaran vahyin tarîki hafî olmakla beraber behemehâl bi'n-netîce musîb bir telkin ve işʿâr olması iktizâ eder. Ve gayr-i musîb olanlarda istiʿmâli mecaz olur. Ancak[7] gayesinin hayr olması şart değildir. Bunun için bir müfsidin gizliden gizli bir fesad belletmesine ve şeytanların tesvîlâtına dahi umûmî mânasıyla vahiy denilebilir. Binâenʿaleyh hakīkī mânasıyla vahiy denildiği zaman sürʿat, gizlilik mefhumlarıyla beraber behemehâl[8] bir kıymet-i ilmiye dahi matlubdur ki bu kıymet-i ilmiye, o iʿlâm ve işareti yapanın hâl ü şânına ve alanın kābiliyyet-i irfânına göre merâtib-i muhtelifede tasavvur olunabilir.

---

1 "O esnada Mûsâ'nın anasına şu vahyi verdik: Onu emzir…"
2 "Rabbin bal arısına da şöyle vahyetti…"
3 Buhârî, Taʿbîr, 5; Müslim, Salât, 207-208:

أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ، قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «لَمْ يَبْقَ مِنَ النُّبُوَّةِ إِلَّا الْمُبَشِّرَاتُ» قَالُوا: وَمَا الْمُبَشِّرَاتُ؟ قَالَ: الرُّؤْيَا الصَّالِحَةُ.

4 "Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine birşey vahy edilmemişken 'Bana vahy olunuyor' diyen kimseden (…) daha zâlim kim olabilir?..."
5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 858-860; Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kâhire: el-Meclisü'l-Aʿlâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1393-1416, V, 177-182.
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 266.
7 B: "Yalnız".
8 M ve B -"behemehâl".

Demek ki ale'l-umûm vahiy, evvelemirde ikiye ayrılmak lâzım gelir ki biri mâsivallahtan olan işaret ve iʿlâm, diğeri de Allah tarafından olan işaret ve iʿlâmdır. Vahiy esâs-ı lügatta bunların hepsine şâmil ise de örf-i lügatta ancak Allah tarafından olan işaret ve iʿlâma isim olmuştur. ʿAle'l-ıtlâk vahiy denildiği zaman da bu anlaşılır. Bunun da وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ âyetinden anlaşıldığı üzere envâʿ-ı muhtelifesi ve bunların peygamberlere mahsus olup olmayanları da vardır. Şu hâlde umûmî mânasıyla vahiy [1527] peygamberlere mahsus değildir. Fakat enbiyâya mahsus olan bir tarz-ı vahiy vardır. Bu maʿnâ-yı hâs ile vahy-i nübüvvet diğer ulûm-ı beşeriyenin fevkinde bir keyfiyet-i mahsûsa ve zarûret-i katʿiyye ile hakka'l-yakīn bir ilim telkin eden tecellî-i Hakk'ın ism-i mahsûsudur. Şerʿan vahiy denildiği zaman da bu mâna kastedilir. Diğer aksâm-ı vahiy hem peygamberlerde hem de sâirlerinde bulunabilir. Fakat tam mânasıyla nübüvvet hangi neviʿde olursa olsun hiç şaşmayan bir vahy-i mahsus ile başlar ve bi't-tecribe taʿayyün eder. Diğer aksâm-ı vahiy ise bunu bi'l-istidlâl mülâhaza ve tasavvur edebilmek için bir sebeb-i kâfi teşkil eder. Yani her vahiy bir hâdise-i rûhiyedir. Gerek meşâʿir-i zâhire ve gerek meşâʿir-i bâtıneden kalbe bir tarîk-ı hafî ile serîʿ bir şuur telkin eden bir nüzûl-i rûhânîdir. Eğer bu nüzûlün bir Rûh-ı Emîn ile olduğu bi't-tecribe mâlum bulunursa tam mânasıyla vahiy tahakkuk etmiş ve o zât makām-ı nübüvveti ihraz eylemiş olur. Nitekim نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمٖينُ. عَلٰى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرٖينَ [eş-Şuʿarâ 26/193-194][1] buyurulmuştur. Fakat Rûh-ı Emîn ile olduğu mâlum olmaz, kâh isabet eder kâh da etmezse o ya hiç vahiy değildir veya vahiy olsa bile hak nübüvvet bahşeden vahy-i tâm ve mahsus değildir. İşte burada اِنَّٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ كَمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيّٖنَ مِنْ بَعْدِهٖ buyurulmasında evvelâ bu vahyin vahy-i ilâhî olduğuna ve sâniyen vahy-i enbiyânın bu temâyüz-i mahsûsuna işaret buyurulmuş ve sâlisen Aleyhissalâtü vesselâm'ın bütün enbiyâda cereyan eden envâʿ-ı vahiyden her nevʿine mazhar bulunduğu da ifade kılınmıştır.

---

1 "Onu Rûh-i Emîn indirdi. Senin kalbin üzerine ki o münzirlerden olasın."

Şimdi bunu daha ziyade tavzih ve ehl-i kitâbı ilzam edecek noktaları tasrih ile buyuruluyor ki: {وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَالْاَسْبَاطِ وَعٖيسٰى وَاَيُّوبَ وَيُونُسَ وَهٰرُونَ وَسُلَيْمٰنَ} Ve Biz Nûh'tan sonraki o enbiyâ meyânında ale'l-husûs -ehl-i kitabca dahi mâruf ve meşhur olan- İbrâhim'e, İsmâil'e, İshâk'a, Yaʿkūb'a, esbâta, yani evlâd-ı [1528] Yaʿkūb'a, Îsâ'ya, Eyyûb'e, Yûnus'a, Hârûn'a, Süleyman'a vahyettik {وَاٰتَيْنَا دَاوُ۫دَ زَبُورًا} ve bunlar meyânında Dâvûd'a bir Zebur da verdik. ❁ Vâhiyden mâʿadâ bir kitap ile de ikram ettik, hâlbuki ehl-i kitab umûmiyetle itiraf ederler ki bu taʿdâd olunan enbiyânın hiçbiri onların talep ettikleri vechile semâdan bir defada bir kitap indirmediler. Gerçi Davud'a Zebur verildi, lâkin bu da defʿaten elvâh ile nâzil olmadı. Bununla beraber bunların hepsi meşâhîr-i enbiyâdırlar. "Zebur", Hamza kıraatinde zâ'nın zammıyla okunur ki "zübür"ün cemʿidir. "Zübür", kezâlik feth ile "zebur", mezbur mânasına kitap demektir. Tefsîr-i Kurtubî'de der ki: Zebur yüz elli suredir ve içinde hiç ahkâm yoktur. Hepsi hikmetler, mevʿizalar ve Allah teâlâ'ya tahmid, temcid, senâdan ibarettir.[1]

Müfessirîn diyorlar ki Hazret-i Nûh min tarafillah lisânından ahkâm-ı şerʿiyye-i ilâhiye[2] teşrîʿ kılınan peygamberlerin evvelidir. Ve ilk evvel ümmeti taʿzîb olunan peygamber de odur. Bunun için evvelâ o[3] zikrolunmuş, sonra cemîʿ-i enbiyâ icmal edildikten sonra bazıları tasrih olunarak tafsil edilmiş ve bunda ulü'l-ʿazm peygamberlerin evveli bulunan Hazret-i İbrâhim'den bed' olunup Hazret-i Nûh ile beraber on iki peygamber zikredilmiş ve Hazret-i Mûsâ bunlar meyânında taʿdâd olunmayıp en nihâyete bırakılmıştır. Zira bunların taʿdâdından asıl maksad inzâl-i kitapta[4] Hazret-i Mûsâ gibi olmayan ve ehl-i kitabca müsellem bulunan meşâhîr-i enbiyâyı bir arada göstermektir. Maʿamâfîh enbiyânın bunlara münhasır olmadığını beyan ve وَالنَّبِيّٖنَ مِنْ بَعْدِهٖ icmâlinin tafsîlini itmam ve

---

1 Kurtubî, *el-Câmiʿ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, VI, 17:

الزَّبُورُ كِتَابُ دَاوُدَ وَكَانَ مِائَةً وَخَمْسِينَ سُورَةً لَيْسَ فِيهَا حُكْمٌ وَلَا حَلَالٌ وَلَا حَرَامٌ، وَإِنَّمَا هِيَ حِكَمٌ وَمَوَاعِظُ.

2 H +"~~ile~~".

3 H: "bu".

4 H +"~~kütübde~~".

aynı mânanın nâsı min tarafillah davete me'mur olmak demek olan risâlet mefhûmuyla da cereyânını tefhim için buyuruluyor ki:

Bunlardan başka {وَرُسُلًا قَدْ قَصَصْنَاهُمْ عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ} sana [1529] bundan evvel haber verdiğimiz birtakım resuller {وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ} ve sana haber vermediğimiz daha nice resuller de gönderdik. ❁ Binâenʿaleyh Allah'ın vahyettiği enbiyâ, gönderdiği resuller gerek burada ve gerek bundan evvel isimleri, kıssaları bildirilmiş olan mâlum ve meşhur zevâta münhasır zannedilmemelidir. İnsanlara daha birçok peygamberler gönderilmiştir ki bunların adetlerini, isimlerini, mahallerini, kavimlerini, kıssalarını ancak Allah bilir. Cenâb-ı Allah bu îzah ile de kâfirlerin tâkip ettikleri bazı teşkîlâtı katʿ etmiştir. Zamanımızda bazı kimselere tesadüf olunuyor ki bunlar güya enbiyâ hakkında bir şek uyandırmak için mütemâdiyen şu suâli dermeyân ediyorlar: "Allah Rabbü'l-âlemîn değil mi? Acaba peygamberlerini niçin mahdud yerlerden ve mahdud akvâmdan intihab etmiş? Neden hep peygamberler Arz-ı Mukaddes'ten ve civarından zuhur eylemiş? Arzın diğer kıtaʿâtındaki[1] insanlar Allah'ın mahlukları değil midirler? Çin'den, Japon'dan, Avrupa'dan, Amerika'dan peygamber niçin gönderilmemiş?" diyorlar ve bununla felsefe nâmına edyâna bir itiraz ettikleri fikrinde bulunuyorlar. Hâlbuki böyle bir sual esas itibariyle hilkatte ıstıfâ-yı mahsûsu bilmemekten neş'et eden ve hiçbir kıymet-i fikriye ve ilmiyesi olmayan vâhî bir sözden ibarettir. Böyle olduğunu göstermek için buna mukabil şunları sormak kâfidir: Bütün dünyadaki insanlar Allah'ın mahlukları değil midir? Niçin hepsini ʿale's-seviyye yaratmamış, niçin hepsini peygamber yapmamış? Haydi yapmamış, ya niçin akl ü dehâda, kudret ü kiyâsette müsâvî kılmamış, niçin tarihte mazbut olan büyük hukemâ birkaç kavme mahsus eşhâs-ı kalîle olmuştur? Niçin her kavimde eʿâzım mahdud ve maʿdud kimselerden ibaret bulunuyor? Niçin her kıtada, her memlekette, her kavimde kâşifler, fâtihler mebzul olmuyor? Niçin her zamanda dünyanın zimâm-ı [1530] siyâsetini bir kıta, bir millet tutuyor?

---

1 B: "kıtalarındaki".

Niçin meselâ bugünkü Avrupa her yerden ziyade ulûm u fünûnun, medeniyet ve siyaset avâmilinin merkezi oluyor? Niçin ve niçin... [1] ilh. Şu hâlde emsilesi pek çok olan bu gibi hususiyetler diğerleri hakkında garip görülmüyor da, en büyük bir ihtisâs-ı ilâhî olan nübüvvet ü risâlet hakkında niçin istiğrab ediliyor?

Kur'an daha evvel bu gibi hâtıraları اِنَّ اللّٰهَ اصْطَفٰٓى اٰدَمَ وَنُوحًا وَاٰلَ اِبْرٰهٖيمَ وَاٰلَ عِمْرٰنَ عَلَى الْعَالَمٖينَ [Âl-i İmrân 3/33][2] âyetinde irâde-i ilâhiyeyi ve ıstıfâ kanununu göstererek hal ve def' eylemiş idi. Bundan başka burada وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ fıkrasıyla peygamberlerin mâlum olan zevâta münhasır olmadığını anlatarak enbiyânın Arz-ı Mukaddes ve civarına mahsus zevât-ı kalîleden ibaret olması hakkındaki faraziyenin de kizb-i mahz olduğunu anlatmış ve bununla meseleyi kökünden kal' etmiştir. Cemî enbiyânın adedi yüz yirmi dört bin[3] veya bir milyon dört yüz yirmi dört bin olduğu hakkında bazı rivayetler varsa da doğrusu enbiyâ ve rusülün adedi gayr-i mâlumdur. Zira وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ عَلَيْكَ buyurulmuştur. Şüphe yok ki dîn-i İslâm'da cemî'-i enbiyâya iman erkân-ı imandan bulunduğu cihetle bütün enbiyâ bildirilmiş olsa idi Müslümanlar bunlara ber tafsil iman ile mükellef olmak lâzım gelecek, bu da dinde bir harac-ı azîm olacaktı. Binâen'aleyh ıstıfâ-yı ilâhînin en yüksek merâtibinde bulunan e'âzım-ı enbiyânın beyânıyla iktifâ edilmesinde îmân-ı icmâlînin kifayeti gibi büyük bir lutf-i mahsus vardır.

Hâsılı isimleri, kıssaları bildirilen veya bildirilmeyen daha birçok peygamberler gönderildi {وَ} bütün bunlar arasında {كَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلٖيمًا} Allah teâlâ Mûsâ'ya -verâ-i hicâbdan, yani لَنْ تَرٰينٖى [el-A'râf 7/143][4] müeddâsı üzere kendini göstermeden- hakikaten kelâm ile söyledi ۞ ki böyle bilâ vasıta tekellüm-i ilâhî merâtib-i vahyin müntehâsıdır. Mûsâ'ya [1531] verilen kitapta da bundan daha yüksek bir sûret-i vahiy olmamıştır.

---

1 B -"Niçin ve niçin…".
2 "Gerçek Allah, Âdem'i ve Nûh'u ve Âl-i İbrâhim'i ve Âl-i İmrân'ı süzdü, âlemîn üzerine ıstıfâ buyurdu."
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 265.
4 "…Beni kat'iyyen göremezsin…"

İşte yâ Muhammed! Nûh'tan sana gelinceye kadar gönderilen peygamberlerin hepsine biz böyle merâtib-i muhtelifede vahyettik, sana da onların mecmûʿuna yaptığımız gibi envâʿ-i vahyin hepsiyle vahyettik. İmdi diğer enbiyâ meyânında Mûsâ'nın müntehâ-yı merâtib-i vahy olan teklîm-i ilâhîye ihtisâsı öbürlerinin sıhhat-i nübüvvetlerinde ne bir şüpheyi istilzam etmiş, ne de imanda ve mâhiyet-i nübüvvette tefriklerini iktizâ[1] eylemiştir. Binâenʿaleyh Tevrat'ın ona bir defada nâzil olması, her peygamber için de böyle olmasını neden îcâb etsin? Ve ona öyle oldu diye ehl-i kitab her peygamberden o suretle nâzil olmuş bir kitap talep etmek hakkını nereden almış? Sana böyle envâʿ-i vahy ile nübüvvet ve risalet verilmiş iken hikem ü mesâlihe göre peyderpey Kur'an inzâl olunup dururken bu kitâb-ı ilâhîyi tanımayıp semâdan kitap isteyenler ve seni diğer peygamberlerden ayırmaya kalkışanlar artık küfr ü dalâletten başka bir şey yapmış olmazlar. Ve bu babda şâyân-ı kabul hiçbir mazeret de serd edemezler. Çünkü {رُسُلاً مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ} biz bütün insanlara böyle mübeşşir ve münzir olarak, yani iman ve itaat edenlere âhirette ecr ü sevâb ile müjde vermek, küfr ü isyan edenlere azâb-ı nârı haber verip tahzir etmek üzere resuller gönderdik ki {لِئَلَّا يَكُونَ لِلنَّاسِ عَلَى اللّٰهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ} bu resullerden sonra Allah'a karşı insanların iʿtizâra vesile olacak hiçbir hücceti, bir tutamağı olmasın. Azâbı gördükleri zaman "yâ Rabbi, vaktiyle bize bunları bildirse idin; ahkâmını, şeriatını, kanunlarını bildiren bir resul gönderse idin de bilmediklerimizi öğrenip onlara tâbiʿ olsa idik ve bu felâketler başlarımıza gelmese idi ne olurdu? لَوْلَٓا اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا رَسُولاً فَنَتَّبِعَ اٰيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَذِلَّ وَنَخْزٰى [Tâhâ 20/134][2] diye iʿtizâr etmeye [1532] hakları kalmasın {وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً حَكِيماً} Allah[3] ezelden böyle bir Azîz ve Hakîm'dir. Hükmüne karşı gelinmez, yaptığını hikmetiyle muhkem yapar. ❁ Binâenʿaleyh böyle mertebe mertebe müteʿaddid peygamberler göndermiş[4] ve o kitapların keyfiyet-i nüzûlde ve bazı

1 B: "istilzam".
2 "…Ne olurdu bize bir resul gönderseydin de biz zelil ve rüsvay olmadan evvel âyetlerine ittibâʿ etseydik."
3 B +"teâlâ".
4 H: "gönder~~miş~~mesi".

şerâiʿ ve ahkâmda birbirlerinin aynı olmaması mahza hikmetinden ve ümmetlerin ahvâli tabakāt-ı muhtelife üzere bulunmasındandır. Çünkü tekâlîf-i ilâhiyenin medârı ahvâl ve mesâlih-i ibâddır. Allah teâlâ hikmet-i tekvîni muktezâsınca ümmetleri muhtelif ve mütegayyir etvâr ve hasâil ile yaratmış olduğu gibi hikmet-i teşrîʿi muktezâsıyla da bunlara meʿâş ve meʿâdlarında hâl ü şânlarına lâyık muhtelif ve mütegāyir olan istidatlarıyla mütenâsib şerâiʿ ve ahkâm emr ü teklif eylemiş ve arz-ı iʿtizâr[1] etmelerine vecih bırakmamıştır. Buna karşı kâffe-i nâsa mebʿûs olan bir peygambere semâdan topyekun bir kitap indirmesini[2] teklif etmek hem izzet-i ilâhiyeye bir tecavüz ve hem hikmet-i ilâhiyeye muhalif bir taleb-i fâsiddir.

Hakikat böyle iken o zalimler, o matbûʿu'l-kulûb kâfirler buna şehadet etmezler de hâlâ semâdan kitap isterler {لٰكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ بِمَٓا اَنْزَلَ اِلَيْكَ} lâkin Allah sana inzal ettiğine[3] kendi şehadet ediyor ki {اَنْزَلَهُ بِعِلْمِه۪} O sana onu kendine mahsus olan ilmiyle inzal buyurdu. ۞ Bu öyle bir te'lîf-i bedîʿ ve kelâm-ı ilâhîdir ki buna Allah'tan başka hiç kimsenin ilm ü kudreti yetişemez[4], evvelîn ü âhirîn muʿârazasından âcizdir. Allah bunu öyle bir sunʿ-i iʿcâz ile inzal buyurdu ki nazm-ı belîğindeki[5] esrâr-ı belâgat, mazmûnundaki envâr-ı kudsiye, meʿânî-i gaybiyesindeki hakāik-ı ʿâliye, ahkâmındaki hikem ü mesâlih, gayesindeki saʿâdet-i mutlaka ilm-i ilâhîden başkasının kudret-i ihâtasından hâriçtir. Bu ne keyfemettefak vâkiʿ oluvermiş bir tesadüf [1533] ne de câhil bir tabiatın lâşuʿûrî bir feverânıdır. Her şeyi bilen ve her yaptığını bilerek yapan Allah teâlâ'nın ilm-i ezelîsiyle inzal buyurduğu bir fermân-ı hak, bir muʿcize-i bâhiredir. Buna Allah böyle şehadet ettiği gibi {وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَشْهَدُونَ} melâike de şehadet eder. Çünkü melâike şehâdet-i ilâhiyenin hâmilleridirler[6]. Bunun inzâli Cibrîl-i Emîn'in risâleti ve onun maiyyetindeki bütün melâikenin

1 M: "i'tiraz".
2 B: "indirilmesi".
3 M ve B: "ettiğiyle".
4 B: "yetişmez".
5 B: "belîğinde".
6 M ve B: "hâmilleridir".

tebcîlâtı içinde vâki' olmuştur. Ve onlar لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ'dırlar [el-Enbiyâ 21/27][1]. Ma'ahâzâ[2] başka şâhide ihtiyaç da yoktur {وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيداً} şâhid olmak üzere Allah yeter. Allah senin sıdk-ı nübüvvetine öyle beyyinât-ı bâhire ve hücec-i zâhire nasb u ikāme etmiştir ki bunlar diğer şâhidlerle istişhaddan muğnîdir. Muhammed ve Kur'an: Bunlarda zuhur eden tecelliyât-ı hak diğer şâhidlerden müstağnîdir. Hakk'ın kendine kendi tecelliyâtıyla şehadetinden daha beliğ hangi şehadet olabilir? قُلْ اَىُّ شَيْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةًۜ قُلِ اللّٰهُ [el-En'âm 6/19][3] Buna karşı {اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Allah'ın şehadet ettiği herhangi bir hakikate küfredenler {وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} ve Allah yolundan, yani tarîk-ı hak olan dîn-i İslâm'dan men' eyleyenler {قَدْ ضَلُّوا ضَلَالاً بَعِيداً}dırlar. {اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Böyle küfredip {وَظَلَمُوا} zulm eyleyenler, yani nübüvvet ve risâlet-i Muhammediyeyi inkâr etmek gibi haksızlıkta bulunanlar muhakkak ki {لَمْ يَكُنِ اللّٰهُ لِيَغْفِرَ لَهُمْ} Allah'ın bunları ne bir vechile mağfiret {وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ طَرِيقاً. اِلَّا طَرِيقَ جَهَنَّمَ} ne de cehennem yolundan başka bir tarîka hidâyet etmesi ihtimâli yoktur. Yani bunlar اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ [en-Nisâ 4/48, 116] hükmüne tâbi'dirler. {خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَداً} [1534] Cehennemde müebbeden kalacaklardır. "Bu kadar azgın kâfirler nasıl mağlup edilirler de cehenneme tıkılırlar?" diye istib'âda da mahal yoktur. Çünkü {وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيراً} bunu yapmak Allah'a pek kolaydır. Zaten kurmuş olduğu nizâmın hükmü budur. Onlar[4] ona kendi ayaklarıyle koşa koşa gideceklerdir.

Duydunuz ya:

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَٓاءَكُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ فَاٰمِنُوا خَيْراً لَكُمْۜ وَاِنْ تَكْفُرُوا فَاِنَّ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيماً حَكِيماً ﴿١٧٠﴾

---

1 "O'nun sözünün önüne geçmezler…"
2 H: "Ma'amâfîh".
3 "De ki: 'Hangi şey şehadetçe en büyüktür?' De ki: 'Allah…'"
4 H -"Onlar".

Meâl-i Şerîfi

Ey insanlar! Hakikat size Rabbinizden hak ile Resul geldi.[1] Hakkınızda hayr olmak için hemen ona iman edin ve eğer küfr edecek olursanız şüphe yok ki göklerde ve yerde ne varsa Allah'ın ve Allah Alîm, Hakîm bulunuyor (170).

Bilhassa bu insanlar içinde:

يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فٖى دٖينِكُمْ وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّۜ اِنَّمَا الْمَسٖيحُ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهُۚ اَلْقٰيهَٓا اِلٰى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُۘ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖۚ وَلَا تَقُولُوا ثَلٰثَةٌۜ اِنْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْۜ اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌۜ سُبْحَانَهُٓ اَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌۢ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكٖيلًاࣖ ﴿١٧١﴾ لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسٖيحُ اَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلّٰهِ وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ الْمُقَرَّبُونَۜ وَمَنْ يَسْتَنْكِفْ عَنْ عِبَادَتِهٖ وَيَسْتَكْبِرْ فَسَيَحْشُرُهُمْ اِلَيْهِ جَمٖيعًا ﴿١٧٢﴾ فَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُوَفّٖيهِمْ اُجُورَهُمْ وَيَزٖيدُهُمْ مِنْ فَضْلِهٖۚ وَاَمَّا الَّذٖينَ اسْتَنْكَفُوا وَاسْتَكْبَرُوا فَيُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا اَلٖيمًاۙ وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِيًّا وَلَا نَصٖيرًا ﴿١٧٣﴾

[1535] **Meâl-i Şerîfi**

Ey ehl-i kitap! Dininizde gulüvv etmeyin, Allah'a karşı hak olmayanı söylemeyin, Mesih Îsâ b. Meryem sade Allah'ın resûlü ve Meryem'e ilkā eylediği kelimesi ve O'ndan bir rûhtur, başka bir şey değil. Gelin Allah'a ve resullerine[2] iman getirin; "üç" demeyin, vazgeçin, hakkınızda hayırlı olur. Allah ancak bir tek ilâhtır[3], O sübhân bir veledi olmaktan münezzehdir. Göklerde ve yerde ne varsa O'nun, vekil de Allah yeter[4] (171). Hiçbir zaman Mesih de Allah'ın bir kulu olmaktan çekinmez, melâike-i

---

1 H: "Hakikat Rabbinizden hak ile size Resul geldi".
2 B: "resûlüne".
3 H: "Allah bir tek ilâhtır ancak".
4 H: "Allah gibi vekil olmaz".

mukarrebîn de. Ve her kim O'na ibadetten çekinir ve[1] kibirlenirse bilsin ki O yarın hepsini [1536] toplayıp huzuruna haşredecek (172). İşte o zaman o iman edip salâh işlemiş olanlara ecirlerini tamamıyla ödeyecek, hem de fazlından onlara ziyadesini verecek. Amma o kibirlerine yediremeyip çekinenleri elîm bir azab ile taʿzîb edecek, ve Allah'a karşı kendilerine ne bir hâmi ne de bir yardımcı bulamayacaklar (173).

{يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ} Mefhûm-ı[2] âm olmakla beraber yukarıda daha ziyade Yehûd istihdaf edildiği gibi burada da bilhassa Nasârâ istihdaf olunmuştur. Yani ey umûm insanlardan ve insanlar içinde ehl-i kitabdan bir kısım olan Nasârâ! {لَا تَغْلُوا فٖي دٖينِكُمْ} Dininizde gulüvv etmeyiniz, Îsâ aleyhisselâm'ın şân-ı rifʿatini bâlâda beyan olunduğu üzere inkâr ve tenzil etmeye, veled-i gayr-i meşrû meçhul "*inconnu*"[3] diye kazf eylemeye kalkışan Yahudîlerin tefritlerine mukabil siz de onun hakkında ulûhiyet iddiası ile ifrâta gitmeyiniz {وَلَا تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ} ve Allah'a karşı haktan başka hiçbir şey söylemeyiniz. Allah teâlâ'yı hulûl, inkılâb ü ittihad, arkadaş ve veled ittihâzı vesâire gibi muhâl ve bâtıl olan evsâf ile tavsif etmeyiniz de böyle şâibelerden tenzih eyleyiniz ve her hususta hakkı tâkip ediniz, hak söyleyiniz. Çünkü {اِنَّمَا الْمَسٖيحُ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} Mesih Îsâ b. Meryem başka bir şey değil ancak {رَسُولُ اللّٰهِ} Allah'ın bir resûlüdür {وَكَلِمَتُهُ} ve bir kelime-i tekvîniye veya teblîğiyesidir ki {اَلْقٰيهَٓا اِلٰى مَرْيَمَ} onu Meryem'e ilkā etmiş اِنَّ اللّٰهَ يُبَشِّرُكِ بِكَلِمَةٍ مِنْهُ اسْمُهُ الْمَسٖيحُ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ [Âl-i İmrân 3/45][4] medlûlü üzere melekleriyle Meryem'e bildirip tebşir etmiş, nefh-i Cibrîl ile rahm-i Meryem'e bırakıp كُنْ فَيَكُونُ [Âl-i İmrân 3/47] emriyle tekvin eylemiştir {وَرُوحٌ مِنْهُ} Ve Allah tarafından bir rûhtur, ki [1537] Allah bununla birçok ölü kalblere hayat vermiştir. ❁ Risâlet, kelime, rûh; işte Mesih Îsâ b. Meryem'in son hakikati bunlardan ibarettir. "Îsâ katl ü salb olunmadı veya henüz ölmedi, semâya refʿ olundu" denildiği zaman bu

1 H -"ve".
2 B: "Mefhûmu".
3 H, M ve B: "incannu".

Kelime Fransızca'da "bilinmeyen" anlamına gelmektedir.
4 "…Haberin olsun Allah seni tarafından bir kelime ile müjdeliyor. İsmi Mesih Îsâ b. Meryem…"

hakikatten başka bir şey anlamamalıdır. Binâenʿaleyh {فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِه۪} Allah'a ve bütün resullerine iman ediniz; Allah'ı Allah, resullerini resul tanıyınız {وَلَا تَقُولُوا ثَلٰثَةٌ} ve üç demeyiniz; ne "ilahlar üçtür: Allah, Mesih, Meryem'dir" diye şirk-i sarih ile, ne de "Allah üçtür: Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs; Ekānîm-i selâse, eşhâs-ı selâse olarak cevher-i vâhiddir" gibi bir şirk-i müevvel ile teslîse kāil olmayınız {اِنْتَهُوا} teslisten vazgeçiniz ki {خَيْراً لَكُمْ} sizin için hayırlı olur. Zira {اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ} Allah ancak bir ilâhtır, hiçbir vechile şirki kabul etmez, zâtında her türlü taʿaddüdden münezzeh ve ulûhiyette münferiddir {سُبْحَانَهُ اَنْ يَكُونَ لَهُ وَلَدٌ} hâşâ O'nun için bir veled olmak ihtimâli yoktur. O'nu böyle bir şâibeden tesbih ve tenzih ederim, çünkü {لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ} semâvâtta ve arzda, yukarılarda ve aşağıda her ne varsa hepsi O'nundur. Halk O'nun, mülk O'nun, hükm ü tasarruf O'nundur. Îsâ da dâhil olduğu hâlde eşyâdan hiçbir şey O'nun mülk ü melekûtundan hâriç değildir. {وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلاً} Allah vekîl olarak da kâfîdir. Yani bütün bunları halk u tedbîr ve kendi nâmına zabt u idârede Allah'ın hiçbir kimseyi vekil tutmaya ihtiyâcı yoktur. O bizzat ve bi'l-asâle hükm ü tasarrufa kādir, ganî ʿani'l-ʿâlemîndir. [1538] Bununla beraber mahlûkātının umûrunu onların hesap ve menfaati nâmına en güzel tedbir ve idare eden ve edecek olan da O'dur. Onlar vazifelerini yapıp kendisine tevekkül ve itimad ederek tefvîz-i umûr ettikleri takdirde işlerini tesviye ve arzu ve emellerini tatmin etmek için kendilerini başka bir vekîle muhtaç da etmez. Hâsılı O bütün mahlûkātın tedbîr-i umûruna ve kendine istinad etmesine kâfîdir ve işinde bir vekîle muhtaç değildir. O her şeyin yerini tutar, hiçbir şey O'nun yerini tutamaz ve O'na istinad etmeden duramaz. Binâenʿaleyh Allah'ın milki hâricinde bir şey, Allah'ın yerini tutacak bir veled, makamına kāim olacak bir vekil, Allah'tan başka tefvîz-i umûr edilecek bir merciʿ, bir mâbud tasavvuru tasavvur-ı muhâldir. Bu gibi şeyler ancak fânîler ve âcizler hakkında tasavvur olunur. Resul denildiği zaman da bir vekil değil, ancak nâkil-i kelam bir emir kulu anlamalıdır. Buna karşı ey Nasârâ, "Mesih nasıl kul olur?" demeyiniz {لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَس۪يحُ اَنْ يَكُونَ

عَبْداً لِلّٰهِ... إلخ} Nasârâ Resûlullah'a gelmişler, "bizim sâhibimize niçin ayıp isnad ediyorsun?" demişler, "sâhibiniz kim?" buyurmuş "Îsâ" demişler, "ne dedim" buyurmuş "o Allah'ın abdi ve resûlüdür diyorsun" demişler; "Allah'a abd olmak bir âr değildir" buyurmuş ve bu âyet bunun üzerine nâzil olmuştur diye mervîdir.[1]

Gördünüz ya:

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَٓاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكُمْ نُوراً مُبِيناً ﴿١٧٤﴾ فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَاعْتَصَمُوا بِهٖ فَسَيُدْخِلُهُمْ فٖى رَحْمَةٍ مِنْهُ وَفَضْلٍۙ وَيَهْدٖيهِمْ اِلَيْهِ صِرَاطاً مُسْتَقٖيماًۜ ﴿١٧٥﴾

[1539] **Meâl-i Şerîfi**

Ey insanlar! Bakın size Rabbinizden burhan geldi, size açık[2] bir nûr indirdik (174). İmdi kimler Allah'a iman edip buna sarılırlarsa[3] yarın onları taraf-ı ilâhîsinden mutlak bir rahmet içine koyacak, bir de fazl; ve onları doğru kendisine varan bir yolun yolcusu edecek (175).

"Burhân", zât-ı Muhammedî sallallâhu aleyhi ve sellem, "Nûr-i Mübîn", Kur'an.

"Sırât-ı Müstakīm", din ve şerî'at-ı İslâm'dır ve bundan sonraki sûrelerde bu hidâyetin istikmâli beyan olunacaktır.

Şimdi sûrenin başındaki يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ [en-Nisâ 4/1] hitâbı bu burhân-ı rabbânî ile inkişaf ede ede böyle bir nûr-ı mübîne müntehî olduğu ve sırât-ı müstakīmi tenvir ettiği bu noktada ölüm ile alâkadar olan ve sûrenin evvelindeki ahkâm-ı emvâl ve mirası itmam eden bir âyet ile âhiri evvele ircâ' etmek üzere buyuruluyor ki:

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, III, 420:

وذلك إن وفد نجران قالوا: يا محمد لم تعيب صاحبنا؟ قال: ومن صاحبكم؟ قالوا: عيسى. قال: وأي شي أقول؟ قال: تقول أنه عبد الله ورسوله، فقال لهم: إنه ليس بعار لعيسى أن يكون عبدا لله. قالوا: بلى، فنزلت نْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْداً لِلّٰهِ الآية.

2 H: "hakkı bâtıldan ayıran".

3 B: "sarılırsa".

Yâ Muhammed! Bu sırât-ı müstakīme hidâyet arzusunda bulunanlar:

يَسْتَفْتُونَكَۜ قُلِ اللّٰهُ يُفْت۪يكُمْ فِي الْكَلَالَةِۜ اِنِ امْرُؤٌا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُٓ اُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَۚ وَهُوَ يَرِثُهَٓا اِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌۜ فَاِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَۜ وَاِنْ كَانُٓوا اِخْوَةً رِجَالًا وَنِسَٓاءً فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِۜ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّواۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿١٧٦﴾

[1540] **Meâl-i Şerîfi**

Senden fetvâ istiyorlar, de ki: Allah size kelâle (babası ve çocuğu olmayan) hakkında şöyle fetvâ veriyor: Bir kişi ölür, çocuğu yok, bir kız kardeşi var; buna terikesinin yarısı, o da buna vâris olur bunun çocuğu yoksa. Eğer iki kız kardeşi varsa bunlara onun terikesinden üçte ikisi, eğer erkekli dişili kardeşleri varsa o vakit erkeğe iki dişi payı kadar. Şaşırıyorsunuz diye Allah size beyan buyuruyor[1], Allah her şeye alîmdir (176).

"Kelâle"nin mânası sûrenin[2] baş tarafında وَاِنْ كَانَ رَجُلٌ يُورَثُ كَلَالَةً [en-Nisâ 4/12] geçmiş idi (*bak*). Bir rivayete göre evvelkisi kışın, bu ikinci âyet de yazın nâzil olmuş ve bunun için buna "âyet-i sayf" denilmiştir. O yaz وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ [Âl-i İmrân 3/97][3] âyeti nâzil olmuş, Resûlullah Mekke'ye gitmek için techîzât yapıyordu. Bu sırada, yani haccetü'l-vedâ'a gidilirken Medine'den çıkılmadan ve bazılarının kavlince yolda bu âyet nâzil olmuştur.[4] Berâ b. Âzib radıyallâhu anh bunun en son nâzil olan âyet, Berâe'nin en son nâzil olan sûre olduğunu[5] ve sahâbeden birçoğu da son

1 H: "ediyor".
2 H -"sûrenin".
3 "…o Beyt'i haccetmesi de insanlar üzerine Allah'ın bir hakkıdır…"
4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 290:

لما خرج رسول الله صلّى الله عليه وسلّم إلى حجّة الوداع نزلت عليه في الطريق «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ» إلى آخرها فسمّى آية الصيف.

5 Ebû Avâne, *Müstahrec,* thk. Abdülkerim b. İbrâhim, el-Medînetü'l-Münevvere: el-Câmi'atü'l-İslâmiye, 1435/2014, XII, 515:

حدثنا أبو أمية، قال: حدثنا عبيد الله، قال: حدثنا إسرائيل، عن أبي إسحاق، عن البراء: آخر سورة أنزلت كاملة براءة، وآخر آية أنزلت خاتمة سورة النساء «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ في الْكَلَالَةِ»

nâzil olan âyetlerden olduğunu söylemişlerdir. Sebeb-i nüzûl hakkında da Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh'dan mervîdir ki: "Resûlullah ıyâdetime gelmiş idi, hasta idim. 'Yâ Resûlallah, ben kelâleyim malımı ne yapayım?' -Diğer bir rivayette 'miras kimindir? Bana ancak kelâle vâris olacak'- dedim, bu âyet bu sebeple nâzil oldu."[1] Hazret-i Sıddîk radıyallâhu anh bir hutbesinde demiştir ki: "Allah teâlâ'nın Sûre-i Nisâ'da ferâiz hakkında inzal buyurduğu âyetlerden birincisi veled ve vâlid hakkındadır. İkincisi zevc ve zevce ve ana bir kardeşler hakkındadır. Üçüncüsü ana baba bir veya baba bir kardeşler hakkındadır. Sûre-i Enfâl'in nihâyetindeki âyet de "zevi'l-erhâm" hakkındadır.[2] Binâenʿaleyh:

[1541] {إِنِ امْرُؤٌا هَلَكَ لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ وَلَهُٓ اُخْتٌ فَلَهَا نِصْفُ مَا تَرَكَ} Oğlan veya kız bir çocuğu bulunmayan bir adam ölür ve (li-ebeveyn yahut li-eb) bir hemşiresi bulunursa, terikesinin nısfı hemşiresinin farz hakkıdır. Diğer nısf asabesi varsa onun, yoksa redden yine hemşiresinindir. Oğlu bulunursa hemşire sâkıt olur, kızı bulunursa hemşirenin bir farz-ı muʿayyeni olmaz اِجْعَلُوا الْأَخَوَات مَعَ الْبَنَاتِ عَصَبَة hadîs-i şerifi[3] mûcebince asabe olur.

Amûd-i nesebin gayrını ifade eden "kelâle" mefhûmunda "veled ve vâlid olmamak" muteber olduğundan dolayı لَيْسَ لَهُ وَلَدٌ vâlidi olmadığı gibi veledi de olmayan demek olur. Yani baba bulunursa ale'l-umûm kardeşler sâkıt olur, miras alamazlar. Hazret-i Ömer bu noktada biraz tereddüd etmiş ise de sünnet bu vech üzere tekarrur etmiş ve böyle olduğuna icmâʿ hâsıl olmuştur. Fakat ana فَاِنْ كَانَ لَهُٓ اِخْوَةٌ فَلِاُمِّهِ السُّدُسُ [en-Nisâ 4/11][4] medlûlünden anlaşıldığı üzere kardeşleri ıskāt etmez. Bu mesele ilm-i

---

1 Müslim, Ferâiz, 8:

أَخْبَرَنِي مُحَمَّدُ بْنُ الْمُنْكَدِرِ، قَالَ: سَمِعْتُ جَابِرَ بْنَ عَبْدِ اللهِ، يَقُولُ: دَخَلَ عَلَيَّ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَأَنَا مَرِيضٌ لَا أَعْقِلُ، فَتَوَضَّأَ، فَصَبُّوا عَلَيَّ مِنْ وَضُوئِهِ، فَعَقَلْتُ، فَقُلْتُ: «يَا رَسُولَ اللهِ، إِنَّمَا يَرِثُنِي كَلَالَةٌ»، فَنَزَلَتْ آيَةُ الْمِيرَاثِ، فَقُلْتُ لِمُحَمَّدِ بْنِ الْمُنْكَدِرِ: «يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ» (النساء ٤/١٧٦)، قَالَ: هَكَذَا أُنْزِلَتْ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 431:

وذكر لنا أنّ أبا بكر الصديق رضي الله عنه قال في خطبته: ألا إنّ الآية التي أنزل الله في أول سورة النساء في شأن الفرائض، أنزلها الله في الولد والوالد. والآية الثانية أنزلها في الزوج والزوجة والإخوة من الأم. والآية التي ختم بها سورة النساء، أنزلها في الإخوة والأخوات من الأب والأم. والآية التي ختم بها سورة الأنفال، أنزلها في أولي الأرحام، بعضهم أولى ببعض في كتاب الله مما جرَّت الرحِم من العَصَبة.

3 el-Mevsılî, *el-İhtiyâr li-taʿlîli'l-Muhtâr,* Kahire: Matbaʿatü'l-Halebî, 1356/1937, V, 94 (Senedi yoktur). Bk. Dârimî, Ferâiz, 4; Buhârî, Ferâiz, 12.

4 "…eğer ölenin kardeşleri de varsa o vakit anasına altıda bir…"

ferâizde şöyle ifade olunmuştur: وَبَنُو الْأَعْيَانِ وَالْعَلَّاتِ كُلُّهُمْ يَسْقُطُونَ بِالِابْنِ وَابْنِ الِابْنِ وَإِنْ سَفَلَ وَبِالْأَبِ بِالِاتِّفَاقِ، وَبِالْجَدِّ عِنْدَ أَبِي حَنِيفَةَ[1]

Birader vefat ederse böyle olduğu gibi {وَهُوَ يَرِثُهَٓا اِنْ لَمْ يَكُنْ لَهَا وَلَدٌ} bilakis o kalır, kız kardeşi ölür, çocuğu -kezâlik babası- bulunmazsa, o birader de ona vâris olur, yani bütün terikesini alır. Fakat oğlu veya babası bulunursa sâkıt olur. Kızı bulunursa tamamını alamaz bâkīyi alır. {فَاِنْ كَانَتَا اثْنَتَيْنِ} Eğer aynı şerâit altında kalan hemşireler iki veya daha ziyade iseler {فَلَهُمَا الثُّلُثَانِ مِمَّا تَرَكَ} farz hakları terikeden sülüsân, yani üçte ikidir. ۞ Bâkī, asabe varsa ona verilir. Yoksa farzan değil, redden yine onların olur. {وَاِنْ كَانُٓوا اِخْوَةً رِجَالاً وَنِسَٓاءً} Ve eğer kalanlar [1542] -yine aynı şerâit altında- erkekli dişili muhtelit kardeşler ise, yani hem birader ve hem hemşire varsa o zaman {فَلِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْاُنْثَيَيْنِ} taksim olunur. {يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اَنْ تَضِلُّوا} ۞ İşbu اَنْ تَضِلُّوا ve emsâlini Basriyyûn كَرَاهَةَ أَنْ تَضِلُّوا diye, Kûfiyyûn da لِئَلَّا تَضِلُّوا diye takdir ederek tefsir etmişlerdir ki evvelkisine göre mâna: "Allah şaşırmanızı istemediği için size beyan ediyor". İkincisine göre de "şaşırmayasınız diye size beyan ediyor" demek olur. Bizim lehce-i lisânımıza göre "şaşırırsınız diye Allah size beyan ediyor" demek de aynı mânayı ifade eder. Fakat bu da "beyan etmezse şaşırırsınız" demek olduğundan daha uzun bir takdîri muhtevîdir. Hâlbuki bir harf-i nefy takdîri böyle bir cümle-i şartiye takdîrinden elbette evlâdır. يَسْتَفْتُونَكَ İstiftâsıyla bu beyan fıkrası gelecek olan Sûre-i Mâide beyânâtına da bir tavtı'edir. {وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ}dir. Sizin hayat ve memâtınıza müteʿallik ahvâlinizi de pek iyi bildiğinden mesâlih ü menâfiʿinizi tazammun eden ahkâmını size beyan etmiştir. Binâenʿaleyh siz de bunları biliniz ve ilm ü nûr ile sırât-ı müstakīmde yürüyünüz ki mâide-i ilâhiyeye konasınız.

1 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1386/1966, VI, 782.

سُورَةُ الْمَائِدَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَعِشْرُونَ آيَةً

MÂİDE SÛRESİ

[1543] Bu Sûre-i Mâide dahi Medenîdir. Yani hicret-i seniyyeden sonra nâzil olmuştur. Hem de son zamanlarda nâzil olan sûrelerdendir. Nitekim: "سُورَةُ الْمَائِدَةِ مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ نُزُولًا، فَأَحِلُّوا حَلَالَهَا وَحَرِّمُوا حَرَامَهَا[1] : Sûre-i Mâide Kur'ân'ın nüzûlce muahhar olanlarındandır. Binâenʿaleyh helâlini helâl, haramını haram tutunuz"[2] diye de Aleyhissalâtü vesselâm'dan mervîdir. Hudeybiye senesinden itibaren nüzûle başlamış, bir kısmı feth-i Mekke senesi, bir kısmı da Haccetü'l-vedâ'da nâzil olmuştur. Bazıları bu sûrenin hepsi birden Haccetü'l-vedâ'da arefe günü, bazıları da bu sefer esnasında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Esma binti Yezid'den menkuldür ki, "Sûre-i Mâide'nin cemîʿsi nâzil oldu, ben Resûlullah'ın nâkası Adbâ'nın zimâmını tutuyordum. Ağırlığından devenin kolları kırılayazdı" demiştir.[3] Lâkin cumhûrun tercîhine ve Hazret-i Ömer'den dahi sahih rivayete göre bu bütün sûre hakkında değil, bazı âyetler; ezcümle اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ [4] hakkındadır. Ve mâlumdur ki hicretten sonra gerek nefs-i Medine ve gerek bir seferde ve gerek Mekke'de nâzil olanlara "Medenî" denilir.

Âyetleri: Yüz yirmidir.

Kelimâtı: Bin sekiz yüz dört.

Harfleri: On bir bin dokuz yüz otuz üç.[5]

---

1 H, M ve B: "حلاله...حرامه".

2 Kâsım b. Sellâm, Fedâilü'l-Kur'ân, s. 239. Krş. Tirmizî, Tefsîr, 5/3063:

قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: الْمَائِدَةُ مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ تَنْزِيلًا، فَأَحِلُّوا حَلَالَهَا وَحَرِّمُوا حَرَامَهَا.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 188

عَنْ جُبَيْرِ بْنِ نُفَيْرٍ، قَالَ دَخَلْتُ عَلَى عَائِشَةَ فَقَالَتْ: هَلْ تَقْرَأُ سُورَةَ الْمَائِدَةِ؟ قَالَ قُلْتُ: نَعَمْ. قَالَتْ: فَإِنَّهَا آخِرُ سُورَةٍ نَزَلَتْ فَمَا وَجَدْتُمْ فِيهَا مِنْ حَلَالٍ فَاسْتَحِلُّوهُ، وَمَا وَجَدْتُمْ فِيهَا مِنْ حَرَامٍ فَحَرِّمُوهُ.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 455, 458:

عَنْ أَسْمَاءَ بِنْتِ يَزِيدَ، قَالَتْ: إِنِّي لَآخِذَةٌ بِزِمَامِ الْعَضْبَاءِ -نَاقَةِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- إِذْ أُنْزِلَتْ عَلَيْهِ الْمَائِدَةُ كُلُّهَا فَكَادَتْ مِنْ ثِقَلِهَا تَدُقُّ بِعَضُدِ النَّاقَةِ.

4 H +"~~âyetleri~~".

5 H -"Bin sekiz yüz dört. Harfleri: On bir bin dokuz yüz otuz üç".

Fâsılaları: د, ب, م, ن, ل, ر = لم ندبر [1]

İsimleri: Mâide, Ukūd, Munkıze, Mübaʿsire'dir.

[1544] "**Mâide**" yemekli sofra demektir. Sûre-i Nisâ'yı Sûre-i Mâide'nin tâkip etmesi ne kadar mütenâsib ve ne kadar mânidardır. Mâide-i Îsâ'nın bu sûrede zikredilmiş olması bu tesmiyenin zâhiren bir vechi gibi görünürse de doğrusu onun için buna "Sûre-i Mâide" denilmiş değil, bu, Sûre-i Mâide olduğu için o bunda zikredilmiştir. Esasında bu sûre niʿmet-i İslâmın mâidesidir. Burada اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتى müʾeddâsınca niʿmet-i İslâm tamamen kurtarılmış; ahidlerine vefa, akidlerini îfâ eden ehl-i imana sunulmuştur. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحيمِ

يَٓا اَيُّهَا الَّذينَ اٰمَنُٓوا اَوْفُوا بِالْعُقُودِۜ اُحِلَّتْ لَكُمْ بَهيمَةُ الْاَنْعَامِ اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّى الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌۜ اِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ مَا يُريدُ ﴿١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذينَ اٰمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَٓائِرَ اللّٰهِ وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ وَلَا الْهَدْىَ وَلَا الْقَلَٓائِدَ وَلَٓا اٰمّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًاۜ وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُواۜ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُواۢ وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰىۖ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ شَديدُ الْعِقَابِ ﴿٢﴾ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَالدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزيرِ وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِه وَالْمُنْخَنِقَةُ وَالْمَوْقُوذَةُ وَالْمُتَرَدِّيَةُ وَالنَّطيحَةُ وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَاَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْاَزْلَامِۜ ذٰلِكُمْ فِسْقٌۜ اَلْيَوْمَ يَئِسَ الَّذينَ كَفَرُوا مِنْ دينِكُمْ فَلَا تَخْشَوْهُمْ وَاخْشَوْنِۜ اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتى وَرَضيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دينًاۜ فَمَنِ اضْطُرَّ فى مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِاِثْمٍۙ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحيمٌ ﴿٣﴾

---

1 H -"د, ب, م, ن, ل, ر = لم ندبر".

[1545] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Akidlerinizi îfâ ediniz. İhrama girdiğinizde avı helâl saymamanız şartıyla size enʿâm behâiminin âtîde okunacak olanlardan mâʿadâsı helâl kılındı, şüphe yok ki Allah ne isterse[1] hükmeder (1). Ey o bütün iman edenler! Ne Allah'ın şeʿâirine, ne şehr-i harâma, ne kurbanlık hediyelere, ne gerdanlıklarına, ne de Mevlâlarının gerek fazlını ve gerek rızâsını arayarak Beyt-i Haram'a doğru gelenlere sakın hürmetsizlik etmeyin. İhramdan çıktığınız zaman isterseniz avlanın, sizi Mescid-i Haram'dan menʿ ettiler diye birtakımlarına karşı beslediğiniz kin sakın sizi tecavüze sevk etmesin. Birr ü takvâ üzere yardımlaşın, günah ve taʿaddî üzere yardımlaşmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın ikābı çok şiddetlidir (2). Size şunlar haram kılındı: Ölü, kan, [1546] hınzır eti, Allah'tan başkasının nâmına boğazlanan, bir de boğulmuş yahut vurulmuş yahut yuvarlanmış yahut süsülmüş yahut canavar yırtmış olup da canı üzerinde iken kesmedikleriniz ve dikili taşlar üzerinde boğazlananlar ve zarlarla kısmet paylaşmanız. Hep bunlar birer fısk (yoldan çıkıştır). Bugün kâfirler dininizi söndürebilmekten ümidlerini kestiler, onlardan korkmayın, yalnız Benden korkun. İşte bugün sizin için dininizi kemâle yetirdim, üzerinizdeki nimetimi tamâma erdirdim ve[2] size din olarak İslâm'a rızâ verdim. Şu kadar ki her[3] kim son derece açlık hâlinde çaresiz kalır da günaha meyl maksadı olmaksızın onlardan yemeye muztar olursa elbette Allah Gafûr, Rahîm'dir (3).

Bu sûrenin diğerlerinde bulunmayan on sekiz farîzayı tazammun ettiği beyan olunuyor. Ebû Hayyân'ın kaydettiği vechile derler ki: Arabın ilk feylesofu meşhur el-Kindî'ye tilmizleri "Ey hakîm! Bize şu Kur'ân'ın bir mislini yapıver" demişler, o da "Peki, hepsinin değil, amma bir kısmının mislini yapayım" demiş ve birçok günler çekilip kapanmış, sonra çıkmış, "vallahi" demiş, "buna ne bizim kudretimiz yetecek ne de başka birinin.

1 H: "irade buyurursa".
2 H -"ve".
3 H -"her".

Mushafı açtım, Sûre-i Mâide çıktı, baktım vefâyı söylemiş, neksten nehyetmiş, bir tahlîl-i âm yapmış, sonra bir istisnâ istisnâ eylemiş, sonra da kudret ü hikmetinden haber vermiş ve bütün bunları iki satıra sığdırmış. Bunu ise hiç kimse cildlerle yazı yazmadan ifade edemez."[1]

"ʿ**Ukūd**", "Akd"in cemʿidir. "Akd" tevsik olunmuş ahid demektir ki bir şeyi diğerine sağlam surette bağlayan bağ ve düğüme, meselâ ip düğümüne teşbih edilmiştir. Yani akid asl-ı lügatta sıkı bağlamak ve düğümlemek, muhkem bağ ve düğüm demek olup, bundan naklen bir kimsenin bir şeyi iltizam veya âhara ilzam ederek kendini veya diğerini bağlamasına veya mütekābilen bağlanmalarına "akid" tesmiye olunmuştur ki "iʿtikād" da bundandır. [1547] Binâenʿaleyh her akid îcâb u kabûle mütevakkıf olmayıp bazıları mücerred îcâb ile dahi münʿakid olur ki nezirler ve müstakbele taʿalluk eden yeminler bu kabildendir.

"**Ahid**" dahi asl-ı lügatta bir şeyi hâlden hâle hıfz edip mürâʿât etmektir. Böyle mürâʿâtı ilzam veya iltizam edilen tevsîkāta da "ahid" tesmiye olunur. Bu itibar ile ahid ve akid müteradif veya mütelâzim demek iseler de "akid" kelimesi "misak" gibi daha ziyade bir ihkâm ifade eder.

"**Vefâ**" ve "**Îfâ**" ise ahd ü akdin mûcebini[2] edâ etmek, îcâbını tamamen icrâ eylemektir. Burada cemʿi muhallâ bi'l-lâm olan **الْعُقُود** istiğrak ifade eder ki, gerek Allah teâlâ'nın kullarına ilzam ve akdeylediği tekâlîf ve ahkâm-ı dîniyeye ve gerek ibâdın kendiliklerinden Allah'a karşı akdettikleri nezirlere ve yeminlere ve gerekse insanların kendi beynlerinde sahîhan akdeyledikleri emânât, muʿâmelât vesâireye müteʿallik her nevi ukūda şâmildir. Hatta ehl-i harb, ehl-i zimmet ve havâric vesâir nâs ile akdedilen muʿâhedât dahi dâhildir. Şu hâlde bundan şu kāide müstebân

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 157:

قَالُوا: وَقَدْ تَضَمَّنَتْ هَذِهِ السُّورَةُ ثَمَانِيَةَ عَشَرَ فَرِيضَةً لَمْ يُبَيِّنْهَا فِي غَيْرِهَا، وَسَنُبَيِّنُهَا أَوَّلًا فَأَوَّلًا إِنْ شَاءَ اللّٰهُ تَعَالَى. وَذَكَرُوا أَنَّ الْكِنْدِيَّ الْفَيْلَسُوفَ قَالَ لَهُ أَصْحَابُهُ: أَيُّهَا الْحَكِيمُ اعْمَلْ لَنَا مِثْلَ هَذَا الْقُرْآنِ، فَقَالَ: نَعَمْ، أَعْمَلُ مِثْلَ بَعْضِهِ، فَاحْتَجَبَ أَيَّامًا كَثِيرَةً ثُمَّ خَرَجَ فَقَالَ: وَاللّٰهِ مَا أَقْدِرُ، وَلَا يُطِيقُ هَذَا أَحَدٌ، إِنِّي فَتَحْتُ الْمُصْحَفَ فَخَرَجَتْ سُورَةُ الْمَائِدَةِ، فَنَظَرْتُ فَإِذَا هُوَ قَدْ نَطَقَ بِالْوَفَاءِ، وَنَهَى عَنِ النَّكْثِ، وَحَلَّلَ تَحْلِيلًا عَامًّا، ثُمَّ اسْتَثْنَى اسْتِثْنَاءً، ثُمَّ أَخْبَرَ عَنْ قُدْرَتِهِ وَحِكْمَتِهِ فِي سَطْرَيْنِ، وَلَا يَقْدِرُ أَحَدٌ أَنْ يَأْتِيَ بِهَذَا إِلَّا فِي أَجْلَادٍ انْتَهَى.

2 H: "akdi mûcebince".

olur ki "ʿukūdda asl olan sıhhattir, meğer ki fesadına bir delil kāim olsun". Bunun için herhangi bir akidde kavil sıhhat müddeʿîsinin, beyyine fesad müddeʿîsinindir. Meğer ki o akidde fesad butlandan başka bir mâna ifade etmemiş olsun. Çünkü butlan iddiası akdin ʿademini iddia ve vücûdunu inkâr demektir. Bunda ise beyyine vücud ve sıhhat müddeʿîsine teveccüh eder. Zira emr-i îfâ sahîhan mevcud olan akde müteveccihtir. Akid, sâbit ve münʿakid değil ise îfâ edilecek şey yoktur. Ebû Bekr Râzî bu maʿnâ-yı fıkhî ile *Ahkâm-ı Kur'an*'da der ki: "اَوْفُوا بِالْعُقُودِ Ukūd isminin mütenâvil olduğu cemîʿ-i ukūdun îfâsını iktizâ eder. Binâenʿaleyh herhangi bir akdin cevaz ve fesâdında veya herhangi bir nezrin sıhhat ve lüzûmunda ihtilâf ettiğimiz zaman اَوْفُوا بِالْعُقُودِ kavl-i ilâhîsi ile ihticac sahih olur."[1] Lâkin ukūd her nevi tekâlîf-i şerʿiyeden eʿam olduğu ve hâlbuki tekâlîf-i [1548] şerʿiye içinde mendûbât ve müstehabbâtın dahi vücûdu mâlum bulunduğu cihetle işbu اَوْفُوا emrinin de vücub ve nedbden eʿam bir mânaya mahmul olması lâzım geleceği de unutulmamak iktizâ eyler. Nitekim bunu Ebussuud tasrih etmiştir. Velhâsıl dinin hulâsası Allah ve kullarla sağlam birtakım uhûd ve mukāvelât akdetmek ve sahîhan akdedilen uhûd ve ukūdu îfâ ile hükmünü yerine getirmek demek olduğu bu sûrenin başında bir asl-ı küllî olarak icmâl olunup buyurulmuştur ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اَوْفُوا بِالْعُقُودِ} Ey iman etmiş olan mü'minler! Bağlandığınız bütün akidleri îfâ ediniz. ۞ Yani evvelemirde iman bir akiddir. Ve siz bu akid ile Allah'a karşı birtakım uhûd ve ukūd yaptınız, bağlandınız, sonra kendiliğinizden veya kendi aranızda veya ale'l-ʿumûm insanlar beyninde birtakım akidler daha yapar bağlanırsınız. İşte bütün bu akidleri îfâ ediniz. Dinin kökü, imanın hükmü, Allah'ın emri icmâlen budur. Şimdi sûrenin ismiyle mütenâsib olmak üzere evvelâ vesâit-i maîşetten başlayarak bunun biraz tafsîline gelelim:

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 286:

وَاقْتَضَى أَيْضًا الْوَفَاءَ بِعُقُودِ الْبِيَاعَاتِ وَالْإِجَارَاتِ وَالنِّكَاحَاتِ وَجَمِيعِ مَا يَتَنَاوَلُهُ اسْمُ الْعُقُودِ فَمَتَى اخْتَلَفْنَا فِي جَوَازِ عقده أَوْ فَسَادِهِ وَفِي صِحَّةِ نَذْرٍ وَلُزُومِهِ صَحَّ الاحتجاج بقوله تعالى أَوْفُوا بِالْعُقُودِ لِاقْتِضَاءِ عُمُومِهِ جَوَازَ جَمِيعِهَا مِنْ الْكَفَالَاتِ وَالْإِجَارَاتِ وَالْبُيُوعِ وَغَيْرِهَا وَيَجُوزُ الِاحْتِجَاجُ بِهِ فِي جَوَازِ الْكَفَالَةِ بِالنَّفْسِ وَبِالْمَالِ وَجَوَازِ تَعَلُّقِهَا عَلَى الْأَخْطَارِ لِأَنَّ الْآيَةَ لَمْ تُفَرِّقْ بَيْنَ شَيْءٍ مِنْهَا.

{اُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْاَنْعَامِ} Size behîme-i enʿâm helâl kılındı. ❁ Bunlarla intifâʿ eder ve helâl helâl yiyebilirsiniz {اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ} ancak hurmeti okunan veya ber vech-i âtî okunacak olanlar müstesnâ -ki ezcümle حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ gelecektir.- Daha evvel bilhassa şu câlib-i dikkattir ki {غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ} siz ihramda iken saydı helâl kılamayacağınız, ihram hâlinde avlanmayı ve av eti yemeyi tecviz edemeyeceğiniz hâlde behîme-i enʿâm bazı müstesnâ ile helâl kılındı. ❁ Yani ey mü'minler, siz hayvan öldürmek câiz olmayan ihram hâlinde avdan ve av eti yemekten memnûʿsunuz, fakat bu hâlde bile bir akdin semeresi olmak üzere et yemekten mahrum kılınmadınız. [1549] Siz ihramda iken av olmamak şartıyla ihramda bulunmayanların kestikleri enʿâmdan yiyebilirsiniz ki bu hıll u hurmet birer akd-i ilâhîdir. Ve böyle başkasının kestiği hayvanın etini yiyebilmeniz her hâlde kendi aranızda yapacağınız beyʿ veya hibe gibi bir akdin semeresidir. Binâenʿaleyh bununla ukūdun fâidelerini ve dîn-i İslâm'da maîşetinizin nasıl tevsîʿ edildiğini takdir ve bu hıll u hurmeti îfâ eyleyiniz de helâli haram, haramı helâl yapmayınız. ❁ İleride اُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ... وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُمًا [el-Mâide 5/96] âyetinde sarâhaten görülecektir ki ihram hâlinde haram olan sayd deniz avı değil, kara avıdır. Buradaki sayd da kara hayvânâtı demek olan behîme-i enʿâmdan istisnâ mevkiinde bulunmak itibariyle buna bir îmâyı mutazammındır. "Behîme" esasen aklı olmayan herhangi bir hayvan demektir ki ibhâm mânasından me'huzdur. Sonra bu isim berrî veya bahrî dört ayaklı hayvânâtta daha ziyade istiʿmâl olunarak onlara kesb-i ihtisas etmiştir. Burada helâl kılınan ise mutlak behâim değil, behîme-i enʿâmdır.

"**Enʿâm**" da "neʿam"ın cemʿi olup Sûre-i Enʿâm'da وَمِنَ الْاَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًا كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ... ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِ... مِنَ الْاِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِ [el-Enʿâm 6/142-144][1] diye beyan olunduğu üzere hayvânât-ı ehliyeden deve, sığır, davar yani koyun ve keçiye ıtlak olunur

1 "Enʿâm içinden gerek yük götüreni ve gerek serileni vücûda getiren de O, Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden yeyin… Sekiz eş; koyundan iki, keçiden iki… Ve deveden iki, sığırdan iki…"

ki yumuşaklık mânasına olan "nuʿûmet"ten me'huzdur. Pençeliler şöyle dursun beygir, katır, eşek gibi "hâfir" denilen tek tırnaklı hayvânât bile enʿâmda dâhil değildirler. Nitekim Sûre-i Nahl'de وَالْاَنْعَامَ خَلَقَهَاۚ لَكُمْ فٖيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ... وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمٖيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزٖينَةًۜ وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ [en-Nahl 16/5, 8][1] buyurulmuştur. Şu hâlde "behîmetü'l-enʿâm" terkîb-i izâfîsi ya "çam ağacı" gibi izâfet-i beyâniye olup "enʿâm denilen behîmeler" demektir ki bu surette diğer bir âyetteki وَاُحِلَّتْ لَكُمُ الْاَنْعَامُ اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ [el-Hac 22/30][2] gibi doğrudan doğru enʿâmın hılli tansis olunmuş ve bunlara şebîh olan ceylan, geyik vesâire gibi av hayvânâtı enʿâma mülhak olarak tahlil kılınmış olur. Veya behîmeden murad enʿâmın [1550] gayri olarak izâfet-i lâmiyye-i teşbîhiye ile "enʿâm gibi olan behâim" demektir ki, bu surette de[3] geviş getirmek ve enyâbı olmamak itibariyle enʿâma benzeyen geyik vesâir behâim-i vahşiyenin hılli tansis edilmiş ve menât-ı[4] hılle işaret kılınmış olur. Enʿâmın hılli ise mukaddemâ diğer nas ile beyan olunmuş bulunduğu gibi buradan da müşebbehün bih bir asıl olmak üzere yine bi'l-işâre anlaşılır ve bundan غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ fıkra-i hâliyesi ile saydın istisnâsı bir istisnâ-i muttasıl mevkiʿinde bulunacağı, "behîme" kaydı da te'kîde değil te'sîse masruf olup bir fâide-i zâide ifade edeceği cihetle bazı müfessirîn bu sureti tercih etmişlerdir. Lâkin bunda hâl-i ihrâma nazaran kelâmı tahrîm-i mahza tevcih vardır ki اَوْفُوا بِالْعُقُودِ siyâkına pek de mülâyim değildir. Zira vuhûştan intifâʿ sayda mütevakkıf olduğu cihetle bunu müteʿâkib hâl-i ihramda saydın memnûʿiyeti beyan olunurken hâl-i ihrâma nazaran bu hıllin hiç hükmü kalmamış ve o hâlde siyâk-ı kelâm büsbütün tahrîme teveccüh etmiş ve binâenʿaleyh bu memnûʿiyet hâlinde enʿâmın hıllinden intifâʿ ve ukūdun semerâtından istifade husûsu tansis edilmemiş ve bu niʿmet-i İslâm ile imtinan mânası gösterilmemiş olacaktır. Gerek bu ince zevki beyan ve gerek hıll-i

---

1 Enʿâmı da yarattı, sizin için onlarda bir ısınıklık ve bir takım menfaatler vardır, hem onlardan yersiniz… Hem binesiniz diye, hem de zînet olarak atları, katırları, merkebleri de yarattı ve bilemeyeceğiniz daha neler yaratacak!"

2 "…size ise karşınızda tilâvet olunup duranlar müstesnâ olmak üzere bütün enʿâm helâl kılındı…"

3 B -"de".

4 B: "menâʿât-ı".

enʿâmın asaleti müsellem olması hasebiyle ekser müfessirîn de evvelki izâfet-i beyâniye suretini tercih eylemişlerdir. Ki bunda "behîme" lafzı menât-ı hılli tansis etmemekle beraber bunu îmâ nüktesinden de hâlî değildir. Vuhûşun ilhâkına medar olur. Ve her iki takdirde behîme-i enʿâm behâim-i bahriyeye şâmil değildir.

Şimdi bu inʿâm-ı ilâhîye karşı acaba bu hıll u hurmet niçin böyle oluyor? Niçin enʿâm, ihlâl ve ihram, cemîʿ-i ahvâlde mubah kılınır da sayd bazen mubah, bazen haram oluyor? Hayvânâtın hepsi can değil midir? Nasıl oluyor da hükm-i ilâhîde bu hayvanların velevse bazıları insanlara helâl olabiliyor? gibi birtakım mülâhazalara [1551] da lüzum yoktur. Hıll u hurmet ahkâmını taʿlîlden ziyade taʿabbüdle îfâ etmelidir. Zira {إِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ} şüphe yoktur[1] ki Allah neyi irade ederse onu hükmeder. Hükmünde muhtârdır. ۞ Yani esas itibariyle bütün ahkam O'nun[2] meşiyyet ü iradesine tâbiʿdir. İrâde-i ilâhiye üzerinde icrâ-yı te'sîr etmesi melhuz hiçbir illet, hiçbir kuvvet yoktur. Gerçi birçok defalar geçtiği üzere Allah teâlâ hakîm olduğundan tekâlîf-i ilâhiyenin medârı da mesâlih ve menâfiʿ-i ibâddır. Ve şu hâlde bu hıll u hurmet de birçok hikem-i bâliğayı mutazammındır. Fakat bütün bu hikmetler irâde-i ilâhiyenin semerât ve ahkam-ı müterettibesinden başka bir şey değildirler. Asıl illet-i hüküm o hikmetler, o maslahatlar değil, irâde-i sübhâniyedir. Meselâ insan hayvânâta müreccah ve enʿâm hayvânât-ı insâniyenin mesâlihine diğerlerinden daha elverişli yaratılmış ve bu gibi hikem ü mesâlih-i fıtriyeye binâen enʿâm helâl kılınmış denebileceği farz olunsun. Fakat buna karşı "acaba bu hilkat, bu nizam niye böyle olmuş, bunda ne zarûret varmış?" suali derhal vârid olur. Bunun ise yegâne cevabı Allah'ın böyle irade etmiş ve böyle hükmeylemiş olmasıdır. Binâenʿaleyh esas itibariyle bunların hiçbirinde zarûret-i zâtiye yoktur. Hepsi mümkinâttandır. Bütün vücûbun, zarûretin, hüsnün menşei Allah'tır. Hüküm, hikmet, hukuk, şerʿ hep bu iradenin taʿayyünâtıdır. Ve bunun için tekâlîfin hüsn

1 B: "yok".
2 H -"O'nun".

ü kubhu da her şeyden evvel hâlık ve mahluk, rubûbiyet ve ubûdiyet nisbetiyle irâdetullâha müsteniddir. Ve ilim ve hikmet-i hukuk ne kadar taʿmîk edilirse edilsin esasında[1] kānûn-ı taʿabbüdden hârice çıkamaz. Asıl hikmet tabîʿat-ı eşyânın değil, onların hâlıkı ve بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ [Fussilet 41/54][2] olan Allah'ındır. Teşrîʿ nokta-i nazarından bu hıll u hurmet de mahzâ O'nun iradesi eseridir. Bunun için {يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُحِلُّوا شَعَٓائِرَ اللّٰهِ} ey iman edenler ne Allah'ın [1552] şeʿâirine ❁ Yani iradesini gösteren merâsim ü tekâlîf-i dîniyesine ve ibâdât ve tâʿâtına[3] nişâne olan alâmât-ı müşʿiresine; meselâ hac için ihram, mîkātlar, cemreler, Safa ve Merve, meşʿar-i haram, Arefe ve rükn[4], tavâf ü saʿy, kurban, tahlîk ve ihlâl gibi "menâsik" denilen şiʿarlara {وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ} ve ne bu şeʿâirden maʿdûd olan şehr-i harâma. ❁ Yani kıtal haram olan receb, zilkade, zilhicce, muharrem dört aydan birine (*Sûre-i Bakara'da* اَلشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ *[2/194] bak*), {وَلَا الْهَدْيَ} ve ne hedye. ❁ Yani Kâbe'ye ihdâ olunan kurbanlıklara {وَلَا الْقَلَٓائِدَ} ne de kılâdelere ❁ Yani kurbanlık nişânesi olmak üzere hedylere herhangi bir şeyden takılan gerdanlıklara ve ale'l-husûs bunların takıldığı kılâdeli kurbanlıklara[5] {وَلَٓا اٰمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ} ve ne Beyt-i Haram'a {يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا} Rablerinden hem bir fazl -bir ticâret-i dünyeviye- ve hem rızâ ümit ederek ziyaret kastedenlere hürmetsizlik etmeyin. ❁ Yani bütün şeʿâiri muhterem tutun, hurmetini hetk eylemeyin. Ezcümle şehr-i harâma kıtal veya nesî ile riayetsizlikte bulunmayın, hedy ü kalâidin hurmetini ihlal etmeyin, diğerlerinin sevk ettiklerine taarruz etmeyin[6], kendinizin hedy sevk u taklîd etmesi de efʿâl-i ihramdandır. Binâenʿaleyh bozmayın derhal elbisenizi çıkarıp ihrama girmekle ve baʿdehû bunların etlerini tasadduk etmekle bu hurmeti muhafaza edin. Hem ziyaret hem ticaret kasdıyla Kâbe'ye gelenleri menʿ eylemeyin, huccâcın yolunu kesmeyin, Beyt-i Haram'a hâriçten gelenler de Mekke'ye ihramsız

1 H -"esasında".
2 "…O her şeyi muhît."
3 B: "tâatına".
4 M ve B: "rükûn".
5 B -"ve ale'l-husûs bunların takıldığı kılâdeli kurbanlıklara".
6 B -"diğerlerinin sevk ettiklerine taarruz etmeyin".

girmesin. {وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا} Avlanacaksanız ihramdan ve Harem'den çıkıp hılle girdiğiniz vakit avlanın. ۞ O vakit Harem hâricinde sayda me'zûniyet var. Fakat [1553] sayd-ı Harem ne ihramlı ne ihramsız hiçbir hâlde câiz değil. لَا يُنَفَّرُ صَيْدُهَا[1]

{وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اَنْ تَعْتَدُوا} Bir zamanlar sizi Mescid-i Haram'dan menʿ ettiklerinden dolayı bir kavme olan buğz sizi kendilerine taarruz ve tecavüzünüzle günaha sokmasın, şeʿâire hürmetsizlik etmek cürmüne düşürmesin. ۞ İbn Kesîr ve Ebû Âmir kıraatlerinde hemze'nin kesriyle اِنْ صَدُّوكُمْ okunduğuna göre: Bir kavim sizi Mescid-i Haram'dan menʿ ederlerse onlara buğz ve kininiz şeʿâire hürmetsizlik ederek kendilerine taarruz etmeniz suretiyle sizi günaha sokmasın. {وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰى} Birr ü takvâ üzerinde yardımlaşın da {وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ} cürm ü taʿaddî üzerinde yardımlaşmayın. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Ve Allah'tan korkun, bu emirlere muhalefetten hazer edin {اِنَّ[2] اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} ve iyi bilin ki Allah'ın ikābı gayet şiddetlidir, dayanılır şey değildir.

Rivayet olunduğuna göre bu âyetin başlıca sebeb-i nüzûlü Benî Dubeyʿa b. Saʿlebe'den Hutam b. Hind-i Bekrî hâdisesi olmuştur. Bu Hutam Medine'ye gelmiş, atlarını Medine hâricinde bir yere bırakmış, yalnızca huzûr-ı Resûlullah'a varmış. Bir kavmin dâʿîsi olduğunu ve arkadaşlarıyla beraber gelip Müslüman olacaklarını vaad eylemiş. Çıktığı zaman Resûlullah "bu adam bir fâcir yüzüyle girdi ve bir gādir kafasıyla çıktı" buyurmuş. Sonra Medine'den çıkmış, Medine ahâlisinin yayılmakta olan develerine rast gelmiş, sürmüş götürmüş ve şu recezi söyleyerek gitmiş:

قَدْ لَفَّهَا اللَّيْلُ بِسَوَّاقٍ حُطَمْ   لَيْسَ بِرَاعِي إِبِلٍ وَلا غَنَم

وَلا بِجَزَّارٍ على ظَهْرِ الوَضَمْ   بَاتُوا نِيَامًا وَابْنُ هِنْدٍ لَم يَنَمْ

---

1 Muhammed b. Hasan, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne,* II, 408; Buhârî, Megāzî, 53.

2 H, M ve B: "واعلموا ان".

[1554]

بَاتَ يُقَاسِيهَا غُلامٌ كَالزَّلَمْ　　خَدَلَّجُ السَّاقَيْنِ مَمْسُوحُ القَدَمْ[1]

Haber alınınca tâkip edilmiş, yetişilememiş. Ertesi sene, yani Umre-i Kazâ senesi Bekir b. Vâil huccâcı meyânında Yemâme'den çıkmış, hacca gelmiş ve beraberinde hayli emvâl-i ticaret varmış ve sürdüğü develerden birçoğunu kılâdeleyip hedy olarak sevk etmiş. Müslümanlar karşıdan bunların geldiklerini işitince karşılayıp vurmak için Resûlullah'tan istîzân etmişler, bu âyet nâzil olmuş, müsaade buyurulmamıştır (Taberî, Ebû Hayyân, Ebussuud, Hâşiye-i Kāzî Şihâb).[2]

Umre-i Kazâ zilkadede vâkiʿ olduğundan şehr-i haram evvelen ve bizzat buna işaret demektir. Diğer taraftan İbn Zeyd'in rivayetine göre Feth-i Mekke senesi müşrikler dahi Kâbe'yi ziyarete geliyorlar ve umreye giriyorlardı. Müslümanlar "ya Resûlallah bunlar müşrik, biz de bunları bırakmayalım baskın edelim" demişler وَلَٓا اٰمّٖينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ... إلخ nâzil olmuş.[3] Hudeybiye'yi ihtar eden وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ اَنْ صَدُّوكُمْ... إلخ fıkrası da buna daha ziyade mülâyimdir.

Bu rivayetlerde gösterilen sebeb-i nüzûle nazaran وَلَٓا اٰمّٖينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ yalnız Müslüman huccâcın değil, müşriklerin bile Kâbe'yi ziyaretten menʿ edilmemelerini âmirdir. Ve taleb-i rıdvân kendi mezheplerine nazaran, zuʿmlarınca demektir. O hâlde Sûre-i Berâe'de مَا كَانَ لِلْمُشْرِكٖينَ اَنْ

---

1 Bunları gece gaddar bir sürücü ile dürdü büktü
Ki ne deve çobanı ve ne koyun,
Ne de vadam üzerinde kassab
Hep uyudular, Hind oğlu ise uyumadı
Ok gibi bir oğlan bunlarla uğraşıyordu
Ki baldırları dolgun ayağı silik [Müellifin notu].

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 4. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 472-474; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 164; Şihâbüddîn el-Hafacî, *ʿİnâyetü'l-Kāzî ve kifâyetü'r-Râzî alâ tefsîri'l-Beyzâvî,* Beyrut: Dâru Sâdır, ts., III, 212-213:

أنَّ الآيَةَ نزلتْ في الحطم بن ضبعة البَكْري وقد كان أتى المدينة فخلّف خيلَه خارجها فدخل على النبيّ صلَّى الله عليهِ وسلم وحده ووعده أن يأتيَ بأصحابه فيُسلموا ثم خرج من عنده عليه السلام فمر بسَرْح المدينة فاستاقه فلما كان في العام القابل خرج من اليمامة حاجاً في حُجّاج بكرِ بنِ وائل ومعه تجارة عظيمة وقد قلّدوا الهدْي فسال المسلمون النبيّ صلَّى الله عليهِ وسلم أن يُخلّيَ بينهم وبينه فاباه النبيّ صلَّى الله عليهِ وسلم فأنزل الله عزَّ وجلَّ «يأَيُّهَا الذين امنوا لَا تُحِلُّواْ شَعَائِرَ اللّٰه...» الآية.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 474:

قال ابن زيد في قوله: «ولا آمين البيت الحرام» الآية، قال: هذا يوم الفتح، جاء ناسٌ يؤمُّون البيت من المشركين يُهِلُّون بعمرة، فقال المسلمون: يا رسول الله، إنما هؤلاء مشركون كمثل هؤلاء فلن ندعهم إلا أن نغير عليهم. فنزل القرآن: «ولا آمين البيت الحرام.

إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ [et-Tevbe 9/17][1] ve يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللّٰهِ شَاهِدِينَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَا [et-Tevbe 9/28][2] âyetleriyle dokuzuncu sene-i hicriyeden sonra müşrikler Mescid-i Haram'a yaklaşmaktan menʿ edildikleri zaman bu umum nesh olunmuş, وَلَٓا آٰمِّينَ yalnız Müslüman huccâca münhasır kalmıştır.

Kezâlik وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ hükmü de Sûre-i Bakara'da beyan [1555] olunduğu üzere وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ [2/191] gibi taʿmîm âyetleriyle mensuhtur. Cumhûr-ı ulemânın kavli de budur. Fakat bazı ulemâ şehr-i haramda taarruzî harbin memnûʿiyeti bâkī olduğuna ve taarruzu nehy eden وَلَا الشَّهْرَ الْحَرَامَ hükmünün mensuh olmadığına zâhib oldukları gibi, esasen وَلَٓا آٰمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ dahi Müslümanların gayrısına şâmil olmadığına ve çünkü يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَانًا taleb-i sevab ve rızâ-yı ilâhî mânasıyla mü'minlerin şiʿârında zâhir bulunduğuna ve şu hâlde müşriklerin menʿini emreden "Berâe" âyetlerinin buna taʿalluku olamayacağına kāil olmuşlardır. Bunun için Hasan radıyallahu anh "Sûre-i Mâide'de mensuh yoktur" demiş, Ebû Meysere'nin "Bu sûrede on sekiz farîza vardır ve bunda mensuh yoktur" dediği de nakledilmiş[3] ve bu babda bâlâda zikredilen سُورَةُ الْمَائِدَةِ مِنْ آخِرِ الْقُرْآنِ نُزُولًا، فَأَحِلُّوا حَلَالَهَا وَحَرِّمُوا حَرَامَهَا[4] hadîs-i şerifiyle dahi istidlâl olunmuştur ki bunlar sûrenin tamamı Haccetü'l-Vedâʿ senesinde nâzil olduğu rivayetine taraftar olmuşlar demektir. Maʿamâfîh Sûre-i Mâide'nin iki âyetinden mâʿadâsında mensuh bulunmadığı hakkında da bütün müfessirînin icmâʿı vardır. Hazret-i Ebû Bekir'in hacca me'mur olduğu dokuzuncu sene-i hicriyeye kadar Arap müşriklerinin hacdan menʿ edilmediği mâlumdur. Zikr olunan Berâe âyetlerinin nüzûlü üzerine bu seneden sonra menʿ edildiklerinde ve onuncu sene-i hicriyede Resûlullah'ın bizzat riyaset buyurduğu Haccetü'l-Vedâʿa kafirlerden

1 "Müşrikler vicdanlarına karşı kendi küfürlerine kendileri şâhid olup dururlarken Allah'ın mescidlerini maʿmûr etmeleri kābil değildir…"

2 "…Müşrikler bir pislikten ibarettirler, artık bu yıllarından sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar…"

3 Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* thk. Muhammed Sâlih el-Müdeyfir, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997, s. 137:

عن ابن عون قال: سألت الحسن هل نسخ من المائدة شيء؟ فقال لا.

عن أبي ميسرة قال: في المائدة ثماني عشرة فريضة وليس فيها منسوخ.

4 H, M ve B: "حلاله…حرامه".

hiçbirinin yaklaştırılmadığında da ihtilâf yoktur. Fakat mesele bundan evvel küffârın menʿ edilmemesi, menʿe dair bir emir vârid olmamasından mıdır, yoksa menʿ edilmemeleri bu âyetle emredilmiş olmasından, yani وَلَٓا اٰمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ küffâra da şâmil bulunduğundan mıdır? İşte ihtilâf bu noktadadır. Ve mâlumdur ki nesih, nassın mütebâkīdeki katʿiyyetine halel vermeyeceğinden, her iki surette وَلَٓا اٰمِّينَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ fıkrasının evvel ve âhir huccâc-ı müslimînin hacdan menʿ edilmemeleri hakkındaki hükmü katʿî ve muhkemdir. Berâe [1556] âyeti de müşrikîn aleyhinde[1] muhkemdir. Ve elyevm semere-i hilâf ancak "şehr-i haram" meselesinde zâhir olabilecektir. Zira bazı ulemânın dediği gibi burada nesih yoksa Müslümanlar şehr-i haram denilebilen dört ayın hiçbirinde taarruzî olarak iʿlân-ı harbe şerʿan me'zun değillerdir. Cumhûrun dediği gibi nesih varsa lüzûmuna göre gerek tedâfüʿî ve gerek taarruzî harb edebilmek için bu dört ay dahi diğer aylar gibidir. Mukaddemâ mevcut olan eşhur-i hurum kaydı bugün merfûʿdur. Biz de cumhur ile beraber bu re'ydeyiz. Sonra bu âyetin hac aylarında âsâyişin muhafazasına her zamandan ziyade ve bir sûret-i mahsûsada itina olunması lüzûmunu kemâl-i ehemmiyetle işʿâr ettiğinde de[2] şüphe yoktur.

اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ İstisnâsına dair olan bu tafsilden sonra اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ istisnâsının tafsîline gelelim:

اُحِلَّتْ لَكُمْ بَهِيمَةُ الْاَنْعَامِ Lâkin {حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ} size şunlar haram edildi[3]:

1. {الْمَيْتَةُ} "Meyte" yani zebihsiz ölen, daha doğrusu tezkiyesiz ölen. "Meyte" canlı mukabili ölü demek değil, hiçbir te'sîr-i hâricî olmadan ölen demek de değil, mezbuh mukabili ölü مَا فَارَقَهُ الرُّوحُ مِنْ غَيْرِ ذَبْحٍ[4] tam maʿnâ-yı şerʿîsiyle söylenecek olursa مُذَكًّى (müzekkâ) mukabili ölüdür[5] ki aşağıda gelecek olan اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ bu tekābülü gösterecektir.

---

1 H: "hakkında".
2 H -"de".
3 B: "kılındı".
4 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 6.
5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* I, 132:

قَالَ أَبُو بَكْرٍ الْمَيْتَةُ فِي الشَّرْعِ اسْم حيوان الْمَيِّتِ غَيْرِ الْمُذَكَّى.

2. {وَالدَّمُ} "Dem", yani kan ki murad dem-i mesfuh olduğu diğer bir yerde, ezcümle Sûre-i Enʿâm'da mübeyyendir. Meyte meyte, dem de dem olduğu için liʿaynihâ pis ve haramdırlar. Fakat kanın böyle hurmeti şunu ifham eder ki meytenin haram olmasında akabilecek kanın tamamen içinde kalmış olmasının da az çok bir hissesi vardır. Ve meytenin mânasında bu dâhildir. Bazı müşrikler meyteyi yerler ve "kendi öldürdüğünüzü [1557] yiyorsunuz da Allah'ın öldürdüğünü niçin yemiyorsunuz?" derlermiş. Kezâlik kanı bağırsaklara doldururlar ve kızartır, misafirlerine yedirirlermiş.
3. {وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ} "Domuz eti"; ki Sûre-i Enʿâm'da فَاِنَّهُ رِجْسٌ [6/145] buyurulduğu üzere domuzun kendisi aynen necistir. Domuz eti de domuz eti olduğu için liʿaynihâ haramdır. Domuz kendisi ale'l-ıtlâk haram olduğu hâlde burada وَالْخِنْزِيرِ denilmeyip de وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ denilmesi aşağıdaki tezkiye istisnâsına bunun hiç taʿalluku olamayacağını iyi[1] anlatmak içindir.
4. {وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهٖ} "Zebh edilirken üstüne Allah'tan başkasının ismi çekilen ve meselâ "bismillâti ve'l-uzzâ" denilen" ki beraberinde "bismillah" gerek denilsin gerek denilmesin. Bu da Allah'ın gayrısı nâmına kesildiği için haramdır. Hayvanı yaratan, insana musahhar eden ve buna onu kesmek hak ve kudretini veren Allah olduğu hâlde o hayvanı Allah'tan başkasının nâmına kesmek bir zulm-i azîm, bir şirktir. Böyle kesilen bir hayvan da mânevî ve hukūkī haysiyetle murdar ve haramdır.

Bu dört esastır. Bundan sonrakiler şerʿan bunların şümûlünde dâhildir. Onun için birçok âyetlerde yalnız bunların zikriyle iktifâ olunmuştur. Fakat câhiliyede birtakım kimseler meyteyi yemedikleri hâlde meyteyi bir te'sîr-i hâricî olmaksızın kendi kendine ölen diye telakkī ederler ve hakikatte meyte kabîlinden olan ber vech-i âtî ölüleri yerlerdi[2] ki

1 H -"iyi".
2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 507:

Müslümanlar hâricinde böyle kimseler hâlâ vardır. Binâenʿaleyh burada şerʿan meyte aksâmından bazıları şu suretle tafsil olunuyor:

5. {وَالْمُنْخَنِقَةُ} "Boğulan", yani gerek takıldığı iple ve gerek kement ile ve gerek el ile ve gerek ağaç ve taş [1558] arasına sıkışarak, velhâsıl herhangi bir suretle nefesi tıkanarak boğulup ölen.
6. {وَالْمَوْقُوذَةُ} "Vurulmuş", yani yakından veya uzaktan herhangi bir darbe ile vurulup ölmüş olan.
7. {وَالْمُتَرَدِّيَةُ} "Tereddî eden", yani yüksekten aşağı veya bir kuyuya, bir suya düşüp helâk olan.
8. {وَالنَّطِيحَةُ} "Tosuşan", yani süsülmüş ve süsmüş olan. At veya diğer bir hayvan çiftesiyle ölen de bu mânada olmakla beraber daha evvel mevkūzede dâhildir.
9. {وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ} "Sebuʿ, yani canavar yiyen, yırtıcı bir hayvan tarafından telef edilen". Belli ki bundan maksad hayvanın boğazına giden değil, artığı ve hatta yırttığıdır.

"**Sebu**ʿ"; "nâb" tâbir olunur sivri dişleri bulunan arslan, kaplan, kurt, köpek vesâire gibi âdeten saldırır, kapar, cârih, kātil herhangi bir yırtıcı hayvan demektir ki, "mıhleb" tâbir olunur pençesi bulunan yırtıcı kuşlar dahi aynı mânada dâhildir. Lisânımızda "canavar / cânver" ismi üç mâna ile istiʿmâl olunmuştur. Birisi canlı mânasına ale'l-umûm hayvan demektir ki bu istiʿmâl şimdi kalmamış denecek kadar nâdirdir. İkincisi bilhassa hınzıra veya kurda ıtlâkıdır ki, "kara canavar" ve "boz canavar" diye tefrik olunur. Üçüncüsü cana saldıran yırtıcı[1] hayvan demektir ki, örfümüzde canavarın asıl mânası budur, sebuʿ da bu demektir. Câhiliyede meyteyi

---

وجه تكراره ذلك –وإن كان تحريم ذلك إذا مات من الأسباب التي هو بها موصوف، وقد تقدم بقوله: «حرمت عليكم الميتة»– أن الذين خوطبوا بهذه الآية كانوا لا يعدُّون «الميتة» من الحيوان، إلا ما مات من علة عارضة به غير الانخناق والتردِّي والانتطاح وفرس السبع. فأعلمهم الله أن حكم ذلك، حكم ما مات من العلل العارضة وأن العلة الموجبة تحريم الميتة، ليست موتها من علة مرض أو أذى كان بها قبل هلاكها، ولكن العلة في ذلك أنها لم يذبحها من أجل ذبيحته بالمعنى الذي أحلها به كالذي... عن السدي في قوله: «والمنخنقة والموقوذة والمتردية والنطيحة وما أكل السبع إلا ما ذكيتم»، يقول: هذا حرام، لأن ناسًا من العرب كانوا يأكلونه ولا يعدّونه ميتًا، إنما يعدون الميت الذي يموت من الوجع. فحرمه الله عليهم، إلا ما ذكروا اسم الله عليه، وأدركوا ذكاته وفيه الروح.

1 H +"~~canavar~~".

yemeyenler içinde de münhanikadan buraya kadar taʿdâd olunan beş ölüyü yiyenler bulunuyordu. Nitekim elyevm Hıristiyanlar domuz etini yedikleri gibi mevkūzeyi de yerler ve bilhassa domuzu tepesinden ağır bir demirle "vakz" ederek yerler. Güya bunları, bir illet-i dâhiliye ile ölmeyip bir insan veya hayvan fiʿl ü te'sîriyle ölmüş olduklarından meyte gibi [1559] değil, mezbuh gibi telakkī ederler. Hâlbuki bunların beşi de zebh ile kanları akıtılmamış olduğundan tamamen meytedirler ve haramdırlar.

{اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ} Ancak tezkiye ettikleriniz müstesnâdır. Yani henüz canları çıkmadan yetişip zebh ile hayatlarına hitam verdikleriniz haram değildir. ❁ Binâenʿaleyh debelenirken, henüz gözünü kırpar veya kuyruğunu oynatır veya bacağını depretirken bile yetişilip kesilebilenler helâl olur. Bazı müfessirîn işbu اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ istisnâsının istisnâ-yı munkatıʿ olduğuna, yani yukarıda zikr olunanların[1] hiçbirini hurmetten ihrâc etmiş olmayıp hepsine mukabil olarak helâl olanı ayrıca göstermiş bulunduğuna kāil olmuşlardır. Fi'l-vâkiʿ bütün kelimeler maʿnâ-yı şerʿî ile mülâhaza edildiği takdirde bu istisnânın hâsılı meyte ve haram olanlarla müzekkâ ve helâl olanların tekābülünü ifade etmekten başka bir şey değildir. Diğer bazı müfessirîn ise bu istisnânın en sondaki وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ fıkrasına muhtas bir istisnâ-yı muttasıl olduğunu söylemişlerdir. Zira lafzen akreb olan budur. Bir de bunun mefhûm-ı lugavîsiyle mefhûm-ı şerʿîsi beyninde bir fark yoktur. Hâlbuki mâkablindeki natîha, mütereddiye, mevkūze, münhanika mefhûm-ı lügavîlerinden başka mevt mânasını da mutazammın olarak meyte aksâmından birer ism-i şerʿîdirler. Binâenʿaleyh onlara nazaran istisnâ ancak munkatıʿ olabilir. Bir istisnâ ise hem muttasıl hem munkatıʿ olamayacağı ve muttasıl mümkin iken munkatıʿa gidilemeyeceği için bu da muttasıl olarak yalnız sonuncuya merbut olabilir. Ancak bunların mevt mânasını tazammunları asıl[2] mefhumlarına nazaran değil, istisnâyı mülâhazadan sonra hükm-i hurmete nazaran olduğu ve maʿnâ-yı şerʿîleri de bununla

1 M ve B: "zikrolunan".
2 M: "aslı".

tekarrur ettiği mülâhaza edilirse اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ mâkablindeki وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ'den münhanikaya kadar beşinden bir istisnâ-yı muttasıl olduğu anlaşılır. Meselâ "münhanika" mefhûmu lügaten ölmüş ve ölmemiş olana şâmil [1560] bulunduğundan henüz ölmeden kesilebilenler hurmetten ihrâc edilmiş, ölmüş olanlar da haram kısmında kalmış bulunur. Fi'l-vâki' Hazret-i Ali, İbn Abbas, Hasan, Katâde bunun münhanikadan وَمَٓا اَكَلَ السَّبُعُ'ya kadar mecmû'undan istisnâ olduğunu söylemişler ve cumhûr-ı müfessirîn de bunu ihtiyar etmişlerdir. Ve ma'amâfîh bu üç sûret-i rabtın hiçbirinde hükm-i şer'îye nazaran bir ihtilâf yoktur. Daha yukarıdaki dörde gelince: Bu istisnânın onlara hiç ittisâli ve onlardan bir şeyi hurmetten ihrâc etmesi ihtimâli yoktur. Çünkü mezbûhun bir daha zebhi muhal olduğundan bir kere اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ'ün مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ'a ittisâli bulunmadığı bi'z-zarûre mâlumdur. Bunu atlayıp da daha üstündekilere merbut olamayacağı da kavâ'id-i lisan ile mâlumdur. Bundan başka bâlâda ihtar ettiğimiz vechile hınzırın kesilmesi mümkin ise de lahmın zebh edilmesi mutasavver değildir. Kezâlik kan ve meyte de böyledir. Bunun için hiç kimse bu istisnânın münhanikadan daha yukarısına ittisâli ihtimâline kāil olmamıştır. Ancak mecmû'undan munkatı' olduğunu söyleyenler bulunmuştur. Binâen'aleyh, o dört içinden tezkiye ile tahlîl edilebilmesi melhuz hiçbir şey tasavvur olunamaz. Gelelim tezkiyeye:

"**Tezkiye**", ذكى يذكو ذكًا وذكاةً sülâsîsinden tef'îl'dir ki zekât yapmak demektir. Burada zekâtına yetişmek diye müfesserdir. "Asâ" vezninde "zekâ" ve "necât" vezninde "zekât" lügatta zebh etmek, yani boğazlamak mânasınadır. Bu maddenin aslı, lügatta bir tamamlanmak[1] mânasıyla alâkadar olduğu beyan olunuyor. Nitekim ateşin parlamasına ذَكَا ذُكُوٌّ ذَكَاءٌ denilir ki tamam işti'âl demektir. Kezâlik fehme "zekâ" denilir ki tamâm-ı fehm demektir. Sonra sinnin kemaline "zekâ" denilir ki, şebâbın nihâyetine gelip tamam olması demektir. İşte hayvanı boğazlamak da kanını akıtarak ve hararet-i garîziyesini teskin ederek hayatına tamamen hitam vermek demek olduğundan "zekâ" ve "zekât" tesmiye olunmuştur.

---

1 B -"mânasınadır. Bu maddenin aslı, lügatta bir tamamlanmak".

İşte kelimenin lügaten [1561] mânası ve esası budur. Ve bundan maʿnâ-yı şerʿîye nakl olunarak ذكاة bir ism-i şerʿî olmuştur ki zebh-i lügavîden min vechin ehas ve min vechin eʿamdır. Evvelâ ehastır. Çünkü gerek bu âyet ve gerek diğer nusûsa nazaran zekât-ı şerʿîde mevziʿ-i zekât ve kesilecek kısım, âlet, diyanet, besmele gibi bazı şerâit-i mahsûsa muteberdir. Binâenʿaleyh her mezbuh müzekkâ değildir. Sâniyen zekât-ı şerʿîde dahi zebh asıl olmakla beraber av hayvânâtında olduğu gibi zebhe kudret bulunmadığı zaman mücerred cerh ve isâle-i dem ile veya zebh şânından olmayan balıkta herhangi bir sebeb-i hâricî ile hudûs-i mevt şerʿan zekât olmaya kâfîdir. Hâlbuki bunlara ne şerʿan ne lügaten "zebh" denilmez. Bu suretle zekât-ı şerʿî "zekât-ı ihtiyar" ve "zekât-ı ıztırar" nâmıyla iki kısımdır. Zekât-ı ihtiyar mümkin olan yerde zekât-ı ıztırar kifayet etmez. Bunları biraz tafsil edelim.

Evvelâ, zebhi makdur olan hayvanda mevziʿ-i zekât "lebbe" denilen boyun dibinden, yani gerdandan çene altına kadardır. Resûlullah في اللبة والحلق buyurmuştur.[1] İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe demiştir ki "halkın, yani boğazın esfeli, evsatı, aʿlâsı hepsinde zebh lâ be'se bihtir."[2]

Sâniyen, kesilmesi vâcib olan şey أَوْدَاجُ tâbir olunan dört şeydir ki حُلْقُومُ yani nefes borusu olan gırtlak, مَرِئ yani yiyip içecek geçen mide yolu, bir de şahdamarları tâbir olunan iki damar ki hulkum ile merî' bunların aralarındadır. Bunların dördü de güzelce kesildi mi zekât tamamıyla ve sünneti vech üzere yapılmış olur. Bu dörtten eksik kesilirse eimme-i Hanefiye "evdâcın ekserîsi kesilirse yenir, bunların herhangi taraftan olursa olsun üçü kesilirse yenir" demişler. Maʿamâfîh Ebû Yûsuf şunu

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 301:

رَوَى أَبُو قَتَادَةَ الْحَرَّانِيُّ عَنْ حماد بن سلمة عن أبي العشراء عن أَبِيهِ قَالَ سُئِلَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ الذَّكَاةِ فَقَالَ فِي اللَّبَّةِ وَالْحَلْقِ وَلَوْ طُعِنَتْ فِي فَخِذِهَا أَجْزَأَ عَنْك.

Buhârî, Zebâih, 24:

عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ: الذَّكَاةُ فِي الحَلْقِ وَاللَّبَّةِ.

Tirmizî, Sayd, 13/1481:

عَنْ أَبِي الْعُشَرَاءِ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَمَا تَكُونُ الذَّكَاةُ إِلَّا فِي الحَلْقِ وَاللَّبَّةِ؟ قَالَ: لَوْ طَعَنْتَ فِي فَخِذِهَا لَأَجْزَأَ عَنْكَ.

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 300:

وَقَالَ أَبُو حَنِيفَةَ فِي الْجَامِعِ الصَّغِيرِ لَا بَأْسَ بِالذَّبْحِ فِي الْحَلْقِ كُلِّهِ أَسْفَلَ الْحَلْقِ وَأَوْسَطِهِ وَأَعْلَاهُ.

tasrih etmiştir ki "hulkum ve merî' ve iki damarın biri kesilmedikçe yenmez". İmam Mâlik ve Leys ise "evdâc ve hulkum kesilmelidir, biri bırakılırsa olmaz" demişlerdir. Sevrî de "evdâc kesilirse hulkum kesilmese bile beis [1562] yoktur" demiş, İmam Şâfiî hazretleri de "zekâtın kifayet edecek ednâ derecesi hulkum ile merî'yi kesmektir. Vedeceyn, yani iki damar da kesilmelidir. Maʿahâza bunlar kesilmez de hulkum ile merî' kesilirse câiz olur" demiştir.[1]

Sâlisen âlet; evdâcı yarıp kanı fışkırtabilecek keskince herhangi bir âlette beis yoktur, zekât sahihtir. Yerinde duran diş ve tırnak ile yarmak câiz değildir. Çıkmış tırnak veya kemik veya boynuz veya diş ile[2] yarmak mekruhtur. Kezâlik kör bıçakla da mekruhtur. Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur "Allah teâlâ her şeye ihsânı yazmıştır, binâenʿaleyh katle müstahik birini katlettiğiniz zaman katli bile güzel yapınız, hayvanı zebh ettiğiniz zaman da zebhi güzel yapınız, her biriniz bıçağını bilesin ve keseceği hayvanı rahatça yatırsın".[3]

Râbiʿan diyanet, yani kesenin müslim veya ehl-i kitab olması, müslim ise ihramda bulunmaması.

Hâmisen besmele çekilmesi.

Sâdisen zekâtı[4] ıztırârî olan av mesâili bundan sonra da gelecektir. İşte zekât-ı şerʿî budur. Binâenʿaleyh ذال ile olan bu maddeyi, زا ile olan ve esasen "taharet ve nemâ" mânasına gelen "zekâ", "zekât", "tezkiye" maddesiyle karıştırmamalıdır. Böyle bir galat ile الا ما ذكيتم "tathir ve tasfiye

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 300-301:

عَنْ أَبِي يُوسُفَ أَنَّ أَبَا حَنِيفَةَ قَالَ إذَا قَطَعَ أَكْثَرَ الْأَوْدَاجِ أَكَلَ وَإِذَا قَطَعَ ثَلَاثَةً مِنْهَا أَكَلَ مِنْ أَيِّ جَانِبٍ كَانَ وَكَذَلِكَ قَالَ أَبُو يُوسُفَ وَمُحَمَّدٌ ثُمَّ قَالَ أَبُو يُوسُفَ بَعْدَ ذَلِكَ لَا تَأْكُلْ حَتَّى تَقْطَعَ الْحُلْقُومَ وَالْمَرِيءَ وَأَحَدَ الْعِرْقَيْنِ وَقَالَ مَالِكُ بْنُ أَنَسٍ وَاللَّيْثُ يَحْتَاجُ أَنْ يَقْطَعَ الْأَوْدَاجَ وَالْحُلْقُومَ وَإِنْ تَرَكَ شَيْئًا مِنْهَا لَمْ يُجْزِهِ وَلَمْ يَذْكُرْ الْمَرِيءَ وَقَالَ الثَّوْرِيُّ لَا بَأْسَ إذَا قَطَعَ الْأَوْدَاجَ وَإِنْ لَمْ يَقْطَعْ الْحُلْقُومَ وَقَالَ الشَّافِعِيُّ أَقَلُّ مَا يُجْزِي مِنْ الذَّكَاةِ قَطْعُ الْحُلْقُومِ وَالْمَرِيءِ وَيَنْبَغِي أَنْ يَقْطَعَ الْوَدَجَيْنِ وَهُمَا الْعِرْقَانِ وَقَدْ يُسَلَّانِ مِنْ الْبَهِيمَةِ وَالْإِنْسَانِ ثُمَّ يُحْيِيَانِ فَإِنْ لَمْ يَقْطَعْ الْعِرْقَانِ وَقَطَعَ الْحُلْقُومَ وَالْمَرِيءَ جَازَ.

2 H -"ile".

3 Müslim, Sayd, 57; İbn Mâce, Zebâih, 3; Ebû Dâvûd, Edâhî, 12:

عَنْ شَدَّادِ بْنِ أَوْسٍ، قَالَ: ثِنْتَانِ حَفِظْتُهُمَا عَنْ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: إِنَّ اللهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ، فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ، وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذَّبْحَ، وَلْيُحِدَّ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ، فَلْيُرِحْ ذَبِيحَتَهُ.

4 H: "zekât-ı".

ettiğiniz müstesnâdır" gibi bir mâna vermeye kalkışmamalıdır. Tezkiye ile pis hayvan temizlenmez, temiz hayvan pis ölmekten kurtarılır. Bu tafsil ve îzahtan maksadımız, zamanımızda bir tabîbin[1] Müslümanlara domuz eti yedirmek için yazdığı bir risalede düşmüş olduğu dalâleti ihtar etmektir.[2] Mâlumdur ki domuz etinde muzır bir mikrop (trişin)[3] bulunduğu son zamanlarda fennen anlaşılmıştır. Bu zat da evvelâ Kur'an'da lahm-i hınzırın haram kılınması hınzır olduğu için ʿaynen değil, ancak bu mikroptan dolayı olduğuna kendince bir karar vermiş, sonra hınzır etinde bu mâlum olan mikrobun fennen ve bi'l-kimya itlâf [1563] edilebildiğini mütâlaa ve bunun hınzırı bir tathir demek olduğuna da hükmeylemiş, bunun üzerine ذال ile زا'yı, ذكاة ile زكاة'ı , تذكيه ile تزكيه'yi tefrik etmeyerek اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ istisnâsını ele almış, bunun tathir demek olduğunu ve lahm-i hınzıra kadar hepsine şâmil bulunduğunu, tahlîl ve tasfiye-i kimyeviyenin de bir tathir olması hasebiyle hınzır etini temizleyeceğini ve binâenʿaleyh hınzır eti zebh ile helâl olmadığı hâlde tasfiye-i kimyeviye ile helâl olabileceğini, diğerlerinde de aynı hükmün cereyan edeceğini iddia eylemiştir. Hâlbuki burada تزكيه ve تذكيه maddelerinin farkından katʿ-ı nazarla dahi böyle bir mülâhazaya imkân yoktur. Zira bu mülâhazaya göre domuz meytesinin yenmesi câiz olacak da meselâ boğulmak üzere bulunan bir koyunu ölmeden zebh edip yemek câiz olmayacak, bu surette tathir mânasıyla ذكيتم zebhe de şâmildir denecek olursa o zaman domuzun da zebh edilip yenmesi tecviz edilmiş bulunacak ve domuz eti haram değildir denilmiş olacaktır. Ve eğer bunun hınzıra taʿalluku olmadığı itiraf edilecek ise aynı kelimenin mazmûnu olduğu iddia edilen mikrop tasfiyesinin hınzıra taʿallukundan bahsetmek büyük[4] tenakuz teşkil edecektir. Sonra unutmamak lâzım gelir ki Kur'ân'ın haram kıldığı domuz etinin sade mikrobu değil, kendisidir. Buna karşı domuzun mücerred bu mikroptan

---

1 H (dn.) +"~~Milaslı İsmâil Hakkı Bey~~".

2 Müellifin sözünü ettiği eser, Milaslı İsmail Hakkı'nın (ö. 1938) *Tezkiyetü'l-luhûm fi'l-İslâm* isimli, 1925 yılında neşrettiği Arapça risaledir. Milaslı bunu genişleterek 1933'te *İslâm Dininde Etlerin Tezkiyesi* ismiyle Türkçe'ye çevirmiştir.

3 H -"(trişin)".

4 H ve B -"büyük".

dolayı pis ve haram olduğunu ve bunda maddî veya mânevî daha diğer esbâb u hikmet bulunamayacağını iddia etmek ise re'sen bir tahakküm ve bir haksızlıktır. Daha sonra etin içindeki mikropları bi'l-kimya itlâf edip öldürmek etin kendisinde tasfiye denebilecek bir tahlîl-i kimyevî yapmak da değildir. Binâenʿaleyh buna bir tathir demek de yanlıştır. Eğer maksad tam mânasıyla bir tahlîl veya te'sîr-i kimyevî ise herhangi bir lahm, sınâʿî veya hılkī bir surette bi'l-kimya tam bir tahlîl ve tahvîle tâbiʿ tutulduğu zaman o artık lahm ismini kaybeder, diğer bir mahiyete inkılâb eyler ve başka bir isim alır. Şerʿan onun hıll u [1564] hurmeti de yeni aldığı isim ve mahiyete göre ayrıca mülâhaza ve takdir olunur. Nitekim pis olan bir şey yanıp kül olduğu zaman tâhir olur, domuz kemiklerinden istihsâl olunacak fahmın veya fosforun diğerlerinden farkı olmaz, lâkin bunlar diğer meselelerdir.

Bu îzâhattan sonra sadedimize rücûʿ edelim:

10. {وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ} Nusub üzerinde zebh olunanlar. ۞ Bu fıkra وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِه۪ üzerine maʿtuftur, bu da haramdır. Demek ki her zebh zekât-ı şerʿî değildir.

"**Nusub**", mansub mânasına müfred veya "nisâb"ın veya "nusbe"nin cemʿidir, bunun cemʿi de "ensâb" gelir, bazı müfessirîn bunu "esnâm" diye tefsir etmişlerdir. Fakat diğerleri "esnâm" ile "ensâb"ın farkını göstermişlerdir. Şöyle ki, "esnâm" musavver ve menkuş taşlar, putlardır. "Nusub" ise hicâre-i mansûbe, yani dikili taşlardır ki musavver veya menkuş olması şart değildir, "vesen" gibidir. Nitekim Adiyy b. Hâtim boynunda salîb ile geldiği zaman Resûlullah "boynundan şu veseni at" buyurmuş, salîbe "vesen" tesmiye etmiş idi.[1] Demek ki "nusub" musavver ve menkuş olması şart olmayarak evsân kabîlinden ihtiram için vazʿ u nasb edilmiş taşlardır ki zamanımızda "âbide" tâbir ederler. Bunlar yekpâre bir taştan ibaret olabileceği gibi, birçok taşların ictimâʿından da olabilir ve sadece bir yığın hâlinde de bulunabilir. "Nusub"un müfred

1 "Vesen", elsine-i garbiyede târîh-i edyân kitaplarında "fetiş" denilendir [Müellifin notu].

veya cemiʿ olması mülâhazası da bundandır. "Ensâb" da müteʿaddid nusublar demektir.

Hâsılı, câhiliyede ve Kâbe'nin etrafında böyle dikilmiş veya konulmuş birtakım taşlar vardı ki bunlara hürmet ve tâzim ederler ve üzerlerinde kurban keserlerdi ve hatta bunlara bile kurban keserlerdi ve Mekke'de olduğu gibi diğer bilâd-ı Arabda dahi böyle tâzim ve ihtiram edilir [1565] ensâb vardı ki "Saʿd" dedikleri taş da bunlardan biri idi. İşte Mücâhid ve Katâde ve sâirlerinin dedikleri gibi nusub bu taşlardır. Mücâhid'in beyânına göre ehl-i câhiliye bunların üzerinde kurban keserler ve isterlerse bunları daha hoşlarına giden diğer taşlarla tebdil de ederlerdi. İbn Abbas hazretlerinden de "bunlar üzerinde kurban keserler ve bunlar üzerinde ihramdan çıkarlardı" diye menkuldür. İbn Cerîr demiştir ki: "Bunlar esnâm değildirler, sanem musavver olur. Bunlar ise üç yüz altmış kadar dikilmiş taşlardı. Derler ki bunun üç yüzü Huzâʿa'da idi, kurbanları zebh ettikleri vakit bunların Kâbe'ye gelen taraflarına kanları serperler ve etleri yarıp bu taşların üstlerine korlardı. Müslümanlar 'yâ Resûlallah, câhiliye ahalisi Beyt'e dem ile tâzim ederlerdi, bu ise bize daha ziyade[1] lâyık değil mi?' demişler, Resûlullah 'hayır' dememişti[2], bunun üzerine لَنْ يَنَالَ اللّٰهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَٓاؤُهَا وَلٰكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْ âyeti nâzil olmuştu."[3]

İşte وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ bütün bunları tahrim etmiştir. Çünkü bunlar ya açıktan açığa مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ'dır veya o kabildendir, o mânadadır. Bu vechile ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ iki mâna ile tefsir olunmuştur: Birisi عَلَى "lâm" mânasına olarak nusub için zebh olunan" demektir. Fakat bunun وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ cümlesinden olduğu muhtâc-ı beyan değildir. Diğeri "nusuba karşı yani ona bir hürmeti mutazammın olarak üzerinde veya dibinde ve yanında

1 B -"ziyade".
2 B: "demişti".
3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 508:

قال ابن جريج: «النصب» ليست بأصنام، «الصنم» يصوَّر وينقش، وهذه حجارة تنصب، ثلثمئة وستون حجرًا، منهم من يقول ثلثمئة منها لخزاعة، فكانوا إذا ذبحوا نضحوا الدم على ما أقبل من البيت وشرَّحوا اللحم وجعلوه على الحجارة. فقال المسلمون: يا رسول الله، كان أهل الجاهلية يعظمون البيت بالدم، فنحن أحقُّ أن نعظمه! فكأن النبي صلى الله عليه وسلم لم يكره ذلك، فأنزل الله: لَنْ يَنَالَ اللهَ لُحُومُهَا وَلا دِمَاؤُهَا (الحج ٢٢/٣٧)

her ne nâma olursa olsun kesilen" demektir ki, bu surette zebh olunurken nusubun veya esnâmın veya diğer bir nâmın zikredilip edilmemesinden eʿam olur. Ve hatta nusuba hürmet fikri beslemek üzere yalnız ismullah zikrolunsa bile yine haram olur. Bu ise وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ mânasında olmakla beraber vâzıh değildir ve binâenʿaleyh tansîsi, meyteye nazaran münhanika vesâire gibi bir fâide-i mühimmeyi mutazammındır. Hulasa عَلَى النُّصُبِ her hâlde nusubun üzerinde ve üstünde kesilene münhasır değildir. Ve bununla yalnız mezbûhun [1566] hurmeti değil, bir tarz-ı zebhin hurmeti de beyan kılınmıştır. İşte bütün bu mânalarla مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ haram olduğundan dolayıdır ki bir emîrin veya eʿâzımdan birinin kudûmundan dolayı kurban kesmek haramdır. Fakat Allah için misafire ikram veya fukaraya tasadduk olmak üzere kesmek câizdir.

11. {وَاَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْاَزْلَامِ} "Ezlâm", yani zarlarla kısmet istemeniz veya almanız. ❁ Câhiliye Arabları bir sefere, bir gazâya, bir ticarete, bir nikâha, hâsılı mühim bir işe teşebbüs edecekleri zaman üç zar ile bir kısmet çekerlermiş. Zarın birinde "Rabbim emretti" yahut "yap" diye emir, diğerinde "Rabbim nehyetti" yahut "yapma" diye nehiy yazılı, biri de boş olurmuş. Torbaya elini sokar birini çeker, emir çıkarsa yaparlar, nehiy çıkarsa yapmazlar, boş çıkarsa bir daha çalkarlarmış. İşte burada böyle falcılıktan nehy olunmuştur. Cumhûrun kavli budur. Bu surette "istiksam", rızık ve sâir havâice müteʿallik hayır ve şer kısmeti bilmek sevdası demek olur. Tefsîr-i Kaffâl'de der ki: "Bu istiksam câhiliyenin bir ibdâʿı idi ve matʿûmât hakkında yaptıklarına da muvâfık idi. Çünkü zebh ale'n-nusub Kâbe'nin yanında yapıldığı gibi orada bulundukları zaman bunu da orada yaparlardı."[1] Mücâhid, burada "ezlâm", Fürs ve Rûmun kumar oynadıkları kiʿâb, yani mükaʿʿab surette olan tavla zarları ile Arabın ok gibi olan zarlarından eʿam olduğunu söylemiştir.[2] Maʿamâfîh Arabda küçük çakıl taşlarından

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 285:

قَالَ الْقَفَّالُ رَحِمَهُ اللّٰهُ: ذُكِرَ هَذَا فِي جُمْلَةِ الْمَطَاعِمِ لِأَنَّهُ مِمَّا أَبْدَعَهُ أَهْلُ الْجَاهِلِيَّةِ وَكَانَ مُوَافِقًا لِمَا كَانُوا فَعَلُوهُ فِي الْمَطَاعِمِ، وَذَلِكَ أَنَّ الذَّبْحَ عَلَى النُّصُبِ إِنَّمَا كَانَ يَقَعُ عِنْدَ الْبَيْتِ، وَكَذَا الِاسْتِقْسَامُ بِالْأَزْلَامِ كَانُوا يُوقِعُونَهُ عِنْدَ الْبَيْتِ إِذَا كَانُوا هُنَاكَ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 512:

zarlar olduğu da[1] nakledilmiştir.[2] Diyorlar ki asıl ezlâm-ı Arab üç neviʿ idi. Birisi zikr olunuduğu üzere üç zar ki herkes kendisi edinebilirdi. İkincisi yedi zar ki Kâbe'nin içinde "Hübel" denilen putun yanında dururdu[3]. Birinde اَلْعَقْلُ yazılı ki diyet işlerinde bu yediyi çekerler, اَلْعَقْلُ kime çıkarsa diyet ona lâzım gelir idi, birinde نَعَمْ diğerinde لَا yazılı; çekerler, çıkan ile amel ederlerdi. Birinde مِنْكُمْ birinde مُلْصَق birinde مِنْ غَيْرِكُمْ yazılı, bir [1567] insanın kendilerinden olup olmadığını tanımak için çekerler, çıkana ittibâʿ ederlerdi. Birinde de مِيَاه yazılı idi, su için çıktıklarında da bunu çekerlerdi. Bu yedi zar kâhinlerin ve hükkâmın nezdinde de Hübel'in yanındaki gibi bulunurdu. Üçüncüsü de on zar ki bu da Sûre-i Bakara'da يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ [2/219] âyetinde tafsil olunan meysir ve piyango zarları idi.[4] Bazı müfessirîn burada "istiksâm bi'l-ezlâm"dan murad yine bu meysir olduğuna kāil olmuşlardır. Fi'l-vâkiʿ bunun matʿûmâta münasebeti zâhirdir. Çünkü مَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ'un bir sûret-i taksimi demektir. Bu surette "istiksam", kısmet almak demek olur. Maʿamâfîh fal ile kısmet aramak da rızk ve taâm mesâiline alâkadardır. Velhâsıl bir mânaya göre falcılık, bir mânaya göre de kumarcılık neyh edilmiştir. Meysir başkaca nehy edilmiş olduğundan cumhur burada öbür mânayı tercih etmişlerdir. Ve her iki surette kurʿanın (قرعه) da her şeyde câiz olamayacağı anlaşılmıştır.

عن مجاهد في قول الله: «بالأزلام»، قال: القداح، يضربون لكل سفر وغزوٍ وتجارة.

عن مجاهد: «وأن تستقسموا بالأزلام»، قال: سهام العرب، وكعاب فارس والروم، كانوا يتقامرون بها.

1 H -"da".
2 B -"Maʿamâfîh Arabda küçük çakıl taşlarından zarlar olduğu da nakledilmiştir".
3 B: "bulunurdu".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 172-173:

وَقِيلَ: الْأَزْلَامُ حَصًى كَانُوا يَضْرِبُونَ بِهَا، وَهِيَ الَّتِي أَشَارَ إِلَيْهَا الشَّاعِرُ بِقَوْلِهِ:
لَعَمْرُكَ مَا تَدْرِي الضَّوَارِبُ بِالْحَصَى ... وَلَا زَاجِرَاتُ الطَّيْرِ مَا اللهُ صَانِعُ
وَرُوِيَ هَذَا عَنِ ابْنِ جُبَيْرٍ قَالُوا: وَأَزْلَامُ الْعَرَبِ ثَلَاثَةُ أَنْوَاعٍ: أَحَدُهَا: الثَّلَاثَةُ الَّتِي يَتَّخِذُهَا كُلُّ إِنْسَانٍ لِنَفْسِهِ فِي أَحَدِهَا افْعَلْ وَفِي الْآخَرِ لَا تَفْعَلْ وَالثَّالِثُ غُفْلٌ فَيَجْعَلُهَا فِي خَرِيطَةٍ، فَإِذَا أَرَادَ فِعْلَ شَيْءٍ أَدْخَلَ يَدَهُ فِي الْخَرِيطَةِ مُنْسَابَةً، وَائْتَمَرَ بِمَا خَرَجَ لَهُ مِنَ الْآمِرِ أَوِ النَّاهِي. وَإِنْ خَرَجَ الْغُفْلُ أَعَادَ الضَّرْبَ. وَالثَّانِي: سَبْعَةُ قداح كانت عندها فِي جَوْفِ الْكَعْبَةِ، فِي أَحَدِهَا الْعَقْلُ فِي أَمْرِ الدِّيَاتِ مَنْ يَحْمِلُهُ مِنْهُمْ فَيَضْرِبُ بِالسَّبْعَةِ، فَمَنْ خَرَجَ عَلَيْهِ قَدَحُ الْعَقْلِ لَزِمَهُ الْعَقْلُ، وَفِي آخَرَ تَصِحُّ، وَفِي آخَرَ لَا، فَإِذَا أَرَادُوا أَمْرًا ضَرَبَ فَيَتَّبِعُ مَا يَخْرُجُ، وَفِي آخَرَ مِنْكُمْ، وَفِي آخَرَ مِنْ غَيْرِكُمْ، وَفِي آخَرَ مُلْصَقٌ، فَإِذَا اخْتَلَفُوا فِي إِنْسَانٍ أَهُوَ مِنْهُمْ أَمْ مِنْ غَيْرِهِمْ ضَرَبُوا فَاتَّبَعُوا مَا خَرَجَ، وَفِي سَائِرِهَا لِأَحْكَامِ الْمِيَاهِ إِذَا أَرَادُوا أَنْ يَحْفُرُوا لِطَلَبِ الْمِيَاهِ ضَرَبُوا بِالْقِدَاحِ، وَفِيهَا ذَلِكَ الْقِدَاحُ، فَحَيْثُ مَا خَرَجَ عَمِلُوا بِهِ. وَهَذِهِ السَّبْعَةُ أَيْضًا مُتَّخَذَةٌ عِنْدَ كُلِّ كَاهِنٍ مِنْ كُهَّانِ الْعَرَبِ وَحُكَّامِهِمْ عَلَى مَا كَانَتْ فِي الْكَعْبَةِ عِنْدَ هُبَلَ. وَالثَّالِثُ: قِدَاحُ الْمَيْسِرِ وَهِيَ عَشَرَةٌ، وَتَقَدَّمَ شَرْحُ الْمَيْسِرِ فِي سُورَةِ الْبَقَرَةِ.

{ذٰلِكُمْ فِسْقٌ} Bütün bunlar fısktır. Bu taʿdâd olunan muharremâta el uzatmak Allah'a itaatten ve Allah yolundan çıkmaktır. ❁ Binâenʿaleyh Müslümanlar bunlara asla el sunmamalıdırlar. Sofralarını, kursaklarını, şahıslarını, cemaatlerini bu gibi habâisten tenzih etmelidirler.

{اَلْيَوْمَ} Bugün şu zamân-ı hâzırda, şu sinîn-i ahîre zarfında veya bilhassa şu âyetin nâzil olduğu şu günde, şu demde ❁ ki bu âyet onuncu sene-i hicriyede Haccetü'l-Vedâʿda, yevm-i arefe olan cuma günü ikindiden sonra Aleyhissalâtü vesselâm Arafat'ta "Adbâ" namındaki nâka-i seniyyelerinin üzerinde vakfede iken nâzil olmuştu, nâkanın kolları şiddet-i vahy ile üzerinden basan humûle-i saâdetin ağırlığına tahammül edemeyip çöküvermişti.

Bugün {يَـئِسَ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ دٖينِكُمْ} kâfirler sizin dininizden artık me'yus oldular, bu dini bozmak ve sizi [1568] kendilerine çevirmekten veya bu dine karşı size galebe edebilmekten ümitlerini kestiler. Binâenʿaleyh {فَلَا تَخْشَوْهُمْ} siz o kâfirlerden korkmayın, korkup da yemenizde içmenizde ve sair efʿâl ve harekâtınızda onlara mümâşat etmeyi hatırınıza getirmeyin, onlardan endişe etmeyin de {وَاخْشَوْنِ} ancak Benden korkun, Benden korkun da emirlerimi, nehiylerimi tamamen icrâ ve akidlerinizi hüsn-i îfâ edin. {اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دٖينَكُمْ} Bugün sizin dininizi kemâline yetirdim, size bütün iman ve akāid ü ahlâk kāidelerini tansis ve en mükemmel usûl-i teşrîʿ ve kavânîn-i ictihâdı tâlim ettim, bundan sonra bu ahkâmın, bu hıll u hurmetin nesh olunması ihtimâli kalmadı {وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى} ve size nimetimi itmâm eyledim. ❁ Tevfik u hidâyetle saʿâdet-i tâmmeye eriştirdim, mansûr u muzaffer kıldım, Mekke'yi fetih ve câhiliye nişânelerini hedm, müşrikleri Kâbe'ye tekarrubdan ve çıplak tavaftan menʿ ederek ve sizi bugün kemâl-i emniyet ve gālibiyetle edâ-yı hac ve icrâ-yı ahkâm ettiğiniz şu makām-ı mesʿûda îsâl ve mücahedelerinizin semerâtını iktitâf ettirerek, velhâsıl sizi bir kuvvet-i azîme ve devlet-i hâkimeye mazhar edip tam mânasıyla اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ diyebilen bir hey'et-i ictimâʿiyye-i vahdâniye hâline getirerek bulunduğunuz şu makām-ı mukaddeste لَبَّيْكَ اَللّٰهُمَّ لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ إِنَّ الْحَمْدَ وَالنِّعْمَةَ وَالْمُلْكَ

لَكَ لَبَّيْكَ diye iʿlâ-yı kelimetullâh ve iʿlân-ı hamd eden alınları ak, gönülleri pâk mümtaz ve mübeccel bir ümmet-i Muhammed kıldım da وَلِاُتِمَّ نِعْمَتٖى عَلَيْكُمْ [el-Bakara 2/150] vaadini incaz ettim {وَرَضٖيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دٖينًا} ve size din olmak üzere İslâm'ı beğendim, ona razı oldum -ki indallah dîn-i marzî başkası[1] değil ancak odur- ve işte taʿdâd olunan tahrîmât bu dîn-i ekmel ve bu niʿmet-i tâmme ve bu İslâm cümlesindendir. Binâenʿaleyh [1569] Müslümanlar bundan böyle başka teblîgâta muntazır olmayarak ve bu hurmetlerin nesh olunabileceğini hatıra getirmeyerek bu din mûcebince akidlerini îfâya ihtimam ve niʿam-ı ilâhiye ile mütenaʿʿim olmakta devam etmelidir.

Ashâb-ı âsâr demişlerdir ki bugünden sonra Hazret-i Peygamber nihâyet seksen bir veya seksen iki gün kadar muʿammer oldu ve baʿdemâ ahkâm-ı şerîatta ne bir ziyade, ne bir nesh, ne bir tebdil vâkiʿ olmadı. Bununla Hazret-i Peygamber'e vazîfe-i risâletin hitâmı ve binâenʿaleyh vefatının tekarrubu ihbar edilmiş bulunuyordu. Rivayet olunuyor ki Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyeti kıraat ettiği zaman ashâb-ı kiram cidden ferahlanmış ve pek büyük sürurlar izhar etmişler ve fakat Hazret-i Ebû Bekir ağlamış idi,[2] sual olundukda "bu âyet Resûlullah'ın vefatı tekarrub ettiğine delâlet ediyor" demiş ve bundan vazîfe-i teblîğin hitâma erdiğini anlamıştı.[3] Ve yine rivayet olunduğuna göre aynı mânayı Hazret-i Ömer de idrak etmiş idi.[4] Sûre-i Bakara'da beyan olunduğu üzere ercah-ı rivâyete göre وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فٖيهِ اِلَى اللّٰهِ [2/281] âyeti de bundan sonra ertesi gün yevm-i nahrda, yani kurban bayramının birinci günü nâzil olmuş ve seksen bir gün sonra irtihâl-i nebevî vukūʿ bulmuştu.[5]

---

1 H: "başka".

2 H +"ve".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 288:

رُوِيَ أَنَّهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا قَرَأَ هَذِهِ الْآيَةَ عَلَى الصَّحَابَةِ فَرِحُوا جِدًّا وَأَظْهَرُوا السُّرُورَ الْعَظِيمَ إِلَّا أَبَا بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ فَإِنَّهُ بَكَى فَسُئِلَ عَنْهُ فَقَالَ: هَذِهِ الْآيَةُ تَدُلُّ عَلَى قُرْبِ وَفَاةِ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَإِنَّهُ لَيْسَ بَعْدَ الْكَمَالِ إِلَّا الزَّوَالُ، فَكَانَ ذَلِكَ دَلِيلًا عَلَى كَمَالِ عِلْمِ الصِّدِّيقِ حَيْثُ وَقَفَ مِنْ هَذِهِ الْآيَةِ عَلَى سِرٍّ لَمْ يَقِفْ عَلَيْهِ غَيْرُهُ.

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 519:

عن هارون بن عنترة، عن أبيه قال: لما نزلت: «اليوم أكملت لكم دينكم»، وذلك يوم الحج الأكبر، بكى عمر، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: ما يبكيك؟ قال: أبكاني أنّا كنا في زيادة من ديننا، فأما إذ كمل، فإنه لم يكمل شيء إلا نقص! فقال: صدقت.

5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* II, 290:

Mervîdir ki Hazret-i Ömer'in hilâfetinde bir gün Yahudîlerden birisi "yâ emîre'l-mü'minîn! Siz kitâbınızda okuyorsunuz bir âyet var, eğer bu bizim maʿşer-i yehûda nâzil olmuş olsa idi o günü biz bayram yapardık" demiş, "hangi âyet?" diye sormuş اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دٖينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى... الآية olduğunu söylemiş, Hazret-i Ömer radıyallahu anh da "biz o günü ve o gün bunun Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e nâzil olduğu mekânı tanırız, cuma günü arefede kāim bulunuyordu" buyurmuş ve o günün bayramımız olduğuna işaret eylemiştir.[1] İbn Abbas'tan dahi yevm-i ʿîd ve yevm-i cuma iki bayramın birleştiği bir günde nâzil oldu diye menkuldür.[2]

[1570] ذٰلِكُمْ فِسْقٌ'dan buraya kadara gelen اَلْيَوْمَ hitâb-ı izzetleri haram olan matʿûmâtın beyânı sırasında bir cümle-i muʿteriza siyâkında derc olunmuştur ki bunun hikmeti de bu tahrîmâtın bir zarar ve tazyik değil, bir dîn-i kâmil ve bir niʿmet-i tâmme cümlesinden olduğunu ve indallah dîn-i marzî olan dîn-i İslâm'ın ahkâm-ı muhkemesinden bulunduğunu ve Müslümanların bu gibi[3] habâise asla tenezzül etmemeleri îcab ettiğini bilhassa tefhim ile hurmeti tekid ve ictinâbı takrir etmektir. Binâenʿaleyh bunu tâkip eden فَمَنِ اضْطُرَّ... إلخ bu cümel-i muʿterizaya değil mâkablindeki tahrîmâta merbuttur. Fakat bu cümel-i iʿtirâziyenin haysiyet-i te'kîdiyle bâlâda işaret ettiğimiz vechile bu irtibâta şöyle bir siyâk-ı ifade verilmiş oluyor:

ثم نزل عليه وهو واقف بعرفة «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» الآية فعاش بعدها أحدا وثمانين يوما، ثم نزلت عليه آيات الربا، ثم نزلت بعدها وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللّٰهِ وهي آخر آية نزلت من السماء، فعاش رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بعدها أحدا وعشرين يوما.

Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 17:

فَنَزَلَتْ عَلَيْهِ بِعَرَفَةَ يَوْمَ عَرَفَةَ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ الْآيَةَ ثُمَّ نَزَلَتْ عَلَيْهِ مِنْ الْغَدِ يَوْمَ النَّحْرِ «وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللّٰهِ»

1 Buhârî, Îmân, 33; Meğâzî, 77; Tefsîr, 5/2; Müslim, Tefsir, 3-5:

عَنْ عُمَرَ بْنِ الخَطَّابِ، أَنَّ رَجُلًا، مِنَ اليَهُودِ قَالَ لَهُ: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ، آيَةٌ فِي كِتَابِكُمْ تَقْرَءُونَهَا، لَوْ عَلَيْنَا مَعْشَرَ اليَهُودِ نَزَلَتْ، لَاتَّخَذْنَا ذَلِكَ اليَوْمَ عِيدًا. قَالَ: أَيُّ آيَةٍ؟ قَالَ: «اليَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلَامَ دِينًا» (المائدة ٣/٥) قَالَ عُمَرُ: قَدْ عَرَفْنَا ذَلِكَ اليَوْمَ، وَالْمَكَانَ الَّذِي نَزَلَتْ فِيهِ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَهُوَ قَائِمٌ بِعَرَفَةَ يَوْمَ جُمُعَةٍ.

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 5/3044:

عَنْ عَمَّارِ بْنِ أَبِي عَمَّارٍ، قَالَ: قَرَأَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «اليَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الإِسْلَامَ دِينًا» (المائدة ٣/٥) وَعِنْدَهُ يَهُودِيٌّ فَقَالَ: لَوْ أُنْزِلَتْ هَذِهِ عَلَيْنَا لَاتَّخَذْنَا يَوْمَهَا عِيدًا، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: فَإِنَّهَا نَزَلَتْ فِي يَوْمِ عِيدَيْنِ فِي يَوْمِ جُمُعَةٍ، وَيَوْمِ عَرَفَةَ. هَذَا حَدِيثٌ حَسَنٌ غَرِيبٌ مِنْ حَدِيثِ ابْنِ عَبَّاسٍ.

3 M ve B -"gibi".

İmdi mü'minler bugün[1] bu kemâl-i dînîye erdiklerinden ve böyle habislerden kurtulup temiz ve musaffâ bir niʿmet-i tâmmeye nâil olduklarından dolayı Allah'a islâm ve inkıyad ile hamd ü şükr etsinler, bayram yapsınlar ve sakın tâʿat-i ilâhiyeden çıkıp da harama el sürmesinler ve bu haramların helâl olabileceğini hatırlarına getirmesinler. {فَمَنِ اضْطُرَّ فى مَخْمَصَةٍ} Ancak her kim bir mahmasada yani karın kasığa geçmiş, ölümden veya ölüm mukaddimâtından korkulur bir açlık hâlinde muztar olur da {غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِاِثْمٍ} bir günaha meyl etmeyerek, yani zarûret miktarını tecavüz eylemeyerek veya diğer bir muztarrın elinden almayarak bunlardan yerse {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ} Allah Gafûr, Rahîmdir, muâhaze etmez. ❁ Zarûretler, haram olan şeyleri mubah kılar. Fakat ıztırar, gayrın hakkını ibtal etmez, nitekim bu mâna Sûre-i Bakara'da غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ [2/173] diye ifade olunmuş idi.

Muharremâtın bu vechile tafsîlini müteʿâkib bunların zıddı[2] olan hellâlerin tafsîli siyâkında buyuruluyor ki:

[1571]

يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَٓا اُحِلَّ لَهُمْۜ قُلْ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُۙ وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّب۪ينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللّٰهُۘ فَكُلُوا مِمَّٓا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ وَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهِۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ سَر۪يعُ الْحِسَابِ ﴿٤﴾ اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُۜ وَطَعَامُ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْۖ وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْۘ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ مُحْصِن۪ينَ غَيْرَ مُسَافِح۪ينَ وَلَا مُتَّخِذ۪ٓي اَخْدَانٍۜ وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُۘ وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِر۪ينَ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana soruyorlar: Kendileri için helâl kılınan ne? De ki sizin için bütün pâk nimetler helâl kılındı, alıştırarak ve Allah'ın size öğrettiğinden

---

1 H -"bugün".
2 H: "zıd".

öğreterek yetiştirdiğiniz avcı hayvanların da size tutuverdiklerinden yiyin ve üzerine "bismillah" çekin ve Allah'tan korkun, çünkü Allah'ın muhasebesi çok sürʿatlidir (4). Bugün pâk nimetler sizin için helâl kılındı, hem [1572] kendilerine kitap verilen ümmetlerin taâmları size helâl, sizin taâmlarınız da onlara helâl. Mü'min kadınların hür olanlarıyla sizden evvel kitap verilen ümmetlerin hür kadınları da iffetlerinizi muhafaza ederek, zina etmeksizin, gizli dost tutmaksızın kendilerine mehirlerini verip nikâhladığınız takdirde size helâldir, ve her kim şeriatın ahkâmını tanımazsa her hâlde bütün işlediği hederdir ve âhirette o hüsranda kalanlardandır (5).

{يَسْـَٔلُونَكَ} Yâ Muhammed, ümmetin sana şunu sorarlar veya soruyorlar: {مَاذَآ أُحِلَّ لَهُمْ} Kendilerine[1] neler helâl kılındı? ❁ İkrime ve Muhammed b. Kaʿb'den nakledildiğine göre Cebrâil aleyhisselâm "biz kelb bulunan eve girmeyiz" demiş olduğundan dolayı Hazret-i Peygamber köpeklerin öldürülmesini emretmiş ve Ebû Râfiʿi buna me'mur eylemiş, o da Medine'deki kelbleri hep öldürüp Avâlî'ye kadar varmış, bunun üzerine Âsım b. Adiy ve Saʿd[2] b. Hayseme ve Uveym b. Sâide[3] gelmişler "مَاذَا أُحِلَّ لَنَا yâ Resûlallah?" demişler, Resûlullah sükut buyurmuş, sonra bu âyet nâzil olmuştur.[4] Hâkim Ebû Abdullah'ın *Sahîh*'inde senediyle rivayet ettiği üzere Ebû Râfiʿ demiştir ki: "Resûlullah bana köpeklerin katlini emretti, nâs geldiler 'yâ Resûlallah, katlini emrettiğin bu ümmetten bize ne helâl

---

1 H +"~~helâl kılınanlar nedir?~~".
2 H: "Saîd".
3 M ve B: "Saʿde".
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 545-546:

عن أبي رافع قال: جاء جبريل إلى النبي صلى الله عليه وسلم يستأذن عليه، فأذن له فقال: قد أذنَّا لك يا رسول الله! قال: أجل، ولكنا لا ندخل بيتًا فيه كلب! قال أبو رافع: فأمرني أن أقتل كل كلب بالمدينة، فقتلت حتى انتهيت إلى امرأة عندها كلب ينبح عليها، فتركته رحمة لها، ثم جئت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فأخبرته، فأمرني فرجعت إلى الكلب فقتلته. فجاؤوا فقالوا: يا رسول الله، ما يحل لنا من هذه الأمة التي أمرت بقتلها؟ قال: فسكت رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله: «يسألونك ماذا أحِل لهم قل أحل لكم الطيبات وما علَّمتم من الجوارح مكلبين»

عن عكرمة: أنّ النبي صلى الله عليه وسلم بعث أبا رافع في قتل الكلاب، فقتل حتى بلغ العَوالي فدخل عاصم بن عدي، وسعد بن خيثمة، وعويم بن ساعدة، فقالوا: ماذا أحلَّ لنا يا رسول الله؟ فنزلت: «يسألونك ماذا أحل لهم قل أحل لكم الطيبات وما علمتم من الجوارح مكلِّبين"

عن محمد بن كعب القرظي قال: لما أمر النبي صلى الله عليه وسلم بقتل الكلاب، قالوا: يا رسول الله، فماذا يحل لنا من هذه الأمة؟ فنزلت: «يسألونك ماذا أحل لهم» الآية.

kılındı?' dediler, Allah teâlâ يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَٓا اُحِلَّ لَهُمْۜ âyetlerini inzâl buyurdu."[1] Bundan başka Sa'îd b. Cübeyr demiştir ki: "Adiyy b. Hâtim ve Zeydü'l-Hayl 'yâ Resûlallah, biz kelblerle ve doğanlarla av avlarız, Âl-i Dir'in ve Âl-i Ebî Havriye'nin[2] köpekleri yaban sığırlarını, yaban eşeklerini ve geyikleri alırlar. Bazısının zekâtına yetişiriz, bazısı da katledilir zekâtına yetişemeyiz, hâlbuki Allah teâlâ meyteyi haram kılmıştır. Binâen'aleyh bize bunlardan neler helâl oluyor? demişlerdi. Bu âyet bu sebeple nâzil oldu."[3] Buna göre bu sual اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ istisnâsına [1573] müterettib ve cevap da tezkiyenin ma'nâ-yı şer'îsini tafsil ve îzah sadedinde vârid olmuş demek olur ki siyâka pek münâsibdir. Evvelki rivayet bu âyetlerin nüzûlü hurmet âyetinden mukaddem olduğuna, ikinci rivayet de muahhar bulunduğuna delâlet etmektedir. Bundan sonraki اَلْيَوْمَ, اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ اَكْمَلْتُ لَكُمْ'den başka bir gün olmadığına göre de bu âyetlerin nüzulleri başka başka olduğunu kabul etmek müşkil olacaktır. اَلْيَوْمَ, اَلْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ, اَكْمَلْتُ لَكُمْ denilen günlerin yekdiğerinden başka başka[4] günler olmadığı zâhir ve müsellem bulunduğundan bunlar mücerred yevm-i arefeyi değil, Sûre-i Mâide'nin bütün zamân-ı nüzûlünü istî'âb eden sinîn-i ahîre-i Muhammediyeyi zamân-ı vâhid olarak ifade etmekte ve bu suretle gerek tafsîl-i hurmet ve gerek tafsîl-i hıll âyetlerinin târîh-i nüzûl[5] nokta-i nazarından ya hakikaten veya hükmen muttasıl ve mütekārin bulunduklarını anlatmaktadır. يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَٓا اُحِلَّ لَهُمْۜ "Böyle soruyorlar" diye sual vâki'i hikaye değil, "sorarlar" diye vâki' ve mümkine

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 340:

عَنْ أَبِي رَافِعٍ، قَالَ: أَمَرَنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَتْلِ الْكِلَابِ فَقَالَ النَّاسُ: يَا رَسُولَ اللهِ، مَا أُحِلَّ لَنَا مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ الَّتِي أَمَرْتَ بِقَتْلِهَا؟ فَأَنْزَلَ اللهُ «يَسْأَلُونَكَ مَاذَا أُحِلَّ لَهُمْ قُلْ أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ، وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ» (المائدة ٤/٥) هَذَا حَدِيثٌ صَحِيحُ الْإِسْنَادِ وَلَمْ يُخْرِجَاهُ.

2 B: "Hayriye'nin".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 454; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 19; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 178:

وذلك أن زَيْد الخير وَهُوَ من بني المهلهل وعدي بن حاتم الطائيان سألا النَّبِيّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالا: يا رَسُول الله، كِلاب آل درع وآل حورية يصدن الظباء والبقر والحمر، فمنها ما تدرك ذكاته فيموت وَقَدْ حرم الله عَزَّ وجل الميتة فماذا يحل لنا، فنزلت «يَسْئَلُونَكَ ماذا أُحِلَّ لَهُمْ» من الصيد...

4 M ve B -"başka".

5 M ve B: "nüzûlü".

şâmil olarak daha umûmî bir sual tasavvur edilmek lâzım gelir. O[1] hâlde her türlü şüpheyi refʿ ü defʿ için:

{قُلْ} Yâ Muhammed, şöyle söyle: {أُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ} Size tayyibât helâl kılındı. ❁ Habâis[2] değil, nitekim يُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَٓائِثَ [el-Aʿrâf 7/157][3] buyurulmuştur. Binâenʿaleyh İslâm midesine, İslâm sofrasına pis şeyler değil hoş şeyler konmalıdır. Mukaddemâ dahi işʿâr olunduğu üzere "**tayyib**" lügatta "müstelez", yani hazzedilen temiz ve hoş şey demektir. Şübhe-i hurmet bulunmayan me'zûnun fîh olan helâle de buna teşbîhen tayyib denilir. Zira mazarratı olmamak mânasında birleşirler. İbn Cerîr Taberî gibi bazı müfessirîn burada "tayyibât"ı helâller diye tefsir etmişlerse[4] de "helâller helâl kılındı" demek rekîk bir ifade olacağından ekser müfessirîn ve müctehidîn bunun "lezzet ve iştihâ hissedilen temiz ve hoş şeyler" mânasına hamli vâcib [1574] olduğunu göstermişlerdir.[5] Binâenʿaleyh mâna "hoşa giden ve iştihâ hissedilen her temiz şey size helâl kılındı" demektir. Fakat bundan herkesin her[6] hoşuna giden şeyin helâl olduğunu da zannetmemelidir. Muhakkaktır ki sû'-i iʿtiyâd ile fıtrat ve ahlâkı bozulmuş kimselerin zevk u takdîrine itibar yoktur. İbret, tabʿ-ı selîmedir. Ve tayyibât ancak tabʿ-ı selîm erbâbının tiksinmeyip hoşlandıkları şeylerdir. Yoksa bâdiye halkı ve ıztırar içinde yaşayanlar her nevi hayvânâtı hoşlanıp yiyebilirler. Gerçi خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعاً [el-Bakara 2/29] medlûlünce ibâha asıldır. Ve bu umûma nazaran insandan başka her hayvandan, her nebattan ve her şeyden ekl ile dahi

---

1 B: "Şu".
2 B: "Habis".
3 "…temiz hoş şeyleri kendileri için helâl, murdar şeyleri üzerlerine haram kılar…
4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* IX, 543:

قال أبو جعفر: يعني بذلك جل ثناؤه: يسألك، يا محمد، أصحابك: ما الذي أحل لهم أكله من المطاعم والمآكل؟ فقل لهم: أحِل لكم منها «الطيبات»، وهي الحلال الذي أذن لكم ربكم في أكله من الذبائح وأحل لكم أيضًا مع ذلك، صيدُ ما علّمتم من «الجوارح»، وهن الكَواسب من سباع البهائم.

5 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, III, 456-457:

قَالَ بَعْضُهُمْ: الطَّيِّبَاتُ: هن المحللات، لكنه بعيد؛ لأنه كأنه قال: «أحل لكم المحللات» على هذا التأويل. لكنه يحتمل وجهين غير هذا: أحدهما: أن أحل لكم بأسباب تطيب بها أنفسكم من نحو: الذبح، والطبخ، والخبز، وغيره. لم يحل لكم ما يكره به أنفسكم التناول منه غير مطبوخ، ولا مذبوح، ولا مشوي، ولكن أحل لكم بأسباب طابت بها أنفسكم التناول منه، والله أعلم. ويحتمل وجهًا آخر: وهو أن أحل لكم ما يستطيب به طباعكم لا ما تنكره طباعكم وتنفر عنه، والله أعلم.

6 H -"her".

intifâʿ mubah olmak lâzım gelirdi. Fakat يُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَٓائِثَ [el-Aʿrâf 7/157] medlûlü üzere bu umumdan habâis ihrâc edilerek hıll tayyibâta tahsis olunmuş ve binâenʿaleyh ibâha-i asliyeyi takyid için bu bir büyük esas ve bir kānûn-ı küllî olmuştur ki helâl ve haramın tâyininde delîl-i mahsus bulunmadıkça buna müracaat olunur. Ve habâisi tefrik etmeyenlerin zevkine itibar olunmaz. Câhiliye Arapları, bâlâda beyan olunduğu üzere meyteyi[1] veya meyte kabîlinden bir hayli şeyleri yedikleri hâlde tayyibâttan olan enʿâmdan bazılarını Sûre-i Enʿâm'da beyan olunacağı üzere "bahîre", "sâibe", "vasîle", "hâm" nâmlarıyla kendilerine tahrim ederler, yemezlerdi. Bunların tayyib olduğuna[2] hükmettikleri hâlde bazı tevehhümâttan dolayı yemezlerdi, buna karşı tayyib olan her şeyin helâl olduğu beyan olunmuş ve bu hüküm قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّتِٓي اَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ [el-Aʿrâf 7/32][3] âyetiyle de tekid buyurulmuştur ki esbâb veya hikmet-i nüzûl meyânında bu âdetin[4] katʿiyyen refʿi de vardır. Şüphe yok ki bu tayyibâtta behîme-i enʿâmdan başka kuşların ve hatta bütün nebâtâtın dahi hoşları dâhildir. Ve sonra اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ helâl olan her hayvanın cemîʿ-i eczâsı da helâl olmak lâzım gelmeyeceğini ve müzekkâ olan hayvânâtın eczâsı meyânında bulunan habâisin de haram olduğunu işʿâr etmektedir.

[1575] Velhâsıl tabʿ-ı selîmin ve fıtrat-ı sahîhanın hoşlandığı bütün tayyibât helâl kılındı {وَمَا عَلَّمْتُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ مُكَلِّبِينَ تُعَلِّمُونَهُنَّ مِمَّا عَلَّمَكُمُ اللّٰهُ}

"**Cevârih**", "câriha"nın cemʿidir ki esasen "cerh"ten me'huz olup tesir mânası mülâhazasıyla kâsibe mânasına isim olmuştur. Binâenʿaleyh "cevârih", "kevâsib" demektir. Bunun için el, ayak ve ağız gibi âlet-i cerh ve kesb olan aʿzâya" cevârih" denildiği gibi, av tutan yırtıcı hayvânâta ve kuşlara dahi "kevâsib" ve "cevârih" denilir ki burada murad budur. "Mükellibîn" "**mükellib**"in cemʿidir. "Mükellib" teklîb eden, yani

---

1 H: "meyte".
2 B: "olduklarına".
3 "De ki: Allah'ın kulları için çıkardığı zîneti ve temiz hoş rızıkları kim haram etmiş?..."
4 H: "hâdisenin".

hayvânât-ı cârihayı ava dadandırıp alıştıran, avcılık tâlim edip öğreten demektir ki bir kelb, sâhibi tarafından kışkırtıldığı yere gider, çağırılınca icâbet eder, avı tutunca hapseder yemez, sâhibi almak isteyince kaçmaz, zecr edince dinler ve bunu lâekal üç kere yapıp âdet edinirse muʿallem addolunur. Ahmed b. Hanbel ikiyi, Hasan-ı Basrî biri kâfi görmüştür.[1] Bu tâlime "teklib" denilmesi tağlib tarîkiyledir. Zira ale'l-ekser tâlim edilen kelblerdir. Maʿamâfîh her yırtıcı hayvana da "kelb" ıtlak olunur. Nitekim Ebû Leheb'in oğlu Utbe Şam seferine giderken Resûlullah "اللهمّ سلِّط عليه كلبًا من كلابك: İlâhî buna kelblerinden bir kelbi musallat et" diye dua etmiş, Utbe'yi de yolda arslan yemiş idi.[2] Bunun için bu tâlimin mâlum köpeğe mahsus olduğu zannedilmemelidir. Binâenʿaleyh mâna şudur: Bir de kelb ve sâir cevârih meyânından[3] ava alıştırarak Allah'ın size öğrettiği idrâkâttan tâlim ederek öğrettiğiniz muʿallem avcı hayvanlar helâl kılındı. Binâenʿaleyh bunlardan bu suretle intifâʿ eder, besler, alır satarsınız fakat yemeye gelince kendilerini değil {فَكُلُوا مِمَّٓا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ} size imsak ettikleri, tutuverdikleri avlardan yiyiniz. ۞ Dikkat edilmek lâzım gelir ki مَا أَمْسَكْنَ [1576] değil مِمَّٓا اَمْسَكْنَ'dir. Tuttuklarının hepsini değil, bir kısmını, eczâ-yı tayyibesini yiyiniz, sonra mutlaka أَمْسَكْنَ değil اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ'dür, yani kendilerine değil size tutuverdiklerini yiyiniz. Şu hâlde bir kelb muʿallem olursa ve avcı tarafından sevk edilir de bir avı tutar, cerh eder, öldürür de avcı ona ölmüş olduğu hâlde yetişirse helâldir. Muʿallem cârihanın cerhi zebh makāmına kāim bir zekâttır. O onun bir âletidir. Diğer cevârih ve kezâlik ok, mızrak, tüfek de böyledir. Behemehâl diri iken yetişilip zebh edilmesi şart değildir. Zira o zaman muʿallem ile gayr-i muʿallemin farkı yoktur.[4] Fakat cevârih mefhûmu mûcebince cerh lâzımdır. Cerh etmeden boğar veya çarpar da

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 292:

وَقَالَ الْحَسَنُ الْبَصْرِيُّ رَحِمَهُ اللهُ: يَصِيرُ مُعَلَّمًا بِمَرَّةٍ وَاحِدَةٍ، وَعَنْ أَبِي حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ فِي رِوَايَةٍ أُخْرَى أَنَّهُ يَصِيرُ مُعَلَّمًا بِتَكْرِيرِ ذَلِكَ مَرَّتَيْنِ، وَهُوَ قَوْلُ أَحْمَدَ رَحِمَهُ اللهُ، وَعَنْ أَبِي يُوسُفَ وَمُحَمَّدٍ رَحِمَهُمَا اللهُ: أَنَّهُ يَصِيرُ مُعَلَّمًا بِثَلَاثِ مَرَّاتٍ.

2 Kāsım b. Sellâm, *Garîbu'l-Hadîs,* thk. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme, 1404/1984, I, 383; İbn Kuteybe, *el-Maʿârif,* thk. Servet Ukkâşe, Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyye, 1992, s. 125; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IX, 135.

3 B: "meyânında".

4 B -"Zira o zaman muʿallem ile gayr-i muʿallemin farkı yoktur".

öldürürse bazıları مِمَّٓا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ zâhiren mutlaktır diyerek yine yenir demiş ise de doğrusu bunun münhanika veya mevkūzeden farkı yoktur, aynı mânada dâhildir, yenmez. Sonra kelb-i muʿallem cerh ü katletmiş olmakla beraber biraz da yemiş bulunursa bu da yenmez. Çünkü o onu kendine tutmuş demektir. مَٓا اَمْسَكْنَ عَلَيْكُمْ değildir. Maʿamâfîh Selmân-ı Fârisî'den, Saʿd b. Ebî Vakkâs'dan, İbn Ömer'den, Ebû Hureyre'den yenir diye rivayet de edilmiştir. Mâlik ve Evzâî yenir demişlerdir. Ancak bu meselede kelb ile kuş tefrik edilmiştir. Ve kuşun yemiş olması hılline mâniʿ olmayacağı gösterilmiştir ki Hanefiyye buna kāildirler.

Bu suretle bunların tuttuklarından yiyin {وَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهِ} ve üstüne Allah'ın ismini yâd edin, yani kelbi ve kuşu salarken besmele çekin {وَاتَّقُوا اللّٰهَ اِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ} ve her hâlde Allah serîʿu'l-hisâb olduğundan emirlerine muhalefetten sakının.

Muharremât[1] اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى... اِلخ diye tekid ve tevsik olunduğu gibi yine aynı mâna ile hellâlerin te'kîdi ve baʿdehû taʿmîmi zımnında buyuruluyor ki: {اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ} ([1577]) Bugün size bütün tayyibât, her nevi hoş nimetler helâl kılındı {وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ} bir de ehl-i kitâbın taâmı, yani gerek bu tayyibâttan kestikleri ve avladıkları ve gerek ekmek vesâire gibi matʿûmâtları size helâl {وَطَعَامُكُمْ حِلٌّ لَهُمْ} sizin taâmınız da onlara helâldir. Yani yedirir ve satabilirsiniz. ❁ "Taâm"dan murad ne olduğu hakkında üç vecih vardır: Birincisi zebîha demektir. İkincisi ekmek[2] ve fâkihe gibi zekâta muhtaç olmayanlardır ki Zeydiyye eimmesinden menkul olan budur. Üçüncüsü zebâih ve sâir her nevi matʿûmâta şâmildir. Ekseriyet evvelki vechi tercih etmişlerdir. Çünkü zebîhadan mâʿadâsının taâm olmasında sâhibine ihtisâsı yoktur. Zebîha ise zâbihin fiiliyle taâm olabilir. Ve bunun için ehl-i kitâba izâfetinin bir mânası vardır.

---

1 M ve B -"Muharremât".
2 H -"ekmek".

Ahkâm-ı Kur'an'da Ebû Bekr-i Râzî der ki: "İbn Abbas'tan, Ebu'd-Derdâ'dan, Hasan ve Mücâhid ve İbrâhim ve Katâde ve Süddî'den rivayet edilmiştir ki وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ'den murad zebâihtir. Fi'l-vâkiʿ zâhir de bunu iktizâ eder. Gerçi "taâm" lafzını umûmu üzere istiʿmâl etsek gerek zebîhalarına ve gerek sâir taâmlarına şâmil olur. Fakat azher olan bilhassa zebâih murad olunmaktır. Çünkü ekmek, zeytinyağı ve sâir taâmların hükmü imal edenlerin husûsiyetiyle ihtilâf etmez. Bunlarda mecûsî veya kitâbînin farkı olmadığında kimsenin şüphesi yoktur. Muharremâtta zikr olunduğu üzere tezkiyesiz ölenlerin de gerek müslim ve gerek kitâbî ve gerek mecûsî vesâire[1] her kim tarafından öldürülmüş olursa olsun haram olduğunda Müslümanların ihtilâfı yoktur. Şu hâlde طَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ diye bi't-tahsîs ehl-i kitâbın taâmı ibâha edilmekten murad bilhassa ihtilâf-ı edyân ile hükmü ihtilâf eden zebâihe haml edilmek vâcib olur."[2] Yani [1578] fâide-i beyan bilhassa[3] zebâih itibariyle zâhirdir. Belli ki اُوتُوا الْكِتَابَ kitâbı olmayanlardan ihtirazdır. Hâlbuki taâm hususunda ehl-i kitab ile diğerlerinin farkı[4] ancak zebâih ve av meselelerindedir. Ehl-i kitâbın meytesine, domuz etine ve şarabına varıncaya kadar her taâmı helâl olmadığı, muharremâttan bulunduğu gibi kitâbı olmayanların her taâmı haram olmadığı da mâlumdur. Binâenʿaleyh ehl-i kitâbı tahsis ederek diğerlerinden ihtiraz eden bu ibâha-i mahsûsanın fâidesi ancak zebâihte zâhirdir. Demek ki taâm, tayyibâttan olmak şartıyla umûmu üzre ibkā olunsa dahi nokta-i nazar ve hedef-i beyan bihassa ehl-i kitâbın kestikleri ve avladıkları helâl olduğunu

---

1 B -"gerek müslim ve gerek kitâbî ve gerek mecûsî vesâire".

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 320:

وقوْله تَعالَى «وَطَعامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتابَ حِلٌّ لَكُمْ» رُوِيَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَأَبِي الدَّرْدَاءِ وَالْحَسَنِ وَمُجَاهِدٍ وَإِبْرَاهِيمَ وَقَتَادَةَ وَالسُّدِّيّ أَنَّهُ ذَبَائِحُهُمْ وَظَاهِرُهُ يَقْتَضِي ذَلِكَ لِأَنَّ ذَبَائِحَهُمْ مِنْ طَعَامِهِمْ وَلَوْ اسْتَعْمَلْنَا اللَّفْظَ عَلَى عُمُومِهِ لَانْتَظَمَ جَمِيعُ طَعَامِهِمْ مِنْ الذَّبَائِحِ وَغَيْرِهَا وَالْأَظْهَرُ أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ الذَّبَائِحَ خَاصَّةً لِأَنَّ سَائِرَ طَعَامِهِمْ مِنْ الْخُبْزِ وَالزَّيْتِ وَسَائِرُ الْأَدْهَانِ لَا يَخْتَلِفُ حُكْمُهَا بِمَنْ يَتَوَلَّاهُ وَلَا شُبْهَةَ فِي ذَلِكَ عَلَى أَحَدٍ سَوَاءٌ كَانَ الْمُتَوَلِّي لِصُنْعِهِ وَاتِّخَاذِهِ مَجُوسِيًّا أَوْ كِتَابِيًّا وَلَا خِلَافَ فِيهِ بَيْنَ الْمُسْلِمِينَ وَمَا كَانَ مِنْهُ غَيْرُ مُذَكًّى لَا يَخْتَلِفُ حُكْمُهُ فِي إِيجَابِ حَظْرِهِ بِمَنْ تَوَلَّى إِمَاتَتَهُ مِنْ مُسْلِمٍ أَوْ كِتَابِيّ أَوْ مَجُوسِيٍّ فَلَمَّا خَصَّ اللهُ تَعَالَى طَعَامَ أَهْلِ الْكِتَابِ بِالْإِبَاحَةِ وَجَبَ أَنْ يَكُونَ مَحْمُولًا عَلَى الذَّبَائِحِ الَّتِي يَخْتَلِفُ حُكْمُهَا بِاخْتِلَافِ الْأَدْيَانِ.

3 H +"~~ihtilâf-ı edyân ile~~".

4 H +"~~ise~~".

göstermek ve bu suretle zekât için diyanet yani müslim veya ehl-i kitab olmak şart bulunduğunu anlatmaktır. Maʿamâfîh ذَبِيحَةُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ denilmiş olsa idi, o zaman sâir taâmlarının hurmeti şüphesi hâsıl olacak ve mütekābilen itʿâm-ı taʿâmın[1] cevâzı anlaşılamayacaktı, bunun için yine "taâm" lafzını tayyibâttan olmak şartıyla zebâih vesâireden eʿam olmak üzere asl-ı mefhûmuyla mülâhaza etmek ve ancak ehl-i kitâbın diğerlerinden farkı zebâih itibariyle olduğunu da mâ-sîka-leh olarak anlamak, yani zebâihin hıllini dâl bi'l-ibâre, diğerlerinin hıllini dâl bi'l-işâre olarak ahz etmek lâzım gelecektir. Ve bundan dolayıdır ki Ebû Bekir Râzî zebâih hakkında "azher" tâbirini kullanmıştır. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ sûret-i mutlakada haram idi. Ehl-i kitab ise zâhirde tevhid iddia ettiklerinden dolayı zâhir-i hâllerine nazaran zebîhalarında Allah'tan başkasının nâmını ilan etmezler demektir. Binâenʿaleyh bir Yahudî veya Nasrânînin kestiğini acaba ne nâm ile kesti diye tedkike kalkışmayarak ve zâhir-i hâlleriyle iktifâ ederek yemek câizdir. Fakat bir Nasrânînin meselâ bir koyunu[2] keserken veya ava köpeğini salarken "Mesih'in nâmına" dediğini bizzat duyan bir Müslümanın da o koyundan veya avdan yemesi câiz olmaz. Çünkü [1579] bunun مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ olduğu şüphesiz bir surette mâlumu[3] olmuştur. Ehl-i kitâbın zâhir-i hâliyle iktifâ câiz olunca Müslümanlık iddiasında bulunan herhangi bir kimsenin de zâhiriyle iktifâ câiz olacağında ve binâenʿaleyh gerek ehl-i sünnet olsun ve gerek olmasın firak-ı İslâmiye'den hepsinin zebîhası helâl olduğunda da şüphe yoktur. Meğer ki ıyâzen billâh irtidad etmiş olsun. Çünkü mürted ehl-i kitâba da intisab etse kestiği asla yenmez.

Taâm nevʿinden olan bu tayyibâttan mâʿadâ {وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ} mü'minelerden[4] muhsane olanlar, yani hürre ve afîfe Müslüman kadınlar ve kızlar, bunlardan başka {وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ } ehl-i kitabdan

1 M: "et'amın", sonraki baskılarda "taamın" şeklinde düzeltilmiştir.
2 B: "koyun".
3 B: "mâlum".
4 B: "mü'minlerden".

olan muhsaneler, yani hürre ve afîfe kadınlar ve kızlar dahi {اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ مُحْصِن۪ينَ} ıhsan ederek, yani taht-ı nikâhınıza alarak {غَيْرَ مُسَافِح۪ينَ} ne sifah ile açıktan {وَلَا مُتَّخِذ۪ٓى اَخْدَانٍ} ne de dost tutmak suretiyle gizlice zina etmeyerek ücretleri olan mehirlerini kendilerine verdiğiniz takdirde sizin için helâldirler.

Görülüyor ki taâm hususunda iki taraftan müsaade gösterilmiş, Müslümanlara hem ehl-i kitâbın taâmlarını yemek hem de ehl-i kitâba Müslüman taâmını itʿâm etmek suretiyle mütekābilen alış veriş helâl kılınmış, fakat nikâh husûsunda bu hıll bir tarafa kasr edilmiş, yalnız Müslümanların ehl-i kitabdan iffet dairesinde nikâh ile kadın almaları tahlîl ve bununla mukaddemâ Sûre-i Bakara'da geçen وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ [2/221] nehyi[1] ehl-i kitab kadınları hakkında nesh olunmuş ve mütekābilen Müslüman kadınlarının ehl-i kitâba tezvîcine asla müsaade olunmamış, bu cihet hurmet-i asliye ve sâbıka üzerine ibkā edilmiştir. [1580] Evvelemirde هُوَ الَّذ۪ى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَم۪يعاً [el-Bakara 2/29] âyetinde beyan olunduğu üzere nüfûs-ı insâniye ve ırz mesâilinde ibâha değil hurmet asıldır. Sâniyen bu hurmet-i asliye ve ezeliye وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِك۪ينَ حَتّٰى يُؤْمِنُوا [el-Bakara 2/221] nehyi ile tekid ve takrir olunmuştur (*bak*). Sâlisen Sûre-i Nisâ'da وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِر۪ينَ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ سَب۪يلاً [4/141] ile bu hurmet ve nehiy daha umûmî surette tavzih de kılınmıştır. Râbiʿan bütün helâllerin telhis ve beyan olunduğu bu âyette taâm her iki taraftan tahlîl edilerek nikâh için de bu maʿrız-ı beyan açılmış olduğu hâlde ehl-i kitabdan kadın almanın Müslümanlara hılli beyan olunmuş ve aksinden sükut edilmiştir ki bunda "beyân-ı zarûret" denilen bir kasr vardır. Ve bu suretle Müslüman kadınlarının ehl-i kitâba tezvîci asla mevzûʿ-i bahis olamayacağı ihtar edilmiş ve hurmet-i asliye ve sâbıka üçüncü defa olarak takrir ve tevsik olunmuştur. Pek vâzıh olan ve[2] asr-ı saadetten beri icmâʿ-ı ümmet

---

1 B -"nehyi".
2 B -"ve".

ile de mâlum bulunan bu meseleyi ihtârımıza sebep, zamanımızda edille-i İslâmiye'yi bilmeyen bazı câhillerin Kur'an'da buna dair bir nas bulunup bulunmadığını sual etmeleri olmuştur. Hâlbuki bu gibi hurmet asıl olan mesâilde müsaade edilmemiş olmak delîl-i kâfidir. Binâenʿaleyh bu gibiler hakkında "menʿ var mı" diye değil, "müsaade var mı" diye sormak lâzım gelir.

Burada gerek taâm ve gerek nikâh fıkralarındaki الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ ehl-i kitab olan Yehûd ve Nasârâdır. Hazret-i Ali radıyallahu anh Arap Nasârâsından Benî Tağlib hakkında "bunlar Nasrâniyetten şarap içmekten başka bir şey almamışlardır ve binâenʿaleyh Nasârâ hükmünde dâhil değildirler" demiş,[1] İmam Şâfiî de bunu ihtiyar eylemiş[2] ise de cumhur ve eimme-i Hanefiyye zâhir-i kitâba nazaran ale'l-umûm Nasârâ-yı Arabın zebîhaları dahi lâ be'se bih demişlerdir. Ancak İbn Abbas nikâh fıkrasında ehl-i kitabdan murad harbî olmayanlar olduğuna ve binâenʿaleyh harbî olan Yehûd ve Nasârâ kadınlarını nikâh câiz olmadığına kāil olmuştur. Fakat bunda da [1581] cumhûr-ı ulemâ âyetin ıtlâkı üzere harbî ve zimmîye şâmil bulunduğuna ve binâenʿaleyh harbî olan ehl-i kitabdan kadın tezevvüc etmek haram değil, bir zarûret bulunmadıkça nihâyet mekruh olduğuna kāildirler.[3]

---

1 eş-Şâfiʿî, *el-Ümm,* II, 254:

(قَالَ الشَّافِعِيُّ) أَخْبَرَنَا الثَّقَفِيُّ عَنْ أَيُّوب عَنْ ابْنِ سِيرِينَ عَنْ عُبَيْدَةَ عَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: لَا تَأْكُلُوا ذَبَائِحَ نَصَارَى بَنِي تَغْلِبَ فَإِنَّهُمْ لَمْ يَتَمَسَّكُوا مِنْ دِينِهِمْ إِلَّا بِشُرْبِ الْخَمْرِ.

2 B: "etmiş".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 326:

وَقَدْ أُخْتُلِفَ فِي نِكَاحِ الْكِتَابِيَّاتِ مِنْ وَجْهٍ آخَرَ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ لَا تَحِلُّ نِسَاءُ أَهْلِ الْكِتَابِ إِذَا كَانُوا حَرْبًا وَتَلَا هَذِهِ الْآيَةَ «قَاتِلُوا الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَلا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ» إلى قوله «وَهُمْ صاغِرُونَ» قَالَ الْحَكَمُ حَدَّثْت بِذَلِكَ إِبْرَاهِيمَ فَأَعْجَبَهُ وَلَمْ يفرق في غَيْرِهِ مِمَّنْ ذَكَرْنَا قَوْلَهُ مِنْ الصَّحَابَةِ بَيْنَ الْحَرْبِيَّاتِ وَالذِّمِّيَّاتِ وَظَاهِرُ الْآيَةِ يَقْتَضِي جَوَازَ نِكَاحِ الْجَمِيعِ لِشُمُولِ الِاسْمِ لَهُنَّ قَالَ أَبُو بَكْرٍ وَمِمَّا يَحْتَجُّ بِهِ لِقَوْلِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَوْله تَعَالَى «لا تَجِدُ قَوْماً يُؤْمِنُونَ بِاللهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوادُّونَ مَنْ حَادَّ اللهَ وَرَسُولَهُ» وَالنِّكَاحُ يُوجِبُ الْمَوَدَّةَ بِقَوْلِهِ تَعَالَى «خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْواجاً لِتَسْكُنُوا إِلَيْها وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» فَيَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ نِكَاحُ الْحَرْبِيَّاتِ مَحْظُورًا لِأَنَّ قَوْله تَعَالَى «يُوادُّونَ مَنْ حَادَّ اللهَ وَرَسُولَهُ» إِنَّمَا يَقَعُ عَلَى أَهْلِ الْحَرْبِ لِأَنَّهُمْ فِي حَدٍّ غَيْرِ حَدِّنَا وَهَذَا عِنْدَنَا إِنَّمَا يَدُلُّ عَلَى الْكَرَاهَةِ وَأَصْحَابُنَا يَكْرَهُونَ مُنَاكَحَاتِ أَهْلِ الْحَرْبِ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 293:

وَعَنْ عَلِيٍّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ أَنَّهُ اسْتَثْنَى نَصَارَى بَنِي تَغْلِبَ، وَقَالَ: لَيْسُوا عَلَى النَّصْرَانِيَّةِ وَلَمْ يَأْخُذُوا مِنْهَا إِلَّا شُرْبَ الْخَمْرِ، وَبِهِ أَخَذَ الشَّافِعِيُّ رَحِمَهُ اللهُ. وَعَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ ذَبَائِحِ نَصَارَى الْعَرَبِ فَقَالَ لَا بَأْسَ بِهِ، وَبِهِ أَخَذَ أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ.

Ehl-i kitâbın gayriye gelince: Bunlardan Mecûsîler hakkında Resûlullah "سُنُّوا بِهِمْ سُنَّةَ أَهْلِ الكِتَاب، غَيرَ نَاكِحِي نِسائِهِم وَلا آكِلِي ذَبَائِحِهِمْ: Mecûsîlere ehl-i kitab muamelesi yapınız, fakat kadınlarını nikâh etmemek ve kestiklerini yememek şartıyla"[1] buyurmuştur.

Maʿamâfîh dünyada ehl-i kitâba taâm ve kadın[2] cihetiyle verilen bu husûsiyetten dolayı âhiret nokta-i nazarından da böyle zannedilmesin, çünkü {وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاِيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ} her kim bu imana, yani bu dîn-i ekmele ve şerîʿat-ı İslâm'a küfr ederse bütün ameli tutulur {وَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرِينَ} ve âhirette hâsirînden olur. ❁ Binâenʿaleyh onların taâmlarını yerken veya kadınlarını tezevvüc ederken imanı haleldâr etmekten, irtidad tehlikesine düşmekten son derece ihtiraz etmelidir. Ve bundan dolayıdır ki harbiyyeyi tezevvüc mekruhtur. وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ [el-Bakara 2/221]

ʿUhûd ve ukūd-i[3] ilâhiyeden hıll u hurmet ahkâmının tafsîli sırasında ikmâl-i din ve itmâm-ı nimet ile ahd-i rubûbiyetin îfâ edilmiş olduğu anlatıldıktan ve bu cümleden olmak üzere hayât-ı dünyeviye makāsıdından bulunan tayyibât-ı mâide, Sûre-i Nisâ'nın فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ [4/3] mazmûnunu teşrîhen tayyibât-ı âile ile birleştirilerek cemâʿat-i mü'minîne sunulduktan ve nihâyet bundan böyle îfâ-yı ahd kaziyyesinin tamamen uhde-i ubûdiyete teveccüh ettiği, bunun da akd-i iman ile icrâ-yı ahkâm-ı İslâmiyeye mütevakkıf olduğu işʿâr ve bu dünyanın bir de âhireti bulunduğu ihtar edildikten sonra الطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ [en-Nûr 24/26] medlûlü üzere niʿam-ı uhreviyenin istikmâli zımnında bu dîn-i ekmelin baʿde'l-iman miftâh-ı ubûdiyeti olan emr-i [1582] tahâretten bed' ile akd-i ubûdiyeti tevsik için buyuruluyor ki:

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, II, 396; Zeylaʿî, *Nasbu'r-râye,* III, 170. Krş. *Muvatta',* Zekât, 42; Ebû Yûsuf, el-Harâc, s. 79, 143, 225.

2 H: "kadın ve taâm".

3 B: "ʿUkūd ve ʿuhûd-i".

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوٓا اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ
وَامْسَحُوا بِرُؤُ۫سِكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ اِلَى الْكَعْبَيْنِۜ وَاِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُواۜ وَاِنْ كُنْتُمْ مَرْضٰٓى
اَوْ عَلٰى سَفَرٍ اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَٓائِطِ اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً فَتَيَمَّمُوا
صَع۪يدًا طَيِّبًا فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْد۪يكُمْ مِنْهُۜ مَا يُر۪يدُ اللّٰهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ
وَلٰكِنْ يُر۪يدُ لِيُطَهِّرَكُمْ وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٦﴾ وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ
عَلَيْكُمْ وَم۪يثَاقَهُ الَّذ۪ي وَاثَقَكُمْ بِه۪ٓ اِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَاۘ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ عَل۪يمٌ بِذَاتِ
الصُّدُورِ ﴿٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Namaza kalkacağınız vakit yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi ve başlarınıza mesh [1583] edip her iki topuğa kadar ayaklarınızı yıkayın. Cünübseniz tastamam yıkanın. Eğer hasta veya seferde olursunuz[1] veya biriniz hâcet yerinden gelir veya kadınlara dokunursunuz da suya gücünüz yetmezse o vakit de temiz bir toprağa teyemmüm edin; niyetle ondan yüzlerinize ve ellerinize mesh eyleyin, Allah'ın murâdı sizi sıkıntıya koşmak değil velâkin O sizi pampâk etmek ve üzerinizdeki nimetini tamamlamak istiyor ki şükredesiniz[2] (6). Allah'ın üzerinizdeki nimetini ve sizi سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا *dediğiniz vakit bağladığı mîsâkını unutmayın. Allah'tan korkun, çünkü Allah bütün sînelerin künhünü[3] bilir (7).*

Bu âyete "âyet-i teyemmüm" denilmiştir ki Buhârî ve Müslim'de Hazret-i Âişe'den rivayet edildiği üzere müşârünileyhânın kılâdesinin düştüğü seferde geceleyin susuz bir mevkide kalınıp abdest almak kābil olamadığından[4] dolayı nâzil olmuş ve bu gibi ahvâlde abdest

1 B: "olursanız".
2 H: "velâkin böyle irade buyuruyor ki sizi pampâk etsin ve üzerinizdeki nimetini tamamlasın da gerek ki şükredesiniz".
3 H: "mâhiyetini".
4 B: "olmadığından".

yerine teyemmümü[1] emretmiştir.[2] Gerçi bu âyet evvelemirde abdestin farzlarını tesbit etmekte ve binâenʿaleyh aynı zamanda bir âyet-i vuzû' olduğu muhakkak bulunmakta ise de abdest ibtidâ bu âyet ile teşrîʿ edilmiş olmayıp tâ Mekke'de namazla beraber farz kılınmış ve hatta İslâm'da hiçbir zaman abdestsiz namaz kılınmamış olduğu mâlum bulunduğundan, bununla abdestin farziyeti reʿsen değil ahkâm-ı tahâreti istinbatta esas ittihaz edilmek üzere takrîren tesbit edilmiş ve bunun için[3] ismi vuzûdan ziyade teyemmüme muzâf kılınmıştır. Sahabeden Alkame b. Feğvâ radıyallahu anh demiştir ki: "Bu يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ âyeti nâzil oluncaya kadar Resûlullah su dökmüş bulunursa abdest almadıkça ne konuşur ne de selâm alırdı. Biz söyleriz o söylemez, biz selâm veririz o vermez ve almazdı."[4] Yani Ebû Hayyân'ın da naklettiği vechile Resûlullah bu âyetten evvel abdestsiz bir iş yapmak şöyle dursun söz bile söylemezdi. Binâenʿaleyh bunun [1584] nüzûlü abdestin her amel için değil, namaz için farz olduğunu beyan ile Resûlullah'a bir ruhsat ifade etmiştir.[5] Zikr olunan sefer, ifk kıssasının zuhur ettiği Gazve-i Benî Mustalik olduğuna, bu[6] da altıncı

---

1 B: "teyemmüm".

2 Buhârî, Teyemmüm, 1; Müslim, Hayz, 108:

عَنْ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَتْ: خَرَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي بَعْضِ أَسْفَارِهِ، حَتَّى إِذَا كُنَّا بِالْبَيْدَاءِ أَوْ بِذَاتِ الجَيْشِ انْقَطَعَ عِقْدٌ لِي، فَأَقَامَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى التِمَاسِهِ، وَأَقَامَ النَّاسُ مَعَهُ وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ، فَأَتَى النَّاسُ إِلَى أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ، فَقَالُوا: أَلَا تَرَى مَا صَنَعَتْ عَائِشَةُ؟ أَقَامَتْ بِرَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسِ وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ، وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ، فَجَاءَ أَبُو بَكْرٍ وَرَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَاضِعٌ رَأْسَهُ عَلَى فَخِذِي قَدْ نَامَ، فَقَالَ: حَبَسْتِ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالنَّاسَ، وَلَيْسُوا عَلَى مَاءٍ، وَلَيْسَ مَعَهُمْ مَاءٌ، فَقَالَتْ عَائِشَةُ: فَعَاتَبَنِي أَبُو بَكْرٍ، وَقَالَ: مَا شَاءَ اللّٰهُ أَنْ يَقُولَ وَجَعَلَ يَطْعُنُنِي بِيَدِهِ فِي خَاصِرَتِي، فَلَا يَمْنَعُنِي مِنَ التَّحَرُّكِ إِلَّا مَكَانُ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى فَخِذِي، فَقَامَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حِينَ أَصْبَحَ عَلَى غَيْرِ مَاءٍ، فَأَنْزَلَ اللّٰهُ آيَةَ التَّيَمُّمِ فَتَيَمَّمُوا، فَقَالَ أُسَيْدُ بْنُ الحُضَيْرِ: مَا هِيَ بِأَوَّلِ بَرَكَتِكُمْ يَا آلَ أَبِي بَكْرٍ، قَالَتْ: فَبَعَثْنَا البَعِيرَ الَّذِي كُنْتُ عَلَيْهِ، فَأَصَبْنَا العِقْدَ تَحْتَهُ.

3 M ve B -"için".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 22. Krş. Buhârî, Teyemmüm, 3:

عن عبد الله بن علقمة بن الفغواء، عن أبيه قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أراق البول نكلمه فلا يكلمنا، ونسلم عليه فلا يرد علينا، حتى يأتي منزله فيتوضأ كوضوئه للصلاة. فقلنا: يا رسول الله، نكلمك فلا تكلمنا، ونسلم عليك فلا ترد علينا؟ قال: حتى نزلت آية الرخصة: «يا أيها الذين آمنوا إذا قمتم إلى الصلاة» الآية.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 186:

وَقَالَ عَلْقَمَةُ بْنُ الْفَغْوِ وَهُوَ مِنَ الصَّحَابَةِ: إِنَّهَا نَزَلَتْ رُخْصَةً لِلرَّسُولِ لِأَنَّهُ كَانَ لَا يَعْمَلُ عَمَلًا إِلَّا عَلَى وُضُوءٍ، وَلَا يُكَلِّمُ أَحَدًا وَلَا يَرُدُّ سَلَامًا عَلَى غَيْرِ ذَلِكَ، فَأَعْلَمَهُ اللّٰهُ أَنَّ الْوُضُوءَ إِنَّمَا هُوَ عِنْدَ الْقِيَامِ إِلَى الصَّلَاةِ فَقَطْ دُونَ سَائِرِ الْأَعْمَالِ.

6 H, M ve B: "bunun".

sene-i hicriye şabanında Hudeybiye seferinden önce vukūʿ bulduğuna göre bu âyet Sûre-i Mâide'nin ilk nâzil olan âyetlerinden ve hatta bu sûrenin Hudeybiye'den sonra nâzil olduğu söylendiğine nazaran mukaddime-i nüzûlü olan ilk âyeti demek olur. Fakat unutmamak lâzım gelir ki Sûre-i Nisâ'da يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰ [4/43] âyetinde dahi geçmiş idi. *Bak*.

Kıraat: {وَاَرْجُلَكُمْ} İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe, Hamza, Ebû Cafer, Halef-i Âşir kıraatlerinde lâm cer ile esre ve mütebâkīsinde, yani Nâfiʿ, İbn Âmir, Âsım'dan Hafs, Kisâî, Yaʿkūb kıraatlerinde nasb ile üstün okunur. Nasb ayakların yüz ve el gibi فَاغْسِلُوا'ya taʿallukunda, cer de وَامْسَحُوا'ya taʿallukunda zâhirdir. Ve bu iki kıraatin birbirine tevfîki nokta-i nazarından bir mezhep ihtilâfı hâsıl olmuştur. Zira birine göre ayaklar yıkanacak, birine göre de mesh ile iktifâ olunabilecek görünüyor. Bunun en güzel ve en sahih sûret-i halli çıplak ayakların yıkanması, sünnet-i meşhûre ile sâbit olduğu vechile abdestle giyilmiş mest ve fotin üzerine de mesh edilmesidir. Cumhûr-ı ehl-i sünnetin mezhebi budur. Tesfîr-i Kaffâl'de sahabeden yalnız İbn Abbas ve Enes b. Mâlik, tâbiʿînden İkrime ve Şaʿbî ve Ebû Cafer Muhammed[1] b. Ali el-Bâkır'dan "ayaklarda abdestin farzı mesh" olduğu nakledilmiştir ki Şîʿa'dan İmâmiyye'nin mezhebi budur. Bütün cumhûr-ı fukaha ve müfessirîn ise "ayaklarda abdestin farzı yıkamak" olduğunu beyan etmişlerdir. Zâhiriyye'nin reisi olan Dâvûd İsfahânî de her ikisinin cemʿi vâcib olduğuna kāil olmuştur ki, bu da eimme-i Zeydiyye'den Nâsır li'l-Hakk'ın kavlidir. Hasan-ı Basrî ile Muhammed b. Cerîr Taberî [1585] de mükellefin mesh ile gasl beyninde muhayyer olduğunu söylemişlerdir.[2] Bunların münakaşası kütüb-i fıkhiyede mebsuttur. Burada ancak şu kadar söyleyelim ki çıplak ayaklara meshi tecviz etmek âyetin nihâyetinde

---

1 B -"Muhammed".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 305:

فَنَقَلَ الْقَفَّالُ فِي تَفْسِيرِهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَأَنَسِ بْنِ مَالِكٍ وَعِكْرِمَةَ وَالشَّعْبِيِّ وَأَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الْبَاقِرِ: أَنَّ الْوَاجِبَ فِيهِمَا الْمَسْحُ، وَهُوَ مَذْهَبُ الْإِمَامِيَّةِ مِنَ الشِّيعَةِ. وَقَالَ جُمْهُورُ الْفُقَهَاءِ وَالْمُفَسِّرِينَ: فَرْضُهُمَا الْغَسْلُ، وَقَالَ دَاوُدُ الْأَصْفَهَانِيُّ: يَجِبُ الْجَمْعُ بَيْنَهُمَا وَهُوَ قَوْلُ النَّاصِرِ لِلْحَقِّ مِنْ أَئِمَّةِ الزَّيْدِيَّةِ. وَقَالَ الْحَسَنُ الْبَصْرِيُّ وَمُحَمَّدُ بْنُ جَرِيرٍ الطَّبَرِيُّ: الْمُكَلَّفُ مُخَيَّرٌ بَيْنَ الْمَسْحِ وَالْغَسْلِ.

يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ diye beyan olunan hikmet-i tahârete katʿiyyen münâfî bulunduğu ve hele yıkanmamış kirli ayaklarla camilere girmenin taharet şöyle dursun, alelâde nezâfet ile bile kābil-i tevfîk olmadığı âşikârdır. Nitekim ayaklarını güzelce yıkamamış ve ökçelerinde biraz kuruluk kalmış olanlar hakkında Resûlullah "وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ: vay şu ökçelerin ateşten hâline!" buyurmuş ve tekrar yıkanmasını emretmiştir.[1] Bir de murad mesh olsa idi بِرُؤُسِكُمْ gibi sadece[2] وَاَرْجُلِكُمْ demek kâfi olur, اِلَى الْكَعْبَيْنِ kaydına hiç de lüzum kalmazdı. Bu da esâs-ı farzın yıkamak olduğunu ve meshin buna ibtinâ etmesi lâzım geldiğini işʿâr eder. Hâsılı ayaklar hakkında yıkamak emri muhkem, mesh emri mücmeldir, ve sünnet-i seniyye ile beyan olmuştur.

اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَّاءَ Tıpkı Sûre-i Nisâ'daki gibi لَمَسْتُمُ النِّسَّاءَ dahi okunmuştur (*Oraya bak*).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوٓا} Ey iman edenler -mâlum ya imandan sonra ilk vazife namazdır- siz {اِذَا قُمْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ} namaza kalktığınız, yani namaza kalkmak istediğiniz vakit {فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ اِلَى الْمَرَافِقِ} yüzlerinizi ve dirseklere kadar ellerinizi yıkayınız {وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ} ve başlarınıza mesh ediniz {وَاَرْجُلَكُمْ اِلَى الْكَعْبَيْنِ} iki topuğa kadar ayaklarınızı da. ❁ Yani ayaklarınızı da yıkayınız, yahut mestli ise mesh ediniz, bu temizlikler yapılmadan namaz, namaz olmaz. "لَا يَقْبَلُ اللّٰهُ صَلَاةً بِغَيْرِ طهُورٍ: Allah, taharetsiz hiçbir namazı kabul etmez."[3] Buna tuhûr[4] = temizlik, vuzû' = abdest denilir, ve işte [1586] abdestin farzı bunlardır. Ve görülüyor ki bu da dört şeyden

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 193:

عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: رَأَى رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَوْمًا يَتَوَضَّئُونَ وَأَعْقَابُهُمْ تَلُوحُ، فَقَالَ: وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ، أَسْبِغُوا الْوُضُوءَ.

Müslim, Tahâret, 26:

عَنْ عَبْدِ اللّٰهِ بْنِ عَمْرٍو، قَالَ: رَجَعْنَا مَعَ رَسُولِ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ مَكَّةَ إِلَى الْمَدِينَةِ حَتَّى إِذَا كُنَّا بِمَاءٍ بِالطَّرِيقِ تَعَجَّلَ قَوْمٌ عِنْدَ الْعَصْرِ، فَتَوَضَّئُوا وَهُمْ عِجَالٌ فَانْتَهَيْنَا إِلَيْهِمْ وَأَعْقَابُهُمْ تَلُوحُ لَمْ يَمَسَّهَا الْمَاءُ فَقَالَ رَسُولُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: وَيْلٌ لِلْأَعْقَابِ مِنَ النَّارِ أَسْبِغُوا الْوُضُوءَ.

2 B -"sadece".

3 Kāsım b. Sellâm, *et-Tahûr,* thk. Meşhur Hasan Mahmûd Selmân, Cidde: Mektebetü's-Sahâbe, 1414/1994, s. 144. Krş. Buhârî, Vudû', 2; Müslim, Tahâret, 1, 2.

4 B: "tuhr".

ibarettir: Üç gasl bir mesh. İmam Şâfiî bunların tertîbi de dâhil olmak ve bir de niyetsiz ibadet olamayacağı mülâhazasıyla niyet de hesâba katılmak üzere altı, Ahmed b. Hanbel hazretleri de yüzde ağız ve burun içlerinin dahi dâhil olduğu mülâhazasıyla mazmaza ve istinşâkı da idhâl edip sekiz saymıştır. Hanefiyyece ise, niyet, tertib, mazmaza, istinşak sünnettir. Ve abdestin daha birtakım sünnetleri ve âdâbı vardır ki bunları mükemmildir, hepsinin başında besmele vardır. Âyetin zâhirine bakınca her namaza kalkarken ayrıca bir abdest almak lâzım gibi görünür. Bunun için Zâhiriyye her namaz için ayrıca bir abdestin farz olduğuna kāil olmuşlardır. Ale'l-ekser Resûlullah'ın ve Hulefâ-i Râşidîn'in böyle yaptıkları da muhakkaktır. Fakat bunlar farz değil, sünnettirler. Çünkü feth-i Mekke günü Resûlullah beş vakit namazı bir abdest ile kılmış, Hazret-i Ömer de "yâ Resûlallah bundan evvel yapmadığın bir şey yaptın" demiş, cevâbında "ʿamden yaptım yâ Ömer" buyurulmuş olduğu da rivâyeten sâbittir[1] ki bu amd ile cevaz gösterilmiştir. Sonra âyetin tamamıyla zâhirine bakılacak olursa abdestin ancak namaza kalkıldığı zaman alınabilmesi lâzım gelecek ve binâenʿaleyh otururken abdest alıp da namaza kalkmak dahi kifayet etmeyecektir. Buna ise Zâhiriyye dahi kāil olmamıştır. Demek olur ki bu noktada âyetin zâhiri murad olmadığı müttefek[un] aleyh bulunduğundan gerek delâlet-i hâl ve gerek teyemmüm fıkralarında hadesin tasrîhi karîneleriyle âyetin ıtlâkı ya hitâbı abdesti olmayanlara tahsis veya إِذَا قُمْتُمْ مُحْدَثِينَ yani abdestiniz olmadığı hâlde namaza kalktığınız vakit mânasıyla takyid olunarak tefsir edilmek lâzım gelir. Ve o hâlde abdestin sebeb-i vücûbu mutlak irâde-i salât değil, hades şartıyla irâde-i salât demek olur ki cumhûrun kavli de budur. Sonra şâyân-ı dikkattir ki[2] وَامْسَحُوا رُؤُسَكُمْ değil, "bâ" ile وَامْسَحُوا بِرُؤُسِكُمْ buyurulmuştur. Bu ise "başınızla mesh ediniz" demek gibidir. Nasıl ki "mendili sildim" demekle "mendil ile [1587] sildim" demek arasında fark

---

1 Müslim, Tahâret, 86; Ebû Dâvûd, Tahâret, 66/172; Tirmizî, Tahâret, 45/61; Nesâî, Tahâret, 101:
عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ بُرَيْدَةَ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صَلَّى الصَّلَوَاتِ يَوْمَ الْفَتْحِ بِوُضُوءٍ وَاحِدٍ، وَمَسَحَ عَلَى خُفَّيْهِ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ: لَقَدْ صَنَعْتَ الْيَوْمَ شَيْئًا لَمْ تَكُنْ تَصْنَعُهُ، قَالَ: عَمْدًا صَنَعْتُهُ يَا عُمَرُ.

2 H -"ki".

vardır. Burada meshin başa yapılacağı ve başın âlet-i mesh olamayacağı zâhir bulunduğu hâlde bâ'nın idhâli bir maʿnâ-yı âliyyete işaret, bu ise örfen bir elden ibaret olmakla bu sûret-i ifadeden ve bir de "nâsıye" hadîsinden[1] eimme-i Hanefiyye "elinizi miʿyâr tutarak elinizle başınıza mesh ediniz" mânası anlaşıldığını göstermişler ve meshin farzı "cüz'î bir hareketle tam bir el miktarı, taʿbîr-i âharla nâsıye miktarı, taʿbîr-i âharla dörtte biri" olduğunu ve tamamını mesh sünnet bulunduğunu beyan etmişlerdir. Fakat İmam Mâlik ve Ahmed b. Hanbel tamamına meshin farz olduğuna, İmam Şâfiî de bir parmak dokunmanın kâfi bulunduğuna kāil olmuşlardır.

Gaslin mahiyeti, suyu aʿzânın üzerinden tamamen akıtmaktır. Ovmak şart değildir, binâenʿaleyh su damlamadıkça gasl denmez. Abdest hadesten taharet, yani itibârî ve gayr-i mer'î bir mülevveslikten temizlik olduğu için, bununla necasetten taharet için olan gasli birbirine karıştırmamalıdır. Necasetten taharette pislik iyice zâil oluncaya kadar yıkamak ve îcâbına göre ovmak veya silmek lâzım ise de, abdestte bu gibi mâniʿ-i tahâret olan kir ve pislikler daha evvel izâle edilmiş bulunacağından gayr-i mer'î olan hadesi izâle için bir defa yıkamak kâfi olabilir, farzı bu kadardır. Çünkü emir, tekrar icab etmez, fakat iki daha iyidir. Ve üç defa tekrar sünnettir, ovmak da sünnettir. Ancak İmam Mâlik ovmak farz demiştir.

"Mesh" esasen bir şeye dokunmak ve örfen el sürmektir. Şerʿan da farzı dokunmaktır. Binâenʿaleyh başa mesh taze, gayr-i müstaʿmel bir yaşlığın miktâr-ı matlûba isabeti demektir. Bunda tekrar sünnet değildir. Fakat hafifçe bir saç tesviyesi olabilir.

İşte namazın şartlarından biri böyle abdesttir. Fakat bunun kifayeti cenabet olmadığı takdirdedir. {وَاِنْ كُنْتُمْ جُنُباً} [1588] Ve eğer cünüb iseniz,

---

1 Müslim, Tahâret, 81:

عَنْ عُرْوَةَ بْنِ الْمُغِيرَةِ بْنِ شُعْبَةَ، عَنْ أَبِيهِ، قَالَ: تَخَلَّفَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَتَخَلَّفْتُ مَعَهُ فَلَمَّا قَضَى حَاجَتَهُ قَالَ: «أَمَعَكَ مَاءٌ؟» فَأَتَيْتُهُ بِمِطْهَرَةٍ، فَغَسَلَ كَفَّيْهِ وَوَجْهَهُ، ثُمَّ ذَهَبَ يَحْسِرُ عَنْ ذِرَاعَيْهِ فَضَاقَ كُمُّ الْجُبَّةِ، فَأَخْرَجَ يَدَهُ مِنْ تَحْتِ الْجُبَّةِ، وَأَلْقَى الْجُبَّةَ عَلَى مَنْكِبَيْهِ، وَغَسَلَ ذِرَاعَيْهِ، وَمَسَحَ بِنَاصِيَتِهِ وَعَلَى الْعِمَامَةِ وَعَلَى خُفَّيْهِ، ثُمَّ رَكِبَ وَرَكِبْتُ فَانْتَهَيْنَا إِلَى الْقَوْمِ، وَقَدْ قَامُوا فِي الصَّلَاةِ، يُصَلِّي بِهِمْ عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَوْفٍ وَقَدْ رَكَعَ بِهِمْ رَكْعَةً، فَلَمَّا أَحَسَّ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ذَهَبَ يَتَأَخَّرُ، فَأَوْمَأَ إِلَيْهِ، فَصَلَّى بِهِمْ، فَلَمَّا سَلَّمَ قَامَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقُمْتُ، فَرَكَعْنَا الرَّكْعَةَ الَّتِي سَبَقَتْنَا.

yani rüyada veya yakazada dıfk ile inzâl-i meni veya inzal olmasa bile iltikā-yı hitâneyn olmuş ise {فَاطَّهَّرُوا} tetahhur ediniz; kendinizi baştan tırnağa tamamen yıkayıp temizleyiniz, guslediniz ❁ ki Sûre-i Nisâ'da حَتّٰى تَغْتَسِلُوا [4/43] diye iğtisal ile tâbir buyurulmuştu. Burada tekellüf sîgasıyla "tetahhur" denilmiş ve iğtisalde mübalağa edilmesi lüzûmu gösterilmiştir. Bunun için haraca varmamak üzere mümkin olan her taraf yıkanmalı ve hatta ağız burun içleri bile yıkanmalıdır. Abdestte sünnet olan mazmaza ve istinşak gusülde farzdır.

Lâkin bu gusül ve o abdest mazeret bulunmadığı takdirdedir {وَاِنْ كُنْتُمْ مَرْضٰى} ve eğer hasta olur {اَوْ عَلٰى سَفَرٍ} veya sefer üzerinde bulunur {اَوْ جَٓاءَ اَحَدٌ مِنْكُمْ مِنَ الْغَٓائِطِ} veya herhangi biriniz helâdan gelir {اَوْ لٰمَسْتُمُ النِّسَٓاءَ} veya kadına dokunur[1] da {فَلَمْ تَجِدُوا مَٓاءً} bir su bulamazsanız ❁ yani ya taharriyyât-ı lâzimeden sonra hakikaten bulamaz, veya hastalık veya sefer mâniʿ-i taharrî veya mâniʿ-i istiʿmâl olduğundan dolayı taharrîye veya istiʿmâle kudret ü çare bulamazsanız o zaman abdest veya gusül yerine {فَتَيَمَّمُوا صَعِيداً طَيِّباً} hoş ve temiz bir saʿîde teyemmüm ediniz. Niyet eyleyiniz de {فَامْسَحُوا بِوُجُوهِكُمْ وَاَيْدِيكُمْ مِنْهُ} o saʿîdden yüzlerinize ve kollarınıza mesh ediniz. ❁ Maraz veya sefer kayıtları suyu bulmaya veya kullanmaya mâniʿ olan özürleri, helâdan gelmek veya kadına dokunmak da abdesti veya guslü îcab eden sebepleri, suyu bulamamak da bunların yerine teyemmümün [1589] şart-ı sıhhatini göstermektedir. Bedîhîdir ki helâdan gelmek bedenden bir necasetin çıkmasından kinayedir ki lisânımızda "abdest bozmak" tâbir olunur. İnde'l-Hanefiyye böyledir. Fakat İmam Şâfiî sebîleynden çıkması demiş, İmam Mâlik de sebîleynden çıkması mutad olan necesler demiştir.

Sûre-i Nisâ âyetinde teyemmümün, saʿîdin mânaları ve daha bazı îzâhât geçmiş olduğundan oraya bakınız. Burada fazla olarak مِنْهُ kaydı zikredilmiş ve bu suretle teyemmümde mücerred kast ve niyet ile mesh kifayet etmeyip saʿîde temas etmek de lâzım olduğu işʿâr olunmuştur. مِنْ İbtidâ veya tebʿîz olmak muhtemildir. İbtidâ olduğuna göre elin saʿîde

---

1 M ve B: "dokunursunuz".

dokunması kâfîdir. Tebʿîz olduğuna göre de behemehâl elden yüze ve kollara da biraz bir şey sürülmesi lâzım gelir. Evvelki Hanefî, ikinci Şâfiî mezhebidir. Taşa ve mermere ve madene teyemmüm câiz olup olmayacağı hakkındaki ihtilâfâtın[1] menşei budur. İbtidâ olması ruhsat, tebʿîz olması ihtiyattır.

Şimdi sakın "bu külfetler, zahmetler nedir?" demeyiniz {مَا يُرِيدُ اللّٰهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ} bu taharet veya teyemmüm emirleriyle Allah'ın muradı size bir tazyik yapmak, harac ve zahmete koşmak değil {وَلٰكِنْ يُرِيدُ لِيُطَهِّرَكُمْ} velâkin o sizi tathir etmek, maddî manevî, görünür görünmez pisliklerden ve günahlardan temizlemek {وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ} ve size nimetini tamamlamak ister ki {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} şükredesiniz; zâhiriniz ve bâtınınız temizlenip zevk-i niʿmeti tadasınız, münʿimi ve hakk-ı münʿimi göresiniz. Binâenʿaleyh dinde harac yoktur, tekâlîf-i dîniyeyi külfet ve zahmet değil, bir nimet tanımalıdır. Abdestin, guslün, teyemmümün hikmeti nezâfet-i maddiye ve tahâret-i [1590] mâneviyedir. Tayyibât tayyibîn için olduğundan taharet, nimet ve saadetin tamamlanmasına sebeptir. Bu da şükre sebeptir. Şükür de لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ [İbrâhim 14/7][2] mûcebince izdiyâd-ı niʿmet ü saâdete sebeptir. Bu suretle tamamın fevkinde niʿmet ü saâdet nâmütenâhî bir izdiyâd ile cereyan edip gidecek demektir. Bâlâda وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى buyurulduğu hâlde ondan sonra burada وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ buyurulması, daha doğrusu nüzulde mukaddem bulunan bu âyetin bu vechile tertibde tehir olunması gösterir ki orada itmâm-ı niʿmet bir itmâm-ı izâfî ve dünyevîdir. Burada daha itmâmı vaad olunan nimet de ebedî ve nâmütenâhî olan niʿmet-i uhreviyedir. Bu vechile bunda اِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ [Al-i İmrân 3/185], وَاتَّقُوا يَوْماً تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ [el-Bakara 2/281] mazmunlarına bir işaret vardır. Nihâyet burada şu da anlaşılıyor ki nimet ü saadetin en büyüğü şükrandır. Ve en mesʿud kimseler hiss-i şükran ile meşbûʿ olanlardır ve zevk-i rıdvan bunun içindedir. (*Sûre-i Fâtiha'da* اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ*'a bak*).

---

1 M ve B: "ihtilâfın".

2 "…Celâlim hakkı için, şükrederseniz elbette size artırırım…"

Hulâsa, ziyâde-i niʿmet şükür ile, şükür de nimeti unutmamakla kāim olacağından bu taharetleri yapınız {وَاذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} ve Allah'ın size olan nimetini ve ale'l-husûs niʿmet-i İslâm'ı unutmayınız, zikr ü fikrinizden çıkarmayınız[1], dâima yâd ile şükrediniz ki namaz bu şükür cümlesindendir. {وَمِيثَاقَهُ الَّذٖى وَاثَقَكُمْ بِهٖٓ اِذْ قُلْتُمْ سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا} Ve o mîsâkı yâd edip îfâ ediniz ki Allah onunla sizi سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا dediğiniz zaman tevsik etmiş, muhkemleştirmişti. ❁ Burada Sûre-i Bakara'nın hâtimesindeki[2] سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا غُفْرَانَكَ رَبَّنَا وَاِلَيْكَ الْمَصٖيرُ... إلخ [el-Bakara 2/285] iman ve tevsîkātına bir işaret bulunduğu zâhirdir. Bu mîsaktan murad, Leyle-i Akabe'de ve Beyʿatü'r-Rıdvân'da vâkiʿ olan misak olduğu[3] ve Resûlullah ile olan bu mîsâkın Allah'a isnâdı اِنَّ الَّذٖينَ يُبَايِعُونَكَ اِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَ [el-Feth 48/10][4] medlûlüne mübtenî bulunduğu[5] da söylenmiş ise de bunun tekvîn-i âlem ve hilkat-i Âdem'de mündemic olup Fâtiha'da [1591] اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ diye akdedilen ve sonra peyderpey bütün Müslümanların Peygamber'e yüsr ü usr, neşât[6] ü keder cemîʿ-i ahvâlde semʿ u tâat esası üzere iman ve ittibâʿ ve beyʿatlarıyla tevsik olunan ve binâenʿaleyh bütün mîsaklara şâmil bulunan ahd-i ezelî olması daha vâzıh ve daha müreccahtır. Mücâhid, bu mîsaktan murad وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖٓى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ [el-Aʿrâf 7/172] âyetinde beyan olunan اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى mîsâkı olduğunu, Süddî de Allah teâlâ'nın tevhid ve şerâiʿ hakkında nasb etmiş olduğu delâil-i akliye ve şerʿiye olduğunu söylemiş ve ekser mütekellimîn bunu ihtiyar etmişlerdir[7] ki bunların hepsi aynı meâle râciʿdirler. Çünkü asıl mîsak

---

1 B -"zikr ü fikrinizden çıkarmayınız".

2 B: "hitâmındaki".

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* II, 164:

قال مجاهد، والكلبي، ومقاتل: هو ما أخذ عليهم حين أخرجهم من ظهر آدم، وأشهدهم على أنفسهم: ألست بربكم؟ قالوا: بلى. وقال جماعة من المفسرين: يعني بالميثاق حين بايعوا رسول الله صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ على السمع والطاعة في كل ما أمر ونهى، والأيمان التي أخذت عليهم يوم بيعة العقبة، ويوم بيعة الرضوان.

4 "Her hâlde sana beyʿat edenler mahzâ Allah'a beyʿat ederler…"

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 11-12:

وإضافتُه إليه تعالى مع صدوره عنه عليه الصلاة والسلام لكون المرجِعَ إليه كما نطق به قولُه تعالى «إِنَّ الذين يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَ»

6 B: "neş'e".

7 Neysabûrî, *Garâibu'l-Kur'ân ve rağâibu'l-Furkān,* II, 563:

وقال مجاهد والكلبي ومقاتل: إنه إشارة إلى قوله للذرية: «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قالُوا بَلى» (الأعراف ١٧٢/٧) وقال السدي: هو ما ركز في العقول من حسن هذه الشريعة وهو اختيار أكثر المتكلمين.

birdir. Taʿaddüd eden bunun suver-i tevsîkiyesidir. Hatta bu tezkir de bir tevsiktir. Bu tezkîrin hâsılı اَوْفُوا بِالْعُقُودِ [el-Mâide 5/1] îcâbının kabûlü sebk etmiş olduğunu ihtar ile icrâsını tevsiktir. Binâenʿaleyh mâna şöyle demek olur:

"Hilkatinizin bütün safahât-ı mütekaddimesinde ve acz-i mutlakınızın hüküm sürdüğü edvâr-ı vücûdiyenizde fıtraten bağlanmış olduğunuz ve sonra ihtiyaçlarınızın tazyik eylediği, emellerinizin kaynaştığı şuurlu demlerinizde akl u fikrinizle samîm-i kalbinizden kopan münâcatlarınızla سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا diye kuvvetli mîsaklarla tevsik eylediğiniz o ahd-i ubûdiyeti, semerâtını vermeye, nimetlerine ermeye başladığınız eyyâm-ı vüsʿat ve hengâm-ı muvaffakiyette unutuvermeyiniz de o niʿmet-i İslâm'ı ve hidâyet-i imanı zevk-i şükran ile yâd edip akidlerinizi tamamen îfâ eyleyiniz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkunuz da bunları unutup nankörlük etmeyiniz, kalbinizi bozmayınız. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ}dur. Sînelerinizde gizlenen en hafî şeyleri bilir, binâenʿaleyh yalnız tahâret-i cismâniye ve zâhiriye ile değil, hem cismânî hem rûhânî, hem zâhirî hem bâtınî bir tahâret-i kâmile ile tayyib ve pâk olarak kemâl-i ubûdiyetle huzûr-i ilâhîye geliniz ve nimetin tamamına erip şükrediniz.

[1592] O hâlde:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُونُوا قَوَّامٖينَ لِلّٰهِ شُهَدَٓاءَ بِالْقِسْطِۘ وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُواۜ اِعْدِلُواࣞ هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰىۘ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾ وَعَدَ اللّٰهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۙ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظٖيمٌ ﴿٩﴾ وَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحٖيمِ ﴿١٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Allah için duran hâkimler, adalet numûnesi şâhidler olunuz ve sakın bir kavme buğzunuz sizi adaletsizliğe sevk etmesin. Adalet edin, takvâya en yakın olan odur. Allah'tan korkun,

müttakī olun, çünkü Allah her ne yaparsanız habîrdir (8). Allah o iman edip sâlih amelleri yapan kullarına şöyle vaad buyurdu: Hem mağfiret var onlara hem ecr-i azîm (9). Küfredip âyetlerimizi tekzib edenlere de şu: Onlar ashâb-ı cahîm (10).

Dîn-i tevhîdin gāye-i ahlâkiye ve hikmet-i ictimâʿiyesi ve siyâsiyesini hulâsa eden bu âyetin nazîri Sûre-i [1593] Nisâ'da geçmiş idi. Fakat orada قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ [en-Nisâ 4/135] burada ise قَوَّامِينَ لِلّٰهِ شُهَدَٓاءَ بِالْقِسْطِ buyurulmuştur. Gerçi iki mânanın mütelâzim olduğunda şüphe yoktur. Elbette kāim bi'l-ʿadl olan kāim lillâh, kāim lillâh olan da şâhid bi'l-ʿadl olur. Ve[1] binâenʿaleyh ifade sırf kelâmda bir tefennün ve tenevvüʿden ibaret[2] zannedilebilir. Lâkin dikkat edilirse anlaşılır ki orada asıl maksad, Tuʿme hâdisesinde olduğu gibi mahabbet ve iltimas mevâkiʿinde adl ü hakkāniyeti gözetmek, kendisi ve sevdiği taʿallukātı aleyhinde bile olsa hakkı itiraf ve adaleti icrâ ettirmekti[3]. Burada ise maksad, adâvet ve nefret mevâkiʿinde adl ü hakkāniyeti gözetmek,[4] düşmanın lehinde bile hakk u adaleti iltizam ve tatbik etmektir. Yani orada siyâset-i dâhiliye, burada ise siyâset-i hâriciye nokta-i nazarı gālibdir. Sâniyen orada siyâk-ı kelâm kullara adalet ile Allah'a ihtisas ve ubûdiyeti temindir. Burada ise Allah'a ihtisas ve ubûdiyet ile kullara adaleti temindir. Her iki nokta-i nazarla da evvelkinde kıyâm bi'l-ʿadl ile, burada kıyâm lillâh ile başlamak münâsib olduğu derkârdır. Binâenʿaleyh:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey mü'minler! Yalnız abdest alıp namaz kılmakla kalmayınız ve ancak o zaman Allah'ın huzûrunda kıyam edilir zannetmeyiniz {كُونُوا قَوَّامِينَ لِلّٰهِ} dâima Allah için kavvâm olunuz; yapmanız lâzım gelen her işe Allah için sarılıp Allah için icrâ-yı ahkâm ve idâre-i umûr ediniz. {شُهَدَٓاءَ بِالْقِسْطِ} Hep adl ü hakkāniyet şâhidleri olarak infâz-ı hak ediniz; her fiiliniz, her kavliniz Allah için olsun. Her vechile adl ü

---

1 H -"Ve".
2 M ve B: "ibarettir".
3 B: "ettirmektir".
4 B -"adâvet ve nefret mevâkiʿinde adl ü hakkāniyeti gözetmek".

hak şâhidi olunuz, icrâ-yı adalette numûne-i imtisal olunuz {وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُوا} ve bir kavme şiddetle buğzunuz veya onların size buğz u adâveti sizi adaletsizliğe sevk etmesin. ۞ Binâenʿaleyh haklarında doğru [1594] şehâdet ve âdilâne hükmetmemeye veya müsle, kazf, gayr-i muhâribleri katl, nakz-ı ahd vesâire gibi helâl olmayan şeyleri irtikâb ile cevr ü taʿaddî yapmaya, günaha sokmaya sebep olmasın. {اِعْدِلُواࣞ هُوَ اَقْرَبُ لِلتَّقْوٰى} Adalet yapınız ki adl takvâya akrebdir. Allah'ın vikāyesine girmek için en yakın vasıtadır. ۞ Artık siyâset-i hâriciyede düşman olan kâfirler hakkında adalet bu derece ehemmiyetle vâcib olunca siyâset-i dâhiliyede ve müslimîn hakkında icrâ-yı adaletin ne büyük bir farîza olduğunu ve[1] Sûre-i Nisâ âyetine ne kadar itina etmek lâzım geldiğini kıyas ediniz. Evet, adalet böyle yüksek ve takvâya en yakın bir vazifedir. Lâkin ayn-ı takvâ da değildir. Bunun için adalet yapınız {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'a ittikā ediniz; maksad-ı aksâ budur. Bütün felâh, bütün iş bundadır. Allah'tan korkmayan adalet de yapamaz. Binâenʿaleyh Allah'ın evâmir u ahkâmına muhalefetten sakınıp vikāyetullâha giriniz. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} dur; iyi veya kötü, hiçbir amelden gaflet etmez ve hiçbirini hükümsüz bırakmaz.

{وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} O her amele habîr olan Allah, iman edip tahâret ü salât, adl ü takvâ gibi sâlih ameller yapan ve akidlerini îfâ eden kimselere şöyle vaad etti:

1. {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظِيمٌ} Onlara hem mağfiret hem de ecr-i azîm vardır.
2. {وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} Küfr eden ve âyetlerimizi -ki işbu adl ü takvâ emirleri ve vaʿd ü vaʿîd haberleri[2] de bu cümledendir- tekzib edenler. {اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحِيمِ} Bunlar da hep ashâb-ı cahîmdirler. لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظِيمٌ bir de [1595] اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحِيمِ işte âkıbet amellerin cezâsı ya o, veya[3] budur. Bu iki kaziyye Allah'ın tegayyür kabul etmez vaadidir.

---

1 H -"ve".
2 B: "emirleri".
3 M ve B: "ya".

Buna dünyada bir misâl olmak üzere:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَبْسُطُوٓا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١١﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Anın Allah'ın üzerinizdeki o nimetini ki bir vakit size bir kavim el uzatmayı kurmuştu da O bunların ellerini size dokunmaktan menʿ etmişti. Siz hep Allah'a korunun ve mü'minler yalnız[1] Allah'a dayansınlar (11).

Bunun sebeb-i nüzûlünde biri umûmî, biri de hususî olmak üzere iki vecih mervîdir:

1. İbtidâ-yı emirde müşrikler gālib ve kāhir, Müslümanlar ise mağlub ve makhur idiler. Müşrikler mütemâdiyen Müslümanları[2] belâya sokmak, basmak, öldürmek, yağmalamak istiyorlar, Allah teâlâ da onları maksadlarından menʿ ediyor, Müslümanları vikāye eyliyordu. Bu suretle az zaman içinde İslâm kuvvetlendi, Müslümanların şevketi büyüdü ve müşriklerin elleri kırıldı. İşte burada bu niʿmet-i halâs tezkir edilmiştir.[3]

[1596] 2. Bir vâkıʿa-i[4] mahsûsayı tezkir etmiştir. İbn Abbas, Kelbî[5] ve Mukātil'in beyanlarına göre Hazret-i Peygamber Benî Âmir'e bir seriyye göndermişti, Bi'r-i Maʿûne'de hepsi şehit olmuşlar, ancak bir

1 H: "artık".
2 H +"el uzatmak".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 321:

فِي سَبَبِ نُزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ وَجْهَانِ: الْأَوَّلُ: أَنَّ الْمُشْرِكِينَ فِي أَوَّلِ الْأَمْرِ كَانُوا غَالِبِينَ، وَالْمُسْلِمِينَ كَانُوا مَقْهُورِينَ مَغْلُوبِينَ، وَلَقَدْ كَانَ الْمُشْرِكُونَ أَبَدًا يُرِيدُونَ إِيقَاعَ الْبَلَاءِ وَالْقَتْلِ وَالنَّهْبِ بِالْمُسْلِمِينَ، واللّٰه تَعَالَى كَانَ يَمْنَعُهُمْ عَنْ مَطْلُوبِهِمْ إِلَى أَنْ قَوِيَ الْإِسْلَامُ وَعَظُمَتْ شَوْكَةُ المسلمين فقال تعالى: «اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللهِ عَلَيْكُمْ إِذْ هَمَّ قَوْمٌ» وَهُوَ الْمُشْرِكُونَ «أَنْ يَبْسُطُوا إِلَيْكُمْ أَيْدِيَهُمْ» بِالْقَتْلِ وَالنَّهْبِ وَالنَّفْيِ «فَكَفَّ» اللّٰه تَعَالَى بِلُطْفِهِ وَرَحْمَتِهِ أَيْدِيَ الْكُفَّارِ عَنْكُمْ أَيُّهَا الْمُسْلِمُونَ، وَمِثْلُ هَذَا الْإِنْعَامِ الْعَظِيمِ يُوجِبُ عَلَيْكُمْ أَنْ تَتَّقُوا مَعَاصِيَهُ وَمُخَالَفَتَهُ. ثُمَّ قَالَ تَعَالَى: «وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَعَلَى اللهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ» أَيْ كُونُوا مُوَاظِبِينَ عَلَى طَاعَةِ اللّٰه تَعَالَى، وَلَا تَخَافُوا أَحَدًا فِي إِقَامَةِ طَاعَاتِ اللّٰه تعالى.

4 B: "vakʿa-i".
5 M ve B -"Kelbî".

gāib aramakta bulunan üç kişi kurtulmuşlardı ki bunlardan birisi Amr b. Ümeyyetü'd-Damrî idi. Bununla diğer biri Resûlullah'a ihbâr-ı keyfiyet için beraber gittiler, yolda Benî Âmir'den olduklarını söyleyen iki kişiye tesadüf ettiler, ikisini de öldürdüler, meğer bunlar Benî Süleym'den[1] imişler, Resûlullah'dan emanları varmış, bunu bilmediler ve hatâ etmiş oldular. Binâenʿaleyh Benî Süleym[2] geldiler, diyet talep ettiler, bunun üzerine Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem maʿiyyet-i seniyyelerinde çehâr yâr-i güzîni[3] Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali radıyallâhu anhüm bulundukları hâlde çıktılar, Benî Nadîr'e vardılar. Çünkü bunlar kendilerine kıtal yapılmamak ve taraflarından diyetlere iʿâne olunmak[4] üzere Resûlullah ile muʿâhede akdetmişlerdi, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem "Ashâbımdan biri benim eman verdiğim iki kişiyi vurdu, bana diyetleri lâzım geldi, buna sizin iʿânede bulunmanızı istiyorum" buyurdu, onlar da "buyurunuz yemeğimizi yiyiniz, istediğinizi veririz" derler[5] ve aralarında Resûlullah'a ve ashâbına bir suikast yapmaya da karar verirler[6]. Atâ'nın rivayetine göre üzerine damın üstünden büyük bir taş yuvarlatıp[7] ezmek için karar verirler ve hazırlarlar. Binâenʿaleyh Cebrâil nâzil olup hemen keyfiyeti haber verir, Resûlullah derhâl kalkar, hareket eder. Yahudîler "çömleklerimiz kaynıyor" derler. Resûl-i Ekrem azimleri vahy ile haber verildiğini söyler ve açılır. Bu âyetin sebeb-i nüzûlü bilhassa bu vakʿa olmuştur. Kavimden murad bu Benî Nadîr Yahudîleridir. Bunun gibi daha birtakım vâkıʿât vardır ki bazıları Sûre-i Nisâ'da salât-ı havfı emreden وَاِذَا كُنْتَ ف۪يهِمْ فَاَقَمْتَ لَهُمُ الصَّلٰوةَ [4/102] âyetinde sebk etmiş idi.[8]

---

1 M: "Selimden"; B: "Selime'den".
2 M: "Selim"; B: "Selime".
3 B: "güzîn".
4 H ve M: "olmak".
5 B: "dediler".
6 H: "verdiler".
7 B: "yuvarlayıp".
8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 322. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 101-104:

الْوَجْهُ الثَّانِي: أَنَّ هَذِهِ الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي وَاقِعَةٍ خَاصَّةٍ ثُمَّ فِيهِ وُجُوهٌ: الْأَوَّلُ: قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَالْكَلْبِيُّ وَمُقَاتِلٌ: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَعَثَ سَرِيَّةً إِلَى بَنِي عَامِرٍ فَقُتِلُوا بِبِئْرِ مَعُونَةَ إِلَّا ثَلَاثَةَ نَفَرٍ: أَحَدُهُمْ عَمْرُو بْنُ أُمَيَّةَ الضَّمْرِي، وَانْصَرَفَ هُوَ وَآخَرُ مَعَهُ إِلَى النَّبِيِّ

Yani {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey mü'minler ❁ Niʿmet-i ilâhiye [1597] yalnız îsâl-i hayr kabîlinden olanlar değil, şerden vikāye suretiyle olan nice nimetler de vardır. Bunun için {اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} Allah'ın size şu nimetini de unutmayınız, şükrünü edâ ediniz ki {اِذْ هَمَّ قَوْمٌ اَنْ يَبْسُطُٓوا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ} hani bir kavim size ellerini uzatmak istemişlerdi de {فَكَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ} Allah onların ellerini sizden menʿ etmiş idi, o zaman bunu Allah'tan başka kim yapabilirdi? Binâenʿaleyh {وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} mü'minler bunları unutmasınlar da ancak Allah'a tevekkül ve istinad etsinler. ❁ Allah'tan başka itimad ve istinad olunacak hiçbir şey olmadığını bilsinler, o ahlâksızlar gibi dünyaya veya şuna buna meyl ü istinâd ederek Allah'ın mîsaklarını nakz etmekten sakınsınlar, akidlerini îfâ ve ancak Allah'a dayanarak dâhil ve hâriçte adl ü takvâ ile icrâ-yı ahkâm ve iʿlân-ı İslâm eylesinler.

Bakınız, nakz-ı mîsak ne kadar şenîʿ ve âkıbeti ne fecîdir:

وَلَقَدْ اَخَذَ اللّٰهُ م۪يثَاقَ بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَۚ وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَيْ عَشَرَ نَق۪يباًۜ وَقَالَ اللّٰهُ اِنّ۪ي مَعَكُمْۜ لَئِنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ وَاٰمَنْتُمْ بِرُسُل۪ي وَعَزَّرْتُمُوهُمْ وَاَقْرَضْتُمُ اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً لَاُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ وَلَاُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۚ فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذٰلِكَ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّب۪يلِ ﴿١٢﴾ فَبِمَا نَقْضِهِمْ م۪يثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةًۚ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِه۪ۙ وَنَسُوا حَظّاً مِمَّا ذُكِّرُوا بِه۪ۚ وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلٰى خَٓائِنَةٍ مِنْهُمْ اِلَّا قَل۪يلاً مِنْهُمْ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿١٣﴾ وَمِنَ الَّذ۪ينَ قَالُٓوا اِنَّا نَصَارٰٓى اَخَذْنَا م۪يثَاقَهُمْ فَنَسُوا حَظّاً مِمَّا ذُكِّرُوا بِه۪ۖ فَاَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِۜ وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللّٰهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١٤﴾

صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِيُخْبِرَاهُ خَبَرَ الْقَوْمِ، فَلَقِيَا رَجُلَيْنِ مِنْ بَنِي سُلَيْمٍ مَعَهُمَا أَمَانٌ مِنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَتَلَاهُمَا وَلَمْ يَعْلَمَا أَنَّ مَعَهُمَا أَمَانًا، فَجَاءَ قَوْمُهُمَا يَطْلُبُونَ الدِّيَةَ، فَخَرَجَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَعَهُ أَبُو بَكْرٍ وَعُمَرُ وَعُثْمَانُ وَعَلِيٌّ حَتَّى دَخَلُوا عَلَى بَنِي النَّضِيرِ، وَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَلَى تَرْكِ الْقِتَالِ وَعَلَى أَنْ يُعِينُوهُ فِي الدِّيَاتِ. فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِي أَصَابَ رَجُلَيْنِ مَعَهُمَا أَمَانٌ مِنِّي فَلَزِمَنِي دِيَتُهُمَا، فَأُرِيدُ أَنْ تُعِينُونِي، فَقَالُوا اجْلِسْ حَتَّى نُطْعِمَكَ وَنُعْطِيَكَ مَا تُرِيدُ، ثُمَّ هَمُّوا بِالْفَتْكِ بِرَسُولِ اللهِ وَبِأَصْحَابِهِ، فَنَزَلَ جِبْرِيلُ وَأَخْبَرَهُ بِذَلِكَ، فَقَامَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي الْحَالِ مَعَ أَصْحَابِهِ وَخَرَجُوا، فَقَالَ الْيَهُودُ: إِنَّ قُدُورَنَا تَغْلِي، فَأَعْلَمَهُمُ الرَّسُولُ أَنَّهُ قَدْ نَزَلَ عَلَيْهِ الوحي بما عزموا عليه.

[1598] **Meâl-i Şerîfi**

Celâli hakkı için ki Allah Benî İsrâil'den mîsak almıştı ve içlerinden on iki nakīb göndermiştik ve Allah buyurmuştu: Haberiniz olsun Ben sizinle beraberim, celâlim hakkı için eğer siz namazı kılar, zekâtı verir ve resullerime inanır, kendilerine kuvvetle yardım eder ve Allah'a karz-ı hasenle ikrâz muâmelesi yaparsanız elbette tarafınızdan kabahatlerinizi keffâretlerim ve mutlak sizi altından nehirler akar cennetlere [1599] korum. Bundan sonra da içinizden[1] her kim nankörlük eder, küfre saparsa artık düz yolun ortasında sapmış, kendini zâyiʿ etmiş olur (12). Sonra bu mîsaklarını nakz ettikleri içindir ki Biz onları lânetledik ve kalblerini kaskatı ettik. Kelimeleri yerlerinden oynatarak tahrif ederler, ihtar edildikleri hakikatlerden haz almayı unuttular, içlerinden pek azı müstesnâ olmak üzere onlardan dâima bir hâinliğe muttaliʿ olur durursun. Yine sen onlardan affet ve aldırma, çünkü Allah ihsan edenleri sever (13). "Biz Nasârâyız" diyenlerden de mîsaklarını almıştık, derken bunlar da ihtar edildikleri hakikatlerin birçoğunu unuttular[2], Biz de aralarına kıyamet gününe kadar sürecek buğz u adâvet bıraktık, yarın Allah onlara ne sanatlar yaptıklarını haber verecek (14).[3]

{وَلَقَدْ اَخَذَ اللّٰهُ مِيثَاقَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ} Bir zamanlar Allah Benî İsrâil'in de mîsâkını almıştı {وَبَعَثْنَا مِنْهُمُ اثْنَىْ عَشَرَ نَقٖيبًا} ve onlardan on iki nakīb göndermiştik. ❁ Evvelki cümlede "Allah", ikincide "Biz" diye gıyabdan

---

1 B -"içinizden".

2 B: "tuttular".

3 H: "Şânına kasem olsun ki Allah Benî İsrâil'den mîsak almıştı, içlerinden on iki nakīb göndermiştik de buyurmuştu Allah: Haberiniz olsun Ben sizinle beraberim, celâlim hakkı için eğer namazı kılar, zekâtı verir ve resullerime inanır, kendilerine kuvvetle yardım eder ve Allah'a karz-ı hasenle ikrâz muâmelesi yaparsanız elbette tarafınızdan seyyiâtınızı keffâretlerim ve mutlak sizi altından nehirler akar cennetlere korum. Bundan sonra da içinizden her kim nankörlük eder, küfre saparsa artık düz yolun ortasında sapmış, kendini zâyiʿ etmiş olur (12). Derken bu mîsaklarını nakz ettikleri içindir ki Biz onları lânetledik ve kalblerini kaskatı ettik. Kelimeleri yerlerinden oynatarak tahrif ederler, ihtar edildikleri hakikatlerden haz almayı unuttular, içlerinden pek azı müstesnâ olmak üzere onlardan dâima bir hâinliğe muttaliʿ olur durursun. Yine sen onlardan affet ve aldırma, çünkü Allah ihsan edenleri sever (13). Bir de 'Biz Nasârâyız' diyenlerden mîsaklarını almıştık, bunlar da ihtar edildikleri hakikatlerin birçoğunu unuttular, Biz de aralarına kıyamet gününe kadar sürecek buğz u adâvet bıraktık, yarın Allah onlara ne sanatlar yaptıklarını haber verecek (14)".

tekellüme iltifat, izhâr-ı azamet ve kibriyâ veya nakībleri Hazret-i Mûsâ vasıtasıyla gönderdiğine işaret içindir.

"**Nakīb**", teftiş mânasına "nakb"dan faʿîl bimaʿnâ fâil veya mefʿul olarak müfettiş veya teftiş veya tecribe olunmuş emîn ve muʿtemed mânasına olup bir kavmin ahvâlini bilen ve umûr u mesâlihine kefil[1] ve zâmin olan nâzır ve emînlerine ıtlak olunur ki reîsten başkadır; "nakîbu'l-eşrâf" gibi. Zeccâc'ın beyânına göre bu kelimenin aslı geniş delik demek olan "nakb"dan olduğu cihetle bizim "kulağı delik" tâbirinden anladığımız "esrâra vukūf" mânasını tazammun eden bir mefhum vardır. Benî İsrâil on iki sıbt olduklarından her sıbttan bir nakīb gönderilmiştir. Mücâhid, Kelbî ve Süddî demişlerdir ki bu nakībler Mûsâ aleyhisselâm'ın harbe me'mur olduğu cebbârlar [1600] şehrine gidip hâllerine vâkıf olmak ve dönüp peygamberleri Mûsâ'ya haber vermek için gönderilmişlerdi. Gittiler, birtakım ecrâm-ı azîme ve bir kuvvet ü şevket gördüler ve korktular, döndüler, gelir gelmez de kavimlerine söylediler, bildirdiler. Hâlbuki Mûsâ aleyhisselâm onlara[2] söylemekten nehyetmiş idi, fakat mîsaklarında durmadılar, caydılar, yalnız Yehuda sıbtından Kâleb b. Yufenna ile, Efrâim b. Yûsuf sıbtından Yûşa b. Nun sebât ettiler ki ileride gelecek olan قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ [el-Mâide 5/23] âyeti bunlar hakkındadır.[3] Rivayet edildiğine göre Firavun'un garkından sonra Allah teâlâ Benî İsrâil'e arz-ı Şam'da cebâbire-i Kenʿâniyyûn'un sâkin oldukları Eriha'ya gitmelerini emretmiş ve "Ben burayı size vatan ve karargâh olmak üzere yazdım, gidiniz içindekilerle cihad ediniz, yardımcınız Benim" demiş, Hazret-i Mûsâ'ya da verilen emirlerin îfâsı zımnında her sıbttan kavmine kefil[4] olacak bir nakīb ve emîn intihâbını emr eylemiş idi.

---

1 B: "kâfil".

2 M ve B: "onları".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 322. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 111-113:

وَقَالَ مُجَاهِدٌ وَالْكَلْبِيُّ وَالسُّدِّيُّ: أَنَّ النُّقَبَاءَ بُعِثُوا إِلَى مَدِينَةِ الْجَبَّارِينَ الَّذِينَ أُمِرَ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ بِالْقِتَالِ مَعَهُمْ لِيَقِفُوا عَلَى أَحْوَالِهِمْ وَيَرْجِعُوا بِذَلِكَ إِلَى نَبِيِّهِمْ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ، فَلَمَّا ذَهَبُوا إِلَيْهِمْ رَأَوْا أَجْرَامًا عَظِيمَةً وَقُوَّةً وَشَوْكَةً فَهَابُوا وَرَجَعُوا فحدثوا قَوْمُهُمْ، وَقَدْ نَهَاهُمْ مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنْ يُحَدِّثُوهُمْ، فَنَكَثُوا الْمِيثَاقَ إِلَّا كَالِبَ بْنَ يُوفِنَا مَنْ سِبْطِ يَهُوذَا، وَيُوشَعَ بْنَ نُونٍ مِنْ سِبْطِ إِفْرَائِيمَ بْنِ يُوسُفَ، وَهُمَا اللَّذَانِ قَالَ اللّٰهُ تَعَالَى فِيهِمَا «قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ...» الآية (المائدة ٥/٢٣).

4 B: "kâfil".

Hazret-i Mûsâ nakībleri seçti ve Benî İsrâil üzerine mîsak aldı, nakībler bunlara kefil oldular ve bu suretle umûmen hareket ettiler, arz-ı Kenʿan'a yaklaştıkları zaman nakībleri zikr olunduğu vechile teftiş ve tecessüs için gönderdi.[1]

{وَقَالَ اللّٰهُ} Ve Allah Benî İsrâil'e demiş idi ki {اِنّ۪ي مَعَكُمْ} "Ben sizinle beraberim." ❁ Yani ilmimle, kudretimle yanınızda hazırım, emin olunuz sizi muzaffer kılacağım, şöyle ki: {لَئِنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ} eğer siz salâtı ikāme eder, {وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ} ve zekâtı verir {وَاٰمَنْتُمْ بِرُسُل۪ي} ve bütün resullerime iman {وَعَزَّرْتُمُوهُمْ} ve onları müdafaa eyler ❁ "taʿzîr"in aslı fenalığı defʿ edecek bir iş yapmaktır. Kabahatli kimselere yapılan te'dib ve terbiyeye "taʿzîr" denilmesi de seyyiâtı menʿ ve hasenâtı müdafaa olması itibariyledir.

[1601] Bunlardan başka {وَاَقْرَضْتُمُ اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً} bir de Allah'a karz-ı hasen ile ikraz da[2] ederseniz, yani farz vergi olan zekattan başka mücerred ihtiyârınızla Allah için sadakalar, iʿâneler verir, ve verdiklerinizin ecri ve mukabili Allah tarafından muhakkak ödeneceğine itikad ile beraber onu bugün dünyada almak ve görmek sevdasında bulunmaz da âhiret sevâbını ve mahza Allah'ın rızâsını mülâhaza ederek verirseniz, işte salâtı ikāme, zekâtı iʿtâ, cemîʿ-i rusule iman, bunları düşmanlara karşı müdafaa, Allah'a karz-ı hasen ile ikraz, bu beş şeyi yaptığınız takdirde {لَاُكَفِّرَنَّ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} muhakkak ve muhakkak tarafınızdan seyyiâtınızı örteceğim {وَلَاُدْخِلَنَّكُمْ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} ve mutlaka sizi altlarından ırmaklar akan cennetlere koyacağım {فَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذٰلِكَ} bundan sonra, yani bu mîsaktan ve bu şart ve vaʿd-i müekkedden sonra her kim de kâfirlik eder, resullerin hepsine iman etmezse {فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّب۪يلِ} açık yolun ortasında göz göre sapmış; hiçbir mazeret kabul etmeyecek fâhiş bir hatâ yapmış, açıktan açığa en büyük tehlikelere atılmış olur. ❁ Binâenʿaleyh bundan evvel küfr

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 14:

رُوي إن بني إسرائيلَ لما استقروا بمصْرَ بعهد مَهْلِكِ فرعونَ أمرهم الله عز وجل بالمسير الى اريحا أرضِ الشام وكان يسكُنها الجبابرةُ الكَنعانيون وقال لهم إني كتبتُها لكم داراً وقراراً فاخرُجوا إليها وجاهِدوا من فيها وإني ناصِرُكم وأمر موسى عليه السلام أن يأخُذَ من كلِّ سِبطٍ نقيباً أميناً يكون كفيلاً على قومه بالوفاء بما أُمروا به توثِقَةً عليهم فاختارَ النقباءَ وأُخذ الميثاقُ على بني إسرائيلَ وتكفَّلَ إليهم النُقباء وسار بهم فلما دنا من أرض كنعانَ بعث النقباءُ يتجسسون...

2 M ve B -"da".

edenler hakkında bir mazeret tevehhüm olunsa bile bundan sonrakiler için böyle bir şey mevzûʿ-i bahis olamaz. İşte Benî İsrâil vaktiyle böyle irşad edilmiş ve bu şerâit altında böyle kavî ve müekked bir mîsâka rabt olunmuş idi, fakat nakz ettiler. Binâenʿaleyh {فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ} başka bir sebeple değil, ancak mîsaklarını nakz ettiklerinden dolayıdır ki {لَعَنَّاهُمْ} biz de onları lânetledik.

[1602] Bu lânetin tefsîrinde üç vecih zikredilmiştir: Atâ'nın beyânına göre; "rahmetimizden tard ü tebʿîd ettik" demektir ki asıl mefhûmu ve en şümullü mânasıdır. Hasan ve Mukātil "mesh ettik, suretlerini maymunlara, hınzırlara çevirdik" demek olduğunu söylemişler, İbn Abbas hazretleri de "tezlil ettik, üzerlerine cizyeleri, ağır vergileri bastırdık" diye tefsir etmiştir[1] ki misâl ile tavzihtirler.

Velhâsıl sırf nakz-ı mîsak yüzündendir ki başlarına felâketler yağdırdık {وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً} ve kalblerini kasvet içinde bıraktık; ne söylense duymaz, hakk u adl tanımaz, gadr u zulümden kaçınmaz, Allah'tan korkmaz, yeisten kurtulmaz bir hâle getirdik. ❁ Hamza ve Kisâî kıraatlerinde "yâ"nın teşdîdiyle elifsiz olarak قَسِيَّةً okunur ki züyûf veya mağşuş akçe demektir, yani kablerini mağşuş para gibi bozuk ve düşkün bir hâle getirdik. Bunun için {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ} kelimeleri mevziʿlerinden tahrif ederler. ❁ Kelimeleri şuraya buraya çekerek kelâmı tağyir ederler. Bu onların öyle bir âdeti olmuştur ki sâirlerinden katʿ-ı nazarla kelâmullâhı ve arzularına muvâfık gelmeyen ahkâm-ı ilâhiyeyi tahrif ve tağyir ederler. Nitekim Tevrat'taki "recm" âyetini rüesâ hakkında "tahmîm" yani kömürle yüz karalamak diye te'vîle kalkışmışlardı. Fırsat bulunca elfâzı da tağyir ederler, fakat buna ale'l-ekser[2] imkân bulamadıklarından dolayı tahriflerini sû'-i te'vîl ile yaparlar. Kelâmullâhı tahrif etmekten daha büyük bir kasvet-i kalb de tasavvur olunmaz (*Sûre-i Nisâ'da* مِنَ الَّذِينَ هَادُوا يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ *[4/46] âyetine bak*).

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 38; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 324-325:

«لَعَنَّاهُمْ» قال ابن عباس: عذبناهم بالجزية. الحسن ومقاتل: بالمسخ. عطاء: أبعدناهم من رحمتنا.

2 M ve B: "ale'l-ekser buna".

Yine kalblerinin kasvetinden veya bozukluğundan dolayı {وَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهٖ} tezkir ve ihtar olundukları şeylerden en mühim bir kısmını da unuttular, -diğer bir mâna ile- tezkir edildikleri, belletildikleri şeylerin [1603] bir kısmından haz almayı, intifâʿ etmeyi unuttular, hatırlarına getirmez veya getiremez[1] oldular ki Hâtemü'l-Enbiyâ'ya iman bu cümledendir. {وَلَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلٰى خَٓائِنَةٍ مِنْهُمْ} Yâ Muhammed, sen de bunlardan dâima bir hıyânete muttaliʿ olur durursun. ❁ Yani bunların âdetleri budur. Selefleri enbiyâya nakz-ı mîsak ve katl ile hıyanet edegeldikleri gibi, halefleri de sana hıyanet eder dururlar, ahidlerini nakz ederler, düşmanlarına müzâherette bulunurlar, seni katle ve tesmîme teşebbüs etmek isterler. {اِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ} Ancak birazı müstesnâ ❁ ki cumhûrun beyânına göre bunlar iman etmiş olanlardır. Maʿamâfîh, denilmiş: Bu kalîlin küfr üzere kalmış olmakla beraber siyâsî nokta-i nazarla yaptıkları ahidde duran ve hıyanet etmeyenler olması dahi muhtemildir. Bu kadar seyyiât ve hıyânâtın[2] taʿdâdından sonra "bunlara hiç eman vermeyiniz, hemen mahv ü ifnâ ediniz" tarzında bir emir verilecek gibi gelirken bakınız ne buyuruluyor:

{فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ} Şimdi yâ Muhammed, sen bunlardan geçmişteki hıyanetlerini affet. ❁ Onları kâle alma, mâzîyi Allah'a bırak ve istikbâle bak, çünkü {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ}dir. Afv ü safh da bir ihsandır, sen ise huluk-ı azîm ile, mekârim-i ahlâk ile mebʿussun. Bu afv ü safh emrinin müstesnâ olan kalîle mi, yoksa diğerlerine de mi ait olduğu cây-ı bahs olmuştur. Bazı müfessirîn müstesnâya râciʿ olduğuna, yani Hazret-i Peygamber'e iman edenlerin mâzîdeki günahlarından veya iman etmemekle beraber ahdinde duranların ufak tefek kusurlarından afv ü safhı emrettiğine kāil olmuşlardır. Fakat bunun böyle hıyanetten istisnâ edilmiş olanlara rabtı lafzen karîb olmakla beraber mâna cihetiyle rekîk ve hilâf-ı zâhirdir. Doğrusu burada bu âyetin nüzûlünden [1604] mukaddem vâkiʿ olan hıyanetlere ait olmak üzere hâinlere bi'l-ibâre ve

1 B: "getirmez".
2 B: "hıyanetin".

müstesnâlara evleviyetle ve bi'd-delâle olmak üzere hepsine karşı umûmî bir afv ü safh emr edilmiş ve bu suretle rahmeten li'l-âlemîn olan Hazret-i Peygamber'e mukaddemâ el uzatmak isteyen hâinlere karşı bile gayz u intikam hissinden vâreste olarak adl ü adaletten başka mekârim-i ahlâk ile muâmele etmesi emrolunmuştur. Affın inde'l-ıtlâk cürm-i vâkıʿa masruf olacağı mâlumdur. Maʿamâfîh bunlarda hıyanetin devam edip duracağı beyan olunduktan sonra فَاعْفُ عَنْهُمْ buyurulması bu affın istikbâle de bir taʿallukunu işʿârdan hâlî değildir. Ve işte müfessirîni düşündüren de bu nokta olmuştur. Fakat bu cihetle afv ü safhın bütün istikbalde her cürme ve hatta her hıyanete umûm ve şümûlünü ifade eden hiçbir kayıt yoktur. Nihâyet bununla her hıyanetin tecziyesi vâcib olmadığı ve bazılarının affı câiz ve hatta mendub bulunduğu[1] anlaşılır. Çünkü emr-i mutlak esasen[2] ne umûm ifade eder ne de tekrar. Binâenʿaleyh burada Yahudîlerin bu kadar cinâyâttan sonra behemehâl tecziye edilmeleri lâzım gelir gibi bir zan defʿ edilmiş ve dîn-i İslâm'ın semâhati gösterilmiştir. Şu hâlde hâsıl-ı mâna "mâzîyi affet, istikbâlde de her hıyaneti tecziye taraftarı olma" demek olur. Katâde bunun Sûre-i Berâe'deki قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ [9/29] âyetiyle, bazıları âyet-i seyf ile, bazıları da Sûre-i Enfâl'deki وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ اِلَيْهِمْ عَلٰى سَوَٓاءٍۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْخَٓائِنِينَ [8/58][3] âyetiyle mensuh bulunduğunu söylemişlerdir.[4] Lâkin فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ mâzîde ve istikbâlde "Yahudîlerin hiçbir hıyanetini, hiçbir cürmünü tecziye etme" demek olmadığı gibi harb ü kıtal emirleri de hiçbir af yapma demek olmadığından, bunlarla nesih kavl-i cumhur indinde mercuhtur. Ancak وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ اِلَيْهِمْ عَلٰى سَوَٓاءٍۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْخَٓائِنِينَ âyeti câlib-i dikkattir. Fakat yerinde görüleceği üzere bunu[5] da affı nesih değil belki buradaki icmâli bir tavzih olarak kabul etmek iktizâ eder. Çünkü nebz emri [1605] bile bir müsaadedir. Ve ondan sonra vukūʿ bulacak tevbe ve müracaatın kabûlü de memnûʿ değildir.

---

1 B -"ve bazılarının affı câiz ve hatta mendub bulunduğu".
2 B -"esasen".
3 "Her hangi bir kavimden de bir hıyanet endişe edersen evvelemirde (nebz et) ahidlerini reddettiğini düpedüz kendilerini bildir, çünkü Allah hâinleri sevmez."
4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 38; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 21.
5 B: "bunun".

Benî İsrâil böyle olduğu gibi {وَمِنَ الَّذٖينَ قَالُوا اِنَّا نَصَارٰى} o "biz Nasârâyız" diyenlerden, kendilerine "Nasârâ" nâmı veren, Nasârâ oldukları iddiasında bulunan Hıristiyanlardan dahi biz öylece mîsak almıştık. ❁ Bunlar da İncil mûcebince Allah'a ve resullerine[1] iman edecekler, Tevrat ve diğer kütüb-i münzele-i ilâhiye ile amel eyleyeceklerdi ki bu meyanda rûh-ı Hak olan Hâtemü'l-Enbiyâ da bilhassa dâhil idi, fakat {فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهٖ} çok geçmeden bunlar da mîsaklarından, tezkir ve ihtar olundukları şeylerden mühim bir kısmı, en ziyade hazz u nasîb alacakları esaslı noktaları terk edip unuttular, mîsaklarını bozdular, ezcümle tevhîde ve rûhu'l-Hak olan Hâtemü'l-Enbiyâ'ya iman bu meyandadır. Unuttuklarından dolayı {فَاَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} biz de aralarında kıyamete kadar buğz u adâveti kışkırttık. ❁ Birbirlerini tekfir edip buğz u nefret saçtılar, yekdiğerinin kanlarını döktüler, kıyamete kadar da dökeceklerdir. {وَسَوْفَ يُنَبِّئُهُمُ اللّٰهُ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ} Ne yaptıkları, ne sanat işlediklerini de Allah ileride kendilerine haber verecektir. O zaman sanatlarının cezâsını görecekler, acısını tadacaklar[2], ne yaptıklarını anlayacaklardır. ❁ Bu cümle şedîd bir azab ile vaʿîd ve inzardır. Nitekim lisânımızda da "ben sana bu yaptığını anlatırım" demek şiddetli bir tehdit ifade eder. İsm-i Celâl'in tasrîhi de terbiye-i mehâbet içindir. Yaptıklarına "sanat" tâbir olunması da iki nükteyi ihtivâ eder ki evvelâ bunların bu fena amellerde rüsuhları olduğunu, nakz-ı mîsâkı, ihmâl-i kitâbı, buğz u adâvet saçmayı ve [1606] daha birtakım seyyiâtı sanat ittihaz eylediklerini işʿâr eder. Sâniyen bunların sanâyiʿ ile iftihar eylediklerini îmâ ederek Yahudîlerin ticaret sevdasıyla dini, Allah'ı ve âhireti unutmaları ale'l-ekser ticarette zarar u ziyan ile tasvir olunduğu gibi, bunların da sanat sevdasıyla Allah'ı, Peygamber'i dîn ü diyâneti[3] unutmaları muzır bir sanat olarak tasvir edilmiştir. Taʿzîb ü mücâzâttan يُنَبِّئُهُمْ diye tenbi'e, yani ihbâr u iʿlâm ile tâbir buyurulması da bunların yaptıkları aʿmâl-i seyyienin netâic-i uhreviyesiyle hakikatinden يَعْلَمُونَ ظَاهِراً مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ

---

1 B: "Resûlüne".
2 B -"acısını tadacaklar".
3 B: "âhireti".

هُمْ غَافِلُونَ [er-Rûm 30/7][1] mûcebince gāfil bulunduklarını ve başlarına kıyamet kopmadan fenalıklarını anlamayacaklarını işʿâr eyler. Bütün bunlarla beraber bu cümlede âtîdeki hitâbât ve beyânâta bir tavtı'e ve ihzar mânası dahi[2] vardır. Zira bu meyanda yaptıklarının bazıları haber verilecektir. Bunun için bu noktada her iki ehl-i kitâba tevcîh-i hitâb ile buyuruluyor ki:

يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَث۪يراً مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ وَيَعْفُوا عَنْ كَث۪يرٍۜ قَدْ جَٓاءَكُمْ مِنَ اللّٰهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُب۪ينٌۙ ﴿١٥﴾ يَهْد۪ي بِهِ اللّٰهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ بِاِذْنِه۪ وَيَهْد۪يهِمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ ﴿١٦﴾ لَقَدْ كَفَرَ الَّذ۪ينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَس۪يحُ ابْنُ مَرْيَمَۜ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاً اِنْ اَرَادَ اَنْ يُهْلِكَ الْمَس۪يحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ جَم۪يعاًۜ وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۜ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٧﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُ۬هُۜ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْۜ بَلْ اَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَۜ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۘ وَاِلَيْهِ الْمَص۪يرُ ﴿١٨﴾ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلٰى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ اَنْ تَقُولُوا مَا جَٓاءَنَا مِنْ بَش۪يرٍ وَلَا نَذ۪يرٍۘ فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَش۪يرٌ وَنَذ۪يرٌۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٩﴾

[1607] **Meâl-i Şerîfi**

Ey ehl-i kitab, şimdi size resûlümüz geldi, kitâbınızın gizlemekte olduğunuz birçok yerlerini sizlere beyan ediyor, [1608] birçoğundan da geçiyor. İşte size Allah'tan bir nûr, bir parlak kitap geldi (15). Allah bununla rıdvânı ardınca gideni selâmet yollarına doğrultacak ve izniyle onları zulmetlerden nûra çıkarıp doğru bir yola koyacak (16). Kasem olsun ki küfr etti şunlar, "Allah o Meryem'in oğlu Mesih'tir" diyenler.

---
1 "Bir zâhir bilirler dünyâ hayattan, âhiretten ise hep gāfildirler."
2 B -"dahi".

De ki: Eğer Allah Meryem'in oğlu Mesih'i ve anasını ve arzda bulunanların hepsini helâk etmek murad ederse O'ndan kim bir şey kurtarabilir? Bütün göklerin ve yerin ve aralarında ne varsa hepsinin mülkü Allah'ın, dilediğini yaratır ve Allah her şeye kadîrdir (17). Bir de Yehûd ve Nasârâ "biz Allah'ın oğulları[1] ve sevgilileriyiz" dediler, de ki: "Öyle de niçin size günahlarınızla azâb ediyor? Doğrusu siz onun yarattıklarından bir beşersiniz, dilediğine mağfiret ediyor dilediğine azâb, göklerin ve yerin ve aralarındakilerin mülkü bütün Allah'ındır, nihâyet dönüş de O'nadır" (18). Ey ehl-i kitab! Peygamberlerin arası kesildiği, bilinemez[2] hâle geldiği bir fetret zamanında bakınız size Resûlümüz geldi, tatlı ve acı hakikatleri size beyan ediyor, "bize ne beşâretle sevindirecek bir müjdeci, ne ihtar ile gocunduracak bir inzarcı gelmedi" demeyesiniz. İşte size hem beşîr, hem nezîr bir Peygamber geldi, ve Allah her şeye kadîrdir (19).[3]

{يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ} Ey ehl-i kitab! Ey Tevrat ve İncil ile mîsakları alınmış olan[4] Yehûd ve Nasârâ! {قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا} Muhakkak kitaplarınızda evsâf-ı mahsûsası zikr olunarak vaʿd ü tebşîr edilmiş olan Resûlümüz Muhammed aleyhisselâm size geldi {يُبَيِّنُ لَكُمْ كَثِيراً مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ} o mensub olduğunuz kitap münderecâtından gizlemekte olduğunuz, haz almayı unuttuğunuz şeylerin birçoğunu size açıktan beyan ediyor {وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ}

1 B: "oğlu".
2 B: "bilinmez".
3 H: "Ey ehl-i kitab, şimdi size resûlümüz geldi, kitâbınızın gizlemekte olduğunuz birçok yerlerini sizlere beyan ediyor, birçoğundan da geçiyor. Şimdi size Allah'tan bir nûr, bir parlak kitap geldi (15). Allah bununla rıdvânı ardınca gideni selâmet yollarına doğrultacak ve izniyle onları zulmetlerden nûra çıkarıp dosdoğru bir yola koyacak (16). Billâhi katʿiyyen küfr etti şunlar, 'Allah o Meryem'in oğlu Mesih' diyenler. De ki: Allah'tan kim bir şeye mâlik olabilir eğer O Meryem'in oğlu Mesih'i ve anasını ve arzda bulunanların hepsini helâk etmek murad ederse? Bütün göklerin ve yerin ve aralarında ne varsa hepsinin mülkü Allah'ın, dilediğini yaratır ve Allah her şeye kādir (17). Bir de Yehûd ve Nasârâ 'biz Allah'ın oğulları ve sevgilileriyiz' dediler, de ki: 'Öyle de niçin azâb ediyor günahlarınızla size? Doğrusu siz onun yarattığından bir beşersiniz, dilediğine mağfiret ediyor dilediğine azâb, göklerin ve yerin ve aralarındakilerin mülkü bütün Allah'ın, hem de nihâyet dönüş O'nadır' (18). Ey ehl-i kitab! Peygamberlerin arası kesildiği, bilinemez hâle geldiği bir fetret zamanında bakınız size Resûlümüz geldi, tatlı ve acı hakikatleri size beyan ediyor, 'bize ne beşâretle sevindirecek bir müjdeci, ne ihtar ile gocunduracak bir inzarcı gelmedi' demeyesiniz. İşte size hem beşîr, hem nezîr bir Peygamber geldi, ve Allah her şeye kādîr (19)".
4 M ve B -"olan".

birçoğundan da affeyliyor, yüzünüze vurmuyor. Beyan [1609] ettikleri zarûrî olan esâsât-ı dîniyeyi muhtevî ve binâenʿaleyh diğerlerinden muğnî olduğu cihetle onları intibâhınıza havâle ediyor ve bir zarûret-i dîniye bulunmadıkça sizi teşhir ve tezlil etmek istemiyor. {قَدْ جَٓاءَكُمْ مِنَ اللّٰهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُبِينٌ} Şimdi size Allah'tan her türlü şekk ü dalâl zulmetlerini izâle eden bir nûr ve iʿcâzkâr bir beyan ile emr-i Hakk'ı îzah eden bir kitâb-ı mübîn, yani Kur'an geldi ki {يَهْدٖى بِهِ اللّٰهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوَانَهُ سُبُلَ السَّلَامِ} Allah bununla rızâsı arkasında giden, yani Allah'a iman ile rızâsını arayan kimseleri selâmet yollarına -"es-Selâm" esmâ-i hüsnâ-i ilâhiyeden olduğuna göre- Allah yollarına hidâyet eder, doğrultur {وَيُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ بِاِذْنِهٖ} ve onları izn ü teysîriyle zulmetlerden nûra -cehl ü küfür ve şaşkınlık zulmetlerinden nûr-i yakīn-i tevhîde- çıkarır {وَيَهْدٖيهِمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} ve bunları bir sırât-ı müstakīme; dosdoğru bir caddeye, bir kānûn-ı hakka götürür ❁ ki artık bundan sonrası ayn-ı selâmet ve felâhtır. Bu caddeden sapmaksızın gidenler doğruca giderler, rıdvân-ı ilâhîye ererler. صِرَاطَ الَّذٖينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّٖينَ

Görülüyor ki burada evvelâ Yehûd ve Nasârânın kitaplarında türlü türlü te'vîlât ü tahrîfât ile ketm ü ihfâya uğraştıkları risâlet-i Muhammediye meselesi kendilerine açıktan haber verilerek cümlesi sırât-ı müstakīme davet olunmuş ve bunların yaptıkları işlerde Allah'ın rızâsını hesâba almadıkları ve selâmeti nûr u vuzûhta ve istikāmette değil; zulmetlerde, sapa ve eğri yollarda aradıklarına da işaret edilmiştir. Bu ise Allah'a imansızlıktan neş'et ettiği cihetle bu meyanda bilhassa vahdâniyet-i ilâhiyeyi ittihad davasıyla ketm ü ihfâ edenlerin küfürleri pek açık [1610] bir bedâhetle anlatılmak ve cüz'î aklı bulunup şâyân-ı hitâb olabilecek hiç kimsenin böyle bedîhî bir küfrü iltizam edemeyeceği de ifham olunmak üzere hitâbdan gıyâba geçilerek buyuruluyor ki:

{لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ} "Allah o Meryem'in oğlu Mesih'tir"[1] diyenler kasem olsun ki katʿiyyen küfrettiler. ❁ Burada

---

1 H: "Allah Meryem'in oğlu Mesih'ten ibarettir".

bunu kimlerin söylediği tasrih edilmiyor. Fakat bunların Yehûd'da değil, ancak "Nasârâyız" diyenler meyânında bulunacağı zâhirdir. Nasârâ'nın bunu inkâr ettikleri nakledilmiştir. Fi'l-vâki' umûmiyetle teslîse kāil olan Nasârâ'nın böyle münhasıran birlik isnâdını inkâr etmeleri lâzım gelir gibi de görünür. Bunun için bazı müfessirîn bu söz Nasârâ meyânında ittihâda kāil olan gayr-i mu'ayyen bir fırkanın mezhebi bulunduğunu, bazısı[1] ise bu âyetin Ya'kūbiyye mezhebi, gelecek olan لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ [el-Mâide 5/73][2] âyetinin de Melkâniyye[3] mezhebi hakkında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Diğer muhakkikīn-i müfessirîn ise "Nasârâyız" diyenlerin hepsinin mezhebleri sarâhaten olmasa bile iltizâmen bu olduğunu anlatmışlardır. Çünkü bunlar umûmiyetle Mesih'e ilâh dedikleri gibi, "Eb, İbn, Rûh üç ilâh bir ilâhtır. Cevher-i ulûhiyet birdir" diye teslis zımnında bir de tevhid iddia ettiklerinden hakikatte "Allah Mesih'ten ibarettir" demiş oluyorlar. Fi'l-vâki' teslîs-i Nasârâ'nın iki yüzü vardır ki birisi şirk birisi ittihaddır. Şirk ile[4] muâhaze edildikleri zaman tevhid yüzünden görünürler, ittihad ile[5] muâhaze edildikleri zaman da "biz üç diyoruz" derler. Hıristiyanlar Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs diye ayırdıkları üç ilâhı bir Allah olmak üzere birleştirdikleri zaman bu vahdetle Mesih'i kastederler, Eb ve Rûhu'l-kudüs'ün İbn'de tecessüdünü mülâhaza ederler ki işte "Allah Mesih b. Meryem'den ibarettir[6]" dedikleri budur. Küfr olmak için "Mesih ilâhtır" demek dahi kâfi olduğunda şüphe yok ise de, böyle demek "Mesih, Allah'tır [1611] veya Allah Mesih'tir" demenin aynı olmadığı cihetle buna Nasârâ mezheblerinin hangisi sarih ve hangisi zımnî bir surette temas edeceğini biraz mülâhaza edelim:

Evvelâ: Allah bir ism-i hâs olduğu gibi Mesih b. Meryem isminin de şahsı ifade eden bir ism-i hâs olduğu zâhirdir. Bunun için "Allah Meryem'in

---

1 B: "bazıları".
2 "Elbette küfretti şunlar, 'Allah üçün üçüncüsü' diyenler…"
3 M ve B: "Kelkâniyye".
4 H +"~~mülâhaza~~".
5 H +"~~mülâhaza~~".
6 M: "ibaret".

oğlu Mesih'tir" demek, Allah ile Mesih beyninde Mesih Îsâ'dır demek gibi tam bir ittihâd-ı şahsî iddia etmektir. Ve böyle diyenler Mesih'i ancak lâhuttan ibaret bir hüviyyet-i şahsiye farz etmiş olurlar. Ve İbn Meryem olan bir şahs-ı insânîden insâniyeti nefy edip onu yalnız lâhut olarak ahz eylemiş olurlar. Bu surette "Allah, Mesih'tir" demek "Mesih Allah'tır" demenin aynıdır. Mantıkan birisi diğerine mün'akis olur.

Sâniyen: Resmî Hıristiyanların iddia ettikleri gibi Mesih'in lâhuttan başka bir de nâsûtu bulunduğu, Mesih'in hem tam bir ilâh, hem de tam bir insan ve hatta bir insân-ı küllî olduğu tasavvur edildiğine göre kavl-i mezkûr "Allah bir insandadır veya bir nevi insandır" demek gibi bir ittihâd-ı cüz'î ve hulûl iddia etmek olur. Bu takdirde "Allah Mesih b. Meryem'dir" sözü "Mesih aynen Allah'tır" demek olmazsa da, "Mesih'in bazısı; bir cüz'ü veya cüz'îsi Allah'tır, Mesih'in hâricinde Allah yoktur, fakat Mesih'te Allah'tan başka bir şey de bulunabilir" demek olur.

Mesih hakkında bütün Nasârânın akidesi üç mezhebe ayrılmıştır. Bir kısmı Mesih'te ancak bir tabiat, diğer kısmı iki tabiat tasavvur ederler. Bir tabiat tasavvur edenlerin bazısı yalnız nâsut demiş, diğer bazısı da yalnız lâhut olduğunu iddia etmiştir. Birine göre Mesih ilâh değil ancak bir insandır, öbürüne göre de insan değil, ancak bir ilâhtır. Diğerleri ise Mesih'te biri lâhut biri nâsut iki tabiat var demişler ve bu nâsûtun küllî veya cüz'î olup [1612] olmadığından da bahs eylemişlerdir. Mukaddemâ İskenderiye kıssîslerinden olup Aryan mezhebinin sâhibi olan Arius ve taraftarları cidden muvahhid idiler. Bunlar Îsâ aleyhisselâm'ın bir kelimetullah olduğuna ve fakat Allah'ın mâdûnunda olup mahluk bulunduğuna ve Hazret-i Îsâ'nın bir ilâh değil, mahluk bir insân-ı ekmel [1]olduğuna kāil idiler. Arius Nasrâniyeti ibtidâ kabul eden İstanbul bânîsi Birinci Konstantin zamanında idi. Konstantin kendisi ve birkaç halefi bu

---

1 Arius (ö. 336) İskenderiye'de görev yapmış Libyalı din adamı. Hz. Îsâ'nın Allah ile aynı özden olduğunu reddederek onun mahluk olduğunu savunmuş, Allah'ın bir dengi ve benzeri olmadığını söylemiş, teslis inancına karşı çıkmış, bundan dolayı İskenderiye kilisesi bünyesinde başlayan tartışma tüm Hıristiyanlık âlemini etkilemiş ve mezkur ihtilâfın halli için 325 yılında Birinci İznik Konsili'nin toplanmasına sebebiyet vermiştir. Bu konsilde heretik ilan edilerek sürgüne gönderilmiş, daha sonra sürgünden kurtulmuşsa da kısa süre sonra İstanbul'da vefat etmiştir.

mezhebde bulunuyorlardı. Nasrâniyetin resmen zuhûrundan daha evvel Antakya patriki olan Samosatalı Paulos[1] ve buna tâbi' olanlar dahi sahîhan ehl-i tevhid idiler. Bu zât "Îsâ aleyhisselâm diğer peygamberler gibi Allah'ın abdi ve resûlüdür. Allah onu rahm-i Meryem'de erkeksiz halk etmiştir. Hazret-i Îsâ bir insandır, onda ilâhiyet yoktur. Kelime nedir, Rûhu'l-kudüs nedir, bilmem" diyordu. Kezâlik Nasrâniyetin resmen zuhûrundan sonra Birinci Konstantin'in oğlu İkinci Konstantin zamanında İstanbul patriki bulunan Makedonios dahi mücerred tevhîde kāil oluyor; "Hazret-i Îsâ bir abd-i mahluk bir insandır, sâir enbiyâ gibi bir nebî ve resûlullahtır, Îsâ Rûhu'l-kudüs ve Allah'ın bir kelimesidir, lâkin Rûhu'l-kudüs ve Kelime mahlukturlar" diyordu. Bütün bu mezhebler bir Allah tanıyor ve Hazret-i Îsâ'da yalnız bir mâhiyet-i nâsut görüyorlardı ki asıl "Apostolik", yani havârî mezhebi addedilmesi lâzım gelen akīde-i Nasrâniyet de böyle olmak iktizâ ederdi. Âyetin bu mezheblere ta'alluku yoktur. Fakat yine Birinci Konstantin zamanında M. 325 tarihinde İznik'te in'ikād eden ilk sinodda iki bin kırk sekiz piskopos toplanıp içlerinden sâlifü'z-zikr Arius hâriç bırakılmak ve onun aleyhinde müttefik olmak üzere üç yüz on sekiz kişi seçilmiş ve bunlar İskenderiye patrikinin riyâseti tahtında ictimâ' ederek Arius'u tekfir ve teslîsi takrir edip ilk olarak Nasrâniyet kanunlarını vaz' eylemişlerdir. Bunların kabul [1613] ve neşrettikleri itikad şu idi: "Biz her şeyin mâliki, görülenin görülmeyenin sâni'i olan bir ilâh babaya ve bir oğula; bir Allah'ın bir oğlu, bütün mahlûkātın bikri ve masnû' değil babasının cevherinden bir ilâh-ı haktan bir ilâh-ı hak, bütün âlemler ve her şey onun eliyle itkān edilmiş, bizim için ve bizim halâsımız için semâdan inmiş ve Rûhu'l-kudüs'ten tecessüd eyleyip bâkir Meryem'den doğmuş ve Pilatus zamanında salb ve defn olunmuş olan ve sonra üçüncü gün kalkıp semâya çıkan ve babasının sağında oturan ve ölülerle diriler beyninde hüküm vermek için bir kere daha gelmeye

---

1 H, M ve B: "Şemşatlı Pols".
Samosatalı Paulos (ö. 275) 260-268 arasında Antakya (Antiokheia) pispoposluğunda bulunmuş, görüşlerinin ortodoksiden sapma olarak görülmesi sebebiyle bazı konsillerde aforoz edilip görevinden uzaklaştırılmıştır. Tevhid ilkesini ve Hz. Îsâ'nın tanrı değil, beşer olduğunu savunuyordu (Zafer Duygu, *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*, s. 226-7).

müheyyâ bulunan Yesûʿ Mesih'e iman ederiz. Bir de Rûhu'l-kudüs'e, babasından çıkacak olan rûh-ı hakka ve günahları mağfiret için bir vaftize -maʿmûdiyeye- ve Katolik bir cemâʿat-i kudsiyye-i Mesîhiye'ye[1] ve bedenlerimizin kıyâmına ve ilelebed hayât-ı dâimeye dahi iman ederiz ve 'bir vakit var idi ki Allah'ın oğlu yok idi' diyenlerle 'Allah'ın oğlu kendisiyle yek cevher değildir' diyenlerin Katolik kilisesi tarafından kâfir ilan olunacaklarını beyan eyleriz" demişler ve artık bu mukarrerât mezheb-i resmî ilan olunmuş idi.

Görülüyor ki bunlar ilk iman fıkrasında evvelâ Allah'ı Mesih'in gayrı gibi gösterdikleri hâlde, sâniyen Yesûʿ hakkında "babasının cevherinden bir ilâh-ı haktan bir ilâh-ı hak" diye ekānîm-i teslîsi toplayıp üçünü de ulûhiyetle Eb cevherinde ittihad ettirmişler, sonra da Mesih'i tutup Allah'ın sağ tarafına yani üstüne oturtmuşlardır ki bunun "Allah'ı makāmından azletmek ve hakikaten Allah Mesih'ten ibarettir" demek olduğu âşikârdır.

Sâniyen, bunların ikinci iman fıkrasında Rûhu'l-kudüs'ü "babasından çıkacak olan rûh-ı hak" diye tavsif ve tefsir ederek ifraz etmeleri de şâyân-ı dikkattir. Doğrusu bununla kütüb-i sâlifedeki Hâtemü'l-Enbiyâ tebşîrini tesbit eylemişlerdir. Çünkü bu fıkra bilhassa İncil'deki "ben [1614] gideceğim ve size benden sonra kendi nefsinden söylemeyen Faraklit, rûh-ı hak gelecek ve her şeyi tâlim edecek ve benim söylediğim şeyleri de size tezkir eyleyecektir"[2] diye Hazret-i Îsâ'nın kendisinden sonra geleceğini tebşir eylediği âhir zaman peygamberine ait olduğu pek âşikârdır. Burada Rûhu'l-kudüs'ün rûh-ı hak ile tefsir olunması ve bunun o zaman henüz gönderilmiş olmayıp ileride Allah tarafından geleceğini anlatmak üzere Nasârâ tâbiriyle "babasından çıkacak olan" diye tavsif edilmesi ve bir de Hazret-i Îsâ'nın bir daha gelmesi meselesinden sonra

---

1 B: "Yesûʿiyeye".

2 Yuhanna 16/7-13: "Lâkin ben size hakkı söylüyorum, benim gitmem size hayırlıdır zira ben gitmeyince size Tesellî Edici [Parakletos] gelmez (…) Ama ol hakikat ruhu geldiği zaman sizi cümle hakikate irşad edecektir, zira kendiliğinden söylemeyip işittiği şeylerin cümlesini söyleyecek ve vuku bulacak şeyleri size haber verecektir."

bunun ayrıca tasrih edilmiş bulunması tamamen gösterir ki bu Rûhu'l-kudüs'ten murad, mukaddemâ Îsâ'nın kendisinden tecessüd ettiği söylenen Rûhu'l-kudüs'ün aynı değil, bilâhare Allah'tan gelecek olan rûhu'l-hak ile müfesser bir rûhu'l-kudüstür. Bundan da doğrudan doğru Hâtemü'l-Enbiyâ imanı kastedilmiş bulunduğu âşikârdır. O zaman İznik Sinodu henüz biʿset-i Muhammediye karşısında bulunmadığından bunu kendi ıstılahlarına göre kitaplarından bir bişâret-i müstakbele olarak telhis etmişler ve garaz-ı mahsûsa tâbiʿ olmamışlardır. Fi'l-vâkiʿ kütüb-i sâlifede Allah'tan geleceği mevʿud olan o rûh-ı hak, bu karardan üç asır sonra biʿset-i Muhammediye ile gelmiş ve taraf-ı ilâhîden يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ كَث۪يراً مِمَّا كُنْتُمْ تُخْفُونَ مِنَ الْكِتَابِ hitâbıyla ehl-i kitâba bu hakikati tezkir ve ihtar eylemiştir. İznik Sinodu Mesih'e iman fıkrasında ihlâs ve vuzûhu iltizam etmeyip فَاَغْرَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ medlûlü üzere mahza Arius ve Aryanîleri tekfir için harekete gelmiş, hakīkat-i Îsâ'yı gayr-i masnûʿ ve fakat Meryem'den mütevellid olmak gibi mütenâkız birtakım evsâf ile tasvir ve hakīkat-i ilâhiye ile cevherde tevhid ederek bir taraftan teslis, bir taraftan ittihad ve sonra Mesih'in Allah'a tefevvuku davalarını ihtivâ eden bedîhiyyü'l-butlân bir muammâ ile hakkı setr ü teşvîş etmiş ve bu suretle halefleri için zâhir ve bedîhî olan hakikatleri inkâra vesile olacak bir mebde-i nizâʿ ve bir [1615] muʿammâ-yı dalâlet vazʿ eylemiş bulunduğundan Allah ile Peygamberi, mâlik ile memlûkü, sâniʿ ile masnûʿu telbîs ü teşvîş eden bu ukde-i dalâlet gözleri, gönülleri karartmış, Allah bilinmez olmuş, Allah'tan geleceğine iman edilen rûh-ı hak büsbütün unutulmuş, sonraki Katolikler de bunun oğuldan, yani Mesih'ten dahi çıkması şarttır diye bir kayd daha ilâve eylemiş, o müjde-i ezeliye, o nûr-i mübîn parladığı ve اَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ [el-Bakara 2/87, 253] müeddâsınca Hazret-i Mesih'i kudsiyetle tasdîk u te'yîd ederek bütün beşeriyete dîn-i hakkı tâlim ve daʿvet-i Mesih'i hakkıyla ihtar ve tezkir ettiği ve rûy-ı zemînde melekût-i ilâhiyeyi bütün âlemîne gösterdiği hâlde "bu Nasrâniyet içinden ve Nasârâ kiliselerinden çıkmadı" diye inkâra sapılmış ve hâlâ sapılmaktadır. Sonraki Nasârâ

inkâr-ı hak hususunda daha ziyâde ifrâta gitmiş olmakla beraber bütün bunların menşe'-i dalâletleri İznik Sinodu'nun bu mütenâkız muammâsı olduğundan "Allah Meryem'in oğlu Mesih'ten ibarettir" diyen ittihad veya hulûl küfründen yalnız Panteistler, Monofizitler, Yaʿkūbîler değil, İznik Sinodu'ndan itibaren Melkânîler, yani Katolik ve Ortodokslar dahi mes'uldürler.

Müfessirîn burada mezâhib-i Nasârâ'dan başlıca[1] Melkâiyye, Nestûriyye ve Yaʿkūbiyye mezheblerini mevzûʿ-i bahis etmişlerdir. Çünkü bunlara mezâhib-i muhtelifenin umdeleri nazarıyla bakılabilir. Binâenʿaleyh hakikati anlamak için bu mezâhibe bir atf-ı nazar etmek îcâb edecektir.

"Melkâiyye" yahut "Melikiyye" veya "Melkit" Mezhebi, esasen İbrânîden "melk" kelimesinden me'huz olup hükümdar fırkası mânasıyla Katolikliğe ve Ortodoksluğa ıtlak edilmiş bir isimdir. Ve elyevm Rum Katoliklerine "melkit" denilmektedir. Frenklerin *Larousse* lügatında der ki: "Melkit" Ötikenler[2] tarafından Katoliklere verilmiş bir isimdir. Ve o zamandan beri "Grek" Ortodokslarında kalmıştır. *Bescherelle* lügatında ise "m. 451 tarihinde inʿikād eden dördüncü konsilin kararına tâbiʿ [1616] olanların ismidir ve bu isim o zaman Ötikenler tarafından Ortodokslara verilmiştir" der. Dördüncü asr-ı hicrîde yetişmiş olan Endülüslü İbn Hazm *Fasl* nâm eserinde demiştir ki: "Bugün Nasârâ fırkalarının başlıcaları Melkâiyye[3], Nestûriyye, Yaʿkūbiyye olmak üzere üçtür. Ve en büyükleri Melkâiyye[4] fırkasıdır ki Habeş ve Nûbe'den mâʿadâ mülûk-i Nasârâ'nın hepsinin ve yine Habeş ve Nûbe'den mâʿadâ Nasârâ memleketlerinden her birinin âmme-i ahâlisinin ve memâlik-i İslâmiye'den İfrîkiyye ve Sicilya ve Endülüs Nasârâsının cemîsinin ve Şam Nasârâsının ekserîsinin mezhebidir."[5] Ebû Hayyân dahi Endülüs Nasârâsının Melkânî olduğunu

---

1 B -"başlıca".
2 Yani Eutykhesçiler.
3 M ve B: "Melekâniyye".
4 M ve B: "Melekâniyye"; B -"Yaʿkūbiyye olmak üzere üçtür. Ve en büyükleri Melkâiyye".
5 İbn Hazm, *el-Fasl,* I, 273:

وعمدتهم الْيَوْم ثَلَاث فرق فأعظمها فرقة الملكانية وَهِي مَذْهَب جَمِيع مُلُوك النَّصَارَى حَيْثُ كَانُوا حاشي الْحَبَشَة والنوبة وَمذهب عَامَّة أهل كل مملكة لِلنَّصَارَى حَيْثُ كَانُوا حاشي الْحَبَشَة والنوبة وَمذهب جَمِيع نَصَارَى أفريقية وصقلية والأندلس وَجُمْهُور الشَّام.

ve "Mesih Allah'tır" dediklerini zikrediyor. İlk İznik Sinodu'ndan sonra Konstantin'in oğlu İkinci Konstantin zamanında İstanbul patriki olan Makedonios[1], Arius gibi Rûhu'l-kudüs ve Kelime'nin mahluk olduğunu ve Îsâ'nın mahluk bir insan ve bir peygamber bulunduğunu tasrih ederek tevhîd-i mücerrede kāil olmuş, Konstantin de bunu tervic etmiş idi. Bilâhare Büyük Theodosius[2] zamanında yüz elli piskoposun ictimâʿıyla Konstantiniye'de ikinci sinodda bu Makedonios ve tarafdârânı aforoz edilmiş ve Ariusîlerden sonra Makdûnîler de mezâhib-i merfûzadan olmuştur. Baʿdehû Ermenistan'ın istiklâl kesbettiği Küçük Theodosius[3] zamanında (m. 428) İstanbul patriklerinden Nestorius[4] Allah teâlâ'nın vâhid olup Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs yani vücûd, ilim, hayat üç uknûmu bulunduğunu ve ekānîm-i selâse zât-ı ilâhî üzere ne zâid ne de hüve hüvesine aynı olmadığını, Hazret-i Îsâ'da biri rûhânî ve ilâhî, biri de cismânî ve nâsûtî iki şahsiyet bulunduğunu, Meryem'den doğan ancak insan olup ilâhın ancak ilâhdan doğduğunu ve Kelime'nin cesed-i Îsâ ile ittihâdı Melkâiyye'nin[5] dediği gibi imtizac ve tederruʿ suretiyle olmayıp güneşin pencereye veya billûra işrâkı gibi işrâk suretiyle olduğunu kabul etmiş ve bu suretle Nestûriyye mezhebi teessüs eylemiş olduğundan Efsus [1617] "Efes-Ayasluğ" şehrinde iki yüz piskopostan mürekkeb olarak üçüncü sinod ictimâʿ edip bunu aforozla telʿîn ederek nefy etmişler (431), bu suretle Nestûrîlik de mezâhib-i merfûdadan olmuştur. Fakat Nestorius durmamış, saʿîd-i Mısır'a gitmiş, mezhebini neşretmiş ve etbâʿı çoğalıp muhalifleriyle harb ü kıtal vâkiʿ olmuş ve bir vakit bu mezheb sönmüş, sonra Nusaybin Matranı Bersuma tarafından ihyâ edilmiş,

---

1 H, M ve B: "Makdunyos".

2 H, M ve B: "Tedus".

I. Theodosius, 379-395 yılları arasında Roma imparatoru idi. Doğu ve Batı Roma'nın ikisini birden idare eden son imparatordur, kendisinden sonra imparatorluk kesin biçimde ikiye ayrılmıştır. Konstantinopolis'te ekümenik bir kurul toplamış, Ariusçularla mücadele etmiş, İznik ortodoksluğunu tesis etmiştir.

3 II. Theodosius, 408-450 yılları arasında Doğu Roma imparatoru idi. İkinci Efes Konsili onun zamanında toplanmıştır.

4 Nestorius (386-450) Doğu Roma İmparatorluğu döneminde Konstantinopolis patrikliği yaptı (428-431). 431 yılında ortodoks Hıristiyan inancından saptığı gerekçesiyle görevinden azledilip sürgüne gönderildi.

5 M ve B: "Melekâniyye'nin".

Musul, Irak, Fâris ve Horasan Nasârâsında galebe etmiştir ki elyevm Musul ve civarında mevcuttur. Nestûrîliğe karşı mücadele ederken İstanbul patriklerinden Eutykhes (Ötikes)[1] bilakis Hazret-i Îsâ'da lâhûttan ibaret olmak üzere ancak bir tabiat bulunduğunu ve tecessüdden itibaren lâhûtun nâsûtu belʿ eylemiş olduğunu ve binâenʿaleyh katl ü salbin lâhûta taʿalluk ettiğini iddia etmiş ve bu suretle Frenklerin "monofizit" veya "monofizizm" tâbir ettikleri ittihâd-ı şahsî mezhebi zuhur eylemiş bulunduğundan sâlifü'z-zikr Küçük Theodosius'un halefi Marcianus zamanında (m. 451) İstanbul'da Kadıköyü'nde üçyüz otuz piskopostan mürekkeb dördüncü sinod Eutykhes aleyhinde ictimâʿ etmiş, fakat bu ictimâʿda Yaʿkūbîler çıkıp muhalefette bulunmuş, binâenʿaleyh bu[2] sinodun kararını iltizam eden ekseriyet mezhebine muhalifleri "Melkit" nâmını vermişler. Bundan sonra Yaʿkūbîlik de hayli münteşir olmuş, Marcianus'un halefi Büyük Leo'dan[3] sonra Küçük Leo[4], baʿdehû Zenon[5], baʿdehû Anastasius[6] hep Yaʿkūbî mezhebinde imişler. Sonra Justinus[7] hükûmete geçince Yaʿkūbîlerden pek çoğunu katl eylemiş, daha sonra Justinianus[8] zamanında da bilâd-ı Mısriye'de Yaʿkūbîlerle Melkâniler beyninde bir ihtilâl ve kıtal olmuştur.

İşbu Yaʿkūbiyye mezhebi mukaddemâ İstanbul rahiplerinden olup Antakya patriği bulunan Yaʿkūb Berdaî'ye (Jakob Baradaeus) mensubdur ki Monofizitlerin en mutaassıbı sayılır. Binâenʿaleyh bu fırka müteʿaddid Monofizit mezheblerinin umdesi demek olduğundan cümlesi bu [1618]

---

1 Eutykhes (ö. 454'ten sonra), Hz. Îsâ'nın doğasında ilâhî tabiatın insânî tabiatı tamamen yuttuğunu kabul eden monofizit din adamı. 451 tarihli Khalkedon (Kadıköy) Konsili tarafından aforoz edilip sürgüne gönderilmiştir.

2 M ve B -"bu".

3 I. Leo, 457-474 arasında Doğu Roma imparatorudur.

4 II. Leo, 474 yılının ocak ile kasım ayları arasında imparatorluk yapmıştır.

5 Zenon iki defa Doğu Roma İmparatoru olmuştur. İlk dönemi 474-475, ikinci dönemi ise 476-491 arasındadır.

6 H, M ve B: "Nestas".
I. Anastasius, 491-518 arasında Doğu Roma imparatorudur.

7 H, M ve B: "Yustin".
I. Justinus, 518-527 arasında Doğu Roma İmparatorudur.

8 H, M ve B: "Yustanos".
I. Justinianus 527-565 arasında Doğu Roma imparatorudur.

unvan altında mülâhaza olunabilir. Bunlar dahi ekānîm-i selâseye kāil ve üç sinod kararına tâbiʿ olmakla beraber dördüncüye muhalefet ederek Kelime'nin lahm ü deme inkılab ettiğini ve binâenʿaleyh Allah'ın tamamen Mesih olduğunu, cesed-i Mesih'ten zâhir olan O ve hatta hüve hüve aynı bulunduğunu iddia etmişlerdir[1]. Bir kısmı "Mesih Allah'tır" diye tasrih etmişler[2], bir kısmı "lâhût nâsût ile zuhur edip Mesih'in nâsûtu Hakk'ın mazharı oldu, fakat ne bir cüz'ün hulûlü ne de sade bir sıfat hükmünde olan Kelime'nin ittihâdı tarîkiyle değil, belki hüve hüve aynı ve meselâ meleğin insan suretinde temessülü gibi" demişlerdir. Ekserîsi "Mesih cevher-i vâhid, uknûm-ı vâhiddir, maʿamâfîh iki cevherdendir" diye zuʿm etmişler, bazen cevher yerine "iki tabiattan bir tabiattır" tâbirini kullanmışlar ve binâenʿaleyh İlâh-ı kadîm'in cevheriyle insân-ı muhdesin cevheri nefs ile beden gibi terekküb edip bir cevher, bir uknûm olduklarını, ancak "ilâh insan oldu" denilemeyip bilakis "insan ilâh oldu" denileceğini söylemişler, "nitekim kömür ateşe atılır ve 'kömür ateş oldu' denilir de, 'ateş kömür oldu' denilmez, hakikatte ise o ne mutlak ateş, ne mutlak kömür değil bir kordur" demişler, Kelime'nin de insân-ı küllî ile değil, bir insân-ı cüz'î, yani bir şahıs ile tamamen ittihad ettiğine[3] kāil olmuşlar ve maʿamâfîh bu ittihâda imtizac ve tederruʿ, hulûl,[4] inkılab dahi tâbir etmişler[5], lâkin bu hulûlü suyun süte karışması gibi hulûl-i cüz'î ile değil, âyineye insan suretinin hulûlüyle temsil eylemişlerdir. Melkâîler ise Mesih'in nâsûtu cüz'î ve şahsî değil, bir nâsût-ı küllî olduğuna kāildirler. Ve bundan dolayıdır ki papalarda ve eʿizzede bundan bir hisse ile kudsiyet tasavvur etmektedirler. Endülüslü İbn Hazm vaktiyle Yaʿkūbîlerin Mısır mülhakātında[6] bulunduklarını, Nûbe'nin hepsi, Habeş'in hepsi ve her ikisinin melikleri Yaʿkūbî olduklarını zikretmiştir.[7] *Larousse* da diyor ki:

---

1 B: "etmişler".
2 B -"Bir kısmı 'Mesih Allah'tır' diye tasrih etmişler".
3 H: "ettiklerine".
4 B +"ve".
5 H: "eylemişler".
6 H: "mâlikānında (مالقانده)".
7 İbn Hazm, *el-Fasl,* I, 275:

وهم فِي أَعمال مصر وَجَمِيع النّوبَة وَجَمِيع الْحَبَشَة وملوك الأمتين المذكورتين.

"Monofizitler kaviyyen teşekkül [1619] etmişlerdi ve bugün üç müstakil kiliseye mâliktirler: Ermeni Kilisesi, Suriye Yaʿkūbiye Kilisesi, Mısır Kıbt Kilisesi". İşte Katoliklere ve Ortodokslara şâmil olan Melkâniyye, baʿdehû Nestûriyye baʿdehû bütün Monofizistleri temsil etmek üzere Yaʿkūbiyye bu üç mezheb muvahhid olan Ariusîlerden katʿ-ı nazarla sâir Nasârâ fırkalarının başlıca mezheblerini ihtivâ etmektedir ki zamanımızda bilhassa Protestanlığı da bu meyanda saymak lâzım gelir. Dîn-i İslâm'ın zuhur ve tesiri üzerine ikinci asr-ı hicrîden (145) itibaren kiliselerdeki Hazret-i Îsâ ve Meryem ve havâriyyûn ve sâir rüesâ resimlerine taʿabbüdün putperestlik olduğunu anlayan ve Müslümanların itirazından âciz kalmış olan Hıristiyanlar içinde "İkonoklast" (put kıranlar) nâmıyla bir fırka zuhur etmiş olduğu gibi İstanbul'un Müslümanlar tarafından fethini[1] ve bu suretle Şarkī Roma'nın sukūtunu müteʿâkib dokuzuncu asr-ı hicrî nihâyetlerinde ve on altıncı asr-ı mîlâdî bidâyetlerinde Almanya'da Luther[2] nâm râhibin papalara karşı dînî ve siyâsî iʿtirâzât ve neşriyâtıyla başlayan ve "Reforme" denilen harekât ile Protestanlık zuhur etmiş ve on dokuzuncu konsil olan Lateran[3] Sinodu'nda aforoz edilmiş ve baʿdehû te'sîrât-ı siyâsiye ile inkişâf ederek müteʿaddid şubelere ayrılmış ve nihâyet İsveç, Danimarka, Prusya, İngiltere, Amerika'da mezheb-i resmî olmuştur.

Hıristiyanlıkta "Reforme" denilen dînî ve siyâsî tahrîkâttan çıkan mezheblerin ve fırkaların hey'et-i mecmûʿasına "Protestanlık" ıtlak olunur ki, bunların bir kısmı o zaman İncil ve akıl nâmına papaları

---

1 M ve B: "fethi".

2 Martin Luther (ö. 1546) Alman teolog, Protestanlık hareketinin kurucusu. Wittenberg Üniversitesi'nde ahlâk felsefesi profesörü oldu. Dînî meselelerle alakalı olarak yaşadığı kişisel buhranlar, Kilise'nin endüljans gibi bazı uygulamalarına karşı geliştirdiği düşünceler neticesinde rûhen Katolik kilisesinden uzaklaştı. 1517'de Wittenberg Şato Kilisesi'nin kapısına, teolojik meselelere dair düşünce ve eleştirilerini içeren 95 maddelik beyannamesini asarak ilan etti (Türkçesi: *Doksan Beş Tez*, çev. C. Cengiz Çevik, İş Bankası yay.). Bu bildiri çok büyük bir ilgi gördü ve Katolik Kilisesi'nin reforme edilmesi talebine yönelik bir akıma dönüştü. 1521 yılında Katolik kilisesinden aforoz edilen Luther, Ahd-i Cedîd'i Yunanca'dan Almanca'ya çevirdi. Ebedî kurtuluş için Tanrı'nın rahmeti ile Kutsal Kitap'ı esas kabul ederek kilisenin aracılığına karşı çıkan Luther'in başlattığı hareket, ilerleyen zamanda Hıristiyanlık içerisinde önemli bir bölünme kaynağı haline gelmiştir.

3 M: "Latirant".

protesto ederek Roma Kilisesi'nden ayrılan Katoliklerle teşkil edilmiş, bir kısmı da bizzat Protestan cemaatlerinin sînesinden türemiştir. Bu suretle diğer Nasârâ fırkalarının mecmûʿuna muʿâdil denecek kadar Protestan fırkaları hâsıl olmuştur ki başlıcaları Luteranizm, Kalvinizm, Presbiteranizm, Anglikanizm, Anabaptizm fırkalarıdır. Anglikanizm [1620] denilen İngiltere mezheb-i resmîsi Katolikliğe en yakın bir mezhebdir. Beynlerindeki başlıca fark İngilizlerin papayı tanımayıp kralı âmir ve hâkim tanımaları, papazların bekarlığının İngiltere'de menʿi, İncil'in tercemesiyle âyinin İngilizce icrâsı hususlarından ibarettir. Kilisenin hey'et-i kadîmesiyle rüesâ-yı rûhâniyenin silsile-i merâtibi külliyen bâkīdir.

ʿAle'l-umûm Protestanların dahi teslis ve ulûhiyet-i Mesih davasında Melkâîlerden, yani Katoliklerden farkı yoktur. Bunlar da onlar gibi ekānîm-i selâseye ve Mesih'te iki tabiat ile ittihâd-ı ulûhiyete kāildirler. Umûmî surette farkları başlıca birkaç noktada hulâsa edilmiştir: Birincisi, Protestan kiliseleri mürciedirler, halâs için itikadı kâfi görürler ve amele pek ehemmiyet vermezler. Bunlarca bir[1] itikadın miʿyârı Katoliklerde olduğu gibi papalar veya konsiller tarafından taʿyîn ü tefsir edilen anʿane değil, ferdin akl ü istişâresiyle mütâlaa ve tefsir edilmek üzere kitaplar, yani Ahd-i Atîk denilen Tevrat ve mülhakātı ve Ahd-i Cedîd denilen dört İncil ve levâhıkıdır. Bunlar hâkimiyet ve salâhiyeti "pasteur" dedikleri rüesâ-yı rûhâniye hey'etlerine tevdîʿ[2] ederler. Ve bunların intihâbında başlıca efrâda intihab salâhiyeti vermek suretiyle kilise hükûmetinde sâdıklara da bir hisse bırakırlar. Binâenʿaleyh akl-ı ferdî davası da mutlak değildir. İkincisi, Protestanlıkta rahbâniyet, yani papazların bekarlığı kaydı kaldırılmıştır. Ve ekser Protestan kiliselerinde Îsâ'nın çarmıha gerilmiş bir tasvîrinden başka put bulundurulmaz. Üçüncüsü, Protestanlar zenb-i fıtrî ve takdîr-i ezelî akīdesini bütün şiddetiyle iltizam ederler. Gerçi buna[3] Katolikler de kāildirler, fakat Protestanlar akla ehemmiyet

1 M ve B -"bir".
2 M ve B: "tevzîʿ".
3 M ve B: "Buna gerçi".

vermiş oldukları iddiasında bulundukları ve hâlbuki teslis ve ulûhiyyet-i Mesih ve bununla beraber salb itikadının akıl ile kābil-i tevfîk olmadığı da bedîhî bulunduğu cihetle, bu noktada insanların fıtraten günahkâr olduğunu ve bu [1621] günahtan ancak teslis ve salbe iman ile halâs mümkin olacağını, bunun ise bir akıl işi değil, bir takdîr-i ezelî ve bir inâyet-i rabbâniye işi bulunduğunu en esaslı bir akide olarak iltizam ve bununla davayı kazanacaklarını zannetmişlerdir. Ale'l-ıtlâk takdîr-i ezelî akidesi doğru olmakla beraber umûmen zenb-i fıtrî davası insanları isyana teşvikten başka bir şey olmadığı gibi sonra bunun yegâne çâre-i afvı teslis ve salb itikadıyla mümkin olacağı iddiası da hak ve akıl ile istihzâdan başka bir şey değildir. (*Sûre-i Âl-i İmrân'a bak*).

Protestanlıkta en ziyade hâkim olan rûh, papaların nüfûzunu kırmak ve Roma Kilisesi'nin taht-ı hâkimiyetinden çıkmak arzusu olmuştur. Fi'l-vâkiʿ Hıristiyanların esası İncil-i Şerîf olmak lâzım gelirdi ve güya Katolik Kilisesi'nin esası da bu idi. Fakat hakīkat-i hâlde eldeki İncillerin ilk İznik Konsili'ne kadar vüsûk ve sıhhatini temin edecek hiçbir vâsıta-i ilmiye yoktu. Evvelâ, bunların her biri bir zâtın tahrîri olduğundan nihâyet bir haber-i vâhide müntehîdir. Eğer dört zâtın dördü de bir tabaka ricâlinden olsalardı dört İncil'in müttefik olduğu noktalar dört râvînin ihbârına istinad etmiş olabilirdi. Lâkin bu dahi henüz bir tevâtür olabilmekten uzak idi. Hâlbuki bunlar içinde havâriyyûndan olarak yalnız Yuhanna (Saint Jean) vardır. Bunun ise kendisinden rivayeti sağlam olmadığı gibi, diğerlerinin de kimlerden ahz ile rivayet etmiş oldukları mâlum değildir. Binâenʿaleyh ittifak ettikleri noktalarda dahi bir mertebede dört rivayetin ictimâʿı yoktur. Sonra bunların ilk tahrir olundukları lisânın İbrânî olduğunda; Yunânî, Latin vesâir elsineye evvelâ bundan terceme ve nakledilmiş bulunduğunda âdetâ ittifak var demektir. Hatta İbn Hazm bunda hiçbir ihtilâf olmadığını nakleylemiştir.[1] Hâlbuki mevcut

---

1 İbn Hazm, *el-Fasl,* I, 279:

...لِأَن الْإِنْجِيل الَّذِي كَانَ فِيهِ ذكر الْأَب وَالِابْن وروح الْقُدس لَا يخْتَلف أحد من النَّاس فِي أَنه إِنَّمَا نقل عَن اللُّغَة العبرانية إِلَى السريانية وَغَيرهَا.

tercemelerin nihâyet Yunancaya istinad ettiği gösterilmektedir. Velhâsıl eldeki dört İncil'in resmiyeti mücerred İznik Sinodu'na müsteniddir. Ve ondan [1622] evvel bunların mevcûdiyetini ispat edecek vesâik-i ilmiye mefkuddur. Bunun için Hıristiyanlığın kütüb-i mukaddese nâmına istinad ettiği İnciller esas itibariyle Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân gibi bütün vücûh-ı kıraatiyle katʿiyyen ve mütevâtiren sâbit bir nas, bir kitâb-ı mübîn olmak şöyle dursun, Müslümanlıkta metn ü senedleriyle rivâyeten ve dirâyeten cerh ü taʿdîl edilerek tahrîc ü tenkīh ve tesbit edilmiş olan hadis kitapları gibi sahih ve ilmî bir anʿane-i rivâyet ve şehâdete dahi müstenid değildir. Eldeki İncillerin bütün vüsûk-ı resmîsi, "authenticité"si Hazret-i Îsâ'dan tam üç asır sonra gelen ilk konsillerin kabullerine râciʿdir. Binâenʿaleyh ilk konsillerin salâhiyet-i mutlakası teslim edilmedikçe ne eldeki İncillerin medâr-ı iʿtikad olabilecek bir haysiyeti kalır ne de Hıristiyanlığın. Bunun için akla ehemmiyet verdikleri iddiasında bulunan Protestanların hiçbir zaman akıl ile kābil-i tevfîk olmadığı müttefek^{un} aleyh olan teslis anʿanesinde ve ulûhiyet-i Mesih davasındaki taassubları ve hatta Mesih'in ulûhiyetini inkâr ettiğinden dolayı "Michel Servet" [Miguel Serveto][1] nâmında İspanyalı bir tabibi ateşte yakmaları bir dalâlet-i rûhiye olduğu gibi anʿaneyi ve konsillerin salâhiyetlerini inkâr eden akılların mücerred o anʿane ile sâbit olan İncil tercemelerini mevsuk bir delîl-i iʿtikad gibi ileri sürmeleri de ondan daha garip bir tenâkuz-ı fikrî teşkil eder.

Velhâsıl Arius vesâire gibi Nasârâ-yı kadîme istisnâ edildikten sonra Katolik, Ortodoks, Nestûrî, Yaʿkūbî, Protestan vesâire hiçbir Hıristiyan fırkası yoktur ki itikadlarının esasını teslis teşkil etmesin ve Mesih'in ulûhiyetine kāil olmasın. Hâlbuki kendi lügatlarında teslis "mütemâyiz üç şahsın ancak bir ilâh teşkil etmesidir" diye târif edilmektedir. Binâenʿaleyh

---

1 Miguel Serveto (ö. 1553) İspanyol teolog, doktor, bilim insanı, Rönesans hümanisti. Avrupa'da kan dolaşımını doğru tasvir eden ilk bilim insanı olduğu ifade edilir. Vienne bölgesinde hekimlik yaptı, 1553 yılında teslisi reddeden *Christianismi Restitutio* isimli kitabını yayımladı. Vienne'de Roma Katolik yetkilileri tarafından yakalandı, hapisten kaçarak Calvin hakimiyetindeki Cenevre'ye kaçtı. Calvin'in verdiği bir vaaza katılan Serveto tanınıp yakalandı. Hem Katoliklere hem de Protestanlara göre sapkın olduğu kabul edilen Serveto, Calvin'in emriyle bir kazığa bağlanarak canlı canlı yakılmak suretiyle öldürüldü.

ale'l-umûm Hıristiyanlar Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs nâmıyla her biri mütemâyiz ve aynı mertebede mütesâvî birer şahıs addettikleri ekānîm-i selâsenin üçü birden Yesûʿ Mesih'te bir ilâh teşkil ettiğine [1623] ve "Allah Meryem'in oğlu Mesih'ten ibaret" olduğuna kāildirler. Ancak Mesih'te Allah'tan başka bir cevher, bir tabiat daha olup olmadığına, yani "Mesih Allah'tır" denilip denilmeyeceğinde ihtilâf etmişlerdir. Monofizitler, Yaʿkūbîler ona da kāildirler, diğerleri değildir. Ve bunun içindir ki ekser Hıristiyanlar mezheblerinin Panteizm, yani vahdet-i vücûd nazariyesi olmadığını iddia ederler. Hatta Monofizitler bile cevher-i Mesih'in ve cevher-i ulûhiyetin vahdet ve ittihâdına kāil olmakla beraber ale'l-ıtlâk vahdet-i cevheri kabul etmediklerinden mezheblerini panteizmden ayrı tanımak isterler. Maʿamâfîh yine "Nasârâyız" diyenler içinde vahdet-i vücûda kāil olanlar da mevcuddur. *Mezâhib ve Metâlib* nâm eserimizde Avrupa târîh-i felsefelerinden nakledildiği vechile Pavlus'un muasırlarından olup Atina'da Hıristiyanlık neşrederken idam edilen Denys'in Hıristiyanlıkta vahdet-i vücûd mezhebinin müessislerinden olduğu ve bunun birçok zamanlar hafî bir surette intişar ede ede nihâyet on dokuzuncu asırda Protestanlık içinde Almanya'da mezheb-i resmî hâline geçtiği musarrahtır.[1] Demek olur ki âyet لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ هُوَ اللّٰهَ olsa idi Hıristiyan mezheblerinin ancak bir kısmına taʿalluk etmiş bulunacaktı. Hâlbuki لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ buyurulmuş

---

1 *Metâlib ve Mezâhib*'de şöyle deniliyor:

"Vücûd-ı ilâhî delillerinden sonra asıl felsefe-i ilâhiyeye, yani Allah'ın hakikati ve âlem ile münâsebâtına müteʿallik olan ilme girilir. Kurûn-ı vustâda bu hususa dair iki cereyân-ı fikrî buluruz: 1. Ortodoks, yani asıl felsefe-i nasrâniyedir ki Aristoteles ve Saint Augustinus felsefelerine istinad eyler. 2. Ehl-i bidʿat ve vahdet-i vücud felsefe-i ilâhiyesi olup İskenderâniye, yani işrâkiye mezhebi ile Denys l'Aréopagite'ten [Dionysius the Areopagite] teşaʿub eylemiştir. Evvelkisi kilisece musaddak ve medreselerde hükümran ve yegâne mazhar-ı intişar olan bir felsefedir. İkincisi de kenarda ve alttan alta, az çok mektum olarak firak-ı münharifede, bir de Arap medreselerinde cârî olurdu. Birincisi Saint Thomas'ta salâhiyet-i kâmile ile hulâsa edilmiş, ikincisi ise muhtelif tarihlerdeki iki sâhib-i tahrîre gelinceye kadar mükemmel ve mütenâsık bir surette inkişaf etmemiş idi. Bu iki muharririn birisi [Johannes] Scottus Erigena, öbürü de Meister Eckhart'tır. İşte zikr olunan felsefe-i ilâhiyelerden birincisi on yedinci asrın felsefe-i dîniyesi, ikincisi de on dokuzuncu asırda Almanya felsefe-i dîniyesinin esası olmuştur."

Elmalılı, Denys hakkında şu dipnotu düşmüştür: "Areopage, Atina'da otuz bir aʿzâdan mürekkeb bir mahkeme-i cinâyet imiş ki işbu "Denys" bu mahkeme aʿzâsından bir hâkim imiş, ona nisbetle Aréopagite diye telkīb edilmiş. Meşhur Pavlus eliyle ihtidâ etmiş Atina'da patriklik de yapmış ve mîladın birinci asrında şehit edilmiş (*Küçük Larousse*)." (s. 232-233 / 247 [2019 baskısı])

olmakla teslis iddia edenlerin hepsinin akidelerine şâmil olmuş ve burada bunların yalnız şirk ü taʿaddüd ifade eden teslis nokta-i nazarından değil, bilhassa bunun zımnında iddia ettikleri tevhid nokta-i nazarından küfürleri beyan olunmuştur. Teslis nokta-i nazarından küfürleri Sûre-i Nisâ'da لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ وَلَا تَقُولُوا ثَلٰثَةٌ [4/171] ile beyan buyurulduğu gibi, ileride قَالُوٓا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ [el-Mâide 5/73] âyetiyle de ikisi birden gösterilecektir. Ve her ne olursa olsun "Allah Mesih b. Meryem'dir" diyenlerin kâfir olduklarında şüphe yoktur.

{قُلْ} Yâ Muhammed, sen o kâfirlere de ki: [1624] {فَمَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا} {اِنْ اَرَادَ اَنْ يُهْلِكَ الْمَسٖيحَ ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا} İmdi Allah Mesih b. Meryem'i ve onun aslı olan anasını ve bunlar gibi bütün şu arzda bulunan kimselerin cemîsini -ister gazab ister tahlis suretiyle olsun- ihlâk ve ifnâ etmek murad ederse buna karşı Allah'tan yerde ve gökte kim bir şey kurtarmaya kādir olabilir ki ulûhiyetten cüz'î bir hisseye mâlik olsun? Şüphe yok ki hiçbir kimse. ❁ Demek ki bütün bunlar haddizâtında kābil-i fenâdırlar. O hâlde bunlardan biri bulunan Mesih'in şahsı veya nevʿi veya cinsi nasıl ilâh olabilir? Hepsinin hâlık ve hâkimi olan Allah-ı lemyezel[in] sizin katl ü salb olunduğunu iddia ve bu suretle kābil-i fenâ olduğunu itiraf etmekte bulunduğunuz Mesih'in fevkinde olduğunu Allah'tan korkmadan nasıl inkâr edersiniz? Allah'ın iradesine karşı anasını ölümden kurtaramayan ve Allah murad etmezse kendini ve hatta bir kılını kurtarmak ihtimâli bulunmayan Mesih b. Meryem onu şahsıyla, aslıyla, nevʿiyle, cinsiyle ve mensup olduğu bütün âlemi ile ihlâk ve ifnâya kādir olan Allah teâlâ'ya nasıl müsâvî tutulur? Ve nasıl olur da Mesih'in Allah ile ittihâdı veya Allah'ı ihtivâsı iddia edilir? İlm ü kudret ve iradesi her şeyi muhît olan Allâhu azîmü'ş-şân'ı Meryem oğlu Mesih'in şahsiyetine veya nevʿiyetine veya cinsiyetine tenzil ederek fânilerle muhât farz edip de sarâhaten veya zımnen "Allah Mesih'ten ibarettir" demekten daha büyük bir küfür mü tasavvur edilir? Bu ne tenakuz, bu ne küfran, bu ne cür'et?! Yeryüzünde bulunan bütün zîrûhun, zevi'l-ʿukūlun, insanların ölegeldikleri ve ölmekte bulundukları

mâlum, Mesih'ten evvel dünyaya gelmiş, Mesih'i doğurmuş ve onun aslı ve anası olmuş olan Hazret-i Meryem'in de bu fânilerden olduğu ve Mesih'in anası olmakla ölümden kurtulamadığı da mâlum, sonra Mesih'in de vefatı ve ref'i muhakkak, demek ki bütün [1625] bunlar ne olursa olsunlar hiç kimsenin mukāvemet edemeyeceği bir kudret-i hâkimenin zebûnudurlar. İşte ilâh-ı hak bu kudretin sâhibi olan Allah'tır. Binâenʿaleyh bunların hayât ü memâtı, fenâ veya bekāsı mahza Allah'ın kudretine ve iradesine mahkumdur. O dilerse dilediği kadar ibkā eder, dilerse ifnâ eyler. Şâyet Allah diler de ifnâ etmezse onlar yine haddizâtında kābil-i fenâ olmaktan çıkmazlar. Allah ifnâlarını murad edecek olursa irâdetullâha karşı kendi kendilerini tutamazlar, çünkü maʿluldürler. Bu zarûretten dolayıdır ki Hıristiyanlar evvelâ bir baba ilâh itikad ederler. Şimdi farz edelim ki bunların hiçbiri daha ölmemiştir. Henüz bir hayât-ı beşer vardır ve henüz Mesih vefat etmemiştir. Fakat bununla gerek Mesih ve gerek diğerleri ve gerek hey'et-i mecmûʿası kābil-i fenâ olmaktan çıkamazlar. Kendi nefislerindeki acz ve imkân-ı zâtîden kurtulamazlar. Eğer Allah teâlâ bundan böyle bunları ifnâ etmek murad ediverirse ne bunlardan ne de semâvîler gibi bunların hâricindekilerden Allah'ın kudret ü iradesine karşı gelip mukāvemet edip de en cüz'î bir şey olsun kurtaracak, muhafaza ve ibkā edebilecek hiçbir kimse, hiçbir kuvvet[1] tasavvur olunamaz. Binâenʿaleyh Mesih'in şahsı, nevʿi, cinsi haddizâtında kābil-i helâk ve fenâ olmaktan kurtulamaz. Bunlar bilfiil değilse bilkuvve fânidirler. Fâni olması mümkin olan herhangi bir şahsın veya nevʿin veya cinsin ilâh sayılması ise haksızdır, bâtıldır. İlâh-ı hakīkī olan Hak teâlâ'ya küfürdür, hüsrandır. İlâhiyet her türlü şâibe-i acz ü noksandan münzzeh bir kudret-i bâliğa ve irâde-i hâkime ifade eder. Ve bihakkın ilâh demek, zât ü sıfâtına ve âsâr u ahkâmına ve hatta mevcûdâttan[2] hiçbirine O'nun kudretinin gayrı ve O'na cidden muʿâraza edebilecek hiçbir kudret taʿalluk etmeyen ve etmek ihtimâli bulunmayan mâlik-i kül, hâkim-i kül, muhît-i

1 H: "kudret".
2 B: "mevcûdâtın".

kül demektir. İlâh-ı Hakk'ın hakkı, kudretine[1] [1626] tesir edebilecek hiçbir kudret mutasavver olmamaktır. Bunun için velevse bilkuvve olsun herhangi bir fâni veya fâniler mecmûʿu ilâh olamaz. Bunlardan biri veya bazısı veya hepsi Allah ile zâten veya sıfaten küllî veya cüz'î bir surette ittihad edemez. Her nevi iştirâk, hulûl veya ittihad davaları küfürdür. İlâh olmak başka, ilâhî olmak yine başkadır.[2] Mesih'in katl ve salbini iddia eden Hıristiyanlar onun kābil-i helâk ve fenâ olduğunu ikrar ve itiraf etmekte bulunduklarından, bunların hem bu davalarını red ve hem ikrarlarıyla kendilerini ilzam için âyette yalnız اِنْ اَرَادَ اَنْ يُهْلِكَ الْمَسِيحَ ابْنَ مَرْيَمَ demek kâfi iken bununla iktifâ edilmeyip, hakikati hem ilzâmî hem burhânî bir surette beyan ve tefhim etmek üzere وَاُمَّهُ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً atıfları da zammedilmiştir ki pek şâyân-ı dikkattir. Bununla cüz'îden küllîye doğru giden bir istikrâ-yı nazarî tâlim edilerek Mesih'in evvelâ anasına, sâniyen yeryüzündeki bütün zîrûh, zevi'l-ʿukūl beşer cinsine dâhil ve bunlarla birtakım husûsâtta mütecânis ve mütemâsil olduğu anlatılmış ve bu suretle Mesih ve anasının kābil-i helâk ve fenâ olup ilâh olamayacakları evvelâ sarâhaten ve bilhassa sâniyen umûm içinde zımnen ve te'kîden isbat ve ihtar edilmiştir ki, bu ifadede Mesih'i nâsût-ı şahsî veya nâsût-ı küllî ile mülâhaza eden Hıristiyan mezheblerinin hepsine işaret olunarak اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ iddiasının gerek vahdet-i şahsiye ile ittihâd-ı şahsî ve ayniyet üzere ve gerek vahdet-i nevʿiye veya cinsiye ile[3] ittihâd-ı cüz'î ve tazammun suretinde olsun bütün ihtimâlâtıyla bâtıl ve küfr olduğu tefhim kılınmıştır. Yani Allah Mesih'in ne aynı, ne cüz'ü ne de cüz'îsi ve ferdidir. Ancak fevkinde hâlıkı, mâliki, hâkimidir. Taʿbîr-i âharla Mesih Allah'ın ne aynı, ne cüz'ü, ne küllü, ne de küllîsi değil, mâdûnudur. Sonra مَنْ يَمْلِكُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاً'de مَنْ ve شيء lafz-ı âm olmakla yerdekilerle beraber göktekiler ve melâike dahi dâhil olmak üzere bütün mâsivallâha şâmil bulunduklarından [1627] Zâtullâh'dan başka her şeyin kābil-i fenâ olduğunu işʿâr ile bütün mâsivâdan ulûhiyeti nefy etmiş ve

---

1 M ve B +"karşı".
2 B -"İlâh olmak başka, ilâhî olmak yine başkadır".
3 H: "üzere".

binâenʿaleyh bütün âlemin[1] veya eczâsından hiçbirinin dahi Allah ile ayniyeti veya küllî cüz'î bir ittihâdı mümkin olmadığına ve böyle sözlerin yalnız Mesih hakkında değil, diğerleri hakkında da söylenmesi Allah'a küfr olduğuna işaret eylemiştir. Binâenʿaleyh Allah'ı âlemde ifnâ etmeye uğraşan vahdet-i vücûd davaları da bâtıl ve küfürdür.

Velhâsıl ne Mesih ilâh olabilir, ne de âlem ve eczâ-i âlemden herhangi bir şey. Çünkü ilâh haddizâtında zevalden münezzeh ve mâfevk bir kudretin müdahalesinden âzâde olmalıdır. Bunların ise hepsi helâk olabilir. Allah bunların ibkāsını murad etmeyip de ihlâklerini murad edecek olursa hepsi derhâl mahvolur. Allah'ın ulûhiyetinde ve bütün bunlar üzerinde[2] dilediği gibi hakk-ı tasarruf ve kudret ü hâkimiyetinde[3] ise asla şüphe yoktur. Zira {وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا} bütün semâvât ü arz ve aralarındaki kâffe-i mevcûdât mülk ü melekûtu tamamen ve müstakillen Allah'ındır. ❁ Yani bütün mevcûdât üzerinde îcâd ü ifnâ, ihyâ vü imâte ve sâir herhangi bir suretle tasarruf-ı mutlak ve hakk-ı hâkimiyet Allah'ındır. Binâenʿaleyh Allah dilediğini ibkā, dilediğini ifnâ eder. Ve böyle yapmakla ne bir haksızlık etmiş olur ne de bir mukāvemete mâruz kalır. Ve şüphe yok ki Mesih de bunların içinde ve Allah'ın hükmü tahtındadır. Bunun böyle olduğunu Nasârânın da bilmesi lâzım gelir. Zira itikadlarının başında her şeyin mâliki, görülen ve görülmeyenin sâniʿ ve hâlıkı bir ilâha itikad vardır. Böyle iken Mesih'i hiçbir şey değilmiş gibi Allah'ın mülkü saymazlar, sonra dönüp Allah'a müsâvî tutarlar, sonra dönüp Allah'a takdim ederek sağ tarafına geçirtir oturturlar. Ve bu suretle riyâset ü hâkimiyeti ona verirler de artık "Allah, dün Meryem'den doğan ve [1628] Allah'ın takdîrine karşı gelemeyip asılan ve çıkıp üstüne oturan Mesih'ten ibarettir" diye hem Allah'a hem Mesih'e küfr ederler. Ve sonra da Mesih'in nâsûtunu taʿmîm ederek âbâ-i Yesûʿiyeye bile hisse-i ulûhiyet vermek isterler. Bunlar Allah'ın mâlik-i külli şey, Mesih'in de kābil-i helâk olduğunu itiraf ettikten sonra dönerler

1 B: "âlemîn".
2 M: "üzerine".
3 H: "kudret-i hâkimiyetinde".

Mesih'in kābil-i fenâ olmadığını iddia etmek için şöyle birtakım şüpheler ve safsatalar da serd ederler: "Mesih'in indallah bir şeref-i mahsûsu yok mudur? Baksanıza onun tevellüdü diğerlerine benziyor mu? O mucizeleriyle birtakım ölüleri diriltirken, körlerin gözlerini açarken, çamurdan kuş yapıp uçururken Allah'tan bazı şeyleri kurtarmış, Allah'ın hâlıkıyetine iştirak etmiş olmuyor mu? Binâenʿaleyh Allah ona ve onun vâsıtasıyla bu âleme kendi cevherinden bir şey vermemiş midir? O hâlde Allah'ın cevheri kābil-i fenâ olur mu?" derler. İşte bu gibi şübühât ve tevehhümâtı da redd ü izâle için buyuruluyor ki:

Allah {يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ} ne dilerse halk eder ve dilediği gibi halk eder. ۞ Binâenʿaleyh ne Mesih'i bir anadan halk etmesinde ve ne ona bir şeref-i mahsus verip onun eliyle de halk u ihyâ yapmasında hiçbir şüpheye mahal yoktur. Allah Îsâ'yı böyle halk etmekle ona bir cevher-i ulûhiyet vermiş olmaz ve hele bunlarla Mesih'in Allah'a müsâvâtı ve tekaddümü hiç lâzım gelmez. Yani Allah teâlâ'nın îcâdı kendi Zâtından hârice[1] bir şey koparıp atmak suretiyle değildir. Mükevvenâttan hiçbiri O'ndan infisal, tevellüd, sudûr, bürûz etmez; O hiçbir şeye kendini, kendinden bir cüz'ü vermez, böyle bir tasavvur Zâtullâh'da teferruk ve inhilâl tasavvurudur ki tasavvur-ı muhâldir. Allah doğurmaz, halk eder, hem de neyi diler ve nasıl dilerse öyle halk eder. Dilerse bidâyeten sâha-i semâvât ü arzı ve besâiti ibdâʿ ettiği gibi bir madde-i asliye olmadan halk eder, dilerse bunların aralarındaki mahlûkātı halk [1629] ettiği gibi bir asıldan halk eder. Bunu da ya ibtidâen topraktan nebâtât ve hayvânâtı ve Âdem'i halk ettiği gibi, diler hilâf-ı cins bir asıldan inşâ eder veya diler mücânis bir asıldan inşâ eder. Bunu da[2] dilerse bir erkekten dişi halk etmek suretiyle tenevvüʿ ettirir, nitekim Âdem'den Havva'yı böyle halk etmiştir; dilerse bir dişiden[3] erkek halk etmek suretiyle tenevvüʿ ettirir, nasıl ki Îsâ'yı da böyle halk eylemiştir. Dilerse hem erkek hem dişiden halk eder ki sâir insanları

1 H: "hâriç".
2 H -"da".
3 H +"bir".

da böyle halk etmiş ve etmektedir. Kezâlik dilerse[1] diride memât halk eder, dilerse ölüde hayat halk eder; dilerse mebzul halk eder, dilerse nâdir ve bî-misâl halk eder. Dilerse hiçbir mahlûku istihdam etmeden halk eder,[2] dilerse sanâyiʿ-i beşeriyede olduğu gibi diğer bir mahlûku tavsit ederek halk eder ki işte Îsâ yediyle kuş halk etmesi, ölüleri diriltmesi de bu kabîldendir. Binâenʿaleyh Îsâ da Allah'ın mahlûkudur, bunlar da, ve Îsâ bunları yaparken Allah'a karşı gelmiş, Allah'tan bir şey kurtarmış ve kendi ulûhiyetini göstermiş değil, ancak Allah'ın iradesini infaz etmiş ve ancak Allah'ın ulûhiyetini isbat eylemiştir. Yoksa Allah istemese idi Îsâ bunların hiçbirini yapamazdı. İşte Allah böyle her dilediğini dilediği gibi halk eder, bir Meryem'den bir[3] Mesih de halk eder ve onun vâsıtasıyla ölülerde hayat da halk eder, çünkü Allah'tır. {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ} ve Allah her şeye kemâl-i kudretle kādirdir. Ve her şeye karşı ale'l-ıtlâk kādirdir. Kudret-i ilâhiye hiçbir vechile kābil-i takyîd ü tahdîd değildir. Her şeye kemâl-i kudretle kādir olduğundan dilediği şeyi halk eder ve onda dilediği kadar kudret ü şeref de halk eder. Sonra her şeye karşı ale'l-ıtlâk kādirdir. Çünkü halk, hâlıkın kendinden bir şey koparmak, kendi zâtından, kendi kudretinden bir şey eksilmek demek olmadığından bütün mahlûkāt ve onlarda halk edilmiş olan kudretler kudret-i ilâhiyeyi kendilerine nakl [1630] etmiş değildirler. Bütün acz-i zâtîleriyle O'nun taht-ı hâkimiyetinde mahkûm u musahhardırlar. Bütün mahlûkāt ve onlardaki kudretler Allah'ın ve kudretinin parçaları ve tehavvülleri değil, eserleridir. Eserler ise müessirin aynı veya cüz'ü değil, ancak delîlidir. Mahlûkāt yekdiğerinden tesebbüb, tevellüd, tehavvül edebilir, bunun için eşyâda fenâ, tehavvül ve ıstıfâ ve tekâmül ve ihtilâf-ı merâtib cereyan eder. Fakat bütün bunlar eşyânın Allah'a nazaran değil, yekdiğerine nazaran olan nisbetleridir. Zira bütün eşyânın Allah'a nisbeti mahlûkun hâlıkına[4] mahkûmiyet ve delâletidir. Bütün bu tehavvüllerden, bu nisbetlerden eşyânın ve eşyâdaki kuvvet

---

1 H +"bir".
2 B -"Dilerse hiçbir mahlûku istihdam etmeden halk eder".
3 H -"bir".
4 H: "halkına".

ü kudretin haddizâtında acz ü fenâsı ve hepsinin fevkinde illet-i kül ve muhît-i kül olan kudret-i ilâhiyenin yegâne hâkimiyeti ve bekā-yı hâkimiyeti[1] okunur. Bunun içindir ki yalnız tabîʿat-ı eşyayı tetkik ile uğraşan fenler bile bütün[2] maʿlûmâtlarının başına illiyet ve bekā-yı illet kanununu yazarlar. Ve tehavvül-i illetten bekā-yı illete vâsıl olurlar. Yukarılarda da ihtar ettiğimiz vechile fencilerin[3] "tehavvül-i illet" ve "bekā-yı illet" tâbirleri beyninde zâhiren[4] bir tenakuz vardır. Ve bunun halli şudur: "Tehavvül-i illet" tâbiri eşyâ-yı mahlûkadaki kudret ü kuvvet-i mahlûkanın ifadesidir ki maksad, illet-i maʿlûle ve izâfiyenin tehavvülüdür. Bekā-yı illet de illet-i hakīkiyenin tehavvülden âzâde olarak hâkimiyet-i mutlakasını gösterir. Hâsılı fâni ve mütehavvil olan bâkī ve dâim olandır demek tenakuz olduğundan, akl ü naklin şu noktada katʿî bir intibâkı vardır ki mahkûm-ı tehavvül olan eşyâ gerek tenâkus ve gerek tekemmül üzere yürüsün bunların bütün kemâlleri ve kudretleri izâfîdir. Ve hepsi tamamen bâkī ve zevâl ü noksandan münezzeh olan kudret-i bâliğa-i ilâhiyenin mahkûmudur. Allah her şeye ve her şeye karşı kadîr[5] ve hiçbir şey Allah'a karşı kādir değildir. Allah'tan başka her şey haddizâtında âcizdir. Bu da kudret-i ilâhiyenin hükmüyledir. Mesih de [1631] âciz, Muhammed de âciz, beşer de âciz, melek de âcizdir. Arz u semâvâtıyla ve aralarındaki bütün kâinatıyla hey'et-i mecmûʿa-i âlem de âcizdir. Allah bunları her lahza halk u ifnâ etmekte ve hepsinin üzerinde mülk ü melekûtunu izhar edip durmaktadır. Ve binâenʿaleyh "Allah Mesih b. Meryem'den ibarettir" diyenlerin kâfir olduklarında şüphe yoktur.

{وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُ۬هُ} Bir de Yehûd ve Nasârâ "biz Allah'ın oğulları[6] ve ehibbâsıyız." dediler. ۞ Kendilerinin başka insanlara benzemediklerini, sâir halka karşı indallâh böyle bir imtiyazları olduğunu iddia ettiler ve gurur ile Allah'tan korkmaz oldular, binâenʿaleyh

1 B -"ve bekā-yı hâkimiyeti".
2 M ve B -"bütün".
3 B: "fenlerin".
4 H: "zâhir".
5 M ve B: "kadîrdir".
6 H: "oğlu".

Müslümanlar Allah'a tevekkül ve istinad ederken her ne yapsak Allah bizi sever zannedip de böyle bir gurura düşmemeli ve Allah'ın kulları olduklarını unutmamalıdırlar. Bunu Nasârâ'nın söyledikleri mâlum ise de Yahudîlerin söyleyip söylemedikleri mevzûʿ-i bahis olmuştur. Fakat İbn Abbas radıyallâhu anhümâ'dan rivayet edildiğine göre, sebeb-i nüzûl asıl Yahudîler olmuştur. Çünkü Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Yahudîlerden bir cemaati dîn-i İslâm'a davet ve Allah'ın ikābıyla inzar etmiş idi, buna karşı "bizi bununla mı tehdit ediyorsun? نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ demişlerdir.[1] Nasârâya gelince; İncil'de "Mesih 'ben babama ve babanıza gidiyorum' dedi" diye bir fıkra nakletmektedirler.[2] "Allah'ın oğullarıyız" tâbirinin bir imtiyâz-ı mahsus davası olduğu belli, fakat bunu ne gibi bir mefhum mülâhaza ederek söyledikleri cây-ı tedkik görülmüştür. Denilmiş ki Yehûd bununla "ibnullah" dedikleri Üzeyr'e intisablarını, Nasârâ da "ibnullah" dedikleri Mesih'e intisablarını kasd etmişler ve bu[3] intisab ile kendilerini[4] şeref ü imtiyazda Allah'ın torunları hükmünde tutmuşlardır demek olur. Yahut doğrudan doğru Allah'a intisablarını kasdederek Allah'ın kendilerine bir baba gibi şefîk ve âtıfetkâr ve kendilerinin Allah [1632] yanında sevgili oğulları gibi nazlanabilecek derecede mukarreb ve kıymetdâr olduklarını iddia etmişlerdir ki her iki surette "ebnâullah" tâbiri mecaz demek olur. Diğer yerlerde de işaret ettiğimiz vechile edyân-ı sâlifede ve ale'l-husûs lisân-ı İbrânîde Allah teâlâ'ya raûf ve rahîm mânasından mecaz olarak "Eb" ıtlâkı tecviz edildiğini ve Hazret-i Îsâ'nın da bu mâna ile münâcâtında ve mevâʿizinde bu tâbiri kullandığını ve fakat bunun sonradan sû'-i istiʿmâl edilerek hakikat gibi telakkī edilmeye başlandığını bazı ulemâ zikretmişlerdir ki, işte "İbn" tâbiri de bu sû'-i istiʿmâl cümlesindendir. Nitekim asıl İbrânice İncil'de "İbn" ve "Veled" tâbirleri

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 150-151:
عن ابن عباس قال: أتى رسولَ الله صلى الله عليه وسلم نعمانُ بن أضَاء وبحريّ بن عمرو، وشأس بن عدي، فكلموه، فكلّمهم رسول الله صلى الله عليه وسلم، ودعاهم إلى الله وحذّرهم نقمته، فقالوا: «ما تُخَوّفنا، يا محمد!! نحن والله أبناء الله وأحبَّاؤه!!» كقول النصارى، فأنزل الله جل وعز فيهم: «وقالت اليهودُ والنصارى نحن أبناء الله وأحباؤه» إلى آخر الآية.

2 Benzer ifadeler için bk. Yuhanna 14.

3 M ve B -"bu".

4 M: "kendileri".

bulunmadığı hâlde "Eb" tâbirinin güya buna bi'l-istilzâm mesağ vermiş olması zannıyla sonraki İncillerde derc edilmiş olduğunu naklediyorlar. İhtimal ki bunda Yehûdun[1] عُزَيْرٌ ابْنُ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/30] demiş olmaları da bir misâl tutulmuştur. Bazı Nasârâ Mesih hakkında "İbnullah" tâbirinin şeref ve kurbiyetten mecaz olduğunu söylemişlerdir. Lâkin bunun samimi olmayıp bir tesettür olduğu anlaşılıyor. Zira bâlâda zikredildiği vechile İznik Sinodu'nun ilan ettiği esâsât-ı iʿtikādiyelerinde "babasının cevherinden" diye tasrih edilmiş olması bunu tevellüd nazariyesiyle bir hakikat gibi isnad ettiklerini göstermektedir. Ancak kendileri hakkında اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ demelerinin mecaz kasdıyla olduğunu kabul etmek mümkindir. Ve nitekim ânifen zikr olunduğu üzere müfessirîn de böyle göstermiştir. Lâkin[2] bu surette وَاَحِبَّٓاؤُهُ atfı bir atf-ı tefsir olmak lâzım gelecektir, bu da hilâf-ı zâhirdir. Biz birtakım Nasârânın ve ezcümle Protestanların işbu evlâdlık iddiasına sıkı bir surette sarıldıklarını görüyoruz. Hâlbuki mecaz olan bir ifadeye bu kadar şiddetli bir taassubla sarılmanın vechi îzah edilemez. Anlaşılıyor ki bunlar "biz Allah'ın evlâdlarıyız" demekle Allah olduğunu iddia ettikleri Mesih'e intisab kasd ediyorlar, fakat bunu sûret-i umûmiyede mecaz olarak değil yine tevellüd nazariyesini tâkip ederek ve bir hakikat gibi mülâhaza [1633] ederek söylüyorlar. Çünkü bunlar Mesih'in insâniyetini cüz'î ve şahsî değil, bir nâsût-ı küllî farz ettiklerinden ve bu nâsût-ı küllî ile de ale'l-umûm beşeriyete şâmil bir mâna değil, Nasrâniyet tenâsülü içinde bir kısm-ı mahsus kasd eylediklerinden dolayı Mesih'e ابن الله derken onu Allah ile bir cevherde ittihad ettirdikleri[3] gibi kendilerini de "ebnâullah" veya "evlâdullah" nâmıyla yâd ederken cevher-i Mesih ile ittihadlarını söylemek istiyorlar. Bu suretle bu tâbir avâm-ı Nasârâya nazaran bir mecaz, havâsa nazaran da bir hakikat gibi mülâhaza ediliyor. Nitekim Cizvitlerdeki "âbâ-i Yesûʿiyye" tâbiri de bunun bir muzâyifidir. Ve işte Nasârânın teslis muammâsını bir ukde-i sırriye olarak

---

1 B -"Yehûdun".
2 M ve B -"Ve nitekim ânifen zikr olunduğu üzere müfessirîn de böyle göstermiştir. Lâkin".
3 M ve B: "ettikleri".

iltizam ve tâkip etmelerinin sırrı, lâhût ile bir kısm-ı[1] nâsûtu tevellüd nazariyesiyle birleştirerek kendilerinden âbâ ve ebnâ silsilesi içinde bir hânedân-ı ulûhiyet teşkil etmek sevdâsı ve bu suretle kendilerini[2] her nevi mes'ûliyetten âzâde addedip sâir halk ve aksâm-ı beşer üzerinde bir hakk-ı temellük ve mutlak bir tasarruf ve hâkimiyet iddia eylemek hülyâsıdır ki نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ dedikleri zaman da "biz bir hânedân-ı ulûhiyetiz" demek isterler ve kendilerinde böyle bir imtiyâz-ı mahsus farz ederler. Her hâlde âyet bize gösteriyor ki gerek Yahudî ve gerek Nasârâ nakz-ı mîsak ile dîn-i hakdan çıkmış, hakīkī veya mecâzî bir tevellüd-i âlihe hülyâsı tutturarak kendilerini عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ olan Allah'ın kulları değil, evlâdı veya evlâdlığı ve münhasıran ahbâbı ve küfvü addeylemek gururuna düşmüşler, hukūkullah ve hukūk-ı ibâd tanımaz ve Allah'tan korkmaz olmuşlardır. Ve bu gurur kendilerinin sebeb-i felâketi olmuş ve olacaktır.

{قُلْ} Yâ Muhammed sen onlara de ki: {فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْ} Öyle de Allah sizi günahlarınızla niye ta'zîb edip duruyor ya? Katllere mi mâruz olmadınız? Esaretlere mi düşmediniz? Nimetler, devletler mi zâyi' etmediniz, [1634] meshlere mi uğramadınız? {بَلْ اَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ} hayır, siz Allah'ın oğulları veya ahbâbı değil, zevi'l-'ukūl olarak halk ettiği mahluklar cinsinden bir beşer, derisi çıplak, âciz, fakat kābil-i idrak bir mahluksunuz. Haddiniz bu, mahiyetiniz budur. Allah'ın mahlûku ve O'nun kudret ü iradesine mahkum bulunmak haysiyetiyle diğerlerinden hiçbir farkınız yoktur. Ne olsanız bir mahluk olmaktan kurtulamazsınız. Allah'ı sevenler hiç Allah'a muhalefet eder, günaha girer mi? Sonra Allah sevdiklerine azab eder mi? Allah ise mahluklarına karşı hiçbir hususta mecbur değildir. Ale'l-ıtlâk fâ'il-i muhtârdır. {يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ} Dilediğine mağfiret eder, seyyiâtını hasenât ile örter, rahmet ü mahabbetine[3] mazhar eder. ❁ Ki bunlar Allah'a ve peygamberlerine iman eden ve imanlarında sebat eyleyenler meyânında bulunurlar. {وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ} Dilediğine de azab eder, seyyiâtının cezâsını

---

1 B: "kısmı".
2 H: "kendini".
3 H: "mahabbete".

çektirir. ❁ Allah'a şirk koşan, mahlûku hâlık yerine koyanlar için de[1] bu azab muhakkaktır. اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُ [en-Nisâ 4/48, 116] İşte mahlûkun[2] hâlık karşısında mevkiʿi bu iki meşiyyetin ale's-seviyye ihtimâl-i mutlakıdır. Ve böyle olmakta sizin cins-i beşer içindeki sâir halktan hiçbir imtiyazınız yoktur. Dün çırçıplak bulduğunuz, yalın ayak başı kabak zarûretler içinde kıvrandığına güldüğünüz, insan yerine koymayıp her türlü hakarete[3] lâyık gördüğünüz bir ferd veya bir kavim yarın bakarsınız ki Allah'ın lutf u mağfiretine ermiş tepenize çıkmıştır. Bugün saadetlere gömülmüş, cihana hâkim olmuş, istikbâlini temin etmiş zannettiğiniz bir ferd veya kavim öbür gün bakarsınız ki Allah'ın bir belâsına çatmış, hâk-i helâke serilmiş, ateşler içinde yanmakta, ıztıraplar içinde kıvranmaktadır. Allah'a karşı bütün cins-i beşer şu iki takdîrin ihtimâl-i tenâvübüne ale's-seviyye mahkumdur. Çünkü {وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا} [1635] bütün semâvât ü arz ve bunların aralarındaki kâffe-i mevcûdât hepsi[4] bir mülk, bir hükûmet, bir saltanattır. Bu memleketin, bu hükûmetin, bu saltanatın hepsi tamamen ve müstakillen Allah'ın milkidir. Ve hepsi Allah'a milkiyetle mensubdur. Mevcûdâttan hiçbirinin Allah'a mahlûkiyet ve memlûkiyet, ubûdiyet ve mahkûmiyetten başka bir suretle intisab iddia etmeye hakkı yoktur. Hepsi O'nun mülk ü melekûtu tahtında zebûn ve mahkumdur. Allah bütün bunlar üzerinde halk ve zabt u idare, îcâd ü ifnâ, ihyâ ve imâte, taltif ü tecziye ile dilediği gibi tasarruf eder. Ve bu hak ancak O'nundur. Binâenʿaleyh bunlar içinde bir zerre mesabesinde olan şu arz üzerinde çırçıplak olarak halk edilen ve mahlûkāt-ı arziyenin bir kısm-ı kalîlinden ibaret bulunan cins-i beşer ve beşer içinden bir kısım halk nasıl olur da öyle bir iddiada bulunabilir? Hâlbuki {وَاِلَيْهِ الْمَصِيرُ} en nihâyet varılacak, baş vurulacak olan yegâne merciʿ de ancak O'dur. ❁ Bugün bu iddiada bulunanlar da diğerleri gibi O'nun taht-ı hükmünde bu dünyadan

1 H -"de".
2 H: "mahlûkātın".
3 H: "ihtikāra"; B: "harekete".
4 B -"hepsi".

çekilip âhirete gitmeye ve gittikleri zaman da başkasına değil, ancak O'na varmaya ve O'nun huzûrunda hesap verip tâat veya isyanlarının, iyilik veya kötülüklerinin acı veya tatlı cezâsını çekmeye mecburdurlar. Bu böyle iken kābil-i idrak olan beşeriyet bunu nasıl düşünmez ve nasıl Allah'a isyandan çekinmez de öyle bâtıl gururlara saplanır?

Şimdi bu muâhaze ve ihtardan sonra davette bir telattuf olmak üzere iltifat tarîkiyle buyuruluyor ki:

{يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ} Ey ehl-i kitab! {قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلٰى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ} Fetret-i rusüle karşı, yani vahiylerin kesildiği ve eserlerinin nisyan, tağyir ve tahrif ile indirâsa yüz tuttuğu ve dîn-i hakkın bilinemez, tanınamaz[1] hâle geldiği bir [1636] fetret zamanında size o Resûlümüz Muhammed geldi; sizin için, siz beşerin selâmet ü saâdeti için acı[2] tatlı her türlü ahkâm ve ahbâr-ı hakkı beyan ediyor ki {اَنْ تَقُولُوا مَا جَٓاءَنَا مِنْ بَشٖيرٍ وَلَا نَذٖيرٍ} yarın âhirette huzûr-ı ilâhîye varıp hesâba çekildiğiniz vakit "bize ne bir mübeşşir ne de bir[3] münzir gelmedi" -"mukaddemâ gelenlerin de âsârı bozulmuş, münderis olmuş, bir[4] fetret içinde kalmıştık"- demeyesiniz, böyle iʿtizâr etmeyesiniz {فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَشٖيرٌ وَنَذٖيرٌ} işte size tam bir mübeşşir ve münzir geldi. ❁ Bundan böyle öyle bir iʿtizâra da hakkınız kalmadı {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ} Allah da alâ külli şey'in kadîrdir. ❁ Binâenʿaleyh beşerden resul göndermeye, hem bunu bir zaman bir sünnet-i câriye yaparak mütevâliyen göndermeye hem de bunları inkıtâʿa uğratıp fetretler halk etmeye ve sonra bu fetretler içinde unutulan hakikatleri tezkir ve her şeyi tâlim ü beyan edecek ve beşeriyetin bütün özr ü dalâlini kesecek bir peygamber halk edip göndermeye dahi kādirdir. Velhâsıl kahra da kādir lutfa da kādirdir. O hâlde en ziyade muhtâc-ı irşad bulunduğunuz bir fetret zamanında gönderilmiş olan bu Resûl-i[5] zîşân'ın, bu niʿmet-i ilâhiyenin kadrini takdir ediniz, beyânâtına kulak verip itaat ediniz. Eskisi gibi küfr ü küfrandan, nakz-ı mîsaktan sakınınız

1 B: "tanınmaz".
2 H +"ve".
3 M ve B -"bir".
4 M ve B: "biz".
5 B: "rusül-i".

ve bu sayede günahlarınızın mağfiretini isteyiniz. Ve biliniz ki her ne olsanız sonunda dönüp dolaşıp اِلَيْهِ الْمَصٖيرُ ve عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ olan Allah teâlâ'nın huzûruna varacaksınız ve O'na karşı fetrette kalanlar gibi iʿtizâra da imkân bulamayacaksınız, bütün mes'ûliyet üzerinize yüklenip kalacak ve kendi azâbınızı kendi eliniz ve kendi meşiyyetinizle bile bile hazırlamış bulunacaksınız. Ey Yehûd ve ey Nasârâ, siz bugün de huzûr-ı ilâhîde bulunduğunuzu mülâhaza eder ve elinizi kalbinize koyup vicdan selâmetiyle bir düşünürseniz, [1637] İbrâhim'in duası, Mûsâ'nın ihbârı, Îsâ'nın tebşîri olan o Peygamber, o Rûh-ı Hak, o beşîr ü nezîr henüz bize gelmedi diyemezsiniz ve fetretler içinde karmakarışık olmuş, bin türlü tağyîrât ve tahrîfâta uğramış ve maʿamâfîh yine delâlet ve sarâhatiyle bu Peygamber'in geleceğini bildirmekte bulunmuş olan Tevrat ve İncil'den sonra Muhammed Resûlullah'ın geldiğini ve Kur'ân'ın her şüpheden sâlim olarak mevcûdiyetini inkâr edemezsiniz.

Yâ Muhammed! Sen bu beyânât cümlesinden olmak üzere şunu da hatırlat:

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهٖ يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ جَعَلَ فٖيكُمْ اَنْبِيَٓاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًاۗ وَاٰتٰيكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ اَحَدًا مِنَ الْعَالَمٖينَ ﴿٢٠﴾ يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّتٖى كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰٓى اَدْبَارِكُمْ فَتَنْقَلِبُوا خَاسِرٖينَ ﴿٢١﴾ قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِنَّ فٖيهَا قَوْمًا جَبَّارٖينَۗ وَاِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتّٰى يَخْرُجُوا مِنْهَاۚ فَاِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَاِنَّا دَاخِلُونَ ﴿٢٢﴾ قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذٖينَ يَخَافُونَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمَا ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَۚ فَاِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَاِنَّكُمْ غَالِبُونَ وَعَلَى اللّٰهِ فَتَوَكَّلُٓوا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿٢٣﴾ قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَٓا اَبَدًا مَا دَامُوا فٖيهَا فَاذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَٓا اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ ﴿٢٤﴾ قَالَ رَبِّ اِنّٖى لَٓا اَمْلِكُ اِلَّا نَفْسٖى وَاَخٖى فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِقٖينَ ﴿٢٥﴾ قَالَ فَاِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ اَرْبَعٖينَ سَنَةًۚ يَتٖيهُونَ فِى الْاَرْضِ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقٖينَ ﴿٢٦﴾

[1638] **Meâl-i Şerîfi**

Bir vakit de Mûsâ kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim, Allah'ın size olan nimetini düşünün, zira içinizde peygamberler vücûda getirdi ve sizi mülûk yaptı ve size âlemînden hiçbirine vermediği şeyi verdi (20). Ey kavmim, haydi Allah'ın sizin için yazdığı Arz-ı Mukaddes'e girin ve arkanıza dönmeyin ki hüsrâna düşerek berbad[1] olursunuz" (21). "Yâ Mûsâ", dediler, "orada bir kavim var hepsi cebbar, onlar oradan çıkmadıkça biz oraya giremeyiz, şayet çıkarlarsa biz de gireriz" (22). Onların o korktukları kimselerden Allah'ın niʿmet-i imanına kavuşturduğu iki er çıktı dedi ki: "Üzerlerine hücum edin kapıyı tutun, bir kere ona girdiniz mi muhakkak gālibsinizdir, haydin Allah'a mütevekkil olun[2] gerçekten mü'minlerseniz" (23). "Yâ Mûsâ", dediler, "onlar orada bulundukça biz oraya ebedâ girmeyiz[3], haydi sen Rabbinle git, ikiniz harb edin biz işte burada otururuz" (24). Dedi: "Yâ Rab, görüyorsun ben nefsimle kardeşimden [1639] başkasına söz geçiremiyorum, artık bizimle o fâsıklar kavminin arasını ayır" (25). Buyurdu ki: "Artık orası onlara kırk yıl haram kılındı, oldukları yerde sersem sersem dönüp duracaklar, artık acıma o fâsık kavme" (26).

{وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه۪} Hani bir[4] vakit Mûsâ kavmine şöyle demişti: {يَا قَوْمِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} "Ey benim kavmim, Allah'ın size olan nimetini zikr ü yâd ediniz {اِذْ جَعَلَ ف۪يكُمْ اَنْبِيَٓاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكاًۗ وَاٰتٰيكُمْ مَا لَمْ يُؤْتِ اَحَداً مِنَ الْعَالَم۪ينَ} o vakitki[5] nimetini ki içinizde enbiyâ yarattı ve sizi mülûk kıldı ve size âlemînden hiçbirine vermediği şeyler verdi." ❁ Âlemde hiçbir kavimde Benî İsrâil'deki kadar çok peygamber baʿs edilmemiş bulunduğu mâlumdur. Mukaddemâ evlâd-ı Yaʿkūb Esbât, sonra Mûsâ, Hârûn, Yûşa ve ezcümle Hazret-i Mûsâ'nın kavminden ihtiyar edip beraber Tûr'a

---

1 B: "perişan".
2 H +"hem".
3 M: "giremeyiz".
4 H: "o".
5 B: "vakit".

gittikleri yetmiş zat ve daha sonra nice enbiyâ-yı Benî İsrâil gelmiştir. Ancak âyetin ilerisinden sûret-i katʿiyyede anlaşılıyor ki Hazret-i Mûsâ bu ihtârı yaptığı zaman Benî İsrâil henüz Arz-ı Mukaddes'e girmemiş ve daha bir vatan tutmamış ve henüz mülûk devrine ermemişti. O sırada da Mûsâ, Hârûn ve yetmiş zat[1] ile[2] جَعَلَ[3] فِيكُمْ اَنْبِيَٓاءَ mütehakkık[4] ise de "sizi mülûk kıldı" demek nasıl mümkin olabilir? Gerçi bunun tahakkuk-ı vukūʿuna binâen istikbalden mâzi ile tâbir olarak "kılacaktır, kılacağı muhakkaktır veya ezelde böyle takdir etmiştir" mânasına olması[5] ve binâenʿaleyh enbiyâdan bütün enbiyâ-yı Benî İsrâil, mülûktan da bütün mülûk-i Benî İsrâil kasdedilmesi muhtemildir. Bu surette hâsıl-ı meâl: "Ey benim kavmim! Muhakkak ki Allah sizin içinizde daha birçok peygamberler yapacak ve sizi mülûk kılacak, saltanatlara nâil [1640] edecek ve size diğerlerine vermediği şeyler verecek, şimdi Allah'ın bunları yaptığı veya takdir ettiği vakit size olan nimetimi yâd ve tefekkür ediniz de ona göre hareket eyleyiniz" demek olur. Ve Hazret-i Mûsâ'nın bu tezkîri o günkü zamân-ı hâle değil, sırf istikbâle ait bir nimeti, bir takdîr-i ezelîyi gaybdan[6] tebşir ve ihbar telakkī edilmek lâzım gelir. Fi'l-vâkiʿ Benî İsrâil'in Mısır'dan hurûcundan Hazret-i Yahyâ'yı katl ve Hazret-i Îsâ'yı katle teşebbüs ettikleri zamana kadar içlerinden büyük küçük pek çok enbiyâ ve mülûk gelmiş ve bu meyanda Hazret-i Dâvûd ve Süleyman saltanatı gibi nübüvvet ve mülkü[7] cemʿ eden emsalsiz saltanatlar da geçmiş bulunduğunda şüphe yoktur. Ve burada Benî İsrâil'in o zamana kadar başka milletlere nasip olmayan en mesʿud devirlerine işaret de yok değildir. Fakat asıl maksad bu olsa idi اِذْ[8] جَعَلَ فِيكُمْ اَنْبِيَٓاءَ ومُلُوكًا denilmek lâzım gelir ve bu daha veciz ve daha vâzıh olurdu. Hâlbuki اِذْ[9] جَعَلَ فِيكُمْ اَنْبِيَٓاءَ وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا buyurulmakla bazısını peygamber ve hepsini mülûk

1 H -"zat".
2 H +"~~beraber~~".
3 H, M ve B: "وجعل".
4 H: "muhakkak".
5 H: "olmak".
6 B: "kayd eden".
7 B: "mülûkü".
8 H: "و".
9 H: "و".

yapan bir mâna kasdedilmiş olduğu anlaşılıyor. Bunun için ekâbir-i müfessirînden Süddî vesâire burada mülûk "ahrâr" demek olduğunu göstermişler ve hürriyetten murad da tam mânasıyla hürriyet, yani hürriyet-i şahsiye ve siyâsiyeye şâmil bir mâna olduğunu anlatmışlar da **وَجَعَلَكُمْ مُلُوكًا** yani وَجَعَلَكُمْ أَحْرَارًا تَمْلِكُونَ أَنْفُسَكُمْ ولا تملكون وَلَا يَغْلِبكُمْ عَلَى أَنْفُسِكُمْ غَالِبٌ بَعْدَمَا كُنْتُمْ فِي أَيْدِي الْقِبْطِ خدما ومملوكين ومغلوبين بِمَنْزِلَةِ أَهْلِ الْجِزْيَةِ demişlerdir ki, "siz mukaddemâ kavm-i kıbtın elinde bulunduğunuz; hizmetçi, köle ve ehl-i cizye menzilesinde mağlub ve mahkum olduğunuz hâlde sizi tahlis edip kendinize mâlik ve hukūk-ı insâniyye-i şahsiye ve siyâsiyenize sâhip, nefsinizi zabt ve umûrunuzu idareye kādir ahrâr kıldı, artık kimsenin memlûku, kölesi, hizmetçisi değilsiniz ve ehl-i cizye gibi bir gālibin taht-ı galebe ve istîlâsında bulunmuyorsunuz. Hem şahsen hür hem de cemâaten ve siyâseten hürsünüz" demektir.[1] Ve bu mâna hem nazm-ı âyete daha [1641] muvâfık ve hem fâide-i zâideyi mutazammındır. Bu surette Hazret-i Mûsâ'nın bu tezkîri yalnız niʿmet-i mevʿûde ve müstakbeleyi ihbar değil, niʿmet-i vâkıʿayı ve netâic-i[2] müterettibesini ihtardır ki hâsıl-ı meâli şu demek olur: "Ey benim kavmim, Allah sizin içinizde peygamberler yarattı ve sizin hepinizi esaret ve mahkûmiyetten kurtarıp sultanlık demek olan hürriyete nâil etti ve size öyle hârikulade şeyler ihsan eyledi ki şimdiye kadar hiçbir kavme nasip etmemiştir. Binâenʿaleyh ey ümmet-i ahrârım! Allah'ın bu nimetlerinin kadrini biliniz, kendinizi iyi idare ediniz. Peygamberlerinizin Allah tarafından size ihbar ve tebliğ ettikleri ve edecekleri husûsâtı hüsn-i rızânızla gereği gibi icrâ ve tatbik eyleyiniz de bu nimetlerden mütenaʿʿim ve Allah'ın bu ihsanlarından müstefid olmasını biliniz" demek olur ki hürriyet sultanlığının asıl kıymet ve ehemmiyeti kendine sâhip ve hukūkuna mâlik olmanın mânası ve fâidesi lâubalilik değil insanı cidden mesʿud edecek makāsıd u mesâlihe sarf-ı cehd için hüsn-i ihtiyardır. Bu ise evvelemirde ilm ü irfâna mütevakkıftır. Buna da her zaman ve her şahıs için akl-ı şahsî ve tecribe-i ferdiye kâfi gelmez, her şeyden evvel bir imdâd-ı mahsûs-ı ilâhîye,

---

1 Bk. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 42; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 331.

2 B: "netice-i".

yani ihbâr-ı enbiyâya ihtiyaç vardır. Binâenʿaleyh umûmiyetle hürriyetten müstefid olabilmek için enbiyâya iman ve ihbâr u irşadlarına müracaat ve itaat etmek lâzım gelir. Allah da bunları vermiştir. O hâlde Allah'ın bu nimetlerini yâd ediniz de {يَا قَوْمِ ادْخُلُوا الْاَرْضَ الْمُقَدَّسَةَ الَّت۪ي كَتَبَ اللّٰهُ لَكُمْ} Ey benim kavmim, Arz-ı Mukaddes'e giriniz ki Allah onu sizin için yazdı, yani size vatan ve mesken olmak üzere takdir ve kısmet etti, Levh-i Mahfûz'a yazdı. Binâenʿaleyh buna emin olarak ve başka bir endişeye tâbiʿ olmayarak azm ü cehd edip oraya giriniz {وَلَا تَرْتَدُّوا عَلٰٓى اَدْبَارِكُمْ} ve gerisin geri ardınıza dönmeyiniz. ❁ İmansızlık edip mürted olmayınız veya [1642] sebatsızlık edip karşınızdakilerden kaçmayınız, Mısır'a ve Mısır'daki hâl-i esârete avdet etmeye kalkmayınız ki {فَتَنْقَلِبُوا خَاسِر۪ينَ} hepiniz hâib ü hâsir olursunuz, dünya ve âhiret hüsrana düşer, her şeyden mahrum kalır, ziyana uğrar, ziyan olursunuz. ❁ Yani kısmetiniz geride değil ileridedir. Bu kısmet de mutlak değil; iman ve tâat, mücahede ve sebat ile meşrut ve mukayyeddir. Nitekim bâlâda اِنّ۪ي مَعَكُمْۜ لَئِنْ اَقَمْتُمُ الصَّلٰوةَ وَاٰتَيْتُمُ الزَّكٰوةَ وَاٰمَنْتُمْ بِرُسُل۪ي... إلخ buyurulmuştu. İşte o günahların keffâretlenmesi ve o cennetlere duhûl bu şartlar altında ve Arz-ı Mukaddes'e duhûl ile mümkin olacaktır. Yoksa hâliniz berbattır. Allah'ın emrini, peygamberlerin teblîğini dinlemeyecek olursanız hürriyet, esaretten ziyade sebeb-i hüsran olur. Haydi azm ü cehd ediniz oraya giriniz.

"**Arz-ı Mukaddes**", arz-ı mutahhar ve mübarek demektir ki Beyt-i Makdis'in bulunduğu arzdır. Vaktiyle birçok enbiyânın makarrı olduğundan böyle tesmiye olunmuştur. Bir rivayete göre İbrâhim aleyhisselâm Cebel-i Lübnan'a çıktığı zaman Allah teâlâ "bak, gözün nereye kadar yetişirse orası mukaddestir ve zürriyetine mirastır" buyurmuş. Bunun tâyin ve tahdîdinde Tûr, yani Cebel ve havâlisi denilmiş; Dımaşk, Filistin ve Ürdün'ün bir kısmı denilmiş, Arz-ı Şam da denilmiştir. Hazret-i Mûsâ Mısır'dan çıktıktan sonra Arz-ı Şam'da iskân vaad edildiği ve Benî İsrâil'in buna "Arz-ı mevâʿîd[1]" dedikleri de söylenmiştir.

---

1 B: "mevâʿid".

İbn Cerîr Taberî der ki "en doğrusu Nebiyyullah Mûsâ aleyhisselâm'ın dediği gibi 'Arz-ı Mukaddes' demekle iktifâ olunmaktır. Çünkü şu arz veya bu arz olmasının hakīkat-i sıhhati ancak haber ile bilinebilir. Hâlbuki bu bâbda şehâdet-i katʿiyye denebilecek hiçbir haber yoktur. Şu kadar ki bu Arz-ı Mukaddes Fırat ile Ariş-i Mısır beynindeki arzdan hâriç de olmayacaktır. Çünkü bütün ehl-i te'vil [1643] ve siyerin ve ulemânın bu husûsu ihbarda icmâʿları vardır."[1]

Mûsâ'nın bu teklîfine karşı kavmi ne dediler bilir misiniz? {قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِنَّ ف۪يهَا قَوْماً جَبَّار۪ينَ} "Yâ Mûsâ, o dediğin yerde öyle bir kavim var ki hepsi cebbar, yani mukāvemet edilmez, istediğini zorla cebren ve kahren yaptırır, yahut boylarına yetişilmez iri, güçlü kuvvetli, dev gibi adamlar {وَاِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا حَتّٰى يَخْرُجُوا مِنْهَا} onlar oradan çıkmadıkça biz asla[2] oraya girmeyiz. Binâenʿaleyh {فَاِنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا فَاِنَّا دَاخِلُونَ} Onlar şayet oradan çıkarlarsa biz de muhakkak gireriz" dediler. ❁ Allah'a ve Peygamber'e karşı geldiler, duhûl emrine icâbeti "deve iğnenin deliğinden geçerse" kabîlinden muhâle taʿlîk etmek istediler ve sanki "balık kavağa çıkarsa biz de oraya gireriz" demiş oldular. Yukarıda geçtiği vechile on iki nakīb tecessüs için gönderildiklerinde iri iri korkunç birtakım ecsâm ve menâzır ve bir kuvvet ü şevket görmüşler, tutulmuş tehlikelere mâruz olmuşlar, korkmuşlar ve döndükleri zaman ikisinden mâʿadâsı kavimlerine neşr ü işâʿa etmişler ve korkutmuşlar.

Müfessirîn temsîlî bir ifade ile naklederler ki Mûsâ aleyhisselâm nakībleri tecessüs için gönderdiği zaman bu cebbarlardan biri bunları görmüş ve hepsini tutmuş, bahçesinden getirmekte olduğu bir meyve ile beraber torbasına koyup melikin önüne götürmüş, saçıvermiş ve "garip değil mi, bunlar bizimle harb etmek istiyorlar" demiş, melik de "haydi

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 168:

قال أبو جعفر: وأولى الأقوال في ذلك بالصواب أن يقال: هي الأرض المقدّسة، كما قال نبي الله موسى صلى الله عليه، لأن القول في ذلك بأنها أرض دون أرض، لا تُدرك حقيقةُ صحته إلا بالخبر، ولا خبر بذلك يجوز قطع الشهادة به. غير أنها لن تخرج من أن تكون من الأرض التي ما بين الفرات وعريش مصر، لإجماع جميع أهل التأويل والسِّير والعلماء بالأخبار على ذلك.

2 H: "her hâlde".

sâhibinize gidiniz ve gördüklerinizi haber veriniz" diye bunları salıvermiş, korku içinde gelmişler, vakʿayı Hazret-i Mûsâ'ya anlatmışlar, o da bunu kimseye söylememelerini emretmiş fakat dinlememişler, ancak içlerinden fetâ-yı Mûsâ Yûşa b. Nûn ile dâmâd-ı Mûsâ [1644] Kāleb b. Yufennâ işi teshîle çalışmışlar; çok güzel, çok hoş, nimeti bol bir memleket, ahâlisinin gövdeleri iri, bedenleri kuvvetli ise de kalbleri zayıf demişler. Diğer onu ise halkın gözlerini korkutmuş yıldırmışlar, gazâdan imtinâʿ etmelerine sebep olmuşlardır.[1] Bu nakilde cebâbire hükûmetinin kuvvetli bir zâbıta teşkîlâtı bulunduğu ve Benî İsrâil'in kendilerine hücum fikrinde olduğuna vâkıf bulundukları anlatılmış demektir ki bunların kuvvetlerini ve cesametlerini tasvir yolunda Benî İsrâil'in türlü türlü hikayeleri, masalları vardır. Ezcümle bu cebâbire hükûmetini başı gökte mağrur ve mütekebbir bir şahıs misâliyle temsil demek olan Âc yahut Ûc b. Unuk masalı bu meyanda nakledilir ki, fevkalâde büyük ve kuvvetli de olsa cebbar bir hükûmetin kudret-i ilâhiye ile nâgehânî bir darbe altında mahv u münkariz olabileceğini anlatır. Lisânımızda "Ucu boluk" diye mâruf olan bu târihî masalı burada nakletmek mevzûʿ-i bahis nokta-i nazarından fâidelidir. Şöyle ki:

Nakībler tecessüse çıktıkları zaman Ûc b. Unuk ile karşılaşmışlar ki üç bin üçyüz otuz üç arşın uzunluğunda boyu varmış ve üç bin senedir yaşıyormuş. Rast geldikleri zaman başında bir deste odun varmış, bunları

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 173:

عن ابن عباس قال: أمر موسى أن يدخل مدينة الجبَّارين. قال: فسار موسى بمن معه حتى نزل قريبًا من المدينة –وهي أريحاء– فبعث إليهم اثنى عشر عينًا، من كل سبطٍ منهم عينًا، ليأتوه بخبر القوم. قال: فدخلوا المدينة، فرأوا أمرًا عظيمًا من هيئتهم وجثثهم وعظمهم، فدخلوا حائطًا لبعضهم، فجاء صاحب الحائط ليجتني الثمار من حائطه، فجعل يجتني الثمار وينظر إلى آثارهم، وتتبعهم. فكلما أصاب واحدًا منهم أخذه فجعله في كمه مع الفاكهة، وذهب إلى ملكهم فنثرهم بين يديه، فقال الملك: قد رأيتم شأننا وأمرنا، اذهبوا فأخبروا صاحبكم. قال: فرجعوا إلى موسى فأخبروه بما عايَنُوا من أمرهم.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 332:

ثُمَّ انْصَرَفَ أُولَئِكَ النُّقَبَاءُ إِلَى مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ فَأَخْبَرُوهُ بِالْوَاقِعَةِ، فَأَمَرَهُمْ أَنْ يَكْتُمُوا مَا عَاهَدُوهُ فَلَمْ يَقْبَلُوا قَوْلَهُ، إِلَّا رَجُلَانِ مِنْهُمْ، وَهُمَا يُوشَعُ بْنُ نُونٍ وَكَالِبُ بْنُ يُوفِنَا، فَإِنَّهُمَا سَهَّلَا الْأَمْرَ وَقَالَا: هِيَ بِلَادٌ طَيِّبَةٌ كَثِيرَةُ النِّعَمِ، وَالْأَقْوَامُ وَإِنْ كَانَتْ أَجْسَادُهُمْ عَظِيمَةً إِلَّا أَنَّ قُلُوبَهُمْ ضَعِيفَةٌ، وَأَمَّا الْعَشَرَةُ الْبَاقِيَةُ فَقَدْ أَوْقَعُوا الْجُبْنَ فِي قُلُوبِ النَّاسِ حَتَّى أَظْهَرُوا الِامْتِنَاعَ مِنْ غَزْوِهِمْ، فَقَالُوا لِمُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ «إِنَّا لَنْ نَدْخُلَها أَبَداً مَا دامُوا فِيها فَاذْهَبْ أَنْتَ وَرَبُّكَ فَقاتِلا إِنَّا هاهُنا قاعِدُونَ» (الْمَائِدَةِ ٢٤/٥) فَدَعَا مُوسَى عَلَيْهِ السَّلَامُ عَلَيْهِمْ فَعَاقَبَهُمُ اللهُ تَعَالَى بِأَنْ أَبْقَاهُمْ فِي التِّيهِ أَرْبَعِينَ سَنَةً.

tutmuş o destenin içine koymuş karısına götürmüş, "bak bunlar bizimle harb etmek sevdasında bulunuyorlar" diye önüne atıvermiş "şunları ayağımın altında ezivereyim mi?" demiş, o da "hayır öyle yapma, bırak gitsinler, gördüklerini kavimlerine haber versinler" demiş, bırakıvermişler. Onlar da bunların ahvâlini gözden geçirmişler, görmüşler ki üzümlerinin bir salkımını dört beş kişi götürebiliyor, nihâyet çıkmışlar, birbirlerine "eğer bunları Benî İsrâil'e haber verirseniz Nebiyyullah'a karşı irtidad ederler, binâenʿaleyh ketm edelim, yalnız Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâm'a söyleyelim,[1] onlar ne re'yde bulunacaklarsa bulunsunlar" demişler ve beynlerinde böyle ahd ü [1645] peymân etmişler ve yanlarına bir tane de üzüm almışlar ki bir adam ağırlığında varmış. Fakat geldiklerinde Kāleb ile Yûşa'dan mâʿadâsı ahidlerinde durmamışlar, her biri kendi sıbtlarını harbden nehyetmeye ve gördüklerini anlatmaya başlamışlar.

Daha sonra Mûsâ'nın ordugâhı bir fersah murabbaʿı imiş, Ûc gelmiş bunlara bakmış, dönmüş dağdan bu asker miktarında ve değirmen taşı şeklinde kocaman bir kaya yontup ordunun üzerine bastırmak için başına almış. Allah teâlâ da bir hüdhüd göndermiş, başına göre kayanın ortasını oymuş, delinmiş, birdenbire Ûc'un boğazına geçmiş, geçince sendelemiş, yıkılmış, çabalarken karşıdan Hazret-i Mûsâ yürümüş, boyu on arşın imiş, on arşın da asâsı varmış, on arşın da sıçramış, bu otuz arşın irtifâʿda ancak topuğuna yetişmiş, vurmuş fakat öldürmüş, bunun üzerine etraftan hançerlerle üşüşmüşler ve başını koparmışlar.[2]

---

1 B -"yalnız Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâm'a söyleyelim".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 14-15. Krş. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 36-37:

قيل لما توجه النقباءُ إلى أرضهم للتجسس لقِيَهم عوجُ بنُ عنق وكان طوله ثلاثة الاف وثلاثمائة وثلاثة وثلاثين ذراعا وقد عاش ثلاثة آلاف سنة وكان على رأسه حُزمةُ حطب فأخذهم وجعلهم في الحُزمة وانطلق بهم إلى امرأته وقال انظُري إلى هؤلاء الذين يزعُمون أنهم يريدون قتالنا فطرَحهم بين يدَيْها وقال ألا أطحَنُهم برِجْلي فقالت لا بل خلي عنهم حتى يُخبِروا قومَهم بما رؤوا ففعل فجعلوا يتعرّفون أحوالَهم وكان لا يحمِلُ عنقودَ عِنبِهم إلا خمسةُ رجال أو أربعة فلما خرج النقباءُ قال بعضُهم لبعض إن أخبرتم بني إسرائيلَ بخبر القومِ ارتدوا عن نبي الله ولكنِ اكتُموه إلا عن موسى وهارونَ عليهما السَّلامُ فيكونان هما يَريانِ رأيَهما فأخذ بعضُهم على بعضٍ الميثاقَ ثم انصرفوا إلى مُوسى عليهِ السَّلامُ وكان معهم حبةٌ من عنبِهم وِقْرَ رجل فنكثوا عهدَهم وجعل كلٌّ منهم ينهى سِبْطه عن قتالِهم ويُخبرهم بما رأى الا كالب ويشع وكان معسكرُ موسى فرسخاً في فرسخ فجاء عوج حتى نظر إليهم ثم رجع إلى الجبل فقور منه صخرة عظيمة على قدر العسكر ثم حملها على رأسه ليُطبِقَها عليهم فبعث الله تعالى الهُدْهُد فقوَّر من الصخرة وسَطَها المحاذِيَ لرأسه فانتقبت فوقعت في عُنُق عوج وطوقته فصرعته فاقبل موسى عليه السلام وطولُه عشرةُ أذرُعٍ وكذا طولُ العصا فتراما في السماء عشرةَ أذرع فما أصاب العصا إلا كعبا وهو مصروعٌ فقتله قالوا فأقبلت جماعةٌ ومعهم الخناجرُ حتى حزّوا رأسَه.

Bu, bir devletin sûret-i inkırâzını temsildir. Ûc b. Unuk bir şahs-ı hükmî fakat târihî bir masaldır. O zaman Arz-ı Mukaddes'te sâkin olup icrâ-yı hükûmet eden bir kavmin timsâlidir. Âhâd, aşerât, miât, ülûf merâtib-i aʿdâddan her birinin ilk adedi ferd olan "üç" adedine darbının hâsılı bulunan üç bin üç yüz otuz üç adedi, Pisagorîlerin aded taʿmiyesine me'haz olan sırrî bir usûl ile bu devletin dâire-i hükmünü, arâzisini, kuvvet-i maddiyesini gösterir. Bununla üç bin[1] üç yüz otuz üç arşın, Hazret-i Mûsâ'nın on arşın boyu tarafeynin maddeten mukayeselerine bir miʿyâr teşkil eder. Üç bin sene[2] bu kavmin eskiliğini, başındaki odun kābil-i iştiʿâl bir fitneyi temsildir ki bu casusların gelişi ve tutuluşları da bu fitneye bir zamîme olmuş demektir. Kadın, hükümdarın şehveti ve maiyyeti, üzüm servet ve ziraatin feyz ü bereketi, taş o devrin mancınık vesâire ile vesâit-i harbiyesi, bakış ve dönüş Benî İsrâil'in vürûdundan sonraki tedâbîr ve istihzârât, hüdhüd [1646] tasarruf-ı ilâhî; taşın delinmesi merkez-i hükûmetin fesad ve inhilâli, boğazına geçmesi tedâbîr-i harbiyenin aksülameli ve ihtilâl-i dâhilî, sendeleyip yıkılmak devletin izmihlâli, bu sırada Hazret-i Mûsâ'nın yürümesi Benî İsrâil'in ahîren hücûmu, üç bin küsüre nisbetle Mûsâ'nın on arşın boyu Benî İsrâil'in ve bulundukları arazinin miktarı, asâ Hazret-i Mûsâ'nın kuvve-i iʿcâzı, bunun on arşın boyu harben katʿ edilen mesafe, on arşın sıçrama bilâ harbin işgal edilen mesafe, otuzar arşın irtifâʿ üç bin üç yüz küsüre nisbetle ifnâ edilen kuvvet ve işgal edilen arazi, topuktan vurulup ölmek koca bir devlet ve memleketin kenarından ve güzergâhından cüz'î bir yerin işgāliyle muzmahil oluvermesi ve nihâyet etraftan üşüşüp başını koparmak hükûmetin ifnâsı ve memleketin akvâm-ı mücâvire tarafından taksim ve istîlâsıdır.

Yeknazarda bundan Benî İsrâil'in Arz-ı Mukaddes'e duhûlü Hazret-i Mûsâ'nın hayatında olmuş gibi zannedilirse de bunun yanlış olduğu söyleniyor. Binâenʿaleyh burada Hazret-i Mûsâ'nın da şahsı değil mâneviyeti ve dini mülâhaza edilmiş demek olur.

---

1 H +"sene".
2 H -"sene".

Şimdi bunları nakletmekten maksadımız efsanelere karşı beyânât-ı Kur'âniyenin ihkâm ve itkānını anlatmaktır. Kur'an bize gösteriyor ki Benî İsrâil'in bu gibi efsaneleri, boyunu göklere çıkardıkları Âcların Ûcların, devlerin asl ü hakikati iki kelimeden ibarettir: قَوْماً جَبَّارِينَ Bu ve bu gibi ümem-i sâlife kıssalarında doğrudan doğru Kur'ân'ın ifâde-i muhkemesine dikkat etmek ve nazarları hayâlden hakikate nasıl tevcih ettiğini anlamak lâzımdır. Müfessirînin bu gibi makamlarda böyle hikayeleri nakilden maksadları, Kur'ân'ı bunlarla tefsir ve îzah fikrini vermek değil, Kitâb-ı Mübîn'in beyânât-ı muhkemesi ile rivâyât-ı sâlifenin mahiyetlerini ölçmek için bir mikyas ve misâl vermektir. Bunu fark u temyiz edemeyenler Kur'ân'ın mânasını bunlara ircâʿ ederek tasavvur etmek [1647] lâzım geldiği zannına düşerek pek çok hatâ etmiş olurlar. Allah teâlâ bu gibi tezkîrât ile Müslümanların diğer ehl-i kitab gibi efsaneler peşinde dolaşmamalarını ve dîn-i hakkı evham ve hayâlâtta değil, hakīkat-i vâkıʿada aramalarını ihtar etmiş ve bunun için kitâbına "kitâb-ı mübîn", "kitâb-ı hakîm" ıtlak etmiş, مِنْهُ[1] اٰيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ buyurmuştur. Hakikat mümkin iken mecâza gidilmemesi lüzûmunu öğretmiştir. (*Sûre-i Bakara'da* اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٖٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلاً مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا *[2/26] âyetine ve Sûre-i Âl-i İmrân'a bak*).

Hâsılı Benî İsrâil Hazret-i Mûsâ'ya karşı "biz Arz-ı Mukaddes'e girmeyiz[2]" diye dayattılar. Ancak {قَالَ رَجُلَانِ مِنَ الَّذٖينَ يَخَافُونَ} korkanlardan, yani Allah'tan ve Allah'ın emrine muhalefetten korkanlardan iki er -ekser rivayete göre Yûşa ve Kâleb- ki {اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمَا} Allah, ikisini de inʿâmıyla mesʿud eylemişdi[3], bunlar dediler ki: {اُدْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبَابَ} "Üzerlerine kapıyı tutunuz, giriniz, {فَاِذَا دَخَلْتُمُوهُ فَاِنَّكُمْ غَالِبُونَ} çünkü onu tutup girdiniz mi, siz muhakkak gālibsiniz[4]." ❁ Binâenʿaleyh böyle yapınız {وَعَلَى اللّٰهِ فَتَوَكَّلُوا} ve ancak Allah'a dayanınız {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ} eğer Allah'a ve nübüvvet-i Mûsâ'ya mü'min iseniz böyle yapınız. ❁ Allah'tan korkan ve mesʿud olan

1 H, M ve B: "فيه".
2 H: "giremeyiz".
3 H: "eyledi".
4 H: "gālibsinizdir".

bu iki er, Hazret-i Mûsâ'nın nübüvvetine ve vaʿd ü ihbârındaki sıdkına bihakkın iman etmekte bulunmuş olduklarından gördükleri kuvvet ü şevkete rağmen lutf-i Hak ile mîsaklarında sebat ederek bu suretle itimad ve emniyetlerini beyan ve kavimlerini[1] itaate teşvîk ü tergīb eylemişler ve bunlar bidâyeten bu sebatta mazhar-ı inʿâm-ı ilâhî oldukları gibi bilâhare Arz-ı Mukaddes'e girmek nimetine de nâil olmuşlardı.

[1648] Diğer bir rivayete göre رَجُلَانِ مِنَ الَّذِينَ يَخَافُونَ Benî İsrâil'in korkmakta oldukları cebbarlar kavminden iki recül demektir. Bunlar tevfîk-i ilâhî ile Hazret-i Mûsâ'ya iman edip gelmişler ve cebbarların içleri dışları gibi kavî olmadığını bildiklerinden bu suretle teşvîkātta bulunmuşlardır. Dahhâk, Saîd b. Cübeyr ve Kaffâl bu mânaya kāil olmuşlardır.[2] Fakat[3] evvelki mâna müraccahtır.

"el-Bâb"dan murad cebbarlar memleketinin kapısı, yani medhali, güzergâhı[4] demek olan bir şehir veya bu şehrin kapısıdır. İbn Ebî Nüceym'in Mücâhid'den rivayetinde قَرْيَةُ الْجَبَّارِينَ diye vârid olmuştur. Ve bunun Eriha olduğu da nakledilmiştir.[5]

Acaba kavm-i Mûsâ bu te'mînâta karşı ne yaptılar? {قَالُوا} Büsbütün azıtıp dediler ki {يَا مُوسٰى اِنَّا لَنْ نَدْخُلَهَا اَبَدًا مَا دَامُوا فِيهَا} "yâ Mûsâ muhakkak ki onlar orada bulundukça biz o arza ebedâ girmeyiz, kapı şöyle dursun o yere ilelebed ayak basmayız. Binâenʿaleyh {فَاذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَا} sen

---

1 M ve B: "kavmlerinin".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 181-182:

وقد قيل إن معنى ذلك: أنعم الله عليهما بالخوف .ذكر من قال ذلك: حدثنا القاسم قال، حدثنا الحسين قال، حدثنا خلف بن تميم قال، حدثنا إسحاق بن القاسم، عن سهل بن علي قوله:«قال رجلان من الذين يخافون أنعم الله عليهما»، قال: أنعم الله عليهما بالخوف. وبنحو الذي قلنا في ذلك كان الضحاك يقول، وجماعة غيره. حدثت عن الحسين قال، سمعت أبا معاذ قال، حدثني عبيد بن سليمان قال، سمعت الضحاك يقول في قوله: «قال رجلان من الذين يخافون أنعم الله عليهما»، بالهدى فهداهما، فكانا على دين موسى، وكانا في مدينة الجبّارين.

3 H +"~~İbn Mesʿud mushafında الله يَخَافُونَ okunduğu cihetle~~".

4 B -"güzergâhı".

5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 183:

حدثني محمد بن عمرو قال، حدثنا أبو عاصم قال، حدثنا عيسى، عن ابن أبي نجيح، عن مجاهد في قول الله: «عليهم الباب»، قرية الجبَّارين.

Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 382:

ادْخُلُوا عَلَيْهِمُ الْبابَ وهي أريحا أو إيلياء.

Rabbinle beraber[1] git de ikiniz harb ediniz {اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ} biz behemehâl burada oturacağız, yani bir adım ileri gitmeyiz".

Hazret-i Mûsâ bunların fısk u temerrüdünü ve bu küfr ü inâdını görünce kemâl-i hüzn ü teessürle ve[2] câlib-i rahmet ü icâbet olan bir rikkat-i kalb ile Allah'a arz-ı şekvâ ederek {قَالَ} şöyle dedi: {رَبِّ اِنّ۪ي لَٓا اَمْلِكُ اِلَّا نَفْس۪ي وَاَخ۪ي} "Yâ Rab! Ben kendimden başkasına mâlik değilim, bir canım var ki kudretim, iradem, hükmüm ancak ona geçer, bir de kardeşime, yahut kardeşim de benim gibi. Binâenʿaleyh {فَافْرُقْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ الْقَوْمِ الْفَاسِق۪ينَ} bizimle şu itaatten çıkan, [1649] isyanda ısrar eden fâsık kavmin arasını ayır, yani bize bizim istihkākımız, onlara da kendi istihkaklarına göre hükmedip beynimizi fasl eyle." ❁ Demek ki Hazret-i Mûsâ ya o iki zâta bile tamamen emin olamayarak veya din kardeşi mânasını kasd edip onları da hesâba alarak böyle dua etti. Allah teâlâ da {قَالَ} buyurdu ki {فَاِنَّهَا مُحَرَّمَةٌ عَلَيْهِمْ اَرْبَع۪ينَ سَنَةً} "o isyan ve bu dua sebebiyle bunlara o mevʿud olan Arz-ı Mukaddes kırk sene tahrim edilmiştir." ❁ Yani oraya girmeleri tahrîm-i şerʿî ile dînen haram olmak mânasına değil, menʿ mânasına tahrîm-i tekvînî ile kırk sene mahrum kılınmışlardır. Bu müddet zarfında hiçbiri oraya giremeyecek {يَت۪يهُونَ فِي الْاَرْضِ} şu kara yerde Tîh içinde nereye gittiklerini bilemeyecek[3]; açıkta vatansız, hayrân u sergerdân, serseri dolaşacaklardır. ❁ Bu hüküm, hürriyetlerini sû'-i istiʿmâl eden ve peygamberlerini dinlemeyen o fâsıkīn hakkında Hak teâlâ'nın bir hapis cezâsıdır. Belli ki bu ifadeden bunların hepsi bu müddeti dolduracak ve sonra halâs olacaklar mânası anlaşılmaz. Ölenler ölecek, kalanlar girmek isterlerse girebilecek demek olur. Hatta bazı müfessirîn demişlerdir ki: "Kırk sene ʿtahrîm'in değil يَت۪يهُونَ'nin kaydıdır. Binâenʿaleyh tahrim mutlaktır. Müddet ile mukayyed olan tîhtir. Tani tîh hâlinde de nihâyet kırk sene kalacaklar, fakat bunlara duhulden mahrûmiyet hâli bâkī olacak, çünkü o zamana kadar hepsi ölecek, ancak evlâdları olan nesl-i cedîd girecektir."

1 M ve B -"beraber".
2 H -"ve".
3 B: "bilmeyecek".

تاه يتيه ويتوه تيهاً وتيهاً وتوهاً şaşırıp son derece hayrette kalmak, isim olarak تيه ve تيهاء içinden çıkılmaz, yol bulunmaz beriyye, çöl demektir. Bunun için Benî İsrâil'in mahkum oldukları bu çöle "Sahrâ-yı Tîh" denilmiştir.

Acaba bu müddet zarfında Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâm[1] ne oldular? Nakledildiğine göre bu meselede [1650] rivayet muhteliftir: Bazıları Tîh'te kalmadılar demiştir ki âyetin zâhiri de bunu gösteriyor. Diğer bazıları ise kavimleriyle beraber Tîh'te kaldıklarını, fakat bunun kendileri hakkında bir azab olmayıp İbrâhim'e ateşin berd ü selâm olması gibi revh u selâmet olduğunu söylemişlerdir. Buna kāil olanlar da şu noktada ihtilâf etmişlerdir: Acaba Hârûn ile Mûsâ Tîh'te mi vefat ettiler, yoksa çıktılar mı? Bir kısmı Tîh'te evvelâ Hârûn'un,[2] bir sene sonra da Mûsâ'nın vefat ettiğine, ba'dehû vasîsi ve hemşîrezâdesi Yûşa b. Nûn nübüvvetle makāmına kāim olarak Kâleb de ber-hayat olduğu hâlde nesl-i cedîd ile çok geçmeden ve hatta bir rivayette vefât-ı Mûsâ'dan üç ay sonra Arz-ı Mukaddes'i feth eylediğine kāil olmuşlardır ki şâyi' olan da budur. Diğer bir kısmı ise Hazret-i Mûsâ'nın vefatından evvel Tîh'ten çıkıp cebbârîn ile harb ettiğini ve galebe edip Arz-ı Mukaddes'ten bir kısma dâhil olduğunu nakleylemişlerdir.

"Tîh" hem masdar hem isim olduğundan dolayı "tîhte kalmak" tâbiri iki mâna ile mülâhaza olunmalıdır. Birisi, tehayyür içinde sergerdân kalmak, diğeri de çölde kalmak. Şüphe yok ki birinci mâna enbiyâ hakkında tasavvur edilemez. Âyette vârid olan ve azâb u cezâ ifade eden يَتِيهُونَ ise bu mânayadır. Bu mâna ile Mûsâ ve Hârûn aleyhimesselâm tîhte kalmamışlardır. Fakat çölde kalmak ale'l-ıtlâk böyle değildir. Bir çölde icrâ edilen vazifenin müşkil de olsa bir cezâ ve azab olması lâzım gelmez. Nitekim enbiyânın âlemde en büyük mezâhime mâruz oldukları ve bu ibtilânın onlar hakkında bir azab değil, mansıb-ı nübüvvet muktezayâtından bulunduğu da mâlumdur. Binâen'aleyh Mûsâ ve Hârûn Tîh'te "yetîhûn" değil idiler, fakat çölde yine Benî

---

1 H: "aleyhisselâm".
2 H +"ve".

İsrâil'in başında "fi'l-arz" bulunuyorlardı demek olur. Hatta bu sayededir ki Benî İsrâil bu cezâ ve terbiye esnasında فَانْفَجَرَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْناً [el-Bakara 2/60], وَظَلَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى [el-Bakara 2/57] mucizelerinden mütena"im [1651] olmakta devam etmişler ve bir nesl-i cedîd yetiştirmişlerdi. Yoksa kırk yılda değil, cüz'î bir zamanda tamamen münkariz olup giderlerdi. Arz-ı Mukaddes'e duhûl meselesine gelince: Beyt-i Makdis mevki'ine ve arz-ı Şam'a duhûl Hazret-i Yûşa zamanında olmakla beraber ilk hareket ve cebbârîni ilk mağlub eden darbe ile bâba duhûl Hazret-i Mûsâ'nın hayatında vâki' olmuş olduğu anlaşılıyor.

Binâen'aleyh {فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ} yâ Mûsâ böyle fâsık kavme, fâsıklar gürûhuna esef etme, bunlar cezâya müstahiktirler. ❁ Rivayet olunur ki Mûsâ aleyhisselâm duasına nedamet etmiş, bunun üzerine böyle buyurulmuştur.[1]

İşte yâ Muhammed, sen onlara bu kıssayı tezkir et, yine mütenebbih olmazlarsa sen de böyle fâsıklara esef etme ve sonraki cinayetlerinin hükmüne bir temhid olmak üzere:

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ ابْنَيْ اٰدَمَ بِالْحَقِّۢ اِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقُبِّلَ مِنْ اَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْاٰخَرِۜ قَالَ لَاَقْتُلَنَّكَۜ قَالَ اِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ ﴿٢٧﴾ لَئِنْ بَسَطْتَ اِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِي مَٓا اَنَا بِبَاسِطٍ يَدِيَ اِلَيْكَ لِاَقْتُلَكَۚ اِنّ۪ٓي اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَم۪ينَ ﴿٢٨﴾ اِنّ۪ٓي اُر۪يدُ اَنْ تَبُٓوأَ بِاِثْم۪ي وَاِثْمِكَ فَتَكُونَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِۚ وَذٰلِكَ جَزٰٓؤُا الظَّالِم۪ينَۚ ﴿٢٩﴾ فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ اَخ۪يهِ فَقَتَلَهُ فَاَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِر۪ينَ ﴿٣٠﴾ فَبَعَثَ اللّٰهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِي الْاَرْضِ لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُوَار۪ي سَوْاَةَ اَخ۪يهِۜ قَالَ يَا وَيْلَتٰٓى اَعَجَزْتُ اَنْ اَكُونَ مِثْلَ هٰذَا الْغُرَابِ فَاُوَارِيَ سَوْاَةَ اَخ۪يۚ فَاَصْبَحَ مِنَ النَّادِم۪ينَۚۛ ﴿٣١﴾

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 467-468:

فَقَالَ القوم لموسى عَلَيْه السَّلام: «ما صنعت بنا دعوت علينا حَتَّى بقينا فِي التيه» وندم مُوسَى عَلَيْه السَّلام عَلَى ما دعا عليهم وشق عَلَيْه حين تاهوا فأوحى الله عَزَّ وَجَلّ إليه «فَلا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْفاسِقِينَ»

[1652] **Meâl-i Şerîfi**

Hem onlara Âdem'in iki oğlunun kıssasını hakkıyla oku. Hani[1] ikisi birer yakınlık takdim ettiler de birinden kabul edildi diğerinden edilmedi. "Seni mutlak öldürürüm" dedi, öbürü "yok" dedi, "Allah ancak müttakīlerden kabul buyurur (27). Kasem ederim ki sen beni öldürmek için bana el uzatsan da ben seni öldürmek için sana el uzatacak değilim, ben Rabbü'l-âlemîn olan Allah'tan korkarım (28). Ben isterim ki sen benim günahımı da kendi günahını da yüklenip varasın da o ateşe lâyıklardan olasın, zâlimlerin cezâsı işte budur" (29). Bunun üzerine nefsi kendine kardeşini öldürmeyi kolay gösterdi, tuttu onu öldürdü, artık hüsrana düşenlerden olmuştu (30). Derken Allah bir karga gönderdi, yeri deşiyordu ki ona kardeşinin cesedini nasıl örteceğini göstersin. "Eyvah", dedi, "şu karga kadar olup da kardeşimin cesedini örtemedim ha!" Artık pişmanlığa düşenlerden olmuştu (31).

{وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ ابْنَيْ اٰدَمَ بِالْحَقِّ} Bunlara karşı Âdem'in iki oğlunun veya iki Âdemoğlunun kıssasını da bihakkın oku. ❁ Çünkü onlar bu kıssanın tam mâsadakıdırlar. Ekser müfessirîn bu iki Âdem oğlu Hazret-i Âdem'in sulbî oğulları olan Kābil ve Hâbil olduğunu söylemişler, Hasan ve Dahhâk ise kıssanın [1653] âhirindeki مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ âyeti karînesiyle bunların Benî İsrâil'den iki şahıs olduğuna kāil olmuşlardır.[2] Her hâlde dikkat edilmek lâzım gelir ki kıssadan istifade için eşhâsın taʿyîn-i hüviyetleri lâzım olmadığından ale'l-ıtlâk ابْنَيْ اٰدَمَ buyurulmuş, بِالْحَقِّ kaydıyla da efsanelere değil, zât-ı vakʿanın hakikatine celb-i dikkat edilmiştir. Çünkü Kābil ve Hâbil kıssası nâmıyla da acâib ü garâib birçok şeyler söylenmiştir. Yani bu kıssa bir vâkıʿadır. Bi'l-farz bunun muhayyel olduğu tasavvur edilse bile

---

1 B: "Yani".

2 Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî meʿâni't-Tenzîl,* tashih: Muhammed Ali Şâhin, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415, II, 32:

قوله عز وجل: «وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنَيْ آدَمَ بِالْحَقِّ» يعني اذكر لقومك وأخبرهم خبر ابني آدم وهما هابيل وقابيل في قول جمهور المفسرين ونقل عن الحسن والضحاك أن ابني آدم اللذين قربا القربان ما كانا ابني آدم لصلبه وإنما كانا رجلين من بني إسرائيل ويدل عليه قوله تعالى في آخر القصة «مِنْ أَجْلِ ذلِكَ كَتَبْنا عَلى بَنِي إِسْرائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ...» الآية والصحيح ما ذهب إليه جمهور المفسرين...

Benî İsrâil'in ahvâli bunun hakīkī bir mâsadakını teşkil eder, bu onlara bihakkın okunur. Binâenʿaleyh hatâ olmak ihtimâlinden kurtulmayacak olan türlü türlü rivayetlerden ve tafsîlâttan katʿ-ı nazarla yalnız nass-ı Kur'ân'ı tâkip etmelidir. Bir hadîs-i şerifte vârid olmuştur ki: "Allah teâlâ size iki Âdemoğlu ile bir mesel darb etti, bunun hayrını tutun, şerrini bırakın."[1] Şöyle ki:

{اِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا} Bir vakit iki Âdemoğlu birer kurban takdim etmişlerdi de {فَتُقُبِّلَ مِنْ اَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَّلْ مِنَ الْاٰخَرِ} her nedense birininki kabul edilmiş diğerininki[2] edilmemiş idi. ❁ "**Kurban**" örfümüzde tekarrub için kesilen zebîhaya[3] ıtlak olunursa da asıl mânası Allah'a tekarrub için arz u takdim edilen herhangi bir şey demektir ki gerek zebîha ve gerek diğer sadakalardan eʿamdır. Herhangi bir delil ile birinin kurbanının kabûlü, diğerinin ise ʿadem-i kabûlü anlaşılınca {قَالَ} kurbanı kabul edilmeyen öbürüne hased ederek {لَاَقْتُلَنَّكَ} "ahdim olsun seni katledeceğim" dedi. {قَالَ اِنَّمَا يَتَقَبَّلُ اللّٰهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ} Öbürü de dedi ki: "Allah ancak müttakīlerden kabul eder. ❁ Binâenʿaleyh Allah'tan kork, niyetini tashih et {لَئِنْ بَسَطْتَ اِلَيَّ يَدَكَ لِتَقْتُلَنِى} eğer sen beni öldürmek için elini uzatırsan {مَٓا اَنَا بِبَاسِطٍ يَدِىَ اِلَيْكَ لِاَقْتُلَكَ} ben [1654] seni öldürmek için elimi uzatıcı değilim. {اِنّ۪ٓى اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَم۪ينَ} Çünkü ben, Rabbü'l-âlemîn olan Allah'tan her hâlde korkarım {اِنّ۪ٓى اُر۪يدُ اَنْ تَبُٓوأَ بِاِثْم۪ى وَاِثْمِكَ} ben bu suretle şunu isterim ki beni günaha sokmayasın da hem benim günahım hem de kendi günahınla dönüp gidesin, bu iki günahı yüklenerek can verip huzûr-ı Hakk'a varasın da {فَتَكُونَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِ} ashâb-ı nârdan olasın, zira {وَذٰلِكَ جَزٰٓؤُا الظَّالِم۪ينَ}[4] zâlimlerin cezâsı budur."

Burada iki sual vardır. Birincisi وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى [el-Enʿâm 6/164; el-İsrâ 17/15; Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7][5] olduğu hâlde kâtil, maktûlün

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 230. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 236:

حدثنا محمد بن عبد الأعلى قال، حدثنا المعتمر بن سليمان، عن أبيه قال، قلت لبكر بن عبد الله، أما بلغك أن نبيَّ الله صلى الله عليه وسلم قال: «إن الله جل وعز ضرب لكم ابني آدم مثلا فخذوا خيرَهما ودعوا شرَّهما»؟ قال: بلى.

2 H +"kabul".

3 B: "zebâihe".

4 B +"zira".

5 "…Vizr çekecek bir nefis başkasının vizrini çekmez…" / "…ve hiçbir vizr çeken diğerinin vizrini

günahını nasıl yüklenir? Bu nokta birkaç vechile îzah edilmiştir. Bir hadîs-i şerifte اَلْمُسْتَبَّانِ مَا قَالَا فَعَلَى الْبَادِئِ مَا لَمْ يَعْتَدِ الْمَظْلُومُ "sövüşenlerin bütün söyledikleri bâdi'e aittir. Yani ibtidâ başlayan hem aynen kendisinin günahını, hem de sebep olduğundan dolayı arkadaşının günahının bir mislini yüklenir. Fakat mazlum, tecavüz edip daha ileri gitmedikçe"[1] buyurulduğu gibi, burada da بِاِثْمي demek şâyet "sana karşı mukābeleten el uzatırsam gireceğim günahın bir misli" demektir. Binâenʿaleyh biri tecavüz eder diğeri de mukābele eyler de ikisi de maktul düşecek olursa bâdi' olan iki cinayet, öbürü de bir cinayet yapmış olur. Beriki mukābele etmeyecek olursa bu bir cinayetten de kurtulur. Fakat kātil yine iki cinâyet yapmış ve iki günah yüklenmiş bulunur ki birisi mazlûmu katletmek, diğeri kendini ukūbete müstahik kılıp ateşe atmak cinayetidir. Bundan başka اِثْمي demek hazf-i muzâf ile إِثْمُ قَتْلِي yani "beni öldürmek günahı", اِثْمِكَ de "bundan evvelki günahın, ezcümle kurbanının kabul edilmemesine sebep olan günahın"[2] demek de olabilir ki bu mâna İbn Abbas, İbn Mesʿud, Hasan ve Katâde hazerâtından nakil de edilmiştir.[3]

İkincisi, bir insan için kendinin Allah'a isyan etmesini [1655] istemek câiz olmadığı gibi, başkasının isyanını istemek de câiz değildir. O hâlde böyle bir müttakīnin diğeri hakkında iki ism istemesi nasıl câiz olur? Buna da iki cevap vardır. Birisi, bu sözden asıl maksad öbürünün günaha girmesini istemek değil, ne kendinin ne de onun günaha girmemesini istemek, günahtan tahzir edecek bir nasihat vermektir. İkincisi, isyan istemek câiz değil ise de âsînin ikāb ve tecziyesini istemek câizdir. Bu itibar ile mâna: "Ben günaha girmek istemem, sen ısrar edersen ben de senin Allah'tan cezânı isterim" demek de olabilir. Fakat evvelki daha muvâfıktır.

çekmez..." / "Hem günah çeken bir nefs, başkasının günahını çekmeyecek..." / "...Bir vizr çeken de diğerinin vizrini çekecek değildir..."

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 235; Müslim, Birr, 68.

2 B -"ezcümle kurbanının kabul edilmemesine sebep olan günahın".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 215:

وعن أبي صالح، عن ابن عباس–وعن مرة، عن ابن مسعود– وعن ناس من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إني أريد أن تبوء بإثمي وإثمك»، يقول: إثم قتلي، إلى إثمك الذي في عنقك «فتكون من أصحاب النار»؛ عن قتادة قوله: «إني أريد أن تبوء بإثمي وإثمك»، يقول: بقتلك إياي، وإثمك قبل ذلك.

Bu takvâ, bu fikr-i müsâlemet, bu hayırhahlık, bu nasihat, bu hiss-i uhuvvet üzerine {فَطَوَّعَتْ لَهُ نَفْسُهُ قَتْلَ اَخِيهِ} kurbanı kabul edilmeyen zâlimin nefsi, nefsâniyeti kendisine kardeşinin katlini tatvîʿ etti, yani vazgeçirmek şöyle dursun böyle büyük bir cinayeti güya bir tâat sevkiyle endişesiz yapılabilecek, mâniʿden âzâde, arzusuna mutîʿ ve âmâde bir şey gibi gösterdi, teshil ve hatta teşcîʿ etti. ۞ طَاعَ لَهُ الْمَرْتَعُ derler ki "istediği gibi otlamak için otlak önüne bol bol seriliverdi" demektir. Burada tatvîʿ bu mânaca "tavʿ"dan tefʿîldir. Bu suretle nefsi ona bu cinayeti[1] bir otlak gibi önüne serilmiş pek mutîʿ ve hoş bir şey gösterdi veya isyanı bir tâat gibi lâzimü'l-icrâ addettirdi de {فَقَتَلَهُ} kardeşini katletti {فَاَصْبَحَ مِنَ الْخَاسِرِينَ} ve binâenʿaleyh hâsirînden oldu. Bununla kendisine bir fâide temin etmek ihtimâli olmadıktan başka dininde de dünyasında da ziyan etti, hüsranlar içinde kaldı.

Evvelemirde öldürdüğü cesedi ne yapacağını şaşırdı {فَبَعَثَ اللّٰهُ غُرَابًا يَبْحَثُ فِى الْاَرْضِ} sonra Allah bir karga gönderdi ki yerde deşiniyordu. Bu gönderiş veya bu[2] deşiniş [1656] {لِيُرِيَهُ كَيْفَ يُوَارِى سَوْاَةَ اَخِيهِ} ona kardeşinin sev'esini, yani ortada görünmesi çirkin bir hâl alan lâşesini nasıl örtüp gizleyeceğini göstermek içindi. Kātil, karganın bu hareketinden mülhem olarak {قَالَ يَا وَيْلَتٰى} "eyvahlar olsun, vay bana" {اَعَجَزْتُ اَنْ اَكُونَ مِثْلَ هٰذَا الْغُرَابِ فَاُوَارِىَ سَوْاَةَ اَخِى} Ben şu karga kadar olup da kardeşimin lâşesini gömüp gizlemekten aciz oldum ha!..." dedi ve binâenʿaleyh {فَاَصْبَحَ مِنَ النَّادِمِينَ} nâdimîn gürûhundan oldu, nedâmetler içinde kaldı.

İşte:

مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ كَتَبْنَا عَلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِى الْاَرْضِ فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمٖيعًاۜ وَمَنْ اَحْيَاهَا فَكَاَنَّمَٓا اَحْيَا النَّاسَ جَمٖيعًاۜ وَلَقَدْ جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ ثُمَّ اِنَّ كَثٖيرًا مِنْهُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ فِى الْاَرْضِ لَمُسْرِفُونَ ﴿٣٢﴾

1 B +"ona".
2 H -"bu".

Meâl-i Şerîfi

Bu ecilden Benî İsrâil'e kitapta bildirmiştik ki her kim bir nefsi bir nefis mukabili veya yeryüzünde bir fesâdı olmaksızın öldürürse sanki bütün insanları öldürmüş gibi olur, kim de bir adamın hayatını kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur. Celâlim hakkı için resullerimiz [1657] onlara beyyinelerle geldiler de sonra içlerinden birçoğu bütün bunların arkasından hâlâ yeryüzünde fesad ve cinayette israf etmekte bulunuyorlar (32).

{مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ} Sırf bundan dolayı, yani Âdemoğlunun kardeşini, hem de sâlih ve müttakī ve hayırhah bir kardeşini bile bi-gayri hakkın öldürmesi bir emr-i vâkiʿ ve bu kıssa mazmûnunun Benî İsrâil'e bihakkın muntabık olmasından nâşîdir ki {كَتَبْنَا عَلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ} Benî İsrâil üzerine şöyle yazdık: Yani onlara indirilmiş olan kitaplarda emrimizle şu hükümler yazılıp farz ve kanun kılındı ki {اَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْساً بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِى الْاَرْضِ} her kim nüfûs-ı insâniyeden bir nefsi ne kısas îcab eden bir katl-i nefs, ne de yeryüzünde kanını heder edecek bir fesad mukabili olmayarak, yani bu iki sebepten biri bulunmayarak katlederse {فَكَاَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمٖيعاً} bunun -kendisi de dâhil olduğu hâlde- bütün nâsı katletmiş gibi olduğu muhakkak. ❁ Çünkü bi-gayri hakkın birini katleden kātil, umûmiyet üzere hakk-ı hayâtı tanımamış, kanların hurmetini, nefislerin ismetini hetk etmiş, katl-i nefse yol açmış, sâirlerine de cür'et vermiş olur. Binâenʿaleyh bir kimseyi öldüren herkesi öldürmüş gibi Allah'ın gazabına ve azâb-ı azîmine müstahik olur da hakk-ı hayâtı kalmaz, demi heder ve katli vâcib olur. İşte bi-gayri hakkın katl-i nefs böye bir zarar-ı âmdır. Bu gibi katllere bâʿis ve zarar-ı âmmı müstelzim olacak ve âsâyiş-i umûmîyi ihlâl edecek fesad, şekāvet, ihtilal de böyledir. Bunun için böyle bir kātil[1] veya müfsidi katleden herkesi katletmiş gibi değil, belki ihkāk-ı hak etmiş veya bir tahlis yapmış olur. {وَمَنْ اَحْيَاهَا} Her kim de bir nefsi ihyâ

---

1 B: "katl".

eder, yani affetmek veya katline mâniʿ olmak veya herhangi [1658] bir sebeb-i helâkten kurtarmak suretiyle bekā-yı hayâtına sebep olursa {فَكَاَنَّمَٓا اَحْيَا النَّاسَ جَم۪يعاً} sanki insanların cemîʿsini ihyâ etmiş, birine yaptığını -kendisi de dâhil olduğu hâlde- hepsine yapmış gibi olur.

Mâlumdur ki herhangi bir teşbih, müşebbeh ile müşebbehün bihin her cihette ve cemîʿ-i ahkâmda müsâvî olmalarını iktizâ etmez. Binâenʿaleyh bundan umûma müteʿallik olan katl veya ihyânın bir kişiye müteʿallik katl ü ihyâdan hiçbir vechile farkı yoktur demek anlaşılmamalıdır. Her iki fıkradaki teşbihlerden maksad katl-i nefsin zararı, ihyâ-yı nefsin de menfaʿati âm olduğunu vâzıhan anlatmak ve binâenʿaleyh katle karşı kısâsen ve yeryüzünde fesad cürmüne karşı cezâen katl ü idamın meşrûiyetini tesbit ile katl ü taarruzdan terhib ve muhâfaza-i hayâta tergībdir.

Fakat burada iki sual vardır: Evvelâ Benî İsrâil'e bu ahkâmın yazılıp vâcib olması niçin مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ olsun? Vaktiyle Kābil'in Hâbil'i o suretle öldürmüş olması Benî İsrâil'e bu ahkâmın vücûbu için ne münasebetle sebeb ü illet olabiliyor? Bunu Benî İsrâil'e tahsîsin vechi nedir? مِنْ أَجْلِ ذلِكَ كَتَبْنَا عَلَى النَّاسِ veya عَلَى بَنِي آدَم buyurulmak lâzım gelmez mi idi? İşte bundan dolayı Hasan ve Dahhâk mezkur kıssadaki katlin bizzat Hazret-i Âdem'in iki sulbî oğulları arasında değil Benî İsrâil'de vukūʿ bulduğuna ve iki Âdemoğlundan murad Benî İsrâil'den iki kişi demek olduğuna ve Benî İsrâil'de böyle bir katl vakʿasının vukūʿu bu ahkâmın nüzûlü için bir sebeb-i mahsus teşkil ettiğine zâhib olmuştu. Fakat cumhûrun beyânına göre kıssa böyle değildir. O hâlde bunu şöyle anlamak lâzım gelir: مِنْ اَجْلِ ذٰلِكَ kıssaya değil, kıssanın mazmûnundaki meʿânî-i müessireye râciʿdir. Şöyle ki: İnsan öldürmek haddizâtında büyük bir zulüm ve netâici hüsran ü nedâmetten başka bir şey olmayan büyük bir cinayettir. İnsan olanların bundan son derece sakınmaları îcab eder. [1659] Hâlbuki beşeriyette bu zulüm emr-i vâkiʿdir. Hatta iki Âdemoğlunun biri iyi bir kardeşine bu zulmü pek

hazin bir surette yapmış ve felâketi dillere destan olmuştur. Bu evvelâ bir kasd-ı menfaatten değil, mücerred bir kasd-ı ızrardan, bir hased ü nefsâniyetten neş'et etmiş, hem de ihtirasın galeyanına müsait bir hâl içinde değil, Allah'a arz edilen bir ibadetin, bir kurban takdim etmenin kabul edilip edilmemesinden ve Allah'ın iradesine râzı olmamak dâʿiyesinden neş'et eden bir hased, bir hased ki buna karşı en yüksek bir hiss-i takvâ ile ibraz edilen hayırhahlık, müsâlemetperverlik ve insanlığın her türlü hissiyât-ı necîbesini gıcıklamaya kâfi gelecek olan[1] en ahlâkī, en âkilâne nesâyih ve tahzîrât-ı mâneviye asla müfîd olmuyor. Bilakis bütün bunları cinayetin esbâb-ı müşevvikası yerine koyuyor. Kendine karşı elini kaldırmayan,[2] kaldırmak istemeyen ve iyi bir kardeş olmaktan başka bir arzu beslemeyen o güzel kardeşine, "seni öldürmek ne kolay, ne tatlı şeymiş" diyerek saldırıp kıydırıyor. Sonra da hüsranlara, nedametlere düşürüyor ve öyle bir hâl-i felâkete getiriyor ki mukaddemâ o yüksek kardeşinin sarih ve vâzıh nesâyih u irşâdâtını dinlemeyen o kafa emr-i ilâhî ile en sonunda cîfeler arkasında dolaşan bir karganın harekâtından eyvahlar çekerek ders-i intibah almaya ve ona gıbtalar ederek nedametler çekmeye mecbur oluyor. İşte beşeriyette katl-i nefs cinayetinin bir emr-i vâkiʿ olmasından nâşî buna karşı mukāvemet ve kısas sûret-i umûmiyede bir hakk-ı meşrûʿ olduğu gibi, bilhassa bu vakʿa veya bu kıssada cinayete sâik olan ve icrâsını teshil eden hâlet-i rûhiye, ezcümle hased ü nefsâniyet ve mukāvemet-i fiʿliye olmadığı zaman tatvîʿ-i cinâyet hasleti Benî İsrâil'de pek bâriz ve kıssanın mazmûnu bunların ahvâline tamamen mutâbık olduğundan dolayı bunlar hakkında daha ziyade ahkâm-ı şedîde inzal buyurulmuş, hem kısas hem de [1660] فَسَادٍ فِي الْاَرْضِ cürmüne karşı idam cezâsı farz kılınmış, ferdin hakk-ı hayâtı, umûmun hakk-ı hayâtına müsâvî ve ferdi tahlis umûmu tahlis mânasında olduğu anlatılmıştır.

---

1 B -"gıcıklamaya kâfi gelecek olan".
2 H +"ve".

Acaba bunlarda hâlâ bu hâlet-i rûhiye mevcud mudur? Binâenʿaleyh bu şiddete hâlâ lüzum var mıdır? Ve bu hüküm elyevm cârî olmalı mıdır? Yoksa mücerred nasihat kâfi midir? {وَلَقَدْ جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُنَا بِالْبَيِّنَاتِ} Alimallah bunlara bizim nice resullerimiz beyyinât ile geldiler, bu babda açık ve katʿî burhanlarla beyânâtta bulundular {ثُمَّ اِنَّ كَث۪يرًا مِنْهُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ} baʿdehû bunların birçoğu bundan sonra da {فِي الْاَرْضِ لَمُسْرِفُونَ} yeryüzünde hâlâ israf etmekte, fırsat buldukça katl ü fesadda bîperva ifrat eylemektedirler. ❁ Hatta bundan sonradır ki peygamberleri öldürmeye kalkıştılar ve nice nice ihtilâller çıkardılar. Binâenʿaleyh arz üzerinde bunlar ve bu gibi müsrifler mevcud oldukça bunlara karşı yalnız beyyinât-ı kavliye ve uhreviye ile iktifâ olunmayıp beyyinât-ı fiʿliye olan ahkâm-ı şedîde tatbîki umum insanların hakk-ı hayâtını sıyânet ve yeryüzünde icrâ-yı fesâda mümânaʿat etmek için her zaman bir kānûn-ı haktır.

Fi'l-vâkiʿ:

اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذ۪ينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَادًا اَنْ يُقَتَّلُٓوا اَوْ يُصَلَّبُٓوا اَوْ تُقَطَّعَ اَيْد۪يهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِۜ ذٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظ۪يمٌۙ ﴿٣٣﴾ اِلَّا الَّذ۪ينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْۚ فَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٣٤﴾

[1661] **Meâl-i Şerîfi**

Fakat Allah'a ve Resûlü'ne harb etmeye kalkışan ve yeryüzünde fesada çalışanların cezâsı, taktîl olunmalarından veya asılmalarından veya ellerinin ayaklarının çapraz kesilmesinden veya bulundukları yerden nefy edilmelerinden başka bir şey olmaz. Bu onlara dünyada çekecekleri bir zillettir[1], âhirette ise kendilerine azîm bir azab vardır[2] (33). Ancak elinize geçirmezden evvel tevbe edenleri olursa biliniz ki Allah Gafûr, Rahîm'dir (34).

1 H: "zillet".
2 H: "var".

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkındaki rivayetler şunlardır:

1. Ehl-i kitabdan bir kavim hakkında nâzil olmuştur ki Hazret-i Peygamber ile beynlerinde ahd ü mîsak akdetmişlerdi, nakz-ı ahd ettiler ve yol kesip yeryüzünde fesad yapmaya kalkıştılar (İbn Abbas'tan bir rivayet).[1]

2. Müşrikîn hakkında nâzil olmuştur (İkrime'den ve Hasan-ı Basrî'den ve Atâ'dan rivayet).[2]

3. Vakʿaları meşhur olan Ureyneliler hakkında nâzil olmuştur ki ʿUkül, ʿUreyne ve Becîle'den bir kısım halk yoksulluk ve hastalık içinde oldukları hâlde Medine'ye gelmişler, izhâr-ı İslâm eylemişler, Resûlullah kendilerini zekattan toplanan beytülmal develerinin raʿy olundukları mahalle göndererek bunların sütlerinden içip geçinmelerini [1662] ve marazlarını da bu develerin sidikleriyle tedavi etmelerini emretmiş. Varmışlar, bir müddet sonra tamamen kesb-i sıhhat edip iyileştikten sonra irtidad etmişler, çobanları öldürüp develeri sürmüşler ve yolları kesip ırza da tecavüz ederek kaçmışlar, fakat tâkip olunup yakalanmışlardı (Enes b. Mâlik, Urve b. Zübeyr ve daha bazı zevâttan rivayet).[3]

4. Ebû Bürde dahi denilen Hilâl b. Uveymir-i Eslemî'nin kavmi hakkında nâzil olmuştur ki Resûlullah bu Hilâl ile "ne lehine ne aleyhine muʿâvenet etmemek, ona gelen Müslümanlar emanlı olup heyecana

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 243:

عن ابن عباس قوله: «إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله ويسعون في الأرض فسادًا»، قال: كان قوم من أهل الكتاب بينهم وبين النبي صلى الله عليه وسلم عهدٌ وميثاق، فنقضوا العهدَ وأفسدوا في الأرض، فخيَّرَ الله رسوله: إن شاء أن يقتل، وإن شاء أن يقطع أيديهم وأرجلهم من خِلافٍ.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 244:

عن عكرمة والحسن البصري قالا قال: «إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله» إلى «أن الله غفور رحيم»، نزلت هذه الآية في المشركين، فمن تاب منهم من قبل أن تقدِروا عليه لم يكن عليه سبيل. وليست تُحْرِزُ هذه الآية الرجلَ المسلم من الحدِّ. إن قتل أو أفسد في الأرض أو حارب الله ورسوله، ثم لحق بالكفار قبل أن يُقْدَر عليه، لم يمنعه ذلك أن يقام فيه الحدُّ الذي أصاب.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 245-251:

عن أنس: أن رهطًا من عُكْلٍ وعُرَينة، أتوا النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: يا رسول الله، إنا أهل ضَرْع، ولم نكن أهل ريفٍ، وإنا استوخمنا المدينة، فأمر لهم النبي صلى الله عليه وسلم بِذَوْدٍ وراعٍ، وأمرهم أن يخرجوا فيها فيشربوا من ألبانها وأبوالها، فقتلوا راعيَ رسول الله صلى الله عليه وسلم، واستاقوا الذود، وكفروا بعد إسلامهم. فأتيَ بهم النبي صلى الله عليه وسلم، فقطع أيديهم وأرجلهم، وَسَمل أعينهم، وتركهم في الحرَّة حتى ماتوا. فذُكر لنا أن هذه الآية نزلت فيهم: «إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله»

düşürülmemek, kezâlik her kim Resûlullah'a gitmek üzere Hilâl'e uğrarsa emanlı olup heyecana düşürülmemek" üzere akd-i müvâdaʿa etmiş idi. Bir gün Benî Kinâne'den bir kısım halk Müslüman olmak maksadıyla gelirken Hilâl'in kavmine uğramış, o gün de Hilâl orada yokmuş, kavmi tutmuşlar bunların yollarını kesmişler ve kendilerini katledip mallarını almışlardı.[1]

Bu rivayetlerin mecmûʿundan anlaşıldığı üzere âyetin nüzûlü her hâlde katʿ-ı tarîk şekāvetiyle alâkadardır. Fakat bazıları bu hükmün küffâra mahsus olduğuna, bazıları da füssâk-ı müslimîne dahi şâmil bulunduğuna kāil olmuşlardır ki ekser fukahânın kavli de budur.

Resûlullah'a muharebe aklen ve âdeten mümkin olabilirse de Allah ile muharebe ne aklen ne de şerʿan mümkin olmadığından her hâlde mecazdır. Hâlbuki bir lafzın hem hakikat hem mecaz olması câiz olamaz. Binâenʿaleyh burada muharebe hem Allah'a ve hem Resûlüne taʿalluku itibariyle mecaz olmak lâzım gelir. Şu hâlde "muharebe" lafzı ya Allah ve Resûlünün evâmir u ahkâmına muhalefetten mecazdır, veya o evâmir ü ahkâmı tatbik ve icrâ eden ibâdullâha muharebeden mecazdır. Sonra bu muharebenin maʿnâ-yı maʿrûfuyla açık muharebe olmadığı da [1663] gerek siyaktan ve gerekse esbâb-ı nüzûlden anlaşılmaktadır. Zira görülüyor ki bunda esaret ve cizye gibi ahkâm yoktur. Ekser müfessirîn ve fukahâ harbin aslı bir selb mânasını mutazammın olmak itibariyle bu muharebeden murad katʿ-ı tarîk demek olduğunu beyan etmişler ve buna "sirkat-i kübrâ" nâmını[2] vermişlerdir. Bazıları da gerek şehir hâricinde ve gerek dâhilinde olsun مكابره باللصوصية yani açıktan hırsızlığa cür'et demişlerdir.[3] Bu mânalar ise harbî-i mahz, müste'men, muʿâhid[4], zimmî,

---

1 Muhammed b. Hasan, *el-Asl,* VII, 227:

سعيد قال: سمعت أبا سليمان قال: سمعت محمد بن الحسن قال: أخبرنا أَبو يوسف عن الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس قال: وادع رسول الله صلى الله عليه وسلم أبا بردة هلال بن عويمر الأسلمي. قال: فجاء أناس يريدون الإسلام، فقطع عليهم أصحاب أبي بردة الطريق. قال: فنزل جبريل على رسول الله صلى الله عليه وسلم بالحد فيهم: أن من قتل وأخذ المال صلب، ومن قتل ولم يأخذ مالاً قتل، ومن أخذ مالاً ولم يقتل قطعت يده ورجله من خلاف، ومن جاء مسلماً هدم الإسلام ما كان في الشرك.

2 H: "nâmı".

3 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 125.

4 B -"muʿâhid".

küffârdan vâkiʿ olabileceği gibi feseka-i Müslimîn tarafından da olabilir. Velhâsıl bunlar, yekdiğerini himâye ederek toplanıp bir kuvve-i mâniʿa teşkil eyleyen ve bu suretle gerek Müslümanların ve gerek İslâm tâbiʿiyet veya ahdinde bulunanların canlarına veya mallarına veya ırzlarına[1] kasd ve âsâyişlerini ihlâl eyleyen şekāvet-i ictimâʿiye ve siyâsiye erbâbıdır. Ve bu âyette bunların cezâsı olan hadd-i şerʿî beyan olunmuştur. Şöyle ki:

{اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذٖينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Allah'a ve Resûlüne muharebe eden; yani Allah'ın ve Resûlünün evâmir u ahkâmına fiilen muhalefet ile Allah'a ve Resûlullah'a harb vaziyeti alan {وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَادًا} ve yeryüzünde fesad için saʿy eyleyen; cana veya mala veya ırza tasallut veya hars ü nesli ihlâke teşebbüs ve tesebbüb ile nizâm-ı hakkı ve âsâyiş-i halkı ihlâl ve ifsad için çalışan kimselerin cürümlerinin derecelerine göre cezâları şundan ibarettir:

{اَنْ يُقَتَّلُوا} Taktîl edilmeleri ❁ Yani katl yapmışlar ise kısâsen değil, affı câiz olmamak üzere hadden katledilmeleri {اَوْ يُصَلَّبُوا} veya taslîb olunmaları ❁ yani hem katl yapmışlar hem de mal almış veya ırza tecavüz etmişlerse hayyen salb edilip süngü ile katl olunarak, yahut katl olunduktan sonra meyyiten salb edilerek teşhir [1664] edilmeleri {اَوْ تُقَطَّعَ اَيْدٖيهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ} veya ellerinin ve ayaklarının çapraz kesilmesi ❁ yani katl yapmamışlar da yalnız mal almışlar ise biri sağdan biri soldan olmak üzere birer elleriyle birer ayaklarının kesilmesi {اَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْاَرْضِ} veya arzdan nefy edilmeleri ❁ yani bunların hiçbirini yapmış olmayıp yalnız yolu tehdit etmişler ise yeryüzünden nefy olunmaları ❁ hapsedilmeleri veya bulundukları yerden diğer bir yere sürülmeleri.

İşte Allah'a ve Resûlüne harb vaziyeti alarak teşhîr-i silah edip sâʿî bi'l-fesad olanların derecelerine göre muayyen olan cezâları, yani hadd-i şerʿîleri bu suretle taktîl veya taslîb veya taktîʿ[2] veya nefyden ibarettir. Mâlumdur ki herhangi bir harbin mahiyeti bu dördün birinden hâlî kalmaz ve bu cezâlar bunların iltizam ettikleri efʿâlin lâzım-ı mahiyeti olarak bihakkın

---

1 B -"veya ırzlarına".
2 B: "katʿ".

mukabilleridir. Atâ'dan, Katâde'den Hasan'dan[1] buradaki terdidlerin, yani أَوْ harf-i atfının tahyir için olduğuna dair bazı rivayetler vardır.[2] Buna nazaran veliyyü'l-emr bunlara bu dört cezâdan birini tatbîke mecbur, fakat iktizâ-yı maslahata göre bunlardan birinin tâyininde muhayyerdir demek olur. Lâkin cumhur bunun gerek rivâyeten ve gerek dirâyeten doğru olmadığını ve terdîdin tahyir için değil, bâlâda gösterildiği üzere derecât-ı cürme göre tevzîʿ u taksim için olduğunu ve binâenʿaleyh veliyyü'l-emrin bu babda hakk-ı hıyârı olmayıp cürmün derecesine göre ikāme-i had ile mükellef bulunduğunu, meselâ hapsi lâzım geleni katʿ, katʿı lâzım geleni katl ve yalnız katli lâzım geleni salb edemeyeceği gibi bunun aksini de yapamayacağını ve hiçbir vechile hakk-ı affı olmadığını beyan etmişlerdir. Fi'l-vâkiʿ kātili hapis ile iktifâ ve kātil olmayanı salb edebilmek gibi[3] rivâyeten ve dirâyeten gayr-i maʿkul bir tahyir mânasının butlânı âşikârdır. Fakat biz burada şunu [1665] söyleyebiliriz ki: أَوْ haddizâtında tahyîr[4] ü taksîme muhtemildir. Gerçi burada taksim ve tevzîʿ rivâyeten ve dirâyeten müreccah ve muhtârdır. Fakat bununla tahyir ihtimâlinin ale'l-ıtlâk batıl ve sâkıt olması da lâzım gelmez. Çünkü nefyi katʿa, katʿı katle, katli salbe çıkarabilecek vechile teşdîd-i cezâ suretinde bir tahyir asla câiz olamamakla beraber, bilakis salbi katle, katli katʿa, katʿı hapse tenzil edebilecek vechile tahfîf-i cezâ suretinde bir hıyâr ve bir salâhiyet mülâhaza edilmesi maʿkul ve mümkindir. Tahyir ihtimâli haddizâtında mevcud ve bazı rivayetle de mervî olduğu hâlde bu imkân büsbütün inkâr edilemez ve edilemeyince[5] de zaten اَلْحُدُود تَنْدَرِئُ بِالشُّبُهَاتِ olduğu[6] cihetle ihtilâfı hâl ü zamana göre muhaffif-i cezâ olmak üzere lede'l-iktizâ bu ihtimâli dahi iʿmâl etmek sahih

1 B -"Hasan'dan".
2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 262-263:

وقال آخرون: الإمام فيه بالخيار: أن يفعل أيَّ هذه الأشياء التي ذكرَها الله في كتابه. ذكر من قال ذلك: حدثني يعقوب قال، حدثنا هشيم قال، أخبرنا جويبر، عن عطاء وعن القاسم بن أبي بزة، عن مجاهد في المحارب: أن الإمام مخير فيه، أيَّ ذلك شاءَ فعل. حدثنا ابن حميد قال، حدثنا جرير، عن عاصم، عن الحسن في قوله: «إنما جزاء الذين يحاربون الله ورسوله»، إلى قوله: «أو ينفوا من الأرض»، قال: يأخذ الإمام بأيِّها أحب. حدثنا هناد قال، حدثنا أبو أسامة قال، أخبرنا أبو هلال قال، أخبرنا قتادة، عن سعيد بن المسيب: أنه قال في المحارب: ذلك إلى الإمام، إذا أخذه يصنع به ما شاء.

3 H: "için".
4 M ve B: "tahyîre".
5 M ve B: "edilmeyince".
6 Bkz. Ebû Yûsuf, *el-Harâc,* s. 166-167; Serahsî, *el-Mebsût,* VII, 209.

olabilecektir. Bu mâna bir lafzı aynı zamanda hem tahyir hem de tenvîʿe haml ederek iki mânayı bir delâlette cemʿ etmek değil, muhtelif ahvâl ve muhtelif zamanlara göre iki mânayı bi'l-münâvebe mülâhaza ederek bir nevi tahyîre muhtemil taksim ile عَمَلًا بِالْإِحْتِمَالِين her şüpheden ârî bir mâna ahz etmektir ki, hem haddin mânasına hem de kavâʿid-i umûmiyeden olan tahfif ahkâmına pek muvâfıktır.

Mâlumdur ki "salb"in asıl mânası kollarından bir yere germektir. Nitekim "salîb" bundan me'huzdur. İmam Şâfiî hazretleri[1] salbin meyten yapılmasını, yani evvelâ katledilip Müslüman ise namazı da kılındıktan sonra salb ü teşhir olunmasını tercih eylemiştir ki erfak olduğunda şüphe yoktur. Arzdan nefye gelince: Esasen "nefy" idam etmek, yok etmek demektir. Hâlbuki burada katl ü salbe mukabil zikredilmiş olduğu için idam mânasına olmadığı zâhirdir. O hâlde ber-hayat olan bir kimsenin bütün arzdan nefyi ancak hapis demek olabilir ki lisân-ı Arabda "nefy" bu mânaya da müstaʿmel olduğunda[2] ihtilâf yoktur. İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretleri ve ekser ehl-i lügat bu mânayı ihtiyar etmişlerdir. Gerçi [1666] bulunduğu beldeden diğer bir beldeye çıkarmaya veya dâr-ı İslâm'dan çıkarmaya dahi nefy denilebilirse de bunun ikisi de mahzurdan sâlim olmadığı için tecviz olunmamıştır. Çünkü maksad defʿ-i şerdir. Hâlbuki bir şakīyi diğer bir beldeye sevk etmek orada bulunan ibâdullahı ızrardan hâlî olmaz. Büsbütün dâr-ı İslâm'dan dâr-ı harbe çıkarmak ise harbîlere bir şahsın iltihâkını[3] tervic eylemek demek olduğundan hiç câiz olmaz demişlerdir. Maʿamâfîh eşhâs ve mevâkiʿin ihtilâfına göre mahzûr-ı mezkûrun vârid olmayacağı anlaşılırsa diğer bir beldeye nefyin câiz olduğuna kāil olanlar da vardır. Ezcümle Ömer b. Abdülaziz hazretlerinden bu mâna mervîdir. Mukaddemâ, Tihâme'nin arkasında "Dehlek", Habeş'te "Nâsıʿ" birer menfâ idi denilmiştir. Lisânımızda da "nefy" bu mânaya müstaʿmeldir. İmam Şâfiî de demiştir ki burada "nefy" iki mânaya muhtemildir. Birisi eğer bunlar katl yapmış ve mal almış ve tutulmuş iseler hadleri ikāme olunur ve eğer

---

1 M ve B: "Hazretlerinin".
2 B: "istiʿmâl olunduğunda".
3 M: "ilhâkını".

tutulmamış iseler[1] ilelebed tâkip olunurlar. İşte bu surette "nefy"den murad bunların hükûmetten korkarak bir beldeden bir beldeye mütemâdiyen kaçıp gitmeleridir. İkincisi mücerred ihâfe ile kalmış ve katl yapmamış ve mal almamış olanlar dahi mütemâdiyen tâkip olunurlar. Fakat tutuldukları zaman taʿzîr ve haps edilirler, bunlar hakkında da nefyden murad yalnız hapistir.[2] İmam Şâfiî'nin "nefy"i böyle iki hâle göre iʿmâl etmesi bizim tahyir ve taksim meselesindeki ihtârımıza şebîhtir. Bir de Şâfiî'nin bu ifadesi hapsin had değil, taʿzîr[3] mahiyetinde olduğunu göstermektedir. Fi'l-vâkiʿ mikdâr-ı habs muayyen olmadığına göre böyle olmak lâzım gelir. Şu hâlde bunun had olması asl-ı habse nazarandır.

İşte Allah'a ve Resûlüne muharebe eden ve yeryüzünde fesad için saʿy edenlerin cezâları başka bir şey değil, ya katl olunmak, ya salb olunmak, ya elleri ayakları "min hilâfin" kesilmek veya arzdan nefy olunmaktır. Fakat bu [1667] kasr-ı cezâ mutlak değil izâfîdir. Zira {ذٰلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا} bu cezâ bunların sırf dünyadaki zillet ü rezaletleridir. Bundan başka {وَلَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ} bunlar için âhirette pek büyük bir azab daha vardır. ۞ Ki o bunların hiçbiriyle kābil-i kıyas değildir.

---

1 B -"hadleri ikāme olunur ve eğer tutulmamış iseler".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XI, 347-348:

الْمَسْأَلَةُ السَّادِسَةُ: اخْتَلَفُوا فِي تَفْسِيرِ النَّفْيِ مِنَ الْأَرْضِ. قَالَ الشَّافِعِيُّ رَحِمَهُ الله: مَعْنَاهُ إِنْ وَجَدَ هَؤُلَاءِ الْمُحَارِبِينَ قَتَلَهُمْ وَصَلَبَهُمْ وَقَطَعَ أَيْدِيَهُمْ وَأَرْجُلَهُمْ مِنْ خِلَافٍ، وَإِنْ لَمْ يَجِدْهُمْ طَلَبَهُمْ أَبَدًا حَتَّى إِذَا قَدَرَ عَلَيْهِمْ فَعَلَ بِهِمْ مَا ذَكَرْنَاهُ، وَبِهِ قَالَ أَحْمَدُ وَإِسْحَاقُ رَحِمَهُمَا الله. وَقَالَ أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ الله: النَّفْيُ مِنَ الْأَرْضِ هُوَ الْحَبْسُ، وَهُوَ اخْتِيَارُ أَكْثَرِ أَهْلِ اللُّغَةِ، قَالُوا: وَيَدُلُّ عَلَيْهِ أَنَّ قَوْلَهُ «أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ» إِمَّا أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ النَّفْيَ مِنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ، وَذَلِكَ غَيْرُ مُمْكِنٍ مَعَ بَقَاءِ الْحَيَاةِ، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ إِخْرَاجُهُ مِنْ تِلْكَ الْبَلْدَةِ إِلَى بَلْدَةٍ أُخْرَى، وَهُوَ أَيْضًا غَيْرُ جَائِزٍ، لِأَنَّ الْغَرَضَ مِنْ هَذَا النَّفْيِ دَفْعُ شَرِّهِ عَنِ الْمُسْلِمِينَ، فَلَوْ أَخْرَجْنَاهُ إِلَى بَلَدٍ آخَرَ لَاسْتَضَرَّ بِهِ مَنْ كَانَ هُنَاكَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَإِمَّا أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ إِخْرَاجَهُ إِلَى دَارِ الْكُفْرِ وَهُوَ أَيْضًا غَيْرُ جَائِزٍ، لِأَنَّ إِخْرَاجَ الْمُسْلِمِ إِلَى دَارِ الْكُفْرِ تَعْرِيضٌ لَهُ بِالرِّدَّةِ وَهُوَ غَيْرُ جَائِزٍ، وَلَمَّا بَطَلَ الْكُلُّ لَمْ يَبْقَ إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْمُرَادُ مِنَ النَّفْيِ نَفْيَهُ عَنْ جَمِيعِ الْأَرْضِ إِلَّا مَكَانَ الْحَبْسِ. قَالُوا: وَالْمَحْبُوسُ قَدْ يُسَمَّى مَنْفِيًّا مِنَ الْأَرْضِ لِأَنَّهُ لَا يَنْتَفِعُ بِشَيْءٍ مِنْ طَيِّبَاتِ الدُّنْيَا وَلَذَّاتِهَا، وَلَا يَرَى أَحَدًا مِنْ أَحْبَابِهِ، فَصَارَ مَنْفِيًّا عَنْ جَمِيعِ اللَّذَّاتِ وَالشَّهَوَاتِ وَالطَّيِّبَاتِ فَكَانَ كَالْمَنْفِيِّ فِي الْحَقِيقَةِ. وَلَمَّا حَبَسُوا صَالِحَ بْنَ عَبْدِ الْقُدُّوسِ عَلَى تُهْمَةِ الزَّنْدَقَةِ فِي حَبْسٍ ضَيِّقٍ وَطَالَ لُبْثُهُ هناك ذَكَرَ شِعْرًا، مِنْهُ قَوْلُهُ:

خَرَجْنَا عَنِ الدُّنْيَا وعن وصل أهله   فلسنا من الأحياء وَلَسْنَا مِنَ الْمَوْتَى
إِذَا جَاءَنَا السَّجَّانُ يَوْمًا لِحَاجَةٍ   عَجِبْنَا وَقُلْنَا جَاءَ هَذَا مِنَ الدُّنْيَا

قَالَ الشَّافِعِيُّ رَحِمَهُ الله: هَذَا النَّفْيُ الْمَذْكُورُ فِي الْآيَةِ مَحْمُولٌ عَلَى وَجْهَيْنِ: الْأَوَّلُ: أَنَّ هَؤُلَاءِ الْمُحَارِبِينَ إِذَا قَتَلُوا وَأَخَذُوا الْمَالَ فَالْإِمَامُ إِنْ أَخَذَهُمْ أَقَامَ عَلَيْهِمُ الْحَدَّ، وَإِنْ لَمْ يَأْخُذْهُمْ طَلَبَهُمْ أَبَدًا فَكَوْنُهُمْ خَائِفِينَ مِنَ الْإِمَامِ هَارِبِينَ مِنْ بَلَدٍ إِلَى بَلَدٍ هُوَ الْمُرَادُ مِنَ النَّفْيِ. الثَّانِي: الْقَوْمُ الَّذِينَ يَحْضُرُونَ الْوَاقِعَةَ وَيُكْثِرُونَ جَمْعَ هَؤُلَاءِ الْمُحَارِبِينَ وَيُخِيفُونَ الْمُسْلِمِينَ وَلَكِنَّهُمْ مَا قَتَلُوا وَمَا أَخَذُوا الْمَالَ فَالْإِمَامُ إِنْ أَخَذَهُمْ أَقَامَ عَلَيْهِمُ الْحَدَّ، وَإِنْ لَمْ يَأْخُذْهُمْ طلبهم أبدا. فيقول الشافعي هاهنا: إِنَّ الْإِمَامَ يَأْخُذُهُمْ وَيُعَزِّرُهُمْ وَيَحْبِسُهُمْ، فَالْمُرَادُ بِنَفْيِهِمْ عن الأرض هُوَ هَذَا الْحَبْسُ لَا غَيْرَ، والله أَعْلَمُ.

3 B: "tahzir".

{اِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَقْدِرُوا عَلَيْهِمْ} Ancak sizin kudretiniz kendilerini istîlâ etmeden, derdestleri tahakkuk eylemeden evvel tevbe etmiş olanlar müstesnâdırlar {فَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} O vakit[1] biliniz ki Allah şüphesiz Gafûr, Rahîm'dir. ❁ Binâen'aleyh bu suretle tevbekâr olanlar hakkında hukūkullah davası tâkip edilmez ve zikr olunan hudûddan hiçbirisi ikāme olunmaz. Ancak hukūk-ı şahsiye davası kalır. Katl yapmışlar ise verese-i maktul diler affederler, diler bi'l-muhâkeme sâbit olduktan sonra kısas ettirebilirler. Tevbe ile sâkıt olan hüküm, katlin hadden vücûb-ı istîfâsıdır, cevâzı değildir. Kezâlik mal almışlar ise mal sahipleri mallarının istirdad veya tazmînini talep ve davada muhtardırlar. Sonra[2] gerek böyle ve gerekse harb vaziyeti almadan sâ'î bi'l-fesad olanlar hakkında gerek hukūkullah ve gerek hukūk-ı ibâd dolayısıyla ulü'l-emrin bir de ta'zîr salâhiyeti vardır ki, haddi îcab edecek dereceye bâliğ olmayan münkerâtta tatbik edilir. Tafsîlâtı fıkha aittir. Kā'ide-i umûmiyesi şudur: "وَيُعَزَّرُ كُلُّ مُرْتَكِبٍ مُنْكَرًا: Bir münker irtikâb eden her şahıs ta'zîr olunabilir".

Şimdi:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَابْتَغُٓوا اِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَجَاهِدُوا فِى سَبِيلِهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٣٥﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ اَنَّ لَهُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٣٦﴾ يُرِيدُونَ اَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَاۘ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ ﴿٣٧﴾

[1668] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yaklaşmaya vesile arayın ve O'nun yolunda mücahede edin ki felâha erebilesiniz (35). Şüphesiz o küfr edenler bütün arzdaki ve daha bir o kadarı onların olsa da kıyamet gününün azâbından kurtulmak için fidye verecek olsa-

---

1 H: "Zira".

2 H -"Kezâlik mal almışlar ise mal sahipleri mallarının istirdad veya tazmînini talep ve davada muhtardırlar. Sonra".

lar kendilerinden kabul edilmez, onlara elîm bir azab vardır (36). Ateşten çıkmak isteyecekler, fakat ondan çıkacak değillerdir, onlara boyuna gidecek bir azab vardır (37).[1]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey Allah'a ve Resûlüne iman edenler! Siz o nakz-ı mîsak edenlere, o kafirlere, o fâsıklara, o sâ'î bi'l-fesad olanlara benzemeyiniz de {اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'a ittikā ediniz; Allah'ın cezâsından, azâbından korkunuz; çirkinliklerden sakınınız, şayet bir günaha düştünüzse hemen tevbe ediniz. Zira anladınız ki Gafûr Rahîm olan Allah'ın azâb u ikābı da pek büyüktür. Fakat takvâyı yalnız fenalık yapmamaktan ve mücerred kaçınmaktan ibaret menfî bir haslet telakkī etmeyiniz. Kıssada dinlediniz ki müttakī Âdemoğlunun kardeşinin tasmîm ettiği cinayete karşı bile Allah korkusuyla elini uzatmak [1669] istememesi ve mücerred nasihat ile iktifâ etmesi, kendisini katlden kurtarmaya kâfi gelmedi. Binâenʿaleyh seyyiâttan kaçınmakla iktifâ etmeyip tam mânasıyla ittikā ediniz de Allah'ın vikāyesine girmek ve mağfiret ü rahmetine ermek için {وَابْتَغُٓوا اِلَيْهِ الْوَسٖيلَةَ} Allah'a vesile de talep ediniz. ❁ Boş durmayıp ve mücerred iman ve havf ile iktifâ etmeyip Allah'a yakınlık için vesile de taharrî ediniz. En münasib esbâba teşebbüs ile mahabbet-i ilâhiyeye şâyan güzel ameller yapmaya iradenizi sarf eyleyiniz de {وَجَاهِدُوا فٖي سَبٖيلِهٖ} ve Allah yolunda, dîn-i İslâm uğrunda, tarîk-ı müstakīm üzerinde bezl-i vüsʿ ile mücahede ediniz. ❁ Enfüsî, âfâkī mevâniʿ u müşkilâta göğüs gerip hak düşmanlarını yeniniz.

Lisânımızda mâruf olduğu üzere "**vesîle**" kendisiyle bir maksûda tevessül olunan, yani tekarrub edilen sebep, sebeb-i kurbet demektir ki "mâ bihi't-tekarrub" mânasına sadece "kurbet" dahi tâbir olunur. Nitekim Hasan, Mücâhid, Atâ, Abdullah b. Kesîr gibi birçok müfessirîn-i eslâf أي القُرْبَة diye tefsir etmişlerdir. Katâde "Allah'a tâat ve râzı olacağı amel ile

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yaklaşmaya vesile arayın ve O'nun yolunda mücahede edin ki felâha erebilesiniz (35). Şüphesiz o küfr edenler bütün arzdaki ile daha bir o kadarı kendilerinin olsa da kıyamet gününün azâbından kurtulmak için fidye verecek olsalar kabul edilmez, onlara elîm bir azab var (36). Ateşten çıkmak isteyecekler, fakat çıkacak değiller, onlara boyuna gidecek bir azab var (37)".

tekarrub ediniz" diye anlatmış, Süddî de فهي المسألة والقربة yani istemek ve kurbet diye ifade etmiştir ki hem "ibtiğā"yı, hem "vesile"yi beyandır. İbn Zeyd de "mahabbet, Allah'a kendinizi sevdirmeye çalışınız" demiş ve أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ اِلٰى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ [el-İsrâ 17/57][1] âyetini okumuştur.[2] Binâenʿaleyh hâsıl-ı mâna: "Biz mü'miniz, Allah bizi mücerred iman ile sever deyip de lâubâli olmayınız, Allah'tan korkunuz, fena ahlâktan ve fena amelden sakınınız. Sonra yalnız korkmak ve sakınmakla da kalmayınız, iradenizi sarf edip esbâba da teşebbüs ediniz, Allah'ın emirlerini îfâ eyleyiniz ve bununla da kalmayıp Allah'a yaklaşmak için dâima vesile arayınız, her fırsattan bi'l-istifâde kendi gönlünüz ve hüsn-i arzunuzla ferâiz ve [1670] vâcibât hâricinde güzel güzel işler, rızâ-yı ilâhîye muvâfık ameller yaparak kendi tarafınızdan da kendinizi Allah'a sevdirmek isteyiniz. İsteyerek, yalvararak çalışınız ve uğraşınız" demek olur. Ve bunda لَا يَزَالُ عَبْدِي الْمُؤْمِنُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ hadîs-i kudsîsi[3] mazmûnunun münderic olduğu zâhirdir. "Vesile cennette bir menziledir: اَلْوَسِيلَةُ مَنْزِلَةٌ فِي الْجَنَّةِ"[4] hadîs-i şerîfi de vesilenin ehemmiyet-i uhreviyesini nâtıktır. Hâsılı vesile lâzımdır. Ve onu bulmak için isteyip aramak ve tevessül etmek de lâzımdır. Çünkü vesilenin vesilesi de iman ve ittikā ile taleb ü iradedir. Ve şu hâlde asıl vesile Allah'a kasd-ı tekarrub ve arzû-yı tehabbubdur. Ve işte وَابْتَغُٓوا اِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ bu kasd ü niyet ile taharrî-i esbâbı ve ahlâk-ı hamîde ve aʿmâl-i sâliha gibi rızâullâha muvâfık vesâil-i hasene istihzârıyla ubûdiyet için saʿyi âmirdir. Ve bunun içindir ki buna mücahede emri

---

1 "Onların yalvarıp durdukları, Rablerine (...) vesîle ararlar..."

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 291:

عن عطاء: «وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: القربة.
عن السدي: «يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: فهي المسألة والقربة.
عن قتادة قوله: «وابتغوا إليه الوسيلة»، أي: تقربوا إليه بطاعته والعملِ بما يرضيه.
عن مجاهد: «وابتغوا إليه الوسيلة»، القربة إلى الله جل وعزّ.
عن الحسن في قوله: «وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: القربة.
عن عبد الله بن كثير قوله: «وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: القربة.
قال ابن زيد في قوله: «وابتغوا إليه الوسيلة»، قال: المحبّة، تحبّبوا إلى الله. وقرأ: «أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ إِلَى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ» (الإسراء ١٧/٥٧)

3 Buhârî, Rikāk, 38:

وَمَا يَزَالُ عَبْدِي يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أُحِبَّهُ...

4 İbn Hibbân, *Sahîh*, IV, 589. Krş. Müslim, Salât, 11.

terfik edilmiştir. İman ittikā ile, ittikā ibtiğā-yı vesîle ile, ibtiğā-yı vesîle mücahede ile tekemmül eder.

İmdi imandan sonra bu üç emri îfâ ediniz ve bunlara da inanıp icrâ eyleyiniz ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felah bulmayı ümit edesiniz. Zira:

{إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Hiç şüphe yok ki o küfr edenler {لَوْ اَنَّ لَهُمْ مَا فِي الْاَرْضِ جَمِيعاً وَمِثْلَهُ مَعَهُ لِيَفْتَدُوا بِهِ مِنْ عَذَابِ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} kıyamet gününün azâbından fidye verip nefislerini kurtarmak için bi'l-farz bütün arzdaki şeylerin mecmûʿu ve[1] daha bir misliyle beraber kendilerinin olsa hepsini feda etmek isterler ama {مَا تُقُبِّلَ مِنْهُمْ} kendilerinden[2] kabul olunmaz {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} ve onlara mahsus elîm bir azab vardır. {يُرِيدُونَ اَنْ يَخْرُجُوا مِنَ النَّارِ} Ateşten çıkmak isterler [1671] {وَمَا هُمْ بِخَارِجِينَ مِنْهَا} hâlbuki onlar ondan çıkamazlar. ❁ Çıkmak istedikçe küfrün muktezâsı olarak yine içine atılırlar. {وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقِيمٌ} Ve bunların hakkı köklü ve ebedî bir azabdır. ❁ Binâenʿaleyh siz bunlara asla benzemeyin ve bunlardan korkup çekinmeyin de ancak Allah'tan korkun ve Allah'a tekarrub için vesile isteyin, esbâbı[3] istihzar edin de bunlarla mücahede eyleyin ve yeryüzünde fesad için çalışanların da dünyadaki cezâsını verin. Ve bu cümleden olmak üzere:

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا اَيْدِيَهُمَا جَزَٓاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللّٰهِ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٣٨﴾ فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَاَصْلَحَ فَاِنَّ اللّٰهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٣٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadın sâbit oldu mu ellerini kesin, kazandıklarına cezâen Allah'tan kelepçek[4], çünkü Allah Azîz'dir[5], Hakîm'dir (38). Böyle iken her kim de işlediği zulmün arkasından tevbe edip salâha dönerse Allah elbette tevbesini kabul buyurur. Çünkü Allah Gafûr'dur[6], Rahîm'dir (39).

---

1 M ve B -"ve".
2 H: "onlardan".
3 H: "esbâb".
4 B: "kelepçe".
5 H: "Azîz".
6 H: "Gafûr".

"**Sirkat**", lügatta "gayrın malını hufyeten almak"tır ki lisânımızda "hırsızlık" tâbir olunur. Hırsızın ale'l-ekser göz diktiği, çalmak istediği mal, emvâl-i mergūbe olur. [1672] Yoksa alınması âdeten müsamaha edilen şeylerin alınıvermesini örf, tam mânasıyla bir sirkat addetmez. Sirkatin mahiyetinde mal sâhibinin hıfz u nazarını çalmaya kalkışmak mânası vardır. Bunun için sirkat fiilinin haddi îcab edecek derecede tam mânasıyla tahakkuku iki şarta mütevakkıftır ki birisi alınan malın az çok mergub denebilecek bir nisâba bâliğ olması, diğeri de hırz-ı mekânî veya hırz-ı hıfzî ile muhrez bulunmasıdır. Ancak İbn Abbas, İbn Zübeyr, Hasan-ı Basrî ne miktarın ne de hırzın şart olmadığına ve azın çoğun sirkat olup had lâzım geleceğine kāil olmuşlardır ki Zâhiriyye'den Dâvûd-ı İsfahânî'nin ve Havâric'in kavilleri de budur. Gerçi az veya bekçisiz açıktaki bir malı alıvermek dahi sirkat kabîlinden ise de bu ıtlâkın tam bir hakikat olduğu şüphelidir. Zira örfün müsamaha ettiği miktarı alıvermek bir terbiyesizlik olmakla beraber ne açığına "gasp" ne de habersiz alınmasına "hırsızlık" denilivermediği de mâlumdur. Hâlbuki hudûd her vechile katʿî ve yakīnî ve şüphe ile sâkıt olduğundan eli kesilecek hırsıza tam mânasıyla ve şüphesiz olarak "sârik" veya "sârika" denilebilmek için nisab ve hırz her hâlde şart olmalıdır. Ve bunu isbat için rivayet olunan haberler hiç nazar-ı iʿtibâra alınmasa bile "sirkat" kelimesinin tam mefhûm-ı örfîsi bunu muktezîdir. Ve cumhûr-ı fukahâ bunda müttefiktirler. Ancak nisâbın miktarında ihtilâf etmişlerdir. Bir kere rubʿ dinar veya üç dirhemden aşağısına itibar eden olmamış ve İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretleri madrub olmak üzere on dirhem gümüş akçe kıymetine bâliğ olmayana itibar edilmeyeceğini[1], yani bunun mâdûnunda taʿzîr yapılırsa da had lâzım gelmeyeceğini göstermiştir ki, bir dînara muʿâdil demektir. Fi'l-vâkiʿ gayrın bir habbesini çalmak dahi lügaten ve örfen bir sirkat olsa bile katʿiyyet demek olan hudûdda şüphenin muteber bulunduğunda söz olmadığından fiʿl-i sirkatin cezâ ve nekâl olan haddi îcab [1673] edecek bir cürm olması şübhe-i ibâhadan, şübhe-i haktan, şübhe-i ıztırardan

---

1 H: "edilemeyeceğini".

dahi hâlî olmasını iktizâ eder. Hâlbuki bir malın hıfz edilmemesi bir müsamaha ve binâenʿaleyh bir şübhe-i ibâha teşkil edeceği gibi, bir şahsın cüz'î miktarda bir malı sirkate tenezzül etmesi de her hâlde bir şübhe-i ıztırardan hâlî değildir. Evvelemirde zekat, sadakāt gibi infak ahkâmıyla defʿ-i ıztırar esbâbı temin olunduktan وَفِيٓ اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ[1] لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [ez-Zâriyât 51/19. Krş. el-Meʿâric 70/24-25][2] buyurulduktan ve muharremâttan ahvâl-i ıztırâr istisnâ edildikten sonradır ki Hak teâlâ cezâ-yı sirkati emretmiştir. Bu şerâit-i umûmiye altında ise sirkate ictisar eden bir elin hey'et-i ictimâʿiyye-i İslâmiye içinde kangren olmuş bir uzuv gibi katʿı lâbüd olur. Fakat fukarânın hakkını vermeyen, erbâb-ı ıztırârın ıztırârını düşünmeyen ve bilakis o ıztırârı günden güne teşdid eyleyen bir hey'et-i ictimâʿiyenin sâriklere karşı vaziyeti sirkat-i kübrâ erbâbının vaziyetine şebîh olmaktan kurtulamaz. Binâenʿaleyh ıztırar veya şübhe-i ıztırar ile katʿî bir cezâ ve nekâle istihkak sâbit olamaz. Nitekim Hazret-i Ömer bir kaht senesinde hadd-i sirkati tatbik etmemiştir. Çünkü umûmun zarûret ve ihtiyâca mâruz bulunduğu böyle bir zamanda vazîfe-i infâkın gereği gibi yapılamayacağı zâhir bulunduğundan her ferd haddizâtında muztar olmasa bile şübhe-i ıztırar içindedir. Şu hâlde malın açıkta bırakılması bir şübhe-i ibâha olacağı gibi, alelâde ahvâlde çalınan malın bir muztarrın el uzatabileceği mikdâr-ı kalîlden fazla bir nisabda bulunmaması da şübhe-i ıztırardan sâlim olamayacağından fiʿl-i sirkatin bihakkın cezâ ve nekâl olan haddi mûcib bir cürm olması için hem nisâbın hem hırzın şart olması lâzım gelir. Ve bu şartlar "sirkat" mefhûm-ı lügavîsinden olmasa bile bihakkın "cezâ" ve "nekâl" mefhumlarından bi'l-işâre sâbit, bundan başka hem kitâbın kavâʿid-i umûmiyesi hem de sünnet-i seniyye ile müeyyeddir ki tafsîlâtı fıkha aittir.

Velhâsıl, sârika bir şübhe-i özür bırakmamak için her [1674] hâlde bir nisâbın da şart olduğu katʿîdir. Ancak bu nisâbın miktarı müctehedün fîhtir. Ve fukahâ sünen-i nebeviyeye nazaran bunun rubʿ dinar ile bir dinar

---

1 H, M ve B +"معلوم".
2 "Ve mallarında sâil ve mahrum için bir hak vardı" / "Ve onlar ki mallarında vardır bir hakk-ı maʿlûm, hem sâil için hem mahrum."

veya on dirhem beyninde deverân ettiğinde de ittifak etmişler, Şâfiî gibi kimisi asgarîyi, İmâm-ı Aʿzam gibi kimisi de aʿzamîyi ihtiyar eylemişlerdir ki şüpheden tamamen sâlim olan da budur. Acaba on dirhemden ziyade bir miktar kabûlüne imkân yok mudur? Biz buna vardır cevabını vermek istiyoruz ve mikdâr-ı nisâbın bu iki had arasında deverânı mücmaʿun aleyh olduğuna kāil olmuyoruz. Mâdem ki asl-ı miktar meselesi müctehedün fîhtir, ve mâdem ki bu babda şüphe meselesinin büyük bir ehemmiyeti vardır, o hâlde bunun mâhiyet-i ictihâdiyesini muhafaza eden bir zaman meselesi olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Eğer böyle olmasa idi müctehidîne aʿzamî ve asgarî fikirlerini veren misâller, haberler sâbit olmazdı. Bir dinar, bir miskal altın demektir ki o zaman on dört kırat olan vezni sebiʿ dirhemiyle on dirhem gümüş kıymetçe buna muʿâdil idi. On iki dirhem addedildiği dahi varsa da bu daha küçük bir dirhem mikyâsıdır. Ve buna nazaran rubʿ dinar üç dirhem denir. Nitekim bugün bizde müteʿâref olan on altı kıratlık dirhem ile sekiz dirhem on iki kırat tutar ki mecidiyeden biraz fazladır. Demek ki o zamanlar[1] altın gümüş farkı vasatî olarak bire on, şimdi ise biz görüyoruz ki bu fark beş altı misli artmıştır. Bir miskal altın sekiz on dirhem değil, kırk elli dirhem gümüş muʿâdiline çıkmıştır. Altın gümüş farkı böyle olduğu gibi eşyâ ile nukūd arasında da bu tefâvüt zâhirdir. Bir zaman bir miskal altına muʿâdil olup şübhe-i ıztırârı katʿ eden on dirhem gümüş bugün için o zamanın üç dirhem gümüşünden daha mâdûn bir kıymette bulunduğunda şüphe olmadığı gibi, bugünün bir miskal altını da böyledir. Binâenʿaleyh mikdâr-ı nisâb, şübhe-i ıztırârın defʿi nokta-i nazarından ihtilâf-ı zaman ile mütehavvildir. [1675] Bu misâllerden bi'l-istifâde zamanına göre şüpheye mahal bırakmayacak vechile bir miktar tâyini câiz ve hatta lâzımdır. Zira فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِاِثْمٍۙ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ [el-Mâide 5/3] hükmünün hudûdda dahi muteber olduğunda söz olmadığı gibi, bunun şüphesinin de muteber olduğunda şüphe yoktur. Ve işte mikdâr-ı nisâb o ismi ve ona karşı cezâ ve nekâle istihkākı tâyin edecek olan bir miʿyârdır.

---

1 B: "Demek o zaman".

Ey mü'minler {وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ} sârik ve sârikanın da ۞ yani şüphe ve her[1] mazeretten âzâde olarak sirkati tahakkuk eden gerek erkek ve gerek dişi hırsızların da {فَاقْطَعُوا اَيْدِيَهُمَا جَزَآءً بِمَا كَسَبَا نَكَالاً مِنَ اللّٰهِ} kesbettikleri amele bir cezâ, Allah'tan bir nekâl -yani bir daha yapamamaları[2] için bihakkın bir bağ, bir tuşak, bir[3] kelepçe- olmak üzere ellerini kesiniz. İbn Mesʿud mushafında فَاقْطَعُوا أَيْمَانَهُمَا olduğundan dolayı ibtidâ sağını, tekrar ederse solunu da kesiniz. Çünkü {وَاللّٰهُ[4] عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Allah hem Azîz hem Hakîm'dir. Emrine karşı gelinmez, hükmünü hikmetle verir. Hak O'nun himâye-i izzetinde, cezâ O'nun cümle-i hikmetindendir. Zulm ü fesâda râzı olmayan, hayr u hakka çalışmak için el ve kudret ihsan eden; ittikāyı, ibtiğā-yı vesîleyi, mücahedeyi emr eyleyen; fakirleri korumak, muztarları gözetmek, düşkünlere yardım etmek için bu kadar âyât ü ahkâm indiren; infak, zekat, sadakāt, teʿâvün ahkâmıyla istitâʿatı olanlara vazifeler farz kılan, zenginlerin mallarından sâillere mahrumlara bir hakk-ı maʿlûm veren Allah teâlâ'nın bu emirlerini, bu ahkâmını icrâ ve tatbik eden hey'et-i ictimâʿiyye-i İslâmiye içinde Allah'tan korkmayarak, Allah'a tekarrub için vesîle-i hasene talebinde bulunmayarak ve Allah yolunda mücahede etmek için nefsinin, şehvetinin tekāzâsına sabredemeyerek gayrın hukūkuna gizlice el uzatmak kendisinin ne hakkı, ne de [1676] şübhe-i hakkı taʿalluk etmeyen bir malı Allah görmüyormuş gibi sirkate cür'et etmek elbette Allah'ın izzetine bir tecavüz ve gizliden gizliye bir harbdir. Ve böyle bir elin cezâsı da kesilmektir. Binâenʿaleyh cürm ile cezâ beyninde muʿâdele yok zannedilmesin. Zira bu cezâ yalnız malın mukabili değil, gizli bir hıyanet ve izzet-i ilâhiyeye bir tecavüz olan fiʿl-i sirkatin cezâsıdır. Bu el kendini ateşe sokmuş veya kılıca uzatmıştır. Bu, gerek ona ve gerek ona uyup azacak olanlara Allah tarafından öyle sâbit bir[5] kelepçedir. Bununla hem sârik fesaddan temizlenir, hem de

---

1 M ve B -"her".
2 B: "yapmamaları".
3 H +"~~pranga~~".
4 H, M ve B: "إن الله".
5 H +"~~pranga~~dır".

diğerleri. Sonra Allah teâlâ'nın izzetine bu vechile tecavüz edenleri bu cezâya müstehik kılması ve böyle dâimî bir[1] kelepçeye koyup haddini bildirmesi mücerred bir eser-i gazab değil, mahz-ı hikmettir. Bu cezâ tatbik edilen hey'et-i ictimâʿiyede sirkatin kökü kesilir. Kesilmeye lâyık el bulunmaz olur. O şart ile ki bihakkın tatbik edilsin ve her şüpheden sâlim olarak tatbik edilsin de hiçbir haksızlığa meydan verilmesin. Aksi hâlde izzet ve hikmet-i ilâhiye de maʿkûs surette tecellî eder. Bi-gayri hakkın bir mal sirkat eden elin cezâsı kesilmek olursa, bi-gayri hakkın bir el sirkat eden ellerin cezâsı ne olmak lâzım geleceği tasavvur olunsun[2].

{فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهٖ وَاَصْلَحَ فَاِنَّ اللّٰهَ يَتُوبُ عَلَيْهِؕ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ} Yani sirkat yapıp kendi elinin kesilmesine sebebiyet vererek kendine zulmetmiş olan sârik veya sârikadan herhangi birisi eli kesildikten sonra tevbe edip ıslâh-ı hâl ederse Allah Gafûr-ı Rahîm olduğu için tevbesini her hâlde kabul eder. Ve âhirette ona başka azab yapmaz, rahmet ü mağfiret eyler. Binâenʿaleyh eli kesilmiş ve tevbekâr olmuş olanlara mukaddemâ hırsızlık etmiş diye fena nazarla bakmamalı, merhamet edip muʿâvenette bulunmalıdır.

Bu tevbe haddin icrâsından evvel olursa had sâkıt [1677] olur mu olmaz mı? Cumhur ve Hanefiyye mal sâhibi affetmedikçe olmaz; İmam Şâfiî ise bir kavlinde olur demiştir. Fi'l-vâkiʿ zulümden murad nefsine değil, âhara olan sirkat olduğu takdirde bu âyet bunu ifade etmiş olacağı ve bâlâdaki sirkat-i kübrâ erbâbının tevbeleri meselesi de bir itibar ile bunu teyid edeceği cihetle biz de bu mânayı tercih eyleyeceğiz. Ancak bu surette وَاَصْلَحَ kaydı mûcebince salâh-ı hâlinin tebeyyünü için taʿzîren bir müddet-i münâsibe habsi[3] ve çalınan mal istihlâk edilmiş ise tazmîni lâzım geleceğinden zühul olunmamalıdır. Haddi icrâ edildiği takdirde ise; جَزَٓاءً بِمَا كَسَبَا medlûlünce fiilin tam cezâsı verilmiş ve istihlâk dahi "kesb" mefhûmunda dâhil bulunmuş olacağından damân lâzım gelmez. Fakat aynen mevcud ise istirdad olunur. Çünkü meksub değildir.

1 H +"~~prangaya~~".
2 H: "edilsin".
3 M ve B: "hapis/habs".

Şimdi bu ahkâm ve evâmir-i ilâhiyenin şiddeti ve âlem-i beşeriyette bu gibi cezâlara müstahik erbâb-ı fesâdın mevcudiyeti rahmeten li'l-âlemîn olan kalb-i Resûlullah'ta bir haşyet ü hayrete, bir hüzn ü teessüre bâʿis olabileceğinden bundan neyh ile ahkâm-ı maʿdeletin icrâsına sevk için buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٤٠﴾ يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذ۪ينَ يُسَارِعُونَ فِی الْكُفْرِ مِنَ الَّذ۪ينَ قَالُٓوا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْۚ وَمِنَ الَّذ۪ينَ هَادُوا سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ اٰخَر۪ينَۙ لَمْ يَأْتُوكَۜ يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِه۪ۚ يَقُولُونَ اِنْ اُو۫ت۪يتُمْ هٰذَا فَخُذُوهُ وَاِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُواۜ وَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاًۜ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْۜ لَهُمْ فِی الدُّنْيَا خِزْیٌ وَلَهُمْ فِی الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظ۪يمٌ ﴿٤١﴾ سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ اَكَّالُونَ لِلسُّحْتِۜ فَاِنْ جَٓاؤُ۫كَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ اَوْ اَعْرِضْ عَنْهُمْۚ وَاِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْـٔاًۜ وَاِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِط۪ينَ ﴿٤٢﴾ وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرٰيةُ ف۪يهَا حُكْمُ اللّٰهِ ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَۜ وَمَٓا اُو۬لٰٓئِكَ بِالْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٤٣﴾ اِنَّٓا اَنْزَلْنَا التَّوْرٰيةَ ف۪يهَا هُدًى وَنُورٌۚ يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذ۪ينَ اَسْلَمُوا لِلَّذ۪ينَ هَادُوا وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَٓاءَۚ فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَات۪ي ثَمَناً قَل۪يلاًۜ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ ﴿٤٤﴾ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ ف۪يهَٓا اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِۙ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْاَنْفَ بِالْاَنْفِ وَالْاُذُنَ بِالْاُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّۙ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌۜ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِه۪ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُۜ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٤٥﴾ وَقَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِع۪يسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰيةِ

وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْجِيلَ فِيهِ هُدًى وَنُورٌ وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ
﴿٤٦﴾ وَلْيَحْكُمْ اَهْلُ الْاِنْجِيلِ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فِيهِ وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ
الْفَاسِقُونَ ﴿٤٧﴾ وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِنًا
عَلَيْهِ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ عَمَّا جَٓاءَكَ مِنَ الْحَقِّ لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ
شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَٓا اٰتٰيكُمْ فَاسْتَبِقُوا
الْخَيْرَاتِ اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٤٨﴾ وَاَنِ احْكُمْ
بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ وَاحْذَرْهُمْ اَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكَ
فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمْ اَنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ وَاِنَّ كَثِيرًا مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ
﴿٤٩﴾ اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ حُكْمًا لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿٥٠﴾

[1681] **Meâl-i Şerîfi**

Bilmez misin[1] ki Allah, bütün semâvât ü arz mülkü O'nun; dilediğini azâba çeker, dilediğinin günahını örter olduğunu? Allah her şeye kadîrdir (40). Ey o şanlı Resûl, seni mahzun etmesin o küfürde yarış edenler; gerek o ağızlarıyla "âmennâ" deyip de kalbleri mü'min olmayanlardan olsun ve gerek Yahudî olanlardan. Onlar yalancılık etmek için dinlerler, sana gelmeyen diğer bir kavim için dinlerler, yerli yerinde söylenen kelimeleri sonradan tahrif ederler. "Size böyle fetvâ verilirse tutun, verilmezse sakının" derler. Kim ki Allah onun fitneye düşmesini murad etmiştir, sen, ihtimâli yok, onun lehine Allah'tan zerrece bir şeye mâlik olamazsın. Onlar öyle kimselerdir ki Allah kablerini tathir etmek murad etmemiştir. Onların dünyada hakları bir zillet, âhirette de hakları azîm bir azabdır (41). Boyuna yalancılık için dinlerler, boyuna haram yerler. Artık sana gelirlerse ister aralarında hükmet, ister kendilerinden yüz çevir. Eğer yüz çevirirsen sana hiçbir zarar edemezler.

---

1 B: "Bilmezsin".

Şayet hükmedersen aralarında adaletle hükmet, çünkü Allah adalet edenleri sever (42). Yanlarında Tevrat, onda hükmullah dururken seni nasıl hakem yapıyorlar? Sonra arkasından ne diye dönüyorlar? [1] *Öylelerin mü'minlerle alâkası yok (43). Fi'l-vâkiʿ biz Tevrat'ı indirdik; onda bir hidâyet, bir nur vardı. Müslim olan nebiyyûn, Yahudîlere onunla hükmederlerdi, rabbâniyyûn ve ahbâr da. Kitâbullahın muhafazasına me'mur edilmiş olmaları ve üzerine nâzır ve murâkıb bulunmaları hasebiyle hükmederlerdi. Artık insanlardan korkmayın, Benden korkun, Benim âyetlerimi birkaç paraya değişmeyin, ey hâkimler! Her kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse onlar hep kâfirlerdir (44). Hem onda üzerlerine şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, dişe diş, cerhler birbirine*[2] *kısastır. Kim de bu hakkını sadakasına sayarsa o, ona keffâret olur ve her kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse onlar hep zâlimlerdir (45). Arkadan da o peygamberlerin izleri [1682] üzerinde Meryem'in oğlu Îsâ'yı gönderdik; bir tasdikçi olmak üzere önündeki Tevrat için, ve ona İncil'i verdik; içinde bir hidâyet ve nûr, ve önündeki Tevrat'ı musaddık, ve bir irşad ve mevʿiza olarak müttakīler için (46). Ehl-i İncil de onun içinde Allah'ın indirdiğiyle hükmetsin ve kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse hep onlar -dinden çıkmış- fâsıklardır (47). Sana da bu hak kitâbı indirdik, kitap cinsinden önünde olanı musaddık ve üzerine nigâhbân hâkim olmak üzere. Onun için sen de aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet, bu sana gelen haktan ayrılıp da onların arzuları arkasından gitme. Her biriniz için bir şirʿa yaptık, bir de minhâc. Allah dilese idi hepinizi bir tek ümmet kılardı, lâkin sizi her birinize verdiği şeyde imtihan edecek. O hâlde durmayın, hayırlara yarış edin, nihâyet dönümünüz hep Allah'adır, o vakit O sizlere nelerde ihtilâf ediyor idiğinizi*[3] *haber verecektir (48). Ve şu emri indirdik: Aralarında sırf Allah'ın indirdiği ile hükmet, keyiflerine tâbiʿ olma ve onlardan sakın Allah'ın indirdiği ahkâmın birinden seni*

1 B -"Sonra arkasından ne diye dönüyorlar?".
2 B: "birbirlerine".
3 B: "ediyorduğunuzu".

şaşırtmasınlar[1]*. Yine yüz çevirirlerse bil ki Allah onların bazı günahları sebebiyle başlarına mutlaka bir musibet getirmek istiyor, ve her hâlde insanlardan birçoğu fâsıktırlar (49). Durmuşlar da câhiliyet devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kimmiş Allah'tan daha güzel hüküm verecek; fakat bunu yakīn şânından olan bir kavim anlar (50).*[2]

Sebeb-i Nüzûl: Ebû Hüreyre, Berâ b. Âzib, İbn Abbas ve daha birçoklarından vârid olan rivayetlerin hâsılına göre Tevrat'ta Benî İsrâil'den zina edenlere recm emredilmişti ve bunu tatbik ediyorlardı. Nihâyet bir gün büyüklerinden birisi zina etmiş, recm için toplanmışlar, fakat ileri gelen havâs ve eşraf kalkmışlar, menʿ etmişler. Sonra zuʿafâdan birisi zina

---

1 B: "şaşırmasınlar".

2 H: "Bilmez misin ki Allah, bütün semâvât ü arz mülkü O'nun; dilediğini azâba çeker, dilediğinin günahını örter olduğunu? Allah her şeye kadîrdir (40). Ey şanlı Resûl, mahzun etmesin seni o küfürde yarış edenler; gerek o ağızlarıyla 'âmennâ' deyip de kalbleri mü'min olmayanlardan ve gerek Yahudî olanlardan. Onlar yalancılık etmek için dinlerler, sana gelmeyen diğer bir kavim için dinlerler, yerli yerinde söylenen kelimeleri sonradan tahrif ederler. 'Size böyle fetvâ verilirse tutun, verilmezse sakının' derler. Kim ki Allah onun fitneye düşmesini murad etmiştir, sen, ihtimâli yok, onun lehine Allah'tan zerrece bir şeye mâlik olamazsın. Onlar öyle kimselerdir ki Allah kablerini tathir etmek murad etmemiştir. Onlar, kendilerine dünyada bir zillet, âhirette de azîm bir azab var (41). Boyuna yalancılık için dinlerler, boyuna haram yerler. Artık sana gelirlerse ister aralarında hükmet, ister kendilerinden yüz çevir. Eğer yüz çevirirsen sana hiçbir zarar edemezler. Şayet hükmedersen aralarında adaletle hükmet, çünkü Allah adalet edenleri sever (42). Yanlarında Tevrat, onda hükmullah dururken seni nasıl hakem yapıyorlar? Sonra arkasından ne diye dönüyorlar? Öylelerin mü'minlerle alâkası yok (43). Fi'l-vâkiʿ biz Tevrat'ı indirdik; onda bir hidâyet, bir nur vardı. Müslim olan nebiyyûn, Yahudîlere onunla hükmederlerdi, rabbâniyyûn ve ahbâr da. Kitâbullahın muhafazasına me'mur edilmiş olmaları ve üzerine nâzır ve murâkıb bulunmaları hasebiyle hükmederlerdi. Artık insanlardan korkmayın, Benden korkun, Benim âyetlerimi birkaç paraya değişmeyin, ey hâkimler! Her kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar kâfirler (44). Hem onda üzerlerine şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, dişe diş, cerhler birbirine kısastır. Kim de bu hakkını sadakasına sayarsa o, ona keffaret olur ve her kim Allah'ın indirdiği ahkâm ile hükmetmezse işte onlar zâlimler (45). O peygamberlerin izleri üzerinde Meryem'in oğlu Îsâ'yı da önündeki Tevrat'ın bir tasdikçisi olmak üzere arkadan gönderdik ve ona İncil'i verdik; bir hidâyet ve nûru hâvî ve önündeki Tevrat'ı musaddık olarak ve Allah'tan korkanlara bir irşad ve mevʿiza hâlinde (46). Ehl-i İncil de onun içinde Allah'ın indirdiğiyle hükmetsin ve kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse işte onlar -dinden çıkmış- fâsıklar (47). Sana da bu hak kitâbı indirdik, kitap cinsinden önünde olanı musaddık ve üzerine nigehbân hâkim olmak üzere. Onun için sen de aralarında Allah'ın indirdiğiyle hükmet, bu sana gelen haktan ayrılıp onların arzuları arkasından gitme. Her biriniz için bir şirʿa yaptık, ve bir minhâc. Allah dilese idi hepinizi bir tek ümmet kılardı, lâkin sizi her birinize verdiği şeyde imtihan edecek. O hâlde durmayın, hayırlı gayelere yarış edin, nihâyet hepinizin dönümü Allah'adır, o vakit O sizlere nelerde ihtilâf ediyor idiğinizi haber verir (48). Ve şu emri indirdik: Aralarında sırf Allah'ın indirdiği ahkâmın birinden seni şaşırtmasınlar. Eğer yüz çevirirlerse bil ki mücerred bazı günahları sebebiyle Allah onların başlarına bir musibet getirmek istiyor, ve şüphesiz insanlardan birçoğu mutlak fâsıklardır (49). Durmuşlar da câhiliyet devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kimmiş Allah'tan daha güzel hüküm verecek; fakat bunu yakīn şânından olan bir kavim anlar (50)".

etmiş, bunu recm etmek için toplanmışlar, bu defa da zuʿafâ gürûhu kalkmış "arkadaşınızı recm etmedikçe bunu da etmeyin, ikisini de recm edin" demişler. Bunun üzerine "mesele müşkilleşti, geliniz bir çaresine bakalım" demişler. Recmi bırakıp tahmîme [1683] karar vermişler ki elyaftan örülmüş, zifte bulanmış bir kamçı ile kırk kamçı vururlar, yüzünü karalarlar, ters yüzüne bir merkebe bindirip dolaştırır teşhir ederlermiş. Resûlullah Medine'yi teşrif edinceye kadar böyle yapıyorlarmış. Berâ b. Âzib radıyallahu anh'dan mervî olduğu üzere bir gün Resûlullah Medine'de böyle bir Yahudînin dolaştırıldığına bizzat tesadüf etmiş, ulemâlarından birini çağırmış, "sizde zânînin haddi böyle midir?" diye sormuş, "evet" demiş, "Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Allah için söyle, kitâbınızda zânînin haddini böyle mi buluyorsunuz?" deyince, "böyle yemin vermese idin söylemezdim, doğrusu recimdir" demiş ve kıssayı nakletmiştir. Sonra eşrâf-ı Yehûddan Yüsre nâmında bir kadın Hayber eşrafından bir Yahudî ile zina etmiş, tutmuşlar Benî Kureyza'dan birtakımlarını Resûlullah'a göndermişler, "sorunuz bakalım zina hakkında ona inzal olunan hüküm nedir? Korkarız ki bizi rüsvâ eder, şayet celd derse tutunuz, recim derse sakınınız" demişler, gelmişler sormuşlar. Ebû Hüreyre radıyallahu anh'ın rivayetine göre "şu adam ıhsānından sonra bir muhsane ile zina etti, seni hakem yapıyoruz hükmet" demişler. Bunun üzerine Resûlullah kalkmış Yahudîlerin dershanelerine gitmiş, "Ey maʿşer-i Yehud, bana en âliminizi çıkarınız[1]" buyurmuş, onlar da Abdullah b. Sûriyâ'yı çıkarmışlar[2], Benî Kureyza'dan bazılarının rivayetine göre o gün İbn Sûriyâ ile beraber Ebû Yasir b. Ahtab'ı ve Vehb b. Yahudâ'yı da çıkarmışlar ve "işte bunlar bizim ulemâmız" demişler. Resûlullah biraz konuşmuş nihâyet kalanlar içinde "Tevrat'a aʿlem olan budur" diye İbn Sûriyâ'yı göstermişler ki henüz genç ve yaşça diğerlerinden küçük ve aʿver imiş. Resûlullah bununla tenha kalmış ve meseleyi açmış, "ey İbn Sûriyâ! Allah'a ve Allah'ın Benî İsrâîl'e olan nimetlerine and vererek söylüyorum, ıhsānından sonra zina eden kimse hakkında Allah'ın Tevrat'ta recm ile hükmettiğini biliyor musun?"

1 B: "çağırınız".
2 B: "çağırmışlar".

[1684] buyurmuş, o da "Allah için evet yâ Ebe'l-Kâsım, bunlar senin nebiyy-i mürsel olduğunu kat'iyyen bilirler velâkin hased ediyorlar" demiş. Resûlullah da oradan çıkmış, gelip hükmünü vermiş, zânî ve zâniye[1] ikisinin de recmini emretmiş[2]. Benî Osman b. Gâlib b. en-Neccâr Mescidi'nin kapısı önünde recm edilmişler. Fakat İbn Sûriyâ böyle dediği hâlde sonradan sefele-i Yehûdun hücûmuyla küfr etmiş ve işte لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِى الْكُفْرِ âyeti ve tahrif vak'ası bunları ihtar ederek nâzil olmuştur.[3] Bir de İkrime ve Katâde ve daha bazılarının rivayetine göre Benî Nadîr Yahudîleri Benî Kureyza'dan daha haysiyetli ve eşref imiş. Bunun için Benî Kureyza'dan biri, Benî Nadîr'den birini katlederse katledilir, fakat Benî Nadîr'den biri[4] Benî Kureyza'dan birini katlederse yüz vesak hurma diyet alınırmış. İbn Zeyd'in rivayetine göre Huyey b. Ahtab Nadarî için iki diyet, Kurazî için bir diyet hükmedermiş. Sonra Benî Nadîr'den biri Benî Kureyza'dan birini katletmiş, Benî Kureyza da Resûlullah'ın hükmüne müracaat etmişler وَاِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ buna işâreten nâzil olmuştur.[5] Hâsılı bu âyetler gayr-i müslimlerin hükm-i İslâma müracaatı hakkında nâzil olmuştur. Ve bu meyanda onların ahlâkı ve müracaattan maksadları da iş'âr edilmiştir. Fakat bu âyetlerin siyâkında zinaya dair sarahat bulunmadığına nazaran asıl sebeb-i nüzul olan hâdise

---

1 H: "zâniyenin".

2 B -"zânî ve zâniye ikisinin de recmini emretmiş".

3 Müslim, Hudûd, 28. Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 564-566; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* X, 303-306:

عَنِ الْبَرَاءِ بْنِ عَازِبٍ، قَالَ: مُرَّ عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِيَهُودِيٍّ مُحَمَّمًا مَجْلُودًا، فَدَعَاهُمْ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: «هَكَذَا تَجِدُونَ حَدَّ الزَّانِي فِي كِتَابِكُمْ؟»، قَالُوا: نَعَمْ، فَدَعَا رَجُلًا مِنْ عُلَمَائِهِمْ، فَقَالَ: «أَنْشُدُكَ بِاللهِ الَّذِي أَنْزَلَ التَّوْرَاةَ عَلَى مُوسَى، أَهَكَذَا تَجِدُونَ حَدَّ الزَّانِي فِي كِتَابِكُمْ» قَالَ: لَا، وَلَوْلَا أَنَّكَ نَشَدْتَنِي بِهَذَا لَمْ أُخْبِرْكَ، نَجِدُهُ الرَّجْمَ، وَلَكِنَّهُ كَثُرَ فِي أَشْرَافِنَا، فَكُنَّا إِذَا أَخَذْنَا الشَّرِيفَ تَرَكْنَاهُ، وَإِذَا أَخَذْنَا الضَّعِيفَ أَقَمْنَا عَلَيْهِ الْحَدَّ، قُلْنَا: تَعَالَوْا فَلْنَجْتَمِعْ عَلَى شَيْءٍ نُقِيمُهُ عَلَى الشَّرِيفِ وَالْوَضِيعِ، فَجَعَلْنَا التَّحْمِيمَ، وَالْجَلْدَ مَكَانَ الرَّجْمِ، فَقَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «اللهُمَّ إِنِّي أَوَّلُ مَنْ أَحْيَا أَمْرَكَ إِذْ أَمَاتُوهُ»، فَأَمَرَ بِهِ فَرُجِمَ، فَأَنْزَلَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ: «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ» إِلَى قَوْلِهِ «إِنْ أُوتِيتُمْ هَذَا فَخُذُوهُ» (المائدة ١٤/٥)، يَقُولُ: ائْتُوا مُحَمَّدًا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَإِنْ أَمَرَكُمْ بِالتَّحْمِيمِ وَالْجَلْدِ فَخُذُوهُ، وَإِنْ أَفْتَاكُمْ بِالرَّجْمِ فَاحْذَرُوا، فَأَنْزَلَ اللهُ تَعَالَى «وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ» «وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ» «وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَا أَنْزَلَ اللهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ» فِي الْكُفَّارِ كُلُّهَا.

4 M ve B -"Benî Nadîr'den biri".

5 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 363. Bkz. Ebû Dâvûd, Diyât, 1; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* X, 326-327:

عَنْ عِكْرِمَةَ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِهِ عَزَّ وَجَلَّ: «فَإِنْ جَاءُوكَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا وَإِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ إِنَّ اللهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ»، قَالَ: كَانَ بَنُو النَّضِيرِ إِذَا قَتَلُوا قَتِيلًا مِنْ بَنِي قُرَيْظَةَ، أَدَّوْا إِلَيْهِمْ نِصْفَ الدِّيَةِ، وَإِذَا قَتَلَ بَنُو قُرَيْظَةَ مِنْ بَنِي النَّضِيرِ قَتِيلًا أَدَّوْا إِلَيْهِمُ الدِّيَةَ كَامِلَةً، فَسَوَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَهُمُ الدِّيَةَ.

ikinci rivayet vechile bir katl vakʿası olmak daha muvâfık görünüyor. Binâenʿaleyh evvelki vakʿa sebeb-i nüzul olmaktan ziyade âyetin bi'l-istitrât işaret ettiği vekâyiʿ-i mütekaddime cümlesinden olabilir. Bir de İbn Atıyye rivâyet-i sahîhaya göre recm meselesini asıl meydana koyup ulemâ-yı Yehûdu rüsvay eden Abdullah b. Selâm olduğunu söylemiştir.[1]

{يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ} Unvân-ı risâletle[2] nidâ, tefhıym-i şan ve takviye-i kalb ile îfâ-yı vazifeye sevk ve {لَا يَحْزُنْكَ الَّذٖينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ} [1685] tesellisine hüsn-i ihzar içindir. Zira "küfre müsâraʿat edenler seni mahzun etmesin" demek, zâhiren kâfirleri Peygamber'e hüzün verecek harekâttan nehy olmakla beraber hakikatte "sen bunlardan mahzun olma" diye Peygamber'i nehydir. Hüzün ise efʿâl-i ihtiyâriyeden olmadığı için bundan murad nehy değil, tesliye ve izâle-i hüzündür. Ve bunda adl ü hakkı tanımayanlara karşı tefhıym-i hak ve icrâ-yı hükm etmenin âdeten bâʿis-i hüzün olduğuna da işaret vardır. {مِنَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اٰمَنَّا بِاَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِنْ قُلُوبُهُمْۚ وَمِنَ الَّذٖينَ هَادُوا} Küfre müsâraʿat edenleri beyandır. Yani bunlar ağızlarıyla "âmennâ" diyen ve fakat kalblerinde iman olmayan münafıklarla Yahudîlerden imiş, hüküm sebeb-i nüzûle ve eşhâs-ı maʿdûdeye münhasır olmayıp âm olmak için evsâf-ı mümeyyizeleriyle târif olunarak buyuruluyor ki; bunlar:

1. {سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ}dirler, yani pek ziyade yalan dinleyicidirler. ۞ Doğru söz bunların zevkine gitmez, onu dinlemekten içleri sıkılır, fakat yalana gelince seve seve dinlerler, memnun olurlar. Yalanlar, romanlar, masallar, propagandalar, erâcîf, iftira, tezvîrât, meddahlık bunların pek mahzuz olarak dinledikleri şeylerdir. Ve bu hâl onlarda bir meleke olmuştur. Bunun için dâima yalancılara mahkum olurlar. Bundan dolayı:
2. {سَمَّاعُونَ لِقَوْمٍ اٰخَرٖينَۙ لَمْ يَأْتُوكَ}dürler. Yani sana gelmeyen ve geriden geriye iğfâlât yapan diğer bir kavmi dinlerler ki asıl küfrün, yalanın menbaʿı

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 196-197. Bk. Buhârî, Menâkıb, 26:

قال القاضي أبو محمد: وفي هذا نظر، والرواية الصحيحة أن ابني صوريا وغيرهم جحدوا أمر الرجم وفضحهم فيه عبد الله بن سلام، وإنما اللفظ عام في كل حبر مستقيم فيما مضى من الزمان، وأما في مدة محمد صلى الله عليه وسلم فلو وجد لأسلم فلم يسم حبرا ولا ربانيا.

2 H +"~~hitab~~".

bunlardır. Bunlar öyle tezvîrât yaparlar ki {يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَوَاضِعِهِ} yerli yerine mevzilerine konduktan sonra kelimât-ı hakkı tahrif ederler, vazʿ-ı aslîsinden çıkarırlar. ❁ Güya bunların nazarında kelâm doğruyu anlatmak, hakk u hakikati beyan etmek için değil, [1686] hakikati setr etmek, aldatmak için vazʿ olunmuştur. Kendileri hep eğri söyledikten başka mâlum ve mukarrer olan kelâmları, hatta kelâm-ı ilâhîyi ve kitapları da tahrif ederler. Baksanıza recm âyetine ne yaptılar. Bu gelmeyenlerin Fedek Yahudîleri olduğu da söylenmiştir. Bu fıkra bunların yalnız dâhilde perde arkasından[1] tahrîkât yapanlarına mahsus olmayıp, vazʿiyyet-i siyâsiyelerine ve ecnebî telkīnâtına tâbiʿ bulunduklarına dahi işareti muhtevîdir. Yani küfre müsâraʿat edenler en ziyade ecnebî telkīnâtına kulak verenlerdir[2].

Böyle perde arkasından tahrîf-i kelâm ve tezvîr-i meram ederek yalan dinleyicileri tahrik edenler sana ve senin mahkemene gelenlere {يَقُولُونَ اِنْ اُوتٖيتُمْ هٰذَا فَخُذُوهُ وَاِنْ لَمْ تُؤْتَوْهُ فَاحْذَرُوا} "şöyle hüküm verilirse tutun, verilmezse sakın yanaşmayın" derler, küfür telkin ederler. O yalan dinleyiciler de bunlara aldanır, küfre müsâraʿat ederler. {وَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ فِتْنَتَهُ فَلَنْ تَمْلِكَ لَهُ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا} Ve her kim ki Allah onun fitneye düşmesini murad eder, artık sen onun için Allah'tan hiçbir şey kurtarmaya mâlik olamazsın. Binâenʿaleyh bunlar seni mahzun etmesin. Çünkü {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ} bunlar öyle kimselerdir ki Allah bunların kalblerinin tathîrini murad etmemiştir. ❁ Kalblerini bu suretle tabʿ u hatm etmiştir. Şüphe yok ki Allah bu kalblerin de tathîrini murad etse idi, bunlar da kābil-i salâh olurlardı, fakat etmemiştir. Buna niçin etmemiştir denemez. Zira irâde-i ilâhiye mebde'ü'l-ileldir (*bu sûrenin başına, kezâlik Sûre-i Bakara'ya* اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا... إلخ *bak.*) Bu her iki kısmın hakkı {لَهُمْ فِى الدُّنْيَا خِزْيٌ وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ عَظٖيمٌ}dir. Bunlar:

3. {سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ اَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ} Yalan dinleyici, haram yiyicidirler. [1687] ❁ Rüşvet alırlar, yalan olduğunu bildikleri bir davayı dinler

---

[1] M ve B: "arkasında".
[2] H: "verirler".

hükmederler veya ettirmeye çalışırlar. Hasis bir menfaat için yalanı tervic ederler. Tezvîr ü iğfal peşinde koşarlar. Rüşvet ile bile bile yalancı şâhid dinlerler, yalan yere şâhidlik ederler; para alır haksızların, yalancıların yalanlarını neşrederler, yalanlar uydurup para çekerler.

"**Suht**", سحت sîn'in zammı ve hâ'nın sükûnuyla ve د ح ر جع يع kıraatlerinde ح'nın da zammı ile haram mal demektir ki bir şeyin kökünü kazımak mânasına "saht"ten me'huzdur. Haram da bereketi olmadığı ve hânümânlar yıktığı için "suht" tesmiye edilmiştir. Bir hadîs-i şerîfte "كُلُّ لَحْمٍ أَنْبَتَهُ السُّحْتُ فَالنَّارُ أَوْلَى بِهِ: Suhtun bitirdiği her ete en lâyık olan şey ateştir"[1] diye vârid olmuştur. Suht her nevi harama şâmildir. Maʿamâfîh ale'l-ekser sâhibinin gizlemek mecbûriyetini hissettiği bir ayıp, bir âr olan, hasis ve alçak menfaatlerde[2] istiʿmâl edilir. Nitekim Hazret-i Ömer, Osman, Ali, İbn Abbas, Ebû Hüreyre ve Mücâhid'den rivayet olarak suht, "rüşvet, mehr-i bağy, usb-i fahl, semen-i hamr, semen-i meyte, hulvân-ı kâhin, masiyete isti'câr"dır diye tafsil olunmuş. Bazıları biraz daha tezyid, bazıları da tenkis etmiş. İbn Mesʿud hediyye-i şefâati de tasrih eylemiştir.[3]

{فَاِنْ جَٓاؤُ۫كَ} İmdi yâ Muhammed, bunlar sana hüküm için gelirlerse {فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ اَوْ اَعْرِضْ عَنْهُمْ} diler muhakemelerine bak, beynlerinde hükmet, münâzaʿayı kes; diler bakma, yüzünü çevir, kendi kendilerine ne hâlleri varsa görsünler. Yani muhayyersin. {وَاِنْ تُعْرِضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْـٔاً} Şayet sen onlardan başını çevirirsen sana hiçbir zarar edemezler. {وَاِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ} Ve şayet hükmedersen beynlerinde adalet ve ihtiyat ile hükmet {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ} [1688] Allah adalet yapanları elbette sever. ❁ Atâ, Nehaʿî, Şaʿbî, Katâde, İbn Cerîr, Esam, Ebû Müslim, Ebû Sevr demişlerdir ki, "hükkâm-ı müslimîn için de bu hükm-i tahyir bâkīdir; diler hükmederler, diler iʿraz ederler[4]." Lâkin İbn Abbas, Mücâhid, İkrime, Hasan, Atâ-i Horasanî, Ömer b. Abdulaziz ve Zührî

1 Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Kesb,* thk. Süheyl Zekkâr, Dımeşk, 1400, s. 105; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 323; Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* I, 73.

2 H +"~~istihsal~~".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 319-324.

4 H -"diler iʿrâz ederler".

"Bu hükm-i tahyir gelecek olan وَاَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ [el-Mâide 5/49] emriyle mensuhtur. Binâenʿaleyh müracaat ettikleri zaman bunları kendi hâkimlerine reddetmek câiz değildir" demişlerdir.[1] Hâlbuki bir iki noktada daha nesh sözü geçmiş idi. Meşâyih-i Hanefiyye dahi red câiz olmadığına kāil olmuşlardır. Bazı ulemâ da tahyîrin muʿâhidlere mahsus olduğuna kāildirler. Bu cümleden İmam Şafiî ehl-i zimmet muhakemeye tâlib oldukları zaman Müslüman hâkimlerine hüküm vâcibdir, fakat Müslümanlarla bir müddete kadar muʿâhede akdetmiş olan muʿâhidler beyninde hüküm vâcib değil, muhayyerdir demiştir. Tahyir hükmü bir tarafın müracaatı, vücub hükmü de tarafeynin bi'r-rızâ müracaatları hâline haml edilirse neshe hâcet kalmaksızın tevfîk ü te'lîf mümkin görünür.

Şimdi bunların hakeme müracaatları fikr-i haktan ve hüsn-i niyetten neş'et etmeyip, mahza hevâlarına bir çare aramak maksadıyla olduğunu beyan için buyuruluyor ki:

{وَكَيْفَ يُحَكِّمُونَكَ وَعِنْدَهُمُ التَّوْرٰيةُ فِيهَا حُكْمُ اللّٰهِ} Yanlarında Tevrat, Tevrat'ta hükmullah varken onlar seni nasıl tahkim ediyorlar, ne diye hakem yapıyorlar? {ثُمَّ يَتَوَلَّوْنَ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ} Sonra da nasıl dönüyorlar! Hiç şüphe yok ki Allah'ın hükmüne ve kendilerinin iman iddia ettikleri kitaba imanları yok da ondan. O hâlde {وَمَٓا اُو۬لٰٓئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ} bunlar[2] asla mü'min değillerdir. Ne Tevrat'a iman ederler ne Kur'ân'a, ancak hevâları, şehvetleri arkasında koşarlar. ❁ Bunun için sen bunların küfre müsâraʿatlarına mahzun olma.

[1689] İyi ama, Tevrat ile hâlâ amel câiz olabilir mi? Bazı şerâit altında evet. Çünkü {اِنَّٓا اَنْزَلْنَا التَّوْرٰيةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ} hiç şüphesiz Biz Tevrat'ı bir hidâyet ve nûru mutazammın olarak indirdik {يَحْكُمُ بِهَا النَّبِيُّونَ الَّذِينَ اَسْلَمُوا

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 264:

فَإِنْ جاؤُكَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرِضْ عَنْهُمْ أي فإن جاؤوك لِلْحُكْمِ بَيْنَهُمْ فَأَنْتَ مُخَيَّرٌ بَيْنَ أَنْ تَحْكُمَ، أَوْ تُعْرِضَ. وَالظَّاهِرُ بَقَاءُ هَذَا الْحُكْمِ مِنَ التَّخْيِيرِ لِحُكَّامِ الْمُسْلِمِينَ. وَعَنْ عَطَاءٍ، وَالنَّخعِيّ، وَالشَّعْبِيّ، وَقَتَادَةَ، وَالْأَصَمّ، وَأَبِي مُسْلِمٍ، وَأَبِي ثَوْرٍ: أَنَّهُمْ إِذَا ارْتَفَعُوا إِلَى حُكَّامِ المسلمين، فإن شاؤوا حكموا وإن شاؤوا أَعْرَضُوا. وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ، وَمُجَاهِدٌ، وَعِكْرِمَةُ، وَالْحَسَنُ، وَعَطَاءُ الْخُرَاسَانِيُّ، وَعُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ، وَالزُّهْرِيُّ: التَّخْيِيرُ مَنْسُوخٌ بِقَوْلِهِ: «وَأَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِما أَنْزَلَ اللهُ» فَإِذَا جاؤوا فَلَيْسَ لِلْإِمَامِ أَنْ يَرُدَّهُمْ إِلَى أَحْكَامِهِمْ.

2 B: "onlar".

{لِلَّذِينَ هَادُوا} bütün Müslim olan, dinleri Allah'a islâm ve inkıyaddan ibaret bulunan enbiyâ bununla Yahudîler hakkında hükmederler. Enbiyânın islâm ile tavsifleri şeref-i İslâmı ibraz için bir sıfat-ı külliye-i mâdihadır ki enbiyâ içinde اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] olan İslâm ile mütedeyyin olmadık hiçbir ferd bulunmadığını işʿâr ile Yahudîlere târiz ifade eder. Nazmın zâhiri bütün enbiyâya şâmildir ki hangisi olsa Yahudîler hakkında bununla hükmeder, binâenʿaleyh Muhammed de… demek olur. Maʿamâfîh bu hükmün Yahudîler hakkında olması karînesiyle murad, Mûsâ'dan Îsâ'ya kadar olan peygamberlerdir denilmiş. Bazıları da الَّذ۪ينَ اَسْلَمُوا'dan murad, dîn-i İbrâhim üzere olan enbiyâdır demişler. İkrime "Muhammed ve ondan evvelki enbiyâ" diye tasrih etmiş, Hasan ve Süddî de "Yahudîlere hükmü haysiyetiyle bilhassa Muhammed aleyhisselâm muraddır" demişler.[1] Zira asl-ı mâ-sîka-leh hükm-i Muhammedîyi isbattır. Şu hâlde hâsıl-ı mâna; Yahudîlere hakem mevkiinde bulunan her peygamber bununla onlara hükmeder. Binâenʿaleyh Muhammed aleyhisselâm da… Bunlardan mâʿadâ {وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ} bütün rabbâniyyûn ve ahbâr da. ❁ "Rabbânî" ve "rabbî" kelimelerinin mânası Sûre-i Âl-i İmrân'da وَكَاَيِّنْ مِنْ نَبِيٍّ قَاتَلَ مَعَهُ رِبِّيُّونَ كَث۪يرٌ [3/146] âyetinde geçmiş idi ki İbn Abbas'tan rivayete göre "rabbânî", nâs üzerinde ilim ile icrâ-yı siyâset eden ve büyük ilimden evvel küçük maʿlûmât ile terbiye eyleyen erbâb-ı ilim ve velâyet demek oluyordu.[2] "Ahbâr" da hâ'nın kesri veya fethiyle حبر'in cemʿidir ki tahbir ve tahsin mânasına "habr"dan[3] me'huz ve mürekkeb demek olan "hibr" ile de münasebetdâr olarak [1690] ilmi "tahbîr", yani tahrîren veya takrîren tahsin ve tezyîn ü te'lîf ederek tesbit

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, IV, 267:

ظَاهِرُ قَوْلِهِ: النَّبِيُّونَ، الْجَمْعُ. قَالُوا: وَهُمْ مِنْ لَدُنْ مُوسَى إِلَى عِيسَى. وَقَالَ عِكْرِمَةُ: مُحَمَّدٌ وَمَنْ قَبْلَهُ مِنَ الْأَنْبِيَاءِ. وَقِيلَ: النَّبِيُّونَ الَّذِينَ هُمْ عَلَى دِينِ إِبْرَاهِيمَ. وَقَالَ الْحَسَنُ وَالسُّدِّيُّ: هُوَ مُحَمَّدٌ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَذَلِكَ حِينَ حَكَمَ عَلَى الْيَهُودِ بِالرَّجْمِ وَذَكَرَهُ بِلَفْظِ الْجَمْعِ كَقَوْلِهِ: «أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ». «والَّذِينَ أَسْلَمُوا» وَصْفُ مَدحَ الْأَنْبِيَاءَ كَالصِّفَاتِ الَّتِي تَجْرِي عَلَى اللّٰهِ تَعَالَى، وَأُرِيدَ بِإِجْرَائِهَا التَّعْرِيضُ بِالْيَهُودِ وَالنَّصَارَى، حَيْثُ قَالَتِ الْيَهُودُ: إِنَّ الْأَنْبِيَاءَ كَانُوا يَهُودًا، وَالنَّصَارَى قَالَتْ: كَانُوا نَصَارَى، فَبَيَّنَ أَنَّهُمْ كَانُوا مُسْلِمِينَ، كَمَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ عَلَيْهِ السَّلَامُ.

2 Bk. Buhârî, İlim, 10:

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «كُونُوا رَبَّانِيِّينَ» حُلَمَاءَ فُقَهَاءَ، وَيُقَالُ: الرَّبَّانِيُّ الَّذِي يُرَبِّي النَّاسَ بِصِغَارِ العِلْمِ قَبْلَ كِبَارِهِ.

3 M: "hıbirden".

ve idâmeye çalışan yahut güzel kalem sâhibi olan yüksek âlimler demektir. Esasında bu mâna ile ulemâ-yı Yehûda "ahbâr" denilmiştir. Fakat burada murad müstakīm ve tam mânasıyla ahbâr olan fukahâ-yı Yehûddur. Zemahşerî der ki: "Rabbâniyyûn ve ahbâr, Hârûn aleyhisselam'ın evlâdlarından tarîkat-i enbiyâyı iltizam eden zühhâd ve ulemâdırlar."[1]

Hulâsa yalnız enbiyâ değil, vârisleri olan hakīkī rabbâniyyûn ve ahbâr, eimme ve fukahâ dahi bununla hükmederler. {بِمَا اسْتُحْفِظُوا مِنْ كِتَابِ اللّٰهِ وَكَانُوا عَلَيْهِ شُهَدَٓاءَ} Çünkü bütün bu enbiyâ ve rabbâniyyûn ve ahbâr kitâbullâhı, hakikaten kitâbullahtan olanı muhafazaya me'mur edilmiş ve bunun üzerine şâhid olmuş bulunduklarından bu sebep ve bu haysiyetle öyle hükmederler. ۞ Ki bu muhafaza iki vechiledir: Birisi kalblerinde hıfz ve dilleriyle ta'lîm ü tedrîs ve beyan etmek, birisi de ahkâmına ittibâ' edip mûcebince amel ederek hıfz eylemektir. Binâen'aleyh {فَلَا تَخْشَوُا النَّاسَ وَاخْشَوْنِ وَلَا تَشْتَرُوا بِاٰيَاتٖي ثَمَنًا قَلٖيلًا} çünkü {وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ} her kim Allah'ın indirdiği kitap ile hükmetmez, O'nun hâkimiyetini tanımazsa, işte bunlar o kâfirlerdir. ۞ Ki bunlar için azâb-ı elîm, azâb-ı mukīm vardır. Bunlar ateşten çıkmak isterler de çıkamazlar.

Biz Tevrat'ı indirdik {وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فٖيهَا} ve onda bu Yahudîlerin üzerine şöyle yazdık, şöyle farz kıldık ki {اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْاَنْفَ بِالْاَنْفِ وَالْاُذُنَ بِالْاُذُنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ} elbette cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve ale's-seviyye cerhler [1691] birbirine kısastırlar. ۞ Yahut can cana mukabildir, göz göze mukabildir, burun buruna mukabildir, kulak kulağa mukabildir, diş dişe mukabildir ve ilâ âhirihi bunlar gibi mümâselet mümkin olan cerhler birbirine kısastır. Kisâî kıraatinde وَالْعَيْنُ وَالْاَنْفُ وَالْاُذُنُ وَالسِّنُّ وَالْجُرُوحُ hepsi ref' ile okunmuştur ki her biri birer cümle olarak اَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ cümlesine bi-hasebi'l-ma'nâ atf ile "şunu da yazdık şunu da, şunu da ilâ âhirihi" diye "ketb"in mef'ûlü olur. İbn Kesir, Ebû Amr, İbn[2] Âmir kıraatlerinde وَالْجُرُوحُ ref' ile okunur

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 637:
وَالرَّبَّانِيُّونَ وَالْأَحْبارُ والزهاد والعلماء من ولد هارون الذين التزموا طريقة النبيين وجانبوا دين اليهود.

2 M ve B: "Ebî".

ki tafsilden sonra hükmün taʿmîm ve icmâli olur. Nâfiʿ, Âsım, Hamza kıraatlerinde ise hepsi "nefs"e atıfla mansub okunur ve kısas mecmûʿunun haberi olabilir. Gösterdiğimiz iki meal bunları ihtardır. Maʿamâfîh hüküm ihtilâf etmez. Yani hakk-ı hayâtına amden taʿaddî edilip bi-gayr-i hakkın öldürülen insanın katlinden dolayı kātilin de tam hakkı bir candır. İtlâf edilen bir hakkın tam îcâbı da misliyle ödenmektir. Bir can da bir cana tamamen mümâsil ve mukabildir. Ve hakk-ı hayat müsâvîdir. Binâenʿaleyh maktûlün esâs-ı hakkı kâtilin canıyla kısas olunmaktır. Bir can yerine bir candan fazla almak veya noksan vermek haksızdır, zulümdür. Meğer ki hak sâhibi noksanı almaya râzı olsun. Kezâlik bir göz kör edenin tam borcu bir gözdür. Derece-i rü'yetleri velevse müsâvî olmasın. Hakk-ı[1] hayat nokta-i nazarından bir göz de bir gözün mislidir. Binâenʿaleyh göz kör edenin tam vecîbesi de nihâyet gözünü verip kör olmaktır. Çünkü bir göz bir gözün dengi, körlük körlüğün kısasıdır. Fazlası fazla noksanı noksandır. Burun, kulak, diş ilh. hepsinde de aynı mümaselet cârîdir. Ve bu minval üzere müsâvat ve mümaseletin muhafazası katʿiyyetle mümkin olan her katʿ-ı uzvun, her cerîhanın kısası kendi mislidir. Meselâ[2] bir mafsalından parmak veya el ve ayak veya dibinden zeker ve ünseyeyn[3] kesilmek veya eti ezmeden veya kemiği kırmadan baş yarmak gibi [1692] mümaseletin muhafazası mümkin olan cerîhalar mislini misline takas olur. Fakat et parçalanmak, kemik kırılmak[4] veya dâhile nüfuz etmiş olmak gibi muhâfaza-i mümaselet ve müsâvat mümkin olmayan veya telef-i nefis tehlikesi bulunan cerhler böyle değildir. Kısas, tam misli misline tekabül ve takas demek olduğundan mümaselet bulunmayan veya mümaseletin muhafaza edilememesi ihtimâli bulunan cerhlere kısas yapılamaz. Binâenʿaleyh bunlar tam mânasıyla ödenemeyip bi'z-zarûre tam bir misl-i maʿkul olmayan maliyet itibariyle, yani erş veya hükûmet-i adl ile istîfâ olunabilir. Kısas tam bir istîfâ olduğu için bunda hukūk-ı

---

1 B: "hakīkī".

2 M ve B -"Meselâ".

3 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ʿayn,* VIII, 244; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*: والأُنثيانِ: الخُصْيتانِ،

4 H +"~~gibi~~".

abdin istîfâsı zımnında hukūkullah ve hukūk-ı umûmiye dahi istîfâ edilmiş olur. Ve başka hiçbir cezâ lâzım gelmez. Lâkin kısas edilemeyince diğer suretle istîfâ nâkıs demek olacağından erş ile tazmînattan başka taʿzîren bir cezâ istihkākı sâkıt olamaz.

Sonra şunu da unutmamak lâzım gelir ki kısas nazar-ı şâriʿde[1] icrâsı evvelen ve bizzat maksud olmak üzere meşrû kılınmış bir hüküm değil; tecavüz edilen, itlaf olunan bir hakkın îcâbı olmak ve hakk-ı hayâtın masûniyetini temin etmek için meşrû kılınmıştır. Yani cana can, göze göz yazılmak, can almak göz çıkarmak için değil, cana dokundurmamak, göz çıkartmamak içindir. Binâenʿaleyh {فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهٖ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ} Her kim kısas hakkını tasadduk eder, affeylerse bu kendisine bir keffârettir. ۞ Yani kısas evvelemirde bir hakk-ı abddir. Bunun hukūkullahdan bir vazife ve farîza olması hukūk-ı şahsiye zımnında tahakkuk eder. Sâhib-i hak ise hakkının istîfâsına da, ıskātına da mâliktir. O hâlde sâhib-i hak tarafından talep ve dava olunmadıkça kısas yapılamaz. Ancak talep ettiği zaman icrâsı[2] farz olursa da, bu talep kendisine farz değil, hatta affetmesi mendubdur. Şâriʿ teâlâ taleb-i kısas emretmek şöyle dursun bilakis affa tergīb ve teşvik için "tasadduk" ve "keffâret" [1693] tâbir buyurmuştur. Bu hakkını affeden bütün günahlarını mağfirete vesile olacak büyük bir sadaka yapmış olacaktır. Çünkü bu af bir insana bir hayat kazandırmaktır. Buna da bütün insanları ihyâ etmiş kadar bir sevab vaad olunmuştur. Demek ki kısas nazar-ı Şâriʿde icrâsı matlub olduğu için değil, وَلَكُمْ فِى الْقِصَاصِ حَيٰوةٌ يَٓا اُو۬لِى الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ [el-Bakara 2/179] medlûlü üzere hakk-ı hayâta taʿaddî ve tecavüz vahşetlerinden, cinayetlerinden hayât-ı beşeri vikāye için meşru kılınmıştır. Gerçi kısas da bir itlâfı mutazammındır ve bir zarara zarar ile mukabele gibi tevehhüm olunabilir.[3] Fakat bu itlâf hakk-ı hayâtı refʿ eden bir cinayet ve vahşeti itlâftır. Bu ise hakk-ı hayâtın yaşaması demektir. Bunun için dünyada adalet ve müsâvâta kısastan daha büyük bir misâl gösterilemez ve zaten kısasın mânası müsâvat ve muʿâdele-i tâmme

---

1 B: "şerʿde".
2 H -"icrâsı".
3 B -"ve bir zarara zarar ile mukabele gibi tevehhüm olunabilir".

demektir. Hakk-ı hayâtı ifnâ eden bir cânînin hakk-ı hayâtı olmadığını re'ye'l-ʿayn görmesi ne büyük bir manzara-i adalettir. Sonra hakk u adlin bu manzara-i hâkimiyeti altında hakk-ı hayâtın kendi kesbiyle insilâbını gören bir kimseyi affedip de kendisine yeniden bir hakk-ı hayat bahşetmekte de[1] öyle yüksek, öyle kudsî bir manzara-i ihsan vardır ki âlem-i beşeriyette bundan daha güzel, daha yüksek bir ihsan misâli gösterilemez. وَمَنْ اَحْيَاهَا فَكَاَنَّمَٓا اَحْيَا النَّاسَ جَمِيعاً İşte bu hükm-i ilâhî bir tarafında böyle bir manzara-i adalet, bir tarafında da böyle bir manzara-i ihsan tecellî eden bir hidâyet ve nûrdur. Yahudîler ise kitaplarında yazılan bu ahkâm-ı ilâhiye ile de hükmetmez oldular {وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} ve her kim ki Allah'ın inzal buyurduğu ahkâm ile hükmetmezse işte bunlar da o zâlimlerdir, o haksızlar gürûhundan başka bir şey değillerdir. ❁ Çünkü zulüm her hangi bir şeyin hakkını vermemek, onu Allah'ın tâyin ettiği mevziʿ-i lâyıkının gayrıya koymaktır. Allah'ın hükmedilmek için indirdiği, bildirdiği, yazdırdığı ahkâm ile hükmetmemek de evvelâ [1694] kānûn-ı hakkın hakkını vermemektir. Bu da hiçbir şeyin hakkını vermemek, ya ifrat veya tefrit etmektir. Zulmün zulüm, zâlimin zâlim olmasını tâyin eden hüküm ve bu hükme miʿyâr ittihaz edilen delil de Allah teâlâ'nın inzal buyurduğu ahkâm ve kavâʿid-i haktır. Binâenʿaleyh bununla hükmetmemek zulüm ile adli, zâlim ile mazlûmu ve bunlar beynindeki nisbet-i hakkı tefrik ve temyiz etmemektir. Zulüm ve zâlimi tefrik etmeyen, tefrik etmek istemeyen, nisbet-i hakkı görmeyen ve görmek istemeyenler ise zâlimlerin başlarıdırlar ve asıl zâlim bunlardır. Ve bunlar Benî Nadîr ve Benî Kureyza hâdisâtında olduğu gibi Yahudîlere Yahudîlik vecîbesini tatbik etmeyen zâlimler gürûhundandırlar. Fakat şunu da bilmek lâzım gelir ki Allah'ın indirdiği hüküm Tevrat'tan ve Tevrat'takilerden ibaret değildir. Tevrat'ı indirdikten başka {وَقَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰيةِ} bir de Biz o peygamberlerin izleri üzere arkalarından Îsâ b. Meryem'i önündeki Tevrat'ı musaddık olarak gönderdik. ❁ Binâenʿaleyh Tevrat'ın hükmüyle amel onun tasdîki ile meşrut olmak

---

1 B -"de".

üzere bir daha teeyyüd etti, bu vechile Îsâ'yı gönderdik {وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْجِيلَ} ona da İncil'i {فِيهِ هُدًى وَنُورٌ} bir hidâyet ve nûru mutazammın {وَمُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ التَّوْرٰيةِ} ve önündeki Tevrat'ı musaddık ve müeyyid {وَهُدًى وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ} ve müttakīlere bir hidâyet ve mevʿiza olarak verdik. {وَلْيَحْكُمْ اَهْلُ الْاِنْجِيلِ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فِيهِ} Ehl-i İncil de Allah'ın bunda inzal buyurduğu tasdik, hidâyet ve mevʿiza ile hükmetsin. ❁ Hamza kıraatinde وَلْيَحْكُمْ lâm'ın kesri mîm'in fethiyle okunur ve mefʿûl[ün] leh olmak üzere هُدًى وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ'e atf olur ki "Müttakīlere hidâyet ve mevʿiza olmak üzere ve ehl-i İncil'in bundaki tasdik, hidâyet ve mevʿiza-i ilâhiye ile [1695] hükmetmeleri için verdik" demektir. Demek ki Îsâ enbiyâ-yı sâlifenin izinde olmakla beraber müstakillen bir şerʿ ile baʿs buyurulmuş bir resuldür. Ve Yahudîlik bununla hitam bulmuş, yani neshedilmiştir. Bundan böyle Îsâ ve İncil'in tasdîkini nazar-ı mülâhazaya almadan Tevrat ile doğrudan doğru ve ale'l-ıtlâk amel câiz değildir. Îsâ ve İncil'i tanımayıp Yahudîlik iddia edenler haddizâtında kâfir ve zâlimdirler. Fakat bunlar kendi dava ve itikadlarına nazaran İncil ahkâmı ile sûret-i mutlakada ilzam olunamazlarsa da Tevrat ahkâmıyla ale'l-ıtlâk ilzam olunurlar. Hâlâ ıtlâkı üzere vâcibü'l-amel kitâbullah olduğuna imanın lüzûmunu iddia eden Yahudîler Tevrat ile hükmetmedikleri veya Tevrat mûcebince aleyhlerine verilen hükme itiraz eyledikleri takdirde kendi davalarını nakz ve küfür ve zulümlerini itiraf ve kendilerinin kendi nazarlarında da kâfir ve zâlim olduklarını isbat eylemiş olurlar. Binâenʿaleyh Tevrat ile Yahudîler aleyhine hüküm ve ilzam böyle olduğu gibi, Nasârâ hakkında da İncil böyledir. O hâlde ehl-i İncil, yani Nasârâ'nın hakkı da İncil ile mutlak, Tevrat ile de İncil'in tasdîki dairesinde mukayyed olarak hükmetmek ve bu suretle verilen hükümleri bilâ kayd u şart kabul eylemektir. {وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} Ve her kim Allah'ın inzal buyurduğu ahkâm ile hükmetmezse işte bunlar da o fâsıklardır. Yani Allah'ın hükmünden veya imandan çıkmış kimselerdir. Meselâ Tevrat'taki ahkâm-ı kısastan sonra İncil'de mukābele bi'l-misl yapmayıp her hâlde affetmeyi emreden bir hüküm nâzil olmuş ise ehl-i İncil

kısas talep edememeli[1] değil, fakat sübûtundan sonra affetmelidir. Etmediği takdirde kendi nazarında dahi bi'z-zarûre fâsıktır. Ya Allah'ın hükmüne iman ettiği hâlde o hükümden hârice çıkmış âsî bir fâsıktır veya o gün onu kalben de tanımamak veya istihfaf etmekle imandan çıkmış kâfir bir fâsıktır. Ve her iki hâlde fâsık cezâsına müstahiktir. Binâenʿaleyh Tevrat'a mutâbık hükmü kabul etmeyen Yahudîler, İncil'e mutâbık [1696] hükmü kabul etmeyen Hıristiyanlar kendi nazarlarında ve itikadlarında dahi kâfir veya zâlim veya fâsıktırlar veya hepsidirler. Kezâlik bunlara benzeyenler de bunlar gibidirler. Küfürleri hükm-i ilâhîyi inkâr veya istihkar etmelerinden, zulümleri miʿyarı hak olan hükm-i ilâhîyi atıp başka ahkâm ile hükmettiklerinden, fıskları da hükm-i haktan hurûc eylediklerinden dolayıdır. Şu hâlde ya bu üç vasfın hepsi birliktedir veya her biri hükümden imtinâʿa munzam olan bir hâle göre müstakil sıfatlardır[2].

Tevrat ve İncil böyle, fakat Allah'ın inzal ettiği bunlardan ibaret de değil. Yâ Muhammed {وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} asıl kitâbı, o kitâb-ı kâmil olan Kur'ân'ı da hakkıyla hakka mülâbis olarak, yani mazmûn-ı hak, vâsıta-i hak, inzâl-i hak ile sana indirdik {مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ} kitab cinsinden, kütüb-i münzele cümlesinden önünde bulunanı musaddık {وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ} ve onun üzerine müheymin. Yani sâir kitablar üzerine emîn bir nâzır ve şâhid, murâkıb ve hâkim olmak üzere hakkıyla indirdik ۞ ki bu kitab hem müheymin olan Allah teâlâ'nın bizzat taht-ı hıfzında olarak tağyîr u tahriften masun kalacak, hem diğer kitabların vâcibü'l-amel olarak muhtevî oldukları ahkâm-ı hakkı tazyîʿ ve tahriften mahfuz tutacak, şehadetiyle hakāyıkı tashih ve tahrîfâtı ibtal edecek ve bunun tasdîkinden geçmeyen yahut buna muhalif olan kütüb-i sâire ve şerâyiʿ-i mütekaddime ahkâmıyla amel câiz olmayacaktır. Bu kitap onlar üzerinde tasdik ve teyidine müracaat olunacak emin bir merci, bir muhafız ve murâkıb, bir şâhid-i hak olacaktır. Ve artık Tevrat veya İncil ile hükmün ıtlâkı da bununla mukayyed bulunacaktır.

1 B: "etmemeli".
2 M ve B: "sıfatlardandır".

"**Müheymin**", هيمن'den ism-i fâil olarak bir şey üzerine rakīb ve hâfız olan şâhid ve emîn demektir. [1697] Diyorlar ki bu vezinde هيمن[1]، سيطر، بيطر، حمير، بيقر beş lafızdan başka yoktur. Bazı lügaviyyîn bunun أراق yerine هراق, اياك yerine هياك kabîlinden olarak korkudan emîn kılmak mânasına آمن'den bir ism-i fâil olduğuna zâhib olmuşlar ise de zikrolunan nazirler mevcud iken böyle bir tasavvurun lüzumsuz bir tekellüf olduğu beyan olunmuştur. İbn Kuteybe bunun "mü'min" lafzının ism-i tasgīri zannetmiş ise de, Ebu'l-Abbâs Müberred bundan tahzir etmiştir. Zira "Müheymin" esmâ-i ilâhiyedendir de.

{فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Binâenʿaleyh sen onlar, o sana gelenler beyninde her kim olursa olsun Allah'ın bihakkın inzal eylediği kitap ile hükmet {وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ عَمَّا جَٓاءَكَ مِنَ الْحَقِّ} sana gelen haktan inhiraf ederek onların hevâlarına, eğri arzularına uyma. Zira hevâya uyulmamak için {لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً} sizden her birine -yani siz ümmet-i İslâmiyeden, yahut siz ümmetlerden her birinize- biz bir şirʿa, maksûd-ı Hakk'a götürür husûsî birer yol ve bir minhac, yani bütün o şirʿaları ihtivâ eden umûmî bir cadde, bir tarîk-i vâzıh tâyin ettik.

"Şirʿa", "**Şerîʿa**", "**Meşreʿa**" asl-ı lügatta bir ırmak veya herhangi bir su menbaʿından su[2] içmek veya[3] almak için girilen yol demektir. Bundan[4] insanların hayât-ı ebediye ve saʿâdet-i hakīkiyeye vusûlü için Allah teâlâ'nın vazʿ u teklif ettiği ahkâm-ı mahsûsaya ve mezheb-i müstakīme bi'l-istiʿâre ıtlak edilmiştir ki "din" demektir. Ya kapalı bir şeyi yarıp açmak ve beyân u tavzih etmek mânasına شرع masdarından veya bir şeye duhul mânasına "şürûʿ"dan me'huzdur. Evvelkisi şâriʿe, ikincisi sâlike nazaran münasebeti demek olur.

"**Minhac**" da vâzıh, açık yok demektir. "Şirʿa" Fransızca "procédé", "minhac" da "méthode" kelimeleriyle terceme [1698] olunabilir. Bazıları

---

1 H ve M: "همين".
2 B -"menbaʿından su".
3 H +"su".
4 M ve B: "Bunda".

“şirʿa” ile “minhac”ın bir mânadan ibaret olup tekid için tekrar edildiğine ve her ikisinden de murad “din” demek olduğuna kāil olmuşlardır. Diğerleri ise tefrik etmişler ve demişler ki: “Şirʿa” mutlak şeriattan, “tarikat” da mekârim-i şeriattan ibarettir. “Minhac”dan murad budur. Binâenʿaleyh “şeriat evvel ve tarikat âhirdir” demişler. Müberred; “şirʿa” tarîkin ibtidâsı, minhac da tarîk-i müstemirdir demiş. İbn Enbârî de “şirʿa” o tarîktir ki bazen vâzıh ve bazen gayr-i vâzıh olabilir. “Minhac” ise her hâlde vâzıh olur demiştir. Tahkīki budur ki, âyette “şirʿa” ve “minhac” bir mânadan ibaret değildir. “Şirʿa”, ezmân u emkine ve ahvâlin ihtilâfıyla ihtilâf edebilen fürûʿ-i din, “minhac” da dâima sâbit ve vâzıh ve müstemir olan usûl-i dindir ki “şirʿa” bunun teşaʿʿubât ve tenevvüʿâtı demektir. Her milletin mensup olduğu peygambere indirilen ahkâm-ı mahsûsa birer şirʿa; Allah'a, peygamberlere, âhirete iman gibi bunların hepsinin müşterek ve müttefik oldukları usûl de minhacdır. Bu iki haysiyetledir ki bazı enbiyâ ve şerâyiʿin nokta-i ihtilâfını bazen de شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدّ۪ينِ مَا وَصّٰى بِه۪ نُوحاً وَالَّـذ۪ٓي اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِه۪ٓ اِبْرٰه۪يمَ وَمُوسٰى وَع۪يسٰٓى اَنْ اَق۪يمُوا الدّ۪ينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا ف۪يهِ [eş-Şûrâ 42/13][1] gibi nokta-i ittifâkını gösteren âyetler görürüz. Nitekim burada da evvelâ birbirlerinin izlerinden gönderilen enbiyânın ve kitapların sonrakileri öndekilerini tasdik ettikleri, sâniyen bu tevâlî ve tasdik içinde şerâyiʿ ve ümemin muhtelif oldukları beyan olunmuştur. Bunun birisi لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِه۪ [el-Bakara 2/285] birisi de تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ [el-Bakara 2/253] haysiyetidir. İncil'in önündeki Tevrat'ı, Kur'ân'ın önündeki Tevrat ve İncil bütün cins-i kitâbı musaddık ve yekdiğerinden ale'd-derecât mütemâyiz olarak nâzil olduklarını beyandan sonra bu âyet bize gösteriyor ki, ümem-i mâziye ve hâzıradan muhtelif ümmetlere hevâya uymamaları için evvelâ hâllerine münasib birer şirʿa ve bir minhac verilmiştir. Meselâ Hazret-i Mûsâ'dan baʿs-i Îsâ'ya kadar olan ümmetin şirʿası Tevrat'ta ve biʿset-i [1699] Îsâ'dan biʿset-i Muhammediyeye kadar olan ümmetin şirʿası İncil'de, biʿset-i Muhammediyeden itibaren mevcud olan ümmetin şirʿası da Kur'an'dadır. Ve bütün bu şirʿaların müttefik ve

1 “Sizin için dinden Nûh'a tavsiye ettiğini ve sana vahy eylediğimizi ve İbrâhim'e ve Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiye kıldığımızı teşri buyurdu; şöyle ki: Dini doğru tutun ve onda tefrikaya düşmeyin…”

müntehî oldukları bir minhâc-ı küllî vardır ki bunda hepsi müşterektir ve bu Kur'an'dadır. Bu suretle Kur'an, dîn-i İslâm, şerîʿat-ı Muhammediye her kitâbın, her şeriatın künhünü ihtivâ eden ve mevcud olan her ümmetin harekâtına hâkim ve rehber olacak şirʿasını câmiʿ bulunan bir minhâc-ı haktır. وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ[1] فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ [el-Enʿâm 6/165][2] Binâenʿaleyh hüküm herkesin keyf ü hevâsına tebeʿiyetle değil, Allah'ın indirdiği şirʿa ve minhac ile olmak vâcibdir. Mâdem ki Allah muhtelif zamanlarda muhtelif ümmetlere bir silsile-i ıstıfâ ve tekâmül ile birer şirʿa ve minhac göndermiş ve muahharı mukaddeme musaddık ve hâkim kılmıştır, o hâlde muahhar olan şeriatın vürûdundan itibaren mukaddem olan şeriat ümmetinin de şeriatı olduğunda, yani Yahudîlerin Nasrâniyeti ve her ikisinin İslâm'ı tanımaları lâzım geldiğinde şüphe yok ise de mukaddem olan şeriat, muahhar olan ümmetin de şeriatı mıdır değil midir? Ulemâ, ilm-i usûlde ve bu âyetin tefsîrinde bunu mevzûʿ-i bahis etmişlerdir. Bir kısmı mâdem ki bu minval üzere her ümmete bir şirʿa tahsis olunmuştur, o hâlde mukaddem olan şeriat, muahhar olan ümmetin şeriatı değildir. Ve binâenʿaleyh شَرِيعَةُ مَنْ قَبْلَنَا شَرِيعَةٌ لَنَا değildir demişler. Diğer bir kısmı ise شَرِيعَةُ مَنْ قَبْلَنَا شَرِيعَةٌ لَنَا مَا لَمْ تُنْسَخْ yani bizden evvelki ümmetin şeriatı bizim de şeriatımızdır. Fakat mutlaka değil, mensuh olmamak şartıyla demişlerdir. Buna göre İncil veya sünnet-i Îsâ ile neshedilmemiş olan ahkâm-ı Tevrat Nasârâ'nın da şeriatı olduğu gibi, Kur'an veya sünnet-i Muhammediye ile neshedilmememiş olan Tevrat ve İncil ahkâmı Müslümanların da şeriatı demektir. Ve binâenʿaleyh mensuh olmayan, yani nusûs-ı İslâmiyeye muhalif bulunmayan ahkâm-ı Yehûd ve Nasârâ ile Müslümanların amel etmesi câiz olacaktır. Lâkin [1700] tahkīki şudur ki شَرِيعَةُ مَنْ قَبْلَنَا شَرِيعَةٌ لَنَا إِذَا قَصَّهَا اللهُ وَرَسُولُهُ yani bizden evvelki ümmetlerin şeriatı bizim de şeriatımızdır, lâkin ale'l-ıtlâk değil, Allah kitâbında ve Resûlü sünnetinde[3] nakletmiş olmak şartıyla. Binâenʿaleyh neshedilmemiş olmak, muhalif bulunmamak kâfi değil, Kur'ân'ın veya Peygamber'in tasdîkinden geçmiş olması da

1 H, M ve B: "بعضهم".
2 "…ve bazınızı bazınızın derecelerle fevkine çıkardı…"
3 M ve B: "sünnette".

şarttır. Bu suretledir ki şerâyiʿ-i sâlife bizim şeriatımızdan cüzdür ve bizim şeriatımız hepsini muhîttir. Bunun için Kur'ân'ın ümem-i sâlife ve Tevrat ve İncil hakkında naklettiği kısas u ahkâmı onlardaki tafsîlâta göre değil, Kur'ân'ın ifadesine ve Resûlullah'ın beyânına göre anlamak lâzım olduğu gibi, "Kur'ân'da falan hüküm, Yehûd veya Nasârâ veya diğerleri hakkındadır, meselâ وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا Yehuda aittir, binâenʿaleyh biz Müslümanların şeriatı değildir" demekle de kalmamalıdır. İşte Allah böyle her ümmete bir şirʿa vermiş ve onların hepsini de ümmet-i Muhammed'e tahsis ettiği şirʿada مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ[1] وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ olarak nâzil bi'l-hak olan bu kitâb-ı ekmel ile, minhâc-ı İslâm'da cemʿ eylemiştir.

Ey insanlar! Ey ümem-i muhtelife {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً} Allah dilese idi sizin evvel ü[2] âhir hepinizi ibtidâ-yı beşeriyette olduğu gibi bir ümmet kılardı ۞ da silsile-i târîh-i beşerde muhtelif ümmetler yaratmaz, müteʿaddid peygamberler, müteʿaddid şeriatlar göndermezdi. Bütün insanlar envâʿ-ı hayvânâttan her birinde olduğu gibi muttarid, yeknesak bir hayat içinde geçer giderdi. {وَلٰكِنْ} Böyle yapmadı ve öyle dilemedi de müteʿaddid ümmetler ve zamanlarına, hâllerine göre mütenevviʿ şeriatlar yaptı, yaptı da evvel yokken Mûsâ ile ehl-i Tevrat'ı ve ondan sonra Îsâ ile ehl-i İncil'i ve nihâyet Muhammed ile ehl-i Kur'ân'ı vücûda getirdi ve her birinize bir şirʿa ve minhac verdi ki {لِيَبْلُوَكُمْ فٖي مَٓا اٰتٰيكُمْ} her birinizi size vermiş olduğu [1701] şeriatlarda imtihan etsin, tarîk-i tecribeden geçirsin de o minhac üzerinde müsâbaka ettirsin. Binâenʿaleyh {فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ} siz de hep hayır işlere, âkıbeti en güzel olan şeylere koşunuz, yarış ediniz de ۞ hevâlarınıza, keyiflerinize uyup kalmayınız ve bu minhâc-ı hakta ihtilâf etmeyiniz. Zira bugün ederseniz yarın {اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمٖيعاً فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فٖيهِ تَخْتَلِفُونَ}dur.

Yâ Muhammed! Sana bu kitâb-ı hakkı {وَ} bir de şu emri inzal ettik ki {اَنِ احْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ} ۞ Rivayet olunduğuna göre Yehuddan bir cemaat toplanmışlar, "haydi kalkalım Muhammed'e gidelim, belki bir

---

1 H, M ve B -"من الكتاب".
2 M -"ü".

fitneye düşürür dininden şaşırırız" demişler, varmışlar; "yâ Ebe'l-Kâsım" demişler, "bilirsin ki biz Yehudun ahbâr ve eşrâfıyız, biz sana tâbiʿ olursak bütün Yahudîler de tâbiʿ olurlar. Şimdi bizimle hasımlarımız arasında bir dava var, sana muhakeme olalım, sen de bizim lehimize hüküm ver de biz de iman edelim, seni tasdik eyleyelim." Resûlullah ibâ etmiş ve bu âyet nâzil olmuştur.[1] Şu hâlde mâna: Muhakemeden imtinâʿ etme, fakat hükme gelince Allah'ın bildirdiği hak ile hükmet de onların hevâlarına, haksız arzularına uyma {وَاحْذَرْهُمْ اَنْ يَفْتِنُوكَ عَنْ بَعْضِ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكَ} ve iyi sakın ki onlar seni Allah'ın sana inzal ettiği şirʿa ve minhacın bildirdiği ahkâm-ı hakkın tamamından şöyle dursun, birisinden bile aldatıp şaşıramasınlar[2], hiçbir vechile fitneye düşüremesinler, hükmünde küfürden, zulümden, fısktan hiçbir eser bulunmasın. {فَاِنْ[3] تَوَلَّوْا} Şayet onlar bunu kabul etmeyip başkasını isterlerse [1702] {فَاعْلَمْ اَنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُصِيبَهُمْ بِبَعْضِ ذُنُوبِهِمْ} o zaman bil ki her hâlde Allah onlara başka bir sebeple değil, günahlarının bazısı sebebiyle bir musibet vermek istiyor ۞ ki Allah'ın iradesine karşı gelmenin ihtimâli olmadığı mâlumdur. Bu bazı zünûb Allah'ın hükmünü kabul etmemek, hilâf-ı hak hüküm istemek günahıdır. Bunun bu suretle ifadesi şu mânaları işʿâr eder: Evvelâ, ibhâma nazaran bu günah sarâhaten yâd edilmesi lâyık görülmeyen pek büyük bir günahtır. Haksızlar bile sûret-i haktan görünerek haksızlık peşinde dolaşırlar. Binâenʿaleyh açıktan haksızlık istemenin ve hükmullâhı kabul etmemenin ne büyük bir günah olduğu tasavvur edilsin. Sâniyen bu sevdâda bulunanların pek çok günahları vardır. Ve bu büyük günah onlardan biridir. Sâlisen Allah dünyada her günah ile muâhaze etmez, tecil eder. وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَٓابَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى [Fâtır 35/45][4] Veya

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 482-483:

وذلك أن قوما من رءوس اليهود من أَهْل النضير اختلفوا فَقَالَ بعضهم: لبعض انطلقوا بنا إلى محمد لعلنا نفتنه ونرده عما هُوَ عَلَيْه، فَإِنَّمَا هُوَ بشر إذن فيستمع، فأتوه فقالوا لَهُ: هَلْ لك أن تحكم لنا عَلَى أصحابنا أَهْل قريظة فِي أمر الدماء كَمَا كُنَّا عَلَيْه من قبل، فَإِن فعلت فإنا نبايعك ونطيعك، وإنا إذا بايعناك تابعك أَهْل الكتاب كلهم لأنا سادتهم وأحبارهم فنحن نفتنهم ونزّلهم عما هُمْ عَلَيْه حَتَّى يدخلوا فِي دينك. فأنزل الله عَزَّ وَجَلّ يحذر نبيه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقَالَ: «وَلا تَتَّبِعْ أَهْواءَهُمْ...»

2 B: "şaşırmasınlar".

3 H, M ve B: "وإن".

4 "Bununla beraber Allah insanları kesbleriyle hemen muâhaze ediverecek olsa yeryüzünde bir deprenen bırakmazdı ve lâkin müsemmâ bir ecele kadar onları tehir buyurur…"

affeyler, fakat hak olduğu katʿiyyen mâlum bulunan bir hükmü kabul etmemek günahı vâkiʿ oldu mu, bunun her hâlde muâhaze olunacağı[1] ve bunların haksızlıkla behemehâl bir musibete mâruz olacakları bilinmek lâzım gelir. Böyle olmakla beraber {وَاِنَّ كَثِيراً مِنَ النَّاسِ لَفَاسِقُونَ} insanların birçoğu fâsıktırlar, mâlum ve muayyen bulunan hudûd-ı haktan çıkmakta musırdırlar. ❁ Ve işte bundan dolayıdır ki ahkâm-ı hakkı tebliğden sonra hükm ü hükûmete lüzum vardır. Ve hâkimlerin hak ile hükmetmeleri ve bu fâsıklar gürûhundan olmamaları vâcibdir. Yoksa haksız hükm ü hükûmet musibeti taʿcilden başka bir şey yapmaz.

Böyle iken {اَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ} o ilm ü din iddiasında bulunanlar[2] Allah'ın hükmüne râzı olmayıp da meyl ü müdahene, garazkârlık, müsâvatsızlık gibi haksız davaya tâbiʿ, câhiliyet hükmü, câhiliyet kanunu[3] mu istiyorlar? [1703] {وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ حُكْماً} Hâlbuki[4] hükm ü hâkimiyeti Allah'tan daha güzel kim vardır? ❁ Allah'ın hükmünden daha güzel hangi hüküm, Allah hükmüyle hükmeden hâkimden daha güzel hükmedecek hangi hâkim tasavvur olunur? Fakat bu istifham herkese değil {لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} îkān sâhibi olan kimseler, cemaatler içindir. Bunu ancak ehl-i îkān takdir eder.[5] Yoksa küfr ü reyb içinde bulunanlar, kalblerinde maraz olanlar, bir zâlimin haksız hükmüne "daha güzeldir" demekten çekinmezler.

Rivayete göre bu âyet, Benî Nadîr ile Benî Kureyza Yahudîleri beynindeki katl vakʿasından dolayı Aleyhissalâtü vesselâm'dan hüküm talep etmeleri ve taraf-ı risâletten müsâvat ile hükmedilmesi üzerine Benî Nadîr'in bu müsâvat hükmüne râzı olmayarak câhiliye âdeti vechile tefâdul sevdâsında bulunmaları sebebiyle nâzil olmuştur.[6] Bu sebebe

---

1 H, M ve B: "olunacağını".
2 M ve B: "bulunanların".
3 B -"câhiliyet kanunu".
4 B -"Hâlbuki".
5 B -"Bunu ancak ehl-i îkān takdir eder".
6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 359-360:

عن ابن جريج قال: لما رأت قريظة النبيَّ صلى الله عليه وسلم قد حكم بالرجم، وكانوا يخفونه في كتابهم، نهضت قريظة فقالوا: «يا محمد، اقضِ بيننا وبين إخواننا بني النضير» وكان بينهم دمٌ قبلَ قدوم النبي صلى الله عليه وسلم، وكانت النضير يتعزَّزون على بني قريظة، ودياتهم على أنصاف ديات النضير، وكانت الدِّية من وُسُوق التمر: أربعين ومئة وسق لبني النضير، وسبعين وسقًا لبني قريظة= فقال: «دمُ القرظيّ وفاءٌ من دم النضيريّ!» فغضب بنو النضير وقالوا: لا نطيعك في الرَّجم، ولكن نأخذ بحدودنا التي كنَّا عليها! فنزلت: «أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ» ونزل: «وكتبنا عليهم فيها أن النفس بالنفس» الآية.

nazaran Yahudîlerin şirʿa-i İslâm'a hükm-i Muhammedîye iman ve ittibâʿ etmemekle yalnız Kur'ân'a ve Muhammed aleyhisselâm'a değil, kendi dinleri ve kitapları olduğunu iddia ettikleri Tevrat'ı ve şerîʿat-ı Mûsâ'yı dahi tanımayıp ale'l-ıtlâk hükm-i ilâhîye küfr ederek câhiliye ahkâmı peşinde koşmak istediklerini beyan ve isbat ile hem iman iddialarına rağmen küfür, hem ilm ü şerâfet iddialarına rağmen cehalet ve fısk ve istihkāk-ı azab ile muâhaze eylemiş ve sebebin husûsiyetiyle beraber mefhûmun umûmuna nazaran da bu hüküm yalnız Yehûda mahsus olmayıp Nasârâ vesâire hakkında da böyle olduğunu ve binâenʿaleyh şirʿa-i İslâm'ın şerîʿat-i âmme ve minhâc-ı kül[1] olup bunu tanımayan Yehûd ve Nasârâ'nın kendi dîn ü şeriatlarını da tanımamış olacaklarını anlatmış ve bu suretle Müslümanların beyne'l-ümem vazifelerindeki şümûlün ehemmiyetini göstermiştir.

O hâlde:

[1704]

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارٰٓى اَوْلِيَٓاءَۢ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍۜ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَاِنَّهُ مِنْهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِم۪ينَ ﴿٥١﴾ فَتَرَى الَّذ۪ينَ ف۪ي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يُسَارِعُونَ ف۪يهِمْ يَقُولُونَ نَخْشٰٓى اَنْ تُص۪يبَنَا دَٓائِرَةٌۜ فَعَسَى اللّٰهُ اَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ اَوْ اَمْرٍ مِنْ عِنْدِه۪ فَيُصْبِحُوا عَلٰى مَٓا اَسَرُّوا ف۪ٓي اَنْفُسِهِمْ نَادِم۪ينَۜ ﴿٥٢﴾ وَيَقُولُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَهٰٓؤُ۬لَٓاءِ الَّذ۪ينَ اَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْۙ اِنَّهُمْ لَمَعَكُمْۜ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فَاَصْبَحُوا خَاسِر۪ينَ ﴿٥٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ د۪ينِه۪ فَسَوْفَ يَأْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُٓ اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِر۪ينَۘ يُجَاهِدُونَ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَٓائِمٍۜ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْت۪يهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَل۪يمٌ ﴿٥٤﴾ اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا الَّذ۪ينَ يُق۪يمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ ﴿٥٥﴾ وَمَنْ يَتَوَلَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذ۪ينَ

1 B: "küllî".

اٰمَنُوا فَاِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ ﴿٥٦﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا
دِينَكُمْ هُزُواً وَلَعِباً مِنَ الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ اَوْلِيَٓاءَۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ
اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٥٧﴾ وَاِذَا نَادَيْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ اتَّخَذُوهَا هُزُواً وَلَعِباًۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ
لَا يَعْقِلُونَ ﴿٥٨﴾ قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّٓا اِلَّٓا اَنْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا
وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلُۙ وَاَنَّ اَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ ﴿٥٩﴾ قُلْ هَلْ اُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ
اللّٰهِۜ مَنْ لَعَنَهُ اللّٰهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ وَعَبَدَ الطَّاغُوتَۜ اُو۬لٰٓئِكَ
شَرٌّ مَكَاناً وَاَضَلُّ عَنْ سَوَٓاءِ السَّبِيلِ ﴿٦٠﴾ وَاِذَا جَٓاؤُ۫كُمْ قَالُٓوا اٰمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكُفْرِ
وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِه۪ۜ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ ﴿٦١﴾ وَتَرٰى كَث۪يراً مِنْهُمْ يُسَارِعُونَ فِي
الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَۜ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٦٢﴾ لَوْلَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ
وَالْاَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْاِثْمَ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَۜ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿٦٣﴾ وَقَالَتِ
الْيَهُودُ يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌۜ غُلَّتْ اَيْد۪يهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُواۢ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِۙ يُنْفِقُ كَيْفَ
يَشَٓاءُۜ وَلَيَز۪يدَنَّ كَث۪يراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراًۜ وَاَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ
وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِۜ كُلَّمَٓا اَوْقَدُوا نَاراً لِلْحَرْبِ اَطْفَاَهَا اللّٰهُۙ وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَاداًۜ
وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِد۪ينَ ﴿٦٤﴾ وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْكِتَابِ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَكَفَّرْنَا عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْ
وَلَاَدْخَلْنَاهُمْ جَنَّاتِ النَّع۪يمِ ﴿٦٥﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ اَقَامُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْج۪يلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ مِنْ
رَبِّهِمْ لَاَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْۜ مِنْهُمْ اُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌۜ وَكَث۪يرٌ مِنْهُمْ سَٓاءَ مَا يَعْمَلُونَ۟
﴿٦٦﴾ يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۜ وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُۜ وَاللّٰهُ
يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِر۪ينَ ﴿٦٧﴾ قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى
شَيْءٍ حَتّٰى تُق۪يمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْج۪يلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْۜ وَلَيَز۪يدَنَّ كَث۪يراً مِنْهُمْ مَٓا
اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراًۚ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِر۪ينَ ﴿٦٨﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا

وَالَّذٖينَ هَادُوا وَالصَّابِؤُنَ وَالنَّصَارٰى مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَا خَوْفٌ
عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦٩﴾ لَقَدْ اَخَذْنَا مٖيثَاقَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ وَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمْ رُسُلًاۜ كُلَّمَا
جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُهُمْۙ فَرٖيقًا كَذَّبُوا وَفَرٖيقًا يَقْتُلُونَ ﴿٧٠﴾ وَحَسِبُٓوا اَلَّا تَكُونَ
فِتْنَةٌ فَعَمُوا وَصَمُّوا ثُمَّ تَابَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثٖيرٌ مِنْهُمْۜ وَاللّٰهُ بَصٖيرٌ بِمَا
يَعْمَلُونَ ﴿٧١﴾ لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَۜ وَقَالَ الْمَسٖيحُ يَا بَنٖٓى
اِسْرَٓائٖيلَ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبَّكُمْۜ اِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوٰيهُ
النَّارُۜ وَمَا لِلظَّالِمٖينَ مِنْ اَنْصَارٍ ﴿٧٢﴾ لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍۢ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ
اِلَّٓا اِلٰهٌ وَاحِدٌۜ وَاِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ لَيَمَسَّنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٧٣﴾
اَفَلَا يَتُوبُونَ اِلَى اللّٰهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٧٤﴾ مَا الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ اِلَّا رَسُولٌۚ
قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُۜ وَاُمُّهُ صِدّٖيقَةٌۜ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَۜ اُنْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْاٰيَاتِ
ثُمَّ انْظُرْ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ ﴿٧٥﴾

[1709] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Yehûd ile Nasârâ'yı yâr tutmayın, onlar ancak birbirlerinin yârânıdırlar. İçinizden her kim onlara yardaklık ederse muhakkak onlardan maʿduddur, Allah ise zulmedenleri doğru yola çıkarmaz (51). Onun için yüreklerinde nifak illeti olanları görürsün ki onların içine koşar dururlar; "ne yapalım, tersine bir devrin başımıza dönmesinden korkuyoruz" derler. Me'mul ki Allah yakında o fethi veya nezd-i ilâhîsinden bir emr ihsan ediverir de nefislerinde gizlediklerine pişman olurlar (52). Mü'minler de "hâ" derler, "şunlar mı o, sizinle beraber olduklarına olanca yeminleriyle Allah'a yemin edenler? Bütün çabaladıkları boşuna gitti de hüsran içinde kaldılar" (53). Ey o bütün iman edenler! İçinizden kim dininden dönerse duysun: Allah onun yerine öyle bir kavim getirecek ki Allah onları sever, onlar Allah'ı severler; mü'minlere karşı boyunları aşağıda, kâfirlere karşı başları yukarıda,

Allah yolunda mücahede ederler, dil uzatanın levminden korkmazlar. İşte o Allah'ın fazlıdır, onu dilediğine verir ve Allah Vâsiʿdir, Alîm'dir (54). Sizin velîniz evvel Allah, sonra Resûlü, sonra o iman etmiş olanlardır ki namaza devam ederler ve rükû hâlinde zekât verirler. (55) Ve her kim Allah ve Resûlüne iman edenlere yâr olursa şüphe yok ki Allah hizbidir ancak gālib olacaklar (56). Ey o bütün iman edenler! Ne o sizden evvel kitap verilenlerden dininizi eğlence ve oyuncak yerine tutanları ne de diğer kâfirleri dost tutmayın, Allah'tan korkun eğer mü'minlerseniz (57). Namaza ezan okuduğunuz zaman onu bir eğlence ve oyun yerine koyuyorlar[1]*, bu işte onların akılları ermez bir güruh olmalarından (58). De ki: Ey ehl-i kitab! Siz sırf şunun için bizden hoşlanmıyorsunuz: Biz Allah'a iman ettiğimiz gibi hem kendimize indirilene hem daha evvel [1710] indirilmiş olana iman etmekteyiz, sizin ise ekseriniz fâsıksınız (59). De ki: Size Allah yanında cezâca ondan daha fenasını haber vereyim mi? O kimseler ki Allah kendilerine lânet etmiş, gazabına uğratmış, onlardan maymunlar, hınzırlar ve tâğūta tapanlar yapmış. İşte bunlar mevkice daha fena ve düz yoldan daha sapkındırlar (60). Size geldiklerinde de "âmennâ" derler, hâlbuki kâfir girmişler kâfir çıkmışlardır. Neler ketm ediyor idiklerini ise Allah kendilerinden daha iyi bilir (61). Onlardan birçoğunu görürsün ki günaha girmek, zulmetmek ve haram yemekte sürʿat yarışı yaparlar, her hâlde ne fena yaparlar (62). Bari rabbâniyyûn ve ahbâr, bunları günah söylemekten ve haram yemekten nehyetseler! Ne fena sanata alışmışlar (63). Bir de Yahudîler "Allah'ın eli bağlı" dediler ve dedikleriyle elleri bağlandı ve melʿun oldular. Hayır, O'nun iki eli de açık, dilediği gibi bahşediyor. Celâlim hakkı için sana Rabbinden indirilen onlardan birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracaktır. Maʿamâfîh Biz onların arasına kıyamete kadar sürecek buğz ve adavet bıraktık, her ne zaman harb için bir yangın tutuşturdularsa Allah onu söndürdü. Hep yeryüzünde fesad için koşarlar, Allah ise müfsidleri sevmez (64). Eğer ehl-i kitab*

---

1 B: "koyanlar".

iman etselerdi, Allah'tan korksalardı şüphesiz kabahatlerini keffâretler ve kendilerini na'îm cennetlerine koyardık (65). Eğer onlar Tevrat'ı ve İncil'i ve Rableri tarafından kendilerine sâir indirileni doğru tutsalardı elbette hem üstlerinden yerlerdi, hem ayaklarının altından. İçlerinden mutedil bir ümmet yok değil, lâkin çoğu ne kötü işler yapıyorlar (66). Ey şanlı Resul! Sana Rabbinden her indirileni tebliğ et, etmezsen O'nun risaletini edâ etmiş olmazsın. Allah seni insanlardan koruyacak, emin ol Allah kâfirleri muradlarına erdirmeyecek (67). De ki: Ey ehl-i kitab! Siz Tevrat'ı ve İncil'i ve daha size Rabbinizden indirileni tutup icrâ etmedikçe hiçbir şey değilsiniz. Celâlim hakkı için sana Rabbinden indirilen -bu Kur'an- onlardan birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracak, o hâlde kâfirlere acıyacağın tutmasın (68). Şüphe yok ki iman edenler ve Yahudîler, Sâbiîler, Nasrânîler; bunlar içinden her kim Allah'a ve âhiret gününe iman edip de sâlih olarak çalışırsa artık [1711] onlara korku yoktur ve onlar mahzun olacak değillerdir (69). Celâlim hakkı için Benî İsrâîl'in mîsâkını aldık ve kendilerine resuller gönderdik. Canlarının istemediği bir hükümle bir resul geldikçe onlar[1] bir takımına yalancı dediler, bir takımını da öldürüyorlardı (70). Hem başlarına bir fitne kopmayacak sandılar da kör ve sağır kesildiler, sonra Allah tevbelerini kabul buyurdu. Sonra içlerinden birçoğu yine kör ve sağır kesildiler, şimdi de Allah görüyor ne yapıyorlar (71). Elbette küfr etti şunlar; "Allah Meryem'in oğlu Mesih'tir" diyenler, hâlbuki Mesih şöyle demişti: "Ey Benî İsrâîl! Hep Allah'a ibadet ediniz, benim de rabbim sizin de rabbiniz, Allah'a kim şirk koşarsa Allah ona cennetini haram etmiştir ve varacağı yer ateştir ve zâlimlerin ensârı yoktur." (72). Elbette küfr etti şunlar: "Allah üçün üçüncüsü" diyenler. Hâlbuki bir tek ilâhtan başka ilâh yok. Eğer bu dediklerinden vazgeçmezlerse elbette içlerinden kâfir kalanlarına şüphesiz ki bir elîm azab dokunacaktır (73). Daha Allah'a tevbe edip istiğfar etmeyecekler mi? Allah Gafûr, Rahîm'dir (74). Meryem'in oğlu Mesih başka bir şey değil, sade bir re-

1 M ve B: "onlara".

suldür. Kendisinden evvel de birçok resuller geçti, anası da gayet doğru bir kadın, ikisi de yemek yerlerdi. Bak biz âyetlerimizi onlara nasıl açık anlatıyoruz? Sonra da bak onlar nasıl çeviriliyorlar? (75).[1]

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Yehûd ile Nasârâ'yı yâr tutmayın, onlar ancak birbirlerinin yârânıdırlar. İçinizden her kim onlara yardaklık ederse muhakkak onlardan maʿduddur, Allah ise zulmedenleri doğru yola çıkarmaz (51). Onun için yüreklerinde nifak illeti olanları görürsün ki onların içine koşar dururlar; 'ne yapalım, tersine bir devrin başımıza dönmesinden korkuyoruz' derler. Ola ki Allah hemen nezd-i ilâhîsinden fetih veya bir emr ihsan eder de nefislerinde gizlediklerine pişman olurlar (52). Mü'minler de derler, 'ta şunlar mı o, sizinle beraber olduklarına olanca yeminleriyle Allah'a yemin edenler? Bütün çabaladıkları boşuna gitti de hüsran içinde kaldılar' (53). Ey o bütün iman edenler! İçinizden kim dininden dönerse duysun: Allah onun yerine öyle bir kavim getirecek ki Allah onları sever, onlar Allah'ı severler; mü'minlere karşı boyunları aşağıda, kâfirlere karşı başları yukarıda, Allah yolunda mücahede ederler, dil uzatanın levminden korkmazlar. Allah'ın fazlıdır o, dilediğine verir, Allah Vâsiʿ, Alîm'dir (54). Sizin velîniz evvel Allah, sonra Resûlü, sonra o iman etmiş olanlardır ki namaza devam ederler ve rükû hâlinde zekât verirler. (55) Her kim de Allah'a ve Resûlüne iman edenlere yâr olursa şüphe yok ki Allah hizbi, onlardır gālib olacaklar (56). Ey o bütün iman edenler! Ne sizden evvel kitap verilenler arasından dininizi eğlence ve oyuncak yerine tutanları ne de diğer kâfirleri dost tutmayın, Allah'tan korkun eğer mü'minlerseniz (57). Namaz için ezan okuduğunuz zaman onu eğlence yerine, oyuncak yerine koyuyorlar, bu işte onların akılları ermez bir güruh olmalarından ileri geliyor (58). De ki: Ey ehl-i kitab! Siz bizden sırf şunun için hoşlanmıyorsunuz: Biz Allah'a, hem kendimize indirilene hem daha evvel indirilmiş olana iman etmekteyiz, sizin ise ekseriniz fâsıksınız (59). 'Size' de, 'Allah yanında cezâsı itibariyle ondan daha fenasını haber vereyim mi? O kimseler ki Allah kendilerine lânet etmiş, gazabına uğratmış, kendilerinden maymunlar, hınzırlar ve tâğût kulları husûle getirmiş. İşte bunlar mevkice daha fena ve yolca daha sapıktırlar' (60). Bunlar size geldiklerinde 'âmennâ' derler, hâlbuki kâfir girmişler kâfir çıkmışlardır. Sînelerinde neler gizlediklerini Allah kendilerinden daha iyi biliyor (61). Onlardan birçoğunu görürsün ki günaha girmek, zulmetmek ve haram yemekte sürʿat yarışı yaparlar, her hâlde ne de fena yaparlar (62). Bari rabbânîleri ile ahbâr, bunları günah söylemekten ve haram yemekten nehyetseler! Ne fena sanata alışmışlar (63). Bir de Yahudîler 'Allah'ın eli bağlı' dediler, elleri bağlandı dedikleri yüzünden ve melʿun oldular. Hayır, O'nun iki eli de açık, dilediği gibi bahşediyor. Celâlim hakkı için sana Rabbinden indirilen onlardan birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracak. Maʿamâfîh Biz onların arasına kıyamete kadar sürecek buğz ve adavet bıraktık, her ne zaman harb için bir yangın tutuşturdularsa Allah onu söndürdü. Hep yeryüzünde fesad için koşarlar, Allah ise müfsidleri sevmez (64). Eğer ehl-i kitab iman etseler de Allah'tan korksalardı şüphesiz seyyiâtlarını keffâretler ve kendilerini naʿîm cennetlerine koyardık (65). Eğer onlar Tevrat ile İncil'in ve Rableri tarafından kendilerine ne indirilmişse hepsinin ahkâmını yerine getirselerdi hem üstlerinden yerlerdi, hem ayakları altından. İçlerinden itidalli bir ümmet yok değil, lâkin çoğu ne kötü işler yapıyorlar (66). Ey şanlı Resul! Sana Rabbinden her indirileni tebliğ et, etmezsen O'nun risaletini edâ etmiş olmazsın. Allah seni insanlardan koruyacak, emin ol Allah kâfirleri muradlarına erdirmeyecek (67). De ki: Ey ehl-i kitab! Siz Tevrat'ı ve İncil'i ve daha siz Rabbinizden indirileni tutup icrâ etmedikçe hiçbir şey değilsiniz. Celâlim hakkı için sana Rabbinden indirilen -bu Kur'an- onlardan birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracak, artık kâfirlere acıyacağın tutmasın (68). Şüphe yok ki iman edenler ve Yahudîler, Sâbiîler, Nasrânîler; bunlar içinden her kim Allah'a ve âhiret gününe iman edip de sâlih olarak çalışırsa artık onlara korku yoktur ve onlar mahzun olacak değillerdir (69). Celâlim hakkı için Benî İsrâîl'in mîsâkını aldık ve kendilerine resuller gönderdik. Canlarının istemediği bir hükümle bir resul geldikçe bir takımına yalancı dediler, bir takımını da öldürürlerdi (70). Başlarına bir fitne kopmayacak sandılar da kör, sağır kesildiler, sonra Allah tevbelerini kabul etti. Sonra yine içlerinden birçoğu kör ve sağır kesildiler, hâlbuki Allah ne yapıyorlarsa görüyor (71). Herhâlde 'Allah o Meryem'in oğlu Mesih'tir' diyenlerin kâfir oldukları meydanda, hâlbuki Mesih şöyle demişti: 'Ey Benî İsrâîl! Hep Allah'a ibadet ediniz, benim de rabbim sizin de rabbiniz, Allah'a kim şirk koşarsa Allah ona cennetini haram etmiştir, varacağı yer ateş olur ve zâlimlerin ensârı yoktur.' (72). 'Allah üçün üçüncüsü' diyenlerin de kâfir oldukları meydanda. Bir tek ilâhtan başka ilâh yoktur. Eğer dediklerinden vazgeçmezlerse böyle kâfir kalanlarına lâbüd bir azâb-ı

{لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارٰٓى اَوْلِيَٓاءَ} Yehûd ve Nasârâ'yı evliyâ ittihaz etmeyiniz. ❁ Onlara velî olmayınız değil; onları velî tutmayınız, itimad edip de yâr tanımayınız, yardaklık etmeyiniz; velâyetlerine, hükümlerine, muʿâvenetlerine müracaat etmek, evliyâ-yı umûr yapmak şöyle dursun onlara hakīkī bir ahbab gibi kemâl-i safvetle itimad edip de kendinizi kaptırmayınız.[1] Velhâsıl onları yâr olur zannedip de yârânınız gibi sıkı fıkı muʿâşeretlerine dalmayınız, tuzaklarına düşmeyiniz, hevâlarına iştirak etmeyiniz (*Sûre-i Âl-i İmrân sahife 2*['ye] *bak*). Görülüyor ki لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصَارٰى [1712] buyurulmamış تَكُونُوا أَوْلِيَاءَ لِلْيَهُودِ وَالنَّصَارَى buyurulmuştur. Çünkü لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُٓوا اِلَيْهِمْ'dir [el-Mümtehine 60/8][2]. Binâenʿaleyh mü'minler Yehûd ve Nasârâ'ya iyilik etmekten, dostluk yapmaktan, onlara veliyyü'l-emr olmaktan nehy ü menʿ edilmiş değil, onları velî ittihaz eylemekten, yardaklık etmekten nehy edilmişlerdir. Çünkü onlar mü'minlere yâr olmazlar. {بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍ} Nihâyet bazıları bazılarının dostları, birbirlerinin yârânıdırlar. ❁ Yani Yehûd birbirinin, Nasârâ da birbirinin yârânıdırlar. Ne Yehûd kendilerinden olmayana yâr olur ne de Nasârâ, bunların dostlukları kendilerine münhasırdır. Bu da hepsi arasında değil, bazısı beynindedir. {وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَاِنَّهُ مِنْهُمْ} Ve siz mü'minlerden her kim onları yâr tanır, velî tutarsa şüphe yok ki o da onlardandır[3]. ❁ Onlara temessül etmiş, onların huyunu kapmıştır. O artık hakka değil, onlara ve hevâsına hizmet eder. Netice itibariyle onlardan sayılır. Âhirette onlarla beraber haşr olunur. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} Allah zâlimler gürûhunu[4] her hâlde doğru yola çıkarmaz. Binâenʿaleyh Yehûd ve Nasârâ'yı velî ittihaz edenler de onlardan olur, başlarını kurtaramazlar.

---

elîm dokunacağında şüpheleri olmasın (73). Daha Allah'a tevbe edip istiğfar etmeyecekler mi? Allah Gafûr, Rahîm iken (74). Meryem'in oğlu Mesih başka bir şey değil, bir resuldür. Kendisinden evvel de birçok resuller geçti, anası da gayet doğru bir kadın, ikisi de yemek yerlerdi. Bak biz âyetlerimizi onlara nasıl açık anlatıyoruz? Sonra da bak onlar nasıl çevriliyorlar? (75)".

1 H +"~~Hulâsa~~".

2 "Allah sizi din hakkında size kıtal yapmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselerden, onlara iyilik etmeniz ve kendilerine adalet yapmanızdan nehyetmez…"

3 H: "ondandır".

4 M: "güruhunun"; sonraki baskılarda "güruhunu" şeklinde düzeltilmiştir.

İmdi yâ Muhammed, {فَتَرَى الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} kalblerinde maraz olanları -*Sûre-i Bakara'nın başına bak*- İbn Übey ve emsâli münafıkları görürsün ki {يُسَارِعُونَ فٖيهِمْ} Yehûd ve Nasârâ içinde onların müvâlât ve muâvenetleri bâbında hızla koşuşurlar {يَقُولُونَ نَخْشٰٓى اَنْ تُصٖيبَنَا دَٓائِرَةٌ} "korkarız ki devir aleyhimize döner, başımıza bir musibet erer" derler.

❁ "**Dâire**", dünyanın başucunda dönüp dolaşan musibet ve inkılâbı demektir. Bunlar âhireti hesâba almaz, [1713] hakkın galebesine, İslâm'ın teʿâlîsine bel bağlamaz, tersine bir inkılâb oluverip devletin küffâra geçmesini düşünür ve öyle bir hâlde onlardan istifade edebileceğini de ümid eder ve bu ümid ile özürleri kabahatlerinden büyük olmak üzere bu suretle itizar[1] ederler. Ve bununla güya bir darlık zamanında Müslümanlara bir hizmet etmek fikriyle âkilâne bir ihtiyatta bulunuyorlarmış gibi görünmek isterler. Hâlbuki hakikatte Resûlullah'ın muvaffakiyetinden ve dîn-i İslâm'ın hakkiyetinden şüphe ederler. Ve ihtilâl ü inkılâb peşinde dolaşırlar. Rivayet olunuyor ki bu sözü reîsü'l-münafıkīn[2] Abdullah b. Übey söylemiştir. Benî Kaynukaʿ Yahudîleri Resûlullah'a muharib bir vaziyet aldıkları zaman Ubâde b. Sâmit radıyallahu anh[3] "Benim bu Yahudîlerden pek çok dostum var, fakat ben bunların dostluklarından Allah'a ve Resûlüne teberrî ediyor, Allah ve Resûlüne arz-ı müvâlât eyliyorum" demişti. Abdullah b. Übey de "ben öyle bir adamım ki devâirden korkarım, dostlarımdan vazgeçmem" demiş ve bu âyetler nâzil olmuştur.[4]

Öyle ama devrin bu gibi ihtimâlâtı içinde kendilerinden başka kimseye yâr olmayanlardan ümid beklemekten ise {فَعَسَى اللّٰهُ اَنْ يَأْتِىَ بِالْفَتْحِ اَوْ اَمْرٍ مِنْ عِنْدِهٖ} Allah'ın Resûlullah'a ve Müslümanlara fütûhât veya sâir

1 M: "ı'tiraz".
2 M ve B: "reîs-i münafıkīn".
3 H +"hazretleri ~~demiştir ki~~".
4 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 49:
قَالَ ابْنُ إِسْحَاقَ: وَحَدَّثَنِي أَبِي إِسْحَاقُ بْنُ يَسَارٍ، عَنْ عُبَادَةَ بْنِ الْوَلِيدِ بْنِ عُبَادَةَ ابْنِ الصَّامِتِ، قَالَ: لَمَّا حَارَبَتْ بَنُو قَيْنُقَاعَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، تَشَبَّثَ بِأَمْرِهِمْ عَبْدُ اللهِ بْنُ أُبَيِّ بن سَلُولَ، وَقَامَ دُونَهُمْ. قَالَ: وَمَشَى عُبَادَةُ بْنُ الصَّامِتِ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَكَانَ أَحَدَ بَنِي عَوْفٍ، لَهُمْ مِنْ حِلْفِهِ مِثْلُ الَّذِي لَهُمْ مِنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ أُبَيٍّ، فَخَلَعَهُمْ إِلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَتَبَرَّأَ إِلَى اللهِ عَزَّ وَجَلَّ، وَإِلَى رَسُولِهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ حِلْفِهِمْ، وَقَالَ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَتَوَلَّى اللهَ وَرَسُولَهُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُؤْمِنِينَ، وَأَبْرَأُ مِنْ حِلْفِ هَؤُلَاءِ الْكُفَّارِ وَوِلَايَتِهِمْ. قَالَ: فَفِيهِ وَفِي عَبْدِ اللهِ بْنِ أُبَيٍّ نَزَلَتْ هَذِهِ الْقِصَّةُ مِنَ الْمَائِدَةِ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَالنَّصارى أَوْلِياءَ...»

suretle bir küşâyiş ihsan edivermesi veyahut taraf-ı rabbânîsinden bir emr ile o dost dediklerine hâtır u hayâle gelmez bir felâket verivermesi ve binâenʿaleyh {فَيُصْبِحُوا عَلٰى مَٓا اَسَرُّوا فٖٓى اَنْفُسِهِمْ نَادِمٖينَ} bu münafıkların gönüllerinde gizledikleri şeylere nâdim olmaları pek yakın ve Allah'tan daha ziyade me'mul bir ihtimâldir. ۞ Ki bu bir vaʿd-i ilâhîdir. Allah'ın kudretiyle Yehûd ve Nasârâ'nın kudret ve ahlâkları karşılaştırılınca haddizâtında akreb olan bu vaʿd-i ilâhî ile de kesb-i [1714] katʿiyyet eden bu ihtimal tahakkuk ettiği zaman bunların bu hâllerini gören mü'minler ne der bilir misiniz?

{وَيَقُولُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا} O zaman da mü'minler bu münafıklara işâreten ve bunların ümid bekledikleri o mağlub ve perişan dostlarına hitâben yüzlerine karşı veya kendi aralarında derler ki {اَهٰٓؤُلَٓاءِ الَّذٖينَ اَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ اِنَّهُمْ لَمَعَكُمْ} "acaib, her hâlde sizinle beraber olduklarına -وَاِنْ[1] قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ [el-Haşr 59/11][2] diye- güçlerinin yetebildiği yeminlerle Allah'a kasem edenler şunlar mıydılar?[3]" ۞ Bakınız ne oldular: {حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فَاَصْبَحُوا خَاسِرٖينَ} Bütün amelleri, bütün mesâîleri boşa gitti de hepsi hâib ü hâsir oldular. ۞ Nitekim sûrenin yukarısında وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاٖيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُۘ وَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِرٖينَ [5/5] buyurulmuş idi.

Âsım, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde vâv-ı istînâfiye ve lâm'ın refʿiyle وَيَقُولُ; Nâfi, İbn Kesîr, İbn Âmir, Ebû Caʿfer kıraatlerinde vâvsız يَقُولُ okunur ki ikisi de su'âl-i mukadder ve cevab[4] cümle-i istînâfiyedir ve mâna birdir. Ebû Amr, Yaʿkūb kıraatlerinde ise vâv-ı atıf ve lâm'ın nasbıyla وَيَقُولَ okunur ki bu da يُصْبِحُوا üzerine atıftır. Sonundaki حَبِطَتْ fıkrasının هٰٓؤُلَٓاءِ'den bir haber ve istifhâm-ı taʿaccübî mazmûnunda dâhil olarak mü'minlerin makūlünden olması da muhtemeldir. Ve bu takdirde mâna "Onlar bunlar mıdırlar? Allah'ın kudretine bakın ki bütün mesâîleri ne kadar boşa gitti de ne büyük hüsrana düştüler" demek olur.

---

1 H, M ve B: "لئن".
2 "…ve şayet size kıtal yapılırsa muhakkak size yardım ederiz…"
3 B: "mıdırlar".
4 M ve B: "suali mukaddere cevab".

Fakat gösterdiğimiz vechile bunun âkıbet-i hâli telhis eden re'sen bir kelâm-ı ilâhî, bir cümle-i müste'nefe olması daha zâhirdir. İşte Yehûd ve Nasârâ'yı evliyâ ittihaz etmek böyle nifak gibi bir maraz-ı kalbîden neş'et eder ve irtidâda dâʿî olur. Bunun da âkıbeti habt-ı amel ile hüsrân-ı küllîden başka bir şey olmaz. Çünkü irtidâdın cezâsı budur. Görülüyor ki فَرَأَيْتَ [1715] buyurulmamış, فَتَرَى buyurulmuştur. Bu ise istikbal ve istimrar fiilidir. Demek ki bunlar mâzîye ait değil müstakbele ait ve emsâli birçok defalar görülecek vukūʿâttır. Bunun için şimdi de ale'l-ıtlâk mürtedlerin hâllerine geçilerek {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ} –Nâfi, İbn Âmir, Ebû Caʿfer kıraatlerinde مَنْ يَرْتَدِدْ– مِنْكُمْ عَنْ دٖينِهٖ} buyuruluyor ki bütün bunlar Kur'ân'ın kable'l-vukūʿ haber verdiği vâkıʿât cümlesindendir. İbn Kaʿb, Dahhâk, Hasan, Katâde, İbn Cüreyc vesâire demişlerdir ki bu âyet kıyâmete kadar bütün mü'minlere hitâben nâzil olmuştur. Yani bu âyet sebebi hâs hükmü âm olan diğer bazıları gibi bir sebeb-i mahsus ve bir vâkıʿa-i mahsûsa üzerine değil, doğrudan doğruya umum mü'minlere ale'l-ıtlâk irtidâdın bir hükmünü tefhim için nâzil olmuştur. Müfessirîn burada bu âyetin ihbârına muntabık olmak üzere bilâhare muhtelif zamanlarda vukūʿa gelen on bir irtidad vakʿasından bahsetmişlerdir ki üçü Resûlullah'ın irtihâlinden evvel vâkiʿ olmuştur.

1. Benî Müdlic irtidâdıdır ki reisleri Zülhımâr[1] denilen Esved-i Ansî'dir. Bu bir kâhin idi, Yemen'de nübüvvet iddia ve bazı beldeleri istîlâ edip Resûlullah'ın me'murlarını çıkarmış idi. Aleyhissalâtü vesselâm da Yemen vâlisi Muaz b. Cebel'e ve sâdât-ı Yemen'e yazdı, Allah teâlâ da onu Feyrûz-i Deylemî'nin eliyle helâk etti, geceleyin basılıp katledildi. O gece Resûlullah bunu haber verdi, Müslümanlar mesrur oldular ve ertesi gün idi ki vefât-ı Peygamberî vukūʿ buldu. Sonra rebiülevvelin âhirinde de Yemen'den haber geldi.

2. Müseylimetü'l-kezzâb'ın kavmi olan Benî Hanife irtidâdıdır. Bu kezzâb da nübüvvet iddia etmiş, Resûlullah'a şöyle yazmıştı: "مِنْ مُسَيْلِمَةِ رَسُولِ اللهِ إِلَى مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللهِ، أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْأَرْضَ نِصْفُهَا لِي وَنِصْفُهَا لَكَ: Arzın

1 M ve B: "Zuhımar".

nısfı benim nısfı senin". Aleyhissalâtü vesselâm [1716] da şöyle cevab vermişti: Muhammed Resûlullah'tan Müseylimetü'l-kezzâb'a أَمَّا بَعْدُ فَإِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشاءُ مِنْ عِبادِهِ وَالْعاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ Sonra buna Hazret-i Ebû Bekir hilâfetinde asker gönderip harb etti ve Hazret-i Hamza'nın kâtili Vahşi yediyle katl olundu. Vahşi "Ben câhiliyetimde hayru'n-nâsı, islâmımda da şerru'n-nâsı katlettim" der idi.[1]

3. Tuleyha b. Huveylid'in kavmi olan Benî Esed'in irtidâdı ki Tuleyha da vefât-ı Peygamberî sıralarında nübüvvet iddia etmiş idi. Buna da Hazret-i Ebû Bekir Hâlid b. Velîd'i sevk etti, baʿde'l-harb Tuleyha münhezim olup Şam'a kaçtı, baʿdehu İslâm'a geldi ve pek güzel Müslüman oldu ki İran muhârebâtı gibi büyük muharebelerde en güzel hizmet eden eʿâzımdandır. Diğer yedi fırka da Peygamber'in vefâtından sonra Hazret-i Ebû Bekir zamanında irtidad etmiş idi ki bunlar:
4. 1) Uyeyne b. Hısn'ın kavmi Fezâre
5. 2) Kurre b. Selemetü'l-Kureyşî'nin kavmi Gatafan
6. 3) Fücâe b. Abdi Yâleyl'in kavmi Benû Süleym[2]
7. 4) Mâlik b. Nüveyre'nin kavmi Benû Yerbuʿ
8. 5) Secah binti Münzir'in kavmi olan Temîm'in bir kısmı ki bu Secah nefsini Müseylimetü'l-kezzâb'a tezvic etmişti ve kıssası meşhurdur. Ebü'l-Alâ el-Maarrî استغفر واستغفري unvanlı kitâbında şöyle demiştir:

أَمَّتْ سجَاحٌ وَوَالاهَا مُسَيْلِمَةٌ كَذَّابَةٌ فِى بَنِى الدُّنْيَا وَكَذَّابُ[3]

9. 6) Eşʿas b. Kays'ın kavmi Kinde
10. 7) Hutam b. Zeyd'in kavmi Benî Bekr b. Vâil. Allah teâlâ Hazret-i

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 77-78:

وكان وحشي: يقول قتلت خير الناس في الجاهلية وقتلت شر الناس في الإسلام.

2 M: "Selim".

3 Secah kocasız kaldı yahut teşne idi Müseylime de ona müvâlât etti. Dünya evlâdı içinde biri bir kezzâbe biri de bir kezzâb [Müellifin notu].

Ebû Bekir'in eliyle bütün bu yedi fırka mürteddînin de işlerini bitirdi, gāilelerini def' etti.

11. Cebele b. Eyhem'in kavmi olan Gassan ki bu Cebele de Hazret-i Ömer zamanında İslâm'a gelmişti. Bir [1717] fakire vurduğu bir tokattan dolayı kısâsen bir tokat yiyeceğini anlayınca kibrine yediremeyip irtidad edip bilâd-ı Rum'a kaçmış idi ki kıssası meşhurdur.[1] Görülüyor ki bu vak'alar sadece ferdî bir irtidad hâlinde kalmamıştır.

Hâsılı ey ehl-i iman, sizden ferd veya cemaat her kim dininden döner irtidad ederse bilmiş olsun ki {فَسَوْفَ يَأْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ} Allah onların belâlarını verip yerlerine diğer bir kavim getirecektir. Öyle bir kavim ki {يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ} hem Allah onları sever, dünya ve âhiret hayırlarını murad eder[2], hem de onlar Allah'ı severler, tâatine koşar, isyandan kaçarlar. Öyle bir kavim ki {اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ} mü'minlere karşı mütezellil yani mütevâzı, refîk ve merhametli {اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَ} kâfirlere karşı izzetli, satvetli {يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ} fî sebîlillâh mücâhede ederler {وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَائِمٍ} levm edenin levminden korkmazlar, yani hem cihad ederler hem de dinlerinde pek salâbetlidirler. Îfâ-yı vazîfe etmek lâzım geldiğini gördüler mi münafıklar gibi şunun bunun hatırına gönlüne bakmaz, dedikodudan sakınmaz, vazifelerini yaparlar. {ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ} Bu hâl, bu evsaf ise mahza Allah'ın fazl u ihsânıdır. {يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ} O, bunu

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 296-297. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 77-78; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 644-646:

وَابْنُ كَعْبٍ وَالضَّحَّاكِ وَالْحَسَنِ وَقَتَادَةُ وَابْنُ جُرَيْجٍ وَغَيْرُهُمْ: نَزَلَتْ خِطَابًا لِلْمُؤْمِنِينَ عَامَّةً إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ. وَمَنْ يَرْتَدَّ جُمْلَةٌ شَرْطِيَّةٌ مُسْتَقِلَّةٌ، وَهِيَ إِخْبَارٌ عَنِ الْغَيْبِ. وَتَعَرَّضَ الْمُفَسِّرُونَ هُنَا لِمَنِ ارْتَدَّ فِي قِصَّةٍ طَوِيلَةٍ نَخْتَصِرُهَا، فَنَقُولُ: ارْتَدَّ فِي زَمَانِ الرَّسُولِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَذْحِجٌ وَرَئِيسُهُمْ عَبْهَلَةُ بْنُ كَعْبٍ ذُو الْخِمَارِ، وَهُوَ الْأَسْوَدُ الْعَنْسِيُّ قَتَلَهُ فَيْرُوزٌ عَلَى فِرَاشِهِ، وَأَخْبَرَ الرَّسُولُ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِقَتْلِهِ، وَسَمَّى قَاتِلَهُ لَيْلَةَ قُتِلَ. وَمَاتَ رسول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْغَدِ، وَأَتَى خَبَرُ قَتْلِهِ فِي آخِرِ رَبِيعٍ الْأَوَّلِ وَبَنُو حَنِيفَةَ رَئِيسُهُمْ مُسَيْلِمَةُ قَتَلَهُ وَحْشِيٌّ، وَبَنُو أَسَدٍ رَئِيسُهُمْ طُلَيْحَةُ بْنُ خُوَيْلِدٍ هَزَمَهُ خَالِدُ بْنُ الْوَلِيدِ، وَأَفْلَتَ ثُمَّ أَسْلَمَ وَحَسُنَ إِسْلَامُهُ. هَذِهِ ثَلَاثُ فِرَقٍ ارْتَدَّتْ فِي حَيَاةِ الرَّسُولِ صَلَّى الله عليه وسلم، وَتَنَبَّأَ رُؤَسَاؤُهُمْ. وَارْتَدَّ فِي خِلَافَةِ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ سَبْعُ فِرَقٍ. فَزَارَةُ قَوْمُ عُيَيْنَةَ بْنِ حِصْنٍ، وَغَطَفَانُ قَوْمُ قُرَّةَ بْنِ سَلَمَةَ الْقُشَيْرِيِّ، وَسُلَيْمٌ قوم الفجاه بن عبد يا ليل، وَيَرْبُوعٌ قَوْمُ مَالِكِ بْنِ نُوَيْرَةَ، وَبَعْضُ تَمِيمٍ قَوْمُ سَجَاحِ بِنْتِ الْمُنْذِرِ وَقَدْ تَنَبَّأَتْ وَتَزَوَّجَهَا مُسَيْلِمَةُ وَقَالَ الشَّاعِرُ:

أَضْحَتْ نَبِيَّتُنَا أُنْثَى نَطِيفُ بِهَا وَأَصْبَحَتْ أَنْبِيَاءُ اللّٰهِ ذُكْرَانَا

وَقَالَ أَبُو الْعَلَاءِ الْمَعَرِّيُّ:

أَمَّتْ سَجَاحِ وَوَالَاهَا مُسَيْلِمَةُ كَذَّابَةٌ فِي بَنِي الدُّنْيَا وَكَذَّابُ

وَكِنْدَةُ قَوْمُ الْأَشْعَثِ، وَبَكْرُ بْنُ وَائِلٍ بِالْبَحْرَيْنِ قوم الحظم بْنِ يَزِيدَ. وَكَفَى اللّٰهُ أَمْرَهُمْ عَلَى يَدَيْ أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُ. وَفِرْقَةٌ فِي عَهْدِ عُمَرَ: غَسَّانُ قَوْمُ جَبَلَةَ بْنِ الْأَيْهَمِ نَصَّرَتْهُ اللَّطْمَةُ وَسَيَّرَتْهُ إِلَى بَلَدِ الرُّومِ بَعْدَ إِسْلَامِهِ.

2 B -"dünya ve âhiret hayırlarını murad eder".

kime dilerse verir, dileyene de verir. Binâenʿaleyh hiçbiriniz ümidsizliğe düşmeyiniz, düşüp de kâfirler peşinde koşmayınız, Allah'tan böyle evsâfa mâlik bir kavim olmayı isteyiniz, dileyiniz, fakat bunu cebren alınır bir istihkak da zannetmeyiniz, inhisar fikrine sapmayınız {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ} Allah hem Vâsiʿdir hem [1718] Alîm. Eltâf u ihsânı çok, ihsânına mâniʿ u müzâhim yoktur. O'nu hiçbir şey takyid edemez, en ümidsiz zamanda en umulmadık yerden, en umulmaz kimselerde neler neler halk eder. Nasıl halk eder bunu O bilir. Zira O her şeyi bilir, binâenʿaleyh lütf u ihsânını kimlere ve ne suretle vereceğini de bilir. Bu şereflere, bu hürriyete, bu izzet ü istiklâle ermek isteyenler başkalarının değil ancak Allah'ın velâyetine koşmalı, Allah'ın sevgili Peygamberine, mü'minlere baş tutmamalı, mahabbet ve nusret etmelidir. اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ... إلخ

Anlaşılıyor ki irtidad bir vakʿaya münhasır olmadığı gibi bu kavim de muayyen bir kavimden ibaret değil. Mürtedlerin zararlarına mukabil olmak ve onların terk ettikleri mevkiʿ-i saâdeti işgal eylemek üzere kıyamete kadar zaman zaman nevbetle gelecek ve iʿlâ-yı kelimetullâh ile İslâm'a hizmet edecek müteʿaddid akvâma işarettir ki zikr olunan evsâf bunların evsâf-ı mümeyyizelerini ve cihet-i vahdetlerini teşkil eder. Binâenʿaleyh bunların hey'et-i mecmûʿasını ancak Alîm olan Allah teâlâ bilir. Fakat gerek zuhûrundan sonra ve gerek bazı âsâra nazaran zuhûrundan evvel bazılarını tâyin ve tasavvur mümkin olabileceğinden müfessirîn bunları kaydetmişlerdir:

1. Hazret-i Hasan, Katâde, Dahhâk, İbn Cüreyc demişlerdir ki bunlar Ebû Bekir ve ashâbıdırlar, çünkü mürteddîne bunlar harb ettiler.
2. Ebû Bekir, Ömer ve ashâbıdırlar. Zira devr-i Resûlullah'tan sonra mücâhedât bunların hilâfetlerinde vâkiʿ oldu.
3. Süddî demiştir ki bu âyet evvelâ ensar hakkındadır. Zira evvelâ küffâra karşı Resûlullah'a nusret ve izhâr-ı dîne muʿâvenet eden bunlardır.
4. Ehl-i Yemen'dir. Zira Hâkim'in *Müstedrek*'inde sened-i sahih ile rivayet olunduğu üzere bu âyet nâzil [1719] olduğu zaman Aleyhissalâtü vesselâm Ebû Mûsâ el-Eşʿarî radıyallahu anh'a işaret buyurarak

"قَوْمُ هَذَا: bunun kavmi" buyurmuştur.[1] Ve fi'l-vâkiʿ bunlar Resûlullah zamanında çok mücâhedeler ve hizmetler etmişler ve Hazret-i Ömer fütûhatının kısm-ı aʿzamı da bunların yediyle olmuştur.

5. Kavm-i Fürs'tür. Çünkü yine rivâyet-i sahîhada vârid olduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm'dan sual olunmuş, yed-i saâdetleriyle Selmân-ı Fârisî radıyallahu anh'ın omuzuna vurup "هَذَا وَذَوُوهُ: bu ve bunun sâhibleri" buyurmuş; sonra da "iman, Süreyyâ'ya muʿallak olsa ebnâ-i Fâris'ten bir takım ricâl her hâlde uzanır alırlardı" لَوْ كَانَ الْإِيمَانُ مُعَلَّقاً بِالثُّرَيَّا لَنَالَهُ رِجَالٌ مِنْ أَبْنَاءِ فَارِسٍ buyurmuştur[2] ki bu hadîs-i şerifte İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanife hazretlerinin menâkıbına da delâlet vardır.
6. Denilmiş ki bunlar Nehaʿdan iki bin, Kinde'den beş bin ve efnâ-i[3] nâstan üç bin kişi idiler ki Kâdisiye günü cihad ettiler.[4]

Velhâsıl bu kavmi bir zamana münhasır münferid bir kavimden ibaret telakkī etmemeli, imandan sonra herhangi bir suretle İslâm'dan yüz çevirenlerin kendilerine terk-i mevkiʿ etmeye mecbur oldukları ve olacakları herhangi bir kavim olarak anlamalıdır. Ve burada yalnız irtidâd-ı iʿtikadî değil, irtidâd-ı amelî de mevzûʿ-i bahistir. Vaktiyle Yehud'un Nasârâ'ya, Nasârâ'nın Müslümanlara terk-i mevkiʿ ettikleri gibi, niʿmet-i İslâm'ın kadrini bilmeyen[5] nankörler de onun kadrini bilecek, şükrünü edâ

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 342:

عن سماك بن حرب، قال: سمعت عياضا الأشعري، يقول: لما نزلت «فسوف يأتي الله بقوم يحبهم ويحبونه» (المائدة ٥/٥٤) قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «هم قومك يا أبا موسى»، وأومأ رسول الله صلى الله عليه وسلم بيده إلى أبي موسى الأشعري. هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه.

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 79; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 646; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 378. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 415; Ebû Ya'lâ, *el-Müsned,* III, 23; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* XVI, 298:

وروي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم سئل عن هذه الآية فضرب يده على عاتق سلمان الفارسي وقال: «هذا وذووه» ثم قال: «لو كان الدين معلقا بالثريا لناله رجال من أبناء فارس»

3 M'nin sonraki baskılarında kelime "ebnai" şeklinde değiştirilmiştir.

4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 78-79. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 411-420; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 646; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 297:

قال علي بن أبي طالب والحسن وقتادة: هم أبو بكر وأصحابه. مجاهد: هم أهل اليمن، وقال غياض بن غنم الأشعري: لما نزلت هذه الآية أومى رسول الله صلّى الله عليه وسلّم إلى أبي موسى الأشعري فقال: «هم قوم هذا» قال النبي عليه الصلاة والسلام: «أتاكم أهل اليمن، هم ألين قلوبا وأرق أفئدة الإيمان يماني والحكمة يمانية» الكلبي: هم أحياء من اليمن ألفان من النخع وخمسة آلاف من كندة وبجيلة وثلاث آلاف من سائر الناس فجاهدوا في سبيل الله بالقادسية. السدّي: هم الأنصار. ويروى أنّ رسول الله صلّى الله عليه وسلّم سئل عن هذه الآية فضرب يده على عاتق سلمان الفارسي فقال: «هذا وذووه» ثم قال: «لو كان الدين معلقا بالثريا لناله من أبناء فارس»

5 H +"~~Müslümanlar~~".

edecek yeni bir kavm-i müslime terk-i mevkiʿ etmeye mecbur olacaklardır. Târîh-i beşer, târîh-i İslâm bunun büyük küçük misâlleriyle mâlâmâldir. Ferdleri, akvâm-ı sağīreyi bırakalım da en büyük misâllerini alalım. Evvela Araplar, kavimden kavme bu hizmeti yapmışlar, baʿdehu Emeviyye'nin son zamanlarında olduğu gibi bu hizmet Arab'dan Acem'e doğru geçmiş, hadîs-i şerîfin de delâlet ettiği üzere kavm-i Fürs mânen ve maddeten İslâm'a pek büyük hizmetler eylemiş, [1720] sonra bunlar da aynı hâle gelmiş, bu defa da Allah Türkleri göndermiş, Arabların, Fürslerin kadrini bilemeyip zâyiʿ ettikleri devlet-i İslâm'ı ele alarak İstanbul'a ve oradan kıtaʿât-ı arzın her tarafına yaymışlar binâenʿaleyh ebnâ-i Fâris hadîsinin delâleti ve feth-i Kostantıniyye hadîsinin[1] sarâhati ve فَعَسَى اللّٰهُ اَنْ يَأْتِيَ بِالْفَتْحِ اَوْ اَمْرٍ مِنْ عِنْدِهٖ vaʿd-i ilâhîsinin ıtlak ve işareti ile Türkler de بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُٓ اَذِلَّةٍ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ اَعِزَّةٍ عَلَى الْكَافِرِينَۘ يُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ وَلَا يَخَافُونَ لَوْمَةَ لَٓائِمٍ tebşîrine dâhil olmuşlardır. Demek ki onlar da bu nimetin kadrini bilmez, küfr ü küfrâna doğru giderlerse, mevkilerini Allah'ın göndereceği diğer bir kavme terk etmeye mecbur olacaklardır. Ve kim bilir Vâsiʿ ve Alîm olan Allah kıyamete kadar daha ne kavimler gönderecektir. İşte ta yukarıdan اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ [5/20] tezkîrinden beri gelen ve daha devam edecek olan beyânâtın siyâk u sibâkına nazaran hâsıl-ı meâl bu noktada toplanmaktadır.

Binâenʿaleyh ey mü'minler, dininizin kadrini biliniz, hiçbir kavme inhisar kabul etmeyen bu vâsiʿ feyz-i Hakk'ı, bu fazl-ı ilâhîyi, bu yüksek hürriyeti bırakıp da başkalarının muvâlâtı arkasına düşmeyiniz {اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا} sizin her mânasıyla velîniz, veliyyü'l-emriniz, muhibbiniz, nâsırınız başkası değil ancak Allah ve Allah'a tebeʿan Resûlü ve Allah'a ve Resûlüne tebeʿan mü'minlerdir. {الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ} Öyle mü'minler ki Allah'a ve Allah'ın emirlerine boyun eğerek rekatlarıyla güzelce namaz kılarlar ve Allah'ın emrine inkıyad ederek hüsn-i rızâlarıyla zekâtlarını verirler, yahut rükûda oldukları hâlde zekât verirler.

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* IV, 335; Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* II, 441/1754; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 468/8300; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâid,* VI, 218:

حدثني عبد الله بن بشر الخثعمي، عن أبيه أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم يقول: «لتفتحن القسطنطينية، فلنعم الأمير أميرها، ولنعم الجيش ذلك الجيش». قال: فدعاني مسلمة بن عبد الملك فسألني، فحدثته، فغزا القسطنطينية

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında birkaç rivayet vardır. Evvelkisi Ubâde b. Sâmit hazretlerinin bâlâda nakledilen sözü ve mü'minlerden murad umumdur. İkincisi [1721] İkrime'nin rivayetine göre Hazret-i Ebû Bekir'dir. Üçüncüsü Atâ'nın İbn Abbas'tan rivayetine göre de Hazret-i Ali'dir. Ebû Zer'den de "Bir gün mescidde öğle namazını kılmıştık, bir sâil "Yâ Rabbi şâhid ol, Resûlullah'ın mescidine geldim dilendim[1] kimse bana bir şey vermedi" diye şikâyet etti. Hazret-i Ali daha namaz kılıyordu ve rükûda idi, sâile serçe parmağındaki bir yüzüğü îmâ etti o da gitti aldı, Resûlullah bakıyordu, "Allahım, kardeşim Mûsâ senden رَبِّ اشْرَحْ لِى صَدْرِى... سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِاَخِيكَ إلى ...وَاَشْرِكْهُ فٖى اَمْرِى [Tâhâ 20/25-32] diye niyaz etti, sen de وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا [el-Kasas 28/35][2] diye Tevrat'ı inzal buyurdun. Allahım[3], ben de peygamberin Muhammedim, benim de sîneme genişlik ver, işimi kolaylaştır, bana da ehlimden Ali'yi vezir yap ve bununla arkama kuvvet ver" dedi. Henüz bu kelimâtı itmam etmeden Cibrîl nâzil oldu "Yâ Muhammed ikra' اِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ... إلخ dedi" diye bir rivayet vardır. Bu iki rivayete nazaran وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا'dan murad şahs-ı muayyendir diyenler olmuş ve bundan dolayıdır ki Şîa Hazret-i Ali'nin imameti meselesinde bu âyet ile istidlâl etmek istemişlerdir.[4] Şüphe yok ki Ebû Bekir ve Ali وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا الَّذٖينَ cümlesindendirler fakat yalnız değil.

---

1 B -"dilendim".

2 "…biraderinle bâzûna kuvvet vereceğiz ve sizin için bir saltanat kuracağız…"

3 B -"Allahım".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 382-386. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* X, 424-426; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 80-81:

الْمَسْأَلَةُ الْأُولَى: فِي قَوْلِهِ وَالَّذِينَ آمَنُوا قَوْلَانِ: الْأَوَّلُ: أَنَّ الْمُرَادَ عَامَّةُ الْمُؤْمِنِينَ، وَذَلِكَ لِأَنَّ عُبَادَةَ بْنَ الصَّامِتِ لَمَّا تَبَرَّأَ مِنَ الْيَهُودِ وَقَالَ: أَنَا بَرِيءٌ إِلَى اللهِ مِنْ حِلْفِ قُرَيْظَةَ وَالنَّضِيرِ، وَأَتَوَلَّى اللهَ وَرَسُولَهُ نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ عَلَى وَفْقِ قَوْلِهِ.... الْقَوْلُ الثَّانِي: أَنَّ الْمُرَادَ مِنْ هَذِهِ الْآيَةِ شَخْصٌ مُعَيَّنٌ، وَعَلَى هَذَا فَفِيهِ أَقْوَالٌ: الْأَوَّلُ: رَوَى عِكْرِمَةُ أن هذه الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي أَبِي بَكْرٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ. وَالثَّانِي: رَوَى عَطَاءٌ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهَا نَزَلَتْ فِي عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام. وروي أَنَّ عَبْدَ اللهِ بْنَ سَلَامٍ قَالَ: لَمَّا نَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ قُلْتُ يَا رَسُولَ اللهِ أَنَا رَأَيْتُ عَلِيًّا تَصَدَّقَ بِخَاتَمِهِ عَلَى مُحْتَاجٍ وَهُوَ رَاكِعٌ، فَنَحْنُ نَتَوَلَّاهُ. وَرُوِيَ عَنْ أَبِي ذَرٍّ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ أَنَّهُ قَالَ: صَلَّيْتُ مَعَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَوْمًا صَلَاةَ الظُّهْرِ، فَسَأَلَ سَائِلٌ فِي الْمَسْجِدِ فَلَمْ يُعْطِهِ أَحَدٌ، فَرَفَعَ السَّائِلُ يَدَهُ إِلَى السَّمَاءِ وَقَالَ: اللّٰهُمَّ اشْهَدْ أَنِّي سَأَلْتُ فِي مَسْجِدِ الرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَمَا أَعْطَانِي أَحَدٌ شَيْئًا، وَعَلِيٌّ عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ رَاكِعًا، فَأَوْمَأَ إِلَيْهِ بِخِنْصَرِهِ الْيُمْنَى وَكَانَ فِيهَا خَاتَمٌ، فَأَقْبَلَ السَّائِلُ حَتَّى أَخَذَ الْخَاتَمَ بِمَرْأَى النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَقَالَ: اللَّهُمَّ إِنَّ أَخِي مُوسَى سَأَلَكَ فَقَالَ: «رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي» إِلَى قَوْلِهِ «وَأَشْرِكْهُ فِي أَمْرِي» (طه ٢٠/٢٥-٣٢) فَأَنْزَلْتَ قُرْآنًا نَاطِقًا «سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَاناً» (الْقَصَص ٢٨/٣٥) اللَّهُمَّ وَأَنَا مُحَمَّدٌ نَبِيُّكَ وَصَفِيُّكَ فَاشْرَحْ لِي صَدْرِي وَيَسِّرْ لِي أَمْرِي وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ أَهْلِي عَلِيًّا اشْدُدْ بِهِ ظَهْرِي. قال أبو ذر: فوالله مَا أَتَمَّ رَسُولُ اللهِ هَذِهِ الْكَلِمَةَ حَتَّى نَزَلَ جِبْرِيلُ فَقَالَ: يَا مُحَمَّدُ اقْرَأْ «إِنَّما وَلِيُّكُمُ اللهُ وَرَسُولُهُ» إِلَى آخِرِهَا، فَهَذَا مَجْمُوعُ مَا يَتَعَلَّقُ بِالرِّوَايَاتِ فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ. الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: قَالَتِ الشِّيعَةُ: هَذِهِ الْآيَةُ دَالَّةٌ عَلَى أَنَّ الْإِمَامَ بَعْدَ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ...

{وَمَنْ يَتَوَلَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا فَاِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ} ❁ "**Hizb**" lügatta bir zâtın re'yine tâbi' olup kendisiyle beraber bulunan ashâbıdır ki kendilerini tazyik eden bir iş için toplanmış kimseler demektir. حِزْبُ اللّٰهِ unvânını müfessirîn جُنْدُ اللّٰه، أَوْلِيَاءُ اللّٰه، أَنْصَارُ اللّٰه، شِيْعَةُ اللّٰه diye muhtelif tâbirlerle tefsir etmişlerdir. Yani hakikatte gālib olanlar ancak Allah ordusu veya Allah dostları veya Allah yardımcıları veya Allah taraftarları, Allah fırkasıdır. Asıl velâyet Allah'ındır. Diğerlerinin galebesi sûrî veya muvakkattir. Bunun için {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذٖينَ اتَّخَذُوا دٖينَكُمْ هُزُواً وَلَعِباً مِنَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ اَوْلِيَٓاءَ} ❁ Görülüyor ki evvelki nehiy sûret-i umûmiyede yalnız Yehûd ve Nasârâ'ya [1722] mahsus idi. Burada ise nehiy ale'l-umûm küffâra dahi ta'mîm edilmiştir. Ve aynı zamanda bu nehiy ehl-i kitâbın dîn-i İslâm'ı istihzâ ve istihfaf edenlerine tahsis olunmuştur. Bunun sebeb-i nüzûlünde deniliyor ki Rifa'a b. Zeyd ile Süveyd b. Hâris zâhiren Müslüman olmuşlar, Müslüman olmuş gibi görünmüşler, sonra münafıklığa girişmişler, Müslümanlardan birtakım kimselerin de bunlara meveddeti varmış, bu âyet bunlar hakkında nâzil olmuştur.[1] Şu hâlde zâhiren Müslüman görünüp bâtınen küfr ü nifak taşımak, dini makāsıd-ı hasîseye âlet yapmak, dini eğlence ve oyuncak yerine koymaktır ve bununla evvelâ izhâr-ı İslâm ederek Müslümanlara içlerinden fesad saçmak isteyen dönme kâfirlere nazar-ı dikkat celb edilmiştir. Ma'amâfîh sebep hâs olmakla beraber hüküm âmdır ve her nevi istihzâya şâmildir. Bunun için bu ıtlaktan sonra istihzânın bir nev'-i mahsûsunu beyan ile şöyle buyuruluyor:

{وَاِذَا نَادَيْتُمْ اِلَى الصَّلٰوةِ اتَّخَذُوهَا هُزُواً وَلَعِباً} O kâfirleri de dost ittihaz etmeyiniz ki namaza nidâ ettiğiniz, yani ezan okuduğunuz vakit o ezan veya namazı eğlence ve oyun yerine tutar, istihzâ ederler {ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ} bu da bunların akılsız bir kavim olmalarından neş'et eyler. ❁ Bu akılsızlıkları cümlesindendir ki mânasız çanları hoşlanır dinlerler de tevhîde, salât ü felâha çağıran yüksek mânalı güzel ezanlardan hoşlanmazlar.

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 568:

وَكَانَ رِفَاعَةُ بْنُ زَيْدِ بْنِ التَّابُوتِ، وَسُوَيْدُ بْنُ الْحَارِثِ قَدْ أَظْهَرَا الْإِسْلَامَ وَنَافَقَا فَكَانَ رِجَالٌ مِنْ الْمُسْلِمِينَ يُوَادُّونَهُمَا. فَأَنْزَلَ اللّٰهُ تَعَالَى فِيهِمَا: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ...

Bu âyet evvelâ ezanın meşrûiyetine, sâniyen onunla istihzâ ve istihfâfın küfr olduğuna delâlet etmektedir. Bunun için ezana icâbet vâcibdir. Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde de şu iki rivayet vardır: Ezan okununca Müslümanlar namaza kalktıklarında Yahudîler gülüp istihzâ ederek قاموا لا قاموا، صلوا لا صلوا، ركعوا لا ركعوا "kalktılar kalkmaz olsunlar, kıldılar kılmaz olsunlar, rükû ettiler etmez olsunlar" derlermiş.[1] Süddî'nin rivayetine göre Medine'de bir Nasrânî varmış, [1723] müezzinin أشهد[2] أن محمدا رسول الله dediğini işittiği zaman "أَحْرَقَ اللّٰهُ الْكَاذِبَ: Allah yalancıyı yaksın" dermiş. Bir gece hizmetçisi elinde bir ateş ile odasına giderken bir şerâre sıçramış, hâne halkı da uykuda imiş, derken bir yangın çıkmış, nasrânî de bütün ailesi ile beraber yanmış gitmiş, bu âyet de bunun üzerine nâzil olmuştur.[3]

Şimdi ehl-i kitâbın Müslümanlar hakkında besledikleri fikr-i fesad ile dini istihzâ ve istihfaf etmelerine karşı cevâb u itâb ve nush u irşad olmak üzere buyuruluyor ki: {قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّا... إلخ}

"**Nakm**", bir şeyi hoşlanmamaktır ki "niʿmet"in zıddı ve azab demek olan "nıkmet" bundan veya bu mâna ondan me'huzdur. Bu âyette pek güzel bir kıyâs-ı mukassem vardır. Yani ey ehl-i kitab, sizin bizden hoşlanmamanız, bizi taʿyîb etmeniz, dinimizi beğenmemeniz hiç başka bir şeyden değil ancak iki sebepten dolayıdır: Birisi bizim Allah'a ve Allah tarafından bize, bizim Peygamberimiz Muhammed Mustafa'ya indirilen şirʿa ve minhâca, kitab ve sünnete ve bundan evvel geçen peygamberlere inzal edilmiş olan kitaplara ve bu meyanda Tevrat ve İncil'e de iman etmemiz, diğeri de sizin ekserinizin fâsık olmasıdır. İşte bizi beğenmemenize ve bize kızmanıza bu iki şeyden başka sebep yoktur. Bizim imanımız sizden geniş ve sizin esaslarınızı da câmiʿ. Sizin

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 487:

وذلك أن اليهود كانوا إذا سمعوا الأذان ورأوا الْمُسْلِمِين قاموا إلى صلاتهم يقولون «قَدْ قاموا لا قاموا» وإذا رأوهم ركعوا قَالُوا «لا ركعوا» وإذا رأوهم سجدوا ضحكوا وقالوا «لا سجدوا» واستهزءوا.

2 M ve B: "وأشهد".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, IV, 82:

قال السدي: نزلت في رجل من النصارى كان إذا سمع المؤذن يقول: أشهد أن محمدا رسول الله، قال: أحرق الله الكاذب، فدخل خادمه بنار ذات ليلة وهو نائم وأهله نيام فتطاير منها شرارة في البيت فأحرق البيت وأحرق هو وأهله.

ise hem sâha-i iman ve vicdanınız dar, hem de ekseriyetiniz fâsık ve vicdansız. Şüphe yok ki birincisi olan vüsʿat-i iman ve vicdan ayıplanacak bir şey değil, takdir edilmesi lâzım gelen bir haktır. Şu hâlde sizin bizi hoşlanmamanızın yegâne sebebi fıskınız, vicdansızlığınızdır. Fi'l-vâkiʿ dar kafalılar yüksek kafalıları, vicdansızlar vicdanlıları, fâsıklar sulehâyı sevmezler ve onları izʿac etmek için ellerinden geleni yaparlar. Ellerinden gelirse bir yudum suda boğmak isterler. Ekâbirin kıymeti de bunlara tahammül [1724] etmek ve mücahede eylemektir. Demek oluyor ki bu âyet ehl-i kitâba cevap verirken evvelemirde Müslümanlara bir derstir. Çünkü Müslümanlar an-cemâʿat[in] bu cevâbı verebilmek için bu geniş ve kuvvetli imana sâhip olmak ve ekseriyet fâsık olmamak lâzım gelir. Yoksa Yehûd ve Nasârâ'nın fıskına iştirak edip de onlara kendini beğendirmeye çalışmak veya onlara galebe ümidini beslemek hem hakka iftira ve hem kendini terzil etmektir.

{قُلْ هَلْ اُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللّٰهِ} "**Nebe'**", haber-i mühim demektir. Buradaki ذٰلِكَ ism-i işaretinin müşârün ileyhi hakkında ve şerriyet husûsunda söz edilmiştir. Bir rivayete göre Yahudîlerden bir kısmı gelmişler, Resûlullah'a dinini sormuşlar, Resûlullah اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَمَٓا اُنْزِلَ اِلٰٓى اِبْرٰهِيمَ... وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ [el-Bakara 2/136] diye cevap vermiş. Îsâ'yı işittikleri zaman "biz sizin dininizden daha şerîr din bilmiyoruz" demişler, bu âyet bunun üzerine nâzil olmuş.[1] Binâenʿaleyh bunlar dine "şer" tâbir ettiklerinden dolayı "sizin şer dediğinizden daha şerrini size haber vereyim ki o sizin din nâmını verdiğiniz kendi hâlinizdir" mânasına mücârat tarîkiyle "şer" tâbir olunmuş ve ذٰلِكَ de taʿyîb edilen dine işarettir denilmiş ise de, biz bu sebeb-i nüzûle itiraz etmemekle beraber şu mânayı daha zâhir buluyoruz: Yâ Muhammed, o ehl-i kitâba şöyle de: Daha fenasını kemâl-i ehemmiyetle haber vereyim mi? İşte {مَنْ لَعَنَهُ اللّٰهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ} Allah'ın lânetlediği (فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ لَعَنَّاهُمْ *[el-Mâide 5/13] bak*) ve

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I, 651. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 487-488:

وروى أنه أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم نفر من اليهود فسألوه عمن يؤمن به من الرسل؟ فقال «آمنا بالله وما أنزل إلينا» إلى قوله «ونحن له مسلمون» فقالوا حين سمعوا ذكر عيسى عليه السلام: ما نعلم أهل دين أقل حظاً في الدنيا والآخرة منكم، ولا دينا شراً من دينكم. فنزلت.

üzerine gazab ettiği {وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ} ve kendilerinden maymunlar ve hınzırlar yaptığı {وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ} ve bir de tâgūta tapan ۞ tâgūta kulluk eden kimseler {اُولٰٓئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَاَضَلُّ عَنْ سَوَٓاءِ السَّبِيلِ} işte bunlar mevkice daha fena ve tarîk-i müstakīmden daha ziyade sapmış kimselerdir.

[1725] Kırade ve hanâzîr yapılanların yani sûreten ve mânen "mesh" denilen bu hâle getirilenlerin ashâb-ı sebt olduğu, bunların gençleri maymun, ihtiyarları da hınzır kılığına konulmuş bulunduğu zikrediliyor ki ümem-i sâlifede ve ezcümle Benî İsrâîl'de böyle meshler mâruftur. Nasârâ'da da mâide-i Îsâ ashâbı hakkında mesh mervîdir. Bunun için bazı müfessirîn kırade ashâb-ı sebt, hanâzîr mâide-i Îsâ ashâbıdır demişlerdir[1] ki Sûre-i Bakara'da ashâb-ı sebt hakkında yalnız كُونُوا قِرَدَةً خَاسِـِٔينَ [2/65] buyurulduğuna nazaran bu daha muvâfık olsa gerektir. İnsanların böyle hayvan hâline konulmasına "mesh" tâbir olunur ki ya yalnız mânevî veyahut hem sûrî ve hem mânevî olmak üzere iki türlüdür. Mesh-i mânevî; sefâlet-i ahlâkiye intac eden tehavvül, mesh-i sûrî ve mânevî de sefâlet-i ahlâkiye ile beraber sefâlet-i hayâtiyeyi intac eden tehavvüldür ki buna "mesh-i hakīkī" dahi tâbir olunur. Memsuh olanlarda tenasül olmaz, binâenʿaleyh maymun ve hınzır oldular demek, envâʿ-ı hayvânâttan maymun ve hınzır tenasülü yapar bir nevi oldular demek değil, sefâlet-i külliye içinde inkıraz ve akamete mahkum oldular demektir. Maʿamâfîh insanın maymundan jenerasyon tarîkiyle tekâmül ettiğini iddia edenlerin yine insanın da jenerasyon tarîkiyle maymuna inkılab edeceğini bir kanun gibi mülâhaza etmeleri iktizâ eder. Ve bu âyet bunlara da bir cevap ve inzârı tazammun eyler. Âyette lânetten gazaba, gazabdan meshe, meshten ubûdiyyet-i tâgūta doğru giden silsile-i beyan gösteriyor ki bunların hey'et-i mecmûʿası değil her biri bir şerdir. Ve bunlar içinde ednâsı lânet, aksâsı tâgūta ubûdiyettir. Demek ki tâgūta ubûdiyet bunların cümlesini istilzam eden bir mebde'-i şerdir. Bunlar evvela melʿun olur, rahmet-i ilâhiyeden tebʿîd edilir, sâniyen tebʿîd ile kalmaz gazab-ı ilâhî başlarına çöker, âlâm u mesâib içinde kıvranırlar. Sâlisen maymun gibi bir insan

---

1 H: "demişler".

mukallidi; kararsız, mütelevvin, sahtekâr, bir bakışa[1] zeki, insanın [1726] her yaptığını derhâl taklid eder, fakat hakikatte ne yaptığını bilmez, taklid derdiyle her felâkete atılır, sevk edilir; gayet çirkin, suratsız bir maskaralık timsâli veya hınzır gibi canavar, boynu bükülmez, kafası tuttuğuna gider, her habâseti yapar, her pisliği yer, derisi bile dibâgat kabul etmez, müstekreh, menfur, makhur bir cinayet ve denâet timsâli olur gider. (*"Tâgūt"un mânası için Sûre-i Bakara'da* لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدِّينِ *[2/256] âyetine bak*). وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ "Abede" fiʿl-i mâzî olarak لَعَنَ veya غَضِبَ'ye maʿtuf olup وَمَنْ عَبَدَ demektir. Fakat Hamza kıraatinde bâ'nın zammı ve tâ'nın cerriyle terkîb-i izâfî olarak وَعَبُدَ الطَّاغُوتِ okunur ki bu surette de "kırade" ve "hanâzîr"e maʿtuftur. عَبُدَ "Yekuz" vezninde sıfattır.

Bunlar {وَاِذَا جَٓاؤُ۫كُمْ[2]... يَكْتُمُونَ} ey mü'minler, size geldikleri vakit de "âmennâ" derler, mü'min görünürler, hâlbuki kâfir girer kâfir çıkarlar[3], gönüllerinde ne küfürler ne fesadlar gizlerler ve düşünmezler ki bu gizledikleri küfr ve nifaktan Allah gāfil değil, onları kendilerinden daha ziyade bilir. Yâ Muhammed veya ey muhatab {وَتَرٰى كَث۪يرًا مِنْهُمْ} bunların hepsi değil fakat çoğunu görürsün ki {يُسَارِعُونَ فِي الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَ} ism, udvân, haram yemek, bu üçüne mütemâdiyen koşarlar, atılırlar. ❁ Ki yalancılık, küfürbazlık etmek, zulmetmek udvânın, rüşvet de suhtün en bâriz misâllerindendir. (سَمَّاعُونَ لِلْكَذِبِ اَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ *[5/42] bak*) {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Bu yaptıkları ne fenâ[4] amel!... {لَوْلَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْاِثْمَ وَاَكْلِهِمُ السُّحْتَ} Rabbânîler[5], yani başlarında rabbânîlik iddiasında bulunan evliyâ-yı umûrları siyâsiyyûnu ve "ahbâr" denilen ulemâları bunları yalan söylemekten ve haram yemekten nehyetseler a!.. Fakat [1727] etmiyorlar, lâekal sükût ile olsun tervic ediyorlar. {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَصْنَعُونَ} Herhâlde bu işledikleri pek fena bir sanat. ❁ Demek ki bunlar bunu sanat ittihaz etmişler, pek çirkin bir siyaset sanatına düşmüşlerdir. Ve bütün mes'ûliyetin esası bunlardadır. Ve halkın

---

1 B: "başa".
2 H, M ve B: "جاءكم".
3 H: "gâvur girer gâvur çıkarlar".
4 M ve B -"ne fenâ".
5 B: "Rabbâniyyûn".

ahlâkını dinini bozan bunlardır. Tâgūt bunlar içindedir. Ve anlaşılıyor ki rabbâniyyûnun mes'ûliyeti ahbârdan daha mukaddemdir. Ulemâ demişlerdir ki Kur'an'da ulemâyı tevbih eden âyetler içinde en şiddetlisi, en korkuncu budur.[1] İbn Mübarek hazretleri de bu âyetin mazmûnunu şu beytiyle ifade etmiştir:

وَهَلْ أَفْسَدَ الدِّينَ إِلَّا الْمُلُوكُ وَأَحْبَارُ سُوءٍ وَرُهْبَانُهَا

{وَقَالَتِ الْيَهُودُ} Yahudîler {يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ} "Allah'ın eli bağlıdır, sıkıdır" dediler. ❁ Bu söz mahcurdur, mukayyeddir, dilediği gibi tasarrufa kādir değildir, her istediğini yapamaz ve binâenʿaleyh istediği gibi infak ve ihsan da edemez. Dardır, bol rızık veremez demek olduğu gibi eli sıkıdır, tabiatında buhl ve imsak vardır. Vermek istemez, isteyemez demek de olabilir. Yani ya doğrudan doğru nefy-i cûddan veya nefy-i kudret ile beraber nefy-i cûddan kinayedir. Lisân-ı Arab'da "gull-i yed" tâbiri buhl ve imsaktan, "bast-ı yed" de el açıklığı gibi cûd ve keremden kinaye olur. Ve onun için hakikaten el bulunmayan mevkide de istiʿmâl olunur. Lisânımızda "eli bağlı" demekle "eli sıkı" demek arasında fark vardır. Eli bağlılık el darlığı gibi bir müzâyaka, fakr veya acz ve mâniʿa ifade eder. El sıkılığı ise esasen yine darlıktan me'huz olmakla beraber bu mâna mülâhaza olunmaksızın servet ve kudreti de varken doğrudan doğru buhl ve imsâk-i cibillî ifade eder. Zira kinayeler ya bi-mertebetin veya bi-merâtib levâzımda istiʿmâl demektir. Arapça "gull-i yed" ise her iki mânaya müsâiddir. Nitekim وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ'de [el-İsrâ 17/29][2] el sıkılığı غُلَّتْ اَيْدِيهِمْ'de de el [1728] bağlılığı zarûret ve müzâyaka mânasınadır. Yehûd يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ derken eli hem bağlı hem sıkı mânasını kasdetmişler ki cevapta بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَٓاءُ buyurulmuş, hem kudret ve hem meşiyyet-i tâmme ile cûd isbat olunmuştur. Binâenʿaleyh

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 449:

وكان العلماء يقولون: ما في القرآن آية أشدَّ توبيخًا للعلماء من هذه الآية، ولا أخوفَ عليهم منها... عن الضحاك بن مزاحم في قوله: «لولا ينهاهم الربانيون والأحبار عن قولهم الإثم» قال: ما في القرآن آية، أخوف عندي منها: أَنَّا لا ننهى... عن ابن عباس قال: ما في القرآن آية أشدَّ توبيخًا من هذه الآية: «لولا ينهاهم الربانيون والأحبار عن قولهم الإثم وأكلهم السحت لبئس ما كانوا يعملون» قال: كذا قرأ.

2 "Hem elini bağlayıp boynuna asma…"

Yehûdun bu sözü "Allah her istediğini yapamaz ve her istediğini veremez, onun için bol bol rızık da veremez; yoksa Yahudîlere hiç darlık çektirmez, her şeyi ihsan ediverirdi[1]" meâlinde olduğu anlaşılıyor.

İbn Abbas, İkrime ve Dahhâk demişlerdir ki mukaddemâ bolluk ve ucuzluk içinde bulunan ve hatta bulundukları yerlerde halkın en zengini olan Yahudîler bilâhare Allah'a isyanları yüzünden darlığa ve sıkıntıya düşmüş olmalarından dolayı bu sözü Finhas b. Âzura söylemiş ve bu âyet bu sebeple nâzil olmuştur.[2] Mukātil ise İbn Sûriya ve Âzir b. Ebî Âzir'in dahi Finhas ile beraber olduklarını ve hatta istikraz âyetlerine karşı اِنَّ اللّٰهَ فَقٖيرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُ [Âl-i İmrân 3/181] dedikleri gibi, Buhtünassar ve Nasârâ tarafından Beyt-i Makdis'in tahrîbi hâdiselerine de "Eğer Allah'ın eli bağlı olmasa idi bunları bizden menʿ ederdi" dediklerini rivayet eylemiştir.[3] Yehûdun bu sözü ashâb-ı Resûlullah'ın şiddetli fakr u ihtiyaç içinde bulundukları sırada "Muhammed'in ilâhı fakir, eli bağlıdır, onun için onları zarûretten kurtaramıyor" tarzında Müslümanlarla istihzâ etmek için söylemiş olmaları ihtimâli de söylenmiştir.[4] Âyette bunun rabbâniyyûn ve ahbârın sıfatlarını[5] takbih akabinde îrad edilmiş

---

1 M: "ediyordu".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 87:

قال ابن عباس وعكرمة والضحّاك وقتادة: إن الله كان قد بسط على اليهود حتى كانوا من أكثر الناس مالا وأخصبهم ناحية فلما عصوا الله في محمد عليه السلام وكذبوا به كف الله عنهم ما بسط عليهم من السعة فعند ذلك قال فنحاص بن عازورا: يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ لم يردوا إلى عنقه ولكنهم أرادوا إنها مقبوضة بمعنى منه ممسكة عن الرزق فنسبوه إلى البخل.

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 490:

وَقالَتِ الْيَهُودُ يعني ابْن صوريا وفنحاص اليهوديين وعازر بن أَبِي عازر يَدُ اللهِ مَغْلُولَةٌ يعني ممسكة أمسك الله يده عنا فلا يبسطها علينا بخير وليس بجواد وذلك أن الله عَزَّ وَجَلّ بسط عليهم فِي الرزق فَلَمَّا عصوا واستحلوا ما حرم عليهم أمسك عَنْهُم الرزق، فقالوا عِنْد ذَلِكَ يد الله محبوسة عن البسط.

İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* I, 565:

وقال مقاتل: فنحاص وابن صوريا وعازر بن أبي عازر. وفي سبب قولهم هذا ثلاثة أقوال: أحدها: أن الله تعالى كان قد بسط لهم الرزق، فلما عصوا الله تعالى في أمر محمّد صلّى الله عليه وسلّم وكفروا به كفَّ عنهم بعض ما كان بسط لهم، فقالوا: يد الله مغلولة، رواه أبو صالح عن ابن عباس، وبه قال عكرمة. والثاني: أن الله تعالى استقرض منهم كما استقرض من هذه الأمة، فقالوا: إن الله بخيل، ويده مغلولة فهو يستقرضنا، قاله قتادة. والثالث: أن النصارى لما أعانوا بختنصر المجوسي على تخريب بيت المقدس، قالت اليهود: لو كان الله صحيحاً لمنعنا منه، فيده مغلولة، ذكره قتادة أيضاً.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 393-394:

لَعَلَّ الْقَوْمَ لَمَّا رَأَوْا أَصْحَابَ الرَّسُولِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي غَايَةِ الشِّدَّةِ وَالْفَقْرِ وَالْحَاجَةِ قَالُوا عَلَى سَبِيلِ السُّخْرِيَةِ وَالِاسْتِهْزَاءِ: إِنَّ إِلَهَ مُحَمَّدٍ فَقِيرٌ مَغْلُولُ الْيَدِ، فَلَمَّا قَالُوا ذَلِكَ حَكَى اللهُ عَنْهُمْ هَذَا الْكَلَامَ.

5 M ve B: "san'atlerini".

olması hasebiyle siyâkı bize şunu işʿâr ediyor ki bu söz Yahudîlerin ahbârı tarafından söylenmiş olmak itibariyle umûmuna nisbet edilmiştir. Ve demek oluyor[1] ki bu söz[2] Yahudîlerin akide ve ahlâklarına müteʿallik bir düstur mahiyetinde fezleke edilmiş ve umûmun anlayabileceği bir ifade ile ifade olunmuştur. Binâenʿaleyh bunda başlıca iki mesele vardır. Birisi sonraki Yahudîlerin kudret-i ilâhiye hakkındaki felsefî nazariyeleri, diğeri de buna müteferriʿ olarak ahlâk ve iktisadda tutturdukları buhl [1729] ve imsak düsturları ki bunlar bâlâda zikr olunan seyyiâtın esbâbından en mühimini teşkil eder. Demek oluyor ki ulemâ-yı Yehûd sonradan tabiat ve îcab nazariyesine saparak Allah teâlâ'nın tam mânasıyla fâʿil-i muhtar olmadığı ve kudret ve irâde-i ilâhiyenin kavânîn-i tabîʿiye ile mukayyed ve mahdud olup onun fevkine geçemeyeceği, taʿbîr-i âharla Allah kâinatı halk ettikten sonra artık istirahate çekilip hüküm ve kudretini نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ [5/18] dedikleri gibi mahlûkātına tevdîʿ etmiş olmakla onlara dilediği gibi sevab ve ikāb yapamayacağı ve bu suretle eli bağlanmış, cûd u ihsânı gayet daralmış olduğu ve binâenʿaleyh Yahudîlerin bunu böyle bilip mûcebince her hususta buhl u imsâkı düstûr-i iktisad ittihaz etmeleri lâzım geldiği fikrine düşmüşler ve bu fikir altında Allah'ın hem rahmetinden me'yus ve hem gazabından emîn olarak o fena sanata sülûk etmişler, velhâsıl يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ demişler. {غُلَّتْ اَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا} Kendi elleri bağlanmış, öyle söylemişler ve söyledikleriyle melʿun olmuşlardır. Elleri bağlansın ve sözleriyle melʿun olsunlar. ❁ Bu fıkra, ya bu sözlerinin sebeb ve müsebbebini ihbar veya bu sebeple aleyhlerine duayı tâlim ve telkin eden bir inşâdır.

{بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ} Hayır Allah'ın iki eli de açıktır. Yed-i cemâli de açık yed-i celâli de. Hâşâ O bahîl değil, cevâd-ı mutlaktır; âciz değil kādir-i mutlaktır. {يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَٓاءُ} Nasıl dilerse öyle infak eder; isterse verir, isterse vermez; isterse az verir isterse çok, isterse hesab ile verir, isterse hesabsız; isterse sebep ile verir isterse sebepsiz. ❁ Hem ganiyy-i

---

1 H: "olur".

2 B -"Yahudîlerin ahbârı tarafından söylenmiş olmak itibariyle umûmuna nisbet edilmiştir. Ve demek oluyor ki bu söz".

kerîm, hem kādir-i mutlak, hem fâʿil-i muhtâr, hem rezzâk ale'l-ıtlâktır. Ne vermeye mecburdur ne vermemeye, ne vermekle gınâsı tükenir ne vermemekle buhlü lâzım gelir. Ne kudretini tahdid edecek bir kuvvet[1] vardır, ne de iradesini menʿ edecek bir kanun. Kudretleri takyid eden kayıtlar, iradeleri tazyik eyleyen [1730] kanunlar Allah üzerinde değil, ancak ve ancak mahlûkāt üzerinde hâkimdir. Onların hudûdundan çıkmaya yol bulamayacak olanlar hâlık değil, mahluk olanlardır. يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ [el-Bakara 2/212; Âl-i İmrân 3/37; en-Nur 24/38][2], يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُ [er-Raʿd 13/26; el-İsrâ 17/30; er-Rûm 30/37; Sebe' 34/36; ez-Zümer 39/52; eş-Şûrâ 42/12][3], وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِه۪ لَبَغَوْا فِي الْاَرْضِ وَلٰكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَٓاءُ [eş-Şûrâ 42/27][4], قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِي الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ. تُولِجُ الَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي الَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ [Âl-i İmrân 3/26-27][5], وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً. وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ [et-Talâk 65/2-3][6], اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُو الْقُوَّةِ الْمَت۪ينُ [ez-Zâriyât 51/58][7]

Tenbih: Ânifen işaret ettiğimiz vechile lisânımızda "falanın eli açık" denildiği zaman mâlumdur ki bu tabirlerde "el" kelimesinin müfred olarak bir mânası kasdedilmez ve "eli açık" terkîbi hey'et-i mecmûʿasıyla bir kelime gibi "sahî" mânasından mecaz, daha doğrusu kinaye olur. Maʿnâ-yı hakīkī mümkin olsa bile düşünülmez. Sahî civanmerd olan

1 M ve B: "kudret".

2 "…dilediğine hesabsız nimetler verir" / "…*dilediğini hesabsız merzuk buyurur"* / "…dilediğine hesabsız rızık verir."

3 "…dilediği kimseye rızkı genişletir, daraltır da…" / "…hem dilediğine rızkı bast eder hem de sıkar…" / "…dilediğine rızkı serer, hem de sıkar…" / "…rızkı dilediğine döşer, dilediğine sıkar…" / "…rızkı dilediğine açar, kısar da…" / "…rızkı dilediğine açar ve kısar…"

4 "Bununla beraber Allah kullarına rızkı bol bol seriverse arzda azar ve taşgınlık ederlerdi. Ve lâkin dilediği kadar bir miktar ile indiriyor…"

5 "De ki: Ey mülkün sâhibi Allahım! Dilediğine mülk verirsin, dilediğinden de mülkü çeker alırsın ve dilediğini azîz edersin, dilediğini zelîl edersin. Hayır yalnız Senin elindedir, muhakkak ki Sen her şeye kādirsin. Geceyi gündüzün içine sokarsın, gündüzü gecenin içine sokarsın, ölüden diri çıkarırsın, diriden ölü çıkarırsın, dilediğine de hesabsız rızık verirsin.

6 "…Her kim de Allah'tan korkarsa Allah ona bir mahrec müyesser kılar ve onu hâtır u hayâline gelmez cihetten merzuk eder…"

7 "Şüphe yok ki Allah, Rezzâk, kuvvet sâhibi, metîn O."

kimsenin ihsan ve iʿtâ sırasında dâima elini uzatıp açmakta ve herkes ondan alacağını almakta olması gibi, esâs-ı istiʿmâle sebep olan mülâzeme kimsenin hatırına gelmez, hatta o derecede ki bazen maʿnâ-yı hakīkī mümkin bile olmaz. Meselâ iki kolu dibinden kesilmiş olan bir kimse bile haddizâtında sahî olursa ona "eli açık" denilir. İşte Arapça'da يَدُهُ مَبْسُوطَةَ dahi tıpkı böyledir. يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ İse bunun tekid ile bir mübalağasıdır ki, kendisinde buhldan aslâ eser olmayıp mütemâdiyen ve son derece vergili olduğunu ifade eder. Ve bunlarda "yed" kelimesinin ne müfred ne tesniyesinde bir maʿnâ-yı mahsus asla maksud veya mutasavver değildir. Ve bunun lisân-ı Arabda birçok misâlleri vardır. Meselâ:

جَادَ الْحِمَى بَسْطُ الْيَدَيْنِ بِوَابِلِ   شَكَرَتْ نَدَاهُ[1] تِلَاعُه وَوِهَادُهُ

diyen şâirin derelerinin tepelerinin feryadını meşkur kılan kuvvetli bir yağmuru koruya ihsan eden بَسْطُ الْيَدَيْنِ tâbirinde asla el tasavvur etmeyip mahza bezl-i nimet kasdettiği şüphesizdir. Kezâlik Lebîd:

وَغَدَاةِ رِيحٍ قَدْ شهدت[2] وَقرَّةٍ   إذ أَصْبَحَتْ بِيَدِ الشَّمَالِ زِمَامُهَا

[1731] diye soğuğun yularını poyrazın elinde gördüğü rüzgâr sabahı mücerred bir istiʿâre-i temsîliye ile poyrazın tesirini ve soğuğun şiddetini anlatmıştır. Demek ki rüzgâr gibi el tasavvuru mümkin olmayan şeylere bile lisanda el isnadı ve hatta bir maʿnâ-yı müfred kasdedilmeyerek isnadı pek çoktur. İşte بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ nazm-ı celîlinde de maʿnâsıyla cûd-i müekked kudret-i bâliğa ve irâde-i kâmile maksud olduğundan "yed"in ne hakīkī, ne gayr-i hakīkī hiçbir mânası melhuz olmayarak terkîbin mecmûʿundan bir maʿnâ-yı kinâî murad edildiğinde tereddüde mahal yoktur. Ancak bundan "yed"in maʿnâ-yı maʿrûfu mülâhaza olunmaksızın يَدُ اللهِ ıtlâkının memnûʿ olmayıp câiz ve meşru olduğu anlaşılır. Fi'l-vâkiʿ Allah'a yed nisbet eden birçok âyât ve ehâdîs vardır ki bunların bazısı aded beyan olunmaksızın يَدُ اللهِ فَوْقَ اَيْدِيهِمْ [el-Feth 48/10]

---

1 H, M ve B: "نداء".

2 Kaynaklarda شهدت kelimesi yerine وزّعت veya كشفت kelimeleri geçmektedir.

âyeti ve يَدُ اللهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ hadîsi[1] gibi mutlaktır. Bu âyet, kezâlik مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَىَّ [Sâd 38/75][2] âyeti ve كِلْتَا يَدَيْهِ يَمِينٌ hadîsi[3] gibi bazısında iki yed zikredilmiştir. Bazısında da cem' vârid olmuştur اَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ اَيْدِينَآ اَنْعَامًا [Yâsîn 36/71][4] gibi. Bunlardan ise bir akāid meselesi hâsıl olmuştur. Selef demişlerdir ki "Kur'an'da Allah'a yed isbat edilmiş olduğu ve لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11][5] mûcebince 'yedullah'ın bizim bildiğimiz cism-i mahsus olamayacağı da aklen ve naklen mâlum bulunduğu cihetle biz Allah'ın yedi vardır diye iman eder ve hakikatini ilm-i ilâhîye tefviz eyleriz, tefsîrine kalkışmayız ilh." Yani bunu[6] müteşâbihâttan tanımışlar ve وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللهُ [Âl-i İmrân 3/7][7] demişlerdir. Fakat sonradan bazı mücessime zuhur ettiği cihetle mütekellimîn bunları muhkemâta tevfîkan her birinde makamına münasib bir mâna ile tevil ve îzâhı tecviz eylemişlerdir. Lügat-ı Arabda "yed" kelimesi vücûh-i muhtelife üzere isti'mâl olunagelmiştir.

1. Mâlum olan uzv-ı mahsûsun ismi ki kâh bileğe ve kâh koltuğa kadar ıtlak edilir.

2. Nimet mânasınadır ki cem'inde "eyâdî" أيَادِي kullanılır. [1732] لِفُلَانٍ عِنْدِي يَدٌ أَشْكُرُهُ عَلَيْهَا, كَثُرَتْ أيَادِي فُلَانٍ عِنْدِي denilir. Lisânımızda bu mâna pek müte'âref değildir. Fakat "efendim elinizin altında yaşayayım" denildiği zaman da nimetiniz ve inâyetiniz sayesinde demek olur.

3. Kuvvet ü kudret mânasınadır. Nitekim اُولِي الْاَيْدٖى وَالْاَبْصَارِ [Sâd 38/45][8] zevi'l-kuvâ ve'l-'ukūl diye tefsir edilmiştir. Sîbeveyhi'nin naklettiği üzere Araplar لَا يَدَ لَكَ بِهَذَا derler ki maksad kemâl-i kudreti nefydir. Yani "senin buna pek kudretin yoktur" demektir. Lisânımızda da bu mâna çok müte'âreftir. Meselâ "el elden üstündür arşa varıncaya kadar"

---

1 Tirmizî, Fiten, 7/2166; Nesâî, Tahrim, 6.
2 "…o Benim iki elimle yarattığıma secde etmene ne mâni' oldu sana?…"
3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 160; Müslim, İmâre, 18.
4 "…Biz onlar için ellerimizin yaptıklarından bir takım (en'âm) yumuşak hayvanlar yaratmışız da…"
5 "…O'nun misli gibi bir şey yoktur…"
6 B -"bunu".
7 "…Hâlbuki onun tevilini ancak Allah bilir…"
8 "…eller ve gözler sahipleri idiler."

denilir ki, "kudret kudretten üstündür. Ancak Allah'ın kudretinin üstünde hiçbir kudret yoktur" demektir. Kezâlik "fülanın bunda eli var, yahut parmağı var" denildiği zaman da tesiri, sunʿ u dahli var demektir ki bu da kudret mânasına müteferriʿdir. Bu cümleden olmak üzere lisânımızda el, âlet ve vâsıta-i icrâiye mânasına da kullanılır. "Bu işte falanın eli fülandır, falan, fülanın eli ayağıdır" denildiği zaman bu mâna kasdedilir. Bu istiʿmâl Arapça'da da yok değildir.

4. Milk mânasınadır. "Şu arazi falanın yedindedir" denilir ki, taht-ı milkinde veya tasarrufundadır demek olur. Nitekim الَّذِى بِيَدِهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ [el-Bakara 2/237][1] demek nikâhı akdetmek salâhiyetine mâlik olan demektir.

5. Şiddet-i inayet ve ihtisas mânasınadır ki "ben bunu elimle yaptım" demek, "kendim yaptım" demek olduğu gibi, "itina ettim, pek husûsî surette ehemmiyet verdim, binâenʿaleyh bence büyük bir kıymeti vardır" demek de olur. Âdem hakkında لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَىَّ buyurulması bu vechile bir şeref-i mahsûsu beyandır.

İşte Allah teâlâ'ya nisbet olunan[2] "yed"de evvelki mânadan başka hepsi kābil-i mülâhazadır. Ebu'l-Hasan el-Eşʿarî rahmetullahi aleyh bazı akvâlinde demiştir ki: "Yedullah zâtullah ile kāim bir sıfattır ki kudretten başkadır. Ve ıstıfâ [1733] tarîkiyle tekvîn bunun şânındandır."[3] Fakat Eşʿarî'nin tekvîn sıfatını kudret sıfatına ircâʿ ettiğine nazaran böyle demesi, yed mutlak kudret değil, bir kudret-i hâssadır mânasına telakkī edilebilir. Ekser ulemâ da Allah teâlâ hakkında yed, kudretten veya nimetten ibaret olduğuna kāil olmuşlardır. Lâkin بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ'de bu mebâhisin cereyânına hiç de lüzum yoktur. Zira bu, Yehudun kinayesine yine kinaye ile ber vech-i maʿruf bir cevap olduğu cihetle, bunun tevili bilinemeyecek olan müteşâbihâttan olmadığı ve binâenʿaleyh buradaki

---

1 "…nikâhın düğümü elinde bulunan erkek…"
2 M ve B: "olan".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 396:
وهاهنا قول آخر، وهو أن أبا الحسن الأشعري رحمه الله زعم في بعض أقواله أن اليد صفة قائمة بذات الله تعالى، وهي صفة سوى القدرة من شأنها التكوين على سبيل الاصطفاء.

"yed"den bu mânaların hiçbiri mülâhaza olunmayarak cûd u kudretin doğrudan doğruya terkibden maʿnâ-yı kinâî olmak üzere anlaşıldığı unutulmamalıdır. Ve bundan dolayı burada "Allah'ın iki kudreti ne demektir?" diye bir suale de mahal yoktur. Zira tesniye bâlâda ihtar edildiği üzere maʿnâ-yı terkîbe nazaran mahz-ı mübalağa ve tekid içindir. Maʿamâfîh كِلْتَا يَدَيْهِ يَمِين hadîsinde olduğu gibi burada da "yed"in kinayeden katʿ-ı nazarla bir mânasını mülâhaza etmek lâzım gelirse iki "yed"in biri yed-i bast biri de yed-i kabz olmak üzere kudret-i ilâhiyenin cemâl ve celâli haysiyetlerini anlamak iktizâ eder. Nitekim eser-i celâli göstermek üzere buyuruluyor ki:

{وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًا} Ve her hâlde Rabbinden sana indirilen bu âyât-ı[1] Kur'âniye o Yahudîlerden birçoğunun tuğyânını ve küfrünü artıracaktır. ❁ Baʿdemâ bunlar tâgutlukta daha ileri gideceklerdir. Zira lânete kesb-i istihkak etmiş olanlar لَمْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يُطَهِّرَ قُلُوبَهُمْ [el-Mâide 5/41] hükmüne mahkum olmuş zâlimlerdir. Kur'ân'ın hidâyet-i fiʿliyesi ise müttakīler, mü'minler içindir. هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [el-Bakara 2/2][2], يُضِلُّ بِهِ كَثِيراً وَيَهْدِى بِهِ كَثِيراً [el-Bakara 2/26][3], وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَٓاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ اِلَّا خَسَاراً [el-İsrâ 17/82][4] Fakat bunların küfr ü tuğyânından endişeye de mahal yoktur. Çünkü {وَاَلْقَيْنَا بَيْنَهُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ}dir. Bunun için [1734] {كُلَّمَٓا اَوْقَدُوا نَاراً لِلْحَرْبِ اَطْفَاَهَا اللّٰهُ}dır. ❁ Binâenʿaleyh bunlar hiçbir zaman hakīkī bir kuvvet ve izzet bulamazlar. {وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَاداً} Yeryüzünde dâima fesada çalışır dururlar. {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ} Allah ise müfsidleri sevmez, sâʿî bi'l-fesad olanların cezâsını verir. Ve vermek için yed-i kudreti bağlı değildir. Onları telʿin, tazyik, taʿzib eder de eder. Bununla beraber yed-i rahmeti de bağlı değildir. Bunun için {وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْكِتَابِ اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا... اِلخ} ehl-i kitab fesada saʿy etmekten tevbekâr olup iman ve ittikā etseler, fesaddan sakınıp yed-i rahmete tâlib olsalardı ❁ bütün kötülüklerini istedikleri gibi taraflarından muhakkak

---

1 B: "âyet-i".
2 "…ʿayn-ı hidâyet, korunacaklar için."
3 "…Evet Allah onunla birçoklarını şaşırtır, yine onunla birçoklarını yola getirir…"
4 "Biz de Kur'an'dan peyderpey öylesini indiririz ki mü'minler için o bir şifâ ve bir rahmettir, zâlimlerin ise ancak hasârını artırır."

örter, onları niʿmet-i ebediye cennetlerine koyar[1], mesʿud ederdik. {وَلَوْ اَنَّهُمْ اَقَامُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ} Bunlar iman edip Tevrat ve İncil'i {وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ} ve Rablerinden kendilerine inzal edilen diğer kitapları ve âyâtı ikāme etseler, yani her türlü tahriften âzâde olarak gözlerinin önüne dikip hiçbirinden hazlarını unutmaksızın bunların mutazammın olduğu uhûd-i ilâhiyeyi îfâ eyleseler ve bu suretle müttakī olsalardı ki o zaman risâlet-i Muhammediyeye iman etmiş bulunacaklardı, bu takdirde {لَاَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ} hem üstlerinden ve hem ayaklarının altından yiyecekler, her taraflarından niʿmet-i ilâhiyeye müstağrak olacaklardı da sıkıntılar içinde kalıp buhl ü imsak derdiyle يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ demeyecek, laʿnet ü gazaba müstahik olmayacaklar, hem âhiret ve hem dünya saadetine ereceklerdi. ❁ Bunlara Tevrat ve İncil'den mâʿadâ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِمْ مِنْ رَبِّهِمْ'den [1735] murad, sâir enbiyâya nâzil olan Kitâb-ı Şaʿya, Kitâb-ı Habkuk, Kitâb-ı Danyal gibi biʿset-i Muhammediye tebşîrâtıyla memlû bulunan kitaplar ve Kur'an'da bu âyetler gibi ehl-i kitâba hitâben inzal buyurulan âyâttır. لَاَكَلُوا مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ müteʿaddid mânalara muhtemildir. Evvelâ; yalnız alt üst değil, her cihetle bolluktan kinayedir ki hiçbir cihetten yoksulluk görmeyecek, baştan ayağa nimete müstağrak olarak mütemâdiyen mütenaʿʿim olacaklardı demek olur. Sâniyen; yukarıdan yemek yağmur vesâire gibi vâridât-ı semâviyeden istifade etmek, ayak altından yemek mahsûlât-ı arziyeden intifâʿ etmektir. Sâlisen; yukarıdan yemek ağaçların meyvelerine, aşağıdan yemek de mezrûʿâta işaret olabilir. Râbiʿan; yukarıdan yemek bilâ-kesb[in] ihsan olunacak mevâhib-i rabbâniyeyi, ayaklarının altından yemek de saʿy ü amel ile kazanılacak nimetleri ifade eder. Hâmisen; mâfevkten yemek devletin istihsal ve tevzîʿ eylediği menâfiʿ-i âmmeye, mâtahttan yemek de teşebbüs-i şahsî ile olan istihsâlât-ı ferdiyeye delâlet edebilir. Sâdisen; اَوْفُوا بِالْعُقُودِ emrini îfâ edip اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ hitâbıyla ve وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى tezkîrine muhatab olan Müslümanların o zaman zarûretten kurtularak nâil oldukları saʿâdet-i hâle işaretle, bu saadetten mahrum kalanların gıptalarını tahrik

1 H: "kadar".

mânası melhuzdur. Sâbiʿan; bunlardan başka âhiretteki cennât-ı naʿîmin tarz-ı tenaʿʿumunu da bir tasvirdir.

Lâkin bunlar böyle iman ve ittikā ile bunları ikāme etmediler {مِنْهُمْ اُمَّةٌ مُقْتَصِدَةٌ} içlerinde muktesıd, yani mutedil bir ümmet, bir tâife var. Fakat az, hâlbuki {وَكَث۪يرٌ مِنْهُمْ} çoğu -bâlâda gördüğünüz vechile- {سَٓاءَ مَا يَعْمَلُونَ} ne fena şeyler ne çirkin ameller yapıyorlar!.. ❁ Binâenʿaleyh kavmin hey'et-i umûmiyesine ekalliyetin celb [1736] edebileceği saadeti ekseriyetin celb ettiği felâket ifnâ ediyor. وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُص۪يبَنَّ الَّذ۪ينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَٓاصَّةً [el-Enfâl 8/25][1] zâhir oluyor. Umûmunda bast yerine kabz vukūʿ buluyor. ❁ O hâlde bu ekalliyet o ekseriyetten her vechile katʿ-ı alâka etmelidir ki bu iştirakten kurtulmuş olsunlar. Hâsılı Allah'ın yed-i rahmeti de açıktır, yed-i gazabı da ve bütün bu ahkâm-ı rahmet ü gazab başka hiçbir kayd-ı mecbûriyet olmaksızın mahza Allah'ın irâde-i sübhâniyesidir. Ve bunlara mahkum olan Allah değil, kullardır. Bununla beraber kullar da talepte muhtardır. Binâenʿaleyh kullar bunun hangisini ister ve hangisinin yoluna koşarsa ona vâsıl olur. Yed-i rahmete koşan onu dâima açık, dilediği gibi rahmet saçıyor bulur[2]. Yed-i gazaba koşan da onu[3] dâima açık, dilediği gibi gazab saçıyor bulur. İkisi de sağ, ikisi de kavîdir.

"**İktisad**" lügatta "amelde itidal" demektir ki, "kasd"dan me'huzdur. Çünkü matlûbunu iyi tanıyan bir kimse onu hiç eğilip bükülmeden istikāmet üzere kasdeder. Maksûdunun mevziʿ ü mevkiʿini bilemeyen ise tehayyür içinde kalır. İfrat veya tefrit ile kâh sağa kâh sola bocalar, çabalar durur. İşte bu sebeple iktisad, maksada müeddî olan amel demek olmuştur. Umûr-ı mâliyedeki iktisadın da esası budur. Buradaki "ümmet-i mukteside" hakkında müfessirîn iki kavil nakleyliyorlar. Birine göre murad Yahudîlerden Abdullah b. Selâm, Nasârâ'dan Necâşî gibi ehl-i kitab meyânından Resûlullah'a iman edenlerdir. Diğerine göre de وَمِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مَنْ اِنْ تَأْمَنْهُ بِقِنْطَارٍ يُؤَدِّه۪ٓ اِلَيْكَ[4] [Âl-i İmrân 3/75][5] medlûlü üzere ehl-i

1 "Ve öyle bir fitneden sakının ki hiç de içinizden yalnız zulmedenlere dokunmakla kalmaz…"
2 B -"bulur".
3 M: "onun".
4 H, M ve B: "اليه".
5 "Ehl-i kitabdan öylesi vardır ki ona yüklerle emanet bıraksan onu sana te'diye eder…"

kitab içinde kendi dinlerinde adl ü müstakīm olan ve Resûlullah'a iman etmiş olmamakla beraber şiddetli inad ve gılzatı bulunmayıp mutedil ve bîtaraf bulunan kimselerdir ki evvelkiler de bu gibilerden zuhur eder. Bizce de zâhir olan ikincisidir. Zira evvekine göre مِنْهُمْ kevn-i sâbıkla mecâza mahmul olmak lâzım gelecektir.

Şimdi {يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ} ey o ehl-i kitâbın kitaplarında [1737] tebşir edilmiş olan ve onların iman etmeleri lâzım gelen Resûlüm Muhammed! Sen onlar içinde muktesidlerin azlığına ve fâsıkların çokluğuna bakma ve o ekseriyet-i fâsıka ve müfsidenin sana bir zarar yapabileceklerinden korkma da {بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ} Rabbinden sana inzal olunanın -acı tatlı- hepsini tebliğ et. ❁ Rivayet olunuyor ki Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem bir hadîs-i şerîfinde şöyle buyurmuştur: "Allah teâlâ beni risaletiyle baʿs buyurdu, binâenʿaleyh pek sıkıldım ve görüyorum ki nâs beni tekzib ediyorlar; Yehud, Nasârâ, Kureyş tahvif eyliyorlar. Vaktâ ki Allah 'risâlâtımı tamamen tebliğ etmezsen seni taʿzib ederim' dedi, havf da bi'l-külliye zâil oldu."[1] {وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ} Eğer böyle yapmazsan, yani sana tebliğ edilmek için indirilen münzelâtı tebliğ etmezsen Allah'ın risâletini, elçiliğini îfâ etmemiş olursun. -Nâfiʿ kıraatinde رِسَالَاتِهِ okunduğuna göre- Allah'ın risâletlerini tamamen îfâ etmemiş, vazifeni yapmamış olursun. {وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ} Allah ise seni nâstan tamamen muhafaza edecek. Zira {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ} muhakkak ki Allah kâfirler gürûhunu maksadlarına muvaffak etmeyecek, sana karşı herhangi bir sûikasda yol vermeyecektir. Sana zarar vermeye, sûikasd yapmaya kalkışacak olanların her hâlde kâfirlerden olacağında şüphe yoktur. Binâenʿaleyh Allah seni herhâlde nâstan sıyânet ve muhafaza eder. Fakat hiçbir kimseyi Allah'ın azâbından sıyânet edecek bir muhafız yoktur. Onun için vazîfe-i risâletini tamamen îfâ et ve hiç kimseden pervâ etmeyerek {قُلْ} de ki {يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ} ey ehl-i kitab, siz hiçbir şey

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 659:

وروي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: بعثني الله برسالاته فضقت بها ذرعا، فأوحى الله إليّ «إن لم تبلغ رسالاتي عذبتك» وضمن لي العصمة فقويت.

üzerinde değilsiniz, yani diyanetiniz yok, din nâmını verdiğiniz, gittiğiniz yol [1738] hiçbir şey değildir. {حَتّٰى تُقِيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ} Tâ ki Tevrat'ı ve İncil'i ve Rabbinizden size inzal olunanların hepsini ki Kur'an ve Kur'ân'ın bu âyeti de bu cümledendir- ikāme edesiniz, bunlara hakkıyla riayet edesiniz. Mukaddemi muahharın tasdîkinden geçirerek mecmûʿunun hâsılına göre Allah'ın uhûd ve ukūdunu tanıyıp îfâ edesiniz. İşte o zaman bir şey üzerinde bulunmuş, bir dine sâhip olmuş olursunuz. Yoksa bu gidişiniz dinsizlikten, yolsuzluktan başka hiçbir şey değildir. Yâ Muhammed, bunu hiç sakınmadan söyle {وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراً} ve maʿamâfîh emin ol ki Rabbinden sana inzal olunan ve hak olduğunda hiç şüphe bulunmayan bu âyet de onların çoğunun -ezcümle ulemâ ve rüesâlarının- tuğyân u küfrünü artıracaktır. Fakat bundan dolayı {فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ} kâfirler gürûhuna karşı gam yeme. ❁ Ve bu teblîğ-i hak, içlerinde bir ekalliyet de olsa hakkı tanımak kābiliyetinde bulunan ümmet-i muktesideye müfîd olabilir. Zira:

{اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا} Şunda şüphe yoktur ki ale'l-ʿumûm iman edenler, yani münafıklar dahi dâhil olmak üzere zâhiren iman etmiş olan, Müslüman nâmını taşıyanlar {وَالَّذِينَ هَادُوا} Yahudî olanlar {وَالصَّابِؤُنَ} kezâlik sâbiîler {وَالنَّصَارٰى} Nasrânîler, bütün bunlardan {مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً} her kim Allah'a ve âhiret gününe hakikaten iman edip imanın muktezâsına yaraşır amel-i sâlih yapar ise {فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} bunlara ne bir korku vardır ne de bunlar mahzun olurlar. ❁ Görülüyor ki bir [1739] nazîri Sûre-i Bakara'da geçen bu âyette evvelâ iman edenler ve Yahudîler, Nasârâ, Sâbiûn diye dört sınıf zikredilmiş ve bu suretle Yehud, Nasârâ, Sâbiîn mü'minlere mukabil ve binâenʿaleyh gayr-i mü'min olarak gösterilmiş ve sonra Allah'a ve âhirete iman edip amel-i sâlih yapanların havf ve hüzünden katʿiyyen âzâde olacakları da tebşir edilmiştir. Bundan ise bu vaʿd ü tebşîrin bu dört sınıftan ancak mü'minlere mahsus olduğu ve Yehud, Nasârâ, Sâbiîn bu üçünün tebşirden hâriç bulundukları ve maʿamâfîh bunlar da iman ederlerse mü'minler sınıfına dâhil olup aynı vaʿd ü tebşîr ile bekâm olacakları ve binâenʿaleyh bunların da me'yus olmayıp

hemen tevbekâr olarak iman ve amel-i sâlihe mübâderet eylemeleri lüzûmu anlaşılacağı derkârdır. Zira "Mü'min ve gayr-i mü'min her kim mü'min ise bahtiyardır" denilince bu bahtiyarlık mü'mine kasr olunmuş ve gayr-i mü'min istisnâ edilmiş olur. Ve "Mü'min ve gayr-i mü'min her kim mü'min olur ise bahtiyar olur" denildiği zaman da gayr-i mü'mine iman teklif edilmiş ve bu şart ile ona dahi bahtiyarlık vaad olunmuş olur. İşte bu âyetin gayet sarih ve âşikâr olan mânası ve mâ-sîka-lehi budur. Ve bunun içindir ki bâlâda olduğu gibi bundan sonraki âyetlerde de bu üç sınıfın küfürleri ve kābiliyyet-i îmâniyeleri tafsil olunmuştur. Bundan başka mü'minlerin evvelâ Yehûd ve Nasârâ ve Sâbiîn ile bir nesakta zikr ü cemʿ olunup da sonradan hepsine bir مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ... إلخ diye bir kaziyye-i şartiye ile hüküm olunmasında diğer nükteler dahi vardır. Evvelâ; mü'minlere dahi gösteriliyor ki âhirette havfsız, hüzünsüz felâh-ı katʿî yalnız îmân-ı zâhirî ile hâsıl olmaz. Müslümanlık zâhiren mü'min görünmekten ibaret değildir. Zâhirî bir Müslümanlığın Yehud, Nasârâ ve Sâbiînden büyük bir farkı yoktur. Havfsız, hüzünsüz felâh-ı katʿî zâhir ve bâtından müekked ve muzâʿaf bir îmân-ı hakīkīye ve bununla beraber amel-i sâlihe mütevakkıftır. Îmân-ı hakīkī olmadan amel-i sâlih [1740] dünya için müfîd olsa bile âhiret için müfîd olmaz. Sonra amel-i sâlih olmadan sadece îmân-ı hakīkī mümkin ise de kâmil olmaz, azâb-ı ebedîden tahlis etse bile ale'l-ıtlâk havf u hüzünden tahlis etmez. Çünkü usât-ı mü'minîne de azab vardır. Ve lâekal muhtemildir. Binâenʿaleyh dinin bişâret-i katʿiyyesi îmân-ı hakīkī ile amel-i sâlihin ictimâʿındadır. Îmân-ı hakīkīnin rükn-i evveli[1] Allah'a ve âhiret mes'ûliyetine hakikaten ve bütün mevcûdiyetiyle cidden inanmaktır. Ve yukarıdan beri anlaşıldığı üzere Allah'a hakikaten inanmak da Allah teâlâ'nın zât ve sıfâtına ve evvel ve âhir inzal ve irsal buyurduğu her şeye, her hakka, her hükme irsal ve inzal ettiği vechile inanmakla mümkin olur ki bu münzelât zaman zaman tezâyüd ve inkişaf eder. Ve Allah'a cidden inanan hepsine inanır. Âhirete iman ise sonunda mes'ûliyete, iman ve amel edip edilmediğine

---

1 B: "rüknü evvelâ".

göre sevab ve ikāba, bir gün gelip iman ve amel edenlerle etmeyenlerin hesabı görülüp mükâfat ve mücâzatları verileceğine cidden inanmaktır. Nitekim Sûre-i Bakara'nın başında وَالَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمَٓا اُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَۚ وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ve Sûre-i Nisâ'da وَمَنْ يَكْفُرْ بِاللّٰهِ وَمَلٰٓئِكَتِهٖ وَكُتُبِهٖ وَرُسُلِهٖ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً بَعٖيداً [4/136] buyurulmuştur. Amel-i sâlihe gelince: Bu da Allah'a ve âhirete imanın muktezâsına göre ve Allah'ın inzal ve irsal buyurduğu delâil ve ahkâma ve ihbar ve inşâya tevfîkan kemâl-i ihlâs ve hüsn-i niyetle Allah'ın râzı olacağı güzel ameller yapmaktır. Bunun içindir ki bundan evvelki âyette يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ حَتّٰى تُقٖيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجٖيلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ buyurulmuş ve yalnız Tevrat ve İncil'in ikāmesi bile bu babda kâfi olmadığı ve bütün münzelâtın ikāmesi matlub bulunduğu anlatılmıştı. Binâenʿaleyh مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ mazmûnunun hâsılı بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهٖۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/112] mazmûnunun aynıdır. Ve nitekim Sûre-i Bakara âyeti bu mâna ile fezleke edilmiştir.

Sâniyen; gösteriliyor ki ahkâm-ı ilâhiyede dünyevî [1741] ve uhrevî iki haysiyet ve bunlarda biri zâhirî ve siyasî, biri de hakīkī ve tam mânasıyla dînî iki manzara vardır ki birisi اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا diğeri de مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ ile ifade kılınmıştır. Zâhirî ve siyasî nokta-i nazardan hükm-i İslâm altında müslim ve gayr-i müslim ictimâʿ ederler. Bu cihetle zâhirî mü'minlerin Yehud, Nasârâ, Sâbiînden büyük bir farkları yoktur. Siyâset-i İslâmiyede her biri mensub oldukları[1] diyanetleriyle tanınır, hürriyet-i dîniyelerine riayet edilir, o dairede mevcûdiyet-i mahsûsaları gözetilir, İslâm'a cebr olunmaz, akidelerine karışılmaz, kendi diyanetleriyle ilzam olunurlar. Diyanet nokta-i nazarından her biri ahidlerine[2] göre ehl-i Tevrat Tevrat'a, ehl-i İncil İncil'e, öbürleri de itikadlarına bırakılır, Müslüman da Müslümanlığına sevk edilir. Ahkâm ve muʿâmelât-ı dünyeviye nokta-i nazarından ise hepsi لَهُمْ مَا لَنَا وَعَلَيْهِمْ مَا عَلَيْنَا[3] medlûlü üzere hukūk ve

---

1 H: "olduğu".
2 M: "akidlerine"; B: "akidelerine".
3 İbn Nüceym, *en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekāik,* thk. Ahmed Azv İnâye, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2002, III, 202; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 181.

vezâifte müsâvî ve aynı kānûn-ı esâsîye tâbiʿ tutulur. Bu cihetle vazifesine riayet eden bir gayr-i mü'min bir mü'min gibi veya ondan daha ziyade[1] hazz-ı dünyevî alabilir. Binâenʿaleyh İslâm'ın vaad ettiği saʿâdet-i mutlaka yalnız bu cihetten değil, âhiret ve âkıbet itibariyledir. Çünkü sonunda kendini tamamen kurtaracak ve havf u hüzünden kurtulacak olanlar zâhir ve bâtını mükemmel hakīkī mü'min ve müslüman olanlardır. Ve işte zâhire nazaran müsâvat hakikat ve âkıbete nazaran tefâvüt ifade eden bu nokta hükm-i İslâm altında bulunan Yehud, Nasârâ ve Sâbiîne dünyada Müslümanlarla beraber müsâvat, adalet, hürriyet vaadiyle bir tebşîri ve zâhirî Müslümanlara bir inzârı ve hakīkī Müslümanlara da bir tebşîr-i mutlakı muhtevîdir. Ve binâenʿaleyh âyetin birinci kısmı şerîʿat-ı İslâmiyenin ahkâm-ı dünyeviyesini telhis eden siyâsî ve ictimâʿî bir haysiyeti, ikinci مَنْ اٰمَنَ... إلخ kısmı da tam mânasıyla hükm-i dînîyi icmal eden mutlak bir haysiyeti irâe etmekte ve o siyaseti böyle hakīkī bir imanın idâme edeceğini göstermektedir. Sûre-i Bakara'da devlet-i İslâm'ın tamâmî-i teessüsünden [1742] evvel اَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40][2] emrine tevfîkan yapılan bu vaʿd ü tebşîr, feth-i Mekke ile devlet-i İslâm'ın tekarrurundan sonra işbu Sûre-i Mâide âyetiyle اَوْفُوا بِالْعُقُودِ emrine müteferriʿ olarak kavlen ve fiilen tekid ve tesbit olunmuştur. Ve bu tekid ve tekarrurdan başka iki âyet beyninde esas itibariyle hiçbir fark yoktur. Gerçi Sûre-i Bakara âyetindeki فَلَهُمْ اَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ [2/62] fıkrası burada zikredilmemiştir. Lâkin لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ bunu müstelzim bulunduğundan evvelkindeki tasrîhe binâen burada îcaz olunması ayrı bir mâna ifade etmez. Bir de orada atf-ı müfred kabîlinden وَالصَّابِئِينَ yâ ile mansub ve Nasârâ'dan muahhar olduğu hâlde burada وَالصَّابِؤُنَ kezâlik meâlinde atf-ı cümle takdîrinde vav ile merfûʿ, Nasârâ'dan mukaddem zikrolunmuştur. Bu da كافرون، كافرين gibi bir iʿrab farkından ibarettir ki kelimenin esas mânasında bir farkı muktezî değildir. Binâenʿaleyh "sâbiîn" ne ise "sâbiûn" da odur. İkisi de Sâbiîler demektir.

---

1 B +"bir".
2 "…ahdime vefa edin ki ahdinize vefa edeyim…"

Bundan nihâyet Sâbiîlerin Yehûd ve Nasârâ arasında mütelevvin bir hâlde bulunduklarına veya Nasârâ'da da bir nevi sâbiîlik bulunduğuna bir îmâ olabilir. Fakat bundan dolayı bu iki cümlenin veya âyetin mânalarında ve hükümlerinde bir fark da lâzım gelmez.

Bu tafsil ve ihtâra sebep şudur:

Kur'ân'ın Fransızca tercemesinde Kazimirski[1] bu iʿrab farkı yerine bir nisbet farkı ikāme ederek Sûre-i Bakara âyetindeki الصَّابِئِينَ cemʿini "Sabeinler" (*les sabéites*)[2] diye ve işbu Mâide âyetindeki الصَّابِؤُنَ cemʿini de "Sabeenler" (*les sabéens*) diye terceme ederek iki âyeti farklı gibi ifade etmiş ve sonra hâmişinde "Sabeinler mutaassıb Hıristiyanlardır ki bunları nücûma tapan ve binâenʿaleyh müşrik olan sabeenlerle karıştırmamak îcab eder" diye bir de ihtar yapmıştır. Gerçi ileride göreceğimiz vechile "sâbiîn" nâmı altında biri ehl-i kitab biri müşrik iki sınıf bulunduğu dahi zikredilmiş olduğuna göre bu ihtar pek esassız değil ise de bununla "sâbiîn"i "sâbiûn"dan başka göstermek [1743] ve âyetlerden herbirini birine tahsis ederek tefrik ve terceme etmek doğru değildir. Evvelkindeki Yehûd ve Nasârâ ile ikincisindeki Yehûd ve Nasârâ'da fark aramak doğru olmadığı gibi, "sâbiîn" ile "sâbiûn" da öyledir. Nikah, zebîha mesâili gibi ahkâm-ı ferʿiyeye nazaran ehl-i kitab ve müşrik tefrîkinin bir hükmü, bir fâidesi olabilirse de asl-ı imana davet eden ve şerâit-i imana müteʿallik bulunan bu gibi âyetlerde bu farkın ve bu ihtârın hükmü yoktur. Çünkü ehl-i kitab olanlar iman edince kabul edilecek de müşrikler iman ederse reddolunacak değildir. Zira "her kim Allah'a ve âhirete hakikaten iman eder ve salâh ile çalışırsa[3] onlara havf u hüzün yoktur" cümle-i hükmiyesi öyle bir taʿmîmdir ki zikr olunan dört sınıftan hâriç olmak üzere tasavvur olunabilecek dinli dinsiz, Mecus, zındık vesâire herhangi bir sınıf ve herhangi bir ferdin iman ettikleri ve amel-i sâlih yaptıkları takdirde aynı hükümde dâhil olacaklarını beyan etmiştir. Maʿamâfîh tefrîk-i mezkûr büsbütün esassız olmadığı gibi,

---

1 Albin de Biberstein Kazimirski (ö. 1887) Fransız oryantalist. *Le Coran* (1840) isimli Kur'an tercümesiyle meşhur olmuştur.

2 H: "les sabétis".

3 H: "sâlih amel yaparsa".

iki sınıf yine bir hükümde birleşmiş olmak itibariyle iki âyeti birbirine teʿâruz ettirecek fâhiş bir hatâ da değildir. Nihâyet her âyetten müstakillen ve birbirini te'kîd ü takrîr olmak üzere anlaşılacak olan bir mânayı iki âyet mecmûʿundan müştereken ve bilâ-te'kîd anlatmak istemiştir. "Zeyd okursa mesʿud olur, Amr okursa mesʿud olur" demekle "Zeyd ve Amr okurlarsa mesʿud olurlar, evet Zeyd ve Amr okurlarsa mesʿud olurlar" demek arasında bir teʿâruz bulunmadığı gibi, hükümde bir fark da yoktur. Fakat Frenkler bakınız bunu nasıl sû'-i istiʿmâl etmişlerdir.

Fransızca "*Koran Analysé*" (Tahlil edilmiş Kur'an)[1] nâmında bir eser vardır ki bunda Fransızlar tarafından Kur'ân'ın Kazimirski tercemesi esas ittihaz edilerek sûreler, âyetler muhtelif ve müteʿaddid mevzûlara göre tahlil ve taksim olunup parçalanmış ve altlarına ara sıra [1744] müsteşrikler tarafından birtakım notlar da konulmuş ve mukaddimesinde bu kitâbı tertibden maksad Müslümanlar üzerine me'mur olacak Fransızlara Müslümanları kitaplarıyla kandırabilmeleri için Kur'ân'ın münderecâtını öğretmek ve bilhassa Cezâyir Müslümanları üzerinde Fransız siyasetine bir hizmet etmek olduğu da tasrih kılınmıştır. Bu eserde bu iki âyet "tolérance" yani müsamaha mevzûu altında cemʿ edilmiş ve zîrine şöyle bir tahşiye ilâve olunarak denilmiştir ki:

"Eski Müslüman müctehidleri bu Sûre-i Bakara âyetinin beşinci sûre olan Mâide âyeti ile neshedilmiş olmasını istiyorlar. Bu ise mezheb taassubunu her mikyasın hâricine çıkarmaktır. Öbürüsü -yani Sûre-i

---

1 Bahsi geçen *Le Koran Analysé* isimli eser (Paris, 1878), konularına göre açıklamalı bir Kur'an fihristi olup Jules la Beaume tarafından hazırlanmıştır. Kitabın alt başlığı şöyledir: "D'Après la Traduction de M. Kasimirski Et les Observations de Plusieurs Autres Savants Orientalistes".
Eser, Muhammed Fuad Abdülbâkî tarafından *Tafsîlü âyâti'l-Kur'âni'l-hakîm* ismiyle tercüme edilmiş (Kahire 1342), Abdülbâkî'nin bu çalışması da Bekir Karlığa tarafından *Mevzûlarına göre âyet-i kerîmeler ve mealleri* başlığı altında Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul, 1980).
Müellif, *Metâlib ve Mezâhib* tercümesinin başına yazdığı Dibace'de mezkur esere şu sözleriyle atıf yapıyor: "*Koran Analysé* nâmıyla âyât-ı Kur'âniyeyi Fransızca tercümelerine göre mevzulara tahlil ve tasnîf eden eser-i mühimmin hâşiyelerindeki notlara dikkat edilirse görülür ki Avrupa bizim teceddüdât-ı ahîremizi, ya Protestanlığa veya diğer bir Avrupa mezhebinin tesirine atfetmekte ve hep bunları kendilerine bende olmak gibi bir gaye ile mütâlaa eylemektedir. Fakat Avrupa korkmasa idi, bir ilim ve felsefesine bakar, bir de dinine bakardı da o ilim ve felsefe ile taban tabana mütenâkız olan dinini, rüsûmunu bize telkîh etmeye çalışmadan vazgeçer, o ilim ile kucaklaşacak olan İslâmiyeti tervîce uğraşır ve hayât-ı İslâm'a ızdırab vermekten zevk almazdı" (s. 37).

Bakara âyeti- gibi diğer âyet de müsamahakârlık hususunda daha yüksek bir rûh ile isbat ediyorlar ki lâekal dînî olduğu kadar siyâsî bir zât olan Hazret-i Muhammed zurûfun, ezmine ü emkine ve ahvâlin muktezayâtına ittibâʿ ediyordu. Onun hadîsini şerh u tafsil ettiklerini iddia eden ilk müctehidler ise mü'minlerin askerî muzafferiyetleriyle müteheyyic olarak Kur'ân'ın insânî olan donelerini, mebâdî-i mevhûbesini unuttular. Fakat hayli müddetten beri Garb'ın her şeyde iktisab etmiş olduğu tefevvuk, İslâm'ın en büyük mehâfil-i siyâsiyesindeki gururları mahsus bir surette teskin etti. Şüphesiz ki diğer imamlar, yani kanun babaları gelecek bu işi itmam edecektir."[1] Böyle demiş ve nihâyet "Şimdi Fransa'da yeni bir mezheb teşkîline girişilmiştir ki mevcud olan esaslı üç mezhebden daha az ortodoks olmayacaktır"[2] diye bir fıkra da ilâve kılınmıştır.

Müslümanları cehd ü ictihâda sevk eden fakat Müslümanlık için değil, yeni Fransız mezhebine simsarlık etmek için sevk etmek isteyen ve ağrâz-ı siyâsiye ile kaynaşan bu sözler Frenk eserleriyle meşgul olan heveskâr ve gâfil gençler üzerinde yanlış intibâlar bırakmış olduğu için [1745] biz burada tefsir nokta-i nazarından biraz daha bahsi uzatmak mecbûriyetinde bulunuyoruz.

Evvelâ şunu ihtar edelim ki ne eski ne yeni, ne müctehid ne de gayr-i müctehid İslâm ulemâsı meyânında bu iki âyetten birinin birisiyle veya diğer bir âyetle mensuh olmasını isteyen veya tasavvur eden hiç kimse yoktur ve olmak ihtimâli de yoktur. Müteʿaddid yerlerde îzah ettiğimiz vechile bütün eimme-i müctehidîn ve evvel ü âhir bütün ulemâ-yı müslimîn şunda müttefiktirler ki iman ve itikad mesâili gibi usûl-i dinde

---

1 "Les anciens docteurs musulmans veulent que ce verset ait été abrogé par le verset 73 du ch. v (Tolérance); c'est pousser hors de toute mesure la fanatisme sectaire. D'autres versets d'un esprit encore plus élevé prouvent qu'en matière de tolérance, comme un tout autre, Mahomet, homme politique autant au moins que religieux, obéit aux indications des circonstances. Les docteurs qui, les premiers, prétendirent à développer sa parole, exaltés par les succés militaires des croyants, oubliérent les données humanitaires du Koran. Mais la supériorité en toutes choses acquise depuis longtemps par l'Occident a sensiblement calmé les vanités dans les grands cercles politiques de l'Islamisme. D'autres Imams, ou péres de la loi, viendront sans doute qui achèveront l'œuvre." (*Le Koran Analysé*, s. 425).

2 "A la France donc à provoquer la formation d'une nouvelle secte qui ne sera pas moins orthodoxe que les trois capitales encore existantes." (*Le Koran Analysé*, s. 425)

ve ihbarlarda nesih mümkin ve mutasavver değildir. Bu noktada İslâm ve Kur'an mâkablini nâsih değil; musaddık, müeyyid, musahhihtir. Evet, nesih de bir hakikat, bir kanundur. Neshi inkâr etmek, hilkatteki tegayyürâtı inkâr etmek veya âlemde tegayyürâtın kanunsuzluğunu iddia etmek gibi bir cehaletten başka bir şey değildir. Neshi inkâr etmek isteyenler şunu düşünmelidir ki eğer Allah teâlâ'nın halk u emrinde bir nesih kanunu olmasa idi âlemde ne bir tehavvül olur[1], ne de ukūd u mukāvelâtta ve kavânîn-i mevzûʿada beyne'l-beşer fesh u ilgā muʿâmelâtına imkân bulunurdu. Fakat şunu da bilmeli ki neshin mevzuu, müteʿallakı ancak ihtilâf-ı zaman ü mekân ve tefâvüt-i ahvâl ü mesâlih ile alâkadar olan ahkâm-ı ferʿiye olabilir. Edyân-ı sâlifede ve bidâyet-i İslâm'da mensuh olduğu beyan olunan ahkâm da hep bu cümleden olanlardır. Yoksa hakāik-i ezeliyede ve ameli değil, mücerred ilmi matlub olan ve hatta zamânî bulunan ihbârât-ı sâdıkada nesh olamaz. Her zaman hak ve sâbit olan usûl-i din ü iman bütün edyân-ı münzelede müttehid olmak üzere mahfuz tutulur. Gerek cehaletten ve gerek şeytanetten münbaʿis olarak tahrif suretiyle girmiş olan akāid-i bâtıla ve efkâr-ı fâside ise usûlde olsun, fürûʿda olsun dâima redd ü ibtal edilir. Mevzûʿ-i bahsimiz olan iki âyet ise fürûʿâttan değil, en yüksek usûl-i imandandır. مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [1746] düstûru bir hakīkat-i ezeliyedir. Ve bunu kabul ve tatbik etmeyen hiçbir din, dîn-i hak değildir. Muhammed aleyhisselâm'ın tebliğ ettiği bu hakikat, Mûsâ'nın da Îsâ'nın da ve bütün enbiyânın da tebliğ ettikleri bir hakikattir. Gerek ümem-i sâlifede ve gerek ümem-i lâhikada hakīkī mü'minler bu düstûra münkād olanlardır. Hakīkaten müslim ve âkıbette mesʿud olacak olanlar da bunlardır. Yehud, Nasârâ, Sâbie bu hakikate cidden iman ile münkād olmadıkları ve bunu tatbik etmedikleri andan itibaren gayr-i mü'min olmuşlardır ve ale'l-umûm münafıklar da böyledir. Kezâlik buna imanı olup da tatbik etmeyen fâsıklar dahi havf u hüzünden sûret-i mutlakada âzâde kalamayacaklardır. Baʿdemâ da her kim bu hakikate cidden

1 B -"olur".

iman eder sonuna kadar münkād olursa hiç şüphesiz mü'min-i hakīkī[1] olur. Mâzîdeki bütün seyyiâtı silinir, o mesʿudlar zümresine lâhık olur. Binâenʿaleyh en yüksek usûl-i imandan bulunan böyle hakikatler nesih mevzûʿundan ale'l-ıtlâk hâriçtir. Ve bunlarda mensûhiyete kāil olan veya arzu eden Müslüman tasavvur olunamaz. Eski yeni bütün ulemâ-yı İslâm bu noktada müttefik bulundukları hâlde Frenklerin "eski Müslüman müctehidleri evvelki âyetin bu âyet ile neshedilmiş olmasını istiyorlar" sözü sarih bir yalan ve açıktan açığa bir iftiradır. Ve bütün esası böyle bir iftiradan ibaret olan diğer sözlerin mahiyeti de bundan bellidir. Hem bu iftira, an kasd^in değilse pek câhilânedir. Çünkü nesih nefy ü isbat ile müteʿârız iki kanunun mukaddemine muahharıyla hitam veren bir beyân-ı tebdîldir. Bu âyetler ise taʿdâd olunan sınıflar, ezcümle sâbiîn ve sâbiûn gerek birbirinin aynı olsun ve gerek Kazimirski'nin zannettiği gibi farklı bulunsun hükme gelince ikisinde de birbirinin aynı olan مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ kaziyyesinden ibarettir. Burada nesih mümkin farz edilse bile ortada iki hüküm yoktur ki nesihten bahsedilsin. Ne, neyi neshedecek? مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ yine [1747] مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ ile mi neshedilmiş olacak? Binâenʿaleyh bu suretle bir nesih iftirasına kalkışmak aynı zamanda bir cehalet ilan eylemektir. Fakat bunu yapan Müslüman müctehidleri değil, onlara hücum etmek için iftiradan başka bir çare bulamayan ve yeni Fransız mezhebine davete çalışan o Frenk doktorlarının kendileri olmuştur. Bu ise siyaset taassubunu her mikyâsın hâricine çıkarmaktır. Garb'ın son zamanlardaki galebe-i ihtilâliyle müteheyyic olarak iʿlân-ı gurur edenlerin مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً gibi ilâhî mebâdîye sarılan ve haktan başka bir şey düşünmeyen ilk Müslüman müctehidlerini "mü'minlerin zaferleriyle müteheyyic olarak insânî mebâdîyi unuttular" diye kıyâs-ı nefs eyleyerek gayr-i insânî bir his ile tasavvur etmeleri de garip bir itiraftır. Mü'minlerin zaferleriyle müteheyyic olmak insanlığı unutmak ise, gayr-i mü'minlerin tefevvuklarıyla mağrur olmak da insânî bir şey olmayacaktır.

---

1 B: "kâmil".

Sâniyen, Hazret-i Peygamber'in kavlen ve fiilen ahkâm-ı rubûbiyeti tebliğ ederken âleme en yüksek bir ders-i siyâset tâlim etmiş olduğu ve zurûfun, ezmine ve emkine ve ahvâlin muktezayâtına muvâfık ahkâm-ı ameliyeyi dahi tebliğ ve icrâ buyurduğu şüphesizdir. Ve zaten nesih mesâili de bu gibi ahkâmdadır. Bu da dîn-i İslâm'ın her zaman ve mekânda umum için mebâdî veren bir dîn-i hak olması esbâbından biridir. Fakat bu gibi ahkâm-ı mütehavvile ferʿîdir. Bunların başında "usûl" denilen ahkâm-ı sâbite vardır. Ve bunların ikisi de kānûn-ı haktır. Bu suretledir ki dîn-i İslâm hem tehaffuz ve[1] hem tehavvül kanununu câmiʿdir. Neshi inkâr edenler dini yalnız bir kānûn-ı tehaffuz olmak üzere mülâhaza ederler. Ve bunun için tehavvül ve inkılâb noktalarında dinsiz kalırlar. Din ile siyâsetin ictimâʿ etmeyeceğini zannederler. Dini inkâr edenler de kānûn-ı tehaffuzu ve ahkâm-ı sâbiteyi inkâr ederler. Her nokta-i nazardan nesh ü tehavvül içinde yürümek ve sâbit bir fikr-i hak duymamak isterler. Hâlbuki Sûre-i [1748] Enʿâm'da geleceği üzere cereyân-ı âlem ve ale'l-husûs hayât-ı beşer فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ [el-Enʿâm 6/98] düstûru mûcebince bir taraftan istikrar[2] ve tehaffuz, bir taraftan istîdâʿ ve tehavvül nizamları içinde yürür. Bunların biri bekā-yı illetle sebat ve devama, biri de terakki ve ıstıfâ ile tekemmüle nâzırdır. Bunun için kānûn-ı tehaffuza istinad etmeyen din, din değildir. Kānûn-ı tehavvülü ihtivâ etmeyen din de kâmil ve umûmî değildir. Ve dîn-i İslâm her ikisini câmiʿdir. Ve şüphe yok ki tehaffuz u sebat aslın ve tehavvül ü inkılab ferʿin vasfıdır. İnanacağım, iman u itikad edeceğim, dayanacağım mebde' her hâlde sâbit olmalıdır. Muhtelif zaman ve mekânda ve muhtelif şerâit ü ahvâl tahtındaki tehavvülâtıma göre icrâ ve tatbik edeceğim mikyaslar da kābil-i tehavvül olmalıdır. Binâenʿaleyh şunu asla unutmamak lâzım gelir ki siyâset-i Muhammediye dinde ve ahkâm-ı hakta hâkim değil, din ve ahkâm-ı hak siyâset-i Muhammediye ile beraber bütün mevcûdiyyet-i Muhammediyede hâkimdir. Bunun için Hazret-i Muhammed dînî olduğu kadar siyâsî değil; siyasetiyle, hayatıyla ve bütün mevcûdiyet ve

---

1 M ve B -"ve".
2 M: "istikra".

insâniyetiyle emr-i Hakk'a nasb-ı nazar etmiş dînî bir zât, bir Resûlullah idi. Zurûfun muktezayâtına mutâbık ahkâm ile hareket ettiği zaman da[1] o, zurûf u muhîte değil, onları ona emreden Allah teâlâ'nın evâmir ve ahkâm-ı sâbitesine ittibâʿ ediyordu ki mevzûʿ-i bahsimiz olan iki âyette işte bu ahkâm-ı sâbiteden ve bu usûlden umûma karşı Allah'a iman ve inkıyad lüzûmunu haber veren مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ... إلخ hükmünde zurûf u ahvâlin muktezayâtına ittibâʿ cihetini isbat edecek hiçbir delâlet yoktur. Bilakis yalnız hakka ittibâʿ ile taʿdâd olunan sunûfa muhalefet vardır. *Koran Analysé* mürettibleri bu âyetleri parçalamayıp da Kur'an'daki tertiblerine göre alt ve üstleriyle göstermiş olsalardı belki bu kadar mugālataya cür'et edemezlerdi. Ezcümle bu âyetin üstündeki بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۜ وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُۜ وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ. قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَسْتُمْ عَلٰى شَيْءٍ حَتّٰى تُقِيمُوا التَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْۜ وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراًۚ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ [1749] âyetleri[2] o kadar açık bedâhetle isbat eder ki Peygamber bu âyetleri muhîtindeki insanların kesret-i muhalefet ve tuğyanlarına rağmen yalnız Allah'ın emrine ittibâʿ ve mahza Allah'ın ismetine istinad ederek tebliğ etmiştir. Gerek Sûre-i Bakara âyetinin üst tarafı okunur ve gerek يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَكُمْ هُزُواً وَلَعِباً مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكُمْ وَالْكُفَّارَ اَوْلِيَٓاءَ [5/57] âyetinden buraya kadar gelen ve daha gelecek olan âyetlere dikkat olunursa Kur'ân'ın bunlara ne güzel cevaplar vermiş ve ne vâzıh irşadlarda bulunmuş olduğu görülür: لَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ وَتَكْتُمُوا الْحَقَّ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ [el-Bakara 2/42], يُحَرِّفُونَ الْكَلِمَ عَنْ مَوَاضِعِهِ [en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/13], هَلْ تَنْقِمُونَ مِنَّٓا اِلَّٓا اَنْ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ [el-Mâide 5/59], يُسَارِعُونَ فِي الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ [el-Mâide 5/62], لَوْلَا يَنْهٰيهُمُ الرَّبَّانِيُّونَ وَالْاَحْبَارُ عَنْ قَوْلِهِمُ الْاِثْمَ [el-Mâide 5/63], وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراً [el-Mâide 5/68], لَبِئْسَ[3] مَا كَانُوا [el-Mâide 5/64], وَيَسْعَوْنَ فِي الْاَرْضِ فَسَاداًۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ

---

1 H -"da".
2 M ve B: "âyetler".
3 H, M ve B: "ولبئس".

مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا يَصْنَعُونَ [el-Mâide 5/63], هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Mâide 5/69]

Maʿamâfîh biz bu satırları bi-gayr-i hakkın İslâm aleyhine çalışan ve fakat çalışan Fransızlara karşı değil; İslâm için bi-hakkın çalışmayan, Allahını, peygamberini, dinini, diyanetini, kitâbını, âhiretini unutup vazifesini yapmayan, kendinden geçmiş, cehalet ve sukūt içinde şeytanlara kul olmak vaziyetine düşmüş Müslüman enkāzına âkıbetlerini göstermek için yazıyoruz. Anlaşıldı ki Allah teâlâ Kur'ân'ında zâhirî mü'minleri Yehûd ve Nasârâ, Sâbiîn gibi mukabilleriyle bir siyakta taʿdâd etmiş ve vaʿd-i katʿîsini Allah'a ve âhirete hakikaten iman edip amel-i sâlih yapan hakīkī mü'minlere tahsis eylemiştir. Garb ve Şark değişir, bu kanun değişmez. Demek iş mü'min görünmekte değil mü'min-i kâmil olmakta ve bu iman ile çalışıp son zaferi kazanmaktadır. İman ve İslâm hiçbir zaman mağlub olmaz, burhan onundur. Fakat nâkıs ve fâsık mü'minlerdir ki ona mağlûbiyet şâibesi sürerler.

Şimdi bu münakaşaya sebebiyet veren "Sâbiîn" kelimesine gelelim:

[1750] "**es-Sâbiîn**", "**es-Sâbiûn**": Kıraatlerin ekserîsinde hemze ile, Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer kıraatlerinde de hemzesiz "es-sâbîn", "es-sâbûn" okunur ki bunda[1] ya hemzenin "yâ"ya kalbiyle veya aslında hemzesiz olarak "sâbî"nin cemʿi olmak üzere iki vecih mülâhaza olunmuştur.

Arapça hemze ile قَارِئ vezninde صَابِئ meşhur bir dinden diğer bir dine çıkana denilir. *Kâmûs*'ta der ki: صبأ يصبأ صبأ وصبوأ Dininden başka bir dine çıktı. صَبَأَتِ النُّجُومُ Nücûm matlaʿından çıktı, demektir.[2] İbn Esîr de *en-Nihâye*'sinde[3] der ki: "Bir kimse dininden başka bir dine çıktığı zaman صَبَأَ فُلَان denilir. Kureyş dîn-i İslâm'a dâhil olanlara مَصْبُوء makamında مَصْبُو ve Müslümanlara "subât" derlerdi ki "kādî / kudât" gibi "sâbî"nin cemʿidir."[4] Sâbî ise gençlik cehalet sevdasıyla bir şeye meyl ü mahabbet

1 B: "burada".
2 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* I, 61.
3 H, M ve B: "*Minhâc*'ında".
4 İbn Esîr, *en-Nihâye,* III, 3:

etmek mânasına "sabv" ve "sabve"den ism-i fâildir ki hevâî ve âşüfte demek gibidir. Bundan başka "sâbi'"in muhaffefi de olur. Fahreddin Râzî demiştir ki: "Hemze ile kıraat maʿnâ-yı tefsîre akrebdir. Zira ehl-i ilim هُوَ الخَارِجُ مِنْ دِيْنٍ إِلَى دِيْنٍ آخَر demişlerdir."[1] Ebû Hayyân'ın ifadesine göre de هُوَ الخَارِجُ مِنْ دِيْنٍ مَشْهُورٍ إِلَى دِيْنٍ آخَر'dır.[2] İşte bu mâna kelimenin tam Arabî olan mânasıdır. Tam Arabî olan bu mefhûma nazaran "sâbiîn" ve "sâbiûn" "İslâm, Yahudî ve Nasârâ dinlerinden hâriç olanlar" mânasına bir taʿmîmi ifade etmiş olur ki Mü'minler, Yahudîler, Hıristiyanlar vesâire demek gibidir.

Sonra "sâbie", "sâbiîn", "sâbiûn" veya "sâbîn" ve "sâbûn" eski bir din veya mezheb-i mahsûsa mensub bir tâifeye, bir millete isim olarak ıtlak edilir ki bu mânaca kelimenin aslı Arabî olup olmadığı muhtelef^fun^ fîhtir. Arabî olduğuna göre zikr olunan صَابِئ veya sâbî mânalarının birinden me'huzdur. Arabî olmayıp Süryanî gibi diğer bir lisandan me'huz olduğuna göre ise aslı "sâbî"dir. Şît aleyhisselâm'ın ikinci oğlu veya İdrîs aleyhisselâm'ın oğlu olduğu iddia edilmiştir. Bu ihtilâfın hâsılına göre anlaşılıyor ki [1751] bunlar kendilerine "sâbî" demişlerdir. Arab da gerek bunlara ve gerek müşâbihlerine sapık veya nücum-perest mânasına "sâbi'" veya "sâbî" ıtlak etmişlerdir.

Bunlar kimlerdir? Ve bu nasıl bir mezheb veya dindir? *Kâmûs*'ta: "Sâbiûn Nûh aleyhisselâm'ın dini üzere bulunduklarını zuʿm ederler ve kıbleleri nısf-ı nehâr sırasında şimal rüzgârının estiği yerdir" diyor.[3] *Tehzîb*'de ise "Sâbiûn bir kavimdir ki dinleri Nasârâ dinine benzer. Ancak kıbleleri cenub rüzgârının estiği yerdir. Ve Nûh aleyhisselâm'ın

---

يُقَالُ «صَبَأَ فلانٌ» إِذَا خَرج مِنْ دين إِلَى دِينٍ غَيْرِه، مِنْ قَوْلِهِمْ «صَبَأَ نابُ البعيرِ» إِذَا طَلَعَ. و«صَبَأَتِ النّجومُ» إِذَا خرجَت مِنْ مَطَالِعها. وَكَانَتِ العرَبُ تُسمِّي النَّبِيَّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الصَّابِئ، لِأَنَّهُ خَرَجَ مِنْ دِين قُرَيش إِلَى دِينِ الْإِسْلَامِ. ويُسمُّون مَنْ يَدْخُل فِي الْإِسْلَامِ مَصْبُوّاً، لِأَنَّهُمْ كانُوا لَا يَهْمِزُون، فأَبْدَلُوا مِنَ الْهَمْزَةِ وَاواً. ويُسمُّون الْمُسْلِمِينَ الصُّبَاةَ بِغَيْرِ هَمْزٍ، كَأَنَّهُ جَمعُ الصَّابِي غَيْرَ مَهْمُوزٍ، كقَاضٍ وقُضَاةٍ، وغازٍ وغُزَاةٍ.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 535:

وَالِاخْتِيَارُ الْهَمْزُ لِأَنَّهُ قِرَاءَةُ الْأَكْثَرِ وَإِلَى مَعْنَى التَّفْسِيرِ أَقْرَبُ لِأَنَّ أَهْلَ الْعِلْمِ قَالُوا: هُوَ الْخَارِجُ مِنْ دِينٍ إِلَى دِينٍ

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 386:

الصَّائِبُونَ، قِيلَ: الْخَارِجُونَ مِنْ دِينٍ مَشْهُورٍ إِلَى غَيْرِه.

3 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* I, 62.

dininde olduklarını söylerler."[1] Müfessirînin hulâsa-i beyanlarına göre bunlar Yehûd ile Nasârâ veya Yehûd ile Mecus veya Nasârâ ile Mecus beyninde bir tâifedir ki hem ehl-i kitab denebilecek cihetleri veya sınıfı hem de müşrik veya putperest denecek cihetleri veya sınıfı vardır. Diyanetlerinin aslı İdrîs veya Nûh aleyhisselâm dini olduğu da söylenmiş, esasında melâike veya nücûma teʿabbüd ettikleri ve abede-i evsân oldukları da söylenmiştir. Anlaşılıyor ki sâbîlik esas itibariyle münzel olması melhuz ve fakat mürûr-ı zaman ile felsefî ve siyâsî te'sîrât altında birçok inhirâfât ve tehavvülâta mâruz olarak bir sırriyet veya bâtınîlik iktisab etmiş eski bir mezhebdir. Ve lâekal bunları sâbie-i ûlâ ve sâbie-i ahîre olmak üzere mülâhaza ederek yerine göre aralarındaki müşterek ve mütemâyiz cihetleri bulunabilecektir. Târihî nokta-i nazarla sâbie-i ûlâ Hind'de ve[2] eski Mısrîlerde, Süryânî ve Kildânîlerde az çok bir tefâvüt ile cârî olmuş bir mezhebdir. Ve maʿamâfîh bu mezhebi en ziyade temsil edenler Süryânî ve Kildânîlerdir. Eski Yunan ve Rum dinleri de bunların bir inʿikâsıdır. Sâbie-i ahîre dahi Benî İsrâîl, İran, Yunan, Roma vesâire gibi muhtelif harslar altında kalmış olan Süryânî ve Kildânî enkâzıdır ki bakıyyeleri el-Cezire ve Musul taraflarındaki Nabatîler olmuştur. Abbasiye devrinde Yunan âsârını Arapça'ya terceme eden Sâbit b. Kurre gibi feylesof ve mütercimler [1752] bunlardan idi. *ʿUyûnü'l-enbâ fî tabakāti'l-etıbbâ*'da: "Ebu'l-Hasen Sâbit b. Kurretü'l-Harrânî Harran'da ikāmet eden Sâbieden idi. Mezhebine müteʿallik olarak rüsûm ve furûz ve sünene dair, mevtânın tekfîn ü defnine dair ve sâbiîlerin itikadına dair, taharet ü necâsete dair risaleleri vardır. Oğlu Sinan b. Sâbit Hürmüs'ün *Nevâmîs*'ini Arabî'ye nakletmiştir. Ve deniliyor ki 'sâbiûn'un nisbeti صَاب'adır. Bu da İdrîs aleyhisselâm'ın oğlu طاط'tır."[3] diye mezkurdur.

---

1 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* XII, 180:
قَالَ اللَّيْث: الصابئُون: قوم يُشبِه دينهُم دينَ النّصارى، إِلَّا أَن قِبلتَهم نحوَ مَهَبّ الجَنوب، يَزعمون أنّهم على دِين نوح، وهم كاذبون.

2 H +"~~kadîm~~".

3 İbn Ebî Usaybiʿâ, *ʿUyûnü'l-enbâ' fî tabakāti'l-etıbbâ',* thk. Nizar Rıza, Beyrût: Mektebetü'l-Hayât, ts., s. 295.

Şihâbuddin Ahmed b. Fazlullah el-Ömerî *Mesâlikü'l-ebsâr*'ında[1] ve Ebu'l-Fidâ *Târîh*'inde Ebu'l-Îsâ el-Mağribî'nin kitâbında nakledildiğine göre "Ümmet-i Süryân akdemü'l-ümemdir. Ve bunların milletleri sâbiîn milletidir. Bunlar dinlerini Şît ve İdrîs aleyhisselâm'dan ahz ettiklerini söylerler. Şît'e azv eyledikleri bir kitapları vardır. Buna 'Suhuf-i Şît' derler. Bunda kerem, şecaat, sıdk, garibe taraftarlık gibi mekârim ve mehâsin-i ahlâk zikr ü emr edilmiş ve rezâil zikr olunup ictinâbı emrolunmuştur. Sâbiînin birtakım ibadetleri de vardır. Ezcümle yedi vakit namazları vardır ki beş vakti Müslümanlarınkine tevafuk eder. Altıncısı kuşluk, yedincisi de gecenin tam altıncı saatindedir. Namazları niyet ve bir de başka bir şey karıştırılmamak itibariyle Müslüman namazına benzer. Rükûsuz ve sücudsuz cenaze namazları da vardır. Otuz veya yirmi dokuz gün oruç tutarlar ve savm ve fıtırlarında hilâle riayet ederlerdi, o suretle ki fıtırlarında şems, hamel burcuna dâhil olmuş bulunurdu ve gecenin rubʿ-ı ahîrinden kurs-ı şemsin gurûbuna kadar oruç tutarlardı ve 'hamse-i mütehayyire' denilen kevâkibin büyût-i şereflerine nüzullerinde birtakım bayramları vardır. Ve hamse-i mütehayyire Zuhal, Müşterî, Mirrîh, Zühre, Utarid'dir. Beyt-i Mekke'ye tâzim dahi ederler. Fakat Harran zâhirinde bir yerleri vardır ki oraya haccederler ve Mısır ehrâmına da tâzim [1753] ederler. Ve bunların biri Şît b. Âdem'in kabri, diğer biri Uhnuh'un (İdrîs'in) kabri, biri de nisbet oldukları Sâbî b. İdrîs'in kabri olduğu zuʿmundadırlar. Ve şemsin burcu şerefine duhûlü gününe tâzim ederler."[2] İbn Hazm demiştir ki sâbîlerin mensub oldukları din, edyânın

---

1 Ayasofya Kütüphanesi 3435 numarada ansiklopedi gibi büyük bir eserdir [Müellifin notu].

2 Ebü'l-Fidâ ʿİmâdüddîn İsmâil b. Ali (ö. 732), *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* el-Matbaʿatü'l-Hüseyniyyetü'l-Mısrıyye, ts., I, 81-82:

من كتاب أبي عيسى المغربي قال: أمة السريان هي أقدم الأمم، وكلام آدم وبنيه بالسرياني، وملتهم هي ملة الصابئين، ويذكرون أنهم أخذوا دينهم عن شيث وإدريس، ولهم كتاب يعزونه إِلى شيث، ويسمونه صحف شيث، يذكر فيه محاسن الأخلاق، مثل الصدق والشجاعة والتعصب للغريب وما أشبه ذلك، ويأمر به، ويذكر الرذائل ويأمر باجتنابها، وللصابئين عبادات، منها سبع صلوات، منهن خمس توافق صلوات المسلمين، والسادسة صلاة الضحى، والسابعة صلاة يكون وقتها في تمام الساعة السادسة من الليل، وصلاتهم كصلاة المسلمين من النية، وأن لا يخلطها المصلي بشيء من غيرها، ولهم الصلاة على الميت بلا ركوع ولا سجود، ويصومون ثلاثين يوماً وإن نقص الشهر الهلالي صاموا تسعاً وعشرين يوماً، وكانوا يراعون في صومهم الفطر والهلال، بحيث يكون الفطر وقد دخلت الشمس الحمل، ويصومون من ربع الليل الأخير إِلى غروب قرص الشمس، ولهم أعياد عند نزول الكواكب الخمسة المتحيرة بيوت أشرافها، والشمسة المتحيرة: زحل والمشتري والمريخ والزهرة وعطارد. ويعظمون بيت مكة، ولهم بظاهر حران

en eskisi ve bir zamana kadar dünyada gālib olanıdır. Nihâyet birtakım muhdesât ihdâs ettiler ve bunun üzerine Cenâb-ı Allah bunlara Hazret-i İbrâhim'i baʿs buyurdu."[1]

Şehristanî *Milel ü Nihal*'inde târîh-i edyân nokta-i nazarından der ki: "İbrâhim aleyhisselâm zamanında bütün firak-ı beşer iki sınıfa râciʿ bulunuyordu: Sâbie, Hunefâ. Sâbie, 'biz maʿrifetullahta ve Allah'a tâati[2] ve evâmir ü ahkâmını tanımakta bir mutavassıta muhtâcız. Lâkin o mutavassıt rûhânî olmak lâzımdır. Çünkü rûhânîler mukaddes ve tâhir ve Rabbü'l-erbâb'a karîbdirler. Cismânîler ise bizim gibi yerler içerler ve bizim gibi beşere itaat ederseniz hüsranda kalırsınız' derlerdi. Hunefâ da 'biz beşer, maʿrifet ü tâatte cins-i beşerden bir mutavassıta muhtâcız, bir beşer ki tahâret ü ismette, te'yîd ü hikmette derecesi mücerred rûhâniyyâttan daha yüksek olsun. Beşeriyeti haysiyetiyle bize mümâsil, rûhâniyeti cihetiyle bizden mümtaz bulunsun da rûhâniyeti tarafıyla vahiy telakkī etsin, beşeriyeti tarafıyla da nevʿ-i insâna telkin eylesin' derlerdi ki Kur'an'da قُلْ اِنَّمَٓا اَنَا۬ بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحٰٓى اِلَيَّ [el-Kehf 18/110; Fussilet 41/6][3], قُلْ سُبْحَانَ رَبّ۪ي هَلْ كُنْتُ اِلَّا بَشَراً رَسُولاً [el-İsrâ 17/93][4] bu mânaya işarettir. Fakat yalnız rûhânî tevassutu iltizam etmek isteyen Sâbie, sırf rûhâniyyâta iktisar etmeye, doğrudan doğru aynlarına tekarrub ederek onlardan bizzat telâkkiyâtta bulunmaya da çare bulamadılar. Binâenʿaleyh bir kısmı tuttular rûhâniyyâtın heykellerine ilticâ ederek bunlardan istimdâda kalktılar ki bu heyâkil seyyârât-ı sebʿa ve bazı sevâbittir. Bu suretle Rum Sâbiesinin penâhı seyyârât, Hind Sâbiesinin penâhı da sevâbit oldu. Birçoğu da heyâkilden eşhâsa, yani o nücûmun

---

مكان يحجونه، ويعظمون أهرام مصر، ويزعمون أن أحدها قبر شيث بن آدم، والآخر قبر إدريس، وهو حنوخ، والآخر قبر صابي بن إدريس الذي ينتسبون إليه، ويعظمون يوم دخول الشمس برج الحمل، فيتهادون فيه ويلبسون أفخر ملابسهم، وهو عندهم من أعظم الأعياد لدخول الشمس برج شرفها.

1 İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal,* Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ts., I, 36:

وَكَانَ الَّذِي يَنْتَحِلهُ الصائبون أقدم الْأَدْيَان على وَجه الدَّهْر وَالْغَالِب على الدُّنْيَا إِلَى أَن أَحْدَثُوا فِيهِ الْحَوَادِث وبدلوا شرائعه بِمَا ذكرنَا فَبعث الله عز وَجل إِلَيْهِم إِبْرَاهِيم خَلِيله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم بدين الْإِسْلَام الَّذِي نَحن عَلَيْهِ الْآن.

2 H: "itaati".

3 "De ki: Ben sırf sizin gibi bir beşerim ancak bana şöyle vahy olunuyor…"

4 "…De ki: Sübhanallah ben ancak beşer bir resûlüm."

[1754] Rum'da tabiatları, Hind'de havâsları nazar-ı iʿtibâra alınarak eşkâl-i hey'iyyelerine göre yapılan müşahhas timsallerine tenezzül ettiler. Mücerred rûhâniyet taassubu böyle zıddına münkalib olup zîrûh olan beşerin kendini unutarak rûhsuz cisimler önünde tenezzülüne müncer oldu ve bu, temsîl-i rûhâniyet sayıldı. Bunlar düşünemiyorlardı ki bu temsillerin dolayısıyla delâlet ettiği rûhâniyet rûhâniyyet-i mücerrede değil, nihâyet rûhâniyyet-i beşeriyenin bir temsîli oluyordu. Fark edemiyorlardı ki bu temsiller kevâkibden ve onların rûhânîlerinden evvel bir rûh-i beşerînin yanlış tasavvurât ve temâyülâtını, dalâlini ifade ederler. İşte bunlardan 'ashâb-ı heyâkil' denilen evvelki fırka abede-i kevâkib, 'ashâb-ı eşhâs' olan ikinci fırka da abede-i esnâmdırlar. İbrâhim aleyhisselâm her iki fırkayı kavlen ve fiilen kırarak semâhat ve sühûletiyle bir millet-i kübrâ ve şerîʿat-ı uzmâ olan ve bir dîn-i kayyim ve sırât-ı müstakīm bulunan hanîfiyeti takrîr ü taʿmîm etti. Onun evlâdından bulunan enbiyânın hepsi de bunu takrir ediyorlardı. Ale'l-husûs sâhib-i şerîatımız Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem bu takrirde nihâyet-i kusvâya ve maksad-ı aʿlâya erdi. Burada en şâyân-ı dikkat nokta şudur ki tevhid, Hanîfliğin ehass-ı erkânıdır. Bunun için Kur'an'da zikr olunduğu her mevziʿde Hanîfiyet nefy-i şirke mukārin olarak zikredilmiştir." حَنِيفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ [el-Bakara 2/135. Krş. Âl-i İmrân 3/67][1], حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ [el-Hac 22/31][2].[3]

---

1 "…hakperest hanîf (…) ki o hiçbir zaman müşriklerden olmadı."

2 "Allah için, O'na şirk koşmayan hanifler olun…"

3 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 35-37:

وكانت الفرق في زمان إبراهيم الخليل عليه السلام راجعة إلى صنفين اثنين أحدهما: الصابئة والثاني الحنفاء. فالصابئة: كانت تقول: إنا نحتاج في معرفة الله تعالى، ومعرفة طاعته، وأوامره، وأحكامه إلى متوسط، لكن ذلك المتوسط يجب أن يكون روحانيا لا جسمانيا، وذلك لزكاء الروحانيات، وطهارتها، وقربها من رب الأرباب. والجسماني بشر مثلنا: يأكل مما نأكل، ويشرب مما نشرب، يماثلنا في المادة والصورة، قالوا: «ولئن أطعتم بشرا مثلكم إنكم إذا لخاسرون». والحنفاء: كانت تقول: إنا نحتاج في المعرفة والطاعة إلى متوسط من جنس البشر تكون درجته في الطهارة، والعصمة، والتأييد، والحكمة فوق الروحانيات يماثلنا من حيث البشرية، ويمايزنا من حيث الروحانية، فيتلقى الوحي بطرف الروحانية، ويلقى إلى نوع الإنسان بطرف البشرية، وذلك قوله تعالى: «قل إنما أنا بشر مثلكم يوحى إلي أنما إلهكم إله واحد»، وقال عز ذكره: «قل سبحان ربي هل كنت إلا بشرا رسولا»

ثم لما لم يتطرق للصابئة الاقتصار على الروحانيات البحتة، والتقرب إليها بأعيانها، والتلقي عنها بذواتها، فزعت جماعة إلى هياكلها وهي السيارات السبع، وبعض الثوابت. فصابئة النبط والفرس والروم مفزعها السيارات، وصابئة الهند: مفزعها الثوابت.

وسنذكر مذاهبهم على التفصيل، على قدر الإمكان، بتوفيق الله تعالى. وربما نزلوا عن الهياكل إلى الأشخاص التي لا تسمع، ولا تبصر، ولا تغني عنهم شيئا. والفرقة الأولى هم عبدة الكواكب، والثانية هم عبدة الأصنام. ولما كان الخليل عليه السلام مكلفا

Sâbîlik evvel zamanda müstakillen hevâ ve hayvâniyetleri ve tahakkümât-ı indiye ve temâyülât-ı hissiyeleri peşinde koşan Haşîşiyye, Tabîʿiyye ve Dehriyye'nin sefâlet-i rûhiyelerini görerek beşeriyet ve cismâniyetten tiksinip bir takım hudûd ve ahkâm-ı akliye kabul etmiş ve bunun esaslarını vahiy ile müeyyed kavânînden ahz etmekle beraber nazarlarını mücerredât-ı akliyeye kasr eylemiş ve aradıklarını yerde ve insanlıkta değil, semâda ve ecrâm-ı semâviyede bulmak istemiş bir mezheb dini gibi zuhur [1755] etmiştir ki bunlar Âzimûn ve Hürmüs'ü muʿallim-i evvel telakkī eden sâbie-i ûlâdırlar. Şehristanî burada ale'l-umûm sâbieyi anlatmak için târîh-i felsefe nokta-i nazarından şöyle bir taksîm-i zâbıt yaparak ve sâbie-i ahîre felsefelerini tedkik ve münakaşa ederek der ki: İnsanların bir kısmı ne mahsüse, ne maʿkūle kāil olmaz, bunlar Sofestâiyyedirler. Bir kısmı mahsüse kāil olur, maʿkūle kāil olmaz, bunlar Tabîʿiyye'dirler[1]. Bir kısmı mahsüse de maʿkūle de kāil olur; hudûd u ahkâma kāil olmaz, bunlar Felâsife-i Dehriyye'dirler. Bir kısmı mahsüs ve maʿkūle ve hudûd u ahkâma da kāil olur, münzel bir şeriat ve islâma kāil olmaz, bunlar Sâbie'dirler. Bir kısmı bunların hepsine nevʿanmâ bir şeriat ve islâma da kāil olur, fakat şerî'at-ı Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem'e kāil olmaz, bunlar Yehûd ve Nasârâ'dırlar. Bir kısmı da hepsine kāil olur, bunlar da Müslimîn'dir. Sâbie; Sofestâiyye, Tabîʿiyye ve Felâsife-i Dehriyye gibi dinsizlere mukabil olan ale'l-umûm ashâb-ı edyân içinde tekābül-i evvelî ile Hunefâ'ya tekabül eder. Sâbie ve Hunefâ; işte bütün

---

بكسر المذهبين على الفرقتين، وتقرير الحنيفية السمحة السهلة، احتج على عبدة الأصنام قولا، وفعلا، كسرا من حيث القول، وكسرا من حيث الفعل فقال لأبيه آزر: «يا أبت لم تعبد ما لا يسمع ولا يبصر ولا يغني عنك شيئا» الآيات حتى «فجعلهم جذاذا إلا كبيرا لهم» وذلك إلزام من حيث الفعل، وإفحام من حيث الكسر. ففرغ من ذلك كما قال الله تعالى: «وتلك حجتنا آتيناها إبراهيم على قومه نرفع درجات من نشاء إن ربك حكيم عليم». وابتدأ بإبطال مذاهب عبدة الكواكب على صيغة الموافقة كما قال تعالى: «وكذلك نري إبراهيم ملكوت السماوات والأرض» أي كما آتيناه الحجة كذلك نريه المحجة، فساق الإلزام على أصحاب الهياكل مساق الموافقة في المبدأ، والمخالفة في النهاية، ليكون الإلزام أبلغ، والإفحام أقوى، وإلا فإبراهيم الخليل عليه السلام لم يكن في قوله: «هذا ربي» مشركا، كما لم يكن في قوله: «بل فعله كبيرهم هذا» كاذبا. وسوق الكلام من جهة الإلزام، غير سوقه على جهة الالتزام. فلما أظهر الحجة وبين المحجة، قرر الحنيفية التي هي الملة الكبرى، والشريعة العظمى، وذلك هو الدين القيم.

وكان الانبياء من أولاده كلهم يقررون الحنيفية، وبالخصوص صاحب شرعنا محمد صلوات الله عليه، كان في تقريرها قد بلغ النهاية القصوى، وأصاب المرمى وأصمى. ومن العجب أن التوحيد من أخص أركان الحنيفية، ولهذا يقترن نفي الشرك بكل موضع ذكر الحنيفية: «حنيفا مسلما وما كان من المشركين» «حنفاء لله غير مشركين به»

1 B: "Tabîʿiyyûn'durlar".

edyânın bizzat mütekabil olan iki şuʿbe-i asliyesi. Sabve, evvelen ve bizzat Hanîfiyet mukabilidir. Sâbie -din taharrî ederken- hak yolunda meylettikleri ve nehc-i enbiyâdan saptıkları içindir ki "sâbie" nâmını almışlardır. Fakat kendileri -aşk u hevâ mânasıyla- 'sabve, kayd-ı ricâlden inhilâldir' derler. Çünkü Hunefâ mezhebi, risâlet-i beşeriye ile beşer-i cismânîye[1] taraftarlık esası üzerinde deveran ettiği gibi, Sâbie mezhebi de beşer-i cismânîyi istihkar ile rûhâniyyûna taraftarlık esası üzerinde deveran eder. Ve bunun için Sâbie beşerin resûl-i beşerîye iktidâ ve ittibâʿ ile doğrudan doğru Allah'a ibadet etmesini emr-i hak değil, kayd-ı ricâl gibi göstererek hâric-i beşerden Allah'a tekarrub için vesâit ve münâsebât taharrî eder. Ve bunu evvela rûhâniyyât-ı mahzada arar. Ve kendilerinin rûhânî-i mahz olabileceklerini zannederek cismâniyeti ezmek ve beşer-i [1756] cismânîden ale'l-ıtlâk katʿ-ı alâka etmek isterler. Ve bu suretle sâbie, mezheblerinin iktisab olduğunu iddia eder. Hudûd-ı fıtrattan hâriç iktisâba davet ederler. Bunlara mukabil Hunefâ da mezheblerinin fıtrat olduğunu dava eder ve fıtrata davet eylerler.[2] Hunefâ'ya göre mahsüs ve maʿkul, cismânî ve rûhânî ikisinin de kıymet-i mahsûsaları vardır. Fakat bu kıymetler hiçbirinde mutlak değil, izâfîdir. Bir maʿkul mahsüsâtta misâli bulununcaya kadar muhayyel ve mevhumdur. Bir mahsüs de maʿkūlâtta[3] misâli bulunmadıkça mahsüs değil bir serâb-ı maʿdumdur.

---

1 H: "cismânîyi".

2 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 62-63:

١. من الناس من لا يقول بمحسوس ولا معقول، وهم السوفسطائية.

٢. ومنهم من يقول بالمحسوس، ولا يقول بالمعقول، وهم الطبيعية.

٣. ومنهم من يقول بالمحسوس والمعقول، ولا يقول بحدود وأحكام، وهم الفلاسفة الدهرية.

٤. ومنهم من يقول بالمحسوس والمعقول والحدود والأحكام. ولا يقول بالشريعة والإسلام، وهم الصابئة.

٥. ومنهم من يقول بهذه كلها وبشريعة ما وإسلام، ولا يقول بشريعة نبينا محمد صلى الله عليه وسلم. وهم: المجوس، واليهود والنصارى.

٦. ومنهم من يقول بهذه كلها، وهم المسلمون.

ونحن قد فرغنا عمن يقول بالشرائع والأديان، فنتكلم الآن فيمن لا يقول بها ويستبد برأيه وهواه، في مقابلتهم.

الفصل الأول: الصابئة

قد ذكرنا فيما تقدم أن الصبوة في مقابلة الحنيفية. وفي اللغة: صبأ الرجل: إذا مال وزاغ. فبحكم ميل هؤلاء عن سنن الحق، وزيغهم عن نهج الأنبياء, قيل لهم الصابئة. وقد يقال: صبأ الرجل إذا عشق وهوى. وهم يقولون: الصبوة هي الانحلال عن قيد الرجال. وإنما مدار مذهبهم على التعصب للروحانيين. كما أن مدار مذهب الحنفاء هو التعصب للبشر الجسمانيين. والصابئة تدعي أن مذهبها هو الاكتساب، والحنفاء تدعي أن مذهبها هو الفطرة. فدعوة الصابئة إلى الاكتساب، ودعوة الحنفاء إلى الفطرة.

3 B: "mutlakā".

Zât-ı Hak ne maʿkūl-i mahz, ne de mahsüs-i mahzdır. Ne mahsüs tamamen maʿkūle ircâʿ olunur, ne de maʿkul tamamen mahsüse ircâʿ olunur. Her ikisi de birbirini mütekābilen temsil eylemek üzere hakka ircâʿ olunur. Kezâlik te'sîr-i mutlak ne rûhâniyyet-i mahzaya münhasırdır ne de cismâniyyet-i mahzaya, cisim ruhtan müteessir olduğu gibi rûh da cisimden müteessir olur. Rûh ile cisim arasında mütekābilen bir tesir ve teessür vardır. Lemha-i hak bu ikisinin arasından[1] bulunur. Fâʿil-i hakiki ne rûh ne cisimdir. Ne rûh cismin eseri, ne de cisim rûhun eseridir. İkisi de Allah'ın eseri ve Allah'ın âyâtıdır. Allah yalnız maddesiz olanların değil, maddenin ve maddeden olanların da hâlık ve münşi'idir. Kezâlik hayr u kemâl, fazîlet ü selâmet rûhâniyyet-i mücerredeye münhasır değildir. Şerr ü noksan, fesâd u rezîle rûhâniyatta da vardır. Öyle olmasa idi rûhâniyyâtın merâtibinde ihtilâf bulunmaz ve melekiyet mukabilinde şeytanet olmazdı. Cismâniyet, haddizâtında ve fıtratına nazaran mebde'-i şer değildir. Cismâniyette öyle faziletler vardır ki onlar rûhânîlerde bulunamaz. Binâenʿaleyh rûhâniyet ve cismâniyeti câmiʿ olan nevʿ-i beşerde delâil-i hak ve Allah'a kurbiyet rûhâniyyet-i mücerrededen daha fazladır. Nevʿ-i beşer rûhânî-i mücerredden belki daha efdal ve ekmeldir. Hatta beşer melekin maiyyetinde değil, melek beşerin maiyyetindedir. Beşerin [1757] Allah'a tekarrubu için rûhâniyyet-i mücerredenin tevassutu zarûrî değildir. Allah'tan beşere ve beşerden Allah'a doğru bir yol vardır. Halk Allah'ın olduğu gibi emir de Allah'ındır. Hudûd u ahkâm da Allah'ındır. Allah'ın tâyin ettiği, Allah'ın inzal ettiğidir. Beşer ne hadsiz[2] ne mühmeldir ne de fıtratın müsâid olmadığı hudûdu iktisab edebilir. Fıtratı bozmaya çalışmamalı ve cismâniyeti istihkar edip ezmeye uğraşmamalıdır. Fakat sâbie bu nokta-i iʿtidalden çıkmış, kurb-i hak mücerred rûhâniyettedir zuʿmuyla mahsüsü maʿkūle, cismânîyi rûhânîye ircâʿ etmeye, beşerden melek yapmaya kalkışmış[3], suhûleti suʿûbete,

1 M ve B: "arasında".
2 H: "hadsizdir".
3 H: "kalkmış".

semâhati tazyîke, tecerrüdü ictimâʿa, inkıyâdı inhilâle tercih etmeye çalışmış ve binâenʿaleyh rûhâniyet taassubu etrafında dolaşmak isterken gayr-i rûhânî cismâniyetlerden istimdâda kadar tenezzül etmiş, vahdet ve tecerrüd ararken kesret ve şirk içinde kalmıştır. Bunun için sâbie-i ûlâ da Hunefâ'dan bazı esaslar alarak ashâb-ı rûhâniyyât yahut abede-i melâike olmak üzere başlamış; ashâb-ı heyâkil yahut abede-i kevâkib, ashâb-ı eşhâs yahut abede-i esnâm olmakta karar etmiş ve bu iki fırkadan her biri de biri Hızbâniyye biri de Hıribbâniyye nâmıyla iki mezheb-i esâsîye ayrılmıştır.

Ashâb-ı rûhâniyyât: Rûh bir cevher, feth ile "revh" de onun hâlet-i mahsûsasıdır. Buna göre "rûhâniyet" ve "revhâniyet" diye iki tâbir vardır. Bunların mezhebi şudur: Âlemin hakîm ve şevâib-i hudûstan mukaddes bir sâniʿ-i fâtırı vardır. Ve bizim vecîbemiz O'nun huzûr-ı celâline vusûlden aczimizi bilmektir. O'na ancak yanında mukarrebîni olan mutavassıtları vâsıtasıyla tekarrub olunur. Bunlar ise cevheren ve fiilen ve hâleten mutahhar ve mukaddes olan rûhâniyyûndur. Cevher nokta-i nazarından rûhâniyyûn, mevâdd-ı cismâniyeden mukaddes, kuvâ-yı cesedâniyeden müberrâ, harekât-ı mekâniye ve tegayyurât-ı zamâniyeden münezzehtirler. Cibilletleri taharet, fıtratları [1758] takdîs ü tesbîh üzerinedir. لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ'durlar [et-Tahrîm 66/6][1]. Bizi buna muʿallim-i evvelimiz Âzimun ve Hürmüs irşad ettiler. Biz bunlara tekarrub ederiz ve bunlara tevekkül eder dayanırız. Bizim rablerimiz, ilâhlarımız, indallah vesilelerimiz, şefîʿlerimiz bunlardır. Allah da rabbü'l-erbâb ve ilâhü'l-âlihedir. Binâenʿaleyh bizim vazifemiz nefislerimizi şehevât-ı tabîʿiyye kirlerinden tathir etmek ve ahlâkımızı kuvâ-yı şehevâniye ve gazabiye alâkalarından tehzib eylemektir ki, bu sayede bizimle rûhâniyyât arasında bir münasebet hâsıl olsun da onlardan hâcetlerimizi isteyelim ve ahvâlimizi kendilerine arz edelim ve bütün umûrumuzda onlara âşık ve sâbî olalım ki onlar da bizim ve

---

1 "…Allah kendilerine ne emrettiyse O'na isyan etmezler ve her neye me'mur iseler yaparlar."

kendilerinin hâlık ve râzıkımıza şefaat etsinler. Bu tathîr u tehzîb ise ancak bizim kesbimizle ve kendimize hâkimiyetimizle nefislerimizi şehevât denâetlerinden keserek rûhâniyyât cihetinden istimdad etmemizle olur. İstimdad dahi dualarla, namazlarla, bezl-i sadakāt, matʿûmât ve meşrûbâttan imsak ve takrîb-i karâbîn ve zebâih ve tebhîr-i buhûrât ve taʿzîm-i azâim ile tazarruʿ ve niyazdır. Bu suretle nefislerimizde bilâ vâsıta[1] bir istimdad istiʿdâdı hâsıl olur ki o zaman biz de tıpkı vahiy iddia edenlerin hükmünü iktisab ederiz. Ve hatta rûhânî-i mahz olur, ilâhlar sırasına geçeriz. Enbiyâ bizim nevʿde emsâlimiz, surette eşkâlimiz, maddede müşâriklerimizdirler. Yediğimizden yerler, içtiğimizden içerler, surette bize benzerler, biz onlara niçin itaat edelim?" derler. Kur'an da وَلَئِنْ اَطَعْتُمْ بَشَراً مِثْلَكُمْ اِنَّكُمْ اِذاً لَخَاسِرُونَ [el-Mü'minûn 23/34][2] bunların bu sözlerini nâtıktır.

Fiil nokta-i nazarından rûhâniyyûn ihtirâʿ ve îcâdda, bir hâlden bir hâle tahvîl-i umûrda ve mahlûkātı bir mebde'de kemâle tevcihte avâmil-i mutavassıtadırlar. Hazret-i ilâhiyye-i kudsiyeden kuvvet istimdad eder ve mevcûdât-ı süfliyeye ifâza-i feyz eylerler. Ve bunların merâtib-i müterettibesi vardır.

Evvelâ, müdebbirât-ı nücûm, ezcümle kevâkib-i [1759] seyyâreyi feleklerinde tedbir ve idare eden rûhânîler vardır ki, yedi kevkeb-i[3] seyyâre bunların heykelleridir. Her rûhânînin bir heykel-i mahsûsu ve her heykelin bir feleki vardır. Ve o rûhânînin o heykele nisbeti, rûhun cesede nisbeti gibidir. O, o heykelin rabbi, müdebbir ve müdîridir. Sâbie o rûhânîlere "âlihe" ve heyâkile "erbâb" derler ve maʿamâfîh ekseriya heyâkile "âbâ" ve anâsıra "ümmehât" tesmiye ederler. Rûhâniyyâtın fiʿl ü te'sîri o heyâkil-i tabâyiʿ ve anâsırda birtakım infiʿâlât husûle getirecek vechile bir mikdâr-ı mahsusta tahrik etmektir. Bundan mürekkebâtın terkîbât ve imtizâcâtı husul bulur da buna tebeʿan kuvâ-yı cismâniye gelir. Ve bu kuvâ-yı

1 B: "bi'l-vâsıta".
2 "Ve şayet sizin gibi bir beşere itaat ederseniz muhakkak ki siz o hâlde katʿiyyen hüsrandasınızdır."
3 B: "kevâkib-i".

cismâniye üzerine de envâʿ-ı nebâtât ve envâʿ-ı hayvânâtta olduğu gibi nüfûs-ı rûhâniye biner ve bu te'sîrât kâh bir rûhânî-i küllîden küllî olarak ve kâh bir rûhânî-i cüz'îden cüz'î olarak sâdır olur. Meselâ cins-i matarla beraber bir melek, beher katresiyle de bir melek vardır. Bu suretle:

Sâniyen, cevvde zuhûra gelen âsâr-ı ulviyenin müdebbirleri olan rûhaniyyûn vardır ki yağmur, kar, dolu, rüzgâr gibi arzdan çıkıp inen âsâr, sâʿikalar, şihablar, raʿd ü berk, kuyruklu yıldızlar gibi semâdan nüzul ile cevvde tehaddüs eden âsâr, kezâlik zelzeleler, sular, buharlar vesâire gibi arzda tehaddüs eden âsâr bunlarla tedbîr ü idare olunur.

Sâlisen, bütün mevcûdâta sârî olan kuvâ-yı mutavassıta vardır ki kâinâtın hepsindeki hidâyet-i şâyiʿa bunlarla tedbîr ü idare olunur. Öyle ki kābiliyeti bulununca kuvvet ve hidâyetten hâlî hiçbir mevcud görmeyiz. İşte rûhâniyyûn böyle fâʿil-i müessirdirler.

Hâl nokta-i nazarından rûhâniyyâtın ahvâli, Rabbü'l-erbâb'ın civârında revh u reyhan, niʿmet ü lezzet, râhat u behcet ve[1] sürur olduğu da hafî değildir. Taʿâm ve şarabları tesbîh ü takdîs, temcîd ü tehlîldir. Bütün ünsiyetleri [1760] zikrullah ve tâʿatullah iledir. Kimi kāim kimi râkiʿ kimi sâcid kimi kāʿid, behcet ü lezzetinden hiçbiri hâlini tebdil etmez, kimi huşûʿundan gözünü açmaz, kimi nazarından gözünü kırpmaz, kimi sâkin-i gayr-i müteharrik, kimi müteharrik-i gayr-i sâkin, kimi âlem-i kabzda kerûbî, kimi âlem-i bastta rûhânî لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ'durlar. Hunefâ ise bunların müdebbir ve müdîr[2] avâmil-i müessire olmayıp, melekût-i ilâhînin delâili ve Allah'ın gerek tekvîn ve gerek teşrîʿ itibariyle evâmir ü ahkâmını mübelliğ olan resulleri olduğunu ve bütün bunların bir fıtrat-ı mümtâze ile yaratılmış efrâd-ı beşerin aldığı vahiy ve marifetle bilindiğini ve o fıtrat-ı mümtâzede bulunmayanların bunları esas itibariyle o beşeriyyet-i mümtâzenin tevassutu ve taʿlîm ü telkīni ile öğrendiklerini ve her hâlde beşeriyette zuhur eden ve edebilecek olan efʿâl ü âsârın daha yüksek olduğunu ve cismânî olan

---

1 H -"ve".
2 B +"ve".

rûhâniyyet-i beşeriyenin kābil-i sukūt olmakla beraber kemâlden kemâle kābil-i terakkī de olduğunu ve binâenʿaleyh her ferd-i beşer her rûhânîye nazaran değil ise de nevʿ-i rûhânîye nazaran nevʿ-i beşerin daha yüksek bir fazilete ve kurb-i Hak'da daha ziyade şâyân-ı gıbta behcet ü sürûra, hem rûhânî hem cismânî bir cennet-i naʿîme ve rıdvân-ı ekbere namzed bulunduğunu ve fakat Allah'a şerîk bulunmak muhâl[1] olduğundan bu terakki ve tekemmülâtın hiçbir zaman ulûhiyete irtikā ve iştirak mertebesine varamayacağını ve bu terakki ve tekemmülün ancak Allah'a tevekkül ve istinad ile mümkin olabileceğini, hem asl-ı fıtratta hem her lemha-i terakkide halk u emr ancak bir Allah'ın olduğundan herhangi bir şirkin sukūt olacağını ve binâenʿaleyh zât u sıfât ve te'sîr ü emr her vechile tevhîd-i ulûhiyet ederek beşerin bütün nokta-i istinâdını rûhâniyet ve cismâniyetin müttefik iki şâhid olarak delâlet ettikleri merciʿ-i kül, hâlık-ı âlem ve Rabbü'l-âlemîn olan Hak teâlâ'ya iman ve şehadette tanıyıp [1761] bütün mevcûdiyetleriyle O'na teveccüh etmeleri ve en yüksek vâsıta ve rehberlerini de rûhâniyet ve cismâniyeti câmiʿ bulunan nevʿ-i beşer içinde fıtrat-ı mümtâze ile yaratılmış enbiyâ ve mürselîn ve onların vârislerinde aramaları ve Allah'ın beşeriyete ihsan buyurduğu bu nimete, bu sırât-ı müstakīme şükredip nankörlük etmemeleri lâzım geleceğini anlatmışlardır.

Şehristânî evvelâ Sâbieyi rûhâniyet taassubu ile hareket eden ashâb-ı rûhâniyyâtta icmal ve Sâbie-i ahîre felsefelerine nazaran Hunefâ ile Sâbienin bu babda birçok münâzarât ve münakaşalarını bast ederek muhakeme ettikten sonra[2] en esaslı fırkalarını tafsil ederek der ki:

"Ashâb-ı heyâkil: İnsan bir mutavassıta muhtaç olunca ona teveccüh ve tekarrub mümkin olmak ve kendisinden istifade edilebilmek için bu mutavassıtın görülür bir şey olması lâzım geleceğini hisseden ashâb-ı rûhâniyyât evvelemirde sebʿa-i seyyâreden ibaret olan heyâkile ilticâ etmişler ve binâenʿaleyh evvelâ bunların büyût ve menâzırını, sâniyen

---

1 M: "mahal"; sonraki baskılarda "muhal" diye düzeltilmiştir.
2 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 64-106.

metâliʿ ve meğāribini, sâlisen tabiatlarına müterettib muvâfık ve muhalif şekillerde ittisâlâtını, râbiʿan buna göre gecelerin, gündüzlerin, saatlerin taksîmâtını, hâmisen yine bunun gibi suver u eşhâsın, ekālîm ü emsârın takdîrini öğrenmeye çalışmışlar ve bunun üzerine havâtîm (mühürler) yapmışlar, "ʿazâim' nâmıyla birtakım havâs, efsun, dua bellemişler ve her kevkebe -meselâ Zuhal'e cumartesi gibi- bir gün tâyin etmişler ve ilk saatine riayet etmişler ve onun suretine ve hey'etine göre yapılmış hâtemini kullanmışlar, ona mahsus elbise giymişler, ona mahsus buhurlar yakmışlar ve ona mahsus dualarla ondan istenecek hâcetlerini istemişler ve her birine böyle bir gün ve saat tâyin etmişler ve bunlara 'erbâb', 'âlihe'; Allah teâlâ'ya da 'Rabbü'l-erbâb' ve 'İlâhu'l-âlihe' demişler. İçlerinden birtakımları da güneşi ilâhu'l-âlihe ve rabbü'l-erbâb addeylemişler ve bu suretle heyâkile, [1762] rûhâniyyâta tekarrub için, rûhâniyyâta da Bârî teâlâ'ya tekarrub için taʿabbüd etmişler. Çünkü heyâkilin ebdân-ı rûhâniyyât olduğuna itikad eylemişlerdir. Ve sonra kevâkibin amel ü te'sîrâtı esası üzerine müretteb bir takım acâib-i hiyel ve sanâyiʿ istihrac etmişler ki bunlara 'tılsım' nâmı verilir. Kitaplarında mezkur olan o tılsımlar ve sihir, kehânet ve tencim[1], tahtim, tazim, suver bunların hepsi onların ulûmundandır. İşte bunlara "ashâb-ı heyâkil" ve "ʿabede-i kevâkib" denilir.

Ashâb-ı eşhâsa gelince: Bunlar da ashâb-ı heyâkil gibi mutavassıtın lüzûmuna ve rûhâniyyâtın bu vesâil-i mutavassıta olduğuna ve fakat onların[2] gözle görülemedikleri ve lisanlarla hitab edilemedikleri cihetle kendilerine tekarrub ancak heykellerine tekarrubla tahakkuk edebileceğine kāil olmakla beraber heyâkilin dahi bazı vakit görünüp bazı vakit de görünmediklerine binâen onlara tekarrubun da sâfî ve dâimî olamayacağına ve binâenʿaleyh heyâkile tekarrub için de göz önüne dikilmiş birtakım suver ve eşhâs lâzım olduğuna hükmederek heyâkil-i sebʿadan her birinin heykelî misâlinde birtakım esnâm-ı müşahhasa ittihaz

1 B: "tancim".
2 B: "bunların".

etmişler ve her birinde o heykelin cevher-i mahsûsuna riayet ederek yine nücûm esası üzere bunlar taʿabbud etmeye ve bunlarla kevâkibe ve onlarla rûhâniyyâta ve onlarla Allah'a tekarrub edeceklerine itikad eylemişlerdi ve bunlara âlihe-i semâviye mukabilinde 'âlihe' demişlerdir ki işte bu ashâb-ı eşhâs abede-i esnâm cümlesindendirler. Bâlâda gösterildiği üzere İbrâhim aleyhisselâm baʿs olunduğu zaman Sâbie böyle ashâb-ı heyâkil ve ashâb-ı esnâm olmak üzere iki sınıf bulunuyorlardı. Hazret-i İbrâhim hak olan Hanîfiyet'e davet etti إِنِّى وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذِى فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَنِيفاً وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُشْرِكِينَ [el-Enʿâm 6/79][1] diye mezheb-i Hunefâ'yı takrir ve mezheb-i Sâbie'yi ibtal eyledi. Fıtratın Hanîfiyet'ten ibaret ve taharetin bunda bulunduğunu ve fıtrattan maksud tevhîde şehadet, necat ve halâsın buna mütevakkıf olduğunu, [1763] şerâyiʿ u ahkâmın bu şehadete birer şirʿa ve minhac olup enbiyâ ve rusülün bunları takrir ve takdir için gönderildiğini, fâtiha ve hâtimenin ve mebde' ü kemâlin bu şerâyiʿ ve menâhici telhis ve tahrîre menût ve dîn-i kayyimin, sırât-ı müstakīmin bundan ibaret olduğunu beyan etmiştir. Ve Allah teâlâ peygamberi Muhammed Mustafa sallallahu aleyhi ve sellem'e de فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفاًۜ فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتِى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۜ لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُۙ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ. مُنِيبِينَ اِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكِينَ. مِنَ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعاًۜ كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ [er-Rûm 30/30-32][2] buyurmuştur.

Hızbâniyye, Sâbie'den bir cemaattir ki sâniʿ-i maʿbûdun hem vâhid hem kesîr olduğuna kāildirler. Derler ki: Zâtında, evvelinde, aslında, ezelde vâhiddir. Fakat eşhâs ile re'ye'l-ʿayn tekessür eder ve bu eşhâs müdebbirât-ı sebʿa, bir de âlim, fâzıl olan eşhâs-ı arziyye-i hayriyedir ki vâhid-i evvel bunlarla zuhur ve şahıslarıyla teşahhus eyler. Ve bu tekessür onun zâtındaki vahdetini ibtal etmez. O, feleki ve felekteki cemîʿ-i ecrâm

1 "Ben her dinden geçip sade hakka eğilerek yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Fâtır'a döndüm ve ben müşriklerden değilim."

2 "O hâlde yüzünü dine bir hanîf olarak tut; o Allah fıtratına ki insanları onun üzerine yaratmıştır, Allah yaratışına bedel bulunmaz, doğru sâbit din odur velâkin nâsın ekserisi bilmezler. Başkasından geçerek hep O'na gönül verin ve O'na korunun ve namaza devam edin de müşriklerden olmayın. Onlardan ki dinlerini ayırıp öbek öbek olmuşlardır, her hizib kendilerindekine güvenmektedir."

u kevâkibi ibdâʿ etmiş ve onları bu âlemin müdebbirâtı kılmıştır. Bunlar âbâ, anâsır[1] ümmehât, mürekkebât[2] mevâlîddirler. Âbâ, hay ve nâtıktırlar. Eserlerini anâsıra te'diye ederler. Anâsır da o âsârı rahimlerine kabul ederler ve bundan mevâlîd olur. Ve sonra mevâlîdden bazen öyle sâfî ve istiʿdâdı kâmil, küdûretsiz bir mizac ile bir şahs-ı mürekkeb tesadüf ediverir ki ilâh bununla âlemde teşahhus eder. Sonra tabîʿat-i kül ekālîm-i meskûneden her birinde her otuz altı bin dört yüz yirmi beş sene başında insan ve sair ecnâs-ı hayvânâtın her nevʿinden erkek dişi bir çift ihdas eder ve o nevi o müddette bâkī kalır. O devir tamam olunca o envâʿın nesli ve tevâlüdü[3] kesilir; yeni bir devir, insanı, hayvânâtı, nebâtâtıyla yeni bir karn başlar. Ve dehr ebeden böyle gider. Ve işte enbiyâ lisânındaki kıyâmet-i mevʿûde budur. Yoksa bu dâr-ı dünyâdan başka dâr-ı âhiret yoktur. Ölen dirilmez, kabre giren[4] baʿs olunmaz derler. اَيَعِدُكُمْ اَنَّكُمْ اِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا اَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ. هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ [el-Mü'minûn 23/35-36][5] [1764] bunların sözüdür. Tenâsuh, hulûl davaları bunlardan çıkmıştır. Tenâsuh ilâ gayri'n-nihâye tekerrür-i edvâr, hulûl de zikr olunduğu üzere ilâhın bir şahısta teşahhusudur ki şahsın istiʿdâd-ı mizâcına göre bazen tam zâtının hulûlüyle bazen de zâtından bir cüz'ün[6] hulûlüyle olduğunu söylerler. Ve ekseriya demişlerdir ki bu teşahhus heyâkil-i semâviyenin hepsiyle birdendir. O vâhiddir. Ancak yegân yegân her birinde fiili ondaki[7] âsârı ve onunla teşahhusu kadar zâhir olur. Binâenʿaleyh heyâkil-i sebʿa onun aʿzâ-yı sebʿası ve bizim aʿzâ-yı sebʿamız onun heyâkil-i sebʿasıdır ki o bunlarla zâhir olur da bizim lisânımızla söyler, gözlerimizle görür, kulaklarımızla işitir, ellerimizle kabz u bast eder, ayaklarımızla gider gelir ve cevârihimizle fiʿl ü te'sîr yapar. Ve bunların zuʿmunca şurûr u kabâyıhı, gübreleri, pis böcekleri, yılanları, akrebleri halk etmek Allah'ın şânına

---

1 M: "anâsırı".
2 M: "mürekkebâtı".
3 B: "tevellüdü".
4 M ve B: "giden".
5 "'Siz öldüğünüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğunuz vakit muhakkak çıkarılacaksınız' diye mi vaad ediyor? Heyhât! O vaad olunduğunuz şey ne kadar uzak!"
6 H: "cüz'ünün".
7 B: "oldukları".

yaraşmaz. Bunların hepsi kevâkibin saâdet ü nuhûsetle ittisâlâtından ve anâsırın safvet u küdûretle ictimâʿâtından bi'z-zarûre veya tesadüfen vâkiʿ olur.

Hırıbbâniyye'ye gelince, bunlar sözlerini "Âzimûn, Hürmüs, Aʿyânâ, Evâzî" nâmıyla dört peygambere nisbet ederler ve içlerinde Eflâtun'un anası tarafından dedesi[1] Solon'a da nisbet eden ve bunun peygamber olduğunu zuʿm eyleyenler de vardır. "Evâzî bize soğanı, cirris balığını, baklayı tahrim etti" derler. Ale'l-umûm sâbie üç namaz kılarlar, cenabetten ve bir de meyyite dokunmaktan dolayı yıkanırlar. Hınzır, deve, kelb ve mıhlebi bulunan kuşlar ve güvercin eklini haram tanırlar. Hitandan, içkide sarhoşluktan nehy ederler. Tezvicde velî ve şuhûd ile emrederler. Hükm-i hâkim olmaksızın talâkı tecviz etmezler. İki kadını cemʿ etmeye de cevaz vermezler.

Sâbie'nin cevâhir-i akliyye-i rûhâniye nâmlarına ve kevâkibin eşkâl-i semâviyesi üzerine binâ ettikleri heykellere [1765] gelince: Ezcümle illet-i ûlâ heykeli, bunun dûnunda akıl heykeli, zarûret heykeli, nefis heykeli, bunlar müdevver şekildedirler. Zuhal heykeli müseddes, Müşteri heykeli müselles, Mirrih heykeli murabbaʿ-ı müstatîl, Şems heykeli murabbaʿ, Zühre heykeli murabbaʿın cevfinde müselles, Utarid heykeli murabbaʿ-ı müstatîlin cevfinde müselles, Kamer heykeli müsemmendir."[2]

Bâlâda işaret edildiği üzere sevâbiti esas ittihaz eden ve ahkâm-ı nücûmu onların havâssına istinad ettiren Sâbie de vardır ki Hind ve Arab Sâbieleri bunlardandır. Sâbie felâsifesi Âzimûn'dan şunu nakletmişlerdir ki: "Mebâdi'-i üvel beştir: Bârî teâlâ, akl, nefs, mekân ve halâdır. Ve mürekkebâtın vücûdu bunlardan sonradır." Fakat Hürmüs'ten nakledilen böyle değildir. Hürmüs demiştir ki: "Tabʿan fâzıl, mayası mahmud, âdeti marzî, âkıbeti ümidli kişinin ilk vecîbesi Allah teâlâ'ya tâzim ve O'nu mârifete[3] şükretmektir. Bundan sonra da üzerinde nâmusun menzilesini

---

1 H: "dede".
2 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 107-115.
3 M ve B: "mârifetine".

itiraf ile tâʿati hakkı[1] ve sultanın münâsaha ve inkıyad hakkı ve nefsin[2] ictihad ve bâb-ı saâdeti fethte de'b ü iʿtiyad hakkı ve hulesâsının kendilerine meveddet ve bezle müsâraʿatla tahallî[3] hakkı vardır ki bu esasları muhkemleştirdikten sonra âmmeden defʿ-i ezâ ve suhûlet-i hulk ile hüsn-i muʿâşeretten başka bir şey kalmaz." Ve görülüyor ki Hürmüs tamamen Hunefâ esasını takrir etmiş, Allah'a tâzimden sonra "nâmus" tâbiriyle risâleti ifade etmiş[4] ve resule tâati ve menzilesinin itirafını maʿrifetullâha vely ettirmiş ve burada rûhâniyyâta tâzimi zikretmemiş[5], nihâyette de suhûlet-i hulku göstermiştir. Ve Hürmüs'ten Hunefâ mezhebini takrir eden daha diğer hikemiyyât da nakletmişlerdir.

Demek ki Sâbie'nin evsâf-ı mümeyyizesi şu dörtte hulâsa olunur:

1. Aslında bir dîn-i münzelden iktibas ve inhiraf. [1766]
2. Rûhâniyet taassubu, taʿbîr-i âharla taʿabbüd-i melâike.
3. Taʿabbüd-i nücûm.
4. Taʿabbüd-i esnâm.

Bu dörtten taʿassub-i rûhâniyet, taʿabbüd-i melâike en esâsî ve buna müteferriʿ olarak taʿabbüd-i kevâkib en bâriz vasıfları olduğu ve taʿabbüd-i esnâm bu iki hâlet-i rûhiyeden neş'et ettiği anlaşılıyor. Şu evsâf altında mutlak Sâbie-i Hind'in Buda'larını, Çin'in Konfiçyüslerini, son zamanların "Spiritizm"[6] ve "Spiritüalizm"[7], "İdealizm" dedikleri mezheblerin ve Nasârâ'nın Enthusiast fırkalarının aslını ihtivâ eder. Bilhassa Hızbâniyye ise "Panteizm" ve[8] "Panteist" kelimelerinin mukabili demektir. Hulûl, Allah'ın cân-ı cihan, rûh-i âlem olması akidesi eski Yunan ve Roma dinleri, ilâhların tevellüd ve tevâlüdü[9] fikirleri Sâbie'nin

---

1 B: "tâʿat-i hakkı".
2 M ve B: "nefsinin".
3 M ve B: "tahlil".
4 B -"Allah'a tâzimden sonra "nâmus" tâbiriyle risâleti ifade etmiş".
5 M ve B: "etmiş".
6 M: "espirtizm".
7 M: "espiritüalizm".
8 B -"dedikleri mezheblerin ve Nasârâ'nın Enthusiast fırkalarının aslını ihtivâ eder. Bilhassa Hızbâniyye ise 'Panteizm' ve"; M -"ve".
9 B: "tevâlüd ve tevellüdü".

bu Hızbâniyye mezhebine râciʿdir. Nasârâ'nın da rûhâniyetçilikte ve ulûhiyyet-i Mesih davasında bunlara müşabeheti vardır. Şer meselesinde de Hızbâniyye Mecus ile münasebetdârdır. Hırıbbâniyye ise Hızbâniyye kadar ileri gitmemiş, az çok bazı enbiyâ izini tâkip etmiştir. Âzimûn'un Hazret-i Şît, Hürmüs'ün Hazret-i İdrîs olduğunu söylemişler, Hazret-i Nûh'u da dermeyan etmişlerdir ki Aʿyânâ dedikleri de bu olsa gerektir. Ve bu kısım Sâbie'de bir ehl-i kitab haysiyeti de yok değildir. Bu noktada Fahreddin Râzî de demiştir ki: "Nücûm hakkındaki nazarları iki vechile mülâhaza olunabilir. Birisi nücûma hiçbir tesir isnad etmeyerek yalnız Allah'a ibadet için birer kıble itikadıyla teveccüh etmeleridir ki bu surette müşrik değillerdir. Diğeri de Allah teâlâ'nın âlemi halk ettikten sonra O'nun tedbir ve idaresini nücûma tefviz etmiş olduğu ve binâenʿaleyh Allah'ın nücûm üzerinde, nücûmun da bu âlem-i süflîde müessir birer rab oldukları itikadıyla taʿabbüd etmeleridir ki bu Kildânîlere nisbet edilen kavildir."[1] Ve bunlar müşriktirler. İşte mutlak Sâbie bir taraftan [1767] ale'l-ıtlâk müşrik, bir taraftan da bir ehl-i kitab manzarası arz ettiklerinden tâbiʿîn ve fukahâ da Sâbie-i ahîreye şerʿan Yehûd ve Nasârâ gibi ehl-i kitab nazarıyla mı, yoksa müşrik nazarıyla mı muâmele edileceğinden bahsetmişler; bazısı "ehl-i kitab gibidir, kestikleri yenir, kadınları tezevvüc edilir" demişler, bazıları da "müşrik ve mecus gibidirler, kestikleri yenmez, kadınları tezevvüc de edilmez" demişlerdir. İmâm-ı Aʿzam'dan ehl-i kitab oldukları, İmâmeyn'den de ehl-i kitab olmadıkları mervîdir. Ebu'l-Hasen el-Kerhî demiştir ki: "İmâm-ı Aʿzam indinde ehl-i kitabdan olan Sâbiûn dîn-i Mesîh'i intihal etmiş olan bir kavimdir ki İncil okurlar, lâkin kevâkibe taʿabbüd eden Sâbiûn, yani Harran nahiyesindekiler ne İmâm-ı Aʿzam ne İmâmeyn hiçbirinin indinde ehl-i kitab değillerdir." Ebû Bekir Râzî *Ahkâm-ı Kur'ân*'ında bunu naklettikten sonra der ki: "Şu zamanda Sâbiûn ismiyle mâruf olanlarda

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 536:

ثم لهم قولان. الأول: أن خالق العالم هو الله سبحانه، إلا أنه سبحانه أمر بتعظيم هذه الكواكب واتخاذها قبلة للصلاة والدعاء والتعظيم. والثاني: أن الله سبحانه خلق الأفلاك والكواكب، ثم إن الكواكب هي المدبرة لما في هذا العالم من الخير والشر والصحة والمرض، والخالقة لها فيجب على البشر تعظيمها لأنها هي الآلهة المدبرة لهذا العالم ثم إنها تعبد الله سبحانه، وهذا المذهب هو القول المنسوب إلى الكلدانيين الذين جاءهم إبراهيم عليه السلام رادا عليهم ومبطلا لقولهم.

ehl-i kitab yoktur. Yani gerek[1] Harran nevâhîsinde bulunanların, gerekse Vâsıt sevâdında, Betâih nevâhîsinde bulunanların fi'l-asl milletleri birdir. Hepsinin de itikadlarının aslı kevâkib-i sebʿaya tâzim ve ibadet ve onları ilâh ittihaz etmektir. Bunlar fi'l-asl abede-i evsândırlar. Fakat Fürs'ün Irak iklimine galebe ettiği ve Sâbiîn hükûmetini[2] ki Nabat idiler, izâle eylediği vakitten beri bunlar açıktan[3] ibâdet-i evsâna cesaret edemez oldular. Çünkü Fürsler onları bundan menʿ etmişlerdi. Kezâlik Rum ve ehl-i Şam ve Cezire Sâbiîn idiler. Konstantin tanassur edince bunları seyf ile Nasraniyete sevk etti. Ve o vakitten itibaren ibâdet-i evsân battı ve bunlar zâhirde Nasârâ içine karıştılar ve lâkin çoğu evsâna ibadetlerini gizleyerek eski nıhlelerinde kaldılar. İslâm zuhur edince de Nasârâ cümlesinden olarak ahd-i İslâm'a dâhil oldular. Müslümanlar bunlarla Nasârâ arasını temyiz etmediler, çünkü bunlar evsâna ibadetlerini gizliyorlar ve asıl itikadlarını ketm ediyorlardı ve fi'l-vâkiʿ bunlar itikadlarını ketm etmekte en mâhir kimselerdir. [1768] Çocuklarının akılları ermeye başladığından itibaren dinlerini ketm etmeleri husûsunda da birçok işleri ve hîleleri vardır. İsmâiliyye mezheb kitmânını bunlardan ahz etmiştir. Ve davetlerinin müntehâsı da bunların mezhebine dayanır.[4] Hepsinin aslı kevâkib-i sebʿayı âlihe ittihaz edip taʿabbüd etmek ve onların isimlerine göre esnâm edinmektir. Bu hususta aralarında hilâf yoktur. Harran nâhiyesinde bulunanlarla Betâih nahiyesinde bulunanlar arasındaki hilâf ancak şeriatlarından bazı şeylerdedir. Ve bunlarda ehl-i kitab yoktur."[5]

---

1 M ve B -"gerek".

2 M ve B: "hükûmeti".

3 B -"açıktan".

4 İsmâiliyye Karâmita'nın en bâtınîsi ve gizli ihtilâl teşkilâtı yapan cemʿiyyât-ı sırriyenin en ketûmudur [Müellifin notu].

5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 328:

وَقَدْ اُخْتُلِفَ فِي الصَّابِئِينَ هُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أَمْ لَا فَرُوِيَ عَنْ أَبِي حَنِيفَةَ أَنَّهُمْ أَهْلُ كِتَابٍ وَقَالَ أَبُو يُوسُفَ وَمُحَمَّدٌ لَيْسُوا أَهْلَ كِتَابٍ وَكَانَ أَبُو الْحَسَنِ الْكَرْخِيُّ يَقُولُ الصَّابِئُونَ الَّذِينَ هُمْ عنده مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ قَوْمٌ يَنْتَحِلُونَ دِينَ الْمَسِيحِ ويقرؤن الْإِنْجِيلَ فَأَمَّا الصَّابِئُونَ الَّذِينَ يَعْبُدُونَ الْكَوَاكِبَ وَهُمْ الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ حَرَّانَ فَإِنَّهُمْ لَيْسُوا بِأَهْلِ كِتَابٍ عِنْدَهُمْ جَمِيعًا قَالَ أَبُو بَكْرٍ الصَّابِئُونَ الَّذِينَ يُعْرَفُونَ بِهَذَا الِاسْمِ فِي هَذَا الْوَقْتِ لَيْسَ فِيهِمْ أَهْلُ كِتَابٍ وَانْتِحَالُهُمْ فِي الْأَصْلِ وَاحِدٌ أَعْنِي الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ حَرَّانَ وَالَّذِينَ بِنَاحِيَةِ الْبَطَائِحِ فِي سَوَادِ وَاسِطَ وَأَصْلُ اعْتِقَادِهِمْ تَعْظِيمُ الْكَوَاكِبِ السَّبْعَةِ وَعِبَادَتُهَا وَاتِّخَاذُهَا آلِهَةً وَهُمْ عَبَدَةُ الْأَوْثَانِ فِي الْأَصْلِ إلَّا أَنَّهُمْ مُنْذُ ظَهَرَ الْفُرْسُ على إقليم العراق مَمْلَكَةَ الصَّابِئِينَ وَكَانُوا نَبَطًا لَمْ يَجْسُرُوا عَلَى عِبَادَةِ الْأَوْثَانِ ظَاهِرًا لِأَنَّهُمْ مَنَعُوهُمْ مِنْ ذَلِكَ وَكَذَلِكَ الرُّومُ وَأَهْلُ الشَّامِ وَالْجَزِيرَةِ كَانُوا صَابِئِينَ فَلَمَّا تَنَصَّرَ قُسْطَنْطِينُ حَمَلَهُمْ بِالسَّيْفِ عَلَى الدُّخُولِ فِي النَّصْرَانِيَّةِ فَبَطَلَتْ عِبَادَةُ الْأَوْثَانِ مِنْ ذَلِكَ الوقت ودخلوا في عمار النَّصَارَى فِي الظَّاهِرِ وَبَقِيَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ عَلَى تِلْكَ النِّحْلَةِ مُسْتَخْفِينَ بِعِبَادَةِ الْأَوْثَانِ فَلَمَّا ظَهَرَ الْإِسْلَامُ دَخَلُوا فِي جُمْلَةِ النَّصَارَى

Ebû Bekr Râzî Sûre-i Mâide'de bu îzâhâtı verdikten ve ikisi arasında bir asl-ı müşterek gösterdikten sonra Sûre-i Berâe'de de demiştir ki: "Sâbiîn iki kısımdır. Birisi Kesker ve Betâih nevâhîsinde bulunanlardır. Bize bâliğ olduğuna göre bunlar diyanetlerinin pek çoğunda Nasârâ'ya muhalif olmakla beraber Nasârâ'dan bir sınıftırlar. Zira Nasârâ'nın Merkûniyye, Aryûsiyye, Mârûniyye gibi böyle birçok fırkaları vardır ki Nestûriyye, Melkiyye, Yaʿkūbiyye nâmındaki üç fırkanın üçü de onlardan teberrî ederler ve onları tahrim eylerler. Bu fırka da Yahyâ b. Zekeriyyâ'ya ve Şît'e intisab eyliyorlar. Allah teâlâ'nın Şît b. Âdem'e ve Yahyâ b. Zekeriyyâ'ya inzal eylediği kitaplardır diye bazı kitaplara da intihal ediyorlar. Ve Nasârâ bunlara Yuhannasiyye -St. Jean[1] Hıristiyanları, yani Yahyeviyye- nâmını veriyorlar. İşte İmâm-ı Aʿzam'ın ehl-i kitabdan saydığı, zebîhalarının eklini ve kadınlarının münakâhasını mubah gördüğü Sâbiîn bu fırkadır. Kendilerine Sâbiîn tesmiye eden bir fırka daha vardır ki enbiyâdan hiçbirine intisab etmezler ve kütüb-i ilâhiyeden hiçbiriyle intihalleri yoktur. Bunlar ehl-i kitab değildirler. Ve böyle bir nıhlenin zebîhaları yenmeyeceğinde ve kadınları nikâh edilmeyeceğinde ise ihtilâf[2] yoktur."[3]

[1769] Her iki âyette Kur'ân Sâbîleri Yehûd ve Nasârâ gibi mü'minlere mukabil zikretmekle bunların da gayr-i mü'min olduklarına işaret etmiştir. Fakat ehl-i kitab olup olmadıklarına gelince, ehl-i kitab siyâkında zikredilmiş olmalarına ve Yehûd ve Nasârâ beyninde deveran ettirilmelerine göre ehl-i kitab değilse de Mecus gibi ve hatta onlara

---

وَلَمْ يُمَيِّزْ المسلمين بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ النَّصَارَى إِذْ كَانُوا مُسْتَخِفِّينَ بِعِبَادَةِ الْأَوْثَانِ كَاتِمِينَ لِأَصْلِ الِاعْتِقَادِ وَهُمْ أَكْتَمُ النَّاسِ لَاعْتِقَادِهِمْ وَلَهُمْ أُمُورٌ وَحِيَلٌ فِي صِبْيَانِهِمْ إِذَا عَقَلُوا فِي كِتْمَانِ دِينِهِمْ وَعَنْهُمْ أَخَذَتْ الْإِسْمَاعِيلِيَّة كِتْمَانَ الْمَذْهَبِ وَإِلَى مَذْهَبِهِمْ انْتَهَتْ دَعْوَتُهُمْ وَأَصْلُ الْجَمِيعِ اتِّخَاذُ الْكَوَاكِبِ السَّبْعَةِ آلِهَةً وَعِبَادَتُهَا وَاتِّخَاذُهَا أَصْنَامًا عَلَى أَسْمَائِهَا لَا خِلَافَ بَيْنَهُمْ فِي ذَلِك وَإِنَّمَا الْخِلَافُ بَيْنَ الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ حَرَّانَ وَبَيْنَ الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ الْبَطَائِحِ فِي شَيْءٍ مِنْ شَرَائِعِهِمْ وَلَيْس فِيهِمْ أَهْلَ كِتَابٍ.

1 M: "Senjan".

2 H: "hilâf".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 283:

وهم فريقان أحدهما بنوا حي كَسْكَرَ وَالْبَطَائِحَ وَهُمْ فِيمَا بَلَغْنَا صِنْفٌ مِنْ النَّصَارَى. وَإِنْ كَانُوا مُخَالِفِينَ لَهُمْ فِي كَثِيرٍ من ديانتهم لِأَنَّ النَّصَارَى فِرَقٌ كَثِيرَةٌ مِنْهُمْ الْمَرْقُونِيَّةُ والْآرْيُوسِيَّةُ وَالْمَارُونِيَّةُ وَالْفِرَقُ الثَّلَاثُ مِنْ النَّسْطُورِيَّةِ وَالْمَلْكِيَّةِ وَالْيَعْقُوبِيَّةِ يبرءون منهم ويحرمون وَهُمْ يَنْتَمُونَ إِلَى يَحْيَى بْنِ زَكَرِيَّا وَشِيثٌ وَيَنْتَحِلُونَ كُتُبًا يَزْعُمُونَ أَنَّهَا كُتُبُ اللهِ الَّتِي أَنْزَلَهَا عَلَى شِيثِ بْنِ آدَمَ وَيَحْيَى بْنِ زكريا والنصارى تسميهم يوحناسية فَهَذِهِ الْفِرْقَةُ يَجْعَلُهَا أَبُو حَنِيفَةَ رَحِمَهُ اللهُ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَيُبِيحُ أَكْلَ ذَبَائِحِهِمْ وَمُنَاكَحَةَ نِسَائِهِمْ وَفِرْقَةٌ أُخْرَى قَدْ تَسَمَّتْ بِالصَّابِئِينَ وَهُمْ الْحَرَّانِيُّونَ الَّذِينَ بِنَاحِيَةِ حَرَّانَ وَهُمْ عَبَدَةُ الْأَوْثَانِ وَلَا يَنْتَمُونَ إِلَى أَحَدٍ مِنْ الْأَنْبِيَاءِ وَلَا ينحلون شَيْئًا مِنْ كُتُبِ اللهِ فَهَؤُلَاءِ لَيْسُوا أَهْلَ الْكِتَابِ وَلَا خِلَافَ أَنَّ هَذِهِ النِّحْلَةَ لَا تُؤْكَلُ ذَبَائِحُهُمْ وَلَا تُنْكَحُ نِسَاؤُهُمْ.

da şâmil olabilecek bir vechile beyne beyne[1] bir ehl-i kitab şüphesinde bulunduklarına bir îmâ yapmış olmakla beraber اِنَّمَٓا اُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَٓائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا [el-Enʿâm 6/156][2] âyetinin delâlet ettiği vechile Kur'an'da Müslümanlardan evvel ehl-i kitab ıtlâkı Yehûd ve Nasârâ'ya münhasır olduğundan ve her iki âyette "Sâbiîn" ve "Sâbiûn" Yehûd ve Nasârâdan ayrı olarak zikredilmiş bulunduğundan âyetlerin zâhiri bunların ehl-i kitab olmadığını göstermektedir. Ulemânın zikr olunan ihtilâfı da vâkiʿde bu nâmı taşıyanlar içinde Yehûd ve Nasârâ'dan maʿdud olanlar bulunup bulunmadığını tâyin ve tedkik meselesinden münbaʿistir.

Şunu ihtâra hâcet yoktur ki, "Nasârâ" ismi bütün firak-ı Nasârâ'ya şâmil olduğundan Nasârâ'nın Yuhannesiyye, St. Jean[3] Hıristiyanları dedikleri fırka-i[4] Sâbiîn, Nasârâ'dan maʿdud bir fırka olunca elbet bunlar da "Nasârâ" ismi altında dâhildirler. Ve şu hâlde Yehûd ve Nasârâ'dan başkaca zikr olunan Sâbiîn de[5] bunlardan mâʿadâ olan Sâbiûn'a masruf olmak lâzım gelir. Binâenʿaleyh Kazimirski mâdem bunların mutaassıb Hıristiyanlar olduğunu kabul ve ihtar etmiştir, o hâlde bu ihtârı yaparken bunları her iki âyette "Nasârâ" ismi altında mülâhaza etmek ve "Nasârâ" denildikten sonra "Sabeit" denilmesinin mânası kalmayacağını düşünmek ve Nasârâ'dan sonra zikredilen Sâbiîn'i de Sâbiûn gibi "Sabeen" diye terceme etmek ve Frenkleri teşvîşe düşürmemek iktizâ ederdi. Frenkler de bu bâriz hatâyı anlamak ve bundan dolayı müctehidîn-i İslâm'a gayr-i insânî bir his ile zebandırazlıkta bulunmamak lâzım [1770] gelirdi. Ve îzah olunduğu üzere Sâbie'ye mukabil rûhâniyet ve cismâniyetin nokta-i ictimâʿında yürüyen ve bu suretle insânî kıymeti, insânî fıtratı Allah'tan sonra her şeyin fevkinde kābil-i terakki ve kemâl gören Hanîfiyyet'in en yüksek, en mütekâmil tezahürü olan dîn-i İslâm'ı hak ve insâniyet nâmına bütün beşeriyete tavsiye edecek yerde ağrâz-ı siyâsiye ile onun aleyhinde idâre-i kelâm etmemek îcab eylerdi.

---

1 B -"hatta onlara da şâmil olabilecek bir vechile beyne beyne".
2 "…Kitâp yalnız bizden evvel iki tâifeye indirildi…"
3 M: "Senjan".
4 B: "firak-ı".
5 M ve B -"de".

Velhâsıl hakikat şudur ki; Müslüman, Yehud, Nasârâ ve Sâbiîn, bu dört sınıf içinde ve hatta bunların hâricinde her kim gerek devam ve sebat ve gerek bundan böyle tevbe ve salâh ile مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا şartını hâiz ve bu vasfa cidden ve tam mânasıyla sâhip olursa bunlara havf u hüzün yoktur. Her şâibeden âzâde bir felâh-ı hakīkī muhakkaktır. Ve bu suretle rahmet-i ilâhiye yolu herkese açıktır.

Şüphe yok ki Allah'a iman, Allah'tan gelen her hakkı tanıyıp kabul ve tasdik etmektir. Bunun lâzımı olan âhirete iman ise istikbalde behemehâl bir mes'ûliyet gününün geleceğini ve her amelin iyi veya kötü cezâsı verileceğini itiraf ve tasdik etmektir. Bu imana yaraşan amel de yaşadığı zamana kadar Allah'tan gelmiş olan münzelâtı hakkıyla ikāme edip mûcebince haddizâtında güzel ve nâfi' işler yapmak, kötülükten kaçıp hasenâta koşmaktır. Ve işte böyle olanların o mes'ûliyet günü her nevi havf u hüzünden kurtulacakları, felâh ve sa'âdet-i hakīkiyeye erecekleri muhakkaktır. Bu kanun her zaman için haktır. Dün de hak bugün de hak, yarın da haktır. Hem herkes ve her kavim için de haktır.[1] Müslüman için de hak, Yehûd için de hak, Nasârâ için de hak, hatta Sâbiîler için bile haktır. Evvel ü âhir hiçbir din, hiçbir şir'a[2] tasavvur olunamaz ki bunu bir minhac olarak kabul etmesin ve bunun hilâfını iddia edebilsin. Yehûd ve Nasârâ'nın [1771] bu kānûn-ı hakka evvel ü âhir ne derece mutâbık olduklarına ve olabileceklerine gelince:

{لَقَدْ اَخَذْنَا مِيثَاقَ بَنٖۤى اِسْرَٓائٖلَ} Kasem olsun ki biz bu iman esası üzere Benî İsrâil'in mîsâkını aldık {وَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمْ رُسُلًا} ve onlara birçok resuller gönderdik. Fakat {كُلَّمَا جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ بِمَا لَا تَهْوٰٓى اَنْفُسُهُمْ} onlara nefislerinin hoşlanmayacağı bir emr-i hak ile her ne zaman bir[3] resul geldiyse {فَرٖيقًا كَذَّبُوا} o gelen resullerden bir kısmını verdikleri iman mîsâkına rağmen tekzib ettiler {وَفَرٖيقًا يَقْتُلُونَ} bir kısmını da katlediyorlardı. ۞ Verdikleri söz mûcebince Allah'a iman edip amel-i sâlih şöyle dursun, bilakis Allah'ın gönderdiği peygamberleri tekzib ve hatta katlediyorlardı. {وَحَسِبُٓوا اَلَّا[4] تَكُونَ فِتْنَةٌ}

---

1 B -"Hem herkes ve her kavim için de haktır".
2 B: "şeriat".
3 H -"bir".
4 H, M ve B: "ان لا".

Ve bu tekzib veya katlde bir fitne, yani kendileri için bir belâ ve musibet olmayacağını zannettiler. Yahut -Ebû Amr, Hamza, Kisâî, Yaʿkūb, Halef-i Âşir kıraatlerinde refʿ ile اَلَّا[1] تَكُونُ okunduğuna göre- ve zannettiler ki katʿiyyen bir fitne olmaz ❁ eğer bunların âhirete, mes'ûliyete imanları olsa idi böyle zannetmeyeceklerdi. Hâlbuki böyle zannettiler de {فَعَمُوا وَصَمُّوا} kör ve sağır oldular: delâil-i hakkı görmez, hak sözü işitmez oldular. {ثُمَّ تَابَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} Sonra Allah kendilerine tevbe nasib etti, tevbe ettiler. Allah da kabul eyledi. {ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا} Sonra yine kör sağır oldular. Fakat hepsi değil {كَثِيرٌ مِنْهُمْ} içlerinden birçoğu böyle oldular ve öyle yaptılar. ❁ Binâenʿaleyh mâzîde bunların çoğunun مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا [1772] olmadıkları muhakkak {وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا يَعْمَلُونَ} Allah ise sade mâzîdeki amellerine değil, bundan böyle ne yapacaklarına da âgâhtır. Ve amellerine göre cezâlarını verecektir. Bunun için وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيرًا مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَانًا وَكُفْرًاۚ فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ buyurmuştur.

Nasârâ'ya gelince: Bâlâda dahi sebk ettiği vechile {لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَۜ وَقَالَ الْمَسِيحُ يَا بَنٓى اِسْرَٓائِيلَ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبِّى وَرَبَّكُمْۜ اِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوٰيهُ النَّارُۜ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ اَنْصَارٍ} Mesih kendisi "Ey Benî İsrâil! Rabbim ve rabbiniz olan Allah'a ibadet ediniz, ancak O'nu mâbud tanıyınız. Zira her kim Allah'a şirk ederse Allah onu cennetinden mahrum eder, me'vâsı ateş olur, zâlimlere yardımcı da yoktur" demiş olduğu hâlde "Allah Mesîh b. Meryem'den ibarettir" diyenler kasem olsun ki muhakkak küfr ettiler. ❁ Yukarıda bu iddianın haddizâtında küfr olduğu gösterilmiş idi. Burada ise bilhassa Hazret-i Îsâ'ya iman ve tâzim nâmına söylenmiş olan bu sözün onu tekzib ve davetine muhalefet olduğu da anlatılmıştır. Nasârâ'nın ellerindeki İncil'lerde bile Hazret-i Mesih'in bu sözü mezkurdur. "Ey maʿşer-i Beni'l-Maʿmûdiye yahut ey maʿşer-i şuʿûb[2]! Bizimle kalkınız, babama ve babanıza, ilâhım ve ilâhınıza, halâskârım ve halâskârınıza." (*Sûre-i Âl-i İmrân'da kelime-i Îsâ'ya bak.*)

---

1 H, M ve B: "ان لا".

2 B: "şaʿb".

Evet, {لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّٓا اِلٰهٌ وَاحِدٌ} vâhid, yani vahdâniyetle mevsuf ve kabûl-i[1] şirketten münezzeh bir ilâhtan başka hakikatte ibadete müstahik olabilecek hiçbir ilâh, hiçbir mâbud mevcud olmadığı hâlde üç ilâh farz edip de "Allah üçün üçüncüsüdür" diyenler kasem olsun ki muhakkak küfr ettiler. ۞ Bir hayli[2] [1773] müfessirîn "sâlisü selâse: ehadü selâseti âlihe" yani üç ilâhın biri demek olduğunu söylemişler ve bazıları bilhassa üçüncü mânasına[3] tertib maksud olmadığını da tasrih etmişlerdir. Zira lisân-ı Arab'da sâni, sâlis, râbiʿ ilh. diye ism-i fâʿil vezninde olan ism-i adedler, bir ism-i aded, bir de şibih fiil olan ism-i fâʿil olmak üzere istiʿmâl olunur. İsm-i fâʿil olunca sânî vâhid, sâlisü isneyn, râbiʿu selâse gibi bir mertebe aşağısına muzâf kılınarak onun hâricindeki mertebeyi gösterir ki tasyîr ifade eder. "Biri ikileyen, ikiyi üçleyen, üçü dörtleyen" demek olur. Diğerinde ise mücerred kendi hâli kastedilir. ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ gibi ayn-ı adede muzâf kılınır ve "üçün biri demek olur" diye kütüb-i nahvde musarrahtır. Şu hâlde "Allah sâlisü selâsedir" diyenler, "ilâh üçtür, lâkin Allah birdir, bu üçün biridir" demiş oluyorlar. Bu takdirde "ekānîm-i selâse" nâmıyla Eb, Rûhu'l-kudüs, İbn yahut bazı kavle göre Eb, Üm, İbn diye üç ilâh taʿdad eden Nasârâ Allah dedikleri zaman bu üç beyninde hiçbir tertib itibar etmeyerek mübhem surette ale'l-ıtlâk birini kastederler demek olur. Bu ise Rûhu'l-kudüs'e ve İbn'e dahi muhtemil olmakla beraber daha ziyade Eb'de[4] mütebâdir zannedilir. Ve bu surette ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ diyenler اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ diyenlerden başka olmak lâzım gelir. Bunun içindir ki evvelki âyet Yaʿkūbiyye, bu da Melkânî ve Nestûriyye fırkaları hakkında olduğunu söylemişlerdir. Fi'l-vâkiʿ küfr olmak için "ehadü selâse" demek de kâfîdir. Ve Nasârâ'dan hikâye olmayan وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّٓا اِلٰهٌ وَاحِدٌ kavl-i ilâhîsi de bilhassa bu noktayı müşʿirdir. Sonra Nasârâ'nın ekānîm-i selâsede müsâvat iddiasına da mutâbıktır. Fakat biz "sâlisü selâse" tâbirinin "ehadü selâse" tâbirine ale'l-

1 B: "kābil-i".
2 B: "Binâenʿaleyh".
3 M: "ma'asına".
4 B: "adede".

ıtlâk mürâdif olduğunu kabul edemeyeceğiz[1]. "Sâlisü selâse" üçün içinde üçüncü mertebede bulunan biri mânasına "ehadü selâse" demektir ki ehastır. Bunda da her hâlde mertebe muteberdir. Şu kadar ki bu mertebe sâbit olmak şart olmayıp [1774] itibârî de olabilir. Evvel herhangi birinden itibar edilebilirse sâlis yine ikinciden sonra gelir. "Sâlisü selâse" diyen sade "üçün biri" dememiş, "üçün üçüncüsü" demiştir. Gerçi bir tertîb-i sâbit kastedilmediğine göre bu üçüncü her birine muhtemil dahi olabilirse de üçüncü üçüncüdür. Binâenʿaleyh "ehadü selâse" denilmeyip de "sâlisü selâse" denilmesi, her hâlde câlib-i dikkattir. Ve doğrusu bu kavil teslîse kāil olan umum Nasârâ fırkalarının akidesidir. Burada teslîs-i Nasârâ'nın bütün mahiyeti mündericdir: Sâlisü selâse. Bu bize gösteriyor ki Nasârâ teslîsi ile "Allah üçtür" demiyor, "ilâh üçtür" diyor ve Allah'ı bu üçün üçüncüsü addediyor. Yani üç ilâhın üçünü de saymadan "Allah" demiş olmuyor. Nazarında cevher veya tabîʿat-i ulûhiyet birdir. Lâkin şahıs üçtür. Ekānîm-i selâsenin her biri bir ilâhtır. Eb ilâh, Rûhu'l-kudüs ilâh, İbn ilâhtır. Ve bu cihetle üçü müsâvîdir. Maʿamâfîh hiçbir tertib de yok değildir. Beynlerinde itibârî olsun bir tertib vardır. Daha doğrusu Eb, İbn kelimeleri haddizâtında birer mertebe işʿâr ve bir tertîb-i tabîîye delâlet ederler. Gerçi herhangi birinden taʿdâda[2] başlanabilir. Fakat umûmiyetle Eb'den başlanır. Nitekim ilk İznik Konsili'nin akidesinde Yesûʿ Mesih hakkında "Babasının cevherinden ilâh-ı haktan bir[3] ilâh-ı hak olan İbn-i vâhid" denilmiş olması bir tertîb-i tabîî ifadesidir. Münferiden mülâhaza olunan Eb bir ilâh, Rûhu'l-kudüs bir ilâh, İbn bir ilâh addedilir. Ancak üçü birden mülâhaza olundukları mertebededir ki Allah denilmiş olur. Bununla üç basit bir de mürekkeb olmak üzere dört ilâh farz ettikleri de zannolunmamalıdır. Zira üçün her hâlde üçüncüsü olan birinde birleştiklerini[4] tasavvur ederler ki "râbiʿu selâse" demezler de "sâlisü selâse" derler. Nitekim "bir, iki, üç" diye sayıldığı zaman bir

1 B: "etmeyeceğiz".
2 B -"taʿdâda".
3 H -"bir".
4 M ve B: "birleştiğini".

birinci, iki ikinci, üç üçüncüdür ve aynı zamanda bir adettir ki birle[1] iki bunda birleşmiştir. Bu üçüncü adet ikiyi üçleyen bir değildir. Birinci olan bir, ikinci olan ve bir adet teşkil [1775] eden iki de değildir, hepsidir. Ve aynı zamanda üçüncüdür. Yoksa bir iki üçün yekûnu olan altı adedi gibi dördüncü bir adet değildir. İşte teslîs-i Nasârâ da hem üç hem birdir. Ve bu bir râbiʿu selâse değil, sâlisü selâsedir. Üç ilâhı üçüncüsü olan birinde birleştirirler. Bu sâlisten murad İbn olduğu da ifadelerinden zâhirdir. Fakat umûmiyetle bunu tasrih etmiyor görünürler de "râbiʿu selâse" demezler, "sâlisü selâse" derler, fakat üçü sayıp birleştirmeden kelimenin İbn'de tecessüdünü itibar etmeden evvel Allah demiş olmazlar. Binâenʿaleyh bunların nazarında "Eb" bazı tâbire göre "Vücud", haddizâtında bir ilâhtır. Lâkin Allah değil Allah'ın babasıdır. Kezâlik "Rûhu'l-kudüs" ve bazı tâbire göre "Hayat", haddizâtında bir ilâhtır. Lâkin Allah değil Allah'ın kelimesi veya rûhudur. Kezâlik "İbn" veya "Kelime" ve bazı tâbire göre "İlim" de kendi zâtında bir ilâhtır. Ve babasının cevherinden, rûhundan oğludur. Babadan ve rûhtan ayrı gibi mülâhaza edildiği mertebede henüz Allah değil, İbnullah veya Kelime'dir. Ancak Eb'in cevheriyle, rûhuyla, kelimesiyle olan İbn'de tecessüdü mülâhaza edildiği andadır ki üçü bir mesih olmuş ve Allah mülâhaza edilmiş olur. Nitekim İznik Konsili "bir vakit var idi ki Allah'ın oğlu yoktu" diyenleri tekfir etmiş idi. Çünkü nazarlarında oğuldan evvel ilâh varsa bile henüz Allah yok idi. Demek ki teslîs-i Nasârâ açıktan açığa الله ثَلَاثَة demek olmadığı gibi, ale'l-ıtlâk "ehadü selâse" demek de değildir. "İlâhlar üçtür, Allah ise bunların içinde sâlisü selâsedir" demektir. Bu da Allah Mesih demektir. Bunun içindir ki Nasârâ "ilâh üçtür" dedikleri hâlde لَا اِلٰهَ اِلَّا الله da derler ve bunu لَا اِلٰهَ اِلَّا الْمَسِيح demeye müsâvî tutarlar. "İlâh üçtür" demekle beraber Mesih'in hâricinde hiçbir ilâh tanımazlar. Binâenʿaleyh ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ bi-hasebi'l-mefhûm Mesîh b. Meryem'den eʿam gibi görünürse de Nasârâ itikadında bi-hasebi't-tahakkuk müsâvîdirler. اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ demek اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ demenin diğer bir ifadesidir.

---

1 B: "biriyle".

Bunu iyi mülâhaza edebilmek [1776] için "ilâh" kelimesiyle "Allah" kelimesinin mânalarındaki mazmun ve şümûlü iyi gözetmek lâzım gelir. Fâtiha'da tafsil ettiğimiz vechile "ilâh" ism-i cins olduğundan mefhûmuna nazaran müteʿaddid farz olunabilir. Lâkin "Allah" ism-i hâs olduğundan ancak vâhid olarak mülâhaza edilebilir. "Allah" haddizâtında bihakkın mâbud olan ve mâfevki kābil-i tasavvur olmayan Ehad-i ekmel'dir. Ve binâenʿaleyh hakikatte ilâh ancak O'dur. Lâkin "ilâh" ve "mâbud" kelimeleri izâfî olarak da mülâhaza edilir. Ve bunun için Allah'tan mâʿadâsına da ıtlak edilir. Ve herhangi bir kimsenin en çok tâzim ettiği, arz-ı ubûdiyet eylediği ne ise o onun ilâhıdır. Fakat bu bâtıl ve fânî de olabilir. O zaman ona "onun ilâhı" denilir de, "Allah'ı" denemez. Hatta izâfetle "falanın Allah'ı" demek lisânen bile câiz değildir. "Allah" muzâf olmaz, muzâf^un ileyh olur. "Benim Allah'ım" demek "benim ilâhım" demek olabilir. "Allah" ismini bilmeyen veya anlamayan ve kullanmayan ve ancak "mâbud, rab, tanrı, dieu ilh." gibi ilâh mânasına olan ism-i cins kelimeler istiʿmâl eden lisanlarla bu farkı anlatabilmek mümkin değildir. Meselâ Fransızca "Dieu üçtür, Dieu birdir" denilmekle bu mâna ifade edilemez. Bu noktada Nasârâ "Allah" ismi yerine Îsâ b. Meryem'in lakabı olan "Mesih" vasfını Vâhid-i[1] Ekmel'in bir ifadesi olmak üzere ahz etmişlerdir. Bunun için nazarlarında İlâh üçtür fakat Mesih birdir. Her biri bir ilâh farz edilen ekānîm-i selâsede Yesûʿ yalnız İbn'dir. Lâkin Yesûʿ Mesih hepsidir. Eb ve Kelime ve İbn kendi zatlarında mütemâyiz oldukları hâlde Yesûʿ Mesih'te mütesâdıktırlar ve Ehad-i Ekmel bu addedilir. Bundan dolayıdır ki Nasârâ Yesûʿ Mesih'ten evvel avâlimin Kelime ile halk edilmiş olduğunu ve her şeyin hâlık u mâliki bir Eb İlâh bulunduğunu kabul etmekle beraber henüz avâlimin itkansız olup bu itkānın tecessüd-i Kelime üzerine Yesûʿ Mesih yediyle vukūʿa geldiğini ilk İznik konsilinden beri akidelerinin başına yazmışlardır. [1777] Demek ki bunlara göre ekānîm-i selâse evvel ve sânîsiyle değil, sâlisle[2] ekmeldir. Üçünün teşkil ettiği ilâh-ı vâhid ve vâhid-i ekmel Eb değil, Rûhu'l-kudüs değil, hepsi

---

1 M: "ve ehadi".
2 B: "sâlisiyle".

olan Yesûʿ Mesih'tir, sâlisü selâse'dir. Binâenʿaleyh bunların nazarında bir olan Allah ale'l-ıtlâk ehad-i selâse değil, sâlis-i selâsedir, kelimenin tecessüd ettiği Mesih'tir.

اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ demek hem "selâse" kelimesi, hem de "sâlis" kelimesi itibariyle olmak üzere iki vechile küfürdür. Birisi hakikatte bir ilâhtan başka ilâh olmadığı hâlde üç ilâh farz etmek ve bunların her birine ilâh-ı hak demektir ki şirk-i mahzdır. Birin hakkı olan ulûhiyeti onunla beraber ikiye daha vermektir; yalandır, zulümdür. Allah'ın hakkını inkârdır. "Allah üç" demek gibi bir tenakuzdur. Birisi de bu şirk u taʿaddüd içinde yalan bir tevhid davasıyla Allah'ı bu selâsenin sâlisi farz etmek, Allah'tan başkasına Allah demektir ki bu da Allah'ı ve Allah'ın evveliyetini inkâr eylemektir. Hâlbuki Allah teâlâ yok demekle yok olmayacağı ve yalan itikad ile hak ve hakikat değişmeyeceği için bu da haddizâtında diğer bir şirktir. Ve fi'l-hakīka teslîs-i Nasârânın böyle biri şirk, biri tevhid görünen iki yüzü vardır ki hakikatte ikisi de şirktir. Ve bu şirk haddizâtında Allah'ın evveliyetini inkâr etmeyen ve maʿamâfîh açıktan şirk iddia eden sarih müşriklerin şirkinden daha ileri gitmiş olmakla beraber onlarınki kadar sarih değil, kaçamaklıdır. Hakikati ise her şüpheden âzâde olarak yakīn-i katʿî ile söylemek lâzım olduğundan bu Nasârâ'nın müşrikliği şüpheli olursa da bu teslis davasıyla kâfir olduklarında asla şüphe yoktur. Ve işte Allah teâlâ işbu لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّٓا اِلٰهٌ وَاحِدٌ âyetiyle teslîse kāil olan ale'l-umûm Nasârâ'nın iddia ettikleri teslîsin bütün künhünü "sâlisü selâse" diye iki kelimede telhis ile her iki cihetten küfürlerini kasem ve tekid ile beyan eylemiştir. Gerçi Allah teâlâ bunların Hazret-i Îsâ'ya ensar olmadıklarını tamamen [1778] anlatmak üzere böyle diyenlerin Nasârâ olduklarını zikretmemiştir. Lâkin "sâlisü selâse diyenler" tâbirinin de ekānîm-i selâseye kāil olan firak-ı Nasârâ'nın hepsine şâmil olduğu zâhirdir. Bunda yalnız Melkânî denilen Katolik ve Ortodokslarla Nestûrîler değil, Yaʿkūbîler, taʿbîr-i âharla Monofizitler dahi dâhildirler. Hatta bir vakitler mevcut olup sonradan tamamen

münkariz olan ve ekānîm-i selâseyi Eb, Üm, İbn diye sayan Berberânîler dahi dâhildirler. Bâlâda dahi tafsil olunduğu üzere اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ diyenler de Yaʿkūbiyyeye münhasır değildir. Hâsılı hakikatte ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ demek de هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ demenin diğer bir tâbiridir. Bu iki tâbir, biri tevhid suretinde şirk, biri de şirk için tevhid iddia eden teslîs-i Nasârâ'nın her iki vechile künhünü ve küfr olduğunu nâtıktır. Binâenʿaleyh bunlar da dîn-i hakkın birinci rüknü olan مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ şartını hâiz değildir.

{وَاِنْ لَمْ يَنْتَهُوا عَمَّا يَقُولُونَ} Ve eğer bu söyledikleri sözlerden vazgeçmezler, vazgeçip şâibe-i şirkten ârî bir tevhid ile Allah'a iman etmezlerse {لَيَمَسَّنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ} içlerinden böyle kâfir kalanlara elbette ve elbette elîm bir azab dokunacaktır. {اَفَلَا يَتُوبُونَ اِلَى اللّٰهِ وَيَسْتَغْفِرُونَهُ} Binâenʿaleyh bunlar bundan böyle bu küfürlerden vazgeçip Allah'a tevbe ve istiğfar etmezler mi? {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} Hâlbuki Allah Gafûr, Rahîm'dir; tevbe ve istiğfar ederlerse mağfiret eder ve kendilerini fazl u rahmetiyle mesʿud eyler. ❁ Anlaşılıyor ki Nasârâ Yehûd kadar cehûd değildir. İçlerinde tevbe ve istiğfar ile imana gelmek kābiliyetinde bulunanlar onlardan ziyadedir. Fi'l-vâkiʿ bir sahife sonra bu cüz'ün nihâyetiyle yedinci cüz'ün başında bu mâna tasrih edilecektir. Bunun için bunlar [1779] tevbe ve istiğfâra teşvikten sonra tarîk-i burhânîde tahkīk-i hak ile tenvirleri zımnında buyuruluyor ki:

{مَا الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ اِلَّا رَسُولٌ} Mesîh b. Meryem başka bir şey değil, ancak bir resuldür. İlâh değil, ancak Allah'ın burhân u ferman ile gönderdiği bir elçi, bir mübelliğ, bir peygamberdir. Hem ilk olarak gelmiş[1] bir resul de değil {قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ} ondan evvel birçok resuller gelip geçmiştir. ❁ Ki Allah teâlâ Mesih'e bahşettiği delâil ü hasâis-i mümtâzenin emsâlini daha evvel onlara bahşetmiş ve onlar bu hasâis ve delâil-i mümtâze ile ancak risaletlerini isbat eylemişler ve sonra da geldileri gibi durmayıp geçmiş gitmişlerdir. Meselâ Allah Mesih'in eliyle mevtâya hayat verdiyse ondan evvel Mûsâ'nın elinde asâya hayat vermiş ve onu koşar bir ejder

1 H: "gelip geçmiş".

yapmıştı ki bu daha acîbdir. Allah Mesih'i babasız halk etmiş ise daha evvel Âdem'i babasız ve anasız halk etti, bu daha garibdir.

İşte Mesîh b. Meryem mâzîde kendisinin kemâlâtına iştirak etmiş bu kadar emsâl ve nazîri geçen ve onlar gibi gelip geçeceği derkâr bulunan bir resul, {وَاُمُّهُ صِدّ۪يقَةٌ} anası da bir sıddîka, yani sıdk u sadâkatten ayrılmayan, Allah'ı ve resullerini tasdik eden sâir kadınlar gibi özünde, sözünde, işinde gayet sâdıka bir kadındır. Bundan başka {كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ} ana oğul ikisi de yemek yerlerdi. ۞ Kendi nefislerinde yokluk, eksiklik içinde kalır, hâriçten gıda almaya muhtaç olurlar. Teneffüs etmek, dolup boşalmak ıztırârından kurtulamazlardı ki hayvânâtın mahkum olduğu bir ihtiyaç ve ıztırardır. Herhangi bir ihtiyaç ile muhtaç olanlara ilâh demek ise muhtaç değil demektir, yalandır, tenakuzdur. Binâenʿaleyh sade yemek yediklerinden belli ki ne Mesih ilâhtır ne de anası. Görülüyor ki burada ilâhiyetin bir muktezîsi bir de [1780] münâfîsi itibariyle gayet vâzıh iki burhan gösterilmiştir ki hem istintâcî hem istikrâî haysiyetleri hâizdir.

Evvelâ, ulûhiyeti muktezî olan kemâl nokta-i nazarından bakıldığı zaman Mesih'in ve anasının aksâ-yı kemâlleri kābil-i iştirak olan ve hatta bilfiil emsâl ve nazîrleri sebk etmiş bulunan bir kemâldir. Böyle bir kemâl ise kemâl-i bî-nazîri iktizâ eden hakk-ı ulûhiyeti îcab etmez, ancak emsâl ve nazîrlerinin hükmünü bahşeder ki o da Mesih hakkında risâlet, anası hakkında sahâbîliktir. Diğer taraftan ulûhiyete münâfî olan noksan nokta-i nazarından bakıldığı zaman Mesih'in ve anasının kemâlleri imkân-ı fenâ ve zevâli selb değil, emsâl-i sâbıkalarıyla onu teyid ve isbat eden ve binâenʿaleyh bir noksan ile müterâfık bulunan bir kemâldir. Bu ise vücûd-ı vücûba ve bekāya mütevakkıf olan hakk-ı ulûhiyete münâfîdir.

Sâniyen, mâzîdeki resuller geçmemiş, Mesih ilk[1] resul ve anası ilk sıddîka olmuş olsa idi bihakkın ilâh mefhûmunu idrak eden her sâhib-i akıl Mesih'i ve anasını kendi şahıslarıyla mülâhaza eder ve ilâh olamayacaklarını yakīnen anlardı. Zira anası da oğlu da yiyorlar içiyorlar,

1 M: "ile".

ale'l-umûm hayvânâtta bulunan bir ihtiyaçtan âzâde kalamıyorlardı ve elbette bunun levâzımından bulunan ifrâzâta da mecbur bulunuyorlardı. Binâenʿaleyh başka hiçbir delil aramaya lüzum kalmadan her akl-ı selîm bi'z-zarûre anlar ki diğer kemâlâtına rağmen böyle bir ihtiyâc-ı beşerî ve hayvânî ile muhtâc bizâtihi olan herhangi bir mevcud ilâh-ı hak olamaz. Çünkü ilâh-ı hak haddizâtında her türlü ümîd ü mehâfete merciʿ, her kemâle bütün kemâliyle mâlik her türlü ihtiyâc u noksandan müberrâ ganiyy-i mutlak, muhtâc[un] ileyh ale'l-ıtlâk demektir.

Yâ Muhammed {اُنْظُرْ كَيْفَ نُبَيِّنُ لَهُمُ الْاٰيَاتِ} bak biz onlara âyât ve delâil-i hakkı nasıl, ne güzel, ne açık beyan ediyoruz [1781] {ثُمَّ انْظُرْ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ} sonra da bak onlar nasıl veya nereden çevriliyorlar. Bu açık hakikatlerden ne fenâ saptırılıyor da asl u esası yok bâtıl sevdâlar peşinde dolaştırılıyorlar?[1] ❁ Hemzenin fethiyle "efk" kalb ve sarf, yani dönderip çevirmek demektir.

Yâ Muhammed:

قُلْ اَتَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعاًۜ وَاللّٰهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٧٦﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: Ya daha siz Allah'ı bırakıyorsunuz da size kendiliklerinden ne bir zarara ne bir fâideye mâlik olmayan şeylere mi tapıyorsunuz? Hâlbuki Allah işiten, bilen ancak O (76).

Yukarıki âyetteki istidlâller "şerîk ve nazîri bulunan ilâh olamaz, kābil-i fenâ olan ilâh olamaz, muhtaç olan ilâh olamaz" diye birer kübrâya merbut bulunuyordu ki bu kübrâlar "ilâh-ı hak" mefhûmunun kendisinde münderic ve kazâyâ-yı riyâziye gibi mücerred bir tahlil ile mâlum, kazâyâ-yı tahlîliyye-i evveliyeden oldukları için tayyedilmişlerdi ve gösterildiği vechile takrîr-i mantıkīsinin hulâsaları şu oluyordu:

1. Mesih ve anası şerîk ve nazîri bulunan zevâttırlar (suğrâ). Belli ki şerîk ve nazîri bulunanlar ilâh olamazlar (kübrâ). Binâenʿaleyh ne Mesih ne anası ilâh olamazlar.

---

1 H: "dolaştırılıyor?".

2. Mesih ve anası emsâlleri delâletiyle kābil-i fenâdırlar. Belli ki kābil-i fenâ olanlar[1] ilâh olamazlar[2]. Binâenʿaleyh ne Mesih ne anası ilâh olamazlar.

[1782] 3. Mesih ve anası yemek yer birer muhtaç idiler. Belli ki muhtaç olan ilâh olamaz. Binâenʿaleyh ne Mesih ne anası ilâh olamazlar.

İşte bu âyet evvelemirde mâbudun en bariz bir hâssasını[3] göstererek "âciz olan mâbud olamaz" diye bir kaziyye-i külliye ile o üç kübrâya sarâhaten bir tenbih yapmış ve onların bedâhetini idrak edemeyecek olanlara daha umûmî ve daha celî bir kübrâ ile beyân-ı hakikat edivermiştir. Yani şerîk ü nazîri bulunan herhangi bir şey onun hissesine mâlik olamayacağından haddizâtında bir âcizdir. Kezâlik kābil-i fenâ olan haddizâtında bir âcizdir, muhtaç olan haddizâtında bir âcizdir. Âciz olan ise mâbud olamaz, çünkü mâbud hiçbir vechile acz ü noksanı mümkin ve mutasavver olmayan kādir-i kül ve ekber-i mutlak demektir. Bir de "yemek yerlerdi" buyurulmasına karşı Sâbiîler ve putperestler tarafından "o hâlde yemek içmek ihtiyâcı bulunmayan melâikeye ve heyâkil-i câmideye tapmak mâkul olacaktır" diye bir tevehhüm dermeyan edilebilir. Bu cihetle de bu âyet bu tevehhüm ve mugālatanın da kökünü kesmek için meselenin acz ü kudret, menfaat ü mazarrat meselesi olduğunu ve bu mânanın esas itibariyle hepsinde müsâvî bulunduğunu anlatmış ve bununla beraber Sâbiîliğin ve evsâna perestişin daha mâdûn bir mahiyette olduğunu da ifham ederek onlara târiz ve Nasârâ'ya inzar ile demiştir ki "Ey Nasârâ siz -Sâbiîler ve putperestler gibi- Allah'ı bırakıp da O'na karşı size ne zarar ne menfaat hiçbir şey yapmayacak olan âcizlere mâbud der, ibadet mi edersiniz? Hâlbuki Allah size her menfaat ü mazarratı yapmaya kādir olduğu gibi Semîʿ u Alîm'dir de. Gizli açık her sözü işitir. Zâhirdeki fiiller şöyle dursun kalblerdeki itikadları, niyetleri bile bilir. Bu kudret-i bâliğa karşısında şirk etmenin, o âcizlere mâbud demenin, ibadet etmenin ne

1 H: "olan".
2 H: "olamaz".
3 B: "hasîsasını".

büyük küfran, ne kadar tehlikeli olduğunu düşünmez misiniz? [1783] İşte sizin Mesih'e ilâh ve mâbud demenizin bundan hiç farkı yoktur. Çünkü Mesih her ne mazarrat, her ne menfaat yapabilirse kendi zâtından mâlik olarak değil, Allah'ın ihsan ve temlîkiyle yapabilir. Sonra ne Allah'ın verebileceği belâyâ ve mesâib kadar zarara, ne de Allah'ın ihsan edebileceği sıhhat ve vüs'at, hayr u saadet kadar menfaate hiçbir zaman mâlik olamaz. Çünkü Allah ganî bi'z-zât, kādir bi'z-zâttır. Mesih ise fakīr bi'z-zât, âciz bi'z-zâttır. Her neye mâlik ise hepsi Allah'tan ve Allah'ındır. Allah'ın karşısında Mesih bir lokmaya muhtaç âciz-i mutlak, Mesih'in karşısında Allah her şeyi veren kādir-i mutlak. Allah'ın bütün kemâli kendinden, Mesih'in ise nesi varsa Allah'tan. Bu böyle iken Allah'ın kemâlini Mesih'e, Mesih'in aczini Allah'a isnad edip de Allah yerine Mesih'e ibadet etmek ne cür'et, ne cehalet, ne idraksizliktir! Ne kadar zıddına bir tağyîr-i hak, ne büyük bir ifk ü hamâkattir!

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ لَا تَغْلُوا فٖى دٖينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعُٓوا اَهْوَٓاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَثٖيرًا وَضَلُّوا عَنْ سَوَٓاءِ السَّبٖيلِ ﴿٧٧﴾ لُعِنَ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ عَلٰى لِسَانِ دَاوُ۫دَ وَعٖيسَى ابْنِ مَرْيَمَۜ ذٰلِكَ بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ ﴿٧٨﴾ كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُۜ لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿٧٩﴾ تَرٰى كَثٖيرًا مِنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذٖينَ كَفَرُواۜ لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ اَنْفُسُهُمْ اَنْ سَخِطَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَفِى الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ ﴿٨٠﴾ وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالنَّبِىِّ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ مَا اتَّخَذُوهُمْ اَوْلِيَٓاءَ وَلٰكِنَّ كَثٖيرًا مِنْهُمْ فَاسِقُونَ ﴿٨١﴾

[1784] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ey ehl-i kitâb! Dininizde haksız ifrata dalmayın, bundan evvel şaşmış, birçoklarını da şaşırtmış ve yolun doğrusundan sapmış bir kavmin hevâları ardından gitmeyin" (77). Benî İsrâîl'den o küfr edenler hem Dâvûd'un, hem Meryem'in oğlu Îsâ'nın lisânıyla tel'în edildiler.

Bu onların isyan etmeleri ve hakkın hudûdunu tecavüz eder olmaları sebebiyle idi (78). İşledikleri bir münkerden vazgeçmezlerdi, fi'l-hakīka ne fena yapıyorlardı (79). Onlardan birçoğunu görürsün ki Allah'ı tanımayanlara yardaklık ederler, elbette nefislerinin kendileri için takdim ettiği hediye ne çirkin. Allah onlara gazab etti ve azabda muhalleddir onlar (80). Eğer Allah ve Peygamber'e ve ona indirilene imanları olsa idi, o kâfirleri yâr tutmazlardı, lâkin onların çoğu imandan uzak fâsıklardır (81).[1]

Yâ Muhammed {قُلْ} de ki: {يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ} Ey ehl-i kitab ve ale'l-husûs ey Nasârâ! {لَا تَغْلُوا فٖي دٖينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ} Dininizde haksız gulüv etmeyiniz. ❁ "**Gulüv**" esasında oku ileriye atmaktır. Bundan her hangi bir şeyin kadr u menzilesini geçmek ve haddini tecavüz edip ileriye gitmek mânasına [1785] tefrî' ve tevsî' olunmuştur. Buradan anlaşılıyor ki dinin haddi haktır. Ve ehl-i kitâbın bulundukları dinde hak da vardır bâtıl da. Kezâlik dinde gulüv iki türlüdür. Birisi haklı gulüv diğeri haksız gulüvdür. Haklı gulüv, dinin hakāikini tefahhus ve dekāikini teftîş ü tedkik etmek ve delâil ü berâhînini tahsil ile ahkâmını kemâl-i dikkatle tatbik eylemekdir[2] ki buna "salâbet", "ittikā", "vera'", "ictihad", "mücahede", "gayret" ve "hamiyyet-i dîniye" dahi tâbir olunur. Âyet bunu nehyetmemiş, belki tervic eylemiştir. Hak olan husûsâtta ne kadar ileri gidilse ifrat ve taassub sayılmaz. Diğeri ise bâtıl ve haksız olan gulüvdür ki bu da edilleye göz yumup şüpheler arkasına düşerek ifrat veya tefrit ile hakkı tecavüz etmek ve zâhir olan hakkı teslim etmeyip hilâfını iltizam eylemektir ki buna da "taassub" ve "hamiyyet-i câhiliye" tâbir olunur. Âyet غَيْرَ الْحَقِّ diye işte bu nevi gulüvvü nehyetmiştir. Yani dinde hedefiniz dâima hak olsun; kör bir taklid, kuru bir taassub ile ifrat

---

1 H: "'Ey ehl-i kitâb!' de, 'dininizde haksız ifrata dalmayın, bundan evvel şaşmış, birçoklarını da şaşırtmış ve yolun doğrusundan sapmış bir kavmin hevâları ardından gitmeyin' (77). Tel'în edildi onlar, o Benî İsrâîl'den küfr edenler hem Dâvûd'un lisânıyla, hem Meryem'in oğlu Îsâ'nın. Sebebi, çünkü isyan etmişlerdi ve hakkın hudûdunu tecavüz ediyorlardı (78). İşledikleri bir münkerden vazgeçmezlerdi, fi'l-hakīka ne fena yapıyorlardı (79). Onlardan birçoğunu da görürsün Allah'ı tanımayanlara yardaklık ederler, nefislerinin kendileri için takdim ettiği hediye ne çirkin. Allah onlara gazab etti ve azabda muhalled onlar (80). Eğer Allah'a ve Peygamber'e ve ona indirilene imanları olsa idi, o kâfirleri yâr tutmazlardı, lâkin onların çoğu imandan uzak fâsıklardır (81)".

2 M: "eylemelidir".

veya tefrîte sapıp hakkı tecavüz etmeyiniz. Haksızlık yapmayınız, nâhak şeylerde ısrar etmeyiniz. Ey Nasârâ, siz Mesih'in hak olan risâletini ileri geçip de onu mâbudluk mertebesine çıkarmayınız, ey Yehûd siz de onun risalet ü nübüvvetini inkâr ve kadr ü menzilesini tenzil edip de Allah'ın bahşettiği hakkına tecavüz etmeyiniz. {وَلَا تَتَّبِعُٓوا اَهْوَٓاءَ قَوْمٍ قَدْ ضَلُّوا مِنْ قَبْلُ وَاَضَلُّوا كَث۪يراً وَضَلُّوا عَنْ سَوَٓاءِ السَّب۪يلِ} Ve bundan evvel, yani biʿset-i Muhammediyeden mukaddem dininizden muhakkak sapmış, dalâlete düşmüş, birçoklarını da idlâl etmiş, sapıtmış ve sonra biʿset-i Muhammediye ile gösterilmiş olan doğru yoldan yan çizmiş bir kavmin, yani seleflerinizin hevâlarına tâbiʿ olmayınız. Onları taklid edip arkalarından gitmeyiniz. ۞ Görülüyor ki bu âyette bunların ثُمَّ انْظُرْ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ medlûlünce nasıl ve nereden çevrilip âyât-ı haktan saptırıldıklarının bir beyânı vardır:

[1786]

1. Esasen dinlerinde hakkı hedef ittihaz etmemeleri,
2. Bu sebeple haksız gulüvv ü taassub etmeleri,
3. Seleflerini kör körüne taklid etmeleri,
4. Hevâ ve temâyülât-ı nefsâniyeye ittibâʿ etmeleri[1] ki, birincinin de sebebini teşkil eyler.

Ve işte iman ile küfrün, dîn-i hak ile dîn-i bâtılın mebde-i fârıkı budur. İlâh-ı hakka ubûdiyet, hevâ-yı nefse ubûdiyet ki zamânımızda "hissiyâta[2] tâbiʿ olmak" tâbir olunur. Demek ki Mesih'e ilâh diyenler[3] lede't-tahkīk Mesih'e değil, mücerred kendi hevâlarına taʿabbüd edenlerdir. Buna mukabil Mesih'e tecavüz edenler de yine kendi hevâlarına taʿabbüd edenlerdir.[4] Binâenʿaleyh Mesih'e ilâh diyen Nasârâ, Yehudun zıddına gitmiş görünmekle beraber hevâya ittibâʿ etmek, hissiyât u taassub arkasında koşmak itibariyle Yehudun yoluna gitmişler ve onlara tâbiʿ olmuşlardır.

---

1 B: "tâbiʿ olmaları".
2 M ve B: "hissiyâtına".
3 H: "diyenler~~in~~"; M ve B: "diyenlerin".
4 B -"Buna mukabil Mesih'e tecavüz edenler de yine kendi hevâlarına taʿabbüd edenlerdir".

İşte böyle dâll u mudil kimselerin hevâlarına ittibâʿ etmeyiniz ve bu hitâba karşı da haksız gulüv edip "bizim seleflerimizde böyle kimseler yoktur" demeyiniz. Zira {لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِى اِسْرَٓائِيلَ عَلٰى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ} Benî İsrâîl'den küfr edenlere hem Dâvûd'un lisânı, hem de Îsâ b. Meryem'in lisânı ile lânet edildi. ❁ Ekser müfessirîn demişlerdir ki, lisân-ı Dâvûd ile lânet ashâb-ı sebte, lisân-ı Îsâ ile lânet ashâb-ı Mâide'ye olmuştu[1]. Eyle ahâlisi sebt günü taʿaddî ettikleri zaman Dâvûd aleyhisselâm onlara lânet etmiş, maymunlara dönmüşler (*Sûre-i Aʿrâf'a bak*), ashâb-ı Mâide de bu sûrenin nihâyetine doğru geleceği üzere "Mâide"nin nüzûlünden ve onunla mütenaʿʿim olduktan sonra nankörlük etmişler, Îsâ aleyhisselâm da beddua ve lânet etmiş, hınzırlara dönmüşler {ذٰلِكَ} bu lânet {بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ} bu nankörlerin isyan etmeleri [1787] ve tecavüz eder olmaları sebebiyle idi. Yani {كَانُوا لَا يَتَنَاهَوْنَ عَنْ مُنْكَرٍ فَعَلُوهُ} yaptıkları bir münkerden birbirlerini nehyetmezlerdi. {لَبِئْسَ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} Vallahi ne fena yapıyorlardı! ❁ Mâdem ki lânetin sebebi isyanları ve hakka tecavüzü itiyad etmeleri idi, demek oluyor ki bunlardan sonra isyan ve tecavüz ve haksız gulüv edenler dahi tıpkı onlar gibi lisân-ı Dâvûd ve Îsâ ile melʿundurlar.

Ey muhatab! Şimdi {تَرٰى كَثِيراً مِنْهُمْ يَتَوَلَّوْنَ الَّذِينَ كَفَرُوا} dîn ü iman iddiasında bulunan bu ehl-i kitabdan birçoğunu görürsün ki -Resûlullah'a ve mü'minlere buğzlarından nâşî- kâfirlere, yani müşriklere pek sıkı dostluk ediyorlar. ❁ Müşriklerden taraf oluyorlar, onların velâyeti arkasına düşüyorlar {لَبِئْسَ مَا قَدَّمَتْ لَهُمْ اَنْفُسُهُمْ} vallahi nefisleri kendileri için kıyamet gününe ne fenâ şey takdim ettiler ki şudur: {اَنْ سَخِطَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَفِى الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ} Allah onlara[2] hışm etti ve azabda muhalleddirler. ❁ Çünkü Allah'a da imanları yok o Peygamber'e de {وَلَوْ كَانُوا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالنَّبِيِّ وَمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ} eğer bunlar Allah'a ve o Peygamber'e ve ona inzal olunana iman eder olsalardı {مَا اتَّخَذُوهُمْ اَوْلِيَٓاءَ} Allah'ın ve Peygamber'in düşmanı olan o kâfirleri dost tutmazlar, evliyâ tanımazlardı. {وَلٰكِنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} Velâkin bunların çoğu dinden çıkmış fâsıklardır. ❁ Mâzîde مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً olmadıkları gibi bugün de değildirler, baʿdemâ olmaları da müstebʿaddır.

---

1 B: "olmuştur".
2 M ve B: "kendilerine".

Bilakis tuğyan ve taʿaddîlerini artıracaklardır. Mü'minleri hoşlanmamaları, dîn-i İslâm ile istihzâ etmeleri de [1788] bundandır. Bunun için mü'minler bunları dost bilmemeli ve bunlar gibi olmamalıdırlar. Allah'ın bahşettiği niʿmet-i İslâm'ı unutmamalı, nankörlük etmemeli, mîsaklarını bozmamalı, ahidlerini, akidlerini îfâ etmeli, amel-i sâlih yapmalı, قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ [en-Nisâ 4/135] olmalıdırlar.

Görülüyor ki bu âyetin mazmûnu evvelâ bunlarda مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحاً şartının hâlen dahi intifâsını tasrih ve fâsılasıyla ta yukarıdaki وَاَنَّ اَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ [5/59] fâsılasını tekid ve o âyeti ihtar ve oradan daha mâkabline doğru bir ircâʿ-ı nazar ettirmişir. Demek ki burada sûrenin başına kadar gerisin geri bir mülâhaza daha yapılacak ve tekrar dönülüp mâbaʿdine devam edilecektir. Şâyân-ı dikkattir ki yukarıda ekserinin fâsık oluğu söylendiği hâlde burada[1] "kesîr" tâbir buyurulmuş, yani "birçoğu" denilmiştir. Gerçi eksere dahi "kesîr" denilebilirse de كثيرهم ile كَثِيراً مِنْهُمْ yani "çoğu" ile "birçoğu" tâbirleri arasında bir[2] fark da vardır. Bu fark bize şu iki mânadan birini ihtar eder:

1. Demek ki ikinci "fısk" evvelkinden eşeddir. Ekserin fıskı tâatsizlik mânasına fısktır ki itikadsız olup olmamaktan eʿamdır, ekseriyetin ehl-i kitab olmaktan çıkmasını istilzam etmez. Birçoğunun fıskı ise bütün bütün küfr ü tuğyan ile ehl-i kitab olmaktan hurûc ve irtidad mânasına bir fısktır ki öbüründen eşed bir şerdir.

2. Her ikisinde "fısk" aynı mânaya olmakla beraber demek ki dîn-i İslâm'ın intişârı ve bu hitâbât-ı Kur'âniyenin feyz-i te'sîri ile ehl-i kitâbın ekseriyyet-i fâsıkası azalmış وَلٰكِنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ فَاسِقُونَ kalmışlar, fakat bu kesîrin fıskı وَلَيَزِيدَنَّ كَثِيراً مِنْهُمْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ طُغْيَاناً وَكُفْراً medlûlünce keyfiyet itibariyle eski ekseriyetin fıskından çok ziyade, çok şiddetli olmuştur. Fi'l-vâkiʿ dîn-i İslâm'ın intişârı evvelemirde bütün kitapları ve edyânı câmiʿ yeni bir kitap etrafında toplanan sâlih ve müstakīm yeni bir ümmet, yeni bir ehl-i [1789] kitab teşkil

---

1 M ve B +"da".
2 M ve B -"bir".

etmiştir. Sâniyen umûmiyetle ehl-i kitab üzerinde bir hiss-i salâh uyandırmış, sâlisen ehl-i kitâbın ekalliyyet-i mü'mine ve sâlihası İslâm'a iltihak etmiş, diğer taraftan ekseriyyet-i fâsıka kalmıştır. Sonra bu ekseriyyet-i fâsıkanın birçoğu da Müslüman olmamakla[1] beraber az çok bir intibâh-ı salâh ile İslâm tâbiʿiyetine girmiş, zimmet-i İslâm'ı kabul eylemiş ve bu suretle eski fısklarının birçoğundan vazgeçmiştir. Bu suretle o ekseriyyet-i fâsıka azalmış, fakat buna mukabil birçoğu da hakkı büsbütün unutmuş, gayz u taassuba sarılmış, küfr ü tuğyânını artırdıkça artırmış, her münkeri tervic etmiş, İslâm'a husumette müşriklerle beraber olmuş ve hatta daha ileri gitmiş, lisân-ı Dâvûd ve Îsâ ile telʿîn edilen melʿunlar menzilesine düşmüştür. Binâenʿaleyh mukaddemâ وَاَنَّ اَكْثَرَكُمْ فَاسِقُونَ hitâbına lâyık olan ehl-i kitab, kemmiyet nokta-i nazarından eski hâline nazaran وَلٰكِنَّ كَث۪يراً مِنْهُمْ فَاسِقُونَ kalmış ve fakat keyfiyet nokta-i nazarından شَرٍّ مِنْ ذٰلِكَ مَثُوبَةً عِنْدَ اللّٰهِ [5/60], اَنْ سَخِطَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَفِي الْعَذَابِ هُمْ خَالِدُونَ olmuşlardır. Demek ki ehl-i İslâm mîsâkı[2] iman ve salâha gereği gibi riayette devam ve hayrâtta müsâbaka ile mücahedeye ikdam ettikçe fısk azalacak, salâh-ı âlem tezâyüd edecek, herkes لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ sırrına mazhariyetle mesʿud olacak ve aksi hâlde Müslümanların hâli de ehl-i kitâbın hâline dönecek, fâsıklara mahkum olup onların sürüklediği azâba düşeceklerdir.

Bu tafsîlâttan ve fıskın azalmasından anlaşıldı ki ehl-i kitab içinden evvelâ ekser-i fâsıkīne, sonra da kesîr-i fâsıkīne tekabül eden birer kısım vardır ki haksız gulüvv ü taassubdan sakınır mutedil bir ümmet-i muktesidedirler. Bunların bir kısmı ekseriyyet-i fâsıkaya iştirak etmemiş, evvel ü âhir iman u salâhlarını muhafaza etmişler, Mûsâ'ya olduğu gibi Îsâ'ya, Îsâ'ya olduğu gibi Hâtemü'l-enbiyâ'ya da iman eylemişlerdir. Bunların hâllerinde bir fark varsa mukaddemâ o Peygamber, o Rûh-ı hak gelecek diye [1790] iman ederken gelince de geldi diye iman etmiş ve münzelât-ı sâbıka ile beraber münzelât-ı lâhikayı da ikāme eylemiş

---

1 B: "olmakla".
2 B: "mîsâkı".

olmalarından ibarettir. Diğer kısmı ise mukaddemâ ekseriyyet-i fâsıkadan olduğu hâlde bilâhare intibah hâsıl etmiş, tevbekâr olmuş ve öbürlerine iltihak ederek kesîr-i fâsıkīne mukabil ahz-ı mevkiʿ etmişlerdir veya edeceklerdir ki işte bunlar مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَعَمِلَ صَالِحًا'dırlar.

Acaba bunlar içinde Yehûd ve Nasârâ da aynı nisbette midirler, yoksa farklı mıdırlar? Bu nokta-i nazardan Yehûd ile Nasârâ'yı mukayeseye gelince: Fi'l-vâkiʿ bunların ikisinin de çoğu fâsıktır, fâsıklar da mü'minleri sevmezler, adavet ederler. Maʿamâfîh hepsinin derece-i adavetleri ve kābiliyyet-i meveddetleri de müsâvî değildir. Yâ Muhammed![1]

لَتَجِدَنَّ اَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذِينَ اٰمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذِينَ اَشْرَكُواۚ وَلَتَجِدَنَّ اَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذِينَ اٰمَنُوا الَّذِينَ قَالُوا اِنَّا نَصَارٰىۜ ذٰلِكَ بِاَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَرُهْبَانًا وَاَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿٨٢﴾ وَاِذَا سَمِعُوا مَٓا اُنْزِلَ اِلَى الرَّسُولِ تَرٰٓى اَعْيُنَهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّۚ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اٰمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِدِينَ ﴿٨٣﴾ وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَا جَٓاءَنَا مِنَ الْحَقِّۙ وَنَطْمَعُ اَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ ﴿٨٤﴾ فَاَثَابَهُمُ اللّٰهُ بِمَا قَالُوا جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَاۜ وَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْمُحْسِنِينَ ﴿٨٥﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَحِيمِ ﴿٨٦﴾

[1791] **Meâl-i Şerîfi**

Nâsın mü'minlere adâvetçe en şiddetlisini her hâlde Yahudîlerle müşrikler bulacaksın. Mü'minlere meveddetçe en yakınlarını da her hâlde "Biz Nasârâyız" diyenler bulacaksın, sebebi; çünkü bunların içinde âlim keşişler ve târik-i dünya râhibler vardır ve bunlar kibr etmezler (82). Peygamber'e indirileni dinledikleri zaman da gözlerini görürsün

1 H +"Hitâm-ı Cüz'-i Sâdis
7. Cüz' / Âkif Bey

Forma	–	Sahîfe
10-84 ilâ 93	–	1661 ilâ 1860".

ki[1] âşinâ çıktıkları haktan yaşlar dolup boşanarak "Yâ rabbenâ" derler, "inandık, iman getirdik, şimdi Sen bizi şehadet getirenlerle beraber yaz (83). Hem biz neye iman etmeyelim Allah'a ve bu bize gelen hakka; bütün emelimiz, Rabbimizin bizi sâlihîn zümresinin maiyyetine koyması iken" (84). Böyle demelerine mukabil Allah da kendilerine sevab olarak altından ırmaklar akan cennetleri verdi, içlerinde muhalled kalmak üzere onlar ki işte muhsinlere mükâfat odur (85). Küfr edip âyetlerimizi tekzib eyleyenler ise onlar hep ashâb-ı cahîmdirler[2] (86).[3]

{لَتَجِدَنَّ اَشَدَّ النَّاسِ عَدَاوَةً لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا الْيَهُودَ وَالَّذ۪ينَ اَشْرَكُوا} Gerek Yehûd [1792] ve Nasârâ ehl-i kitab, gerekse bunların gayrı ale'l-umûm kâfir olan nâs içinde mü'minlere adâvetçe en şiddetlisini kasem olsun ki Yahudîler ve müşrikler bulacaksın. -Ehl-i imana şiddet-i adâvet nokta-i nazarından Yahudîleri müşriklerin de önünde göreceksin.- Demek ki bunlar imandan uzaktırlar, kesîr-i fâsikūn bunlarda daha ziyadedir. Çünkü bunların dünyaya hırsı hepsinden çoktur. وَلَتَجِدَنَّهُمْ اَحْرَصَ النَّاسِ عَلٰى حَيٰوةٍۚ وَمِنَ الَّذ۪ينَ اَشْرَكُوا... إلخ [el-Bakara 2/96] Ve çünkü bunların kalbleri[4] kasvetlidir. وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً [el-Mâide 5/13] Hevâya inhimakleri, fesâda meyilleri, hakka karşı kibr u inadları pek kuvvetlidir. Enbiyâyı tekzib ve katlde, isyân u ihtilâlde mümâreseleri pek ziyadedir.

{وَلَتَجِدَنَّ اَقْرَبَهُمْ مَوَدَّةً لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا الَّذ۪ينَ قَالُوا اِنَّا نَصَارٰى} Ve yine kasem olsun ki bütün bu nâsın mü'minlere meveddetçe en yakınını "Biz Nasârâyız" diyenler bulacaksın. ❁ Gerçi bunlar da umûmiyetle mü'min değildir. Ve mü'minlere adavet bunlarda da vardır. Fakat cins cinse mülâhaza edildiği

---

1 B -"ki".

2 B: "cehennemdirler".

3 H: "Her hâlde nâsın mü'minlere adâvetçe en şiddetlisini Yahudîler ve müşrikler bulacaksın. Meveddetçe en yakınlarını da her hâlde "Biz Nasârâyız" diyenler bulacaksın. Bu şu sebeple oluyor ki bunların içinde âlim keşişler ve târik-i dünya râhibler var ve bunlar kibr etmezler (82). Ve Peygamber'e indirileni dinledikleri zaman görürsün gözlerini ki âşinâ çıktıkları haktan coşar, yaş dolar boşanır 'Yâ rabbenâ, inandık, iman getirdik, şimdi Sen bizi şehadet getirenlerle beraber yaz (83). Biz neye iman etmeyelim Allah'a ve bu bize gelen hakka ki zâten bütün emelimiz, Rabbimizin bizi sâlihîn zümresinin maiyyetine koymasıdır' derler (84). Böyle demelerine mukabil Allah da kendilerine sevab olarak altından ırmaklar akan cennetleri verdi, içlerinde muhalled kalmak üzere ki işte muhsinlere mükâfat odur (85). Hâlbuki küfr eden, bu âyetlerimizi tekzib eyleyenler hep ashâb-ı cahîmdirler (86)".

4 H +"pek".

zaman öbürlerinin adavette şiddeti ziyade, bunların da mü'minleri sevebilmek kābiliyeti ziyadedir. Yani onların meveddetleri ihtimâli büsbütün yok değil, lâkin bunların meveddeti daha ziyade melhuz ve daha ziyade yakın bir ihtimâldir. Bunlarda iman kābiliyeti, ehl-i iman mahabbeti öbürlerinden fazla bulunur. {ذٰلِكَ} Bunların akreb bulunması şu sebepledir ki {بِاَنَّ مِنْهُمْ قِسّٖيس۪ينَ} bunlardan kıssîsler, yani ilm ü ibadetle meşgul keşişler {وَرُهْبَانًا} ve râhibler, yani âhiret korkusuyla manastırlarda nefislerini ezen ta'abbud ile meşgul târik-i dünyâlar vardır. {وَاَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ} Bir de bunlar mütekebbir değildirler. ۞ Mütevâzı ve mûnisdirler. Bu iki sebeple mü'minleri sevebilmeleri daha ziyade melhuzdur. Ve binâen'aleyh kulaklarına söz girmek [1793] ve anladıkları zaman hakkı kabul etmek ihtimâlleri fazladır.

"**Kıssîs**": Gece bir şeyi taleb ve tetebbu' etmek mânasına قَسَّ'den mübalağa sîgasıdır. İlm ü dîni tetebbu'ları itibariyle Nasârâ rüesâsından âlim ve âbid olanlara da "kass" ve "kıssîs" denilmiştir. İbn Zeyd'in beyânına göre "kıssîs" ruhbânın reisi demektir. İbn Atıyye aslı Arabî olmayıp mu'arreb bulunduğunu, Kutrub da aslı Rumca olup âlim demek olduğunu söylemişlerdir ki *Kâmûs* mütercimi de "keşiş olacaktır" diyor.[1] Râgıb'ın *Müfredât*'ında dahi beyan olunduğu üzere ruhban "rehbet"ten "râhib"in cem'idir. "Sü'bân" gibi müfred olarak isti'mâl edildiği de zikredilmiştir ki o zaman cem'i "rehâbîn" ve "rehâbine" gelir. "Rehbet" ıztırap ile korkup çekinmektir. "Terehhüb" manastırda ta'abbüd etmektir ki isti'mâl-i rehbet demektir. "Rehbâniyet" de fart-ı rehbetten ta'abbüde tahammülde gulüvv ü ifrat etmektir.[2] Eski Nasârâ'da et yememek, savm-ı visâl tutmak, nefislerine eziyet için boyunlarına zincir takmak ve hatta kendilerini iğdiş etmek derecesine varanlar olmuştur ki bunlar nefs ile mücahede ederek ihtirâsâtını kal'

---

1 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* II, 987.

2 Ragıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 366-367:

الرَّهْبَةُ والرُّهْبُ: مخافة مع تحرّز واضطراب،... والتَّرَهُّبُ: التّعبّد، وهو استعمال الرّهبة، والرَّهْبَانِيّةُ: غلوّ في تحمّل التّعبّد، من فرط الرّهبة... والرُّهْبَانُ يكون واحدا، وجمعا، فمن جعله واحدا جمعه على رَهَابِينَ، ورَهَابِنَةٌ بالجمع أليق.

etmek, nefsi sabr u tahammül ile tâate alıştırmak ve Nasârâ tâbirince zenb-i fıtrî ile âlûde olan nefsi tathîr ü takdîs ederek rızâ-yı ilâhîyi isticlâb etmek gibi makāsıdı tazammun eden bir hareket ise de haddizâtında لَا تَغْلُوا فِى دِينِكُمْ غَيْرَ الْحَقِّ hükmünde dâhil olan gayr-i fıtrî gulüv ve teşdîdât cümlesindendir. Nasârâ güya Hazret-i Yahyâ ve Îsâ aleyhimesselâm'ın hayât-ı tecerrüdlerini ileri götürmek ve bu suretle rızâullâha ermek maksadıyla bu tarz-ı rehbâniyeti rüesâ-yı din hakkında bir farîza olmak üzere ibdâʿ eylemiş iseler de Sûre-i Hadîd'de وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْجِيلَ وَجَعَلْنَا فِى قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ اِلَّا ابْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَا [57/27][1] âyetinde ihtar olunduğu üzere buna hakkıyla riayet edememişler ve meşrûʿdan kaçarken gayr-i meşrû hâlâta düşmüşlerdir. Ve bunun için لَا رَهْبَانِيَّةَ فِي الْإِسْلَام'dır.[2] Ve böyle olduğu bu [1794] âyetleri müteʿâkib anlatılacaktır. Fakat her nevi ahlâk-ı zemîmenin başı olan hırs-ı dünyâ ve ittibâʿ-ı şehevât tuğyânı ile bunun tamamen zıddı demek olan rehbâniyet mukayese edildiği zaman her hâlde dünya ihtirâsâtına karşı rehbâniyet mücahedesinin bir fazilet olduğu da inkâr edilemez. Zira hubb-i dünyâ re's-i küll-i hatîedir. Bir millet içinde böyle ciddi bir rehbet ile son derece zâhidâne ve müteʿabbidâne bir tecerrüd ve sabr u tahammül hayatı tâkip edebilenler, o millette bir hiss-i iʿtidâl uyandırabilecek bir nümûne-i tehzîb olmaktan hâlî kalmazlar. İşte bu haysiyetledir ki sahîhan ilm ü amele ihtimam eden kıssîsînin ve şehevât-ı dünyeviyeden[3] tecerrüde çalışan ruhbânın mevcûdiyetleri Nasârâ'nın kibirlerini kıran ve mü'minlere kurb-i meveddetlerine sebep olan menâkıblarından sayılmıştır. Yoksa rehbâniyet nâmı altında dünya peşinde koşanların, helâli menʿ edip harama göz yumanların dîn ü dünyâya muzır kesîr-i fâsıkūn'dan olduklarında şüphe yoktur. Nitekim Sûre-i Hadîd'de

---

1 "…bir de Meryem'in oğlu Îsâ ile tâkip ettik ve ona İncil'i verdik ve ona tâbiʿ olanların kalblerinde bir rikkat bir merhamet yarattık, bir de rehbâniyet ki onu onlar ibdâʿ ettiler, Biz onu üzerlerine yazmamıştık, ancak Allah rızâsını aramak için yaptılar, sonra da ona hakkıyla riayet etmediler…"

2 İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Hadîs,* I, 444-445; Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs,* thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999, III, 797.

3 B: "dünyâdan".

فَاٰتَيْنَا الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْهُمْ اَجْرَهُمْۚ وَكَث۪يرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ [57/27][1] buyurulmuştur. Velhâsıl âyet bize gösteriyor ki ilim ve ulemâya mahabbet, âhiret düşüncesi, âkıbet endişesi, kezâlik kibirsizlik velevse kâfirde olsun haddizâtında mahmud, en nâfiʿ, en güzel esbâb-ı tekarrub cümlesindendir. Ve bu sebepledir ki Nasârâ ehl-i imana meveddet nokta-i nazarından daha yakın bir vaziyettedir. Ve binâenʿaleyh bu ahlâkıyet mevcud oldukça Nasârâda kābiliyyet-i iman daha fazladır. Ve bunlardan cidden imana gelenler Yahudîlerden daha çok olmuştur.

Bu suretle bunlar kibirsiz ve ehl-i imana meveddetçe diğerlerinden akreb bulunduğu gibi, içlerinde bilfiil iman eden ve edecek olan ince kalbli, hak-âşina mü'minler dahi bulunduğunu isbat ile ehl-i imana nakl-i hitab için şöyle buyuruluyor:

[1795] {وَاِذَا سَمِعُوا مَٓا اُنْزِلَ اِلَى الرَّسُولِ} Peygamber'e indirilen Kur'ân'ı dinledikleri vakit de {تَرٰٓى اَعْيُنَهُمْ} gözlerini görürsün ki {تَف۪يضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا} {عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ} tanıdıkları ve bir kısmına âşina oldukları haktan mütehassis ve müteessir olarak coşar, gözyaşlarından dolar dolar taşar, gözleri dolarak {يَقُولُونَ} derler ki {رَبَّنَٓا اٰمَنَّا فَاكْتُبْنَا مَعَ الشَّاهِد۪ينَ} ey Rabbimiz, biz -bu indirdiğin hakka ve gönderdiğin Resûl'e bilâ kayd u şart- iman ettik. Sen bizi de onun ümmeti olan şâhidîn ile beraber yaz. ❁ Yani bunlar kitaplarında rûhu'l-hak olan o âhir zaman peygamberinin geleceğini bilirler. Ve "İman ederiz gelecektir" diye itikad ederler. Ve onun biʿsetine iştiyak besler, intizar ederler. Kur'ân'ı dinledikleri zaman da hakka karşı kibirleri olmadığı ve kalblerinde rikkat u ihlâs ve o şevk ü intizar mevcud bulunduğu cihetle hakkı tanırlar, feyz-i te'sîrini duyarlar. Gözlerine yaşlar dolar, o Resûl-i hakkın baʿs edilmiş, gelmiş olduğunu anlarlar. Gıyâbî olan imanları şuhûda münkalib olur. Mukaddemâ "İman ederiz gelecektir" derken bu kerre "geldi, iman ettik" derler. Ehl-i şuhûd u şehadet olan ümmet-i Muhammed defterine yazılmalarını niyaz ederler. Kendi nefislerine, yahut itiraz edenlere karşı bu iman ve itikadlarını

---

1 "...biz de içlerinden iman etmiş olanlara ecirlerini verdik, çokları ise yoldan çıkmış fâsıklardır."

te'yîd ü isbat için şunu da söylerler: {وَمَا لَنَا لَا نُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَمَا جَٓاءَنَا مِنَ الْحَقِّ}[1] Biz Allah'a ve bize hak olarak her ne gelmişse ona niçin, ne sebep, ne hak, ne mazeretle iman etmeyeceğiz {وَنَطْمَعُ اَنْ يُدْخِلَنَا رَبُّنَا مَعَ الْقَوْمِ الصَّالِحِينَ} hâlbuki Rabbimizin bizi de sulehâ zümresiyle beraber aynı medhale idhal etmesini arzu eder ve buna tamaʿ u iştiyak besleriz. ❁ Binâenʿaleyh iman etmemeye [1796] hiçbir sebep olmadıktan başka, sulehâ zümresinin âkıbet ve mukadderâtına iştirak etmek tamaʿ ve arzusu gibi imanı muktezî olan yüksek bir sebep ve dâʿî de var.

İşte onlar Kur'ân'ı dinledikleri zaman hakkı tanıyıp böyle derler ve derken gözleri yaşlarla dolar taşar. Binâenʿaleyh {فَاَثَابَهُمُ اللّٰهُ بِمَا قَالُوا جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَا} Allah da onlara itikad ve ihlâs ile söyledikleri bu sözleri sebebiyle altlarından ırmaklar akan cennetleri sevab ve mükâfat olarak bahşetmiştir, orada muhalled kalacaklardır. {وَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْمُحْسِنٖينَ} Muhsinlerin yani hüsn-i nazar, hüsn-i niyet ve hüsn-i amel sâhiplerinin[2], taʿbîr-i âharla yaptıkları işi en güzel suretle yapmayı itiyad edenlerin cezâsı da budur.

Rivayet olunuyor ki bu dört âyet Necâşî ve ashâbı hakkında nâzil olmuştur. Muhâcirîn-i evvelîn[3] Habeşistan'a hicret ettikleri zaman Mekke müşrikleri arkalarından bir heyet göndermiş ve Necâşî'yi aleyhlerinde tahrîk ü teşvîk ederek onları tazyik ve perişan ettirmek istemişlerdi. Bunun üzerine Necâşî ileri gelen kıssîsîn ve ruhban ile bir meclis akdetmiş ve Müslümanlarla müşrikleri de oraya davet eylemiş idi. Bu mecliste ictimâʿ ettikleri zaman Necâşî Müslümanlara hitâben "Kitabınızda Hazret-i Meryem'in zikri var mıdır?" diye sormuş, Caʿfer b. Ebû Tâlib hazretleri de "evet, onun nâmına mensub bir sûre vardır" demiş, ذٰلِكَ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ [19/34] âyetine kadar Sûre-i Meryem'i, arkasından وَهَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ مُوسٰى'ya [20/9] kadar Sûre-i Tâhâ'yı kıraat etmiş ve binâenʿaleyh Necâşî ağlamış idi. Bilâhare Necâşî Medine'de Resûlullah'a yetmiş kişilik bir heyet

1 B +"Ve".
2 M ve B: "sahiblerini".
3 M ve B: "evvelînin".

göndermiş, Resûlullah da onlara Sûre-i Yâsîn'i kıraat buyurmuş, kezâlik bunlar da ağlamışlar ve iman etmişlerdi. Bu âyetler de bunların hâllerini tasvir ederek nâzil olmuştur.[1] Bunun için bazı müfessirîn bu âyetlerin hükmü bunlara [1797] ve şiddet-i adâvet kaziyyesinin de zamân-ı risâlette bulunan Medine Yahudîlerine mahsus olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat âyetin zâhiri âm olduğundan, ekser-i müfessirîn her iki kavmin cins cinse mukayeselerini nâtık bulunduğunu beyan etmişlerdir. Fi'l-vâkiʿ Abdullah b. Selâm ve emsâli gibi, Yahudîlerden dahi bu suretle imana gelenler bulunmuş ise de bunlar nâdir, Nasârâ'dan imana gelenler ise evvel ü âhir çok bulunduğundan her hâlde kābiliyyet-i imanın ve kurb-i meveddetin Nasârâ'da daha ziyade olduğu gösterilmiştir.

Muhsinler böyle, bunlara[2] mukabil {وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَح۪يمِ}dir. ❁ Nasârâ'nın İslâm'a tekarrub ve telâkīsini[3] işʿâr eden bu beyânâtta Nasârâ evvelâ içlerinde kıssîsîn ve ruhban bulunmakla medh edildiği, ruhbanlığın mânası da dünya lezâiz ü tayyibâtından bütün bütün inkıtâʿ u ihtiraz demek olduğu cihetle bundan Müslümanların rehbâniyete tergībi mânası tevehhüm olunmamak ve İslâm'da rehbâniyet bulunmadığı anlatılmak[4] için burada yine sûrenin evvelindeki îfâ-yı ukūd ve hıll ü hurmet ahkâmına nakl-i kelâm ile mü'minlere hitâben buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُواۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَد۪ينَ ﴿٨٧﴾ وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلَالاً طَيِّباًۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّـذ۪ٓي اَنْتُمْ بِه۪ مُؤْمِنُونَ ﴿٨٨﴾ لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ ف۪ٓي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَۚ

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 669. Bk. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 499-501:

وذلك نحو ما يحكى عن النجاشيّ رضى الله عنه أنه قال لجعفر بن أبى طالب –حين اجتمع في مجلسه المهاجرون إلى الحبشة والمشركون لعنوا وهم يغرونه عليهم ويتطلبون عنتهم عنده-: هل في كتابكم ذكر مريم؟ قال جعفر: فيه سورة تنسب إليها، فقرأها إلى قوله: «ذٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ» وقرأ سورة طه إلى قوله: «وَهَلْ أَتاكَ حَدِيثُ مُوسى» فبكى النجاشي وكذلك فعل قومه الذين وفدوا على رسول الله صلى الله عليه وسلم وهم سبعون رجلا حين قرأ عليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم سورة يس، فبكوا.

2 H: "buna".

3 M ve B: "telâkkısini".

4 B -"ve İslâm'da rehbâniyet bulunmadığı anlatılmak".

فَكَفَّارَتُهُٓ اِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ اَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ اَهْلِيكُمْ اَوْ كِسْوَتُهُمْ اَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍۜ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍۜ ذٰلِكَ كَفَّارَةُ اَيْمَانِكُمْ اِذَا حَلَفْتُمْۜ وَاحْفَظُٓوا اَيْمَانَكُمْۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٨٩﴾

[1798] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler, Allah'ın size helâl kıldığı nimetlerin hoşlarını kendinize haram etmeyin, aşırı da gitmeyin, çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez (87). Hem Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden helâl ve hoş olarak yiyin, hem de kendisine mü'min bulunduğunuz Allah'tan korkun (88). Allah sizi yeminlerinizde -bilmeyerek ettiğiniz- lağv ile muâhaze etmez velâkin bile bile akdettiğiniz yeminlerle sizi muâhaze buyurur. Bunun da keffâreti çoluğunuza çocuğunuza yedirdiğinizin orta derecesinden on fakiri doyurmak yahut giydirmek yahut bir esir âzâd etmektir. Bunlara gücü yetmeyen üç gün oruç tutar, işte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin keffâreti bu, bununla beraber yeminlerinizi gözetin. Böyle beyan ediyor Allah size âyetlerini ki şükredesiniz (89).[1]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ} Allah'ın size helâl kıldığı nimetlerin hoş ve[2] leziz olanlarını haram kılmayınız. ❁ Yani onlardan kendinizi tesebbüben veya mübâşereten mahrum [1799] etmeyiniz. Evvelâ Yehûd gibi ukūdu îfâ etmemek ve mîsâkı unutup nakz etmek suretiyle o nimetlerin inkıtâ'ına sebep olmayınız. Sâniyen Nasârâ gibi ukūd-ı ilâhiyeye muhalif akidler yaparak, ifrât u teşdîdi iltizam ederek Allah'ın size اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُۜ وَطَعَامُ الَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْۖ وَطَعَامُكُمْ

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler, Allah'ın size helâl kıldığı şeylerin hoşlarını kendinize haram etmeyin, aşırı da gitmeyin, çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez (87). O hâlde Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden helâl ve hoş olarak yiyin, bununla beraber korkun o Allah'tan ki sizler O'na mü'minlersiniz (88). Allah sizi yeminlerinizde -bilmeyerek ettiğiniz- lağv ile muâhaze etmez velâkin bile bile akdettiğiniz yeminlerle sizi muâhaze eder. Bunun da keffâreti çoluğunuza çocuğunuza yedirdiğinizin orta derecesinden on fakiri doyurmak yahut giydirmek yahut bir esir âzâd etmektir. Bunlara gücü yetmeyen üç gün oruç tutar, işte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin keffâreti bu, bununla beraber yeminlerinizi gözetin. Böyle beyan ediyor Allah size âyetlerini ki şükredesiniz (89)".

2 M ve B -"ve".

حِلٌّ لَهُمْۘ وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ الْمُؤْمِنَاتِ [el-Mâide 5/5] diye helâl u mubah kıldığı niʿam-ı tayyibeden kendinizi menʿ etmeyiniz, {وَلَا تَعْتَدُوا} hudûd-ı hakkı, ukūd-ı ilâhiye ahkâmını tecavüz de[1] eylemeyiniz. ❁ Evvela helâle haram demeyiniz, sâniyen o hoş ve temiz nimetleri kesbde gayrın hakkına tecavüz etmek suretiyle haram yapmayınız. Sâlisen helâl olarak kazandığınız nimetlere de ihtiyâc-ı hakīkīden ziyade ihtirâs u inhimak ile atılıp israf etmeyiniz ve mücerred şehevât arkasında dolaşmayınız, gerek nefsin ve gerek gayrın hakkını gözeterek iʿtidâl ü iktisad ile hareket eyleyiniz. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ} Allah mütecâvizleri sevmez, bu muhakkaktır. Hâsılı helâli haram, haramı helâl yapmayınız da {وَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلَالًا طَيِّبًا} Allah'ın sizi[2] merzuk ettiği nimetlerden helâl ü hoş ve temiz olarak yiyiniz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّذٖى اَنْتُمْ بِهٖ مُؤْمِنُونَ} ve iman etmiş olduğunuz Allah'a ittikā ediniz, muâhazesinden korkunuz da ifrat ve tefritten hazer eyleyiniz. ❁ Ne Allah'ın nimetlerini beğenmemek, onlardan kaçınmak gibi nankörlük, ne de bu dünya nimetlerini gāye-i emel zannedip Allah'tan ve âhiretten gaflet ederek esîr-i hırs ve şehvet olunuz.

Rivayet olunuyor ki bir gün Resûlullah ashâbına kıyâmeti tavsif etmiş ve son derece[3] inzarda bulunmuş idi. Ashâb-ı kiram bundan müteessir olup rikkate gelerek Osman b. Mazʿûn'un hânesinde toplanmışlar, dâima oruçlu olmaya, döşek üzerinde uyumamaya, et ve yağlı [1800] yememeye, kadınlara yaklaşmamaya, koku sürünmemeye, dünyayı terk etmeye, eski çul paçavra giyip yeryüzünde seyahat etmeye ve erkekliklerini kesmeye müttefikan karar vermişler ve derhâl bu haber Resûlullah'a vâsıl olmuş, binâenʿaleyh onlara "Ben böyle emrolunmadım, muhakkak ki nefsinizin üzerinizde bir hakkı vardır. Binâenʿaleyh sâim olunuz muftır da olunuz, kāim olunuz nâim de olunuz. Ben namaz kılarım uyku da uyurum, oruç tutarum iftar da

1 B -"de".
2 B: "size".
3 M ve B +"de".

ederim, et de yerim yağ da yerim, kadınlara da mukārenet ederim. Benim sünnetimden yüz çeviren benden değildir" فَمَنْ رَغِبَ عَنْ سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي buyurmuş,[1] bu âyetler[2] nâzil olmuştur.[3] Yine rivayet olunuyor ki Resûlullah tavuk ve pâlûze yerdi, tatlı ve bal hoşuna giderdi ve buyurdu ki إِنَّ الْمُؤْمِنَ حُلْوٌ يُحِبُّ الْحَلَاوَةَ "Mü'min tatlıdır, halâveti tatlılığı sever."[4] İbn Mesʿud hazretlerinden menkuldür ki bir zat ona "Ben döşeği kendime haram ettim" demiş, o da bu âyeti okumuş, "döşeğine yat ve yemînine keffâret ver" diye cevap vermiştir. Hasan-ı Basrî hazretlerinden menkuldür ki bir gün yemeğe davet edilmiş, beraberinde Ferkad-i Sebhî ve ashâbı da varmış. Sofraya oturmuşlar, yağlı tavuklar, tatlı vesâire türlü türlü yemekler var. Ferkad bir kenara çekilmiş, Hasan-ı Basrî de "oruçlu mu" diye sormuş, "hayır, böyle envâʿ-ı taʿâmı mekruh görür" demişler. Binâenʿaleyh Hasan-ı Basrî Ferkad'e dönmüş, "yâ Ferkadcik" demiş, "sen hâlis tereyağı ve buğday özü ile luʿâb-ı nahli, yani balı bir müslim ayıplar re'yinde mi bulunuyorsun?" demiştir. Yine müşârün ileyh Hasan-ı Basrî'ye "Falan zat pâlûze yemiyor, şükrünü edâ edemem diyor" demişler, "soğuk su içiyor mu?" diye sormuş, "evet" demişler,

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 158; Buhârî, Nikâh, 1; Müslim, Nikâh, 5.

2 B: "âyet".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* X, 517-518:

عن السدي: «يا أيها الذين آمنوا لا تحرّموا طيبات ما أحل الله لكم ولا تعتدوا إنّ الله لا يحب المعتدين»، وذلك أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم جلس يومًا فذكر الناس، ثم قام ولم يزدهم على التَّخويف. فقال أناسٌ من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كانوا عشرة، منهم علي بن أبي طالب وعثمان بن مظعون: ما خِفْنا إن لم نُحْدِث عملا! فإنّ النصارى قد حرَّموا على أنفسهم، فنحن نحرِّم! فحرَّم بعضهم أكل اللَّحم والوَدَك، وأن يأكل بالنهار، وحرَّم بعضهم النوم، وحرَّم بعضهم النساء. فكان عثمان بن مظعون ممَّن حرم النساءَ، وكان لا يدنو من أهله ولا يدنون منه. فأتت امرأتُه عائشةَ، وكان يقال لها: «الحولاء»، فقالت لها عائشة ومن عندها من نساءِ النبيّ صلى الله عليه وسلم: ما بالُك، يا حولاءُ متغيِّرةَ اللون لا تمتشِطين ولا تطيَّبين؟ فقالت: وكيف أتطيَّب وأمتشط، وما وقع عليّ زوجي، ولا رفع عني ثوبًا، منذ كذا وكذا! فجعلن يَضحكن من كلامها. فدخل رسول الله صلى الله عليه وسلم وهنّ يضحكن، فقال: ما يضحككن؟ قالت: يا رسول الله، الحولاءُ، سألتها عن أمرها فقالت: «ما رفع عني زوجي ثوبًا منذ كذا وكذا» فأرسل إليه فدعاه فقال: ما بالك يا عثمان؟ قال: إني تركته لله لكي أتخلَّى للعبادة! وقَصَّ عليه أمره. وكان عثمان قد أراد أن يَجُبَّ نفسه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أقسمتُ عليك إلا رجعت فواقعتَ أهلك! فقال: يا رسول الله إني صائم! قال: أفطر! فأفطر، وأتى أهله. فرجعت الحولاءُ إلى عائشة قد اكتحلت وامتشطت وتطيَّبت. فضحكت عائشة، فقالت: ما بالك يا حولاء؟ فقالت: إنه أتاها أمس! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما بالُ أقوامٍ حرَّموا النساء، والطعامَ، والنومَ؟ ألا إني أنام وأقوم، وأفطر وأصوم، وأنكح النساء، فمن رغب عن سُنَّتي فليس مني! فنزلت: «يا أيها الذين آمنوا لا تحرِّموا طيبات ما أحل الله لكم ولا تعتدوا»، يقول لعثمان: «لا تَجُبَّ نفسك. فإن هذا هو الاعتداء» وأمرهم أن يكفِّروا أيْمانهم، فقال:»لا يؤاخذكم الله باللَّغو في أيمانكم ولكن يُؤَاخذكم بما عقّدتم الأيمان».

4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 102. Krş. Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* VIII, 88:

وروي عن عائشة وأبي موسى الأَشْعريّ أن النَّبِيّ صلى الله عليه وسلم كان يأكل الدجاج والفالوذج، وكان يعجبه الحلواء والعسل وقال: «إن المؤمن حلو يحب الحلاوة»

buyurmuş ki "o hâlde bu adam câhil, Allah teâlâ'nın ona soğuk sudaki nimeti pâlûzeden daha çok olduğunu bilmiyor."[1]

Şimdi burada bir müşkil vardır. اَوْفُوا بِالْعُقُودِ emri ale'l-umûm ukūda şâmil ve şüphe yok ki yeminler de bu [1801] ukūdda dâhil idi. Burada da لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ buyurulmuştur. Şu hâlde bir kimse herhangi bir sebeple yemin eder ve bu yemin ile bir helâli kendine tahrim etmiş bulunursa ne yapacak? Zira yemîninde dursa لَا تُحَرِّمُوا mîsâkını nakz etmiş olacak, durmasa akd-i yemîni îfâ etmemiş olacak. İşte bu müşkili hal için buyuruluyor ki:

{لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ ف۪ٓي اَيْمَانِكُمْ} Allah yeminleriniz içinde lağv olan kasemlerle sizi muâhaze etmez. -O bir akid değildir.- (*Yemîn-i lağvın târif*[2] *ve tefsîri Sûre-i Bakara'da geçmiş idi, bak.*) {وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَ} Velâkin akdetmiş olduğunuz, yani "şöyle yapacağım, böyle yapacağım", yahut "şöyle olursa şöyle edeceğim" tarzında istikbâle müteʿallik olmak üzere kendinizi bağladığınız yeminlerle sizi muâhaze eder. ❁ Bunlara "yemîn-i münʿakide" tâbir olunur. Meselâ "vallahi evlenmeyeceğim, vallahi zevceme tekarrub etmeyeceğim, vallahi yarın oruç tutacağım", yahut "vallahi sigara içmeyeceğim" gibi yeminler yemîn-i[3] münʿakidedirler. Ve bu gibi yeminler birer akd oldukları için îfâ edilmeleri lâzım gelir. Edilmezse Allah muâhaze eder, bunlar ise iki türlüdür. Birisi masiyet olmayan bir şeye yemindir ki bunun nakzı asla câiz değildir, büyük günahtır. Diğeri masiyet olan bir şeye yemindir ki bunda sebat, nakzından daha günahtır. Ve bunun için ehven-i şerreyn ihtiyar olunup مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ، ثم رَأَى غَيْرَهَا خَيرًا مِنْهَا، فَلْيُكَفِّرْ عَنْ يَمِينِهِ ثم لِيَأْتِ بِالَّذِي هُوَ خَيْر

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 671-672. Krş. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 102:

وعن ابن مسعود أن رجلا قال له: إني حرمت الفراش فتلا هذه الآية وقال: نم على فراشك وكفر عن يمينك. وعن الحسن أنه دعى إلى طعام ومعه فرقد السبخيّ وأصحابه، فقعدوا على المائدة وعليها الألوان من الدجاج المسمن والفالوذ وغير ذلك، فاعتزل فرقد ناحية، فسأل الحسن: أهو صائم؟ قالوا: لا، ولكنه يكره هذه الألوان، فأقبل الحسن عليه وقال: يا فرقد، ترى لعاب النحل بلباب البرّ بخالص السمن يعيبه مسلم. وعنه أنه قيل له. فلان لا يأكل الفالوذ ويقول: لا أؤدّى شكره. قال: أفيشرب الماء البارد؟ قالوا: نعم. قال: إنه جاهل، إن نعمة الله عليه في الماء البارد أكثر من نعمته عليه في الفالوذ.

2 B: "târifi".

3 M ve B -"yemîn-i".

hadîs-i şerîfi[1] medlûlünce yemînin nakzı tercih edilir ve keffâret verilir ki, bu keffâret hem nakz-ı yemînin dünyada bir cezâsı ve muâhazesi, hem de muâhaze-i uhreviyeden halâs için bir ibadettir. Maʿamâfîh keffâretin lüzûmu yalnız bu kısma mahsus değildir. Evvelkinde de vâcibdir, çünkü nakzı câiz ve evlâ olan bir akd-i yemînin bozulmasından dolayı muâhaze demek olan keffâret vâcib olunca nakzı asla câiz olmayan yemînin bozulmasından dolayı bu muâhazenin [1802] evleviyetle farz olacağı derkârdır. Bu suretle bütün[2] keffâretlerde hem ukūbet hem de ibadet mânası vardır. Ve herhangi bir yemîn-i münʿakide bozulduğu zaman da dünyada bir keffâret ile muâhaze edilir. Ve bu keffâret ile bâlâdaki müşkil hallolunur.

{فَكَفَّارَتُهُ} İmdi yemîni bozmanın keffâreti {اِطْعَامُ عَشَرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ اَوْسَطِ مَا تُطْعِمُونَ اَهْلِيكُمْ} ehl ü iyâlinize yedirdiğiniz taʿâmın nevʿ u mikdârında[3] evsatından[4] on miskini bir gün doyurmaktır. ❁ Bu iki suretle olur. Birisi bir akşam bir de sabah çağırıp yemek yedirerek karınlarını doyurmaktır ki buna "ibâha" tesmiye edilir. Diğeri de akşam sabah doyuracak kadar ellerine bir şey vermektir ki buna da "temlîk" tesmiye edilir. İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanife'ye göre bunun miktarı her miskin için bir fitre gibi buğdaydan yarım sâʿ, diğerlerinden bir sâʿdır. İmam Şâfiî'ye göre de bir müddür. Keffâret-i yemin ya böyle on miskini itʿâmdır {اَوْ كِسْوَتُهُمْ} yahut on miskinin kisveleridir. ❁ Kisve, setr-i avret edecek bir sevb demektir, bir rivayete göre de bir "sevb-i câmiʿ" bütün bir kat elbisedir. {اَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ} Veyahut bir rakabe, bir köle veya cariye, insan âzad etmektir. ❁ İmam Şâfiî keffâret-i katle kıyâsen bunun da mü'min olmasını şart etmiş ise de eimme-i Hanefiyye keffâret-i katlden mâʿadâsında nassın zâhirine nazaran rakabe-i kâfireyi de kâfi görmüşlerdir. Hâsılı keffâret-i yeminde bu üçten biri vâcibdir, tâyininde mükellef muhayyerdir. {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلٰثَةِ اَيَّامٍ}

---

1 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* II, 185, 204, 361; Müslim, Eymân, 12.
2 B +"bu".
3 H: "mikdarda".
4 M ve B: "evsattan".

Binâenʿaleyh her kim bunlardan birini bulamaz, vermeye kudretyâb olamazsa onun keffâreti de üç gün oruçtur. ❁ İbn Mesʿud mushafında ثَلٰثَةِ أَيَّامٍ مُتَتَابِعَات olduğundan bu üç günün bilâ fâsıla birbiri arkasına [1803] tutulması[1] da vâcibdir. {ذٰلِكَ كَفَّارَةُ اَيْمَانِكُمْ اِذَا حَلَفْتُمْ} İşte yemin ettiğiniz vakit yeminlerinizin keffâreti budur. Bozulduğu zaman bu keffâreti edâ ediniz.[2] {وَاحْفَظُوٓا اَيْمَانَكُمْ} Ve yeminlerinizi muhafaza ediniz. ❁ Yani evvelâ her şeye yemin etmeyiniz, sâniyen yemîninizin suretini iyi belleyiniz, ihmal ile unutmayınız. Sâlisen masiyet olmayan ve bir hayrı menʿ etmeyen yeminlerde gücünüz yettiği kadar sebat ediniz, bozmayınız. Râbiʿan[3], bozduğunuz takdirde keffâretini de vererek yemînin şânını muhafaza ediniz. {كَذٰلِكَ[4] يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} İşte Allah size âyetlerini böyle beyan ediyor ve ber vech-i âtî daha beyan edecektir ki şükredesiniz:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْاَنْصَابُ وَالْاَزْلَامُ رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٩٠﴾ اِنَّمَا يُر۪يدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَٓاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ ﴿٩١﴾ وَاَط۪يعُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَ وَاحْذَرُواۚ فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُٓوا اَنَّمَا عَلٰى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُب۪ينُ ﴿٩٢﴾ لَيْسَ عَلَى الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ ف۪يمَا طَعِمُٓوا اِذَا مَا اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ثُمَّ اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا ثُمَّ اتَّقَوْا وَاَحْسَنُواۜ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿٩٣﴾

[1804] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! İçki, kumar, putlar, kısmet çekilen zarlar hep şeytan işi murdar bir şeydir, onun için siz ondan kaçının ki yakayı kurtarasınız (90). İçki ile kumarda şeytan sırf aranıza adavet ve kin düşürmeyi ve sizi Allah'ı anmaktan ve namaz kılmaktan alıkoymayı ister. Artık vazgeçiyorsunuz değil mi? (91). Allah'ı dinleyin, Peygam-

1 B: "olması".
2 B -"Bozulduğu zaman bu keffâreti edâ ediniz".
3 B -"Râbiʿan".
4 H, M ve B: "ذلك".

ber'i dinleyin de sakının, eğer kulak asmazsanız biliniz ki Resûlümüze düşen sade açık bir tebliğden ibarettir (92). İman edip de salâhlı salâhlı işler yapan kimseler bundan böyle sakındıkları ve imanlarında sebat ile sâlih sâlih işlerine devam eyledikleri, sonra takvâlarında ve imanlarında rüsuh buldukları, sonra bu takvâ ile beraber her yaptığını güzel yapan ihsan mertebesine erdikleri takdirde mukaddemâ tattıklarında kendilerine bir beis yoktur, Allah muhsinleri sever (93).[1]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey iman edenler ❁ helâl olan tayyibâtı tahrim etmediğiniz gibi haram olan habâisten de iyi sakınınız. Ezcümle {اِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ} muhakkak hamr, yani müskirât ve meysir, yani piyango ve kumar (*Sûre-i Bakara'da* يَسْـَٔلُونَكَ[2] عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ *[2/219] bak*) {وَالْاَنْصَابُ} ensâb, yani taʿabbüd için dikilmiş taş vesâir evsân ü asnâm {وَالْاَزْلَامُ} kumar ve piyango kalemleri, okları, zarları (*bu sûrenin başında "nusub" ve "ezlâm" kelimelerine bak*) bütün bunlar başka bir şey değil, ancak {رِجْسٌ} birer ricstir; akılların[3] tiksineceği, iğreneceği pis, murdar bir şeydir. {مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ} Şeytanın amelindendir[4]. Şeytan[5] işi, [1805] şeytan teşvîkidir. {فَاجْتَنِبُوهُ} Binâenʿaleyh bu pislikten ictinab ediniz, uzak kaçınız ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felâh bulabilesiniz[6].

Bu âyet, müskirâtın menʿ u tahrîmi hakkında üçüncü ve son olarak nâzil olan âyettir ki birincisi Sûre-i Nisâ'daki لَا تَقْرَبُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْتُمْ سُكَارٰى [4/43] ikincisi de Sûre-i Bakara'daki يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فٖيهِمَٓا اِثْمٌ كَبٖيرٌ [2/219] âyeti idi, oraya bak. Allah teâlâ bu âyette hamr u meysirin

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! İçki, kumar, putlar, kısmet çekilen zarlar hep şeytan işi murdar bir şey, onun için siz ondan ictinab edin ki yakayı kurtarasınız (90). İçki ile kumarda şeytan sırf aranıza adavet ve kin düşürmeyi ve sizi Allah'ı anmaktan, namaz kılmaktan alıkoymayı ister. Artık vazgeçiyorsunuz değil mi? (91). Allah'ı dinleyin, Peygamber'i dinleyin de hazer eyleyin, eğer kulak asmazsanız Resûlümüze düşen açık bir tebliğden ibarettir (92). İman edip de salâhlı salâhlı işler yapan kimseler bundan böyle sakındıkları ve imanlarında sebat ile sâlih sâlih işlerine devam eyledikleri, sonra takvâlarında ve imanlarında rüsuh buldukları, sonra bu takvâ ile beraber her yaptığını güzel yapan ihsan mertebesine erdikleri takdirde mukaddemâ tattıklarında kendilerine bir beis yoktur, Allah muhsinleri sever (93)".

2 H, M ve B +"و".

3 M ve B: "aklınızın".

4 B: "amellerindendir".

5 M ve B: "şeytanın".

6 M ve B: "bulasınız".

hurmetini vücûh ile tekid etmiştir. Evvelâ cümlenin başı اِنَّمَا ile tasdir kılınmış, sâniyen, ensâb ve ezlâm ile beraber zikr olunarak شَارِبُ الْخَمْرِ كَعَابِدِ الْوَثَنِ "şarab içen puta tapan gibidir"[1] hadîs-i şerîfi medlûlünce putperestlik kabîlinden gösterilmiş, sâlisen "rics" tesmiye olunmuş, râbiʿan şerr-i mahz veya gālib olduğuna tenbîhen مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ buyurulmuş, hâmisen bizzat ʿaynlarından ictinab emredilmiş, sâdisen bu ictinab felâh ümidine bir sebep yapılmıştır. Sâbiʿan da bu beyandan asıl maksad hamr u meysirin tahrîmi olduğu ihtar ve bunların tahrîmini iktizâ eden dînî, dünyevî mefsedet ve veballerini takrir ve amel-i şeytanı tavzih ile buyurulmuştur ki:

{اِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ اَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاۤءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَعَنِ الصَّلٰوةِ} Hamr u meysirde şeytanın muradı başka değil, ancak aranıza buğz u adâvet düşürmek ve sizi Allah'ı zikr ü yâd etmekten ve namazdan menʿ eylemektir. ❁ Ki bir kere bunlar olduktan sonra artık her günah, her cinayet işlenir; ne din kalır ne iman, ne dünya kalır ne âhiret. Sâminen, bütün esbâb-ı hurmet tafsil edildikten sonra itaat takrîri alınmak üzere istifhâm-ı takrîrî ile tevsîk-i mîsak için buyuruluyor ki: {فَهَلْ اَنْتُمْ مُنْتَهُونَ} Artık siz şimdi bu nehyi kabul ettiniz ve hamr u meysirden tamamen vazgeçtiniz mi? Elbette geçtiniz değil mi? -Bunun üzerine Hazret-i Ömer'in ne söylediği Sûre-i Bakara'da [1806] geçmiş idi.- Tâsiʿan, sûret-i umûmiyede, tevsîk-ı itâat ve ekîden tahzîr-i muhâlefetle buyuruluyor ki: Vazgeçiniz {وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ} ve Allah'a itaat ediniz, Peygamber'e itaat ediniz {وَاحْذَرُوا} ve muhalefetten hazer ediniz. {فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُوا} Şayet itaatten yüz çevirecek olursanız biliniz ki {اَنَّمَا عَلٰى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ} bizim Resûlümüzün üzerine ait olan vazife belâğ-ı mübînden, açık bir tebliğden ibarettir ki o da onu işte yapmıştır. Ondan ötesinin mes'ûliyeti ve zararı ona değil, sırf sizin kendinize aittir.

---

1 *Müsnedü'l-Hâris,* thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî, el-Medînetü'l-Münevvere: Merkezü Hıdmeti's-Sünne, 1413/1992, II, 591. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IX, 237; İbn Mâce, Eşribe, 3.

Rivayet olunuyor ki tahrîm-i hamr âyeti nâzil olduktan sonra ashâb "Yâ Resulallah, ya bundan evvel vefat eden ve şarab içmiş bulunan ihvânımızın âhirette hâli ne olacak?" demişler, şu âyet nâzil olmuş:[1] {لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا} İman edip sâlih, iyi işler yapanlara {إِذَا مَا اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} haramdan sakınıp iman etmekte ve aʿmâl-i sâliha yapmakta cidden, zâhiren veya bâtınen sebat ettikleri {ثُمَّ اتَّقَوْا وَاٰمَنُوا} sonra yine haram kılınandan sakınıp iman eyledikleri {ثُمَّ اتَّقَوْا} sonra ittikāda, meʿâsîden sakınmakta devam edip {وَاَحْسَنُوا} ihsan yaptıkları, güzel güzel ameller taharrî ederek onlarla güzelce iştigal eyledikleri takdirde mâzîde tattıkları, yani nehiyden evvel içtikleri içkide günah yoktur.[2] Bunlar mertebe-i ihsandadırlar. {وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ} Ve[3] Allah muhsinleri sever,[4] onları muâhaze etmez. ❁ Şu hâlde gāye-i felâh ve saadet rehbâniyette değil, bu şerâit altında ihsandadır.

[1807] Görülüyor ki bu âyette iman ve amel-i sâlih iki kere ve takvâ üç mertebe olarak zikredilmiş ve nihâyet mertebe-i ihsâna gelmiştir ki takvânın bu üç defa zikri muhtelif vücûh ve merâtib-i takvâya işarettir. Evvelâ mâzî, hâl, istikbâl, ezmine-i selâseye işarettir. Sâniyen ahvâl-i selâseye işarettir ki birincisi insanın kendisiyle yine kendi nefsi ve vicdânı beyninde takvâ ve iman, ikincisi kendisiyle diğer insanlar beyninde takvâ ve iman, üçüncüsü kendisiyle Allah beyninde takvâ ve[5] imandır. Bunun için üçüncüsünde iman ihsâna tebdil edilmiş, Aleyhissalâtü vesselâm'ın الإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ târifine[6] işaret buyurulmuştur. Sâlisen Sûre-i Bakara'nın evvelinde beyan olunduğu üzere

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 234:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: لَمَّا حُرِّمَتِ الْخَمْرُ، قَالَ أُنَاسٌ: يَا رَسُولَ اللهِ، أَصْحَابُنَا الَّذِينَ مَاتُوا وَهُمْ يَشْرَبُونَهَا؟ فَأُنْزِلَتْ: لَيْسَ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جُنَاحٌ فِيمَا طَعِمُوا.

2 H: "ihsan yaptıkları, güzel güzel ameller taharrî ederek onlarla güzelce iştigal eyledikleri müddetçe tattıkları, yani yiyip içtikleri şeylerde günah yoktur".

3 H: "Hâlbuki".

4 H +"ve".

5 B -"iman, ikincisi kendisiyle diğer insanlar beyninde takvâ ve iman, üçüncüsü kendisiyle Allah beyninde takvâ ve".

6 Buhârî, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.

mebde', vasat, müntehâ olmak üzere takvânın üç mertebesi bulunduğuna işarettir. Râbiʿan tevakkī olunacak şeylerin merâtibine işarettir.[1] Çünkü evvelâ ikābdan tevakkī için haramı terk, sâniyen harama düşmemek için şüphelileri terk, sâlisen nefsi hıssetten sıyânet ve tabiat ve itiyad kirlerinden tehzib için bazı mubâhâtı terk gerektir. Nitekim bu noktaya bâlâdaki لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ kavl-i ilâhîsinde de bir işaret vardır. Zira اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ [el-Mâide 5/5] medlûlünce helâl kılınanlar zaten tayyibât olduğu hâlde helâllerin tayyibâtı طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ buyurulması tayyibâtın tayyibâtı meâlini ifade eder ki, bu da hasis olan mubâhâttan bir ihtirâzı tazammun eyler.

Hamr u meysir ve sâire gibi dâima haram olanlardan başka bir de muvakkaten ve sırf taʿabbüd ve terbiye hikmetiyle menʿ u tahrim edilenler vardır ki buna da sûrenin başında غَيْرَ مُحِلِّي الصَّيْدِ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ kaydıyla işaret buyurulmuş idi. Şimdi buna celb-i dikkatle buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللّٰهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ تَنَالُهُٓ اَيْد۪يكُمْ وَرِمَاحُكُمْ لِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ فَلَهُ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٩٤﴾

[1808] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Haberiniz olsun Allah gaybda kendisinden korkanları meydana çıkarmak için muhakkak ki[2] sizleri av gibi bir şeyle imtihan edecek. Bir av bolluğu ki isteseniz elleriniz de yetişebilecek, mızraklarınız da. Kim bunun üzerine tecavüzde bulunursa işte ona elîm bir azab var (94).

Bu âyet Hudeybiye senesi nâzil olmuş ve bu imtihan o sene vukūʿ bulmuştur. Resûlullah Tenʿim nâm mahalle muvâsalat buyurduklarında av hayvânâtı, âhû vesâir envâʿ-i vuhûş mü'minlerin etrafına mebzul bir surette dolmuş, yüklerinin aralarına varıncaya kadar sokulmuş,

1 B -"Râbiʿan tevakkī olunacak şeylerin merâtibine işarettir".
2 H -"ki".

mızraklarını dürtseler yetişecek ve hatta elleriyle tutsalar tutulabilecek derecede yaklaşmış idi. Hâlbuki mü'minlerin hepsi ve bir rivayette bazısı ihramda olmakla bunlara el uzatmaktan memnûʿ bulunduklarından bu hâl onlar için önlerine gelen ve hırslarını gıcıklayan bir dünya nimetine karşı ondan menʿ eden Allah'ın emrine derece-i riâyetlerini gösterecek, yani Allah'tan korkanla korkmayanları temyiz edecek bir imtihan olmuştur.[1] Fi'l-vâkiʿ hamr u meysir gibi doğrudan doğru zarar olduklarından dolayı haram kılınan şeylerde Allah'ın emrine riayet bi'n-nisbe pek kolaydır. Fakat bu gibi illet ü hikmeti açık ve mâlum olan şeylerde emir veya nehye riayette nefsin zarar ve menfaati garazı bulunduğundan Allah mahabbeti veya Allah korkusu hâlis ve samimi olamaz. Bunlar Allah için değil, nefs için bir perestiş demektir. اَلَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ ve مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112], مَنْ[2] يَشْرٖى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/207] muktezâsınca kemâl-i ihlâs ve islâm ise yaptığını mahza Allah için, Allah rızâsı için yapmaktadır. Tevhid ancak bundadır [1809] bu ise bütün ağrâz-ı nefsâniyeden tecerrüde mütevakkıftır. Bu da nefsin zarar veya menfaati zâhir olmayan, taʿbîr-i âharla zâhirde maʿkūlü'l-maʿnâ bir illet ve hikmeti görünmeyip bütün hikmeti mücerred Allah'ın emrine itaatten ve O'nun rızâsına tebaʿiyetten ibaret olan ve binâenʿaleyh zâhire nazaran gayr-i nâfiʿ ve muzır görünse bile îfâ edilmesi lâzım gelen, velhâsıl Allah ve rızâullah her şeyin ve her menfaatin başı olmak iman u itikadıyla yapılan amellerle tezahür eder ki bunlara "umûr-ı taʿabbüdiye" ıtlak olunur. Ve hayr bizâtihi olan ihsan ancak bununla tebeyyün eder. Ve insan şirk-i nefsten ancak bununla kurtulur. Yoksa insanın kalbinde kendine tapmak hissi silinmemiş ve hakikatte "lâ ilâhe illallah" denilmemiş olur. Ve Allah'ın mâdûnunda kendi hayr u menfaatini

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-ʿAzîm*, IV, 1204:

عَنْ مُقَاتِلِ بْنِ حَيَّانَ فِي قَوْلِهِ: لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللّٰهُ بِشَيْءٍ مِنَ الصَّيْدِ قَالَ: أُنْزِلَتْ فِي عُمْرَةِ الْحُدَيْبِيَةِ فَكَانَتِ الْوَحْشُ وَالطَّيْرُ والصَّيْدُ يَغْشَاهُمْ فِي رِحَالِهِمْ لَمْ يَرَوْا مِثْلَهُ قَطُّ فِيمَا خَلا فَنَهَاهُمُ اللّٰهُ عَنْ قَتْلِهِ، وَهُمْ مُحْرِمُونَ، لِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ.

Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, IV, 108:

نزلت عام الحديبية، ابتلاهم الله عز وجل بالصيد، فكان الوحش تغشى رحالهم كثرة وهم محرمون، فبينا هم يسيرون بين مكة والمدينة إذا عرض لهم حمار وحشي، فحمل عليه أبو اليسر بن عمرو، فطعنه برمحه فقتله، فقيل له: إنك قد قتلت الصيد، وأنت محرم، فأتى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فسأله عن ذلك، فأنزل الله عز وجل: يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللّٰهُ...

2 H, M ve B +"و".

düşünmek iddiasında bulunanlar da haddizâtında hayr u menfaat düşünmemiş olurlar. Bunun içindir ki meselâ müskirâtı Allah'ın nehy ü tahrim ettiği için değil, mahza kendilerine zarar olduğu için terk edenler, bu terklerinden dolayı dünyada o zarardan nefislerini kurtarsalar bile âhirette bundan dolayı bir sevâba nâil olamazlar. Zira onu Allah rızâsı için terk etmemişlerdir. Ve yine bunun içindir ki namaz, oruç, zekât, hac gibi ibâdât, nefsimize şu şu fâideleri ve menfaatleri[1] vardır gibi bir garaz-ı nefsânî ile değil mahza Allah rızâsı için ve Allah'ın emri olduğu için mücerred bir fikr-i taʿabbüdle ve mahza Allah'a tekarrub için hâlis muhlis ibadet niyetiyle[2] yapılmak lâzım gelir. Ve öyle olmadıkça makbul[3] olmaz. Çünkü o zaman Allah'a değil nefse ibadet edilmiş olur. Nefs ise hangi hevâsı gālib olur ise onun peşinde koşar. Böyle demek bunların nefsü'l-emrde hiçbir fâidesi yok demek değil, belki fevâid ü menâfiʿi taʿdâd u taʿyîn edilemeyecek kadar umûmî ve nâmütenâhî demektir. Fakat Allah ve rızâullah mefhûmuna nazaran "umûmî" ve "nâmütenâhî" kelimeleri dahi kāsır olduğundan ibadette nefsine az çok bir hisse-i maʿbûdiyet [1810] mülâhazası vermekten hâlî olmayan menâfiʿ-i umûmiye ve gayr-i mütenâhiye fikirlerinden dahi tecerrüd ederek Allah sevgisini ve Allah korkusunu her menfaat ü zarara takdim eylemek, ancak ve ancak Allah'ı ve Allah'ın emrini mülâhaza etmek bir şart-ı aslîdir. İşte birtakım helâlleri muvakkaten tahrim ve menʿ demek olan ihram dahi Allah'ı böyle bir niyyet-i ihlâs ile tanıyıp tanımayanları temyiz edecek mücerred bir hikmet-i taʿabbüdle emredilmiştir ki bunlarla insanların terbiye-i faziletleri tekâmül edecek, Allah için mütedeyyin olanlarla dünya ve nefisleri için mütedeyyin olanlar temayüz edecektir. Fakat mâlumdur ki elde bulunmayan bir nimetten sarf-ı nazar etmek ile nimetin karşısında menʿ-i nefs etmek arasında fark vardır. Birincisi kolay, ikincisi zordur. Meselâ bir dağ başında kalmış kimsenin açlığa sabrederek Allah'a ibadet etmesiyle, kurulmuş bir sofranın karşısında açlığa sabrederek ibadet etmesi arasındaki fark mülâhaza edilsin. Elbette evvelkinde maʿnâ-yı

---

1 M ve B -"ve menfaatleri".
2 B -"ve mahza Allah'a tekarrub için hâlis muhlis ibadet niyetiyle".
3 B: "kabul".

fazilet az, ikincisinde ise çoktur. Evvelkinde muvaffak olanların çoğu ikincide olamaz. Rehbâniyet terbiyesiyle İslâm terbiyesinin arasındaki fark da bu misâlden tezahür eder. Bu âyette Allah teâlâ ihramın hikmetini göstermek üzere mü'minleri böyle bir imtihâna tâbiʿ tutacağını beyan ile buyurmuştur ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَيَبْلُوَنَّكُمُ اللّٰهُ بِشَیْءٍ مِنَ الصَّيْدِ} Ey mü'minler, elbette Allah sizi av nevinden bir şey ile -yani can ve bilfiil elde bulunan mal fedâsı kadar zor ve büyük değil,[1] oldukça kolay bir şey ile- imtihan edecek. {تَنَالُهُٓ اَيْدٖيكُمْ وَرِمَاحُكُمْ} Öyle bir şey veya o suretle bir av ki elleriniz ve mızraklarınız onu yakalayıverecek bir hâlde. ❁ Yani av hayvânâtı o kadar mebzul olacak ve yanınıza o kadar yakın sokulacak ki ellerinizle tutsanız tutabilecek ve [1811] mızraklarınızla dürtseniz erişebilecek bir vaziyette bulunacak, bu hâl içinde siz ise ihramda ve avdan memnûʿ olacaksınız. Bu da sizin nimetler karşısında Allah'ı ne kadar saydığınızı ve emirlerini ne kadar tanıdığınızı ve onun ikābından ne kadar korktuğunuzu isbat edecek bir imtihan olacaktır. Her hâlde Allah sizi böyle bir şey ile imtihan edecek ki {لِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَخَافُهُ بِالْغَيْبِ} Allah kendisini gıyâbında tanıyıp ikābından korkanları bilsin, ❁ yani sâirlerinden temayüz ettirip meydana çıkarsın da ileride kendilerine nice nice niʿam-ı uzmâ tevdîʿ olunacak ve büyük büyük emânât-ı ilâhiyeye ehil olacak zevâtın ehliyetlerini tebeyyün ve tahakkuk ettirsin. Binâenʿaleyh {فَمَنِ اعْتَدٰى بَعْدَ ذٰلِكَ} bu imtihandan ve Allah'ın haber verdiği bu av ibtilâsının tahakkukundan sonra her kim tecavüz eder, menʿ olunduğu şeye el sunarsa {فَلَهُ عَذَابٌ اَلٖيمٌ} ona elîm bir azab vardır. Böyleleri istikbâlin büyük nimetlerinden mahrum olduktan başka dünya ve âhirette elîm bir azab da göreceklerdir. ❁ Zira böyle bir av hâlinde kendini tutamayan ve Allah'ın hükmüne riayet edemeyenler, nefislerin daha ziyade meyyal ve daha ziyade haris olacakları şeylere karşı nasıl sabredebilirler? Ve öyle niʿam-ı uzmânın emanetlerini nasıl edâ ederler? Ve o hâlde böyle kimseler canların, ırzların, hazinelerin, hukūkullâhın, hukūk-ı nâsın başına geçmek ehliyet ve salâhiyetini nasıl hâiz olabilirler.

---

1 B -"bilfiil elde bulunan mal fedâsı kadar zor ve büyük değil".

Görülüyor ki bu âyet ihramdaki hikmet-i taʿabbüdü tavzih etmek için mü'minlere ileride teveccüh edecek niʿam-ı uzmâ-yı ilâhiyenin av suretinde bir misâl-i mütekaddimini teşkil eden hârikulâde bir mebzûliyetin[1] vukūʿ bulacağını ihbar ve bununla mü'minlerin en büyük emânât-ı ilâhiyeye ehliyet temin edecek bir imtihan [1812] ve tehzibden geçirileceklerini ihtar etmiş ve ehl-i imana büyük bir ders ve yüksek bir terbiye-i fazilet veren bir mucizeyi işʿâr eylemiştir. Binâenʿaleyh mü'min öyle bir fazilet ile temayüz etmek lâzım gelir ki her zaman haram ve habis olan şeyler şöyle dursun, aslı helâl olan her türlü nimetler etraflarına saçılmış, önlerine konulmuş olsa bile izn-i ilâhî ve cevâz-ı şerʿî olmadan onlara el uzatmayacak; haksız, salâhiyetsiz hiçbir şeye dokunmayacak, kendine sâhip, nefsine mâlik, temâyülâtına hâkim, evâmir-i ilâhiyeye münkād olacak, bu suretle her türlü emânâta ehil bir fazîlet-i ahlâkiye ile imtiyaz edecektir. Hudeybiye senesi Müslümanlar böyle bir imtihân u tehzîb ile ıstıfâ edilmiş ve Hudeybiye musâlahasının kendisi de bu imtihanın diğer bir suretle te'kîd ü te'yîdi olmuş ve bundan sonra mâide-i İslâm inkişaf etmiş de etmiştir. Ve ihram işte böyle bir ıstıfâ hikmetiyle meşru kılınmıştır. Bu hikmete mebnî:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَاَنْتُمْ حُرُمٌۜ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً فَجَزَٓاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِه۪ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ هَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ اَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاك۪ينَ اَوْ عَدْلُ ذٰلِكَ صِيَاماً لِيَذُوقَ وَبَالَ اَمْرِه۪ۜ عَفَا اللّٰهُ عَمَّا سَلَفَۜ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُۜ وَاللّٰهُ عَز۪يزٌ ذُوانْتِقَامٍ ﴿٩٥﴾ اُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعاً لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِۚ وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُماًۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّـذ۪ٓي اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٩٦﴾ جَعَلَ اللّٰهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْيَ وَالْقَلَٓائِدَۜ ذٰلِكَ لِتَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَاَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿٩٧﴾ اِعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ شَد۪يدُ الْعِقَابِ

1 H, M ve B: "mebzûliyeti".

وَاَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌۜ ﴿٩٨﴾ مَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ ﴿٩٩﴾ قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَب۪يثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ اَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَب۪يثِۚ فَاتَّقُوا اللّٰهَ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٠٠﴾

[1813] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Sizler ihramda iken avı öldürmeyin. İçinizden her kim onu amden öldürürse ona mevâşîden öldürdüğünün misli bir cezâ vardır ki Kâbe'ye vâsıl olmuş bir kurbanlık olmak üzere buna aranızdan adalet sâhibi iki adam hükmeder veya bir keffâret vardır ki o nisbette fukarâyı doyurmak veya onun dengi oruç tutmaktır. Tâ ki bu suretle ettiğinin vebâlini tatsın, Allah geçmişi af buyurdu, [1814] fakat kim bir daha yaparsa Allah ondan onun intikamını alacak. Allah Aziz'dir, intikamı vardır (95). Deniz avı ve yemesi size helâl kılındı ki size ve seyyar olanlarınıza medâr olsun. Kara avı ise ihramda bulunduğunuz müddetçe üzerinize haram kılındı, hep huzuruna haşr olunacağınız[1] Allah'tan korkun (96). Allah Kâbe'yi, o Beyt-i Haram'ı insanlar için bir medâr-ı hayat kıldı, o şehr-i haramı da, o boyunları bağsız ve bağlı kurbanlıkları[2] da. Bütün bunlar şunu bilesiniz içindir ki Allah göklerdekini ve yerdekini bilir ve hakikat Allah her şeye Alîm'dir[3] (97). Mâlumunuz olsun ki hakikaten şedîdü'l-ikābdır Allah, hem de hakikaten Gafûr u[4] Rahîm'dir Allah (98). Peygamber'in üzerindeki ancak bir tebliğdir, açıkladığınız ve gizlediğiniz şeylerin hepsini bilecek olan ise ancak Allah'tır (99). De ki: Murdarla temiz bir olmaz, murdarın çokluğu tuhafına da gitse. O hâlde ey temiz özü, düşünür beyni olanlar, Allah'a korunun ki felâha eresiniz (100).[5]

---

1 B: "olunacaksınız".
2 B: "kurbanları".
3 H: "her şeyedir".
4 H -"u (ve)".
5 H: "De ki: Murdarla temiz bir olmaz, murdarın çokluğu hoşuna gitse de. Ey temiz özü, düşünür beyni olanlar, o hâlde Allah'a korunun ki felâha eresiniz (100)".

{لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَاَنْتُمْ حُرُمٌ} "**Hurum**", "haram"ın cemʿidir ki muhrim yani gerek Harem'de ve gerek Hil'de olsun ihramda bulunan demektir. Ve Harem'de bulunup da ihramda olmayan dahi bu hükümdedir. "**Sayd**"; av, gerçi eti yenene de yenmeyene de[1] ıtlak olunur. Fakat örfte daha ziyade eti yenenlerde mütebâdirdir. Burada da lâm-i ahd veya mutlakın kemâline sarfı ile murad budur. Nitekim bir hadîs-i şerifde خمسٌ يُقْتَلْنَ في الحِلِّ والحَرَم: الحدأة، والغُراب، والعَقْرَب –وفي رواية: الحية– والفَأْرة، والكَلْبُ العَقُور "Beş şey Hil'de de Harem'de de katledilir: Çaylak, karga, akrep -ve bir rivayette yılan-, fare, kelb-i akūr"[2] buyurulması da bunu müeyyiddir. Ve kelb-i akūr mefhûmunda insana saldıran diğer yırtıcı hayvanların cevâz-ı katline de tenbih vardır.

Hâsılı ey mü'minler, siz ihramda iken avı katletmeyiniz {وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّداً} içinizden her kim müteʿammid [1815] olarak, yani ihramda olduğunu ve katl-i saydın kendiye haram bulunduğunu bilerek avı kasden katlederse {فَجَزَٓاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ} katlettiği ava mümâsil enʿâmdan deve, sığır, davardan bir cezâ lâzım gelir. Yani onun ona mümâsil olduğu mücerred kendi takdîrinizle değil, ehl-i hibre makamında şâyân-ı iʿtimad iki doğru kimsenin takdîriyle tâyin olunur. Ve bu cezâ {هَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ} Kâbe'ye varacak bir hedy olmak üzere lâzım gelir. İhramda katl-i saydın cezâsı ya bu, {اَوْ كَفَّارَةٌ طَعَامُ مَسَاكِينَ} veya fukarâ taâmı bir keffâret {اَوْ عَدْلُ ذٰلِكَ صِيَاماً} veya bunun dengi oruçtur. ۞ Hakem mârifetiyle avın kıymeti takdir olunur. Bununla ya Kâbe'ye varacak bir hedy alınır veya taâm alınıp her fakire yarım sâʿ olmak üzere fukarâya verilir. Veyahut her yarım sâʿ yerine bir oruç tutulur. Bu üçü beyninde muhayyer bir cezâ vâcib olur ki {لِيَذُوقَ وَبَالَ اَمْرِهِ} ihramda iken avı katleden kimse yaptığı fiilin vebâlini, ağırlığını tatsın. Âyetin zâhirine nazaran katl-i sayd amden olmayıp hatâ veya[3] nisyan suretiyle olursa cezâ lâzım gelmeyecek zannedilebilir.

---

1 H: "ve zebîhaya da".

2 Bk. *Muvatta',* Hac, 88; Buhârî, Cezâ'ü's-Sayd, 5; Müslim, Hac, 66; *Müstahrecü Ebî Avâne,* thk. Sirâcülhak b. Muhammed Hâşim, el-Medînetü'l-Münevvere: el-Câmiʿatü'l-İslâmiye, 1435/2014, IX, 145; Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn,* IV, 24.

3 M ve B: "ve".

Lâkin mefhûm-ı muhalifin muteber olmadığı da unutulmamak lâzım gelir. Hazret-i Ömer'den, İbn Abbas'tan, Tâvûs'tan, Hasan'dan, İbrâhîm Nehaî'den, Zührî'den rivayete göre hatâ ve nisyanda dahi bu cezâ vardır. Ebû Hanife, Mâlik ve Şâfiî ve ashabları da buna kāil olmuşlardır. Sonra muhrimin avladığı veya kestiği her ne suretle olursa olsun Hanefiyye ve Mâlikiyyece meyte hükmündedir, müzekkâ değildir, ne kendisi yiyebilir ne başkası. Fakat İmam Şâfiî müzekkâdır, başkası yiyebilir demiştir (*tafsîlât için fıkha müracaat*). {عَفَا اللّٰهُ عَمَّا سَلَفَۜ وَمَنْ عَادَ فَيَنْتَقِمُ اللّٰهُ مِنْهُۜ وَاللّٰهُ عَز۪يزٌ ذُوانْتِقَامٍ}'dır.

[1816] {أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعاً لَكُمْ وَلِلسَّيَّارَةِ} Size her nevi deniz avı ve taâmı, yani yenebilecek şeylerinden yemek gerek mukīm olanların ve gerekse yolcuların temettuʿ ve istifadesi için her zaman helâl kılındı. ❁ Ki taze taze tutar veya kurutur, tuzlar, hazarda veya seferde yer veya ticaretiyle[1] intifâʿ edersiniz {وَحُرِّمَ عَلَيْكُمْ صَيْدُ الْبَرِّ مَا دُمْتُمْ حُرُماً} kara avı da ihramda bulunduğunuz müddetçe size haram kılındı. ❁ Şâyân-ı dikkattir ki sayd-ı berde وَطَعَامُهُ buyurulmamıştır. Demek ki ihramda bulunan kimse kara avı avlayamaz ve kezâlik hayvan da zebh edemez. Fakat ihramda bulunmayan kimsenin avladığı avdan ve zebh ettiği hayvandan yiyebilir. Şu kadar ki avlanması veya kesilmesi kendi tarafından emredilmiş veya delâlet edilmiş olmasın. Deniz avına gelince, başka zaman olduğu gibi ihramda dahi hem saydı hem yemesi ale'l-ıtlâk helâldir. İmam Şâfiî هُو الطَهُورُ مَاؤُه وَالحِلُّ مَيْتَتُهُ "Denizin suyu tâhir ve mutahhir ve meytesi helâldir"[2] hadîs-i şerîfi ile dahi istidlâl ederek gerek balık nevʿinden olsun gerek olmasın, denizden avlanan her hayvanın helâl olduğuna kāil olmuş ise de müteʿâref ve mütebâdir olan balıktır. Balık zebh olunmadan yendiği için "meyte" tâbir olunmuştur. Yoksa kendi kendine denizde ölen hayvan balık da olsa[3] yenmez. Rivayet olunduğuna göre bu âyet Benî Müdlic hakkında nâzil olmuştur. Bunlar deniz sahillerine inerlerdi,

---

1 M ve B: "ticaretle".
2 *Muvatta'*, Tahâret, 12; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I, 121; İbn Mâce, Tahâret, 38; Ebû Dâvûd, Tahâret, 39.
3 H: "olsa da".

suyun çekilmesiyle kenarda kalan balıklardan sual etmişlerdi.[1] Bahrden murad ale'l-umûm vâsiʿ ve çok sulardır ki nehirlere, göllere, derelere, büyük havuzlara ve menbaʿlara dahi şâmildir. Hepsinin hükmü birdir. Ancak bazı ulemâ "bahr"dan murad mâruf vechile denizdir, sebeb-i nüzul de buna delâlet eder, diğerleri buna mülhaktır demişler. İşte deniz avı ve taâmı [1817] böyle her zaman helâl ve mubah, fakat ihramda veya Harem'de bulunulduğu müddetçe kara avı haramdır. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّـذٖٓى اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} En nihâyet toplanıp kendisine varacağınız, huzûrunda haşr olunacağınız Allah'tan korkunuz da haramdan, hürmetsizlikten sakınınız.

{جَعَلَ اللّٰهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ} Allah Beyt-i Haram olan -gayet muhterem ve her vechile hürmeti vâcib bulunan- Kâbe'yi nâsın mâbihi'l-kıyâmı kıldı. ❁ Halk bununla tutunur kalkınır, din ve dünyaları bununla kāimdir. Maʿâş u meʿâdlarında sebeb-i intiʿâşlarıdır. Korkanlar buraya iltica eder, zuʿafâ burada emniyet bulur. Huccâc ve zâirîn buraya gelir. Namaz kılanlar buraya teveccüh eder. اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمٖيعاً [el-Bakara 2/148][2] sırrı bununla zâhir olur ilh. {وَالشَّهْرَ الْحَرَامَ وَالْهَدْىَ وَالْقَلَٓائِدَ} Haccın îfâ kılındığı şehr-i harâmı, hedy ve kalâidi dahi böyle yaptı, bütün bunları nâsın maddî, mânevî hayatlarının medâr-ı kıyâmı kıldı. {ذٰلِكَ} Allah'ın bunları böyle yapması {لِتَعْلَمُوا} şunu bilmeniz içindir ki {اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَاَنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلٖيمٌ} hiç şüphesiz ki Allah göklerde her ne var ve yerde her ne varsa hepsini bilir. Ve hiç şüphe yok ki Allah her şeye kemâliyle Alîm'dir. ❁ Ve bu taʿabbüdâtın vukūʿundan evvel mazarratları defʿ ve menâfiʿ-i müterettibeyi celb eden ahkâmın teşrîʿi, hayât-ı nâsın böyle birtakım hikem-i zâhire ve bâtıneyi muhtevî ahkâm-ı ledünniye ve nizâm-ı muntazamla kıyâmı Allah teâlâ'nın hikmetine ve kemâl-i ilmine delildir. Binâenʿaleyh bunu icmâlen bilesiniz ve bunların hikmet-i tafsîliyesi sizin ilm-i nâkısınız ve akl-ı kāsırınızla ihâta olunabilmekten çok yüksek olduğunu anlayasınız da bu taʿabbüdâtın ve

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 69:

وحكى الكلبي أن هذه الآية نزلت في بني مدلج، وكانوا ينزلون بأسياف البحر، سألوا عما نضب عنه الماء من السمك، فنزلت هذه الآية فيهم.

2 "Her nerede olsanız Allah sizi toplar, bir araya getirir…"

bu tahrîmât u tahlîlâtın hikem ve esrâr-ı hafiyyesini ilm-i ilâhîye tefviz edip [1818] muktezâsıyla amel edesiniz. {اِعْلَمُوا} İyi biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ شَد۪يدُ الْعِقَابِ} Allah'ın ikābı pek şiddetli olduğu muhakkak {وَاَنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ} bununla beraber Allah'ın Gafûr, Rahîm olduğu da muhakkak. ❁ Bunun için Allah'ın ahkâm ve şeʿâirine iyi dikkat etmeli ve bunları yalnız ikāb korkusuyla değil, hem yüksek bir mehâfet ü haşyet, hem de yüksek bir ümîd-i mağfiret ve aşk-ı rahmetle tatbik ve icrâ etmelidir.

{مَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ} Elçinin, Peygamber'in vazifesi[1] tebliğden ibarettir. ❁ İşte o da bunu bâliğan mâ-belâğ yapmıştır. Artık sizin için hiçbir vechile iʿtizâra ve Peygamber'den başka şeyler talebine hak yoktur. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ} Ve ancak O, her şeye Alîm olan Allah bilir. Siz ne izhar edip ne gizliyorsunuz,[2] dışınızı da bilir, içinizi de. ❁ Binâenʿaleyh tasdik ve tekzîbinizde, efʿâl ve âmâlinizde[3], makāsıd ve efkârınızda ona göre ihlâs u samîmiyetle hareket ediniz.

Ya Resul![4] {قُلْ}[5] De ki {لَا يَسْتَوِي الْخَب۪يثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ اَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَب۪يثِ} ey kābil-i hitab olan âkil; eşhâsta, aʿmâlde, emvâlde, hâsılı herhangi bir şeyde habîsin kesreti, kötünün çokluğu hoşuna gitse bile hiçbir zaman habis ile tayyib, iyi ile kötü, pis ile temiz müsâvî olmaz. ❁ İyilik kötülük, pislik temizlik sade bir telâkkī meselesi değil, haddizâtında bir mânayı hâizdir. Gerçi dünyada habis tayyibden daha çok, daha mebzul bulunabilir. Meselâ boncuk elmastan, bakır altından, ısırgan dikeni gülden, karga bülbülden, hayvan insandan, câhil âlimden, kâfir mü'minden, fâsık sâlihten, hâsılı kötü iyiden daha [1819] çok bulunur ve daha çabuk yetişir ve birtakım kimseler kemmiyetten daha ziyade memnun olduklarından dolayı haram helâl, iyi kötü demez, kötüleri toplar ve çokluğu ile iftihar eder sevinirler. Hâlbuki haddizâtında iyi iyi, kötü kötüdür. Pis pis, temiz temizdir. Yüz okka kokmuş kurtlu et yığmadan ise bir okkacık tertemiz ekmeğe mâlik

1 H: "vecîbesi".
2 H: "O her şeye alîm olan Allah sizin izhâr ettiğiniz şeyleri de bilir, ketm ettiklerinizi de".
3 M ve B: "a'mâlinizde".
4 H: "Muhammed".
5 H +"Sen".

olmak elbette daha iyidir. Binâenʿaleyh {فَاتَّقُوا اللّٰهَ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِ} ey ulüʾl-elbâb, Allah'tan korkun da çok olan habislere tâlib olacağınıza velevse az olsun iyilere ve temizlere tâlib olunuz ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felâh bulabilesiniz. ❁ Her hâlde itibar çokluğa değil, temizliğe ve iyiliğedir.

Bu âyetin sebeb-i nüzulü, sûrenin başında لَا تُحِلُّوا شَعَٓائِرَ اللّٰهِ âyetinde geçtiği üzere Hutam b. Dubeyʿatüʾl-Bekrî vakʿası olmuştur. Bir de bir kimse "Benim ticaretim şarab satmaktı, ben bundan birçok servet kazandım, bu maldan Allah'a tâat olan ameller yaparsam fâidesi olur mu?" diye Resûlullah'a sual etmiş, Aleyhissalâtü vesselâm da "Sen onu hacca veya cihada veya sadakaya da sarf etsen indallah bir sinek kanadına değmez, her hâlde Allah tayyibden başkasını kabul etmez" buyurmuş ve bir rivayette bu âyet bunun hakkında nâzil olmuştur.[1]

Şimdi erbâb-ı ukūl velevse az olsun dâima tayyibâtı tercih etmek lâzım geldiği gibi mâlâyaʿnîden, mânasız, münasebetsiz, âkıbeti muzır dedikodudan, asılsız abes şeylerden dahi sakınmak lâzımdır. Bunun için:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَسْـَٔلُوا عَنْ اَشْيَٓاءَ اِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْۚ وَاِنْ تَسْـَٔلُوا عَنْهَا ح۪ينَ يُنَزَّلُ الْقُرْاٰنُ تُبْدَ لَكُمْۜ عَفَا اللّٰهُ عَنْهَاۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَل۪يمٌ ﴿١٠١﴾ قَدْ سَاَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ ثُمَّ اَصْبَحُوا بِهَا كَافِر۪ينَ ﴿١٠٢﴾ مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَح۪يرَةٍ وَلَا سَٓائِبَةٍ وَلَا وَص۪يلَةٍ وَلَا حَامٍۙ وَلٰكِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَۜ وَاَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٠٣﴾ وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ قَالُوا حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَاۜ اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُ۬هُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَهْتَدُونَ ﴿١٠٤﴾

1 Vâhidî, *Esbâbu nüzûliʾl-Kur'ân,* s. 212-213; Kıvâmü's-sünne, *et-Terğîb veʾt-terhîb,* II, 96/1235:

عَنْ جَابِرٍ، قَالَ: قال النبي صلى الله عليه وسلم: إِنَّ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ حَرَّمَ عَلَيْكُمْ عِبادَةَ الْأَوْثَانِ، وَشُرْبَ الْخَمْرِ، وَالطَّعْنَ فِي الْأَنْسَابِ، أَلَا إِنَّ الْخَمْرَ لُعِنَ شَارِبُهَا وَعَاصِرُهَا وَسَاقِيهَا وَبَائِعُهَا وَآكِلُ ثَمَنِهَا. فَقَامَ إِلَيْهِ أَعْرَابِيٌّ فَقَالَ: يَا رسول الله، إني كُنْتُ رَجُلًا كَانَتْ هَذِهِ تِجَارَتِي فَاعْتَقَبْتُ مِنْ بَيْعِ الْخَمْرِ مَالًا، فَهَلْ يَنْفَعُنِي ذَلِكَ الْمَالُ إِنْ عَمِلْتُ فِيهِ بِطَاعَةِ اللهِ؟ فَقَالَ له النبي صلى الله عليه وسلم: إِنْ أَنْفَقْتَهُ فِي حَجٍّ أَوْ جِهَادٍ أَوْ صَدَقَةٍ لَمْ يَعْدِلْ عِنْدَ اللهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ، إِنَّ اللهَ لَا يَقْبَلُ إِلَّا الطَّيِّبَ. فَأَنْزَلَ اللهُ تعالى تصديقاً لقول رسول الله صلى الله عليه وسلم: قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ [فَالْخَبِيثُ: الْحَرَامُ].

[1820] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Öyle şeylerden sual etmeyin ki size açılırsa fenânıza gidecektir. Hâlbuki Kur'an indirilmekte iken sorarsanız onlar size açılır. Allah onlardan şimdilik af buyurdu, Allah Gafûr, Halîm'dir (101).[1] Fi'l-vâkiʿ öyle meseleleri sizden evvel bir kavim sordu da sonra o yüzden kâfir oldular (102). Ne bahîre ne sâibe ne vasîle ne hâm'dan hiçbirini Allah meşru kılmadı, lâkin küfr etmekte olan kimseler, Allah nâmına yalan söyleyerek O'na iftira ediyorlar, çoklarının da aklı ermez (103). Bunlara "gelin, Allah'ın indirdiği ahkâma ve Peygamber'e" denildiği zaman da, "bize atalarımızı üzerinde bulduğumuz şeyler yeter" diyorlar, ya ataları bir şey bilmez ve doğru yola gitmezler idi ise[2] de mi? (104).

[1821] {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَسْـَٔلُوا عَنْ اَشْيَٓاءَ اِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسُؤْكُمْ} Ey iman edenler! Birtakım şeyler vardır ki size beyan ve izhar olunursa gücünüze gider, kederinizi mûcib olur, böyle olması melhuz şeylerden sual sormayınız. ۞ Çünkü cevâbında mükedder olursunuz, âkil olanlar ise kendi kederine bâʿis olacak şeyi yapmaz. {وَاِنْ تَسْـَٔلُوا عَنْهَا ح۪ينَ يُنَزَّلُ الْقُرْاٰنُ} Ve eğer Kur'ân'ın indirildiği sırada, yani vahiy zamanında böyle şeylerden sual ederseniz {تُبْدَ لَكُمْ} size onlar izhar edilir, cevâbı verilir, binâenʿaleyh kederlenmeniz muhakkak olur. Bunun için Peygamber'e bunları sormayınız. Onlar öyle şeylerdir ki {عَفَا اللّٰهُ عَنْهَا} Allah bunlardan sizi affetmiş, mükellef tutmamıştır. {وَاللّٰهُ غَفُورٌ حَل۪يمٌ} Mâlum ya Allah Gafûr'dur, Halîm'dir. Birçok şeyleri affeder. Bunun için geçen geçti, Allah affetti, fakat bir daha böyle bir şey yapmayınız.

Anlaşılıyor ki bunlar ihbar ve izhar edilmesi sâhiplerini rüsvây edecek olan esrâr-ı hafiyye veya sorulması sû'-i edeb ve terbiyesizlik olan münasebetsiz, fâidesiz veya mâlâyaʿnî şeyler kabîlinden ihbâriyyâta müteʿallik sualler yahut taʿmîki takat getirilemeyecek birtakım tekâlîf-i

---

1 H: "Ey o bütün iman edenler! Öyle şeylerden sual etmeyin ki açılırsa size canınızı sıkacaktır. Hâlbuki Kur'an indirilmekte iken sorarsanız onlar size açılır. Allah onlardan şimdilik af buyurdu, Allah Gafûr, Halîm'dir (101)".

2 H: "gitmezlerse".

şâkkayı istilzam edecek inşâiyyâta müteʿallik suallerdir. Nitekim Hazret-i Ali'den rivayet olunduğu üzere وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ [Âl-i İmrân 3/97] âyeti nâzil olduğu zaman Resûlullah bir hutbe îrad etmiş, Allah teâlâ'ya hamd ü senâdan sonra "Allah üzerinize haccı farz kıldı" buyurmuş idi. Benî Esed'den Ukkâşe[1] b. Mihsan ve bir rivayette Süraka b. Mâlik de "Her sene mi yâ Resulallah?" dedi. Resûlullah cevâbına iltifat buyurmadı, o da üç kere tekrar etti, bunun üzerine "hayır, fakat evet demeyeceğime nasıl emin oldun? Vallahi evet desem vâcib olacaktı, vâcib olsaydı [1822] dayanamayacaktınız, terk etseniz de kâfir olacaktınız. Binâenʿaleyh benim sizi terk ettiğim müddetçe siz de beni terk ediniz. Sizden evvelkiler hep kesret-i sualden ve peygamberlerine karşı ihtilâftan helâk oldular. Bir şey emrettiğim zaman gücünüz yettiği kadar tutunuz, bir şeyden nehyettiğim zaman da ictinab ediniz" buyurdu.[2] Kezâlik Hazret-i Enes ve Ebû Hüreyre'den rivayet olunduğu üzere "nâs, Resûlullah'a birçok şeyler sormuşlar, hatta ibrâm u ilhah derecesine varmışlardı. Bir gün Resûlullah gazabnâk olarak hutbeye kalktı, Allah'a hamd ü senâdan sonra "sorunuz, vallâhi şu makamda bulunduğum müddetçe her ne sorarsanız beyan edeceğim!" buyurdu. Ashâb-ı kiram başlarına bir tehlike gelmek üzere bulunduğundan korktular. Enes radıyallahu anh demiştir ki: "Sağıma soluma baktım herkes başına elbisesini çekmiş ağlıyordu. Kureyş'ten Benî Sehm'den Abdullah b. Huzafe denilen adam ki rical ile bir münâzaʿa ettiği zaman babasının gayrısına nisbet edilirdi. Kalktı, "yâ Nebiyyallah! Benim babam kim?" dedi, Aleyhissalâtü vesselâm da "baban Huzafe b. Kaysi'z-Zührî" buyurdu. Diğer biri de kalktı, "benim babam nerede?" dedi, فِي النَّار buyurdu. Sonra Hazret-i Ömer radıyallahu anh kalktı, "biz rab olarak Allah'a, din olarak İslâm'a, resul ve nebi olarak Muhammed aleyhisselâm'a râzı olduk, biz fitnelerden Allah'a sığınırız.

---

1 M: "Ukâşe".

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 114. Krş. Müslim, Hac, 412; İbn Mâce, Menâsik, 2:

وقال علي بن أبي طالب، وأبو أمامة الباهلي: خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: «إن الله كتب عليكم الحج»، فقام رجل من بني أسد، يقال له: عكاشة بن محصن، فقال: أفي كل عام يا رسول الله؟ فأعرض عنه، حتى عاد مرتين، أو ثلاثًا، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ويحك وما يؤمنك أن أقول: نعم، والله لو قلت نعم لوجبت، ولو وجبت ما استطعتم، ولو تركتم لكفرتم، فاتركوني ما تركتكم، فإنما هلك من كان قبلكم بكثرة سؤالهم واختلافهم على أنبيائهم، فإذا أمرتكم بشيء فأتوا منه ما استطعتم، وإذا نهيتكم عن شيء فاجتنبوه.

Henüz biz câhiliyeden ve şirkten daha yeni kurtulduk, binâenʿaleyh bizi affet yâ Resulallah!" dedi, Resûlullah'ın da gazabı sükûnet buldu.[1] ❁ Ki bu âyetlerin sebeb-i nüzûlü bu vakʿalar olduğu mervîdir.

Ey mü'minler! {قَدْ سَاَلَهَا قَوْمٌ مِنْ قَبْلِكُمْ} Sizden evvel bir kavim böyle meseleler sordular da {ثُمَّ اَصْبَحُوا بِهَا كَافِرِينَ} sonra bu sebeple kâfir oldular. ❁ Benî İsrâîl, peygamberlerine birtakım şeyler sorarlar, sonra tutmazlar, terk ederler, helâk olurlardı. Binâenʿaleyh mü'minler bu kâfirler gibi olmamalı, onların meslekine sülûk etmemeli, kezâlik câhiliye [1823] uydurması asılsız, abes şeylerden de vazgeçmelidirler. {مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَٓائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ} Allah ne bahîre ne sâibe ne vasîle ne hâm hiçbirini meşrû kılmamıştır. Şerʿ-i ilâhîde bunların aslı yoktur. ❁ Câhiliye ahâlisi bir dişi deve beş batın doğurur ve beşinci erkek olursa kulağını "bahr" ederler, yani yararlar, salıverirlerdi ve artık ne sağarlar, ne binerler, ne kullanırlardı ki "bahîre" budur. Sâniyen, bir adam başına bir dert geldiği ve meselâ hasta olduğu zaman "şifa bulursam nâkam sâibe olsun" diye nezr eder, bahîre gibi salıverir, intifâʿını tahrim eylerdi. Sâlisen, koyun dişi doğurursa kendilerinin, erkek doğurursa ilâhlarının olurdu. Şayet ikisini birden doğurursa وَصَلَتْ أخَاهَا derler, bu dişiden dolayı erkeğini de kurban etmezlerdi ki "vasîle" de budur. Râbiʿan, bir erkek devenin dölünden on batın doğarsa onun sırtını haram addederler ve hiçbir sudan ve meradan menʿ etmezler, قَدْ حَمَى ظَهْرَهُ derlerdi ki "hâm", "hâmî" de budur. Bunlar meşrûʿ[2] hak değil {وَلٰكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ} velâkin kâfir olanlar Allah'a karşı din, şeriat nâmına böyle yalan[3] uydurur, iftira ederler. ❁ Müfessirîn demişlerdir ki, Amr b. Luhay el-Huzâî Mekke'ye melik[4]

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 99-103. Krş. Buhârî, Mevâkît, 11; Müslim, Fedâil, 136-137:

عن أنس قال: سأل الناسُ رسولَ الله صلى الله عليه وسلم حتى أحْفَوه بالمسألة، فصعد المنبر ذات يوم، فقال: «لا تسألوني عن شيء إلا بيَّنْتُ لكم!» قال أنس: فجعلت أنظر يمينًا وشمالا فأرى كل إنسان لافًّا ثوبَه يبكي، فأنشأ رجل كان إذا لاحَى يُدعى إلى غير أبيه، فقال: يا رسول الله، من أبي؟ فقال: «أبوك حذافة»! قال: فأنشأ عمر فقال: رضينا بالله ربًّا، وبالإسلام دينًا، وبمحمد صلى الله عليه وسلم رسولا وأعوذ بالله من سوء الفتن! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لم أرَ الشرّ والخيرَ كاليوم قط! إنه صُوِّرت لي الجنة والنار حتى رأيتهما وراء الحائط!» وكان قتادة يذكر هذا الحديث عند هذه الآية: «لا تسألوا عن أشياء إن تبد لكم تسؤكم"

2 M: "meşruı".

3 H: "yalanlar".

4 B: "mâlik".

olmuş idi, dîn-i İsmâil'i ibtidâ değiştiren de bu olmuş idi. Asnâm yaptırmış, evsân nasb ettirmiş; bahîre, sâibe, vasîle, hâm âdetlerini vazʿ eylemişti. Bunun hakkında Aleyhissalâtü vesselâm "ben onu ateşte gördüm, ehl-i nârı rîh-i kusb'u ile îzâ ediyordu" buyurmuştur ki "aksâb" "emʿâ" demektir.[1] İşte kâfirlerin ileri gelen havâssı, rüesâsı böyle ekâzîb ü ebâtîl uydurarak halkı idlâl ederler[2] ve peygamberleri de kendileri gibi farz ederek Allah'a iftira ederler. {وَاَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} Ve bu kâfirlerin ekserisinin, ale'l-husûs avâmının akılları da ermez, onlara tâbiʿ olur giderler.

[1824] {وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ تَعَالَوْا اِلٰى مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ وَاِلَى الرَّسُولِ} Bir de bunlara "Allah'ın inzal buyurduğu şerʿ-i hakka ve Peygamber'e geliniz" denildiği zaman {حَسْبُنَا مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَا} derler. Körü körüne onlara, o âdet-i kâfirâneye taklid ederler. Acâib {اَوَلَوْ كَانَ اٰبَٓاؤُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَهْتَدُونَ} ataları hiçbir şey bilmez ve doğru yola gitmez olsalar bile mi? Yani âdete itibar etmek atalara, eslâfa hürmetle onlara ittibâʿ eylemek gerçi ale'l-ıtlâk memnûʿ değil, birçok ahvâlde lâzımdır bile, fakat bu ittibâʿ cehl ü dalâle değil, ilm ü hidâyete masruf olmak lâzım gelir. İktidâ ve taklid mücerred âlime bile değil, ancak hidâyetkâr olan âlim-i âmile olmalıdır. Daha doğrusu şahs-ı âlime değil, onun hak olan[3] ilminedir. Örf ü âdet de maʿkūl u meşrûʿ olmak şartıyla muteberdir. Zira Hak'tan başkasına ittibâʿ eden her hâlde zarar eder. Bunun için siz o kâfirlere bakmayınız da:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْۚ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَيْتُمْۜ اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٠٥﴾

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 447. Krş. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 32; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 275; Buhârî, Menâkıb, 9; Müslim, Küsûf, 9; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 118:

قَالَ الْمُفَسِّرُونَ: إِنَّ عَمْرَو بْنَ لُحَيٍّ الْخُزَاعِيَّ كَانَ قَدْ مَلَكَ مَكَّةَ وَكَانَ أَوَّلَ مَنْ غَيَّرَ دِينَ إِسْمَاعِيلَ، فَاتَّخَذَ الْأَصْنَامَ، وَنَصَبَ الْأَوْثَانَ، وَشَرَعَ الْبَحِيرَةَ والسابئة وَالْوَصِيلَةَ وَالْحَامَ. قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «فَلَقَدْ رَأَيْتُهُ فِي النَّارِ يُؤْذِي أَهْلَ النار بريح قصبه» والقصب الأمعا وَجَمْعُهُ الْأَقْصَابُ.

2 H: "eylerler".

3 B -"âlim-i âmile olmalıdır. Daha doğrusu şahs-ı âlime değil, onun hak olan".

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Sizler kendinizi[1] düzeltmeye bakın, siz doğru gittikten sonra öte taraftan sapanlar size bir ziyan dokunduramaz. Hepinizin varacağı nihâyet Allah, o vakit haber verecek O size neler yapıyordunuz (105).

[1825] Burada عَلَيْكُمْ zarf değil اِلْزَمُوا mânasına ism-i fiildir. Mü'minler kâfirlerin hâllerine bakarlar, emr ü nehy dinlemez, dalâl içinde yüzdüklerini görürler, bunlara müteessif olarak imanlarını temenni ederlerdi, bu sebeple bu âyet nâzil olmuş[2] ve buyurulmuştur ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ} Ey iman edenler! Siz ancak kendinize[3] bakınız, umûmiyetle hepiniz kendi şahıslarınızın[4], kendi millet ü cemaatinizin salâhına[5] ihtimam ediniz, evvelâ kendinizi düzeltmeye uğraşınız. Zira {لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَيْتُمْ} siz, ferden ve cemâaten hepiniz hidâyette bulunur, doğru yolu tutarsanız dalâlette kalanlar size zarar vermez. ❁ Bundan hiç kimse kimseye karışmasın, herkes kendi nefsinde bir hayât-ı infirad yaşasın gibi bir mâna anlaşılmamalıdır. Mâlumdur ki hidâyette olmanın, doğru yolu tutmanın erkânından biri de istitâʿati kadar emr bi'l-maʿruf, nehy ani'l-münker yapmaktır. وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ اُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِؕ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [Âl-i İmrân 3/104], كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ [Âl-i İmrân 3/110] bâlâda geçmiş idi. Kezâlik bir hadîs-i şerifde de "sizden her kim bir münkeri görür ve tağyîrine muktedir olursa onu eliyle tağyir etsin ve eğer buna muktedir olamazsa diliyle tağyir etsin, buna da muktedir olamazsa kalbiyle tağyir etsin"[6] buyurulmuştur. Hazret-i Sıddîk

---

1 H: "kendilerinizi".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 685. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 424:
كان المؤمنون تذهب أنفسهم حسرة على أهل العتو والعناد من الكفرة، يتمنون دخولهم في الإسلام، فقيل لهم «عليكم أنفسكم»...

3 H: "kendilerinize".

4 M ve B: "şahıslarınızı".

5 H: "salâhınıza".

6 Müslim, İman, 78; Tirmizî, Fiten, 11:
فَقَالَ أَبُو سَعِيدٍ: ... سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ...»

radıyallahu anh'tan da mervîdir ki bir gün minberde şöyle demiştir: "Ey nâs, siz bu âyeti okur ve mevziʿinin gayrıya kor, ne olduğunu bilmezsiniz. Ben Resûlullah'tan işittim, diyordu ki: 'Nâs bir münkeri görürler de tağyir etmezlerse Allah teâlâ umûmiyetle hepsine ikāb eder.'[1] Binâenʿaleyh mârufu emr ve münkerden nehy ediniz. يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ... إلخ âyetini yanlış anlayarak mağrur olup da her biriniz 'Neme lâzım, ben nefsime bakarım' demesin. Vallâhi ya mârufu emr ve münkerden nehy edersiniz, yahut Allah sizin üzerinize şer olanlarınızı [1826] istiʿmâl eder de onlar size en kötü azabları peylerler[2], sonra iyileriniz dua ederler de müstecâb olmaz."[3] Yine Aleyhissalâtü vesselâm'dan şu hadis mervîdir ki: "Hiçbir kavim yoktur ki içlerinde münker işlensin veya fenâlık yol alsın ve onlar onu tağyir ve inkâr etmesinler de onların hepsine ukūbetini taʿmîm etmek Allah'a hak olmasın olmaz, her hâlde umûmu ukūbete müstahik olur, sonra da duaları müstecab olmaz."[4] وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَٓاصَّةً [el-Enfâl 8/25][5] âyet-i kerîmesi de bunu nâtıktır. Binâenʿaleyh bu âyeti sırf ferdî bir mânada telakkī etmemeli, اَنْفُسَكُمْ'den nefs-i ferdî ve hey'et-i umûmiyesiyle nefs-i ictimâʿîye şâmil bir mâna anlamalıdır. Yani her ferd kendi ferdiyetinde vazifesini bilir ve yapar. Müslüman hey'et-i ictimâʿiyesi de umûr-i âmmesi itibariyle an-cemâʿatin salâh üzere bulunur, bilfiil hidâyet üzere gider, nefs-i ferdî ferdiyetinde[6], nefs-i ictimâʿî ictimâʿiyetinde hidâyet ü salâhını muhafaza eylerse onlara

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 5. Krş. Ebû Yûsuf, *el-Harâc,* s. 20; Ebû Dâvûd, Melâhim, 17:

قَالَ: حَدَّثَنَا قَيْسٌ، قَالَ: قَامَ أَبُو بَكْرٍ، رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، فَحَمِدَ اللهَ عَزَّ وَجَلَّ، وَأَثْنَى عَلَيْهِ، فَقَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّكُمْ تَقْرَءُونَ هَذِهِ الْآيَةَ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ» إِلَى آخِرِ الْآيَةِ (الْمَائِدَة ٥/١٠٥) وَإِنَّكُمْ تَضَعُونَهَا عَلَى غَيْرِ مَوْضِعِهَا، وَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، يَقُولُ: «إِنَّ النَّاسَ إِذَا رَأَوْا الْمُنْكَرَ، لا يُغَيِّرُوهُ، أَوْشَكَ اللهُ أَنْ يَعُمَّهُمْ بِعِقَابِهِ»

2 B: "yaparlar".

3 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Emr bi'l-maʿrûf ve'n-nehy ani'l-münker,* thk. Salâh b. Âyiz eş-Şelâhî, Mektebetü'l-Gurabâi'l-Eseriyye, 1418/1997, s. 67. Krş. İbn Mâce, Fiten, 20:

حَدَّثَنَا قَيْسُ بْنُ أَبِي حَازِمٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا بَكْرٍ، رَضِيَ اللهُ عَنْهُ، يَقُولُ: أَيُّهَا النَّاسُ، لَا تَغُرَّنَّكُمْ هَذِهِ الْآيَةُ الَّتِي فِي الْمَائِدَةِ: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا عَلَيْكُمْ أَنْفُسَكُمْ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ إِذَا اهْتَدَيْتُمْ» الْآيَةَ، لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ، أَوْ لَيُسَلِّطَنَّ اللهُ عَلَيْكُمْ شِرَارَكُمْ ثُمَّ لَيَدْعُوَنَّ خِيَارُكُمْ فَلَا يُسْتَجَابُ لَهُمْ، وَاللهِ لَتَأْمُرُنَّ بِالْمَعْرُوفِ وَلَتَنْهَوُنَّ عَنِ الْمُنْكَرِ، أَوْ لَيُعَاقِبَنَّكُمُ اللهُ تَعَالَى بِعِقَابٍ.

4 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* IV, 364, 390. Krş. Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 88:

عَنْ عُبَيْدِ اللهِ بْنِ جَرِيرٍ، عَنْ أَبِيهِ، أَنَّ نَبِيَّ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: مَا مِنْ قَوْمٍ يُعْمَلُ فِيهِمْ بِالْمَعَاصِي، هُمْ أَعَزُّ وَأَكْثَرُ مِمَّنْ يَعْمَلُهُ، لَمْ يُغَيِّرُوهُ إِلَّا عَمَّهُمُ اللهُ بِعِقَابٍ.

5 "Ve öyle bir fitneden sakının ki hiç de içinizden yalnız zulmedenlere dokunmakla kalmaz…"

6 B: "ferdâniyetinde".

kâfirlerin, müşriklerin, yabancı milletlerin dalâletleri hiçbir zarar vermez. Yoksa "ben yapmıyorum ya başkaları ne yaparlarsa yapsınlar" deyip de umûr-i âmmenin cereyânına alâkadar olmayan ve onun ıslâhını vazife edinmeyenler kendi nefislerinde doğru yolu tutmamış ve zimâm-ı umûru şirârın ve erbâb-ı dalâlin ellerine teslim etmiş olacaklarından dolayı her hâlde mes'ul olur, zarar görürler. Maʿamâfîh âyet bize asıl şunu da gösteriyor ki salâh ve hidâyet-i ictimâʿiyenin de mebde'i salâh ve hidâyet-i ferdiyedir. Ferdler doğrulunca cemaat de doğrulmuş olur. Cemiyetini ıslâh u tanzim etmek isteyen ferdler evvelemirde kendilerini ıslah etmeli, emr bi'l-maʿrûf ve nehy ani'l-münkere evvelâ kendi nefislerinden başlamalıdırlar. Her ferd hak yolunu tutup kendini bilfiil ıslah edince âhara numûne olması, salâh u hidâyetinin diğerlerine sirâyet etmesi bi'n-nisbe kolay olur. Nefs-i ferdî böyle olduğu gibi nefs-i ictimâʿî de böyledir. Nefsinde kendi umûru muhtel, salâh u hidâyete muhtaç olan bir kavim de diğer kavmi ıslah [1827] edemez, diğerlerini ıslah etmek veya onların zararlarından kendilerini vikāye eylemek isteyen bir millet evvelemirde kendi umûr-ı dâhiliyesini ıslah ve tanzim etmeli, kendi yolunu doğrultmalıdır. Bunun için mü'minler de diğerlerinden evvel kendilerini düzeltmeli ve kendi umûr-ı dâhiliyelerini ıslâha dikkat eylemelidirler. Bunu yaptılar mı diğer bozuk olan efrâd u akvâmın dalâletinden mutazarrır ve mes'ul olmazlar. Onların zarar ve mes'ûliyetleri sırf[1] kendilerine ait kalır. Binâenʿaleyh erbâb-ı dalâle bakmayınız da evvelâ kendinize dikkat ediniz. Zira her kim, hangi ferd veya hangi cemaat olursa olsun {إِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَم۪يعاً} âkıbet hepinizin merciʿi ancak Allah'tır. Mü'min ve kâfir, sâlih ve fâsık, doğru ve eğri hepiniz nihâyette Allah'a gidecek, Allah'ın huzûruna varacaksınız ve O'ndan başka bir merci bulamayacaksınız {فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} O da o vakit size her ne yaptınızsa hepsini haber verecek, ona göre muâmele edecektir, kâr mı zarar mı ettiniz o zaman anlaşılacaktır. ۞ Binâenʿaleyh doğru yol ancak Allah yolu, Allah'ın rızâsı yoludur. Âkil olan evvel ü âhir bundan ayrılmamak lâzım gelir. Her kim olursa olsun ölümden, âhiretten, Allah'tan kurtuluşa imkân yoktur.

---

1 B -"sırf".

Ölüm ve âhireti ihtar eden bu noktada vâkıʿa-i mevt ile alâkadar bir hükm-i dünyevîyi tebliğ ile hıfz-ı enfüsten sonra hıfz-ı hukūk ve emvâlin dahi vücûbunu tefhim etmek ve bu suretle عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْ emrinin son nefeste bile ictimâʿiyetten münfek olamayacağını anlatmak üzere buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ ح۪ينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ اَوْ اٰخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ اِنْ اَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْاَرْضِ فَاَصَابَتْكُمْ مُص۪يبَةُ الْمَوْتِۜ تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلٰوةِ فَيُقْسِمَانِ بِاللّٰهِ اِنِ ارْتَبْتُمْ لَا نَشْتَر۪ي بِه۪ ثَمَنًا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰىۙ وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللّٰهِ اِنَّٓا اِذًا لَمِنَ الْاٰثِم۪ينَ ﴿١٠٦﴾ فَاِنْ عُثِرَ عَلٰٓى اَنَّهُمَا اسْتَحَقَّٓا اِثْمًا فَاٰخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا مِنَ الَّذ۪ينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْاَوْلَيَانِ فَيُقْسِمَانِ بِاللّٰهِ لَشَهَادَتُنَٓا اَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا وَمَا اعْتَدَيْنَاۘ اِنَّٓا اِذًا لَمِنَ الظَّالِم۪ينَ ﴿١٠٧﴾ ذٰلِكَ اَدْنٰٓى اَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلٰى وَجْهِهَٓا اَوْ يَخَافُٓوا اَنْ تُرَدَّ اَيْمَانٌ بَعْدَ اَيْمَانِهِمْۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاسْمَعُواۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِق۪ينَ ﴿١٠٨﴾

[1828] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Herhangi birinize ölüm hâli geldiği o[1] vasiyet zamanı aranızdaki şehadet ya kendinizden adalet sâhibi iki adam veya yolculuk ediyordunuz da ölüm musibeti başınıza geldiyse sizin gayrınızdan iki diğeridir. [1829] Bunları namazdan sonra alıkorsunuz, şüphelendiğiniz takdirde şöyle yemin ederler: "Billâhi hısım da olsa yemînimizi hiçbir bedele değişmeyiz, Allah'ın şehadetini ketm de etmeyiz, biz o takdirde şüphesiz vebâle girenlerden oluruz" (106). Eğer bunların bir vebâle müstahik olduklarına vukuf hâsıl edilirse o vakit ercah olan bu ikinin yerine bunların aleyhlerinde bulundukları mukabil taraftan diğer iki kişi dikilir, şöyle yemin ederler: "Billâhi bizim şehadetimiz on-

1 B: "ve".

ların şehadetinden[1] daha doğrudur ve hakkı tecavüz etmedik, şüphesiz o takdirde zâlimlerden oluruz" (107). Bu işte şehadeti olduğu gibi edâ etmelerine veya yeminlerinden sonra yeminlerinin reddedilmesinden korkmalarına en yakın bir çaredir. Allah'tan korkun ve iyi dinleyin, çünkü Allah fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz (108).

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü Temîm-i Dârî ve biraderi Adiy ve beraberlerinde Amr b. el-Âs'ın âzadlısı Büdeyl[2] üçü ticaret için Şam'a çıkmışlardı. Büdeyl Müslim muhacir, diğer iki birader de henüz Nasrânî imişler. Şam'a vardıklarında Büdeyl hastalanmış ve yanında nesi varsa hepsini güzelce bir defter edip bir sahifeye yazmış, arkadaşlarına haber vermeksizin kumaşların arasına yerleştirmiş, sonra onlara avdet ettikleri zaman bu emtiʿasını ehline teslim edivermelerini vasiyet etmiş ve vefat eylemiş. Onlar da o emtiʿa meyânından üç yüz miskal miktarında altın ile menkuş bir gümüş kabı almışlar, mütebâkī eşyâyı avdetlerinde Büdeyl'in ehline teslim etmişler, bunlar da eşyâyı taharrî ettiklerinde defteri bulmuşlar, o gümüş kabın da mezkur olduğunu görmüşler, Temîm ile Adiyy'e "bu inâ (اناء) nerede?" diye sormuşlar, "bilmiyoruz, bize teslim ettiğini size verdik" demişler. Bunun üzerine Resûlullah'a mürâfaʿa olmuşlar, işbu يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا âyeti inzal buyurulmuş. Binâenʿaleyh Resûlullah Temîm ile Adiyy'i ikindi namazından sonra minberin yanında, kendilerine teslim edilen eşyâdan hiçbir şeye hıyanet etmediklerine ve ketm eylemediklerine dair [1830] Lâ ilâhe illâ Hû olan Allah'a kasem ile tahlif etmiş. Onlar da yemin ettiklerinden sebillerini tahliye eylemiş, sonra o gümüş kap bunlardan satın alan müşterinin elinde Mekke'de bulunmuş, Benî Sehm bunu haber alınca Adiy ile Temîm'den yine talep etmişler, bu defa da her ikisi "biz bunu Büdeyl'den satın almıştık" demişler, buna karşı "biz size 'Büdeyl eşyâsından hiçbir şey sattı mı?' diye sormadık mı? O zaman siz 'hayır' demediniz mi idi?" dediklerinde, "evet ama bizim beyyinemiz yoktu, bunun için ikrar etmek

1 B: "şehadetlerinden".
2 B: "Amr b. el-Âs Büdeyl".

istemedik" dediklerinden tekrar Resûlullah'a mürâfaʿa olmuşlar, bunun üzerine de فَاِنْ عُثِرَ âyeti nâzil olmuş, Amr b. el-Âs ile Muttalib b. Ebî Vedâʿa kalkmışlar, yemin etmişler ve kabı almışlardır.[1] Çünkü şirâ iddiası isbat edilmediğinden yemin bunlara teveccüh etmiştir. Bu âyet Kur'ân'ın iʿrabı, mânası, hükmü itibariyle en müşkil âyâtından olduğu söylenmiştir.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا شَهَادَةُ بَيْنِكُمْ اِذَا حَضَرَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حٖينَ الْوَصِيَّةِ} Ey iman edenler! Emrolunduğunuz şeylerden biri de herhangi birinize ölüm göründüğü vakit, vasiyet zamanı aranızdaki şehadettir. ۞ O zaman vasiyet etmek gerek olduğu gibi işhad da etmeli, şâhidler de bunu muhafaza edip lüzûmu hâlinde hüsn-i edâ eylemelidirler. {اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ} Şehadet edecek olanlar sizden, yani akraba ve taʿallukātınızdan ve mü'minlerden iki adalet sâhibi {اَوْ اٰخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ} yahut gayrınızdan, gayr-i müslimlerden iki kişidir. Fakat bu diğer iki kişinin şehadeti ancak {اِنْ اَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِى الْاَرْضِ فَاَصَابَتْكُمْ مُصٖيبَةُ الْمَوْتِ} seferde bulunursunuz da ölüm musibeti başınıza gelirse o takdirdedir. ۞ Çünkü o zaman kendinizden kimse bulunmak mümkin olmaz da zarûret [1831] tahakkuk edebilir. {تَحْبِسُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلٰوةِ} Bu ikisini namazdan sonra -ale'l-husûs ikindi namazından sonra- hapsedersiniz, yani alıkor, durdurursunuz da {فَيُقْسِمَانِ بِاللّٰهِ اِنِ ارْتَبْتُمْ} kendilerinden şüphelenir, kuşkulanırsanız Allah'a {لَا نَشْتَرٖى بِهٖ ثَمَنًا} "bu yemin mukabilinde hiçbir semen almayız. Yani yemînimizi bedele satarak, şuna buna tamaʿ ederek yalan yere yemin etmeyiz. {وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى} Lehine yemin edeceğimiz kimse akrabamızdan olsa yine etmeyiz {وَلَا نَكْتُمُ شَهَادَةَ اللّٰهِ} Allah'ın şehadetini, yani Allah'ın bildiği ve doğruca edâsını emr eylediği şehadeti ketm de etmeyiz. {اِنَّٓا اِذًا لَمِنَ الْاٰثِمٖينَ} O takdirde bizim her hâlde günahkârlardan olduğumuzda şüphe yoktur" diye yemin ederler.

Burada şâyân-ı dikkat iki mesele vardır ki birisi Müslimin bulunamayacağı zarûret hâlinde gayr-i müslimin işhâdı ve şehadeti, diğeri de şâhidlere yemin verilebilmek meselesidir. Cumhûr-i fukahâya göre مِنْكُمْ akrabanızdan ve kabilenizden اَوْ اٰخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ de kabilenizden olmayan mü'minlerden demektir. Akraba meyyitin ahvâline daha vâkıf

---

[1] Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 511-514; Buhârî, Vasâyâ, 35; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân*, XI, 185-192.

ve sâirlerden eşfak olacağı için vasiyete evvelâ hısım ve akrabadan ve sefer gibi bunların bulunamadığı ahvâlde de ecânibden istişhad edilmek daha muvâfık olduğu gösterilmiştir. İbn Abbas, Ebû Mûsâ el-Eşʿarî, Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Şüreyh, Mücâhid ve İbn Cüreyc'den nakledildiğine göre bir insan gurbette bulunur ve vasiyetine işhad edecek Müslüman bulamazsa Nasrânî, Yahudî, Mecusî, putperest veya herhangi bir kâfir olursa olsun işhad edebilir ve şehadetleri kabul edilebilir. Ve bu suretten mâʿadâsında kâfirin mü'min aleyhine şehadeti [1832] câiz olmaz. مِنْكُمْ Müslümanlardan مِنْ غَيْرِكُمْ gayr-i müslimlerden demektir. İmam Şâfiî demiştir ki: Müslümanlardan bir adam gurbette hastalanmış, vasiyetine işhad edecek Müslüman bulamamış, ehl-i kitabdan iki adamı işhad eylemiş idi. Kûfe'ye geldiler, vali bulunan Ebû Mûsâ el-Eşʿârî'ye vardılar, vakʿayı haber verdiler, o adamın terekesini ve vasiyetini takdim ettiler, Ebû Mûsâ "bu iş bir kere ahd-i Resûlullah'ta vâkiʿ olmuş, o zamandan beri vukūʿ bulmamıştı" dedi ve ikisini de Kûfe mescidinde ikindi namazından sonra yalan söylemediklerine, tebdîl ü tahrîf etmediklerine dair Allah'a yemin verdi ve şehadetlerini kabul etti.[1] Bu kavle kāil olanların bir kısmı bu hükmün muhkem ve bâkī bulunduğunu, bir kısmı da mensuh olduğunu söylemişlerdir. Cessas Ebû Bekr-i Râzî *Ahkâm-ı Kur'ân*'ında der ki: "Bu âyetin zâhiri Müslimin seferdeki vasiyetine ehl-i zimmetin şehadeti câiz olmasını iktizâ eder -yani مِنْ غَيْرِكُمْ gayr-i müslimler demek olduğu ve bunun da ehl-i zimmete masruf olması zâhirdir.- Vasiyette beyʿ veya ikrâr-ı deyn veya bir şeyi vasiyet veya hibe veya sadaka herhangisi[2] bulunursa bulunsun maraz-ı mevtte akdedildiği zaman "vasiyet" ismi hepsine şâmildir. Allah teâlâ seferde olmak üzere hîn-i vasiyette bunların şehadetine cevaz vermiş ve vasiyeti tahsis etmemiştir. Hîn-i vasiyette ise ikrâr-ı deyn veya ayn veya sâire olabilir. Âyet bunları tefrik eylememiştir. Fakat Sûre-i

---

1 Ebû Dâvûd, Akdiye, 19. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 451; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 159:

عن الشعبيّ، أن رجلاً من المسلمين حضرته الوفاةُ بدَقُوقا هذه ولم يجد أحداً من المسلمين يُشهِده على وصيته، فأشهدَ رجلين من أهل الكتاب، فقَدِمَا الكوفةَ، فأتيا الأشعريَّ، فأخبراه، وقدما بترِكَته ووصيَّته، فقال الأشعريُّ: هذا أمرٌ لم يكن بعد الذي كان في عهد رسولِ الله صلَّى الله عليه وسلم، فأحلَفَهُما بعد العصر بالله ما خانا ولا كذبا ولا بدَّلا ولا كَتَما ولا غيَّرا، وإنها لوصِيةُ الرجلِ وتَركتُه فأمضى شهادتَهما.

2 H: "herhangi birisi".

Bakara'daki Müdâyene Âyeti Kur'ân'ın en son nâzil olan âyetlerinden olduğu muhakkak surette mervîdir. Gerçi bazıları Sûre-i Mâide'nin de آخِرِ مَا نَزَلَ'den olduğunu rivayet etmişlerse de, bu her âyetinin değil, sûre itibariyle fi'l-cümle âhir-i mâ-nezel olduğunu ifade edebilir. Müdâyene Âyeti'nde ise gerek vasiyet ve gerek sâireye ve gerek hazara ve gerek sefere şâmil olmak üzere mü'minler aleyhinde ehliyet-i şehadet وَاسْتَشْهِدُوا شَهِيدَيْنِ مِنْ رِجَالِكُمْ... مِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَٓاءِ [el-Bakara 2/282] diye Müslümanlara hasr edildiği cihetle gayr-i müslimin [1833] hazarda ve seferde ve vasiyette Müslim üzerine cevâz-ı şehadetinin neshini tazammun eder. Fakat şu da unutulmamalıdır ki bu Mâide âyeti ehl-i zimmetin seferde vasiyyet-i müslime şehadetinin cevâzını ifade ederken zimmînin vasiyetine dahi şehadetinin cevâzına delâlet eder. Ve sonra vasiyyet-i müslime cevâz-ı şehadeti Âyet-i Müdâyene ile neshedildiği zaman da zimmînin vasiyyet-i zimmîye gerek hazarda ve gerek seferde cevâz-ı şehadeti hükmü bâkī kalmış olur. Bundan başka bu âyet-i Mâide şuna da delâlet eder ki, iki vasînin vasiyyet-i meyyite şehadeti câizdir. Ve bunların meyyitten bir şey iştirâ davaları beyyinesiz kabul edilmez. Kavl maʿa'l-yemîn veresenindir.[1] Yani mevzûʿ-i bahis olan neshin bu noktalara şümûlü yoktur. Gerçi Kadı Beyzâvî "مِنْ غَيْرِكُمْ" akraba demektir, bunu ehl-i zimmet ile tefsir edenler ise mensuh demişlerdir. Çünkü zimmînin Müslim aleyhine şehadeti icmâʿan

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 161-162:

وَالَّذِي يَقْتَضِيهِ ظَاهِرُ الْآيَةِ جَوَازُ شَهَادَةِ أَهْلِ الذِّمَّةِ عَلَى وَصِيَّةِ الْمُسْلِمِ فِي السَّفَرِ سَوَاءٌ كَانَ فِي الْوَصِيَّةِ بَيْعٌ أَوْ إِقْرَارٌ بِدَيْنٍ أَوْ وَصِيَّةٍ بِشَيْءٍ أَوْ هِبَةٍ أَوْ صَدَقَةٍ هَذَا كُلُّهُ يَشْتَمِلُ عَلَيْهِ اسْمُ الْوَصِيَّةِ إِذَا عَقَدَهُ فِي مَرَضِهِ وَعَلَى أَنَّ اللّٰهَ تعالى أجاز شهادتهما عليه الْوَصِيَّةِ لَمْ يُخَصِّصْ بِهَا الْوَصِيَّةَ دُونَ غَيْرِهَا وَحِينَ الْوَصِيَّةِ قَدْ يَكُونُ إِقْرَارٌ بِدَيْنٍ أَوْ بِمَالِ عَيْنٍ وَغَيْرُهُ لَمْ تُفَرِّقْ الْآيَةُ بَيْنَ شَيْءٍ مِنْهُ ثُمَّ قَدْ رُوِيَ أَنَّ آيَةَ الذين مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ مِنْ الْقُرْآنِ وَإِنَّ كَانَ قَوْمٌ قَدْ ذَكَرُوا أَنَّ الْمَائِدَةَ مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ وَلَيْسَ يَمْتَنِعُ أَنْ يُرِيدُوا بِقَوْلِهِمْ مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ مِنْ آخِرِ سُورَةٍ نَزَلَتْ فِي الْجُمْلَةِ لَا عَلَى أَنَّ كُلَّ آيَةٍ مِنْهَا مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ وَإِنْ كَانَ كَذَلِك فَآيَةُ الدَّيْنِ لَا مَحَالَةَ نَاسِخَةٌ لِجَوَازِ شَهَادَةِ أَهْلِ الذِّمَّةِ عَلَى الْوَصِيَّةِ فِي السَّفَرِ لِقَوْلِهِ «إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدَيْنٍ إِلَى أجل مسمى» -إلى قوله- «واستشهدوا شهيدين من رجالكم» وَهُمْ الْمُسْلِمُونَ لَا مَحَالَةَ لِأَنَّ الْخِطَابَ تَوَجَّهَ إِلَيْهِمْ بِاسْمِ الْإِيمَانِ وَلَمْ يُخَصِّصْ بِهَا حَالَ الْوَصِيَّةِ دُونَ غَيْرِهَا فَهِيَ عَامَّةٌ فِي الْجَمِيعِ ثم قال «ممن ترضون من الشهداء» وَلَيْسَ الْكُفَّارُ بِمَرْضِيِّينَ فِي الشَّهَادَةِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ فَتَضَمَّنَتْ آيَةُ الدَّيْنِ نَسْخَ شَهَادَةِ أَهْلِ الذِّمَّةِ عَلَى الْمُسْلِمِينَ فِي السفر وفي الحضر أو في الْوَصِيَّةِ وَغَيْرِهَا فَانْتَظَمَتْ الْآيَةُ جَوَازَ شَهَادَةِ أَهْلِ الذِّمَّةِ عَلَى وَصِيَّةِ الْمُسْلِمِ وَمِنْ حَيْثُ دَلَّتْ عَلَى جَوَازِهَا عَلَى وَصِيَّةِ الْمُسْلِمِ فِي السَّفَرِ فَهِيَ دَالَّةٌ أَيْضًا عَلَى وَصِيَّةِ الذِّمِّيِّ ثُمَّ نُسِخَ فِيهَا جَوَازُهَا عَلَى وَصِيَّةِ الْمُسْلِمِ بِآيَةِ الدَّيْنِ وَبَقِيَ حُكْمُهَا عَلَى الذِّمِّيِّ فِي السَّفَرِ وَغَيْرِهِ إِذْ كَانَتْ حَالَةُ السَّفَرِ وَالْحَضَرِ سَوَاءٌ فِي حُكْمِ الشَّهَادَاتِ وَعَلَى جَوَازِ شَهَادَةِ الْوَصِيَّيْنِ عَلَى وَصِيَّةِ الْمَيِّتِ لِأَنَّ فِي التَّفْسِيرِ أَنَّ الْمَيِّتَ أَوْصَى إِلَيْهِمَا وَأَنَّهُمَا شَهِدَا عَلَى وَصِيَتِهِ وَدَلَّتْ عَلَى أَنَّ الْقَوْلَ قَوْلُ الْوَصِيِّ فِيمَا فِي يَدِهِ لِلْمَيِّتِ مَعَ يَمِينِهِ لِأَنَّهُمَا عَلَى ذَلِكَ اُسْتُحْلِفَا وَدَلَّتْ عَلَى أَنَّ دَعْوَاهُمَا شَرَى شَيْءٍ مِنْ الْمَيِّتِ غَيْرُ مَقْبُولَةٍ إِلَّا بِبَيِّنَةٍ وَأَنَّ الْقَوْلَ قَوْلُ الْوَرَثَةِ أَنَّ الْمَيِّتَ لَمْ يَبِعْ ذَلِكَ مِنْهُمَا مَعَ أَيْمَانِهِمْ.

mesmûʿ[1] değildir"[2] demiş ise de Fahreddin Râzî muhtelefᵘⁿ fîh olduğunu göstermiş[3] ve hatta "mensuh değildir" diyenlerin kavlini vücûh-i sitte ile tashih ederek tercih yolunda idâre-i kelâm etmiştir. Evvelâ hitab cemîʿ-i mü'minînedir. Şu hâlde اٰخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ cemîʿ-i mü'minînin gayri demek olur. Sâniyen bunların şehadeti اِنْ اَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْاَرْضِ diye sefer ile takyid edilmiştir. Eğer bunlar Müslim olsalar idi cevâz-ı istişhadları seferle meşrut olmamak lâzım gelirdi, çünkü Müslimin şehadeti hazarda ve seferde câizdir. Sâlisen tahlif meselesi de bunların gayr-i müslim olmasına bir karîne demektir. Râbiʿan rivayet olunan sebeb-i nüzul iki Nasrânînin Müslim olan Büdeyl üzerine şehadeti hakkındadır. Bütün bunlar Ebû Bekr Râzî'nin dediği gibi âyetin zâhiri مِنْ غَيْرِكُمْ gayr-i müslim hakkında olmasını iktizâ eder. Hâmisen Ebû Mûsâ el-Eşʿarî'nin bâlâda nakledilen hükmü ashabdan kimse tarafından inkâr edilmemiş olduğuna göre bir icmâ demektir. Sâdisen mesele Müslümanlardan işhad edecek kimsenin bulunamayacağı [1834] gurbet hâline ait olduğu için bir zarûret meselesidir. اَلضَّرُورَاتُ تُبِيحُ الْمَحْظُورَاتِ[4]'dır. Bir gurbette bulunan ve eceli tekarrub eden bir Müslim işhad edecek Müslüman bulamaz ve bu hâlde küffârın da şehadeti makbul olamazsa birçok mühimmâtını zâyiʿ etmeye mahkum olur. İhtimâl ki zekât, keffâret borçları vardır. Ve ihtimal ki nezdinde vedîʿalar ve zimmetinde sâir düyûn vardır. Binâenʿaleyh ricâlin muttaliʿ olamadığı husûsâtta zarûretten dolayı yalnız nisvânın şehadeti câiz olduğu gibi bunda da olmalıdır demiş ve neshi istibʿâd eylemiştir.[5]

---

1 B: "mensuh".

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 147:

ذَوا عَدْلٍ مِنْكُمْ أي من أقاربكم أو من المسلمين وهما صفتان لاثنان. أَوْ آخَرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ عطف على اثنان، ومن فسر الغير بأهل الذمة جعله منسوخاً فإن شهادته على المسلم لا تسمع إجماعاً.

3 M ve B: "göstermiştir".

4 H, M ve B: "المحذورات".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XII, 451-452:

الْمَسْأَلَةُ الثَّانِيَةُ: اخْتَلَفَ الْمُفَسِّرُونَ فِي قَوْلِهِ مِنْكُمْ، عَلَى قَوْلَيْنِ: الْأَوَّلُ: وَهُوَ قَوْلُ عَامَّةِ الْمُفَسِّرِينَ أَنَّ الْمُرَادَ: اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ يَا مَعْشَرَ الْمُؤْمِنِينَ، أَيْ مِنْ أَهْلِ دِينِكُمْ وَمِلَّتِكُمْ، وَقَوْلُهُ أَوْ آخَرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ يَعْنِي أَوْ شَهَادَةَ آخَرَيْنِ مِنْ غَيْرِ أَهْلِ دِينِكُمْ وَمِلَّتِكُمْ إِذَا كُنْتُمْ فِي السَّفَرِ، فَالْعَدْلَانِ الْمُسْلِمَانِ صَالِحَانِ لِلشَّهَادَةِ فِي الْحَضَرِ وَالسَّفَرِ، وَهَذَا قَوْلُ ابْنِ عَبَّاسٍ، وَأَبِي مُوسَى الْأَشْعَرِيِّ، وَسَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، وَسَعِيدِ بْنِ الْمُسَيَّبِ، وَشُرَيْحٍ وَمُجَاهِدٍ وَابْنِ سِيرِينَ وَابْنِ جُرَيْجٍ. قَالُوا: إِذَا كَانَ الْإِنْسَانُ فِي الْغُرْبَةِ، وَلَمْ يَجِدْ مُسْلِمًا يُشْهِدُهُ عَلَى وَصِيَّتِهِ، جَازَ لَهُ أَنْ يُشْهِدَ الْيَهُودِيَّ أَوِ النَّصْرَانِيَّ أَوِ الْمَجُوسِيَّ أَوْ عَابِدَ الْوَثَنِ أَوْ أَيَّ كَافِرٍ كَانَ وَشَهَادَتُهُمْ مَقْبُولَةٌ، وَلَا يَجُوزُ شَهَادَةُ الْكَافِرِينَ عَلَى الْمُسْلِمِينَ إِلَّا فِي هَذِهِ الصُّورَةِ قَالَ الشَّعْبِيُّ رَحِمَهُ اللهُ: مَرِضَ رَجُلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ فِي الْغُرْبَةِ،

Fi'l-vâkiʿ Sûre-i Mâide مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآن'dır. Bunda mensuh yoktur veya ikiden ziyade mensuh yoktur rivayetlerinden katʿ-ı nazarla zarûret illetiyle tecviz edilmiş olan husûsâtta da nesh tasavvur olunmamak lâzım gelir (bu babda İbn Kayyim el-Cevziyye'nin[1] siyâset-i şerʿiyyeden *Turuk-i Hükmiye* [*et-Turuku'l-hukmiyye fi's-Siyâseti'ş-Şerʿiyye*] nâm eserinde de tafsîlât vardır.)

Şâhid ve tahlif meselesine gelince أَشْهَدُ بِاللهِ demek esasen bir yemin mânasını mutazammındır. Sonra şâhid erbab-ı adl u istikāmetten olmak lâzım gelir. Binâenʿaleyh şâhidi[2] bir daha tahlif etmek hem onu bir tahkir ve ezâ mânasını mutazammındır, hem de yemini tekrar ettirmek suretiyle bir ifrat ve bir sû'-i istiʿmâldir. Bunun için eimme-i müctehidînin çoğuna göre şâhidi tahlif[3] gayr-i meşrûʿdur. Her tahlîfin vâcib olmadığı müttefek[un] aleyhtir. Bu âyette ise اِنِ ارْتَبْتُمْ kaydıyla irtiyab hâlinde şâhidin tahlîfi,

---

فَلَمْ يَجِدْ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ يُشْهِدُهُ عَلَى وَصِيَّتِهِ، فَأَشْهَدَ رَجُلَيْنِ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ، فَقَدِمَا الْكُوفَةَ وَأَتَيَا أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ، وَكَانَ وَالِيًا عليها فأخبراه بالواقعة وقد ما تَرِكَتَهُ وَوَصِيَّتَهُ. فَقَالَ أَبُو مُوسَى: هَذَا أَمْرٌ لم يكن بعد الذي كَانَ فِي عَهْدِ الرَّسُولِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ، ثُمَّ حَلَّفَهُمَا فِي مَسْجِدِ الْكُوفَةِ بَعْدَ الْعَصْرِ، باللهِ أَنَّهُمَا مَا كَذَبَا وَلَا بَدَّلَا وَأَجَازَ شَهَادَتَهُمَا، ثُمَّ إِنَّ الْقَائِلِينَ بِهَذَا الْقَوْلِ، مِنْهُمْ مَنْ قَالَ هَذَا الْحُكْمُ بَقِيَ مُحْكَمًا وَمِنْهُمْ مَنْ قَالَ صَارَ مَنْسُوخًا.

الْقَوْلُ الثَّانِي: وَهُوَ قَوْلُ الْحَسَنِ وَالزُّهْرِيِّ وَجُمْهُورِ الْفُقَهَاءِ: أَنَّ قَوْلَهُ ذَوا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَيْ مِنْ أَقَارِبِكُمْ وَقَوْلَهُ أَوْ آخرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ أَيْ مِنَ الْأَجَانِبِ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ أَيْ إِنْ تُوُقِّعَ الْمَوْتُ فِي السَّفَرِ، وَلَمْ يَكُنْ مَعَكُمْ أَحَدٌ مِنْ أَقَارِبِكُمْ، فَاسْتَشْهِدُوا أَجْنَبِيَّيْنِ عَلَى الْوَصِيَّةِ. وَجَعَلَ الْأَقَارِبَ أَوَّلًا لِأَنَّهُمْ أَعْلَمُ بِأَحْوَالِ الْمَيِّتِ وَهُمْ بِهِ أَشْفَقُ، وَبِوَرَثَتِهِ أَرْحَمُ وَأَرْأَفُ، وَاحْتَجَّ الذَّاهِبُونَ إِلَى الْقَوْلِ الْأَوَّلِ عَلَى صِحَّةِ قَوْلِهِمْ بِوُجُوهٍ.

الْحُجَّةُ الْأُولَى: أَنَّهُ تَعَالَى قَالَ فِي أول الآية يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا فعم بِهَذَا الْخِطَابِ جَمِيعَ الْمُؤْمِنِينَ، فَلَمَّا قَالَ بَعْدَهُ أَوْ آخرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ كَانَ الْمُرَادُ أَوْ آخرانِ مِنْ جَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ لَا مَحَالَةَ. الْحُجَّةُ الثانية: أنه قَالَ تَعَالَى: أَوْ آخرانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ وَهَذَا يَدُلُّ عَلَى أَنَّ جَوَازَ الِاسْتِشْهَادِ بِهَذَيْنِ الْآخَرَيْنِ مَشْرُوطٌ بِكَوْنِ الْمُسْتَشْهِدِ فِي السَّفَرِ، فَلَوْ كَانَ هَذَانِ الشَّاهِدَانِ مُسْلِمَيْنِ لَمَا كَانَ جَوَازُ الِاسْتِشْهَادِ بِهِمَا مَشْرُوطًا بِالسَّفَرِ، لِأَنَّ اسْتِشْهَادَ الْمُسْلِمِ جَائِزٌ فِي السَّفَرِ وَالْحَضَرِ. الْحُجَّةُ الثَّالِثَةُ: الْآيَةُ دَالَّةٌ عَلَى وُجُوبِ الْحَلِفِ عَلَى هَذَيْنِ الشَّاهِدَيْنِ مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ، وَأَجْمَعَ الْمُسْلِمُونَ عَلَى أَنَّ الشَّاهِدَ الْمُسْلِمَ لَا يَجِبُ عَلَيْهِ الْحَلِفُ، فَعَلِمْنَا أَنَّ هَذَيْنِ الشَّاهِدَيْنِ لَيْسَا مِنَ الْمُسْلِمِينَ. الْحُجَّةُ الرَّابِعَةُ: أَنَّ سَبَبَ نُزُولِ هَذِهِ الْآيَةِ مَا ذَكَرْنَاهُ مِنْ شَهَادَةِ النَّصْرَانِيَّيْنِ عَلَى بديلٍ وَكَانَ مُسْلِمًا. الْحُجَّةُ الْخَامِسَةُ: مَا رُوِّينَا أَنَّ أَبَا مُوسَى الْأَشْعَرِيَّ قَضَى بِشَهَادَةِ الْيَهُودِيَّيْنِ بَعْدَ أَنْ حَلَّفَهُمَا، وَمَا أَنْكَرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ مِنَ الصَّحَابَةِ، فَكَانَ ذَلِكَ إِجْمَاعًا. الْحُجَّةُ السَّادِسَةُ: أَنَّا إِنَّمَا نُجِيزُ إِشْهَادَ الْكَافِرِينَ إِذَا لَمْ نَجِدْ أَحَدًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ، وَالضَّرُورَاتُ قَدْ تُبِيحُ الْمَحْظُورَاتِ، أَلَا تَرَى أَنَّهُ تَعَالَى أَجَازَ التَّيَمُّمَ وَالْقَصْرَ فِي الصَّلَاةِ، وَالْإِفْطَارَ فِي رَمَضَانَ، وَأَكْلَ الْمَيْتَةِ فِي حَالِ الضَّرُورَةِ، وَالضَّرُورَةُ حَاصِلَةٌ فِي هَذِهِ الْمَسْأَلَةِ، لِأَنَّ الْمُسْلِمَ إِذَا قَرُبَ أَجَلُهُ فِي الْغُرْبَةِ وَلَمْ يَجِدْ مُسْلِمًا يُشْهِدُهُ عَلَى نَفْسِهِ، وَلَمْ تَكُنْ شَهَادَةُ الْكُفَّارِ مَقْبُولَةً فَإِنَّهُ يُضَيِّعُ أَكْثَرَ مُهِمَّاتِهِ، فَإِنَّهُ رُبَّمَا وَجَبَتْ عَلَيْهِ زَكَوَاتٌ وَكَفَّارَاتٌ وَمَا أَدَّاهَا. وَرُبَّمَا كَانَ عِنْدَهُ وَدَائِعُ أَوْ دُيُونٌ كَانَتْ فِي ذِمَّتِهِ، وَكَمَا تَجُوزُ شَهَادَةُ النِّسَاءِ فِيمَا يَتَعَلَّقُ بِأَحْوَالِ النِّسَاءِ، كَالْحَيْضِ وَالْحَبَلِ وَالْوِلَادَةِ وَالِاسْتِهْلَالِ لِأَجْلِ أَنَّهُ لَا يُمْكِنُ وُقُوفُ الرِّجَالِ عَلَى هَذِهِ الْأَحْوَالِ، فَاكْتَفَيْنَا فِيهَا بِشَهَادَةِ النِّسَاءِ لِأَجْلِ الضَّرُورَةِ، فَكَذَا هَاهُنَا. وَأَمَّا قَوْلُ مَنْ يَقُولُ: بِأَنَّ هَذَا الْحُكْمَ صَارَ مَنْسُوخًا فَبَعِيدٌ، لِاتِّفَاقِ أَكْثَرِ الْأُمَّةِ عَلَى أَنَّ سُورَةَ الْمَائِدَةِ مِنْ آخِرِ مَا نَزَلَ مِنَ الْقُرْآنِ، وَلَيْسَ فِيهَا مَنْسُوخٌ.

1 M: "Cevzînin".
2 B -"şâhidi".
3 H: "şâhidin tahlîfi".

hem de vakit ve keyfiyette tağliz suretiyle tahlîfi lüzûmu gösterilmiştir. Gerçi bundan bu vücûbun zikr olunduğu üzere gayr-i müslim şâhidler hakkında olduğu anlaşılıyor. Fakat aynı zamanda bundan Müslim olan şâhidler hakkında da şüphe edildiği zaman tahlîfin cevâzı bi'd-delâle anlaşılır. Hazret-i Ali'nin şâhid ve râvîyi töhmet hâlinde tahlif ettiği de menkuldür.[1] Binâenʿaleyh ahlâkın fesâdı ve fıskın kesreti zamanlarında ve ale'l-husûs şehadetin yemin demek olduğunu bilmeyerek şehadete gelenlerin tahlîfi câiz olmalıdır.

[1835] {فَاِنْ عُثِرَ عَلٰٓى اَنَّهُمَا اسْتَحَقَّٓا اِثْماً} Baʿdehu, yani hükümden sonra bu iki şâhidin isme müstahik olduklarına, yani hakikati tahrif etmek gibi bir günah işlediklerine muttaliʿ olunursa o zaman {فَاٰخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا} o iki şâhidin veya vasînin makamlarına {مِنَ الَّذِينَ اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْاَوْلَيَانِ} evlâ ve akdem olan bu iki şâhidin veya vasînin aleyhlerinde günaha müstahik oldukları, yani haklarına tecavüz ettikleri kimselerden diğer iki şâhid kāim olur. ۞ Hafs kıraatinde mâlum sîgasıyla اسْتَحَقَّ okunur, الْاَوْلَيَانِ bunun fâili olur. Sâir kıraatlerin hepsinde ise mechul sîgasıyla اسْتُحِقَّ okunur. Sonra sâirlerinde yine الْاَوْلَيَانِ okunmakla beraber Âsım'dan Ebû Bekir, kezâlik Hamza ve Yaʿkūb kıraatlerinde الْاَوَّلِينَ okunur. Şu hâlde اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْاَوْلَيَانِ okunduğuna göre mâna "müstehakk[un] aleyh olanlardan, yani haklarına tecavüz edilmiş bulunanlardan diğer iki şâhid öbürlerinin makamına kāim olur. O zaman bu iki evlâ ve ehaktırlar" demek olur ki bu surette الْاَوْلَيَانِ, هُمَا الْاَوْلَيَانِ takdîrinde haber veya اٰخَرَانِ'dan bedeldir. "Evvel"in cemʿi olan الْاَوَّلِينَ kıraatlerine göre mâna ise "evvelki müstehakk[un] aleyh olanlardan diğer iki öbürlerinin makamına kāim olur" demektir ki hepsinin meâli birdir. Ve murad o iki şâhidin veya vasînin karşısında hasım olan verese demektir. İlk önce evvelki iki kişi vasî veya vasiyet şâhidi olduklarından yeminleriyle sözleri râcih idi,

---

1 Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 2; Ebû Dâvûd, Vitr, 26/1521; Tirmizî, Salât, 181/406; Tefsîr, 3/3006:

عن أسماء بن الحكم الفزاري عن علي رضي الله عنه، قال: كنت إذا سمعت من رسول الله صلى الله عليه وسلم حديثا نفعني الله بما شاء منه، وإذا حدثني عنه غيري استحلفته، فإذا حلف لي صدقته، وإن أبا بكر رضي الله عنه حدثني -وصدق أبو بكر- أنه سمع النبي صلى الله عليه وسلم...

bilâhare yani baʿde'l-hükm muteber bir delil ile hıyânetlerine ıttılâʿ hâsıl olunca bu defa söz ve yemin evvelce mahkûm[un] aleyh olan ve bu kere münkir ve zâhir-i hâl müddeʿîsi[1] bulunan vereseye teveccüh edecek ve onların makamına bunlar kāim olacaktır. Binâenʿaleyh veresenin bu kere de maʿnâ-yı maʿrûfuyla şâhid vaziyetinde bulunmadıkları bellidir. O hâlde bunların iki olması şart olmayıp bir de olsa hüküm yine böyle olmak lâzım [1836] gelir. Binâenʿaleyh فَاٰخَرَانِ buyurulması şâhidde olduğu gibi vâhidden ale'l-ıtlâk ihtiraz için değil, evvelâ sebeb-i nüzûle nazaran vukūʿîdir. Sâniyen meselede evvelki şâhidlerin vasî bulunmaları takdîri de âyetin müfâdı cümlesindendir. Vasîlerin hıyânetlerine ıttılâʿ hâsıl olduğu takdirde ise azilleriyle yerlerine diğerlerinin nasbı lâzım gelir. Binâenʿaleyh meyyit tarafından vasiyy-i muhtâr olarak nasb edilmiş olan iki kişinin evvelâ emîn olmak üzere yeminleriyle kavilleri tasdik olunduktan sonra hıyânetlerine ıttılâʿ hâsıl olunca azilleriyle yerlerine aynı adedde vereseden iki kişinin nasbı husûsuna dahi işaret buyurulmak üzere فَاٰخَرَانِ يَقُومَانِ مَقَامَهُمَا buyurulmuştur. Bunun içindir ki vasiyy-i muhtârın hıyâneti iddia edildiği zaman eğer deyn davası ise muhakemenin hitâmıyla hıyânetin sübûtundan sonra ve fakat ayn davası ise muhakemenin cereyan edebilmesi için evvelemirde vasînin azl ile işten el çektirilmesi lüzûmu ve baʿde'l-muhâkeme hıyânet sâbit olmayıp şüphe zâil olduğu takdirde hâkim tarafından tekrar nasb edilebileceği kütüb-i fıkhıyye-i Hanefiyyede mücmaʿ[un] aleyh olmak üzere musarrahtır.

Bunlardan başka bu âyet şunu da gösteriyor ki “baʿde'l-hükm defʿ mesmûʿdur”, “kesb-i katʿiyyet eden bir hükümden sonra delâil-i cedîde zuhur ederse muhakeme iade olunur”. Hâsılı bu iki âyet şehadet, vasiyet, yemin, tercîh-i beyyinât mesâili itibariyle birçok esâsât-ı hukūkiyeyi muhtevî gayet beliğ ve veciz birer asıldır[2].

Bu suretle tarafeynin vaziyeti tehavvül eder, evvelkilerin makamına taraf-ı mukābilden ikisi kāim olur ve bu defa yemin bunlara teveccüh

1 B: “müeddâsı”.
2 H: “asıldırlar”.

eder de onlar def'lerini isbat edemedikleri surette bunlar {فَيُقْسِمَانِ بِاللّٰهِ لَشَهَادَتُنَٓا اَحَقُّ مِنْ شَهَادَتِهِمَا} "billâhi bizim şehadetimiz onların şehadetinden [1837] daha hak, daha doğrudur {وَمَا اعْتَدَيْنَا} ve biz bu şehadetimizde hakkı tecavüz etmedik {اِنَّٓا اِذًا لَمِنَ الظَّالِمِينَ} çünkü tecavüz ettiğimiz takdirde muhakkak zâlimlerden olduğumuzda şüphe yoktur" diye kasem ederler, yeminleriyle kavilleri tasdik olunur. ❁ Buradaki لَشَهَادَتُنَا'dan murad فَشَهَادَةُ اَحَدِهِمْ اَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللّٰهِ [en-Nûr 24/6][1] âyetinde olduğu gibi yemin demek olduğu beyan olunuyor. Zira esasen şehadet ilm-i şuhûdî ile yakīnen ihbâr-ı hak demek olduğundan gayr aleyhinde şehadete hem شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [Âl-i İmrân 3/18], شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ وَلَوْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ [en-Nisâ 4/135] gibi ikrâra, hem de yemine, yani kasem ile tekid ve takviye edilen habere dahi ıtlak olunur ve vasiyet mânasına da gelir. Binâen'aleyh burada yemin ile tefsir edilmesinden yemine yemin gibi iki kere kasem mânası tevehhüm olunmamalıdır. Murad "bizim ilm-i yakīnimizi ifade eden haberimiz, kavlimiz" demek olduğu zâhirdir.

{ذٰلِكَ} Bu zikr olunan hüküm veya bu tahlif {اَدْنٰٓى اَنْ يَأْتُوا بِالشَّهَادَةِ عَلٰى وَجْهِهَا} şâhidlerin vech-i lâyıkıyla, yani tahammül ettikleri vechile olduğu gibi şehadet etmelerine {اَوْ يَخَافُٓوا اَنْ تُرَدَّ اَيْمَانٌ بَعْدَ اَيْمَانِهِمْ} veyahut yeminlerinden sonra yeminler müdde'îlere reddolunmaktan, yani bu suretle kendilerinin yalanları meydana çıkarak rüsvay olmaktan korkmalarına akrebdir. ❁ Tağlîz-i yemînde havf-ı âhiret, redd-i yeminde de havf-ı dünya hikmet-i şer'iyeleri vardır. Bu iki havfın ictimâ'ı da şehadeti bihakkın edâ etmeye en ziyade sâik olacak olan sebeptir. Bunu böyle biliniz. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Ve Allah'tan korkunuz {وَاسْمَعُوا} ve -Allah'ın tavsiye ettiği ahkâmı- dinleyiniz, icâbet ediniz. ❁ Eğer ittikā [1838] etmez ve dinlemezseniz fâsık olursunuz {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ} Allah ise fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz.[2]

يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَٓا اُجِبْتُمْۜ قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ﴿١٠٩﴾

---

1 "…Her biri şöyle şehâdet etmelidir: Dört şehâdet 'Billâhi…'"
2 H +"O günden korkunuz ki".

Meâl-i Şerîfi

O gün ki Allah bütün resulleri toplayacak da "size ne cevap verildi?" buyuracak. "Bizde ilim yok, Sensin Allâmü'l-guyûb, Sen!" diyecekler (109).[1]

{يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ} Bu "yevm" اتَّقُوا اللّٰهَ'daki lafza-i celâlden[2] bedeldir. Yani Allah'tan, Allah'ın o gününden[3] ittikā ediniz ki o gün Allah bütün peygamberleri cemʿ edecek de {فَيَقُولُ مَاذَٓا اُجِبْتُمْۜ} "ne gibi icâbetle icâbet olundunuz? Ne ile, hangi suretle karşılandınız, kabul edildiniz?" diyecektir. Onlar da ne diyecekler bilir misin? {قَالُوا لَا عِلْمَ لَنَاۜ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} "Yâ Rab! Senin ilmine nazaran bizim hiç ilmimiz yoktur. Muhakkak ki Allâmü'l-guyûb Sen, ancak Sensin." ❁ Yani[4] "ümmetlerimizin zamirlerinde gizlediklerini, arkamızdan neler yaptıklarını ancak Sen bilirsin, zâhirde bize gösterdiklerini de Sen bizden daha iyi bilirsin[5]" diyecekler, böyle diyecekleri ilm-i ilâhîde muhakkaktır. Yahut dünyada böyle dediler, âhirette de diyecekler. Şefaate cür'et etmek şöyle dursun, tamamen ilm-i ilâhîye tefvîz-i emr ile zımnen bir nevi şikâyet bile ettiler ve edecekler de فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [el-Mâide 5/105] sırrı bütün dehşetiyle [1839] zâhir olacaktır. Hâsılı Allah o gün umûmiyetle peygamberlere ümmetlerinin sûret-i icâbetini soracak, onları onların aleyhinde şâhid tutup intâk edecek, onlar da tamamen ilm-i ilâhîye tefviz eyleyecekler, Allah da her peygambere verdiği âyât u delâili ve bunlara karşı ümmetlerinin aldıkları vaziyeti ber vech-i âtî birer birer taʿdâd ederek hüsn-i icâbette bulunmayanları tevbih eyleyecektir. İşte bu mânayı ifade etmeye ve birer birer her peygambere ve ümmetine karşı yapılacak taʿdâd ve tevbih suretini göstermek üzere enbiyâ meyânında en ziyade ifrât u tefrîte mâruz olan Hazret-i Îsâ misâl olarak şöyle tasvir olunuyor:

---

1 H: "O gün ki Allah bütün resulleri toplayacak da buyuracak: 'Ne cevap verildi size?' diyecekler: 'Bizde ilim yok, Sensin Allâmü'l-guyûb, Sen!' (109)".

2 H: "celâleden".

3 H +"~~korkunuz~~".

4 H +"~~insanların~~".

5 B -"zâhirde bize gösterdiklerini de Sen bizden daha iyi bilirsin".

O gün, o dem ki:

إِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِى عَلَيْكَ وَعَلٰى وَالِدَتِكَۢ اِذْ اَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ تُكَلِّمُ النَّاسَ فِى الْمَهْدِ وَكَهْلاًۚ وَاِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْجِيلَۚ وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطِّينِ كَهَيْـَٔةِ الطَّيْرِ بِاِذْنِى فَتَنْفُخُ فِيهَا فَتَكُونُ طَيْراً بِاِذْنِى وَتُبْرِئُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ بِاِذْنِىۚ وَاِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتٰى بِاِذْنِىۚ وَاِذْ كَفَفْتُ بَنِى اِسْرَٓائِيلَ عَنْكَ اِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿١١٠﴾ وَاِذْ اَوْحَيْتُ اِلَى الْحَوَارِيِّنَ اَنْ اٰمِنُوا بِى وَبِرَسُولِىۚ قَالُٓوا اٰمَنَّا وَاشْهَدْ بِاَنَّنَا مُسْلِمُونَ ﴿١١١﴾

[1840] **Meâl-i Şerîfi**

Allah buyurduğu vakit: "Ya Îsâ ibni Meryem, sana ve vâlidene olan nimetimi düşün. Hani seni Rûhu'l-kudüs ile müeyyed kıldım, nâsa kelâm söylüyordun hem beşikte hem yetişkin iken ve hani sana kitabet, hikmet, Tevrat ve İncil öğrettim ve hani Benim iznimle çamurdan kuş biçimi gibi taslıyordun, içine üflüyordun da Benim iznimle bir kuş oluveriyordu. Hem anadan doğma aʿmâyı ve abraşı Benim iznimle iyi ediyordun ve hani ölüleri Benim iznimle hayata çıkarıyordun ve hani senden Benî İsrâîl'i defʿ etmiştim, o vakit ki onlara o açık mucizeleri getirmiştin de içlerinden kâfirlik edenler şöyle demişti: 'Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değil' (110). Ve hani 'Bana ve resûlüme iman edin' diye havâriyyûna ilham etmiştim, 'iman ettik, bizim şüphesiz müslimler olduğumuza şâhid ol' demişlerdi" (111).[1]

---

1 H: "Allah buyurduğu vakit: 'Ya Îsâ ibni Meryem, sana ve vâlidene olan nimetimi düşün. Hani seni Rûhu'l-kudüs ile müeyyed kıldım, nâsa kelâm söylüyordun beşikte iken de yetişkin iken de. Ve hani sana kitabet, hikmet, Tevrat ve İncil öğrettim ve hani Benim iznimle çamurdan kuş biçimi gibi taslıyordun, derken içine üflüyordun da Benim iznimle bir kuş oluveriyordu. Ve sen anadan doğma aʿmâyı ve abraşı Benim iznimle iyi ediyordun ve hani ölüleri Benim iznimle hayata çıkarıyordun ve hani senden Benî İsrâîl'i defʿ etmiştim, o vakit ki onlara o açık mucizeleri getirmiştin de içlerinden kâfirlik edenler şöyle demişti: «Bu apaçık bir sihirden başka bir şey değil» (110). Ve hani «Bana ve resûlüme iman edin» diye havâriyyûna ilham etmiştim, «iman ettik, bizim şüphesiz müslimler olduğumuza şâhid ol» demişlerdi' (111)".

{إِذْ قَالَ اللّٰهُ} ❁ Muktezâ-yı zâhir istikbal sîgasıyla إِذْ يَقُولُ buyurulmak iken, mâzî sîgasıyla قَالَ buyurulmasında iki nükte vardır. Birisi meşhur olduğu üzere ileride bu hitâbın vukūʿu muhakkak olduğundan dolayı âtî, vâkiʿ suretinde tasvir edilmiştir. Nitekim lisânımızda da "şöyle dediği zaman ne yaparsın?" denildiği zaman, istikbalden mâzî ile tâbir edilmiş olur ki, "böyle diyeceği muhakkaktır, derse ne yaparsın?" demek [1841] olur. Biri de kelâm-ı[1] ilâhînin ezelî olduğuna ve Allah'a nisbet edilen fiillerde zamâniyet melhuz olmadığına ve binâenʿaleyh o gün âhiretteki bu hitâbın bir bidâyet-i kelâm değil, ezelî olan kelâm-ı ilâhînin muhâtaba zuhur ve tecellî ile taʿalluku olacağına tenbihtir. Yani Allah'ın şöyle dediği günden ittikā ediniz ki {يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ اذْكُرْ نِعْمَتِى عَلَيْكَ وَعَلٰى وَالِدَتِكَ} "Ey Meryem'in oğlu Îsâ! Benim sana ve vâlidene olan nimetimi hatırla {إِذْ أَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ} o zamanki nimetimi ki hani Ben seni Rûhu'l-kudüs ile teyid ve takviye etmiş idim." ❁ Nasârâ iki vech ile Rûhu'l-kudüs itikad ederler. Birisi Îsâ'nın Meryem'den tevellüd ve tecessüdüne mebdeʾ olan Rûhu'l-kudüs ki buna yalnız "Rûhu'l-kudüs" derler. Akīde-i İslâm'da bu Cebrâil aleyhisselâm'dır. Biri de âhir zamanda çıkacak olan Rûhu'l-kudüs'tür ki, Nasârâ buna "Rûhu'l-Hak olan Rûhu'l-kudüs" derler. Bu bir hâtemü'l-enbiyâ akidesidir. Fakat Nasârâ bunun hakīkat-i Muhammediye olduğunu kabul etmemektedirler. Doğrusu Rûhu'l-kudüs zâtı itibariyle birdir ki ulü'l-azm rusül-i kirâma nâzil olan Cebrâil aleyhisselâm'dır. Münzel ve müteʿallakı itibariyle de müteʿaddid isimlerle yâd edilir. Meselâ daha ziyade hayât-ı tecerrüd ve rûhâniyet yaşayan, Yehûdun müftereyâtından berî ve mutahhar olan Hazret-i Îsâ'ya nüzul ve tecellîsi itibariyle "Rûhu'l-kudüs" ve hayât-ı hakikat yaşayan Hazret-i Muhammed'e nüzul ve tecellîsi itibariyle de "Rûhu'l-hak", "Rûhu'l-emîn", "Nûr-ı Muhammedî" ve sûret-i umûmiyede "Rûhullah" dahi tâbir olunur. Binâenʿaleyh Hazret-i Îsâ'ya إِذْ أَيَّدْتُكَ بِرُوحِ الْقُدُسِ hitâbı evvelen ve bizzat Cibril ile teyidi ifâde etmekle beraber arkasından yine

---

1 B: "kalem-i".

Cibrîl'in nüzûlü ve biʿset-i Muhammediye ile dahi teyidine bir işareti muhtevîdir. Ve mâna şu demek olur: "Yâ Îsâ ibni Meryem, seni Rûhu'l-kudüs ile, senden sonra [1842] Muhammed'de rûhu'l-hak ve rûhu'l-emin olarak tecellî eden Cibrîl ile teyid eyledim, İsimden mutahhar kavî bir hayât-ı rûhiyeye mazhar ve ihyâ-yı din eden müessir bir kelâm ile takviye ettim. {تُكَلِّمُ النَّاسَ فِي الْمَهْدِ وَكَهْلًا} Sen hem beşikte tıfıl ve hem yetişmiş racül iken nâsa tekellüm ediyordun اِنّ۪ي عَبْدُ اللّٰهِ اٰتٰنِيَ الْكِتَابَ... إلخ [Meryem 19/30][1] diyordun {وَاِذْ عَلَّمْتُكَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالتَّوْرٰيةَ وَالْاِنْج۪يلَ} ve o zamanki nimetimi ki hani sana kitabet, hikmet, Tevrat, İncil öğretmiştim {وَاِذْ تَخْلُقُ مِنَ الطّ۪ينِ كَهَيْـَٔةِ الطَّيْرِ} ve o zamanki nimetimi ki hani sen çamurdan kuş sureti gibi bir şey halk ediyordun ve bunu kendi zâtî olan kudretinle değil {بِاِذْن۪ي} Benim iznimle, irademle halk ediyordun, ediyordun da {فَتَنْفُخُ ف۪يهَا} içine üflüyordun {فَتَكُونُ طَيْرًا بِاِذْن۪ي} o suret de Benim iznimle bir kuş oluyordu {وَتُبْرِئُ الْاَكْمَهَ وَالْاَبْرَصَ بِاِذْن۪ي} ve yine Benim iznimle körü ve abraşı iyi ediyordun {وَاِذْ تُخْرِجُ الْمَوْتٰى بِاِذْن۪ي} ve o zamanki nimetimi ki hani ölüleri yine Benim iznimle diriltip kabirlerinden çıkarıyordun {وَاِذْ كَفَفْتُ بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَ عَنْكَ} ve o zamanki nimetimi ki hani senden Benî İsrâîl'i defʿ etmiş, seni katletmek isteyen Yahudîlerin elinden kurtarmış idim {اِذْ جِئْتَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ} o vakit ki sen onlara ber vech-i bâlâ beyyinât ile gelmiş idin de {فَقَالَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُب۪ينٌ} o Benî İsrâil'in kâfir olanları "bu açık bir sihirden başka bir şey değil" demiş idiler. ۞ Yâ Îsâ, sen bu nimetlere mazhar oldun ve bu beyyinâta karşı böyle bir küfr [1843] ile karşılandın, bundan başka {وَاِذْ اَوْحَيْتُ اِلَى الْحَوَارِيّ۪نَ اَنْ اٰمِنُوا ب۪ي وَبِرَسُول۪ي} o zamanki nimetimi de hatırla ki hani Ben havâriyyûna 'Bana ve Resûlüme iman ediniz' diye vahiy göndermiştim, yani sana ve sâir enbiyâya vahyettiğim kitaplar ile emr eylemiştim ۞ yahut kalblerine böyle ilham etmiş idim, onlar da {قَالُٓوا اٰمَنَّا وَاشْهَدْ بِاَنَّنَا مُسْلِمُونَ} 'iman ettik ve şâhid ol biz hiç şüphesiz müslimiz, yani imanımızda muhlisiz' dediler." ۞ Evvelki kâfirlere mukabil bir kısım da seni ve Allah'ın emrini böyle bir iman u islâm ve ihlâsa işhad sözüyle

---

1 "…Haberiniz olsun, ben Allah'ın kuluyum, O bana kitap verdi…"

karşıladılar. İşte ey mü'minler, Allah'ın Îsâ'ya böyle dediği ve böyle bir bir nimetlerini ta'dâd ederek kâfirleri tevbih ve mü'minleri tasdîk ü tehyîc ettiği ve bütün peygamberlere ve ümmetlerine yaptıklarını böyle birer birer haber vereceği günden korkun ve korunun.

Dikkat etmek lâzım gelir ki bu âyetler Hazret-i Îsâ'ya hitâben değil, âhirette ona olacak hitâbı hikâyeten ümmet-i Muhammed'e hitabdır. Çünkü اتَّقُوا اللّٰهَ emrine merbuttur. Havâriyyûnun islâmlarına işhad ettikleri bu noktada onların da hâllerini tasvir ve yâd için şâhid ale'l-kül olan Resûlullah'a telvîn-i hitab ve hitâb-ı âmmı andırır bir lehce-i beyan ve iltifat ile buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed, sen burada şunu hatırla ve hatırlat:

اِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ اَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَٓائِدَةً مِنَ السَّمَٓاءِۜ قَالَ اتَّقُوا اللّٰهَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١١٢﴾ قَالُوا نُرِيدُ اَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَنَعْلَمَ اَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿١١٣﴾ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ اللّٰهُمَّ رَبَّنَٓا اَنْزِلْ عَلَيْنَا مَٓائِدَةً مِنَ السَّمَٓاءِ تَكُونُ لَنَا عِيداً لِاَوَّلِنَا وَاٰخِرِنَا وَاٰيَةً مِنْكَۚ وَارْزُقْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ﴿١١٤﴾ قَالَ اللّٰهُ اِنّ۪ي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْۚ فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدُ مِنْكُمْ فَاِنّ۪ٓي اُعَذِّبُهُ عَذَاباً لَٓا اُعَذِّبُهُٓ اَحَداً مِنَ الْعَالَمِينَ۟ ﴿١١٥﴾

[1844] **Meâl-i Şerîfi**

Bir vakit de o havâriyyûn "yâ Îsâ ibni Meryem! Rabbin bize semâdan bir mâide indirebilir mi?" demişlerdi. "Allah'tan korkun mü'minseniz" dedi (112). "Biz" dediler, "istiyoruz ki ondan yiyelim, kalblerimiz itmi'nan bulsun[1] da senin bize doğru söylediğini bilelim ve ona şehadet edenlerden olalım" (113). Îsâ ibni Meryem şöyle yalvardı: "Yâ Allah! Ey bizim yegâne rabbimiz! Bize semâdan bir mâide indir ki bizim için

1 B: "dolsun".

hem evvelimiz hem âhirimiz için bir bayram ve kudretinden bir nişane ola ve bizleri merzuk eyle ki sen hayru'r-râzikīnsin" (114). Allah buyurdu ki "Ben onu sizlere elbette indiririm, fakat ondan sonra içinizden her kim nankörlük ederse artık onu âlemînden hiçbirine yapmayacağım bir azab ile taʿzîb ederim" (115).[1]

{إِذْ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ يَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ} O vakti[2] ki havâriyyûn "yâ [1845] Îsâ ibni Meryem" dediler, {هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ اَنْ يُنَزِّلَ عَلَيْنَا مَٓائِدَةً مِنَ السَّمَٓاءِ} "Rabbin bizim üzerimize semâdan bir mâide indirebilir mi?" ❁ Bu tâbir, zâhirine nazaran kudret-i ilâhiyede bir şüphedir. Bu da havâriyyûnun hakikaten ihlâs ile iman etmemiş olduklarını ifade eder. O hâlde ya o zaman imanları daha tahkik ve marifet üzere değil idi veyahut هَلْ يَسْتَطِيعُ'dan maʿnâ-yı murad başkadır. Nitekim bazı müfessirîn demişlerdir ki, burada "istitâʿa"dan murad muktezâ-yı kudret değil, muktezâ-yı hikmet ve irade olan istitâʿattır. Yani "semâdan bize bir mâide indirmek Rabbinin hikmet ve iradesine muvâfık olabilir mi?" demektir. Süddî gibi diğer bazı müfessirîn ise isticâbe ve icâbet gibi يَسْتَطِيعُ'nun يُطِيعُ mânasına geldiğini[3], yani "semâdan bir mâide indirmek talebine Rabbin muvafakat eder mi, hâsılı istersen indirir mi?" demek olduğunu söylemişlerdir. Kisâî kıraatinde هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبَّكَ okunur ki, "semâdan bize bir[4] mâide indirmesini Rabbinden isteyebilir misin?" demek olur. Bu surette evvelki mahzur vârid olmaz. Maʿamâfîh her ne olursa olsun bu sualde bir harika, bir mucize talebi vardır. Hâlbuki muʿcizât gaye değil, delâildir. Mü'min ise medlûle iman etmiştir. Bunun için mucize talebi şiʿâr-ı küfürdür. Kudret-i Hakk'ı imtihan sevdâsıdır. Bir de harika ve mucize talebinde ısrar onu umûmî bir âdet ve tabiat gibi muttarid farz etmektir. Bu ise

---

1 H: "Bir vakit de o havâriyyûn 'yâ Îsâ ibni Meryem! Rabbin bize semâdan bir mâide indirebilir mi?' demişlerdi. 'Allah'tan korkun' dedi, 'eğer mü'minseniz' (112). 'Biz' dediler, 'istiyoruz ki ondan yiyelim, kalblerimiz itmi'nan bulsun da senin bize doğru söylediğini bilelim ve ona şehadet edenlerden olalım' (113). Îsâ ibni Meryem şöyle yalvardı: 'Yâ Allah! Ey bizim yegâne rabbimiz! Bize semâdan bir mâide indir ki bir bayram ola bizim için hem evvelimiz hem âhiretimiz için ve kudretinden bir nişane. Bizleri merzuk eyle. Sen hayru'r-râzikīnsin' (114). Allah buyurdu ki 'Ben onu sizlere elbette indiririm, fakat ondan sonra kim küfre sapacak olursa içinizden artık onu âlemînden hiçbirine yapmayacağım bir azab ile taʿzîb ederim' (115)".

2 B: "vakit".

3 M ve B: "geldiği".

4 M ve B -"bir".

bir tenakuzdur. Binâenʿaleyh mü'minin mucize talebinde ısrarı asla câiz olamayacağı gibi, mucize talep ediyor gibi görünmesi bile imanında bir şüpheyi îmâ edeceği cihetle sû'-i edebdir.

İşte bu gibi hikmetlere binâen {قَالَ} Îsâ dedi ki: {اتَّقُوا اللّٰهَ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ} "Eğer siz hakikaten mü'min iseniz Allah'tan korkunuz. Böyle bir talepte bulunmayınız." ❁ Yani "Allah'ın kudretinde ve benim sıhhat-i nübüvvetimde şüpheyi [1846] îmâ edecek ve sizi iman ve ihlâs iddianızda şüpheli gösterecek söz sarf etmeyiniz" diye tahzir etti ki, bu tahzir ve ihtarda ne büyük bir nezâhet ve ne büyük bir terbiye münderic bulunduğunu iyi düşünmeli.

{قَالُوا} Havâriyyûn makām-ı iʿtizarda maksadlarını ve ihlâslarını beyan ile {نُرٖيدُ اَنْ نَأْكُلَ مِنْهَا وَتَطْمَئِنَّ قُلُوبُنَا وَنَعْلَمَ اَنْ قَدْ صَدَقْتَنَا وَنَكُونَ عَلَيْهَا مِنَ الشَّاهِدٖينَ} dediler, bu beyan üzerine {قَالَ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} Îsâ ibni Meryem -bunların maksadlarındaki meşrûiyeti görerek bu arzudan vazgeçemeyeceklerini[1] anlayıp kemâliyle ilzâm-ı hüccet murad ederek- Allah'a niyaz edip şöyle dedi: {اَللّٰهُمَّ رَبَّنَا} "Ey Rabbimiz olan Allah celle celâluhu! {اَنْزِلْ عَلَيْنَا مَٓائِدَةً مِنَ السَّمَٓاءِ} Bize semâdan (yüksekten) bir mâide indir, öyle bir mâide ki {تَكُونُ لَنَا عٖيداً لِاَوَّلِنَا وَاٰخِرِنَا} o -yani onun indiği gün- bize, bizim evvelimize âhirimize -mütekaddimînimize müteahhirînimize- bayram {وَاٰيَةً مِنْكَ} ve Senden bir âyet -Senin kemâl-i kudretine ve benim sıhhat-i nübüvvetime delâlet eden bir alâmet- olsun. Bize böyle bir mâide indir. {وَارْزُقْنَا} Ve ondan bizi merzuk et {وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّازِقٖينَ} ki rızık verenlerin en hayırlısı Sensin". ❁ Çünkü Allah rızkın hem hâlıkı hem de bilâ-garaz muʿtîsidir. Ne kadar şâyân-ı dikkattir ki havâriyyûn mâideyi talep ve maksadlarını zikrederken ekli takdim ve diğer makāsıd-ı dîniyye-i rûhâniyeyi tehir etmişlerdi. Hâlbuki Hazret-i Îsâ makāsıd-ı dîniyeyi [1847] takdim ve maksad-ı ekli hem tehir hem de rızık olmakla ifade etmiş ve sonra rızıkta kalmayıp Rezzâk'a intikal ve O'na tâzim ve senâ ile arz-ı şükran da eylemiştir. Bunlar mülâhaza edilince rûhların derecâtındaki merâtib ne büyük bir fark ile tezahür ediyor.

---

1 B: "vazgeçmeyeceklerini".

Bu dua ve niyaza karşı {قَالَ اللّٰهُ} Allah teâlâ {اِنّ۪ي مُنَزِّلُهَا عَلَيْكُمْ} "muhakkak Ben onu size indiririm, birçok kereler indiririm, bu kolay, fakat {فَمَنْ يَكْفُرْ بَعْدُ مِنْكُمْ} bundan sonra da sizden her kim küfr ederse {فَاِنّ۪ٓي اُعَذِّبُهُ عَذَابًا} her hâlde onu öyle bir azab ile taʿzîb ederim ki {لَٓا اُعَذِّبُهُٓ اَحَدًا مِنَ الْعَالَم۪ينَ} öyle bir azâbı âlemînden hiçbirine yapmam" buyurdu.

İmdi bu mâide indi mi, inmedi mi? Bu babda müfessirîn beyninde üç rivayet vardır:

1. Cumhûrun rivayetine göre iki gamâme arasında kırmızı bir sofra indi, inerken bakıyorlardı, geldi ta önlerine düştü. Bunun üzerine Îsâ aleyhisselâm ağladı, "İlâhî, beni şâkirînden kıl, ilâhî, bunu bir rahmet kıl, bir müsle ve ukūbet kılma!" diye dua etti. Kalktı, abdest alıp namaz kıldı, yine ağladı, sonra örtüsünü açtı ve بِسْمِ اللّٰهِ خَيْرِ الرَّازِق۪ينَ dedi. Ne baksınlar, kızarmış, pulsuz ve kılçıksız yağ akıyor bir balık, baş tarafında tuz, kuyruk tarafında sirke ve etrafında pırasadan mâʿadâ envâʿ-ı sebze ve beş yufka ki birinde zeytin, ikincisinde bal, üçüncüsünde tereyağı, dördüncüsünde peynir, beşincisinde pastırma. Şemʿûn, "yâ Rûhallah!" dedi, "bu dünya taʿâmından mı, âhiret taʿâmından mı?" O da "ikisinden de değil, velâkin Allah teâlâ'nın kudretiyle ihtirâʿ ettiği bir şey, niyaz ettiğiniz[1] şeyi yiyiniz ve şükr [1848] ediniz ki Allah size tevâlî ettirir ve daha fazl u kereminden tezyid de eyler" dedi. "Yâ Rûhallah, bu mucizeden bize bir mucize daha göstersen?" dediler, binâenʿaleyh "Ey balık, bi-iznillah diril!" dedi, balık da teprendi. Sonra "dön evvelki hâline" dedi, döndü yine kebab oldu. Baʿdehu mâide uçtu, sonra da isyan edenler oldu, maymun ve hınzıra mesh olundular. İndiği gün bir pazar günü imiş, Nasârâ o günü bayram ittihaz etmişler.

2. Diğer bir rivayete göre mâide kırk gün, gün aşırı iniyordu. Fukarâ, ağniyâ, zuʿafâ, sığār u kibâr toplanıp yiyorlardı. Fey'-i zevâl dönünce uçar giderdi ve arkasından gölgesinde bakarlardı, bundan hangi bir fakir yediyse müddet-i ömründe zengin olmuş ve hangi bir hasta yediyse şifa bulmuş ve bir daha hastalanmamış idi. Sonra Allah teâlâ

1 B +"bir".

"Mâidemi ağniyâya ve sağlamlara değil, fukarâya ve hastalara tahsis et" diye vahyetti, bunun üzerine nâs ıztırab ve ihtilâle düştü ve binâenʿaleyh seksen üç kişi mesh olundu.

3. Bir de denilmiştir ki, Allah inzâlini o şart ile vaad edince istiğfar ettiler, "böyle bir tehlikeyi arzu etmeyiz" dediler, binâenʿaleyh nâzil olmadı.

Kadı Beyzâvî bu üç rivayeti zikrettikten sonra şöyle demiştir: "Mücâhid'den, 'bu bir meseldir ki Allah teâlâ bunu muʿcizât talebinde ısrar edenler için darb buyurmuştur' diye menkuldür. Bazı sûfiyyeden de 'burada mâide hakāik-i maʿâriften[1] ibarettir. Çünkü etʿime gıdâ-yı beden olduğu gibi, hakāik-i maʿârif de gıdâ-yı rûhtur' diye menkuldür. Bu hâl şöyle mülâhaza olunabilir ki bunlar henüz vukūfuna müstaʿid bulunmadıkları birtakım hakāika rağbet etmişler, Îsâ aleyhisselâm da 'Eğer siz imanı tahsil ettinizse takvâyı istiʿmâl ediniz ki bunlara muttaliʿ olabilesiniz' demiş, onlar ise sualden vazgeçmemişler, ilhah eylemişler, ısrarlarından dolayı o da istemiş [1849] Allah teâlâ da[2] bunun inzâli kolay olduğunu, velâkin âkıbeti muhataralı ve korkunç bulunduğunu anlatmıştır. Zira sâlike makamından daha yüksek bir makam münkeşif olduğu zaman ona tahammül edememesi ve binâenʿaleyh istikrar bulamayıp bu yüzden dalâl-i baʿîde düşmesi ihtimâli pek melhuzdur."[3]

---

1 B: "mârifetten".

2 M ve B -"da".

3 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* II, 150:

روي: أنها نزلت سفرة حمراء بين غمامتين وهم ينظرون إليها حتى سقطت بين أيديهم، فبكى عيسى عليه الصلاة والسلام وقال: اللهم اجعلني من الشاكرين اللهم اجعلها رحمة ولا تجعلها مثلة وعقوبة، ثم قام فتوضأ وصلى وبكى، ثم كشف المنديل وقال: بسم الله خير الرازقين، فإذا سمكة مشوية بلا فلوس ولا شوك تسيل دسماً وعند رأسها ملح وعند ذنبها خل وحولها من ألوان البقول ما خلا الكراث، وإذا خمسة أرغفة على واحد منها زيتون وعلى الثاني عسل وعلى الثالث سمن وعلى الرابع جبن وعلى الخامس قديد فقال شمعون: يا روح الله أمن طعام الدنيا أم من طعام الآخرة قال: ليس منهما ولكن اخترعه الله سبحانه وتعالى بقدرته كلوا ما سألتم واشكروا يمددكم الله ويزدكم من فضله، فقالوا: يا روح الله لو أريتنا من هذه الآية آية أخرى فقال: يا سمكة احيي بإذن الله تعالى فاضطربت ثم قال لها عودي كما كنت فعادت مشوية ثم طارت المائدة، ثم عصوا بعدها فمسخوا. وقيل كانت تأتيهم أربعين يوماً غباً يجتمع عليها الفقراء والأغنياء والصغار والكبار يأكلون حتى إذا فاء الفيء طارت وهم ينظرون في ظلها، ولم يأكل منها فقير إلا غني مدة عمره، ولا مريض إلا بريء ولم يمرض أبداً، ثم أوحي الله تعالى إلى عيسى عليه السلام أن اجعل مائدتي في الفقراء والمرضى دون الأغنياء والأصحاء، فاضطرب الناس لذلك فمسخ منهم ثلاثة وثمانون رجلاً. وقيل لما وعد الله إنزالها بهذه الشريطة استعفوا وقالوا: لا نريد فلم تنزل. وعن مجاهد أن هذا مثل ضربه الله لمقترحي المعجزات. وعن بعض الصوفية: المائدة هاهنا عبارة عن حقائق المعارف، فإنها غذاء الروح كما أن الأطعمة غذاء البدن وعلى هذا فلعل الحال أنهم رغبوا في حقائق لم يستعدوا للوقوف عليها، فقال لهم عيسى عليه الصلاة والسلام: إن حصلتم الإِيمان فاستعملوا التقوى حتى تتمكنوا من الاطلاع عليها، فلم يقلعوا

Şihâb'ın dediği gibi Kadı Beyzâvî'nin bu tezyîlini âyetin bir tefsîri olmak üzere değil, bir maʿnâ-yı işârî olmak üzere kaydetmelidir.[1] Bununla bu kıssanın Resûlullah'a ve mü'minlere hikmet-i tezkîri de tavzih edilmiş oluyor. Demek ki mâide-i Îsâ, mâide-i İslâm için bir misâl-i ibret olmaktan ziyade bir mesel-i ibrettir. Küfrün ve küfrân-ı niʿmetin azâbı yalnız âhirette değil, dünyada da büyüktür. Nimet ne kadar büyük, ne kadar hârikulâde ise küfr ü küfrânın azâbı da o nisbette bî-misâl ve o nimetin zevâli de o nisbette elîm olur. اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى وَرَضٖيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دٖيناً buyurulduğu gün ehl-i İslâm'a ihsan edilmiş bulunan mâidenin gerek tayyibâtı ve gerek sûret-i ihsânı itibariyle mâide-i Îsâ'dan ne kadar büyük bir devlet olduğunu düşünmeli de buna karşı küfr ü küfrânın nasıl bir azâba müstehak olacağını anlamalıdır.

Bu suretle Sûre-i Mâide mazmûnunun bir lübbü demek olan bu tezkir yapıldıktan sonra yine tezkîr-i âhirete devam ile yukarıdaki اِذْ قَالَ اللّٰهُ kıssasına atfen ve وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاسْمَعُوا emri tahtında mü'minlere hitâben şöyle buyuruluyor:

وَاِذْ قَالَ اللّٰهُ يَا عٖيسَى ابْنَ مَرْيَمَ ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونٖى وَاُمِّىَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ قَالَ سُبْحَانَكَ مَا يَكُونُ لٖى اَنْ اَقُولَ مَا لَيْسَ لٖى بِحَقٍّۜ اِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ فَقَدْ عَلِمْتَهُۜ تَعْلَمُ مَا فٖى نَفْسٖى وَلَٓا اَعْلَمُ مَا فٖى نَفْسِكَۜ اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ﴿١١٦﴾ مَا قُلْتُ لَهُمْ اِلَّا مَٓا اَمَرْتَنٖى بِهٖٓ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبَّكُمْۚ وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهٖيداً مَا دُمْتُ فٖيهِمْۚ فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنٖى كُنْتَ اَنْتَ الرَّقٖيبَ عَلَيْهِمْۜ وَاَنْتَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ شَهٖيدٌ ﴿١١٧﴾ اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَۚ وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ ﴿١١٨﴾

عن السؤال وألحوا فيه فسأل لأجل اقتراحهم، فبين الله سبحانه وتعالى أن إنزاله سهل ولكن فيه خطر وخوف عاقبة، فإن السالك إذا انكشف له ما هو أعلى من مقامه لعله لا يحتمله ولا يستقر له فيضل به ضلالاً بعيدا.

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* III, 301-302:

(وعن بعض الصوفية الخ) ان قال إن المقصود من الآية هذا فلا وجه له وان أراد أنه من البطون القرآنية فنعم، وتنزيل النظم عليه ظاهر.

[1850] **Meâl-i Şerîfi**

Hem Allah buyurduğu vakit "Ey Meryem'in oğlu Îsa! Sen mi dedin o insanlara 'beni ve anamı Allah'ın yanında iki ilâh edinin' diye?" "Hâşâ", der, "münezzeh sübhânsın yâ Rab! Benim için hak olmayan bir sözü söylemekliğim bana yakışmaz, eğer söyledimse elbette mâlumundur. Sen benim nefsimdekini bilirsin, ben ise Senin zâtındakini bilmem. Şüphesiz ki Sen Allâmu'l-guyûbsun (116). Sen bana ne emrettinse ben onlara ancak onu söyledim; 'hep Rabbim ve Rabbiniz Allah'a kulluk edin' dedim ve içlerinde bulunduğum müddetçe üzerlerinde şâhid idim, vaktâ ki beni içlerinden aldın, üzerlerinde murâkıb ancak Sen kaldın ve zaten Sen her şeye şâhidsin (117). Eğer onlara azab edersen şüphe yok ki Senin kullarındırlar ve eğer kendilerine mağfiret kılarsan yine şüphe yok ki Sen o Azîz, Hakîm'sin" (118).[1]

[1851] {ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِى وَاُمِّىَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} "O nâsa 'beni ve anamı Allah'tan başka iki ilâh ittihaz edin' diye sen mi söyledin?" ❁ Bunun ne müthiş bir hitâb-ı tevbih olduğunu düşünmeli ve Hazret-i Îsâ'nın makām-ı ulûhiyete karşı nasıl bir mevkiʿ-i acz ü ubûdiyette bulunduğunu anlamalıdır. Şüphe yok ki bu tevbîhin asıl hedefi şimdi tebeyyün edeceği üzere bizzat Hazret-i Îsâ değil, onu mâbud ittihaz eden erbâb-ı teslîstir. Fakat onların Hazret-i Îsâ'ya tâzim nâmına gulüv ettikleri küfrün ona huzûr-ı ilâhîde nasıl bir mes'ûliyet tevcih etmiş olduğunu ve binâenʿaleyh o kâfirlerin nezd-i Hak'ta nasıl bir mevkiʿ-i tevbîh u ikābda bulunduklarını tasavvur etmelidir. Bu âyetten anlaşılıyor ki Allah'tan başka Îsâ'yı ilâh ittihaz edenler bulunduğu

---

1 H: "~~Ve Allah'ın şöyle dediği günden korkunuz ki:~~ Hem Allah buyurduğu vakit ki: 'Ey Meryem'in oğlu Îsa! Sen mi dedin o insanlara «beni ve anamı Allah'tan mâʿadâ iki ilâh edinin» diye?' 'Hâşâ yâ Rab' demiştir, 'ben Zât-ı sübhânını her türlü şirkten tenzîh ederim. Benim için hak olmayan bir sözü söylemekliğim bana yakışmaz, eğer söyledimse elbette mâlumundur. Sen benim nefsimdekini bilirsin, ben ise Senin zâtındakini bilmem. Sensin şüphesiz Allâmu'l-guyûbsun Sen (116). Sen bana ne emrettinse ben onlara ancak onu söyledim; «hep Rabbim ve Rabbiniz Allah'a kulluk edin» dedim ve içlerinde bulunduğum müddetçe üzerlerinde şâhid idim, vaktâ ki beni içlerinden aldın, üzerlerinde murâkıb ancak Sen kaldın ve zaten Sen her şeye şâhidsin (117). Eğer onlara azab edersen şüphe yok ki Senin kullarındırlar ve eğer kendilerine mağfiret kılarsan yine şüphe yok ki Sen o Azîz, Hakîm'sin Sen' (118)".

gibi, anası Hazret-i Meryem'i de ilâh ittihaz edenler varmış. Acaba bunlar kimlerdir? Âyet bu ciheti tasrih etmemiştir. Maʿamâfîh zâhir ki bu da olsa olsa Îsevîler meyânında bulunacaktır. Gerçi Nasârâ tarafından mezheblerince Hazret-i Meryem'in teslîse idhal edilmediği ve binâenʿaleyh ona oğlu Îsâ gibi ilâh denmediği dermeyan edilerek bu âyete itiraz olunmak istenilmiştir. Lâkin evvelâ İbn Hazm'ın *Fasl*'ında[1] zikrettiği vechile Nasârâ'dan Berberâniye fırkası var idi ki bunlar Îsâ'ya da anasına da ilâh diyorlardı. Bu mezheb bilâhare munkariz olmuş, kalmamıştır. Demek ki bunlar teslîsi Eb, Üm, İbn diye sayıyorlardı ve avâmın nazarında teslîsin vech-i zâhiri de budur. Sâniyen teslîs-i Nasârâ ittihad değilse hulûl akidesinden münfek değildir. Îsâ'da bir tabîʿat-i lâhut veya Îsâ'nın bir cüz'ünü lâhut farz ederek onu bir ilâh-ı ekmel ittihaz edenler, Meryem'in de esnâ-yı hamlde o cüz'-i lâhûtu hâmil ve binâenʿaleyh bir ilâh olduğu akidesinden bi'z-zarûre hâlî değildirler ve sonra kiliselerinde ve hânelerinde Hazret-i Îsâ gibi Hazret-i Meryem'in dahi tasvirlerine karşı vaziyetleri vazʿ-ı taʿabbüdden başka bir şey değildir. Bu itibar ile âyetin [1852] mazmûnu yalnız Berberânîlere değil, diğerlerine de şâmildir. Sâlisen böyle bir itiraz âyetin mazmûnundaki hitâb-ı tevbih ve mes'ûliyetin dehşetini tasavvur etmemek ve hesâba almamaktan münbaʿistir. Zira tevbîhin asıl şiddeti Îsâ'nın ilâh ittihaz edilmesi noktasında toplanmaktadır. Çünkü hitâb-ı mes'ûliyet "yâ Îsâ ibni Meryem" diye doğrudan doğru ona tevcih olunmuştur. Buna karşı Hazret-i Îsâ'nın "yâ Rabbi! Anamı demedim ama beni dedim" diyebileceğini farz etmek ve binâenʿaleyh Îsâ'ya ilâh demekte ısrar ettikleri hâlde anasına ilâh dememekle bu dehşetli mes'ûliyetin ikābını tahfif edecekleri zuʿmunda bulunmak ne büyük dalâlet olduğunu ihtâra bile hâcet yoktur. Ve işte bu küfürlerdir ki Hazret-i Îsâ'yı huzûr-ı ilâhîde böyle müthiş bir mevkiʿ-i mes'ûliyette bulundurmuştur. Îsâ bu mes'ûliyeti kabul eder zannetmesinler, o bu suale cevâben ne dedi ve ne diyecek bilir misiniz?

1 M: "Fisalinde".

{قَالَ} Îsâ muhakkak diyecek ki {سُبْحَانَكَ} "Seni Sana lâyık nezâhet ile tenzih ederim, nezâhet-i sübhâniyene ilticâ eder ve öyle nâhak[1] ve nârevâ bir sözden arz-ı berâet[2] eylerim, hâşâ yâ Rabbî! {مَا يَكُونُ لِي اَنْ اَقُولَ مَا لَيْسَ لِي بِحَقٍّ} Bana[3] hak ve lâyık olmayan sözü söylemem bana revâ olmaz, buna ilmini işhâd ederim. {اِنْ كُنْتُ قُلْتُهُ} Eğer ben onu söylemiş olsa idim {فَقَدْ عَلِمْتَهُ} elbette Sen bilirdin, çünkü Sen benim dışım, izhâr u iʿlan eylediklerim şöyle dursun {تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي} nefsimde gizlediğim, gönlümden geçirdiğim şeyleri bilirsin. {وَلَٓا اَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ} Ben ise Senin nefsindekini, ilminde gizlediğin maʿlûmâtı bilmem. ❁ Binâenʿaleyh söylemediğimi bildiğin hâlde bana bu suali sormaktaki [1853] hikmet-i sübhâniyeni de bilmem {اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} çünkü bütün gaybları tamamıyla bilen Allâmu'l-guyûb Sen, ancak Sensin." ❁ Tenzîhât-ı kâmile ve taʿzîmât-ı bâliğa ile Îsâ o müthiş suale karşı böyle rakīk bir edeb-i ubûdiyet içinde delâleten nefy ile müekked ve müberhen bir surette cevap verdikten sonra, o isnâdı sarâhaten nefy ederek diyecek ki: {مَا قُلْتُ لَهُمْ} "Ben onlara başka bir şey söylemedim {اِلَّا مَٓا اَمَرْتَنِي بِهِ} ancak beni me'mur ettiğin emrini söyledim. {اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبِّي وَرَبَّكُمْ} Yani 'hem benim, hem sizin rabbiniz olan Allah'a ibadet ediniz, ancak O'nu mâbud tanıyınız' dedim (*Sûre-i Âl-i İmrân'a bak*). {وَكُنْتُ عَلَيْهِمْ شَهِيداً مَا دُمْتُ فِيهِمْ} İçlerinde bulunduğum müddetçe de üzerlerine şâhid oldum. Binâenʿaleyh bu müddet zarfında leh veya aleyhlerinde icâbet ve ʿadem-i icâbetlerine şehadet edebilirim. {فَلَمَّا تَوَفَّيْتَنِي} Fakat vaktâ ki Sen beni vefat ettirdin, içlerinden aldın, kaldırdın اِنِّي مُتَوَفِّيكَ وَرَافِعُكَ اِلَيَّ [Âl-i İmrân 3/55] vaadini incaz eyledin, o andan itibaren {كُنْتَ اَنْتَ الرَّقِيبَ عَلَيْهِمْ} üzerlerine murâkıb, gözcü[4] ancak Sen oldun {وَاَنْتَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} ve Sen her şeye şâhidsin, önüne de şâhid sonuna da şâhidsin. Şimdi {اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ} eğer onlara azab edersen şüphe yok ki onlar kulların, memlüklerin. Mülk[5] Senin, hak Senin,

1 H: "nâra ehak".
2 B -"eder ve öyle nâhak ve nârevâ bir sözden arz-ı berâet".
3 B -"Bana".
4 B: "gözcü, murâkıb".
5 M: "milk".

adl Senindir. {وَاِنْ تَغْفِرْ لَهُمْ فَاِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Ve eğer mağfiret edersen şüphe yok ki Sen Azîz ü Hakîm'sin ve Azîz ü Hakîm ancak Sensin". ❁ Binâenʿaleyh ne taʿzîbinde [1854] bir haksızlık, ne mağfiretinde bir izzetsizlik, bir isabetsizlik tasavvur olunabilir. Ne istersen yaparsın, ne yaparsan ayn-ı hikmet ve savâb olur. İzzet-i kibriyâ Senin, hikmet-i bâliğa Senindir. Ne hükmüne müdahale olunabilir ne de hikmetine itiraz edilebilir. Her korkunun merciʿi Sen, her ümidin merciʿi yine Sensin. Hâsılı ulûhiyet ve hâkimiyet ancak Senindir. İlâh-ı yegâne ancak Sensin. ❁ İşte ey mü'minler, Îsâ'nın huzûr-ı ilâhîde kemâl-i teslimiyet ve sıdk u ihlâs ile böyle dediği ve bütün peygamberlerin de bu minval üzere ilim ve hükm-i ilâhîye tefvîz-i emr eylediği o yevm-i cemʿ ve sualden korkunuz ve o yevm-i dînin mâlik-i müstakilli olan Allah'a havf ile ittikā ediniz ve Allah'ın emirlerini dinleyiniz.

Fakat bu ihtârât üzerine; "mâdem ki Allah teâlâ herkese karşı böyle taʿzib ve mağfirete ale'l-ıtlâk kādirdir ve bundan O'nu menʿ edecek hiçbir kuvvet, hiçbir hüküm de mutasavver değildir, o hâlde kâfirlere mağfireti, mü'minlere taʿzîbi de mümkin demektir. Ve o hâlde Allah'tan korkup korkmamanın, emrini dinleyip dinlememenin hükmü müsâvî olmaz mı? Dünyada emsâli görülegeldiği gibi Allah o gün de kâfirleri mütenaʿʿim, mü'minleri müteellim kılarsa ve meselâ sıdk ile arz-ı ubûdiyet eden Îsâ'yı taʿzîb edip de, ona ilâh diyen kâfirlere mağfiret edecek olursa, bu tezkîrâttan ne menfaat hâsıl olacak?" diye bir tevehhüm hatıra gelebilir. Binâenʿaleyh Allah teâlâ'nın kudret-i mutlakasıyla beraber ahlâk-ı ilâhînin[1] hikmetini[2] isbat ve vücûb ʿalallah olmamakla beraber vücûb ʿanillah'ın sübûtunu beyan ile böyle bir tevehhümü defʿ ve o müthiş sual karşısında Hazret-i Îsâ'da ve sâir zümre-i enbiyâ ve sıddîkīnde hâsıl olan heyecân-ı haşyeti izâle için ihbâr-ı tenfîz suretinde bir vaad veya vaʿd-i tenfîz suretinde bir inşâ olmak üzere şu hükm-i ilâhî tebliğ olunuyor ki:

1 H: "ilâhiyenin".
2 H: "hükmünü".

[1855]

قَالَ اللّٰهُ هٰذَا يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِقِينَ صِدْقُهُمْۜ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَداًۜ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُ ﴿١١٩﴾ لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا ف۪يهِنَّۜ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٢٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Allah buyurur ki: Bu, işte sâdıklara sadâkatlerinin fâide vereceği gündür. Onlara[1] altından ırmaklar akar cennetler var, ebediyen içlerinde kalmak üzere onlar. Allah onlardan râzı olmuş, onlar da Allah'tan râzı. İşte o fevz-i azîm bu (119). Allah'ındır bütün o göklerin ve yerin ve bunlarda ne varsa hepsinin mülkü ve O her şeye kādir, dâima kādirdir (120).[2]

{قَالَ اللّٰهُ} O Azîz ve Hakîm ve Hâkim-i mutlak olan Allah teâlâ muhakkak buyuracak ki {هٰذَا} işte bu korkunç gün {يَوْمُ يَنْفَعُ الصَّادِق۪ينَ صِدْقُهُمْ} sâdıklara sadâkatlerinin menfaat vereceği gündür. -Nâfiʿ kıraatinde nasb ile يَوْمَ okunduğuna göre- Allah buyurdu ki bu sual ve cevab sâdıklara sadâkatlerinin menfaat vereceği gündedir, o gün vâkiʿ olacaktır. Dünyada ahidlerinde duran, akidlerini ihlâs ile îfâ eden sâdıklara Allah öyle vaʿd ü tebşîr eder ki onların sıdk u ihlâsları yevm-i dîn olan o korkunç yevm-i cemʿ ü sualde her hâlde kendilerine nâfiʿ olacak, [1856] hem dünyadaki gibi humûm ü gumûm ile karışık bir menfaat değil, her türlü havf u hüzünden âzâde bir nefʿ ile nâfiʿ olacaktır. {لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} Altlarından[3] ırmaklar akan cennetler onlarındır, onlara mahsustur.[4] {خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَداً} O sâdıklar orada ebeden muhalled olarak kalacaklar {رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ} Allah onlardan rızâ-yı ezelîsiyle râzı olup rıdvânına erdirmiş {وَرَضُوا عَنْهُ} onlar da dünyada Allah'tan râzı olmuş, mahza rızâ-yı ilâhî uğrunda koşmuş

---

1 B: "Onları".
2 H: "Allah buyurur ki: Bu, işte sâdıklara sadâkatlerinin fâide vereceği gün. Altından ırmaklar akar cennetler onların, içlerinde kalmak üzere onlar ebediyen. Allah onlardan râzı olmuş, onlar Allah'tan râzı. İşte o fevz-i azîm bu (119). Allah'ındır bütün o göklerin ve yerin ve bunlarda ne varsa hepsinin mülkü ve O her şeye kādir, dâima kādir (120)".
3 M: "Altlarında".
4 M ve B -"onlara mahsustur".

oldukları gibi bu gün tamamen zevk-i rıdvâna ermiş bulunacaklar, hem râzı hem marzî kalacaklardır. {ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ} İşte fevz-i azîm bundan, bu rıdvandan ibarettir. Bütün gönüllerin aradıkları zevk-i visâlin en büyüğü bu rıdvandır. İlelebed rızâ-yı ilâhî ile rızâ-yı abdin ictimâʿı demek olan bu rıdvânın fevkinde ne bir murad tasavvur olunabilir ne de bir zevk. Ve bu fevz-i azîm mâsivallahın değil ancak Allah'ın rızâsında ve ancak O'na sıdk u ihlâstadır. Çünkü {لِلّٰهِ[1] مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا فٖيهِنَّ}[2] bütün semâvât u arz ve muhteviyâtı mülk ü saltanatı ancak Allah'ındır. Bunulla beraber {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدٖيرٌ} o Allah her şeye de kemâl-i[3] kudretle kādirdir[4]. ۞ Bütün bu âlemde ve eczâ-yı âlemde dilediği gibi icrâ-yı tasarruf ve saltanata kādir olduğu gibi, daha başka âlemler yapmaya dahi kādirdir. Bunun için Allah'ın mâdûnunda herhangi bir şeyin ve herhangi bir kimsenin rızâsına nâiliyetin hükmü yoktur. O bugün zevk ise yarın elemdir. Müebbeden nâfiʿ olacak olan sıdk u ihlâs ancak Allah'a olan sıdk u ihlâstır. Binâenʿaleyh ey mü'minler, Yehûd ve Nasârâ gibi mîsaklarınızı nakz etmeyiniz, mahza Allah rızâsı için akidlerinizi îfâ ile sıdk u [1857] ihlâsınızı isbat ediniz de bu fevz-i azîme ve bu rıdvân-ı ilâhîye eriniz. Asıl mâide-i ilâhiye bu, asıl bayram işte o gündür ve hiç şüphe yok ki Allah her şeye kādir olduğu gibi buna da kādirdir.

Şimdi Sûre-i Mâide bununla hitam buluyor ve bunu اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ şükrânıyla Sûre-i Enʿâm tâkip ediyor.

---

1 H, M ve B: "وللّٰه".
2 M ve B +"o".
3 B: "kâmil".
4 H: "kādir".

سورة الأنعام مكية وهي مائة وخمس وستون آية[1]

ENʿÂM SÛRESİ

[1861] Bu Sûre-i Enʿâm Mekkîdir. Ancak altı veya üç âyeti müstesnâ.[2] İbn Abbas radıyallâhu anh demiştir ki "bu sûre Mekkîdir, cümlesi birden bir gecede nâzil olmuş ve yetmiş bin melek teşyîʿ etmiştir. Resûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem kâtiblerin hepsini çağırdı ve cümlesini o gece yazdılar. Ancak altı âyet müstesnâdır ki bunlar da قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ[3] عَلَيْكُمْ [6/151], وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ [6/91], وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى [6/93], وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظَّالِمُونَ [6/93], وَالَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ [6/114], اَلَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ[4] [6/20] âyetleridir."[5] Müşârun ileyhten ve Mücâhid ve Kelbî'den diğer bir rivayette ancak قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ ilâ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ [6/153] üç âyet Medine'de nâzil olmuştur. Katâde ancak وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ [6/91], وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْشَاَكُمْ [6/98] âyetleri,[6] Kisâî de ancak iki âyet قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ [6/91] ile mürtabıtı Medine'de nâzil oldu demişlerdir.[7] Bir de قُلْ لَٓا اَجِدُ [6/145] âyetinin Mekke'de Arefe günü nâzil olduğu zikredilmiştir.[8] Hazret-i Enes radıyallahu anh'tan rivayet olunduğuna göre Resûlullah şöyle buyurmuştur ki: "Kur'an'da Sûre-i Enʿâm'ın gayrı bir sûre bana

---

1 H -"وَهِيَ مِائَةٌ وَخَمْسٌ وَسِتُّونَ آيَةً".
2 H +"~~olarak Medenîdirler~~".
3 H, M ve B -"ربكم".
4 H, M ve B: "يعرفون".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 471. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 547-548; Kāsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân,* s. 240; Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 433:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُ: إِنَّهَا مَكِّيَّةٌ نَزَلَتْ جُمْلَةً وَاحِدَةً، فَامْتَلَأَ مِنْهَا الْوَادِي، وَشَيَّعَهَا سَبْعُونَ ألف ملك، ونزلت الملائكة فملئوا مَا بَيْنَ الْأَخْشَبَيْنِ، فَدَعَا الرَّسُولُ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ الْكُتَّابَ وَكَتَبُوهَا مِنْ لَيْلَتِهِمْ إِلَّا سِتَّ آيَاتٍ فَإِنَّهَا مَدَنِيَّاتٌ «قُلْ تَعالَوْا أَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ...» إِلَى آخِرِ الْآيَاتِ الثَّلَاثِ وَقَوْلُهُ «وَما قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ» الْآيَةَ وَقَوْلُهُ «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرى عَلَى اللهِ كَذِباً»
Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 427:
وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: نَزَلَتْ لَيْلًا بِمَكَّةَ حَوْلَهَا سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ يَجْأَرُونَ بِالتَّسْبِيحِ، إِلَّا سِتَّ آيَاتٍ «قُلْ تَعالَوْا أَتْلُ»، «وَما قَدَرُوا اللهَ»، «وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرى»، «وَلَوْ تَرى إِذِ الظَّالِمُونَ»، «وَالَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَعْلَمُونَ»، «الَّذِينَ آتَيْناهُمُ الْكِتابَ يَعْرِفُونَهُ» انْتَهَى.
6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 427:
وَعَنْهُ أَيْضًا وَعَنْ مُجَاهِدٍ وَالْكَلْبِيِّ إِلَّا ثَلَاثَ آيَاتٍ مِنْهَا نَزَلَتْ بِالْمَدِينَةِ «قُلْ تَعالَوْا أَتْلُ...» إِلَى قَوْلِهِ «لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ» وَقَالَ قَتَادَةُ: إِلَّا «وَما قَدَرُوا اللهَ حَقَّ قَدْرِهِ»، «وَهُوَ الَّذِي أَنْشَأَ»
7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 427:
وَقَالَ الْكِسَائِيُّ: إِلَّا آيَتَيْنِ نَزَلَتَا بِالْمَدِينَةِ وَهُمَا «قُلْ مَنْ أَنْزَلَ الْكِتابَ» وَمَا يَرْتَبِطُ بِهَا.
8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 427:
وَذَكَرَ ابْنُ الْعَرَبِيِّ أَنَّ قَوْله «قُلْ لَا أَجِدُ» نَزَلَ بِمَكَّةَ يَوْمَ عَرَفَةَ.

cümleten nâzil olmadı[1] ve şeytanlar bu sûre için toplandıkları kadar hiçbir sûre için toplanmamışlardı. Bu sûre bana Cibrîl ile maiyyetinde elli bin melek olduğu hâlde gönderildi, [1862] bunu kuşatmışlar, bir düğün debdebesiyle getirdiler, havuza su kor gibi sadrımda kararlaştırdılar. Allah teâlâ bununla beni ve sizi öyle iʿzâz etti ki artık bundan sonra ilelebed izlâl etmez. Bunda müşriklerin bütün hüccetlerinin ibtâli ve Allah'ın hulfü nâ-kābil bir vaadi vardır."[2] Muhammed b. Münkedir'den dahi mervîdir ki Sûre-i Enʿâm nâzil olduğu zaman Resûlullah tesbih etmiş ve "bu sûreyi ufuğu seddedecek kadar melâike teşyîʿ etti" buyurmuştur.[3]

Âyetleri: Yüz altmış beştir. Kûfî.
Kelimâtı: Üç bin elli iki.
Hurûfu: On iki bin iki yüz kırk.
Fâsılası: ل, م, ن, ظ, ر (لم نظر)
İsimleri "Sûretü'l-Enʿâm", "Sûretü'l-Hücce"; çünkü Enʿâm mükerrer surette zikredilmiştir. Esası da hüccet-i nübüvveti tezkirdir. تِلْكَ حُجَّتُنَا [6/83], فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ [6/149][4]

Bu sûrede tevhid, adl, nübüvvet, meʿâd delilleri ve ehl-i butlan ve ilhâdın mezheblerini ibtal ve Sûre-i Mâʿide'de geçen enʿâmın hill ü hürmetine müteʿallik tafsîlât vardır. Binâenʿaleyh Sûre-i Mâʿide'yi Sûre-i Enʿâm'ın tâkip etmesi de pek mânidardır. Sûre-i Mâʿide اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ [5/3] mazmûnunu muhtevî olmak ve nüzulde muahhar bulunmak itibariyle bir gāye-i kemâli ihtivâ ediyordu. Sûre-i Enʿâm ise evvelemirde bu tekemmülün seyr-i inkişâfını muhtevîdir. Bunun için Mâʿide'ye

---

1 Maʿamâfîh Sûre-i Fâtiha'nın da toptan nâzil olduğu anlaşılıyordu [Müellifin notu].

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 471. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 548; Taberânî, *el-Muʿcemü's-sağîr,* I, 145; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 131:
وَعَنْ أَنَسٍ قَالَ :قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا نَزَلَ عَلَيَّ سُورَةٌ مِنَ الْقُرْآنِ جُمْلَةً غَيْرَ سُورَةِ الْأَنْعَامِ، وَمَا اجْتَمَعَتِ الشَّيَاطِينُ لِسُورَةٍ مِنَ الْقُرْآنِ جَمْعَهَا لَهَا، وَقَدْ بُعِثَ بِهَا إِلَيَّ مَعَ جِبْرِيلَ مَعَ خَمْسِينَ مَلَكًا أَوْ خَمْسِينَ أَلْفَ مَلَكٍ يَزُفُّونَهَا وَيَحُفُّونَهَا حَتَّى أَقَرُّوهَا فِي صَدْرِي كَمَا أُقِرَّ الْمَاءُ فِي الْحَوْضِ، وَلَقَدْ أَعَزَّنِي اللهُ وَإِيَّاكُمْ بِهَا عِزًّا لَا يُذِلُّنَا بَعْدَهُ أَبَدًا، فِيهَا دَحْضُ حُجَجِ الْمُشْرِكِينَ وَوَعْدٌ مِنَ اللهِ لَا يُخْلِفُهُ.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 471:
وَعَنِ ابْنِ الْمُنْكَدِرِ: لَمَّا نَزَلَتْ سُورَةُ الْأَنْعَامِ سَبَّحَ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَالَ: لَقَدْ شَيَّعَ هَذِهِ السُّورَةَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مَا سَدَّ الْأُفُقَ.

4 Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz fî letâifi'l-Kitâbi'l-Azîz,* thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Kâhire: el-Meclisü'l-Aʿlâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye, 1393-1416, I, 187.

mütekaddim olan bu inkişâfın[1] tertîb-i Kur'ân'da onu tâkip etmesi de وَلِيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ [5/6] fıkrasında beyan olunan hikmeti tazammun eder. Ve bundan anlaşılır ki Kur'an'da Sûre-i En'âm'dan itibaren Sûre-i Fâtiha'nın ikinci bir devre-i inkişaf ve tafsîline başlanmaktadır. Bu suretle Mâ'ide'nin hitâmında hamd ü şükrânı telkin ederek başlayan Sûre-i En'âm [1863] Fâtiha'nın اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ mebde'ini bir sûret-i mahsûsada bast u tavzih ile ibtidâ etmiş ve bu vechile her nihâyet bir bidâyetin medhali olduğunu göstermiştir. Buna binâen semâvât u arz saltanatı kendisinin mülkü olan ve عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ bulunan Allah teâlâ'ya sıdk u ihlâs ile şu suretle hamd ü senâ[2] ve arz-ı ta'zîmât etmeliyiz:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَۜ ثُمَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ ﴿١﴾ هُوَ الَّذٖى خَلَقَكُمْ مِنْ طٖينٍ ثُمَّ قَضٰٓى اَجَلاًۜ وَاَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ اَنْتُمْ تَمْتَرُونَ ﴿٢﴾ وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِۜ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ ﴿٣﴾ وَمَا تَأْتٖيهِمْ مِنْ اٰيَةٍ مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِمْ اِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضٖينَ ﴿٤﴾ فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْۜ فَسَوْفَ يَأْتٖيهِمْ اَنْبٰٓؤُا مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٥﴾ اَلَمْ يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِى الْاَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ وَاَرْسَلْنَا السَّمَٓاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَاراًۖ وَجَعَلْنَا الْاَنْهَارَ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهِمْ فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَاَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْناً اٰخَرٖينَ ﴿٦﴾ وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَاباً فٖى قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِاَيْدٖيهِمْ لَقَالَ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُبٖينٌ ﴿٧﴾ وَقَالُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌۜ وَلَوْ اَنْزَلْنَا مَلَكاً لَقُضِىَ الْاَمْرُ ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ ﴿٨﴾ وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكاً لَجَعَلْنَاهُ رَجُلاً وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ ﴿٩﴾ وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذٖينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿١٠﴾ قُلْ سٖيرُوا فِى الْاَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبٖينَ ﴿١١﴾

---

1 B -"muhtevîdir. Bunun için Mâ'ide'ye mütekaddim olan bu inkişâfın".
2 H +"~~etmeliyiz~~".

[1864] **Meâl-i Şerîfi**

Hamd O Allah'ın hakkıdır ki gökleri ve yeri yarattı, zulmetleri ve nûru yaptı, sonra da Hakk'ı tanımayanlar bunları kendilerini yaratana denk tutuyorlar (1). O, O hâlıktır ki sizi bir çamurdan yarattı, sonra bir eceli bitirdi, bir ecel de nezdinde müsemmâ. Sonra da siz daha şüphe ediyorsunuz (2) Hâlbuki O göklerde de Allah yerde de, sizin içinizi de bilir dışınızı da. Daha ne kesbedeceksiniz onu da bilir (3). Böyle iken onlara rablerinin âyetlerinden herhangi bir âyet gelmiyor ki mutlak ondan yüz çevirmiş olmasınlar (4). İşte en belli hak geldiği zaman da kendilerine yalan dediler, fakat yakında onlara ne ile istihzâ etmekte olduklarının[1] haberleri gelecek (5). Görmediler mi önlerinde kaç karn helâk ettik, bu yerde onlara size [1865] vermediklerimizi vermiştik ve üzerlerine semâyı bol bol salıvermiştik, ırmakları ayaklarının altından akar bir hâle getirmiştik. Öyle iken onları günahlarıyla helâk ettik de arkalarından yeni bir karn olarak başkalarına neş'et verdik (6). Sana kâğıt üzerinde yazılmış olarak bir kitap indirseydik de onu elleriyle yoklasaydılar, her hâlde o küfürlerinde inad edenler yine diyeceklerdi ki "Bu, apaçık bir sihirden başka bir şey değil" (7). Bir de "şunun üzerine bir melek indirilse de görsek a" diyorlar. Eğer öyle bir melek indirse idik her hâlde iş bitirilmiş olur, kendilerine bir ân bile göz açtırılmazdı (8). Kendisini bir melek kılaydık yine onu bir er kılacaktık ve düşmekte bulundukları şüpheye onları yine düşürecektik (9). Kasem olsun ki (yâ Muhammed) senden evvel gönderilen peygamberlerle de eğlenildi, fakat o eğlendikleri[2] hak, o maskaralığı edenleri çepçevre kuşatıverdi (10). De ki: Yeryüzünde dolaşın da bakın o peygamberlere yalancı diyenlerin âkıbeti nasıl olmuş? (11).[3]

---

1 B -"olduklarının".

2 M: "eğlenildikleri"; sonraki baskılarda "eğlendikleri" şeklinde düzeltilmiştir.

3 H: "Hamd O Allah'ın hakkıdır ki gökleri ve yeri yarattı ve zulmetleri ve nûru yaptı, sonra da Hakk'ı tanımayanlar bunları kendilerini yaratana denk tutuyorlar (1). O, O hâlıktır ki sizi çamurdan yarattı, sonra bir eceli bitirdi, bir ecel de nezdinde müsemmâ. Sonra da siz daha şüphe ediyorsunuz (2) Hâlbuki O göklerde de Allah yerde de, sizin içinizi de bilir dışınızı da. Daha ne kesbedeceksiniz onu da bilir

{اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} Hamd hep Allah'a[1] {الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} ki başların üstündeki semâvâtı ve ayakların altındaki arzı halk etti {وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ} ve zulumât[2] u nûru yaptı. ❁ Binâenʿaleyh O'nun bunlar üzerindeki mülk ü saltanatı ve rubûbiyeti yalnız vücudlarından sonraki tedbir ve tekemmülleri, avârız-ı lâhikaları üzerinde cereyan eden ve zat[3] ve tabiatlarına mahkum bulunan tâlî ve maʿlül bir mülk ü rubûbiyet değil, daha evvel halk u caʿl ile bütün mevcûdiyetlerine dahi hâkim olan bir mülk ü saltanattır. Ve bunun için bütün hamd ü senâ, bütün taʿzîm u şükran ancak ve ancak Allah'ın hakkıdır. Zâten ve sıfaten Allah'a mahsustur.

Kur'an'da beş sûrenin evvelinde اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ kelime-i tayyibesi mezkurdur. Evvelâ Fâtiha'da اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ, sâniyen bu sûrede اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ, sâlisen Sûre-i Kehf'de [1866] اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْكِتَابَ, râbian Sûre-i Sebe'de اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ, hâmisen Sûre-i Fâtır'da اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ جَاعِلِ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا buyurulmuştur ki bunların hepsi Fâtiha'daki اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ tahmîdiyle âleminde rubûbiyyet-i ilâhiyenin vücûh ile tafsîl ü îzâhıdır.

Mâide'nin hâtimesinden intikālen burada görülüyor ki semâvât u arz hakkında "halk", zulumât[4] ve nûr hakkında "caʿl" tâbir olunmuştur. Müfessirîn diyorlar ki "caʿl" de "halk" gibi bir inşâ ve ibdâʿdır. Şu

---

(3). Böyle iken onlara rablerinin âyetlerinden herhangi bir âyet gelmiyor ki mutlak ondan yüz çevirmiş olmasınlar (4). İşte en belli hak geldiği zaman da kendilerine yalan dediler, fakat yakında onlara ne ile istihzâ etmekte olduklarının haberleri gelecek (5). Görmediler mi önlerinde kaç karn helâk ettik, bu yerde onlara size vermediklerimizi vermiştik ve üzerlerine semâyı bol bol salıvermiştik, ırmakları ayaklarının altından akan bir hâle getirmiştik. Öyle iken onları günahlarıyla helâk ettik de arkalarından yeni bir karn olarak başkalarına neş'et verdik (6). Sana kâğıt üzerinde yazılmış olarak bir kitap indirseydik de onu elleriyle yoklasaydılar, her hâlde o küfürlerinde inad edenler yine diyeceklerdi ki 'Bu, apaçık bir sihirden başka bir şey değil' (7). Bir de 'şunun üzerine bir melek indirilse de görsek a' diyorlar. Eğer öyle bir melek indirse idik her hâlde iş bitirilmiş olur, kendilerine bir ân bile göz açtırılmazdı (8). Kendisini bir melek kılaydık yine onu bir er kılacaktık ve düşmekte bulundukları şüpheye onları yine düşürecektik (9). Kasem olsun ki (yâ Muhammed) senden evvel gönderilmiş peygamberlerle de eğlenildi, fakat o eğlendikleri hak, o maskaralığı edenleri çepçevre kuşatıverdi (10). 'Yeryüzünde dolaşın da bakın o peygamberlere yalancı diyenlerin âkıbeti nasıl olmuş?' de (11)".

1 B: "Allah'ın".
2 B: "zulmet".
3 M ve B: "zatı".
4 B: "zulmet".

kadar ki halk inşâ-yı tekvînîye muhtas ve bir takdîr ü tesviye mânasını da mutazammındır. Yani "halk"ta mahlûkun her vechile mekādîr-i mahsûsasını ibdâʿ ve takdir eden mütekaddim bir ilm-i muhît ve ona göre gerek bilâ madde ve gerek bir maddeden tekvin ve tesviye mânası vardır. Ve bu suretle "fıtrat" mefhûmu "halk" ve "hilkat" mefhûmundan bir cüzdür. "Caʿl" ise bu âyette olduğu gibi inşâ-yı tekvînî ile مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِيرَةٍ [el-Mâide 5/103] âyetinde olduğu vechile inşâ-yı teşrîʿîden eʿam olduğu gibi, bundan başka "caʿl"de bir tasyîr u tazmin mânası, yani mefʿûlünün diğer bir şey ile zarfiyet veya gāiyet veya mebde'iyet veya diğer herhangi bir vechile mülâbesesi mânası dahi vardır ki, bu şey arada kâh zımnî bir kayd olarak ve kâh ikinci bir mefʿul suretinde umde-i kelâm olarak[1] mülâhaza olunur. Evvelkinde "caʿl" velev zımnen olsun mukayyed bir mefʿûle taʿalluk eder. جَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ [el-Enʿam 6/1], وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا [el-Furkān 25/53][2], وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ [er-Raʿd 13/3; Fussilet 41/10; el-Mürselât 77/27][3], وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا [en-Nisâ 4/75] gibi, ikincisinde ise يَجْعَلُونَ اَصَابِعَهُمْ فٖۤي اٰذَانِهِمْ [el-Bakara 2/19], وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا [el-Enʿâm 6/96] gibi iki mefʿûle taʿalluk eder. Ve makamına göre bu ikinci şeyin bir kayd-ı zımnî veya umde-i kelâm olup olmadığını tefrik etmek lâzım gelir ki bu mânalar lisânımızda "yapmak" ve "kılmak" kelimeleriyle ifade olunabilir. Nitekim "karanlık yaptı", "aydınlık yaptı", "geceyi gündüz, gündüzü gece yaptı", "karanlığı nahoş, aydınlığı hoş kıldı" denilebilir. Demek olur ki zulumât u nûrun mecʿûliyeti yekdiğeriyle teʿâkubu ve semâvât u arzdaki eşyânın vücûd-i mahlukları zımnında birer [1867] hâdise-i mütekābile olmaları itibariyledir. Ve bundan zât-ı zulmetin nûr gibi bir emr-i vücûdî ve aʿdâm-ı asliyenin umûr-i mevcûde olması ve eşyâdan katʿ-ı nazarla zamanın leyl ü nehârın haddizâtında mevcud bulunması lâzım gelmez. Demek ki Manicilerin[4] dediği gibi zulumât u nûrun biri hâlık-ı şer, biri hâlık-ı hayr iki mebde'-i evvel olmaları şöyle dursun, bunlar semâvât u

---

1 B -"ve kâh ikinci bir mefʿul suretinde umde-i kelâm olarak".
2 "…aralarına da bir berzah (…) koymuştur."
3 "…ve onda oturaklı dağlar (…) yaptı…" / "Hem ona üstünden ağır baskılar yaptı…" / "Ve oturtup da onda (…) oturaklı dağlar…"
4 H: "Mâneviyecilerin".

arzın hilkati zımnında mecʿûl-i tâlî ve zımnî, nisbî ve izâfî birer hâdiseden başka bir şey değillerdir[1]. Zulumâtın nûra takdîmi eşyâ-yı mahlûkada aʿdâm-ı asliyenin melekâta mukaddem olmasına işarettir. "Zulumât"ın cemiʿ[2], "nûr"un müfred olarak îrâdı da zulmetin kesret, şirk ü teşettüt ile alâkadar[3] bulunduğuna ve bunda vahdet ve ferdâniyetin kesrette istiğrâkına, nûrun ise tevhid ile alâkadar olduğuna ve bunda kesretin vahdette istiğrâkına bir tenbih gibidir. Ve bu cemʿ u takdim ile ifrad ve tehirde zulumât u nûrun semâvât u arz karînesine ayrıca bir hüsn-i tekābülü de vardır. Sonra "zulumât" ve "nûr"dan murad leyl ü nehârın teʿâkubunda görüldüğü üzere mahsüs olan iki hâdise-i mütekābile olduğu zâhirdir. Zira lafızların hakīkat-i lügaviyeleri budur. Maʿamâfîh nûr inşirâha, zulmet gumûma sebep olmak itibariyle bunlar küfr ü iman, cehl ü ilim, keder ü sürûr, şerr ü hayr gibi mâneviyata îmâdan da hâlî değildirler. Ve hatta bu mânalarda[4] mecâz-ı müteʿâref olmak üzere müstaʿmeldirler. Bundan[5] dolayı bazı müfessirîn bununla tefsir etmişler, Vâhidî de zulumât u nûrun mahsüs ve maʿkul her ikisine şâmil bulunduğunu göstermiştir[6] ki umûm-i mecaz demek olur. Fi'l-vâkiʿ delîl-i maʿrifet ve tevhid olan nûrun yalnız bir hâdise-i âfâkiye ve cismâniye olmasında ısrar doğru değildir. Bunda enfüsiyet ile âfâkiyetin, maddiyet ile mâneviyetin bir intibâkı, bir lemha-i visâli vardır ki biz ona "idrâk" ve "şuhûd" ve "şuʿûr-i vicdân" tesmiye ederiz. Binâenʿaleyh nûrda[7] her hâlde bir mâna gözetilmeli ve mahsüs ve [1868] maʿkūlü câmiʿ[8] bir maʿnâ-yı âm mülâhaza olunmalıdır. Havâssin tenevvüʿüne rağmen "nûr"un müfred olarak îrâdı da hepsinin nûr-i şuur ve idrâkte toplandığını ifham eder.

---

1 B: "değildirler".
2 B: "cemîʿ".
3 B -"îrâdı da zulmetin kesret, şirk ü teşettüt ile alâkadar".
4 B: "mânalardan".
5 B -"mecâz-ı müteʿâref olmak üzere müstaʿmeldirler. Bundan".
6 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* Riyad: Câmiʿatü'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye, 1430, VIII, 8: قال ابن عباس: «وجعل الظلمات» ظلمة الشرك، وظلمة النفاق، وظلمة الكفر، وظلمة العصيان، «والنور» يريد نور الإسلام، ونور الإيمان، ونور النبوة، ونور اليقين. وقال الحسن: يعني الكفر والإيمان. وقال السدي: يعني الليل والنهار. وهو اختيار الزجاج، والأولى أن يكون هذا عاما في كل ظلمة ونور؛ لأن جميع ذلك مخلوق لله تعالى.
7 B: "burada".
8 H +"~~bulunan~~".

İşte Allah öyle bir Rabbü'l-âlemîn'dir ki maddiyyât ve maʿneviyyâtıyla semâvât ve arzı halk etmiş ve zulumât u nûru yapmıştır. {ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Sonra bütün bu nimetlere nankörlük edip küfredenler, {بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ} O yaratan Rablerine bu mahlûkâtı veya bunlardan bazılarını denk tutuyorlar. ❁ Bir kısmı tutuyor tabîʿat-ı eşyâya tapıyor, bir kısmı tutuyor nücûma, güneşe tapıyor. Bir kısmı tutuyor hayr ilâhı, şer ilâhı, Yezdân ve Ehrimen diye zulmete ve nûra tapıyor; bir kısmı tutuyor harârete, ateşe tapıyor; bir kısmı tutuyor taşlara, topraklara, madenlere ve bunlardan yaptıkları putlara tapıyor; bir kısmı tutuyor nebâtât[1] ve hayvânâta tapıyor; bir kısmı tutuyor inâsa[2] tapıyor. Bir kısmı tutuyor Firavun ve Nemrud gibi azgın tâgutlara tapıyor, bir kısmı da Îsâ ve anası veya melâike gibi ibâdullaha tapıyorlar. Ki bütün bunların Hâlık teâlâ'ya karşı ne büyük bir küfran, ne kadar bir izʿânsızlık olduğu bedîhîdir.

Acaba bunlar bu küfr ü küfrânın mes'ûliyetini hiç düşünmüyorlar, o Hâlık teâlâ'nın kendilerine hiçbir şey yapamayacağını mı zannediyorlar? Ey insanlar {هُوَ الَّذٖى خَلَقَكُمْ مِنْ طٖينٍ} O öyle bir Allah'tır ki sizin hepinizi bir çamurdan halk etti. ❁ Allah, arzı halk ettiği zaman üzerinde hayattan hiçbir eser yoktu. O hayatsız mevâdd-ı arziyeden çamur,[3] çamurdan da[4] nebat, hayvan, insan halk etti ve sonra o insanın sulbünden o çamurun bir numûne-i ıstıfâsı olarak çıkardığı bir "mâ-i mehîn" [1869] içindeki zerreciklerden bir sülâle-i mütevâliye olarak sizleri halk eyledi ve eylemektedir. Sizin madde-i ûlânız bir çamurdan ibarettir. Onu insan yapan Allah'tır. Burada tefsîr-i meşhur budur. Allah teâlâ insanları Âdem'den, Âdem'i de bir tînden halk etmiştir. Fahreddin Râzî der ki: "Bence bunda diğer bir vecih daha vardır, şöyle ki; insan meni ile dem-i tamstan[5] mahluktur. Bunlar ise kandan, kan da ağziyeden tevellüd eder.

---

1 M ve B: "nebâtâta".
2 B: "insana".
3 H +"ve".
4 H -"da".
5 H nüshasında metinde "tamstan" yazılmış, kelime üzerine işaret konularak metnin kenarına "'dem-i tamstan' olacak" şeklinde bir not düşülmüştür.
M ve B -"dem-i".

Ağziye de ya hayvânî veya nebâtîdir. Hayvânî olduğu takdirde o hayvanın keyfiyet-i tevellüdündeki hâli insanın keyfiyet-i tevellüdündeki hâli gibidir. Kala kala ağziye-i nebâtiye kalır. Binâenʿaleyh sâbit ki insan dolayısıyla ağziye-i nebâtiyeden, ağziye-i nebâtiye de şüphe yok ki tînden mütevelliddir. Ve o hâlde her insan bu suretle ibtidâen tînden mahluktur. Tînden nutfe, nutfeden kalb, dimağ, kebid vesâire gibi sıfatta, surette, levnde, şekilde muhtelif echize ve aʿzâ tevellüd ve teşekkül etmesi ise kendi kendine olabilecek bir şey değildir. Bu sanʿat-ı bedîʿa ancak bir mukaddir-i hakîm ve müdebbir-i rahîmin takdir ü tedbîri ile mümkin olabilir."[1] Çünkü yok, kendi kendine var olamaz. Kendiliğinden tevellüd (*génération spontanée*), hudûs bilâ ille[2] muhâl ve bâtıldır. Bâhusus böyle bir ıstıfâ ile böyle bir insan vücûdunun tesadüfen ve câhilâne bir surette meydana gelmesi evleviyetle bâtıl ve muhâldir. Râzî'nin bu ihtârı fi'l-hâl meşhud ve mâlum vâkıʿât-ı hayâtiyeyi mülâhaza ile yalnız Âdem aleyhisselâm'ın değil, her insanın edvâr-ı muhtelife içinde tînden bi'l-ıstıfâ halk edilmiş olduğunu göstermesi ve hilkat-i Âdem'i tenvîr ü tavzih eylemesi itibariyle cidden hâiz-i ehemmiyettir. Ancak bu müşahede tefsîr-i meşhurda olduğu gibi ilk insanın, ilk nutfenin halkını bir îzah olmak üzere mülâhaza edilmedikçe meselenin bütün künhüyle kavranılmış olacağı câ-yı nazardır. Zira nevʿ-i beşerin arz üzerinde ilk halkına kadar çıkılmayınca her insanın [1870] nutfeden evvel tînden halk edilmiş olduğu bihakkın tezahür edemez. Çünkü her ferdin halk olunduğu nutfe-i peder ve tams-i mâder topraktan aldığı gıdasına mukaddemdir. Bu cihetle hilkat-i beşer مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَٓاءٍ مَهِينٍ'dir [es-Secde

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 480:
وعندي فيه وجه آخر، وهو أن الإنسان مخلوق من المني ومن دم الطمث، وهما يتولدان من الدم، والدم إنما يتولد من الأغذية، والأغذية إما حيوانية وإما نباتية، فإن كانت حيوانية كان الحال في كيفية تولد ذلك الحيوان كالحال في كيفية تولد الإنسان، فبقي أن تكون نباتية، فثبت أن الإنسان مخلوق من الأغذية النباتية، ولا شك أنها متولدة من الطين، فثبت أن كل إنسان متولد من الطين. وهذا الوجه عندي أقرب إلى الصواب. إذا عرفت هذا فنقول: هنا الطين قد تولدت النطفة منه بهذا الطريق المذكور، ثم تولد من النطفة أنواع الأعضاء المختلفة في الصفة والصورة واللون والشكل مثل القلب والدماغ والكبد، وأنواع الأعضاء البسيطة كالعظام والغضاريف والرباطات والأوتار وغيرها، وتولد الصفات المختلفة في المادة المتشابهة لا يمكن إلا بتقدير مقدر حكيم ومدبر رحيم وذلك هو المطلوب.

2 B: "ʿilel".

32/8][1]. Sulbde nutfenin, rahimde tams ü beydanın hilkati dahi menşe'-i nebâtî dolayısıyla türâba ve suya medyun ise de bunların deme temessülü daha evvel o sulb ü rahimin garîza-i hayâtiyesine, bu da tevellüd ettiği nutfe ve tamse medyundur. Binâenʿaleyh meseleyi ez-her cihet tahlil etmiş olmak için tînin mebde'-i hilkat-i beşer olması ilk nutfe ve tamsin hilkatine kadar ircâʿ edilmek lâzım gelir ki bu da evvelâ hilkat-i Âdem'i mülâhaza ile mümkin olur. Bu münasebetle zamanımızın nazariyyât-ı fenniyesini bir gözden geçirmek müfîd olacaktır. Bugünkü nazariyâta göre gerek hayvânî ve gerek nebâtî mebde'-i hayat son tahlilde bir "sellûl"e, yani bir hüceyreye müntehî olmaktadır. Bir nebat, bir hayvan, bir insan bedeninin bütün aʿzâ-yı ensâcı, hurdebîn ile muayene olunabilen gayet küçük müdevver veya mustatîl birtakım huceyrelerin bir sanʿat-i bedîʿa[2] ile dokunmasından mütehassıldır. Hayat ve uzviyetin ilk numûnesi bir hüceyrededir ki biz bunları insanlar hakkında zahr-ı Âdem'den çıkarılan zerrecikler diye mülâhaza edebiliriz. Huceyre, huceyreden tevellüd ederek tekessür eder. Bir huceyre hava, su ve sâir mevâdd-ı arziyeyi tegazzî ve onlar huceyrenin içinde uzviyete temessül eder. Bundan diğer huceyreler tevellüd eyler ve mecmûʿundan da bir zîhayat beden dokunur, meydana gelir ve bu suretle envâʿ-ı nebâtât, envâʿ-ı hayvânât ve bu meyanda insanlar birli veya ikili olarak kendi huceyre-i asliyeleri üzerinde bir sülâle tâkip ederler. Bir insanın mebde'-i teşekkülü olan ilk huceyre anasının rahminde bir yumurta huceyresiyle onu telkīh eden bir nutfe huceyresinin teşkil[3] ettikleri mülakkah bir huceyre olmak üzere mütalaa olunur ki horoz tohumuyla [1871] aşılanmış bir tavuk yumurtası bunun tam değilse de zâhirî bir numûnesi gibidir. Şimdi, "her huceyre kendi tabiatıyla kendini yaratıyor" demek, yoktan illetsiz bir eser tasavvur etmek olduğu için nasıl bir tenakuz ve muhâl ise, "bütün huceyrât-ı mütevellidenin hâlıkı ve bunları bir beden olarak nesc edip vücûda getiren sâniʿi de ilk huceyredir" demek dahi ondan daha büyük bir

1 "…bir sülâleden, bir hakir sudan…"
2 H: "bedîʿ".
3 M ve B: "teşekkül".

tenakuz ve muhâldir. Çocuğu yaratan ve yaşatan kendisi veya anası ve[1] babasıdır zannetmek gibi açık bir cehalettir. Şüphe yok ki bir huceyreden bir nutfenin "meşîc"inden yüzlerle, binlerle, milyonlarla[2] milyarlarla huceyrât[3] halk eden ve bunları nesc ederek evsâf ve eşkâlleri ve menâfiʿ[4] ve garîzeleri muhtelif aʿzâ ve echizeden müteşekkil mükemmel bir beden, bir hayat makinesi hâlinde işleten sanʿat-ı bedîʿa bunların cümlesi üzerinde hâkim olan bir kudret-i bâliğa-i ilâhiyenin en mükemmel şâhididir. Ve böyle olduğu Kur'ân'ın müteʿaddid âyetlerinde de gösterilecektir. Fakat bu âyetten çıkan[5] mesele yalnız bundan ibaret kalmıyor. O ilk huceyrenin menşe'i ne olduğu da gösteriliyor ki bütün kudret-i hâlıka-i hayâtiyenin o bir huceyreye ait olması gibi bir tevehhüme de meydan kalmasın. Bugün erbâb-ı fen diyorlar ki: Hayat ve uzviyet böyle bir huceyreye, bir tohuma râciʿdir ve Pasteur tecribesine nazaran da gerek nebâtî ve gerek hayvânî her zîhayat, her uzviyet behemehâl kendi nevʿinden böyle bir tohum ile mesbuktur, yani bir sülâledir. Génération spontanée, kendi kendine tevellüd yoktur ve olamaz. İlletsiz bir hâdise olamayacağını anlatan bu ifadeden birçokları yanlış neticeler çıkarmış ve kudret-i hâlıkayı inkâra kadar varmışlardır. Hâlbuki bu noktada fennin tafsîlen tahlil edemediği ve maʿamâfîh icmâlen halleylediği ikinci bir safha vardır. Zira arzın ve arz üzerinde hayatın kadîm olmadığı fennen ve mantıkan mâlum olduğu gibi, huceyrenin mürekkeb ve mütekevvin ve binâenʿaleyh hâdis olduğu [1872] da yakīnen mâlumdur. Ve hatta kimyâ-yı uzvîde ve ilm-i ensâcda huceyrelerin terkîbâtına ve eşkâline müteʿallik bir hayli maʿlûmât da vardır. Gayr-i uzvî birtakım mevâdd-ı basîtadan zîhayat bir huceyre-i uzviye terekküb etmiş bulunuyor. Gerçi fen bu mevâddın bi's-sınâʿa terkîbinden bir huceyre yapamıyor. Fakat huceyrenin mürekkeb ve mütekevvin ve hâdis olduğu da her şüpheden âzâde olarak mâlum bulunuyor. Ve zâten tevellüd-i müteselsil tasavvuru da her

1 B: "veya".
2 M: "milyonlar".
3 M ve B: "huceyratı".
4 M ve B: "menafi'i".
5 H -"çıkan".

huceyrenin tekevvün ve hudûsunu tasavvur etmektir. Şu hâlde "huceyre içinde huceyre ve daha evvel arz üzerinde ilk insan veya ilk hayvan veya ilk nebat huceyresi nasıl ve nereden yapılmıştır" suali vardır. Buna karşı fenn-i beşer: "Nasıl yapıldığını henüz bilmiyorum ve fakat şurası muhakkaktır ki her hâlde mevâdd-ı basîta-i arziyeden yapılmıştır. Bu nokta fennen ve aklen müteyakkandır. Zira terkîbâtında arzda bulunabilen mevâdd-ı basîta müşahede olunuyor" cevâbını vermekte ve bu noktada mesele kimyadan ve ilm-i hayattan kānûn-ı ıstıfâ ile hikmet-i ilâhiye sahasına geçmektedir. İlletsiz kendi kendine hudus mânasına "génération spontanée", tevellüd veya tekevvün bi-nefsihi haddizâtında bir tenakuz olduğu için aklen ve fennen bi'z-zarûre muhâl ve aynı zaman huceyrenin hâdis ve mütekevvin olduğu da yakīnen mâlum bulunduğundan, bu babda Pasteur nazariyesi daha ziyade felsefî demek olan ıstıfâ mülâhazasına lüzum görmeden fenni doğrudan doğru kudret-i hâlıkaya istinad[1] ettirmiştir. Çünkü ıstıfâyı mevzûʿ-i bahis etmenin neticesi de bunu isbattan başka bir şey değildir. Yoksa "Her zîhayat kendi nevʿine mahsus bir tohumdan olur. Génération spontanée yoktur" diyen Pasteur bu sözü ile huceyrât-ı ibtidâiyenin kıdem[2] ve ezeliyetini iddia etmek gibi bir tenakuzu iltizam eylemek istememiştir. Pasteur bilirdi ki huceyrât-ı hayâtiye fennen aʿzamî olarak yüz derece-i harârete bile tahammül [1873] edemez, helâk olur. Ve hatta bundan dolayıdır ki mevkiʿ-i tecribeye koyduğu şişelerindeki suları ve onlardaki mevâdd-ı uzviyeyi bu suretle taʿkīm etmiştir. Şu hâlde ilm-i tabakāt-ı arza nazaran sonradan teşekkül eden ve bir vakitler binlerle derece-i harâret içinde bulunan küre-i arz üzerinde kadîm ve ezelî bir huceyre-i hayâtiyenin mevcûdiyetini nasıl kabul ve tasavvur etmiş olabilir? Ve şayet ettiyse böyle bir davanın ne kıymet-i ilmiyesi olur? Binâenʿaleyh huceyre-i ibtidâiye her hâlde hâdis ve mevâdd-ı arziyeden mütekevvindir. Fakat bi-nefsihi tevellüd ve tekevvün de bâtıl olduğundan bunun halk u tekvîni bizzat Hâlık teâlâ'nın kudret-i ezeliyesine müstenid ve O'na delil ve şâhiddir. Ve bu babda ilk

1 H: "isnad".
2 B: "kadîm".

huceyrenin küre-i arza diğer ecrâm-ı semâviyeden gelip gelmediğini farz etmeye kalkışmak da söz uzatmaktan başka bir şey değildir. Hâsılı insan içinde insanın, huceyre içinde huceyrenin tevellüd ve tekevvünü ile sülâle-i hayâtın tevâlîsi tegaddî ile alâkadar, tegaddî ise arzdan, çamurdan halk olunarak gelen bir gıdayı tahvil ve temsil demek olduğu derkârdır. Ve bu suretle mevâdd-ı arziyenin hilkat-i beşere velev kısmen olsun bir mebde' bulunduğu da zâhir ve kudret-i hâlıkayı bu tahvil ve temsil suretindeki ıstıfâdan fehm ederek meseleyi kısa kesmek de mümkindir. Ancak bunun illet-i hâlıkasını tegaddî ve temsil kudretinde farz etmek, bu kudreti de sırf o insan veya o huceyrenin daha evvelki bir insan veya huceyreden tevarüs ettiği kuvve-i hayâtiye eseri olarak mülâhaza etmek mümkin ve hatta mu'tad bulunduğundan, bu hâl içinde insanın bidâyeten tînden halk edilmiş olması esasına henüz ihtilât ve iltibastan sâlim bir surette tevazzuh etmiş nazarıyla bakılamaz. Ve Pasteur nazaryesini tâkip edenler de bu safha-i tevâlî içinde illet-i hâlıkayı ilk huceyrenin mâlik bulunduğu kuvve-i hayâtiyede gözetebilirler. Fakat mesele, arz üzerinde ilk tekevvün eden [1874] huceyrede mütalaa edilir; hem de illetsiz hudus, tevellüd bi-nefsihi muhâl olduğu ve huceyrenin kadîm ve ezelî olamayıp bi'z-zarûre hâdis bulunduğu unutulmayarak mütalaa edilirse o zaman gerek pastörcüler ve gerek ıstıfâcılar, herkes bi'z-zarûre itiraf etmek mecbûriyetindedirler ki beşerin madde-i ibtidâiyesi mevâdd-ı arziyeden, arzın çamurundandır. Ve nutfe-i[1] beşer o çamurun süzülmüş, ıstıfâ görmüş bir şekl ü suretidir. مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طٖينٍ [el-Mü'minûn 23/12][2]

İşte Allah o hâlıktır ki insanları ibtidâen böyle bir çamurdan halk eyledi {ثُمَّ قَضٰٓى اَجَلًا} sonra bir ecel kazâ etti; takdîr ü hükm edip bilfiil mevki'-i icrâya koydu, her dünyaya geleni ölümüne kadar bir ecel ile tecil eyledi ki her eceli yetenin ölmekte olduğu zâhir ve hepinizin mâlum ve meşhûdudur. Bundan başka {وَاَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ} takdîr ü tesmiye edilmiş bir ecel, bir ecel-i müsemmâ da O'nun indinde, O'nun huzurunda vardır.

1 M ve B: "fakat".
2 "…çamurdan bir sülâleden…"

۞ Ki bu da bu hayât-ı dünyadaki nîk u bed bütün efʿâlin baʿde'l-mevt mes'ûliyeti vakti, yani ecel-i sâʿat ve kıyamet, yahut ecel-i baʿsdir ki bu henüz kazâ edilmemiş, fiʿliyyâtı meşhûdunuz değil, gāibdir. Fakat takdîr ü tesmiye edilmiştir. Bilâhare huzûr-ı ilâhîde behemehâl icrâ ve infaz edilecek فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ [eş-Şûrâ 42/7][1] ebediyen taʿayyün edecektir.

Yukarılarda dahi sebk ettiği üzere "ecel" bir vakit veya o vaktin nihâyeti demektir. Meselâ "şu borç bir sene müecceldir" denildiği zaman bir sene bir eceldir. Sonra "eceli geldi" denildiği zaman da senenin nihâyeti geldi demek olur. Ve bu âyette her iki mâna câizdir. Maʿamâfîh birincide vakit, ikincide nihâyet mânası daha muvâfıktır. Binâenʿaleyh insanın dünyada eceli demek mevtine kadar müddet-i ömrü veya onun nihâyeti ân-ı mevti demektir. Öldüğü lahzada bu ecel gelmiş ve yetmiş olur. Herhangi mâna tasavvur edilirse edilsin bu [1875] ömür, bu ecel birdir, bir kere tahakkuk eder. Bir insan için bir mevte kadar iki ecel tasavvuruna imkân yoktur. Ve ölüm her ne sebeple olursa olsun ecel yetmiş, ömür bitmiş olur. Ve artık ona "ecelsiz öldü" demek tenakuzdan başka bir şey değildir. O gün anlaşılır ki ezelde mukadder ve müsemmâ olan bu, bugün tahakkuk edip fiilen kazâ edilen de budur. Fakat bunun kazâsıyla, bu ecel yetmekle insanın, vücûdun her şeyi, her iş bitmiş olmaz. Bundan sonra da diğer bir ecel, bir nihâyet gelecektir, bu ecel de bu müddetin nihâyetinde ve huzûr-ı ilâhîde iyi ve kötü her mes'ûliyet hitam bulacak, suâl ü hesab tamam olup hayât-ı dünyânın bütün defterleri kapanacak, ondan sonra ya ebediyen sevab veya ebediyen ikāb devresi gelecektir. Ve işte burada اَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ bu âkıbet, bu nihâyettir ki buna "kıyamet", "sâʿat", "yevm-i baʿs", "yevm-i cemʿ", "yevm-i suâl", "yevm-i hisâb", "yevm-i cezâ", "yevm-i dîn", "yevm-i fasl" denilir. وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِىَ الْحَيَوَانُ [el-Ankebût 29/64][2] bu fasıldan itibaren tecellî ve tahakkuk eyleyecektir. Ve artık buna nihâyet yoktur. Ecel-i mevtten başka bir ecel olan bu "ecel-i müsemmâ", ecelin nihâyet mânası itibariyle fasl-ı âhiretin mebde'i olan sâat ve vakit

1 "…bir fırka cennette, bir fırka saîrde."
2 "…ve hakikaten son yurd (dâr-ı âhiret) işte hâlis hayat o…"

mânası mülâhazasıyla da mevtten o saate kadar olan berzah müddetiyle tefsir olunur ki meal birdir. Ve tefsîr-i sahîh ve muteber bu mânalardır. Maʿamâfîh bazı müfessirîn diğer vecihler[1] de söylemişlerdir ki bunlardan bilhassa bazılarını ihtar edelim:

1. Ebû Müslim demiştir ki: Kazâ olunan birinci ecel geçmişlerin, yani vefat eden eşhâs ve ümem-i sâlifenin ecelleridir. İkinci ecel de henüz vefat etmemiş bulunanların ecel-i mevtleridir ki bunu ancak Allah bilir. Buna göre mevzûʿ-i bahis her şahıs için ancak bir ecel-i mevt demek olur ki اَجَلاً ve اَجَلٌ tenkirlerine nazaran hilâf-ı zâhirdir. Birinci ecel herkesin geçen ömrü miktarı, ikinci ecel de kalan ömrü miktarı demek de böyledir. Hatta bizce burada birinci eceli ecel-i eşhâs, ikinci eceli لِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ [el-Aʿrâf 7/34; Yûnus 10/49][2] medlûlü [1876] üzere ecel-i ümem, yani birisi mevt-i ferdî eceli, diğeri mevt-i millî eceli olmak üzere mülâhaza etmek de vârid-i hâtır olur. Fakat mervî olan evvelki mâna bunu mutazammındır. قَضٰۤى اَجَلاً ikisine de şâmildir.

2. Bazıları da demiş ki her insanın iki eceli vardır. Birisi âcâl-i tabîʿiye, ikincisi âcâl-i ıhtirâmiyedir. Ecel-i tabîʿî şudur: Mizac, avârız-ı hâriciyeden masûn kalmış olsa idi müddet-i bekāsı falan vakte kadar varacaktı. Ecel-i ıhtirâmî de gark, hark, haşerat sokmak vesâire gibi esbâb-ı hâriciyeden muʿdil bir sebep ile husûle gelendir. Fahreddin Râzî bunu hukemâ-yı İslâm kavli diye nakletmiştir ki, murad etıbbâdır.[3] Etıbbâ arasında bir ömr-i

---

1 H: "diğer bir vechile de".

2 "Her ümmet için bir müddet mukadder…" / "…her ümmet için bir ecel vardır…"

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 480-481:
وَأَمَّا قَوْلُهُ تَعَالَى: «وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ» فَاعْلَمْ أَنَّ صَرِيحَ هَذِهِ الْآيَةِ يَدُلُّ عَلَى حُصُولِ أَجَلَيْنِ لِكُلِّ إِنْسَانٍ. وَاخْتَلَفَ الْمُفَسِّرُونَ فِي تَفْسِيرِهِمَا عَلَى وُجُوهٍ: الْأَوَّلُ: قَالَ أَبُو مُسْلِمٍ قَوْلُهُ «ثُمَّ قَضى أَجَلًا» الْمُرَادُ مِنْهُ آجَالُ الْمَاضِينَ مِنَ الْخَلْقِ وَقَوْلُهُ وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ الْمُرَادُ مِنْهُ آجَالُ الْبَاقِينَ مِنَ الْخَلْقِ فَهُوَ خَصَّ هَذَا الْأَجَلَ. الثَّانِي: بِكَوْنِهِ مُسَمًّى عِنْدَهُ، لِأَنَّ الْمَاضِينَ لَمَّا مَاتُوا صَارَتْ آجَالُهُمْ مَعْلُومَةً، أَمَّا الْبَاقُونَ فَهُمْ بَعْدُ لَمْ يَمُوتُوا فَلَمْ تَصِرْ آجَالُهُمْ مَعْلُومَةً، فَلِهَذَا الْمَعْنَى قَالَ «وَأَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ» وَالثَّانِي: أَنَّ الْأَجَلَ الْأَوَّلَ هُوَ أَجَلُ الْمَوْتِ وَالْأَجَلُ الْمُسَمَّى عِنْدَ اللهِ هُوَ أَجَلُ الْقِيَامَةِ، لِأَنَّ مُدَّةَ حَيَاتِهِمْ فِي الْآخِرَةِ لَا آخِرَةَ لَهَا وَلَا انْقِضَاءَ وَلَا يَعْلَمُ أَحَدٌ كَيْفِيَّةَ الْحَالِ فِي هَذَا الْأَجَلِ إِلَّا اللهُ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى. وَالثَّالِثُ: الْأَجَلُ الْأَوَّلُ مَا بَيْنَ أَنْ يُخْلَقَ إِلَى أَنْ يَمُوتَ. وَالثَّانِي: مَا بَيْنَ الْمَوْتِ وَالْبَعْثِ وَهُوَ الْبَرْزَخُ. وَالرَّابِعُ: أَنَّ الْأَوَّلَ هُوَ النَّوْمُ وَالثَّانِيَ: الْمَوْتُ. وَالْخَامِسُ: أَنَّ الْأَجَلَ الْأَوَّلَ مِقْدَارُ مَا انْقَضَى مِنْ عُمُرِ كُلِّ أَحَدٍ، وَالْأَجَلَ الثَّانِي: مِقْدَارُ مَا بَقِيَ مِنْ عُمُرِ كُلِّ أَحَدٍ. وَالسَّادِسُ: وَهُوَ قَوْلُ حُكَمَاءِ الْإِسْلَامِ أَنَّ لِكُلِّ إِنْسَانٍ أَجَلَيْنِ: أَحَدُهُمَا: الْآجَالُ الطَّبِيعِيَّةُ. وَالثَّانِي: الْآجَالُ الِاخْتِرَامِيَّةُ. أَمَّا الْآجَالُ الطَّبِيعِيَّةُ: فَهِيَ الَّتِي لَوْ بَقِيَ ذَلِكَ الْمِزَاجُ مَصُونًا مِنَ العوارض الخارجية لَانْتَهَتْ مُدَّةُ بَقَائِهِ إِلَى الْوَقْتِ الْفُلَانِيِّ، وَأَمَّا الْآجَالُ الِاخْتِرَامِيَّةُ: فَهِيَ الَّتِي تَحْصُلُ بِسَبَبٍ مِنَ الْأَسْبَابِ الْخَارِجِيَّةِ: كَالْغَرَقِ وَالْحَرْقِ وَلَدْغِ الْحَشَرَاتِ وَغَيْرِهَا مِنَ الْأُمُورِ الْمُعْضِلَةِ.

tabîʿî nazariyesi vardır. Ve nitekim tabiblerimiz lisânında ecel-i tabîʿîye "ecel-i müsemmâ", ecel-i ıhtirâmîye de "ecel-i kazâ" tâbir edilmek muʿtad olmuştur. Böyle bir telakkī kable'l-mevt hayatta esbâba, hıfzussıhhaya, tedâviye, tahaffuzât-ı hâriciyeye riayetin menâfiʿini göstermek nokta-i nazarından müfîddir. Lâkin bunu iki ecel diye anlamak doğru değildir. Yani bir insanın biri tabîî, biri ıhtirâmî olmak üzere iki eceli yoktur. Ya tabîî veya ıhtirâmî bir eceli vardır. Zira fiilen vâkiʿ olacak olan ecel, bunların ancak biridir. Diğeri bir imkândan ibarettir. Vücûh-i imkân, müteʿaddid ve hatta nâmütenahî olabilir, fakat vâkiʿ birdir. Hakīkaten ömür, ecel de o vâkiʿden ibarettir. Allah'ın takdîr ü kazâ ettiği de odur. Allah'ın bildiği şaşmaz; O mümkini mümkin, vâkiʿi vâkiʿ olarak bilir. Binâenʿaleyh ecel-i tabîʿî ve ıhtirâmî taksîmi ecel-i mümkin, ecel-i vâkiʿ diye bir taksim yapmak gibidir. Esbâb-ı hâriciye ıhtirâmı ile ölenin tabîî olarak ölmesi mümkin olduğu gibi, tabîî olarak ölenin de esbâb-ı hâriciye ile ölmesi[1] melhuzdur[2]. Fakat o her hâlde bunların yalnız biriyle ölecektir. Hâlbuki ecel denildiği zaman mümkini değil vâkiʿi anlamak lâzım gelir. Vâkiʿ vukūʿundan evvel henüz imkân sahasındadır. Binâenʿaleyh henüz ölmeyen bir [1877] kimsenin esbâb-ı tahaffuza riayeti meşru ve hatta vazifedir. Fakat vâkiʿin vukūʿuyla sâha-i imkân kapanmış, ecel tahakkuk etmiştir. Binâenʿaleyh o zaman da vazife, vâkıʿa teslim olmaktır. Sonra "ömr-i tabîʿî" sözü de mücerred bir nazariyedir. Ölüm her ne olsa bir ıhtiram ve tahrib olmaktan çıkmaz. Herem esasen bir ıhtiram eseridir, yoksa tabiatın tabiat olmak üzere muktezâsı ıttıraddan başka bir şey değildir. Teʾsîr-i hâricî ile ıhtiram mevzûʿ-i bahis olmayınca ömr-i tabîʿî nâmütenahî olmak iktizâ ederdi. Demek ki hüküm tabiatta değil, hâlık-ı tabiattadır. Ve o hâlde tabiat sözü bir tağlit ve teşkiktir. Bu gibi sözlerle insanlar emr-i yakīn olan ölümde bile şeklere düşer dururlar. Nitekim buyuruluyor ki: {ثُمَّ اَنْتُمْ تَمْتَرُونَ} Sonra ey kâfirler, siz tutar şekk ü tereddüd edersiniz ha!.. ❁ Yani Allah teâlâ'nın sizi ve sizin madde-i ûlânıza varıncaya kadar bütün usûlünüzü halk eden hâlık ve size takdîr ü hükm ettiği ecel gelinceye kadar hayâtınızı veren bir

---

1 M: "olması".
2 H: "olması da mümkindir".

muhyî-i kādir olduğu nefsinizdeki âsâr-ı meşhûdesiyle sâbit ve muhakkak ve böyle maddeler yaratmaya ve onlarda hayatlar ibdâʿ etmeye ve sonra bu hayatı dilediği ecele kadar ibkā eylemeye kādir olan Hâlık teâlâ'nın bu halk u ihyâyı bir daha yapmaya kudreti evleviyetle müberhen bulunduğu hâlde, siz kalkar kudret-i ilâhiyede şüpheler eder, keyfiyetini ihâta ve idrak edemediğinizden dolayı indallah muayyen ve mukadder olan bu ecel-i müsemmâda, bu yevm-i mes'ûliyet hakkında şekler, tereddüdler çıkarır, Allah'a küfürler eder, kendinizi yahut semâvî veya arzî diğer mahlûkātı Allah'a denk tutarsınız öyle mi? Hâlbuki {وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ} O[1] Allah hem semâvâtta hem arzda mâbud bir Allah'tır. {يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ} Sizin sırrınızı cehrinizi, gizlinizi açığınızı bilir. {وَيَعْلَمُ مَا تَكْسِبُونَ} [1878] İyi kötü, gizli âşikâr her ne kazanıyor, her neye istihkak kesbediyorsanız onu da bilir. O ecel-i müsemmâ gelince müstehakkınızı tamamen verir. Yâ Muhammed {وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ اٰيَةٍ مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِمْ} bu kâfirlere Rablerinin âyetlerinden, yani Allah teâlâ'nın ulûhiyet ü vahdâniyetine ve kudret ü ahkâmına delâlet eden tenzîlî veya tekvînî delâilinden hiçbir âyet de gelmez ki {اِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ} illâ onlar, ondan yüz çevirmiş bulunurlar. ❁ İltifat etmezler. Bunun için {فَقَدْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْ} hakkı, yani Kur'ân'ı[2] kendilerine gelince tekzib ettiler. ❁ Böyle en büyük hakkı tekzib edenler diğerlerine nasıl iltifat ederler?[3] Fakat {فَسَوْفَ يَأْتِيهِمْ اَنْبٰٓؤُا مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ} onlara ne ile istihzâ etmekte bulunduklarının müthiş haberleri lâcerem gelecek. ❁ Hak ile istihzâ etmenin ne olduğunu o zaman anlayacaklardır. {اَلَمْ[4] يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ} Görmediler mi onlardan evvel Biz ne kadar karn helâk ettik?

"**Karn**" iki mânaya gelir. Birisi zamandan bir müddete[5] mukterin olan ümmet, bir zaman ahâlisi olan hey'et-i ictimâʿiye ki خَيْرُ الْقُرُونِ قَرْنِي hadîs-i şerîfi[6] bu mânayadır. Bunda sivrilmek veya mukarenet etmek

---

1 H: "Ve".
2 H: "hak, yani Kur'an".
3 B -"Böyle en büyük hakkı tekzib edenler diğerlerine nasıl iltifat ederler?".
4 H, M ve B: "اولم".
5 H: "müddette".
6 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 378; Buhârî, Şehâdât, 9; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 212: خَيْرُ النَّاسِ قَرْنِي، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ...

mânası vardır. Bu mukarenet veya efrâdın yekdiğerine mukareneti veya bir peygamber, bir âlim, bir reis gibi büyük bir şahsiyete mukareneti mülâhaza olunur. Diğeri de müddet-i zamânın kendisine denir ki asır gibi ekseriyetle yüz sene takdir edilmiştir. Burada murad evvelkidir. Yani Biz, zaman zaman ne sivrilmiş ümmetler, ne cemaatler helâk ettik ki {مَكَّنَّاهُمْ فِى الْاَرْضِ مَا لَمْ نُمَكِّنْ لَكُمْ} bu arzda size [1879] vermediğimiz müknet ve kuvveti onlara vermiş idik. ❁ Yani yeryüzünde onlara öyle mekân ve vatan verdik ve o vatanda onları öyle yerleştirdik, kararlaştırdık ve kendilerine öyle kuvvetler, âletler, servetler bahşeyledik idi ki ey ehl-i Mekke, size o kadar kuvvet ve müknet ve mekân ü[1] mekânet vermedik. {وَاَرْسَلْنَا السَّمَٓاءَ عَلَيْهِمْ مِدْرَاراً} Ve üzerlerine semâyı, semânın feyzini göndermiş de göndermiştik {وَجَعَلْنَا الْاَنْهَارَ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهِمْ} ve nehirleri öyle yapmış idik ki altlarından akıyor da akıyordu. ❁ Yani böyle cennet gibi vatanlarda üstlerinden altlarından nimetlere müstağrak olarak ucuzluk, bolluk içinde, nehirler, bağlar, bahçeler, meyveler arasında safâ ile yaşıyorlardı. Derken {فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ} biz o ümmetleri günahları sebebiyle mahv u helâk ettik. ❁ O müknetler bu servetler kendilerini kurtaramadı[2], hepsi mahvoldu {وَاَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْناً اٰخَرٖينَ} ve arkalarından yerlerine diğer nesiller, başka cemaatler ihdâs u ikāme ettik. ❁ Hâsılı Allah teâla sizden evvelki Âd ve Semûd vesâire gibi akvâmı günahları yüzünden helâk edip ecellerini yetirmeye ve yerlerine başkalarını ihdâs u ikāme edip onlarla[3] yeryüzünü ıslâh u iʿmâra kādir olduğu gibi size de böyle yapmaya kādirdir. Bundan anlaşılıyor ki ümmetlerin hulûl-i ecelinde zünûb u hatîâtın sebebiyeti mühimdir. Ve bu ecel, ecel-i mes'ûliyetten bir lahzadır. Maʿamâfîh böyle olması ne onun mukadder olmasına mâniʿdir, ne de ecelin taʿaddüdünü istilzam eder. Ancak şu sâbit olur ki bir ümmet vezâifinde kusur etmezse onun pek uzun müddet devam ve bekāsı mümkin olacaktır. Ve her hâlde helâk olan ümmetlerin sebeb-i helâki kendi günahları olmuştur.

1 M ve B -"mekân ü".
2 H: "kurtarmadı".
3 B: "onlara".

Yâ Muhammed {وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فٖى قِرْطَاسٍ} biz yukarıdan [1880] senin üzerine kâğıtta yazılı mücessem bir kitap indirse idik de {فَلَمَسُوهُ بِاَيْدٖيهِمْ} onlar gözleriyle gördükten başka ona elleriyle de dokunsa[1] idiler {لَقَالَ الَّذٖينَ كَفَرُوا اِنْ هٰذَا اِلَّا سِحْرٌ مُبٖينٌ} o küfrü itiyad etmiş olanlar mutlaka "bu açık bir sihirden başka bir şey değil" derlerdi. ❁ فَلَمَسُوهُ بِاَيْدٖيهِمْ kaydı hiss-i lemsin hiss-i rü'yetten daha yakın ve daha kuvvetli olduğunu ve yalnız gözün aldanabileceği yerde lemsin aldanmayacağını işʿâr eder.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü Abdullah b. Ebî Ümeyye olmuştur: Resûlullah'a karşı izhâr-ı temerrüd[2] ederek; "sana iman etmem, tâ ki semâya çıkasın, sonra bir kitap indiresin ki onda 'Rabb-i izzetten Abdullah b. Ebî Ümeyye'ye' diye yazılmış bulunsun ve bana seni tasdik etmemi emretsin ve maʿamâfîh bunu da yapsan tasdik edeceğimi zannetmiyorum" demişti. Fakat bilâhare iman etmiş ve Tâif'te şehid olmuştur.[3] İşte nefislerinde hakka inanmamak kararını verip delâil-i hakka iltifat etmeyen ve bundan dolayı Peygamber'in sıdkına inanmayan ve inanmak istemeyen kâfirler nübüvveti bir sihir, bir göz boyayıcılığı[4], bir hîlekârlık kabîlinden göstermek istedikleri için muʿcizât-ı Muhammediye ve bâhusus iʿcâz-ı Kur'an karşısında ilk söz olarak "bu açık bir sihir" dedikleri gibi, talep eyledikleri surette elleriyle tutulur mücessem bir kitap, bir mektup da indirilmiş olsa ona da aynı vechile "bu açık bir sihir" derlerdi. {وَقَالُوا} Ve hatta dediler ki {لَوْلَا اُنْزِلَ عَلَيْهِ مَلَكٌ} "bunun üzerine (bu kitâbın yahut bu kitap ile beraber Muhammed'in üzerine) açıktan açığa bir melek indirilse ya! Mâdem ki melek iniyormuş, indirilse de biz de görsek, dinlesek[5] ya. ❁ Nadr b. Hâris, yine Abdullah b. Ebî [1881] Ümeyye, Nevfel b. Huveylid[6],

---

1 M ve B: "onu elleriyle de ellese".

2 H: "lânet".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 269. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 435:
ويشبه أن سبب هذه الآية اقتراح عبد الله بن أبي أمية وتعنته إذ قال للنبي صلى الله عليه وسلم: لا أؤمن لك حتى تصعد إلى السماء ثم تنزل بكتاب فيه «من رب العزة إلى عبد الله بن أبي أمية»، يأمرني بتصديقك، وما أراني مع هذا كنت أصدقك، ثم أسلم بعد ذلك عبد الله وقتل شهيدا في الطائف.

4 B: "boyacılığı".

5 M ve B -"dinlesek".

6 H, M ve B: "Hâlid".

Hazret-i Peygamber'e "Yâ Muhammed biz sana asla inanmayız, meğer ki bize Allah tarafından bir mektup getiresin, beraberinde de dört melâike gelip o mektubun Allah tarafından olduğuna ve sen onun resûlü bulunduğuna şehadet etsin" demişlerdi.[1] Nitekim لَوْلَٓا اُنْزِلَ اِلَيْهِ[2] مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذ۪يراً [25/7][3] dedikleri de Sûre-i Furkan'da gelecektir. Hâlbuki {وَلَوْ اَنْزَلْنَا مَلَكًا} dedikleri gibi bir melek indirse idik {لَقُضِيَ الْاَمْرُ} her iş bitirilirdi[4] ❁ olacak olur, kıyametleri kopardı {ثُمَّ لَا يُنْظَرُونَ} sonra kendilerine göz açtırılmaz, biz lahza mühlet verilmezdi. ❁ Derhâl mahvolurlar, Peygamber'in haber vermek, inzar etmek için baʿs olunduğu azab hemen tatbik edilmiş bulunurdu ve artık peygamber irsâlinin hikmeti, mânası kalmazdı. Çünkü meleği sûret-i hakîkiyesiyle görmeye tâkat getiremezler, yıldırım çarpmaktan daha müthiş bir surette helâk olurlardı. Ale'l-husûs ki o Kur'ân'ı getiren Cibrîl'dir. Ve onun bir sayhası bir memleketi mahvetmeye kâfi gelmiştir. Peygamberler içinde bile pek nâdir zevât onu[5] sûret-i hakīkiyesiyle nâdiren görebilmiştir. Vahiy esnâsında Peygamber'in nasıl bir tazyik içinde kendisinden geçtiği de mâlumdur. Bunun için {وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا} Biz onu -o gönderdiğimiz peygamberi beşer değil, dedikleri gibi- melek yapsa idik {لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا} mutlak onu bir recül yapar, bir erkek suretine koyar da gönderirdik. ❁ Nasıl ki Resûlullah'a da Cibrîl çok defa Dıhyetü'l-Kelbî suretinde temessül ederek inerdi.[6] Bazen de Peygamber'le beraber sahabeye de gayet beyaz elbiseli ve çok siyah saçlı bir adam suretinde zuhur ederdi. Üzerinde hiçbir sefer alâimi görünmez ve sahabeden hiçbiri de tanımazdı.[7] Vahiy hadislerinde وَأَحْيَانًا يَتَمَثَّلُ لِيَ الْمَلَكُ رَجُلًا buyurulduğu[8] mâlumdur. Cibrîl'in bir [1882] aʿrâbî suretinde

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 135-136. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 550:
قال (مقاتل والكلبي): نزلت في النضر بن الحارث، وعبد الله بن أبي أمية، ونوفل بن خويلد، قالوا «يا محمد، لن نؤمن لك، حتى تأتينا بكتاب من عند الله، ومعه أربعة من الملائكة؛ يشهدون عليه أنه من عند الله، وأنك رسوله» فأنزل الله عز وجل قوله «وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَابًا فِي قِرْطَاسٍ...»

2 H, M ve B: "عليه".

3 "…ona bir melek indirilse de maiyyetinde yaver bir savulcu olsa ya!"

4 H: "biterdi".

5 B -"onu".

6 Bk. İbn İshâk, *Sîre*, s. 297; Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 78; Abdurrezzâk, *el-Musannef,* V, 370; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 234; Buhârî, Menâkıb, 25; Müslim, Îmân, 271; Nesâî, Îmân, 6.

7 Müslim, Îmân, 1.

8 *Muvatta'*, Kur'ân, 7; Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 2; Tirmizî, Menâkıb, 7.

geldiği; imanı, islâmı, ihsânı sual ederek binâ-yı İslâm'ı tâlim ettiği de meşhurdur.[1] Ve nasıl ki Hazret-i Meryem'e "bir beşer-i sevî" suretinde temessül etmiş idi,[2] kezâlik Hazret-i İbrâhim'e ve Hazret-i Lût'a melâike müsafir suretinde gelmişlerdi.[3]

Burada لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا buyurulması şâyân-ı dikkattir. Bununla meleğin kadın suretinde gönderilmesi ihtimâli bulunmadığı bilhassa anlatılmıştır. Zira bu kâfirler melâikeyi inâs tahayyül ediyorlardı. Bu gibi akāid-i bâtıladan nehy ü tahzir için gönderileceği mevzûʿ-i bahis olan meleğin kadın suretinde gönderilmesi ise o zehâbı tervic demek olacağından muhâlif-i hikmet bir tenâkuz-ı fiʿlî olurdu. Melekler hakikatte onların hayalleri gibi dilber kızlar değildir. Hatta onlara karşı inâs suretinde temessülleri bile muhtemil değildir. Buna işâreten buyurulmuştur ki: Peygamberi melek gönderecek olsa idik, her hâlde bir erkek suretine kor da gönderirdik {وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ} ve şimdi onların yaptıkları telbîsi o zaman da Biz kendilerine yapmış olurduk; onları aynı işkâl ü iltibâsa ziyadesiyle düşürmüş bulunurduk. ❁ Şimdi Peygamber, beşer olduğundan dolayı kendilerine mümâsil göstererek مَا هٰذَٓا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ [el-Mü'minûn 23/24, 33][4] diye telbîs ü inkâra kalkışan kâfirler, o zaman da meleği insan suretinde görecekler ve ona "biz senin melek olduğunu ne bilelim, sen de bizim gibi bir beşersin" diyeceklerdi. Melek olduğuna inanmayacaklar, istidlâlâtını dinlemeyecekler, risâletini kabul ve tasdik etmeyeceklerdi. Fazla olarak bu şüphe ve işkâl yalnız onların telbisleri olmakla kalmayacak, Allah kendilerini böyle bir iltibas karşısında bulundurmuş olacaktı.

Yâ Muhammed, {وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ} kasem olsun ki senden evvel birçok peygamberlerle istihzâ edildi de [1883] {فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ} onlarla eğlenenleri sebeb-i istihzâ addettikleri hakikat sarıp kuşatıverdi. ❁ İstihzâlarının tazyîk-i vebâli altında mahvoldular. Binâenʿaleyh sen o

---

1 Buhârî, Îmân, 37; Müslim, Îmân, 1.
2 Meryem 19/17.
3 Hûd 11/ 78; el-Hicr 15/51, 68; ez-Zâriyât 51/24; el-Kamer 54/37.
4 "…Bu başka değil ancak sizin gibi bir beşer…"

kâfirlerin tekzîb ü taʿannüdünden müteessir ve me'yus olma da onlara {قُلْ} şöyle de {سِيرُوا فِي الْاَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ} arzda gezip dolaşınız da sonra bakınız, hakkı tekzib edenlerin âkıbeti nasıl ve ne imiş. ❁ Allah onları nasıl yerlere geçirmiş görünüz de ibret alınız. Bu emirlerle gösteriliyor ki evvelâ hareket-i mekâniye, sâniyen bunun zımnındaki hareket-i zamâniye[1] ile keyfiyet-i vâkıʿâtı mevki ve mertebelerinde kemâhiye müşahede, sâlisen bu müşahedede[2] evvelden âhire gelen veya âhirden evvele giden bir cereyân-ı tertîb içinde âhirin keyfiyetinde tevakkuf ile onu ahz u idrâk, râbiʿan buna kıyas ile şâhidden gāibe intikal ve nazar; fikrin, itibarın şerâit-i asliyesidirler.

Şimdi bu ibretin hâsılını beyan için buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed!

قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ قُلْ لِلّٰهِۜ كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَۜ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِۜ اَلَّذِينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٢﴾ وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي الَّيْلِ وَالنَّهَارِۜ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿١٣﴾ قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَتَّخِذُ وَلِيًّا فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُۜ قُلْ اِنّ۪ٓي اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٤﴾ قُلْ اِنّ۪ٓي اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّ۪ي عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ ﴿١٥﴾ مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُۜ وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْمُب۪ينُ ﴿١٦﴾ وَاِنْ يَمْسَسْكَ اللّٰهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُٓ اِلَّا هُوَۜ وَاِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ فَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١٧﴾ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِۜ وَهُوَ الْحَك۪يمُ الْخَب۪يرُ ﴿١٨﴾

[1884] **Meâl-i Şerîfi**

"Kimin şu göklerdeki ve yerdeki?" de. "Allah'ın" de, O kendi uhdesine rahmeti yazdı. Her hâlde sizi kıyamet gününe toplayacak, bunda şüpheye mahal yok. Nefislerine yazık edenlerdir ki iman etmezler (12). Hâlbuki gecede gündüzde barınan ne varsa O'nun, ve işiten bilen an-

1 B: "nazariye".
2 H +"~~içinde~~".

cak O (13). "Ya" de, "o göklerin, yerin yaratanı Allah'tan başkasını mı velî ittihaz edeceğim? Hâlbuki O besliyor da kendisi beslenmekten münezzeh bulunuyor ve ben cidden ehl-i İslâm'ın birincisi olmakla emrolundum ve 'sakın müşriklerden olma' buyuruldu" (14). "Ben" de, "Rabbime isyan edecek olursam cidden büyük bir günün azâbından korkarım" (15). Kim kendisinden o gün azab bertaraf edilirse işte onu rahmetiyle yarlığamıştır. Ve işte ayan beyan kurtuluş odur (16). Eğer Allah sana bir keder dokundurursa onu O'ndan başka açacak yoktur ve eğer sana bir hayır dokundurursa [1885] yine O her şeye kādirdir (17). Kullarının üstünde Kāhir O. Hakîm O, Habîr O (18).[1]

{قُلْ لِمَنْ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ قُلْ لِلّٰهِ} ❁ Burada evvelâ gösteriliyor ki hakīkat-i ilmin başı idrâk-i illet ve taharriyât-ı ilmiyenin başı da taharrî-i illettir. Ve itmi'nân-ı kalb, illet ile maʿlul beynindeki nisbet-i illiyetin keyfiyetini idraktedir. Sâniyen gösteriliyor ki taharriyât-ı ilmiyenin iki rükn-i mühimmi vardır: Biri sual diğeri cevap. Bilmek için evvelemirde ne aradığını bilmek, sualini tâyin ve tasvir etmek lâzımdır. Fi'l-vâkiʿ tasvîr-i suâl, yani vazʿ-ı mes'ele ilmin nısfıdır denilir. Demek ki ilk vazife semâvât ve arzdaki eşyâya bakıp bunlardaki tehavvülâtı görmek ve binâenʿaleyh umûmunun illetini taharrî edip "bunlar kimin?" suâlini sormak ve buna nefsinde "Allah'ın" cevâbını almaktır. Sâlisen bu suâl ü cevâbın "kul, kul" diye gayet sade bir surette emr-i taʿlîmi de iki hakikati müşʿirdir. Birincisi gösteriyor ki, bu sual ve o lahzada bu cevap dahi Allah teâlâ'nın kalb-i beşere bir emr ü ilhâmıdır. O "bunu sor" ve arkasından da "şu cevâbı ver" diye emrediyor; bu suretle bunlarda Allah'a delâlet eden âyât-ı

1 H: "'Kimin şu semâvât ile arzdaki?' de. 'Allah'ın' de, O kendi uhdesine rahmeti yazdı. Elbette sizi kıyamet gününe toplayacak, bunda şüpheye mahal yok. Nefislerine yazık edenlerdir ki iman etmezler (12). Hâlbuki gecede gündüzde barınan O'nun, ve işiten bilen ancak O (13). 'Ya' de, 'o göklerin, yerin yaratanı Allah'tan başkasını mı velî ittihaz edeceğim? Hâlbuki O besliyor ve kendisi beslenmekten münezzeh bulunuyor', 'ben' de, 'cidden ehl-i İslâm'ın birincisi olmakla emrolundum ve «sakın müşriklerden olma» buyuruldu' (14). 'Ben' de, 'Rabbime isyan edecek olursam cidden büyük bir günün azâbından korkarım' (15). Kim kendisinden o gün azab bertaraf edilirse işte onu rahmetiyle yarlığamıştır. Ve işte ayan beyan kurtuluş odur (16). Eğer Allah sana bir keder dokundurursa onu O'ndan başka açacak yoktur ve eğer sana bir hayır dokundurursa yine O her şeye kādirdir (17). Kullarının üstünde Kāhir O. Hakîm O, Habîr O (18)".

enfüsiye oluyorlar. Ve Allah'ın şuûn-ı nefsiyede hâkim bulunduğunu isbat ediyorlar. İkincisi demek ki semâvât ve arza nazar edenler için bu sual son derece zarûrî ve bedîhî olduğu gibi, buna "Allah'ın!" cevâbını vermek de o kadar zarûrî ve bedîhîdir. Zira semâvât u arzın tehavvülât ve teessürâtını görmek ve bunların bir mâlik-i müdebbire muhtaç olduğunu hissetmek Allah'ın varlığını duymak demektir. Ve zaten Allah demek bunların illet-i küllü, hâlıkı, mâliki, hâkimi demektir. Ve o hâlde bu suâle karşı "lillâh!" cevâbı, bedîhî bir kaziyye-i tahlîliyeden ibarettir.

İşte bu suretle evvelâ bütün mevcûdât-ı mekâniyeye şâmil olan semâvât ve arz ile mekân ve hâdisât-ı [1886] mekâniye, sonra وَلَهُ مَا سَكَنَ فِي الَّيْلِ وَالنَّهَارِ âyetiyle zaman ve hâdisât-ı zamâniye irâe olunarak ve Allah teâlâ'nın hem mekân ü mekâniyyâta, hem de zamân ü zamâniyyâta mâlik ve hâkim olduğu beyan edilerek isbât-ı sâniʿ ve meʿâd mesâilinin künh ü lübbü takrir edilmiştir ki sûrenin evvelindeki خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ fıkraları da mekânî ve zamânî bu iki nokta-i nazarı icmâl etmiş ve halk ve caʿl hükümleriyle de illiyet kanunu ve maʿnâ-yı illiyet işʿâr kılınmış olmakla bu âyetler o âyetin bir inkişâfıdır.

Bu cevaptan sonra nevbet bu eşyâdan ve bu nisbet-i illiyetten Allah teâlâ'nın sıfât-ı zâtiye ve mâneviyesini istidlâl ve istişhad ederek anlamaya ve ona göre her mevziʿde suâlini tasvir ve cevâbını tahrir ede ede Allah'ı tefekkür ederek zaman üzerinde mebde'den meʿâda yürümeye gelir. Bunun için buyuruluyor ki:

{كَتَبَ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ} O Allah ki kendine rahmeti[1] yazdı. ۞ Yani Allah[2] cemîʿ-i mahlûkāta mâlik ve hâkim ve rahmet ü gazaba ale's-seviyye kādir ve her ne isterse yapmak O'nun bilâ muʿârız hakkı olduğu ve O'nun fevkinde icrâ-yı te'sîr edecek bir mûcib ve miʿyâr-ı hak bulunmadığı hâlde bizzat kendisi tefaddul[3] ve ihsan tarîkiyle bütün milkine rahmeti iltizam edip kendi Zât-ı mukaddesine bi'l-ihtiyar vâcib kıldı, rahmeti

1 M ve B: "rahmet".
2 M ve B -"Allah".
3 M ve B: "fazl".

ahlâk edindi. Bütün bu eşyâyı rahmetiyle halk etti ve bütün cereyân-ı şu'ûn O'nun sutûr-i rahmeti oldu. Binâenʿaleyh Allah ile mahlûkātı beynindeki nisbet-i halk ve rubûbiyette Allah tarafından evvelen ve bizzat gelen ve muntazar olan hükm ü te'sîr rahmetten ibarettir. Ahkâm-ı gazab evvelen ve bizzat[1] ahlâk-ı ilâhînin muktezâsı değil, cihet-i halktan, halkın gerek kendi aralarındaki nisbet-i taʿaddüdleri ve gerek ahlâk-ı ilâhiyeden tebâʿüdleri muktezâsı olarak derece-i sâniyede ve tâlî bir surette lâhik olur. Ve bu lühûk da yine rahmet-i ilâhiyenin muktezâsıdır. Elemin halkı maksûdun li-zâtihi değil, lezzete taʿayyün vermek, onun hükmünü muhafaza etmek ve lezâiz-i fâniyeden lezâiz-i bâkıyeye geçmek içindir. Allah teâlâ'nın cümle-i rahmetindendir ki [1887] insanları da ibtidâen fıtrat-ı selîme üzere halk etmiş, akl ü ihtiyar ve hürriyet vermiş ve enfüs ü âfâkta nasb-ı âyât ve irsâl-i rusül ve inzâl-i kütüb ile marifet ve tevhîdine hidâyet eylemiş, rahmet ü rıdvânının muktezayâtına davet ve gazab u ikābına müeddî ahvâlden tahzir etmiştir. Allah teâlâ'nın kendiye rahmeti yazmış olmasından dolayıdır ki bu rahmeti ve niʿmet-i hürriyeti sû'-i istiʿmâl edip böyle Allah'tan udûl, fıtratullâhı tebdîl ü tağyîre kıyam, âyât ve delâilden iʿrâz, kitapları tekzib ve peygamberlerle istihzâ, velhâsıl ahlâk-ı ilâhî hilâfına muktezayât-ı gazabı iltizam edenler hakkında ukūbeti taʿcil etmez, tevbe ve ilticâyı kabul eder, yoksa sizi de çoktan o mahv u münkariz olanların yanına gönderirdi. Fakat yine Allah'ın rahmeti kendine yazmış olmasından nâşîdir ki bu imhâl, nâmütenâhî gidemez, elbette bunun bir ecel-i müsemmâsı vardır. Ve elbette Allah hilâf-ı rızâsı olan bu cür'etleri ahkâm-ı gazabıyla karşılayacak, nizâm-ı rahmetini ilelebed idâme edecektir.

Ey mükezzibîn, bunun için {لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} kasem olsun ki o Rahmân-ı Rahîm olan Allah yevm-i kıyâmete kadar sizi -o âkıbetlerini göreceğiniz mükezzibîn-i mâziye ile beraber hepinizi kabirlerde ve mahşer yerinde- toplayacak da rızâsına doğru gidenleri rahmet-i ebediyesiyle bekâm ederken sizin de şirk ü mâsiyetlerinizin cezâsını verecektir. {لَا رَيْبَ فِيهِ} Bunda, bu cemʿde ve bu kıyamet gününün geleceğinde hiç

1 B -"gelen ve muntazar olan hükm ü te'sîr rahmetten ibarettir. Ahkâm-ı gazab evvelen ve bizzat".

şekk ü şüphe yoktur. {اَلَّذٖينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ} Nefislerini ziyan edenler, yani kendilerinin rahmet-i ilâhiyeden sermayeleri olan fıtrat-ı asliyeyi, akl-ı selîmi, isti'dâd-ı mahsûsu sû'-i isti'mâl ile zâyi' edenlerdir ki {فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} onlar bu hakikate inanmazlar. ❁ Ve bu suretle kendi kendilerine zulmetmiş olurlar. İyi [1888] bilmeli ki gün bugün, sâat bu sâat değildir. Bugün tatlı görünenler yarın acı, bugün acı gelenler[1] yarın tatlı olabilir. Zaman derler bir şey vardır, hâli istikbal tâkip eder. Gecelerin gündüzleri, gündüzlerin geceleri gelir.

Semâvât ve arz Allah'ın olduğu gibi {وَلَهُ مَا سَكَنَ فِى الَّيْلِ وَالنَّهَارِ} gece ile gündüzde sâkin olan, gecelerin zulmeti ve gündüzlerin ziyâsı içinde mesken tutan, gizli açık, sâkin ve müteharrik her şey de O'nundur. {وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ} Ve O Semî' u Alîm'dir. Bütün mesmû'âtı tamamıyla işitir ve her şeyi tamamıyla bilir. O'ndan gizli kalacak ne bir kavl vardır, ne de bir fiil. ❁ Binâen'aleyh gazabdan evvel rahmeti kendine yazmış ve bu vechile rahmeti gazabını[2] sebk etmiş[3] olan Allah'tan bidâyeten gazab gelmiyor diye nihâyeten de gelmez, nefislerin sû'-i isti'mâlinin hiç mes'ûliyeti olmaz zannedip de nefislere ziyan etmemeli, âhirete inanmalı ve o gün için çalışmalıdır.

Yâ Muhammed {قُلْ} de ki {اَغَيْرَ اللّٰهِ اَتَّخِذُ وَلِيًّا} ben Allah'ın gayrısını mı velî tutacağım? {فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Gökleri ve yeri yaratan, bütün fıtratları yapan Allah'tan başkasına mı gönül verip velâyetine sığınacağım, mâbud tanıyacağım? {وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ} Hâlbuki O yaratan yarattıktan başka it'âm da eder; rızık verir, müntefi' kılar da buna mukabil kendisi it'âm olunmaz, taâm ve intifâ'dan ve her türlü ihtiyaçtan münezzeh ve müstağnîdir. ❁ Böyle ganî li-zâtihi ve muhsin li-zâtihi olan yaratanı bırakıp da, zâtında muhtaç olanlara, gayrıdan intifâ' ihtiyacında bulunanlara perestiş etmek aklen bile ne kadar büyük şenâ'at ve hamâkat olduğu da âşikârdır.

---

1 B: "görünenler".
2 M: "gadabı".
3 B -"ve bu vechile rahmeti gazabını sebk etmiş".

[1889] "**Fâtır**", "fatr"dan ism-i fâʿildir ki, "fıtrat" bunun binâ'-i nevʿi veya hâsıl-ı masdarıdır. Lisânımızda da pek çok müstaʿmel olan bu kelimenin mânasını biraz îzah edelim. İbn Abbas'tan mervîdir ki "Ben" demiş, "'fâtır'ın mânasını iyice bilmiyordum, nihâyet bana iki aʿrâbî bir kuyu hakkında muhakemeye geldiler. Birisi أَنَا فَطَرْتُهَا، أي: ابْتَدَأْتُهَا yani 'ben başladım, ibtidâ ben kazdım' dedi."[1] İbn Enbârî de şöyle beyan etmiştir ki: "Fatr"ın aslı bir şeyi ibtidâsında şakketmek, yarmaktır."[2] Bundan anlaşılır ki lisânımızdaki "yaratmak" kelimesi daha ziyade bununla alâkadardır. Ve bunun îzâhı şudur: Mevcûdât-ı hâdise vücûda gelmezden evvel maʿdumdurlar, gayr-i mütemâyizdirler. Semâvât ve arz da ecrâm ve ecsâm-ı süfliyesiyle bütün kâinât-ı maddiyeden katʿ-ı nazarla fezâ-yı mutlak mülâhaza edildiği zaman ve meselâ sâkin ve tenhâ bir yerde göz yumulduğu veya gayet karanlık bir yerde veya bir gecede muhîte iltifat olunduğu zaman hiçbir noktada bir yarık, bir delik görünmez; hepsi zulmette, ʿademde, bitişik, kapanık, retk bir hâlde bulunur ki insanlara ʿadem-i mutlak ancak bu suretle tavazzuh edebilir. Nitekim اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا [el-Enbiyâ 21/30][3] gelecektir. Ve sonra bu hâl içinde bir noktadan bir mevcûdiyetin belirdiği, meselâ bir ışığın, bir yıldızın doğduğu lahza tasavvur edilirse, bunun o noktada fezâyı yarıp orada bir buʿd, bir delik, bir pencere gibi zuhur ettiği görülür. Ve işte mevcûdât-ı hâdisenin ilk ân-ı vücûdu fezâ-yı ʿademin böyle bir yarılışıdır. Bu şak, bu yarış "fatr", ve bu ilk yarılıştaki hâl-i vücûd bir "fıtrat"tır. Yaratmak ve yaratılış da budur. Binâenʿaleyh fıtrat, bir ilm-i mütekaddim[4] ile takdir etmek mânasını da mutazammın olan "halk" mefhûmunun cüz'-i sânîsi demektir. Ve bu itibar iledir ki "halk" u "hilkat", "fatr" u "fıtrat" müteradif olarak istiʿmâl olunur. ʿAdemden yaratılış böyle olduğu

1 Kāsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân,* s. 345:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: كُنْتُ لَا أَدْرِي مَا فَاطِرِ السَّمَوَاتِ حَتَّى أَتَانِي أَعْرَابِيَّانِ يَخْتَصِمَانِ فِي بِئْرٍ، فَقَالَ أَحَدُهُمَا: أَنَا فَطَرْتُهَا، يَقُولُ: أَنَا ابْتَدَأْتُهَا

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* VIII, 41; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 491:
وقال ابن الأنباري: أصل الفطر شق الشيء عند ابتدائه.

3 "…Semâvât u arz bitişik idiler de biz onları ayırdık…"

4 M: "mütekaddem".

gibi, bir madde-i asliyeden yaratılış da böyledir. Bir maddeden diğer bir cismin, bir mevcûdun zuhur etmesi evvelemirde [1890] böyle bir şak ile başlar. Bir şak ki hem evvelki maddeyi hem de fezâyı yarmıştır. Bir cirimden diğer bir cirmin kopması, bir tohumdan bir çemenin çıkması, bir huceyreden bir huceyrenin doğması hep bir şaktır. Bu şak evvelki maddeye nazaran bir harâb ü fesad, fakat ondan çıkan yeni mevcûda nazaran da bir şakk-ı ıslah ve vücuddur. İlk ʿademi yarış, maddeyi çıkarışta ise hiçbir maʿnâ-yı fesad yoktur. O mahz-ı salâh olan bir şaktır. İşte evvelemirde mekâniyyâtta bâriz olan bu mâna dolayısıyla herhangi bir şeyin madde ile gerek mesbuk olsun ve gerek olmasın bilfiil olan ilk îcâd u ibdâʿına "fatr" ve ilk hâlet-i vücûdiyesine "fıtrat" tesmiye olunmuştur ki bu fıtratın tevâlîsi içindeki sûret-i ıttırâda da "tabiat" tesmiye olunur. Bunun için fıtrat, tabiata mukaddemdir. Maʿnâ-yı tabiat hâl-i fıtratın tevâlî ve tekerrürü mertebesinden başlayan bir tâlîsidir.

İşte فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ olan Allah hem bütün fıtratları yapar yaratır, hem de onların mukadder olan devam ve tevâlîleri için muhtaç oldukları havâic-i tabîʿiyeyi de bahş u ihsan eder. Ve kendisi her ihtiyaçtan müberrâdır. Bu halk u ihsânına bedel kullarından, mahlûkātından hiçbir intifâʿ maksadı gözetmez. Ancak hâlet-i sâniyede rahmet-i ebediyesine îsâl ile onları gazabından vikāye için kendine, evâmir ü ahkâmına islâm ve inkıyad ister.

Yâ Muhammed {قُلْ} de ki {اِنّ۪ٓي اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ} "bana Müslümanların; Allah'a teslîm-i nefs ile ihlâs üzere inkıyad edenlerin evveli olmam emredildi {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} ve 'sakın müşriklerden olma' buyuruldu, bana bu emr ü nehy son derece katʿî ve muhakkaktır. {اِنّ۪ٓي اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّ۪ي عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ} Ben şayet Rabbime isyan [1891] eder, bu emr ü nehye muhalefet eylersem her hâlde büyük bir günün azâbından korkarım. {مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ} Her kim ki o gün kendisinden azab sarf u defʿ edilir -Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe rivayeti, Hamza ve Kisâî kıraati maʿlum sîgasıyla يَصْرِفْ olduğuna[1] göre- ondan Allah, azabı

---

1 B: "okunduğuna".

bertaraf ederse {فَقَدْ رَحِمَهُ} işte Allah o kimseye hakikaten rahmet etmiştir. {وَذٰلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ} Ve işte o fevz-i mübîn; o açık, kat'î halâs, o aranan büyük murad da budur.

Ey insan, {وَاِنْ يَمْسَسْكَ اللّٰهُ بِضُرٍّ} bir de Allah sana bir durr, yani bir elem, bir hüzün, bir korku veya bunların birine veya hepsine bâ'is olacak hastalık, fakirlik veya sâire gibi bir sıkıntı, bir tazyik dokundurursa {فَلَا كَاشِفَ لَهُٓ اِلَّا هُوَ} onu O Allah'tan başka açacak yoktur. {وَاِنْ يَمْسَسْكَ بِخَيْرٍ} Ve eğer sana bir hayr dokundurursa; yani durru def' eder veya lezzet, sürur veya bunların birine veya[1] her ikisine bâ'is olan sıhhat, gınâ, muzafferiyet gibi bir menfaat verirse {فَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} O her şeye kādirdir[2]. Binâen'aleyh onu idâme ve izâleye de kādirdir. {وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ} Velhâsıl O kādir, kullarının fevkinde kāhirdir. ❁ Mâ-tahttan icrâ-yı te'sîr etmeye çalışır ve mağlub olması muhtemil bir müessir değil, her vechile üstün, dâima gālib ve kāhir bir kādirdir. Ne durruna mu'âraza edilebilir, ne hayrına müzâhame. Durr O'nun durru, hayr O'nun hayrıdır. {وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ} Ve O ef'âlinde hakîm, ibâdının ahvâline Habîr ü Alîm'dir. Hem yegâne Hakîm ve Habîr'dir ki O [1892] Hakîm ü Habîr olmasa idi hikmet ve hayr nişâneleri nereden gelirdi? Binâen'aleyh böyle kâşif-i durr, mu'tî-i hayr, Kādir ü Kāhir, Hakîm ü Habîr bir Allah'ın karşısına başkası nasıl velî ittihaz edilir de istiklâlen veya iştirâken mâbud tanınabilir?

Bu Hakîm ü Habîr fâsılası ve bu hikmet ü hayr noktasında ilm-i hikmetin en mühim esasını teşkil eden şâhid-i hak ve menât-ı yakīn meselesi ile nübüvvet-i Muhammediyeyi takrir siyâkında buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

قُلْ اَيُّ شَيْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةًۜ قُلِ اللّٰهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ وَاُوحِيَ اِلَيَّ هٰذَا الْقُرْاٰنُ لِاُنْذِرَكُمْ بِهٖ وَمَنْ بَلَغَۜ اَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ اَنَّ مَعَ اللّٰهِ اٰلِهَةً اُخْرٰىۜ قُلْ لَٓا اَشْهَدُۚ قُلْ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ

1 M ve B: "ve".
2 M ve B +"de".

وَاِنَّنٖى بَرٖٓیءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ ﴿١٩﴾ اَلَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْ اَلَّذٖينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٠﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِهٖ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٢١﴾ وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمٖيعًا ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذٖينَ اَشْرَكُٓوا اَيْنَ شُرَكَٓاؤُكُمُ الَّذٖينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٢٢﴾ ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا وَاللّٰهِ رَبِّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكٖينَ ﴿٢٣﴾ اُنْظُرْ كَيْفَ كَذَبُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٤﴾

[1893] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Hangi şey şehadetçe en büyüktür?" De ki "Allah şâhid benimle sizin aranızda ve bana bu Kur'an vahy olundu[1] ki sizi ve her kime ererse onu bununla inzar edeyim." Ya siz, Allah ile beraber diğer ilâhlar olduğuna gerçekten şehadet mi ediyorsunuz? De ki: "Ben şehadet etmem", de ki "hakikat ancak şu: O bir tek ilâh, ve şüphesiz ki ben sizin şerîklerinizden tamamen berîyim" (19). Kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı O Peygamber'i kendi oğullarını bilir gibi bilirler. Kendilerine yazık edenlerdir ki ancak iman getirmezler (20). Allah'a iftira ederek yalan uyduran veya O'nun âyetlerine yalan diyen kimseden daha zâlim kim olabilir? Şüphe yok ki zâlimler felâh bulmazlar (21). Hele hepsini mahşere toplayacağımız, sonra o şirk koşanlara diyeceğimiz gün: "Hani nerde o sizin zu'm etmekte olduğunuz şerîkleriniz?" (22). Sonra başka fitnelik edemeyecekler, sade şöyle diyecekler: "Rabbimiz Allah'a yemin ederiz, vallahi bizler müşrik değil idik" (23). Bak vicdanlarına karşı nasıl yalan söylediler, gāib oluverdi de kendilerinden o[2] uydurdukları mâbudlar (24).[3]

---

1 B: "olunuyor".

2 B -"o".

3 H: "'Hangi şeydir' de, 'şehadeti en büyük?' 'Allah' de, 'şâhid benimle sizin aranızda, hem bana bu Kur'an vahy olundu ki onunla sizi ve her kime ererse onu inzar edeyim diye.' Ya siz sahihden şehadet ediyor musunuz Allah ile beraber diğer ilâhlar var diye? 'Ben şehadet etmem' de; 'hakikat' de, 'ancak şu: O bir tek ilâh, ve her hâlde ben sizin şerîklerinizden tamamen berîyim' (19). Kendilerine kitap verdiğimiz ümmetlerin ulemâsı O Peygamber'i kendi oğullarını bilir gibi bilirler. Nefislerine yazık edenlerdir ki ancak iman getirmezler (20). Allah'a iftira ederek yalan uyduran veya O'nun âyetlerine yalan diyen kimseden daha zâlim kim olabilir? Şüphe yok ki zâlimler felâh bulmazlar (21). Hele hepsini mahşere toplayacağımız, o şirk koşanlara diyeceğimiz gün: 'Hani nerde o sizin zu'm etmekte olduğunuz şerîkle-

Rivayet olunuyor ki ehl-i Mekke "Yâ Muhammed, Allah senden başka bir resul bulamadı mı? Biz seni tasdik eden bir kimse görmüyoruz. Yehûd ve Nasarâ'ya da senden sual ettik, onlar da kendilerinde senin nübüvvetine dair bir haber olmadığı fikrinde bulunuyorlar. Binâenʿaleyh bize senin nübüvvetine şehadet edecek bir şâhid göster" demişler ve bu âyet, bu sebeple nâzil olmuştur:[1]

{قُلْ اَیُّ شَیْءٍ اَكْبَرُ شَهَادَةًۜ} "Şehadeti en büyük olan hangi [1894] şeydir?" de. {قُلِ اللّٰهُۙ} "Allah" de {شَهٖيدٌ بَيْنٖي وَبَيْنَكُمْ} "benimle sizin aranızda O şâhid". ❁ Asıl şehadet Hakk'ın huzûruna ilm-i yakīn, edâ-yı şehâdet de o ilmi ihbâr u tebliğdir. İlm-i yakīnin menât u mebde'i sözde, zihinde, vicdanda değil, zihnin vâkiʿ ve nefsü'l-emre intibâkında, yani Zât-ı Hak'tadır. Hakk'ın kendine şehadetidir ki yakīnin hakikatini teşkil eder. Binlerle, yüz binlerle kişi bir şey hakkında "şu şöyledir" diye müttefikan şehadette bulunsalar, eğer nefsü'l-emrde o şey öyle değilse bunlar yalancı şâhidden başka bir şey olmazlar. Çünkü şehadetleri Hakk'ın kendine şehadetine müstenid değildir. Hâlbuki شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [Âl-i İmrân 3/18] âyetinde beyan olunduğu üzere hiçbir şeyin ilm-i ilâhî hâricinde nefsü'l-emri yoktur. Eşyânın kendilerine şehadeti de Allah teâlâ'nın Kendine ve onun zımnında onlara şehadetine[2] müsteniddir. Bütün beyyinât, tecribeler, istidlâller Allah'ın şehadetine râciʿ olmak ve birer âyât-ı Hak bulunmak itibariyledir ki ilim ifade ederler. Hiçbir kalb ve vicdan da kendi nefsinde Allah'ı işhad etmeden kendi kendine hiçbir şey hakkında şehadet edemez, hatta kendine şehadet edemez. Yani o vicdandaki ifade vicdânın değil, vücûdun bir ifade ve şehadeti olması haysiyetiyledir ki yakīn olur. İlm-i[3] yakīnin kendi yakīniyeti de kendi vücûdunda kendi

---

riniz?' (22). Sonra başka fitnelik edemeyecekler, sade şöyle diyecekler: 'Rabbimiz Allah'a yemin ederiz, vallahi müşrik değil idik biz' (23). Bak vicdanlarına karşı nasıl yalan söylediler, kendi kendilerine yalan çıkardılar, gāib oluverdi de onlardan o uydurdukları mâbudlar (24)".

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 553-554; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 140:
وذلك أن كفار قريش قالوا للنبي صلى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: أما وجد الله رسولا غيرك ما نرى أحدا يصدقك بما تَقُولُ وقد سألنا عنك أَهْل الكتاب، فزعموا أَنَّهُ لَيْسَ لك عندهم ذكر فَمنْ يشهد لك أن الله هُوَ الَّذِي أرسلك؟ فَقَالَ الله للنبي صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «قُلْ» لهم «أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهادَةً» قَالُوا: الله أكبر شهادة من غيره. فَقَالَ الله: «قُلْ» لهم يا محمد: «اللّٰهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ» بأنى رسول...

2 B: "şehadetlerine".

3 B: "İlmin".

ayniyetinde bulunur. O var olduğu yerde var, yok olduğu yerde yoktur. Onun kendi vücûdu, kendi ayniyeti ise ilm-i ilâhîdedir ve onun bir ifadesi, bir âyetidir. Enfüsî, âfâkī hiçbir şey Allah'ın şehadetine istinad etmeden ve bir şehâdet-i ilâhiye olmadan kendine şehadet edemez. Allah'ın şâhid olmadığı şehadet bulunamaz ve Allah işhad edilmeden hiçbir şehadet yapılamaz. Hâsılı Allah'tan büyük bir şey ve Allah'ın fevkinde hiçbir Alîm ü Habîr mutasavver değildir. Ve Allah'tan büyük şâhid de tasavvur olunamaz. Allah'ın şehadeti de her şeyden evvel bahşettiği ilm-i yakīn ile zâhir olur. O da bahşettiği kalbde bulunur. Ve [1895] onun şâhidi evvelâ Allah ile kendisi olur. Vahy-i nübüvvet işbu قُلْ... قُل emirlerinin gösterdiği vechile cebrî bir ilkā-yı Hak[1], bir fıtrat-ı hâssa olarak Allah teâlâ'nın ayne'l-yakīn bir emr ü şehadetidir. Nübüvvet-i Muhammediye de her şeyden evvel Allah teâlâ'nın kendi zâtındaki ilmi ve kalb-i Muhammedîdeki şehadeti ile sâbittir. Muhammed'in Resûlullah olduğunu ve bu davada sâdık bulunduğunu henüz hiç kimse bilmez, hiç kimse şehadet etmezse ona Allah şâhiddir. Onu kalb-i Muhammedîdeki şehadetiyle isbat eden Allah dilerse bütün enfüs ü âfâkta da kendine şehadet ettiği lâ-yüʿad velâ-yuhsâ şâhidler halk ederek isbat eyler ve nitekim etmiştir. İyi bilmek lâzım gelir ki vahy-i nübüvvet sadece bir ilham almak değil, cebr-i ilâhî ile bir şehâdet-i ilâhiye telâkkī etmek ve aldığı ıztırâr-ı katʿî ile ayne'l-yakīn bilmektir. Bunun için buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed, en büyük şehadet Allah'ın şehadeti olduğunu söyle ve Allah'ı işhad ederek de ki "sizinle benim aramda şâhid O'dur. {وَاُوحِيَ اِلَيَّ هٰذَا الْقُرْاٰنُ} Ve bana bu Kur'an vahy olundu ki {لِاُنْذِرَكُمْ بِهِ وَمَنْ بَلَغَ} bununla karşımdaki sizleri ve gāibde bunun bâliğ ve vâsıl olduğu herkesi inzar edeyim, o korkunç âkıbetten korunmak için tahzir eyleyeyim." ۞ Demek ki Kur'ân'ın ahkâmı vakt-i nüzûlünde mevcud olanlara münhasır değildir. Onlardan sonra kıyamete kadar gelecek olanlara dahi umûmen şâmildir. Ancak Kur'ân'ın bâliğ olmadığı, kulaklarına[2] erişmediği kimseler muâheze olunmazlar.

---

1 H +"~~Hak'tır~~".
2 B: "kulakların".

Böyle söyle ve o müşrikleri inzar için şunu da ilâve eyle: {اَئِنَّكُمْ لَتَشْهَدُونَ اَنَّ مَعَ اللّٰهِ اٰلِهَةً اُخْرٰى} Muhakkak Allah'ın maiyyetinde başka ilâhlar var diye hakikaten siz mi katʿî şehadette bulunuyorsunuz? Sahihten siz mi buna şâhidlik ediyorsunuz? {قُلْ لَٓا اَشْهَدُ} "Ben ona şehadet etmem", de [1896] {قُلْ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ وَاِنَّن۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ} "ben ancak 'Allah tek bir ilâhtır' diye şehadet ederim, أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللّٰهُ derim ve her hâlde ben sizin Allah'a ortak tuttuğunuz şeylerden berîyim" de. ❁ Bundan anlaşılıyor ki bir kimse İslâm'a girerken أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ şehadetinden sonra وَاِنَّن۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ mazmûnu üzere sarâhaten dahi edyân-ı sâireden teberrî etmelidir. Maʿamâfîh لَا إِلٰهَ nefyi esasen bu teberrîyi mutazammın bulunduğundan ulemâ, bu tasrîhe müstehab demişlerdir.

Yehûd ve Nasarânın nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr etmelerine gelince, {اَلَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ... اِلخ} (*Sûre-i Bakara'da ikinci cüz'ün ikinci sahifesine bak*).

Son zamanlarda[1] tertib ettirilmiş olan ve[2] *Târîh-i İslâm* diye terceme ve tabʿ olunan eserin müellifi İtalyan Caetani[3] demiş ki: "Muhammed

---

1 H +"~~papalık tarafından~~".

2 H +"~~Hüseyin Câhid Bey tarafından~~".

3 M: "Kaytano".
İtalyan şarkiyatçısı Leone Caetani'nin (1869-1935) kaleme aldığı *Annali dell'Islâm* (İslâm Tarihi; 1905-1926) isimli 10 ciltlik eser, Hz. Peygamber'in hayatından hicretin 40. yılına kadar gelen, zamanında İslâmî araştırmalar sahasında etkili olmuş bir çalışmadır. Bu eserin özelliklerinden birisi geniş bir araştırıcı kadrosunun desteğiyle ve zengin bir literatüre dayalı olarak kaleme alınmış olması ise, diğeri de İslâmiyete, Peygamberimize ve bütün bir İslâm kültürüne karşı son derece önyargılı ve düşmanca bir tutum içermesidir. Bu kitabın Resûlullah'ın hayatına ait bölümü Hüseyin Câhid Yalçın'ın çevirisiyle 1924-1927 yılları arasında Türkçe olarak (on cilt halinde) neşredilmiştir. Caetani'nin kitabı, tıpkı daha önce Reinhart Dozy'nin *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme* (1863) isimli eserinin Abdullah Cevdet tarafından 1908 yılında *Tarih-i İslâmiyet* adıyla yapılan çevirisi gibi, İslâmiyet hakkında birinci el kaynaklardan bilgilenme imkânı olmayan aydın kesimler ve öğrenciler arasında etkili olmuş, menfi ve çarpık bir din anlayışına yol açmıştır. Bazı hamiyet sâhibi ilim adamları tarafından Caetani tarihine yönelik birkaç eleştiri yazısı yazılmışsa da, bunlar arasında hiçbiri sistematik ve kapsamlı bir reddiye hüviyeti taşımıyordu. Caetani tarihi hakkında üç yazı yayımlayan (Elmalılı'nın da yakın dostu olan) Babanzade Ahmed Naim şöyle diyordu: "Vatikan'ın propaganda teşkilatı ile irtibatından pek ziyade şüphelendiğim bu eserin her hata ve tahrîfini redde vakit müsaid olamaz. Çünki bahis bahis, satır satır kitabı tâkip edip yanlışlıklarını, tahriflerini, bazı yerlerdeki cehillerini meydana çıkarmak pek uzun sürer." (Babanzade Ahmed Naim, "İslâm Tarihi Hakkında: Hüseyin Cahid Beyefendi'ye Açık Mektup", *Sebilürreşad*, sy. 638, 18 Recep 1343-12 Şubat 1341, s. 212-213.) Babanzade'nin bahsettiği anlamda bir gayreti son dönem âlimlerinden Mustafa Âsım Köksal (ö. 1998) gösterecek, beş yılının tamamını bir vazife bilinci ile bu işe ayıracaktır. *Caetani'ye Reddiye*'nin 1961'den itibaren muhtelif baskıları yapılmış, 2015 yılında Köksal'ın *İslâm Tarihi* adlı eserinin Medine devri ciltlerindeki eleştirilerin bir araya getirildiği ikinci cildiyle birlikte iki cilt olarak basılmıştır.

hiçbir müşkilât karşısında yılmamış, hiç ye'se düşmemiş, kanaati asla tezelzüle uğramamıştır. Onda öyle bir iʿtimâd-ı nefs vardı ki bunun sırrı anlaşılamamış ve kendisiyle beraber defn olup gitmiştir." Belli ki bu söz hakikati hem itiraf hem tahriftir. Belli ki bir beşerin bu derece nefsine itimadı kābil-i tasavvur olmadığından buna bir "sır" tesmiye etmiştir. Bu sır onun nefsine itimadının sırrı değil, Hakk'a, Allah'a itimadının sırrıdır ki o da nübüvvet ü risaleti ve Allah'ın emr ü şehadetiyle nübüvvetine olan yakīni ve davasındaki sıdk u sadâkatinin burhânıdır. Resûlullah hiçbir zaman nefsine itimad etmemiş, dâima ve dâima Allah'a ve Allah'ın teblîgātına tevekkül ve itimad etmiştir. اَغَيْرَ اللّٰهِ اَتَّخِذُ وَلِيًّا [el-Enʿâm 6/14], اِنّ۪ٓ اُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَسْلَمَ [el-Enʿâm 6/14], اللّٰهُ شَه۪يدٌ بَيْن۪ي وَبَيْنَكُمْ [el-Enʿâm 6/19], اِنّ۪ي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللّٰهِ رَبّ۪ي وَرَبِّكُمْؕ مَا مِنْ دَٓابَّةٍ اِلَّا هُوَ اٰخِذٌ بِنَاصِيَتِهَاۜ اِنَّ رَبّ۪ي عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ[1] [Hûd 11/56][2], وَاُفَوِّضُ اَمْر۪ٓي اِلَى اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بَص۪يرٌ بِالْعِبَادِ [el-Mü'min 40/44][3] demiştir. Edʿiye-i me'sûresinde dahi vârid olduğu üzere "ey semâvât u arzın rabbi olan Rabbim! Sana ahd ederim ki beni nefsime havale etme, zira Sen beni nefsime havale [1897] eder, kendime bırakırsan nefsim beni şerre yaklaştırır ve hayırdan uzaklaştırır." لَا تَكِلْنِي إِلَى نَفْسِي فَإنَّك إِنْ تَكِلْنِيَ إِلَى نَفْسِي تُقَرِّبُنِي مِنَ الشَّرِّ وَتُبَاعِدُنِي مِنَ الْخَيْرِ diye[4] dua eden Resûlullah'a iʿtimâd-ı nefs isnâdı bühtandan başka ne olur? Nefse itimad kendini bilmemek, Allah'ı tanımamak, kendini ve kendi hevâsını mebde'-i hak, ilâh ittihaz etmekten başka bir şey değildir. Kur'an baştan başa bunun bir cehalet ve tuğyandan ibaret olduğunu isbat ve dâima Allah'a tevekkül ve itimad emirleri ile doludur. Dâima Allah'a ubûdiyete davet eden ve kendisi Allah'ın abdi ve resûlü olduğuna işhad edip duran

1 H, M ve B: "على كل شيء حفيظ".

2 "Her hâlde hem benim rabbim hem sizin rabbiniz olan Allah'a dayanmışım, hiç yerde bir debelenen yoktur ki nâsiyesini O tutmuş olmasın, şüphe yok ki Rabbim doğru bir yol üzerindedir."

3 "…Ben emrimi Allah'a tefviz ediyorum, her hâlde Allah kullarını görür gözetir."

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 412. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, VI, 68/29526; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 409/3426; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid,* X, 174:
عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ، أَنَّ رَسُولَ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: مَنْ قَالَ: «اَللّٰهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ، عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ، إِنِّي أَعْهَدُ إِلَيْكَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا، أَنِّي أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلهَ إِلَّا أَنْتَ، وَحْدَكَ لَا شَرِيكَ لَكَ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُكَ وَرَسُولُكَ، فَإِنَّكَ إِنْ تَكِلْنِي إِلَى نَفْسِي تُقَرِّبْنِي مِنَ الشَّرِّ وَتُبَاعِدْنِي مِنَ الْخَيْرِ، وَإِنِّي لَا أَثِقُ إِلَّا بِرَحْمَتِكَ، فَاجْعَلْ لِي عِنْدَكَ عَهْدًا، تُوَفِّينِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ، إِنَّكَ لَا تُخْلِفُ الْمِيعَادَ» إِلَّا قَالَ اللّٰهُ لِمَلَائِكَتِهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ: إِنَّ عَبْدِي قَدْ عَهِدَ إِلَيَّ عَهْدًا، فَأَوْفُوهُ إِيَّاهُ، فَيُدْخِلُهُ اللّٰهُ الْجَنَّةَ.

Fahr-ı risâlet'in nübüvvetini inkâr etmek için ona böyle bir daʿvâ-yı teellüh isnâdı ne kadar açık bir iftira, sonra buna bir sır tasavvuruna kalkışılması ne garib bir dalâlettir. Eğer iʿtimâd-ı nefsten maksad sıdkına emniyeti, nübüvvetine iman ve îkānındaki kuvvet-i yakīni ise sıdk u îkān da nefse itimad değil, Hakk'a itimaddır. Doğru zann u itikad ederek vâkiʿin hilâfını söyleyen kimseye sâdık denemez, sâdık olan kimse de sıdkına emin olabilmek için nefsine, itikadına değil, Hakk'a itimad etmiş olmak ve hakkı temsil eylemiş bulunmak lâzım gelir. Bir insan için itimadsızlık, itimad edememek ve edilememek büyük bir rezîle, reyb ü tereddüd müthiş bir maraz-ı kalbî ve büyük bir felâkettir, fakat iʿtimâd-ı nefs de bir meziyet ü fazilet değil, ondan daha fena bir gurur ve hamâkattir. Bunu bir meziyet gibi mülâhaza edenler Allah'ı bilmeyen ve kendilerini zât-ı hak zuʿm eden mağrurlardır. Ne garib cehalettir ki ayağını bir yere itimad ettirmeden dikilemediğini pek âlâ bilen ve dayanmak için bir mesnede göz atıp duran bu mağrurlar iʿtimâd-ı nefsten bahsederler ve bunu bir fazilet gibi tavsiye eylerler. Hâlbuki nefse itimad çürük bir tahtaya dayanmaktır ve hiçbir şeye itimad etmemektir ki böyleleri, kimse için şâyân-ı iʿtimad olamazlar. Kendi hâricinden teneffüse muhtaç olan bir [1898] fânînin kendine itimadı davası kadar da gülünç ne tasavvur olunabilir. Evet insan itimad etmeli ve şâyân-ı iʿtimad olmalıdır. Bu hem bir ihtiyaç, hem bir vazifedir. Ve bunun içindir ki insan ne olursa olsun kulluktan çıkamaz. Fakat itimad olunan şey ne kadar kavî ve şâyân-ı iʿtimad olursa itimadın kıymeti de onunla mütenâsib olur. Nefis bugün olmazsa yarın yıkılır. O kendi kendine dayandığı zaman birinde olmazsa ikincisinde aldanır ve aldatır. Akıl[1] da hiçbir mebde'e tutunmadan hiçbir şey bilemez. Âlemde herhangi bir şeye itimad edilse neticesi yine itimatsızlıktır, çünkü fânîdir. Hayy-i lâyemût ancak Allah teâlâ'dır. Ve binâenʿaleyh fazîlet-i iʿtimad, ancak Allah'a itimaddadır. Ve ancak Allah'a itimad edenlerdir ki فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰى [el-Bakara 2/256]'dır. Ve bunlar nefislerini Hakk'a teslim eden ve Hak uğrunda hiçbir fedâkârlıktan çekinmeyen sâdıklar, muhlislerdir.

1 B: "Âkil".

Allah'ı bilmeyen veya rabbini kendinde görmek isteyen itimadsızlar da bunu anlayamazlar, bir iʿtimâd-ı nefs zannederler. İʿtimâd-ı nefs ile fedâ-yı nefs beynindeki tenakuz da âşikâr olduğundan şaşarlar, Allah'a itimad deseler hakkı itiraf etmiş olacaklarından çekinirler; "bilmiyoruz bu bir sır, bir muamma" derler, bir türlü iman edemezler. İtalyan müverrihi de "Muhammed'de bir sır var idi ki bu sır bütün mevcûdiyetiyle hakka itimadının, Allah'a islâm ve inkıyâdının sırrıdır. Ve işte bu sır, bu nâmûs-ı ekber, nübüvvet ü risalettir. Onun bir resûlullah olduğuna şüphe yok. Fakat peygamber olmayanların da o nâmûs-ı ekberi müşahede etmelerine ve bu sırrın künhünü ihâta edebilmelerine ihtimal yoktur" dese idi doğru söylemiş olacaktı. Fakat târîh-i İslâm'dan, hayât-ı Muhammedîden hem bu hakikati anlamış hem de Allah'ı ve nübüvveti tasdik etmiş olmamak için tahrif etmeden söyleyememiştir. Nübüvvetten daha evvel haberdar olmuş bulunan ehl-i kitâbın nübüvvet-i Muhammediyeyi oğullarını bildikleri gibi [1899] bildiklerine velâkin nefislerine ziyan etmiş, mevhibe-i[1] fıtrat olan kābiliyyet-i imanlarını zâyi eylemiş olduklarından dolayı Hakk'a iman edemediklerine bu da bir misâl teşkil eylemiştir. Bunun üzerine Allah'a iftiranın ne büyük bir zulüm olduğu ve Allah teâlâ'nın her şeye şâhid olmasına rağmen yalan söyleyen yalancıların âkıbette yalanlarını inkâr vaziyetine düşecek, alçak, elîm bir zillet ve mes'ûliyete giriftar olacaklarını beyan ile inzâra devam olunup buyuruluyor ki:

{وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً... الخ}

وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَۚ وَجَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ وَفٖٓي اٰذَانِهِمْ وَقْراًۜ وَاِنْ
يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَاۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاؤُ۫كَ يُجَادِلُونَكَ يَقُولُ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا
اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ ﴿٢٥﴾ وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْـَٔوْنَ عَنْهُۚ وَاِنْ يُهْلِكُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ وَمَا
يَشْعُرُونَ ﴿٢٦﴾ وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِاٰيَاتِ رَبِّنَا
وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ ﴿٢٧﴾ بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُۜ وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا

1 B: "mevâhib-i".

عَنْهُ وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٢٨﴾ وَقَالُٓوا اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثٖينَ ﴿٢٩﴾
وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلٰى رَبِّهِمْۜ قَالَ اَلَيْسَ هٰذَا بِالْحَقِّۜ قَالُوا بَلٰى وَرَبِّنَاۜ قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ
بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٣٠﴾ قَدْ خَسِرَ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِلِقَٓاءِ اللّٰهِۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً
قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلٰى مَا فَرَّطْنَا فٖيهَاۙ وَهُمْ يَحْمِلُونَ اَوْزَارَهُمْ عَلٰى ظُهُورِهِمْۜ اَلَا سَٓاءَ مَا
يَزِرُونَ ﴿٣١﴾ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌۜ وَلَلدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذٖينَ يَتَّقُونَۜ اَفَلَا
تَعْقِلُونَ ﴿٣٢﴾

[1900] **Meâl-i Şerîfi**

İçlerinden kimi de vardır seni Kur'an okurken dinler, fakat biz onların kalblerine onu zevkiyle anlamalarına mâniʿ kabuklar geçirmişizdir, kulaklarında da bir ağırlık vardır. Her mucizeyi görseler de iman etmezler, hatta sana geldiklerinde seninle cidal yapmaya kalkışarak der ki o hak tanımaz kâfirler: "Bu, eskilerin esâtîrinden başka bir şey değil" (25). Öbürleri ise hem ona yaklaşmaktan nehy ederler, hem de kendileri ondan uzaklaşırlar ve bu suretle mücerred nefislerini helâk ederler de farkına varmazlar (26). Görsen, ateşin başına durdurulup da "âh!" dedikleri vakit; "âh n'olurdu bir geri çevrilsek de Rabbimizin âyetlerini inkâr etmesek, mü'minlerden olsaktı" (27). Hayır, evvelce gizleyip durdukları karşılarına çıktı da ondan, yoksa geri çevrilselerdi mutlak o nehy edildikleri fenalığa yine döneceklerdi şüphesiz yine yalancılar (28). Yine dönüp "hayat, sırf dünya hayatımızdan ibaret, biz bir daha dirilecek değiliz" [1901] diyeceklerdi (29). Hem görsen onları, Rablerinin huzuruna durdukları vakit! "Nasıl", diyecek; "şu gördüğünüz hak değil mi imiş?" "Evet, Rabbimiz hakkı için" diyecekler. "O hâlde" buyuracak, "tadın azâbı, küfrettiğinizin cezâsı" (30). Hakikat hüsranda kaldı o, Allah'ın karşısına çıkacaklarını inkâr eden kimseler ki nihâyet saat gelip ansızın kendilerini bastırıverince "eyvah! Hayatta yaptığımız taksirlerden dolayı hasretlerimize bak" derler. O dem ki bütün veballerini sırtlarına yüklenmiş götürüyorlardır, bak ki ne fena yükler

götürüyorlar! (31). Dünyâ hayat bir oyundan, bir oyalanmadan başka nedir? Elbette dâr-ı âhiret korunan müttakīler için daha hayırlıdır, hâlâ akıllanmayacak mısınız? (32).[1]

{وَمِنْهُمْ مَنْ... إلخ} ❁ Ebû Süfyan, Velîd, Nadr, Utbe, Şeybe, Ümeyye, Ebû Cehil ve akranları Resûlullah'ı Kur'an tilâvet ederken dinlemişler, Nadr'a demişler ki: "Yâ Ebâ Kuteyle[2] Muhammed ne diyor?" o da "Ka'be'yi, Beyt'i yapana kasem ederim ki ne diyor bilmem, ancak dilini oynatıyor. Ve benim kurûn-ı mâziyeden size söylediğim gibi evvelkilerin esâtîrini söylüyor" demiş. Nadr'ın şiirleri varmış, Acem diyarında Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri gibi birtakım hikâyeler toplayıp nazm etmiş, Kureyş'e okur, dinlerlermiş. Ebû Süfyan "ben onun söylediklerinin bazısını hak buluyorum" demiş, Ebû Cehil de "sakın bunun hiçbir şeyini ikrar etme" demiş, o da "ölüm bana ondan ehvendir" demiş ve bu âyet bunlar hakkında nâzil olmuştur.[3]

---

1 H: "~~Bunlardan bazıları da vardır ki Kur'an okurken sana kulak verirler, Biz ise onların kalblerine dinlediklerinin zevkine varmalarına mani örtüler çekmiş ve kulaklarına ağırlık vermişizdir. Dinlemek şöyle dursun her âyeti görseler ona da inanmazlar. Hatta sana mücadele ederek geldikleri vakit o kâfirler 'Bu eskilerin esâtîrinden başka bir şey değil' derler.~~ İçlerinden kimi de vardır seni Kur'an okurken dinler, fakat Biz ise onların kalblerine onu zevkiyle anlamalarına mâni' kabuklar geçirmişizdir, kulaklarında da bir ağırlık vardır. Her mucizeyi görseler de iman etmezler, hatta sana geldiklerinde sana cidal yapmaya kalkışırlar, der o hak tanımaz kâfirler: 'Bu, eskilerin esâtîrinden başka bir şey değil' (25). Öbürleri ise ona yaklaşmaktan nehy ederler ve kendileri uzaklaşırlar ve bu suretle mücerred nefislerini helâk ederler de farkına varmazlar (26). Görürsün, ateşin başına durdurulup da 'âh!' dedikleri vakit; 'n'olurdu bir geri çevrilsek de Rabbimizin âyetlerini inkâr etmesek, mü'minlerden olsaktı' (27). Hayır, evvelce gizleyip durdukları karşılarına çıktı da ondan, yoksa geri çevrilselerdi mutlak o nehy edildikleri fenalığa yine döneceklerdi şüphesiz yine yalancılar (28). Yine dönüp 'hayat, sırf dünya hayatımızdan ibaret, biz bir daha dirilecek değiliz' diyeceklerdi (29). Gördün onları, Rablerinin huzuruna durduruldukları vakit! 'Nasıl', diyecek; 'şu gördüğünüz hak değil mi imiş?' 'Evet, Rabbimiz hakkı için' diyecekler. 'O hâlde' buyuracak, 'tadın azâbı, küfrettiğinizin cezâsı' (30). Hakikat hüsranda kaldı o kimseler ki Allah'ın karşısına çıkacaklarını inkâr ettiler, nihâyet saat gelip ansızın kendilerini bastırıverince 'eyvah!' dediler, 'Hayatta yaptığımız taksirlerden dolayı hasretlerimize bak'. O dem ki onlar veballerini sırtlarına yüklenmiş götürüyorlardır, bak ki ne fena yükler götürüyorlar! (31). Dünyâ hayat bir oyundan, bir oyalanmadan başka nedir? Elbette dâr-ı âhiret korunan müttakīler için daha hayırlı, hâlâ akıllanmayacak mısınız? (32)".

2 M: "Katiyle".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 141; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 217; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* III, 136; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 468:

قال الكلبي: اجتمع أبو سفيان بن حرب، والوليد بن المغيرة، والنضر بن الحارث، وعتبة وشيبة ابنا ربيعة، وأمية وأُبي ابنا خلف، والحارث بن عامر، استمعوا حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقالوا للنضر: يا أبا قتيلة! ما يقول محمد؟ قال «والذي جعلها بيته –يعني: الكعبة– ما أدري ما يقول، إلاّ أنه يحرك لسانه، ويقول أساطير الأولين، مثل ما كنت أحدثكم عن القرون الماضية» وكان النضر كثير الحديث عن القرون وأخبارها، فقال أبو سفيان: إني لأرى بعض ما يقول حقًّا، وقال أبو جهل: كلاّ، فأنزل الله تعالى: «وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ» وَفِي رِوَايَةٍ: لَلْمَوْتُ أَهْوَنُ عَلَيْنَا مِنْ هَذَا.

{وَجَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ... اِلخ} ❁ "**Fıkıh**", bir şeyi, bir sözü illet ü hikmetiyle zevkine vararak anlamak ve hatta tatbik edecek surette anlamaktır.

"**Ekinne**", كنانة'nin cemʿidir ki kat kat örtüler demektir. Tenvîni de tenkîrdir. Herkesin tanımadığı garib ve müstenker örtüler mânasını ifade eder. Yani biz de [1902] kalblerine kat kat ve görülmedik örtüler koymuşuzdur ki dinledikleri Kur'ân'ı zevk-i fıkhıyla[1] anlamalarına mâniʿdir. Ve hatta kulaklarında bir[2] ağırlık vardır, dinlediklerini iyice duymazlar bile. Burada Sûre-i Bakara'nın خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [2/7] âyetinin mazmûnu vardır. Gerçi hak âzâna izinleri olmadan girer. Fakat kulağın kulak olması ve onun ardında açık bir kalb bulunması ve Allah'ın izni de şarttır. Hak ne kadar açık olursa olsun mâniʿalı kulaklara ve kalblere nüfuz edivermez; duymak, anlamak da fıtratta dâd-ı Hak olan bir kābiliyettir. Ve sonra Allah tarafından bir mâniʿa ikāme edilmemesine mütevakkıftır. Allah bunlara da fıtraten kulak ve kalb vermemiş değildir. Fakat o kalbler öyle müktesebâta sarılmış ve öyle bir tabʿ u tabîat içinde örtülmüş kalmış[3] ve binâenʿaleyh fıtratlarında hakka müteveccih olan kābiliyetleri öyle kapanmış, hitâma ermiştir ki bundan böyle delîl-i hakkı dinleseler değil ya, görseler bile yine inanamazlar. Fıtrat-ı asliyeyi kapatan bu örtüler, bu mâniʿalar, akılların sihir, esâtîr gibi yanlış mebde'lere tutulması, bâtıl itikadlara saplanması, nefislerin ağrâz u ihtirâsâta bürünmesidir ki herhangi bir şahısta bunlar tabʿ olunup tabiat hâline geldi mi artık onda hakkı anlamak ve kabul etmek kābiliyeti kalmaz, istiʿdâd-ı iman söner. Fıtrattaki bu kābiliyet ve istiʿdâdın derecesi eşhâsın ihtilâfıyla muhteliftir. Kiminde serîʿ, kiminde batî, kiminde şedîd, kiminde hafiftir. Kiminde az, kiminde daha çok bir zamanda söner veya inkişaf eder. Bu mikdâr-ı ihtilâf, bizzat irade ve meşiyyet-i ilâhiye eseridir. Ancak herkes derecesine göre mevhub olan kuvve-i fıtriyenin evvelinden, sönebileceği zamana

---

1 B: "fıkhî ile".
2 H -"bir".
3 B -"ve öyle bir tabʿ u tabîat içinde örtülmüş kalmış".

kadar geçecek müddet zarfındaki ihtiyârından, sû'-i istiʿmâl veya hüsn-i istiʿmâlinden mes'uldür. Ölümden sonra kimse bir şey kesbedemeyeceği gibi, bir mevt-i rûhânî demek olan hitâm-ı kābiliyet ve istikrâr-ı tabîattan sonra da böyledir. Gözler bakar, kulaklar dinler, fakat hiç yeni bir şey [1903] duymaz, her ne alırsa tabiatı olan mukarrerât-ı sâbıkasına temsil eder. O artık onun için bir hakīkat-i cedîde değil, "esâtîr-i evvelîn" olur kalır. Ölüm Allah'ın emr ü irâdesiyle olduğu gibi mâniʿaların ikâmesi ve kābiliyetin sönmesi de Allah'ın emr ü irâdesiyledir. Bunun için وَجَعَلْنَا buyurulmuştur. Bu da abdin müddet-i kābiliyet zarfındaki taleb ü ihtiyârına mübtenî olacak olan mes'ûliyete münâfî değildir. "O mâniʿaları koyan Allah olduğu hâlde mes'ûliyet neden?" suâli vârid değildir. Bâlâda اَلَّذِينَ خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ beyânıyla bu şüpheye mahal olmadığı gösterilmiştir. Bu nokta mezâlik-i akdâm olduğundan dikkat lâzımdır. Herkes bilmelidir ki evvelemirde kendisine rahmet-i ilâhiye olarak az veya çok bir ecel ile bir sermâye-i fıtrat verilmiştir. Bu bir gün olup tükenir, bu sû'-i istiʿmâl edilir bitirilirse Allah bir daha vermeye mecbur değildir. Bir gün gelir ki bütün mâniʿaları önüne yığar ve ondan sonra bu sû'-i istiʿmâlin mes'ûliyeti devri gelir. Binâenʿaleyh fırsat elde iken ve onun azlığına çokluğuna itiraz etmeyerek o rahmeti tenmiye etmeli, ebedî rahmete ermelidir (*Sûre-i Bakara'ya bak*). Yoksa bu âyette gösterilen kâfirler gibi kābiliyetleri kapanınca ter ü taze en güzel nimetler önlerine konur da tadamaz, "bunlar eskimiş kokmuş şeylerdir" diye mücadele eder.

{اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ} ❁ "**Esâtîr**"; سطر'dan me'huz bir sîga-i cemʿdir ki müfredi "üstûr" ve "üstûre" veya "üstîr", "üstîre" veya "istâra"dır[1]. Yahut "satr"ın cemʿi "sütûr", "sütûr"un cemʿi "estâr", "estâr"ın cemʿi de "esâtîr"dir. Bunun kendi lafzından müfredi olmayan "abâdîd" ve "şemâtît" gibi bir ism-i cemʿ olduğu da söylenmiştir. Fahreddin Râzî der ki: "Cumhur esâtîru'l-evvelîn مَا سَطَرَهُ الْأَوَّلُونَ yani evvelkilerin yazdıkları şeyler diye tefsir etmişlerdir. İbn Abbas 'esâtîru'l-evvelîn'in mânası أَحَادِيثُ الْأَوَّلِينَ الَّتِي كَانُوا يَسْطُرُونَهَا أَيْ يَكْتُبُونَهَا demiştir ki evvelkilerin tastir eder, yani yazar oldukları

1 M: "estır, estıre veya estara'dır".

sözleri demektir. Bazıları [1904] 'esâtîr'in türrehât, -yani hurâfât ve ebâtîl, uydurma, saçma, masal- demek olduğunu söylemişlerdir. Fakat bu tefsir değil, mânadır. Esâtîr, türrehât demek olduğu için değil, evvelkilerin esâtîri Rüstem ve İsfendiyar hikâyeleri gibi fâidesiz kelâmlar olduğu içindir ki 'esâtîru'l-evvelîn", türrehât ile tefsir olunmuştur."[1] Demek ki evvelâ 'esâtîr' kelimesinin asıl mefhûmu tastir edilmiş, yazılmış, "mestûrât" demektir. Bunun bir hurafe olup olmaması ise kelimenin medlûlü değildir. Esas itibariyle yazılmış olan bir şeyin tesbit ve ihbârı matlub bir ehemmiyeti hâiz olması lâzım gelir. Şu nokta şâyân-ı ihtardır ki "esâtîr"in müfredi olarak zikredilen "üstûr", "üstûre", "üstîr", "üstîre", "istâra"[2] kelimelerinin Yunanca "istoria"[3] kelimesiyle alâkadar olduğu zâhirdir. Frenkler de buna "histoire" (istuvar) demişlerdir. Biz de bugün bunu "tarih" diye terceme ediyoruz. Binâenʿaleyh "esâtîr"in[4] asıl mânası bugünkü tâbirimizce "tevârih" demektir. Anlaşılıyor ki Arapça'da "ustûre", "üstîre"[5] gibi müfredlerin istiʿmâli nâdirdir. Umûmiyetle "esâtîr" kullanılmış ve bunun için cemʿiyyeti takdîrî gösterilmiştir. Ve kelimenin ucmeden muʿarreb olduğu da tasrih edilmemiştir. Yani "esâtîr" Arabîdir. Fakat "ustûre"nin Arabî olup olmadığı câ-yı nazardır. "Ustûre" Yunanca hâlis haber ve istihbar diye târif edilen "istoria"nın aynı değilse her hâlde ikisi müşterek bir asla râciʿdir. Nitekim Fârisî'de muhkem demek olan "üstuvâr" kelimesi de bu asla dâhildir. Hâsılı "esâtîr" Frenklerin "histoire" dedikleridir. Bu da bugün tarih diye terceme edildiğine göre "esâtîr-i evvelîn" eskilerin tarihi, târîh-i kadîm demek olur. Ancak bunda "tarih" kelimesinin ifade ettiği taʿyîn-i vakt mânası olmayarak ale'l-ıtlâk mâzî, evvel zaman mânası vardır. Zira taʿyîn-i vakt mânasıyla "tarih", İslâmî bir kelimedir. Ve frenklerin "histoire" kelimesinde de esasen bu mâna

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 506:
ثُمَّ قَالَ الْجُمْهُورُ: أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ مَا سَطَرَهُ الْأَوَّلُونَ. قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: مَعْنَاهُ أَحَادِيثُ الْأَوَّلِينَ الَّتِي كَانُوا يَسْطُرُونَهَا أَيْ يَكْتُبُونَهَا. فَأَمَّا قَوْلُ مَنْ فَسَّرَ الْأَسَاطِيرَ بِالتُّرَّهَاتِ، فَهُوَ مَعْنًى وَلَيْسَ مُفَسِّرًا. وَلَمَّا كَانَتْ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ مِثْلَ حَدِيثِ رُسْتُمَ وَاسْفَنْدِيَارَ كَلَامًا لَا فَائِدَةَ فِيهِ لَا جَرَمَ فُسِّرَتْ أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ بِالتُّرَّهَاتِ.

2 M: "estır, estıre, estare".

3 M: "isturya".

4 B: "estârın".

5 M: "estıre".

yoktur. Ve demek ki "esâtîr-i evvelîn" tâbiri dahi kelimelerin mânasına nazaran türrehât, hurâfât demek değildir. Fakat esâtîr içinde [1905] birçok efsaneler bulunduğundan ve daha doğrusu "esâtîr-i evvelîn" efsane hâlinde kaldığından türrehât ve hurâfât mefhumları "esâtîr-i evvelîn" tâbirinin bir lâzımı olmuş ve bunun muhaffefi olarak "esâtîr" kelimesi de Araplarca hurâfâttan kinaye olarak kullanılmıştır. Ve bunun için *Kāmûs*'ta da "esâtîr"in nizamsız kelâm, yani saçma mânasına geldiği gösterilmiştir. Nitekim zamanımızda da "târîh-i kadîm" ve hatta "tarih" kelimelerini vâhî, boş şeyler mânasına kullananlar vardır. "O tarihe karışmış", "bu artık bir tarih olmuş" denildiği zaman; yalan olmuş, masal olmuş, sade lafta kalmış yahut adı, nâmı pâydar olmuş, iştihar etmiş mânalarından her biri[1] kasdedilebilir. Bu suretle Araplarca esasen "mestûrât-ı evvelîn" demek olan "esâtîr-i evvelîn" Türklerin masal, Yunanlıların "mithos"[2] Frenklerin "mythe" (mit) dedikleri eski kahramanlık hikâyeleri, evvel zaman efsaneleri, destanları olarak mülâhaza edilmiş ve uydurma, hurâfât mânasında kullanılmıştır. Hâl, mâzîye rabt edilmeden hiçbir şey bilinmez, mâzîyi hâle rabt ederek hâdisât içindeki cereyân-ı zamânı bir satr-ı mümted hâline koyan tarih de şüphesiz bir üstuvâr olan mestûrâttan ibarettir. Bu mestûrâtın üstuvâr olabilmesi de içinde bulunduğu vâkıʿâtı mâzîden tevârüs ettiği maʿlûmat ve müstahberâtına rabt etmesiyledir. Bu vâkıʿât ise yalnız âfâkiyyâttan ibaret olmayıp fikriyyât ve enfüsiyyâta, zamanın muhtevî olduğu tasavvurât ve tahayyülâta[3] da şâmildir. Çünkü bir zamanda vâkiʿ olan bir tahayyül[4] dahi o zamanın vâkıʿâtındandır. Hâlbuki zamân-ı vukūʿ, zamân-ı tastîre nazaran mâzî olduğu gibi, esasen sanʿat-ı tastîr ve kitâbet de mâzî-i mütekaddime nazaran muahhardır. Binâenʿaleyh mestûrât, hâli mâzîye rabt ederken mestûrât-ı mütekaddimeyi tâkip etmek mecbûriyetinde bulunduğu gibi sanʿat-ı kitâbetin hudûsundan itibaren başlayan ilk mestûrât da kendine

1 B -"her biri".
2 M: "misus".
3 B: "tasavvurât, tehavvülâta".
4 B: "tehavvül".

tekaddüm eden ve tastir edilmemiş bulunan zamân-ı evvelîni lisânen ve fikren tevârüs ettiği ahbâr [1906] ve âsârdan ahz ederek yazmaya mecburdur. Ve bunun içindir ki evvelînin tarihi evvelemirde en ziyade ağızlarda dolaşan sözler olarak satıra geçmiş ve sonra da satırdan satıra geçerken nice nice tehavvülâta mâruz olmuş bulunur. Binâenʿaleyh "esâtîr", "mestûrât", "histoire"; tarih, masal ve hurâfât demek olmadığı hâlde bunların akdemi bulunan "esâtîr-i evvelîn", "târîh-i evvelîn", masal ve efsane ile müterâdif gibi olmuştur.

Yunanlılar masallar, târihî efsaneler yazmayı bir sanʿat-ı edebiye addetmişler ve bu suretle birçok mâbudlar ve nîm mâbudlar ve eski kahramanlar hikâyeleri yazmışlardır ki Frenkler bu sanata ve bunları tetebbuʿ etmek ilmine "mitoloji" (*mythologie*) derler ve bunu "*histoire fabuleuse* - efsânevî tarih" ve "*science de mythe* - masallar ilmi" diye târif de ederler. Ve bundan en ziyade "Hindû-yi Avrupâî" dedikleri Hind, Fürs, Yunan, Latin, Cerman, İslav, Selt akvâmının ilk masallarını kasdederler ve bunları ibtidâî insanların hissiyâtını, tahayyülâtını[1], tefekkürâtını, iʿtikādâtını, maʿlûmâtını anlamak için delil ve ilmin menâbiʿ-i ibtidâiyesi sayarlar da "tarih, felsefe, edyân bunlardan çıkmıştır" derler. Ve târîh-i felsefede, târîh-i edyânda mitolojiye mühim bir esas nazarıyla bakarlar. Böyle demek tarih masaldır, felsefe masaldır ilm ü din masaldır demek olmadığı ise zâhirdir. Fakat birçokları bundan tarihin, felsefenin, ilmin, dinin ve bâhusus dinin bir masal demek olduğu tevehhümüne kapılarak yeni yeni masallar uydurmakla yeni tarihler, yeni felsefeler, yeni dinler, ilimler îcad ve ihtirâʿ olunabileceği zuʿmuna düşmüşler; dîn-i hakkın bir hakikat olduğunu, hayallerin, masalların bile bir hakikatin inʿikas ve inhirâfı demek olduğunu anlamamışlardır. Bunlar hakk u bâtılı tefrik etmeyerek ale'l-umûm edyâna "esâtîru'l-evvelîn" ve "hurâfât" derler. Ve böyledir diye mücadele ederler. Bu da kalblerinin hurâfât ile meşbûʿ olmasından ve bu mâniʿalar içinde hakkı anlamak [1907] kābiliyyet-i fıtriyesini zâyiʿ etmiş bulunmasından neş'et eyler. İşte bu

---

1 B: "tehavvülâtını".

âyet bize gösteriyor ki "Kur'an اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ" diyen kâfirler de bunlardan ve bunların pîrlerindendir. "Esâtîru'l-evvelîn" demekle de şöyle demiş oluyorlar: "Evvelâ" diyorlar, "Kur'an bir vahy-i ilâhî, bir kitâb-ı hak değil. Bunun me'hazı, menbaʿ-ı ilhâmı eskiden yazılmış olan mestûrât ve mektûbâttan ibaret. Muhammed bunu eski kitaplardan alıp alıp yazdırıyor. Binâenʿaleyh bu bir mucize değil, hatta bunda yeni bir hakikat olmadıktan başka hiçbir hakikat de[1] yoktur. Zira bu sade esâtîr değil esâtîr-i evvelînden, esâtîr-i evvelîn gibi hakikatte mânası olmayan boş satırlardan, yalan hurâfelerden, masallardan ibarettir. O bunları yazdırıp yazdırıp söylüyor diye bir târiz de yapıyorlar. Sûre-i Furkan'da[2] geleceği üzere اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا فَهِيَ تُمْلٰى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَاَصِيلاً[3] [25/5][4] diyorlar. Kalblerinin bozukluğundan dolayı ahsenü'l-hadîs olan kelâm-ı hak ile esâtîr-i evvelîni ve hurâfâtı tefrik ve temyiz edemeyecek bir hâlde bulunuyorlar ki beşeriyeti tahrîf-i hakāyık eden hurâfâttan kurtarıp haktan başka bir şeye perestiş edilmemesi lüzûmunu öğreterek sırât-ı müstakīm olan cadde-i hakīkate hidâyet eden ve bir lisân-ı muʿciz-beyân ile hidâyet eden Kur'an ile Muhammed aleyhissalâtü vesselâm beşeriyete ne getirmiş diyenler de bunların tilmizleridir.

{وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ} Öbürleri ise[5] hem Kur'an'dan, Peygamber'den nehy, halkı hakka imandan menʿ ederler {وَيَنْـَٔوْنَ عَنْهُ} hem de kendileri uzak kaçarlar. {وَاِنْ يُهْلِكُونَ اِلَّٓا اَنْفُسَهُمْ} Böyle yapmakla ise ancak kendilerini helâk ederler de {وَمَا يَشْعُرُونَ} haberleri olmaz. {وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلَى النَّارِ} Sen bunların, bu kâfirlerin, mükezziblerin ateşe tutuldukları, [1908] tutulup da {فَقَالُوا يَا لَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِاٰيَاتِ رَبِّنَا} "âh geri döndürülse idik de Rabbimizin âyetlerini, vâkıʿâtı ve âkıbetleri vukūʿundan evvel ihbar eden delâil ve işârâtını tekzib etmese idik {وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} biz de o mü'minlerden olsa idik" dedikleri vakit hâllerini bir görsen… O ne fecî, ne şenîʿ bir âkıbet olacaktır. İbtidâ

---

1 H -"de".
2 B: "Sebe'de".
3 H, M ve B: "عشيا".
4 "O evvelkilerin esâtîri, onları yazdırtmış da sabah akşam kendisine onlar okunuyor…"
5 H: "Bunlar".

hakkı inkâr ve tekzib edenler, yanlış yola gidenler, âkıbet böyle ateşe düşer[1], hatâlarının cezâlarını görürler ve gördükleri zaman yaptıklarına çarnâçar peşiman olurlar da geri dönmek ve doğru gitmek temennisinde bulunurlar. Fakat zanneder misiniz ki bu kâfirlerin o zamanki nedametleri ve iman temennileri ciddi ve sâdıkāne bir iman eseridir? {بَلْ بَدَا لَهُمْ مَا كَانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ} Hayır, bundan evvel gizledikleri fenalıklar, nifakları, a'mâl-i habîseleri karşılarına çıkar, yüzlerine vurulur da bu ondandır, ondan bîzâr oldukları içindir. {وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ} Yoksa geri çevrilmiş olsalardı yine dönecek, her hâlde nehy olundukları menhiyyâtı yapacaklardı. {وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} Şüphe yok ki bunlar bu sözlerinde, bu vaadlerinde yalancıdırlar. ❁ Dünyada böyle kaç defalar başları sıkılmış, nedametler göstermişlerdir de ilk fırsatta yine eski yaptıklarını yapmışlardır {وَقَالُوا} ve demişlerdir ki {اِنْ هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا} "hayat, şu bizim içinde bulunduğumuz alçak hayattan, hayât-ı dünyâdan ibarettir. {وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ} Biz öldükten sonra bir daha dirilecek, ba's olunup bir daha hayata gelecek değiliz a…" Âhireti görseler de dönseler yine [1909] böyle diyecekler ve öyle yapacaklardı. Küfr ü me'âsî bunlara bu kadar müstakir bir huy olmuştur. Bunun için ne dönebilirler ne döndürülürler[2]. {وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ وُقِفُوا عَلٰى رَبِّهِمْ} Öyle diyen yalancıların; rablerinin, yani Hak teâlâ'nın huzûruna sevk edilip durduruldukları vakit hâllerini bir görsen! Neler olacak neler? {قَالَ} Allah muhakkak hitâb-ı ezelîsiyle {اَلَيْسَ هٰذَا بِالْحَقِّ} "nasıl bu ba's hak değil mi imiş?" diyecek {قَالُوا بَلٰى وَرَبِّنَا} "evet yâ Rabbi, hak imiş, Rabbimize kasem olsun ki hak imiş" diyecekler. {قَالَ} Allah muhakkak buyuracak ki {فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ} "öyle ise şimdi acı mı tatlı mı azâbı tadınız, çünkü siz buna inanmıyor küfr ediyordunuz" {قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللّٰهِ} ebedî hüsrana daldılar o kimseler ki Allah'a mülâkātı, Allah'ın huzûruna varacaklarını yalan saydılar. {حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً} Tâ vakt ü sâat kendilerine ansızın gelinceye kadar inkâr ettiler de o vakit {قَالُوا يَا حَسْرَتَنَا عَلٰى مَا فَرَّطْنَا فِيهَا} "vay başımıza gelenlere, eyvah bu babdaki taksîrâtımıza! Ey hasretlerimiz, gel, gel tam sırasıdır!" dediler, o hâlde ki {وَهُمْ يَحْمِلُونَ اَوْزَارَهُمْ عَلٰى ظُهُورِهِمْ} bütün

1 B: "düşerler".
2 H: "döndürebilirler".

sıkletleriyle veballerini sırtlarına yüklenmiş bulunurlar {أَلَا سَٓاءَ مَا يَزِرُونَ} bakınız ne fena bir yük, ne çekilmez veballer yükleniyorlar. ❁ Bu âyette baʿs ü kıyameti inkâr edenlerin diğer bir hâlleri îzah olunmuştur ki birisi hüsran, birisi de büyük vizirler, veballer çekmektir.

[1910] "**Hüsran**" sevâb-ı azîmin, naʿîm-i mukīmin fevt ü zayâʿını görmek, "**vizr**" ü "**vebal**" de ikāb-ı azîmin içinde kalmaktır. Allah teâlâ nefs-i nâtıka-i kudsiye cevherini bu âlem-i cismânîye sevk buyurmuş ve ona şu gördüğümüz âlât-ı cismâniye ve edevât-ı cesedâniyeyi vermiş ve akl ü tefekkür ihsan etmiş ki bu âlât ü edevât ve bu meşâʿir ü melekâtı istiʿmâl ile azamet-i menâfiʿi baʿde'l-mevt tezahür edecek meʿârif-i hakka ve ahlâk-ı fâzıla istihsâl etsin. Binâenʿaleyh insan bu âlât ü edevâtı, bu kuvve-i akliye ve fikriyesini şu lezâiz-i mahdûde ve mühlike ve şu saʿâdât-ı[1] munkatıʿayı istihsâlde istiʿmâl ederse ömrünün âhirine geldiği zaman telâfisi kābil olmayacak surette ziyanlara müstağrak olduğunu görür. Çünkü bütün sermayesi fenâya gittiği gibi matlub zannettiği ve kazanmaya saʿy eylediği ribhi de fenâya gider, munkatıʿ olur. Artık elinde ne sermayeden bir şey kalır, ne de kârdan. Bu ise hiç inkârı kābil olmayan hüsrân-ı mübîndir. Bir insan ölümü ne kadar tabiî görürse görsün, hatta isterse onu âlâm-ı hayâta karşı bir halâskâr gibi karşılamak istesin, onun için bu hüsrânı görmek ve bunun âlâm-ı dilsûzuyla gözlerini kapayıp en büyük lezzet bildiği bu âleme ebedî bir ye's-i hazîn içinde hasretle veda edip gitmek muhakkaktır. Fakat bu hüsrân ü hasret ve bu elem-i müebbed, baʿs ü kıyâmeti inkâr eden ve bu dünyânın saʿâdât-i[2] âcile ve lezâiz-i fâniyesini müntehâ-yı saʿâdât[3] ve nihâyet-i kemâlât itikad edenlere münhasırdır. Baʿs ü kıyâmete iman etmiş olan ve yevm-i meʿâd için levâzım u mühimmât istihzârına saʿy etmiş bulunan ehl-i imana gelince, bunlar[4] o dem-i firakta hicrân-ı gurbetten maʿşûk-ı vicdânı olan semt-i cânâna doğru davet olunmuş bir âşık-ı üftâde rûhuyla uçar giderler.

---

1 B: "saʿâdet-i".
2 B: "saʿâdet-i".
3 B: "saʿâdet".
4 B: "onlar".

"**Sâʿat**", eczâ-yı zamandan bir cüz'-i kalîlin ismidir ki gece ile gündüzün yirmi dört cüz'de bir cüz'üdür. Elif lâm ile "**es-Sâʿa**" da yevm-i hisâb u mes'ûliyet olan yevm-i [1911] kıyâmetin ismidir. O gün hesabın sürʿatine mebnî bir hesab saati demektir. İkinci bir kavle göre de kıyâmetin koptuğu vaktin ismidir ki Allah'tan başka kimsenin bilmediği bir saatte ansızın bastıracağından dolayı tesmiye edilmiştir. İndallah mâlum olan saat demek olur. Nitekim âyette de بَغْتَةً buyurulmuştur. Zikr olunan hasret ü tehassürün başladığı vakt-i mevt de âhirete intikalin bir başlangıcı ve mukaddimesi olmak itibariyle mevt de kıyamet cinsinden addedilip o nâm ile yâd olunmuştur.

Hayat, hayât-ı dünyâdan ibaret zannedenler anlamalı ki {وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا لَعِبٌ وَلَهْوٌ} hayât-ı dünyâ mücerred hayât-ı dünya olmak itibariyle lehv ü laʿbden başka bir şey değildir. Dipsiz, sonu karanlık bir gafletten, fâidesiz oyuncaktan ibarettir. ❁ Bunun ânât-ı seyrini, lezzet sayılan şeylerini bir lahza mülâhaza edip de ölümü göz önüne getirenler bunda asla tereddüd etmezler. Bunun içindir ki "hayat, hayât-ı dünyâdır" diyenler[1] en büyük zevki onu ve âkıbetini unutmak için lehviyyât ile eğlenmek, oyunlarla vakit öldürmekte bulurlar. {وَلَلدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذٖينَ يَتَّقُونَ} -İbn ʿÂmir وَلَدَارُ الْاٰخِرَةِ- ve herhâlde dâr-ı uhrâ, âhiret evi, son vatan, hayât-ı âhire evi, lehv ü laʿibden küfr ü meʿâsîden korunur olan müttakīler hakkında hayırlıdır. ❁ Çünkü o hayât-ı dâime, menâfiʿ-i hâlisa, lezâiz-i bâkıyedir. Binâenʿaleyh {اَفَلَا تَعْقِلُونَ} ey insanlar akıl etmez misiniz, aklınız yok mu ki hayât-ı dünyânın ne olduğunu düşünüp de takvâya sarılasınız. ❁ İbn Kesir, Ebû Amr ve Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde اَفَلَا يَعْقِلُونَ okunduğuna göre hayat, hayât-ı dünyadan ibaret deyip de baʿs ü saʿati inkâr edenlerin hiç aklı yok mu ki bu kadar gaflete dalarlar da lehv ü laʿb [1912] arkasında koşarlar ve bu sevda ile Allah'ı, Peygamber'i, âhireti inkâr eder, küfr ü meʿâsîden sakınmazlar.

---

1 H, M ve B: "diyenlerin".

Küffârın tekzîb ü şemâtetlerine karşı Resûlullah'ı tesliye ve takviye için buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

قَدْ نَعْلَمُ اِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذٖى يَقُولُونَ فَاِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلٰكِنَّ الظَّالِمٖينَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ ﴿٣٣﴾ وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ فَصَبَرُوا عَلٰى مَا كُذِّبُوا وَاُو۫ذُوا حَتّٰٓى اَتٰيهُمْ نَصْرُنَاۚ وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِۚ وَلَقَدْ جَٓاءَكَ مِنْ نَبَاِ۬ى الْمُرْسَلٖينَ ﴿٣٤﴾ وَاِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ اِعْرَاضُهُمْ فَاِنِ اسْتَطَعْتَ اَنْ تَبْتَغِىَ نَفَقًا فِى الْاَرْضِ اَوْ سُلَّمًا فِى السَّمَٓاءِ فَتَأْتِيَهُمْ بِاٰيَةٍۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدٰى فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلٖينَ ﴿٣٥﴾ اِنَّمَا يَسْتَجٖيبُ الَّذٖينَ يَسْمَعُونَۜ وَالْمَوْتٰى يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ ثُمَّ اِلَيْهِ يُرْجَعُونَ ﴿٣٦﴾

[1913] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için biliyoruz ki söyledikleri laf seni cidden incitiyor, maʿamâfîh onların yalancı dedikleri sen değilsin, lâkin zâlimler Allah'ın âyetlerine cehûdluk ediyorlar (33). Celâlim hakkı için senden önce gönderilen peygamberler tekzib olundu da tekzib ve ezâ edilmelerine karşı sabrettiler, nihâyet kendilerine nusretimiz geldi. Öyle ya Allah'ın kelimât-ı vaʿdini değiştirebilecek hiçbir kuvvet yoktur. Alimallah sana mürselîn kıssalarından haber de geldi[1] (34). Eğer onların omuz dönmeleri sana pek ağır geliyorsa[2] haydi kendi kendine yerin dibine inecek bir baca veya göklere çıkacak bir merdiven arayıp da onlara bambaşka bir âyet getirmeye gücün yettiği takdirde hiç durma. Allah dilemiş olsa idi elbette onları hidâyet üzere toplardı, o hâlde sakın câhillerden olma (35). Sade işitmesi olanlar davete icâbet eder, ölülere gelince onları Allah diriltir, sonra hepsi O'nun huzuruna çıkarılırlar (36).

1 H: "mürselîn haberinden geldi de".
2 H: "pek ağır geliyorsa sana".

{قَدْ نَعْلَمُ} Yâ Muhammed, biz pek iyi biliyoruz {إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ} -Nâfiʿ kıraatinde لَيُحْزِنُكَ- {الَّذِى يَقُولُونَ} onların söylemekte oldukları sözler her hâlde seni mahzun ediyor ❁ fakat etmesin {فَاِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ} çünkü onlar hakikatte seni tekzib etmezler. -Nâfiʿ ve Kisâî kıraatlerinde ifʿâlden لَا يُكْذِبُونَكَ okunduğuna göre- seni kizbe nisbet etmezler, sana yalancı demezler {وَلٰكِنَّ الظَّالِمِينَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ} velâkin zâlimler Allah'ın âyetlerini inkâr ederler.

Rivayet olunuyor ki Ebû Cehil "Biz seni tekzib etmiyoruz, sen bizim nazarımızda sâdıksındır. Biz ancak senin getirdiğini tekzib ediyoruz" demiş.[1] Kezâlik Kureyş'ten Hâris b. Âmir "Yâ Muhammed, vallahi sen bize hiç yalan söylemedin velâkin biz sana uyarsak yerimizden olacağız, [1914] bundan dolayı iman etmiyoruz" demiş ve bu âyet de bunlar sebebiyle nâzil olmuştur.[2] Hayât u ahlâk-ı Muhammedî'ye az çok vâkıf olan kâfirlerin küfürlerinde kendi vicdanlarına karşı tutunabildikleri şüphenin bütün mahiyeti şudur: "Hazret-i Muhammed kendi vicdanında kâzib değildir. O bile bile kimseyi aldatmaya tenezzül etmez, nübüvvet ve risalet iddiasını da uydurma ve iğfal tarîkiyle yapmamıştır. Belki nübüvvet ve risaletin sıhhatini tahayyül etmiş ve kendi vicdanında kendinin peygamber olduğuna inanmış ve bu iman ve itikad ile bu iddiada bulunmuştur. Lâkin onun inandığı nübüvvet ve risalet, haber verdiği baʿs ü kıyamet gibi şeyler haddizâtında ve nefsü'l-emrde olmayacak, inanılamayacak[3] şeylerdir. Binâenʿaleyh davası yalan değil

---

1 Tirmizî, Tefsîr, 6/3064; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 334; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 219:
عَنْ نَاجِيَةَ بْنِ كَعْبٍ، عَنْ عَلِيٍّ، أَنَّ أَبَا جَهْلٍ قَالَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ «إِنَّا لَا نُكَذِّبُكَ، وَلَكِنْ نُكَذِّبُ بِمَا جِئْتَ بِهِ» فَأَنْزَلَ اللّٰهُ «فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ»

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 558. Krş. İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* II, 22; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 518:
نزلت فى الحارث بن عامر ابن نوفل بن عبد مناف بن قصي. كان الحارث يكذب النبي صلى الله عليه وسلم في العلانية فإذا خلا مع أهل ثقته، قال: «ما محمد من أهل الكذب، وإني لأحسبه صادقًا» وكان إذا لقي النبي صلى الله عليه وسلم قال: «إنا لنعلم أن هذا الذي تقول حق وإنه لا يمنعنا أن نتبع الهدى معك إلا مخافة أن يتخطفنا الناس يعني العرب من أرضنا إن خرجنا فإنما نحن أكلة رأس ولا طاقة لنا بهم» نظيرها في القصص «وَقالُوا إِنْ نَتَّبِعِ الْهُدى مَعَكَ نُتَخَطَّفْ مِنْ أَرْضِنا» فأنزل الله: «قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُكَ الَّذِي يَقُولُونَ...

3 B: "inanılmayacak".

yanlıştır, o aldatmaz fakat aldanmış, o peygamber değil fakat[1] kendini peygamber zannetmiştir" derler. Son Avrupa müverrih ve feylesoflarının ekseriyetle iddiaları da budur: "Hazret-i Muhammed, kendi vicdanında kendi nübüvvet ve risaletinin sıhhat ü hakkiyetine emin[2] idi, irtihâline kadar da bu îkān ve itimadı asla mütezelzil olmadı, bu bir hakīkat-i târihiyedir" diyorlar. Bununla beraber nübüvvetine iman da etmiyorlar. Çünkü nübüvvet ü risâletin haddizâtında hak bir emr-i vâkiʿ olabileceğine inanmıyorlar, nübüvvet ve risaletin emr-i vâkiʿ olabileceği kabul edildiği surette ilmen[3] ve tarihen delâil-i nübüvvet ü iʿcâzı diğer enbiyâdan daha ziyade bâriz ve zâhir bulunan nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr etmenin açıktan açığa bir garazkârlık olduğunu biliyorlar. Bunlar böyle kendi gönüllerinde nübüvvet ve risalet olamaz, hayât-ı dünyâdan başka hayat, baʿs baʿde'l-mevt mümkin değildir gibi indî bir tahakküm, bir ukde tutturmuşlar[4] ve kendi tâbirlerince bu "dogme"dan[5], bu ukdeden risâlet-i Muhammediyenin de gayr-i mümkin olduğunu ve binâenʿaleyh Hazret-i Muhammed'in sadâkat-i rûhiye ve ahlâk-ı fâzılesine rağmen nübüvvetine [1915] inanmasında yanlış bulunduğunu iddiaya kalkışıyorlar. İşte Allah teâlâ bu âyette gösteriyor ki bütün bu şüpheler, bu tekzib ve inkârlar doğrudan doğru Hazret-i Peygamber'e değil Allah'a müteveccih bir tekzib ve inkârdır. Haddizatında mümkin bulunan ve gayr-i maʿkul hiçbir tenakuzu istilzam etmeyen nübüvvet ve risaleti, halk u baʿsi imkânsız farz etmek Allah'a ve kudretullâha inanmamaktan neş'et eder. Bu da her tarafta zâhir ve bâhir olan delâil-i hakkın, âyât-ı ilâhiyenin haklarını teslim etmemek, delâletlerini anûdâne bir inkâr ile inkâr eylemek haksızlığından münbaʿistir. Bu ise bir zulm-i nefstir. Böyle zulmü itiyad eden ve edille-i hakkın bütün inceliğiyle kıymetini vermeyen zâlimler bütün âlemlerin Allah'a ve kudretullâha delâlet edip duran delâil-i bâhire olduğunu inkâr

---

1 H -"fakat".
2 B: "hakkāniyetine iman etmiş".
3 B: "ilmin".
4 M ve B: "tutmuşlar".
5 M: "'duğm'dan"; B: "düğümden".

ederler. Ve bu suretle Kur'ân'ı ve nübüvvet-i Muhammediyeyi dahi cehûdcasına inkâr ederler. "Kur'an ve Muhammed yok" demezler, fakat âyât-ı Kur'an'da, fıtrat-ı Muhammediyede tecellî eden beyyinât-ı hakkın Allah'a ve Allah'ın ilm ü kudretine delâlet-i sarîhalarını tanımazlar; "bunlar Allah'ın eseri değil, Muhammed'in" derler. Hâsılı tekzibleri bizzat şahsiyet-i Muhammediyeye değil, Allah'ın kudretini ve berâhîn-i kudretini inkâr etmek zulmüne râciʿdir ki bu da zâlimlerin âdetidir. Ve binâenʿaleyh bu haksızlığın, bu cür'etin cezâsını verecek olan Allah, çekecek olan da kendileridir. {وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ} Yâ Muhammed, kasem olsun ki senden evvel birçok peygamberler böyle zâlimler tarafından tekzîbe mâruz oldular da {فَصَبَرُوا عَلٰى مَا كُذِّبُوا وَاُوذُوا} tekzib ve îzâ' olunmalarına karşı sabr u sebat ettiler {حَتّٰٓى اَتٰيهُمْ نَصْرُنَا} nihâyet kendilerine nusretimiz erişti. ❁ Binâenʿaleyh sen de bunlara imtisal et ve nusretimiz gelinceye kadar sabr eyle, böyle sabredenlere [1916] nusret-i ilâhiye erişir {وَلَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın kelimâtını, vaadlerini tebdil edebilecek hiçbir kuvvet yoktur. Allah وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ. اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ. وَاِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ [es-Sâffât 37/171-173],[1] كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُلِي [el-Mücâdele 58/21][2] buyurmuştur. Bu kelimeler, bu vaadler her hâlde yerini bulacaktır. {وَلَقَدْ جَٓاءَكَ مِنْ نَبَإِ۬ي الْمُرْسَلِينَ} Alimallah sana peygamberler haberinden, onların ahvâl ve vâkıʿât-ı mühimmesinden hayli maʿlûmât da geldi ❁ ki bu âyet de işte onlardan biridir. {وَاِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكَ اِعْرَاضُهُمْ} Eğer o kâfirlerin, zâlimlerin yüz çevirmeleri sana pek ağır geliyor, gözünde büyüyor, sabr u tahammül edilmez bir şey gibi görünüyorsa {فَاِنِ اسْتَطَعْتَ اَنْ تَبْتَغِيَ نَفَقاً فِي الْاَرْضِ اَوْ سُلَّماً فِي السَّمَٓاءِ} sen kendi başına yerde derinliklerine işler bir menfez veya gökte üstüne çıkacak bir merdiven bulup da {فَتَأْتِيَهُمْ بِاٰيَةٍ} onlara tek bir âyet, iman ettirecek bir harika getirmeye muktedir olabilirsen hiç durma yap {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدٰى} Allah dilemiş olsa idi hepsini hidâyet üzere[3] toplar, cümlesine iman nasib eder, cemâʿat-i vâhide yapardı. ❁ Mâdem

---

1 "Celâlim hakkı için risaletle gönderilen kullarımız hakkında şu kelimemiz sebkat etmiştir: Onlar elbette onlar muhakkak muzaffer olacaklardır ve elbette bizim askerlerimiz mutlak onlar gālib geleceklerdir."

2 "Allah yazdı: Celâlim hakkı için her hâlde Ben yenerim Ben ve resullerim…"

3 M ve B: "üzerinde".

ki yapmamış, demek ki dilememiştir. O dilemeyince de sen hangi âyeti getirsen, hangi hârikayı göstersen iman ettiremezsin. Binâenʿaleyh {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ} sakın câhiller gürûhundan olma. Onları imana getirmek için hemen yerlere geçip veya göklere çıkıp da bir âyet, bir hârika-i kāhire arayacak derecede hırslanma da sabret. Çünkü {اِنَّمَا يَسْتَجِيبُ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ} davete duyanlar, sâmiʿası bulunanlar icâbet eder {وَالْمَوْتٰى يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ} ölüleri de Allah baʿs eder, diriltir. ❁ Binâenʿaleyh [1917] bugün duymayanlar yarın duyabilirler. Bugün iman etmeyenler yarın edebilirler. {ثُمَّ اِلَيْهِ يُرْجَعُونَ} Sonra da duyan duymayan, iman eden etmeyen hepsi Allah'a ircâʿ olunurlar, ❁ hayr veya şer cezâlarını bulurlar:

Evet, ölü gibi duygusu olmayan, işitmek şânından bulunmayanlar Allah'ın bu kadar âyât-ı beyyinâtını hiçe saydılar da:[1]

وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّهٖۜ قُلْ اِنَّ اللّٰهَ قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يُنَزِّلَ اٰيَةً وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٧﴾ وَمَا مِنْ دَٓابَّةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا طَٓائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ اِلَّٓا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْۜ مَا فَرَّطْنَا فِى الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ ﴿٣٨﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا صُمٌّ وَبُكْمٌ فِى الظُّلُمَاتِۜ مَنْ يَشَاِ اللّٰهُ يُضْلِلْهُۜ وَمَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٣٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Durmuşlar da "ona bambaşka bir âyet indirilse ya" diyorlar, de ki: Şüphesiz Allah öyle bir mucizeyi indirip durmaya kādirdir velâkin ekserisi bilmezler (37). Hem yerde debelenen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi birer ümmet olmasınlar. Biz kitapta hiçbir tefrit yapmamışızdır, sonra hepsi toplanır Rablerine haşr olunurlar (38). [1918] Âyetlerimize yalan diyenler birtakım sağırlar ve dilsizlerdir, zulmetler içindedirler. Kimi dilerse Allah şaşırtır, kimi de dilerse bir tarîk-i müstakīm üzerinde bulundurur (39).[2]

1 M: "a".

2 H: "Durmuşlar da 'şuna bambaşka bir âyet indirilse dursa ya' diyorlar, de ki: Şüphesiz Allah öyle bir mucizeyi indirip durmaya kādirdir velâkin ekserisi bilmezler (37). Yerde debelenen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi birer ümmet olmasınlar. Biz kitapta hiçbir şeyi ih-

{وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّهٖ} Ve[1] "ona rabbinden bir âyet indirilse ya" dediler. ❁ İnen âyetleri duymadılar,[2] inkâr ettiler de peygambere kendi gönüllerince bir âyet ve alâmet, bir mucize indirilmesini tahrik-âmiz[3] bir itiraz suretinde talep ve temenni ettiler. Yâ Muhammed, {قُلْ} sen de ki {اِنَّ اللّٰهَ قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يُنَزِّلَ اٰيَةً} Allah bir âyet, bir alâmet, bambaşka bir mucize indirmeye şüphesiz kādirdir. ❁ İndirmezse aczinden değil hikmetindendir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin onların ekserisi bilmezler. ❁ İlim şanlarından değildir. Âyeti, delil ü alâmeti fark etmezler. Ondan alınması lâzım gelen ilmi alamazlar, ineni anlamadıkları gibi ineceği[4] de anlamazlar. İstediklerinin kendilerine müfîd ve peygamber baʿsinden maksud olan hikmet-i inzar ve teklîfe muvâfık olup olmayacağını ve indirilmekte bulunan ve bunca delâil-i maʿkūleyi[5] ihtivâ eden âyât-ı nâtıkadan istidlâl ve intifâʿ edemeyenlerin vâkıʿât-ı münferideden hiç istidlâl ve intifâʿ edemeyeceklerini, delil ve âyetin asıl ehemmiyeti vâkıʿâtı vukūʿundan evvel anlatmasında olmak itibariyle talep olunan vâkıʿât-ı münferide ve hârikanın bir delil değil bir medlûl, bir netice olacağını ve binâenʿaleyh nefs-i vâkıʿanın haddizâtında dağların başa geçmesi gibi bir musîbet ü belâ olabileceğini ve ale'l-husûs münkirlerin bütün kuvve-i ihtiyâriyelerini selb ederek inkârlarını cebrî bir surette kalʿ u izâle edecek olan bir vâkıʿanın, bir âyet-i kudretin kendilerini kahr u mahv edecek bir musîbet-i fiʿliyeden başka bir şey olmayacağını ve bunun ise kendilerine değil ancak sâirlerine bir ibret ve [1919] âyet olacağını bilmezler de öyle câhilâne temenniyâtta bulunurlar ve dediklerinin yapılmasını kudret-i ilâhiyeyi inkâra ve âyât-ı hakkı tekzîbe vesile ittihaz ederler. "O peygamber de, ona şöyle bir mucize inse ya!" derler dururlar. Gerçi içlerinde bilenler ve

---

mal etmedik, sonra hepsi Rablerine haşr olunuyorlar (38). Âyetlerimize yalan diyenler zulümât içinde birtakım sağır ve dilsizlerdir. Kimi dilerse Allah şaşırtır, kimi de dilerse bir tarîk-i müstakīm üzerinde bulundurur (39)".

1 H -"Ve".
2 H -"duymadılar".
3 M ve B: "tahkirâmiz".
4 B: "inceliği".
5 H: "maksûdeyi".

hevâlarına uyup mahza inad u bağy için böyle diyenler de vardır. Lâkin[1] ekserisi bilmezler. Peygamber ise câhillere, bâğīlere uymak için değil, iʿlâm[2] ve ihbar ile inzâr u irşad için gönderilmiştir. Eğer onlar duysalar bilselerdi vâkiʿde kudretullâha delâlet eden âyât-ı fiʿliye mi yoktur? Ey münkirler {وَمَا مِنْ دَٓابَّةٍ فِي الْاَرْضِ} yerde debelenen hiçbir hayvan {وَلَا طَٓائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ} ve iki kanadıyla uçar[3] hiçbir kuş yoktur ki {اِلَّٓا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ} sizin emsâliniz ümmetler olmasın. ❁ Bu âyetin sevki iki vecih ile mülâhaza olunur. Birisi ilmi ve âhirete imanı olmayıp hayatı bu dünyâ hayattan ibaret farz edenlerin ale'l-umûm hayvanlardan fazla bir meziyeti hâiz olmadıklarını anlatmaktır ki اُو۬لٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-Aʿrâf 7/179][4] gibidir, nitekim ikinci âyet de bunu tavzih eyler. Diğer bir vecih de Allah teâlâ'nın kudret-i delâilini anlamak için diğer hayvânâtın hilkatlerinde ve tarz-ı hayatlarında insanların istifade edeceği pek çok esrar bulunduğunu ihtardır. Ki ekseriyetle müfessirîn bu vechi ihtiyar etmişlerdir, yani[5] hepsi sizin gibi bidâyeten topraktan yaratılmış, bir nevi hayata mazhar edilmiş, bir nizam altına alınmış, hepsi sizin gibi rızıkları, ecelleri takdir olunmuş, vakt-i mukaddere kadar yer içer, tegaddî eder, hepsi sizin gibi yekdiğerine suver-i muhtelife içinde bir teşâbüh ve mücaneset taşır, hepsi sizin gibi bir ictimâʿ yapar, birbiriyle tanışır, yanaşır veya kaçar, koklaşır veya dövüşür, hepsi sizin gibi yekdiğerinden doğar, tenasül eder, hepsi sizin gibi bir asıldan çıkar,[6] tekessür, tenevvüʿ eder. Kudret-i[7] fâtırenin hükm ü te'sîriyle vahdetten çıkan bu tenevvüʿ ve tehâlüf [1920] içinde hepsi sizin gibi bir hayât-ı hayvânî yaşayan tavâif-i muhtelife ve sunûf-ı mü'telifedir.

---

1 B: "Velâkin".
2 B: "ilim".
3 H: "uçan".
4 "…İşte bunlar behâim gibi, hatta daha şaşkındırlar…"
5 H -"Bu âyetin sevki iki vecih ile mülâhaza olunur. Birisi ilmi ve âhirete imanı olmayıp hayatı bu dünyâ hayattan ibaret farz edenlerin ale'l-umûm hayvanlardan fazla bir meziyeti hâiz olmadıklarını anlatmaktır ki اُو۬لٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-Aʿrâf 7/179] gibidir, nitekim ikinci âyet de bunu tavzih eyler. Diğer bir vecih de Allah teâlâ'nın kudret-i delâilini anlamak için diğer hayvânâtın hilkatlerinde ve tarz-ı hayatlarında insanların istifade edeceği pek çok esrar bulunduğunu ihtardır. Ki ekseriyetle müfessirîn bu vechi ihtiyar etmişlerdir, yani".
6 B -"koklaşır veya döğüşür, hepsi sizin gibi yekdiğerinden doğar, tenasül eder, hepsi sizin gibi bir asıldan çıkar".
7 B: "Fıtrat-ı".

Yerde sürünenleri, havada uçanları ile her nevʿi size, siz nevʿ-i beşere[1] bir vech-i temâsülü hâiz olarak umûmu sizin emsâlinizdir. Siz de sunûf ve havâss-ı muhtelifenizle onların bir mislisiniz, hepsi takdîr-i ilâhî ve tedbîr-i rabbânî dairesinde nizâmât-ı mahsûsa ve kavânîn-i hâkime altına konulmuş ahvâli mahfuz, umûru mukannen, mesâlihi merʿî ve cârî sizin gibi birer ümmet ve binâenʿaleyh size birer ders-i ibrettirler. Hepsi fıtrat-ı asliyeleri ve nizâm-ı vücudlarıyla kudret-i ilâhiyenin birer manzûme-i delâili ve kitâb-ı hikmetin âyetleridirler. {مَا فَرَّطْنَا فِى الْكِتَابِ مِنْ شَىْءٍ} Biz kitapta hiçbir tefrit ve taksir yapmadık, hiçbir şey eksik bırakmayıp, hepsini nizâmına rabt ettik, kitaba yazdık.[2] ❁ Bütün hilkat bir kitab ve bütün eşyâ o kitab mazmûnunun kelimât ve medlûlünü ifade eden nukūş ve hutûttur. Âlemde cereyan edecek olan cemîʿ-i mahlûkātın iri ufak, ulvî ve süflî her şeyin ahvâli levh-i mahfuzda tamamen ve mufassalen yazılmış, hiçbiri ihmal edilmemiştir. أَوَّل مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْقَلَمَ[3] ve قَدْ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٍ'dir.[4] İlm-i Hak kalblere o kitaptan nâzil olur. Ve Kalem-i Evvel'in yazdığı bu yazı, tesbit ettiği bu nizam sayesindedir ki eşyâyı tedkik ve tetebbuʿ ile marifetler, ilimler, fikirler edinilir, kitaplar telif ve tasnif olunur, mâzî ve istikbal kanunları sezilir. Şu'ûn-ı hâdiseden ezel ve ebedin kelimât ü âyâtı okunur. Ve hele yerde debelenen devâbbın, kanat denilen iki basit yelpaze ile yerden kalkıp semâya doğru fırlayan uçan tuyûrun harekât ve mukadderâtında âmil olan nizâm-ı kudretin, kānûn-ı hareket ve hayatın ve bunların netâic-i hâsılasının tedkik ve tetebbuʿundan bütün bunları temsil eden beşeriyetin ne gibi hayatlara namzed olduğunu ve bu babda ne kadar ahkâm ve tekâlîf-i ilâhiyenin cereyânına ittibâʿ etmek mecbûriyetinde bulunduğunu ve Allah'ın yazdığı yazıların katʿiyyetini ve mücerred hayât-ı hayvânî [1921] yaşamak isteyenlerin bunlardan ve kendi hilkat ve fıtratlarından ne kadar tegāfül ettiğini az çok anlamak

---

1 M ve B -"siz nevʿ-i beşere".

2 H: "Biz kitapta hiçbir tefrit ve taksir yapmamış, hiçbir şey terk ve ihmal etmemişiz, hepsini nizâma rabt etmiş, kitaba yazmışızdır".

3 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, I, 388; Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned,* I, 471; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 16.

4 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 307. Krş. Buhârî, Nikâh, 8; Tirmizî, İman, 17.

mümkin olur. Bu böyle olduğu gibi Kur'an'da da beşeriyetin muhtaç bulunduğu delâil ve tekâlîf-i ilâhiyeden hiçbir mühimme terk ve ihmal edilmemiş, hepsi icmâlden tafsîle veya tafsilden icmâle giden bir beyân-ı bedîʿ ile muhkem ve müteşabih suver-i muhtelife zâhir veya hafî delâil ve işârât içinde tezkir ve ihtar olunmuştur ki اِلَّٓا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ ihtârı da bu cümledendir. Bunlar gösterir ki Allah teâlâ'nın kudret-i gaybında, levh-i mahfûzunda bulunmayan ve bulunamayacak olan hiçbir âyet yoktur. O kādir olan Allah tekvînî, teşrîʿî, kavlî, fiʿlî her âyeti indirebilir; onu da kitâbına yazmış, nizâmına rabt etmiş, hiçbir ihmâl ü taksir etmemiştir. Fakat âyetin müfîd olması az çok bir mümaselet ifade ederek suver-i muhtelife içinde emsâlden emsâle delâlet eylemesinde ve binâenʿaleyh bir tafsîli icmâl ve bir külliyeti işʿâr etmesindedir. Vâkıʿâtı yalnız tafsîlâtından okumak ve her vâkıʿayı münferiden mülâhaza etmek ve bilhassa yaşamak isteyenler hiçbir âyet okuyamazlar. Nefs-i[1] vukūʿât içinde boğulmuş kalmış, kendileri başkalarına ibret olmuş olurlar. Meselâ falanın başına dağ yıkılmış, falanı yıldırım çarpmış bunu münferiden mülâhaza etmekte hiçbir mâna yoktur. O kalemin kuruduğu bir vâkıʿadır. Onun bir âyet olabilmesi emsâli dağların, emsâli başlara yıkılıp düşebileceğini ve Allah'ın buna kādir olduğunu ve binâenʿaleyh bundan sakınmak ve korunmak[2] lâzım geldiğini anlatması itibariyledir. Havada kuşun kanadıyla uçtuğunu görüp de ondan tayerân kanunlarını ve o kanunları yazan Allah'ın kudretini anlamaya çalışanlar içindir ki kuşların tayerânı bir âyet olur. Bütün hayvânâtın böyle birer âyet olduğunu anlamayan ve mümaseletleri istihrâca çalışmayanlara ne kadar âyât indirilse boştur. İndirilen bu kadar âyetleri kâle almayıp da "bir âyet indirilse ya" diyenler, âyeti anlar ve dinler [1922] olsalardı gözleri önünde emsalleri olan hayvânâttan gereği gibi ders-i ibret alırlar ve nasıl bir hayât-ı hayvânî yaşadıklarını fehm ederlerdi de Allah teâlâ'nın neler yaratmaya kādir bulunduğunu ve hayatın, içinde bulundukları hayât-ı dünyâdan ibaret olmadığını takdir

---

1 B: "Nefsi".
2 M: "korkmak".

ederler ve öyle hayât-ı dünyâya sarılıp âyât-ı ilâhiyeyi tekzib ve inkâr etmezlerdi. Allah'ın kudretini anlamalı ki ne yerde sürünen hayvanlar mukadder olan hayatlarını yaşamak için muhtaç bulundukları rızıktan mahrum kalırlar, ne de havada uçan kuşlar Allah'ın yazdığı hudûdu tecavüz edebilirler. Hepsinin ahvâl ve harekâtı mahfuz, sergüzeşt-i hayatları bütün ânâtıyla ümmü'l-kitâbda mektub ve mazbuttur. Debelenir koşarlar, uçar sekerler, {ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ} sonra bütün bu ümmetler rablerine haşr olunurlar. Âhirete sevk edilir, Rabbü'l-âlemîn'in huzûr-ı kibriyâsına toplanırlar ❁ da o zaman birbirlerinden acılarını çıkarırlar, hadîs-i nebevîde vârid olduğu üzere boynuzsuzlar boynuzlulardan öçlerini alırlar.[1] Hiçbir hayvan yoktur ki hakkında bu yazılmamış bulunsun, bu âkıbet başına gelmeyecek olsun.

Kitapta hiçbir tefrit olmadığı hâlde {وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} bizim âyetlerimizi tekzib edenler ise {صُمٌّ} sağırdırlar. ❁ Onları duymazlar, gereği gibi tedebbür ve fehm edecek surette işitmezler ve bundan dolayı "esâtîru'l-evvelîn" derler. Ve âyâttan addetmezler de başka âyet talep ederler. {وَبُكْمٌ} Ve dilsizdirler. ❁ Hakkı söyleyemezler. Ve onun için davetine icâbet edemezler. {فِى الظُّلُمَاتِ} Türlü türlü zulmetler içindedirler. ❁ Küfür, cehalet, inad, taklid, hevâ ve ihtiras zulmetleri içinde önlerindekini görmezler, karanlıkta yuvarlanır giderler. Evet {مَنْ يَشَأِ اللّٰهُ يُضْلِلْهُ} Allah kimi dilerse [1923] onu dalâlette bırakır. ❁ Onda dalâlet halk eder. Kendi yolundan sapıtır. Dalâlet onun tabîʿat-ı müstakırresi olur kalır. Allah'ın duyurmadığına kimse bir şey duyuramaz. Allah'ın söyletmediğine kimse bir şey söyletemez, Allah'ın göstermediğine kimse bir şey gösteremez, Allah'ın şaşırdığını kimse yola getiremez. Ağız, dil, göz, kulak verdikten sonra da Allah dilerse o dili söyletmez, o göze göstermez, o kulağa işittirmez. Gerçi bâlâda geçtiği vechile Allah kendine rahmeti yazmış, fıtratı hidâyet üzere yapmıştır. Evvelen ve bizzat O'ndan idlâl-i cebrî

---

1 Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* I, 72; Müslim, Birr, 60:
عَنْ عُثْمَانَ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: إِنَّ الْجَمَّاءَ لَتُقَصُّ مِنَ الْقَرْنَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ.
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، أَنَّ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، قَالَ: لَتُؤَدُّنَّ الْحُقُوقَ إِلَى أَهْلِهَا يَوْمَ الْقِيَامَةِ، حَتَّى يُقَادَ لِلشَّاةِ الْجَلْحَاءِ، مِنَ الشَّاةِ الْقَرْنَاءِ.

gelmez. İdlâl-i ilâhî abdin taleb-i dalâle müteveccih bir sû'-i ihtiyârı ile alâkadardır. Fakat yerde sürünen devâb ile havada uçan kuşların tefâvütü kabîlinden merâtib-i fıtratın tefâvütü mahza O'nun eser-i meşiyyeti olduğu gibi, meşiyyet-i abdin infâzı ve onun tabʿ u hatmi de mahza O'nun eser-i meşiyetidir. Bazısında yüzlerce[1] talepten sonra tabʿ etmediği dalâli, diğer bazısında birkaç talep ile tabʿ eder. {وَمَنْ يَشَأْ يَجْعَلْهُ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ} Ve her kimi dilerse onu bir sırât-ı müstakīme kor ❁ ki üzerinde yürüyen doğruca gider, maksûduna erer.

Âyâtullahı tekzib eden, sırât-ı müstakīmden kaçınan ve Allah'tan başka mâbudlara tapınan müşriklere fıtratta bi'z-zarûre merkuz bulunan âyât-ı[2] vahdâniyeti takrir ile kendi nefislerindeki kizb tenakuzlarını izhar ve âkıbetlerini irâe için yâ Muhammed:

قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ اَوْ اَتَتْكُمُ السَّاعَةُ اَغَيْرَ اللّٰهِ تَدْعُونَۚ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٤٠﴾ بَلْ اِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَٓاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ۟ ﴿٤١﴾ وَلَقَدْ اَرْسَلْنَٓا اِلٰٓى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَاَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ ﴿٤٢﴾ فَلَوْلَٓا اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا وَلٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٤٣﴾ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ اَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍۜ حَتّٰٓى اِذَا فَرِحُوا بِمَٓا اُو۫تُٓوا اَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَاِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ ﴿٤٤﴾ فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُواۜ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٤٥﴾

[1924] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Bir düşünür müsün kendinizi? Eğer Allah'ın azâbı başınıza gelir veya o saat başınıza gelirse Allah'tan başkasına mı dua edersiniz? Eğer doğru söylerseniz söyleyin bakayım. (40) Doğrusu yalnız O'na dua edersiniz de dilerse o feryada geldiğiniz belâyı üzerinizden kaldırır ve o

---

1 M: "yüzlerle".
2 M: "âyeti".

lahza siz o şirk koştuklarınızın hepsini unutursunuz[1] *(41). Celâlim hakkı için senden önce birtakım ümmetlere resuller gönderdik, dinlemediler de onları şiddetler ve zarûretlerle sıktık, gerek ki yalvarsınlar diye (42). Hiç olmazsa böyle tazyîkimiz geldiği vakit bari yalvarsaydılar, velâkin kalbleri katılaşmış, şeytan da her ne yapıyorlar ise kendilerine süslü göstermişti (43). Bu sebeple vaktâ ki edilen ihtarları unuttular, üzerlerine her [1925] şeyin kapılarını açıverdik. Nihâyet kendilerine verilen bu genişlik ve serbestlik ile tam ferahlandıkları sırada ansızın tuttuk kendilerini yakalayıverdik. Ne bakarsın, hepsi bir anda bütün ümidlerinden mahrum düştüler (44). Artık o zulmedip duran kavmin kökü kesilmişti, hamdolsun Allah'a, o Rabbü'l-âlemîn'e (45).*[2]

اَرَاَيْتَكُمْ Bu tâbir lisân-ı Arabda nazîri bulunmayan bir kelime-i istifham ve taaccübdür ki derin bir hayret ilkāsıyla أَخْبِرُونِي mânasını ifade eder. Kāideye nazaran bunun tam mânası "sen kendinizi gördün mü söyle" demek gibi görünürse de nahivde bu suretle fâil ve mefʿul olmayıp alâ gayr-i kıyas bir terkib olduğu beyan olunuyor[3]. Ve أَرَأَيْتَكَ "sen sen gördün mü?" أَرَأَيْتَكُمْ "sen siz gördünüz mü?" makamında bir tekid ve tefsir mânasında bulunduğu ve hey'et-i umûmiyesi "acaib, haydi haber ver veya haber veriniz" meâlinde kullanıldığı gösteriliyor. أَرَأَيْتَ'de hemze istifham içindir ki taaccüb ve ihbar bunun lâzımıdır. Bu fiil rü'yet-i basariyeden veya re'ye isabet etmek, ciğere nüfuz etmek mânasına re'y ve itikaddan veya iki mefʿûlüne taʿaddî eden efʿâl-i kulûbdan bâbında bâkī rü'yet-i ilmiyeden veyahut bâbında bâkī olmayıp ihbar mânasına

---

1 B -"ve o lahza siz o şirk koştuklarınızın hepsini unutursunuz".

2 H: "De ki: Gördün mü şunları? Eğer Allah'ın azâbı başınıza gelirse veya o saat başınıza gelirse Allah'tan başkasına mı dua edersiniz? Eğer doğru söylerseniz söyleyin bakayım. (40) Doğrusu yalnız O'na dua edersiniz de dilerse o feryada geldiğiniz belâyı üzerinizden kaldırır ve o lahza o şirk koştuklarınızın hepsini unutursunuz (41). Celâlim hakkı için senden önce birtakım ümmetlere resuller gönderdik, dinlemediler de onları şiddetler ve zarûretlerle sıktık, gerek ki yalvarsınlar diye (42). Hiç olmazsa böyle tazyîkimiz geldiği vakit bari yalvarsaydılar, velâkin kalbleri katılaşmış, şeytan da kendilerine her ne yapıyorlarsa süslemişti (43). Bu sebeple vaktâ ki edilen ihtarları unuttular, üzerlerine her şeyin kapılarını açıverdik. Nihâyet kendilerine verilen bu genişlik ve serbestlik ile tam ferahlandıkları sırada ansızın tuttuk kendilerini yakalayıverdik. Ne bakarsın, hepsi bir anda bütün ümidlerinden mahrum düştüler (44). Artık o zulmedip duran kavmin kökü kesilmişti, hamdolsun Allah'a, o Rabbü'l-âlemîn'e (45)".

3 M ve B: "olunur".

olan rü'yet-i ilmiyeden olmak üzere dört iştikak ile istiʿmâl edilir. Evvelki üçünde asl-ı kelimeden olan ikinci hemze ya tahkik veya beyne beyne teshil ile okunur, hazfi câiz olmaz. Ve muhâtabın ihtilâfına göre أَرَأَيْتَ أَرَأَيْتُمَا أَرَأَيْتُمْ gibi "tâ" ihtilâf eder fâʿili gösterir ve buna أَرَأَيْتَكَ أَرَأَيْتَكُمْ gibi "kâf" ilhâkı câiz olmaz. Fakat ihbar mânasına rü'yet-i ilmiyeden olduğu vakit hemzenin tahkīki ve beyne beyne teshîli ve hazfi ve elife ibdal ile meddi de câiz olur. Nitekim cumhur kıraatlerinde tahkik ile Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer'de teshil ile, Kisâî'de iskāt ile ve Verş'te ibdal ile okunmuştur ki bu ibdal kāʿide-i sarfa muhalif olmakla beraber kelâm-ı Arabda vardır. [1926] Sonra işbu أَخْبِرْنِي mânasında muhâtabın ihtilâfına göre أَرَأَيْتَ أَرَأَيْتِ[1] أَرَأَيْتُمْ gibi "tâ"nın ke'l-evvel ihtilâfı câiz olduğu gibi, "tâ" müfred-i müzekkerdeki hâli üzere meftuh kalmakla beraber ihtilâf-ı muhâtabı işʿâr için âhirine أَرَأَيْتَكَ أَرَأَيْتَكُمْ gibi muhtelif surette kâf-ı muttasıla ilhâkı da câiz olur ki bu hâl bu fiile mahsustur. Binâenʿaleyh أَرَأَيْتَكُمْ, أَرَأَيْتُمْ makamında olarak أَخْبِرُونِي "bana haber veriniz" demektir. Yani كُمْ zamîri mefʿul değil, fâʿilin ihtilâfına delâlet eden bir harftir. Basriyyûnun îzâhı budur. Fakat Kisâî bunun mefʿûl-i evvel makamında olduğuna kāil olmuştur. Bu surette mâna yine أَخْبِرُونِي olmakla beraber أَرَأَيْتَكَ ile أَرَأَيْتَ, أَرَأَيْتَكُمْ ile أَرَأَيْتُمْ arasında esas itibariyle ince bir zevk farkı vardır. أَرَأَيْتَكُمْ kalbin vâkiʿde kendine ve kendi enfüsiyyâtına[2] müteʿallik vicdânından, yani bir şuura şuurdan, أَرَأَيْتُمْ ise mutlak bir vicdân-ı şuurdan sual ve istihbar demek olur. Nitekim bu âyette اَرَاَيْتَكُمْ istifhâmı bir fiʿl-i enfüsî olan duaya müteʿallik vicdâna teveccüh etmiş اَغَيْرَ اللّٰهِ تَدْعُونَ buyurulmuştur. Gelecek olan قُلْ اَرَاَيْتُمْ âyetinde de مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ buyurulmuş, enfüse hâriçlerinden vâkiʿ olacak ityâna müteʿallik vicdâna tevcih edilmiştir ki Kisâî mezhebi hem kıyâs-ı nahve muvâfık, hem de bu ince farkı ibraz etmiş olmak hasebiyle bizce daha ziyade şâyân-ı dikkattir.

{قُلْ} Yâ Muhammed, müşriklere de ki {اَرَاَيْتَكُمْ} umûmiyetle her biriniz kendinizi gördünüz, anladınız mı? Kendinize, vicdânınıza hakikaten

---

1 B: "أرأيتما".
2 H: "nefsâniyetine".

şuurunuz var mı? Varsa şunu bana söyleyiniz, haber veriniz bakayım: {اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ} Eğer size Allah'ın -dünyada münkariz olan ümmetlere gelen- azâbı gelirse {اَوْ اَتَتْكُمُ السَّاعَةُ} veya geleceği muhakkak olan saat gelir, başınıza kıyamet koparsa {اَغَيْرَ اللّٰهِ تَدْعُونَ} Allah'ın gayrısına mı dua ve ilticâ edersiniz? [1927] ❁ Yani vicdanlarınızın derinliklerine inerek kendinizi iyice yoklayınız, tartınız bakayım; böyle mühlik derd[1] ü felâket karşısında bulunduğunuz veya içine düştüğünüz elîm ve müthiş bir zamanda nasıl bir hâlet-i rûhiye içinde bulunursunuz? Bütün ümidleriniz silinir, ölmüş gibi ye's-i küllîye mi düşersiniz? Yoksa henüz canınız çıkmadıkça yine bir ümîd-i halâs besler, derinden derine bir münciye ilticâ hissiyle inler misiniz? Eğer inlerseniz o zaman samîm-i kalbinizden kime ilticâ eder, kime çağırır yalvarırsınız? Allah'a mı yoksa Allah'ın gayrı mâbud tanıdığınız putlarınıza mı? {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} Eğer siz sâdık iseniz, hakikatte Allah'tan başka ilâhlar vardır iddiasında yalancı değil iseniz söyleyiniz, öyle bir zamanda Allah'tan başkasından ümid bekler, Allah'tan[2] başkasına dua ve niyaz eder misiniz? {بَلْ} Hayır {اِيَّاهُ تَدْعُونَ} ancak Allah'a dua eder, her ne umarsanız O'ndan umar ve yalnız O'na niyaz edersiniz. {فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَٓاءَ} O da dilerse dua ettiğiniz azâbı, sıkıntıyı açar, başınızdan def' eder {وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ} ve o vakit siz Allah'a şerîk tuttuğunuz şeyleri unutur, evvelce tapındığınız diğer ilâhlarınızı o müddet zarfında terk eder, hatırınıza bile getirmezsiniz. ❁ Çünkü keşf-i durra kādir merci'-i yegâne ancak Allah olduğu fıtrat-ı ukūlde ve künh-i vicdanda merkuzdur. İşin ciddiyeti ve korkunun dehşeti diğerlerini siler süpürür ve o zaman Allah'tan başkasının hiç olduğunu vicdanlar açıktan açığa duyar, akıllar idrak eder; elverir ki akıl kalmış, vicdan donmamış bulunsun.

Yâ Muhammed {وَلَقَدْ اَرْسَلْنَٓا اِلٰٓى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ} sen emin ol [1928] ki senden evvel birçok ümmetlere biz resuller gönderdik; böyle tanımadılar, küfr ettiler de {فَاَخَذْنَاهُمْ بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ} Biz de onları be'sâ' yani şiddetli fakr, maişet darlığı ve darrâ, yani emrâz ve âfât ile sıktık, fakr u zarûretle tuttuk tazyik eyledik {لَعَلَّهُمْ يَتَضَرَّعُونَ} ki tazarru' etsinler, zilletlerini anlayıp

1 B -"derd".
2 B -"başkasından ümid bekler, Allah'tan".

isyanlarına tevbekâr olsunlar, gufrânımıza dehâlet eylesinler; yani bu hâl içinde tevbe ve tazarruʿ etmeleri mümkin ve muhtemil idi. {فَلَوْلَٓا اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا} İmdi tazyîkimiz kendilerine geldiği sırada tazarruʿ ve dehâlet etselerdi ya {وَلٰكِنْ قَسَتْ قُلُوبُهُمْ} velâkin etmediler, gittikçe kalbleri katılaştı. ❁ Kābiliyyet-i intibâhiyelerini zâyiʿ ettiler, fakr u zarûrete alıştılar {وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} şeytan da yapageldiklerini alladı pulladı, kendilerine hoş gösterdi. ❁ Yaptıklarını fena diye değil, iyi yapıyoruz diye yapmaya, şerri hayr, günahı sevap telakkī etmeye başladılar. Artık tevbe ve rücûʿ ihtimali kalmadı, vicdanlar dondu, akıllar tutuldu, azıttılar da azıttılar.

İbtidâ, fakr u ihtiyaç mahlûkun ʿadem-i aslîsi muktezâsı ve lâzım-ı mahiyetidir. Onu defʿ ü izâle eden de rahmet-i ilâhiyedir. O rahmetin tenâkusu ile ârız olan fakr u zarûret ve tazyik ile âsî ve serkeş insanlara hadlerini ve kendi kendilerine bırakıldığı zaman muktezâ-yı mâhiyetlerini ihsas ve irâe ederek hiss-i salâh ve ubûdiyeti uyandıracak bir âyet-i fiʿliye ve muhtıra-i ilâhiyedir. Ve binâenʿaleyh ihtar ettiği mânayı anlayanlar için bir nimettir. Fakat bunun bu kuvve-i ihtâriye ve delâlet-i irşâdiyesi dâimî değil, bir müddet-i mahsûsa ile [1929] mahduddur. Bunun için böyle bir tazyîk-i ilâhîye mâruz olanlar onu evvelemirde nimet bilmeli ve serîʿ bir surette intibah hâsıl ederek nefsin tuğyânını kırmalı ve acz-i ubûdiyeti derhâl anlayıp tevbe ve tazarruʿ ile Allah'a iltica ve tarîk-i salâha rücûʿ eylemelidir. Bu intibah ne kadar serîʿ olursa dünya ve âhiret fâidesi de o kadar mühim olur. Bunu idrak edip tevbekâr olanlar dünyada olmazsa her hâlde ukbâda istifade ederler. En şedîd olan ilk tesir lahzaları geçtikçe ihtârın kuvveti tenâkus eder, daha ziyade teşdîdine lüzum hâsıl olur ve gittikçe intibah ihtimâli azalır, kesb-i müşkilât eder. Nihâyet o müddet-i mahdûde biter, tazyîkin bütün kuvve-i ihtâriyesi de tükenir, bir iʿtiyâd u tabʿ hâline gelir ve kalb öyle katılaşır ki artık ondan sonraki tuğyan alabildiğine iştidad eyler. Artık tazyîk u teşdîdin hiçbir hâssa-i terbiyeviyesi kalmaz. Bunun için terbiyevî bir hikmet ve maksadla tatbik olunacak tazyik ve teşdid uzun ve devamlı olmamak lâzım gelir. Hikmet-i rubûbiyet tazyîki, teşdîdi ve nihâyet taʿzîbi;

fesâdı ıslah, seyyiâtı tahdid, tevkif, taʿkīm için tatbik eder. Menşe'i fakr u zarûret olan seyyiâta karşı teşdîd-i tazyik ise o seyyiâtı teksir demek olur. Bunun ihtimâl-i salâhı varsa teşdidde değil, teysirdedir. اَلشَّيْءُ[1] إِذَا ضَاقَ اِتَّسَعَ'dır. Tazyik ile katılmış olan kalbleri yumuşatırsa teysir ve tevsîʿ yumuşatabilir. Ve artık bu tevsîʿ ve ittisâʿ onlara ya kesb-i salâh ettirir veya patlatır bitirir. Ve her iki takdirde seyyiât taʿkīm edilmiş, kötülerin arkası alınmış olur. Binâenʿaleyh {فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖ} o katı kalbliler vaktâ ki ihtar olundukları ibretleri unuttular: ❁ Evvela, bir teysîr-i tedrîcî ifade eden ihtârât-ı rusülü, sâniyen tevbe ve tazarruʿ telkin eden be'sâ' ve darrâ' muhtıralarını düşünmek ve mütenebbih olmak ihtimalleri kalmadı. O zaman {فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ اَبْوَابَ كُلِّ شَيْءٍ} üzerlerine her şeyin [1930] kapısını açtık. ❁ O şiddet ve müzâyakadan sonra onlara öyle bir hürriyet ve refah verdik ki maddî mânevî bütün mâniʿaları kaldırdık, her taraftan üzerlerine nimetler saldırdık,[2] iyi kötü her şey kendilerine bol bol açık bulunuyordu. Her türlü rahatlar, sıhhatler, zaferler, muvaffakiyetler, zevkler, safâlar önlerinde âmâde idi. Ne arzu etseler bulacak, ne isteseler yapabilecek bir hâle geldiler. Kendilerine kendi iradelerinden başka menʿ u takyid edecek hiçbir şey görünmüyordu. Öyle serbest bir imtihana kondular ve öyle istidracları arttı ki {حَتّٰٓى اِذَا فَرِحُوا بِمَٓا اُوتُٓوا} nihâyet bu hürriyet ve refah ile ferahlandılar. Tuttukları yolun iyi olduğuna ve bütün bunlar kendi istihkakları bulunduğuna ve her mes'ûliyetten âzâde olduklarına hükmettiler. Hiçbir kayd, hiçbir kaygı duymaz oldular, her şey kendilerininmiş, Allah ve âhiret yokmuş gibi zevk ü safâya daldılar, keyiflerini çattılar. Tam böyle ferahlandıkları, gel keyfim gel dedikleri sırada {اَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً} kendilerini birdenbire bastırıp yakalayıverdik {فَاِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ} o saat iblis gibi bütün ümidleri kesildi, ye's ve hirmân-ı mutlak içinde donakaldılar. Bundan böyle onlar nihâyetsiz bir hasret içindedirler. {فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا} Artık o zulmeden -şükür yerine küfr eyleyen- kavmin ardı alındı, kökü kesildi.[3] Arkalarından hiç kimse bırakılmadı,

---

1 B -"الشيء".
2 B -"her taraftan üzerlerine nimetler saldırdık".
3 B -"kökü kesildi".

hepsi ihlâk edildi ve bu suretle zulümlerine nihâyet verildi. ❁ Böyle zâlimleri bile her türlü ihtârâtı yaptıktan ve rubûbiyyet-i ilâhiyenin her nevi âsâr-ı rahmetini gösterip her imtihandan geçirdikten sonra taʿzîb ve ihlâk etmek ve rû-yi zemîni bu vechile zulm u şurûrdan [1931] tahlis eylemek[1] elbette ibâdullah için pek büyük şükranlara lâyıktır. {وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} Her nimet gibi bunun da hamd ü şükrânı, Rabbü'l-âlemîn olan Allah'adır, O'nun hakkıdır.

Yâ Muhammed! Sen Allah'a hamd et de hamd etmeyen nankörlere:

قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَخَذَ اللّٰهُ سَمْعَكُمْ وَاَبْصَارَكُمْ وَخَتَمَ عَلٰى قُلُوبِكُمْ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِهِۜ اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ ﴿٤٦﴾ قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ بَغْتَةً اَوْ جَهْرَةً هَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ ﴿٤٧﴾ وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِينَ اِلَّا مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَۚ فَمَنْ اٰمَنَ وَاَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٤٨﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا يَمَسُّهُمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "söyleyin bakayım: Eğer Allah sizin kulaklarınızı ve gözlerinizi alıverir ve kalblerinizi mühürleyiverirse, kimdir Allah'tan başka bir ilâh ki onu size getirip verecek?" Bak biz âyetlerimizi nasıl evirip çevirip türlü suretlere sokuyoruz? Sonra da onlar nasıl geçiveriyorlar? (46) De ki: "Gördün [1932] mü kendinizi; şayet Allah'ın azâbı ansızın yahut açıktan başınıza geliverirse zâlimler gürûhundan başkası mı helâk olacak? (47) Biz o gönderilen peygamberleri ancak rahmetimizin müjdecileri ve azâbımızın habercileri olmak üzere göndeririz. Onun için kim iman edip salâh yolunu tutarsa onlara korku yoktur ve mahzun olacaklar onlar değildir (48). Âyetlerimize yalan diyenlerdir ki fıskı âdet edindikleri için kendilerine azab dokunacaktır (49).[2]

1 H -"eylemek".

2 H: "'Gördün mü?' de, 'söyleyin bakayım: Eğer Allah sizin kulaklarınızı ve gözlerinizi alıverir ve kalblerinizi mühürleyiverirse, kimdir Allah'tan başka bir ilâh ki onu size getirip verecek?' Bak biz âyetlerimizi

{قُلْ اَرَاَيْتُمْ} De ki şunu bana haber veriniz {اِنْ اَخَذَ اللّٰهُ سَمْعَكُمْ وَاَبْصَارَكُمْ} eğer Allah kulaklarınızdaki işitmek ve gözlerinizdeki görmek kuvvesini alıverir, duyan kulaklarınızı sağır, gören gözlerinizi kör ediverir {وَخَتَمَ عَلٰى قُلُوبِكُمْ} ve kalblerinizi mühürleyiverirse ۞ Yani tabʿ eder, hayr u hidâyeti anlamayacak bir hâle kor veya mecnunlar gibi akılları giderir veya hiçbir şey duyamayacak vechile kalblerinizi öldürür, bütün şuurunuzu selb ediverirse {مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِهِ} Allah'tan başka onu size getirecek ilâh[1] kim? ۞ Yani işitir kulaklarınız, görür gözleriniz, duyar kalbleriniz var; bunları görüyor, biliyorsunuz değil mi? İnsanlığınızın en şerefli kuvveleri olan bu vasıtaları size veren Allah dilerse sağırlar, körler, yanılanlar, delirenler, uyuyanlar, bayılanlar, ölenlerde yaptığı gibi sizden yine alabilir. Bunu da görüyor, biliyorsunuz değil mi? Allah bunlardan birini veya hepsini alırsa sağırların kulakları, körlerin gözleri açıldığı, delilerin ayıldığı, uyuyanların uyandığı gibi dilediği zaman yine verebiliyor. Bunu da görüyorsunuz değil mi? Peki ama Allah bunları alır ve vermek istemezse size onları alıp getirecek, iade edebilecek hiçbir kimse, Allah'tan başka hiçbir [1933] kudret tasavvur olunabilir mi? Ve hele sizin ilâh diye tapındıklarınızdan birinin bunları iade edebilmesine imkân var mıdır? Hayır değil mi? O hâlde Allah'ın varlığını ve birliğini ve kudretini nasıl inkâr ediyorsunuz ve nasıl olup da Allah'tan başka ilâh var diyorsunuz? Ve nasıl oluyor da baʿs ü kıyâmetin imkânına ve bunları resûlüne tebliğ edebileceğine inanmıyorsunuz?

Ey muhatab, {اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ} bak biz âyetleri nasıl tasrif ediyoruz ۞ nasıl tenvîʿ ediyor ve nasıl şekilden şekle koyuyoruz. Bir vücudda kulaklar yapıyoruz, gözler yapıyoruz, kalbler yapıyoruz; bunları alıyoruz

---

nasıl evirip çevirip türlü suretlere koyuyoruz? Sonra da onlar nasıl geçiveriyorlar? (46) 'Gördün mü kendinizi' de, 'şayet Allah'ın azâbı ansızın yahut açıktan başınıza geliverirse zâlimler gürûhundan başkası mı helâk olacak?' (47) Biz o gönderdiklerimizi ancak rahmetimizin müjdecileri ve azâbımızın habercileri olmak üzere göndeririz. Onun için kim iman edip salâh yolunu tutarsa onlara korku yoktur ve onlar değildir mahzun olacaklar (48). Âyetlerimize yalan diyenlerdir ki fıskı âdet edindikleri için kendilerine azab dokunacaktır (49)".

1 H -"ilâh".

veriyoruz, bir kalbe hem kulaktan hem gözden hem de kendinden nişanlar veriyor, delâletler telkin ediyoruz. Onlara hem varlıklarını duyuruyoruz hem yokluklarını. Aynı bir medlûlü kâh kulaklara koyuyoruz, kâh gözlere sokuyoruz, kâh doğrudan doğru kalbe bırakıyoruz. Bir mâna kâh bir ses olup kulaklarda çınlıyor, kâh bir nakış olup gözlerde parıldıyor, kâh bir elem ü lezzet veya bir akl-ı mahz olup kalbleri oynatıyor. Bir ses, bir nakış, bir akıl[1] kâh mâzîleri çekip getiriyor, kâh istikballere[2] sürükleyip[3] götürüyor, kâh bir câzibe-i niʿmet ile iradeleri cezb ü tergīb ediyor ve kâh bir dâfiʿa-i nikmet ile nefretler, terhîbler saçıyor. Bir ses nağmeden nağmeye, vakfeden vakfeye muhtelif keyfiyetler içinde diziliyor, kulaklara dökülüyor, müstakīm ve münhanî, münkesir veya gayr-i münkesir hareketler, sükunlar bir ziyâ ile muhtelif suretler iktisab edip gözlere sokuluyor. Bütün bunlar aynı bir mâna ile bir şuur, bir idrak, bir nûr olup kalblere iniyor, intibâʿ ediyor. Derken o şuur ve idrak o kalbden yine aynı mâna ile harekete geliyor; mütenevviʿ, müteşâbih, mütemâsil suver u keyfiyyât ile nefislerden, bedenlerden birer fiil olarak çıkıyor. Evvelki gibi ağızlardan ses, ellerden yazı olarak peyderpey intişar ediyor ve bütün [1934] bu tasarrufât ve tehavvülâtta o kulakları, gözleri, kalbleri, vücudları birleştiren aynı mânalar sâbit ve aynı medlûller bâkī kalıp gidiyor. Ebʿâd-ı fezâ, imtidâd-ı zaman içinde kalblerle duyulup hafızalarda tutulan, dillerle söylenip kulaklarla işitilen, ellerle sahifelere yazılıp gözlerle görülen, ağızlarla okunan ve bu suretle tekrar tekrar intişar edip yaşayan ve fakat bunların hiçbirine hulûl etmiş olmayıp o ebʿâd ve imtidâdı tayyederek bir noktada bir lemha-i vicdanda toplayan o meʿânî-i bâkiye ve hakāik-i sâbitedir ki vâhid olan Allah teâlâ'nın vücûduna ve kemâl-i kudret ü tasarrufuna delâlet eden âyât-ı Hakk'ın aslı ve zât u sıfât-ı[4] Hakk'ın ifadesi olan ve Allah'ın teblîğ ü ifadeye kādir en beliğ bir mütekellim olduğunu dahi isbat eden Kur'ân'ın, kelâmullahın kendisidirler. Bakınız Allah o

---

1 B -"mahz olup kalbleri oynatıyor. Bir ses, bir nakış, bir akıl".
2 B: "istikballeri".
3 M ve B: "çekip".
4 B: "sıfatı".

âyetleri Kur'ân'ında ne tertiblere, ne üsluplara, ne nazımlara koyuyor: Kâh inşâya, kâh ifnâya, kâh iadeye tevcih ediyor, kâh mücerred bir tenbih ve ihtar yapıyor; kâh hissiyâtı tahrik edip tergībler, terhîbler saçıyor, kâh semâvât ve arzı gezdirip âfâkı dolaştırıyor; kâh kalblerin, vicdanların derinliklerine indirip enfüsiyyâtı gösteriyor; kâh mukaddimât-ı akliye tertîbiyle mantıklar içinde şâhidden gāibi anlatıyor. Kâh aynı mazmûnu, aynı haberi, aynı müşahedeyi, aynı âyeti bir sanʿat-ı bedîʿa ile şekilden şekle, suretten surete, nazımdan nazma mütenevviʿ, müteʿaddid âyetler yapıyor ve kâh müteʿaddid, muhtelif âyetleri bir âyete ifrağ edip tafsilleri icmal eyliyor. Velhâsıl şu'ûn-ı hakikati nasıl bir harf, bir kelime hâline getiriyor, o hurûf ve kelimâtı nasıl sîgalara çekiyor da o beyyinât-ı bâliğa ile kendi varlığını, vahdâniyetini, kudret-i tasarrufunu kulaklara, gözlere, kalblere nasıl tebliğ eyliyor {ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ} sonra da onlar bu âyetlerden nasıl iʿrâz ediyorlar?

{قُلْ اَرَاَيْتَكُمْ} Yâ Muhammed de ki: Vicdânınızı iyi tartın [1935] da şunu bana iyi haber veriniz: {اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُ اللّٰهِ بَغْتَةً اَوْ جَهْرَةً} Eğer size Allah'ın azâbı hiçbir delil ü alâmeti olmaksızın birdenbire veya önce delâil ve emârâtını göstererek açıktan açığa gelirse {هَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الظَّالِمُونَ} zâlimler gürûhundan, yani küfrü iman yerine koyan sizden başkası mı helâk olacak? Hayır. ۞ Bir de o kâfirler risaletin mâhiyet ü vezâifini, peygamberlerin hikmet-i irsâlini bilmezler de peygamberden vazife ve salâhiyeti hâricinde şeyler talep ederler. Hâlbuki {وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلٖينَ} Biz öteden beri gönderdiğimiz resulleri başka değil {اِلَّا مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَ} ancak birer mübeşşir ve münzir olarak göndeririz. ۞ Bütün peygamberler kavimlerine meserret verecek şeyleri haber verip müjdelemek ve mazarrat verecek şeyleri haber verip korkutmak ve sakındırmak, tâatları ve tâatların sevâbını, masiyetleri ve masiyetlerin ikābını ihbar ve tebliğ etmek için gönderilir. Yoksa haber verilen şeylerin vukūʿ ve îkāʿına[1] onların asla hakk-ı müdâhaleleri yoktur, o Allah'a aittir. Peygamberin vazifesi acı ve tatlı sâdık haberler vermektir. Binâenʿaleyh {فَمَنْ اٰمَنَ وَاَصْلَحَ... إلخ}

---

1 B: "ikābına".

Bu mâlum olduktan sonra davayı îzah ederek ve o kâfirlerin suallerine cevap olarak yâ Muhammed!

قُلْ لَٓا اَقُولُ لَكُمْ عِنْدٖى خَزَٓائِنُ اللّٰهِ وَلَٓا اَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَٓا اَقُولُ لَكُمْ اِنّٖى مَلَكٌۚ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَیَّۜ قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصٖيرُۜ اَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ ﴿٥٠﴾ وَاَنْذِرْ بِهِ الَّذٖينَ يَخَافُونَ اَنْ يُحْشَرُٓوا اِلٰى رَبِّهِمْ لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِهٖ وَلِیٌّ وَلَا شَفٖيعٌ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٥١﴾ وَلَا تَطْرُدِ الَّذٖينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِیِّ يُرٖيدُونَ وَجْهَهُۜ مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَیْءٍ وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَیْءٍ فَتَطْرُدَهُمْ فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمٖينَ ﴿٥٢﴾ وَكَذٰلِكَ فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لِيَقُولُٓوا اَهٰٓؤُلَٓاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَاۜ اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِالشَّاكِرٖينَ ﴿٥٣﴾ وَاِذَا جَٓاءَكَ الَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِنَا فَقُلْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَۙ اَنَّهُ مَنْ عَمِلَ مِنْكُمْ سُٓوءًا بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابَ مِنْ بَعْدِهٖ وَاَصْلَحَ فَاَنَّهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٥٤﴾ وَكَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ وَلِتَسْتَبٖينَ سَبٖيلُ الْمُجْرِمٖينَ ﴿٥٥﴾

[1937] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ben size 'Allah'ın hazineleri benim yanımdadır' demem, gaybı da bilmem; size 'ben meleğim' de demem. Ben ancak bana verilen vahye ittibâ' ederim." [1] *De ki: Kör, görenle bir olur mu? Artık bir düşünmez misiniz? (50) Hem bununla şunları inzar eyle ki, Rablerinin huzûruna haşr olunacaklarından korkarlar, öyle ki kendileri için O'nun huzûrunda ne bir dost ne bir şefaatçi yok, gerektir ki onlar korunurlar (51) Ve öyle Rablerinin cemâlini isteyerek sabah akşam O'na dua edenleri yanından kovayım deme. Sana onların hesabından bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok ki bîçareleri kovup da zâlimlerden olacaksın (52). Böyle bazılarını bazısıyla fitneye de düşürmüşüzdür ki şöyle desinler: "Â! Şunlar mı o Allah'ın*

---

1 B -"Ben ancak bana verilen vahye ittibâ' ederim".

aramızdan lütfuna lâyık gördüğü kimseler?" Allah şükreden kullarını daha iyi bilir değil mi? (53) Âyetlerimize iman ediyor olanlar yanına geldikleri zaman da de ki: "Selâm sizlere, Rabbiniz kendine rahmeti yazdı. İçinizden her kim bir câhillikle bir kabahat yapmış, sonra arkasından tevbe edip düzelmiş ise ona karşı Gafûr, Rahîm olmayı irade buyurdu" (54). Daha böyle âyetlerimizi tafsil edeceğiz, hem mücrimlerin yolu seçilsin diye (55).[1]

Kıraat: وَلِتَسْتَب۪ينَ Âsım'dan Şuʿbe, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir "ye" ile وَلِيَسْتَب۪ينَ سَب۪يلُ; Nâfiʿ ve Ebû Caʿfer nasb ile سَب۪يلَ.

{لَٓا اَقُولُ لَكُمْ عِنْد۪ي خَزَٓائِنُ اللّٰهِ} ❁ "**Hazâin**"; lisânımızda "hazine" veya "hazne" tâbir olunan "hizâne"nin cemʿidir ki, ellerin erişemeyeceği bir surette mal iddihar olunan muhrez mekânın ismidir. -Yani ben "Allah'ın kudret hazineleri bendedir, bana tefviz olunmuştur, ben onlarda istiklâlen veya isti'zânen dilediğim gibi tasarruf ederim" demem[2], böyle bir iddiada bulunmam.- Binâenʿaleyh âyetler indirmek veya azab inzal eylemek [1938] veya dağları altın yapmak vesâire gibi şeyler bana ait değildir. Bana "Sen, Allah tarafından resul isen Allah'tan iste de bize dünya saadetlerini bol bol versin, yoksa risaletine inanmayız" demeye hakkınız yoktur. Onlar benim elimde değil, Allah'ın elindedir. Dilediğine mülk veren, dilediğinden mülkü nezʿ eden, dilediğini iʿzâz ve dilediğini izlâl eden "bi-yedihi'l-hayr" O'dur. {وَلَٓا اَعْلَمُ الْغَيْبَ} Ben gaybı da bilmem:

---

1 H: "'Ben' de, 'size «Allah'ın ~~bütün~~ hazineleri benim yanımdadır» demem, gaybı da bilmem; size «ben meleğim» de demem. Ben ancak bana ~~vahyolunana~~ verilen vahye ittibâʿ ederim.' 'Hiç' de, 'kör ~~ile~~ görenle müsâvî olur mu? ~~Binâenʿaleyh siz~~ Artık bir düşünmez misiniz?' ~~de~~ (50) Bununla şunları inzar eyle ki, Rablerinin huzûruna haşr olunacaklarından korkarlar, kendileri için O'ndan başka bir velî de yoktur, bir nasîr de; gerektir ki onlar korunurlar (51) Hem öyle mahza Rablerinin cemâlini isteyerek sabah akşam O'na dua edenleri yanından kovayım deme. Sana onların hesabından bir şey yok, senin hesabından da onlara bir şey yok ki bîçareleri kovup da zâlimlerden olacaksın (52). Böyle bazılarını bazısıyla fitneye de düşürdük ki şöyle desinler: 'Â! Şunlar mı imiş Allah'ın aramızdan lütfuna lâyık gördüğü kimseler?' Allah şükreden kullarını daha iyi bilir değil mi imiş be! (53) Âyetlerimize iman ediyor olanlar yanına geldikleri zaman da de ki: 'Selâm sizlere, Rabbiniz kendine rahmeti yazdı. Hakikat içinizden her kim bir câhillikle bir kabahat yapmış, sonra onun arkasından tevbe edip de düzelmiş ise ona karşı Gafûr, Rahîm olmayı irade buyurdu' (54). Daha böyle âyetlerimizi tafsil edeceğiz, hem mücrimlerin yolu seçilsin diye (55)".

2 M: "diyemem".

İlmimden gāib bulunan efʿâl ve maʿlûmât-ı ilâhiyeyi bilirim diye iddia da etmem; kehanet taslamam. Diğer bir âyette de وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِۚ وَمَا مَسَّنِيَ السُّوٓءُ اِنْ اَنَا اِلَّا نَذٖيرٌ وَبَشٖيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ [el-Aʿrâf 7/188][1] gelecektir. Binâenʿaleyh bana "o saat ne vakit?" veya "azab ne zaman?" gibi gayb sualleri sormanızın da mânası yoktur. {وَلَٓا اَقُولُ لَكُمْ اِنّٖى مَلَكٌ} Ben size "Bir meleğim" de demem, bir melek olduğumu da iddia etmem. ❁ Binâenʿaleyh اَوْ تَرْقٰى فِى السَّمَٓاءِ [el-İsrâ 17/93][2] diye beşerde âdet olmayan göğe çıkmak gibi harikulâde efʿâli bana teklif etmeye veya benim meleklerde bulunmayan yemek içmek gibi evsâf-ı beşeriyemi risaletime mâniʿ addedip مَالِ هٰذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشٖى فِى الْاَسْوَاقِ [el-Furkân 25/7][3] demeye de hakkınız yoktur. {اِنْ اَتَّبِعُ} Ben başka bir şeye[4] değil {اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَىَّ} ancak bana gönderilen vahye uyarım, ona tâbiʿ olurum. ❁ Gayba müteʿallik verdiğim haberler benim kendimden değil, Allah'tan bana vârid olan vahiylerdir ve Allah'ın ilmini tebliğdir. فَلَا[5] يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَدًا. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ فَاِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٖ رَصَدًا [el-Cin 72/26-27][6] medlûlünce Allah gaybına hiç kimseyi muttaliʿ ve hâkim kılmaz. Ancak ihtiyar ettiği ve emin kıldığı resul müstesnâdır. Ona önünden ve ardından rasadlar kor, temin eder ve o suretle ona meşhud ve mâlumu olmayan bazı gaybları vahyeder, haber verir; mazmûn-ı haber o resûlün yanında hazır olmadığı, gāib bulunduğu hâlde vahiy ve haber bilfiil meşhud ve hâzır bulunur. Ve onun bizzat mâlumu olmayan gayb, bu [1939] sayede âyet ve alâmetiyle mâlumu olur. Velev bi'l-vâsıta olsun mâlumu[7] olan da her vechile gayb olmaz. Bilinen gayb-ı mutlak değil gayb-ı[8] muhberdir. Bunun içindir ki ilm-i beşerin hepsi bir haber, bir kaziyye mahiyetinde tecellî eder ve ilm-i beşerin hakkı, işʿârı, zât-ı hakkın değil âyet ve alâmetinin kalbde

---

1 "…Eğer ben bütün gaybı bilir olsa idim daha çok hayır yapardım ve kötülük denilen şey yanıma uğramazdı. Ben o değil, ancak iman edecek bir kavim için inzâr u bişârete me'mur bir peygamberim."
2 "…yahut semâya çıkasın…"
3 "…Bu Peygamber'e ne oluyor? (…) Yemek yiyor ve çarşılarda yürüyor…"
4 B: "şey".
5 H, M ve B: "ولا".
6 "…fakat gaybına kimseyi apaçık âgâh etmez, ihtiyar buyurduğu bir resûlden başka, çünkü onun önünden ve ardından râsıdler dizer."
7 M ve B: "mâlum".
8 H: "gayr-i".

huzûruyla bir delâlet-i kelâmiyedir. Ve bunun damânı Hak teâlâ'nın kendiye şehadetidir. Mahsüsât ve meşhûdâtta bile kulaklara, gözlere ve onlar vasıtasıyla kalbe vârid olan zevât-ı eşyâ değil, âyât-ı eşyâdır. Ve en celî, en sarih âyet, kelâm-ı Hak ve en vâzıh ilim ihbâr-ı Hak'tır. Vahiy de kelâmullah olan âyât-ı Hakk'ın kalbe nüfûz-ı cebrîsidir. Risalet de Allah'tan vahiy telakkī etmek ve muktezâsıyla amel eylemekten ibarettir. Peygamber vahiy ile âyât-ı Hakk'ı müşahede ve ihbar eder. Elbette duyan duymayana karşı hüccettir. Ve peygamberlerle peygamber olmayanların farkı gözlülerle a'mâların farkı gibidir. A'mâlar göremedikleri[1] şeyleri ancak görenlerin ihbârından dinleyerek sem' tarîkiyle istifade edecekleri gibi, peygamber olmayanlar da peygamberlerden öyle istifade edebilirler. A'mâlara gözlülerin delâil ve âyâtı olan elvânı anlatmak mümkin olmaz. Sağır ve deli değillerse önlerindeki uçurumu söyleyerek sakındırıp korundurmak ve âyât-ı sem' ve kalb sayesinde sâlim yolları anlatmak mümkin olur. Bunun için buyuruluyor ki:

{قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ} "Kör ile gören müsâvî olur mu? {اَفَلَا تَتَفَكَّرُونَ} İmdi siz bir tefekkür etmez misiniz?" de. {وَاَنْذِرْ بِهِ الَّذِينَ} Ve bu vahiyle o kimseleri inzar et ki {يَخَافُونَ اَنْ يُحْشَرُوا اِلٰى رَبِّهِمْ} Rablerine haşr olunmaktan korkarlar. O hâlde ki {لَيْسَ لَهُمْ مِنْ دُونِه۪ وَلِيٌّ وَلَا شَف۪يعٌ} kendilerinin O'ndan, Rabbü'l-âlemîn'den başka ne bir velîleri ne de bir [1940] şefî'leri yoktur. Gerek vukū'una iman ile olsun ve gerek imkân ve ihtimal üzerine şekk ü tereddüdle olsun, kalblerinde böyle bir haşr korkusu, bir âhiret hissi bulunduğu hâlde korunmayan veya korunmasını bilmeyen gayr-i muttakīleri inzar eyle {لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} ki[2] bunlar belki korunurlar. ❁ Yani bunlar içinde bu sayede ittikā edecek, korunacak olanlar vardır. Gerçi haşr ve âhireti külliyen inkâr edenler yahut âhirete inanmakla beraber Allah'ın azâbından kendilerini kat'iyyen kurtarabilecek, Allah'tan başka velîleri veya şefaatçileri bulunduğuna cezmen itikad etmiş bulunanlar, meselâ putlarının vesâir ilâh tanıdıklarının ve babalarının, dedelerinin,

---

1 B: "görmedikleri".
2 B -"ki".

pirlerinin ve Allah'ın izni olmadan peygamberlerinin Allah'a karşı kendilerine sâhip olup şefaat edeceğine inanmış olanlar kābil-i inzar değil iseler de Allah'tan başka velî ve şefî'leri olmadığına inanan veya ihtimal verenler kābil-i inzar ve teessürdürler.

Böyle gayr-i müttakīleri inzar emrinden sonra müttakīlere ikram ve tebşir için buyuruluyor ki: {وَلَا تَطْرُدِ الَّذِينَ} Ve şöyle müttakīleri kovma ki {يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ} sabah akşam, yani her zaman Rablerine dua ve ibadet ederler ve ederken {يُرِيدُونَ وَجْهَهُ} sırf O'nun -O rabbü'l-âlemîn'in- cemâlini, rızâsını isterler. Hulûs-i niyet ile ve ancak Allah'a teveccüh ederek dâima dua ve ibadet ederler. {مَا عَلَيْكَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ} Onların hesaplarından hiçbir şey sana ait değil {وَمَا مِنْ حِسَابِكَ عَلَيْهِمْ مِنْ شَيْءٍ} senin hesabından hiçbir şey de onlara ait değildir ۝ ki muhasebe vazifesi veya endişesiyle {فَتَطْرُدَهُمْ} onları kovasın. Binâen'aleyh kovma {فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ} ki zâlimlerden olursun.

[1941] Rivayet olunuyor ki Kureyş'in ileri gelenlerinden birtakımları Hazret-i Peygamber'e uğramışlar, yanında Suheyb, Habbâb[1], Bilâl, Ammâr, Selmân ve sâir fukarâ-yı müslimîn bulunuyormuş. "Yâ Muhammed! Sen kavminden vazgeçtin de bunlara mı râzı oldun? Biz bunları arkasından mı gideceğiz? Bunları yanından tard etsen biz senin meclisine gelir konuşur, belki ittibâ' ederiz" demişler, Resûlullah مَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ "ben mü'minleri tard etmem" buyurmuş, "o hâlde biz geldiğimiz vakit bunları kaldır, gittiğimiz vakit istersen yanında oturt" demişler. Hazret-i Ömer de "Yâ Resûlallah, yapsan bakalım ne olacaklar?" demiş, sonra onlar[2] ilhah etmişler ve bunun yazılmasını istemişler. Resûlullah da yazılmak için bir sahife ile Hazret-i Ali'yi çağırtmış ve bu âyet وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ'e kadar bu sebeple nâzil olmuştur. Bunun üzerine Resûlullah sahifeyi atmış ve Hazret-i Ömer sözüne i'tizar etmiştir. Selmân ve Habbâb[3] radıyallahu anhümâ demişlerdir ki: "Bu âyet bizler[4]

1 H, M ve B: "Cenâb".
2 M ve B: "onlara".
3 H, M ve B: "Cenâb".
4 M ve B: "bizlerin".

hakkında nâzil oldu, Resûlullah bizimle beraber oturur ve biz kendisine dizimiz mübarek dizine dokununcaya kadar yaklaşırdık ve istediği zaman yanımızdan kalkardı. Sonra Sûre-i Kehf'te وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ [18/28][1] nâzil oldu ve binâenʿaleyh biz kalkmadan kalkmayı terk buyurdu ve dedi ki الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يُمِتْنِي حَتَّى أَمَرَنِي أَنْ أَصْبِرَ نَفْسِي مَعَ قَوْمٍ مِنْ أُمَّتِي، مَعَكُمُ الْمَحْيَا، وَمَعَكُمُ الْمَمَاتُ "Hamdolsun Allah'a ki ümmetimden bir kavim ile beraber nefsime sabrettirmemi bana emretmeden beni öldürmedi, hayat sizinle, memat sizinle…"[2]

Zira {وَكَذٰلِكَ} böyle bir fitne ile ❁ yani tard ü istihkāra şâyan zannedilen fukara ve zuʿafâyı iman ve ihlâs ile memnun ve muazzez etmek gibi bir imtihan iledir ki {فَتَنَّا بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ} onların bir kısmını diğer kısmıyla imtihan ettik. {لِيَقُولُٓوا اَهٰٓؤُ۬لَٓاءِ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنْ بَيْنِنَا} "Şunları mı Allah aramızdan [1942] minnet ü inʿâmına lâyık gördü?" desinler diye fitneye düşürdük, birbirleriyle mübtelâ kıldık. ❁ Nefislerine, mevkiʿ ve ikballerine mağrur olarak diğerlerini ve ale'l-husûs düşkün fukara ve zuʿafâ kısmını istihkar edenleri bir gün gelir Allah onlarla imtihan eder, kendilerine vermediğini onlara verir, karşılarına çıkarır, gururlarını kırar[3]. O zaman onlar[4] o nimetlerin esası bir ihsân-ı ilâhîden ibaret olduğunu ve[5] Allah teâlâ'nın dilediğine dilediğini vermekte bulunduğunu anlayarak acz-i ubûdiyetlerini idrâk eder ve Hakk'a teslîm-i nefs edip tevbekâr olurlarsa bu imtihanda kazanmış olurlar. Fakat kibr ü gururlarını

---

1 "Nefsince de o kullarla beraber sabret ki sabah akşam (her vakit) Rab'lerine dua eder…"

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XII, 540. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 376-381; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 149:

رُوِيَ عَنْ عَبْدِ اللهِ بْنِ مَسْعُودٍ أَنَّهُ قَالَ: مَرَّ الْمَلَأُ مِنْ قُرَيْشٍ عَلَى رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعِنْدَهُ صُهَيْبٌ وَخَبَّابٌ وَبِلَالٌ وَعَمَّارٌ وَغَيْرُهُمْ مِنْ ضُعَفَاءِ الْمُسْلِمِينَ، فَقَالُوا: يَا مُحَمَّدُ أَرَضِيتَ بِهَؤُلَاءِ عَنْ قَوْمِكَ؟ أَفَنَحْنُ نَكُونُ تَبَعًا لِهَؤُلَاءِ؟ اطْرُدْهُمْ عَنْ نَفْسِكَ، فَلَعَلَّكَ إِنْ طَرَدْتَهُمُ اتَّبَعْنَاكَ، فَقَالَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: «مَا أَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَ» فَقَالُوا فَأَقِمْهُمْ عَنَّا إِذَا جِئْنَا، فَإِذَا أَقَمْنَا فَأَقْعِدْهُمْ مَعَكَ إِنْ شِئْتَ، فَقَالَ «نَعَمْ» طَمَعًا فِي إِيمَانِهِمْ. وَرُوِيَ أَنَّ عُمَرَ قَالَ لَهُ «لَوْ فَعَلْتَ حَتَّى نَنْظُرَ إِلَى مَاذَا يَصِيرُونَ»، ثُمَّ أَلَحُّوا وَقَالُوا لِلرَّسُولِ عَلَيْهِ السَّلَامُ «اكْتُبْ لَنَا بِذَلِكَ كِتَابًا» فَدَعَا بِالصَّحِيفَةِ وَبِعَلِيٍّ لِيَكْتُبَ فَنَزَلَتْ هَذِهِ الْآيَةُ، فَرَمَى الصَّحِيفَةَ، وَاعْتَذَرَ عُمَرُ عَنْ مَقَالَتِهِ، فَقَالَ سَلْمَانُ وَخَبَّابٌ: فِينَا نَزَلَتْ، فَكَانَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقْعُدُ مَعَنَا وَنَدْنُو مِنْهُ حَتَّى تَمَسَّ رُكْبَتُنَا رُكْبَتَهُ، وَكَانَ يَقُومُ عَنَّا إِذَا أَرَادَ الْقِيَامَ، فَنَزَلَ قَوْلُهُ «وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ» (الْكَهْف ١٨/٢٨) فَتَرَكَ الْقِيَامَ عَنَّا إِلَى أَنْ نَقُومَ عَنْهُ وَقَالَ: الْحَمْدُ لله الَّذِي لَمْ يُمِتْنِي حَتَّى أَمَرَنِي أَنْ أَصْبِرَ نَفْسِي مَعَ قَوْمٍ مِنْ أُمَّتِي، مَعَكُمُ الْمَحْيَا وَمَعَكُمُ الْمَمَاتُ.

3 B -"gururlarını kırar".

4 B -"onlar".

5 M ve B -"ve".

yenecek yerde büsbütün azıtır ve "servetlerimiz veya asâletlerimiz veya zekâlarımız, ilimlerimiz, ictimâʿî mevkilerimizle bizler dururken Allah böyle düşkün, züğürt, bayağı kimseleri mi bizim önümüze düşürecek veya karşımıza çıkaracak? Böyle şey olmaz!" diye ehl-i faziletin faziletini inkâra ve Allah'ın takdîrine müdahaleye kalkıştılar mı bu artık onların imtihanda zâyiʿ ettikleri, inkılâb-ı zamanın en derin uçurumlarına yuvarlanmaya başladıkları gündür. Ve işte Allah o mağrurları, zâlimleri bu âkıbete getirmek için böyle bir fitne ve imtihana düşürmüştür. كَذٰلِكَ temsîli gösteriyor ki bu imtihanın suver-i muhtelifesi bulunmakla beraber başı ve en mühimi mağrûr-ı ikbâl olanların küfr ü fıskına ve ittikāsızlığına mukabil fukara ve zuʿafâya Allah'a iman ve ihlâs nimetinin bahşedilmesidir. Ve bu âyet bunu beyan ile وَلَا تَطْرُدِ... فَتَكُونَ مِنَ الظَّالِمِينَ nehyinin sırr u hikmetini işʿâr buyurmuştur.

Acaba {اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِالشَّاكِرِينَ} Allah şâkir kullarına[1] onlardan ve herkesten aʿlem değil midir? ❁ Ki o mağrur nankörler, o muhlis müttakīlere Allah'ın inʿâmını istibʿâd ediyor ve onların tard olunmalarını istiyorlar? Binâenʿaleyh sakın onları kovma {وَاِذَا جَٓاءَكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِنَا فَقُلْ... إلخ} [1943] böyle tebşir et. {كَذٰلِكَ} Böyle, tâ yukarılardan beri gelen tafsîlât-ı bedîʿa ile {نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ} biz âyetleri tafsil ederiz {وَلِتَسْتَبِينَ سَبِيلُ الْمُجْرِمِينَ} ve mücrimler yolu tamamen tebeyyün etmek için -سَبِيلَ kıraatine göre- mücrimlerin yolunu senin tavzih ettirmen, kesip atman içindir ki daha tafsil edeceğiz:

قُلْ اِنّ۪ي نُه۪يتُ اَنْ اَعْبُدَ الَّذ۪ينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ قُلْ لَٓا اَتَّبِعُ اَهْوَٓاءَكُمْۙ قَدْ ضَلَلْتُ اِذاً وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُهْتَد۪ينَ ﴿٥٦﴾ قُلْ اِنّ۪ي عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبّ۪ي وَكَذَّبْتُمْ بِه۪ۜ مَا عِنْد۪ي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِه۪ۜ اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِۜ يَقُصُّ الْحَقَّ وَهُوَ خَيْرُ الْفَاصِل۪ينَ ﴿٥٧﴾ قُلْ لَوْ اَنَّ عِنْد۪ي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِه۪ لَقُضِيَ الْاَمْرُ بَيْن۪ي وَبَيْنَكُمْۜ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالظَّالِم۪ينَ ﴿٥٨﴾ وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَۜ وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِۜ وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا وَلَا حَبَّةٍ ف۪ي ظُلُمَاتِ

1 H: "kullarını".

الْاَرْضِ وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ اِلَّا ف۪ى كِتَابٍ مُب۪ينٍ ﴿٥٩﴾ وَهُوَ الَّذ۪ى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ وَيَعْلَمُ
مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ ف۪يهِ لِيُقْضٰٓى اَجَلٌ مُسَمًّىۚ ثُمَّ اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ بِمَا
كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ۟ ﴿٦٠﴾ وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِه۪ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةًۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَحَدَكُمُ
الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ ﴿٦١﴾ ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّۜ اَلَا لَهُ الْحُكْمُ
وَهُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِب۪ينَ ﴿٦٢﴾ قُلْ مَنْ يُنَجّ۪يكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا
وَخُفْيَةًۚ لَئِنْ اَنْجٰينَا مِنْ هٰذِه۪ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِر۪ينَ ﴿٦٣﴾ قُلِ اللّٰهُ يُنَجّ۪يكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ
كَرْبٍ ثُمَّ اَنْتُمْ تُشْرِكُونَ ﴿٦٤﴾ قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلٰٓى اَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ اَوْ
مِنْ تَحْتِ اَرْجُلِكُمْ اَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا وَيُذ۪يقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍۜ اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ
لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ ﴿٦٥﴾ وَكَذَّبَ بِه۪ قَوْمُكَ وَهُوَ الْحَقُّۜ قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَك۪يلٍۜ ﴿٦٦﴾ لِكُلِّ نَبَاٍ
مُسْتَقَرٌّؗ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٦٧﴾

[1945] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ben sizin Allah'tan başka taptıklarınıza ibadet etmekten nehy edildim." De ki: "Ben sizin hevâlarınıza tâbiʿ olmam, o takdirde şaşırmışım ve ben hidâyete erenlerden değilmişim demek olur" (56). De ki: "Ben Rabbimden bir beyyine üzerindeyim, siz ise O'nu tekzib ettiniz. Acele istediğiniz azab benim elimde değil, hüküm ancak Allah'ındır. O hakkı anlatır, hem O dava fasl edenlerin en hayırlısıdır" (57). De ki: "[1]O acele ettiğiniz benim elimde olsa idi sizinle aramızda iş çoktan hüküm giymişti. Maʿamâfîh haksızları Allah daha çok bilir" (58). Gaybın anahtarları O'nun yanındadır, onları ancak O bilir. Hem kara ve denizde ne varsa bilir, bir yaprak düşmez ve arzın zulumâtı içine bir habbe de gitmez ki O bilmesin. Ne bir yaş ne de bir kuru yoktur ki her hâl bir kitâb-ı mübînde olmasın (59). O'dur ki sizleri geceleyin kendinizden geçirir alır, bunu ile beraber gündüz kazandıklarınızı bilir tutar. Son-

---

1 B +"Eğer".

ra sizi onun içinde baʿs eder ki mukadder olan bir ecel tamamlansın. Sonra O'nadır yine nihâyet dönümünüz, sonra size haber verecek neler işliyordunuz (60). Kullarının fevkinde kâhir O, üzerinize harekâtınızı zabt eden hafaza gönderir. Hatta birinize ölüm geldiği vakit onu gönderdiğimiz melekler kabz ederler ve onlar vazifelerinde kusur etmezler (61). Sonra o kabz olunanlar hak mevlâları Allah'a redd ü teslim edilirler. Âgâh olun, hüküm O'nun ve O hesab görenlerin en serîʿi (62). De ki: "Kim kurtarır sizi o karanın, denizin zulmetlerinden, gizliden gizliye yalvara yalvara dualar ederek dediğiniz demler: 'Ahdimiz olsun eğer bizi bundan kurtarırsan[1] şeksiz şüphesiz şâkirînden oluruz'" (63). De ki: "Allah kurtarır [1946] sizi ondan ve her sıkıntıdan, sonra da siz müşriklik edersiniz" (64). De ki: "O size üstünüzden veya altınızdan bir azab salıvermeye yahut birbirinize katıp bazınızın bazınızdan hıncını tattırmaya da kādirdir." Bak âyetleri nasıl tasrif ediyoruz, gerek ki fıkhıyla anlasınlar (65). Bu böyle hak iken kavmin buna yalan dedi, de ki: "Üzerinize vekil değilim (66). Her haberin mukarrer bir zamanı var, artık ileride bilirsiniz" (67).[2]

---

1 Müellif burayı اَنْجَيْتَنَا kıraatine göre tercüme etmiştir.

2 H: "~~De ki: 'Katʿî biliniz~~ 'Ben' de, '~~sizin~~ Allah'tan başka ~~çağırıp yalv~~ taptıklarınıza ibadet etmekten nehy edildim.' 'Ben' de, 'sizin hevâlarınıza tâbiʿ olmam, ~~uyarsam muhakkak dalalete düştüm~~ o takdirde şaşırmışım ve ben hidâyete erenlerden ~~değilim~~ değilmişim demek olur' (56). ~~De ki~~: 'Ben' de, '~~her hâlde Rabbimin pek büyük~~ Rabbimden bir beyyine~~si~~ üzerindeyim, siz ise O'nu tekzib ettiniz. Acele istediğiniz azab benim elimde değil, hüküm ancak Allah'ın. O hakkı ~~O ayıtır~~ anlatır, ~~(O kazâ eder, keser atar)~~ ve O dava ~~ayıranların, nizâʿ kesenlerin~~ fasl edenlerin en hayırlısıdır' (57). 'Eğer' de, 'o acele istediğiniz benim elimde olsa idi sizinle aramızda iş çoktan hüküm giymişti. Maʿamâfîh haksızları Allah daha çok bilir' (58). Gaybın anahtarları O'nun yanındadır, başkası bilmez onları ancak O. Kara ile denizde de ne varsa bilir, tek bir yaprak düşmez ne de bir dâne arzın zulumâtı içine gitmez ki O bilmesin. Ve yaş kuru ne varsa hepsi her hâlde bir kitâb-ı mübîndedir (59). O O'dur ki sizleri geceleyin kendinizden geçirir alır, bununla beraber gündüz kazandıklarınızı bilir tutar. Sonra sizi onun içinde baʿs eder ki mukadder olan bir ecel tamamlansın. Sonra yine dönümünüz O'na, sonra haber verecek size ne işliyordunuz (60). Hem O'dur kullarının fevkinde kâhir ve üzerinize harekâtınızı zabt eden hafaza gönderir. Hatta birinize ölüm geldiği vakit onu gönderdiğimiz melekler kabz ederler ve onlar vazifelerinde kusur etmezler (61). Sonra o kabz olunanlar hak mevlâları Allah'a redd ü teslim olunurlar. Âgâh olun, hüküm O'nun ve O hesab görenlerin en serîʿi (62). 'Kim kurtarır' de, 'sizi karanın, denizin zulmetlerinden, gizliden gizliye yalvara yalvara dualar ederek dediğiniz demler: «Ahdimiz olsun eğer bizi bundan kurtarırsan şeksiz şüphesiz şâkirînden oluruz»' (63). 'Allah kurtarır da' de, 'sizi bundan ve her sıkıntıdan, sonra siz müşriklik edersiniz' (64). 'Kādir de O' de, 'size üstünüzden veya altınızdan bir azab salıvermeye yahut birbirinize katıp bazınızın bazınızdan hıncını tattırmaya.' Bak âyetleri nasıl tasrif ediyoruz, gerek ki fıkhıyla anlayalar (65). Kavminse buna yalan dedi, hâlbuki hak bu. De ki: 'Üzerinize vekil değilim (66). Her haberin mukarrer bir zamanı var, artık ilerde bilirsiniz' (67)".

{يَقُصُّ الْحَقَّ} ❁ Nâfiʿ, İbn Kesîr, Âsım, Ebû Caʿfer kıraatlerinde "sad" ile, mütebâkīsinde noktalı "dad" ile يَقْضِ الْحَقَّ okunur ki birisi "kass (قص)"dan birisi de "kazâ (قضاء)"dandır. Kazâ'nın aslı bir işi tamamıyla fasl etmek, ayırıp bitirmektir ki "kesip atmak" dahi tâbir olunur. "Hükm"ün aslı da menʿ etmektir. Bâtılı menʿ etmesi itibariyledir ki "hüküm" denilmiştir. "Kasas" ve "kıssa"dan "kass" bir haberi tebliğ ve tefhim etmektir ki Türkçe "ayıtmak" tâbir olunur. Bunu "ayıltmak" masdarıyla karıştırmamalıdır. "Kazâ", kavlî veya fiilî veya her ikisi ile olur. "Kass" ise kavlî olur, قَصَّ الْأَثَرَ iz gütmek[1] mânasına da gelir ve o zaman fiilî olur. Hâsılı hüküm ve hâkimiyette, kazâ ve kadılıkta biri ilmî, biri amelî iki haysiyet vardır. "Kass" daha ziyade bunun ilmî haysiyetine, "kazâ" da daha ziyade amelî ve icrâî haysiyetine nâzırdır. Ve hakk u bâtılı fasl, bunların hâsıllarıdır. Binâenʿaleyh burada hem teşrîʿî ve ilmî, hem de icrâî ve amelî hüküm ve hâkimiyetin ancak Allah'a mahsus ve hükm-i ilâhînin hem hak, hem hayr olduğu tefhim buyurulmuştur.

{قُلْ} De ki {لَوْ اَنَّ عِنْدٖى مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهٖ} ivdiğiniz[2] şey - فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَٓاءِ اَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ [el-Enfâl 8/32][3] "sen peygamber isen gökten başımıza taş yağdır veya bize elîm bir azab getir" diye acele istediğiniz azab- benim elimde olsa idi {لَقُضِىَ الْاَمْرُ بَيْنٖى وَبَيْنَكُمْ} [1947] benim aramla sizin aranızda iş kesilir biterdi, bana kalsa ben onu hemen yapardım. Lâkin {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِالظَّالِمٖينَ} Allah zâlimleri ve onlara yapacağını daha iyi bilir. Çünkü {وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ} bütün gayb miftahları O'nun nezdindedir.

"**Mefteh**", "mim"in fethiyle ism-i mekân, açılacak yer demektir. "Mim"in kesriyle de "miftah" gibi ism-i âlet olup anahtar demektir. Yani daha açılmamış, vücûda gelmemiş, bizim ilmimiz taʿalluk etmemiş o kadar gayb hazineleri vardır ki, bütün bunların kapıları veya anahtarları ancak Allah'ın nezdinde, Allah'ın elindedir. {لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَ} Onları O'ndan başka kimse bilmez. ❁ O bütün bu gaybları bildiği gibi hazırdaki bütün

---

1 H: "bırakmak".
2 M: "evdiğiniz".
3 "…durma üzerimize gökten taşlar yağdır veya bize daha elîm bir azab ver."

mevcûdâtı da bütün teferruât ve cüz'iyyâtına varıncaya kadar bilir[1], meselâ {وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} karada ve denizde ne varsa hepsini de bilir {وَمَا تَسْقُطُ مِنْ وَرَقَةٍ اِلَّا يَعْلَمُهَا} ve hiçbir yaprak düşmez ki her hâlde onu bilmesin[2]. {وَلَا حَبَّةٍ فِي ظُلُمَاتِ الْاَرْضِ} Ne arzın zulmetlerine düşer bir dâne {وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ} ne yaş ne de kuru hiçbir şey yoktur ki[3] {اِلَّا فِي كِتَابٍ مُبِينٍ} her hâlde hepsi Allah'ın ʿindinde bir kitâb-ı mübînde olmasın[4]. ۞ Gāib ve şâhid, maʿkūlât ve mahsüsât, külliyyât ve cüz'iyyât büyük küçük sukūt ve istikrar, hareket ve sükûn, hayat ve memat, hâsılı olmuş olacak, gizli açık her şey bütün tafsîlâtı, bütün inceliğiyle gayet açık ve beliğ bir kitaptadır. Yani ilm-i ilâhîde veya Levh-i Mahfuz'dadır. Hem [1948] müfredâtı, hem silsile-i nizâmâtı ile indallah mâlum ve mazbuttur.

Berr ü bahr vâkıʿâtından sonra sukūt vâkıʿâtının yaprak ve dâne ile temsil olunması bütün ecrâm-ı semâviye harekâtının birer yaprak ve dâne gibi sukūt kanunlarına tâbiʿ bulunduğuna bir delâleti hâizdir. Ve şâyân-ı dikkattir ki bu delâlet, eşyâdan nasıl ve ne suretle okunabilirse Kur'an'dan da o kadar okunabilmektedir. Doğrudan doğru ecrâmın sukūt ve harekâtı ifade olunmayıp da yaprağın ve dânenin sukūtu tasrih olunması hem maʿlûmât-ı ilâhiyenin kesret ve inceliğini tasvir, hem de insanlara nazaran sukūt kanunlarının evrâk ve hubûbâtta cereyânı sarih ve bedîhî ve ecrâmda hafî ve istidlâlî olduğuna ve yerde zulumâta bir dâne sukūtunun cevv-i semâda ecrâmın sukūt ve harekâtını bilmeye bir miftah teşkil edebileceğine bir îmadır. Bu âyetin evvelâ gaybdan şuhûda, maʿkulden mahsüse, sonra derece derece mahsüsten maʿkūle, şuhuddan gayba giden öyle bir tertîb-i bedîʿi vardır ki bunun ne îzâhı biter, ne acâibi tükenir.

{وَهُوَ الَّذٖى} O Allah O kādirdir ki {يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ} geceleyin sizi vefat ettirir; uyutur kendinizden geçirir, nefislerinizi sizden alır kabz eder {وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ} ve o hâlde sizin gündüzün cerh ettiğiniz, elinizle yaptığınız, kesbeylediğiniz[5] şeyleri -siz bilmezken- O bilir.

---

1 H -"bilir".
2 H: "bilir".
3 H +"böyle olmasın".
4 H: "mübîndedir".
5 B: "ettiğiniz".

"**Cerh**", asl-ı lügatta mâlum ki bir şeye icrâ-yı te'sir edip zedelemektir. Bunun lâzımı olarak ele geçirmek, kesbetmek mânasına da müteʿâreftir. Nitekim bedenin el, ayak, diş, lisan gibi aʿzâ-yı müessire ve âmilesine "câriha" ve "cevârih" tesmiye olunur ki "kâsibe" ve "kevâsib" demektir. Ve burada "cerh" bu mânayadır. اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ [el-Câsiye 45/21], اكْتَسَبُوا السَّيِّئَاتِ demek olduğu gibi. İbn Atıyye asıl mânasıyla cerhten olması da muhtemil bulunduğunu söylemiştir.[1] Fakat kesb ü [1949] amel mânası hem buna şâmil hem makam karînesiyle zâhir olduğu gibi, umûmiyetle tefsirlerin rivayeti de budur. Yani siz o gün uyumazdan evvel aʿzânızın harekâtıyla birtakım tesirler icrâ etmiş, işler yapmış, maddî veya mânevî, hayr veya şer birtakım şeyler kesbetmiş bulunursunuz ki bunlar sizin amellerinizdir. Bedeninizin, uzviyetinizin yıpranması, cerîhadâr olması da bu müktesebât cümlesindendir. Siz gündüzün uyanık iken iktisab ettiğiniz ve hatta kendi elinizle yaptığınız bu amellerin bazısını bilmezseniz de bazısını bilirsiniz. Fakat gece oldu mu Allah nefs-i nâtıkanızı kabz eder, sizden alır, siz ölü gibi kendinizden geçersiniz ve şuûr u idrâkâtınıza sâhip ve mâlik olamazsınız. O zaman gündüzün bildiklerinizi ve kendi eseriniz olmak üzere en yakın bildiklerinizi[2] bile bilemez olursunuz. Hâlbuki siz böyle ölü bir hâlde iken Allah onların hepsini bilir {ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فِيهِ} sonra gündüzün yine sizi baʿs eder. ❁ Bedeninizde zedelenen, uzviyetinizden ölen eczânızı uykuda haberiniz olmadan telâfi ederek yeniler ve sizden aldığı şuur ve idrâkâtınızı yine sabahleyin size iade edip ke'l-evvel hayât-ı maddiye ve mâneviyenizle sizi tekrar ihyâ eder, uyandırır ve o zaman siz geceyi gündüzü fark eder, kendinizi ve müktesebât-ı sâbıkanızı hiç zâyiʿ etmemiş, arada hiçbir fâsıla-i inkıtâʿ geçmemiş gibi bilir tanırsınız. Bunun düşünüp anlayanlar için hayât-ı mâneviye nokta-i nazarından nasıl bâhir ve zâhir baʿs baʿde'l-mevt olduğu âşikâr olduktan başka, hayât-ı maddiye

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 300:

وجَرَحْتُمْ معناه كسبتم، ومنه جوارح الصيد أي كواسبه، ومنه جوارح البدن لأنها كواسب النفس، ويحتمل أن يكون جَرَحْتُمْ هنا من الجرح كأن الذنب جرح في الدين، والعرب تقول جرح اللسان كجرح اليد، وروي عن ابن مسعود أو سلمان شك ابن دينار، أنه قال: إن هذه الذنوب جراحات فمنها شوى ومنها مقتلة، ألا وإن الشرك بالله مقتلة.

2 B -"ve kendi eseriniz olmak üzere en yakın bildiklerinizi".

nokta-i nazarından da böyledir. Her iki hayat her gün her gece ve hatta her lahza böyle rûhânî ve cismânî bir baʿs baʿde'l-mevt içindedir. Bunu birçokları mecâzî bir mâna ile baʿs telakkī ederlerse de cidden ilmî bir nazarla bakıldığı zaman bunun tam mânasıyla bir baʿs olduğu tezahür eder. Bir yaprağın, bir dânenin, bir taşın sukūtuyla yıldızların [1950] harekâtındaki sukūt ve câzibe-i umûmiye aynı mânada nasıl müttehid ve ondan bunları istinbat nasıl ilmî ise, uyuyup uyanmaktan baʿs baʿde'l-mevti anlamak ondan daha zâhir bir hakikattir. Gayet âdî bir mesele gibi görünen uyuyup uyanmak meselesi gerek ilm-i vezâifi'l-aʿzâ ve gerek ilmü'n-nefs nokta-i nazarından son derece şâyân-ı dikkat ve hâiz-i ehemmiyettir. Her gün yıpranıp ölen eczâ-yı uzviyenin ve her gece inkıtâʿ eden idrâkât-ı ilmiyenin tekerrür ve iʿâde-i emsâl içinde gidip gelerek aynı bir hayâtı idâme ve aynı bir nefsin şahsiyet ve vahdetini ifade edip durması, ilm-i hikmet-i ilâhiye nokta-i nazarından rûhun bizzat vahdet ve bekāsına delâletten evvel Allah'ın vücûduna, bekāsına, vahdâniyetine, tekrar ve iade edilen rûhânî ve cismânî tam mânasıyla baʿs baʿde'l-mevte kudretine delâlet eden şevâhid ve edille-i katʿiyyedendir ki bununla baʿs baʿde'l-mevtin yalnız imkânı değil, bilfiil vukūʿu da görülüp durmaktadır. İşte Allah insanları her gece böyle vefat ettiriyor ve onlar uyurken maddî mânevî neleri varsa hepsini biliyor ve ertesi gün aynen iade edip baʿs ediyor ki {لِيُقْضٰٓى اَجَلٌ مُسَمًّى} bir[1] ecel-i müsemmâ kazâ olunsun, mukadder olan vakit, ömür tamam olsun. Bu böyle olduğu gibi {ثُمَّ اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ} sonra o saat gelince rücûʿunuz yine O'nadır. Nihâyet yine yalnız O'na rücûʿ edersiniz. {ثُمَّ يُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} Ondan sonra da O size bu hayatta bütün[2] yaptıklarınızı haber verecektir. {وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهِ} Ve o ibâdının fevkinde yegâne kāhirdir. ❁ O ʿademi[3] vücud ile, vücûdu ifnâ ve ifsad ile ve her şeyi zıddıyla, nûru zulmet, zulmeti nûr, geceyi gündüz, gündüzü gece, harâreti bürûdet, bürûdeti harâret ile ilh.. kahr [1951] eder {وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةً} Ve üzerinize hafaza gönderir, onlar, sizi ve amellerinizi muhafaza

1 H -"bir".
2 M ve B -"bütün".
3 B: "ʿadem-i".

ve murâkabe ederler. ۞ Ki bunlar لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ [er-Raʿd 13/11],[1] مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ رَقِيبٌ عَتِيدٌ [Kâf 50/18],[2] وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ. يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ [el-İnfitâr 82/10-12][3] âyetlerinde beyan olunan melâikedir ki lisân-ı şerʿde "hafaza melâikesi" tâbir olunur. Felâsife "ʿanâsır-ı muhtelife ve tabâyiʿ-i mütezâddeyi mezc ü te'lif ederek bunlara[4] bir mizac ve havâss-ı mahsûsa vermesi ve bu mizac ve havâs ile onları bir nefs-i müdebbire ve kuvâ-yı hissiye ve harekiye ve nutkıyeyi kabûle müstaʿid kılması Allah teâlâ'nın kāhiriyeti, yani kudretinin her kudret fevkinde kahr u galebesi cümlesindendir. Ve hafazadan murad o nüfus ve ervâh-ı müdebbire ve o kuvâ ve melekât-ı rûhiyedir" demişler. Fakat bu îzâhın nâkıs olduğunda şüphe yoktur.

{حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} Nihâyet herhangi birinize mevt geldiği, esbâb-ı mevt eriştiği vakit {تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا} onu da tarafımızdan resullerimiz vefat ettirir, emrimizle rûhunu kabz ederler. -Hamza kıraatinde imâle ile تَوَفّٰيهُ okunur.- Müfessirînden bazıları bu resullerin, işbu vefat melâikelerinin dahi yine hafaza melâikesinden ibaret olduğuna kāil olmuşlar ve hafazayı Melekü'l-Mevt'in aʿvânından saymışlardır. Lâkin ekseriyet vefat resulleri olan Melekü'l-Mevt ve aʿvânının hıfz resullerinden başka olduğunu söylemişlerdir. Hâsılı her vechile hükm-i ilâhî tahtındasınız; hayatınız, mematınız, emr-i ilâhî ile ve Allah'ın hıfz u murâkabe ve vefat resulleri me'murları yedinde cereyan eder. {وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ} Ve bu resuller tefrit etmezler. ۞ Ne hıfzda ne mevtte zerrece[5] kusur etmez, vazifelerini yapar, Allah'ın emrini tehirsiz icrâ ederler. {ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ} Sonra o [1952] vefat edenler hep hak mevlâları olan Allah'a reddolunurlar. Hiçbirinde ne kendilerinin ne sâir mevâlî-i bâtılanın hükm ü tasarrufu kalmadı, hepsi çarnâçâr Allah'ın hükmüne teslim edildiler[6]. {اَلَا لَهُ الْحُكْمُ} Gāfil olmayınız

---

1 "Her biri için önünden ve arkasından takip eden melâike vardır, onu Allah'ın emrinden dolayı gözetirler…"
2 "Her ne söz atarsa mutlak yanında hâzır bir gözcü vardır."
3 "Hâlbuki üzerinizde hâfızlar var, kirâm kâtibler var, her ne yaparsanız biliyorlar."
4 B -"bunlara".
5 M ve B +"bir".
6 M ve B: "edilirler".

ki hüküm ancak Allah'ındır. {وَهُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ} Ve o hesab görenlerin en serîʿidir. Murad edince bir lemhada bütün kâinatın hesabını görüverir.

{قُلْ مَنْ يُنَجِّيكُمْ مِنْ ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} De ki:[1] Kimdir O ki sizi berr ü bahr zulmetlerinden kurtarır, öyle bir hâlde ki -Yaʿkūb kıraatinde nûn'un sükûnu ve cîm[2] şeddesiz olarak يُنْجِيكُمْ okunur- {تَدْعُونَهُ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً} siz O'na açıktan açığa ve gizliden gizliye yalvararak şöyle dua edersiniz: -Âsım'dan Ebû Bekir Şuʿbe rivayetinde havften خِفْيَةً[3] okunur. Yani- siz ona şiddetli bir korku içinde ümitlenip yalvararak şöyle dua ve ilticâ edersiniz. {لَئِنْ اَنْجٰينَا[4] مِنْ هٰذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ} "Kasem olsun ki eğer bizi bundan kurtarırsa[5] her hâlde biz şâkirînden olacağız" dersiniz. ❁ Âsım, Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinden mâʿadâsında اَنْجَيْتَنَا[6] okunur ki muhatab sîgasıyla "kurtarırsan"[7] demektir. {قُلِ اللّٰهُ يُنَجِّيكُمْ مِنْهَا وَمِنْ كُلِّ كَرْبٍ} De ki O Allah'tır sizi o zulmetlerden ve her sıkıntıdan kurtarır durur {ثُمَّ اَنْتُمْ تُشْرِكُونَ} sonra siz döner O'na şirk koşarsınız, ahdinizi îfâ etmez, şükreylemezsiniz. -Nâfiʿ, İbn Kesir, İbn Âmir ve İbn Zekvân, Yaʿkūb kıraatlerinde يُنْجِيكُمْ okunur- {قُلْ هُوَ الْقَادِرُ عَلٰٓى اَنْ يَبْعَثَ عَلَيْكُمْ عَذَابًا مِنْ فَوْقِكُمْ اَوْ مِنْ تَحْتِ اَرْجُلِكُمْ} De ki: O Allah size fevkinizden veya [1953] ayaklarınızın altından bir azab göndermeye ❁ fevkten azab yıldırım düşmek, taş yağmak, tufan olmak gibi âfât-ı semâviye, ayakların altından azab da zelzele olmak, hasf, yani yer göçmek, su ve ateş çıkmak gibi âfât-ı arziye hakkında zâhirdir. İbn Abbas hazretleri مِنْ فَوْقِكُمْ vülât-ı cevr, مِنْ تَحْتِ اَرْجُلِكُمْ sifle-i sû' demiştir[8] ki mâfevkten azab, mâtahtten azab demektir. Bazı

---

1 H: "Şöyle de:".

2 M ve B: "cîm'in".

3 H, M ve B: "خيفة".

4 H, M ve B: "اَنْجَيْتَنَا".

5 H, M ve B: "Sen bizi bundan kurtarırsan"; Müellif meal kısmında da, burada da اَنْجَيْتَنَا kıraatine göre anlam takdir etmiş olmakla beraber Âsım kıraatinde اَنْجٰينَا okunduğuna nazaran meal yukarıda verdiğimiz şekilde olmalıdır.

6 H, M ve B: "اَنْجٰينَا".

7 H, M ve B: "gāib sîgasıyla 'kurtarırsa'"; Burada ismi zikredilen imamların kıraati اَنْجَيْتَنَا şeklinde olup اَنْجٰينَا kıraati diğer imamlara aittir. Metinde sehven bir nisbet hatâsı olmuş, tercüme de ona göre yapılmıştır. Bu sebeple metinde tercümeyi mezkur imamların kıraatine göre düzelttik.

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 543. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 418; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-*

müfessirîn de baştan veya alttan gelen emrâz u mesâib ile tefsir etmiştir. Âyet hepsine muhtemildir. {اَوْ يَلْبِسَكُمْ شِيَعًا}

"**Şiya'**" "şîʿa"nın cemʿi, "şîʿa" birbirinin arkasından giderek bir emîre veya reise tarafdar olan fırka demektir. ۞ Veya sizi şîʿa şîʿa birbirinize geçirmeye, yani her biri bir reise tarafdar olmuş ve muhtelif hevâlara ayrılmış, muhtelif fırkalara parçalayıp birbirinizle çarpıştırmaya {وَيُذ۪يقَ بَعْضَكُمْ بَأْسَ بَعْضٍ} ve bazınıza diğer bazınızın katl vesâire gibi be's ü şiddetini acı acı tattırmaya kādirdir. Ve bunlara kādir olan ancak O'dur. {اُنْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ} ۞ Bu âyetlerin mazmûnunda bâlâda geçen bazı âyetlerin mânaları tasrif olunmuş, diğer bir şekl ü surette ifade edilmiş olduğundan burada bunun hikmeti beyan buyurulmuştur.

{قُلْ لَسْتُ عَلَيْكُمْ بِوَك۪يلٍ} De ki ben üzerinize bir vekil değilim. ۞ Allah'ın kudreti bana tefvîz u havâle olunmuş değildir. Binâenʿaleyh ne O'nun size yapacağı azâbı yapabilirim, ne de sizi ondan muhafaza edebilirim. Ben ancak bir resûlüm, bir elçi, bir muhbirim. Allah'ın vahyettiği evâmir ve ahbâr ve ahkâmı O'nun nâmına izafetle haber verir tebliğ ederim. {لِكُلِّ نَبَاٍ مُسْتَقَرٌّ} Her haberin, her haber verilen şeyin kararlaştığı bir zaman vardır. ۞ Sizin azâbınız da bu cümledendir. [1954] {وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} Siz de başınıza geleceği yakında bilirsiniz. ۞ Böyle de.

وَاِذَا رَاَيْتَ الَّذ۪ينَ يَخُوضُونَ ف۪ٓي اٰيَاتِنَا فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا ف۪ي حَد۪يثٍ غَيْرِه۪ۜ وَاِمَّا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِم۪ينَ ﴿٦٨﴾ وَمَا عَلَى الَّذ۪ينَ يَتَّقُونَ مِنْ حِسَابِهِمْ مِنْ شَيْءٍ وَلٰكِنْ ذِكْرٰى لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٦٩﴾ وَذَرِ الَّذ۪ينَ اتَّخَذُوا د۪ينَهُمْ لَعِبًا وَلَهْوًا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَذَكِّرْ بِه۪ٓ اَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْۗ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلِيٌّ وَلَا شَف۪يعٌۚ وَاِنْ تَعْدِلْ كُلَّ عَدْلٍ لَا يُؤْخَذْ مِنْهَاۜ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ اُبْسِلُوا بِمَا كَسَبُواۚ لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَم۪يمٍ وَعَذَابٌ اَل۪يمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿٧٠﴾

Kur'ân, IV, 113; Nehhâs, *Meʿâni'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekketü'l-Mükerreme: Câmiʿatü Ümmi'l-Kurâ, 1409, II, 440; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 126:

وَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: «مِنْ فَوْقِكُمْ» وُلَاةُ الْجَوْرِ و«مِنْ تَحْتِ أَرْجُلِكُمْ» سفلة السُّوءِ وَخدمته.

Meâl-i Şerîfi

Âyetlerimiz hakkında münasebetsizliğe dalanları gördüğün vakit de kendilerinden yüz çevir, tâ ki başka bir söze dalsınlar, [1955] şayet şeytan bunu sana bir an unutturursa hatırına geldiği gibi hemen kalk, o zâlimler gürûhu ile beraber oturma (68). Gerçi Allah'tan korkanlara onların hesabından bir şey düşmez, velâkin bir ihtar olur, belki sakınırlar (69). Bırak o dinlerini oyun ve eğlence edinen ve dünyâ hayat kendilerini aldatmış bulunan kimselere[1] de bu vesile ile şunu ihtar et ki bir nefis kendi kesbiyle besâlet kabzasına düşmeye görsün, o vakit Allah'ın huzûr-ı celâlinde ona başka ne bir sahâbet eden bulunur ne bir şefaat. Her türlü fidyeyi denkleştirse bile kabul edilmez, onlar azâbın kabza-i besâletine teslim olunmuş[2] kimselerdir. Nankörlük ettiklerinden dolayı onlara sade hamîmden bir şarap ve elîm bir azab vardır (70).[3]

{وَاِذَا رَاَيْتَ الَّذٖينَ يَخُوضُونَ فٖٓي اٰيَاتِنَا} ❁ "**Havd**", eğlence tarzında ve aşırı derecede dalmak demektir. Sûre-i Nisâ'da geçen وَقَدْ نَزَّلَ عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ اَنْ اِذَا سَمِعْتُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ يُكْفَرُ بِهَا وَيُسْتَهْزَاُ بِهَا فَلَا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا فٖي حَدٖيثٍ غَيْرِهٖ [4/140] âyeti de (*bak*) bunun tefsîri olduğundan hitâbın hitâb-ı âm olduğunu, "havd"ın ve "iʿrâz"ın mânalarını vâzıhan göstermiştir. Binâenʿaleyh bazı Haşviyye'nin tevehhüm ettiği gibi bundan ilâhiyat mesâilinde taʿmîk u tetebbuʿun, istidlâl ve münazaranın âyâtullaha dalmaktır diye hurmetini istinbâta kalkışmamalı, ancak delil ile uğraşırken medlulden tegāfül edecek derecede dalgınlığa da düşmemelidir. Hâsılı; ve ey mü'min, hadlerini bilmeyerek âyetlerimize dalıp eğlenenleri, taʿna girişenleri, küfr ü istihzâya kalkışanları gördüğün vakit -ki Mekke'de Kureyş müşrikleri

---

1 B: "kimseleri"; M ilk baskıda "kimseleri" olup sonraki baskılarda "kimselere" şeklinde düzeltilmiştir.

2 B: "olmuş".

3 H: "Âyetlerimiz hakkında münasebetsizliğe dalanları gördüğün vakit kendilerinden yüz çevir, tâ ki başka bir söze dalsınlar, şayet şeytan bunu sana bir an unutturursa hatırına geldiği gibi hemen kalk, o zâlimler gürûhu ile beraber oturma (68). Gerçi Allah'tan korkanlara onların hesabından bir şey düşmez, velâkin bir ihtar, belki sakınırlar (69). Bırak o dinlerini oyun ve eğlence edinen ve dünyâ hayat kendilerini aldatmış bulunan kimselerie de bu vesile ile şunu ihtar et ki bir nefis kendi kesbiyle besâlet kabzasına düşmeye görsün, o vakit Allah'ın huzûr-ı celâlinde ona başka ne bir sahâbet eden bulunur ne bir şefaat. Her türlü fidyeyi denkleştirse bile kabul edilmez, onlar azâbın kabza-i besâletine teslim olunmuş kimselerdir. Onlara sade hamîmden bir şarap ve elîm bir azab vardır, çünkü küfr edegelmişlerdir (70)".

böyle yapıyorlardı- {فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ} onlardan çekil, yanlarında oturma {وَاِمَّا يُنْسِيَنَّكَ} ❁ İbn Âmir kıraatinde tefʿilden يُنَسِّيَنَّكَ; {الشَّيْطَانُ} şayet şeytan sana unutturursa -seni işgal eder, bu nehyi unutmana sebep olursa- ki bu ihtimal, hitâbın [1956] her mü'mine âm olması haysiyetiyledir. {فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} Hatırladıktan sonra o zâlimler gürûhuyla beraber oturma. ❁ "Zâlimîn" tâbir olunması "havd" mefhûmunda haddini tecavüz mânası bulunduğunu işʿâr ve illet-i nehyi taʿmîm ile ale'l-umûm zâlimlerle beraber oturmanın dahi menhî olduğunu tasrihtir.

{وَذَرِ الَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَعِباً وَلَهْواً وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} Dinlerini eğlence ve oyuncak tutan ve hayât-ı dünya kendilerini mağrur etmiş olanları bırak. ❁ Yani hayât-ı dünyâya dalıp din işlerini keyf ü hevâlarına göre eğlence ve oyun kabîlinden tutanlar veya din nâmına eğlence ve oyun gibi gönül eğlendirip aldatmaktan başka fâidesi olmayan şeylere tutunanları veya mükellef oldukları dîn-i hakkı dünya hayatına mağrur olarak ve âkıbet ve âhireti hesâba almayarak eğlence ve oyuncak yerine koyup istihzâ edenleri veya dini ağrâz-ı dünyeviyeleri için bâziçe ittihaz edenleri, velhâsıl dinleri oyuncaktan ibaret olan ve dini oyuncak addedenleri terk et, bunlarla muâşeret ve ihtilât etme.

Bunları bırak emri, onlarla muâşeret ve ihtilâttan menʿ ve فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذِى[1] يُوعَدُونَ [ez-Zuhruf 43/83; el-Meʿâric 70/42][2] kabîlinden onları bir tehdid ve inzar olduğuna ve yoksa "inzar etme, bir şey söyleme" demek olmadığına işâreten buyuruluyor ki: {وَذَكِّرْ بِهٖٓ اَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا[3] كَسَبَتْ}

قُلْ اَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا وَنُرَدُّ عَلٰٓى اَعْقَابِنَا بَعْدَ اِذْ هَدٰينَا اللّٰهُ كَالَّذِى اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِى الْاَرْضِ حَيْرَانَۖ لَهُٓ اَصْحَابٌ يَدْعُونَهُٓ اِلَى الْهُدَى ائْتِنَاۜ قُلْ

1 H, M ve B +"فيه".
2 "Şimdi bırak onları dalsınlar, oynayadursunlar, tâ vaad oldukları günlerine çatasıya kadar." / "O hâlde bırak onları dalsınlar ve oynayadursunlar, tâ o vaad oldukları güne çatacakları deme kadar."
3 H, M ve B: "ما".

اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰىۜ وَاُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَم۪ينَۙ ﴿٧١﴾ وَاَنْ اَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّقُوهُۜ وَهُوَ الَّـذ۪ٓي اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٧٢﴾ وَهُوَ الَّذ۪ي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّۜ وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُۜ قَوْلُهُ الْحَقُّۜ وَلَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِۜ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِۜ وَهُوَ الْحَك۪يمُ الْخَب۪يرُ ﴿٧٣﴾

[1957] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Hiç biz Allah'ı bırakır da bize ne menfaat ne zarar yapamayacak nesnelere yalvarır mıyız? Ve Allah bizi hidâyetine kavuşturmuş iken ardımıza döner miyiz?" O avanak gibi ki arzda şaşkın şaşkın dolaşırken kendini şeytanlar ayartıp uçuruma çekmekte, beride ise arkadaşları var, 'bize gel' diye onu doğru yola çağırıp duruyorlar. De ki: "Her hâlde hidâyet Allah hidâyeti ve biz şöyle emredildik: 'Hâlis müslim olalım Rabbü'l-âlemîn'e'" (71). Hem namazı kılın ve O'ndan korkun, haşr olunup varacağınız O (72). Ve o gökleri, yeri yaratan hakkıyla O, hem "ol"[1] diyeceği gün o da oluverir. Hak O'nun dediği, sûr üfürüleceği gün de mülk O'nun. Hem gayba âlim hem şehadete; Hakîm O'dur, Habîr O (73).[2]

[1958] {قُلْ اَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا} De ki "biz -ulûhiyet sıfatlarının hepsine sâhip ve her menfaat ve zarara kādir olan- Allah'tan geçerek bize, kendi kendilerine ne menfaat ve ne zarar bile veremeyecek olan şeylere, cansız putlara, âciz mahluklara, masnûʿlara mı yalvaracağız {وَنُرَدُّ عَلٰٓى اَعْقَابِنَا بَعْدَ اِذْ هَدٰينَا اللّٰهُ} ve Allah bize hidâyet ettikten, doğru yolu gösterdikten sonra gerimize mi döneceğiz?" {كَالَّذِي اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ فِي الْاَرْضِ حَيْرَانَ لَهُٓ اَصْحَابٌ يَدْعُونَهُٓ اِلَى الْهُدَى ائْتِنَا} "Bize gel!" diye kendine çağırıp duran

1 B: "o".

2 H: "'Hiç' de, 'biz Allah'ı bırakır da bize ne menfaat ne zarar yapamayacak nesnelere yalvarır mıyız? Ve Allah hidâyetine kavuşturmuş iken bizi ardımıza [illegible] döner miyiz?' O avanak gibi ki arzda şaşkın şaşkın dolaşırken kendini şeytanlar ayartıp uçuruma çekmekte, beride ise arkadaşları var, 'bize gel' diye onu doğru yola çağırıp duruyorlar. De ki: "Her hâlde hidâyet Allah hidâyeti ve biz şöyle emredildik: 'Hâlis müslim olalım Rabbü'l-âlemîn'e'" (71). Hem namazı kılın ve O'ndan korkun, haşr olunup varacağınız O (72). Ve o gökleri, yeri yaratan hakkıyla O, hem "ol" diyeceği gün o da oluverir. Hak O'nun dediği, mülk O'nun sûr üfürüleceği gün. Hem gayba âlim hem şehadete; Hakîm O'dur, Habîr O (73)."

arkadaşları varken yeryüzünde hayran ve sersem kalarak şeytanların hevâ ve hevese çekip şaşırdığı şaşkın gibi mi olacağız? ❁ Bunun sebeb-i nüzûlü Hazret-i Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman'ın imanından evvelki hâli olduğu hakkında bir rivayet vardır ki Resûlullah, babası ve sâir ashab kendini İslâm'a davet ettikleri hâlde o bilakis tutmuş babası Hazret-i Ebû Bekir'i putperestliğe davet etmeye kalkışmış idi deniliyor.[1]

{قُلْ} De ki {اِنَّ هُدَى اللّٰهِ هُوَ الْهُدٰى} rehber ancak Allah rehberidir, ancak Allah hidâyetidir ki hidâyettir {وَاُمِرْنَا لِنُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ} ve bize bilhassa Rabbü'l-âlemîn'e islâm ve inkıyad edelim {وَاَنْ اَقِيمُوا الصَّلٰوةَ} ve namazı ikāme ediniz {وَاتَّقُوهُ} ve Allah'a ittikā ediniz diye emrolundu {وَهُوَ الَّـذٖى اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} ve buyuruldu ki nihâyet hepinizin haşr olunup toplanacağınız ancak O'dur. {وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ} Ve O, o Hâlık'tır ki gökleri ve yeri hak ile halk etti. ❁ Semâvât u arz mütehakkık, mahlûkiyetleri muhakkak, [1959] Hâlıkları ancak Allah olduğu muhakkak ve bütün bunların hakka mülâbesetleri, hakka delâletleri, eser-i hak oldukları muhakkak, binâenʿaleyh bâtıl hiçbir zaman sebep ve gāye-i hilkat olmaz. Ve bu semâvât ve arzın hilkati eğlence ve oyuncak, bâtıl ve abes ve hikmetsiz olamaz. Hepsi Hak'ta toplanacak ve Hak teâlâ'ya haşr olunacaktır. Ne zaman olacak denilirse {وَيَوْمَ يَقُولُ كُنْ فَيَكُونُ} "O, 'ol!' diyeceği gün hemen olur" sözü {قَوْلُهُ الْحَقُّ} O'nun hak kelâmıdır, "ol" dediği gün, olacaktır. {لَهُ الْمُلْكُ يَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ} Ve sûr üfürüldüğü, kıyamet borusu çalındığı gün mülk, hükm ü saltanat tamamen ve müstakillen O'nun, ancak[2] O'nundur. Çünkü {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} sûr üfürüldüğü gün meydana çıkacak olan gaybı ve yıkılacak olan bu günkü meşhûdâtı bilen O'dur. {وَهُوَ الْحَكِيمُ الْخَبِيرُ} Ve Hakîm O, Habîr O'dur.

Böyle de ve O Hakîm ü Habîr'in ihbârıyla şunu yâd et:

---

1 İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Sakr, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978, s. 155:

نزلت في عبد الرحمن بن أبي بكر. وأصحابه: أبوه وأمّه.

Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 159. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 26:

نزلت في عبد الرحمن بن أبي بكر حين دعا أباه إلى الكفر فأنزل الله تعالى «قُلْ أَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ ما لا يَنْفَعُنا...»

2 B -"hükm ü saltanat tamamen ve müstakillen O'nun, ancak".

وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ لِاَبِيهِ اٰزَرَ اَتَتَّخِذُ اَصْنَامًا اٰلِهَةً اِنّ۪ٓى اَرٰيكَ وَقَوْمَكَ ف۪ى ضَلَالٍ مُب۪ينٍ ﴿٧٤﴾ وَكَذٰلِكَ نُر۪ٓى اِبْرٰه۪يمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِن۪ينَ ﴿٧٥﴾ فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَاٰ كَوْكَبًاۚ قَالَ هٰذَا رَبّ۪يۚ فَلَمَّٓا اَفَلَ قَالَ لَٓا اُحِبُّ الْاٰفِل۪ينَ ﴿٧٦﴾ فَلَمَّا رَاَ الْقَمَرَ بَازِغًا قَالَ هٰذَا رَبّ۪يۚ فَلَمَّٓا اَفَلَ قَالَ لَئِنْ لَمْ يَهْدِن۪ى رَبّ۪ى لَاَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّٓالّ۪ينَ ﴿٧٧﴾ فَلَمَّا رَاَ الشَّمْسَ بَازِغَةً قَالَ هٰذَا رَبّ۪ى هٰذَٓا اَكْبَرُۚ فَلَمَّٓا اَفَلَتْ قَالَ يَا قَوْمِ اِنّ۪ى بَر۪ٓىءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ ﴿٧٨﴾ اِنّ۪ى وَجَّهْتُ وَجْهِىَ لِلَّذ۪ى فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَن۪يفًا وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَۚ ﴿٧٩﴾ وَحَٓاجَّهُ قَوْمُهُۜ قَالَ اَتُحَٓاجُّٓونّ۪ى فِى اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰ۪نِۜ وَلَٓا اَخَافُ مَا تُشْرِكُونَ بِه۪ٓ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ رَبّ۪ى شَيْـًٔاۜ وَسِعَ رَبّ۪ى كُلَّ شَیْءٍ عِلْمًاۜ اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ ﴿٨٠﴾ وَكَيْفَ اَخَافُ مَٓا اَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ اَنَّكُمْ اَشْرَكْتُمْ بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِه۪ عَلَيْكُمْ سُلْطَانًاۜ فَاَیُّ الْفَر۪يقَيْنِ اَحَقُّ بِالْاَمْنِۚ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَۢ ﴿٨١﴾ اَلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُٓوا ا۪يمَانَهُمْ بِظُلْمٍ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ۟ ﴿٨٢﴾

[1961] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktiyle İbrâhim babası Âzer'e ne demişti? "Sen putları kendine bir sürü ilâh ediniyorsun öyle mi? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir dalâl içinde görüyorum" (74). Bu suretle İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk ki yakīn hâsıl edenlerden olsun (75). Vaktâ ki üzerini gece kapladı, bir yıldız gördü, "bu imiş rabbim" dedi. Derken batıverince "ben öyle batanları sevmem" dedi (76). Vaktâ ki ay doğmak üzere iken gördü, "bu imiş rabbim" dedi. Derken batınca "kasem ederim ki" dedi, "rabbim beni hidâyetine mazhar etmese idi muhakkak şu şaşkın kavimden olacakmışım" (77). Vaktâ ki güneş doğmak üzere iken gördü, "bu imiş rabbim, bu hepsinden büyük" dedi. O da batınca "ey kavmim" dedi, "haberiniz olsun ben sizin şirk koştuğunuz şeylerden berîyim (78). Ben her dinden geçip sade hakka eğilerek yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Fâtır'a döndüm ve ben müşriklerden değilim"

(79). Kavmi de kendisine karşı ihticâca kalkıştı; o "siz" dedi, "bana Allah hakkında ihticâca mı kalkışıyorsunuz? Hâlbuki O bana hakikati doğrudan doğru gösterdi, sizin O'na şirk koştuğunuz şeylerden ise ben hiçbir zaman korkmam, Rabbim dilemedikçe onlar bana hiçbir şey yapamaz. Rabbim her şeyi ilmen ihâta buyurdu, artık bir düşünmez misiniz? (80). Hem nasıl olur da ben sizin şirk koştuklarınızdan korkarım; baksanız a siz Allah'ın hiçbir burhan indirmediği şeyleri O'na şerîk[1] koşmaktan korkmuyorsunuz. Şu hâlde korkudan emin olmaya iki taraftan hangisi ehak, eğer bilecekseniz?" (81). İman edip de imanlarını bir haksızlıkla telbis etmeyen kimseler işte korkudan emin olmak onların hakkıdır ve hidâyete erenler onlardır (82).[2]

Sûre-i Mâide'de (إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَالَّذِينَ هَادُوا وَالصَّابِؤُنَ... إلخ [5/69] *âyetine bak*) beyan olunduğu üzere millet-i İbrâhim olan hanîfiyet evvelen ve bizzat Sâbie'ye tekabül ediyordu. Sâbie [1962] ise ashâb-ı eşhâs ve ashâb-ı heyâkil-i nücum olarak iki fırkaya münkasim bulunuyor ve her ikisi de rûhâniyet taassubuna ve melâikeye taʿabbüd fikrine râciʿ oluyor ve bundan bir tarafta beşer-i cismânîyi rûhâniyetten tecrid ile tezlil, diğer taraftan beşerî tâgutların şirk ve rubûbiyet davasına vesile ihdas ediliyordu ve İbrâhim aleyhisselam bunları kırmak için baʿs buyurulmuştu. Burada göreceğiz ki evvelâ ashâb-ı asnâmın dalâl-i mübîni, sâniyen ashâb-ı

---

1 B: "şirk".

2 H: "Vaktiyle İbrâhim babası Âzer'e ne demişti? 'Sen putları kendine bir sürü ilâh ediniyorsun öyle mi? Doğrusu ben seni ve kavmini açık bir dalâl içinde görüyorum' (74). Bu suretle biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu gösteriyorduk ki yakīn hâsıl edenlerden olsun (75). Derken üzerine gece örttü, örtünce bir yıldız gördü, 'bu imiş rabbim' dedi. Birazdan batıverince 'ben öyle batanları sevmem' dedi (76). Vaktâ ki ay doğmak üzere iken gördü, 'bu imiş rabbim' dedi. Derken batınca 'kasem ederim ki' dedi, 'rabbim beni hidâyetine mazhar etmese idi muhakkak şu dalâlete düşen kavimden olurdum' (77). Vaktâ ki güneş doğmak üzere iken gördü, 'bu imiş rabbim, bu hepsinden büyük' dedi. O da batınca 'ey kavmim' dedi, 'haberiniz olsun ben sizin şirk koştuğunuz şeylerden berîyim (78). Ben her dinden geçip sade hakka eğilerek yüzümü o gökleri ve yeri yaratmış olan Fâtır'a döndüm ve ben müşriklerden değilim' (79). Kavmi de kendisine karşı ihticâca kalkıştı; o 'siz' dedi, 'bana Allah hakkında ihticâca mı kalkışıyorsunuz? Hâlbuki O bana hakikati doğrudan doğru gösterdi, sizin O'na şirk koştuğunuz şeylerden ise ben hiçbir zaman korkmam, Rabbim dilemedikçe onlar bana hiçbir şey yapamaz. Rabbim her şeyi ilmiyle ihâta buyurdu, artık bir düşünmez misiniz? (80). Hem nasıl olur da ben sizin koştuklarınızdan korkarım; baksanız a siz Allah'ın hiçbir burhan indirmediği şeyleri O'na şerîk koşmaktan korkmuyorsunuz. Şu hâlde korkudan emin olmaya iki taraftan hangisi ehak, eğer bilecekseniz?' (81). İman edip de imanlarını bir haksızlıkla telbis etmeyen kimseler işte korkudan emin olmak onların hakkıdır ve hidâyete eren onlardır (82)".

nücûmun dalâl-i nazarîsi beyan olunarak ve beşerin melekûta ittisâli gösterilerek isbât-ı tevhid ile esâs-ı hanîfiyet tesbit ve nübüvvet-i beşeriye takrir edilmiş ve nihâyet mâbaʿde't-tabîʿî mebde'lerin melek ve şeytan gibi kuvâ-yı hafiyyeyi ilâh-ı beşer addederek ulûhiyete teşrik eden ashâb-ı rûhâniyyâtın dalâl-i felsefîsini ibtal eden delâil-i tevhîd tafsil olunmuştur.

İbrâhim aleyhisselam'ın fazlını itiraf etmeyen millet yok gibidir. Arap müşrikleri onun evlâd ve mensûbîni olduklarını ikrar ile fazlını itiraf ediyorlardı. Yehûd, Nasârâ ve Müslümanlar da hep ona tâzim ve uluvv-i kadrini itiraf ederler. Bu mansıb-ı azîm, böyle ekser ehl-i âlemin fazlını ve uluvv-i mertebesini itiraf etmesi şerefi Hazret-i Halîl aleyhisselâm kadar hiç kimseye nasib olmamıştı. اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ، وَبَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ[1] Bunun sebebi اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ [el-Fâtiha 1/5], اَوْفُوا بِعَهْدٖٓى اُوفِ بِعَهْدِكُمْ [el-Bakara 2/40] medlûlünce rab ile abd beynindeki ahd-i fıtrîdir. İbrâhim aleyhisselâm bu ahd-i ubûdiyeti îfâ etmiş ve Allah teâlâ buna icmâlen ve tafsîlen şehadet eylemiştir. İcmâl iki âyettedir. Birisi وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ [el-Bakara 2/124] ki bunun ahd-i ubûdiyeti itmam ettiğine bir şehâdet-i ilâhiyedir. İkincisi de اِذْ قَالَ لَهُ[2] رَبُّهُٓ اَسْلِمْ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ'dir [el-Bakara 2/131]. Tafsîle gelince: Müşârun ileyh tevhîdi isbat ve şirki ibtal için birçok [1963] makamda evvelâ babasıyla اَتَتَّخِذُ اَصْنَاماً اٰلِهَةً [el-Enʿâm 6/73] ve يَٓا اَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنٖى عَنْكَ شَيْـٔاً [Meryem 19/42][3] diye; sâniyen kavmiyle فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ... وَحَٓاجَّهُ قَوْمُهُ قَالَ اَتُحَٓاجُّوٓنّٖى فِى اللّٰهِ [el-Enʿâm 6/76-80] diye; sâlisen zamanının meliki ile رَبِّىَ الَّذٖى يُحْيٖ وَيُمٖيتُ [el-Bakara 2/258] diye münazara etmiş, râbiʿan küffâr ile فَجَعَلَهُمْ جُذَاذاً اِلَّا كَبٖيراً لَهُمْ [el-Enbiyâ 21/58][4] medlûlünce putlarını kırarak fiilen münazara eylemiş, sonra kavmi حَرِّقُوهُ وَانْصُرُوٓا اٰلِهَتَكُمْ [el-Enbiyâ 21/68][5] demişler, ateşlere atılmış,

---

1 Buhârî, Tefsîr, 33/10, Enbiyâ, 10, Deavât, 31-32; Müslim, Salât, 65-66, 69.
2 M ve B -"له".
3 "…A babacığım! O işitmez görmez ve sana hiç fâidesi olmaz şeylere niçin taparsın."
4 "Derken onları parça parça etti, ancak bir büyüklerini bıraktı…"
5 "Siz bunu (…) yakın da ilâhlarınızın öcünü alın…"

sonra اِنّ۪ٓي اَرٰى فِي الْمَنَامِ اَنّ۪ٓي اَذْبَحُكَ [es-Sâffât 37/102][1] diye Allah'ın emrine oğlunu bezl etmiş; hâsılı kalbini irfâna, lisânını burhâna, bedenini nîrâna, çocuğunu kurbana, malını dayf u ihsâna teslim ve tahsis ederek ubûdiyet ve mahabbette kahramanlığını isbat ve sonra وَاجْعَلْ ل۪ي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْاٰخِر۪ينَ... إلخ [eş-Şuarâ 26/84][2] diye Rabbine tazarruʿ ve niyaz eylemiş ve binâenʿaleyh Allah teâlâ'nın kerem ve ihsânı da duasına icâbetle matlûbunun isʿâf ve tahkīkini[3] îcab etmiştir. Arap müşrikleri de müşârün ileyhin fazlını muʿterif bulunduklarından dolayı onlara karşı قُلْ اَنَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُنَا وَلَا يَضُرُّنَا [el-Enʿâm 6/71] davetini isbat ve tavzih sadedinde Allah teâlâ Hazret-i İbrâhim'in kavmiyle olan münazarasını ve melekût-i ilâhîye ıttılâʿını bir hüccet ve mâzîden numûne-i imtisal bir ders-i ibret olmak üzere tezkir ve evvelemirde ashâb-ı asnâmın bedîhî olan dalâlini ihtar ile buyurmuştur ki:

Öyle de ve şunu hatırlat: {وَاِذْ قَالَ اِبْرٰه۪يمُ لِاَب۪يهِ اٰزَرَ} Hani İbrâhim babası Âzer'e -veyahut Yaʿkūb kıraatinde râ'nın zammıyla اٰزَرُ okunduğuna göre- İbrâhim'in babasına "yâ Âzer {اَتَتَّخِذُ اَصْنَاماً اٰلِهَةًۚ اِنّ۪ٓي اَرٰيكَ وَقَوْمَكَ ف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ} asnâmı bir sürü ilâh mı tutuyorsun? Her hâlde ben seni ve kavmini açık bir dalâl içinde görüyorum" demişti. ❁ Zîrûh olan beşerin gerek beşer timsâli olsun ve gerek kevâkib ve melâike timsâli farz edilsin cansız putlara tezellül ve taʿabbüdü ne açık bir dalâlettir. İbrâhim bunu babası veya babası makamında amcası olan Âzer'den başlayarak kavminin yüzüne vurmaktan ve onları irşad etmekten çekinmemişti.

[1964] Bu âyette Hazret-i İbrâhim'in pederinin ismi "Âzer" olduğu anlaşılıyor. Kütüb-i tevârîhte ise Süryânice "Tarah" olduğu meşhurdur. O hâlde[4] "Yaʿkūb" ve "İsrâil" gibi biri isim, biri lakab olmak üzere "Âzer" ve "Tarah" diye iki ismi var demektir. Râgıb, *Müfredât*'ında "Âzer", "Tarah"ın muʿarrebi denilmiş olduğunu da nakletmiş[5] ise de bunu

---

1 "…Ben menamda görüyorum ki ben seni boğazlıyorum…"
2 "Ve bana sonrakiler içinde bir 'lisân-ı sıdk' tahsis eyle."
3 B: "tahakkukunu".
4 H: "Demek ki".
5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 74-75:
قيل: كان اسم أبيه تارخ فعرّب فجعل آزر.

müfessirîn hiç nazar-ı iʿtibâra almamışlardır. Bu derece büyük bir tebdil ile taʿrîbde ucme şemmesi kalmamış olacağından kelime "hâtem" gibi munsarif olmak lâzım gelirdi. Bazıları da "Âzer"in Harezm lügatı ve şeyh-i herim, yani pek kocamış ihtiyar demek olduğunu ve bir de bir sanem ismi bulunduğunu dahi söylemişlerdir. Bazıları da demiştir ki İbrâhim aleyhisselâm'ın babası Tarah'tır, Âzer de amcasıdır. Amcaya ve dedeye dahi "eb" ıtlak edilir. Nitekim Kur'an'da evlâd-ı Yaʿkūb'dan hikâyeten نَعْبُدُ اِلٰهَكَ وَاِلٰهَ اٰبَٓائِكَ اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَ [el-Bakara 2/133] buyurulmuştur. Ve Hazret-i İsmâil, Hazret-i Yaʿkūb'un amcası olduğu hâlde "eb" ıtlak edilmiştir. Şîa'nın muhtârı da budur. Bunlar "Hazret-i İbrâhim ve babası, Hazret-i Peygamber'in ecdâdındandır. Hâlbuki وَتَقَلُّبَكَ فِى السَّاجِدٖينَ [eş-Şuʿarâ 26/219][1] âyetinin delâletine göre Peygamber'in ecdâdında kâfir yoktur. Âzer ise kâfirdir. Bir de bu âyette[2] ve bilhassa Yaʿkūb kıraatine göre Hazret-i İbrâhim Âzer'e ismini söyleyerek ve dalâlini yüzüne vurarak hitab ettiği gösteriliyor ki babaya birr ü ihsan bir vazîfe-i dîniye olduğu hâlde İbrâhim aleyhisselâm gibi bir peygamber-i zîşânın babasına böyle ezâkâr ve cefâkâr bir hitâbı tecviz etmeyeceği âşikârdır. Binâenʿaleyh bu iki karîne-i mâniʿa gösterir ki Âzer, İbrâhim'in hakīkī mânasıyla babası değildir" diyorlar. Fakat bunlar Kur'ân'ın zâhirine karşı tekellüf ve taassubdur. Zira Hazret-i Peygamber'in nesebine asla sifah karışmamış, hepsi nikâhtan gelmiş olduğunda tereddüd yok ise de وَتَقَلُّبَكَ فِى السَّاجِدٖينَ'de tekallübât-ı sulbiye mânası katʿî olmadığı gibi, Hazret-i İbrâhim'in muamelesi de وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ بٖى مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِى الدُّنْيَا مَعْرُوفاً [Lokman 31/15][3] [1965] mazmûnundan hâriç değildir. Sonra kütüb-i tevârîhte meşhur olan "Tarah" isminin menşe'i nihâyet Yehûd ve Nasârâ ahbârına, bu da Tevrat'a müntehî olabilir. Bu ise Kur'ân'ın Âzer ihbârına muâraza edebilecek bir kuvveti hâiz değildir. Onlar Kur'an üzerine değil, Kur'an onlar üzerine müheymin ve nigehbândır[4].

---

1 "Ve secdekârlar içinde dolaşmanı."

2 M ve B: "âyetten".

3 "Bununla beraber o ikisi de sana sence hakkında bir ilim olmayan hiçi Bana şerik koşturmaya uğraşırlarsa o vakit onlara itaat etme ve kendilerine dünyada mâruf surette musâhabet eyle…"

4 M: "nigâhbandır".

İbn Cerîr tefsîrinde beyan olunduğu üzere Muhammed b. İshak demiştir ki: "Âzer Hazret-i İbrâhim'in babasıdır. Ve Kûfe sevâdında[1] "Kûsâ" karyesi ahâlisinden bir recül olduğu bize zikredilen ahbâr cümlesindendir.[2] وَاللّٰهُ أَعْلَمُ" Ebû Hayyân tefsîrinde de "Neccâr, müneccim ve mühendis olduğunu ve Nemrud'un da nücum ve hendeseye merakı olduğundan nezdinde teveccüh ve ikbâle mazhar bulunduğunu zikretmişlerdir. Ve sevâd-ı Kûfe'den[3] 'Kûsâ' denilen bir karyeden idi. Mücâhid böyle demiştir. Ve Hazret-i İbrâhim de bu karyede tevellüd etti denilmiş. Bundan başka Âzer'in Harran ahâlisinden olduğu da söylenmiştir" diye nakleylemiştir.[4] *Muʿcemü'l-Büldân*'da Kûsâ üç mevziʿdedir. Arz-ı Bâbil'de, sevâd-ı Irak'ta, Mekke'de. Irak Kûsâ'sı ikidir. Kûse't-tarîk, Kûse'r-rubâ, İbrâhim aleyhisselâm'ın meşhedi ve mevlidi buradadır. Ve bunların ikisi de arz-ı Bâbil'dedir. Hazret-i İbrâhim burada ateşe atılmıştır.[5]

İmdi, mevcud veya[6] muhayyel herhangi bir şeyin hayâlini temsil eden cansız asnâm-ı masnûʿa önünde insanlığı tezlil eden ashâb-ı asnâmın dalâl-i mübîni ihtar olunduktan sonra buna sebebiyet veren ve "ashâb-ı heyâkil" denilen nücumperestlerin de dalâl-i nazarîlerini göstermek ve bir beşer olan Hazret-i İbrâhim'in lutf-i ilâhî ile bütün semâvât ve arz melekûtuna ıttılâʿ ve îkānını ve bu sayede insanlığı mâsivallâha esaret ve mahkûmiyet kaydından tahlis ile viche-i beşeriyeti doğrudan doğru ve münhasıran Allah'a tevcih için tevhid ve hanîfiyeti nasıl isbat ve takrir ettiğini beyan için buyuruluyor ki:

---

1 H: "Kûfe-i Sûdan'da".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 466:

حدثني محمد بن إسحاق قال:»آزر«، أبو إبراهيم. وكان، فيما ذكر لنا والله أعلم، رجلا من أهل كُوثَى، من قرية بالسواد، سواد الكوفة.

3 H: "Sûdân-ı Kûfe'den".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 562:

وَذَكَرُوا أَنَّ [آزر أبا] إِبْرَاهِيمَ كَانَ نَجَّارًا مُنَجِّمًا مُهَنْدِسًا وَكَانَ نُمْرُودُ يَتَعَلَّقُ بِالْهَنْدَسَةِ وَالنُّجُومِ فَحَظِيَ عِنْدَهُ بِذَلِكَ وَكَانَ مِنْ قَرْيَةٍ تُسَمَّى كَوْثًا مِنْ سَوَادِ الْكُوفَةِ، قَالَهُ مُجَاهِدٌ قِيلَ وَبِهَا وُلِدَ إِبْرَاهِيمُ، وَقِيلَ: كَانَ آزَرُ مِنْ أَهْلِ حَرَّانَ...

5 Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân,* IV, 487:

وكوثى في ثلاثة مواضع: بسواد العراق في أرض بابل وبمكة... وكوثى العراق كوثيان: أحدهما كوثى الطريق والآخر كوثى ربى وبها مشهد إبراهيم الخليل، عليه السّلام، وبها مولده، وهما من أرض بابل، وبها طرح إبراهيم في النار...

6 M ve B: "ve".

[1966] {وَكَذٰلِكَ نُرٖٓى اِبْرٰهٖيمَ مَلَكُوتَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Ve işte böyle beyyin bir gösterişle Biz İbrâhim'e semâvât ve arzın melekûtunu gösteriyorduk. ❁ Yıldızları, Ay ve Güneşi ile gökleri ve Yer'i gözüne gösterdikten başka hey'et-i mecmûʿasıyla bütün âlemin bir mülk ve[1] saltanata tâbiʿ bir memleket olduğunu ve bu memleketi zabt u idare eden esrâr-ı rubûbiyeti ve kavânîn-i saltanatı kalbine bildiriyorduk. Bütün bunlar Yer'de bir beşer-i cismânî olan İbrâhim'in nefsinde temessül ve tahakkuk ediyordu. İbrâhim görüyordu ki mekân u zamânıyla bütün bu âlemleri toplayıp nefs-i İbrâhim'e indiren ve maddiyat ve mâneviyâtıyla ona rabt edip hepsini birden idare ve tedbir eden kudret-i rabbâniye hepsinin mâlik ü hâkimi bulunan ve şerîk ü nazîri olmayan bir kudret-i vahdâniyeden ibarettir. Ve İbrâhim O'na semâdaki nücum ve kevâkibden daha uzak değildir. Yıldızların semâda birer mevkileri varsa, Yer'deki İbrâhim'in hepsinin fevkinde bir şerefi vardır. Ve böyle bir şerefi hâiz olan bir mahlûkun ve onun kavminin ve hem-nevʿinin o mâlik-i hakīkī mâdûnunda herhangi bir mahlûka bende olup tezellül etmesi pek büyük bir dalâl, pek tehlikeli bir küfran, bir nankörlüktür. İşte İbrâhim'e bu melekûtu gösteriyorduk ki öyle desin {وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنٖينَ} ve ashâb-ı îkāndan olsun. Binâenʿaleyh İbrâhim {فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ} vaktâ ki gece zulmetiyle başına çöküp ortalığı örttü, o zaman {رَاٰ كَوْكَبًا} bir kevkeb, seyyârâttan bir yıldız görerek {قَالَ هٰذَا رَبّٖى} "bu benim rabbim ha!" dedi. ❁ Evvelâ bir yıldızın bir insanı terbiye edebileceğini istibʿâd ederek etrafındakilere bir târiz yaptı. {فَلَمَّٓا اَفَلَ} Çok sürmeden o kevâkib ufûl edip batınca {قَالَ لَٓا اُحِبُّ الْاٰفِلٖينَ} "ben batanları [1967] sevmem" dedi. ❁ Bununla evvelâ rubûbiyet ve ubûdiyette mahabbetin üssü'l-esâs olduğunu, fakat taharrük ve ufûlün tesir delîli[2] değil mahlûkiyet, teessür, mahkûmiyet, hudûs ve fenâ delîli olduğunu ve binâenʿaleyh âfilin rab olamayacağını ve âfile mahabbet etmek sonu boşa çıkacak bir dalâl olduğunu ve rabbin bunda müessir ve bunu muharrik olan ve zevalden münezzeh bulunan bir kudret-i hâlıka olması lâzım geldiğini anlattığı gibi bilhassa ufûl ve gurûba nazar-ı dikkati

1 M ve B: "bir".
2 H: "delîl-i te'sîr".

celb etmekle kevâkibin ufûlünden dolayı onların yerine asnâmı ikāme edenlerin dalâllerini ve tenakuzlarını da gösterdi. Zira ufûllerinden dolayı asıllarının kâfi olmadığını teslim ettikleri hâlde o âfillerin masnûʿ timsallerine itibar etmek ne büyük tenakuzdur.

Bunu müteʿâkib {فَلَمَّا رَاَ الْقَمَرَ بَازِغاً} vaktâ ki Kamer'i doğarken gördü, aynı mâna ile {قَالَ هٰذَا رَبّ۪ي} "bu benim rabbim ha!" dedi. {فَلَمَّٓا اَفَلَ} Bu da ufûl edince hem rabbine olan îkānını izhar ederek هٰذَا رَبّ۪ي sözlerinin iltizâmî olmayıp ilzâmî ve inkârî olduğunu anlatmak, hem de her lahza rabbine olan ihtiyâcını itiraf ile hidâyetine şükretmek için {قَالَ} dedi ki {لَئِنْ لَمْ يَهْدِن۪ي رَبّ۪ي لَاَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّٓالّ۪ينَ} "hiç şüphe yok Rabbim bana hidâyet etmese ben de behemehâl o dâllîn gürûhundan olacaktım." ❁ Zira bütün mesele rûhâniyet ve cismâniyetin, enfüs ü âfâkın birleştiği bir lemha içinde tecellî eden bir hiss ü idrâke dayanıyor. Bu görüş ve gösteriş olmaz veya fânîyi bâkī zannetmek gibi bir isabetsizlik oluverirse dalâl muhakkak. Ve birdenbire Kamer'in letâfet ve câzibesine kapılıvermemek de hayli müşkil. Binâenʿaleyh doğru ve musîb olan, akl ü idrâki bahşeden Allah teâlâ'nın bir lemha-i tevfîk ve hidâyeti [1968] olmasa zulmetteki beşeriyet Ay'a da tapacak, yıldıza da tapacak, puta da tapacak.

Bundan sonra {فَلَمَّا رَاَ الشَّمْسَ بَازِغَةً} vaktâ ki Güneş'i doğarken gördü. ❁ Ve üzerindeki zulmet-i leyl tamamen açılıp subh-i nehâra erdi {قَالَ هٰذَا رَبّ۪ي هٰذَٓا اَكْبَرُ} "Bu benim rabbim ha! Bu hepsinden büyük!" dedi. ❁ Ve daha büyük bir târiz yaptı. {فَلَمَّٓا اَفَلَتْ} Sonra bu da ufûl edince {قَالَ يَا قَوْمِ[1] اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ} "her hâlde ben sizin Rabbime şerîk koştuğunuz şeylerden berîyim. {اِنّ۪ي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذ۪ي فَطَرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ حَن۪يفاً} Ben Hanîf, tertemiz bir muvahhid olarak bütün mevcûdiyetimle yüzümü cemîʿ-i muhteveyâtıyla şu semâvât ve arzı yaratan Zât-ı ecell ü aʿlâ'ya tevcih ettim {وَمَٓا اَنَا مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} ve ben müşriklerden değilim" dedi. ❁ Evvel ü âhir müşriklere asla iştirak etmediğini tasrih ederek tevhîde îkānını ilan ve hanîfiyeti isbat ve takrir eyledi. {وَحَٓاجَّهُ قَوْمُهُ} Kavmi de kendisine

---

1 H, M ve B -"يا قوم".

karşı mücadele ve tahvif ile hüccet yarışına kalkıştılar, galebe fikrine düştüler. Cevâben İbrâhim onların kavlî ve fiilî cidal ve tehdidlerini de istihfaf ederek ve mahabbet nokta-i nazarından ve sonra mehâfet nokta-i nazarından da[1] ahkâm-ı rubûbiyet ve ubûdiyeti takrir eyleyerek galebe-i kâmilesini temin eden şu hüccetle {قَالَ} dedi ki {اَتُحَآجُّونّ۪ي فِي اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰينِ... وَهُمْ مُهْتَدُونَ}

وَتِلْكَ حُجَّتُنَآ اٰتَيْنَاهَآ اِبْرٰهِيمَ عَلٰى قَوْمِه۪ۜ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَآءُۜ اِنَّ رَبَّكَ حَك۪يمٌ عَل۪يمٌ ﴿٨٣﴾ وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَۜ كُلًّا هَدَيْنَاۚ وَنُوحاً هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ وَمِنْ ذُرِّيَّتِه۪ دَاوُ۫دَ وَسُلَيْمٰنَ وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ وَمُوسٰى وَهٰرُونَۜ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِن۪ينَۙ ﴿٨٤﴾ وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى وَع۪يسٰى وَاِلْيَاسَۜ كُلٌّ مِنَ الصَّالِح۪ينَۙ ﴿٨٥﴾ وَاِسْمٰع۪يلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطاًۜ وَكُلًّا فَضَّلْنَا عَلَى الْعَالَم۪ينَۙ ﴿٨٦﴾ وَمِنْ اٰبَٓائِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَاِخْوَانِهِمْۚ وَاجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ ﴿٨٧﴾ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْد۪ي بِه۪ مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه۪ۜ وَلَوْ اَشْرَكُوا لَحَبِطَ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٨٨﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَۚ فَاِنْ يَكْفُرْ بِهَا هٰٓؤُ۬لَٓاءِ فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْماً لَيْسُوا بِهَا بِكَافِر۪ينَ ﴿٨٩﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ هَدَى اللّٰهُ فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْۜ قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراًۜ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَم۪ينَ ﴿٩٠﴾

[1970] **Meâl-i Şerîfi**

Bu işte bizim o hüccetimiz ki kavmine karşı İbrâhim'e vermiştik. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz, şüphesiz ki Rabbin Hakîm, Alîm'dir (83). Bundan mâʿadâ ona İshak ile Yaʿkūb'u da ihsan ettik ve her birini hidâyete erdirdik. Daha evvel Nûh'u erdirmiştik, zürriyetinden Dâvûd'u da Süleyman'ı da Eyyûb'u da Yûsuf'u da Mûsâ'yı da Hârûn'u da; işte muhsinlere böyle mükâfat ederiz (84). Zekeriyyâ'yı da Yahyâ'yı da Îsâ'yı da İlyas'ı da; hep sâlihînden (85). İsmâil'i de Elyesaʿ'ı da Yûnus'u da Lût'u da, her birini âlemînin üstüne geçirdik (86). Ataların-

1 B -"ve sonra mehâfet nokta-i nazarından da".

dan, zürriyetlerinden ve kardeşlerinden bir kısmını da ve hep bunları seçtik ve hep bunları bir doğru yola hidâyetçi kıldık (87). İşte o yol Allah hüdâsıdır, O bunu kullarından dilediğine hidâyet eyler ve eğer bunlar şirk etmiş olaydılar bütün mesâileri heder olmuş gitmişti (88). İşte bunlar kendilerine kitab, hüküm, nübüvvet verdiğimiz kimseler. Şimdi şu karşıdakiler buna körlük ediyorlarsa Biz ona körlük etmeyen bir ümmeti müvekkel kılmışız (89). İşte o peygamberler Allah'ın hidâyetine eriştirdiği kimseler. Sen de onların gittiği yoldan yürü; "ben" de, "buna karşı sizden bir ecir istemem, o mahza âlemîni irşad için ilâhî bir yâdigârdır" (90).[1]

{وَتِلْكَ} Ve[2] işte şu: Yani o rü'yet ü îkān ve bu hidâyet ü burhan {حُجَّتُنَا} Bizim hüccet-i azametimizdir. {اٰتَيْنَاهَٓا اِبْرٰهِيمَ عَلٰى قَوْمِهِ} Biz bunu kavmine karşı İbrâhim'e verdik. ❁ Kendilerini nücumdan ve hatta nücûmun suver ü temâsîlinden daha mâdûn bir mevkiʿde görerek, insanlığı [1971] tezlil eden kavmine karşı İbrâhim'in kevâkibden, Kamer ü Şems'ten, semâvât u arzdan daha yükseğe geçerek doğrudan doğru فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ'a teveccüh edecek ve mâsivallâha tezellül etmeye tenezzül etmeyecek derecelerde rifʿatini isbat ve galebesini temin eden bu hüccet nefs-i İbrâhim'in değil, Allah azîmü'ş-şân'ındır. {نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَٓاءُ} Biz azîmü'ş-şân kimi dilersek derecelerle[3] yükseltiriz. Binâenʿaleyh bu İbrâhim'e mahsus bir hâl değildir. Mazhar-ı ıstıfâ-yı ilâhî olan ekâbir-i[4] ricâlullahta

---

1 H: "Bu işte bizim o hüccetimiz ki kavmine karşı İbrâhim'e vermiştik. Dilediğimizi derecelerle yükseltiriz Biz, şüphesiz Rabbin Hakîm, Alîm'dir (83). Bundan mâʿadâ ona İshak'ı, Yaʿkūb'u da ihsan ettik ve her birini hidâyete erdirdik. Daha evvel Nûh'u erdirmiştik, zürriyetinden Dâvûd'u da Süleyman'ı da Eyyûb'u da Yûsuf'u da Mûsâ'yı da Hârûn'u da; işte muhsinlere böyle mükâfat ederiz (84). Zekeriyyâ'yı da Yahyâ'yı da Îsâ'yı da İlyas'ı da; hep sâlihînden (85). İsmâil'i de Elyesaʿ'ı da Yûnus'u da Lût'u da, her birini âlemînin üstüne geçirdik (86). Atalarından, zürriyetlerinden ve kardeşlerinden bir kısmını da ve hep bunları seçtik ve hep bunları bir doğru yola hidâyetçi kıldık (87). İşte o yol Allah hüdâsıdır, O bunu kullarından dilediğine hidâyet eyler ve eğer bunlar şirk etmiş olaydılar bütün mesâileri heder olmuş gitmişti (88). İşte bunlar kendilerine kitab, hüküm, nübüvvet verdiğimiz kimseler. Şimdi şu karşıdakiler buna körlük ediyorlarsa Biz ona körlük etmeyen bir ümmeti müvekkel kılmışız (89). İşte o peygamberlerle Allah'ın hidâyetine eriştirdiği kimseler. Sen de onların gittiği yoldan yürü; 'ben' de, 'buna karşı sizden bir ecir istemem, o mahza âlemîni irşad için ilâhî bir yâdigârdır' (90)".

2 H -"Ve".

3 M ve B: "derecelerini".

4 H: "ahyâr-ı".

bir sünnet-i câriyedir. Yâ Muhammed, hiç şüphe yok {اِنَّ رَبَّكَ حَكٖيمٌ عَلٖيمٌ} senin Rabbin böyle bir Hakîm, böyle bir Alîm'dir.

Bak İbrâhim'e daha ne verdik {وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ} ona İshak ile Yaʿkūb'u da ihsan ettik {كُلًّا هَدَيْنَا} hepsini hidâyete erdirdik, tarîk-i hakta muvaffak eyledik, emîn kıldık. {وَنُوحًا هَدَيْنَا مِنْ قَبْلُ} Daha evvel Nûh'a da hidâyet ettik. ❁ O da putperestlerle uğraştı ve onlara galebe etti. Binâenʿaleyh İbrâhim, kendi hidâyetinden başka hem büyük dedesinin hem de evlâdının mazhar-ı hidâyet olmasıyla dahi bahtiyar oldu {وَمِنْ ذُرِّيَّتِهٖ دَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ} ve zürriyetinden Dâvûd'a ve Süleyman'a ilh… da hidâyet ettik. ❁ Bu ذُرِّيَّتِهٖ zamîrinin mevzûʿ-i bahis İbrâhim olmak itibariyle ona râciʿ olması, yani ber vech-i âtî on dört peygamberin İbrâhim aleyhisselâm zürriyetinden olması tebadür ediyor. Fakat Lût aleyhisselâm Hazret-i[1] İbrâhim'in zürriyeti değil, biraderzâdesi olduğu ve kezâlik Yûnus aleyhisselâm'ın da onun zürriyetinden olmadığı ve ibarede zamîrin akrabe rücûʿu da asıl bulunduğu cihetle birçok müfessirîn bunu zikri[2] karîb olan Nûh aleyhisselâm'a ircâʿ etmişlerdir. İbn Abbas, "gerçi bu enbiyânın içinde Hazret-i İbrâhim'e [1972] ne ana ne baba tarafından velâdeten mülhak olmayanlar vardır. Nitekim Lût biraderzâdesidir. Bununla beraber hepsi zürriyet-i İbrâhim'e muzâftır. Çünkü amca da babadan addedilir" demiştir ki bu mâna siyâka daha muvâfıktır. Nûh'a ircâʿı takdîrinde bu tevile hâcet kalmazsa da o zaman siyâk-ı bahis İbrâhim'den Nûh'a tahvil edilmiş olacaktır. Maʿamâfîh وَاِسْمٰعٖيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا âyeti وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ cümlesine rabt edilmek de câizdir. O zaman bunlar وَمِنْ ذُرِّيَّتِهٖ mefhûmunda dâhil olmaksızın Hazret-i İbrâhim'e kuvvetü'z-zahr olarak bahşedilmiş olur. Ve fi'l-vâkiʿ insanın kendi sulbî evlâdına da zürriyeti denilmez ve iki birader olan İsmâil ve İshak tekabülü de bu rabtı iktizâ eder. Şâyân-ı dikkattir ki bu âyetlerde on sekiz enbiyâ zikr olunmuş ve bunların zikri bir hüsn-i tasnîfe tâbiʿ tutularak Hazret-i İbrâhim etrafında cemʿ edilmiştir. Hazret-i Nûh putperestlerle uğraşan

1 M ve B -"Hazret-i".
2 B: "zikr-i".

ilk peygamber, İshak ve Yaʿkūb bütün Benî İsrail peygamberlerinin aslı, bu meyanda {دَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ} baba oğul mülk ve saltanat ile mümtaz {وَاَيُّوبَ وَيُوسُفَ} ibtilâ ve sabr-ı cemîl ile mümtaz {وَمُوسٰى وَهٰرُونَ} iki birader, kuvvet-i iʿcâz, mehâbet ü satvet, kitab ve şerîʿat-ı mahsûsa ile mümtaz {وَزَكَرِيَّا وَيَحْيٰى وَعِيسٰى وَاِلْيَاسَ} zühd ü rûhâniyet ve fedâkârlıkta misâl olmuştur. ❁ İlyas İdrîs aleyhisselâm olduğu hakkında bir rivayet varsa da enbiyâ-yı Benî İsrail'den olması daha müreccahtır. Hârûn aleyhisselâm esbâtından olduğu nakledilmiş ve İlyas b. Yasin b. Finhas b. Azzar b. Hârûn denilmiştir. Hızır olduğu da söylenmiştir. Zira Îsâ ve Hızır gibi İlyas'ın da henüz berhayat olduğuna dair bazı eserler vardır. Ebû Hayyân tefsîrinde der ki: "İlyas, Îsâ'ya mukārin olarak zikredilmiştir. Henüz ölmemiş bulunmakta müşterektirler."[1] İlyas'a Yehûd [1973] ve Nasarâ "İlya" derler. Yuhanna İncili'nin baş taraflarında "Yahudîler Yeruşalim'den[2] Yahyâ'ya 'sen kimsin' diye sual etmek üzere kâhinler ile levililer[3] gönderildikleri zaman onun şehadeti budur: Yani ikrar edip inkâr etmeyerek 'ben Mesih değilim' diye ikrar etti ve ona 'öyle ise nesin, İlya mısın?' diye sual ettiklerinde 'o dahi değilim' dedi. 'Sen Şol Peygamber misin?' dediklerinde 'hayır' diye cevap verdi. 'Öyle ise sen[4] Mesih yahud İlya ya Ol Peygamber olmadığın hâlde niçin vaftiz ediyorsun?' dediler" diye mezkurdur ki "İlya" İlyas, "Ol Peygamber" de Hâtemü'l-enbiyâ Muhammed aleyhisselâm'dır. İlya Râfizîler tarafından "Ali" ismine de tatbik edilmiştir. {وَاِسْمٰعِيلَ وَالْيَسَعَ وَيُونُسَ وَلُوطًا} Hitab, Hazret-i Peygamber'e müteveccih olmak itibariyle ceddü'n-nebî olan ve İshak ve Yaʿkūb silsilesinin mukabilinde bulunan Hazret-i İsmâil diğer bir sınıfın mebde'i olarak buraya bırakılmış ve fezâil-i infirâdiyeleri itibariyle Elyesaʿ, Yûnus, Lût aleyhimüsselâm[5] da onunla beraber bir sınıfta sayılmıştır. Elyesaʿ, Yûşaʿ bin Nûn'dur diyenler olmuş

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 574:

وَقَرَنَ عِيسَى وَإِلْيَاسَ لِاشْتِرَاكِهِمَا فِي كَوْنِهِمَا لَمْ يَمُوتَا بَعْدُ...

2 M ve B: "Oruşlimden"; H: "Oşlimden".

3 H ve B: "lâvîler"; M: "lavîliler".

4 M ve B -"sen".

5 H ve B: "aleyhisselâm".

ise de Elyesa' bin Ahtub bin el-Acûz'dur diye tasrih ediliyor. Hamza, Kisâî ve Halef-i Âşir kıraatlerinde lâm'ın teşdidiyle اَلَّيْسَعَ okunur.

{فَإِنْ يَكْفُرْ بِهَا هٰٓؤُلَٓاءِ} Binâen'aleyh {أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ} buna şunlar küfr ederlerse, yani[1] bu üçüne -veya kitab ve hükmü câmi' olmak itibariyle daha hulâsa olmak üzere- nübüvvete küffâr-ı Kureyş hiç iman etmezler ise hiç ehemmiyetleri yoktur. {فَقَدْ وَكَّلْنَا بِهَا قَوْمًا لَيْسُوا بِهَا بِكَافِرِينَ} Muhakkak ki biz o kitab ve hükm ü nübüvvete[2] öyle bir kavmi müvekkel kılmışızdır ki bunlar ona hiçbir zaman kâfir değildirler. ❁ Dâima iman ve şükran [1974] ile sarılır, mazhar-ı emn ü hidâyet olurlar. Mekke kâfirlerine karşı ensar ve ehl-i Medine, Arap kâfirlerine karşı akvâm-ı sâire mü'minleri, ale'l-umûm kâfirlere karşı ale'l-umûm Benî Âdem'den peygamber, sahabe, tâbi'în ve her mü'min ve hatta melâike[3] bu kavimdendir. {أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ هَدَى[4] اللّٰهُ} İşte yâ Muhammed! Bu zikr olunan ve ıstıfâ edilip kendilerine kitab ve hükm ü nübüvvet verilerek âlemîne tafdil edilmiş bulunan muhsinîn ve sâlihîndir ki Allah kendilerini أُولٰٓئِكَ لَهُمُ الْاَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ [el-En'âm 6/82] medlûlünce hidâyete erdirmiştir. Binâen'aleyh {فَبِهُدٰيهُمُ اقْتَدِهْ} sen ancak onların hüdâlarına iktidâ eyle: Mâzîden numûne-i imtisal olmak üzere bunların hey'et-i mecmû'asının tuttukları tevhîd-i iman ve îkān, istikāmet, salâh, fazilet ve ihsan, kitab, hikmet, nübüvvet, hâsılı hidâyet yolunu tut, başkalarına bakma. ❁ Bu اقْتَدِهْ emrindeki ها zamir değil hâ-i sekttir. Yani hâlet-i vakıfta dal'ın harekesini muhafaza eden mücerred bir harftir. Bunun için sâkin okunur. Ve Hamza, Kisâî, Ya'kūb, Halef-i Âşir kıraatlerinde hâlet-i vasılda hazf edilir okunmaz. Ancak İbn Âmir kıraatinde "hüdâ"ya râci' zamirdir. Hâlet-i vasılda kesr ile veya med ile okunur.

Ve işte kıssa-i İbrâhim'i tezkîrin hikmet ü gayesi budur. Bunlara iktidâ edip yüzünü ancak Allah'a tut ve hiçbir şeyden korkmayarak ve başkasından hiçbir şey beklemeyerek teblîğ-i ahkâm et. Onlar gibi sen

---

1 H -"yani".
2 H: "hükm-i nübüvvete".
3 M: "melâik".
4 H, M ve B: "هديهم".

de {قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراًۜ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَم۪ينَ} de ki "ben bu iş, bu tebliğ üzerine sizden bir ücret, bir ivaz istemem, o Kur'an başka bir şey değil, bütün zevi'l-ʿukūl âlemlerine taraf-ı ilâhîden bir tezkir ve îkazdır." ❁ Bu bir ferde[1], bir sınıfa veya bir kavme mahsus değildir. Allah için umûma muhtaç ve mükellef bulundukları şeyleri ihtardır, bir rahmet-i âmmedir.

[1975] O kâfirler ise:

وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِه۪ٓ اِذْ قَالُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍۜ قُلْ مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذ۪ي جَٓاءَ بِه۪ مُوسٰى نُوراً وَهُدًى لِلنَّاسِ تَجْعَلُونَهُ قَرَاط۪يسَ تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَث۪يراًۚ وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُٓوا اَنْتُمْ وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬كُمْۜ قُلِ اللّٰهُۙ ثُمَّ ذَرْهُمْ ف۪ي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ ﴿٩١﴾ وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ مُصَدِّقُ الَّذ۪ي بَيْنَ يَدَيْهِ وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَاۜ وَالَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ يُؤْمِنُونَ بِه۪ وَهُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ ﴿٩٢﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً اَوْ قَالَ اُو۫حِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ وَمَنْ قَالَ سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُۜ وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظَّالِمُونَ ف۪ي غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُٓوا اَيْد۪يهِمْۚ اَخْرِجُٓوا اَنْفُسَكُمْۜ اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيَاتِه۪ تَسْتَكْبِرُونَ ﴿٩٣﴾ وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَٓاءَ ظُهُورِكُمْۚ وَمَا نَرٰى مَعَكُمْ شُفَعَٓاءَكُمُ الَّذ۪ينَ زَعَمْتُمْ اَنَّهُمْ ف۪يكُمْ شُرَكٰٓؤُ۬اۜ لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ۟ ﴿٩٤﴾

[1976] **Meâl-i Şerîfi**

Allah'ı gereği gibi tanıyamadılar, çünkü bir "Allah beşere bir şey indirmedi" dediler; de ki "kim indirdi o, Mûsâ'nın insanlara bir nûr, bir hidâyet olarak getirdiği kitâbı?" Ki siz onu parça parça kâğıtlar yapıyorsunuz, bunları ortaya atıyorsunuz da birçoğunu gizliyorsunuz.

---

1 H: "de".

Bununla beraber şimdi size ne sizin ne atalarınızın bilmediğiniz hakikatler öğretilmekte. "Allah", de, sonra bırak onları daldıkları[1] batakta oynayadursunlar (91). İşte bu da Bizim indirdiğimiz bir kitap; feyz ü bereketi dünyayı tutacak, evvelki kitablar bu tasdik etmedikçe muteber olmayacak. Bir de Ümmü'l-kurâ'yı ve hem bütün çevresindekileri inzar edesin diye ki âhireti temin edecekler buna iman ederler ve onlar namazlarının üzerine muhafız olurlar (92). Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine bir şey vahy edilmemişken "bana vahy olunuyor" diyen kimseden, bir de "Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim" demekte olan kimseden daha zâlim kim olabilir? Görsen, o zâlimler ölüm dalgaları içinde boğulurken melâike ellerini uzatmış, "çıkarın" diye, "canlarınızı, bugün zillet azâbıyla cezâlanacaksınız, çünkü Allah'a karşı hak olmayanı söylüyordunuz ve çünkü Allah'ın âyetlerinden istikbar ediyordunuz" (93). Celâlim hakkı için işte geldiniz bize teker teker, ilk defa yarattığımız gibi ve o size bahşedip hayâline daldırdığımız servetleri arkalarınızın gerisine bıraktınız. Hani o sizin mevcûdiyetinizde şürekâ [1977] olduklarını zuʿm ettiğiniz şefaatçilerinizi de yanınızda görmüyoruz? Gördünüz ya, aranızdaki râbıtalar didik didik koptu ve o zuʿm ettiklerinizin hepsi sizden gāib olup gitti (94).[2]

---

1 B -"daldıkları".

2 H: "Allah'ı gereği gibi tanıyamadılar, çünkü 'Allah bir beşere bir şey indirmedi' dediler; 'ya kim indirdi' de, Mûsâ'nın insanlar için bir nûr, bir hidâyet olarak getirdiği o kitabı ki siz onu parça parça kâğıtlar yapıyorsunuz, bunları üzerine atıyorsunuz da birçoğunu gizliyorsunuz. Bununla beraber şimdi size ne sizin ne atalarınızın bilmediğiniz hakikatler öğretilmekte. 'Allah' de, sonra bırak onları daldıkları batakta oynayadursunlar (91). Bu da Bizim indirdiğimiz bir kitap; feyz ü bereketi dünyayı tutacak, evvelki kitablar bu tasdik etmedikçe muteber olmayacak. Bir de Ümmü'l-kurâ'yı ve bütün çevresindekileri inzar edesin, âhireti temin edecekler iman ederler buna ve onlar namazlarını gözetir dururlar (92). Uydurduğu yalanı Allah'a isnad eden veya kendine bir şey vahy edilmemişken 'bana vahy olunuyor' diyen kimseden, bir de 'Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim' demekte olan kimseden daha zâlim kim olabilir? Görsen, o zâlimler ölüm dalgaları içinde boğulurken melâike ellerini uzatmış, 'çıkarın' diye, 'canlarınızı, bugün zillet azâbıyla cezâlanacaksınız, çünkü Allah'a karşı hak olmayanı söylüyordunuz ve çünkü Allah'ın âyetlerinden istikbar ediyordunuz' (93). Celâlim hakkı için işte geldiniz bize ilk defa yarattığımız gibi teker teker, o size bahşedip hayâline daldırdığımız servetleri bıraktınız da arkalarınızda. Hani o sizin mevcûdiyetinizde şürekâ olduklarını zuʿm ettiğiniz şefaatçilerinizi de görmüyoruz yanınızda? Gördünüz ya, aranızdaki râbıtalar didik didik koptu ve o zuʿm ettiklerinizin hepsi sizden gāib olup gitti (94)".

{وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِه۪} Allah'ı hakkıyla takdir etmediler, sıfât-ı celâl ve cemâlini lâyıkıyla tanımadılar. Alâ külli şey'in kadîr, Rahmân-ı Rahîm olduğuna iman etmediler, nimet ve rahmetinin kadrini bilmediler; hukūkuna riayet, şân-ı ulûhiyetine hürmet eylemediler. Hâsılı takdirsizlik ve nankörlük yaptılar. {اِذْ قَالُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ} Zira[1] "Allah beşere hiçbir şey inzal etmedi" dediler. ۞ Böyle demekle yalnız beşeriyet hakkında bir takdirsizlik değil, Allah hakkında takdirsizlik ettiler. Beşere Allah'ın en büyük rahmet ve nimeti olan vahyi, irsâl-i rusülü ale'l-ıtlâk inkâr etmek cür'etinde bulundular, sâbîliğe saptılar ve öyle bir surette saptılar ki mahsüs ve ma'kul tanımayan sofestâîlerin veya beşeriyeti te'lih etmek isteyenlerin "Allah biz insanların işine karışmaz" dedikleri gibi, Allah'ın beşere indirdiği hiçbir şey yokmuş veya beşerde her ne varsa Allah'tan başkası tarafından veya beşerin kendisinden imiş gibi idâre-i kelâm ettiler. Şüphe yok ki bu gibi tefevvühâta cür'et etmek bir nankörlük hasletinden, bu da nankörlüğün şenâ'atini ve Allah'ın azamet ü kudretini takdir edememekten münba'is fâhiş bir cehalet ve ahlâksızlıktır. Allah dediği zaman ne dediğini bilmeyen, bu ism-i celâlin ne kadar nâmütenâhî bir kudret ü kemâl ifade ettiğini gereği gibi teemmül etmeyenlerdir ki böyle cür'etlerde bulunurlar. "Allah beşere bir şey indirmedi" sözü bir müşrik sözü olduğu ve yukarıdan beri anlaşılageldiği üzere Mekke müşriklerinin de bu fikirde bulunduğu zâhirdir. Fakat bunu Medine'de Yahudîlerin hahambaşılarından Mâlik [1978] b. Sayf'ın söylemiş olmasıdır ki bu âyetin nüzûlüne sebep olmuştur. Şöyle ki:

Mâlik b. Sayf semiz, şişman bir adam imiş, Resûlullah'ın yanına gelmiş, konuşurken Resûlullah kendisine "Mûsâ'ya Tevrat'ı indiren Allah'a and vererek soruyorum, 'Allah hibr-i semîne buğz eder' diye Tevrat'ta buluyorsun değil mi? Hâlbuki sen hibr-i semînsin[2], Yahudîlerin yedirdiği şeylerden semizlemişsin" buyurmuş, hâzirûn gülmüşler, Mâlik b. Sayf kızmış, Hazret-i Ömer'e dönüp مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ demiş,

---

1 B -"Zira".
2 H -"hibr-i semînsin".

nübüvvet-i Muhammediyeyi inkârda mübalağa etmek için hiddetinden müşrikler gibi hepsini inkâr edivermiş. Sonra bu sözünden dolayı Yahudîler tutmuşlar, kendisini riyasetten azledip yerine Kaʿb b. Eşref'i geçirmişler.[1] Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde meşhur olan cumhur kavli budur. Bundan dolayıdır ki sûrenin başında beyan olunduğu üzere bu âyet, bu sûrenin Medine'de sonradan nâzil olan birkaç âyeti cümlesinden olduğu mervîdir. Fi'l-vâkiʿ yukarıdan beri siyâk-ı kelâm, müşriklere karşı olduğu hâlde burada Yehûd dahi ilâve edilerek buyuruluyor ki:

{قُلْ} Öyle diyen takdirsizlere karşı de ki {مَنْ اَنْزَلَ الْكِتَابَ الَّذٖى جَٓاءَ بِهٖ مُوسٰى} {نُوراً وَهُدًى لِلنَّاسِ} Mûsâ'nın insanlar için bir nûr olarak, bir hidâyet olarak getirdiği kitâbı -yani Tevrat'ı- kim inzal etti? ❁ O nûr u hüdâ ki {تَجْعَلُونَهُ} {قَرَاطٖيسَ} siz onu kırtaslar yapıyorsunuz ❁ tenevvür edip amel edecek yerde parça parça kâğıtlara koyuyor, kuru evrak hâline getiriyorsunuz {تُبْدُونَهَا وَتُخْفُونَ كَثٖيراً} bunları meydana çıkarıp nümayiş ediyor ve birçoğunu gizliyorsunuz. ❁ Yani ketm ü tahrif ediyorsunuz, meydana koyduklarınızla da amel etmiyor, kalbinize koymuyorsunuz. [1979] Lâkin İbn Kesir ve Ebû Amr kıraatlerinde gāib sîgasıyla يَجْعَلُونَهُ قَرَاطٖيسَ يُبْدُونَهَا وَيُخْفُونَ كَثٖيراً okunur ki "onu kırtaslar yapıyorlar, istediklerini meydana çıkarıp birçoğunu gizliyorlar" demektir. Bunda Yehûddan hitab ile değil, gıyab ile tâbir buyurulmuştur. Eğer öbür kıraat olmasa idi bu âyetin de Mekke'de ve müşrikler sebebiyle nâzil olduğuna hükmedilebilirdi. Ancak bu surette inzâl-i Tevrat'ın ve ahvâl-i Yehûdun müşriklere karşı nasıl bir madde-i nakz olarak îrad edilebileceği suali vârid olurdu. Fakat bunun da vechi yok değildir. Zira Mekke müşrikleri nazarında da Mûsâ'ya Tevrat'ın nüzûlü ve ahvâl-i Yehûd, meşhûdât-ı şâyiʿadan idi. Onun için لَوْ اَنَّٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّٓا اَهْدٰى مِنْهُمْ [el-Enʿâm 6/157] diyorlardı. Binâenʿaleyh bu

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 44. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 574; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 521-522; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 168:

وروي أن مالك بن الصيف من أحبار اليهود ورؤسائهم قال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أنشدك بالذي أنزل التوراة على موسى هل تجد فيها أنّ الله يبغض الحبر السمين؟ فأنت الحبر السمين، قد سمنت من مالك الذي يطعمك اليهود». فضحك القوم، فغضب، ثم التفت إلى عمر فقال: ما أنزل الله على بشر من شيء، فقال له قومه: ويلك ما هذا الذي بلغنا عنك؟ قال: إنه أغضبنى، فنزعوه وجعلوا مكانه كعب بن الأشرف.

iki kıraatin hey’et-i mecmû‘ası bize şunu ifade eder ki, âyetin nüzûlünde hem Yehûdun hem müşriklerin tesebbübü vardır. Her ikisi de nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr için مَا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى بَشَرٍ مِنْ شَيْءٍ demişlerdir. Fakat asıl sebeb-i nüzul Yehûd’un söylemesi olmuş ve sözlerinin madde-i nakzı evvelâ Tevrat ve takdirsizliklerinin misâli de ona karşı aldıkları vaziyet ile gösterilmiştir. Bundan başka daha umûmî olmak ve Kur’ân’a dahi temas etmek üzere buyuruluyor ki:

{وَعُلِّمْتُمْ مَا لَمْ تَعْلَمُٓوا اَنْتُمْ وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬كُمْ} Bir de size ne kendinizin ne atalarınızın bilmediğiniz ilimler tâlim olundu. ❁ Binâen‘aleyh bunları size indiren, tâlim eden mu‘allim-i hakikī kim? Yâ Muhammed, o takdirsizler buna ne derlerse desinler sen {قُلِ اللّٰهُ} Allah’tır de {ثُمَّ ذَرْهُمْ ف۪ي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ} sonra onları bırak, daldıkları butlan içinde oynayadursunlar. {وَهٰذَا} Bu Kur’an da {كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ} bizim indirdiğimiz öyle bir kitaptır ki {مُبَارَكٌ} mübarektir. ❁ Feyzi cihanı tutacaktır. {مُصَدِّقُ الَّذ۪ي بَيْنَ يَدَيْهِ} [1980] önündekini musaddık, müeyyid ve mümeyyizdir. Ondaki nûr u hüdâ bunun tasdîkinden geçerek tezâ‘uf ve teeyyüd ü inkişaf edecektir. {وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا} Biz onu bunun için, yani âlemîni tezkir ve berekât ve tasdik için ve bir de Ümmü’l-kurâ’yı ve bütün çevresindeki kimseleri inzar edesin diye inzal ettik. {وَالَّذ۪ينَ يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} Ve âhirete iman eden, âkıbetlerini kurtarmak isteyenlerdir ki {يُؤْمِنُونَ بِه۪} buna iman ederler. {وَهُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ} Ve bunlar namazları üzerinde muhafız kesilirler. ❁ Bütün karyelerin anası, merkezi demek olan Ümmü’l-kurâ, Mekke’nin bir ismidir ki merkez-i cihan, kıble-i[1] enâm demek gibidir. İnzar Mekke’nin kendisine değil, ahâlisine olacağı mâlum bulunduğundan mâna, mecaz veya isnâd-ı mecâzî suretiyle أهل أم القرى demektir. وَمَنْ حَوْلَهَا dahi buna karînedir. Şüphe yok ki “Mekke” denilmeyip de “Ümmü’l-kurâ” denilmesi Mekke’yi âlemdeki bütün kurânın bir merkez-i mutlakı gibi mülâhaza ettirmek içindir. Ve binâen‘aleyh وَمَنْ حَوْلَهَا da merkez ve muhît tekabülüyle bütün muhît-i arzda bulunanların hepsi demek olur. Ma‘amâfîh Ümmü’l-kurâ merkeziyet mefhûmundan kat‘-ı nazarla

1 B: “kalb-i”.

sadece Mekke demek gibi düşünülürse وَمَنْ حَوْلَهَا'dan Mekke havâlisi, Mekke civarı, bundan da nihâyet Cezîretü'l-Arab tasavvur olunur. Bu ihtimâle nazaran Kur'ân'ın hikmet-i nüzûlü münhasıran Mekke ve Cezîretü'l-Arab ahâlisinin inzârına mahsus imiş gibi bir tevehhüm hatıra gelebileceğinden لِتُنْذِرَ مَكَّةَ وَمَنْ حَوْلَهَا buyurulmadığı gibi, لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُرَى وَمَنْ حَوْلَهَا dahi buyurulmayıp vâv-ı atf ile وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا buyurulmuş ve bununla nüzûl-i Kur'ân'ın, risâlet-i Muhammediyenin yalnız Arab'ı inzar hikmetine münhasır olmadığı [1981] ve bir âyet yukarısındaki اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْعَالَمِينَ mânasıyla berekâtının şümûlünden tegāfül edilmemek lâzım geldiği, velhâsıl وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَٓافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيراً وَنَذِيراً [Sebe' 34/28][1] mazmûnu anlatılmıştır. Fakat gariptir ki bütün bunlara karşı Yahudîlerden bir fırka işbu وَلِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا nazm-ı celîlinden Hazret-i Muhammed aleyhisselâm'ın yalnız Arab'a meb'us[2] bir peygamber olduğunu istidlâle kalkışmışlar, yani nübüvvetini itiraf etmekle beraber umûma değil, Arab'a mahsus bir peygamber olduğu iddiasında bulunmuşlardır. Bunlar Yehûddan Îseviyye fırkası nâmıyla yâd olunurlar ki bugün münevver geçinen Avrupalılardan bir kısmının Arap olmayan Müslümanlar arasında bu Yahudî fırkasının mezhebini ve politikasını neşretmeye çalıştıklarını görüyoruz. Beşerde emr-i vâki' olan nübüvveti inkâr etmek Allah'ı hakkıyla takdir etmemekten münba'is bir cür'et ve bir nankörlük ve herhangi bir peygamberin nübüvvetini ve herhangi bir kitâbın nüzûlünü kabul ettikten sonra bütün enbiyâ ve kütübü tasdik ve teyid eden ve onlardan daha vâzıh ve daha feyyaz olarak inzal edilmiş bulunan mübarek Kur'ân'ı ve nübüvvet-i Muhammediyeyi inkâr etmek ise bundan başka açık bir tenakuz olduğunu tefhim ile emr-i nübüvveti takrir ve teyid ve mes'ele-i nübüvvetin sıfât-ı ilâhiye mesâiline teferru'unu ve irfân u ahlâk, hiss-i mes'ûliyet ve endîşe-i âkıbet ile alâkasını tesbit ettikten sonra Allah'a yalan isnad eden, yalan yere peygamberlik iddia eyleyen veya Allah'a peygambere rekabet etmeye

---

1 "Seni de başka değil, ancak bütün insanlara şâmil bir risaletle rahmetimizin müjdecisi, azâbımızın habercisi gönderdik…"

2 H: "mahsus".

kalkışan müfteriler, kezzablar, sahtekârlar[1] ve hadnâşinâslar hakkında vaʿîd ve inzar olarak da şöyle buyuruluyor:

{وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ} Ve[2] kimdir o kimseden daha zâlim ki {افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا} Allah'a yalan iftira etmiştir. ❁ Meselâ Müseylimetü'l-kezzâb ve Esved-i Ansî gibi "Allah beni peygamber gönderdi" diye yalandan nübüvvet iddia etmeye veya Amr bin Lühay ve emsâli gibi kendi kendine din [1982] uydurmaya, ahkâm vazʿ etmeye kalkışmış veya herhangi bir suretle Allah'a karşı yalan uydurmuş, Allah'a nisbeti câiz ve lâyık olmayan bir şey isnad eylemiş {اَوْ قَالَ اُو۫حِيَ اِلَيَّ وَلَمْ يُوحَ اِلَيْهِ شَيْءٌ} veya kendisine hiçbir şey vahy olunmamışken "bana vahy olundu" demiştir. ❁ Hâsılı ya herhangi bir suretle bir yalan iftira etmiş veya bilhassa vahiy iddiasıyla iftira eylemiştir. Diğer bir mâna ile "bana vahy olundu, ona hiçbir şey vahy olunmadı" demiş, kendine vahiy iddia etmiş ve peygambere vahyi inkâr eylemiştir. Yalanın iki büyük nevʿini cemʿ etmiş, yoğa var, vara yok diye muzâʿaf bir kizb-i azîm söylemiş demek olur. {وَمَنْ قَالَ سَاُنْزِلُ مِثْلَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Ve o kimseden ki Allah'ın indirdiği âyetler gibi ben de indireceğim demiştir. ❁ Allah'a rekabet, Kur'ân'ı tanzir, peygambere muʿâraza edeceği zuʿmunda bulunmuştur. Nitekim Tâifli Nadr b. Hâris ve yardakları لَوْ نَشَٓاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هٰذَٓا [el-Enfâl 8/31][3] demişler وَالزَّارِعَاتِ زَرْعًا وَالْخَابِزَاتِ خبزًا والطابخات طبخا وَاللَّاقِمَاتِ لَقْمًا "Ekin ekenlere, ekmek yapanlara, pişiriş pişirenlere, lokma edenlere kasem olsun" diye saçmalar söylemişlerdir. Ve işte şu zikr olunan misâller bu âyetin nüzûlüne sebep olmuşlardır[4] ki bunların bazısı Mekke'de ve[5] bazısı Medine'de vâkiʿ olmuş bulunduğundan bu âyetin de Mekke hâdisâtına dahi işaret ederek Medine'de nâzil olduğu mervîdir.

---

1 H: "sahtekâr".
2 H -"Ve".
3 "…Dilesek bunun gibisini biz de söyleriz…"
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 67:
قَالَ الْمُفَسِّرُونَ: المراد ما قاله النضر بن الحرث وَهُوَ قَوْلُهُ: لَوْ نَشاءُ لَقُلْنا مِثْلَ هَذَا.
Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 584:
ذَكَرَ الزَّهْرَاوِيُّ وَالْمَهْدَوِيُّ إِنَّ الْآيَةَ نَزَلَتْ فِي النَّضْرِ بْنِ الْحَارِثِ قِيلَ: وَفِي الْمُسْتَهْزِئِينَ مَعَهُ لِأَنَّهُ عَارَضَ الْقُرْآنَ بِقَوْلِهِ: وَالزَّارِعَاتِ زَرْعًا وَالْخَابِزَاتِ خبزا والطابخات طبخا والطاحنات طَحْنًا وَاللَّاقِمَاتِ لَقْمًا إِلَى غَيْرِ ذَلِكَ مِنَ السَّخَافَاتِ.
5 M ve B -"ve".

Ey muhatab, {وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظَّالِمُونَ فٖى غَمَرَاتِ الْمَوْتِ} sen bir görsen bütün bu zâlimlerin gamerât-ı mevte düştükleri, ölümün pençelerine geçip şiddetten şiddete atıldıkları {وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُوٓا اَيْدٖيهِمْ} ve melekler ellerini uzatarak {اَخْرِجُوٓا اَنْفُسَكُمْ} haydi bakalım canlarınızı çıkarın ❁ yahud kendinizi kurtarın {اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ} bugün siz hakaret ü zillet azâbıyla [1983] cezâlanacaksınız {بِمَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ غَيْرَ الْحَقِّ} çünkü Allah'a karşı hak olmayanı söylüyordunuz {وَكُنْتُمْ عَنْ اٰيَاتِهٖ تَسْتَكْبِرُونَ} ve âyetlerinden istikbar ediyordunuz; kibrinize yediremiyor, onlara imandan, teemmülden kaçınıyordunuz {وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ} ve gördünüz ya ey zâlimler bugün bize ilk defa sizi halk ettiğimiz gibi teker teker, yalnız başınıza geldiniz {وَتَرَكْتُمْ مَا خَوَّلْنَاكُمْ وَرَٓاءَ ظُهُورِكُمْ} ve size bahşettiğimiz şeylerin hepsini arkanızda bıraktınız {وَمَا نَرٰى مَعَكُمْ شُفَعَٓاءَكُمُ} o şefaatçilerinizi de sizinle beraber görmüyoruz. {الَّذٖينَ زَعَمْتُمْ اَنَّهُمْ فٖيكُمْ شُرَكٰٓؤُا} Onları ki siz, kendinizde ortaktırlar diye zuʿm etmiştiniz. ❁ Mevcûdiyetiniz üzerinde bunların rubûbiyet hissesine mâlik birtakım şürekâ olduklarını ve Allah'a karşı size şefaat edeceklerini zannediyordunuz[1]. {لَقَدْ تَقَطَّعَ بَيْنَكُمْ} Artık aranızda ebedî inkıtâʿ vâkiʿ oldu. -Nâfiʿ, Hafs, Kisâî, Ebû Cafer'den mâʿadâsında nûn'un refʿiyle بَيْنُكُمْ okunduğuna göre- “artık aranız ebediyyen açıldı, bütün râbıtalar kesildi, târumâr oldu {وَضَلَّ عَنْكُمْ مَا كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ} ve zuʿm etmiş olduğunuz o hayaller, o kuruntular sizden gayb oldu gitti” diye tarafımızdan hitab, tebliğ edildiği vakit görsen; neler olacaktır neler!

Bunları göz önüne getirmeli de Allah'a karşı haksızlıkta, takdirsizlikte bulunmamalıdır.

Fi'l-hakīka

اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰىۜ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّۜ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ ﴿٩٥﴾ فَالِقُ الْاِصْبَاحِۚ وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًاۜ ذٰلِكَ تَقْدٖيرُ الْعَزٖيزِ الْعَلٖيمِ ﴿٩٦﴾ وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ لِتَهْتَدُوا بِهَا فٖى ظُلُمَاتِ

1 B: “zuʿm ediyordunuz”.

الْبَرِّ وَالْبَحْرِۜ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٩٧﴾ وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْشَاَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ
فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌۜ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ ﴿٩٨﴾ وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ
مَٓاءًۚ فَاَخْرَجْنَا بِهٖ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًاۚ وَمِنَ
النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ اَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ
مُتَشَابِهٍۜ اُنْظُرُٓوا اِلٰى ثَمَرِهٖٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَيَنْعِهٖۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكُمْ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٩٩﴾ وَجَعَلُوا
لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنٖينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍۜ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يَصِفُونَ
﴿١٠٠﴾ بَدٖيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌۜ وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ
وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ ﴿١٠١﴾

[1985] **Meâl-i Şerîfi**

Allah o dâneleri, çekirdekleri pörtleten, ölüden diri çıkarır ve diriden ölü çıkaran, işte size söylüyorum Allah O, şimdi söyleyin nereden çevriliyorsunuz? (95). O, tan attırıp[1] sabah çıkaran[2], geceyi bir âramgâh kılmış, Şems ü Kamer'i de birer nişâne-i hisab, o işte O Azîz, Alîm'in takdîri (96). Hem O'dur, O ki karada ve denizde yolu doğrultmanız için size yıldızları sebep kılmıştır. Hakikat ilim ehli olanlar için âyetleri tafsil eyledik (97). Hem O'dur, O ki sizi bir tek nefisten halk etti, demek bir müstekar bir de müstevdaʿ var. Hakikat ince anlayışlı fıkıh ehli olanlar için âyetleri tafsil eyledik (98). Yine O'dur, O ki semâdan bir su indirdi, derken onunla her şeyin nebatını çıkardık. Derken ondan bir yeşillik çıkardık, ondan birbiri üzerine binmiş dâneler çıkarıyoruz. Hurma ağacından da talʿından sarkan salkımlar ve üzümlerden bağlar, zeytini de narı da birbirine benzer benzemez. Bakın her birinin meyvesine: Bir meyve verdiği vakit, bir de kemâle erişine. Şüphesiz şu size gösterilende iman ehli olanlar için birçok âyetler vardır (99). Bir

---

1 B: "attıran".
2 B -"sabah çıkaran".

de tuttular Allah'a cinleri (gizli mahlukları) şerîk koştular, hâlbuki O onları yarattı. Bundan başka O'na oğullar ve kızlar saçmaladılar, ne dediklerini bildikleri yok. O'nun Zât-ı sübhânîsi onların vasıflarından çok münezzeh ve müteʿâlîdir (100). Göklerin ve yerin mübdiʿi, O'na veled nasıl tasavvur edilir ki bir eşi bulunmak mümkin değil. O her şeyi yaratmış ve her şeye Alîm (101).[1]

فَمُسْتَقَرٌّ İbn Kesîr, Ebû Amr, Yaʿkūb'dan Revh kıraatinde ism-i fâʿil sîgasıyla فَمُسْتَقِرٌّ okunur.

{اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى} Allah dâneleri ve çekirdekleri [1986] yarandır {يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ} ölüden diri çıkarır {وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّ} ve diriden ölü çıkarandır. {ذٰلِكُمُ اللّٰهُ} İşte Allah budur. ❁ Böyle bütün tabiatlar üzerinde hâkim olan fâtır-ı mûciddir.

"**Falk**", şakk etmek, çatlatmaktır. "**Habb**", habbenin, "nevâ" da çekirdek demek olan "nevât"ın cemʿi makamında ism-i cinstir. "Hab: dâne", ot tohumlarına; "nevât: çekirdek" de ağaç tohumlarına delâlet eder. Maʿamâfîh ot ve ağaç ikisi de nebâtî olduğundan "nevât"ı dânenin içindeki mâye-i nebâtî gibi mülâhaza etmek mânen daha muvâfık olacaktır ki bir habbenin içindeki bu lüb, bu mâye bir hurma veya üzüm dânesinin içindeki çekirdek gibidir. Buna "nevât"ın tasgīri olarak "nüveyye" dahi denilir ki, Fransızların "noyau"[2] tâbiri bundan me'huz görünür. Bakınız bir dâne, bir çekirdek bir yere düşer, bir müddet

1 H: "Allah'tır o dâneleri, çekirdekleri pörtleten, ölüden diri çıkarır ve diriden ölü çıkaran, işte size söylüyorum Allah O, şimdi söyleyin nereden çevriliyorsunuz? (95). O, tan attırıp sabah çıkaran, kılıp da geceyi bir âramgâh ve Şems ü Kamer'i birer nişâne-i hisab, işte O Azîz, Alîm'in takdiri o (96). Hem O'dur, O ki karada ve denizde yolu doğrultmanız için size yıldızları sebep kılmıştır. Hakikat ilim ehli olanlar için âyetleri tafsil eyledik (97). O'dur, O ki sizi bir tek nefisten halk etti, demek bir müstekar bir de müstevdaʿ var. Hakikat ince anlayışlı fıkıh ehli olanlar için âyetleri tafsil eyledik (98). Yine O'dur, O ki semâdan bir su indirdi, derken onunla her şeyin nebatını çıkardık. Derken ondan bir yeşillik çıkardık, ondan birbiri üzerine binmiş dâneler çıkarıyoruz. Hurma ağacından da talʿından sarkan salkımlar ve üzümlerden bağlar, zeytini de narı da birbirine benzer benzemez. Bakın her birinin meyvesine; meyve verdiği vakit, bir de kemâle erişine. Şüphesiz şu size gösterilende iman ehli olanlar için birçok âyetler var (99). Bir de tuttular Allah'a cinleri (gizli mahlukları) şerîk koştular, hâlbuki O onları yarattı. Bundan başka O'na oğullar ve kızlar saçmaladılar, ne dediklerini bildikleri yok. O'nun Zât-ı sübhânîsi onların vasıflarından çok münezzeh ve müteʿâlîdir (100). Göklerin ve yerin mübdiʿi, O'na veled nasıl tasavvur edilir ki bir eşi bulunmak mümkin değil. O her şeyi yaratmış ve her şeye Alîm (101)".

2 M: "nuvoyya".

geçince Allah o dâne, o çekirdek dâhilinden bir hareket, bir tazyik, bir intac husûle getirir; onu altından üstünden falk eder, çatlatır, tabîʿat-ı sükûnu tabîʿat-ı harekete, tabîʿat-ı ittisâli tabîʿat-ı infisâle tahvil eder. Üstündeki[1] çatlaktan vahîdü'l-felka veya zâtü'l-felkateyn olarak havaya yükselen şecere, altındaki çatlaktan zemine geçen ve saçak tâbir olunan şecere çıkar ve o habbe, o çekirdek evvelâ böyle biri sâʿid, biri hâbit iki muhtelif tabiatta bulunan iki şecerenin sebeb-i ittisâli olur. Parmakla eziliverecek kadar ince ve latif olan o yumuşak saçaklar, sert çuvaldızların, sivri bıçakların nüfuz edemeyeceği derecede sulb olan yerleri ve bazı zaman kaskatı taşları bile çatlatır, aralarına girer ve sonra bir nebat, bir ağaç üzerinde o kadar acîb ve bedîʿ bir surette tabâyiʿ-i muhtelife tahassul eder ve bu muhtelif garâizin hepsi öyle bir âheng ü nizam ile işler çalışır ki acâyib u dekāikinin şerh u îzâhı tükenmez. Bir tabiattan yarılıp çıkan kışr, haşebe, öz [1987] urûk, cezr, sâk, ağsân, evrâk, ezhâr, envâr bu muhtelif tabâyiʿin her biri, bütün kuvâ-yı tabîʿiye üzerinde icrâ-yı hükm ü te'sîr ve ibrâz-ı sunʿ u kudret eden kudret-i fâtıranın âyât-ı iʿcâzından olan birer âlemdirler. Bunları daha geniş bir zevk ile müşahede etmek isteyenler nebâtâtın teşrîhini, ensâcını, garâiz-i uvziyesini tedkik ve mütalaa etsinler. Sonra çatlaktan çatlağa, fıtrattan fıtrata geçen ve sıfatları, hâssaları, levnleri, şekilleri, taʿmları, tabiatları muhtelif olan bu ecsâm-ı muhtelifenin mesâʿî-i müşterekesinden maksûd-ı aslî olan semere tevellüd eder. Bir habbe veya bir çekirdek yerine kat kat kutular, mahfazalar içinde yüzlercesi meydana gelir. Ve her biri kemâlini bulunca yeni bir âlem olmak için bittiği yerden kopar, topraklara katılmak üzere zemine atılır. Menşe' bir ve tabiatın, nücûmun, fusûlün, anâsırın tesirleri şerâiti müsâvî olduğu hâlde bir habbeden, bir çekirdekten bu kadar muhtelif ecsâm ve tabâyiʿin çatlayıp çıkması tabâyiʿ ve anâsırın[2] değil, Hakîm, Rahîm, Kādir-i muhtâr olan Vâcibü'l-vücûd'un takdîr ü tedbîri eseri olduğunda asla[3] şüphe yoktur. Toprakta çekirdekten bunları bitirip

---

1 M: "Üstteki".
2 H -"ve anâsırın".
3 M ve B -"asla".

çıkaran kudret-i fâtıra ne ise, yine toprakta bunlardan çekirdeği bitiren kudret-i fâtıra da O'dur. Gerek dâneyi, çekirdeği şaktan nebat ve eşcâr çıkarmak ve gerek bir şaktan dâne, çekirdek halk etmek her iki mânasıyla فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى O'dur. Binâenʿaleyh doğrudan doğru topraktan habb ü nevâtı yaratıp çıkaran da O'dur. O böyle ölüden diri çıkarır, diriden ölüyü çıkaran da O'dur. Ve bu mâna hayvânâtta daha derin ve daha büyük bir şümul ve bedâʿat ile zâhirdir. Ve işte Allah bu falk u fıtratı yapan, ölüden diri ve diriden ölü çıkaran ve tabiatlar üzerinde hâkim olan kādir-i mutlak, fâʿil-i muhtârdır. {فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ} Binâenʿaleyh O'ndan nasıl çevrilir de başkalarına taparsınız? Yahut O'ndan, O'nun te'sîr-i hükm ü [1988] kudretinden nerede kurtulacaksınız? Gerek hayatta olun gerek mematta, gerek hayvanlara karışın gerek otlara, gerek yere geçin gerek göğe çıkın, gerek zulmette bulunun, gerek nûrda. Hâsılı hiçbir hâlde, hiçbir noktada O'nun elinden kurtulamazsınız. Zira {فَالِقُ الْاِصْبَاحِ} sabahı çatlatan, zulmetleri yarıp fecr yapan, ziyâyı aksettirip tan attıran O'dur. {وَجَعَلَ الَّيْلَ سَكَنًا} O geceyi seken, dinlenecek, istirahat edecek bir muhît-i sükûn {وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا} Şems ü Kamer'i de hesab yapmıştır. -Âsım, Hamza, Kisâî ve Halef-i Âşir'den mâʿadâsında وَجَاعِلُ الَّيْلِ سَكَنًا okunur.- Zulmet-i ʿademi çâk edip tan attıran, yoğu var eden ve ufku sabah ve sabâhatle açıp vücûda, hayata intibah ve hareket ü faaliyet veren ve geceleyin bunları gizleyerek heyecanları teskin etmek ve yorgunlukları dinlendirmek için bir sütre-i sükûn çeken yine O'dur. Âyet-i nehâr olan Şems ve âyet-i leyl olan Kamer bunların âmil ve fâʿili değil, vâsıta-i hisâbiyeleridir. Hepsi hesablı yapılmıştır. Ve insanlar faaliyet ve sükûnlarının hesabını vermekle mükellef bulunduklarından Allah teâlâ mekādîr ve kemmiyâtı taʿyîn ü tahsis ederek hesabı da halk etmiş, Şems ve Kamer'i bu hareket ü sükûnun hisâbına birer alâmet yapmıştır. {ذٰلِكَ[1]} Bütün bunlar, bu falk'lar, bu caʿller, bu hesablar {تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ} O Azîz ve Alîm'in takdîridir. ۞ Ne hesabsız, takdirsiz, gelişigüzel, keyfemettefak oluvermiş bir tesadüftür ne de ne yaptığını bilmeyen kör bir tabiatın ıttırâdıdır. Böyle vücud ve ʿadem,

---

1 M ve B: "وذلك".

zulmet ve nûr, hareket ve sükûn gibi ikisi de bir yere gelmek ihtimâli bulunmayan muhtelif ve mütenâkız tabiatların her birine birer mikdâr-ı muayyen tahsis ederek birer had koyup nâmütenahî ihtilâflarına rağmen hepsini bir nizâm-ı te'lîf [1989] ve terkib içinde hisâb-ı kat'î ile yürütmek elbette hiçbir tabiata mahkum olmayan nazîrsiz bir izzet ü kudretin ve gāib ü şâhidi bilen nihâyetsiz bir ilm-i muhkemin sâhibi olan bir Azîz ve Alîm'in eser-i belîği ve sun'-ı bedî'idir. Binâen'aleyh O fâlik[1] u fâtır olan Allah yalnız kādir değil, şerîk ve nazîri yok bir Azîz ü Alîm'dir de. Bunu hesâba almayıp da O'ndan sarf-ı nazar etmek ve O'nun taht-ı izzet ve ilminde bulunan kuvâ-yı tabî'iye veya hayâtiye veya felekiyeye bağlanıp perestiş etmek ve sonra O'nun hesabından kurtulmak nasıl mümkin olur? Hâlbuki:

{وَهُوَ الَّذٖى} O hem[2] öyle bir Allah'tır ki {جَعَلَ لَكُمُ النُّجُومَ} sizi nücum için değil, nücûmu sizin için, sizin intifâ'ınız[3] yani {لِتَهْتَدُوا بِهَا فٖى ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} berr ü bahr zulmetlerinde bunlarla hidâyet bulasınız; bunların delâletiyle hedefinizi, cihetlerinizi, kıblenizi, maddî mânevî yolunuzu doğrultasınız diye yapmıştır. ❁ Binâen'aleyh bunlar size ta'allukları nokta-i nazarından üzerinizde hâkim ve müdebbir birer mâbud değil, menâfi'inize hâdim birer fânûs-ı hidâyet ve âyât-ı rahmettirler. {قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} Şüphe yok ki Biz ilim şânından olanlar için bu âyetleri tafsil ettik. ❁ Evvelâ semâdaki yıldızlar gibi nokta nokta ayırt edilerek veciz bir surette kesretle zikr ü beyan edilen bu âyetler umûma hidâyet olmakla beraber öyle ilmî noktalardır ki bunlardan ehl-i ilim olanlar[4], bilmek şânından bulunanlar istifade ederler. Sâniyen bunların kitab-ı hilkatte, berr ü bahrda, arz u semâda, nebâtât ve hayvânâtta, cevviyyât ve felekiyyâtta o kadar çok tafsîlâtı vardır ki bunlardan intifâ' edebilmek de ehl-i ilim olanlara, kābiliyyet-i ilmiyesi bulunanlara mahsustur. Binâen'aleyh Müslümanlar bu düsturları esas ittihaz ederek nebâtât, hayvânât, hesab, rasad, âsâr-ı

1 M ve B: "hâlık".
2 H ve B -"hem".
3 M ve B -"sizin intifâ'ınız".
4 B: "anlar".

cevviye, hey'et-i riyâziye ilimlerini tahsîle [1990] çalışmalıdırlar. Hâsılı bu âyât-ı Kur'âniye o kadar ulûm-ı mufassalayı muhtevîdir ki bunun şerh ü tafsîlinde قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبِّى لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبِّى وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَداً [el-Kehf 18/109][1] hükmü cârîdir.

{وَهُوَ الَّذٖى اَنْشَاَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ} Yine O öyle bir Allah'tır ki sizi ibtidâ bir nefisten inşâ etti. Bir candan, bir Âdem'den neş'et ettirdi, üretti (*Sûre-i Nisâ'nın başına bak*) {فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ} sonra bir müstekar, bir de müstevdaʿ var: Çeşit çeşit.

"**Müstekar**" ve "**müstevda**ʿ" istikrar ve istîdâʿ mânasına masdar-ı mîmî veya mahall-i istikrar ve mahall-i istîdâʿ mânasına ism-i mekân olur. Yani hepiniz bir nefisten neş'et etmiş olduğunuz hâlde her birinizin bir istikrar hâliniz, bir de istîdâʿ hâliniz var. Sulbden rahime, rahimden dünyaya, dünyadan kabre kâh istikrar kâh istîdâʿ iki mütenâvib hâl içindesiniz yahut kiminiz istikrar yeri, kiminiz istîdâʿ yeri, bazınız erkek bazınız dişi. Yahut kiminizin mevziʿ-i istikrârı kiminizin mevziʿ-i istîdâʿı var. Bazınız sâhib-i sulb, bazınız sâhib-i rahim. Bazınızın karargâhı, hânesi, vatanı var; bazınız gurbette, seferde veya göçebe. İbn Kesîr, Ebû Amr, Yaʿkūb'dan Revh kıraatlerinde kāfın kesriyle ism-i fâʿil olarak فَمُسْتَقِرٌّ okunur ki bu surette مُسْتَوْدَعٌ ism-i mefʿuldür. İstikrar lâzım olduğundan "müstekar" ism-i mefʿul olamaz. Fakat istîdâʿ iki mefʿûlüne taʿdiye eder ki birisi vedîʿa kılınan şey, diğeri de kendine vedîʿa edilen şeydir. Ve bunun ikisine de "müstevdaʿ" denilir ve burada birincisidir. Binâenʿaleyh bu kıraate göre mâna: Hepiniz bir nefisten inşâ edilmiş olduğunuz hâlde kiminiz müstekır bulunuyor, istikrar hâlinde, kiminiz de henüz vedîʿa hâlinde; yani kiminiz henüz menşe' olan sulbden ayrılmamış orada duruyor. Kiminiz rahme tevdîʿ edilmiş, doğmak üzere bulunuyor. Diğer bir mâna ile: Kiminiz rahimde [1991] istikrar etmiş, kiminiz henüz sulbde emanet bulunuyor; yahut kiminiz bilfiil halk edilmiş, kiminiz de henüz kuvve hâlinde. Yahut kiminiz kararını bulmuş, büluğ ve kemâline ermiş, kiminiz

1 "De ki: Eğer Rabbimin kelimâtı için deniz mürekkeb olsa idi her hâlde Rabbimin kelimâtı tükenmeden deniz tükenirdi, bir misli de meded getirsek bile."

de henüz taht-ı velâyet ve vesâyette. Yahut kiminiz mütemekkin, medenî veya mukīm, kiminiz müsafir veya seyyar. Nihâyet bir kısmı ölmüş, bir kısmı dünyada. Hâsılı menşe' bir, neş'et mütenevviʿ, nâşi' ve ahvâl, ıttırad ve inkılab içinde hem müttefik, hem muhtelif de muhtelif. Binâenʿaleyh tabîî bir nokta-i nazarla bakıldığı zaman ilm ü fennin en büyük kanunu olan ıttırâd-ı tabiat kaidesi mûcebince bu tenevvüʿ ve ihtilâf olamamak[1] ve bu neş'et bulunamamak iktizâ ederdi. Eğer bu vâkıʿât olmasa idi de mesele tabiat mebde'iyle bi'n-nazariye tasavvur edilse idi bu neş'etlere mümteniʿ bir tenakuz nazarıyla bakılmak lâzım gelirdi. Hâlbuki âleme nazaran bile menşe'-i vâhidden fürûʿ-ı kesîre ve mütehâlifenin neş'eti emr-i vâkiʿdir. Ve vâkıʿa, vâkıʿadır. Demek ki illet-i vâkıʿa, madde ve tabîʿat-ı menşe' değil hâlıktır. Maddeye ve tabîʿat-ı menşe'e inzimam eden her hâdisede bir halk-ı cedîd vardır. Yani bilâ madde îcad gibi zat ve sıfât-ı hâlıktan başka hiçbir şarta mütevakkıf olmayan bir îcâd-ı maʿdûm, bununla beraber bu îcâdı îcâd-ı sâbıka tevfik ve rabt ederek onu tenmiye ve tezyid eden bir takdir ve bir sunʿ-i bedîʿ vardır. Maddeyi kendi tabiatında istikrar ettirmeyip de falk[2] etmek ve ona onda bulunmayan tenevvüʿ ve ihtilâfı vererek vâhidden kesîr, muvâfıktan mugāyir ve mugāyirden muvâfık çıkararak birçok fürûʿ ve şuʿubât-ı muhtelife inşâ etmekte dahi ilk maddeyi ʿademden îcad gibi madde ve tabîʿat-ı madde hâricinden gelen bâriz bir halk u te'sir, vücûd-i Hâlık'a ve ilm ü kudretine delâlet eden bir sunʿ-ı bedîʿ okunur ki bunun vücûh-i delâleti maʿnâ-yı tabîat olan istikrar ve ıttırâdın zıddı olup onu tamamen veya kısmen tehallüf[3] ettiren yeniliklerin, inkılâbâtın mevcûdiyetidir. Her istîdâʿ, her [1992] yenilik, her hudûs, her urûz, her tegāyür bir delîl-i halk ve bunun içinde her istikrar, her ıttırad, her tevafuk, her nizam bir delîl-i sanʿattır. Vâhidin kesîr, mugāyirin muvâfık olması bir tenakuz olduğu hâlde vâhidden kesîr, muvâfıktan mugāyir yapılması ancak halk u inşâ ile mümkin olur. Bazıları ʿademden halkı bekā-yı illet ve tezâyüf-i illiyet

1 B: "olmamak".
2 M ve B: "şakk".
3 B: "tehâlüf".

kāidesine muhalif zannederler. Tabiata nazaran bir de ʿademden halk, maʿdûmun illiyeti mânasına tefsir edilmesine göre bu zan doğrudur. Zira maʿdûmun illiyeti, illetin maʿdûmiyeti demek olacağından bu takdirde ne illet kalır ne de bekā-yı illet. Hâlbuki hâdisât için illet zarûrîdir. Tabiat, illet farz edildiği zamanda da her tegāyür[1] ve tehavvül noktasının bekā ve tezâyüf-i illete muhalif olduğu bedîhî bir emr-i[2] vâkiʿdir. Fakat halkta illet hâlık olmak üzere mülâhaza edildiği zaman ne bekā-yı illet ne de tezâyüf-i illiyet hiçbiri tehâlüf etmemiş olur. Ve hatta halk mefhûmudur ki bu kanunu tesbit ve teyid eder. Ancak tezâyüf-i illiyet, her maʿlûlün illete tevakkufu ve illetten fazla bir kudret ifade edememesi mânasına anlaşılmalı; maʿlûlün behemehâl illetine müsâvâtı mânasına telakkī edilmemelidir. Zira maʿlûlün illetine müsâvâtı da muhâldir. Bir okka bir okkayı çekemez. Hakīkī illet, maʿlûlünün müsâvîsi olamaz. Bir fark ve fazlı hâiz olmak zarûrîdir. İllet maʿlûlüne kendinden bir şey vermez, onda eserini halk eder. Yoksa illet tükenir, bekā-yı illet kalmaz. Ve bunun için illet, maʿlûlünün aslı değil, hâlık ve bâri'idir. Tohum ve ağaç, baba ve evlâd, usûl ve fürûʿ yekdiğerinin illet ve maʿlûlü değil, sebeb ve müsebbebi, yani tarîk-i hudûsu ve mahall-i istîdâʿıdır. Bunların istîdâʿ ve istikrarları da bekā ve tezâyüf-i illetin, vücud ve te'sîr-i hâlıkın vech-i delâletleridir. Asl ile ferʿ[3] arasında inkılab ve ihtilâf ne kadar çok ve maʿnâ-yı istikrar ve ıttırad ne kadar az olursa orada hükm-i tabiat o kadar [1993] az ve te'sîr-i hâlık o nisbette çok görünür. Gerçi lâekal hareket ve sükûn gibi iki maʿnâ-yı mütegāyire kābiliyetten âzâde olan sükûn ve istikrâr-ı mutlak içinde bulunan hiçbir madde yoktur. Ve hatta mücerred hareket bile tabiatın kānûn-ı küllîsi olan ıttırâd[4] ve yeknesaklığa muhalif ve teceddüd ve inkılab ifade eden bir tegāyür ve istîdâʿdır. Lâkin eczâ-yı maddedeki bu tegāyür ve tehavvül ekseriyetle hafî olduğu için mücerred madde fikrine doğru inildikçe hükm-i tabiat daha zâhir ve madde bâkī ve müstakir gibi

1 B: "tegayyür".
2 H -"emr-i".
3 H: "fürûʿ".
4 M ve B: "ıttırada".

tevehhüm olunur. Maʿamâfîh mevâdd-ı basîtada tehavvül hissedildiği zaman da besâtati haysiyetiyle maʿnâ-yı halk daha büyük bir bedâhetle keşf olunur. Bu suretle cemâdât ve meʿâdîn üzerindeki maʿnâ-yı halk nebâtâta, hayvânâta doğru geçildikçe bir nisbet-i mütezâyide ile artar, delâil-i halk daha çok tebarüz eder. Tenâsül-i beşerî ve hayât-ı insâniyeye gelince; efrâd-ı beşer beynindeki tefâvüt-i ahvâl hepsinden ziyade olduğu için burada kudret ve sanʿat-ı hâlık delilleri daha çok, daha mufassal ve bununla beraber kesret-i terkib ve tafsilden nâşî tasavvur ve ihâtası daha müşkildir. İşte فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ bütün bu delâili ve âyâtın vücûh-i delâletlerini bütün vuzûh ve tenkīh-i ilmîsiyle gösteren bir düsturdur. Ve hiçbir hakîm, hiçbir felsefe ıttırad ve tegāyür, tehaffuz ve tehavvül, bekā ve tezâyüf düstûrunu bu kadar güzel ve bu kadar şümul ve nekāhetiyle fezleke edememiştir. Binâenʿaleyh burada evvelâ cins-i beşerin maʿnâ-yı vahdetini tazammun eden Hazret-i Âdem'in keyfiyyet-i[1] halk ve inşâsıyla hiç meşgul olmadan her ailede, her kavm ü kabîlede gördüğümüz vechile bir asıldan, bir ırktan birçok kimselerin mütevâliyen tenasül ve tekessür edip gittiklerini ifade eden tenasül kanununun işʿâr ettiği kesret-i tenevvüʿ ve tehavvül katʿiyyetle isbat eder ki Allah teâlâ yalnız menşe'lerin hâlıkı değil, bütün tafsîlâtıyla her nevi neş'etlerin dahi hâlıkıdır. Görülüyor ki فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ [1994] tahlil ve tafsîli o kadar yüksek ve amîk bir düstûr-ı hikmettir ki bununla öbür âyetlerin vücûh-i delâletlerindeki en dakīk bir mebde', tafsil ve îzah edilmiş bulunuyor. Binâenʿaleyh bunu anlamak, diğer âyetleri de şerh ü tafsil etmek olacağı ve bu da onlardan daha derin, daha ince bir ehliyyet-i ilmiye iktizâ edeceği cihetle buyuruluyor ki:

{قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ} Biz bu âyetleri ehl-i fıkıh olan, nefsinde ince ve derin bir fehmi bulunan zümre-i hükemâ için tafsil ettik. ❁ Yani tafsilden istifade edebilmek için sade ehl-i ilim olmak kâfi değil, fakīhü'n-nefs olmak da şarttır. Yukarılarda da geçtiği vechile "fıkıh" asl-ı lügatta bir şeyi ilel ü hikmetiyle anlamak, fehm-i dakīk ile fehm etmek mânasınadır ki bunda maʿrifetü'n-nefs mânası da mündericdir. Ve bununla şuna da

1 M: "heyfiyyeti"; sonraki baskılarda "keyfiyyeti" diye düzeltilmiştir.

işaret edilmiştir ki bundan evvelki âyetlerin tafsîlât-ı ilmiyesi şerâitinden biri de insanların kendilerini ve ahvâl-i nefsiyelerini tanımalarıdır. Alelâde ehl-i ilim olanlar maʿrifetü'n-nefsi hesâba almadan âfâkı anlayıverdiklerini zannederler. Hâlbuki âyât-ı âfâkiye, âyât-ı enfüsiye ile bilinir ve karâr-ı hak ikisinin intibâkından verilir. Binâenʿaleyh neş'et-i insâniye ve hayât-ı enfüsiye fehm ü temyiz olunmadıkça neş'et-i âfâkiye hakkındaki ilim gayr-i muhkem olur. Neş'et-i insâniye ise neş'et-i nebâtiye ve hayvâniyeden daha cemʿiyyetli olduğu için maʿrifet-i nefs daha muʿdil ve kendinden zühul etmemek şartıyla mütâlaʿa-i âfâk daha zor olduğundan ve فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ tahlîli bu tafsîli de muhtevî bulunduğundan evvelkinde لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ile iktifâ olunduğu hâlde burada لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ buyurularak daha ziyade tahsis kılınmıştır. Binâenʿaleyh fakīhü'n-nefs olmayanlar için ne kadar tafsîlât verilse boştur. Fakīhü'n-nefs olanlar için de vâkiʿde mevcud olan tafsîlâtı anlamak için bu âyet en büyük miftâh-ı tedkik ve tahlildir. Ve hatta böyle fakīhü'n-nefs olanlar yine bu âyetteki [1995] düstûrun işʿâr ettiği âyât-ı tafsîliyenin kendisidirler. Bunun için ehl-i fıkha bu cemʿiyyetli nokta ihtar edildikten sonra aynı düstur dâhilinde فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى mazmununu teşrih ve silsile-i ıstıfâ ve tekâmülü tavzih ve bu babda anâsırı bir mebde'-i müessir gibi mülâhaza edenleri red için en mühim anâsır-ı hayâtiyeden bulunan ve bir zamanlar basit ve kadîm zannedilen suyun inzâlinden bed' ile bunun üzerinde tecellî eden ve cemʿiyyet-i beşeriyenin devâm-ı hayat ve esbâb-ı saadetine taʿalluk eyleyen âyât-ı rahmet ve delâil-i kudret gayet ilmî ve bununla beraber gayet hissî bir tahlîl ü terkib ile umûma irâe olunarak şöyle buyurulmuştur:

{وَهُوَ الَّذٖى} Ve yine O öyle bir Allah'tır ki {اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} yüksekten bir su indirdi. İmdi kudret ü rahmete bakın ki Biz azîmü'ş-şân bir su indirdik de {فَاَخْرَجْنَا بِهٖ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ} bununla her şeyin nebâtını çıkardık. ❁ Habb ü nevâtın ve her türlü nebâtın ve insanlar ve hayvanlar gibi nebat ile tegaddî eden veya meʿâdin vesâire gibi nebâtâta gıda olarak onlara tehavvül ve temessül edecek olan her şeyin nebâtiyetini, kuvve-i

nebâtiyesini, nümüvv ve inkişaf hasletini[1] fiile çıkardık {فَاَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِراً} ve binâenʿaleyh ondan, o nebattan veya o şeyden taze bir yeşillik, bir çim çıkardık. {نُخْرِجُ مِنْهُ حَبًّا مُتَرَاكِبًا} Bir yeşillik ki ondan birbirine binmiş dâneler çıkarırız. ❁ Buğday, arpa, çavdar gibi hubûbat başakları havadan hücum edecek düşmanlara karşı harb nizamı almış, mızraklarını uzatmış süvari bölükleri gibi ne güzel müterâkibdirler {وَمِنَ النَّخْلِ} ve hurma ağacından {مِنْ طَلْعِهَا} talʿından da [1996] yani tomurcuğundan da {قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ} yakınlara sarkmış salkımlar olur. {وَجَنَّاتٍ مِنْ اَعْنَابٍ} Ve daha türlü üzümlerden bağlar {وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ} ve zeytin ve nar {مُشْتَبِهاً وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ} birbirine hem müteşâbih hem de gayr-i müteşâbih. ❁ Bu müşabehet ve ʿadem-i müşabehet kaydı, yukarıda istikrar ve istîdaʿ ile ifade olunan ıttırad ve tegāyür[2] düstûrunun mantık nokta-i nazarından daha vâzıh bir ifadesidir. {اُنْظُرُٓوا اِلٰى ثَمَرِهٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَيَنْعِهِ} Şimdi bunun bir meyve verdiği zamanki ham meyvesine bakın, bir de kemâle erişine. ❁ Arada ne büyük bir fark vardır, ve bu farkta ne mühim bir feyz-i terbiye, ne açık bir seyr-i[3] terakki! {اِنَّ فٖي ذٰلِكُمْ[4] لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} Her hâlde bunda iman edecek olanlar için Allah'ın varlığına, birliğine, kudretine, hikmet-i rubûbiyetine delâlet eden birçok âyetler vardır.

Suyun inzâli, nebâtın, çimin ihrâcı اَنْزَلَ / اَخْرَجْنَا diye mâzî sîgasıyla ifade edilmiş olduğu hâlde, habb-i müterâkibi ihraç نُخْرِجُ diye istikbal sîgasıyla ve خَضِر'ın sıfatı olarak kuvve hâlinde gösterilmesi ve tomurcuğun, salkımların bu minval üzere bunlara atfedilmesi şâyân-ı dikkattir. Bununla Mekke'de bu âyetin nâzil olduğu sırada dîn-i İslâm'ın henüz o çim, o tomurcuk misâlinde olduğuna, Kur'ân'ın semâdan inen bir rahmet bulunduğuna ve mü'minlerin istikbâli o cennetler ve kemâle ermiş meyveler gibi olacağına bir işaret dahi edilmiştir.

Fahreddin Râzî der ki: "Burada evvelâ hubûbat, sonra nahl, ineb, zeytin, rummân dört nevi ağaç zikredilmiş ve zerʿ, eşcâra takdim

1 B: "hâsılâtını".
2 M: "tegabür".
3 M ve B: "feyz-i".
4 H, M ve B: "ذلك".

olunmuştur. Çünkü zerʿ gıda, [1997] ağaçların meyveleri fâkihe, yani yemiştir. Gıda ise fâkiheye mukaddemdir. Sonra nahl diğer fâkihelere takdim edilmiştir. Zira hurma Arab'a nisbetle gıda makamındadır. Bir de hükemâ, hurma ağacıyla hayvan beyninde birçok havâsta müşabehet bulmuşlardır ki bu kadar müşabehet sâir envâʿ-ı nebâtâtta bulunmaz. Bu mânaya işâreten Aleyhissalâtü vesselâm da demiştir ki 'Ammeniz, yani halanız nahleye ikram ediniz. Çünkü o Âdem'in tînetinin bakiyesinden halk edildi'.[1] Nahlin akabinde de ineb zikredilmiştir. Zira üzüm envâʿ-i fevâkihin en şereflisidir. İlk zuhur eden filizlerinden âhir-i hâline kadar müntefeʿun bihtir. Filizlerinden ilk zamanlarda incecik yeşil iplikler çıkar ki ekşimtırak leziz bir tadı vardır. Ve bundan yemek yapmak da mümkin olur. Yaprağından edilen intifâʿ da mâlumdur. Sonra koruk çıkar ki bu da gerek hastalara ve gerek sağlamlara hoş bir taâmdır. Bundan zevki latîf, safralılara nâfiʿ şuruplar da yapılır. Yemeklere konacak ekşi de kaynatılır ki hâmızlı matbûhâtın en lezzetlilerindendir. Tam üzüm olunca da fâkihelerin en lezîzi, en[2] iştihâlısıdır. Yaş üzümü âvenk asarak bir sene veya daha ziyade[3] iddihar da mümkin olabilir. Ve bu hakikaten fevâkih-i müddeharenin en lezîzidir. Sonra üzümden tenavül olunacak dört nevi şey yapılır: Kuru üzüm, pekmez, sirke, şarap. Bu dört şeyin menâfiʿini anlatmak ise ciltlerle kitaplara mütevakkıftır. Gerçi şarabı şeriat tahrim etmiştir. Bununla beraber Cenâb-ı Allah bunun hakkında وَاِثْمُهُمَآ اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا [el-Bakara 2/219] buyurmuştur. Üzümün en güzel şeyi çekirdeğidir. Etıbbâ bundan birtakım tertibler[4] yaparlar ki zayıf ve râtib mideler için pek büyük menfaatleri olur. (Fi'l-vâkiʿ zamanımız etıbbâsı da üzüm çekirdeklerinin çiğneyip ezerek yemek şartıyla menâfiʿi pek büyük olduğunu beyan etmekte bununla müttefiktirler.) Hâsılı üzüm "sultânü'l-fevâkih" ıtlâkına şâyân bir meyvedir. Kezâlik zeytinden[5] de intifâʿ pek

---

1 Ebû Yaʿlâ, *el-Müsned*, thk. Saîd b. Muhammed es-Senârî, Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1434/2013, I, 435/455.
2 B: "leziz ve".
3 H: "daha az veya daha çok".
4 H: "cüvârişenât";
"Cüvâriş: Mideye kuvvet vermek için tenavül olunan terkib ve devâ ve dârû" (*Lügat-i Remzi*).
5 H: "zeytinde"

çoktur, [1998] dânesi tenâvül olunur, yağının da yemek vesâir husûsâtta ne kadar menfaʿati azîm ve istiʿmâli kesîr olduğu mâlumdur. Rummâna gelince, nar, cidden acaib bir meyvedir. Bu evvelâ dört şeyden mürekkeb bir cisimdir. Kabuğu, zarları, çekirdeği, suyu; ilk üçü yani kışrı, şahmı, çekirdeği bârid, yâbis, kesif, kābızdır. Hem bu sıfatlarda pek kavîdir. Suyu ise bunların zıddına olarak gayet leziz ve latif ve itidale akreb bir meşrubdur. Ve tabʿı mutedil olanlara pek münasibdir. Zayıf mizaçları bir takviyesi de vardır. Min vech[in] gıda ve min vech[in] de devâdır. Binâenʿaleyh nar, teemmül olunduğu zaman aksâm-ı selâsesindeki kesâfet-i tâmme ve suyundaki letâfet ve itidal ile Hâlık teâlâ bunda iki zıdd-ı mütegāyiri cemʿ etmiş gibidir."[1] Yani bunda **مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ** mazmûnundaki tevâfuk ve tegāyür kanununun bâriz bir misâli vardır.

Hâsılı her şeyin gerek mebde'inde ve gerek seyr-i tekâmülünün her lahzasında hem ehl-i ilme hem ehl-i fıkh u hikmete, hem ale'l-umûm kābiliyyet-i imâniyesi olanlara Allah teâlâ'nın âsâr-ı rubûbiyeti ve berâhîn-i kudret ü vahdâniyeti zâhir ve bâhirdir. Böyle iken {**وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ**} Allah'a cinleri türlü türlü şerîkler kıldılar. "Cin" nâm-ı umûmîsi altında dâhil olan, nazarlardan mestur karanlık mahlûkāta veya gözle

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 86:

الْبَحْثُ الثَّالِثُ: اعْلَمْ أَنَّهُ تَعَالَى ذَكَرَ هَاهُنَا أَرْبَعَةَ أَنْوَاعٍ مِنَ الْأَشْجَارِ: النَّخْلَ وَالْعِنَبَ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ، وَإِنَّمَا قَدَّمَ الزَّرْعَ عَلَى الشَّجَرِ لِأَنَّ الزَّرْعَ غِذَاءٌ، وَثِمَارُ الْأَشْجَارِ فَوَاكِهُ، وَالْغِذَاءُ مُقَدَّمٌ عَلَى الْفَاكِهَةِ، وَإِنَّمَا قَدَّمَ النَّخْلَ عَلَى سَائِرِ الْفَوَاكِهِ لِأَنَّ التَّمْرَ يَجْرِي مَجْرَى الْغِذَاءِ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْعَرَبِ وَلِأَنَّ الْحُكَمَاءَ بَيَّنُوا أَنَّ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْحَيَوَانِ مُشَابَهَةً فِي خَوَاصَّ كَثِيرَةٍ بِحَيْثُ لَا تُوجَدُ تِلْكَ الْمُشَابَهَةُ فِي سَائِرِ أَنْوَاعِ النَّبَاتِ، وَلِهَذَا الْمَعْنَى قَالَ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: «أَكْرِمُوا عَمَّتَكُمُ النَّخْلَةَ، فَإِنَّهَا خُلِقَتْ مِنْ بَقِيَّةِ طِينَةِ آدَمَ» وَإِنَّمَا ذَكَرَ الْعِنَبَ عَقِيبَ النَّخْلِ لِأَنَّ الْعِنَبَ أَشْرَفُ أَنْوَاعِ الْفَوَاكِهِ، وَذَلِكَ لِأَنَّهُ مِنْ أَوَّلِ مَا يَظْهَرُ يَصِيرُ مُنْتَفَعًا بِهِ إِلَى آخِرِ الْحَالِ فَأَوَّلُ مَا يَظْهَرُ عَلَى الشَّجَرِ يَظْهَرُ خُيُوطٌ خُضْرٌ دَقِيقَةٌ حَامِضَةُ الطَّعْمِ لَذِيذَةُ الْمَطْعَمِ، وَقَدْ يُمْكِنُ اتِّخَاذُ الطَّبَائِخِ مِنْهُ، ثُمَّ بَعْدَهُ يَظْهَرُ الْحِصْرِمُ، وَهُوَ طَعَامٌ شَرِيفٌ لِلْأَصِحَّاءِ وَالْمَرْضَى، وَقَدْ يُتَّخَذُ الْحِصْرِمُ أَشْرِبَةً لَطِيفَةَ الْمَذَاقِ نَافِعَةً لِأَصْحَابِ الصَّفْرَاءِ، وَقَدْ يُتَّخَذُ الطَّبِيخُ مِنْهُ، فَكَأَنَّهُ أَلَذُّ الطَّبَائِخِ الْحَامِضَةِ. ثُمَّ إِذَا تَمَّ الْعِنَبُ فَهُوَ أَلَذُّ الْفَوَاكِهِ وَأَشْهَاهَا، وَيُمْكِنُ ادِّخَارُ الْعِنَبِ الْمُعَلَّقِ سَنَةً أَوْ أَقَلَّ أَوْ أَكْثَرَ، وَهُوَ فِي الْحَقِيقَةِ أَلَذُّ الْفَوَاكِهِ الْمُدَّخَرَةِ ثُمَّ يَبْقَى مِنْهُ أَرْبَعَةُ أَنْوَاعٍ مِنَ الْمُتَنَاوَلَاتِ، وَهِيَ الزَّبِيبُ وَالدِّبْسُ وَالْخَمْرُ وَالْخَلُّ، وَمَنَافِعُ هَذِهِ الْأَرْبَعَةِ لَا يُمْكِنُ ذكرها إلى فِي الْمُجَلَّدَاتِ، وَالْخَمْرُ، وَإِنْ كَانَ الشَّرْعُ قَدْ حَرَّمَهَا، وَلَكِنَّهُ تَعَالَى قَالَ فِي صِفَتِهَا: وَمَنافِعُ لِلنَّاسِ ثم قال: وَإِثْمُهُما أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِما، فَأَحْسَنُ مَا فِي الْعِنَبِ عَجَمُهُ. وَالْأَطِبَّاءُ يَتَّخِذُونَ مِنْهُ جُوَارِشَنَاتٍ عَظِيمَةَ النَّفْعِ لِلْمَعِدَةِ الضَّعِيفَةِ الرَّطْبَةِ، فَثَبَتَ أَنَّ الْعِنَبَ كَأَنَّهُ سُلْطَانُ الْفَوَاكِهِ، وَأَمَّا الزَّيْتُونُ فَهُوَ أَيْضًا كَثِيرُ النَّفْعِ لِأَنَّهُ يُمْكِنُ تَنَاوُلُهُ كَمَا هُوَ، وَيَنْفَصِلُ أَيْضًا عَنْهُ دُهْنٌ كَثِيرٌ عَظِيمُ النَّفْعِ فِي الْأَكْلِ وَفِي سَائِرِ وُجُوهِ الِاسْتِعْمَالِ. وَأَمَّا الرُّمَّانُ فَحَالُهُ عَجِيبٌ جِدًّا، وَذَلِكَ لِأَنَّهُ جِسْمٌ مُرَكَّبٌ مِنْ أَرْبَعَةِ أَقْسَامٍ: قِشْرُهُ وَشَحْمُهُ وَعَجَمُهُ وَمَاؤُهُ. أَمَّا الْأَقْسَامُ الثَّلَاثَةُ الْأُوَلُ وَهِيَ: الْقِشْرُ وَالشَّحْمُ وَالْعَجَمُ، فَكُلُّهَا بَارِدَةٌ يَابِسَةٌ أَرْضِيَّةٌ كَثِيفَةٌ قَابِضَةٌ عَفِصَةٌ قَوِيَّةٌ فِي هَذِهِ الصِّفَاتِ، وَأَمَّا مَاءُ الرُّمَّانِ، فَبِالضِّدِّ مِنْ هَذِهِ الصِّفَاتِ. فَإِنَّهُ أَلَذُّ الْأَشْرِبَةِ وَأَلْطَفُهَا وَأَقْرَبُهَا إِلَى الِاعْتِدَالِ وَأَشَدُّهَا مُنَاسَبَةً لِلطِّبَاعِ الْمُعْتَدِلَةِ، وَفِيهِ تَقْوِيَةٌ لِلْمِزَاجِ الضَّعِيفِ، وَهُوَ غِذَاءٌ مِنْ وَجْهٍ وَدَوَاءٌ مِنْ وَجْهٍ، فَإِذَا تَأَمَّلْتَ فِي الرُّمَّانِ وَجَدْتَ الْأَقْسَامَ الثَّلَاثَةَ مَوْصُوفَةً بِالْكَثَافَةِ التَّامَّةِ الْأَرْضِيَّةِ، وَوَجَدْتَ الْقِسْمَ الرَّابِعَ وَهُوَ مَاءُ الرُّمَّانِ مَوْصُوفًا بِاللَّطَافَةِ وَالِاعْتِدَالِ فَكَأَنَّهُ سُبْحَانَهُ جَمَعَ فِيهِ بَيْنَ الْمُتَضَادَّيْنِ الْمُتَغَايِرَيْنِ...

görünmez, mâbaʿde't-tabîʿî kuvâ ve cevâhîr-i rûhâniyeye ulûhiyetten veya rubûbiyetten veya hâlıkiyetten hisse vererek Allah'a denk veya mâdûn ortak yaptılar. Kimi melâike, kimi iblis cinsine, kimi hepsine muhtelif namlarla taptılar veya zâtî kudret ve tesir isnad ettiler. ❁ Müfessirînin beyânına göre buradaki cin, melâike ve şeytanlara dahi şâmil bir maʿnâ-yı eʿamma masruftur. İbn Abbas demiştir ki: "Cin lafzı istitardan müştaktır. Melâike ve ale'l-umûm rûhâniyyûn da gözle görünmezler ve sanki gözlerden müstetir gibidirler. [1999] Bu tevil iledir ki iblis de cinden maʿduddur. Melâike ve rûhâniyyûna dahi cin ıtlak olunmuştur."[1] Yukarıda asnâm ve nücûm gibi mahsüs ve fizikî şeylerden şerîk ittihaz edenlerin ashâb-ı asnâm ve ashâb-ı nücûm ve heyâkilin dalâlleri beyan olunduktan sonra burada da bunların menşe'-i felsefîsi olan ashâb-ı rûhâniyâtın dalâlleri, yani melâike, şeytan, akıl, nefs, madde, kuvvet, tabiat gibi gizli veya mâbaʿde't-tabîʿî esbâba bağlananların ve bunları erbâb-ı üvel veya[2] mütevassıta farz eyleyenlerin dalâlleri beyan olunmuştur. Bazı müfessirînin beyânına göre bu âyet "melâike Allah'ın kızlarıdır" diyenler dolayısıyla nâzil olmuş[3] ve melâikeye cin ıtlak olunmuştur. Melâikeye Allah'ın kızları demek de müşâreket-i cevheriye iktizâ eden tevlîd[4] fikriyle sâbi'enin taʿabbüd-i melâike zihniyetine alâkadardır. İbn Abbas'tan bir rivayete göre de işbu وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ Sûre-i Sâffât'taki وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا [37/158][5] âyetinin de delâleti vechile Allah ile iblis beynlerinde bir neseb alâkası iktizâ eden mütekabil iki birader gibi addederek "hayırların hâlıkı Allah, şerrin hâlıkı iblistir" diyen zenâdıka hakkında nâzil olmuştur[6] ki bu surette de evvelâ Mecus itikadına ve

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 88-89:
لِأَنَّ لَفْظَ الْجِنّ مُشْتَقٌّ مِنَ الاِسْتِتَارِ، وَالْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحَانِيُّونَ لَا يُرَوْنَ بِالْعُيُونِ فَصَارَتْ كَأَنَّهَا مُسْتَتِرَةٌ مِنَ الْعُيُونِ، فَبِهَذَا التَّأْوِيلِ أُطْلِقَ لَفْظُ الْجِنّ عَلَيْهَا...

2 M ve B: "ve".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 581; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XI, 9:
وذلك أن جهينة وبني سَلَمَة وخزاعة وَغَيْرُهُمْ، قَالُوا أن حيا من الملائكة يُقَالُ لهم الجن بنات الرحمن.

4 B: "tevhid".

5 "Bir de O'nunla cinler beyninde bir neseb uydurdular…"

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 88. Krş. Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 224:
فَرُوِيَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ الله عَنْهُمَا أَنَّهُ قَالَ قَوْلُهُ تَعَالَى: وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكاءَ الْجِنَّ نَزَلَتْ فِي الزَّنَادِقَةِ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ الله وَإِبْلِيسَ أَخَوَانِ فالله تَعَالَى خَالِقُ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ وَالْخَيْرَاتِ، وَإِبْلِيسُ خَالِقُ السِّبَاعِ وَالْحَيَّاتِ وَالْعَقَارِبِ وَالشُّرُورِ. وَاعْلَمْ أَنَّ هَذَا الْقَوْلَ

sâniyen buna benzeyenlere alâkadâr olur. Zira ale'l-umûm Mecus bu âlemdeki bütün hayırlar nûrdan ve taʿbîr-i âharla Yezdan'dan, bütün şerler de zulmetten ve taʿbîr-i âharla[1] Ehrimen'dendir diye bir ikiliğe kāil olduklarından sûret-i umûmiyede "Seneviyye"[2] unvânını almışlardır. Ve esasen Zerdüşt'ün *Zend* kitâbına nisbeti ifade eden Fârisî'de "zendik" ve Arabî'de "zındık" ve bunun cemʿi olarak "zenâdıka" ale'l-umûm Mecus'un lakabıdır. Bütün Mecus mezhebinde anası ve kız kardeşi gibi mehârimini tezevvüc etmek helâl addedildiği gibi, yine Mecus içinde haram ve helâl ahkâmına itikad etmeyen "Hurremdînîler" tâbir olunan eski bir İbâhiye fırkası ve kezâlik ale'l-umûm kadınlarda ve emvâlde ot, su, mera gibi iştirâke kāil olan ve "Mezdekiyye" denilen [2000] bir iştirâkiye fırkası dahi bulunduğu cihetle, "zındık" bilhassa dinsiz ve itikadsız mânasına da örf olmuş ise de esasen "zenâdika" Zerdüşt'ün "Zendavesta"sı[3] dolayısıyla ale'l-umûm Mecus demektir. Mecusun hissî bir nokta-i nazar işʿâr eden nûr ve zulmet isimleriyle ifade ettikleri bu ikilik akideleri sûrenin başında وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَۜ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ kavl-i celîli ile şümullü bir surette takbih olunduğu gibi, Yezdan ve Ehrimen veya Hürmüz ve Ehrimen diye mâbaʿde't-tabîʿî ve mânevi bir nokta-i nazardan ifade eden şirkleri de burada cin mantûkıyla takbih ve red olunmuştur. Çünkü Ehrimen İslâm'da İblis denilendir. Ve İblis كَانَ[4] مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهِ [el-Kehf 18/50][5] medlûlünce cindendir. Gerçi müfessirînin ve *Milel ü Nihal*'de Şehristânî'nin beyanları vechile Mecûsîlerin bu babda birçok ihtilâfâtı vardır. İçlerinde[6] biri mebde'-i hayr biri mebde'-i şer olan iki aslın ikisinin de aynı derecede kıdemine kāil olan ve tam mânasıyla seneviyye bulunan Maniviyye ve Mezdekiyye gibi mezhebler bulunduğu

---

الَّذِي ذَكَرَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ أَحْسَنُ الْوُجُوهِ الْمَذْكُورَةِ فِي هَذِهِ الْآيَةِ وَذلِكَ لِأَنَّ بِهَذَا الْوَجْهِ يَحْصُلُ لِهَذِهِ الْآيَةِ مَزِيدُ فَائِدَةٍ مُغَايِرَةٍ لِمَا سَبَقَ ذِكْرُهُ فِي الْآيَاتِ الْمُتَقَدِّمَةِ، قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: وَالَّذِي يُقَوِّي هَذَا الْوَجْهَ قَوْلُهُ تَعَالَى: وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَباً (الصَّافَّاتِ ١٥٨/٣٧) وَإِنَّمَا وُصِفَ بِكَوْنِهِ مِنَ الْجِنِّ...

1 B -"Yezdan'dan, bütün şerler de zulmetten ve taʿbîr-i âharla".
2 M: "Sineviyye".
3 H: "Zendastası".
4 M ve B: "وكان".
5 "…Cin'den idi de Rabbinin emrinden çıktı…"
6 M ve B: "İçlerinden".

gibi, bu iki asla muʿaddil-i[1] câmiʿ olmak üzere bir asl-ı sâlis daha ilâve ederek teslîse kāil olan Deysâniyye[2] ve Merkūniyye gibi fırkalar da vardır.[3] Ve ekser Mecus ve ale'l-husûs Kiyûmresiyye, Zervâniyye, Zerdüştiyye, Meshiyye gibi asıl ve eski Mecûsîler bu iki asl-ı mütezâddı vücûb-ı vücud ve kudret nokta-i nazarından aynı seviyede tutmadıkları ve çünkü Ehrimen'in kadîm olmayıp tesadüf veya tevellüd veya halk veya mesh suretiyle hâdis olduğuna kāil bulundukları cihetle Mecûsiyetle Nasrâniyet beyninde bir dîn-i şirk tutan Maniviyye tarzında tam mânasıyla Seneviyye değildirler. Fakat bütün bunlarla beraber yine hepsi ve hatta mebde'-i hayr olan nûr ile mebde'-i şer olan zulmet veya Ehrimen'in ikisinin de Bârî teâlâ'nın halk u ibdâʿıyla muhdes olduklarına kāil olan Zerdüştîler de dâhil olduğu hâlde hepsi bu âlem-i tedbirde Allah'a Ehrimen'i teşrik etmekte, yani hayr Allah'tan ve şer İblistendir davasında müttefiktirler ve [2001] bu mâna ile umûmen Seneviyyedirler. Şehristânî der ki: "ʿAle'l-ʿumûm Mecus hayr u şerri, nefʿ u darrı, salâh ve fesâdı beynlerinde tamamen inkısam etmiş, yani birisi yalnız mebde'-i hayr biri de yalnız mebde'-i şer olan iki asla kāil oldular. Birine "Nûr" ve birine "Zulmet" ve Fârisî olarak "Yezdan" ve "Ehrimen" tesmiye ettiler. Bu babda bunların birçok mezhebleri varsa da Mecus mesâilinin hepsi iki kāide üzerinde toplanır. Birincisi nûrun zulmet ile sebeb-i imtizâcı, ikincisi de nûrun zulmetten halâsı meseleleridir. İmtizâcı mebde', halâsı meʿâd addederler. Bütün Mecus bu suretle iki asıl isbat ederler.[4] Bununla beraber asıl Mecusîler bu iki aslın ikisinin de kadîm-i ezelî olması câiz olamayacağına; Nûr'un ezelî, Zulmet'in muhdes olduğuna kāildirler.[5] Sonra da bunun sebeb-i hudûsunda ihtilâf ederler. Asl-ı şer olan Zulmet veya Ehrimen'in

---

1 B: "muʿaddili".
2 M: "Disaniyye".
3 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 38-57.
4 B -"Bütün Mecus bu suretle iki asıl isbat ederler".
5 Çünkü Maniviyyenin dediği gibi İblis de kadîm olacak olsa kadîmden zıd ve ezelden mütemâniʿ olan iki mebde'-i mütemâyizin imtizaclarına imkân kalmaz. Ne hayr u şerrin mahlut olduğu bu âlem-i mümtezic bulunur, ne de halâsa ihtimâli kalırdı ki bu nokta Seneviyyenin habtı noktasıdır. Bunların arasında aynı Seneviyyede veya mâdûnlarında sebeb-i mizac olarak diğer bir asıl ilâvesiyle teslîse gitmek de bu muhâli mümkin kılamaz ve bu habttan kurtaramaz. Her hâlde bu asl-ı câmiʿ ve hâkim ikisinin fevkinde olmak zarûrîdir ki bu da ancak mebde'-i kadîmin vâhid olmasıyla mümkin olur [Müellifin notu].

hudûsü Nûr ve Yezdan'dan mı oldu? Mebde'-i hayr olan Nûr veya Yezdan cüz'î bir şer ihdas etmiyorsa nasıl olur da aslı şer olan Ehrimen'i ihdas eder? Bunu o ihdas etmemiş ise kim ihdas edebilir? İhdas edilmiş değil ise terkib ve imtizac nasıl mümkin olur? İşte bunlar Mecusun habtı noktalarıdır."[1] Kiyumresîlere göre "Nûr, benim bir münâzaʿacım olsa nasıl olur?" diye bir fikr etmiş ve tabiatı[2] nûra münasib olmayan bu fikret-i redîeden[3] Zulmet hâsıl olmuş ve buna "Ehrimen" denilmiş. "Ehrimen" şerr ü fitne ve fesad ve ızrar tabiatında olduğundan Nûr'a karşı huruc edip tabîaten ve kavlen ona muhalefet etmiş ve binâenʿaleyh Nûr'un askeriyle Zulmet'in askeri beyninde muharebe olmuş, sonra melâike [2002] tevassut etmiş, âlem-i süflî Ehrimen'in olmak üzere sulh olmuşlar. Bu sulh, yedi bin sene sürecek, sonra Ehrimen âlemi tahliye edip Nûr'a teslim eyleyecekmiş.[4] Zervânîlere göre de Nûr evvelâ hepsi nûrdan birtakım eşhâs-ı rûhâniyye-i nûrâniye ibdâʿ etmiş, lâkin Zervan nâmındaki en büyük şahıs bir şeyde şek etmiş ve bu şekten Ehrimen, Şeytan hudûsa gelmiş. Bazı Zervânîler de demişler ki Zervân-ı kebîr, bir oğlu için 9999 sene zemzeme etmiş olmamış, sonra "galiba bu âlem hiçbir şey değil" diye nefsinde bir fikir hâdis olmuş ve binâenʿaleyh o merakından Ehrimen ve bu ilminden Hürmüz ikiz olarak tevellüd etmiş. Hürmüz bâb-ı hurûca daha yakın iken Ehrimen Şeytan hile edip anasının

---

1 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 37-38:

ثم إن التثنية اختصت بالمجوس، حتى أثبتوا أصلين اثنين، مدبرين قديمين؛ يقتسمان الخير والشر، والنفع والضر، والصلاح والفساد، يسمون أحدهما: النور والآخر الظلمة. وبالفارسية: يزدان وأهرمن. ولهم في ذلك تفصيل مذهب. ومسائل المجوس كلها تدور على قاعدتين اثنتين: إحداهما: بيان سبب امتزاج النور بالظلمة. والثانية: بيان سبب خلاص النور من الظلمة، وجعلوا الامتزاج مبدأ، والخلاص معادا.

أثبتوا أصلين كما ذكرنا، إلا أن المجوس الأصلية زعموا أن الأصلين لا يجوز أن يكونا قديمين أزليين، بل النور أزلي، والظلمة محدثة. ثم لهم اختلاف في سبب حدوثها: أمن النور حدثت؟ والنور لا يحدث شرا جزئيا، فكيف يحدث أصل الشر؟ أم من شيء آخر؟ ولا شيء يشرك النور في الإحداث والقدم؟. وبهذا يظهر خبط المجوس.

2 B: "tabîʿat-ı".

3 B: "fikreti refʿ eden".

4 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 38-39:

وقالوا: إن سبب خلق أهرمن أن يزدان فكر في نفسه: أنه لو كان لي منازع كيف يكون؟ وهذه الفكرة كانت رديئة غير مناسبة لطبيعة النور، فحدث الظلام من هذه الفكرة، وسمى: أهرمن، وكان مطبوعا على الشر، والفتنة، والفساد، والفسق، والضرر، والإضرار، فخرج على النور، وخالفه طبيعة وفعلا، وجرت محاربة بين عسكر النور وعسكر الظلمة. ثم إن الملائكة توسطوا. فصالحوا على أن يكون العالم السفلي خالصا لأهرمن سبعة آلاف سنة. ثم يخلي العالم ويسلمه إلى النور...

karnını yarmış ve evvelâ çıkıp dünyayı zabtetmiş.[1] Zerdüşt de bu iki aslın mütezâd olup mevcûdât-ı âlemin iki mebde'i olduğunu, bunların imtizâcından terkîbât ve bu terkîbâttan suver-i muhtelife husûle geldiğini ve maʿamâfîh bu iki zıddın ikisi de Bârî teâlâ'nın halk u ibdâʿıyla husul bulduğunu ve bu mezc ü terkîbin fâili Hâlık teâlâ olduğunu ve binâenʿaleyh Allah'ın vâhid olup zıddı, dengi ve zâtında şerîki bulunmadığını söylemiş ise de asl-ı şer olan Ehrimen'in zıddıyla beraber halkını ve bunların mezcini vâhid olan Allah teâlâ'ya nisbet ettiği hâlde, Ehrimen'in vücûdunu Allah'a nisbet etmek câiz değildir diye ısrarı noktasında zikr olunan habt u tenakuzdan kurtulamamış ve bir de vâhid olan Hâlık-ı evvel'in mâdûnunda biri hâlık-ı hayr biri de[2] hâlık-ı şer iki mebde'-i mütezâd kabul etmekle tedbîr-i âlemde birincisi Hâlık-ı evvel ve sebeb-i mizac olan Yezdân-ı vâhid, ikincisi mebde'-i hayr olan mahluk Nûr veya Hürmüz veya melek, üçüncüsü mebde'-i şer ve mahluk olan Zulmet veya Ehrimen veya İblis olmak üzere üç rabb-i müdebbir farz eden müselles bir şirke de düşmüştür ki, bu şirk biri zıddı ve dengi ve şerîki olmayıp vâhid olan hâlık, biri de O'nun halk u ibdâʿ ve mezc ettiği Melek ve Şeytan [2003] iki mebde'-i mahlûkun hâsıl-ı mezci ve bu âlemdeki hayr u şerrin, salâh u fesâdın, tahâret ü habâsetin hâlık-ı müştereki bir rabb-i mahluk olmak üzere bir tarafta[3] şerîksiz hâlık, bir rabb-i kadîm, bir tarafta[4] da ikiz bir şirket-i[5] melek ve şeytandan mürekkeb bir rabb-i hâdis beyninde tasavvur olunmuş mütenâkız bir şirk-i senevî mahiyetindedir. Binâenʿaleyh Zerdüşt yalnız hayr Allah'tan ve şer İblis'ten

---

1 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 39:

قالوا: إن النور أبدع أشخاصا من نور، كلها روحانية، نورانية، ربانية، ولكن الشخص الأعظم اسمه زروان شك في شيء من الأشياء، فحدث أهرمن الشيطان، يعني إبليس من ذلك الشك. وقال بعضهم لا، بل إن زروان الكبير قام فزمزم تسعة آلاف وتسعمائة وتسعا وتسعين سنة، ليكون له ابن فلم يكن. ثم حدث نفسه وفكر، وقال: لعل هذا العلم ليس بشيء فحدث أهرمن من ذلك الهم الواحد، وحدث هرمز من ذلك العلم، فكانا جميعا في بطن واحد. وكان هرمز أقرب من باب الخروج، فاحتال أهرمن الشيطان حتى شق بطن أمه فخرج قبله وأخذ الدنيا.

2 B: "diğeri".
3 M ve B: "taraftan".
4 M (sonraki baskılarda) ve B: "taraftan".
5 B: "şirketi".

demek tarzında sineviyyet ile kalmamış, hayr melekten şer iblisten olmak üzere hayr u şer melek ve iblis şirketinden, bu şirket de Allah'tan demek tarzında bir sineviyyete kāil olmuştur.[1]

Bu îzahtan anlaşılır ki İbn Abbas hazretlerinden nakledilen sebeb-i nüzulde zenâdıka hâlık-ı hayr ve hâlık-ı şer iki kardeş sineviyyeti وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا [es-Saffât 37/158] âyeti mûcebince neseb tâbirleri bütün Mecus mezheblerinin[2] esaslarına işareti muhtevîdir. Hem hepsinin bir sinevîlikte toplandığını göstermiş hem de "mecus" yerine "zenâdika" lakabını ihtiyar ederek bilhassa Zerdüştîlere nazar-ı dikkati celb eylemiştir. Binâenʿaleyh âyetteki cin diğer mecusîlere nazaran yalnız şeytana masruf olmak lâzım gelirse de bazı Zervânîlerle Zerdüştlere nazaran Ehrimen'e ve Hürmüz'e, yani şeytana ve meleğe, cin ve periye şâmildir. Ve bu mâna ile âyet nakledilen sebeb-i nüzûlün ikisine de muntabık olduktan başka siyâk u sibaktan anlaşıldığına göre gerek sineviyye ve gerek teslis vesâir suretle olsun mâbaʿde't-tabîʿî ve rûhânî şirklerin cümlesine tevzîʿan şâmildir. Ve bu şümûlü tevzîʿan anlatmak içindir ki شَرِيكًا değil شُرَكَاءَ الْجِنَّ buyurulmuştur. Bundan başka شُرَكَاءَ الْجِنَّ fizikî mahiyette fâil tasavvur olunan kuvâ-yı tabîʿiye gibi gizli ve mestur avâmile merbut felsefî ve gayr-i felsefî şirklerin dahi envâʿına şâmil olabilecektir. Zira cinnin mefhûm-ı eʿammında yalnız gayr-i mer'î olan ve ancak temessül hâlinde görülebilen kuvâ ve rûhâniyyet-i mücerrede değil, gözle görülmek şânından olmakla beraber mestur [2004] ve gizli bir hâlde bulunan büyük küçük ecsâm ve eşhâs ve cemʿiyyât-ı hafiyye bile dâhil olacaktır.

---

1 Bk. Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* II, 42-43:

وقال: النور والظلمة أصلان متضادان، وكذلك يزدان وأهرمن، وهما مبدأ موجودات العالم، وحصلت التراكيب من امتزاجهما، وحدثت الصور من التراكيب المختلفة. والباري تعالى خالق النور والظلمة ومبدعهما، وهو لا شريك له ولا ضد، ولا ند، ولا يجوز أن ينسب إليه وجود الظلمة، كما قالت الزروانية. لكن الخير والشر، والصلاح والفساد، والطهارة والخبث إنما حصلت من امتزاج النور والظلمة، ولو لم يمتزجا لما كان وجود العالم. وهما يتقاومان، ويتغالبان إلى أن يغلب النور الظلمة، والخير الشر، ثم يتخلص الخير إلى عالمه، والشر ينحط إلى عالمه، وذلك هو سبب الخلاص، والباري تعالى هو الذي مزجهما وخلطهما، لحكمة رآها في التراكيب. وربما جعل النور أصلا، وقال وجوده وجود حقيقي، وأما الظلمة فتبع، كالظل بالنسبة إلى الشخص، فإنه يرى أنه موجود، وليس بموجود حقيقة، فأبدع النور، وحصل الظلام تبعا، لأن من ضرورة الوجود التضاد، فوجوده ضروري، وواقع في الخلق لا بالقصد الأول.

2 M: "mezâhiblerinin".

Velhâsıl Allah'ı hakkıyla takdir etmeyen kâfirler ona cinleri türlü türlü şürekâ tuttular {وَخَلَقَهُمْ} hâlbuki onları Allah halk etti. ۞ Yani cinler de Allah'ın mahlûkudur. Nitekim o müşriklerin ekserîsi bunu esas itibariyle itiraf ederler. İtiraf etmeyenlerin de etmesi îcab eder. Binâenʿaleyh mahlûku hâlıkına şerîk ve rakib addetmeye kalkışmak ve Allah'ın izni olmaksızın cinlerin âlemde ve insanlar üzerinde bir tesir yapabileceklerini farz etmek ve bu suretle hâlıkın mahlûkuna karşı bir aczine ihtimal vermek büyük bir hamâkat ve dalâlet ve açık bir haksızlık olduğu âşikârdır. Bu mânaya göre خَلَقَهُمْ zamîri "cin"e râciʿdir. Ve bunda cinlerin de zevi'l-ʿukūl cümlesinden bulunduğuna tenbih vardır. Bu zamîrin "cin"e değil جَعَلُوا 'nun fâili olan müşriklere ircâʿı da muhtemeldir. Ve bu surette mâna şu olur: Hâlbuki bu müşriklerin kendilerini halk eden cinler değil Allah teâlâ'dır. Binâenʿaleyh hâlıka karşı cinleri şerîk farz etmeye kalkışmak ve onlarda izn-i ilâhî hâricinde bir tesir tahayyül etmek ne büyük küfrandır. Hâlbuki birtakımları cinleri, perileri, gizli kuvvetleri Allah'a şürekâ addettiler {وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ} birtakımları da Allah'a oğullar, kızlar uydurdular. Allah'ta[1] tevellüd ve tevâlüd tahayyül ettiler ve bu suretle Allah'tan doğmuş erkek veya dişi ilâhlar uydurdular ve bunları Allah'ın oğulları veya kızları diye ilâh cinsinden addedip mâbud edindiler. Allah'ı bunlarla, bunları putlarla temsile kalkıştılar. "Melâike Allah'ın kızlarıdır" diyen Arap müşrikleri ve sâbi'eleri bu cümleden olduğu gibi, "Hürmüz ve Ehrimen Allah'ın oğullarıdır" diyen bazı Mecus, "Üzeyr ibnullah" diyen bazı Yehûd, "Mesih ibnullah" diyen Nasarâ dahi bu cümledendir. Tekvinde sudur ve tevlîde kāil olan [2005] feylesoflar da bunlara benzer. Hep bunları {بِغَيْرِ عِلْمٍ} hiçbir ilme müstenid olmayarak ve ne dediklerini bilmeyerek uydurdular. ۞ Allah'a şerîk, oğul veya kız evlâd uydurmaya kalkışanlar ilâh ve veled dedikleri zaman ne söylediklerini bilmeyen câhiller ve müfterilerdir. İlâh ikidir veya üçtür diye Allah'a zâtında veya sıfâtında veya efʿâlinde az veya çok muâdil veya mâdûn, mümâsil veya zıd bir şerîk, bir arkadaş veya rakib farz edenler

1 H: "ilâhta".

ne dediklerini bilmez câhiller, müfteriler olduğu gibi, oğul veya kız veled isnad edenler de aynı vechile ne dediğini bilmeden şerîk ve mücânis isnad etmiş câhil[1] ve müfterilerdir.

{سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يَصِفُونَ} Allah sübhânehu kendini bunlardan tenzih eder ve O'nun Zât-ı sübhânîsi bunların böyle câhilâne ve müfteriyâne tavsiflerinden mukaddes ve müteʿâlîdir. ❁ Gerek zıddiyet ve gerek mümaselet ve mücaneset suretiyle olsun her nevi şirk ve kezâlik mümaselet ve mücanesetle müşareketi istilzam eden doğurmak ve doğmak gibi vasıflar haddizâtında ilâhiyet vasfına münâfî, ilâh mefhûmuyla mütenakızdırlar. Bunlar bir nevi noksan ve acz ve ihtiyaç ifade eden evsâf-ı hudûstür. İlâhlık hakikati ise her noksandan münezzeh ve müteʿâlî bir kemâl-i aʿlâdır. Binâenʿaleyh zat ve hakīkat-i ilâhiye hakkında şirk ve veled mümteniʿdir. Ve bunu anlamak için başka bir delile ihtiyaç da yoktur. Bizzat ilâh mefhûmu bu imtinâʿı isbâta kâfidir. Zira ilâh mefhûmunda en yüksek bir ulviyet ile bir mübdiʿiyyet ve bedîʿiyyet vasfı vardır. Allah'ın şerîk ve veledi nasıl olabilir ki {بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O bütün semâvât ü arzın bedîʿi, mübdiʿ-i bî-misâlidir. ❁ Bütün âlem-i ulvî ve süflîden hiçbiri yokken; misâl olacak, mümaselet ifade edecek kanun, asıl, madde, suret, numune, örnek denecek hiçbir şey mevcud değil iken ilk evvel bunları ihtirâʿ ve tekvin [2006] eden, her nevʿin ilk ferdini, ilk misâlini ibdâʿ edip yoktan vücûda getiren ve böyle ibdâʿ âdeti ve sıfat-ı fiʿliyye-i zâtiyesi olan ve binâenʿaleyh misl ü misâli, eşi ve nazîri bulunmak ve tasavvur edilmek ihtimâli olmayan ve O'nun vücud ve îcâdı olmadan bir maʿdûmun vücûda gelmesi ve herhangi bir şeyin vücudda kāim olması imkânı bulunmayan mübdiʿ-i müteʿâlîdir. ❁ Mâlumdur ki ibdâʿ misâli sebk etmemiş olan bir şeyi ihtirâʿ ve tekvin etmektir. İbdâʿ-ı nisbî az çok bir misâl ile alâkadar olabilirse de ibdâʿ-ı hakīkī hiçbir misâl ve asl ile mesbuk olamaz. Böyle hiçbir misâli sebk etmeden îcad olunan örneksiz güzel ve fevkalâde şeye ibdâʿ edilmiş veya bedâʿatle muttasıf mânasına "bedîʿ" denildiği gibi, bunu ibdâʿ eden ve ibdâʿ âdeti olan mübdiʿe dahi

1 M ve B: "câhiller".

"bedîʿ" denilir ki, sarih bi-maʿnâ musrih, semîʿ bi-maʿnâ müsmiʿ gibi feʿîl bi-maʿnâ müfʿil veya bi-maʿnâ fâʿildir. Ve buna "bedîʿ" denilmesinde "mübdiʿ" isminin ifade etmediği bir devam ve sübut mânası vardır. Ve her iki mâna ile "bedîʿ" denildiği zaman bir misâlsizlik, nazîrsizlik, güzellik ve fevkalâdelik mefhûmu vardır ki bütün semâvât u arz böyle bedâyiʿ ile meşhun bir bedîʿadır. Maʿamâfîh her ne olursa olsun ibdâʿ edilmiş olan şeylere "bedîʿ" ıtlâkı ancak misâl-i sâbıkı olmamak itibariyle izâfî ve nisbîdir. Bir bedîʿayı ibdâʿ eden emsâlini de edebilir. Ve birçok bedâyiʿ bulunabilir. Binâenʿaleyh bedîʿ-i hakīkī bedîʿ-i mefʿûl değil, bedîʿ-i fâʿildir. Yani dâima ibdâʿ eden mübdiʿ-i hakīkīdir. Bu nükteye mebnî بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ terkîb-i izâfîsiyle semâvât u arzın dahi bedîʿiyetine îmâ edilmiş olmakla beraber, evvel ü âhir misl ü misâli bulunmak ihtimâli olmayan bedîʿ-i yegâne semâvât u arz değil, onların mübdiʿi olan Allah teâlâ olduğu tasrih edilmiş ve semâvât u arzın bedâyiʿ-i izâfiyesi mübdiʿ-i bî-misâlin vücûdunu ve sıfat-ı ibdâʿını kendilerinde az çok temsil eden bir misâl ve bir delâlet-i mutâbıkiye veya tazammuniye ifade [2007] eden bir dâll olarak değil, ancak maʿlûlün illet-i fâʿiliyesine, hâdisin muhdisine, sanʿatın sâniʿine delâleti gibi nisbî ve intikālî bir delâlet-i iltizâmiye ile delil ve alâmet olarak ifade ettikleri ve Allah denildiği zaman bütün bedîʿaların bedîʿi olan mübdiʿ-i yegâne anlaşılmak lâzım geldiği gösterilmiştir.

Burada şunu iyi teemmül etmek lâzım gelir ki; ibdâʿın târifinden anlaşıldığı üzere bedîʿ bir eser demek bir misâl-i lâhiki değilse de bir misâl-i sâbıkı olmayan nazîrsiz bir eser demektir. O bir kanun bir mukayese ile vücûda gelmez. İlk misâl onunla başlar; mümaselet, nevʿiyet, kanun ondan sonra husûle gelir. Bununla beraber, maʿdûmun kendi kendine husûle gelmesi, zâtı yok olanın bizâtihi var olması, yani tekevvün bizatihi muhâldir. Bir tenâkuz-ı sarihtir. Yalnız illet-i maddiye, yani bilfiil maʿdum olan bir şeyin bilkuvve bulunduğu bir asl u menşe'den kendi kendine[1] fiile çıkması veya yalnız illet-i sûriye, yani maʿdum olan bir şeyin mücerred bir örnekten yine fâilsiz kendi kendine bir suret iktisab etmesi veya her

1 B -"bilkuvve bulunduğu bir asl u menşe'den kendi kendine".

ikisi de kâfi değildir. Bilkuvve gerek bulunsun gerek bulunmasın, bilfiil mevcud olmayan herhangi bir şeyin mevcud olması her hâlde bir illet-i fâʿiliyeye, yani onu fiilen îcad edecek bir mûcide muhtaçtır. Ve ancak o zamandır ki tekevvün bizâtihi tenakuzu mürtefiʿ olur. Bir fâilin illet-i maddiye veya sûriyeye bir şey ilâve etmesiyledir ki yeni bir varlık tasavvuru mümkin olabilir. Yoksa yine tekevvün bizâtihi tenakuzu vârid olur. Binâenʿaleyh hakīkī mânasıyla illet-i fâʿiliye yoğu var eden, vücud yapan bir kādir mevcud demektir ki gerek az çok bir misâli ihtivâ eden bir asıl ve maddeden ihraç ve inşâ suretiyle olsun, gerek bununla beraber diğer bir örneğe taklid suretiyle olsun, ikisinde de bilfiil mevcud olmayan bir şeyi bilfiil mevcud yapmak ve binâenʿaleyh vücûda yepyeni bir şey ilâve etmek vardır. O hâlde illet-i maddiye ve illet-i sûriye, illet-i fâʿiliyeden müstağnî [2008] olmadığı hâlde, illet-i fâʿiliye haddizâtında bunlardan müstağnî ve müstakildir. Bunun için hâdisâtın hudûsunda illet-i maddiye ve sûriye atılabilir ve fakat illet-i fâʿiliye atılamaz. Ve hakīkī illet-i fâʿiliye fiilinde ne illet-i maddiyeye ne de illet-i sûriyeye, kanuna mahkum ve muhtaç değildir. O maddesiz veya misâlsiz yahut hiçbiri olmaksızın da îcad yapabilecek fâʿil-i mahz, mûcid-i mahzdır. Yani tam mânasıyla mübdiʿdir. Fiilinde madde ve surete muhtaç olmayan fâʿil-i mübdiʿin eserine kendi zâtından bir madde veya suret ve misâl verdiğini farz etmek de tenakuz olur. Demek ki mübdiʿ-i hakīkī ibdâʿ-ı mahz ile yaptığı ilk eser-i bedîʿini îcad ederken ne kendinden bir cüz ayırıp dışarı fırlatmak gibi bir tehavvül yapmış, ne de[1] kendinden bir misâl ittihaz edip kendini taklid ve temsil etmiş olamaz. Bu[2] tehavvül illet-i maddiyede, mümaselet de illet-i sûriyede mülâhaza olunabilir. Hâlbuki ibdâʿda bunlar yok ancak fâil ve fiil vardır. Binâenʿaleyh fâʿil-i mübdiʿe nazaran tehavvül-i illet, sudûr ve tevellüd ve fenâ ve infiʿâl yok, ancak bekā ve fiil vardır. Mahlûk-ı evvelin ibdâʿından sonradır ki illet-i maddiye ve illet-i sûriye tasavvur olunabilir. Ve bunun için ilk eser-i bedîʿ olan mahlûk-ı evvel ile fâʿil-i mübdiʿi beyninde ne bir sudûr u infisal melhuz olabilir ne de zâten[3] sıfaten fiilen bir müşareket,

---

1 H -"de".
2 M ve B: "Zira".
3 M ve B +"ve".

bir mücaneset, bir mümaselet bulunabilir. Madde ve misâl böyle ibdâʿ edilen mahlûk-ı evvel ile başlar. Kuvveler mümaseletler, kanunlar, neviʿler, cinsler ona ircâʿ olunur. O, eşyâ-yı mütemâsile ve mütehâlifenin aslı ve menşe'idir. Tehavvül ü temasül, tekâmül hep ondan sonradır. Ve ona munzam olan her tehavvül tehâlüf, yenilik, tekâmül dahi fâʿil-i mübdiʿin re'sen bir ibdâʿıdır ki buna "kün" emri denilir ve bedâyiʿ-i hilkate de "kelimetullah" tâbir olunur. Bu vechile fâʿil-i hakīkī hiçbir mümâsili sebk etmeyen fiili ibdâʿına nazaran mübdiʿ, misâli sebk eden ve o misâle mümaseletle beraber bir tehâlüf ve temayüz [2009] ifade eden ve ibdâʿ-ı cüz'îyi mutazammın olan fiiline nazaran da münşîdir. İllet-i maddiyeyi ibdâʿı itibariyle fâtır ve illet-i sûriyeyi ibdâʿı itibariyle de musavvirdir. Hâlık ve Bâri' isimleri de hepsinden eʿamdır. Halk, ibdâʿ ve inşâdan eʿamdır. Ve unutulmamak lâzım gelir ki bu inşâdaki vücûh-i tehâlüfe mukārin mümaseletler fâʿil-i hakīkīye değil, misâl-i sâbık olan mahlûk-ı evvele mümaselettir. Fâilin sunʿu hepsinde ibdâʿdır. Hatta inşâdaki mümaselet de onun ibdâʿıdır. Hâsılı küllî veya cüz'î bir ibdâʿ olmadan hiçbir şey kendi kendine ʿademden vücûda gelemez. Bunun için halk u hâlık delilleri dâima eşyânın vücûh-i tehâlüfünde, hudûsunda, yeniliğinde, hâsılı ibdâʿ noktalarındadır. Eşyânın mümaseletleri içindeki tehâlüf ve tehavvül ile ibdâʿ-ı cüz'î noktaları ibdâʿ-ı mahzın ve vücûd-ı mübdiʿin delâil ü burhânı ve âyât-ı kudretidir. Eşyâya nazar-ı basiret ile bir atf-ı nazar edilirse görülür ki bidâyeten ibdâʿa istinad etmeyen hiçbir şey bulunamayacağı gibi, nihâyeten de ibdâʿ-ı cüz'îye istinad etmeyen hiçbir şey yoktur. Ve bunun içindir ki cüz'iyyât-ı eşyâdan hiçbiri ilm-i tasavvurî ve temessülî ile tamamen bilinemez, fasl-ı tamla târif olunamaz. Bilinirse re'ye'l-ʿayn bilinir veya bazı vücûhuyla tahayyül olunur. Ve bunlardan hey'et-i mecmûʿasındaki ibdâʿ-ı mutlak derhâl anlaşılır ki bu nazar, semâvât ve arz mecmûʿuna bir atf-ı nazardır. Ve bunun için burada doğrudan doğru ibdâʿ-ı mahzı göstermek için بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ buyurulmuş, [1]وَمَا فِيهِمَا diye muhteveyâtı ilave edilmemiş, onlar bilâhare خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ ile gösterilmiştir.

---

1 B: "فيها".

Şimdi bâlâda kıssa-i İbrâhim'de zikredilen ufûl ü hudûs ve bundan evvelki âyetlerde tafsil olunacak halk, meyyitten hay ve haydan meyyit ihrâcı, caʿl ü tahsis, inşâ, istikrar ve istîdâʿ, inzal ve inbat, teşabüh ve ʿadem-i teşabüh, ismâr ve kemâl mefhumlarından sonra ibdâʿ, mübdiʿ, bedîʿ mefhumları da iyice tasavvur ve teemmül olunursa [2010] bütün semâvât u arz bedâyiʿinin bir mübdiʿi bulunduğu ve onun bunları mahz-ı fiil olan ve hiçbir misâli sebk etmeyen ibdâʿıyla îcad eylemiş olduğu ve binâenʿaleyh o mübdiʿin[1] o semâvât u arzda, yani hey'et-i mecmûʿa-i âlemde hiçbir misl ü misâli bulunmak ve tasavvur edilmek ihtimâli olmayan bedîʿu'l-bedâyiʿ bir mübdiʿ-i hakîkī olduğu ve doğrudan O'nun ibdâʿına istinad etmeyen hiçbir hâdisin[2] mevcud olamayacağı sûret-i katʿiyyede sâbit olur ki işte Allah o bedîʿu's-semâvâti ve'l-arz'dır. Ve bunu Sâbiîler, Zerdüştîler, Yehûd ve Nasârâ dahi teslim ve itiraf ederler. Böyle iken tutarlar da bir de O'na veled uydururlar. Ve düşünmezler ki tevellüd de ibdâʿa mütevakkıf ve ibdâʿdan sonra olan bir tehavvüldür. Mübdiʿ-i bedîʿ mümaseletten münezzeh olduğu hâlde vâlid ile mevlud beyninde bir iştirak unsuru, zât u sıfât[3] ve efʿâlde bir mücaneset ve mümaselet vardır. Ve bunun içindir ki Allah'a veled isnad edenler o velede ilâhiyet de isnad eder, ilâh diye taʿabbüd ederler. Veled isnâdı şirk isnâdını müstelzim olur. Hâlbuki maʿdûmun bizâtihi tekevvünü muhâl olduğu gibi, bizâtihi tevellüdü de muhâl olduğundan vâlidin bir veled doğurması ve ona kendisinden bir cüz'-i cevherî ve bir misâl verip kısmen illet-i maddiye ve sûriye olabilmesi o vâlidde bir tehavvül ve infiʿâl ibdâʿ eden fâʿil-i mübdiʿin bir fiil ibdâʿına mütevakkıftır ki ilâh da o fâʿil-i mübdiʿdir. Hâsılı ilâh mübdiʿ ve mübdiʿ mümaselet ü mücanesetten münezzeh demek olduğu hâlde aynı zamanda ona veled ve mücaneset ve mümaselet isnad etmek bir tenakuzdan başka bir şey değildir ve ne dediğini bilmemektir. Binâenʿaleyh bedîʿu's-semâvâti ve'l-arz olan böyle bir kudret-i ibdâʿa mâlik ve hey'et-i mecmûʿa-i âleme temasül

---

1 B -"ibdâʿıyla îcad eylemiş olduğu ve binâenʿaleyh o mübdiʿin".
2 M ve B: "hâdise".
3 H: "sıfat".

ve mücanesetten münezzeh bulunan mübdiʿ-i müteʿâlin misl ü misâli bulunabileceğini ve O'nun zâtında bir tecezzî ve infisal, bir tehavvül, bir tenakus veya tezayüd ve herhangi bir ihtiyaç hâsıl olabileceğini farz eylemek ve fâʿil-i bî-misâl olan [2011] mübdiʿin herhangi bir mahlûku ihdas etmesi için kendini parçalayarak bir veled ifrâzına muhtaç olacağı tevehhümünde bulunmak ne büyük tenakuz ve cehalet ve ne kadar açık bir iftiradır! Tevellüd ve tevlid ancak ibdâʿdan sonra ve[1] semâvât u arz dâhilinde mülâhaza olunabilir. Hâlbuki semâvât u arza bile veled isnad etmek mâkul değil iken onların mübdiʿ-i müteʿâline bir mücaneset ve küfviyet ifade eden oğul ve kız isnâdı nasıl tasavvur ve tecviz olunur? Her hâlde tevellüd ve sudûr davası bâtıldır. İbdâʿa tevlid demek hakikaten bir tenakuz ve cehalettir. {اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ} O mübdiʿ-i bedîʿin veledi nasıl veya nereden olur ki {وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ} bir sâhibesi, bir eşi yoktur. ❁ Hâlbuki veled için vâlide lâzımdır. Gerçi vâlid olmadığı hâlde yalnız bir vâlide ile veled tasavvur olunabilir, nitekim bir vâlideden türeyen (monomer) birtakım hayvânât vardır. Îsâ'da da bu imkânı inkâra aklen hak yoktur. Fakat vâlidesiz veled taʿakkul olunamaz, böyle bir tasavvur tenakuz olur. Zira veled mefhûmunda vâlide zarûrîdir. Bunun için Allah'ın bir velede vâlid, yani baba olmasını tasavvur ederken o veledden evvel ona vâlide ve Allah'a sâhibe ve refîka olabilecek dişi bir eş tasavvur etmek lâzım gelir. Hâlbuki her türlü şevâib-i hudûs ve ihtiyaçtan münezzeh ve semâvât u arzın mübdiʿi olan Vâhid-i zü'l-celâl'in bir eşi, bir sâhibesi bulunmak mümteniʿdir. Binâenʿaleyh Allah'ın bir vâlide olması muhâl olduğu gibi, bi't-tevâlüd bir velede vâlid olması da muhâldir. Yani ne ana olması mümkindir ne de baba. Ve bu imtinâʿ O'nun noksanından, akāmetinden[2] değil, mübdiʿ-i bedîʿ olduğundan dolayı kemâl-i mutlakından ve ʿadem-i noksanındandır. O bütün semâvât u arzı ibdâʿ eylemiş {وَخَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ} her dilediği şeyi de halk etmiştir. ❁ Semâvât u arzın bütün muhteviyâtını, bu meyanda vâlidleri, [2012] vâlideleri, veledleri ve bu meyanda ona vâlid ve şerîk olduğu iddia edilenlerin hepsini ve Îsâ'nın halk-ı tayrı,

---

1 M ve B -"ve".
2 B -"akāmetinden".

onlardan sudûr eden mahlûkātın da hepsini O halk eylemiştir. Besâit de O'nun mahlûku, mürekkebât da O'nun mahlûkudur. Madde de O'nun mahlûku, suret de O'nun mahlûkudur. Ecsâm da O'nun mahlûku, ervâh da O'nun mahlûkudur. Mahsüsât da O'nun mahlûku, maʿkūlât da O'nun mahlûkudur. Âlem-i şehâdet de O'nun mahlûku, âlem-i gayb da O'nun mahlûkudur. Fâʿil-i hayr olanlar da O'nun mahlûku, fâʿil-i şer olanlar da O'nun mahlûkudur. Cin de O'nun mahlûku, ins de O'nun mahlûkudur. Hâsılı kendisinden başka bugüne kadar vücûda gelen bütün mâsivâ O'nun ibdâʿ ve halkıdır[1]. O ancak kendisini halk etmemiştir. Çünkü kendisi ezelen ve ebeden vâcibu'l-vücud, hayy u kayyûmdur. Bir de şerîk halk etmemiştir. Çünkü O'nun şerîki bulunmak mümteniʿdir. Mahlûkun Hâlık-ı lem-yezel'e şerîk olması da muhâldir. Kendisi için bir akāmet, bir eksiklik değil, kemâl-i mutlaktır. Vücud ve kudret nokta-i nazarından böyle olduğu gibi {وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} O her şeye de alîmdir. ❁ O'ndan hiçbir şeyin gizlenmesine de imkân yoktur. خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ'den sonra zamir ile وَهُوَ بِهِ عَلِيم buyurulmayıp da بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ diye "şey"in nekre olarak izhar edilmesi, bu iki şeyin şümul ve tenavülce farklı bulunduklarını işʿâr eder. Çünkü خَلَقَ كُلَّ شَيْء'de شَيْء'den Allah'ın kendisi aklen müstesnâdır. بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيم'de ise müstesnâ değildir. Yani Allah hem kendini, hem mâsivâsını, her şeyi tamamıyla ve aynıyla bilir. O'nun ilmi sûrî, misâlî ve temessülî değil, aynî ve muhîttir. Ve hatta her şeyin aynı ve nefsü'l-emri ilmullahtadır. Onun için halk u ibdâʿa kādir olan ancak O'dur. Hâlbuki mâsivası O'nun gibi her şeye alîm değildir. Binâenʿaleyh vücud ve kudret itibariyle hiçbir şey Allah'a küfüv olamayacağı gibi ilim itibariyle de öyledir. Ne semâvât u arzda, ne de eczâ ve cüz'iyyâtında, ne ecsâm ve ne [2013] ervâhta, ne melâike ne şeytan ne insanda, ne zâhir ne bâtında, hâsılı bütün kâinatta Allah'a ne bir küfüv ne de mücanis veya müşarik yoktur. Ve olması ihtimâli de yoktur. Allah'a şerîk tasavvuru cehl ü tenakuzdan ibaret bir tasavvur-i muhâlden başka bir şey değildir. Veled tasavvuru da şirk tasavvurundan münbaʿistir.

---

1 H: "mahlûkudur".

Ey bunları işitenler[1]:

ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكٖيلٌ ﴿١٠٢﴾
لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُۘ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَۚ وَهُوَ اللَّطٖيفُ الْخَبٖيرُ ﴿١٠٣﴾ قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ
رَبِّكُمْۚ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا۬ عَلَيْكُمْ بِحَفٖيظٍ ﴿١٠٤﴾ وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ
الْاٰيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿١٠٥﴾ اِتَّبِعْ مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۚ لَٓا
اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكٖينَ ﴿١٠٦﴾ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكُواۜ وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ
حَفٖيظاًۚ وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكٖيلٍ ﴿١٠٧﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte size bu evsâf ile işaret olunan Zât-ı aʿlâdır Allah, Rabbiniz. Başka tanrı yok ancak O. Her şeyin hâlıkı O[2], o hâlde [2014] O'na kulluk edin, her şeye karşı dayanılacak vekil de O (102). O'nu gözler idrâk etmez, gözleri O idrâk eder. Öyle Latîf, öyle Habîr O (103). Hakikat Rabbinizden size birçok basiretler geldi; artık kim gözünü açar görürse kendi lehine, kim de körlük ederse kendi aleyhinedir ve o hâlde ben size karşı muhafız değilim (104). Yine âyetleri böyle şekilden şekle koyuyoruz ki hem o körlük edenler sana ders almışsın desinler, hem onu ilim şânından olanlar için tebyin edelim (105). Rabbinden sana ne vahy olunuyorsa ona tâbiʿ ol, başka ilâh yok ancak O, müşriklere bakma (106). Allah dilese idi müşrik olmazlardı, Biz seni onların üzerine murâkıb göndermedik, sen onlara vekil de değilsin (107).

{ذٰلِكُمُ} İşte odur ki ❁ yani şu zikredilen sıfâtın mevsûfu; semâvât u arzın mübdiʿi; sâhibeden, veledden münezzeh; her şeyi yaratan, her şeye alîm olan Zât-ı akdes ü aʿlâ'dır ki {اللّٰهُ} Allah'tır. ❁ Zâten ve sıfaten ibadete müstahik hak bir ilâhtır. Allah denince ancak O'nu anlamalıdır. {رَبُّكُمْ} Rabbinizdir ❁ mâlikiniz, mürebbîniz, veliyy-i nimetinizdir. Rab denince

1 H: "Ey Allah'ı bilmez".
2 H -"O".

de ancak O'nu anlamalıdır. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} Başka ilâh yok ancak O vardır. ❁ Başkasının mâbud olmaya, ibadet ve ubûdiyet edilmeye istihkākı yoktur. Bu hak ancak O'nundur. Çünkü O {خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ} her şeyin hâlıkıdır. ❁ Bunu tekrar zannetmemelidir. Zira evvelki "halk-ı külli şey" mâzîye ait, bu ise istikbâle nâzırdır. Yani bundan evvel her şeyi halk etmiş olan O olduğu gibi, bundan böyle istikbâlde de her şeyin hâlıkı O'dur. İlâhlık, mâbudluk da mübdiʿin, hâlıkın hakkıdır. Binâenʿaleyh {فَاعْبُدُوهُ} siz de ancak O'nu mâbud tanıyınız, [2015] O'na ibadet ve kulluk ediniz ❁ de O'ndan başkasına taʿabbüd ile kendinizi tezlil etmeyiniz. {وَهُوَ} O bütün bu sıfât ile beraber {عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ} her şey üzerine ve her şeye karşı vekildir de. ❁ Her hususta ve her şeye karşı O'na itimad ve tevekkül olunur ve her emr tefviz edilir. Yani ale'l-umûm mahlûkāttan her birinin de halk-ı ilâhî ile asîl olduğu bir hakkı vardır. Ve bu suretle bir âlem-i esbâb ve insanın o esbâb ile alâkası da vardır ki Allah onların hepsini hak ve adl ile halk etmiştir. Ve insan hem hâlıkının hem kendinin ve hem onların hakkını teslim etmek iktizâ eder. Bununla beraber insanın hakkı bu sebeplerden hiçbirine sûret-i katʿiyyede mahkum olmamaktır. Esbâba hâkim olamayan[1] ve onlara perestiş mevkiʿinde bulunan insanlar her şeyden ve o nisbette haktan ve Hâlık'tan uzaktır. Çünkü esbâb birkaç şeyden ibaret değil, lâ-yuʿad velâ-yuhsâdır. Bunların hepsine tezellül ile ne onların hakkı verilir, ne insanın ne de Hâlık'ın. Zira hiçbir şey, hatta ins ü melekten resuller dahi Hâlık'ın makamına kāim vekil olamaz. Fakat Hâlık hepsinin üzerinde rab ve mâlik olduğu gibi her şeye karşı vekildir de. O her şeye karşı her şeyin hakkını müdafaa ve ihkāk, umûr ve mesâlihini tesviye ve tanzim eder. Hem kendi nâmına velâyet-i asliye hem mahlûkātı nâmına velâyet-i niyâbiyeyi câmiʿ, her hususta emîn ü muʿtemed bir veliyyü'l-emrdir. Bunun için münhasıran O'na ubûdiyet ve O'nun hukūkuna ve evâmirine riayetle her şeyin hakkı edâ edilir. Ve O'na itimad ve inkıyad ve O'ndan istiʿâne ve telakkī-i emr ile kendisinden mâʿadâ herhangi bir şeyin, herhangi bir sebebin hükmüne

---

1 B: "olmayan".

galebe olunup her hâcet bitirilebilir. Binâenʿaleyh eğri ve çıkmaz yolları bırakıp da tevhid ve ihlâs ile doğrudan doğru bir Allah'a ubûdiyet etmek yalnız bir hak ve vazife değil, aynı zamanda mâsivâya karşı mağlub olması ihtimâli olmayan bir nokta-i istinaddan nâmütenâhî [2016] bir kuvvet ve mahlûku Hâlık'a yaklaştıran pek yüksek bir izzet ü hürriyet, ebedî bir feyz-i saâdet iktisab etmektir. فَإِنَّ[1] حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْغَالِبُونَ [el-Mâide 5/56], اَلَٓا[2] اِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [el-Mücâdele 58/22][3] neticesine ermektir, اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَع۪ينُ mîsâkı bu, sırât-ı müstakīm budur. Ve binâenʿaleyh hiçbir şeye değil, ancak Allah'a dayanarak yalnız Allah'a ibadet ve kulluk ediniz; bütün ümîd ü mahabbetinizi ve bütün havf u haşyetinizi O'na bağlayarak ve her işinizi O'na tefviz ederek ve bütün talep ve ihtiyârınızı O'nun evâmir ü irşâdâtına münkād kılarak hareket ediniz ve O'na hâlisâne ibadetle dünyevî ve uhrevî hâcetlerinizin isʿâfına tevessül eyleyiniz. O'nun halk u emri, imdad ve müsaadesi olmadan ne ins ne cin hiçbiri[4] bir iş göremez. Gerçi {لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ} O'nu basarların hepsi idrak etmez ve hatta kendinden başka hiçbir basar O'nu kavrayıp ihâta edemez. {وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ} Ve fakat O basarların hepsini idrak ve ihâta eder, görür, bilir. Basarlar kendini idrak etmezken onları idrak eden, ettiren, gören, gösteren, hakikati bilen ancak O'dur. ❁ Burada idrâk-i hâric meselesine de celb-i dikkat edilmiştir. Bir zîhayâtın kendi hâricindeki mubsarâtı görebilmesi ve müdrekâtı idrak edebilmesi emri öyle bir emr-i acîb ve öyle bir mâhiyet-i şerîfedir ki akıl bunun künhünü ihâta[5] edemez. Bütün hükemâ ve felâsife bunun îzâhından âcizdir.[6] Meselâ gözümle karşımda bir minare görüyorum; ne gözüm minareye kadar gitmiş ve ne minare gelip gözüme girmiştir. Bununla beraber benim gördüğüm yalnız o minareden akseden ziyânın ihtivâ ettiği ve küçücük gözüme tabʿ eylediği hurde minare resminden ibaret de değildir. Ben gözümdeki minare

---

1 H, M ve B: "ألا إن".
2 H, M ve B -"ألا".
3 "…Uyanık ol ki Allah'ın hizbi muhakkak hep felâha erenlerdir."
4 B -"biri".
5 M ve B: "idrak".
6 B -"Bütün hükemâ ve felâsife bunun îzâhından âcizdir".

resmini değil, uzakta büyük minarenin kendisini görüyorum ve gözümü yumduğum zaman da onu bende değil, olduğu yerde idrak ediyorum. Hatta dikkat olunursa [2017] vâsıta-i rü'yet telakkī edilen ziyâ bile bana, benim gözüme telâkīsi ânında ziyâ oluyor ve o zaman parlıyor ve rü'yet dediğim hâdise de o zaman vâkiʿ oluyor. Ve o anda ben yerindeki minareyi idrak ediyorum, bu nasıl olabiliyor? İşte bu idrâk-i hâric emrinin sırr u künhü akılların havsala-i idrâkinden hâriçtir. Ve bütün fenler, felsefeler bunu ihâta edebilmekten uzak kalmış ve feylesoflar bu noktada ya hayret veya safsatadan başka bir şey yapamamıştır[1]. Maʿamâfîh bu bir emr-i vâkiʿdir ve benim minareyi gördüğüm bir hakikattir. Allah teâlâ bunu yapmış ve yapmaktadır. Ve akılların idrak edemediği bu hakikatin künh ü mâhiyetini idrak ve ihâta eden de ancak O'dur. Basarlar O'nu idrak ve ihâta edemezken O basarları idrak ve ihâta eder ve aynı hakikat bütün müdrekâtta böyledir. {وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ} Ve O böyle bir Latîf ü Habîr'dir. Ve Latîf ü Habîr ancak O'dur. ❁ Nûr-i idrak gibi her lütuf O'nundur. Her şeye muttaliʿ olan, her doğru haberi veren ancak O'dur. Binâenʿaleyh hem O'nu dûrbinler, teleskoplarla aramaya kalkmamalı, hem de gözler görmüyor diye gözlerden gönüllerden uzak, hâcetlerden dileklerden, doğru doğru haberdar olmaz zannedip de O'ndan udûl etmemeli, eğri yollara sapmamalıdır. O Latîf ü Habîr en görmeyen gözleri görür ve en gizli, en duyulmaz zannedilen şeylerden, gönüllerin hiç kimselere açılamayan esrâr u temâyülâtından haberdardır. O onlara kendilerinden yakındır. Ve O'na ibadet etmek ve tefvîz-i umûr eylemek için şart O'nu görmek değil O'nun görmesi, Latîf ü Habîr olması ve O'na ihlâs u tevhîd ile zât u sıfâtına ve efʿâl ü eltâfına iman edilmesidir.

Şimdi ey Maʿbûd-i hak'tan udûl edip Resûl-i hakkı tekzib eyleyenler! {قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ} Muhakkak size Rabbinizden basiretler, kalb gözüyle görülecek münebbihler, [2018] şâhidler geldi. ❁ Göze nisbetle basar ne ise kalbe nisbetle basiret de odur. Gözlerin görmesine sebep olan ve "kuvve-i bâsıra" denilen nûr-i rü'yete "basar" denildiği gibi, kalbin

1 H: "yapmamıştır".

görmesine sebep olan ve lisânımızda "kalb gözü" dahi tâbir olunan kuvve-i müdrikeye ve ale'l-husûs bunun "zekâ" ve "fetânet" ve "firâset" denilen ve bir emr-i zâhir ü bâtınına dikkat ve nüfuz ile gereği gibi idrak eder bir derecede açık ve parlak olması hâline "basiret" denilir ki bir nûr-i ilâhîdir. Kezâlik baş gözüyle hâsıl olan ve "görmek" denilen idrâk-i tâm ve kâmile "basar" denildiği gibi, kalb gözüyle hâsıl olan idrâk-i tâm ve kâmile ve maʿrifet-i mütehakkıka ve yakīniyeye dahi "basiret" denilir. Bundan başka basiret beyyineye, hüccet ve burhâna, şâhide ve dikkat ve imʿân ile ibret alınacak esbâb-ı hidâyete dahi ıtlak olunur. Çünkü bunlar kuvâ-yı müdrikeyi takviye eder, basiret ve tebassura sebep olur. Ve bu mânaca basiret evvelki mânalara da şâmil olur. Çünkü nefs-i basiret dahi en büyük hüccet, en büyük şâhid ve beyyine, en büyük medâr-ı ibrettir ve onsuz hiçbir şey idrak olunamaz. Burada[1] "besâir" ya birinci mânaya veyahut ona dahi şâmil olan bu üçüncü mânaya olarak Kur'an ve bâhusus bâlâda vârid olan âyât-ı beyyinâttır. Görülüyor ki bu âyetler basar u basîrete nazar-ı dikkati celb ederek sûret-i umûmiyede doğrudan doğruya maʿrifet-i Hakk'a vusûl basiret ile olacağını göstermiştir. Bu âyet ile de işʿâr olunuyor ki müşriklerde fiʿl-i basîret yoksa da kuvve-i basîret taraf-ı rabbânîden bütün hilkat-i beşere verilmiştir. Ve sonra kalb-i Muhammedîye vahy olunan âyât-ı beyyinât ile de bütün o basiretleri takviye edecek ve ikinci mâna ile bilfiil basiret ve idrâk-i tâm husûle getirebilecek olan berâhîn-i ilâhiye tebliğ olunmuştur. Ve şu hâlde herkesin bu envâr-ı basîrete karşı kalb gözünü[2] yummayıp kendindeki kuvve-i basîrete bakması ve bu suretle besâirden istifade ederek bilfiil basirete ve maʿrifet-i Hakk'a ermesi [2019] vazîfe-i ihtiyâriyesi kalmıştır. Binâenʿaleyh {فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِه۪} her kim ibsar ederse, yani kalb gözüyle bakar, Rabbinden gelen bu delâil-i basîret ile hakkı görmek ister de iman ederse bu kendi lehinedir, kendi menfaatinedir. {وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا} Ve her kim körlük eder, kalb gözünü yumar, kör olursa, bu körlük ve nankörlük de kendi aleyhinedir, kendi zararınadır. فَاِنَّهَا لَا تَعْمَى الْاَبْصَارُ وَلٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّت۪ي

1 M ve B +"da".
2 M ve B: "gözlerini".

فِي الصُّدُورِ [el-Hac 22/46][1] medlûlü üzere asıl körlük göz körlüğü değil, kalb körlüğüdür ki bundaki zararın hadd ü pâyânı yoktur. Ey basiret körleri, bu takdirde {وَمَٓا اَنَا۠ عَلَيْكُمْ بِحَف۪يظٍ} ben de sizin üzerinize hafîz değilimdir. ۞ Yani Allah verdiği basirete, gönderdiği besâire körlük eden sizin gibi nankör kâfirlerin, müşriklerin efʿâl-i ihtiyâriyelerinde hâfız ve hâmîsi değildir, bilakis rakībidir. Yakında geleceği üzere gözlerini ve kalblerini çevirir. Körlük ve dalâlet halk eder, kendilerini körkörüne tuğyanlara, zulmetlere bırakır ve bundan muhafaza edecek ve zulmetlerden nûra çıkaracak diğer bir veliyy-i hafîz de mümkin değildir. Körkörüne rast gelene sarılırsınız, onlar da sizi tutar, zulmetten zulmete, zarardan zarara sürüklerler. Hâsılı alâ küll-i şey'in hafîz ve hayru'l-hâfizîn[2] olan Allah وَلِيُّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ'dur [el-Bakara 2/257]. Berî'ün mine'l-müşrikîn ve adüvvün li'l-kâfirîn'dir. Çünkü bunlar Allah'ın hıfz u himâye için verdiği ve gösterdiği besâire körlük etmiş, hıfz u vikāye-i ilâhiyeden ibâ ve imtinâʿ eylemişlerdir. Ve bu hususta mes'ûliyet kendilerine aittir. Görülüyor ki burada "ibsar" ve "ʿamâ" fiilleri ibâda isnad ve bunlardan birini tercih ve ihtiyar ile vazîfe-i tehaffuzun abde ait olduğu tefhim olunarak tevhîd-i Hâlık meselesine karşı tevehhüm olunabilecek olan bir cebr sualinin halliyle büyük bir inzar vardır. Basiret körlüğü eden kimselere kendi "ene"si, yani benliği, nefsi muhafız olmadığı gibi [2020] Hâlık teâlâ da onlara Hafîz ism-i şerîfiyle muâmele etmez. Ve işte bizim anladığımıza göre Allah teâlâ'nın gönderdiği besâire körlük ve hakkına nankörlük eden kâfirlere, müşriklere karşı وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا۠ عَلَيْكُمْ بِحَف۪يظٍ buyurması bu mâna iledir. Ve âyette رَبِّكُمْ gıyâbından اَنَا۠ tekellümüne iltifat vardır. Burada müfessirîn "Hafîz" ism-i şerîfini mücâzat veya mükâfat etmek üzere amelleri murakabe ve hıfz eden "rakīb" mânasıyla tefsir ettiklerinden dolayı bu âyet lisân-ı resul üzere vârid olmuştur diyorlar. Ve bunu "Yâ Muhammed de ki sizin üzerinize hafîz, yani amellerinizi murakabe ve hıfz ederek muahaze edecek olan rakīb ben değilim Allah'tır.

---

1 "…zira hakikat budur ki gözler körelmez ve lâkin sînelerdeki kalbler körelir."
2 M: "hayrulhalikîn"; B: "hayru'l-hâkimîn".

Ben ancak bir resûlüm" meâlinde tefsir ediyorlar. Fakat biz bu tevili pek de muvâfık bulmuyoruz.

{وَكَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ} Ve işte biz böyle âyetleri tasrif ederiz. ❁ Hakīkī vücûh ve suver-i muhtelifesiyle ifade eder iʿcâzkâr bir nizâm-ı bedîʿ ile hâlden hâle tevâlî ettirir, şekilden şekle koyarız. Bir taraftan nurlar saçar, gözlerden geçirir, basiretler açarız; diğer taraftan bunları lâyık olmayan gözlere göstermez, basiretleri bağlar, körlük ve zulmetler içinde bırakırız. {وَ} Bu tasrif ve tasarrufu şu âkıbet ve hikmet için yaparız ki {لِيَقُولُوا دَرَسْتَ} "sen ders görmüşsün, çok okumuşsun, yani bu âyetler ve Kur'an tahsil ve tetebbuʿa mütevakkıf birçok ulûm ve meʿârif ile alâkadardır. Bir ümmî bunları bilemez ve bunlar vahiy ile de olmaz, demek ki sen kimsenin haberi olmadan gizlice ders almışsın" desinler ❁ İbn Kesîr ve Ebû Amr kıraatlerine göre دَارَسْتَ "müdarese etmişsin; yani kitab ehli, okumuş birtakım kimselerle müzakere etmişsin, bu maʿlûmâtı o suretle ediniyorsun ve söylediklerini vahiy ile değil, o müzakere ile söylüyorsun" desinler -İbn Âmir kıraatine göre "dereset: دَرَسَتْ" "bunlar yani [2021] senin okuduğun şeyler zamanı geçmiş, bugün için hükmü kalmamış eski şeyler" desinler.- Hâsılı bunlardan birini söyleyerek hem Kur'ân'ın ehemmiyetini ve senin bir ilm-i ledünnîye mazhariyetini zımnen itiraf, hem de vahiy ve nübüvveti inkâr ile küfr ü şirkte ısrar etsinler. Buna mukabil {وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} biz de bu âyetlerin mazmûnunu bilecek olanlara, ilim şânından bulunanlara beyan ve tavzih edelim.

Yâ Muhammed! {اِتَّبِعْ مَٓا اُوحِيَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ} Sen Rabbinden sana vahiy olunana tâbiʿ ol {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka ilâh yok, O'na bak {وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ} ve müşriklerden sarf-ı nazar et, ne derlerse desinler bakma {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكُوا} Allah dilese idi onlar da müşrik olmazlardı, imanı ihtiyarlarına bırakmaz, şirkten muhafaza eder, cebren mü'min kılardı. Mâdem ki müşriktirler, demek ki Allah imanlarını dilememiş ve onları şirkten ve şirkin muktezeyâtından muhafaza etmemiştir. {وَمَا جَعَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظاً} Biz seni onların üzerine muhafız da[1] tâyin etmedik. ❁ Binâenʿaleyh

---

1 H -"da".

ne onları şirkten ve başlarına gelecek felâketten muhafaza edebilirsin, ne de bundan dolayı mes'ul olursun {وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكٖيلٍ} ve sen onlar üzerine vekil de değilsin. ❁ Onlar tarafından vekil değilsin ki leh veya aleyhlerine idâre-i umûr etmek için onlara bakasın. Allah'ın vekîli de değilsin ki şirklerinden dolayı üzerlerine musallat olup Allah'ın onlara yapacağı muahaze ve mücâzâtı veya ıslâhâtı yapmak salâhiyetini hâiz olasın. Hâsılı sen ancak Allah'ın evâmir ve ahkâmını teblîğ u ihbâra me'mur bir resulsün. [2022] Bunun için Rabbinden sana ne vahy olunursa ona ittibâʿ et ve müşriklere bakma.

Ey mü'minler:

وَلَا تَسُبُّوا الَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَيَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍۜ كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ اُمَّةٍ عَمَلَهُمْۖ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٠٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Maʿamâfîh onların Allah'tan beride taptıklarına seb de etmeyin ki cehaletle tecavüz ederek Allah'a sebbetmesinler. Her ümmete böyle amellerini tezyin etmişizdir, sonra ise hep dönüp Allah'a varacaklar. O vakit kendilerine tamamen haber verecek ne yapıyorlardı (108).

{وَ} Ey mü'minler {لَا تَسُبُّوا الَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Allah'tan başkasına yalvaranlara, tapanlara sebbedip de {فَيَسُبُّوا اللّٰهَ عَدْوًا بِغَيْرِ عِلْمٍ} câhillikle atılarak Allah'a sebbetmelerine sebep olmayın. ❁ Yani onlara taptıkları, kendilerince hürmet ettikleri şeyleri karıştırarak, meselâ "kahrolsun taptığınız" veya "dini şöyle böyle" gibi bir sebb ü şetmle hitab ederek söverseniz, vicdanlarına, hissiyatlarına basmış olursunuz, onlar da hiddetlenerek ve cehaletlerinden dolayı mukabele bi'l-misl yaptıkları zuʿmunda [2023] bulunarak "biz de sizinkine" diye sizin söylediklerinizi iade eder ve bunun ona mümasil olmadığını bilmezler ve bu suretle hakkı tecavüz ederek Allah'a sebbetmiş olurlar. Ve siz bu sebb ü küfre sebebiyet vermiş olursunuz. Binâenʿaleyh siz onların küfürlerine,

şirklerine sebbedeceğiz diye böyle sebb ü küfre sebep olmayın. Sebb ü şetm sûret-i umûmiyede ahlâkī bir şey olmadığı gibi aslı itibariyle bâtılı, küfrü istihkār ve tezyif etmek gibi meşrû ve müstahsen de olsa böyle küfre ve tezyîd-i küfre sebep olacak olan sebb ü şetm tesebbüben bir küfr demektir. Bundan dolayıdır ki kütüb-i fıkhiyede her kimin olursa olsun dinine sebbetmek elfâz-ı küfürden sayılmıştır.

Hâsılı, herhangi bir milletin ne kadar bâtıl olursa olsun mukaddesâttan zuʿm ettikleri şeylere sebbetmekten sakınmalıdır. {كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ اُمَّةٍ عَمَلَهُمْ} Biz böyle her ümmete amelini ziynetlemişizdir. ❁ Kimisinin lehine tevfik, kimisinin aleyhine tahzîl olmak üzere her birine muhtelif dâʿiyeler, şâkileler, zevkler, telakkīler[1] vererek yaptıklarını hoş göstermişizdir. Nefsü'l-emirde hayr olsun, şer olsun, küfr olsun, iman olsun, tâat olsun, masiyet olsun hepsi yaptıklarını beğenerek, güzel telakkī ederek yaparlar. Ve sevdiklerini müdafaa için heyecanlara düşerler. Hoşlanıp hoşlanmamak gibi hissiyat ihtiyârî değil cebrîdir. Hakk u hayrın tarîki mücerred zevk ve hissiyâtta değil, bâlâda beyan olunduğu üzere besâirdedir. Basireti bırakıp da yalnız zevk ve süs, hissiyat arkasında gidenler birçok kötü şeyleri iyi telakkī ederek yapmaya mecbur olurlar. Allah onları yanlış telakkīlerden muhafaza etmez, bilakis kendilerine iyiyi kötü, kötüyü iyi gösterir, hepsi yaptığını kendi lehine iyi yapıyorum diyerek yapar. Fakat yalnız onların telakkīleriyle ve bâhusus rızâ-yı Hakk'ı gözetmeyip mücerred süse, zevke tâbiʿ olan telakkīleriyle ve yalnız kendi rızâlarına istinad eden amelleriyle iş [2024] bitmez. {ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ مَرْجِعُهُمْ} Sonra merciʿleri, müracaatları, hepsinin rabbi, mâlik-i emri olan Allah teâlâ'ya müntehîdir. ❁ O süsün ilk neşesi geçer, nevbet sonuna, netâicine gelir. O neş'et-i ûlânın bir neş'et-i uhrâsı, öldükten sonra bir dirilmesi ve o zaman huzûr-i Rabbü'l-âlemîn'de bir dikilmesi vardır. O vakit {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Rabbü'l-âlemîn onların mukaddemâ yapar oldukları amellerinin ne olduğunu kendilerine derhâl haber verir. O günde süslü görüp beğenerek yapmasını itiyad ettikleri amellerin süslü mü süssüz mü, acı mı tatlı mı, güzel mi çirkin mi ne olduğunu sonunda anlarlar.

---

1 B -"telakkīler".

Şimdi müşriklerin bazı amellerini ihbar ve Allah'ın merciʿ-i umûr olduğunu tafsil ile buyuruluyor ki:

وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَاۜ قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ وَمَا يُشْعِرُكُمْۙ اَنَّهَٓا اِذَا جَٓاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠٩﴾ وَنُقَلِّبُ اَفْـِٔدَتَهُمْ وَاَبْصَارَهُمْ كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِه۪ٓ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَنَذَرُهُمْ ف۪ي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ۟ ﴿١١٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de olanca yeminleriyle Allah'a kasem ettiler ki; eğer kendilerine bambaşka bir âyet gelirse imiş her hâlde ona iman edeceklermiş. De ki: "Âyetler ancak Allah'ın nezdinde" [2025], siz ne bileceksiniz ki, doğrusu onlar o âyet geldiği vakit de iman etmeyecekler (109). Biz onların kalblerini ve gözlerini ters döndürürüz. İlkin buna iman etmedikleri gibi bırakıverıriz kendilerini de tuğyanları içinde körkörüne bocalar giderler[1] (110).

{وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ} Müşrikler güçlerinin yettiği en kuvvetli yeminlerle Allah'a kasem de ettiler ki {لَئِنْ جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا} her hâlde kendilerine bir âyet, istedikleri bir mucize gelse -ezcümle Safâ tepesi altın olsa- muhakkak ve muhakkak iman edeceklermiş. ❁ Rivayet olunduğuna göre bazı mü'minler de bunların bu yeminlerine bakarak istedikleri âyetin nüzûlüyle imanları[2] ümidine düştüler.[3] Yâ Muhammed {قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ} "âyetler ancak Allah'ın indindedir. ❁ Yani onlara kādir olan ancak O'dur. Dilediğini izhar eder, dilediğini etmez; hiçbiri benim kudret ü irademle değildir" de. {وَمَا يُشْعِرُكُمْ} Siz bilmezsiniz ki {اَنَّهَٓا اِذَا جَٓاءَتْ لَا يُؤْمِنُونَ} o istedikleri âyet geldiği vakit de iman etmezler. {وَنُقَلِّبُ اَفْـِٔدَتَهُمْ وَاَبْصَارَهُمْ} Ve

---

1 H: "İlkin buna iman etmedikleri gibi de bırakıveririz kendilerini tuğyanları içinde körkörüne bocalar giderler".

2 B: "imanlarını".

3 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 156; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 613:

قال المشركون: أنزلها علينا حتى نؤمن بها إن كنت من الصادقين، فقال المؤمنون: يا رسول الله أنزلها عليهم ليؤمنوا، فأنزل الله تعالى هذه الآية.

biz onların gönüllerini ve gözlerini çeviririz. ❁ Gönülleri bir tarafa, gözleri başka tarafa döner, hayret ve tereddüd içinde kalırlar. {كَمَا لَمْ يُؤْمِنُوا بِهٖٓ اَوَّلَ مَرَّةٍ} İlk defa iman etmedikleri gibi yine hakkı anlamaz, âyeti görmezler, iman etmezler {وَنَذَرُهُمْ فٖى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ} ve kendilerini[1] basiretsizlikleri ile tuğyanları içinde bırakırız, körkörüne yuvarlanır giderler. ❁ Yani ilk evvel imansızlıkları sebeb-i[2] iman olacak âyât olmadığından değil, temerrüd ve tuğyanlarından ve âyât-ı hakkı görmemezlik [2026] ettiklerinden dolayıdır. Ve bundan dolayı Allah onları küfr ü tuğyanlarına bırakmayı takdir etmiştir. Allah onları bu tuğyandan muhafaza etmeyecek, mü'minlere verdiği hidâyeti ve tevfîk-i imanı vermeyecek,[3] körlüklerinde bırakacak, tabʿ edecek وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفٖيظٍ sırrı tamamen zâhir olacaktır.[4]

Onun için bir âyet değil:

وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَٓا اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلًا مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوٓا اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ ﴿١١١﴾

Meâl-i şerifi

Biz onlara dedikleri gibi melekler indirmiş olsak da, ölüler kendileriyle konuşsa da ve bütün mevcûdâtı karşılarında fevc fevc haşr ederek kefil göstersek de yine ihtimâli yok iman edecek değillerdi, meğer ki Allah dilemiş olsun, lâkin çokları bu hakikatin câhili bulunuyorlar (111).

{وَلَوْ اَنَّنَا نَزَّلْنَٓا اِلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةَ} Hatta Biz onlara bütün melâikeyi indirmiş olsak لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰٓئِكَةُ [el-Furkān 25/21][5], لَوْ مَا[6] تَأْتٖينَا بِالْمَلٰٓئِكَةِ

---

1 H: "Biz de onları".
2 B: "sebebiyle".
3 B -"mü'minlere verdiği hidâyeti ve tevfik-i imanı vermeyecek".
4 H +"Hitâm-ı Cüz'-i Sâbiʿ
8. Cüz'
Forma Sahîfe".
5 "…O melâike bizim üzerimize indirilse ya…"
6 H, M ve B -"ما".

[el-Hicr 15/7][1] diye istedikleri mucizeyi göndersek {وَكَلَّمَهُمُ الْمَوْتٰى} ve ölüler kendilerine söylese فَأْتُوا بِاٰبَٓائِنَا [ed-Duhân 44/36][2] "babalarımızı dirilt de getir, şehadet etsinler" diye istedikleri mucize de yapılsa {وَحَشَرْنَا عَلَيْهِمْ كُلَّ شَيْءٍ قُبُلاً} ve üzerlerine her şeyi kefil olarak toplayıp cemʿ de etse idik [2027] اَوْ تَأْتِيَ بِاللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ قَب۪يلاً [el-İsrâ 17/92] Allah'ı ve bütün melekleri kefil olarak getiresin diye istedikleri mucizeyi dahi göstersek {مَا كَانُوا لِيُؤْمِنُٓوا اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ} Allah dilemedikçe hiçbir zaman iman etmeleri ihtimâli yoktur. ❁ Ve binâenʿaleyh onlara âyet indirmek abestir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ يَجْهَلُونَ} Ve lâkin ekserîsi bilmezler. ❁ Her türlü âyet gelse Allah dilemeyince hiçbir şey yapamayacaklarını bilmezler de, sade kendilerine güvenir, tuğyan ve temerrüdlerinde kalmak için öyle yalan yere yemin ederler. Bunun için sen onlara bakma ve imanlarını ümid edip istedikleri âyeti talep etmeye kalkma da اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ de, Allah'a bırak.

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحٖى بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ﴿١١٢﴾ وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ اَفْـِٔدَةُ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ ﴿١١٣﴾ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْتَغٖى حَكَماً وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ اِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلاً وَالَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ اَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرٖينَ ﴿١١٤﴾ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقاً وَعَدْلاً لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهٖ وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ ﴿١١٥﴾ وَاِنْ تُطِعْ اَكْثَرَ مَنْ فِى الْاَرْضِ يُضِلُّوكَ عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿١١٦﴾ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبٖيلِهٖ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدٖينَ ﴿١١٧﴾

[2028] **Meâl-i Şerîfi**

Ve böyle Biz her peygambere ins ü cin şeytanlarını düşman kılmışızdır. Bunlar aldatmak için birbirlerine lafın yaldızlısını telkin eder durur-

1 "Getirsene o melâikeyi…"
2 "Haydi getirin babalarımızı…"

lar. Eğer Rabbin dilese idi bunu yapmazlardı[1], o hâlde bırak şunları uydurdukları hurâfât ile haşr olsunlar (112). Bir de o yaldızlı lafa âhirete inanmayanların gönülleri aksın ve onu hoşlansınlar ve bu ele geçirmekte oldukları vâridâtı elde etsinler diye öyle yaparlar (113). "Şimdi" de, "Allah size mufassalen kitab indirmiş iken ben Allah'tan başkasını mı hakem isteyeceğim?" Kendilerine kitab verdiklerimiz de bilirler ki o tamamıyla hak olarak senin Rabbinden indirilmiştir, sakın şüphelenenlerden olma (114). Rabbinin kelimesi doğrulukça da, adaletçe de tam kemâlindedir, onun kelimelerini değiştirebilecek yok. Semîᶜ O, Alîm O (115). Yerdekilerin ekserîsine uyarsan seni Allah yolundan saptırırlar[2], onlar sırf zan ardında gider ve sade atarlar (116). Her hâlde Rabbindir en ziyade bilen kim yolundan sapıyor[3], doğru gidenleri en ziyade bilen de O (117).

Yâ Muhammed! {وَكَذٰلِكَ} Böyle ❁ yani her ümmete amelini tezyin ettiğimiz gibi, yahut sana onları düşman [2029] kıldığımız gibi {جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ} her peygambere de ins ü cin şeytanlarını düşman kıldık. ❁ Mahabbet ve ülfeti veren Allah olduğu gibi, adâvet ve nefreti veren; dostu dost, düşmanı düşman yapan da Allah'tır. Ve düşmanı bulunmak peygamberler meyânında yalnız sana mahsus değil, hepsinde cârî bir kāidedir. İns ü cin şeytanları her peygambere düşman olagelmiştir. شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ terkîbinin izâfeti, beyâniye veya lâmiye olması hakkında iki kavil vardır. Beyâniye olduğuna göre insten olan şeytanlar ve cinden olan şeytanlar demek olur. Ve şeytanların bir kısmı ins cinsinden bir kısmı da cin cinsinden olduğu anlaşılır. Lâmiye olduğuna göre de inse mahsus, yani insanlara musallat, insan aldatmaya mahsus şeytanlar; cine mahsus, cinnîleri aldatmaya mahsus şeytanlar demek olur. Ve bu surette şeytanın ne ins ne cin değil, üçüncü bir cins olduğu ve fakat bir kısmı inse, bir kısmı da cine musallat olmak üzere iki nevᶜi bulunduğu anlaşılır. İkrime, Dahhâk, Süddî, Kelbî gibi bazı müfessirîn izâfetin lâmiye olması

---

1 B: "yapamazlardı".
2 B: "sapıtırlar".
3 H: "her hâlde Rabbindir en ziyâde bilen kim ~~onun~~ sapıyor yolundan ~~sapıyor~~".

ve mugāyeret ifade etmesi asl olduğuna binâen şeytanların ins ü cine mugāyir bir cins ve hepsi evlâd-ı İblis olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat İbn Abbas'tan Atâ ve Mücâhid ve Hasan ve Katade izâfet-i beyâniyeyi ihtiyar ederek demişlerdir ki: Şeytan ins ü cinden herhangi bir âsî ve mütemerriddir[1]. Yani gerek ins ve gerek cinden olsun serkeş, mütekebbir, fitnekâr, anûd, ele avuca sığmaz, kaypak, yola gelmez olanların hepsine "şeytan" denilir (*Sûre-i Bakara'ya bak*). Müşârün ileyhim demişlerdir ki: Cinden de şeytanlar vardır, insten de şeytanlar vardır. Ve cinden olan şeytan mü'mini aldatmaktan âciz kalınca mütemerrid bir insana, yani bir ins şeytanına gider ve mü'mini aldatmaya teşvik eder. Ve böyle insanlardan şeytanlar bulunduğuna şunu delil göstermişlerdir ki Hazret-i Peygamber sallallahu aleyhi ve sellem Ebû Zer [2030] radıyallahu anh'a "cin ve ins şeytanlarından teʿavvüz ettin mi?" buyurmuştu. Ebû Zer "'İnsin de şeytanları var mıdır?' dedim, 'Evet, onlar cin şeytanlarından daha şerdir' buyurdu" diye rivayet etmiştir.[2] Ve işte birçok müfessirîn bu âyette bu mânayı tercih etmişlerdir. Çünkü siyâk-ı âyet, küffârın adâvet ü sefâhetine karşı Resûlullah'ı tesliye hakkındadır. Şu hâlde şeyâtîn-i ins, göze görünür şeytan insanlar, şeyâtîn-i cin de göze görünmez, nazarlardan gizli şeytanlar demek olur. Mâlumdur ki "ins", nevʿ-i insan, beşer, benî Âdem demektir. Müfredinde "insî" denilir. Ve buna mukabil olan "cin" de gayr-i me'nus, gizli bir nevi mahlûk-ı rûhânî demek olur ki bunun müfredinde de "cinnî" denilir. Ve iki sahife evvel beyan olunduğu üzere cin biri eʿam, biri ehas olmak üzere iki mâna ile tefsir olunmuştur. Firûzâbâdî *Besâir*'inde[3] bunu şöyle telhis ederek demiştir ki "cin hakkında iki türlü kavil vardır. Birisi, cin mutlaka havâssın mecmûʿundan müstetir olan rûhâniyyûna ıtlak olunur ki 'ins' mukabilidir. Bu surette melâike ve şeyâtîn 'cin'de dâhil olur. Binâenʿaleyh melâike ile cin beyninde umûm ve husûs mutlak vardır. Her melâike cindir, her cin melâike değildir.

---

1 B: "mütekebbirdir".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XII, 53. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 62; Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* V, 178: عن أبي ذر: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: يا أبا ذر، هل تعوَّذت بالله من شر شياطين الإنس والجنّ؟ قال: قلت: يا رسول الله، هل للإنس من شياطين؟ قال: نعم.

3 B: "*Besâir*'de".

İkincisi, cin rûhâniyyûnun bir kısmına ıtlak olunur. Zira rûhâniyyûn üç kısımdır:

1. Ahyârdır ki melâikedir.
2. Eşrârdır ki şeyâtîndir.
3. Ahyârı da eşrârı da müştemil olan evsâttır[1] ki maʿnâ-yı hâssıyla cin tâifesidir."[2]

Demek olur ki burada "cin", "ins" mukabili zikredildiği için جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ [el-Enʿâm 6/100], كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖ'de [el-Kehf 18/50] olduğu gibi maʿnâ-yı eʿammına masruftur. "Şeyâtîn-i cin" izâfet-i beyâniyesiyle de melâike ve diğer hıyâr-ı cin adâvetten ihraç edilmiştir. *Kâmûs*'ta mezkur olduğu üzere "ins" bir insanın bilhassa muâneset ettiği hâlis yâr u hemdemine dahi ıtlak olunur ki "enîs" demek gibidir.[3] Nevʿ-i beşere "insan" ve [2031] "ins" ıtlâkı da işbu muâneset mânası itibariyle olduğuna göre bu mâna esas olarak mülâhaza edilirse bir insanın veya bir kısım insanların ünsiyetlerinden gāib ve nazarlarından mestur bulunan ecnebîleri ve perde arkasında hareket edenleri de "ins" mukabili olan "cin" mefhûmuna idhal etmek lâzım gelecektir. Bu surette maʿnâ-yı eʿammıyla "cin" ber vech-i bâlâ üç nevi rûhâniyyûn ile beraber nevʿ-i beşerden bir kısmına da şâmil bulunur. Ve bu kısm-ı beşer diğerine nazaran "cin"in maʿnâ-yı ehassı ve ehass-ı[4] mânasıyla "ins"in en yakın mukabili demek olur. Gerçi seleften "cin"in bu mânası sarâhaten nakledilmiş değil ise de, meşhur olduğu üzere ins ü cin mecmûʿuna "sekaleyn" ıtlak edilmesi bu babda sarih gibidir. Zira bu lâekal bazı cinnin de ins gibi hâiz-i sıklet olduğunu işʿâr eder. Hâlbuki rûhâniyyûn gerek mücerredât ve gerek ecsâm-ı latîfe diye târif edilsin, her iki takdirde "cismâniyyûn" mukabili olduklarından maʿnâ-yı maʿrûfuyla sıklet mefhûmundan hâriçtirler. Ve

---

1 B: "evsattır".

2 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 353-354:

الجِنّ. ويقال على وجهين. أَحدهما: للرّوحانيّين المستَترةِ عن الحوّاسّ كلّها بإِزاءِ الإِنس. فيدخل فيه الملائكة والشياطين. وكل ملائكةٍ جِنٌّ وليس كلّ جنّ ملائكة. وقيل: بل الجِنّ بعض الروحانيين. وذلك أَن الرّوحانيّين ثلاثة: أَخْيَارٌ وهم الملائكة، وأَشرارٌ وهم الشياطين، وأَوساطٌ فيهم خيار وشِرار وهم الجِنّ.

3 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi*, II, 871.

4 M: "ahass".

binâenʿaleyh "sekaleyn" her hâlde zîrûh ve zevi'l-ʿukūl olan ve cismâniyyet-i kesîfeyi hâiz bulunan biri dâire-i ünsiyette me'nus ve zâhir, biri de dâire-i ünsiyetten gāib ve mestur iki sıklet-ı mütekabile demek olur. Ve ale'l-husûs cemʿiyyet-i[1] hafiyye hâlinde hareket eden kısm-ı beşerînin asl-ı lügat itibariyle maʿşer-i cin mefhûmunda duhûlüne şüphe yoktur. Ancak cin mefhûmunu buna kasr etmek, me'nus ve gayr-i me'nus ale'l-umûm nevʿ-i beşerden başka gizli cin yoktur demek de doğru değildir. Zira وَالْجَٓانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ [el-Hicr 15/27][2] hilkat-i beşerden mukaddemdir. Ve bu âyette dahi cin beyan olunduğu üzere maʿnâ-yı eʿammına masruftur. Ve Allah teâlâ hikmet-i sübhâniyesiyle her peygambere ins ü cin şeytanlarını düşman kılmış ve bu adavet biʿset-i enbiyânın bir lâzımı, bir hikmeti, bir sünnet-i câriyesi olmuştur. Ve nitekim yukarıda وَلِيَقُولُوا دَرَسْتَ وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ile de buna işaret buyurulmuştu.

Peygamberlere düşman olan ve bir kısmı görünen, bir [2032] kısmı görünmeyen bu ins ü cin şeytanları {يُوحِى بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً} birbirlerine gurur için, aldatmak için laf zuhrufu, söz yaldızı, içi bozuk dışı süslü aldatıcı sözler vahy ederler. Yani vahy eder gibi serîʿ bir îmâ ve işaretle öyle muzahref, yaldızlı sözler telkin ederler ki bunların sade dışındaki süsüne bakanlar aldanırlar, şeytanetlerine meftun olurlar. ❁ (*Vahyin envâʿıyla mânası ve târifi Sûre-i Nisâ'nın sonlarında* اِنَّٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ كَمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيِّنَ مِنْ بَعْدِهِ *[4/163] âyetinde tafsil olunmuş idi, bak*). Yani sûret-i umûmiyede vahiy biri vahy-i hak, biri vahy-i bâtıl olmak üzere iki nevidir. Ve bunun ikisine de şâmil olan en umûmî mânasıyla vahiy "serîʿ bir îmâ ile söz" demektir. Vahy-i hakīkī vahy-i hak ve cebr-i ilâhî olmakla beraber, serîʿ bir îmâ ve işaretle sûret-i hafiyyede verilen telkīnât-ı bâtılaya dahi mecâzen "vahiy" ıtlak edilir. Şeytanetkâr olanlar da vahiy veya ilhâmı hep bu mecâzî mânada kullanarak icrâ-yı şeytanet ederler, "falan ve filandan ilham almış" derler.[3] Ve işte şeytanların bu şeytaneti, enbiyâya

---

1 B: "cemʿiyyât-ı".
2 "Cânn, onu da bundan evvel nâr-ı semûm'dan yaratmıştık."
3 M ve B: "Şeytanetkâr olanlar da vahiy veya ilhâmı hep bu mecâzî mânada falan ve falandan kullanarak icrâyı şeytanet ederler: ilham almış derler".

adâvet ve vahy-i hakka rekabet için birbirlerine istinad ve aynı zamanda gurur ile aldatıcı yaldızlı sözler uydurup telkin etmekteki sürʿatlerini tefhim için bu âyetteki îmâ bu maʿnâ-yı mecâzîde îrad edilmiş ve fakat زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً karîne-i mâniʿası ikāme olunarak fiʿl-i hak, gafletten ve sû'-i tefehhümden sıyanet buyurulmuştur.

Velhâsıl her peygambere düşman olan ins ü cin şeytanları öyle yaparlar. {وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ} Ve fakat Rabbin dilemiş olsaydı o şeytanlar bunu -bu adaveti, bu sürʿat-i telkīni, bu yaldızı, bu iğfâli- yapmazlardı, yapamazlardı. ۞ Ya onlara o kudreti vermez veya verdiği hâlde mâniʿ olur yaptırmazdı. Demek ki onların bunu yapabilmeleri ve yapmaları dahi Rabbinin meşiyetiyledir. Ve demek ki bunda O'nun bir hikmeti vardır. Binâenʿaleyh [2033] {فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ} sen onları iftiralarına bırak. Bırak ki belâlarını bulsunlar. Onlar o yaptıklarını aldatıp[1] aldanmak için {وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ اَفْئِدَةُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} ve âhirete, âkıbete inanmayanların gönülleri ona, o telkin ettikleri yaldızlı söze veya o gurura meyletsin için {وَلِيَرْضَوْهُ} ve bu imansızlar onu hoşlansınlar, rızâlarıyla kendilerine beğensinler, o yaldıza gönül verip meftun olsunlar için {وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ} ve irtikab etmekte bulundukları fenalıkları irtikab etsinler için yaparlar ۞ ki bütün bu fenalıkların başında Allah'tan başka hakem aramak cürmü vardır. Binâenʿaleyh senin onlara diyeceğin şudur:

{اَفَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْتَغِى حَكَماً وَهُوَ الَّذِٓى اَنْزَلَ اِلَيْكُمُ الْكِتَابَ مُفَصَّلاً} Allah'tan başkasını mı hakem isteyeceğim? Hâlbuki O size bu kitâb-ı ekmeli mufassalen; yani hiçbir şüphe ve iltibâsa mahal kalmayacak vechile fâsılalı âyetleriyle hak, bâtıldan ayırt edilerek beyan ve tafsil olunmuş bir hâlde indirdi, hükmünü beyan etti. ۞ Allah'ın hükmüne karşı, hükmüne müracaat edilebilecek hiçbir hakem tasavvur olunamayacağı gibi, hükm-i ilâhîyi anlamak ve tebliğ etmek için de diğer âyetlerin, mucizelerin delâlet-i iʿcâzı muʿcize-i kitab kadar kuvvetli, vâzıh ve mufassal değildir. Onların sade bir iʿcâzdan ibaret olan delâleti mücmel, mübhem, beyansız ve devamsızdır. Muʿcize-i kitab ise onların hepsinin delâlet-i iʿcâzını mutazammın olduktan

---

1 M ve B: "aldanıb".

başka mübeyyen, vâzıh ve mufassal ve dâimdir de. Meselâ şakk-ı kamer mucizesinden مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ hükmü ancak mücmelen ve bir an için anlaşılır. Ve bundan istifadenin gerek vuzûhu ve gerek devâmı kelâma mütevakkıf olur. اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ Sûresi ise aynı hükmü daha vâsiʿ vücûh-i iʿcâz ile vâzıhan ve sarâhaten ifade eder. Ve her [2034] zaman için ifade eder. Ve herhangi bir hâkimin hükmü kavlî de fiilî de olabilirse de asıl hükm-i sarih, hükm-i kavlîdir. Ve ale'l-husûs iʿlâm ve tescil edilen hükm-i kavlîdir ki bir değil binlerce fiile sebep ve misâl teşkil eder. Hâsılı muʿcize-i kitab hükmullâha delâlet için diğer mucizelerin fevkinde zâhir ve bâhir bir burhân-ı sâtıʿdır. İşte burada bu mâna ihtar olunarak buyuruluyor ki: Allah size sâir mucizelerden muğnî olan böyle mufassal bir kitab indirmiş ve bu suretle hükmünü sûret-i katʿiyyede beyan ve tebliğ etmiş olduğu hâlde, ben şimdi şeytanların yaldızlı sözlerine meyledeceğim de aramızda haklıyı haksızı ayırmak için Allah'ın hükmünü bırakıp O'na karşı Allah'tan başkasını mı hakem intihab edeceğim? Hayır, asla! Rivayet olunduğuna göre Kureyş müşriklerinin bir müşkilleri olduğu zaman bir kâhini hakem yapıp hükmüne müracaat[1] etmek âdetleri olduğu gibi, Resûlullah'a da "seninle aramızda ahbâr-ı Yehûddan ve istersen Nasârâ piskoposlarından bir hakem intihab edelim, bakalım onların kitâbında sana dair bir şey varsa bize haber versinler" diye bir teklifte bulunmuşlardı ki bu âyetle buna cevap verilmiştir.[2]

{وَالَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَعْلَمُونَ} Ve bizim kendilerine kitap verdiğimiz kimseler bilirler ki {اَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ} muhakkak o kitap, yani Kur'an Rabbinden hak ile indirilmiştir. Binâenʿaleyh {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ} sakın şüphelenenlerden olma, şüpheliler gibi birtakımlarının inkârlarından müteessir olup da başka hakem teklif edenlere muvafakat etme اَفَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْتَغِى حَكَمًا de. Hiç şüphesiz bu kitap sana Rabbinden münzel bir kelime-i haktır. {وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا} Ve senin Rabbinin kelimesi, kelâmı

---

1 M: "mürâat".

2 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 160; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 627:
وسبب نزول هذه الآية أن مشركي قريش قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم: اجعل بيننا وبينك حَكَماً إن شئت من أحبار اليهود وإن شئت من أحبار النصارى، ليخبرنا عنك بما في كتابهم من أمرك، فنزلت عليه هذه الآية.

sıdkça da tam, adaletçe de tam, son derece [2035] tamdır. ۞ Yani Kur'an ihbârî inşâî iki ciheti câmiʿ bir kelâmullahtır ki birinde matlub olan sıdk, birinde matlub olan da adalettir. Kur'an haberleri ve mevâʿîdi[1] cihetiyle tamamen sâdıktır, ayn-ı hakikattir, yalandan, şüpheden müberrâdır. Teşrîʿât ve ahkâmı cihetiyle de tamamen adalettir, ayn-ı hakkāniyettir, zulümden, iʿvicacdan münezzehdir. {لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ} Rabbinin kelimâtını değiştirebilecek, ona karşı hâkimlik, mümeyyizlik, musahhihlik edecek hiçbir şey, hiçbir kimse yoktur. Ne kimse O'nun kelimâtını kaldırıp yerine daha doğru ve daha adaletlisini koyabilir, ne de mislini. Söz O'nun sözü, kanun O'nun kanunu, kitap O'nun kitâbı, hüküm O'nun hükmüdür. Binâenʿaleyh Allah'tan başka hakem talebi nasıl tasavvur ve tecviz olunabilir ki {وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} O dâima hem Semîʿ hem Alîm'dir de. Hafî celî her sözü işittiği, her şeyi bildiği gibi müddeʿîlerin de davalarını işitir, niyetlerini ve maksadlarını bilir. Ve bütün muhakeme olunacakların zâhirlerini bildikten başka bâtınlarını da bilir. Öyle muhakeme eder ve öyle hüküm verir. Artık kim O'nun hükmünü nakz edebilir ve kim O'nun hükmünden kurtulabilir? Allah'ın hükmü böyle. Diğerlerine gelince:

{وَاِنْ تُطِعْ اَكْثَرَ مَنْ فِي الْاَرْضِ} Eğer sen yeryüzünde bulunanların ekserîsine itaat edecek, uyacak, onlardan hakem yapacak olursan {يُضِلُّوكَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} seni Allah'ın yolundan, şeriatından saptırırlar[2]. Çünkü onlar {اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ} hükümlerinde ilme, delîl-i hakka değil ancak zann ü tevehhüme tâbiʿ olurlar. Ne itikadlarında yakīn, ne kanunlarında ölçülerinde hakkāniyet ne de hükümlerinde isabet bulunur. {وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ} ve [2036] onlar başka değil ancak kendi mızraklarıyla ölçer, indî, nefsânî takdir ve tahminleriyle keyiflerine göre hüküm verir, yalan söylerler. Meselâ "Allah, beşere bir şey indirmedi" derler, Allah'a şerîk ve veled isnad ederler, esnâm ve evsânı vesîle-i tekarrub sayarlar. Haklıyı haksız, haksızı haklı çıkarırlar; helâle haram, harama helâl derler, meyteyi helâl addederler, bahîre ve nezâirini tahrim eylerler. {اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ} Hakikatte yalnız Rabbindir

1 B: "mevâʿid".
2 H: "sapıtırlar".

ki aʿlemdir. Yolundan sapanı bilir {وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدٖينَ} doğru yolda gidenleri en iyi bilen aʿlem de O'dur. ❁ Binâenʿaleyh Allah'tan başka hakem ve hâkim arayanlara uymayın ve Allah yolundan şaşmayın da:

فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ اِنْ كُنْتُمْ بِاٰيَاتِهٖ مُؤْمِنٖينَ ﴿١١٨﴾ وَمَا لَكُمْ اَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَيْهِۜ وَاِنَّ كَثٖيرًا لَيُضِلُّونَ بِاَهْوَٓائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍۜ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَدٖينَ ﴿١١٩﴾ وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُۜ اِنَّ الَّذٖينَ يَكْسِبُونَ الْاِثْمَ سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ ﴿١٢٠﴾ وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَاِنَّهُ لَفِسْقٌۜ وَاِنَّ الشَّيَاطٖينَ لَيُوحُونَ اِلٰٓى اَوْلِيَٓائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْۚ وَاِنْ اَطَعْتُمُوهُمْ اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ ﴿١٢١﴾

[2037] **Meâl-i Şerîfi**

O hâlde eğer O'nun âyetlerine inanan[1] mü'minler iseniz üzerlerine Allah ismi anılmış olanlardan yeyin (118). O size muztar olduklarınız müstesnâ olmak üzere haram kıldığı neler ise ayrı ayrı bildirmiş iken üzerlerine[2] Allah ismi anılmış olanlardan niye yemeyeceksiniz? Evet birçokları bildiklerinden değil, mücerred hevâlarıyla halkı behemehâl dalâlete düşürüyorlar, şüphesiz ki Rabbindir o mütecavizleri en ziyade bilen (119). Günahın açığını da bırakın gizlisini de, çünkü günah kazananlar yarın kazandıklarının cezâsını muhakkak çekecekler (120). Üzerlerine Allah ismi anılmamış olanlardan yemeyin, çünkü o, katʿî bir fısktır. Bununla beraber şeytanlar kendi yârânına sizinle mücadele etmeleri için mutlaka telkīnâtta bulunacaklardır, eğer onlara itaat ederseniz şüphesiz siz de müşriksinizdir (121).

{فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ} Üzerine yalnız Allah'ın ismi zikredilmiş şeylerden yiyin ❁ ki Allah bunu size mubah kılmıştır. {اِنْ كُنْتُمْ بِاٰيَاتِهٖ مُؤْمِنٖينَ}

1 H -"inanan".
2 H -"üzerlerine".

Eğer Allah'ın âyetlerine hakikaten mü'min iseniz ❁ böyle yaparsınız, bu âyetlerin hükmüne de inanır, bu ekli mubah bilirsiniz. Başka nâm tanımaz, hükmullahdan başkasına uymazsınız. مِمَّا ذُكِرَ buyurulması gösterir ki yenecek şeyler besmeleli şeylerden olacaktır. Fakat besmele çekilenlerin hepsi de yenebilecek değildir. Bu babda tafsil vardır. Bunun için buyuruluyor ki {وَمَا لَكُمْ اَلَّا تَأْكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ} [2038] üzerine ismullah zikredilmiş şeylerden neyinize yemeyeceksiniz? {وَقَدْ فَصَّلَ لَكُمْ مَا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ اِلَّا مَا اضْطُرِرْتُمْ اِلَيْهِ} Allah size muztar olduğunuz şey müstesnâ olmak üzere haram kıldığı şeyleri tafsil etmiş, haramı helâlden ayırt edip beyan eylemiş iken, besmele çekilmiş şeylerden yememenize, yani yemeyi tecviz etmemenize bir sebebiniz, delîliniz bulunmak ihtimâli var mıdır ki bunlardan yemeyeceksiniz? ❁ Bu tafsil yukarıda Sûre-i Bakara'da اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَٓا اُهِلَّ بِهِ لِغَيْرِ اللّٰهِ[1] [371/2] ve daha mufassal olarak Sûre-i Mâide'de حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ [5/3] âyetlerinde geçmiştir. Bu sûrede ber vech-i âtî وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ ile başlayıp biraz sonra قُلْ لَٓا اَجِدُ فٖي مَٓا اُوحِيَ اِلَيَّ مُحَرَّماً عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُٓ اِلَّٓا اَنْ يَكُونَ âyeti ile tamamen telhis olunmuştur ki nüzûle nazaran bu sûre, tertîbe nazaran da öbürleri mukaddemdir. Ve her biri yekdiğerini müeyyid, mübeyyindir.

{وَاِنَّ كَثٖيراً لَيُضِلُّونَ بِاَهْوَٓائِهِمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ} Şu da şüphesizdir ki birçokları bir ilme istinad etmeyerek mücerred keyif ve hevâlarıyla idlâl ederler. Allah'ın hükmünü aramayarak ve O'nu bildiren bir delîl-i hakkı fikr ü mütâlaasına cidden esas tutmayıp kendi keyfini, temâyülâtını, gönlünün istemesini veya istememesini miʿyar ittihaz ederek harama helâl, helâle haram der ve bu suretle halkı şaşırır, sapıtırlar. {اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِالْمُعْتَدٖينَ} her hâlde mütecâvizlere aʿlem olan, kimlerin hudûd-ı haktan bâtıla, helâlden harama geçmiş olduklarını en ziyade bilen ve -cezâlarını verecek olan ancak Rabbindir, yâ Muhammed.- Binâenʿaleyh siz O'nun emrini dinleyin, ismullah zikredilmiş şeylerden yiyin {وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ} ve ismin zâhirini de bâtınını da terk edin; kötü fiilin açığını da yapmayın gizlisini de. ❁ [2039] "İsm"in zâhiri, "kötü fiilin açığı" tâbiri, evvelemirde

---

1 H, M ve B: "لغير الله به".

iki mânayı tazammun eder. Birisi açıktan açığa alenen yapılan kötü fiil, diğeri de velevse gizli yapılsın kötülüğü, kötü[1] olduğu açık ve bedîhî olan fiil demektir. Buna mukabil "ismin bâtını" da iki nevi demek olur ki birisi gizli yapılan kötü fiil, birisi de velevse açıktan yapılsın kötülüğü hafî, yani fenalığı ibtidâ açıktan açığa anlaşılmaz, sonradan meydana çıkar ve binâenʿaleyh evvelemirde günah olduğunun anlaşılması bir delil ve habere tevakkuf eden kötü fiildir. Bundan başka bir fiil ya zina ya hırsızlık vesâire gibi cevârih ile yapılır veya itikadsızlık, hased, kibir gibi sırf kalb ile yapılır. Ve "ismin zâhir ve bâtını" tâbiri bu farka da şâmil olursa da bu evvelkilerin zımnında dâhildir. Hâsılı "ism" günah, masiyet, kötü fiil demektir. Ve bunun bir zâhiri vardır bir de bâtını. Zâhiri ya kendisi ya kötülüğü veya her ikisi açık ve belli olanı; bâtını da buna mukabil ya kendisi ya kötülüğü veya her ikisi gizli, hafî olanıdır. Kendisinin gizli olması da ya mücerred efʿâl-i kalbiyeden olmasıyla olur, veya tenhâda yapılmasıyla olur. Ve bunların hepsinden sakınmak lâzım gelir. Çünkü {إِنَّ الَّذ۪ينَ يَكْسِبُونَ الْاِثْمَ} ne olursa olsun ism kazananlar {سَيُجْزَوْنَ بِمَا كَانُوا يَقْتَرِفُونَ} kazanageldikleri ismleriyle ileride cezâlanacaklardır. ❁ Binâenʿaleyh zâhir olanın cezâsı var da bâtın olanın cezâsı yok zannetmemeli, hepsinden sakınmalıdır.

Bu âyet, ale'l-umûm ahkâm-ı hurmet hakkında bir asl-ı küllî beyan etmektedir. Yani Allah'ın nehyettiği, haram kıldığı şeyler açıktan açığa herkesin anlayıvereceği zâhirî fiillerden, açık kötülüklerden ibaret değildir. Öyle gizli ve bâtınî fenalıklar da vardır ki herkes için keşf ü takdîri, fehm ü idrâki müteʿassir veya müteʿazzirdir. Ve işte Allah'ın tafsil ve beyan ettiği haramların, günahların bir kısmı ve hatta ekserîsi böyle insanların kendi akılları [2040] ve takdirleriyle fehm ü idrak edemeyecekleri bâtınî kötülüklerdir ki bunlar ancak şerʿin vürûduyla ve ihbâr ve irşâd-ı ilâhî ile bilinebilir. Ve bu suretle umûm için aklen zâhir ve mâlum bulunan kötülüklerden başka aklen bâtın ve hafî olan birçok kötülükler dahi şerʿan zâhir ve mâlum bulunur. Ve hepsinin zararından, cezâsından ictinab ancak şerʿe temessük ile mümkin olur. Ve böyle beyân-ı şerʿ iledir

1 H +"~~bir fiil~~".

ki الحَلَالُ بَيِّنٌ وَالحَرَامُ بَيِّنٌ olmuştur.[1] Maʿamâfîh وَبَيْنَهُمَا أُمُورٌ مُشْتَبِهَاتٌ bu ikisinin ortasında şüpheli görülecek hafî bazı şeyler daha vardır ki bunlar da "bâtın ism"de dâhildirler. Bunları anlayıp terk edebilmek de دَعْ مَا يُرِيبُكَ إِلَى مَا لَا يُرِيبُكَ medlûlünce[2] zâhir ve beyyin ve yakīnī surette mâlum bulunan bir beyân-ı şerʿî ve asl-ı ilmîye bi'l-ictihâd ircâʿ ve ilhak edilerek şüpheli tarafın atılması ile mümkin olur ki hevâya istinad ile ilme istinad farkının en ziyade dikkatle gözetildiği nokta da bu noktadır.

Kötülük ne olursa olsun kötü ve kesbedenler için âkıbet cezâyı müstelzim bir muzır olduğundan Allah teâlâ ismin zâhirini de bâtınını da terk etmeyi emreder. Ve bunun için ber vech-i âtî tafsil ve beyan olunan haramların fenalığı ve hikmet-i hurmeti hepinizin nazarında zâhir olmasa bile Allah'ın ilmine itimad ve emrine ittibâʿ ederek ismin zâhirini de bâtınını da açıkta ve gizlide gözünüzle ve gönlünüzle terk ediniz. {وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ} Ve üzerine Allah'ın ismi zikredilmedik şeyden yemeyiniz. ❁ Bunun yenmesi, içilmesi melhuz her şeye âm olması ihtimâli yok değildir. Nitekim bir kavlinde Atâ'nın bu umûma temessük ederek "gerek matʿûmât ve gerek meşrûbâttan her ne olursa olsun ismullah zikredilmemiş olan[3] her şey haramdır" dediği de menkuldür. Fakat sâir fukahânın cümlesi ve diğer kavlinde Atâ dahi bundan murad zebh u tezkiye meselesi olduğunda müttefiktirler. Fi'l-vâkiʿ gelecek olan قُلْ لَٓا اَجِدُ âyeti de bunu [2041] muktezîdir. Şu hâlde ما mevsûl ve ahd-i şerʿî ile zebhi mutasavver olan hayvânâttan ibaret olur. Ve مَا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللهِ عَلَيْهِ zebh u ekli melhuz bulunan ve fakat üzerine Allah'ın ismi anılarak zebh edilmemiş olan, yani "bismil" olmayan şeyler demektir. Bu da zâhiri üzere şu üç şeye mütenavil olur:

1. Meyte ki zebihsiz ölmüştür, besmelesizdir.

2. Allah'tan başkasının ismi anılarak zebh edilmiş olandır ki مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللهِ'dır.

---

1 Buhârî, İman, 39, Büyûʿ, 2; Müslim, Müsâkat, 107, 108.

2 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 200; Tirmizî, Kıyâmet 60/2518. Bk. Buhârî, Büyû', 3; Nesâî, Kazâ, 11.

3 B -"her ne olursa olsun ismullah zikredilmemiş olan".

3. Zebh edilmiş lâkin ne başkasının ne de Allah'ın ismi zikredilmemiş olandır ki buna "metrûkü't-tesmiye" tâbir olunur. Ve bunda iki hâl mümkindir: Birisi ismullah hatıra gelmekle beraber zikri terk edilmiş olandır ki buna "amden metrûkü't-tesmiye" denilir. Biri de unutulduğundan dolayı terk edilmiş olandır ki buna da "nisyânen metrûkü't-tesmiye" denilir. Ve مَا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ'in zâhir-i ıtlâkına nazaran nisyânen metrûkü't-tesmiye olanın da diğerleri gibi ekli haram görünür. İbn Ömer, İbn Sîrîn ve daha bazılarından ve Dâvûd-i Zâhirî'den bu kavil mervîdir. Ve gerçi meyte ve mâ ühille li-gayrillah bu nehiyde, tesmiye bulunmamak mefhûmuyla dâhil olduklarından dolayı bunun amden metrûkü't-tesmiyeye şümûlü hepsinden zâhir ise de, göreceğimiz vechile nisyânın duhûlüne mâniʿ vardır. Hatta İmam Şâfiî daha mufassal ve müfesser olan قُلْ لَٓا اَجِدُ âyetinde metrûkü't-tesmiye tasrih edilmemiş bulunduğundan dolayı onun zâhirini bunun zâhirine tercih ederek buradaki مَا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ'i "mâ ühille li-gayrillah"a tahsis etmiş ve zebheden müslim veya kitâbî olduğu takdirde gerek amden ve gerek nisyânen metrûkü't-tesmiye olanın ekli helâl olduğuna kāil olmuştur ki bu kavil, İbn Ebî Leylâ ve Evzâî gibi daha bazı zevâttan dahi mervîdir. Fakat sayd ve zebhe müteʿallik olarak Sûre-i Mâide ve Sûre-i Hac'da vârid olan وَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهِ [5/4], فَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا صَوَٓافَّۚ فَاِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا [22/36][1] ve burada işbu وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ [2042] nehyiyle mâkablindeki فَكُلُوا مِمَّا ذُكِرَ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ emrinin tekābül-i tâmmından zebh ve saydda tesmiyenin farziyeti pek zâhir ve sarih olarak anlaşılmakta olduğu ve mahlas mümkin iken tercihe gitmek de câiz olamayacağı cihetle tesmiyenin farziyetine ve metrûkü't-tesmiyenin hurmetine doğrudan doğru taʿalluk eden bu âyetlerin mantûkunu ihmal etmek elbette şâyân-ı kabul görülemez. Fi'l-hakīka İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanîfe hazretleri de "eğer müslim tesmiyeyi amden terk ederse yenmez, unutur da terk ederse yenir" demiştir ki İmam Mâlik'ten de Mâlikiyyece en muhtâr rivayet budur. İbn Atıyye

1 "…Binâenʿaleyh ön ayaklarının biri bağlı olarak bir düziye üzerlerine Allah'ın ismini anın, yanları yere yaslandığı vakit de onlardan yiyin…"

bunun cumhur kavli olduğunu söylemiştir.[1] Hazret-i Ali'den, İbn Abbas'tan, Mücâhid'den, Atâ b. Ebî Rebah'tan, Saîd b. Müseyyeb'den, İbn Şihâb ve Tâvûs'tan mervîdir ki bu zevât "üzerine tesmiye unutulup da zebh olunanın eklinde beis yoktur" demişlerdir. Bir de Hazret-i Ali إِنَّمَا هِيَ عَلَى الْمِلَّةِ yani tesmiye meselesi ancak din üzerine mübtenîdir demiş, İbn Abbas da "müslimin zikrullah kalbindedir"[2] ve "şirkte ismin menfaati olmadığı gibi, millette de nisyânın zararı yoktur" demiştir[3] ki amdin zararını ifade eder. Doğrusu dikkat olunursa bu âyetin nisyâna değil ancak amde müteveccih olduğu anlaşılır. Çünkü unutana "fâsık" denilmeyeceği müttefek^un aleyhtir. Fısk ancak amde nisbet olunur. Burada ise buyuruluyor ki {وَإِنَّهُ لَفِسْقٌ} ve şu muhakkak ki bu her hâlde bir fısktır. ❁ Emre itaatten çıkmaktır. Ve hatta şimdi görüleceği üzere bazı ahvâlde dinden çıkmak ve şirke düşmektir. Yani zebh u sayd üzerine Allah'ın ismi zikredilmemek veya zikredilmeyenden yemek her biri de bir fısktır. İşte لَا تَأْكُلُوا nehyi böyle fısk ile taʿlîl olunarak tekid buyurulmuştur ki bu hem terk-i tesmiyeden nehyi hem de ekilden nehyi tazammun ve amdi iktizâ eder. Binâenʿaleyh tezkiyede tesmiye hem bir şart olarak farzdır hem de oruçta imsak farz olduğu hâlde [2043] unutup yemekle fâsid olmadığı gibi nisyan ile terk-i tesmiye de tezkiyeyi müfsid olmaz. Burada "besmele" denilmeyip de "tesmiye" tâbir edilmesinin de sebebi vardır. Zira tesmiye, ismullâhı herhangi bir suretle zikretmektir ve "besmele"den eʿamdır. Meselâ "Allahu ekber" veya "sübhânallah" veya "lâ ilâhe illallah" demek de bir tesmiye, bir zikirdir. Arapça'dan mâʿadâ lisan ile de olabilir. Besmele ise بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ veya sadece بِسْمِ اللّٰهِ demektir ve bir tesmiye-i mahsûsadır. Âyetlerde emrolunan da ale'l-ıtlâk ismullâhın zikri olduğundan farz, besmele değil tesmiyedir. Velâkin bu tesmiyenin besmele ile olması da sünnettir. Ve zebihde tesmiyenin sünneti sadece بِاسْمِ اللّٰهِ demektir. بِاسْمِ

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 340:

وقالت طائفة عظيمة من أهل العلم: يؤكل ما ذبح ولم يسم عليه نسيانا، ولا يؤكل ما لم يسم عليه عمدا، وهذا قول الجمهور.

2 B -"demiş, İbn Abbas da 'müslimin zikrullah kalbindedir'".

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 171:

فروي عن علي وابن عباس ومجاهد وعطاء بن أبي رباح وسعيد بن المسيب وابن شهاب وطاوس قالوا: لا بأس بأكل ما ذبح ونسي التسمية عليه، وقال علي: إنما هي على الملة، وقال ابن عباس: المسلم ذكر الله في قلبه، وقال: كما لا ينفع الاسم في الشرك لا يضر النسيان في الملة.

اَللّٰهُ أَكْبَرُ بِسْمِ اللّٰهِ demek[1] daha efdaldir. Yemekte tesmiyenin sünneti de بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ'dir. (*Sûre-i Mâide'ye* حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ *[5/3] sahifesine* اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ *[5/3] ve* اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ *[5/5] bak.*)

Hulâsa üzerine ismullah zikredilmeyen şeyi yemeyiniz ve bunun zâhiren başka fenalığını ve açık bir zararını anlamasanız bile her hâlde bir fısk olduğunu ve zarar-ı bâtınî ve mânevîsi ve bir cezâsı bulunduğunu muhakkak biliniz. Ey mü'minler {وَاِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ اِلٰى اَوْلِيَٓائِهِمْ لِيُجَادِلُوكُمْ} şu da muhakkak ki şeytanlar dostlarına sizinle mücadele etmeleri için vahyeder gibi gizli telkīnâtta bulunurlar. ❁ Bu emirlerin aksine olarak "ismullah zikredileni yemeyin de edilmeyeni yeyin" derler. "Şeyâtîn"den murad gizli şeytanlar İblis ve cünûdu, yani şeyâtîn-i cin, bunların dostlarından murad da şeyâtîn-i ins ve etbâ'ı olduğu zâhirdir. Bir de İkrime'den bir rivayette denilmiştir ki "şeyâtîn"den murad Mecûs mütemerridleri, dostlarından murad da Kureyş müşrikleridir. Bunlar arasında câhiliyede dostluk ve mükâtebe cereyan ederdi. Meytenin tahrîmi nâzil olması üzerine Fâris mecûsîleri[2], Kureyş [2044] müşriklerine "Muhammed ve ashâbı Allah'ın emrine ittibâ' ettiklerini zu'm ediyorlar, sonra da kendilerinin zebh ettiği helâl, Allah'ın zebh ettiği haram olduğu zu'munda bulunuyorlar" diye yazmışlardı.[3] İşte şeytanlar insanlara böyle telkīnât ile lâşeleri, görünür görünmez pislikleri yedirmeye ve Allah'ın emri hilâfına sevk etmeye çalışırlar. {وَاِنْ اَطَعْتُمُوهُمْ اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ} Ve şayet siz onlara itaat edecek olursanız muhakkak ve muhakkak müşrik olursunuz. ❁ Bunun için zebh veya sayd olunup yenecek şeyler üzerine Allah'ın ismini zikretmemek veya üzerine Allah'ın ismi zikredilmeyen şeylerden

---

1 H -"demek".

2 M ve B: "Fârisî mecusları".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 77-78:

عن عكرمة: لما نزلت هذه الآية، بتحريم الميتة، قال: أوحت فارس إلى أوليائها من قريش أن خاصموا محمدا -وكانت أولياؤهم في الجاهلية- وقولوا له: أوما ذبحت فهو حلال، وما ذبح الله -قال ابن عباس: بشمشار من ذهب- فهو حرام! ! فأنزل الله هذه الآية: «وإن الشياطين ليوحون إلى أوليائهم»، قال: الشياطين: فارس، وأولياؤهم قريش.

عن عكرمة: إن مشركي قريش كاتبوا فارس على الروم وكاتبتهم فارس، وكتبت فارس إلى مشركي قريش: «إن محمدا وأصحابه يزعمون أنهم يتبعون أمر الله، فما ذبح الله بسكين من ذهب فلا يأكله محمد وأصحابه –للميتة- وأما ما ذبحوا هم يأكلون!» وكتب بذلك المشركون إلى أصحاب محمد عليه السلام، فوقع في أنفس ناس من المسلمين من ذلك شيء، فنزلت: «وإنه لفسق وإن الشياطين ليوحون» الآية، ونزلت: «يوحي بعضهم إلى بعض زخرف القول غرورا» (الأنعام ٦/١١٢)

yemek sade bir fısk olarak kalmaz. Şirk veya şirke müeddî de olur. Hâlbuki mü'min, müşrike benzer mi?

اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَاَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشٖى بِهٖ فِى النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِى الظُّلُمَاتِ لَيْسَ بِخَارِجٍ مِنْهَاۜ كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرٖينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem bir adam ölü iken Biz onu diriltmişiz ve kendisine bir nûr vermişiz, insanlar içinde onunla yürüyor; hiç o bi't-temsîl zulmetler içinde kalmış ve ondan bir türlü çıkamayacak bir hâlde bulunan kimse gibi olur mu? Fakat kâfirlere amelleri öyle yaldızlı gösterilmektedir (122).

{كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرٖينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Yani bâlâda كَذٰلِكَ زَيَّنَّا لِكُلِّ اُمَّةٍ عَمَلَهُمْ [2045] [el-Enʿâm 6/108] buyurulmamış mı idi? İşte kâfirlere amellerinin tezyin olunması böyledir. Şeytanların yaldızlı ilkāâtı itibariyle şeytanlar tarafından ve o ilkāât esnasında halk tarîkiyle de Allah tarafındandır. Ve bu tezyin yüzündendir ki kâfirler yaptıklarını beğenir ve zulumâttan çıkamazlar.

Hem bu yalnız Mekkelilere mahsus da değildir:

وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا فٖى كُلِّ قَرْيَةٍ اَكَابِرَ مُجْرِمٖيهَا لِيَمْكُرُوا فٖيهَاۜ وَمَا يَمْكُرُونَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ ﴿١٢٣﴾ وَاِذَا جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى مِثْلَ مَٓا اُوتِىَ رُسُلُ اللّٰهِۘ اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُۜ سَيُصٖيبُ الَّذٖينَ اَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعَذَابٌ شَدٖيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ ﴿١٢٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Böyle her karyede de[1] *mücrimlerinin büyüklerini mevkiʿde bulundurmaktayızdır ki orada mekir yapsınlar. Hâlbuki bunlar, mekri başkasına değil kendilerine yapıyorlar da farkına varmıyorlar (123). Bunlara bir âyet geldiği zaman "Allah'ın peygamberlerine verilen risalet ayniyle*

1 H -"de".

bizlere verilmedikçe sana asla iman etmeyiz" diyorlar. Allah, risâletini nereye tevdîʿ [2046] edeceğini daha iyi bilir. Mekkârlıklarından dolayı öyle mücrimlere yarın Allah yanında hem bir küçüklük hem pek şiddetli[1] bir azab isabet edecek (124).

{وَكَذٰلِكَ} Böyle ❁ yani bu sûret-i tezyîn ile amelleri kendilerine tezyin edilen şeytan ve şeytan dostu peygamber düşmanı büyük kâfirler gibi {جَعَلْنَا ف۪ي كُلِّ قَرْيَةٍ اَكَابِرَ مُجْرِم۪يهَا} her karyede -her köy ve şehirde; her belde, her memlekette- de ekâbiri o karyenin mücrimleri kıldık ki {لِيَمْكُرُوا ف۪يهَا} o karyede mekirler yapsınlar; hudʿalar, hîlekârlıklar etsinler {وَمَا يَمْكُرُونَ اِلَّا بِاَنْفُسِهِمْ} hâlbuki onlar o mekri başkalarına değil ancak kendilerine yapıyorlar. ❁ Başkalarını aldatıyoruz zannediyorlar, hâlbuki kendilerini aldatıyorlar {وَمَا يَشْعُرُونَ} da haberleri olmuyor. ❁ Bulunduğu ve ale'l-husûs başında bulunduğu memlekette hakka ve o memleketin halkına karşı mekreden, hudʿa ve hîlekârlıkla entrika çeviren o büyük mücrimler bilmezler ki aldattıkları vatandaşlar başkaları değil, yine kendileridir. Onların zararları, aldanmaları kendilerinin zararları, aldanmalarıdır. Bilmezler ki halkın zararı memleketin zararıdır ve memleketin zararı herkesten evvel başında bulunanların zararıdır. Bilmezler ki o memleket sukūt edince ilk evvel sukūt eden kendileri olacaktır. Bilmezler ki Hak teâlâ aldanmaz. Hakk'a mekr etmeye çalışanların o kötü mekirleri وَلَا يَح۪يقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِه۪ [Fâtır 35/43][2] mantûkunca âkıbet kendilerini kuşatır, başlarına patlar. ❁ Bu âyet, Resûlullah'ın zamân-ı biʿsetinde yalnız Mekke'nin ve Arabistan'ın değil, dünyanın her memleketi böyle fesad ve fenalık içinde bulunduğunu; mücrimlerin, hîlekârların yüze çıkıp ileri gelenlerin en hîlekâr mücrimlerden ibaret olduğunu ve bütün bunların mahkûm-ı sukūt ve azab olduklarını beyan ile beraber [2047] Mekke müşriklerinin adâvetine ve mekr ü tezvîrâtına karşı tesliye, diğer taraftan âlem-şümûl olan vazîfe-i risâletinin ehemmiyetini ihtar ve her karyenin ekâbirine, bütün dünyanın zimamdârân-ı umûruna büyük bir derstir.

---

1 H: "azîm".
2 "…Hâlbuki fena düzen ancak sâhibinin başına geçer…"

Bakınız bu ekâbir-i mücrimînin kibirlerine, hakka karşı cidallerine, mekirlerine, şuursuzluklarına ki bir taraftan kendilerine bir âyet gelirse her hâlde iman edeceklerine güçleri yettiği kadar yemin ettiler, diğer taraftan {وَاِذَا جَٓاءَتْهُمْ اٰيَةٌ} kendilerine bir âyet -Resûlün sıdkına delâlet eder[1] bir alâmet- geldiği vakit de {قَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ حَتّٰى نُؤْتٰى مِثْلَ مَٓا اُو۫تِيَ رُسُلُ اللّٰهِ} "Allah'ın resullerine verilenin misli bize verilinceye kadar biz buna asla inanmayız" dediler. Kendilerine peygamberler gibi Cibrîl gelip vahy ü risâlet verilmedikçe ve bu suretle nübüvvet ve risâleti ve peygamberlerden sâdır olan muʿcizâtı kendi nefislerinde müşahede ve tecribe etmedikçe her ne delil gösterilirse gösterilsin Peygamber'e ve peygamberliğe inanmayacaklarını söylediler[2]. ❁ Rivayet olunduğuna göre Velîd b. Mugīre "nübüvvet hak olsa idi ben ona senden ehak olurdum. Çünkü ben senden büyüğüm ve senden zenginim" demiş idi. Ebu Cehil de "Abdimenaf oğulları bize şerefte muzâhame ettiler, nihâyet tam 'feres-i rihan', yani koşuda denk iki at gibi olduğumuz sırada 'bizden bir peygamber var ona vahy olunuyor' dediler; vallahi biz buna asla râzı olmayız ve ebeden ittibâʿ etmeyiz, meğer ki ona geldiği gibi bize de vahiy gelsin" demiş idi.[3] Ve daha diğer birçokları da kendilerine vahy ü risalet verilmesini istemişlerdir. بَلْ يُر۪يدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ اَنْ يُؤْتٰى صُحُفًا مُنَشَّرَةً [el-Müddessir 74/52][4]

Sonra birtakımları da ilm ü fen nâmına "eğer nübüvvet ve risalet mümkin olsa idi bu kadar ilm ü fennimizle bizim o peygamber denilenlerden daha evleviyetle [2048] peygamber olmamız ve peygamberliği nefsimizde müşahede ve tecribe edebilmemiz[5] lâzım gelirdi. Mâdem ki biz peygamber

---

1 B: "eden".

2 H: "söylerler".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 187. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 587; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 637:

وذلك أن الوليد بن المغيرة قال: «والله لو كانت النبوة حقا، لكنت أولى بها منك؛ لأني أكبر منك سنا وأكثر منك مالا»، فأنزل الله تعالى هذه الآية.

وقال مقاتل: نزلت في أبي جهل بن هشام، وذلك أنه قال: زاحمنا بني عبد مناف في الشرف حتى إذا صرنا كفرسي رهان، قالوا: «منا نبي يوحى إليه»، والله لا نرضى به ولا نتبعه أبدا، إلا أن يأتينا وحي كما يأتيه، فأنزل الله تعالى «وإذا جاءتهم آية...»

4 "Yok, onlardan her kişi kendisine ayrı sahifelerle tezkireler dağıtılmasını istiyor."

5 B: "etmemiz".

olamıyoruz ve peygamberliği nefsimizde tecribe edemiyoruz o hâlde bir numûnesini nefsimizde fennen müşahede ve tecribe edinceye kadar aklî, naklî her ne delil gösterilirse gösterilsin hiçbir kitaba inanmayız, hurafe der geçeriz" diyegelmişlerdir.

{اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ} Allah risaletini -İbn Kesîr ve Hafs'tan mâʿadâ kıraatlere göre "risâlâtını"- nereye vereceğini daha iyi bilir. {سَيُصِيبُ الَّذِينَ اَجْرَمُوا صَغَارٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا كَانُوا يَمْكُرُونَ} mücrim olanlara Allah yanında küçüklük ve yaptıkları mekir sebebiyle gayet şiddetli bir azab isabet edecektir. Kibr ü azametlerine mukabil huzûr-ı ilâhîde zillet ve hakaret, mekirlerinden dolayı da azâb-ı şedîd ile musâb ve muʿazzeb olacaklardır.

Hâsılı:

فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِۚ وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِي السَّمَٓاءِۜ كَذٰلِكَ يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٢٥﴾ وَهٰذَا صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيماًۜ قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٢٦﴾ لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢٧﴾

[2049] **Meâl-i Şerîfi**

Hâsılı Allah her kimi hidâyetine erdirmek isterse, İslâm'a sînesini açar, gönlüne genişlik verir. Her kimi de dalâlete bırakmak isterse onun da kalbini daraltır, öyle sıkıştırır ki sanırsın öfkesinden göğe çıkacak. İmana gelmezleri Allah o murdarlık içinde hep böyle bırakır (125). Bu İslâm ise doğrudan doğru Rabbinin yolu; cidden aklını başına alacak bir kavim için âyetleri tafsil eyledik (126). Rablerinin indinde selâm yurdu "dâru's-selâm" onlarındır, bütün yapacak oldukları işlerde kendilerinin velîsi de O'dur (127).[1]

1 H: "Hâsılı Allah her kimi hidâyetine erdirmek isterse, İslâm'a sînesini açar. Ve her kimi dalâlete bırakmak isterse onun da kalbini öyle sıkıştırır ki sanırsın öfkesinden göğe çıkacak. İmansız kimseleri Allah o murdarlık içinde hep böyle bırakır (125). Bu İslâm ise doğrudan doğru Rabbinin yolu; cidden aklını

Kıraat: ضَيِّقاً bütün İbn Kesîr kıraatinde يا şeddesiz olarak, mütebâkī kıraatlerde ise teşdîd ile okunur ki "meyyit" ve "meyt" gibi, mâna birdir. حَرَجاً Nâfi' ve Âsım'dan Ebû Bekir kıraatinde râ'nın kesriyle حَرِجاً, mütebâkīsinde feth ile okunur. Biri doğrudan doğru sıfat-ı müşebbehe, biri de mübâlağaten tavsîf bi'l-masdardır ki son derece dar ve cidden darlık, tıkanmış kalmış ve açılmaz, geçilmez tıkanıklık demektir. يَصَّعَّدُ İbn Kesîr kıraatinde sâd'ın sükûnuyla "su'ûd"dan يَصْعَدُ, Âsım'dan Ebû Bekir elif ile تصاعد'den يَصَّاعَدُ, bâkīsinde تصعد'den يَصَّعَّدُ okunur ki öbürünün aslı يتصاعد, bunun aslı da يتصعّد'dür.

{فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِ} İmdi Allah her kime hidâyet murad eder, doğruca kendine erdirmek isterse İslâm için sadrını şerh eder; hakkı ve tekâlîf-i Hakk'ı kabul için nefsine öyle bir kābiliyet verir ki iman ve tâatle göğsü[1] genişler, kalbi ferahlanır, münşerih olur. Mâlumdur ki göğüs genişliği kuvvet-i teneffüs ve tahammüle delâlet eder. Göğsün açılması, geniş geniş nefes alması da kalbin ferahlanmasını istilzam eyler. Ve bu suretle "inşirâh-ı sadr" hem kuvvet ve tahammülden, hem de neşât u ferahtan kinaye olur. Burada İslâm için "şerh-i sadr" da nefse hakkı seve seve [2050] kabûle müheyyâ ve mâni' u münâfîden musaffâ bir kābiliyet bahşetmekten kinayedir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm, bu şerh-i sadr sual olunduğu zaman buyurmuştur ki: نُورٌ يَقْذِفُهُ اللّٰهُ فِي قَلْبِ الْمُؤْمِنِ فَيَنْشَرِحُ لَهُ وَيَنْفَتِحُ "Bir nûrdur ki Allah onu mü'minin kalbine atar o da onunla münşerih olur açılır." Bunun üzerine ashâb "yâ Resûlallah, onun tanınacak bir emaresi var mıdır?" demişler, Resûlullah da نعَمْ، اَلْإِنَابَةُ إِلَى دَارِ الْخُلُودِ وَالْإِعْرَاضُ عَنْ دَارِ الْغُرُورِ وَالْإِسْتِعْدَادُ لِلْمَوْتِ قَبْلَ نُزُولِهِ "Evet, dâr-i hulûde inâbe ve teveccüh, dâr-i gurûrdan i'râz ve ölüme nüzûlünden evvel hazırlanmaktır" buyurmuştur.[2]

---

başına alacak bir kavim için âyetleri tafsil eyledik (126). Rablerinin indinde "dâru's-selâm" onlarındır, bütün yapacak oldukları işlerde kendilerinin velîsi de O'dur (127)".

1 M: "göğüs".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 187. Krş. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 62; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* V, 88; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 76; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 346; Ebussuud, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* III, 183: ولما نزلت هذه الآية سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن شرح الصدر، ما هو؟ فقال: «نور يقذفه الله في قلب المؤمن، فينشرح له وينفسح»، قالوا: فهل لذلك من أمارة يعرف بها؟ قال: «نعم: الإنابة إلى دار الخلود، والتجافي عن دار الغرور، والاستعداد

İşte Allah, hidâyet murad ettiği kimsenin kalbine böyle bir nûr verir, o kimse de iman ve islâm ile son derece münşerih ve münbasıt olur. Hakkı kabul ve tekâlîf-i Hakk'ı icrâ etmekten canı sıkılmaz, zahmet ve ıztırap duymaz, bilakis neş'e ve neşat duyar. {وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ} Allah her kimi de yolundan şaşırmak ve sapıtmak murad ederse {يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً} göğsünü daraltır, sıkar, son derece tıkar bunaltır. Hem öyle alelâde ve kısaca bir yokuşa değil {كَاَنَّمَا يَصَّعَّدُ فِى السَّمَٓاءِ} sanki dik yukarı göğe tırmanıyormuş gibi olur. Göğe tırmanmak kendisince nasıl nâkābil-i icrâ bir külfet ve zahmet ise, iman ve islâm, kabûl-i hak ve icrâ-yı itâat de ona o derece güç gelir. İslâm ve istikāmet deyince canı sıkılır, daralır, bunalır. "Of" der dayanır, tıkanır, yan büker, yoldan çıkar, içinden çıkılmaz bataklara batar gider. O artık inşirâhı doğrulukta ve selâmette değil, eğrilikte ve felâkette arar. {كَذٰلِكَ يَجْعَلُ اللّٰهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ} İşte Allah, iman etmeyenlerin üzerine pisliği, o son derece nefret ve istikrah ile karşılanması lâzım gelen küfür azab ve ıstırabını böyle dıyk-ı [2051] sadr ve kalb tıkanmasıyla tahmil ve tahsis eder. Böyle hizlân iledir ki Allah onları küfür pisliğinin, küfür azâbının istîlâsı altında bırakır. {وَهٰذَا} Ve bu, yani İslâm, inşirâh-ı sadr ile Hakk'a ittibâʿ ve inkıyad {صِرَاطُ رَبِّكَ مُسْتَقِيماً} Rabbinin dosdoğru, eğilmez bükülmez caddesidir. {قَدْ فَصَّلْنَا الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ} Artık tezekkür edecek, düşünüp anlayacak olanlar için bu yolun bütün alâmetlerini, nişanlarını, belliklerini Kur'an'da şüphesiz tafsil ve beyan ettik. {لَهُمْ دَارُ السَّلَامِ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَهُوَ وَلِيُّهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Bunları tezekkür eden, hatırda tutup hayatında tatbik ederek giden kavim, zümre için hepsinin Rabbi olan Allah teâlâ indinde bir dârü's-selâm vardır. Ve Allah onların o hayatta yaptıkları amelleri sebebiyle velîsi, veliyyü'l-emri, dostu, muʿîni, nâsırıdır[1].

"es-Selâm", Allah'ın esmâ-i hüsnâsından bir isim veya selâmet mânasına masdar veya "selâmün aleyküm / aleykümü's-selâm" diye selâm verip almanın ismidir ki "dârü's-selâm" bu üç mânadan her biriyle her korkudan sâlim selâmet evi, selâmet vatanı demek olur. O hâlde, şimdi şunu tezekkür et:

للموت قبل نزول الموت.»

1 B: "nasîridir".

وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعاًۚ يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْاِنْسِۚ وَقَالَ اَوْلِيَٓاؤُهُمْ مِنَ الْاِنْسِ رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ وَبَلَغْنَٓا اَجَلَنَا الَّذ۪ٓي اَجَّلْتَ لَنَاۜ قَالَ النَّارُ مَثْوٰيكُمْ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُۜ اِنَّ رَبَّكَ حَك۪يمٌ عَل۪يمٌ ﴿١٢٨﴾ وَكَذٰلِكَ نُوَلّ۪ي بَعْضَ الظَّالِم۪ينَ بَعْضاً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَۜ ﴿١٢٩﴾ يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ اٰيَات۪ي وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَاۜ قَالُوا شَهِدْنَا عَلٰٓى اَنْفُسِنَا وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوا كَافِر۪ينَ ﴿١٣٠﴾

[2052] **Meâl-i Şerîfi**

O hepsini toplayıp haşredeceği gün; "ey cin maʿşeri! Hakīkaten şu inse çok ettiniz!" diye, bunların insten olan yardakları, "yâ Rabbenâ", diyecekler, "yekdiğerimizden istifade ettik ve bizim için takdir buyurmuş olduğun ecele yettik". Buyuracak ki: "Ateş ikāmetgâhınız, Allah'ın dilediği zamanlardan başka hepiniz ondasınız. Hakikat[1] Rabbin Hakîm'dir, habîrdir[2]" (128). Ve işte Biz, zâlimlerin bazısını bazısına kesbleri sebebiyle böyle dost ederiz (129). Ey ins ü cin maʿşeri! İçinizden size âyetlerimi anlatır ve bu gününüzün gelip çatacağını haber verir peygamberler gelmedi mi? "Yâ Rabbenâ!", diyecekler, "kendilerimizin aleyhine şâhitleriz". Evet, dünyâ hayat onları aldattı da kendi aleyhlerinde olarak kâfir idiklerine şâhid oldular (130).[3]

[2053] {وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمِيعاً} Düşün ki bir gün gelecek Allah o ins ü cinnin hepsini bir yere toplayacak; {يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْاِنْسِ} "ey maʿşer-i

---

1 B: "hakikaten".
2 B: "Alîm'dir, Hakîm'dir".
3 H: "Hem de hepsini toplayıp haşredeceği gün ki; 'ey cin maʿşeri! Hakīkaten şu inse çok ettiniz!' buyuracak, bunların insten olan yardakları, 'yâ Rabbenâ', diyecekler, 'yekdiğerimizden istifade ettik ve bizim için takdir buyurmuş olduğun ecele yettik'. Buyuracak ki: 'Ateş ikāmetgâhınız, Allah'ın dilediği zamanlardan başka hepiniz ondasınız. Hakikat Rabbin Hakîm'dir, habîrdir' (128). Ve işte Biz, zâlimlerin bazısını bazısına kesbleri sebebiyle böyle dost ederiz (129). Ey ins ü cin maʿşeri! İçinizden size âyetlerimi anlatır ve bu gününüzün gelip çatacağını haber verir peygamberler gelmedi mi? 'Yâ Rabbenâ!', diyecekler, 'nefislerimizin aleyhine şâhitleriz'. Evet, dünyâ hayat onları aldattı da kendi aleyhlerinde olarak kâfir idiklerine şâhid oldular (130)".

cin, ey cin cemaati, ey gizli şeytan cemiyetleri; insten çoğuna göz diktiniz, çok iğvâ ve idlâl ettiniz, pek çoklarını azıttınız, sapıttınız, insanlıktan çıkardınız, cin sürüsüne kattınız da avanenizi, cemiyetinizi çoğalttınız ha!" diyerek haşredecek. {وَقَالَ اَوْلِيَٓاؤُهُمْ مِنَ الْاِنْسِ} O cin maʿşerinin insten olan dostları da o hâlde[1] diyecek ki {رَبَّنَا اسْتَمْتَعَ بَعْضُنَا بِبَعْضٍ} "ey Rabbimiz, biz birbirimizden intifâʿ ettik" ۞ Cinler inse şehevât yollarını ve vesâitini gösterdiler, mekr ü hudʿa, tezvir ve erâcif, sihr ü efsun usullerini, eğri yollardan gidip yalan dolanla iş yapmak, fesad saçıp gizlenmek çarelerini öğrettiler. Bu suretle ins, cinden intifâʿ etti, zevkler, safâlar yaptı. İnsin bunları rızâlarıyla kabul etmesinden ve teshîlât göstererek muʿâvenette bulunmasından da cin intifâʿ etti, murad ve maksûduna erdi. "Binâenʿaleyh bu babda mes'ûliyet yalnız cin dostlarımızın değildir. Doğrusu biz yekdiğerimizden istifade ettik {وَبَلَغْنَٓا اَجَلَنَا الَّذٖٓى اَجَّلْتَ لَنَا} ve bizim için tâyin ve tesmiye ettiğin ecelimize yettik; bize verdiği mühletin nihâyetine erdik." ۞ Yani sûrenin başında وَاَجَلٌ مُسَمًّى عِنْدَهُ ثُمَّ اَنْتُمْ تَمْتَرُونَ [6/2] diye beyan olunan ecel-i müsemmâ, bu gāye-i müddet, bu yevm-i haşr u kıyamet geldi çattı" diye iʿtirâf-ı zünûb ile cin[2] dostlarına muʿâvenet ve mes'ûliyetlerine iştirak eyleyecekler. Allah da ne diyecek bilir misiniz? {قَالَ النَّارُ مَثْوٰيكُمْ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ} Muhakkak diyecek ki ve hatta ezelde demiştir ki "o ateş, nâr-ı cehennem mesvânız, ikāmetgâhınız, yatağınızdır. Orada ins ü cin hepiniz muhalleden kalacaksınız, ancak [2054] Allah'ın dilediği müddet müstesnâ". إِلَّا مَنْ شَاءَ اللهُ buyurulmayıp da اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ buyurulmasından anlaşılır[3] ki hulûd-ı nârdan bu istisnâ bazı eşhâsa değil, bazı ezmâna aittir. Ve beyan olunduğuna göre Allah'ın dilediği bazı zamanlar küffâr ateşten çıkarılıp soğuğa, zemherîre atılacak, sonra yine nâra iade olunacaktır. {اِنَّ رَبَّكَ حَكٖيمٌ عَلٖيمٌ} Şüphe yok ki Rabbin hem bir hakîm, hem bir alîmdir. Yaptığını hikmetle muhkem yapar ve ins ü cin bütün sekaleynin de gizli açık bütün hâllerini ve lâyık oldukları cezâları bilir. Hükmünü meşiyyetini bilerek verir. İşte Allah'ın hepsini öyle

1 H: "muhakkak".
2 H: "aynı".
3 H: "anlaşılıyor".

diyerek haşredeceği ve cin dostu insin öyle hakîm ve alîm olan Rabbinin de böyle dediği günü düşün. {وَكَذٰلِكَ نُوَلّ۪ي بَعْضَ الظَّالِم۪ينَ بَعْضاً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} Ve işte biz zâlimleri kesbedegeldikleri -kesbini itiyad ettikleri- müktesebatları sebebiyle birbirlerine böyle[1] dost yaparız. ❁ Kesbleri, âdetleri birbirlerine benzeyenler birbirlerini görmeseler bile uzaktan uzağa birbirlerine dost olurlar, yekdiğerini müdafaa ve mes'ûliyetlerine iştirak ederler. İns ü cinden zâlimler, haksızlar da kesbde müşareket ve mücânesetlerinden dolayı yekdiğerini mâzur göstermek isterken haşir günü iʿtirâf-ı cürmde ve mes'ûliyet ü cezâda birbirlerine iştirak ederek hem kendi cürümlerini ikrar hem dostları aleyhinde şehadet eylerler ki ilm-i hikmet-i ilâhiyede bu bir kāidedir. Bunun için yevm-i haşrde Allah يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ قَدِ اسْتَكْثَرْتُمْ مِنَ الْاِنْسِ diye maʿşer-i cinni ins hesâbına tevbih ettiği zaman cin hiçbir cevap vermediği hâlde onların insten olan dostları, dostlukları muktezâsınca ortaya atılarak mes'ûliyeti üzerlerine alarak cinni mâzur göstermeye çalışırken yekdiğerinden istifade ederek müştereken mücrim olduklarını itiraf edecekler ve bu suretle cinnin ayrı, insin ayrı bir maʿşer değil, hey'et-i mecmûʿasının bir maʿşer; aynı vicdan, aynı kesb, aynı mes'ûliyet taşıyan ve aynı [2055] cezâya mustahik bulunan bir hey'et-i ictimâʿiye olduklarını ikrar ve isbat eyleyeceklerdir. Ve hakîm ü alîm olan Rabbü'l-âlemîn de النَّارُ مَثْوٰيكُمْ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ hükmünü verirken hepsine birden şu hitâb-ı tevbîhi yapacaktır:

{يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ} Ey cinn ü ins maʿşeri! Ey gizli ve açık şeytanlarla tebaʿalarından müteşekkil olan cemâʿat-i sekaleyn! {اَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ} Size sizden resuller gelmedi mi? {يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ اٰيَات۪ي} Onlar size Benim âyetlerimi nakl ü beyan ediyor. {وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا} ve bu gününüzün, bu korkunç haşr gününün bu dehşetli telâkīsini haber vererek sizi inzar ve tahzir eyliyorlar değil mi idi? -Bütün o maʿşer-i cinn ü ins bu hitâb-ı tevbîhe cevâben {قَالُوا شَهِدْنَا عَلٰٓى اَنْفُسِنَا} biz kendi nefislerimiz, vicdanlarımız, hakk-ı şuurlarımız aleyhine şehadet ettik. Evet bizden resuller geldi, fakat biz onlara 'yalan, Allah öyle bir şey indirmedi, göndermedi[2]' dedik, şeytanet

1 B -"böyle".
2 B -"göndermedi".

ve zevk için hakka bâtıl, bâtıla hak dedik قَدْ جَٓاءَنَا[1] نَذٖيرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ [el-Mülk 67/9][2] demişlerdir. {وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} Ve çünkü içinde bulundukları alçak hayat, dünya denilen hayat onları mağrur etti, aldattı {وَشَهِدُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرٖينَ} bundan dolayı kendi aleyhlerinde, kendi nefislerine ve vicdanlarına karşı hepsi dünyada kâfir olduklarına şehadet ettiler. -Yani hepsi kendilerinin peygamberlere ve onların tebliğ ettikleri âyâtullâha kâfir olduklarını ve yaptıkları fenalıkların birçoğunu da bile bile yaptıklarını dünyada kendi nefislerinde ve vicdanlarında bilirler ve kendilerine karşı böyle şehadet ederler. Âhirete böyle gidecek olanlar o gün yevm-i haşrda huzûr-i ilâhîde de[3] o suâle [2056] karşı yine böyle kendi kendilerine müttefikan şehadet edeceklerdir. -İns ü cin mecmûʿunun bir maʿşer olabilmesinden anlaşılır ki maʿşer-i insin rusülü maʿşer-i cinnin de rusülü demektir. Ve her peygambere ins ü cin şeytanlarının düşman olması bununla da alâkadardır. Ve bâhusus Hâtemü'l-Enbiyâ'nın "Resûlü's-sekaleyn" olduğunda şüphe yoktur. Nitekim Bûsirî bunu şu beytiyle anlatmıştır:

مُحَمَّدٌ سَيِّدُ الْكَوْنَيْنِ وَالثَّقَلَيْنِ
وَالْفَرِيقَيْنِ مِنْ عَرَبٍ وَمِن عَجَمِ

ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ ﴿١٣١﴾ وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُواۜ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٢﴾ وَرَبُّكَ الْغَنِيُّ ذُوالرَّحْمَةِۜ اِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَٓاءُ كَمَٓا اَنْشَاَكُمْ مِنْ ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ اٰخَرٖينَۜ ﴿١٣٣﴾ اِنَّ مَا تُوعَدُونَ لَاٰتٍۙ وَمَٓا اَنْتُمْ بِمُعْجِزٖينَ ﴿١٣٤﴾ قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ اِنّٖى عَامِلٌۚ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَۙ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿١٣٥﴾

---

1 H: "جاءكم";

H, M ve B +"بشير و".

2 "…Doğrusu bize gocundurucu bir peygamber (bir nezîr) geldi, fakat biz ona inanmadık ve 'Allah hiçbir şey indirmedi (…)' diye tekzib ettik…"

3 H -"de".

[2057] **Meâl-i Şerîfi**

Bu şundan ki, Rabbin memleketleri ahâlisi gāfil hâldeler iken zulm ile helâk edici değildir (131). Ve her biri için amellerinden dereceler vardır, Rabbin ne işlediklerinden gāfil de değil (132). Rabbin ganî, merhametli; yoksa dilerse sizi ortadan kaldırır, arkanızdan yerinize dilediğini getirir, nasıl ki sizi başka bir kavmin zürriyetinden inşâ buyurdu (133). Size edilen vaʿd ü vaʿîd muhakkak başınıza gelecektir. Siz onun önüne geçemezsiniz (134). "Ey kavmim" de, "bütün kuvvetinizle yapın yapacağınızı, ben vazifemi yapıyorum. Artık yakında bileceksiniz dünya evinin sonu kimin olacak? Şu muhakkak ki zâlimler felah bulmazlar" (135).[1]

Hele şu hâlde bulunan zâlimler nasıl felah bulabilirler ki:

وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَص۪يبًا فَقَالُوا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَٓائِنَاۚ
فَمَا كَانَ لِشُرَكَٓائِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِۚ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَٓائِهِمْۜ سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ
﴿١٣٦﴾ وَكَذٰلِكَ زَيَّنَ لِكَث۪يرٍ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَٓاؤُ۬هُمْ لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا
عَلَيْهِمْ د۪ينَهُمْۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ ﴿١٣٧﴾ وَقَالُوا هٰذِه۪ٓ اَنْعَامٌ وَحَرْثٌ
حِجْرٌۗ لَا يَطْعَمُهَٓا اِلَّا مَنْ نَشَٓاءُ بِزَعْمِهِمْ وَاَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا وَاَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ
اللّٰهِ عَلَيْهَا افْتِرَٓاءً عَلَيْهِۜ سَيَجْز۪يهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿١٣٨﴾ وَقَالُوا مَا ف۪ي بُطُونِ هٰذِهِ
الْاَنْعَامِ خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا وَمُحَرَّمٌ عَلٰٓى اَزْوَاجِنَاۚ وَاِنْ يَكُنْ مَيْتَةً فَهُمْ ف۪يهِ شُرَكَٓاءُۜ سَيَجْز۪يهِمْ
وَصْفَهُمْۜ اِنَّهُ حَك۪يمٌ عَل۪يمٌ ﴿١٣٩﴾ قَدْ خَسِرَ الَّذ۪ينَ قَتَلُٓوا اَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ وَحَرَّمُوا
مَا رَزَقَهُمُ اللّٰهُ افْتِرَٓاءً عَلَى اللّٰهِۜ قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَد۪ينَ ﴿١٤٠﴾

---

1 H: "Hakikat bu, çünkü Rabbin o memleketleri ahâlisi gāfil hâldeler iken zulm ile helâk etmiş değil (131). Her biri için amellerinden dereceler var, ve Rabbin ne işlediklerinden gāfil değil (132). Rabbin ganî, merhametli; yoksa dilese sizi ortadan kaldırır, arkanızdan yerinize dilediğini getirir, nasıl ki sizi başka bir kavmin zürriyetinden inşâ buyurdu (133). Size edilen vaʿd ü vaʿîd muhakkak başınıza gelecektir. Siz onun önüne geçemezsiniz (134). 'Ey kavmim' de, 'bütün kuvvetinizle yapın yapacağınızı, ben vazifemi yapıyorum. Artık yakında bileceksiniz dünya evinin sonu kimin olacak? Şu muhakkak ki zâlimler felah bulmazlar' (135)".

[2058] **Meâl-i Şerîfi**

Tuttular Allah için O'nun yarattıklarından, hars ve enʿâmdan bir hisse ayırdılar, zuʿmlarınca "şu" dediler "Allah için, [2059] şu da şerîklerimiz için". Amma şerîkleri için olan Allah tarafına geçmez, Allah için olana gelince o şerîkleri tarafına geçer; ne fena hükûmet yapıyorlar! (136) Yine bunun gibi müşriklerden çoğuna evlâdlarını öldürmeyi de o taptıkları şerîkler iyi bir şey gibi gösterdi[1], hem kendilerini ifnâ etmek için hem dinlerini berbad edip şaşırmak için. Eğer Allah dilese idi bunu yapmazlardı, o hâlde bırak onları uydurdukları kanunlarla ne hâlleri varsa görsünler (137). Zuʿmlarınca dediler ki: "Şunlar ilişilmez enʿâm ve hars, bunları ancak dilediğimize yedireceğiz. Şunlar da sırtları haram edilmiş, enʿâm". Diğer birtakım enʿâmı da Allah'ın ismini anmadan boğazlarlar, hep bunları Allah'a iftira ederek yaparlar, iftira ettikleri için Allah yakında cezâlarını verecek (138). Bir de şu enʿâmın karınlarındaki yavrular sırf erkeklerimizin, kadınlarımıza ise haram; eğer ölü doğarsa o vakit onda hepsi ortak" dediler. Allah onlara isnadlarının cezâsını yakında verecek, her hâlde O Hakîm'dir, Alîm'dir (139). Bilgisizlikle, düşüncesizlikle evlâdlarını öldürenler ve Allah'ın kendilerine merzuk buyurduğu nimetleri Allah'a iftira ederek haram ve memnûʿ kılanlar şüphe yok ki ziyan ettiler, şüphe yok ki yanlış gittiler ve hiçbir zaman muvaffak olmadılar (140).

{وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ نَصِيباً} Müşrikler diğer zulümlerinden başka bir de tuttular Allah'a halk ettiği şeylerden, hars ü enʿâmdan -hâsılât ve hayvânâttan- bir hisse tâyin ettiler. Buna mukabil bir hisse de uydurdukları şerîklere ayırdılar da {فَقَالُوا هٰذَا لِلّٰهِ بِزَعْمِهِمْ وَهٰذَا لِشُرَكَٓائِنَا} zuʿmlarınca "şu Allah'ın, şu da şerîklerimizin" dediler {فَمَا كَانَ لِشُرَكَٓائِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِ}[2] fakat[3] şerîklerine ait olan Allah'a vâsıl olmaz, Allah uğruna sarf edilmez {وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَٓائِهِمْ} Allah'a ait olan ise şerîklerine vâsıl

---

1 H: "Yine bunun gibi müşriklerden çoğuna evlâdlarını öldürmeyi de iyi bir şey gibi gösterdi o taptıkları şerîkler".

2 M: "شركائهم".

3 H: "İmdi".

olur, onlar uğruna sarf edilir. [2060] Binâenʿaleyh bi'n-netîce hiçbirinin hayrı olmaz, hepsi heba olur gider. {سَآءَ مَا يَحْكُمُونَ} Bunların hükümleri ne fena hükümdür! ۞ Allah'ın halkına başkalarını teşrîk etmek, Allah için dediklerinde de Allah'ın şerʿini değil, kendi zuʿmlarını esas ittihaz eylemek ve sonra uydurup, uydukları şerîklerini Allah'a tercih edip bi'n-netîce Allah için hiçbir şey yapmamış olmak ve Allah'ın yarattığı ve kendilerine nasip ettiği mâl ü menâli[1] bu suretle boş boşuna sarf ü istihlâk edip hiçbir hayır kazanmamak ne câhilâne, ne zâlimâne, ne bedbahtâne bir hükümdür, ne büyük hüsrandır!

Rivayet olunduğuna göre Arap müşrikleri ekip diktikleri harstan ve yetiştirdikleri deve, sığır, koyun, keçi hayvânâttan bazı şeyleri kendi fikirlerince Allah için, bazı şeyleri de diğer ilâhları nâmına tâyin eder, ayırırlar ve bir şahsın vâridâtından böyle iki nevi masraf çıkardı. Allah için dediklerini müsafire ve fukaraya, diğer ilâhları için ayırdıklarını da onların mesârifine ve huzurlarında yapılacak âyine, kesilecek kurbanlara, hademe ücreti vesâireye sarf ederlerdi. Sonra bakarlar Allah için diye ayırdıkları iyi çıkar, neşv ü nemâ bulursa dönerler onu ilâhlarına tahsis ederler. Fakat ilâhları için ayırdıkları iyi çıkarsa onu onlar nâmına bırakırlar "Allah ganîdir, bunlar fakirdir" derler. Ve bu suretle ilâhlarını Allah'a tercih ederler ve Allah için ayırdıklarını onlara sarf ederler, fakat onlar için ayırdıklarını[2] Allah için sarf etmezlerdi[3] ki işte bu âyetlerde Arap müşriklerinin akl ü fikir kabul etmez cehâlet ü dalâletlerine, hayât-ı iktisâdiye ve ictimâʿiyelerindeki perişanlıklara müteʿallik bazı fenalıkları beyan olunurken evvelâ bu âyet ile bu âdet ve mezhebe işaret olunarak bunun amelî nokta-i nazardan bütün seyyiâtın umdesi ve sebeb-i aslîsi

---

1 B: "menâl".

2 B -"onlara sarf ederler, fakat onlar için ayırdıklarını".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 591; Abdürrezzâk, *Tefsîr,* II, 66; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XII, 131-135: «وجعلوا لله» يعني وصفوا لله «مما ذرأ» يعني مما خلق «من الحرث والأنعام نصيبا فقالوا هذا لله بزعمهم وهذا لشركائنا» يعني النصيب لآلهتهم، مثل ذلك فما أخرج الله من بطون الأنعام وظهورها من الحرث، قالوا: هذا لله فيتصدقون به على المساكين وما أخرج الله من نصيب الآلهة أنفقوه عليها فإن زكا نصيب الآلهة ولم يزك نصيب الله تركوه للآلهة، وقالوا: لو شاء الله لأزكى نصيبه، وإن زكا نصيب الله ولم يزك نصيب الآلهة: خدجت أنعامهم وأجدبت أرضهم، وقالوا: ليس لآلهتنا بد من نفقة فأخذوا نصيب الله فقسموه بين المساكين والآلهة نصفين، فذلك قوله: «فما كان لشركائهم» يعني لآلهتهم مما خرج من الحرث والأنعام «فلا يصل إلى الله» يعني إلى المساكين «وما كان لله فهو يصل إلى شركائهم» يعني آلهتهم يقول الله: «ساء» يعني بئس «ما يحكمون». يقول: لو كان معي شريك كما يقولون ما عدلوا في القسمة أن يأخذوا مني ولا يعطوني.

olduğu gösterilmiştir. Maʿamâfîh âyetin sûret-i ifadesi iyice mülahaza [2061] edildiği zaman anlaşılır ki bu yalnız[1] Arap müşriklerinin bu âdet ve mezhebini tasvir değil, ale'l-umûm müşrikliğin amelî nokta-i nazardan[2] milletleri nasıl mesârif-i bîhûdeye giriftar ve nasıl bir maraz-ı iktisâdîye dûçar edip dînî, dünyevî perişanlıklarla âkıbet hüsrânına sürüklediğini göstermektedir. Burada iman ile şirki evvelâ biri iʿtikādî biri amelî olmak üzere iki nokta-i nazarla mülâhaza etmelidir. Evvelâ, iʿtikādî nokta-i nazardan bir mü'min-i muvahhid Allah'tan başka hakem ve Allah'ın hükmünden başka hüküm tanımadığı için bütün aʿmâl ü harekâtında yalnız o nokta-i nazarla hareket etmek ve binâenʿaleyh kâr u kesbinde Allah'tan başkasının hükmü nâmına bir kazanç sevdâsında bulunmayacağı gibi, Allah'tan başkasının hükmü nâmına bir masraf da yapmamak ve ne sarf ederse yalnız hak ve adl olan hükmullah nâmına ve yalnız kānûn-ı ilâhîye tevfîkan bir masraf ihtiyar etmek iktizâ eder. Ve böyle olan masrafların da hepsi âkıbet itibariyle mahz-ı hayr ve müfîd olur. İʿtikādî nokta-i nazardan böyle olan bir mü'min-i muvahhid bu iman ve itikadını amelî nokta-i nazardan da böyle tatbik edebilirse iʿtikāden ve amelen mü'min-i tâm bir müslim-i kâmil olur. Ve "âkıbetü'd-dâr" onun, o itikad ve amelde bulunanların olur. Bu itikadını ameliyyâtta tatbik edemezse o zaman da iʿtikāden mü'min olmakla beraber amelen bir müşrik vaziyetinde bulunur ve fâsık olur. Ve bundan dolayıdır ki velev bi'z-zarûre olsun müşriklerin taht-ı tâbiʿiyetinde kalıp hükümlerine ve amellerine itaat ve iştirak etmek mecbûriyetinde bulunanlar iʿtikādî veya amelî şirke sürüklenmekten hâlî kalamazlar. Kalben ve iʿtikāden muhalefetle beraber muvâfakat-i ameliye şirk-i amelîyi, kalben rızâ ise şirk-i iʿtikādîyi istilzam eyleyeceğinden[3] bâlâda وَاِنْ اَطَعْتُمُوهُمْ اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ [6/121] buyurulmuş idi. Hâsılı tevhîdin ilk netîce-i ameliyesi her yaptığı masrafı yalnız Allah için yaptıran bir iktisâd-ı amelîdir. Şirke gelince: [2062] İʿtikādî

---

1 B -"bu yalnız".
2 M: "nazarından".
3 H: "edeceğinden".

nokta-i nazardan şirk, Allah'tan başka gizli veya açık perestiş edecek mâbud, hükmüne ittibâʿ edilecek hakem tanımak demek olduğu için bir müşrik harekâtında bazen Allah'ı dahi hesâba katmak hiss ü ihtiyâcından vâreste kalamamakla beraber, ekseriya kendisine daha yakından müessir farz ettiği diğer mâbudları, şerîkleri nâmına yürür ve bunun için kazancında hükm-i Hakk'a muhalif emeller tâkip ettiği gibi sarfiyâtında da muzır, haksız ve bîhûde olarak o mâbûdları nâmına birtakım vergilere ve masraflara mahkum olur. Ve artık onun bütçesinde iki masraf vardır. Birisi vücûd-ı Hakk'ın vücûb-ı zâtîsine binâen sırf kendi şahsî duygusuyla ihtiyaç hisseylediği cüz'î bir hak ve hayr masrafı, birisi de hükm-i şirkin tahmil ettiği bîhûde, hevâî, hayırsız istihlâk-i mahz olan masraftır ki memleketleri yıkan, milletleri ezip harâb eden hayâtî ve ahlâkī buhranların, ictimâʿî ıztırapların[1] en mühim sebeplerinden biri olan buhran ve sefâlet-i iktisâdiyenin sebebi bilhassa bu masraftır. Bu, o masraftır ki hiçbiri Allah için olmaz; boşuna istihlâkten, soyulmaktan başka hiçbir şey ifade etmez. Bilakis Allah için ayrılan kazançları da kendine çeker, sarfına veya hüsn-i sarfına mâniʿ olur. Ve artık bu hâlde bulunanların hiçbir hayırları olmaz. Bütün amelleri ve bütün kazançları şeytanlar uğruna hebâen mensûrâ telef olur gider. Ve işte فَمَا كَانَ لِشُرَكَٓائِهِمْ فَلَا يَصِلُ اِلَى اللّٰهِۚ وَمَا كَانَ لِلّٰهِ فَهُوَ يَصِلُ اِلٰى شُرَكَٓائِهِمْ mazmûnu ale'l-umûm şirkin bu netîce-i seyyiesini işʿâr ve ihtar etmektedir. Bunun için buyuruluyor ki:

{وَكَذٰلِكَ} Ve böyle ❁ iki nevi masrafa sevk edip Allah için ayrılanı da şirk uğruna sarf ettirerek felâket-i iktisâdiyeyi artırmak ve buna sebep veren o çirkin ahkâm-ı şirki süsleyip hoş göstermek suretiyledir ki {زَيَّنَ لِكَث۪يرٍ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ قَتْلَ اَوْلَادِهِمْ شُرَكَٓاؤُهُمْ} o taptıkları ve nâmlarına masraflar yaptıkları şerîkleri, o ins ü cin [2063] şeytanları müşriklerin çoğuna evlâdlarını katletmeyi tezyin etti ve hoş gösterdi. ❁ Kazandıklarını çektiler, zarûretlere giriftar ettiler, akıllarını fikirlerini, hislerini tevehhümât ile ifsad eylediler. Haşyet-i imlâk, yani züğürtlük korkusu ve birtakım ilcâât-ı bâtıle ile

1 B -"ictimâʿî ıztırapların".

yetişmiş evlâdlarını öldürmeyi, putlara kurban etmeyi, kızlarını diri diri mezarlara gömmeyi, iskāt-ı cenin etmeyi ve bu suretle kendi nesillerini kendilerine kırdırmayı bir iktisad, bir akıl, bir namus, bir din işi gibi iyi bir şey diye telkin eylediler. Ve bu tezyîni o şürekâ, iki maksad için yaptılar: {لِيُرْدُوهُمْ وَلِيَلْبِسُوا عَلَيْهِمْ دِينَهُمْ} Müşrikleri helâk etmek için ve dinlerini telbis eylemek için ❁ ki murad Hazret-i İbrâhim ve İsmâil'den mevrus olan dinleridir. {وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ[1] مَا فَعَلُوهُ} Ve fakat Rabbin[2] dilemiş olsa idi bu tezyîni veya bu katli yapamazlardı. Mâdem ki yapıyorlar demek ki dilememiştir. Ve demek ki Rabbin onların dünya ve âhiret helâklerini murad etmiştir. Binâen'aleyh {فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ} sen onları uydurdukları iftiralarına bırak. Bırak ki helâk olsunlar. ❁ Bunlar bu suretle birtakım ahkâm uydurarak {وَقَالُوا} bir de dediler ki {هٰذِهٖٓ اَنْعَامٌ وَحَرْثٌ حِجْرٌ} "şunlar mahcur ve memnû' en'âm ve harstır, {لَا يَطْعَمُهَٓا اِلَّا مَنْ نَشَٓاءُ} bunları bizim dilediklerimizden başka kimse yiyemez." {بِزَعْمِهِمْ} Bu sırf kendi zu'mlarıncadır[3]. ❁ Çünkü onlardan kendilerinin dilemediği nice kimseler yer ve diledikleri nice kimseler de yiyemez. Gerek tekvînî ve gerek teşrî'î meşiyyet-i hâkime onların değil, Allah'ındır. Onlar ise bu hükmü verirken min tarafillah hiçbir delîl ü hüccete istinad etmiş değil, [2064] mücerred kendi zu'mlarıyla böyle söylemişlerdir. {وَاَنْعَامٌ حُرِّمَتْ ظُهُورُهَا} "Şunlar da" dediler, "birtakım en'âmdır ki zahrları tahrîm edilmiştir; binilmesi, yük yükletilmesi ve herhangi bir suretle isti'mâl ve intifâ' olunması haramdır." ❁ Yani bahîre, sâibe, hâmdır[4]. (*Sûre-i Mâide'de* مَا جَعَلَ اللّٰهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَٓائِبَةٍ *[5/103] bak*). {وَاَنْعَامٌ لَا يَذْكُرُونَ اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا} "Şunlar da diğer birtakım en'âmdır", dediler ki bunlar üzerine Allah'ın ismini zikretmezler. ❁ Putları nâmına keserler veya üzerinde hacca gitmez, "lebbeyk allâhümme" demezlerdi. {افْتِرَٓاءً عَلَيْهِ} Hep bu hükümleri, bu taksîmi Allah'a iftira ederek uydurdular {سَيَجْزِيهِمْ بِمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} yapageldikleri, âdet edindikleri iftiralarıyla Allah onların cezâlarını verecektir. {وَقَالُوا مَا فِي بُطُونِ هٰذِهِ الْاَنْعَامِ} "bir de" dediler

1 H, M ve B: "ربك".
2 Müellif meali "eğer Allah dilese idi" şeklinde vermiş olmakla beraber, tefsir metninde sehven "الله" yerine "ربك" kelimesi yazılmış olduğu için, buradaki tercümeyi de ona göre yapmıştır.
3 H: "zu'mlarıdır".
4 H, M ve B: "hâmîdir".

"şu enʿâmın karınlarındakiler" -zuʿmlarınca zahrları[1] tahrîm edilen bahîrelerin, sâibelerin gebe oldukları yavruları- {خَالِصَةٌ لِذُكُورِنَا} "sade erkeklerimize helal {وَمُحَرَّمٌ عَلٰٓى اَزْوَاجِنَا} kadınlarımıza haramdır." ❁ Lâkin bu hurmet o hayvanların karınlarındaki yavrular diri olduğu takdirdedir. {وَاِنْ يَكُنْ مَيْتَةً} Ve şayet ölü ise, ölü doğarsa {فَهُمْ فِيهِ شُرَكَٓاءُ} o vakit erkek kadın hepsi bunda müşterektirler. ❁ Böyle dediler ve bu suretle kadınlara yalnız meyteye iştirak edebilmekten başka bir hak tanımayarak zulm ü hakaret ettiler. {سَيَجْزِيهِمْ وَصْفَهُمْ} Allah onlara bu tavsiflerinin -bu hıll ü hurmet vasıflarının- cezâsını verecektir. {اِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ} Çünkü o Hakîm, Alîm'dir. ❁ Böyle haksızlıkları cezâsız bırakmaz.

[2065] Hassâf'ın *Kitâbü'l-Evkāf*ında nakline göre Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ evlâd-ı inâsı mahrum ederek münhasıran evlâd-ı zükûra yapılan vakıfları da bu câhiliye âdetine benzetmiş ve bu âyeti okumuştur.

Hâsılı, kadınları ancak lâşeye müstahik farz edip bu derece tahkīr ve mahrum etmek de evlâd öldürmek gibi mûcib-i mücâzat ve hüsrandır. {قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ قَتَلُٓوا اَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ} Hiç şüphe yok ki ilimsizlikle sefahet ve hamâkat yüzünden evlâdlarını katledenler {وَحَرَّمُوا مَا رَزَقَهُمُ اللّٰهُ افْتِرَٓاءً عَلَى اللّٰهِ} ve Allah'ın kendilerine ihsan ettiği helâl rızkı Allah'a iftira ederek tahrîm eyleyenler mutlak hüsrandadırlar. Bunlar {قَدْ ضَلُّوا وَمَا كَانُوا مُهْتَدِينَ} muhakkak tarîk-ı haktan sapmışlardır ve asla doğru yola gidenlerden değildirler. Bu hâl ile felâh bulmalarına ihtimal yoktur.

Hâlbuki:

وَهُوَ الَّذٓى اَنْشَاَ جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ مُخْتَلِفًا اُكُلُهُ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍۜ كُلُوا مِنْ ثَمَرِهٖٓ اِذَٓا اَثْمَرَ وَاٰتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِهٖۘ وَلَا تُسْرِفُواۜ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَۙ ﴿١٤١﴾ وَمِنَ الْاَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشًاۜ كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌۙ ﴿١٤٢﴾ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ مِنَ الضَّأْنِ

---

1 B: "zâhirleri".

اثْنَيْنِ وَمِنَ الْمَعْزِ اثْنَيْنِۜ قُلْ آٰلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ
الْاُنْثَيَيْنِۜ نَبِّؤُ۫ن۪ي بِعِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَۙ ﴿١٤٣﴾ وَمِنَ الْاِبِلِ اثْنَيْنِ وَمِنَ الْبَقَرِ اثْنَيْنِۜ قُلْ
آٰلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ اَمِ الْاُنْثَيَيْنِ اَمَّا اشْتَمَلَتْ عَلَيْهِ اَرْحَامُ الْاُنْثَيَيْنِۜ اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ
وَصّٰيكُمُ اللّٰهُ بِهٰذَاۚ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا لِيُضِلَّ النَّاسَ بِغَيْرِ عِلْمٍۜ اِنَّ اللّٰهَ
لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِم۪ينَ۟ ﴿١٤٤﴾ قُلْ لَٓا اَجِدُ ف۪ي مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُٓ
اِلَّٓا اَنْ يَكُونَ مَيْتَةً اَوْ دَمًا مَسْفُوحًا اَوْ لَحْمَ خِنْز۪يرٍ فَاِنَّهُ رِجْسٌ اَوْ فِسْقًا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِه۪ۚ
فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَاِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٤٥﴾ وَعَلَى الَّذ۪ينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ
ذ۪ي ظُفُرٍۚ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَٓا اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَٓا اَوِ الْحَوَايَٓا
اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍۜ ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْۘ وَاِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿١٤٦﴾ فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ
ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍۚ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِم۪ينَ ﴿١٤٧﴾ سَيَقُولُ الَّذ۪ينَ اَشْرَكُوا لَوْ شَٓاءَ
اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكْنَا وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬نَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍۜ كَذٰلِكَ كَذَّبَ الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتّٰى ذَاقُوا
بَأْسَنَاۜ قُلْ هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَاۜ اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُونَ
﴿١٤٨﴾ قُلْ فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُۚ فَلَوْ شَٓاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَع۪ينَ ﴿١٤٩﴾ قُلْ هَلُمَّ شُهَدَٓاءَكُمُ الَّذ۪ينَ
يَشْهَدُونَ اَنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ هٰذَاۚ فَاِنْ شَهِدُوا فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْۚ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَ الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا
وَالَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ۟ ﴿١٥٠﴾

[2068] **Meâl-i Şerîfi**

O maʿrûş ve gayr-i maʿrûş cennet âsâ bağları; o tatları, yemişleri muhtelif mezrûʿâtı, o hurmaları, zeytinleri, narları; birbirlerine hem benzer hem benzemez bir hâlde vücûda getiren hep O'dur. Her biri mahsul verince mahsûlünden yiyin, hasat günü hakkını da verin, bununla beraber israf etmeyin, çünkü O israf edenleri sevmez (141). Enʿâm içinden gerek yük götüreni ve gerek serileni vücûda getiren de O, Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden yiyin fakat şeytanın adımlarına uyma-

yın, çünkü o sizin için açık bir düşmandır (142). Sekiz eş: Koyundan iki, keçiden iki. De ki: İki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinin müştemil olduklarını mı? Eğer sâdıksanız bana bir ilim ile haber verin (143). Ve deveden iki, sığırdan iki; de ki: İki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinin müştemil olduklarını mı? Yoksa Allah size bu tahrîmi ferman buyururken şâhitler miydiniz? Öyle bi-gayri ilm[in] *nâsı idlâl için uydurduğu yalanı Allah'a isnad edenden daha zâlim kim olabilir? Her hâlde Allah zâlimler gürûhunu doğru yola çıkarmaz (144). De ki: Bana vahy olunanlar içinde bu haram dediklerinizi yiyecek bir adama haram kılınmış bir şey bulmuyorum, meğer ki şunlar olsun: Ölü yahut dökülen kan yahut hınzır eti ki o şüphesiz bir pistir yahut Allah'tan başkasının ismi anılmış sarih bir fısk, ki bunlarda da her kim muztar olursa [2069] diğer bir muztarra tecavüz etmediği ve zarûret miktarını aşmadığı takdirde şüphe yok ki Allah Gafûr'dur*[1]*, Rahîm'dir (145). Yahudîlere her tırnaklıyı haram kıldık, bir de bunlara sığır ve enʿâmdan sırtlarında olan veya bağırsakları üzerinde bulunan veya kemikle ihtilât eden kuyruk kısmından mâʿadâ yağlarını dahi haram kıldık, fakat bunu onlara bağyleri yüzünden bir cezâ yaptık, şüphesiz Biz her hususta sâdıkız (146). Bunun üzerine seni tekzîbe yeltenirlerse, de ki Rabbiniz bitmez tükenmez bir rahmet sâhibi, fakat mücrimler gürûhundan be'si*[2] *de reddedilemez (147). Müşrik olanlar diyecekler ki: "Allah dilese idi ne biz müşrik olurduk ne atalarımız, ne de bir şey haram kılabilirdik". Bunlardan evvelkiler de böyle tekzib etmişlerdi, nihâyet azâbımızı tattılar. "Hiç" de, "ilim denecek bir şeyiniz var mı ki bize çıkarasınız? Siz sırf bir zan ardından gidiyorsunuz ve siz ancak atıyorsunuz" (148). "İşte" de, "hüccet-i bâliğa ancak Allah'ın; evet, O dilese idi sizi hep birden hidâyete erdirirdi" (149). "Haydin" de, "Allah bunu haram etti diye şehadet edecek şâhitlerinizi getirin." Eğer gelir şehadet ederlerse sen onlarla beraber şehadet etme, âyetlerimizi tekzib*

---

1 B: "Gafûr".
2 B: "be's".

edenlerin, o âhirete inanmayanların hevâlarına tâbiʿ olma. Nasıl olursun ki bunlar Rablerine başkasını denk tutuyorlar (150).[1]

{وَهُوَ الَّذٖى اَنْشَاَ[2] جَنَّاتٍ مَعْرُوشَاتٍ وَغَيْرَ مَعْرُوشَاتٍ} Hâlbuki Allah o hâlık-ı zîşândır ki maʿrûş ve gayr-i maʿrûş cennetler; yapıklı yapıksız, çardaklı çardaksız, köşklü köşksüz bağlar {وَالنَّخْلَ وَالزَّرْعَ} hurmalıklar[3], ekinler {وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُتَشَابِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ} ki her birinin yemişleri muhtelif {مُخْتَلِفًا اُكُلُهُ} müteşâbih ve gayr-i müteşâbih zeytinler, narlar inşâ etti. ❁ Yani bütün bunları yenmek ve intifâʿ edilmek için yarattı. Bu âyetin bir nazîri yukarıda sebk etmişti. Lâkin orada Sâniʿ teâlâ'nın vücûduna, kudretine ve baʿs [2070] baʿde'l-mevte istidlâl sadedinde vârid olduğu için nihâyetinde îcâd ve gāye-i îcâda nazar-ı dikkati celb ile اُنْظُرُوا اِلٰى ثَمَرِهٖ اِذَا اَثْمَرَ وَيَنْعِهٖ [6/99] buyurulmuş idi, burada ise onu ihtar ile beraber müşriklerin rızık husûsundaki tazyik ve iftiralarına hacr u tahrîm davalarına mukabil Hak

1 H: "O maʿrûş ve gayr-i maʿrûş cennet âsâ bağları; tatları, yemişleri muhtelif mezrûʿâtı, hurmaları, zeytinleri, narları; birbirlerine hem benzer hem benzemez bir hâlde vücûda getiren hep O'dur. Her biri mahsûlünü verince mahsûlünden yiyin ve hasat günü hakkını verin, bununla beraber israf etmeyin, çünkü O israf edenleri sevmez (141). Enʿâm içinden yük götürecekleri ve serilecekleri dahi vücûda getiren O'dur, Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden yiyin fakat şeytanın adımlarına uymayın, çünkü o sizin için apaçık bir düşmandır (142). Enʿâm çiftleriyle sekiz; koyundan iki, keçiden iki. 'Bu' de, 'iki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinin müştemil olduklarını mı? Eğer sâdıksanız bana bir ilim ile haber verin' (143). Ve deveden iki, sığırdan iki; 'bu' de, 'iki erkeği mi haram kıldı, yoksa iki dişiyi mi? Yoksa iki dişinin rahimlerinin müştemil olduklarını mı? Yoksa Allah size bu tahrîmi ferman buyururken şâhitler miydiniz?' Artık öyle bi-gayri ilm[in] nâsı idlâl için uydurduğu yalanı Allah'a isnad edenden daha zâlim kim olabilir? Her hâlde Allah zâlimler gürûhunu doğru yola çıkarmaz (144). 'Ben' de, 'bana vahy olunanlar içinde bu haram dediklerinizi yiyecek bir adama haram kılınmış bir şey bulmuyorum, meğer ki şunlar olsun: Ölü yahut dökülen kan yahut hınzır eti ki şüphesiz bir murdar yahut Allah'tan başkasının ismi anılmış sarih bir fısk, bunlarda da her kim muztar olursa diğer bir muztarra tecavüz etmediği ve zarûret miktarını aşmadığı takdirde şüphe yok ki Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir' (145). Yahudîlere her tırnaklıyı haram kıldık, bir de bunlara sığır ve enʿâmdan sırtlarında olan veya bağırsakları üzerinde bulunan veya kemikle ihtilât eden kuyruk kısmından mâʿadâ yağlarını dahi haram kıldık, fakat bunu onlara bağyler yüzünden bir cezâ yaptık, şüphesiz Biz her hususta sâdıkız (146). Bunun üzerine seni tekzîbe yeltenirlerse, de ki Rabbiniz bitmez tükenmez bir rahmet sâhibi, fakat mücrimler gürûhundan O'nun be'si de reddedilemez (147). Müşrik olanlar diyecekler ki: 'Allah dilese idi ne biz müşrik olurduk ne atalarımız, ne de bir şeyi haram kılabilirdik'. Bunlardan evvelkiler de böyle tekzib etmişlerdi, nihâyet azâbımızı tattılar. 'Hiç' de, 'ilim denecek bir şeyiniz var mı ki bize çıkarasınız? Siz sırf bir zan ardından gidiyorsunuz ve siz ancak atıyorsunuz' (148). 'İşte' de, 'hüccet-i bâliğa ancak Allah'ın; evet, O dilese idi sizi hep birden şüphesiz hidâyete erdirirdi' (149). 'Haydin' de, 'Allah bunu haram etti diye şehadet edecek şâhitlerinizi getirin.' Eğer gelir şehadet ederlerse sen onlarla beraber şehadet etme, o âyetlerimizi tekzib edenlerin, o âhirete inanmayanların hevâlarına tâbiʿ olma. Nasıl olursun ki bunlar Rablerine başkasını denk tutuyorlar (150)".

2 H -"وهو الذي انشا".

3 H: "hurmalar".

teâlâ'nın halkındaki minnet ü ihsânını izhar ve hars ü enʿâmda hıll ü ibâhanın asâletini beyan siyâkında vârid olduğu için buyuruluyor ki: {كُلُوا مِنْ ثَمَرِه۪ٓ اِذَٓا اَثْمَرَ} Her biri meyve verdiği vakit meyvesinden yiyin. ۞ Mahcur değil me'zunsunuzdur. Maʿamâfîh {وَاٰتُوا حَقَّهُ يَوْمَ حَصَادِه۪} hasat günü hakkını da verin, muhtaç olanlara da yedirin. {وَلَا تُسْرِفُوا} Gerek yerken ve gerek hakkını verirken israf da etmeyin {اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِف۪ينَ} çünkü Allah müsrifleri sevmez. ۞ Binâenʿaleyh وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً [el-İsrâ 17/29][1] hükmünce iktisâda riayet eylemek ve müşriklerin düştüğü sefâlet-i iktisâdiyeden sakınmak lazım gelir.

Görülüyor ki burada mahsûlâtın hasadı günü yani kesilip toplandıkları vakit edâsı vâcib olan sâbit bir hakkı bulunduğu işʿâr ve te'diyesi emrolunuyor. Fakat bu hakkın miktarı ve kimlere verilmesi lâzım geldiği tafsil edilmeyip[2] mutlak ve mücmel bırakılıyor. Bunun zekat, yani öşür ve nısf-ı öşür olduğu hakkında rivayetler varsa da, zekat âyetleri Medine'de nâzil olmuş bulunduğuna nazaran Mekke'de nâzil olan bu âyetteki hakkın ondan başka bir sadaka-i vâcibe olduğu ve miktarının tâyini mükellefin israftan tevakkī ederek takdîrine mütevakkıf ve maʿahâzâ esası sırf mürüvveten verilecek bir sadaka-i nâfile değil bir hak, bir vecîbe bulunduğu beyan ediliyor ki yine Mekkî olan ve'z-Zâriyât sûresindeki وَف۪ٓي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [ez-Zâriyât 51/19][3] âyeti, kezâlik Sûre-i Meʿâric'deki وَالَّذ۪ينَ[4] ف۪ٓي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌۙ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [el-Meʿâric 70/24-25][5] [2071] âyeti bunun daha umûmî surette bir beyânı demektir ki sâil ve mahrûma verilecek bir hak olduğunu gösterir. Maʿamâfîh bu âyetteki hak, mutlak olduğu cihetle zekat emirlerine riayetle bu hakkın dahi îfâ edilmiş olacağı[6], yani bu emrin öşre dahi şâmil bulunduğu zâhirdir.

{وَمِنَ الْاَنْعَامِ حَمُولَةً وَفَرْشاً} "Cennât" üzerine maʿtuftur. Evvelki âyette harsın, bundan sonra da enʿâmın ale'l-ıtlâk hılli beyan olunuyor.

---

1 "…hem de onu büsbütün açıp saçma ki pişman olur, açık kalırsın."
2 B: "olunmayıp".
3 "Ve mallarında sâil ve mahrum için bir hak vardı."
4 H, M ve B -"الذين".
5 "Ve onlar ki mallarında vardır bir hakk-ı mâlum, hem sâil için hem mahrum."
6 M ve B: "olacağını".

"**Hamûle"** hâ'nın fethiyle yük götüren, ağırlık çeken, tahammüllü demektir ki çektiği yüke hâ'nın zammıyla "humûle" denilir. Bunu lisânımızda feth ile söyleyenler yanlış söylerler.

"**Ferş"** döşek demektir ki burada murad döşek gibi yere döşenen, yatırılıp kesilen veya yünlerinden, kıllarından döşekler, yaygılar, sergiler, pöstekiler yapılan veya yeryüzüne serilip yayılan demektir. Yani "en'âm" denilen yumuşak hayvânâttan da hamûle ve ferş, yükler taşıyan ve yatırılıp kesilen şeyler yarattı. {كُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ} Allah'ın size helâl kılıp rızık yaptığı şeylerden yiyin {وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ} şeytanın izlerine uymayın. ۞ Uyup da Allah'ın helâl olarak nasip ettiği rızıklarınızı müşriklerin "şu bahîredir, haramdır; şu sâibedir haramdır" dedikleri gibi tahrîm etmeye, kendi kendinize hıll ü hurmet ahkâmı vaz' etmeye veya gayrın hukūkuna tecavüz eylemeye kalkışmayın; {اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ}dir.

Ânifen geçtiği üzere Arap müşrikleri Allah'a iftira ederek hars gibi en'âmın da bazılarını; kâh erkeğini kâh dişisini, kâh dişinin rahmindekini tahrîm ediyorlardı. Ahkâm-ı İslâm nâzil olmaya başlayınca Resûlullah ile mücadeleye kalkıştılar. Rivayet edildiğine göre hatipleri [2072] Mâlik b. Avf b. Ebi'l-Ahvasi'l-Cüşemî idi. "Yâ Muhammed" demişti, "duyduk ki sen birtakım şeyleri helâl kılıyormuşsun". Resûlullah da buyurmuştu ki: "Siz birtakım şeyleri aslı olmayarak haram kıldınız. Allah teâlâ şu ezvâc-ı semâniyeyi yenmek ve intifâ' edilmek için yaratmış olduğu hâlde, sizin dediğiniz tahrîm nereden geldi? Erkeğinden mi dişisinden mi?" Bu suâl üzerine Mâlik b. Avf "erkeğinden" diye ta'lîl etse erkeğin hep haram olması lâzım gelecek, "dişisinden" diye ta'lîl etse hep dişiler haram olmak lâzım gelecek, rahim ile ta'lîl etse ikisi de öyle olacak. Tahrîmi beşinci veya yedinci veya herhangi bir batna tahsis etse bu neden, ne için? Hayret içinde kalmış, susmuş. "Niye söylemiyorsun?" buyurulmuş. Mâlik

"hayır, sen söyle ben dinleyeyim" demiş idi.[1] İşte hamûle ve ferş olarak yaratılan ve ekilleri helâl kılınan enʿâmı îzah ile buyuruluyor ki:

{ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ} Yani ber vech-i âtî sekiz eş yarattı ki {مِنَ الضَّأْنِ اثْنَيْنِ... إلخ}

"Zevc", cinsinden bir diğeriyle beraber bulunan demektir ki bunlardan her biri diğerine nazaran "zevc", kendi kendine "ferd" tesmiye olunur. Ve binâenʿaleyh "zevc" ikisinin değil, ikiden birinin diğerine nazaran ismidir. İkisine birden "zevcân, zevceyn" denilir. Şu hâlde "zevc" tam mânasıyla bizim "çift" dediğimiz değil, "eş", yani bir çiftin her bir tekidir. Meselâ "sekiz çift" dediğimiz zaman "on altı eş" anlaşılır. "Semâniyete ezvâc" ise, âyette beyan olunduğu üzere ikisi koyun, ikisi keçi, ikisi deve, ikisi sığır cinsinden olmak üzere erkek ve dişi dört çift[2] fakat sekiz zevcdir. Bu âyetlerde görülüyor ki "enʿâm" denilen bu ezvâc-ı semâniyenin hıllini isbat ve tefhim için burada pek güzel bir tahrîc ve tenkīh-i menât usûlü gösterilmiştir. Evvelâ ezvâc-ı semâniye diye bir ihsâ, sâniyen koyun ve [2073] keçi ve ibil ve bakar olmak üzere dört cins mertebe-i mümâselet ve mücânesetlerine göre ikişer ikişer tasnif, sâlisen her sınıf ve çiftten illet-i hurmet olması muhtemil bulunan evsâf-ı zâtiyelerini zükûret veya ünûset veya iştimâl-i rahm olmak üzere hasr ü istikrâ, râbiʿan bunların hiçbiriyle hurmetin[3] münasebet ve mülâyemeti vücûden veya ʿademen telâzümü, deverânı, ıttırad ve inʿikāsı olmadığını bi'l-bedâhe irâe ederek hiçbirinde hilkaten illet-i hurmet bulunmadığını ve binâenʿaleyh ne erkeğinin ne

---

1 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 200; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* III, 197-198; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 671:

فلما قام الإسلام، وثبتت الأحكام، جادلوا النبي صلى الله عليه وسلم، وكان خطيبهم يومئذ مالك بن عوف أبو الأحوص الجشمي، فقال: يا محمد، بلغنا أنك تحرم ما كان آباؤنا يفعلونه؟ فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لأنكم قد حرمتم أصنافا من النعم على غير أصل ولا قياس، وإنما خلق الله تعالى هذه الأزواج الثمانية للأكل والانتفاع بها، فمن أين حرمت ذكران هذه النعم على نسائكم دون رجالكم؟ أمن جهة الذكران أم من جهة الإناث، فإن زعمتم أن تحريمه من أجل الذكر، وجب أن تحرموا الأنثى؛ لأن للذكور فيه حظا، وإن زعمتم إن تحريمه من جهة الأنثى، وجب أن تحرموا الذكر؛ لأن للإناث فيه حظا، وإن زعمتم أن تحريمه لاجتماع ماء الذكر والأنثى فيه واشتمال الرحم عليه، وجب أن تحرموا الذكر والأنثى والحي والميت، لأنه لا يكون ولد إلا من ذكر وأنثى، ولا تشتمل الرحم إلا على ذكر أو أنثى، فلم تحرمون بعضا وتحلون بعضا؟» فسكت مالك وتحير، فلما لزمته الحجة، أخذ في الافتراء على الله فقال: كذا أمر الله. ويروى أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لمالك: «يا مالك: ما لك لا تتكلم؟» قال له مالك: بل تكلم وأسمع منك.

2 B +"ve".

3 B -"hurmetin".

dişisinin haram olmadıklarını isbat eylemiştir ki, işte ilm-i usulde tafsil olunduğu üzere bir müctehidin kıyâs-ı fıkhî ile bi'l-ictihâd isbât-ı ahkâm edebilmesinin esası da böyle tahrîc ve tenkīh-i menâttır. Bu usûl-i ilmî bu âyetlerde böyle en güzel bir surette gösterildikten sonra hıll ü hurmet mesâilinde yalnız bu aklî usûlün, yani kıyâsın kâfi olmayacağını ve kıyâsın ilmî ve fıkhî olmak için menâtın, yani illetin her hâlde bir asl-ı sâbite ircâʿ ve istinâdı[1] lâzım geldiğini bu asl-ı sâbitin de başka bir miʿyâr ile değil ancak vahiy ile sâbit olabileceğini anlatmak için fasl-ı hitâb olmak üzere şöyle buyuruluyor:

Yâ Muhammed, {قُلْ لَٓا اَجِدُ فٖي مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيَّ مُحَرَّماً عَلٰى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُٓ} de ki: "Bana vahy edilmiş olanda taâm edecek kimseye haram kılınmış bir taâm bulmuyorum, {اِلَّٓا اَنْ يَكُونَ مَيْتَةً} ancak yahut lâkin meyte olması ۞ yani tezkiyesiz olarak, Türkçesi 'bismil' olmayarak ölmüş bulunması ki kendi kendiye ölene, münhanikaya, mevkūzeye, mütereddiyeye, natîhaya, canavar yiyene hepsine şâmildir (*Sûre-i Mâide'ye bak*). {اَوْ دَماً مَسْفُوحاً} Yahut dem-i mesfûh, dökülmüş kan olması ۞ ki ciğere, dalağa ve zebihten sonra damarlarda kalmış olan bakiyeye şümûlü yoktur. {اَوْ لَحْمَ خِنْزٖيرٍ} Yahut [2074] domuz eti olması {فَاِنَّهُ رِجْسٌ} çünkü lahm-ı hınzır ricstir. ۞ Yani ale'l-ıtlâk necistir, pistir. Bu taʿlîlden anlaşılır ki ne kadar pis şeyler varsa hepsi evleviyetle haramdır. Ve haram oldukları zâhirdir. Nitekim وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَٓائِثَ [el-Aʿrâf 7/157] âyetiyle bu, sûret-i umûmiyede tansîs de edilmiştir. Ve bu suretle فَاِنَّهُ رِجْسٌ illeti meyte ve dem-i mesfûhun hurmetlerine de bi'd-delâle illettir. Sûre-i Mâide'de geçtiği vechile hamr da 'rics' olduğu için bu taʿlîlde müskirât dahi dâhildir. Bâlâda geçen وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ [6/120] âyetinin mazmûnu da gösterir ki rics dahi zâhir ve bâtın olmaktan eʿamdır. Binâenʿaleyh yalnız zâhiren pis olanlar değil bâtınen pis olanlar da haramdır. {اَوْ فِسْقاً اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهٖ} Yahut bir fısk olması, onunla Allah'ın gayriye haykırılmış bulunması müstesnâdır ki bunlar haramdırlar." Allah'ın gayrisine haykırılmış olmanın zâhiri Allah'ın gayrisinin ismi zikr olunarak kesilenler demektir. Bununla beraber فِسْقاً

1 B: "isnâdı".

kaydı وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللّٰهِ عَلَيْهِ وَاِنَّهُ لَفِسْقٌ [6/121] âyeti mûcebince amden metrûkü't-tesmiyenin, kezâlik Sûre-i Mâide âyetindeki وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَاَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْاَزْلَامِ ذٰلِكُمْ فِسْقٌ [5/3] fıkrası mûcebince mâ-zübiha ale'n-nusub ile meysir kısmetlerinin de مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ [5/3] kabîlinden olduğuna işarettir. {فَمَنِ اضْطُرَّ} Sonra her kim muztar olur ❁ yiyecek bir helâl bulamaz da mahmasa hâlinde sevk-i zarûretle bunlardan yemek ıztırârında kalırsa {غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ} bâğī ve nütecâviz olmadığı, yani diğer bir muztarrın elindekini almadığı ve yemekte zarûret miktarını tecavüz eylemediği hâlde {فَاِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} şüphesiz Rabbin Gafûr u Rahîm'dir, onu muâheze etmez (*Sûre-i Bakara'ya ve Mâide'ye bak*). Demek ki muztar için yemek hususunda haram olan hiçbir şey yoktur, ancak bağy ü teʿaddî vardır. Şu hâlde muztar olmayanlar için bağy ü teʿaddî evleviyetle [2075] haramdır. Binâenʿaleyh evvelki dört şeyde hulâsa edilen haramlar muztarrın mâʿadâsına mahsus olduğu hâlde gayrın hukūkuna tecavüzle başkasının malını yemek ve bir de zarûrette zarûrete göre, vüsʿatte vüsʿate göre haddini tecavüz edip israf eylemek ale'l-ıtlâk ve umûm için haramdır. İnsanın yiyeceğine, malına, hukūkuna tecavüz böyle umûmen ve ale'l-ıtlâk haram olunca kendine tecavüzün daha ziyade evleviyet ve kuvvet ile haram olduğu da bi'z-zarûre anlaşılır. Ve kezâlik bütün bu beyânâtta insana zâhiren ve bâtınen muzır olan herhangi bir şeyin dahi haram olduğu ve ale'l-umûm illet-i hurmetin rics, fısk, bağy, teʿaddî bu dörtten birine, bunların da insana maddî veya mânevî, zâhirî veya bâtınî zarar mefhûmuna, bunun da hükm-i ilâhîye râciʿ bulunduğu ve bunların teferruʿâtını bundan evvelki âyetlerde gösterildiği üzere tahrîc-i menât veya tenkīh-i menât veya tahkīk-i menât ile bu asıllara ircâʿ ederek anlamak lâzım geldiği de münfehim olur ki bunlar gerek diğer âyetlerde gerek sünnet-i nebeviyede tavzih ve tafsil edilmiştir. Yırtıcı canavarların ve kuşların ve haşerât-ı habîsenin ve zehirlerin hurmeti de hep bu illetlerle bu asıllara müteferriʿdir. İşte bu suretle burada Resûlullah'a olunan vahiyde haram kılınan matʿûmâtın bu istisnâlarla taʿdâd ve tafsil olunan şeylere münhasır bulunduğu tebliğ edilmiştir. Demek ki

Mekke'de bu âyetin nüzûlüne kadar taâma ait olarak bunlardan başka haram bulunmadığı muhakkaktır. Acaba sonradan oldu mu, olmadı mı? Gerçi bu âyet diğer husûsâtta olduğu gibi taâm hususunda da bilâhare daha diğer tahrîmâtın vahy olunmasına münâfî değildir. Nitekim Sûre-i Mâide'deki tafsîlât nüzûlen bundan muahhardır. Bununla beraber birçok müfessirîn bu âyetin muhkemâttan olduğunu nakl ü beyan etmektedirler. Binâenʿaleyh bu babda Kitab ve sünnette bundan sonra vârid olan tafsîlât bu âyetin hâricinde bir şeyi tahrim etmemiş, [2076] yani bundaki hasrı nesheylememiş, belki bunu tavzih ve tefrîʿ eylemiştir. Ve nitekim Sûre-i Bakara âyeti Medenî olduğu hâlde onda da[1] اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ [el-Bakara 2/173] diye yine kasr ile vârid olmuştur. Bunun için bazılarının dediği gibi "burada istisnâ munkatıʿdır, bu ise kasr ifade etmez" demesi de muteber olmaz. Çünkü إنما bi'l-ittifak edât-ı kasrdır. Şu hâlde "matʿûmât" tâbirinin meşrûbâta dahi şümûlü kabul edilirse, "rics" mefhûmu altında hamr ve müskirâtın dahi hurmetine daha Mekke'de iken işaret buyurulmuş demektir. Maʿamâfîh bu sûrede bu âyetin Medenî olan birkaç âyet cümlesinden olduğu hakkında da bir rivayet vardır. Ve bu takdirde âyetin muhkemâttan olduğu daha ziyade zâhir olur. Yani hükmünde hiçbir mensuh bulunmadığı muhakkaktır. Ancak böyle olması rics, fısk, bağy, teʿaddî illetlerinin bazı şeylerde tahakkuku hafî olabileceği cihetle meyte, dem-i mesfuh, lahm-i hınzır, مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ ve umûmen mâlum olan necâsâttan başka şeylere derece-i şümûlü itibariyle muhtâc-ı tefsîr ve tahrîc bazı cihetleri de muhtevî olmasına mâniʿ değildir.

Vahy-i Muhammedî böyle. Daha evvel {وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا} Yahudî olanlara da {حَرَّمْنَا كُلَّ ذِى ظُفُرٍ} her tırnaklıyı haram kıldık. ❁ "Zufur" tırnak demektir. Fakat Arapça'da muhtelif hayvanların tırnaklarına ayrı ayrı isimler verilmiş olduğu için "zufur" kelimesinin ıtlâkı tamamen lisânımızdakinin aynı değildir. Meselâ at ve katır gibi tek tırnaklıya "hâfir", sığır ve davar ve âhû

---

1 B -"onda da".

gibi çatal tırnaklıya "zılf", deveninkine "huff"[1], canavarların pençesine ve yırtıcı kuşların çengellerine "mıhleb" ve diğerlerine "zufur" denilir. Bunların hepsine de hakikat olarak "zufur" ıtlak edilir mi, edilmez mi? Bu cihet muhtelef^un fîhtir. *Kāmûs*'ta der ki: "Mıhleb yırtıcı canavarların pençesine ve yırtıcı kuşun çengeline denir ki 'kaynak' ve 'çıynak' tâbir olunur. Alâ kavl^in [2077] mıhleb sayyâd olan kuşun ve zufur sayyâd olmayanın çıynağına ıtlak olunur."[2] Demek ki bu kavle göre meselâ çaylağın çengeline bu sebeple "zufur" denmez, fakat kavl-i meşhûra göre "zufur", "mıhleb"den eʿamdır. Şu hâlde serçe, tavuk bi'l-ittifak zî zufur; atmaca, şahin bi'l-ittifak zî mıhleb ve bi'l-ihtilâf zî zufurda dâhildir.[3] Sonra hâfire, zılfa zufur veya zî zufur ıtlâkı mecaz olduğu da tefsirlerde beyan olunuyor. Ve maʿamâfîh mecaz olmakla beraber ıtlak edildiği de münker değildir. Ve işte bu mânaca "zufur" bizim "tırnak" tâbirimize muvâfıktır. Daha sonra lisânımızda "tırnak" böyle hepsinden eʿam olduğu ve "tek tırnaklı", "çatal tırnaklı" dahi denildiği hâlde sûret-i mutlakada "tırnaklı hayvan" tâbirinden örfen kedi köpek vesâire gibi yırtıcı hayvanlar tebâdür eder. Fahreddin Râzî bu âyette de bu mânanın mütebâdir olduğuna kāil olmuş ve "zî zufur"u muhlebli sibâʿ u tuyûr ve avcı hayvânât ile tefsir etmiştir.[4] İbn Abbas ve Mücâhid ve İbn Cübeyr ve Katâde ve Süddî'den ise bunun aksine deve ve deve kuşu ve ördek ve kaz vesâire gibi parmakları açık olmayan hayvanlar diye menkuldür ki Zeccâc'ın muhtârı da budur. İbn Zeyd bundan maksat bilhassa deve olduğunu, Dahhâk devekuşu ve himâr-ı vahşî olduğunu söylemiştir. Gerçi bu tahsisler âyetin umûmuna nazaran zayıf ise de her hâlde bunlar şümûlünü beyan nokta-i nazarından ehemmiyet-i mahsûsayı hâizdir. Kelbî "tuyûrdan her zî mıhleb, devâbdan her zî hâfir, sibâʿdan her zî nâb" demiş. Kutebî "burada zufur, hâfir menzilesindedir. Bunda devâbdan her hâfiri bulunan dâhil olur. Hâfire istiare tarîkıyla zufur tesmiye edilmiştir" demiş.

---

1 H: "hulf".

2 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* I, 230-231.

3 B: "Şu hâlde serçe bi'l-ittifak zî zufurda dâhildir".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIII, 171:

وَجَبَ حمل الظفر على المخالب والبراثن لان المخالب آلَاتُ الْجَوَارِحِ فِي الِاصْطِيَادِ وَالْبَرَاثِنَ آلَاتُ السِّبَاعِ فِي الِاصْطِيَادِ وَعَلَى هَذَا التَّقْدِيرِ: يَدْخُلُ فِيهِ أَنْوَاعُ السِّبَاعِ وَالْكِلَابِ وَالسَّنَانِيرِ وَيَدْخُلُ فِيهِ الطُّيُورُ الَّتِي تَصْطَادُ لِأَنَّ هَذِهِ الصِّفَةَ تَعُمُّ هَذِهِ الْأَجْنَاسَ.

Saʿleb "sayd etmeyen zî zufur, sayd eden zî mıhlebdir" demiş, Nakkāş da "bu muttarid değildir, zira arslan zî zufurdur" demiş; Zemahşerî de "deve, tuyûr ve sibâʿ gibi parmaklı olanlar" diye tefsir etmiştir[1] ki birçok müfessirînin muhtârı da budur. Ve bunda beygir gibi tek tırnaklılar dâhil [2078] değildir. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre كُلَّ ذِى ظُفُرٍ tâbirinin deveye şümûlü ekseriyet kavlidir. Fakat velev mecaz olsun hâfire de zufur ıtlak edildiği münker değildir. Bundan dolayı bizim anladığımıza göre كُلَّ ذِى ظُفُرٍ bakar ve ganem[2] dâhil olmamak üzere gerek beygir gibi tek tırnaklı olsun gerek parmak veya parmak nişaneleri bulunsun tırnağı bulunan hayvânâtın umûmuna şâmil olmalıdır. Zira burada "zî zufur", bakar ve ganem ile mütekābil gibi zikredilmiştir. Yahudîler geviş getirmekle beraber çatal tırnağı bulunan hayvanların helâl ve bu iki vasıf bulunmayan hayvânâtın haram olduğunu söylemekte olduklarına göre sığır, koyun ve keçi ve emsâli gibi hem geviş getiren hem çatal tırnaklı olanlardan mâʿadâsı kendilerine haram olmuş oluyor. Bu suretle deve geviş getirse de çatal tırnaklı olmadığından, hınzır çatal tırnaklı ise de geviş getirmediğinden; beygir, merkeb, katır vesâirede ikisi de bulunmadığından haram oluyorlar. Ale'l-umûm kuşlar ve balıklarda dahi bu iki vasıf bulunmadığından onlar da haram olmak iktizâ ediyor. Hâlbuki balık tahrim edilmemiş olduğu cihetle Yahudîlerin kendi ifadeleri kendilerine haram kılınanların târifi husûsunda sâdık değil demektir. Binâenʿaleyh Kur'an'da balıklara şâmil olmamak ve bakar ve ganem mukabili olmak üzere كُلَّ ذِى ظُفُرٍ buyurulması hem bu ciheti ihtar, hem de Yahudîler hakkındaki tahrîmin kesret-i şümûlünü ve tazyîkin şiddetini beyan etmiş olduğu cihetle hınzır ve yırtıcı hayvanlarla beraber tek tırnaklıların ve devenin ve bütün kuşların dahi kendilerine haram kılındığını işʿâr etmektedir. O hâlde mâna şudur:

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 676-677. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 75:
قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَمُجَاهِدٌ وَابْنُ جُبَيْرٍ وَقَتَادَةُ وَالسُّدِّيُّ: هِيَ ذَوَاتُ الظِّلْفِ كَالْإِبِلِ وَالنَّعَامِ وَمَا لَيْسَ بِذِي أَصَابعَ مُنْفَرِجَةٍ كَالْبَطِّ وَالْإِوَزِّ وَنَحْوِهِمَا، وَاخْتَارَهُ الزَّجَّاجُ. وَقَالَ ابْنُ زَيْدٍ: هِيَ الْإِبِلُ خَاصَّةً وَضُعِّفَ هَذَا التَّخْصِيصِ وَقَالَ الضَّحَّاكُ: هِيَ النَّعَامَةُ وَحِمَارُ الْوَحْشِ وَهُوَ ضَعِيفٌ لِتَخْصِيصِهِ. وَقَالَ الْكَلْبِيُّ: كُلُّ ذِي مِخْلَبٍ مِنَ الطَّيْرِ وَذِي حَافِرٍ مِنَ الدَّوَابِّ وَذِي نَابٍ مِنَ السِّبَاعِ. وَقَالَ الْقُتَبِيُّ: الظُّفُرُ هُنَا بِمَنْزِلَةِ الْحَافِرِ يَدْخُلُ فِيهِ كُلُّ ذِي حَافِرٍ مِنَ الدَّوَابِّ سُمِّيَ الْحَافِرُ ظُفْرًا اسْتِعَارَةً. وَقَالَ ثَعْلَبُ: كُلُّ مَا لَا يَصِيدُ فَهُوَ ذُو ظُفْرٍ وَمَا يَصِيدُ فَهُوَ ذُو مِخْلَبٍ. قَالَ النَّقَّاشُ: هَذَا غَيْرُ مُطَّرِدٍ لِأَنَّ الْأَسَدَ ذُو ظُفْرٍ. وَقَالَ الزَّمَخْشَرِيُّ: مَا لَهُ أُصْبُعٌ مِنْ دَابَّةٍ أَوْ طَائِرٍ.

2 H +"~~gibi çatal tırnaklı olanlar~~".

Yahudilere bakar ve ganem dâhil olmamak üzere diğer tırnaklı hayvânâtın hepsini haram kıldık {وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ} bakar ve davardan da {حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا} her [2079] ikisinin şahmlarını (don yağlarını) onlara haram ettik {اِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا} ancak her ikisinin sırtlarının {اَوِ الْحَوَايَا} veya havyalarının, yani bağırsaklarının hâmil olduğu yağlar {اَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ} yahut bir kemiğe ihtilât eden yağlar -ki kuyruk yağı böyledir- bu üçü haram kılınmadı. ❁ Şu hâlde onlara haram kılınan sığır ve davar şahmları, "gömlek yağı" denilen don yağıyla böbreklerin hâmil olduğu yağlar demek olur. {ذٰلِكَ} Yahudîlere olan bu tahrîmi {جَزَيْنَاهُمْ بِبَغْيِهِمْ} bağyleri sebebiyle onlara cezâ olarak yaptık ❁ yoksa esasen bunların hepsi kendilerine haram değil idi. Bir zamanlar bıldırcın etleriyle beslenmişlerdi. Sonra bağy ü zulümleri katl-i enbiyâ, ahz-ı ribâ, hak yolundan menʿ, ekl-i suht, helâlı haram, haramı helâl addetmek gibi tecavüzkârlıklarından[1] dolayı sonradan kendileri birçok temiz rızıklardan mahrum edildiler. فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ اُحِلَّتْ لَهُمْ... الآية (*Sûre-i Nisâ'ya bak [4/160]*). {وَاِنَّا لَصَادِقُونَ} Ve muhakkak ki biz her hâlde sâdıkızdır. İhbârda da sâdıkız, vaʿd ü vaʿîdde de sâdıkızdır. Binâenʿaleyh böyle bağye cezâ olarak tahrîm haber ve inzârının sıdkında da şüphe yoktur. Allah'ın helâl kıldığını haram, haram kıldığını helâl addedenler sonunda tazyik ve mahrûmiyetle cezâlanırlar. Bunun için yâ Muhammed {فَاِنْ كَذَّبُوكَ} seni tekzîb ederlerse ❁ ezcümle Yahudîler "hayır, bize tahrim edilenler böyle değil idi" veya "bu tahrim sonradan bağyimizin cezâsı olarak değil ta aslından böyle idi, bu tahrim ve cezâ vahyi, bu haber ve tehdid yalandır" diyecek olurlarsa (كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِبَنِي اِسْرَائِلَ *[Âl-i İmrân 3/93] bak*). {فَقُلْ} [2080] de ki {رَبُّكُمْ ذُو رَحْمَةٍ وَاسِعَةٍ} "Rabbiniz geniş bir rahmet sâhibidir. ❁ Cebr ü tazyîki sevmez, her masiyete hemen muâhaze edivermez, tevbeyi kabul eder, rahmeti gazabından vâsiʿ ve mukaddemdir. Bununla beraber {وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ} mücrimler gürûhundan O'nun be'si, şiddet-i tazyîki, azâbı redd ü defʿ de edilmez." ❁ Ale'l-umûm mücrimler ne kadar imhal edilirlerse edilsinler cürümde devam ettikleri hâlde nihâyet o rahmet-i vâsiʿadan

1 H: "tecavüzkârlıklardan".

mahrum ve bir azâba mahkum olurlar ki bu nâkābil-i redd ü inkârdır. Binâenʿaleyh bağye cezâ olarak tahrîmin taʿmîm ve teşdid edilmiş olması inkâr olunamayacağı gibi, o rahmet-i vâsiʿa ile bidâyeten nâil oldukları vüsʿat ve ihtiyâra mağrur olarak hakkı tekzib etmek cürm-i azîmini irtikâb eden mücrimler de bidâyeten imhal olunsalar bile nihâyet be'sü tazyîk-ı ilâhî ile vüsʿatleri darlığa, ihtiyarları ıztırâra münkalib olarak şiddet-i azâbı tatmaya mecbur olurlar. Ve bundan kurtulmaya imkân bulamazlar.

Velhâsıl Allah teâlâ'nın rahmeti çok geniş olmakla beraber mücrimlere er veya geç be'si de katʿîdir. Şu hâlde meşiyyetullâha[1] taʿalluk eden şeylerin bazıları be's ü azab olduğu da muhakkaktır. Takdîr-i ilâhîde beşer için ihtiyar da var, ıztırar da vardır. Ve yukarıdan beri anlaşılageldiği ve ezcümle فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَاِنَّ رَبَّكَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ile telhis olunduğu üzere tekâlîf-i ilâhiye, emr ü nehiy, hıll ü hurmet, sevâb ü ikāb ıztırâriyyâta değil, ihtiyâriyyâta taʿalluk eder. Tâat, bu tekâlîfe bi'l-ihtiyar muvâfakat, cürüm bu tekâlîfe bi'l-ihtiyar muhalefettir. Böyle efʿâl-i ihtiyâriyenin takdir ve halkı ihtiyâr-ı abdi takdir ve meşiyyet-i ilâhiyeyi meşiyyet-i abde taʿlîk ve tertib demek olduğundan bunlarda[2] kazâ ve kader,[3] cebr-i mahz değildir. Gerçi Allah dilemeyince kimse bir şey yapamaz. [2081] Lâkin cürmün takdir ve meşiyyet-i ilâhiyeye iktirânı Allah'ın rızâsı değil, mücrimin rızâsı nokta-i nazarındandır. Nitekim[4] وَلِيَرْضَوْهُ وَلِيَقْتَرِفُوا مَا هُمْ مُقْتَرِفُونَ [el-Enʿâm 6/113] buyurulmuştur. Rahîm olan Allah cürme râzı olmadığı için ona be's ü cezâ takdir etmiş ve böyle be's ü cezâ takdir ettiği şeyleri de cürüm olarak takdir eylemiş. Bunları temyiz için insanlara idrak, basiret, risâlet, kitap, akıl ve hikmet de vermiştir. Buna karşı mücrimin arzu ettiği cürme müsaade etmesi de cürme rızâsından değil abdin rızâsını isʿâf ve meşiyetini infaz ile mes'ûliyetini tahkik içindir. Ve bu isʿâf, abdin marzîsi olmak itibariyle bidâyeten bir rahmet ve fakat o cürüm, Allah'ın mebğūzu olmak ve indallah cezâyı müstelzim bulunmak

1 H: "meşiyyetullah".
2 M: "bunlar da".
3 H +"ve".
4 H -"Nitekim".

itibariyle de nihâyeten bir nikmettir. Ve bundan dolayıdır ki Allah'ın mücrimleri imhâli ve meşiyetlerini isʿâfı, netice itibariyle onları ukūbet-i âcileden daha büyük ve nâkābil-i red bir be's ü cezâya terk ve irzâ demek olduğundan كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْكَافِرِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [el-Enʿâm 6/122], وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ[1] [el-Enʿâm 6/107], وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ فَذَرْهُمْ وَمَا يَفْتَرُونَ [el-Enʿâm 6/112, 137] مَٓا اَشْرَكُوا buyurulmuştur. Mâdem ki Allah'ın dilediği şeyler meyânında rahmete mukabil be's ü azab dahi muhakkaktır, o hâlde Allah teâlâ'nın her meşiyyet ve halkı her vechile rızâsını müstelzim ve beisten hâlîdir denemez. Rızâullâhın delîlini meşiyyet-i halkında değil, emr ü nehyinde aramalıdır. Binâenʿaleyh وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ buyurulduğundan dolayı "Allah dilemese idi fülân cürüm yapılamazdı, meselâ yalan söylenemezdi o hâlde cürümde, yalan söylemekte beis yoktur, Allah buna râzıdır" tarzında bâtıl bir istidlâl ile beyyinât-ı hakkı tekzîbe kalkışmak bile bile ateşe atılmaktır.

Böyle iken bu nâkābil-i redd ü inkâr teblîğāt-ı ilâhiyeye karşı {سَيَقُولُ الَّذِينَ اَشْرَكُوا} o şirki itiyad etmiş olan müşrikler {لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَٓا اَشْرَكْنَا وَلَٓا اٰبَٓاؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ شَيْءٍ} "Allah [2082] dilemiş olsa idi ne biz ne de atalarımız müşrik olmaz ve hiçbir şeyi tahrim etmez idik" diyecekler. ❁ سَيَقُولُ buyurulmasından anlaşılıyor ki bunlar bunu bu âyetlerin nüzûlü hengâmında daha söylememişler, fakat bundan sonra muhakkak söyleyecekler ve bu onların istikbâlde bir küfürleri olacaktır. Binâenʿaleyh bu âyet bâlâdakiler gibi onların mâzîdeki vâkıʿalarını değil istikbâldeki sözlerini, cürümlerini vukūʿundan evvel bir ihbar ve cevâbını işʿârdır. Fi'l-vâkiʿ müşrikler bilâhare bunu söylemişler ve bu haberin[2] sıdkı tahakkuk eylemiştir. Nitekim Sûre-i Nahl'de وَقَالَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَٓا اٰبَٓاؤُنَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ دُونِهِ مِنْ شَيْءٍ [16/35][3] âyeti mâzî sîgasıyla bu tahakkuku beyan etmiştir ki bunlar Kur'ân'ın min indillah bir vahy-i sâdık olduğunda ne kadar sarihtir. Yani müşrikler bu delâil-i sâdıkaya karşı şirk ü tahrimden vazgeçmemek ve seni tekzib etmek için tutunacak hiçbir şey

---

1 H -"الله".

2 M: "hayrın".

3 "Bir de müşrikler dediler ki: Allah dileseydi ne biz, ne atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmazdık ve O'nsuz hiçbir şey tahrim etmezdik…"

bulamayacak ve ancak şirk ve tahrîmin be'sini inkâr ve Allah tarafından tervîcini iddia ederek diyeceklerdir ki: "Allah bizim müşrik olmamızı ve zikrolunan hars ü enʿâmdan hiçbir şey tahrim etmememizi dilemiş olsa idi biz bunları yapamazdık. Ya bize ihtiyar vermez, hepimizi imana muztar kılar veya tevfik nasip eder, imanı ihtiyar ettirir ve daha ne yapar yapar şirk ü tahrîme mâniʿ olurdu da[1] ne biz ne de atalarımız müşrikliği ve o tahrîmi istesek de istemesek de yapamazdık. Fakat biz bunları atalarımızdan beri yaptık, demek ki şimdiye kadar bizim hakkımızda Allah mâzîmiz için bunun hilâfını dilememiş, bizim dilediğimiz bu müşrikliği ve tahrîmi dilemiştir." İşte bu kaziyye-i şartiyenin meâli ve netîce-i[2] mantıkiyesi budur. Ve bu kadarla bu söz doğrudur. Ve لَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ مَا فَعَلُوهُ kelâm-ı ilâhîsinin mazmûnudur. Bundan sâdık bir netice almak lazım gelince "artık ne yapalım cezâmıza râzıyız" demek lazım gelir. Fakat siyaktan anlaşıldığına göre onlar bunu itiraza vesile ittihaz ederek "mâdem ki mâzîmiz için Allah [2083] başka dilememiş, böyle dilemiş ve biz böyle yapmışızdır. Demek ki bunlar bizim rızâmız gibi Allah'ın da rızâsına muvâfıktır. Ve yalnız bizim uydurmamız değil Allah'tandır. Çünkü Allah râzı olup dilemese idi biz nasıl iftira eder, yalan söyleyebilirdik? O hâlde âtîmiz için de bunda bir beis yoktur. Binâenʿaleyh şirk ü tahrîmin memnûʿiyetine ve cürm olduğuna inanmayız. Evvel yaptık yine yaparız, eğer bunda bir beis var da Allah râzı değilse bundan böyle bizi cebren ve bilfiil menʿ etsin, yoksa biz kendi rızâmızla vazgeçmeyiz" gibi bâtıl bir netice çıkarmak isteyecekler ve böyle derken her meşiyyet-i halkın mutlak rızâyı ve ʿadem-i be'si ve kaderin[3] cebri istilzam etmeyeceğini, vâkıʿâtın hepsi ve mümkin olan her fiili insanın lehine ve nefʿine olmadığını ve meselâ Allah'ın meşiyyetiyle ateşin insanı yakabildiğini[4] ve zehirlerin öldürebileceğini, kezâlik Allah bir yalancının yalan söylemesine ve bir müfterînin iftira etmesine müsaade etmiş olmakla yalanın hakikat

1 H -"da".
2 B: "netâic-i".
3 B: "kādirin".
4 B: "yakabileceğini".

olmayacağını ve bunun gibi halk ve meşiyyet-i ilâhiye ile müşrikin işrak ve tahrîme imkan bulmasından şirk ü hurmetin de nefsü'l-emirde sâbit olması lâzım gelmeyeceğini ve dün be'si ü zararı[1] görülmeyen bir şeyin veya fiilin yarın görülebileceğini, mâzîde bilfiil tahakkuk eden vukūʿâta nazaran meşiyyet-i ilâhiye ve hükm-i kader bir dereceye kadar mâlum olsa bile istikbâle taʿalluk eden meşiyyet-i ilâhiyenin ve hükm-i kaderin insanlar için gāib ve meçhul olduğunu, bununla beraber bu şirk ü tahrim yüzünden evlâdlarını katletmek hüsranına düşenlerin mâzîleri hakkında da bunların be'sini inkâr etmeleri yalan olacağını, kezâlik yine mâzîde enbiyâyı ve delâil-i hakkı inkâr edenlerin nice be'sler gördüklerini ve sonra meşiyyet-i ilâhiyeyi yegâne delil ittihaz ederek nefy-i şirk ile imanı ve tasdîk-i helâli yalnız ona taʿlîk etmek tevhîdin hakikatini ve Allah teâlâ'nın yegâne hâlık ve hâkim olduğunu ve şirk ü tahrîme [2084] hiçbir hüccet ü delil bulunmayacağını zımnen itiraf demek olduğu hâlde tevhidden şirki, tahlilden tahrîmi, meşiyyetten cebri istihrac ve isbâta kalkışmanın nasıl bir tenakuz olduğunu düşünmeyecekler ve anlamak istemeyeceklerdir.

{كَذٰلِكَ} İşte yâ Muhammed, böyle -bu tekzib gibi- yani öyle diyecek olan ve öyle diyerek şirk etmenin ve hars ü enʿâmı tahrim eylemenin Allah tarafından nehy edilmiş ve be's ü cezâyı müstelzim cürüm olduğunu inkâr edecek olan Kureyş müşriklerinin fiillerinden cebr-i fiʿlî ile menʿ edilmemiş ve haber verilen be's ü azâbı henüz tatmamış olduklarından dolayı zuʿmlarına göre faraziyyât ile haktan bâtıl istintac ederek seni tekzib etmeleri gibidir ki {كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ حَتّٰى ذَاقُوا بَأْسَنَا} bunlardan evvelkiler -yani enbiyâ-yı sâlife ümmetleri- be's ü azâbımızı tadıncaya kadar tekzib fiilini yaptılar da nihâyet o inkâr ettikleri be'simizi tattılar.- Binâenʿaleyh o müşriklerin istikbâli mâzîye kıyas ederken mâzîde be's olmadı zannetmeleri de yalandır. Yâ Muhammed, {قُلْ} sen öyle diyecek olan müşriklere şöyle de: {هَلْ عِنْدَكُمْ مِنْ عِلْمٍ فَتُخْرِجُوهُ لَنَا} "nezdinizde bir ilim, ihticâca sâlih bildiğiniz bir şey var mı ki bize onu çıkarasınız?" ۞ Yoksa bu istidlâliniz ilim değil

---

1 M ve B -"ü zararı".

cehildir. Bu söylediğiniz kaziyye-i şartiyeden çıkarmak istediğiniz netice çıkmaz. Bununla şirk ü tahrimde isabetinizi isbat değil, nihâyet vâkiʿde müşrik olduğunuzu ve hars ü enʿâmı tahrim etmiş bulunduğunuzu[1] ikrar ve yalancılığınızı isbat etmiş oluyorsunuz. Bu sözde {اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ} ilme değil zann ü tevehhüme tâbiʿ oluyorsunuz. Atalarınızdan beri bu yalan ve iftiraya imkân bulabildiğinizden, yalancılığınızın emr-i vâkiʿ olmasından yalanın da vâkiʿde doğru olması lâzım [2085] geldiğini ve meşiyyet-i ilâhiyeye iktiran etmiş bulunduğunu farz ediyorsunuz {وَاِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَخْرُصُونَ} ve siz başka bir şey yapmıyor, ancak kendi gönlünüze göre faraziyyâtta bulunuyor, yalan söylüyorsunuz. ❁ Hakkı ve savâbı nefsin vâkiʿe mutabakatında değil, vâkiʿin nefse mutabakatında arıyor ve zâhir u beyyin olan ilmî ve hakīkī delîli ve ölçüsüyle ölçmüyor, sırf enfüsî olan temayülâtınızla ölçüyor, nasıl arzu ve tahmin ederseniz hak öyle olur farz ediyorsunuz da istememeniz, görmemeniz, anlamamanız, inkâr veya tahrif etmenizle hakikat değişir sanıp kendinizi aldatıyorsunuz. Hatta kendi fiilinizi ve enfüsiyyâtınızı bile hakkıyla takdir etmiyor, efʿâl-i ihtiyâriyenizde[2] meşiyyet-i ilâhiye, sizin meşiyyetinizi tâkip ettiğini ve bu yüzden birçok hatâlarla elemler, zararlar çektiğinizi düşünmeyip kuru inkâr ile mes'ûliyetten kurtulacağınızı tevehhüm eyliyorsunuz.

Yâ Muhammed, {قُلْ فَلِلّٰهِ الْحُجَّةُ الْبَالِغَةُ} "binâenʿaleyh", de, "hüccet-i bâliğa Allah'ındır." ❁ Yani mâdem ki siz ilme ve edille-i hakka ehemmiyet vermeyip canınızın[3] istediği faraziyyâtta bulunuyor ve ihticâca sâlih bir ilminiz olmadan fiilinizin, yalanınızın be'sini inkâr ediyorsunuz. O hâlde aleyhinizde وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ hükmünü tatbik için mücrimiyetiniz, müfterîliğiniz, yalancılığınız[4] davasını bâliğan-mâ-belağ isbat edecek, son derece vâzıh ve metîn ve sâbit, nakz u ibtâli gayr-i kābil hüccet Allah'ındır. Çünkü Allah âfâk u enfüste bu kadar delâil, ümem-i sâlife ve hâzırada birçok emsâl-i ibret ikāme etmiş ve rahmet-i vâsiʿasıyla

1 B -"ve hars ü enʿâmı tahrim etmiş bulunduğunuzu".
2 M ve B: "ihtiyâriyenizle".
3 M ve B: "hayatınızın".
4 M ve B: "mücrimiyetinizin, yalancılığınızın".

size göz, kulak, akl ü idrak ve ihtiyar vermiş, Kitap ve Resûl göndermiş قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ رَبِّكُمْۚ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَٓا اَنَا عَلَيْكُمْ بِحَفٖيظٍ [el-En'âm 6/104] buyurmuş, fiillerinizin fenalığını ve onları rızâ veya irzâ ile hoşlanarak zevkinizle, kesbinizle ve binâen'aleyh mes'ûliyeti, lezzeti ve elemi [2086] size ait olmak üzere halk ettiğini ve bunun nihâyetinde bir haşr u cezâ gününün geleceğini ve zâlimlerin felâh bulmayacağını anlatıp bu ahkâm-ı hıll ü hurmeti beyan ve nihâyet وَاِنَّا لَصَادِقُونَ. فَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ رَبُّكُمْ ذُورَحْمَةٍ وَاسِعَةٍۚ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُهُ عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمٖينَ [el-En'âm 6/146-147] hitâbını tebliğ ve sizin bunlara karşı tutunmak isteyeceğiniz bu istidlâlinizin butlânını tefhim eylemiştir. Bir de hüccet-i ilâhiyenin kuvvet-i belâgatini anlamalı ki siz bunun karşısında tutunacak, söyleyecek bir şey bulamıyorsunuz da[1] Allah'a karşı yalnız O'nun meşiyyetiyle lehinize istidlâl ve ihticac etmek istiyorsunuz, bu ise tamamen sizin aleyhinizde bir hüccettir. Bu cihetle de hüccet-i bâliğa Allah'ındır. Çünkü "Allah dilese idi biz bu şirk ü tahrîmi yapamazdık" demek, Allah'ın meşiyyetine karşı gelebilecek hiçbir meşiyyet olmadığını itiraf etmektir. Bu ise Allah'ın şerîki olmadığını ve Allah'tan başka bir mâbud, bir hâlık, bir hâkim-i mutlak bulunamayacağını ve bütün şirk davalarının butlânını itiraf eylemektir. O hâlde siz bu istidlâl ile şirk ü tahrîmin hakkiyetini isbâta kalkışmakta mütenâkızsınız. Kendi davanızı nakz u ibtal ve tevhîdi isbat etmiş bulunuyorsunuz, sonra da dönüp bununla şirki isbat ve tevhîdi nakz ettiğinizi zannedip Peygamber'i tekzîbe kalkıyorsunuz. Binâen'aleyh bu meşiyyet-i ilâhiye hücceti sizin lehinizde değil tamamen aleyhinizde bir hüccet-i bâliğa-i ilâhiyedir. Kezâlik şunu unutmamak lâzım gelir ki siz Allah'ın meşiyyetinin tafsîlâtını, mâzî ve istikbâldeki tecelliyâtını, ta'allukātını tamamen bilemezsiniz, onu ancak O bilir وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ[2] الْغَيْبِ [el-En'âm 6/59], ve siz O'nun meşiyyetinden değil, kendi meşiyyetinizden mes'ulsünüzdür. Ve Allah'ın rahmet-i vâsi'asıyla bazı ef'âlinizde size meşiyyet verdiği ve sizin hakkınızda kendi meşiyyetinin bir kısmını sizin meşiyyetinize, taleb ü kesbinize rabt u ta'lîk eylediği ve فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ

---

1 B -"tutunacak, söyleyecek bir şey bulamıyorsunuz da".
2 H, M ve B: "مفاتيح".

[el-Bakara 2/173] medlûlünce mükellefiyet ve mes'ûliyetinizin bu kısma ait olduğu da muhakkaktır. Allah dilemeden sizin bir şey yapamayacağınız nasıl bedîhî ise [2087] Allah'ın bazı şeyleri de sizin dilemeniz üzerine ve sizin rızânız ve talebinizle yaptığı ve bu suretle de birçok şeyler halk ettiği dahi[1] bedîhîdir ki işte sizin mes'ûliyetiniz bu noktada, rahmet-i vâsiʿa ve be's-i mücrimîn bu noktadadır. Ve iman ü ibadet de bu kabîldendir. O hâlde sizin mes'ûliyeti inkâr etmek için kendi meşiyyetinizi bırakıp da Allah'ın tafsîlâtını bilmediğiniz meşiyyetiyle istidlâl etmeniz veya Allah'ın sizin meşiyyetinize taʿlîk eylediği meşiyyetini aksine tağyîre kalkışıp meşiyyetinizi Allah'ın meşiyyetine taʿlîk etmeniz ve binâenʿaleyh "O dilemese idi biz müşrik olmazdık, o hâlde O dilemeyince iman etmeyiz" demeniz Allah'ın tamamen aleyhinizde bir hüccet-i bâliğasıdır. Çünkü hem Allah'ın meşiyyetini tutamak ediyorsunuz, hem de Allah'ın dilemediğini diliyorsunuz. Niçin müşrikliği, yalancılığı beğenip ihtiyar ediyorsunuz da imanda, doğrulukta cebr istiyorsunuz? Sonra da şirkinizin, iftiranızın cezâsını işittiğiniz zaman "Allah imanımızı dilemedi ki iman edelim" diyerek itiraza kalkıyorsunuz. Ne biliyorsunuz ki siz iman etmek dilerseniz Allah dilemeyecekti? Neye bilmiyorsunuz ki Allah size dileyin dedi de siz dilemediniz? Mâdem ki meşiyyet Allah'ındır, elbette Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz, bu muhakkaktır. O hâlde siz dileseniz de dilemeseniz de şirk, bâtıl ve müşriklerin felâh bulmayacağı, mücrimlerin, yalancıların cezâ göreceği de muhakkaktır. Evet {فَلَوْ شَٓاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَعٖينَ} Allah herkese ale'l-ıtlâk hidâyet dilemiş olsa idi müşrik, gayr-i müşrik hepinizi hidâyette kılar, imana muvaffak ederdi, lâkin siz de biliyorsunuz ki mecmûʿunuza hidâyet etmemiştir. Kiminiz hidâyette kiminiz dalâlettedir. Teferruʿâtın tâyininde ihtilâf etseniz bile hepiniz şunda ittifak edersiniz ki muhalif muvâfık, mü'min ve kâfir cümleniz hidâyette değilsinizdir. Demek ki Allah hepinizin ale'l-ıtlâk hidâyetini dilememiş, hidâyeti ihtiyar edene hidâyet, dalâleti ihtiyar edene [2088] dalâlet dilemiştir. Şu hâlde meşiyyet-i ilâhiyede bir kısmınızın yani

---

1 H: "de".

hidâyette olmayanların felâh bulmayacağı, be's ü azab göreceği mâlum ve muhakkaktır. Binâenʿaleyh be's ü azâbı inkâr edenler hidâyette değildirler. Ve bunların be's ü azab görecekleri kābil-i redd ü inkâr değildir. İşte bu babda meşiyyet-i ilâhiye ile istidlâlden alınacak doğru netice budur. Yoksa müşriklerin, mücrimlerin, yalancıların vâkiʿde mevcûdiyetinden yani Allah'ın bunları halk ve kendi dilekleri olan mücrimiyetlerini irade etmiş olmasından o cürmün, o yalanın, o şirk ü tahrîmin de Allah'a ve Allah'ın emrine, rızâsına isnad edilmesi lâzım gelmez. İndallah mücrimin mücrimiyeti muhakkak, cürmü ve cürmünün be'si de muhakkak, yalancının yalancılığı muhakkak ve meşiyyet-i ilâhiyeye mukārindir, rızâsına mukārin değildir. Fakat söylediği yalanın mazmûnu vâkiʿde tahakkuk etmez, Allah'ın ne meşiyyetine ne de rızâsına mukārin değildir. Zira yalana meşiyyet-i ilâhiye taʿalluk etse idi yalan olmaz hak olurdu. İşte şirk ü tahrim hars ü enʿâm da böyledir. Müşrik var, cürmü de var, be'si de vardır. Bunlara meşiyyet-i ilâhiye taʿalluk etmiştir. Lâkin müşrikin iddia ettiği şerîk-i ilâhî ve hurmet yalandır. Bunlara ne meşiyyet-i ilâhiye ne rızâ-yı ilâhî taʿalluk etmemiştir. Be's de bundandır.

Yâ Muhammed, Allah'ın hüccet-i bâliğasına karşı hiç hüccetleri olmayan ve tutunmak isteyecekleri meşiyyet-i ilâhiye dahi aleyhlerinde bulunan o müşriklere {قُلْ هَلُمَّ شُهَدَٓاءَكُمُ الَّذ۪ينَ يَشْهَدُونَ اَنَّ اللّٰهَ حَرَّمَ هٰذَا} "haydi bu iddia ettiğiniz tahrîmi Allah'ın yaptığına şehadet eden şâhitlerinizi getirin" de ❁ Yani "bu hars ü enʿâm atalarımızdan beri Allah'ın meşiyyetiyle haramdır" diye avâm-ı müşrikîni aldatan şeytanlarını ve kodamanlarını da ihzar etmelerini söyle ki teblîğ-i hüccet tamam olsun {فَاِنْ شَهِدُوا} bunun üzerine şayet gelip "evet bu hars ü enʿâmı Allah haram kıldı, biz [2089] buna Allah için şâhidiz" diye şehadet ederlerse {فَلَا تَشْهَدْ مَعَهُمْ} sen onlarla beraber şehadet etme {وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَ الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} bizim âyetlerimizi tekzib edenlerin {وَالَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} ve âhirete iman etmeyenlerin {وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ} ve kendilerinin Rabbi olan Allah teâlâ'ya başkasını denk tutanların hiçbirisinin hevâlarına uyma. ❁ Yani öyle şehadet edecek olanlar bütün bu hâldedir. Delâil-i hakkı tekzib ederler. Yalanda beis

görmezler, Allah'a bile şirk koşar, haktan udûl ederler ve böylelerinin yapacakları şehadet sırf gönüllerinin hevâsından, yalancı şâhitlikten başka bir şey olmaz. Görülüyor ki işbu وَهُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ fâsılasıyla bu âyet sûrenin birinci âyetine bir tercîʿ olmuştur. Binâenaleyh ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ[1] رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ [el-Enʿâm 6/131. Krş. el-Kasas 28/59] hakikati ve قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ اِنّ۪ي عَامِلٌۚ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَۙ مَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ [el-Enʿâm 6/135] vaʿd ü vaʿîdi tamamen tekid ve takrir ve münkirlerin geçmişte gelecekte her nevi haksızlıkları isbat ve her türlü tutamakları ibtal olunduğu bu noktada baştan buraya kadar icmâlen bir ircâʿ-ı nazar daha ihtar edilerek tevhîd ü nübüvvetin vuzûh-ı sıdkı kemâl-i belâgatle işʿâr kılındıktan sonra sırât-ı müstakīm olan şerʿ-i hakkın esasını teşkil eden nevâhî ve evâmiri bilhassa mutazammın oldukları hurmet nokta-i nazarından telhis ile buyuruluyor ki:

قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوا بِه۪ شَيْـًٔا وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًاۚ وَلَا تَقْتُلُوٓا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍۜ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْۚ وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَۚ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّت۪ي حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّۜ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِه۪ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١٥١﴾ وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَت۪يمِ اِلَّا بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهُۚ وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْم۪يزَانَ بِالْقِسْطِۚ لَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَاۚ وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰىۚ وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُواۜ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِه۪ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَۙ ﴿١٥٢﴾ وَاَنَّ هٰذَا صِرَاط۪ي مُسْتَق۪يمًا فَاتَّبِعُوهُۚ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَب۪يلِه۪ۜ ذٰلِكُمْ وَصّٰيكُمْ بِه۪ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٥٣﴾

[2090] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Geliniz, [2] *size Rabbiniz neleri haram kıldı okuyayım: O'na hiçbir şeyi şerîk koşmayın, babanıza ananıza iyilikten ayrılmayın, yoksulluk yüzünden evlâdınızı öldürmeyin, sizin de onların da rızkınızı Biz veririz. Fevâhişe; açığına da gizlisine de yanaşmayın. Allah'ın muhterem*

1 H, M ve B: "وما كان".
2 H: "'Geliniz' de".

kıldığı nefsi haksız öldürmeyin. İşittiniz a, işte size O bunları ferman buyurdu, gerektir ki aklınız erer (151). Ve yetim malına yaklaşmayın, ancak rüşdüne erinceye kadar en güzel suretle başka. Ölçeği[1] tartıyı [2091] tam ve denk tutun. Bir nefse ancak vüsʿünü teklif ederiz, söz sâhibi olduğunuz vakit de hep adaleti gözetin, velevse hısım olsun. Allah'ın ahdini yerine getirin, işittiniz a işte size O bunları ferman buyurdu, gerektir ki düşünür tutarsınız (152). Bir de şu: Benim dosdoğru yolum, hep onu tâkip edin, başka yollar tâkip etmeyin ki sizi O'nun yolundan saptırıp parçalamasınlar. Duydunuz a işte size O bunu ferman buyurdu, gerektir ki korunur, müttakī olursunuz (153).

{قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ} "Geliniz" de, "size Rabbinizin asıl haram kıldıklarını okuyayım." ❁ İbn Abbas hazretleri demiştir ki: Bu âyetler o âyât-ı muhkemâttır ki kitapların hiçbirinde neshedilmemiştir. Bunlar Benî Âdem'in hepsine haramdır. Ve مُحْكَمَاتٌ هُنَّ اُمُّ الْكِتَابِ'dır [Âl-i İmrân 3/7]. Bunlarla amel eden cennete girer, etmeyen cehenneme. Kaʿbu'l-Ahbâr da demiştir ki bu âyetler Tevrat'ın başlangıcıdır: بِسْــــــمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ قُلْ تَعَالَوْا el-âyât…[2] Bu suretle bütün şerâyiʿ-i halk bunlar üzerinde ictimâʿ etmiş, bunların Mûsâ aleyhisselâm'a inzal edilen "kelimât-ı aşere" olduğu da söylenmiştir. Bunu Bikâî[3] *Mesâʿidü'n-nazar li'l-işrâf alâ makāsıdi's-süver* nâmındaki eserinde şöyle îzah eder: "Yani bu âyetler Allah teâlâ'nın Mûsâ aleyhisselâm'a yazdığı elvâh-ı cevherde ilk yazdığı âyât-ı aşereyi müştemildir ki şunlardır: Şirkten,[4] yemîn-i kâzibden, ukūk-ı vâlideynden, katlden, zinadan, sirkatten, tezvirden, başkasının elindekine göz dikmekten nehiy, sebte tâzim ile emir."[5] Görülüyor ki bu dokuzdur,

---

1 B: "Ölçüyü".

2 Kāsım b. Sellâm, *Fedâilü'l-Kur'ân,* s. 217; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XII, 227:
عن أبي الخير، عن كعب، قال: إن أول ما أنزل الله من التوراة «بسم الله الرحمن الرحيم قل تعالوا أتل ما حرم ربكم عليكم» ثم ذكر الآيات

3 M: "Bükaî".

4 H +"~~nehy~~".

5 Bikâî, *Masâʿidü'n-nazar li'l-işrâf alâ makāsıdi's-süver,* Riyâd: Mektebetü'l-Meʿârif, 1408/1987, II, 123:
وهو يعني: أن هذه الآيات التي كتبها الله تعالى لموسى عليه السلام في ألواح الجوهر أول ما كتب، كما بينته في كتاب «نظم الدرر» وهي: توحيد الله، والنهي عن الشرك، واليمين الكاذبة، والعقوق، والقتل، والزنا والسرقة، والزور، ومد العين إلى ما في يد الغير، والأمر بتعظيم السبت.

bütün bunların birincisi de sûrenin başından beri îzah olunagelen îmân-ı tevhiddir ki bu nehy-i şirkte münderic olmakla beraber üçüncü âyette bilhassa tavzih ve telhis de edilmiştir. Binâenʿaleyh bunlar evvel ü âhir bir esasta münderic olan ve dîn-i hakkın esasını teşkil eden ve ümem ü aʿsârın ihtilâfıyla ihtilâf etmeyen ahkâm-ı aşeredir. {اَنْ} Şöyle ki:

[2092] {لَا تُشْرِكُوا بِهٖ شَيْـًٔا} Ona hiçbir şey şerîk koşmayınız. ❁ İtikad nokta-i nazarından Allah'a herhangi bir şeyi hiçbir vechile şerîk iddia etmeyiniz, amel nokta-i nazarından Allah'a masiyet olan hususta başkasına itaat etmeyiniz. {وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا} ve vâlideyninize ihsan, yani اَحْسِنُوا بِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَاناً baba ve ananıza iyilik ve güzellik ediniz. ❁ Burada muharremâtın, yani menâhînin beyan olunacağı söylenmiş iken böyle bir emrin nehiyler sırasında ne münasebetle îrâd edilmiş olduğu suâli hatıra gelebilir. Fakat evvelâ muharremâtı ber vech-i âtî okuyayım denilip de birtakım nevâhî ve evâmir zikr olunduğu zaman, işte o muharremât bu tafsîlât içindeki nevâhîdir demek olur. Ve maksadın yalnız muharremâtı değil, onlarla şiddet-i alâkası bulunan evâmiri de beyan olduğu anlaşılır. Sâniyen bununla şu da gösterilmiş olur ki hurmet yalnız nehy-i sarîhten değil bazen emirden de anlaşılır. Bundan dolayı ilm-i usûlde şu kāide müsbettir ki, "bir şeyle emir zıddının tahrîmini iktizâ eder, eğer ʿadem-i[1] tahrîm, emirden maksûdu fevt edecekse; değilse kerâhetini istilzam eyler." Ve işte gerek bu ve gerek gelecek olan اَوْفُوا الْكَيْلَ... اِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا... وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوا [6/152] emirleri de hep böyledir. Binâenʿaleyh "vâlideyninize ihsan ediniz" emri "onları asla incitmeyiniz" nehyini de müstelzimdir. Yani anayı babayı incitmek o kadar haramdır ki hatır ve hayâle getirilecek şey değildir. Onlar hakkında ancak ihsan vazifesi düşünülmelidir ve ancak o yapılmalıdır. Sâlisen bu sûret-i nazm şunu da îmâ eder ki anaya babaya ihsan bu kadar yüksek bir vazife olmakla beraber Allah'a şirki[2] istilzam etmemelidir. Yani ana baba evlâdlarının Allah'a isyan etmesiyle memnun olacaklar ise onları bu suretle memnun etmeye çalışmak Allah'a

1 B -"bir şeyle emir zıddının tahrîmini iktizâ eder, eğer ʿadem-i".
2 B: "şerîki".

şirk mânasında olacağından dolayı menhî ve haramdır. Nitekim Sûre-i Lokman'da وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ بِى مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِى الدُّنْيَا مَعْرُوفًا [Lokman 31/15][1] âyeti ve emsâli ile bu tasrih edilmiştir.

[2093] {وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍ} Yoksulluktan dolayı evlâdınızı katl de etmeyiniz. ❁ Bu da haramdır. Anaya babaya ihsan evlâdın vazifesi olduğu gibi, evlâdın hakk-ı hayâtına tecavüz etmemek, muhafaza eylemek de ebeveynin vazifesidir. Sûre-i İsrâ'da وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ اِمْلَاقٍ [17/31] "evlâdınızı yoksulluk korkusu ile katletmeyiniz" buyurulmuştur ki buradaki bir delâleti îzahtır. Çünkü bilfiil "fakirim besleyemeyeceğim" diye evlâdı öldürmek haram olunca, fakir değil iken fakir olmak korkusu ile evlâd katletmenin haram olacağı evleviyetle âşikârdır. Ve işte bunların her biri bir âyette tansis olunmuştur. قَدْ خَسِرَ الَّذٖينَ قَتَلُٓوا اَوْلَادَهُمْ سَفَهًا بِغَيْرِ عِلْمٍ'den [el-Enʿâm 6/140] dahi anlaşıldığı üzere Arap müşrikleri kız çocuklarını diri diri kabirlere gömüyorlardı ki buna "ve'd" tâbir olunur. Ve bunu bazısı bir gayret-i câhiliye ile, bazısı da fakirlik sâikası veya korkusuyla yapıyorlardı ve hakikatte sebeb-i gālib bu korku idi. Bu mülâhaza ile idi ki şeytan onlara katl-i evlâdı hoş gösteriyordu.[2] Fi'l-hakīka evlâda karşı vukūʿ bulan bu cinayete ekseriyetle sevk eden en mühim sebep beslemek endişesidir. Bunun karşısında diğer sebepler kāle alınmayacak kadar hükümsüzdür, enderdir. Binâenʿaleyh bilhassa bu sebebin reddiyle diğer esbâb-ı zaʿîfe ve mevhûmenin reddedilmiş olacağında şüphe yoktur. Sonra bu nehiy, Arap müşriklerinin kız evlâdı hakkındaki "ve'd" âdetlerini bilhassa istihdaf etmekle beraber hükmünün onlara münhasır olmadığı ve çocuk düşürmek cinayetlerine dahi şâmil olduğu derkârdır.

Hâsılı gerek fakir olunuz ve gerek zengin, gerek zayıf olunuz gerek kavî, evlâda bakmakla yoksul kalmaktan korkup onları herhangi bir suretle öldürmeyiniz {نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْ} sizi ve onları merzuk eden, besleyen ve besleyecek olan Biziz. ❁ Yani siz değilsiniz. Binâenʿaleyh rızık istihsâlinden acziniz dolayısıyla açlığa veya [2094] ölüme mahkum

---

1 "Bununla beraber o ikisi de sana sence hakkında bir ilim olmayan hiçi Bana şerik koşturmaya uğraşırlarsa o vakit onlara itaat etme ve kendilerine dünyada mâruf surette musâhabet eyle …"

2 B -"Bu mülâhaza ile idi ki şeytan onlara katl-i evlâdı hoş gösteriyordu".

olduğunuza hükmedip de katl cinayetini irtikâba kalkışmayınız[1]. {وَلَا تَقْرَبُوا الْفَوَاحِشَ} ve fuhşiyyâta yaklaşmayınız {مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ} gerek açığı olsun gerek gizlisi. ۞ Yani zina ve livata gibi her nevi fuhşiyyât gerek erâzil-i müşrikînin yaptıkları gibi açık kârhânelerde olsun ve gerek eşrâf denilenlerinin yaptıkları gibi ittihâz-ı ahdân ile gizli surette olsun, hepsi haram olduktan başka bunların mukaddimâtı, esbâbı ve vesâili de haramdır. Açık veya gizli fuhşiyyâtı yapmak şöyle dursun, onlara yaklaşmayınız[2] bile. وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنٰٓى اِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً [el-İsrâ 17/32][3] medlûlünce "fâhişe"den mütebâdir olan zinadır. Fakat "fevâhiş" diye cemʿ îrâd edilmesi zina kabîlinden olan her nevi efʿâl-i şenîʿaya, yani lisânımız tâbirince her nevi "fuhşiyyât"a şümûlünü ifade eder. Bundan dolayı bazı müfessirîn bunu ale'l-umûm "ism" (اثم) ile tefsir edip وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ [el-Enʿâm 6/120] medlûlüne ircâʿ eylemiş ise de gerek âyetin siyâkı ve gerek rivayet nokta-i nazarından bu mâna burada pek zâhir değildir. Ezcümle bunun katl-i evlâd ile mutlakan katl-i nefs nehiyleri arasında zikri gösteriyor ki bunda da bir katl mânası vardır. Yani fuhşiyyât, nefsinde bir cinâyet-i azîme olmakla beraber bir de katl-i evlâd hükmündedir. Çünkü veled-i zina helâke mâruzdur, emvât hükmündedir. Nitekim Resûlullah azl hakkında bile ذٰلِكَ الْوَأْدُ الْخَفِيُّ buyurmuştur.[4] Binâenʿaleyh fuhşiyyâtın gizli açık ne kadar kātillikleri tazammun ettiğini anlamalı.

{وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ الَّتٖى حَرَّمَ اللّٰهُ} Allah'ın tahrim ettiği, yani İslâm ile olsun, ahd ile olsun demini masûn ve muhterem ve katlini haram kıldığı herhangi bir nefsi de katletmeyiniz {اِلَّا بِالْحَقِّ} meğer ki sâbit bir hak ile ola. ۞ Müslim bir kimse aleyhine bu hak taraf-ı risâletten لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِئٍ مُسْلِمٍ إِلَّا بِإِحْدَى ثَلَاثٍ: كُفْرٍ بَعْدَ إِيمَانٍ، وَزِناً بَعْدَ إِحْصَانٍ وَقَتْلِ نَفْسٍ بِغَيْرِ حَقٍّ "Müslim bir kimsenin kanı helâl olmaz, [2095] meğer ki üç sebepten birisiyle olsun: İmandan sonra küfür, ihsandan sonra zina, bi-gayri hakkın katl-i nefs"[5]

---

1 B: "kalkmayınız".
2 H: "yanaşmayınız".
3 "Zinaya da yaklaşmayın, çünkü o pek çirkin…"
4 Müslim, Nikâh, 141; İbn Mâce, Nikâh, 61.
5 Bk. Dârimî, Hudûd, 2; Buhârî, Tefsîr, 5, Diyât, 6; Müslim, Kasâme, 25-26; Ebû Dâvûd, Diyât, 3; Tirmizî, Fiten, 1.

hadîs-i nebevîsiyle beyan buyurulduğu üzere üç sebeple sâbit olur. Sûre-i Mâide'de ise gayr-i müslime de şâmil olmak üzere بِغَيْرِ نَفْسٍ اَوْ فَسَادٍ فِى الْاَرْضِ [5/32] diye ikide hulâsa edilmiş ve اِنَّمَا جَزٰٓؤُا الَّذ۪ينَ يُحَارِبُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِى الْاَرْضِ فَسَاداً اَنْ يُقَتَّلُٓوا اَوْ يُصَلَّبُوا [5/33] buyurulmuştur. Bu fesâdın müslimden sudûru takdîrinde sebeb-i hak dörde bâliğ olmuş olur. Hâsılı diğer eşyâda hıl asıl hurmet ayrı bir delil ile sâbit olursa da, nüfûs bunun aksinedir. Katl-i nefste asıl olan haram olmaktır. Helâl olması ayrı bir delil ile sâbit olabilir. {ذٰلِكُمْ} İşte bu emr ü nehyi, bu beş teklîfi {وَصّٰيكُمْ بِه۪} Rabbiniz size tavsiye etti ❁ kemâl-i lutf u rahmetiyle müekked bir surette emr eyleyip ahid verdi (*Sûre-i Nisâ'da* يُوص۪يكُمُ اللّٰهُ *[4/11] bak*) ki {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} akıl edesiniz. ❁ Yani bu nehy olunan haramların fenalığı ve bu tavsiyelerin fâidesi aklı olanlar için zâhir ve bedîhî olduğundan siz akıllarınızı istiʿmâl ile nefislerinizi bağlayıp bu haramlardan menʿ eyleyesiniz.

{وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَت۪يمِ} Ve yetim malına yaklaşmayınız ❁ hiçbir suretle taarruz etmeyiniz, bu da haramdır. {اِلَّا بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهُ} Ancak kuvvetlerine erinceye, rüşdüne bâliğ oluncaya kadar -hıfz u tenmiye ve zamanında teslim gibi- en güzel suretle tekarrub -mümkin olan en güzel velâyet ve vesâyet- müstesnâ. O zaman فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً فَادْفَعُٓوا اِلَيْهِمْ اَمْوَالَهُمْ (*sûre-i Nisâ'ya bak [4/6]*). {وَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْم۪يزَانَ بِالْقِسْطِ} Kileyi ve terâziyi denk ve tam tutunuz. ❁ Hem noksan veya fazla ölçü kullanmayınız, hem de ölçer ve tartarken eksik veya fazla yapmayınız, ağdırmayınız ki eksiği fazlası haramdır. [2096] Binâenʿaleyh yetim malı olmasa bile hukūk-ı gayra tecavüz de haramdır. Şu kadar ki {لَا نُكَلِّفُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا} Biz bir nefse vüsʿünden başkasını teklif etmeyiz. ❁ Binâenʿaleyh adl ü tesviye haddizâtında zor bir şey ise de buna da vüsʿünüz kadar riayetle mükellefsiniz, vüsʿünüzün yetişemediği maʿfüvdür. {وَاِذَا قُلْتُمْ فَاعْدِلُوا} Ve söz söylediğiniz zaman adl olunuz; yani gerek hükûmet ve gerek şehadet ve gerek herhangi bir hususta bir söz söylediğiniz vakit hakkını, doğrusunu söyleyiniz ❁ adl ü hakkın hilâfını söylemeyiniz ki bu da haramdır. {وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى} velevse leh veya aleyhinde söyleyeceğiniz kimse akrabanızdan olsun ❁ yine doğru söyleyiniz, tarafdarlık etmeyiniz {وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوا} ve

Allah'ın ahidlerini îfâ ediniz; gerek Allah'ın size teklif etmiş olduğu ahidleri, emirleri, nehiyleri ve gerek sizin Allah'a veya Allah nâmına diğerlerine verdiğiniz ahidleri, nezirleri, yeminleri, akidleri sahih olan her nevi taʿahhüdâtı tamamen yerine getiriniz. ❁ Nakz-ı ahd de haramdır. Görülüyor ki bu emirden müstefâd olan vücub ve zıddının hurmeti iman ve amel hudûdunun şâmil olduğu her nevi evâmir ü nevâhî ile bütün uhûda mütenâvildir. Binâenʿaleyh وَذَرُوا ظَاهِرَ الْاِثْمِ وَبَاطِنَهُ [el-Enʿâm 6/120] emri ve buraya kadar sebk eden ibâdât, hıll u hurmet vesâire ahkâmı hep burada dâhildir. {ذٰلِكُمْ} İşte bunları, bu teklifleri {وَصّٰيكُمْ بِهٖ} Rabbiniz size tavsiye -ve ekîden emr- etti ki {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} tezekkür edesiniz. ❁ Bunları iyice hatırınızda tutasınız ve zımnındaki derin muhteveyâtını düşünesiniz de mûcebiyle amel eyleyesiniz. {وَاَنَّ هٰذَا صِرَاطٖى مُسْتَقٖيمًا} ve [2097] işte bu, yani yukarıdan beri îzah edilegelen îmân-ı tevhid ile şu iki âyette Allah'ın tavsiye ettiği bu evâmir ü nevâhî, bu ahkâm-ı aşere Benim müstakīm olarak sırâtımdır; doğrudan doğru tuttuğum yolum, caddem, esâs-ı dinim ve minhâcımdır. Bunun için {فَاتَّبِعُوهُ} siz de buna, bu Benim yoluma ittibâʿ ediniz {وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ} ve müteʿaddid yollara gitmeyiniz; muhtelif dinler, mezhebler, bidʿat ü dalâlet olan türlü türlü yollar arkasında dolaşmayınız ki {فَتَفَرَّقَ بِكُمْ عَنْ سَبٖيلِهٖ} sizi fırka fırka yapıp Allah yolundan dağıtmasın. ❁ *Müsned-i Dârimî*'de dahi tahric edildiği üzere İbn Mesʿud hazretleri demiştir ki: "Resûlullah bize bir hatt-ı müstakīm çizdi, 'bu rüşd yoludur' dedi, sonra bunun sağından ve solundan birçok hutût, çizgiler[1] daha çizdi, 'bunlar da birtakım yollardır ki her birinde bir şeytan vardır ona çağırır' dedi, sonra da bu âyetleri okudu."[2] Hâsılı Allah'a gidilir zannedilen birçok yollar vardır. Nitekim اَلطَّرٖيقُ اِلَى اللّٰهِ بِعَدَدِ أَنْفَاسِ الْخَلَائِقِ "Allah'a yol mahlukātın enfâsı kadardır", yani o kadar çoktur denilmiş. Fakat bütün bunların içinde hakikaten Allah

---

1 M: "çizgileri".

2 Dârimî, Mukaddime, 23:
عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه قال: خط لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما خطا ثم قال: «هذا سبيل الله»، ثم خط خطوطا عن يمينه وعن شماله ثم قال: «هذه سبل، على كل سبيل منها شيطان يدعو إليه»، ثم تلا «وأن هذا صراطي مستقيما فاتبعوه ولا تتبعوا السبل فتفرق بكم عن سبيله».

yolu, Allah'a îsâl eden ve vazʿ-ı ilâhî olan, Allah ve resulleri tarafından davet olunan hak yol, doğru yol bir tanesidir ki sâliklerini toplayan, birleştiren, dağıtmayan, aldatmayan tevhid yoludur. Herhangi bir hususta hak birdir, bâtıl çoktur. Gerçi her bir olan hak olmak lâzım gelmezse de hak her hâlde birdir. Muhtelif zamanlarda, muhtelif mekânlarda hükm-i hak tehallüf[1] edebilir. Dün hak olan her zaman için hak olmak lâzım gelmez. Garbdaki bir kimse için hak olanın şarktaki için de hak olması iktizâ etmez. Ve bu suretle hak taʿaddüd eder gibi zannedilebilirse de her birinde hükm-i hak birdir, taʿaddüd etmez. Şirk kökünden bâtıldır. Sonra hiçbir zaman tehallüf[2] ve tehavvül etmeyen ve edyân-ı münzelenin, [2098] kütüb-i semâviyenin hiçbirinde neshedilmiş olmayıp hepsinde emr ü tavsiye kılınmış olan birtakım ahkâm-ı asliye vardır ki bütün dinler bu noktada ittifak eder. Ve işte bâlâda beyan olunan ahkâm-ı aşere de bu kabîldendir. Ve bu âyet ile beyan olunuyor ki bu evâmir ve nevâhînin taʿalluku yalnız muhatablara muhtas değil, Hazret-i Peygamber'e dahi şâmildir. Ve Resûlullah bunlarla müstemirren âmildir. Allah teâlâ'nın öteden beri emr ü tavsiye ettiği bu ahkâm, Peygamber'in doğrudan doğru tuttuğu yoldur. Ve Peygamber'in tuttuğu yol Allah yoludur.[3] Ve Allah yolunu bulmak isteyenler Peygamber'e ittibâʿ edip bunları tutmalıdır. Ve bunun esası لَا تُشْرِكُوا بِهٖ[4] شَيْـًٔا medlûlünce tevhîd-i ulûhiyette ittifaktır. Bu ittifak da Peygamber'e ittibâʿ ile hâsıl olur. Zira وَبِعَهْدِ اللّٰهِ اَوْفُوا emri ancak o suretle tatbik edilir. Bu ahkâmı icrâ ve bunlardaki muharremâttan ictinab eylemeyen, yani Allah'a şirk koşan veya ebeveynine kötülük eden veya evlâdını öldüren veya fuhşiyyât yapan veya bi-gayri hakkın insan öldüren veya yetim malına el uzatan veya ölçüyü, teraziyi denk ve tam tutmayan, hukūk-ı gayra tecavüz eyleyen veya söz söylediği zaman adl ü haktan ayrılan veya Allah'ın ahidlerini îfâ etmeyen veya Peygamber yoluna ittibâʿ etmeyip türlü türlü yollara saparak tevhidden ayrılan kimseler tefrikaya

1 B: "tehâlüf".
2 B: "tehâlüf".
3 B -"Ve Peygamber'in tuttuğu yol Allah yoludur".
4 H, M ve B: "بالله".

düşer, perişan olurlar. {ذٰلِكُمْ} İşte bunu; Peygamber yoluna ittibâ' etmek ve diğer muhtelif yollara ittibâ' etmemek husûsunu {وَصّٰيكُمْ بِهٖ} Allah size tavsiye etti ki {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} korunasınız; fenalıklardan sakınıp tefrika ve ihtilâftan kurtularak dâire-i tevhidde vikāye-i ilâhiyede bulunasınız. ۞ Çünkü ittifak ilâhî bir kuvvettir. Müttefik olanlar muhtelif olanlara dâima galebe ederler. Fakat bâtılda ve fenalıkta ittifakın hükmü de serî'u'z-zevâldir. [2099] Hakīkī kuvvet hakta ittifaktır. Bu da Peygamber'e ittibâ' etmek ve bu esaslara tutunup dâima cihet-i vahdet taharrî eylemekle olur.

Evet, bunları böyle öteden beri tavsiye ettik:

ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَاماً عَلَى الَّذٖى اَحْسَنَ وَتَفْصٖيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ بِلِقَٓاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ ﴿١٥٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Sonra biz Mûsâ'ya o kitâbı verdik ki güzel tatbik edene tamamlamak ve her şeyi tafsil etmek ve bir hidâyet,[1] bir rahmet olmak için, gerektir ki onlar Rablerinin likāsına iman etsinler (154).

Evet, onları evvel ü âhir tavsiye ettik {ثُمَّ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ تَمَاماً} sonra da Mûsâ'ya kitâbı -Tevrat'ı- tamamen {عَلَى الَّذٖى اَحْسَنَ} yaptığı ihsan üzerine -yani o tavsiye olunan ahkâmı hüsn-i suretle tebliğ ve tatbik etmesi üzerine- yahut gerek Mûsâ ve gerek ona ittibâ' ile ihsânı ahlâk edinen, yaptığını güzel yapan ve bu suretle o tavsiyeleri de hüsn-i tatbik eyleyen herhangi bir kimseye nimeti itmam etmek {وَتَفْصٖيلاً لِكُلِّ شَيْءٍ} ve her şeyi tafsil eylemek ۞ yani Allah'ın ahidlerini îfâ için dinde muhtaç [2100] oldukları her şeyi, ayrı ayrı beyan eylemek {وَهُدًى وَرَحْمَةً} ve bir hidâyet ve rehber ve bir rahmet olmak için verdik ki {لَعَلَّهُمْ بِلِقَٓاءِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَ} onlar -kavm-i Mûsâ olan o Benî İsrâil- Rablerinin, yani Allah teâlâ'nın huzûruna varacaklarına iman edeler[2]. ۞ Ba'se inanıp sevâb ü ikābı tasdik eyleyeler. Bu böyle iken Yahudîler bağylerinin cezâsını nasıl tekzib ederler?

---

1 B +"ve".
2 H ve B: "ederler".

Tevrat böyle olduğu gibi şimdi:

وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَۙ ﴿١٥٥﴾ اَنْ تَقُولُٓوا اِنَّـمَٓا اُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَٓائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَاۖ وَاِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَۙ ﴿١٥٦﴾ اَوْ تَقُولُوا لَوْ اَنَّٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّٓا اَهْدٰى مِنْهُمْۚ فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌۚ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَصَدَفَ عَنْهَاۜ سَنَجْزِى الَّذِينَ يَصْدِفُونَ عَنْ اٰيَاتِنَا سُٓوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ ﴿١٥٧﴾

[2101] **Meâl-i Şerîfi**

Bu ise tam bir kitap, onu Biz indirdik, çok mübarek. Bundan böyle buna tâbiʿ olun ve korunun, gerektir ki rahmetimize eresiniz (155). Demeyesiniz ki "kitap yalnız bizden evvel iki tâifeye indirildi ve doğrusu biz onların tedrîsâtından katʿiyyen gāfil bulunuyoruz" (156). Yahut demeyesiniz ki "eğer bize kitap indirilmiş olsa idi her hâlde onlardan daha ziyade muvaffak olurduk". İşte size Rabbinizden beyyine geldi, hidâyet de geldi, rahmet de geldi[1]. Artık Allah'ın âyetlerini inkâr eden ve onlardan menʿe kıyam eyleyenden daha zâlim kim olur? Elbette Biz o âyetlerimizi menʿe kıyam edenleri bu kabahatleri yüzünden azâbın en müdhişiyle cezâlandıracağız (157).

{وَهٰذَا} İşte bu da, bu Kur'an da {كِتَابٌ} büyük bir kitaptır {اَنْزَلْنَاهُ} bir kitap ki onu Biz indirdik {مُبَارَكٌ} bir kitap ki mübarek, feyz ü bereketine nihâyet yoktur. {فَاتَّبِعُوهُ} Binâenʿaleyh buna ittibâʿ edin {وَاتَّقُوا} ve muhalefetten sakının ki {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} rahmetimize erebilesiniz. Biz bunu indirdik ki {اَنْ تَقُولُٓوا اِنَّـمَٓا اُنْزِلَ الْكِتَابُ عَلٰى طَٓائِفَتَيْنِ مِنْ قَبْلِنَا} "kitap ancak bizden evvelki iki tâifeye -Yehûd ve Nasârâ'ya- indirildi {وَاِنْ كُنَّا عَنْ دِرَاسَتِهِمْ لَغَافِلِينَ} ve şüphesiz biz onların tedrîsâtından katʿiyyen gāfil idik, o kitâbın nâtık olduğu ahkâm u meʿâriften bîhaber bulunuyorduk" demeyesiniz, kıyamette böyle iʿtizar etmeyesiniz. ۞ Yani bâlâda tavsiye edilen ahkâm-ı

1 B -"hidâyet de geldi, rahmet de geldi".

umûmiyeyi nâtık olan kitâbın şu kavme veya bu kavme indirilmiş olması o kitâbın onlara inhisârını ve o ahkâm ile yalnız onların [2102] mükellef olmasını îcâb etmez. Gerçi kitâbın nüzûlünden asla haberdar olmamak bir mazeret teşkil ederse de, Yehûd'un Tevrat'ında ve Nasârâ'nın İncil'inde olduğu gibi bir kere esâs-ı nüzûl duyulup iştihar ettikten sonra "biz o kitâbın lisânını bilmiyoruz, okuyup anlayamayız ve münderecâtına dâima vâkıf değiliz" diye iʿtizar etmek de câiz olmaz. Bir kitâbın nüzûlü işitildikten sonra her kavmin onu tahsil ve ahkâm-ı umûmiyesine vukuf peyda edebilmesi mümkindir. Lâekal o kavim içinde birtakımları onun lisânını ve anlaşılması için lâzım gelen şerâitini mümkin mertebe tahsil ve diğerlerine de şifâhen veya tahrîren tebliğ edebilirler. Arap müşrikleri beyninde de ahkâm-ı mezkûreyi muhtevî olan kütüb-i semâviyeden bir veya iki kitâbın daha evvel iki kavme nâzil olmuş bulunduğu ve bu suretle Yehûd ve Nasârâ'nın ehl-i kitap oldukları mâruf ve maʿamâfîh onlar bunların ahkâm-ı umûmiyesinden gāfil bulunuyordu. Bu gaflet onlar için esas itibariyle müşriklikte ısrar nokta-i nazarından bir mazeret olmamakla beraber, okuyup yazmaları ve mektep ve medreseleri yok ümmî bir kavim olduklarından dolayı müşrikîn-i Arabın ekseriyetine nazaran bu gaflette bir mazeret şüphesi bulunabilirdi. İşte umûma feyz ü bereket ve taʿmîm-i rahmet için inzal buyurulan Kur'ân'ın Arapça olarak inzal buyurulması yevm-i kıyamette o haşr ü neşr, o be's[1] ü azab gününde bu gibi mazeretlere imkân bırakmamak ve ahkâm-ı kitâbın inzal olunduğu kavme münhasır olmadığını ve onun nüzûlü işitildikten sonra onu tedris ve tederrüs ile meşgul olmayıp ahkâmından gaflet etmenin bir mazeret teşkil etmeyeceğini sûret-i katʿiyyede anlatmak gibi bir hikmeti de mutazammındır.

Bu kitâb-ı mübarek inzal buyuruldu ki yarın âhirette öyle iʿtizar etmeyesiniz {اَوْ تَقُولُوا لَوْ اَنَّٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْكِتَابُ لَكُنَّٓا اَهْدٰى مِنْهُمْ} veyahut "bize kitap inzal edilmiş olsa [2103] idi her hâlde biz onlardan daha hidâyetkâr olurduk; daha iyi anlar, daha iyi tatbik eder, daha doğru giderdik"

1 B: "baʿs".

demeyesiniz. ❁ "Gerçi ahkâm-ı kitab umûmîdir amma, fakat ne yapalım ki kendi lisânımızda olmadığından biz onlar kadar olamadık, yoksa bu hâlimizde bile birçok husûsâtta zekâmızı, mezâyâmızı göstermiş olan bizlere bir de kendi lisânımızda bir kitap verilmiş olsa idi neler yapmaz, ne muvaffakiyetler göstermezdik! Ne çare ki Allah vermedi" diye i'tizar[1] ve iftihâra kalkışmayasınız. {فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَيِّنَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ} Artık muhakkak ki size Rabbinizden nazîrsiz bir beyyine ve büyük bir rehber-i hidâyet ve rahmet geldi. {فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَصَدَفَ عَنْهَا} Bunun üzerine Allah'ın âyetlerini tekzib eden ve nâsı onlardan çeviren, hem dâll hem mudıll kimselerden daha zâlim, daha haksız kim olabilir? {سَنَجْزِى الَّذٖينَ يَصْدِفُونَ عَنْ اٰيَاتِنَا سُٓوءَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يَصْدِفُونَ} Halkı âyetlerimizden çevirenleri, bu çevirmeyi, sapıtmayı âdet edindiklerinden dolayı azâbın kötüsüyle cezâlandıracağız.

Bunlar, böyle sapıtmayı itiyad edenler:

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ يَأْتِىَ رَبُّكَ اَوْ يَأْتِىَ بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَۜ يَوْمَ يَأْتٖى بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اٖيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فٖٓى اٖيمَانِهَا خَيْرًاۜ قُلِ انْتَظِرُٓوا اِنَّا مُنْتَظِرُونَ ﴿١٥٨﴾

[2104] **Meâl-i Şerîfi**

Onlar ancak şunu gözetiyorlar ki, kendilerine melekler geliversin veya Rabbin geliversin veya Rabbinin bazı alâmetleri geliversin. Rabbinin bazı alâmetleri geldiği gün, evvelce iman etmemiş veya imanında bir hayır kazanmamış bir nefse o günkü imanı hiçbir fâide vermez. De ki: "Gözetin,[2] çünkü biz şüphesiz gözetiyoruz" (158).

{هَلْ يَنْظُرُونَ} Onlar başka bir şeye değil {اِلَّٓا اَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ} ancak kendilerine o melâikenin وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَاسِطُٓوا اَيْدٖيهِمْۚ اَخْرِجُٓوا اَنْفُسَكُمْ [el-En'âm 6/93] medlûlünce ellerini uzatıp "canlarınızı çıkarın bakalım" diyecek

1 M ve B: "i'tiraz".
2 H: "'Gözetin' de".

olan mevt veya azab melâikesinin gelmesine {اَوْ يَأْتِيَ رَبُّكَ} yahut Rabbinin gelmesine ❁ kıyamet kopup وَجَٓاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا. وَجِٓيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰى medlûlünce haklarında en son hükm-i Rabbânînin zuhur etmesine {اَوْ يَأْتِيَ بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ} veya Rabbinin bazı âyetleri gelmesine -فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَٓاءِ [el-Enfâl 8/32][1], اَوْ تُسْقِطَ السَّمَٓاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفًا [el-İsrâ 17/92][2] dedikleri vechile başlarına taş yağmak veya semâ parçalanıp üzerlerine düşmek veya kıyamet alâmetleri zuhur etmek gibi her hâlde fiilen mahv ü helâke delâlet eden ve kendilerini imana mecbur edecek olan birtakım alâmetlerin gelmesine- bakarlar, bunlardan[3] birisi olmayınca iman etmezler. Fakat {يَوْمَ يَأْتِي بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ} o gün ki Rabbinin bazı âyetleri gelecektir {لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فِيٓ اِيمَانِهَا خَيْرًا} ondan evvel iman etmiş veya imanında bir hayır kesbeylemiş olmayan hiçbir nefse o günkü imanı menfaat vermeyecektir. ❁ Hâl-i ihtizarda olduğu gibi o gün artık [2105] teklîfin zamanı geçmiş, mes'ûliyet zamanı başlamış, iman ile kazanılması mümkin hiçbir hayr kalmamış olur فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ اِيمَانُهُمْ لَمَّا رَاَوْا بَأْسَنَا [el-Mü'min 40/85][4] medlûlü üzere be'sin iyânen görüldüğü böyle yeis zamanında iman kabul edilmez ve hiçbir fâide vermez. İmanın makbul olması hâzır ve meşhûde değil gayb u istikbâle taʿalluk etmesinde, iyânî değil burhânî olmasında ve istikbal için bir hayr kesbine imkân bulunacak kadar mukaddem bulunmasındadır. Olacak olmaya başladıktan sonra inanmakta fâide yoktur. Olacağa olmadan evvel inanmalı ki zararından kurtulmak için işe yarayacak tedârükâtta bulunulabilsin[5]. Meselâ "bir gün gelecek ki münkirlerin, yalancıların, kötülerin, mücrimlerin cezâsı verilecek, bir gün gelecek ki alım satım olmayacak; dostluk, şefaat yapılmayacak, kimse kimseden bir hayır görmeyecek" denildiği zaman, "öyle şey mi olur, hele bakalım o gün gelsin de çaresine bakarız" deyip de inanmayan, inanıp da öyle bir güne yarar bir hayır kazanmayan kimseler, o günün geldiğini

1 "…durma üzerimize gökten taşlar yağdır…"
2 "Yâhut -zuʿm ettiğin gibi- üzerimize semâyı kıta kıta düşüresin…"
3 B: "bunların".
4 "…hışmımızı gördükleri vakitki imanları kendilerine fâide verecek değildi…"
5 H: "bulunabilsin".

görüp içine düştükleri zaman çâr nâçâr inanırlarsa da o gün bu imandan kendileri için hiçbir menfaat hâsıl olmaz, iş işten geçmiş bulunur. Hâsılı Allah teâlâ'nın iki türlü âyâtı vardır. Bir kısmı müstakbeldeki vâkıʿâtı gıyablarında, yani vukūʿlarından evvel ihbar ve işʿâr eden âyât ve delâildir ki sonunda fâidesi olacak iman bu âyetleri tasdik ile imandır. Âhiret bununla kazanılır. Peygamber, kitap, ilim bu âyetlerdendir, mü'min ve kâfir farkı bu âyetlere nazarandır. Allah teâlâ'nın diğer bazı âyetleri de vardır ki bunlar vâkıʿâtın bilfiil vukūʿa başladıklarını ve kudret-i ilâhiyenin hâlen tecellîsini gösterirler ve evvelki âyetlerin meâli[1] ve mâsadakı olurlar. Bunlar gelince hükmünü bi'z-zarûre icrâ eder, inanmamak ihtimâli kalmaz, fakat inanmanın fâidesi olmaz. Bundan kurtulursa evvelce haberdar olup da inanan ve ona göre korunabilenler kurtulurlar. Şimdi evvelki âyetler kabîlinden olan Kur'ân'ın bu âyeti ve bu fıkrası [2106] bu vechile gösteriyor ki bu ikinci kısım âyetler de bir gün olup gelecektir. Ve bugün bu âyâtı tekzib ve halkı idlâl edenler o gün o inanmadıkları vukūʿâtı görüp inanacaklar, fakat onlara vukūʿundan evvel iman etmeyen veya imanında bir hayr kazanmayanlara o gün imanları hiç menfaat vermeyecektir. Şu hâlde imanlarından sûret-i katʿiyyede intifâʿ edebilecek olanlar o günden evvel iman etmiş ve imanında hayr kazanmış olan, yani iman ile amel-i sâlihi cemʿ eylemiş bulunanlardır. Bununla beraber önce iman etmiş, fakat bir hayr kazanamamış olanlar kezâlik sonraki imanında olsun bir hayr kazanmaya imkân bulmuş olanların imanlarının menfaatten hâlî kalmayacağı da anlaşılıyor. Çünkü اَوْ كَسَبَتْ فٖٓى اٖيمَانِهَا خَيْرًاۜ cümlesi اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ cümlesine mâtuftur, bu suretle لَمْ تَكُنْ nefyi sebk-i iman veya imanda kesb-i hayr bu ikisine terdid ile müteʿallik olarak nefse sıfat olduğundan o gün, ne sebk-i iman ne de imanında kesb-i hayr hiçbirisi bulunmamakla muttasıf olan kimseye imanının menfaati olamayacağını[2] ifade eder. Binâenʿaleyh hem sebk-i iman hem imanda[3] kesb-i hayr ikisiyle veyahut lâekal birisiyle muttasıf olana o gün Mutezile'nin

1 B: "meâl".
2 H +"~~anlaşılır~~".
3 B: "imanında".

dediği gibi imanı menfaat vermez denemeyecektir. Bilakis mefhûm-ı muhalifinden bunların birisi bile menfaatten hâlî olamayacağı anlaşılır. Mefhûm-ı muhâlefetle istidlâl câiz olmadığına nazaran bunlardan birinin menfaati bu âyet ile isbat olunamazsa da bu âyet ile inkâr da edilemez. Bununla beraber diğer âyât ve ehâdîste bunlardan birinin de menfaatten hâlî olmayacağını gösteren delâletler yok değildir.

Burada şu noktayı da şâyân-ı ihtar buluyoruz: Görülüyor ki âyette اٰمَنَتْ cümlesinde مِنْ قَبْلُ kaydı var, buna mâtuf olan اَوْ كَسَبَتْ cümlesinde bu kayıd yoktur. İlm-i usûlde ve kütüb-i Arabiyyede de beyan olunduğu üzere ma'tûf[un] aleyhin kaydını ma'tufta dahi itibar zarûrî [2107] değildir. جَاءَنِي زَيْدٌ الْعَالِمُ وَعَمْرٌو denildiği zaman Amr'ın da âlim olması lâzım gelmez. Böyle olduğu hâlde *Keşşâf* vesâir birtakım müfessirîn bunu لَا يَنْفَعُ الْإِيمَانُ حِينَئِذٍ نَفْسًا لَمْ تَقَدَّمْ إيمانها أو قَدَّمَتْهُ وَلَمْ تَكْسِبْ فِيهِ خَيرًا yani "mukaddemâ iman etmemiş veya etmişse de o imanda bir hayr kesbeylememiş bulunan nefse o günkü imanı menfaat vermez"[1] diye tefsir etmişlerdir ki bunun hâsılı âyeti لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فِي اِيمَانِهَا مِنْ قَبْلُ خَيْراً meâlinde mülâhaza etmektir. Bunda ise kesb-i hayr fıkrasında dahi imanın o güne tekaddümü şart edilmiş, fakat hayrın kesbi de o günden evvel olmakla takyid olunmamış demek olur. Şu hâlde imansız hayr nâfi' olamazsa da, mukaddem imanı olan o gün dahi imkân bulur bir hayr kazanabilirse fâidesini görmesi melhuzdur. Fi'l-vâki' akāid ulemâsının îmân-ı ye's makbul değilse de tevbe-i ye's makbul olur demeleri de buna mutâbıktır. Lâkin buna karşı o gün kesb-i hayr mümkin ise iman niye nâfi' olamasın? Değil ise iman gibi kesb-i hayrın da o günden mukaddem olması lazım gelmez mi? suâli vârid olur. Ve bu mülâhaza iledir ki hem imanın hem kesb-i hayrın o günden mukaddem olması lüzûmu mütebâdir görünür. Bu surette ise âyet لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ مِنْ قَبْلُ فِي اِيمَانِهَا مِنْ قَبْلُ خَيْراً meâlinde demek olur. Mâna bu olduğu takdirde âtîde birinci fıkranın hiç hükmü yok demektir. Zira o zaman yalnız îmân-ı sâbıkında hiçbir menfaati olmayacak demek olur.

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-'akli's-selîm,* III, 204. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 82.

Nitekim Mutezile böyle anlamışlardır. Hâlbuki mâna bu olsa idi لَا يَنْفَعُ نَفْساً اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ كَسَبَتْ فِي اِيمَانِهَا خَيْراً denilmek kâfi gelirdi. Binâenʿaleyh biz kesb fıkrasında مِنْ قَبْلُ kaydını itibara karîne görmüyoruz ve zâhir vechile ıtlâkı üzere mülâhaza etmek lüzûmuna kāil oluyoruz. Ve öyle anlıyoruz ki bu bazı âyâtın gelmesi kesb-i hayrı ale'l-ıtlâk imkânsız kılmayacaktır. Meselâ maraz-ı mevtte olduğu gibi vâkıʿa tamam olmadan iman edip kesb-i hayrın mümkin olduğu lahzada bulunabilecektir. Ve o hâlde bir kafir o [2108] gün âyâtın zuhûru üzerine iman eder ve o iman ile bir hayr kesbine imkân da bulabilirse ye's ü be's tamamen tahakkuk etmemiş olduğundan bu imanın dahi menfaat verebilmesi melhuzdur. Yani imanın makbul ve nâfiʿ olabilmesi için her hâlde o imandan sonra bir hayr kesbine imkân bulunmalıdır. Kıyamet alâmetleri gibi âyât-ı ye'sin zuhûrundan evvel hâl-i vüsʿatte kabûl-i iman için mücerred imanı kesb kâfi olabilecek, fakat o âyetlerin zuhûrundan itibaren iman için bilfiil kesb-i hayr etmiş olmak da şarttır. Çünkü vakit daralmıştır. Çünkü vâkıʿa[1] tamam olunca be's ü ye's tamam olacak, hayra imkân kalmayacak ve artık imanın da bir nefʿi olmayacaktır. Velhâsıl âyetteki birinci اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ fıkrasında iman o günden mukaddem olmakla mukayyeddir. Lâkin kesb-i hayr etmiş olsun olmasın imanı[2] sâbık demektir. İkinci اَوْ كَسَبَتْ فٖٓي اِيمَانِهَا خَيْراً fıkrasında ise iman kesb-i hayr ile mukayyeddir. Lâkin gerek iman ve gerek kesb مِنْ قَبْلُ olmakla mukayyed değildir. Îmân-ı sabıkla kesb-i hayra muhtemil olduğu gibi, o günkü iman ile mümkin olduğu takdirde kesb-i hayra dahi muhtemildir. Ve terdid bu iki mütekābil fıkra beynindedir. Ve işte o gün bunların hiçbirisiyle ittisaf etmemiş bulunan kimsenin imanı asla menfaat vermeyecektir. Kesb-i hayra mukārin îmân-ı sabık katʿiyyen makbul ve nâfiʿ, sâbık olan îmân-ı mücerred veya kesb-i hayra mukārin îmân-ı lâhıktan her biri de menfaatten hâlî kalmayacaktır. فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7][3] Binâenʿaleyh iman ve kesb-i

---

1 B: "vakit".
2 H: "îmân-ı".
3 "Ki her kim zerre miktarı bir hayır işlerse onu görecek."

hayr önceden olmalı, maʿamâfîh herhangi bir vâkıʿa-i mü'limenin alâimi başlamış da olsa tamam olmadan ye's-i küllîye düşmemeli, o zaman olsun derhâl iman ile kesb-i hayra şitâb etmelidir. Meselâ kıyamet alâmetleri zuhur etmeye başlamış da olsa henüz kopup bitmemiş ise iman ile amel-i sâlihten sarf-ı nazar etmemelidir. Lâkin mukaddemâ imanı olmayanların ve kesb-i hayra alışmamış bulunanların o gün bu imkândan da istifade edebilecekleri[1] [2109] çok meşkûktür. Hele küfr ü tekzîbi, dalâl ü idlâli itiyad etmiş olanlar vâkıʿa tamam olup hiçbir şey yapmak imkânı kalmayıncaya kadar iman ve hayra yanaşmaz, bunu da atlatacağız sanırlar. Ondan sonra iman edecek olsalar da imanlarının bir menfaati olmak ihtimâli kalmaz. Şimdi onlar bugün gelmeyecek zanneder ve geleceğini ihbar ve işʿâr eden âyâtullahı tekzîb ederler de âyât-ı vukūʿdan[2] başka hiçbir şeyi nazar-ı iʿtibâra almazlar amma her hâlde o gün gelecek ve o âyetler de zuhur edecektir. Ey Resûl {قُلِ انْتَظِرُٓوا اِنَّا مُنْتَظِرُونَ} "muntazır olunuz, biz hiç şüphesiz muntazırız" de. ❁ Yani "siz müşrikler o üç şeyden dilediğinizi gözleyiniz ki ne beklediğinizi göresiniz. Biz mü'minler sizin o fena âkıbetinizi görmek için onlara kemâl-i îmân ile muntazırız" diye onları inzar ve mü'minleri tebşîr eyle. Fi'l-hakīka "Bedir"den itibaren bu inzâr u tebşîrin tahakkuku görülmeye başlamıştır.

Her hâlde:

اِنَّ الَّذٖينَ فَرَّقُوا دٖينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعاً لَسْتَ مِنْهُمْ فٖى شَيْءٍۜ اِنَّمَٓا اَمْرُهُمْ اِلَى اللّٰهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿١٥٩﴾ مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَاۚ وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٦٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Dinlerini tefrikaya düşürüp de şîʿa şîʿa olanlar var â, senin onlarla hiçbir alâkan yoktur, onların işi Allah'a kalmıştır. Sonra o kendilerine ne

1 H +"de".
2 B: "âyâtın vukūʿundan".

ettiklerini haber verir (159). Kim [2110] bir hasene ile gelirse ona on misli verilir, kim de bir seyyie ile gelirse ona ancak misliyle cezâ edilir ve hiçbirine haksızlık edilmez (160).

{إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ} Muhakkak ki dinlerini tefrik edenler ❁ dinin bazı ahkâmını tanıyıp bazısını tanımayarak parçalayan veya dinlerini tevhîd-i Hak'ta toplamayıp muhtelif emeller, mâbudlar, metbûʿlar ve türlü türlü yollarla çatallandıran veya "din, insanın bâtınına ve rûhuna aittir. Zâhirine ve cismâniyyâtına karışmaz; din, insanın fülân işine hâkimse de fülân işine karışmaz, din başka, millet başkadır" demek gibi bir suretle dinlerini birçok işlerinden ayıranlar. ❁ Hamza ve Kisâî kıraatlerinde فَارَقُوا okunduğuna göre bu suretlerden biriyle hak dinlerinden ayrılmaya kalkışanlar, ictihadlarını tevhid için değil, tefrik[1] için sarf edenler {وَكَانُوا شِيَعًا} ve şîʿa şîʿa olanlar; yani her biri ayrı bir reise ve başka bir hiss ü hevâya taraftarlık ederek fırka fırka olup tefrikaya düşenler ❁ ki müşrikler baştan başa böyle oldukları gibi Yehûd ve Nasârâ da böyle olmuşlar ve meʿa't-teessüf Müslümanlar da her devr-i sukūtlarında bu hâllere düşmüşlerdir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştu[2] ki: "Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldı, birinden başka hepsi hâviyededir. Nasârâ yetmiş iki fırkaya ayrıldı, birinden başka hepsi hâviyededir. Ümmetim de yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Birinden başka hepsi hâviyededir." "O bir tane fırka-i nâciye kimdir yâ Resûlallah?" suâline karşı da "onlar benim ve ashâbımın üzerinde gittiğimiz yolda gidenlerdir" buyurmuştu.[3] Bundan şu da anlaşılır ki Yehûddan bir, Nasârâdan bir, Müslümanlardan bir olmak üzere üç fırka-i nâciye yoktur. Her zaman için bir fırka-i nâciye vardır ki o da Peygamber'in ve ashâbının yürüdükleri tarîk-ı hak ve

1 B: "tefrika".

2 B: "buyurmuştur".

3 Bk. Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 210-211. Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned,* III, 145; Tirmizî, İman, 17/2641; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXII, 184:

وقال زاذان أبو عمر: قال لي علي رضي الله عنه: يا أبا عمر، أتدري على كم افترقت اليهود؟ قلت: الله ورسوله أعلم. قال: افترقت على إحدى وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة، هي الناجية. أتدري على كم افترقت النصارى؟ قلت: الله ورسوله أعلم. قال: افترقت على ثنتين وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة هي الناجية. أتدري على كم تفترق هذه الأمة؟ قلت: الله ورسوله أعلم. قال: تفترق على ثلاث وسبعين فرقة، كلها في الهاوية إلا واحدة هي الناجية...

sırât-ı müstakīm olan tevhid yolunda yürüyenlerdir. [2111] Diğerlerine gelince {لَسْتَ مِنْهُمْ فٖى شَيْءٍ} sen onlardan hiçbir şeyde alâkadar değilsin; dinlerini tefrik edenler ve şîʿa şîʿa olanların tefrikalarından, hâllerinden ve[1] felâketlerinden ne mes'ulsün, ne de haklarında Allah'tan bir şey sorup istemeye salâhiyetdarsın. Ne onların sana tutunmaya ve gittikleri yolu sana isnad etmeye hakları vardır, ne de senin onlara şefaat etmeye salâhiyetin. {اِنَّمَٓا اَمْرُهُمْ اِلَى اللّٰهِ} Onlara yapılacak iş, tatbik olunacak emir, yalnız Allah'a aittir. Ne yapacağını ancak O bilir. {ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} Sonra zamanı gelince O onlara ne yaptıklarını haber verecektir. O zaman:

{مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا} Allah'a bir hasene ile gelmiş olana onun on misli hasenât vardır. ❁ Bazı müfessirîn bu on misl takdîrinin bir aded-i mahsus ile tahdid mânasına olmayıp "sen bana bir iyilik yaparsan ben on katını yaparım" denildiği gibi ale'l-ıtlâk katlanmadan kinaye olduğuna kāil olmuş ve bu babda مَثَلُ الَّذٖينَ[2] يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فٖى كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍ وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُ [el-Bakara 2/261] âyetiyle istidlâl eylemiştir. Diğer müfessirîne göre ise aşere ekalli beyandır ki lâekal bire on muhakkaktır demek olur ve zâhir olan da budur. Her hangisi olursa olsun demek ki sevap bir istihkaktan ibaret değil, bir tefadduldür. Fazl-ı ilâhî bir haseneye fazlasıyla kat kat ecr ü sevab verecektir. Binâenʿaleyh hasene ne güzel şeydir ve rahmet-i ilâhiye ne kadar vâsiʿdir. Demek ki herkes yaptığı hasenenin her hâlde birkaç mislini ve lâekal on katını alacaktır. Elverir ki yaptığı hasene olsun. Şu hâlde bir diğerinin daha fazla almasından dolayı lütuf ve fazl-ı ilâhîyi kıskanmaya ve "niçin falana bin verdi de bana on verdi?" diye itiraza kalkışmaya hak yoktur. {وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ} seyyie ile gelmiş olan da {فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا} [2112] ancak o seyyienin misliyle cezâlanır; ❁ Yani affolunmayıp cezâlandığı zaman fazla değil yaptığı kötülüğün tam misli bir kötülük ile cezâ görür, ayn-ı adaletle muâmele edilir. {وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} Ve hiçbirine zulmedilmez; ne erbâb-ı hasenâta yaptıkları hasenâttan eksik ecr ü sevap

---

1 H -"ve".
2 H, M ve B: "والذين".

verilir, ne de erbâb-ı seyyiâta seyyiâtlarından fazla cezâ verilir. ❁ Buna karşı "küfür, dünya gibi muvakkat bir seyyie değil mi? O hâlde azâb-ı müebbed cezâsı bunun nasıl bir misli olur? Bu cezâ cürümden fazla olmayacak mı?" denemez. Çünkü küfür emr-i Hakk'ı nefy ü inkârdır, hakkı velev bir lahza inkâr bile kizb-i ebedîdir. Kâfirin her küfrü ve her lahza-i küfrü[1] bir seyyie-i ebediyedir. Taʿbîr-i âharla herhangi bir emr-i Hakk'a karşı küfür, Allah teâlâ'nın rahmetinden ebedî bir inkıtâʿdır. Elbette bu ebedî seyyienin, ebedî inkıtâʿın cezâsı da azâb-ı müebbeddir. Rahmet-i ilâhiyeye vusul için bir müddet-i mahdûde zarfında bahşedilen bir fırsatı, bir vesileyi külliyen reddetmek o rahmetten ebediyyen mahrûmiyet demek olduğu ne kadar âşikârdır.

O dinlerini tefrik edenlere:

قُلْ اِنَّنِي هَدٰينِي رَبِّي اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍۚ دِينًا قِيَمًا مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفًاۚ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٦١﴾ قُلْ اِنَّ صَلَاتِي وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَۙ ﴿١٦٢﴾ لَا شَرِيكَ لَهُۚ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا۬ اَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ ﴿١٦٣﴾ قُلْ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍۜ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَاۚ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰىۚ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿١٦٤﴾ وَهُوَ الَّذِي جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ الْاَرْضِ وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَبْلُوَكُمْ فِي مَٓا اٰتٰيكُمْۜ اِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِۘ وَاِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٦٥﴾

[2113] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Beni,[2] Rabbim şeksiz dosdoğru bir yola hidâyet buyurdu, doğru pâyidar bir dine, başka dinlerden sıyrılıp sade Hakk'a müteveccih hanîf olan İbrâhim'in milletine ki o hiçbir zaman müşriklerden olmadı (161). "Benim", de, "cidden namazım, ibadetlerim, hayâtım, memâtım hep Rabbü'l-âlemîn olan Allah içindir (162). Şerîki yoktur O'nun,[3] ben

---

1 B -"ve her lahza-i küfrü".
2 H: "'Beni' de".
3 H: "O'nun şerîki yoktur ~~O'nun~~".

bununla emrolundum ve ben Müslimînin evveliyim (163). Allah", de "her şeyin Rabbi iken hiç ben ondan başka rab mı isterim? Herkesin kazandığı ancak kendi boynuna geçer, vizr çekecek bir nefis başkasının vizrini çekmez, sonra hep dönüp Rabbinize varacaksınız. O vakit O size ihtilâf etmekte bulunduğunuz hakikati haber verecek" (164). O, odur ki sizi arzın halifeleri yaptı ve bazınızı bazınızın derecelerle fevkine çıkardı. Bunun hikmeti ise sizi size verdiği şeylerde imtihan etmektir. Şüphe yok ki Rabbin serîʿu'l-ikāb, yine şüphe yok ki O yegâne Gafûr, yegâne Rahîm (165).

{قُلْ} Şöyle de: {اِنَّنٖى هَدٰينٖى رَبّٖٓى اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} Muhakkak ki beni Rabbim bir sırât-ı müstakīme; doğru ve düz bir caddeye {دٖينًا قِيَمًا} ayn-ı istikāmet olan, dosdoğru bir dine [2114] {مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفًا} yani hâli hanîf, bir Allah'a müteveccih olan İbrâhim milletine hidâyet etti {وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ} ve İbrâhim müşriklerden değil idi. ❁ Onun milletine intisab iddia eden ehl-i Mekke ve Yehûd ve Nasârâ gibi dini tefrik edenlerden değil idi.

"**Kıyem**en", "kıyam" mânasına ve mübalağa suretiyle vasf bi'l-masdardır. Kâf'ın fethi ve yâ'nın teşdid ve kesriyle قَيِّمًا kıraatleri de vardır ki pek doğru ve sâbit demektir. Bu dîn-i kayyimin haslet-i ameliyesini hulâsaten beyan için {قُلْ} şöyle de: {اِنَّ صَلَاتٖى} "Her hâlde benim namazım {وَنُسُكٖى} ve ibadetlerim -yahut kurbanlarım- {وَمَحْيَاىَ وَمَمَاتٖى} ve hayatım ve memâtım {لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ} Rabbü'l-âlemîn olan Allah'ındır. Hepsi Allah içindir. {لَا شَرٖيكَ لَهُ} O'nun hiç şerîki yoktur. ❁ Yani her ibadet, her iş bu akide, bu niyet ve[1] ihlâs ile yapılmak lâzımdır. {وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ} Ve ben ancak bununla, bu tevhîd ü ihlâs ile emrolundum. {وَاَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمٖينَ} Ben ise Müslimînin evveliyim, yani Allah'ın emrine teslim olanların birincisiyim, en önündeyim. ❁ Bu cümle Hazret-i Peygamber'in me'mur olduğu evâmir-i ilâhiyeye sürʿat-i imtisâlini ve o evâmirin kendine mahsus olmayıp umûmun bunlarla me'mur olduğunu ve bütün Müslüman olanların ona iktidâsı lüzûmunu beyandır. Kâfirlerin Hazret-i Peygamber'e

---

1 B +"bu".

"yâ Muhammed, gel bizim dinimize dön, dünya ve âhiret ne istersen biz tekeffül ederiz"[1] ve mü'minlere "geliniz, bizim yolumuza gidiniz, günahlarınız bizim boynumuza olsun" demelerine karşı {قُلْ} de ki {اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغ۪ي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ} Allah her şeyin [2115] Rabbi iken ben ondan başka bir rab mı isteyeceğim? {وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ اِلَّا عَلَيْهَا} Hâlbuki herkes hiçbir şey kazanmaz ki mes'ûliyeti kendi üzerine olmasın {وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى} hem vebal yüklenen hiçbir nefis diğerinin vebâlini çekmez. ❁ Yani ne günah yapmakta ne de cezâsını çekmekte vekâlet, niyâbet cereyan etmez. Herkes yaptığı günahı kendi yapar ve cezâsını kendi çeker. Binâenʿaleyh birinin diğerine "sen şunu şöyle yap da günahı, cezâsı yalnız benim boynuma olsun" demesi yalandır. Günahı yapan yaptığının cezâsını çeker, öyle deyip yalan söyleyen, günaha teşvik eden de bu yalanının, bu teşvik ve iğfâlinin, bu fena taahhüdünün cezâsını çeker. Başkasının vebâlini yüklenmeyi taahhüd eden bu yalancı müteahhid kendi taahhüdünün cezâsını çekmekle diğerini kurtaramaz. Şurası âşikârdır ki böyle demek günahın fâilinden başka kimseye zararı olmaz demek değildir. Ancak her fiil fâiline nisbet olunur ve her günahın alâkadar olanlara alâkaları nisbetinde taʿalluku bulunur demektir. {ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ} Sonra -siz ne kadar ihtilâf ederseniz ediniz- nihâyet hepinizin merciʿi Rabbinizdir. Cümlenizin Rabbinize bir rücûʿu, bir dönümü olacaktır. O zaman {فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ ف۪يهِ تَخْتَلِفُونَ} o size ihtilâf etmekte olduğunuz şeyleri haber verecektir. ❁ O vakit âkıbeti görecek, akı karayı seçecek, acıyı tatlıyı tadacaksınız. Binâenʿaleyh bugün dünyada herhangi bir iş[2] yapacağınız zaman başka düşünceleri, muhtelif dinleri, mezhebleri, arzuları bırakınız

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 370; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 704. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ʿulûm,* I, 500; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-ʿuyûn,* II, 196:

حكى النقاش أنه روي أن الكفار قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم: ارجع يا محمد إلى ديننا واعبد آلهتنا واترك ما أنت عليه ونحن نتكفل لك بكل تباعة تتوقعها في دنياك وآخرتك، فنزلت هذه الآية.

Ebussuud, *İrşâdü'l-ʿakli's-selîm,* III, 207:

كانوا يقولون للمسلمين: «اتبعوا سبيلنا ولتنحمل خطاياكم» إما بمعنى ليكتب علينا ما عملتم من الخطايا لا عليكم وإما بمعنى لنحمل يوم القيامة ما كتب عليكم من الخطايا فهذا رد له بالمعنى الأول أي لا تكون جناية نفس من النفوس إلا عليها ومحال أن يكون صدورها عن شخص وقرارها على شخص آخر حتى يتأتى ما ذكرتم وقوله تعالى «ولا تزر وازرة وزر أخرى» رد له بالمعنى الثاني أي لا تحمل يومئذ نفس حاملة حمل نفس أخرى حتى يصح قولكم.

2 M ve B: "işi".

da yaptığınız yapacağınız fiilin, sülûk edeceğiniz din ü mezhebin indallah ne olduğunu düşünerek ve bu son mes'ûliyeti hesap ederek samimi bir niyet ve ihlâs ile [2116] hareket ediniz. {وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ الْاَرْضِ} Ve O, o Allah'tır ki sizi arzın halifeleri kıldı. ۞ Bu yeryüzünde nice ümmetler gelmiş geçmiş, Hâtemü'l-Enbiyâ'nın meb‘us olduğu siz insanlar, siz ümmet-i Muhammed, hepsinin halefi olmuş, yerlerine ikāme edilmiş bulunuyorsunuz. Allah'ın bundan böyle yeryüzünde temellük ve tasarruf ve icrâ-yı ahkâm edecek olan me'murları, mes'ulleri sizsiniz. Allah teâlâ اِنّٖى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلٖيفَةً [el-Bakara 2/30] fermân-ı ilâhîsinin Âdem'e takdir buyurduğu ve melâikeye bile nasip etmediği bu yüksek makām-ı şerefe bundan böyle hey'et-i umûmiyenizle sizi nasb edip bu ağır mes'ûliyet ve emaneti size tevdî‘ eyledi {وَرَفَعَ بَعْضَكُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ} ve bazınızı diğerinin fevkinde derecât ile yükseltti. Bir kısmınızı akl ü ilim, şeref ü câh, mâl ü rızık gibi birtakım husûsâtta birçok derecelerle diğerlerinin[1] fevkine çıkardı ki {لِيَبْلُوَكُمْ فٖى مَٓا اٰتٰيكُمْ} size verdiği şeylerde hepinizi imtihan etsin, imtihan muamelesi yapsın, verileni mahallinde hüsn-i isti‘mâl ile şükredip etmeyeni temayüz[2] ettirsin. En güzel amel yapanları ıstıfâ eylesin de istikbalde vereceğini ona göre kazancınızla versin. ۞ Bu âlem böyle bir âlem-i imtihan ve müsâbakadır ve bugünkü vaziyet dünkü imtihânın bir neticesidir. Yarınki vaziyet de bu imtihanın bir neticesi olacaktır. Ve bu suretle ümmet-i Muhammed, yalnız kendi efrâd ve sunûfu beyninde değil, hey'et-i mecmû‘asıyla halef olduğu ümem-i sâlife ile de bir imtihâna tâbi‘dir ve onlardan ibret alıp müsâbakayı kazanmak ihtiyâcındadır. Ve tefâvüt-i merâtib bu imtihan ve müsâbakanın levâzımındandır. Bunun neticesinde nice yüksektekiler[3] düşebilir ve nice aşağıdakiler çıkabilir. Bunun için mâfevk mertebede bulunanların tehlikeleri daha çok, mes'ûliyetleri daha ağırdır. Binâen‘aleyh dünyada mevki‘ ve mertebe yüksekliğine mağrur olmamalı, bihakkın [2117] çalışmalıdır. Çünkü yüksekten düşmenin acısı daha büyük, küçükten büyümenin zevki daha

1 H: "diğerinin".
2 B: "temyiz".
3 M: "yükseklerdekiler".

yüksektir. Yâ Muhammed! {إِنَّ رَبَّكَ سَرِيعُ الْعِقَابِ} Şüphe yok ki Rabbinin ikābı[1] serîʿdir. Verdiği sermâye-i niʿmetin hakkını edâ ve şükrünü îfâ etmeyen ehl-i küfr ü isyâna ne kadar yüksek mevkiʿde olurlarsa olsunlar Rabbin murad ettiği zaman bir anda belâlarını verir. Zaten her gelecek olan yakındır. {وَإِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} Maʿamâfîh yine şüphe yok ki O muhakkak Gafûr, Rahîm'dir. ❁ Vazifesine cehd eden, imtihanda muvaffak olmaya çalışan ehl-i şükr ü tâatin kusurlarını mağfiret, ayıplarını setr ve sonunda kendilerini envâʿ-ı rahmet ü saʿâdetle bekâm eyler. ❁ Şimdi bir bu sûrenin Mekke'de nâzil olduğu zamanı, bir de ondan sonra târîh-i İslâm'ın safahâtı düşünülürse, bu âyetin istikbâle müteʿallik ne kadar mucizeleri ihtivâ ettiği ve daha etmekte bulunduğu hiçbir şüpheye mahal vermeyecek surette tezahür eder. Demek ki biʿset-i Muhammediye ile hayât-ı beşere bütün ümem-i sâlifeyi sebk edecek bir târîh-i cedîd açılmıştır.

Sûre-i Enʿâm burada bitti. Şimdi bu âyetin tazammun ettiği istihlâf ve imtihânın mâzîden beri sûret-i cereyânını tasvir ve tafsil edecek olan Sûre-i Aʿrâf'ı dinleyelim.

---

1 H +"~~muhakkak~~".

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

3. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi	: 31
Kitabın Adı	: HAK DİNİ KUR'AN DİLİ 3. Cild, A'râf - İsrâ
Müellifi	: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)
Özgün Dili	: Osmanlı Türkçesi
Hazırlayan	: Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi Doç. Dr. Murat Kaya İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi (Tefsir), Öğretim Üyesi
Dizgi ve Son Okuma	: Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: İmak Ofset Basım Yayın Tic. ve San. Ltd. Şti. Akçaburgaz Mah. 137. Sok. No: 12, Esenyurt /İstanbul Tel.: 444 62 18 www.imakofset.com.tr Sertifika No: 12531
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2022
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl

ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-5198-0 (3. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

3. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

[2118]

سورة الأعراف مكية وهي مائتان وست آيات

A‘RÂF SÛRESİ

Bu sûre dahi Mekkîdir, hicretten mukaddem Mekke'de nâzil olmuştur. Bunda icmâ‘ vardır. Ancak Mukātil وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ'den [7/163] وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖٓى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ [7/172] âyetine kadar istisnâ etmiş, bunların Medenî olduğunu söylemiştir. Bu, İbn Abbas'tan dahi rivayet edilmiş, وَاِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ [7/171] âyetine kadar da denilmiştir. Anlaşılıyor ki böyle diyen gayenin mugayyâda duhûlünü kastetmiş, yani وَاِذْ نَتَقْنَا'nın istisnâda dâhil ve Medenî olduğunu göstermek istemiştir.

Âyetleri: Kûfiyyûn ve Hicaz ta‘dâdında iki yüz altı, Basriyyûn ve Şam ta‘dâdında iki yüz beştir. Tam âyet olup olmadığında rivayet muhtelif olanlar şunlardır[1]:

الٓمٓصٓ [7/1]

كَمَا بَدَاَكُمْ تَعُودُونَ [7/29]

ضِعْفاً مِنَ النَّارِ [7/38]

الْحُسْنٰى عَلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ [7/137]

Kelimâtı: Üç bin üç yüz yirmi beştir.[2]

Hurûfu: On dört[3] bin üç yüz ondur.

Fâsılaları: د ل م ن harfleridir. Dâl yalnız baştaki الٓمٓصٓ'dadır. Lâm yalnız âhiri اِسْرَٓائٖلَ olandır ki iki âyettedir. Mîm on kadardır. Mütebâkīsi hep nûn'dur. ضِعْفاً مِنَ النَّارِ bir âyet nihâyeti olduğu rivayetine göre bir de ر fâsılası var demektir.

---

1 H: "şu beştir"; B: "şudur".

2 M ve B: "Otuz üç bin yirmi beştir"; H: "~~Otuz~~ üç bin üç yüz yirmi beştir".

3 B: "Yüz kırk".

İsimleri: Sûretü’l-A‘râf, Sûretü’l-Mîkāt, Sûretü’l-Mîsâk, Elif Lâm Mîm Sâd’dır. وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْاَعْرَافِ رِجَالٌ ilh... [7/46] diye cennet ile cehennem beyninde bir sur olan “a‘râf”ın ve ashâb-ı a‘râfın zikrini mutazammın olduğundan dolayı “Sûretü’l-A‘râf”, وَلَمَّا جَٓاءَ مُوسٰى لِمِيقَاتِنَا [7/143] âyeti ile mîkāt-ı Mûsâ’yı ve اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى [7/143] âyeti[1] ile hadîs-i mîsâkı müştemil olduğundan dolayı [2119] da “Sûretü’l-Mîkāt” veya “Sûretü’l-Mîsâk” ile, başı الٓمٓصٓ olduğundan dolayı da bu nâm ile yâd edilmiştir[2]. Lâkin en meşhuru “A‘râf”tır.

Bu sûre geçen Sûre-i En‘âm’da zikr ü isbat ve telhis olunan esâsâtı evvel ü âhirden ukūl-i beşerin mâverâ-yı ihâtası olan noktalara kadar şerh u tafsil ve mebde’den müntehâya teklif ve imtihânın sûret-i cereyânını bast u îzah ederek وَهٰذَا كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ مُبَارَكٌ فَاتَّبِعُوهُ وَاتَّقُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ [el-En‘âm 6/155] mazmûnunu derin ve mufassal bir inzar ve ihtar ile tenvir edecek ve En‘âm ile Enfâl beyninde bir a‘râf gibi olacaktır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓمٓصٓۚ ﴿١﴾ كِتَابٌ اُنْزِلَ اِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ ف۪ي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنْذِرَ بِه۪ وَذِكْرٰى لِلْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٢﴾ اِتَّبِعُوا مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِه۪ٓ اَوْلِيَٓاءَۜ قَل۪يلًا مَا تَذَكَّرُونَ ﴿٣﴾ وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا فَجَٓاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا اَوْ هُمْ قَٓائِلُونَ ﴿٤﴾ فَمَا كَانَ دَعْوٰيهُمْ اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَٓا اِلَّٓا اَنْ قَالُٓوا اِنَّا كُنَّا ظَالِم۪ينَ ﴿٥﴾ فَلَنَسْـَٔلَنَّ الَّذ۪ينَ اُرْسِلَ اِلَيْهِمْ وَلَنَسْـَٔلَنَّ الْمُرْسَل۪ينَۙ ﴿٦﴾ فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَٓائِب۪ينَ ﴿٧﴾ وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍۨ الْحَقُّۚ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَاز۪ينُهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٨﴾ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَاز۪ينُهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ بِمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَظْلِمُونَ ﴿٩﴾

1 H -“âyeti”.
2 H: “olunmuştur”.

[2120] **Meâl-i Şerîfi**

الٓمٓصٓ (1). Bir Kitab ki sana indirildi, sakın bundan dolayı yüreğinde bir sıkıntı olmasın da bununla inzar edesin, mü'minlere de şu bir ihtar: (2) Rabbinizden size indirilene ittibâ' edin, O'nsuz birtakım velîlere ittibâ' etmeyin, siz pek az düşünüyorsunuz (3). Biz nice memleket helâk etmişizdir ki gece yatarlarken[1] yahut gündüz uyurlarken baskınımız[2] ona gelivermiştir (4). Azâbımız kendilerine geldiği vakit de "bizler hakikaten zâlimler idik" demekten başka davaları olmadı (5).[3] Sonra elbette peygamber gönderilen ümmetlere soracağız, elbette gönderilen peygamberlere de soracağız (6). Soracağız da kendilerine karşı olan biteni mutlak bir ilim ile behemehâl anlatacağız, öyle ya Biz onlardan gāib değil idik (7). Hem vezn o gün tam hak; artık kimin mîzanları ağır basarsa işte onlar o felah bulacaklar (8). Kimin de mîzanları hafif gelirse bunlar da işte âyetlerimize zulmetmeleriyle kendilerine yazık edenler (9).

{الٓمٓصٓ} Elif, lâm, mîm, sâd. اللهُ أَعْلَمُ بِمَقْصُودِهِ (Sûre-i Bakara'nın ve Âl-i İmrân'ın başına bak). Ma'âmâfîh burada da sâd münasebetiyle müfessirîn tarafından nakledilen bazı sözler vardır: Ezcümle İbn Abbas'tan bir rivayete göre أَنَا اللهُ أَعْلَمُ وَأُفَصِّلُ "Ben Allahım, bilir ve tafsil ederim" demek olduğu nakledilmiştir. Süddî اَلْمُصَوِّرُ muhaffefi olduğunu, bazıları اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ[4] صَدْرَكَ mânasına olduğunu [2121] söylemişlerdir. Fakat elfâzın lisanda bir vaz'-ı mahsûsuna istinad etmeyen bu gibi ihtimâlâtın binlercesi hatıra gelebileceğinden, müfessirîn bunlara itimad câiz olamayacağını beyan ederler. Ma'âmâfîh İbn Abbas'tan nakledilen mâna, iki sûre beynindeki siyak ve münasebet nokta-i nazarından câlib-i dikkattir. Her hâlde bu sûre-i celîlenin dahi böyle hurûf-ı munkatı'a ile başlaması mündericâtının وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللهُ [Âl-i İmrân 3/7] mazmûnu üzere idrâk-i

---

1 B: "yatarken".
2 M (ilk basım): "baskınımıza".
3 H: "Biz ne memleketler helâk ettik ki baskınımız kendilerine gece yatarlarken yahut gündüz uyurlarken geliverdi (4). Azâbımız geldiği vakit artık "bizler hakikaten zâlimler idik" demekten başka davaları kalmadı (5)".
4 M -"لك".

beşerin tevakkuf edeceği bazı hakāik-i müteşâbihe ve me‘ânî-i remziyeyi muhtevî bulunduğuna bir tenbîhi tazammun eyler. Binâen‘aleyh, Sûre-i Bakara ve Âl-i İmrân'da olduğu gibi bu sûrede dahi künh-i hakikatini daha ziyade bir tafsil ile ihâta edemeyeceğimiz birtakım hakāik-i îmâniye karşısında i‘tirâf-ı acz ederek secde-i ubûdiyete kapanacağız. Ezcümle mebde'-i hilkat, sırr-ı teklif, ahvâl-i âhiret, mu‘cizât-ı enbiyâ, rü'yetullah mesâili bu kabîldendir. Binâen‘aleyh işbu الٓمٓصٓ matla‘ında da bizim nihâyet mülâhaza edebileceğimiz mefhum şudur: Ey Resûlüm Mustafâ! Sence mâlum olan bu elif, lâm, mîm, sâd sesleriyle kulaklarında çınlayıp kalbinde fısıldayan vahiy tecelliyâtı {كِتَابٌ اُنْزِلَ اِلَيْكَ} bir kitaptır ki sana indirildi {فَلَا يَكُنْ فٖى صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ} binâen‘aleyh göğsünde bundan bir darlık olmasın. -Yani bunun Allah'tan münzel olduğunda şekkin olmadığı gibi, sana teklif ettiği vazifenin fevkalâde ehemmiyet ve müşkilâtından dolayı da sıkılma.- Bu sana indirildi ki {لِتُنْذِرَ بِهٖ وَذِكْرٰى لِلْمُؤْمِنٖينَ} bununla inzar edesin, mü'minlere de ihtar. ❁ Yani bu kitabın mazmûnu mü'minlere münhasır zannedilmemelidir. Buna muhatap olacak olanlar ikiden hâlî değildirler: Mü'min, gayr-i mü'min. İnanmayan kâfirler için bu kitâb-ı mübarek, bir inzardır. Mahza onların korkunç âkıbetlerini beyan ve [2122] ihbardır. Onlar bunlara inanmayacaklar ve inanmadıkları için sakınmayacaklar. Binâen‘aleyh Kur'an'da kendileri için acı şeylerden, azab ve ukūbetten başka bir şey duymayacaklardır. Fakat onlar inanmadığı için hakikat değişmiş olmayacak, haber-i sâdık yerini bulacaktır. Bunun için Kur'an'dan istifade edemeyecek[1] kimseler birçok bulunabilir, lâkin Kur'ân'ın hükmünden hâriç kalabilecek hiç kimse tasavvur edilemez. Şu kadar ki bu hüküm lehine olmaz da aleyhine olur. Meselâ kâfir فَلَعْنَةُ[2] اللهِ عَلَى الْكَافِرِينَ [el-Bakara 2/89] hükmüne inanmamakla bundan kurtulacak değildir. Bunun gibi Kur'ân'ı arkalarına atanlar, dinlemek, amel etmek istemeyenler böyle yapmakla Kur'ân'ın hükmünden kendilerini kurtarmak şöyle dursun bilakis tamamen onun hükm-i inzârına atılmış olurlar. Mü'minlere gelince: Kur'an onlar hakkında

1 B: "etmeyecek".
2 H, M ve B: "إن لعنة".

bir müzekkirdir. İman ettikleri ve fakat tafsîlâtından zühul eyledikleri şeyleri kendilerine tezkir eder, akıllarına getirir. Mü'minler Kur'ân'ı dâimî bir muhtıra, bir rehber olmak üzere ellerinde ve gönüllerinde tutmalı, herhangi bir hususta bir iş yapacakları zaman onun sarâhat veya delâletine müracaatla inzar ve irşâdına, müsaade[1] ve 'adem-i müsaadesine göre hareket etmelidirler. Bu ihtâr u tezkîr şöyle ki: Ey Muhammed ümmeti! {اِتَّبِعُوا مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ} Rabbinizden size inzal edilen bu kitaba ittibâ' ediniz {وَلَا تَتَّبِعُوا مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَٓاءَ} ve bunsuz birtakım evliyâya ittibâ' etmeyiniz. ❁ Yani gerek ins ve gerek cinden herhangi bir dostun, bir zahîrin, bir veliyyü'l-emrin bizzat kendilerine ve kendiliklerinden olan kavil veya fiillerine tâbi' oluvermeyiniz. Onlara uyup uymamak için evvelemirde Rabbinizden indirilmiş olan bu kitaba ittibâ'ı mi'yâr ittihaz ediniz. Kitaba mugāyir olan, Rabbinizin emr ü nehyine muhalif bulunan husûsâtta gizli âşikâr kimseye uymayın, [2123] Rabbinizi bırakıp başkalarının arkasından, izinden gitmeyin {قَلٖيلاً مَا تَذَكَّرُونَ} siz pek az tezekkür ve tahattur edersiniz. Hâlbuki {وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا} nice karyeler, insan toplanan memleketler[2] vardı ki biz onları ihlâk etmişizdir. Öyle ki {فَجَٓاءَهَا} {بَأْسُنَا} ona, o karyeye be'simiz, darbe-i azâbımız ansızın geliverdi. O sırada ahâlisi {بَيَاتًا} yataklarına yatmış, gece uykusuna dalmış, {اَوْ هُمْ قَٓائِلُونَ} veya[3] kaylûle hâlinde, kuşluk uykusunda bulunuyorlardı. ❁ Hâsılı ya kavm-i Lût gibi gece yarısında veya kavm-i Şuayb gibi güpe gündüz hâl-i istirâhat ü gaflette azab kendilerini bastırıverdi {فَمَا كَانَ دَعْوٰيهُمْ اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَٓا اِلَّٓا اَنْ قَالُٓوا اِنَّا كُنَّا ظَالِمٖينَ} de be'simiz kendilerine geldiği sırada "fi'l-hakīka bizler zâlimler idik" demelerinden başka bir iddiaları veya duaları olmadı. ❁ Nihâyet Allah'ın emr ü hükmüne karşı gelinemeyeceğini anladılar, davalarındaki haksızlıklarını, zulümlerini vicdanlarında itiraf ile yaptıklarına nedâmet ve halâs için niyaz ettiler amma iş işten geçmiş, be's gelip çatmış bulunuyordu.

---

1 M ve B: "müsaadesine".
2 H: "~~helâk ettik~~"; "vardı ki Biz onları ihlâk etmişizdir" ibaresi hâmişe eklenmiştir.
3 H: "[ve]ya~~hut~~".

Bu felâket bunların dünyadaki azabları, bunun arkasından bir gün gelecek {فَلَنَسْـَٔلَنَّ الَّذ۪ينَ اُرْسِلَ اِلَيْهِمْ} ale'l-umûm kendilerine peygamber gönderilmiş olanlara elbette ve elbette[1] soracağız. ❁ "Gönderilen peygamberleri nasıl, ne cevap ile karşıladınız?" مَاذَٓا اَجَبْتُمُ الْمُرْسَل۪ينَ [el-Kasas 28/65] diye suâle çekeceğiz {وَلَنَسْـَٔلَنَّ الْمُرْسَل۪ينَ} ve gönderilmiş olan bütün peygamberlere de elbette ve elbette[2] soracağız. ❁ يَوْمَ يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَٓا اُجِبْتُمْ [el-Mâide 5/109] medlûlünce "ne suretle ne cevap ile karşılandınız?" diye [2124] sual edeceğiz. İki nevi sual vardır. Birisi tevbih ve muâhaze suâlidir. Nitekim bu mâna ile lisânımızda "iyi belle bunu ben sana sorarım" denilir. Diğeri de anlayıp öğrenmek için isti'lâm suâlidir ki bu mânâca da "bilmiyorum sorayım" denilir. İşte فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذَنْبِه۪ٓ اِنْسٌ وَلَا جَٓانٌّ [er-Rahmân 55/39][3] kezâlik وَلَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ [el-Kasas 28/78][4] âyet-i celîlelerinde "ins ü cinden mücrimlerin hiçbiri o gün günahlarından sorulmaz" buyurulması bu mânayadır ki mücrimiyetleri sîmâlarından belli, cürümleri bütün vesâikiyle mâlum ve mazbuttur. Kendilerinden veya şundan bundan sormaya hâcet yoktur demektir. Buna mukabil burada "mürselün ileyhime ve mürselîne elbette ve elbette[5] soracağız" buyurulması da, "bütün kâfirleri bütün peygamberler muvâcehesinde suâl-i tevbîh ve muâhaze ile mes'ul edeceğiz" demektir. Bunun için buyuruluyor ki: Elbette ve elbette soracağız da {فَلَنَقُصَّنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ} kendilerine karşı ilim ile her hâlde ve her hâlde haber verip anlatacağız. ❁ Peygamberler sorulduklari zaman لَا عِلْمَ لَنَا اِنَّكَ اَنْتَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ [el-Mâide 5/109] diyecekler, bunun üzerine en gizli hâllerine varıncaya kadar hepsinin yaptıklarını, içlerini dışlarını ilmimizle yüzlerine vuracağız {وَمَا كُنَّا غَٓائِب۪ينَ} biz gāib değil idik ❁ ki mâlumumuz olmayan bir hâlleri bulunabilsin, zâhir ve bâtında her ne yaptılarsa Allah hepsine hâzır ve nâzır ve şâhiddir. {وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍنِ الْحَقُّ} Vezin de o gün haktır: Her şeyin, her amelin en doğru ve tamamen adl

1 H: "elbet ve elbet".
2 H: "elbet ve elbet".
3 "O gün sorulmaz cürmünden artık ne bir insan ne de bir cânn."
4 "…Mücrimler günahlarından suâl de olunmaz."
5 H: "elbet ve elbet".

ü hakkāniyetle tartısı da o gündür. ❁ Ne olursa olsun o güne kadar az çok bir hesâb-ı cârî veya imhâl ve müsaade vardır. O gün ise defter-i a'mâldeki her muâmele en ince, en hurde noktalarına varıncaya kadar bihakkın tartılıp leh ve aleyhteki matlub ve zimmetin muvâzeneleri tamamen tahakkuk edecek, herkesin kâr ve zarar pusulaları -bilânçoları, i'lâmları- [2125] çıkarılıp hesapları kapanacaktır. Binâen'aleyh {فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ} her kimin mîzanları ağır gelir; hasenâtı seyyiâtından, matlubları zimmetlerinden, kârları zararlarından fazla çıkarsa {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} işte bunlar ve ancak bunlar o felah bulmuş, muradlarına ermiş olanlardır. ❁ Cemi' sîgasıyla مَوَازِينُهُ tâbirinden anlaşılır ki her ferd için bile müte'addid mîzanlar vardır. Kâr ve zarar hesabı hepsinin yekûnundan çıkacaktır. {وَمَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ} Her kimin de mîzanları hafif gelir; hasenâtı seyyiâtından, matlubları zimmetlerinden eksik çıkarsa {فَاُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ} işte bunlar da nefislerini ziyan etmiş, kendilerini hüsranda bırakmış olanlardır ki {بِمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَظْلِمُونَ} bunun sebebi bizim âyetlerimize zulm eder olmaları ❁ müstemirren tekzib ve inkâr ve hakkını vermekten imtinâ' edegelmeleridir. Şu âyât-ı ilâhiyenin muhtevî olduğu hakāik ve hukūka dikkat ediniz.

Ey insanlar:

وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْاَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ ف۪يهَا مَعَايِشَۜ قَل۪يلاً مَا تَشْكُرُونَ ﴿١٠﴾ وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَۗ فَسَجَدُٓوا اِلَّٓا اِبْل۪يسَۜ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِد۪ينَ ﴿١١﴾ قَالَ مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَۜ قَالَ اَنَا۬ خَيْرٌ مِنْهُۚ خَلَقْتَن۪ي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ ط۪ينٍ ﴿١٢﴾ قَالَ فَاهْبِطْ مِنْهَا فَمَا يَكُونُ لَكَ اَنْ تَتَكَبَّرَ ف۪يهَا فَاخْرُجْ اِنَّكَ مِنَ الصَّاغِر۪ينَ ﴿١٣﴾ قَالَ اَنْظِرْن۪ٓي اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٤﴾ قَالَ اِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَر۪ينَ ﴿١٥﴾ قَالَ فَبِمَٓا اَغْوَيْتَن۪ي لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَق۪يمَۙ ﴿١٦﴾ ثُمَّ لَاٰتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ اَيْد۪يهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ وَعَنْ اَيْمَانِهِمْ وَعَنْ شَمَٓائِلِهِمْۜ وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شَاكِر۪ينَ ﴿١٧﴾ قَالَ اخْرُجْ مِنْهَا

مَذْؤُمًا مَدْحُورًاۜ لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ اَجْمَع۪ينَ ﴿١٨﴾ وَيَٓا اٰدَمُ اسْكُنْ
اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِم۪ينَ
﴿١٩﴾ فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِيَ لَهُمَا مَا وُ۫رِيَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْاٰتِهِمَا وَقَالَ مَا نَهٰيكُمَا
رَبُّكُمَا عَنْ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ اِلَّٓا اَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ اَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِد۪ينَ ﴿٢٠﴾ وَقَاسَمَهُمَٓا
اِنّ۪ي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِح۪ينَۙ ﴿٢١﴾ فَدَلّٰيهُمَا بِغُرُورٍۚ فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ بَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا
وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِۜ وَنَادٰيهُمَا رَبُّهُمَٓا اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ
وَاَقُلْ لَكُمَٓا اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُب۪ينٌ ﴿٢٢﴾ قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَٓا اَنْفُسَنَا وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا
وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِر۪ينَ ﴿٢٣﴾ قَالَ اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّۚ وَلَكُمْ فِي الْاَرْضِ
مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى ح۪ينٍ ﴿٢٤﴾ قَالَ ف۪يهَا تَحْيَوْنَ وَف۪يهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ۟ ﴿٢٥﴾

[2127] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için sizi arzda yerleştirdik ve sizin için onda birçok geçimlikler yaptık, siz pek az şükrediyorsunuz (10).[1] Hakikat[2] sizi evvelâ halk ettik,[3] sonra size suret verdik, sonra da melâikeye dedik ki "Âdem'e secde edin", hemen secde ettiler, ancak İblis secde edenlerden olmadı (11). "Sana"[4], buyurdu, "emrettiğim hâlde secde etmene[5] mâni' ne oldu?" "Ben", dedi, "ondan hayırlıyım, beni ateşten yarattın, onu ise çamurdan yarattın" (12). "Hemen" buyurdu, "in oradan! Ne haddine ki orada tekebbür edesin, haydi çık, çünkü sen alçaklardansın" (13). "Bana" dedi, "ba's olunacakları güne kadar mühlet ver" (14). Buyurdu ki: "Haydi mühlet verilenlerdensin" (15). "Öyle ise" dedi, "beni azdırmana karşılık yemin ederim ki ben de onları saptırmak için her hâlde senin doğru yoluna oturacağım. (16) Sonra onlara önlerinden ve arka-

1 H: "Fi'l-hakîka sizi arzda temkin eyledik ve sizin için onda birçok esbâb-ı maîşet âmâde kıldık. Siz ama ne kadar az şükrediyorsunuz".
2 H +"Biz".
3 B -"sizi evvelâ halk ettik".
4 B: "Ona".
5 H, M ve B: "etmemene".

larından, sağlarından ve sollarından sokulacağım, Sen de çoğunu şükredici bulmayacaksın" (17). "Çık oradan mezmum, matrud olarak!" buyurdu, "kasem ederim ki onlardan her kim sana uyarsa kat'iyyen ve kātıbeten sizin [2128] mecmû'unuzdan cehennemi doldururum" (18). "Ve yâ Âdem, mesken et o cenneti sen zevcenle de ikiniz dilediğiniz yerden yiyin ve şu ağaca yaklaşıp da zâlimlerden olmayın" (19). Derken şeytan bunlara kendilerinden örtülmüş olan çirkin yerlerini açmak için ikisine de vesvese verdi, ve "sizi Rabbiniz başka bir şey için değil, sırf melek olacağınız yahut ebediyyen kalanlardan olacağınız için bu ağaçtan nehyetti" dedi (20). Ve "her hâlde ben sizin hayrınızı isteyenlerdenim" diye ikisine de yemin etti (21). Bu suretle kandırarak ikisini de sarktırdı. Onun üzerine vaktâ ki o ağacı tattılar, ikisine de çirkin yerleri açılıverdi ve başladılar cennet yapraklarından üzerlerine üst üste yamıyorlardı. Rableri de kendilerine nidâ etti: "Ben sizi bu ağaçtan nehyetmedim mi? Ve size 'haberiniz olsun[1] bu şeytan açık bir düşmandır size' demedim mi?" (22). "Rabbenâ", dediler, "nefislerimize zulmettik, eğer sen bize mağfiret etmez, merhamet buyurmazsan şüphe yok ki hüsrâna düşenlerden oluruz" (23). Buyurdu ki "ininiz bazınız bazınıza düşman olarak, size bir zamana kadar arzda bir[2] karargâh tutmak ve bir nasip almak mukadder" (24). Buyurdu ki "onda yaşayacaksınız ve onda öleceksiniz ve ondan çıkarılacaksınız" (25).

{وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِى الْاَرْضِ} Kasem olsun ki sizi arzda temkin ettik; mütemekkin kıldık, onu size vatan, hayat ve memâtınızda karargâh yaptık veya üzerinde tasarrufa kudret ve müknet verdik {وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ} ve onda sizin için birçok maîşetler; yaşayacak, geçinecek, intifâ' edecek sebepler, vâsıtalar halk u tahsis eyledik -ki mekân ve müknet ve esbâb-ı maîşet, ta'bîr-i âharla vatan, iktidar, geçim, bu esas nimetler ne büyük atâyâ-yı ilâhiyedendir. Ve bunlardan dolayı insanlar Allah'a karşı ne kadar hukūk ve vezâif ile şükr ü şükrâna borçludur. Böyle iken

1 H: "yok mu".
2 B -"bir".

{قَلٖيلًا مَا تَشْكُرُونَ} siz pek az şükrediyorsunuz. ❁ Vatan olan arzın ıslâh u i‘mârında ve [2129] esbâb-ı maîşetin istihsâlinde hâlıkını ve hâlıkın evâmirini tanıyarak kudret ü müknetlerini yerli yerine sarf eden ve fesâd ü zulümden ve küfr ü tuğyandan tevakkī eyleyenler az olduğu gibi, şükredenlerin bile evkāt-ı şükr ü ubûdiyetleri ne kadar azdır. Hâlbuki insanlar bunlardan başka daha ne büyük ni‘am-ı ilâhiyenin medyûn-ı şükrânıdır bakınız:

{وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ} Kasem olsun ki Biz sizi halk ettik: ❁ Siz hiçbir şey değil iken, siz nev‘-i beşerden hiçbir ferd âlemde mevcut değil iken, siz henüz şu bulunduğunuz şekl ü sureti ahz etmeden evvel ilk mayanızı takdir ve îcad eyledik. {ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ} Sonra sizi tasvîr ettik: Siz ibtidâ-i hilkatte suretsiz, uzviyetsiz bir mahluk, arzda bir çamur ve babanızın sulbünde birer zerre, birer nutfe olduğunuz hâlde sizi ahsen-i takvîm olan insan suretine koyduk {ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ} sonra da melâikeye “Âdem’e secde edin: Ona boyun eğip itaat ve inkıyâd ile hizmet eyleyin” dedik.

Bu hitapların bir ferde veya sınıfa değil, ale’l-umûm cins-i beşere, daha doğrusu cem‘iyyet-i beşeriye cinsine müteveccih olduğu ve bu münasebetle melâikenin Âdem’e secdesi[1] kaziyyesinin de nev‘-i beşere bir minnet siyâkında tezkir buyurulduğu sarihtir. Demek ki bu secde emri Hazret-i Âdem’in şahsına mahsus değil, zürriyeti de dâhil olmak üzere nev‘ine ait bir şeref ve imtiyazdır. Zürriyet-i Âdem içinde bizzat Hazret-i Âdem’den efdal olan ulü’l-azm enbiyâ-yı izâm gibi zevât bulunduğu şüphesiz olduğuna nazaran da bu mâna vâzıhtır. Binâen‘aleyh Âdem’i yalnız ilk insan olmak üzere değil, ale’l-umûm nev‘-i beşerin mâhiyetini temsil eden bir misâl-i kül, ta‘bîr-i âharla alem-i cins[2] olarak mülâhaza etmek siyâk-ı âyete daha muvâfıktır. Hazret-i Âdem kendi ferdiyetinde bilfiil hâiz olduğu [2130] fezâil ve melekât-ı insâniyeden başka bütün zürriyetinde tecellî edecek olan fezâil ü melekâtı da bilkuvve hâiz olmak itibariyle ebü’l-beşer olarak teemmül edildiği zamandır ki hilkat-i

1 H: “secde”.
2 H + “~~üzere~~”.

Âdem hilkat-i benî Âdem'i, tasvîr-i Âdem tasvîr-i benî Âdem'i, Âdem'e secde bütün nev'-i beşere secdeyi mutazammın olduğu tevazzuh eder. هُوَ الَّذٖى جَعَلَكُمْ[1] خَلَٓائِفَ الْاَرْضِ [el-En'âm 6/165] mânasını da tavzih eden bu âyetin mazmûnu birçok derin mebâhisi ihtivâ etmektedir. Fakat biz burada bu kadar işaretle iktifâ edeceğiz. Cenâb-ı Allah insanlığa öyle bir şeref bahş eylemiştir[2] ki Âdem'in melâikeye değil, melâikenin Âdem'e secde etmesini emretmiştir. Düşünmeli ki bu halk, bu tasvir, bu teşrif nimetlerinden sonra insanların Allah'tan başkasına perestiş etmeleri ne büyük zillet ve ne büyük nankörlük olacak ve ne azîm mes'ûliyeti intac eyleyecektir.

Evet, Allah Âdem ile insanlığı halk u tasvir ettikten sonra melâikeye Âdem'e secde ediniz dedi de {فَسَجَدُٓوا} onlar da secde ettiler {اِلَّٓا اِبْلٖيسَ} ancak İblis {لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدٖينَ} secde edenlerden olmadı. ❁ Olmadı da ne oldu {قَالَ مَا مَنَعَكَ اَلَّا تَسْجُدَ اِذْ اَمَرْتُكَ} Allah ona "sana ne mâni' oldu da Ben emrettiğimde secde etmemeye cüret eyledin!" buyurdu. Böyle tevbih ile istintak etti. ❁ Buna karşı İblis ne dedi bilir misiniz? {قَالَ} dedi ki {اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ} "ben ondan hayırlıyım" ❁ Yani daha faziletli, daha yükseğim. Böyle olanın mâdûnuna secde etmesi ise revâ değildir. Binâen'aleyh bu emir mâkul ve müstahsen değildir.[3] İşte beni secdeden men' eden ondan yüksek olmaklığım ve bu emri muvâfık görmemekliğimdir. Ben ondan hayırlıyım. Çünkü {خَلَقْتَنٖى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طٖينٍ} beni ateşten halk ettin [2131] onu ise çamurdan halk ettin. ❁ O davayı istilzam etmek için bu mukayeseli çifte suğrâ şunu tazammun eder: Ateş ise çamurdan hayırlıdır, hayırlıdan halk olunan da hayırlıdır. Binâen'aleyh ateşten yaratılan ben çamurdan yaratılan Âdem'den hayırlıyım, bunun için secde etmedim. Demek oluyor ki bu lahzaya, yani Âdem'e secde emrinin vürûduna kadar Allah teâlâ İblis'in hissiyâtına dokunacak hiçbir emir ve teklif yapmamış, bir imtihan etmemiş idi ve onun o zamana kadar isyan etmemesi ve melekler içinde bulunması vâkı'âtın kendi arzu ve temâyülâtına muvâfık

---

1 H: "جعل لكم".

2 B: "etmiştir".

3 B -"Binâen'aleyh bu emir mâkul ve müstahsen değildir".

cereyan etmesiyle de alâkadar bulunuyordu. Böyle bir hâlde olan tâatin ise mücerred emir ve rızâ-yı ilâhîye inkıyaddan neş’et ettiği tebeyyün edemezdi. Çünkü hem Allah’ın emrine hem de nefsin rızâsına muvâfık gelen husûsâtta asıl nazar-ı i‘tibâra alınıp itaat edilen mâbud, Allah mı yoksa nefis mi bu ta‘ayyün ve tebeyyün edemez. Vaktâ ki Âdem yaratılıp meleklerin ve o meyanda İblis’in ona secde etmeleri emredilince bu hepsi için bir imtihan olmuş ve bu imtihan İblis’in hissiyâtına dokunmuş ve mâhiyetini tezahür ettirmiştir. Ve o zaman Allah’ın bildiği gibi melekler ve Âdemce de anlaşılmıştır ki İblis’in sâbıkan meleklere refakat ve müşabeheti لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ [et-Tahrîm 66/6][1] vasfını hakikaten hâiz olduğu için değil, emr-i ilâhî ile emr-i nefsin te‘âruz etmediğinden[2] ve[3] isyana sebep bulunmamasından dolayı imiş. Yoksa İblis hakikatte Allah’a değil, kendi zevkine ta‘abbüd edermiş ve nitekim اسْجُدُوا لِاٰدَمَ diye onun zevk u rızâsına muhalif ilk emr-i ilâhî teveccüh edince İblis’in ilk işi secdeden imtinâ‘ ile isyan ve مَا مَنَعَكَ suâline karşı ilk sözü de i‘lân-ı kibir ile izhâr-ı küfr ü tuğyan olmuştur. Bu suretle İblis اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ derken evvelemirde mücerred hissiyyât-ı nefsâniyesine ittibâ‘ etmiş ve fakat bunu bir de ilim şeklinde süsleyerek hakka isnad etmek için biri kâzib اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ biri de sâdık خَلَقْتَنٖى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طٖينٍ iki mukaddimeyi birbirine rabt edip mukaddime-i sâdıkanın zımnında yanlış [2132] birtakım kübrâlar gizleyerek iki suğrâ ile iki kıyâs-ı mantıkī suretinde bir nazar-ı fâsid yürütmüş ve sâdık olan kaziyye-i hilkatten kâzib olan اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ da‘vâ-yı nefsânîsini istintâca kalkışmıştır ki, âlemde şeytanet ve telbîsin ilk misâli olan bu sözde şeytanetin bütün künhü münderic gibidir. Bu iki cümle tahlîl ü tedkīk edilecek olursa, bunda ilm-i âdâb-ı bahs, ilm-i rûh, ahlâk, istikrâî-istintâcî mantık, hikmet-i tekvîn ve teşrî‘ gibi nice ulûma temas eden açık gizli birçok hatîât, telbîsât, mugāletât görülecektir ki bununla şeytan ve şeytanetin bütün[4] mâhiyetini anlamak

---

1 “…Allah kendilerine ne emrettiyse ona isyan etmezler ve her neye memur iseler yaparlar.”

2 H +“~~dolayı~~”.

3 H -“ve”.

4 B -“künhü münderic gibidir. Bu iki cümle tahlîl ü tedkīk edilecek olursa, bunda ilm-i âdâb-ı bahs, ilm-i rûh, ahlâk, istikrâî-istintâcî mantık, hikmet-i tekvîn ve teşrî‘ gibi nice ulûma temas eden açık gizli birçok hatîât, telbîsât, mugāletât görülecektir ki bununla şeytan ve şeytanetin bütün”.

mümkin olacaktır. Ezcümle hayırdan imtinâ'ı tasvib için cehl ile ilmi, kizb ile sıdkı, şer ile hayrı, kibir ile müdârâyı, aldanmakla aldatmayı halt u mezc edip hayırlı olmayı hayra mâni' tutmak tenakuzunu bir hakīkat-i ilmiye ve netîce-i mantıkiye şeklinde tasvir etmek şeytanın birinci sıfatı olduğu anlaşılıyor ki gurûr-ı nefs ile fikr ü zekâ suretinde görünmek isteyen bu hamâkat ve cehaletin huzûr-ı Hak'ta ne kadar sefil bir vaziyet olduğunu bir düşünmeli.

Şimdi İblis'in bu dava ve istidlâlindeki başlıca hata ve galat noktalarını da kaydedelim:

1. Evvelemirde İblis suâle karşı vaziyet ve vazifesini takdir edememiş, cevabı târiz ve mu'âraza tavrına dökerek bahs ü kelâmda gasb-ı makam sevdasına düşmüştür. İtiraf ve i'tizâr yerine itiraz ve tahtı'eye kalkışmıştır.

2. Mevrid-i nasta kıyas ve ictihâda kıyam etmiş, emr-i sarîhe karşı halkın delâletine müracaat eylemiştir.

3. خَلَقْتَنٖى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طٖينٍ demesi haddizâtında doğrudur. Lâkin İblis bu iki vâkı'a-i hilkati mukayese ile bundan اَنَا۬ خَيْرٌ مِنْهُ neticesini almak için nokta-i nazarında hata etmiştir. Zira bir taraftan hâlıkın halkını itiraf ile ona nazar-ı dikkati celb ediyor gibi görünürken diğer taraftan hayr u meziyette nazarını madde ve unsura kasr etmiş, [2133] fâilin nisbet-i ihtisâsına, surete, gayeye atf-ı nazar eylememiştir. Hilkat-i Âdem'de مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَىَّ [Sâd 38/75][1] kavl-i ilâhîsiyle ihtar buyurulan şeref-i ihtisâsı فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فٖيهِ مِنْ رُوحٖى [el-Hicr 15/29; Sâd 38/72][2] kavl-i ilâhîsiyle ihtar buyurulan rûh ve sureti اِنّٖى جَاعِلٌ فِى الْاَرْضِ خَلٖيفَةً [el-Bakara 2/30] kavl-i ilâhîsiyle ihtar buyurulan gayeyi nazar-ı mülâhazaya almayıp yalnız madde ve unsura itibar etmek isteyen İblis, Âdem'de toprak kendisinde ateşten başka bir mâhiyet görmemiş ve diriden ölü, ölüden diri halk eden ve havâss u mezâyâ-yı eşyâyı hazîne-i kereminden bahş eyleyen Hâlık teâlâ'yı maddeye mahkum gibi farz

1 "…O benim iki elimle yarattığıma secde etmene ne mâni' oldu sana?..."

2 "Binâen'aleyh onu tesviye ettiğim ve içine rûhumdan nefh eylediğim vakit…" / "Onu tesviye ettim de rûhumdan ona nefh eyledim mi…"

eylemiştir. Hiç düşünmemiştir ki tıyn ile nârın havâssındaki fark da mücerred tahsîs-i hâlıka medyun olan bir hilkat farkından başka bir şey değildir. Bundan anlaşılır ki âlim geçinenlerin birçoğunda görülegelen maddeye kasr-ı nazar mesleki mesâlik-i İblistendir. İşte bâlâda işaret edildiği üzere bu galat-ı[1] nazarıyladır ki İblis خَلَقْتَنٖى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طٖينٍ suğrâsı tahtında "nâr, tıynden hayırlıdır, hayırlı olandan halk edilen de diğerinden[2] hayırlıdır" diye iki kübrâ-yı zımniye îmâ ederek bunları birer hakīkat-i zâhire ve müselleme gibi farz etmiş ve bundan اَنَا۬ خَيْرٌ مِنْهُ neticesini çıkarmak istemiştir. Hâlbuki ikinci kaziyye külliyetiyle sâdık olmadığı gibi birinci kaziyye de ıtlâkıyla doğru değildir. Hakikatte ale'l-ıtlâk halk nokta-i nazarından ikisi de mahluk olmak ve hükm-i hâlıka mahkum bulunmak itibariyle müsâvî olduktan başka hususiyet nokta-i nazarından da havâss-ı türâbiye havâss-ı nâriyeden daha cem‘iyyetli ve daha kemâllidir. Hele ahlâkī bir temsil ile mülâhaza edildiği zaman ateşin hıffetine, hiddet ve şiddetine, telaş ve ıztırâbına, meyl-i tekebbür ve istîlâsına[3] mukabil türâbın vakār ü sekîneti, sabr u mekânet ve sebâtı, hilm ü hayâ ve semâhati, kābiliyyet-i ıstıfâ ve tekâmülü ne kadar yüksektir. İblis gerek istikrâsının noksanından gerek telakkīsindeki bozukluktan, yani ilmi Hak'tan değil nefsinden ahz etmek davasında bulunduğundan [2134] dolayı bunda da galata düşmüştür. Ve yine bu galat iledir ki Âdem'i sırf bir çamur, kendini sırf bir ateş seviyesinde mukayese etmiş, tıynden halk olunan Âdem'in ıstıfâ-yı ilâhî ile çamurdan büsbütün başka bir mazhar-ı emr, kendisi de nârdan büsbütün başka bir mazhar-ı la‘net olacağını anlayamamıştır. Ve yalnız Âdem'e karşı değil, emir ve suâl-i ilâhîye karşı da kibr ü enâniyetle اَنَا۬ خَيْرٌ مِنْهُ خَلَقْتَنٖى مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طٖينٍ deyivermiştir. Bunun üzerine:

{قَالَ} Allah buyurdu ki {فَاهْبِطْ مِنْهَا} öyle ise in oradan, o bulunduğun cennetten yahut zümre-i melâike içinden {فَمَا يَكُونُ لَكَ اَنْ تَتَكَبَّرَ فٖيهَا} çünkü senin orada tekebbür etmen olamaz. ۞ O makām-ı ulvî haddini bilen

1 B: "bâtıl".
2 M ve B -"diğerinden".
3 B: "isti‘lâsına".

ehl-i tâat ve tevâzu'a mahsustur. {فَاخْرُجْ اِنَّكَ مِنَ الصَّاغِرِينَ} Binâen'aleyh çık, sen artık küçülenlerdensin. ❁ Tekebbür küçüklüktür, büyüyecek olan büyüklenmez, büyüklenen behemehâl küçülür,[1] alçalır, zelil olur. Sıfat-ı kibriyâ zâtına mahsus olan Allah teâlâ bu emir ile onu bulunduğu makamdan derhâl azledip indirdi, kibrine mukabil zillet ü hakarete mahkum etti, aslının ateş olmasına güvenerek ve hayriyet ve fazileti kendisinde aslından[2] müntakil ve mevrus, elinden alınmaz bir haslet-i zâtiye gibi farz ederek bu lahza-i imtihâna kadar bulunduğu o makām-ı saadetten düşmeyeceğini zanneden ve bu zannıyla hâlıkının emrini tenkīde kalkışan İblis'e bu emr-i ilâhî[3] bütün havâss-ı eşyânın mücerred bir dâd-ı Hak olduğunu bu suretle bir lemhada fiilen anlatıverdi.

Bu hitâb-ı gazab karşısında vücûd-ı mahlûkun lâ-şey olduğunu anlayan İblis derhâl i'dâmından korkarak ve zillet ü hakāretle olsun hayâtı memâta tercih ederek: [2135] {قَالَ اَنْظِرْنٖى اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ} "beni onların ba's olunacakları güne kadar inzar ve imhâl et" dedi. Yani "Âdem ve zürriyetinin ba'de'l-mevt ba'sleri vaktine kadar öldürme de ecelimi tehir eyle" diye tazarru' ve niyaz etti ❁ ki bu gün ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ [ez-Zümer 39/68][4] mantûkunca يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ [el-Mutaffifîn 83/6][5] olan nefha-i sâniye vaktidir. Bundan anlaşılır ki İblis esasen Hâlık teâlâ'yı münkir olmadığı gibi ba'si de münkir değildir. O biliyormuş ki Âdem'in nesl[6] ü zürriyeti olacak, bir müddet yaşayacaklar, sonra ölecekler ve bir gün gelip ba's olunacaklar. Şu hâlde İblis'in küfrü Allah'ı ve âhireti inkâr suretiyle değil, emr ü teklîfi ve vücûb-ı ameli inkâr ile mu'âraza suretindedir. Şâyân-ı dikkattir ki İblis bu yevm-i ba'se kadar imhâl talebi zımnında nefha-i ûlâ devresini atlatıp ilelebed ölümden kurtulmayı ve zillet ü hakāret içinde de olsa fenâsız bir bekāya erişmeyi arzu etmiş ve fakat bunu tasrih etmeyip kurnazlık

1 B -"büyüyecek olan büyüklenmez, büyüklenen behemehâl küçülür".
2 B: "aslında".
3 H +"~~ile~~".
4 "…Sonra ona bir daha üflenmiştir, bu kere de hep onlar kalkmışlar bakıyorlardır."
5 "O gün ki nâs Rabbü'l-âlemîn için kıyam edecekler."
6 M ve B: "nesli".

etmek istemiştir. Çünkü yevm-i ba‘sten sonra mevt yoktur. Binâen‘aleyh bu derece meyl-i hayat da İblis’in hissi demektir. Hiçbir mahlûkunun[1] herhangi bir talep ve niyâzını külliyen reddetmek şânından olmayan ve عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ [Âl-i İmrân 3/119] olan Allah teâlâ nazar-ı izzetinden kovduğu İblis’in bile recâsını sûret-i mutlakada reddetmeyerek {قَالَ اِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ} “şüphelenme sen munzarîndensin”, yani eceli tehir edilenlerdensin buyurdu. ۞ Fakat اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ gayesine müsaade etmedi, bilakis Sûre-i Hıcr’da ve Sûre-i Sâd’da geleceği vechile اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ [15/38; 38/81][2] vakt-i mâlum gününe kadar bir ecel ile inzar buyurdu ki يَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ [en-Neml 27/87][3] medlûlü üzere nefha-i ûlâ günüdür. Âdem’e secde emri İblis’in mâhiyetini izhar ve meleklerden temyiz eden bir imtihan olduğu gibi, İblis’in inzârı da Âdem ve zürriyeti hakkında bir imtihan olacaktır. İblis’in isyandan tevbe ve halâsı düşünmeyip zillet içinde hırs-ı hayâtına alâkadar olan bu talep ve duasıyla Âdem’in hemen tevbeye [2136] şitâb ile mağfiret ü rahmet talep ve duası mukayese edilince aradaki farkın ne kadar mühim olduğu anlaşılır.

İblis, recâsının kabulünü gördükten sonra o uzun ömrünü tevbe ve şükür ile halâsa sarf edecek yerde {قَالَ} şöyle dedi: {فَبِمَٓا اَغْوَيْتَنِى} “Öyle ise beni azıtman, iğvâ ve idlâlime[4] müsaade etmen hakkı için {لَاَقْعُدَنَّ لَهُمْ صِرَاطَكَ الْمُسْتَقِيمَ} lâbüd ben onlar için, o nev‘-i Âdem’i azıtmak için senin doğru yoluna oturacağım. Sana, senin nimetine götüren iman ve islâm ve istikāmet yolunu kesip pusuya duracağım {ثُمَّ لَاٰتِيَنَّهُمْ مِنْ بَيْنِ اَيْدِيهِمْ} sonra da behemehâl önlerinden {وَمِنْ خَلْفِهِمْ} ve arkalarından, {وَعَنْ اَيْمَانِهِمْ} sağlarından {وَعَنْ شَمَٓائِلِهِمْ} ve sollarından onlara varacağım; ۞ dört cihetten yani bir düşmanın hücum edebileceği her taraflarından saldıracağım; doğru yoldan çevirip sapıtmak, şaşırıp soymak için ne yapabilirsem yapacağım. {وَلَا تَجِدُ اَكْثَرَهُمْ شَاكِرِينَ} Sen de ekserîsini şâkir,

1 B: “mahlûkun”.
2 “Vakt-i mâlum gününe kadar.” / “Mâlum vakit gününe kadar.”
3 “Hele Sûr üfürüleceği, üfürülüp de bütün göklerdeki kimseler, yerdeki kimseler, Allah’ın dilediği müstesnâ olmak üzere hepsi feza‘ ile ürperdiği (…) gün ne müdhiştir?”
4 H: “idlâle”.

mutî' bulmayacaksın." ❁ İblis, bu son fıkrayı وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ اِبْلِيسُ ظَنَّهُ [Sebe' 34/20][1] âyetinin delâletine göre zannen söylemiştir. Çünkü nev'-i beşerden şer için müte'addid, hayr için bir mebde' görmüştür. Bazı müfessirînin nakline göre de bunu melâikeden işitip söylemiştir. Onun bu azm-i şekāvetine karşı:

{قَالَ} Allah buyurdu ki: {اخْرُجْ مِنْهَا} "Çık oradan {مَذْؤُماً مَدْحُوراً} mezmum, matrud olarak çık! {لَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ} Kasem olsun ki onlardan her kim sana uyarsa: {لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكُمْ اَجْمَعِينَ} sizden, sizin hepinizden cehennemi doldururum, [2137] bunda asla şüpheniz olmasın." ❁ Demek ki İblis'e uyanlar ondan, onun tebaasından ve onun âkıbetine mahkumdurlar[2].

Görülüyor ki Allah teâlâ İblis'i ibtidâ isyânından dolayı tard edivermemiş, istintak etmiştir. İstintâkında i'tizâr[3] yerine kibr ü gurur ile gösterdiği inat ve küfründen dolayı da bulunduğu makamdan indirmiş, yerinden çıkarmış; "in oradan çık, artık alçaksın küçüksün" diye azl ü ıskat ile tahkir ve tezlil eylemiş. Birinci فَاخْرُجْ emrinin ıtlâkına nazaran o lahzada bu ihrâc henüz bir tard-ı müebbed olmamak melhuzdur. Eğer İblis, mütenebbih olup edebini takınsa, salâha yüz tutsa imiş affı muhtemil bulunuyormuş. Nitekim imhâl recâsı bir dereceye kadar is'âf buyurulmuştur. Fakat bunun üzerine şükr ü salâh yerine bütün bütün şımarıp tarîk-ı hakka ve ehl-i îmân ve istikāmete karşı şekāvete azm-i ebedîsini izhar ettiği zamandır ki اخْرُجْ مِنْهَا مَذْؤُماً مَدْحُوراً emriyle külliyen zemm ü tard ve âhirette de tebaasıyla beraber azâb-ı ebedîye mahkum edilmiştir. Allah bunu İblis'in azm-i şekāvetine cezâ olarak tâyin etmiş ve ona uyanları da ona ilhak eylemiştir. Hilkat-i Âdem ile vâki' olan bu imtihanda İblis'in hissiyyât-ı nefsâniyesine tâbi' olarak melekler içindeki makām-ı saadetinden bu dereke-i şekāvete düşmesi ne kadar elîm ise hiç şüphe yok ki meleklerin mescûdu olmak şerefine mazhar olan Âdem nev'inin böyle bir adüvv-i mübîni bulunan mezmum matrud İblis'in

---

1 "Yine celâlime kasem ederim ki İblîs, onlar aleyhindeki zannını hakikaten doğru buldu…"
2 H: "mahkumdur".
3 B: "itiraz".

izine, huyuna uyarak o makām-ı ulvîden sukūt ve onun âkıbetine iştirak etmesi ondan daha elîm olacaktır. İblis'in Hâlık'ı ve âhireti münkir olmadığı hâlde bu sukūt ve şekāvetine sebep kibr ü gurur ile hissiyâta tâbi‘ olması ve bu suretle arzusuna muvâfık olmayan husûsâtta emr-i ilâhîye taarruz fikrinde bulunması olmuştur. Onda bu hasletin zuhûruna da beşerin şeref-i mahsus ile hilkati ve secde emrine mazhariyeti vesile vermiştir. Buna mukabil İblis'in eceli tehir olunmasında da insanın sukūt veya i‘tilâsına vesile olabilecek bir hikmet-i muvâzene ve ma‘delet vardır. Gerçi gerek İblis'in gerek insanın[1] sukūtuna sebeb-i karîb kendi hatalarıdır. [2138] Fakat bu hataların mütekābilen yekdiğerine birer cihet-i ta‘allukları vardır. Allah'a karşı serâzâd kalmak isteyen İblis insan ile mübtelâ olmuş bulunduğu gibi, İblis gibi serâzâd kalmak sevdâsına düşecek olan insanlar da İblis ile mübtelâ kılınmışlardır. Binâen‘aleyh hilkatleriyle İblis'in sukūtuna sebep olmuş olan insanlar, kendi iradeleriyle onun âkıbetine düşmemek için fıtratlarına bahşedilen bu ni‘met-i ezeliyenin hakk-ı şükrünü edâ etmeli ve İblis'in izine gitmekten son derece sakınmalıdır. Ve bilmelidir ki şu kıssada İblis'in gösterdiği huylardan hangisi bir kimsede varsa onda şeytandan bir haslet var demektir. Ve onun tehzîbine çalışmalıdır.

İnsanın asl-ı hilkatindeki mevki‘i böyle yüksek ve nâziktir. Melekler secde ettiler, İblis etmedi, böyle oldu {وَيَٓا اٰدَمُ} ve dedik[2] ki yâ Âdem, {اسْكُنْ اَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ} sen eşinle o cennette sâkin ol; İblis'in matrûden ihrâc olunduğu o cennette dur. ❁ Bu cennetin cennetü'l-huld[3] veya semâ cennetlerinden bir cennet veya Arz cennetlerinden bir cennet olması hakkında bazı kaviller vardır ki Sûre-i Bakara'da buna dair bazı îzâhât geçmiş idi. Burada da şunu kaydedelim ki İblis'in فَاهْبِطْ مِنْهَا [el-A‘râf 7/13], فَاخْرُجْ مِنْهَا [el-Hıcr 15/34; Sâd 38/77] emirleriyle indirilip ihrâc edildiği cennet hakkında İbn Abbas radıyallâhu anhümâ "cennetü'l-

---

1 M ve B -"sukūt veya i‘tilâsına vesile olabilecek bir hikmet-i muvâzene ve ma‘delet vardır. Gerçi gerek İblis'in gerek insanın".

2 B: "dedi".

3 B: "cennetü'l-adn".

huldde değil cennet-i adnde idiler" demiştir. Binâen'aleyh Âdem'in iskân edildiği de cennet-i adn demektir. Dâlin sükûnuyla "Adn" ikāmet demek olduğuna ve "ma'din" kelimesinin de esası bulunduğuna nazaran "cennet-i adn" ismi ma'din-i hilkat ve ikāmetgâh-ı aslî olan cennet mefhûmunu îmâ eder. Bu ise Âdem'in ilk ni'met-i vücûda mazhar olduğu ravza-i hilkat mânasını iş'âr eyler. "Cennât-i adn" dahi cennetü'l-me'vâ, cennetü'n-na'îm, cennetü'l-firdevs, dâru's-selâm, cennetü'l-huld, cennetü'l-vesîle gibi âhiret cennetlerinden ma'dûd olduğuna nazaran ilk [2139] mesken-i Âdem olan cennet-i adnin âhirette cennetü'l-huld güzergâhında ilk cennet olacağı[1] ve bunda تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتٖٓى اُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ[2] [ez-Zuhruf 43/72][3] mısdâkınca mebde' ile me'âdın bir telâkīsi bulunacağı anlaşılabilir. Allahu a'lem.

{فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا} Sâkin olunuz da neresinden dilerseniz yiyiniz. ❁ Mubahtır. Ancak {وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ} şu bir ağaca yaklaşmayınız {فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمٖينَ} ki zâlimlerden olursunuz. ❁ Haddinizi tecavüz ve kendinize yazık etmiş bulunursunuz. Demek ki Âdem ve Havvâ cennette[4] diledikleri gibi hareket edebilecek ve istedikleri yerde istediklerini yiyip mütena"im olabilecek bir serbestlik ve ibâha ile iskân edilmiş olmakla beraber, bu salâhiyet ve me'zûniyet her kayıttan âzâde gayr-i mahdûd bir hürriyet ve temlik olmayıp bir hadde kadar idi ki, bi'ş-şahs veya bi'n-nev' vâhid olan bu ağaç ve bunun semeresi o haddi tâyin etmiş ve ona yaklaşmak kendileri için tekvînen mümkin ise de teşrî'an ve hukūken nehyedilmiş idi. Mâlumdur ki ağaç örfte hudûd-ı mekâniyeden bir haddi, onun meyvesinden ekl de hudûd-ı ef'âlden bir haddi irâe[5] eder. Bu nokta Âdem'in cennette bile mebde'-i mükellefiyetten âzâde olmadığını ve bu şecere civârı haddizâtında cennetten ma'dûd olmakla beraber Âdem ve Havvâ için bir cennet değil bir sâha-i ibtilâ olacaktı. Ve her kim olursa olsun ona Allah teâlâ'nın tâyin ettiği haddi ve dâire-i

1 H: "olduğu".
2 H: "تعلمون".
3 "…İşte bu, sizin çalıştığınız ameller sebebiyle vâris kılındığınız cennet."
4 H: "cennete".
5 B: "ifade".

hukūku tecavüz ederse haksızlık ve binâen‘aleyh kendine zulmetmiş olacağından Âdem ile Havvâ'ya da "buna yaklaşırsanız zâlimlerden olursunuz" buyurmuştur.

Bu iskân ve tebliğ üzerine {فَوَسْوَسَ لَهُمَا الشَّيْطَانُ لِيُبْدِىَ لَهُمَا مَا وُرِىَ عَنْهُمَا مِنْ سَوْاٰتِهِمَا} Şeytan kendilerinden örtülüp gizlenen kötü yerlerini meydana çıkarmak; avret mahallerini [2140] açmak için ikisine de bir vesvese verdi. ۞ Âdem ve Havvâ bu lahzaya kadar hilkatlerinde kendilerini utandıracak ve tiksindirecek çirkin pis şeylere mahall-i sudûr ve zuhûr olacak kötü yerlerini ne kendilerinden ne de birbirlerinden görmüyorlar ve hatta bilmiyorlardı. Settâru'l-‘uyûb olan Hâlık teâlâ evvelemirde onu setr etmiş, kendilerinden gizlemiş idi. Bir rivayete göre bir nûr ile nazarlarından mestur idi, diğer bir rivayette de tırnak kabîlinden bir örtü ile mestur idi. Anlaşılıyor ki insan ne kadar yüksek olursa olsun bi'l-kuvve ayıptan hâlî değildir ve hilkatinin bütün kuvveleri şöyle dursun, bilfiil muhtevî olduğu eczâsına bile tamamen vâkıf olamaz. Bu suretle hilkat-i beşer iyiye de kötüye de müsta‘iddir. Ve bu isti‘dâdın inkişâfı halktan sonra Allah'ın emr ü nehyiyle tâyin ve tahdid buyurduğu hudûd-ı faâliyete derece-i riâyetiyle mütenâsibdir. Binâen‘aleyh evvel-i hilkat hadd-i emr ile mütenâsib olduğundan, fıtrat ahsen-i takvîm üzerine olmakla beraber kuvve-i irâdiyenin mertebe-i zuhûrundan itibaren muhâlefet-i emir hayyiz-i imkânda bulunduğundan o ahsen-i takvîmin[1] zımnında bir de esfel-i sâfilîne sukūt kābiliyeti mündericdir ki işte din ve emr-i ilâhî insanlığı bu sukūttan muhafazaya müteveccih olduğu gibi azm-i Şeytan da bu insanlarda o ayıpların izhârıyla bu sukūta tevcih etmektir. Ve bunun için fıtrat-ı ûlâ mûcebince cennette olan Âdem ve Havvâ'ya mestur olan ayıp yerlerini açmak için bir vesvese vermiştir.

"**Vesvese**" asl-ı lügatta hışırtı, fışırtı, fısıltı gibi savt-ı hafî demektir. Bu münasebetle gönülde tevâlî ve tekerrür eden gizli söze "vesvese" ve bir nefse böyle bir söz ilkā etmeye de "vesvese vermek" tâbir olunur.

---

1 B: "ahsen-i takvîm".

Şeytan Âdem'e ve Havvâ'ya böyle bir vesvese verdi {وَقَالَ} ve dedi ki {مَا نَهٰيكُمَا رَبُّكُمَا عَنْ هٰذِهِ الشَّجَرَةِ اِلَّٓا اَنْ تَكُونَا مَلَكَيْنِ اَوْ تَكُونَا مِنَ الْخَالِدِينَ} "Rabbiniz sizi bu şecereden başka [2141] bir sebeple değil, ancak iki melek olacağınızdan veya muhalled kalacağınızdan dolayı nehyetti". ❁ Yani bundan yerseniz ya yemek içmek ihtiyacından melekler gibi müstağnî olursunuz, yahut ölüm yüzü görmez, müebbed kalırsınız diye bir taraftan onları Âdem'e secde ile me'mur olan meleklere imrendirmek, bir taraftan da sebeb-i maddînin takdîr-i ilâhîyi tağyir edebileceği şüphesiyle herçibâdâbâd bir hulûd ve bekā sevdâsına düşürmek istedi. Burada meşhur bir sual vardır. Şeytan cennetten ihrâc ve tard edilmiş olduğu hâlde cennetteki Âdem ve Havvâ'ya nasıl vesvese verebilmiştir? Buna karşı bir hayye vâsıtasıyla girdi diye bir kıssa nakli şöhret bulmuş ise de bunu e'âzım-ı müfessirîn rekîk addetmişler ve başlıca üç vechile cevap vermişlerdir.

1. Hasan-ı Basrî Hazretleri demiştir ki Allah teâlâ'nın vermiş olduğu bir kuvvet ile yerden semâya veya cennete vesvese îsâl edebilmiştir. Bu mânaya göre "hayye" tâbirinin beşer için yılan gibi zehirnâk bir kuvve-i hayâtiyeden kinaye olması söylenebilir.

2. Ebû Müslim İsfahânî bu cennetin Arz cennetlerinden biri olduğuna kāil olduğu için "Âdem ve İblis ikisi de cennette idi" demiş, lâkin bunun suâle muntabık olmadığı zâhirdir.

3. Diğer birtakım müfessirîn de demişlerdir ki Âdem ve Havvâ bazen cennetin kapısına yakın gelirler, İblis de hâriçten gözetir yaklaşırdı, vesvese bu suretle hâsıl oldu. Her hâlde âyetlerin delâletine nazaran İblis'in tard ve ihrâcı cihât-ı erba'adan ilkā-i vesvese imkânını selbeder bir surette olmadığı anlaşılıyor. Bunun için vesveseye imkân bulup o maksatla öyle yaptı {وَقَاسَمَهُمَٓا اِنّ۪ي لَكُمَا لَمِنَ النَّاصِح۪ينَ} ve "emin olunuz ben sizin nasihatçilerinizden, hayırhâhlarınızdanım" diye yeminleşti; yani yemin [2142] etti de {فَدَلّٰيهُمَا بِغُرُورٍ} ikisini de aldatarak sarkıttı, mertebe-i nezâhetten ekl-i şecereye tenezzül ettirdi. ❁ Âdem ve Havvâ hiçbir kimse yalan yere Allah'a yemin etmez sandılar, aldandılar.

Binâen‘aleyh {فَلَمَّا ذَاقَا الشَّجَرَةَ} vaktâ ki o ağacı tattılar {بَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا} kendilerine kötü yerleri beliriverdi: ❁ Masiyetin şeâmeti yüz gösterdi, mestur ve mahfî olan avret mahalleri açılıverdi, bunun üzerine hayâlarından {وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ} derhâl üzerlerine cennet yaprağından yamalar yamamaya başladılar. ❁ Denilmiş ki bu yaprak incir yaprağı idi. {وَنَادٰيهُمَا رَبُّهُمَا} Rableri Allah teâlâ da kendilerine şöyle nidâ etti: {اَلَمْ اَنْهَكُمَا عَنْ تِلْكُمَا الشَّجَرَةِ} “Ben sizi o ağaçtan nehyetmedim mi idi? {وَاَقُلْ لَكُمَٓا اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمَا عَدُوٌّ مُبِينٌ} Ve ‘her hâlde Şeytan size açık bir düşmandır’ demedim mi idi?” ❁ Ki evvelkisi nehye muhalefetlerinden dolayı, ikincisi de düşman sözüne aldanmalarından dolayı itâb ve tevbihtir. İşbu ihtâr-ı[1] adâvet bu sûrede sarâhaten sebk etmemiş ise de bu istifhâmın iktizâsına ve Sûre-i Tâhâ’da اِنَّ هٰذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ [20/117][2] âyetinin tasrîhine nazaran demek ki bu ihtar da vâki‘ olmuş idi. Bu itâba karşı Âdem ve Havvâ bakınız ne dediler:

{قَالَا رَبَّنَا ظَلَمْنَٓا اَنْفُسَنَا} “Yâ Rabbenâ, biz nefislerimize zulm eyledik, kendimize yazık ettik {وَاِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا} ve şayet Sen bize mağfiret ve rahmet[3] etmezsen {لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ} hâsirler [2143] gürûhundan olacağımız şüphesizdir” dediler. ❁ Derhâl vaziyeti takdir ve hatalarını itiraf ve tevbe ve istiğfâra müsâra‘atle rahmet-i ilâhiyeye dehâlet eylediler ki bu kelimât-ı tazarru‘ Sûre-i Bakara’da فَتَلَقّٰٓى اٰدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ [2/37] âyetinde işaret olunan kelimâttır. Suâl-i ilâhî’ye karşı İblis’in zikri sebk eden cevâbıyla Âdem ve Havvâ’nın bu cevaplarını mukayese etmeli de bu kelimâtın derhâl kalb-i Âdem’e sünûhu ne büyük bir lutf-i ilâhî olduğunu ve tıynet-i Âdem ile mâhiyet-i İblis beyninde ne azîm bir fark bulunduğunu anlamalı ki, İblis’in nâr ve tîn mukayesesindeki sırr-ı cehaleti bu noktada vâzıhan tecellî etmektedir. Denilmiştir ki Âdem beş şey ile bahtiyar oldu: Muhalefeti itiraf, nedâmet, nefsini levm, tevbeye müsâra‘at, rahmetten ümidi kesmemek. İblis de beş şeyle bedbaht oldu: Günahını ikrar etmedi, nedâmet eylemedi, kendini levm etmeyip

---

1 B: “ihtârı”.
2 “…Haberin olsun bu sana ve zevcene düşmandır…”
3 B: “rahmet ve mağfiret”.

azgınlığını Allah'a nisbet etti ve rahmetten ümidini kesti. Ma'amâfîh emir veya nehy-i ilâhîye muhalefetle işlenen herhangi bir günah mağfur bile olsa sâhibini nezâhet-i mutlaka mertebesinden indirmeye sebep olmaktan hâlî kalmayacak demektir. Zira bu tevbe ve tazarru' üzerine {قَالَ} Allah buyurdu ki: {اهْبِطُوا} "İniniz, {بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ} bazınız bazınıza düşmansınız {وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ} ve size arzda bir vakte kadar bir istikrar ve temettu' var." Yani {قَالَ} Allah dedi ki: {فِيهَا تَحْيَوْنَ} "Onda, o arzda yaşayacaksınız {وَفِيهَا تَمُوتُونَ} ve onda öleceksiniz {وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ} ve yine ondan çıkarılacaksınız, ba's ü neşr olunacaksınız." İşte Allah siz nev'-i beşeri arzda böyle temkin eyledi.

Şimdi:

[2144]

يَا بَنٖٓى اٰدَمَ قَدْ اَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاساً يُوَارٖى سَوْاٰتِكُمْ وَرٖيشاًؕ وَلِبَاسُ التَّقْوٰى ذٰلِكَ خَيْرٌؕ ذٰلِكَ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿٢٦﴾ يَا بَنٖٓى اٰدَمَ لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ كَمَٓا اَخْرَجَ اَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْاٰتِهِمَاؕ اِنَّهُ يَرٰيكُمْ هُوَ وَقَبٖيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْؕ اِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطٖينَ اَوْلِيَٓاءَ لِلَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٧﴾ وَاِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَٓا اٰبَٓاءَنَا وَاللّٰهُ اَمَرَنَا بِهَاؕ قُلْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَٓاءِؕ اَتَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٢٨﴾ قُلْ اَمَرَ رَبّٖى بِالْقِسْطِ وَاَقٖيمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَادْعُوهُ مُخْلِصٖينَ لَهُ الدّٖينَؕ كَمَا بَدَاَكُمْ تَعُودُونَؕ ﴿٢٩﴾ فَرٖيقاً هَدٰى وَفَرٖيقاً حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُؕ اِنَّهُمُ اتَّخَذُوا الشَّيَاطٖينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٣٠﴾

[2145] **Meâl-i Şerîfi**

Ey Âdem oğulları! Bakın size çirkin yerlerinizi örtecek libas indirdik, hil'at indirdik, fakat takvâ libâsı, o hepsinden hayırlı. Bu işte Allah'ın âyetlerinden, gerektir[1] ki düşünür ibret alırlar (26). Ey Âdem oğulları!

---

1 B: "gerek".

Babanızla ananızı çirkin yerlerini kendilerine göstermek için Şeytan cennetten çıkardığı gibi sakının sizi de belâya uğratmasın. Çünkü o ve kabilesi sizi sizin kendilerini göremeyeceğiniz cihetten görürler. Biz o şeytanları o kimselerin velîleri kılmışızdır ki imana gelmezler (27). Ve[1] bir edepsizlik yaptıkları zaman da "atalarımızı böyle bulduk ve bize bunu Allah emretti" derler. "Allah" de, "edepsizliği emretmez, bilmediğiniz şeyleri Allah'ın üzerine mi atıyorsunuz?" (28). De ki: "Rabbim adl ü insâfı emretti. Hem her mescidde yüzlerinizi doğru tutun ve O'na, dini mahza O'nun için hâlis kılarak ibadet edin. Sizi ibtidâ O yarattığı gibi yine O'na döneceksiniz (29).[2] Bir kısmına hidâyet buyurdu, bir kısmına da dalâlet hak oldu. Çünkü bunlar Allah'ı bırakıp şeytanları evliyâ ittihaz ettiler, bir de kendilerini hidâyette zannederler (30).

{يَا بَنٖٓي اٰدَمَ} Ey Âdem oğulları {قَدْ اَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُوَارٖي سَوْاٰتِكُمْ} muhakkak ki Biz üzerinize fena yerlerinizi örter; setr-i avret eder bir libas {وَرٖيشًا} bir de rîş, yani cemâl ve mefharet kisvesi, hil'at[3] yahut servet ü refah indirdik. ❁ Arzî, semâvî, enfüsî, âfâkî, ferdî, ictimâ'î, tabîî, sun'î esbâbını halk u ihsan eyledik. Âdem ve Havvâ cennette mahfuz ve mestur sâkin iken ayıpları açılarak yeryüzüne gelmiş oldukları gibi, Benî Âdem'den her biri de rahm-i mâderde "meşîme" içinde mahfuz ve mestur olarak merzuk olup dururken çırçıplak yeryüzüne indiler. Sonra da ayıplarını örtecek veya giyinip kuşanıp süslenecek surette fakīrâne veya ganiyyâne iki nevi libas ile tehaffuz ve tesettüre ve hatta tecemmül ü tezeyyüne imkân buldular. [2146] Bu meyanda {وَلِبَاسُ التَّقْوٰى} takvâ libâsı; ❁ hiss-i takvâ veya hiss-i takvâ ile giyim, yani hiss-i hayâ ve haşyetullah ile giyilen ve biiznillah maddî mânevî ayıptan, fenalıktan, zarar ve mehlekeden vikāye edecek olan korunmak elbisesi yok mu {ذٰلِكَ} bu {خَيْرٌ} hayr-ı mutlaktır, ❁ nef'-i mahzdır. Elbise nimetinden tena"um ve istifade asıl bununladır. Zira hiss-i takvâsı, haşyet ü imanı, hayâ ve irfânı olanlar bi'z-zarûre çıplak

---

1 H +"~~pek çirkin~~".

2 H: "'Rabbim' de, adl ü insâfı emretti. Her mescidde yüzlerinizi doğru tutun ve O'na, dini mahza O'nun için hâlis kılarak ibadet edin. İbtidâ O yarattığı gibi yine O'na döneceksiniz (29)".

3 M ve B -"hil'at".

bile kalsalar lâekal Âdem ve Havvâ'nın yapraklarla tesettür ettikleri gibi ayıp ve avretlerini setr ü muhafaza ederler. Fakat hiss-i takvâsı olmayan fâcirler ne kadar giyinseler yine kıçları açılmaktan kurtulamazlar. Çünkü bunlar elbise nimetinin ayıp ve avreti setr, harr ü berd ve mü'ziyât ve habâis gibi esbâb-ı marazdan tehaffuz, düşmandan tevakkī ve nihâyet hüsn-i nazarı cezb ve sû'-i nazarı def' edecek, hiç kimsenin ne heyecân-ı şehvetine ve ne galeyân-ı nefretine bâ'is olmayacak bir sîmâ-yı[1] salâh ve sekînet-i edeb ü vakar ile tecemmül gibi menâfi'-i hakīkiye ve makāsıd-ı hasenesini düşünemez; sevk-i şehvet, kibr ü nahvetle rîş ü riyaş içinde i'lân-ı gurur etmek isterken beri[2] taraftan en fena yerini açar, hâtır u hayâle gelmez zarar ve vekâhate düşer, bunun için rîş, libas, fahr u ihtişam dahi haddizâtında bir ni'met-i ilâhiye olmakla beraber birçoklarının gözlerini kamaştıran câzibe-i zâhiriyesine rağmen hayr ve nef'-i mahz değil, bir metâ'-ı gurûrdur. Asıl hayr, libâs-ı takvâdadır ki setr-i avret, hıfz-ı nâmus şart-ı evvelini teşkil eder. {ذٰلِكَ} Bu, ❁ yani libas indirilmek {مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın âyetlerindedir. İnsanlığa olan lutf u inâyetine, fazl u rahmetine delâlet eden delâil ve alâimdendir. {لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ} Me'muldür ki bunu tezekkür ederler. Bundaki vücûh-ı delâleti, hikmet-i rabbâniyeyi düşünür, [2147] ni'am-ı ilâhiyeyi hatırlar, tanır veya mütenassıh olup çirkinliklerden sakınırlar. ❁ Rivayet olunuyor ki câhiliye Araplarından birtakımları, ezcümle humstan[3] olmayan a'râb, yani bedevîler Beyt-i

1 H +"salâhiyet".
2 M ve B: "bir".
3 "İslâmiyet'ten önce, Mekke'de yaşayan ve Kâbe'nin hizmetinde bulunan Kureyş ile akrabası ve müttefiki bazı kabilelere 'hums', onların dışında kalanlara ise 'hille' deniliyordu; 'hums' mutaassıp, cesur ve kahraman olmak anlamındaki 'hames' masdarından gelen 'ahmes'in çoğulu olup dinî inanç ve yaşayışları konusunda katı ve tavizsiz, savaşta güçlü ve cesur olmaları sebebiyle kendilerine bu ad verilmiştir. 'Ahmesî' de (dişili ahmesiyye) 'hums mensubu kişi' demektir. Hums kelimesinin Kureyş ve yakınları için kullanılması Fil Vak'ası yıllarına rastlar. Ebrehe'nin ordusunun Allah tarafından hezimete uğratılması üzerine Araplar Kâbe'ye ve hac ibadetine daha önce görülmemiş derecede değer vermeye başladılar. Bu olay Kâbe'ye de 'ehlullah' kabul edilen Kureyş'e de çok büyük bir itibar kazandırdı. Başta Kureyş olmak üzere Kinâne, Huzâa ve Benî Âmir gibi kabileler Hz. İsmâil'in soyundan geldikleri, Mekke'de oturdukları ve Kâbe'nin hizmetinde bulundukları için kendilerini diğer Arap kabilelerinden daha üstün bir mevkide görmeye başladılar ve bazı imtiyazlı âdetler edinip çeşitli kurallar koydular. Buna göre ahmesîler yalnız ahmesiyyelerle evlenecekler, harem bölgesi dışında oturan kimselerle tâcirler Mekke'ye yiyecek içecek sokamayacak ve ihtiyaçlarını oradan karşılayacaklar, hac sırasında Kâbe'yi ziyaret edecekleri zaman soyunup Mekkeliler'den alacakları elbiseleri giyecek ve ayrılırken bunları yanlarında götüremeyeceklerdi." (Recep Uslu, "Hums", *DİA*, XVIII, 364)

Şerîf'i üryan oldukları hâlde tavaf ederler ve "içinde Allah'a isyan ettiğimiz esvablarımızla tavaf etmeyiz" derlerdi. Ekseriya erkekler gündüz, kadınlar gece tavaf ederler, kadınların gündüz tavaf ettikleri de olurdu. Kadın bütün sînesini ve sînesindekileri açar ve hatta büsbütün üryan olur, ancak orasına şarap üstüne sinek konmuş gibi hafif, seyrek bir paçavra kor, "tavaf ederken beni kim ta'yîb eder?" der ve şu beyti[1]:

اَلْيَوْمَ يَبْدُو بَعْضُهُ أَوْ كُلُّهُ

وَمَا بَدَا مِنْهُ فَلَا أُحِلُّهُ[2]

[3]söylerdi. İşte bu âyetler bu sebeple nâzil olmuştur.[4]

{يَا بَنٖٓى اٰدَمَ} Ey Âdem oğulları {لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ} sakının Şeytan sizi meftun etmesin {كَمَٓا اَخْرَجَ اَبَوَيْكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ يَنْزِعُ عَنْهُمَا لِبَاسَهُمَا لِيُرِيَهُمَا سَوْاٰتِهِمَا} ebeveyninizin; babanızın ananızın sev'elerini -fena yerlerini, Mücâhid'in tefsîrine göre kendilerine fenalık veren masiyetlerini- kendilerine göstermek için elbiselerini soyarak üzerlerindeki libâs-ı takvâyı sıyırtarak cennetten çıkmalarına sebep olduğu gibi, sizi de aldatıp fitne ve mihnete düşürmesin sakının. {اِنَّهُ يَرٰيكُمْ هُوَ وَقَبٖيلُهُ مِنْ حَيْثُ لَا تَرَوْنَهُمْ} Çünkü o ve o kabîlden olanlar sizi, sizin onları görmeyeceğiniz cihetten görürler. ❁ İblis de كَانَ مِنَ الْجِنِّ [el-Kehf 18/50] olduğundan o Şeytan ve onun hemcinsleri, zürriyet ve cünûdu insan nazarından gizlenebilen cin gürûhundandırlar. Ve hafiye ve casus gibi insanı görmediği tarafından vurur avlarlar. Müfessirîn demişlerdir ki, bundan insanın şeytanı hiç göremeyeceği [2148] zannedilmemelidir. Görülmeyecek cihetten görebilmek hiçbir vechile görülememeyi[5] iktizâ etmez.[6] Fi'l-vâki' bir

1 M ve B -"beyti".

2 Bugün bunun bir kısmı veya hepsi açılır, açılanını da helâl etmem. [Müellifin notu]

3 M ve B +"beytini".

4 Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* III, 221-222:

وسبب نزول هذه الآية: أنهم كانوا في الجاهلية يطوفون بالبيت عراة، ويقولون: لا نطوف في ثياب عصينا الله فيها، فكان الرجال يطوفون بالنهار والنساء بالليل عراة. وقال قتادة: كانت المرأة تطوف وتضع يدها على فرجها وتقول: اليوم يبدو بعضه أو كله ... وما بدا منه فلا أحله، فأمر الله سبحانه بالستر فقال: «قد أنزلنا عليكم لباسا يواري سوآتكم».

5 B: "görülmemeyi".

6 Bk. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 10:

ورؤيتهم إيانا من حيث لا نراهم في الجملة لا تقتضي امتناع رؤيتهم وتمثلهم لنا.

insan bile diğer insanı göremeyeceği cihetten görebilir, şeytan da diğer insanı böyle görmediği tarafından aldatır ve hatta bazen görünür de şeytan olduğunu sezdirmez, şeytan olduğunu gizlemeyerek göründüğü de olur. لَا يَفْتِنَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ Nehyi de gösterir ki bir insan için şeytanın fitnesinden ihtiraz ve ictinab mümkindir. Demek ki şeytan gözle görünmediği hâlde bile onun şeytanet ve iğvâ noktaları bilinebilir. Ve bilinemediği hâlde bile libâs-ı takvâ, hiss-i iman ve haşyet onun fitnesine en kuvvetli bir mâni'a teşkil eder. İnsan zâhir ve bâtınıyla maddeten ve mânen mücehhez olur, libâs-ı takvâ ile içinden dışından giyinmiş bulunursa şeytan onu görmediği tarafından gördüğü hâlde bile nüfuz edip aldatamaz. Binâen'aleyh şeytandan libâs-ı takvâ ile sakınının {اِنَّا جَعَلْنَا الشَّيَاطِينَ اَوْلِيَٓاءَ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ} muhakkak ki biz şeytanları iman şânından olmayan imansızların evliyâsı; velîleri, âmirleri, iş başları, başlarına musallat karînleri, arkadaşları kılmışızdır. ❁ İmansızlıkla şeytanet arasında bir câzibe vardır. Korusuz bahçeye haşerat musallat olduğu gibi اَنَّٓا اَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ اَزًّا [Meryem 19/83][1] medlûlünce imansız kalblere de şeytanlar musallat olur. İmansızlar şeytaneti sever; şeytânî hasletlere, hareketlere meftun olurlar. Hayırsız hayırsızla düşer kalkar, eşkıyanın reisi en büyük şakī olur. Bunun gibi imansızların bütün temayülleri şeytanette olduğundan önlerine şeytanlar düşer, başlarına şeytanlar geçer ve artık onları dilediklere yere sevk eder, soydurur, soyarlar. Bu suretle şeytanlara meftun olduklarından {وَاِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً} o imansızlar bir fâhişe, bir edepsizlik yaptıkları zaman da {قَالُوا وَجَدْنَا عَلَيْهَٓا اٰبَٓاءَنَا وَاللّٰهُ اَمَرَنَا بِهَا} "biz atalarımızı bunun üzerinde bulduk, Allah da bize böyle emretti" dediler[2]. ❁ Meselâ keşf-i avret kadîm bir [2149] âdet ve bununla beraber Allah'ın bir emri olduğunu iddiaya

---

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 32-33:

وقال الزمخشري: وفيه دليل بين على أن الجن لا يرون ولا يظهرون للإنس وأن إظهارهم أنفسهم ليس في استطاعتهم وأن زعم من يدعي رؤيتهم زور ومخرفة انتهى، ولا دليل في الآية على ما ذكر لأنه تعالى أثبت أنهم يروننا من جهة لا نراهم نحن فيها وهي الجهة التي يكونون فيها على أصل خلقتهم من الأجسام اللطيفة ولو أراد نفي رؤيتنا على العموم لم يتقيد بهذه الحيثية وكان يكون التركيب أنه يراكم هو وقبيله وأنتم لا ترونهم وأيضا فلو فرضنا أن في الآية دلالة لكان من العام المخصوص بالحديث النبوي المستفيض فيكونون مرئيين في بعض الصور لبعض الناس في بعض الأحيان...

1 "…Biz o şeytanları o kâfirlerin üzerine salmışız onları kaynatıp oynatıp kıvrandırıyorlar."

2 B: "derler".

kalkıştılar. Ey Resûl-i Kibriyâ {قُلْ} Sen de ki {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَأْمُرُ بِالْفَحْشَٓاءِ} her hâlde Allah fuhşiyyâtı emretmez. ❁ Edepsizlik, fenalık, günah eskiden beri bir âdet olabilir, fakat şurası muhakkaktır ki Allah onu emretmez. Bir de tutup {اَتَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} bilmediğiniz şeyi Allah’a karşı söylüyor musunuz? Bilmediğiniz şeyi biliyormuş gibi tutturup Allah’a karşı kizb ü iftirâya kalkışmak ne büyük cür’et ve cehalet! Hiçbir şeriatta, hiçbir peygambere, hiçbir vahiyde, hiçbir akılda Allah’ın edepsizliği emrettiğine veya edeceğine delâlet edecek hiçbir şey yoktur. Ve iyi bilmek lâzım gelir ki insanları edepsizliğe, terbiyesizliğe, masiyete davet eden sânihât-ı nefsiye ve fikriyenin ilim ile, ilham ile, vahiy ile alâkası yoktur. O bir şeytan vesvesesinden başka bir şey değildir. {قُلْ} De ki {اَمَرَ رَبّ۪ي بِالْقِسْطِ} Rabbim kıst u itidâli emretti, yani ifrat u tefritten sakınıp itidal ve muvâzene ile hareket ediniz {وَاَق۪يمُوا وُجُوهَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ} ve her mescid yanında vücûhunuzu ikāme eyleyiniz. Yani her secde zaman veya mekânında, her namaz veya namazgâhta yüzlerinizi dosdoğru O’na, O’nun kıblesine dikerek ibadetine teveccüh ediniz. Namaz vakti nerede erişirse orada kılınız. Ve hepinizin yüzü bir nesakta Allah’a müteveccih olarak sırf Allah için kılınız, kalblerinizde eser-i şirk, yüzlerinizde eser-i ihtilâf u i‘vicâc bulunmayarak muntazamen kılınız {وَادْعُوهُ مُخْلِص۪ينَ لَهُ الدّ۪ينَ} ve Allah için dininizde muhlis olarak, Allah’a dua ediniz, çünkü {كَمَا بَدَاَكُمْ تَعُودُونَ} O size nasıl [2150] başladı ise yine öyle döneceksiniz. ❁ Yani Allah teâlâ siz insanları ibtidâ halk u inşâ edip dünyaya getirdiği gibi yine öyle iade edecek, âhirete gideceksiniz. Şüphe yok ki iade, ibtidâdan esheldir. Bir kere olanın yine olabileceğinde şüpheye mahal yoktur. Bunun için tabiat davasına tutulup da âhireti inkâr edenler, evvelemirde tabiat kanunlarının başı bulunan “olan yine olur” kanununu düşünmeli ve ibdâya kādir olan Allah’ın iadeye evleviyetle kādir olduğunu anlayarak me‘âda inanmalıdırlar. Binâen‘aleyh sâniyen bilmelidir ki bu dünyaya çırçıplak gelip az çok türlü türlü giyimler bulan insanların hepsi âkıbet bu dünya libâsından soyunup yine geldikleri gibi

çırçıplak olarak dönüp gidecekler ve amellerinin cezâsını[1] bulacaklardır. Sâlisen şunu hiç unutmamalıdır ki bu geliş gidişte, bu bed' ü avdette tecellî eden bütün hükm ü kudret münhasıran Allah'ın olduğunda asla şekk ü şüphe yoktur. Analar, babalar, hısımlar, akrabalar, eşler, dostlar, efendiler, beyler, hâkimler, hükümdarlar, devletler, milletler, insler, cinler, hâsılı bütün mahlûkât bir yere gelseler kendi kendilerine bir ferdin ne bidâyeten ihyâsına kādir olabilirler ne nihâyeten iadesine. "İnsanı insan yapar" diyen nice müdde'îler, اَنَا اُحْيٖ وَاُمٖيتُ [el-Bakara 2/258] diyen nice nemrutlar gelmiş geçmiştir ki bütün arzu ve iddialarına rağmen ne bir çocuk yapabilmiş ne de kendisini öldürmeye gelen hasmının canını alabilmiştir. Binâen'aleyh mebde' ve me'âdda hâkim münhasıran Allah olduğu için her gün her lahza ister istemez o me'âda doğru yürümekte olan ortadaki insan da dininde Allah için muhlis olmalı ve ancak Allah'a dua edip yalvarmalı ve bütün ihlâs u samimiyetle O'na yalvarıp O'na çağırmalıdır. Başladığınız gibi döneceksiniz, öyle ki {فَرٖيقًا هَدٰى وَفَرٖيقًا حَقَّ عَلَيْهِمُ الضَّلَالَةُ} bir kısmınızı hidâyet etmiş, tevfîk-i iman ile doğru yolu tutturmuş, bir kısmınızı da üzerlerine dalâlet hak olmuş bırakıvermiş bir [2151] hâlde döneceksiniz. Çünkü {اِنَّهُمُ} onlar o ikinci kısım {اتَّخَذُوا الشَّيَاطٖينَ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Allah'ı bırakıp şeytanları evliyâ ittihaz etmişlerdir. Bununla beraber {وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ} kendilerini doğru yolu tutmuş, hidâyettedir zannederler. ❁ Üzerlerine dalâletin hak olmasında ve ebediyen dalâlette bırakılmalarında bu zannın büyük ehemmiyeti vardır. Bu zanları olmasa idi dalâlet üzerlerine hak olmaz, kābil-i hidâyet olurlardı.

يَا بَنٖٓى اٰدَمَ خُذُوا زٖينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُواۚ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفٖينَ ﴿٣١﴾ قُلْ مَنْ حَرَّمَ زٖينَةَ اللّٰهِ الَّتٖٓى اَخْرَجَ لِعِبَادِهٖ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِۜ قُلْ هِىَ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٣٢﴾ قُلْ اِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّىَ الْفَوَاحِشَ مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ وَالْاِثْمَ وَالْبَغْىَ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَاَنْ

1 B: "cezâlarını".

تُشْرِكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهٖ سُلْطَانًا وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٣﴾ وَلِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌۚ فَاِذَا جَٓاءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴿٣٤﴾

[2152] **Meâl-i Şerîfi**

Ey Âdem oğulları! Her mescid huzûrunda ziynetinizi tutunun, ve yiyin için de israf etmeyin. Çünkü O müsrifleri sevmez (31). De ki: Allah’ın kulları için çıkardığı ziyneti ve temiz hoş rızıkları kim haram etmiş? De ki: Onlar dünyâ hayatta iman edenler için kıyamet günü hâlis olaraktır. Bu suretle ilim ehli olanlar için âyetleri tafsil ediyoruz (32).[1] “Rabbim”, de, “ancak şunları haram buyurdu: Bütün fuhşiyyâtı, açığını, gizlisini ve her türlü vebâli ve haksızlıkla bağyi ve Allah’a hiçbir zaman bir burhan indirmediği herhangi bir şeyi şirk[2] koşmanızı ve Allah’a bilmediğiniz şeyler isnad etmenizi[3] haram buyurdu” (33). Her ümmet için bir müddet mukadder, müddetleri gelince bir lahza geri de kalmazlar, öne de geçemezler (34).

{خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ} Her mescid yanında ziynetinizi tutunuz ❁ yani gerek tavaf ve gerek namaz hâlinde elbisenizi üzerinize alınız, en güzel hâl ve hey’ette bulununuz. Keşf-i avret insanın en büyük ayb ü fezâhati olduğundan esasen elbise insanın bir ziynetidir. Bu da bâlâda beyan olunduğu üzere lâekal setr-i avretten “rîş” derecesine kadar mütefâvittir ve en hayırlısı libâs-ı takvâdır. Bunun için setr-i avret insana her zaman farz olduğu gibi bilhassa namazda ve tavafta da farzdır. Ve bir Müslümanın namazda mümkin olan en güzel hey’et ve surette bulunması sünnettir ki cemaat ile namazda safların intizâmı ve mescide giriş, çıkış ve oturuş duruşta[4] edeb ü hayâ ve vakār u sekînet dahi bu ziynet ve hüsn-i suret mefhûmunun işaretinde dâhil olur.

---

1 H: “‘Allah’ın kulları için çıkardığı ziyneti ve temiz, hoş rızıkları kim haram etmiş?’ de. ‘O’ de, ‘dünyâ hayatta iman edenler için kıyamet günü hâlis olaraktır. Bu suretle ilim ehli olanlar için âyetleri tafsil ediyoruz”.

2 B: “şerîk”.

3 B -“ve Allah’a bilmediğiniz şeyler isnad etmenizi”.

4 B: “oturuşta”.

Nitekim evvelki âyetlerdeki "ikāme-i vücûh" mefhûmunda da bu işâret-i intizam vardır. Kezâlik âyetin işaret ve îmâsından şu da anlaşılır ki bir İslâm beldesinin bedîʻî nokta-i nazardan tanzîmât ü teşkîlâtında mescid ve mescid civarları en güzel mevkiʻleri ve merkez-i ziynet [2153] noktaları ittihaz olunmalıdır. Maʻamâfîh bütün bunların içinde mescidlerin asıl ziyneti ibadet ile maʻmûriyeti ve ona alâkadar olan insanların hâl ü etvârıdır. Fenalar en güzel yerleri kirletir ve çirkinletir. İyiler en fena yerleri bile temizler, güzellendirir. Bunun için asıl matlub insanların iyiliği ve güzelliği olduğundan buyurulmuştur ki: خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ

{وَكُلُوا وَاشْرَبُوا} Ve yiyiniz içiniz, maʻamâfîh {وَلَا تُسْرِفُوا} israf da etmeyiniz. ❁ Haramı helâl kılmak veya helâli haram yapmak veya ekl ü şürbde ve ziynette hırs u ifrat etmek gibi bir suretle hadd-i iʻtidâli tecavüz etmeyiniz. Çünkü {اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ} O, yani Allah israf edenleri sevmez, fiillerine râzı olmaz, bu muhakkak. ❁ Bunun sebeb-i nüzûlünde çıplak tavaf âdetinden[1] başka bir de şu rivayet olunuyor ki: Benî Âmir, hac günlerinde yemek ve yağlı yemezler, ancak bayılıp düşmeyecek kadar kūt miktarı bir şey yerlerdi ve bu suretle haclarına tâzim ederlerdi. Müslümanlar da böyle yapmak istemişler, bu nâzil olmuştur.[2] Demişler ki bu âyette tıbbın nısfı telhis olunmuştur.[3,4] Biz bunu birkaç nokta-i

---

1 İbn İshâk, *Sîre,* s. 110; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 203; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XII, 389-394:

وأنزل الله تعالى فيما كانوا حرموا على الناس من طعامهم ولباسهم عند البيت حين طافوا عراة وحرموا ما جاءوا به من الطعام من الحل: يا بَنِي آدَمَ خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ...

2 Ferrâ', *Meʻâni'l-Kur'ân,* I, 377. Krş. Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XII, 395:

وإنّما نزلت هَذِهِ الآية أن قبائل من العرب فِي الجاهلية كانوا لا يأكلونَ أيام حجهم إلا القوت، ولا يأكلون اللحم والدسم، فكانوا يطوفون بالبيت عراةً، الرجالُ نَهارًا والنساء ليلا، وكانت المرأة تلبس شيئًا شبيهًا بالحَوْف ليواريها بعض المواراة ولذلك قالت العامرية:

اليوم يبدو بعضه أو كله وما بدا منه فلا أُحله

قَالَ المسلمون: «يا رسول الله، نحنُ أحق بالاجتهاد لربنا» فأرادوا أن يفعلوا كفعل أهل الجاهلية، فأنزل الله تبارك وتعالى: خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ يعنى اللباس، وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلا تُسْرِفُوا حَتَّى يبلغ بكم ذلكم تَحريم ما أحللتُ لكم، والإسراف هاهنا الغلوّ فى الدين.

3 B -"Demişler ki bu âyette tıbbın nısfı telhis olunmuştur".

4 Bkz. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 511:

وقيل لبعض الأطباء: هل وجدت الطب في كتاب الله تعالى؟ قال: نعم قد جمع الله الطب كله في هذه الآية: وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلا تُسْرِفُوا...

Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* nşr. Salâh Bâ Osmân vd., Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015, XII, 339-340:

وبلغني أنّ الرشيد كان له طبيب نصراني حاذق، فقال لعليّ بن الحسين بن واقد: ليس في كتابكم من علم الطب شيء، والعلم علمان علم الأديان وعلم الأبدان، فقال له عليّ: قد جمع الله تعالى الطب كله في نصف آية من كتابنا. قال: وما هي؟ قال: قوله عزّ وجلّ: «وَكُلُوا وَاشْرَبُوا وَلَا تُسْرِفُوا»... فقال النصراني: ما ترك كتابكم ولا نبيّكم لجالينوس طبًّا.

nazarla anlıyoruz. Birincisi; tıp gerçi başlıca ilm-i emrâz ile san‘at-ı tedâvîde hulâsa olunur. Fakat her ikisinden gaye sıhhattir. Binâen‘aleyh hıfz-ı sıhhat evvel ü âhir tıbbın en büyük şartını ve maksadını teşkil ettiğinden tıbbın bir nısfı hıfz-ı sıhhat, diğer bir nısfı da emrâz ve tedavi demektir. Bu âyet ise hıfz-ı sıhhat şerâit-i esâsiyesini telhis etmiştir.

{قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّتِى اَخْرَجَ لِعِبَادِهٖ} De ki Allah'ın kulları için çıkardığı ziyneti ❁ meselâ pamuk, keten gibi nebâtâttan, yün ve ipek gibi hayvânâttan, zırh vesâire gibi me‘âdinden çıkan ve insanları süsleyip tezyin eden melbûsât gibi Allah ziynetlerini {وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ} ve rızık kabîlinden tayyibâtı; kısmet olup lezzet ü iştihâ ile intifâ‘ edilecek, hoş hoş, temiz temiz [2154] envâ‘-ı me'kûlât ve meşrûbâtı kim haram kılmış? ❁ Bu bir istifhâm-ı inkârîdir. Yani Allah'ın çıkardığı bu ziynetleri ve tayyibâtı haram kılmak kimsenin haddi değildir. Binâen‘aleyh bu âyet, mat‘ûmât ve melbûsât ve envâ‘-ı tecemmülâtta asl olan ibâha olduğuna delildir. İbn Abbas ve birçok müfessirîn "ziynet"i melbûsât ile tefsir etmişlerdir. Fakat diğer bir kavle göre israf olmamak üzere envâ‘-ı tezyînâtın hepsine şâmildir ki zâhiri de budur. Binâen‘aleyh min cemî‘i'l-vücûh tanzîf-i beden hayvânât vesâireden üzerine binilen binitler ve huliyyâtın her nev‘i, "ziynet" tâbiri tahtında dâhildir. Çünkü hepsi ziynettir. Eğer hadîs-i nebevîde erkek için altın ve gümüş ve ipeğin hurmeti hakkında bilhassa nas vârid olmamış olsa idi[1] bunlar da bu umumda dâhil olurdu. {قُلْ} de ki {هِيَ} o, ziynet ve tayyibât {لِلَّذِينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} bu hayât-ı dünyâda iman edenler için {خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ}[2] yevm-i kıyâmette hâlis olarak vardır. ❁ Yani o ziynetler, o tayyibât esas itibariyle mü'minler içindir. Hikmet-i ihrâcı mü'minlerin intifâ‘ıdır. Fakat bu hayât-ı dünyâda kâfirler dahi ona velev bi't-teba‘ olsun iştirak ederler. Fakat yevm-i kıyâmette onlar yalnız bu dünyadaki mü'minlere mahsus olacak, kâfirler asla iştirak edemeyeceklerdir. Sâniyen o ziynet ve tayyibât bu dünyada her ne olursa olsun eksiklikten, tatsızlıktan,

1 Buhârî, Et‘ime, 29; Müslim, Libâs, 4; Ebû Dâvûd, Libâs, 11/4057:
سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: لا تلبسوا الحرير ولا الديباج، ولا تشربوا في آنية الذهب والفضة، ولا تأكلوا في صحافها، فإنها لهم في الدنيا ولنا في الآخرة.

2 H -"خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ".

karışıklıktan, kederden hâlî kalmaz. Yevm-i kıyâmette ise her türlü küdûretten hâlî olarak vardır. O zaman o zînet-i hâlisa ancak bu hayât-ı dünyâda iman etmiş olanların olacak, kâfirlere de münhasıran hirmân ü elem kalacaktır. {كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} İşte bilecek olan bir kavme âyetleri biz böyle tafsil ederiz. {قُلْ} De ki {إِنَّمَا حَرَّمَ رَبِّيَ} Rabbim, ancak şunları haram kılmıştır: {الْفَوَاحِشَ} Bütün [2155] fevâhişi[1]; yani çirkinliği; fâhiş, aşırı olan fenalıkları, ale'l-husûs fürûca müte'allik olan namussuzlukları, fuhş u fuhşiyyâtı ki {مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَمَا بَطَنَ} gerek açık olanları olsun gerek gizli. ۞ Meselâ nikâhı câiz olmayanı nikâh etmek, talâk-ı bâinden sonra tecdîd-i nikâh edilmeden zevciyet muâmelesini devam ettirmek gizli fuhşiyyât cümlesindendir. {وَالْإِثْمَ} Ve ismi; ale'l-'umûm günahı[2]; akl ü şer'a muhalif her kötü fiili, bilhassa o mâhud ismi; müskirât kullanmayı, sarhoş olmayı {وَالْبَغْيَ بِغَيْرِ الْحَقِّ} bi-gayr-i hak bağyi ۞ haddini tecavüzle cana, mala, ırza, yani haysiyet ü hukūka ta'addî ve zulmü. "Bi-gayri'l-hak"[3] kaydı bağyin mazmûnunu tasrih ve tekiddir. Çünkü bi-hakkın olan, bağy olmaz. {وَاَنْ تُشْرِكُوا بِاللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِهِ سُلْطَانًا} Allah'a hiçbir burhan indirmediği herhangi bir şeyi şirk koşmanızı ۞ yani bütün âlem bir Allah'a delil olduğu hâlde Allah'a şirk koşmak için ilmî bir sultası olacak hiçbir burhan, hiçbir delil yoktur. Müşriklik delilsiz hüccetsiz şeytana uymaktan ibaret bir cehl ü hamâkatten ibaret bir hevâdır. Bütün fevâhişten, ismden, bağyden daha büyük bir haramdır[4]. {وَاَنْ تَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} Ve Allah'a karşı ilminiz olmayan şeyi söylemenizi, وَاللّٰهُ اَمَرَنَا بِهَا dediğiniz gibi cehalet ve ilhad ile yalan söyleyerek din ve ahkâm uydurmaya kalkmanızı. ۞ İşte Rabbim o ziynet ve tayyibâtı değil, bunları haram kılmıştır. Ve ilim şânından olanlara böyle tafsil eylemiştir. Artık ehl-i ilim bunların zımnındaki mânaları istinbat eder anlar, ona göre tatbik ve istifade ederler.

---

1 B: "fuhşiyyâtı".
2 H +"~~her kötü fiili~~".
3 B: "Bi-gayr-i hak".
4 H: "hirmandır".

Şimdi sakın “biz bu haramları yapageldik bir felâketini görmedik, nice kavimler de yapıyor bir şey olmuyor” demeyiniz. Çünkü {وَلِكُلِّ اُمَّةٍ} her ümmet; az veya çok [2156] her cemaat, büyük veya küçük her kavim ve devlet için {اَجَلٌ} bir ecel; indallah muayyen ve müsemmâ olan bir vakit ve mühlet vardır. ❁ Ki azab veya helâkleri ona bakar. Allah’a karşı peygamberlerini tekzib edenlerin, yalancıların, dinsizlerin, müşriklerin, bâğīlerin, âsimlerin, edepsizlerin hepsi dünyanın her tarafında ve her zamanında birdenbire muâhaze edilivermez. Ümem-i muhtelifeden her birine ve hatta her ümmetten her ferde mahsus bir ecel, bir gāye-i müddet vardır. Birini şu kadar müddet zarfında mahveden bir fenalık diğerini mahvetmek için daha az veya daha çok bir müddete mütevakkıf olur. Binâen‘aleyh {فَاِذَا جَٓاءَ اَجَلُهُمْ} ecelleri geldi, mühletleri bitti mi {لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً} bir saat tehir edemezler {وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ} takdim de edemezler. ❁ Yani o eceli ne bir lahza ileri geçebilirler ne de geri; ne uzatabilirler ne kısaltabilirler. Vakt-i merhûnu gelince ânı ânına derhâl yakalanır, belâlarını bulurlar. Bu müddeti ise ancak Allah bilir. Binâen‘aleyh bir müddet cereyan eden bu müsaadeye mağrur olup da ilâ gayri’n-nihâye böyle gidecek zannetmemeli, fırsat elde iken hemen tevbekâr olup bir an evvel isyandan korunmaya ve Allah’ın emirlerine imtisal ile istikbâli temine çalışmalıdır. İbn Abbas ve ekser müfessirînin muhtârına göre bu âyetteki “ecel”, siyâka nazaran mutlak ömür mânasına olmayıp ecel-i azâb ve helâk demek olduğundan لِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ kanunu efrâdı salâhkâr olan bir ümmetin dünyanın sonuna kadar pâyidar olabilmesine mâni‘ değildir. Bundan fısk u fücur içinde pûyân olan ümem-i kâfire ve âsiyenin bir müddet nâil oldukları zâhirî refah ve safâya bakıp da arkalarına düşmemek ve onları bâkī kalacak zannedip de ahlâk ve hareketlerini ve tavr-ı medeniyetlerini numûne-i imtisâl addetmemek lüzûmunu anlamalıdır.

Bunun için buyuruluyor ki:

[2157]

يَا بَنٖٓى اٰدَمَ اِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَقُصُّونَ عَلَيْكُمْ اٰيَاتٖىۙ فَمَنِ اتَّقٰى وَاَصْلَحَ فَلَا خَوْفٌ
عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٣٥﴾ وَالَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ
النَّارِۚ هُمْ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿٣٦﴾ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِهٖۜ اُو۬لٰٓئِكَ
يَنَالُهُمْ نَصٖيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْۙ قَالُٓوا اَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ
مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا وَشَهِدُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ اَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرٖينَ ﴿٣٧﴾ قَالَ ادْخُلُوا
فٖٓى اُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ فِى النَّارِۜ كُلَّمَا دَخَلَتْ اُمَّةٌ لَعَنَتْ اُخْتَهَاۜ
حَتّٰٓى اِذَا ادَّارَكُوا فٖيهَا جَمٖيعًاۙ قَالَتْ اُخْرٰيهُمْ لِاُو۫لٰيهُمْ رَبَّنَا هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اَضَلُّونَا فَاٰتِهِمْ عَذَابًا
ضِعْفًا مِنَ النَّارِۜ قَالَ لِكُلٍّ ضِعْفٌ وَلٰكِنْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٣٨﴾ وَقَالَتْ اُو۫لٰيهُمْ لِاُخْرٰيهُمْ فَمَا كَانَ
لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ۟ ﴿٣٩﴾ اِنَّ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا
وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَٓاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فٖى سَمِّ
الْخِيَاطِۜ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُجْرِمٖينَ ﴿٤٠﴾ لَهُمْ مِنْ جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِنْ فَوْقِهِمْ غَوَاشٍۜ وَكَذٰلِكَ
نَجْزِى الظَّالِمٖينَ ﴿٤١﴾

[2158] **Meâl-i Şerîfi**

Ey Âdem oğulları, size her ne zaman içinizden benim âyetlerimi ayıtır resuller gelir de her kim bunlara muhalefetten sakınır ve salâhı iltizam eylerse artık onlara korku yoktur ve mahzun olacak olanlar[1] onlar değildir (35). Âyetlerimizi tekzib edenlere ve bunlara imanı kibirlerine yediremeyenlere gelince böyleler ashâb-ı nârdır, hep onda muhalleddirler (36). Zira bir yalanı Allah'a iftira eden veya O'nun âyetlerine yalan diyen kimseden daha zâlim kim olabilir? Bunlara kitaptan nasipleri erişir, nihâyet kendilerine göndereceğimiz melekler gelip canlarını alırlarken[2], "hani o Allah'ı bırakıp da taptıklarınız nerede?" dediklerinde, "onlar bizi bıraktılar da gāib oldular" derler ve kâfir idiklerine

---

1 B: "olacaklar".
2 B: "alırken".

kendi aleyhlerinde şâhidlik ederler (37). "Girin bakalım sizden evvel ins ü cinden geçen ümmetlerin içinde ateşe" buyurur. Her ümmet girdikçe hemşîresine lânet eder, nihâyet hepsi orada birbirlerine ulanırlar, sonrakileri öndekilerini göstererek "Rabbenâ" derler, "işte[1] şunlar bizi yoldan çıkardılar, onun için onlara ateşten iki katlı[2] azab[3] ver." "Her birinize" buyurur "iki katlı, velâkin [2159] bilmiyorsunuz" (38). Öndekiler de sonrakilere derler ki: "sizin de bize karşı bir meziyetiniz olmadı, artık kendi kesbinizin cezâsı, tadın azâbı" (39). Elbette âyetlerimizi tekzib eden ve onlara imanı kibirlerine yediremeyen kimselere semânın kapıları açılmaz ve cemel iğnenin deliğinden geçinceye kadar onlar cennete girmezler. İşte mücrimleri biz böyle cezâlandırırız (40). Onlara cehennemden bir döşek ve üstlerinden örtüler ve işte zâlimleri biz böyle cezâlandırırız (41).

{فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِهٖ} Yani insanlar içinde Allah tarafından gönderilip Allah'ın âyetlerini tebliğ ve beyan eden hak peygamberlere mukabil Allah'a karşı yalan uyduran, yalan yere peygamberlik taslayıp din vaz‘ etmeye kalkışan sahtekâr ve yalancı müfterîlerden veyahut müttakī ve sâlih mü'minlerin zıddına Allah'ın âyetlerini tekzib eden kâfirlerden daha zâlim, daha haksız kim olabilir? {اُولٰٓئِكَ يَنَالُهُمْ نَصِيبُهُمْ مِنَ الْكِتَابِ} Bunlara kitaptan nasipleri erer[4] ۞ ecellerine göre yazılmış, takdir edilmiş olan rızıklarından, ömürlerinden وَمَنْ كَفَرَ فَاُمَتِّعُهُ قَلِيلًا [el-Bakara 2/126] medlûlünce haddizâtında şey'-i kalîl olan dünya metâ‘ından kısmetlerini alırlar ve asıl nasipleri olan yüz karasıyla giderler. {حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُنَا... الآية} Yani nihâyet böyle olurlar. Allah'tan gelen ölüm elçileri mevt veya azab melekleri karşısında Allah'tan başka taptıklarını gāib eyler ve kendi kâfirliklerine kendileri şehadet ederek can verirler. O zaman {قَالَ} Allah der ve hatta birçoklarına demiştir ki {ادْخُلُوا فٖٓى اُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِكُمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ فِى النَّارِ} cinn ü insten sizden evvel geçen ümmetler

---

1 B -"işte".
2 H +"bir".
3 B -"azab".
4 H +"~~Yani~~".

içinde ateşe girin {كُلَّمَا دَخَلَتْ اُمَّةٌ} [2160] sâbık ve lâhikten her ümmet girdikçe {لَعَنَتْ اُخْتَهَا} hemşîresine -arkasından gidip dalâlete düştüğü din kardeşine- lânet eder. Böyle fevc fevc girerler {حَتّٰٓى اِذَا ادَّارَكُوا فِيهَا جَمِيعاً} nihâyet hepsi orada, o ateşte birbirlerine ulandıklarında {قَالَتْ اُخْرٰيهُمْ} sonrakileri ❁ arkadan gidenleri veya sonra girenleri {لِاُو۫لٰيهُمْ} evvelkiler hakkında ❁ dünyada öne düşen metbû'ları veya ateşe önce girenleri hakkında Allah'a hitâben derler ki: {رَبَّنَا هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اَضَلُّونَا فَاٰتِهِمْ عَذَاباً ضِعْفاً مِنَ النَّارِ} "Yâ Rabbenâ, şunlar yok mu işte bizi bunlar şaşırdılar. Binâen'aleyh sen bunlara ateşten katmerli bir azab ver." Buna karşı {قَالَ} Allah der ki: {لِكُلٍّ ضِعْفٌ} "Hepinize katmerli, lahzadan lahzaya artan katlama usûlüyle[1] mütezâyid muzâ'af bir azab var." ❁ Çünkü bir kere iki taraf dalâlde müşterektir. Sâniyen öndekilerin idlâli, sonrakilerin de[2] bu idlâli kabul ile tervicleri vardır. Tâbi' ile metbû' yekdiğerinden mütekābilen kuvvet almıştır. Bu suretle bir tarafın dalâl ve idlâli, diğer tarafın onları taklit[3] ve küfürleri yekdiğerin seyyiât ve azâbını katlama tezyid eder. {وَلٰكِنْ لَا تَعْلَمُونَ} Velâkin siz bilmiyorsunuz. ❁ Herkes kendi acısını tattığı için bir fırka diğerinin çektiğini bilmiyor. Yahut siz o katlamanın bâliğ olacağı nâmütenâhîyi birden bilemezsiniz.[4] Binâen'aleyh o azâbın miktar ve suretini ve keyfiyet ve derecesini bilmezsiniz. Onu her lahzasını göre göre nâmütenâhî zamanda tâkip edeceksiniz. Ancak şunu biliniz ki hepinizinki katlamadır. Bu cevap üzerine {وَقَالَتْ اُو۫لٰيهُمْ لِاُخْرٰيهُمْ} öndekileri de [2161] sonrakilerine der ki: {فَمَا كَانَ لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ} Anlaşıldı ya, sizin bize karşı bir fazlınız, bir meziyet ve rüchânınız yoktur. ❁ Azaba istihkākta hep müsâvîyiz. Binâen'aleyh {فَذُوقُوا الْعَذَابَ} siz de o azâbı, o katlama azâbı tadın, o acıyı çekin {بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ} çünkü kesbinizdir, kazancınızdır.

{اِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} Şu muhakkak ki âyetlerimizi tekzib edenler ❁ hayr u şerri, hakk u bâtılı, mâzînin netâicini, hâl ü istikbâlin muktezeyâtını açıktan açığa gösteren delâil ve işârâtımızı yalan çıkarmaya çalışanlar

1 B: "katlanma suretiyle".
2 H -"de".
3 H: "telkīd".
4 H +"~~Binâen'aleyh nâmütenâhîyi de birden bilemezsiniz~~".

{وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا} ve onlardan istikbar eyleyen, kendilerini daha yüksek farz edip bunları nazar-ı i‘tibâra almaya tenezzül etmek istemeyenler yok mu {لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَٓاءِ} bunlara semâ kapıları açılmaz ۞ rûhları yükselemez, biraz fırlasalar bile me‘âlîye nüfuz edemezler, esrâr-ı melekûta eremezler, düşerler, dua ve niyazları merdud olur. Üzerlerine feyz ü bereket inmez {وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ} ve cennete giremezler {حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ} tâ deve iğnenin deliğine girinceye kadar. Diğer bir mâna ile: Halat iğnenin deliğine girinceye kadar. Çünkü جَمَل mâlum olduğu üzere "deve" mânasına geldiği gibi, urgan ve halat mânasına da gelir ki جُمَّل "cümmel", جُمَل "cümel", جُمْل "cüml" ve[1] جُمُل "cümül" dahi denilir. Bazı müfessirîn halatın ipliğe bir nevi müşâbehetine ve binâen‘aleyh iğneye deveden ziyade bir münasebetine[2] nazaran ikinci mânayı tercih etmişlerse de ekser müfessirîn evvelki mânayı tercih ederler. Zira her iki mânanın ikisine göre de bu bir darb-ı meseldir ki bizim "balık kavağa çıkıncaya kadar" meselimiz gibi bir şeyin muhâle ta‘lîkini ifade eder. Bu nokta-i nazardan ise [2162] evvelki mâna daha beliğdir. Çünkü örfen "iğne deliği" küçüklükte, "deve" büyüklükte[3] meseldir. Bir şeyin ufaklığında, inceliğinde mübalağa edileceği zaman "iğne deliği gibi" denilir. İrilikte mübalağa için de "deve gibi" denir. Ale'l-husûs lisân-ı Arabda bu pek mâruftur. Halat dahi misal olabilirse de deve kadar mesel değildir. Bu haysiyetle olmayacak bir şeyi anlatmak için irilikte mesel olan devenin, incelikte mesel olan iğne deliğine girmesiyle darb-ı mesel şüphesiz ki daha beliğdir. Bir de deve girebileceği yere kendi girer. Halat ise idhâle mütevakkıftır. İmdi devenin iriliğinden başka bizâtihî müteharrik bir zîhayat olması, sonra boynu, örgücü, ayaklarıyla, şekl-i mahsûsu dahi bütün i‘vicâc ve acayipliğiyle göz önüne getirildiği zaman iğne deliğine girmesinde fikr-i istib‘âd ve hayâl-i muhâl öyle bir kuvvetle tebârüz eder ki bu kuvvet halatta yoktur. Hâsılı her iki takdirde mâna; o kâfirlerin cennete girememelerini bir gâye-i müddet ile tahdid değil, onun muhâl

---

1 H -"ve".
2 B -"ve binâen‘aleyh iğneye deveden ziyade bir münasebetine".
3 B -"'deve' büyüklükte".

gibi müsteb'ad ve hatta hükm-i ilâhî ile muhâl olduğunu açık bir temsil ile tefhim etmektedir. Binâen'aleyh devenin iğne deliğinden geçmesi haddizâtında mümkin midir değil midir diye bazı mülhidlerin yaptığı gibi beyhûde münâkaşâta dalmaya lüzum yoktur.

وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَا نُكَلِّفُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَاۘ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٤٢﴾ وَنَزَعْنَا مَا فٖى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهِمُ الْاَنْهَارُۚ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى هَدٰينَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِيَ لَوْلَٓا اَنْ هَدٰينَا اللّٰهُۚ لَقَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّۜ وَنُودُٓوا اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ اُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٤٣﴾ وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْجَنَّةِ اَصْحَابَ النَّارِ اَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقّاً فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقّاًۜ قَالُوا نَعَمْۚ فَاَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ اَنْ لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظَّالِمٖينَۙ ﴿٤٤﴾ اَلَّذٖينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجاًۚ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ كَافِرُونَۘ ﴿٤٥﴾ وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌۚ وَعَلَى الْاَعْرَافِ رِجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسٖيمٰيهُمْۚ وَنَادَوْا اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ ﴿٤٦﴾ وَاِذَا صُرِفَتْ اَبْصَارُهُمْ تِلْقَٓاءَ اَصْحَابِ النَّارِۙ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمٖينَۚ ﴿٤٧﴾ وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْاَعْرَافِ رِجَالاً يَعْرِفُونَهُمْ بِسٖيمٰيهُمْ قَالُوا مَٓا اَغْنٰى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ ﴿٤٨﴾ اَهٰٓؤُلَٓاءِ الَّذٖينَ اَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللّٰهُ بِرَحْمَةٍۜ اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمْ وَلَٓا اَنْتُمْ تَحْزَنُونَ ﴿٤٩﴾ وَنَادٰٓى اَصْحَابُ النَّارِ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ اَنْ اَفٖيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَٓاءِ اَوْ مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُۜ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ حَرَّمَهُمَا عَلَى الْكَافِرٖينَۙ ﴿٥٠﴾ اَلَّذٖينَ اتَّخَذُوا دٖينَهُمْ لَهْواً وَلَعِباً وَغَرَّتْهُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَاۚ فَالْيَوْمَ نَنْسٰيهُمْ كَمَا نَسُوا لِقَٓاءَ يَوْمِهِمْ هٰذَاۙ وَمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿٥١﴾

[2164] **Meâl-i Şerîfi**

İman edip iyi iyi işler yapan kimseler -ki bir nefse ancak vüs'ünü teklif ederiz- bunlar işte ashâb-ı cennettirler ve hep onda muhalleddirler

(42). Bir hâlde ki derunlarında kin kabîlinden ne varsa hepsini söküp atmışızdır. Altlarından ırmaklar akar; "hamdolsun o Allah'a ki hidâyetiyle bizi buna muvaffak kıldı, O bize hidâyet etmese idi bizim kendiliğimizden bunun yolunu bulmamıza imkân yoktu. Hakikat Rabbimizin peygamberleri emr-i hak ile geldiler" demektedirler, ve şöyle nidâ olunmaktadırlar: "İşte bu gördüğünüz o cennet ki buna amelleriniz sebebiyle vâris kılındınız" (43). Bir de o ashâb-ı cennet ashâb-ı nâra şöyle nidâ etmektedir: "Hakikat biz Rabbimizin bize vaad buyurduğunu hak bulduk, siz de Rabbinizin vaad buyurduğunu hak buldunuz mu?" Onlar "evet" demektedirler[1]; derken bir müezzin aralarında şu mealde bir ezan vermeye başlamıştır: "Allah'ın lâneti o zâlimler üstüne" (44) ki bunlar Allah yolundan men‘ eder ve onu eğip bükmek ister âhireti münkir kâfirler idi[2] (45). Artık iki taraf arasında bir hicab ve a‘râf üzerinde birtakım ricâl, her birini sîmâlarıyla tanırlar, ashâb-ı cennete "selâmun aleyküm" diye nidâ etmektedirler ki bunlar ümit[3] etmekle beraber henüz ona girmemişlerdir (46). Gözleri ashâb-ı nâr tarafına çevrildiği vakit de: "yâ Rabbenâ bizleri [2165] o zâlimler gürûhuyla beraber kılma" demektedirler (47). O ashâb-ı a‘râf sîmâlarıyla tanıdıkları birtakım ricâle de nidâ edip "gördünüz mü cemiyetinizin ve yaptığınız kibr ü azametin size hiç fâidesi olmadı (48). Tâ şunlar mıydı o sizin 'Allah bunları kābil değil rahmetine erdirmez' diye yemin ettikleriniz?" dedikten sonra berikilere dönüp "girin cennete, size korku yok, artık siz mahzun olacak değilsiniz" demektedirler (49). Ashâb-ı nâr da ashâb-ı cennete şöyle bağırışmaktadırlar: "Lütfen suyunuzdan veya Allah'ın size merzuk kıldığı nimetlerden[4] biraz da bizlere dökün!" Onlar da demektedirler ki: "Doğrusu Allah, bunları kâfirlere haram etti (50). O kâfirlere[5] ki oyunu, eğlenceyi kendilerine din edindiler, ve o[6] dünyâ hayat kendilerini aldattı." Onlar bu günlerine mülâkī olacaklarını unuttukları ve âyetlerimizi inkâr ettikleri gibi biz de bugün onları unutacağız (51).

1 H: "demektedir".
2 M ve B: "ki Allah yolundan men‘ ederler ve onu eğip bükmek isterler ve âhireti münkir kâfirler idi".
3 H: "arzu".
4 B: "nimetlerinden".
5 B: "kâfirler".
6 B -"o".

{وَنُودُٓوا اَنْ} Ve o ashâb-ı cennete şöyle nidâ olunur: {تِلْكُمُ الْجَنَّةُ} İşte o, bu cennet yani dünyada vaad olunduğunuz cennet, gönlünüzdeki bütün gıll u gışşı silen, altından ırmaklar akan, içinde böyle hamd ederek safâyı dâimle muhalled olacağınız bu cennettir. {اُورِثْتُمُوهَا} Siz buna vâris kılındınız {بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} o sebeple ki amel ediyordunuz; dünyada güzel çalışıyor, iyi işler yapıyordunuz. ❁ Ehl-i cennetin bu muvaffakiyeti kendilerinden değil mahza Allah'tan ve Allah'ın tevfîk u hidâyetinden bilerek hamd etmelerine mukabil Allah tarafından bu muvaffakiyetleri amellerinin sebebiyetine isnad edilerek böyle nidâ edilmesi edeb-i ubûdiyet ile lutf-i rubûbiyetin ne büyük bir tecellîsidir. Binâen'aleyh insan çalışmalı velâkin muvaffakiyeti Allah'tan bilmeli, ameline mağrur olmayıp [2166] dâima hidâyet-i ilâhiyeye sığınmalıdır. Amel, sebeb-i duhûl-i cennettir, fakat fazl-ı ilâhî ile.

Mirasta ölüden diriye bir intikal mânası bulunduğundan buradaki "miras" ekseriyetle "fülân şey insana şeref îrâs eder" tâbirinde olduğu gibi mutlak i'tâ mânasıyla tefsir olunmak daha zâhir görülmüştür. Fakat bir hadîs-i şerifte şöyle vârid olmuştur: "Hiçbir kâfir ve hiçbir mü'min yoktur ki hem cennette hem nârda bir menzili olmasın ve binâen'aleyh ehl-i cennet cennete, ehl-i nâr nâra dâhil oldukları zaman cennet, ehl-i nâra kaldırılır gösterilir, oradaki menzillerine bakarlar ve kendilerine 'işte siz Allah'a tâatle amel etmiş olsa idiniz, bunlar sizin menzilleriniz idi' denilir. Sonra 'ey ehl-i cennet, haydi amelleriniz sebebiyle siz bunlara vâris olunuz' denilir, binâen'aleyh onların menzilleri ehl-i cennet beyninde taksim edilir."[1]

{وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْجَنَّةِ اَصْحَابَ النَّارِ} Fahreddin Râzî'nin nakline göre ulemâ demişlerdir ki: Bu âyetten bu'd-i mesâfenin sesi[2] idrake umûmiyetle

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 443:
عن السدي: «ونودوا أن تلكم الجنة أورثتموها بما كنتم تعملون»، قال: ليس من كافر ولا مؤمن إلا وله في الجنة والنار منزل، فإذا دخل أهل الجنة الجنةَ، وأهل النار النارَ، ودخلوا منازلهم، رفعت الجنة لأهل النار فنظروا إلى منازلهم فيها، فقيل لهم: «هذه منازلكم لو عملتم بطاعة الله»، ثم يقال: «يا أهل الجنة، رِثُوهم بما كنتم تعملون»، فتُقْسم بين أهل الجنة منازلهم.

2 H -"sesi".

mâni‘ olmadığı anlaşılır. Bazı ulemâ da bilhassa şöyle demiştir: “Seste öyle bir hâssiyet vardır ki yalnız bu‘d, semâ‘ına mâni‘ olmaz”.[1] Kim bilir bu hakikat evvelleri nasıl[2] bir nazar-ı hayret ve istib‘âd ile karşılanırdı. Fakat zamanımızda radyo ve televizyon keşfiyâtının bu hakīkat-i Kur’âniyeyi nasıl tezahür ettirdiğini görüyoruz. {وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ} Cennet ile cehennem beyninde bir hicab {وَعَلَى الْأَعْرَافِ رِجَالٌ} ve a‘râfta birtakım ricâl vardır. ❁ Bu hicab Sûre-i Hadîd’de فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ [57/13][3] kavl-i ilâhîsinde mezkur olan sûrdur.

“**A‘râf**”, “urf”un[4] cem‘idir. “Urf”[5] ise herhangi bir mürtefi‘ yer demektir ki bu münasebetle atın yelesine, horozun ibiğine “urf”[6] denilmiştir. Binâen‘aleyh “a‘râf” kavl-i meşhûra göre cennet ile cehennem arasındaki hicâbın, sûrun [2167] mürtefi‘ tepeleri demek olur. İbn Abbas’tan sırâtın şerefeleri diye bir kavil de mervîdir. Fakat Hasan-ı Basrî Hazretleri demiştir ki “A‘râf”, “ma‘rifet”tendir. Ve mâna “Ehl-i cennet ile ehl-i nârı sîmâlarından tanımak üzere birtakım ricâl vardır” demektir. Kendisine “bu ricâl hasenât ve seyyiâtları müsâvî olan kimselerdir” denildikte dizine vurmuş ve “bunlar” demiş, “Allah teâlâ’nın ehl-i cennet ile ehl-i nârı tanımak ve birbirinden temyiz etmek üzere tâyin buyurduğu bir kavimdir. Vallahi bilmem belki bazısı şimdi beraberimizdedir.”[7] Hâsılı A‘râf üzerindeki ricâlin tefsîrinde başlıca iki

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XIV, 245:
السؤال الأول: إذا كانت الجنة في أعلى السموات والنار في أسفل الأرضين فمع هذا البعد الشديد كيف يصح هذا النداء؟ والجواب: هذا يصح على قولنا: لأنا عندنا البعد الشديد والقرب الشديد ليس من موانع الإدراك والتزم القاضي ذلك وقال: إن في العلماء من يقول في الصوت خاصية أن البعد فيه وحده لا يكون مانعا من السماع.

2 M: “evvellerin asıl”.

3 “…Derken aralarına bir sur çekilmiştir, bir kapısı vardır, içi rahmet onda, dışı ise o cihetten azab.”

4 M: “‘arf’ın”; H: “‘araf’ın”

5 M: “Arf”; H: “Araf”

6 M: “arf”; H: “araf”

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XIV, 248:
والقول الثاني: وهو قول الحسن وقول الزجاج: في أحد قوليه أن قوله: وعلى الأعراف أي وعلى معرفة أهل الجنة والنار رجال يعرفون كل أحد من أهل الجنة والنار بسيماهم. فقيل للحسن: هم قوم استوت حسناتهم وسيئاتهم فضرب على فخذيه ثم قال: هم قوم جعلهم الله تعالى على تعرف أهل الجنة وأهل النار يميزون البعض من البعض والله لا أدري لعل بعضهم الآن معنا!

Krş. Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân,* V, 355-356:
وقال الحسن: هم أصحاب التعريف، يُعَرِّفون أهل النار عدل الله فيهم وحكمه، وأن ما حلّ بهم من الشدائد وأنواع العذاب إنما حلّ بهم مما كان منهم

kavil vardır. Birincisi Huzeyfe[1] ve sâireden mervî olduğu üzere bunlar amelde kusur etmiş ve mîzanda hasenât ve seyyiâtları müsâvî gelmiş bir tâife-i muvahhidîndir ki cennet ile cehennem arasında bir müddet kalırlar. Sonra Allah teâlâ haklarında bir hüküm verir.[2] İkincisi bunlar enbiyâ, şühedâ, ahyâr, ulemâ veya ricâl suretinde görünür melâike gibi dereceleri yüksek birtakım zevâttır denilmiş[3] ki, evvelkine[4] göre {لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ} kayıtları nidâ eden ashâb-ı a'râfın hâlini beyandır. Yani ashâb-ı cennet cennete girmiş, bunlar girmemişlerdir. Fakat tama' ve ümit ederler. Onlara gıpta ederler de "selâm ve selâmet size" derler. İkinciye göre ise, o sırada ashâb-ı cennetin hâlidir, yani ehl-i cennetin henüz cennete girmemiş ve girmek ümidinde bulunmuş oldukları sıradadır ki ashâb-ı a'râf onları selâmetle tebşir ederler.

{رِجَالاً يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمٰيهُمْ... إلخ} Velîd b. Mugīre, Ebû Cehil, Âs b. Vâil ve akranları "Allah Selman ve Ammar ve emsâllerini cennete koyacak da bizi cehenneme atacak ha, böyle şey olmaz. Allah bizim hizmetkârlarımızı, çobanlarımızı bize tafdil etmez" derlerdi ki işte ashâb-ı a'râfın {مَٓا اَغْنٰى عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ} [2168] diye bağırdıkları bunlar

---

في الدنيا من صدّهم الناس عن سبيل اللّه، واستكبارهم على الرسل، يُعَرِّفونهم أن ما نزل بهم إنما نزل بعدل منه، ويُعرّفون أهل الجنة فضل الله وإحسانه إليهم أن ما نالوا هم إنما نالوا بفضل منه وإحسان.

1 H, M ve B: "Ebû Huzeyfe".

2 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* thk. Habîburrahman el-A'zamî, Malegon, ts., s. 483:

عن حذيفة، في قول الله تعالى: «وعلى الأعراف رجال» هم قوم استوت حسناتهم وسيئاتهم فهم بذلك المكان.

Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* I, 380:

وأصحاب الأعراف أقوامٌ اعتدلت حسناتهم وسيئاتهم فقصَّرت بهم الحسنات عَن الجنة، ولم تبلغ بِهِم سيئاتِهم النار، كانوا موقوفين ثُمَّ أدخلهم الله الجنة بفضل رحمته.

Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 452-457:

عن حذيفة، أنه سئل عن أصحاب الأعراف، قال فقال: هم قوم استوت حسناتهم وسيئاتهم، فقصرت بهم سيئاتهم عن الجنة، وخلّفت بهم حسناتهم عن النار. قال: فوُقِفوا هنالك على السور حتى يقضي الله فيهم.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 458-460:

عن مجاهد قال: أصحاب الأعراف، قوم صالحون فقهاء علماء.

عن أبي مجلز قوله: «وبينهما حجاب وعلى الأعراف رجال يعرفون كلا بسيماهم» قال: هم رجال من الملائكة، يعرفون أهل الجنة وأهل النار...

Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* V, 355:

وقال آخرون: هم أهل كرامة اللَّه، أكرمهم بذلك، يرفعهم على ذلك السور لينظروا إلى حكم اللَّه في الخلق وعدله فيهم، وينظرون إلى إحسان اللَّه فيمن يحسن إليه، وعدله فيمن يعاقبهم. وقيل: هم الأنبياء. والأشبه أن يكونوا الأنبياء يكونون على الأعراف يشهدون على الأمم؛ كقوله: «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» وقال قائلون: هم الملائكة، لكن ملائكة اللَّه ما يُسَمَّوْنَ رجالًا، ولم نسمع بذلك، واللَّه أعلم بذلك.

4 B: "evvelkisine".

ve bu gibilerdir. Ve {اَهٰؤُلَٓاءِ الَّذٖينَ} diye işaret ettikleri de onların istihkar ettikleri Selman ve Ammar gibi ehl-i imandır.[1]

وَلَقَدْ جِئْنَاهُمْ بِكِتَابٍ فَصَّلْنَاهُ عَلٰى عِلْمٍ هُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا تَأْوٖيلَهُۜ يَوْمَ يَأْتٖى تَأْوٖيلُهُ يَقُولُ الَّذٖينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ قَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّۚ فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَٓاءَ فَيَشْفَعُوا لَنَٓا اَوْ نُرَدُّ فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذٖى كُنَّا نَعْمَلُۜ قَدْ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٥٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Fi’l-hakīka Biz onlara öyle bir kitap gönderdik ki iman edecek herhangi bir kavme bir düstûr-ı hidâyet ve rahmet olmak için tam bir ilim üzere onu fâsıla fâsıla ayırt ettik (52). Onlar hele bakalım nereye varacak diye onun ancak tevilini gözetiyorlar. Onun tevili geleceği gün önceden onu unutmuş olanlar şöyle diyecekler: “Hakikat Rabbimizin peygamberleri hakkı tebliğ etmişlermiş, bak şimdi bizim şefaatçilerden hiçbiri var mı ki bize şefaat etsinler? Veya geri döndürülür müyüz ki yaptığımız işin gayrisini yapsak?” Yok, doğrusu nefislerine yazık ettiler ve o iftira ettikleri şeyler onlardan gāib olup gittiler (53).

[2169] {هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا تَأْوٖيلَهُ} O kâfirler, ancak te’vîlini gözetirler. ❁ “Te’vîl” esasen bir şeyi meâline ircâ‘ etmek, varacağına vardırmaktır. Yani hayât-ı dünyaya mağrur olan o kâfirler bu kitaba iman etmezler de, “bakalım meâli nereye varacak?” diye sonunu gözetirler.[2] İman edeceklere bir hidâyet ve rahmet olarak ilim üzere tafsil edilen ve âtî

---

1 Nîsâbûrî, *Garâibu’l-Kur’ân ve reğâibü’l-furkān,* thk. Zekeriyyâ Umeyrât, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1416, III, 241:

قال المفسرون: الرجال هاهنا الوليد بن المغيرة وأبو جهل ابن هشام والعاص بن وائل السهمي ونظراؤهم. وكانوا يقولون إن بلالا وسلمان وعمارا وأمثالهم يدخلهم الله الجنة ويدخلنا النار كلا والله إن الله لا يفضل علينا خدمنا ورعاتنا، أقسموا أن لا يخصهم بفضل دونهم فناداهم أصحاب الأعراف.

Krş. Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* XII, 362:

وقال الكلبي: إنهم ينادون وهم على السور يا وليد بن المغيرة ويا أبا جهل بن هشام ويا فلان. ثمّ ينظرون إلى الجنّة فيرون فيها الضعفاء والفقراء والمساكين ممن كانوا يستهزؤن بهم مثل سلمان وصهيب وخبّاب وأشباههم فينادون «أَهؤُلاءِ الَّذِينَ أَقْسَمْتُمْ» حلفتم وأنتم في الدنيا «لا يَنالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ» يعني الجنّة...

2 B -“de, ‘bakalım meâli nereye varacak?’ diye sonunu gözetirler”.

için haber verilen va'd ü va'îdleri ileride bilfiil tatbîkātıyla vâki'de sıdkının tebeyyün etmesine intizar ederler. Hâsılı işi ilerisine atarlar, âhirete inanmak için kıyametin kopmasını, âhiretin bilfiil gelmesini, istikbâlin hâl olmasını beklerler. Hâlbuki {يَوْمَ يَأْتٖى تَأْوٖيلُهُ} te'vîli geleceği, o haberlerin tatbik olunacağı gün, o kıyamet günü {يَقُولُ الَّذٖينَ نَسُوهُ مِنْ قَبْلُ} bundan evvel onu unutanlar -hatırlarına getirmek ve ona göre amel etmek istemeyenler- şöyle diyeceklerdir: {قَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُ رَبِّنَا بِالْحَقِّ} Hakikaten Rabbimizin resulleri emr-i hak ile geldi. ❁ Peygamberlerin dedikleri doğru imiş, olmaz zannettiğimiz oldu. {فَهَلْ لَنَا مِنْ شُفَعَٓاءَ} Şimdi acaba bizim şefaatçilerimiz var mıdır ki {فَيَشْفَعُوا لَنَا} bize şefaat etseler ❁ de azabdan kurtarsalar {اَوْ نُرَدُّ} yahut geri çevrilsek, dünyaya döndürülsek de {فَنَعْمَلَ غَيْرَ الَّذٖى كُنَّا نَعْمَلُ} yapageldiğimiz işlerin gayrisini yapsak. ❁ Böyle diyecekler. Fakat o gün {قَدْ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ} kendilerini ziyan etmiş {وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} ve iftira edegeldikleri şeyler; şefî' olur diye uydurup bel bağladıkları putlar, o bâtıl mâbudlar yanlarından yitmiş gitmiş bulunacaklardır. Ve bunun böyle olacağında hiç şüphe yoktur. Çünkü:

[2170]

اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِى
الَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثٖيثًاۙ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِاَمْرِهٖۜ اَلَا لَهُ الْخَلْقُ
وَالْاَمْرُۜ تَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمٖينَ ﴿٥٤﴾ اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةًۜ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدٖينَۚ
﴿٥٥﴾ وَلَا تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ بَعْدَ اِصْلَاحِهَا وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًاۜ اِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرٖيبٌ
مِنَ الْمُحْسِنٖينَ ﴿٥٦﴾ وَهُوَ الَّذٖى يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهٖۜ حَتّٰٓى اِذَٓا اَقَلَّتْ
سَحَابًا ثِقَالًا سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ فَاَنْزَلْنَا بِهِ الْمَٓاءَ فَاَخْرَجْنَا بِهٖ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِۜ كَذٰلِكَ
نُخْرِجُ الْمَوْتٰى لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٥٧﴾ وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِاِذْنِ رَبِّهٖۚ وَالَّذٖى خَبُثَ
لَا يَخْرُجُ اِلَّا نَكِدًاۜ كَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ۟ ﴿٥٨﴾

[2171] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-vâki‘ Rabbiniz o Allah'tır ki gökleri ve yeri altı gün içinde yarattı, sonra Arş üzerine istivâ buyurdu. Geceyi gündüze bürür, o onu kışkırtarak tâkip eyler, Güneş ve Ay ve bütün yıldızlar emrine musahhar. Bak halk O'nun, hüküm O'nun. Evet o Rabbü'l-âlemîn olan Allah ne ulu! (54). Rabbinize yalvara yalvara ve için için dua edin ki her hâlde O haddi aşanları sevmez (55). Yeryüzünü ifsad etmeyin ıslâhından sonra da hem havf[1] hem şevk ile O'na kulluk edin. Her hâlde Allah'ın rahmeti yakındır muhsinlere (56). Ve O, o Allah'tır ki rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci yollar. Nihâyet bunlar o ağır ağır bulutları hafif bir şey gibi kaldırıp yüklendiklerinde bakarsın biz onları ölmüş bir memlekete sevk etmişizdir, derken ona su indirmişizdir[2] de orada her türlüsünden semereler çıkarmışızdır. İşte ölüleri böyle çıkaracağız, gerektir ki düşünür ibret alırsınız (57). Hoş[3] memleketin nebâtı Rabbinin izniyle çıkar, fenâsının ise çıkmaz, çıkan da bir şeye yaramaz. Şükredecek bir kavim için âyetleri böyle tasrif ederiz (58).

{اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذٖى} Hakikaten Rabbiniz; mâlik ve hâkiminiz, merci‘-i umûrunuz, efendiniz ❁ ancak o Allah'tır ki {خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ} semâvât ve Arz'ı altı günde halk etti. ❁ Başınız üstünde yükselen müte‘addid gökleri ve ayağınızın altında çiğnediğiniz yeri, ulviyât ve süfliyâtıyla bütün bu muhtelif şeylerden her birini bir miktar ile takdir ve bir vakte tahsis ederek hepsini ezel ve ebede nazaran ancak altı gün sayılacak kadar mahdud vakitlerde yarattı {ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ} sonra da Arş üzerine istivâ eyledi. ❁ Alçaklı yüksekli bu muhtelif mahlûkātı, birbirine benzemeyen ve henüz bir devr-i tekerrür ve ıttırâda girmemiş olan hilkat-i ibtidâiyeleriyle vakit vakit halk ettikten sonra hepsini taht-ı hüküm ve tasarrufunda tutarak ale's-seviyye hepsine sâhip ve [2172] merci‘ olarak cümlesi üzerinde dilediği gibi muntazaman ve muttariden icrâ-yı ahkâma da girişti. Arzdan semâvâta, semâvâttan Arş'a varıncaya

1 B +"ve".
2 B -"derken ona su indirmişizdir".
3 H: "Temiz".

kadar bütün mahlûkāt O'nun taht-ı hüküm ve idaresinde lemhadan lemhaya, hâlden hâle, suretten surete, devirden devre, hudûs ve fenâ ve ihtilâf u temâsül ile tehavvül edip gitmekte, O ise zevâl ü halelden, ıztırâb u tegayyürden münezzeh bir hâkimiyet-i kâmile ve temâmiyet-i mülkiye ile hepsi üzerinde bir düze hâkim, hepsinin fevkinde bir ulüvv-i mutlak ile müte'âlî, her şeyden üstün ve bütün devletlerden, saltanatlardan üstün, ulviyetin en yüksek misâli olan Arş-ı a'lâ'dan da üstün ve dâima üstün. Ve bununla beraber yekdiğerine karşı merâtib ve derecâtı mütefâvit olan bütün eşyâya وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ [Kâf 50/16][1] müeddâsınca nisbeti bir, adl ü hakîm. بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ [Fussilet 41/54][2], عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [Fussilet 41/53][3], لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11][4]. İlâh-ı vâhid olarak icrâ-yı rubûbiyet etmektedir ki bu istivâ mutlak ve lâyezâldir. Yani Tevrat tercümelerinde denildiği gibi halktan sonra çekildi, istirahat etti değil, halk ettiği bütün mahlûkāt üzerinde lâyezâl bir saltanat ve hâkimiyet ve bir düze hâlıkiyet ve rubûbiyet ile tedbîr-i emr ve icrâ-yı ahkâm etmektedir.

"**Sitteti eyyâm**": Bazı müfessirîn bu altı günü "eyyâm-ı dünya" denilen mâruf günler diye telakkī etmişlerdir. Fi'l-vâki' lügaten "yevm" denilince evvelâ Şems'in Arz'a tulû'uyla gurûbu beynindeki müddet demek olan gün mânası tebâdür eder. Lâkin henüz Arz ve Şems'in bulunmadığı halk sırasında bu mâna ile bir gün tasavvur olunamayacağı bedîhî ve Kur'ân'ın birçok yerlerinde olduğu gibi "yevm"in vakit mânasına geldiği de lisânen mâlum bulunduğundan, burada da altı gün, altı vakit mânasıyla tefsir edilmek lâzım geleceği birçok müfessirîn tarafından ihtar edilmiştir. Bunun miktarı ise mâlum olan güne müsâvî veya ondan kısa veya uzun olması mümkindir. Nitekim وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُٓ اِلَّا مُتَحَرِّفاً لِقِتَالٍ اَوْ مُتَحَيِّزاً اِلٰى فِئَةٍ [el-Enfâl 8/16][5] kavl-i [2173] ilâhîsinde "yevm" böyledir.

1 "…Ve Biz ona habl-i verîdden daha yakınızdır."
2 "…O her şeyi muhît."
3 "…Her şeye şâhid."
4 "…O'nun misli gibi birşey yoktur…"
5 "Her kim böyle bir günde onlara -dönüp çarpışmak için pırlanmak veya diğer bir takımda mevki almak hâlleri müstesnâ olarak- arkasını dönerse…"

فِى يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُٓ اَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ [es-Secde 32/5][1] âyetinde bizim saydığımız günlerle bin sene, diğer فِى يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ اَلْفَ سَنَةٍ [el-Me‘âric 70/4][2] âyetinde ise elli bin sene miktarı ile beyan buyurulmuştur ki, bunlar da "eyyâm-ı âhiret" nâmıyla mâruftur. Ve İbn Abbas, Ka‘b, Mücâhid, Dahhâk gibi e‘âzım-ı müfessirîn de buna tevfîkan tefsir etmişlerdir. Buna göre altı günde demek, miktarı binlerce seneye bâliğ olur altı vakitte demektir. Fakat maksûd-ı beyan bunların mikdâr-ı imtidâdı değil, bu miktarın ezele ve istivânın ıtlak ve ebediyetine nazaran altı gün denecek kadar mahdud vakitlerden ibaret bulunduğunu anlatmak olduğundan "altı gün" buyurulmuştur.

Ma‘amâfîh şâyân-ı dikkattir ki burada rubûbiyetin biri halk biri istivâ olmak üzere iki mertebe-i tecellîsi olup âlemdeki mevcûdâtın evvelâ mahz-ı hârika olan misalsiz bir halk ile başlayıp ba‘dehû bir seviyye-i nizâma dâhil olduğu ve her iki hâlde de hâkimiyet-i ilâhiye tahtında bulunduğu anlatılırken سِتَّةِ اَيَّامٍ ile bilhassa semâvât ve Arz'ın âdet ve nizam dediğimiz tekerrür, temâsül ve ıttırad ile tevâlî ve imtidad devirlerine tekaddüm eden ve temâsülsüz bir fark, misalsiz bir îcad ile mahz-ı hârika olan ilk halk lahzaları gösterilmiş ve mahz-ı hârikanın mutlak olan nizam ve istivâ devirlerine nazaran altı adedinin merâtib-i a‘dâda ve eyyâm-ı bekāya nisbeti gibi ekall-i kalîl olduğu ifade kılınmış olmak itibariyle, diğer bazı müfessirînin dediği gibi bu altı vaktin eyyâm-ı dünya miktarıyla ve hatta ondan daha az bir miktar tevâlî ile mülâhaza edilmesinde daha muvâfık bir mâna vardır. Bu surette iki halk beyninde geçen mütemâsil imtidad lahzaları istivâ hükmünde olmakla tayy ü tecrid edilerek evvelâ dumandan ecrâma, nâr-ı semûmdan türâba, türâbdan suya, sudan hayâta geçmek gibi yalnız halk-ı evvel lahzaları mütâlaa olunmak lâzım gelir. Sonra حٰمٓ. كتاب فصلت'de bu altı gün hakkında bazı tafsîlât [2174] gelecektir [bak] ki ona nazaran bunun ikisi semâvâta, dördü de arza ait görünmektedir.

1 "…Bir günde ki miktarı sizin sayınızdan bin sene eder."
2 "…Bir günde ki miktarı elli bin sene tutar."

Bununla beraber Müslim-i Şerîf'te rivayet olunan bir hadîsin delâletine tebe'an bazı müfessirînin tercih ettikleri vechile سِتَّةِ اَيَّامٍ'ın yalnız arza müte'allik olması da muhtemildir ki bu takdirde mâna "Rabbiniz ancak o Allah'tır ki semâvâtı ve altı günde Arz'ı halk etti" demek olur. Hâsılı işbu altı günün ta'yîn-i mâhiyet ve tafsîl-i husûsâtı ilm-i ilâhîye tefviz olunması lâzım gelen bir ma'nâ-yı müteşâbih olmakla beraber, bundan kat'î olarak şu neticelere vâsıl olmuş oluruz: Evvelâ âlem, kadîm değil görüldüğü üzere bir mecmû'a-i hâdisâttır ki vücûdunda da bekāsında da Hâlık teâlâ'ya muhtaçtır. Ve yalnız O'nun taht-ı hükmündedir. Sâniyen, mecmû'-i âlem, kadîm olmadığı gibi def'aten ve basit bir surette halk edilmiş de değildir. İbtidâ muhtelif lahzalarla vâhidden müte'addide giden, ba'dehû ta'addüd içinde bir terkib ve ictimâ'a dâhil olan ve fakat mütenâhî bulunan bir tedric ile halk edilmiş ve bilâhare bu tedrîce ihtilâf ve temâsül içinde tekerrür ve tevâlî ile bir sûret-i ıttırad verilmiştir ki bu ıttırad tevâlîsi de bir seviyede bizâtihâ sâbit ve müstakir değil, istivâ-i Rabbânî tahtında mütehavvildir.

Bu ma'nâ-yı tedrîc münasebetiyle burada şu iki sual meşhurdur: Birincisi, halktaki bu tedric وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ [el-Kamer 54/50][1] medlûlüne münâfî değil midir? İkincisi def'aten halk, kudret-i ilâhiyeye delâlette daha eblağ olmaz mıydı? Cevap hayır. Gerçi bir halk bir haysiyet ile hem def'î hem tedrîcî olmaz. Def'iyet tedrîce münâkızdır. Bununla beraber def'iyet tedrîcin şartıdır. Tedric muhtelif halk lemhalarının terettüb ve tevâlîsi demek olduğundan beynlerinde bi-hasebi'l-haml münâfat bulunan def'iyet ve tedric arasında bi-hasebi't-tahakkuk umûm ve husûs-ı mutlak vardır. Her tedricde bir def' vardır, lâkin her[2] def'de tedric yoktur. Fi'l-vâki' Cenâb-ı Hak her [2175] neyin halkını veya ifnâsını murad ederse كُنْ der ve derhâl murâdı dilediği vechile vâki' olur. Ve bu bir[3] lemhada bir değil lâ-yu'ad ve lâ-yuhsâ şeyler halk u ifnâ edebilir. Nitekim bir yağmur lemhasında ne kadar

---

1 "Emrimiz de başka değil birdir, bir lemh-i basar gibidir."
2 H +"~~tedricde bir def~~".
3 M ve B -"bir".

sayısız katrelerin halk olunup düştüğü ve bir tulû‘ lahzasında hesâbımıza sığmaz birçok hâdiselerin bir anda vukū‘u görülür. Ve bütün şuûn-ı hak böyle vâhid olan bir lemha-i vicdan ile müşahede olunur. Fakat bunun böyle olması lemhaların ta‘addüd ve tevâlîsiyle muhtelif veya müttefik halkların ta‘addüd ve tevâlîsi kudretini selb etmez. Çünkü kudret-i ilâhiye hiçbir vechile kābil-i tenâhî değildir. Binâen‘aleyh emr-i vâhidin bir lemhada halk-ı kesîre kifâyeti, buna mukabil halklar beyninde bir terettüb-i mahsus ile tedrîcen halk kudretine münâfî de olmaz. Hem tedric lemhalarının her birine nazaran وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ[1] hükmü sadıktır, hem de mecmû‘una nazaran bir silsile-i tedric ve terettüb cârîdir.

Sâniyen yalnız def‘aten halk[2], kudrete delâlette daha eblağ da değildir. Zira bu hasrda bir tenâhî-i kuvvet şâibesi vardır ki ikinci bir halka imkân yok zannedilir ve tertib ve terkib ile halk kudreti ta‘tîl edilmiş ve delilsiz bırakılmış olur. Evet, Allah teâlâ dilese idi bugünkü semâvât ü Arz’ı bütün muhteviyâtıyla def‘aten halka kādirdi. Fakat bu surette dünkü âlem olmaz, iki mahluk beyninde bir terettüb ve tevâlî mülâhazasına imkân kalmazdı. Hayydan meyyit, meyyitten hay, ateşten toprak, topraktan su, çamurdan hayat zuhur etmek şöyle dursun, leyl ü nehar te‘âkub etmez, insandan insan bile doğmazdı. Atalarımız yaratılırsa biz olmazdık, biz olursak onlar olmazdı veyahut hepimiz olur fakat ata evlat olmazdık ve şimdiki halkın imkânına delil bulamazdık. Ve o hâlde o âlem bu âlem olmazdı. Hiçbir tedric olmadan bütün mahlûkāt bir defada ve bir lemhada halk edilmiş olsa idi hiçbiri diğerinin halkına şâhid olamayacağından hem halk delîli [2176] bulunmaz hem de tabî‘at-ı eşyânın tasarruf-ı ilâhîye mahkum ve musahhar olduğu anlaşılmaz, âlem kadîm bir tabiat zannedilirdi. Sonra hiç tedric bulunmasın demek rubûbiyet bulunmasın demek olduğundan da gaflet edilmemelidir. Binâen‘aleyh birçok def‘î hilkatleri de mutazammın olan tedric ve terettüb ile halkın kudret ve rubûbiyet-i Hâlıka delâlet nokta-i nazarından pek büyük ehemmiyeti

---

1 M: “راحدة”.
2 M ve B: “halkı”.

vardır. Ancak bu tedrîcin evvel-i hilkatte altı güne tahsîsi meselesi kalır ki bu da sırf bir irâde-i ilâhiye meselesidir. Bu tercih, fâʿil-i muhtârın ihtiyârına aittir.

"**İstivâ**": Râgıb der ki: استوى fiilinin iki sûret-i istiʿmâli vardır. Birisi iki veya daha ziyade fâile isnad olunur: اِسْتَوَى زَيْدٌ وَعَمْرٌو فِي كَذَا denilir ki تَسَاوَيَا demektir. Nitekim هَلْ يَسْتَوِى الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ [ez-Zümer 39/9][1], لَا يَسْتَوُنَ عِنْدَ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/19][2] buyurulmuştur. Diğeri de bir şeyin fî zâtihî itidâline ıtlak olunur: ذُومِرَّةٍ فَاسْتَوٰى [en-Necm 53/6][3] gibi ki لِتَسْتَوُا عَلٰى ظُهُورِهِ [ez-Zuhruf 43/13][5], فَاِذَا اسْتَوَيْتَ اَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلْكِ [el-Mü'minûn 23/28][4], فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهِ [el-Feth 48/29][6]; kezâlik kelâm-ı Arabda استوى فلان على عمالته، واستوى أمر فلان hep bu kabîldendir. على ile taʿdiyesinde bir istîlâ[7] mânasını iktizâ eder. إلى ile taʿdiyesinde de bizzat veya bi't-tedbîr intihâ mânasını iktizâ eyler.[8] Bu suretle "istivâ" lügatta bir düze olmak, istikrar etmek yani karar kılmak veya kararını bulmak, ulüvv-i istiʿlâ yani yükselmek veya yüksek olmak, taʿbîr-i âharla üstün olmak, bir düze kurulmak, müsâvî veya mümâsil veya denk olmak, dosdoğru varmak veya kast etmek, istîlâ eylemek mânalarına gelir.

"**Arş**", esasen sakf demektir ki bir binanın veya yerin muhît-i ulvîsini teşkil eder. Bir eve nisbetle tavanı, tavanına nisbetle üstündeki çatısı, kubbesi, tepesindeki köşkü, tahtaboşu, cihannümâsı hep "arş" medlûlünde dâhildir. Buna müteferriʿ olarak çadır ve çardak gibi

---

1 "…Hiç bilirlerle bilmezler müsâvî olur mu?..."
2 "…Bunlar indallah müsâvî olmazlar…"
3 "Bir kuvvet sâhibi, hemen duruklandı."
4 "Binâenʿaleyh sen maiyyetindekilerle geminin üzerine çıktığında da…"
5 "Ki sırtlarına kurulasınız…"
6 "…derken sâkları üzerinde bir düze istikāmet almış…"
7 B: "istiʿlâ".
8 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 439:

واسْتَوَى يقال على وجهين: أحدهما: يسند إليه فاعلان فصاعدا، نحو: اسْتَوَى زيد وعمرو في كذا، أي: تَسَاوَيَا، وقال: «لا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ» (التوبة ١٩/٩) والثاني: أن يقال لاعتدال الشيء في ذاته، نحو: «ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوى» (النجم ٦/٥٣)، وقال: «فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ» (المؤمنون ٢٨/٢٣)، «لِتَسْتَوُوا عَلى ظُهُورِهِ» (الزخرف ١٣/٤٣)، «فَاسْتَوى عَلى سُوقِهِ» (الفتح ٢٩/٤٨)، واستوى فلان على عمالته، واستوى أمر فلان، ومتى عدّي ب»على» اقتضى معنى الاستيلاء، كقوله: «الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى» (طه ٥/٢٠)، وقيل: معناه استوى له ما في السموات وما في الأرض، أي: استقام الكلّ على مراده بِتَسْوِيَةِ الله تعالى إيّاه، كقوله: «ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ» (البقرة ٢٩/٢)، وقيل: معناه استوى كلّ شيء في النّسبة إليه، فلا شيء أقرب إليه من شيء، إذ كان تعالى ليس كالأجسام الحالة في مكان دون مكان، وإذا عدّي ب»إلى» اقتضى معنى الانتهاء إليه، إمّا بالذّات، أو بالتّدبير...

yükselen ve gölge veren her şeye de ıtlak olunur. Bu suretle "arş" mefhûmunun en kat‘î lâzımı ulviyet ve fevkiyet [2177] mânasıdır. Bu münasebetledir ki "arş", mülûkün üzerine cülûs ettikleri taht mânasında müte‘âref olmuş ve tahtın lâzımı olan mülkten ve izzet ü saltanattan kinaye de kılınmıştır. ثل عرشه denilir ki "mülkü muhtell oldu, yıkıldı, bozuldu" demektir. Mülkü kıvâmında ve işi yolunda, emri muntazam ve muttarid olduğu zaman da اِسْتَوَى عَلَى عَرْشِهِ وَاسْتَقَرَّ عَلَى سَرِيرِ مُلْكِهِ denilir. Bunlardan başka bir işin medâr-ı kıyâmı olan şeye ve bir şeyin rüknüne ve bir cemaatin müdebbir-i umûrları olan reislerine ve عواء denilen sûret-i şimâliyenin taraf-ı esfelinde "Acûzü'l-esed" ve "Arşu's-simak" dahi denilen dört küçük yıldıza ve tabuta ve kuyunun dibinden adam boyu kadar taşla örüldükten sonra ağzına kadar yukarısına yaptıkları ahşaba ve ayağın parmak tarafına doğru yüzündeki yumruca tümseğe ve kuşun yuvasına dahi denilir. Ve müte‘addid mânalarda masdar da olur.

Âyete'l-Kürsî'de beyan olunduğu üzere bazıları وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ [el-Bakara 2/255] olan Kürsî ile Arş'ın bir şey olduğuna zâhib olmuşlardı ki ikisini de taht mânasından me'huz olarak mülâhaza etmişler demektir. Fakat ekseriyetle menkul olduğuna göre Arş, Kürsî'nin de fevkindedir. Bu suretle Kürsî taht mânasıyla mülâhaza olunursa Arş onu muhît olan saray veya[1] sarayın sakfı gibi veya bütün muhît-i memleket gibi mülâhaza edilir. Ve kürsî "mevzi‘-i kademi'l-arş"[2] olduğu rivayetine göre payitaht mânasıyla mülâhaza olunursa Arş da taht mefhûmuyla mülâhaza edilir. Ve bu iki mâna mülâhazasıyla Arş, lisân-ı şer‘de mecmû‘-i âlemi ihâta eden ve tahdid ve takdîri ukūl-i beşeriyeden hâriç ve hakikati ilm-i ilâhîye müfevvaz bulunan bir muhît-i a‘lâ olmak üzere şâyi‘ olmuştur ki semâvât, cennet, Sidre, Kürsî hep bunun tahtında tasavvur edilir. Bu bir müntehâdır ki âlem tasavvuru burada biter. Fakat vücûd-i Hak bitmez ve Sidre-i Müntehâ geçilmeden

---

1 M ve B: "ve".

2 Abdürrezzâk, *Tefsîr,* III, 250; Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* V, 398:

عن ابن عباس قال: الكرسي موضع القدمين، والعرش لا يقدر أحد قدره.

عن السدي: «وسع كرسيه السموات والأرض»، فإن السموات والأرض في جوف الكرسي، والكرسي بين يدي العرش، وهو موضع قدميه.

Hak teâlâ'nın müşâhede-i cemâline erilmez. Nitekim Resûlullah Miraç'ta Sidre-i Müntehâ'yı geçmişti. Evvelki mülâhazaya göre Arş'ın ihâtası bir ihâta-i mekâniye, ikinci [2178] mülâhazaya göre de bir ihâta-i mâneviye kabîlinden olmak iktizâ eder. Şimdi bu vücûh-i me'ânî ile ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ nazm-ı celîlinden şöyle bir mefhum tebâdür eder: "Sonra da bir düze taht üzerine kuruldu". Fakat bundan ne anlamalıdır?

Burada evvelâ şunları nazar-ı dikkatten dûr tutmamak lâzım gelir:

1. Ma'nâ-yı mârufuyla taht, bir hükümdarın icrâ-yı hükûmet[1] ederken üzerine kurulduğu bir cism-i mahdûd-ı mahsûstur. Fakat asıl ehemmiyeti cismâniyetinde değil, lâzımı olan hükm ü izzet ve saltanatındadır.

2. Bütün semâvâtın fevkinde ve bütün âlemi muhît olan Arş'ın mâruf olan taht ma'nâ-yı mahdûduna tamamen bir hakīkat-i lügaviye olarak muntabık olamayacağı şüphesizdir. Binâen'aleyh bunda behemehâl mecâzî veya kinâî bir mâna bulunmak ve daha doğrusu "arş" ve "taht" ism-i cins iken "el-Arş" vaz'-ı şer'î ile bir ism-i hâs gibi mülâhaza olunmak lâzım gelir. Ve o hâlde bu Arş'ta cismiyetin[2] zarûriyeti de iddia olunamaz.

3. Arş bir cism-i kül olsun fakat cihet ve cismâniyetin hepsi buna müntehî olduğundan bunun fevkinde cisim, mekân, cihet tasavvuru tenâkuz olur. Burada "Sidretü'l-Müntehâ" mefhûmunu iyi düşünmek lâzım gelir.

4. عَلَى'nın hakīkī mânasında ne mekânî ne zamânî bir zarfiyet yoktur. Bu bir isti'lâ ifade eder. Gerçi ulüvv ve fevkiyet bir cihet îhâm eder.[3] Lâkin "el-Arş" mefhûmu bütün mekânı[4] ve cihâtı muhît olduğundan bu isti'lâda cihet de mutasavver olamaz. Ve binâen'aleyh عَلَى الْعَرْشِ fevka'l-mekân ve fevka'l-cihât aliyyü'l-a'lâ bir ulüvv ile isti'lâ ifade eder ki asıl isti'lâ-i hakīkī de budur. Bu, cemî' izâfâtı tahtına alan öyle bir isti'lâdır ki

1 B: "icrâ-yı hükm".
2 B: "cismâniyetin".
3 B -"Gerçi ulüvv ve fevkiyet bir cihet îhâm eder".
4 M ve B: "mekân".

hiçbir kayd ü keyfiyetle mukayyed olmadığından kābil-i ihâta değildir. Biz bu ulüvvün ifade ettiği izâfeti ma‘lûlün illete, [2179] mahkûmun hâkime velhâsıl bütün vücûd-i mümkinâtın vücûd-i vâcibe, ale'l-umûm mahlûkātın Hâlık'a olan nisbet-i teessür ve ihtiyâcı olmak üzere kendi izâfetimizle düşünebiliriz.

5. İstivâ haddizâtında sırf cismânî bir mefhum değildir. Bunun cismânî olup olmadığına isnad olunduğu fâili veya medhûlü de bir karîne olur. Meselâ اِسْتَوَى أَمْره denildiği zaman bu istivânın gayr-i cismânî olduğunda şüphe yoktur. Kezâlik اِسْتَوَى فُلَانٌ عَلَى أَمْرِهِ denildiği zaman da böyledir. Burada ise fâil لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ olan Allah teâlâ'dır. Binâen‘aleyh Arş üzerinde istivâ-yı ilâhîyi Allah ile mâdûne'l-Arş mahlûkāt beyninde bir bu‘d, bir fasl-ı mekânî iktizâ eden cismânî bir mâna ile mülâhazaya imkân yoktur. Zira وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلٰكِنْ لَا تُبْصِرُونَ'dur [el-Vâkı‘a 56/85][1].

6. Bir hükümdarın tahtına cülus edip kurulması mefhûmunda bile asıl maksud olan mâna, cismânî bir cülus değil, hükümdarlık sıfatıyla ittisâfıdır. Bu öyle bir mânadır ki hükümdarın taht sayesinde değil, tahtın hükümdar sayesinde kıyâmını ifade eder. Ve bir hükümdarın tahtında istikrârı cismen taht üzerinde oturup kalması değil, hâkimiyetinde devam ve bekāsı demek olur. Fakat bu mâna diğer hükümdarlarda ve tahtlarda tam, mutlak ve hakīkī değil; muvakkat, nisbî ve arazîdir[2]. Bunun hakīkat-i mutlakası ancak Allah teâlâ'ya mahsustur. Binâen‘aleyh "istivâ"dan bu mânanın Allah'ta zâtî, tam ve hatta fevka't-tamâm mutlak ve hatta fevka'l-ıtlâk ve hakīkī, yani cismâniyet ve ruhâniyet gibi vücûd-i imkânî ile değil, vücûd-i vücûbî ile mütehakkık olduğunu anlamak iktizâ eder. Bunu anlayabilmek için de hakīkat-i vücûdun cism ü cismâniyyâta münhasır olmadığını ve hatta cismâniyetin bir vücûd-i arazî ve izâfîden ibaret bulunduğunu ve ma‘rifet-i Hak için cisim ve rûhun fevkine geçilmek lâzım geldiğini sezmek şarttır. Bunun içindir ki cisimden başka

1 "Biz ise ona sizden yakınızdır velâkin görmezsiniz."
2 B: "ârızîdir".

vücud, cismânî yükseklikten başka ulviyet duyamayanlar[1] bu bâbda şer'an bir dereceye kadar mâzur sayılırlar.

[2180] 7. İstivâ bir fâile isnad edilmiş ve Arş'a da عَلَى ile ta'alluk etmiş bulunduğu için, bunda Allah teâlâ'nın seviyye-i Arş ile müsâvat veya ittihâdına değil, bilakis Arş'tan üstün ulüvv ve kibriyâ-yı mutlakına delâlet vardır. Yani اسْتَوٰى مَعَ الْعَرْشِ değil اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشْ'tır. Bu ise Allah'ı nefs-i âlemle birleştiren hulûl veya ittihad nazariyelerini redd ü ibtâl ile لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَیْءٌ [eş-Şûrâ 42/11], بِكُلِّ شَیْءٍ مُح۪يطٌ [Fussilet 41/54], عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ شَه۪يدٌ [Fussilet 41/53] mânalarının lâyezâliyetini tezkir eden bir tevhîd-i nezîh isbat eder. Binâen'aleyh bunda bir teşbih değil, pek yüksek bir tenzih tasdik etmek lâzım gelir.

Bunun için bu meselede ulemâ-yı râsihîn şu iki mezhebden biri üzerindedirler: Birincisi selef mezhebidir ki Allah teâlâ'nın mekân ve cihetten müte'âlî olduğunu kat'iyyen tasdik ile beraber Arş üzerine istivâsı sıfatına da murâdullah vechile iman etmek ve ale't-tafsîl teviline dalmayıp وَمَا يَعْلَمُ تَأْو۪يلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ medlûlü üzere hakikatini ilm-i ilâhîye tefviz eylemektir ki Ehl-i Sünnetçe asıl muhtâr ve mu'temed olan da budur:

وَرَبُّ الْعَرْشِ فَوْقَ الْعَرْشِ لكِنْ
بِلَا وَصْفِ التَّمَكُّنِ يَا ابْنَ خَالِي

İmâm Mâlik b. Enes Hazretleri'ne bir gün bir adam كيف استوى diye bu âyetteki istivânın keyfiyetini sual eylemiş ve müşârun ileyh de biraz başını eğip murâkabeye daldıktan sonra vücudundan şiddetli bir ter boşanmış ve demiştir ki: "İstivâ mâlum, keyf gayr-i ma'kul, buna iman vâcib ve bu suâl bid'attir. Zannediyorum ki sen dâll bir adamsın." Ba'dehû emretmiş, o adamı huzûrundan çıkarmışlar.[2] Aynı mâna selefin

---

1 B: "duymayanlar".

2 Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye,* thk. Bedr b. Abdullah el-Bedr, Kuveyt: Dâru İbni'l-Esîr, 1416/1995, s. 66:

جاء رجل إلى مالك بن أنس فقال: يا أبا عبد الله «الرحمن على العرش استوى» (طه ٢٠/٥)، كيف استوى؟ قال: فما رأينا مالكا وجد من شيء كوجده من مقالته، وعلاه الرحضاء، وأطرق، وجعلنا ننتظر ما يأمر به فيه. قال: ثم سُرّي عن مالك، فقال: «الكيف غير معقول، والاستواء منه غير مجهول، والإيمان به واجب، والسؤال عنه بدعة، وإني لأخاف أن تكون ضالا». ثم أمر به فأُخرج.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe, *el-Arşu vemâ ruviye fîh,* thk. Muhammed b. Halîfe b.

daha birçoğundan menkuldür. Bizim Hanefiyyece asıl mervî olan da “Arş üzerine istivâ, Allah teâlâ’nın bilâ keyf bir sıfatı” olduğudur.

İkincisi, ahîren zuhur edip istivâdan tecsim veya ittihad şüphesi çıkarmaya çalışan ve selefin sözlerini bu babda bir nevi tesettüre hamletmeye kalkışan ehl-i ehvâya karşı müteahhirînin ihtiyar ettiği te’vîl-i sahîh meslekidir ki [2181] edille-i akliye ve nakliyeye nazaran Hak teâlâ’ya nisbeti câiz olmayan ihtimâlât-ı bâtılayı atarak cevâzında şüphe edilemeyecek bir meâl-i sahîh taharrîsine girişmektir. Bunda başlıca üç, dört kavil hâsıl olmuştur:

1. Bâlâda gösterildiği vechile örf-i lisanda اِسْتَوَى عَلَى عَرْشِهِ، اِسْتَقَرَّ عَلَى سَرِيرِ مُلْكِهِ tâbirleri tamâmiyyet-i mülkiye ile intizâm-ı emrden kinaye olarak kullanılır ki ثل عرشه’nun zıddıdır. Binâen‘aleyh ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ nazm-ı celîlinde de en zâhir ve en müsbet mâna “bütün mahlûkāt üzerinde muttariden tedbîr-i emr ve muntazamen icrâ-yı ahkâm ile bilâ halel nefâz-ı kudret ve cereyân-ı meşiyet”ten kinaye olmasıdır. Bu mânanın haddizâtında hakkiyeti şüphesiz olduğu gibi akibinde يُغْشِى الَّيْلَ النَّهَارَ... kezâlik Sûre-i Yûnus’ta ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْاَمْرَ [10/3][1] إلخ بِاَمْرِهٖ buyurulması buna bir karîne veya tefsirdir. Hasan-ı Basrî Hazretleri bunu اِسْتَوَى أَمْره diye ifade etmiştir ki aynı mânayı isnâd-ı mecâzî suretinde göstermiş demektir. Yani “istivâ”nın Zât-ı ilâhîye nisbeti hakikatte fiil ve emrinin vasfı olması itibariyledir. ثُمَّ buyurulması da buna bir karîne gibidir. İlk halk lahzaları kābil-i mukayese hiçbir misl ü misâl ile mesbuk olmayan ve hiçbir tekerrür ve temâsül tevâlîsi tazammun etmeyen muhtelif mahlûkātın yeniden yeniye halkları ile cereyan ettiği, ta‘bîr-i âharla eyyâm-ı sitte henüz devr-i tekerrüre girmemiş bulunduğu için evvelemirde halk hiçbir ıttırâdı mutazammın olmayacağından o demlerde istivâ mülâhaza olunamaz. O vakitler tecelliyât-ı Rabbâniye كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَآءِ [Hûd 11/7][2] medlûlü üzere hiçbir seviyede durmayan

Ali et-Temîmî, Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd, 1418/1998, s. 183:

الاستواء معلوم، والكيف مجهول، والإيمان به واجب، والسؤال عنه بدعة.

1 “…Sonra Arş üzerine istivâ buyurdu, emri tedbir ediyor…”

2 “…Arş’ı su üstünde idi …”

bir cereyân-ı muhtelif ifade eder. Meselâ bir amâ, bir duman, ondan bir cirm-i[1] semâvî, ondan ateş, ondan toprak, ondan su, ondan nebat ve hayvan yaratılır giderken bu fiilde henüz bir âdet, bir ıttırad, bir istivâ yoktur. Hepsi hârika, hepsi muhteliftir. Fakat halk böyle mücerred bir fark ve ihtilâf cereyânından ibaret kalmamış, ihtilâf içinde az çok bir temâsül ile bir düze tekerrür ve tevâlî etmiş, ihtilâf-ı küllî ile [2182] muhtelif olan ve mâhiyetleri başka başka bulunan mahlûkāttan sonra ihtilâf-ı cüz'î ile muhtelif mahlûkāt-ı müttefika ve mütemâsile de yaratılmış, yaratılanlar ta'dîl ve tesviye edilmeye, hudûs ve fenâ tevâlî etmeye, meselâ buluttan ateş ve su, su ile topraktan hayat bir defa değil birçok defalar yaratılmaya ve giderek nebat nebattan, hayvan hayvandan, insan insandan yapılmaya başlamış ve artık o vakitten itibaren zamanda bir devr, muhtelif işlerde bir nesak ve ıttırad tecellî etmiştir ki buna "sünnetullah", "âdetullah" denilir. Ve "istivâ" vasfı bundan itibaren mülâhaza olunabilir. Ve işte خَلَقَ... ثُمَّ اسْتَوٰى terâhîsi de bunu iş'âr eder. Hâsılı "istivâ" ne fi'l-i vâhid ne de mahz-ı ihtilâf ile değil, bir tekerrür ve temâsül nisbeti ile mülâhaza olunabilir. Bu ise zâtında ta'addüdden[2], tekessürden, tegayyürden münezzeh olan Allah teâlâ'nın ancak ef'âli beynindeki nisbet-i tevâfuk itibariyle bir sıfat-ı fiiliyesi demek olur. Nitekim Süfyân-ı Sevrî Hazretleri bunu فَعَلَ فِعْلًا فِي الْعَرْشِ سَمَّاهُ اِسْتِوَاء[3] "Arş'ta bir fiil yaptı ki ona[4] 'istivâ' tesmiye etti" diye ifade etmiştir.[5] Diğer bazı ulemâ da اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ أي اِسْتَقَامَ الْكُلُّ عَلَى مُرَادِهِ بِتَسْوِيَةِ اللهِ تَعَالَى إِيَّاهُ، كَقَوْلِهِ تَعَالَى: ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ yani "hepsi Allah teâlâ'nın ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ [el-Bakara 2/29] kavl-i kerîminde beyan olunan tesviyesiyle murâdı üzere bir istikāmet aldı"[6] demiştir ki, bu da kinayede zikrolunan intizâm-ı emr ile muttariden cereyân-ı meşiyyet mânasının diğer bir ifadesi olarak sıfat-ı fiili iş'âr demektir. Ancak bunda "istivâ"nın

1 B: "cism-i".
2 B -"ta'addüdden".
3 B: "استوى".
4 M ve B -"ona".
5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 408.
6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 439.

esas itibariyle mahlûkātın vasfı olması husûsunu bir tercih şâibesi vardır. Hâlbuki âyet bu istivâyı Arş'ın da üzerine geçirmiş olmak itibariyle Allah'a tahsis eylemiş, yani mahkûmun mahkûmiyette istivâsını değil, yalnız hâkimin hâkimiyette istivâsını anlatmıştır.

2. İstivânın istîlâ mânasına olmasıdır ki, "halk ettikten sonra da evvelinden âhirine kadar hepsini kudret ve galebesi, velâyet ve hâkimiyeti tahtında tuttu" demek olur. Bunun بِكُلِّ شَیْءٍ مُحِيطٌ mânasına münasebeti zâhirdir. [2183] Ma‘amâfîh istîlâ ihâtadan daha şümûllüdür. Gerçi İbn A‘râbî[1] "biz istîlâ mânasına bir istivâ bilmiyoruz" demiş[2] ise de, şâirin:

قَدْ اسْتَوَى بِشْرٌ عَلَى الْعِرَاقِ

مِنْ غَيْرِ سَيْفٍ وَدَمٍ مِهْرَاق[3]

beytiyle istişhad olunarak buna cevap verildiği meşhurdur.

3. "Arş"ın mülk ve memleket ve "istivâ"nın isti‘lâ mânasına olmasıdır. Bu da öbür mânalarla mütelâzım olmakla beraber ayrıca bazı fevâidi dahi müş‘irdir. Birincisi عَلَى'nın mânasına bilhassa bir nazar-ı dikkati câlibdir. İkincisi Allah teâlâ'nın, kendilerini hâkim-i mutlak gibi farz eden beşerî saltanatlar fevkindeki ulüvv-i hâkimiyetine öbür mânalardan daha ziyade bir ihtârı tazammun eder. Üçüncüsü Allah teâlâ'nın yalnız sıfat-ı fiiliyesi itibariyle değil, bütün sıfât-ı zâtiyesiyle ulüvv ve kemâl-i mutlakında ısrar eder. Ve bu nokta-i nazardan ثُمَّ'nin mânasındaki terâhî, halk ve istivâ beyninde değil, mertebe-i beyâna ait bir terâhî-i rütbî olur.

---

1 M ve B: "Arabî".
Ebû Abdullah ibnü'l-A‘râbî (ö. 231/846) Arap dil âlimidir. Döneminin birçok âliminden şiir, ensâb, garîb ve nâdiru'l-lugâtlara dair dersler aldı, bedevîlerden yıllar boyunca lügat, şiir, ahbâr, emsâl dinleyip kaydetti. Sa‘leb, Câhız, İbnü's-Sikkît, Belâzürî gibi âlimler yetiştirdi. Kaynaklarda geçen otuzu aşkın kitap ve risalesinden birkaçı günümüze ulaşmıştır. (Geniş bilgi için bk. İsmail Durmuş, "İbnü'l-A‘râbî, Ebû Abdullah", *DİA*, XX, 487-488)

2 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* II, 128;

قال ابن الاعرابي: العرب لا تعرف استوى بمعنى استولى، ومن قال ذلك فقد أعظم.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 65:

وقال ابن الأعرابي: لا نعرف استوى بمعنى استولى.

3 Bişr, kılıçsız ve kan dökmeden Irak üzerine müstevî, yani müstevlî oldu [Müellifin notu].

4. Bir de şöyle: **اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ** أي اِسْتَوَى كُلُّ شَيْءٍ فِي النِّسْبَةِ إِلَيْهِ تَعَالَى، فَلَا شَيْءَ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ شَيْءٍ، إِذْ كَانَ تَعَالَى لَيْسَ كَالْأَجْسَامِ الْحَالَّةِ فِي مَكَانٍ دُونَ مَكَانٍ "Allah'a nisbette her şey müsâvîdir. Hiçbir şey O'na diğer bir şeyden daha yakın değildir. Çünkü Allah teâlâ bir mekânı bırakıp da diğer mekâna hulûl eden ecsâm gibi değildir"[1] diye de tefsir edilmiştir ki, nisbet-i ilâhiyede nefy-i mesafe ve isbât-ı adl nokta-i nazarından bilhassa şâyân-ı dikkat bir mânadır. Yani Allah Arş üzerine öyle bir isti'lâ[2] ile istivâ etmiştir ki, semâ ve semâda bulunanlar O'na daha yakın, Arz ve Arz'da bulunanlar daha uzak bir mevki ve mesafede değil, hepsi müsâvî bir nisbettedirler. Bundan "istivâ"nın müsâvat mânasına ahz olunduğu zannedilmemelidir. Zira maksad, müsâvâtın lüzûmu veya lâzımı olan bir vasf-ı zâtî veya nisbîdir. Nitekim [2184] "istivâ"nın diğer mânaları da müsâvâttan bir intizâ' ile mülâhaza olunur. Bu mânanın mekâniyyâtta tasavvur edebileceğimiz misâli, iki taraf-ı[3] müsâvî arasındaki vasatın ve muhît-i dâireye nazaran merkezin vaz'iyetindeki istivâ ve itidaldir ki bunda müsâvat nisbeti tarafeyn veya muhît noktalarına ait olur. Ve vasat ve merkezde ancak bunlara bir kararda mensûb[un] ileyh olmak mânası mülâhaza olunur. Bu suretle Arş ve taht mefhûmu muhît mânasından başka bir de merkeziyet fikrini telkin eder. Fakat unutmamak lâzım gelir ki muhît mâdûnunda olan muhtelif noktaların merkeze nisbeti müsâvî değil mütefâvit bu'ddedir. Hâlbuki وَهُوَ الَّذٖى فِى السَّمَٓاءِ اِلٰهٌ وَفِى الْاَرْضِ اِلٰهٌ [ez-Zuhruf 43/84][4] medlûlünce nisbet-i ilâhiyede böyle bir tefâvüt de mülâhaza olunamayacağından bu tefsir, istivâ-yı ilâhînin bu hendesî mânaya da makīs olamayacağını ve bunu anlamak için bütün bu'd ve mesafe kaydının da tayyedilmesi lâzım geleceğini bilhassa anlatmıştır. Ve fi'l-hakīka mekân ve cihet, bu'd ve mesafe mefhumları da tahte'l-arştır, 'ale'l-arş değildir. Allah her şey üzerine ale's-seviyye hâzır ve nâzırdır. O'nun misline benzer hiçbir şey yoktur. Binâen'aleyh istivâsı da keyfiyeti mâlum olan hiçbir istivâ ile

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 439.

2 M: "isti'lyâ"; B: "istîlâ".

3 B: "tarafı".

4 "Hem O odur ki gökte de ilâh yerde de ilâhtır…"

kābil-i kıyâs olamaz. Ve zât ve sıfât-ı ilâhiye hakkında vârid olan kelimât, münhasıran, hakāik-ı lügaviye mefhûmâtıyla değil birer hakīkat-i şer‘iye olarak mülâhaza ve teemmül olunmak lâzım gelir. Bunun için burada Arş ve tahtın asıl levâzım-ı ulviyesi olan intizâm-ı hükm ü saltanatı, tenfîz-i emr ü irâdeyi, istîlâ ve isti‘lâyı, ihâta-i kudret ve kemâl-i ma‘deleti unutup da “istivâ” kelimesinin lisanda cülus veya kıyam veya ittikâ[1] ile istikrarda dahi kullanıldığından dolayı Allah tıpkı bir taht, bir sandalye veya dam üstünde duran bir şahıs vaziyetinde Arş’a istinad etmiş bir düze oturuyor veya dikiliyor veya yatıyor gibi bir tasavvura zâhib olmak aklen ve şer‘an pek büyük bir cehalet olur. Böyle bir mânaya lafzın lügaten müsaadesi [2185] varsa da şer‘an ve aklen yoktur. Ve işte ber vech-i bâlâ beyan olunan mânalar bilhassa bunu anlatmak ve öyle bir tevehhümü def‘ etmek içindir ki her biri bir ma‘nâ-yı sahihtir. Nazm-ı celîlin de hepsine hem lisânen, hem şer‘an ve hem aklen ihtimal ve müsaadesi vardır. Ma‘amâfîh en doğrusu bunları hey’et-i umûmiyesiyle mülâhaza etmek ve kābil-i ihâta olmayan istivâ-yı ilâhînin hakikatinde tevakkuf eylemek lâzım gelir. Çünkü “halk”, “semâvât ü arz”, “eyyâm-ı sitte”, “Arş” mefhumlarında bile, mâverâ-yı idrâkimize giden bir الٓمٓصٓ rüknü vardır. O hâlde bütün bunların üzerine ta‘alluk eden istivânın hakikati seviyye-i idrâkimizden pek yüksek olduğunu itiraf etmelidir. Bu itibar ile iman edilecek tefsir, cumhûr-ı selefin mezhebine göre tefsirdir ki, şudur: “Allah, semâvât ve Arz’ı evkāt-ı mahsûsada halk etti, sonra da hudûs ve fenâ, tehayyüz ve cihet şâibelerinden münezzeh olarak murad ettiği mâna ile, Arş üzerine istivâ eyledi” ilh... Fakat böyle demek bu nazm-ı celîlde bizim anlayabileceğimiz hiçbir mâna yoktur demek olmadığından da gaflet edilmemek iktizâ eder ki, bunu âyetin mâba‘di tavzih[2] ve isbat edecektir.

Baksanıza: {يُغْشِى الَّيْلَ النَّهَارَ} Geceyi gündüze iğşâ ediyor, bürüyor. ❁ İstîlâ ve hâkimiyetin en geniş tezâhürâtından olan bu iki zıt hilkatin birini diğerine peyderpey kaplayıp duruyor. Hey’et-i âlemde ziyâyı zulmete

---

1 B: “ittikā”.
2 B -“tavzih”.

giydirip gaşy ettirdikten sonra bir de çevirip zulmeti ziyâya giydiriyor. Onu ona gışâ, örtü yapıp sardırıyor. Burada hem يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ hem يُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى الَّيْلِ [ez-Zümer 39/5][1] mazmunlarına biri bi'l-ibâre biri de bi'l-işâre olmak üzere delâlet vardır. "İğşâ" اعطيت bâbından olmak ve bunda mef'ûl-i evvelin mânen fâil olması asıl bulunmak hasebiyle gecenin gündüzü gaşy etmesi, yani يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ mazmûnu bi'l-ibâre olmak zâhirdir. Yani her akşam görülüyor ki Allah teâlâ âlemde âfâk ve enfüsü istîlâ etmiş bir muhît-i kül, bir hâkim-i [2186] kül gibi görünen gündüz hilkatini; mekânî ve zamânî inbisat ve imtidâdıyla aydınlık hissini, hem göz gündüzünü hem öz gündüzünü bir akşam emriyle tayyedip karanlığın, karanlık hissinin içine sokar, gece hilkatinin taht-ı istîlâsına verir. Gün ufuk ve histen gaybûbet eder. Zulmet içinde tahte'l-his bir âleme girer, cihan başka bir cihan olur. Parlayanlar söner, sönenler döner, elvân ve eşkâl siyahlar giyer, yayılan mekânlar dürülür bükülür, durmaz zamanlar tutulur geçilir, gözler kararır gönüller daralır ve siz artık gündüzü ve onun maiyyetindeki her şeyi ve kendinizi gece içinde, bir hayâl altında sinmiş, gizlenmiş, mağlup, mahkum, mahbus bulursunuz ve hatta öyle gaşy olunursunuz ki bayılır, kendinizden geçer, uyur, zulmet-i ademe gömülürsünüz. Hem ne hâlde gaşy ettirir? {يَطْلُبُهُ حَثِيثًا} Bu, onu hasîsâne talep ederken ۞ yani gündüz geceyi veya aksi takdirde gece gündüzü teşvik ile kandırılmış, tehyic olunmuş bir tâlib gibi bütün sür'at ve hızıyla bilâ fâsıla tâkip edip kovalarken, Allah teâlâ gündüzün bu taleb-i hasîsi hilâfına olarak o mağlup ve mahkum geceyi getirir, bir lemhada tepesine geçirir, bir anda gālibi mağlup, mağlubu gālip kılar. Ve bu gaşyi dilediği kadar istimrar ettirir. Ve bu iğşâyı bir kere değil müstemirren yapar. İşte bunu yapan Allah'tır. Bu iğşâda ilk lemhası itibariyle bir halk müşahedesi ve bunun istimrar ve tekerrüründe bir istivâ-yı ilâhî burhânı vardır. Bu suretle ne gündüz geceyi sebk edip tamamen mağlup edebiliyor, ne de gece gündüzü. وَلَا الَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ [Yâsîn 36/40][2] Böyle bir hareket-i devriye tevâlîsiyle bir idâre-i muntazame

---

1 "...geceyi gündüzün üstüne sarıyor, gündüzü gecenin üstüne sarıyor..."

2 "...ne de gece gündüzü geçer..."

tahtında alt üst, iç dış olarak döner döner giderler, bir düziye saltanat-ı rabbâniyeyi ilan ederler. Gerek mekân ve gerek zaman, gerek âfâk ve gerek enfüs nokta-i nazarından âlem ne yalnız bir gündüz devleti olur ne de yalnız gece. Kezâlik bunlar âlemin bir kısmında dâima biri, bir kısmında da dâima diğer biri sâbit ve müstakir olmak üzere [2187] iki devlet-i müstakille de teşkil edemezler. Her biri, her lahza nevbetle ve mütekābilen bir nokta-i istivâdan geçer, mâfevk ve âdil bir idarenin taht-ı hükm ü nüfûzunda bi'l-münâvebe yekdiğerini gaşy ü istîlâ edip maiyyetine alarak devrederler. Öyle bir idare ile devrederler ki yalnız te‘âkub ve telâhuk ile kalmaz, mütekābilen biri diğerini gaşy ile tedâhul de ederler. Gündüz gecenin ardında önünde halef ve selefi olduktan başka altında veya üstünde, içinde veya dışında mâdûnu ve maiyyeti dahi olur. Dünkü gündüz hem bu gecenin önüne[1] geçmiştir hem de içinde ve altında gizlenmiştir. Bununla beraber ne gündüz geceye ircâ‘ olunur ne de gece gündüze: Temayüzleri mahfuz, tehâlüfleri mazbut, fakat istîlâları müte‘âdilen[2] ve bi'l-münâvebe maklub ve bî-karar. Hâlbuki tabî‘at-ı nehâra ve taleb-i hasîsine bakılınca bir kere nûr zulmeti çiğnedikten, gündüz geceyi gaşyettikten sonra bir daha bırakmaması, dâima geceye hâkim kalması, istîlâ ettiği yerde sönmemesi, yani istivâsına ale'l-ıtlâk sâhip olması iktizâ ederdi. Kezâlik tabî‘at-ı leyle bakılınca da gündüzün asla meydana çıkmaması, gecenin istivâ-yı Arş'a sâhip olması lâzım gelirdi. İkisine birden bakılınca da aralarında ne bir devir ne bir hareket bulunmaması, her birinin diğerini ale's-seviyye tevkīf edip ta‘tîl-i faaliyet ettirmesi îcab ederdi. Demek ki leyl ü nehârın talebi gibi eşyâya nisbet olunacak bir ıttırad, bir tabiat yok değildir. Herhangi bir şey mücerred kendine ve kendi hâline nazaran mülâhaza edildiği takdirde bir haslet-i ıttırâdı hâiz olur ki buna onun tabiatı veya mukteză-yı zâtı denilir. Fakat tabiat, bizâtihâ müessir ve hâkim değildir. Nitekim leyl ü nehâr tabiatlarını muktezâlarının hilâfına mahkum eden bu iş her ikisinin ve tabiatın fevkinde bir iştir. Binâen‘aleyh îcâb-ı hakīkī de îcad gibi fevka't-

1 M ve B: "önünde".
2 B: "mütedâhilen".

tabî'adır. Meselâ tabiat nokta-i nazarından bakıldığı zaman tahrik edilen herhangi bir cismin fezâda ilâ gayri'n-nihâye hareket-i müstakīme ile [2188] hareket edip gideceği mülâhaza olunur ki buna "atâlet" veya "istishâb" denilir. Ve fi'l-vâki' bütün harekât-ı akliyenin mantıkı gibi tasavvur olunan ve muktezâ-yı tabiat denilen kānûn-ı ıttırâdın hükmü budur. Hâlbuki lede'l-istikrâ âlemde böyle bir hareket yoktur. Bir zıddının mukavemetine mâruz olmayan ve muktezâ-yı tabiatı tevkīf ve tahvil edilemeyen hiçbir şey bulunmuyor. İşte bu öyle bir noktadır ki bize tabî'at-ı eşyânın hâkim değil mahkum olduğunu gösterir. Ve vâkı'âtı tâyin ve îcab (determine) eden illet-i mûcibenin fevka't-tabî'a olduğunu ve istishâbın bir hüccet-i müsbite olmadığını isbat eyler.

İmdi hey'et-i âlemin mekân ve zamanda âfâk ve enfüste leyl ü nehâr hükmünden hâriç olmadığı, âlemin tamamen veya kısmen gündüz veya gece içinde bulunduğu, yani zarf-ı zaman zarf-ı mekândan daha vâsi' olup zarf-ı mekânın ya gece veya gündüz hâlinde bir zarf-ı zaman lemhasına sığdığı ve nûr u zulmet tevâlîsiyle leyl ü nehârın da zarf-ı zaman tabiatının iki hadd-i mütekābilini çizdiği mülâhaza olununca, ikisi bütün âlemi müstevlî olan nûr u zulmeti, leyl ü nehârı birbirine katan ve hilkatler üzerinde müessir olan bu emr-i iğşâ ve idare bütün âlemin fevkinde Hâlık teâlâ'nın كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فٖى شَأْنٍ [er-Rahmân 55/29][1] medlûlü üzere doğrudan doğru bir emr ü tasarrufu ve Arş üzerine istivâ-yı rabbânînin her gün tecellî eden bir burhân-ı meşhûdu olduğu derhâl idrak olunur. Aynı hükm ü tasarruf, aynı idare, aynı burhan, câzibe ve dâfi'a, hareket ve sükûn, harâret ve bürûdet, rutûbet ve yübûset, hayat ve memat, gam ve sürûr ilh... gibi ale'l-umûm ezdâd-ı müzdevicenin mütekābilen ve mütenâviben devr ve hükümlerinde müsbet ve menfî elektrik gibi bütün tabâi'-i muhtelifenin izdivâcâtında ve hatta tabî'at-ı vâhidenin tenevvü'âtında dahi cârîdir. Bütün müttefiklerin ihtilâfları, muhteliflerin ittifakları, zıdların devr ü tenâvübleri doğrudan doğru Hâlık teâlâ'nın tabî'at-ı mahlûkāt üzerinde istivâ-yı hâkimiyetini

1 "...O her gün bir şe'ndedir."

gösteren [2189] birer şâhiddirler[1]. Fakat leyl ü nehâr bunların hepsini muhtevî olduğundan “iğşâ-yı leyl ü nehâr” tabiatlar[2] üzerindeki bütün bu tasarrufâtın[3] âfâk u enfüste en umûmî ve en vâzıh bir tebliğ-i resmîsi, يَطْلُبُهُ حَثِيثًا'de alâka-i tezâddın mutazammın olduğu bütün münâsebât-ı mütekābileyi ihtar ile bu lemha-i iğşâda mukadderâtı tehavvüle uğrayan iki zıddın tabiî nokta-i nazardan bulundukları hâllerini tasvir ve bu hâli aks ü tahvil eden emr-i iğşânın fevka't-tabî‘a olan ve istivâ-yı Hakk'ı gösteren hasîsasını izhar ve beyandır.

“**Taleb**”: Ayn veya mâna herhangi bir şeyin ele geçmesi için vücûdunu taharrî ve tâkip etmektir[4].

“**Hasîs**”: حثّ masdarından fa‘îl[5] bi-ma‘nâ fâ‘il veya mef‘ûl olarak حاث veya محثوث mânalarına gelir ki, burada biri tâlibin biri de matlûbun hâlini gösterir. Hass ise tergīb u teşvik ile kandırıp kızıştırmak veya kanıp kızışmak demektir ki müte‘addî de lâzım da olur. Ve bir ısrarı ve isti‘câl ü sür‘ati istilzam eyler. Bunun için hasîs sadece serî‘ veya müserri‘ mânasına da gelir. Ve binâen‘aleyh nehârın leyli taleb-i hasîsi de sür‘at ve ısrar ile bilâ fâsıla tâkibi mânasıyla tefsir edilmiştir. Bu tâkip ve sür‘at hâllerinin böyle “hass ü taleb” gibi iki kelime-i rûhiye ile ifadesi ise bir hayli nüket ve me‘ânî-i dakīkayı ilham eder.

Evvelâ: Bunda bu lemha-i iğşânın ehemmiyetini iyice mülâhaza ettirmek için rûha ve hâdisât-ı rûhiyeye bir nazar-ı dikkati celb etmek vardır ki buna şu fâideler[6] terettüb eder: Birincisi; leyl ü nehârın hayat ve rûhâniyetle olan alâka-i mühimmesini hatırlatır. İkincisi rûh ve hâdisât-ı rûhiye olmadan mekân ve zamanda hiçbir tâkip ve hareket mülâhaza olunamayacağını îmâ eder. Üçüncüsü leyl ü nehâr mefhumlarının yalnız âfâkī değil, enfüsî haysiyetle de mülâhaza edilmeleri lüzûmunu

1 M ve B: “şâhidlerdir”.
2 B: “tâbirleri”.
3 B: “üzerindeki bu tasarruftan”.
4 M ve B: “demektir”.
5 B: “فعل”.
6 B: “ifadeler”.

ihtar eyler. Dördüncüsü bir nehârın istimrârı demek olan ve taleb ile ifade olunan hareket zât-ı nehâra isnad olunması lâzım gelen bir fiil, yani ziyâ-yı şemsin meyl-i mahsûsunu ifade eden bir [2190] fi'l-i tabîîsi olmakla beraber bunun sırf kendi kuvvetiyle kalmayıp hâriçten[1] mün'akis olan ve "hass" ile ifade edilen bir tesirin teyid ve tahrîkiyle dahi alâkadar olduğu ve hatta bu fi'l-i tabîînin mağlup edildiği gaşy sırasında bu te'sîr-i hâricînin fazlaca bir tebârüzü bulunduğu iş'âr olunurken bu hareketin ne yalnız mihânikî ne de yalnız dinamikî olmayıp iki haysiyeti de tazammun ettiği anlatıldıktan başka bunun birisinin "taleb", birisinin de "hass" ile ifham edilmesi her iki haysiyetin sırf şuurî değilse bile şuur ile alâkadar bir emr-i mânevîye râci' olduklarına ve iğşâ-yı mezkûrun bütün bunların zıddına olarak vâki' olduğuna işaret edilmiş bulunuyor. Ve sonra bu işârâtın hâsılı olarak şu anlatılmış oluyor ki: Gaşy-i mezkur hem âfâkī hem enfüsîdir. Leyl ü nehârın gaşyi ânında istivâ-yı ilâhî burhânı olan şe'n-i Hak, mekânı zamanda, zamanı rûhta, rûhu bir emirde dürüp tayyederek zihni hârice intibak ettiren bir lemha-i iğşâda, yani وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ [el-Kamer 54/50] medlûlü üzere bir izâfet-i rabbâniyeden ibaret olan bir emirde, velhâsıl şerîki selbeden bir îcab hükmünde tecellî eyler. Yoksa binlerce leyl ü nehâr geçirip de rûhu duymayanların bu tecellîden ve bu burhandan haberleri bile olmaz.

Şurası mâlumdur ki gündüz Güneş'in, gece de diğer ecrâm-ı[2] semâviyenin bir saltanatı görünür ve binâen'aleyh gündüzün taleb-i hasîsi Güneş'in talebine râci'dir. Şu hâlde[3] gündüzün taleb-i hasîsine rağmen geceye gaşy edilişindeki mağlûbiyet Şems'in bir mağlubiyeti demektir. Ve fi'l-vâki' bununla Güneş istîlâ etmiş olduğu bir memleketi bir lemhada terke mecbur kılındıktan başka oraya sarf u neşr etmiş olduğu ziyâsının da derhâl söndürüldüğü şüphesizdir. Gündüzün geceyi gaşyinde de diğer ecrâmın hükmü böyledir. Bunun için leyl ü nehârın bu iğşâsından şu dahi sâbit olur ki {وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِاَمْرِهِ} [2191] Allah Şems'i,

---

1 M ve B: "haricinden".
2 H: "ecsâm-ı".
3 H: "Binâen'aleyh".

Kamer’i ve bütün nücûmu da emrine musahhar olarak halk etmiştir. ۞ İbn Âmir kıraatinde وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِاَمْرِهٖ okunduğuna göre Şems, Kamer ve bütün nücûm O’nun emrine musahhardırlar. Hiçbiri vücud ve fiilinde bizâtihi mûcid ve mûcib değildir. Hiçbiri Allah’ın emrine, irade ve tasrîfine mukavemet ve muhalefet etmez ve edemez. Gerek sultân-ı nehâr görünen Şems, gerek mülûk-i leyl gibi görünen Kamer ve nücûm وَاَوْحٰى فٖى كُلِّ سَمَٓاءٍ اَمْرَهَا [Fussilet 41/12][1] medlûlünce kendilerine verilen emr-i ilâhîye itaat ve inkıyad mecburiyetindedirler. Hilkatleri, mâhiyetleri, tabiatları aldıkları emre musahhariyetten ibarettir. Allah, semâvât ve Arz’a ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا buyurmuş, onlar da اَتَيْنَا طَٓائِعٖينَ [Fussilet 41/11][2] demişlerdir. Hiçbiri kadîm olmadığı gibi mahkumiyetten âzâde bir istivâ-yı Arş’a mâlik de değildir. Hepsi mahluk, hepsi irâde-i ilâhiyeye tâbi‘, saltanat-ı rabbâniyenin îcâbına musahhar, O’nun tedbîr ü hikmeti ile tahvil ve tasrîfine göre cereyan eden vazifekârlar, fermanberlerdir. “Yürü” derse yürürler, “dön” derse dönerler, “dur” derse dururlar, “parla” derse parlarlar, “sön” derse sönerler ilh... Kendilerine ve kendi mukadderâtlarına kendileri hâkim olmayan bütün bu ecrâm kendi kendilerine ve sırf kendi nâmlarına ne bir şey îcad edebilirler ne de bir şeye bir hâl ü şân îcâb edebilirler.

{اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ} İyi bilmeli ki bütün halk da O’nundur emir de. ۞ Evvel ü âhir takdîr ü tekvîn de O’nun, îcâb u teşrî‘ de. Binâen‘aleyh hacm ü mikdârı bulunan mahlûkāt da O’nun milki, onlar üzerinde cereyan eden hacimsiz mikdarsız emirler de. Yani yaratma da O’nun, yürütme de O’nun; cism ü cismaniyyât, madde ve suret O’nun îcâd ü ihtirâ‘ı, onları yürüten kuvvet ve rûh O’nun te’sîr ü izâfeti. O’ndan başkası ne ma‘dûmâta vücud verebilir ne de mümkinâta vücûb. Îcad O’nun, îcab O’nun, hârika O’nun, kanun O’nun, bütün mâsivâ O’nun taht-ı [2192] hükmünde halk u emrinden ibarettir[3]. O ise mûcid-i kül ve mutasarrıf ale’l-ıtlâk. Hakikatte ne O’nun îcâdına istinad etmeyen

1 “…Ve her semâda ona ait emrine vahiy verdi…”
2 “…‘Gelin ikiniz de ister istemez’ dedi, ‘geldik isteye isteye’…”
3 M ve B: “ibaret”.

bir mevcud bulunabilir, ne de O'nun emr ü îcâbına[1] tevâfuk etmeyen emirler, emir olabilir. {تَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ} Allah, Rabbü'l-âlemîn çok yüksek ve çok büyük. Hayr u bereketine, ulüvv-i şânına, azamet-i kudretine hadd ü nihâyet yok. اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ ۜ tenbih ve telhîsinden sonra zevi'l-'ukūl âlemlerinin diğer avâlime tağlîbini ifade eden رَبُّ الْعَالَمِينَ vasfıyla bilhassa âlem-i ukūl üzerindeki rubûbiyet-i ilâhiyeye nazar-ı dikkat celb olunması hem âlemler içinde zevi'l-'ukūlün şeref-i mahsûsunu hem de ulüv ve azamet-i ilâhiyenin fevka'l-'ukūl olduğunu ihtardır. Yani gözü özü olanlar iyi dikkat etmeli ki semâvât ve Arz'ı vakit vakit yaratıp şu hey'et-i âlemi kuran ve hepsinin üzerine ale's-seviyye hâkim olarak duran, geceyi gündüzü birbirine katan, Şems ü Kamer'i ve seyyârât ve sevâbiti ile bütün nücûmu emri[2] altında dilediği gibi yakıp söndürerek murâdı üzere yürüten, velhâsıl bütük halk ve emir kendinin olan Allah teâlâ yalnız âlem-i âfâkın değil, âlem-i ukūl ve ervâhın da rabbidir. Ve binâen'aleyh ulüv ve azameti, Arş üzerinde istivâsı bütün cismânî ulviyetlerin fevkinde olduğu gibi, Arz'dan semâvâta geçerek, alçak yüksek ecsâm ve ecrâmı, eb'âd ve mesafeyi, kemmiyyât ve keyfiyyâtı dolaşarak mekânı ve zamanı dürüp toplayıp[3] ve bir lemha-i şuurda bu ulüv ve azametin tecellî ve inkişâfına şâhid olan âlem-i ukūl ve ervâhın da fevkindedir.

Zevi'l-'ukūl seyr-i ma'rifetullahta hem akıllarının kıymetinden ve âlem-i ukūlün husûsiyetinden[4] zühul etmemeli, hem de akla haddinden fazla kıymet verip de âlem-i ukūlün ulviyeti fevkinde ulüv ve hâkimiyet yok zannetmemelidir. Kendisinden gafletle yalnız ma'kūlüne müstağrak kalan akıllar bâtından haberdar olmaz, münhasıran tecelliyât-ı âfâkiyeye saplanır, rabbini de sırf âfâkī görmek [2193] ister ve bütün ümidini hâriçten bekler. Zanneder ki semâdaki Güneş Rabbinden daha zâhirdir ve o kendisinden daha yüksektir. Çünkü kendini duymayan Rabbini de

---

1 B: "îcâdına".
2 B -"emri".
3 M ve B: "toplayan".
4 M: "hasusıyyetinden"; B: "husûsiyyâtından".

duymaz. Buna mukabil kendini duyan ve fakat kendine icrâ-yı tesir edip duran ma‘kūlünden gafletle yalnız kendine meftun, kendine mağrur ve kendi âlemine müstağrak kalan akıllar da münhasıran tecelliyât-ı bâtıniyeye[1] saplanır. Semâdaki Güneş’i kendinde farz eder. Rabbini de hep kendinde veya kendi cinsinden bir akıl, bir rûh olarak görmek ister ve bu suretle kendini mâfevki yok bir ilâh veya ilâh cinsinden addeyler. Çünkü kendi haddini bilmez, haddini bilmeyen de Rabbini bilmez. Hakkın akla hâkim olduğunu bilmez de aklın hakka hâkim olduğunu zanneyler. Bilmez ki istivâ-yı hâkimiyet ne Şems ü Kamer âlemlerinin ne de ukūl ü ervâh âlemlerinindir. Her ikisinin fevkinde Hak teâlâ’nındır. Allah teâlâ’nın akıllar fevkinde öyle bir kudret ve kuvveti, öyle bir ulüv ve azameti vardır ki leyli nehâra geçirdiği gibi akılları çâk çâk eder. Öyle bir rahmet ve bereketi vardır ki çâk çâk olmuş sîneleri nehârı leyle geçirdiği gibi Şems ü Kamerin üstüne geçirir. Bunun için ey zevi’l-‘ukūl:

{اُدْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً} Rabbinize dua ediniz, yalvararak ve gizli olarak ❁ Âsım’dan Ebû Bekir Şu‘be kıraatinde وَخِفْيَةً[2] okunur ki bir nevi korku ile demektir. Yani evvelâ haddinizi bilip Rabbinizi tanıyınız; istivâ, halk u emr, ulüvv ü azamet ve bütün hayr u bereket O’nun ve O’na mahsus olduğunu ve kendinizin leyl ü nehâr içinde O’na her dem, her lahza muhtaç ve O’nun taht-ı hükm ü rubûbiyetinde mahluk ve me’mur bulunduğunuzu ve hiçbir zaman O’ndan müstağnî olamayacağınızı itiraf ediniz. Sâniyen o ulüv ve azamet karşısında O’na müracaattan ve arz-ı hâcetle arzularınızı talep ve niyaz etmekten memnû‘ olmadığınızı ve bilakis [2194] doğrudan doğru talep ve duaya me’zun ve hatta me’mur bulunduğunuzu ve fazl u ihsân-ı ilâhîde buhl olmadığını ve fakat halk u emr, hükm ü hâkimiyet O’na mahsus olduğundan taleplerinizi is‘âfa mecbur olmaktan münezzeh bulunduğunu biliniz de ona göre O’ndan dilekler dileyiniz, arzu ve hâcetlerinizi isteyiniz. İsteyiniz amma bîperva veya bağırıp çağırmakla değil, ta‘zîmât-ı kâmile ile yalvararak ve bütün

---

1 M ve B: “bâtınaya”.
2 M ve B: “وخيفة”.

bir ihlâs ile gizli münâcat hâlinde. Zira {إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ} muhakkak ki O mütecâvizleri sevmez. ۞ Herhangi bir şeyde emr-i ilâhînin tâyin ettiği haddi tecavüz etmek isteyenleri sevmez, haklarında hayır murad etmez. Binâen'aleyh talep ve duadan istiğnâ edenleri sevmediği gibi dua haddini tecavüz edenleri de sevmez, dualarına icâbet etmez.

"**Dua**", küçüğün büyükten, âcizin kādirden hâcet ve arzusunu cidden talep ve recâsı demek olduğundan fiilen, kavlen, hâlen yalvarmak, ihlâs ve ciddiyet, bir de istenilen şeyin dâ'î ve med'uvvun hâl ü şânlarına layık ve münâsib olması ve aralarındaki nisbeti muhil olmaması[1] duanın haddinde dâhil şurûtundandır. Bunun için duada tazarru' hâlinde bulunmamak[2] varlığa, pervasızlığa, bir nevi çalıma delâlet eder. Cüz'î bir saygısızlık etmek dua haddinden emir veya iltimas haddine geçen bir tecavüz olduğu gibi, duayı hafî bir surette yapmamak, bağırıp çağırmak da hadd-i ihlâstan riyâya, hadd-i duadan şikâyet ve davaya geçen bir tecavüzü tazammun eder. Nitekim bir hadîs-i sahihte[3] şöyle vârid olmuştur: إِنَّكُمْ لَسْتُمْ تَدْعُونَ أَصَمَّ وَلَا غَائِبًا، إِنَّكُمْ تَدْعُونَ سَمِيعًا قَرِيبًا "siz ne bir sağıra ne de bir gāibe dua ediyor değilsiniz, her hâlde bir semî'-i karîbe dua ediyorsunuz."[4] Binâen'aleyh duada ihfâ vâcib değilse lâekal mendubdur. Ne kadar şâyân-ı ibrettir ki Cenâb-ı Allah leyl ü nehârda mağlûbun gaşy ü istitâr içindeki talebine imdad eder, zafer bahşeyler de [2195] gālibin mütecâvizâne olan taleb-i hasîsini akseder, başına geçirir. Sonra duada lâyık olmayan bir şey istemek, meselâ hârika talep etmek, nübüvvet mertebesi istemek[5] veyahut masiyet olan şeyler istemek dahi duada tecavüz cümlesindendir. Bu son cümle bilhassa buna bir tenbîhi muhtevîdir. Kezâlik duada ishâb (اسهاب)[6] ve ıtnâb dahi tecavüz cümlesindendir. Nitekim Sünen-i İbn Mâce'de mervîdir ki Abdullah

---

1 B: "olması".
2 B: "bulunmak".
3 M +"de"; B: "hadiste".
4 Dabbî, *ed-Du'â,* thk. Abdülazîz b. Süleyman b. İbrâhim el-Bu'âymî, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1999, s. 364; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 417; Buhârî, Megâzî, 38; Müslim, Zikir, 44.
5 B -"meselâ hârika talep etmek, nübüvvet mertebesi istemek".
6 B: "اصحاب".

b. Mugaffel Hazretleri oğlunun اللّٰهُمَّ إِنِّي[1] أَسْأَلُكَ الْقَصرَ الْأَبْيَضَ عَنْ يَمِينِ الْجَنَّةِ إِذَا دَخَلْتُهَا "İlâhî, cennete girdiğimde sağ tarafındaki beyaz köşkü senden dilerim!" diye dua ettiğini işitmiş, "oğlum", demiş "Allah'tan cenneti iste ve ateşten O'na sığın. Ben Resûlullah'tan dinledim ki سَيَكُونُ قَوْمٌ يَعْتَدُونَ فِي الدُّعَاءِ 'bir kavim olacak, duada tecavüz edecekler' buyurdu."[2] İbn Atıyye'nin ve Zemahşerî'nin nakillerine göre bu hadiste Resûlullah اللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْجَنَّةَ وَمَا قَرَّبَ إِلَيْهَا مِنْ قَوْلٍ وَعَمَلٍ، وَأَعُوذُ بِكَ مِنَ النَّارِ وَمَا قَرَّبَ إِلَيْهَا مِنْ قَوْلٍ وَعَمَلٍ "'Allahım senden cenneti ve ona yaklaştıran sözü ve işi dilerim, ateşten ve ona yaklaştıran söz ve işten de Sana sığınırım' demesi kişiye kâfidir" buyurmuş ve okumuş: اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ.[3]

Hâsılı tazarru‘ ve ihfâ ile dua ediniz, tecavüz etmeyiniz {وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ بَعْدَ اِصْلَاحِهَا} ve arzda ıslâhından sonra ifsad yapmayınız. ۞ Allah teâlâ Arz'ı yaratıp nizâmına koymuş, menâfi‘ ve mesâlihinize sâlih bir surete ifrağ eylemiş وَلَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْاَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ [el-A‘râf 7/10] ve وَلَكُمْ فِي الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ [el-A‘râf 7/24] medlullerince sizi onun üzerinde temkin ve ikdar etmiş ve bir vakte kadar onu size karargâh ve maîşet ve intifâ‘ınız için bir mekân yapmış. Menfaat ve mazarratınızı onun salâh u fesâdına rabt etmiş ve ba‘demâ sizi bunun ıslâh u ifsâdından mes'ul tutmuş. Binâen‘aleyh siz isteyeceğinizi emri dairesinde Allah'tan isteyiniz de arzın ıslâhından sonra üzerinde ta‘addî ile fesad çıkarmayınız; şirk ü isyâna, bağy ü udvâna sapmayınız. Hedef-i matlûbunuz şirk değil tevhid, küfür değil iman, isyan değil itaat, ihtilâl değil intizam, zulüm değil adl, tahrip değil imar, hâsılı bozmak değil yapmak, fesad [2196] değil salâh olsun. İnsan muhtaç olduğu herhangi bir şeyin, bir lokma ekmeğin, bir yudum suyun fıkdânındaki fecaati düşünmeli, bastığı arzın nizâmı bozulup çalkalanmaya başlamasındaki dehşetin şiddetini hesap etmeli de her nevi ifsaddan sakınmalı, daha iyisini yapamayacağı hiçbir şeyi bozmamalı ve her nede tasarruf ederse

---

1 H -"إني".

2 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 53; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, IV, 86; Ebû Dâvûd, Dua, 12.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 111; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 410. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 44; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 172; İbn Mâce, Dua, 4.

bir fikr-i salâh ile tasarruf etmeli, fâidesiz yere bir habbenin bile ifsad ve itlâfından sakınmalıdır.

Böyle yapınız {وَادْعُوهُ خَوْفًا وَطَمَعًا} ve hem korku hem ümit hâlinde Rabbinize dua ediniz. ❁ Korku hâlinde ümidi, ümit hâlinde korkuyu bırakmayarak dâima ikisinin nokta-i istivâsını gözeterek dua etmelidir. Çünkü Allah hem zü'l-celâl hem zü'l-ikrâmdır. Âlemde emr-i ilâhî tahtında leyl ü nehar nasıl birbiriyle müsâbaka ederek gidiyorlarsa havf ü ümid de öyledir. Bu iki hâlet-i rûhiye insanın seyr ü sülûkünde iki kanat gibidir. Her hangisi atılsa insan bir mürg-i şikestebâl gibi uçmaktan mahrum kalır. Kalb ancak bunların mütekābilen çırpınmasındaki[1] tenâsüb ü istivâdan doğrudan doğru vech-i Hakk'a nâzır bir istikāmet alır. Duanın hüsnü de kalbin bu istikāmetiyledir. Böyle dua edenler duada ihsan mertebesine ermiş muhsinînden olurlar. {إِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ} Şüphesiz ki muhsinlere Allah'ın rahmeti yakındır. ❁ Hiçbir hususta Allah muhsinlerin ecrini zâyi' etmez. Duada muhsin olanların da dualarını kabul eder, yakında muradlarına erdirir.

{وَهُوَ الَّذٖى} Ve O, o Allah'tır ki {يُرْسِلُ الرِّيَاحَ بُشْراً بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهٖ} rahmetinin iki eli arasında, yani önünde mübeşşirleri olarak birtakım rüzgârlar gönderir. ❁ Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ebû Ca'fer, Ya'kūb kıraatlerinde نُشُراً, İbn Âmir'de نُشْراً okunduğuna göre: Rahmetinin önünde [2197] nâşirleri olarak münteşir birtakım rüzgârlar gönderir. بشر "beşîr"in cem'i, نشر "neşûr"un cem'idir. "Resûl" vezninde "neşûr", nâşir veya menşur mânasına gelir. "Nûn"un fethiyle "neşr" dahi neşretmek, yaymak ve tefrik etmek mânasına masdar olduğu gibi, râyiha-i tayyibe mânasına ve bundan bulutu neşredip döşeyen, hoş ve yumuşak rüzgâr mânasına isim dahi olur. Ve bu suretle İbn Kesîr, Hamza, Kisâî kıraatlerinde الرِّيحَ نَشْراً okunduğuna göre de "rahmetinin önünde neşr hâlinde rüzgâr gönderir." Yağmur yağdıracağı nimet ve hayat neşredeceği zaman önce durgun havaları oynatır, sükûnlarını harekete tebdil eder. Hareketi berekete mukaddime, sebep, delil ve resul, müjdeci ve nâşir yapar,

1 B: "çarpışmasındaki".

yayar, fakat her hareketi değil, bir hareket-i mahsûsayı. Çünkü azab olan hareketler, azab muhbiri olan rüzgârlar da vardır. Bu mâna ile İbn Ömer radıyallâhu anhümâ’dan mervîdir ki riyâh sekiz nevi‘dir. Dördü azab, dördü rahmettir. Azab olanlar: Kāsıf, âsıf, sarsar, akīm. Rahmet olanlar da nâşirât, mübeşşirât, mürselât, zâriyâttır.[1] Bir hadîs-i nebevîde de şöyle vârid olmuştur: نُصِرْتُ بِالصَّبَا وَأُهْلِكَتْ عَادٌ بِالدَّبُورِ، وَالْجَنُوبُ مِنْ رِيحِ الْجَنَّةِ “Ben sabâ ile mansur oldum. Âd debur ile ihlâk edildi, cenûb da cennet rüzgârındandır.”[2] Hazret-i Ka‘b’dan da menkuldür ki Allah üç gün rüzgârı hapsetse ekser arz kokardı.[3] Hâsılı korkulacak hareketler, münzir olan rüzgârlar da vardır. Fakat rahmet-i ilâhiyenin mübeşşirâtı[4] ve nâşirâtı mürselât ve zâriyâtı da onlar içindedir. Bunun için ümit hafvtan, havf ümitten münfek olmamak lâzım gelir.

Âsâr-ı cevviyeden **“rîh”** rüzgâr, müteharrik hava demektir ki cihâtına, evsâfına nazaran muttarid veya gayr-i muttarid birçok aksâm ve envâ‘ı vardır. Sûret-i umûmiyede cihât nokta-i nazarından dört veya sekiz rüzgâr esas gibi mülâhaza olunur. Ve rüzgârların hudûsunda ve cereyânında tasarrufât-ı ilâhiyeye delâlet eden pek mühim noktalar vardır. Rîh, hareket eden hava olmak itibariyle [2198] şüphesiz ki bir tahrik ile husûle gelir. Havanın her hareketine de “rîh” denilmediğinden rüzgâr göndermek havayı bir noktadan diğer noktaya sûret-i mahsûsada

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XIV, 289; Nîsâbûrî, *Garâibu’l-Kur’ân,* III, 261:

وعن ابن عمر رضي الله عنهما: الرياح ثمان: أربع منها عذاب وهو القاصف والعاصف والصرصر والعقيم، وأربعة منها رحمة: الناشرات والمبشرات والمرسلات والذاريات.

Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* nşr. Saîd b. Abdullah el-Humeyd - Hâlid b. Abdurrahman el-Cüreysî, Riyâd: Dâru’l-‘Ulûke, 1433/2012, VII, 356-357; Ebu’ş-Şeyh, *el-Azame,* thk. Rızâullah b. Muhammed İdrîs el-Mübârekfûrî, Riyâd: Dâru’l-Âsıme, 1408, IV, 1329:

عن عبد اللهِ بن عمرو، قال: الرياحُ ثمانيةٌ: فأربعةٌ رحمةٌ، وأربعةٌ عذابٌ؛ فأمَّا الرحمةُ: فالذارياتُ والمبشِّراتُ، والنَّاشراتُ، والمرسَلاتُ، وأما العذابُ: فالصَّرْصَرُ، والعَقيمُ؛ فهاتان في البرِّ، والعاصفُ، والقاصفُ؛ وهما في البحرِ.

2 İbn Ebi’d-Dünyâ, *el-Matar ve’r-ra‘d ve’l-berk,* thk. Târık Muhammed, Demmâm: Dâru İbni’l-Cevzî, 1418/1997, s. 139; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XIV, 289. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 118; Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘,* XI, 89; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 223; Buhârî, İstiskā, 26; Müslim, İstiskā, 17.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XIV, 289; Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl,* II, 212. Krş. Ebû Nuaym, *Hilye-tü’l-evliyâ,* V, 378:

وعن كعب: لو حبس الله الريح عن عباده ثلاثة أيام لأنتن أكثر الأرض.

4 M ve B: “mübeşşiratı”.

bir tahrik mânasını tazammun eder. Bir kere bu hareket, havanın bir fi'l-i tabîîsi değildir. Zira hava sâkin de olur. Bunun için ilm-i tabîîde riyâhın sebeb-i husûlü havanın aldığı suhûnet, yani harâret ve burûdet tehavvülâtına nisbet olunur. Şu hâlde rüzgârın husûlü de leyl ü nehar meselesinde îzah olunduğu üzere harâret tabiatı ile burûdet tabiatı arasındaki gālibiyet ve mağlûbiyet nisbetlerinin tahvil ve tasrîfine râci'dir ki bu da doğrudan doğru ve fevka't-tabî'a bir emr-i rabbânîdir. Binâen'aleyh gerek bir kāide tahtında esen riyâh-ı muntazame olsun, gerekse riyâh-ı gayr-i muntazame olsun, ikisi de bir tabiatı diğer tabiata teslît demek olduğundan doğrudan doğru bir tasarruf-ı rabbânî olduğunda şüphe yoktur. Şu kadar ki riyâh-ı muntazamede âdet ve ıttırad, riyâh-ı gayr-i muntazamede hârika mânası gālibdir. Onun için kudret-i ilâhiyeyi yalnız hârikada aramak gafletinde bulunanlar, fi'l-i ilâhî ancak fevka'l-'âde rüzgârlardır zannederler. Ma'amâfîh burada mevzû'-i bahis yalnız muharrik-i evvel delîlini teşkil eden bu tahrik değildir. Bu tahrîkin mutazammın olduğu daha bazı husûsiyyât ile beraber bunun bi'n-netîce hayat ve nimete ve yağmur gibi bir rahmet-i ilâhiyeye olan alâkası delâlet-i mütekaddimesi, yani bundan sonra gelecek diğer bir fi'l-i ilâhîyi ihbar eder bir surette âlem-i ukūle bir nevi risâleti temsil etmesi, rüzgâr hâdisesinin diğer bir hâdise olan yağmur vâkıasını ihzar[1] ve kable'l-vukū' iş'âr eylemesi haysiyetine de bilhassa nazar-ı dikkat celb olunmuştur. Ve bu vechile hem halk hem emir, hem maddiyat hem mâneviyat nokta-i nazarından kudret ve hikmet-i ilâhiye tecelliyâtı gösterilerek âhiret ve risâlet meselelerini tezekkür ve tedebbür ettirecek misâller îrad edilmiştir. Hulâsa birtakım rüzgârlarda bilâhare [2199] vârid olacak olan rahmet-i ilâhiyeyi tebşir eyleyen bir resul, bir melek misâli vardır. Allah teâlâ bunları rahmetinin önünde mübeşşirât veya nâşirât olarak irsâl eder.

Şimdi kudrete bakınız ki {حَتّٰٓى اِذَٓا اَقَلَّتْ سَحَاباً ثِقَالاً} nihâyet o rüzgârlar -havadan ağır- sakil sakil bulutları az ve hafif bir şey gibi kaldırıp

---

1 B: "vak'asını izhar".

yüklendiği vakit ❁ yani rüzgârların fâidelerinden[1] birisi de bulutları derleyip toplamak ve yaymak ve yağmura muhtaç olan yerlere götürmek için tepelerinde taşımaktır. Fakat bu taşıyışta gayet şâyân-ı dikkat bir husus vardır. Çünkü hava hafif, bulutlar ise ağırdır. Hafifin ağırı kaldırması ise hilâf-ı tabiattır. Fi'l-vâki' burada bu sıklet ve iklâl ihtârının ulûm-i tabîiye nokta-i nazarından pek büyük ehemmiyeti vardır. Zannedilirdi ki bulutlar havadan hafif su buharından ibarettir. Hâlbuki asıl bulut su buharı hâli değil, bilfiil su habbeciklerinin tecemmu'u[2] hâlinde olduğu ahîren fark edilmiş ve suyun ise havadan sakil olduğu mâlum bulunmuş olduğundan sehâbın cevv-i havada mu'allakta durması hikmet-i tabîiyede bir mesele teşkil etmiştir. Ve îzâhında iki nazariye hâsıl olmuştur. İbtidâ "o su habbecikleri sabun köpüğü gibi mücevvef ve içlerinde hava mahbus olup bu hava hâriçteki havadan fazla bir derece-i harârette bulunduğundan hafif olarak üzerinde yüzüyor" denilmiş, sonra bu nazariye cerh olunarak sehâbı terkib eden su habbeciklerinin içi boş değil, dolgun bulunduğu ve binâen'aleyh her biri kendi hacmindeki havadan sakil olduğu hâlde aşağıdan rüzgârın tahrîkiyle kum tanelerinin yukarı çıkması gibi cevv-i[3] havada mu'allak kalarak sağa sola hareket ettiği kabul edilmiştir. Evvelkine göre balon ve gemi gibi hafifin sakil üzerinde duruşu, ikinciye göre de kuş ve tayyâre gibi sakīlin hafif üzerinde duruşudur ki اَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالاً ihtârı da bunda zâhirdir. Evet, havadan ağır olan su habbeciklerini daha hâr hava ile bi'l-imlâ köpük hâline [2200] koyarak hafiflendirip küçücük baloncuklardan müteşekkil bulut donanmalarını hava üzerinde tutmakta dahi büyük bir sanat olduğu şüphesiz ise de, su habbeciklerinin sıkletlerini[4] olduğu gibi muhafaza etmekle beraber onlardan daha hafif olan havanın mücerred hareketten aldığı kuvvetle o sakil bulut kütlelerini kaldırıp yüklenmesi daha ziyade câlib-i dikkat bir hâdisedir ki, bunda hareketin

---

1 M: "kaidelerinden".
2 M ve B: "tecemmü".
3 H -"cevv-i".
4 B: "sekāletlerini".

ehemmiyeti ve hareket emrini veren muharrikin mücerred hareketle hıffet ve sıklet ahkâmını değiştiren ve tabiatların hükmünü aks ü kalb eden bir kudret-i mutlakaya mâlik olduğu doğrudan doğru tezahür eder. Ve işte bu mânaya ıttılâ' sayesindedir ki kuvve-i muharrike istihsâliyle tayyâreler yapılmış ve kuş gibi hava üzerinde uçmak muvaffakiyeti elde edilmiştir. Bu îzahtan anlaşılır ki tahrîk-i riyâhtaki bu kudret-i bâliğayı bilhassa ihtar eden işbu اِذَٓا اَقَلَّتْ سَحَابًا ثِقَالاً mazmûnunda risâlet-i Muhammediyenin delâil-i kat'iyyesinden birisi olan bir mu'cize-i ilmiye var demektir. Bir mucize ki fenn-i beşer bunun sıdkına bin seneden sonra vâkıf olabilmiştir. Ma'amâfîh iş bununla kalmıyor, Allah rüzgâra o kuvveti vermekle beraber onu onda atâlet kāidesi üzere bir tabiat istivâsıyla bırakmıyor. Bu noktada irade tecellîsini anlatıyor ve kendi istivâ-i hâkimiyetini gösteriyor. Onun için gıyabdan tekellüme iltifat ile buyuruluyor ki:

Tam o riyâh, sehâb-ı sikāli kaldırıp yüklendikleri vakit {سُقْنَاهُ لِبَلَدٍ مَيِّتٍ} Biz o sehâbı ölü bir belde için sevk ederiz de {فَاَنْزَلْنَا بِهِ الْمَٓاءَ} o suyu o beldeye indiririz {فَاَخْرَجْنَا بِهِ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} ve o su ile her türlü meyveleri çıkarırız ve çıkaragelmişizdir. {كَذٰلِكَ نُخْرِجُ الْمَوْتٰى} işte ölüleri -kabirlerinden- böyle çıkaracağız {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} şimdi siz [2201] düşünebilirsiniz. ❁ Bunları düşünür anlayabilirsiniz ki halk da emir de kendisinin olan ve bir tahrik ve irade ile bunları yapmaya ve ölmüş bir beldeyi yeniden ihyâ etmeye kādir bulunan Rabbinizin ölüleri diriltebileceğinde şüphe yoktur. Lâkin şunu da unutmamak lâzım gelir ki yağmur yağmakla her yer ale's-seviyye semere vermez, her toprağın kuvve-i inbâtiyesi bir olmaz. Yağmur yağar {وَالْبَلَدُ الطَّيِّبُ} ve iyi belde, toprağı iyi olan arazinin {يَخْرُجُ نَبَاتُهُ بِاِذْنِ رَبِّهِ} Rabbinin izniyle nebâtı iyi çıkar. ❁ Gerçi Allah'ın izni, meşiyeti ve teysîri olmayınca hiçbir şey olmaz. Fakat âdetullahta halk ile emir beyninde tenâsüb bulunduğundan hoş ve iyi olan toprağın mahsûlâtı da yağmurla bi-izni Hudâ bereketli, güzel ve kolaylıkla çıkar. {وَالَّذٖى خَبُثَ} Fena olanın ise {لَا يَخْرُجُ} çıkmaz, çıkarsa da {اِلَّا نَكِدًا} ancak

zorla, pek az ve fâidesiz bir şey çıkar, yağmurdan da istifade edilmez. ❁ Binâen‘aleyh insan arzın salâhındaki ehemmiyeti iyi takdir etmeli ve onun tıyb u hubsunda kendisinin de bir mes'ûliyeti bulunduğunu unutmamalıdır. {كَذٰلِكَ نُصَرِّفُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَشْكُرُونَ} İşte Biz şükredecek herhangi bir kavim içindir ki bu âyetleri böyle tasrif, türlü türlü suretlere kor tekrar ederiz. Ve daha edeceğiz. ❁ Yani bu beyan ve tasvir insanlar için bir darb-ı meseldir. Peygamberler, rahmet-i ilâhiyenin mübeşşir ve nâşirleri, hâmil oldukları tekâlîf ve şerâi‘ mâbihi'l-hayat olan mâ'-i sâfî ile dolu ağır bulutlar gibi Kur'an kalblerin âb-ı hayâtı, din ve marifet, ebedî bir hayat olan rahmet-i ilâhiye, mükellef ve muhatab olan insanlar da yağmurun indiği yerler gibi iki kısımdır: Topraklar gibi insanların ve insan hey'et-i [2102] ictimâ‘iyesinin de tayyibi ve habîsi; iyisi kötüsü, mü'mini kâfiri vardır. İyiler iyi düşünür, rusül-i ilâhiyeden istifade eder, âyât-ı ilâhiyeyi tefekkür ve tezekkür ile ibret alır, iman eder, hayat bulur, ni‘am-ı ilâhiyeye şükreder. Âhiret için a‘mâl-i sâliha ile semerât-ı hasene verirler. Âyât-ı tekvîniye ve teşrî‘iyede cereyan eden tasrîfât ve tasarrufât-ı ilâhiyenin, irsâl-i rusül ve inzâl-i Kur'ân'ın hikmeti de bilhassa bunların intifâ‘ ve şükrânıdır. Çorak yer gibi fena olanlar ise ni‘am ü rahmet-i ilâhiyeyi küfr ü küfran ile karşılarlar, bu intifâ‘dan mahrum kalırlar. Onların semere vermelerine izn-i ilâhî ta‘alluk etmez. Usret ve mahrûmiyet içinde felâkete yuvarlanır giderler. Nitekim kısas-ı enbiyâ ve târîh-i ümem buna şâhiddir. Bunun için burada hilkat-i Âdem'den sonra başlayan ve risâleti nev‘-i beşerde takrir ederek tedvîr-i zaman eden hükm-i istivâ tahtında emr-i risâlette halk-ı evvelin eyyâm-ı sittesi misâli üzere hârikaları mutazammın altı devir teşkil eden altı peygamberin kıssa-i risâletleriyle yedincisinde اِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ hadîs-i şerifi[1] mazmûnunun da delâlet ettiği üzere risâlet-i Muhammediyede tecellî eden istivâ-i risâleti takrir ve tebyin etmek üzere kasem ile buyuruluyor ki:

---

1 "Zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekline dönmüştür" (Buhârî, Tefsîr, 9/8).

1 - :

لَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهٖ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ اِنّ۪ٓي اَخَافُ
عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ ﴿٥٩﴾ قَالَ الْمَلَاُ مِنْ قَوْمِه۪ٓ اِنَّا لَنَرٰيكَ ف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ ﴿٦٠﴾
قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ ب۪ي ضَلَالَةٌ وَلٰكِنّ۪ي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ ﴿٦١﴾ اُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبّ۪ي
وَاَنْصَحُ لَكُمْ وَاَعْلَمُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٢﴾ اَوَعَجِبْتُمْ اَنْ جَٓاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلٰى
رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْ وَلِتَتَّقُوا وَلَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٦٣﴾ فَكَذَّبُوهُ فَاَنْجَيْنَاهُ وَالَّذ۪ينَ مَعَهُ فِي
الْفُلْكِ وَاَغْرَقْنَا الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَاۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَم۪ينَ ﴿٦٤﴾

[2203] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için Nûh'u kavmine resul[1] gönderdik. Vardı da "ey kavmim!" dedi, "Allah'a kulluk edin, O'ndan başka bir ilâhınız daha yoktur. Cidden ben sizin[2] üzerinize büyük bir günün azâbı inmesinden korkuyorum" (59). Kavminden cumhur cemaat "her hâlde biz" dediler, "seni açık bir dalâl içinde görüyoruz" (60). "Ey kavmim" dedi, "bende hiçbir dalâlet yok, velâkin ben Rabbü'l-âlemîn tarafından bir resûlüm. (61) Size Rabbimin risâletlerini tebliğ ediyorum ve size nasihat ediyorum ve Allah'tan sizin bilemeyeceklerinizi biliyorum (62). Size korkunç âkıbeti haber vermek için ve korunmanız için[3] ve belki rahmete mazhar edilirsiniz diye sizden bir adam vasıtasıyla Rabbinizden size bir ihtar geldiğine inanmıyor da taaccüb mü ediyorsunuz?" (63). Bunun üzerine onu tekzib ettiler, biz de kendisini ve maiyyetinde iman edenleri gemide necâta erdirdik de âyetlerimizi tekzib edenleri gark eyledik, çünkü bunlar basîretleri körelmiş bir kavim idiler (64).

---

1 H: "Celâlim hakkı için Nûh'u kavmine resul, / Fi'l-hakîka risaletle Nûh'u kavmine".
2 M -"sizin".
3 B -"ve korunmanız için".

[2204]

2 - :

وَاِلٰى عَادٍ اَخَاهُمْ هُودًاۜ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ اَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٦٥﴾ قَالَ الْمَلَاُ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهٖٓ اِنَّا لَنَرٰيكَ فٖى سَفَاهَةٍ وَاِنَّا لَنَظُنُّكَ مِنَ الْكَاذِبٖينَ ﴿٦٦﴾ قَالَ يَا قَوْمِ لَيْسَ بٖى سَفَاهَةٌ وَلٰكِنّٖى رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمٖينَ ﴿٦٧﴾ اُبَلِّغُكُمْ رِسَالَاتِ رَبّٖى وَاَنَا لَكُمْ نَاصِحٌ اَمٖينٌ ﴿٦٨﴾ اَوَعَجِبْتُمْ اَنْ جَٓاءَكُمْ ذِكْرٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ مِنْكُمْ لِيُنْذِرَكُمْۜ وَاذْكُرُٓوا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَٓاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِى الْخَلْقِ بَصْطَةًۚ فَاذْكُرُٓوا اٰلَٓاءَ اللّٰهِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٦٩﴾ قَالُٓوا اَجِئْتَنَا لِنَعْبُدَ اللّٰهَ وَحْدَهُ وَنَذَرَ مَا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَٓاؤُ۬نَاۚ فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَٓا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقٖينَ ﴿٧٠﴾ قَالَ قَدْ وَقَعَ عَلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ رِجْسٌ وَغَضَبٌۜ اَتُجَادِلُونَنٖى فٖٓى اَسْمَٓاءٍ سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُ۬كُمْ مَا نَزَّلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍۜ فَانْتَظِرُٓوا اِنّٖى مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرٖينَ ﴿٧١﴾ فَاَنْجَيْنَاهُ وَالَّذٖينَ مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَقَطَعْنَا دَابِرَ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَمَا كَانُوا مُؤْمِنٖينَ ﴿٧٢﴾

[2205] **Meâl-i Şerîfi**

Âd kavmine de kardeşleri Hûd Peygamber'i gönderdik. "Ey kavmim" dedi, "Allah'a kulluk edin, O'ndan başka bir ilâhınız daha yok. Hâlâ siz O'nun azâbından sakınmayacak mısınız?" (65). Kavminden o küfre dalmış cumhur cemaat dediler ki: "Her hâlde biz seni bir çılgınlık içinde görüyoruz ve her hâlde seni biz yalancılardan biri zannediyoruz" (66). "Ey kavmim" dedi, "bende hiçbir çılgınlık yok, lâkin ben Rabbü'l-âlemîn tarafından bir resûlüm (67). Size Rabbimin risâletlerini[1] tebliğ ediyorum ve ben sizin için emin bir nâsıhım (68). Sizi inzar etmek için içinizden bir adam vasıtasıyla size Rabbinizden bir ihtar geldiğine inanmıyor da taaccüb mü ediyorsunuz? [2] Düşünün ki O sizi kavm-i

---

1 B: "risâletini".
2 H +"Ve".

Nûh'tan sonra hulefâ kıldı ve size hilkatte ziyade bir inbisat verdi. O hâlde[1] Allah'ın nimetlerini unutmayıp zikredin ki felah bulabilesiniz" (69). "Ya" dediler, "sen bize yalnız Allah'a tapalım, atalarımızın tapageldiklerini bırakalım diye mi geldin? Eğer sâdıklardan isen haydi bizi tehdit edip durduğun o azâbı başımıza getir görelim" (70). "İşte" dedi, "üzerinize Rabbinizden bir azab fırtınası, bir gazab indi. Siz bana sizin ve atalarınızın taktığı[2] kuru isimler hakkında mücadele mi ediyorsunuz? Allah onlara hiçbir zaman öyle bir hakk-ı saltanat indirmedi. Artık[3] gözetin, ben de sizinle beraber gözetenlerdenim" (71). [2206] Bunun üzerine kendisini ve maiyyetindekileri mahza tarafımızdan bir rahmet ile necâta erdirdik de o âyetlerimizi tekzib edip iman etmeyenlerin kökünü kestik (72).

3 - :

وَاِلٰى ثَمُودَ اَخَاهُمْ صَالِحاًۢ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ قَدْ جَٓاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ
مِنْ رَبِّكُمْۜ هٰذِه۪ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ ف۪ٓى اَرْضِ اللّٰهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُٓوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ
عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٧٣﴾ وَاذْكُرُٓوا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَٓاءَ مِنْ بَعْدِ عَادٍ وَبَوَّاَكُمْ فِي الْاَرْضِ تَتَّخِذُونَ
مِنْ سُهُولِهَا قُصُوراً وَتَنْحِتُونَ الْجِبَالَ بُيُوتاًۚ فَاذْكُرُٓوا اٰلَٓاءَ اللّٰهِ وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ
مُفْسِد۪ينَ ﴿٧٤﴾ قَالَ الْمَلَاُ الَّذ۪ينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِه۪ لِلَّذ۪ينَ اسْتُضْعِفُوا لِمَنْ اٰمَنَ مِنْهُمْ
اَتَعْلَمُونَ اَنَّ صَالِحاً مُرْسَلٌ مِنْ رَبِّه۪ۜ قَالُٓوا اِنَّا بِمَٓا اُرْسِلَ بِه۪ مُؤْمِنُونَ ﴿٧٥﴾ قَالَ الَّذ۪ينَ
اسْتَكْبَرُٓوا اِنَّا بِالَّذ۪ٓى اٰمَنْتُمْ بِه۪ كَافِرُونَ ﴿٧٦﴾ فَعَقَرُوا النَّاقَةَ وَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ وَقَالُوا
يَا صَالِحُ ائْتِنَا بِمَا تَعِدُنَٓا اِنْ كُنْتَ مِنَ الْمُرْسَل۪ينَ ﴿٧٧﴾ فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَاَصْبَحُوا ف۪ى
دَارِهِمْ جَاثِم۪ينَ ﴿٧٨﴾ فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَةَ رَبّ۪ى وَنَصَحْتُ لَكُمْ
وَلٰكِنْ لَا تُحِبُّونَ النَّاصِح۪ينَ ﴿٧٩﴾

1 H: "Şimdi".
2 H: "tanımadığı".
3 H: "Şimdi".

[2207] **Meâl-i Şerîfi**

Semûd kavmine de kardeşleri Sâlih Peygamber’i; “ey kavmim!” dedi, “Allah’a kulluk edin, O’ndan başka bir ilâhınız daha yok. İşte size Rabbinizden açık bir mucize geldi; bu, Allah’ın nâkası size bir âyet, bırakın onu Allah’ın arzında otlasın. Sakının ona bir fenalıkla dokunmayın ki sonra elîm bir azâba uğrarsınız (73). Ve düşünün ki O, sizi Âd’dan sonra hulefâ yaptı ve bu arzda sizi yerleştirdi, düzlüklerinden köşkler ediniyorsunuz ve dağlarından evler yontuyorsunuz. Artık hep Allah’ın eltâfını zikredin de yeryüzünü fesatçılıkla berbad etmeyin” (74). Kavmi içinden kibirlerine yediremeyen cumhur cemaat o hırpalanmakta olanlara, onlardan iman eden kimselere, “siz” dediler, “Sâlih’in hakikaten Rabbi tarafından gönderilmiş olduğunu biliyor musunuz?” “Biz” dediler, “doğrusu onun gönderildiği şeye mü’minleriz” (75). O kibirlerine yediremeyenler “doğrusu” dediler, “biz o sizin iman ettiğiniz şeye kâfirleriz” (76). Derken o nâkayı tepelediler ve Rablerinin emrinden tuğyan [2208] ettiler ve dediler ki: “Hey Sâlih, sen gerçek mürselînden isen bizi tehdit etmekte olduğun azâbı getir görelim” (77). Bunun üzerine onları o recfe tutuverdi, vatanlarında çökekaldılar (78). Döndü de onlardan, “ey kavmim!” dedi, “ben size Rabbimin risâletini tamamıyla tebliğ ettim ve nasihat ettim, hayrınıza çalıştım, velâkin nasihat edenleri sevmezsiniz” (79).

4 - :

وَلُوطًا اِذْ قَالَ لِقَوْمِهٖٓ اَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ اَحَدٍ مِنَ الْعَالَمِينَ ﴿٨٠﴾ اِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَآءِۜ بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ ﴿٨١﴾ وَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهٖٓ اِلَّآ اَنْ قَالُوٓا اَخْرِجُوهُمْ مِنْ قَرْيَتِكُمْۚ اِنَّهُمْ اُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ ﴿٨٢﴾ فَاَنْجَيْنَاهُ وَاَهْلَهُٓ اِلَّا امْرَاَتَهُۘ كَانَتْ مِنَ الْغَابِرِينَ ﴿٨٣﴾ وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَرًاۜ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ ﴿٨٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Lût Peygamber'i de ki bir vakit kavmine dedi: "Sizden evvel âlemlerden hiçbirinin yapmadığı şenâ'ati siz mi [2209] yapıyorsunuz? (80). Hakikaten kadınları geçip de şehvetle erkeklere mi varıyorsunuz? Yok, siz pek[1] müsrif bir kavimsiniz" (81). Kavminin ise şöyle demelerinden başka cevabı olmadı: "Çıkarın bunları memleketinizden, çünkü bunlar eteklerini çok temiz tutan insanlar" (82). Biz de onu ve ehlini kurtardık, ancak karısı kalıp yere geçenlerden oldu (83). Ve[2] üzerlerine bir azab yağmuru yağdırdık, işte bak[3] mücrimlerin âkıbeti nasıl oldu (84).

5 - :

وَاِلٰى مَدْيَنَ اَخَاهُمْ شُعَيْبًاۜ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ قَدْ جَٓاءَتْكُمْ بَيِّنَةٌ
مِنْ رَبِّكُمْ فَاَوْفُوا الْكَيْلَ وَالْمِيزَانَ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ اَشْيَٓاءَهُمْ وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ
بَعْدَ اِصْلَاحِهَاۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَۚ ﴿٨٥﴾ وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ
وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِهٖ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًاۚ وَاذْكُرُٓوا اِذْ كُنْتُمْ قَلِيلًا فَكَثَّرَكُمْۖ
وَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ ﴿٨٦﴾ وَاِنْ كَانَ طَٓائِفَةٌ مِنْكُمْ اٰمَنُوا بِالَّذٖٓي اُرْسِلْتُ
بِهٖ وَطَٓائِفَةٌ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاصْبِرُوا حَتّٰى يَحْكُمَ اللّٰهُ بَيْنَنَاۚ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ ﴿٨٧﴾

[2210] **Meâl-i Şerîfi**

Medyen kavmine de kardeşleri Şuayb Peygamber'i; "ey kavmim" dedi, "Allah'a kulluk edin, O'ndan başka bir ilâhınız daha yok. İşte size Rabbinizden bir beyyine geldi. Artık kileyi, teraziyi tam tutun, nâsın eşyâsına haksızlık etmeyin, yeryüzünü ıslâhından sonra yine fesada vermeyin. Bana inanırsanız bu söylediklerim sizin için hayırlıdır (85). Hem öyle tehdit ederek her[4] caddenin[5] başına oturup da Allah'ın

---

1 B: "çok".
2 H +"onların".
3 H: "seyret artık".
4 H -"her".
5 H: "caddelerin".

yolundan O'na iman edenleri çevirmeyin ve yolun çarpıklığını arzu etmeyin. Düşünün ki vaktiyle siz pek az idiniz, öyle iken O sizi çoğalttı ve bakın o müfsidlerin âkıbeti nasıl oldu? (86). Eğer içinizden bir kısmı benim gönderilmiş olduğum hakikate inanmış bir kısmı da inanmamış ise Allah aramızda hükmünü verinceye kadar sabredin ki O, hâkimlerin en hayırlısıdır" (87).

Sûrenin başındaki وَكَمْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا [7/4] inzâr u tezkîrinin[1] şevâhid-i târihiyesiyle bir tafsîlini ve hilkat-i Âdem'den sonra ale'l-umûm cem'iyyet-i beşeriye ve akvâm-ı muhtelife üzerinde istivâ-i rabbânînin bir sûret-i tecellîsi ile irsâl-i rusülün hikmet ve netâicine ve edyân u şerâi'in seyr-i tekâmülüne[2] ve rûh u gāye-i makāsıdına[3] müte'allik pek mühim hakikatleri îzah ve tenvir eden ve birçok sûrelerde muhtelif ibret ve intibah nokta-i nazarından bast veya işaret edilecek olan bu kıssalar Kur'ân'ın ifadesindeki nekâhat ve letâfet ve ciddiyet ü belâgate bilhassa itina olunarak okunduğu zaman bunlardan alınacak olan ders-i ibret [2211] ve ilham o kadar yüksek ve o kadar vâzıh ve feyyazdır ki kütüphaneler dolusu tarih kitapları okunup tetkik edilecek olsa elde edilecek ders-i intibah, yükselmek için sarılınacak desâtîr-i ibret bunlardan başka bir şey olmayacak ve bunların verdiği vuzûh-ı ilhâmı veremeyecektir[4]. Bütün esâtîr-i evvelîn, bütün âsâr-ı atîka, bütün kütüb-i sâlife, bütün cereyân-ı vekāyi' istikrâ olunsa muhtevî oldukları inhirâfât ve hurâfât tayyedilerek hayât-ı beşerin mebde' ve me'âdı nokta-i nazarından ifade edecekleri hakāik-ı sâbite Kur'ân'ın bu kıssalarında telhîs u işaret olunan esâsâtın hudûdunu aşamayacakları[5] muhakkaktır. Bu kıssaların muhtevî olduğu hakāik[6] Kur'ân'ın nüzûlünden evvel dillerde ve kitaplarda o kadar tahrîfât ve hurâfât ile teşviş edilmiş idi ki insanlar onu duyup dinledikçe hissiyyât-ı dîniyeyi bir çocuğun

1 B: "tezkârının".
2 B: "tekemmülüne".
3 B: "maksadına".
4 M ve B: "vermiyecektir".
5 B: "aşmayacakları".
6 H, M ve B: "hakāiki".

masal dinlemekten aldığı şetâret-i hayâliye gibi bir şey zannedecek hâle gelmişlerdi. Nitekim bugün de târîh-i edyânı ve edebiyatı bu rûh ile tâkip etmek isteyenler pek çoktur. Müfessirînin bir kısmı, bâhusus mütekaddimînden[1] bir kısmı bu kıssalar etrafında nüzûl-i Kur'an'dan mukaddem deverân edegelen muhtelif rivâyât ve hikâyâtı nakletmişler ve bununla Kur'ân'ın onlardaki inhirâfâtı nasıl bertaraf ettiğine ve insanları hayâlden hakikate nasıl götürdüğüne dair bir mukayese dersi vermişlerdi. Fakat tefsir mütalaasına ehil olmayan birçokları bunları kıssaların tefsîri gibi telakkī etmiş ve nass-ı[2] Kur'an'dan ziyade bu rivayetlerin arkasında koşarak Kur'ân'ın açtığı hakikat tarîkinden ma'kus bir surette istifadeye kalkışmışlar, dini sünnetten ziyade mücerred garâibde aramak sevdâsına düşmüşlerdir. Bunlara mukabil, sırf tabîî kalmak isteyenler de halk-ı evveli hiç hesaba almayarak havârık kabîlinden olan ve dillerde destan bulunan beyyinât-ı hakkı herçibâdâbâd "esâtîr-i evvelîn" deyip geçmişler veya sûret-i mutlakada tabiata ircâ' sevdasına[3] düşmüşlerdir. Kur'an ise hakikatin bu [2212] ikisi arasında bulunduğunu tefhim için bu kıssaları ne kadar güzel tebliğ ve ne ciddi bir surette beyan ve tasvir etmiştir. Binâen'aleyh bunları her kıssanın mevzû ve gayesine, tarz-ı tasvir ve münakaşasına, yani her peygamberin asl-ı davetine ve davetinin sûret-i tebliğ ve isbâtına ve kavmiyle olan münakaşalarının üslûbuna ve suâl ü cevâbın muhtevî olduğu hakāik-i ilmiye ve kavâ'id-i edebiyeye ve bi'n-netîce iman ü küfrün âkıbetine ve sonra kıssalar mecmû'unun hey'et-i umûmiyesi beynindeki kadr-i müştereke ve âheng-i terakkī ve tekâmüle tahlîlî ve terkîbî bir surette nasb-ı nazar ederek kemâl-i ibretle okumalı ve bunlardan akvâm-ı muzmahillenin tahlîl-i hayâtıyla esbâb-ı sukūt ve helâklerini istinbat ederek istikbal için ibret almanın yolunu öğrenmelidir. Görülecektir ki bütün esbâb-ı sukūt ve izmihlâl emr-i Hakk'ı dinlememek ve Allah'ın rehber olarak gönderdiği yüksek nâsıhların kadr ü kıymetini bilmemeye ve binâen'aleyh şükran yerine küfrâna râci'dir. Ve dîn-i hak

---

1 H: "mütekellimînden".
2 H: "nâsı".
3 B: "davasına".

vaz'-ı beşerî olan bir müessese-i ictimâ'iye değil, sağlam ve mes'ud bir müessese-i ictimâ'iyenin asl ü esâsını ve düstûr-ı harekâtını[1] teşkil eden bir vaz'-ı ilâhîdir. Ve her milletin kābiliyyet-i hayat ve saadeti, kalbini verdiği ma'bûdun şânıyla mütenâsibdir. Ve onun için hepsi hiç ve ancak Allah'ın dini haktır. İnsanlara semâ kapılarını açacak olan kanun Zeyd ve Amr'ın mevzû'âtı ve âmâli ve teşehhiyâtı değil, halk u emr kendisinin olan Rabbü'l-âlemîn'in emridir. Yoksa dünya bir tarafa toplansa bir yaprağın tâbi' olduğu sukūt veya i'tilâ kanununu vaz'-ı ilâhîden tahvîle kādir olamaz. Nitekim insanları tûfân-ı belâdan kurtaracak olan sefîne-i necât da kānûn-ı Hak'tan başkasıyla inşâ edilemez.

Hatîb-i enbiyâ Şuayb aleyhisselâm'ın bu teblîgâtına karşı:

[2213]

قَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَنُخْرِجَنَّكَ يَا شُعَيْبُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَكَ مِنْ قَرْيَتِنَٓا اَوْ لَتَعُودُنَّ فِى مِلَّتِنَاۜ قَالَ اَوَلَوْ كُنَّا كَارِهِينَ ﴿٨٨﴾ قَدِ افْتَرَيْنَا عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اِنْ عُدْنَا فِى مِلَّتِكُمْ بَعْدَ اِذْ نَجّٰينَا اللّٰهُ مِنْهَاۜ وَمَا يَكُونُ لَنَٓا اَنْ نَعُودَ فِيهَٓا اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ رَبُّنَاۜ وَسِعَ رَبُّنَا كُلَّ شَيْءٍ عِلْمًاۜ عَلَى اللّٰهِ تَوَكَّلْنَاۜ رَبَّنَا افْتَحْ بَيْنَنَا وَبَيْنَ قَوْمِنَا بِالْحَقِّ وَاَنْتَ خَيْرُ الْفَاتِحِينَ ﴿٨٩﴾ وَقَالَ الْمَلَأُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِهِ لَئِنِ اتَّبَعْتُمْ شُعَيْبًا اِنَّكُمْ اِذًا لَخَاسِرُونَ ﴿٩٠﴾ فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَاَصْبَحُوا فِى دَارِهِمْ جَاثِمِينَۚ ﴿٩١﴾ اَلَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَاۚ اَلَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ ﴿٩٢﴾ فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ وَقَالَ يَا قَوْمِ لَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبِّى وَنَصَحْتُ لَكُمْۚ فَكَيْفَ اٰسٰى عَلٰى قَوْمٍ كَافِرِينَ ﴿٩٣﴾

[2214] **Meâl-i Şerîfi**

Kavminden büyüklenmek isteyen cumhur cemaat, "yâ Şuayb! Kat'iyyen" dediler, "seni de seninle beraber iman edenleri de memleketimizden çıkarırız, yahut ki sûret-i kat'iyyede milletimize dönersiniz." "Ya"

---

1 M ve B: "hareketini".

dedi, "istemezsek de mi? (88). Doğrusu Allah bizi kurtarmış iken sizin milletinize dönecek olur isek bir yalan söyleyerek Allah'a iftira etmiş imişiz demek olur. Ona dönmemiz bizim için olacak şey değildir, meğer ki Rabbimiz Allah dilemiş olsun. Rabbimiz her şeyi ilmiyle kuşatmış, biz Allah'a dayanmışız. Ey bizim Rabbimiz, kavmimizle bizim aramızı hak ile fetih buyur, Sen fâtihlerin en hayırlısısın" (89). Kavminden küfreden cumhur cemaat de "yemin ederiz" dediler, "eğer Şuayb'a uyarsanız hiç şüphe yok o takdirde siz kat'î hüsrâna düşeceksiniz" (90). Derken onları o recfe tutuverdi, derhâl vatanlarında çökekaldılar (91). Şuayb'ı tekzib edenler sanki orada bir şenlik tutmamışlardı. Şuayb'ı tekzib edenler, hüsrâna düşenler onlar olmuşlardı[1] (92). Döndü de onlardan, "ey kavmim!" dedi, "Alim Allah size Rabbimin risâletlerini[2] iblâğ eyledim, size nasihat de[3] ettim, şimdi kâfir bir kavme nasıl acırım" (93).

{رَبَّنَا افْتَحْ} Hükm ü hükûmet mânasına olan "feth"den[4] me'huz olup yukarıda geçen فَاصْبِرُوا حَتّٰى يَحْكُمَ اللّٰهُ بَيْنَنَا vaadini taleptir.

{جَاثِمِينَ} "**Cüsum**" Tavşanın ve kuşun uyuduğu vaziyet gibi ayakların iki sâkı kabzolunarak göğsü üzerine yere çöküp yapışmaktır. اللُّصُوقُ بِالْأَرْضِ مَعَ قَبْضِ السَّاقَيْنِ كَمَا يَرْقُدُ الْأَرْنَبُ وَالطَّيْرُ yani vatanlarında öyle sürçüp yüzün koyu çöktüler ki kendilerinde hareketten eser kalmadı.[5]

{اَلَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا} Şuayb'ı tekzib edenler sandı ki bu diyarda safâ sürmemişlerdi {اَلَّذِينَ كَذَّبُوا شُعَيْبًا} Şuayb'ı tekzib edenler; "onu ve maiyyetindeki mü'minleri karyemizden çıkarırız" diye [2215] tehdîde kalkışanlar, "ona ittibâ' ederseniz behemehâl hâsirînden olursunuz" diyenler {كَانُوا هُمُ الْخَاسِرِينَ} ancak kendileri hâsirîn oldular. Şuayb ve ona tâbi' olanlar değil.

---

1 H ve B -"Şuayb'ı tekzib edenler, hüsrâna düşenler onlar olmuşlardı".
2 H ve B: "risâletini".
3 H: "nasihatler"; M: "nasihatle".
4 M: "fetahadan"; B: "fütâha'dan".
5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 75:
الجثوم: اللصوق بالأرض على الصدر مع قبض الساقين كما يرقد الأرنب والطير.

{فَتَوَلّٰى عَنْهُمْ} Bunun üzerine Şuayb onlardan sarf-ı nazar etti {وَقَالَ} ve ederken dedi ki {لَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ رِسَالَاتِ رَبّ۪ي} alimallah ben size Rabbimin risâletlerini iblâğ ettim; bu felâketten kurtulmak için Allah’ın bildirdiklerini anlattım ve emirlerini tebliğ eyledim {وَنَصَحْتُ لَكُمْ} ve size lâzım gelen nasihati, hayırhahlığı yaptım. ❁ vazifemi tamamen îfâ eyledim fakat siz dinlemediniz, küfrettiniz {فَكَيْفَ اٰسٰى عَلٰى قَوْمٍ كَافِر۪ينَ} binâen‘aleyh ben şimdi kâfirler gürûhuna nasıl teessüf ederim. ❁ Yani evvelemirde Şuayb aleyhisselâm kavminin helâkinden bir hüzün duydu, fakat onların hüzn ü teessüfe lâyık olmadıklarını ve çünkü küfürleriyle azâba istihkāk kesb etmiş olduklarını teemmül ederek onlardan bütün alâka-i mâneviyesini kesti. Hâsılı “oh olsun!” demedi, fakat “vah!” demek de câiz olmayacağını mülâhaza etti ve böyle diyerek onlardan bütün bütün sarf-ı nazar eyledi.

Böyle azâb-ı istîsâl ile kökleri kazınıp bütün bütün mahvedilen bu akvâmın buna istihkāklarını tamamen tavzih ve altıncı kıssaya geçmeden evvel bu beş kıssanın hâsıla-i ibretini telhis, yani vâkı‘âtın ihsâsından tahrîc ü tenkīh-i illet gayesini tefhim ile buyuruluyor ki:

وَمَٓا اَرْسَلْنَا ف۪ي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّٓا اَخَذْنَٓا اَهْلَهَا بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ ﴿٩٤﴾ ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ حَتّٰى عَفَوْا وَقَالُوا قَدْ مَسَّ اٰبَٓاءَنَا الضَّرَّٓاءُ وَالسَّرَّٓاءُ فَاَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٩٥﴾ وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰٓى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ وَلٰكِنْ كَذَّبُوا فَاَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٩٦﴾ اَفَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰٓى اَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتاً وَهُمْ نَٓائِمُونَۜ ﴿٩٧﴾ اَوَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰٓى اَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يَلْعَبُونَ ﴿٩٨﴾ اَفَاَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِۚ فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ۟ ﴿٩٩﴾ اَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذ۪ينَ يَرِثُونَ الْاَرْضَ مِنْ بَعْدِ اَهْلِهَٓا اَنْ لَوْ نَشَٓاءُ اَصَبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْۚ وَنَطْبَعُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ ﴿١٠٠﴾ تِلْكَ الْقُرٰى نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْبَٓائِهَاۚ وَلَقَدْ جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِۚ

فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُۜ كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ ﴿١٠١﴾ وَمَا وَجَدْنَا لِاَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍۚ وَاِنْ وَجَدْنَٓا اَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ ﴿١٠٢﴾

[2217] **Meâl-i Şerîfi**

Biz hangi memlekete bir peygamber gönderdikse ibtidâ ahâlisini şiddet ve zarûretle sıkmışızdır ki niyâza düşsünler (94). Sonra da fenalık yerine güzelliğe tebdil etmişizdir, tâ ki artmışlar ve demişlerdir: "Doğrusu atalarımıza sıkıntılı hâller de olmuş, sürûrlu demler de." Tam o vakit biz de kendilerini hatırlarından geçmezken ansızın tutmuş bastırıvermişizdir[1] (95). Eğer o memleketlerin ahâlisi iman edip Allah'tan korksaydılar elbette üzerlerine yerden gökten bereketler açardık, velâkin tekzib ettiler de kendilerini kesbleriyle tuttuk alıverdik (96). Ya şimdi şu köy, kasaba ahâlisi geceleyin uyurlarken azâbımızın kendilerine baskın hâlinde gelivermeyeceğinden emin mi oldular? (97). Yine o köy, kasaba ahâlisi kuşluk vakti oynayıp eğlenip dururlarken kendilerine azâbımızın gelivermeyeceğinden emin mi oldular? (98). Ya artık Allah'ın mekrinden emin mi oldular? Fakat kendilerine yazık eden kavimlerden başkası Allah'ın mekrinden emin olmaz (99). Hâlâ irşad etmedi mi o eski sâhiplerinden sonra bu arza vâris olan kimseleri şu hakikat ki, eğer dilemiş olsak onların da günahlarını başlarına çarpardık. Fakat kalblerinin üzerine[2] tab' eder mühürleriz de onlar hakkı işitmezler (100). İşte o memleketler, bunların başına gelenlerden bazısını sana kıssa olarak naklediyoruz. Celâlim hakkı için onlara peygamberleri beyyinelerle geldiler, öyle iken iman etmek istemediler, çünkü ondan evvel inkâr [2218] etmeyi âdet etmişlerdi. Allah kâfirlerin kalblerini[3] işte böyle tab' eder (101). Hem ekserîsinde ahde vefa görmedik, şu muhakkak ki ekserîsini tâatten çıkar fâsıklar gördük (102).

---

1 M: "bastırıvermişlerdir".
2 M ve B: "üzerini".
3 B: "kalıplarını".

{وَمَٓا اَرْسَلْنَا ف۪ي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّٓا} Hiçbir karyede hiçbir peygamber göndermedik illâ şöyle ☸ Yani ber vech-i meşruh mahvedilmiş olan köylerin, memleketlerin herhangi birinde herhangi bir peygamber gönderdikse behemehâl şunları yaptık: Evvelâ {اَخَذْنَٓا اَهْلَهَا بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ} ahâlisini fakr u şiddet ve maraz u zarûretle sıktık ki {لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ} tazarru‘ etsinler, kibirlerini atıp Hakk’a boyun eğsinler, yumuşayıp yalvarsınlar. ☸ (*Sûre-i En‘âm’da* فَلَوْلَٓا اِذْ جَٓاءَهُمْ بَأْسُنَا تَضَرَّعُوا *[6/43] bak.*) {ثُمَّ بَدَّلْنَا مَكَانَ السَّيِّئَةِ الْحَسَنَةَ} Sonra da seyyienin yerini haseneye tebdil ettik; hoşlanmadıkları darlık ve maraz yerine hoşlandıkları vüs‘at ve sıhhat verdik. ☸ Yalnız peygamberin irşâdât-ı kavliye ve ilmiyesiyle iktifâ olunmayıp وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّـَٔاتِ [el-A‘râf 7/168] mantûkunca hem acı hem tatlı tehavvülât ile bilfiil imtihan da edildiler. İbtidâ söz dinlemedikleri, serkeşlik ettikleri için yumuşasınlar diye mâlen bedenen tazyik edildiler, yola gelmediler. Sonra bu tazyik henüz bir ta‘zîb ve tecziye değil, terbiyevî olduğu ve terbiyevî olan herhangi bir tazyîkin idâmesi ise gayr-i terbiyevî olacağı ve muzâyakayı tâkip eden vüs‘at ve nimetin zevk ü sürûru pek mahsüs ve fevkalâde câlib-i dikkat bulunacağı cihetle tazyik, vüs‘ate tebdil olundu.

{حَتّٰى عَفَوْا} Tâ ki arttılar ☸ “**afv**” bazen çoğalmak, fazlalanmak mânasına gelir عَفَا النَّبَاتُ denilir ki otlar nemalanıp çoğaldı demektir. يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَا يُنْفِقُونَ قُلِ الْعَفْوَ [el-Bakara 2/219] âyetinde de “afv”ın fazla mânasına olduğu geçmişti. Bu [2219] mâna ile ekser müfessirîn şöyle tefsir etmişlerdir: Yani mal ve nüfusça çoğaldılar, adet ve kuvvetçe fazlalaştılar, ma‘amâfîh *Kāmûs*’ta musarrah olduğu üzere عَفَتِ الْإِبِلُ الْمَرْعَى denilir ki تَنَاوَلَتْهُ قَرِيبًا yani hayvan merayı yakından otladı, uzağa gitmeye lüzum görmeden yakından bol bol yedi demek olur. Binâen‘aleyh gerek bu ve gerek “afv”ın ma‘nâ-yı meşhûru mülâhazasıyla burada şöyle bir mâna da mümkindir: Seyyieyi haseneye tebdil ile kendilerine o derece refah verdik ki hatta hayvan gibi bol bol yakından yediler otladılar ve nefislerini her türlü teklîf ü tekellüften muaf tuttular, nimet kendilerini şımarttı, darlığı unuttular mübâlatsız oldular {وَقَالُوا قَدْ مَسَّ اٰبَٓاءَنَا الضَّرَّٓاءُ وَالسَّرَّٓاءُ} ve

"muhakkak atalarımıza sıkıntılı ve ferahlı demler olmuş" dediler. ❁ Yani gördükleri zarûret ve refah hâllerinin min tarafillah terbiyevî bir sebep ve hikmetle alâkadar olduğunu düşünmediler, bunları hiçbir sebeple def' veya temini kābil olmaz umûr-ı tabîiye veya cebriyeden saydılar. "Adam sende; darlık bolluk, fakr u gınâ, maraz u sıhhat, gamlı veya sürurlu ahvâl öteden beri olağan şeylerdir. Peygamberlerin tâlim eylediği gibi din ve ahlâk ile insanların ihtiyar ve ictinâbı ile bunların def'i[1] veya istihsâli temin olunamaz" fikrinde bulundular. Velhâsıl *Tefsîr-i Taberî*'de mezkur olduğu vechile "fenalıklardan tevbe ile zarûretten kurtulmak ve nimete şükür ile refâh u haseneyi idâme ve tezyid etmek mümkin olduğuna" inanmadılar.[2] Kavlî, fiilî, acı tatlı ihtârâta ehemmiyet vermediler. Yahut öyle refâha erdiler ki zarûreti vaktiyle atalarının bazen başlarına gelmiş târihî bir şey gibi söyler oldular. {فَاَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} Tam o vakit biz de kendilerini o şuursuz hâllerinde hâtır u hayâllerine gelmez bir surette birden bire tutup bastırıverdik. ❁ "Bağteten ahz"dan murad, Âd ve kavm-i Lût'ta olduğu gibi yalnız helâkin bir anda ve tarfetü'l-aynda olması değil, [2220] Semud'da olduğu gibi ahz ü giriftin ansızın başlayıp helâkin bir müddet temâdî etmesi hâline dahi şâmildir. Bazı akvâm birden yakalanıp birden mahvedilmiş, diğer bazısı da birdenbire yakalanıp sürüne sürüne mahvedilmiştir. Bütün mesele bu ahz ü girift başlamadan evvelki intibahtadır. Zira bu başlayınca يَوْمَ يَأْتٖى بَعْضُ اٰيَاتِ رَبِّكَ لَا يَنْفَعُ نَفْساً اٖيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ اَوْ كَسَبَتْ فٖى اٖيمَانِهَا خَيْراً [el-En'âm 6/158] günü gelmiş çatmış olur.

İşte bütün o karyelerin ahâlisi böyle müstahik olarak mahvedildiler, hem de en kuvvetli, en keyifli demlerinde birdenbire yakalanarak mahvedildiler. {وَلَوْ اَنَّ اَهْلَ الْقُرٰٓى اٰمَنُوا وَاتَّقَوْا} eğer o mahvedilen memleketlerin ahâlisi iman ü ittikā etmiş -yani peygamberlerinin teblîgātına inanmış ve mûcebince korunması lâzım gelen şeylerden korunup sakınmış- olsalardı {لَفَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَرَكَاتٍ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} elbette

---

1 B: "def'".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XII, 576:

وجهل المساكين شكرَ نعمة الله، وأغفلوا من جهلهم استدامةَ فضلهِ بالإنابة إلى طاعته، والمسارعة إلى الإقلاع عما يكرهه بالتوبة، حتى أتاهم أمره وهم لا يشعرون.

üzerlerine yerin göğün hayr u berekâtını açardık. ❁ Her taraflarından azâba bedel feyz ü bereket yağar, her işleri yolunda gider, saadet ü refahları tezâyüd ederdi. {وَلٰكِنْ كَذَّبُوا} Velâkin tekzib ettiler, inanıp korunmadılar {فَاَخَذْنَاهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} binâen‘aleyh biz de kendilerini kazanageldikleri küfr ü isyanlarıyla -ezcümle قَدْ مَسَّ اٰبَاءَنَا الضَّرَّٓاءُ وَالسَّرَّٓاءُ diyerek yaptıkları lâubâlîlikleriyle- yakalayıverdik.

{اَفَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰى} Evvelki "ehl-i kurâ"dan murad ihlâk edilmiş olan kurâ ahâlisi idi. Burada fâ-i netice ile berhayat olan ale'l-umûm kurâ ahâlisine nakl-i kelâm edilmiştir. Gerçi bazı müfessirîn bunu da evvelkilerine sarf etmiş ise de mülâyim değildir. Ve muvâfık mâna şudur: İmdi ale'l-umûm kurâ ahâlisi ❁ başta ehl-i Mekke olmak üzere hayât-ı medeniyet yaşayan bütün halk {اَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا بَيَاتًا وَهُمْ نَٓائِمُونَ} kendilerine be'simizin -şiddet-i [2221] azâbımızın- uyurlarken gece baskını hâlinde gelivermesinden emin mi oldular? {اَوَاَمِنَ اَهْلُ الْقُرٰٓى اَنْ يَأْتِيَهُمْ بَأْسُنَا ضُحًى وَهُمْ يَلْعَبُونَ} veya kurâ ahâlisi kuşluk vakti oynayıp dururlarken kendilerine be'simizin gelivermesinden emin mi oldular? {اَفَاَمِنُوا مَكْرَ اللّٰهِ} Hâsılı Allah'ın mekrine[1] emin mi oldular? "Allah'ın mekri" tâbiri kullarına istidrâcı ve umulmadık cihetten muâhaze edivermesi mânasına bir istiaredir. {فَلَا يَأْمَنُ مَكْرَ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْخَاسِرُونَ} Eğer öyle ise Allah'ın mekrine[2] hâsirûn gürûhundan başkası -yani fıtratlarında Allah'ın kendilerine bahşetmiş olduğu isti‘dâd-ı ibreti, delâil-i haktan tefekkür ve istidlâl kābiliyetini zâyi‘ ederek nefislerini ziyan etmiş olan ehl-i hüsrandan mâ‘adâsı- emin olmaz {اَوَلَمْ يَهْدِ لِلَّذِينَ يَرِثُونَ الْاَرْضَ مِنْ بَعْدِ اَهْلِهَٓا اَنْ} şu arza sâbık ahâlisinden sonra vâris olanlara -yani mukaddemâ bu vatanların sâhibi iken helâk olmuş bulunanların bugün yerlerini yurtlarını işgal ederek kendilerine halef olanlara ve ale'l-husûs Mekke ve etrafı halkına- Allah şu hakikati anlatmadı mı ki {لَوْ نَشَٓاءُ اَصَبْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ} dilesek biz onları -da o geçenler gibi- günahlarıyla şüphesiz musâb kılardık. ❁ Evet şüphe yok ki diğer âyât ve delâilden kat‘a'n-nazar mücerred kendilerini onlara vâris

1 H: "mekrinden".
2 H: "mekrinden".

kılmış olmakla bu hakikati anlatmıştır. {وَنَطْبَعُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ} Ve fakat biz kalblerini tab' eder, mühürleriz de onlar[1] bunu -ve bu gibi hakāiki- duymazlar. {تِلْكَ الْقُرٰى} İşte o karyeler; o mahv u munkariz olan memleketler yâ Muhammed! {نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْبَٓائِهَا} onların mühim haberlerinden bir kısmını sana nakl ü beyan ediyoruz ve edeceğiz. [2222] {وَلَقَدْ جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ} Kasem olsun ki onlara peygamberleri beyyinelerle -şekk ü şüphe götürmez açık ve kat'î deliller, mucizelerle- geldiler[2] de {فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا مِنْ قَبْلُ} önce tekzib ettikleri hakikatlere -beyyinelerden sonra da- iman etmeleri ihtimâli[3] olmadı ❁ inat ettiler de ettiler {كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ} Allah kâfirlerin kalblerini işte böyle tab' eder; küfrü onlara böyle tabiat kılar. {وَمَا وَجَدْنَا لِاَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ} Hem biz onların -o kıssaları geçen kurâ ahâlisinin- ekserîsinde ahid nâmına bir şey bulmadık ❁ ahde vefa görmedik[4] {وَاِنْ وَجَدْنَٓا اَكْثَرَهُمْ لَفَاسِقِينَ} ve muhakkak ekserîsini her hâlde fâsık, tâatten çıkmış, sözünde durmaz, ahlâksız kimseler bulduk. ❁ Vicdân-ı Hak'ta, yani ilm-i ilâhîde bunlar böyledirler.

ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسٰى بِاٰيَاتِنَٓا اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَا۪ئِه۪ فَظَلَمُوا بِهَاۚ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِد۪ينَ ﴿١٠٣﴾ وَقَالَ مُوسٰى يَا فِرْعَوْنُ اِنّ۪ي رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَم۪ينَۙ ﴿١٠٤﴾ حَق۪يقٌ عَلٰٓى اَنْ لَٓا اَقُولَ عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّۜ قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ فَاَرْسِلْ مَعِيَ بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَۜ ﴿١٠٥﴾ قَالَ اِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِاٰيَةٍ فَأْتِ بِهَٓا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِق۪ينَ ﴿١٠٦﴾ فَاَلْقٰى عَصَاهُ فَاِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُب۪ينٌۚ ﴿١٠٧﴾ وَنَزَعَ يَدَهُ فَاِذَا هِيَ بَيْضَٓاءُ لِلنَّاظِر۪ينَ۟ ﴿١٠٨﴾ قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ اِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ عَل۪يمٌۙ ﴿١٠٩﴾ يُر۪يدُ اَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْۚ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ ﴿١١٠﴾ قَالُٓوا اَرْجِهْ وَاَخَاهُ وَاَرْسِلْ فِي الْمَدَٓائِنِ حَاشِر۪ينَۙ ﴿١١١﴾ يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَل۪يمٍ

---

1 B -"onlar".
2 M ilk baskı: "kediler"; sonraki baskılar: "keldiler".
3 H -"ihtimâli".
4 B -"{وَمَا وَجَدْنَا لِاَكْثَرِهِمْ مِنْ عَهْدٍ} Hem biz onların -o kıssaları geçen kurâ ahâlisinin- ekserîsinde ahid nâmına bir şey bulmadık ❁ ahde vefa görmedik".

﴿١١٢﴾ وَجَٓاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ قَالُٓوا اِنَّ لَنَا لَاَجْراً اِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبِينَ ﴿١١٣﴾ قَالَ نَعَمْ
وَاِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ ﴿١١٤﴾ قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِمَّٓا اَنْ تُلْقِيَ وَاِمَّٓا اَنْ نَكُونَ نَحْنُ الْمُلْقِينَ
﴿١١٥﴾ قَالَ اَلْقُوا فَلَمَّٓا اَلْقَوْا سَحَرُٓوا اَعْيُنَ النَّاسِ وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَٓاؤُ بِسِحْرٍ عَظِيمٍ
﴿١١٦﴾ وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰى مُوسٰٓى اَنْ اَلْقِ عَصَاكَ فَاِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ ﴿١١٧﴾ فَوَقَعَ
الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١١٨﴾ فَغُلِبُوا هُنَالِكَ وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ ﴿١١٩﴾ وَاُلْقِيَ
السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ ﴿١٢٠﴾ قَالُٓوا اٰمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٢١﴾ رَبِّ مُوسٰى وَهٰرُونَ ﴿١٢٢﴾
قَالَ فِرْعَوْنُ اٰمَنْتُمْ بِهِ قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْ اِنَّ هٰذَا لَمَكْرٌ مَكَرْتُمُوهُ فِي الْمَدِينَةِ لِتُخْرِجُوا
مِنْهَٓا اَهْلَهَا فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿١٢٣﴾ لَاُقَطِّعَنَّ اَيْدِيَكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَاُصَلِّبَنَّكُمْ
اَجْمَعِينَ ﴿١٢٤﴾ قَالُٓوا اِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ ﴿١٢٥﴾ وَمَا تَنْقِمُ مِنَّٓا اِلَّٓا اَنْ اٰمَنَّا بِاٰيَاتِ
رَبِّنَا لَمَّا جَٓاءَتْنَا رَبَّنَٓا اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْراً وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ ﴿١٢٦﴾ وَقَالَ الْمَلَاُ مِنْ قَوْمِ
فِرْعَوْنَ اَتَذَرُ مُوسٰى وَقَوْمَهُ لِيُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ وَيَذَرَكَ وَاٰلِهَتَكَ قَالَ سَنُقَتِّلُ اَبْنَٓاءَهُمْ
وَنَسْتَحْيِي نِسَٓاءَهُمْ وَاِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ ﴿١٢٧﴾ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهِ اسْتَعِينُوا بِاللّٰهِ وَاصْبِرُوا
اِنَّ الْاَرْضَ لِلّٰهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ ﴿١٢٨﴾ قَالُٓوا اُوذِينَا مِنْ قَبْلِ
اَنْ تَأْتِيَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا قَالَ عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْاَرْضِ
فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ ﴿١٢٩﴾

[2225] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra onların arkasından âyetlerimizle Mûsâ'yı Firavun'a ve cemiyetine gönderdik, tuttular, o âyetlere zulmettiler. Ettiler de bak o müfsidlerin âkıbeti nasıl oldu? (103). Mûsâ "ey Firavun!" dedi, "bil ki ben Rabbü'l-âlemîn tarafından bir resûlüm (104). Birinci vazifem Allah'a karşı haktan başka bir şey söylememekliğimdir. Hakikat ben size Rabbinizden bir beyyine ile geldim, artık Benî İsrâil'i benimle beraber gönder" (105). "Eğer" dedi, "bir âyet ile geldinse getir onu bakalım sâdıklardan isen" (106).

Bunun üzerine asâsını bırakıverdi, ne baksın o koskoca bir ejderha kesiliverdi (107) ve elini sıyırdı çıkardı, ne baksın o bakanlara bembeyaz parlıyor (108). Firavun'un kavminden o cemiyet "bu" dedi, "şüphesiz çok bilgiç bir sihirbaz (109). Sizi yerinizden çıkarmak istiyor, binâen'aleyh ne emredersiniz?" (110). "Onu ve kardeşini" dediler "eğle, ve şehirlere toplayıcılar yolla (111), mâhir sihirbazların hepsini sana getirsinler" (112). Bütün sihirbazlar da Firavun'a geldiler, "elbette" dediler, "gālib gelenler biz olursak bize mükâfat şüphesiz ya?" (113). "Evet" dedi, "hem o vakit siz elbette gözdelerdensiniz" (114). "Yâ Mûsâ!" dediler, "sen mi hünerini ortaya atacaksın, yoksa atanlar biz mi olacağız?" (115). "Siz atın" dedi. Vaktâ ki atacaklarını attılar, nâsın gözlerini büyülediler ve onları dehşete düşürdüler, hâsılı büyük bir sihir gösterdiler (116). Biz de Mûsâ'ya "asânı bırakıver" diye vahyettik. Bir de baktılar ki o, onların bütün uydurduklarını yalayıp yutuyor (117). Artık hak meydana çıktı ve onların bütün yaptıkları hiçe gitti (118). Artık orada mağlup olmuşlardı, küçük düşmüşlerdi (119). Sihirbazlar hep birden secdeye kapandılar (120). "İman ettik" dediler, "o Rabbü'l-âlemîn'e (121). Mûsâ ve Hârûn'un Rabbine" (122). Firavun "siz" dedi, "ona ben [2226] izin vermeden iman ettiniz ha! Bu her hâlde bir hud'a. Siz bu hud'ayı şehirde kurmuşsunuz, yerli ahâliyi ondan çıkarmak istiyorsunuz, o hâlde yakında anlarsınız (123). Mutlak[1] sizin ellerinizi, ayaklarınızı çaprazına keseceğim, mutlak sizi, hepinizi birden asacağım[2]" (124). "Biz" dediler, "şüphesiz Rabbimize döneceğiz (125). Senin bize kızman da sırf Rabbimizin âyetleri gelince iman etmemizden. Ey bizim Rabbimiz! Üzerimize sabır yağdır ve canımızı iman selâmetiyle al (126). Firavun'un kavminden yine o cemiyet[3] "ya" dediler, "Mûsâ'yı ve kavmini bırakacak mısın[4] ki seni ve ilâhlarını bıraksın da yeryüzünde fesad çıkarsınlar?" "Yine" dedi, "oğullarını öldürürüz ve kadınlarını diri tutarız, yine tepelerinde mutlak kahrımızı

---

1 H: "Mutlaka".
2 H -"mutlak sizi, hepinizi birden asacağım".
3 B: "cemaat".
4 M ve B: "bırakacaksın".

yürütürüz" (127). Mûsâ kavmine "siz" dedi, "Allah'ın avn ü inâyetini isteyin ve acıya tahammül edip dayanın. Her hâlde Arz Allah'ındır, ona kullarından dilediğini vâris kılar, âkıbet ise müttakīlerindir (128). "Biz" dediler, "sen bize gelmezden evvel de ezâ edildik sen bize geldikten sonra da." "Umulur ki" dedi, "Rabbiniz hasmınızı helâk edip de sizi yeryüzünde halife kılacak, sizin de nasıl işler yapacağınıza bakacaktır" (129).

Bu Hazret-i Mûsâ kıssası diğerlerinden daha fazla bir nazar-ı dikkatle mütalaa edilmek için sûret-i mahsûsada ifraz ve daha ziyade tafsil olunarak beyan buyurulmuştur. Çünkü mu'cizât-ı Mûsâ öbür peygamberlerin mucizelerinden daha kuvvetli ve binâen'aleyh kavm-i Mûsâ'nın cehl ü zulmü öbürlerinden daha fâhiştir.

{اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَا۬ئِهٖ} "**Mele'**" kelimesi yukarıdan beri görüldüğü üzere Kur'ân'ın pek çok vârid olan ve ulûm-i siyâsiye ve ictimâ'iye ıstılâhâtı[1] nokta-i nazarından şâyân-ı dikkat bulunan bir kelimedir. Ekseriya müfessirîn bunu vücûh ve eşrâf mânasıyla tefsir ederler. Fakat maksad vücûh ve eşrâfın ferdiyetleri haysiyeti olmayıp bir cem'iyyetleri haysiyeti olduğu ve zaten vecâhet ve şerefin ictimâ'î bir mâna ifade ettiği nazardan [2227] kaçırılmamak lâzım gelir. *Kāmûs*'un beyanına göre "cebel" vezninde mele' şu mânalara gelir:

1. Teşâvür: Yani birbiriyle müşâvere.

2. Eşrâf ve 'ilye: Yani bir kavmin eşrâf ve kibârı; vücûh u a'yânı, ileri gelen yüksek takımı ki halkın gözünü doldururlar.

3. Cemaat.

4. Tama' ve zan.

5. Kavm-i zûşâre yani hüsn-i hey'et ve vecâhet sahibi kavim. Heyet.

6. Tecemmu'.

7. Hulk yani huy.[2]

---

1 H ve M: "ıslâhâtı".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs* Tercemesi, I, 100.

Râgıb da *Müfredât*'ında şöyle demiştir: "Mele' bir re'y üzerine ictimâ' edip revnak ve manzarası gözleri, kıymet ve behâsı gönülleri dolduran cemaat demektir ki birçok âyâtta vârid olmuştur. Bir de mele' -daha umûmî olmak üzere- hüsn ü cemâl ile memlû halka denir."[1] Bundan anlaşılır ki biri ehas biri e'am olan bu iki mâna mele'in başlıca mânası olup diğerleri bunlara müteferri'dir. Esasında dolgunluk mefhûmunu mutazammın olan bu kelime ictimâ', müşâvere, hüsn-i hey'et, şeref ü vecâhet, re'y ve emel mefhumlarıyla da küllî cüz'î alâkası itibariyle mütenevvi' mânalara ıtlak edilmiştir ki hepsini muhtevî olan en mühimi Râgıb'ın beyan ettiği birinci mânadır. Görülüyor ki bu mâna zamanımızda frenklerin "société" (*sosyete*) tâbir ettikleri cemiyet mânasınadır ki, bunda bir maksad üzere ictimâ' ve bir de hüsn-i intizam ve kıymet en esaslı mefhûmu teşkil eder. Meselâ bir kabine, bir parlamento, bir ordu ve herhangi bir cemaatin hey'et-i ictimâ'iyesi erkânını teşkil eden ashâb-ı re'y ve şûrânın[2] manzara-i ittifakı hep bir mele' teşkil ederler. Ve vücûh u eşrâfa "mele'" ıtlak edilmesi de bu haysiyetledir. Yoksa vücûh ve eşrâfın yekdiğeriyle tenâzu'larını ifade eden müteferrik ve münferid haysiyetleri "mele'" tâbirinin [2228] mâsadakından hâriçtir. Ve binâen'aleyh âyetin mânası: "Sonra da Mûsâ'yı âyât ve alâmetlerimizi hâmil olarak Firavun'a ve onun etrafında toplanıp halkın gözünü dolduran müdebdeb cemiyetine resul gönderdik" demek olur. Gerçi diğer bir âyette اِلٰى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهٖ [en-Neml 27/12] buyurulduğuna göre Hazret-i Mûsâ Firavun'a ve bütün kavmine meb'us idi. Fakat burada bilhassa şu nükte gösterilmiştir ki kavm-i Fir'avn'ın mütebâkīsi onun etrafında toplanmış olan cem'iyyet-i mahsûsaya tâbi' olduklarından başkaca bir hükmü hâiz değil idiler. Firavun ve cemiyeti onların hepsini temsil ediyordu.

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 776:
الْمَلَأُ: جماعة يجتمعون على رأي، فيملئون العيون رواء ومنظرا، والنّفوس بهاء وجلالا. قال تعالى: «أَلَمْ تَرَ إِلَى الْمَلَإِ مِنْ بَنِي إِسْرائِيلَ» (البقرة ٢/٢٤٦)، «وقالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ» (الأعراف ٧/٦٠)، «إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ» (القصص ٢٨/٢٠)، «قالَتْ يا أَيُّهَا الْمَلَأُ إِنِّي أُلْقِيَ إِلَيَّ كِتابٌ كَرِيمٌ» (النمل ٢٧/٢٩) وغير ذلك من الآيات. يقال: فلان مِلْءُ العيونِ. أي: معظّم عند من رآه، كأنه ملأ عينه من رؤيته، ومنه: قيل شابّ مَالِئُ العينِ، والملأ: الخلق المملوء جمالا...

2 H ve M: "şuurunun".

Hazret-i Mûsâ بِاٰيَاتِنَا kaydının işaret ettiği birçok mu'cizât ile evvelemirde bunlara gönderildi[1] {فَظَلَمُوا بِهَا} onlar da o âyetlere zulmettiler. Yani Mûsâ'nın sıdk-ı risâletine alâmet ve burhan olan o açık mucizelerin hakkını vermediler, delâlât-ı kat'iyyesini tekzib ve inkâr ederek küfr ettiler, hakkı kabul etmeyip fesadlar yaptılar. {فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدٖينَ} İmdi bak o müfsidlerin âkıbeti nasıl oldu? ❁ Ber vech-i âtî kıssalarını dikkatle oku, hâllerine bak da ibret al:

{وَقَالَ مُوسٰى} Biz gönderdik, Mûsâ da varıp dedi ki: {يَا فِرْعَوْنُ} Ey Firavun! {اِنّٖى رَسُولٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمٖينَ} Ben hakikaten Rabbü'l-âlemîn tarafından bir resûlüm {حَقٖيقٌ عَلٰٓى اَنْ لَٓا اَقُولَ عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ} Allah'a karşı haktan başka bir şey söylememeye müstahikim; yani hakkım şânım ancak hak söylemektir. ❁ Nâfi' kıraatinde عَلَيَّ okunduğuna göre: Allah'a karşı haktan başkasını söylememekliğim üzerime bir vecîbedir. Bir peygamberin birinci hasleti ve vazifesi doğru [2229] söylemektir. {قَدْ جِئْتُكُمْ بِبَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ} Ben size Rabbinizden bir beyyine ile geldim ❁ yani sözüm kuru bir davadan ibaret değildir. Şekk ü şüpheye mahal bırakmaz açık ve kat'î burhânım var, inanmazsanız isbâtına müheyyâyım. {فَاَرْسِلْ مَعِىَ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ} Binâen'aleyh Benî İsrâil'i benimle gönder. ❁ İşte Mûsâ'nın Firavun'a ilk tebliği bu oldu. Buna karşı {قَالَ اِنْ كُنْتَ جِئْتَ بِاٰيَةٍ فَأْتِ بِهَا} Firavun eğer, dedi, sen bir âyetle, bir mucize ile geldinse haydi getir {اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقٖينَ} eğer o sâdıklardan, yani sıdk ile mâruf olan o peygamberler zümresinden isen böyle yapman lâzım gelir. ❁ Teblîgāt-ı vâkı'a üzerine Firavun'un bu sözü ale'l-usûl bir talep demektir. Henüz bunda bir haksızlık yoktur. Ancak eğer, eğer diye şartları tekrar etmesinde bir nezaketsizlik ve bir telaş eseri vardır. Bunun üzerine {فَاَلْقٰى عَصَاهُ فَاِذَا هِىَ ثُعْبَانٌ مُبٖينٌ} Mûsâ hemen asâsını bırakıverdi, bırakınca ne görsünler o asâ koca bir yılan, apâşikâre bir ejderha, bir ejderha ki işi hallediyor. ❁ Bu babda birçok rivayetler vardır. Saîd İbn Cübeyr'in İbn Abbas'tan naklettiği vechile hülasası şudur: Hazret-i Mûsâ asâsını koyuverince kocaman bir yılan olmuş, Firavun'a doğru koşmuş, Firavun bunun kendine kast etmekte olduğunu görünce

1 H: "gönderdik".

tahtından fırlamış, "aman bunu zapt et!" diye Hazret-i Mûsâ'ya yalvarmış, o da tutmuştur, ilh...[1] Burada şundan gaflet etmemek lâzımdır ki bu gibi tehavvülâta kalb-i hakāik denmez. Zira asâ sûret-i ilmiyesi, asâ mâhiyeti; sü'bân sûret-i ilmiyesi, sü'bân mâhiyeti olmuş değildir. Bu iki hakikat dâima ilimdeki temayüzlerini muhafaza ederler ve hiçbiri diğerine karıştırılmaz. Lâkin asâ maddesinin asâ suretinden çıkıp sü'bân suretini iktisâ etmesi veya [2230] hâriçte kezâlik zihinde asâ mevcûdiyetinin izâle edilip yerine sü'bân mevcûdiyetinin ikāme olunması dâima mümkindir. Nitekim biz bir mumu bin şekle sokarız da her şeklin kendi hakikati yine diğerinden mütemâyiz kalır. "Kalb-i hakāik câiz olmaz" kaziyyesini imkân ve vücub gibi hakāik-i ezeliyeye kasr etmek meşhur ise de doğru değildir. Bu kaziyye, tenakuz kanununun diğer bir ifadesidir ki hiçbir şeyi nefsinden selb etmek mümkin olmaz. Meselâ asâya asâ, sü'bâna sü'bân denir demektir.

{وَنَزَعَ يَدَهُ فَاِذَا هِىَ بَيْضَٓاءُ لِلنَّاظِرِينَ} Bir de elini çıkardı, ne baksınlar bembeyaz, bütün bakanların hayret ve taaccübünü mûcib bir surette fevkalâde beyaz, parıl parıl. ❁ Yani cibilletinde beyaz değil, öyle görünür. Rivayet olunuyor ki Hazret-i Mûsâ ziyadece esmer renkli imiş, elini levn-i fıtrîsinde gösterir, sonra koynuna sokar çıkarır, bembeyaz lekesiz bir surette parlarmış, tekrar bir daha sokar çıkarır bu defa da eski rengine avdet edermiş.[2] Biri gazab ve celâl-i ilâhînin, biri de lütuf ve rahmet-i rabbâniyenin birer numûne-i tecellîsi olan ve doğrudan doğru Rabbü'l-âlemîn'in halk-ı evvel kudretinden başka bir tesir ile imkânı tasavvur edilememek lâzım gelen bu iki alâmet, Hazret-i Mûsâ'nın Allah

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 16:
حدثني سعيد بن جبير، عن ابن عباس، قال: ألقى عصاه فتحولت حيه عظيمة فاغرةً فاها، مسرعة إلى فرعون، فلما رأى فرعون أنها قاصدةٌ إليه، اقتحم عن سريره، فاستغاث بموسى أن يكفَّها عنه، ففعل.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 17-18. Krş. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 27; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* II, 233; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 130:
وكان موسى، فيما ذكر لنا، آدمَ، فجعل الله تحوُّل يده بيضاء من غير برص، له آية، وعلى صدق قوله: «إني رسول من رب العالمين» حجة.
عن ابن عباس قال: أخرج يده من جيبه فرآها بيضاء من غير سوء –يعني: من غير برص– ثم أعادها إلى كمّه، فعادت إلى لونها الأول.
سمعت مجاهدًا يقول في قوله: «ونزع يده» قال: نزع يده من جيبه «فإذا هي بيضاء للناظرين»، وكان موسى رجلا آدم، فأخرج يده، فإذا هي بيضاء، أشد بياضا اللبن...

tarafından gönderildiğini isbâta kâfi ve vâfi birer mu‘cize-i bâhire iken nasıl haksızlıkla karşılandı bilir misiniz?

{قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ} Kavm-i Fir‘avn içinden o mele’ ❁ Firavun’un şûrâsı olan o cem‘iyyet-i mahsûsa {اِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ} bu her hâlde çok bilgiç, mâhir bir sâhir, {يُرِيدُ اَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ} sizi yerinizden çıkarmak istiyor. Binâen‘aleyh {فَمَاذَا تَأْمُرُونَ} ne emredersiniz dediler. Sûre-i Şu‘arâ’da bu sözü Firavun’un söylediği musarrahtır. Demek ki şûrâsı onun re’y ü teklîfini [2231] tasdik ve teyid ederek îcâbını müzakereye vaz‘ ettiklerinden dolayı bu söz yalnız reisin değil, cemiyetin sözü olmuştur. Burada “ne re’y ü fikirde bulunuyorsunuz?” makamında “ne emredersiniz?” denilmesi pek şâyân-ı dikkattir. Zâhiri itibariyle bu tâbir Firavun hükûmetinin hal ve akd-i umûru bu cem‘iyyet-i şûrânın elinde bulunduğunu işʻâr eder. يُرِيدُ اَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ fıkrasından da bu cemiyetin Mısrîlerden[1] mürekkeb bir heyet olduğu fehm olunur. *Tefsîr-i Ebussuud*’dan anlaşıldığına göre bazı müfessirîn meselenin re’y-i âmma vaz‘ olunduğunu ve bu hitâbın umûm Mısır halkına yapıldığını bile dermeyan etmişler.[2] Yani bu مَاذَا تَأْمُرُونَ hitâbının cem‘iyyet-i şûrâ tarafından Mısır halkına söylendiğini beyan eylemişlerdir. Buna verilen اَرْجِهْ وَاَخَاهُ cevâbı bizzat Firavun’a hitap olarak gösterilmiş, bu ise muhatapların doğrudan doğru Firavun ile mükâleme edebilir bir mevki‘de bulunan kimseler olduğunu anlatmakta bulunmuş olduğundan, âyetin zâhirine nazaran meselenin re’y-i âmma vaz‘ı sâbit değil ise de her hâlde Mısırlılardan mürekkeb bir cemiyetin istişaresine vaz‘ olunduğu ve bunlara “ne emredersiniz?” denildiği muhakkaktır. Böyle demek ise o cemiyetin Firavun hükûmetinde ulü’l-emr olduğunu itiraf etmek demektir. Bu ise اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى demekte olan Firavun’un davasında büyük bir tenakuzdur. Demek olur ki Firavun ehemmiyetli bir vak‘anın taht-ı tazyîkinde kalınca rubûbiyet davasını

---

1 B: “Mısırlılardan”.

2 Ebussuud, *İrşâdü’l-akli’s-selîm,* III, 525:

وقيل: قاله الملأ عن قِبَله بطريق التبليغ إلى العامّة.

muvakkaten bırakıp kulları addettiği cemiyetine, me'murlarına veya halkına karşı emir sizindir, siz benim âmirim efendimsiniz dercesine sahte ve mürâiyâne bir vaz'-ı tebasbus takınarak tehlike kendisinin değil, onların imiş ve[1] binâen'aleyh emir sâhibi de onlar olacaklarmış gibi göstermiştir ki bunda Firavun sihirbazlığının mühim bir misâli vardır. Hazret-i Mûsâ'dan فَأْتِ بِهَٓا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ diye âyet talep ettiğine nazaran anlaşılıyor ki Firavun mukaddemâ sâdık peygamberler gelmiş ve hepsinin mucizeleri [2232] bulunmuş olduğuna vâkıftır. Ve şu hâlde demek ki gözü önünde cereyan eden asâ ve yed-i beyzâ vak'alarının[2] da hakikaten bir mucizeden başka bir şey olamayacağını anlamamış değildir. Fakat hakikatin kabûlünü fikir ve menfa'at-i siyâsiyesine muhalif görmüş ve bir de zamanında sihir ve hokkabazlık gibi tezvir ve tahyil sanatlarının şöhret-i şâyi'ası hasebiyle maiyyetinde kābil-i iğfal bir sürü halk bulmuş olduğundan dolayı halkın menfa'at-i siyâsiye ve vataniyeleri damarına basarak Hazret-i Mûsâ'ya bütün Mısırlıları vatanlarından ihrâc etmek maksad-ı hafîsi gibi bir fikr-i muzmer isnad ederek ortadaki hakikati sihir ve kendi sihr ü tezvîrini hakikat gibi satmak istemiş ve meseleyi şûrânın müzakeresine o suretle vaz' ettirmiştir.

Buna karşı {قَالُوا} o mele'[3], o cem'iyyet-i şûrâ -ve bazı kavle göre halk- {اَرْجِهْ وَاَخَاهُ} onu ve kardeşini tehir et -yani derhâl bir şey yapma da bir müddet salla.- {وَاَرْسِلْ فِى الْمَدَٓائِنِ حَاشِرِينَ} Ve şehirlere hâşirler, toplayıcılar gönder {يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ} ilm-i sihirde mâhir ne kadar sâhir varsa hepsini sana getirsinler dediler. ۞ Derhâl bir tecavüzü münâsib[4] görmeyip bu suretle bir tecribe ve imtihan teklif ettiler. Bundan anlaşılır ki ne olursa olsun müşâverenin izhâr-ı hakka doğru bir sevk-i mahsûsu[5] vardır. Burada bir وَاَخَاهُ kaydıyla Hazret-i Mûsâ'nın biraderi Hârûn'un da maiyyetinde beraber bulunduğu gösterilivermiştir.

---

1 H -"ve".
2 M: "vakıalarının".
3 B: "mes'ele".
4 B: "musîb".
5 B: "sevki".

“**Medâin**”: “Medeniyet” kelimesinin aslı olan “medîne”nin cem‘idir ki büyük şehir demektir ve bu kelimenin iştikākında başlıca iki kavil vardır. Birincisi “medîne”, “mîm”i aslî olmak üzere fe‘île vezninde olup مدن، يمدن، مدونًا maddesinden me’huzdur. Ve “müdûn”[1] bir mekânda mukīm [2233] olmak mânasınadır. Fakat دع، ذر kelimeleri gibi tasrîfi metruktur. Bu surette “medîne” ihtiyâcât-ı beşeriyeye ait her türlü levâzım-ı ikāmeti muhtevî olan mahal veya böyle bir mahalde ikāmet eden heyet mefhûmuyla büyük şehirlere isim olmuştur. İkincisi “mîm”i zâid ve “yâ”sı asıl olmak üzere دان، يدين، دينًا maddesinden me’huz olup “ma‘îşet” gibi mef‘île veya “medyûne” muhaffefi olmakla fi’l-asl mef‘ûle veznindedir. دين maddesi ise mülk ve tâat ve cezâ ve siyaset mânasına olduğundan bu surette “medîne”, mülk ve tâat mahalli memleket veya inzıbat ve siyaset altında memlûke mefhûmuyla büyük şehirlere isim olmuş olur. Birinci takdirde cem‘i hemze ile “medâin” (مدائن), ikinci takdirde ise “me‘âyiş” (معايش) gibi yâ ile “medâyin” (مداين) olmak lâzım gelir. Hâlbuki kıraatlerin hepsinde hemze ile vârid olmuştur. Demek ki müreccah olan evvelki kavildir. Bazı müfessirîn tarafından denilmiştir ki burada “medâin”den murad Mısır’ın Sa‘îd (صعيد)[2] şehirleri idi, sâhirlerin rüesâ ve meheresi Sa‘îd[3] içlerinde idi ve bazı rivâyâta göre yetmiş kadar sâhir toplanmıştı.

{وَجَٓاءَ السَّحَرَةُ فِرْعَوْنَ... اِلخ} Toplanan sâhirler Firavun’a geldiler ilh...

{فَلَمَّٓا اَلْقَوْا} Vaktâ ki ortaya atacaklarını attılar {سَحَرُٓوا اَعْيُنَ النَّاسِ} nâsın gözlerini büyülediler ❁ aslı olmadık türlü hayâller gösterdiler {وَاسْتَرْهَبُوهُمْ} ve halka son derece dehşet verdiler {وَجَٓاؤُ بِسِحْرٍ عَظ۪يمٍ} ve pek[4] büyük bir sihir ile meydana çıktılar. ❁ Rivayet olunduğuna göre iri iri halatları, uzun uzun sırıkları ve sopaları ortaya atıp bütün vâdiyi sanki birbirine binmiş, sarmaş dolaş olmuş müteharrik yılanlarla dolmuş gibi müdhiş

---

1 B: “müdün”.
2 B: “سعيد”.
3 B: “سعيد”.
4 M: “peh”; B: “hep”.

bir manzara içinde gösterdiler.[1] Denilmiş ki bunun sırrı cıva idi. Ağaçtan ve deriden imal edilmiş birtakım iplerin ve sopaların [2234] içlerine sûret-i mahsûsada cıva doldurulmuş, zeminin ve Güneş'in harâretiyle cıva ısındıkça bunlar oynayıp kıvrılarak hareket ediyorlar ve ortalıkta dehşetli birçok yılan manzarası arz eyliyorlardı[2] (*Sûre-i Bakara'da* وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ *[2/102] âyetinde sihir hakkındaki tafsîlâta bak.*)

{وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰى مُوسٰٓى اَنْ اَلْقِ عَصَاكَ} Biz de Mûsâ'ya "asânı koyuver" diye vahyettik. ❁ Burada vahyin ilham mânasına olduğu hakkında Vâhidî'nin İbn Abbas'tan bir rivayeti vardır.[3] Fakat hakīkati vahiy[4] olması daha zâhirdir. {فَاِذَا هِيَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ} Kor komaz bir de ne görsünler, asâ onların bütün uydurmalarını derleyip toplayıp yutuyor. Binâen'aleyh {فَوَقَعَ الْحَقُّ وَبَطَلَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} hak vâki' oldu -meydana çıkıp sübut buldu- ve onların bütün yaptıkları bâtıl oldu gitti, gitti de {فَغُلِبُوا هُنَالِكَ وَانْقَلَبُوا صَاغِرِينَ} Firavun ve cemiyeti orada mağlup oldular ve küçük düştüler. ❁ Kendilerini tezlil eden bir inkılâba uğradılar, çünkü {وَاُلْقِيَ السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ} sâhirler, o ümit bağladıkları sâhirler yıkılıp secdelere kapandılar ve hakkın tesiriyle kendilerini tutamayıp yüzün koyu kapanarak: {قَالُٓوا اٰمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمِينَ. رَبِّ مُوسٰى وَهٰرُونَ} Rabbü'l-âlemîn'e, Mûsâ ve Hârûn'un Rabbine -yani Mûsâ ve Hârûn'un davet ettikleri Rabbe- iman ettik dediler. ❁ Zira bu vak'anın[5] hadd-i sihirden hâriç bir emr-i ilâhî olduğunu yakīnen anladılar ve Hazret-i Musâ'nın min indillah bir resûl-i sâdık olduğuna iman ettiler. Rivayet olunduğuna göre sâhirler iman edince Benî İsrâil'in de pek çoğu iman ettiler.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 28:

عن ابن عباس، قال: ألقوا حبالا غلاظًا طوالا وخشبًا طوالا قال: فأقبلت يخيَّل إليه من سحرهم أنها تسعى

عن ابن إسحاق قال: ...فكان أوّل ما اختطفوا بسحرهم بصرَ موسى وبصرَ فرعون، ثم أبصارَ الناس بعدُ. ثم ألقى كل رجل منهم ما في يده من العصيّ والحبال، فإذا هي حيات كأمثال الجبال، قد ملأت الوادي يركبُ بعضها بعضًا...

2 H: "ediyorlardı".

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* IX, 281; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIV, 336:

قوله تعالى: «وَأَوْحَيْنَا إِلَى مُوسَى أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ». قال ابن عباس: يريد: وألهمنا موسى «أَنْ أَلْقِ عَصَاكَ».

4 B: "hakīkat-i vahiy".

5 M: "vakıanın".

Ulemâ demişlerdir ki bu âyet ilmin fazileti hakkında en büyük delâildendir. Çünkü diğerleri cehaletlerinden [2235] dolayı “bu sihirdir” denilivermekle şüpheye düşürülebildikleri hâlde bu sâhirler sihrin hadd ü mâhiyetini bilmeleri ve son derecesine vâkıf bulunmaları sayesinde asâ-yı Mûsâ vâkı‘asının[1] hudûd-ı sihirden hâriç olduğunu ve bunun temvîhât ve tahyîlât-ı beşeriye cinsinden olamayacağını[2] ve binâen‘aleyh mu‘cizât-ı ilâhiye cümlesinden olması lâzım geleceğini derhâl fark edebildiler. Eğer bu hususta maharetleri olmasa idi ve sihrin mâhiyetine kemâliyle vukufları bulunmasa idi bu istidlâle kat‘î suretle kudretyâb olamazlardı ve o zaman kendi kendilerine “belki bu bizden daha iyi biliyormuş, onun için bizim bilmediğimiz ve yapamayacağımız bir sihir yapmıştır” diyebilirlerdi. Fakat demediler ve bu hususta hiçbir şüpheye düşmediler ve kendilerini tutamayarak küfürden imana derhâl intikal ediverdiler. Şu hâlde ilm-i sihirde bile ihtisas bu kadar müfîd olabilince, ilm-i tevhîd-i Hak'ta ihtisâsın tekemmülât-ı insâniyeye ne kadar yüksek fâideleri olabileceğini düşünmeli.[3]

Bu suretle küçük düşen Firavun kendinin davet ettiği ve pek mühim menfaatler vaad eylediği sâhirlerin bu kadar halk huzûrunda nübüvvet-i Mûsâ'yı tasdik ediverdiklerini görünce bunun efkâr-ı umûmiyede Hazret-i Mûsâ lehinde kavî bir hüccet ittihaz edileceğinden korktuğu için buna bir çare düşünmek ve bir şeytanet yapmak istedi ve derhâl halkın zihnine bazı şüpheler sokarak fikirlerini bulandırmak için sâhirleri tevbih ve tehdit ile {قَالَ} dedi ki {اٰمَنْتُمْ بِهٖ[4] قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْ} ben size izin vermeden evvel ona iman ettiniz öyle mi? ❁ Vicdanlara tahakküm etmek isteyen ve fakat kalblerin iman ve kanaati kendi hudûd-ı hâkimiyetinden

---

1 B: “vak‘asının”.

2 H: “olmayacağını”.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XIV, 337:
قال المتكلمون: وهذه الآية من أعظم الدلائل على فضيلة العلم وذلك لأن أولئك الأقوام كانوا عالمين بحقيقة السحر واقفين على منتهاه فلما كانوا كذلك ووجدوا معجزة موسى عليه السلام خارجة عن حد السحر علموا أنه من المعجزات الإلهية لا من جنس التمويهات البشرية ولو أنهم ما كانوا كاملين في علم السحر لما قدروا على ذلك الاستدلال لأنهم كانوا يقولون: «لعله أكمل منا في علم السحر فقدر على ما عجزنا عنه» فثبت أنهم كانوا كاملين في علم السحر. فلأجل كمالهم في ذلك العلم انتقلوا من الكفر إلى الإيمان فإذا كان حال علم السحر كذلك فما ظنك بكمال حال الإنسان في علم التوحيد.

4 H, M ve B: “له”.

hâriç olduğunu gören Firavun hâlâ Hakk'a teslim olmuyor, sihir davasını hall için salâhiyet ve ihtisaslarını beğenerek topladığı ve binâen'aleyh bir ehl-i hibre gibi müracaat ettiği sâhirlerin kanaatleri [2236] kendisine değil, bu babda kendisinin onlara tâbi' olması lâzım geleceğini kāle almıyor ve asl-ı imana sûret-i mutlakada itiraz etmezmiş, güya imana izin vermesi melhuz imiş veya hakka iman onun iznine mütevakkıf imiş gibi göstererek iman için kendisinden istîzân edilmemesini sebeb-i töhmet addediyor. Ve bu suretle bütün tesirini hükümdarlık haysiyetinin ihlâl ve gurûr-ı nefsinin pâmâl edilmesi noktasında toplayarak demiş oluyor ki; eğer siz hüsn-i niyetle hareket etmiş olsa idiniz, benim tarafımdan davet edilmiş olmanız itibariyle netîce-i kanaatinizi bir kere bana arz etmeniz ve ilânı için benden istîzân eylemeniz[1] lâzım gelmez miydi? Hâlbuki siz benim izn ü iradem lâhık olmadan birdenbire ona iman ediverdiniz {اِنَّ هٰذَا لَمَكْرٌ} şüphesiz ki bu, muhakkak bir hile, bir hile ki {مَكَرْتُمُوهُ فِى الْمَدِينَةِ} siz bunu şehirde kurdunuz. ❁ Yani müsâbaka meydanına çıkmazdan mukaddem Mûsâ ile Mısır'da birleşip kararlaştırdınız ki {لِتُخْرِجُوا مِنْهَٓا اَهْلَهَا} asıl ahâlisini Mısır'dan çıkarasınız. ❁ Görülüyor ki Allah'a ve peygamberine iman edilince haksızlık ve tahakküm yolları kapanacağını anlayan Firavun, bu sözüyle efkâr-ı umûmiyeyi tağlit ve tehyic etmek için siyâsî bir entrika çeviriyor ve tamamen aleyhine neticelenen müsâbakayı kendi iddiasını isbat eden bir hâdise gibi göstermek isteyen bir sihirbazlık yapıyor ve bu suretle mu'cize-i Mûsâ'ya olduğu gibi onu tasdik eden sâhirlerin imanı hakkında da yok yere iki şüphe uyduruyor. "Evvelâ" diyor, "bunların böyle iman edivermeleri hakikaten mucizenin kuvvetini takdir etmekten neş'et etme samimi bir iman değil, muhakkak bir hile. Bunlar etraf şehirlerden toplanıp Mısır'a geldiklerinde veya daha evvel Mûsâ ile gizlice buluşmuşlar, aralarında uyuşmuşlar,[2] Mûsâ bunlara sihri öğreten büyükleri ve reisleri imiş, sözü bir etmişler ve halkı [2237] aldatmak için böyle hareket etmeye karar vermişler. Yoksa cidden rakip olsalardı benim

---

1 H -"ve ilânı için benden istîzân eylemeniz".
2 B -"aralarında uyuşmuşlar".

tarafımdan da bir izn ü irade sâdır olmadan böyle birdenbire secdelere kapanarak ona inanıverirler mi idi?" Sâniyen "bunları buna sevk eden maksadlarına gelince" diyor, "bunlar böyle sihirbazlıkla hükûmetin nüfûzunu kırarak memlekette ihtilâl yapacaklar, Benî İsrâil'i kendilerine uydurup Mısır'ın asıl yerli ahâlisi olan Kıbt kavmini Mısır'dan çıkaracaklar, hükûmetlerini gasp edip yerlerini yurtlarını zapt edecekler, dertleri bu." İşte Firavun efkâr-ı umûmiyeyi tehlike-i vatan endişesine düşürüp Mûsâ ve mü'minler aleyhinde galeyâna getirmek için halkın zihnine bu iki şüpheyi fırlatmıştır ki كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِ الْكَافِرِينَ medlûlünce kalbleri mühürlenmiş olan ve Firavun tabiatında[1] bulunan kâfirler de onun meslekine sülûk ederek, peygamberleri politikacı[2] birer sâhir ve mucizelerini birer sihir gibi telakkī etmek ve ettirmek isterler. Elhâletü hâzihî asâ-yı Mûsâ ve yed-i beyzâ vâkı‘alarını sehara-i Firavun'un cıva oyunları gibi göz boyamaktan ibaret bir sihir sanatı veya bir hurafe gibi[3] tanıttırmak isteyen ve âyât-ı Hakk'a "kizb-i mutalsam" diyen ne kâfirler ve karanlık bir odada ellerini koynundaki fosfor tozuna batırıp çıkarmak suretiyle parıldatarak yed-i beyzâ mucizesi taslamaya kalkışan ne sahtekârlar vardır. Bazıları da bunları tekzib vâdisinde değil, tevil vâdisinde yürüyerek ilhâda sapmışlar ve demişlerdir ki; Kur'ân'ın ve kütüb-i sâlifenin verdiği bu haberler doğrudur fakat mânası herkesin zâhiren anladığı gibi[4] değildir. Bunlar kinâî ve temsîlî, ta‘bîr-i âharla remzî birtakım mânalar ifade ederler. Yani Mûsâ'nın asâsı ve yed-i beyzâsı ayrı ayrı şeyler değil bir şeydir. Bu, şu demektir ki Hazret-i Mûsâ'nın Firavun'a karşı ibraz ettiği hücceti pek zâhir ve pek kāhir idi, bu hüccet ortaya atılınca muhaliflerin sözlerini iptal ve fesadlarını izhar etmesi itibariyle mubtillerin istinad etmek istedikleri bütün [2238] hücec ü delâili yalayıp yutan bir ejderha gibi idi ve haddizâtında zâhir ve vâzıh olması itibariyle de yed-i beyzâ vasfıyla tavsif olunmuştur. Nitekim

1 B: "tâbi‘iyyetinde".
2 H -"onun meslekine sülûk ederek, peygamberleri politikacı".
3 B -"göz boyamaktan ibaret bir sihir sanatı veya bir hurafe gibi".
4 H -"gibi".

"fülânın fülân ilimde yed-i beyzâsı vardır" denilir ki bir kuvvet-i kâmilesi ve mertebe-i zâhiresi var demek olur. Fakat böyle bir tevil esas itibariyle tabiat fikrine saplanarak mucizeyi inkâr etmek[1] ve halk-ı evvel meselesini hesaba almamaktan münba'istir. Bunlar "bir asânın yılan olduğunu gözümüzle görsek yine inanmayız, Firavun gibi bir[2] sihir[3] deriz ve binâen'aleyh tevâtür veya[4] bir haber-i sâdık ile böyle bir şey işittiğimiz zaman da tevil ederiz" demek istiyorlar ve bunların bu gidişine göre güya Kur'an Hazret-i Mûsâ'nın hüccet ve burhânının yalnız kuvvetinden ve parlaklığından ve kâfirlerin böyle kavî ve parlak bir beyyineyi bile kabul etmediklerinden bahsetmiş de haddizâtında o hüccet ve beyyinenin neden ibaret olduğunu tasrih etmemiş farz olunuyor. Daha doğrusu koskoca bir[5] yılan yutulup yalandır demek isteniliyor[6]. Bu münasebetle burada şu sual halledilmek lâzım gelir: Rivayeti sâbit olan bir delîl-i naklî karşısında akıl ve dirayetin mevki'i nedir? Hiç şüphe yok ki nakli anlayacak olan da akıldır. Binâen'aleyh akıl ve dirayet nazardan ıskāt edildiği anda ne akıl kalır ne de[7] nakil. Lâkin aynı zamanda unutulmamalıdır ki akıl, hakīkī ma'lûmâtın mûcidi değil âhiz ve kābilidir. O, ma'lûmâtını yapmaz alır. Ve bunun için ilmin damânı mücerred tefekkür değil, vâki',[8] ihtibardır. Nakil de işte o ihtibar[9] cümlesindendir. Bu ise akla bilmediği, görmediği şeylerin yeniden yeniye bir vürûdudur. Aklın ihtibar ettiği ve edeceği şeyler de iki türlüdür. Birincisi misl ü misâli geçmemiş olan ve bilâ kıyâs alınan şeylerdir ki aklın ilk me'hûzâtı böyle vârid olur. Bunların bir kısmı tekerrür etmeksizin münferid vâkı'ât olarak kalır, bir kısmı da tekerrür ve tekessür eder. Ettikçe her biri kendi emsâliyle tevhid olunarak kıyas ve ölçü teessüs [2239] eyler ve bunlar kendi hududları dâhilinde bir

---

1 H -"etmek".
2 H -"bir".
3 H: "sâhir".
4 B: "ve".
5 H -"bir".
6 H: "istiyorlar".
7 H -"de".
8 B: "vâki'-i".
9 M: "ihtiyar".

mi‘yâr-ı fikr ü fehm olurlar. Bu suretle ikincisi de misli[1] veya misâli geçmiş bulunan şeylerdir ki bunlara da “kıyâsî” ve “fennî” tâbir olunur. Ve bu sayede ma‘lûmâttan mechûlât istihrac edilir. Ve ale’l-ekser “akıl” tâbiri bu suretle kıyâs-ı fikrî mebde’ine ıtlak olunduğundan ma‘kūlât bunlardan ibaret zannedilir. Halbuki bunun mebnâsı olan kısm-ı evvel atılıverdiği takdirde akl ü kıyas ve fen de kökünden atılmış olur. Bunun için müşahede, ihtibar ve nakil esaslarını ahz ü telakkī etmek için bütün dirayetini kendi kıyâsıyla tahdîde kalkışacak olursa İblis’in düştüğü hataya düşmüş, kendi sermayesini kendisi yıkmış ve fevkalâde olan ma‘lûmât-ı cedîde ve mümtâzeden mahrum kalmış olacağından misl ü misâlini görmemiş olduğu menkūlât-ı târihiye karşısında akıl, tenakuza müsâdif olmadıkça onları tamamen kendi dirayetine ircâ‘ ile tevil edecek derecede inkâr vâdisine sapmamalıdır. Aklın ale’l-ıtlâk inkâra ancak bir noktada hakkı vardır ki o da nefsinde tenakuz bulunan, yani farz-ı vücûdu ‘ademini iktizâ eden şeydir. Şerîk-i Bârî mümteni‘ olduğundan, mütenâkız olan her şey mümteni‘dir. Kendisiyle[2] mütenâkız olmayan her şey de imkân-ı zâtî ve mantıkī ile mümkin ve câizdir. Onun vukū‘u âdet ve muttarid olup olmaması ise diğer bir mesele teşkil eder. Bazı şeyler mümkin olduğu hâlde hiç vukū‘a gelmez; meselâ kanatlı bir insan mümkindir, fakat vukū‘u duyulmamıştır. Bazı şeyler mümkin olduğu hâlde nâdiren vâki‘ olur, bir âdet ve ıttırad teşkil etmez. Diğer birçok şeyler de mümkin ve mu‘tâd[3] olur, ve ilmin asıl feyzi bunlardadır. Lâkin böyle mu‘tâd olanlar olmayanları inkâra bir hak bahşetmez. Şu hâlde akıl, bir nakl-i kavî[4] karşısında kaldığı zaman dirayet nokta-i nazarından evvelâ o nakl ü ihtibârın kıymetini tesbit ettikten sonra şu noktayı nazar-ı dikkate almalıdır: Naklolunan şey âdî bir haysiyetle mi mevzû‘-i bahistir, [2240] yoksa hilâf-ı âdet bir haysiyetle mi? Eğer alelâde olmak üzere naklediliyorsa bunda aklın dirayeti itibariyle vazifesi onun bi-

1 M ve B: “misl”.
2 H: “kāidesiyle”.
3 B: “muttarid”.
4 M ve B: “vâki‘”.

husûsihî imkân-ı âdîsini taharrî etmek ve âdet olan kanun ve mikyâs-ı küllîsini bulup ölçmektir. Ale'l-umûm ilm ü fennin işi budur. Ve eğer nakil, onu harikulâde olmak üzre kayd ü iş'âr ediyorsa o zaman dirayetin vazifesi onu tatbik değil o şeyi kendisiyle mukayese ederek imkân-ı zâtîsini düşünmek ve bir tenakuzu muhtevî olup olmadığını aramakla iktifâ edip tenakuz bulunmadığı takdirde inkâr veya teviline gitmemek ve onu bir vâkı'a-i nâdire ve garîbe olmak üzere kayd eylemektir. Bilhassa ulûm ve fünûn-ı nakliye ve târihiyenin vazifesi de ihtibar olunan bu gibi vâkı'ât-ı nâdire ve mümtâzeyi zâyi' etmeyerek ahlâfa haber vermektir. İşte ilâhî kitaplar bizi bunların en sâbit ve kat'î olanlarından haberdar ederek fikirlerimizi boğan tabiat çemberinden halâs eder. Mantık-ı fünûnda (*logique des sciences*[1]) şu kāide müsbettir: Fen, münferid ve nâdir olan vâkı'aları redd ü inkâr etmez, fakat onun asıl garazı, küllî olduğundan umûmî olan vâkı'âtı tâkip ve onları haysiyyet-i müşterekeleriyle kazâyâ-yı âmme suretinde zabt u kayd eyler ilh. Bunun için meselâ fünûn-ı tabî'iye kāide ve kanunları hâricinde münferid ve nâdir vâkı'ât-ı mümtâze olmaz ve olamaz demek fen nâmına bir iftiradır. Birtakımlarının edebiyat nâmına uydurdukları romanları, hayâlleri, yalanları tarih kılığına sokarak umûmun fikr-i târihîsini teşviş ve ifsad ettikleri, ta'bîr-i âharla sihir ve masal kitapları yazdıkları mâlum ve müsellem olduğu hâlde bazılarının sıhhat-i rivayeti nazar-ı dikkate almaksızın her işittiği garîbeyi tarih nâmına kayd ü nakl etmeleri ilmin vüsûk-ı naklîsini nasıl ifsad ederse, zamanımızda olduğu gibi bazılarının da târihen haber verilegelen vâkı'ât-ı garîbe ve hâriku'l-'âdeyi hâlihazırda ve ulûm-i mu'tâdede misline tesadüf edemediklerinden dolayı sûret-i mutlakada tard u [2241] inkâra kalkışmaları da o nisbette idlâl ve efkâr-ı âmmeyi feyz-i tarihten mahrum eylemektir.

Fahreddin Râzî der ki: "Âdetlerin mecrâlarından inkılâbını tecviz etmek zor ve müşkildir. Ukalâ bunda muztaribdirler. Ve bu babda ehl-i ilim için üç kavil hâsıl olmuştur:

---

1 H, M ve B: "csiences".

Birincisi, ale'l-ıtlak tecviz etmektir. Meselâ gerek insanın ve gerek sâir envâ'-ı hayvânât ve nebâtâttan birinin ne madde ne müddet, ne asıl ne terbiye sebk etmeksizin def'a-i vâhidede husûlüne cevaz verirler. Ve meselâ bir cevher-i ferdin bünye ve mizac, rutûbet ve terkib hâsıl olmaksızın[1] âlim kādir âkil kâhir bir hay olabilmesini tecviz ederler. Ve meselâ gözlü bir kimse doğmuş olan Güneş'i güpegündüz görmemekle beraber Endülüs gibi aksâ-yı garbdaki bir a'mânın gece karanlığında aksâ-yı şarktaki bir buk'ayı görebilmesini mümkin addederler ki bizim ashâbımızın, yani Eş'arî'nin veya Ehl-i Sünnet'in kavli budur.

İkincisi ale'l-ıtlak mümteni' addetmektir[2] ki bu da felâsife-i tabî'iyyûnun kavlidir.

Üçüncüsü de bir kısmını tecviz ve bir kısmını men' eylemektir ki Mutezile'nin kavlidir. Bu meyanda en ziyade şâyân-ı münakaşa olan ikinci kavildir. Felâsife-i tabî'iyyûn hâriku'l-'âdenin husûlüne asla ihtimal vermez ve imkânını inkâr ederler. Ve derler ki meselâ asânın sü'bâna inkılâbını tecviz etmek ulûm-i zarûriyeden vüsûkun kalkmasını mûcib olur. Çünkü küçük bir asâdan koca bir yılanın tevellüdünü tecviz ettiğimiz takdirde bir saman çöpünden ve bir arpa dânesinden delikanlı bir insanın tevellüd edebileceğini de tecviz etmiş oluruz. Bu tecviz olunduğu takdirde ise şimdi müşahede etmekte olduğumuz şu insanın da şimdi ebeveynsiz olarak def'aten hâdis oluvermiş olmasını tecviz etmiş bulunuruz. Ve o hâlde şimdi gördüğümüz Zeyd'in dün gördüğümüz Zeyd olmayıp [2242] şimdi def'aten hâsıl oluvermiş diğer bir şahıs olmasına ihtimal vermiş oluruz. Nefse bu gibi ihtimâlât kapılarını açanların ise cumhûr-ı ukalâ nazarında cinnet veya ateh ile mahkum olacakları mâlumdur. Kezâlik bunları tecviz etse idik dağların altına, deniz sularının kana ve çöplükteki toprağın una, evdeki unun tuza inkılâb etmesini tecviz ederdik. Böyle bir tecviz ise zarûrî olan ilimleri ibtal eder ve insanın safsataya dalmasını îcab eyler ki bu kat'iyyen

1 H: "etmeksizin".
2 B: "addetmektedir".

bâtıldır. Ve binâen'aleyh buna müncer olan o tecviz de bâtıldır. Ve bütün bu eşyanın hudûsları vücûda duhûlleri ancak şu gördüğümüz vecih üzere ve tarîk-i muayyen ile mümkin olur. Bu tarîkin ve bu kanunun hilâfı mümkin değildir. İşte felâsife-i tabî'iyyûn bu fikr ü istidlâl ile derler ki; biz bu tarîk ile ber vech-i bâlâ lâzım gelen cehâlât[1] ve muhâlâtı kendimizden def' ederiz. Yani eşyânın mu'tad olan tarîk-i[2] husûllerini zarûrî tanımak ve hâriku'l-'âdeyi mümteni' addetmek suretiyle kendilerini sofestâîlikten, reybîlikten kurtardıkları ve îkānı muhafaza ettikleri zu'munda bulunmuşlardır. Hâlbuki bu mülâhaza altında kaçınmak istedikleri o ihtimâlât, hakikatte öyle lâzım gelmektedir ki def'i kābil değildir. Şöyle ki:

Şu âlemimizde hudûs bulmakta olan hâdisât ya müessirsiz olarak hudûse geliyor denecek veya bir müessir ile. Bunda üçüncü bir ihtimal yoktur. Her iki takdirde ise zikrolunan ihtimâlâtın lüzûmu derkârdır. Zira müessirsiz denildiği surette[3] bu kavil aklın illiyet kanununa [2243] sarâhaten muhalif olmakla beraber ilzâm-ı mezkur sûret-i kat'iyyede lâzımdır. Çünkü eşyânın müessirsiz mûcidsiz kendi kendisine[4] bi't-tesâdüf hâdis oluvermesi tecviz olununca bir insanın kendi kendine anasız babasız olarak hâdis olamayacağı ve dağların altına, denizlerin kana, toprakların una inkılab edemeyeceği nasıl temin olunabilir? Çünkü bazı

---

1 H ve B: "cehalet".

2 M: "tarık".

3 Bugünkü fünûn-ı tabî'iye terakkiyâtı taharrî-i illet ve illiyet esasına müsteniddir. Ve "hiçbir şey müessirsiz hudûsa* gelemez" kāidesi fennin birinci esasını teşkil eder. Buna rağmen eski ve yeni bazı cehele, âlemin kendi kendine ve bir tesadüf eseri olarak husûle geliverdiğini farz eder. Ve bu hülya ile "âlem" tâbiri yerine "tabiat" tâbirini kullanmaktan zevk alır. Sonra garibi odur ki eşyânın esas itibariyle bi't-tesâdüf kendi kendine husûlünü farz eden bu kimseler îkān iddiasıyla bazı şeylerin imkânsızlığına hükmeder ve bunu ulûm-i tabî'iyeye isnad etmek isterler. Bunlar eşyâyı müessir olarak kendi tabiatları** ile husûle gelmiş ve sonra o tabiat, lâ-yetegayyer olarak ıttırâdını bi'z-zarûre muhafaza etmekte bulunmuş olduğu iddiasını fikirlerine mebde'-i hareket yapmış olduklarından "kavânîn-i tabî'iye" tâbirinin tabiata hâkim olan, tabiatı mahkum eden kanunlar demek olduğunu anlamazlar da kendi kendine hâdis olan tabiatın hükmü bulunan kanunlar mânasına kullanırlar. Ve bu suretle kâh eşyâya ve kâh kanunlara "tabiat" nâmını verirler de tutarlar mütehâlif, müteaddid birçok kanunların hey'et-i mecmû'asına da "tabiat" ıtlak ederler [Müellifin notu].
* M: "hudûle".
** H ve B: "tâbirleri".

4 M ve B: "kendilerine".

şeylerin kendi kendine bilâ müessir ve bi't-tesâdüf hâsıl olduğunu tecviz etmek sâirlerinin de bilâ müessir husûlünü tecviz etmekten akılca daha müsteb‘ad değildir. Binâen‘aleyh bu takdirde ilzâm-ı mezkur kat‘îdir.

İkinci takdirde, yani hâdisâtın bir müessirden dolayı olduğu şıkkına gelince -ekser felâsife-i tabî‘iyyûnun dahi kavli budur- bunda da iki ihtimal vardır: O müessir ya bi'l-îcâb müessirdir veya bi'l-ihtiyâr fâildir. Îcab ile müessir olduğu takdirde bu îcab ya hiçbir müreccihe alâkadar olmaksızın müessirin bizzat îcâbı olacak veya bir müreccihin îcâbına tâbi‘ olacak. Fakat bizzat mûcib olsa idi, yani Vâcibu'l-vücûd bizzat bir tabiat olarak müessir olsa idi bütün şu hâdisâtın kadîm olması ve âlemde hiçbir tehavvül ve tegayyür bulunmaması lâzım gelirdi. Çünkü illet-i kadîme-i dâimenin îcâb-ı zâtî ile bir hâdis-i[1] mütegayyire sebep olması tenakuzdur. Binâen‘aleyh fâilin bilâ müreccih bizzat mûcib olması ihtimâli sâkıttır. O hâlde bizzat hâdisât beynindeki muhtelif vaziyetlere göre bir müreccihin bizzat îcâbına tâbi‘ olması kalır -ki buna "determinizm", "îcâbiyye" tâbir olunur.- Bu takdirde ise şöyle cezm etmek lâzım gelir:

Bu âlemin havâdisi[2] eşyâ beynindeki niseb ü evzâ‘ın ve eşkâl-i felekiyenin ihtilâfına göre ihtilâf etmektedir. Ve herhangi bir vakitte hudûsa gelen muayyen bir hâdisenin o vakte ihtisâsı da bunun içindir. Yani [2244] hâdisât-ı mütekaddime beynindeki bir vaz‘-ı ihtilâfın îcâbıdır. Şu hâlde eflâk ve ecrâmda bir şekl-i garîb ve vaz‘-ı mahsus zuhûr ediverip de bunun yepyeni bir inkılâbı ve meselâ denizlerin yağ oluvermesini veya def‘aten bir hayvan veya insan hudûs edivermesini îcâb ve iktizâ etmeyeceği ne ile temin olunabilir? Ve o hâlde zikrolunan ilzâmâtın hepsi avdet eder.

Nihâyet müessirin fâ‘il-i muhtâr olduğu ve eserini kendi iradesiyle tercih ettiği takdîre gelelim -ki doğrusu budur- hiç şüphesiz bu takdirde de ihtimâlât-ı mezkûre tamamen mevcuddur. Kudretine tenâhî mutasavver

---

1 B: "hâdise-i".
2 H: "havâdis-i".

olmayan o fâ'il-i muhtâr ne dilerse onu halk edebilir. Ve binâen'aleyh felâsife-i tabî'iyyûnun kaçınmak istedikleri ihtimâlât her takdirde ve bütün mesâlike vâriddir."[1] Yani hâriku'l-'âdeyi tecviz etmekten neş'et eden ihtimâlât, ulûmumuzda sofestâîliği, reybîliği istilzam edecekse o gibi ihtimâlâtın hiçbir meslekte def'ine imkân yoktur. Ve hâriku'l-'âdenin imtinâ'ını isbat edecek bir burhan da mevcud değildir. Ve bizim hakāik-i eşyâya müte'allik olan ilmimiz, nisbî ve izâfî bir ilm-i âdî olmaktan ileri gitmez, ilm-i tâm ve mutlak Allah'a aittir. Sofestâîlik bâtıl, fakat ilm-i tâm iddiası da bâtıldır.

---

1 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIV, 328-329:

واعلم أن القول بتجويز انقلاب العادات عن مجاريها صعب مشكل والعقلاء اضطربوا فيه وحصل لأهل العلم فيه ثلاثة أقوال:

القول الأول: قول من يجوز ذلك على الإطلاق وهو قول أصحابنا وذلك لأنهم جوزوا تولد الإنسان وسائر أنواع الحيوان والنبات دفعة واحدة من غير سابقة مادة ولا مدة ولا أصل ولا تربية وجوزوا في الجوهر الفرد أن يكون حيا عالما قادرا عاقلا قاهرا من غير حصول بنية ولا مزاج ولا رطوبة ولا تركيب وجوزوا في الأعمى الذي يكون بالأندلس أن يبصر في ظلمة الليل البقعة التي تكون بأقصى المشرق مع أن الإنسان الذي يكون سليم البصر لا يرى الشمس الطالعة في ضياء النهار فهذا هو قول أصحابنا.

والقول الثاني: قول الفلاسفة الطبيعيين وهو أن ذلك ممتنع على الإطلاق وزعموا أنه لا يجوز حدوث هذه الأشياء ودخولها في الوجود إلا على هذا الوجه المخصوص والطريق المعين. وقالوا: وبهذا الطريق دفعنا عن أنفسنا التزام الجهالات التي ذكرناها والمحالات التي شرحناها واعلم أنهم وإن زعموا أن ذلك غير لازم لهم إلا أنهم في الحقيقة يلزمهم ذلك لزوما لا دافع له وتقريره أن هذه الحوادث التي تحدث في عالمنا هذا إما أن تحدث لا لمؤثر أو لمؤثر وعلى التقديرين: فالقول الذي ذكرناه لازم أما على القول بأنها تحدث لا عن مؤثر فهذا القول باطل في صريح العقل إلا أن مع تجويزه فالإلزام المذكور لازم لأنا إذا جوزنا حدوث الأشياء لا عن مؤثر ولا عن موجد فكيف يكون الأمان من تجويز حدوث إنسان لا عن الأبوين ومن تجويز انقلاب الجبل ذهبا والبحر دما؟ فإن تجويز حدوث بعض الأشياء لا عن مؤثر ليس أبعد عند العقل من تجويز حدوث سائر الأشياء لا عن مؤثر فثبت على هذا التقدير أن الإلزام المذكور لازم أما على التقدير الثاني وهو إثبات مؤثر ومدبر لهذا العالم فذلك المؤثر إما أن يكون موجبا بالذات وإما أن يكون فاعلا بالاختيار. أما على التقدير الأول فالإلزامات المذكورة لازمة وتقريره: أنه إذا كان مؤثرا ومرجحه موجبا بالذات وجب الجزم بأن اختصاص كل وقت معين بالحادث المعين الذي حدث فيه إنما كان لأجل أنه بحسب اختلاف الأشكال الفلكية تختلف حوادث هذا العالم إذ لو لم يعتبر هذا المعنى لامتنع أن تكون العلة القديمة الدائمة سببا لحدوث المعلول الحادث المتغير.

وإذا ثبت هذا فنقول: كيف الأمان من أن يحدث في الفلك شكل غريب يقتضي حدوث إنسان دفعة واحدة لا عن الأبوين وانتقال مادة الجبل من الصورة الجبلية إلى الصورة الذهبية أو للصورة الحيوانية؟ وحينئذ تعود جميع الإلزامات المذكورة. وأما على التقدير الثاني وهو أن يكون مؤثر العالم ومرجحه فاعلا مختارا فلا شك أن جميع الأشياء المذكورة محتملة لأنه لا يمتنع أن يقال إن ذلك الفاعل المختار يخلق بإرادته إنسانا دفعة واحدة لا عن الأبوين وانتقال مادة الجبل ذهبا والبحر دما فثبت أن الأشياء التي ألزموها علينا واردة على جميع التقديرات وعلى جميع الفرق وأنه لا دافع لها البتة.

والقول الثالث: وهو قول المعتزلة فإنهم يجوزون انخراق العادات وانقلابها عن مجاريها في بعض الصور دون بعض فأكثر شيوخهم يجوزون حدوث الإنسان دفعة واحدة لا عن الأبوين ويجوزون انقلاب الماء نارا وبالعكس ويجوزون حدوث الزرع لا عن سابقة بذر. ثم قالوا إنه لا يجوز أن يكون الجوهر الفرد موصوفا بالعلم والقدرة والحياة بل صحة هذه الأشياء مشروطة بحصول بنية مخصوصة ومزاج مخصوص وزعموا أن عند كون الحاسة سليمة وكون المرئي حاضرا وعدم القرب القريب والبعد البعيد يجب حصول الإدراك وعند فقدان أحد هذه الشروط يمتنع حصول الإدراك وبالجملة فالمعتزلة في بعض الصور لا يعتبرون مجاري العادات ويزعمون أن انقلابها ممكن وانخراقها جائز وفي سائر الصور يزعمون أنها واجبة ويمتنع زوالها وانقلابها وليس لهم بين الناس قانون مضبوط ولا ضابط معلوم فلا جرم كان قولهم أدخل الأقاويل في الفساد.

إذا عرفت هذه التفاصيل فنقول: ذوات الأجسام متماثلة في تمام الماهية وكل ما صح على الشيء صح على مثله فوجب أن يصح على كل جسم ما صح على غيره فإذا صح على بعض الأجسام صفة من الصفات وجب أن يصح على كلها مثل تلك الصفة وإذا كان كذلك كان جسم العصا قابلا للصفات التي باعتبارها تصير ثعبانا وإذا كان كذلك كان انقلاب العصا ثعبانا أمرا ممكنا لذاته وثبت أنه تعالى قادر على جميع الممكنات فلزم القطع بكونه تعالى قادرا على قلب العصا ثعبانا وذلك هو المطلوب وهذا الدليل موقوف على إثبات مقدمات ثلاث: إثبات أن الأجسام متماثلة في تمام الذات وإثبات أن حكم الشيء حكم مثله وإثبات أنه تعالى قادر على كل الممكنات ومتى قامت الدلالة على صحة هذه المقدمات الثلاثة فقد حصل المطلوب التام والله أعلم.

Zamanımız felsefelerinde bu mesele şu suretle vaz‘ edilmektedir: Ulûm-i tabî‘iyemizin yakīn nokta-i nazarından kıymeti nedir? Ulûm-i tabî‘iyenin mesâilini teşkil eden kazâyâ-yı külliye kazâyâ-yı zarûriye midir, değil midir? Bunları zarûriyyâttan addedenler yok değil ise de bu gibiler meseleyi mümeyyiz değildirler. Böyle bir fikir ulûm-i tabî‘iyede terakkīyi inkâr etmek ve bir keşf-i cedîd ile birtakım kavâ‘idde ta‘dîl veya inkılâb husûle gelebileceğine ihtimal vermemektir. Bunun için bunlara mukabil "septik" yani şüpheci ve ihtimâlci bulunan niceleri vardır. Bu ikisi arasında en güzel hall[1] Alman feylesofu Kant'ın hallidir[2]. Demiştir ki ulûm-i tabî‘iye ihtibar ve tecribeden [2245] me'huz olduğu cihetle kaziyyeleri zarûriye değil "assertorik"tir.[3] Mantıkta "mutlaka-i âmme" tâbir olunan kaziyyelerdir ki bilfiil vâki‘i[4] haber verirler.[5] Yani bunlar böyle vâki‘ olduğu için böyledirler, yoksa böyle olmaları vâcib ve zarûrî olduğu için böyle değildir. Binâen‘aleyh bunların dâima ve bi'z-zarûre böyle olması lâzım geleceğine ve hilâfı mümkin olmadığına hükmolunamaz. Yarınki bir tecribenin bizi başka türlü bir neticeye îsâl etmesi ve bugün görmediğimiz şeylerin de vukū‘unu gösterebilmesi melhuzdur. Kant'ın bu halli[6] ulûm-i tabî‘iyede îkān-ı zarûrî iddia edenlerle reybîlik arasında mutavassıt bir ilim kabul etmek itibariyle mütekellimîn-i İslâmiyenin halline[7] mutabıktır.

Mevâkıf ve şerhinde der ki: "Âdetlerin harkı ve mucizeler vukū‘u semâvât ve Arz'ın ve aralarındaki şeylerin ilk halkından ve ba‘dehû

---

1 B: "hâl".
2 B: "hâlidir".
3 Kant'ta yargılar kiplik (modalite, müveccihât) açısından "assertorik", "problematik" ve "apodiktik" olmak üzere üç kısımdır. Assertorik yargılar yalın, olguyu ifade eden önermelerdir. Diğer iki terim de mümkün ve zorunlu önermeleri niteler. Kant, buyrukları da bu şekilde taksim eder, ona göre meselâ ahlâk yasası apodiktiktir.
4 M: "vakı".
5 Mantıkta müsbettir ki mutlaka-i âmme, zarûriyeden ve dâimeden e‘am, mümkineden ehastır. Binâen‘aleyh mutlaka-i âmmenin zarûrî veya dâimî olması lâzım gelmeyeceği gibi nakīzi de hilâfının imkânı değil devamıdır [Müellifin notu].
6 B: "hâli".
7 B: "hâline".

bunların fenâ ve in'idâmından daha acîb[1] değildir. 'Hark-ı âdeti tecviz etmek sofestâîlik olur' demek mugālatadır. Bizim hâriku'l-'âdelerden bazılarının 'adem-i vukū'una, meselâ dün gördüğümüz dağın bugün altın oluvermediğine cezm etmemiz onun haddizâtında imkânına münâfî değildir. Nitekim mahsüsâtta muayyen bir cismin muayyen bir hayyizde bulunduğunu görür, kat'iyyen cezm ederiz. Bu cezm ile beraber o cismin orada olmayıp yerinde diğer bir cismin bulunduğunu farz etmemiz mümteni' olmaz. Fi'l-vâki' o cismin hem kat'iyyen orada olduğu meczûmumuzdur, hem de orada bulunmaması nefsü'l-emirde mümkin olduğu meczûmumuzdur. Ne vukū'a cezm hilâfının imkânını selb eder, ne de hilâfının imkânı şehâdet-i his ile vukū'a cezmimizi ihlâl edecek bir şüpheyi iktizâ eder. İşte böyle âdet -yani tecribe-i ıttırad- dahi his gibi esbâb-ı [2246] ilimden biridir. Binâen'aleyh histe olduğu gibi âdet cihetiyle de biz bir şeye cezm ederiz, bununla beraber haddizâtında o şeyin nakīzi dahi mümkin olur. -Meselâ âdete nazaran biz cezmen biliriz ki yılan yılandan olur ve bir müddet zarfında olur. Fakat bu cezmimiz yeryüzünde ilk yaratılışında olduğu gibi yılanın diğer bir şeyden veya def'aten yaratılıvermesi imkânına münâfi olmaz. Biz birini vâki', birini mümkin biliriz.- Bundan başka şu da unutulmamak lâzım gelir ki âlemde hark-ı âdet dahi bir âdet-i müstemirredir. Her asırda, her zamanda hâriku'l-'âde hilkatler, vak'alar bulunagelmiştir[2] ki akl ü insâfı olanlar için bunları inkâra imkân yoktur."[3]

---

1 M: "acâib".

2 Zamanımızda erbâb-ı ilim birçok vâkı'ât-ı nâdire kaydetmektedir* ki henüz bunların kanunları istinbat olunmamakla beraber vukū'ları müşahede olunmaktadır. Hatta bu müşâhedât üzerine "metapsychique - mâba'de'r-rûhiyyât" nâmıyla bir ilim tesisine uğraşılmakta ve bir hayli akademi a'zâlarının iştirak ettiği bir heyet tarafından bu nâm ile Fransa'da bir mecmua dahi neşredilmektedir. Ulûm-i tabî'iyenin terakkiyâtı bile hârikalarla meşhundur denilebilir. Bunlardan bir kısmının bilâhare bir ıttırad alması, ilk keşfin bir hârika olmasına mâni' değildir. Ancak şunu unutmamak lâzım gelir ki her hârika mucize demek değildir. Mu'cize,** risâlet dava eden bir zâtı tasdik maksud olan*** ve davasına tekaddüm etmemiş bulunan vâkı'a-i i'câzkâr demektir. (Tafsîl-i şerâiti için *Şerh-i Mevâkıf*'a müracaat) [Müellifin notu].
* H: "kaydetmektedirler".
** M: "Mu'cizei".
*** H +"olan".

3 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998, VIII, 260:

(والجواب أن خرق العادات ليس أعجب من أول خلق السموات والأرض وما بينهما ومن إنعدامها الذي نقول) نحن (به والجزم بعدم وقوع بعضها) كما في

Fi’l-hakīka vukū‘ât-ı âlem birbirine zıt iki cins ıttırad ile mülâhaza olunmaktadır: Birisi tevâfuk ıttırâdı, birisi de tehâlüf ıttırâdıdır ki, herhangi bir şeyi bilmek bu iki ıttıraddan hissesini tâyin eylemek, yani müşârik ve muvâfıkı olanı emsâline tevfik ve muhalifi olanı ağyârından tefrik etmektir. Eğer âlemde tabiat dediğimiz yalnız bir ıttırâd-ı küllî cârî olsa idi biz ne bir hâdise görür, ne de eşyâyı yekdiğerinden tefrik ve temyiz edebilirdik. Hâlbuki her temyiz ve tefrik “âdet” dediğimiz tevâfuk ıttırâdının kopup değiştiği, hark olunduğu bir tehâlüf vâkı‘asıyla[1] husûle gelmekte ve ecnâstan envâ‘a, envâ‘dan efrâda kadar her şey; “fasl”, “mümeyyiz”, “müşahhıs” tâbir ettiğimiz bu hark u tehâlüf vâkı‘asıyla tefrik olunabilmektedir. Bu [2247] hark u tehâlüf vâkı‘aları sayesindedir ki biz iki zıddan ikisinin de mümkin olduğunu bildiğimiz gibi vâki‘de de onları birbirinden ayırırız. Ve bu suretle âlemde bir değil müte‘addid, mütenevvi‘ âdetler, tabiatlar bulunduğunu biliriz. Birinin imkânına ilmimiz, diğerinin vukū‘una ilmimizi ihlâl etmez ve muhtelif âdetlere müte‘allik muhtelif kıyas mebde’lerimiz vardır. Gerçi “ıttırâd-ı tabiat” ve “âdet” tâbirleri evvelen ve bizzat tevâfuklara ıtlak olunur ve bundan dolayı tevâfukun zıddı olan tehâlüf vâkı‘aları da “hilâf-ı âde” veya “hâriku’l-‘âde” vesâire gibi nâmlarla bunlardan temyiz edilir. Lâkin tevâfuklar umûmdan husûsa doğru muhtelif ıttıradlara inkısam ettiği gibi, birbirine benzemeyen müte‘addid tehâlüf vâkı‘aları da muhtelif olmak mefhûmunda bir tevâfuku, bir tehâlüf ıttırâdını muhtevî olduklarından bunlar da öbürlerinden mütemâyiz bir cins âdet teşkil ederler. Ve bunun için “fasl”, “mümeyyiz”, “müşahhıs”, “müstesnâ”, “nâdir”, “garîbe”, “hâriku’l-‘âde” ilh… gibi mefhûmât-ı külliye ile ifade olunabilirler. İşte peygamberlerin “mucize” denilen alâmet-i fârikaları da bu suretle onları diğerlerinden temyiz ettirerek davalarını tasdik etmesi maksud olan fasl-ı mümeyyizleridir ki bunlar da âlemde tehâlüf ve

---

الأمثلة المذكورة (لا ينافي إمكانها) في أنفسها (وذلك كما في المحسوسات فإنا نجزم بأن حصول الجسم المعين في الحيز المعين لا يمتنع فرض عدمه بدله مع الجزم به) جزماً مطابقاً للواقع ثابتاً لا تتطرق إليه شبهة (للحس) الشاهد به شهادة موثوقاً بها (والعادة أحد طرق العلم كالحس) فجاز أن نجزم ذلك الجزم بشيء من جهة العادة مع إمكان نقيضه في نفسه (ثم إن خرق العادة إعجازًا) لنبي (وكرامة) لولي (عادة مستمرة) توجد في كل عصر وأوان فلا يمكن للعاقل المنصف إنكاره...

1 B: “vak‘asıyla”.

temayüz ıttırâdına dâhil bir âdet-i ilâhiyedir. Tasnîf-i eşyâda hayvan sınıfını teşkil eden tevâfuk ıttıradları içinde insan nev'i muhtelif olduğu tehâlüf vâkı'alarıyla hayvan âdetinin nasıl bir hârikasını teşkil etmiş ise, insan nev'i denilen tevâfuk ıttıradları içinde nübüvvet vâkı'aları da öyle[1] bir hârika teşkil etmiştir ki bunların vukū'ları fikir ve kıyâs-ı aklî ile istintac olunamaz, ancak müşahede ve haber ile bilinebilir. Nitekim ihsâ ve istikrâya müracaat etmeksizin mücerred kıyâs-ı aklî ile mevcûdâtın bir tasnîfini yapmaya kalkışmak bir cehalettir. Telgraf keşf edilmeden evvel meşrıktaki bir adamın mağribdeki biriyle bir iki saniye içinde muhabere edeceğini mücerred kıyâs-ı aklî ile tâyin [2248] etmek kābil olmazdı. Fakat âdet olmayan böyle bir şeyin imkânına akl ü fennin cevaz vermeyeceğini iddia etmek de akıl ve fen nâmına bir bühtan olurdu. Çünkü bunun vukū'unu farz ve tecviz etmek hiçbir tenakuzu tazammun etmez. İlmi kıyâs-ı aklîye kasr etmek ve aklın kābiliyet vazifesini unutup kıyâs-ı aklî faaliyetiyle hâlden istikbâle doğru tahakküm etmeye çalışmak nasıl haksızlık ise, aynı vechile hâlden mâzîye doğru tahakküme çalışmak ondan daha büyük bir haksızlıktır. Ve işte hâlihazırda bulunanların "biz mâzîdeki insanlardan ez her cihet ve sûret-i mutlakada müterakkī ve yükseğiz, binâen'aleyh bizim ilm ü irademizin yapamadığı bir şeyi onların yapmasına imkân olmadığı evleviyetle sâbittir" gibi bir kıyâs-ı nefs ile tahakküm etmeye ve "kütüb-i münzelenin nusûsu ve ümmetlerin tevatürleri" ile nakledilegelen vâkı'ât-ı mümtâzeyi inkâr ve tevile sapmaları ilim ve intibâh-ı beşerîye zarar-ı mahz olan bir istibdaddan başka bir şey değildir. Ve bunu yapanlar umûmiyetle şu iki sınıfın içinde bulunurlar: Birisi haddizâtında bir hârika olan ilim ve irade vâkı'âtına ve âdet ve tabiatın hâkim-i mutlak olmadığını gösteren muhtelif tenevvu'âtına karşı kör bir tabiat taassubunda ısrar eden câmid kafalı mağrurlardır ki bunlar ihtilâfâtı kābil-i tahdid olmayan bütün âlemin en büyük tevâfuk ıttırâdı bir hudûs ve tehavvül kanununa râci' olduğunu ve birer kanun olarak ahz edilen mütenevvi' ve muhtelif ıttıradlardan

1 B: "böyle".

her birinin misli sebk etmemiş bir hudûs veya tehavvül hârikasıyla başlayageldiğini ve bütün tekâmül hududlarının da hep böyle bir hârika-i mahsûsa ile zuhur ettiğini iyi düşünemezler. Her gün, her lahza câmidâtın hayâta tehavvül edip durduğunu görürler de gördükleri sûret-i tehavvülü şart-ı mutlak farz ederler. Tabiat davasının nakīzi olan asıl tehavvül ve inkılâbı mümkin ve vâki‘ tanırlar, ve her tehavvüle mütehavvilin tabiatı üzerine hâriçten icrâ-yı te’sîr [2249] eden bir illet-i müessirenin vücûbunda[1] da tereddüt etmezler de sonra o tehavvül ve inkılâbın sür‘at ve müddet gibi bazı derece farklarında mutlak bir imkânsızlık iddia ederler. Düşünmezler ki bu cihet fâil-i tahvîlin kudretine ait bir meseledir. Ve kudret-i mutlakada hiçbir acz yoktur. Düşünmezler ki bir asânın mürûr-ı zaman ile çürüyüp kömür olarak uzviyete inkılâb etmesi emr-i vâki‘ olduğu ve bu vâkı‘ada hiçbir tenakuz bulunmadığı gibi aynı hâdisenin birdenbire ve daha büyük bir mikyasta vukū‘unu tasavvur etmekte ve böyle bir vâkı‘ayı müşahede veya ihbar eylemekte tabî‘at-ı inkılâb nokta-i nazarından hiçbir tenakuz yoktur. Ve binâen‘aleyh öbürünü itiraf edenlerin berikine mümkin nazarıyla bakmaması akıldan değil akılsızlıktan ve asıl sırr-ı hayat ile halk-ı evvel kudretini hesaba almamaktan neş’et etme bir cehalettir. Düşünmezler ki toprak ve topraktan hayvan yapmak fennini bilmeyenlerin “böyle şey olmaz” demeleri emr-i vâkı‘a karşı salâhiyyet-i fenniye hâricinde bir taassubdur. Şüphe yok ki insanın bütün ümit ve nazarını hârikalara bağlayıp da hilkatteki cereyân-ı âdeti ihmal etmesi ve uzun bir tarihin hâsılası olan ulûm ve fünûn-ı istikrâiye ve istintâciyeyi hiçe sayarak kesbin, ilm ü iradenin, terbiyenin ve teşebbüs-i şahsînin feyz ü hükmünü nazar-ı itibara almaması ve hilkatte meknuz olan defineleri istihrac ve istinbâta çalışmayıp da mücerred semâdan inecek bir mâide bekleyip durması, velhâsıl Allah teâlâ’ya yalnız hârika nokta-i nazarından tevekkül ve itimad edip de âdet ve mantık nokta-i nazarından[2] itimad etmemesi sırât-ı müstakīmden ayrılmaktır. Ve bunun için Kur’an nazarları

1 B: “vücûdunda”.
2 B -“tevekkül ve itimad edip de âdet ve mantık nokta-i nazarından”.

hârikalardan ziyade kanun ve sünnete, şer'e ve minhâca tevcih etmekte ve sünnet-i seniyye, bid'atçılığı zemmeylemektedir. Fakat aynı zamanda âdetler muvâcehesinde hârikalar, vâkı'ât-ı külliye ve muttaride mukabilinde vâkı'ât-ı garîbe ve nâdire mümkin bulunduğunu ve hâtır u hayâle gelmez [2250] cihetlerden umulmaz hâdiseler, ümitler, korkular doğabileceğini bilmemek, yani Allah teâlâ'nın cereyân-ı mu'tâd hilâfında bir şey yaratamayacağını zannetmek de Hâlık teâlâ'nın kudret-i mutlakasını câmid bir tabiat mantıkıyla tahdîde kalkışmaktır ki sebebi âdetlere tekaddüm eden halk-ı[1] evveli unutmak ve neticesi akl ü mantıkın tevakkuf ettiği hududda imansızlıkla ye's-i küllîye boğulmaktır. Bunun için bâlâda اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِى الَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثٖيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِاَمْرِهٖ اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ تَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمٖينَ [el-A'râf 7/54] âyetinde halk-ı evvel ile mes'ele-i[2] istivâya ve halk u emrin mebde' ve sûret-i cereyânına nazar-ı dikkat celb olunarak eşyânın gerek halkında ve gerek cereyânında illet-i hâkimenin tabî'at-ı eşyâ olmayıp cümlesinin fevkinde, Arş üzerinde hâkim-i mutlak olan Allah teâlâ olduğu ihtar olunduktan sonradır ki bir taraftan hârikaları, diğer taraftan âdât-ı câriyeyi ve seyr-i tekâmülünü ihtivâ eden enbiyâ kıssalarına girilmiş ve ancak halk-ı evvel misâli ile tasavvur ve tasdik edilmesi lâzım gelen mu'cizât-ı enbiyâ da bu siyakta zikredilmiş ve bunları inkâr edenler hakkında كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِ الْكَافِرٖينَ buyurulmuş ve bununla tabiat davasının bir kalb mühürlenmesinden, ta'bîr-i âharla kalbin intibâ'ât-ı sâbıkasından çıkamayacak ve artık yeni bir hakikat duyamayacak[3] ve ilm ü imanda hiçbir terakki yapamayacak[4] vechile hayât-ı mâneviyesine hitam verilip incimad etmesinden neş'et ettiğine bir işâret-i mahsûsa yapılmıştır.

Ehemmiyetine binâen biraz uzatır gibi olduğumuz bu meseleyi, yani mucizenin imkânı meselesini asr-ı hâzırın fen telakkīsine nazaran hulâsa

---

1 B: "Hâlık-ı".
2 B: "mes'eleyi".
3 B: "duyurmayacak".
4 H ve B -"ve ilm ü imanda hiçbir terakki yapamayacak".

olarak şöyle halledebiliriz: “Kavânîn-i tabî‘iye” denilen ve tabâyi‘-i eşyâ üzerinde hâkim görünen umûmât, evvelâ müşahede, sâniyen tecribe, sâlisen istikrâ ile tesbit ve ta‘mîm edilen ıttıradlardır. Ittıradların en mühimi de illiyet ıttırâdıdır. Herhangi bir vâkı‘anın illeti bi’t-tecribe ve tard ü aks suretiyle [2251] istihrac olunabildiği takdirde bu tecribe-i ıttırad zihnen bütün takdirlere ta‘mîm olunarak bir kaziyye-i külliye vaz‘ edilir. Bu ta‘mîme “istikrâ” ve o kaziyyeye bir “kānûn-ı tabî‘î” nâmı verilir. Ve artık bundan onun cüz’iyyâtı istintac olunur. Lâkin bütün ulûm-i tabî‘iye ma‘lûmâtı henüz böyle illiyet ve limmiyet kaziyyeleri hâline gelmiş değildir. Bu hâle gelebilen ancak fizik ve kimyadır. Onların da mevzûlarına dâhil olan bütün vâkı‘âtı ihâta ettiği iddia olunamaz. İlm-i hayat ise henüz bu hâlden uzaktır. Fizik ve kimyada da birçok vâkı‘aların, müte‘addid illetlerden her birine ma‘lûl olabildiği müsellemdir. Meselâ bir fabrikaya, bir su illet-i muharrike olabildiği gibi, bir buhar, bir elektrik de olabilir. Bunlardan başka bütün bu illetler vâkı‘ât-ı hâdise olduklarından dolayı illetlerin illetleri, illetlerin illetleri ilh... bütün silsile-i ilel ve kuvâ hesaba katılmak ve ona göre ilel-i cüz’iyedeki ilimlerimizin kıymeti ölçülmek lâzımdır. Hâlbuki illiyet nâmına olan bütün ma‘lûmâtımızı intikād, tenkīh ve tensik ederken şunu itiraf etmemiz iktizâ eder ki biz bütün vâkı‘aların illetlerini bilmediğimizden bir vâkı‘anın da bütün illetini bilmiyoruz demektir. Ve fi’l-hakīka bazı vâkı‘alar[1] hakkında bildiğimiz ve tatbik ettiğimiz illetler, kudretler[2] hem nâkıs hem de zâhirî ve nisbîdir. Ne illet-i küldür ne de illet-i mutlaka ve hakīkiyedir. Hakīkī ve mutlak illiyet esasından bir halk u îcâd, illet-i kül de hâlık-ı kül olmak lâzım gelir. Binâen‘aleyh bizim en kavî ma‘lûmâtımızı teşkil eden illiyet ıttıradları hakkındaki ilmimiz tam ve mutlak değil, cüz’î ve nisbîdir. Ve o hâlde mâlumumuz olan ilel ve kuvâ-yı âdiye ve mütenâhiyeyi inkâra hakkımız olmamakla beraber bunlara illet-i kül gibi istinad ederek “fülân şey asla olamaz”

1 H: “vakitler”.
2 H -“hakkında bildiğimiz ve tatbik ettiğimiz illetler, kudretler”.

demeye ve kudret-i mutlakada acz[1] farz etmeye de hakkımız yoktur. Meğer ki o şeyin vücûdunu farz etmek onun ʻademini iktizâ edecek bir tenakuz olsun da biri müsbet biri menfî iki elektrik [2252] cereyânının telâkīsinde gördüğümüz gibi hâsıla bir anda sıfıra[2] iniversin. Rûhu bir tarafa bırakalım, bir ziyânın tulûʻuyla[3] sönüşündeki sürʻat bile bize ne kadar serîʻ bir surette halk u ifnâlar mümkin olduğunu gösterir. Fakat kalbleri câmid bir tabiat hâlini almış olanlar bu imkânları görmezler de dar kafalarının tevakkuf ettiği her noktada ye's-i mutlaka boğulur kalırlar. Bunlardan başka bir sınıf daha vardır ki arzu ve menfaatlerine mugāyir[4] gibi görünen hakk u hakikati kabul etmek istemezler ve onunla mücadele etmek için her haksızlığı irtikâbdan çekinmezler. İşte Firavun bunlardandır. Ve bu hâle "firavunluk" denilir.

Firavun, muʻcize-i Mûsâ hakkında uydurduğu sihir şüphesi üzerine yapılan tecribe ve imtihan neticesinde hakkın tebeyyünüyle[5] kendisinin mağlup olup küçük düştüğünü ve davet ettiği sâhirlerin hakka teslim olarak iman ediverdiklerini görünce derhâl bunun bir mekr ü hile olduğunu ortaya attı ve şu tehdîdi ilâve etti: {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} İmdi yakında anlayacaksınız ❁ yani bu hilenize karşı bakın[6] size neler yapacağım {لَاُقَطِّعَنَّ اَيْدِيَكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ ثُمَّ لَاُصَلِّبَنَّكُمْ اَجْمَعِينَ} elbette ve elbette ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazına kestireceğim, sonra da hepinizi elbette ve elbette çarmıha gerdireceğim. ❁ Fi'l-vâkiʻ sâhirlerin imanı hakīkī olmayıp da öyle mekr ü muvâzaʻa olsa idi bu terhîb-i[7] cezâ kendilerine sezâ olur ve bu tehdit üzerlerinde icrâ-yı te'sîr eyler, fikr ü hareketlerini menʻ u taʻkīm edebilirdi. Hâlbuki Allah'a ve resûlüne ve âhirete imanı olmayan ve imansızlıktan dolayı hakka karşı muharebe etmeye cür'et eden yol kesiciler hakkında müessir olabilecek olan o gibi terhîbât kalbleri

1 B: "âciz".
2 B: "sırfa".
3 H: "tûlüyle".
4 B: "mağrur".
5 B: "tebaʻiyetiyle".
6 B -"bakın".
7 M ve B: "terhîbî".

mahabbetullah ile çarpan ve âhirete cidden iman ile[1] hak yoluna [2253] giden mü’minlerin, mücâhidlerin kanaatlerini tevkif etmek şöyle dursun, bilakis zulm[2] ü haksızlığı imhâya masruf olan azimlerini teşdid ve takviye etmekten başka bir netice vermez. Ve imanın ciddiyet ve tefevvuku da bu gibi imtihanlarla tebeyyün ve tebârüz eyler. Sâhirler mukaddemâ sihirde maharetle mâruf kimseler olduklarından dolayı imanlarında böyle bir mekr ü hile şüphesi büsbütün sebepsiz addolunamazdı. Böyle bir şüpheyi ise böyle bir imtihan silebilirdi. Hikmet-i ilâhiye mu‘cize-i Mûsâ’nın bir sihir olmadığını her şüpheden âzâde bir surette tebeyyün ve tezahür ettirmek için meydân-ı rekabet ve tecribede secdelere kapanarak hakkı tasdik ediveren sâhirlerin imanları hakkında her türlü şüphenin izâlesi ile ciddiyet ve samimiyetlerinin kat‘iyyetle isbat ve ibrâzını iktizâ ettiğinden Allah teâlâ kendilerini hakk u halk muvâcehesinde böyle bir imtihâna tâbi‘ tuttu ve muvaffak kıldı da Firavun’un bu tezvir ve tehdîdi karşısında kemâl-i metanetle {قَالُوا} şöyle dediler: {اِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَۚ} Şüphe yok ki biz nihâyet Rabbimize döneceğiz. ❁ Bu cümle şu mânalara muhtemildir:

1. Biz nasıl olsa öleceğiz, sen istesen de öleceğiz istemesen de. Binâen‘aleyh başımıza gelmesi muhakkak olan ölüm, ölüm olmak itibariyle ha senin tarafından olmuş ha olmamış bizce müsâvîdir. Esbâbı muhtelif[3] olsa da ölüm bir ve muhakkak ve senin bizi ölümden kurtaramayacağın da muhakkak. Bunun için senin bu tehdîdin hükümsüz ve mânasızdır.

2. Sen bizi keser, asarsan biz şehid olur ve muhakkak Rabbimizin rahmet ü sevâbına kavuşuruz. Binâen‘aleyh bu tehdîdinden[4] korkmak şöyle dursun, hak uğurunda can vermeyi canımıza minnet sayarız.

---

1 B -“ile”.
2 M ve B: “zulmü”.
3 H ve B: “Esbâb-ı muhtelife”; M: “Esbabı muhtelife”.
4 H: “tehdidden”.

3. Biz ölüp de sen sağ kalacak değilsin, hiç şüphe yok ki gerek biz ve gerek sen hepimiz ölüp Rabbimizin [2254] huzuruna varacağız, binâen'aleyh O aramızda hükmünü verir. Haklıyı haksızı, zâlim ile mazlûmu ayırır.

{وَمَا تَنْقِمُ مِنَّٓا اِلَّٓا اَنْ اٰمَنَّا بِاٰيَاتِ رَبِّنَا لَمَّا جَٓاءَتْنَا} Hâlbuki sen bizden hiçbir sebeple değil, ancak Rabbimizin âyetlerine bize geldikleri zaman iman ettiğimizden dolayı intikāma kalkıyorsun. ❁ Yani delâil-i hakkın zuhûru karşısında bâtılı bırakıp hakkı ikrar etmek kızılacak, ta'zîbi[1] iktizâ edecek, tehdit ve ihâfe ile men' edilecek bir fenalık, bir kabahat değil; iftihar olunacak, takdir ve tevkīr ile numûne-i imtisâl ittihaz edilecek en güzel, hayırlı bir fazilet olduğu ve vicdanlarımızda def'i nâkābil bir zarûret ile sâbit olan böyle bir idrak ve imandan seni memnun etmek için vazgeçmek de tâkatimizden hâriç bulunduğu hâlde sen sırf bu imanımızdan, bu faziletimizden, bu hakgûluğumuzdan dolayı mücrimler gibi bize kızıyor, intikam almaya kalkışıyorsun[2], ki bu ne büyük zulümdür! Sihr ü tezvirde galebe takdîrinde mukarrebînden kılacak kadar ecirler, taltifler vaad ederken bize bütün bunları bıraktırarak ve sihirdeki maharetimize rağmen her türlü nefsâniyeti unutturup mağlûbiyetimizi itiraf ettirerek kalbimizi kendisine celb eden hakikati söylediğimiz zaman kesip asmaya kıyam ediyorsun; ne büyük cehalet, ne büyük vicdansızlık, ne büyük haksızlık!

İşte iman eden sâhirler, Firavun'un tehdîdâtına karşı pek büyük bir ibret ve nasihati tazammun eyleyen ve imanlarında hiçbir şüpheye mahal bırakmayan bu beliğ cevâbı verdiler. Ve Allah'a teveccüh edip {رَبَّنَٓا اَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا} yâ Rabbenâ bize sabır ifâza et ❁ yani su gibi her tarafımızı kaplayacak; şirk ü küfr, mekr ü isyan küfürlerinden yıkayacak, pâk tutacak büyük ve feyizli bir sabır ver. {وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ} Ve canımızı [2255] Müslüman olarak al ❁ diye dua ettiler, imanlarındaki ciddiyeti, îkānlarındaki şiddet ü kuvveti ölümü istihfaf[3] ederek isbat eylediler.

1 B: "tâzib".
2 H: "kalkıyorsun".
3 H: "istihdaf".

Bunun üzerine Firavun tehdîdini icrâ etti mi etmedi mi? Bunda ihtilâf edilmiştir. Bazıları İbn Abbas'tan "günün evvelinde sâhir idiler, âhirinde şehit oldular" diye nakletmiş.[1] Diğer bazıları da bu tehdîdin îkā‘ı tasrih edilmediği cihetle ‘adem-i vukū‘una kāil olmuşlardır.[2] Lâkin bizce siyâk-ı Kur'an vukū‘unu andırıyor. Bu zevât, imanlarında sebat ederek ölmeyi canlarına minnet bilmişler ve hak yolunda şehid olmuşlardır. Ve bunun neticesi Firavun'un aleyhine çıktığı muhakkaktır. "Mu‘cize-i Mûsâ bunların şehid olmasına niye mâni‘ olamadı?" diye bir sual de îrad edilemez. Zira mu‘cize-i Mûsâ hakkındaki şüphenin ref‘i bununla olacaktı. Mucizenin gayesi de Mûsâ'nın davasındaki sıdkını isbat idi. En mâhir sâhirlerin bu iman ile bilfiil fedâ-yı[3] nefs etmeleri iledir ki tasdiklerinin ciddiyeti ve mu‘cize-i Mûsâ'nın bir sihir olmadığı tamamen tebeyyün etmiştir. Fakat bununla beraber Firavun'un mekr propagandası ve zulm ü tedhiş siyaseti de kavmi üzerinde icrâ-yı te'sîrden hâlî kalmadığını ve binâen‘aleyh hakikatler muvâcehesinde sihr ü mekrin de velev muvakkat olsun bir tesiri bulunabileceğini inkâr etmek doğru olmadığını buradan anlayabiliriz. Nitekim:

{وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِ فِرْعَوْنَ} Firavun'un kavminden o mele', o cemiyet erkânı da {اَتَذَرُ مُوسٰى وَقَوْمَهُ} Mûsâ'yı ve kavmini bırakacak mısın?[4] ۞ Yani sâhirleri asıp kesip de Mûsâ'yı ve kavmi olan Benî İsrâil'i bırakacak mısın ki {لِيُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ} arzda fesad çıkarsınlar {وَيَذَرَكَ وَاٰلِهَتَكَ} ve bırakacak mısın ki o Mûsâ seni ve ilâhlarını terk etsin? dediler. ۞ Böyle diyerek Firavun'u Mûsâ aleyhine [2256] körüklemek istediler. Mâlumdur ki "ma‘rifeten zikir ve ma‘rifeten iadede[5] ikinci evvelkinin aynıdır" kāidesine nazaran

---

1 Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XIII, 35:
عن السدي: «لأقطعن أيديكم وأرجلكم من خلاف» فقتلهم وصلبهم، كما قال عبد الله بن عباس، حين قالوا: «ربنا أفرغ علينا صبرًا وتوفّنا مسلمين» قال: كانوا في أول النهار سحرة، وفى آخر النهار شهداء.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIV, 339:
واختلفوا في أنه هل وقع ذلك منه؟ وليس في الآية ما يدل على أحد الأمرين. واحتج بعضهم على وقوعه بوجوه... وقال آخرون: إنه لم يقع من فرعون ذلك بل استجاب الله تعالى لهم الدعاء في قولهم: «وتوفنا مسلمين» لأنهم سألوه تعالى أن يكون توفيهم من جهته لا بهذا القتل والقطع وهذا الاستدلال قريب.

3 B: "fidye-i".

4 H: "mısınız?".

5 B: "ifadede".

zâhir buradaki الْمَلَأَ'in yukarıda zikri geçen الْمَلَأُ[1] olmasıdır. O hâlde bunlar Firavun'un istişaresinde Mûsâ hakkında اِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ isnâdına iştirak etmekle beraber اَرْجِهْ وَاَخَاهُ وَاَرْسِلْ فِى الْمَدَٓائِنِ حَاشِرِينَ. يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلِيمٍ diyerek Firavun'u tecribe ve imtihâna sevk etmiş olan cemiyet erkânıdır. Anlaşılıyor ki bunlar Firavun'un اِنَّ هٰذَا لَمَكْرٌ مَكَرْتُمُوهُ فِى الْمَدِينَةِ dediğini ve üzerine bir de لَاُصَلِّبَنَّكُمْ اَجْمَعِينَ tehdîdini savurduğunu ve bununla beraber Mûsâ'ya hiç ilişmeyip serbest bıraktığını görünce bir taraftan sâhirleri davete sebep olduklarından dolayı fikir töhmetinin kendilerine tevcih[2] edilmesinden korkuyorlar, diğer taraftan Mûsâ'nın serbest bırakılmış olmasından endişe ediyorlar. Bu iki halecan arasında Firavun'un mizâcına hulûl ederek mevki'lerini temin etmek ve hakkın izhârına sebep olan evvelki kararlarının hükmünü ıskāt eylemek için Firavun'dan ziyade firavunluk politikasına girişiyorlar. Ve damarına basarak Firavun'u Mûsâ ve Benî İsrâil aleyhine tahrik ve tehyic etmeye başlıyorlar. "Şimdi sen" diyorlar, "sâhirleri kesip de işin başı olan Mûsâ'yı ve kavmini memlekette fesad çıkarmak için bırakacak mısın? Hem bu fesad yalnız ahâli aleyhine olmayacak, daha ziyade senin aleyhine olacak, halkın hakkındaki akidesini bozacaklar, seni ve ilâhlarını terk edecekler, mevcûdiyet-i milliyeyi kaldıracaklar, hiç bunlar bırakılır mı?"

Burada "seni ve ilâhlarını" denilmesinden Firavun'un perestiş ettiği birtakım mâbudlar varmış gibi tebâdür eder. Bundan da eski Mısırlıların mâbud telakkī ettikleri Bakara, Güneş vesâire hatıra gelebilir. Hâlbuki Firavun kendi fevkinde bir ilâh kabul etmiyor, اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى diyordu. Şu hâlde وَاٰلِهَتَكَ "senin ibadet ettiğin mâbudların" demek değil, "senin hoşlanıp vaz' ettiğin ve halkı tapındırdığın mâbudlar" mânasına isti'mâl olunmuş demektir. [2257] Ma'amâfîh bunlar da esas itibariyle Firavun'un hevâ ve temâyülâtına râci' olacağından "seni ve mâfevkin yok diyerek tapındığın hevâlarını, arzularını[3], hayâllerini terk edecekler" mânasına anlaşılması da mümkindir.

---

1 H: "ملأ".
2 H: "teveccüh".
3 B -"arzularını".

Cevâben Firavun {قَالَ} dedi ki {سَنُقَتِّلُ اَبْنَٓاءَهُمْ وَنَسْتَحْيٖ نِسَٓاءَهُمْ} oğullarını taktil ederiz[1] ve kadınlarını bırakırız {وَاِنَّا فَوْقَهُمْ قَاهِرُونَ} ve hiç şüphe etmeyin ki biz onların fevkinde kāhirlerizdir. ❁ Yani onlara eskisi gibi dilediğimizi yaparız, merak etmeyin. Güya Firavun bu son fıkra ile mağlûbiyet endişesini izâle etmek ve cemiyetine kuvvet-i kalb vermek istiyor. Fakat ne kadar şâyân-ı dikkattir ki Mûsâ hakkında hiçbir şey söylemiyor. Zira asâdan öyle gözü yılmış, Mûsâ'dan öyle korkmuş idi ki ona taarruz etmek şöyle dursun, ismini yâd etmekten bile çekiniyordu. Mûsâ denildiği zaman yerden göğe ağzını açmış, kendini yutmaya müheyyâ bir ejderin savlet-i hâilesi zihninde tecessüm ediveriyordu. Lâkin bu korkusunu gizlemeye ve dâima efkârı tağlit etmeye çalışıyor ve cevâbında güya Mûsâ'nın ismini kāle almaya bile tenezzül etmemiş[2] gibi görünerek şu fikri îmâ etmek istiyor: Mûsâ'nın şahsen hiçbir ehemmiyeti yoktur. Onun bütün menba'-ı kuvveti, kavm ü kabilesi, unsuru olan Benî İsrâil'dir. Ne yaparsa bunlarla yapabilir. Biz ise onları taht-ı kahrımızda istediğimiz gibi ezeriz ve ezeceğiz. Oğullarını taktil etmek, kadınlarını kızlarını alıkoymak suretiyle kuvvetlerini, mevcûdiyetlerini azaltacağız. Çoğalıp baş kaldırmalarına meydan vermeyeceğiz. Emin olun ki biz onların tepesinde bunu her zaman yapabiliriz. Artık bu [2258] şerâit altında Mûsâ ne yapabilir ki kāle alıyor, endişe ediyorsunuz. İşte Firavun ve fir'avnîlerin siyaseti. Buna mukabil:

{قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهِ} Mûsâ, kavmine -Firavun'un taktil kararını işitip telâşa düştükleri zaman Benî İsrâil'e şu iki emir ve iki tebşîri tebliğ ederek teskin zımnında- dedi ki {اسْتَعٖينُوا بِاللّٰهِ} Allah'a isti'âne ediniz ❁ yani Allah dilemeyince hiç kimsenin bir şey yapamayacağını ve bütün kuvvet ü kudret Allah'ın olduğunu biliniz, me'yus olmayınız da Allah'tan yardım isteyiniz. Kalblerinizi, fikirlerinizi, emellerinizi, kuvvetlerinizi,

---

1 "**Taktîl**" çok çok katletmek demektir ki "zebh"den e'amdır. Evvel yeni doğan oğlan çocukları boğazlattırılıyordu. Bu defaki taktil tehdîdi ise bütün yetişmiş delikanlıları dahi herhangi bir suretle öldürtmek* tehlikesini tazammun etmektedir [Müellifin notu].

* H ve B: "öldürmek".

2 B: "etmezmiş".

mevcûdiyetlerinizi Allah'ta birleştiriniz de öz, söz birliğiyle Allah diyerek çalışınız {وَاصْبِرُوا} ve sabrediniz. ❁ Firavun'un sözlerine karşı telaş ve "Allah, neden yapacağını yapıvermiyor?" diye acele de etmeyiniz; metîn ve sabırlı olunuz. {اِنَّ الْاَرْضَ لِلّٰهِ} Arz Allah'ındır. ❁ Binâen'aleyh Mısır da O'nundur. {يُورِثُهَا مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه} onu kullarından kime dilerse ona miras kılar. ❁ Seleften halefe geçen miras gibi elden ele verir. {وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّق۪ينَ} Âkıbet de müttakīlerindir. ❁ Hayırlı son muvaffakiyet saygısızların veya şu bu kavmin değil, korunanlarındır ki Allah'tan isti'âne ve sabır, bu korunmanın ilk şartlarıdır. Binâen'aleyh siz Benî İsrâil, Allah'ın emri vechile korunursanız âkıbet sizin, Kıbt unsuru korunursa onların, hepiniz korunursanız hepinizin olur. Ve o zaman arada nizâ' kalmaz. O hâlde korununuz.

Lâkin kavm-i Mûsâ bu iki tebşîr-i mutlaktan mütesellî olamadılar[1] ki Mûsâ'ya {قَالُٓوا اُو۫ذ۪ينَا مِنْ قَبْلِ اَنْ تَأْت۪يَنَا وَمِنْ بَعْدِ مَا جِئْتَنَا} "biz" dediler, "sen bize gelmeden evvel îzâ olunduk, geldikten sonra da". ❁ Evvelkiyle Hazret-i Mûsâ'nın velâdetinden [2259] önce yapılan zebh-i ebnâ işkencesini, sonrakiyle de bu defa yapılacağı söylenen taktil vesâire tehditlerini kastediyorlar. Gerçi Benî İsrâil'in âl-i Fir'avn elinde köle addedilmeleri, hıdemât-ı şâkkada kullanılmaları, ağır vergiler altında ezilmeleri gibi daha birçok çektikleri eziyetler vardı. Ve bu sözleri onlara da şâmil olabilir. Fakat onlar Mûsâ yüzünden olmadığı cihetle sözün hedefi olamaz. Binâen'aleyh bu söz, "biz şimdiye kadar senden bir istifade değil, zarar gördük" gibi bir şikâyeti îmâ etmekle beraber Firavun'un zulmüne karşı şiddetli bir teessürü[2] ve bir halâs arzusunu da iş'âr eyler.

Mûsâ kavminin böyle şiddetle sızlandıklarını görünce {قَالَ عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِي الْاَرْضِ} "me'muldür ki" dedi, "Rabbiniz düşmanınızı ihlâk ve sizi arzda istihlâf etsin, icrâ-yı ahkâmına hulefâ yapsın da {فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ} baksın nasıl amel edeceksiniz" ❁ güzel işler mi yapacaksınız, çirkin mi? Bilfiil zâhire çıksın da ona göre iyiye iyi kötüye kötü son ecrinizi veya cezânızı versin; böyle tebşir etti.

1 H: "olmadılar".
2 H: "teessür".

Acaba bu tebşir tahakkuk etti mi? Bundan sonra kavm-i Fir'avn'ın ve Benî İsrâil'in hâlleri ne oldu? Buna gelelim:

وَلَقَدْ اَخَذْنَٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّن۪ينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٣٠﴾ فَاِذَا جَٓاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهُۜ اَلَٓا اِنَّمَا طَٓائِرُهُمْ عِنْدَ اللّٰهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٣١﴾ وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِه۪ مِنْ اٰيَةٍ لِتَسْحَرَنَا بِهَاۙ فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِن۪ينَ ﴿١٣٢﴾ فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ اٰيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْماً مُجْرِم۪ينَ ﴿١٣٣﴾ وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَۚ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَلَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَۚ ﴿١٣٤﴾ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ اِلٰٓى اَجَلٍ هُمْ بَالِغُوهُ اِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ ﴿١٣٥﴾ فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَاَغْرَقْنَاهُمْ فِي الْيَمِّ بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِل۪ينَ ﴿١٣٦﴾ وَاَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذ۪ينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْاَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّت۪ي بَارَكْنَا ف۪يهَاۜ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنٰى عَلٰى بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَ بِمَا صَبَرُواۜ وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ ﴿١٣٧﴾

[2261] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka âl-i Fir'avn'ı[1] *tuttuk senelerce kıtlık ve hâsılat eksikliğiyle sıktık, gerekti ki düşünüp ibret alsınlar (130). Fakat kendilerine iyilik geldiği zaman "ha, bu bizim hakkımız" dediler, ve başlarına bir kötülük gelirse Mûsâ ile maiyyetindekilerden teşe"üm ediyorlardı. Şum kuşları ise ancak Allah yanındadır velâkin ekserîsi bilmezlerdi (131). Ve "sen bizi büyülemek için her ne âyet getirsen imkânı yok sana inanacak değiliz" derlerdi (132). Biz de kudretimizin ayrı ayrı âyetleri olmak üzere başlarına tûfan gönderdik, çekirge gönderdik, haşerat gönderdik, kurbağalar gönderdik, kan gönderdik; yine inat ettiler ve çok mücrim bir kavim oldular (133). Vaktâ ki azab üzerlerine çöktü, "yâ Mûsâ!" dediler, "bizim için Rabbine dua et, sana olan ahdi hürmetine, eğer*

---

1 M: "Fir'avn".

bizden bu azâbı sıyırırsan kasem olsun ki sana kat'iyyen iman ederiz ve Benî İsrâil'i seninle beraber mutlak göndeririz" (134). Vaktâ ki erişecekleri bir müddete kadar azâbı kendilerinden sıyırdık, derhâl yeminlerini bozdular (135). Biz de âyetlerimizi tekzib ettikleri ve onlara kulak asmadıkları için kendilerinden intikam aldık da hepsini denizde boğduk (136). Ve o hırpalanıp ezilmekte bulunan kavm-i[1] ma'hûdu[2] arzın bereketlerle donattığımız meşrıklarına mağriblerine vâris kıldık ve Rabbinin Benî İsrâil'e olan o güzel kelimesi sabretmeleri sebebiyle tamamen tahakkuk etti de Firavun ile kavminin yapageldikleri masnû'âtı ve yükselttikleri binaları yerlere serdik (137).

{وَلَقَدْ اَخَذْنَٓا اٰلَ فِرْعَوْنَ بِالسِّن۪ينَ وَنَقْصٍ مِنَ الثَّمَرَاتِ} Ve fi'l-hakīka âl-i Fir'avn'ı senelerle ve hâsılâtı tenkīs ile tazyîke başladık. ❁ "**Sene**" yıl mânasına olduğu gibi, bilhassa şiddetli kuraklık ve kıtlık yılı mânasına da gelir ki burada böyle müfesserdir. Ve bu mânaca "sinîn"de iki lügat vardır. En meşhuru, cem'-i müzekker-i sâlim gibi "vav" ve "yâ" ile i'râb olunup hâlet-i ref'inde "sinûn" ve hâlet-i nasb veya cerrinde "sinîn" [2262] okunmak ve izâfet hâlinde "nûn" ıskāt edilmektir ki âyet bu lügat üzeredir. Diğeri, "en-necm" ve "ed-deberan" gibi esmâ-i gālibeden olarak munsarif veya gayr-i munsarif müfred i'râbıyla i'râblanarak "yâ" muhafaza edilir. Ve "nûn" izâfette de sâbit kalır. Nitekim şâir[3]:

دَعَانِيَ من نَجْدَ فإنَّ سِنِينَه

لَعِبْنَ بِنَا[4] شِيباً[5] وشَيَّبْنَنَا مُرْداً[6]

1 B: "kavmi".

2 H, M ve B: "ma'hûd".

3 Sımme b. Abdullah el-Kuşeyrî, Emevî dönemi şâirlerindendir. Hicrî 90-100 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilmektedir. Bk. Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât,* thk. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1420/2000, XVI, 193; Hâlid Abdurraûf el-Cebr, *es-Sımme b. Abdillah el-Kuşeyrî -hayâtühû ve şi'ruh-*, Ammân: Dâru'l-Menâhic, 2003, s. 29, 39, 78.

4 H, M ve B: "شا".

5 B: "شبا".

6 "Necd'den beni çağırdı, çünkü onun sinîni, kuraklığı ve kıtlığı biz ihtiyarlarla oynuyor ve henüz emred iken saçlarımızı ağartıp ihtiyarlatıyordu." Hâlbuki öbür lügata göre "nûn"suz فإن سنيه denilmek lâzım gelirdi [Müellifin notu].
Müellif beyti böyle tercüme etmiş olmakla beraber, şârihler دَعَانِيَ kelimesine tesniye olarak اتركاني anlamını vermişlerdir. Buna göre şair iki arkadaşından, Necd'de geçirmiş olduğu zorlu günler sebebiyle orayı kendisine hatırlatmamalarını istemektedir.

demiştir. Bir hadiste de iki lügat üzere اَللّٰهُمَّ اجْعَلْهَا عَلَيْهِمْ سِنِينَ كَسِنِي يُوسُفَ[1] ve سِنِينًا كَسِنِينِ يُوسُفَ[2] vârid olmuştur ki Kureyş müşrikleri aleyhinde duadır. Burada وَمَٓا اَرْسَلْنَا ف۪ي قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّٓا اَخَذْنَٓا اَهْلَهَا بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ لَعَلَّهُمْ يَضَّرَّعُونَ [el-A'râf 7/94] mazmunlarının bir tafsîli vardır. Bu suretle kavm-i Fir'avn hakkında da bu sünnet-i ilâhiye tatbik edilmiş ve birdenbire ihlâk edilmemişlerdir ki {لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ} tezekkür edebilsinler, mütenebbih olsunlar diye. ۞ Yani bu bir muhtıra idi ki akıllarını başlarına alsınlar, ahvâli mukayese etsinler, hadlerini anlasınlar, Allah'ı düşünsünler de emr-i hakka karşı temerrüd ve tuğyandan vazgeçsinler, küfr ü zulümden tevbeye imkân bulsunlar diye yapılmıştı[3]. Zira bu gibi tasarrufât-ı kevniyenin fevka'l-beşer olduğunda şüphe yoktur. Ve bunları umûr-ı tabî'iyeden addetmek de mümkin değildir. Çünkü tabiat olsa idi ya dâima ve muttariden bolluk veya dâima ve muttariden kıtlık olmak lâzım gelirdi. Bu hâdiseler ise tabiatın tehavvülâtına ait vekāyi'dir. Ve binâen'aleyh bunların tabiatlar üzerinde hâkim olan kudret-i rabbâniyenin eser-i irâdesi olduğu vâzıhtır. Bu haysiyetledir ki nimet ü refah içinde yaşayan ve kendi fevkinde hiçbir kuvvet ü kudret tanımak istemeyip hakka karşı mücadele etmek isteyen mütekebbir, mağrur bir kavmin hayât-ı iktisâdiyesine vurulan bu gibi semâvî darbeler henüz cürümlerinin cezâsı olmamakla beraber kendilerine [2263] hadlerini ve vaziyetlerini bildiren ve bu vaziyet içinde namzed oldukları âkıbeti ihtar eden birer muhtıra-i ilâhiye ve bunları yapan Allah teâlâ'nın kendilerini her zaman mahvetmeye kādir hâkim-i mutlak bulunduğunu ve binâen'aleyh emr-i ilâhîye karşı temerrüd ve inattan hazer etmek lâzım geldiğini ilan eden âyât-ı fi'liyedir. Bir musibetin bin nasihattan daha müessir bir belâgat-i terbiyeviyeyi hâiz olduğu da derkârdır. Şimdi bu âyetten şu netâic[4] istihsâl olunur:

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 418; Buhârî, Ezân, 128; İstiskā, 2; Müslim, Mesâcid, 295.
2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 521; Dârekutnî, *es-Sünen,* II, 368.
3 B: "yapılmıştır".
4 H: "netice".

1. Hayât-ı beşerde şerâit-i iktisâdiyenin pek büyük ehemmiyeti vardır. Bir kavim için şerâit-i iktisâdiyenin tezelzülü veya fıkdânı bir helâk muhtırası veya mukaddimesidir. İstihsâlât-ı umûmiye yolunda olduğu zaman ferdî muzâyakaların tehvînine çare bulunabilirse de umûmî şerâit-i iktisâdiyenin bozulması felâket-i umûmiyedir. Şerâit-i iktisâdiye ise iki esasta toplanır: Ahlâkiyyet-i insâniye ile atâyâ-yı rahmâniye veya rahîmiye olan sermâye-i hilkat. Ahlâkiyyet-i insâniyenin fesâdı feyz-i hilkatin inkıtâʿına sebep olabilir. Feyz-i hilkatin inkıtâʿı ise helâk-i küllîdir. Binâenʿaleyh ahlâkiyetin künhü[1] ancak Hâlık teâlâ'ya ubûdiyette, yani hevâ-yı beşere değil Hak teâlâ'nın vazʿı olan nizâm-ı hayra ittibâʿ ve inkıyad ve şerr ü fesaddan ictinab ve ittikāda aranmak lâzım gelir.

2. Allah teâlâ'nın vüsʿat-i rahmetini anlamalı ki kavm-i Firʿavun gibi helâke istihkak kesb etmiş olan bir kavmi bile evvelemirde kavlî ve fiilî birtakım ihtârât ile intibâha davet etmeksizin birdenbire ihlâk edivermiyor. Binâenʿaleyh insanlar rahmet-i ilâhiyeden mahrum kalmamak için âyât-ı Hakk'ı tanımalı, firavunları ve onların sihr ü mekrlerini bırakmalı, ricâl-i Hakk'ın nasihatlerini dinlemeli, hiç olmazsa musibetlerden ibret almalı da âkıbet dest-i ceberût-ı Hak uzandığı zaman Hak münkiri, Hak düşmanı hâlinde yakalanmaktan korunmalıdır. İmanı olanlar لَا يُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ مَرَّتَيْنِ hadîs-i şerîfinde[2] beyan buyurulduğu [2264] üzere bir delikten iki kere sokulmaz. Geçmiş felâketlerden ibret alır da tekerrürüne sebep olmazlar. Fakat matbûʿu'l-kulûb olanların bütün ibret ve intibah kābiliyetleri söner de şâirin:

Geçmişten adam ibret alırmış, ne masal şey![3]
Beş bin senelik kıssa yarım hisse mi verdi;
"Tarih"i tekerrür diye târif ediyorlar.
Hiç ibret alınsaydı tekerrür mü ederdi?[4]

---

1 B: "hükmü".

2 Ebû Dâvud et-Tayâlisî, *el-Müsned,* III, 355; Buhârî, Edeb, 83; Müslim, Zühd, 63.

3 Mehmed Âkif Ersoy'un *Safahat*'ında (7. Kitap) yer alan bu manzumenin ilk mısraı şöyledir: "Geçmişten adam hisse kaparmış… Ne masal şey!"

4 H nüshasında, son mısraın altına imzaya benzer şekilde "Mehmed Âkif" yazılmıştır.

dediği gibi târihî felâketler şekilden şekle tekerrür eder. Nitekim küfr ü zulmü tabiat edinmiş olan kavm-i Fir‘avn bu ilâhî muhtıralardan sonra mütenebbih olmadılar da {فَاِذَا جَٓاءَتْهُمُ الْحَسَنَةُ قَالُوا لَنَا هٰذِهٖ} kendilerine iyilik, refah geldiği vakit "bu sırf bizden" dediler, {وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ يَطَّيَّرُوا بِمُوسٰى وَمَنْ مَعَهُ} ve kendilerine bir fenalık, kıtlık ve sıkıntı ve herhangi bir musibet isabet ederse Mûsâ ve maiyyetindekilerle tetayyür ve teşe"üm eylerler, onların uğursuzluğuna hamlederlerdi. {اَلَٓا اِنَّمَا طَٓائِرُهُمْ عِنْدَ اللّٰهِ} Bak tâirleri ancak[1] Allah'ın indindedir. ❂ Yani teyemmün ve teşe"üm edecek kuşları, bütün bahtları, tali‘leri, mukadderâttan iyi kötü nasipleri[2] ancak Allah'ın indindedir كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ [en-Nisâ 4/78] {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} velâkin ekserîsi bilmezler. ❂ Bilmezler de şuna buna isnad ederler. Yahut sebeb-i şeâmetleri ancak Allah indindedir. Başlarına gelen ve gelecek olan mesâib ancak Allah tarafındandır da ekserîsi bilmezler. [*Sûre-i İsrâ'da* وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ فٖى عُنُقِهٖ *(17/13) bak*] Câhiliyede "‘ıyâfet-i tayr" tâbir olunur bir falcılık âdeti vardı. Bir yere gidecekleri zaman bir kuş uçururlar; sağa giderse teyemmün, sola giderse teşe"üm ederlerdi; kezâlik karga gibi bazı kuşların haykırmasından da teşe"üm ederlerdi. Bu münasebetle herhangi bir şeyden teşe"üm etmeye, yani uğursuz sayıp kuşkulanmaya [2265] "tetayyür" denilmiş, gerek kuş ve gerek sâire olsun şom addolunan şeye de "tayr", "tâir", "tıyere" ıtlak edilmiştir. Gerçi esas itibariyle "tâir" müteyemmen ve şom olmaktan e‘amdır. Fakat şom olanda isti‘mâli galebe etmiş ve tetayyür her hâlde teşe"üme ıtlak olunmuştur. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem لَا طِيَرَةَ وَلَا هَامَ hadîs-i şerifiyle[3] tıyereyi nehy ü ibtal buyurmuştur. Ma‘ahâzâ bu tetayyür âdet-i câhiliyesine[4] avam arasında kesretle tesadüf edilir. Meselâ bizde baykuşla teşe"üm edenler ne kadar çoktur. Hatta hümâ saadette, baykuş nuhûsette bir mesel gibi edebiyatımıza kadar girmiştir. Ve işte Arapça "tâir" tâbiri de böyle baykuş gibi sebeb-i şeâmet[5] addedilen herhangi bir

1 B -"ancak".
2 H -"bütün bahtları, tali‘leri, mukadderâttan iyi kötü nasipleri".
3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 180; Buhârî, Tıb, 19.
4 B: "câhilânesine".
5 B: "şemâtet".

kuş veya hümâ gibi mes'ud veya baykuş gibi meş'um addedilen mutlak kuş mânasından müste'âr olarak sebeb-i şer mânasına veya[1] sebeb-i hayr ile sebeb-i şerden e'am bir mânada kullanılır ki "baht kuşu" demek gibidir. Bundan başka bir de Araplar أَطَرْتُ الْمَالَ وَطَيَّرْتُهُ بَيْنَ الْقَوْمِ فَطَارَ كُلًّا مِنْهُمْ سَهْمُهُ "malı kavim arasında uçurdum da her birine sehmi uçtu, yani nasîbi erdi[2]" derler. Nitekim lisânımızda da şuradan buradan keyfemettefak gelen emvâle "tayyârât" tâbiri mâruftur. Bu münasebetle de "tâir" bir kimsenin kaderden uçan nasîbi, bahtı, kısmeti, tâli'i, şansı mânasına gelir. Kavm-i Fir'avn'ın bahtlarına bakınız ki Allah teâlâ onlara Mûsâ gibi ulü'l-azmden bir peygamber-i zîşân göndermiş, başlarına böyle bir hümâ-yı ikbal uçurmuş da onlar bununla kendilerini bahtiyar bilecek ve ittibâ' edip mes'ud olacak yerde tutmuşlar, o ve ona tâbi' olanlarla teşe''üm etmeye kalkışmışlar[3] ve işte takdîr-i ilâhîden hisselerine düşen nasipleri de bu bedbahtlık, bu tab'-ı kulûb olmuştur ki bu teşe''üm, bu his, bu hâlet-i rûhiye onların nezd-i ilâhîde sâbit şeâmetlerinin sebebi ve kendi boyunlarına takılmış bulunan tâirleridir. Bu ne bedbahtlıktır ki mütenebbih olsunlar diye Allah kendilerini tazyik ettikçe sebeb-i şeâmet kendi amelleri [2266] olduğunu bilmediler de Mûsâ ile teşe''üm ettiler. {وَقَالُوا مَهْمَا تَأْتِنَا بِهٖ مِنْ اٰيَةٍ لِتَسْحَرَنَا بِهَاۙ فَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنٖينَ} Ve "bizi meshur etmek için bize her ne âyet getirsen, her ne mucize göstersen[4] bizler sana inanıcı değiliz" dediler ❁ ki bu kadar azm-i küfürden daha meş'um ne olur?

Bunun üzerine {فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ وَالْجَرَادَ وَالْقُمَّلَ وَالضَّفَادِعَ وَالدَّمَ} Biz de üzerlerine tûfan, çekirge, kummel, kurbağalar ve kan gönderdik. ❁ Basriyyûn "**tûfan**" "tavaf"tan "tûfâne"nin cem'i olduğunu, Kûfiyyûn da esasında "rüchan" gibi masdar olduğunu söylemişlerdir ki mübalağa için tesmiye bi'l-masdar demektir. İbn Atıyye'nin beyânına göre "tûfan" tavaf eden her şeye şâmil olur. Ancak şiddetli su ve yağmurda isti'mâli

1 H: "ve".
2 H: "nasîbini aldı".
3 H: "kalkmışlar".
4 B: "getirsen".

ekserdir. İlh...[1] Zeccâc demiştir ki: "‘Tûfan’ herhangi bir şeyin çok ve muhît ve bütün kavme muntabık olanıdır. Nitekim birçok şehirlere şâmil olan garka ‘tûfan’ denilir.[2] Kezâlik katl-i âm bir tûfan ve mevt-i cârif, yani süpürücü ölet; kıran, salgın, ölüm de bir tûfandır."[3] Mücâhid ve Vehb’den Yemen lügatinde tâuna[4], yani koleraya "tûfan" denildiği nakledilmiş, Ebû Kılâbe dahi "cüderî" yani çiçek hastalığının ilk evvel kavm-i[5] Fir‘avn’da vâki‘ olan bir tûfan olduğunu söylemiştir.[6] Velhâsıl asl-ı lügatta "tûfan" lisânımızda mâruf olduğu gibi şiddetli yağmur ve sel mânasına münhasır değildir. Fakat ekseriyetle bu mânada[7] isti‘mâl olunur. Ve bu şöhretin sebebi de Tûfân-ı Nûh’tur. Ve bunun için buradaki tûfânın ne olduğu hakkında zikrolunan me‘ânî dâhilinde muhtelif nakiller vârid olmuş ve Hazret-i Âişe’den "mevt-i cârif" diye bir rivayet nakledilmiş[8] ise de, ekser müfessirînin İbn Abbas’tan mervî olan "mâ-i muğrik"[9] mânası üzerindedir ki tûfânın ma‘nâ-yı meşhûru demektir. Bunun da bir hafta bilâ inkıtâ‘ yağan şiddetli bir [2267] yağmur veya Nil Nehri’nin fevkalâde bir feyezânı ile husûle gelen müstevlî bir sel tûfânı olduğu hakkında iki kavil vardır ki bizce cem‘inde münâfat yoktur. Bu tûfan, Mısırlıları hâneleri içinde istîlâ ve tahrip etmiş ve ma‘amâfîh içlerinde bulunan Benî İsrâil’e zararı dokunmamıştır.

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz,* II, 443:
قال الأخفش الطُّوفانَ جمع طوفانة وهذه عقوبات وأنواع من العذاب بعثها الله عليهم ليزدجروا وينيبوا، والطُّوفانَ مصدر من قولك طاف يطوف فهو عام في كل شيء يطوف إلا أن استعمال العرب له كثر في الماء والمطر الشديد.

2 B -"Nitekim birçok şehirlere şâmil olan garka ‘tûfan’ denilir".

3 Zeccâc, *Me‘âni’l-Kur’ân,* IV, 164:
الطوفان من كل شيء ما كان كثيرا مطيفا بالجماعة كلها كالغرق الذي يشتمل على المدن الكبيرة. يقال فيه طوفان. وكذلك القتل الذريع والموت الجارف طوفان.

4 H: "tûfana".

5 B -"kavm-i".

6 Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* XII, 478-479:
وقال عطاء ومجاهد الطوفان الموت... وقال وهب بن منبه: الطوفان الطاعون بلغة اليمن أرسل الله تعالى الطوفان على أبكار آل فرعون، في ليلة فاقعصهن، فلم يبق منهم إنسانا ولا دابة. وقال أبو قِلابة: الطوفان الجدري، وهم أول من عذبوا به، فبقي في الأرض.

7 H -"münhasır değildir. Fakat ekseriyetle bu mânada".

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* V, 150:
وقال مجاهد وعطاء ووهب وابن كثير هو هنا الموت الجارف وروته عائشة عن الرسول صلى الله عليه وسلم.

9 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* V, 150:
قال ابن عباس هو الماء المغرق.

"**Cerâd**" mâlum ekin çekirgesidir ki bütün yeşil hâsılâtı yer bitirir, çırçıplak eder. Tûfandan sonra biten kuvvetli hâsılâtı yemiş bitirmiştir.

"**Kummel**" hakkında birkaç tefsir vardır. Birincisi henüz tohumundan yeni çıkmış ve kanatlanmamış hurde çekirge yavrusudur ki buna ve gayet küçük karıncalara Arapça "debâ" (دبا) dahi denilir. İkincisi buğdaya düşen güvedir ki "buğday biti" tâbir olunur. Bu iki mâna İbn Abbas'tan mervîdir.[1] Üçüncüsü devâbb-ı sûd-i sıgar, yani ale'l-umûm siyah ve küçük haşerat ve hevâmm ki bu mâna Hasan ve İbn Cübeyr'den menkul[2] ve evvelkilerle beraber ber vech-i âtî muhtelif tefsirlerin hepsine şâmildir. Nitekim Habîb b. Sâbit "cu'lân" yani bok böcekleri diye, Ebû Ubeyde "hamnan" denilen bir nevi kurt ve kene diye, Atâ-yı Horâsânî ve Zeyd b. Eslem kummel-i mâruf, yani kehle dediğimiz mâruf bittir, "kummel" de "kaml" de bir lügattır diye zikretmişler ve İbn Zeyd'den hikâyeten pire olduğu da söylenmiştir.[3] Hâsılı "kummel", kavm-i Fir'avn'ın ya hâsılâtına veya bedenlerine veya her ikisine taslit edilmiş bir veya muhtelif neviden haşereciklerdir.

"**Dafâdı'**", "dıfda'"ın cem'i[4] ki kurbağa demektir. Başlarına gökten kurbağa yağmış ve her taraflarına dolmuş.

"**Dem**": Kavl-i cumhûra göre içecekleri sular kan olmuş, Nil kan akmış, fakat Zeyd b. Eslem gibi bazıları demiştir ki bu dem-i ru'âf, yani burun kanaması idi; Allah başlarına musallat kılmıştı.[5]

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 151:

قال ابن عباس ومجاهد وقتادة وعطاء: هو الدبا وهو صغار الجراد قبل أن تنبت له أجنحة ولا يطير، وقال ابن جبير عن ابن عباس: هو السوس الذي يقع في الحنطة.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 55; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 151:

عن أبي بكر قال: سمعت سعيد بن جبير والحسن قالا: القمّل، دوابّ سود صغار.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 151:

وقال حبيب بن أبي ثابت هو الجعلان، وقال أبو عبيدة: هو الحمنان وهو ضرب من القردان، وقال عطاء الخراساني وزيد بن أسلم: هو القمل المعروف وهو لغة فيه ويؤيده قراءة الحسن بفتح القاف وسكون الميم، وقيل هو البراغيث حكاه ابن زيد.

4 B: "dıfda'dan cem'".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 68:

قال زيد بن أسلم: أما «القمل» فالقمل وأما «الدم»، فسلط الله عليهم الرُّعاف.

Bu muhtelif akvâl[1] içinde ekser müfessirînin hulâsaten beyanları şu sûret-i rivayetle nakledilegelmiştir: Sekiz [2268] gün geceli gündüzlü şiddetli bir zulmet içinde lâyenkatı‘ yağmur yağmış, kimse evinden çıkamamış, sel evlerine dolmuş, boğazlarına kadar su içinde kalmışlar, aralarında bulunan Benî İsrâil hânelerine ise bir şey olmamış. Bu suretle bir hafta kadar Mısır bir deniz gibi olmuş, hars u tasarruftan kalmışlar. Bu gark olmak tehlikesi altında Mûsâ aleyhisselâm'a müracaat edip "Rabbine dua et, bu belâyı başımızdan kaldır da sana iman edelim" demişler, o da dua etmiş, tehlike bertaraf olmuş. Fakat bundan sonra nebâtât öyle fışkırmış ki arazide misli görülmedik bir feyz husûle gelmiş. Bunu görünce "bizim korktuğumuz şey bir musibet değil, hakkımızda bir hayırmış" demişler, iman etmemişler, binâen‘aleyh Allah teâlâ çekirge göndermiş, mezrû‘âtlarını ve meyvelerini[2] yiyerek evlerine, tavanlarına ve elbiselerine kadar sarmış, yine Mûsâ aleyhisselâm'a feryat etmişler, Allah teâlâ da bir rüzgâr göndermiş çekirgeleri sürüp denize dökmüş. Bakmışlar ki geri kalan hâsılâtları kendilerine kifayet edecek, "eh[3], bu kalan bize yetişir" demişler, yine iman etmemişler. Bunun üzerine Allah teâlâ kummeli taslit etmiş, çekirgeden kalan bakıyyeyi yemeye ve elbise ve bedenlerine kadar girerek derilerini emmeye[4] başlamış. Müşârün ileyhe üçüncü defa feryat etmişler, bu da bi-emrillah mürtefi‘ olmuş "artık" demişler, "senin bir sâhir olduğunda hiç[5] şüphemiz kalmadı". Ba‘dehû deniz tarafından gayet kesif bir karaltı çıkmış ve başlarına kurbağalar yağmaya başlamış. Öyle ki yerleri yurtları kurbağa ile dolmuş, herhangi bir örtüye veya yiyeceğe el uzatsalar kurbağa çıkar ve ağızlarına burunlarına atılırmış, tekrar dördüncü defa olarak müşârün ileyhe yalvarmışlar, o da kendilerinden kuvvetli ahd alarak dua etmiş, Allah teâlâ bunu da bir yağmurla sürüp denize dökerek bertaraf etmiş, lâkin yine nakz-ı ahd etmişler, küfr ü fesaddan ayrılmamışlar, bunun üzerine

---

1 H: "akvâm".
2 B -"ve meyvelerini".
3 H, M ve B: "eyh".
4 H -"ve elbise ve bedenlerine kadar girerek derilerini emmeye".
5 H -"hiç".

de Allah teâlâ kan göndermiş, içecekleri, kullanacakları [2269] sular kan olmuş kalmış, birisi bir İsrâilînin ağzından bir yudum su sormak istese o bile kan kesilirmiş veyahut[1] mütemâdiyen burunlarından kan fışkırırmış.[2] Sonra bunların müddetleri hakkında da muhtelif rivayetler vardır. Ezcümle Hazret-i Mûsâ'nın seharaya galebesinden sonra kavm-i Fir'avn içinde on sene kaldığı ve bu mucizeleri bu müddet zarfında gösterdiği de rivayet olunmuştur.[3] Fakat Ebû Hayyân'ın dahi ihtar ettiği vechile şundan gaflet olunmamalıdır ki bunların keyfiyeti ve müddeti, yani ne suretle ve ne kadar bir zaman zarfında vukū'a geldiği hakkındaki haberlerin merci'i nükūl-i İsrâiliyedir. Âyette keyfiyet ve müddete dair hiçbir işaret ve delâlet yapılmaksızın ancak irsâl olundukları zikrolunmuş[4] ve buyurulmuştur ki:

{اٰيَاتٍ مُفَصَّلَاتٍ} Mufassal mufassal âyetler olarak, yani her biri ayrı ayrı birer delîl-i vâzıh olarak gönderdik. ❁ Her biri Mûsâ'nın sıdkına, Allah teâlâ'nın kemâl-i kudretine ve kavm-i Fir'avn'ın helâke doğru gittiğine ve hakk u hakikati anlayıp bir an evvel Allah'a iman ve tazarru' etmeleri lüzûmuna delâlet eden delâil-i vâzıha idiler. Onlar {فَاسْتَكْبَرُوا} bunun üzerine de istikbar ettiler ❁ iman etmeyi kibirlerine yediremediler {وَكَانُوا قَوْماً مُجْرِمِينَ} ve bunlar böyle mücrimler sürüsü bir kavim idiler. Öyle ahlâksız[5] bir kavim ki {وَلَمَّا وَقَعَ عَلَيْهِمُ الرِّجْزُ} tepelerine belâ indi mi {قَالُوا يَا مُوسَى ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَۚ لَئِنْ كَشَفْتَ عَنَّا الرِّجْزَ لَنُؤْمِنَنَّ لَكَ وَلَنُرْسِلَنَّ مَعَكَ بَنٖٓي اِسْرَٓائِيلَ} yâ Mûsâ Rabbine sana verdiği ahd -ahd-i nübüvvet- ile bizim için dua et, kasem olsun ki eğer bizden bu belâyı açarsan muhakkak ve muhakkak sana iman edeceğiz ve Benî İsrâil'i seninle [2270] beraber

---

1 B: "veya".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 56-68; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 483-490.

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* V, 1549; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 490; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* II, 441:

عن نوف الشامي قال: مكث موسى في آل فرعون بعد ما غلبت السحرة عشرين سنة يريهم الآيات الجراد، والقمل والضفادع والدم فيأبوا، يعني: أن يسلموا.

وحكى النقاش عن مقاتل أنه قال: مكث موسى بمصر بعد إيمان السحرة عاما أو نحوه يريهم الآيات.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 152:

والذي دلت عليه الآية أنه أرسل عليهم ما ذكر فيها وأما كيفية الإرسال ومكث ما أرسل عليهم من الأزمان والهيئات فمرجعه إلى النقل عن الأخبار الإسرائيليات إذ لم يثبت من ذلك في الحديث النبوي شيء.

5 H: "haksız".

mutlak ve mutlak göndereceğiz derlerdi[1]. {فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الرِّجْزَ اِلٰٓى اَجَلٍ هُمْ بَالِغُوهُ} Binâen'aleyh erişecekleri bir ecele, yani bir müddete kadar kendilerinden azâbı açtık mı {اِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ} derhâl ahidlerini bozarlardı ❂ o küşâyişi ebedî gibi farz ederler, azâbın biri giderse diğer birinin gelebileceğini düşünmezler, hatta kaç defalar ta'addüdüne rağmen düşünmezler; ilk fırsatta sözlerinden cayar, yeminlerinden dönerlerdi. Böyle ahlâksız bir kavim idiler. {فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ} Nihâyet Biz de onlardan intikam aldık, yani nimeti selb ve bütün bütün nikmete düşmelerini irade eyledik de {فَاَغْرَقْنَاهُمْ فِى الْيَمِّ} kendilerini denizde gark ettik {بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ} çünkü âyetlerimizi tekzib ettiler ve onlardan gāfil bulunuyorlardı. ❂ Yalan diyorlar, mütenebbih olmak için bir kere nazar-ı dikkate almıyorlardı. Bütün kābiliyyet-i intibâhiyeleri tükenmiş idi. Şimdi kudret-i ilâhiyeyi düşünmeli ki âyât-ı ilâhiyeye zulmeden müfsidlerin ve kendi kuvvet ü satvetlerine mağrur olarak Benî İsrâil'in[2] nesillerini mahvetmek isteyen gāfil mütekebbir mücrimlerin âkıbetleri bu nikmet oldu.

Bunları gark ettik {وَاَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْاَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِى بَارَكْنَا فِيهَا} ve kahr altında ezilmekte bulunan kavmi -Benî İsrâil kavmini- arzın bereketler verdiğimiz meşrıklarına mağriblerine -yani şark u garb taraflarına- vâris kıldık. ❂ Bilâhare Benî İsrâil, Firavun'un gark olduğu yerin şarkında bulunan Şam ve garbında bulunan Mısır arazisine mâlik olmuşlar ve Ferâ'ine ve Amâlika'dan sonra oralarda diledikleri gibi tasarruf etmişlerdi. [2271] {وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنٰى عَلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائِيلَ} Ve bu suretle yâ Muhammed, Rabbinin o güzel sözü Benî İsrâil'e karşı, sabırları sebebiyle tamam oldu. ❂ Sûre-i Kasas'ta geleceği üzere وَنُرِيدُ اَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِى الْاَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ اَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ. وَنُمَكِّنَ لَهُمْ فِى الْاَرْضِ وَنُرِىَ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ[3] مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ [28/5-6] diye beyan olunan ve mukaddemâ lisân-ı Mûsâ ile Benî İsrâil'e

---

1 H ve B: "dediler".
2 B -"Benî İsrâil'in".
3 H, M ve B -"منهم".

عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُهْلِكَ عَدُوَّكُمْ وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِى الْاَرْضِ diye tebşir edilen va'd-i ilâhî Benî İsrâil hakkında tamamen tahakkuk etti. Hem şurası şâyân-ı dikkattir ki sabırları sebebiyle tahakkuk etti {وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ} de[1] Firavun ve kavminin yapagelikleri sanî'alarını, masnû'âtlarını {وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ} ve yükseltegeldikleri köşklerini veya bahçelerini tedmîr ü tahrîb eyledik. ❁ Siyasetlerini, sanatlarını başlarına geçirdik; medeniyetlerini, ma'mûriyetlerini Hâmân'ın köşkü gibi mebânî-i refî'alarını harâbâta çevirdik. İşte kavm-i Fir'avn'ın hulâsa-i ahvâl[2] ve âkıbeti.

Şimdi de فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ medlûlünce Benî İsrâil'in bundan böyle cereyan eden ahvâlini kıssa kıssa tâkip edelim.

Kavm-i Fir'avn'ı batırdık:

وَجَاوَزْنَا بِبَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ الْبَحْرَ فَاَتَوْا عَلٰى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلٰٓى اَصْنَامٍ لَهُمْۚ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَٓا اِلٰهًا كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌۜ قَالَ اِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ ﴿١٣٨﴾ اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فٖيهِ وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٣٩﴾ قَالَ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغٖيكُمْ اِلٰهًا وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمٖينَ ﴿١٤٠﴾ وَاِذْ اَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُٓوءَ الْعَذَابِۚ يُقَتِّلُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْۜ وَفٖى ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظٖيمٌ ﴿١٤١﴾

[2272] **Meâl-i Şerîfi**

Ve Benî İsrâil'e denizi atlattık, derken bir kavme vardılar, toplanmışlar kendilerine mahsus birtakım putlara tapıyorlardı. "Yâ Mûsâ!" dediler, "bunların birçok ilâhları olduğu gibi sen de bize bir ilâh yap." "Siz" dedi, "gerçekten câhillik ediyorsunuz (138). Çünkü o gördüklerinizin içinde bulundukları din helâke mahkumdur, ve bütün yaptıkları bâtıldır (139). Hiç" dedi, "ben size Allah'tan başka bir ilâh mı isterim? O, sizi âlemlerin üstüne geçirdi" (140). Hem düşünseniz a, sizi âl-i Fir'avn'dan kurtardığımız hengâmı. Size azâbın kötüsünü peyliyorlardı; oğulları-

1 B -"de".
2 H: "ahvâli".

nızı boyuna katlediyorlar, kadınlarınızı diri tutuyorlardı. Bunda size Rabbiniz tarafından azîm bir imtihan var (141).

{فَاَتَوْا عَلٰى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلٰٓى اَصْنَامٍ لَهُمْ} Derken bir kavme uğradılar ki kendilerine mahsus birtakım putlara mülâzemet ediyorlardı; durup perestiş eyliyorlardı. ❁ Bu kavmin Lahm ü Cüzam'dan olup Rîf'te sâkin bulundukları ve hatta Rîf-i Mısır'da sâhil-i bahrda mâruf Rakka karyesine, yani Mısır Rakkasına indikleri söylenmiş, Hazret-i Mûsâ'nın kendilerine kıtal ile emrolunduğu Ken'ânîlerden oldukları da söylenmiştir ki فَاَتَوْا ta'kībine bu daha muvafıktır. Kezâlik putlarının hakikaten bakara veya taştan, ahşaptan vesâireden bakara timsalleri olduğu da zikredilmiştir. Fakat Kur'an bize şunu anlatıyor ki bu kıssada şâyân-ı dikkat nokta [2273] herhangi bir kavim veya herhangi bir put olursa olsun ale'l-ıtlâk putperestliğin bâtıl ve müdemmer ve ma'amâfîh câhilleri iğfal ve temayüllerini celb edebilecek bazı câzibeleri de hâiz olmasında ve böyle bazı fenalıkların ihtilât ve görenek ile avâma sirâyet etmesinde, Benî İsrâil'de de ıcl fitnesine mebde' olan ilk meyl-i küfrün böyle bir görenek sebebiyle hudûsa gelmiş bulunmasındadır. Nitekim Benî İsrâil o kavmi görünce {قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَٓا اِلٰهاً كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌ} "yâ Mûsâ, bunların kendilerine mahsus ilâhları bulunduğu gibi bize mahsus da bir ilâh yap" dediler. ❁ Yani içlerinde böyle diyenler oldu ki ba'de'l-halâs Benî İsrâil'in ilk meyl-i küfrüdür. Buna karşı Mûsâ {قَالَ اِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ}" her hâlde siz" dedi, "câhillik ediyorsunuz." ❁ Mec'ûl yani yapma bir ilâh istemek, şu veya bu kavme mahsus ilâhlar olabileceğini farz eylemek ve putperest bir kavmin putlarına imrenmek cehaletten başka hiçbir şey değildir. {اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ} O putlara tapanlar yok mu? Hiç şüphe yok {مُتَبَّرٌ مَا هُمْ فِيهِ} bunların içinde bulundukları; din diye içine düştükleri şey, parçalanıp yıkılmaya mahkum {وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} ve ibadet diye yaptıkları bütün bâtıldır, hiçtir.[1] ❁ Maksadları Allah'a tekarrub bile olsa yine hiçtir, küfürdür. {قَالَ اَغَيْرَ اللّٰهِ اَبْغِيكُمْ اِلٰهاً} "Ben" dedi, "size Allah'ın gayrı bir ilâh mı isteyeceğim? Ne mümkin {وَهُوَ فَضَّلَكُمْ عَلَى الْعَالَمِينَ} hâlbuki o, sizi bütün

1 H: "ve ibadet diye bütün yaptıkları hiçtir".

bildiğiniz âlemlere tafdil etti. Başkalarına vermediği nimeti size verdi." ❁ Bunu Allah'tan başka kim verebilir? Ve Allah'ın bu nimetlerine [2274] karşı nankörlük edip başka ilâh aramaya kalkışanların hâli ne olur? Câhillik etmeyin {وَ} Allah tarafından şu ihtârı unutmayın: {اِذْ اَنْجَيْنَاكُمْ ...مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ... اِلخ}

Böyle oldu:

وَوٰعَدْنَا مُوسٰى ثَلٰثِينَ لَيْلَةً وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهٖٓ اَرْبَعِينَ لَيْلَةًۚ وَقَالَ مُوسٰى لِاَخِيهِ هٰرُونَ اخْلُفْنِى فِى قَوْمِى وَاَصْلِحْ وَلَا تَتَّبِعْ سَبِيلَ الْمُفْسِدِينَ ﴿١٤٢﴾ وَلَمَّا جَٓاءَ مُوسٰى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُۙ قَالَ رَبِّ اَرِنِٓى اَنْظُرْ اِلَيْكَۜ قَالَ لَنْ تَرٰينِى وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرٰينِىۚ فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًاۚ فَلَمَّٓا اَفَاقَ قَالَ سُبْحَانَكَ تُبْتُ اِلَيْكَ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٤٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de Mûsâ'ya otuz geceye vaad verdik ve onu bir on ile tamamladık. Bu suretle Rabbinin mîkātı tam kırk gece oldu ve Mûsâ kardeşi Hârûn'a şöyle dedi: "Kavmim içinde bana halef ol, ıslâha çalış da müfsidler yoluna gitme" (142). Vaktâ ki [2275] Mûsâ mîkātımıza geldi, ve Rabbi onu kelâmıyla taltif buyurdu, "yâ Rab!" dedi, "göster bana bakayım Sana." Buyurdu ki: "Beni kat'iyyen göremezsin, لَنْ تَرٰينِ *velâkin dağa bak, eğer yerinde durursa demek Beni göreceksin." Derken Rabbi dağa bir tecellî buyurunca onu un ufra ediverdi, Mûsâ da baygın düştü. Sonra vaktâ ki ayıldı, "sübhansın" dedi; "Sana tevbe ile döndüm ve ben mü'minlerin evveliyim" (143).*

{وَوٰعَدْنَا مُوسٰى ثَلٰثِينَ لَيْلَةً وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ} Bir de Mûsâ'ya otuz geceye vaad verdik ve onu bir onla itmam eyledik {فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّهٖٓ اَرْبَعِينَ لَيْلَةً} de Rabbinin mîkātı tam kırk geceye doldu. ❁ Burada Sûre-i Bakara âyetindeki erba'înin bir tafsîli vardır. Rivayet olunduğuna göre Mûsâ aleyhisselâm Mısır'da iken Benî İsrâil'e Allah düşmanlarını helâk ederse

kendilerine bir kitap getireceğini vaad etmiş ve Firavun helâk olunca Mûsâ o kitâb-ı mev'ûdu niyaz eylemiş, Allah teâlâ da otuz gün oruç tutmasını emreylemiş idi ki zilkade idi ve zilhiccenin onuyla tam kırka iblâğ edildi.[1] Öyle anlaşılıyor ki ilk otuz gün savm vesâir tekarrubât ile bir tehzîb-i mahsus ve bir riyazet olmuş, ve sonraki on günde de Tevrat'ın nüzûlü ve kelâm vukū' bulmuştur. Bu kırkın gündüzleri de mîkātta dâhil bulunduğu hâlde yalnız لَيْلَةً buyurulması, ayın geceden başlaması ve binâen'aleyh kırk gece hesabıyla tamam olmuş bulunması hikmetine mebnî olduğunu müfessirîn beyan etmişlerdir.[2] Bundan bilhassa şu işareti anlayabiliriz ki ehlullâhın büyük bir subh-i tecellîye ermesi için geceler gibi karanlık ıztırab saatleri ile çile doldurmaları lâzımdır. Tenezzülât-ı ilâhiye gecelerde vâki' olur. Ve bütün muvaffakiyet sabahları, leyâl-i ıztırâbın seherlerini tâkip eyler. Hazret-i Mûsâ'nın bu çilesinde kırk sanki bütün bir gece ve on onun bir seheri mesabesinde demek olup bazı rivâyâtta dahi vârid [2276] olduğu üzere bu seherin fecr-i sâdık saatlerini andıran sonlarında Hazret-i Mûsâ mazhar-ı kelâm-ı sübhânî olmuş ve şu tecellîye ermiştir:

{وَلَمَّا جَٓاءَ مُوسٰى لِمِيقَاتِنَا} Vaktâ ki Mûsâ -biraderini halef bırakıp- mîkātımızda, yani tâyin ettiğimiz vakt-i mahsusta geldi {وَكَلَّمَهُ رَبُّهُۙ} ve Rabbi onu kelâmıyla bekâm etti. ❁ Meleklere olan kelâmı gibi bilâ vasıta ve fakat verâ-yı hicâbdan ona kelâm söyledi. وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا [Meryem 19/52][3] kavl-i ilâhîsi delâlet eder ki bu kelâm "necvâ" idi. Mûsâ aleyhisselâm kelâmullahı[4] her cihetten işitiyordu diye bir rivayet vardır.[5]

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 497-498:

وذلك أن موسى عليه السلام وعد بني إسرائيل، وهم بمصر إذا أهلك الله عدوّهم واستنقذهم من أيديهم أتاهم بكتاب فيه بيان ما يأتون وما يذرون، فلما فعل الله ذلك بهم، سأل موسى عليه السلام ربه الكتاب، فأمره الله يصوم ثلاثين يومًا، وهو شهر ذي القعدة... فأمره الله تعالى أن يصوم عشرة أيام من ذي الحجّة.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* I, 322:

كان تفسير الأربعين بليلة دون يوم، لأن أول الشهر ليلة الهلال، ولهذا أرخ بالليالي، واعتماد العرب على الأهلة، فصارت الأيام تبعا لليالي، أو لأن الظلمة أقدم من الضوء بدليل «وآية لهم الليل نسلخ منه النهار» (يس ٣٦/٣٧) أو دلالة على مواصلته الصوم ليلا ونهارا، لأنه لو كان التفسير باليوم أمكن أن يعتقد أنه كان يفطر بالليل، فلما نص على الليالي اقتضت قوة الكلام أنه واصل أربعين ليلة بأيامها.

3 "…hem de onu makām-ı münâcaatta mertebe-i kurba erdirdik."

4 B: "kelâmı Allah'ı".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 152; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 33:

روي أن موسى عليه السلام كان يسمع ذلك الكلام من كل جهة.

Bu da gösterir ki Allah'ın kelâmını işitmek mahluk kelâmını işitmek gibi değildir. Rabbi onu böyle doğrudan doğru ve fakat verâ-yı hicâbdan kelâmıyla bekâm edip kelîm kılınca, kelâmullahın neş'e-i zevkiyle Mûsâ'da şevk-i rü'yet galeyâna geldi de {قَالَ رَبِّ اَرِنٖٓي اَنْظُرْ اِلَيْكَ} "yâ Rab, bana göster Sana bakayım" dedi. ❁ Yani hicâbı kaldır, bana bizzat tecellî et de dîdârını görmek nasip eyle diye yalvardı. {قَالَ لَنْ تَرٰيني} Rabbi "Beni" dedi, "kat'iyyen görmeyeceksin[1] {وَلٰكِنِ انْظُرْ اِلَى الْجَبَلِ} velâkin dağa bak {فَاِنِ اسْتَقَرَّ مَكَانَهُ فَسَوْفَ تَرٰيني} eğer yerinde durursa sen de Beni göreceksin." Bunun üzerine {فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ} Rabbi dağa tecellî edince ❁ ki bu bir tecellî-i izâfîdir; yani zâtındaki bütün azamet ve kudret-i mutlaka değil, azamet ü kudretinden bir lemha zuhur ve bir emr ü iradesi dağa tesaddî ediverince {جَعَلَهُ دَكًّا} onu hurd u haş eyledi, ufalayıverdi. -Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde دَكَّاءَ okunduğuna göre- dümdüz ediverdi. Yani dağ gidip yeri örgüçsüz[2] bir deve veya bir sırt, bir tepe gibi oluverdi.

"**Dekk**", esasen "dakk" gibi bir şeyi ezip ufalamak, un ufra etmek mânasına masdar olup bunun ism-i mef'ûlü [2277] olan "medkûk" mânasına da gelir ki burada böyledir. دكاء ise hörgüçsüz deve veya دكّه gibi tepe ve sırt demektir. Bir mânaya göre dağ hiç kalmamış, diğerine göre yukarısı uçmuş, aşağısı küçürek kalmış demek olur. Meşhura göre bu dağ Tûr-i Sînâ idi, fakat diğer bir dağ olduğu da nakledilmiş; Cebel-i Zebîr veya Medyen'de Errîn denilen dağ veya büsbütün nâbûd olmuş bir dağ olduğu dahi söylenmiştir ki Hazret-i Mûsâ'nın üzerinde bulunduğu[3] dağ değil karşıdan baktığı dağ demek olur.[4]

Hâsılı Rabbinin tecellîsine dağ dayanamadı, "dekk" yahut "dekkâ" oldu {وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا} Mûsâ da şiddetle baygın düştü. ❁ Tecellîye iki eser terettüb etti: Biri dağın parçalanması, biri de Mûsâ'nın bayılıp düşmesi. Demek ki Mûsâ dağ dolayısıyla olan bir tecellî-i izâfîye bile

1 H ve B: "göremeyeceksin".
2 B: "hörgüçsüz".
3 B: "olduğu".
4 Bk. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 548; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 499; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* IX, 335; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* V, 236.

tahammül edemedi, tam ve mutlak bir tecellî-i zâtî olsa bütün dünya muzmahil olacaktı. Ve işte لَنْ تَرٰيِنى buyurulmasının hikmeti bu idi, yoksa haddizâtında tecellîde imtinâ‘ veya lütufta buhl yok, mesele tahammüldedir. Bu âlem-i fenâda O’nu görmeye tahammül olunamaz. Ve o hâlde bundan mevt ü fenânın munkatı‘ olduğu âlem-i bekāda yani âhirette dahi imtinâ‘-ı rü’yeti anlamaya kalkışmak doğru değildir.

{فَلَمَّٓا اَفَاقَ} Vaktâ ki Mûsâ ayıldı {قَالَ سُبْحَانَكَ} tenzih sana yâ Rabbî dedi. ❁ Fâni gözlerle görülmekten münezzehsin {تُبْتُ اِلَيْكَ} Sana tevbe ettim ❁ çünkü iznine iktiran etmeyen bir dilekte bulunmuş oldum {وَاَنَا۬ اَوَّلُ الْمُؤْمِنِينَ} ve ben, mü’minlerin evveliyim ❁ bu dünyada لَنْ تَرٰيِنى tecellîsine ilk iman eden benim.

Bunun üzerine Cenâb-ı Allah tesliye ve tatyib ve vazifesini tâyin için:

[2278]

قَالَ يَا مُوسٰٓى اِنّى اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسَالَاتى وَبِكَلَامى فَخُذْ مَٓا اٰتَيْتُكَ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِرِينَ ﴿١٤٤﴾ وَكَتَبْنَا لَهُ فِى الْاَلْوَاحِ مِنْ كُلِّ شَىْءٍ مَوْعِظَةً وَتَفْصِيلاً لِكُلِّ شَىْءٍ فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِاَحْسَنِهَا سَاُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ ﴿١٤٥﴾ سَاَصْرِفُ عَنْ اٰيَاتِىَ الَّذينَ يَتَكَبَّرُونَ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَاِنْ يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلاً وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلاً ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ ﴿١٤٦﴾ وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَلِقَٓاءِ الْاٰخِرَةِ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ هَلْ يُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Buyurdu ki: “Yâ Mûsâ! Haberin olsun ben risâletlerimle[1] ve kelâmımla seni o insanların üzerine intihab eyledim, şimdi şu sana verdiğimi al ve şükrünü bilenlerden ol” (144). Ve onun [2279] için elvâhta her

1 H: “risâletimle”.

şeyden yazdık, mev'izeye ve ahkâmın tafsîline dair her şeyi. "Haydi" dedik, "bunları kuvvetle tut, kavmine de emret onları en güzeliyle tutsunlar, ileride size o fâsıkların yurdunu göstereceğim" (145). Âyetlerimden uzaklaştıracağım yeryüzünde o haksızlıkla büyüklenenleri, ki her âyeti görseler de ona iman etmezler. Rüşd yolunu görseler[1] de onu yol tutmazlar, ve eğer sapıklık yolunu görürlerse onu yol tutarlar[2]. Öyle, çünkü onlar âyetlerimizi tekzib etmeyi âdet edinmişler ve hep onlardan gāfil olagelmişlerdir (146). Hâlbuki âyetlerimizi ve âhirete kavuşacaklarını tekzib edenlerin bütün amelleri heder olagelmiştir, her hâlde çekecekleri sırf kendi amellerinin cezâsıdır[3] (147).

{وَكَتَبْنَا لَهُ فِى الْاَلْوَاحِ... إلخ} Evvelki âyette zikrolunan risâlâtı beyandır. Elvâhın adedi, cevherleri, tûlleri hakkında muhtelif rivayetler vardır. Adedi on veya yedi idi veya iki idi denilmiş. Cevheri Cibrîl'in getirdiği zümrüd veya yeşil zeberced veya kırmızı yakut idi, yahut emr-i ilâhî ile Mûsâ'nın yonttuğu bir taştan idi veya bir ahşab idi denilmiş ilh... Fakat doğrusu bu babda ciddi bir delil yoktur. Kur'an bunlardan sâkittir.

{فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ} فَقُلْنَا لَهُ خُذْهَا بِقُوَّةٍ takdîrindedir. ❁ Yani yazmıştık da bunları, demiştik: Kuvvetle tut, iyi ve sıkı tut {وَأْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِاَحْسَنِهَا} kavmine de emret en güzelini ahz etsinler. ❁ Yani elvâhta yazılanların hepsi güzeldir. Bununla beraber bazısı bazısından daha güzel olanlar vardır. Meselâ af kısastan, vâcibât mubâhâttan daha güzeldir. Kezâlik mânaları ihtimâlli olanların bazı ihtimâlâtı tevil ve tefsirce diğerinden daha güzel olabilir. Binâen'aleyh kavmin dâima ahsen ve efdali ihtiyar eylesinler ki {سَاُرِيكُمْ دَارَ الْفَاسِقِينَ} size ileride fâsıkların yurdunu göstereceğim. ❁ Bu hem bir tebşîri, hem de bir [2280] tehdîdi iş'âr eder. Bunda bir taraftan fısk u fücur içinde pûyân olan cebbarlar kavminin diyarlarına girip vâris olacaklarını va'd ü tebşîr ile ahsen-i amele tergīb vardır, diğer taraftan da "yurtlarına girip göreceksiniz ki fâsıkların âkıbetleri ne fecîdir"

---

1 H: "görürlerse"; B: "gösterseler".
2 H -"ve eğer sapıklık yolunu görürlerse onu yol tutarlar".
3 H: "cezâsı".

diye fısktan tahzir veya Benî İsrâil'den zuhur edecek fâsıklara[1] işaret ve cehennemi ihtar vardır.

Bak fâsıklara ne olacak: {سَاَصْرِفُ عَنْ اٰيَاتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ} Haksız olarak yeryüzünde tekebbür edenleri âyetlerimden çevireceğim, men‘ edeceğim[2]. ❁ Kalbleri öyle tab‘ olunacak ki gerek hilkatte gerek kitapta tekvînî veya teşrî‘î âyât-ı ilâhiyenin ifade ettiği izz ü saadeti, mezâmîn-i hakikati göremeyecekler {وَاِنْ يَرَوْا كُلَّ اٰيَةٍ لَا يُؤْمِنُوا بِهَا} ve her âyeti görseler bile inanmayacaklar. {وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لَا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا} Rüşd ü isabet yolunu görürlerse onu yol tutmayacaklar, {وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا}[3] gayy ü sefâhet yolunu görürlerse bunu yol tutacaklar. ❁ Hâsılı bütün hiss ü hareketleri tersine dönecek {ذٰلِكَ} o sarf veya o tekebbür ve bu aksilik şu iki sebeple olur: {بِاَنَّهُمْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} Âyetlerimizi tekzib etmiş olmaları, yani gidişlerinin fena ve hakkın aleyhlerinde olduğunu gösteren hayr u şerri, hakk u bâtılı tefrik etmek için inzal ve ikāme edilmiş olan âfâkī, enfüsî delillerimizi, alâmetlerimizi aslı yok birer hurafe ve insan aldatmak için uydurulmuş birer yalan gibi addetmeleridir. Yoksa ne tekebbür ederler ne de bu hâle düşerlerdi {وَكَانُوا عَنْهَا غَافِلِينَ} [2281] ve onlardan gāfil bulunmaları, yani tahsîl ü tetebbu‘ etmemeleri ve ettikleri surette de amellerinde nazar-ı i‘tibâra almamak[4] gafletini itiyad etmeleri {وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَلِقَاءِ الْاٰخِرَةِ} hâlbuki âyetlerimizi ve likā-yı âhireti tekzib edenlerin ❁ her işin sonunda bir cezâ ve mes'ûliyet gününün geleceğini inkâr eyleyenlerin {حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ} bütün amelleri habt olur; yani fakire ihsan, mazlûma i‘âne gibi yaptıkları iyilikleri varsa hepsi boşuna gider, sonunda hiçbirinin hayrını görmezler. Bütün mesâîleri heder ve bütün âkıbetleri zarar ve felâket olur. Hulâsa bütün bunların böyle olması bir cebr-i mahz değildir. {هَلْ يُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} ancak[5] yapageldikleri fiilin, küfr ü tekzîb ü gafletin cezâsını çekerler. Nitekim:

---

1 B: "fısklarına".
2 H -"men‘ edeceğim".
3 H -"Rüşd ü isabet yolunu görürlerse onu yol tutmayacaklar, {وَاِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا}".
4 B: "alınmamak".
5 H -"ancak".

وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسٰى مِنْ بَعْدِهِ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌۜ اَلَمْ يَرَوْا اَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا
يَهْدِيهِمْ سَبِيلًاۘ اِتَّخَذُوهُ وَكَانُوا ظَالِمِينَ ﴿١٤٨﴾ وَلَمَّا سُقِطَ فٖٓي اَيْدِيهِمْ وَرَاَوْا اَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّواۙ
قَالُوا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴿١٤٩﴾ وَلَمَّا رَجَعَ مُوسٰٓى اِلٰى
قَوْمِهِ غَضْبَانَ اَسِفًاۙ قَالَ بِئْسَمَا خَلَفْتُمُونِي مِنْ بَعْدِيۚ اَعَجِلْتُمْ اَمْرَ رَبِّكُمْۚ وَاَلْقَى الْاَلْوَاحَ
وَاَخَذَ بِرَاْسِ اَخِيهِ يَجُرُّهُٓ اِلَيْهِۜ قَالَ ابْنَ اُمَّ اِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِي وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِيۘ فَلَا تُشْمِتْ
بِيَ الْاَعْدَٓاءَ وَلَا تَجْعَلْنِي مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿١٥٠﴾ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَلِاَخِي وَاَدْخِلْنَا فِي
رَحْمَتِكَۘ وَاَنْتَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ ﴿١٥١﴾ اِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ
وَذِلَّةٌ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۜ وَكَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُفْتَرِينَ ﴿١٥٢﴾ وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّـَٔاتِ ثُمَّ تَابُوا
مِنْ بَعْدِهَا وَاٰمَنُواۘ اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٥٣﴾ وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ
اَخَذَ الْاَلْوَاحَۚ وَفِي نُسْخَتِهَا هُدًى وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ ﴿١٥٤﴾

[2282] **Meâl-i Şerîfi**

Mûsâ'nın arkasından ise kavmi tutmuşlar huliyyâtlarından bir dana, böğüren bir heykel edinmişlerdi. Görmemişler miydi ki o, onlara bir söz de söyleyemezdi, bir yol da gösteremezdi. Fakat onu edindiler ve zâlim idiler (148). Vaktâ ki ellerine kırağı düşürüldü ve cidden sapmış olduklarını gördüler, "kasem olsun [2283] ki" dediler, "eğer bize merhamet etmez de Rabbimiz mağfiret buyurmazsa, her hâlde hüsranda kalanlardan olacağız" (149). Vaktâ ki Mûsâ kavmine gazabnâk, esefnâk olarak döndü, "bana arkamdan ne fena halef oldunuz? Rabbinizin emrini ivdiniz mi?" dedi ve elvâhı bırakıverip kardeşini başından tuttu, kendine doğru çekiyordu. "Anam oğlu" dedi, "inan olsun bu kavim beni hırpaladılar, az daha beni öldürüyorlardı, sen de benimle düşmanları sevindirme ve beni bu zâlim kavim ile beraber tutma" (150). Dedi: "Rabbim bana ve kardeşime mağfiret buyur ve bizi rahmetinin içine koy, Sen ki erhamü'r-râhimîn'sin" (151). Şüphesiz o danayı edinenlere

Rablerinden bir gazab ve dünyâ hayatta bir zillet erişecek ve işte müfterîleri böyle cezâlandırırız (152). O, kötü amelleri işleyip de sonra arkasından tevbekâr olup iman edenler ise şüphe yok ki Rabbin ondan sonra elbette Gafûr'dur, Rahîm'dir (153). Vaktâ ki Mûsâ'dan gazab sustu, elvâhı aldı ve onlardaki yazıda bir hidâyet ve bir rahmet vardı, fakat öyle kimselere ki onlar sırf Rableri için rehbet duyarlar (154).

{وَاتَّخَذَ قَوْمُ مُوسٰى مِنْ بَعْدِهٖ مِنْ حُلِيِّهِمْ عِجْلًا جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ} Kavm-i Mûsâ da arkasından -yani o mîkātta iken- huliyyâtlarından bir buzağı, daha doğrusu böğürmesi var bir cesed ittihaz ettiler, yaptılar ve tutulup taptılar (*Sûre-i Tâhâ'ya bak*).

"**Cesed**", eti ve kanı olan cisim demek olduğundan bazıları bunun et ve kana inkılâb etmiş bulunduğunu söylemişlerdir. Lâkin diğer müfessirîn, cesed rûhlu rûhsuz herhangi bir cism-i kesîfe dahi ıtlak edildiğinden bunun altından ve rûhsuz bir cisim demek olduğuna kāil olmuşlardır. Henüz lahm ü dem gibi ecsâm-ı uzviyenin sanâyi'-i beşeriye ile i'mâl olunabildiği mâlum olmadığından biz de böyle anlamak isteriz. Âyette cesedin ıclden bedel yapılmış olması da buna delâlet eder. Gerçi putperestler göreneğe ve hevâ ve hissiyatlarına tebe'an kapıldıkları putlara incizablarını mâkul göstermek için birtakım [2284] hasâis[1] ve mezâyâ isnad ederler. Lâkin {اَلَمْ يَرَوْا اَنَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمْ وَلَا يَهْدِيهِمْ سَبِيلًا} görmediler mi ki o cesed kendilerine ne bir söz söyleyebiliyor ne de bir yol gösterebiliyordu? ❁ Binâen'aleyh âdî bir insan kadar bile hükmü olmayan bir cesedin ahkâm-ı ulûhiyetle ne alâkası olabilir? Hiç şüphesiz onlar bunun böyle olduğunu görüyorlardı, fakat {اِتَّخَذُوهُ} onu ittihaz ettiler, ona tutulup tapındılar, {وَكَانُوا ظَالِمِينَ} ve bunlar bir sürü zâlimler idi. ❁ Eşyâyı mevzi'inin gayrıya koyuyorlar, âyât-ı Hakk'ın hakkını vermiyorlar; gözlerini, kulaklarını, akıllarını tekzib ediyorlar, Mûsâ'nın nasihatından gaflet eyliyorlar ve bu suretle nefislerine zulmediyorlardı. Hâsılı bunu yaparken zâlim idiler ve bu ilk yaptıkları bir haksızlık değil

1 B: "havâs".

idi {وَلَمَّا سُقِطَ فٖى اَيْدٖيهِمْ} ۞ Bu cümle istiare veya kinaye veya temsil tarîkiyle şiddet-i nedâmet ifade eden bir tâbirdir. Bir insan bir işe nedâmet edip âciz kaldığı vakit سُقِطَ فِى يَدِهٖ denilir, bunun nedâmet veya şiddet-i nedâmet ifade ettiği müttefek[un] aleyh olmakla beraber tahlîlinde ve ne münasebetle bu mânayı ifade ettiğinde hayli ihtilâf edilmiş ve birçok vücûh zikrolunmuştur ki biz birkaçını zikr ile iktifâ edeceğiz:

1. Nedâmet eden kimse kederinden parmağını ısırır veya başını eğip çenesini iki elleri arasına alarak düşünür. Ve bu suretle o kimse sanki bütün nedâmetiyle eline düşmüş ve eli meskūt[un] fîh, mahall-i sukūt olmuş olur. Bu suretle سُقِطَ fi'l-i mechûlü tahtında müstetir "hüve" zamîriyle masdarı olan "sukūt"a isnad olunarak veya فٖى اَيْدٖيهِمْ mef'ûl[ün] fîhi سُقِطَ fi'l-i mechûlünün nâib-i fâili olarak cümlesi "ellerine sukūt vâki' oldu" veya "ellerini ısırdılar" mefhûmuyla şiddet-i nedâmetten kinaye kılınmış demektir.

2. Araplar حَصَلَ فِي يَدِهِ مَكْرُوه derler. Ve bu suretle [2285] kalbde vâki' olan bir hoşnutsuzluğu elde olmuş gibi tasvir ederler ki burada "yed", kalb ve nefisten mecazdır. Bunun gibi سُقِطَ فٖى اَيْدٖيهِمْ'de dahi "yed" nefs mânasına mecaz ve سُقِطَ'nın nâib-i fâili tahtında müstetir, ve ندم'e râci' bir هو zamîri olarak bu cümle, isti'âre bi'l-kinaye veya temsiliye suretiyle سُقِطَ النَّدَمُ فِي أَنْفُسِهِمْ "gönüllerine pişmanlık düşürüldü" demek olur.

3. Kırağı demek olan سقيط'tan me'huz olarak "kırağı düştü, kırağılandı" mânasını ifade edebilir. Binâen'aleyh "karlandık, üzerimize kar yağdı" mânasına "sülicnâ" denildiği gibi سُقِطَ فٖى اَيْدٖيهِمْ de "ellerine kırağı düştü" demek olur. Kırağı hem bir soğukla alâkadar hem de cüz'î bir harâretle derhâl eriyiverir bir şey olmak itibariyle eline kırağı düşen hem müteessir olmuş hem de eline hiçbir şey geçmemiş demek olacağından bu tâbir, âkıbeti hüsran ve nedâmete düşenler hakkında darb-ı mesel olmuştur. Ve ilk olarak Kur'an'da vârid olan emsâlden olduğu da söylenmiştir. Vâhidî'nin naklettiği bu vecih, bizce sâhib-i *Keşşâf*'ın ihtiyar ettiği birinci vecihten daha vâzıh ve daha bedî'dir. Binâen'aleyh,

mefhûm-ı nazm şu olur: Vaktâ ki ellerine kırağı düştü {وَرَاَوْا اَنَّهُمْ قَدْ ضَلُّوا} ve kendilerinin sapmış olduklarını gördüler {قَالُوا لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ} böyle dediler ۞ ki Sûre-i Tâhâ’da anlaşıldığı üzere bu nedâmet, Mûsâ aleyhisselâm’ın mîkāttan rücû‘undan sonra olmuştur. Fakat burada fiillerinin nedâmete müncer olduğu topluca anlaşılmak için evvelâ zikredilmiş ve rücû‘ kıssası bunun bir îzâhı siyâkında îrad buyrulmuştur. Şöyle ki:

{وَلَمَّا رَجَعَ مُوسٰٓى اِلٰى قَوْمِه۪ غَضْبَانَ اَسِفاً} ۞ “**Esef**” hem şiddet-i[1] gazab hem de hüzün mânasına gelir. Ve yerine göre her birinde kullanılır. Nitekim فَلَمَّٓا اٰسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ [ez-Zuhruf 43/55][2] أَغْضَبُونَا[3] demektir. “Esef”, nefsin [2286] hoşlanmadığı bir mekruh karşısında aldığı hâlet-i mahsûsasıdır ki o mekruh mâfevkten gelirse hüzün ve inkıbaz, mâdûndan gelirse gazab ve heyecan olur. Şu hâlde esef-i Mûsâ kavmine karşı son derece bir gazab, Allah’a karşı da bir hüzün demek olur. Bu iki haysiyetle burada اَسِفاً bir taraftan “şedîdü’l-gadab” mânasıyla, diğer taraftan da حَزِينًا mânasıyla tefsir olunmuştur ki evvelki Ebu’d-Derdâ radıyallâhu anh’ın kavli ve birçok müfessirînin muhtârıdır.[4] Zira siyâk-ı âyet, gazab üzerindedir. Yani غَضْبَانَ اَسِفاً kızarak ve son derece kızarak demektir.

Hâsılı Hazret-i Mûsâ mîkāttan dönerken arkasından kavminin ıcl ittihaz ettiklerini min tarafillah haber almış ve bundan dolayı gazab ü şiddetle dönmüş, dönüp gelince kavmine {قَالَ} demiştir ki {بِئْسَمَا خَلَفْتُمُون۪ي مِنْ بَعْد۪ي} benden sonra bana ne fena halef oldunuz! ۞ Siz benim yaptığımı, nefy-i şirk ve tevhîd ü ihlâs ile Allah’a nasıl ibadet ettiğimi ve sizi buna nasıl sevk eylediğimi[5], اجْعَلْ لَـنَٓا اِلٰهاً كَمَا لَهُمْ اٰلِهَةٌ [el-A‘râf 7/138]

---

1 H: “şiddetli”.
2 “Böyle vaktâ ki Bizi gazaba davet ettiler Biz de kendilerinden intikam aldık…”
3 H: “أغضبنا”.
4 Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XIII, 120-121; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* XII, 533; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît,* IX, 366:

قال أبو الدرداء: قول الله: «غضبان أسفًا»، قال: «الأسف»، منزلة وراء الغضب أشدُّ من ذلك، وتفسير ذلك في كتاب الله: ذهب إلى قومه غضبان، وذهب أسفًا.

وقال ابن عباس رضي الله عنهما والسدي: يعني حزينًا، قال الحسن: غضبان حزينًا.

5 H: “söylediğimi”.

dediğiniz zaman neler söylediğimi gördükten sonra benim gıyâbımda, benim ahdime riayet etmeyerek arkamdan ne fena şeyler yaptınız ve buzağıya taptınız[1], makāmıma kāim olup böyle münkerâtı men' etmesi lâzım gelenleriniz de bunu men' etmediniz ha! Hâlbuki haleflerin vazifesi kendilerini istihlâf edenlerin ahidlerine riayet değil midir? {اَعَجِلْتُمْ اَمْرَ رَبِّكُمْ} Rabbinizin emrini ivdiniz mi? ❁ Yani dinini ve vaadlerini acele edip bırakıverdiniz mi? Yahut da Rabbinizin bana vaad ettiği kırk gece mîkātı acele ettiniz, vaktinden evvel bitivermesini istediniz, otuz gün geçer geçmez beni öldü farz ettiniz de peygamberlerinden bir zaman sonra birçok ümmetlerin dinlerini bozması âdet olduğu gibi siz de alelacele dininizi değiştirmeye mi kalktınız? Veyahut alelacele Rabbinizin kahr u gazabını mı istediniz? Böyle dedi {وَاَلْقَى الْاَلْوَاحَ} ve [2287] elvâhı bıraktı. ❁ O elvâh ki فَخُذْهَا بِقُوَّةٍ buyurulmuş idi. Denilmiş ki bırakılınca elvâh kırılmış ve binâen'aleyh yedide altısı ref' olunmuş, ancak biri kalmış, ref' olunanda تفصيل كل شيء, bâkī kalanda da[2] هُدًى وَرَحْمَةٌ varmış, lâkin Kur'an'da elvâhın böyle kırıldığını ifade eder bir kayıt görünmüyor[3]. Anlaşılıyor ki Hazret-i Mûsâ, asl-ı[4] din olan tevhîdin ihtilâli karşısında esas meseleyi şiddetle halletmek için tafsîlâta ait olan ve hüdâ ve rahmeti mutazammın bulunan elvâhı muvakkaten bir tarafa bırakmış ve evvelemirde kardeşini şiddetle kendisine çekmek teşebbüsünde bulunmuştur. Bunda esâs-ı tevhîde ta'alluk eden büyük bir ihtilâl karşısında idâre-i örfiye ilânına misâl veren bir hâdise tasvîri var demektir.

Elvâhı bıraktı {وَاَخَذَ بِرَأْسِ اَخِيهِ} ve biraderinin başından tuttu {يَجُرُّهُٓ اِلَيْهِ} kendine çekiyordu. ❁ Bundan şunlar anlaşılır:

1. Din işinde evvelâ kardeş hatırına bile bakmıyor.

2. Kardeşini yerine halef bırakmış olduğundan evvelemirde onun mes'ûliyetinden başlıyor.

---

1 B -"ve buzağıya taptınız".
2 H ve B -"da".
3 H: "görülmüyor".
4 M: "asıl".

3. Kardeş ile tevhîd-i mesâî etmek ilk iş olduğunu gösteriyor. Buna karşı biraderi {قَالَ ابْنَ اُمَّ} “ey anamın oğlu!” dedi. ❁ Hazret-i Hârûn Hazret-i Mûsâ’nın şakīki, ana baba bir biraderi olduğu hâlde böyle hitap etmesi ananın rahm ü şefkatte mesel ve ana hakkının ale’l-husûs Mûsâ hakkında daha büyük ve daha mühim olması ve bir de analarının mü’mine bulunması haysiyetiyle biraderinin hissiyyât-ı rahm ü şefkatini tehyic eylemek belâgatini muhtevîdir. Yani ey benim ana gibi merhametli ve şefkatli olması lâzım gelen sevgili kardeşim {اِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِى وَكَادُوا يَقْتُلُونَنِى} hakikaten kavim, beni zayıfsındılar[1] ve [2288] öldüreyazdılar. {فَلَا تُشْمِتْ بِىَ الْاَعْدَٓاءَ} Binâen‘aleyh düşmanları benimle şemâtet ettirme, yani bana düşmanları sevindirecek bir şey yapma. ❁ Şâir:

وَالْمَوْتُ دُونَ شَمَاتَةِ الْأَعْدَاءِ

“Ölüm a‘dânın şemâtetinden hafiftir” demiş. {وَلَا تَجْعَلْنِى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} Ve beni o zâlimler gürûhuyla beraber sayma. ❁ Yani ben onların kendilerinden de fiillerinden de berîyim. Ne asl-ı fiil, ne men‘de taksir cihetinden müstahik oldukları muâhazeye müstahik de değilim. İşte Hârûn biraderi Mûsâ’nın gazab u şiddetini böyle zarif ve beliğ bir yumuşaklıkla karşıladı. Mûsâ da {قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِى وَلِاَخِى} “yâ Rabbi” dedi, “bana ve kardeşime mağfiret et”. ❁ Evvelâ kendisi için istiğfârı, biraderine yaptığı muâmele onun sâbit olmuş bir günahından nâşî olmadığını itiraf ile ona bir tarziyeyi ve şemâtet edeceklere karşı biraderine izhâr-ı mahabbeti tazammun eder. Sâniyen biraderi için istiğfârı da o gürûh-ı zâlimîn ile mukātele etmesi vâcib olduğu hâlde tehir etmiş olduğundan dolayı onun da istiğfâra muhtaç olduğunu iş‘ârdır. {وَاَدْخِلْنَا فِى رَحْمَتِكَ} Mağfiretten başka bizi rahmetinin, ziyade in‘âmının içinde bulundur. {وَاَنْتَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ} Sen erhamü’r-râhimînsin. ❁ Binâen‘aleyh kaviyyen ümit ederiz ki dünya ve âhiret dâire-i rahmetinde bulunuruz.

---

1 H: “zayıf sandılar”.

{إِنَّ الَّذِينَ اتَّخَذُوا الْعِجْلَ... الآية} Icli[1] ittihaz edenler -çünkü tevbe edenlerin hükmü bundan sonra ayrıca gösterilmiş olması karînesiyle- yani Sâmirî ve tarafdârânı gibi ıcli[2] yapan ve bu fitneyi çıkarıp tâkip ve ısrar eyleyenler yok mu? Hiç şüphesiz {سَيَنَالُهُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّهِمْ} [2289] istikbalde bunlara bir gazab, tasvîre sığmaz uhrevî bir gazab-ı rabbânî erecek {وَذِلَّةٌ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} hayât-ı dünyâda da müthiş bir zillet. ❁ Bu, o gariplik zilletidir ki bütün âleme darb-ı mesel olmuştur. Ve o meskenettir ki kendilerine ve evlâdlarına şâmil olagelmiştir. Bu meyanda Sâmirî'ye muhtas olan bir zillet de vardır ki Sûre-i Tâhâ'da geleceği üzere لَا مِسَاسَ [20/97][3] ibtilâsı ile nâsa ihtilâttan memnû'iyettir. {وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُفْتَرِينَ} Ve işte Biz bütün müfterîleri böyle cezâlandırırız. Allah'a karşı din uydurmaya kalkışanları[4] sonunda hep böyle gazab u zillete dûçar ederiz. ❁ Binâen'aleyh bunu yalnız Benî İsrâil ıclcilerine münhasır zannetmemelidir. Bununla beraber {وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ} seyyiât yapanlar ❁ herhangi seyyie olursa olsun yapıp da {ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِهَا وَاٰمَنُوا} sonra arkasından tevbe ve cidden iman edenler ❁ yani evvelkiler gibi fenalıklarında[5] ısrar etmeyip de cidden tevbe ve iman ile imanın muktezâsı olan işlerle iştigal eyleyenler de şunu muhakkak bilsinler ki {إِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} Rabbin tevbeden sonra elbette Gafûr, Rahîm'dir. ❁ Ve işte yukarıda geçtiği üzere لَئِنْ لَمْ يَرْحَمْنَا رَبُّنَا وَيَغْفِرْ لَنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ diyenlerin cevâbı da bunun içindedir.

{وَلَمَّا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ} Vaktâ ki Mûsâ'dan gazab, sükût etti ❁ yani sükûnet buldu, zâil oldu. Burada sükûnetin "sükût" tâbiriyle ifade olunuvermesinde beliğ bir istiare vardır ki şöyle bir tasvir ifade eder: Gazab, Mûsâ üzerinde mütehakkim bir âmire benziyordu. Ağzını açmış onu durmadan şiddete teşvik ediyor; "kavmine şöyle şöyle de, elvâhı bırak, biraderini başından tut çek" diye emirler [2290] veriyordu. Hârûn'un hilm ü ihlâsı ile hüsn-i ifadesi üzerine susuverdi ve o vakit

---

1 H ve B: "'Icl".
2 H ve B: "'ıcl".
3 "…temas yok…"
4 H: "kalkanlara".
5 H: "fenalıklarda".

Mûsâ {اَخَذَ الْاَلْوَاحَ} bıraktığı elvâhı eline aldı {وَفٖى نُسْخَتِهَا} ki aldığı elvâh nüshasında, yazısında {هُدًى} bir hüdâ, bir beyân-ı Hak {وَرَحْمَةٌ} bir rahmet: Hayr u salâha irşâd ile bir nimet vardı ❁ fakat herkese değil {لِلَّذٖينَ هُمْ لِرَبِّهِمْ يَرْهَبُونَ} Rableri için râhib olanlara ❁ yani Allah için masiyetten korkanlara mahsus.

Bunun üzerine şu suretle tevbeye şürû‘[1] ettiler:

وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ سَبْعٖينَ رَجُلًا لِمٖيقَاتِنَاۚ فَلَمَّٓا اَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ قَالَ رَبِّ لَوْ شِئْتَ اَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلُ وَاِيَّایَۜ اَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَٓاءُ مِنَّاۚ اِنْ هِیَ اِلَّا فِتْنَتُكَۜ تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَٓاءُ وَتَهْدٖی مَنْ تَشَٓاءُۜ اَنْتَ وَلِيُّنَا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرٖينَ ﴿١٥٥﴾ وَاكْتُبْ لَنَا فٖی هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِی الْاٰخِرَةِ اِنَّا هُدْنَٓا اِلَيْكَۜ قَالَ عَذَابٖٓی اُصٖيبُ بِهٖ مَنْ اَشَٓاءُۚ وَرَحْمَتٖی وَسِعَتْ كُلَّ شَیْءٍۜ فَسَاَكْتُبُهَا لِلَّذٖينَ يَتَّقُونَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَالَّذٖينَ هُمْ بِاٰيَاتِنَا يُؤْمِنُونَۚ ﴿١٥٦﴾ اَلَّذٖينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِیَّ الْاُمِّیَّ الَّذٖی يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِی التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجٖيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَٓائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتٖی كَانَتْ عَلَيْهِمْۜ فَالَّذٖينَ اٰمَنُوا بِهٖ وَعَزَّرُوهُ وَنَصَرُوهُ وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّذٖٓی اُنْزِلَ مَعَهُٓۙ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٥٧﴾

[2291] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de Mûsâ kavminden mîkātımız için yetmiş er seçmişti. Vaktâ ki bunları o sarsıntı yakaladı, "Rabbim" dedi, "dilese idin bunları ve beni daha evvel helâk ederdin. Şimdi bizi içimizden o süfehânın ettikleriyle helâk mı edeceksin? O sırf Senin fitnen, Sen bununla dilediğini dalâlete bırakır, dilediğine hidâyet kılarsın. Sen bizim velîmizsin, artık bize mağfiret buyur, merhamet buyur, Sen ki hayru'l-gāfirînsin (155). Ve bize hem bu dünyada bir hasene yaz hem âhirette, biz Sana cidden tevbe ile rücû‘a geldik[2]." Buyurdu ki: "Azâbım, onunla dilediğimi musâb

---

1 B: "rücû‘".
2 H: "rücû‘ eyledik".

kılarım, rahmetim ise her şeye vâsi'dir, ileride onu bilhassa onlar için yazacağım ki korunurlar ve zekât verirler, hem onlar ki âyetlerimize iman ederler (156). Onlar ki yanlarında Tevrat ve İncil'de yazılı bulacakları O Resûl'e, o Ümmî Peygamber'e ittibâ' [2292] ederler. O onlara mâruf ile emreder ve onları münkerden nehy eyler, ve temiz hoş şeyleri kendileri için helâl, murdar şeyleri üzerlerine haram kılar. Sırtlarından ağır yüklerini ve üzerlerindeki bağları, zincirleri indirir atar. O vakit ona iman eden, ona kuvvetle tâzim eyleyen, ona yardımcı olan ve onun nübüvvetiyle beraber indirilen nûru tâkip eyleyen kimseler, işte o murada eren müflihîn onlar (157).

{وَاخْتَارَ مُوسٰى قَوْمَهُ سَبْعِينَ رَجُلاً لِمِيقَاتِنَا} Ve Mûsâ kavminden mîkātımız için yetmiş adam ihtiyar etti. ❁ En hayırlıları olmak üzere yetmiş kişi intihab eyledi de tâyin ettiğimiz vakt-i mahsusta tevbe için aldı getirdi. Bu "mîkāt"ı da bundan evvel geçen mîkāt-ı kelâm diyenler olmuşsa da gerek Kur'an'da iki kıssanın fasl u tefrîkine ve gerek bazı rivâyâta nazaran bunun ıcl vak'asından sonra tevbe için diğer bir mîkāt olduğu anlaşılıyor. Ancak evvelkinin otuz, bunun da rücû'dan sonra ona bir tetimme olmak üzere on gecede cereyan etmiş ve bu suretle ikisi mecmû'unun tam kırka bâliğ olan bir mîkāt olmuş bulunması da muhtemildir ki Ebû Müslim'in kāil olduğu bu surette diğer rivayetlerin bir telifi var demektir. Rivayet olunuyor ki Allah teâlâ Hazret-i Mûsâ'ya Benî İsrâil'den müntehab birtakım kimselerin gelip ıcle ta'abbüdden i'tizâr ve geride kalanların da tevbelerinin kabûlünü niyaz etmelerini emir ve bir vakt ü mî'âd tâyin etmiş, Hazret-i Mûsâ da yetmiş adam intihab eylemişti. Şöyle ki: On iki sıbtın her birinden altı kişi seçmiş idi. Bu ise yetmişten fazla gelmekle "ikiniz kalsın" diye emretti, lâkin uyuşamadılar, "kalana da gidenin ecri var" dedi. Kâleb ile Yûşa' kaldılar. Mûsâ, mütebâkī yetmişle gitti, oruç tutmalarını, tetahhur ve elbiselerini tathir eylemelerini emretti. Bunlarla Tûr-i Sînâ'ya müteveccihen çıktı. Dağa yaklaştıklarında bir sis kapladı, Mûsâ da onlarla beraber sisin içine girdi, hepsi secdeye [2293] kapandılar. Allah teâlâ Mûsâ'ya dilediği gibi emr ü nehy ediyor,

onlar da işitiyorlardı ki tevbe için nefislerini öldürmeleri idi.[1] *(Sûre-i Bakara’da* اقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ *[2/54] bak.*) Yine rivayet olunduğuna göre sis açılınca Mûsâ aleyhisselâm’a “biz Allah’ı açıktan açığa görmedikçe sana kat‘iyyen inanmayız” dediler ve ihtimal ki bununla “sen işittiğimiz اقْتُلُٓوا اَنْفُسَكُمْ emrini veren Allah’tır diyorsun, fakat biz Allah’ı görmeyince senin bu sözünü tasdik etmeyiz” demek istiyorlar. Nefislerini öldürmek emrini ağır buluyorlar, inanamıyorlar[2], inanmayı Allah’ı görmeye ta‘lîk ediyorlar ve Allah’ı görmeyi kelâmını işitmeye kıyas eyliyorlardı. Ve işte o zaman bir recfeye tutuldular {فَلَمَّٓا اَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ} vaktâ ki bunları o recfe, o sarsıntı tuttu, yani -Sûre-i Bakara’da zikrolunduğu üzere- yıldırım çarptı veya dağda bir zelzele ile yıkılıp bayıldılar ve belki öldüler {قَالَ رَبِّ} Mûsâ yâ Rabbi dedi; {لَوْ شِئْتَ اَهْلَكْتَهُمْ مِنْ قَبْلُ} dilese idin bunları bundan evvel -buzağıya tapmaktan nehiyde kusur ettikleri, gereği gibi vazifelerini yapmadıkları ve ona tapanların ısrarlarını gördükleri hâlde onlardan ayrılmadıkları sırada- helâk ederdin {وَاِيَّایَ} beni de öyle ❁ -mukaddemâ rü’yet talebinde bulunduğum zaman mahveylerdin. Bu söz afv-ı sâbıkı beyan ile afv-ı lâhıkı isticlâb demektir.- Yani bizi günahlarımız sebebiyle helâk etmek murad etse idin o vakit yapardın. Biz helâke müstahik idik ve buna hiçbir mâni‘ yoktu, ancak Sen dilememiştin. O zaman lütfettin, o günahlarımızla bizi helâk etmedin de şimdi {اَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَٓاءُ مِنَّا} içimizden bazı süfehânın -hikmetini bilmez, kayacak noktalarda kendini tutamaz hafif akıllıların- yaptıkları ile bizi ihlâk mı [2294] edeceksin? Etme yâ Rabbi! {اِنْ هِیَ اِلَّا فِتْنَتُكَ} Bu ancak Senin fitnendir. ❁ Bu süfehânın düştükleri fitne, sırf senden gelen bir mihnet ü ibtilâdır. Ve bu cihetle mâzurdurlar. Zira kelâmını işittirdin[3] meftun oldular, duramadılar, bir kıyâs-ı fâside tebe‘an mâfevkine tama‘ ettiler. {تُضِلُّ بِهَا مَنْ تَشَٓاءُ} Sen böyle fitnenle dilediğini şaşırırsın ❁ kendini tutamaz {وَتَهْدٖی مَنْ تَشَٓاءُ} dilediğine de hidâyet eder, bir hakikat anlatırsın: ❁ İmanı kuvvet bulur da emsâlinde sarsılmaz. {اَنْتَ وَلِيُّنَا} Sen bizim yegane velîmizsin:

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* II, 66; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XIII, 140-141; Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* XII, 45-47.

2 H -“Nefislerini öldürmek emrini ağır buluyorlar, inanamıyorlar”.

3 B: “işittiler”.

Dünyevî, uhrevî umûrumuzda hâkim-i nâsırımız[1], hâfızımız ancak Sensin. Binâen'aleyh: {فَاغْفِرْ لَنَا} bize mağfiret eyle, günahlarımızı ört {وَارْحَمْنَا} ve bize rahm[2] et, rahmet ü in'âmına nâil et. {وَاَنْتَ خَيْرُ الْغَافِرِينَ} Sen, velîmiz olduğun gibi mağfiret edenlerin, kusur affeyleyenlerin en hayırlısısın, garazsız ivazsız en güzel mağfireti Sen yaparsın. Yani tekrar tekrar recâ ederim ki bize en hayırlı bir mağfiret ver; bu recfeden, bu helâkten kurtar {وَاكْتُبْ لَنَا فِى هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً} ve bizim için bu dünyada bir hasene yaz ❁ bu recfeden kurtarmakla beraber ni'met ü âfiyetle güzel işler yapacak güzel bir hayat; şiddetten, meşakkatten, fenalıktan ârî, önü sonu temiz bir hayat tâyin ve tesbit eyle, vâcib ve sâbit kıl da bize kendi kendimizi öldürtme {وَفِى الْاٰخِرَةِ} âhirette de ❁ kezâ bir âkıbet-i hasene, güzel sevaplar yaz. Âkıbetimizin[3] de cennet ve mahz-ı felâh u saadet olması vâcib ve kat'iyyen sâbit olsun {اِنَّا هُدْنَٓا اِلَيْكَ} çünkü biz Sana döndük, tevbe ettik ❁ yani Sen [2295] وَالَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّئَاتِ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِهَا وَاٰمَنُوا اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ [el-A'râf 7/153] diye tevbeden sonra mağfiret ve rahmeti kat'iyyen vaad buyurdun. Biz de tevbemizin kabûlü için bütün kavmimiz nâmına müracaata geldik. Binâen'aleyh vifâdet ve müracaatımızı kabul ve bizi mağfiret ve rahmet ile iade eyle ve bize hem bu dünyada hem de âhirette hasene yaz.

İşte o recfe üzerine Mûsâ, Rabbine böyle isti'tâf u i'tizâr ve istiğfâr u istirham ile dua ve tevbelerini arz eyledi;[4] buna ne cevap aldı bilir misiniz?

{قَالَ} Rabbi buyurdu ki {عَذَابِى اُصِيبُ بِهِ مَنْ اَشَٓاءُ} azâbım, bununla kimi dilersem musâb kılarım, yani azâbımın şânı budur. Kimi ta'zîb etmek dilersem azâbımı isabet ettiririm, musâb kılarım {وَرَحْمَتِى وَسِعَتْ كُلَّ شَىْءٍ}

1 B: "nâzırımız".
2 H: "rahmet".
3 H: "Âkıbetimiz".
4 هُدْنَا, هاد يهود هودًا'den fi'l-i mâzî, mâlum, cemi' mütekellimdir. هود tevbe ve rücû' etmek هيد de meyl eylemektir.* İsm-i faili "hâid", cem'i "hûd" gelir ki tevbekârlar veya dönmeler demek olur. Bu tevbe vak'ası münasebetiyledir ki Yahudîlere "hûd" dahi denilir ve hatta "Yehûd" isminin de bu mâna ile münasebeti söylenir. Fakat "hâid"in cem'i olan bu "hûd" ile, Hûd aleyhisselâm'ın müfred olan ism-i hâssını fark etmelidir [Müellifin notu].
* H: "هود tevbe ve rücû' demek, هيد'den meyl eylemektir.

rahmetim ise her şeyi se‘asına aldı. ۞ Dünyada mü’min kâfir, mükellef gayr-i mükellef, hatta “şey” unvânı dâhilinde her ne varsa hepsini kaplamış, hepsine şâmil olmuştur. Bütün ileride olacaklara da şâmil olmak se‘asını hâizdir, şânı budur. Hiçbir şey yoktur ki ilk vücûdundan itibaren rahmet-i Rahmân’dan hissedar olmuş bulunmasın ve hiçbir şey olmaz ki rahmetin O’na dar geleceği, yetişemeyeceği ihtimâli tasavvur olunabilsin. Fakat bunun böyle olması her şeyin hisse-i rahmette müsâvî olmasını iktizâ etmediği gibi, önünde sonunda dâima mazhar-ı rahmet olmasını da iktizâ etmez. Rahmeti her şeye vâsi‘ olduğu hâlde Allah o her şey içinden her kimi ta‘zîb etmek murad ederse azâbını isabet ettirir, iradesine kimse müdahale ve itiraz edemez, azâbı ayn-ı savâb olur. Şu hâlde ya bu azabda da o kimseler için bir rahmet vardır veya o kimseler şâyân-ı [2296] merhamet olmaktan çıkmışlar, azâba istihkak kesb etmişlerdir. Hâsılı rahmet-i ilâhiye umûmî ve her şeye vâsi‘dir. Ve evvelemirde bundan nasîbedar olmadık hiçbir şey yoktur. Hatta sûrenin başında görüldüğü üzere İblis bile ibtidâ cennetlerde ârâm etmiş ve اَنْظِرْنٖى [el-A‘râf 7/14] recâsı bir müddete kadar is‘âf olunmuştur. Ancak bu umum ve şümulde vücub yoktur. İstikbâl nokta-i nazarından herkes hakkında devâm-ı rahmet zarûrî değildir. Meşiyyet ta‘alluk edince kim olursa olsun azab ile musâb da olur.

Burada şunları nazardan kaçırmamalıdır:

1. İsâbet-i azabda istikbal sîgasıyla اُصٖيبُ buyurulduğu hâlde rahmette mâzî sîgasıyla وَسِعَتْ كُلَّ شَیْءٍ buyurulması gösterir ki şümûl-i rahmet mebde’, meşiyyet-i azab da vasat veya müntehâ itibariyledir. Demek ki rahmet asıl, azab tâlîdir. Yani asıl rahmet, sırf muktezâ-yı zât, azab ise muktezâ-yı ahvâl-i ibâddır.

2. Azâbın meşiyyet ile takyîdi[1] rahmetin de istikbalde takyîdini müstelzimdir. Madem ki kimi dilerse azab ile musâb edebilecektir, o hâlde rahmeti de kimi dilerse onadır.

---

1 B: “takyîd-i”.

3. عَذَابٓى اُصٖيبُ بِهٖ مَنْ اَشَٓاءُ tekabülüyle rahmetteki وَسِعَتْ كُلَّ شَىْءٍ umûmunu devam ve istikbal nokta-i nazarından bir tahsis vardır. İstikbalde ta'zîbine meşiyyet ta'alluk edenler mâzîde rahmetin mütenâveli olan كُلَّ شَىْءٍ'de dâhil iken çıkarılıyor. Evvelinde rahmetin se'asında iken sonra azâbın sâhasına giriyor, musâb oluyor. Demek ki rahmet se'asına girmeyen hiçbir şey yok, lâkin azâbı tadan da olacak tatmayan da.

İşte Hazret-i Mûsâ اكْتُبْ لَنَا فٖى هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ duasıyla kavmine dünya ve âhiret bir hasene ve rahmetin vâcib kılınmasını ve binâen'aleyh azab imkân ve ihtimâlinin ref'ini talep etmiş olduğundan buna karşı ümîd-i rahmet tehyîc olunmakla beraber taleb-i vücûb ibtidâen redd-i beliğ ile reddedilmiş ve ba'dehû kısmen kabul ile buyurulmuştur ki:

[2297] {فَسَاَكْتُبُهَا لِلَّذٖينَ} Ben o rahmeti, o ketbini talep ettiğin haseneyi ileride o kimselere yazacağım ki {يَتَّقُونَ} ehl-i takvâ olacaklar, her türlü vazifelerini yapıp isyan ve şübühâttan korunacaklar. ❁ İbtidâen[1] olmasa bile lâekal[2] intihâen korunacaklar {وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ} ve zekât verecekler. ❁ Bu kayıtlarda kavm-i Mûsâ'ya mühim târizler vardır. Yani şimdiki seninkiler gibi takvâ ve zekâtı güçsünmeyecekler; mübâlâtsızlık, harislik, bahillik etmeyecekler {وَالَّذٖينَ هُمْ بِاٰيَاتِنَا يُؤْمِنُونَ} ve onlar ki hepsi âyetlerimize müstemirren iman edecekler ❁ gösterdiğin büyük mucizelerden sonra şu seninkilerin yaptıkları gibi küfr ü küfran yapmayacaklar اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا [en-Nisâ 4/137] televvününü göstermeyecekler; o müttakīler[3], o mü'minler kimlerdir bilir misin? {اَلَّذٖينَ} Onlar o kimselerdir ki {يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِىَّ الْاُمِّىَّ} O Resûl'e, o nebiyy-i ümmîye mutâva'atla teba'iyet edecekler. ❁ İleride kitâb-ı mahsus ile göndereceğimiz o umûmî mübelliğe, okur yazar olmadığı hâlde evvelîn ü âhirînin ulûmunu câmi' bulunup ümmetine her şeyi haber verecek olan o Ümmî Peygamber'e, böyle hârikulâde evsâf ile mümtaz o mucizeler sâhibi Hâtemü'l-Enbiyâ'ya cân u gönülden tâbi' olup itikadda, kavilde, fiilde, arkasından gidecekler.

---

1 M: "İbtida".
2 H ve B -"lâekal".
3 B -"o müttakīler".

"**Ümmî**" ism-i mensûbunda üç nisbet muhtemildir:

1. "Ümm" nisbetidir ki "sanki anasından doğduğu hâl üzere kalmış, fıtrat-ı asliyesine kesb-i cedîd ile tegayyür ârız olmamış" mefhûmunu ifade eder.

2. Ümmet-i Araba mensub demek olur ki إِنَّا أُمَّةٌ لَا نَحْسِبُ وَلَا نَكْتُبُ[1] mısdâkınca Araplar hesap ve kitap bilmez bir cemaat olmakla mâruf idiler.

3. Ümmü'l-Kurâ'ya mensub, yani Mekkeli demektir. Ve bu üç nisbetin üçünde de "ümmî" okuyup yazmaya uğraşmamış mânasına bir vasıftır. Ümmîlik alelâde [2298] kimseler hakkında âdeten ilim eksikliğini ifade eden bir sıfat-ı noksan iken, bir ümmînin okuyup yazanlardan fazla âlim olması min tarafillah hilâf-ı âde olarak bilâ kesb[in] mevhub bir kemâl-i fıtrîye delâlet eder. Ve kemâlât-ı ilmiye ve ameliyesi okuyup yazanları âciz bırakan bir peygamber hakkında her türlü şüpheyi kat' eden ve onun doğrudan doğru min indillah mürsel bulunduğunu bi'z-zarûre isbat eden hârikulâde bir sıfat-ı kemâl, yani bir mucizedir. Bu haysiyetle الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ vasfı "o risâlet ve nübüvveti bedîhî, sâhib-i mucize" demenin daha belîğidir. Nitekim Türk şâiri Fuzûlî bunu şu beytiyle anlatmıştır:

> *Bâkī mu'cizler[2] ne hâcet vasf-ı hak isbâtına*
> *Câhil iken el, senin ilmin yeter burhân sana[3]*

{الَّذِى} O Resûl, o Nebiyy-i Ümmî ki {يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجِيلِ} onu onlar, yani senin kavminden onun zamanında gelecek olan ehl-i Tevrat ve İncil indlerinde Tevrat ve İncil'de yazılmış bulacaklar. ۞

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 129; Nesâî, Sıyâm, 17/2141:

إنّا أُمّة أُمّية، لا نَحْسب ولا نَكْتب.

2 H ve B: "mu'cizeler".

3 Fuzûlî'nin gazelinde yukarıdaki mısralar iki farklı beyitte ve şu şekilde yer almaktadır:

> Hîn-i da'vâ-yı nübüvvet müdde'î ilzâmına
> Câhil iken el senin ilmin yeter burhan sana
>
> ***
>
> Bâkī mu'cizler ne hâcet dîn-i hak isbâtına
> Âlem içre mu'ciz-i bâkī yeter Furkan sana

İsim ve evsâfıyla onun o olduğunda vicdanları şek etmeyecek يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ اَبْنَٓاءَهُمْ [el-Bakara 2/146] (*Sûre-i Bakara'da birinci cüzün sonlarında* اَمْ كُنْتُمْ شُهَدَٓاءَ اِذْ حَضَرَ يَعْقُوبَ الْمَوْتُ... إلخ *[2/133] bak.*) Anlaşılıyor ki Cenâb-ı Allah, Hazret-i Mûsâ'ya mîkātta ve Tevrat'ta rahmeten li'l-âlemîn olan Hâtemü'l-Enbiyâ'yı bildirmiş ve talep edilen rahmet ve hasenenin onun ümmeti için yazılacağını vaad ile Benî İsrâil'i ona iman ve ittibâʻa teşvik ve tergīb eylemiş olduğu gibi, Tevrat'tan sonra ve Kur'an'dan evvel İncil'in geleceğini dahi vahy ü işʻâr etmişti. Tevrat'ta Mesih ve İncil, Tevrat ve İncil'de Hâtemü'l-Enbiyâ ve Kur'an, Furkan lâekal vasıflarıyla olsun muharrer ve mektub idi. Ve biʻset-i Muhammediye sırasında Tevrat ve İncil'i hakkıyla tilâvet eden ehl-i kitab, Hazret-i Mûsâ'nın talep ettiği rahmet ve haseneye kavminin ancak Hâtemü'l-Enbiyâ'ya ittibâʻ sayesinde nâil olabileceklerini ellerindeki [2299] kitaplarında yazılı buluyorlardı. اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَتْلُونَهُ حَقَّ تِلَاوَتِهٖۜ اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهٖ [el-Bakara 2/121].

O Nebiyy-i Ümmî {يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ} onlara mârufu -hakk u adli, akl ü naklin istihsan edeceği hayırlı şeyleri ki hulâsası Allah'ın emrine tâzim ve halkına şefkat- emredecek {وَيَنْهٰيهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ} ve onları münkerden -inkâr edilmesi, sakınılması iktizâ eder çirkinliklerden- nehy eyleyecek ❁ ki ittikānın esası bu haslet-i âliyenin içindedir. Emr bi'l-maʻrûf îcâb-ı rahmet, nehy ani'l-münker esbâb-ı azâbı taʻkīmdir. {وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ} Ve onlar için bütün o tayyibâtı - فَبِظُلْمٍ مِنَ الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ طَيِّبَاتٍ اُحِلَّتْ لَهُمْ [en-Nisâ 4/160] medlûlünce senin kavmine tahrim edilecek olan hoş ve temiz şeylerin hepsini- helâl ve meşrû kılacak ❁ لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ [el-Mâide 5/87], كُلُوا مِمَّا فِى الْاَرْضِ حَلَالاً طَيِّباً [el-Bakara 2/168], قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللّٰهِ الَّتٖى اَخْرَجَ لِعِبَادِهٖ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِۜ قُلْ هِىَ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا خَالِصَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِ [el-Aʻrâf 7/32], يَسْـَٔلُونَكَ مَاذَٓا اُحِلَّ لَهُمْۜ قُلْ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُ [el-Mâide 5/4] ahkâmı yazılacak, hakikaten temiz ve leziz olan hiçbir şey, bir hubs karışmadıkça onlara haram olmayacak, israf ile inhimak edilmedikçe tayyibât-ı fıtriye ile intifâʻ sebeb-i taʻzîb olmayacak, {وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَٓائِثَ} ve üzerlerine bütün habâisi tahrim edecek. ❁ Gerek meyte gerek dem, lahm-i hınzır, hamr vesâire gibi maddî habâset ile

ve gerek kumar, ribâ, rüşvet ve suht, mâ-uhille li-gayrillah, hakk-ı gayr gibi mânevî habâset ile habis ve murdar olan şeylerin hepsini haram ve gayr-i meşrû kılacak, zira habâset vaz‘-ı hakta sebeb-i azab ve âlâm olan şeyler olduğundan vücûb-ı rahmet bunlardan ictinâba mütevakkıftır. Herhangi bir cihetten bir hubsü bulunmayan hakîkī tayyibâtın hiçbiri tahrim edilmemek ve tahrim edilen şeylerin her hâlde bir habâseti bulunmak ne büyük rahmet ve böyle bir hayat ne kadar şâyân-ı şükran bir hayât-ı hasenedir. Bunlardan başka {وَيَضَعُ عَنْهُمْ اِصْرَهُمْ وَالْاَغْلَالَ الَّتٖى كَانَتْ عَلَيْهِمْ} ısrlarını[1], ağır [2300] yüklerini ve üzerlerinde bulunan bağları, tomrukları sırtlarından atacak ❁ o zamana kadar فَاقْتُلُٓوا[2] اَنْفُسَكُمْ [el-Bakara 2/54] gibi mükellef bulundukları ve altında ezilegeldikleri tekâlîf-i şâkkayı nesh edecek haracsız, yüsrlü, semâhatli bir şeriat getirecek. Velhâsıl şimdi senin kavmin için istediğin rahmet ve hasene ancak o zaman bu suretle yazılmış bulunacak {فَالَّذٖينَ اٰمَنُوا بِهٖ} binâen‘aleyh o Nebiyy-i Ümmî’ye -yalnız senin kavminden değil, herhangi kavimden olursa olsun- bütün iman edenler {وَعَزَّرُوهُ} ve onu düşmanlarına karşı müdafaa ile tevkīr eyleyenler {وَنَصَرُوهُ} ve ona nasîr olanlar ❁ neşr-i din ve tatbîk-i ahkâmda hizmet ve yardım etmeyi haslet edinenler {وَاتَّبَعُوا النُّورَ الَّـذٖٓى اُنْزِلَ مَعَهُٓ} ve onunla[3] beraber indirilmiş bulunan nûra tâbi‘ olup arkasından gidenler ❁ yani hem onun nübüvvetiyle beraber getirdiği nûr-i Kur’ân’a, hem sünnet ve sîretine, emr ü nehyine cidden mutâva‘at edip arkasından giden ve bu evsâf ile ona sahîhen ashâb u etbâ‘ olanlar {اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} işte yâ Mûsâ, onlar, ancak onlardır ki o felahkârlardır. ❁ Yani ancak o Nebiyy-i Ümmî’nin bütün bu evsâf ile muttasıf olan ashâb ve etbâ‘ıdır ki o senin yazılmasını istediğin rahmete, o dünya ve âhiret hasenesine kat‘iyyen erecek ve meşiyyet-i azabdan sûret-i kat‘iyyede felah bulacak olanlardır. O rahmet, o hasene, o felah, şimdi bilhassa sizin için değil, ileride ale’l-umûm insanların duhûlüne müsait bu evsâf u şerâit[4] ile bir rahmet-i âmme olmak üzere onlar için yazılacaktır.

---

1 B: “ısrarlarını”.
2 H, M ve B: “واقتلوا”.
3 B: “bununla”.
4 H: “şeri‘at”.

İşte Rabbi, Mûsâ'nın duasına Sûre-i Bakara'nın evvelindeki telhîse muntabık olan bu cevâbı verdi. Nitekim Sûre-i En'âm'da da كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ[1] [6/54] buyurdu. Demek ki bi'set-i Muhammediyeye kadar عَذَابٖٓى اُصٖيبُ بِهٖ مَنْ اَشَٓاءُ وَرَحْمَتٖى وَسِعَتْ كُلَّ شَىْءٍ [2301] kaziyyesi ile müterâfık ve muhassas bir mutlaka-i vaktiyye veya mümkine-i lâ-dâime idi. Bi'set-i Muhammediyeden itibaren ise vasf-ı ittibâ' şartıyla vâcib bir meşrûta-i âmme oldu. Yani kaziyye-i rahmet kaziyye-i azabdan fasl olunarak umum beşeriyet için dünyevî, uhrevî rahmet-i ilâhiyenin îcâb-ı ilâhî ile tarîk-ı vücûbunu gösterecek ve azabdan ebediyen halâs edecek bir dîn-i tevhid, bir şerî'at-ı âmme yazıldı, takrir ve tesbit edildi. Ve buna ittibâ' yalnız imkân-ı rahmetin değil, ihtimâl-i azâbı kat' eden vücûb-i rahmetin şartı oldu. Binâen'aleyh bu vasfı hâiz olmayanlar hakkında imkân-ı rahmet umûmiyetle münselibdir denemez. Bazıları için isâbet-i[2] azab muhakkak, diğer bazıları için de husûsî bir rahmet ihtimal dâhilindedir. قُلْ يَا عِبَادِىَ الَّذٖينَ اَسْرَفُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ'dır [ez-Zümer 39/53][3]. Mûsâ aleyhisselâm, bu vücûb-i rahmet şeriatını mîkāt-ı tevbede bilhassa kendisi ve kavmi için istemişti. Allah teâlâ da Resûl-i kül olan Âhir Zaman Peygamberi'nin bi'setine ve ona ittibâ'a ta'lîk buyurmak suretiyle umum için vaad buyurdu. İşte kıssa-i Mûsâ'nın müncer olduğu bu nokta, bu şerî'at-ı rahmet ve Âhir Zaman Peygamberi'nin va'd-i bi'seti meselesi yukarıdan beri zikrolunan enbiyâ kıssalarının[4] mâsîka lehi ve hedef-i aksâsıdır. Ve işbu altı enbiyâ kıssasının başında geçen اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ [7/54] âyetindeki istivâ-yı ilâhînin bunda bir[5] tecellîsi vardır. اِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّموَاتِ وَالْاَرْضَ hadîs-i şerifi[6] mantûkunca asr-ı Muhammedî'den itibaren zaman, edvâr-ı mâziyesine bir nihâyet veriyor ve istivâ-yı rahmânî ile yepyeni bir devr-i tarih açıyor ki, edvâr-ı mâziyenin havârik-i ibtidâiyesi

---

1 H, M ve B +"لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ". Üç nüshada da yer alan bu ibare, metinde zikredilen âyetin devamı olmayıp en-Nisâ 4/87 ve el-En'âm 6/12. âyetlerde geçmektedir.

2 H ve B: "isbât-ı".

3 "De ki: Ey nefisleri aleyhine israf etmiş kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidi kesmeyin…"

4 H -"enbiyâ kıssalarının".

5 B -"âyetindeki istivâ-yı ilâhînin bunda bir".

6 "Zaman Allah'ın yeri ve gökleri yarattığı günkü şekline dönmüştür" (Buhârî, Tefsîr, 9/8).

ve şir'aları bunda bir nizâm-ı ta'dîl ve ıttırâda girecek صِرَاطَ الَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ [el-Fâtiha 1/7] evvelâ umûmî bir minhâc ile herkes ve her kavim için kat'î bir rahmet ü felâha yürümek imkânı hâsıl olacaktır. İmdi Tevrat ve İncil'in muhtevî olduğu o beyân-ı va'd karşısında Mûsâ aleyhisselâm'ın resûl-i kül olmadığı ve [2302] Benî İsrâil'i Âhir Zaman Peygamberi'ne sevk ettiği ne kadar tezahür ediyor. Bunun için kıssa-i Mûsâ'nın bu noktasında va'd-i sarîh ile mev'ûd rahmet[en] li'l-âlemîn olan Hâtemü'l-Enbiyâ'ya risâlet-i âmmesini ilan emriyle buyuruluyor ki:

Yâ Muhammed:

قُلْ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنّ۪ي رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ جَم۪يعًاۨ الَّذ۪ي لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ يُحْي۪ وَيُم۪يتُۖ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْاُمِّيِّ الَّذ۪ي يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَكَلِمَاتِه۪ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ ﴿١٥٨﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "Ey insanlar! Haberiniz olsun ben size, sizin hepinize Allah'ın resûlüyüm. O Allah ki bütün semâvât ü arzın mülkü O'nun. O'ndan başka ilâh yok, hem diriltir hem öldürür. Onun için gelin iman edin Allah'a ve Resûlü'ne, Allah'a ve Allah'ın bütün kelimâtına iman getiren[1] o Ümmî Peygamber'e, ve ittibâ' edin ona ki hidâyete erebilesiniz" (158).

{قُلْ} Yâ Muhammed de ki {يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} ey nâs: Ey insan nâmı altında toplanmış olan cemâ'at-i beşer! {اِنّ۪ي رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ جَم۪يعًا} Muhakkak ben size, sizin hepinize Allah'ın [2303] resûlüyüm. ❁ Yani diğer peygamberler gibi kendi kavmine has bir risâlet ve şeriatla değil, risâlet-i âmme ile hepinize, bütün sekaleyne mürselim. Tebliğ edeceğim ahkâm-ı Hak ancak bir kavm-i mahsûsun felâh u saâdetine değil, hepinizin ve dolayısıyla bütün mahlûkātın salâh u nef'ine şâmildir. {الَّذ۪ي} Ben o Allah'ın resûlüyüm ki {لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} bütün semâvât ü Arz mülk

1 H: "getirin".

ü saltanatı O'nundur. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} Hakikatte[1] ilâh ancak O'dur. ❁ O'ndan başkasına perestiş bâtıldır. Çünkü {يُحْيٖ وَيُمٖيتُ} hem diriltir hem öldürür. ❁ Hayat da O'nun elindedir, memat da. Diriye de hâkimdir ölüye de. Bunun için başkasının hükmü yoktur. Bütün ümîd ü mehâfetin merci'i olup perestiş ve ibadete müstahik olan ancak O'dur. {فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْاُمِّيِّ} Binâen'aleyh Allah'a ve Allah'ın o Nebiyy-i Ümmî olan ❁ yani Tevrat ve İncil'de mektub ve ashâb u ensâr ve etbâ'ına ketb-i rahmet ve felâh-ı kat'î mev'ud bulunan {الَّذٖى يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَكَلِمَاتِهٖ} O[2] Allah'a ve Allah'ın bütün kelimâtına, kelâmına, kitaplarına, âyâtına, mu'cizâtına iman eden -yani davetini her türlü şüphe ve reybden ârî tam bir iman ile yapan- Resûlüne inanınız {وَاتَّبِعُوهُ} ve ona candan uyunuz ki {لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ} hidâyete erebilesiniz. ❁ Yazılmış olan o rahmet ü felâh yolunu dosdoğru tutmuş olasınız. Artık Yahudîlerin "Muhammed aleyhisselâm, kavmi olan Araba mahsus bir peygamberdir, Benî İsrâil'e ve sâir akvâma resûl-i âm değildir. İncil'in de aslı yoktur, resûl-i kül Mûsâ'dır" demeleri Mûsâ'yı tanımamaktır, Tevrat'ı ve kelâmullâhı tahrif ve tekzib etmekten ibaret bir [2304] zulüm ve öteden beri tabiat edinegeldikleri bir haksızlık olduğunda şüphe yoktur.

Ma'amâfîh:

وَمِنْ قَوْمِ مُوسٰٓى اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهٖ يَعْدِلُونَ ﴿١٥٩﴾ وَقَطَّعْنَاهُمُ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ اَسْبَاطًا اُمَمًاۜ وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰى مُوسٰٓى اِذِ اسْتَسْقٰيهُ قَوْمُهُٓ اَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَۚ فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًاۜ قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْۜ وَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ وَاَنْزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰىۜ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْۜ وَمَا ظَلَمُونَا وَلٰكِنْ كَانُٓوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١٦٠﴾ وَاِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ وَكُلُوا مِنْهَا حَيْثُ شِئْتُمْ وَقُولُوا حِطَّةٌ وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا نَغْفِرْ لَكُمْ خَطٖيٓـَٔاتِكُمْۜ سَنَزٖيدُ الْمُحْسِنٖينَ ﴿١٦١﴾ فَبَدَّلَ الَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلًا

---

1 H: "hakikaten".
2 B: "ve".

غَيْرَ الَّذٖى قٖيلَ لَهُمْ فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِجْزًا مِنَ السَّمَٓاءِ بِمَا كَانُوا يَظْلِمُونَ ﴿١٦٢﴾ وَسْـَٔلْهُمْ
عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتٖى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِۢ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ اِذْ تَأْتٖيهِمْ حٖيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ
شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَۙ لَا تَأْتٖيهِمْۚ كَذٰلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿١٦٣﴾ وَاِذْ قَالَتْ اُمَّةٌ
مِنْهُمْ لِمَ تَعِظُونَ قَوْمًاۙ اللّٰهُ مُهْلِكُهُمْ اَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَابًا شَدٖيدًاۜ قَالُوا مَعْذِرَةً اِلٰى رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ
يَتَّقُونَ ﴿١٦٤﴾ فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖٓ اَنْجَيْنَا الَّذٖينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّٓوءِ وَاَخَذْنَا الَّذٖينَ
ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَٔـٖيسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿١٦٥﴾ فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ قُلْنَا لَهُمْ
كُونُوا قِرَدَةً خَاسِـٖٔينَ ﴿١٦٦﴾ وَاِذْ تَاَذَّنَ رَبُّكَ لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ
سُٓوءَ الْعَذَابِۜ اِنَّ رَبَّكَ لَسَرٖيعُ الْعِقَابِۚ وَاِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٦٧﴾ وَقَطَّعْنَاهُمْ فِى الْاَرْضِ اُمَمًاۚ
مِنْهُمُ الصَّالِحُونَ وَمِنْهُمْ دُونَ ذٰلِكَۘ وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّـَٔاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿١٦٨﴾
فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هٰذَا الْاَدْنٰى وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَاۚ
وَاِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُۜ اَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مٖيثَاقُ الْكِتَابِ اَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ
اِلَّا الْحَقَّ وَدَرَسُوا مَا فٖيهِۜ وَالدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذٖينَ يَتَّقُونَۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٦٩﴾ وَالَّذٖينَ
يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَۜ اِنَّا لَا نُضٖيعُ اَجْرَ الْمُصْلِحٖينَ ﴿١٧٠﴾

[2306] **Meâl-i Şerîfi**

Evet, Mûsâ’nın kavminden bir ümmet de var ki hakka irşad ederler ve onunla adalet yaparlar (159). Ma‘amâfîh Biz onları on iki sıbta, o kadar ümmete ayırdık ve Mûsâ’ya kavmi kendisinden su istediği vakit şöyle vahyettik: “Vur asân ile taşa”. O vakit ondan on iki göz akmaya başladı, nâsın her kısmı kendi su alacağı yeri belledi. Bulutu da üzerlerine gölgelik çektik, kendilerine kudret helvasıyla bıldırcın da indirdik ki size merzuk kıldığımız nimetlerin temizlerinden yiyin diye. Bununla beraber zulmü bize etmediler velâkin kendi nefislerine zulmediyorlardı (160). Ve o vakit onlara denilmişti [2307] ki “şu şehre sâkin olun ve ondan dilediğiniz yerde yiyin ve ‘hıtta’ deyin ve secde ederek kapıya girin ki size

suçlarınızı bağışlayalım, muhsinlere ileride ziyadesini vereceğiz" (161). Derken içlerinden o zulmedenler sözü değiştirdiler, kendilerine söylenenden başka bir şekle koydular. Zulmü âdet etmeleri[1] sebebiyle Biz de üzerlerine semâdan bir azab salıverdik (162). Sor onlara, o denizin hadâret, bir iskelesi olan o şehrin başına geleni. O vakit sebtte[2] tecavüz ediyorlardı; o vakit ki sebt -ibadet için tatil- yaptıkları gün balıkları[3] yanlarına akın akın geliyorlardı, sebt yapmayacakları[4] gün ise gelmiyorlardı. İşte Biz onları fâsıklıkları[5] sebebiyle böyle imtihana çekiyorduk (163). Ve içlerinden bir ümmet "niçin Allah'ın helâk edeceği veya şiddetli bir azab ile ta'zîb eyleyeceği bir kavme vaaz ediyorsunuz?" dediği vakit o vâizler dediler ki: "Rabbinize[6] i'tizâr edebileceğimiz bir mazeret olmak için, bir de ne bilirsiniz belki Allah'tan korkar sakınırlar" (164). Vaktâ ki artık edilen nasihatleri unuttular, o kötülükten nehy edenleri necâta çıkarıp o zulmedenleri yaptıkları fısklar sebebiyle şiddetli bir azâba giriftâr ettik (165). Vaktâ ki artık o nehyedildikleri şeylerden dolayı kızıp tecavüz etmeye de başladılar, Biz de onlara "maymun olun keratalar!" dedik (166). Ve o vakit Rabbin şu ahdi i'lâm buyurdu: Lâbüd kıyamet gününe kadar üzerlerine hep o kötü azâbı peyleyecek kimse gönderecek. Şüphe yok ki Rabbin çok serî' ikâblı, yine şüphe yok ki o çok Gafûr, çok Rahîm'dir (167). Ve onları yeryüzünde birçok ümmetlere parçaladık. İçlerinden sâlihleri de vardı, beri benzerleri de. Ve onları kâh nimet ve kâh musibet ile imtihan da ettik ki rücû' edeler (168). Derken arkalarından bunlara bozuk bir güruh halef oldu ki kitabı miras aldılar, şu alçak dünya arazını irtikâb ile alırlar da bir de "bize mağfiret olunacak" derler. Mukabil taraftan da kendilerine öyle bir şey gelse onu da alırlar, ya Allah'a karşı haktan başka bir şey[7] söylemeyeceklerine dair kendilerinden kitap mîsâkı alınmadı mı idi? Ve onun içindekini ders edinip okumadılar mı? Hâlbuki âhiret

---

1 B: "edinmeleri".
2 H: "sebte"; B: "sebte de".
3 H: "balıklarına".
4 B: "yapamayacakları".
5 B: "fıskları".
6 B: "Rabbimize".
7 H -"gelse onu da alırlar, ya Allah'a karşı haktan başka bir şey".

evi Allah'tan [2308] korkanlar için daha hayırlıdır, hâlâ akıllanmayacak mısınız? (169). Kitaba sarılanlar ve namazı ikāme etmekte bulunanlar ise, o muhsinlerin ecrini Biz hiçbir zaman zâyi‘ etmeyiz (170).

{وَمِنْ قَوْمِ مُوسٰٓى اُمَّةٌ} Kavm-i Mûsâ'dan bir ümmet, bir cemâ‘at-i nâciye de vardı ki {يَهْدُونَ بِالْحَقِّ} hakkı iltizam ile hidâyet ederler ❁ halkı irşad eylerler {وَبِهٖ يَعْدِلُونَ} ve hak ile hükmeder, adalet yaparlardı. ❁ Bunların kimler olduğu hakkında muhtelif rivayetler vardır. Fakat âyetten zâhir olan şudur ki bunlar, selefte enbiyâ-yı Benî İsrâil ve onlara iktidâ eden âdil hükkâm ve hakk u adli tâkip eden rabbâniyyûn ve ahbâr, ve avamdan bunlara tâbi‘ olan bir kısımdır ki ahîren Hâtemü'l-Enbiyâ'yı tasdik edenler de bunların halefleridir. Binâen‘aleyh kavm-i Mûsâ'nın hepsi bâlâda hâlleri hikâye olunanlar gibi haksız ve zâlim değildirler, muhteliftirler, muhtelif ümmetlere ayrılmışlardır. Şöyle ki:

Evvelâ [1]{وَقَطَّعْنَاهُمُ اثْنَتَيْ عَشْرَةَ اَسْبَاطًا اُمَمًاۜ} biz onları sıbt sıbt on iki ümmete ayırmıştık ❁ ki her biri bir ümmet hâlinde bir nakīb ile idare olunuyorlar. Ve hey'et-i umûmiyesi Mûsâ'nın idaresinde bulunmakla beraber idâre-i husûsiyelerinde ayrı birer cemaat bulunuyorlardı {وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰى مُوسٰٓى اِذِ اسْتَسْقٰيهُ قَوْمُهُٓ} ve Mûsâ'ya kavmi istiskā, yani susuzluktan yağmur duası için müracaat ettiği -ve Sûre-i Bakara'da geçen وَاِذِ اسْتَسْقٰى مُوسٰى لِقَوْمِهٖ [2/60] buyurulduğu üzere Mûsâ'nın da istiskā eylediği- vakit şöyle vahyetmiştik: [2309] {اَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْحَجَرَۚ} "Asân ile taşa vur!" {فَانْبَجَسَتْ مِنْهُ اثْنَتَا عَشْرَةَ عَيْنًاۜ} Vurunca taştan on iki pınar sızdı ❁ ve derken fışkırdı. Nitekim Sûre-i Bakara'da فَانْفَجَرَتْ [2/60]. Bu suretle {قَدْ عَلِمَ كُلُّ اُنَاسٍ مَشْرَبَهُمْۜ} her kısım halk su içecekleri yeri kat‘iyyen bildi. ❁ Her sıbt kendilerine mahsus bir pınara, bir ni‘met-i mahsûsaya erdi. Bildiler ki dâima ve sûret-i mahsûsada su içmek için yalnız yağmur duası kâfi değil; taşları kırıp pınarlar, menba‘lar yapmak da lâzım. Asıl su içilecek yer böyle pınarlar, menba‘lardır. Ve bildiler ki Allah kuru taşlardan böyle pınarlar akıtmaya

---

1 "Esbât", "sıbt"ın cem‘i ve "sıbt" müzekker bir lafız olduğuna nazaran اثْنَي عَشَرَ denilmek lâzım gelirken te'nîs ile اثْنَتَيْ عَشْرَةَ buyurulması, "ümemen" temyîzini istihdaf etmiş ve bununla yalnız esbât değil, bilhassa birer ümmet hâlinde olmak itibariyle on iki adedine ayrıldıkları nüktesi ihtar olunmuştur [Müellifin notu].

da kādir, ancak ümmet ümmet olmalı ve başlarında iyi bir muktedâ bih bulunmalıdır. İşte kavm-i Mûsâ'nın on iki sıbt ve ümmete ayrılması ve aynı zamanda hepsinin merci'i Mûsâ olması, her birinin aynı yerden çıkan ayrı bir pınara, husûsî bir nimete ermesiyle alâkadar oldu. Hepsinin meşrebi bir değil idi. Bundan başka {وَظَلَّلْنَا عَلَيْهِمُ الْغَمَامَ} üstlerine bulutu gölgelik de çekmiştik ❁ öyle ki Tîh'te gittikleri yere gidiyor, durdukları yerde duruyordu. {وَاَنْزَلْنَا عَلَيْهِمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى} Üzerlerine menn ü selvâ indirmiş, {كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ} "size verdiğimiz rızkın en hoşlarından yiyiniz" demiştik. ❁ Hâsılı bunlar esasen tefrikaya mütemayil ve vâdî-i tîh ü hayrette pûyân iken beynlerinde hased ve münâza'aya ve herc ü merce mâni' olacak ve ma'âmâfîh husûsiyetlerini ihlâl de eylemeyecek bir sûret-i taksim ve teşkîlât ile on iki ümmet hâlinde bir kavim olarak Mûsâ'nın taht-ı risâletinde birleştirilmiş ve bu suretle husûsî ve umûmî nimetlerle[1] merzuk kılınmış idi. Böyle iken çokları nankörlük ettiler {وَمَا ظَلَمُونَا} ve buna [2310] karşı zulüm ve nankörlük edenler Bize değil {وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ} velâkin nefislerine zulm eyliyor, kendilerine yazık ediyorlardı. ❁ Binâen'aleyh bundan böyle de haksızlık ederlerse yine öyledir. Nitekim:

{وَاِذْ قِيلَ لَهُمُ اسْكُنُوا هٰذِهِ الْقَرْيَةَ... اِلخ} ey Resûlüm! O vakti de zikr ü ihtar et ki onlara "şu karyede sâkin olun" denilmişti ilh... ❁ Sûre-i Bakara'da bu kıssa ادْخُلُوا [2/58] emriyle duhûl nokta-i nazarından tezkir edilmiş idi. Burada ise اسْكُنُوا emriyle süknâ ve ikāmet nokta-i nazarından tezkir ediliyor ki aynı kıssayı diğer bir haysiyetle ihtardır. Ve binâen'aleyh tekrar değil ayrıca bir tefrî'dir. Ve Kur'an'da mükerrer gibi zannedilen kıssaların, âyetlerin hep böyle birer cihet-i husûsiyetleri vardır.

{فَبَدَّلَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ قَوْلاً... اِلخ} Sonra içlerinden zâlim olanlar kendilerine söyleneni başka bir söze tebdil ettiler. ❁ Meselâ onlara "حِطَّه deyiniz, yani orada yükünüzü yıkıp ikāmet ve istiğfar ediniz" denildiği hâlde güya "حِنْطَه deyiniz" denilmiş gibi حِنْطَه حِنْطَه diye bağırmaya başladılar ve

1 H -"birleştirilmiş ve bu suretle husûsî ve umûmî nimetlerle".

Tevrat’ı böyle tahrif ettiler. Lâkin bunu yapanlar zâlimler gürûhu idi. Zâlimler de hepsi değil içlerinden bir kısm-ı ekserîsi idi.

{وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتٖى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِ} Hem onlara denize nâzır -veya denizin bir ma‘mûresi- olan o karyeden sor. ❁ Yani o kasaba ahâlisinin başına ne büyük beliyye geldiğini Benî İsrâil pek iyi bilirler, sor da kendileri söylesinler. (*Sûre-i Bakara’da* وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذٖينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِى السَّبْتِ *[2/65] bak*) Bu kasaba Medyen veya Taberiyye denilmiş ise de, ekseriyet Medyen ile Tûr arasında kâin “Eyle” kasabası idiğini nakletmişlerdir.[1] {اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ} O vakit ki cumartesinde tecavüz ediyorlardı ❁ dinleri mûcebince cumartesi günü bütün [2311] işlerini tatil edip ibadet edecek yerde balık avlıyorlardı. {اِذْ تَأْتٖيهِمْ حٖيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا} Çünkü o vakit sebt yaptıkları, yani cumartesi tuttukları gün balıkları onlara açıktan açığa akın akın geliyorlardı. ❁ Zira o gün balıklar taarruza uğramamaya alışmışlar, âdeti hissediyorlar, kaçmıyorlardı, sebte hürmet etmeleri balıkların bu suretle o civarlara ısınıp alışmasına sebep de olmuş oluyordu. {وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا تَأْتٖيهِمْ} Sebt yapmayacakları gün ise gelmezlerdi. ❁ Yani diğer günlerde avlanmak korkusundan öyle gelmezlerdi ve cumartesine riayet etmedikleri gün hiç gelmeyeceklerdi ve artık o kasabanın sebeb-i hadâreti ve ma‘mûriyeti olan ticareti, hayatı sönecek idi. Lâkin o fâsık ve mütecâviz ahâli cumartesi günü balıkların öyle gelmesine imrendiler, hırslarını tutamadılar da dinlerinin emrini dinlemeyip avlamaya başladılar ve bu suretle sebtin hurmetine tecavüz ettiler. O vakit bunlar ne oldular, sor da söylesinler. {كَذٰلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ} İşte Biz onları -o mütecâviz Benî İsrâil’i- öteden beri fısk edegelmeleri; Allah’ın emrine itaatten hurûcu itiyad eylemeleri sebebiyle böyle imtihanlara çeker, mübtelâ kılarız. ❁ Yoksa fıskta ısrar âdetleri olmasa idi böyle belâlara mâruz olmazlardı.

---

1 Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XIII, 180, 182; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* V, 1597:

عن ابن عباس: «واسألهم عن القرية التي كانت حاضرة البحر»، قال: هي قرية يقال لها «أيلة» بين مَدْين والطور.

عن ابن عباس قال: هي قرية بين أيلة والطور، يقال لها «مَدْين».

عن ابن شهاب أنه قال: القرية التي قال الله كانت حاضرة البحر: طبرية.

{وَاِذْ قَالَتْ اُمَّةٌ مِنْهُمْ} ۞ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ cümlesine mâtuftur ve o karye ahâlisinin fısk ve taʻaddîde ve nasihat dinlememekteki mütemâdî ısrarlarıyla içlerindeki sulehânın hâl ve âkıbetlerini beyandır. Yani; ve o vakit ki içlerinden bir ümmet, bir sulehâ cemaati şöyle demişti: {لِمَ تَعِظُونَ قَوْماًۙ اللّٰهُ مُهْلِكُهُمْ اَوْ مُعَذِّبُهُمْ عَذَاباً شَدِيداً} Allah helâklerini veya -bütün bütün helâklerini değilse bile- şiddetli bir azab ile taʻzîblerini murad etmiş, böyle bir kavme niçin vaʻz u nasihat edip duruyorsunuz? ۞ Yani [2312] o karye ahâlisi iki kısım idi, bir kısmı fâsık mütecâvizler gürûhu, bir kısmı da dindar sulehâ cemaati idi ki bunlar ekalliyette kalmış, mütecâvizleri menʻ edemiyorlar ve hiçbir vechile söz geçiremiyorlardı. Bunlar da iki kısım olmuştu, bir kısım sulehâ uğraşmış, uğraşmış acı tatlı, zor kolay her yoldan giderek ve her vasıtaya müracaat ederek zahmetler çekmiş, nasihat etmiş dinletememiş, nihâyet bıkmış, me'yus olmuş, Allah'tan bu ahâliye bir belâ geleceğine karar vermiş, o halka buğzlarından dolayı nasihatten vazgeçmiş, sesi kesmiş, inkıtâʻ u uzleti ihtiyar etmiş idiler. Anlaşılıyor ki bunlar fâsıklara nisbeten az olmakla beraber yine bir ümmet denecek kadar bir kesreti hâiz idiler ve kendi aralarında bir ictimâʻiyetleri var idi. Bunlar meyanından ekall-i kalîl diğer bir kısım sulehâ ise asla me'yus olmuyorlar, bütün mezâhim ü müşkilâta rağmen vaʻz u nasihatle uğraşmaya devam ediyorlardı ve bunlar o söz dinlemez halka nasihatte devam ettikçe o me'yus ve munkatıʻ olan kısım, bunlara "niye kendinizi boşuna yoruyor, onlara bulaşıyorsunuz" yollu nasihat makamında "siz böyle Allah'ın ihlâkine veya şiddetli bir azâbına mahkum olmuş bir kavme niçin vaʻz u nasihat edip duruyorsunuz?" diye itiraz etmiş ve bu suretle bunları nasihatten vazgeçirip halkı bütün bütün hâllerine bırakmayı tercih eylemişler ve böyle derken bir farz-ı kifâyenin umûmen terkiyle hepsinin âsim olacaklarını düşünememişlerdi. Lâkin bunlar[1] vaʻz u nasihatten, bu farz-ı kifâyeden vazgeçmediler. Cevâben {قَالُوا مَعْذِرَةً اِلٰى رَبِّكُمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ} "Rabbinize karşı" dediler, "bir mazeret

1 B +"bu".

olmak için, bir de belki[1] bir dereceye kadar sakınırlar." ❁ Yani bizim va'z u nasihatimiz iki sebebe mebnîdir. Birisi ve birincisi sırf Allah'a karşı mazeretimiz bulunmak, nehy ani'l-münker husûsunda indallah bir nevi taksir ve tefrit ile müttehem olmamaktır. Çünkü nehy ani'l-münker henüz ber-hayat olanlara son nefese kadar bir farz-ı kifâyedir. İkincisi yeis dünyada hiçbir hususta câiz değildir. Ve ne kadar günahkâr [2313] olursa olsun halkın tevbe ve ittikāsını arzu ve ümit etmek de bir vazifedir. Gerçi bu hâl böyle devam ederse nihâyeti bir helâk veya azâba varacağı muhakkaktır. Fakat ahvâl-i beşer muhtelif ve sırr-ı kader vukū'undan evvel gayr-i ma'lumdur. Ne bilirsiniz, bugüne kadar hiç söz dinlemeyen bu halk belki yarın dinleyiverir, dinler de belki sakınmaya başlar. Bütün bütün sakınmazsa belki biraz sakınır ve belki bu suretle azab biraz tehaffüf eder. Her hâlde nasihat terk-i nasihatten evlâdır. Nasihati bütün bütün bırakmakta hiçbir ümit yoktur. Fakat nasihate devamın hiç olmazsa birazcık olsun sakındırmaya sebep olması me'muldür. Hiçbir mukavemete mâruz olmayan fenalık her hâlde daha serî' ve daha kolaylıkla meydan alır. Herhangi bir fenalığın aslını olamazsa[2] sür'at ve şiddetini olsun tahfîfe çalışmaktan sarf-ı nazar etmemelidir. Felâket[3] mukadder ise nasihat edenler indallah mâzur olurlar. Anlamalı ki iyiler ne çekmiş, ne kadar uğraşmış, buna mukabil kötüler de fısk ve tecavüzlerinde ne kadar ısrar eylemişler, bi'n-netîce o kavim, o mütecâviz ahâli {فَلَمَّا نَسُوا مَا ذُكِّرُوا بِهٖ} vaktâ ki tezkir ve ihtar olundukları nasihatleri unuttular ❁ hiç nazar-ı i'tibâra almaz, sanki büsbütün unutmuş gibi hatırlarına bile getirmez oldular, o zaman {اَنْجَيْنَا الَّذٖينَ يَنْهَوْنَ عَنِ السُّٓوءِ} kötülükten nehyeder olanları kurtardık. {وَاَخَذْنَا الَّذٖينَ ظَلَمُوا بِعَذَابٍ بَٔـيٖسٍ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ} Zulmedenleri de fıskı itiyad ettiklerinden dolayı şiddetli bir azab ile -diğer bir mânaca yoksullukla kıvrandıran bir azab ile- tuttuk, muâheze ettik. ❁ Bunun üzerine uslandılar mı? Hayır, bilakis büsbütün azdılar; hiçbir masiyetten çekinmez, menhiyyâtın hiçbirinden sakınmaz,

---

1 B -"bir de belki".
2 H: "olmazsa".
3 H: "Fakat".

her fenalığı yapar, nehyedenlere husûmet eder oldular. {فَلَمَّا عَتَوْا عَنْ مَا نُهُوا عَنْهُ} Binâen'aleyh nehyolundukları [2314] şeyden vaktâ ki daha ileri gidip bütün bütün temerrüd ve isyâna koyuldular, {قُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ} Biz de kendilerine alçak, hakir, her taraftan "uşt uşt!" diye kovulur zelil maymunlar olunuz dedik. ❁ Bir emr-i tekvînî ile insanlıktan çıkarıp maymunlara çevirdik فَجَعَلْنَاهَا نَكَالاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهَا وَمَا خَلْفَهَا وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ [el-Bakara 2/66] Bu kıssanın Davud aleyhisselâm zamanında cereyan ettiği mervîdir. Nitekim لُعِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ بَنِى اِسْرَٓائِلَ عَلٰى لِسَانِ دَاوُدَ وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ [el-Mâide 5/78] âyetinde de buna işaret vardır. (*Sûre-i Mâide'de* وَجَعَلَ مِنْهُمُ الْقِرَدَةَ وَالْخَنَازِيرَ *[5/60] âyetinin tefsirine bak.*)

Ey Resûlüm! Onlara bu kıssayı sor [1]{وَاِذْ} o vakti de zikr ü ihtar et ki {تَاَذَّنَ رَبُّكَ} Rabbin şuna izin vermeyi iltizam etmiş, yani şunu kat'iyyen îcab ve icrâ eylemiş idi ki {لَيَبْعَثَنَّ عَلَيْهِمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ يَسُومُهُمْ سُٓوءَ الْعَذَابِ} lâbüd onların, o bütün kavm-i Mûsâ'nın üzerine yevm-i kıyâmete kadar öyle bir kimse gönderecek ki kendilerini azâbın kötüsüne peyleyecek. ❁ Mukaddemâ Mısır'da Benî İsrâil'e Mûsâ'nın ilk va'd ü tebşîrinde وَيَسْتَخْلِفَكُمْ فِى الْاَرْضِ فَيَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ [el-A'râf 7/129] buyurulmuş idi. Süleyman aleyhisselâm zamanından biraz sonra artık[2] o müddet-i nazar yetmiş, o vakte kadar kötüleri sûret-i husûsiyede te'dib, ta'zîb ve ihlâk ederek iyilerin hüsn-i mesâî ve mücahedeleri sebebiyle rahmet-i ilâhiye sayesinde yükselen ve arzın meşârık u megāribine vâris olan Benî İsrâil kavmi bundan böyle hey'et-i umûmiyesiyle başlarında iyi adam bulunmaktan memnun olmaz, fâsık ve zâlim kimselere daha ziyade boyun eğer oldular. Bir kavmin böyle bir hâlde bulunması ise yâ Rabbi, bizim başımıza azab ve belâ getirecek kimseler getir gibi bir taleb-i fi'lîdir. İşte o vakit Hak teâlâ Benî İsrâil üzerine azab peyleyecek, onları azâba sürükleyecek ve nihâyet kıyamete kadar en kötü azâbı tatbik edecek kimseler taslîtini vâcib kılmış ve binâen'aleyh Buhtunassar'a müsaade edip [2315] Benî İsrâil devleti aleyhinde böyle bir azâbı îcab

1 B +"Ve".
2 B -"artık".

ve icrâ etmiş ve bu artık umûmu hakkında bir ikāb olmuştur. {اِنَّ رَبَّكَ لَسَرِيعُ الْعِقَابِ} Şüphe yok ki Rabbin muhakkak serî‘u'l-‘ikābdır. ❁ İkābı dilediği anda derhâl geliverir. Nitekim bir gün geldi Buhtunassar'ı gönderiverdi de cemiyetlerini perişan, vatanlarını tahrip, silah tutabilenleri katl-i âm, kadınlarını ve zürriyetlerini esir, mütebâkīsini de vergilere mahkum eyledi ve onlar bu zillet altında kaldı gitti ki işte dünyada azâbın en kötüsü de budur. {وَاِنَّهُ لَغَفُورٌ رَحِيمٌ} Ma‘amâfîh yine şüphe yok ki O -senin Rabbin- her hâlde Gafûr, Rahîmdir. ❁ Tevbe edenlere ve sana ittibâ‘ eyleyenlere mağfiret ve rahmeti bîpâyândır. Rabbin böyle[1] Gafûr Rahîm olmakla beraber öyle serî‘u'l-‘ikāb olduğundan üzerlerine o kimseyi gönderdik {وَقَطَّعْنَاهُمْ فِى الْاَرْضِ اُمَمًا} ve onları, o kavm-i Mûsâ'yı yeryüzünde parça parça ettik, birçok ümmetlere ayırdık. ❁ Evvel on iki ümmet hâlinde esbâta taktî‘ ve tefrikleri risâlet-i Mûsâ tahtında vahdet-i kavmiyelerini bozmayan bir teşkîlât ve mukaddime-i kemâlleri olan bir nimet idi. Bu defa o sû'-i azabdan başlayan bu ikinci taktî‘ ve tefrik ise şevketlerine hâtime çeken ve tetimme-i idbarları olan bir nikmet oldu. Arzın her tarafına perişan bir surette dağıldılar ve artık bir şevket toplayamaz oldular. Bu dağılan fırkaların {مِنْهُمُ الصَّالِحُونَ} içlerinden bazıları ehl-i salâh ❁ Medine'de iman edenler gibi bâlâda geçen اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهِ يَعْدِلُونَ sîretinde iyiler {وَمِنْهُمْ دُونَ ذٰلِكَ} bazıları da onun dûnunda idi. ❁ Salâhın mâdûnunda salâha karîb mertebeden tut da kademe kademe muhtelif derekelere kadar inmiş kimselerdi. Demek ki Benî İsrâil'in devletleri târumar olup böyle [2316] dağılmaları içlerinde iyiler hiç bulunmadığından değil, kötülerin kesretinden ve hey'et-i umûmiyesi kötüler elinde bulunup fısk u zulmü temsil etmesinden idi. Bunun için parçalandıkları zaman sâlihleri de vardı, aşağılıkları[2] da {وَبَلَوْنَاهُمْ بِالْحَسَنَاتِ وَالسَّيِّئَاتِ} ve biz bunları bu muhtelif fırkaları hem hasenât -sıhhat ve servet ü refah- hem de bunların zıddı seyyiât ile imtihan ettik. ❁ Mecuslar, Romalılar gibi muhtelif akvâm elinde ibret alacak birçok acı tecribeler gösterdi ki {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} rücû‘

1 H -"mağfiret ve rahmeti bîpâyândır. Rabbin böyle".
2 B: "aşağıları".

edeler ❁ küfr ü masiyetten tevbe edip hakka döneler, salâha yüz tutalar. Fakat içlerinden bazı salâha dönenler olduysa da diğerleri dönmediler. Asr-ı Muhammedîden evvel böyle idiler. {فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ} Sonra bunlara arkalarından birtakım bozuk, mütereddî kimseler halef oldular {وَرِثُوا الْكِتَابَ} kitaba vâris olmuşlardı. ❁ Tevrat seleflerinden bunların ellerine intikal etmiş, okumasını yazmasını öğrenmişler, neşr ü tâlim, iftâ ve hüküm mevki'lerine geçmişler velâkin kendileri kitaba sahip olmuyor, ahkâmına temessük etmiyorlar, diledikleri gibi kullanıyorlar. Bakınız ne yapıyorlar {يَأْخُذُونَ عَرَضَ هٰذَا الْاَدْنٰى} şu ednânın arazını alıyorlar. Şu alçak veya en yakın âlemin geçici, fâni metâ'ını alıp hakkı değiştiriyorlar da {وَيَقُولُونَ سَيُغْفَرُ لَنَا} bir de ileride bize mağfiret olunacak diyorlar. ❁ Mağfiret olunacaklarına hükmediyorlar, kendi kendilerine günah bağışlıyorlar. {وَاِنْ يَأْتِهِمْ عَرَضٌ مِثْلُهُ يَأْخُذُوهُ} Ve böyle derken şayet kendilerine ona mümasil diğer bir araz gelir; bir rüşvet daha arz olunursa yine alıyorlar, tevbe etmiyorlar, [2317] tevbe etmedikleri hâlde mağfirete hükmediyorlar da bu suretle vâridât-ı[1] habîse ve dünya malı için kitap ile oynuyor, hakkı ketm ü tahrif ediyor, her haltı yapıyorlar. {اَلَمْ يُؤْخَذْ عَلَيْهِمْ مِيثَاقُ الْكِتَابِ اَنْ لَا يَقُولُوا عَلَى اللّٰهِ اِلَّا الْحَقَّ} Vaktiyle kendilerinden Allah'a karşı haktan başka bir şey söylemeyeceklerine dair o kitabın mîsâkı alınmadı mı? ❁ Vâris oldukları ve mensub bulundukları kitap mûcebince üzerlerinde böyle bir misak yok mu? Evet, var ve alındı [2]{وَدَرَسُوا مَا فِيهِ} ve onlar o kitaptakini ders ettiler. ❁ O mîsâkı ve bugün ketm ü tahrif ettikleri hakikatleri, o Resûl, o Nebiyy-i Ümmî, o ittikā meselelerini vaktiyle tekrar tekrar okudular ve okuttular {وَالدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ اَفَلَا تَعْقِلُونَ} ve -ey mürtekibler- artık akıl etmez misiniz ki âhiret evi müttakī olanlar -yani öyle haksızlıktan, rüşvet ü irtikâbdan sakınıp korunanlar- için ayn-ı hayrdır. {وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ} Kitaba temessük edip ettirenler {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ} ve namazı kılıp kıldıranlar ise {اِنَّا لَا نُضِيعُ اَجْرَ الْمُصْلِحِينَ} her hâlde Biz böyle muslihlerin ecrini zâyi' etmeyiz.

---

1 B: "vâridâtı".

2 Bu cümle اَلَمْ يُؤْخَذْ cümlesinin mânasına mâtuftur. Çünkü اَلَمْ يُؤْخَذْ istifhâm-ı takrîrî* olduğundan بَلَى أُخِذَ mânasındadır. Binâen'aleyh takdîr-i kelâm أُخِذَ وَدَرَسُوا demektir [Müellifin notu].
* H: "istifhâmı inkârî".

Şimdi bu irşâdâttan[1] mütenebbih olmayan ve kitaba temessük etmeyen o bozuklara biri Benî İsrâil'e yapılmış ilcâ mîsâkı olan, diğeri ale'l-umûm insanlara şâmil fıtrat mîsâkı bulunan şu iki mîsâkın da ihtârı emriyle Resûlullah'a buyuruluyor ki:

[2318]

وَاِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ كَاَنَّهُ ظُلَّةٌ وَظَنُّٓوا اَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْۚ خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ وَاذْكُرُوا مَا ف۪يهِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ ﴿١٧١﴾ وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَن۪ٓي اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْۚ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰىۚ شَهِدْنَاۚ اَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّا كُنَّا عَنْ هٰذَا غَافِل۪ينَۙ ﴿١٧٢﴾ اَوْ تَقُولُٓوا اِنَّمَٓا اَشْرَكَ اٰبَٓاؤُ۬نَا مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْۚ اَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ ﴿١٧٣﴾ وَكَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿١٧٤﴾ وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ الَّذ۪ٓي اٰتَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا فَاَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ فَكَانَ مِنَ الْغَاو۪ينَ ﴿١٧٥﴾ وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا وَلٰكِنَّهُٓ اَخْلَدَ اِلَى الْاَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوٰيهُۚ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِۚ اِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ اَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْۜ ذٰلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَاۚ فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٧٦﴾ سَٓاءَ مَثَلًا الْقَوْمُ الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاَنْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ ﴿١٧٧﴾ مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَد۪يۚ وَمَنْ يُضْلِلْ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٧٨﴾ وَلَقَدْ ذَرَاْنَا لِجَهَنَّمَ كَث۪يرًا مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِۘ لَهُمْ قُلُوبٌ لَا يَفْقَهُونَ بِهَاۘ وَلَهُمْ اَعْيُنٌ لَا يُبْصِرُونَ بِهَاۘ وَلَهُمْ اٰذَانٌ لَا يَسْمَعُونَ بِهَاۜ اُو۬لٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ ﴿١٧٩﴾ وَلِلّٰهِ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى فَادْعُوهُ بِهَاۖ وَذَرُوا الَّذ۪ينَ يُلْحِدُونَ ف۪ٓي اَسْمَٓائِه۪ۜ سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٨٠﴾ وَمِمَّنْ خَلَقْنَٓا اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِه۪ يَعْدِلُونَ ﴿١٨١﴾

---

1 B: "irşaddan".

[2319] **Meâl-i Şerîfi**

Hem bir vakit Biz o dağı bir gölgelik gibi tepelerine çekmiştik de kendilerine düşüyor zannettikleri bir hâlde demiştik ki: "Size verdiğimizi kuvvetle tutun ve içindekini hatırınızdan çıkarmayın, gerektir ki korunursunuz" (171). Hem Rabbin Benî Âdem'den, bellerinden zürriyetlerini alıp da onları nefislerine karşı şâhid tutarak "Rabbiniz değil miyim?" diye işhâd ettiği vakit "بَلٰى" dediler; "şâhidiz." "Kıyamet günü bizim bundan [2320] haberimiz yoktu" demeyesiniz (172); yahut "ancak[1] önceden atalarımız şirk[2] koştular, biz ise onlardan sonra bir zürriyet idik, şimdi o bâtılı tesis edenlerin yaptıklarıyla bizi helâk mi edeceksin?" demeyesiniz (173). Ve işte biz âyetleri böyle tafsil ediyoruz ve gerektir ki rücû' etsinler (174). Onlara o herifin kıssasını da oku, ki ona âyetlerimizi sormuştuk da o, onlardan sıyrıldı çıktı. Derken onu şeytan arkasına taktı da sapkınlardan oldu (175). Eğer dilese idik Biz, onu o âyetlerle yükseltirdik velâkin o, yere (alçaklığa) saplandı ve hevâsının ardına düştü. Artık onun meseli o köpeğin meseline benzer: Üzerine varsan dilini salar solur, bıraksan yine dilini salar solur. Bu işte âyetlerimizi tekzib eden o kavmin meseli. Kıssayı kendilerine bir nakl eyle, gerektir ki bir düşünürler (176). Ne çirkin meseli var âyetlerimizi tekzib eden o kavmin ki sırf kendilerine zulmediyorlardı (177). Allah kime hidâyet ederse hidâyet bulan o, kimi de dalâlete bırakırsa hüsrâna düşenler de işte onlar (178). Celâlim hakkı için cinn ü insten birçoğunu cehennem için yarattık. Onların öyle kalbleri vardır ki onlarla duymazlar[3] ve öyle gözleri vardır ki onlarla görmezler ve öyle kulakları vardır ki onlarla işitmezler. İşte bunlar behâim gibi hatta daha şaşkındırlar. İşte bunlar hep o gāfiller (179). Hâlbuki Allah'ındır en güzel isimler (esmâ-i hüsnâ) onun için siz O'na onlarla çağırın ve O'nun isimlerinde sapıklık eden mülhidleri bırakın. Yarın onlar yaptıklarının cezâsını çekecekler (180). Yine bizim halk ettiklerimizden bir ümmet de var ki hakka rehberlik ederler ve onunla icrâ-yı adalet eylerler (181).

---

1 H -"ancak".
2 B: "şerîk".
3 M: "doymazlar".

{وَاِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ} ❁ نتق "**Netk**" bir şeyi şiddetle cezbetmek demektir ki bunun neticesi olarak "bir şeyi yerinden koparıp atmak" mânasıyla da tefsir edilir. Nitekim erkekten zürriyeti çekip koparan rahime ناتق denilir. Ve bir hadîs-i şerifte عَلَيْكُمْ بِزَوَاجِ الْأَبْكَارِ فَإِنَّهُنَّ أَنْتَقُ أَرْحَامًا وَأَطْيَبُ أَفْوَاهًا وَأَرْضَى بِالْيَسِيرِ buyurulmuştur ki "bikrlerle izdivâcı iltizam ediniz, çünkü onların rahimleri daha câzibeli ve ağızları daha temizdir, ve aza en râzı [2321] olanlardır"[1] demektir. Diğer yerlerde وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ [en-Nisâ 4/154] buyurulmasına nazaran burada "netk"ın da bu mânayı tazammun etmesi iktizâ eder ki şöyle demek olur: Yâ Muhammed, kitaba temessük etmeyen o ahlâf-ı Yehûda o vakti de hatırlat ki hani o dağı şiddetle çekerek bir dam gibi üstlerine kaldırmıştık {وَظَنُّٓوا اَنَّهُ وَاقِعٌ بِهِمْ} ve onlar bunu hakikaten üzerlerine düşmüş zannetmişlerdi.[2] ❁ Yani yola gelmedikleri takdirde dağın tepelerine düşeceğine o kadar yakīn hâsıl etmişler ve bundan öyle korkmuşlardı ki tehdit îkā‘ edilmiş, dağ düşmüş de bilfiil altında eziliyorlarmış gibi elem ü ıztırab içinde yerlere kapanmışlardı da böyle müthiş bir tehdit ve tazyik ile şöyle demiştik: {خُذُوا مَٓا اٰتَيْنَاكُمْ بِقُوَّةٍ} "Size verdiğimizi kuvvetle tutun". ❁ Gönderdiğimiz kitabı ciddiyetle ve külfet ü meşakkate tahammül azmiyle sımsıkı tutun, veyahut haydi bu tepenize indirmekte olduğumuz müthiş mucizeye dayanabilirseniz kuvvetle mukavemet ediniz, bunu durdurunuz bakalım {وَاذْكُرُوا مَا فِيهِ} ve haydi bundaki mânayı -bu kitaptaki veya fiildeki evâmir ü nevâhîyi veya va‘d ü va‘îdi- anın, belleyin, hatırınızdan çıkarmayın ki {لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ} fenalıktan korunabilesiniz. ❁ Böyle ikrah ve ilcâ ile kendilerinden itaat mîsâkı alınmıştı ki buna "ilcâî mîsak" tâbir olunmuştur. Ve ekseriyetle sûret-i rivayeti şudur:

Ahkâm-ı Tevrat ağır ve şiddetli olduğundan dolayı Benî İsrâil kabulden imtinâ‘ etmişler, Allah teâlâ da Tûr'u üzerlerine kaldırmış; "kabul ederseniz febihâ, yoksa bu dağ her hâlde tepenize inecek"

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 214. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* thk. Merkezü'l-Buhûs ve Tekniyyetü'l-Ma‘lûmât, Dâru't-Te'sîl, 1437/2013, VI, 237-238; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* IV, 52; İbn Mâce, Nikâh, 7.

2 M: "zanneylemişlerdi".

denilmiş. Dağın vaziyetini görünce hepsi düşüp sol kaşı üzerine secdeye kapanmışlar ve bu hâlde dağın sukūtu korkusundan sağ gözleriyle de ona bakarlarmış. Ve bunun için Yahudîler secde [2322] edecekleri zaman böyle yaparlar ve "bu bizi ukūbetten kurtaran secdedir" derlermiş (*sûre-i Bakara'da [2/63, 93] ve sûre-i Nisâ'da* وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ *[4/154] bak*). Benî İsrâil'in aykırılıklarını ve cebr ü ikrah görmeyince Hakk'a boyun eğmemek öteden beri mu'tadları olduğunu anlatan bu kıssanın ihtârındaki mâna, Allah'ın hükm ü kudretine mukavemet kābil olamayacağını ve tav'an itaat ve inkıyad etmeyenlerin nihâyet kerhen[1] inkıyâda mecbur olageldiklerini ve o mukavemeti nâkābil tazyik ve ilcâ mucizesinin hükmü unutulmamak lâzım geldiğini ve çünkü o ve o gibi icbâr-ı ilâhînin her zaman mümkin bulunduğunu ve asıl insanlık ve saadet o gibi cebr ü tehdîde düşmeden rızâ ve hürriyetiyle emr-i Hakk'a inkıyad ve kitaba temessükte olduğunu anlatmaktır. Fi'l-vâki' her isyanda dağlar yerinden oynayıvermez,[2] her vakit mu'cize-i Mûsâ olmaz. Fakat Allah'ın emrini tanımayan ve ahkâm-ı Hak ile mücadele etmek sevdâsında bulunanlar şunu bilmek lâzım gelir ki Allah teâlâ her zaman dağları yerinden oynatıp insanların başına yıkmaya kādir bir zü'l-celâldir. Eşyâ arasındaki câzibe nisbeti, bir lahzada değişebilir. Aklı[3] olanlar herhangi bir zelzelenin, bir volkan hâdisesinin nasıl bir kudret-i ceberûtiye ifade ettiğini unutmamalıdır. Birtakım kimseler bunların zünûb-ı beşerle hiç alâkası yoktur diye telakkī ederler ki ne kadar yanlıştır. Gerçi bunların hepsi zünûb-ı beşerin cezâsı değildir. Lâkin hepsinin de umûr ve hayât-ı beşerle alâkadar olduğunda da hiç şüphe yoktur. Hiçbirisi yoktur ki beşeriyetin isyana cüret eylediği Allah teâlâ'nın kudret-i kāhiresini göstermiş olmasın[4] ve binâen'aleyh hiçbiri yoktur ki insanlar için mukavemeti nâkābil bir sulta-i rabbâniyenin kudret-i cebriyesindeki azamet-i tedhîşi irâe ile günahlarına karşı bir

---

1 H: "kahran".
2 B -"Fi'l-vâki' her isyanda dağlar yerinden oynayıvermez".
3 H: "Âkil".
4 B: "olmasını".

tehdit ve ihtar alâkasını hâiz bulunmasın ve insanı kavânîn-i ilâhiyeye muhalefetten tahzir etmesin. Ben şurada işimle meşgul iken fülân yerde bir dağın [2323] çöküvermesi benim bir günahım değilse bile bana benim onu yapan kudrete karşı günahlarımın tehlikelerini ihtar eden bir tehdit olduğunda ve onun bana karşı da bir ikrâhı mutazammın bulunduğunda şüphe mi vardır. Bundan başka Allah teâlâ'nın doğrudan doğru zünûb-ı beşerle alâkadar olan o kadar âyât-ı icbâriyesi[1], o kadar sultaları vardır ki hadd ü hesâba gelmez, evâmir-i ilâhiyeye tav‘an itaatle doğru yola gitmeyen, rızâlarıyla fenalıktan korunmak istemeyenleri Allah teâlâ evvelemirde bu cebrî sultalarla ittikāya davet eder. Hür iken esir eyler, bununla da mütenebbih olmayanlara ebedî azab sultasını yükletir. Bunun için insanlar şu mîsâk-ı fıtrîyi hatırda tutmak îcab eder:

{وَاِذْ} Ey Resûl-i Kibriyâ! O vakti de ihtar et ki {اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖٓى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ} Rabbin Benî Âdem'den -şimdikilerden tut da nesilden nesle Âdem'e varıncaya kadar Âdemoğullarının sâhib-i zürriyet olanlarından müteselsilen her birinin- bellerinden zürriyetlerini aldı, yani yed-i kudretle ıstıfâ edip ayırdı, vücûda çıkardı {وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ} ve onları kendilerine karşı işhâd eyledi ❁ şâhid yaptı, kendilerini duymayan o şuursuz zürriyetlere ene ve verâ-yı ene şuurunun bilfiil mebde'ini verdi. Her birine şühûd ve şehadet fıtratını, kendi nefsinde te'sîr-i Hakk'ı duymak ve duyurmak, itiraf[2] ve şehadet etmek hilkatini, insanlık rûhunu verip hepsini vahdâniyet ve rubûbiyetine şâhid kıldı da, kılarken {اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ} "Rabbiniz değil miyim?" dedi. ❁ "Üzerinizde dilediğim gibi tasarruf eden ve etmek hakkı olan yegâne mâlikiniz ve ale'l-ıtlâk mürebbîniz, hâkiminiz olduğuma şâhidsiniz, şehadet edeceksiniz değil mi?" diye hitâb-ı nefsîsi ile emanetini tahmil, [2324] rubûbiyetini takrir etti. Hepsi de {قَالُوا بَلٰى} "belâ" dediler. ❁ "Evet, Rabbimizsin, şâhidiz" diye terbiye ve emaneti kabul ve şehadeti taahhüd eylediler. Hâsılı hiçbir şey değil iken Rabbü'l-âlemîn'in hükm-i rubûbiyeti ve bir kānûn-ı intişar

---

1 B: "icrâiyesi".
2 B -"itiraf".

tahtında halk u terbiyesi ile şuursuz zerreler hâlinde vücûda çıkarılıp bütün zevkleriyle şuurlu bir insan fıtratına girdiler, bir insan şahsiyeti aldılar, hiçbir muhalefette bulunmadılar. O vakit onlarda küfr ü inad yoktu, ağyârdan hiçbir şey tanımıyorlardı. Hiçbir şey değil iken bir zürriyet hâlinde sulbden alınıp rahm-i mâderde telkīh ve ictimâʻiyete atılan ve mutlak ene ve mâverâ-yı ene nisbeti içinde zarûrî bir işhâd u şuhûd, bir te'sîr ü teessür hâsılı olan bir şuur fıtratına girip mükemmel bir akl ü idrak, bir fehm ü tefhim, bir irade ve ihtiyar hayâtının inkişâfına doğru giden bütün mevcûdiyet ve fâiliyetlerinde[1] ancak O'nun emrine, kanununa münkād oluyor ve ancak O'ndan avn ü inâyet alıyorlar ve îcâbında bunu böyle söylemeyi derʻuhde ediyorlardı. İşte o Âdem'in ilk evlâdından itibaren herkes Rabbinin verdiği ve emrettiği insan fıtratını, vücûda şuhûdu alıp kabul etmekle Rabbi ve kendisi beyninde böyle bir îcâb u kabûlün hâsılı olan bir akd-i fıtrî altına girmiş ve kendi nefsinde Rabbine şehadet ve ubûdiyeti taahhüd etmiştir ki bu mukavele ve bu mîsâk-ı fıtrî beşerin mebde'-i dînîsi, mebde'-i hukūkîsi, mede'-i medenî ve ictimâʻîsidir.[2] Birçok müfessirîn demişlerdir ki burada bu ahz ü işhâd ve mukavele, temsîlî bir mânadadır[3]. Allah teâlâ'nın bütün insanları mebde'-i fıtratlarında tevhid ve İslâm'a delâlet için nasb edilmiş âfâkī, enfüsî delâil-i rubûbiyet ile istidlâl ve İslâm'a müstaʻid olarak halk etmiş olduğunu bir istiʻâre-i temsîliye tarîkiyle tasvirdir. Şöyle ki: Allah teâlâ'nın nüfûs-ı beşere akl ü [2325] basireti bir garîze yapması ve bunlar için âfâk u enfüste birtakım delâil nasb etmesi ve bu suretle onları mükemmelen techîz ü temkîn edip rubûbiyetini marifete tevcih eylemesi, diğer taraftan onların da bu garîzelerle mütecehhiz ve müknet-i kâmile ile mütemekkin ve marifete müteveccih olmaları, hey'et-i mecmûʻası Allah teâlâ'nın onları emir ve hitab tarîkiyle itirafa sevk, onların da bilâ tereddüt icâbete müsâraʻat etmiş olması suretine teşbih

---

1 H: "faaliyetinde"; B: "faaliyetlerinde.

2 İnsan medenî bi't-tabʻdır diyenler bunu nâkıs bir surette itiraf etmiş ve mukāvele-i ictimâʻiye,* rûh-i ictimâʻî nazariyeleri de bundan alınmıştır [Müellifin notu].
* B +"ve".

3 H: "mânadır".

olunarak bi'l-isti‘âre bu suretle tasvir kılınmıştır. Nitekim فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًاۜ قَالَتَٓا اَتَيْنَا طَٓائِعِينَ'de [Fussilet 41/11][1] emr ü icâbet böyle temsîlî olduğu gibi, bunda da ma‘nâ-yı ma‘rûfuyla bir işhâd ve suâl ü cevab, hakîkī mânasıyla bir mukavele düşünmek lâzım değildir. Sanki öyle denilmiş ve öyle cevap verilmiş de bir mukavele yapılmış gibi kıymet-i hukūkiyeyi hâiz olması lâzım gelen kavî bir halk-ı fıtrat[2] vardır. Yani bu akid emrî, kavlî, kelâmî mâhiyette bir misak değil, bir kuvve-i marifetin tekvîn ü tekevvünü mânasına bir akd-i fi‘lî demektir. Kelâmullahda bu gibi temsillerin bulunduğu müsellem olduğu gibi bu mâna ekseriyetin fehm ü mizâcına da muvâfıktır. Ve ekser mütekellimîn de bunun üzerinde yürümüşlerdir. Fakat dikkat edilirse burada daha başka bir nokta vardır. Asıl mesele insanların yalnız delâil-i âfâkiye ve enfüsiyeden bi'l-istidlâl ma‘rifetullâha vâsıl olmak kuvve ve isti‘dâdı değil, insan hilkatinin bilfiil bu delillerden biri olması, her insanın fıtrat-ı nev‘iye ve ferdiyesiyle vahdâniyet ve rubûbiyete şehâdet ü delâleti henüz edâ etmemiş olsa bile Rabbinin takrîriyle tahammül ve der‘uhde etmiş, üzerine almış bir şâhid bulunması, ta‘bîr-i âharla insanlar için ma‘rifetullah, tevhîd-i rubûbiyet, Hakk'a inkıyad ve İslâm meselesi sade istidlâl ile kesb olunacak sırf nazarî bir marifet olmayıp kendi fıtratında merkuz bir garîze, "şuhûd-ı nefs" denilen kendini duymak, bi'z-zarûre ve ale'l-ıtlâk kendinin kendi olduğunu tanımak şu‘ûr-i bedîhîsi ile beraber kendinde mütehakkık [2326] bir ma‘rifet-i bedîhiyedir. Şu kadar ki şu‘ûr-i nefs gibi sarih ve celî değil, onun zımnında müstetir bir bedîhî-i hafîdir ki şu‘ûr-i sarih ile duyulması sarf-ı dikkate veya bir tenbih ve ihtâra mütevakkıftır. Zira insanın böyle zımnen duymuş bulunup da farkında olmadığı birtakım şuur mazmunları vardır ki bir veya mükerrer ihtarlar sayesinde uyanır duyar. Ve işte ma‘rifetullah da mutlak sivâ-yı ene şuuru gibi böyle şuhûd-ı nefs fıtratı içinde merkuz bir garîzedir.[3] Bilâhare bu şehadeti edâ ve îfâ etmeyen ve tezkîr ü ihtarlara

---

1 "…Ona ve Arz'a 'Gelin ikiniz de ister istemez' dedi, 'geldik istiye istiye' dediler."

2 H ve B: "fıtrî".

3 Burada şundan gaflet edilmemelidir* ki ma‘rifetullâhın şu‘ûr-ı nefste fıtraten merkuz olması Zâtullah'ın

rağmen inkâr ve küfürde ısrar edenler ya vicdanına karşı inat eden veya fıtratı bozulmuş, kendilerinde bu garîze kalmamış olan, yani kavlen veya fiilen nakz-ı ahd ve nefislerini ziyan eden mahrumlardır. Nitekim Fransız feylesofu Auguste Comte[1] insan üç hâl geçirir: İlk fıtratında ilâhî, sonra mâba'de't-tabî'î, sonra tabî'î olur" dediği zaman evvelâ bu fıtratı itiraf, sonra da kendinde o fıtratın bozulmuş ve bozukluğun tekarrur etmiş olduğunu ilan eylemiştir ki, bu onun bütün insanlığı görmesinde değil, yalnız kendindeki tegayyür-i fıtratı görerek sâir insanları da bi-gayri hakk^ın kendine kıyas etmesindendir. Hâlbuki terakki ve tekâmül fıtratın bozulmasında değil, inkişâfındadır. Fıtratın bozulması فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ medlûlünce bir tereddîdir. Şimdi mesele, ma'rifetullâhın öyle bir ma'rifet-i fıtriye ve insanın buna edâ-yı şehadeti der'uhde etmiş bir şâhid-i fıtrî olması cihetinden mülâhaza edilince bu mîsâkın sırf tekvînî bir mâhiyette olmayıp onunla beraber emrî ve kelâmî bir haysiyeti de hâiz olduğunda şüphe edilmemek lâzım gelir. Zira mesele yalnız vücûdî değil, aynı zamanda şuhûdîdir, şuur ile de alâkadardır. Yalnız [2327] tekvînî olsa idi bilâhare bu şehadeti edâ etmeyen kimse bulunmamak îcab ederdi. Ve şuhûd-i nefs mevzû'-i bahis olan herhangi bir şuur vâkı'ası ise her hâlde kelâm-ı lafzî ile değilse de kelâm-ı nefsî ile alâkadar olmaktan hâlî olmaz. Çünkü rûh bir emr-i rabbânî olduğundan[2] bütün vâkı'ât-ı rûhiye ve hâdisât-ı şuûriye vâkı'ât-ı emriye olarak mülâhaza edilmek lâzım gelir. Her şuurda bir teblîğ-i rûhânî vardır ki kelâmın da künhü odur. Şuur ile alâkadar olmayan tekvinlerde bu tebliğ yoktur. Bunun için bir rûhun, bir şuur kuvvesinin tekvîni, aynı zamanda onu kendisine tebliğ etmeyi, yani söylemeyi tazammun eder. Şu hâlde bu misak, tekvînî olmakla beraber rûhî ve kelâmî haysiyeti de hâiz

---

nefs-i beşerde merkuz olması** demek değil, te'sîr-i ilâhînin nefste merkuz olması demektir. Binâen'aleyh bundan hulûl veya ittihad galatına düşmemek için mütekellimîn bu babda "ilm-i istidlâlî" tâbirini daha sâlim görmüş ve evvelki nokta-i nazarı tercih eylemişlerdir [Müellifin notu].

* H: "etmemelidir".

** B -"Zâtullah'ın nefs-i beşerde merkuz olması".

1 M: "Ogüst kont".

2 M: "rabbolduğundan".

olduğundan buna "mukavele" demek de bir hakikat olur. Ancak bu hitab kelâm-ı lafzî ile değil, melâikeye olan tebliğ gibi kelâm-ı nefsî ile bir tebliğ telakkī edilmelidir. Ahz bir tekvin, işhâd nefh-ı rûh ile bir tekvin ve tebliğ, اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ hitâbı verâ-yı ene'den bir takrir, buna karşı بَلٰى da bu tekvîn ü işhâd ve takrîre mutlak bir inkıyâd-ı nefsî ile mutâva'at ve mûcebini taahhüddür. Her insanın insanlığı esasını teşkil eden "ben" ve "ben değil" duygusunun içinde bu taahhüd mündericdir. اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ hitâbının başında وَقُلْنَا yahut قَائِلًا müte'allakının tasrih edilmeyip de mukadder bırakılması bunun bir kelâm-ı nefsî olduğuna işaret demektir. Sonra mâlumdur ki ma'nâ-yı şer'î ve hukūkīsiyle bir akd ü mukavelenin hakikati bir îcab ile bir kabul beynindeki irtibattır[1]. Ve bu îcâb u kabûlün her hâlde kelâm-ı lafzî olması şart da değildir. Asıl akid, iki nefsin bir maksadda birleşmesidir. Tarafeynden rızâya, yani terk-i itiraza delâlet eden fiil ile de îcâb u kabul olabilir. Yerinde te'âtî ile de bir akid olabilir. Binâen'aleyh bu misak, sırf akıl ve istidlâl kuvvesinin tekvîni dahi olsa şer'an ve hukūken yine te'âtî kabîlinden hakīkī bir akd ü misaktır. Ancak bu itibar ile "mukavele" ıtlâkı temsîlî ve mecâzî olur. Fakat îzah ettiğimiz mâna ile bu [2328] tekvînin bir tekvîn-i rûhî olması[2] ve bir kelâm-ı nefsî haysiyetini de mutazammın bulunması itibariyle buna "mukavele" ıtlâkı dahi hakikat olur. Ve nitekim eslâf-ı müfessirîn de bunu bir temsil değil, bir hakikat olarak rivayet ve îzah eylemişlerdir. Binâen'aleyh اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰى mazmûnu sade bir temsil değil, bir tahkiktir[3].

Gelelim bu mîsâkın ne vakit vâki' olduğuna. Bu hususta üç kavil vardır:

1. Birçokları zürriyetin baba sulbünde ilk tekvîninde ve daha rahm-i mâdere tevdî' olunmadan evvel vâki' olduğuna kāil olmuşlardır ki bunlar âyetteki işhâd ve hitâbın da zamanını ahz zamanı telakkī etmiş ve ahzın mânası da zürriyetin sulbden rahime ihrâcı değil, sulbde vücûda

---

1 H: "ıttıraddır".
2 H -"olması".
3 H: "hakikattir".

ihrâcı demek olduğuna zâhib olmuşlardır. Fi'l-vâki' "zürriyet" nesil ve evlâda dahi denilirse de bunun asıl mânası gayet küçük karınca demek olan "zerr"den veya saçılmak mânasına "zürûr"dan[1] me'huz olarak mâ-i beşerdeki nüfûs-ı zerreviyedir ki müfredine ve cem'ine ıtlak olunur. Şu hâlde bunlara göre bu işhâd ve hitâb-ı elest sulb-i pederden çıkan bu nefs-i zerrevîye ilk çıktığı sırada yapılmıştır. Bu ise bu zürriyetin bütün mâhiyyet-i insâniyeyi hâiz bir nefis, yani henüz[2] büyümeye namzed bir insancık olduğunu kabul ile mümkin olabilir. Lâkin bu bizim nazarımızda sâbit değildir. Ve hatta ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا اٰخَرَ [el-Mü'minûn 23/14][3] gibi nusûs-ı Kur'âniyeye de zâhiren muhaliftir. Nefs-i zerrevî bilfiil değil bilkuvve bir insancık, telkih ile bir insan olmaya namzed bir huveyn[4] ve belki henüz hayât-ı hayvâniye hâline de gelmemiş hayât-ı nebâtî uzviyetinde bir büzeyr, bir tohumcuktur ki bundan insan halk olunacaktır. Buna henüz rûh-i insânî nefh olunmamıştır. O hâlde bunların nefislerine işhâdı ve hitâba icâbetleri bir kuvve-i ba'îdeyi temsilden başka bir mâna ifade etmez. Bu meyanda bazıları daha ileri gitmiş ve demiştir ki zürriyetler üzerindeki bu misak babalarının değil, tâ Âdem'in [2329] sulbünden ihrâc olundukları zaman yapılmıştır. Çünkü bu mânada rivayet olunmuş bazı hadisler vardır ki ezcümle birinin hulâsa-i meâli şudur: Allah teâlâ Âdem aleyhisselâm'ın zahrından kıyamete kadar halk edeceği zürriyeti çıkardı ve onlara اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ dedi, "belâ" dediler ve o gün kalem-i takdir kıyamete kadar olanı yazdı bitirdi; جفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ oldu[5] yani kıyamete kadar ne kadar insan gelecekse hepsi Âdem'in sulbünden çıkan zürriyetlerle yazılıp takdir edildi ve bundan böyle beşerde tenâsül bir kanun oldu. Bütün insanlar müteselsilen o zürriyetlerden gelecek مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَّاءٍ مَهٖينٍ [es-Secde 32/8]

---

1 B: "«زرر»دن".
2 M ve B: "yalnız".
3 "...Sonra ona diğer bir hilkat neş'eti verdik..."
4 M: "huveyyin".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 228. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* thk. Hind Şelebî, Beyrut: Dâru'l-Kütü-bi'l-İlmiyye, 1425/20044, II, 655; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 307:
عن ابن عباس: «وإذ أخذ ربك من بني آدم من ظهورهم ذريتهم» قال: لما خلق الله آدم مسح ظهره بدَحنا، وأخرج من ظهره كل نسمة هو خالقها إلى يوم القيامة، فقال: «ألست بربكم قالوا بلى» قال: فيُرَوْن يومئذٍ جفَّ القلم بما هو كائن إلى يوم القيامة.

onların sülâlesi zürriyetlerden olacak, bu sülâle hâricinde Âdem’in yaratıldığı gibi başka âdemler kıyamete kadar yaratılmayacak, Âdem’in sulbünden çıkan zürriyetlerden her biri böyle kendi sülâleleri olacak olan zürriyetleri de müteselsilen ve bilkuvve hâmil olmak ve onları böyle halk ve terbiye eden Hâlık teâlâ’nın hükmüne ve kanununa münkād olarak çalışıp fiile getirmek ve nihâyet O’nun vahdâniyet ve rubûbiyetini itiraf eylemek üzere bir terbiye, bir kuvve alıp kabul etmek suretiyle bir taahhüd ve mîsâka rabt olunmuşlardır. Bunun için birtakım müfessirîn âyetteki mîsâkı da hadisteki bu misaktan ibaret gibi telakkī etmişler ve vakt-i misak sulb-i Âdem’de zuhur zamanı olduğuna hükmeylemişlerdir. Lâkin hadisin elfâzıyla âyetin elfâzına, ezcümle مِنْ ظَهْرِ آدَم، مِنْ بَنٖى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ kayıtlarına dikkat edildiği zaman aradaki farkı görmemek kābil değildir. Hadis, tenâsül-i beşerî kanununun ilk mevki‘-i icrâya konulduğu zaman vücûda gelen zürriyet-i ûlâ zımnında bilkuvve tahakkuka başlayan nev‘in mîsâk-ı icmâlîsini beyandır. Âyet ise bu kanun hükmünce bilfiil vücûda gelen her ferd-i zürriyetin mîsâk-ı tafsîlîsi hakkındadır. Bu vechile hadis, âyetin delâleten ifade ettiği bir kuvve mebde’ini, âyet de hadisin tazammun ettiği bir fiil mebde’ini tefsir ve beyan etmektedir. Bunun [2330] için âyet ile hadis mütekābilen yekdiğerini îzah etmekle beraber müfâdları[1] yekdiğerinin aynı değildir. Ale’l-icmâl nev‘in mîsâkı sulb-i Âdem’den başlamış, fakat ale’t-tafsîl ferdlerin mîsâkı da Benî Âdem’den bilfiil kendi babalarının sulbünden başlamıştır. Yani Zeyd’in mîsâkı Amr’ın mîsâkı değil, babanın ananın mîsâkı evlâdın mîsâkı değildir. Fakat nev‘an mütemâsil ve hepsi bir asla, bir kānûn-ı rubûbiyete râci‘dirler. Ve taahhüdün mâhiyeti de bu terbiyenin mürebbîsi, bu kanunun vâzı‘ı olan Hâlık teâlâ’nın nimetine şükür, ahkâmına inkıyad, vahdâniyet ve rubûbiyetini itiraf ve ilan eylemektir ki İslâm da budur. Şu hâlde bu âyet mûcebince her ferdin mebde’-i taahhüdünü nev‘in mebde’-i taahhüdü olan sulb-i Âdem’den saymak doğru değildir. Bir de nev‘in bütün efrâdıyla vücûd-i nev‘îsi sırf

1 B: “mefhumları”.

vücûd-i zihnî kabîlinden olduğu ve bu itibar ile Âdem ismi nev'in bir mümessili addolunduğu cihetle hadisteki misakı[1] rûh-ı[2] Âdem'le beraber bütün envâ'-ı beşerin bir mîsâkı diye ifade edenler de olmuştur. Nitekim Ka'b-ı Kurazî'den böyle bir rivayet de vardır.[3] Ve bundan bi-gayri hakk[ın] tenâsüh-i ervâh fikrine sapanlar da bulunmuştur. Hâlbuki âyet, tenasüh fikrinin tamamen aleyhinedir.

2. İbn Atıyye'nin beyânı vechile bazıları da bu misak ve taahhüdün zamanı, büluğ zamanı olduğuna kāil olmuşlardır. Zira bir zürriyetin nefsine tamamen[4] şühûdu, kendisinden zürriyet çıkmaya[5] başladığını gördüğü büluğ zamanında vâki' olur. Ve marifete temekkün-i tâm da o vakit bulunur. Âyette ise ahz ve işhâd buyurulmuştur. Bu surette bâliğ olmayanların henüz taahhüdü yok demektir. Ve âyetten bu mânayı anlamak için iki vecih mümkindir. Birisi وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ zamirleri zürriyete ircâ' olunmakla beraber zürriyete veled-i kâmil, ahza ıstıfâ-yı bâliğ mânası vermek ve bu suretle ahz ve işhâd zamanını birleştirmek veya ahz zamanıyla işhâd zamanını ayırıp evvel-i mîsak, ahz vaktinden işhâd vaktine [2331] kadar devam eden bir müddet zarfında başlamış ve işhâd vakti olan büluğ zamanında بَلٰى taahhüdüyle tamam olmuş diye anlamak, ikincisi de bu zamirleri zürriyete değil, Benî Âdem'e ircâ' etmektir ki bu surette âyetin mânası "Benî Âdem'den her biri sulblerinden zürriyetlerinin çıkmaya başladığı ve bu suretle nefislerini duyup kendilerine karşı, kendi mâhiyet ve hakikatlerine ve Allah'ın nimet ve terbiyesine şâhid oldukları sırada bu büluğlarıyla بَلٰى diye Allah'ın ni'met-i terbiyesini kabul, rubûbiyetine inkıyad ve vahdâniyet-i rabbâniyeyi tasdik ile ma'rifetullâhı ve ubûdiyeti taahhüd ettiler. Büluğ hükmü gelince 'bâliğ olmayız, bu zevki duymayız' demediler" demek

---

1 H: "misak".

2 H: "rûhu".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 244; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* IX, 446; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* II, 267:

عن محمد بن كعب القرظي في قوله: «وإذ أخذ ربك من بني آدم من ظهورهم ذريتهم» قال: أقرّت الأرواح قبلَ أن تُخْلق أجسادها.

وقال القرظي: أقر له بالإيمان والمعرفة الأرواحُ قبل أن يخلق أجسادها.

4 B: "tamamen nefsine".

5 H: "çıkarmaya".

olur. Bu güzel bir mânadır. Fakat büluğ zamanı bu mîsâkın akd ü taahhüdü zamanı değil, vücûb-ı icrâsı zamanı olduğunu da unutmamak lâzım gelir. Bunun için:

3. Ekser müfessirîn ve ulemâ bu mîsâkın bidâyeti, zürriyetin sulb-i pederden çıkıp rahm-i mâdere düşmesiyle başlamış ve orada aleka, mudga, ızam ve kisve-i lahm terbiye ve tesviyeleriyle hilkati tebeyyün edip ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقاً اٰخَرَ [el-Mü’minûn 23/14] mısdâkınca rûh nefh olunarak neş’et-i insâniyeye girdiği zaman بَلٰى taahhüdünün vukū‘uyla tamam olmuş olduğunu ve zamân-ı bülûğ bu taahhüdün vücûb-i[1] icrâsı, yani teklif ve vazifenin bed’i zamanı bulunduğunu beyan eylemişlerdir. Usûl-i fıkıhta beyan olunduğu üzere her ferdin insânî şahsiyeti, hukūkī ehliyeti bu misak ile bu taahhüd zamanından başlar ve bülûğuna kadar tekemmül eder. Büluğdan itibaren de vücûb-i vazife, teklif teveccüh eyler ve bunun ilk eser-i hukūkīsi hakk-ı hayattır. Bu andan itibaren ebeveynine ve cem‘iyyet-i beşeriyeye onun hakk-ı hayâtını gözetmek bir vazife olur. Ve bunun içindir ki ıskāt-ı cenin bir cürümdür. Ve müstebînü’l-hilka bir ceninin ıskātından dolayı gurre lâzım gelir. Ve cenine irs ve vasiyet sahih ve bir [2332] ceninin bülûğuna kadar lehine olan tasarrufât muteber olur. Bundan evvel ise zürriyetin şahsiyet-i insâniye ve hukūkiyesi mukarrer değildir. Ancak sulb-i pederde zuhûrundan itibaren bir şübhe-i hukūkī vardır. Meselâ azl diyâneten mekruhtur. Şimdi âyetin mutazammın olduğu bazı îmâlarla meâlini şöyle mülâhaza etmeliyiz: وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ zamirleri “zürriyet”e râci‘ olmakla beraber, babaları olan “Benî Âdem”e veya hepsine de rücû‘u[2] ihtimâli ve اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ istifhâm-ı takrîrîsinin ifham ettiği mânayı minnet ve siyâk u sibak dolayısıyla bu ihtar şu mânaları tezkir etmektedir: Mâlum ya insan, insan olmadan evvel kendini duymazken sonradan duyar olur, “ben benim” der. İşte bunu diyebilmek, onu ona veren Rabbine gizli bir duygu ve inkıyâdı ve kendine karşı O’na şehadet etmek taahhüdünü tazammun eder. Ve

1 B: “zamân-ı”.
2 H: “rücû‘”.

insanın bütün kuvâsıyla[1] nefsini ve mâhiyetini müşahede ettiği zaman da bülûğundan başlar. Benî Âdem'den bir babanın sulbünden bir zürriyetin ahz olunduğu lahzada Rabbinin bu fiiline öyle bir zevk-i inkıyâd ile mutâva'atı ve hükm-i rubûbiyete öyle bir itiraf ü şehadeti vardır ki bu anda bütün heyecanıyla nefsini duyarken âdetâ kendinden geçer de Rabbinin zevk-i ni'metine müstağrak olur. Kendinin sulb-i pederdeki hâlini kendine ihtar eden bu anda o babanın nefsinde Rabbinin اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ hitâb-ı izzetine "belâ" demekten başka bir hiss-i hâkim yoktur. Ve her insan, ân-ı bülûğunda bu zevk u heyecânı müşahede eder. Bunu müşahede edebilmesi de mukaddemâ Rabbinin emrine inkıyad edip insanlık rûhunu almasının neticesidir. Şimdi babadaki bu zevk ü neşve[2] de hakikatte ondan ahz olunan zürriyet dolayısıyla kendini hatırlayıp Rabbine taahhüdünü îfâ etmesi içindir. O zürriyetin[3] sulb-i pederde halk-ı ilâhî ile ta'ayyün edip bir nefs-i zerrevî mevcûdiyetiyle ve sevk-i rabbânî tahtında bir ictimâ' ve telkīh şevkiyle[4] rahm-i mâdere geçmek için harekete [2333] getirilmesi yüzündendir. Her insan böyle bir zürriyet iken Rabbinin terbiyesine mutâva'atla rahm-i mâdere erzâk-ı mukadderesiyle beslenip bi't-tedrîc alaka ve mudga etvârından[5] geçerek kemikleri lahm kisvesi giymiş bir seviyye-i tasvîre gelmiş ve sonra da ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا اٰخَرَ [el-Mü'minûn 23/14] medlûlünce mahz-ı emr-i rabbânî olan rûhun nefhiyle evvelki neş'etin gayesi olan diğer bir neş'ete girmiş ve o zaman kendini ve Rabbinin hitâbını nefsinde duyup kendine karşı Rabbini itiraf ve O'nun vahdâniyet ve rubûbiyetine şehadet vazifesini taahhüd eden bir şahsiyyet-i insâniye olmuş اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ hitâbına "belâ" demiştir. Her insan şu'ûr-ı fıtratıyla[6] böyle bir taahhüdün altındadır. Şuhûd-i nefs nimetinin vecîbesi nefsin haddini bilmek ve Hakk'a

1 B: "kuvvesiyle".
2 H ve B: "neş'e".
3 H -"Rabbine taahhüdünü îfâ etmesi içindir. O zürriyetin".
4 B: "sevkiyle".
5 H: "edvârından".
6 H: "fıtriyle".

şehadetle hükmüne inkıyad eylemektir. Binâen‘aleyh şuhûd-i nefsin tekemmül ettiği büluğdan itibaren Allah’a karşı bu vecîbe-i şehâdet ve ubûdiyetin îfâsı vazifedir.

{شَهِدْنَا} Biz şehadet ettik ❁ yani Benî Âdem’in sulbünden alınıp kendine karşı şâhid olabilir sahih[1] bir insan fıtratı verilen her zürriyetin üzerinde fıtraten böyle bir taahhüd bulunduğuna Biz Azîmüşşân شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُو۫لُوا الْعِلْمِ قَٓائِمًا بِالْقِسْطِ [Âl-i İmrân 3/18] mantûkunca böyle şehadet ettik; o ahz ü işhâd ve “elest” ü “belâ” vaktini kelâmımızla tezkir ve ihtar eyledik ki {اَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّا كُنَّا عَنْ هٰذَا غَافِل۪ينَ} ey kâfirler, yevm-i kıyâmette -âkıbet-i emr tezahür ettiği vakit- biz bundan kat‘iyyen gāfil idik demeyesiniz ❁ nefsimizi duymak, rûh ve şuur sâhibi olmak hakkı kabul etmeyi ve kendimiz üzerinde Sen Azîmüşşân’ın rubûbiyet ve vahdâniyetini tasdik eylemeyi bir taahhüd olduğunu ve kendimizi duymanın kendi varlığımızın Senin vücûb-i vücûduna, vahdâniyetine, rubûbiyetine bir şâhid bulunduğunu şu‘ûr-ı sarih ile duymuyorduk. Hafî olan bu taahhüdü bize sarâhaten tezkir ve iş‘âr lütfunda da bulunmadın diye i‘tizâr[2] eylemeyesiniz {اَوْ تَقُولُٓوا اِنَّـمَٓا اَشْرَكَ اٰبَٓاؤُ۬نَا مِنْ قَبْلُ} [2334] veya şirki bundan evvel ancak atalarımız[3] yaptı ❁ onu biz değil, onlar çıkardılar {وَكُنَّا ذُرِّيَّةً مِنْ بَعْدِهِمْ} ve biz onlardan sonra bir zürriyet idik ❁ kendimizden haberimiz yok, yol ve delil bilmez, atalarımızın istedikleri yere sürüklenmiş atılmış şuursuz âciz mecbur kimseler idik, günah bizim değil onların bi’l-mecbûriyye üzerimizde kalmış mirasları idi. {اَفَتُهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ} “Şimdi o mubtıllerin yaptıkları cürm ile bizi muâhaze edip ihlâk mı edeceksin?” demeyesiniz. ❁ Zira size o kıyamet günü gelmeden haber verildi ki her zürriyetin kendi başına bir taahhüdü vardır. Evvelâ zürriyetler babalarının sulbünden alındı, çıkarıldı ayrıldı, onlardan ayrı bir fıtrat ve fiil verildi. Ve öyle sırf zürriyet olarak şuursuz bırakılmadı, kendi nefisleri kendilerine duyuruldu, kendilerinden[4]

---

1 B: “sâlih”.
2 H: “itiraz”.
3 M: “atalarımızı”.
4 H -“kendilerinden”.

zürriyet çıkarıldı ve bu suretle kendiniz kendinize karşı Rabbinizin hitâb-ı rubûbiyetine doğrudan doğru şâhid oldunuz velâkin şehadetinizi edâ etmediniz, şirke gittiniz. Binâen'aleyh sizler babalarınızın cürmünden, babalarınızın taahhüdünden değil, kendi insanlık taahhüdünüzden ve kendi cürmünüzden mes'ul olacaksınız. {كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ} İşte Biz böyle âyetlerimizi ayırır, tafsil ederiz {وَلَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} ve bu tafsîli[1] -o bâtıl mukallidleri hakka- dönsünler diyedir ki yaparız. ❁ Ey Resûlüm bunları ihtar et {وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ الَّـذ۪ى} ve onlara -o bozulmuş haleflere- şu alçağın kıssasını da oku ki {اٰتَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْهَا} ona âyetlerimizi vermiştik -ilmî, dînî haysiyeti vardı- onlardan sıyrıldı çıktı da {فَاَتْبَعَهُ الشَّيْطَانُ} Şeytan onu kendine uydurdu {فَكَانَ مِنَ الْغَاو۪ينَ} ve [2335] binâen'aleyh sapıklardan oldu. {وَلَوْ شِئْنَا لَرَفَعْنَاهُ بِهَا} Ve eğer dilese idik her hâlde onu Biz o âyetlerle yükseltirdik {وَلٰكِنَّهُٓ اَخْلَدَ اِلَى الْاَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ} velâkin o alçak yere saplandı. Dünyaya veya[2] sefalete meyletti ve hevâsına uydu ❁ da o âyetlerden sıyrıldı, dinden çıktı, sukūt etti, demek ki yükselmesine meşiyyet-i mutlaka ta'alluk etmedi, kendine bırakıldı da bu sukūttan kurtarılmadı. Bunun Mûsâ aleyhisselâm zamanında Benî İsrâil ulemâsından Bel'am b. Ebr veya Ken'ânîlerden Bel'am b. Bâûrâ nâmında birisi olduğuna veya Araplardan Ümeyye b. Ebü's-Salt Sekafî hakkında nüzûlüne dair birkaç rivayet vardır. Bel'am bazı kütüb-i ilâhiyeye ilmi var, duası müstecâb bir velî iken Arz-ı Mukaddes'e duhul meselesinde Hazret-i Mûsâ'nın veya Yûşa'nın hilâfına hubb-i dünya ile cebbarlara taraftarlık etmiş, Ümeyye b. Ebü's-Salt da bazı kütüb-i ilâhiye okumuş ve bir peygamber geleceğine kanaat hâsıl etmiş ve onun kendisi olması ümidinde bulunurmuş. O sırada Resûlullah ba's olununca hasedinden küfre sapmıştır.[3] Diyebiliriz ki asıl kıssa, Bel'am veya Bel'am'ın olduğu hâlde sebeb-i nüzûl Ümeyye olmuştur. Fakat Kur'an şunu gösteriyor ki kıssadan maksad şahsın târifi

---

1 H ve B: "tafsil".

2 H -"veya".

3 İbn Kuteybe, *el-Me'ârif,* thk. Servet Ukkâşe, Kahire: el-Hey'etü'l-Âmme, 1992, s. 60; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 567; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 594:

أمية بن أبي الصّلت الثّقفي، كان أمية قد قرأ الكتب، ورغب عن عبادة الأوثان، وكان يخبر بأن نبيّا يبعث قد أظلّ زمانه، فلما سمع بخروج النبي صلّى الله عليه وسلم وقصّته، كفر حسدا له. ولما أنشد رسول الله صلّى الله عليه وسلم شعره، قال: آمن لسانه وكفر قلبه.

değil, hâlini tefhim ve temsildir. Madem ki o hevâsına uydu, ilm ü dinden sıyrılıp insanlıktan sukūt etmek istedi {فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ} artık onun temsîli köpek temsîli gibidir. {اِنْ تَحْمِلْ عَلَيْهِ يَلْهَثْ اَوْ تَتْرُكْهُ يَلْهَثْ} Sen onu sevk etsen de lehs eder, bıraksan da lehs eder. ❁ Yani[1] yorsan da dilini uzatır solur, rahat ettirsen de dilini uzatır solur, hiçbir zaman ıztırabdan kurtulmaz. Köpeğin en aşağılık hâli başka hayvanda bulunmayan bu soluyuştur. İşte o kimsenin hâlindeki sukūt kelbin mesel olmuş olan bu en aşağılık hâli gibidir. Yani alçalmanın son kertesi [2336] سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ [el-Bakara 2/6] {ذٰلِكَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} İşte bu mesel âyetlerimizi tekzib eden o kavmin meselidir ❁ ki خَلْفٌ وَرِثُوا الْكِتَابَ يَأْخُذُونَ عَرَضَ هٰذَا الْاَدْنٰى [el-A'râf 7/169] olan kavm-i cehûddur. {فَاقْصُصِ الْقَصَصَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ} Binâen'aleyh bu kıssayı naklet ki belki bir düşünürler ❁ içlerinde mütenebbih olacaklar bulunur, yani sen bu ihtimâli nazar-ı i'tibâra al. {سَٓاءَ مَثَلاً} Bak ne çirkin mesele mazhar {الْقَوْمُ الَّذٖينَ} o kavim ki {كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاَنْفُسَهُمْ كَانُوا يَظْلِمُونَ} âyetlerimizi tekzib ettiler ve kendilerine ki zulmediyorlardı. ❁ Kendilerine cüz'î şuuru olanlar, kendilerinin bu çirkin hâllerini, bu çirkin mesellerini bir kere düşünüp de utanmaz mı? Fakat {مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدٖى وَمَنْ يُضْلِلْ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ}.

Fi'l-hakīka {وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ كَثٖيراً مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ} kasem olsun ki cinn ü insten birçoğunu da cehennem için halk ettik ❁ ki bunlar hüsranlarına kelime-i ezeliye hak olmuş mahluklardır. Lâkin sırf cebir tarîkiyle ve kendilerinin hiçbir sebebiyeti nazar-ı i'tibâra alınmamak suretiyle değil, bidâyet-i hilkatlerinde ahsen-i takvîm üzere yaratılmış şuur fıtratını taahhüd etmiş iken sonra esfel-i sâfilîne düşmüş ve cebren tahlislerine meşiyyet ta'alluk etmemiş[2] olmak hasebiyledir. Allah teâlâ ilm-i ezelîsiyle biliyordu ki bunlar ileride ihtiyar sâhibi oldukları zaman taahhüdlerini yapmayacaklar, fıtratlarındaki emaneti, şühud ve marifet kuvvelerini hak yolunda sarf etmeyecekler اَخْلَدَ اِلَى الْاَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ olacaklar, o zaman Allah, o kuvveleri mühürleyecek, hakkı duymak

1 H -"Yani".
2 B -"ve cebren tahlislerine meşiyyet ta'alluk etmemiş".

kābiliyetleri kapanacak, bundan böyle öyle bir hilkat ve tabiat verecek [2337] ki artık sırf cehennemlik olacaklar. Allah bunun böyle olacağını, son hilkatlerinin cehenneme varacağını bile bile onları yarattığı için tâ ibtidâsında sonu cehennemlik birçok halk yaratmış oluyordu. Bu ise Allah teâlâ'nın onları doğrudan doğru[1] cehenneme cebri değil, cennete cebretmemesi; bir taraftan cennete bir taraftan cehenneme giden ve binâen'aleyh kârlı olabileceği gibi zararı[2] da olan bir hayâta kâr yolunu taahhüd ettirerek atması ve fakat taahhüdlerinin îfâsını kendilerine tahmil etmesidir. Şüphe yok ki bu taahhüdün yapılmayacağını bile bile o tahmîli yapmak onların lehine değil, bi'n-netîce aleyhlerinedir. Allah dilese bunları ya taahhüdlerinin icrâsına cebredebilirdi veya hiç yaratmazdı ve o zaman 'adem veya mecbûriyet, kendileri hakkında hayat ve ihtiyardan -bidâyeten değilse bile netice itibariyle- daha hayırlı olurdu. Bunu neden dilemedi? Bu nokta sırf O'nun meşiyyetine aittir ve kābil-i münakaşa değildir. Meşiyyete müdahale olunamaz, o ne mecburdur ne de mes'ul; لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ [el-Enbiyâ 21/23][3] fâ'il-i muhtâr "lâ şerîke leh"tir. O'na[4] bir şeyi vâcib kılabilecek veya iradesini takyid edebilecek[5] hiçbir şey yoktur. [*Sûre-i En'âm'da* وَجَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً *[6/25] âyetine ve sekizinci cüzün başında cinn ü ins hakkındaki îzâhâta bak*]. Burada cebr-i mahz olmadığına tenbîhen buyuruluyor ki: {لَهُمْ قُلُوبٌ} Bunların kalbleri vardır. ❁ Kendilerine duyacak kalb verilmemiş, mîsâk-ı fıtrata rabt olunmamış değillerdir. Lâkin {لَا يَفْقَهُونَ بِهَا} bu kalblerle fıkıh, yani iyi fehm etmezler ❁ nefsinde duyulması anlaşılması lâzım gelen şeye dikkat etmez, gereği gibi duyup anlamazlar. {وَلَهُمْ اَعْيُنٌ} Gözleri de vardır, lâkin {لَا يُبْصِرُونَ بِهَا} bunlarla görülecek[6] şeyi görmezler. {وَلَهُمْ اٰذَانٌ} Kulakları da vardır, lâkin {لَا يَسْمَعُونَ بِهَا} bunlarla [2338] işitmezler, işitilecek[7] şeyi dinlemez ve duymazlar. ❁ Hâsılı

1 H: "doğruya".
2 B: "zararlı".
3 "O yaptığından mes'ul olmaz…"
4 H: "O'nun".
5 H -"veya iradesini takyid edebilecek".
6 B: "görecek".
7 M ve B: "işitecek".

Allah'ın verdiği akl ü his kuvvelerini insanca kullanmazlar {أُولٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ} işte bunlar en‘âm gibidirler. ❁ Gönüllerinde, gözlerinde, kulaklarında insanlığa mahsus olan mânalı şuur bulunmaz. Behâim gibi sade bir şebah ve savt ile alâkadar olurlar. Veya bütün hisleri ve müdrikeleri münhasıran bu dünyada ta‘ayyüş esbâbına müteveccihtir. {بَلْ هُمْ اَضَلُّ} Belki bunlar[1] daha aşağı, daha şaşkındırlar. ❁ Çünkü en‘âm, fıtrat ve garîzelerinden sapmaz, seçebilecekleri kadar menfaat ve mazarratlarını seçer, celb ü selbine gücü yetebildiği kadar cehd eder, hiçbir uzvunu mâhulika lehinin gayrıya kullanmaz. İleri gitmezse de geri de kalmaz, hilkatini değiştirmez. Onlar ise bilakis terakkīye, naîm-i mukīme namzed olan fıtratlarından istifade etmezler, onun bozulmasına sebep olurlar da azâb-ı ebedîye götüren bir hilkate düşerler. {أُولٰٓئِكَ[2] هُمُ الْغَافِلُونَ} Ve işte bunlardır ki o gāfillerdir. ❁ Tam mânasıyla gāfil diye bunlara denilir. Zira meşâ‘ir var, şuur yoktur. Nefislerine karşı şâhid olmuşlardır da mazmûnundan haberleri olmaz. Fıtratlarındaki taahhüdü duymazlar, kendi dikkatleriyle, fıkh-ı nefsleriyle[3] duymadıkları gibi âfâktan gözlerine sokulan âyât ve kitabın, kulaklarına seslenilen kelâm-ı Hakk'ın ihbar ve şehadetiyle de duymazlar. Vücud var, vicdan nâmına bir şeyleri yok. Dini bir vehim, kitabı bir eğlence, kelâmı sırf bir musiki diye karşılarlar. Şuûn-ı ilâhî ile şuûn-ı mâsivâyı fark etmez; kimin kulu olduklarını, neye veya kime tapacaklarını[4] bilmezler. Gönülleri boş hevâ, gözleri suver u temâsîl, kulakları mânasız sesler, müsemmâsız isimler peşinde dolaşır. Kendilerine kalb, göz, kulak verip yaratan, fıtratlarıyla kendilerini mîsâk-ı rubûbiyetine [2339] taahhüd ettiren; semî‘, basîr, leyse kemislihî şey' olan Allah teâlâ'ya türlü türlü şirkler koşarlar, gafletlerinden Allah'ı anmazlar, anarlarsa şân-ı sübhânîsine lâyık olmayan vasıflarla, isimlerle yâd ederler. {وَلِلّٰهِ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى} Hâlbuki Allah'ın esmâ-i hüsnâsı vardır. Ve en güzel isimler O'nundur. ❁ Gerçi Allah zâtında birdir,

1 H: "onlar".
2 H, M ve B: "وَاُولٰٓئِكَ".
3 M: "nefsîleriyle".
4 H -"neye veya kime tapacaklarını".

ehaddır ve ism-i zâtı bir Allah'tır. Fakat vâhid-i adedî gibi şerîk ü nazîri bulunabilecek fakir bir vahdetle değil, lâ şerîke leh ganî bir ehadiyetle ehad, zâtında cemâl ü celâliyle bütün sıfât-ı kemâli câmi' ve sıfât-ı kemâliyesiyle Vâhid, Rabb-i küll-i şey' bir Samed'dir. Onun için zâtî, izâfî, sübûtî, selbî, fiilî, manevî evsâfı ve evsâfına delâlet eden isimleri vardır. Ve hitâbât-ı ilâhiyede vârid olan انا، شهدنا، ذرأنا gibi cem'-i azamet, bu zât ve sıfât ve esmânın mertebe-i cem'iyyetindeki azamet ü kibriyâ-yı[1] vahdâniyeti iş'âr eyler ki "Allah" ism-i celâli işte câmi'-i[2] cemî'-i sıfât-ı kemâl olan o Zât-ı ecell ü a'lânın kendisi gibi lâ nazîre leh bir isimdir. Ve sıfât u esmânın kesreti zât ve müsemmânın ta'addüd ve kesretini iktizâ etmeyeceğinden Allah teâlâ'nın her biri bir kemâl-i a'lâ olan sıfât-ı sübhâniyesine[3] delâlet eder esmâ ve sıfâtı da vardır. Ve bu isimlerin her biri bir kemâl-i aksâya delâlet ettiğinden Âdem'e tâlim edilen esmânın en güzelleridir. Daha doğrusu en güzel isimler Allah'a mahsustur. {فَادْعُوهُ بِهَا} Binâen'aleyh ey mü'minler, O'na onlarla çağırınız; o esmâ-i hüsnâ, o en güzel isimler ile dua, zikr ediniz veya O'nu bunlarla tavsif ve yâd ediniz. {وَذَرُوا الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِى اَسْمَٓائِهِ} Ve O'nun isimlerinde ilhad, yamıklık edenleri bırakınız ❁ meselâ bedevîlerin يَا أَبَا الْمَكَارِمِ، يَا أَبْيَضَ الْوَجْهِ، يَا نجي demeleri gibi sû'-i îhâmdan, ma'nâ-yı fâsidden hâlî olmayan veya haddizâtında bir kemâl-i aksâ ifade etmeyen isimlerden ictinab ediniz. Veya "Rahmân" ismini tanımamak isteyen müşrikler gibi sapıklıkla bazı esmâ-i hüsnâdan udûl etmek isteyen [2340] ve meselâ Kur'an'da vârid olan Cebbâr, Mütekebbir, Azîz, Zü'ntikām gibi azamet ve kudret-i bâliğa ifade eden esmâ-i ilâhiyenin hüsnüne itiraz etmeye kalkışan veya Allah'a mahsus olan esmâ-i hüsnâyı Allah'ın gayrısına aynen ıtlak, yahut Arap müşriklerinin putlarına "Allah" isminden te'nîs ile اَللَّات ve "el-Azîz" isminden اَلْعُزّٰى dedikleri gibi bir nevi iştikak ile tesmiye eden ve meselâ şuna buna ilâh, ilâhe, mâbud, mâbûde, hallâk, rezzâk diyen mülhidlere bakmayınız, muvafakat etmeyiniz, ilhadlarını kendilerine bırakınız.

---

1 H: "kibriyâyı".
2 B -"işte câmi'-i".
3 B: "sübûtiyesine".

Onlar {سَيُجْزَوْنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} yaptıklarının cezâsını göreceklerdir. ❁ Cehennem için halk edilen öyle gāfillere ve böyle mülhidlere mukabil {وَمِمَّنْ خَلَقْنَٓا اُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَبِهٖ يَعْدِلُونَ} halk ettiğimiz kimselerden bir ümmet -bir cemâ‘at-i[1] fâzıla- da vardır ki hakka sarılarak rehberlik ederler ve bihakkın icrâ-yı adalet eylerler. ❁ Binâen‘aleyh bunların icmâ‘ına ittibâ‘ hidâyettir. Ve bütün bunlar Allah’ın âyetlerindendir.

وَالَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَۚ ﴿١٨٢﴾ وَاُمْلٖى لَهُمْۜ اِنَّ كَيْدٖى مَتٖينٌ ﴿١٨٣﴾ اَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍۜ اِنْ هُوَ اِلَّا نَذٖيرٌ مُبٖينٌ ﴿١٨٤﴾ اَوَلَمْ يَنْظُرُوا فٖى مَلَكُوتِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍۙ وَاَنْ عَسٰٓى اَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ اَجَلُهُمْۚ فَبِاَيِّ حَدٖيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ ﴿١٨٥﴾ مَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَلَا هَادِىَ لَهُۜ وَيَذَرُهُمْ فٖى طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١٨٦﴾ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ مُرْسٰيهَاۜ قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ رَبّٖىۚ لَا يُجَلّٖيهَا لِوَقْتِهَٓا اِلَّا هُوَۜ ثَقُلَتْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ لَا تَأْتٖيكُمْ اِلَّا بَغْتَةًۜ يَسْـَٔلُونَكَ كَاَنَّكَ حَفِىٌّ عَنْهَاۜ قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللّٰهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٨٧﴾ قُلْ لَٓا اَمْلِكُ لِنَفْسٖى نَفْعًا وَلَا ضَرًّا اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُۜ وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِۚ وَمَا مَسَّنِىَ السُّٓوءُ اِنْ اَنَا اِلَّا نَذٖيرٌ وَبَشٖيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿١٨٨﴾

[2341] **Meâl-i Şerîfi**

Âyetlerimizi tekzib etmekte olanlar ise biz onları bilemeyecekleri cihetten istidrac ile yuvarlayacağız (182). Ve Ben onların ipini uzatırım, çünkü keydim pek metîndir (183). Bunlar bir düşünmediler de mi ki kendilerine söz söyleyen zâtta cinnetten bir eser yoktur, o ancak ilerideki tehlikeyi açık bir surette haber veren bir nezîrdir (184). Bunlar göklerin ve yerin ve Allah’ın yarattığı herhangi bir şeyin bütün tedbîr ü melekûtu (bütün şuûnâtıyla zabt u tasarrufunu tedbir ve [2342] idare eden kudret ve saltanatın azameti) hakkında bir nazar yürütme-

---

1 H: “cem‘iyyet-i”.

diler de mi? Ve şu ecellerinin cidden yaklaşmış olması ihtimâlini bir düşünmediler de mi? O hâlde buna iman etmedikten sonra hangi söze inanırlar? (185). Kimi ki Allah saptırır, artık onu yola getirecek yoktur. Ve[1] onları bırakır, tuğyanları içinde kör körüne yuvarlanır giderler (186). "Ne zaman demir atacak?" diye sana saatten soruyorlar, de ki: Onun ilmi, yalnız Rabbimin nezdindedir. Onu, vakti vaktine tecellî ettirecek ancak O'dur. O, öyle ağır bir mesele ki bütün semâvât ü arzda tahammül edecek yok. O size ancak bağteten gelecek, sanki sen ondan tefahhusla haberdar imişsin gibi soruyorlar, de ki: Onun ilmi, ancak Allah'ın nezdindedir velâkin insanların ekserîsi bilmezler (187). De ki: "Ben kendi kendime Allah'ın dilediğinden başka bir menfaate de mâlik değilim bir mazarrata da. Eğer ben bütün gaybı bilir olsa idim daha çok hayır yapardım ve kötülük denilen şey yanıma uğramazdı. Ben o değil, ancak iman edecek bir kavim için inzâr u bişârete me'mur bir peygamberim" (188).

{سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ} O mükezziblere bilmeyecekleri bir cihetten istidrac yaparız. "**İstidrâc**" aslında derece derece çıkarmak veya indirmek demek olup bundan bir kimseyi arzusuna göre bir noktaya kadar tedrîcen götürüp haberi olmayarak felâkete atmak mânasında müte'âref olmuştur ki o kimse onu menâfi'ine[2] muvâfık bir terakkī zanneder, hakikatte ise o, onun için uçuruma sürüklenmek olur. Allah teâlâ'nın istidrac yapması da ale't-tevâlî bir kimseye hakkında hayırlı olmayan nimetler verip onun da bunu lütuf ve tuttuğu yolun kendisi için iyi olduğuna zâhib olarak gurur ile tuğyânını artırması ve nihâyet bütün bir inkisâr-ı hayâl ile en acı ve en fecî bir surette kelime-i azâbın tahakkuk edivermesidir ki bu en şedîd bir azab olur. Zâhiren lütuf, bâtınen bir kahr olmak itibariyle [2343] buna bir "keyd" tesmiye buyurulmuştur. Bu bir âcizin yaptığı mâna ile bir keyd değil, Kādir-i Mutlak'ın teşdîd-i azab için lütuf yüzünden yaptığı bir kahr ve muâhazedir. Görülüyor ki bu istidracda bir icbâr-ı mânevî

---

1 M ve B: "O".
2 H ve B: "menfaatine".

vardır. Fakat tekzîbe müteferri‘ ve onun bir cezâsı olan, yani abdin bir fi‘l-i ihtiyârîsine müterettib bulunan ve ömrün bir noktasından başlayan bir cebr olduğundan esas itibariyle cebr-i mutlak değildir.

{اَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا مَا بِصَاحِبِهِمْ مِنْ جِنَّةٍۜ اِنْ هُوَ اِلَّا نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌ} Bir düşünmediler[1] mi ki sâhiblerinde -yani ne zamandan beri bir arkadaş gibi görüşüp konuştukları ve pek iyi tanıdıkları ve musâhabetinden istifade edegeldikleri zât-ı Muhammedîde- cinnet nâmına bir şey yoktur. O, bir münzirden başka bir şey değildir. -Hasan ve Katâde’den mervîdir ki Aleyhissalâtü vesselâm bir gece Safâ Tepesi’ne çıkmış, Kureyş’i göbek göbek çağırmış, Allah teâlâ’nın azâbından sakınmalarını ihtar ederek nasihat etmişti. İçlerinden birisi “bu kat‘iyyen delirmiş, sabaha kadar bağıracak” demiş, bunun üzerine bu[2] nâzil olmuştur.[3]

{اَوَلَمْ يَنْظُرُوا ف۪ي مَلَكُوتِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Semâvât ü Arz’ın “**Melekût**”u, semâvât ve Arz memleketini halk ve zabt u idare eden hayretengiz rubûbiyet ve saltanat demektir. Yani âyetlerimizi tekzib edenler bütün hey’et-i âleme {وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ} ve Allah’ın halk ettiği herhangi bir şeye -velev bir zerre olsun- bir kere nazar etmediler mi? ۞ Bakıp da bunun ne büyük bir mülk olduğunu, bütün âlemi ve her şeyi halk ve zabt u idare eden kudretullâhın ne büyük bir kudret bulunduğunu ve bütün bunlarda cereyan eden nizâm-ı rubûbiyetin sûret-i cereyânını bir teemmül etmediler mi? Efrâd-ı ekvândan gerek her biri ve gerek hey’et-i mecmû‘ası Sâni‘-i [2344] mecîdine delâlet eden bir delil ve şuûn-ı tevhîdi okutan bir kitâb-ı celîl değil mi? Bunlara nazar etmek ve bir insan ile bunlar beynindeki bir nazarın nasıl bir câmi‘a, nasıl bir nisbet-i hak, nasıl bir âyet-i tevhid olduğunu teemmül eylemek insanlığın vecîbesi değil midir? Hey’et-i âlemin ve büyük küçük her şeyin nazarlara arz

---

1 B +“de”.

2 B +“âyet”.

3 Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XIII, 289:
عن قتادة قال: ذكر لنا أن نبي الله صلى الله عليه وسلم كان على الصَّفا، فدعا قريشًا، فجعل يفخِّذُهم فخذًا فخذًا: «يا بني فلان، يا بني فلان!» فحذّرهم بأس الله، ووَقَائع الله، فقال قائلهم: «إن صاحبكم هذا لمجنون! باتَ يصوّت إلى الصباح –أو– حتى أصبح!» فأنزل الله تبارك وتعالى: «أوَ لم يتفكروا ما بصاحبهم من جنة إن هو إلا نذير مبين».

ettiği ve edeceği manzara-i melekût, Allah'ın vahdâniyetine ve âyât-ı Kur'ân'ın nâtık olduğu şuûnât-ı rubûbiyetine şâhid olduğuna ne şüphe? Onlar buna bir bakmadılar mı? {وَ} Atf-ı nazar edip düşünmediler mi ki {اَنْ} şöyle bir tehlike vardır: {عَسٰٓى اَنْ يَكُونَ قَدِ اقْتَرَبَ اَجَلُهُمْ} Olabilir ki kendilerinin eceli yaklaşmıştır. ۞ Başlarına kıyamet kopmak üzeredir. {فَبِاَيِّ حَدٖيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ} Artık bundan -bu âyetleri tekzib ettikten veya ecelden sonra- hangi söze inanacaklar?

Resûlüm {يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ} sana o saatten soruyorlar {اَيَّانَ مُرْسٰيهَا} ne vakit demiri atılacak? ۞ Yani kıyametin vukū' ve sübûtu ne zamana mukarrer? Bir rivayete göre Yahudîlerden bazıları, Cebel[1] b. Ebî Kuşeyr ve Şemuyil b. Zeyd gelmişler. Resûlullah'ı bir imtihan için: "Yâ Muhammed, eğer sen nebî isen bize kıyametin vaktini haber ver, çünkü biz onu biliyoruz, doğru söylersen sana iman edeceğiz" demişler ve şayet bir vakit söylerse tekzib edeceklermiş, bu âyet nâzil olmuş.[2] Diğer rivayette Kureyş'ten bazıları gelmişler, "yâ Muhammed, seninle bizim aramızda bir karâbet var, buna binâen bize -yani sûret-i husûsiyede lutfen- onun vaktini anlat" demişler, nâzil olmuş.[3] Bunun mecmû'undan şu anlaşılıyor ki ikisi de olmuştur. Ve âyette iki kere يَسْـَٔلُونَكَ buyurulması da [2345] buna işaret denebilir. {ثَقُلَتْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O göklerde ve yerde -yukarılarda ve aşağıda, yükseklerde ve alçakta, âfâkta ve enfüste- ağır geldi. ۞ Ağırlığı hepsinin tahammülünden hâriç. Onun şiddetine ne yer dayanabilir ne gökler[4], onun vakti vaktine keşfindeki hevle ne ehl-i semâ dayanabilir ne ehl-i arz. Kıyameti vakti vaktine keşf ü tâyin meselesi o kadar ağır bir mesele ki, bunu Allah'tan başka bilen bulunamaz[5]. {لَا تَأْتٖيكُمْ اِلَّا بَغْتَةً}. {يَسْـَٔلُونَكَ كَاَنَّكَ حَفِىٌّ عَنْهَا} Sanki sen -bunu pek çok mevzû'-i bahis etmiş, ısrar ve itina

---

1 H, M ve B: "Hısl".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 292. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 569:
عن ابن عباس قال: قال جَبَل بن أبي قشير، وشمول بن زيد، لرسول الله صلى الله عليه وسلم «يا محمد، أخبرنا متى الساعة إن كنت نبيًّا كما تقول، فإنا نعلم متى هي؟» فأنزل الله تبارك وتعالى: «يسألونك عن الساعة أيان مرساها قل إنما علمها عند ربي» إلى قوله: «ولكن أكثر الناس لا يعلمون».

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 292:
عن قتادة قال: قالت قريش لمحمد صلى الله عليه وسلم: إنّ بيننا وبينك قرابة، فأسِرَّ إلينا متى الساعة! فقال الله: «يَسْأَلُونَكَ كَأَنَّكَ حَفِيٌّ عَنْهَا».

4 B: "gök".

5 H: "bulunmaz".

ile tetebbu‘ ve istiksâda bulunmuşsun, uzun uzadıya sora sora öğrenmiş olman veya bir peygamber olduğundan dolayı her hâlde bilmen lâzım geliyormuş da- bundan künhüyle haberdar imişsin veya bunu bildirmek lütfunda bulunabilirmişsin veya bununla ferahlanırmışsın gibi sana soruyorlar. {قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللّٰهِ} .{وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin nâsın ekserîsi bilmezler ❁ yani ehl-i ilim değildirler. Bu meseleye ilim ancak ind-i ilâhîde olduğunu bilmezler de beşerin dahi bilebileceği şeylerden zannederler, sorarlar ve kıyamet ha bugün ha[1] yarın kopacak, yok daha kopmayacak; Arz’ın tebeddülüne, Şems’in tekvîrine, semâvât ü Arz’ın dürülüp bükülmesine milyonlarla sene vardır. Veya bunların hiçbirinin aslı yoktur gibi laflar eder dururlar. {قُلْ لَٓا اَمْلِكُ لِنَفْسٖى نَفْعًا وَلَا ضَرًّا} De ki: Ben kendi kendime ne bir menfaat ne de bir zarar yapmaya mâlik değilim {اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ} Allah’ın dilediğinden başkasını yapamam {وَلَوْ كُنْتُ اَعْلَمُ الْغَيْبَ} ve eğer ben kendi kendime gaybı bilir olsa idim, [2346] {لَاسْتَكْثَرْتُ مِنَ الْخَيْرِ} daha çok hayır yapardım {وَمَا مَسَّنِيَ السُّٓوءُ} ve bana o sû’, o dokunabilen elem ü zarar dokunmazdı ❁ yani hâlim şimdiki gibi bir beşer, bir abd hâli olmazdı, rab olmam lâzım gelirdi. Bu ise muhaldir. {اِنْ اَنَا اِلَّا نَذٖيرٌ وَبَشٖيرٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} Ben başka değil ancak bir nezîr ve iman edecek herhangi bir kavim için bir beşîr ve müjdeciyim ❁ inzar ve bişâret için gönderilmiş bir abd-i mürselim, hâşâ rubûbiyet davasında değilim. Demişlerdir ki ilim başka kudret başkadır. Yalnız ilim, nefsinden her zararı def‘e kâfi değildir. Binâen‘aleyh gayba ilim rubûbiyeti de istilzam etmez ve buradaki السُّٓوءُ’dan murad ilim ile def‘i mümkin olan zarar mânasınadır. Lâm cinse değil, ahde mahmuldür. Ve nitekim “مَا مَسَّنِيَ سُٓوءٌ” buyurulmamıştır. Bu bir cihetle doğrudur. Fakat burada şuna dikkat[2] lâzım gelir ki mevzû‘-i bahis, bütün gayba ilimdir. Bütün gaybı bilmek ise vâcib ve mümkin hepsini bilmektir ki bunda mümkin olan her şeyi yapabilmeyi bilmek de dâhildir. Yani li-nefsihî, kendi kendine, kendi illiyetiyle bütün gayba ilim, vücûb-ı vücûdu ve kudret-i mutlakayı da müstelzimdir.

---

1 B -“ha”.
2 B +“etmek”.

Şimdi burada mîsâk-ı fıtratın ve işhâd-ı nefsin biraz daha îzâhı sadedinde sûrenin âhirini evveline bir nevi tafsil ile rabt ve hâtimeten makāsıd-ı sûreyi bir telhis siyâkında buyuruluyor ki:

هُوَ الَّذٖى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا لِيَسْكُنَ اِلَيْهَاۚ فَلَمَّا تَغَشّٰيهَا حَمَلَتْ حَمْلاً خَفٖيفاً فَمَرَّتْ بِهٖۚ فَلَمَّٓا اَثْقَلَتْ دَعَوَا اللّٰهَ رَبَّهُمَا لَئِنْ اٰتَيْتَنَا صَالِحاً لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرٖينَ ﴿١٨٩﴾ فَلَمَّٓا اٰتٰيهُمَا صَالِحاً جَعَلَا لَهُ شُرَكَٓاءَ فٖيمَٓا اٰتٰيهُمَاۚ فَتَعَالَى اللّٰهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿١٩٠﴾ اَيُشْرِكُونَ مَا لَا يَخْلُقُ شَيْـًٔا وَهُمْ يُخْلَقُونَۘ ﴿١٩١﴾ وَلَا يَسْتَطٖيعُونَ لَهُمْ نَصْراً وَلَٓا اَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ ﴿١٩٢﴾ وَاِنْ تَدْعُوهُمْ اِلَى الْهُدٰى لَا يَتَّبِعُوكُمْۜ سَوَٓاءٌ عَلَيْكُمْ اَدَعَوْتُمُوهُمْ اَمْ اَنْتُمْ صَامِتُونَ ﴿١٩٣﴾ اِنَّ الَّذٖينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ فَادْعُوهُمْ فَلْيَسْتَجٖيبُوا لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿١٩٤﴾ اَلَهُمْ اَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَٓاۘ اَمْ لَهُمْ اَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَٓاۘ اَمْ لَهُمْ اَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَٓاۘ اَمْ لَهُمْ اٰذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَاۜ قُلِ ادْعُوا شُرَكَٓاءَكُمْ ثُمَّ كٖيدُونِ فَلَا تُنْظِرُونِ ﴿١٩٥﴾ اِنَّ وَلِيِّيَ اللّٰهُ الَّذٖى نَزَّلَ الْكِتَابَۘ وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحٖينَ ﴿١٩٦﴾ وَالَّذٖينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ لَا يَسْتَطٖيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلَٓا اَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ ﴿١٩٧﴾ وَاِنْ تَدْعُوهُمْ اِلَى الْهُدٰى لَا يَسْمَعُواۜ وَتَرٰيهُمْ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ ﴿١٩٨﴾ خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلٖينَ ﴿١٩٩﴾ وَاِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِۜ اِنَّهُ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ ﴿٢٠٠﴾ اِنَّ الَّذٖينَ اتَّقَوْا اِذَا مَسَّهُمْ طَٓائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَاِذَا هُمْ مُبْصِرُونَۚ ﴿٢٠١﴾ وَاِخْوَانُهُمْ يَمُدُّونَهُمْ فِى الْغَيِّ ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ ﴿٢٠٢﴾ وَاِذَا لَمْ تَأْتِهِمْ بِاٰيَةٍ قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَاۜ قُلْ اِنَّمَٓا اَتَّبِعُ مَا يُوحٰٓى اِلَيَّ مِنْ رَبّٖىۚ هٰذَا بَصَٓائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٢٠٣﴾ وَاِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ فَاسْتَمِعُوا لَهُ وَاَنْصِتُوا لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٢٠٤﴾ وَاذْكُرْ رَبَّكَ فٖى نَفْسِكَ تَضَرُّعاً وَخٖيفَةً وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ

وَالْاٰصَالِ وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ ﴿٢٠٥﴾ اِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ ﴿٢٠٦﴾

[2349] **Meâl-i Şerîfi**

O O'dur ki sizi bir tek nefisten yarattı, eşini de ondan yaptı ki gönlü buna[1] ısınsın. Onun için vaktâ ki bunu derâguş eyledi, bu hafifçe bir hamlin hâmili oldu. Bir müddet bununla geçti, derken ağırlaştı, o vakit ikisi bir kendilerini yetiştiren Allah'a şöyle dua ettiler: "Bize yaraşıklı bir çocuk ihsan edersen yemin ederiz ki elbet[2] şükreden kullarından oluruz" (189). Fakat Allah kendilerine yaraşıklı bir çocuk verince erkeği dişisi tuttular, O'na vergisi üzerinde birtakım şerîkler koşmaya başladılar, Allah ise onların koştukları şirkten müte'âlî (190). O'na o hiçbir şey yaratamayan ve kendileri yaratılıp durmakta bulunan mahlukları mı şerîk koşuyorlar? (191). Hâlbuki onlar, onların imdadına yetişemezler, hatta kendilerini bile kurtaramazlar (192). Ve eğer siz onları doğru yola çağıracak olsanız size uymazlar, ha onları çağırmışsınız ya ki samıtmışsınız aleyhinizde müsâvî gelir (193). Çünkü Allah'tan başka taptıklarınızın hepsi sizin gibi kullardır, eğer davanızda sâdıksanız haydi onlara çağırın da size icâbet etsinler (194). Ya onların yürüyecek ayakları veya tutacak elleri veya görecek gözleri veya işitecek kulakları mı var? De ki: "Haydin, çağırın şerîklerinizi sonra bana istediğiniz tuzağı kurun da elinizden gelirse bana bir lahza bile göz açtırmayın (195). Zira benim velîm o kitap indiren Allah'tır ve O hep sâlih kullarına velîlik eder (196). Sizin O'ndan mâ'adâ taptıklarınız ise ne size yardım edebilirler ne de kendilerine yardımları dokunur (197). Siz onları doğru yolu göstermeye çağıracak olsanız duymazlar, ve görürsün onları sana bakıp duruyorlardır da görmezler (198). Sen af yolunu tut, örf ile emret ve kendilerini bilmezlerden sarf-ı nazar eyle (199). Her ne zaman da Şeytan'dan bir gıdık seni gıdıklayacak olursa hemen Al-

---

1 H: "ona".
2 H: "elbette".

lah'a isti'âze eyle, O şüphesiz Semî'dir, Alîm'dir (200). [2350] Her hâlde Allah'tan korkanlar, kendilerine Şeytan'dan bir tayf iliştiği zaman bir tezekkür ederler, derhâl basiretlerine sâhip olurlar (201). Şeytanların ihvânı ise onlar bunları dalâle sürüklerler, sonra da yakalarını bırakmazlar (202). Ve sen onlara bir âyet getirmediğin zaman "derip toplasa idin a" dediler; de ki: "Ben, ancak Rabbimden bana ne vahyolunuyorsa ona ittibâ' ederim. Bütün bu Kur'an Rabbinizden[1] gelen basiretlerdir ve iman edecek bir kavim için bir hidâyet ve rahmettir" (203). Kur'an okunduğu zaman da hemen onu dinleyin ve susun, gerek ki rahmete erdirilirsiniz (204). Hem de sabahleyin ve akşamları içinden tazarru' ile gizlice ve cehrin mâdûnu sesle Rabbini zikret de gâfillerden olma (205). Zira Rabbinin yakınında olanlar ibâdetinden istikbar eylemezler, O'nu hep tesbih ederler, hem yalnız O'na secde ederler (206).

{هُوَ الَّذِى خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ} O Allah O hâlıktır ki sizi tek bir nefisten halk etti. ❁ Yani siz شيئاً مذكوراً [el-İnsân 76/1] değil idiniz, yoktunuz ve hiçbiriniz hiçten kendi kendinize olmadınız. Her biriniz ibtidâ bir nefisten ve bir zürriyet olarak yaratıldınız. Hiçbirinizin bizzat iki babası da yoktur iki benliği de. Ferd ferd, kabile kabile, ırk ırk hepiniz bu suretle bir insan nefsinden halk olunmuş bir sülâle, bir silsile, bir nevi mahluksunuz. İşte sizi böyle kemmiyyât ve keyfiyyâtınızla ölçüp biçip yaratan kādir hâlıktır ki o bütün gaybı bilen Allah'tır. Allah evvelâ bir nefis, bir beşer, bir Âdem nefsini ve ondan da sizi halk etti, hepinizi nev'-i vâhid yaptı.

Görülüyor ki "nefs-i vâhide" nekredir. Bir ferd-i münteşire delâlet eder. Binâen'aleyh evvelemirde insanın mebde'-i nev'îsi olan nefs-i Âdem'e sâdık olmakla beraber müntehâ itibariyle muhatapların sunûf ve efrâdına nazaran bir zürriyet babası olan her ferd-i nefse de bi'l-münâvebe sâdıktır. Yani kıssa yalnız mâzîdeki Âdem değil hâldeki vâkı'aları[2] da bi'l-

1 H: "Rabbimizden".
2 B: "varlıkları".

münâvebe irâe[1] eder (*Sûre-i Nisâ'nın başına bak*). Bunun için kıssanın evveli[2] Âdem ve Havvâ'nın [2351] bi'ş-şahs hâllerine[3] de şâmil iken sonu evlatlarının şirk hâlini tasvîre müntehî olacaktır. Ve nitekim bu sebeple bu[4] "nefs-i vâhide"den murad Kureyş'in atası[5] olan Kusay olduğu da söylenmiştir ki kıssanın Kureyş müşriklerine sûret-i tatbîkidir.[6]

Hâsılı ey Kureyş, ey kabâil-i Arab, ey Arab ü Acem, ey urûk-ı beşer, ey Âdem evlatları! Allah sizin hepinizi bir sülâle, bir cins, bir cemiyet, bir ümmet olmak üzere bir nefisten, bir tıynet ve rûhtan yarattı. Şimdi siz "biz bir nefisten değil iki nefisten bir baba ile bir de anadan, bir Âdem nev‘iyle bir de onun eşi olan Havvâ nev‘inden yaratıldık" mı diyeceksiniz, doğru. Fakat {وَجَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا} O, o nefsin eşini de ondan kıldı. ❁ "Nefs-i Âdem" veya "nefs-i beşerî" veya "nefs-i insânî" denilen o bir tek nefsin eşi olan dişisini, Havvâ nev‘ini de ondan yaptı ve onun cinsinden kıldı. Aynı bir nefisten cüz'ü veya şakīki olarak hem erkek hem dişi yarattı. Ittırâd-ı tabiat kāidesinin hilâfına olarak aynı menşe'den ikinci bir nevi halk edip öbürüne çift, eş yaptı ve bu suretle onun eşini de kendi cinsinden kıldı. Erkekleri Âdem'den insandan yapıp kadınları başka bir menşe'den bir hayvan yapmadı. İnsanın eşini yine insandan yaptı. Binâen‘aleyh erkek bir nevi insan, kadın bir nevi insan olmakla beraber ikisi de bir cinstendir. İkisi de insan, ikisi de beşerdir. Ve biri diğerinin mütemmimi, eşidir. جَعَلَ[7] لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا [eş-Şûrâ 42/11] Ve binâen‘aleyh erkeğiniz ve dişinizle siz iki nefisten değil bir nefis cinsindensiniz. Allah onun eşini de ondan onun cinsinden kıldı ki {لِيَسْكُنَ اِلَيْهَا} o erkek nefis, o dişi eşine sükûn etsin için. ❁ Onda kendinden bir misâl görüp onunla

---

1 H: "ifade".
2 H, M ve B: "evvelâ".
3 H: "hallerinde".
4 H -"bu".
5 H: "'atâsı".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 458; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 45; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 245:
والجواب: لا نسلم أن النفس الواحدة هي آدم وليس في الآية ما يدل عليه بل نقول: الخطاب لقريش وهم آل قصي والمعنى خلقكم من نفس قصي وجعل من جنسها زوجة عربية ليسكن إليها فلما آتاهما ما طلبا من الولد الصالح سميا أولادهما الأربعة بعبد مناف وعبد العزى وعبد الدار وعبد قصي، والضمير في «يشركون» لهما ولأعقابهما فهذا الجواب هو المعتمد.
7 H, M ve B: "وجعل".

istînas etsin ve beynlerinde izdivâcı tashih[1] ile heyecânını teskin edecek bir itmi'nan bulsun da ondaki emanet bunda karar kılsın. Bunun içindir ki ba'de'l-izdivâc aralarında meyl ü sükûn bulunmadığı ve buğz u nefret [2352] kāim olduğu zaman talâk meşrû olmuştur. Zira hükm-i ilâhîde zevciyeti musahhih olan bu meyl ü sükûndur. Bir nefisten erkek ve dişi nevileri bu hikmetle yaratıldı da erkeğe dişi tezvic edildi, bunun üzerine {فَلَمَّا تَغَشّٰيهَا} vaktâ ki erkek dişisini gaşye girişti {حَمَلَتْ حَمْلاً خَفِيفاً} kadın hafif bir haml yüklendi. ❁ Bir nutfe alıp bir zürriyete hâmil oldu {فَمَرَّتْ بِهٖ} bununla bir müddet gitti, derken ağırlaşmaya başladı {فَلَمَّٓا اَثْقَلَتْ} vaktâ ki hâmile ağırlaştı ❁ vaz'ı tekarrub etti, o vakit Allah teâlâ'nın eser-i rubûbiyetini açıktan açığa hissettiler ve bunun sonu iyi de kötü de olabileceğini ve bu ağırlığın bir nimet de bir felâket de olmak ihtimâlini sezdiler ve bütün tesirin Allah'tan olduğunu anladılar, hâsılı اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ mazmûnunu nefislerinde müşahede eylediler de {دَعَوَا اللّٰهَ رَبَّهُمَا} ikisi de Rableri Allah teâlâ'ya dua ettiler {لَئِنْ اٰتَيْتَنَا صَالِحاً} ahdimiz olsun ki yâ Rabbenâ, eğer sen bize bir sâlih ❁ yaraşıklı, hilkati düzgün, hayâta ve kendi cinsimizden tenâsüle elverişli herhangi bir nesil ihsan edersen {لَنَكُونَنَّ} biz -baba, ana ve gelecek evlat ve ensâlimizle hepimiz- mutlak ve muhakkak, {مِنَ الشَّاكِرِينَ} şâkirînden, nimetlerine şükrü haslet edinen kullarından olacağız dediler. ❁ Böyle bir tezekkür ve taahhüd altına girdiler. Bu hâl Âdem ve Havvâ'da böyle olduğu gibi izdivâc-ı sahih ile izdivac etmiş olan her baba ve ananın da vaz'-ı hamlin tekarrub ettiği ağırlık sırasında hissettikleri neşe ve telaş içinde duyup besledikleri bir azimdir. Fakat mâba'di böyle değildir.

{فَلَمَّٓا اٰتٰيهُمَا صَالِحاً} Sonra Allah teâlâ vaktâ ki o babaya anaya bir sâlih nesil verdi ❁ dilekleri [2353] gibi sağlam ve müsta'id bir çocukları oldu. Büyüdü, salâhı bilfiil tebeyyün ve tahakkuk etti, tenâsül etti, evlatları oldu ve bunlardan da babalar analar yetişti. O zaman[2] o ilk ananın babanın evlatları veya torunları bulunan ve onların makamına

---

1 H: "tahsis".

2 B -"ve bunlardan da babalar analar yetişti. O zaman".

kāim olup ana baba olan erkek ve dişi çiftleri {جَعَلَا لَهُ شُرَكَٓاءَ فٖيمَٓا اٰتٰيهُمَا} Allah'ın kendilerine verdiği evlatta ona birtakım şerîkler koşmaya başladılar. ❁ Kâh bir tabiatı teşrîk ettiler; meselâ çocuklarını hârisin, bir hars tabiatının, bir hars ma'bûdunun kulu addettiler ve kâh kevâkibi teşrîk ettiler; meselâ Güneş'in kulu, "abd-i şems" yâd ettiler ve kâh esnâm ve evsânı teşrîk ettiler; "abdüllât", "abdüluzzâ" dediler. Esasen cins-i vâhid ümmet-i vâhide olan insanları, bu suretle ecnâs-ı muhtelife hâline getirdiler (وَمَا كَانَ النَّاسُ اِلَّٓا اُمَّةً وَاحِدَةً *[Yûnus 10/19]*[1] *bak*). Hâsılı fıtrat-ı ûlâda şirk yoktu, sonradan uyduruldu, bununla beraber o kadar da eskidir ki Âdem ve Havvâ'dan başlamış bir zenb-i aslî zannettiler {فَتَعَالَى اللّٰهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ} anlaşıldı ya Allah müşriklerin şerîk tuttukları şeylerden ne kadar müte'âlî, işraklerinden ne kadar münezzehtir. ❁ Ber vech-i bâlâ ahkâm-ı kudreti, âsâr-ı nimeti tafsil olunan Hâlık teâlâ'nın ulüvv ü vahdâniyeti ne kadar zâhir ve beşerin fıtrat-ı asliyesinde ne kadar bâhirdir, yukarıdaki tesniyelerden sonra burada cemi' sîgasıyla يُشْرِكُونَ buyurulması şirkin fâillerinde îzah ettiğimiz istihdâma bir işareti muhtevî olduğundan gaflet edilmemelidir. Öyle bir Hâlık-ı zîşân'a karşı {اَيُشْرِكُونَ مَا} onları mı şerîk koşuyorlar ki {لَا يَخْلُقُ شَيْـًٔا} bir şey halk etmez ❁ hiçbir şeyin hâlıkı olamaz {وَهُمْ يُخْلَقُونَ} kendileri ise mahlukturlar, halk olunur dururlar[2]. {وَلَا يَسْتَطٖيعُونَ لَهُمْ نَصْرًا} Hem de ne onlara ❁ yani [2354] tapanlarına bir nusret edebilirler {وَلَٓا اَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ} ne de kendilerini kurtarırlar. ❁ Hâlıka şerîk tutup mâbud ittihaz edilen o mahluklar, o putlar, o putperestlere nusret etmek, başlarına[3] gelecek felâketi def' edebilmek şöyle dursun, kendilerini bile müdafaa edemez, taarruzdan kurtaramazlar. Mâbud ise kendi zâtında taarruz olunması mümteni' ve ibâdına nusret etmeye kādir olmalıdır. Onların nusret edebilecek bir metbû' olabilmeleri şöyle dursun ey müşrikler {وَاِنْ تَدْعُوهُمْ اِلَى الْهُدٰى} siz onları hidâyete[4] davet edecek; doğru, savâb bir maksada çağıracak

---

1 "İnsanlar bir tek ümmetti…"
2 B -"halk olunur dururlar".
3 B: "başkalarına".
4 B: "hidâyet".

olsanız {لَا يَتَّبِعُوكُمْ} size ittibâ' etmezler. ❁ Ne arkanızdan yardım ederler ne de dualarınıza[1] icâbet ederler. {سَوَٓاءٌ عَلَيْكُمْ اَدَعَوْتُمُوهُمْ اَمْ اَنْتُمْ صَامِتُونَ} Onlara karşı ha dua etmişsiniz ha susmuşsunuz müsâvîdir. Çünkü {اِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} sizin Allah'tan başka yalvarıp durduklarınız hiç şüphesiz {عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ} sizin emsâliniz kullardır. ❁ Yani sizin gibi akılsız, şuursuz heyâkil-i memlûkedir. Bu tâbir müşriklerin kendileri gibi memluk birtakım insanlara taptıklarını da iş'âr edebilirse de asıl murad bu değil, kendilerinin, taptıkları esnâm ve evsân gibi câmidât[2] makūlesine benzediklerini başlarına vurmaktır ki bunu şu tavzih eder. {اَلَهُمْ اَرْجُلٌ يَمْشُونَ بِهَا} İlh…

Yâ Muhammed {قُلِ} sen o müşriklere de ki: {ادْعُوا شُرَكَٓاءَكُمْ} Haydi bütün şerîklerinizi çağırınız {ثُمَّ كِيدُونِ فَلَا تُنْظِرُونِ} sonra hepiniz bana ne hile kurabilirseniz [2355] kurunuz ve bana bir lahza mühlet de vermeyiniz ❁ yani bence hiç ehemmiyeti yoktur. Çünkü {اِنَّ وَلِيِّيَ اللّٰهُ} her hâlde benim velîm; nâsırım, halâskârım Allah'tır. {الَّذٖى نَزَّلَ الْكِتَابَ} O ki bu kitabı indirmektedir. ❁ Sizin hiçbir şey yapamayacağınızı ve Kendisinin bana velâyet ü nusretini bildirmektedir. {وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ} Ve bütün sâlihlere O velî ve sâhib olur. {وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ} Sizin O'ndan başka yalvardıklarınız ise {لَا يَسْتَطٖيعُونَ نَصْرَكُمْ وَلَٓا اَنْفُسَهُمْ يَنْصُرُونَ} ne sizi kurtarabilirler ne de kendilerini kurtarırlar. {وَاِنْ تَدْعُوهُمْ اِلَى الْهُدٰى لَا يَسْمَعُوا} Ve siz onları hüdâya -doğruluğa veya herhangi bir ihtiyacınızda doğrudan doğru halâsa veya rehber-i hakka- davet ederseniz işitmezler. Ey muhatap {وَتَرٰيهُمْ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ} ve sen onları sana bakıyorlar görürsün {وَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ} hâlbuki onlar görmezler. ❁ Karşılarındaki mevcud ve meşhûda ya bâsıraları[3] yoktur ya basiretleri. ❁ *Keşşâf* gibi bazı müfessîrin bu beyânâtın da evvelki gibi yalnız esnâma dair olduğuna zâhib olmuşlar[4] ve demişlerdir ki: Putlarına cevâhirden, boncuktan göz manzarası veren şeyler takıyorlardı. Bu

1 H: "duanıza".
2 H: "cemâdât".
3 H: "basarları".
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 189:
«يَنْظُرُونَ إِلَيْكَ» يشبهون الناظرين إليك، لأنهم صوّروا أصنامهم بصورة من قلب حدقته إلى الشيء ينظر إليه «وَهُمْ لا يُبْصِرُونَ» وهم لا يدركون المرئيّ.

takdirde ise âyette bir tekrar şâibesi bulunmuş olacağından evvelkinin sırf takrî‘, başa vurmak[1], ikincisinin de ta‘abbüdü câiz olanla olmayanı fark ettirmek siyâkında bulunduğunu söylemişlerdir.[2] Fakat doğrusu âyette asla tekrar yoktur. Çünkü müşriklerin şürekâsı sade câmid putlardan ibaret değildir. عِبَادٌ اَمْثَالُكُمْ'de ihtar olunduğu üzere evvelki kısım esnâm-ı câmide nokta-i nazarından, bu kısım da müşriklerin perestiş ettikleri rüesâsı [2356] nokta-i nazarındandır. Ve fi'l-hakīka Mücâhid, Hasan-ı Basrî ve Süddî buradaki "ted‘ûhum", "hum" "hum" zamirleri küffâra ait olduğunu söylemişlerdir ki zâhir olan da budur. Bunlar hakkında "işitmez görmezler" buyurulması da kulaklarına gözlerine girmez demektir. Bu noktada biz bir mâna daha duyuyoruz ki şudur: Allah'tan başka perestiş edilen şeylerin hiçbirisi, karşısında kendiye perestiş eden bir abdin[3] nefsinde çalkalanan ıztırâbâtını, gönlünden geçen arzu ve ümitleri işitmez görmez. Bir hasta yatar kıvranır, karşısına bütün sevdikleri toplanır, ona bakarlar fakat onun nefsinde neler çektiğini ve gönlünden neler söylediğini olduğu gibi ne işitirler ne görürler ne de bütün mânasıyla bir imdad edebilirler. Binâen‘aleyh karşılarındaki bir mevcud ve meşhûdu hakikaten semî‘ ve basîr değildirler. İşte Allah'tan başka perestiş edilenlerin hâli budur. Bu cihetle hepsi esnâm hükmündedir.[4] Hiçbirinden doğrudan doğru bir istimdad mümkin değildir. Allah ise semî‘, basîr, allâmü'l-guyûbdur. Bunun için Allah'tan mâ‘adâsına ta‘abbüd boştur, bâtıldır, hiçtir. Allah da her şeyin rabbi olmakla beraber ehl-i salâha, isti‘dâd-ı fıtrîleri bozulmamış olan iman ve hüsn-i hâl sâhiplerine dost olur. Onun için şirk âdetinin örf-i fıtratta ve fıtrat-ı ukūlde nasıl münker olduğu bedâhet derecesinde isbat edildikten sonra salâh-ı ekmeli ve bütün mekârim-i ahlâkı câmi‘ olan şu âyetle Resûlullah'a buyuruluyor ki:

---

1 H: "kakmak".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 434-435:

أما قوله: «والذين تدعون من دونه لا يستطيعون نصركم ولا أنفسهم ينصرون» ففيه قولان: القول الأول: أن المراد منه وصف الأصنام بهذه الصفات. فإن قالوا: فهذه الأشياء قد صارت مذكورة في الآيات المتقدمة فما الفائدة في تكريرها؟ فنقول: قال الواحدي: إنما أعيد هذا المعنى لأن الأول مذكور على جهة التقريع وهذا مذكور على جهة الفرق بين من تَجُوز له العبادة، وبين من لا تجوز، كأنه قيل: الإله المعبود يجب أن يكون بحيث يتولى الصالحين، وهذه الأصنام ليست كذلك فلا تكن صالحة للإلهية.

3 H -"şeylerin hiçbirisi karşısında kendiye perestiş eden bir abdin".

4 B -"Bu cihetle hepsi esnâm hükmündedir".

{خُذِ الْعَفْوَ} Affı ahz et: ❁ Halk ile muâmelende evvelâ suhûleti iltizam et, nâsın ef'âlinden sana suhûletle gelenleri al ve onlara suhûlet olanları yap. Kendilerine zor[1] gelecek, zorluk verecek şeyleri isteme, teşdîd ü tazyik taraftarı olma. Sâniyen af hasletini tut, herkesin günahına bakma, kusur affetmek şiârın olsun. Sâlisen vergi alacağın zaman halka zorluk vermeyecek surette ve havâic-i zarûriyelerinden fazla olan emvâlden al {وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ} ve örf ile emreyle. ❁ Yani affı ahz edeyim [2357] derken emri terk etme, fakat emredeceğin zaman örf ile emret, emrettiğin fiil örf olsun, kitâbullahda veya kendini bilir zevi'l-ukūl nezdinde mâruf, yani yapılması lâzım ve vücûdu 'ademinden hayırlı olduğu itiraf edilir güzel, müstahsen bir fiil bulunsun.

"**Örf**", "**ârife**", "**ma'rûf**", كُلُّ أَمْرٍ عُرِفَ أَنَّهُ لَا بُدَّ مِنَ الْإِتْيَانِ بِهِ[2]، وَأَنَّ وُجُودَهُ خَيْرٌ مِنْ عَدَمِهِ[3] ta'bîr-i âharla فِعْلٌ جَمِيلٌ مُسْتَحْسَنٌ[4] demektir. Örf[5] مَا يَتَعَارَفُهُ النَّاسُ diye de târif edilir ki nâsın te'ârüf eder, yani yekdiğerine karşı tatbîkini mütekābilen tanır hüsn-i telakkī eder; vücûbunu veya cevâzını, lüzûmunu veya hüsnünü itiraf eyler, ürküp "böyle şey mi olur?" diye redd ü inkâra kalkışmaz oldukları şey demektir. Bu da öbür mânalarda dâhil ise de onlardan ehastır. Burada şu iki nokta-i mühimmeden gaflet etmemek iktizâ eder. Birincisi örf ile emretmek demek "her örf, her mâruf me'mûr^un bihtir, emredilmesi vâcibdir" demek değildir. Yani her emir bir mâruftur, fakat her mâruf me'mûr^un bih değildir. İkincisi nâs beyninde şâyi' olmuş iyi kötü her şey, her âdet, örf demek değildir. Cehalet ve dalâlet veya cebr ü idlâl ile şâyi' olmuş, alışılmış birtakım kötü âdetler vardır ki haddizâtında bâtıl ve çirkin ve nehy ü ibtal olunması lâzım münkerâttandır. Ve hatta bunların birçoğu sâhiplerinin nazarında bile münkerdir. Kendi nefislerine tatbîkini hoşlanmaz inkâr ederler.

---

1 B: "söz".
2 H, M ve B -"به".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 434.
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VII, 105.
5 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* III, 538.

Yukarıdan beri Kur'an'da zikr ü beyan edilegeldiği üzere kâfirlerde, fâsıklarda, zâlimlerde âdet olmuş daha nice seyyiât ve hepsinin başında şirk ve küfr âdeti vardı ki Peygamber bunlarla emre değil, nehy ü ibtâli için mücahedeye me'mur buyurulmuştur. Binâen'aleyh yukarıdan beri bütün bu fena âdetlerin takbîh u nehyinden ve nihâyet şirk âdetinin ber vech-i bâlâ örf-i fıtratta ve ma'rifet-i Hak'ta münker bulunduğu isbat olunarak ibtâlinden sonra وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ buyurulurken örfün mücerred [2358] âdet demek olabileceğini zannetmek galat olur. Her mâruf me'mûr^un bih[1] olmadığı gibi her âdet örf değil, her örf de âdet değildir.

Örf, marifet ve itiraf ile alâkadar olduğu cihetle وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ şunu da iş'âr eder ki emrolunacak şey ya emrolunur olunmaz fıtraten itiraf olunacak bir şey olmalı, haddizâtında mâruf bulunmalıdır, veyahut evvelâ sûret-i umûmiyede bir târif olunup ba'dehû emredilmelidir. Nâsın havsala-i marifetine girmeyen ve girmek ihtimâli bulunmayan şeyler emredilmemelidir. Nitekim Kur'ân'ın başında Fâtiha ve Sûre-i Bakara'nın evveli ile en mühim me'ârif-i asliye ve ta'rîfât-ı umûmiye yapıldıktan sonradır ki ilk emir يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ [2/21] hitâbıyla verilmiştir. Kezâlik Mekke'de nâzil olan sûrelerle me'ârif-i dîniyye-i İslâmiyenin fıtrî olan esâsât-ı îmâniyesi târif edildikten ve bu suretle vicdân-ı ehl-i imanda bir örf-i şer'î husûle geldikten sonradır ki ahkâm ve evâmir-i mufassala Medine'de nâzil olan sûrelerle vârid olmuştur. Hâsılı bir emir esasen bir hüsnü mutazammın veya müstelzim[2] olmalıdır. Ve emrolunan fiil ne derece mâruf olursa o emir zâhir ve bâtında o derece nâfiz olur. Umûmî olan emirler de umûmun seviyye-i ma'rifetine göre olmalıdır ki sû'-i telakkīye uğramasın, suhûletle kābil-i kabul olsun da redd ü inkâra ve tazyîk u teşdîde sebep olmasın. Bu âyet ilm-i ahlâk ve teşrî' u siyaset nokta-i nazarından o kadar cem'iyyetli bir düsturdur ki dekāyık ve tefrî'âtını ta'dâd ve ihsâ mümkin değildir.

---

1 H: "münker^un bih".
2 B: "veya müstelzim".

Buna karşı o müşrikler gibi câhillik edenlere gelince: {وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ} Câhillerden başını çevir ❁ o kendini ve Rabbini bilmez câhillerin ne sefîlâne sözlerine mücadeleye, ne sefîhâne[1] fiillerine mukabele bi'l-misle kalkışma. Bütün mekârim-i ahlâkı câmi' olan bu âyetin bir tefsîri gibi olmak üzere cevâmi'u'l-kelimden olan şu hadîs-i kudsî[2] de vârid olmuştur: [2359] أَفْضَلُ الْفَضَائِلِ أَنْ تَصِلَ مَنْ قَطَعَكَ، وَتُعْطِيَ مَنْ حَرَمَكَ، وَتَعْفُو عَمَّنْ ظَلَمَكَ "Faziletlerin[3] en yükseği, seni kat' edeni vasl ve seni mahrum edene atâ ve sana zulmedeni affeylemektir."[4] Rivayet olunmuştur ki bu âyet-i kerîme nâzil olunca Aleyhissalâtü vesselâm كَيْفَ -يَا رَبِّ- وَالْغَضَبُ (مُتَحَقِّق)؟ "Nasıl yâ Rabbi gazab mütehakkık iken" demekle şu nâzil oldu:[5]

{وَاِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ} Ve şayet Şeytan'dan bir gıcık seni gıcıklayacak olursa ❁ yani seni emrolunduğunun hilâfına sevk etmek için kızdırmak veya diğer bir suretle tehyic etmek isteyecek, şeytânî bir tahrik karşısında bulunacak olursan, onun[6] şerrinden {فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ} hemen Allah'a sığın. ❁ Allah'ın nimetinin büyüklüğünü ve ikābının şiddetini düşünüp hıfz u inâyetine ilticâ ederek gönlünden veya dilinle gönlünle isti'âze et. {اِنَّهُ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ} Muhakkak ki Allah Semî'dir, kavlen isti'âzeni işitir. Alîm'dir, kalben ist'iâzeni[7] bilir. {اِنَّ الَّذٖينَ اتَّقَوْا} Müttakī olanlar {اِذَا مَسَّهُمْ طَٓائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ} kendilerine Şeytan'dan bir tayf, cüz'î bir eser-i hayâl dokunduğu vakit {تَذَكَّرُوا} her hâlde tezekkür eder, Allah'a isti'âzeyi hatırlarlar {فَاِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ} ve hemen gözlerini açarlar ❁ hata noktasını ve Şeytan'ın hilesini görür, ihtiraz ederler. Bu âyet, Resûlullah'a olan bu hitâbâtın bütün mü'minlere hitâb-ı âm olduğuna bir tenbîhi ihtivâ eder. {وَاِخْوَانُهُمْ} Şeytanların ihvânı olanlar ❁ yani gizli şeytanların kardeşleri,

1 B: "sefîlâne".
2 H -"kudsî".
3 H: "Faziletin".
4 Bkz. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 172; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 438; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 330.
5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* thk. Taha Boyalık vd., Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021, III, 621.
6 B -"onun".
7 B -"işitir. Alîm'dir, kalben ist'iâzeni".

enîsleri olan ins şeytanları ise {يَمُدُّونَهُمْ فِى الْغَيِّ} onlara, o cin şeytanlarına iğvâda meded ederler. {ثُمَّ لَا يُقْصِرُونَ} Sonra da kısamaz müttakīler gibi kendilerini çekemezler. [2360] ❁ Binâen‘aleyh şeytanlara kapıldıkça kapılır, aldandıkça aldanır, saptıkça sapar, gayy ü helâke dalar giderler. Nitekim {وَاِذَا لَمْ تَأْتِهِمْ بِاٰيَةٍ} sen onlara bir âyet getirmediğin vakit ❁ bazen vâki‘ olduğu üzere vahiyde bir fâsıla olduğu zaman o ihvân-ı şeyâtîn {قَالُوا لَوْلَا اجْتَبَيْتَهَا} derse idin a; "derip toplayamadın ha!" derler ❁ ki böyle demekle diğer âyetleri de Peygamber'in şuradan buradan kendi hesabına toplayıp kendi tarafından söylemeye çalıştığı bir kelâm imiş gibi göstermek ve nübüvvete ta‘rîz eylemek isterler. Bu ise şeytandan bir tayf-ı hayâle, bir nezğa misâldir. {قُلْ} Resûlüm sen de ki {اِنَّمَا[1] اَتَّبِعُ مَا يُوحٰى اِلَيَّ مِنْ رَبِّى} ben hiçbir şeye değil, ancak Rabbimden bana vahyolunana ittibâ‘ ederim {هٰذَا} bu Kur'ân-ı Kerîm {بَصَائِرُ مِنْ رَبِّكُمْ} Rabbinizden basiretlerdir. ❁ Tıpkı kalblerde hakkı görmeye, doğruyu idrak etmeye medar olan basiretler gibi Rabbinizin mevhibesidir. {وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} Ve iman edecek olan herhangi bir kavim için bir hidâyet rehberi ve bir rahmettir. ❁ Binâen‘aleyh hürmetsizlik etmeyin, inanın. {وَ} Ey mü'minler, hatta ey insanlar, {اِذَا قُرِئَ الْقُرْاٰنُ} Kur'an kıraat edildiği vakit ❁ namazda veya hutbede veya herhangi mecliste {فَاسْتَمِعُوا لَهُ} hemen kulak verip onu dinleyin {وَاَنْصِتُوا} ve ağzınızı tutup susun ki {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} rahmete erdirilmeniz me'mul[2] olsun. ❁ Zira susmak iyi dinlemeye, iyi dinlemek basirete, basiret iman ve amele, iman ve amel de rahmet ve ni‘met-i ilâhiyeye sebep ve tarîktir.

Görülüyor ki bu "istimâ‘ ve insât" emirleri kıraate [2361] terettüb ettirilmiştir. Kıraat ise bir lisan fi‘l-i ihtiyârîsidir ki âkil ve nâtık bir insanın ağzından mehâric-i mahsûsaya itimad ile çıkan ve kasd ü fehmine iktiran eden savtıyla yapılır. Ve nitekim Cibrîl'in fiili bile kıraat değil

---

1 H, M ve B: "ان".
2 H: "mâlum".

bir ikrâ, yani kıraat ettirmektir[1]. Fi'l-i ilâhî de tenzil ve halk-ı kıraattir. Binâen'aleyh gayr-i âkilden ve câmidâttan sâdır olan savtlara "kıraat" denilemeyeceği gibi, sadâdan yani savtın aksinden hâsıl olan fiile de "kıraat" denilmez. Bunun içindir ki fukahâ bir kıraatin aksinden hâsıl olan sadâ-yı mün'akise kıraat ve tilâvet hükmü terettüb etmeyeceğini ve meselâ secde-i tilâvet lâzım gelmeyeceğini beyan etmişlerdir. Bir kitabı sessiz mütalaa etmek kıraat etmek demek olmadığı gibi, çalan veya çınlayan mün'akis bir sadâyı dinlemek de bir kıraat dinlemek değil, bir çalma ve çınlama dinlemektir. Şu hâlde Kur'an okuyan bir kâri'in sadâsını aksettiren gramafondan veya radyodan gelen savt veya sadâ[2] bir kıraat değil, bir kıraatin aksi ve tayfıdır ve bunlara istimâ' ve insât emrinin hükmü terettüb etmez. Yani dinlenmesi, susulması vâcib olan Kur'an, çalınan Kur'an değil kıraat olunan Kur'an'dır. Ma'amâfîh istimâ'ı vâcib veya müstehab olmamaktan istimâ'ı gayr-i câiz, 'adem-i istimâ'ı vâcib olmak lâzım gelir de zannedilmemelidir. Zira[3] Kur'ân'ı çalmak başka bir fiil, çalınan Kur'ân'ı dinlemek de başka bir fiildir. Kur'ân'ı çalmak, çalgılar meyanına koymak şâyân-ı tecviz olmayan bir fiil bulunduğu zâhirdir. Nitekim Kur'an okumak bir kurbet olduğu hâlde muhıll-i tâzim olan yerlerde okumak bir kabahattir. Fakat okunmuş bulunursa istimâ'ı kabahat değil, 'adem-i istimâ'ı kabahat olur. Meselâ hamamda Kur'an kıraat eden günaha girer, bununla beraber okunduğu takdirde dinlememek de sevab değildir. Bunun gibi bir aks-i sadâ ile çınlayan, kezâlik bir gramofon veya radyoda çalınan bir Kur'an in'ikāsını dinlemek bir vazife değildir diye dinlememek vazifedir gibi de [2362] zannedilmemelidir. Zira bir kıraat değilse de bir şübhe-i kıraattir. Çünkü kelâm-ı nefsîye dâldir[4]. Binâen'aleyh istimâ'ı[5] kıraat

1 B: "ettirilmektir".
2 B: "sade".
3 H -"Zira".
4 H: "dâhildir".
5 H: "istimâ'".

gibi vâcib veya müstehab değilse de lâekal câizdir, evlâdır ve hatta ona da hürmetsizlik etmek gayr-i câizdir. Öyle bir hâl karşısında bulunan bir Müslüman, lâyık olmayan yere konmuş bir Kur’an sahifesi karşısında bulunuyormuş gibidir ki ona karşı lâubâlîlik etmemesi ve elinden geldiği kadar onu oradan alıp lâyık olduğu bir yere kaldırması vazîfe-i diyâneti iktizâsındandır.

İşte yâ Muhammed, onları söyle {وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ} ve nefsinde Rabbini zikret {تَضَرُّعًا وَخِيفَةً} bir tazarru‘ suretiyle ve bir nevi havf ile ❁ yalvararak ve korkarak kalben ve fikren {وَدُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ} ve cehrin[1] mâdûnunda bir kavl ile ❁ yani sırrın fevkinde ve kendin işitecek kadar kıraat veya dua veya sâir ezkâr-ı kavliyeden müfred veya mürekkeb bir lafız ile mütekellim olarak lisânen ve hüsn-i tefekküre mâni‘ olmayacak bir surette {بِالْغُدُوِّ وَالْاٰصَالِ} sabahları ve akşamları böyle nefsinde Rabbini zikretmeyi vird et {وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ} ve gāfillerden olma. ❁ Kalbin dâima uyanık ve zikrullahda dâim olsun.

Nefs-i insânîde rûh ile bedenin pek acîb bir alâkası vardır ki vicdân-ı kalb ve vahdet-i nefsiye bu alâkada tecellî eder. Ve vahdâniyyet-i Hakk’a şuur lemhası da bu pencereden tulû‘ eyler. Bu alâka hasebiyledir ki rûhta hâsıl olan bir eserden bedene bir eser iner ve bedende hâsıl olan bir eserin rûha birtakım netâici çıkar. Meselâ en âdî bir misâl olmak üzere bir ekşi tahayyülünden diş kamaşır ve bir fâcia tahayyülünden baş ağrısı, harâret veya baygınlık hâsıl olur ki bunlar rûhtan bedene inen âsârdır. Kezâlik bedende birtakım a‘mâlin tekerrüründen [2363] nefiste bir meleke-i kaviyye hâsıl olur ki bu da bedenden rûha çıkan âsârdır. Bu suretle insanda hüsn-i tefekküre mâni‘ olmayacak vechile ve kendisine işittirecek kadar zikr-i lisânî hâzır olduğu zaman bu zikr-i lisânîden hayâlde bir eser husûle gelir. Ve bundan rûha bir nûr yükselir, sonra bu envâr rûhtan lisâna, lisândan hayâle, hayâlden akla in‘ikas

---

1 B: “cehren”.

eder. Karşılıklı aynalar gibi mütekābilen birbirini takviye ve yekdiğerini istikmâl eyler. Bunun merâtib-i tezâyüd ve terakkīsine nihâyet yoktur. Ve bu nâmütenâhî deryânın makāmât-ı âliye ve mukaddesesi nihâyetsizdir. Sefer-i ma'rifet işte bu nihâyetsiz deryâda matlûb-ı Hakk'a yürümektir. Bu seyrin yegâne gemisi nefis ve yegâne dümeni zikrullahtır. Gaflet-i külliye hatar-ı mutlak ve her gaflet lahzası bile bir hatar-ı muhtemildir.

{إِنَّ الَّذِينَ عِنْدَ رَبِّكَ} Her hâlde Rabbinin huzûrundakiler ❁ وَتَرَى الْمَلٰٓئِكَةَ حَآفِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ [ez-Zümer 39/75] buyurulan melâike-i mukarrebîn, mele-i a'lâ {لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَيُسَبِّحُونَهُ وَلَهُ يَسْجُدُونَ} O'na ibadetten istikbar etmez ve O'na tesbih eyler ve hepsi O'nadır ki secde ederler. ❁ Binâen'aleyh sen de öyle yap. Bu mâna hasebiyledir ki bu âyet kıraat edilince secde-i tilâvet meşrû kılınmıştır. Aleyhissalâtü vesselâm'dan öyle[1] mervîdir ki Âdemoğlu secde âyetini okuyup da secde ettiği zaman Şeytan ağlayarak çekilir, "vay!" der, "bu, secde ile emrolundu secde etti ona cennet var; ben secde ile emredildim, isyan ettim bana da ateş var".[2] Demek ki bu zikr ü ibadet ve secde iledir ki a'râftan cennete yol açılacak ve cennet ganimetlerine oradan erilecektir.

---

1 B: "böyle".

2 Müslim, İman 133:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا قرأ ابن آدم السجدة، فسجد اعتزل الشيطان يبكي يقول: يا ويله –وفي رواية أبي كريب: يا ويلي– أمر ابن آدم بالسجود، فسجد فله الجنة، وأمرت بالسجود فأبيت فلي النار.

[2364]

سورة الأنفال مدنية وهي خمس وسبعون آية

ENFÂL SÛRESİ

İşbu Enfâl Sûresi Medenîdir. Bedir Muharebesi'nin ganâiminde ve sûret-i taksîminde beyne'l-müslimîn ihtilâf vâki' olmuş; nasıl taksim olunacağını, hüküm muhâcirînin mi ensârın mı yoksa mecmû'unun mu olacağını Resûlullah'a sormuşlardı, bu sûre-i celîle nâzil oldu.[1] Sebeb-i nüzûlün tafsîlâtında[2] bazı ihtilâf varsa da esas itibariyle Bedir Harbi'nde ve ganâim meselesi sebebiyle nâzil olduğunda hilâf yoktur. Binâen'aleyh hepsi Medenîdir.

Âyetleri: Yetmiş beştir[3].

Kelimeleri: 1231

Harfleri: 5294

Fâsılası: ن، م، ب، ر، ط، ق، د. «من طرب قد»

"**Enfâl**" "nefel"in cem'idir. Esasen "nefl"[4] ve "nâfile" bir asıl üzere ziyade olan şey demektir. Namaz, oruç ve sâir ibâdâtta asıl olan farz üzerine ziyade bulunanlara "nâfile" denildiği gibi, cihadda asıl ecir olan sevâb-ı uhrevî üzerine zâid olan ganimete de "nefel" denilmiştir. Bundan başka bir gāziye hisse-i ganimetinden fazla olarak meselâ, "şu sipere ilk girene şu verilecektir" gibi tenfil tarîkiyle verilmesi şart edilen mala dahi "nefel" ıtlak edilir. Sâlisen denilmiştir ki burada "enfâl"den murad ale'l-umûm ganâim değil humustur. Râbi'an denilmiştir ki "enfâl" müşriklerden bilâ kıtal çıkıp Müslümanların eline geçen fey'dir.

---

1 Bkz. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr,* II, 99; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 367-380; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 3-4.

2 B: "tafsîlinde".

3 H, M ve B: "altıdır".

4 M: "nefil".

[2365]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَنْفَالِۜ قُلِ الْاَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِۚ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْۖ وَاَط۪يعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُٓ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿١﴾ اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذ۪ينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ زَادَتْهُمْ ا۪يمَانًا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَۚ ﴿٢﴾ اَلَّذ۪ينَ يُق۪يمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۜ ﴿٣﴾ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّاۜ لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَر۪يمٌۚ ﴿٤﴾ كَمَٓا اَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّۖ وَاِنَّ فَر۪يقًا مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ لَكَارِهُونَۙ ﴿٥﴾ يُجَادِلُونَكَ فِي الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ كَاَنَّمَا يُسَاقُونَ اِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَۜ ﴿٦﴾ وَاِذْ يَعِدُكُمُ اللّٰهُ اِحْدَى الطَّٓائِفَتَيْنِ اَنَّهَا لَكُمْ وَتَوَدُّونَ اَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ وَيُر۪يدُ اللّٰهُ اَنْ يُحِقَّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِه۪ وَيَقْطَعَ دَابِرَ الْكَافِر۪ينَۙ ﴿٧﴾ لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَۚ ﴿٨﴾

[2366] **Meâl-i Şerîfi**

Sana ganimetlerin taksîminden soruyorlar, de ki: "Ganimetlerin taksimi Allah'a ve Resûlüne ait, onun için siz gerçekten mü'minlerseniz Allah'tan korkun da birbirinizle[1] aranızı düzeltin, Allah'a ve Resûlüne itaat edin" (1). Gerçekten mü'minler ancak o mü'minlerdir ki Allah anıldığı zaman yürekleri ürperir, karşılarında âyetleri okunduğu zaman imanlarını artırır[2] ve Rablerine tevekkül ederler (2). O kimseler ki namazı dürüst kılarlar ve kendilerine merzuk kıldığımız şeylerden infak eylerler (3). İşte hakkā[3] mü'minler onlar, onlara Rablerinin yanında dereceler var, bir mağfiret ve bir rızk-ı kerîm var (4). Nasıl ki Rabbin seni hak uğruna evinden çıkardı ve mü'minlerden bir kısmı ise

---

1 H: "birbiriniz".
2 B -"karşılarında âyetleri okunduğu zaman imanlarını artırır".
3 B: "Hakk'a".

istemiyorlardı (5). Tebeyyün etmişken hakta seninle münakaşa ediyorlardı, sanki göre göre ölüme sevk olunuyorlardı (6). Ve o vakit Allah, size iki tâifenin birini vaad ediyordu ki sizin olsun. Siz ise arzu ediyordunuz ki şevketsiz olan sizin olsun, hâlbuki Allah, kelimâtıyla hakkı ihkāk etmek ve kâfirlerin arkasını kesmek diliyordu (7). Ki hakkı hak tanıtsın ve bâtılı ibtal etsin, varsın mücrimler istemesin (8).

{يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْاَنْفَالِ} Resûlüm sana enfâlden, ganimetlerden sual ediyorlar. ❁ "Enfâli sual" buyurulmayıp عَنِ الْاَنْفَالِ buyurulması gösterir ki asıl enfâli soruyorlar, ganimet istiyorlar demek olmayıp enfâlin ahkâmını sual ediyorlar demek olduğuna işarettir ki bu cihet cevap ile de tevazzuh edecekti[1]. Sonra bunun Sûre-i A'râf'ın nihâyetine bir ta'alluku hasebiyle de ubûdiyete terettüb eden semerâttan bir suâle işaret mânasını da ihtivâ ettiğinden gaflet olunmamak iktizâ eder. Cevâben:

{قُلِ الْاَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ} De ki enfâl, Allah[2] ve Resûlünündür. ❁ Yani enfâl hakkında hüküm vermek Allah'a mahsustur. Bunda kimsenin re'yi yoktur. Allah nasıl emrederse[3] Resûlullah onu öyle tebliğ ve icrâ [2367] eder. Binâen'aleyh {فَاتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'a ittikā ediniz. ❁ Allah'ın gazabına sebep olacak hâllerden sakınıp korununuz {وَاَصْلِحُوا ذَاتَ بَيْنِكُمْ} ve aranızdaki açıklığı ıslah ediniz ❁ ihtilâf ve münakaşayı mûcib hâllerinizi düzeltiniz ve bunu yapabilmek için {وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Allah'a ve Resûlüne itaat de[4] ediniz {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ} eğer mü'min iseniz ❁ böyle yaparsınız. Zira {اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ} mü'minler, ancak onlardır ki {اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ} Allah anıldığı zaman ❁ yani mücerred "Allah" ism-i celâli söylendiği, sıfâtından hiç bahsolunmaksızın ve ef'âlinden hiçbir şey gösterilmeksizin yalnız "Allah" denildiği zaman {وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ} yürekleri oynar ❁ kalblerini ümîd-i rahmet ve şevk-i mahabbetle müterâfık bir celâl ü azamet mehâfeti istîlâ eder. {وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ} Ve üzerlerine O'nun âyetleri tilâvet edildiği vakit {زَادَتْهُمْ اِيمَانًا} imanlarını artırır ❁ esbâb ve delâil-i ilm ü amel arttıkça

1 H: "edilecektir".
2 H -"Allah".
3 H: "dilerse".
4 H -"de".

îmân-ı tahkīkī inkişaf eyler, yakīn ve itmi'nanları ziyadeleşir {وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ} ve ancak Rablerine tevekkül ve itimad eylerler ❁ başkasına değil, ancak Allah'a tefvîz-i umûr ederler. {اَلَّذٖينَ} Onlar ki {يُقٖيمُونَ الصَّلٰوةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ}durlar. {اُولٰٓئِكَ} İşte bunlar ❁ bu sıfât ile muttasıf olanlar yok mu {هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا} hakkan mü'minler ancak bunlardır. ❁ Hakikatte mü'min diye ancak bunlara denilir. Zira [2368] hem kalbleri hem kalıpları ile mü'mindirler. {لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ} Bunlar için Rableri indinde yüksek yüksek dereceler {وَمَغْفِرَةٌ} ve büyük bir mağfiret {وَرِزْقٌ كَرٖيمٌ} ve kerîm bir rızık -aded ve müddeti tükenmez, zarar ve fenâsı ve derd ü belâsı bulunmaz hayr-ı mahz olan bir ni'met-i maksûme- vardır ❁ ki iman ve amelin asıl ecri bunlardır, emvâl ve ganâim-i dünyeviye bunların karşısında kāle alınmaya değmez birtakım enfâl ve nevâfilden ibarettir. Binâen'aleyh enfâlin hükmünü sorarken evvelemirde şunu bilmek lâzım gelir ki enfâl, bu derecâtı, bu mağfireti, bu rızk-ı kerîmi ihlâl etmemek şartıyla ve onun üzerine zâid fazla bir nimet olmak üzere mülâhaza edilmeli ve ganimet fikrine saplanarak bu emellerden[1] mahrum kalmamalıdır. Yoksa ganâim enfâl değil, bir vebal olur kalır. Bu hâl, bu enfâl meselesindeki vaziyet neye benzer bilir misiniz?

Yâ Muhammed, {كَمَآ اَخْرَجَكَ رَبُّكَ مِنْ بَيْتِكَ بِالْحَقِّ} bu hâl o gibidir ki Rabbin[2] seni yatağından hak sebebiyle çıkarmıştı. ❁ Yani nitekim Rabbin seni, Medine'deki hânenden Bedir'e sevk ettiği hurûc hareketini emreylediği zaman muhik ve muhakkak bir sebeple çıkarmıştı {وَاِنَّ فَرٖيقًا مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ لَكَارِهُونَ} o sırada ise bu mü'minlerin bir kısmı muhakkak gönülsüzdüler. ❁ Harbi arzu eder bir vaziyette değil idiler. Bunun için ilk çıkışta işin leddünniyâtını bilmiyorlar, mümkin olan hazırlıklarını yapmadan sade bir kervana gidiliyor diye gelişigüzel çıkıvermiş bulunuyorlardı, harbi istemiyorlar {يُجَادِلُونَكَ فِى الْحَقِّ بَعْدَ مَا تَبَيَّنَ} hakikat tebeyyün ettikten ❁ harb olacağı [2369] anlaşıldıktan sonra hakta sana mücadele ediyorlardı {كَاَنَّمَا يُسَاقُونَ اِلَى الْمَوْتِ وَهُمْ يَنْظُرُونَ}

1 H: "amellerden".
2 H, M ve B: "Rabbinin".

sanki gözleri göre göre ölüme sevk olunuyorlardı. ❁ Ya tab'an harb u kıtalden gocundukları veya harb için hazırlanmamış bulundukları için iki süvari ve üç yüz on üç piyadeden ibaret bir aded-i kalîl ile düşmana karşı harbe çıkmayı bir kısım mü'minîn bu kadar tehlikeli buluyor, hoş görmüyorlardı. {وَاِذْ يَعِدُكُمُ اللّٰهُ اِحْدَى الطَّٓائِفَتَيْنِ اَنَّهَا لَكُمْ} Ve unutmayın o vakti ki Allah size iki tâifenin birini sizindir diye vaad buyuruyordu {وَتَوَدُّونَ اَنَّ غَيْرَ ذَاتِ الشَّوْكَةِ تَكُونُ لَكُمْ} siz ise arzu ediyordunuz ki şevketi olmayan sizin olsun. ❁ Bu iki tâifenin biri Ebû Süfyan'ın maiyyetinde Amr b. Âs'ın ve Amr b. Hişam'ın[1] dahi içlerinde bulunduğu kırk süvari himayesinde Şam'dan büyük bir ticaret ile gelmekte olan Kureyş kervanı idi. Hazret-i Peygamber bu kervanın vürûdunu haber vererek Medine'den hareket buyurmuş, ashâb ise hedef-i hareketin yalnız bu kervan olduğu fikr ü mülâhazasında bulunduklarından birçoğu harekete hafif bir surette iştirak edivermişlerdi. Hâlbuki diğer taraftan bütün Mekke ahâlisi nefîr-i âm olarak Ebû Cehil kumandasında[2] hareket etmiş, şevketli bir tâife, bin kişilik müsellah bir Kureyş ordusu Bedir'e[3] doğru geliyordu. O zaman Cibrîl nâzil olmuş demişti ki: "Yâ Muhammed, Allah teâlâ size iki tâifenin birini vaad etti, ya ıyr veya nefîr. Yani ya kervan veya Kureyş ordusu." Bunun üzerine Resûlullah yolda ashâbıyla istişare edip buyurdu ki: "Ne dersiniz; kavim Mekke'den çıktılar على كل صعب وذلول geliyorlar, binâen'aleyh size ıyr, kervan mı daha iyi yoksa nefîr, ordu mu?" "Hayır" dediler, "bizce düşmanı karşılamaktan kervanı tâkip daha iyi." Buna karşı [2370] Resûlullah'ın vech-i saâdetlerinde bir tegayyür hâsıl oldu. Sonra şu vechile i'âde-i kelâm buyurdu: "Kervan deniz kenarından geçti gitti, Ebû Cehil ise geliyor" dedi. Yine "yâ Resûlallah kervana bak, düşmanı bırak" dediler. Resûl-i Ekrem hiddetlenmişti, Ebû Bekir ve Ömer radıyallâhu anhümâ kalktılar, güzel sözler söylediler, sonra Sa'd b. Ubâde radıyallâhu anh kalktı, dedi ki: "Yâ Resûlallah emrine bak, icrâ

1 Amr b. Hişâm Ebû Cehil'in ismidir. O ise kervanda değil Mekke'den çıkan ordunun başında idi.

2 H -"bulunduklarından birçoğu harekete hafif bir surette iştirak edivermişlerdi. Hâlbuki diğer taraftan bütün Mekke ahâlisi nefîr-i âm olarak Ebû Cehil kumandasında".

3 Sûre-i Âl-i İmrân'da وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ بِبَدْرٍ وَاَنْتُمْ اَذِلَّةٌ ilh. [3/123] bak [Müellifin notu].

et, vallahi Aden-i Ebyen'e gitsen ensardan bir adam arkandan kalmaz." Sonra Mikdad b. Amr radıyallâhu anh dedi ki: "Yâ Resûlallah, Allah teâlâ sana ne emrettiyse icrâ et, ne tarafı arzu edersen biz her hâlde seninle beraberiz. Biz, Benî İsrâil'in Hazret-i Mûsâ'ya dedikleri gibi اذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَٓا اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ [el-Mâide 5/24] demeyiz, velâkin deriz ki "sen Rabbinle git ikiniz onlara harbediniz, biz de maiyyetinizde deprenir bir gözümüz bulunduğu müddetçe harbederiz." Bunun üzerine Resûlullah gülüp "bana söyleyin nâs bu iki re'yden hangisine taraftardır?" buyurdu ve nâstan muradı ensar idi, zira ensar, Akabe'de biat ettikleri zaman "sen bizim diyârımıza vâsıl oluncaya kadar zimmetlerinden berîyiz, bize geldiğin vakit zimmetlerimizdesin[1]. Evlâd ü iyâlimizi müdafaa ettiğimiz gibi seni de müdafaa ederiz" diye taahhüd etmişlerdi ve anlaşıldığına göre Resûl-i Ekrem ensarın "biz ancak Medine içinde hücum eden bir düşmana karşı müdafaayı der'uhde ettik" gibi bir re'yde bulunmaları ihtimâlini hesap ediyor gibi idi. Sa'd b. Muâz kalkıp "yâ Resûlallah galiba bizi murad ediyorsun" dedi, "evet" buyurdular. Bunun üzerine "biz", dedi,[2] "sana iman ettik, seni tasdik eyledik ve bize getirdiğin hak olduğuna şehadet ettik ve bu bâbda sana sem' u[3] tâat üzere ahidler verdik. Binâen'aleyh yâ Resûlallah ne irade buyurursan icrâ et, seni hak ile gönderen Zât-ı ecell ü a'lâ'ya kasem ederim ki sen bize şu denizi gösterip dalsan biz de beraber dalarız ve içimizden bir adam tehallüf etmez ve bizimle düşmana karşı gitmeni [2371] hoş görmemezlik etmeyiz. Biz harbde sebatkâr, çarpışma sırasında sadakat-şi'ârızdır. Umulur ki Allah teâlâ bizden sana seni karîru'l-'ayn edecek şeyler gösterecektir. Binâen'aleyh yürüt bizi Allah'ın bereketine[4]". Sa'd'ın bu sözünden Resûlullah ferah ve inbisat buldu, sonra da buyurdu ki: "Haydi yürüyünüz Allah'ın bereketine,[5] size tebşir ederim ki Allah bana iki tâifenin birini vaad buyurdu, alimallah

---

1 H: "zimmetimizdesin".
2 B -"'evet' buyurdular. Bunun üzerine 'biz', dedi".
3 B -"sem' u".
4 H: "bereketlerine".
5 B -"Sa'd'ın bu sözünden Resûlullah ferah ve inbisat buldu, sonra da buyurdu ki: 'Haydi yürüyünüz Allah'ın bereketine'".

ben sanki şimdi o kavmin yıkılacakları yerlere bakıyorum".[1] İşte harbin nihâyetinde enfâl meselesi üzerine[2] bidâyetinde cereyan eden bu hâller ihtar olunarak buyuruluyor ki:

Size Allah iki tâifeden gayr-i mu'ayyen birini vaad ediyorken siz şevketsiz tarafı arzu ediyordunuz {وَيُرِيدُ اللّٰهُ... الآية} hâlbuki Allah kelimâtıyla hakkı ihkāk etmeyi ve kâfirlerin kökünü kesmeyi irade buyurdu. ❁ Yani siz, kervanı vurmak gibi şerefsiz, küçük şeyler arzu ederken Allah celle celâluhû hakkınızda yüksek işler, kelime-i hakkın i'lâsına ve kâfirleri kahr ile dîn-i hakkın i'zâzına müte'allik emirler takdir ve irade buyurdu ki bu size sizin iradelerinizle Allah'ın hükm ü iradesi beyninde kendi lehinize ne büyük bir fark bulunduğunu anlatır. Burada şuna iyi dikkat etmek lâzım gelir ki Allah teâlâ bu ihkāk-ı hakkı doğrudan doğru halk ile değil, kelimâtı vasıtasıyla, yani emriyle yapmak istiyordu. Ve işte böyle Allah'ın emr ü kelimâtıyla ve irâde-i beşerin mutâva'atıyla yapılması lâzım gelen

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 197-198. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 116; Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 48-49, 131; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 614-615:

وذلك أن عير قريش أقبلت من الشأم فيها تجارة عظيمة معها أربعون راكبا، منهم أبو سفيان وعمرو بن العاص وعمرو ابن هشام، فأخبر جبريل رسول الله صلى الله عليه وسلم فأخبر المسلمين، فأعجبهم تلقى العير لكثرة الخير وقلة القوم، فلما خرجوا بلغ أهل مكة خبر خروجهم، فنادى أبو جهل فوق الكعبة: يا أهل مكة النجاء النجاء على كل صعب وذلول، عيركم أموالكم، إن أصابها محمد لن تفلحوا بعدها أبداً، وقد رأت أخت العباس بن عبد المطلب رؤيا فقالت لأخيها: إني رأيت عجبا رأيت كأنّ ملكا نزل من السماء فأخذ صخرة من الجبل ثم حلق بها فلم يبق بيت من بيوت مكة إلا أصابه حجر من تلك الصخرة. فحدّث بها العباس فقال أبو جهل: ما يرضى رجالهم أن يتنبئوا حتى تتنبأ نساؤهم، فخرج أبو جهل بجميع أهل مكة وهم النفير. في المثل السائر: لا في العير ولا في النفير، فقيل له: إنّ العير أخذت طريق الساحل ونجت، فارجع بالناس إلى مكة، فقال: لا والله لا يكون ذلك أبدا حتى ننحر الجزور، ونشرب الخمور، ونقيم القينات والمعازف ببدر، فيتسامع جميع العرب بمخرجنا، وإن محمداً لم يصب العير، وإنا قد أعضضناه، فمضى بهم إلى بدر –وبدر ماء كانت العرب تجتمع فيه لسوقهم يوما في السنة– فنزل جبريل عليه السلام فقال: يا محمد، إن الله وعدكم إحدى الطائفتين: إمّا العير، وإمّا قريشا، فاستشار النبي صلى الله عليه وسلم أصحابه وقال: ما تقولون، إن القوم قد خرجوا من مكة على كل صعب وذلول، فالعير أحب إليكم أن النفير؟ قالوا: بل العير أحب إلينا من لقاء العدوّ، فتغير وجه رسول الله صلى الله عليه وسلم: ثم ردّد عليهم فقال: إن العير قد مضت على ساحل البحر، وهذا أبو جهل قد أقبل، فقالوا يا رسول الله، عليك بالعير ودع العدوّ، فقام عند غضب النبي صلى الله عليه وسلم أبو بكر وعمر رضى الله عنهما فأحسنا، ثم قام سعد بن عبادة فقال: انظر أمرك فامض. فو الله لو سرت إلى عدن أبين ما تخلف عنك رجل من الأنصار، ثم قال المقداد بن عمرو «يا رسول الله، امض لما أمرك الله، فإنا معك حيثما أحببت لا نقول لك كما قال بنو إسرائيل لموسى: «اذهب أنت وربك فقاتلا إنا هاهنا قاعدون» (المائدة ٥/٢٤)، ولكن: اذهب أنت وربك فقاتلا إنما معكما مقاتلون، ما دامت عين منا تطرف»، فضحك رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم قال: «أشيروا عليّ أيها الناس» وهو يريد الأنصار، لأنهم قالوا له حين بايعوه على العقبة: «إنا برآء من ذمامك حتى تصل إلى ديارنا، فإذا وصلت إلينا فأنت في ذمامنا، نمنعك مما نمنع منه آباءنا ونساءنا»، فكان النبي صلى الله عليه وسلم يتخوّف أن لا تكون الأنصار ترى عليهم نصرته إلا على عدوّ دهمه بالمدينة، فقام سعد بن معاذ فقال: لكأنك تريدنا يا رسول الله؟ قال: «أجل»، قال: «قد آمنا بك وصدّقناك، وشهدنا أن ما جئت به هو الحق، وأعطيناك على ذلك عهودنا ومواثيقنا على السمع والطاعة، فامض يا رسول الله لما أردت، فو الذي بعثك بالحق لو استعرضت بنا هذا البحر فخضته لخضناه معك ما تخلف منا رجل واحد، وما نكره أن تلقى بنا عدوّنا إنا لصبر عند الحرب، صدق عند اللقاء، ولعلّ الله يريك منا ما تقرّبه عينك، فسر بنا على بركة الله»، ففرح رسول الله صلى الله عليه وسلم وبسطه قول سعد، ثم قال: «سيروا على بركة الله وأبشروا، فإنّ الله وعدني إحدى الطائفتين، والله لكأنى الآن أنظر إلى مصارع القوم».

2 H -"nihâyetinde enfâl meselesi üzerine".

şeylerdedir ki cürm ü masiyet ve derecât ü mağfiret tahakkuk eder. Yoksa Allah teâlâ'nın kelimâtıyla değil, doğrudan doğru cebr ü halkıyla yaptığı ve yapacağı şeylerde sa'y ve irâde-i beşerin hiç hükmü yoktur. Bunun için Allah evvelemirde kelimât ve âyâtıyla o vaadi gayr-i mu'ayyen olarak yapıyordu ki {لِيُحِقَّ الْحَقَّ وَيُبْطِلَ الْبَاطِلَ وَلَوْ كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ} o [2372] mücrimler, istemeseler dahi -yani o kâfirlerin, müşriklerin iradelerine rağmen- hakkı ihkāk ve bâtılı ibtal etsin; hakkın hak ve bâtılın bâtıl olduğunu izhar ve ilan eylesin.

Unutmayın, hatırlayın o vakti ki:

إِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ فَاسْتَجَابَ لَكُمْ اَنِّي مُمِدُّكُمْ بِاَلْفٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُرْدِفِينَ ﴿٩﴾ وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى وَلِتَطْمَئِنَّ بِهِ قُلُوبُكُمْ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿١٠﴾ اِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعَاسَ اَمَنَةً مِنْهُ وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ وَلِيَرْبِطَ عَلٰى قُلُوبِكُمْ وَيُثَبِّتَ بِهِ الْاَقْدَامَ ﴿١١﴾ اِذْ يُوحِي رَبُّكَ اِلَى الْمَلٰٓئِكَةِ اَنِّي مَعَكُمْ فَثَبِّتُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا سَاُلْقِي فِي قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْاَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ ﴿١٢﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَٓاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَمَنْ يُشَاقِقِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿١٣﴾ ذٰلِكُمْ فَذُوقُوهُ وَاَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ ﴿١٤﴾

[2373] **Meâl-i Şerîfi**

O vakit siz Rabbinizden istimdad ediyordunuz da size "Ben işte ardı ardına bin melâike ile imdad ediyorum" diye icâbet buyurmuştu (9). Ve bunu Allah size sırf bir müjde olsun ve bununla kalbleriniz itmi'nan bulsun diye yapmıştı. Yoksa nusret Allah'ın kendindendir, hakikat Allah Azîz'dir, Hakîm'dir (10). O vakit size, tarafından bir emniyet olmak üzere bir uyku sardırıyordu ve üzerinize semâdan bir su indiriyordu ki bununla sizi tathir eylesin ve Şeytan'ın murdarlığını sizden gidersin ve kalblerinize râbıta versin ve bununla ayaklarınızı sağlam durdursun (11). O vakit ki Rabbin melâikeye şu vahyi veriyordu: "Ben sizinle

beraberim, haydin imanı olanları tesbit edin, kâfirlerin yüreklerine dehşet bırakacağım, hemen vurun boyunlarının üstüne, vurun onların parmaklarına" (12). Böyle, çünkü onlar Allah'a ve Resûlüne karşı geldiler ve kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse bilsin ki Allah'ın ikābı şiddetlidir (13). İşte bunu gördünüz a[1], şimdi onu tadın, kâfirlere bir de cehennem azâbı var (14).

{اِذْ تَسْتَغِيثُونَ رَبَّكُمْ} Hani Rabbinize istiğāse ediyor, yalvarıyor, imdad ve nusret istiyordunuz da ilh... ❁ Mü'minler, harb u kıtâlin muhakkak olduğunu anladıkları zaman رَبِّ انْصُرْنَا عَلَى عَدُوِّكَ يَا غِيَاثَ الْمُسْتَغِيثِينَ أَغِثْنَا diye dua etmeye başlamışlardı. Hazret-i Ömer'den mervî olduğu üzere Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem müşriklere baktı bin kadar var, bir de ashâbına baktı üç yüz on küsür kişiden ibaret. Bunun üzerine kıbleye döndü ve iki elini uzattı اَللّٰهُمَّ أَنْجِزْ لِي مَا وَعَدْتَنِي، اَللّٰهُمَّ إنْ تهلك هٰذِهِ الْعِصَابَة لَا تُعْبَدُ فِي الْأَرْضِ "ilâhî bana vaadini incaz buyur, ilâhî şu isâbe, şu beş on kişi helâk olursa yeryüzünde Sana ibadet edilmeyecek" diye dua ediyordu ve böyle devam etti, nihâyet ridâsı düştü, Hazret-i Ebî Bekir radıyallâhu anh aldı, mübarek omzuna koydu ve ardından tuttu da "yâ Nebiyyallah! Rabbine münâşeden[2], münâcâtın yetişir; O sana vaadini incaz edecektir" dedi.[3] [2374] {فَاسْتَجَابَ لَكُمْ[4]} Rabbiniz de size şöyle icâbet buyurdu ❁ yani şu nâzil oldu:[5] {اَنِّى مُمِدُّكُمْ بِاَلْفٍ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ مُرْدِفِينَ} Her hâlde Ben size ardı ardına bin melâike ile imdad edeceğim. ❁ Bu kadar melâikeye ne lüzum vardı? Allah, melâikesiz dilediğini yapamaz mıydı ve o dileyince bir melek dünyanın altını üstüne getirmeye kâfi gelmez miydi? {وَمَا جَعَلَهُ اللّٰهُ اِلَّا بُشْرٰى} Allah, bu imdâdı hiç başka değil ancak bir müjde {وَلِتَطْمَئِنَّ بِهٖ قُلُوبُكُمْ}

---

1 H -"a".

2 B -"münâşeden".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 200. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 627; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 30, 32; Müslim, Cihâd, 58:

أنهم لما علموا أنه لا بدّ من القتال، طفقوا يدعون الله ويقولون: «أى ربنا انصرنا على عدوّك، يا غياث المستغيثين أغثنا». وعن عمر رضى الله عنه أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم نظر إلى المشركين وهم ألف، وإلى أصحابه وهم ثلاثمائة، فاستقبل القبلة ومدّ يديه يدعو: «اللهم أنجز لي ما وعدتني، اللهم إن تهلك هذه العصابة لا تعبد في الأرض» فما زال كذلك حتى سقط رداؤه فأخذه أبو بكر رضى الله عنه فألقاه على منكبه والتزمه من ورائه، وقال: «يا نبى الله كفاك مناشدتك ربك، فإنه سينجز لك ما وعدك».

4 H, M ve B +"ربكم".

5 B -"yani şu nâzil oldu:".

ve bununla kalbleriniz mutmain olsun için yaptı {وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ} yoksa nusret ancak Allah tarafındandır. ❁ Ne esbâb ve kuvâ-yı zâhireden ne de melâikeden[1] değildir. Allah teâlâ size iş gördürmek, sizi muzaffer kılmak istemiş ve sizin havf u ıztırâbınızı izâle ve heyecân ü halecânınızı teskin ile tebşir ve tatmin etmek için böyle ardı ardına birçok melâikeyi maiyyetinize vermiş, size imdad eylemiştir ki hakikatte tesirin ancak Allah'a mahsus olduğunu, Allah dileyince zayıfları kavîlere gālip kılıvereceğini ve Allah dilemeyince maddî ve mânevî esbâb ve kuvânın hiçbir hükmü olamayacağını iyice anlayasınız ve binâen'aleyh vazifenizi yapmak için esbâbın fıkdânı zamanında ümidi kesip nusret-i ilâhiyeden me'yus olmayasınız ve Allah'ın emir ve kelimesiyle yaptıracağı bu gibi umûrda "eğer Allah murad ediyorsa bizi karıştırmadan kendisi doğrudan doğru yapıversin" demeyesiniz de zâhiren en ümitsiz görünen zamanlarda bile azm ü ümid ile bihakkın çalışasınız. Çünkü {اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Allah her hâlde bir Azîz ve Hakîm'dir. ❁ Hükm ü iradesine münâza'a mümkin olmaz, fi'l ü emri hikmetten hâlî bulunmaz. Bu mâlum olduktan sonra idi ki Sûre-i [2375] Âl-i İmrân'da Uhud Vak'ası hakkında وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ [3/126] buyurulmuştur. Allah'ın hikmetine bakınız ki:

{اِذْ يُغَشّٖيكُمُ النُّعَاسَ} Hani size uykuyu[2] sardırıverdi ❁ fakat gaflete düşürüp baskına uğratmak için değil {اَمَنَةً مِنْهُ} tarafından bir te'mîn olmak -korkunuzu silip dinlendirmek- için {وَيُنَزِّلُ عَلَيْكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} ve üzerinize -[3]umulmadık bir zamanda- semâdan[4] bol bir su indiriyordu. ❁ Düşman ordusu daha evvel gelmiş, su bulunan mevzii tutmuştu. Müslümanlara bir yudum su vermiyorlar ve bu sebeple galebeyi temin edeceklerini zannediyorlardı. Müslümanlar susamışlar; içmek, taharet etmek, gusül eylemek için su bulamamışlar, birçokları ihtilâm olmuştu. Bundan başka bulundukları mevki kumluktu; ayaklar batıyor, toz

1 H: "meleklerden".
2 H: "uyku".
3 H, M ve B +"semâdan".
4 B -"semâdan".

duman oluyordu. Düşmanın çokluğuna ve âlât ve edevâtlarının kesretine munzam olan bu ahvâl ise birçok korkulara, vesveselere bâ'is olmuştu. Böyle bir sırada Allah teâlâ geceleyin öyle[1] bir yağmur ihsan etmiş, vâdi ırmak gibi akmıştı.

Bakınız bu su, susuzluğu izâle ettikten başka ne kadar nimet ve hikmeti tazammun ediyordu ki:

1. {لِيُطَهِّرَكُمْ بِهِ} Sizi bununla tathir etsin ❁ kirletecek şeylerden temizlesin, necâsetten, hadesten tahâret ettirsin; abdestinizi, guslünüzü temin eylesin de bir kere bu yüzden olan gam u kederinizi def' etsin. Zira mü'minler su bulamadıkları zaman harâretten müteessir oldukları kadar belki daha ziyade tahâretsizlikten mağmum ve mükedder olurlar. Mü'min cünüb olduğu zaman âdetâ kendinden tiksinir, gusledemezse kalbi müteellim ve muztarib olur. Ve hakikaten tahâret her nimetin esasıdır. Bu hikmete mebnîdir ki Allah teâlâ tahârete temkîni, suyun en birinci menfaat ve hikmeti olan bir nimet olmak üzere göstermiştir.

[2376] 2. {وَيُذْهِبَ عَنْكُمْ رِجْزَ الشَّيْطَانِ} Ve sizden Şeytan'ın ezâsını, vesvesesini gidersin. ❁ Düşman Bedir suyunu istîlâ etmiş bulunduğundan dolayı Şeytan Müslümanlara vesvese vermek için vesile buluyor, susuzluktan helâk olmakla korkutuyordu. Rivayet olunuyor ki birçokları uyuyup ihtilâm olunca İblis kendilerine temessül etmiş ve demişti ki: "Siz hak üzerinde bulunduğunuzu zu'm ediyorsunuz ve hâlbuki cenâbet cenâbet namaz kılacaksınız ve susuzluktan helâk olacaksınız. Eğer haklı olsa idiniz düşman suya galebe mi edebilirdi?"[2] İşte yağmurun yağması bu gibi Şeytan vesveselerini de izâle etmiş idi.

---

1 H: "böyle".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 423-424; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 462:

عن ابن عباس قال، نزل النبي صلى الله عليه وسلم –يعني: حين سار إلى بدر– والمسلمون بينهم وبين الماء رملة دَعْصَة، فأصاب المسلمين ضعف شديد، وألقى الشيطان في قلوبهم الغيظ، فوسوس بينهم: تزعمون أنكم أولياء الله وفيكم رسوله، وقد غلبكم المشركون على الماء، وأنتم تصلُّون مُجْنِبين! فأمطر الله عليهم مطرًا شديدًا، فشرب المسلمون وتطهروا، وأذهب الله عنهم رجز الشيطان، وثبت الرمل حين أصابه المطر، ومشى الناس عليه والدوابّ، فساروا إلى القوم، وأمدّ الله نبيه بألف من الملائكة، فكان جبريل عليه السلام في خمسمائة من الملائكة مجنِّبةً، وميكائيل في خمسمائة مجنبةً.

3. {وَلِيَرْبِطَ عَلٰى قُلُوبِكُمْ} Ve kalbleriniz üzerine bir râbıta olsun. ❁ Allah'ın mukaddime-i nusreti olan lütfunu umûmen müşahede ile kalbleriniz kuvvet bulsun da Allah'a tevekkül ve itimadınız ve cihet-i vahdetinizde irtibatınız artsın.

4. {وَيُثَبِّتَ بِهِ الْاَقْدَامَ} Ve bununla ayaklarınızı tesbît etsin ❁ yerli yerinde iyi ve sıkı bastırsın da kumlara batıp kalmasın[1].

{اِذْ يُوحِى رَبُّكَ اِلَى الْمَلٰٓئِكَةِ} O vakit ki yâ Muhammed, Rabbin melâikeye şöyle vahyediyordu: {اَنِّى مَعَكُمْ} Ben sizinle beraberim ❁ yani avn ü inâyetim, imdâd ü muvaffakiyetim beraberinizdedir. {فَثَبِّتُوا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Binâen'aleyh iman edenleri tesbît ediniz ❁ ayaklarını kaydırmayıp sebat ettiriniz {سَاُلْقِى فِى قُلُوبِ الَّذِينَ كَفَرُوا الرُّعْبَ} yakında Ben kâfir olanların kalblerine korku düşüreceğim, o zaman {فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْاَعْنَاقِ} hemen vurunuz boyunlarının üstüne {وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ} vurunuz onların -parmaklarına kadar- her tarafına. [2377] {ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَٓاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Bunun sebebi, çünkü onlar Allah ve Resûlüne şikak yaptılar, zıt gitmeye uğraştılar {وَمَنْ يُشَاقِقِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} her kim de Allah ve Resûlüne şikak ederse şüphe yok ki Allah şedîdü'l-'ikābdır.

{ذٰلِكُمْ} İşte ey kâfirler, gördünüz ya emir böyledir. {فَذُوقُوهُ} Binâen'aleyh bunu tadınız, bununla beraber {وَاَنَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَابَ النَّارِ} kâfirlere bir de ateş azâbı muhakkak ❁ ki bu da âhirettedir.

Bundan böyle:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُوَلُّوهُمُ الْاَدْبَارَۚ ﴿١٥﴾ وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُٓ اِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ اَوْ مُتَحَيِّزًا اِلٰى فِئَةٍ فَقَدْ بَٓاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُۜ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿١٦﴾

1 M ve B: "kaymasın".

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Ordu hâlinde kâfirlere çattığınız vakit artık onlara arkalarınızı[1] dönmeyin (15). Her kim böyle bir günde onlara -dönüp çarpışmak için pırlanmak veya diğer bir takımda mevki almak hâlleri müstesnâ olarak- arkasını dönerse muhakkak Allah'tan bir gazaba değmiş olur, ve varacağı yer cehennemdir, o ise ne kötü âkıbettir (16).

[2378] {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا} Ey iman edenler, ey mü'minler cemaati! {اِذَا لَق۪يتُمُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا زَحْفًا} Kâfirlere zahf hâlinde rast geldiğiniz vakit ❁ yani sizden çok olarak sürü ile sürtünüp geldikleri saff-ı harb nizamında karşılaştığınız zaman {فَلَا تُوَلُّوهُمُ الْاَدْبَارَ} onlara arkalarınızı çevirmeyiniz ❁ sizin kadar veya daha az oldukları zaman şöyle dursun, çok bulundukları zaman bile kıçınızı dönüp kaçıvermeyiniz, derhâl vaziyet alıp tutununuz. Zira {وَمَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ} her kim onlara o gün kıçını dönerse {اِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ} ancak bir kıtal için yan çizerek ❁ yani düşmanı daha iyi vurmak için kerr ü fer gibi bir hud'a-i harbiye maksadıyla {اَوْ مُتَحَيِّزًا اِلٰى فِئَةٍ} veya bir takıma çekilmek ve orada ahz-ı mevki' etmek suretiyle ❁ meselâ daha mühim bir düşman bölüğüne saldırmak veya bir yerde bir Müslüman kıt'asına imdad veya iltihak eylemek üzere dönenlerden mâ'adâsı {فَقَدْ بَٓاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ} muhakkak Allah'tan bir gazaba dönmüş olur. {وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ} ❁ Eğer düşman iki kattan fazla ise biraz sonra gelecek olan اَلْـٰٔنَ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ [el-Enfâl 8/66] mûcebince bu hüküm muhassastır.

Hakīkat-i hâl öyle bâlâda beyan edildiği[2] vechile olunca:

فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ قَتَلَهُمْۖ وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰىۚ وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِن۪ينَ مِنْهُ بَلَٓاءً حَسَنًاۜ اِنَّ اللّٰهَ سَم۪يعٌ عَل۪يمٌ ﴿١٧﴾ ذٰلِكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِر۪ينَ ﴿١٨﴾ اِنْ تَسْتَفْتِحُوا فَقَدْ جَٓاءَكُمُ الْفَتْحُۚ وَاِنْ تَنْتَهُوا فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْۚ وَاِنْ تَعُودُوا نَعُدْۚ وَلَنْ تُغْنِيَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْـٔاً وَلَوْ كَثُرَتْۙ وَاَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿١٩﴾

1 B: "arkanızı".
2 H: "olunduğu".

[2379] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra onları siz öldürmediniz velâkin onları Allah öldürdü. Attığın vakit de sen atmadın velâkin Allah attı, hem de mü'minlere güzel bir imtihan geçirtmek için. Hakikat Allah Semî'dir, Alîm'dir (17). Bunu gördünüz, bir de kâfirlerin tedbîrini Allah'ın zayıf düşürmesi var (18). Fetih istiyorsanız (ey kâfirler) işte size fetih, ve eğer vazgeçerseniz hakkınızda daha hayırlı olur. Yok döner yine başlarsanız Biz de başlarız, o vakit askeriniz[1] çok da olsa size zerre kadar fâide vermez, çünkü Allah mü'minlerle beraberdir (19).

{فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ} İmdi onları siz katletmediniz ❁ o maktul düşen ve enfâli mevzû'-i bahis olan müşrikler sizin kuvvetinizle düşmediler {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ قَتَلَهُمْ} velâkin onları Allah katletti. ❁ Size emr ü nusret vermek, üzerlerine sevk u taslit eylemek ve kalblerine korku düşürmek suretiyle onları O öldürdü. Rivayet olunuyor ki Kureyş ordusu Akankal'dan çıkınca Aleyhissalâtü vesselâm demişti ki: "İşte Kureyş, gurur ve iftihar ile geldi. Resûlünü tekzîb ediyorlar, Allahım bana vaadini Senden isterim!" Derken Cibrîl aleyhisselâm geldi, "bir kabza toprak al, [2380] onlara at" dedi. Vaktâ ki tarafeyn tutuştular, Resûlullah bir avuç çakıl aldı yüzlerine doğru attı ve شَاهَتِ الْوُجُوهُ buyurdu. Gözüyle meşgul olmadık bir müşrik kalmadı. Binâen'aleyh bozuldular, mü'minler de enselerine bindi, öldürüyorlar ve esir ediyorlardı. Sonra vaktâ ki harb bitti çekildiler, ashâb içinde "şöyle kestim, şöyle esir ettim" diye tefâhur edenler olmuştu, bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.[2] Yani siz iftihar ediyorsanız şunu iyi bilmelisiniz ki

---

1 H ve B: "ekseriniz".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 444-445. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 81, 132-133; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 621, 628, 668; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 48-49:

عن مجاهد في قول الله: «فلم تقتلوهم» لأصحاب محمد صلى الله عليه وسلم حين قال هذا: «قتلت»، وهذا: «قتلت»، «وما رميت إذ رميت»، قال لمحمد حين حَصَب الكفار.

عن محمد بن قيس، ومحمد بن كعب القرظي قالا لما دنا القوم بعضهم من بعض، أخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم قبضة من تراب فرمى بها في وجوه القوم، وقال: «شاهت الوجوه!»، فدخلت في أعينهم كلهم، وأقبل أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم يقتلونهم ويأسرونهم، وكانت هزيمتهم في رمية رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأنزل الله: «وما رميت إذ رميت ولكن الله رمى» الآية، إلى: «إن الله سميع عليم»

Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* III, 339-340; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 53; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* IV, 32:

فلما أقبلت قريش ورآها رسول الله تصوب من العقنقل، وهو الكثيب الذي جاءوا منه إلى الوادي، قال لهم: هذه قريش قد أقبلت بخيلائها وفخرها تحادك

onları kendi kuvvetinizle siz değil Allah öldürdü {وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ} ve attığın vakit de sen atmadın yâ Muhammed, ❁ bir remy, bir endaht suretinde bir fiil yaptığın vakit düşmanlara isabet ve tesir eden, hepsinin gözlerine batan atışı[1] sen atmadın, o remy-i sûrînin netâic-i[2] hâsılasını sen yapmadın {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى} velâkin Allah attı. ❁ Zira "at" emrini veren O, mermiyi hedef gayesine erdiren ve düşmanı bozup sizi tepesine bindiren ve arkasını aldıran O'dur. Eğer remyin ve râmînin hakikati mülâhaza edilmeyecek olursa bütün fahr u şeref düşmanın boynuna inen bir kılıcın veya damarına saplanan bir okun veya gözüne batan bir çakılın hakkı olmak ve o zaman da size hiçbir hisse-i şeref isabet etmemek lâzım gelir. Fakat şeref ne kınındaki kılıcın ne yerindeki çakılındır. İşte o kılıcın, o merminin gāzilere karşı vaziyeti ne ise, gāzilerin Allah'a karşı vaziyetleri onun daha mâdûnunda bir vaz'iyyet-i istihdamdır. Binâen'aleyh gāziler bilmelidirler ki hakikatte kendilerinin hiçbir hakk-ı tefâhurları yoktur. Bütün bunları yapan emr u halkıyla Allah'tır. ❁ Buradan vahdet-i vücûd istidlâline veya bir ittihad tevehhümüne saplanmak doğru değildir. Bunda[3] vahdet-i vücûd veya ittihad değil, ef'âl ve müessirât-ı sûriyenin fevkinde te'sîr-i hakīkīnin isbâtı ve müessir-i hakīkīnin vahdâniyeti mevzû'-i bahistir. Ortada maktul ve gāzi, mermî ve râmî yok değil ve bunlar [2381] hüve hüvesine Allah da değil,[4] fakat hepsinin vücud ve fiili[5] üzerinde müessir, hâkim bir Allah var ki bütün esbâb ve avâmil-i sûriye ve muhtelifenin irtibâtı ve netâic-i hâsılası O'nun taht-ı hüküm ve tesirindedir. {وَلِيُبْلِيَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُ بَلَٓاءً حَسَنًا} Ve Allah mü'minlere tarafından güzel bir tecribe -güzel bir nimet olan bir tecribe-i nasr u zafer- vermek için ki bunları yaptı. {اِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} Şüphesiz ki Allah bir Semî'-i

---

وتكذب رسولك، اللهم فنصرك الذي وعدتني، فأتاه جبريل عليه السلام وقال له: خذ قبضة من تراب فارمهم بها، فلما التقى الجمعان تناول رسول الله صلى الله عليه وسلم كفا من حصى عليه تراب، فرمى به في وجوه القوم، وقال: شاهت الوجوه، فلم يبق منهم مشرك إلا دخل في عينيه وفمه ومنخريه منها شيء، فانهزموا وردفهم المؤمنون يقتلونهم ويأسرونهم.

1 H: "taşı".
2 H ve B: "netîce-i".
3 B: "Burada".
4 B +"ve".
5 B: "fiili ve vücûdu".

Alîm'dir. ❁ Dualarınızı, feryatlarınızı, gizli açık seslerinizi sözleriniz[1] işitir. Niyetlerinizi, maksatlarınızı, fikirlerinizi, kuruntularınızı ve bütün ahvâl ve harekâtınızı bilir. {ذٰلِكُمْ} Gördünüz ya işte[2] iş böyle {وَاَنَّ اللّٰهَ مُوهِنُ كَيْدِ الْكَافِرِينَ} ve fi'l-hakīka Allah kâfirlerin keydini mûhindir. ❁ Mekr ü hilelerine vehn ü za'f verir, çürütür, ibtal eder. Ey kâfirler {اِنْ تَسْتَفْتِحُوا} fetih isterseniz {فَقَدْ جَٓاءَكُمُ الْفَتْحُ} işte size fetih geldi ❁ fethetmek isterken fetholundunuz, emelleriniz ma'kus olup hileleriniz başınıza geçti. Rivayet olunuyor ki Mekke müşrikleri hareket ettikleri zaman Kâbe'nin örtüsüne yapışmışlar, اَللّٰهُمَّ انْصُرْ أَعْلَى الْجُنْدَيْنِ وَأَهْدَى الْفِئَتَيْنِ وَأَكْرَمَ الْحِزْبَيْنِ "yâ Allah iki askerin en yükseğine ve iki fi'enin en doğrusuna ve iki hizbin en kerîmine nusret et" diye dua etmişler, Allah'tan fütûhât istemişlerdi.[3] Ne şâyân-ı dikkattir ki duaları[4] hiç kabul olunmamış değil, fakat kendileri dualarına mâsadak olmadıkları için kendilerinin aleyhine ve mü'minlerin lehine olarak kabul olunmuştur. Ve bu âyette Bedir Muharebesi'nin asıl menşe'i müşriklerin fikr-i tecavüzü olduğuna işaret vardır. Onun için buyuruluyor ki: {وَاِنْ تَنْتَهُوا} ve [2382] eğer bu sevdâdan vazgeçerseniz bu bulunduğunuz hâle, yani Allah'a ve Resûlüne şikāk u adâvet ve harb u fetih sevdâsına nihâyet verirseniz {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} bu sizin için hayırdır. {وَاِنْ تَعُودُوا نَعُدْ} Ve şayet yine harb fikrine dönecek olursanız biz de döneriz {وَلَنْ تُغْنِىَ عَنْكُمْ فِئَتُكُمْ شَيْـًٔا وَلَوْ كَثُرَتْ} ve cemaatiniz çok da olsa hiçbir şeye yaramaz, size fâidesi olmaz {وَاَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ} ve Allah, muhakkak mü'minlerle beraberdir. ❁ Fakat mü'minler de bunu mutlak ve bilâ kayd ü şart zannetmemeli ve unutmamalıdır ki bu maiyyet, îmân-ı kâmil ve şerâit-i ittibâ' ile meşruttur.

Onun için:

---

1 H -"sözlerinizi".

2 B -"işte".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 55; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 238; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* III, 342. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 106:
وقال السدي والكلبي: كان المشركون حين خرجوا إلى النبيّ صلى الله عليه وسلم من مكّة، أخذوا بأستار الكعبة وقالوا: اللهمّ انصر أعلى الجندين وأهدى الفئتين وأكرم الحزبين وأفضل الدينين! فأنزل الله هذِه الآية.

4 B -"duaları".

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَط۪يعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَاَنْتُمْ تَسْمَعُونَۚ ﴿٢٠﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ ﴿٢١﴾ اِنَّ شَرَّ الدَّوَٓابِّ عِنْدَ اللّٰهِ الصُّمُّ الْبُكْمُ الَّذ۪ينَ لَا يَعْقِلُونَ ﴿٢٢﴾ وَلَوْ عَلِمَ اللّٰهُ ف۪يهِمْ خَيْراً لَاَسْمَعَهُمْۜ وَلَوْ اَسْمَعَهُمْ لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٢٣﴾

[2383] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah'a ve Resûlüne itaat edin ve işitip durduğunuz hâlde ondan yan bükmeyin (20) ve işitmedikleri hâlde "işittik" diyenler gibi olmayın (21). Çünkü yeryüzünde debelenenlerin indallah en kötüsü o sağırlar o dilsizlerdir ki hakkı akıllarına koymazlar (22). Allah onlarda bir hayır görseydi elbette kulaklarına sokardı ve bu hâllerinde kulaklarına soksa idi yine aldırmazlar, döner giderlerdi (23).

{وَلَا تَوَلَّوْا عَنْهُ وَاَنْتُمْ تَسْمَعُونَ} Ve işitip durduğunuz hâlde ondan, o Allah'ın Resûlünden çevrilmeyin {وَلَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ} ve öyleleri gibi olmayın ki {قَالُوا سَمِعْنَا وَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ} "işittik" dediler de hâlâ işitmezler. -Dilleriyle işittik diye iddia ederler, fakat hakkıyla dinlemez, anlamazlar; anlasalar bile tutup icrâ etmezler, sanki hiç işitmemiş gibi olurlar.- Siz bunlar gibi olmayın, zira {اِنَّ شَرَّ الدَّوَٓابِّ عِنْدَ اللّٰهِ} bütün dâbbelerin -yeryüzünde debelenen kâffe-i hayvânâtın- indallah en şerîri[1], en kötüsü {الصُّمُّ الْبُكْمُ} o sağırlar, o dilsizlerdir. ۞ O kulağı varken hakkı duymayan, dili olup da hakkı söylemeyen sağır ve dilsizlerdir. {الَّذ۪ينَ لَا يَعْقِلُونَ} Ki akıllanmazlar; hakkı ta'akkul[2] etmezler. ۞ Kulak yok, dil yok, akıl yok; bu hâl en aşağılık hayvânât-ı süfliyenin hâlidir. Var fakat hakka gelince yok, bu da hayvânât-ı süfliyeden daha aşağı ve ayn-ı şer olan hayvânâtın hâlidir ki bunlar insan suretinde bulunan devâbb-ı şirrîredir. Yılanlara bile bir şey duyurmak mümkin olur da bunlara olmaz. Evvelâ işitmesi olmayanın konuşması olmaz. Aslından sağır olan nutuktan mahrum olur. Çünkü sözü sâmi'ası olan belleyebilir. Ve işittikten sonradır ki kendinden başkasına söyleyebilir. Sözün de [2384] ta'akkule pek büyük hizmeti vardır. Gerçi

1 M: "şerri".
2 B: "tekabbul".

herhangi bir hâsseden mahrum olmak bir akıl mebde'inden mahrum olmaktır. Fakat dil bu noksanı oldukça telâfi eder. Mesela şâmmesi olmayan velâkin dil bilen ve dinleyecek olan bir sâmi'e kokmuş bir şeyi ihtar etmek mümkin olur. Bununla beraber sem' ve nutkun fıkdânı büsbütün aklın fıkdânı demek değildir. Nice sağırlar dilsizler bulunur ki akılları vardır. Ve bir sağır dilsizin biraz aklı varsa bazı şeyleri anlaması ve anlatması ve hatta yazıp çizmesi ve bu suretle bazı metâlibine vâsıl olması mümkin bulunur. Fakat sağır ve dilsiz olduktan başka hiç aklı da yoksa son derece nâçâr bir hâlde kalır, ma'amâfîh kendine ve diğerlerine karşı mutlak bir şer olması da lâzım gelmez. Lâkin kulağı var[1] hakkı duymaz, duymak istemez, dili var hak söylemez, söylemek istemez, aklı var hakkı ta'akkul etmez, etmek istemez, böyle sağır, böyle dilsiz, böyle akılsızlar yok mu hayvanların hayvanı, fenaların fenası ve nefsü'l-emrde gerek kendilerine ve gerek diğerlerine karşı şerlerin şerridirler. Birçok mahlûkāttan tefevvuklarına ve diğer behâimden temayüzlerine medar olmak üzere Allah teâlâ'nın kendilerine verdiği idrâk-i hak kuvvelerini öyle ibtal edenlerde hayır nâmına hiçbir şey yoktur. {وَلَوْ عَلِمَ اللّٰهُ فِيهِمْ خَيْرًا} Evet, Allah bunlarda bir hayır bilse idi ❁ yani bunlarda hayır cinsinden ednâ bir şey bulunacağı ve hayır cümlesinden olmak üzere kuvvelerini taharrî-i hakka sarf ve âyât-ı Hak'tan intifâ' edecekleri ilm-i ilâhîde sâbit ve binâen'aleyh nefsü'l-emrde mukadder olsa idi {لَاَسْمَعَهُمْ} elbette Allah onlara işittirirdi. ❁ Fehm ü tedebbürle dinler, Resûl'ün hakkiyetine vâkıf olurlar ve iman u itaat ederlerdi, lâkin böyle olmadı, işitmediler; demek ki işittirmedi ve o hâlde demek ki nefsü'l-emrde bunlarda hiçbir hayır yoktur. [2385] {وَلَوْ اَسْمَعَهُمْ} Ve böyle iken bunlara işittirmiş olsa idi {لَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ} mutlak dönecekler, yüz çevirip gideceklerdi. ❁ Duyup anladıklarından asla intifâ' etmeyecek; hak duygusundan, yani kalben tasdîke mecbur olduktan sonra icrâsına yanaşmayacak, irtidad edecek ve hiç duymamıştan daha fena olacaklardı ve artık burada "i'râz ettirmese de cebren yaptırsa ne olur?" denemez, çünkü mevzû'-i mes'ele cemâdâtınki

1 H: "ve".

gibi ef'âl-i ıztırâriyeden değil, sem' ve nutuk ve akıldan intifâ' ve emir ve kelime ile yapılması matlub olan ef'âl-i cüz'iyye-i hayâtiyedir. Ve buna karşı öyle bir sual tenakuz olur.

Velhâsıl böyle cebirden başka bir şey dinlemeyen şirrîrler gibi olmayın da:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اسْتَجٖيبُوا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيٖيكُمْۚ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهٖ وَاَنَّهُٓ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٤﴾ وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصٖيبَنَّ الَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَٓاصَّةًۚ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِ ﴿٢٥﴾ وَاذْكُرُٓوا اِذْ اَنْتُمْ قَلٖيلٌ مُسْتَضْعَفُونَ فِي الْاَرْضِ تَخَافُونَ اَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ فَاٰوٰيكُمْ وَاَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهٖ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٢٦﴾

[2386] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Sizi kendinize hayat verecek şeylere davet ettiği zaman Resûlüyle Allah'a icâbet edin ve bilin ki Allah hakikaten kişi ile kalbinin arasını gerer[1], ve siz hakikaten hep O'na haşrolunacaksınız (24). Ve öyle bir fitneden sakının ki hiç de içinizden yalnız zulmedenlere dokunmakla kalmaz, ve bilin ki Allah'ın ikābı şiddetlidir (25). Ve düşünün ki siz bir vakit yeryüzünde hırpalanıp duran bir azlıktınız, nâsın sizi çarpıvereceğinden korkardınız. Öyle iken O sizi barındırdı, O sizi nusretiyle teyid buyurdu, O size temizlerinden rızıklar verdi ki şükredesiniz (26).

{اِسْتَجٖيبُوا لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ اِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيٖيكُمْ} Allah'a ve Resûlüne sizi ihyâ edecek bir şeye çağırdığı vakit istekle icâbet edin. ❁ Şâyân-ı dikkattir ki "davet" fiili hem Allah'a hem Resûlüne isnad ile دَعَوَاكُمْ diye tesniyelenmemiş دَعَاكُمْ diye müfred getirilmiş ve "Resûl"e isnad olunmuştur. Zira davet birdir. Allah'ın daveti Resûlünden zâhir olacak ve Resûlün daveti Allah'ın davetinden başka bir şey olmayacaktır. مَا يُحْيٖيكُمْ Sizi ihyâ edecek,

1 H: "arasına girer".

hayâtınıza sebep olacak, cemâdât ve behâim hâlinden çıkarıp insanlığın namzed olduğu muhtâr, mesʿud, ebedî hayâta hürriyetinizle yükseltecek bir ilim veya amel demektir ki Peygamber buna davet için baʿs edilmiş ve insanlara kulak, dil ve akl ü irade bunun için verilmiştir. Peygamber Allah'ın vereceği öyle bir hayat esbâbına davet edeceği cihetle davet ettiği ve kulağınıza böyle bir davet eriştiği vakit hemen istekle icâbet ediniz {وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِه۪} ve biliniz ki Allah muhakkak kişi ile kalbinin arasına hâil olur. ❁ Ona kalbinden, kalbine ondan daha yakın, daha hâkimdir. Ondakini gönlünden, gönlündekini ondan daha iyi bilir ve daha yakından zabt u [2387] temellük eder. Kudreti o kadar nâfizdir ki yalnız kişi ile ağyârı arasını[1] değil, onunla kalbi arasını gerer, şâʿir "ene" ile meşʿur "ene"yi birbirinden ayırır. İnsanı bir anda gönlündeki emellerinden mahrum ediverir. Azimlerini bozuverir, niyetlerini tahvil ediverir; kanaatlerini, zevklerini değiştiriverir. Onunla kalbinin arasını öyle ayırır, öyle açar ki birbirinin zıddı kesilir, insanın kendini kendine hasım eder. Kişi ile kalbinin arasına öyle girer ki aklını elinden alıverir, bütün şuurunu selbediverir. Kendi kendini duymaz ediverir[2], nihâyet canını alır öldürüverir. Bunun için Allah sizinle kalbiniz arasına perde çektiği ve ölüme davet ettiği vakit icâbet etmemeye ve cebrine mukāvemet eylemeye imkân bulamazsınız ve bir lahza sonra başınıza ne geleceğini bilemezsiniz. O hâlde kalbinizle aranız açılmadan, canınız elinizden alınmadan, fırsat elinizde iken Allah'ın Resûlü sizi ihyâ edecek, hayât-ı ebediyeye yükseltecek ilim veya amel herhangi bir şeye davet ettiği zaman ihmal etmeyip istekle icâbet ediniz {وَ} şunu da biliniz ki {اَنَّهُٓ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} her hâlde en mühim mesele; siz her hâlde O'na haşrolunacaksınız. ❁ Başkasına değil yalnız Allah'a toplanacaksınız da amellerinizin mertebesine göre cezâsını çekeceksiniz. Binâenʿaleyh "kalbimizden, canımızdan ayrılırsak ne olur?" demeyiniz de itaat ve icâbet etmemekten sakınınız. {وَاتَّقُوا فِتْنَةً} Ve bir fitneden korununuz ki {لَا تُص۪يبَنَّ الَّذ۪ينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَٓاصَّةً} her hâlde içinizden bilhassa zulmedenlere

---

1 H: "arasına".
2 H ve B -"Kendi kendini duymaz ediverir".

isabet etmez. ❁ Yalnız işi yerinden oynatanlara mahsus bir musibet olmakla kalmaz, belki umûmîleşir, size de şâmil olur. Bazı günahlar vardır ki zararı âm olur. Sebep olacağı fitne ve ihtilâl, celb edeceği mihnet ve musibet yalnız o günahı yapan, işi yerinden oynatan ve bu suretle kendine ve gayra zulmetmiş olan zâlimlere [2388] münhasır kalmaz da kurunun yanında yaşı[1] da yakar. Mesela i'lân-ı münker, emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münkerde müdâhene, ifsâd-ı akide, iftirâk-ı kelime, cihadda tekâsül bu kabildendir. Bir şahsın hatası bir orduyu batırabilir. Hadîs-i nebevîde vârid olduğu üzere bir geminin dibini delmeye uğraşan bir şahsın fiili öyle bir gark musibetini intac eder ki bu fitne o geminin içinde bulunanlardan yalnız onu delene veya ona mu'âvenet edenlere veya görüp sükût edenlere değil, hiç haberi olmayanlara varıncaya kadar hepsine isabet edecek bir musîbet-i şâmile olur.[2] Ve hatta hiç haberdar olmayanların gafletlerinden dolayı vaziyetleri daha fecî olabilir. Bunun için böyle bir musibete bidâyeten meydan vermemek için korunmak, murâkabe-i umûmiyede bulunmak ve onu deleni men' etmek o gemide bulunanların hepsine farz-ı kifâye olan bir vazifedir. İçlerinden bazıları bu vazifeyi îfâ ettikleri surette hepsi kurtulur, hiçbiri aldırmayıp gemi delindiği surette ise hepsi musâb olur. Fakat dikkat edilmek[3] lâzım gelir ki gemiyi delmeye kalkanı men' edelim derken herc ü merc ile muvazeneyi bozup geminin devrilmesine de sebebiyet vermemelidir. Evvelâ farz-ı kifâyenin îfâsını der'uhde ederek farz-ı ayn gibi icrâ edecek kaptan ve maiyyeti gibi أُمَّةٌ يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ[4] وَيَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ [Âl-i İmrân 3/104] bulunmak, sâniyen herkes kendi nefsini muhasebe etmek, sâlisen cereyân-ı umûmîden gaflet etmeyerek murâkabe-i umûmiyeyi dikkat ve intizam ve hüsn-i ahlâk ile idâme eylemek ve

---

1 H: "yaş".

2 Buhârî, Şirket, 6; Şehâdât, 30; Tirmizî, Fiten, 12:

عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: مثل القائم على حدود الله والواقع فيها، كمثل قوم استهموا على سفينة، فأصاب بعضهم أعلاها وبعضهم أسفلها، فكان الذين في أسفلها إذا استقوا من الماء مروا على من فوقهم، فقالوا: لو أنا خرقنا في نصيبنا خرقا، ولم نؤذ من فوقنا، فإن يتركوهم وما أرادوا هلكوا جميعا، وإن أخذوا على أيديهم نجوا ونجوا جميعا.

3 H: "etmek".

4 H, M ve B -"يَدْعُونَ اِلَى الْخَيْرِ وَ".

bu suretle fitne-i âmmeden korunmak lâzımdır. Bu ise her mü'minin kendi nefsinde Allah ve Resûlü için itaat ve icâbeti iltizam ve fitne vâki' olmamak için kendine ve cemaatine ihtimam ile gafletten ihtiraz eylemesine mütevakkıftır. Bundan anlaşılır ki fitne-i âmme yalnız asıl cürmü îkā' eden zâlimlerin cezâsı değil, aynı zamanda korunmayıp onun îkā'ına meydan veren gāfillerin gafletlerinin de cezâsıdır. Son nefese kadar çalışıp da muvaffak [2389] olamayanlara gelince مَعْذِرَةً اِلٰى رَبِّكُمْ [el-A'râf 7/164] medlûlünce indallah ma'zur olurlar. Ma'amâfîh o zâlim ve gāfillerin içinde bulunup onlara mücâveret ettiklerinden dolayı dünyada o musîbet-i âmmenin dâire-i şümûlünden hâriç kalmamaları da muhtemil bulunuyor. Âhirette me'cur olurlarsa da dünyada mihnet çekerler ve bunların çektikleri, sebep olanların ukūbetini teşdid eder. Bunun için fitne ve mihnet zâlimlerden başkasına isabet etmez zannetmeyip öyle bir fitneden korununuz {وَاعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} ve biliniz ki Allah muhakkak şedîdü'l-'ikābdır. ❁ İkābının şiddetindendir ki yalnız zâlimlere münhasır kalmaz da onların muhitlerini, mücâvirlerini de istîlâ eder. İmdi bunları böyle bildirip de اتَّقُوا emrini tebliğ eden Resûl'ün ne kadar ihyâkâr bir davette bulunduğunu anlayın ve daha iyi anlamak için {وَاذْكُرُوا اِذْ} o vakti de hatırlayın ki {اَنْتُمْ قَلِيلٌ} siz -mü'minler- gayet azdınız {مُسْتَضْعَفُونَ فِى الْاَرْضِ} yerde ezilmek isteniyordunuz. ❁ Mekke arzında Kureyş'in veya Fürs ü Rumun elleri altında makhurdunuz {تَخَافُونَ اَنْ يَتَخَطَّفَكُمُ النَّاسُ} nâsın sizi çıkarıp tepeleyivermesinden korkuyordunuz. ❁ Etraftaki halk bu kadar nazar-ı husûmetle bakıyordu, emniyet ü âsâyiş yoktu {فَاٰوٰيكُمْ} müte'âkiben Allah sizi yerleştirdi ❁ Medine'ye nakl ü iskân edip emniyet ü âsâyiş verdi {وَاَيَّدَكُمْ بِنَصْرِهِ} ve sizi nusretiyle teyid eyledi. ❁ Ensar'ın muzâhereti, melâikenin imdâdı ve Bedir zaferiyle kuvvetlendirip o küffâra karşı müeyyed kıldı {وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ} helâl nimetlerden sizi merzuk da etti ❁ ganimetler nasip eyledi. Velhâsıl o kahr u zillet [2390] hâlinden bu ni'met ü izzet hayâtına geçirdi {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} ki şükredesiniz ❁ bu nimetleri yâd edip şükrünü edâ eyleyesiniz.

O hâlde:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَخُونُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُٓوا اَمَانَاتِكُمْ وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٢٧﴾ وَاعْلَمُٓوا اَنَّمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌۙ وَاَنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظ۪يمٌ ﴿٢٨﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تَتَّقُوا اللّٰهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظ۪يمِ ﴿٢٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Allah'a ve Resûlüne hıyanet etmeyin ki bile bile emanetlerinize hıyanet etmeyesiniz (27). Ve iyi bilin[1] ki mallarınız, evlâdlarınız bir fitneden ibarettir, Allah yanında ise azîm ecirler vardır (28). Ey iman edenler! Allah'a korunursanız O, size bir furkan verir ve tarafınızdan seyyiâtınızı örter, sizin için mağfiret de eder. Allah azîm fazl sâhibidir (29).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Bu hitapların böyle vasf-ı iman ile tekrîri mâba'dine kemâl-i i'tinâyı [2391] izhar etmek ve bunlara riayet imanın muktezâsı bulunduğunu bilhassa ifham eylemek gibi bir belâgat-i mahsûsayı hâizdir. Ey mü'minler:

{لَا تَخُونُوا اللّٰهَ وَالرَّسُولَ} Allah'a ve Resûlüne hıyanet etmeyin ❁ zimmet-i imanınıza tevdî' edilmiş olan ahkâm-ı ilâhiyeye ve sünnet-i Resûlullah'a riayetsizlik edip de şükr ü istikāmetten, vefâ ve sadakatten ayrılmayın, dinde mübâlâtsızlık etmeyin veya içiniz dışınızı tutmamak veya ganimetten mal kaçırmak veya düşmana esrâr fâş etmek gibi bir suretle ahlâkınızı lekelemeyin. Allah ve Resûlüne hıyanet ederseniz {وَتَخُونُٓوا اَمَانَاتِكُمْ} kendi emanetlerinize hıyanet edersiniz. ❁ Bir kere Allah ve Resûlüne hıyanet etmeye başladınız mı artık kendi aranızda mal ve cana, ırz u namusa, esrâra, hükm ü hükûmete, menâfi'-i vataniyeye müte'allik emanetlerinize hıyanet etmeye başlarsınız {وَاَنْتُمْ تَعْلَمُونَ} ve o hâlde siz bilirsiniz ❁ ki hıyanet ediyorsunuz. Binâen'aleyh yekdiğerinizden[2]

1 B: "biliniz".
2 M: "yekdiğerinden".

emniyetiniz tamamen münselib olur, birbirinizden emin olamaz olursunuz[1]. Siz kendinizden emin olamazsanız diğerleri hiç olmaz ve o vakit bütün emniyet ve emanetiniz kalkar, başınıza o fitne-i âmme kopar. Bunun için Allah ve Resûlüne hıyanet edip de kendinize hıyanet etmeyin. Gerçi mü'min, mü'min olmak haysiyetiyle hıyanet yapmaz[2], hıyanet ve yalan mü'minde tabiat olmaz. خَلَّتَانِ لَا يُطْبَعُ عَلَيْهَا الْمُؤْمِنُ: الْخِيَانَةُ وَالْكَذِبُ[3] Olsa olsa hasbe'l-beşeriyye endîşe-i ma'îşet ve mâl ü evlâd gāilesi ile bazen böyle bir ârızaya düşebilir. Böyle bir hâlde de {وَاعْلَمُوا} biliniz ki {اَنَّمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ} mallarınız ve evlâdlarınız sırf bir fitnedir. ❁ Meftun eder, günaha ve belâya sokabilir bir dert ve imtihandır. {وَاَنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظِيمٌ} Allah ise ancak [2392] O'nun yanında büyük bir ecir olduğu muhakkaktır. ❁ Ki bunu hiçbir şey veremez. Binâen'aleyh ne mâl ü evlâda[4] ne de başka bir şeye meftun olup da hıyanet tehlikesine düşmeyin, düşüp de o büyük ecirden mahrum olmayın. Şöyle ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey mü'minler {اِنْ تَتَّقُوا اللّٰهَ} siz Allah'a ittikā ederseniz ❁ her hususta hıyanetten sakınır, takvâyı iltizam ederseniz {يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا} O sizin için bir furkan yapar. ❁ Size bir fârık tahsis eder. Maddî mânevî öyle bir fark u imtiyaz bahşeyler[5] ki[6] لِيَمِيزَ اللّٰهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ [el-Enfâl 8/37] medlûlünce zâhir ü bâtında hakkı nâhaktan, iyiyi kötüden, temizi habisten ayırır, sizi fenâlardan tefrîk u temyiz eder.

---

1 H -"birbirinizden emin olamaz olursunuz".

2 B: "yapamaz".

3 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 161:

عن الشعبي، قال: كل خُلُق يطوي عليه المؤمن إلا الخيانة والكذب.

İbn Vehb, *el-Câmi'*, thk. Mustafa Hasan, Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1416/1995, s. 605:

عن شعبة بن الحجاج، أن سعد بن أبي وقاص قال: إن المؤمن يطبع على كل طبع غير الخيانة والكذب.

Kāsım b. Sellâm, *el-Îmân*, thk. Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî, Mektebetü'l-Ma'ârif, 1421/2000, s. 69:

وقول سعد: كل الخلال يطبع عليها المؤمن إلا الخيانة والكذب.

İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, V, 236:

عن سعد قال: المؤمن يطبع على الخلال كلها غير الخيانة، والكذب.

4 H: "evlâd".

5 H ve B: "bahşeder".

6 H -"ki".

"**Furkān**", fark u temyiz veya fârık demek olduğu gibi sabah mânasına da gelir. Nitekim بِتُّ أَفْعَلُ كَذَا حَتَّى سَطَعَ الْفُرْقَانُ derler ki "şöyle yapıp duruyordum tâ sabah oluncaya kadar" demektir.[1] Bu mâna demek olur ki: Sizi zulmet-i leylde parlayan fecr-i sâdık gibi bir fark u imtiyaz ile parlatır da parlatır, sıyt ü şânınızı bir nûr gibi âfâka yayar {وَيُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} ve seyyiâtınızı tarafınızdan keffaretler, iyice örter ❁ ayıplarınızı dünyada kimseye göstermez {وَيَغْفِرْ لَكُمْ} ve size mağfiret eder ❁ âhirette de günahlarınızı mağfur[2] kılar. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ} ve Allah, pek büyük fazl u ihsan sahibidir. ❁ Fazlıyla bunları yaptığı gibi daha neler yapar.

Allah'ın fazlı ne büyük olduğunu bilhassa bir misâl ile anlamak için yâ Muhammed:

[2393]

وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ اَوْ يَقْتُلُوكَ اَوْ يُخْرِجُوكَۜ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ ﴿٣٠﴾ وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا لَوْ نَشَٓاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هٰذَٓاۙ اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ ﴿٣١﴾ وَاِذْ قَالُوا اللّٰهُمَّ اِنْ كَانَ هٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَٓاءِ اَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ اَلِيمٍ ﴿٣٢﴾ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيهِمْۜ وَمَا كَانَ اللّٰهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴿٣٣﴾ وَمَا لَهُمْ اَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللّٰهُ وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَمَا كَانُٓوا اَوْلِيَٓاءَهُۜ اِنْ اَوْلِيَٓاؤُهُٓ اِلَّا الْمُتَّقُونَ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٤﴾ وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ اِلَّا مُكَٓاءً وَتَصْدِيَةًۜ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٣٥﴾ اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِۜ فَسَيُنْفِقُونَهَا ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً ثُمَّ يُغْلَبُونَۜ وَالَّذِينَ كَفَرُٓوا اِلٰى جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَۙ ﴿٣٦﴾ لِيَمِيزَ اللّٰهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلٰى بَعْضٍ فَيَرْكُمَهُ جَمِيعًا فَيَجْعَلَهُ فِي جَهَنَّمَۜ اُو۬لٰٓئِكَ

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 214.
2 H: "mağfiret".

هُمُ الْخَاسِرُونَۜ ﴿٣٧﴾ قُلْ لِلَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا اِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَۚ وَاِنْ يَعُودُوا فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْاَوَّل۪ينَ ﴿٣٨﴾

[2394] **Meâl-i Şerîfi**

Hani bir vakitti o kâfirler seni tutup bağlamaları veya öldürmeleri veya sürüp çıkarmaları için sana tuzak kuruyorlardı, onlar tuzak kurarlarken Allah da karşılığını kuruyordu. Öyle ya, Allah tuzakların hayırlısını kurar (30). Ve onlara âyetlerimiz okunacağı zaman "artık işittik, dilesek bunun gibisini biz de söyleriz, bu eskilerin efsanelerinden başka bir şey değil" diyorlardı (31). Bir vakit de "ey Allah, eğer bu senin tarafından gelmiş hak kitap ise durma üzerimize gökten taşlar yağdır veya bize daha elîm bir azab ver" demişlerdi (32). Hâlbuki sen içlerinde iken Allah onlara azab edecek değil idi, istiğfar ettikleri hâlde de[1] Allah onlara azab edecek değil (33). Şimdi ise [2395] Allah'ın kendilerine azab etmemesi için neleri var? Mü'minleri Mescid-i Haram'dan men' ediyorlar, hâlbuki hizmetine ehil de değiller. Onun hizmetine ehil olanlar ancak müttakīlerdir velâkin çokları bilmezler (34). Beyt'in huzurunda namazları ise ıslık çalıp el çırpmaktan başka bir şey değil, o hâlde küfr ü küfrânınızdan dolayı tadın azâbı (35). Şüphe yok ki Allah yolundan men' etmek için mallarını sarf edenler, onu yine sarf edecekler, sonra bu kendilerine yürek acısı olacak, nihâyet mağlup olacaklar. Ve küfürlerinde ısrar edenler toplanıp[2] cehenneme sevk edilecekler (36). Ki Allah murdarı temizden ayırsın ve murdar kısmı birbirinin üzerine bindirip hepsini terâküm ettirsin de topunu cehenneme koysun, işte bunlar, o hüsran içinde kalanlar (37). De o küfredenlere ki, eğer vazgeçerlerse geçmişteki günahları bağışlanır, yok yine isyana dönerlerse kendilerinden evvelki ümmetlere tatbik edilen kānûn-ı ilâhî geçmişti, artık onu beklesinler (38).

---

1 H -"de".
2 B -"toplanıp".

{وَاِذْ} Sen de o vakti hatırla ki {يَمْكُرُ بِكَ الَّذٖينَ كَفَرُوا} hani o kâfirler sana mekir kuruyorlardı {لِيُثْبِتُوكَ} seni tutup bağlamaları {اَوْ يَقْتُلُوكَ} veya seni -hepsi bir- katletmeleri {اَوْ يُخْرِجُوكَ} veya seni -Mekke'den- çıkarmaları için suikast tertip ediyorlardı ۞ hicret sırasında Mekke'deki vaziyet bu idi.

Umûmiyetle müfessirîn vak'anın cereyanını şöyle nakletmişlerdir: Ensar'ın İslâm'a gelip Resûlullah'a biat ettiklerini müşrikler işittikleri vakit telâşa düştüler. "Dâru'n-nedve" tâbir ettikleri şûrâlarında müzakere ve müşavere etmek için ictimâ' ettiler. Bir ihtiyar suretinde bir iblis de "ben Necid'denim, ictimâ'ınızı işittim, huzûrunuzda bulunmak istedim, her hâlde bende bir re'y ü pend bulmaz değilsinizdir" diyerek içlerine girdi, müzakereye başladılar, [2396] Ebu'l-Bahterî[1] "benim re'yim" dedi, "onu bağlar, bir odaya hapsedersiniz ve bütün menfezlerini kapatır, ancak bir delik bırakır, oradan yiyip içeceğini uzatırsınız, tâ ölünceye kadar". İhtiyar "ne fena re'y" dedi, "kavminden size silah çekip gelenler olur, elinizden kurtarırlar." Hişam b. Âmir de "benim re'yim" dedi, "onu bir deveye yükletir, arzınızdan dışarı çıkarıverirsiniz, artık ne yaparsa yapsın size bir zararı dokunamaz.[2]" Yine o ihtiyar, o şeyh-i Necdî "ne fena re'y!" dedi, "gider başka kavmi ifsad eder ve onlarla gelir size harbeder." Nihâyet Ebû Cehil de "ben o re'ydeyim ki" dedi[3] "her batından birer delikanlı alırsınız ve birer kılıç verirsiniz, hepsi birden vururlar, kanı bütün kabâile dağılır, Benî Hâşim de bütün Kureyş ile harbedemez ve şayet diyet talep ederlerse veririz". Bunun üzerine ihtiyar "bu yiğidin re'yi savâb" dedi ve buna karar verip dağıldılar. Derhal Cebrâil gelip Peygamber'e haber verdi ve hicret emrini getirdi, mûcebince Aleyhissalâtü vesselâm Hazret-i Ali'yi yatağına yatırıp Hazret-i Ebû Bekir ile beraber gāra çıktı. Düşmanlar etrafı sarmış tarassud ediyorlardı; sabah olunca yatağa hücum

---

1 M: "Ebülbühtürî".
Ebü'l-Bahterî Âs b. Hişâm b. el-Hâris (ö. 2/624).

2 H -"artık ne yaparsa yapsın size bir zararı dokunamaz".

3 H -"'gider başka kavmi ifsad eder ve onlarla gelir size harbeder.' Nihâyet Ebû Cehil de 'ben o re'ydeyim ki' dedi".

ettiler, fakat Ali'yi gördüler, beht ü hayret içinde alıklaştılar kaldılar.[1]

Onlar öyle mekrediyorlardı {وَيَمْكُرُونَ} ve hâlâ mekrederler, mukābeleten {وَيَمْكُرُ اللّٰهُ} Allah da mekreder. ۞ Onlara mekirden bir ümit verir, sonra da mekirlerini başlarına geçirir. Nitekim onlara mekir

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 480-484. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 110-111; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* I, 408; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 494-498:

قال ابن إسحاق: ولما رأت قريش أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قد صارت له شيعة وأصحاب من غيرهم بغير بلدهم، ورأوا خروج أصحابه من المهاجرين إليهم، عرفوا أنهم قد نزلوا دارا وأصابوا منهم منعة، فحذروا خروج رسول الله صلى الله عليه وسلم إليهم، وعرفوا أنهم قد أجمع لحربهم. فاجتمعوا له في دار الندوة –وهي دار قصي بن كلاب التي كانت قريش لا تقضي أمرا إلا فيها– يتشاورون فيها ما يصنعون في أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم حين خافوه.

قال ابن إسحاق: فحدثني من لا أتهم من أصحابنا، عن عبد الله بن أبي نجيح، عن مجاهد بن جبير أبي الحجاج، وغيره ممن لا أتهم، عن عبد الله بن عباس رضي الله عنهما قال: لما أجمعوا لذلك، واتعدوا أن يدخلوا في دار الندوة ليتشاوروا فيها في أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم، غدوا في اليوم الذي اتعدوا له، وكان ذلك اليوم يسمى يوم الزحمة، فاعترضهم إبليس في هيئة شيخ جليل، عليه بَتْلَةٌ، فوقف على باب الدار، فلما رأوه واقفا على بابها، قالوا: من الشيخ؟ قال: شيخ من أهل نجد سمع بالذي اتّعدتم له، فحضر معكم ليسمع ما تقولون، وعسى أن لا يعدمكم منه رأيا ونصحا، قالوا: أجل، فادخل، فدخل معهم، وقد اجتمع فيها أشراف قريش، من بني عبد شمس: عتبة بن ربيعة، وشيبة ابن ربيعة، وأبو سفيان بن حرب. ومن بني نوفل بن عبد مناف: طعيمة بن عدي، وجبير بن مطعم، والحارث بن عامر بن نوفل. ومن بني عبد الدار بن قصي: النضر بن الحارث بن كلدة. ومن بني أسد بن عبد العزى: أبو البختري ابن هشام، وزمعة بن الأسود بن المطلب، وحكيم بن حزام. ومن بني مخزوم: أبو جهل بن هشام. ومن بني سهم: نبيه ومنبه ابنا الحجاج، ومن بني جمح: أمية بن خلف، ومن كان معهم وغيرهم ممن لا يعد من قريش. فقال بعضهم لبعض: إن هذا الرجل قد كان من أمره ما قد رأيتم، فإنا والله ما نأمنه على الوثوب علينا فيمن قد اتبعه من غيرنا، فأجمعوا فيه رأيا. قال: فتشاوروا ثم قال قائل منهم: احبسوه في الحديد، وأغلقوا عليه بابا، ثم تربصوا به ما أصاب أشباهه من الشعراء الذين كانوا قبله، زهيرا والنابغة، ومن مضى منهم، من هذا الموت، حتى يصيبه ما أصابهم، فقال الشيخ النجدي: لا والله، ما هذا لكم برأي. والله لئن حبستموه كما تقولون ليخرجن أمره من وراء الباب الذي أغلقتم دونه إلى أصحابه، فلأوشكوا أن يثبوا عليكم، فينزعوه من أيديكم، ثم يكاثروكم به، حتى يغلبوكم على أمركم، ما هذا لكم برأي، فانظروا في غيره، فتشاوروا. ثم قال قائل منهم: نخرجه من بين أظهرنا، فننفيه من بلادنا، فإذا أخرج عنا فوالله ما نبالي أين ذهب، ولا حيث وقع، إذا غاب عنا وفرغنا منه، فأصلحنا أمرنا وألفتنا كما كانت. فقال الشيخ النجدي: لا والله، ما هذا لكم برأي، ألم تروا حسن حديثه، وحلاوة منطقه، وغلبته على قلوب الرجال بما يأتي به، والله لو فعلتم ذلك ما أمنتم أن يحل على حي من العرب، فيغلب عليهم بذلك من قوله وحديثه حتى يتابعوه عليه، ثم يسير بهم إليكم حتى يطأكم بهم في بلادكم، فيأخذ أمركم من أيديكم، ثم يفعل بكم ما أراد، دبروا فيه رأيا غير هذا. قال: فقال أبو جهل بن هشام: والله إن لي فيه لرأيا ما أراكم وقعتم عليه بعد، قالوا: وما هو يا أبا الحكم؟ قال: أرى أن نأخذ من كل قبيلة فتى شابا جليدا نسيبا وسيطا فينا، ثم نعطي كل فتى منهم سيفا صارما، ثم يعمدوا إليه، فيضربوه بها ضربة رجل واحد، فيقتلوه، فنستريح منه. فإنهم إذا فعلوا ذلك تفرق دمه في القبائل جميعا، فلم يقدر بنو عبد مناف على حرب قومهم جميعا، فرضوا منا بالعقل، فعقلناه لهم. قال: فقال الشيخ النجدي: القول ما قال الرجل، هذا الرأي الذي لا رأي غيره، فتفرق القوم على ذلك وهم مجمعون له. فأتى جبريل عليه السلام رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: لا تَبِتْ هذه الليلة على فراشك الذي كنت تبيت عليه. قال: فلما كانت عتمة من الليل اجتمعوا على بابه يرصدونه متى ينام، فيثبون عليه، فلما رأى رسول الله صلى الله عليه وسلم مكانهم، قال لعلي بن أبي طالب: نم على فراشي وتسج ببردي هذا الحضرمي الأخضر، فنم فيه، فإنه لن يخلص إليك شيء تكرهه منهم، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم ينام في برده ذلك إذا نام.

قال ابن إسحاق: فحدثني يزيد بن زياد، عن محمد بن كعب القرظي قال: لما اجتمعوا له، وفيهم أبو جهل بن هشام، فقال وهم على بابه: إن محمدا يزعم أنكم إن تابعتموه على أمره، كنتم ملوك العرب والعجم، ثم بعثتم من بعد موتكم، فجعلت لكم جنان كجنان الأردن، وإن لم تفعلوا كان له فيكم ذبح، ثم بعثتم من بعد موتكم، ثم جعلت لكم نار تحرقون فيها. قال: وخرج عليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأخذ حفنة من تراب في يده، ثم قال أنا أقول ذلك، أنت أحدهم. وأخذ الله تعالى على أبصارهم عنه، فلا يرونه، فجعل ينثر ذلك التراب على رءوسهم وهو يتلو هؤلاء الآيات من يس: «يس والقرآن الحكيم. إنك لمن المرسلين. على صراط مستقيم. تنزيل العزيز الرحيم»... إلى قوله: «فأغشيناهم فهم لا يبصرون» (يس ٣٦/١-٩) حتى فرغ رسول الله صلى الله عليه وسلم من هؤلاء الآيات، ولم يبق منهم رجل إلا وقد وضع على رأسه ترابا، ثم انصرف إلى حيث أراد أن يذهب، فأتاهم آت ممن لم يكن معهم، فقال: ما تنتظرون ها هنا؟ قالوا: محمدا، قال: خيبكم الله! قد والله خرج عليكم محمد، ثم ما ترك منكم رجلا إلا وقد وضع على رأسه ترابا، وانطلق لحاجته، أفما ترون ما بكم؟ قال: فوضع كل رجل منهم يده على رأسه، فإذا عليه تراب، ثم جعلوا يتطلعون فيرون عليا على الفراش متسجيا ببرد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فيقولون: والله إن هذا لمحمد نائما، عليه برده. فلم يبرحوا كذلك حتى أصبحوا فقام علي رضي الله عنه عن الفراش فقالوا: والله لقد كان صدقنا الذي حدثنا.

قال ابن إسحاق: وكان مما أنزل الله عز وجل من القرآن في ذلك اليوم، وما كانوا أجمعوا له: «وإذ يمكر بك الذين كفروا ليثبتوك أو يقتلوك أو يخرجوك ويمكرون ويمكر الله، والله خير الماكرين» (الأنفال ٨/٣٠)، وقول الله عز وجل: «أم يقولون شاعر نتربص به ريب المنون. قل تربصوا فإني معكم من المتربصين» (الطور ٥٢/٣٠-٣١).

tertîbâtında bulunmaları için müsaade etti, uğraştırdı, yordu; fakat bütün mesâîlerini akīm bırakıp gizlice senin hicretini temin ediverdi, ve sonra yine onlara ümit verip Bedir'e çıkardı ve Müslümanları gözlerine pek[1] az gösterdi, binâen'aleyh saldırdılar ve göreceklerini gördüler. Evet, Allah mekre mekreder {وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ} ve fakat Allah [2397] hayrü'l-mâkirîndir. ❁ Ona karşı hiçbirinin mekrinin hükmü olmaz, o bütün mekircilerin mekirlerini ibtal ediverir. O'nun mekri de hayr u hikmetten hâlî değildir. Bunun için O'na "mâkir" veya[2] "mekkâr" diyemezsiniz, O "hayrü'l-mâkirîn"dir. Fi'l-i ilâhî haddizâtında bir mekir olmaktan münezzehtir. O bir izâle-i şer, bir cezâ-yı münkerdir. Mâkirlerin mekrini kat' etmek itibariyle umûma hayr olduğu gibi, mâkirlerin hadlerini bildirmek ve birtakımlarının tevbelerine sebep olmak itibariyle sûret-i umûmiyede mâkirler için de bir hayırdır. Binâen'aleyh bu fi'l-i ilâhîye "mekir" tâbir edilmesi mâkirlerin mekrine tekabülü ve bütün zann u tahminlerinin hilâfına habersiz olarak cânib-i gaybdan bir mekir suretinde gelip bastırıvermesi itibariyle bir müşâkeledir. Yoksa hakikatte Allah'a ibtidâ mekir isnad edilemez, "mâkir" denemez. Buradaki وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللّٰهُ Sûre-i Âl-i İmrân'da kıssa-i Îsâ'da geçen وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللّٰهُ [3/54] gibi mekir ve mekir suretinde müşâkele iledir ki mekr-i ilâhî mevzû'-i bahis olabilir. Bunda da وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ tenzîhi unutulmamak lâzım gelir.

O mâkirler öyle kâfirler idi ki {وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا} üzerlerine bizim âyetlerimiz -yani لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعًا مُتَصَدِّعًا [el-Haşr 59/21][3] mazmûnuna mâsadak olan Kur'an- tilâvet edildiği zaman {قَالُوا قَدْ سَمِعْنَا} işittik işittik {لَوْ نَشَاءُ لَقُلْنَا مِثْلَ هٰذَا} dilesek biz de bunun mislini söylerdik {اِنْ هٰذَا اِلَّا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ} bu eskilerin esâtîrinden başka bir şey değil dediler. ❁ Sûre-i En'âm'da وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَ [6/25] âyetinde (*"esâtîr" kelimesine bak*) geçtiği üzere bunu ibtidâ feylesofları

---

1 H -"pek".

2 H: "ve".

3 "Biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirseydik her hâlde sen onu Allah korkusundan başını eğmiş çatlamış görürdün…"

Nadr b. Hâris söylemiş ve birçokları da onu tâkip etmiş idi.[1] Öyle dediler, lâkin senelerle uğraştılar söyleyemediler, söyleyemediler de türlü türlü mekirlere, suikastlara, katl ü harbe kalkıştılar, asırlar geçti, [2398] onların kafasında niceler de aynı sözü söyleyegeldiler fakat Kur'ân'ın bir mislini söyleyemediler ve onlar gibi mekirler peşinde dolaşmaktan başka bir şey yapamadılar.

{وَاِذْ} Ve o vakit ki ۞ o kâfirler {قَالُوا اللّٰهُمَّ} yâ Allah dediler {اِنْ كَانَ هٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ} eğer bu Kur'an Senin tarafından o hak ise ۞ onun dediği gibi kelâm-ı münzel ise {فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَٓاءِ} başımıza gökten taş yağdır {اَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ اَلِيمٍ} veya bize diğer bir azâb-ı elîm getir ۞ açık açık âyetleri inkâr ve istihfaf ederek böyle diyen o mâkir kâfirlerin küfürlerindeki inadı ve inat ve tehekküm yolunda Allah'tan dileklerinin mâhiyetini düşün. Rivayet olunduğuna göre bunu da Nadr söylemiş idi. اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ dediği zaman Resûlullah ﷺ وَيْلَكَ إنَّهُ كَلَامُ الله "Vay sana! O kelâmullah!" buyurmuş o da bunu söylemiş[2], "eğer Kur'an hakikaten Allah'tan münzel, hak kelâm ise bizim bunu inkârımıza bir ukūbet olmak üzere Allah ya[3] başımıza gökten taş yağdırsın veya bize[4] diğer türlü elîm bir azab versin" diyerek sözünde cezmini izhar etmek ve tehekküm ve istihfaf yollu cühûdunda mübalağa eylemek istemiş[5] ve bu suretle müstahik oldukları azâbı itiraf ve talep eylemiş, diğerleri de bunu tasvip etmiş bulunuyorlardı. O hâlde Allah neye müstahaklarını vermedi?

{وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيهِمْ} Hâlbuki -yâ Muhammed- sen onların içinde iken Allah onları ta'zîb edecek değil idi ۞ sen onlar için ayn-ı

---

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 112; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIII, 503-504:
قال ذلك النضر بن الحارث بن علقمة من بني عبد الدار بن قصي. ثم قال: إِنْ هذا الذي يقول محمد من القرآن: إِلَّا أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ يعني أحاديث الأولين يعني محمدا صلى الله عليه وسلم يحدث عن الأمم الخالية، وأنا أحدثكم عن رستم، وإسفنديار، كما يحدث محمد...

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, 57:
روي أنه لما قال النضر «إِنْ هذا إِلَّا أساطير الأولين» قال له النبي صلّى الله عليه وسلّم: «ويلك إنه كلام الله» فقال ذلك.

3 B -"bizim bunu inkârımıza bir ukūbet olmak üzere Allah ya".

4 H: "bir".

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, IV, 44:
روي أنّه لَمّا قال «إِنْ هذا إِلَّا أساطير الأولين» قال له النبيِّ صلَّى الله عليهِ وسلم «وَيْلَك إنه كلامُ الله تعالى» فقال ذلك. والمعنى: أن القرآن إن كان حقاً منزلًا مِنْ عِندِكَ فَأَمْطِرْ عَلَيْنَا الحجارةَ عقوبةً على إنكارنا، أَوِ ائتِنا بِعَذَابٍ أَلِيمٍ سواه. والمرادُ منه التهكّم وإظهارُ اليقينِ والجزمِ التامِّ على أنه ليس كذلك، وحاشاه.

rahmet idin, senin bulunduğun yere azab inmek ihtimâli yoktu {وَمَا كَانَ اللّٰهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ} ve onlar istiğfar ederlerken veya edeceklerken de Allah onları ta'zîb etmezdi. ❁ Yani sen içlerinden çıksan bile onlar istiğfar ettikleri takdirde veya içlerinde istiğfar edip imana gelenler veya gelecekler [2399] varken onlara öyle köklerini kazıyacak bir azâb-ı istîsâl vermezdi. Nitekim hiçbir kavim, peygamberleri içlerinden alınmadan azâb-ı istîsâl ile[1] ta'zîb olunmamıştır. İyiler içinde de kötüler zuhur edip zâlimler ileri gitmeye başladığı zaman zulm ü isyânın şeâmetiyle gelecek olan fitnenin zararı iyilere de isabet ettiği gibi, kötüler içinde fevkalâde iyiler zuhur etmeye başladığı zaman da velevse az olsun o iyilerin yüzü suyu hürmetine o kötülerin müstahik oldukları umûmî azab da af veya tehir olunur. Kötüler câlib-i azab olduğu gibi iyiler de câlib-i rahmettir.

Hâsılı o zaman o kâfirlerin başlarına taş yağdırılmaması veya diğer bir azâb-ı elîm ile istîsâl olunmamaları, onların ona müstahik olmamalarından değil, Allah teâlâ'nın Resûlüne ve istiğfârı melhuz olanlara fazl-ı azîminden ve içlerinde Peygamber varken veya istiğfar eden veya edecek olanlar bulunurken azab etmek istememesinden idi {وَمَا لَهُمْ اَلَّا يُعَذِّبَهُمُ اللّٰهُ} yoksa Allah onlara azab etmeyecek neleri vardı? {وَهُمْ يَصُدُّونَ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} Bâhusus o hâllerinde ki Mescid-i Haram'dan men' ediyorlardı {وَمَا كَانُوا اَوْلِيَٓاءَهُ} ve ederlerken onun evliyâsı da değillerdi ❁ ona ehliyet[2] ve salâhiyetleri ve hakk-ı velâyetleri yoktu, çünkü {اِنْ اَوْلِيَٓاؤُهُٓ اِلَّا الْمُتَّقُونَ} onun velîleri müttakīlerden başkası değildir. ❁ Şirkten korunan ve Allah'tan başkasına ibadet etmeyen ehl-i takvâdan mâ'adâsının Beytullah'ta hakk-ı velâyetleri olamaz. Ona sâhip olmak, onun umûrunda tasarruf etmek hak ve salâhiyeti ancak orada tevhid ile ibadet edecek olan müttakīlerindir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin onların ekserîsi bilmezler ❁ yani o müşriklerin bir kısm-ı kalîli kendilerinin liyâkatsizliklerini ve Mescid-i Haram'a [2400] velâyet etmek hakları olmadığını ve bu hakkın müttakīlere ait olduğunu ve binâen'aleyh ona

1 H -"ile".
2 H -"ve ederlerken onun evliyâsı da değillerdi ❁ ona ehliyet".

sırf bir şekāvet ile müdahale etmekte bulunduklarını bilirler. Ve bile bile inat ederlerse de ekserîsi kendilerini bilmezler de "biz[1] Beyt ü Harem'in vâlileri, mütevellîleriyiz, binâen'aleyh dilediğimizi sokar[2], dilediğimizi men' ederiz" derler. Ekserîsi cehalet ve birazı da bile bile inat ve şekāvet ile müttakīleri men' ediyorlardı. {وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ اِلَّا مُكَٓاءً وَتَصْدِيَةً} Ve hâlbuki Beytullah'ın yanında dua veya namaz nâmına yaptıkları ıslık çalmaktan ve el çırpmaktan[3] başka değil.

"**Mükâ'**", ıslık veya ıslık çalmaktır ki gerek sade dudakla ve gerek ele[4] üflemek ve öttürmek suretiyle olmaktan e'amdır. Ve bu haysiyetle üflenip çalınan ale'l-umûm düdüklerin seslerine de delâleten şâmil olur.

"**Tasdiye**", esasen "sadâ"dan veya "sadd"an me'huz olarak sadâ çıkartmak veya vazgeçirtmek demektir ki bu iki itibar ile birini çağırmak veya eğlenip oynamak gibi herhangi bir maksatla el vurmaya ıtlak olunur.

Rivayet olunuyor ki bunlar erkek ve kadın, açık saçık el ele tutuşur, Beyt'in etrafında dolaşırlar ve ıslık çalıp el vururlardı. Ve böyle ibadet ediyoruz diye çalar, oynar, hora teperler ve yaptıklarını alkışlarlardı. Bir de Resûlullah Beyt-i Şerîf'e gelip ibadet etmek, namaz kılmak ve Kur'an okumak istediği zaman ekseriya böyle âyin yapmakta ileri giderler veya kendilerini de bir namaz kılıyor ve dua ediyorlarmış gibi göstererek nümâyiş ve gürültü yaparlar, huzûra mâni' olurlar ve bunu da kendilerince bir ibadet sayarlardı.[5] Beyt-i ilâhî'ye nasıl hakk-ı velâyetleri

---

1 H -"biz".
2 H -"dilediğimizi sokar".
3 M ve B: "çarpmaktan".
4 H: "el".
5 *Mesâilü Nâfi' b. el-Ezrak,* s. 239-240; Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 114:

قال: يا ابن عباس: أخبرني عن قول الله عزّ وجلّ: «إِلَّا مُكاءً وَتَصْدِيَةً» قال: المكاء: القنبرة، والتصدية: صوت العصافير وهو التصفيق، وذلك أن رسول الله صلّى الله عليه وسلّم كان إذا قام إلى الصلاة وهو بمكة كان يصلي قائما بين الحجر وبين الركن اليماني، فيجيء رجلان من بني سهم يقوم أحدهما عن يمينه، والآخر عن يساره، فيصيح أحدهما كما تصيح المكاء، والآخر يصفق بيديه كتصدية العصافير ليفسد عليه صلاته.

قال: وهل تعرف العرب ذلك؟

قال: نعم، أما حسّان بن ثابت وهو يقول:

نقوم إلى الصّلاة إذا دعينا وهمّكم التّصدّي والمكاء

وقال آخر من الشعراء في التصدية:

حين تنبّهنا سحيرا قبل تصدية العصافر.

olur? Ve bu hâl ile Mescid-i Haram'a musallat olup orada Allah'a ibadet edecek olan asıl hak sâhibi müttakīleri men'e kıyam eyleyen edepsizlerin, câhillerin, gāsıbların, kâfirlerin şu ahvâl içinde neleri vardır ki Allah onlara azab etmesin.

[2401] Madem ki hâliniz bu ey kâfirler {فَذُوقُوا الْعَذَابَ} o hâlde bundan böyle o azâbı tadın {بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ} çünkü müstemirren küfr ü küfran ettiniz. ❁ İstiğfar etmediniz.

{اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا[1] يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} ❁ Bu âyet Bedir Muharebesi için mallarını sarf eden, ezcümle her biri yevmiye on deve keserek askerlerini it'âm eden on Kureyş zengini hakkında nâzil olmuş[2] ve ondan sonra Uhud vesâire gibi harblerdeki sarfiyâtı ve netâicini anlatmıştır. Yani her hâlde küfürde ısrar edenler Allah yolundan, dîn-i haktan men' etmek için mallarını sarf ediyorlar {فَسَيُنْفِقُونَهَا} bundan böyle de sarf edecekler {ثُمَّ تَكُونُ عَلَيْهِمْ حَسْرَةً} sonra o mallar kendilerine bir hasret olacak ❁ boşuna telef edilmiş, hevâya sarf olunmuş bulunduğunu anlayacak, "eyvah!" diyecekler {ثُمَّ يُغْلَبُونَ} sonra da mağlup olacaklar ❁ ondan evvel اَلْحَرْبُ سِجَالٌ[3] mantûkunca kâh mağlup kâh gālip olurlarsa da en nihâyet sûret-i kat'iyyede hakka[4] mağlup olacaklar {وَالَّذِينَ كَفَرُوا اِلٰى جَهَنَّمَ يُحْشَرُونَ} ve küfredenler sırf cehenneme sevk edilecekler ki {لِيَمِيزَ اللّٰهُ الْخَبِيثَ مِنَ الطَّيِّبِ} Allah habîsi tayyibden ayırsın. ❁ Müttakīlere mev'ud olan furkan hâsıl olsun, iyiler kötülerden temayüz etsin {وَيَجْعَلَ الْخَبِيثَ بَعْضَهُ عَلٰى بَعْضٍ}

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 90:

وقال ابن عباس رضي الله عنهما: كانت قريش يطوفون بالبيت وهم عراة يصفرون ويصفقون.

Vâhidî, *el-Vecîz,* s. 439:

وكانت قريش يطوفون بالبيت عُراةً يُصفِّرون ويُصفِّقون جعلوا ذلك صلاةً لهم فكان تقربهم إلى الله بالتصفير والصَّفيق.

Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 218:

والمعنى أنه وضع القيود والسياط موضع العطاء، ووضعوا المكاء والتصدية موضع الصلاة، وذلك أنهم كانوا يطوفون بالبيت عراة: الرجال والنساء، وهم مشبكون بين أصابعهم يصفرون فيها ويصفقون، وكانوا يفعلون نحو ذلك إذا قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم في صلاته يخلطون عليه...

1 H, M ve B -"كفروا".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 114; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 533-534; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 20; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 93:

وذلك أن رؤوس كفار قريش استأجروا رجالا من قبائل العرب أعوانا لهم على قتال النبي صلى الله عليه وسلم فأطعموا أصحابهم كل يوم عشر جزائر ويوما تسعة. فنزلت: إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنْفِقُونَ أَمْوالَهُمْ لِيَصُدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ...

3 Ebû Süfyan'ın sözüdür. Bk. İbn İshâk, *Sîre,* s. 333; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 287; Buhârî, Cihâd, 11.

4 B: "hakkā".

ve habis kısmını birbirinin üzerine bindirip ❁ habis mallarını kendilerine zammedip {فَيَرْكُمَهُ جَم۪يعاً} hepsini terâküm ettirsin ❁ fart-ı izdiham ile yığsın da {فَيَجْعَلَهُ ف۪ي جَهَنَّمَ} topunu bir cehenneme koyuversin. [2402] {اُو۬لٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} İşte bunlardır ki o hâsirlerdir ❁ yani hâsirler, hüsranda kalanlar diye onlara denilir.

Yâ Muhammed {قُلْ لِلَّذ۪ينَ كَفَرُوا} o küfredenlere söyle {اِنْ يَنْتَهُوا} vazgeçerlerse ❁ bulundukları hâli bırakıp hakka teslîm-i nefs ederlerse {يُغْفَرْ لَهُمْ مَا قَدْ سَلَفَ} geçmiş günahları mağfiret olunur. {وَاِنْ يَعُودُوا} Ve eğer yine dönerler ❁ Peygamber ile harbe kalkışırlarsa {فَقَدْ مَضَتْ سُنَّتُ الْاَوَّل۪ينَ} önlerinde evvelkilerin sünneti, teâmülü geçti ❁ işittiler ki peygamberlerine karşı gelen akvâm nasıl kahr u tedmir olundular, gördüler ki Bedir'dekiler ne hâle giriftar oldular. Bunlar misâl-i kâfîdir. Binâenʿaleyh dönüp onların yolunu tutarlar, onların âdetine sülûk ederlerse aynı netâicin emsaline muntazır olsunlar. كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُل۪ي [el-Mücâdele 58/21][1] وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَل۪ينَ. اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ. وَاِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ [es-Sâffât 37/171-173][2] اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ [el-Enbiyâ 21/105][3]

Öyle söyle:

وَقَاتِلُوهُمْ حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدّ۪ينُ كُلُّهُ لِلّٰهِۚ فَاِنِ انْتَهَوْا فَاِنَّ اللّٰهَ بِمَا يَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿٣٩﴾ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ مَوْلٰيكُمْۜ نِعْمَ الْمَوْلٰى وَنِعْمَ النَّص۪يرُ ﴿٤٠﴾

[2403] **Meâl-i Şerîfi**

Siz de ortalıkta bir fitne kalmayıp din tamamıyla Allah'ın dini olunca-ya kadar onlara cihad edin, eğer vazgeçerlerse her hâlde Allah amelle-rini görür (39). Yok vazgeçmezlerse artık bilin ki Allah sizin mevlânız; ne güzel mevlâ, ne güzel nasîr! (40).

---

1 "Allah yazdı: Celâlim hakkı için her hâlde ben yenerim ben ve resullerim…"

2 "Celâlim hakkı için, risaletle gönderilen kullarımız hakkında şu kelimemiz sebkat etmiştir: Onlar elbette onlar muhakkak muzaffer olacaklardır. Ve elbette bizim askerlerimiz, mutlak onlar gālib geleceklerdir."

3 "…Her hâlde Arz, ona Benim sâlih kullarım vâris olacaktır."

{وَ} Vazgeçmeyip dönerlerse {قَاتِلُوهُمْ} o kâfirlerle mukātele de edin {حَتّٰى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ} tâ ki fitne: mihnet-i şirk olmasın {وَيَكُونَ الدّٖينُ كُلُّهُ لِلّٰهِ} ve din, hepsi Allah için olsun. ❁ Allah'ın kullarını başkalarına mahkum tutan edyân-ı bâtıla, dîn-i hak karşısında izmihlâle düşsün, hak hâkim olsun da fitne ve mihnetle kimse Ma'bûd-ı hak'tan başkasına itaat ve inkıyâda sevk u cebr edilmesin. (*Sûre-i Bakara'da bu âyetin bir nazîri geçmişti.*[1] *Yalnız burada* كُلُّهُ *var, orada yoktu, ona ve kezâlik Sûre-i Bakara'da* لَٓا اِكْرَاهَ فِي الدّٖينِ *[2/256] âyetine bak*).

{فَاِنِ انْتَهَوْا} Bu kıtal üzerine -fitneden ve Allah'tan başkasına tapmaktan- vazgeçerlerse {فَاِنَّ اللّٰهَ بِمَا يَعْمَلُونَ[2] بَصٖيرٌ} her hâlde Allah, amellerine basîrdir. Ona göre ecirlerini[3] verir. {وَاِنْ تَوَلَّوْا} ve eğer i'râz ederler -vazgeçmekten imtinâ' eylerler- ise {فَاعْلَمُٓوا} siz de biliniz ki {اَنَّ اللّٰهَ مَوْلٰيكُمْ} muhakkak Allah sizin mevlânız, velî[4] ve nâsırınızdır. ❁ Binâen'aleyh onların adâvetlerinden korkmayın, Allah'a dayanın {نِعْمَ الْمَوْلٰى وَنِعْمَ النَّصٖيرُ} O ne güzel mevlâ, ne güzel nasîrdir[5]. ❁ Ki sâhip olduğu zâyi' olmaz, nusret ettiği mağlup olmaz.

Böyle biliniz ve öyle yapınız:[6]

[2404]

وَاعْلَمُٓوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكٖينِ وَابْنِ السَّبٖيلِ اِنْ كُنْتُمْ اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ وَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٤١﴾ اِذْ اَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوٰى وَالرَّكْبُ اَسْفَلَ

---

1 el-Bakara 2/193.
2 H ve B: "تعملون".
3 B: "cezâlarını".
4 B -"velî".
5 H: "nâsırdır".
6 H +"ONUNCU CÜZ
Forma Sahife
111 ilâ 120 2301 ilâ 2481";
H +"Böyle biliniz ve öyle yapınız".

مِنْكُمْۜ وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ لَاخْتَلَفْتُمْ فِى الْمٖيعَادِۙ وَلٰكِنْ لِيَقْضِىَ اللّٰهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُولًاۙ لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ وَيَحْيٰى مَنْ حَىَّ عَنْ بَيِّنَةٍۜ وَاِنَّ اللّٰهَ لَسَمٖيعٌ عَلٖيمٌۙ ﴿٤٢﴾ اِذْ يُرٖيكَهُمُ اللّٰهُ فٖى مَنَامِكَ قَلٖيلًاۜ وَلَوْ اَرٰيكَهُمْ كَثٖيرًا لَفَشِلْتُمْ وَلَتَنَازَعْتُمْ فِى الْاَمْرِ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ سَلَّمَۜ اِنَّهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٤٣﴾ وَاِذْ يُرٖيكُمُوهُمْ اِذِ الْتَقَيْتُمْ فٖٓى اَعْيُنِكُمْ قَلٖيلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فٖٓى اَعْيُنِهِمْ لِيَقْضِىَ اللّٰهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُولًاۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿٤٤﴾

[2405] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de mâlumunuz olsun ki ganimet aldığınız herhangi bir şey, mutlaka onun beşte biri Allah içindir ki Peygamber'e ve ona karâbeti olanlarla yetimler ve miskinler ve yolda kalmışlaradır[1]. Eğer siz Allah'a iman etmiş ve o furkan günü, o iki cemiyetin çarpıştığı gün kulumuza indirdiklerimize iman eylemiş iseniz bunu böyle bilin; daha Allah her şeye kādir (41). O vakit ki siz vâdinin beri yamacında idiniz, onlarsa öte yamacında, süvarileri de tam sizden aşağıda idi[2]. Öyle ki onlarla vaadleşmiş olsa idiniz mutlak mîʿâdda ihtilâf ederdiniz velâkin Allah mukadder bir emri yerine getirmek için o yapılmış idi ki hem helâk olan beyyineden helâk olsun hem de yaşayan beyyineden yaşasın ve çünkü Allah her hâlde Semîʿdir Alîm'dir (42). O vakit ki Allah sana onları rüyanda az gösteriyordu, eğer sana onları[3] çok gösterse idi korkacaktınız ve kumandada nizâʿa düşecektiniz velâkin Allah selâmete bağladı, çünkü O bütün sînelerin künhünü bilir (43). Ve o vakit ki karşılaştığınız sıra onları sizin gözlerinizde azaltıyor, sizi de onların gözlerinde azaltıyordu. Çünkü Allah o fiile çıkarılmış olan emri yerine getirecekti, öyle ya bütün işler Allah'a ircâʿ olunur (44).[4]

---

1 B: "kalmışlardır".

2 M ve B: "idiniz".

3 B: "onları sana".

4 H: "Şu da mâlumunuz olsun ki ganimet aldığınız herhangi bir şey, mutlaka Allah için beşte biri Peygamber'e ve ona karâbeti olanlarla yetimler ve miskinler ve yolda kalmışlaradır. Eğer siz Allah'a iman etmiş ve o furkan günü, o iki cemiyetin çarpıştığı gün kulumuza indirdiklerimize iman etmiş iseniz bunu böyle bilin; daha da Allah her şeye kādir (41). O vakit ki siz vâdinin Medine'ye en yakın yamacında, onlarsa en uzak yamacında, süvarileri de tam sizden aşağıda iken, öyle ki onlarla vaadleşmiş olsa idiniz

"**Gunm**", esasen bir şeye renc ü meşakkatsiz nâil olmak veya düşmandan doyumluk almak mânalarına gelir ve alınan doyumluğa da isim olarak ıtlak olunur ki "ganimet" de her iki mânada böyledir. Şeriatta ise "ganimet" küffârdan anveten, yani harben alınan maldır. Binâen'aleyh velevse harbin neticesi olsun bir sulh ve ahd ile alınan [2406] emvâle "ganimet" denilmez, lâkin "fey'" denilir, yani ganimet "fey'"den ehastır.

{وَاعْلَمُوا[1]} Ve biliniz ۞ yani muktezâsıyla amel etmek üzere mâlumunuz olsun ki {اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ} aldığınız ganimet ne şeyden olursa olsun ۞ velevse bir iğne veya iplik bulunsun, sûrenin başında beyan olunduğu üzere evvelemirde اَلْاَنْفَالُ لِلّٰهِ olduğundan {فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ} humusu, beşte biri sırf Allah içindir {وَلِلرَّسُولِ} ve Peygamber için {وَلِذِي الْقُرْبٰى} ve ona karâbeti olanlar {وَالْيَتَامٰى} ve yetimler {وَالْمَسَاكِينِ} ve miskinler {وَابْنِ السَّبِيلِ} ve yolda kalmış yolcular içindir. ۞ İlk evvel humusu Allah için ayrılmak, bu da beş sehme ayrılıp şu zikrolunan beşe taksim olunmak iktizâ eder. Yani Allah, humusunun bir sehmini Resûlullah'a, dördünü[2] de şu dörde sarf u tahsîsi emreder. اَلْاَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ [el-Enfâl 8/1] hükmünün tafsîli budur. Evvelemirde enfâl ve ganâimin hepsi Allah'ındır ve binâen'aleyh hepsi gāziler[3] elinde emanettir. Hükm-i ilâhîye göre ve Allah rızâsı için menâfi'-i âmmeye sarf edilmesi iktizâ eder. Fakat hükm-i ilâhî sizi, siz gāzileri diğer milletlerin ahkâmında olduğu gibi menâfi'-i husûsiyenizden de mahrum etmez. Ancak ganimetten beşte birinin Allah için ifraz ve velâyet-i âmme ile ber vech-i meşruh mesârif-i âmmeye sarf edilmesini emreder. Ganimetin humustan bâkī kalan beşte dördüne gelince onu

---

mutlak vaadinizde hulf ederdiniz velâkin Allah mukadder bir emri kazâsıyla itmam buyurmak için o fiile çıkarılmış idi ki helâk olan beyyineyi görerek helâk olsun, yaşayan da beyyineyi görerek yaşasın ve çünkü Allah her hâlde Semî'dir Alîm'dir (42). O vakit ki Allah sana onları rüyanda az gösteriyordu, O sana onları çok gösterse idi korkacaktınız ve kumandada nizâ'a düşecektiniz velâkin Allah selâmete bağladı, çünkü O bütün sînelerin künh-i hakikatini bilir (43). Ve o vakit ki karşılaştığınız sırada onları sizin gözünüzde az gösteriyor, sizi de onların gözünde azaltıyordu. Ki Allah o fiile çıkarılmış olan emri kazâsıyla itmam buyurmak için, öyle ya bütün işler Allah'a ircâ' olunur (44)".

1 M ve B: "اعلموا".

2 H: "dördü".

3 H: "gāzilerin".

da size, siz gāzilere bırakır. Şu hâlde gāziler dilerlerse haklarını ister, taksîmi vâcib olur. Veya her biri dilerse dilediği kadarını taksimden evvel veya sonra yine Allah için terk edebilir. Çünkü sâhib-i hak, hakkında dilediği gibi tasarrufta muhtardır. Bu cihet onların kendi ictihadlarına bırakılmış olduğu gibi, Resûlullah'ın vefatından [2407] sonra onun humustan sehmi de müctehed[ün] fîhtir ve bu cihetlerin tafsîli fıkha aittir. Ve bu âyetin Bedir'de veya Bedir'den bir ay üç gün sonra Benî Kaynuka Gazvesi'nde nâzil olduğu hakkında iki rivayet vardır.[1]

{اِنْ كُنْتُمْ اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ وَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ} Eğer siz Allah'a ve iki cemiyetin -Müslüman ve küffâr- çarpıştığı gün -o furkan günü- yani hakk u bâtılın ayrıldığı Bedir günü kulumuza indirdiğimiz şeylere -vahiy ve melâike ve nusrete- iman etmiş hakīkī mü'minler iseniz bu böyledir. Bunu da bilir icrâ edersiniz {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ} ve Allah, alâ külli şey'[in] kadîrdir, ۞ o günkü gibi çoğa karşı aza, kavîye karşı zayıfa zafer[2] ve nusret vermeye kādir olan Allah, daha nelere kādir değildir. Ve siz O'nun emr ü hükmüne ittibâ' ederseniz size daha neler neler vermez. Bilirsiniz ya! {اِذْ اَنْتُمْ بِالْعُدْوَةِ الدُّنْيَا} O vakit siz vâdinin beri kıyısında -fena bir mevki'de- idiniz {وَهُمْ بِالْعُدْوَةِ الْقُصْوٰى} onlar ise en öte kıyısında -müsait bir mevki'de- idiler {وَالرَّكْبُ اَسْفَلَ مِنْكُمْ} kervan süvarileri de sizden aşağıda -sahilde- idi ۞ yani bir taraftan taht-ı tehdîdinizde demekti fakat diğer cihetten bunlar düşman ordusunun sizi işgal edecek ve aynı zamanda harbe hırslarını tahrik edecek bir kuvveti ve bu vaziyet sizi korkutacak ve işinizi berbat edecek bir vaziyet idi. Hâsılı gerek sevku'l-ceyş ve gerek ta'biye ve gerek arâzi vesâir âlât ve esbâb-ı harbiye nokta-i nazarından zâhirde düşman kavî, siz gayet zayıf bulunuyordunuz. Aranızda pek büyük bir fark vardı. Öyle ki {وَلَوْ تَوَاعَدْتُمْ} eğer vaadleşmiş olsa idiniz ۞ o gün orada kıtal için siz onlara onlar size vaad [2408] vermiş, sözleşmiş bulunsa idiniz de aranızdaki farka âgâh olsa idiniz {لَاخْتَلَفْتُمْ فِي الْم۪يعَادِ} vaadinizde mutlaka ihtilâf ederdiniz ۞ bu vaziyete gelince cesaret edemez,

1 Şâfi'î, *el-Ümm,* VII, 354; Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 98; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 222; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 486.

2 B: "zarar".

vaadinizde hulf eder, zaferden me'yus olurdunuz. Yani onlara galebeyi şöyle dursun karşılarına çıkmayı bile gözünüze kestiremez, çatmaktan kaçınırdınız. Binâen'aleyh iş size ve sizin idrâkinize ve esbâb-ı zâhireye kalsa idi aradaki fark-ı azîmden dolayı bu feth ü zaferin husûlüne imkan yoktu {وَلٰكِنْ} velâkin bunu Allah yaptı, öyle bir mî'âd olmaksızın ve sizi kendinize bırakmaksızın tarafeyni öyle bir vaziyete sevk edip çattırdı ki {لِيَقْضِىَ اللّٰهُ اَمْرًا كَانَ مَفْعُولاً} Allah o fiile çıkan emri ❁ o hârikulâde emr-i vâki'i; o vaziyeti[1] kalb ve kaziyyeyi aks ederek hakk u bâtılı ayıran ve Allah'ın evliyâsı ile a'dâsını tefrik eden o furkānı yapsın, bir kaziyye-i muhkeme kılsın, vaad ettiği nusreti bir hüccet-i kâtı'a ile tebyin ve tesbit etsin. Tâ ki {لِيَهْلِكَ مَنْ هَلَكَ عَنْ بَيِّنَةٍ} helâk olan an beyyinet^in helâk olsun {وَيَحْيٰى مَنْ حَىَّ عَنْ بَيِّنَةٍ} yaşayan da an beyyinet^in yaşasın. ❁ Bedir vâkı'ası[2] Allah'ın öyle bir âyet-i vâzıhası ve öyle bir beyyine-i meşhûdesidir ki, hem Kureyş maktulleri ve münhezimleri gibi emr-i ilâhîye muhalefet ve Resûlullah'a adâvet ile helâk olan veya olacak olanların helâkine, hem de Bedir gāzi ve şehitleri gibi Allah'a ve Resûlüne itaatle maddî veya mânevî hayat bulan,[3] bulacak olan mü'minlerin hayat ve halâsına bir hüccet-i meşhûdedir. Ve artık ne ölünün ne dirinin, ne kâfirin ne mü'minin Allah'a karşı ne ibraz edebilecek bir hücceti ne de serd edebilecek bir mazereti yoktur {وَاِنَّ اللّٰهَ لَسَمِيعٌ عَلِيمٌ} [2409] ve -bu beyyine ile de sâbittir ki- hiç şüphesiz Allah Semî' Alîm'dir. ❁ Dostlarının düşmanlarının söylediklerini işitir, niyet ve itikadlarını, maksat ve muzmerlerini ve haklarında ne yapacağını bilir. Bu fâsıla yukarıda geçen فَلَمْ تَقْتُلُوهُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ قَتَلَهُمْ [8/17] âyetinin fâsılasını bir tekid olmakla oraya bir atf-ı nazarı ihtar eder. Hâsılı havârik ve mu'cizât bir eser-i tesadüf değildir. {اِذْ يُرِيكَهُمُ اللّٰهُ فِى مَنَامِكَ قَلِيلاً} Düşün ki o vakit menâmında -uykunda veya yatağında veya gözünde- Allah onları sana az gösteriyordu ❁ bu işle alâkadar olmak üzere evvelâ bir rüya gösteriyordu ki bu evvel ile âhirin şuurda[4]

---

1 B: "vaziyetteki".
2 B: "vak'ası".
3 H +"ve".
4 B: "şuurunda".

bir irtibâtını ve vak'anın mahz-ı tesadüf olmadığını iş'âr eder. Sâniyen O, çokluğu az gösteriyordu, sen de bunu haber verip ashâbını teşcî' ve tesbit ediyordun ki bu da bir aldatış değil, bir hikmeti ve hakīkī[1] bir maslahatı tazammun ediyordu.

Fi'l-hakīka {وَلَوْ اَرٰيكَهُمْ كَث۪يراً} sana onları -zâhirde oldukları gibi- çok göstermiş olsa idi {لَفَشِلْتُمْ} mutlak yılacaktınız {وَلَتَنَازَعْتُمْ فِى الْاَمْرِ} ve mutlak emirde münâza'a edecektiniz ❁ harb hususunda re'ylerinize tefrika düşecek, kiminiz sebat kiminiz firar taraftarı olacaktınız {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ سَلَّمَ} velâkin Allah selâmet ihsan etti. ❁ Sana rüyanda onların zâhirdeki kesretlerini değil, hakikatteki kıymetsizliklerini gösterdi, sizi yıldırmadı ve nizâ'a meydan vermedi de sâlim tuttu ve mebde'i müntehâya tevfik edip selâmete erdirdi. {اِنَّهُ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Muhakkak ki O böyle sînelerdeki esrâra alîmdir. ❁ Onlarda ne var, ne olacak ve ne gibi esbâb ve şerâit ile hâlleri değişecek, hepsini tamamen bilir.

[2410] {وَاِذْ يُر۪يكُمُوهُمْ اِذِ الْتَقَيْتُمْ ف۪ٓى اَعْيُنِكُمْ قَل۪يلاً} Ve o vakit telâkī ettiğiniz sırada onları gözünüzde size az gösteriyor ❁ gözünüzü yıldırmıyordu. Peygamber'in rüyasını rü'yetinizle de tasdik ederek sizi havftan sâlim kılıyor, teşcî' ediyordu, sonra da onları gözünüzde büyütmüyordu. Hatta İbn Mes'ûd radıyallâhu anh yanındakine "nasıl, yetmiş kadar görüyor musun?" demiş, o da "yüz kadar görüyorum" demişti.[2] {وَيُقَلِّلُكُمْ ف۪ٓى اَعْيُنِهِمْ} Sizi de onların gözünde pek azaltıyordu. ❁ Nitekim Ebû Cehil o sırada "Muhammed ve ashâbı أَكَلَةُ جَزُورٍ bir deve yiyimi" demişti.[3] Bu, henüz kıtâle girişmeden evvel[4] cüretlerini artırmak, gurur ve saygısızlıkla gayr-i muntazam bir surette kıtâle çattırmak için idi ki harbe çattırdıktan

---

1 B: "hakāiki".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VI, 240:

عن عبد الله قال: لقد قُلِّلوا في أعيننا يوم بدر، حتى قلت لرجل إلى جنبي: تَرَاهم سبعين؟ قال: أراهم مائة. قال: فأسرنا رجلا منهم فقلنا: كم كنتم؟ قال: ألفًا.

3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 623; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 355; Taberî, *Târihu'r-rusül ve'l-mülûk,* Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387, II, 444.

4 H +"onların".

sonra gözlerinde[1] mü'minleri birdenbire büyütmüş[2] çoğaltıvermiş idi. Sûre-i Âl-i İmrân'da geçtiği üzere يَرَوْنَهُمْ مِثْلَيْهِمْ رَأْيَ الْعَيْنِ [3/13] göz görüşüyle kendilerinin iki misli, yani üç yüz on üç kadar zâtı iki bin kişi kadar görüyorlardı ve bu suretle ödleri kopuyor, kalblerine ru'b giriyordu. Tarafeynin mütekābilen kalbleri ve hisleri üzerinde cereyan eden ve alelâde nazar galatlarının çok fevkinde olduğu zâhir bulunan bu müte'âkis tehavvülât bu vak'adaki tasarrufât-ı ilâhiyeyi gösteren âyât-ı azîmedendirler. Allah teâlâ mü'minleri yalnız âkıbeti ve hakīkī kıymeti gören ledünnî bir gözle baktırıyor, kâfirleri ise zâhire maksur olan gāfil ve mağrur bir nazarla baktırıyordu ve böyle tarafeyni yekdiğerinin gözüne az gösteriyordu ki {لِيَقْضِيَ اللّٰهُ اَمْراً كَانَ مَفْعُولاً} o fiile çıkan emri kat'iyyen îkā' etsin ❁ yani hükm ü kazâsıyla iki tarafı birbirine sûret-i kat'iyyede çattırıp hârika olan bir harbi tam bir emr-i vâki' yapsın da bunun üzerine ber vech-i bâlâ öbür emri, yani İslâm'ı i'zâz ve küffârı tezlil eden furkan hârikasını terettüb [2411] ettirsin. Bu ifade ile şunu anlatmak isteriz ki buradaki اَمْراً كَانَ مَفْعُولاً'den murad iltikā-yı cem'eyn emri, evvelkinden murad da furkandır. Ve buna evvelce يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ ile işaret edilmiştir. Demek ki Bedir Harbi başlangıcı itibariyle de bir mucize, neticesi itibariyle de bir mucizedir. Ve bütün sûret-i cereyânı itibariyle de min indillah birçok hârikaları muhtevî ve binâen'aleyh hey'et-i mecmû'ası bir beyyine-i ilâhiyedir. {وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ} Bütün umûr da ancak Allah'a ircâ' olunur. ❁ Yani yalnız bu ve böyle hârika olan emirler değil, bütün umûr dahi Allah'a ircâ' olunur. Her iş önünde sonunda O'na dayanır.

Bunun için:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا لَقٖيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَثٖيراً لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَۚ ﴿٤٥﴾ وَاَطٖيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رٖيحُكُمْ وَاصْبِرُواۜ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرٖينَۚ

1 H: "~~gözlerinde~~".
2 H +"gözlerinde".

﴿٤٦﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَٓاءَ النَّاسِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ﴿٤٧﴾

[2412] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Bir düşman kümesiyle karşılaştığınız vakit sebat edin ve Allah'ı çok zikreyleyin ki felâha erebilesiniz (45). Hem Allah'a ve Resûlüne itaatten ayrılmayın ve birbirinizle nizâ'laşmayın, sonra içinize korku düşer ve devletiniz elden gider, ve sabırlı olun, çünkü Allah sabredenlerle beraberdir (46). Onlar gibi olmayın ki diyarlarından çalım satarak ve nâsa gösteriş yaparak çıktılar ve Allah yolundan men' ediyorlardı. Hâlbuki Allah bütün amellerini çember içine almıştı (47).[1]

{اِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً} Muhârib bir cemaate çattığınız vakit ❁ yani kâfir olduğu mâlum veya ne olduğu meçhul bir cemaatle harb vaziyetinde karşılaştığınız zaman gerek zahf hâlinde olsun ve gerek olmasın, gerek sizden az olsun gerek çok {فَاثْبُتُوا} hemen sebat ediniz ❁ اِلَّا مُتَحَرِّفًا لِقِتَالٍ اَوْ مُتَحَيِّزًا اِلٰى فِئَةٍ [el-Enfâl 8/16] yüz çevirmeyiniz {وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَثِيرًا} ve Allah'ı çok zikrediniz. ❁ Harbederken meded ü inâyetine sığınarak ve nusretine müterakkıb olarak kalben ve lisânen çok çok zikrullah ile kuvvet alınız ki {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} felah bulabilesiniz. ❁ Muradınız olan nusret ve sevâba zaferyâb olup merâmınıza erebilesiniz. Yoksa gālip bile olsanız sevâba eremezsiniz وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ olduğundan hiçbir şey insanı zikrullahtan alıkoymamalıdır. Ve kul, şedâid zamanlarında ye's ü ıztırâba düşmeyip Allah'a ilticâ etmeli ve her ne hâlde olursa olsun Allah'ın lütfuna itimad ederek kalbini tasfiye edip bütün külliyetiyle Allah'a müteveccih olmalıdır. Felah buna mütevakkıftır. Bunun için sebat ve

---

1 H: "Ey iman edenler! Bir düşman kümesiyle karşılaştığınız vakit sebat edin ve Allah'ı çok zikredin ki felâha erebilesiniz (45). Hem Allah'a ve Resûlüne itaatten ayrılmayın ve birbirinizle nizâ'laşmayın, sonra içinize korku düşer ve devletiniz elden gider, sabırlı olun ki Allah sabredenlerle beraberdir (46). Öyleler gibi olmayın ki diyarlarından çalım satarak ve nâsa gösteriş yaparak çıktılar ve Allah yolundan men' ediyorlardı. Hâlbuki Allah bütün amellerini çember içine almıştı (47)".

zikr ediniz {وَاَطِيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} ve Allah'a ve Resûlüne itaat eyleyiniz {وَلَا تَنَازَعُوا} ve aranızda nizâ' [2413] etmeyiniz ki {فَتَفْشَلُوا} feşele düşersiniz ❁ yani zayıf, tembel, çekingen, korkak olur, salaklaşır, yılıklaşırsınız {وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ} ve rüzgârınız kesilir, devletiniz gider {وَاصْبِرُوا} ve sabırlı olunuz {اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرِينَ} zira Allah, muhakkak sabredenlerle beraberdir. ❁ Nihâyet onlara nusret eder. {وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ} Ve o mağrurlar gibi olmayın ki {خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بَطَرًا وَرِئَٓاءَ النَّاسِ} diyarlarından çalım ederek fahr u gurur ile ve halka nümâyiş yaparak çıktılar, {وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} ve Allah yolundan men' ediyorlardı. {وَاللّٰهُ بِمَا يَعْمَلُونَ مُحِيطٌ} Hâlbuki Allah onların bütün amellerini muhîttir.[1] ❁ Her ne yaparlarsa hepsini ilm ü kudretiyle kuşatmış[2], çevirmiştir. Ruveys'te[3] بِمَا تَعْمَلُونَ okunur.[4] Yani hepinizin amellerinizi muhîttir. ❁ Hiçbirinizin iyi veya kötü hiçbir ameli yoktur ki O'na varmasın, O'na müntehî olmasın; O'nun ilmi, O'nun hükm ü hâkimiyetiyle ihâta edilmiş bulunmasın. Âkıbet sevâbı ve ikābı ile taltif veya tecziye edilmesin. Böyle her yaptığınız ve yapacağınızla Allah teâlâ'nın taht-ı ihâtasında bulunduğunuz hâlde nasıl olur da bunu düşünmez, öyle çalım ve iftihar, riya ve nümâyiş ile hareket eder, haddinizi tecavüze kalkarsınız? Nitekim müşrikler Mekke'den böyle çıkmışlardı. Çıkıp Cuhfe'ye vardıklarında Ebû Süfyan'ın gönderdiği adam geldi, "dönünüz kervanınız selâmeti buldu" haberini[5] yetiştirdi. Ebû Cehil de "hayır, vallahi tâ Bedir'e kadar varıp şaraplar içmeyince ve çengi cariyelere sazlar çaldırmayınca ve orada bulunan Araplara yemekler yedirmeyince dönmeyiz" dedi[6] ve [2414] fi'l-vâki' Bedir'e kadar geldiler.

---

1 H: "Hâlbuki Allah ~~hepinizin~~ onların amelleri~~nizi~~ muhîttir".
2 H -"kuşatmış".
3 Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Mütevekkil el-Lü'lüî el-Basrî (ö. 238/852). Kırâat-i aşere imamlarından Ya'kūb el-Hadramî kıraatinin meşhur iki râvisinden biridir (Tayyar Altıkulaç, "Ruveys", *DİA*, XXXV, 274).
4 Kıraat ve tefsir kitaplarında böyle bir okuyuşa rastlayamadık.
5 H: "diye haberi".
6 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 618-619. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 43-44:

قال ابن إسحاق: ولما رأى أبو سفيان أنه قد أحرز عيره، أرسل إلى قريش: إنكم إنما خرجتم لتمنعوا عيركم ورجالكم وأموالكم، فقد نجاها الله، فارجعوا، فقال أبو جهل بن هشام: والله لا نرجع حتى نرد بدرا –وكان بدر موسما من مواسم العرب، يجتمع لهم به سوق كل عام– فنقيم عليه ثلاثا، فننحر الجزر ونطعم الطعام، ونسقي الخمر، وتعزف علينا القيان، وتسمع بنا العرب وبمسيرنا وجمعنا، فلا يزالون يهابوننا أبدا بعدها، فامضوا.

Fakat ve fakat yedikleri kılıç, içtikleri ölüm peymânesi, sazları feryâd ü figan, kucakladıkları azâb ü hüsran oldu.

O fahr u gururun, o riya ve nümâyişin âkıbetine misâl olmak üzere:

وَاِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ وَقَالَ لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَاِنّ۪ي جَارٌ لَكُمْۚ فَلَمَّا تَرَٓاءَتِ الْفِئَتَانِ نَكَصَ عَلٰى عَقِبَيْهِ وَقَالَ اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِنْكُمْ اِنّ۪ٓي اَرٰى مَا لَا تَرَوْنَ اِنّ۪ٓي اَخَافُ اللّٰهَۜ وَاللّٰهُ شَد۪يدُ الْعِقَابِ ﴿٤٨﴾ اِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذ۪ينَ ف۪ي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ غَرَّ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ د۪ينُهُمْۜ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَاِنَّ اللّٰهَ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ ﴿٤٩﴾ وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ يَتَوَفَّى الَّذ۪ينَ كَفَرُواۙ الْمَلٰٓئِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَاَدْبَارَهُمْۚ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَر۪يقِ ﴿٥٠﴾ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْد۪يكُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَب۪يدِۙ ﴿٥١﴾

[2415] **Meâl-i Şerîfi**

Ve o vakit ki Şeytan kendilerine amellerini tezyin eylemiş de demişti: "Bugün insanlardan size gālip gelecek yok, ben de size zahîrim." Fakat iki taraf karşı karşıya görününce ardına dönüverdi de "ben" dedi, "siz-den kat'iyyen berîyim. Ben sizin göremeyeceğiniz şeyler görüyorum, ben Allah'tan korkarım." Öyle ya Allah'ın ikābı çok şiddetlidir (48). O sıra münafıklar ve kalblerinde bir maraz bulunanlar şöyle diyorlardı: "Şunları dinleri aldattı." Hâlbuki her kim Allah'a tevekkül ederse şüphe yok ki Allah bir Azîz, Hakîm'dir (49). Bir de görseydin melekler canlarını alır-ken o küfredenlerin yüzlerine ve arkalarına vura vura, "tadın bakalım!" diyerek "yangın azâbını; (50) bu işte sizin kendi ellerinizin takdim ettiği yüzünden ve Allah'ın kullarına zulümkâr olmadığındandır" (51).[1]

---

1 H: "Ve o vakit Şeytan kendilerine amellerini tezyin eylemişti ve 'bugün' demişti, 'size insanlardan gālip gelecek yok, ben de sizin halaskârınızım.' Fakat iki taraf karşı karşıya görününce ardına dönüverdi de 'ben' dedi, 'sizden kat'iyyen berîyim. Göremeyeceğiniz şeyler görüyorum, ben Allah'tan korkarım.' Evet Allah'ın ikābı çok şiddetlidir (48). O vakit münafıklar ve kalblerinde bir maraz olanlar 'şunları dinleri aldattı' diyorlardı. Hâlbuki her kim Allah'a tevekkül ederse şüphe yok ki Allah Azîz'dir, Hakîm'dir (49). Görseydin melekler o kâfirlerin yüzlerine ve arkalarına vurarak/çarparak canlarını alırlarken ve 'tadın bakalım!' diyerek 'yangın azâbını… (50) Bu hep sizin kendi ellerinizin mukaddemâ ettiği yüzünden ve Allah'ın kullarına zulümkâr olmadığındandır' (51)".

{وَاِذْ زَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ وَقَالَ} Düşün o vakti ki Şeytan onların -o mağrur müşriklerin- yaptıklarını kendilerine süslendirip demişti ki: {لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَاِنّ۪ي جَارٌ لَكُمْ} "Ben sizin için şüphesiz yâr u zahîr iken bugün o nâstan size gālip gelecek yok." ❁ Yani o Şeytan, o aldatıcı, gurur ve nefsâniyet rûh-ı habîsi kendilerinde veya karşılarında temessül ederek onlara bu kuruntuyu yaldızlayıp gönüllerine bırakmış ve hayâllerine öyle göstermiş idi ki bu aded, bu hazırlık, bu kuvvet ve bu gönül onlarda iken karşılarına Muhammed ve ashâbı değil kimse duramaz, ve vehimlerine öyle îhâm etmiş idi ki eğer onlar hareket ve amellerinde kendine tâbi' olur ardına düşerlerse bu hayâl kendilerinden ayrılmayacak, dâima beraberlerinde bulunacak, her sıkıldıkça onları kurtaracak.

{فَلَمَّا تَرَٓاءَتِ الْفِئَتَانِ} Vaktâ ki iki cemaat görüştüler ❁ yani harbe tutuşup çarpışmaya başladılar, melâikenin, ilâhî kuvvetlerin mü'minlere imdâdını ve [2416] hakikatin tecellî etmeye başladığını görünce {نَكَصَ عَلٰى عَقِبَيْهِ} şeytan kıçın kıçın dönüverdi {وَقَالَ اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِنْكُمْ} ve "ben" dedi, "sizden berîyim" ❁ sizinle hiçbir alâkam yoktur, başınıza geleceğe karışmam {اِنّ۪ٓي اَرٰى مَا لَا تَرَوْنَ} "her hâlde ben sizin görmeyeceğiniz şeyler görüyorum {اِنّ۪ٓي اَخَافُ اللّٰهَ} hakikaten ben Allah'tan korkarım" ❁ Hakk'ın karşısına duramam, işin âkıbeti pek vahim, hâliniz yaman karışmam. Böyle diyerek o Şeytan, o gurûr u hayâl işin tam can noktasında onlardan teberrî edip çekiliverdi. Ne kadar şâyân-ı dikkattir ki çekilirken habersizce bırakıp sıvışıvermeyip de fenalıklarını yüzlerine vuruyor ve bütün ümitlerini kesip ye's-i küllîye attıktan başka evvelki tatlı hayâl yerine acı acı endişeler saçarak ve daha işin başlangıcında iken birdenbire tehlikeyi gözlerinde büyütüp telaş ve ıztıraplarını artırarak ve ansızın halecan ve felâketlerini tesrî' etmek suretiyle gerisin geri çekilip gidiyor. Nasıl çekilmez, nasıl korkmaz ki {وَاللّٰهُ شَد۪يدُ الْعِقَابِ} Allah şedîdü'l-ikābdır.

{اِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذ۪ينَ ف۪ي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} O vakit münafıklar ve kalblerinde maraz bulunanlar -henüz iman ile mutmain olmayıp kalblerinde bir nevi

şüphe veya tereddüt kalmış olanlar- diyorlardı ki: {غَرَّ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ دِينُهُمْ} "şunları dinleri mağrur etti" ❁ yani mü'minleri dinleri aldattı, gururlandırdı da tâkat getiremeyecekleri bir işe giriştiler. Üç yüz küsur fukarâ, bin kişilik kuvvetli bir düşmana karşı çıktılar. Bir taraftan Medine'deki münafıklar, diğer taraftan Kureyş askeri içinde bulunan Mekkeli[1] birtakım mütereddidler böyle diyorlardı. [2417] Medine münafıklarından Muattib b. Kuşeyr'den başka Bedir'e iştirak eden olmamış, Mekkelilerden ise bazısı Müslüman olmuş ve fakat kalblerinde henüz islâmları kuvvet bulmamış ve bir nevi şüpheden dolayı hicret etmemiş birtakım kimse müşriklerle beraber sürüklenip çıkmışlar. Gönüllerinde "şayet Müslüman askeri çoksa o tarafa geçeriz, yok azsa kavmimizle beraber bulunuruz" demişler ve gelip Müslümanların kılletini görünce "O!... Bunları dinleri aldatmış" diyerek küffâr ile beraber olmaya karar vermişler.[2] {وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} Ve hâlbuki her kim Allah'a dayanır, Allah için vazifesini yaparsa {فَاِنَّ اللّٰهَ عَز۪يزٌ حَك۪يمٌ} her hâlde Allah bir Azîz ve Hakîm'dir. ❁ Binâen'aleyh O'nun izzeti, O'na itimad edip dayananı tezlil etmez; O'nun hikmeti dostlarına rahmet ve sevap, düşmanlarına da zillet ve ikāb ettirir. Mü'min ölse bile rahmet-i Rahmân'a kavuşur, hayât-ı ebediye bulur. Kâfir ise zelîl ü hâsir olur gider. Ve nitekim öyle deyip küffâr ile beraber olanlar da o gün Bedir'de hep maktul düştüler ki Kays b. Velid b. Mugīre, Ebû Kays b. Fâkih b. Mugīre ve Hâris b. Zem'a b. el-Esved ve Ali b. Ümeyye ve Âs b. el-Münebbih b. el-Haccâc bunlardan idi diye menkuldür.

{وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ يَتَوَفَّى الَّذ۪ينَ كَفَرُواۙ الْمَلٰٓئِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَاَدْبَارَهُمْۚ وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَر۪يقِ} Ey muhatab, sen o küfredenleri melekler yüzlerine ve kıçlarına vurarak ve "haydi yangın azâbını tadın bakalım {ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْد۪يكُمْ} bu sizin ellerinizin takdim ettiği cürmünüz {وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَب۪يدِ} ve Allah teâlâ'nın kullarına zulümkâr olmaması sebebiyledir" [2418] diyerek canlarını alırken bir

---

1 M ve B "Mekkeli".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* I, 401, II, 121; Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 72; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIII, 12-14: وذلك أنه كان نفر أسلموا بمكة مَعَ النَّبِيّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وسلم، منهم الوليد بن الوليد بن المغيرة، وقيس بن الوليد بن المغيرة، وأبو قيس بن الفاكه بن المغيرة، والوليد بن عُقْبة بن رَبِيعَة بن عبد شمس، وعمرو بن أمية ابن سُفْيَان بن أُمَيَّة بن عَبْد شمس، والعلاء بن أُمَيَّة بن خلف الْجُمَحِيّ ثُمّ إنهم أقاموا عن الهجرة وخرجوا مَعَ المشركين إلى قتال بدر، فَلَمَّا رأوا قلة الْمُؤْمِنِين شكوا فى النبي صلى الله عليه وسلم وقالوا: غر هَؤُلاءِ دينهم، وكان بعضهم نافق بمكة.

görecek olsa idin ne müthiş, ne fecî şey görecektin. ❁ O sırada bunların o fecî hâlleri mer'î ve meşhud değil mi idi? Ve "o hâlde görecek olsa idin" diye görülmemiş bir tefzî' ile tasvir buyurulmasının hikmeti nedir? Bu bilhassa onu gösteriyor ki kâfir bir nefsin bedeninden rûhu kabz olunurken onun hakikatte neler çektiğini ve nasıl yanarak gittiğini hâriçtekilerin görüp müşahede[1] etmesi mümkin değildir. Bunu ihtar ederken şuna[2] da işaret ediyor ki kâfirin rûhu dünyaya müteveccih iken bedeninden kabz olunduğu hâlet-i nez'de dünyadan döner âhirete teveccüh eder ve hâlbuki küfründen dolayı âlem-i âhirette zulümâttan başka bir şey müşahede etmez. Dünyaya ve cismâniyâta şiddetle mahabbetinden dolayı o vakit mufârakat ânında bu ayrılıktan, bu uzaklaşmadan öyle bir elem ü hasret duyar ki yanar da yanar ve bu yanışla her türlü nûrdan mahrum olarak önünde azab, ardında lânet o zulümâta atılır. Ve artık ba'sinde ve haşr ü neşrinde de bu minval üzere gider.

Bunların bu gidişi

كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٥٢﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّرًا نِعْمَةً اَنْعَمَهَا عَلٰى قَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْۙ وَاَنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌۙ ﴿٥٣﴾

[2419] **Meâl-i Şerîfi**

Tıpkı Âl-i Fir'avn'ın ve onlardan evvelkilerin gidişi gibi; Allah'ın âyetlerini tanımadılar da Allah kendilerini günahlarıyla tuttu alıverdi, çünkü Allah çok kuvvetli ve ikābı pek şiddetlidir (52). Bu, şundan: Bir kere Allah bir kavme in'âm ettiği bir nimeti onlar nefislerindeki sebebi değiştirinceye kadar değiştirmiş değildir; bir de Allah işitir, bilir (53).[3]

---

1 H: "hakkıyla takdir".
2 B: "şunu".
3 H: "Tıpkı Âl-i Fir'avn'ın ve onlardan evvelkilerin âdet edindikleri gibi; Allah'ın âyetlerini tanımadılar da Allah kendilerini günahlarıyla kabz ediverdi. Hakikat Allah kuvvetlidir, ikâbı şiddetlidir (52). Bunun hikmeti, çünkü bir kavim nefislerindekini değiştirmedikçe Allah onlara in'âm buyurduğu bir nimeti değiştirmez ve Allah Semî'dir, Alîm'dir (53)".

{ذٰلِكَ} Bu ❁ yani bu âdetin böyle olması, bütün bunların başlarına gelen ikābın böyle amellerine terettüb ettirilmesi {بِاَنَّ اللّٰهَ} şu iki sebepledir ki Allah teâlâ {لَمْ يَكُ مُغَيِّراً نِعْمَةً اَنْعَمَهَا عَلٰى قَوْمٍ} bir kavme -bir hey'et-i ictimâ'iyeye- in'âm ettiği nimeti değiştirici değildir[1] {حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ} tâ onlar nefislerindekini değiştirinceye kadar. ❁ Yani o nimete nâil oldukları zaman nefislerinde ona vesile olan mîsâk-ı fıtratı[2] ve ahlâk ve a'mâl-i haseneyi kendileri tağyir edinceye kadar Allah'ın o nimeti doğrudan doğru değiştirmek âdeti değildir. Âdet-i ilâhiye enfüsî esbâb ile verdiği nimetin tağyîrini de yine esbâb-ı enfüsiyeye rabt etmiştir ki mes'ûliyyet-i beşeriye de buna terettüb eder. Bir bu, {وَاَنَّ اللّٰهَ سَميعٌ عَليمٌ} bir de Allah muhakkak Semî' ve Alîm'dir. ❁ Herkesin enfüsiyyâtını, kavl ü fiilini bilir ve ona göre muâhaze eder. Binâenaeleyh akl u irade, küfr ü iman, ahlâk u amel gibi esbâb-ı enfüsiyeye müterettib olmayarak doğrudan doğru verilip alınan nimetler bu mevzûdan hâriçtir. Ve hiç şüphe yok ki bu babda bütün esbâb-ı enfüsiyenin kıymeti, nimet veya nikmetini gösteren âyât-ı ilâhiyeyi tanıyıp tanımamakta toplanır. Bir nefsin ahd-i fıtratı bozması ve [2420] kendine vârid olan delâil ve emârât-ı hakkı duymak ve tanımak istememesi elindeki nimetin tegayyürüne sebep olacağı gibi, bir kavmin de içinde veya dışında mevcut olup kendilerine ahkâm-ı ilâhiyeyi tebliğ eden hak rehberlerini duymak ve tanımak istememesi nefs-i ictimâ'îlerinde öyle[3] bir bozukluktur ki ellerindeki nimetin tağyîrine sebep olur.

Bu tağyîr-i enfüsî:

كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ فَاَهْلَكْنَاهُمْ بِذُنُوبِهِمْ وَاَغْرَقْنَٓا اٰلَ فِرْعَوْنَۚ وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمينَ ﴿٥٤﴾

1 H: "in'âm ettiği bir nimetin tağyircisi olmadı".
2 B: "fıtrî".
3 B: "böyle".

Meâl-i Şerîfi

Tıpkı Âl-i Fir'avn'ın ve onlardan evvelkilerin gidişi gibi ki Rablerinin âyetlerini tekzib ettiler, Biz de kendilerini günahlarıyla helâk ettik ve Âl-i Fir'avn'ı gark eyledik, hepsi de zâlimdiler (54).[1]

{كَدَأْبِ اٰلِ فِرْعَوْنَۙ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} (*Sûre-i A'râf'a bak*). {وَكُلٌّ كَانُوا ظَالِمٖينَ} Bütün bunlar hep zâlimler idi ❁ nefislerinde[2] küfr ü tekzîbi iman ü tasdik yerine koymuş ve böyle tağyîr-i enfüsî ile kendi helâklerine sebep olup kendilerine zulmetmiş kavimler idi.

Fi'l-vâki'

اِنَّ شَرَّ الدَّوَٓابِّ عِنْدَ اللّٰهِ الَّذٖينَ كَفَرُوا فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَۚ ﴿٥٥﴾ اَلَّذٖينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فٖى كُلِّ مَرَّةٍ وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ ﴿٥٦﴾ فَاِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿٥٧﴾ وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ اِلَيْهِمْ عَلٰى سَوَٓاءٍۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْخَٓائِنٖينَۚ ﴿٥٨﴾ وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا سَبَقُواۜ اِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ ﴿٥٩﴾ وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهٖ عَدُوَّ اللّٰهِ وَعَدُوَّكُمْ وَاٰخَرٖينَ مِنْ دُونِهِمْۚ لَا تَعْلَمُونَهُمْۚ اَللّٰهُ يَعْلَمُهُمْۜ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ يُوَفَّ اِلَيْكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ ﴿٦٠﴾ وَاِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِۜ اِنَّهُ هُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ ﴿٦١﴾ وَاِنْ يُرٖيدُٓوا اَنْ يَخْدَعُوكَ فَاِنَّ حَسْبَكَ اللّٰهُۜ هُوَ الَّذٖٓى اَيَّدَكَ بِنَصْرِهٖ وَبِالْمُؤْمِنٖينَۙ ﴿٦٢﴾ وَاَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْۜ لَوْ اَنْفَقْتَ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا مَٓا اَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ اَلَّفَ بَيْنَهُمْۜ اِنَّهُ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ ﴿٦٣﴾

[2422] Meâl-i Şerîfi

Bütün o debelenenlerin Allah indinde en şerlisi şol kimselerdir ki küfretmişlerdir de imana gelmezler (55). Onlar ki kendilerinden muâhede

1 H: "Tıpkı Âl-i Fir'avn'ın ve onlardan evvelkilerin âdet edindikleri gibi Rablerinin âyetlerini tekzib ettiler de, Biz de kendilerini günahlarıyla helâk ettik ve Âl-i Fir'avn'ı gark eyledik, hepsi de zâlimler idi (54)".

2 B: "nefsü'l-emrde".

almışsındır[1] da sonra her defasında ahidlerini nakz ederler ve hiç çekinmezler (56). Onun için onları ne zaman harbde yakalarsan kendileriyle arkalarındakileri ürküt, gerek ki ibret alırlar (57). Herhangi bir kavimden de bir hıyanet endişe edersen evvelemirde (nebz et) ahidlerini reddettiğini[2] düpedüz kendilerine bildir, çünkü Allah hâinleri sevmez (58). Ve o küfredenler asla zannetmesinler ki ileri gitmişlerdir, çünkü onlar âciz bırakamazlar (59). Siz de onlara karşı gücünüzün yettiği her kuvvetten ve cihad için beslenen atlardan hazırlık yapın, onunla hem Allah düşmanını korkutursunuz hem sizin düşmanınızı hem de onlardan başka diğerlerini ki onları siz bilmezsiniz, Allah bilir. Ve Allah yolunda her ne masraf verseniz ecri size tamamen ödenir, hiç de ziyan etmezsiniz (60). Ve eğer selme[3] yanaşırlarsa sen de onlara yanaş ve Allah'a mütevekkil ol, çünkü işiten bilen ancak O'dur (61). Ve eğer sana hud'a yapmak isterlerse sana yetişecek Allah'tır, O'dur ki seni nusretiyle ve mü'minlerle teyid buyurdu (62). Ve kalblerinin arasını telif eyledi, yoksa yeryüzünde ne varsa hepsini sarf etse idin yine onların kalblerini telif edemezdin, velâkin Allah onların beynlerini telif buyurdu, çünkü O bir Azîz, Hakîm'dir (63).[4]

{اَلَّذِينَ عَاهَدْتَ مِنْهُمْ} Onlar ki kendilerinden muâhede aldın {ثُمَّ يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ فِى كُلِّ مَرَّةٍ} sonra da her defasında her [2423] muâhedede ahdi nakz

---

1 H, M ve B: "almışındır".

2 B: "nakz ettiğini".

3 B: "silme".

4 H: "Hakikat yeryüzünde debelenenlerin en kötüsü o kimselerdir ki kâfirlikte karar kılmışlardır da artık imana gelmezler (55). Onlar ki kendilerinden muâhede almışındır da sonra onlar her defasında ahidlerini nakz eder, hiç çekinmezler (56). Binâen'aleyh onları ne zaman harbde yakalarsan kendileriyle arkalarındakileri ürküt, gerek ki ibret alırlar (57). Herhangi bir kavmin de bir hıyanetinden korkarsan evvelemirde ahidlerini düpedüz/istikâmet üzere kendilerine nebz/redd ü inhâ et, çünkü Allah hâinleri sevmez (58). Ve sakın küfredenler ileri gitmişlerdir zannetme, onlar hiçbir zaman bizi âciz bırakamazlar (59). Bununla beraber onlara karşı gücünüzün yettiği herhangi bir kuvvetten ve cihad için beslenen atlardan hazırlık yapın, bununla hem Allah düşmanı hem sizin düşmanınız olanları korkutacağınız gibi daha başkalarını da korkutursunuz ki onları siz bilmezsiniz, Allah bilir. Ve Allah yolunda her ne masraf verirseniz ecri size tamamen ödenir, hiç de ziyan etmezsiniz (60). Ve eğer selme yanaşırlarsa sen de ona yanaş ve Allah'a mütevekkil ol, çünkü işiten bilen ancak O'dur (61). Ve eğer sana hud'a yapmak isterlerse sana yetişecek Allah'tır, seni nusretiyle ve mü'minlerle teyid eden ve kalblerini telif eyleyen O'dur. Yoksa sen yeryüzünde ne varsa hepsini sarf etse idin yine onların kalblerini telif edemezdin, velâkin Allah onların beynlerini telif etti, çünkü O Azîz'dir, Hakîm'dir (62-63)".

ederler {وَهُمْ لَا يَتَّقُونَ} ve ederken bunlar sakınmazlar. ❁ Hiç pervasız ahdi nakz ederler. Ve ahdi bozmak şenaatinden arlanıp sakınmak şanlarından değildir. Böyle bir şer, böyle bir dâbbedirler. Eğer cüz'î idrakleri saygıları olsa idi ahid bozmanın ne fena bir zulm-i nefs olduğunu vüsûk ve itimada ve hukuk ve emniyyet-i beşerin vikāyesine ne kadar münâfî bulunduğunu hisseder, biraz olsun çekinirlerdi. Resûlullah, Benî Kureyza ile bir muâhede yapmıştı, aleyhinde mumâlee[1] etmeyeceklerdi. Yani Resûlullah aleyhinde kimseye muâvenet ve muzâherette bulunmayacaklardı. Böyle iken Bedir Muharebesi'nde müşriklere silah iâne ettiler ve "unuttuk, hata ettik" dediler. Sonra bir muâhede daha yaptı, onu da Hendek Vak'ası'nda bozdular. Reisleri Ka'b b. Eşref binip Mekke'ye gitti, müşriklerle ittifak akdetti, bu âyetin sebeb-i nüzûlü bunlar olmuştur.[2] Ma'amâfîh *Tefsîr-i Tebrizî*'de Kureyş'ten Abdüddâr oğulları olduğu da menkuldür.[3]

{فَإِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ} İmdi bunları -bu nakz-ı ahd edenleri- harbde kat'iyyen yakalarsan {فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ} bunlarla arkalarındakileri dağıt, muztarip et. ❁ Yani bunları öyle bir tenkil et ki arkalarında nakz-ı ahd edecek olanlar ahid bozmaktan korksun, kaçınsın, uzaklaşsın {لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ} me'muldür ki geridekiler[4] tezekkür ederler ❁ akıllanırlar. Önlerindekinden ibret alırlar da ahdin ve nakz-ı ahdin fenalığını unutmazlar.

{وَإِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً} Bir de bir kavimden bir hıyanet vukū'undan kat'iyyen korkarsan ❁ yani muâhede yapmış olduğun herhangi bir kavmin

---

1 B: "muâmele".

2 Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* III, 369. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 21-22; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 230:

وهم بنو قريظة، نقضوا العهد الذي كان بينهم وبين رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأعانوا المشركين بالسلاح على قتال النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه، ثم قالوا: نسينا وأخطأنا فعاهدهم الثانية، فنقضوا العهد ومالئوا الكفار على رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الخندق، وركب كعب بن الأشرف إلى مكة، فوافقهم على مخالفة النبي صلى الله عليه وسلم.

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* V, 1719:

عن مجاهد «إن شر الدواب عند الله» قال ابن عباس: هم نفر من قريش من بني عبد الدار.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 339:

وقيل: هم بنو قريظة والنضير، وقيل: نفر من قريش من عبد الدار حكاه التبريزي في تفسيره.

4 M ve B: "geridekileri".

nakz-ı ahd edeceğini hisseder, delâil ü emârâtından sûret-i kat'iyyede anlar ve böyle hıyanetinden korkarsan [2424] {فَانْبِذْ اِلَيْهِمْ عَلٰى سَوَٓاءٍ} doğru ve düz bir yolda açık olarak onlara nebz ediver. ❁ Ahidlerini yüzlerine doğru açık bir yol üzerine fırlatıp atıver.

"**Nebz**" lügatta bir şeyi kaldırıp atıvermektir ki şer'de de bir devletin muâhidine karşı kat'-ı münasebet ihbar ve ilan eylemesidir. Yani öyle korkulacak bir hıyaneti, alâmet ve delilini görüp anladığın takdirde ahdin hükümsüzlüğüyle aranızdaki[1] münasebeti kat' eylediğini itidal ve istikāmet dairesinde açıkça kendilerine resmen ihbar et. Bu suretle ahdin hükümsüzlüğü tarafeynce resmen ale's-seviyye mâlum olsun da ona göre hareket edilsin ve ahid resmen bâkī farz edilirken böyle bir ihbar ve ilan yapmaksızın doğrudan doğru ve sûret-i kat'iyyede harbe girişiverme, münâceze-i harbe başlama, zira {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْخَٓائِنِينَ} muhakkak ki Allah, hâinleri sevmez. ❁ Onların yaptığı gibi resmen muâhid görünüp de gizlice nakz-ı ahde kalkışmak bir hâinlik olduğu gibi, istikāmet üzere nebz ü ilan etmeden harbe girişivermek de bir hıyanet olacağından bundan dahi[2] sakınmak lâzım gelir.

{وَلَا يَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَبَقُوا} Ve öyle küfretmiş olanlar asla kendilerini sebk etmiş -yani kaçıp kurtulmuş, arkalarından yetişilip yakalanamaz- zannetmesinler {اِنَّهُمْ لَا يُعْجِزُونَ} her hâlde onlar i'câz edemezler. ❁ Ne Allah'ı ne seni ne de arkalarından kovalayacak ehl-i adl ü hakkı âciz bırakamazlar. Binâen'aleyh nebz ü ilan yapıldığı zaman onlar önce nakz-ı ahde karar vermiş olmakla kendilerini daha evvel hazırlanmış, ileri gitmiş, hıyanetlerinin cezâsından kaçıp kurtulmuş zannetmesinler, siz de onları nebz ü ilandan müteyakkız olurlar[3], daha evvel davranmış bulunurlar da kendilerine yetişmekten âciz kalırsınız zannında bulunmayın. ❁ Nitekim "tâ" ile لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ kıraatleri bu mânada sarihtir. [2425] (*Sûre-i Mâide'de* فَبِمَا نَقْضِهِمْ مِيثَاقَهُمْ... فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاصْفَحْ اِنَّ

---

1 M ve B: "aranızda".
2 M ve B -"dahi".
3 B: "bulurlar".

اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ *[5/13] âyetine bak*). Hâinler ne yapsalar hıyanetlerinin cezâsı kendilerini bulur ve bulmalıdır. Onun için bunları bilip gözeterek öyle nebz et {وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ} ve ey mü'minler, hepiniz onlar için herhangi bir kuvvetten ve bağlı atlardan gücünüzün yettiğini i'dâd ediniz. ❁ Yani harb için kuvvetlenmeye sebep olacak her neye istitâ'atınız bulunur, gücünüz yeterse hazırlayınız, her zaman Bedir'de olduğu gibi âletsiz ve hazırlıksız bulunmayınız. {تُرْهِبُونَ بِهٖ} Bu i'dâd bu hazırlık ile {عَدُوَّ اللّٰهِ وَعَدُوَّكُمْ} Allah'ın ve sizin düşmanınız olan o düşmanları ❁ o Mekke kâfirlerini {وَاٰخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْ} ve onlardan başka daha diğerlerini ki {لَا تَعْلَمُونَهُمْ} onları siz bilmezsiniz {اَللّٰهُ يَعْلَمُهُمْ} aynlarını veya derece-i adâvetlerini ancak Allah bilir; bütün bunları irhâb eder, korkutur, sindirirsiniz. Yani gücünüz yettiği kadar bu irhâbı yapacak bir hâlde kuvvet hazırlayınız {وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ} ve Allah yolunda her ne şey sarf ederseniz {يُوَفَّ اِلَيْكُمْ} size kâmilen ecri îfâ olunur. {وَاَنْتُمْ لَا تُظْلَمُونَ} Ve siz zulme dûçâr edilmezsiniz. ❁ Ameliniz zâyi' olmaz, her hâlde semerâtını iktitaf eder, sevâbında zerre kadar tenkīse mâruz bırakılmazsınız. اٰتَتْ اُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْـًٔا [el-Kehf 18/33][1]

{وَاِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ} Ve eğer onlar -o nebz veya irhâb üzerine- müsâlemete meylederlerse {فَاجْنَحْ لَهَا} sen de ona meylet ❁ zira asıl maksat harb değil silm ü selamettir, nitekim denilmiştir:[2] [2426]

السِّلْمُ تَأْخُذُ مِنْهَا مَا رَضِيتَ بِهِ وَالْحَرْبُ يَكْفِيكَ مِنْ أَنْفَاسِهَا جزع[3]

Sulh u müsâlemet, bundan râzı olduğunu alırsın, harb ise enfâsından sana bir ceza' yeter. Onun için meyl-i müsâlemet karşısında sen de müsâlemete meylet {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} ve Allah'a mütevekkil ol ❁ muradları müsâlemet[4] izhar ederek gizli bir hud'a yapmaktır[5] diye korkma

1 "…yemişlerini vermiş, hiçbir şey noksan bırakmamış…"
2 Şiir Abbas b. Mirdâs'a aittir. Hz Osman devrinde vefat eden şairin vefat tarihi kesin olarak tesbit edilememiştir (Mustafa Fayda, "Abbas b. Mirdâs", *DİA*, I, 27).
3 Görebildiğimiz kadarıyla bu kelime kaynaklarda جُرَعُ olmakla birlikte müellif جزع şeklinde kaydetmiş ve ona göre mâna vermiştir.
4 H: "müsâra'at".
5 M ve B: "yaparlar".

{إِنَّهُ هُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ} her hâlde her şeyi işiten, bilen ancak O'dur. ❁ Binâen'aleyh onların gizli kavillerini ve niyetlerini işitip bilecek ve cezâsını verecek olan da ancak Allah'tır. Bunun için:

{وَاِنْ يُر۪يدُٓوا اَنْ يَخْدَعُوكَ} Şayet sana -sulh yüzü gösterip harb maksadını güderek- hud'a etmek murad ederlerse {فَاِنَّ حَسْبَكَ اللّٰهُ} bilmiş ol ki senin kâfin -sana yetişecek nasîrin- Allah'tır. Zira {هُوَ الَّـذ۪ٓى} O, o kâfîdir ki {اَيَّدَكَ بِنَصْرِه۪ وَبِالْمُؤْمِن۪ينَ} seni nusretiyle ve bütün mü'minlerle teyid etti {وَاَلَّفَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ} ve kalblerinin arasını telif eyledi. ❁ Onların aralarında öyle beynûnet, açıklık ve yekdiğerine karşı öyle tenâfür, taassub, birbiri[1] hakkında kin ve hiss-i intikam vardı ki {لَوْ اَنْفَقْتَ مَا فِى الْاَرْضِ جَم۪يعاً} arzdaki servetin hepsini sarf etmiş olsa idin ❁ yani herhangi bir münfık bunu yapsa idi {مَٓا اَلَّفْتَ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ} kalbleri beyninde o telifi yapamaz; o ülfet ve salâhı husûle getiremezdin. ❁ بَيْنَ قُلُوبِهِمْ Kaydı bilhassa şuna işaret ediyor ki öyle bezl-i servet ile muhtelif insanları zâhiren bir araya getirmek mümkin olabilirse[2] de kalblerin, [2427] vicdanların telif ve tevfîki bununla kābil olmaz. {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ اَلَّفَ بَيْنَهُمْ} Velâkin Allah beynlerini -kalbleriyle kalıplarıyla- telif etti ❁ kudret-i bâhiresiyle aralarındaki açıklığı kaldırıp îmân-ı tevhid ile öyle bir mahabbet ve ülfet verdi ki vech-i hakta zâhir ü bâtınları nefs-i vâhide gibi mü'telif, bünyân-ı mersus gibi muhkem bir hey'et-i ictimâ'iye oldular. Bunlar İslâm ile Resûlullah'a mütâba'attan evvel beynlerinde gayz u kin, haset ve rekabet, husûmet-i dâime cârî, bir yere gelmez, yekdiğerini katl ü yağma eder muhtelif kabâil ve akvâma mensup idiler. Ale'l-husûs ensârı teşkil eden Evs ve Hazrec kabileleri arasında pek çok husûmet ve adâvet cereyan etmiş ve öyle vak'alar olmuştu ki tarafeynin ekâbirini kırmış geçirmiş, boyunlarını iğne ipliğe çevirmişti. Vaktâ ki Allah ve Resûlüne ve yevm-i âhirete iman edip İslâm'a dâhil ve sohbet-i Resûl'e nâil oldular, Allah[3] teâlâ onlara bütün o adâvet ve husûmeti unutturdu, o gayz u huşûneti

---

1 H -"birbiri".
2 M: "olabilirlerse".
3 M ve B -"ve Resûlüne ve yevm-i âhirete iman edip İslâm'a dâhil ve sohbet-i Resûl'e nâil oldular, Allah".

gönüllerinden sildi, yerine bir meveddet-i tâmme ve mahabbet-i[1] mütekābile kāim oldu. Hubb-i fillah ve mahabbet-i Resûlullah ile öyle bir tecâzüb ve musâfâta erdiler ki hepsi bir yaydan atar oldular. Ensar oldular, Ensar ve Muhâcirîn kardeş oldular, kardeşler Resûlullah arkasında hakkın yekvücud bir müeyyidesi oldular, oldular da وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى sırrı zâhir oldu. {اِنَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Şüphe yok ki O bir Azîz'dir ki kudretine yetişilmez, iradesine karşı gelinmez. Bir Hakîm'dir ki dilediğini nasıl teshir edeceğini bilir.

Bunun için onun kifâyetini yalnız bu hususta zannetmemelidir:[2]

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللّٰهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٦٤﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِۜ اِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِۚ وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُٓوا اَلْفاً مِنَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٦٥﴾ اَلْـٰٔنَ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ وَعَلِمَ اَنَّ فِيكُمْ ضَعْفاًۜ فَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِۚ وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ اَلْفٌ يَغْلِبُٓوا اَلْفَيْنِ بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ مَعَ الصَّابِرِينَ ﴿٦٦﴾ مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُٓ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِي الْاَرْضِۜ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَاۗ وَاللّٰهُ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَۜ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٦٧﴾ لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللّٰهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَٓا اَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ ﴿٦٨﴾ فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالاً طَيِّباًۘ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٦٩﴾

[2428] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o Peygamber! Yetişir sana Allah arkanda gelen mü'minlerle (64). Ey o Peygamber! Mü'minleri cihâda teşvik eyle. Eğer sizden sabredecek yirmi kişi olursa iki yüze galebe ederler ve eğer sizden yüz kişi olursa o küfredenlerden [2429] binine galebe ederler, çünkü onlar hakkı ve âkıbeti iyi idrak etmez fıkıhsız bir kavimdirler (65). Şimdi Allah sizden yükü hafifletti ve bildi ki sizde bir zaaf var, şimdi sizden sabredecek yüz

1 B: "meveddet-i".

2 M ve B -"Bunun için onun kifâyetini yalnız bu hususta zannetmemelidir:".

kişi olursa iki yüze galebe ederler, sizden bin olursa Allah'ın izniyle iki bine galebe ederler,[1] ve Allah sabredenlerledir (66). Hiçbir Peygamber için arzda ağır basmadıkça esirleri olmak doğru değildir. Siz dünya urûzunu istiyorsunuz Allah ise âhireti kazanmanızı diliyor ve Allah Azîz'dir Hakîm'dir (67). Eğer Allah'tan bir yazı geçmiş olmasa idi aldığınız fidyeden dolayı size mutlak büyük bir azab dokunurdu (68). Artık elde ettiğiniz ganimetten helâl ve hoş olarak yiyin ve Allah'a korunun, çünkü Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (69).[2]

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ حَسْبُكَ اللّٰهُ وَمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} Ey Nebî, senin hasbin, yeterin Allah'tır. Sana ittibâʿ eden mü'minlerle beraber. ❁ Bunda iki mâna muhtemildir. Birisi Allah sana ve onlara yeter, ikincisi sana Allah ve onlar yeter. Binâenʿaleyh başka bir şeyden endişe etmeyip Allah'a sığınarak vazifenize bakınız demek olur. Bu âyetin Mekke'de otuz üç erkek ve altı kadından sonra kırkıncı olarak Hazret-i Ömer'in islâmı üzerine nâzil olduğu dahi söylenmiş ise de ekseriyetin beyanına göre Bedir'de kıtalden evvel Beydâ'da nâzil olmuştur.[3]

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ} Ey Nebiyy-i Ekrem, mü'minleri düşmanla kıtâle tahrîd et ❁ iyice tâlim ve terbiye ve tergīb ü teşvik eyle. Burada bâlâda geçen zahf ü sebat âyetlerindeki ıtlâkın bir tahsis ve takyîdi

---

1 B -"sizden bin olursa Allah'ın izniyle iki bine galebe ederler".

2 H: "Ey o Peygamber! Sana da, sana tebaʿiyet eden mü'minlere de kâfî Allah'tır (64). Ey o Peygamber! Mü'minleri cihâda teşvik eyle. Eğer sizden sabredecek yirmi kişi olursa iki yüze galebe ederler ve eğer sizden yüz kişi olursa o küfredenlerden binine galebe ederler, çünkü onlar hak ve âkıbeti iyi idrak etmez fıkıhsız bir kavimdirler (65). Şimdi Allah yükünüzü hafifletti ve bildi ki sizde bir zaaf var, şimdi sizden sabredecek yüz kişi olursa iki yüze galebe ederler, sizden bin olursa iki bine galebe ederler biiznillah, ve Allah sabr edenlerle beraberdir / vallâhu maʿaʾs-sâbirîn (66). Hiçbir Peygamber için arzda ağır basmadıkça esirleri olması doğru değildir. Siz dünya urûzunu istiyorsunuz Allah ise âhireti kazanmanızı diliyor ve Allah Azîz'dir Hakîm'dir (67). Eğer Allah'tan bir yazı sebk etmiş olmasa idi aldığınız fidyeden dolayı size mutlak büyük bir azab dokunurdu (68). Artık elde ettiğiniz ganimetten helâl ve hoş olarak yiyin ve Allah'a korunun, çünkü Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (69)".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* II, 124; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 234:

نزلت بالبيداء في غزاة بدر قبل القتال.

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, V, 1727; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 135; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 234:

عن سعيد بن جبير قال: لما أسلم مع النبي صلى الله عليه وسلم ثلاثة وثلاثون رجلا وست نسوة ثم أسلم عمر فنزلت «يا أيها النبي حسبك الله ومن اتبعك من المؤمنين» وروي عن سعيد بن المسيب نحو ذلك.

vardır. Şöyle ki: {اِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ عِشْرُونَ صَابِرُونَ} Eğer sizden yirmi sabreden olursa {يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ} iki yüze galebe ederler {وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ يَغْلِبُٓوا اَلْفًا مِنَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا} [2430] ve eğer sizden yüz -sabreden- olursa kâfirlerden bine galebe ederler. ❁ Binâen'aleyh bu nisbete kadar düşman karşısında sabr u sebat etsinler, bu nisbette ve böyle bir azm ü iman ile harb ü sabra alışsın çalışsın, nusret-i ilâhiyeye itimad edip mücahede eylesinler. Daha fazlasında mükellefiyet yoktur. Ve sabr u sebat emirleri gayr-i mahdud da değildir. Bu nisbetin böyle iki fıkra adedle ifadesi iki nükteye mebnîdir. Birincisi ziyâde-i itmi'nân için bir takrirdir. Yani bu nisbetin sade yirmi ve iki yüz gibi iki cemâ'at-i kalîleye münhasır olmayıp çoğaldıkça da aynı nisbetin cereyânını anlatmaktır. İkincisi bidâyet-i İslâm'daki teşkîlât-ı askeriyenin eczâ-yı esasiyesine işarettir. Demek olur ki iman, bir mü'mini kâfire karşı on kattan fazla büyülten bir kuvvettir. Ve bu kuvvet sade ferdiyetle değil lâekal yirmi kişilik bir vâhid-i ictimâ'î ile tebârüz eyler.[1] Bu: bu galebe {بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} çünkü o kâfirler, öyle bir kavimdirler ki fıkıhları yoktur. ❁ Mebde' ü me'âdı anlamazlar, Allah'a ve âhirete câhildirler. Harbleri, mü'minler gibi Allah rızâsı için, Allah'ın emrine imtisal ve i'lâ-yı kelimetullah niyet ve maksadıyla değildir. Bir hamiyyet-i câhiliye ve makāsıd-ı şeytaniyeye tâbi' olarak bağy ü udvân için harb yaparlar. Nazarlarında hayât-ı dünya her şey, hayât-ı âhire[2] hiçtir. Kalb-i kavî ve azm-i sahih ile cihâda atılamazlar. Bu sebeple hayât ü harbin fıkhına âşinâ olan mü'minlerin biri onların onuna karşı koyup galebe etmeye namzeddirler. Ve bu iman ve bu azm ile sabr u sebat edip bezl-i cühd eylemelidirler. Bundan anlaşılır ki sâbıkīn-i İslâm ne büyük bir kuvve-i[3] kudsiyeye mazhar ve ne kadar ağır bir sabır mükellefiyeti içinde bulunuyorlarmış[4]. Böyle bir mazhariyette bulunan üç yüz küsur kişilik Bedir mücâhidlerinin karşısında [2431] bin kişilik Kureyş ordusu hakikaten ne kadar az bir kemmiyet teşkil ediyormuş.

---

1 H, M ve B +"ذلك".
2 B: "âhiret".
3 B: "kuvvet-i".
4 M ve B: "bulunuyormuşlar".

{اَلْـٰٔنَ خَفَّفَ اللّٰهُ عَنْكُمْ} Şimdi Allah sizden o teklîfi çok hafifletti {وَعَلِمَ اَنَّ فٖيكُمْ ضَعْفًا} ve fi'l-vâki' sizde bir zaaf olduğunu bildi. ❁ Yani kudret-i harbiye nokta-i nazarından içinizde bedenen veya sabr u basiretçe bir zaafı olanlar bulunduğu ve binâen'aleyh o derece sabr u tahammül teklîfinin bundan böyle umûm için muvâfık olmadığı tahakkuk etti. Gerçi böyle olacağını Allah teâlâ ezelde bilirdi. Fakat zamân-ı vukū'u şimdi geldi ve bilfiil mütehakkık bulunduğu mâlum oldu. Müslümanlar tekessür ettikçe içlerinde zayıf olanlar da bulunduğundan ba'demâ[1] sâbıkînde[2] olduğu gibi birin ona kadar sabredip firar etmemesi ve ederse فَقَدْ بَٓاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُ [el-Enfâl 8/16] olacağı hakkındaki hükm-i ilâhî tahfif olunmuştur. Binâen'aleyh {فَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ مِائَةٌ صَابِرَةٌ} ba'demâ sizden yüz aded sabırlı olursa {يَغْلِبُوا مِائَتَيْنِ} iki yüze galebe ederler {وَاِنْ يَكُنْ مِنْكُمْ اَلْفٌ يَغْلِبُٓوا اَلْفَيْنِ بِاِذْنِ اللّٰهِ} ve sizden bin -sabırlı- olursa iki bine Allah'ın izniyle galebe ederler. {وَاللّٰهُ مَعَ الصَّابِرٖينَ} Ve Allah sabredenlerle beraberdir. ❁ Allah'ın nusreti için her hâlde sabır, şart-ı a'zamdır. Şu hâlde bundan böyle bire iki nisbetinden fazla da sabredemeyenler firârî addolunmazlar. Fakat silah ve mühimmâtı bulunduğu hâlde ikiden yüz çevirip kaçanlar فَقَدْ بَٓاءَ بِغَضَبٍ مِنَ اللّٰهِ وَمَأْوٰيهُ جَهَنَّمُ hükmüne müstahik firârî olur. Ve bunda asgarî cüz'-i tâm, yüz kişilik bir bölük olarak muteberdir. Bundan anlaşılır ki bu tahfif birin ona veya daha ziyadesine galebe imkânını selb değil, ikiden fazlaya karşı sabır ile harbin vücûbunu veya mendûbiyetini nâsihtir. Binâen'aleyh Müslümanlar iki kattan fazla bir düşmana karşı harbi kabul etmemekten dolayı âsim olmazlar. Umûmî istitâ'at meselesinde esas [2432] ikiye birdir. Ma'amâfîh sonradan da târîh-i İslâm bi-iznillah birin on misline veya daha ziyadesine galebesini gösteren nice misâllerle meşhundur[3]. Velhâsıl nusret-i ilâhiye iman, hazırlık ve sabra göre mev'uddur. Harbin netâicine gelelim:

1 B -"ba'demâ".
2 M ve B: "sadıkînde".
3 M: "meşmundur".

{مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِ} Hiçbir peygamber için arzda ishan edinceye[1] kadar esirleri olmak doğru değildir.

❁ اثخان "**İshân**" aslında kalınlık demek olan "sihan" ve "sehânet"ten kalınlaştırmak demektir. "Sıklet" de "sehânet"in lâzımı olmak itibariyle "falanı marazı veya cerîhası ağırlaştırdı; yerinden[2] kımıldatmaz etti" mânasına أثخنه المرض أو الجرح denilir. Sonra bu mânadan ahz ile harbde düşmanın esaslı kuvvetlerini iyiden iyiye vurarak ordusunu derin ve geniş bir surette cerîhadar edip kımıldanamayacak[3] bir hâle koyacak derecede kat'iyyen mağlup etmeye dahi "ishan" tâbir olunur. Binâen'aleyh âyetin mânası şu olur: Hiçbir peygamber için bulunduğu arzda küfrü makhur ve İslâm'ı i'zâz[4] edecek surette ehl-i küfre kat'iyyen galebe ile hak kuvvetinin istîlâ ve istikrârını temin ve yaptığı harbde Allah düşmanlarını iyice kırıp kuvvetlerini kat' edinceye kadar esirleri bulunması, yani askerinin esir tutmakla iştigal etmesi doğru ve meşrû bir hareket değildir. İshan hâsıl olduktan sonradır ki esir almak meşrû olabilir. حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَۗ فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً (*Sûre-i Muhammed'e bak [47/4]*).

Öyle yapmakla {تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَا} siz, dünya arazını murad ediyorsunuz. ❁ İçinizde ishandan evvel esir tutmaya bakanlar, onun fidyesinden intifâ' etmek, gelip geçici bir dünya malı ele geçirmek gibi dünyevî bir maksat gözetirler. {وَاللّٰهُ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَ} Allah ise âhireti murad ediyor[5]. ❁ Küfrün makhur olup dinin izzet bulmasını ve bu sayede âhiretinizin selâmet olmasını ve binâen'aleyh sevap ve [2433] selâmet-i uhreviyeyi murad etmenizi emrediyor[6]. Şu hâlde ishandan evvel esir almak isteyenler Allah teâlâ'nın irâde-i emriyesine, yani rızâsına muhalefet etmiş olurlar. {وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ} Hâlbuki Allah bir Azîz, Hakîm'dir ❁ emr ü iradesine muhalefet etmenin sonu tehlikelidir. Emrinde mutlak bir hikmet vardır.

---

1 B: "edilinceye".
2 B: "yerinde".
3 B: "kımıldanmayacak".
4 B: "aziz".
5 H: "eder".
6 H: "emreder".

Bunun için öyle tam bir ishan hâsıl olmadan esir almak istemeniz âhiretiniz için tehlikeden sâlim değildir. {لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللّٰهِ سَبَقَ} Allah'tan bir kitap sebk etmemiş olsa idi ❁ ictihadda bir hatadan dolayı itâb etmemek[1] veya ehl-i Bedir'e azab etmemek veya sarâhaten nehyedilmiş olmayanları ta'zîb etmemek gibi bir hükm-i ilâhî Levh-i Mahfuz'da yazılmış olmasa idi {لَمَسَّكُمْ فِيمَٓا اَخَذْتُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ} o aldığınız şeyde -yani ahz ettiğiniz esir fidyeleri sebebiyle onun yerine- size mutlak büyük bir azab dokunurdu. ❁ Hâsılı Bedir Muharebesi'nde esir tutmakla meşgul olmak ve esirlerden fidye almak maksadını beslemek büyük bir tehlike idi, çünkü henüz düşman ordusunda tam[2] ishan hâsıl olmuş değil idi ve henüz şevket-i İslâm kalınlaşmamış idi. O sırada düşmanın bir intibâhı azîm bir felâket getirebilirdi. Fakat Allah muhafaza etti. Nitekim umûmiyetle bu noktaya dikkat edilmediğinden dolayı bilâhare Uhud Muharebesi'nde zarar görüldü. Her hâlde Bedir'de esir ve fidye alınmamak daha sâlim olacaktı. Fakat madem ki alındı ve Allah tehlikeden muhafaza buyurdu, binâen'aleyh: {فَكُلُوا مِمَّا غَنِمْتُمْ حَلَالاً طَيِّباً} Aldığınız o ganimetten helâl ve temiz olarak yiyiniz ❁ yani mubahtır. Bu tekdîr-i ilâhî üzerine onun haram olduğunu zannetmeyiniz de ber vech-i bâlâ ahkâm-ı mahsûsasına riayet ederek intifâ' ediniz {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'a ittikā [2434] ediniz: Emrine ve nehyine muhalefetten sakınıp hatâdan vikāyesine sığınınız[3] {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} zira Allah muhakkak Gafûr, Rahîm'dir. ❁ Yani ittikā ettiğiniz takdirde o hatâyı, iznin vürûdundan evvel fidâyı mubah telakkī etmek kusurunu mağfiret eder ve tevbenizi kabul edip sizi rahmetine mazhar eyler.

Şimdi:

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِمَنْ فٖٓي اَيْدٖيكُمْ مِنَ الْاَسْرٰٓى اِنْ يَعْلَمِ اللّٰهُ فٖي قُلُوبِكُمْ خَيْراً يُؤْتِكُمْ خَيْراً مِمَّٓا اُخِذَ مِنْكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٧٠﴾ وَاِنْ يُرٖيدُوا خِيَانَتَكَ فَقَدْ خَانُوا

1 B: "etmek".
2 B +"bir".
3 B: "giriniz".

اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ فَاَمْكَنَ مِنْهُمْۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿٧١﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا
بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ وَالَّذ۪ينَ اٰوَوْا وَنَصَرُٓوا اُو۬لٰٓئِكَ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍۜ وَالَّذ۪ينَ
اٰمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتّٰى يُهَاجِرُواۚ وَاِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدّ۪ينِ
فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ اِلَّا عَلٰى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ م۪يثَاقٌۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿٧٢﴾ وَالَّذ۪ينَ
كَفَرُوا بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍۜ اِلَّا تَفْعَلُوهُ تَكُنْ فِتْنَةٌ فِي الْاَرْضِ وَفَسَادٌ كَب۪يرٌۜ ﴿٧٣﴾ وَالَّذ۪ينَ
اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ وَالَّذ۪ينَ اٰوَوْا وَنَصَرُٓوا اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّاۜ
لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَر۪يمٌ ﴿٧٤﴾ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ فَاُو۬لٰٓئِكَ
مِنْكُمْۜ وَاُو۬لُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ ف۪ي كِتَابِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿٧٥﴾

[2435] **Meâl-i Şerîfi**

Ey Peygamber, elinizdeki esirlere de ki: "Eğer Allah[1] sizin kalblerinizde bir hayır bilirse size sizden alınandan daha hayırlısını verir ve günahlarınızı mağfiret buyurur. Allah Gafûr, Rahîm'dir" (70). Ve eğer sana hıyanet etmek isterlerse unutmasınlar ki bundan evvel Allah'a hıyanet ettiler de kahredilmelerine imkân verdi, Allah Alîm, Hakîm'dir (71). O kimseler ki iman ettiler ve muhâcir oldular ve mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda mücahede eylediler ve o kimseler ki barındırdılar ve yardıma koştular, işte bunlar birbirlerinin velîleridirler. İman edip de hicret etmeyenler ise hicretlerine kadar sizin için onlara velâyet nâmına bir şey yoktur, bununla beraber eğer dinde yardımınızı isterlerse yardım etmek de üzerinizi borçtur. Ancak sizinle aralarında mîsak bulunan bir kavim aleyhine değil, Allah amellerinizi gözetiyor (72). Kâfir bulunanlar da yekdiğerinin velîleridir[2], böyle yapmazsanız yeryüzünde bir fitne ve [2436] büyük bir fesad olur (73). O kimseler ki iman edip hicret ettiler ve Allah yolunda cihâda gittiler, ve o kimseler ki iyvâ ettiler, yardıma koştular, işte bunlar hakkā mü'minlerdir, bunlara bir

1 B -"Allah".
2 B: "velîleridirler".

mağfiret var[1] *ve kerîm bir rızık var (74). O kimseler ki sonradan iman ettiler ve hicret edip sizinle beraber mücahede yaptılar, bunlar da sizdendir. Bir de erham sahipleri Allah'ın kitabında birbirine daha yakındır, şüphe yok ki Allah her şeyi bilir (75).*[2]

{قُلْ لِمَنْ فٖى اَيْدٖيكُمْ مِنَ الْاَسْرٰى} ۞ Burada esirlere gönüllerini almak için hüsn-i suretle nasihat emrolunuyor. Hükmün umûmî olduğunda şüphe yoktur. Fakat İbn Abbas Hazretleri'nin rivayetine göre sebeb-i nüzûlü pederi Hazret-i Abbas radıyallâhu anhümâ olmuştur. Şöyle ki:

Bedir günü Abbas da esir olmuştu ve beraberinde yirmi ukıyye de altın vardı -ki bir ukıyye kırk dirhem ve mecmû'u sekiz yüz dirhem demektir-. Bunu askere it'âm için çıkarmıştı ve kendisi Bedir'de Kureyş ordusunun ta'âmını taahhüd eden on kişiden birisi idi, fakat nevbet kendisine gelmeden esir edilmişti. Bunun üzerine Abbas demişti ki: "Ben müslim idim fakat bana ikrah ettiler". Aleyhissalâtü vesselâm da buyurdu ki: "Dediğin doğru ise Allah sana ecrini verir velâkin zâhir-i emrin aleyhimizde idi." Abbas, kendi nakledip dedi ki: "Bunun üzerine Resûlullah'a o altını bana iade etmesini söyledim; 'amma', buyurdu, 'aleyhimizde isti'âne için alıp çıktığın şeyi hayır.' Bundan başka Peygamber, iki biraderzâdem Akīl b. Ebî Tâlib ve Nevfel b. Hâris'in fidyelerini de bana teklif etti." Buna karşı Abbas "yâ Muhammed, beni

---

1 B -"var".

2 H: "Ey Peygamber, elinizdeki esirlere de ki: 'Eğer Allah sizin kalblerinizde bir hayır bilirse size sizden alınandan daha hayırlısını verir ve günahlarınızı mağfiret eder. Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir' (70). Ve eğer sana hıyanet etmek isterlerse unutmasınlar ki bundan evvel Allah'a hıyanet ettiler de kahredilmelerine imkân verdi, Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (71). O kimseler ki imana geldiler, hicret ettiler, mallarıyla, canlarıyla Allah yolunda mücahede eylediler ve o kimseler ki muhacirleri barındırdılar, yardımlarına koştular, işte bunlar yekdiğerlerinin velîleridirler. İman edip de hicret etmeyenler ise hicretlerine kadar olanların velâyetlerinden size bir şey yoktur, eğer dinde yardımınızı isterlerse yardım etmek üzerinizi borçtur. Ancak sizinle aralarında mîsak bulunan bir kavim aleyhine değil, Allah amellerinize basîrdir (72). Kâfir bulunanlar, bunlar da yekdiğerinin velîleridir, böyle yapmazsanız yeryüzünde bir fitne ve büyük bir fesad olur (73). O kimseler ki iman edip hicret ettiler ve Allah yolunda cihâda gittiler, ve o kimseler ki iyvâ ettiler, yardıma koştular, işte bunlar hakkā mü'minlerdir, bunlara bir mağfiret ve kerîm bir rızık var (74). O kimseler ki bundan sonra iman ettiler ve hicret edip sizinle beraber mücahede eylediler, bunlar da sizdendir. Ve Allah'ın kitabında ulü'l-erhâm birbirine velâyetçe daha yakındır, şüphe yok ki Allah her şeye alîmdir (75)".

Kureyş'ten dilenecek bir hâlde bıraktın" dedi. Resûlullah "hani" buyurdu, "Mekke'den çıkarken zevcen Ümmü'l-Fadl'a teslim ettiğin ve ederken 'başımıza ne musibet geleceğini bilmem, şayet bana bir hâdise olursa bu senin ve Abdullah'ın ve [2437] Ubeydullah'ın ve Fadl'ındır' dediğin altın nerede?" Abbas "ne biliyorsun?" dedi, Peygamber "Rabbim haber verdi" buyurdu, Abbas "şehadet ederim ki sen sâdıksın ve لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللهُ'dır, ve sen onun abdi ve Resûlüsün; vallahi buna Allah'tan başka kimse muttali' olmamıştı, ben onu gece karanlığında teslim etmiş idim. Alimallah, ben senin nübüvvetinde şüphe ediyordum, şimdi madem ki bunu haber verdin binâen'aleyh şüphem kalmadı" dedi. Bir müddet sonra da Abbas -bu âyetin meâline işaretle- dedi ki "Allah, bana o altınların yerine daha hayırlısını verdi, şimdi yirmi kölem var, en aşağısı yirmi binde mudârabe yapıyor. Hem bana zemzemi de verdi ki mukābilinde Mekke'nin bütün emvâlini verseler istemem; bundan böyle de ben, Rabbimin mağfiretine muntazır oluyorum".[1]

{اُو۬لٰٓئِكَ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍ} Bunlar, bu muhâcirîn ile ensar yekdiğerinin velîleridirler. ❁ Bir kısmının diğerine velâyeti vardır. Birbirine vâris olurlar. Ve işlerini rü'yet ve tesviye ederler {وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا} iman edip de muhâceret etmemiş olanlar -henüz dâr-ı harb tâbi'iyetinde bulunan mü'minler- ise {مَا لَكُمْ مِنْ وَلَايَتِهِمْ مِنْ شَيْءٍ حَتّٰى يُهَاجِرُوا} muhâceretleri vâki' oluncaya kadar sizin onlara velâyet nâmına bir şeyiniz yoktur ❁ işlerine müdahale eyleyemezsiniz. {وَاِنِ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِى الدّٖينِ} Ma'amâfîh sizden dinde nusret isterlerse {فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ} yardım etmek de üzerinize vâcibdir

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* IV, 15. Bkz. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* II, 127; İbn İshâk, *Sîre,* s. 307; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 148; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 238:

عن ابن عباس في قول الله، عز وجل: «يأأيها النبي قل لمن في أيديكم من الأسرى إن يعلم الله في قلوبكم خيرا يؤتكم خيرا مما أخذ منكم ويغفر لكم والله غفور رحيم» (الأنفال ٨/٧٠). نزلت في الأسرى يوم بدر، منهم العباس بن عبد المطلب ونوفل بن الحارث وعقيل بن أبي طالب. وكان العباس قد أسر يومئذ ومعه عشرون أوقية من ذهب. قال أبو صالح مولى أم هانيء: فسمعت العباس يقول فأخذت منى فكلمت رسول الله أن يجعلها من فداى فأبى علي، فأعقبني الله مكانها عشرين عبدا كلهم يضرب بمال مكان عشرين أوقية، وأعطاني زمزم وما أحب أن لى بها جميع أموال أهل مكة، وأنا أرجو المغفرة من ربي، وكلفني رسول الله صلى الله عليه وسلم فدى عقيل بن أبي طالب فقلت: يا رسول الله تركتني أسأل الناس ما بقيت، فقال لي: فأين الذهب يا عباس؟ فقلت: أي ذهب؟ قال: الذي دفعته إلى أم الفضل يوم خرجت فقلت لها إنى لا أدرى ما يصيبنى فى وجهى هذا فهذا لك وللفضل ولعبد الله وعبيد الله وقثم فقلت له: من أخبرك بهذا؟ فوالله ما اطلع عليه أحد من الناس غيرى وغيرها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الله أخبرنى بذلك، فقلت له: فأنا أشهد أنك رسول الله حقا وأنك لصادق وأنا أشهد أن لا إله إلا الله وأنك رسول الله، وذلك قول الله: «إن يعلم الله في قلوبكم خيرا» يقول: صدقا «يؤتكم خيرا مما أخذ منكم ويغفر لكم والله غفور رحيم»، فأعطانى مكان عشرين أوقية عشرين عبدا وأنا أنتظر المغفرة من ربى.

{اِلَّا عَلٰى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ} meğer ki sizinle aralarında bir mîsak bulunan bir kavim aleyhine olsun ❁ zira böyle bir kavme karşı o mü'minlere yardım ederek nakz-ı [2438] ahd etmek câiz olmaz. Nasıl olabilir ki {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ}dir. {وَالَّذِينَ كَفَرُوا بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍ} Kâfirler de bazıları bazılarının velîleridir. ❁ Sizinle değil, hepsinin de değil bazıları arasında miras ve muzâheret cereyan eder. Binâen'aleyh mü'minlerle alâkaları yoktur. Velev akraba olsun mü'minle kâfir beyninde velâyet ve verâset cereyan etmez. Bir de her kâfirin her kâfire de velâyet ve verâseti olmaz. İhtilâf-ı din ve ihtilâf-ı dâr ikisi de irse mâni'dir. {اِلَّا تَفْعَلُوهُ} Eğer bunu yapmazsanız ❁ birbirinize velâyet ve nusret işlerini şu beyan olunan esas dairesinde tâyin ve tefrik ederek icrâ eylemez de karmakarışık ederseniz {تَكُنْ فِتْنَةٌ فِى الْاَرْضِ وَفَسَادٌ كَبِيرٌ} yer yüzünde azîm bir fitne ve büyük bir fesad olur ❁ ki künhünü takdir edemezsiniz. Bu beyânâtta mü'minler muhâcirîn ve ensar, gayr-i muhâcir kısımlarına taksim olunduktan ve beynlerindeki alâka-i muvâsaletin esası gösterildikten sonra bunların imandaki mertebe-i kemâllerini tahkik zımnında buyuruluyor ki: {وَالَّذِينَ اٰمَنُوا} Onlar ki iman ettiler {وَهَاجَرُوا} ve muhâceret eylediler ❁ yani kavimlerini, hısımlarını akrabalarını, dâr u diyarlarını bırakıp vatanlarından çıktılar {وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} ve Allah yolunda mücahede ettiler; Allah'ın dini uğrunda Allah rızâsı için cehdlerini sarf etmek ve sabr u tahammül ile zahmetler çekip nefislerini it'âb eylemek hususunda müsabaka yaptılar {وَالَّذِينَ اٰوَوْا} onlar ki iyvâ eylediler ❁ Resûlullah'ı ve muhâcirîni kendi hânelerinden ve yerlerinden me'vâlar, meskenler tahsis ederek iskân ettiler, yerleştirdiler {وَنَصَرُوا} ve nusret ettiler ❁ onlarla beraber olup [2439] düşmanlarına karşı her vechile yardım ettiler, ensar oldular {اُولٰٓئِكَ} işte bunlar ❁ bu muhâcirîn ve ensar {هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا} ancak bunlardır ki hakkā mü'minlerdir. ❁ Bunlardır ki imanlarını sûrenin başında da beyan olunduğu üzere îfâ-yı muktezâsıyla tahkik etmiş, hakikate erdirmişlerdir. {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ} Bunlar içindir ki misâlsiz bir mağfiret ve kerîm bir rızık vardır. ❁ Bir rızık ki ne mes'ûliyeti var ne minneti. Fakat bu اُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا kasrını mutlak ve bugün mevcut

olanlara münhasır bir kasr-ı hakīkī zannetmemelidir. Bu kasr, hicret farz iken dâr-ı harbden hicret etmeyenlere nazaran izâfîdir. Çünkü {وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْ بَعْدُ} ba'demâ yani sizin hicretinizden sonra {وَهَاجَرُوا} iman edip muhâceret[1] edenler {وَجَاهَدُوا مَعَكُمْ} muhâceret edip sizinle beraber mücahede edenler {فَاُولٰٓئِكَ} imdi bunlar; bu üç sıfatla muttasıf olanlar da {مِنْكُمْ} sizdendir. ❁ Size mülhak ve sizden ma'dud تَابِعِينَ بِإِحْسَان'dırlar. Ey mü'minler! {وَاُولُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ فِى كِتَابِ اللّٰهِ} Ma'ahâzâ[2] bundan sonra zevi'l-erhâm kitâbullahta, yani hükm-i mirasta yekdiğerine evlâdır. ❁ Ecânibden akdemdir, velevse zevi'l-erhâmdan olsun, yani bir kadın dolayısıyla karâbeti bulunsun. Mü'min akraba varken karâbeti bulunmayan ecânib şimdi sizde olduğu gibi mücerred uhuvvet-i dîniye ve hılf ile vâris olamaz. Yani muhâcirîn ile ensar beyninde uhuvvet-i dîniye üzerine cereyan eden tevârüs bundan sonra cârî olmayacak, mü'minler beyninde miras akrabaya ait olacaktır. Ve işte hicret-i ûlâ ile sonraki hicretler beyninde yegâne fark [2440] budur. Hicret-i sâniye Bedir'den sonra veya bu âyetin nüzûlünden sonrası diyenler olmuş ise de esahhı Hudeybiye'den sonrasıdır.[3]

{اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ} Şüphe yok ki Allah her şeye alîmdir. ❁ Binâen'aleyh bu hükmün ve yukarıdan beri zikrolunan ahkâmın sırr u hikmetine de alîmdir, bundan sonra gelecek Berâe ahkâmının da.

---

1 B: "hicret".
2 B: "Mahzâ".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 519. Krş. Vâhidî, *el-Vecîz,* s. 450:
اختلفوا في المراد من قوله تعالى: «من بعد» نقل الواحدي عن ابن عباس: بعد الحديبية وهي الهجرة الثانية، وقيل بعد نزول هذه الآية، وقيل: بعد يوم بدر، والأصح أن المراد والذين هاجروا بعد الهجرة الأولى، وهؤلاء هم التابعون بإحسان.

[2441]

سُورَةُ التَّوْبَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَتِسْعٌ وَعِشْرُونَ آيَةً

TEVBE SÛRESİ

İşbu Berâe sûresi de Medenîdir ve en sonra nâzil olan sûredir. Nüzûlü hicretin dokuzuncu senesi başlamıştır. Şöyle rivayet olunmuştur ki Mekke sekizinci sene-i hicriyede fethedildi. Attâb b. Esîd[1] vâli idi, ertesi dokuzuncu sene Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Tebük'ten avdette Hazret-i Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu anh'ı mevsim-i hacca emîr nasb edip gönderdi. Hareketinden sonra bu Sûre-i Berâe nâzil oldu. Binâen'aleyh bunu mevsim-i hacda ahâliye kıraat etmek üzere arkasından da Hazret-i Ali radıyallahu anh'ı me'mur edip kendi nâkası Adbâ'ya bindirerek gönderdi. "Ebû Bekr'e gönderseydiniz" denildi, لَا يُؤَدِّي عَنِّي إِلَّا رَجُلٌ مِنِّي buyurdu ki "böyle ahidlerin akd ü halline müte'allik bir teblîği benim yakın akrabamdan olan bir adamdan başkası tarafımdan te'diye etmez, Arabın örf ü âdeti böyledir" demektir. Vaktâ ki Hazret-i Ali yaklaştı, Hazret-i Ebû Bekir nâkanın buzalamasını işitti ve "bu Resûlullah'ın devesinin sesi!" deyip durdu, iltihak edince Hazret-i Ali'ye "emîr mi veya me'mur musun?" diye sordu, "me'mur" dedi, yürüdüler. Vaktâ ki terviye önü oldu, Ebû Bekir hutbeyi okudu ve nâsa menâsik-i haccı söyledi. Ali de yevm-i nahrda Cemre-i Akabe yanında kalktı "يا أيها الناس Ben size Resûlullah'ın resûlüyüm" dedi. "Ne ile?" dediler, otuz veya kırk âyet kıraat etti, sonra da dedi ki: "Şu dört ile emrolundum: Bu seneden sonra bu Beyt'e müşrik yaklaşmayacak, Beyt'i üryan tavaf etmeyecek, her nefs-i mü'minden başkası cennete girmeyecek, her ahid sâhibine ahdi itmam edilecek."[2]

---

1 M: "Üseyd".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 243-244. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* II, 154-155; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 543-546; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 96-97, 100, 107-109:

وكان نزولها سنة تسع من الهجرة وفتح مكة سنة ثمان، وكان الأمير فيها عتاب بن أسيد، فأمّر رسول الله صلى الله عليه وسلم أبا بكر رضى الله عنه على موسم سنة تسع، ثم أتبعه علياً رضى الله عنه راكب العضباء ليقرأها على أهل الموسم، فقيل له: لو بعثت بها إلى أبى بكر رضى الله عنه؟ فقال: «لا يؤدى عنى إلا

[2442]

Âyetleri: Yüz otuz

Kelimeleri: 2479

Harfleri: 10087[1]

Fâsılası: ن، م، ل، ر، ب harfleridir. "Lâm", bir kalîl; "bâ", el-guyûb[2]; "râ", birkaç fâsıla; mim, nun esastır. نم لرب.[3]

İsimleri: Berâet, Tevbe, el-Mukaşkışe, el-Müba'sire, el-Müşerride, el-Muhziye, el-Fâdiha[4], el-Müsîre, el-Hâfire, el-Münekkile, el-Müdemdime ve Sûretü'l-Azâb. Zira bunda müşriklerden bir teberrî ve mü'minlere tevbe vardır. Nifak illetinden berî kılar, münafıkların esrârını fâş eder, onları kaçırır, terzil, berbat eder. Yüreklerini deşer tenkil eder. Üzerlerine hışım yağdırır. Hazret-i Sıddîk[5] radıyallahu anh'dan mervîdir ki: "Buna Sûre-i Tevbe tesmiye edersiniz. Hakikaten vallahi dokunmadık bir kimse bırakmadı" demiştir.[6]

Bir de bu sûreyi ilk nazarda diğerlerinden fark ettiren bir husûsiyet vardır ki evvelinde besmele olmamasıdır. Buna başlıca iki hikmet beyan edilmiştir. Birisi arada uzun müddet bir fâsıla-i nüzûl bulunmakla beraber bunun Sûre-i Enfâl'e bi-hasebi'l-ma'nâ kuvvetli bir ta'alluk ve irtibâtı bulunması, ikincisi de harb mesâili hakkında nâzil olmak

---

رجل منى»، فلما دنا عليّ سمع أبو بكر الرغاء، فوقف، وقال: هذا رغاء ناقة رسول الله صلى الله عليه وسلم، فلما لحقه قال: أمير أو مأمور؟ قال: مأمور. وروى أنّ أبا بكر لما كان ببعض الطريق هبط جبريل عليه السلام فقال: يا محمد، لا يبلغنّ رسالتك إلا رجل منك، فأرسل علياً، فرجع أبو بكر رضى الله عنهما إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله، أشيء نزل من السماء قال: نعم، فسر وأنت على الموسم، وعليّ ينادى بالآى. فلما كان قبل التروية خطب أبو بكر رضى الله عنه وحدثهم عن مناسكهم، وقام على رضى الله عنه يوم النحر عند جمرة العقبة فقال: يا أيها الناس، إنى رسول رسول الله إليكم. فقالوا: بماذا؟ فقرأ عليهم ثلاثين أو أربعين آية. وعن مجاهد رضى الله عنه ثلاث عشرة آية، ثم قال: أمرت بأربع: أن لا يقرب البيت بعد هذا العام مشرك، ولا يطوف بالبيت عريان، ولا يدخل الجنة إلا كل نفس مؤمنة، وأن يتم إلى كل ذى عهد عهده: فقالوا عند ذلك يا على، أبلغ ابن عمك أنا قد نبذنا العهد وراء ظهورنا، وأنه ليس بيننا وبينه عهد إلا طعن بالرماح وضرب بالسيوف. وقيل: إنما أمر أن لا يبلغ عنه إلا رجل منه، لأنّ العرب عادتها في نقض عهودها أن يتولى ذلك على القبيلة رجل منها، فلو تولاه أبو بكر رضى الله عنه لجاز أن يقولوا: هذا خلاف ما يعرف فينا من نقض العهود، فأزيحت علتهم بتولية ذلك علياً رضى الله عنه.

1 H -"Kelimeleri: 2479
Harfleri: 10087".

2 B: "el-gurûb".

3 H -"ن، م، ل، ر، ب harfleridir. "Lâm", bir kalîl; "bâ", el-guyûb; "râ", birkaç fâsıla; mim, nun esastır. نم لرب".

4 M: "Elkadıme"; B: "el-Kadîha".

5 Kaynaklarda bu söz Huzeyfe radıyallâhu anh'a nispet edilmektedir.

6 Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân,* thk. Gânim Kaddûri el-Hamed, Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs, 1414/1994, s. 160; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 241:

عن حذيفة قال: إنكم تسمون هذه السورة سورة التوبة وإنها سورة العذاب والله ما تركت أحدا إلا نالت منه.

itibariyle bu onun temâdîsi gibi olup ikisinin bir sûre addedilebilecek kadar müşâbih ve mütenâsib bulunmasıdır. O derecede ki rivayete göre ashâb içinde bile bu ikisini bir sûre zannedenler olmuştur.[1] Fakat hem âyetlerinin kesreti hem de bu sûrenin ber vech-i bâlâ birçok isimlerle iştihârı, bir Sûre-i müstakille olduğunu anlattığı gibi şunda da ittifak vardır ki Resûlullah bunun Sûre-i Enfâl'den veya herhangi bir sûreden olduğunu söylememiştir. Ma'rız-ı hâcette sükût ise beyân-ı zarûret olduğundan onu söylememesi müstakil bir sûre olduğunu beyandır. Şu hâlde aralarında münâsebet-i kaviyye bulunan diğer sûreler dahi mevcud olduğundan bu zikrolunan hikmet, besmelenin terki için sebeb-i aslî değildir. Ve [2443] bu yalnız nazar-ı i'tibâra alındığı takdirde kıraatte ancak Enfâl'den Berâe'ye geçerken besmele çekilmemek ve fakat Berâe ayrıca okunduğu zaman başında dahi olsa herhangi bir sûre eczâsında olduğu gibi besmele[2] çekilmesi mendub olması iktizâ edecektir. Hâlbuki bunun evvelinde besmele nâzil olmadığı şüphesizdir. Ve bunun asıl sebebini şu diğer hikmette aramak lâzım gelir. Hazret-i Ali'den mervîdir ki burada besmele niçin yazılmadığı kendisinden sual olunduğu zaman "بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ bir emândır. Bu sûre ise seyf ve nebz-i uhûd ile nâzil oldu" demiştir.[3] Süfyân b. Uyeyne bu mânayı anlatırken وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِناً [en-Nisâ 4/94][4] kavl-i ilâhîsi mazmûnuyla tekid ederek anlatmıştır.[5] Yani selâm vermenin ref'-i emâna mâni' bulunduğu

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 69.

2 H +"~~besmele~~".

3 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 37:

وروي عن علي بن أبي طالب أنه سئل عن ذلك، فقال: لأنها نزلت في السيف، وليس في السيف أمان و«بسم الله الرّحمن الرّحيم» من الأمان.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 522:

قال ابن عباس: سألت عليا رضي الله عنه: لم لم يكتب بسم الله الرحمن الرحيم بينهما؟ قال: لأن بسم الله الرحمن الرحيم أمان، وهذه السورة نزلت بالسيف ونبذ العهود وليس فيها أمان.

4 "…Size İslâm selâmı veren kimseye (…) 'sen mü'min değilsin' demeyin…"

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 164:

سمعت عبد الجبار بن العلاء العطار يقول: سئل سفيان بن عيينة: لِمَ لَمْ يُكتب في صدر براءة «بِسمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ» فقال: لأن التسمية رحمة، والرحمة أمان، وهذِه السورة نزلت في المنافقين وبالسيف، ولا أمان للمنافقين.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 522:

ويروى أن سفيان بن عيينة ذكر هذا المعنى، وأكده بقوله تعالى: «ولا تقولوا لمن ألقى إليكم السلام لست مؤمنا» فقيل له: أليس أن النبي صلى الله عليه وسلم كتب إلى أهل الحرب «بسم الله الرحمن الرحيم». فأجاب عنه: بأن ذلك ابتداء منه بدعوتهم إلى الله، ولم ينبذ إليهم عهدهم. ألا تراه قال في آخر الكتاب: «والسلام على من اتبع الهدى» وأما في هذه السورة فقد اشتملت على المقاتلة ونبذ العهود فظهر الفرق.

düşünülürse "Rahman, Rahîm" sıfatlarıyla rahmet-i ilâhiyeyi müekked bir surette ihtar ve o rahmete vesîle-i vuslat olarak ismullâhı yâd u tezkâr demek olan besmelenin kat'-ı ismet ve ref'-i emâna münâfî ve münâkız olacağı da tebeyyün eder. Fi'l-hakīka mesele iyi teemmül olunursa ne naklen ne de aklen bu sûrenin evvelinde besmelenin ne nüzûlüne ne yazılmasına ne de okunmasına cevaz tasavvur olunmak ihtimâli yoktur. Hatta burada rahmeti tasrih etmeyerek sade بِسْمِ اللّٰهِ بَرَٓاءَةٌ مِنَ اللّٰهِ demekte bile iki büyük mahzur vardır. Evvelâ bu bir tenakuz olur. Çünkü besmele Allah'ın ismine sarih bir vuslat, بَرَٓاءَةٌ مِنَ اللّٰهِ ise "Allah'tan kat'-ı alâka" demektir. Bu ikisi ise açıktan açığa mütenâkızdır. Sâniyen bunun zâhirinden "Allah'ın ismiyle teberrük ve teyemmün, Allah'tan kat'-ı alâkadır" demek gibi bir mâna tebâdür eder ki bir küfür olacağında şüphe yoktur. Binâen'aleyh bu sûrenin evvelinde besmele nâzil olmamış ve yazılmamış olduğu gibi okunması dahi kābil-i tecviz değildir. Ve hatta bu tahkīke nazaran namazda böyle bir sehiv vâki' olsa tegayyür-i fâhiş bulunacağından namaz fâsid olmak lâzım gelir. Ancak bu mahzur yalnız sûrenin [2444] evvelindedir. Eczâsına gelince diğer sûrelerin eczâsındaki ahkâm-ı kıraatten farkı zâhir değildir.[1] Fi'l-vâki' teâmül de böyledir. Meselâ âhirinden لَقَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ... إلخ [9/128] diye okunacağı zaman besmele terk edilmez. Hulâsa bu sûrenin başı müşriklere bir ültimatom sernâmesi olduğundan besmelenin tam zıddı olan kat'-ı alâka ile başlanarak buyuruluyor ki:

بَرَٓاءَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهٓ اِلَى الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَۜ ﴿١﴾ فَسِيحُوا فِى الْاَرْضِ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَاعْلَمُٓوا اَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِى اللّٰهِۙ وَاَنَّ اللّٰهَ مُخْزِى الْكَافِرِينَ ﴿٢﴾ وَاَذَانٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهٓ اِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْاَكْبَرِ اَنَّ اللّٰهَ بَرِٓیءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَۙ وَرَسُولُهُۜ فَاِنْ تُبْتُمْ فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْۚ وَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاعْلَمُٓوا اَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِى اللّٰهِۜ وَبَشِّرِ الَّذِينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ اَلِيمٍۙ ﴿٣﴾ اِلَّا الَّذِينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوكُمْ شَيْـًٔا وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ اَحَدًا

1 H +"Ve".

فَاَتِمُّٓوا اِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ اِلٰى مُدَّتِهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّق۪ينَ ﴿٤﴾ فَاِذَا انْسَلَخَ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِك۪ينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍۚ فَاِنْ تَابُوا وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ فَخَلُّوا سَب۪يلَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٥﴾ وَاِنْ اَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ اسْتَجَارَكَ فَاَجِرْهُ حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللّٰهِ ثُمَّ اَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٦﴾

[2445] **Meâl-i Şerîfi**

Bir ültimatom, Allah ve Resûlünden, mu'âhede ettiğiniz müşriklere: (1) Bundan böyle yeryüzünde dört ay istediğiniz gibi dolaşın, şunu da bilin ki siz Allah'ı âciz bırakacak değilsiniz. Allah her hâlde kâfirleri rüsvâ edecek (2). Bir de Allah ve Resûlünden hacc-ı ekber günü insanlara bir ilan, ki Allah müşriklerden berîdir, Resûlü de. Derhâl tevbe ederseniz o hakkınızda hayrdır, yok eğer aldırmazsanız biliniz ki siz, Allah'ı âciz bırakacak değilsiniz ve Allah'ı, Peygamber'i tanımayanlara elîm bir azâbı tebşir et (3). Ancak mu'âhede yapmış olduğunuz müşriklerden bilâhare size ahidlerinde hiçbir eksiklik yapmamış ve sizin aleyhinizde hiçbir kimseye muzâheret etmemiş bulunanlar müstesnâ. Bunlara müddetlerine kadar ahidlerini tamamıyla îfâ edin. Her hâlde Allah müttakīleri sever (4). O haram olan aylar çıktı mı artık öbür müşrikleri nerede bulursanız öldürün, yakalayın, hapsedin ve bütün geçit başlarını tutun. Eğer tevbe ederler ve namaz kılıp zekâtı verirlerse sebillerini tahliye edin, çünkü[1] Allah Gafûr, Rahîm'dir (5). Ve eğer müşriklerden biri emân ile yakınına gelmek isterse[2] ona emân ver, tâ ki Allah'ın kelâmını dinlesin, sonra da onu me'menine kadar gönder,[3] çünkü bunlar hakikati bilmez bir kavimdirler (6).

---

1 H +"şüphesiz".
2 H: "isterlerse".
3 H +"sebebi".

[2446] "**Berâet**": برأ، يبرأ، براءة bu maddenin asıl mânası *Müfredât* ve *Besâir*'de[1] beyan olunduğuna göre "herhangi bir mekruhtan tefassî ve tebâʻüd" demektir.[2] Kâdî[3] Beyzâvî Sûre-i Bakara'da فَتُوبُوا اِلٰى بَارِئِكُمْ'de [2/54] der ki: "Bu terkîbin aslı bir şeyin gayrisinden hâlis olması mânasınadır ki ya 'hasta marazından, medyun deyninden berî oldu' dedikleri gibi tefassî tarîkiyle olur veya برأ الله آدم من الطين gibi inşâ suretiyle olur."[4] Bu iki mâna ile de kelime lisânımızda müstaʻmeldir. Meselâ "berâet-i zimmet asıldır" denildiği zaman, ibtidâen inşâ suretiyle olan hulûs ve selâmet mânası kastedilir. Cezâda cürümden berâet de böyledir. Lâkin deynden berâet bu suretle olabildiği gibi ibrâ veya istîfâ suretiyle de olur ki bu da tefassî tarîkidir. Hukukta böyle olduğu gibi bundan me'huz olarak kelimenin bir de hukūk-ı siyâsiye ve harb nokta-i nazarından mukarrer mânası vardır ki burada asıl maksud olan da odur. Nitekim Ebû Bekir Râzî bunu izah ile *Ahkâm-ı Kur'ân*'da der ki: "Berâet, katʻ-ı muvâlât ve irtifâʻ-ı ismet ve zevâl-i emândır".[5] Fahreddin Râzî de tefsirinde der ki: "Berâetin mânası inkıtâʻ-ı ismettir بَرِئْتُ مِنْ فُلَانٍ أَبْرَأُ بَرَاءَةً denilir ki beynimizde ismet inkıtâʻ etti, aramızda alâka kalmadı demektir."[6] Ve işte burada berâet herhangi bir kerâhet-i nakīsadan selâmet ve tebâʻud maʻnâ-yı aslîsini mutazammın olmakla beraber bilhassa maʻnâ-yı hukūkī ve siyâsîsi[7] ile hukūk-ı düvel ıstılâhâtında[8] "hâl-i harb hudûsunu iktizâ eden katʻ-ı münasebet" demektir. Ve bu suretle sûrenin ilk âyeti bir ültimatom ve ondan sonrası bunun esbâb-ı mûcibesiyle umûma ilan ve îzâhıdır. Şöyle ki:

---

1 *Besâir*'de برأ maddesini bulamadık.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 121:

أصل البُرْءِ والبَرَاءِ والتَبَرّي: التفصّي مما يكره مجاورته.

3 B: "Kezâ".

4 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* I, 81:

وأصل التركيب لخلوص الشيء عن غيره، إما على سبيل التفصي كقولهم برئ المريض من مرضه والمديون من دينه، أو الإنشاء كقولهم برأ الله آدم من الطين.

5 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 264:

قال أبو بكر: البراءة هي قطع الموالاة وارتفاع العصمة وزوال الأمان.

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 522:

معنى البراءة انقطاع العصمة. يقال: بَرِئْتُ مِنْ فُلَانٍ أَبْرَأُ بَرَاءَةً، أي انقطعت بيننا العصمة ولم يبق بيننا علقة.

7 B: "siyâsî".

8 B: "ıstılâhında".

{بَرَٓاءَةٌ} Bir berâet ❁ yani bu öyle ehemmiyetli ve mutlak bir kat'-ı münasebet ve inkıtâ'-ı ismet[1], bir ültimatomdur {مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪} ki Allah ve Resûlünden {اِلَى الَّذ۪ينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} o mu'âhede yaptığınız müşriklere ❁ vusul bulacak.

[2447] Görülüyor ki bu âyet "falandan falana mektup" denilmesi gibi bir sernâme üslûbundadır. Fakat burada herhangi bir mektup veya tahrîrin değil, muntazam bir teblîğ-i resmînin ve bâhusus edebiyât-ı siyâsiyeden olmak üzere bir nebz, bir ültimatom sernâmesinin bütün erkân-ı lâzımesiyle beliğ bir nümûne-i tahrîri vardır. Bunda evvelâ teblîğin mâhiyeti, sâniyen mürsil ve vâsıta-i irsâl, sâlisen mürsel[ün] ileyhler ve haysiyetleri, râbi'an alâkadârân tamamen fezleke edilerek gayet veciz ve aynı zamanda açık ve müessir bir surette târif ve irâe olunuvermiş ve anlatılmıştır ki bu teblîğin sebebi şirk ve Müslümanlara[2] sebk-i ahiddir. Demek olur ki Müslümanlara ahdi sebk etmemiş olanlara esasen bir alâka ve münasebet olmadığından böyle kat'-ı münasebet ihbârına lüzum yoktur. Ancak Müslümanların mu'âhede yaptıkları müşriklere karşı doğrudan doğru nakz-ı ahd etmeksizin ibtidâen nebz-i ahd ile böyle bir kat'-ı münasebet ihbar eylemeleri lâzım gelmiştir. Çünkü esbâbı îzah olunacağı üzere Allah ve Resûlü o ahidlerden berîdirler. Mâlum ki "mu'âhede" ahidleşmek demektir. "Ahd" ise mutlak akid mânasına dahi gelirse de asıl mânası yemin ile tevsik olunan akiddir. En kavî ve en câmi' yemin ise Allah'a yemindir. Ve Müslümanın yapacağı yemin de budur. Müşrikler ise müşrik olmaları haysiyetiyle nazarlarında böyle sırf Allah için yapılan bir yemin ve ahdin hüküm ve kıymeti yoktur. Verdikleri ahdin hakkına Allah için riayet etmezler, akidelerinin muktezâsı olarak herhangi bir vesîle-i şirk ile nakz-ı ahidden ictinab eylemezler. Ve böyle bir ahid ise hakîkī ve samîmî olmaz. Ma'amâfîh her kiminle olursa olsun bir ahid vâki' olduktan sonra onu habersiz nakza kalkışmak gadr u hıyanet olacağından müslim için haramdır. Ve böyle bir

---

1 H: "ismettir".
2 H: "Müslümanlarla".

ahidden kurtulmak için üç yol vardır. Birincisi bir müddet-i muayyene ile mukayyed ise o müddetin hitâmını beklemek, ikincisi istenildiği zaman feshedilebileceği meşrut [2448] bulunmak ki şarta göre hareket olunur. Üçüncüsü وَاِمَّا تَخَافَنَّ مِنْ قَوْمٍ خِيَانَةً فَانْبِذْ اِلَيْهِمْ عَلٰى سَوَٓاءٍ [el-Enfâl 8/58] medlûlünce muzmer bir hıyanet tehlikesi karşısında nebz-i ahd etmek ki bu surette aldatıp baskın edilmemiş ve açıktan açığa istikāmet dairesinde ihbar ve i'lân-ı keyfiyet edilmiş olacağından hıyanet yapılmış olmaz. Ve bu vechile[1] bu[2] berâet, Enfâl'deki o nebz emrinin şümullü bir tatbîki demektir ki bu âyette bu sernâme ile bu cihetler telhis olunduktan sonra ültimatomun mündericât-ı asliyesi de şu âyette telhis edilmiştir:

{فَسِيحُوا فِى الْاَرْضِ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ} İmdi bundan itibaren arzda dört ay seyahat ediniz. ❁ "**Siyâhat**", suyun tabiatı üzere akması gibi kolayına geldiği vechile arz üzerinde şehirlerden ve ma'mûrelerden uzaklara varıncaya kadar istediği yere gitmek ve seyretmektir. Bu suretle seyahatte serbest ve vâsi' bir seyr ü hareket vardır. Sonra şerâit-i mu'tâde tehavvüle uğrayacağından esnâ-yı seyahatte yemek içmek hususunda da bir nevi imsak ve riyazet iktizâ edeceği ve hatta bu sebeple sâimin seyyaha teşbih edildiği cihetle seyahat ehemmiyetli bir hazırlığı istilzam eder. Bu ise bir vüs'at ve refaha[3] mütevakkıf bulunur. Bunun için "seyahat ediniz" emrinde "gidiniz seyr ü sefer ediniz" emrinden fazla bir terfih ve müsaade mânası ve ziyade bir ihtiyat ve hazırlık ihtârı vardır. Ve bu emirden murad behemehâl seyahati emir ve îcab değil, bir[4] ibâha ve ıtlaktır ki şöyle demek olur:

Ey bu haber kendilerine vâsıl olan mu'âhid müşrikler: Birdenbire ve habersiz bir surette mu'âhedenizin nakzıyla gadre uğratılacağınızı zannetmeyiniz. Bu andan itibaren[5] size dört ay mühlet var. Bu müddet zarfında katl ü kıtal veya sâir bir suretle taarruzdan masûn ve dilediğiniz

---

1 H: "suretle".
2 H -"bu".
3 B: "feraha".
4 B -"bir".
5 B -"gadre uğratılacağınızı zannetmeyiniz. Bu andan itibaren".

gibi geniş geniş hazırlanmakta serbest ve muhtarsınız. Ondan sonra münasebet tamamen munkatı' ve hâl-i harb kāim olacağından bu müddette kendiniz için iyi [2449] düşününüz, her ihtiyatı yapınız; harb tedariki görmek, tahassun etmek, kaçacak veya ilticâ edecek yer hazırlamak gibi muvâfık görüp arzu edeceğiniz husûsâtın tesviyesi zımnında gerek dâr-ı İslâm ve gerek sâir aktâr-ı arzda bir seyyah vaziyetiyle dilediğiniz gibi gidiniz, iyice hazırlanınız.

Bu suretle âyetten maksud bu ıtlak ve ihtar olduğu hâlde bunun "dört ay seyahat edebilirsiniz" gibi ihbar suretinde ifade olunmayıp da emir sîgasıyla iş'âr buyurulması bâriz iki nükteyi tazammun eder. Birisi bu seyahat ve hazırlık onlardan bir emr-i matlub gibi olduğuna işarettir. Birisi de her ne yaparlarsa yapsınlar emr-i Hakk'a mahkum bulunduklarını iş'ârdır. Hatta pek mühim olan bu cihet bir de ayrıca tasrih olunarak buyuruluyor ki:

Dört ay seyahat ediniz {وَاعْلَمُوا} ve ma'amâfîh biliniz ki {اَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِى اللّٰهِ} vâki'de siz -öyle seyahat ve hazırlıkla- Allah'ı âciz bırakacak, kurtulacak değilsiniz {وَاَنَّ اللّٰهَ مُخْزِى الْكَافِرِينَ} ve muhakkak Allah, kâfirleri horlayacaktır. ❁ Bundan sonra eski hâl ve vaziyette kalmanıza imkân yoktur. Ya küfürden vazgeçip emr-i Hakk'a teslim olursunuz veya dünya ve âhiret perişan olursunuz.

Bu dört ayın şevvalden onuncu sene muharrem nihâyetine kadar olduğu hakkında[1] Zührî'den bir kavil varsa da diğer müfessirîn, târîh-i i'lân olan yevm-i hacdan itibaren, yani zilhiccenin onundan rebî'ülâhirin onuna kadar olduğunu söylemişlerdi[2] ki doğrusu da budur. Zira Cessâs'ın

---

1 H: "Bu sûrenin mebde'-i nüzûlü şevvalde ve bu dört ay da onuncu sene muharremi nihâyetine kadar olduğu hakkında".

2 Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997, s. 195-196; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 100-101:
عن مجاهد في هذه الآية قال: فأرسل رسول الله صلى الله عليه أبا بكر وعليا فطافا في الناس بذي المجاز وأمكنتهم التي كانوا فيها يتبايعون فيها كلها والموسم كله فآذنوا أصحاب العهد أن يأمنوا أربعة أشهر فهي الأشهر الحرم المنسلخات المتواليات من عشر ذي الحجة إلى عشر يخلون من ربيع الآخر ثم لا عهد لهم، قال: وهي الحرم من أجل أنهم أأمنوا فيها حتى يسيحونها، وآذن الله الناس كلهم بالقتال إن لم يؤمنوا.

ihtar ettiği vechile râvîler Sûre-i Berâe'nin nüzûlü ve[1] Resûlullah'ın Ebû Bekir'i hac üzerine gönderdiği vakit zilhiccede ve Ebû Bekir'in hareketinden sonra olduğu hususunda ihtilaf etmemişlerdir.[2] Şu kadar ki[3] o sene henüz müşriklerin âdeti olan nesî' kalkmamış bulunduğu cihetle [2450] zilhiccenin onu itibar edilen hac günü hakikatte zilka'denin onu ve binâen'aleyh dört ayın nihâyeti rebi'ülevvelin onu demek olduğu dahi Ebû Hayyân'ın nakline göre Mücâhid gibi bazı[4] müfessirîn tarafından nakledilmiştir.[5] Şu hâlde muharrem nihâyeti yalnız mu'âhedesi bulunmayan müşrikler hesabına itibar edilmiş olabilir.[6] Bunun da şevvalin evvelinden değil yevm-i i'lânından sayılması lâzım gelir. Nitekim İbn Abbâs'tan böyle bir rivayet de mevcuddur.[7]

Velhâsıl bu, böyle kat'î bir berâet {وَاَذَانٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِهٖٓ اِلَى النَّاسِ[8] يَوْمَ الْحَجِّ الْاَكْبَرِ} ve hacc-ı ekber günü Allah ve Resûlünden bütün nâsa şöyle bir ezan ❁ yani mü'min veya gayr-i mü'min, mu'âhid veya gayr-i mu'âhid herkese bir îzân, her sınıf insanların kulaklarına[9] sokulacak ber vech-i âtî bir ilan ve i'lâmdır: {اَنَّ اللّٰهَ بَرٖٓيءٌ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ} Ki Allah müşriklerden kat'iyyen berîdir. {وَرَسُولُهُ} Resûlü de ❁ kezâlik müşriklerden berîdir. Ve bunun içindir ki bu sene müşriklerin bulunabileceği hacda bulunmamıştır.

---

1 H -"ve".

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 267:

لأن الرواة لم يختلفوا أن سورة براءة نزلت في ذي الحجة في الوقت الذي بعث النبي صلى الله عليه وآله وسلم أبا بكر على الحج ثم نزلت بعد خروجه سورة براءة...

3 H: "Ancak". Biraz yukarıdaki "diğer müfessirîn, târîh-i i'lân olan yevm-i hacdan itibaren, yani zilhiccenin onundan rebî'ülâhirin onuna kadar olduğunu söylemişlerdir ki doğrusu da budur" ibaresi, H nüshasında buraya yazılmıştır.

4 H -"Ebû Hayyân'ın nakline göre Mücâhid gibi bazı";
H +"bir kısım".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 414:

قال مجاهد: ثم كانوا يحجون في كل عام شهرين ولاءً، وبعد ذلك يبدّلون فيحجون عامين ولاءً، ثم كذلك حتى كانت حجة أبي بكر في ذي القعدة حقيقةً، وهم يسمّونه ذا الحجة ثم حج رسول الله صلى الله عليه وسلم سنة عشر في ذي الحجة حقيقةً...

6 H: "Ve şu hâlde hakīkī târîh-i nüzûl zilka'de olacağı gibi, muharrem nihâyeti de olsa olsa mu'âhedesi bulunmayan müşrikler hesabına itibar edilmiş olabilir".

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 98:

عن ابن عباس، قال: لما نزلت «براءة من الله» إلى «وأن الله مخزي الكافرين» يقول: براءة من المشركين الذين كان لهم عهد يوم نزلت «براءة»، فجعل مدة من كان له عهد قبل أن تنزل «براءة»، أربعة أشهر، وأمرهم أن يسيحوا في الأرض أربعة أشهر. وجعل مدة المشركين الذين لم يكن لهم عهد قبل أن تنزل «براءة»، انسلاخ الأشهر الحرم، وانسلاخ الأشهر الحرم من يوم أذن ببراءة إلى انسلاخ المحرّم، وهي خمسون ليلة: عشرون من ذي الحجة، وثلاثون من المحرم...

8 H, M ve B -"الى الناس".

9 B: "hukuklarına".

Burada haccın "ekber" vasfıyla tavsîfinde birkaç mâna vardır:

1. Umreye "hacc-ı asgar" denildiği cihetle buna nazaran asıl hac, hacc-ı ekber olur. Hudeybiye'den sonra hicretin yedinci senesi umre-i kazâ yapılmış idi. (*Sûre-i Bakara'da* وَاَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلّٰهِ *[2/196] bak.*) Bu suretle o gün hacc-ı asgar günü olmuştu. Sekizinci sene feth-i Mekke ile geçmiş ve İslâm'da ilk hac bu dokuzuncu sene başlamış idi ve şu hâlde bu mâna ile hacc-ı ekber bundan böyle her sene var demektir. Çünkü "hacc-ı ekber" günü demek asıl mânasıyla hac günü demeye müsâvîdir.

2. Bir hac amelini teşkil eden ef'âlin en büyük kısmı demek olur ki bu da her sene ve her hacda vardır. Bunda [2451] ekberiyet bir haccın diğer hacca veya diğer bir amele nisbeti değil, aynı bir haccın eczâsı beynindeki nisbet itibariyledir. Gerçi bu zikr-i kül ve irâde-i cüz' gibi bir mecazdır. Fakat bu mânanın âyetteki yevmi tâyin nokta-i nazarından ehemmiyyet-i mahsûsası vardır.

3. Müslimîn ve müşrikînin toplandığı pek büyük bir tecemmu' ile dâr-ı İslâm'da ilk ve bir kere olarak yapılan ve bu berâeti ilan ile de fevkalâde bir azameti hâiz olan hac demek olur ki bunda işbu dokuzuncu ve Ebû Bekir imâreti ile vâki' olan haccı, ekberiyyet-i mutlaka ile bir tahsis vardır. Yani bu suretle hac ne bundan evvel olmuş ne de olacaktır. Fakat haccın bu mâna ile ekberiyeti biraz[1] cây-i nazar görülmüştür.

4. İslâm'ın izzetini ve şirkin zilletini izhar eden hac demektir ki bu mâna hacc-ı evvele sâdık olduğu gibi ertesi sene Resûlullah'ın haccettiği Haccetü'l-vedâ'a da evleviyetle sâdıktır. Zira bu i'lân-ı berâetin asıl hükmü o zaman zâhir olmuş ve اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ [el-Mâide 5/3] mantûkunca İslâm'ın tecellî-i kemâli asıl o gün olmuş ve خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ hadîs-i şerîfi[2] mûcebince menâsik-i hac asıl bunda tekarrur eylemiştir. Fi'l-hakīka hacc-ı evvel dahi ber vech-i meşruh bazı husûsiyetine

---

1 B: "bâriz".

2 *Müsnedü'ş-Şâfi'î,* tertîb: Muhammed Âbid es-Sindî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951, I, 150; Beyhakī, *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr,* thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, Karataş: Câmi'atü'd-Dirâsâti'l-İslâmiye, 1412/1991, VII, 244.

nazaran bî-nazîr ise de yine ekberiyeti vücûhen nisbîdir. Çünkü bilfiil Resûlullah'ın bulunmaması ve müşriklerin iştirak edebilmesi, üryan tavaf ve nesî' gibi bazı âdât-ı şirkin henüz izâle edilmemiş ve binâen'aleyh berâetin daha tam tahakkuk etmemiş bulunması itibariyle noksandan hâlî değildir. Ve o hâlde onun bütün kıymeti Resûlullah'ın haccına bir mukaddime olmasındadır. Ve şüphe yok ki bütün bunların tahakkuku itibariyle evvel ve ekber-i mutlak olan hac, Resûlullah'ın haccıdır. Ve هَذَا يَوْمُ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ hadîs-i şerîfi[1] de bunda zâhirdir. Bununla beraber âyetin yalnız hacc-ı Resûl'e kasrı da zâhir değildir. Zira Haccetü'l-vedâ'da bu ilânın kendisi değil hükmünün tahakkuk-ı tâmmı vâki' olmuştur. Âyette mevzû'-i [2452] bahis ise ilânın kendisidir. Bunun için Tefsîr-i Taberî[2] "İbn Sîrîn'in 'yevme'l-hacci'l-ekber' ile murad, Resûlullah'ın haccettiği ve maiyetinde birçok ümmetlerin de hacceylediği Haccetü'l-vedâ' senesidir"[3] dediğini naklettikten sonra demiştir ki bu mâna âyette هَذَا[4] الْأَذَانُ حُكْمُهُ مُتَحَقِّقٌ[5] يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ وَهُوَ عَامُ حَجِّ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ gibi bir izmâra muhtaçtır.[6] Binâen'aleyh âyetteki hacc-ı ekber mefhûmu hacc-ı Ebû Bekir'e münhasır olmayıp hacc-ı Resûl'e dahi bi'l-evleviyye dâll ise de bunu burada yalnız hacc-ı Resûl'e kasretmek doğru değildir. Şu hâlde gelelim "yevm" meselesine: "Yevm" vakit mânasına da gelebilir ve binâen'aleyh يوم الحج vakt-i hac demek olabilirse de âyetin zâhiri bunun vakt-i hacdan bir gün olmasıdır. Hem bir gün ki dört ayı saymak için bir mebde' itibar edilebilsin. Hâlbuki yalnız birinci, üçüncü ve dördüncü mânalara nazaran hacc-ı ekber günü demek hacc-ı ekber vakti demekten fazla bir şey ifade etmez. Bu ise seneye, aya muhtemil ve olsa olsa arefeden

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* II, 183; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* III, 387; Buhârî, Hac, 132; İbn Mâce, Menâsik, 76; Ebû Dâvûd, Menâsik, 66.

2 Kurtubî kaynaklı olan bu nakli anlaşıldığı kadarıyla müellif Ebû Hayyân'dan iktibas etmiş ve sehven Taberî'ye atfetmiştir.

3 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* VIII, 70:

وقال ابن سيرين: يوم الحج الأكبر العام الذي حج فيه النبي صلى الله عليه وسلم حجة الوداع، وحجّت معه فيه الأُمَم.

4 H, M ve B -"هذا".

5 H, M ve B: "يتحقق".

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 369:

وحكى القرطبي عن ابن سيرين: أن يوم الحج الأكبر أراد به العام الذي حج فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم في حجة الوداع، وحج معه الأمم، وهذا يحتاج إلى إضمار، كأنه قال: هذا الأذان حكمه متحقق يوم الحج الأكبر وهو عام حج رسول الله صلى الله عليه وسلم، انتهى.

Mina günlerinin nihâyetine kadar eyyâm-ı haccın mecmû'una mahmul olabilir. Ve nitekim bazı müfessirîn de buna kāil olmuştur. İbn Atıyye tefsîrinde demiştir ki: "Ehâdîsin tezahürüne göre Hazret-i Ali bu âyetleri arefe günü Hazret-i Ebû Bekir'in hutbesi akabinde îzân eylemiş, sonra da nâsın hepsinin işitmediğini görmüş, bayram günü de tâkip etmiş ve hatta Ebû Bekir, o gün Ebû Hüreyre ve daha sâir birtakım zevâtı ona muâvin olmak üzere göndermiş, bunlar da Zülmecâz[1] ve sair esvâk-ı Arab'da bu işi tâkip eylemişlerdir. Ve buna nazaran Süfyan b. Uyeyne'nin dediği gibi bu günün bütün eyyâm-ı hacca şâmil olması teraccuh ediyor."[2] Mücâhid'in de hacc-ı ekber günü bütün Mina günleri ve müşriklerin Zülmecâz[3] ve Ukâz ve Mecenne'de[4] bulundukları sırada içlerinde "'bu seneden sonra müşrikler Müslümanlarla beraber haccetmeyeceklerdir' diye nidâ ettirilinceye kadar olan ictimâ' zamanlarıdır" dediği menkuldür.[5] Fi'l-hakīka Ebû Hüreyre radıyallahu [2453] anh'ın kendisinden de mervîdir ki "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Ali'yi Berâe ile müşriklere gönderdiği zaman ben de Ali ile beraberdim. Nidâ ediyordum, hatta sesim kısıldı ve şöyle emrolunmuştuk: Bu seneden sonra bir müşrik haccetmeyecek ve Beyt'i bir üryan tavaf eylemeyecek ve cennete ancak mü'min girecek. Her kimin de Resûlullah ile arasında bir ahid varsa dört aya kadar eceli vardır. Dört ay geçtikten sonra Allah müşriklerden berîdir, Resûlü de" demiştir.[6] Fakat bu meyanda dört aya mebde' olacak

---

1 M: "Zilmecaz".

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 5:

والذي تظاهرت به الأحاديث في هذا المعنى أن عليا رضي الله عنه أذن بتلك الآية يوم عرفة إثر خطبة أبي بكر، ثم رأى أنه لم يعلم الناس بالإسماع فتتبعهم بالأذان بها يوم النحر، وفي ذلك اليوم بعث معه أبو بكر من يعينه بالأذان بها كأبي هريرة وغيره، وتتبعوا بها أيضا أسواق العرب كذي المجاز وغيره، فمن هنا يترجح قول سفيان إن «يَوْمَ» في هذه الآية بمعنى أيام...

3 M: "Zilmecaz".

4 M: "Micenne'de".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 127:

عن مجاهد قال: الحج الأكبر، أيام منى كلها، ومجامع المشركين حين كانوا بذي المجاز وعكاظ ومَجَنَّة، حين نودي فيهم: أن لا يجتمع المسلمون والمشركون بعد عامهم هذا، وأن لا يطوف بالبيت عريان، ومن كان بينه وبين رسول الله صلى الله عليه وسلم عهدٌ فعهده إلى مدته.

6 Dârimî, Salât, 140; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 103:

عن المحرر بن أبي هريرة، عن أبيه، قال: كنت مع علي بن أبي طالب، لما بعثه رسول الله صلى الله عليه وسلم فنادى بأربع حتى صحل صوته: ألا إنه لا يدخل الجنة إلا نفس مؤمنة، ولا يحجن بعد العام مشرك، ولا يطوف بالبيت عريان، ومن كان بينه وبين رسول الله صلى الله عليه وسلم عهد، فإن أجله إلى أربعة أشهر، فإذا مضت الأربعة، فإن الله بريء من المشركين ورسوله.

bir gün itibar edilmesi lâzım gelir ki يَوْمَ الْحَجِّ الْاَكْبَرِ'den en zâhir olan mâna da bunun vakt-i hacdan tek bir gün olmasıdır. Bundan dolayıdır ki cumhûr-ı müfessirîn bunu vakt-i hac diye değil, eyyâm-ı hacdan bir yevm-i muayyen olarak göstermişlerdir ki bu da ancak "hacc-ı ekber" tâbirinin ikinci mânasını mülâhaza ile mümkin olur. Ve bu suretle bu gün hacc-ı ekberin en büyük bir günü demek olacaktır. Bu ise ya arefe veya ilk bayram günü olabilecektir. اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ hadîs-i şerîfine[1] bakınca bu gün arefeden ibaret gibi görünür. Ve bu hadîse binâen bazıları bunun arefe günü olduğuna kāil olmuşlardır ki nakledildiğine göre Hazret-i Ömer, İbn Zübeyr, Ebû Cuhayfe, Tâvûs, Atâ, İbn Müseyyeb bu cümledendir.[2] Lâkin Sûre-i Bakara'da dahi îzah olunduğu üzere اَلْحَجُّ عَرَفَةٌ olması arefeye yetişemeyenin hacca yetişememiş[3] olması itibariyle olduğu zâhirdir. Bu ise haccın en büyük kısmı[4] arefede olmasını iktizâ etmez ve o gün hac tamam olmaz. Hac ancak bayram günü tamam olabilir. Tavaf, nahr, remy ve tahlîk, ef'âl-i haccın ekserîsi bayram günü itmam edilebilir. Ve fi'l-vâki' Aleyhissalâtü vesselâm'ın Haccetü'l-vedâ'da yevm-i nahrda cemrelerin yanında durup هَذَا يَوْمُ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ buyurduğu[5] da rivayet edilmiştir. Bu sebeple müfessirînin çoğu hacc-ı ekber gününün bayram günü olduğuna kāildirler. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, İbn Ebî Evfâ, Muğîre b. Şu'be, [2454] İbn Cübeyr, İkrime, Şa'bî, Zührî, İbn Zeyd, Süddî bu cümledendir.[6]

---

1 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne,* II, 309; İbn Mâce, Menâsik, 57; Tirmizî, Hac, 57/889.

2 Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 114-116.

3 B: "yetişmemiş".

4 B -"itibariyle olduğu zâhirdir. Bu ise haccın en büyük kısmı".

5 İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* II, 183; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* III, 387; Buhârî, Hac, 132; İbn Mâce, Menâsik, 76; Ebû Dâvûd, Menâsik, 66:

عن ابن عمر: أن النبي صلى الله عليه وسلم وقف يوم النحر بين الجمرات في الحجة التي حج فقال للناس: «أي يوم هذا؟» فقالوا: يوم النحر قال: «فأي بلد هذا؟» قالوا: البلد الحرام قال: «فأي شهر هذا؟» قالوا: الشهر الحرام، فقال: «هذا يوم الحج الأكبر فدماؤكم وأموالكم وأعراضكم عليكم حرام كحرمة هذا البلد في هذا الشهر في هذا اليوم» ثم قال: «هل بلغت؟» قالوا: نعم فطفق رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «اللهم اشهد»، ثم ودّع الناس فقالوا: هذه حجة الوداع.

6 Bkz. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 116-126.

Hulâsa-i kelâm sûrenin evveli müşrikîne karşı mu'âhedelerinin infisâhıyla berâetin ale'l-ıtlâk sübûtunu ve bunun suret ve hükmünü ihbar ve îcâbının icrâsı lüzûmunu iş'ârdır. Ve işbu اَذَانٌ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِه... إلخ de herkese ilan ve i'lâmın vücûbunu ihbar ve tarihini tesbit ile tahakkukunu tekid ve ber vech-i âtî esbâb ve netâicini îzah eden bir beyannâmedir. Baştaki berâet اِلَى الَّذٖينَ diye henüz vâsıl olmak üzere bulunan mutlak bir berâettir. Bu ikinci[1] ise بَرٖٓيءٌ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ diye مِن ile sılalanmış, bilfiil tahakkuka başlamış bir berâettir. Ve her ikisinde berâetin müte'allakı müşrikler, ilânın müte'allakı ise gerek kâfir, gerek mü'min umum nâstır. Ve bâlâdaki rivâyâttan[2] anlaşıldığı üzere Hazret-i Ali bu ilâna me'mur edilmiş, Arafat'tan itibaren Mina günlerinin nihâyetine kadar o sene vakt-i hacda bu ilan vazifesi yapılmış ve bu meyanda dört ay mühlet için de bayram günü mebde' olmuştur. Bu vechile sûrenin başı veciz ve açık bir nebz, bir kat'-ı münâsebet ültimatomu, bu âyetten itibaren de esbâb-ı mûcibesiyle muvazzah bir i'lân-ı harb beyannâmesini muhtevîdir. Şöyle ki:

Ey nâs hepinizin mâlumu olsun, Allah müşriklerden kat'iyyen berîdir, Resûlü de {فَاِنْ تُبْتُمْ} binâen'aleyh tevbe ederseniz {فَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ} bu sizin için hayırdır {وَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ} ve eğer yüz çevirirseniz ❁ tevbeden sarf-ı nazar eder veya İslâm'dan ve ahde vefâdan yüz çevirmekte ısrar eylerseniz {فَاعْلَمُٓوا اَنَّكُمْ غَيْرُ مُعْجِزِى اللّٰهِ} iyi biliniz ki siz Allah'ı âciz bırakamazsınız ❁ azâbından kaçıp kurtulamazsınız {وَبَشِّرِ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ} ve ya Muhammed, öyle küfredenleri elîm bir azab ile müjdele ❁ nakz-ı ahd edenlere ber vech-i [2455] bâlâ dört aydan ziyade mühlet verme {اِلَّا الَّذٖينَ عَاهَدْتُمْ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ} ancak o müşriklerden şunlara ki mu'âhede yaptınız {ثُمَّ لَمْ يَنْقُصُوكُمْ شَيْـًٔا} sonra size hiçbir şey eksiklemediler. ❁ Mu'âhede şartlarından hiçbirine riayetsizlik etmediler, size doğrudan doğru hiçbir zarar yapmadıkları[3] gibi {وَلَمْ يُظَاهِرُوا عَلَيْكُمْ اَحَدًا} size karşı hiçbir kimseye muzâheret de yapmadılar. ❁ Nitekim Resûlullah'ın ahdine dâhil olan Huzâa'ya Benî Bekr'in ta'addîsi gibi bizzat ve Kureyş'in bunlara silah ile

1 H: "ikincisi".
2 B: "rivayetten".
3 B: "yapamadıkları".

mu'âveneti gibi dolayısıyla bir zararda bulunmadılar. {فَاَتِمُّوا اِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ اِلٰى مُدَّتِهِمْ} Bunlara müddetlerine kadar ahidlerini itmam ediniz ❁ yani bunları o nakz-ı ahd edenlere karıştırmayınız, onlar gibi dört ay müddet geçince hemen harbe kalkışmayınız, bunlara onlar gibi muâmele etmeyiniz de müddetleri bitinceye kadar ahidlerini tamamı tamamına edâ eyleyiniz {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقِينَ} çünkü Allah müttakīleri muhakkak sever ❁ hukūk-ı ahde riayet de takvâ cümlesindendir. Velevse müşrik olsun ahdine riayet eden vefâkâr ile etmeyen gaddârı müsâvî tutmak takvâya münâfîdir.

Rivayet olunduğuna göre Resûlullah ile müşrikler arasında "Beyt-i Şerîf'ten kimseyi men' etmemek ve şehr-i haramda kimse ihâfe olunmamak" üzere bir ahd-i âm, bir de Huzâa, Müdlic vesâire gibi kabâilin husûsiyetlerine göre birer müddet-i muayyene dâhilinde husûsî mu'âhedeler vardı. Vaktâ ki Hazret-i Peygamber Tebük gazâsına çıktı ve münafıklar tehallüf edip bir takım erâcîf yaymaya kalkıştılar o sırada müşrikler de ahidlerini nakz etmeye başladılar, öyle ki Resûlullah'ın Tebük'ten avdetinde [2456] ekserîsi nakz-ı ahd etmiş bulunuyorlardı. Bunun üzerin bâlâda nakledildiği vechile bu sûre nâzil olmuş, ahidleri kendilerine nebz edilmiş idi. Ancak Benî Damra ve Benî Kinâne gibi bir kısm-ı kalîl ahidlerini bozmamışlardı. İşte nebz-i âmdan sonra bu âyetle mu'âhedât-ı husûsiyeye temas edilerek bu gibi ahidlerine riayet edenler mu'âhedelerinin husûsiyetine göre müddetlerinin nihâyetine kadar istisnâ edilmiş, onlar bir noksan yapmadıkça müddetin nihâyetine kadar ahidlerinin itmâmı emrolunmuştur.[1] Yukarıda zikrolunduğu üzere Hazret-i Ali'nin ilânında dördüncü madde olan "her ahid sâhibine ahdi itmam olunacak" fıkrası bu idi. Ve denilmiştir ki a'zamî olarak Benî

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 365-366. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 3:
وقال ابن إسحاق وغيره: كانت العرب قد أوثقها رسول الله صلى الله عليه وسلم عهدا عاما على أن لا يُصدّ أحد عن البيت الحرام ونحو هذا من الموادعات، فنقض ذلك بهذه الآية، وأُحلّ لجميعهم أربعة أشهر، فمن كان له مع الرسول عهد خاص وبقي منه أقل من الأربعة أبلغ به تمامها، ومن كان أمده أكثر أتم له عهده، وإذا كان ممن يحتبس منه نقض العهد قصر على أربعة أشهر، ومن لم يكن له عهد خاص فرضت له الأربعة يسيح في الأرض أي: يذهب فيها مسرحا آمنا. وظاهر لفظة من المشركين العموم، فكل من عاهده المسلمون داخل فيه من مشركي مكة وغيرهم. وروي أنهم نكثوا إلا بني ضمرة وكنانة فنبذ العهد إلى الناكثين. وقال مقاتل: المراد بالمشركين هنا ثلاث قبائل من العرب: خزاعة، وبنو مدلج، وبنو خزيمة... ثم خرج إلى غزوة تبوك وتخلف من تخلف من المنافقين وأرجفوا الأراجيف، فجعل المشركون ينقضون عهودهم، فأمره الله تعالى بإلقاء عهدهم إليهم، وأذن في الحرب.

Kinâne'den bir hayyın dokuz ay müddeti kalmıştı, o da itmam edildi.[1] Demek ki bu müddetlerin hitâmında Cezîretü'l-Arab'da sâhib-i ahd hiçbir müşrik kalmamış oluyordu.

Bunlar mâlum olduktan sonra {فَاِذَا انْسَلَخَ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ} imdi haram aylar sıyrılınca ❁ bu haram aylar مِنْهَٓا اَرْبَعَةٌ حُرُمٌ [et-Tevbe 9/36], يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ [el-Bakara 2/217] mısdâkınca her sene ma'hud olan eşhur-i hurum, yani zilka'de, zilhicce, muharrem, receb ayları demek olmayıp فَسِيحُوا فِي الْاَرْضِ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ [et-Tevbe 9/2] emriyle verilen dört ay mühlettir ki, bunun yevm-i hacdan muharrem nihâyetine kadar elli günü ma'hud eşhur-i hurumdan ise de mütebâkīsi hâriçtir. Fakat bu ilâna nazaran aynı hükümdedir. Ve bu suretle şu da anlatılmıştır ki ahid ta'alluk eden herhangi bir ay eşhur-i hurumdan olur. Yani bâlâda zikrolunan dört ay müddet zarfında kıtâl[2] ve taarruz haramdır. Ahidlerine riayet edenlerin müddetleri de böyledir. Fakat bu haram aylar çıkınca {فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ} artık o mühleti biten müşrikleri nerede bulursanız katlediniz ❁ ale'l-ıtlâk öldürünüz. Yani dört aydan sonra tamamen hâl-i harb kāimdir. Binâen'aleyh onlar tarafından bir taarruza muntazır olmayarak hemen harbe mübaşeret ediniz ve hill ü harem her[3] nerede bulur ve nasıl öldürebilirseniz [2457] öyle öldürünüz. Ma'amâfîh sünnette "müsle" yapmaktan, yani burun kulak kesmekten ve bir kimseyi durdurup ok ve emsâli ile "sabren" öldürmekten nehy vârid olmuştur. Bundan başka Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: أَعَفُّ النَّاسِ قِتْلَةً أَهْلُ الْإِيمَانِ "nev'-i[4] katl cihetiyle nâsın en afîfi ehl-i imandır."[5] Ve إِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ[6]. Bu mânalara şunlar da îmâ eder: {وَخُذُوهُمْ} Ve onları tutunuz ❁ esir ediniz. Demek olur ki tutmak mümkin iken hem katledivermemelidir {وَاحْصُرُوهُمْ}

---

1 Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* IV, 12-13:
إلا من عهد الذين عاهدتم من المشركين، وهم بنو ضمرة، حي من كنانة، أمر الله تعالى رسوله صلى الله عليه وسلم بإتمام عهدهم إلى مدتهم، وكان قد بقي من مدتهم تسعة أشهر، وكان السبب فيه: أنهم لم ينقضوا العهد.

2 B: "katl".

3 B -"her".

4 H -"nev'-i".

5 Ebû Dâvud et-Tayâlisî, *el-Müsned,* I, 219; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 455; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 393; İbn Mâce, Diyât, 30; Ebû Dâvûd, Cihâd, 118.

6 Müslim, Sayd, 57; İbn Mâce, Zebâih, 3; Ebû Dâvûd, Edâhî, 12.

ve hasrediniz ۞ bulundukları muhitten çıkarmayınız, şurada burada gezdirmeyiniz {وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ} ve onlar için her mersada oturunuz ۞ yani kaçırmamak, geçirmemek için evine veya kıra veya ticarete gidecek her geçidi tutup gözetiniz. {فَاِنْ تَابُوا} Bunun üzerine tevbe ederler ۞ şirkten vazgeçip imana gelirler {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ} ve namazı ikāme edip zekâtı verirlerse ۞ yani bunları kabul eder, Müslüman olurlarsa {فَخَلُّوا سَبِيلَهُمْ} hemen sebillerini tahliye ediniz. ۞ Mezkur taarruzlardan hiçbirini yapmayıp hâllerine bırakınız {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} çünkü Allah Gafûr Rahîm'dir. ۞ Bu suretle geçmiş olan şirk ve küfür ve gadirlerini mağfiret eder, iman ve taâtlerine sevab da verir. Demek ki o müşriklere ya katl ü esaret veya İslâm'dan başka bir şey bırakılmamıştır. İleride görüleceği üzere ehl-i kitabda olduğu gibi cizye dahi kabul edilmeyecektir. Hasan-ı Basrî rivayet etmiştir ki: Esirin birisi Hazret-i Peygamber'e işittirecek surette "Allah'a tevbe ederim, Muhammed'e tevbe etmem" diye üç kere bağırmış, Aleyhissalâtü vesselâm da "Bırakınız, hakkı ehline tanıdı" buyurmuştur.[1]

[2458] Bu noktada tevbe ile alâkadar olmak üzere harbîye eman meselesi anlatılarak buyuruluyor ki:

{وَاِنْ اَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ} Ve eğer müşriklerden biri sana isticâre ederse ۞ yani mühlet-i mezkûre çıktıktan sonra sana istîmân eder, senin kendisine eman verip câr olmanı, yani taarruzdan himâyeni[2] talep ederse {فَاَجِرْهُ} sen de ona eman ver {حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللّٰهِ} tâ ki Allah kelâmını dinlesin. ۞ Kur'ân'ı ve delâil-i Hakk'ı işitsin, düşünsün, senin davet ettiğin dinin hakikat ve hakkiyetine muttali' olmak imkânını elde etsin. Zira ehl-i lisan için mücerred semâ'[3] fehme kâfi gelebilir. Rivayet olunur ki Hazret-i Ali'ye müşriklerden bir adam geldi, "bu mühletin inkizâsından sonra şayet bizden bir kimse kelâmullâhı dinlemek için

---

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* I, 286; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 284; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XV, 529:

عن الحسن، عن الأسود بن سريع، قال: جيء بأسير إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: أتوب إلى الله، ولا أتوب إلى محمد، فقال: «عرف الحق لأهله».

2 M ve B: "himâyeyi".

3 B: "sem'".

veya diğer bir hâcet için Muhammed'e gelecek olursa katlolunacak mı?" dedi, o da "hayır, çünkü Allah teâlâ şöyle buyuruyor:[1] وَاِنْ اَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَاَجِرْهُ... إلخ" Hazret-i Ali'nin bu sözü zâhiren âyete muhalif gibi görünür. Zira âyette diğer hâcet zikredilmemiş, yalnız حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللّٰهِ buyurulmuştur. Bunun için denilmiştir ki hâcetten murad herhangi bir hâcet-i dünyeviye değil, dine müte'allik hâcettir. Zira Aleyhissalâtü vesselâm'a gelecek olan kimse dine müte'allik umûr için gelir ve kelâmullâha müteferri' olan ale'l-umûm delâil-i Hakk'ı dinlemek, şüphelerini sorup cevap almak dahi kelâmullâhı semâ'a mülhaktır. Fakat dikkat olunursa muhalefet yoktur, hâceti böyle tahsise lüzum da yoktur. Zira âyette isticâre mutlaktır حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللّٰهِ kaydı فَاَجِرْهُ'ya müte'alliktir. Bu ise şunu iş'âr eder ki istîmân eden herhangi bir maksadda bulunabilir. Fakat eman veren onun kelâmullâhı işitip dinlemesi hikmet ve gayesini hesap ederek eman vermelidir. Şu hâlde müste'men bu gaye ile bir hâcet-i diniye için istîmân ederse eman vermek vâcib olur. Fakat mutlak surette veya bir hâcet-i dünyeviye maksadıyla istîmân [2459] ederse eman vermek vâcib olmaz. Îcâb-ı hâle göre ya câiz veya reddi vâcib olabilir. Binâen'aleyh bu âyetten başlıca şunlar istinbat olunur:

1. Ulemâ demişlerdir ki: Bir kâfir, an delîl^in itikad etmek için bizden tevhid ve risaletin delâilini beyan ve ikāme-i hüccet talebinde bulunursa tevhîd-i ilâhîyi ve Hazret-i Peygamber'in sıhhat-i nübüvvetini beyan ile ikāme-i hüccet üzerimize vâcib olur. Ve bir harbî böyle bir talepte bulunduğu zaman bu delâleti beyan ve hücceti ikāme etmeden onu katle kalkışmak câiz olmaz. Zira Allah teâlâ ber vech-i bâlâ bu kadar ilandan ve müddetin inkızâsından sonra bile حَتّٰى يَسْمَعَ كَلَامَ اللّٰهِ eman verilmesini emretmiştir. Bu şuna da delâlet eder ki her kim bizden umûruna müte'allik bir şeyin târifini talep ve iltimas ederse tâlimi üzerimize vâcib olur.

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 203; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* X, 299; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 248: قال سعيد بن جبير: جاء رجل من المشركين إلى علي بن أبي طالب عليه السلام فقال: إن أراد الرَّجل منا أن يأتي محمدًا بعد انقضاء هذا الأجل فيسمع كلام الله أو يأتيه بحاجةٍ قُتل؟ فقال على رضي الله عنه: لا، لأن الله عز وجل يقول: «وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ» الآية.

2. Fukaha demişlerdir ki: Bir harbî dâr-ı İslâm'a dâhil oluverirse kendisi ve malı ganimet olur. Ancak ümîd-i İslâm ile kelâmullâhı istimâ' etmek gibi bir garaz-ı şer'î için veya ticaret için müstecîr[1] olarak, yani istîmân edip eman alarak dâhil olursa bir sabînin veya mecnûnun emânıyla bile dâhil olsa bunların emanları da bir şübhe-i eman olduğundan muhafazası vâcib olur. Herhangi birisi dâr-ı İslâm'a bir elçilikle giderse elçilik emandır. Birisi dâr-ı İslâm'daki bir malını almak için gider ve o malın da emânı bulunursa malın emânı onun da emânı olur.

Hâsılı öyle, o maksadla eman ver {ثُمَّ اَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ} sonra da onu me'menine iblâğ eyle ❁ istimâ' ettikten sonra iman etmezse canı ve malı taarruzdan masûn olarak onu eman yeri olan mahalline, vatanına yetiştir. Binâen'aleyh müste'menin fazla bir müddet durdurulması da câiz değildir. {ذٰلِكَ} Bu: bu emân ve iblâğ emri {بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ} şu sebepledir ki bunlar bilmez bir kavimdirler. [2460] ❁ İman ve İslâm'ın hakikat ve ahkâmını bilmezler ve hatta bu Arab müşrikleri her hususta câhil bir kavimdirler. Binâen'aleyh eman lâzımdır ki hakkı duysunlar da hiç mazeretleri kalmasın.

Bu esaslar anlaşıldıktan sonra berâenin hikmet ve esbâbına gelelim.

Bu ilan üzerine mu'âhidlere karşı böyle i'lân-ı berâet ve kat'-ı münâsebet bir nakz-ı ahd ve binâen'aleyh bir haksızlık, bir tecavüz demek olmaz mı gibi bir şüphe vârid olamaz. Çünkü

كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِك۪ينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعِنْدَ رَسُولِه۪ٓ اِلَّا الَّذ۪ينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِۚ
فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَق۪يمُوا لَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّق۪ينَ ﴿٧﴾ كَيْفَ وَاِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ
لَا يَرْقُبُوا ف۪يكُمْ اِلًّا وَلَا ذِمَّةًۜ يُرْضُونَكُمْ بِاَفْوَاهِهِمْ وَتَأْبٰى قُلُوبُهُمْۚ وَاَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَۚ ﴿٨﴾
اِشْتَرَوْا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ثَمَناً قَل۪يلاً فَصَدُّوا عَنْ سَب۪يلِه۪ۜ اِنَّهُمْ سَٓاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩﴾ لَا يَرْقُبُونَ
ف۪ي مُؤْمِنٍ اِلًّا وَلَا ذِمَّةًۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ ﴿١٠﴾ فَاِنْ تَابُوا وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ

---

1 B: "müste'cir".

فَاِخْوَانُكُمْ فِى الدّ۪ينِۜ وَنُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿١١﴾ وَاِنْ نَكَثُٓوا اَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ وَطَعَنُوا ف۪ي د۪ينِكُمْ فَقَاتِلُٓوا اَئِمَّةَ الْكُفْرِۙ اِنَّهُمْ لَٓا اَيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ ﴿١٢﴾

[2461] **Meâl-i Şerîfi**

O müşriklerin Allah yanında, Resûlü yanında bir ahdi nasıl olabilir?[1] Ancak Mescid-i Haram yanında mu'âhede yaptıklarınız var ki bunlar size doğru durdukça siz de onlara doğru bulunun. Allah hıyanetten sakınanları elbette sever (7). Evet, nasıl olabilir ki size bir zafer bulsalar hakkınızda ne bir zimmet gözetirler ne de bir yemin. Ağızlarıyla sizi hoşnut etmeye çalışırlar, kalbleri ise ibâ eder durur. Zaten ekserîsi insanlıktan çıkmış fâsıklar (8). Allah'ın âyetlerini bir semen-i kalîle sattılar da Allah yolundan men' ettiler, hakikat bunlar ne fena şeyler yapmaktalar (9). Bir mü'min hakkında ne bir yemin gözetirler ne bir zimmet, bunlar öyle mütecâvizler (10). Bundan böyle eğer tevbe ederler, namazı kılarlar, zekâtı verirlerse dinde kardeşleriniz olurlar, bilecek bir kavim için biz âyetlerimizi daha tafsil ederiz (11). Ve eğer verdikleri ahidden sonra yeminlerini bozar ve dininize taarruza kalkarlarsa o küfr öncüllerini[2] hemen öldürün, çünkü onların yeminleri yoktur, ola ki vazgeçerler (12).

{كَيْفَ يَكُونُ لِلْمُشْرِك۪ينَ عَهْدٌ عِنْدَ اللّٰهِ وَعِنْدَ رَسُولِه۪} O müşrikler yani ahidlerine riayet etmeyenler için Allah indinde ve Resûlü indinde [2462] bir ahid nasıl bulunur? ❁ Böyle istikāmetsizlerin hakikatte ahdi mi kalır? {اِلَّا الَّذ۪ينَ عَاهَدْتُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} Ancak Mescid-i Haram yanında mu'âhede yaptıklarınız müstesnâ ❁ yani bunlar içinde henüz ahdi olanlar bulunabilir. Onun için bâlâda istisnâ edilmiş, haklarında فَاَتِمُّٓوا اِلَيْهِمْ عَهْدَهُمْ اِلٰى مُدَّتِهِمْ [et-Tevbe 9/4] buyurulmuştur. Binâen'aleyh {فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ فَاسْتَق۪يمُوا لَهُمْ} bunlar size istikāmet ettikleri müddetçe siz de onlara müstakīm olun. ❁ Yani o istisnâ ve müddeti itmam emri

1 H: "Nasıl o müşriklerin Allah yanında, Resûlü yanında bir ahdi olabilir?".
2 H: "pîşvâlarını".

mutlak değildir. Hâllerini gözetin, ahdinizde durdukları müddetçe siz de onların ahidlerinde durun. Şayet diğerlerinin yaptıkları gibi müddetin hitâmından evvel bozarlarsa bunların da ahdi kalmaz, yok eğer hitâm-ı müddete kadar istikāmette devam ederlerse sizin de sonuna kadar vefâda devam etmeniz îcab eder. Çünkü {إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُتَّقٖينَ} Allah muhakkak müttakīleri sever.

Görülüyor ki bu fâsıla ile yukarıda geçen istisnâ âyetinin fâsılasına bir tercî‘ yapılmıştır. Ve bununla o müstesnâların o zaman, mâsadakı bu müstesnâlar olduğu gösterilmiştir. Zira evvelki istisnâ her zaman cereyan edecek olan bir mefhûm-ı küllî üzerinedir. Bu da onun sebeb-i nüzûlü olanlara tatbîkidir.

Acaba bu Mescid-i Haram yanında mu‘âhede yapılanlar[1] kimlerdi? Kureyş veya Huzâ‘a denilmiş ise de bu ıtlâkıyla doğru değildir. Zira Kureyş ve Huzâ‘a bu sûrenin nüzûlünden bir sene evvel feth-i Mekke'de İslâm'a dâhil olmuş bulundukları cihetle burada mu‘âhid müşrikler meyanında sayılan bu müstesnâlardan murad, onlar olamayacağı[2] isbat olunmuştur. Bunun için Benî Kinâne ve Benî Damre denilmiştir. Fakat anlaşılıyor ki Benî Kinâne'nin de hepsi değildir. Bu hususta en vâzıh rivayet, Taberî vesâirenin beyânına göre İbn İshak'ın rivayetidir. Demiştir[3] ki "bunlar Hudeybiye günü Resûlullah ile Kureyş [2463] beyninde akdedilen mu‘âhedede muayyen müddetin nihâyetine kadar Kureyş'in ahdine dâhil olmuş bununla Benî Bekir kabâilidir ki bu mu‘âhedeyi Kureyş'ten şu ma‘hud hay ile -yani şu mâlum Kureyş müşrikleriyle- Bekir'den Benû Düil'den[4] başkaları nakz etmemişlerdi. Binâen‘aleyh Benî Bekir'den nakz-ı ahd etmeyenler için فَمَا اسْتَقَامُوا لَكُمْ... الآية müddetin nihâyetine kadar itmâm-ı ahd emrolundu."[5] Şu hâlde mesele gayet dakiktir. Zira

---

1 B: "yapanlar".

2 B: "olmayacağı".

3 M ve B: "Denilmiştir".

4 B: "Düeyl'den".

5 Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XIV, 142, 144:
عن ابن إسحاق: «كيف يكون للمشركين» الذين كانوا هم وأنتم على العهد العام، بأن لا تخيفوهم ولا يخيفوكم في الحرمة ولا في الشهر الحرام «عهد

bu surette mu'âhedenin aslı Hudeybiye mu'âhedesidir. Hudeybiye, Mekke'nin civarında olmak itibariyle Mescid-i Haram yanında buyurulmuş ve bununla mu'âhedenin ehemmiyyet-i mahsûsasına ve kuvvetine ve bunu nakz etmenin pek büyük bir cürüm olduğuna da işaret olunmuştur. Böyle olduğu hâlde müşrikler bunu nakz etmişler, Kureyş'in ahdine dâhil olan Benî Bekir'den Benû Düil Resûlullah'ın ahdine dâhil olan Huzâ'a'ya tecavüz etmiş ve Kureyş müşrikleri silah vererek bu mütecâvizleri tahrik eylemiş, bunun üzerine mu'âhede münfesih olmuş ve bu tecavüze mukabele için hareket olunmuş, bu da Mekke'nin fethiyle neticelenmiş, Huzâ'a ve pek az kimselerden mâ'adâ Kureyş İslâm'ı kabul eylemiş, büsbütün yeni bir vaziyet husûle gelmiş ve bu suretle Hudeybiye mu'âhedesi esas itibariyle müddetinden evvel bozulmuş kalkmıştır. İşte şâyân-ı dikkat olan nokta burasıdır ki böyle esası ortadan kalkan bir mu'âhedenin diğer taraftan dolayısıyla alâkadarları olup nakzına iştirak etmeyerek istikāmetlerini gösterenler hakkında münfesih olmadığı ve bu istikāmet devam etmek şartıyla müddetinin nihâyetine kadar istikāmetle itmam olunması ehl-i İslâm'ın bir vecîbe-i ittikāsı bulunduğu ihtar edilmiştir. Hâlbuki zâhiren bakılırsa aslın sukūtuyla fer'in de sukūt edeceğine hükmedilmek lâzım gelirdi. Demek oluyor ki burada bu kıyasın hilâfına olarak şübhe-i ahdin de ahid hükmünde tutulması Allah ve Resûlullah indinde diyanet, istikāmet, ittikā muktezāsı olduğu anlatılmıştır. Nitekim [2464] fukahâ bu mâna ile "şübhe-i eman emandır" demişler, binâen'aleyh burada ne kadar yüksek bir ilâhî hukuk esası bulunduğunu nazardan kaçırmamalıdır.

Bir de burada mevzû'-i bahis olan Benî Bekir *Tefsîr-i Taberî*'de musarrah olduğu üzere Benî Kinâne'den olan Benî Bekir'dir.[1] Demek

---

عند الله وعند رسوله إلا الذين عاهدتم عند المسجد الحرام» وهي قبائل بني بكر الذين كانوا دخلوا في عهد قريش وعقدهم يوم الحديبية، إلى المدة التي كانت بين رسول الله صلى الله عليه وسلم وبين قريش، فلم يكن نَقَضَها إلا هذا الحيُّ من قريش، وبنو الدُّئِل من بكر. فأمر بإتمام العهد لمن لم يكن نقض عهده من بني بكر إلى مدته «فما استقاموا لكم» الآية.

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 144:

قال أبو جعفر: وأولى هذه الأقوال بالصواب عندي، قولُ من قال: هم بعضُ بني بكر من كنانة، ممن كان أقام على عهده، ولم يكن دخل في نقض ما كان بين رسول الله صلى الله عليه وسلم وبين قريش يوم الحديبية من العهد مع قريش، حين نقضوه بمعونتهم حلفاءَهم من بني الدُّئِل، على حلفاء رسول الله صلى الله عليه وسلم من خزاعة.

ki Benî Kinâne ve bunlardan Benî Bekir kabilelerinin hepsi de ahde riayet etmiş değildir. Zira Hudeybiye mu'âhedesini fiilen ilk nakz eden bunlar içinde Benû Düil olmuştur. Binâen'aleyh Benî Kinâne veya Benî Bekir Huzâ'a'ya tecavüzle Hudeybiye mu'âhedesini nakz ettiler denildiği zaman bunun içlerinden Benû Düil dolayısıyla olduğunu anlamalıdır. Kezâlik Benî Kinâne veya Benî Bekir ahidlerini bozmadılar denildiği zaman da içlerinden Benû Düil'den mâ'adâsını anlamalıdır.

Evet, {كَيْفَ} nasıl olur? ❁ O müşriklerin şu hâl ile Allah ve Resûlü indinde bir ahdi nasıl bulunur? {وَاِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ} Ki size bir zafer bulurlarsa ❁ ellerine bir fırsat geçer üstünüze çıkarlarsa {لَا يَرْقُبُوا فِيكُمْ اِلًّا وَلَا ذِمَّةً} hakkınızda ne bir ill ne de bir zimmet gözetmezler.

"**İll**", esasında keskinlik veya parlaklık mânasından me'huz olarak feryat, yemin, ahd, karâbet mânalarına gelir. İbrânice "îl" mu'arrebi olarak ilâh demek olduğu da söylenmiştir.

"**Zimmet**", hıfz u himâyesi lâzım gelen ve zâyi' edilmesi mezemmeti îcab eden herhangi bir emr mefhûmuyla ahd ü emân, taahhüd ve damân demektir ki nakzı mûcib-i zem olur. Bundan me'huz olarak şer'an bir şahsın leh ve aleyhinde îcab ve istîcâba ehil olması vasfına ıtlak edilir ki "ahdi bulunan nefs" diye de târif olunur. Ta'bîr-i âharla şahsiyyet-i hukūkiye[1] yahut bunu [2465] teşkil eden vasf-ı mümeyyiz, yani hakk u vazife ehliyeti demektir. Evvelki lügavî mâna ile borç bir zimmettir. İkinci şer'î mâna ile ise zimmettedir. (*Sûre-i A'râf'ta* اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلٰى *[7/172] âyetine bak.*) Bi'l-kuvve zimmet bu ahd-i fıtrî ile yani mevcûdiyet-i insâniyedeki tevhid ve ma'rifet-i Hak kābiliyeti mebde'iyle, bilfiil zimmet de buna müsteniden bilfiil yapılan taahhüd ile sâbit ve kāim olur. Âyet selb-i küllî üzere vârid olduğuna nazaran zâhiri hangi mânasıyla olursa olsun "ill" ve "zimmet" nâmı verilebilecek hiçbir şey tanımazlar demektir. Yani bir fırsat bulurlarsa bütün ahidlerine rağmen sizin hakkınızda ne Allah'ı ne yeminlerini ne karâbetlerini ne de

1 B: "hükmiyye".

ahd ü zimmetlerini tanımazlar. Ne kadar feryat etseniz yine tanımazlar. En keskin en parlak mukaddes hakka ve verdikleri ahde bakmaz, size kıyar dilediklerini yaparlar. Maʿahâzâ bütün bu mânaları şu ikide hulâsa mümkindir: Ne ilâhî ne beşerî hiçbir hakk u ahid gözetmezler; sizden kendi haklarında değil, kendilerinden sizin hakkınızda gözetmezler {يُرْضُونَكُمْ بِاَفْوَاهِهِمْ} ağızlarıyla sizi irzâ ederler. ❁ Vefakârlıktan, dostluktan, İslâm'dan bahsederler, iman u tâatten dem vururlar, kandırmak için yeminler de yaparlar. Hilâfı zuhur ediverince aslı yok mazeretlerle itizar ve taʿallül ederler. Lâkin bütün bunları yalnız dilleriyle yaparlar. {وَتَأْبٰى قُلُوبُهُمْ} Hâlbuki kalbleri ibâ eyler ❁ ağızlarındaki söz gönülleriyle taban tabana zıt, kuru ve mânasız bir laftan ibarettir. Muhâdene değil müdâhenedir. {وَاَكْثَرُهُمْ فَاسِقُونَ} Ve bunların ekserîsi fâsıktır. ❁ Tâat ve ahidden çıkmış mübâlâtsız mütemerridlerdir. Bir kısm-ı kalîlinde olduğu gibi gadrden kaçınacak, namussuzluktan çekinecek ne bir akīde-i mâniʿaları ne de bir mürûet-i insâniyeleri, mertlikleri yoktur, utanmaz arlanmazlar. [2466] {اِشْتَرَوْا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَلِيلًا} Allah'ın âyetleri mukabilinde bir semen-i kalîl iştirâ ettiler ❁ ahidlerin îfâsını ve her hususta istikāmeti emreden âyâtullahı gayet az ve ehemmiyetsiz bir şeye, bir lahzalık dünya şehvetine değiştiler de {فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِهِ} Allah yolundan menʿ ettiler. ❁ Allah'ın yolunu kestiler, Beytullah yolundan, dîn-i haktan, İslâm ve tâatten çevirmeye kalktılar. Denilmiştir ki Ebû Süfyân b. Harb Peygamber'in halîflerini bırakıp kendi halîfleri olan aʿrâbîlere bir ziyafet vermişti, bu bir lokma yemek sebebiyle nakz-ı ahd ettiler.[1] {اِنَّهُمْ سَٓاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Hakikaten bunlar ne fena yapıyorlardı ❁ yahut o yapageldikleri ameller kendilerine ne fena oldu, ne kadar ağıra oturdu. {لَا يَرْقُبُونَ فٖى مُؤْمِنٍ اِلًّا وَلَا ذِمَّةً} Bir mü'min hakkında ne bir yemin ne de bir ahid gözetmezler ❁ yani hey'et-i mecmûʿasıyla ümmet-i İslâmiye hakkında gözetmedikleri gibi, efrâd-ı mü'minînden hiçbiri hakkında da hiçbir hakk u ahid

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XIV, 150-151:

وذلك أنهم، فيما ذُكر عنهم، كانوا نقضوا العهد الذي كان بينهم وبين رسول الله صلى الله عليه وسلم بأكلةٍ أطعمهموها أبو سفيان بن حرب. حدثني محمد بن عمرو قال، حدثنا أبو عاصم قال، حدثنا عيسى، عن ابن أبي نجيح، عن مجاهد، في قوله: «اشتروا بآيات الله ثمنًا قليلا»، قال: أبو سفيان بن حرب أطعم حلفاءه، وترك حلفاء محمد صلى الله عليه وسلم.

gözetmezler {وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُعْتَدُونَ} ve işte bunlardır ki o mütecâvizlerdir. ❁ Hakk'ın hudûdunu aşan, zulm u taʿaddî eden mütecâvizler diye bu ahvâl-i mezmûme ile muttasıf olanlara denir. Yoksa bunlara karşı berâet ilan edip harb edecek olanlara değil. {فَاِنْ تَابُوا} İmdi bunlar tevbe ederler ❁ şirk ü küfürden ve yaptıkları fenalıklardan vazgeçerler {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ} ve namazı ikāme edip zekâtı verirlerse {فَاِخْوَانُكُمْ فِى الدّ۪ينِ} o zaman dinde ihvânınızdırlar. ❁ Lehinizdeki lehlerine ve aleyhinizdeki aleyhlerine olmak üzere hukūk u vezâifte müsâvî olursunuz, binâenʿaleyh bu takdirde [2467] kendilerine kardeş muâmelesi ediniz. {وَنُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} Ve biz bu âyetleri bilecek -yani delâlet ettikleri ahkâmı anlayacak,[1] tanıyacak- olan bir kavim için tafsil ediyoruz. ❁ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ Olanlar değil, ilm ü hakkı takdir şânından olanlardır ki bu âyetlerden istifade ederler, bu cümle bu âyetlerde münderic ahkâmı iyice teemmül ve hakkını takdir ile muhafazaya tergīb için tezyîlî bir cümle-i muʿterizadır. Yani ey mü'minler, siz bu âyetlerdeki tafsîlâtın kadrini biliniz, anlayıp amel ediniz. Onlar da bilirler, tevbe ve amel edip size kardeş olurlarsa[2] febihâ, ne âlâ {وَاِنْ نَكَثُٓوا اَيْمَانَهُمْ مِنْ بَعْدِ عَهْدِهِمْ} ve eğer ahidlerinden sonra yeminlerini bozarlarsa {وَطَعَنُوا فى۪ د۪ينِكُمْ} ve dininize taʿn ederlerse -sarâhaten tekzib veya takbih ile kadh eylerlerse-[3] ki o müşrikler böyle yapıyorlar; bu iki surette {فَقَاتِلُٓوا اَئِمَّةَ الْكُفْرِ} siz de o küfür imamlarına kıtal ediniz. ❁ Yani yeminlerle tevsik ve teyid ederek ahid verdikten sonra yeminlerini bozanlar ve dininize taʿn edenler küfürde ileri gitmiş, küfür imamı, küfür pîşvâsı olmuş olurlar. Binâenʿaleyh siz de ölümü, öldürmeyi göze alıp bunlarla çarpışınız, harb ediniz. {اِنَّهُمْ لَٓا اَيْمَانَ لَهُمْ} Şüphesiz ki bunların asla yeminleri yoktur. ❁ Hakikatte onlar için onların nazarında yemin denilen şey yoktur. Kalblerinde yeminin hiçbir hükm ü kıymeti olmadığından ağızlarıyla ne kadar yemin etseler boştur. Yemine riayet etmez, yemin bozmayı bir mahzur saymazlar. Yeminsiz

---

1 H +"ve".
2 H: "~~febihâ, ne güzel~~".
3 B -"-sarâhaten tekzib veya takbih ile kadh eylerlerse-".

oldukları, küfürde bu kadar ileri gittikleri tahakkuk ve tebeyyün etmiş bulunanlarla artık bir ahid yapmak imkânsız olur. Bunlarla bir ahid yapabilmek yeminsizlikten vazgeçmelerine mütevakkıftır. Bu ise ancak kıtal ile mümkin olur. Zira böyle kâfirler katl ü kıtalden başka bir şeyden [2468] çekinmezler. Bunun için bu yeminsizlere, bu küfür imamlarına kıtal ediniz ki {لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ} vazgeçsinler ❁ o küfre[1] ve irtikâb etmekte bulundukları o cerâim-i azîmeye, o yeminsizliğe, ahidsizliğe, dinsizliğe nihâyet versinler. Yani böyle diye ve bu arzu ve ümid ile kıtal ediniz, harbden garazınız bu olsun. Yoksa mütecâvizlerin âdeti olduğu üzere mücerred itlâf etmek, mahza ızrâr ve eziyet etmek olmasın.

Şimdi:

اَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْماً نَكَثُٓوا اَيْمَانَهُمْ وَهَمُّوا بِاِخْرَاجِ الرَّسُولِ وَهُمْ بَدَؤُ۫كُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍۜ اَتَخْشَوْنَهُمْۚ فَاللّٰهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشَوْهُ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾ قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللّٰهُ بِاَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَۙ ﴿١٤﴾ وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْۜ وَيَتُوبُ اللّٰهُ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿١٥﴾ اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تُتْرَكُوا وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلَا رَسُولِهِ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةًۜ وَاللّٰهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ۟ ﴿١٦﴾

[2469] **Meâl-i Şerîfi**

Ya[2] öyle bir kavme muharebe etmez misiniz ki yeminlerini bozdular ve Peygamber'i çıkarmayı kurdular. Hem de ilk evvel size taarruza onlar başladılar, yoksa onlardan korkuyor musunuz? Eğer mü'minseniz daha evvel Allah'tan korkmalısınız (13). Muharebe edin onlara ki Allah sizin ellerinizle kendilerini muazzeb kılsın, rüsvâ etsin, nusretiyle sizi üzerlerine muzaffer buyursun ve mü'min bir kavmin yüreklerine su serpsin (14) ve kalblerindeki gayzı gidersin, hem Allah dilediğine

1 M ve B: "küfür".
2 H: "Artık".

tevbe de nasib eder, Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (15). Yoksa[1] siz zannettiniz mi ki hâlinize bırakılıvereceksiniz[2] de Allah içinizden mücahede edenleri ve Allah'tan, Resûlünden ve mü'minlerden mâ'adâ sokulacak bir locaya tutunmayanları hiç[3] de bilip görmeyecek? Hâlbuki Allah bütün amellerinize habîrdir (16).

{اَلَا تُقَاتِلُونَ قَوْمًا} Şöyle bir kavme kıtal yapmaz mısınız ki {نَكَثُٓوا اَيْمَانَهُمْ} yeminlerini bozdular {وَهَمُّوا بِاِخْرَاجِ الرَّسُولِ} ve Peygamber'i çıkarmak istediler. ❁ O Peygamber ki içlerinde bulundukça وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ فِيهِمْ [el-Enfâl 8/33] mantûku üzere Allah onları ta'zîb etmeyecekti, vatanları dâru's-selâm olacaktı. Lâkin onlar böyle bir peygamberin vatanlarında bulunmasını istemediler, onu çıkarmak ve vatanlarını İslâm ve selâmete karşı dâr-ı harb yapmak teşebbüsünde bulundular. Bunu evvelâ Mekke'de istediler, hicret vâki' oldu. (*Sûre-i Enfâl'de* وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا *[8/30] bak*). Sonra Medine'den çıkarmak istediler: Yehûd ile de iştirak ederek Ahzab vak'alarına teşebbüs ettiler. Bir de ihrâcın diğer bir mânasıyla: Hudeybiye'den evvel ve sonra Peygamber'i tecavüz ve huruç hareketine sevk etmeye çalıştılar. Gerçi [2470] yapamadılar, fakat öyle istediler. {وَهُمْ بَدَؤُكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ} Ve ilk defa onlar size başladılar ❁ siz Müslümanlara karşı harb vaziyeti açan ve ilk önce kıtâle kalkışan onlar oldular. İbtidâ Resûlullah onlara Kitâb-ı mübîn ile geldi, tebşir ve inzar ile va'z u nasihat ve tezkîr-i hakikat etti, burhan ile tehaddîye davet eyledi. Onlar bundan âciz kaldılar, burhânı seyf ü sinâna çevirdiler. Peygamber'i ve Müslümanları katle kalkıştılar. Bu suretle vatanlarını dâr-ı harb, kendilerini harbî yapan, Müslümanlarla aralarında ibtidâ hâl-i harbi ihdas eden onlar oldu. Bu bir ahd ü musâlaha ile neticelenmeden ibtidâ Bedir'de azm-i kıtâle onlar başladılar. Kervanı geçirdikten sonra "Muhammed ve maiyyetindekileri istîsâl ve Bedir'de bir zevk yapmadan dönmeyiz" dediler, mağlub oldular. Fakat Bedir'den Hudeybiye'ye kadar hâl-i sulh teessüs etmedi, mütevâliyen harb ve hâl-i harb devam

1 H: "Ya".
2 B: "bırakılacaksınız".
3 B +"bir".

etti, nihâyet Mescid-i Haram civarında, Hudeybiye'de arzularına göre bir mu'âhede tekarrur etti. Bunu bozan ilk tecavüz de onlardan vâki' oldu, bunun üzerine feth-i Mekke vukū' buldu,[1] birçokları dâire-i İslâm'a girdi, girmeyenler de afv-ı umûmîye mazhar edildi. Bu kere de Huneyn muharebesine sebebiyet veren ilk tecavüz onlardan, o müşrikler tarafından oldu. Nihâyet yine tek durmadılar, Tebük seferini vesile ederek hâricî dâhilî ihtilâl teşebbüslerinde bulundular. Binâen'aleyh bugüne kadar cereyan eden kıtallerin bütün bâdîsi[2] onlardır. Nakz-ı yemin, ihrâc-ı Resûl sevdâsı, bilâ mûcib bed'-i kıtal, şu üç sebepten her biri başlı başına bir sebeb-i harb olduğu hâlde bunların hepsi kendilerinde ictimâ' etmiş olan bir kavme siz kıtal etmez misiniz? {اَتَخْشَوْنَهُمْ} Bunlardan korkuyor musunuz ❁ ki etmeyeceksiniz, artık bunlarla kıtal yapmamanın korkaklıktan başka ne sebebi[3] olur? [2471] {فَاللّٰهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشَوْهُ} Eğer öyle ise Allah korkmanıza daha ehaktır. ❁ Çünkü Allah izin vermezse onlar size ne zarar ne menfaat hiçbir şey yapamazlar, fakat[4] Allah'ın ilan[5] ettiği bu emirlerine muhalefet edip onlarla kıtâli terk ettiğiniz takdirde başınıza gelecek gazab ve ikāb-ı ilâhîden sizi ne onlar ne başkası kurtaramaz, {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ} eğer siz mü'minler iseniz bu böyledir. ❁ İman yalnız Allah'tan korkmayı îcab eder ve yemine imanı olanların yeminsizlere harb etmesi iktizâ eyler. O hâlde:

{قَاتِلُوهُمْ} Onlarla kıtal ediniz: Harbe girişiniz ki {يُعَذِّبْهُمُ اللّٰهُ بِاَيْد۪يكُمْ} Allah sizin ellerinizle onları muazzeb kılsın. ❁ Harbin acılarını tatsınlar; maktul, mecruh, esir olsunlar. Can ve maldan zâyi'ât versinler {وَيُخْزِهِمْ} ve onları zelîl ü makhur {وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ} ve hey'et-i mecmû'anızla sizi üzerlerine mansur, muzaffer[6] ve gālib eylesin {وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِن۪ينَ} ve birtakım mü'minlerin sadırlarına şifa versin. ❁ Huzâ'îler gibi onların ezâ

---

1 B -"bunun üzerine feth-i Mekke vukū' buldu".
2 B: "bâisi".
3 B -"sebebi".
4 B: "hâlbuki".
5 B -"ilan".
6 B -"muzaffer".

ve cefâlarını çekmiş, kıtalde bulunamamış[1], hâlleri yürekler acısı olmuş birtakım mü'minlerin gönüllerinde dert bırakmasın, teşeffî-i sadr ettirsin {وَيُذْهِبْ غَيْظَ قُلُوبِهِمْ} ve kalblerinin gayzını gidersin. ❁ Yani öyle bir şifâ-yı sadr versin ki ihtirasları artıracak yeni yeni öçlere, sârlara sebep olacak mütecâviz bir intikam mâhiyetinde olmasın; bilakis hakkın ihkākından zevkyâb olacak olan mü'minlerin kalblerindeki muhik gayzları silsin, meşrû gayzlara sebep olan zulm ü ta'addî menâbi'ini ta'kīm eylesin de gayzdan âzâde bir hayât-ı selâmet yaşatsın.

[2472] Görülüyor ki burada kıtal emri üzerine beş hikmet ve fâide terettüb ettirilmiş ve bunlar vav ile atfedilerek beşi bir قَاتِلُوا emrine cevab yapılmıştır: Ta'zîb, ihzâ', nusret, şifâ-yı sadr, izhâb-ı gayz. Bu suretle bunların hey'et-i mecmû'ası meşrû bir harbin gayelerini beyan ve bu gayelerin tahakkukunu vaad etmektedir. Demek olur ki harbde ibtidâen bir ta'zîb hikmeti vardır. Bir harbi şâyân-ı tahsin bir hâle koyacak olan makāsıd-ı haseneye evvelemirde katl ü cerh ve esr[2], tahrîb-i bilâd ve itlâf-ı emvâl gibi acı bir yoldan gidilebilecektir. Fakat bu ta'zîb bâlâda işaret olunduğu üzere harbin müstakillen bir garazı, bir illet-i gāiyesi olmayacağı gibi ale'l-ıtlâk bir ezâ ve îlâmdan ibaret de olmamalıdır. Mü'minler, bunu azâba istihkak kesbetmiş bir kavme azâb-ı hakkın tatbîkine me'mur bir el olmak, emr-i Hakk'ı yerine getirmek fikir ve maksadıyla ve binâen'aleyh haksız, fâidesiz bir ta'zîbden sakınmak suretiyle yapmalıdırlar ki ta'zîb ta'zîb-i abd değil; ta'zîb-i ilâhî, ta'zîb-i hak olsun da bu uğurda şehid olanlar azabdan âzâde olarak doğrudan doğru rahmet-i Rahmân'a kavuşsun. Bu böyle yapıldığı surette buna düşmanın hızy ü zilleti hikmeti terettüb edecektir ki harbin ikinci safhası ve gayesidir. Fakat bir gāye-i asliye değildir. Bu da ilâhî ve bihakkın bir ihzâ olduğu surette üçüncü bir gaye ile mütelâzım olacaktır ki o da mü'minlerin hey'et-i mecmû'asıyla düşmanlarına zafer ve galebesi, nusret-i ilâhiye ile mansûriyet ve te'âlîsi gayesidir. Yoksa düşmanlar

1 B: "bulunmamış".
2 B: "esîr".

zillete düşmekle beraber mü'minler de diğer cihetten bir âfete mâruz kalacak olurlarsa harbden intifâ' edilmemiş, gāye-i harb hâsıl olmamış olur.

Ve bunun içindir ki ta'zîb, harbin garazını teşkil edemeyeceği gibi ihzâ da öyledir. Gāye-i harb hakīkī bir mansûriyettedir. Bu nusret gayesinin de sadra şifâ verecek ve kalblerdeki gayzı silecek bir surette [2473] istihsâli matlub olmalıdır. Zira bazı zaferler olur ki daha büyük dertler açar ve bazı teşeffî-i sadırlar olur ki daha büyük gayzlar tehyic eder. İşte evvelinde düşmanı ta'zîb ü tezlil gibi iki sebeb ve vasıta ve nihâyetinde sadırlara şifâ ve izâle-i gayz[1] gibi iki fâide ile mütelâzım ve müctemi' bulunan ve makāsıd-ı harbin merkezini teşkil eden bu gāye-i nusret ve zafer-i iman bir gāye-i maksûdedir ki garaz-ı harb bunun üzerinde[2] deveran eder. Âyetin nazmındaki tertîb-i zikrî de bu mânaya bir îmâ demektir. Bu i'lân-ı berâet ve bu kıtal emirleri bu beş hikmet ve fâidenin intâcıyla alâkadardır. Bu emirlere imtisal ve bu niyetle hareket edildiği surette Allah teâlâ bunların tahakkukunu vaad eyler. Bir de bütün bunların mâverâsında ve hey'et-i mecmû'asına mu'âdil bir gaye daha vardır ki, yukarıda لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ diye tansis buyurulduğu üzere harbde gāyetü'l-gāye olarak gözetilmesi lâzım gelen ve harbi bir ibâdet-i mahzâ hâline koyan asıl hikmet-i ilâhiye odur. Onun için bunun beyanında öbürlerinin sebki değiştirilerek müstakil bir cümle-i müste'nefe hâlinde buyuruluyor ki:

{وَيَتُوبُ اللّٰهُ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ} Ve Allah kimi dilerse tevbe nasib eder. ❁ O yeminsizlerle mukātele, zikrolunan beş fâidenin husûlüne sebep olduktan başka bunların husûlü nihâyet bir tevbe ile de alâkadar olur ki bu tevbenin iki tarafa da şümûlü olabilir. Bir taraftan o söz dinlemez kâfirler harbin acısını ve îmân-ı hakkın zaferini gördükçe içlerinde mütenebbih olanlar ve binâen'aleyh küfr ü masiyetten tevbe edip iman ve İslâm'a rücû' eyleyenler bulunur. Nitekim feth-i Mekke bunun pek

1 M: "hayz".
2 B: "üzerine".

bâriz bir misâlini vermişti. Beri taraftan böyle bir harbin mü'minler üzerinde de pek büyük bir netîce-i terbiyeviyesi vardır: İmanlarını takviye eder ve hasbe'l-beşeriyye sâdır olan günahlarından tevbekâr olup temizlenmelerine sebep olur ki bunu müfessirîn[1] vücûh ile [2474] beyan etmişlerdir. Evvelâ bu emr-i ilâhîyi bidâyetinde hasbe'l-beşeriyye gücürgenenler varsa bunlar harbe ikdam ettikleri surette bu amel kendileri için o günahtan fiilen bir tevbe olur. Sâniyen nusret ü zafer haddizâtında büyük bir in'âmdır. Ve nimetin tevâlîsini müşahede etmek ise hiss-i hamd ve şükrânı bulunanları cemî'[2] zünûbdan tevbeye dâ'î olur. Sâlisen nusret ü zafer ve te'mîn-i hakk u adalet emvâlin tekessürüne ve nimetlerin[3] tezâyüdüne sebep olur. Hâlbuki lezzeti haram yollara bile sevketmesi melhuz olan mâl ü câhın helâl tarîk ile tahsîli mümkin olunca bu vüs'at, müzâyaka ve ihtiyâcın bâ'is olabileceği birtakım fena meyillerden tevbeye dâ'î olur. Râbi'an nefs-i beşerînin dünyaya ve lezâiz-i dünyaya şiddetli bir meyli vardır. Bunu bazı ahvâlde اَلنَّاسُ حَرِيصٌ عَلَى مَا مُنِعَ medlûlünce mahrûmiyet ve memnû'iyet daha ziyade teşdid eder. Buna karşı insana dünya kapıları açılır ve Allah teâlâ da onun hayrını murad buyurursa o zaman nefis, meylettiği o dünya lezzetlerinin ne kadar hakir ve ehemmiyetsiz, boş şeyler olduğunu ayne'l-yakīn anlar ve o vakit dünya gözünde küçülür. Dünyaya kıymet veren o şiddetli meyiller söner[4], bu da nefsin dünyadan inkıbâzına sebep olur. Bu mâna Sûre-i Sâd'da Süleyman aleyhisselâm'dan hikâye olunan هَبْ لِى مُلْكًا لَا يَنْبَغِى لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِى "bana benden sonra bir kimseye gerekmeyecek bir mülk bağışla" [38/35] duasının tefsîrindeki vücûhtan birisidir. Yani bir mülk ki husûlünden sonra nefsin taleb-i dünya ile bir iştigāli kalmaz. Mülklerin, devletlerin en büyüğü olan böyle bir mülk ü devletin husûlü hâlinde bi'l-müşâhede anlar ki hâsıl-ı dünya bir hiç ve dünya lezzetleri, şehvetleri boş ve fâidesizdir. Bu anlayış üzerine kalb dünyadan yüz

1 H: "müfessirîn bunu".
2 B: "cenûb-ı".
3 B -"ve nimetlerin".
4 M: "süner".

çevirir ve artık ona hiçbir kıymet vermez olur. Bütün külliyetiyle Allah'a teveccüh eder. Ve işte harbin sûret-i cereyânına ve makāsıdına nazaran ahlâk-ı umûmiye ve husûsiye üzerinde iyi veya kötü bir takım netâici vardır. Allah'ın [2475] emrettiği harb ise ber vech-i meşrûh zikrolunan beş menfaatin husûlüne sebep, bunlar da bu suretle tarafeynin vücûh-i muhtelifeden tevbesine sâik ve bâʿis olur. Fakat görülüyor ki bu tevbenin her hâlde küllî olarak değil Allah'ın dilediklerine nasip olacağı bilhassa anlatılmıştır. Çünkü bazı kimselerde küfr ü masiyet, tabiat hâlini almış bulunur ki bunlar ne darlıkta ne vüsʿatte mütenebbih olmaz, düzelmez; nitekim bazı kimselerde de ismet-i fıtriye veya müktesebe ile iman ve takvâ tabiat olur, ne darrâda ne serrâda bozulmazlar. Kezâlik bazı kimseler vardır ki ahlâkları üzerinde müzâyakanın vüsʿatten ziyade hüsn-i te'sîri bulunur. Sonra ikbal ve devletin teveccühü ve dünya kapılarının açılması وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِه۪ لَبَغَوْا فِى الْاَرْضِ [eş-Şûrâ 42/27][1], اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰى. اَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى [el-Alak 96/6-7][2] medlullerince insanı azıtmaya da sebep olur. Bağy ü tuğyan ile firavunlaştırır, bütün bütün dünyaya daldırır, şehevâta sürükler, birçokları hakkında gururunu artırır, Hakk'ı unutturur, Allah yolundan keser, çirkâb-ı fena içinde boğar.

وَالنَّفْسُ كَالطِّفْلِ إِنْ تُهْمِلْهُ شَبَّ عَلَى   حُبِّ الرَّضَاعِ وإِنْ تَفْطِمْهُ يَنْفَطِمِ[3]

Vüsʿat ve devletin dünyayı anlamaya, hiçliğini anlayıp tiksinmeye, dünyadan bıkıp Allah'a teveccüh etmeye sebep olması Allah teâlâ'nın bilhassa hayr murad etmiş olduğu kimselere mahsustur. Ve insanların ahvâlindeki bu ihtilâfın esası da mücerred Allah'ın meşiyyetine aittir. Bunun için tevbe hikmeti öbürleri gibi ıtlâkıyla kıtâle terettüb ettirilmemiş عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ diye takyid buyurulmuştur. {وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ} Ve Allah Alîm Hakîm'dir. ۞ Her şeyi ve yaptığını yapacağını bilir. Her fiili ve her emri böyle nice nice hikmet ü maslahatı tazammun eder. Ekseriya

---

1 "Bununla beraber Allah kullarına rızkı bol bol seriverse Arz'da azar ve taşkınlık ederlerdi…"

2 "…Çünkü insan muhakkak tuğyan eder, kendini müstağni görmekle."

3 Bûsirî'nin Kasîde-i Bürde'sinin 18. beytidir. "Nefis emzikli çocuk gibidir, onu kendi haline bırakırsan daha çok emmek ister; sütten kesersen vazgeçiverir." (Tercüme: Mahmut Kaya)

bu gibi tezyîlî cümlelerde zamir ile iktifâ olunmayıp da İsm-i Celâl'in tasrih edilmesi terbiye-i mehâbet ve ilkā-yı haşyet [2476] içindir. Yani o azamet ve celâline pâyân olmayan Allah teâlâ bu kıtal emrini ilm ü hikmetiyle vermiştir. Binâen'aleyh bu emirler kemâl-i tedebbür ü itâatle icrâ edildiği surette bu hikmetlerin fâideleri tahakkuk edeceğinde ve bunun daha nice hikmetleri bulunduğunda şüphe edilmemeli ve emr-i ilâhîye muhalefetten son derece hazer olunmalıdır.

Mü'minleri bu vechile tergībden sonra harbden kaçınanları tevbih ve hikmetlerinden biri de hâlisâne cihad edenlerin ind-i ilâhîde temayüz ve ıstıfâları olduğunu tefhim ile ziyâde-i tergīb için buyuruluyor ki:

{اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تُتْرَكُوا} Yoksa siz zannetiniz mi ki hâlinize bırakılacaksınız? ❁ Cihad ile emr olunmayacak, sizi tehzib ve tasfiye edecek imtihanlara tâbi' tutulmayacak, bulunduğunuz hâl üzere keyfinize terk olunacaksınız {وَلَمَّا يَعْلَمِ اللّٰهُ الَّذٖينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلَا رَسُولِهٖ وَلَا الْمُؤْمِنٖينَ وَلٖيجَةًۜ} da Allah içinizden mücahede edenleri ve Allah'tan, Resûlünden, mü'minlerden başka sokulacak bir sırdaş tutmayanları hiç bilmemiş olacak? ❁ Böyle muhlis mücâhidlere vücud, kadr u kıymet, sevab ve derece vermemiş bulunacak öyle mi? Heyhat! {وَاللّٰهُ خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} Hâlbuki Allah hepinizin bütün amellerinize habîrdir. ❁ Binâen'aleyh çalışan ile çalışmayanı, mücâhid ile gayr-i mücâhidi, Allah'tan, Resûlünden ve mü'minlerden başka ne sokulacak bir bezm, ne sır verecek bir bitâne tutmayan muhlisler ile bunun zıddını yapan münafıkları ve her birinin yaptıklarını Allah'ın bilmemesi ve ona göre ecr ü cezâlarını tefrik etmeyip bırakıvermesi ne mümkin?

Artık bu müşriklerin münasebette bulunmaya lâyık hiçbir cihetleri, hiçbir meziyetleri, ahlâkī, dînî hiçbir [2477] haysiyetleri yok mudur? Şimdiye kadar bunlar Mescid-i Haram'ın umrânına hizmet etmiş ve hâlâ az çok etmekte değil midirler? Ve o hâlde bunlardan bu derece berâet ve kat'-ı münasebet lâyık olur mu? gibi bazı şüpheler hatıra gelir veya îrad edilirse:

مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللّٰهِ شَاهِدِينَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِۜ اُولٰٓئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْۚ وَفِى النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ ﴿١٧﴾ اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللّٰهَ فَعَسٰٓى اُولٰٓئِكَ اَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ ﴿١٨﴾ اَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَٓاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَجَاهَدَ فِى سَبِيلِ اللّٰهِۜ لَا يَسْتَوُ۫نَ عِنْدَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَۢ ﴿١٩﴾ اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْۙ اَعْظَمُ دَرَجَةً عِنْدَ اللّٰهِۜ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَٓائِزُونَ ﴿٢٠﴾ يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ بِرَحْمَةٍ مِنْهُ وَرِضْوَانٍ وَجَنَّاتٍ لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌۙ ﴿٢١﴾ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَدًاۜ اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظِيمٌ ﴿٢٢﴾

[2478] **Meâl-i Şerîfi**

Müşrikler vicdanlarına karşı kendi küfürlerine kendileri şâhid olup dururlarken Allah'ın mescidlerini ma'mur etmeleri kābil değildir. Onların hayr nâmına bütün yaptıkları heder[1] ve ateş içinde onlar muhalleddirler[2] (17). Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe inanan, namaza devam eden, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler[3] ma'mur eder, işte bunların muvaffak olmaları me'muldür (18). Ya siz hacılara sakalığı ve Mescid-i Haram'da umreciliği Allah'a ve âhiret gününe iman edip de Allah yolunda cihad etmekte bulunan[4] gibi mi tuttunuz? Bunlar indallah müsâvî olmazlar, Allah zâlimler gürûhuna hidâyet vermez (19). İman edip hicret etmiş ve mallarıyla, canlarıyla fî-sebîlillâh cihad etmekte bulunmuş olan kimseler Allah indinde derece cihetiyle daha büyüktür ve bunlar işte o murada eren fâizîndir (20). Müjdeler onların Rabbi kendilerini Kendinden bir rahmet ve bir rıdvan ve cennetler ile ki, onlar için içlerinde dâimî bir

1 H: "hederdir".
2 M ve B: "muhalledlerdir".
3 H: "kimse".
4 H: "bulunanlar".

na'îm var[1] *(21). Ebedî kalmak üzere orada onlar; çünkü Allah, O'nun yanındadır ancak azîm bir ecir*[2] *(22).*

{مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللّٰهِ شَاهِدِينَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ} Müşrikler kendi aleyhlerinde küfür şâhidleri oldukları hâlde bunların Allah mescidlerini imar etmeleri olur şey değildir. ۞ Binâen'aleyh bunların Mescid-i Haram'ı imar ettikleri veya edecekleri nasıl tasavvur olunabilir? İbn Kesîr ve Ebû Amr kıraatlerinde مَسْجِدَ اللّٰهِ diye müfred sîgasıyla okunur ve asıl murad Mescid-i Haram olduğunu [2479] gösterir. Yani müşrikler kendileri kâfir olduklarını gerek söylesinler, gerek söylemesinler, Allah'ın vahdâniyetine ve Resûlünün hakkiyetine inanmadıklarını vicdanlarında bilip durdukları ve Kâbe'nin etrafına putlar dikmek, bunların karşısında ibadet etmek, çırçıplak tavaf eylemek gibi kendilerinin küfürlerine şehadet eden âsâr-ı şirk ile izhâr-ı küfr ettikleri hâlde bunların münhasıran Allah'a ibadet için secdegâh olmak üzere yapılan Allah mescidlerine imar nâmına yaptıkları şeylerin hakikaten bir imar olabilmesine ve binâen'aleyh Kâbe'nin ma'mûriyetine hizmet etmelerine imkân ve ihtimal yoktur.

{اُولٰٓئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ} Bunlar yok mu, bütün amelleri habt olur. ۞ O küfür hâlinde yaptıkları i'mâr-ı mescid[3] ve buna benzer ne kadar a'mâl-i hayriyeleri varsa hepsi هَبَٓاءً مَنْثُوراً [el-Furkân 25/23] boşa gider. {وَفِى النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ} Ve ateşte bunlar muhalled kalırlar. ۞ Sırf Allah için olmayan hiçbir amelin ebedî hayrı olamaz. Allah için bir bina veya herhangi bir amel yapmakla bunu yaparken Allah'tan başkasına tapmak veya herhangi bir küfür yapmak ise ikisi bir yere gelecek şey değildir. Bunda samimiyetsizlikten başka bir tenâfî ve tenakuz da vardır ki bu tenâfîde küfür diğerlerini siler süpürür, hiçe indirir. Bunun için kâfirlerin i'lân-ı küfr ederek bir Allah mescidi imar etmeleri kendileri için inanmadıkları ve samimiyetle yapmadıkları ve binâen'aleyh cidden

---

1 H: "Kendilerinin Rabbi onlara nezdinden bir rahmet ve bir rıdvan ve öyle cennetler tebşir eder ki onlar içindir içlerinde tasvîre sığmaz na'îm-i mukīm".
2 H: "Orada ebedî olarak kalacaklar, her hâlde Allah yanındadır ancak ecr-i azîm".
3 B: "mesâcid".

bir hayrını görmeyecekleri bir şey yapmak olduğu gibi aynı zamanda bu bir imar değil, Allah mescidlerinin maddiyet veya[1] mâneviyetinde bir tahrib ile alâkadar bir amel, zımnen bir zarardır. (وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا... الآية *[et-Tevbe 9/107] bak.*) Mescidin imareti iki mânaya gelir. Birisi binası ve tecdîdi, birisi de ziyareti ve içinde bulunulup ibadet edilmesidir. Nitekim Beyt-i Şerîf'i ziyâret-i mahsûsaya "umre" denilir. Ve mescidlere çok giden ve içlerinde çok duran kimselere de "ummâr-ı mesâcid" [2480] tâbir olunur. Kezâlik bir kimsenin meclisine çok devam ettiği zaman "falanın mu'ammir-i meclisi falan" derler. Bu suretle bir mescidin ma'mûriyeti bu iki cihetin cem'iyle olur. Birisi umrân-ı maddîsidir ki binası, ta'mîrâtı, nezâfeti, mefrûşâtı, tenvîratı ve bunların idâmesine müte'allik cihâtıdır. Birisi de umrân-ı ma'nevîsidir ki içinde Allah için ibadet, zikir, tedrîs-i ulûm gibi tâ'ât ve fezâilin idâmesi ve bunların idâmesine müteferri' cihâtı ve mescidi mevzû'un lehinin gayrı şeylerden sıyânet ile kāim olur. Bir mescid içinde dünya umûruna müte'allik lakırdı bile onu mevzû'un lehinin gayrıdan sıyânet etmemek ve binâen'aleyh ma'mûriyyet-i ma'neviyesini ihlâl eylemektir. Bu babda şu ehâdîs-i şerîfe ne kadar şâyân-ı dikkattir: Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den vârid olmuştur ki "mescidde lakırdı hasenâtı yer, hayvanın ot yediği gibi."[2] Aleyhissalâtü vesselâm şu hadîs-i kudsîyi de[3] bildirmiştir: "Allah teâlâ buyurdu ki arzda benim büyûtum, evlerim mescidlerdir ve bunlarda Benim ziyaretçilerim de onları ma'mur edenlerdir. İmdi ne mutlu o kula ki hânesinde tetahhur etti, iyice temizlendi de sonra Beni evimde ziyaret eyledi. Çünkü zâirîne ikram etmek ziyaret olunan üzerine bir haktır.'"[4] Diğer bir hadîs-i nebevîde: "Her kim mescide ülfet

---

1 B: "ve".

2 Gazzâlî, *İhyâ*, I, 152; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 254; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVI, 11 (Irâkī bu hadisin aslını bulamadığını söylemiştir):

ويرى في الأثر أو الخبر: الحديث في المسجد يأكل الحسنات كما تأكل البهائم الحشيش.

3 B: "kudsîde".

4 Gazzâlî, *İhyâ*, I, 152; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 254; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVI, 11:

وقال صلى الله عليه وسلم: قال الله عز وجل في بعض الكتب: إن بيوتي في أرضي المساجد وإن زواري فيها عُمَّارها فطوبى لعبد تطهر في بيته ثم زارني في بيتي فحق على الْمَزُور أن يكرم زائره.

ederse Allah teâlâ ona ülfet eder."[1] Diğer birinde "bir adamı mesâcide[2] itiyad ediyor gördünüz mü onun mü'min olduğuna şehadet ediniz."[3] Enes radıyallahu anh'tan da mervîdir ki "her kim bir mescidde bir kandil bulundurursa o mescidde onun ziyâsı devam ettiği müddetçe melâike ve hamele-i Arş onun için istiğfar ederler."[4] İmdi mescidleri lakırdıdan bile sıyanet etmek iktizâ edeceğinden bir mescide herhangi bir küfür şöyle dursun, herhangi bir fıskın ve herhangi bir tahâretsizliğin bile tekarrubu o mescidin mâneviyetine uzatılan bir darbe-i tahrib olur. Ve şu hâlde asıl mesele müşriklerin mesâcidi i'mar etmelerinin [2481] cevâzını değil, vücûdunu nefiydir, yani onların imarları imar değildir.

{اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ} Allah'ın mescidlerini -onlar değil- ancak şunlar imar ederler: {مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ}[5] Allah'a ve âhiret gününe iman eden ❁ "mescid", içinde Allah'a secde ve ibadet edilmeye mahsus mevzi demek olduğundan Allah'a imanı olmayanların Allah'a ibadet için bir yer bina ve tahsis etmeleri veya böyle bir binanın Allah için imarıyla cidden alâkadar olmaları mümteni'dir. Sonra Allah'a ibadet ile iştigālin fâidesi bilâhare kıyamette görülecektir. Bunun için âhirete imanı olmayanlar Allah'a ibadet etmezler, etmeyince de ne mescid yaparlar ne de mescidleri ibadetle ma'mur ederler. Fırsat buldukça ya mescidleri yıkarlar veya mescidlikten çıkarıp dilediklerini yaparlar. Binâen'aleyh "Allah'ın mescidi" unvânından bi'l-bedâhe anlaşılacağı üzere bunu imar için evvela Allah'a ve âhirete iman şarttır. Fakat bir şart-ı kâfî değildir. Bununla beraber {وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ} ve namazı ikāme eyleyen ❁ bu da şarttır: Zira mescidlerin binasından maksûd-i aslî namaz kılmaktır. Namazın

---

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VI, 269:

عن أبي سعيد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من أَلِفَ المسجد ألفه الله.

2 B: "mescide".

3 Tirmizî, İman, 8:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا رأيتم الرجل يتعاهد المسجد فاشهدوا له بالإيمان، فإن الله تعالى يقول: «إنما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر وأقام الصلاة وآتى الزكاة» الآية (التوبة ٩/١٨).

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 255; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVI, 11. Krş. Taberânî, *Müsnedü'ş-Şâmiyyîn,* thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefî, Beyrut: Risâle, 1405/1984, II, 273:

وعن أنس رضى الله عنه: من أسرج في مسجد سراجا لم تزل الملائكة وحملة العرش تستغفر له ما دام في ذلك المسجد ضوؤه.

5 H +"Bir".

vücûbunu itiraf etmeyenler mescid yapmak lüzûmunu hissetmeyecekleri gibi, namaz kılmayanlar da mescidlerin mânen harab olmasına sebep olurlar[1]. Ma'amâfîh namaz kılmak da kâfî değildir. Bununla beraber {وَاٰتَى الزَّكٰوةَ} ve zekâtı veren ❁ bu da şarttır. Mescid imarının mal ve zekâta da bir tevakkufu vardır. Farz olan zekât borcunu vermeyen, fukarâ ve mesâkîni gözetmeyenlerin mescid binasıyla iştigal etmeleri pek melhuz olmadığı gibi, mescide gidip fukarâ ve mesâkîni gözeterek zekât vermenin de mescidlerin i'mâr-ı ma'nevîsiyle pek büyük[2] alâkası vardır. Ancak bu da kâfî değildir. Bunlarla beraber {وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللّٰهَ} Allah'tan başkasından [2482] korkmayan kimseler ❁ gerçi insan birçok mahzurlardan korkabilir ve korkmamak elinden gelmez ve Allah'tan korkmayanlardan da hiç korkulmaz[3] değildir. Fakat Allah'ın emr ü nehyini yerine getirmek için Allah korkusundan başka hiçbir korkuyu saymayan, herhangi bir korku ile başkasının rızâsını Allah'ın rızâsına tercih etmeyecek ve herhangi bir işte Allah'ın hakkıyla kendi hakkı te'âruz ettiği zaman Allah'ın rızâsından mahrum olmak korkusuyla kendi hakkını feda ve Allah'ın hakkını ihtiyar edecek, vazifesini yapmak için şunun bunun levminden veya zâlimin zulmünden korkup çekinmeyecek ve lüzûmunda harb u kıtalden vesâir suretle çarpışmaktan kaçınmayacak, velhâsıl muhtelif korkular, endişeler te'âruz ettiği zaman Allah korkusunun karşısında diğerlerini kāle almayacak bir kalb ve iman sâhibi olan ve bu suretle bu dört hasleti câmi' bulunan zevât lâzımdır ki Allah'ın mescidleri imar edilebilsin. Yoksa zikrolunan üç haslet bulunup da İslâm'ın ve îmân-ı tevhîdin hakikat ve kemâli demek olan bu kalb ve iman, bu ihlâs-ı vicdan bulunmayanlar mescidlerin ma'mûriyetini idâme edemezler. Günün birinde bir kâfirin veya zâlimin ve hatta alelâde bir cüretkârın tehdîdinden korkarak kendi elleriyle mescidleri yıkmak zilletine bile düşebilirler. Maddeten ve mânen tecavüzden, hetk-i

1 H: "olur".
2 B +"bir".
3 B: "korkmaz".

hurmetten sıyânet edilemeyen[1] ve bu sıyâneti idâme edecek îmân-ı kâmil erbâbından hâlî kalan mescidlerin ne servet ve ne sâir bir suretle devâm-ı ma'mûriyetleri ihtimâli yoktur. Onun için {فَعَسٰٓى اُولٰٓئِكَ} işte bunlar ❁ bu dört haslet-i cemîleyi câmi' olan cemaat {اَنْ يَكُونُوا مِنَ الْمُهْتَدِينَ} hidâyeti bulmuş, muradlarına ermişlerden olabilirler. ❁ Yani doğrudan doğru sa'âdet-i ebediyeye, cennete nâil olacak olanlar böyle bir cemaatin içinde bulunabilir. Bunların bile her ferdi hakkında hüküm kat'î değil [2483] akreb-i ihtimâldir, عَسٰى'dır. Artık müşrikler nerede kalır tasavvur edilsin.

{اَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَٓاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} Hacı sakalığını ve Mescid-i Haram imâretini ❁ yani Kâbe'nin miftahdarlığı, techiz ve tezyîni gibi umrânına[2] müte'allik hizmetleri {كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَجَاهَدَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} Allah'a ve son güne iman edip fî-sebîlillâh cihad eden kimse gibi mi yaptınız? Bunun yaptığı amele mi benzettiniz? ❁ İman ve cihaddan kat'-ı nazarla mücerred sikāyet ve imâret fazilette ve uluvv-i derecede iman ve cihâda kıyas olunur mu? İmanı olup olmamak ve fî-sebîlillâh cihadda bulunup bulunmamak haysiyetlerinden kat'-ı nazarla mücerred sikāyet ve imâret ile iştigal edenlerin yaptıkları o sikāyet ve imâret velevse Mescid-i Haram'da olsun Allah'a ve âhirete iman ile fî-sebîlillâh cihad edenlerin yaptıkları işe ve temin ettikleri sikāyet ve imârete nasıl benzetilebilir? {لَا يَسْتَوُنَ عِنْدَ اللّٰهِ} Bunlar Allah indinde müsâvî olmazlar, nefsü'l-emrde müsâvat kabul etmezler. ❁ Bir kere ânifen geçtiği üzere imansızlıkla yapılan sikāyet ve imâret hiçtir. İmana mukārin olduğu surette ise huccâca su vermek ve bizzat Kâbe'nin umrânına[3] hizmet eylemek dahi gerçi nefsü'l-emrde hayırlı olan ve indallah bir fazileti bulunan amellerdendir, fakat ne de olsa fî-sebîlillâh cihad eden mü'minlerin ameline, iman ve cihâdına müsâvî olamazlar. Aralarında o kadar büyük bir fark vardır ki onun buna teşbîhi bile câiz değildir. Müşriklerin yaptığı gibi imansız sikāyet ve imâreti iman ve cihâda tafdil etmek veya müsâvî tutmak şöyle dursun, iman ile olan cihadsız sikāyet

1 M ve B: "eylemiyen".
2 B: "umûruna".
3 B: "umûruna".

ve imâreti mü'minin cihâdına ve bâhusus iman ve cihad ile yapılan sikāyet ve imârete müsâvî [2484] tutmak bile bir zulüm, bir haksızlık olur {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَ} ve Allah zâlim olan kavme hidâyet etmez ❁ zâlimler gürûhunu doğru yola çıkarmaz: Râcihi mercûhu temyîze[1] muvaffak kılmaz. Zâlimlere uyanlar ve katılanlar da onlara mülhak olur. Hidâyete ermek, doğrudan doğru nâil-i merâm olmak için zulümden ve zâlimlerden ictinab eylemek ve Allah'a ve son güne iman ederek Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmaz bir kalb ile Allah yolunda, dîn-i hak uğrunda bütün cehdini sarfedip o müşrikler, kâfirler, zâlimlerle bihakkın uğraşmak, çalışmak lazımdır ki zulüm ve hıyanet korkuları bertaraf edilsin de bütün Allah mescidleri ma'mur, adl ü hak ve rahmet ü rıdvan kapıları açık olsun.

Sakın bu nefy-i teşbih ve adem-i müsâvattan sikāyet ve imâretin cihaddan efdaliyeti gibi bir mâna anlaşılmasın {اَلَّذٖينَ اٰمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ} iman ve hicret edip Allah yolunda mallarıyla canlarıyla cihad edenler {اَعْظَمُ دَرَجَةً عِنْدَ اللّٰهِ} Allah indinde derece cihetiyle en büyüktürler. ❁ Bunların mertebe-i kemâl ve kerâmetleri diğerlerinin hepsinden yüksektir. Diğerleri sikāyet[2] ve imâret de dâhil olduğu hâlde sair kemâlât ve fezâilin hepsini hâiz bile olsalar indallah bu mücâhidlerin böyle mücâhid olmak haysiyetiyle rütbe ve derecesi öbürlerinden daha büyüktür. {وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَٓائِزُونَ} Ve işte bunlardır ki ancak o fâizlerdir. ❁ Asâ'sı, le'alle'si[3], belki'si olmayan o büyük fevz ü felâh bunlara mahsustur. Hatta denebilir ki fevz-i mutlak bunlarındır. Bunların fevzine nisbetle diğerlerininki sanki bir fevz değildir. (*Sûre-i Nisâ'da* لَا يَسْتَوِى الْقَاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ غَيْرُ اُولِى الضَّرَرِ وَالْمُجَاهِدُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ... وَفَضَّلَ اللّٰهُ الْمُجَاهِدٖينَ عَلَى الْقَاعِدٖينَ اَجْرًا عَظٖيمًا. دَرَجَاتٍ مِنْهُ وَمَغْفِرَةً وَرَحْمَةً... إلخ *[4/95-96] bak.*)

[2485] Bu âyetlerin sebeb-i nüzûlünde rivayet olunduğuna göre müşrikler Yahudîlere "biz huccâcın sâkîleri ve Mescid-i Haram'ın

1 M ve B: "Raciha mercuhu terciha".
2 B: "siyâkat".
3 M ve B: "Asâ, le'alle".

âmirleriyiz. Binâen'aleyh biz mi efdaliz, Muhammed ve ashâbı mı?" demişler, onlar da "siz" cevabını vermişler.[1] Bir de Hazret-i Ali, Hazret-i Abbâs'a radıyallahu anhumâ İslâm'ından sonra "amca hicret etseniz, Resûlullah'a iltihak eyleseniz" demiş, o da "ben hicretten efdal bir hâlde değil miyim? Beytullah'ı ziyaret edenlere su veriyorum ve Mescid-i Haram'ı imar ediyorum" diye cevap vermiş, sonra bu âyetler nâzil olmuş, Hazret-i Abbas "öyle görüyorum ki herhâlde sikāyetimizi terk edeceğim" demiş. Resûlullah da "sikāyetinize devam ediniz, çünkü sizin onda hayrınız vardır" buyurmuş.[2] *Sahîh-i Müslim*'de rivayet olunduğu üzere de Nu'man b. Beşîr radıyallahu anh demiştir ki: "Resûlullah'ın minberi yanında idim, bir adam 'ben huccâcı iskā etsem de sonra hiçbir amel işlemesem merak etmem' dedi, diğer biri de 'ben Mescid-i Haram'ı imar etsem de sonra bir amel yapmasam merak etmem' dedi, diğer biri de 'fî-sebîlillâh cihad bu[3] sizin söylediklerinizden efdaldir' dedi. Bu bir cuma günü idi, derken Ömer radıyallahu anh bunlara 'susun, Resûlullah'ın minberi yanında sesinizi kaldırmayın, velâkin namazınızı kıldıktan sonra bu ihtilâf ettiğiniz meseleyi Resûlullah'tan istiftâ edeyim' dedi, ba'dehû huzûra dâhil oldu, Allah teâlâ da bu âyeti inzal buyurdu."[4]

Şimdi bu büyük fevz ü derecenin azamet ve kat'iyyeti şöyle tavzih ile tebşir buyuruluyor:

---

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* II, 438; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 256. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 170; Vâhidî, *el-Vecîz,* s. 457:

فقيل: إنه سأل المشركون إليهودَ فقالوا نحن سُقَاةُ الحَاجِّ وَعُمَّارُ المسجد الحَرامِ. أفَنَحْنُ أفْضَلُ أم محمد وأصحابه؟ فقالت لهم إليهود عناداً للنبي صلى الله عليه وسلم: أنتم أفضل.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 256. Krş. Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 138; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 171-172; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 236-237:

وقيل: إن عليا رضي الله عنه قال للعباس: يا عمّ ألا تهاجرون، ألا تلحقون برسول الله صلى الله عليه وسلم. فقال: ألست في أفضل من الهجرة: أسقى حاجّ بيت الله، وأعمر المسجد الحرام، فلما نزلت قال العباس: ما أراني إلا تارك سقايتنا. فقال عليه السلام «أقيموا على سقايتكم فإن لكم فيها خيراً».

3 B -"bu".

4 Müslim, İmâre, 111:

حدثني النعمان بن بشيرٍ، قال: كنت عند منبر رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال رجلٌ: ما أبالي أن لا أعمل عملًا بعد الإسلام إلا أن أسقي الحاج، وقال آخر: ما أبالي أن لا أعمل عملًا بعد الإسلام إلا أن أعمر المسجد الحرام، وقال آخر: الجهاد في سبيل الله أفضل مما قلتم، فزجرهم عمر، وقال: لا ترفعوا أصواتكم عند منبر رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يوم الجمعة، ولكن إذا صليت الجمعة دخلت فاستفتيته فيما اختلفتم فيه، فأنزل الله عز وجل: «أجعلتم سقاية الحاج وعمارة المسجد الحرام كمن آمن بالله واليوم الآخر» الآية إلى آخرها (التوبة ١٩/٩).

{يُبَشِّرُهُمْ رَبُّهُمْ} Onların Rabbi olan Allah kendilerine şunları tebşir eder: {بِرَحْمَةٍ مِنْهُ} Tarafından bir rahmet[1] ❁ ilâhî fevkalâde bir in'âm {وَرِضْوَانٍ} ve bir rıdvan ❁ hem râzı hem marzî bir hâlde huzûr-ı izzetinde [2486] bulunduracak bir rızâ-yı ekber {وَجَنَّاتٍ} ve görülmedik cennetler ki {لَهُمْ فِيهَا نَعِيمٌ مُقِيمٌ} onlar için içlerinde tükenmez, dâimî bir nimet ve lezzet var. Hem nasıl? {خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا} O bahtiyarlar bunlarda muhalled kalmak, ebediyen kalmak üzere ❁ ne nimetlerinde fena var, ne de sâhiplerine zeval. {إِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُ أَجْرٌ عَظِيمٌ} Zira Allah, şüphe yok ki ancak O'nun indinde bir büyük ecir vardır. ❁ Mütenâhî amellere nâmütenahî ve ebedî bir ecir ki mukābilindeki ameller veya bütün dünya ecirleri bunun yanında pek küçük kalır. Dünyada başkalarından beklenecek herhangi bir ecir onun fenasıyla biter tükenir gider ve hiçbiri fedâ-yı câna değmez. Allah indindeki ecir ise dünyanın ömrüne sığmaz, öldükten sonra yevm-i kıyamette istîfâ olunur. وَإِنَّمَا تُوَفَّوْنَ أُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ'dir [Âl-i İmrân 3/185] ve onun için bunun mukābilindeki amel fedâ-yı can da olsa yine azdır.

Böyle olduğu için:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُٓوا اٰبَٓاءَكُمْ وَاِخْوَانَكُمْ اَوْلِيَٓاءَ اِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْا۪يمَانِۜ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٣﴾ قُلْ اِنْ كَانَ اٰبَٓاؤُ۬كُمْ وَاَبْنَٓاؤُ۬كُمْ وَاِخْوَانُكُمْ وَاَزْوَاجُكُمْ وَعَش۪يرَتُكُمْ وَاَمْوَالٌۨ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَٓا اَحَبَّ اِلَيْكُمْ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَجِهَادٍ ف۪ي سَب۪يلِه۪ فَتَرَبَّصُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِه۪ۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِق۪ينَ۟ ﴿٢٤﴾ لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ ف۪ي مَوَاطِنَ كَث۪يرَةٍۙ وَيَوْمَ حُنَيْنٍۙ اِذْ اَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْـٔاً وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِر۪ينَۚ ﴿٢٥﴾ ثُمَّ اَنْزَلَ اللّٰهُ سَك۪ينَتَهُ عَلٰى رَسُولِه۪ وَعَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ وَاَنْزَلَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذ۪ينَ كَفَرُواۜ وَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْكَافِر۪ينَ ﴿٢٦﴾ ثُمَّ يَتُوبُ اللّٰهُ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٢٧﴾

1 M ve B: "rahmeti".

[2487] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler: Babalarınız ve ihvânınız eğer imana karşı küfrü hoşlanıyorlarsa onları evliyâ ittihaz etmeyiniz[1]. Sizden her kim onları velî tanıyacak olursa işte onlar[2] nefislerine zulmedenlerdir (23). "Eğer" de, "babalarınız, [2488] oğullarınız, kardeşleriniz, kadınlarınız, hısımınız, kabileniz, elinize geçirdiğiniz mallar, kesada uğramasından[3] korktuğunuz bir ticaret, hoşunuza giden meskenler[4] size Allah ve Resûlünden ve O'nun yolunda cihaddan daha sevgili ise, artık Allah'ın emri gelinceye kadar bekleyin. Allah öyle fâsıklar gürûhunu hidâyete erdirmez (24). İnkâra mecâl yoktur ki Allah size birçok mevkilerde nusret etti,[5] Huneyn günü de. O lahzada ki çokluğunuz sizi güvendirmişti de bir fâidesi olmamıştı, yeryüzü o genişliğiyle başınıza dar gelmişti, sonra da bozularak arkanıza dönmüştünüz (25). Sonra Allah, Resûlünün üzerine ve mü'minlerin üzerine sekînetini indirdi ve[6] görmediğiniz ordular indirdi de kendisini tanımayanları azâba uğrattı ve bu işte kâfirlerin cezâsı (26). Sonra Allah bunun arkasından dilediğine tevbe nasib eder ve Allah Gafûr[7], Rahîm'dir (27).

{لَا تَتَّخِذُٓوا اٰبَٓاءَكُمْ وَاِخْوَانَكُمْ اَوْلِيَٓاءَ اِنِ اسْتَحَبُّوا الْكُفْرَ عَلَى الْاِيمَانِ} Ey mü'minler atalarınızı ve kardeşlerinizi, imana karşı küfrü sevmek istedikleri takdirde evliyâ ittihaz etmeyiniz. ❁ Yani başkaları şöyle dursun, velîleriniz olan babalarınız ve kardeşleriniz bile küfrü sevgili addeder, sevmek ister, imana karşı tercih ve ihtiyar eyler, ısrarlarından vazgeçmeleri ümidi kalmazsa onları da velîleriniz tutmayın, velâyetlerini tanımayın, emr ü iradelerine tâbi' olup da küfre hizmet ve mu'âvenet etmeyin, onları kendinize şefik ve zahîr saymayın. Hâsılı karâbet hissiyâtını ve atalara, akrabaya ihsan hakkındaki evâmir-i ilâhiyeyi küfürden ve ber vech-i bâlâ müşriklerden

1 H: "etmeyin ve".
2 H: "bunlar".
3 B -"uğramasından".
4 H: "evler".
5 H +"hatta".
6 H +"gözünüzle".
7 H: "Gafûr'dur".

berâete mâni‘ zannetmeyin {وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ مِنْكُمْ} ve sizden her kim onlara tevellâ ederse ❁ velâyetleri altına girer, dostluğu kabul eyler, nusret ve istinsarda bulunur, tefvîz-ı umûr eder, teberrî eylemezse {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} işte bunlar -bu [2489] tevellîyi yapanlar- da o zâlimlerden başka bir şey değildirler. ❁ Zira velâyeti ehil ve mevkiinin gayrıya koymak haksızlığını irtikâb etmişlerdir. Allah bunlara da hidâyet etmez.

Bu ve bundan sonraki âyetin feth-i Mekke'den evvel bunları hicrete mâni‘ addedenler hakkında[1] veya irtidad edip de Mekke'ye iltihak eyleyen dokuz kişi hakkında[2] nâzil olduğuna dair iki nakil vardır. Fakat bunlar târîh-i nüzûl hakkındaki rivayetlere muhalif bulunduğundan şâyân-ı ihticac olamayacaktır. Bunun için Cessâs'ın *Ahkâm-ı Kur'ân*'da zikrettiği üzere "Mü'minler münafıklardan temeyyüz etmek için bununla emrolunmuşlardır. Çünkü münafıklar kâfirlere tevellî ediyorlar ve buluştukları zaman ikram ve tâzim gösteriyorlar ve onlara velâyet ve taraftarlık izhar eyliyorlardı. Allah teâlâ da bu âyetteki emrini mü'min ile münafıkın farkına alâmet kılmış ve böyle yapmayanın nefsine zâlim ve binâen‘aleyh ukūbete müstahik olduğunu haber vermiştir."[3] Ancak şunu da unutmamak lâzım gelir ki bununla beraber kâfir olan babaya anaya ihsânı ve mâruf ile musâhabeti dahi emreylemiş, nitekim Sûre-i Lokman'da geleceği üzere وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ... (إلى) وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ بِى مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِى الدُّنْيَا مَعْرُوفاً buyurmuştur. [31/14-15][4] Kezâlik Sûre-i Nisâ'da وَاعْبُدُوا اللّٰهَ وَلَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْـًٔا وَبِالْوَالِدَيْنِ

---

1 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 47; Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 241:
وقال في رواية الكلبي: لما أُمر رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بالهجرة إلى المدينة، فجعل الرجل يقول لامرأته ولأخيه: إنا قد أمرنا بالهجرة. فيخرج معه، ومنهم من تعلّق به زوجته وعياله فيرقّ لهم، فيقولون له: لمن سوف تدعنا حتى نضيع؟ فيرق لهم ويجلس معهم، فنزل «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَتَّخِذُوا آباءَكُمْ وَإِخْوانَكُمْ أَوْلِياءَ...»

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 164; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 47; Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 242:
نزلت في التسعة الذين ارتدوا عن الإسلام فلحقوا بمكة من المدينة فنهى الله عن ولايتهم.

3 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 278:
وإنما أمر المؤمنين بذلك ليتميزوا من المنافقين، إذ كان المنافقون يتولون الكفار، ويظهرون إكرامهم وتعظيمهم إذا لَقُوهم، ويظهرون لهم الولاية والحياطة، فجعل الله تعالى ما أمر به المؤمن في هذه الآية عَلَما يتميز به المؤمن من المنافق، وأخبر أن من لم يفعل ذلك فهو ظالم لنفسه مستحق للعقوبة من ربه.

4 "Gerçi insana ebeveynini de tavsiye ettik… Bununla beraber o ikisi de sana sence hakkında bir ilim olmayan hiçi Bana şerik koşturmaya uğraşırlarsa o vakit onlara itaat etme ve kendilerine dünyada mâruf surette musâhabet eyle…"

قُلْ تَعَالَوْا اَتْلُ مَا حَرَّمَ رَبُّكُمْ عَلَيْكُمْ اَلَّا تُشْرِكُوا [4/36] Sûre-i En'âm'da اِحْسَانًا... الآية بِهٖ شَيْـًٔا وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًا [6//151] bak. Âyetin siyâk u sibâkı da mülâhaza edildiği zaman anlaşılıyor ki burada yukarıki اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تُتْرَكُوا âyetindeki وَلَمْ يَتَّخِذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلَا رَسُولِهٖ وَلَا الْمُؤْمِنِينَ وَلِيجَةً [9/16] kaydının bir tavzîhi vardır ki, hikmeti de yakında gelecek olan ثُمَّ يَتُوبُ اللّٰهُ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ [9/27] âyetiyle gösterilecektir.

{قُلْ اِنْ كَانَ اٰبَاۤؤُكُمْ وَاَبْنَاۤؤُكُمْ وَاِخْوَانُكُمْ وَاَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ} Eğer, de, babalarınız ve oğullarınız ve kardeşleriniz, zevceleriniz ve aşiretiniz ❁ mu'âşeret ettiğiniz: beraber yaşadığınız, en [2490] yakın akraba ve ta'allukātınız {وَاَمْوَالٌ اقْتَرَفْتُمُوهَا} ve kazandığınız mallar {وَتِجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا} ve kesadından korkacağınız ticaret {وَمَسَاكِنُ تَرْضَوْنَهَا} ve hoşunuza giden meskenler -içlerinde sâkin olup kalmak arzusunda bulunduğunuz evler, konaklar, köşkler, bahçeler iller, obalar- ❁ yani bütün bunlar aile ve karâbet, emvâl ve ticaret, vatan ve meskeninde huzûr u rahat, sunûf-ı beşeriye arasında başlıca ihtilât ve muvâlâta sebep olan şeylerdir. Ve harbin bunlardan ayıran bir hicrânı vardır. Harb insanları sevgili babalardan, oğullardan, kardeşlerden, zevcelerden hısım ve akrabadan ve hemşehrilerden ayırır. Uğraşıp kazandığı kıymetli mallardan oldurur, ticaretleri durdurur, rahat döşeklere yatmaya mâni' olur ve bunlar sevilecek şeyler değildir. Ve onun için keyfemettefak harb de iyi değildir. Fakat aynı zamanda bunları sevmenin de bir haddi[1] ve hakkı vardır. Bunlar ne gāye-i makāsıddır ne de felâh u halâs için sebeb-i kâfîdir. Bunlara mahabbet, Allah ve Resûlullah mahabbetine, dîn-i hak mahabbetine müterâfık olmak ve ona hizmet etmek şartıyla ne kadar şâyân-ı mahabbet iseler, din mahabbetine mu'ârız oldukları ve Allah yolundan alıkoydukları surette de o nisbette mebguz ve sebeb-i ukūbet ve mesâibdirler. Bunları her sevgiye tercih ederek sevenler insanlıkta yükselemezler, hukūku ihlâl ederler; her zulme, her haksızlığa sebebiyet verir, her ihtilâta râzı olurlar

1 B: "had".

da lüzûmunda hak yolunda mücahede edemez, can u mal, evlâd ü iyâl kaygısıyla her zillete râzı olurlar. Onun için bunlar eğer {اَحَبَّ اِلَيْكُمْ مِنَ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَجِهَادٍ ف۪ي سَب۪يلِه۪} size Allah ve Resûlünden ve O'nun yolunda cihaddan daha sevgili ise {فَتَرَبَّصُوا حَتّٰى يَأْتِيَ اللّٰهُ بِاَمْرِه۪} o hâlde bekleyiniz, tâ ki Allah emriyle gelsin. ❁ Bu takdirde yapacağını yapsın, başınıza [2491] -getireceği felâketi getirsin, işinizi bitirsin, ukūbetini musallat kılsın da ne hâliniz varsa görün. O vakit kurtulmak ümidi var mı zannedersiniz? Hayır, {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِق۪ينَ} mâlum ya Allah fâsık kavme hidâyet etmez. ❁ Tâatten çıkmış fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz. Yani siz Allah ve Resûlünü ve Allah yolunda mücahedeyi onlardan daha çok sevmediğiniz takdirde en iyi yapacağınız şey mücerred cebrî olan mukadderâta intizar edip beklemektir. Bu surette ise Allah tarafından irâdî mahabbetinize merbut olarak farz ve takdir buyurulmuş olan fî-sebîlillâh cihâdı terk etmekle tâattan çıkmış, vazifenizi yapmamış, mukadderâtınızı kendiniz ihlâl eylemiş birtakım fâsıklar olacağınız için artık her türlü helâk ve ukūbete muntazır olmanız lâzım gelir.

Görülüyor ki evvelki âyet imana karşı küfrün velâyetinden teberrî ve inkıtâ'ı âmirdir. Bu âyet de Allah, Peygamber mahabbetine münâfî ve vazîfe-i dîniyenin hakkıyla îfâsına mâni' olan her türlü alâik-i[1] dünyeviye mahabbetinden teberrî ve inkıtâ'ı âmirdir. Bunun için evvelkinde yalnız âbâ ve ihvan zikredilmiş olduğu hâlde ikincide ebnâ ve ezvâc ve hatta aşiret vesâire dahi zikrolunmuştur. Çünkü mahabbet işi hepsinde cârî olduğu hâlde velâyet oğullarda ve zevcelerde bile mu'tad değildir.[2] Bütün bunlara ihsan emir ve tavsiye-i ilâhiye cümlesinden olduğunda şüphe yok ise de hiçbirisi لَا تُشْرِكُوا بِه۪ شَيْـًٔا [en-Nisâ 4/36] mûcebince Allah'a şirk derecesine[3] varmamalı, Allah sever gibi olmamalıdır. Rızâullâha muhalif bir noktaya temas ettiği surette hepsi hiçe sayılmalıdır.

---

1 B: "alâka-i".

2 B -"Çünkü mahabbet işi hepsinde cârî olduğu hâlde velâyet oğullarda ve zevcelerde bile mu'tad değildir".

3 B: "edercesine".

Allah'a karşı onlar nasıl evliyâ ittihaz edilebilir? Allah korkusuna, Allah mahabbetine diğerleri nasıl mu'âdil tutulabilir ki {لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ ف۪ي مَوَاطِنَ كَث۪يرَةٍ} ey mü'minler, her hâlde Allah size birçok mevkilerde nusret etti -Bedr, [2492] Ahzab, Kureyza, Nadr, Hayber vesâir nice harb yerlerinde- muzaffer kıldı {وَيَوْمَ حُنَيْنٍ} Huneyn günü de {اِذْ اَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ} o vakit ki çokluğunuz sizi aceblendirdi de {فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ[1] شَيْـٔاً} ordunuz hiçbir şeye yaramadı. ❁ O çokluğuna güvendiğiniz ordu ihtiyâcınızı def' edecek bir fâide vermedi {وَضَاقَتْ عَلَيْكُمُ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ} bütün genişliğiyle yer başınıza dar gelmişti {ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِر۪ينَ} sonra da arkanızı[2] dönerek kaçmıştınız.

"**Huneyn**", Mekke ile Tâif arasında bir vâdinin ismidir ki Müslümanlarla Hevâzin ve Sakif kabileleri beynindeki muharebe burada olmuştu. Şöyle ki: Mekke'nin fethiyle Kureyş'in ekserîsi Müslüman oldu, olmayanlar pek az kaldı ve bu suretle dîn-i İslâm bir mertebe daha meydan aldı. Mukaddemâ Kureyş'in taraftarı olan kabâil ve aşâir de Müslümanlar tarafına mâil ve müteveccih oldu. Fakat Arabın en büyük kabilelerinden olan Hevâzin kabilesi ile Sakif kabilesi beynlerinde ittifak ederek Resûl-i Ekrem ile harbetmek üzere zikrolunan Huneyn vâdisinde toplanmaya başladılar. Bu kabilelerin harb u darb işlerinde mahâreti vardı ve bir müddetten beri Arablar arasında tahrîkât yapıyorlardı, umûmî bir hareket hazırlamışlardı. Mekke'nin fethi üzerine gayz u heyecanları artmış ve Resûl-i Ekrem'in kendileri üzerine yürüyeceği fikrine zâhib olmuşlar ve daha bekleyecek olurlarsa muhakkak muzmahil olacaklarına kāni' olarak hazırlıklarını ikmâl edip hemen harekete geçmişlerdi. Hevâzin ve Sakif kendileri dört bin kadar idiyse de Benî Sa'd b. Bekir ve Benî Cüşem gibi daha birtakım kabâilin ve birçok ahlât-ı urbânın inzımâmıyla bir cemm-i gafîr teşkil eylemişlerdi ki bazı rivâyâta göre mecmû'u yirmi binden [2493] ziyade olduğu söylenmiştir.[3] Ka'b ve

---

1 H, M ve B +"فقتكم".

2 B: "arkanıza".

3 İbn Kayyim *Zâdü'l-ma'âd*'ında [Beyrut: er-Risâle, 1415/1994, III, 432], Ebû Hayyan tefsirinde [*el-*

Kilâb kabileleri iştirak etmemişlerdi. Hevâzin ile Sakif bütün kadınlarını ve çoluk çocuklarını bile getirmişler ve bununla askerlerinin gayret ve hamâsetini tehyic eylemek istemişlerdi. Resûl-i Ekrem İslâm aleyhinde öyle büyük bir ordunun toplandığını işitti ve hemen tedârükât-ı külliyeye teşebbüs etti. Hatta Safvan b. Ümeyye'den silâh istedi, Safvan henüz müşriklerden idi, Müslüman olmak için iki ay mühlet istemişti; "gasben mi yâ Muhammed?" diye sordu, "hayır, iade olununcaya kadar telef olursa ödenmek şartıyle âriyet istiyorum" buyruldu, o da "öyle ise beis yok" diyerek üç yüz zırh verdi. Nevfel b. Hâris b. Abdülmuttalib dahi bu vechile üç yüz mızrak i'âre eyledi. Hâsılı Resûl-i Ekrem tedarikini[1] itmam edip "Düldül" nâmındaki beyaz esterine râkiben ve on iki bin ve bazı rivayetlere göre belki biraz daha fazla askerle Mekke'den çıkıp Huneyn'e müteveccihen hareket buyurdu. Bu askerin on bini Mekke'nin fethinde hazır bulunan ashab, mütebâkīsi de Mekkelilerden yeni İslâm'a dâhil olmuş tulekā idi ve beraberlerinde seksen kadar da müşrik vardı ki biri de Safvan b. Ümeyye idi. Bilâhare alınan esirlerin altı bin kadar olduğu rivâyât-ı sahîha ile sâbit bulunduğuna binâen bu İslâm ordusunun adedce düşmanın mecmû'undan fazla olmadığı anlaşılıyorsa da her hâlde Müslümanların o âna kadar yaptıkları ve muzaffer oldukları muharebelerde görülmedik bir kesret ve kuvvette mükemmel idi ve bu hâl Müslümanların hoşuna gitmiş, bu kesrete bayağı güvenmişlerdi. Hatta ricâl-i müslimînden birisi -ki ismi[2] Seleme b. Selâme el-Ensârî denilmiştir- "bugün asla azlıktan mağlub olmayız" demiş ve bu söz Resûlullah'a iyi gelmemişti. Bunu Resûlullah'ın söylemiş olduğu hakkındaki kavil zayıftır. Gerçi bu söz galebeyi mücerred [2494] kesrette görmek mânasından uzaksa da, kesrete bir itimad beslemek وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ [el-Enfâl 8/10] olduğunu kāle almamak gibi bir gurur ve kusurdan da hâlî kalmıyordu. Âyette ihtar buyurulduğu üzere şimdiye

Bahru'l-muhît, V, 393] otuz bin kadar* olduklarını nakletmişlerdir [Müellifin notu].
* M ve B -"kadar".

1 H: "tedârükâtını".

2 B -"ismi".

kadar birçok mevâki'de nâil oldukları zaferlerin hiçbiri kesretlerine medyun olmamış bulunan asker-i İslâm'ın bu kere harbe girerlerken kesret ve kılleti mevzû'-i bahis etmeleri onlardan matlub olan ihlâs ve ihtiyat ile mütenâsib olmayacak bir zühul oluyordu. Allah teâlâ da Resûlünü mansur ve muzaffer kılan ancak kendisi olduğunu bildirmek için bu gazâda ibtidâ asâkir-i İslâmiyeye bir hezimet yüzü gösterdi ve fi'l-hakîka kılletten değil kesrete güvenmekten dolayı ilk önce ordû-yı İslâm'da acîb bir inhizam, âdeta bir panik vâki' oldu. Benî Süleym kabilesi ile yeni Mekke askeri, Halid b. Velid kumandasında pişdar olarak önde gidiyorlardı. Benî Süleym ilerlemişti ve bir hamlede düşmana açılmıştı. Bunu gören Mekkeliler de ganâime doğru lâübâliyâne seğirtip giderlerken evvelce Huneyn vâdisini tutmuş, pusularda gizlenmiş olan ve ok atmakta mahareti bulunan Hevâzin askerinin birdenbire öyle şiddetli bir hücumlarına mâruz oluverince öyle bir bozulup kaçmışlardı ki bu bozgunluk bütün orduya sirâyet edivermiş ve bu haber Mekke'ye kadar ermişti ve imanı zayıf olan yeni Müslümanların birçoğunun efkârı bozulmuştu. Bu öyle bir bozgunluk olmuştu ki merkezde Resûl-i Ekrem birkaç ashâbıyla yapyalnız kalıvermişti. On iki bin askerin ric'ate mecbur kaldığı ok sağnaklarına karşı yalnız Fahr-i âlem fütursuz, telâşsız gidiyordu. Bütün azm ü ikdâmın şecâat ü sebâtın yegâne timsâli ve i'câz-ı nübüvvetin burhân-ı bî-mîsâli olan ilâhî bir heyecan ile Düldül'ünü bütün düşmanlarının hamlelerine ve hatta bütün küfür dünyasının üzerine üzengileyip sürüyor, أَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبْ أَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِب diyordu. Sürdükçe küffâr kaçıyor, onlar hamle ettikçe durup bekliyordu. Rivayet olunduğuna göre bu hâl on [2495] küsur kere vâki' olmuştu. Yalnız amcası Abbas, amcazâdesi Ebû Süfyan b. Hâris b.[1] Abdülmuttalib ve oğlu Ca'fer, Ali b. Ebû Tâlib, Rebî'a b. Hâris, Fadl b. Abbas, Üsame b. Zeyd, Eymen b. Ubeyd ki Eymen b. Ümm-i Eymen'dir, ehl-i beytinden bunlarla Ebû Bekir ve Ömer radıyallahu anhüm maiyyetinde sığınıp kalmışlardı. Resûl-i Ekrem yalnız başına Düldül'ü düşmana doğru

1 M ve B -"Hâris b.".

sürerken Ebû Süfyan rikâbında gidiyordu. Amcası Hazret-i Abbas koşmuş, ileri gitmesin diye Düldül'ün dizginini tutmuştu.

{ثُمَّ اَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ} Sonra Allah Resûlüne ve mü'minlere sekînetini, kalblere sükûnet veren rahmetini indirdi {وَاَنْزَلَ جُنُوداً لَمْ تَرَوْهَا} ve görmediğiniz askerler indirdi ❁ ki bunlar melâikedir. Ancak adetlerinin beş bin veya sekiz bin veya on altı bin olduğu hakkında üç rivayet vardır ve kavl-i muhtâra göre bunların nüzûlü mü'minlerin kalblerini[1] havâtır-ı hasene ilkāsıyla takviye ve teyid ve müşriklerin kalblerine ilkā-yı ru'b için idi (*Sûre-i Enfâl'e bak*). O vakit Fahr-i âlem sağ cenahı tutup durmuştu ve Hazret-i Abbas'ın sesi gayet yüksek olduğundan ona "ey Ensar, ey ashab!" diye bağırmasını teklif eyledi. O da nidâ edib "Ey Akabe'de bey'at eden ensar, ey şecere-i rıdvan altında dönmemek üzere söz veren ashab, ey ashâb-ı şecere, ey ashâb-ı Sûre-i Bakara!" diye çağırdı ve nidâlar tevâlî etti, her taraftan ashâb-ı kiram "lebbeyk, lebbeyk!" diyerek bir nesakta hemen döndüler ve Resûl-i Ekrem'in yanına koşuştular. O zaman Resûlullah hayvandan indi, "ben o Peygamberim yalan yok, ben o Abdülmuttalib oğluyum أنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبْ أنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِب" buyurdu ve اَللّٰهُمَّ أنْزِلْ نَصْرَكَ diye Allah'a dua edip nusretini niyaz eyledi. Semâdan melekler inip Resûlullah'a yardım etti, o bozgun asker derhâl derlenip toplandı, Müslümanlar öyle bir sür'atle toplanıyorlardı ki atları koşamayanlar inip koşuyorlardı. Bu suretle mü'minlerin hepsi tekrar Resûl-i [2496] Ekrem'in yanında birleştiler ve o havf u halecânı atıp kemâl-i sekînet ve metânetle cenge giriştiler, o vakit Resûlullah bakıp حَمِيَ الْوَطِيسُ "fırın kızıştı" buyurdu ve yerden bir avuç toprak alıp müşrikler tarafına attı اِنْهَزَمُوا وَرَبِّ مُحَمَّدٍ dedi ve hakikaten münhezim olmuşlardı.[2]

---

1 M ve B: "kalblerine".

2 Bk. Vâkıdî, *el-Megāzî,* III, 885-902; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 437-459; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* II, 149-151; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 207; Müslim, Cihâd, 76-81; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 393-395.

İşte Allah o vakit de mü'minlere böyle nusret etti {وَعَذَّبَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا} ve kâfirleri ta'zîb eyledi ❁ maktul düştüler, esir oldular, pek acı bir inhizâma uğradılar. Malları iğtinam olunduktan başka gayret ve hamiyetlerini artırmaya medar olur maksadıyla sâha-i harbe getirdikleri evlâd ü iyallerini esir bıraktılar. {وَذٰلِكَ جَزَٓاءُ الْكَافِر۪ينَ} Bu da kâfirlerin cezâsıdır. {ثُمَّ يَتُوبُ اللّٰهُ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ} Sonra Allah onun arkasından dilediğine tevbe nasib eder. ❁ Reisleri ve harbde başkumandanları Mâlik b. Avf Nadrî ile beraber Hevâzin vesâireden birtakımlarına nasib ettiği gibi İslâm'a muvaffak kılar {وَاللّٰهُ غَفُورٌ} ve Allah Gafûr'dur ❁ onların geçmişteki küfr ü masiyetlerini afv u mağfiret eder {رَح۪يمٌ} Rahîm'dir ❁ onlara rahmetiyle fazl u ihsan da eyler.

Resûl-i Ekrem Huneyn ve Evtâs'ta alınan esirlerin ve emvâl-i ganâimin Ci'râne'de muhafazasını emrederek Tâif üzerine hareket etmiş idi. On sekiz gün kadar süren Tâif muhasarasını ref' ettirdikten sonra Ci'râne'ye avdetinde erkek ve dişi altı bin nüfus esir, yirmi[1] dört bin deve, kırk[2] binden ziyade ağnâm ve dört bin okka kadar olduğu söylenen birçok altın ve gümüş nukūd toplanmış idi. Öteden esirleri kurtarmak için müracaat vâki' olur diye on küsur gün imhâl ve teennî buyurup bekledi. Kimse gelmeyince taksîmine şürû' buyurdu, ba'dehu Hevâzin'in vefdi yani hey'et-i murahhasası geldi, Resûlullah'a [2497] İslâm üzere bey'at ettiler ve "yâ Resûlallah, sen insanların hayırlısı en hayırkârısın, bizim ehillerimiz ve evlâdlarımız esir edildi ve mallarımız alındı" diyerek mallarının ve esirlerinin kendilerine redd ü iadesi talebinde bulundular. Resûlullah "yanımdakileri görüyorsunuz, sözün en hayırlısı en doğrusudur. Bekledim gelmediniz, şimdi ikiden birini ihtiyar ediniz. Ya zürriyetlerinizi ve kadınlarınızı veyahud mallarınızı." Bunun üzerine "biz" dediler, "haseblere hiçbir şey denk tutmayız." Binâen'aleyh Resûlullah müslimîne hitâben kalktı, Allah'a hamd ü senâdan sonra şu hutbeyi îrad buyurdu: "Bunlar tevbekâr Müslüman

1 B -"yirmi".
2 B -"kırk".

olarak bize geldiler, biz de kendilerini zürriyetleri ve kadınları ile malları beyninde muhayyer kıldık, haseblere hiçbir şey denk tutmayacaklarını söylediler. Binâen'aleyh her kimin elinde bir seby var da reddini nefsi hoşlanırsa ne âlâ, yoksa bize versin ve üzerimize karz olsun, elimize bir şey geçince onun yerine verelim." Buna karşı hepsi "râzıyız ve teslim ettik" dediler, Aleyhissalâtü vesselâm da "bilmeyiz, belki içinizde râzı olmayan vardır. Urefânıza emrediniz de bunu bize ref' eylesinler" buyurdu. Ba'dehu arîfler de "râzı oldular" diye ref' u arz eylediler ve bütün o esirler halâs oluverdiler, ancak Safvan b. Ümeyye'ye düşmüş ve hâmil kalmış olan bir kadın reddedilmemiştir.[1]

Taberânî'nin[2] rivayetinde bu âyette bu tecelliyât-ı rahmete işaret buyurulmuştur.[3] Fakat görülüyor ki burada mâkablindeki gibi mâzî sîgası değil ثُمَّ يَتُوبُ اللهُ diye muzâri' sîgası irad buyurulmuştur. Binâen'aleyh bunun sevki bir sene evvelki Huneyn vak'asının değil, bu kere ber vech-i bâlâ ilan olunan berâet ve cihâdın ale'l-husûs zâhiren rahmet ve ihsâna muhalif gibi zannedilebilecek olan لَا تَتَّخِذُوا اٰبَاءَكُمْ وَاِخْوَانَكُمْ âyetlerindeki kat'-ı velâyet ve mahabbet tekliflerinin bâtınen mutazammın bulunduğu âsâr-ı rahmeti, istikbalde müstelzim olacağı yüksek hikem ü mesâlihi beyâna aiddir. Ve hâsıl-ı mâna şudur:

[2498] Öyle imana karşı küfrü seven âbâ ve ihvandan kat'-ı velâyet ve Allah yolunda akraba ve ta'allukāttan kat'-ı mahabbet ve müşriklere karşı bu kere ilan edilen berâet ve cihad emirlerini[4] gayet şedid ve hakikatte rahmet ve ihsan gayelerine muhalif zannetmeyiniz. Huneyn vak'asında olduğu gibi bunun neticesinde de birçok kimselere tevbeler nasib olacak ve nice nice tecelliyât-ı mağfiret ve rahmet zuhur edecek, nice fenalıklar izâle olunacaktır.

---

1 Bk. Vâkıdî, *el-Megāzî,* III, 949-954; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 459-492; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* II, 152-154; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 184, 218; Buhârî, Itk, 13; Ebû Dâvûd, Cihâd, 129; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 395.

2 B: "Taberî'nin".

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* V, 269-270; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 395-397.

4 B: "emrini".

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَاۚ وَاِنْ خِفْتُمْ
عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْن۪يكُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِه۪ٓ اِنْ شَٓاءَۜ اِنَّ اللّٰهَ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿٢٨﴾ قَاتِلُوا الَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ
بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَد۪ينُونَ د۪ينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا
الْكِتَابَ حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ ﴿٢٩﴾ وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌۨ ابْنُ اللّٰهِ وَقَالَتِ
النَّصَارَى الْمَس۪يحُ ابْنُ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ قَوْلُهُمْ بِاَفْوَاهِهِمْۚ يُضَاهِؤُ۫نَ قَوْلَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُۜ قَاتَلَهُمُ اللّٰهُۘ
اَنّٰى يُؤْفَكُونَ ﴿٣٠﴾ اِتَّخَذُٓوا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَالْمَس۪يحَ ابْنَ مَرْيَمَۚ وَمَٓا
اُمِرُٓوا اِلَّا لِيَعْبُدُٓوا اِلٰهًا وَاحِدًاۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٣١﴾ يُر۪يدُونَ اَنْ يُطْفِؤُ۫ا
نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَيَاْبَى اللّٰهُ اِلَّٓا اَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٣٢﴾ هُوَ الَّذ۪ٓي اَرْسَلَ رَسُولَهُ
بِالْهُدٰى وَد۪ينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪ۙ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٣٣﴾

[2499] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Müşrikler bir pislikten ibarettirler[1], artık bu yıllarından sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan korkarsanız Allah sizi fazlından zenginleştirecektir inşaallah. Her hâlde Allah Alîm'dir Hakîm'dir (28). O kendilerine kitab verilenlerden oldukları hâlde ne Allah'a ne âhiret gününe inanmayan, Allah'ın ve Resûlünün [2500] haram ettiğini haram tanımayan ve hak dinini din edinmeyen kimselere küçülmüş oldukları hâlde elden cizye verecekleri hâle kadar harbedin (29). Yahudîler "Uzeyr Allah'ın oğlu" dediler, Nasrânîler de[2] "Mesih Allah'ın oğlu" dediler. Bu onların ağızlarıyla söyledikleri sözleri ki önceden küfredenlerin sözlerine benzetiyorlar, Allah kahredesiler nereden saptırılıyorlar? (30). Ahbârlarını, ruhbanlarını Allah'tan başka rabler edindiler, Meryem'in oğlu Mesîh'i de. Hâlbuki hepsi ancak bir ilâha ibadet ile emrolunmuşlardı ki başka ilâh yok ancak O. Tenzih O Sübhân'a onların koştukları şirkten[3] (31). İstiyorlar ki Allah'ın nûrunu

---

1 H: "ibarettir".
2 H -"de".
3 H: "Onların koştukları şirkten münezzeh bir Sübhân".

ağızlarıyla söndürsünler; Allah da râzı olmuyor, ancak nûrunu itmam eylemek diliyor, kâfirler isterlerse hoşlanmasınlar (32). O Allah'tır ki O,[1] Resûlünü hidâyet kanunu ve hak dini ile bütün dinlerin üzerine geçirmek için gönderdi, müşrikler isterlerse hoşlanmasınlar (33).

Ey mü'minler! {إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ} müşrikler pislikten ibarettir: Müşrik olmak haysiyetiyle aynı pislikten başka bir şey değil demektir. ❁ Şirk, mânevî pisliklerin en fenasıdır. Bir de bunlar taharetlenmezler, gusletmezler, cünüb gezerler, necâsetlerden ictinab etmezler, ne bedenleri ne elbiseleri necâsetten ârî kalmaz. Bu cihetle de kendileri aynen ve bizzat bir pislik değil ise de öyle denecek gibi müteneccis bir hâldedirler, temiz değildirler.

Bu ma'nâyı kemâliyle ifham için kasr suretiyle mubâlağaten "neces" ıtlak olunmuştur ki ayn-ı[2] necâsetten başka bir şey değil demektir. Bunun için İbn Abbas'tan "kilâb ve hanâzîr[3] gibi aynları necistir"[4] diye, Hasan-ı Basrî'den de "bir müşrike musafaha eden abdest alsın"[5] diye birer kavil nakledilmiş ise de, bugünkü Ca'ferîler gibi bazı Şîa'dan başka bütün mezâhib bu iki kavlin [2501] hilâfınadır.[6] Zira öyle necisü'l-'ayn olsalardı hiçbir vechile kābil-i tathir olmazlardı. Hâlbuki iman ve tahâret ile tâhir olabilirler. Sonra şer'an da aklen de zâhirdir ki bu

---

1 H: "O O Allah ki".

2 M: "avni"; B: "'aynı".

3 B: "hınzır".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 1775; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 265-266:
عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ فِي قَوْلِهِ: «إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نجس» قال: النجس: الْكَلْبُ وَالْخِنْزِيرُ.

5 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 247; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 192; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 266:
عَنْ أَشْعَثَ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ: إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ، فَلَا تُصَافِحُوهُمْ، فَمَنْ صَافَحَهُمْ فَلْيَتَوَضَّأْ.

6 Ma'amâfîh Hasan-ı Basrî'nin kavli evvelkinin mânasında değildir. Çünkü burada abdest almak ma'nâ-yı lügavîsiyle el yıkamak demek olduğu zâhirdir. Bu ise necisü'l-'ayndan başka müteneccis veya şübhe-i neciste veya kirde dahi olabilir. Mesela birini görüyorsunuz ki burnunu karıştırıp karıştırıp* sizin elinize dokunuyor, elinizi yıkamadan nasıl durabilirsiniz. Kezâlik bir diğerini görüyorsunuz ki rast geldiği bir yere dikilip çöğdürüyor, ne idrarın üzerine sıçramasından, ne akıntının dizliğine veya bedenine bulaşmasından çekiniyor. Akabinde elini yıkamadığı veya yıkayamadığı için müteessir olmak hatırına gelmiyor ve hatta mukayyed bile olmuyor ve kıs aleyh, şimdi böyle gördüğünüz veya bu neviden olduğunu bildiğiniz veyahut zannettiğiniz birinin elini nasıl sıkarsınız ve şayet sıkarsanız nasıl yıkamazsınız? İşte o sözün mânası bu olmalıdır. Yoksa bütün bunlardan sonra gözünüzün önünde elini güzelce yıkamış olan bir müşrikin de musâfahasından abdest almak lâzım gelir demek değildir [Müellifin notu].
* B -"karıştırıp".

hüküm hilkat-i insâniyeleri itibariyle bizzat değil, şirk gibi ahvâl-i müktesebeleri itibariyle bi'l-'arazdır. Bu cihet bedîhî olduğu içindir ki mübalağa suretiyle aynı pislik gibi gösterilmelerinin bir belâğati vardır. Yani müşrikler[1] insan olmak itibariyle aynen ve fıtraten değil, müşrik olmaları haysiyetiyle i'tikāden ve amelen o kadar mülevvestirler ki 'aynı bir pislik gibi tiksinilecek bir hâldedirler. Zâhirde pislikleri görünmese bile yine pistirler, temizlenmeleri mümkindir fakat umûmiyetle temizlenmezler. Maddeten temizlenenleri bulunsa bile şirkleri hasebiyle mânen pistirler. Binâen'aleyh:

{فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هٰذَا} Bu seneden sonra Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar. ❁ Yani bu ilânın vâki' olduğu işbu dokuzuncu sene-i hicriyeden sonra onlar Mescid-i Haram'a yaklaşmaktan memnû' ve siz mü'minler bu men'in icrâsına me'mursunuz, yaklaştırmayınız. Kâbe'ye girmek ve Harem-i Şerîf'te bir hizmet ve maslahata sâhip olmak şöyle dursun hatta yaklaşmasınlar, Harem hudûdu dâhiline bile girmesinler. Bu ıtlâka nazaran hiçbir sebep ve maksadla hatta [2502] seyahat, sifâret veya bir muhakeme için de Harem dâhiline sokulmamaları iktizâ eder. Duhûle ne hakları vardır ne de liyâkatleri, binâen'aleyh bu seneye kadar girmeleri mu'tad olanlar hakkındaki teâmül mensuhtur. Çünkü pistirler, maddeten olmasa bile mânen pistirler. Fakat âyin ve ibadetten mâ'adâ bazı husus ve mesâlih için de dâhil-i Harem'e ve Mekke'ye Müslümanların izn ü nezâretleri altında girebilmelerine de cevaz yok mudur? İmam Malik hazretleri demiştir ki gerek Mescid-i Haram'a gerek sâir mesâcide kâfirin duhûlü memnû'dur.[2] Lâkin Medine'de Resûlullah'ın Mescid-i saâdetinde Sakif ve Necran heyetlerini kabul buyurduğu mervî olduğuna nazaran Mescid-i Haram'dan mâ'adâ mesâcide duhullerine bazı ahvâlde izin verilebileceği anlaşılıyor. Ve bu âyetteki Mescid-i Haram'ın hükmüne

---

1 H ve M +"bir".

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Muhtasaru İhtilâfi'l-ulemâ li't-Tahâvî,* thk. Abdullah Nezîr Ahmed, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 1417, I, 174; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* I, 180, II, 261; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* IV, 17, XVI, 22:

وَقَالَ مَالك: أرى أَن لَا يدْخل النَّصَارَى الْمَسْجِد فَقيل لَهُ الْمَسَاجِد كلهَا قَالَ نعم رِوَايَة ابْن وهب عَن مَالك.

diğer mesâcidi ilhak etmek delâleten doğru olmayacağı gibi kıyas da cây-i bahistir. Bu cihet daha ziyade bâlâdaki مَا كَانَ لِلْمُشْرِكٖينَ اَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللّٰهِ شَاهِدٖينَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ âyetinde mülâhaza edilebilir. Hâlbuki orada da menfî olan mutlak cevâz-ı duhûl değil[1], hakk-ı duhûldür ki bazen mü'minlerin izniyle duhûle mâni' olmaz. İmâm Şâfiî hazretleri de demiştir ki küffâr bilhassa Mescid-i Haram'dan men' olunurlar. Bunun için mezheb-i Şâfiî'de imam Mekke'de olsa da müşriklerin bir sefiri gelecek olsa imamın çıkıp onu Hill'de istimâ' etmesi ve bir müşrik gizlice Harem'e dâhil olup hastalansa hasta hâlinde çıkarılması ve ölüp defnedilmiş olsa mümkin ise kemiklerinin çıkarılması lâzım gelir demişlerdir.[2] İmâm-ı A'zam Ebû Hanife hazretlerinin mezhebine göre ise bunlar Mescid-i Haram'da hac ve umreden memnû'durlar. "Mescid-i Haram'a yaklaşmasınlar" demek, hacca[3] ve umreye gelemesinler[4] demektir. Zira Mescid-i Haram'a tekarrub, ona mahsus olan ef'âl-i ibadet ile alâkadar olmak zâhirdir ki o da hac ve umredir. Nitekim bâlâda nakledildiği üzere bu dokuzuncu sene-i hicriyede yevm-i hacda Hazret-i Ali bu berâeyi ilan [2503] ettiğinde "bu seneden sonra müşrik haccetmeyecek" diye tebliğ eylemiştir. Ve işte âyetin mânasında müttefek^un aleyh olan cihet bu memnû'iyettir.[5] Yani hac için Harem dâhiline girmelerine; Mekke, Arafat, Müzdelife vesâir dâhil-i Harem'de ef'âl-i haccı yapmalarına asla müsaade edilemez. O seneden sonra hac ancak mü'minlere mahsustur ve usûl-i İslâm üzere cereyan edecektir. Şu hâlde sâir mesâcide ve hacdan mâ'adâ husûsât ve makāsıda gelince duhûle izin verilebilir, tekayyüd ve ihtiyat edilmek şartıyla.

---

1 M ve B -"değil".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XVI, 22:

واعلم أن أصحابنا قالوا: الحرم حرام على المشركين ولو كان الإمام بمكة، فجاء رسول المشركين فليخرج إلى الحل لاستماع الرسالة، وإن دخل مشرك الحرم متواريا فمرض فيه أخرجناه مريضا، وإن مات ودفن ولم يعلم نبشناه وأخرجنا عظامه إذا أمكن.

3 B: "hac".

4 B: "gelmesinler".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 261; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, IV, 279:

«فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرامَ» فلا يحجوا ولا يعتمروا، كما كانوا يفعلون في الجاهلية «بَعْدَ عامِهِمْ هذا» بعد حج عامهم هذا وهو عام تسع من الهجرة حين أمّر أبو بكر على الموسم، وهو مذهب أبي حنيفة وأصحابه، ويدل عليه قول عليّ كرم الله وجهه حين نادى ببراءة: ألا لا يحج بعد عامنا هذا مشرك. ولا يمنعون من دخول الحرم والمسجد الحرام وسائر المساجد عندهم.

Şimdi bu memnû'iyet, hikmet-i iktisâda münâfî ve halkın kâr ü kesbine mâni' değil midir? Müşrikler Mescid-i Haram'a yaklaşmaktan men' edilip hacdan kesilince onların bu havâliye celb ü idhal edegeldikleri kâr ü kesb inkıtâ' etmez mi? Ve bu yüzden Hicaz ve hatta bütün Arabistan zarar etmez mi? Kâbe bu cihetle de قِيَاماً لِلنَّاسِ [el-Mâide 5/97] değil mi? Bâhusus başlıca maîşetleri mevsim-i haccın bereketine bağlı bulunan bu vâdî-i gayr-i zî-zer' [İbrâhim 14/37] halkı zarûret çekmez mi? gibi birtakım sualler ve endişeler hatıra gelebileceğinden dolayı bu mukadder suallere cevâben buyuruluyor ki:

{وَاِنْ خِفْتُمْ عَيْلَةً} Ve eğer fakr u ihtiyaçtan korkarsanız {فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ} ileride Allah fazlından sizi zenginleştirecek {اِنْ شَٓاءَ} inşaallah: yani dilerse. ۞ Fi'l-hakīka o seneden itibaren hayr u bereket artmaya başlamış,[1] Tebâle ve Cüreş ahâlisi gibi birçokları Müslüman olmuş, Mekke'ye eskisinden ziyade esbâb-ı maîşet sevk eylemişler[2], sonra da fütûhât devri gelmiş[3], aktâr-ı arzın her tarafından insanların enzâr ve efkârı oraya teveccüh etmiştir[4] ki bütün bunlar Allah'ın emirlerinin icrâsına müterettib olan muhakkak vaadlerdir. Bu vaadin "inşaallah"

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 194, 196:

عن عكرمة في قوله: «يا أيها الذين آمنوا إنما المشركون نجس فلا يقربوا المسجد الحرام بعد عامهم هذا»، قال: كان المشركون يجيئون إلى البيت، ويجيئون معهم بالطعام، وَيتَّجِرون فيه. فلما نُهُوا أن يأتوا البيت، قال المسلمون: من أين لنا طعام؟ فأنزل الله: «وإن خفتم عيلة فسوف يغنيكم الله من فضله إن شاء»، فأنزل عليهم المطر، وكثر خيرهم، حتى ذهب عنهم المشركون.

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 166; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* I, 431; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 272:

فأسلم أهل نجد، وجرش، وأهل صنعاء، فحملوا الطعام إلى مكة على الظهر.

فذكروا أن تبَالة وجُرش أخصبتا، فأغناهم الله بِهما وأطعمهم من جوع وآمنهم من خوف.

وقال مقاتل: أسلم أهل جُدة وصنعاء وجُرَش من أهل اليمن، وحملوا الطعام إلى مكة على ظهور الإبل والدواب، وكفاهم الله ما كانوا يتخوفون.

3 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VI, 138. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 548:

عن قتادة في قوله: «وإن خفتم عيلة فسوف يغنيكم الله من فضله» (التوبة ٢٨/٩)، قال: أغناهم الله بالجزية الجارية شهرا بشهر، وعاما بعام.

Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 262:

وقيل: بفتح البلاد والغنائم.

4 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 281:

فقيل: إنه أراد الجزية المأخوذة من المشركين، وقيل: أراد الإخبار بإبقاء المتاجر من جهة المسلمين; لأنه كان عالما أن العرب، وأهل بلدان العجم سيُسلمون، ويحجون فيستغنون بما ينالون من منافع متاجرهم عن حضور المشركين، وهو نظير قوله تعالى: «جعل الله الكعبة البيت الحرام قياما للناس والشهر الحرام والهدي والقلائد» الآية، فأخبر تعالى عما في حج البيت والهدي والقلائد من منافع الناس ومصالحهم في دنياهم ودينهم، وأخبر في قوله: «وإن خفتم عيلة فسوف يغنيكم الله من فضله» عما ينالون من الغنى بحج المسلمين، وإن كانوا قليلين في وقت نزول الآية.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 399:

وقال عكرمة: أغناهم بإدرار المطر عليهم، وأسلمت العرب فتمادى حجهم ونحرهم، وأغنى الله من فضله بالجهاد والظهور على الأمم.

ile takyîdine gelince; evvelâ bütün ümitlerin Allah'a tevcîhi hikmetine, sâniyen her ferd ve her hâl ve her vakit için bu iğnânın [2504] muttarid olması lâzım gelmeyeceği nüktesine işarettir.[1] {اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ} Şüphe yok ki Allah Alîm'dir. ❁ Ahvâlinizi pek iyi bilir {حَكٖيمٌ} Hakîm'dir. ❁ Men'ini de atâsını da hikmetle yapar. Onun için siz ilm ü hikmetle verilmiş olan bu emirleri nehiyleri iyi tutun.

{قَاتِلُوا الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Şöylelerine: O ne Allah'a ne de son güne iman etmez ❁ Allah ve âhiret sözü etseler bile hakikaten ve cidden gereği gibi inanmaz, dünya ilelebed kendilerinin imiş gibi farzeden ve âkıbet bir gün gelip yaptıkları fiillerden mes'ul olacaklarına ehemmiyet vermez {وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ} ve Allah ve Resûlünün tahrim eylediğini tahrim eylemez. ❁ Haramdan kaçınmaz, Allah'ın kitabında, Peygamber'in sünnetinde ve hatta kendilerinin ittibâ'ını iddia ettikleri kitabın ve peygamberin hükmünde hurmeti sâbit ve mâlum olan şeylerin hurmetini tanımaz; haram, helâl, muhterem her ne olursa olsun keyflerinin istediği, güçlerinin yettiği her şeye el uzatmayı mubah görür tecavüz ederler. {وَلَا يَدٖينُونَ دٖينَ الْحَقِّ} Ve hak dinini din edinmezler ❁ dinleri varsa da hak dini değil, hakperest değildirler. Din tanıdıkları, itaat ve teslimiyet gösterdikleri şeyler varsa bile hakkı tanımak, hakka teslim olmak, hak yolu üzerinde yürümek, ahkâm ve makāsıd-ı hukūkiyeyi din ve diyânetin en mühim makāsıdından bilerek hak ahkâmına, hak şeriatına itikad ve itaat edip hukūku muhafaza ve ahkâm-ı hak ile ihkāk-ı hak ve icrâ-yı ma'delet etmek, ma'bûd-i hak olan Allah teâlâ'ya ne zâtında ne sıfâtında ne de ef'âl[2] ü ahkâmında evvel ü âhir hiçbir şerîk ü nazîr tanımamak, hâlık ve mahluk her şeyin hakkını vermek ve ona göre muâmele etmek mânasına hak bir din ve diyânetleri [2505] hakkıyla bir diyânet ve İslâm değildir. Hatta kısmen hak da olsa, hakka muhtas olan hâlis bir hak dini ve diyâneti değildir. Hâlis muhlis hak dini olan İslâm ile tedeyyün etmez, şer'-i hak ile ameli kabul

---

1 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XVI, 23.
2 M ve B: "ef'âlinde".

eylemezler. Binâen'aleyh dinleri bâtıldan, haksızlıktan sâlim olmadığı gibi dindarlıkları, dinlerine itaatleri de hakkıyla bir diyânet ve itaat değil, din nâmına birçok haksızlık, zulüm ve tecavüz yapmaya sâik bir gulüv ve taassub veya hak ve hukuk ile oynayan dinsizliğe müsâvî bir ahlaksızlıktır.

Şâyân-ı dikkattir ki âyette "dîne'l-hak", hak dini buyurulmuştur. Bu ise hak din الدين الحق tâbirinden daha kuvvetlidir. "Hak dini" unvânı, hak dinin künh ü mâhiyetini gösteren bir hadd-i tâmmı demek olup İslâm'ın vasf-ı hâssı bulunan hakperestlik esasına ve ahkâm ve makāsıd-ı hukūkiyeyi din ve diyânetin a'zam-ı makāsıdı tanıtan hukūkullah hukūk ve menâfi'-i âmmenin mebnâsı ve damânı ve hukuk-ı ibâdullâhın emânâtı olarak herkesin ve hatta her şeyin lehine veya aleyhine bir takım hukūku bulunduğunu beyan ile hakkın hâkimiyetini ve hukūkun kudsiyetini ilan ve îcâb-ı hakka göre hukūk ve vezâifin ta'yîn ü temyîzi usûllerini emr ü i'lâm eden ahkâmının hukūkī haysiyetine bilhassa bir tenbihtir. Çünkü اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] mûcebince vâcibü'l-vücud olan Hak teâlâ indinde din, İslâm'dan ibarettir. Yani dinin hakīkī mânası teslimiyettir. Cezâ, mes'ûliyet vesâire gibi me'ânî hep bu esasa müteferri'dir. Ve şu hâlde teslimiyet neye ait ise o din ve diyânet de ona ait olmuş olur. Bu ise bâtıl veya haksız tav'an veya kerhen olabilir. Onun için birçok bâtıl ve haksız dinler veya diyânetler bulunabilir. Ve o hâlde Allah dini de Allah'a teslimiyettir. Yani keyfemettefak bir teslimiyet değil "el-İslâm"dır. "İslâm ilâllah" ve "İslâm lillâh"tır. Tam ve her münâza'adan sâlim bir ihlâs ile itaat ve inkıyaddır ki bunda "İslâm" kelimesinin tazammun ettiği silm ü selâmet mefhumlarının hepsi dâhildir. وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ دِيناً فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُ'dir [Âl-i İmrân 3/85]. [2506] Bu vechile dinin mânası mâlum olduktan sonra "dînü'l-hak" demek hak İslâmı, Hakk'ın emr ü îcâbı olan ve[1] bi'l-ihtisas Hakk'a teslimiyet ve inkıyad ile ahkâm-ı hakkı ikrahsız olarak tav'an ve bi'r-rızâ icrâdan

1 H +"~~bilhassa~~".

ibaret bulunan İslâm demek olduğu zâhir olur.[1] Hâsılı bir dinin hak olabilmesi, "hak" sıfatı ile ittisâfa hak kazanabilmesi Hak teâlâ'ya izâfet-i kâmile ile Hak dini olabilmesine mütevakkıftır. Bu da mebde' ve gayesiyle bütün nazarını Hakk'a tevcih ve tahsis ederek her şeyden evvel Hak teâlâ'yı ve hukūkunu tanıyıp O'na teslîm-i nefs eylemek مَا[2] خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَٓا اِلَّا بِالْحَقِّ وَاَجَلٍ مُسَمًّى [el-Ahkāf 46/3][3] mantûkunca her mahlûka bir ecel-i müsemmâ ile beraber tahsis olunmuş bir hak bulunduğunu ve bir tahsîs-i ilâhî olan bu hukūkun muhafazası da hakkullah olduğunu bilip ibadullâhın ve hatta her şeyin hakkını emr-i Hak dairesinde ihkāka hizmet etmekle olur. Her hakikatin haddi hukūkunun hudûduyla kāim olduğu gibi, dinin hakikati Hakk'ın hakkı olmasında, hakkı da Hakk'a tahsis edilmesindedir. Onun için hak dini olmayan yani hak ile alâkadar olmayan, hak meselesini hâricinde tutan veya Hakk'a ihtisâsı bulunmayan, emr-i Hak olmayan bir din, hak din olamaz. Îcâb-ı hakka tâbi' olmayan, hakkı ihkāk etmeyen bir diyânet de hak[4] diyânet olmaz, Hâlbuki burada mevzû'-i bahis olanlar hak dinini kabul etmezler, hakka teslim olmaz, hak ve hakkāniyet[5] tanımaz, haram helâl seçmez hukūka tecavüz ederler. Hem îzah olunacağı üzere yalnız ibadullâhın hukūkuna değil, Allah'ın hakkına, Allah'ın hakkı olan dinin hakkına bile tecavüz ederler.

İşte o Allah'a ve âhirete inanmaz, Allah ve Resûlü'nün tahrim eylediğini tahrim eylemez ve hak dinini din edinmezlere[6] yani {مِنَ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ} kendilerine kitab verilmiş olanlardan öylelerine -o üç menfî sıfatla muttasıf olan imansız, hurmetsiz, haksızlara- muharebe ediniz [2507] {حَتّٰى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ} tâ ki an-yedin cizyeyi versinler {وَهُمْ صَاغِرُونَ} küçülmüş oldukları hâlde ۞ yani hak dini olan İslâm'ı kabul etmedikleri

---

1 H -"'Hak' kelimesinin mânası için biraz sonra gelecek olan هُوَ الَّذٖى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ [9/33] âyetine bak".
2 H, M ve B: "وما".
3 "Biz o gökleri ve yeri ancak hak ile ve müsemma bir ecel ile yarattık…"
4 M: "hakkı".
5 H: "hakikat".
6 B: "edinmezler.".

takdirde kitab verilmiş iken Hakk'a karşı gelen o haksız ve mütecâviz kuvvetleri sukût edip Hak zimmeti ile İslâm eli, İslâm himâyesi altına girmeyi ve buna mukabil cizye vermeyi taahhüd ve mûcebince zimmetlerinde tekarrur eden cizyeyi imtinâ' etmeksizin hazır elden ve bulundukları mâdûn vaziyeti unutmayarak tâzimkâr bir surette takdim ve i'tâ edecekleri bir derece-i mağlûbiyete düşürünceye kadar muharebe ediniz. Ve bu suretle onlardan nüfus başına vergi alıp Allah'a ve âhirete imandan ayrılmayarak ve harama el uzatmayarak ihkāk-ı hak ve hak dini ile icrâ-yı diyânet eyleyiniz. Zira Allah'ı ve âhireti unutup onların[1] yaptığını yapacak, haram helâl tanımayacak, Allah ve Resûlü'nün hürmetini emrettiği şeylere hürmet etmeyecek, kitab ve sünnet, hak ve hukuk gözetmeyecek, hak dini ile dindar olarak ihkāk-ı hak ve icrâ-yı ahkâm eylemeyecek olduktan sonra ne harb etmeye ne de cizye almaya hak kazanılmayacağı âşikârdır. Çünkü bu vasıflar harb etmenin değil harb olunmanın, cizye almanın[2] değil cizye vermenin illeti, esbâb-ı mûcibesidirler. Böylelerinin hakkı gālibiyet değil mağlûbiyettir, cizye almak değil cizye vermektir.

"**Cizye**", borcunu ödedi demek olan جزى دينه fiilinden bir nevi borç ödeyiş mefhûmunu ifade eder bir isim olup mu'âhidin ahdi üzerine vereceği vergiye ıtlak olunur ki hakk-ı hayat ve hürriyetlerinin himâyesi mukabilinde zimmetlerine terettüb eder. Bunun Fârisî "gezît (كزيت)" kelimesinin mu'arrebi olduğu da söylenmiş ise de bunda şer'î ve hukūkī bir nokta-i nazar yoktur.

"'An-yedin" kaydı şu mânalardan her birine muhtemildir:

[2508] 1. Hazır elden, imtinâ'sız, itaat ve hürmetle, tâkip ve tahsîline lüzum göstermeyecek bir surette elini uzatarak.

2. Elden, nakden ve bilâ teahhur.

3. Her biri kendi eliyle, vekili veya bir diğer el vasıtasıyla değil.

---

1 B: "bunların".

2 H, M ve B: "alınmanın".

4. Eli gücü yetenden, zengin veya kesbe kādir bâliğ olanlarından ki kesbden âciz fakir olanlarından değil. Bu dört mânada "yed", cizyeyi veren el demek olur. Alan el olması nokta-i nazarından ise:

5. Üzerlerindeki elden dolayı, yani kendi kendilerine canlarını, mallarını, hukuklarını müdafaadan âciz olarak üzerlerinde bulunan yed-i müeyyedin himâyesine ihtiyaçları sebebiyle onun hakkı olarak ki bu surette "yed" kudret mânasınadır.

6. Uzatılan elden, yani edilen in'âmdan dolayı; çünkü mağlup olmak kuvvet ve istiklâlden düşmek pek büyük bir zillet ve musibet olmakla beraber böyle bir hâl-i zillette[1] cizye vererek katl ü esaretten kurtulup hakk-ı hayat ve hürriyete nâil olmak ve hakk-ı diyânetle icrâ-yı ahkâm eden âdil bir hükûmetin taht-ı himâyesine girmek de şükran ile karşılanması lâzım büyük bir nimettir.[2] Ve ta'dâd olunan mânalar da bu nimetin hakkı, muktezâsıdır. Ve işte "'an-yedin" kaydı bu mânaları iş'âr ettiği gibi وَهُمْ صَاغِرُونَ kaydı da o hâl-i zilleti ihtardır. Çünkü o zillet tahattur edilmedikçe bu nimetin kadri bilinmez.

Ahkâmü'l-Kur'ân'da Ebû Bekir Cessâs demiştir ki: "وَهُمْ صَاغِرُونَ kaydından murad ta'zîbleri ve tâkatlerinin fevkinde teklifleri değil sade istihfafları,[3] izlâlleridir."[4] Hiç şüphe yok ki himâye olunmak ne kadar vâcibü'ş-şükran bir nimet olursa olsun hâmî olmak nimetinin şeref ü haysiyeti karşısında onun hakkı küçüklükten, zillet ve minnettarlıktan başka bir şey değildir. Görülüyor ki bu âyette cizye kabûlü ehl-i kitab hakkında vârid olmuştur. [2509] Mecusîlerin de سُنُّوا بِهِمْ سُنَّةَ أَهْلِ الكِتَاب hadîs-i şerîfi[5] mantûkunca cizye hususunda ehl-i kitab hükmünde oldukları müttefek[un] aleyhtir. Ancak zebîhaları ve münâkehaları haram

---

1 B: "zillete".
2 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVI, 25.
3 B +"ve".
4 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 293:
قال أبو بكر: ولم يُرد بذلك تعذيبهم، ولا تكليفهم فوق طاقتهم، وإنما أراد الاستخفاف بهم وإذلالهم.
5 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, II, 328; Zeyla'î, *Nasbu'r-râye,* III, 170. Krş. *Muvatta',* Zekât, 42; Ebû Yûsuf, el-Harâc, s. 79, 143, 225.

olduğu da hadîsin mâba'diyle müttefek[un] aleyhtir. (*Sûre-i Mâide'de* اَلْيَوْمَ اُحِلَّ لَكُمُ الطَّيِّبَاتُۜ وَطَعَامُ الَّذِينَ اُوتُوا الْكِتَابَ حِلٌّ لَكُمْ *[5/5] bak.*) Diğer müşriklere gelince: Bâlâdaki âyetlerde onlar için yalnız İslâm zikredilmiş, cizye ile müsaade gösterilmemiştir. Burada da cizyenin ehl-i kitaba kasrını ifade eder bir kayıt yoktur. Bunun için mesele cây-ı ictihad olmuştur. İmâm-ı A'zam Ebû Hanife indinde mutlak ehl-i kitabdan ve Arab olmayan müşriklerden alınır, fakat Arab müşriklerinden alınamaz, onlara ancak İslâm teklif edilir. Ebû Yusuf indinde kitâbî olsun müşrik olsun Arabîden alınmaz, lâkin acemînin kitâbîsinden de müşrikinden de alınır. Şâfiî indinde Arabî olsun acemî olsun ehl-i kitabdan alınır, gerek Arabî gerek acemî[1] ehl-i evsândan alınmaz. Mâlik ve Evzâ'î ise küffârın hepsinden alınır demişlerdir.[2]

Şimdi kitab verilenlerden Allah'a ve âhirete iman etmez kimseler bulunur[3] mu denecek olursa işte isbat ve îzâhı: {وَقَالَتِ الْيَهُودُ عُزَيْرٌۨ ابْنُ اللّٰهِ} Yehûd "Uzeyr Allah'ın oğlu" dediler ۞ Yahudîlerden böyle söyleyenler olmuştu. Rivayet olunduğu üzere Resûl-i Ekrem'in huzûruna ahbâr-ı Yahûd'dan Sellâm b. Mişkem, Nu'man b. Evfa, Şas b. Kays,[4] Mâlik b. Sayf gelmiş ve bunu söylemişlerdi.[5] اِنَّ اللّٰهَ فَق۪يرٌ وَنَحْنُ اَغْنِيَٓاءُ [Âl-i İmrân 3/181] diyen Finhas b. Âzûra nâmındaki hahamın söylediği de ayrıca menkuldür.[6] Bunu daha eskileri de söylemişti, bunun sebebi Yehûd

---

1 B +"olsun".

2 Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* II, 350; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 400:
فذهب الشافعي إلى أن الجزية على الأديان لا على الأنساب فتؤخذ من أهل الكتاب عربا كانوا أو عجما ولا تؤخذ من عبدة الأوثان بحال واحتج بما روي عن أنس: أن النبي صلى الله عليه وسلم بعث خالد بن الوليد إلى أكيد ردومة فأخذوه فأتوا به فحقن دمه وصالحه على الجزية أخرجه أبو داود وقال الشافعي: وهو رجل من العرب يقال إنه من غسان وأخذ من أهل ذمة اليمن وعامتهم عرب وذهب مالك والأوزاعي إلى أن الجزية تؤخذ من جميع الكفار إلا المرتد. وقال أبو حنيفة: تؤخذ من أهل الكتاب على العموم وتؤخذ من مشركي العجم ولا تؤخذ من مشركي العرب وقال أبو يوسف: لا تؤخذ من العربي كتابيا كان أو مشركا وتؤخذ من العجمي كتابيا كان أو مشركا.

3 H: "olur".

4 B -"Sellâm b. Mişkem, Nu'man b. Evfa, Şas b. Kays".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 202; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 1781; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 288:
عن ابن عباس قال: أتى رسولَ الله صلى الله عليه وسلم سَلامُ بن مشكم، ونعمانُ بن أوفى، وشأسُ بن قيس، ومالك بن الصّيف، فقالوا: كيف نتّبعك وقد تركت قِبْلتنا، وأنت لا تزعم أنّ عزيرًا ابن الله؟ فأنزل في ذلك من قولهم: «وقالت اليهود عزير ابن الله وقالت النصارى المسيح ابن الله» إلى «أنى يؤفكون»

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 201:
عن ابن جريج قال: سمعت عبد الله بن عبيد بن عمير قوله: «وقالت اليهود عزير ابن الله»، قال: قالها رجل واحد، قالوا: إن اسمه فنحاص. وقالوا: هو الذي قال: «إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ» (آل عمران ١٨١/٣)

Tevrat ile ameli terketmişler, peygamberleri katle başlamışlar, Tevrat'ı bilen kalmamış, kimi ölmüş öldürülmüş, kimi de unutmuş, Allah teâlâ kalblerinden silmiş, nihâyet Tevrat ve Tabut ref' olunmuş, bilâhare Uzeyr aleyhisselâm yüz sene ölümden sonra Allah'a tazarru' ve niyaz etmiş, Tevrat'ın hıfzı kendisine ihsan olunarak genç yaşında Benî İsrâil'e gelmiş, [2510] Tevrat'ı ezberden imlâ etmiş ve işte o vakit "bu başka türlü olmaz, muhakkak bu Allah'ın oğlu" demişler[1] ve Nasârânın "Mesih ibnullah" sözüne bir kapı açmışlar, bu âyet nâzil olduğu zaman da Yahudîler "biz böyle bir şey söylemeyiz, bunun aslı yoktur" diye hiçbir itiraz ve inkârda bulunamamışlardır[2]. Ve fakat bu meselede olsun üzerlerinde İslâm'ın harb tehlikesinin büyük bir tesiri olmuş ki sonraki Yahudîlerden bu söz işitilmez olmuştur. Şu hâlde hepsi değilse de içlerinden bazıları bir zaman عُزَيْرٌ ابْنُ اللّٰهِ dediler. {وَقَالَتِ النَّصَارَى الْمَسِيحُ ابْنُ اللّٰهِ} Nasârâ da "Mesih Allah'ın oğlu" dediler. ❁ Esasen bunu söyleyenler de bazıları ise de sonradan ekserîsi böyle söyler oldular ve hatta söylemeyenlerini[3] tekfir ettiler (*Sûre-i Mâide'de geçen tafsîlâta bak*.) İslâm'ın[4] zuhûruna kadar bunlar bunu nesl ü vilâdet suretiyle oğul mânasına söylüyorlardı, sonradan "beytullah" gibi mahza şeref mânasına[5] bir izâfet olmak üzere söylendiği iddiasını dermeyan edenler oldu.

{ذٰلِكَ} O -Yehûd ve Nasârâ'nın o- oğul sözü {قَوْلُهُمْ بِاَفْوَاهِهِمْ} ağızlarıyla sözleridir. ❁ Yani bu onlara başkaları tarafından isnad olunmuş bir şey değil, sırf ağızlarıyla söylemiş oldukları bir sözdür. Fakat bir söz ki hakikatte bir[6] medlûlü bulunmak ihtimâli olmayan asvât-ı mübheme kabîlinden mânasız bir laf, çan sesi gibi kuru bir gürültü, kalbe girecek hiçbir mefhum ifade etmeyen mütenâkız, saçma bir ağız lafından

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 167; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIV, 202-203; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XIII, 292-293:

وذلك أن اليهود قتلوا الأنبياء بعد موسى، فرفع الله عنهم التوراة، ومحاها من قلوبهم، فخرج عزير يسيح في الأرض، فأتاه جبريل عليه السلام فقال له: أين تذهب؟ قال: لطلب العلم، فعلمه جبريل التوراة كلها فجاء عزير بالتوراة غضا إلى بني إسرائيل فعلمهم، فقالوا: لم يعلم عزير هذا العلم إلا لأنه ابن الله.

2 H: "bulunmamışlardır".
3 H: "söylemeyenleri".
4 B -"tekfir ettiler (*Sûre-i Mâide'de geçen tafsîlâta bak*.) İslâm'ın".
5 B -"söylüyorlardı, sonradan "beytullah" gibi mahza şeref mânasına".
6 B -"bir".

başka bir şey değildir. Onlar da bunu bir mâna anlayarak değil, mânası anlaşılmaz bir lafız olmak üzere söylerler. Ve bunu söylemekle {يُضَاهِؤُنَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُ} bundan evvel küfr edenlerin sözlerine benzerler. ❁ Bundan evvel zikri geçen müşrikler "melâike Allah'ın kızlarıdır" diye küfr ediyorlardı ki Yehûd ve Nasârâ'nın bu oğul sözleri de tıpkı ona benzer [2511] bir küfür, bir şirktir. Ve binâen'aleyh bunlar ehl-i kitabdan olmakla beraber müşriklere müşâbihtirler, müşrik demektirler ve Allah'a mü'min değil kâfirdirler. {قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ} ❁ Lisân-ı Arab'da bu bir bedduadır ki bundan kıtâlin kendisi değil lâzımı olan ihlâk, kahr u lânet mânası kasdolunur. Lisânımızda biz bunu şu tâbirlerle ifade ederiz: Allah'ın kılıcına uğrasınlar, Allah canlarını alsın, kahrolsunlar {اَنّٰى يُؤْفَكُونَ} bunlar nereden veya nasıl çeliniyorlar ❁ haktan nasıl çevriliyorlar ve Allah'a oğul isnad etmek gibi fâhiş bir yalan ve iftiraya, bu kadar sarih küfr ü şirke nasıl saptırılıyorlar. Nereden, hangi noktadan, ne gibi esbâb altında ve ne keyfiyetle bu şâyân-ı esef hâle sevk olunuyorlar bakınız:

{اِتَّخَذُٓوا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Hahamlarını (Yahudîler) ve ruhbanlarını (Nasârâ) Allah'tan mâ'adâ rabler ittihaz ettiler.[1] ❁ Allah'ın emrine, Hakk'ın hükmüne değil, onların hükümlerine, onların iradelerine tâbi' oldular, onlara Allah'a tapar gibi taptılar, hatta Allah'ı bırakıp onlara taptılar. Allah'ın emrine, kitabın kavline, hakkın îcâbına açıktan açığa muhalif olan hususlarda Allah'a isyan ettiler de onların arzularına ve emirlerine itaat eylediler, Allah'ın haram kıldığı şeyleri onların emriyle helâl gördüler, Allah'ın yapmayın dediği şeyleri yaptılar, yapın dediğini yapmadılar da bunun hilâfına onların men' ü tahrimlerini dinlediler ve bu suretle onlara emr-i ilâhîyi hedef-i nazar ittihaz eden ve yalnız ahkâm-ı Hakk'ı fehm ü istinbattan, infâz ü tatbikten başka bir maksad tâkip etmemesi lâzım gelen [2512] ilmî ve meşrû bir haysiyetle

---

1 Sûre-i Mâide'de geçtiği üzere "ahbâr" aslında güzel söz söylemek ve yazmak sanatına mâlik âlim demek* olan "hibr" veya "habr"in cem'i, "ruhban" da üzerinde âsâr-ı rehbet ve haşyet zâhir olan mânasına "râhib"in cem'idir. Fakat örfte "ahbâr" Yehûd hahamlarına, "ruhban" da Nasârâ papazlarına tahsis edilmiş ve cemi'leri kullanılmıştır [Müellifin notu].
* B -"âlim demek".

değil, re'sen vaz'-ı ahkâma, hakk-ı teşrî'e mâlik bir rabb-i müdebbir gibi baktılar; iradelerine, hevâlarına, keyf ve arzularına tâbi' oldular. Nitekim bu âyetin mânası hakkında meşhur Hâtim-i Tâî'nin oğlu Adiy demiştir ki: "Resûlullah'a geldim, boynumda altından bir salîb vardı -ki Adiy o zaman henüz Nasrâniyet dininde idi- Resûlullah, Sûre-i Berâe'yi okuyordu. 'Yâ Adiy, şu boynundaki veseni at' buyurdu, ben de attım اِتَّخَذُوا اَحْبَارَهُمْ وَرُهْبَانَهُمْ اَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللّٰهِ kavl-i ilâhîsine geldi, 'yâ Resûlallah onlara ibadet etmezlerdi' dedim; Aleyhissalâtü vesselâm buyurdu ki: "Allah'ın helâl kıldığını tahrim ederler, siz de haram tanımaz mıydınız? Allah'ın haram kıldığına helâl derler, siz de helâl saymaz mıydınız?' ben de, 'evet' dedim, 'işte o onlara ibadettir' buyurdu."[1] Rebî' demiştir ki: "Bu rubûbiyet Benî İsrâil'de nasıl idi diye Ebü'l-Âliye'ye sordum, 'ekseriya Allah'ın kitabında açıktan açığa hahamların akvâline muhalif şeyler bulurlar, bununla beraber kitabın hükmünü bırakırlar da hahamların sözlerini tutarlardı' dedi."[2] Bu rivayetler şunu isbat eder ki herhangi birini rab ittihaz etmiş olmak için ona behemehâl rab nâmını vermiş olmak şart değildir. Allah'ın emrine muvâfık veya muhalif olduğunu hiç hesaba almayarak onun emrine itaat etmek ve ale'l-husûs ahkâma müte'allik olan husûsâtta onu vâzı'-ı ahkâm ve hukūk gibi tanıyıp da o ne söyler ne emrederse hak oluverir gibi farzetmek, ona itaatle Allah'ın emr ü hükmüne muhalefet eylemek, onu Allah'tan başka rab ittihaz eylemek ona tapmak demektir. Binâen'aleyh burada "ulemâ ulü'l-emr ve İslâm'da ulü'l-emre itaat Allah'ın emri bir farz değil midir? O hâlde Yehûd ve Nasârâ'nın ulemâları demek olan ahbâr ve ruhbâna itaatleri niçin muâhaze olunuyor?" gibi bir sual vârid olamaz. Çünkü bahis

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 210. Krş. Tirmizî, Tefsîr, 9/3095:

عن عدي بن حاتم قال: أتيت رسولَ الله صلى الله عليه وسلم وفي عُنُقي صليبٌ من ذهب، فقال: يا عديّ، اطرح هذا الوثنَ من عنقك! قال: فطرحته، وانتهيت إليه وهو يقرأ في سورة براءة، فقرأ هذه الآية: «اتخذوا أحبارهم ورُهبانهم أربابًا من دون الله» قال قلت: يا رسول الله، إنا لسنا نعبدُهم! فقال: أليس يحرِّمون ما أحلَّ الله فتحرِّمونه، ويحلُّون ما حرَّم الله فتحلُّونه؟ قال: قلت: بلى! قال: فتلك عبادتهم!

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 212; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 306-307; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* X, 387:

وقال الرَّبيع: قلت لأبي العالية «كيف كانت تلك الربوبية فِي بني إسرائيل؟» قال: كانت الربوبية أنَّهم وجدوا فِي كتاب الله ما أُمِروا به وما نُهُوا عنه؛ فقالوا: لن يسبق أحبارنا بشيء منه، فما أمرونا به ائتمرنا، وما نهونا عنه انتهينا لقولهم، فاستنصحوا الرجال ونبذوا كتاب الله وراء ظهورهم.

Allah için itaatte değil, min-dûnillah itaatte, Allah'ın emrine muhalif itaattedir. Fi'l-vâki' ilme ve ulemâya itaat ve hürmet [2513] Allah'ın emridir. Ve Allah'ın emrine itaat de Allah'a itaattir. Fakat re'sen değil, اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ وَاُو۬لِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ [en-Nisâ 4/59] âyetinde işaret buyurulduğu üzere Allah'a ve Resûlüne itaate müteferri' olarak tebe'an bir itaat bulunmak; Allah'a mukabil değil, Allah için bir itaat olmak, yani mahlûka itaat ederken hâlıka isyan etmiş olmamak şartıyla meşruttur. İlmin hükm-i[1] hak ve emrin mâruf olmasıyla mukayyeddir. İlmin hakkı, hakk u hakikati tâkip etmesinde, hakka ta'allukunda, emr-i Hakk'a isabetinde ve dâima rızâullahı taharrî edip ahkâm-ı Hakk'ı idrak ve istinbat etmesinde, hâsılı Allah için olmasındadır. Yoksa vâkı'a mutabık olmayan, hak esası üzerinde yürümeyen, hükmullâha muhalif bulunan, Allah kanunlarına karşı gelmek isteyen kuruntular ne kadar süslenirse süslensin ilim değildir ve ulemânın kıymeti haysiyet-i ilmiyesiyle mütenâsibdir. Ulü'l-emr olmaları mahza ilimleri ve ilmî haysiyetleri itibariyledir. Yani emredilecek mârufu tanımaları, ittibâ' edilecek hükm-i Hakk'ı âyât-ı haktan taharrî ve istinbat ile hakkı izhar etmeleri, لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83], اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [Fâtır 35/28][2] vasıflarına mazhar olmaları, فَسْـَٔلُٓوا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ [en-Nahl 16/43; el-Enbiyâ 21/7][3] buyurulduğu üzere ehl-i zikir bulunmaları haysiyetiyledir. Âlim, âlim olmak haysiyetiyle hiçbir şeyin değil, ancak Hakk'ın kuludur. Delîlin, âyât-ı hakkın mahkûmudur. Hatta aynı bir delil ve rehber, âyetün min âyâtillâhtır. Lâkin delîlin şânı bizzat kendine değil, medlûlü olan hakka delâlet ve îsâldir[4]. Hakkı bâtıl, bâtılı hak yapmaya çalışanlar ise haysiyet-i ilmiyeden ârî birer tâgūtturlar. İlme mâlumu, mâluma hakkiyeti, Hak teâlâ indindeki sübûtu ve O'na izâfeti haysiyetiyle itaat, Allah'ın emrine itaat ve bir farîza-i Hak bulunduğunda ve ilim ve ulemâ düşmanlığı demek olduğunda şüphe yoksa da Allah'tan

1 B: "hükmü".
2 "…Ancak Allah saygısını kullarından bilenler duyar…"
3 "…Ehl-i zikre sorun bilmiyorsanız." / "…haydin zikr ehline sorun bilmiyorsanız."
4 M ve B: "izahtır".

kat'-ı nazarla velev ulemâda olsun en cüz'î bir vaz'-ı hüküm salâhiyeti tanımak, hatta bir zerrenin bile kendiliklerinden hakkını tebdil [2514] edebilecek bir irade ve kudret teslim eylemek Allah'tan başkasına bir hisse-i rubûbiyet vermektir, min-dûnillah rab ittihaz eylemektir. Şeytanlara, tâgūtlara, nemrudlara, firavunlara, putlara, evsâna tapmak nasıl bir şirk ve Allah'a nasıl bir küfr ü küfran ise, ulemâya hadd-i ubûdiyetten fazla bir kıymet vermek, meselâ hatâyı savâbı, hakkı nâhakkı ayırmayarak ilm-i hakkın îcâbı olmayan fikirlerini, sözlerini, emr-i haktan müstenbat olmayan indî re'ylerini,[1] hevâ ve teşehhîye teba'iyet mahsûlü olan keyfî fetvalarını ve iradelerini tervic etmek ve güya onlarda Allah'ın haram kıldığını helâl, helâl kıldığını haram yapabilecek, hükm-i Hakk'ı tağyir ve tahrif edebilecek bir hakk u salâhiyet bulunabilirmiş gibi kasdî dalâletler şöyle dursun Allah'ın emrine muhalif olduğu zâhir olan hatâlarına bile itaati tecviz eylemek, velhâsıl Allah ne diyor diye düşünmeden, Allah'ın emrine ittibâ'ı hesaba almadan ittibâ' eylemek dahi öyle bir şirk ve küfür demektir. Ve Allah'ı bırakıp başkalarına tapmaktır ki ma'a't-teessüf Yehûd ve Nasârâ böyle yapmışlar ve ahbâr u ruhbâna rab dememişlerse bile rab gibi tutmuşlar, vâzı'-ı ahkâm tanımışlardır. Hele Nasrâniyet tarihinde ruhbânın mukaddes tanınması ve papaların lâ-yuhtî sayılması daha resmî ve daha zâhir ve meşhurdur. Bunların emr-i dinde bile diledikleri gibi tasarrufa salâhiyetdar olduklarını, rüesâ-yı rûhâniyenin kararları ve papaların emriyle dinin ahkâmı, kitabın en sarih hükümleri bile değiştirilecek derecede tevil ve tahrif olunabileceğini; namazlar, oruçlar ve bütün haram ve helâl, hakk u hukūk mesâili istenilen şekle konulabileceğini, her türlü günahlar affedilebileceğini, hatta cennet ve cehennemin anahtarları papaların ellerinde olup dilediklerine satılabileceğini ve buna hiç kimsenin itiraza hakkı olmadığını iddia ve kabul edecek kadar imtiyazlarını tanımışlardı ki, bu âyet bütün bunları ihtar ile muâhaze etmekte, hadîs-i şerîf de bunun asgarî mertebede [2515] menâtını tefsir eylemektedir. Nasârâda

---

1 B -"sözlerini, emr-i haktan müstenbat olmayan indî re'ylerini".

sınf-ı ruhbânın böyle bir imtiyaz ve hâkimiyetle min-dûnillah erbâb ittihaz edilmesine "klerikalizm" tâbir edilmiş ve sonra bundan şikâyetle Protestanlık zuhur etmiş (*Sûre-i Mâide'ye bak*) ve bilâhare bu imtiyâz-ı rubûbiyet, sınf-ı ruhbandan parlamanlara geçmiştir. Bundan başka Protestanlar dahi dâhil olduğu hâlde -selefteki muvahhidlerden kat'-ı nazarla- ale'l-umûm Nasârâ'da şâyi' olmuş bir şirk vardır ki bütün diğer şirklerin esasını teşkil eder. Şöyle ki:

{وَالْمَسٖيحَ ابْنَ مَرْيَمَ} Mesih b. Meryem'i de ❁ rab ittihaz ettiler. Nasârâ ruhbânı rab yerine tuttuktan ve onların lafıyla "Mesih Allah'ın oğludur" dedikten başka bir de "Meryem'in oğlu Mesih rabdir" diye tutturdular. Ona böyle üçüzlü bir akide ile mâbud, ilâh diye taptılar, rab ıtlak ettiler, rubûbiyeti onda topladılar. {وَمَٓا اُمِرُٓوا اِلَّا لِيَعْبُدُٓوا اِلٰهاً وَاحِداًۚ} Hâlbuki hakikatte ancak bir tek ilâha ibadet ve ubûdiyet etmeye me'mur idiler ki {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ} O'ndan başka ilâh yoktur. ❁ Onların hepsi Yehûd ve Nasârâsı, ahbârı, ruhbanı, akıl delilleriyle ve Allah kitaplarının asıl nusûsuyla[1] başka değil, ancak Allah'ı mâbud tanımak ve yalnız O'na ibadet etmek ile emrolunmuşlardı. Mesih aleyhisselâm'ın lisânıyla da اعْبُدُوا اللّٰهَ رَبّٖي وَرَبَّكُمْۜ اِنَّهُ مَنْ يُشْرِكْ[2] بِاللّٰهِ فَقَدْ حَرَّمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ الْجَنَّةَ وَمَأْوٰيهُ النَّارُ [el-Mâide 5/72] buyurulmuştu. (*Sûre-i Bakara'da Îsâ kıssasına ve Sûre-i Mâide'de Nasârâ kıssalarına*[3] *bak*.) Böyle iken onlar bu hak emrinin hilâfına olarak bir Allah'tan başka rabler ittihaz ettiler, Allah'a ve Allah'ın emrine karşı geldiler. {سُبْحَانَهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ} Nezâhet-i sübhâniyesiyle tenzih O'na onların işrâkinden ❁ yani onlar müşriklere benzemekle kalmıyor, bilfiil müşriklik ediyor, Allah'a şirk koşuyorlar. Allah teâlâ'nın şân-ı ulûhiyeti ise gerek zımnî ve gerek sarih her türlü şirk şâibelerinden nezâhet-i ezeliyesiyle münezzehtir. Zât-ı [2516] sübhânîsi hiç kimsenin tenzîhine muhtaç olmadan kendisini onların hafî, celî işrâklerinden tenzih eyler ve binâen'aleyh Allah teâlâ onlardan da berîdir. Bunlar Allah'a ve âhirete imandan o kadar uzak bulunuyor ve öyle kâfirlik, imansızlık ediyorlar

---

1 B: "nüshasıyla".

2 H, M ve B: "«ان اعبدوا الله واتقوه»، ومن يشرك".

3 B: "kıssasına".

ki {يُرِيدُونَ اَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ} Allah nûrunu ağızlarıyla söndürmek istiyorlar. ❁ Allah nûrunu, hakk-ı ulûhiyet tecelliyâtını hoşlanmıyorlar, sanki püf deyip söndürüvermek arzu ediyorlar. Ağızlarına bakmadan böyle bir cinayet peşinde koşuyorlar. Allah olmasın veya işlerine müdahale etmesin, hak nuru parlamasın, cihânı tenvir eylemesin, hüküm kendilerinin olsun arzusunu besliyorlar. Yalanla, inkâr ile aleyhinde bulunmak, propaganda yapmak ile hakk u hakikat söner, hükmullah zâhir olmaz gibi farz eyliyorlar da kelimetullâhı kaldırmak, dîn-i tevhîdin intişârına mâni' olmak, ahkâm-ı ilâhiyenin cereyânını durdurmak, Allah'ın kitâbını Resûlullah'ın[1] risâletini ibtal eylemek, Allah'ın kullarını laf ile kendilerine kul edip haksızlık zulmetlerinde boğmak istiyorlar. {وَيَأْبَى اللّٰهُ اِلَّٓا اَنْ يُتِمَّ نُورَهُ} Allah ise öyle istemiyor, her hâlde nûrunu tamamlamak, tamamen parlatmak istiyor {وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ} kâfirler hoşlanmasalar da. ❁ Hakkı izhar, nûr-ı tevhîdi i'lâ, iman ve İslâm'ı i'zaz eylemek istiyor ki bunun beyânı şu âyettir:

{هُوَ الَّذٖى} O, odur ki ❁ yani Allah, kudretine hadd ü pâyân tasavvuru mümkin olmayan o Kādir-i Kayyum'dur ki {اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ} O, hüdâ ve hak dini ile Resûlünü gönderdi. ❁ هُدًى لِلْمُتَّقٖينَ [el-Bakara 2/2] misdâkınca ittikā şânından olanlar için ayn-ı hidâyet bir rehber-i tevfik ve istikāmet olan kitâb-ı mübîni, Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân ile Resûlü Muhammed Mustafâ'ya risalet verip hak dini ile [2517] hakikaten hakperestlik olan, Hak'tan mukaddes bir şey, tâ'at-i Hak'tan başka tâat, Hak sevgisinden başka sevgi, Hak korkusundan başka korku tanımayan; Allah'ı bir, Peygamber'i hak ve bütün hukūku muhterem bilen, her işte hak nokta-i nazarından giden ve her şeyin hakkını Hak teâlâ'ya izâfetine göre gören, her hususta hak tâkip eden tevhid ve İslâm dini gönderdi ki {لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ} âkıbet onu her dine karşı izhar etsin, hepsinin üstüne çıkarsın. ❁ Resûlünü mücadele ve mu'ârazasına kalkışacak olan diğer edyân erbâbının hepsine karşı zâhir ve gālib kılsın da hükm-i Hakk'ın

---

1 M: "Resüllahın"; B: "Resûlünün".

her hükm ü kuvvete gālib ve إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْإِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] olduğunu ve hak dininin diğer edyânı nesh ettiğini bilfiil isbat ve ilan ile ihkāk-ı hak ve i'lân-ı tevhid eylesin. Bütün iman ve tâatini[1] hak noktasında toplamayan, din meselesini hak ve hukūk meselesinin hâricinde tutan, hevâ ve hevesle bâtıllar peşinde haksızlık yollarında dolaşan, bütün hamd, Rabbü'l-âlemîn Mâlik-i yevmi'd-dîn olan Allah teâlâ'nın hakkı ve hakk-ı ulûhiyetin ancak O'na mahsus olduğunu teslim ve binâen'aleyh Hak ve halka hakkına göre muâmele etmeyen dinlerin يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ'de [eş-Şu'arâ 26/88-89][2] rıdvân-ı Hakk'a erdirip selâmet bahşedecek hak bir din olamayacağını ve hakikatte Allah'ın hak Resûlünün getirdiği hak dininden başka hiçbir din bulunamayacağını, her şeyin hakkı Hak teâlâ'ya nisbetle mütenâsib ve hakk-ı hayâtın ancak hayât-ı hak ile kāim bulunduğunu bâtından zâhire çıkarıp tamamen izhar ve isbat etsin {وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ} velev müşrikler istemeseler de. ❁ Onlara rağmen bu izhârı yapsın için gönderdi. Binâen'aleyh Resûlünün hikmet-i bi'seti olan bu izhârı her hâlde yapacak, Resûlünü vazifesinde muvaffak kılacak, şirki muzmahil edecek hak dinin dîn-i tevhid olduğunu ve hakk-ı ulûhiyetin hiçbir şirket kabul etmediğini gösterecek, [2518] nûrunu tamamlayacaktır. Bu ne bir şiir, ne bir ümniyedir; o Resûl-i hakkı gönderen Allah teâlâ'nın hak vaadi olan bir hakikattir. Fi'l-vâki' اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى وَرَضِيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيناً [el-Mâide 5/3] buyurulduğu gün bu hakikat tezahür etmiş bulunuyordu. Ne putperestlik, ne Sâbîlik, ne Mecûsîlik, ne Yahudîlik, ne Nasrânîlik hiçbiri İslâm'ın karşısında duramıyor, hepsi mağlub oluyordu ve o günden itibaren bütün âleme karşı şu hakikat tamamen tevazzuh ediyordu ki Allah'tan başka ilâh yok ve Muhammed Resûlullah'tır. Hak din ve diyânetin bütün numûnesi Muhammed'de, bütün esrâr-ı hidâyet Kur'an'da, bütün hüküm Allah'tadır. Zuhur ve galebe hakkı ne Arabın, ne acemindir,

1 B: "itaatini".
2 "O gün ki ne mal fâide verir ne oğullar. Ancak Allah'a selîm bir kalb ile varan başka."

ne de şu veya bu dindedir. Ancak Allah'ındır ve Allah'ın Resûlünün getirip hakkıyla tebliğ ve tatbik eylediği hak dindedir. اَلْإِسْلَامُ يَعْلُو وَلَا يُعْلَى عَلَيْهِ[1]'dir, diğer dinlere sarılanlar sarıldıkça sukūt edecek; hak dinine, hak İslâm'ına sarılanlar ise sarıldıkça i'tilâ eyleyecektir. Ve şayet İslâm'a mensup olanlar sukūt ederlerse İslâmiyetlerinden dolayı değil, İslâm'a riayetsizlikte edyân-ı sâire erbâbına benzediklerinden, hakka itaati bırakıp haksızlık, fısk, irtidad, dinsizlik vâdilerinde dolaştıklarından dolayı olacaktır. Çünkü وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ [el-Bakara 2/264][2], وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/258][3] olduğu gibi kezâlik[4] وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ'dir [el-Mâide 5/108][5]. Arz u semâda tav'an olmazsa kerhen olsun âkıbet hakka mağlub olmayacak, boyun eğmeyecek hiçbir kimse yoktur. اَفَغَيْرَ دِينِ اللّٰهِ يَبْغُونَ وَلَهُٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعاً وَكَرْهاً وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ [Âl-i İmrân 3/83]

Fakat ahbâr ve ruhban niçin nûr-i haktan hoşlanmıyor da ifke sebep oluyorlar?

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوٓا اِنَّ كَثِيراً مِنَ الْاَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِۜ وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فِى سَبِيلِ اللّٰهِۙ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍۙ ﴿٣٤﴾ يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فِى نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْۜ هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ ﴿٣٥﴾

[2519] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Haberiniz olsun ki ahbâr ve ruhbandan birçoğu nâsın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan çevirirler. Altını, gümüşü hazineye tıkıp da onu Allah yolunda sarfetmeyenler ise, işte onları elîm bir azab ile müjdele (34). O gün ki bunların üze-

---

1 H ve M -"عليه".
2 "…Allah kâfirler gürûhunu doğru yola çıkarmaz."
3 "…Allah zâlimler gürûhunu muvaffak etmez."
4 B -"olduğu gibi kezâlik".
5 "…çünkü Allah fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz."

ri cehennem ateşinde kızdırılacak da kendilerinin alınları, böğürleri[1], sırtları bunlarla dağlanacak; "işte bu" diye, "sizin nefisleriniz için derip tıktıklarınız, haydi tadın bakalım ne derip tıkıyordunuz" (35).[2]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوٓا اِنَّ كَثٖيرًا مِنَ الْاَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ} Ey mü'minler; bu bir hakikat ki ahbâr ve ruhbandan birçoğu ❁ hepsi değilse de muhakkak birçoğu {لَيَأْكُلُونَ اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ} bâtıl bir surette nâsın emvâlini bir düziye yiyorlar. ❁ Yok yere sebepsiz veya haksız sebeplerle gayr-i meşrû maksadlarla halkın mallarını, paralarını alıyor, haksızlıkla temettü' ediyor, servetler topluyorlar {وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ} ve Allah yolundan men' ediyorlar. ❁ O servetlerle ve o bâtıl intifâ' garazlarıyla [2520] halkı kendilerine ve tağyîr ü tahrif ettikleri ahkâma uydurup İslâm'dan, doğruluktan veya Tevrat ve İncil'de mukarrer meslekten men' ediyor, bu suretle halka fena bir numûne oluyorlar. Güya para için her haksızlık yapılabilir, para ile her şeyin çaresi bulunabilir, hatta hak ve hukuk kanunları bile değiştirilebilir, günahlar[3] affolunabilir, binâen'aleyh haram helâl tanımayarak ve hiçbir günahtan çekinmeyerek ne yapıp yapıp para kazanmalı, hazineler yığmalı gibi bir fikir ve his veriyorlar, hak yolundan sapıtıyorlar. {وَالَّذٖينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ} Ve onlar ki altın ve gümüşü kenz yaparlar. ❁ Toplayıp sımsıkı saklarlar, tıkız ederler, altın ve gümüşün hakkı, insanlığın menâfi'i nokta-i nazarından hikmet-i hilkati vâsıta-i mübadele, yani semen olarak ibâdullahın hakîkî ihtiyaçlarına sarf olunup tedavül etmek, hem de دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ [el-Haşr 59/7][4] yalnız zenginler beyninde değil, umum halk beyninde tedavül etmek ve hâcetlerin ehemmi mühimmine ve umûmu husûsuna, şedîdi hafifine takdim ve tercih olunarak hüsn-i suretle sarfedilmek olduğu hâlde birtakımları tutarlar, bunları toplar, meydân-ı tedavülden çeker,

---

1 B -"Böğürleri".

2 H: "Ey o bütün iman edenler! Muhakkak ki ahbâr ve ruhbandan birçoğu nâsın mallarını haksızlıkla yerler ve Allah yolundan çevirirler. Altını, gümüşü hazineye tıkıp da onu Allah yolunda sarfetmeyenler ise, bunları artık elîm bir azab ile tebşir et (34). Bir gün bunların üzeri cehennem ateşinde kızdırılacak da kendilerinin alınları, böğürleri, sırtları bunlarla dağlanacak; 'işte bu sizin nefisleriniz için derip tıktıklarınız, haydin tadın bakalım ne derip tıkıyordunuz' denecek (35)".

3 M ve B: "günahları".

4 "…zenginler arasında dolaşır bir devlet…"

gerek gömerek, gerek hazinelerde, sandıklarda veya herhangi bir yerde gizleyerek yığıp sımsıkı saklarlar {وَلَا يُنْفِقُونَهَا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} ve bunları Allah yolunda sarfetmezler. ❁ Allah için hakkını vermezler, Allah yolundan men' için mallarını sarfedenler şöyle dursun nukūdu, yani sikkeli veya sikkesiz bir altın veya gümüşü bile toplayıp saklamak suretiyle Allah yolunda sarftan men' edenler, bunlarla onlara karşı mücahede etmeyip nukūdun hakkını ta'tîl ve ibtal eyleyenler yok mu? Her kim olursa olsun gerek o ahbâr ve ruhbandan ve onlara uyan gayr-i müslimlerden olsun ve gerekse zekâtlarını vermeyerek nakitlerini saklayan Müslümanlardan bulunsun[1] {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ} artık bunları [2521] elîm bir azâb ile tebşir et -yâ Muhammed- bu azab {يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فٖى نَارِ جَهَنَّمَ} o gün ki onlar -o altınlar gümüşler- üzerlerinde yakılacak cehennem ateşinde kızdırılacak da {فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ} bunlarla alınları ve yanları ve sırtları dağlanacak. {هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ فَذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْنِزُونَ} "İşte bu sizin[2] nefisleriniz için sakladıklarınızdır, tadınız bakalım saklayageldiğiniz ne imiş!" denecek.

Şimdi bunları dinleyip anlayanlar قَاتِلُوا الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ... إلخ [et-Tevbe 9/29] emrini acaba ne zaman yapalım diyecek olurlarsa evvela ta'yîn-i evkāt için takvîm-i zaman meselesini tashih ve tesbit etmek şartıyla îcâbına göre her zaman ve ittifak ile yapılması lüzûmunu tefhim sadedinde buyuruluyor ki:

اِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللّٰهِ اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا فٖى كِتَابِ اللّٰهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ مِنْهَٓا اَرْبَعَةٌ حُرُمٌؕ ذٰلِكَ الدّٖينُ الْقَيِّمُ فَلَا تَظْلِمُوا فٖيهِنَّ اَنْفُسَكُمْ وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكٖينَ كَٓافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَٓافَّةًؕ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقٖينَ ﴿٣٦﴾ اِنَّمَا النَّسٖٓیءُ زِيَادَةٌ فِى الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذٖينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَيُحَرِّمُونَهُ عَامًا لِيُوَاطِؤُا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللّٰهُؕ زُيِّنَ لَهُمْ سُٓوءُ اَعْمَالِهِمْؕ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرٖينَ ﴿٣٧﴾

1 B: "olsun".
2 B +"bu".

[2522] **Meâl-i Şerîfi**

Doğrusu[1], ayların sayısı Allah yanında on iki aydır; gökleri, yeri halkettiği günkü Allah yazısında. Bunlardan dördü haram olanlardır. Bu işte en pâyidâr, en doğru dindir[2], onun için bunlar hakkında nefislerinize zulmetmeyin de müşrikler size kâffeten harb ettikleri gibi siz de onlara kâffeten harb edin ve bilin ki Allah korunanlarla beraberdir (36). O nesî' (denilen sıvış adeti) ancak küfürde bir fazlalıktır ki onunla kâfirler şaşırtılır. Onu bir yıl helâl bir yıl da haram itibar ederler ki Allah'ın haram kıldığının sayısına uydursunlar da Allah'ın haram buyurduğunu helâl kılsınlar. Bu suretle kötü amelleri kendilerine süslenip güzel gösterildi, Allah da kâfirlerden ibaret bir kavmi hakka hidâyet etmez (37).

{إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللّٰهِ} Allah indinde -yani Allah hükmünde muteber- ayların adedi muhakkak {اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا} on iki aydır. ۞ Ki şunun bunun uydurması, faraziyyât ve i'tibârâtı[3] değil {فِي كِتَابِ اللّٰهِ يَوْمَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} Allah'ın şu semâvât ve arzı halkettiği gün kitabında -o gün yazılan Allah yazısında, Hak takviminde- mukarrer ve muharrerdir. Hem [2523] {مِنْهَا اَرْبَعَةٌ حُرُمٌ} bunlardandır haram dört ۞ dört hurmetli ay, bunlarda yapılan masiyetin ismi, tâatin sevabı diğerlerinden daha şiddetli ve daha kıymetli olmak hasebiyle öbür aylardan ziyade tâzim ve ihtiram edilmesi lâzım gelen ve يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِۜ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ [el-Bakara 2/217] buyurulan muhterem aylardır ki ta'bîr-i ma'rûfuyla "üçü serd bir ferd"dir. Aleyhissalâtü vesselam Haccetü'l-vedâ'da eyyâm-ı teşrîk ortasında Mina'da îrad buyurduğu hutbesinde bu dört ayı beyan ile şöyle buyurmuştu: اَلَا إِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ السَّنَةُ[4] اثْنَا عَشَرَ شَهْرًا مِنْهَا أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ ثَلَاثَةٌ مُتَوَالِيَاتٌ: ذُو الْقَعْدَةِ وَذُو الْحِجَّةِ وَالْمُحَرَّمُ وَرَجَبُ مُضَرَ الَّذِي بَيْنَ جُمَادَى وَشَعْبَانَ "İşte zaman hakikaten Allah teâlâ'nın semâvât ve arzı halkettiği günkü hey'eti gibi bir devre girdi. Sene on iki aydır, bunlardan dördü

1 H: "Doğrusu, / Hakikat".
2 H: "dindir".
3 H: "i'tibârât".
4 B -"السنة".

haramdır ki üçü birbiri ardınca zilka'de, zilhicce, muharrem, biri de cumâdâ ile şaban arasındaki receb."[1] Yani zamandaki haksızlıklar kalktı, aylar fıtrattaki yerlerini buldu, istivâ-yı fıtrîleriyle yeni bir devre girdi. Zilhicce zilhicce oldu, hac hakikaten zilhiccede yapıldı, çünkü geçen seneye kadar nesî' cârî olduğundan Ebû Bekir'in haccettiği dokuzuncu senede bile hac zilka'dede yapılmış, zilhicce addedilmiş idi. Şimdi bu haksızlıklar kalktı ve hatta bütün nikāt-ı nazardan zaman yeni bir devre girdi.

{ذٰلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ} Budur dîn-i kayyim. ❁ Nesî' değil budur ancak doğru din, de'b-i dîrîn, şer'-i kadîm, on ikiden ve dörtten fazla veya eksik aylarla nesî'li sayılır değil, bu sayı, bu esastır ancak ahkâm-ı İslâmiyede tutulması lâzım olan müstakīm hesap. Çünkü bu, kıymeti mücerred i'tibâr-ı beşerî ile kāim olan farazî veya herkes için hilkatte delil ve alâmeti zâhir olmayan takvimlere müstenid bir hesap değil, şu görülen hey'et-i âlem mecmû'unun yaratıldığı ecrâmın hacm ü hareketleriyle kemmiyetleri takdir olunup arzın hilkatine terettüb eden tesviye ve semâ yapıldığı فَمَحَوْنَا اٰيَةَ الَّيْلِ [el-İsrâ 17/12][2] mantûkunca mahv-ı kamerle arz nokta-i nazarından cereyan edecek zaman [2524] mikyaslarına bir istivâ verildiği gün başlayan hilâl tehavvülâtının cârî olduğu bu âlemi yaratan Allah teâlâ'nın takdîr ü takvîmiyle sâbit ve o günden beri nizâm-ı mürettebiyle nefsü'l-emrde cârî ve herkes için Kamer'in hilâl ve bedri kadar zâhir ve meşhur olan ve kıymetini haktan alan fıtrî, açık ve dosdoğru bir hesaptır. Sâniyen bu aylardan dört ayın hurmeti öteden beri kāim bir din ve şeriattır. Ta İbrâhim ve İsmâil aleyhimesselâm zamanından beri Arablar buna verâseten temessük ve riayet edegelmişlerdi. Câhiliyede bile eşhur-i huruma tâzim ederler ve bu tâzim cümlesinden olarak bu aylarda kıtalden sakınırlardı. Hatta bir adam babasının veya kardeşinin kātiline rast gelse taarruz etmez, kötü söz bile söylemezdi. "Nesî'" dedikleri tağyîrâtı ihdas ettikleri zamana

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 2; Müslim, Kasâme, 29; Ebû Dâvûd, Menâsik, 67.
2 "…sonra gece âyetini mahvettik…"

kadar bu hurmet bir diyânet ve de'b-i kadîm üzere cârî idi. Yerli yerinde, zamanı zamanına ibadet ve tâatle bu hurmet yine cârî olmak ve hac zilhiccede yapılmak îcab eder.

{فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ اَنْفُسَكُمْ} Binâen'aleyh bu aylarda nefislerinize zulmetmeyiniz. ❁ Evvelâ uydurma sayılarla aylar hakkında kendinizi aldatmayınız: Allah'ın tâyin ettiği vakitleri tağyîre kalkışmayınız. Nesî' gibi ileri geri birtakım i'tibârât ile haramı helâl, helâli haram yapmak haksızlığında bulunmayınız. Meselâ zilhicce muharrem, muharrem safer olur, birindeki vazife diğerine atılır zannetmeyiniz[1]. Sâniyen on iki ayın hepsinde de haramdan, haksızlıktan ve herhangi bir masiyet ile kendinize zulmetmekten sakınınız, bâhusus bu muhterem aylarda büsbütün sakınınız. Bununla beraber {وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَٓافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَٓافَّةً} müşrikler nasıl size kâffeten kıtal ediyorlarsa siz de onlara kâffeten kıtal ediniz. ❁ Yani bâlâda beyan olunduğu üzere hangi kısımdan olursa olsun müşriklerin hepsi cemaatleriyle size kıtâli iltizam ve itiyad ettikleri gibi siz de hepsine karşı [2525] bütün mü'minler hepiniz bir olarak toptan muharebe ediniz ki, bu emirde şu veya bu ayla kayıt yoktur. Bu ayların hurmetinin mânası Allah için vâcib olan cihâdın memnû'iyeti mânasına değil, hurmetlerini muhafaza için fî-sebîlillâh kıtâli de vazife bilmek mânasınadır. Haksız olan kıtal her zaman ve her ayda haram ve binâen'aleyh şehr-i haramda daha ziyade haram قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ [el-Bakara 2/217] olduğunda şüphe yoksa da, haram helâl tanımayan ve fırsat buldukça diledikleri gibi kıtal ve tecavüzden çekinmeyen ale'l-umûm müşriklere karşı fî-sebîlillâh kıtal emri muayyen bir zaman ve mekân ile mukayyed değildir. Bu her ne zaman ve herhangi ayda îcab ve iktizâ ederse ona göre icrâsı farz olan, terki veya îcab eden vaktinden tehiri câiz olmayan bir tâattir. Bunun terk veya tehirinde pek büyük tehlike ve nefislere zulüm vardır. Zira وَالْفِتْنَةُ اَكْبَرُ مِنَ الْقَتْلِ'dir [el-Bakara 2/217]. Zulümden korunmak da muhterem aylara hürmetsizlik değil bilakis ayn-ı hürmettir. Hâsılı eşhur-i hurum hakikaten muhterem aylardır.

---

1 H: "~~zann~~/farzetmeyiniz".

Herhangi bir hürmetsizlikle bunların hurmetini ihlâl etmek pek büyük günahtır, nefislere zulümdür. Fakat müşrikler bunların hurmetini ihlâl ederler, yukarıdan anlaşıldığı üzere bunlar da iki türlüdür. Bir kısmı hiç hurmet tanımaz. Bu ayların muhterem olduklarına esasından inanmaz,[1] hangi ayda olursa olsun fırsat buldukça taarruz etmekten, Allah nûrunu söndürmeye çalışmaktan ve bi-gayr-i hakkın canlar yakıp hukūk ve mukaddesâta tecavüz eylemekten çekinmezler, bunlar Arab müşrikleri hâricindekilerdir. Arab müşrikleri gibi bir kısmı da vardır ki esas itibariyle eşhur-i hurumu tanırlar, bu aylarda kıtâlin hurmetine kāildirler, fakat Allah'ın emrettiği gibi hakkıyla tanımazlar, Allah'ın aylarını kendiliklerinden değiştirirler, hurmeti bir aydan diğer birine atarlar, haram bir aya tecavüz ederler de sonra helâl bir ayı onun yerine ikāme etmeye kalkışırlar. Bunlar da öbürleri gibi fırsat bulurlarsa [2526] haram aydır veya Mescid-i Haram'dır demez, mesela mü'minler Arafat'ta iken bile taarruz edip doğramaktan çekinmezler. Bunlara meydan bırakmak ve hurmetlerin en ziyade mahfuz olması lâzım gelen haram ayların hurmeti nâmına bütün hurmetlerin pâmâl edilmesine, hurmetin hetk-i hurmete vesile ittihaz edilmesine fırsat vermek ise nefislere pek büyük bir zulümdür. Nitekim bu mânada olarak Sûre-i Bakara'da وَلَا تُلْقُوا بِاَيْديكُمْ اِلَى التَّهْلُكَةِ [el-Bakara 2/195] buyurulmuştu. Burada da bu dört ayın hurmeti câhiliyedeki gibi sû'-i isti'mâl edilmemek, bu hurmetlerin hakkıyla tatbîkine münâfî olan şirk ve câhiliye âdetleri lağvedilmek ve şuhûrun hurmeti fî-sebîlillâh cihâdın memnû'iyeti mânasıyla telakkī olunmamak ve emr-i cihâdın zulümden ictinab ile hakkın îcâbına ve hâlin iktizâsına ve düşmanların vaziyetine merbut olup hangi ayda olursa olsun, velevse eşhur-i hurumda olsun îcâbına göre her zaman yapılabileceğini beyan için hiçbir zaman ve mekân ile mukayyed olmayarak sûret-i mutlakada وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَٓافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَٓافَّةً buyurulmuştur ki bu suretle bu âyetin mâkabline münasebeti nokta-i nazarından siyâkı şöyle bir suâl-i mukaddere cevap mânasındadır:

1 B -"Bu ayların muhterem olduklarına esasından inanmaz".

قَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ... إلخ [et-Tevbe 9/29] emrini ne vakit yapalım? Cevap: Allah'ın vakitlerini tağyir etmemek, hurmetlere riayet ve zulümden ictinab eylemek şartıyla hangi ayda olursa olsun îcab ettiği vakit bilâ tehir ve bi'l-ittifak yapınız. Binâen'aleyh cumhûr-i ulemânın dedikleri gibi bundan anlaşılır ki "şehr-i haram" tâbirinde câhiliyenin telakkī ettiği tahrîm-i kıtal mânası mensuhtur. Çünkü Allah için olmayan ve câhiliyede cereyan eden haksız kıtaller İslâm'da her ayda ve her zamanda haramdır. قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ [el-Bakara 2/217]'den murad, müşriklerin kıtâlidir (*Sûre-i Bakara'ya bak*). Fî-sebîlillâh cihad olan kıtal ise her zaman için hakka hurmetin îcâbı olan en büyük bir tâattir, حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [en-Nisâ 4/89], حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ [el-Bakara 2/191; en-Nisâ 4/91] Hill ü harem mekânda ta'mîm ifade ettiği gibi bu âyet de zamanda ıtlâkı emretmiştir. Ve bunun için buradaki اَرْبَعَةٌ حُرُمٌ'dan murad [2527] sûrenin başında geçen فَسِيحُوا فِى الْاَرْضِ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ [9/2], فَاِذَا انْسَلَخَ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ [9/5] âyetlerindeki dört ay değildir. Ber vech-i bâlâ hutbe-i nebeviyede beyan olunan dört aydır. Ancak Atâ'dan menkuldür ki gerek haremde ve gerek eşhur-i hurumda düşman taarruz edip mukāteleye başlamadıkça gazâ helâl değildir. Bunlarda tahrîm-i kıtal hükmü neshedilmemiştir.[1] Gerçi hurmet bütün vücûhuyla tasavvur edilmeyip mutlak hurmet-i kıtal mânasına telakkī edilecek olursa مِنْهَٓا اَرْبَعَةٌ حُرُمٌۜ ذٰلِكَ الدّ۪ينُ الْقَيِّمُ diye eşhur-i hurumun hurmeti takrir buyurulması buna muvâfık gibi zannedilebilir. Buna binâen فَلَا تَظْلِمُوا فِيهِنَّ اَنْفُسَكُمْ nehyinin mânası, bu haram aylarda bidâyeten kıtâli istihlâl etmek suretiyle kendinize zulmetmeyiniz demek olduğu da zannedilmiştir. Câhiliyede mu'tad olan şekāvet gazvelerine nazaran bu mâna doğru ise de emr-i hak olan nefislere zulüm değil, zulmü ta'kīm için yapılması lâzım gelen cihâda nazaran doğru değildir ve قَاتِلُوا emrine münâkızdır. Zulm-i nefs, bilhassa ma'siyet-i kıtal nokta-i nazarından mülâhaza edildiği surette doğrusu buna şu mâna verilmek lâzım

---

1 Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* s. 207; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* IV, 314; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 357:

عن ابن جريج قال: قلت لعطاء: ما لهم إذ ذاك لم يكن يحل لهم أن يغزوا في الشهر الحرام ثم غزوهم بعد قال: فحلف لي بالله ما يحل للناس أن يغزوا في الحرم ولا في الشهر الحرام إلا أن يقاتلوا وما نسخت.

gelir: Bu haram aylarda cihâdı terk veya tehir ederek kendinizi kıtâle mâruz bırakmak suretiyle nefislerinize zulmetmeyiniz. Bilfiil taarruza girişen bir düşmana karşı müdafaayı terketmekte böyle nefisleri katle mâruz bırakmak mânası bulunduğu gibi haram helâl, hukūk ve mukaddesat tanımayan ve fırsat bulduğu zaman taarruz edeceği mâlum bulunan hak düşmanlarının taarruzuna meydan vermekte dahi aynı mâna vardır. Bu suretle âyette takvîm-i hak ile aded-i şuhûr tesbit ve eşhur-i hurumun hurmeti takrir olunduktan sonra hurmetin muktezâsı ve dîn-i kayyimin mânası nüfûsa zulümden son derece ictinab mefhûmu altında fezleke edilmiş ve bundan eşhur-i hurumda cihâdın memnû'iyeti mânası anlaşılmamak ve bilakis bu hak ve hurmetin ihlâlinden korunmak her zaman lâzım, bunun da vazîfe-i cihâda riayetle kāim olduğu ve binâen'aleyh emr-i cihâdın [2528] haram veya helâl aylarla mukayyed olmadığı bir nass-ı mutlakla tansis olunup buyurulmuştur ki:

{وَقَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَٓافَّةً كَمَا يُقَاتِلُونَكُمْ كَٓافَّةً} Böyle yapınız {وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقٖينَ} ve biliniz ki Allah muhakkak müttakīlerle beraberdir. ❁ Her hususta böyledir. Binâen'aleyh yapacağınız harb u kıtalde de hep hakkı arar, Allah'ın rızâsını düşünür, hakkıyla haramı helâlı tanır; şirk ahlâkından[1], keyfî hareketten, haksızlıktan, masiyetten, itaatsizlikten sakınır, vazifenizi, hedefinizi bilir, Allah'ın emrine tevfîkan hepiniz birden cem'iyyet ve vifak ile hareket eder, hakkıyla korunursanız Allah'ın nusreti sizin gibi müttakīlere yâr olacağında ve muvaffakiyet ve muzafferiyete ereceğinizde şüphe etmeyiniz.

{اِنَّمَا النَّسٖٓيءُ} O Nesî' ❁ Nesî' denilen o tehir, yani ay geriletme işi {زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ} küfürde bir ziyadelikten başka bir şey değildir.

"**Nesî'**" kelimesi lügavî, örfî, şer'î olmak üzere üç nokta-i nazardan mânaları hâizdir. Evvelâ asl-ı lügatta "nesî'" hem masdar ve hem sıfat olur. Evvelemirde نسأ ينسأ fiilinden masdar نسأً ونساءً ونسيئاً gelir ki esas mânası tehir etmek, geri bırakmak demektir. Nitekim مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نَنْسَأْهَا

1 H: "ahlâk-ı şirkten".

kıraatinde نَنْسَأْهَا, نُؤَخِّرْهَا demektir. Bey'de veresiye demek olan نسيئه ismi de bu masdardan me'huzdur. Bazı ahvâlde tehir bir tezyid ile alâkadar olur da tehirin ya lâzımı veya melzûmu bulunur. Mesela eceli tehir ömrü tezyiddir; bir seneye bir ay ziyadesi, diğer seneyi bir ay tehir eder. Bir ay tehiri, seneyi tezyid olabilir. Bundan dolayı "nesî'" masdarı da bazen tezyid mânasını müstelzim veya tezyîde müterettib olarak kullanılırsa da tam mürâdifi olan esas mânası tehirdir. Ve bunda tezyîdin bulunmadığı olabilir. Mesela aynı sene içinde muharrem ayı safer, safer ayı muharrem farzedilerek bir tehir ve [2529] takdim yapılırsa sene yine on iki ay kalmış, bir ay tezyid edilmemiş olabilir. Bu nükteye mebnîdir ki cumhur, ma'nâ-yı örfîde ve şer'îde dahi esas olan en kat'î ve şâmil mâna, tehir mânası olduğunu ehemmiyetle ihtar ederler. Sonra nesî', bu tehir mânasından fa'îl[1] bi-ma'nâ mef'ûl olarak "mensû'" (مَنْسُوء) yani muahhar mânasına sıfat olur. Maktul mânasına "katîl" gibi. Bundan başka fa'îl[2] bi-ma'nâ fâ'il olarak "nâsi'", yani tehir eden mânasına da olabilir. Nitekim "şehîd" şâhid demek de olabilir, meşhud demek de. Sâniyen örf-i lügatta da "en-nesî'" kelimesi bu üç mâna ile alâkadar bir isimdir. Birincisi masdar mânasından me'huz olarak bir te'hîr-i mahsûsun ismidir ki ay tehir etmek demektir. Şöyle ki:

Araplar öteden beri ayları hakîkī vechile şuhûr-i kameriye tanıyor ve bir[3] seneyi sene-i kameriye olarak on iki sayıyorlardı. Hangi isimlerle sayarlarsa saysınlar ayları ve seneleri kamerî idi ve İbrâhim ve İsmâil aleyhimesselâm zamanından beri bu on iki aydan dört ay eşhur-i huruma riayet ediyorlar, bunlarda yekdiğerine çapulculuk, gazve ve kıtal yapmıyorlar, ta'abbüdle meşgul oluyorlardı. Bu aylara o kadar hürmet ediyorlardı ki hatta bir adam babasının kātiline bile rast gelse el uzatmıyor, dokunmuyordu. Bu dört haram ayın ise zilka'de, zilhicce, muharrem üçü "serd", yani bir sıraya mütevâlî bulunduğundan

---

1 B: "fâ'il".
2 B: "fâ'il".
3 M ve B -"bir".

maîşetleri gazveye münhasır olan kabâile böyle sıra ile üç ay gazvesiz kalmak güç gelmeye başlamış ve binâen'aleyh gazveye fazla vakit bulmak için bunlardan birinin tehiriyle ayların tertîbini oynatmışlar ve bu vesile ile on iki ayda dört nisbetini de daha aşağı indirmek ve haccı fusûl-i erba'adan işlerine gelen bir mevsimde tutmak için altı ayda birer haftadan yirmi dört ayda bir ay tezyid ve tevsî' etmişler ve şu hâlde bir sene on iki buçuk ay itibar edilmek iktizâ ederken aylarına şuhûr-i kameriye olarak [2530] sayılabilmek ve dört ay eşhur-i hurumdan üçünün tevâlîsini devam ettirmemek için dört haftayı ikinci sene nihâyetinde bir ay olarak toplayıp kebs ederek bu seneyi on üç ay yapmışlar ve binâen'aleyh bu on üçüncü ay senenin nihâyeti olan zilhicceyi tâkip ettiğinden hakikatte muharrem olmak lâzım gelirken araya sokulmuş diğer bir ay itibar edilip muharrem, safere tehir olunarak gelen sene bir ay geriye atılmış ve bundan dolayı o zâid aya "safer-i âhir[1]" denildiği gibi, bu tehir keyfiyetine نسأ، نسئ، انساء ve الصفر ıtlak edilmiş, tehir olunan muharreme dahi النسيء veya النسی denilmiş ve bu on üç aylık sene nesî' senesi olmuş ve bu suretle bilhassa eşhur-i hurumu istihdaf eden bir nesî' bir te'hîr-i şuhûr âdeti ihdas olunmuş, iki sene bir ay sayılmak lâzım gelen yirmi beş ay, biri on iki biri on üç ay itibar edilen iki seneye sıkıştırılmış, yani müneccimlerin tâbirince iki senede bir ay kebs edilip sıvıştırılmış ve binâen'aleyh on iki ayda dört ay olan eşhur-i hurum yerlerinden oynatıldıktan başka, on iki buçukta dört nisbetine düşürülmüştü. Ve bu minval üzere her iki senede bir ay nesî' ile on iki nisbetinde on iki ay sırasıyla bitirilerek yirmi beş senenin tam bir senesi çalınır, yirmi dört sene yapılır idi ki bunun on[2] iki senesi on ikişer aylık seneler, on[3] iki senesi on üçer aylık seneler olduğundan tam bir sene-i kameriye bu on iki senenin içine kaynar gider[4] yirmi beş senede bir senenin

---

1 B: "ahîr".
2 H +"~~ikisi~~".
3 H +"~~ikisi~~".
4 Sene-i kameriye yerine sene-i şemsiye itibar edilmiş olsa idi bu bir sene-i kameriye otuz üç senede çalınmış olacak ve bir ay lâekal üç senede bir nesî' edilmiş bulunacaktı ve otuz üç sene zarfında şuhûr-i şemsiyeden her biri şimdi bizde görüldüğü vechile lâekal üç sene muharrem, üç sene safer ilh., üç sene receb üç sene ramazan, üç sene bayram, üç sene zilhicce aylarına tesadüf edecekti. Hâlbuki Araplarda her aya ikişer sene düşüyor ve yirmi dört senede devir tamam oluyordu. Demek ki onların esas itibar

haccı ve hurmetleri hiç icrâ edilmeksizin tamamen [2531] terk edilip sıvıştırıldıktan başka hac ancak birinci on iki aylık sene ile onu tâkip eden ilk on üç aylık nesî' senesinde vaktine isabet edebilir ve mütebâkī yirmi üç senenin hac ve hurmetleri hep vaktinin gayride yapılmış olur. Ve bu müddet zarfında ayların hurmetine hep kendilerin[1] gayride itikad ve itibar edilerek kendi hurmetleri istihlâl edilip çiğnenmiş bulunurdu ve ancak yirmi beş senenin hitâmında[2], yani onların ta'dâdıyla yirmi beşinci ve hakikatte yirmi altıncı sene mebde'e rücû' etmiş, aylar yine hilkati vechile yerine gelmiş, muharrem muharreme, zilhicce zilhicceye dönmüş tam bir sene-i kameriye olur. Ve o zaman tekrar hac ve hurmete isabet vukū' bulurdu. Ve işte Aleyhissalâtü vesselâm'ın Haccetü'l-vedâ'da bu iki âyet mûcebince nesî'i ibtal edip إِنَّ الزَّمَانَ قَدِ اسْتَدَارَ كَهَيْئَتِهِ يَوْمَ خَلَقَ اللّٰهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ buyurduğu[3] onuncu sene-i hicriye devr-i nesî'in hitam bulup mebde'e rücû' eylediği bir sene olmuş idi.

Velhâsıl örfte ma'nâ-yı masdarî ile en-nesî' böyle ay geriletmek demek olan bir te'hîr-i mahsustur ki Arabda cereyan eden şekli bunun mâhiyeti değil bir nev'-i mahsûsu demektir. Bunun Arabdaki şeklinden başka diğer suretleri[4] de mümkindir. Her kebs bir nesî' ile alâkadardır. Fakat her nesî'in bir kebs olması lâzım değildir, çünkü nesî' ayların adedinde ve senenin miktarında hiçbir tezyid ve[5] tenkis yapılmadan muharremi safer, saferi muharrem, ramazanı bayram, bayramı ramazan yapmak gibi mücerred bir takdim ve tehir suretiyle de mümkindir. Hâlbuki bunda kebs yoktur. Beyan olunacak ma'nâ-yı şer'î nokta-i nazarından mühim olan bu noktaya mebnîdir ki cumhûr-ı müfessirîn "nesî'"in esas

---

ettikleri sene bizim hesabımızla bir sene-i şemsiyeden dört beş gün fazla imiş, arada on gün değil yarım ay fark gözetiyorlarmış. Bundan anlaşılır ki Arapların bu nesî'i bazı takvimcilerin son zamanlarda zannettikleri gibi üç senede bir ay kebs eden Yehûd ve Gildânî hesabının aynı değildi, çünkü iki senede bir ay kebs ediyorlardı. Ma'amâfîh âyetin hangi kebs olursa olsun hepsine şâmil olduğunu göreceğiz [Müellifin notu].

1 B: "kendilerinin".
2 H +"~~ta'dâdıyla~~".
3 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 2; Müslim, Kasâme, 29; Ebû Dâvûd, Menâsik, 67.
4 B: "şekilleri".
5 B: "veya".

mânası tezyîde münhasır olmayıp tehir demek olduğunu bilhassa ihtar eylemişlerdir.

Bu vechile nesî'in birinci ma'nâ-yı örfîsi anlaşıldıktan sonra gelelim ikincisine:

[2532] Bâlâdaki îzâhâttan dahi anlaşıldığı üzere "en-nesî'" bir de tehir olunan ayın kendisine ıtlak edilmiş bir isimdir ki asl-ı lügattaki fa'îl[1] bi-ma'nâ mef'ûl mânasından me'huzdur. Yukarıdaki tafsîlâttan da müstebân olduğu vechile Araplarda bu mânaca "en-nesî'" safer yapılan muharrem oluyordu. Gerçi muharrem, safere tehir edilmekle gelen senenin bütün ayları da tehir edilmiş bulunuyordu. Ve binâen'aleyh asl-ı lügata nazaran bunların hepsine "nesî'" yani "mensû'" demek sahih olurdu. Fakat bunların tehiri -evvelen ve bizzat değil muharremin tehiri dolayısıyla sâniyen ve bi'l-vâsıta olduğundan[2] örfte "en-nesî'" tehiri diğer ayların tehirine sebep ve vasıta ittihaz olunan ayın ismi olmuştur ki bu da muharrem idi. Daha açıkçası asıl muharremden ibaret değil de bir sene on üçüncü ay olarak safer-i âhir[3] sayılıp muharremi safere, saferi rebiülevvele ilh... gerileten ve diğer sene sayılmayıp saferi muharrem saydıran ve bu minval üzere bütün ayları dolaşarak on birinci nevbetinde zilhicceyi muharrem, on ikinci nevbetinde ise bütün bir seneyi yutup muharremi asıl muharreme getiren aydır. Bu ay, sene-i kameriyeden büyük olmak üzere asıl itibar edilen gayr-i kamerî senenin bir sene-i kameriye aylarından fazla olan ve bir aya bâliğ olmayan günlerini[4] bidâyeten hesaba almayıp nesî' ve tehir ederek bir aya bâliğ olduğu senede cem' edilmesinden müteşekkil bir ay demektir ki bu hesap olunup itibar edildiği sene bu, ikinci bir safer sayılır. Muharrem nesî' olur, tehir edilmiş bulunur. Muharremin nesî'i hesaba alınıp kaza edildiği sene de bu tehir edilmiş, nesî' olmuş[5] bulunur. Bunun için müfessirîn bu nesî' ayını bir

1 B: "fâ'il".
2 M ve B: "olduğunda".
3 B: "ahîr".
4 Ki câhiliye Araplarının bunu iki hafta farz ettikleri geçmişti [Müellifin notu].
5 B: "edilmiş".

muharrem, bir safer diye gösterirler ki muharremden murad, asıl veya itibarî muharrem demek olduğu gibi, saferden murad da safer-i âhirdir[1] ki bu safer sayıldığı sene safer muharrem, rebiülevvel safer olurdu ve yine bunun içindir ki [2533] *Kāmûs*'ta bu mâna ile "nesî'" ismini النسيء شهر كانت تؤخره العرب في[2] الجاهلية diye[3] târif etmiştir. Birçoklarının kavlince örfte nesî'in bu mânası evvelkinin de esasıdır. Birinci mânada daha ziyade "nese'" yahud "insâ" maruftur. Bunlardan başka "en-nesî'" ismi fa'îl[4] bi-ma'nâ fâ'il olarak nesî' hesab ve her sene başını ilan eden nesî'ciye[5] bir unvan olmak üzere dahi isti'mâl edilmiştir ki "nâsi'" demektir. Gerçi bu mâna meşhur değildir. Hatta ekseriyet bunu zayıf addetmişlerdir[6].

İşte câhiliye Araplarında müte'âref olan "en-nesî'" ismi sırasıyla bu mânalarda müşterek olarak kullanılıyordu. Ve bu âyet, bunlardan her birine derece derece işareti muhtevî olarak hepsini ibtal eylemiş ve öyle ilel ü evsâf ile tenkīh ederek ibtal eylemiştir ki bunların delâletinden şer'in ale'l-ıtlâk tahrîm ü tekfir ettiği bir nesî' mânasının târifi hâsıl olmuş ve bununla yalnız Arab-ı câhiliyenin örfü olan sûret-i mahsûsasındaki nesî' değil, aynı şekilde olmamakla beraber aynı illet ve mânayı mutazammın bulunan fiillerin dahi aynı sebeple küfr olacağını anlatmıştır.

Ve âyetin mâkabline ve mâba'dine nazaran mâ-sîka lehi nesî'in bu ma'nâ-yı şer'îsi üzerindedir ki burada asıl tahkik edilmesi lâzım gelen mâna budur. Bu da âyetten bütün vuzûhuyla anlaşılacağı üzere örf-i Arabdaki nesî'in zikrolunan üç mânadan hangisiyle olursa olsun zımnında sâbit ve butlânına illet olan mânadır. Bu mâna "ayın hürmetini diğer bir aya tehir etmek, yani onda itibar ve itikad eylemek" diye târif edilmiştir. Bu gerçi doğrudur fakat kāsırdır. Âyetin siyâk u sibâkıyla hâsılına nazaran bunu şöyle târif etmek iktizâ edecektir: Allah'ın tahrim

1 B: "ahîrdir".
2 H, M ve B -"العرب في".
3 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi*, I, 107.
4 B: "فعل".
5 B: "nese'ciye".
6 H: "addeylemişlerdir".

ettiği herhangi bir haramı helâl kılmak maksadıyla vakit tehiri, hatta o maksadla yapılan herhangi bir tehir veya tezyid. Ahkâm-ı şer'iyenin müte'allakı evvelen ve bizzat fi'l-i mükellef olduğundan ma'nâ-yı şer'îde asıl olan ma'nâ-yı masdarîdir. Örfte velevse ikinci mâna daha [2534] meşhur olsun, âyette en zâhir olan mâna, masdar mânasıdır. Zira belli ki küfr olan nesî', nesî' edilen ay veya nesî' yapan kimse değil, nesî' yapmak işidir. Bunun için müfessirîn bu âyetteki "nesî'" kelimesinin doğrudan doğru zâhir bulunan mânası masdariyet olduğunu ve muahhar ay mânası ahz olunduğu surette زِيَادَةٌ فِى الْكُفْرِ'de ziyade küfre sebeptir gibi bir tevil gözetilmek lâzım geleceğini ve nâsi' mânası da esasen gayr-i meşhur bulunduğunu ve o takdirde de "küfürde ileri gitmiş, fazla kâfir" mânasıyla tevil edilmek iktizâ edeceğini ihtar etmişlerdir. Ma'amâfîh bu mânalar âyetten bi'l-'ibâre olmasa bile bi'l-işâre münfehim olduğunda da şüphe yoktur. Çünkü fiilin hükmü fâ'ilin ve mef'ûlün de hükmünü iş'âr eder. يُحِلُّونَهُ zamîrinde zâhir olan aya râci' olmasıdır. İhlâlin fâ'ili de nesî'ciler olmak zâhirdir ki bunlar "nesî'" kelimesinden bi'l-işâre mefhumdurlar. O hâlde bu üç mâna ale'd-derecât şöyle demek olur:

1. Nesî' yapmak küfürde bir ziyadelikten ibarettir. Zira haramı tahlil, küfürdür.

2. Nesî' ayı ziyade küfre sebeptir. Çünkü birçok haramları istihlâle sebeptir.

3. Nesî'ci küfürde ileri gitmiş fazla bir kâfirdir. Nesî' ile kâfirleri büsbütün idlâl eder, Allah'ın haramlarını helâl yapmak için ayı bir sene helâl, bir sene haram yapar, seneden seneye değiştirir dururlar.

Bir de اِنَّمَا النَّسِّىءُ Verş ve Ebû Ca'fer kıraatlerinde yâ'nın teşdîdiyle hemzesiz النَّسِىُّ okunur. Bunda da iki vecih vardır: Birisi نبيء'de "نبي", شيء'de شي gibi hemzenin yâ'ya kalbiyle نسيء muhaffefi olmasıdır ki ekseriyetin beyânı budur. Diğeri نَسُوا اللّٰهَ فَنَسِيَهُمْ'de [et-Tevbe 9/67] olduğu gibi terk mânasına "nisyan"dan mensî, yani metruk demek olub nesî' ayının diğer bir haysiyetiyle ismi olmasıdır. İbn Abbas "bir sene

muharremi terk ederler bir sene de muharrem yaparlardı"[1] demekle bu mânayı göstermiştir. Demek ki [2535] نسيء ayın tehiri haysiyetini ifade eden bir ismi olduğu gibi نسي de terki haysiyetini ifade eden bir ismidir. Fi'l-vâki' bâlâda îzah olunduğu üzere iş yalnız bir tehir ile kalmıyor, bir de terki iktizâ ediyordu ve bundan dolayı yirmi beş senenin bir senesi tamamen terk edilip sıvıştırılmış bulunuyordu ki bu mânayı نسيء ismi sarâhaten iş'âr etmediği hâlde نسي bilhassa bu mânayı ifade etmektedir. Binâen'aleyh bu "nesî'" ismi Türkçede bir vakitler müte'âref olmuş olan "sıvış senesi" tâbirine şebîhtir. Ve âyette نسيء mefhûmu يُحِلُّونَهُ عَاماً mazmûnunda, نسي mefhûmu da فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللّٰهُ وَيُحَرِّمُونَهُ عَاماً neticesinde gösterilmiş demektir ki meâli şu demek olur:

اِنَّمَا النَّسٖٓيءُ O nesî', kasden unutulup kebs ve terk edilen o mensî ve metruk ay, o sıvış ayı زِيَادَةٌ فِى الْكُفْرِ küfürde bir[2] ziyadeden başka bir şey değildir. Yani zannedildiği gibi bir kazanç değil, küfrü artırmaya bir sebeptir. Küfürde daha ileri gitmek, asl-ı küfürden fazla küfür yapmak ve yaptırmak için ziyade kılınmış bir aydır. {يُضَلُّ بِهِ الَّذٖينَ كَفَرُوا} Bununla -نسيء veya نسي ile- kâfirler idlâl olunurlar. ❁ Esâs-ı küfürlerine ilâveten dalâletten dalâlete düşürülürler.

Nâfi', İbn Kesir, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım'dan Şu'be, Ebû Ca'fer kıraatlerinde yâ'nın fethi ve dâd'ın kesriyle يَضِلُّ okunduğuna göre "bununla kâfirler dalâlete düşerler." Yani bu, öyle bir şeydir ki bunu kâfir olanlar yapar ve bu sebeple küfür üzerine küfrederek bütün bütün sapar, sapar[3] giderler. Ya'kub kıraatinde yalnız dâd'ın kesriyle يُضِلُّ okunduğuna göre üç mâna vardır: Bununla kâfirler idlâl yaparlar, kendilerine uyanları büsbütün yoldan çıkarırlar, yahut o نسيء yapan, ayları tehir veya tezyid eden nesî'ci bu نسيء fiili veya ayı ile kâfirleri idlâl eder durur. Yahut Allah bununla kâfirleri idlâl eder, şöyle ki:

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 245:

يقول: يتركون المحرم عامًا، وعامًا يحرّمونه.

2 B -"bir".

3 B -"sapar".

[2536] {يُحِلُّونَهُ عَاماً} Onu -o نسيء yahut نسي ayını, yani o tehir edilen veya sıvıştırılan ayı- bir sene helâl {وَيُحَرِّمُونَهُ عَاماً} ve bir sene haram kılarlar. ❁ Aynı bir ayı bir sene helâl hurmetsiz bir ay sayarlar, bir sene sıvıştırdıkları ayın hurmet-i mahsûsasını selb ü inkâr eder; onu helâl, hurmetsiz bir ay sayarlar. Meselâ safer derler, ertesi sene de aynı ayı tahrim eder, hurmetli bir ay addederler. Mesela muharrem yaparlar ki bunun nasıl bir tenakuz ve şaşırtma olduğu zâhirdir. Hâlbuki bu ay hakikatte ya helâldir ya haramdır; helâl ise haram sayılması bir yalan bir küfürdür, haram ise helâl sayılması bir yalan bir küfürdür[1].

Dikkat etmek lâzım gelir ki bu ifadede yalnız Arab'a mahsus olan nesî'in değil, ale'l-umûm nesî'in bir vasf-ı bârizi vardır. Çünkü evkāt-ı şer'iyede esas olan sene-i kameriye hesâbı yerine fazla veya eksik herhangi bir sene itibar edildiği takdirde o seneye nazaran kamerî aylar her sene bir miktar fark edeceği cihetle bundan gün mikyâsına tâbi' olan evkāt-ı şer'iye değişmezse de, sıyam ve hac gibi ay mikyâsına tâbi' olan umûr ve evâmirin, ibadetlerin ve hurmetlerin evkāt-ı şer'iyesi muhtas oldukları aylardan her sene kısmen olsun inhiraf eder. Ve binâen'aleyh bir sene helâl sayılan bir ay ertesi sene velev kısmen olsun haram sayılmak tenakuzu herhâlde vaki' olur. Mesela Yehûd ve Nasârânın dahi perhizleri, bayramları esasen hep sene-i kameriye hesâbıyla kamerî aylara mahsus iken bunları sene-i şemsiyeye tahvil ettikleri zaman [2537] eskiden perhiz ayı olan kamerî ay bir sene tam perhiz olmuş ise ertesi sene bu tehavvül, mutlak beş on gün olsun yenmiştir. Ve hele birkaç sene sonra behemehâl tamamen yenmiştir. "Bir sene helâl ve bir sene haram kılarlar" târifi ise bu iki hâlin ikisine de sâdıktır. Bâhusus يُحِلُّونَهُ عَاماً وَيُحَرِّمُونَهُ عَاماً beyânı bir ayı "bir sene helâl diğer bir sene de haram kılarlar" mânasını dahi ifade

1 Bazı müfessirler bu "tahrim ederler" cümlesini, "hurmetini olduğu gibi muhafaza ederler" meâlinde tevil eylemiş ve binâen'aleyh bu tahrîmin onlara isnâdı geçen sene ihlâl eylemeleri veya tahrim ve tahlîli âlihelerine nisbet etmeleri itibariyle olduğunu söylemiştir. Hâlbuki bu tevile lüzum yoktur ve sûret-i umûmiyede doğru değildir. Bazı seneler, meselâ nesî'in ilk senesinde böyle olursa da ondan sonraki senelerde emir ber aks olur da ihlâlde isabet, tahrimde küfr etmiş olurlar. Meselâ geçen sene şevvali safer yapmışlarken bu sene onu muharrem yaptıklarında ihlâl doğru, tahrim onların uydurması olur [Müellifin notu].

edebilir ki, bu surette diğer sene ertesi sene olmak lâzım gelmeyeceğinden bu şümul daha ziyade tevazzuh eder. Binâen'aleyh burada bilhassa Arapların bir sene nesî' yapıp bir sene yapmadıkları ve "bu sene safer helâldir, bu sene[1] saferdir" diye bu hill ü hurmet tenakuzunu her sene ilan ettikleri anlaşılmakla beraber nesî'in künh-i mâhiyetini teşkil eden en bâriz vasf-ı zâtîsi onun hükm-i şer'îsinde alâkadar olmayan diğer evsâf-ı ârıza ve suver-i cüz'iyesinden tecrid ve tenkīh olunarak Yehûdun, Rûmun vesâirenin kebslerindeki vasfa dahi şâmil bir sûret-i külliyede tefhim ve tasvir olunmuştur. Binâen'aleyh bir nesî'in, yani bir vakit tehir etmenin küfür ve dalâl olup olmadığını anlamak için en evvel dikkat olunması lâzım gelen vasıf budur. Ve bunu anlamak için Arabın nesî'i nasıl yaptığını diğer tafsîlâtıyla tedkīke lüzum da yoktur. O cihet âyetin maksûdundan hâriç zevâid kabîlindendir. Bu tesbit olunduktan sonra aynı bir ayı bir sene helâl bir sene haram yapmanın bir küfür, bir dalâl, bir şaşırtma olduğu da bedîhîdir. Binâen'aleyh iş bu kadarla kalsa nesî' yapmak bi'n-nisbe basit ve gayr-i müte'addî bir küfürden ibarettir demek olurdu. Fakat bu sade bununla kalmaz, birbirine müterettib iki garaza vasıta olmak için daha şümullü ve sârî bir şekl ü surette yapılarak gayet idlâlkâr bir küfr-i mütezâyid hâlini alır.

Bakınız bu bir ayı bir sene helâl bir sene tahrim şaşırtmasını niçin yaparlar {لِيُوَاطِؤُا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ} Allah'ın [2538] haram kıldıklarının adedine tatbik edip de {فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللّٰهُ} Allah'ın haram kıldıklarını helâl kılsınlar için ۞ öyle yaparlar. Yani hakikaten haram aylar bi-husûsihi falan filan ayların kendileri değil de keyfemettefak dört ay imiş, her hangisi olursa olsun dört aya hurmet edilmekle hakk-ı hurmet edâ olunurmuş, meselâ zilkadede bir hac yapmakla zilhiccede farz olan hac borcu sâkıt oluverirmiş, şabanı receb farzetmekle recebin hakk-ı hurmeti zâil ilh. oluverecekmiş, hem de on ikide dört nisbeti güya on üçte dört nisbetine müsâvî olabilirmiş gibi tutturarak ayların husûsiyetlerinden, hurmet-i mahsûsalarından ve helâl aylarla olan nisbetlerinden kat'-ı

---

1 H +"~~muharrem~~".

nazarla mücerred adedlerini, bir ay şaşırtmasını bütün senenin aylarına ve bu meyanda bilhassa haram aylara sirâyet ettirmek ve dolayısıyla nesî' cümlesine tatbik edip[1] hepsini yerlerinden oynatarak hurmetlerini başka aylara atmak ve bu suretle onların yerine kendiliklerinden dört ay tahrim edip bi'n-netîce Allah'ın tahrim ettiği bütün muharremâtı külliyen helâl kılmak için yaparlar. İşte nesî' şaşırtmasından garaz böyle bir idlâl, böyle şümullü tahlîl-i hurmet, böyle küllî bir nesî'dir. Bunun ise bir küfr-i mütezâyidden başka bir şey olmadığı aşikârdır.

İşbu لِيُوَاطِؤُا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللّٰهُ ta'lîli açıktan açığa gösteriyor ki örf-i câhiliyede nesî' sade bir ayın tehir ve tahlîline münhasır olmayıp dolayısıyla bütün haram aylara tatbik ediliyordu ve nesî'den asıl garazları da bu idi. Bir sene bir ayın tahlîli dolayısıyla o sene içindeki dört haram ayın tahlîline sebep olması ise gelen senenin başındaki muharremden itibaren bir ay geriletmesi demek olacağı zâhirdir ki bu da sırf şuhûr-i kameriye ile ifade olununca muharremin safer yapılması demek olur. Onun için tefsirlerde rivayet olunageldiği üzere "muharremi safer yaparlardı" târifi, "giden seneyi bir ay tezyid [2539] ve gelen seneyi bir ay tehir ederlerdi" demenin en beliğ bir ifadesi olduğundan zühul edilmemelidir. Gelen senenin muharremi saferinden itibar edilince muharrem fazla ve helâl bir ay farzıyla giden senenin sonuna atılmış, نسي نسيء safer-i âhir[2] yapılmış olur. Eğer bu bir ay geriletmenin her sene yeniden yeniye yapıldığı, yani her sene yeni bir ayın nesî' edildiği farzolunursa on iki senede tam bir sene kebs ü nesî' edilmiş, külliyen sıvıştırılmış, on üç sene on iki yapılmış, bir senesi tamamen inkâr ve istihlâl kılınmış olur. Ve aylar ancak on üçüncü (yani on dördüncü) senede yerlerine döner ve nesî' edilen ayın hurmetine ancak o sene riayet edilebilir ve ma'amâfîh hiçbirinde muharrem haccedilen ayı vely etmiş olmaz. Fakat âyetin işareti vechile aynı bir ayın tam nesî'i

---

1 B: "idi".
2 B: "ahîr".

lâekal iki senede bir yapılırsa yirmi beş senede bir sene çalınmış, tam bir sene-i kameriye gayr-i kamerî yirmi dört sene ile kebs ü nesî' edilmiş olur ki Araplar böyle yapıyorlardı. Eğer tam bir ay tehiri iki seneden fazlada yapılırsa aynı netice daha fazla senelerde vukû' bulmuş, tam bir senenin sıvıştırılması daha fazla bir müddette yapılmış olur. Mesela Yehûd ve Gildanî takvimiyle[1] üç senede tam bir ay kebsiyle otuz[2] altı sene-i şemsiyede ve Nasârâ takvimiyle otuz üç sene-i şemsiyede tam bir sene-i kameriye çalınır, hepsinde bir devir zarfında bir ayın tehirinden itibaren hurmetler yalnız adedlere tatbik edilmiş ve mahallerinden alınarak başkalarına verilmiş ve keyfiyet sade bir tehir ve kazâdan ibaret kalmayıp nesî'cilerin vaz' ettiği hurmetlere itikad ve riayetle Allah'ın tâyin ve tahsis ettiği hurmetler inkâr ve istihlâl olunmuş ve bi'n-netîce bir senenin hurmetleri de hiç icrâ edilmeyip bütün bütün terk ü nisyan edilmiş, sıvıştırılmış bulunur. Ve devirler tekerrür ettikçe hâl tekerrür eder. Ve bu suretle sade ayların değil, Allah'ın bütün muharremâtının istihlâli itiyad hâline getirilmiş olur ki artık bunun ne büyük bir idlâl ve ne kadar ziyâde-i küfr olduğu tasavvur olunsun.

[2540] Demek ki her zaman yapılması helâl ve mubah olan şeyler nokta-i nazarından nesî' tasavvur olunmaz. Herhangi bir hurmet vakt-i mahsûsunda istihlâl edilmedikçe nesî' mânası bulunmaz. Yalnız bir hurmeti tahlil etmek bir küfr olacağından diğerlerine sirayet ettirmeyerek yalnız bir ayın veya bir vaktin tehir ve tahlîli örfen nesî' sayılmasa bile şer'an bir nesî'dir. Fakat küfr-i mütezâyid olan nesî' değil, bir küfr-i basît olan nesî'dir. Bir vaktin tehir ve tahlîlini diğerlerinin[3] tahlîline mebde' yapmak tarîkiyle nesî'in sûret-i ma'rûfesi olan mütezâyid nesî' ise ne şekilde olursa olsun bir küfürden ibaret kalmaz. Müstelzim olduğu tahlîl-i haramın tezâyüdü nisbetinde birçok küfürdür, زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ'dür.

---

1 B: "takvimleriyle".
2 H +"üç".
3 B: "diğerinin".

Bunu tatbik edenler bir kere küfretmekle kalmaz, her tahlilde tecdîd-i küfr etmiş olurlar ve bu ne kadar mestur ve ince bir hesap ile yapılırsa avam için farkı o nisbette gizli ve müşkil olacağından kuvve-i idlâliyesi de o nisbette ziyade olur.

Bu dalâl ve idlâlin asıl menşe'i nedir bilir misiniz?

{زُيِّنَ لَهُمْ سُوءُ اَعْمَالِهِمْ} Amellerinin kötüsü kendilerine tezyin edilmiştir. ❁ Müzeyyen, hoş bir şey gösterilmiştir. Onun için aldanırlar, adede riayet perdesi altında dinden vakit çalıp Allah'ın hurmetlerini tahlil ve nefislerine zulmetmeyi dünyada bir kâr, bir meziyet, bir dirayet telakkī eder, küfrü ve ileri gitmeyi hoşlanır, takdir ve tahsin ederler {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ} ve Allah kâfirler gürûhuna hidâyet etmez. ❁ Ale'l-umûm kâfirlere küfürlerinden dolayı nîk ü bedi seçtirmez, nesî' yapanlar ve onlara aldananlar da esasen Allah'a ve âhirete imanları yok kâfirler olduklarından o dalâl ve idlâl ile küfürde ziyadeliği kendilerine müzeyyen gösterir. Ve binâen'aleyh küfürden küfre, dalâletten dalâlete yuvarlanırlar, doğru yola çıkamazlar.

Bu nesî' meselesini ve bâhusus Arab-ı câhiliyenin sûret-i nesî'ini birçokları iyice tasavvur edemedikleri cihetle bu babda tefsirlerde vârid olan rivayetlerin ta'rîfâtı ve âyetin يُحِلُّونَهُ عَاماً وَيُحَرِّمُونَهُ عَاماً لِيُوَاطِؤُا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ فَيُحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللّٰهُ mazmûnunun [2541] muktezâ-yı zâhiri dairesinde tertip etmiş olduğumuz şu cedveli buraya dercediyoruz ki bunda Arab-i câhiliyede bir devr-i nesî'e ait hisâbât kolaylıkla istihrac olunabilir. Büyük daire on iki nesî'de yirmi beş senenin bir senesini nesî' eden yirmi dört senede ikişer sene sırasıyla muharrem yapılıp sene başı sayılan ayları esâmî'-i asliyeleriyle gösterir ki on üç rakamlılar on üç aylık nesî' seneleri, on iki rakamlılar da on iki aylık kazâ seneleridir. İçindeki daire de o ikişer senede zilhicce yapılıp haccedilen ve hac vakti farz eyledikleri mevsime tesadüf eden ayları gösterir. Şöyle ki:

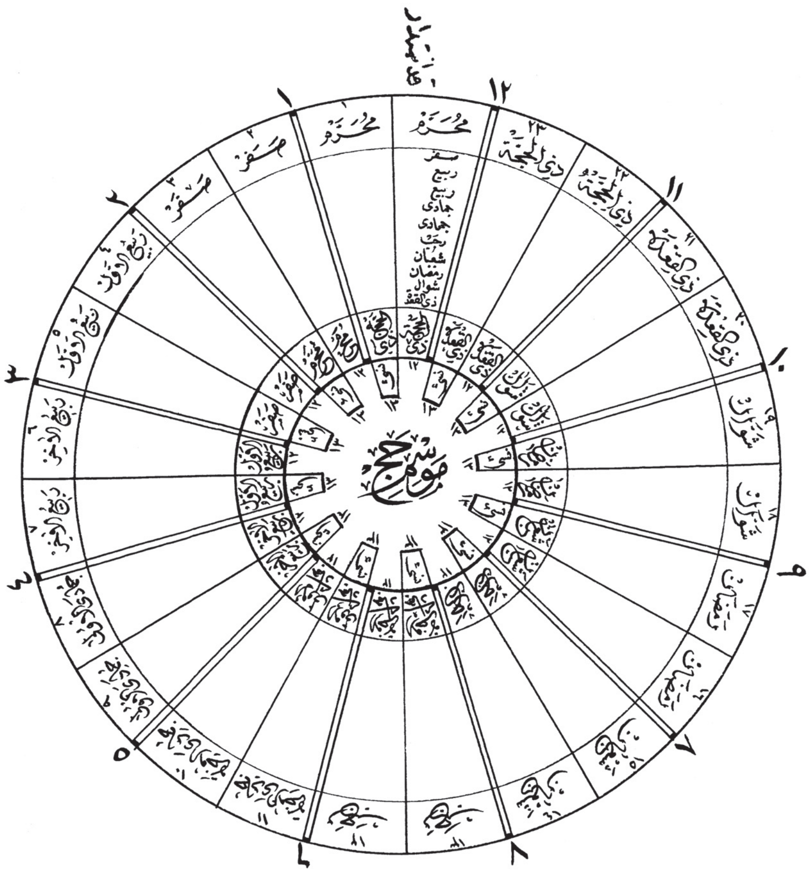

[2542] Nesî' böyle ve kâfirlerin ahvâli öyle iken:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مَا لَكُمْ اِذَا قٖيلَ لَكُمُ انْفِرُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اثَّاقَلْتُمْ اِلَى الْاَرْضِؕ اَرَضٖيتُمْ بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا مِنَ الْاٰخِرَةِۚ فَمَا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا قَلٖيلٌ ﴿٣٨﴾ اِلَّا تَنْفِرُوا يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا اَلٖيمًا وَيَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلَا تَضُرُّوهُ شَيْـًٔاؕ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٣٩﴾ اِلَّا تَنْصُرُوهُ فَقَدْ نَصَرَهُ اللّٰهُ اِذْ اَخْرَجَهُ الَّذٖينَ كَفَرُوا ثَانِىَ اثْنَيْنِ اِذْ هُمَا فِى الْغَارِ اِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهٖ لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَاۚ فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكٖينَتَهُ عَلَيْهِ وَاَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذٖينَ كَفَرُوا السُّفْلٰىؕ وَكَلِمَةُ اللّٰهِ هِىَ الْعُلْيَاؕ وَاللّٰهُ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ ﴿٤٠﴾ اِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَاهِدُوا بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِؕ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٤١﴾

[2543] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Ne oldu ki size "Allah yolunda seferber olun" denilince yerinize yığıldınız kaldınız; yoksa âhiretten geçip dünyâ hayata râzı mı oldunuz? Fakat o dünyâ hayatın zevki âhiretin yanında ancak pek az bir şey[1] (38). Eğer toplanıp seferberlik etmezseniz o sizi elîm bir azab ile ta'zîb eder ve yerinize başka bir kavim getirir ve siz ona zerrece zarar edemezsiniz, Allah her şeye kādirdir (39). Eğer siz ona yardım etmezseniz, biliyorsunuz a Allah ona yardım etti; o küfr edenler onu çıkardığı sıra ikinin biri iken, ikisi gārdalar iken, ki o lahza arkadaşına "mahzun olma çünkü Allah bizimle beraber" diyordu, derken Allah onun üzerine sekînetini indirdi, onu da görmediğiniz ordularla teyid buyurdu da öyle yaptı ki o küfr edenlerin kelimesini en alçak etti. Allah'ın kelimesi ise en yüksek o, öyle ya Allah bir Azîz, Hakîm'dir (40).[2] Sizler gerek sebükbar ve gerek ağırlıklı olarak seferber olunuz ve mallarınızla canlarınızla Allah yolunda cihad ediniz, eğer bilir takımdan[3] iseniz bu sizin için hayırdır (41).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey iman etmiş olanlar ❁ mâzîde imanı mütehakkık bulunanlar, {مَا لَكُمْ اِذَا ق۪يلَ لَكُمُ انْفِرُوا ف۪ى سَب۪يلِ اللّٰهِ اثَّاقَلْتُمْ اِلَى الْاَرْضِ} ne yapıyorsunuz; size ne oldu ki "Allah yolunda nefîr olunuz" denildiği -seferberlik emri verildiği- zaman yere doğru tesâkul ettiniz ❁ yere meyl ederek, arzın câzibesine kapılarak, yani dünya düşüncesine düşerek [2544] ağır aldınız, betâet gösterdiniz, yahut seferi giran gördünüz, kederinizden yerlere yığılakaldınız.

Rivayet olunduğuna göre bu hâl, hicretin dokuzuncu yılı[4] Tebük seferberliği emredildiği zaman vâki' olmuştu. O zaman Huneyn ve

---

1 H: "şeydir".

2 H: "Eğer siz ona yardım etmezseniz, biliyorsunuz a Allah ona yardım etti; kâfirler onu çıkardığı vakit ikinin ikincisi iken, ikisi gārdalar iken arkadaşına 'mahzun olma Allah kat'iyyen bizimle beraber' diyorken yardım etti de üzerine sekînetini indirdi ve onu görmediğiniz ordularla teyid buyurdu ve o küfr edenlerin kelimesini gayet alçak düşürdü. Kelimetullah ise o gayet yüksek. Öyle ya Allah Azîz'dir, Hakîm'dir (40)".

3 B: "takımından".

4 H: "senesi".

Tâif muharebelerinden yeni avdet edilmiş bulunuyordu. Vakit ise yaz sıcağının pek şiddetli bir sırası ve pek dar bir kaht zamanı idi. Bununla beraber Medine'nin meyveleri yetişmiş, gölgeleri güzelleşmişti. Sonra mesafe uzak, düşman kesretli idi. Rum askeri üzerine gidilecekti. Binâen'aleyh diğer gazâlarda mu'tad olan hazırlıktan çok ziyade bir hazırlığa ihtiyaç vardı. Bu gibi esbâbdan dolayı bu seferberlik nâsa giran gelmiş[1] ve bu orduya "ceyş-i usret" tesmiye edilmişti. Böyle birçok müşkilât içinde teçhiz edilebilen piyade ve süvari mecmû'u yirmi bin[2] kişilik bir ordu ile Resûlullah Tebük'e müteveccihen hareket buyurmuş, bedevî kabâil ve mü'minlerden bazıları ve birçok münafıklar tehallüf etmişler kalmışlardı.

Bu Sûre-i Berâe'nin esbâb-ı nüzûlünden birçoğu işbu Tebük seferi esnâsında vâki' olmuş bulunduğundan[3] bu âyetten itibaren o seferde açık veya gizli vukū'a gelen ahvâl-i gayr-i marziyenin beyan ve tenkid ve fîmâ-ba'd o gibi ahvâlin tekerrüründen tahzir ile umûmî bir tevbekârlık şevkinin tehyîcine başlanmıştır. Binâen'aleyh buradan itibaren Berâe mazmûnu içinde tevbe mazmûnuna giriyoruz ve ilk evvel fî-sebîlillâh seferberlik emrine karşı ağır davrananlara itâb ile söze başlandığını görüyoruz. Bu hitâbâtın nesî' âyetini tâkip etmesi ne kadar mânidardır. Bunlar nüzulde nesî' âyetinden mukaddem iken tertîbinde muahhar îrad buyurulması gösterir ki bu hitab o günkülerden ziyade müstakbeldekilere müteveccihtir.

"**Nefr**", asl-ı lügatta müheyyic bir emirden dolayı bir yerden bir yere fırlayıp çıkmaktır. Ürkmek demek olan "nüfûr" da bu mânadandır. Fakat "nüfûr" mücerred kaçıp [2545] kurtulmak için menfî bir

1 *Tefsîru Mücâhid,* thk. Muhammed Abdüsselam Ebu'n-Neyl, Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1410/1989, s. 368; Vâkıdî, *el-Megāzî,* III, 1022, 1060; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 516, 549; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 253:

هذا حين أمروا بغزوة تبوك بعد الفتح وبعد الطائف وبعد حنين، أمروا بالنفر في الصيف حين خرفت النخل، وطاب الثمر، واشتهيت الظلال، وشق عليهم الخروج.

2 Vâkıdî ile İbn Sa'd Tebük seferine çıkan İslâm ordusunun otuz bin kişi olduğunu kaydederler (*Megâzî,* III, 996, 1041; *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* II, 166). Müellif yirmi bin rakamını İbn Atıyye (*el-Muharraru'l-vecîz,* III, 34) veya Ebû Hayyân'dan (*Bahru'l-muhît,* V, 418) nakletmiş olabilir.

3 M ve B: "olduğundan".

harekette isti‘mâl edildiği hâlde “nefr” düşmana karşı gazâ için fırlayıp çıkmakta isti‘mâl edilir. Ve böyle çıkıp toplanan cemaate “nefîr”, her birine de “nefer” denilir. İmamın nâsı cihâda davet ve tahrik etmesine de “istinfar” tâbir olunur ki, lisânımızın şimdiki ıstılâhında “seferberlik emri”, frenklerde de “mobilizasyon” yani halkı yerinden oynatma ıtlak edilir. Bu istinfar ya umûmî veya husûsî olur. Umûmîsine “nefîr-i âm” tâbiri lisânımızda mukarrerdir. اِنْفِرُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ Emri mutlak olduğu için iki surete de şâmildir. Demek ki fî-sebîlillâh istinfar vukū‘ bulunca suretine göre derhâl icâbet farzdır. Burada betâet gösterenler bile tekdir edilmiştir. Elbette bu tesâkul mü'minlerin hepsinde vâki‘ olmuş değil idi. Fakat bir kül teşkil etmesi lâzım gelen bir hey'et-i ictimâ‘iyeden bazılarının ağır alması küllün betâeti mânasını istilzam edebileceği, seferberliğin vaktiyle istikmal edilemeyip ordu hey'et-i mecmû‘asının sırasında hareketten geri kalmasına sebep olabileceği, bunun da zararı umûma ait olacağı nüktesiyle umûma hitâben buyurulmuştur ki:

Neye ağır aldınız {اَرَضٖيتُمْ بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} hayât-ı dünyaya, o alçak hayata râzı mı oldunuz? {فَمَا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا قَلٖيلٌ} Fakat hayât-ı dünya metâ‘ı âhirette -âhiretin yanında- pek az, pek hakir bir şeyden başka nedir? {اِلَّا تَنْفِرُوا} Eğer nefîr olmazsanız ❁ yani fî-sebîlillâh seferberlik emri verilince koşup toplanmazsanız {يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا اَلٖيمًا} O sizi pek acı bir azab ile ta‘zîb eder. ❁ O sebeple Allah başınıza elîm bir felâket getirir, o hoşlandığınız dünya hayatınızı kıtlık, sefâlet, mahkûmiyet gibi pek acıklı sebeplerle elinizden alır, sizi helâk eder {وَيَسْتَبْدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ} [2546] ve başka bir kavme istibdâl eyler ❁ mevkiinizi sizden başka bir kavme verir, emirlerini onlara infaz ettirir {وَلَا تَضُرُّوهُ شَيْـًٔا} ve siz ona -Peygambere- hiçbir zarar yapamazsınız {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ} Allah alâ külli şey'in kadîr'dir.

{اِلَّا تَنْصُرُوهُ} Eğer siz ona -Peygamber'e gerek nefr ve gerek sâir herhangi bir suretle- nusret etmezseniz ❁ Allah eder {فَقَدْ نَصَرَهُ اللّٰهُ} zira bu bir hakikat ki Allah onu mansur kıldı: Nusretine mazhar etti. ❁ Hem bakınız ne kadar dar bir zamanda: {اِذْ اَخْرَجَهُ الَّذٖينَ كَفَرُوا}

Kâfirler onu çıkardıkları -Mekke'den çıkmasına sebep oldukları- vakit {ثَانِیَ اثْنَيْنِ}[1] ikinin birisi iken {اِذْ هُمَا فِى الْغَارِ} ikisi o mağarada bulundukları sırada ❁ ki Mekke'nin sağ tarafında bir saat mesafede bulunan Cebel-i Sevr'in tepesinde bir mağaradır. (*Sûre-i Enfâl'de* وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذٖينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ اَوْ يَقْتُلُوكَ اَوْ يُخْرِجُوكَ *[8/30] âyetine bak.*) {اِذْ يَقُولُ لِصَاحِبِهٖ لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا} O lahzada ki, arkadaşına -o biricik musâhibi Ebû Bekr-i Sıddîk'a- "Mahzun olma, çünkü her hâlde Allah bizimle beraberdir" diyordu. ❁ Yani Allah avn ü ismeti ile her hâlde ve dâima beraberimizde nigehbân ve nâsırımızdır. Maiyyetine hiçbir şâibe-i hüzün bulaştırmayacak, nerede olursak olalım bizi koruyacak bir velâyet-i dâime ile hâfızımızdır. Artık bu muhakkak iken hüzne cevaz yoktur diye kat'î tesellî veriyor, hüzünden nehyediyordu. Rivayet olunduğu üzere bu sırada müşrikler izleri tâkip ede ede gelmişler, gārın üstüne çıkmışlardı. Bu lahzada idi ki Ebû Bekir radıyallahu anh mahzun olmuş, "Yâ Resûlallah ben öldürülürsem nihâyet bir adamım, fakat sen musâb olursan Allah'ın dini gitti" diye arz-ı teessür etmiş [2547] idi. Resûlullah da "o hâlde Allah, üçüncüleri olan ikiye o zannın ne?" فَمَا ظَنُّكَ بِاثْنَيْنِ اللّٰهُ ثَالِثُهُمَا Yani o hâlde o endişen ne لَا تَحْزَنْ اِنَّ اللّٰهَ مَعَنَا buyurmuştu.[2]

{فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكٖينَتَهُ عَلَيْهِ} Allah da derhâl ona o arkadaşının üzerine[3] sekînetini indirdi ❁ öyle hüzn-engîz bir lahzada bile Peygamberinin hatırına bir gubâr-ı hüzün kondurmadıktan başka onun feyz-i sohbetiyle refîk-i sıddîkının hüznünü def' edip kalbine lâyezâl bir itmi'nân-ı rahmet verdi. Bir tasavvur olunsun, Mekke'de Resûlullah'ı katl kasdıyla kâfirlerin hâne-i saâdeti kuşattıkları ve geceleyin Resûlullah'ın onlara görünmeden çıkıp Ebû Bekir'i alarak gāra gittiği o hicret günleri ne hâileli bir vakit!

---

1 H +"~~ikisinin~~".

2 Buhârî, Tefsîr, 9/9; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIV, 259:

حدثني أبو بكر رضي الله عنه قال: كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم في الغار، فرأيت آثار المشركين، قلت: يا رسول الله، لو أن أحدهم رفع قدمه رآنا، قال: ما ظنك باثنين الله ثالثهما.

Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 171; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XIII, 374:

«إذ هما في الغار إذ يقول لصاحبه لا تحزن» وذلك أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لأبي بكر: لا تحزن إن الله معنا في الدفع عنا وذلك حين خاف القافة حول الغار، فقال أبو بكر: أتينا يا نبي الله. وحزن أبو بكر فقال: إنما أنا رجل واحد، وإن قتلت أنت تهلك هذه الأمة. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: لا تحزن.

3 H -"o arkadaşının üzerine".

Ve o kadar kesretli düşmanın her tarafa saldırıp aramakta bulundukları iki zâtın bir ıssız mağarada kapandıkları günler, geçirdikleri saatler ne saat!.. Ve o saat içinde Resûlullah'ın arkadaşına "mahzun olma, her hâlde Allah[1] bizimle beraberdir" dediği lahza ne lahza!.. Ve öyle bir lahzada Resûlullah'ın hiçbir şâibe-i hüznü tecviz etmeyen o îkān ve itmi'nânı, ilm ü şuhûdu, metanet ve sekîneti ne ilâhî bir kuvvet, ne i'câzkâr bir bişâret! Sonra öyle kudsî bir hüzün ile sızlayan ve bu tebşîri derhâl tasdik ile mazhar-ı sekînet-i ilâhiye olan kalb-i Sıddîk'taki sadâkat ve iman, ne kadar derin bir sadâkat, ne kadar yüksek bir iman! Ve o anda hakka'l-yakīn tecellî eden ma'iyyet-i ilâhiye ve nâzil olan sekînet-i rabbâniye ne ezelî bir hakikat, ne lâyezâl bir rahmet ü nusrettir!..

İşte Allah Resûlünü öyle bir vakitte böyle mansur kıldı {وَاَيَّدَهُ بِجُنُودٍ لَمْ تَرَوْهَا} ve onu sizin görmediğiniz cünûd ile teyid eyledi {وَجَعَلَ كَلِمَةَ الَّذٖينَ كَفَرُوا السُّفْلٰى} ve o küfredenlerin "kelime"sini -davet ettikleri küfrü- süflâ kıldı ❁ alçattı da alçattı, öyle ki en sefil kelime, o oldu {وَكَلِمَةُ اللّٰهِ} [2548] hâlbuki Allah'ın kelimesi: tevhid لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ {هِيَ الْعُلْيَا} odur ancak ulyâ ❁ en âlî[2], en yüksek kelime {وَاللّٰهُ عَزٖيزٌ حَكٖيمٌ} ve Allah Azîz,[3] Hakîm'dir. ❁ Yenilmez, yanılmaz, O'nunla uğraşılmaz, hükmüne karşı gelinmez, koruduğu kahredilmez, kahrettiği kurtarılmaz; esbâb O'na değil, O esbâba hâkimdir. Ve hükm ü tedbîri ise ayn-ı hikmettir. Onun izzet ü celâli başkalarının yardımına muhtaç olmaktan münezzehtir, dine nusret ve i'lâ-yı kelimetullah için nefîr ve cihad emirleri ise hem O'nun kulları üzerinde bir hakk-ı izzet, hem de onların menâfi' u mesâlihini temin eden mukteză-yı hikmettir. Onun için "fî-sebîlillâh seferber olunuz" denildi mi kendiliğinizden {اِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا} hifâfen ve sikālen koşup toplanınız. ❁ Gerek yeğni gerek ağır hangi hâlde olursanız olunuz, yani gerek kolay gelsin gerek zor, genç ve ihtiyar, bekâr ve evli, işsiz ve meşgul, fakir ve zengin, piyade ve süvâri, sebükbâr ve yüklü ne hâlde olursa olsun

1 H: "Allah her hâlde".
2 B: "a'lâ".
3 H +"ve".

az çok bir istitâ'ati hâiz olanlar hepiniz fevc fevc nefîr[1] olunuz {وَجَاهِدُوا بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ} de mallarınız ve nefislerinizle cihad ediniz ❁ hem mâlen hem nefsen cühdü olan ikisiyle de, yalnız mâlen cühdü olan malıyla, yalnız nefsen cühdü olan da nefsiyle gücü yetebildiği kadar cihad etsin {ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ} bu -bu nefr ü cihad- sizin için hayrdır. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer bilir oldunuzsa ❁ yani hayrı bilmek melekesini hâiz iseniz bu böyledir. Bunun hakkınızda hayr olduğunu bilir, icrâ edersiniz.

Bu kayıtta hayr olan cihâdın ilme mütevakkıf ve bu ilmin esası da hakīkat-i hayra ilim olduğunu iş'âr vardır. Binâen'aleyh seyf ile cihâdın mebnâsı ilim ile cihaddır. Bunun esası da hâricî düşmandan evvel nefsin cehaletine [2549] ve şehevâtına karşı cihaddır ki buna "cihâd-ı ekber" tesmiye olunmuştur. *Tefsîr-i Taberî*'de Sûre-i Berâe'nin ilk nâzil olan âyeti اِنْفِرُوا خِفَافاً وَثِقَالاً'dir diye iki rivayet mezkur, Mücâhid'den de Berâe'den ilk nâzil olan لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللّٰهُ فِى مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ'dir [9/25] ki nusret-i ilâhiye târif ve Tebük gazâsı için tergīb olunmuştur diye menkūldür.[2] (*Yine bu sûrede gelecek olan* لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَٓاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضٰى *[9/91] daha sonra* وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَٓافَّةً *[9/122] âyetlerine bak.*)

Ebû Bekr Cessâs'ın *Ahkâm-ı Kur'ân*'da zikrettiği üzere cihad bi'l-mâl iki suretle olur. Birisi malını harbde kendisine lâzım olacak hayvan, silah, âlât ve edevât, erzak vesâire gibi levâzım ve mühimmât-ı harbiyeye sarf etmek, birisi de sâir mücâhidlere ve onların techîzâtına sarfetmektir. Bi'n-nefs cihad ise türlü türlüdür. Ezcümle bizzat kıtâle girişmek, ahkâm ve vezâif-i cihâdı beyan ve tâlim ve Allah teâlâ'nın ol babdaki sevab ve ikābını zikr ü tefhim etmek, sevkiyâtı ve emr u kumandayı idare etmek, düşmanın ahvâl ü harekâtını ve eksiğini gediğini haber vermek, fenn-i harbe müte'allik vukuf ve tecribesi ile hiyel-i harbiye hakkında bildiklerini ve harb işlerinde Müslümanları evlâ ve aslaha irşad edecek

---

1 M ve B: "nefr".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 269-270:

عن مسلم بن صبيح قال: أول ما نزل من براءة: «انفروا خفافًا وثقالا».

عن مجاهد قال: إن أول ما نزل من براءة: «لقد نصركم الله في مواطن كثيرة»، قال: يعرِّفهم نصره، ويوطِّنهم لغزوة تبُوك.

re'y-i sedîdini yerinde Allah için iş'âr eylemek.[1] Velhâsıl müslimîne kuvvet ve düşmana vehn verecek her fi'l ü kavil, bi'n-nefs cihaddan ma'duddur.[2] Ve binâen'aleyh o iki vechile bu uğurda mal sarfetmek de mâlen cihâda dâhildir. Bu bâbda Allah için sarf-ı cühd ederek bunları yapabilmek evvelâ nefsin atâletine, kendi kuvâsı ve emvâli hakkındaki temâyülât u ihtirâsâtına karşı bir mücahedeyi istilzam eder. Bu da nefsin hayr u şerrini, hakīkī menfaat ve mazarratını [2550] bihakkın temyiz edebilmesine, bu da hayr-ı a'lâyı bilmesine mütevakkıftır.

Seferberlik emrine karşı tesâkul edenlere sûret-i umûmiyede tekdir ve bu âyetle nefîr-i âm emri bütün şümûlüyle tebliğ edildikten sonra tehallüf vukū'âtını bast u intikād ve himmetleri alçak olanların denâetlerini beyan ve münafıkların hud'a ve nifaklarını teşhir ve sû'-i âkıbetlerini tasvir siyakında Resûlullah'a tevcîh-i hitab ve teblîğ-i savab ile buyuruluyor ki:

لَوْ كَانَ عَرَضاً قَرِيباً وَسَفَراً قَاصِداً لَاتَّبَعُوكَ وَلٰكِنْ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ وَسَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ يُهْلِكُونَ اَنْفُسَهُمْ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٤٢﴾ عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا وَتَعْلَمَ الْكَاذِبِينَ ﴿٤٣﴾ لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ اَنْ يُجَاهِدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ﴿٤٤﴾ اِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فٖي رَيْبِهِمْ

---

1 Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm Bedr'e indiği zaman Hubâb b. Münzir radıyallahu anh "Yâ Resûlallah, bu re'y ettiğin bir re'y mi yoksa bir vahiy mi?" diye sordu. رَأْيٌ رَأَيْتُه buyurdu. Bunun üzerine Hubâb "Öyle ise ben de suyun üzerine inmenizi ve onu arkanıza almanızı, düşman tarafındaki kuyuları ta'vîr etmenizi, yani taht-ı tehdidde bulundurmanızı re'y ediyorum" demiş, Resûlullah da öyle yapmıştı [Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 318. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 53; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 620] [Müellifin notu].

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 318:

والجهاد بالمال يكون على وجهين: أحدهما إنفاق المال في إعداد الكراع والسلاح والآلة والراحلة والزاد، وما جرى مجراه مما يحتاج إليه لنفسه. والثاني إنفاق المال على غيره مما يجاهد، ومعونته بالزاد والعُدّة ونحوها. والجهاد بالنفس على ضروب: منها الخروج بنفسه، ومباشرة القتال، ومنها بيان ما افترض الله من الجهاد، وذكر الثواب الجزيل لمن قام به، والعقاب لمن قعد عنه، ومنها التحريض والأمر، ومنها الإخبار بعورات العدو، وما يعلمه من مكايد الحرب وسداد الرأي وإرشاد المسلمين إلى الأولى والأصلح في أمر الحروب، كما قال الخباب بن المنذر حين نزل النبي صلى الله عليه وسلم ببدر فقال: يا رسول الله أهذا رأي رأيته أم وحي؟ فقال: «بل رأي رأيته» قال: فإني أرى أن تنزل على الماء، وتجعله خلف ظهرك، وتغور الآبار التي في ناحية العدو، ففعل النبي صلى الله عليه وسلم ذلك، ونحو ذلك من كل قول يقوّي أمر المسلمين، ويوهن أمر العدو.

يَتَرَدَّدُونَ ﴿٤٥﴾ وَلَوْ اَرَادُوا الْخُرُوجَ لَاَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً وَلٰكِنْ كَرِهَ اللّٰهُ انْبِعَاثَهُمْ فَثَبَّطَهُمْ وَق۪يلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِد۪ينَ ﴿٤٦﴾ لَوْ خَرَجُوا ف۪يكُمْ مَا زَادُوكُمْ اِلَّا خَبَالاً وَلَاَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَۚ وَف۪يكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ بِالظَّالِم۪ينَ ﴿٤٧﴾

[2551] **Meâl-i Şerîfi**

O, bir yakın ganimet ve orta bir sefer olsa idi mutlaka arkana düşerlerdi, lâkin o meşakkatli mesafe kendilerine uzak geldi. Bunununla beraber "eğer istitâʿatimiz olsa idi elbette çıkardık" diye yakında yemin edecekler, nefislerini helâke sürükleyecekler, Allah biliyor ki zira onlar katʿiyyen yalancılardır (42). Allah senden affetti ya, şu neden onlara izin verdin de beklemedin ki doğru söyleyenler sence tebeyyün ede[1] ve yalancıları bilesin? (43). Allah'a ve âhiret gününe imanlı kimseler mallarıyla, canlarıyla cihad edeceklerinden dolayı senden istîzân etmezler ve Allah o müttakīleri bilir (44). Ancak o kimseler senden istîzân[2] ederler ki Allah'a ve âhiret gününe inanmazlar ve kalbleri işkillidir de[3] işkilleri içinde çalkanır dururlar (45). Eğer cihâda çıkmayı dileselerdi elbet[4] onun için hazırlık görürlerdi lâkin davranmalarını Allah istemedi de onları alıkoydu ve "oturun oturanlarla beraber" denildi (46). Eğer içinizde[5] çıkmış olsalardı bozgunluk etmekten başka bir fâideleri olmayacak ve sizi fitneye uğratmak maksadıyla aralarınıza saldıracaklardı, içinizde de onları dinleyecekler vardı, Allah o zâlimleri bilir (47).

[2552] Yâ Muhammed, {لَوْ كَانَ عَرَضاً قَر۪يباً وَسَفَراً قَاصِداً} eğer -o davet olundukları hedef- yakın bir kelepir ve mutedil bir sefer olsa idi {لَاتَّبَعُوكَ} her hâlde hepsi arkana düşerlerdi ۞ o kalanlar kalmaz, tehallüf etmezlerdi. Allah rızâsı için değilse de herhâlde kelepir için davete icâbet

1 H: "etsin de".
2 B -"etmezler ve Allah o müttakīleri bilir (44). Ancak o kimseler senden istîzân".
3 H -"de";
H +"onun için bunlar".
4 B: "elbette".
5 B: "içinizden".

eder arkandan gelirlerdi. {وَلٰكِنْ بَعُدَتْ عَلَيْهِمُ الشُّقَّةُ} Velâkin şukka -yani o meşakkatli uzun mesafe, onlara uzak- o kalanlar öyle zahmetli işe gelemezler, muvaffakiyeti istib'âd ederler, ihtimal verseler bile zahmet ve mücahede ile elde edilecek büyük işlere yanaşamazlar, uzun mesafeler kat' ederek dünyanın en kuvvetli bir devletine, Roma ordularına karşı gidip göğüs vererek cihad etmek gibi bir emr-i mühim, böyle bir fazilet ve şecaat o kelepircilerin alçak himmetlerinden ba'îd oldu. Onun için sana ittibâ' etmediler, geri kaldılar. {وَسَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ لَوِ اسْتَطَعْنَا لَخَرَجْنَا مَعَكُمْ} Hem yakında bunlar, bu kalanlar "billahi istitâ'atimiz olsa idi her hâlde sizinle beraber çıkardık" diye yemin edecekler. ❁ Bu cümle gaybdan bir haberdir. Ve Tebük seferinin muvaffakiyetle neticeleneceğine bir tebşirdir. Yani siz onların istib'âd eyledikleri bu meşakkatli seferden yakında muzafferen geleceksiniz ve o zaman onlar size böyle i'tizâr ile hulûs çakarak Allah'a yemin edecekler {يُهْلِكُونَ اَنْفُسَهُمْ} kendilerini helâk eyleyecekler. ❁ Zira yalan yere yemin etmek kendini helâke sürüklemektir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm demiştir ki "الْيَمِين الْفَاجِرَة تَدَعُ الدِّيَارَ بَلَاقِعَ yalan yere yemin yurtları ıssız bırakır."[1] İkinci bir mâna yemin ederken kendilerini helâk edecekler. Yani kendilerini telef edercesine tehâlükle yemin edecekler. Üçüncü bir mâna ile: "Cansiperâne çıkar, [2553] canlarını tehlikeye koyarlardı" diye iddia ve yemin edecekler. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} Allah ise bilir ki hakikatte bunlar sûret-i kat'iyyede kâzibdirler. ❁ Gerek "İstitâ'atimiz olsa idi beraber çıkardık" şartiyyesi mazmûnunda, gerek bunun zımnında "lâkin ne çare istitâ'atimiz yoktu" diye matvî bulunan intifâ'-ı mukaddem iddiasında ve gerekse netice olan "kudretimiz olmadığından dolayı çıkamadık" davasında şeksiz şüphesiz yalancıdırlar. Çünkü çıkamamalarının sebebi istitâ'atsizlik değildi, istitâ'atleri vardı ve varken çıkmadılar. Bu vechile bu âyet bi'l-işâre delâlet eder ki: Hiç istitâ'ati olmayanlar[2] اِنْفِرُوا خِفَافاً وَثِقَالاً emrinin tenâvülünde dâhil değildirler. Emir, az çok istitâ'ati olanlaradır.

---

1 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 170; İshâk b. Râheveyh, *el-Müsned*, thk. Abdülgafur b. Abdülhak el-Bellûşî, el-Medînetü'l-Münevvere, Mektebetü'l-Îmân, 1412/1991, V, 270.

2 B -"olmayanlar".

Hulâsa yâ Muhammed, siz bütün müşkilâta rağmen bu seferde muvaffak olacaksınız ve o alçak mütehallifler, o yalancı münafıklar size hulûs çakmak için yalan yere yemin ede ede kendilerini kahredecekler.

{عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ} Allah senden affetti. ❁ Bu hitab mukaddemâ Hudeybiye vak'ası hakkında nâzil olmuş bulunan اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِيناًۙ لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ [el-Feth 48/1-2][1] tebşîrini hatırlatır, bu ise işbu meşakkatli Tebük seferinin Hudeybiye tarzında ve onun bir mütemmim ve mükemmili olmak üzere daha vâsi' bir feth-i mübîn olduğuna işaret demek olur. Yani, nasıl ki Hudeybiye seferi ve mu'âhedesi herkesin zâhirdeki nazarı hilâfına olarak bir feth-i mübîn olmuş, Mekke'nin fethine ve Cezîretü'l-Arab'da şirkin mağlûbiyetiyle İslâm'ın sür'at-i inkişâf ve intişârına bir mebde' teşkil etmiş, yeni bir devir açmış ise onun gibi işbu Tebük seferi de zâhirdeki müşkilâtına rağmen براءة من المشركين'e sebep ve İslâm'ın bütün âlemde zuhûruna mebde' olarak yeni bir devir açan bir feth-i mübîndir.

Ma'amâfîh örfte afv bir zenb ile alâkadar olacağından bütün nazar ve himmeti tâat ve takvâya masruf olan [2554] ehl-i kurb ve ismete bir af tebliği ne kadar büyük bir tebşîri muhtevî ve ne kadar bâ'is-i şükran olursa olsun o nisbette endişe ve heyecâna bâdî bir sebeb-i teessür olmaktan hâlî kalmaz. Çünkü ebrârın asıl hedefi ihtirâz-ı[2] cezâ değil zenbin kendisidir. Onların nazarında günahın vukū'u cezâsından daha ağırdır. Binâen'aleyh bütün nazarları taharrî-i rızâya ve uluvv-i mehâsine ma'tuf bulunan ve haklarında min-tarafillah meşiyyetlerine bırakılmış olan husûsât-ı ictihâdiyede evlâ ve efdale isabet edememekten başka bir günah mutasavver olmayan mukarrebîn-i Hakk'a îhâm-ı itâb bile bir[3] ikāb olacağından, "affolundun" hitâbıyla bir tebliğ, onların fikr-i nezâhetlerini "vay, ne hata ettim!" gibi hiss-i haşyetle titretecek bir

---

1 "Elhak biz sana bir feth-i mübîn açtık. Ki Allah senin zenbinden geçmişini ve geleceğini mağfiret buyurup…"

2 H: "ihtirâzı".

3 H +"~~ikâb~~ itâb".

tenbih ve itâbı tazammun eder. Bu cihetle عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ tebşîri, meselâ رضي الله عنك tahsîni gibi bâ'is-i meserret ve ikdam olmaz da, ziyade bir intibâha daveti ifade eyler. Ve bu makamda böyle bir tenbîhin ise nükteleri pek mühimdir. Birincisi Resûlullah'ın ber vech-i bâlâ medâyih-i celîlesi, ma'iyyet-i ilâhiyede mansûriyet-i dâimesi beyan olunduktan sonra bu sûret-i hitabda onun risaletiyle beraber ubûdiyetini izhar ve Nasârâ'nın Îsâ hakkında düştükleri gulüv ve ifrattan Müslümanları sıyânet vardır ki, Nasârâ'ya karşı gidilen Tebük seferinde bu ne kadar mânidardır. İkincisi Resûlullah'ın mes'ûliyetindeki yüksekliği ve sûret-i mes'ûliyetinde başkalarınınkiyle kābil-i kıyas olmayan inceliği anlatmaktır. Öyle ki diğerleri aftan sonra mes'ûliyetten âzâde kaldıkları hâlde Resûlullah afv-ı mutlakla mübeşşer iken mes'uldür. Demek ki o, bir günah mes'ûliyeti değil Hak teâlâ'nın celâl-i kibriyâsı önünde bir lahza hiss-i mes'ûliyetten fâriğ olmamak mânasına bir şeref-i ihtisas ve bir hidâyet ve tâlim mes'ûliyeti ile mes'uldür.[1] Üçüncüsü umum ümmetin hiss-i haşyetini tehyic ve şevk-i tevbesini tezyid için Resûlullah'ı bu nokta-i nazardan dahi ümmetine numûne-i imtisal kılmaktır. [2555][2] Dördüncüsü de ileride gelecek olan يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ [9/73] emrine mukaddime olmak üzere münafıklara ait bir teşdiddir ki asıl siyâk-ı kelâm da budur. عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ Hitâbı bilhassa bu mazmun ile ber vech-i âtî izin sualinin îrâdına bir fâtiha olmak üzere vârid olmuştur ki hâsıl-ı meâli şu demek olur:

Yâ Muhammed, Allah teâlâ senden mâ-tekaddem ve mâ-teahhar zenbi affetti, kalb-i risaletini rencîde eden ve edecek olan bütün esbâb-ı hüzn ü kederi senden sildi, sana müşkilât çıkarmak isteyen mücrimlerin şeâmet-i zünûbunu senden izâle ve fazl u ihsânıyla umûrunu teshil eyledi. Affın izâle, teshil, fazl u ziyade bütün me'ânîsiyle affolunması mutasavver ve matlub her ne varsa hepsi senden ma'füvdür. Sen öyle mansur ve böyle afv-ı mutlakla mübeşşersin.

---

1 H +"~~İkincisi~~".
2 H +"~~Üçüncüsü~~".

Fakat {لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ} niçin onlara izin veriverdin? ❁ O istîzân edenlere ne sebeple izin vermeye müsâra'at eyledin? Yani mukteza-yı hikmet, hükm-i şeriat umûr-ı idârenin de mûcib veya musahhih esbâb-ı kaviyyeye merbut bulunması "raiyye üzerinde tasarruf maslahata menût olması"dır. Resûle gerek olan da bunu evlâ ve efdal suretiyle tatbik etmekti[1]. Böyle iken neye sen onlara derhâl izin veriverdin {حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذٖينَ صَدَقُوا} de doğru söylemiş olanlar -mazeret haberinde sâdık olarak sıdk ile i'tizar ve istîzân etmiş olanlar kavl-i mücerredlerinden başka bir delîl-i mübîn ile- sana tebeyyün edinceye {وَتَعْلَمَ الْكَاذِبٖينَ} ve yalancılar mâlumun oluncaya kadar teennî etmedin? ❁ Yani o istîzân edenler içinde mazeret iddiasında sâdık olanlar da vardı, yalancılar da. Gāye-i hikmet ise sâdıkları kâziblerden temyiz etmek ve mûcebince her birinin istihkākına göre muâmele eylemek olduğundan bilhassa vahiy vârid olmayan mevkī'-i ictihadda maslahat ve lâzime-i ictihad bu temyîzi gereği gibi yapmak için mazeret [2556] iddiasını mübeyyin zâhir ve kavî bir delil ile sıdk tebeyyün ve tezahür edinceye kadar teennî ve ihtiyat etmekti. Teennî etse idin o yalancıları sûret-i kat'iyyede bilecektin. O vakit onlar mâzur ve me'zun nâmını takınamayacaklar ve bu vesile ile yaptıkları nifâkı yapamayacaklardı, neye izin veriverdin[2] de bu tebeyyün ve ilmi gözetmedin?[3]

1 B: "etmektir".
2 B: "verdin".
3 Görülüyor ki sıdkın zuhûru "tebeyyün", kizbin* sübûtu "ilim" ile ifade buyurulmuştur. Bu ise şu meşhur kāideyi iş'âr eder: "Haberin medlûlü sıdktır, kizbi bir ihtimâl-i aklîdir." Yani kelâm, delâlet-i vaz'iyye ile ifadeye mevzû', haberin vaz'ı da mâ-vaka'a delâlet için olduğundan bir kelâm-ı haberînin medlûlü sıdktır. "Şu şöyledir" demek "öyle değildir" demeyi ifade etmez, haberin yalan olması ihtimâli o haberin delâlet ettiği bir mâna değil, delâlet-i vaz'iyyeden kat'-ı nazarla mücerred aklın düşüneceği bir "acaba" ihtimâlidir ki, bunun isbâtı bu** haberin medlûlünü değil, nakīzini isbat olacaktır. Onun için sıdkın zâhir olması önce söylenmiş olan haberle ifade edilen bir medlûlün tebeyyünü ile o nakīz ihtimâlinin inkıtâ'ı demek olur. Kizbin sübûtuna gelince, bu, haberin hiç delâlet etmediği bir emr-i hâdistir. Medlûl-i haberin bir tebeyyünü olmak şöyle dursun hatta onun nakīzidir. Binâen'aleyh buna ilim re'sen bir ilimdir. Tebeyyün, mâzîde hafî olan bir hükm-i mütekaddimin fi'l-hâl zuhûrudur ki bunda hüküm zamân-ı zuhur olan hâlden değil, zamân-ı haber olan mâzîden başlayarak gelmiş olur. Kizb hükmü ise ahîren delîlin kıyâmı zamanından başlayacaktır. Nitekim sıdkta fi'l-i mâzî sîgasıyla الَّذٖينَ صَدَقُوا, kizbde*** ise ism-i fâil sîgasıyla الْكَاذِبٖينَ buyurulmuştur. Burada "sâdıkûn" tâbir edilmemesinde bir nükte daha vardır ki o da mevzû'-i bahis olan sıdkın bir hâdise hakkında sıdk, fakat bilinecek kizbden murad yalancılık

Hâlbuki {لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ اَنْ يُجَاهِدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ} Allah'a ve son güne iman eder olanlar mallarıyla nefisleriyle cihad edeceklerinden dolayı sana arz-ı istîzân etmezler ❁ cihad hususunda me'zûniyet talep etmezler, geri kalmak istemezler. Yani imanları müstemir mü'minlerin cihad husûsunda âdeti, ahlâkı istîzân değil 'adem-i istîzândır. Mü'min, mü'min olduğu haysiyetle istîzân etmez. Muhâcirîn ve ensârın ekâbiri "cihadda[1] Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den istîzân [2557] etmeyiz. Çünkü Rabbimiz teâlâ defa'ât ile emr ü tergīb buyurdu. Elbette mallarımızla, canlarımızla ebeden mücahede edeceğiz" derlerdi.[2] Hatta Aleyhissalâtü vesselâm kalmalarını emretmiş olsa güçlerine giderdi. Nitekim bu Tebük seferinde Hazret-i Ali'ye Medine'de kalmasını emrettiğinde kalmak gücüne gelmiş أنت مني بمنزلة موسى وهارون buyuruluncaya[3] kadar râzı olmamıştı. Bir kaç sahife sonra göreceğiz ki niceleri cihâda gidemediklerinden dolayı hüzünlerinden ağlıyorlardı {تَوَلَّوْا وَاَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا} [9/92] {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ} ve Allah bütün müttakīlere alîmdir. ❁ Kadirlerini bilir, büyük sevablar verir. Yani mü'minlerin cihadda istîzân etmemeleri ittikālarındandır ve Allah teâlâ umum müttakīleri ve bâhusus bunları sevâb-ı cezîl ile taltif edecektir. Binâen'aleyh imanın hükmü 'adem-i istîzândır, mü'min olan imanı haysiyetiyle istîzân etmez.

âdeti olduğuna işarettir. Çünkü fiil hudûsa, isim devam ve sübûta delalet eder. Ve burada صَدَقُوا fi'l-i mâzîsinden murad, mukaddemâ ibrâz-ı sıdk u sadâkat etmiş olanlar demek olmadığı zâhirdir. Zira bu, teennî ile tebeyyün edecek değil mukaddemâ mütebeyyindir [Müellifin notu].

* B -"kizbin".

** H: "o".

*** M: "kezib de".

1 B: "cihâda".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 274-275; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 427:
«لا يستأذنك» ليس من عادة المؤمنين أن يستأذنوك في أن يجاهدوا، وكان الخلص من المهاجرين والأنصار يقولون: لا نستأذن النبي أبدا، ولنجاهدن أبدا معه بأموالنا وأنفسنا.

3 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* XI, 226; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 519; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 30:
إن رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج في غزوة تبوك فاستخلف عليا على المدينة، فقال عليٌّ: يا رسول الله، ما كنت أحب أن تخرج مخرجا إلا وأنا معك فيه، قال: فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: أما ترضى أن تكون مني بمنزلة هارون من موسى غير أنه لا نبي بعدي.

{اِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ} Sana ancak şunlar arz-ı istîzân ederler ki: {لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ}[1] Ne Allah'a inanırlar, ne de âhirete ❁ bazen inansalar bile istimrar üzere iman etmezler {وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ} ve kalbleri reyb tutmuş, şekk ü şüphe rûhlarına nüfuz etmiş sarmıştır. {فَهُمْ فِى رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ} Artık bunlar battıkları reyb içinde tereddüd eder dururlar. ❁ Şekk ü şüpheden kurtulmaz, bütün mevcûdiyetleri reyb içinde olarak nefy ü isbat arasında mütehayyir, sergerdân, şüpheden şüpheye, kuşkudan kuşkuya çalkanır[2], yuvarlanır dururlar. Hatta reyblerinde bile tereddüd ederler, imandan küfre, küfürden imana mekik dokurlar. Bir kelepir görür imana yanaşır, bir meşakkat görür küfre dolaşır. Bu suretle kâh imana doğru giderler, cihâda çıkmak için izin isterler, derken dönerler geri kalmak için mazeretler uydurarak istîzân ederler.

[2558] İşte cihadda istîzân mü'minlerin değil, böyle mütemerrid, şüpheli imansızların âdetidir. O hâlde istîzân fiili ayn-ı küfr ü şek olmak lâzım gelmezse de mü'minden sudûru hilâf-ı âdet, zâhir-i hâlde îmân-ı sâdıkın hükmüne münâfî ve mazeret iddiasında kizb ihtimâlini takviye edecek bir şüphe delîli teşkil eder. Binâen'aleyh zâhirde mü'min bulunan bir kimse cihaddan i'tizar ve istîzân ettiği zaman sıdkın asâleti ve imanı delâletiyle sıdkının zâhir ve mütebeyyin olduğuna da hükmedilmeyip bu iki âyet ve âdet mûcebince iman delîli medfû', sözü zâhir-i hâle münâfî, sıdkı şüpheli, kizbi an-delîl[in] muhtemil, velhâsıl isbâta muhtaç bir dava olarak beyyineye havale olunmak lâzım gelirdi.

Bu âyetlerde fıkhın da'vâ ve tercîh-i beyyinât ve usûl-i fıkhın istidlâl, te'âruz ve tercih mebâhisinin esasını tâlim ve telkin eden gayet dakīk bir siyak vardır. Yek nazarda bu iki âyet her istîzânın bir küfür ve her istîzân edenin şekkine ve imansızlığına hükmedilmek lâzım geleceğini ifade ediyor zannedilebilir. Fakat dikkat edilince meselenin[3] öyle olmadığı tebeyyün eder. Zira öyle olsa idi istîzân edenler meyanında sıdkları tebeyyün edecek olanlar

---

1 H, M ve B: "لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْاٰخِرِ".
2 M: "çalkalanır".
3 B -"meselenin".

bulunamazdı[1]. Hâlbuki bundan evvel حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا buyurulmuştur. Demek ki mücerred istîzân ile henüz küfr ve kizbe hükmolunamamakla[2] beraber, kizb, mücerred bir ihtimâl-i aklî olmaktan çıkıp şüphe delîli ile müeyyed bir ihtimâl-i zâhir olacak ve binâen'aleyh kavil tasdik olunmayıp zâhirin hilâfını iddia eden bir da'vâ sıfatıyla beyyineye havale olunacak, bu mazeret da'vâsının sıdkı isbat edilmedikçe izin hakkı sâbit olamayacak[3] ve verilen izin, izn-i şer'î olmamış olacak, izin meselesinin evvelemirde bu safha-i hukūkiyesi gözetilmek iktizâ edecektir. Bunun fıkhı şudur ki cihad, hakkullah olarak sâbit bir emr ü teklif olduğundan imanın muktezâsı buna karşı münkir vaziyetinde bulunmak değil, derhâl icâbet [2559] etmektir. Zâhiren mü'min olduğu hâlde buna karşı mazeret haberi vererek istîzân edenler ise teklîfi ne mukır ne de münkir değil, dâfi' vaziyetindedirler. Binâen'aleyh def'lerini isbat etmedikçe kavilleriyle musaddak olamazlar ki bu hüküm, cihad farz-ı ayn olduğu ahvâldedir. Anlaşılıyor ki Resûlullah istîzân edenlere izin verdiği zaman vahiy vârid olmamış bulunduğundan bu hukūkī noktada şu ictihadda bulunmuş: "Kelâmda asl olan sıdk, ve imanın hükm ü muktezâsı da yalan söylememektir. Bu istîzân edenler ise zâhir-i hâlde mü'mindirler. O hâlde bunların zâhir olan imanları karînesiyle sıdkları da zâhirdir. Binâen'aleyh kavilleriyle tasdik olunup izin verilmek haklarıdır. Hak zâhir olduktan sonra tehir etmek câiz olmaz" diye izin vermişti. Bunun üzerine bu vahy-i ilâhî nâzil olup tercîh-i beyyinâta müte'allik olan bu usûl-i muhakemeyi tâlim buyurmuştur ki bu cihetle bu üç âyetin siyâk-ı fıkhîsi şu olmuş oluyor:

Gerçi kelâmda asıl ve muktezâ-yı iman, sıdktır. Fakat iman ile sıdkın tebeyyün etmesi ona mu'ârız veya ondan râcih bir delil bulunmadığı takdirdedir. Burada ise zâhirdeki iman ile beraber istîzân dahi bir fi'l-i vâki'dir. Hâlbuki birinci âyet ve âdet mûcebince istîzân zâhiren hükm-i îmâna münâfî ve mu'ârızdır. Buna nazaran hiçbiriyle istidlâl edilmemek

---

1 B: "bulunmazdı".
2 B: "hükmolunmamakla".
3 B: "olmayacak".

ve evvelemirde vech-i tercih aramak iktizâ eder. Bu ise istîzân tarafındadır. Çünkü ikinci âyet ve âdet mûcebince istîzân yalnız hükm-i îmânda değil, fazla olarak nefs-i îmânda ve zât-ı haberde dahi iştibâhı dâ'î bir şüphe delîlidir[1]. O hâlde bunun delâleti öbürüne râcihtir. İmanın delâletini def' ettikten başka kizb ihtimâlini takviye ve sıdkın asâletini tevhin eder. Binâen'aleyh mazeret sözü delilsiz bir kavl-i mücerred kaldıktan mâ'adâ mü'min hakkında hilâf-ı zâhir bir def'-i teklif iddiası olur da başkaca bir delîl-i beyyin ile isbat olunmadıkça sıdkı tebeyyün edemez. Hakkın zuhûru bu tebeyyünü [2560] gözetmekle olacaktı. O zaman, istîzân edenlerin içinde kalbleri imansız, şekk ü tereddüdü âdet edinmiş yalan yere yemin ederek te'allül ve i'tizar eden birtakım yalancılar bulunduğu sübut bulacak ve hakkında mü'min-i sâdık muâmelesi edilmeyecekti. Bundan başka bunlardan bir kısmının imansızlıklarını, yalancılıklarını sûret-i i'tizarları da îmâ ediyordu ki bu da küfr ve kizblerine hüküm için kâfî olmasa bile isbât-ı sadâkat etmedikçe mü'min-i sâdık tanınamayacak şüpheli kimseler olduklarını anlatıyordu; "hazırlığımız yok" diye i'tizar ve istîzân ediyorlardı. Hâlbuki:

{وَلَوْ اَرَادُوا الْخُرُوجَ لَاَعَدُّوا لَهُ عُدَّةً} Çıkmak isteselerdi her hâlde onun için bir hazırlık hazırlarlardı ❁ hazırlamaları lâzım gelirdi ve halleri müsait idi. Madem ki hiçbir hazırlık yapmamışlar demek ki sefere çıkmak, cihad etmek istemiyorlardı. Demek ki esas itibariyle cihâdın vücûbuna inanmıyorlardı. Rivayet olunduğuna göre bu suretle i'tizar ve istîzân edenler Abdullah b. Übey b. Selûl ve emsâli ki eşraf ve ağniyâdan idiler.[2]

Şimdi bu beyânât-ı ilâhiyeden Resûlullah'ın bunlara izin vermesi hikmet-i hakka tamamen muhalif bir hata imiş gibi bir zan hâsıl olabileceğinden, bu tevehhümü def' edecek, onun bâtın-ı hakta değil, zâhiren merâsim-i hakta vâki' olmuş ve fazla bir semâhat ile terk-i evlâ kabîlinden bir fiil olup haddizâtında hikmetsiz bir hata olmadığını

---

1 M ve B: "delildir".

2 İbn Hişâm, *es-Sîre*, II, 549-550; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 277:

قال ابن إسحاق: وكان الذين استأذنوه من ذوي الشرف، فيما بلغني، منهم عبد الله بن أبي بن سلول، والجد بن قيس، وكانوا أشرافا في قومهم، فثبطهم الله لعلمه بهم أن يخرجوا معه، فيفسدوا عليه جنده، وكان في جنده قومٌ أهل محبة لهم، وطاعة فيما يدعونهم إليه، لشرفهم فيهم.

işʿâr ve Resûlullah'ı tesliye eyleyecek bir istidrâk ile onların ahvâl-i ledünniyeleri beyan olunarak buyuruluyor ki:

{وَلٰكِنْ كَرِهَ اللّٰهُ انْبِعَاثَهُمْ} Velâkin Allah onların gitmeye kalkmalarını istemedi de {فَثَبَّطَهُمْ} kendilerini alıkoydu ۞ gitmelerini kerih kıldı, hoşlandırmadı da onları cebânet ve keselân ile tevkīf ve habs etti {وَقِيلَ اقْعُدُوا مَعَ الْقَاعِدِينَ} ve "oturanlarla beraber [2561] oturunuz" denildi. ۞ Gönüllerine karılar gibi, çoluk çocuk, zuʿafâ, ihtiyar, âciz mütekāʿidlerle beraber oturup kalmak hissi ilkā edildi. Onun için asla çıkmak istemediler ve ne olur olmaz diye vaktiyle bir hazırlıkta bile bulunmadılar. İzin verilmekle de resmen âcizler ve mütekāʿidler kısmına ilhak edildiler. Bu onların asıl müstahik oldukları rüsvâlıktan hafif olmakla beraber bir cihetten izin yine musîb oldu. Şu kadar ki izinde teennî edilse idi bundan başka kizb ü nifakları herkesçe mâlum olmuş bulunacaktı, me'zun olmayarak kalacaklardı, çünkü Allah onların bu İslâm ordusu içinde çıkmalarını istememişti. Sırr u hikmeti ise şu idi:

{لَوْ خَرَجُوا فِيكُمْ مَا زَادُوكُمْ اِلَّا خَبَالًا} Eğer içinizde çıkmış olsalardı size fesaddan başka hiçbir şey ilâve etmeyeceklerdi {وَلَاَاَوْضَعُوا خِلَالَكُمْ يَبْغُونَكُمُ الْفِتْنَةَ} sizi fitneye -tefrikaya- düşürmek maksadıyla her hâlde aranızda koşacaklardı {وَفِيكُمْ سَمَّاعُونَ لَهُمْ} ve içinizde onları dinleyecek -veya onlar için muhbirlik edecekler- de vardı. ۞ Yani münafıkların fitnekâr sözlerine aldanabilecek zuʿafâ, yahut onlar lehine casusluk edecek münafıklar da eksik değil idi ki onlar olmayınca bunlar fazla bir zarar yapamayacaklar ve bu suretle tefrik olunmaları beraber bulunmalarından fâideli olacaktı. İşte Allah, İslâm ordusunu onların öyle şerlerinden sıyânet için aralarını[1] ayırdı, öbürlerinin gitmelerini istemeyip oturttu alıkoydu, maʿamâfîh izin verilmese idi daha iyi olacaktı. Aynı faide hâsıl olmakla beraber Müslümanlara karşı nifakları daha evvel kendileri tarafından izhar edilmiş bulunacak ve gördükleri huzuru göremeyecek, geride ordunun gıyâbında saçtıkları erâcîfi saçamayacaklardı {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ} Allah o zâlimlerin hepsine alîmdir. ۞ İçlerini dışlarını, yaptıklarını yapacaklarını ilm-i muhît ile bilir ve onlara yapacağını da bilir.

1 B -"onların öyle şerlerinden sıyânet için aralarını".

[2562] O zâlimler bir bu kere değil:

لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ وَقَلَّبُوا لَكَ الْاُمُورَ حَتّٰى جَٓاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ اَمْرُ اللّٰهِ وَهُمْ كَارِهُونَ ﴿٤٨﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لٖى وَلَا تَفْتِنّٖىۜ اَلَا فِى الْفِتْنَةِ سَقَطُواۜ وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحٖيطَةٌ بِالْكَافِرٖينَ ﴿٤٩﴾ اِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ تَسُؤْهُمْۚ وَاِنْ تُصِبْكَ مُصٖيبَةٌ يَقُولُوا قَدْ اَخَذْنَٓا اَمْرَنَا مِنْ قَبْلُ وَيَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ ﴿٥٠﴾ قُلْ لَنْ يُصٖيبَنَٓا اِلَّا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَنَاۚ هُوَ مَوْلٰينَاۚ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿٥١﴾ قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَٓا اِلَّٓا اِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِۜ وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ اَنْ يُصٖيبَكُمُ اللّٰهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهٖٓ اَوْ بِاَيْدٖينَاۘ فَتَرَبَّصُٓوا اِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ ﴿٥٢﴾ قُلْ اَنْفِقُوا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْۜ اِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْمًا فَاسِقٖينَ ﴿٥٣﴾ وَمَا مَنَعَهُمْ اَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ اِلَّٓا اَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللّٰهِ وَبِرَسُولِهٖ وَلَا يَأْتُونَ الصَّلٰوةَ اِلَّا وَهُمْ كُسَالٰى وَلَا يُنْفِقُونَ اِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ ﴿٥٤﴾ فَلَا تُعْجِبْكَ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْۜ اِنَّمَا يُرٖيدُ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ اَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ ﴿٥٥﴾

[2563] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka bunlar fitneyi daha evvel çıkarmak istediler ve sana türlü işler çevirdiler. Nihâyet onların rağmına hak yerine geldi ve Allah'ın emri galebe çaldı (48). İçlerinden "aman bana izin ver, başımı derde sokma" diyen de var. Bilmiş ol ki derde asıl kendileri düştüler ve her hâlde cehennem kaplar elbette kâfirleri (49). Sana bir güzellik kısmet olursa fenalarına gider ve eğer bir musibet gelirse "biz tedbirimizi önceden almıştık" derler ve sevine sevine döner giderler (50). De ki: "Hiçbir zaman bize Allah'ın bizim için yazdığından başka bir şey isabet etmez, O bizim mevlâmızdır ve mü'minler onun için yalnız Allah'a mütevekkil olsunlar" (51). De ki: "Siz, bize ancak iki güzelliğin birini gözetebilirsiniz, biz ise size Allah'ın kendi tarafından veya bizim ellerimizle bir azab indirmesini gözetiyoruz. Onun için gözetin, çünkü biz

beraberinizde gözetiyoruz" [1] *(52). De ki: "Gerek tav'an infak edin gerek kerhen sizden hiçbir zaman nafakalarınız kabul edilmeyecek, çünkü siz fâsık bir kavim oldunuz" (53). Kendilerinden nafakalarının kabul olunmasına mâni' olan da sırf şudur: Çünkü bunlar Allah'a ve [2564] Resûlüne küfrettiler ve namaza ancak üşene üşene geliyorlar, verdiklerini de ancak istemeyerek veriyorlar (54). Sakın onların ne malları ne evlâdları seni imrendirmesin, o hiçbir şey değil ancak Allah onları dünyâ hayatta bunlarla ta'zîb etmesini ve canlarının kâfir oldukları hâlde çıkmasını murad ediyor (55).* [2]

{لَقَدِ ابْتَغَوُا الْفِتْنَةَ مِنْ قَبْلُ} Alimallah bundan evvel de fitne sevdâsında bulundular, ۞ Müslümanları tefrikaya düşürmek, ordu bozanlık etmek istediler.

Rivayet olunduğuna göre bu kere Resûlullah Tebük seferi için çıktığında "Seniyyetü'l-Vedâ'" nâm tepede ordusunu kurmuştu, Abdullah b. Übey de askeriyle geldi. Onun altında Zî-Cidde nâm mevki'e kondu, az bir asker değildi. Vaktâ ki Resûlullah hareket buyurdu, Abdullah b. Übey geri kalan ehl-i reyb ü nifak meyanında tehallüf etti kaldı, ki bu meyanda Abdullah b. Nebtel ve Rifâ'a b. Yezid b. Nâbût dahi İbn Übey gibi uzamâ-yı münâfıkînden idiler.[3] İbn Übeyy'in Beni

---

1 B -"Onun için gözetin, çünkü biz beraberinizde gözetiyoruz".

2 H: "Fi'l-hakîka bunlar fitneyi daha evvel çıkarmak istemişlerdi de senin için türlü işler çevirmişlerdi. Nihâyet onların rağmına hak yerine geldi ve Allah'ın emri galebe çaldı (48). İçlerinden 'aman bana izin ver, başımı derde sokma' diyen de var. Bilmiş ol ki derde asıl kendileri düştüler ve her hâlde cehennem elbette kâfirleri kuşatacaktır (49). Sana bir güzellik kısmet olursa fenâlarına gider ve eğer bir musibet gelirse 'biz tedbirimizi önceden almıştık' derler ve sevine sevine döner giderler (50). 'Bize' de, 'hiçbir zaman Allah'ın bizim için yazdığından başka bir şey isabet etmez, O bizim mevlâmızdır ve mü'minler onun için yalnız Allah'a mütevekkil olsunlar' (51). 'Siz' de, 'bize ancak iki hüsnânın birini gözetirsiniz, biz ise size Allah'ın ya kendi tarafından veya bizim ellerimizle bir azab indirmesini gözetiyoruz. Binâen'aleyh gözetin, herhâlde biz sizinle beraber gözetiyoruz' (52). 'Gerek' de, 'tav'an infak edin gerek kerhen hiçbir zaman nafakalarınız kabul edilmeyecek, çünkü siz fâsık bir kavim oldunuz' (53). Kendilerinden nafakalarının kabul olunmasına mâni' olan da sırf şudur: Çünkü bunlar Allah'a ve Resûlüne küfrettiler ve namaza ancak üşene üşene geliyorlar, verdiklerini de ancak istemeyerek veriyorlar (54). Sakın onların ne malları ne evlâdları seni imrendirmesin, o hiçbir şey değil ancak Allah onları dünyâ hayatta bunlarla ta'zîb etmesini ve canlarının kâfir oldukları hâlde çıkmasını murad ediyor (55)".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 285-286. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 519; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 392-393:

Avf b. Hazrec ile, İbn Nebtel'in Benî Amr b. Avf ile, İbn Nâbût'un Benî Kaynukâ' ile mu'âhâtları vardı. Abdullah b. Übey mukaddemâ Uhud vak'asında da fitne çıkarmak istemişti. (*Sûre-i Âl-i İmrân'da* اِذْ هَمَّتْ طَٓائِفَتَانِ *[3/122] bak*).

{وَقَلَّبُوا لَكَ الْاُمُورَ} Ve hakkında birtakım işler çevirdiler. Çevirdiler de ne oldu {حَتّٰى جَٓاءَ الْحَقُّ وَظَهَرَ اَمْرُ اللّٰهِ وَهُمْ كَارِهُونَ} nihâyet onların kerahetlerine rağmen hak geldi ve Allah'ın emri zâhir oldu {وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ ائْذَنْ لِى وَلَا تَفْتِنّ۪ى} onlardan bazısı da "bana izin ver ve beni fitneye düşürme" diyordu ❁ yani izin versen de vermesen de gitmeyeceğim, bari izin ver de beni günaha sokma, yahud gidersem ailem perişan olacak, benim mahvıma sebep olma da izin ver demek istiyordu. Bazı rivayetlere göre [2565] "Ced[1] b. Kays" nâmındaki münafık: "Ensar bilir, ben kadınlara düşkünümdür. Binâen'aleyh 'benât-ı asfar'la, yani sarışın Rum kızlarıyla beni belâya sokma velâkin sana malımla yardım edeyim de beni bırak" demek cür'etinde bulunmuş idi.[2]

{اَلَا فِى الْفِتْنَةِ سَقَطُوا} Bak asıl fitneye kendileri düştüler. ❁ Öyle demekle fitneden kaçınmadılar, asıl fitnenin kendisine düştüler {وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمُح۪يطَةٌ بِالْكَافِر۪ينَ} ve her hâlde cehennem elbette bütün kâfirleri muhît.

{اِنْ تُصِبْكَ حَسَنَةٌ} Sana bir hasene isabet ederse ❁ bir hüsn-i muvaffakiyet, güzel bir zafer ve ganimet nasib olursa {تَسُؤْهُمْ} onları kötületir ❁ hasedlerinden fenalarına gider {وَاِنْ تُصِبْكَ مُص۪يبَةٌ} ve şayet sana bir musibet isabet ederse ❁ muharebelerin birinde bir şiddet, isabeti muhakkak bir vak'a yüz gösterecek olursa yaptıklarını beğenip fikirleriyle kurularak {يَقُولُوا قَدْ اَخَذْنَٓا اَمْرَنَا مِنْ قَبْلُ} "iyi ki biz önden emrimizi aldık" derler. ❁ Yani uyanıklık ettik, ihtiyatlı bulunduk, musibet olmadan işimizi gördük,

---

فلما خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم ضرب عسكره على ثنية الوداع، وضرب عبد الله بن أبي ابن سلول عسكره على حِدَةٍ أسفلَ منه بحذاء «ذباب» –جبل بالجبانة أسفل من ثنية الوداع– وكان فيما يزعمون، ليس بأقل العسكرين. فلما سار رَسول الله صلى الله عليه وسلم، تخلف عنه عبد الله بن أبي فيمن تخلَّف من المنافقين وأهل الريب. وكان عبد الله بن أبي، أخا بني عوف بن الخزرج، وعبد الله بن نبتل، أخا بني عمرو بن عوف، ورفاعة بن زيد بن التابوت، أخا بني قينقاع، وكانوا من عظماء المنافقين، وكانوا ممن يكيد للإسلام وأهله.

1 M: "Cid".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 287:

قال ابن عباس قوله: «ائذن لي ولا تفتني»، قال: هو الجدّ بن قيس قال: قد علمت الأنصار أني إذا رأيت النساء لم أصبر حتى أفتتن، ولكن أعينك بمالي.

yakamızı kurtardık diye konuşurlar. Müslümanlarla beraber olmayıp gazâdan kaçınmaları ve kavlî, fiilî nifaklarıyla küffara hizmet ve müdârâ etmiş bulunmaları gibi muâmeleleriyle iftihar ederler ve bu nifâkın kâfirler nazarında revâcı da musibetten sonra değil, önceden İslâm'ın kuvveti zamanında îkā' edilmesi haysiyetiyle olacağını mülâhaza eylerler. {وَيَتَوَلَّوْا وَهُمْ فَرِحُونَ} Ve ferahlı ferahlı dönerler ❁ toplanıp konuştukları yerden keyifli keyifli avdet ederler veya kâfirler tarafına dönüverirler.

Bu gibilere karşı {قُلْ لَنْ يُصِيبَنَا اِلَّا مَا كَتَبَ اللّٰهُ لَنَا} de ki: Bize [2566] Allah'ın lehimize yazdığından başka hiçbir şey isabet etmez. ❁ Acı tatlı her ne başımıza gelirse hepsi Allah'ın yazdığıdır. Ne sizin ne de başkalarının değil, ancak Allah'ın takdîridir. O da bi'n-netîce mutlak lehimizedir. Dünyevî veya uhrevî maslahatımız, menfaatimiz, hayrımız içindir {هُوَ مَوْلٰينَا} O bizim mevlâmızdır ❁ sâhibimiz, nâsırımız, veliyy-i umûrumuzdur. Üzerimizde bütün tasarruf ve velâyet O'nundur.[1] Nasıl dilerse öyle yapar ve ne yaparsa hakkımızda hayırlısını yapar. O bize hayat ve memâtımızda kendimizden daha evlâdır.

{وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ} Ve binâen'aleyh yalnız Allah'a tevekkül etsinler bütün mü'minler ❁ bütün havl ü kuvveti ancak O'nunla bilip O'na tefviz ve her hususta O'na yakīnen itimad ve emr ü takdîrine hüsn-i rızâ ve teslimiyet ile mûcebince vazîfe-i ubûdiyete ikdam eylesinler. Allah'a ne kadar tevekkül ve itimad olunursa O daha ziyadesine şâyan ve müstahiktir. Ve O'ndan başka tevekkül ü itimad[2] edilecek, kuvvet iktisab olunacak hiçbir merci yoktur لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللّٰهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ'dir. Kâfirler bunu bilmedikleri için bir insan için en şâyân-ı itimad kuvvet nefistir zannederler ve "emrimizi elimize aldık" diye mağrurlanırlar. Ve bu suretle her biri bir âmir olmak, ulûhiyetten bir hisse almak ister, bu şirk ü münâza'a ile dünyada şikāk ve nifak saçar giderler. Hâlbuki en cüz'î aklı olan bir kimse idrak eder ki Hakk'a istinad etmeyen bir nefs-i fânînin kendi kendine şâyân-ı itimad hiçbir şeyi yoktur. O bir serâb-ı

1 B -"Üzerimizde bütün tasarruf ve velâyet O'nundur".
2 H: "itimad u tevekkül".

bâtıldan ibarettir. Bundan dolayıdır ki kâfir ne kadar kendine güvenirse güvensin her hâlde bir gün olur cereyân-ı hâdisât önünde bütün nokta-i itimadını zâyi' eder. Fakat hiçbir şeye değil, ancak Allah'a tevekkül ve itimad eden hakīkī mü'min ölümden[1] bile mütezelzil olmayarak îmân-ı kâmil ile Rabbinin huzûr-ı ehadiyetine gider. Fakat şunu unutmamak lâzım gelir ki tevekkül tefvîz-i vazife değil, tefvîz-i [2567] emrdir. Birçokları ise bundan gaflet ederek tevekkülü terk-i vazife gibi zu'm ederler. Yani vazîfe-i ubûdiyeti Allah'a havale edip emri kendilerinde görmek isterler. Sanki kul vazifesiz oturacakmış; namaz, oruç, zekât, cihâd ilh... gibi vezâifi Allah teâlâ ona emredip yaptırmayacakmış da onun emr ü havâlesiyle bizzat yapıverecekmiş gibi Benî İsrâil'in Hazret-i Mûsâ'ya dedikleri vechile اذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَٓا اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ [el-Mâide 5/24] demek isterler. Bu ise Allah'a tevekkül ve itimad değil, emr ü ulûhiyete 'adem-i itimaddır, küfürdür. وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ [Lokmân 31/33; Fâtır 35/5][2] buyurulduğu üzere garûr şeytanın gururudur. İyi bilmeli ki tevekkülün hâsılı emre itimad ile hubb-i vazifedir. Nitekim bu Allah yazısı, bu âyetin mutazammın olduğu cevap şöyle tavzih buyuruluyor:

{قُلْ هَلْ تَرَبَّصُونَ بِنَٓا اِلَّٓا اِحْدَى الْحُسْنَيَيْنِ} De ki siz bize o iki hasenenin[3] birinden başkasını beklemezsiniz. ❁ Yani bizim hakkımızda bekleyeceğiniz âkıbet, her biri âkıbetlerin en güzeli olan iki güzel âkıbetin birinden; ya nusret veya şehadetten başka bir şey değildir. Biz nihâyet ya kat'iyyen muzaffer, gāzi olacağız ya[4] şehid. Sizin musib olduğu halde musibet diye kaçındığınız ve bize isabet etti diye sevindiğiniz şehadet de imrenip yerindiğiniz, hased ettiğiniz zafer gibi haddizâtında en güzel bir âkıbettir. Siz bunların ikisi de bahtiyarlık olduğunu takdir etmezsiniz de birine yerinir birine sevinirsiniz ve hakkımızda bu iki güzelliğin birinden

---

1 B: "ölümünden".

2 "…ve sakının o mağrur sizi Allah'a güvendirmesin." / "…ve sakın o mağrur şeytan sizi Allah'a da mağrurlandırmasın."

3 H: "hüsnânın".

4 H: "veya".

başka gözetecek bir ihtimal daha bulamazsınız: ya zafer ya şehadet. İşte bizim[1] mukadderâtımız birbirinden güzel bu iki âkıbet-i hüsnânın, bu Allah yazılarının her hâlde biridir. {وَنَحْنُ نَتَرَبَّصُ بِكُمْ} Biz de size şu ikinin birini bekleriz: {اَنْ يُصِيبَكُمُ[2] اللّٰهُ بِعَذَابٍ مِنْ عِنْدِهِ} Allah'ın sizi ya doğrudan doğru nezd-i izzetinden {اَوْ بِاَيْدِينَا} veya bizim ellerimizle bir azâba [2568] musâb kılması. ❁ Yani sizin âkıbetiniz, indallah mukadderâtınız, istihkākınız da budur, ki sizin için en fenâ bir âkıbet, bizim için bir iman ve hakikatte mahz-ı adalet olan bir hayırdır. {فَتَرَبَّصُوا اِنَّا مَعَكُمْ مُتَرَبِّصُونَ} Onun için bekleyin.[3] Biz de şüphesiz sizinle beraber bekliyoruz[4].

Buna karşı "biz mâlen olsun hizmette bulunmadık mı? Fî-sebîlillâh cihad edenlere sarfiyyât yapmadık mı? Bu hayır değil midir? فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7][5] buyurulmadı mı? Binâen'aleyh indallah âkıbet istihkākımız neden azab olsun" diyecek olurlarsa:

{قُلْ اَنْفِقُوا طَوْعاً اَوْ كَرْهاً} De ki: tav'an veya kerhen infak ediniz. ❁ Yani fî-sebîlillâh diye sarfettiğiniz mallarınızı gerek Allah ve Resûlünden ilzam vâki' olmaksızın kendiliğinizden ve gerek bir ilzam üzerine olsun, her ne suretle sarfetmiş olursanız olunuz {لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ} sizden asla kabul edilmeyecek[6] ❁ sarfiyyâtınız indallah bir hayr ve hasene olmak üzere nâm ve hesâbınıza kayd u kabul olunmayacaktır. Bundan dolayı ne göreceksеniz önden göreceksiniz, âhirette me'cur olmayacak, sonunda azabdan kurtulmayacaksınız. Zira {اِنَّكُمْ كُنْتُمْ قَوْماً فَاسِقِينَ} muhakkak ki siz bir alay fâsıklar oldunuz. ❁ Kalben tâatten çıkıp temerrüd ettiniz. Lâkin "mutlak fısk, hayrın kabûlüne mâni' olur mu? Bâhusus tav'an infak suretinde itaatsizlik ne demektir?" denirse şunu bilmeli ki {وَمَا مَنَعَهُمْ اَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ} onları kendilerinden nafakaları kabul olunmaktan men' eden de başka bir şey değil {اِلَّٓا اَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللّٰهِ وَبِرَسُولِهِ} ancak şu hâlleridir ki bunlar hakikatte Allah'a ve Resûlüne küfrettiler {وَلَا يَأْتُونَ الصَّلٰوةَ اِلَّا وَهُمْ كُسَالٰى}

1 M ve B -"bizim".
2 M (ilk baskı) ve B: "تصيبكم".
3 H: "Binâen'aleyh intizar ediniz".
4 H: "muntazırız".
5 "Ki her kim zerre miktarı bir hayır işlerse onu görecek."
6 H: "{لَنْ يُتَقَبَّلَ مِنْكُمْ نَفَقَاتُكُمْ} nafakalarınız sizden asla kabul edilmeyecek".

ve namaza [2569] gelmezler ancak tekâsül ile tenbel tenbel {وَلَا يُنْفِقُونَ اِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ} ve infak yapmazlar ancak hoşlanmaya hoşlanmaya, kerâhetle. ❁ Yani Allah ve Resûlüne kalben küfürleri ve salât ü infâkın ne fiilinde sevaba ne terkinde ikāba inanmadıkları cihetle âdeta namazı boşuna bir külfet, infâkı bir cereme -bir garâme- addettiklerinden bunları kalben iman ve gönül hoşluğu ile seve seve Allah için değil, bir garaz-ı mahsus ile, zâhirî bir maslahata riayet için yaparlar. Ve bunun için infâkı bir taleb ve ilzam vâki' olmaksızın tav'an dahi yapmış olsalar bu tav', sırf o maksad ve maslahata ait olur da o nafakaların fî-sebîlillâh sarfedilmesi canlarını sıkar. Bunu gönülden isyan ederek kerhen vermiş olurlar. Şüphe yok ki bir kimsenin inanmadığı bir şeyi yapması zâhiren olmasa bile bâtında mutlak bir kerh eseridir. Velhâsıl makbûliyete mâni' olan mutlak fısk değil, küfürdür. Ve evvelki kürh kürh-i zâhirî, ikinci kerh ise kerh-i bâtınîdir. Ve bir haysiyetle tav'ın[1] diğer haysiyetle kerh olmasında tenâfî olmadığı gibi, tav'[2] sû'-i niyet hâlinde de olabileceğinden hüsn-i niyete mütevakkıf olan tâatı istilzam etmez. Meselâ bir münafıkın mücâhidlere mahza kendi arzu ve rızâsıyla fî-sebîlillâh diye bir infakta bulunması ve bunun tahtında onları iğfal maksadını gizlemesi tav'an bir sarf olmakla beraber bir tâat değil bir isyandır. Ve bunda fikr-i tâattan bir istikrah vardır.

{فَلَا تُعْجِبْكَ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ} Binâen'aleyh onların ne malları ne evlâdları seni aceblendirmesin ❁ bir bahtiyarlık gibi görünüp de meftun etmesin, Allah onlara[3] bunları neye böyle çok veriyor diye taaccübe düşürmesin. Bunlar onlar için bir nimet[4] değil {اِنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ} Allah ancak şunu irade buyuruyor ki {لِيُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} onları bunlar sebebiyle hayât-ı dünyada [2570] muazzeb kılsın ❁ bu yüzden elemlere dertlere giriftar etsin. Bunlarla uğraşırken âkıbeti mülâhazaya meydan bulamasınlar {وَتَزْهَقَ اَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ} ve kâfir oldukları hâlde canları çıksın ❁ da ilelebed ikāb ve vebâlini çeksinler.

---

1 B: "tâyin".
2 B: "tav'ı".
3 H: "onları".
4 M: "ni'me".

O münafık kâfirler öyle muazzebdirler ki bir de:

وَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ اِنَّهُمْ لَمِنْكُمْۜ وَمَا هُمْ مِنْكُمْ وَلٰكِنَّهُمْ قَوْمٌ يَفْرَقُونَ ﴿٥٦﴾ لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَاً اَوْ مَغَارَاتٍ اَوْ مُدَّخَلاً لَوَلَّوْا اِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ ﴿٥٧﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِى الصَّدَقَاتِۚ فَاِنْ اُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا وَاِنْ لَمْ يُعْطَوْا مِنْهَٓا اِذَا هُمْ يَسْخَطُونَ ﴿٥٨﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ رَضُوا مَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَقَالُوا حَسْبُنَا اللّٰهُ سَيُؤْتِينَا اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهِ وَرَسُولُهُٓ اِنَّٓا اِلَى اللّٰهِ رَاغِبُونَ ﴿٥٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Şeksiz şüphesiz sizden olduklarına dair Allah'a yemin de ederler. Hâlbuki sizden değildirler, velâkin onlar öyle bir kavim ki ödleri patlıyor (56). Eğer sığınacak bir yer veya barınacak mağaralar veya sokulacak bir delik bulsalardı başlarını diker ona doğru koşarlardı (57). İçlerinden sadakalar[1] hakkında sana ta'riz eden de var, çünkü ondan kendilerine verilmişse hoşnut olurlar, verilmemişse derhâl kızarlar (58). Ne olurdu bunlar [2571] kendilerine Allah ve Resûlü ne verdiyse râzı olaydılar da diye idiler "bize Allah yeter, Allah bize fazlından yine verir, Resûlü de, bizim bütün rağbetimiz Allah'adır" (59).[2]

{يَفْرَقُونَ} Ödleri patlar.

{وَمِنْهُمْ مَنْ يَلْمِزُكَ فِى الصَّدَقَاتِ} Onlardandır o da ki sadakalarda sana lemzeder. ❁ Îmâlı veya gizliden gizliye[3] söz atar ayıplar.

Bu hususta münferid birkaç vak'a rivayet edilmiştir. Huneyn ganâiminin taksîminde İslâm'a yeni dâhil bulunan Mekke ahâlisini te'yîd-i İslâm için çokça nasibedâr etmişti. İbn Zi'l-Huveysıra denilen

---

1 B: "sâdıklar".

2 H: "Şeksiz şüphesiz sizden olduklarına dair Allah'a yemin de ederler. Hâlbuki sizden değildirler, velâkin onlar öyle bir kavimdirler ki belinler dururlar (56). Eğer sığınacak bir yer veya barınacak mağaralar veya sokulacak bir delik bulsalardı başlarını diker ona doğru koşarlardı (57). İçlerinden öylesi de var ki sadakalar hakkında sana ta'riz ederler. Evet ondan kendilerine verilmişse hoşnut olurlar, verilmemişse derhâl kızarlar (58). Eğer bunlar kendilerine Allah ve Resûlü ne verdiyse râzı olaydılar da 'Allah bize yeter, Allah bize fazlından yine verir, Resûlü de, bizim bütün rağbetimiz Allah'adır' deselerdi ne iyi olurdu (59)".

3 M ve B: "gizli".

Hurkus b. Züheyr Temîmî اعدل يا رسول الله "adalet et ya Resûlallah" demiş, Resûlullah da "vay sana, ben adalet yapmazsam kim yapar?" buyurmuştu ki bu Hurkus bilâhare Havaric'in reisi olmuştur.[1] Lâkin fey' ü ganâim sadakāt mefhûmunda dâhil olmadığından bu mazmûn-ı âyete dolayısıyla ta'alluk edebilir. Bir de Ebü'l-Cüvaz[2] nâmında bir münafık "sâhibinize baksanıza, sadakalarınızı koyun çobanlarına taksim ediyor ve adalet yaptığını zu'm eyliyor" demişti.[3]

{فَاِنْ اُعْطُوا مِنْهَا رَضُوا} Çünkü bunlar,[4] o sadakalardan kendilerine verilirse hoşnut olurlar {وَاِنْ لَمْ يُعْطَوْا مِنْهَٓا اِذَا هُمْ يَسْخَطُونَ} ve şayet verilmezse hemen kızarlar, sadaka almaya ehliyetleri olup olmadığını hiç düşünmezler {وَلَوْ اَنَّهُمْ رَضُوا مَٓا اٰتٰيهُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ} ve keşke bunlar Allah'ın ve Resûlünün -ganimetten veya sadakadan- kendilerine verdiğine râzı olsaydılar {وَقَالُوا} ve dese idiler {حَسْبُنَا اللّٰهُ} Allah bize kâfi {سَيُؤْتٖينَا اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖ وَرَسُولُهُ} ileride Allah bize yine verir, [2572] Resûlü de {اِنَّٓا اِلَى اللّٰهِ رَاغِبُونَ} her hâlde biz ancak[5] Allah'a rağbetkârız. ❁ Yani kısmetlerine râzı olup böyle deselerdi haklarında hayırlı olurdu. Zira sadakātın mahall-i sarfı hakkında Allah teâlâ'nın beyân-ı muhkemi, farîza-i kat'iyyesi ve Resûlullah'ın düstûru işte:

اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَٓاءِ وَالْمَسَاكٖينِ وَالْعَامِلٖينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِى الرِّقَابِ وَالْغَارِمٖينَ وَفٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ وَابْنِ السَّبٖيلِۜ فَرٖيضَةً مِنَ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ حَكٖيمٌ ﴿٦٠﴾

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 415-416. Krş. Abdürrezzâk, *Tefsîr,* II, 151; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 56; Buhârî, İstitâbe, 7:

عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه قال: بينا رسول الله صلى الله عليه وسلم يقسم قسمًا –قال ابن عباس رضي الله عنهما: كانت غنائم هوازن يوم حنين– إذ جاءه ابن ذي الخويصرة التميمي، وهو حُرقوص بن زهير أصل الخوارج، فقال: اعدل يا رسول الله، فقال: «ويلك! ومن يعدل إذا لم أعدل؟»...

2 Kaynaklarda "Ebü'l-Cevvâz" şeklinde zaptedilmiştir. Bk. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* IV, 334:

والجوّاظ بصيغة المبالغة والظاء لمعجمة كشداد الضخم المتكبر والكثير الكلام.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 281-282. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 418; Vâhidî, *Esbâbu nüzû-li'l-Kur'ân,* s. 253-254:

وقيل: هو أبو الجواظ، من المنافقين، قال: ألا ترون إلى صاحبكم! إنما يقسم صدقاتكم في رعاة الغنم وهو يزعم أنه يعدل...

4 H: "İmdi böyleleri".

5 M ve B -"ancak".

Meâl-i Şerîfi

Sadakalar[1] ancak şunlar içindir: Fukarâ, mesâkîn, onun üzerine me'mur olanlar, müellefetü'l-kulûb, rakabeler hakkında, borçlular, Allah yolundakiler, yolda kalmışlar; Allah tarafından kat'î olarak böyle farz buyuruldu ve[2] Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (60).

{إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ} ❁ "Sadaka" insanın malından mahza Allah için muhtâcına temlik edilmek üzere çıkardığı vergidir. Allah'a sıdk u sadâkat mânasından me'huzdur. Sadaka vermek demek olan "tasadduk" kelimesi de taharrî-i sıdk mânasını tazammun eder. Sadaka mefhûmunda üç vasf-ı aslî vardır: Fakr yani ihtiyaç, temlik, Allah için olmak. Sadaka, evvelemirde vâcib veya tetavvu' yani nâfile olmak üzere iki kısımdır ki vâcib olan kısmına "zekât" tesmiye olunur. Her iki kısmın da envâ'-ı muhtelifesi vardır: Meselâ zekât-ı arâzi "öşür", [2573] zekât-ı sevâim "ağnam" vesâire, zekât-ı ticaret ve nükūd, zekât-ı rikâz ve me'âdin, zekât-ı nefs "sadaka-i fıtır", bir kısmı emvâl-i zâhireden, bir kısmı emvâl-i bâtıneden olmak üzere hepsi sadakāt-ı vâcibeden ve envâ'-ı zekâttandır. Ve "sadakāt" cem'i esas itibariyle bunların hepsine şâmildir. Fakat âyetin nihâyeti karînesiyle burada asıl murad mâlum olan farz sadakalar yani envâ'-ı zekâttır. Binâen'aleyh hâsıl-ı mâna şudur:

Hakīkat-i mes'ele o münafıkların zann u arzuları gibi değil, bütün envâ'-ı muhtelifesiyle sadakāt-ı ma'lûmenin cümlesi[3], cins-i zekât münhasıran şunlar içindir: {لِلْفُقَرَٓاءِ وَالْمَسَاكِينِ} Fakirler ve yoksullar için ❁ ki وَالَّذِينَ[4] فِى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ. لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [el-Me'âric 70/24-25][5] âyetinin dahi gösterdiği vechile sadaka-i vâcibe yani zekât evvelâ bunların bir hakk-ı ma'lûmudur. Ve sadaka mefhûmu evvelen ve bizzat fakr mefhûmuyla alâkadardır. Ve nitekim Aleyhissalâtü vesselâm bir hadîs-i şerîfinde bunu şöyle ifade buyurmuştur: "Ben sadakayı ağniyânızdan alıp

---

1 H: "Sadakāt".
2 H -"ve".
3 H: "cemî'si".
4 H, M ve B -"الذين".
5 "Ve onlar ki mallarında vardır bir hakk-ı mâlum. Hem sâil için hem mahrum."

fukarânıza reddetmeye me'mur edildim."[1] Bununla sadakanın fukarâya ait olduğu ve vâcib olan sadaka zenginin bir lütfu değil, fukarâ sınıfının ağniyâ zimmetine geçmiş bir hakkının, yani bir borcun redd ü iadesi demek olduğu anlatılmıştır. Şu kadar ki bu hak doğrudan doğru her şahs-ı fakīrin hakk-ı hâssı değil, fukarâ sınıfının hakk-ı umûmîsidir. Hem bizzat kendilerinden bir akid veya gasb ile alınmış bir hakk-ı mükteseb değil, Allah teâlâ'nın emr ü havâlesiyle sâbit bir hakk-ı mevhubdur, yani hakkullahtır. Bundan dolayı sadaka ancak Allah için sıdk u sadâkatle verilir. Ne ganînin fakire menn ü ezâya, ne de bir fakirin bir ganîden taleb ü davaya hakk u salâhiyeti olmaz ve hatta her fakirin her sadakayı almaya salâhiyeti olmaz.[2] Nitekim âl-i Resûlden olan fukarânın zekât almaları haramdır. Ancak tetavvu' sadakadan alabilirler. Kezâlik usûl ü füru'dan olan fukarâ ve mesâkîne verilemez[3]. Çünkü nafaka haklarıdır. Bir de fukarânın [2574] ellerinden alınmış bir emanet veya deyn veya gasb herhangi bir hakkını redd ü iadede sadaka mânası bulunmaz. Bunun içindir ki haram maldan verilen şeyler hakikatte sadaka olamaz, ya diğer bir hakk-ı hâssın kısmen iadesi veya bir haksızlıktan diğer bir haksızlığa intikal olur. "Fakir" nefsinde muhtaç, yani îrâdı havâicine gayr-i kâfî olmakla beraber biraz bir şeye mâlik bulunabilir de fakrını gizleyebilir ve hatta يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَٓاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ [el-Bakara 2/273] medlûlünce câhiller onu zengin zannedebilirler. "Miskin" ise daha düşkündür, مِسْكِيناً ذَا مَتْرَبَةٍ [el-Beled 90/16][4] medlûlünce zâhiren dahi fakr-ı meşhud hâlindedir. "Meskenet"[5], "fakr"dan fazla bir ma'nâ-yı acz ü zillet ifade eder. Ma'amâfîh aksine tefsir edenler de olmuştur.

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 182:

قول النبي صلى الله عليه وسلم: أمرت أن آخذ الصدقة من أغنيائكم فأردها على فقرائكم.

Buhârî, Tevhîd, 1:

عن يحيي بن عبد الله بن محمد بن صيفي: أنه سمع أبا معبد، مولى ابن عباس، يقول: سمعت ابن عباس يقول: لما بعث النبي صلى الله عليه وسلم معاذا نحو اليمن، قال له: «إنك تقدم على قوم من أهل الكتاب، فليكن أول ما تدعوهم إلى أن يوحدوا الله تعالى، فإذا عرفوا ذلك، فأخبرهم أن الله فرض عليهم خمس صلوات في يومهم وليلتهم، فإذا صلوا، فأخبرهم أن الله افترض عليهم زكاة في أموالهم، تؤخذ من غنيهم فترد على فقيرهم، فإذا أقروا بذلك فخذ منهم، وتوَقَّ كرائم أموال الناس».

2 B -"ve hatta her fakirin her sadakayı almaya salâhiyeti olmaz".

3 B: "verilmez".

4 "…toprak döşenen bir miskine."

5 H +"~~mîmi aslî olarak~~".

Hâsılı bütün sadakalar evvelemirde fukarâ ve mesâkîn[1] içindir, bunların hakkıdır, bunların menfaatine mahsustur. Ber vech-i âtî diğerlerine de yine onların menfaati dolayısıyla veya fakr u ihtiyac mânasının sübûtu haysiyetiyle verilecektir. Şöyle ki:

{وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا} Ve sadakalar üzerinde âmiller ❁ yani cem‘ ü tahsîlinde çalışan tahsildarlar, kâtibler, muhafızlar, mesela ağnâm ve öşür me'murları, bunlara hizmet ettikleri sadakadan amellerinin ücreti verilir. Ve binâen‘aleyh bunlar için bir sadaka olmaz, amellerinin ivazı olan bir ücret olur ve bu amel ise fukarânın menfaatine ait bulunur.[2]

Mebsût-ı Serahsî'de mezkurdur ki Resûlullah gerek emvâl-i zâhire ve gerek emvâl-i bâtıne sadakātının ahz ü tahsîli için âmiller tâyin buyurdu. Hazret-i Osman'ın zamân-ı hilâfetinde emvâl-i bâtına zekâtlarının tahsîlinde görülen müşkilâta binâen bunlar mü'minlerin kendi vicdanlarına bırakılarak yalnız emvâl-i zâhire zekâtları üzerine âmiller nasbıyla iktifâ olunmaya başlandı[3] ki o zamandan beri ağnâm, öşür, me‘âdin, gümrük me'murları tâyin edilmekle beraber, emvâl-i bâtına zekâtının edâsı mükelleflerin kendilerine bırakılmaktadır.

[2575] {وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ} Ve müellefetü'l-kulûb ❁ yani kalbleri İslâm'a telif edilenler. Rivâyâtın hâsılına göre bunlar başlıca üç kısım idiler. Bir kısmı bazı küffâr idi ki Resûlullah bunların şerlerini def‘ ve Müslümanlara eziyetlerini men‘ ve diğer kâfirlere ve müşriklere ve zekâtı men‘ eyleyenlere karşı İslâm tarafına mu‘âvenetleri için atıyye ile kendilerini İslâm'a istimâle ederdi. Diğer bir kısmı kendilerine bezl-i atâ ile emsâlleri eşrâfın ve maiyyetlerinin İslâm'a duhulleri gözetilir ve kavimleri içinde Müslüman olanların İslâm'da sebatlarına mümâna‘at edilmemesi gibi mesâlih-i İslâmiye nazar-ı i‘tibâra alınırdı. Üçüncü bir kısmı da İslâm'a yeni dâhil olmuş ve niyetleri henüz zayıf bulunan

---

1 B: "miskin".

2 H +"~~Bu sûrenin ilerisinde gelecek olan خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكّٖيهِمْ بِهَا âyetine bak~~".

3 Serahsî, *el-Mebsût,* Beyrut: Dâru'l-Ma‘rife, 1414/1993, II, 169-170:

ثم دين الزكاة من الأموال الباطنة بمنزلته عن الأموال الظاهرة، فإن المصدق كان يأخذ منها في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم والخليفتين من بعده رضي الله عنهما حتى فوض عثمان رضي الله عنه الأداء إلى أرباب الأموال لما خاف المشقة والحرج في تفتيش الأموال عليهم من سعاة السوء.

birtakım kimselerdi ki fakir olmasalar bile kalbleri iyice İslâm'a ülfet ettirilip imanları takviye edilmek için bilhassa taltif olunuyorlardı ki Uyeyne b. Hısn ve Akra' b. Hâbis ve Abbas b. Mirdas bunlardan idi.[1] İşte "müellefetü'l-kulûb" vasfı bu üç kısma da ıtlak edilir. Üçünde de iktizâ-yı hâle göre İslâm'a hizmet ile ma'nâ-yı cihâd ve fukarânın menâfi'ini muhafaza hikmeti[2] bulunabilir. Ma'ahâzâ taraf-ı risâletten birinci kısma verilen atâyânın sadakāttan verildiği hakkında sarih bir rivayet yoktur. Rivayetler bunun ganâimden verildiğini gösteriyor. Ağleb-i ihtimal de bunun وَاعْلَمُوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى... إلخ [el-Enfâl 8/41] mûcebince bilhassa sehm-i Resûl olan[3] hums-ı humustan verilmiş olmasıdır ki Resûlullah'ın hâlis malıdır. Onun için İmam Şâfiî gibi bazı eimme burada "müellefetü'l-kulûb" vasfının gayr-i müslime değil müslime ait olduğuna kāil olmuşlardır.[4] Bundan başka Hazret-i Ebû Bekir'in zamân-ı hilâfetinde mezkur Uyeyne b. Hısn ile Akra' b. Hâbis -ki Necidli idiler- kendisine gelmişler, "yâ halîfete Resûlillâh! Bizim tarafta otsuz menfaatsız bir arz-ı sebha kır bir yer var, re'yin olursa bunu bize ver" demişler, müşârün ileyh de onu onlara iktâ' eylemiş ve buna dair bir hat tahrir ve [2576] işhad etmiş idi. Fakat hâzirûn meyânında Hazret-i Ömer yoktu, ikisi bir şâhid olsun diye kendisine vardılar, anlattılar, Hazret-i Ömer bunu işitince yazılmış olan hattı ellerinden aldı, sildi ve yırttı ve dedi ki: "Resûlullah sizi İslâm'a telif ediyordu ve o gün İslâm azdı, şimdi ise Allah teâlâ İslâm'ı iğnâ etti. Gidiniz, gücünüz yettiği kadar cehd[5] ediniz, siz riayet ederseniz Allah da gözetir." Bunun

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 324. Krş. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* I, 443; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 312-314; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 1822-1823:

والمؤلفة قلوبهم فإنهم كانوا قوما يتألفون على الإسلام بما يعطون من الصدقات وكانوا يتألفون بجهات ثلاث إحداها للكفار لدفع معرتهم وكف أذيتهم عن المسلمين والاستعانة بهم على غيرهم من المشركين والثانية لاستمالة قلوبهم وقلوب غيرهم من الكفار إلى الدخول في الإسلام ولئلا يمنعوا من أسلم من قومهم من الثبات على الإسلام ونحو ذلك من الأمور والثالثة إعطاء قوم من المسلمين حديثي العهد بالكفر لئلا يرجعوا إلى الكفر.

2 B: "hizmeti".

3 B: "hizmeti".

4 eş-Şâfi'î, *el-Ümm,* II, 77:

والمؤلفة قلوبهم من دخل في الإسلام ولا يعطى من الصدقة مشرك يتألف على الإسلام فإن قال قائل أعطى النبي صلى الله عليه وسلم عام حنين بعض المشركين من المؤلفة قلوبهم العطايا من الفيء ومن مال النبي صلى الله عليه وسلم خاصة لا من مال الصدقة ومباح له أن يعطي من ماله وقد خول الله تعالى المسلمين أموال المشركين لا المشركين أموالهم وجعل صدقات المسلمين مردودة فيهم كما سمى لا على من خالف دينهم.

5 B: "cihad".

üzerine hiddetle dönüp Hazret-i Ebû Bekir radıyallahu anh'e müracaat ettiler. "Halife sen misin Ömer mi?" dediler, müşârün ileyh de "isterse o" buyurdu ve Hazret-i Ömer'e muvâfakat etti, onun fiil ve re'yini inkâr etmedi, ashabdan inkâr eden de olmadı.[1] Binâen'aleyh bundan şu fıkıh çıkar ki Hazret-i Ebû Bekir iktâ'ı yapmış, hükmü imzâ etmiş iken sonradan Hazret-i Ömer'in fiilini inkâr etmeyerek hükmünden derhal rücû' eylemiş olması şunlara delâlet eyler: Demek ki meselede Hazret-i Ömer'in ihtar ettiği mânayı derhâl anlamış tasdik eylemiştir. Yani müellefetü'l-kulûb atıyyesi ehl-i İslâm'ın kıllette bulunduğu hâle mahsurdur. Ve bunda ictihâda mesağ yoktur. Zira Ebû Bekir, ictihâda mesağ görse idi imzâ ettiği bir hükmün feshini tecviz edemezdi. Ashabdan bunu inkâr eden de bulunmayınca mesele icmâ'î bir mâhiyet almış olur. Bunun için[2] seleften birçokları müellefetü'l-kulûb sehminin bu illetle sukūtuna kāil olmuşlardır ki mezheb-i Hanefî ve mezheb-i Mâlik'in[3] meşhûru budur. Fukahâ-yı Hanefiye, icmâ'-ı sükûtîye kāil olduklarından bunu beyne'l-ashâb mücma'un aleyh addederler ve derler ki müellefetü'l-kulûb sehmi bidâyet-i İslâm'da ahd-i Resûlullahda düşmanın kesreti ve müslimînin adeden kılleti hâline mahsus idi. Ba'dehu Hazret-i Ömer'in îzâhı vechile Allah teâlâ ehl-i İslâm'ı öyle teliften müstağnî kılacak surette i'zaz eylemiştir. Şayet bundan böyle Müslümanlar öyle bir şeye muhtaç olurlarsa ancak mücahedeyi terk ettiklerinden dolayı muhtaç olurlar ve her ne zaman ictimâ' ve te'âdud[4] edecek olurlarsa emvâl-i [2577] müslimînden verecekleri bir mal ile ağyârı telife muhtaç olmazlar. Ve öyle bir hâlde evvelemirde uhuvvet-i İslâmiyenin te'yîd ü teşyîdi ile meşgul olmaları iktizâ eyler. Binâen'aleyh

---

1 Bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 1822; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 325; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 68:

عن عبيدة السلماني قال: جاء عيينة بن حصن والأقرع بن حابس إلى أبي بكر رضي الله عنه فقالا: يا خليفة رسول الله، إن عندنا أرضا سبخة ليس فيها كلأ ولا منفعة، فإن رأيت أن تقطعناها لعلنا نحرثها ونزرعها ولعل الله أن ينفع بها، فأقطعهما إياها وكتب لهما بذلك كتابا، وأشهد لهما وأشهد عمر، وليس في القوم فانطلقا إلى عمر ليشهداه على ما فيه، فلما قرأ على عمر ما في الكتاب، تناوله من أيديهما فتفل فيه فمحاه، فتذمرا وقالا له: مقالة سيئة فقال عمر: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يتألفكما والإسلام يومئذ قليل، وإن الله قد أعز الإسلام فاذهبا فاجتهدا جهدكما لا أرعى الله عليكما إن أرعيتما.

2 B +"için".

3 B: "Mâlikî'nin".

4 B: "ta'addüd".

sadakāt-ı müslimînden ağniyâ-yı küffâr şöyle dursun, velevse yeni Müslüman nâmı altında olsun fakir olmayanlara mahza te'lîf-i kulûb için hisse bi'l-evleviyye ifraz edilemez.

Mâlikiyeden Ebû Hayyan tefsirinde bu meseledeki akvâl şöyle telhis edilmiştir: "Ömer b. el-Hattab, Hasen, Şa'bî ve bir cemaat müellefe sınıfının izzet ve zuhûr-ı İslâm ile munkatı' olduğuna zâhib olmuşlardır. Meşhur mezheb-i Mâlik ve Ebû Hanife budur. Ve bazı Hanefiyye demişlerdir ki hilâfet-i Ebû Bekir'de İslâm'ın zuhûr-ı izzetine binâen sahabe müellefe sehminin sukūtuna icmâ' ettiler. Kâdî Abdülvehhab demiştir ki, bazı evkātta ihtiyaç hâsıl olursa sadakāttan verilir. Ehl-i ilimden birçoğu da demiştir ki müellefetü'l-kulûb kıyamete kadar mevcuddur. İbn Atıyye demiştir ki süğūru teemmül edersek oralarda i'tilâfa hâcet bulursun. Yûnus demiştir ki: 'Zühri'ye sordum, 'bunda nesih bilmiyorum' dedi.' Ebû Ca'fer-i Nehhâs[1] demiştir ki: 'Bunlar hakkında bu hüküm sâbittir: Bir kimse telife[2] muhtaç olur ve onlardan[3] Müslümanlara bir âfet lâhık olmasından korkar veya ba'dehu hüsn-i İslâmını ümid ederse verir.' Kâdî Ebû Bekir b. el-Arabî de demiştir ki: 'Benim indimde hüküm şöyledir: İslâm kuvvetli olursa zâil olurlar ve eğer ihtiyaç bulunursa Resûlullah'ın verdiği gibi sehimleri verilir.' *Kitabü't-tahrîr*'de mezkur olduğuna göre Şâfiî demiştir ki: 'Âmil ve müellefetü'l-kulûb şu zamanda mefkuddurlar, altı sınıf kalmıştır, evlâ olan altısına sarftır. Ma'âmâfîh mevcud olurlarsa mezheb-i Şâfiî her sınıfın medlûlü muteber olmasıdır.'"[4] Ancak şunu da unutmamalıdır ki İmam Şâfiî gibi

---

1 M: "nühası"; H ve B: "نحاسي".
2 H: "teellüfe".
3 B: "bunlardan".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 441-442:
فذهب عمر بن الخطاب والحسن والشعبي وجماعة: إلى أنه انقطع صنف المؤلفة بعزة الإسلام وظهوره، وهذا مشهور مذهب مالك وأبي حنيفة، قال بعض الحنفيين: أجمعت الصحابة على سقوط سهمهم في خلافة أبي بكر لما أعز الله الإسلام وقطع دابر الكافرين. وقال القاضي عبد الوهاب: إن احتيج إليهم في بعض الأوقات أعطوا من الصدقات. وقال كثير من أهل العلم: المؤلفة قلوبهم موجودون إلى يوم القيامة. قال ابن عطية: وإذا تأملت الثغور وجدت فيها الحاجة إلى الائتلاف انتهى. وقال يونس: سألت الزهري عنهم فقال: لا أعلم نسخا في ذلك. قال أبو جعفر النحاس: فعل هذا الحكم فيهم ثابت، فإن كان أحد يحتاج إلى تألفه ويخاف أن تلحق المسلمين منه آفة أو يرجى حسن إسلامه بعد دفع إليه. وقال القاضي أبو بكر بن العربي: الذي عندي أنه إن قوي الإسلام زالوا، وإن احتيج إليهم أعطوا سهمهم، كما كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعطيهم. فإن في الصحيح: «بدأ الإسلام غريبا وسيعود كما بدأ». وفي كتاب التحرير قال الشافعي: العامل

birçoklarına göre "müellefetü'l-kulûb" vasfının İslâm'a dâhil olmamış bulunanlara ta'alluku yoktur. Nitekim zekât [2578] hususunda bütün sunûf-ı semâniyede İslâm umûmiyetle şarttır. Gayr-i müslim fukarâya zekât değil, sadakāt-ı mütetavve'a verilebilir.

Sâniyen "fî-sebîlillâh" kaydı e'am bir mâna ile mülâhaza edildiği surette sadakātın hepsinde vardır.[1] Bâlâda işaret edildiği üzere "fî-sebîlillâh" olmak sadakanın mâhiyetinde dâhildir. Fukarâ ve mesâkîne, rikāb ve gārimîne verilen de fî-sebîlillâhtır. Hatta müellefetü'l-kulûba verilende de bir fî-sebîlillâh mânası vardır, yoksa verilemezdi. Bunun böyle olduğu mâlum iken bir de bunlara mukabil "fî-sebîlillâh" buyurulması bunun ale'l-umûm fî-sebîlillâh dâhilinde bilhassa bir fî-sebîlillâh demek olduğunu, yani ma'nâ-yı e'am ile mülâhaza edilemeyeceğini derhâl anlatır. Bu ta'dâd olunanlardan mâ'adâ olarak sâir böyle fî-sebîlillâh demek gibi bir ta'mîm mânasına da olamayacaktır. Çünkü bundan sonra ابْنِ السَّبِيلِ tahsîsi böyle bir mânaya mâni'dir. Binâen'aleyh bunun mânası herhangi bir cihete fî-sebîlillâh sarf için demek olamaz. Buradaki "fî-sebîlillâh" zarfı esas itibariyle ne doğrudan doğru sadakanın ne de sarfının değildir. Bundaki mâna "sadakāt ve fî-sebîlillâhdır" demekten ibaret olmadığı gibi وَفِى الرِّقَابِ'da olduğu vechile ve fî-sebîlillâh sarf içindir demekten ibaret de değildir. Sadakanın öbürlerinden başka bilhassa verilmesi lâzım gelen bir masrif-i mahsûsun zarfıdır ve "Allah yolundakiler için", yani لِمَنْ فِي سَبِيلِ اللّٰه demektir ki, Allah için bir ibâdet-i mahsûsada mahsur olanların vasf-ı mahsûsunu anlatır. Sadaka mefhûmu karînesiyle de bunların muhtaçları ve def'-i ihtiyaçları[2] maksud olduğu ta'ayyün eder. Bu suretle burada لِلْفُقَرَٓاءِ الَّذِينَ اُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/273] mazmûnunu telhis eden bir mâna vardır. وَابْنِ السَّبِيلِ Atfı da bunların en ziyade "ibn-i sebîl" sınıfı ile tecânüslerini iş'âr eder.

والمؤلفة قلوبهم مفقودان في هذا الزمان، بقيت الأصناف الستة، فالأولى صرفها إلى الستة. وأما أنه يعتبر في كل صنف منها ما دل عليه لفظه إن كان موجودا فهو مذهب الشافعي.

1 H: "~~Sâniyen~~".
2 H: "muhtaçları def' ve ihtiyaçları".

Fukarâ ile mesâkîn, âmillerle[1] müellefetü'l-kulûb, rikāb ile gārimîn nasıl mütekārib iseler bunlar da öyle demek olur. Yani bunlarda bir yolculuk, bir sefer ü gurbet [2579] mânası bulunduktan başka bu yolun Allah yolu olması ve bunların o yolda bir ihtisas ve mahsûriyeti bulunması bir sefer-i mahsus ile bir ibâdet-i hâssayı câmi' bir hâl-i inhisarda bulunmaları mânası vardır. Demek ki diğer masriflere verilen sadakalar dahi fî-sebîlillâh olduğu hâlde bu masrife verilen sadaka فِي سَبِيلِ الله فِي سَبِيلِ الله'dır. Binâen'aleyh burada وَفِى سَبِيلِ اللّٰهِ'dan murad bir ma'nâ-yı hâs olduğu zâhirdir. Ve bu mâna evvelâ cihad, sâniyen hac, sâlisen Allah için tahsîl-i ilimde mülâhaza olunabilir. Bu vechile "fî-sebîlillâh" unvânı örf-i şer'de cihâda alem olmuştur. Çünkü Allah için sefer ve inhisar ile en ziyade mâruf olan ibadet budur. Ve bunun için bütün müfessirîn ve fukahâ bu mânada müttefiktirler. Bununla beraber hacda da bu mâna mevcuddur. Buna şümul ile de tefsir ve fıkıh vârid olmuştur. Ehl-i suffe gibi ilm-i din tahsîline vakf-ı nefs edenler de لِلْفُقَرَٓاءِ الَّذِينَ اُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/273] âyetinde nakledilmiştir. Velhâsıl "fî-sebîlillâh" tâbirinin sadece bir zarf veya vasıf olarak kullanılması ile burada olduğu gibi bir lakab olarak kullanılması arasında mühim fark vardır. Evvelki âm, ikinci hâs bir mânadır. Evvelki mâna ile her ibadet, her hayır, her sadaka fî-sebîlillâhtır, Allah'ın rızâsı yolundadır. İkinci mâna ile ise her sadaka fî-sebîlillâh değildir. Fî-sebîlillâh sadaka bir masrif-i mahsûsa verilen sadakadır ki bilhassa i'lâ-yı kelimetullah yolundakilere verilen sadakadır. Bu farkın mâruf olmasına binâendir ki bütün müfessirîn ve mâruf olan eimme ve fukahâ bu "fî-sebîlillâh" masrifinden asıl murad mücâhidîn olduğunda müttefiktirler. Binâen'aleyh zekâtta, yani sadakāt-ı vâcibede bu sekiz masriften fî-sebîlillâh masrifinde müteyakkan olan mâna budur. İbn Ömer hazretlerinden "hac da fî-sebîlillâhtır" diye mervîdir.[2] Fahreddin Râzî tefsirinde "müfessirûn: وَفِى سَبِيلِ اللّٰهِ yani guzât dediler" diye tesbit ve eimme-i müctehidînin kavilleri de bunun üzerine olduğunu bi'l-icmâl anlattıktan sonra şunu ilâve ederek [2580] "وَفِى سَبِيلِ اللّٰهِ

1 B -"tecânüslerini işʻâr eder. Fukarâ ile mesâkîn, âmillerle".

2 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* VIII, 185:

وقال ابن عمر: الحجاج والعمار.

kavlinde zâhir-i lafz küll-i guzâta kasrı îcab etmez. Bu mânadan dolayı Kaffâl tefsirinde bazı fukahânın tekfîn-i mevtâ, binâ-yı husûn, imâret-i mesâcid gibi vücûh-ı hayrın cemi'sine sarf-ı sadakātı tecviz ettiklerini, çünkü وَفِى سَبِيلِ اللّٰه hepsine âm olduğunu nakletmiştir" demiş,[1] Kādî Beyzavî de وقيل في بناء القناطير والمصانع diye bu kavli tevhin ile kaydetmiştir.[2] Fi'l-vâki' Râzî'nin bunu "zâhir-i lafz" tâbiriyle bir nevi teyid suretinde nakl eylemesi doğru değildir. Bunda hem isim siyâkındaki "fî-sebîlillâh" lafzının müte'âref olan ma'nâ-yı hâssından, hem de îzah eylediğimiz vechile siyâk-ı beyandaki kıraatten bir zühul vardır. Hadîs-i sahîhte vârid olduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki:

لَا تَحِلُّ الصَّدَقَةُ لِغَنِيٍّ، إِلَّا فِي سَبِيلِ اللهِ، أو ابْنِ السَّبِيلِ أو رَجُلٍ لَهُ جَارٌ مِسْكِين، تصدّق عَلَيْهِ فَأَهْدَى لَهُ[3]

"Ganî için sadaka helâl olmaz, ancak fî-sebîlillâh veya ibn-i sebîl yahut o adam müstesnâdır ki miskîn bir komşusu vardır, kendine tasadduk olunmuş da o miskîn komşusuna ihda eylemiştir."[4] Görülüyor ki bu hadîs-i şerîfteki "fî-sebîlillâh" lafzının bütün vücûh-ı hayra âm değil, muhtemil bile olmadığı gayet vâzıhtır. O hâlde âyetin tefsirinde bundan zühul ile lafzı umumda zâhir telâkkī etmek nasıl doğru olur? Şüphesiz zâhir ve müteyakkan olan mâna mücâhidîndir. Bunda diğer vücûh-ı hayr olsa olsa bir ihtimal olur ki bununla sadakāt-ı nâfilede amel câiz olsa bile sadakāt-ı vâcibede olamaz. Meselâ zekâta mahsûben mescid

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVI, 87:

قوله تعالى: وفي سبيل الله قال المفسرون: يعني الغزاة. قال الشافعي رحمه الله: يجوز له أن يأخذ من مال الزكاة وإن كان غنيا وهو مذهب مالك وإسحاق وأبي عبيد. وقال أبو حنيفة وصاحباه رحمهم الله: لا يعطى الغازي إلا إذا كان محتاجا. واعلم أن ظاهر اللفظ في قوله: وفي سبيل الله لا يوجب القصر على كل الغزاة، فلهذا المعنى نقل القفال في تفسيره عن بعض الفقهاء أنهم أجازوا صرف الصدقات إلى جميع وجوه الخير من تكفين الموتى وبناء الحصون وعمارة المساجد، لأن قوله: «وفي سبيل الله» عام في الكل.

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 86.

3 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 31. Krş. İbn Mâce, Zekât, 27; Ebû Dâvûd, Zekât, 24:

عن أبي سعيد، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا تحل الصدقة لغني، إلا لثلاثة: في سبيل الله، وابن السبيل، ورجل كان له جار، فتصدق عليه فأهدى له.

4 Bu hadîsi, guzâtın veya seferde bulunanların hiç ihtiyaçları olmadığı hâlde sadaka almaları helâl olur gibi anlayanlar dahi varsa da asıl mâna bu değildir. Mücâhid veya müsafir kendi servetinin kifâyet edemediği* levâzım-ı cihad ve sefer için bir de haddizâtında memleketinde zengin olmakla beraber seferde malından munkatı' olup bir fakir vaziyetine düştüğü zaman sadaka alabilir demektir. İstisnâ bu hâllere âittir. [Müellifin notu]

* B: "etmediği".

veya müsafirhâne yapmakla borç edâ edilmiş olmaz. Onlar sadaka mâhiyetinden hâriç re'sen bir hayr ve kurbet olur. Hatta derece-i vücubda olanları da bulunur. Lâkin o hayr-ı vâcib, masrif-i sadakayı ıskāt etmez. Ancak mücâhidînin cihadda muhtaç oldukları bütün levâzım [2581] ve mühimmat, yani وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ [el-Enfâl 8/60] mazmûnunda dâhil olup da yalnız kendileri tarafından tedariki mümkin olmayan havâic-i cihâdın cümlesi bu fî-sebîlillâh masrifinde dâhil olur. Ve asıl maksad def'-i ihtiyaç olduğundan ihtiyâcın mâhiyetine göre bunları mücâhidin[1] bizzat kendisine değil de cihet-i cihâda, yani mücâhidînin eşhâsına değil veliyy-i âmmın kabzıyla sınıfına temlik edilmek suretiyle[2] على حكم ملك الله ihtiyâcının def'i mânasının kifâyet edebileceği mevzû'-ı bahs ü ictihad olabilir. Sâhib-i sadaka sadakasını fî-sebîlillâh olmak üzere mücâhid-i muhtâca temlik veya imama teslim ile vâcibi edâ etmiş olur. İmam da onu hasbe'l-velâye kabz ve mücâhidînin cihaddaki ihtiyâcına hüsn-i sarf ile vazîfe-i velâyet ve emanetini îfâ etmiş bulunur. Ve ihtiyâcın mâhiyetine göre mücâhidin re'sen sübut veya karâr-ı milki lâzım ve matlub olmayabilir. Mesela erzak şahsa temlik edilir de silâh cihet-i cihâda على حكم ملك الله alınıp verilebilir. Ve bu sadaka öbürlerinden ziyade hakkullâh-ı mahz[3] olarak edâ edilmiş bulunur. Ve o hâlde ibn-i sebîl meselesi de aynı hükümde mülâhaza edilebilir.

Velhâsıl sadakātın cemî'si bu sekiz masrif içindir ve bu sınıflara mahsustur. Ve hepsinde de sadakanın sarf ve ahzı fakr u ihtiyaç hasebiyledir. Yalnız sadaka üzerindeki âmillerle müellefetü'l-kulûbun ahzları sadaka olarak değildir. Sadaka yed-i imamda fukarâ için tahsil olunur. Sonra da imam ondan müellefeye fukarâ vesâir müslimînden def'-i şerr ü ezâ ile İslâm'a mu'âvenet olmak ve bir cihâd-ı mâlîyi tazammun etmek üzere verir. Âmillere de sadaka değil amellerinin ivazı olarak verir ve binâen'aleyh sadaka alanların hepsi ma'nâ-yı fakr ile sadaka

---

1 B: "mücâhidîn".
2 B +"de";
B -"veliyy-i âmmın kabzıyla sınıfına temlik edilmek suretiyle".
3 B: "hakkullâhı hâiz".

alabilir. أُمِرْتُ أَنْ آخُذَ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَائِكُمْ وَأَرُدَّهَا فِي فُقَرَائِكُمْ hadîs-i nebevîsinin[1] mazmûnu da gösterir ki bâlâda zikrolunan hadisteki üç müstesnâ dahi dâhil olmak üzere sadaka alması helâl olanların hepsi gerek asâleten ve gerek niyâbeten olsun her hâlde bir [2582] fakr sebebiyle alabilir. Ve bu sunûf-ı mesârif, fakr u ihtiyâcın esbâb ve vücûhunu[2] beyan için zikrolunmuş ve gösterilmiştir ki fakrın mutlak kısmı da vardır, izâfî envâ'ı da. Binâen'aleyh, لِلْفُقَرَٓاءِ وَالْمَسَاكِينِ unvânı altında mülâhaza olunamayacak hiçbir sadaka yoktur.

{فَرِيضَةً مِنَ اللّٰهِ} Allah'tan farîza olarak bu böyledir. ❁ Yani sadakāt, Allah tarafından ancak bunlar için bir farîza olmak üzere farz kılınmıştır. {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ}dir. ❁ Her şeyi ve herkesin ahvâlini ve merâtib-i istihkākını bilir ve her şeyi mevzi'ine kor ki hukūku müstahiklerine sevketmek, hukūk ve ferâize riayet edenlerle etmeyenlere de ona göre müstehaklarını vermek dahi bu cümledendir. Binâen'aleyh Allah'ın farz kıldığı sadakātın bu sunûf-ı semâniyeden hârice sarfına cevaz olamaz. O hâlde bunlardan bütün bütün hâriç olan ve kalbleri İslâm ile kābil-i te'lif bile olmayan o harîs ve gammaz münafıklar sadakaya nereden müstahik olabilir? Ve onlara sadaka vermek nasıl câiz olur?

وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ وَيَقُولُونَ هُوَ اُذُنٌۜ قُلْ اُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْۜ وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٦١﴾ يَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ لَكُمْ لِيُرْضُوكُمْۚ وَاللّٰهُ وَرَسُولُهُٓ اَحَقُّ اَنْ يُرْضُوهُ اِنْ كَانُوا مُؤْمِنِينَ ﴿٦٢﴾ اَلَمْ يَعْلَمُٓوا اَنَّهُ مَنْ يُحَادِدِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاَنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَاۜ ذٰلِكَ الْخِزْيُ الْعَظِيمُ ﴿٦٣﴾

[2583] **Meâl-i Şerîfi**

Yine içlerinden öyleleri var ki Peygamber'i incitiyorlar ve "o her söyleneni dinler bir kulak" diyorlar, de ki:[3] "sizin için bir hayır kulağı-

1 Bk. Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 182. Krş. Buhârî, Tevhîd, 1.
2 B: "vücûbunu".
3 H: "'O' de".

dır; Allah'a inanır, mü'minlere inanır ve iman edenleriniz için bir rahmettir." Allah'ın Resûlünü incitenler için ise elîm bir azab vardır (61). Size gelirler, rızânızı celbetmek için Allah'a yemin ederler, eğer bunlar mü'minseler daha evvel Allah'ın ve Resûlünün rızâsını[1] düşünmeleri îcab eder (62). Ya henüz şunu bilmediler mi: Her kim Allah ve Resûlüne yarış etmeye kalkarsa ona muhakkak cehennem ateşi var, ebedâ[2] onda kalmak üzere, işte rüsvâlığın büyüğü o (63).[3]

{وَمِنْهُمُ الَّذِينَ يُؤْذُونَ النَّبِيَّ} Onlardandır şunlar da ki Peygamber'e ezâ ederler. ❁ Münafıklardan birtakımı aralarında konuşurken Aleyhissalâtü vesselâm hakkında tefevvühâtta bulunmuşlar, içlerinden bazısı da "yapmayınız, korkarız ki işitir de hakkımızda[4] iyi olmaz" demekle Cülâs b. Süveydî "biz dilediğimizi söyleriz sonra ona varır söylediğimizi inkâr eder, bir de yemin basarız, hemen sözümüzü tasdik eder, Muhammed bir üzün-i sâmi'adır" demiş idi.[5] Bunu beyan ile buyuruluyor ki {وَيَقُولُونَ هُوَ اُذُنٌ} ve derler "o bir kulaktır." ❁ Yani ne söylenirse dinler reddetmez, emarelerine göre şâyân-ı kabul olup olmayanı ayırmaz yutar, sanki mücerred bir kulak. [2584] Araplar casusa "ayn" dedikleri gibi, her söyleneni dinleyip kanan sadedil kimseye de "üzün" derler. Aleyhissalâtü vesselâm da münafıkların kabahatlerini yüzlerine vurmaz, hilm ü kerem ile muâmele buyururdu, bâhusus yemine çok tâzim buyururdu, onlar da bunu sadedilliğe hamlederek o dediklerini demişlerdi.

Yâ Muhammed, onlara {قُلْ اُذُنُ خَيْرٍ لَكُمْ} de ki "sizin için bir hayır kulağıdır" ❁ evet, bir kulaktır velâkin zu'munuz gibi değil, bilseniz ne güzel kulaktır. Başka bir şey dinlemez hayır ve hak dinler ve sizi

---

1 H +"da".

2 B: "ebedî".

3 H: "Bilmediler mi ki her kim Allah ve Resûlü ile had yarışına kalkarsa ona ebedî olarak cehennem ateşi muhakkak, işte felaketin büyüğü bu."

4 B -"'yapmayınız, korkarız ki işitir de hakkımızda".

5 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 68; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* IV, 67:
نزلت في جماعة من المنافقين كانوا يؤذون النبي صلى الله عليه وسلم، ويقولون ما لا ينبغي، فقال بعضهم: لا تفعلوا، فإنا نخاف أن يبلغه ما تقولون فيقع بنا. فقال الجلاس بن سويد منهم: بل نقول ما شئنا، ثم نأتيه فننكر ما قلنا، ونحلف فيصدقنا بما نقول، فإنما محمد أذن أي: أذن سامعة.

dinlerken de hayrınız için dinler. {يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ} Allah'a iman eder {وَيُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِينَ} ve mü'minlere inanır. ❁ Evvelki يُؤْمِنُ îmân-ı şer'î, ikinci يُؤْمِنُ îmân-ı lügavî olduğundan birisi "bâ" ile diğeri "lâm" ile sılalanarak farkları anlatılmıştır. Yani Allah'a iman ettiğinden yemini dinler ve mü'minleri tasdik eyler. {وَرَحْمَةٌ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا} Ve iman edenlere -yani sizden iman izhar edenlere- bir rahmettir. ❁ İzhar ettikleri imanı reddeylemez kabul eyler, fakat hakikaten mü'minlere olduğu gibi inanarak değil sırf merhametinden, rıfk u terahhumundan, sırlarını fâş etmemek, ayıplarını setretmek suretiyle kabul eyler. Hâlbuki {وَالَّذِينَ يُؤْذُونَ رَسُولَ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ. يَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ لَكُمْ... اِلخ}

Îzâya cür'et etmekle beraber[1] aynı zamanda:

يَحْذَرُ الْمُنَافِقُونَ اَنْ تُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ سُورَةٌ تُنَبِّئُهُمْ بِمَا فٖى قُلُوبِهِمْۜ قُلِ اسْتَهْزِؤُاۚ اِنَّ اللّٰهَ مُخْرِجٌ مَا تَحْذَرُونَ ﴿٦٤﴾ وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ لَيَقُولُنَّ اِنَّمَا كُنَّا نَخُوضُ وَنَلْعَبُۜ قُلْ اَبِاللّٰهِ وَاٰيَاتِهٖ وَرَسُولِهٖ كُنْتُمْ تَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٦٥﴾ لَا تَعْتَذِرُوا قَدْ كَفَرْتُمْ بَعْدَ اٖيمَانِكُمْۜ اِنْ نَعْفُ عَنْ طَٓائِفَةٍ مِنْكُمْ نُعَذِّبْ طَٓائِفَةً بِاَنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمٖينَ ﴿٦٦﴾ اَلْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ بَعْضُهُمْ مِنْ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمُنْكَرِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمَعْرُوفِ وَيَقْبِضُونَ اَيْدِيَهُمْۜ نَسُوا اللّٰهَ فَنَسِيَهُمْۜ اِنَّ الْمُنَافِقٖينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٦٧﴾ وَعَدَ اللّٰهُ الْمُنَافِقٖينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْكُفَّارَ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدٖينَ فٖيهَاۜ هِىَ حَسْبُهُمْۚ وَلَعَنَهُمُ اللّٰهُۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ مُقٖيمٌۙ ﴿٦٨﴾ كَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ كَانُٓوا اَشَدَّ مِنْكُمْ قُوَّةً وَاَكْثَرَ اَمْوَالًا وَاَوْلَادًاۜ فَاسْتَمْتَعُوا بِخَلَاقِهِمْ فَاسْتَمْتَعْتُمْ بِخَلَاقِكُمْ كَمَا اسْتَمْتَعَ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ بِخَلَاقِهِمْ وَخُضْتُمْ كَالَّذٖى خَاضُواۜ اُولٰٓئِكَ حَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ وَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٦٩﴾ اَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَاُ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَقَوْمِ اِبْرٰهٖيمَ وَاَصْحَابِ مَدْيَنَ وَالْمُؤْتَفِكَاتِۜ اَتَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِۚ فَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلٰكِنْ كَانُٓوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٧٠﴾

---

1 M ve B -"Îzâya cür'et etmekle beraber".

[2586] **Meâl-i Şerîfi**

Münafıklar bütün kalblerindekilerle kendilerini haber verecek bir sûrenin tepelerine inmesinden çekinirler. De ki: "Eğlenin bakalım, çünkü Allah o sizin çekindiklerinizi meydana çıkaracak" (64). Şayet kendilerine sorsan "biz sırf lafa dalmış şakalaşıyorduk" derler, de ki: "Siz Allah ile, âyetleriyle, Peygamberiyle mi eğleniyordunuz?" (65). Beyhûde i'tizâr etmeyin, iman ettiğinizi söyledikten sonra küfrünüzü açığa vurdunuz. İçinizden bir kısmını affedersek bir kısmını cürümlerinde ısrar ettiklerinden dolayı azâbımıza uğratacağız (66). Münafıkların erkekleri de kadınları da birbirlerinin tıpkıdırlar; münkeri emr, ma'ruftan nehyederler ve ellerini sıkı tutarlar. Allah'ı unuttular da Allah da onları unuttu, hakikat münafıklar hep fâsıktırlar (67). Allah münafıkların erkeğine, dişisine ve bütün kâfirlere ebedî olarak cehennem ateşini vaad buyurdu, o onlara yeter. Allah onları rahmeti sahasından uzaklaştırdı ve onlar için mukīm bir azab var (68). Sizden evvelkiler gibi ki kuvvetçe sizden daha çetin, mal ve evlâdca sizden daha çok idiler de dünya hayatından kısmetleriyle zevk sürmeye bakmışlardı[1]. O sizden evvelkiler kısmetleriyle nasıl zevk sürmek istedilerse [2587] siz de öyle kısmetinizle zevk sürmeye baktınız, siz de o batağa dalanlar[2] gibi daldınız. İşte bunların dünya ve âhirette bütün amelleri heder oldu ve işte bunlar hep o hüsran içinde kalanlardır (69). Bunlara o kendilerinden evvelkilerin; kavm-i Nûh'un, Âd'ın, Semûd'un, kavm-i İbrâhim'in, ashâb-ı Medyen'in, mü'tefikelerin haberi gelmedi mi? Hep bunlara peygamberleri beyyinelerle gelmişlerdi. Demek ki Allah onlara zulmetmiş değil idi velâkin kendileri kendilerine zulmediyorlardı (70).[3]

---

1 B: "başlamışlardı".

2 M ve B: "dalan".

3 H: "Münafıklar bütün kalblerindekilerle kendilerini haber verecek bir sûrenin tepelerine inmesinden çekinirler. De ki: 'Eğlenin bakalım, herhâlde Allah o sizin çekindiklerinizi meydana çıkaracaktır' (64). Alimallah kendilerine sorsan 'biz sırf lafa dalmış şakalaşıyorduk' derler, 'ya' de, 'Siz Allah ile, âyetleriyle, Peygamberiyle mi eğleniyordunuz?' (65). Beyhûde i'tizâr etmeyin, iman ettiğinizi söyledikten sonra küfrünüzü açığa vurdunuz. İçinizden bir kısmını affedersek bir kısmını cürümlerinde ısrar ettiklerinden dolayı azâbımıza uğratacağız (66). Münafıkların erkekleri de kadınları da birbirlerinin tıpkıdırlar; münkeri emr, ma'ruftan nehyederler ve ellerini sıkı tutarlar. Allah'ı unuttular da Allah da onları unuttu,

{قُلِ اسْتَهْزِؤُا} ❁ Rivayet olunduğuna göre Resûlullah Tebük'e giderken münafıklardan bir süvari bölüğü de önde gidiyor, aralarında Kur'an ve Peygamber'le istihzâ ediyorlar ve "şu adama bakın, Şam kalelerini ve köşklerini fethetmek istiyor, heyhat, heyhat!" diyorlardı. Allah teâlâ Resûlünü buna muttali' kıldı, binâen'aleyh "şu bölüğü durdurunuz!" buyurdu ve yanlarına vardı; "siz şöyle şöyle dediniz" dedi; "yâ nebiyyallah, hayır, vallahi ne senin ne de ashâbının hakkında bir şey değil velâkin birbirimize seferi kısaltmak için dalıp eğleniyorduk" diye cevap vermişlerdi.[1]

Onlara mukabil:

وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَآءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَيُطِيعُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ اُولٰٓئِكَ سَيَرْحَمُهُمُ اللّٰهُۜ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٧١﴾ وَعَدَ اللّٰهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِي جَنَّاتِ عَدْنٍۜ وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ اَكْبَرُۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٧٢﴾

[2588] **Meâl-i Şerîfi**

Erkek, dişi bütün mü'minler ise birbirlerinin velîleridirler; mârufu emr münkerden nehyederler, namazı dürüst kılarlar, zekâtı verirler, Allah

hakikat münafıklar hep fâsıktırlar (67). Allah münafıkların erkeğine, dişisine ve bütün kâfirlere ebedî olarak cehennem ateşi vaad buyurdu, o onlara yeter. Allah onları rahmeti sahasından uzaklaştırdı ve onlar için mukīm bir azab var (68). Sizden evvelkiler gibi ki kuvvetçe sizden daha sert, mal ve evlâdca sizden daha çok idiler de dünya hayatından kısmetleriyle zevk sürmeye başlamışlardı. O sizden evvelkiler kısmetleriyle nasıl zevk sürmek istedilerse siz de öyle kısmetinizle zevk sürmeye baktınız, siz de o batağa dalanlar gibi daldınız. İşte bunlar öyleler ki bütün amelleri dünya ve âhirette heder oldu ve işte bunlar bütün o hüsran içinde kalanlar (69). Bunlara o kendilerinden evvel geçenlerin; kavm-i Nûh'un, Âd'ın, Semûd'un, kavm-i İbrâhim'in, ashâb-ı Medyen'in, mü'tefikelerin haberi gelmedi mi? Hep bunlara peygamberleri beyyinelerle gelmişlerdi. Demek ki Allah onlara zulmetmiş değil idi velâkin kendileri kendilerine zulmediyorlardı (70)".

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 334:

عن قتادة قوله: «ولئن سألتهم ليقولن إنما كنا نخوض ونلعب» الآية، قال: بينا رسول الله صلى الله عليه وسلم يسير في غزوته إلى تبوك، وبين يديه ناس من المنافقين فقالوا: «يرجو هذا الرجل أن يفتح قصور الشأم وحصونها! هيهات هيهات!» فأطلع الله نبيه صلى الله عليه وسلم على ذلك، فقال نبي الله صلى الله عليه وسلم: «احبسوا عليَّ الرَّكْب!» فأتاهم فقال: «قلتم كذا، قلتم كذا». قالوا: «يا نبي الله، إنما كنا نخوض ونلعب»، فأنزل الله تبارك وتعالى فيهم ما تسمعون.

ve Resûlüne itaat eylerler. İşte bunları Allah yarın[1] rahmetiyle yarlığayacak, çünkü[2] Allah Azîz, Hakîm'dir (71). Allah, mü'minlerin erkeğine, dişisine altından ırmaklar akar cennetler vaad buyurdu, içlerinde muhalled kalacaklar, hem Adn cennetlerinde hoş hoş meskenler, Allah'ın bir rıdvânı ise hepsinden büyük, işte asıl fevz-i azîm de budur (72).[3]

{وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فٖى جَنَّاتِ عَدْنٍ} Ve Adn cennetlerinde mesâkin-i tayyibe ⊛ ma'din-i hayr ve ebedî ikametgâh olan, gözlerin görmediği ve kalb-i beşerin tahattur etmediği cennetlerde gayet dilâviz, saadet ile yaşanacak güzel güzel meskenler ki kümmel-i havâssa mev'uddur. {وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ} Ve Allah'tan bir rıdvan ⊛ rızâullahtan bir lemha ise {اَكْبَرُ} ekberdir ⊛ hepsinden daha büyüktür. Çünkü her hayr u saadetin, her şeref ü siyâdetin menât ve medârı odur. Bunun doğrudan doğru silk-i va'dde gösterilmemesi câlib-i dikkattir. Allahu a'lem bunun hikmeti her vaadin zımnında mütehakkık ve dâreynde müstemir olmasındandır denilmiş. Fakat rivayet olunmuştur ki Allah teâlâ ehl-i cennete [2589] "Râzı oldunuz mu, hoşnut musunuz?" buyuracak, onlar da "Yâ Rab nasıl râzı olmayız ki bize sâir halkından hiçbirine vermediğini verdin" diyecekler. Binâen'aleyh buyuracak ki "Size bundan da efdalini vereceğim." "Daha efdal ne olabilir?" diyecekler, buyuracak ki "size rıdvânımı helâl kılacağım ve artık size ilelebed gazab etmeyeceğim".[4]

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقٖينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْۜ وَمَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ وَبِئْسَ الْمَصٖيرُ ﴿٧٣﴾ يَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ مَا قَالُواۜ وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ اِسْلَامِهِمْ وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُواۚ وَمَا نَقَمُٓوا اِلَّٓا اَنْ اَغْنٰيهُمُ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهٖۚ فَاِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْرًا لَهُمْۚ وَاِنْ

1 H -"yarın".
2 H: "her hâlde".
3 H: "Allah, mü'minlerin erkeğine, dişisine altından ırmaklar akan, içlerinde muhalleden kalacakları cennetler ve Adn cennetlerinde hoş hoş meskenler vaad buyurdu. Hele Allah'ın bir rıdvânı var hepsinden büyük, ve bu işte bu fevz-i azîmdir (72)".
4 Buhârî, Rikāk 51, Tevhîd 38; Müslim, Cennet 9:
عن أبي سعيد الخدري قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله يقول: لأهل الجنة: يا أهل الجنة، يقولون: لبيك ربنا وسعديك، فيقول: هل رضيتم؟ فيقولون: وما لنا لا نرضى وقد أعطيتنا ما لم تعط أحدا من خلقك، فيقول: أنا أعطيكم أفضل من ذلك، قالوا: يا رب، وأي شيء أفضل من ذلك؟ فيقول: أحل عليكم رضواني فلا أسخط عليكم بعده أبدا.

يَتَوَلَّوْا يُعَذِّبْهُمُ اللّٰهُ عَذَاباً اَلِيماً فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ وَمَا لَهُمْ فِى الْاَرْضِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ
﴿٧٤﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللّٰهَ لَئِنْ اٰتٰينَا مِنْ فَضْلِهٖ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٧٥﴾
فَلَمَّٓا اٰتٰيهُمْ مِنْ فَضْلِهٖ بَخِلُوا بِهٖ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٧٦﴾ فَاَعْقَبَهُمْ نِفَاقاً فِى قُلُوبِهِمْ اِلٰى
يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَٓا اَخْلَفُوا اللّٰهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ ﴿٧٧﴾ اَلَمْ يَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ
سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْ وَاَنَّ اللّٰهَ عَلَّامُ الْغُيُوبِۚ ﴿٧٨﴾ اَلَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ
فِى الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ اِلَّا جُهْدَهُمْ فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْۜ سَخِرَ اللّٰهُ مِنْهُمْۘ وَلَهُمْ عَذَابٌ
اَلِيمٌ ﴿٧٩﴾ اِسْتَغْفِرْ لَهُمْ اَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْۜ اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْۜ
ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَۧ ﴿٨٠﴾

[2590] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o şanlı Peygamber! Kâfirlere, münafıklara mücahede et ve onlara karşı kalın ol, onların varacakları yer cehennemdir ki o ne kötü me'âddır! (73). Allah'a yemin ediyorlar: Söylememişler[1]*, kasem olsun o kelime-i küfrü söylediler, İslâm'a geldikten sonra yine kâfirlik ettiler ve o muvaffak olamadıkları cinayeti kurdular. Hâlbuki intikam almaya kalkmaları için kendilerini Allah'ın Resûlüyle fazl-ı ilâhîsinden zenginleştirmiş olmasından başka bir sebep de yoktu, bunun üzerine tevbe ederlerse haklarında hayırlı olur, yok yan çizerlerse Allah onları [2591] dünya ve âhirette elîm bir azab ile ta'zîb eder ve yeryüzünde onlar için ne himaye ne imdad edecek kimse bulunmaz (74). Yine onlardan kimi de Allah'a şöyle ahdetmişlerdi: "Eğer bize fazlından ihsan ederse her hâlde zekâtını veririz ve her hâlde sâlihînden oluruz" (75). Vaktâ ki Allah fazlından istediklerini verdi, buhl edip yüz çevirdiler ve zaten yan çizip duruyorlardı (76). Allah'a verdikleri vaadi tutmadıkları ve yalan söylemeyi âdet edindikleri için O da bu fiillerinin âkıbetini kalblerinde kıyamet gününe kadar sürecek bir nifâka kalbediverdi (77). Henüz*[2]

---

1 M: "Söylemememişler".
2 H -"Henüz".

bilmediler mi ki Allah onların sırlarını[1] da bilir fısıltılarını da[2]; ve Allah Allâmü'l-guyûb'dur (78). Sadakātta farz olan zekâttan fazla olarak kendi gönülleriyle teberru'âtta bulunanlara bir türlü ve güçlerinin yetebildiğinden başkasını bulamayanlara diğer türlü laf atarak bunlarla eğlenenler, Allah onları maskaraya çevirdikten başka bir de kendileri için elîm bir azab var (79). Onlar için dile istiğfar et dile etme, onlar için yetmiş kere istiğfar da etsen Allah onlara hiç de mağfiret edecek değil. Böyle, çünkü onlar Allah'ı ve Resûlünü tanımadılar, Allah ise öyle baştan çıkmış fâsıklar gürûhuna hidâyet etmez (80).

{جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ} Kâfirlere ve münafıklara cihad et {وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ} ve onlara karşı kalın ol ۞ yumuşak davranma. Bundan anlaşılıyor ki cihad yalnız seyf ü kıtalden e'amdır. Zira münafıklara gizli kâfir oldukları haysiyetle açık kâfirler gibi harb ü kıtal ile cihad melhuz değildir. Münafıklara cihad izhâr-ı hüccet ve ikāme-i hudûd ile müfesserdir. Filvâki' cihad, seyf, lisan vesâir herhangi bir vâsıta ve suret ile olursa olsun bezl-i cühd ederek çalışıp uğraşmak, mücahede eylemek demektir ki kıtal bunun bir nev'-i mahsûsudur.

{يَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ مَا قَالُواۜ وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ} ۞ Rivayet olunduğuna göre [2592] Resûlullah Tebük gazâsında iki ay kalmış idi. Bu sırada Kur'an nâzil oluyor, tehallüf eden münafıkları ta'yîb ediyor ve bunları orduda beraber bulunan münafıklar işitiyorlardı. Bunlardan zikri geçen Cülâs b. Süveyd: "Eğer Muhammed'in Medine'de bıraktığımız ihvânımız, sâdâtımız, eşrâfımıza dair söyledikleri hak ise biz eşeklerden beteriz" diye bir söz kaçırmıştı. O mecliste hazır bulunan Âmir b. Kays Ensarî de Cülâs'a "Evet, vallahi Muhammed elbette sâdık ve sen eşekten betersin" demişti ve bu Resûlullah'a bâliğ oldu, binâen'aleyh huzûruna celbeyledi. Cülâs "billâhi söylemedim" diye yemin etti, Âmir de elini kaldırıp "Allahım! Kulun ve Peygamberine sâdıkı tasdik, kâzibi tekzib[3] edecek

---

1 H: "gizlediklerini".
2 H: "gizli fısıldaştıklarını da bilir".
3 H: "kâzibi tasdik, sâdıkı tekzib".

âyet indir" diye dua etti. Bu sebeple bu âyet nâzil oldu. Cülâs da "Allah teâlâ bu âyette tevbeyi zikrediyor. Filvâki' ben o sözü söylemiştim" dedi ve cidden tevbekâr oldu.[1] {وَكَفَرُوا بَعْدَ اِسْلَامِهِمْ} Ve islâmlarından sonra küfrettiler ❁ yani izhâr-ı İslâm ettikten sonra kalblerindeki küfrü meydana koydular.

{وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنَالُوا} Ve nâil olmadıkları bir kasıtta bulundular. ❁ Tebük'ten Medine'ye avdette münafıklardan on beş kişi geceleyin karanlıkta bir akabenin örgüçlendiği tepede Aleyhissalâtü vesselâm'ı râhilesinden vurup uçuruma itmeye ittifak etmişlerdi ve Ammar b. Yâsir râhilenin yularından çekiyor, Huzeyfe b. el-Yemân da arkasından sevkediyordu. Tam o sırada Huzeyfe deve ayakları sesi ve bir silah şakırtısı işitir, döner bakar ki yüzleri örtülü bir kavim, إِلَيْكُمْ إِلَيْكُمْ يَا أَعْدَاءُ الله diye bağırır, onlar da kaçarlar.[2]

{وَمِنْهُمْ مَنْ عَاهَدَ اللّٰهَ} ❁ Bunun da Sa'lebe b. Hâtıb sebebiyle nâzil olduğu mervîdir. Şöyle ki Sa'lebe Peygamber'in huzûruna gelmiş "yâ Resûlallah" demiş, "Allah'a dua et de bana bir mal merzuk kılsın." Aleyhissalâtü vesselâm da "yâ Sa'lebe" buyurmuş, "hakkını edâ ettiğin az, tâkat getiremeyeceğin çoktan hayırlıdır." [2593] Sa'lebe tekrar müracaat

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 182-183; Vâkıdî, *el-Megāzî,* III, 1005; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 551: وذلك أن النبي صلى الله عليه وسلم أقام في غزاة تبوك شهرين ينزل عليه القرآن، ويعيب المنافقين المتخلفين، جعلهم رجسا فسمع من غزا مع النبي صلى الله عليه وسلم من المنافقين، فغضبوا لإخوانهم المتخلفين فقال جلاس بن سويد بن الصامت وقد سمع عامر بن قيس الأنصاري من بني عمرو بن عوف، الجلاس يقول: والله لئن كان ما يقول محمد حقا لإخواننا الذين خلفناهم وهم سراتنا وأشرافنا لنحن أشر من الحمير. فقال عامر بن قيس للجلاس: أجل والله، إن محمدا لصادق مصدق، ولأنت أشر من الحمار. فلما قدم النبي صلى الله عليه وسلم المدينة أخبر عاصم بن عدي الأنصاري عن قول عامر بما قال الجلاس. فأرسل النبي صلى الله عليه وسلم إلى عامر والجلاس، فذكر النبي صلى الله عليه وسلم للجلاس ما قال، فحلف الجلاس بالله ما قال ذلك، فقال عامر: لقد قاله وأعظم منه فقال النبي صلى الله عليه وسلم: ما هو؟ قال: أرادوا قتلك فنفر الجلاس وأصحابه من ذلك، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «قوما فاحلفا» فقاما عند المنبر فحلف الجلاس ما قال ذلك، وأن عامرا كذب ثم حلف عامر بالله إنه لصادق ولقد سمع قوله. ثم رفع عامر يده فقال: اللهم أنزل على عبدك ونبيك تكذيب الكاذب وصدق الصادق. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: آمين، فأنزل في الجلاس «يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلامِهِمْ» يعني بعد إقرارهم بالإيمان «وَهَمُّوا بِمَا لَمْ يَنالُوا» من قتل النبي صلى الله عليه وسلم بالعقبة «وَما نَقَمُوا إِلَّا أَنْ أَغْناهُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ مِنْ فَضْلِهِ فَإِنْ يَتُوبُوا يَكُ خَيْراً لَهُمْ» فقال الجلاس: فقد عرض الله على التوبة، أجل والله لقد قلته فصدق عامرا وتاب الجلاس وحسنت توبته.

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 1844; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 257; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 291: «وكفروا بعد إسلامهم» وهم الذين أرادوا أن يدفعوا النبي صلى الله عليه وسلم ليلة العقبة وكانوا قوما قد أجمعوا على أن يقتلوا رسول الله صلى الله عليه وسلم وهم معه في بعض أسفاره فجعلوا يلتمسون غرته حتى أخذ في عقبة فتقدم بعضهم وتأخر بعضهم وذلك ليلا، قالوا: إذا أخذ في العقبة دفعناه عن راحلته في الوادي، فسمع حذيفة وهو يسوق بالنبي صلى الله عليه وسلم فكان قائده تلك الليلة عمار بن ياسر، وسائقه حذيفة بن اليمان فسمع حذيفة وقع أخفاف الإبل، فالتفت فإذا هو بقوم متلثمين، فقال: إليكم إليكم يا أعداء الله فأمسكوا، ومضى النبي صلى الله عليه وسلم حتى نزل منزله الذي أراد فلما أصبح أرسل إليهم كلهم، فقال: أردتم كذا وكذا، فحلفوا بالله ما قالوا، ولا أرادوا الذي سألهم عنه فذلك قوله: «يحلفون بالله ما قالوا ولقد قالوا كلمة الكفر وكفروا بعد إسلامهم وهموا بما لم ينالوا»

etmiş ve demiş ki: "Seni hak ile gönderene kasem ederim ki, bana bir mal merzuk kılarsa mutlak ve mutlak her zîhakkın hakkını veririm." Binâen'aleyh Resûlullah dua etmiş, o da bir davar edinmiş; derken üredikçe üremiş Medine dar gelir olmuş, bir vâdiye gitmiş ve cemaat ve cumadan kesilmiş. Resûlullah sual buyurmuş, "malı çoğaldı, vadi almaz oldu" denilmiş, يَا وَيْحَ ثَعْلَبَة "vay Sa'lebe'ye" buyurmuş ve sadakaları ahz için iki tahsildar göndermiş, nâs bunları sadakalarıyla istikbal etmişler, Sa'lebe'ye uğrayıp Resûlullah'ın ferâizi mübeyyin fermanını okuyarak sadakayı istediklerinde "bu cizyeler ne? Bunlar cizyenin kardeşi, hele siz gidin de düşüneyim" demiş ki {فَلَمَّٓا اٰتٰيهُمْ مِنْ فَضْلِه۪ بَخِلُوا بِه۪ وَتَوَلَّوْا وَهُمْ مُعْرِضُونَ} medlûlüdür. Tahsildarlar[1] dönüp Resûlullah'a geldiklerinde daha onlar bir şey söylemeden iki kere يَا وَيْحَ ثَعْلَبَة buyurmuş, bu sebeple bu âyetler nâzil olmuş. Ba'dehu Sa'lebe sadakayı alıp getirmiş, fakat Aleyhissalâtü vesselâm "Allah teâlâ beni senin sadakanı kabulden men' eyledi" buyurmuş, o zaman Sa'lebe başına toprak saçmaya başlamış, Aleyhissalâtü vesselâm da "bu senin amelindir, emrettim itaat etmedin" buyurmuş. İrtihâl-i nebevîden sonra Hazret-i Ebû Bekir'e getirmiş kabul etmemiş, Hazret-i Ömer'e getirmiş kabul etmemiş ve Hazret-i Osman zamanında helâk olmuş, yani {فَاَعْقَبَهُمْ نِفَاقاً ف۪ي قُلُوبِهِمْ اِلٰى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ... الآية} hükmü zuhur etmişti.[2]

---

1 B: "tahsildar".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 370-371; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 1847-1849; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIII, 489-491:

عن أبي أمامة الباهلي، عن ثعلبة بن حاطب الأنصاري، أنه قال لرسول الله صلى الله عليه وسلم: ادع الله أن يرزقني مالا! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ويحك يا ثعلبة، قليل تؤدِّي شكره، خير من كثير لا تطيقه! قال: ثم قال مرة أخرى، فقال: أما ترضى أن تكون مثل نبيِّ الله، فوالذي نفسي بيده، لو شئتُ أن تسيرَ معي الجبال ذهبًا وفضة لسارت! قال: والذي بعثك بالحق لئن دعوتَ الله فرزقني مالا لأعطينّ كلّ ذي حق حقه! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اللهم ارزق ثعلبه مالا! قال: فاتَّخذ غنمًا، فنمت كما ينمو الدُّود، فضاقت عليه المدينة، فتنحَّى عنها، فنزل واديًا من أوديتها، حتى جعل يصلي الظهر والعصر في جماعة، ويترك ما سواهما. ثم نمت وكثرت، فتنحّى حتى ترك الصلوات إلا الجمعة، وهي تنمو كما ينمو الدود، حتى ترك الجمعة. فطفق يتلقَّى الركبان يوم الجمعة، يسألهم عن الأخبار، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما فعل ثعلبة؟ فقالوا: يا رسول الله، اتخذ غنمًا فضاقت عليه المدينة! فأخبروه بأمره، فقال: يا ويْحَ ثعلبة! يا ويح ثعلبه! يا ويح ثعلبة! قال: وأنزل الله: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً» الآية (التوبة ١٠٣/٩)، ونزلت عليه فرائض الصدقة، فبعث رسول الله صلى الله عليه وسلم رجلين على الصدقة، رجلا من جهينة، ورجلا من سليم، وكتب لهما كيفَ يأخذان الصدقة من المسلمين، وقال لهما: مرَّا بثعلبة، وبفلان، رجل من بني سليم، فخذا صدقاتهما! فخرجا حتى أتيا ثعلبة، فسألاه الصدقة، وأقرآه كتاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: ما هذه إلا جزية! ما هذه إلا أخت الجزية! ما أدري ما هذا! انطلقا حتى تفرُغا ثم عودا إليّ. فانطلقا، وسمع بهما السُّلمي، فنظر إلى خِيار أسنان إبله، فعزلها للصدقة، ثم استقبلهم بها. فلما رأوها قالوا: ما يجب عليك هذا، وما نريد أن نأخذ هذا منك. قال: بلى، فخذوه، فإنّ نفسي بذلك طيّبة، وإنما هي لي! فأخذوها منه. فلما فرغا من صدقاتهما رجعا، حتى مرَّا بثعلبة، فقال: أروني كتابكما! فنظر فيه، فقال: ما هذه إلا أخت الجزية! انطلقا حتى أرى رأيي. فانطلقا حتى أتيا النبي صلى الله عليه وسلم، فلما رآهما قال: يا ويح ثعلبة! قبل أن يكلِّمهما، ودعا للسلميّ بالبركة، فأخبراه بالذي صنع ثعلبة، والذي صنع السلميّ، فأنزل الله تبارك وتعالى فيه: «ومنهم

{اَلَمْ يَعْلَمُوا} O münafıklar bilmediler mi ki {اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْ} muhakkak Allah sırlarını: kalblerinde gizlediklerini ve fısıltılarını bilir {وَاَنَّ اللّٰهَ عَلَّامُ الْغُيُوبِ} ve muhakkak Allah Allâmü'l-guyûb'dur. ❁ Yani bunu bilmediler mi ki Allah'a karşı o haltlara cür'et ettiler?

[2594] {اَلَّذٖينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعٖينَ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ فِى الصَّدَقَاتِ} Onlar ki mü'minlerden sadakātta mütetavvi' olanları {وَالَّذٖينَ لَا يَجِدُونَ اِلَّا جُهْدَهُمْ} ve cühdlerinden -tâkatlerinden- başka bir şey bulamayanları ayıplarlar da {فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ} bunlarla suhriyet ederler, eğlenirler. ❁ Burada tetavvu'an sadakanın faziletine tenbih buyurulmuştur.

"**Tetavvu**'", üzerine vâcib olmayan ziyade bir tâatte bulunmaktır ki "teneffül" mürâdifidir. Mesela sadakātta tetavvu', vâcib olan zekâttan fazla veyahut kendine vâcib değil iken sadaka vermek demektir ki sâir tâ'âtta da böyledir.

Şöyle rivayet olunmuştur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem nâsı sadakaya tergīb buyurmuştu. Binâen'aleyh Abdurrahman b. Avf radıyallahu anh kırk vukye kadar altın (bir vukye kırk dirhem) ve bir rivayette dört bin dirhem getirmiş ve "sekiz bin dirhemim vardı, dördünü Rabbime ikraz ettim, dördünü de iyâlime alıkoydum" demiş idi, Aleyhissalâtü vesselâm da (بارك الله لك فيما أعطيت وفيما أمسكت) duasında bulunmuş idi ve hakikaten bilâhare o kadar nâil-i bereket olmuş idi ki vefâtında yalnız dördüncü zevcesi Nâdir rub'-i sümün hissesinden seksen bin dirheme musâlaha olmuş idi. Âsım b. Adiy de yüz vesk hurma tasadduk etmiş idi. Ebû Akīl[1] Ensârî dahi bir sâ' hurma getirmiş, "bu

من عاهد الله لئن آتانا من فضله لنصدقن ولنكونن من الصالحين» إلى قوله: «وبما كانوا يكذبون» وعند رسول الله رجلٌ من أقارب ثعلبة، فسمع ذلك، فخرج حتى أتاه، فقال: ويحك يا ثعلبة! قد أنزل الله فيك كذا وكذا! فخرج ثعلبة حتى أتى النبي صلى الله عليه وسلم، فسأله أن يقبل منه صدقته. فقال: إن الله منعني أن أقبل منك صدقتك! فجعل يَحْثِي على رأسه التراب، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: هذا عملك، قد أمرتك فلم تطعني! فلما أبَىَ أن يقبض رسولُ الله صلى الله عليه وسلم، رجع إلى منزله، وقُبِض رسول الله صلى الله عليه وسلم ولم يقبل منه شيئًا. ثم أتى أبا بكر حين اسْتخلِف، فقال: قد علمت منزلتي من رسول الله صلى الله عليه وسلم، وموضعي من الأنصار، فاقبل صدقتي! فقال أبو بكر: لم يقبلها رسول الله صلى الله عليه وسلم وأنا أقبلها! فقُبِض أبو بكر، ولم يقبضها. فلما ولي عمر، أتاه فقال: يا أمير المؤمنين، اقبل صدقتي! فقال: لم يقبلها رسولُ الله صلى الله عليه وسلم ولا أبو بكر، وأنا أقبلها منك! فقُبِض ولم يقبلها، ثم ولي عثمان رحمة الله عليه، فأتاه فسأله أن يقبل صدقته فقال: لم يقبلها رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا أبو بكر ولا عمر رضوان الله عليهما وأنا أقبلها منك! فلم يقبلها منه. وهلك ثَعْلبة في خلافة عثمان رحمة الله عليه.

1 M: "ukayli".

gece bir zâtın hurmalığında su salmak için kendimi îcar ettim, bedeline iki sâʿ hurma aldım, birini iyâlime alıkoydum, birini de Rabbime ikraz eyledim" demişti. Resûlullah da sadakātın üzerine dökmesini emreylemişti. Münafıklar ise "Abdurrahman ve Âsım sadakalarını hiç başka değil sırf riyâ ve sümʿa (gösteriş ve duyuruş) için getirdiler, Ebû Akīl'in[1] bir sâʿından da Allah ve [2595] Resûlü ganî idi velâkin o da kendine sadaka veriyor desinler diye getirdi" meâlinde fiskos lâf etmişlerdi, bu âyet nâzil oldu.[2]

{سَخِرَ اللّٰهُ مِنْهُمْ} Allah kendilerini maskara etti {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} ve onlar için bir azâb-ı elîm var. ❁ Öyle ki {اِسْتَغْفِرْ لَهُمْ اَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ} sen onlar için gerek istiğfar et gerek etme ❁ müsâvîdir {اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً} onlar için yetmiş kere istiğfar etsen ❁ yani ne kadar çok istiğfar da eylesen {فَلَنْ[3] يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ} Allah onlara asla mağfiret etmez.

Rivayet olunuyor ki Abdullah b. Übey'in oğlu Abdullah muhlisînden idi, babasının marazında onun hakkında Resûlullah'ın istiğfar etmesini niyaz eylemişti, Aleyhissalâtü vesselâm da yapmış idi, bu âyet nâzil oldu. Yedi[4], yetmiş, yedi yüz ism-i adedleri mutlak teksirde şâyiʿdir. Böyle olmakla beraber esas itibariyle merâtib-i aʿdâdın her biri mâfevkinin hükmüne muhalif bir hadd-i muayyen ifade ettiğinden Aleyhissalâtü vesselâm bu aslı nazar-ı iʿtibâra alarak

---

1 M: "ukaylin".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 185-186; Ferrâ, *Meʿâni'l-Kur'ân,* I, 447; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 551; Buhârî, Tefsîr, 9/11; Müslim, Zekât, 72:

وذلك أن النبي صلى الله عليه وسلم أمر الناس بالصدقة وهو يريد غزاة تبوك وهي غزاة العسرة فجاء عبد الرحمن بن عوف الزهري بأربعة آلاف درهم كل درهم مثقال، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: أكثرت يا عبد الرحمن بن عوف، هل تركت لأهلك شيئا؟ قال: يا رسول الله مالي ثمانية آلاف أما أربعة آلاف فأقرضتها ربي، وأما أربعة آلاف الأخرى فأمسكتها لنفسي، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: بارك الله لك فيما أعطيت وفيما أمسكت، فبارك الله في مال عبد الرحمن حتى أنه يوم مات بلغ ثمن ماله لامرأتيه ثمانين ومائة ألف، لكل امرأة تسعون ألفا، وجاء عاصم بن عدي الأنصاري من بني عمرو بن عوف بسبعين وسقا من تمر وهو حمل بعير فنثره في الصدقة واعتذر إلى النبي صلى الله عليه وسلم من قلته وجاء أبو عقيل بن قيس الأنصاري من بني عمرو بصاع فنثره في الصدقة، فقال: يا نبي الله، بت ليلتي أعمل في النخل أجر بالجرين على صاعين، فصاع أقرضته ربي، وصاع تركته لأهلي، فأحببت أن يكون لي نصيب في الصدقة، ونفر من المنافقين جلوس فمن جاء بشيء كثير، قالوا: مراء. ومن جاء بقليل، قالوا: كان هذا أفقر إلى ماله. وقالوا لعبد الرحمن، وعاصم: ما أنفقتم إلا رياء وسمعة. وقالوا لأبي عقيل: لقد كان الله ورسوله غنيين عن صاع أبي عقيل. فسخروا وضحكوا منهم فأنزل الله عز وجل «الَّذِينَ يَلْمِزُونَ»

3 H, M ve B: "لن".

4 B -"Yedi".

"demek ki Allah teâlâ ruhsat verdi, ben de yetmişten ziyade ederim" demiş ve binâen'aleyh سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ اَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْۜ لَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ [el-Münâfikûn 63/6][1] âyeti nâzil olmuştur.[2]

{ذٰلِكَ} Bu ❁ 'adem-i mağfiret senin istiğfârına hiç hüküm vermediğinden değil, şu sebepledir: {بِاَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ} Çünkü onlar Allah'a ve Resûlüne muhakkak küfr ettiler {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ} Allah da fâsıklar gürûhuna, yani hadlerini tecavüz eden mütemerridlere hidâyet nasib etmez ❁ maksada erdirmez.

Böyle iken:

[2596]

فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللّٰهِ وَكَرِهُوٓا اَنْ يُجَاهِدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ وَقَالُوا لَا تَنْفِرُوا فِى الْحَرِّۜ قُلْ نَارُ جَهَنَّمَ اَشَدُّ حَرًّاۜ لَوْ كَانُوا يَفْقَهُونَ ﴿٨١﴾ فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًاۚ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٢﴾ فَاِنْ رَجَعَكَ اللّٰهُ اِلٰى طَٓائِفَةٍ مِنْهُمْ فَاسْتَأْذَنُوكَ لِلْخُرُوجِ فَقُلْ لَنْ تَخْرُجُوا مَعِىَ اَبَدًا وَلَنْ تُقَاتِلُوا مَعِىَ عَدُوًّاۜ اِنَّكُمْ رَضِيتُمْ بِالْقُعُودِ اَوَّلَ مَرَّةٍ فَاقْعُدُوا مَعَ الْخَالِفِينَ ﴿٨٣﴾ وَلَا تُصَلِّ عَلٰٓى اَحَدٍ مِنْهُمْ مَاتَ اَبَدًا وَلَا تَقُمْ عَلٰى قَبْرِهٖۜ اِنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَمَاتُوا وَهُمْ فَاسِقُونَ ﴿٨٤﴾ وَلَا تُعْجِبْكَ اَمْوَالُهُمْ وَاَوْلَادُهُمْۜ اِنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ اَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِى الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ اَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ ﴿٨٥﴾ وَاِذَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ اَنْ اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَجَاهِدُوا مَعَ رَسُولِهِ اسْتَأْذَنَكَ اُو۬لُوا الطَّوْلِ مِنْهُمْ وَقَالُوا ذَرْنَا نَكُنْ مَعَ الْقَاعِدِينَ ﴿٨٦﴾ رَضُوا بِاَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِ وَطُبِعَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٨٧﴾

---

1 "Onlar için istiğfar etsen de etmesen de aleyhlerinde müsâvîdir, Allah onlara asla mağfiret etmez…"

2 Buhârî, Cenâiz, 22. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 186; Vâkıdî, *el-Megāzî,* III, 1069; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 552:

عن ابن عمر رضي الله عنهما: أن عبد الله بن أبي لما توفي جاء ابنه إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله، أعطني قميصك أكفنه فيه، وصل عليه، واستغفر له، فأعطاه النبي صلى الله عليه وسلم قميصه فقال: آذني أصلي عليه. فآذنه، فلما أراد أن يصلي عليه جذبه عمر رضي الله عنه فقال: أليس الله نهاك أن تصلي على المنافقين؟ فقال: أنا بين خيرتين؛ قال: «استغفر لهم أو لا تستغفر لهم إن تستغفر لهم سبعين مرة فلن يغفر الله لهم» فصلى عليه، فنزلت: «ولا تصل على أحد منهم مات أبدا».

[2597] **Meâl-i Şerîfi**

Arkada kalanlar Resûlullah'ın hilâfına olarak[1] oturup kalmalarıyla ferahlandılar; Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla mücâhid olmayı hoşlanmadılar. "Bu sıcakta seferber olmayın" dediler; de ki: [2] "Cehennem ateşi daha sıcak[3], fakat duysalardı" (81). Artık kazandıkları günahın cezâsı olarak az gülsünler, çok ağlasınlar (82). Bundan böyle Allah seni onlardan bir kısmının yanına döndürür de başka bir cihâda çıkmak için senden izin isterlerse "artık siz benim maiyyetimde ebedâ çıkamayacaksınız[4] ve hiçbir düşmana benim maiyyetimde harb edemeyeceksiniz. Evvelki defa oturup kalmayı arzu ettiniz, şimdi de artık geride kalanlarla beraber oturun" de (83). Ve içlerinden ölen birinin ebedâ[5] namazını kılma ve kabrinin üzerinde durma, çünkü onlar Allah'ı ve Resûlünü tanımadılar ve kâfir olarak can verdiler (84). Hem onların ne malları, ne evlâdları gözüne batmasın, o hiçbir şey değil, ancak Allah onları dünyada bunlarla muazzeb kılmayı ve kâfir oldukları hâlde canlarının çıkmasını murad buyuruyor (85). Allah'a iman edin ve Resûlünün maiyyetinde cihâda gidin diye bir sûre indirildiği zaman içlerinde servet sâhibi olanlar senden izin istediler ve "bırak bizi oturanlarla beraber olalım" dediler (86). Kadınlarla beraber olmaya râzı oldular, kalblerinin üzeri tab' edildi, artık onlar gayeyi fehmetmezler (87).

[2598]

لٰكِنِ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ جَاهَدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ لَهُمُ الْخَيْرَاتُۘ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٨٨﴾ اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَاۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ ﴿٨٩﴾

1 H -"olarak".
2 H -"de ki".
3 H: "sıcaktı".
4 B: "çıkmayacaksınız".
5 H -"ebedâ".

Meâl-i Şerîfi

Lâkin Peygamber ve maiyyetindeki mü'minler mallarıyla, canlarıyla cihad ettiler, bunları görüyor musun, bütün hayırlar işte onlar için ve işte bunlar murada eren müflihler (88). Allah onlara altından nehirler akar cennetler hazırladı, içlerinde muhalled olacaklar, işte o fevz-i azîm bu (89).

Medenî münafıkların ahvâlini tafsilden sonra[1] a'râba yani bedevîlere nakl-i kelâm ile buyuruluyor ki:

وَجَٓاءَ الْمُعَذِّرُونَ مِنَ الْاَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ وَقَعَدَ الَّذِينَ كَذَبُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٩٠﴾ لَيْسَ عَلَى الضُّعَفَٓاءِ وَلَا عَلَى الْمَرْضٰى وَلَا عَلَى الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ مَا يُنْفِقُونَ حَرَجٌ اِذَا نَصَحُوا لِلّٰهِ وَرَسُولِهِۜ مَا عَلَى الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌۙ ﴿٩١﴾ وَلَا عَلَى الَّذِينَ اِذَا مَٓا اَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَٓا اَجِدُ مَٓا اَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِۖ تَوَلَّوْا وَاَعْيُنُهُمْ تَفِيضُ مِنَ الدَّمْعِ حَزَنًا اَلَّا يَجِدُوا مَا يُنْفِقُونَۜ ﴿٩٢﴾ اِنَّمَا السَّبِيلُ عَلَى الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ وَهُمْ اَغْنِيَٓاءُۚ رَضُوا بِاَنْ يَكُونُوا مَعَ الْخَوَالِفِۙ وَطَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٩٣﴾

[2599] Meâl-i Şerîfi

Bedevîlerden özür bahane edenler, kendilerine izin verilsin diye geldiler, Allah'a ve Resûlüne yalan söyleyenler de oturdular, muhakkak bunların kâfir olanlarına elîm bir azab isabet edecek (90). Allah ve Resûlü için nasihat ettikleri takdirde ne zu'afâya ne hastalara ne de sarfedeceklerini bulamayanlara harac yoktur. Muhsinleri muâhazeye yol olmadığı gibi Allah da Gafûr, Rahîm'dir (91). Onlara da harac yoktur ki her ne[2] zaman kendilerini bindirip sevkedesin diye sana geldilerse "sizi bindirecek bir şey bulamıyorum" dediğin cihetle bu uğurda

1 M ve B: "başka".
2 H -"ne".

sarfedecekleri şeyi bulamadıklarından dolayı hüzünlerinden gözleri yaş döke döke döndüler (92). Muâhazeye yol ancak o kimseleredir ki zengin oldukları hâlde kalmak için senden izin isterler, bunlar kadınlarla beraber olmaya râzı oldular, Allah da kalblerini tab' etti de artık başlarına geleceği bilmezler (93).[1]

[2600]

يَعْتَذِرُونَ اِلَيْكُمْ اِذَا رَجَعْتُمْ اِلَيْهِمْۜ قُلْ لَا تَعْتَذِرُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكُمْ قَدْ نَبَّأَنَا اللّٰهُ مِنْ اَخْبَارِكُمْۜ وَسَيَرَى اللّٰهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٩٤﴾ سَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ لَكُمْ اِذَا انْقَلَبْتُمْ اِلَيْهِمْ لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْۜ فَاَعْرِضُوا عَنْهُمْۜ اِنَّهُمْ رِجْسٌۘ وَمَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۚ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٩٥﴾ يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْۚ فَاِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَرْضٰى عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ ﴿٩٦﴾ اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا وَاَجْدَرُ اَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهٖۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿٩٧﴾ وَمِنَ الْاَعْرَابِ مَنْ يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا وَيَتَرَبَّصُ بِكُمُ الدَّوَٓائِرَۜ عَلَيْهِمْ دَٓائِرَةُ السَّوْءِۜ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿٩٨﴾ وَمِنَ الْاَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرُبَاتٍ عِنْدَ اللّٰهِ وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِۜ اَلَٓا اِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْۜ سَيُدْخِلُهُمُ اللّٰهُ فٖي رَحْمَتِهٖۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٩٩﴾

[2601] **Meâl-i Şerîfi**

Yanlarına avdet ettiğinizde size i'tizâr edecekler, de ki: "İ'tizâr etmeyin, ihtimâli yok size inanmayacağız. Doğrusu Allah bize ahvâlinizden birçok haberler verdi, bundan böyle de Allah ve Resûlü amelinizi görecek, sonra hepiniz o gayb u şehâdeti bilen Hakk'ın huzûruna götürüleceksiniz, o vakit O size haber verecek neler yapıyordunuz" (94). Yanları-

1 H +"Hitâm-ı cüz'-i âşir".

* H nüshası buradan itibaren Mü'minûn Sûresi'ne kadar eksiktir. F nüshası da Nisâ 78-Ankebut 45 arasında eksik olduğu için, buradan itibaren Mü'minûn Sûresi'ne kadar yazma nüsha olarak yalnız B'yi dikkate almak durumundayız. H ve F dışında mukavele gereğince yazılmış üçüncü nüsha olup hâlen Elmalılı terekesinde bulunan nüshayı, hiç değilse bu kısma mahsus olmak üzere mukayese amaçlı kullanmak için ilgililer nezdinde yaptığımız girişimler maalesef neticesiz kalmıştır.

na döndüğünüz zaman kendilerinden sarf-ı nazar edesiniz diye size yemin billâh edecekler, siz de kendilerinden sarf-ı nazar edin, çünkü onlar murdar şeylerdir, kesblerinin cezâsı olarak varacakları yer de cehennemdir (95). Siz kendilerinden râzı olasınız diye size yemin edecekler, fakat siz onlardan râzı olursanız her hâlde Allah fâsıklar gürûhundan râzı olmaz (96). A'râbîler küfürce ve nifakça daha şiddetlidirler, bununla beraber Allah'ın Resûlüne indirdiği ahkâmın hudûdunu bilmemeye daha lâyıktırlar. Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (97). A'râbîlerden kimi vardır ki verdiğini cerîme sayar, size zamanın türlü türlü devr ü inkılâbını gözetir. Kötü devir kendi başlarına, Allah Semî'dir, Alîm'dir (98). Yine a'râbîlerden kimi de var ki Allah'a ve âhiret gününe inanır ve vergisini Allah yanında yakınlıklara ve Peygamber'in dualarına vesile sayar. Fi'l-hakīka onlar kendileri için yakınlıklardır, ileride Allah onları rahmeti içine koyacaktır, çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (99).

[2602] {يَعْتَذِرُونَ اِلَيْكُمْ اِذَا رَجَعْتُمْ اِلَيْهِمْ} Taraflarına avdet ettiğinizde size i'tizâr edecekler. ❁ Yani siz mü'min gāzîler selâmet ve şeref ü şan ile gazâdan dönecek, yine onların başına geleceksiniz ve kalbleri matbû' olduğundan dolayı bu âkıbeti bilmeyen ve geride kadınlarla beraber kalmaya râzı olarak istîzâna kalkışan o zenginler o zaman denâetlerini anlayacak ve müstahik oldukları itâbdan sıyrılmak için münâfıkāne i'tizâr edecekler. Fakat yâ Muhammed, sen onlara {قُلْ} de ki {لَا تَعْتَذِرُوا} i'tizâr etmeyiniz ❁ yani ağzınızı açmayın, i'tizâr edeceğiz diye boşuna çabalamayın {لَنْ نُؤْمِنَ لَكُمْ} size asla inanmayacağız {قَدْ نَبَّاَنَا اللّٰهُ مِنْ اَخْبَارِكُمْ} Allah bizi haberlerinizden vahy ü nübüvvetle haberdar etti ❁ yalancılığınız, nifaklarınız sâbit oldu. Binâen'aleyh mü'minlerin vahy-i Hak karşısında sizin sözlerinize inanması ihtimâli kalmadı. {وَسَيَرَى اللّٰهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ} Bundan böyle yapacağınızı da Allah ve Resûlü görecek ❁ bakalım ne yapacaksınız, yine nifâka devam mı edeceksiniz, yoksa tevbekâr mı olacaksınız. Her ne yapsanız Allah'tan ve Resûlünden gizlemek ihtimâliniz yok. Gizli açık her ameliniz mer'î ve mâlum olacak {ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} sonra o Âlimü'l-gaybi ve'ş-şehâde'ye

reddolunacaksınız ❁ âkıbet yakalanıp bâtında ve zâhirde yaptığınız bütün amellerinize ilmi muhît olan Allah teâlâ'nın huzûr-ı celâline dikileceksiniz {فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} de O size bütün yapageldiklerinizi haber verecek ❁ yani yevm-i kıyamette cezânızı verecek, ne halt ettiğinizi o zaman anlayacaksınız.

Ne sefîlâne i'tizâr eyleyecekler bilir misiniz?

[2603] {سَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ لَكُمْ اِذَا انْقَلَبْتُمْ اِلَيْهِمْ} Gazâdan dönüp onlara geldiğinizde sizi kandırmak için Allah'a yeminler edecekler {لِتُعْرِضُوا عَنْهُمْ} ki kendilerinden i'raz edesiniz. ❁ Yani kabahatlerini görmeyesiniz, tekdir ve tevbihten sarf-ı nazar edesiniz diye. {فَاَعْرِضُوا عَنْهُمْ} İmdi siz de kendilerinden i'raz ediniz ❁ yüz çeviriniz, yani onların arzuları gibi rızâ suretiyle değil ictinab ve nefret suretiyle i'raz ediniz {اِنَّهُمْ رِجْسٌ} çünkü onlar pistirler ❁ dışlarından görünmese bile her hâlde içleri pis, rûhları habistir. Cismânî pisliklerden ihtiraz nasıl vâcib ise, bulaşması daha serî', zararı daha şenî' olan rûhânî pisliklerden ihtiraz da öyle, hatta evleviyetle vâcibdir {وَمَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ} me'vâları -öyle habislerin en son varacakları yatak-da cehennemdir {جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} kesblerinin cezâsı olarak. {يَحْلِفُونَ لَكُمْ} Yemin ederler sizin için {لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ} siz kendilerinden râzı olasınız için ❁ yani sizin rızânızı celb eylemek, sizi kandırıp gönlünüzü kapmak için {فَاِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ} fakat siz onlardan râzı olsanız {فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَرْضٰى عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ} şüphesiz ki Allah öyle fâsıklar gürûhundan râzı olmaz ❁ yani siz mü'minlerin onlardan râzı ve hoşnut olması onlara bir fâide vermek şöyle dursun, sizin hakkınızda bile bir zarar olur. Denilmiştir ki bunlar Ced b. Kays, Muattib b. Kuşeyr gibi rüesâ-yı münafıkīn maiyyetinde seksen kadar münafık idiler. Aleyhissalâtü vesselâm Medine'ye kudûmunda "bunlarla oturmayınız ve konuşmayınız" buyurdu.[1]

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 191; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XIV, 5-6:
فحلف منهم بضع وثمانون رجلا منهم جد بن قيس، ومعتب بن قشير، وأبو لبابة، وأصحابه «يَحْلِفُونَ لَكُمْ لِتَرْضَوْا عَنْهُمْ» وذلك أن عبد الله بن أبي حلف للنبي صلى الله عليه وسلم بالله الذي لا إله إلا هو: لا نتخلف عنك ولنكونن معك على عدوك وطلب إلى النبي صلى الله عليه وسلم بأن يرضى عنه وأصحابه يقول الله: «فَإِنْ تَرْضَوْا عَنْهُمْ» يعني عن المنافقين المتخلفين «فَإِنَّ اللَّهَ لا يَرْضى عَنِ الْقَوْمِ الْفاسِقِينَ» يعنى العاصين، وقال النبي صلى الله عليه وسلم حين قدموا المدينة: لا تجالسوهم ولا تكلموهم.

{اَلْاَعْرَابُ} A‘râbîler ❁ “A‘râb”, “Arab”ın cem‘i zannedilmemelidir. “Arab”, “Arabî”nin ism-i cem‘i, “a‘râb” da “a‘râbî”nin [2604] ism-i cem‘idir. Yani “Arab”ın müfredinde “Arabî”, “a‘râb”ın müfredinde “a‘râbî” denilir. “A‘râb” gerek Arab'dan ve gerek Arab'ın mevâlîsinden, bilhassa bedevî olanlara yani bir karye veya kasabada tevattun etmeyip bâdiyede dolaşan göçebeye ıtlak edilir. “Arab” ise medenî ve bedevîye şâmil olmakla beraber daha ziyade kurâ veya kasabâtta mütevattın olan mütemeddin kısma ıtlak edilir ki bunlara “a‘râb” denemez. Arabîye “yâ a‘rabî” denilirse kızar. Fakat a‘râbîye “yâ Arabî” denilirse memnun olur. Bu fark lisânımıza da intikal eylemiş ve âdetâ “a‘râb” kelimesi siyah, koca dudaklı zenci gibi bir mefhum ile kullanılmıştır ki bunun aslını bilmeyenler “Arab” ve “a‘râb” lafızlarının telaffuzunu fark edemezler de halt ederler; “a‘râb” diyecek yerde “Arab” derler. Velhâsıl Arapça'da “Arab” ve “a‘râb” Türkçemizdeki “Türk” ve “türkmen” gibidir. Türkmen Türk'ün yörüğü olduğu gibi a‘râb da Arab'ın yörüğüdür. Her a‘râbî değil fakat bedevî ve vahşet-âlûd olmak haysiyetiyle a‘râb cinsi {اَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا} küfr ü nifakça daha şiddetlidir. ❁ Hasbe'l-bedâve[1] huyları daha sert ve daha kuşkulu olduğundan küfr ü nifakları da eşeddir[2]. {وَاَجْدَرُ اَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهِ} Ve Allah'ın Resûlüne indirdiği münzelâtın hudûdunu bilmemeye daha cedîr, daha şâyestedirler. ❁ Meclis-i risaletten[3] uzak, mu‘cizâtı müşahede ve Kitab ve sünnette nâzil olan şerâyi‘i ve tatbîkātını muâyene şerefinden mahrum bulunduklarından dolayı tevhid ve nübüvvet ve mebde' ü me‘âd delillerinin merâtibi[4] ve tekâlîf ve ahkâmın mekādîr ü mâhiyeti hakkında ilimsizliğe, cehalete medenîlerden ziyade lâyıktırlar. Fıkıh şöyle dursun, ilm-i hâllerini bile bilemeyecek bir vaz‘ u tabiattadırlar. Nitekim buna işâreten bâlâda medenî münakıflar وَطَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ وَطُبِـعَ[5] عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ [9/87] diye fıkıhsızlıkla, a‘râb ise قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ [9/93] diye ilimsizlikle tavsif olunmuşlardı. Ma‘amâfîh

1 B: “hasbe'l-bedeviyye”.
2 B: “şedîddir”.
3 B: “risaletin”.
4 B: “merâtib”.
5 M ve B: “وَطَبَعَ اللّٰه”.

a'râb cinsi bunlara [2605] münhasır zannedilmemelidir. Muhtelif iki kısma münkasimdirler. Bu vechile {وَمِنَ الْاَعْرَابِ مَنْ} a'rabîlerden bazısı vardır ki {يَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ مَغْرَمًا} yapacağı infâkı bir cereme[1] tutar ❁ Allah yolunda sarfedeceği malı[2], sadaka nâmına vereceği nafakayı lâzım gelmiş bir ziyan ittihaz eder. Hasbeten lillâh vermediği ve sevâbını ümid etmediği cihetle o ona bir mağnem, bir kâr ve menfaat olmaz; riyâ ve takıyye gibi bir garaz-ı mahsus ile verilen mahz-ı garâmet ve lâbüd bir hüsran olur ve öyle telakkī eder. {وَيَتَرَبَّصُ بِكُمُ الدَّوَٓائِرَ} Ve size daireler gözetler ❁ yani bekler ki mesâib-i devran başınızda dönsün, girdâb-ı felâket her tarafınızı sarsın, galebeniz zeval bulsun da ibtilâdan kurtulsunlar. {عَلَيْهِمْ دَٓائِرَةُ السَّوْءِ} Dâire-i sev' kendi üstlerine ❁ yani sizin hakkınızda temenni ve intizar ettikleri o girdâb-ı devran kendi üzerlerine dönsün, kötü niyetleri kendi başlarına, kendi aleyhlerine olsun. {وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ} Allah bir Semî' Alîm'dir. ❁ Binâen'aleyh infak ederken söylediklerini işitir, kalblerinde ne gizleyip ne niyetler beslediklerini bilir.

Bunlara mukabil {وَمِنَ الْاَعْرَابِ مَنْ} yine a'râbîlerden bazısı vardır ki {يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Allah'a ve âhiret gününe iman eder {وَيَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرُبَاتٍ عِنْدَ اللّٰهِ} ve yapacağı infâkı indallah kurbetler ❁ Allah teâlâ'nın huzûr-ı ehadiyetine yakınlık vesileleri {وَصَلَوَاتِ الرَّسُولِ} ve Peygamber'in salâvatı, yani dua ve istiğfârı sebepleri ittihaz eder. ❁ Fî-sebîlillâh sadakāt ve sarfiyyâtını kendi hakkında böyle büyük bir hayır ve mahzâ bir zuhr-i âhiret olacağı itikadıyla [2606] seçer ve bu iman ile takdim eyler. Zira Aleyhissalâtü vesselâm tasadduk edenler için hayr u bereket ile dua ve Allah'tan mağfiret niyaz ederdi.[3] {اَلَٓا اِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ} Evet o -infak- onlar için fi'l-hakīka bir kurbettir ❁ büyük bir kurbettir {سَيُدْخِلُهُمُ اللّٰهُ فٖى رَحْمَتِهٖ} Allah onları rahmetine idhal edecek -nimet ve saadetine müstağrak kılacaktır. {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} Çünkü Allah muhakkak bir Gafûr, Rahîm'dir.

---

1 B: "cerîme".

2 B: "mal".

3 Buhârî, Zekât, 63:

عن عبد الله بن أبي أوفى قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا أتاه قوم بصدقتهم قال: «اللهم صل على آل فلان». فأتاه أبي بصدقته، فقال: «اللهم صل على آل أبي أوفى».

وَالسَّابِقُونَ الْاَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْاَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِاِحْسَانٍۙ رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَاَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى تَحْتَهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَدًاۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿١٠٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Sâbikūnun birincileri muhâcirîn ve ensar ve ihsan ile onların ardınca gidenler; Allah onlardan râzı oldu onlar da Allah'tan râzı oldular ve onlara altlarında[1] nehirler akar cennetler hazırladı ki içlerinde ebeden[2] muhalled olacaklar, işte fevz-i azîm bu (100).

{وَالسَّابِقُونَ الْاَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْاَنْصَارِ} Muhâcirîn ve ensardan o sâbikīn-i evvelîn ❁ muhâcirîn ve ensârın hicret ve nusrette evvel olan sâbıkları, yani kıbleteyne namaz kılmış ve Bedir'de [2607] bulunmuş olanlar; yahut لَقَدْ رَضِىَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ اِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ [el-Feth 48/18][3] medlûlünce Hudeybiye'de Bey'at-i Rıdvan'da bulunanlar ki bu daha râcihtir. Zira Sûre-i Enfal'de dahi geçtiği vechile Hudeybiye'ye kadar olan hicretlerin hepsi hicret-i ûlâdandır. {وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِاِحْسَانٍ} Ve bunlara ihsan ile ittibâ' edenler ❁ yani hüsn-i amelde sâbikīn-i evvelîne uyup iltihak eden muhâcirîn ve ensar, yahut kıyamete kadar onları tahsin ile iman ve tâatte[4] kendilerine iktidâ eyleyen bütün mü'minîn-i muhsinîn ki bu surette sâbikūn-ı evvelûn muhâcirîn ve ensârın hepsi demek olur. Evvelki mâna مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْاَنْصَارِ'da "min" teb'îziyye olduğuna göre, bu mâna da beyâniyye olduğuna göredir. Velhâsıl, sâbıkūn-ı evvelûn olan muhâcirîn ve ensardan ibaret bulunan ashâb-ı Muhammedî ve onlara hüsn-i nazarla bakıp hüsn-i suretle ittibâ' eden tâbi'în {رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ} Allah onlardan râzı, onlar da Allah'tan râzı olmuşlardır. ❁ Hepsi râzıye ve marziye mertebesini ihraz etmişlerdir. {وَاَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى تَحْتَهَا الْاَنْهَارُ}

---

1 B: "altından".
2 B -"ebeden".
3 "Hakikaten Allah o mü'minlerden râzı oldu, ağacın altında sana biat ederlerken…"
4 B: "itaatte".

Ve Allah onlar için öyle cennetler hazırlamıştır ki altlarında ırmaklar akar. ❁ İbn Kesîr kıraatinde bu dahi diğer mevâki'de olduğu gibi مِنْ تَحْتِهَا okunur. Fakat diğer kıraatlerde burada "min" yoktur. {خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَداًۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ}

Bunlar böyle:

وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْاَعْرَابِ مُنَافِقُونَۜ وَمِنْ اَهْلِ الْمَدِينَةِ مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ لَا تَعْلَمُهُمْۜ نَحْنُ نَعْلَمُهُمْۜ سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ يُرَدُّونَ اِلٰى عَذَابٍ عَظِيمٍۚ ﴿١٠١﴾ وَاٰخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ خَلَطُوا عَمَلاً صَالِحاً وَاٰخَرَ سَيِّئاًۜ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١٠٢﴾ خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْۜ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَهُمْۜ وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ ﴿١٠٣﴾ اَلَمْ يَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ هُوَ يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهٖ وَيَأْخُذُ الصَّدَقَاتِ وَاَنَّ اللّٰهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١٠٤﴾ وَقُلِ اعْمَلُوا فَسَيَرَى اللّٰهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَۜ وَسَتُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَۚ ﴿١٠٥﴾ وَاٰخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِاَمْرِ اللّٰهِ اِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَاِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿١٠٦﴾ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِداً ضِرَاراً وَكُفْراً وَتَفْرِيقاً بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَاِرْصَاداً لِمَنْ حَارَبَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُۜ وَلَيَحْلِفُنَّ اِنْ اَرَدْنَٓا اِلَّا الْحُسْنٰىۜ وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿١٠٧﴾ لَا تَقُمْ فِيهِ اَبَداًۜ لَمَسْجِدٌ اُسِّسَ عَلَى التَّقْوٰى مِنْ اَوَّلِ يَوْمٍ اَحَقُّ اَنْ تَقُومَ فِيهِۜ فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ اَنْ يَتَطَهَّرُواۜ وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ ﴿١٠٨﴾ اَفَمَنْ اَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلٰى تَقْوٰى مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ اَمْ مَنْ اَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلٰى شَفَا جُرُفٍ هَارٍ فَانْهَارَ بِهٖ فٖى نَارِ جَهَنَّمَۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿١٠٩﴾ لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذٖى بَنَوْا رِيبَةً فٖى قُلُوبِهِمْ اِلَّٓا اَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ ﴿١١٠﴾

[2609] **Meâl-i Şerîfi**

Hem etrafınızdaki a'râbîlerden[1] münafıklar var, hem de Medine ahâlisinden münafıklığa idman edenler. Sen onları bilmezsin, onları Biz

1 B: "arablardan".

biliriz[1], Biz onları iki kere ta'zîb[2] edeceğiz, sonra da büyük bir azâba itilecekler (101). Diğer bir takımı ise günahlarını itiraf ettiler ve iyi bir amel ile diğer bir kötüyü karıştırdılar, ola ki Allah tevbelerini kabul ede, çünkü Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (102). Bunların mallarından bir sadaka al ki onunla kendilerini hem tathir edersin hem tezkiye. Bir de haklarında dua ediver, çünkü senin duan onların kalblerini yatıştırır. Allah Semî'dir Alîm'dir (103). Bilmediler mi ki Allah [2610] kullarından tevbeyi O kabul eder de sadakaları alır ve hakikaten Allah, Tevvâb, Rahîm O (104). Ve de ki: "Çalışın, çünkü amelinizi hem Allah görecek hem Resûlü hem mü'minler ve hepiniz mutlaka O gayb u şehâdeti bilen Hakk'ın huzûruna götürüleceksiniz, o vakit O size haber verecek neler yapıyordunuz (105). Diğer bir takımı da Allah'ın emrine geri bırakılmışlardır, ya kendilerini ta'zîb eder veya tevbelerini kabul buyurur. Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (106). Bir de şunlar var ki tuttular bir mescid yaptılar, inadına ızrar için, küfr için, mü'minlerin arasına tefrika sokmak için ve bundan evvel Allah'a ve Resûlüne harbeden herife bir pusu yapıvermek için, bununla beraber "hüsn-i niyetten başka bir muradımız yoktu" diye yemin de edecekler, fakat Allah şâhid ki bunlar şeksiz şüphesiz yalancıdırlar (107). Onun içinde ebedâ namaza durma, tâ ilk günden temeli takvâ üzerine[3] kurulan mescid, içinde kıyâmına elbette daha lâyık ve müstahiktir. Onun içerisinde öyle ricâl var ki çok temizlenmeyi severler, Allah da çok temizlenenleri sever (108). O hâlde binâsını Allah korkusu ve Allah rızâsı üzerine kurmuş olan mı hayırlıdır, yoksa binâsını sel bıçığında sarkan bir yarın kenarına kurup da onunla beraber cehenneme yuvarlanan mı? Allah zâlimler gürûhunu hidâyete erdirmez (109). Onların kurmuş oldukları bünyanları kalblerinde bir nifak ukdesi olup kalacak, meğer ki kalbleri parçalansın. Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (110).

1 B -"onları Biz biliriz".
2 B: "tekzib".
3 B: "üzere".

{وَمِمَّنْ حَوْلَكُمْ مِنَ الْاَعْرَابِ} Havâlînizdeki a'râbdan da ❁ yani şehriniz civarında bulunan a'râbîlerden de ki Cüheyne, Müzeyne, Eslem, Eşca', Gıfâr aşiretleri Medine etrafına inerlerdi {مُنَافِقُونَ} münafıklar vardır. {وَمِنْ اَهْلِ الْمَدٖينَةِ} Medine ahâlisinden de ❁ bunlar {مَرَدُوا عَلَى النِّفَاقِ} münafıklıkta temerrüd etmiş ❁ yani sürtülmüş, mümarese peydâ etmiş, tamamen [2611] kaypaklanmışlardır. Öyle ki {لَا تَعْلَمُهُمْ} sen bile onları bilmezsin ❁ şahıslarını, isimlerini, neseblerini bilmez değil, münafık olduklarını bilmezsin. Yani münafıklıkta o derece maharet kesbetmişler, sırlarını gizlemeye, takıyye yapmaya, töhmet mevkilerinden kaçınıp yağ gibi suyun yüzüne çıkmaya öyle alışmışlardır ki hâllerini senden, senin o yüksek dirayet ve firasetinden bile gizleyebilirler de vahiy nâzil olmayınca münafıklıklarını kat'iyyen bilemezsin. {نَحْنُ نَعْلَمُهُمْ} Onları Biz biliriz {سَنُعَذِّبُهُمْ مَرَّتَيْنِ} Biz onları muhakkak iki kere ta'zîb edeceğiz ❁ ki biri dünya azâbı biri kabir azâbıdır {ثُمَّ يُرَدُّونَ اِلٰى عَذَابٍ عَظٖيمٍ} sonra da azîm bir azâba reddolunacaklardır ❁ ki bu da kıyamette müebbeden azâb-ı nârdır. Yine onlardan, civardaki a'râbdan ve ehl-i Medine'den {وَاٰخَرُونَ} diğer bir takımları da vardır ki {اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ} günahlarını itiraf ettiler ❁ öbürleri gibi yalandan mazeretlerle i'tizâra kalkışmadılar, huzur ve rahat düşkünlüğüyle bilâ-ma'zeret gazâdan tehallüf etmek, sû'-i karîne uymak gibi amellerinin fenalığını anlayıp ikrar ile[1] nedâmet eylediler {خَلَطُوا عَمَلًا صَالِحًا وَاٰخَرَ سَيِّئًا} iyi bir ameli ve diğer bir kötüyü halt ettiler. ❁ Yani fena amel de yaptılar iyi[2] de; meselâ gazâya gittikleri de oldu gitmedikleri de. Günah işlediler, nedâmet de ettiler, günahlarını söylediler, fakat doğru söylediler. Bunlar mütehallifînden[3] birtakım kimselerdi ki mütehallifler hakkında nâzil olan âyetleri işittiklerinde kendilerini Mescid-i Saâdet'in üstüvânelerine bağlamışlardı. Resûlullah seferden kudûmunda âdet-i seniyyeleri vechile mescide gidip iki rekât namaz kıldı ve bunları o halde gördü, "bu nedir?" diye sual buyurdu. [2612] Denildi ki: "Bunlar siz çözmeyince kendilerini çözmemeye yemin ettiler." "Ben de kasem

1 B: "ikrarlarıyla".
2 B +"amel".
3 B: "mütehalliflerden".

ederim ki haklarında emir vârid oluncaya kadar çözmem" buyurdu. Binâen'aleyh bu âyet nâzil oldu:[1] {عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} ❁ Rivayet olunduğuna göre ıtlak olunduklarında "Yâ Resûlallah" dediler, "işte şu mallarımızdır ki bizi senden geri alıkoydu, binâen'aleyh bunları tasadduk et ve bizi tathir eyle." Aleyhissalâtü vesselâm da "emvâlinizden bir şey almakla emrolunmadım" buyurdu. Ba'dehu şu âyet nâzil oldu:[2] {خُذْ مِنْ اَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً} Mallarından bir sadaka al ki {تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا} kendilerini onunla tathir ve tezkiye edesin ❁ yani günah lekelerinden temizlenmelerine ve hasenâtlarının tenmiyesiyle muhlisler derecesine terfî'lerine sebep olasın. Bunun üzerine Resûlullah o mallarının hepsini değil مِنْ اَمْوَالِهِمْ kaydındaki teb'îza mürâ'ât ederek üçte birini ahz eyledi denilmiştir.[3] Bu rivayete nazaran burada ahzı emrolunan sadakadan murad farz olan zekât olmayıp o mütehalliflerden bir keffâret-i zünûb gibi alınan husûsî bir sadaka demek oluyor. Hasen-i Basrî'nin kavli budur. Ma'amâfîh bir cezâ-yı mâlî mâhiyetinde değil, tav' u niyete mütevakkıf bir sadaka olmak üzeredir. Fakat ekser-i fukahâ demişlerdir ki bundan asıl murad farz olan zekâttır.[4] Yani yukarıdan beri siyâk-ı muâhaze ağniyâ üzerinde olduğundan bununla zekâtın ağniyâya farz olduğu ve bu i'tirâf-ı zünûb eden mütehalliflerin günaha girmelerine sebep hubb-i mal olduğundan tevbe ve nedâmetlerinin sıhhati ve sıdk-ı diyânetleri farz olan zekâtlarını

---

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 193; Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 509; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 447-452:
نزلت في أبي لبابة: اسمه مروان بن عبد المنذر، وأوس بن حزام، ووديعة بن ثعلبة، كلهم من الأنصار وذلك حين بلغهم أن النبي صلى الله عليه وسلم قد أقبل راجعا من غزاة تبوك وبلغهم ما أنزل الله عز وجل في المتخلفين أوثقوا أنفسهم هؤلاء الثلاثة إلى سواري المسجد وكان النبي صلى الله عليه وسلم إذا قدم من غزاة صلى في المسجد ركعتين قبل أن يدخل إلى أهله وإذا خرج إلى غزاة صلى ركعتين فلما رآهم موثقين سأل عنهم قيل: هذا أبو لبابة وأصحابه ندموا على التخلف وأقسموا ألا يحلوا أنفسهم حتى يحلهم النبي صلى الله عليه وسلم، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: وأنا أحلف لا أطلق عنهم حتى أومر ولا أعذرهم حتى يعذرهم الله عز وجل فأنزل الله فى أبي لبابة وأصحابه «وَآخَرُونَ اعْتَرَفُوا بِذُنُوبِهِمْ...»

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 454-455. Krş. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 194:
عن ابن عباس قال: جاءوا بأموالهم –يعني أبا لبابة وأصحابه– حين أطلقوا، فقالوا: يا رسول الله هذه أموالنا فتصدّق بها عنا، واستغفر لنا! قال: ما أمرت أن آخذ من أموالكم شيئًا! فأنزل الله: «خذ من أموالهم صدقة تطهرهم وتزكيهم بها»، يعني بالزكاة: طاعة الله والإخلاص «وصل عليهم» ، يقول: استغفر لهم.

3 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 194; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 37:
فأخذ النبي صلى الله عليه وسلم من أموالهم التي جاءوا بها للثلث، وترك الثلثين لأن الله عز وجل قال: «خذ من أموالهم» ولم يقل «خذ أموالهم». فلذلك لم يأخذها كلها، فتصدق بها عنهم.

4 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 356:
وقد اختلف في مراد الآية هل هي الزكاة المفروضة أو هي كفارة الذنوب التي أصابوها فروي عن الحسن أنها ليست بالزكاة المفروضة وإنما هي كفارة الذنوب التي أصابوها وقال غيره هي الزكاة المفروضة.

hüsn-i rızâ ve tîb-i nefs ile çıkarıp vermeleriyle zâhir olacağı ve şâibe-i nifaktan o zaman temizlenecekleri anlatılmıştır. Bu mâna ise tetavvu'an daha ziyade vermelerine ve verdikleri surette ahzının vücûbuna mâni' değildir. Aleyhissalâtü vesselâm'ın "emrolunmadım" buyurmasının da Hâtıb b. Sa'lebe gibi [2613] birtakımlarının sadakalarının kabûlünden memnû'iyet meselesiyle alâkası muhtemildir. Velhâsıl burada خُذْ emri o rivayete nazaran farz-ı zekâttan başka keffâret-i zünûb mâhiyetinde tetavvu'an bir sadakanın taraf-ı[1] peygamberîden ahz ve kabûlünün vücûbuna delâlet etse de, farz olan zekâtların ahz ve kabûlüne evleviyetle delâlet edeceği derkârdır. Ve şurası mâlumdur ki Resûlullah kendi nâmına sadaka almaktan memnû' idi. Âl-i Resûl fukarâsının sadakāt-ı vâcibeyi kabul etmeleri haram olduğu gibi Resûlullah'a vâcib ve tetavvu' her sadaka haram idi. Binâen'aleyh Resûlullah'ın ahzı أُمِرْتُ أَنْ آخُذَ الصَّدَقَةَ مِنْ أَغْنِيَائِكُمْ وَأَرُدَّهَا إِلَى فُقَرَائِكُمْ hadîs-i şerîfinin[2] delâleti vechile sadakātı hasbe'l-imâme alıp mesârifine[3] sarfetmek demek olacağından, bu âyet her hâlde sadakātın ahzında imamın bir vazifesi bulunduğuna delâlet eder ki وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا [et-Tevbe 9/60] bununla alâkadardır. Bu münasebetle *Ahkâm-ı Kur'ân*'da mezkur olan şu satırları kaydedelim:

"Bu âyet delâlet eder ki sadakātı ahz, imama aittir. Mükellef onu[4] kendi kendine mesâkîne verirse kâfi gelmeyecektir. Zira ahzında imamın hakkı kāimdir, binâen'aleyh sâkıt olmaz. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem mevâşî sadakātına âmiller gönderir ve onlara mevâşînin mevzilerinde, sular üzerinde sadakalarının ahzını emrederdi[5]. Aleyhissalâtü vesselâm'ın Sakif vefdine بأن لا يحشروا ولا يعشروا diye şart etmesinin de mânası budur. Yani mevâşîyi âmil-i sadakaya ihzar ile mükellef olmayacaklar velâkin âmil-i sadaka suları ve mevâşînin bulunması maznun[6] olan mahalleri devredip sadakalarını kendilerinden

1 B: "ta'rîf-i".
2 Bk. Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 182. Krş. Buhârî, Tevhîd, 1.
3 B: "masrifine".
4 B: "olan".
5 B: "emreylerdi".
6 B: "mahzun".

alacaktır. Kezâlik sadakāt-ı simâr (hububat ve meyve) de böyle olacaktır. Diğer zekât-ı emvâl -yani emvâl-i bâtıne- ise Resûlullah'a ve Ebû Bekir'e ve Ömer'e ve Osman'a götürülürdü. Sonra Hazret-i Osman -bir Ramazanda- bir hutbe îrad edip: 'Bu ay zekâtlarınız ayıdır. Her kimin üzerinde deyni varsa te'diye etsin, sonra da bakıyye-i malını tezkiye eylesin' dedi ve binâen'aleyh mesâkîne edâsını [2614] herkesin kendisine bıraktı ve bundan dolayı imamın ahzdaki hakkı sâkıt oldu. Çünkü bu, eimme-i adlden bir imamın akdeylediği bir akiddir. Ve binâen'aleyh ümmet üzerine nâfizdir. Çünkü Aleyhissalâtü vesselâm ويعقد عليهم أولهم buyurmuştur[1]. Aleyhissalâtü vesselâm'ın mevâşî ve esmâr sadakātı üzerine gönderdiği gibi zekât-ı emvâl üzerine de sâ'îler gönderdiği bize bâliğ olmamıştır. Çünkü sâir emvâl, imam için zâhir değildir. Onlar evlerde, dükkânlarda ve muhrez mahallerde saklanacağı ve sâ'îlerin ev gibi hırzlara duhulleri câiz olamayacağı gibi mükelleflere bütün mallarının ihzârını teklif etmek de câiz olamayacağından öyle emvâl-i bâtıne zekâtlarına sâ'î gönderilmemiş idi, imama kendileri getirirler ve bu babda kavilleri makbul olurdu. Ma'amâfîh bu emvâl, beldeden beldeye sevk ile tasarruf olunup mevâşî gibi zâhire çıktığı zaman bunlarda vâcib olan zekâtı ahzetmek için de âmiller nasbolunmuştur. Nitekim Ömer b. Abdülaziz müslimin[2] mürur ettirdiği ticârâttan her yirmi dinarda yarım dinar, zimmînin geçirdiğinden her yirmi dinarda bir dinar alınmasını, sonra bir sene geçmeden hiçbir şey alınmamasını ve bunu Peygamber'den dinleyenin kendisine haber vermiş olduğunu âmillerine yazmış idi. Daha evvel Hazret-i Ömer b. el-Hattab âmillerine müslimden rub'-i öşür, zimmîden nısf-ı öşür, harbîden öşür almalarını yazmış idi ve müslimden alınan zekât-ı vâcibe olup bunda havl ve nisâb[3] ve sıhhat-i milk gibi şerâit-i vücub muteber olur, eğer zekât vâcib değilse alınmazdı. Bunda Hazret-i Ömer, sadakāt-ı mevâşîde ve esmâr

---

1 Şâfi'î, *el-Ümm,* VII, 367:
عن عبد الله بن عمر عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: المسلمون يد على من سواهم تتكافأ دماؤهم ويسعى بذمتهم أدناهم ويعقد عليهم أولهم ويرد عليهم لقطاؤهم.

2 B: "müslimîn".

3 B: "nasîb".

ve mezrû'âtın öşürlerindeki fi'l-i nebevîye iktifâ ediyordu. Zira emvâl-i ticaret, mevâşî-i sâime ve zürû' ve simâr gibi dâr-ı İslâm'da dolaşır emvâl-i zâhire olmuştu. Ashabdan bir kimse de buna itiraz ve muhalefet etmemiş binâen'aleyh bir icmâ' olmuştu. Ve işte Ömer b. Abdülaziz, Hazret-i Peygamber'den rivayet olunan mezkur hadis ile beraber buna ittibâ' ediyordu"[1] (ki bu [2615] mesele, kütüb-i fıkhiyede kitâb-ı zekâtta "âşir faslı" unvânıyla mevzû'-i bahistir).

Hulâsa mallarından öyle bir sadaka al {وَصَلِّ عَلَيْهِمْ} ve onları salavatla ۞ yani kendilerini dua ve istiğfar ile taltif et {اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ} senin salâtın: duan onlar için muhakkak bir sekendir[2] ۞ indallah tevbelerinin kabûlü hakkında kalblerinin sükûn ve itmi'nânına sebeptir. {وَاللّٰهُ سَم۪يعٌ عَل۪يمٌ. اَلَمْ يَعْلَمُوا... إلخ}

Yine ehl-i Medine'den ve civarındaki a'râbdan {وَاٰخَرُونَ} diğerleri de vardır ki {مُرْجَوْنَ لِاَمْرِ اللّٰهِ} Allah'ın emri için ircâ yani tehir edilmişlerdir. ۞ أرجيته veyahut أرجأته'den إرجاء tehir etmek demektir ki tevbenin kabûlüne kat'iyyen hükmetmeyenlere "mürci'e" ıtlak olunması bundandır. مُرْجَوْنَ aslı مرجيون'dir. Nitekim İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım'dan Ebû Bekir ve Ya'kūb kıraatlerinde hemze ile مُرْجَؤُنَ okunur. İbn Abbas'tan

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 364-365:

وقوله تعالى: «خذ من أموالهم صدقة» يدل على أن أخذ الصدقات إلى الإمام، وأنه متى أداها من وجبت عليه إلى المساكين لم يجزه، لأن حق الإمام قائم في أخذها فلا سبيل له إلى إسقاطه، وقد كان النبي صلى الله عليه وسلم يوجه العمال على صدقات المواشي ويأمرهم بأن يأخذوها على المياه في مواضعها، وهذا معنى ما شرطه النبي صلى الله عليه وسلم لوفد ثقيف بأن لا يحشروا ولا يعشروا، يعني لا يكلفون إحضار المواشي إلى المصدق ولكن المصدق يدور عليهم في مياههم ومظان مواشيهم فيأخذها منهم، وكذلك صدقة الثمار. وأما زكوات الأموال فقد كانت تحمل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر وعثمان، ثم خطب عثمان فقال: «هذا شهر زكواتكم فمن كان عليه دين فليؤده ثم ليزك بقية ماله» فجعل لهم أداءها إلى المساكين، وسقط من أجل ذلك حق الإمام في أخذها، لأنه عقد عقده إمام من أئمة العدل، فهو نافذ على الأمة لقوله صلى الله عليه وسلم: «ويعقد عليهم أولهم»، ولم يبلغنا أنه بعث سعاة على زكوات الأموال كما بعثهم على صدقات المواشي والثمار في ذلك، لأن سائر الأموال غير ظاهرة للإمام، وإنما تكون مخبوأة في الدور، والحوانيت، والمواضع الحريزة، ولم يكن جائزا للسعاة دخول أحرازهم ولم يجز أن يكلفوهم إحضارها كما لم يكلفوا إحضار المواشي إلى العامل، بل كان على العامل حضور موضع المال في مواضعه وأخذ صدقته هناك، فلذلك لم يبعث على زكوات الأموال السعاة، فكانوا يحملونها إلى الإمام، وكان قولهم مقبولا فيها، ولما ظهرت هذه الأموال عند التصرف بها في البلدان أشبهت المواشي فنصب عليها عمال يأخذون منها ما وجب من الزكاة، ولذلك كتب عمر بن عبد العزيز إلى عماله أن يأخذوا مما يمر به المسلم من التجارات من كل عشرين دينارا نصف دينار ومما يمر به الذمي يؤخذ منه من كل عشرين دينارا دينار، ثم لا يؤخذ منه شيء إلا بعد حول، أخبرني بذلك من سمع النبي صلى الله عليه وسلم وكتب عمر بن الخطاب إلى عماله أن يأخذوا من المسلم ربع العشر ومن الذمي نصف العشر ومن الحربي العشر وما يؤخذ من المسلم من ذلك فهو الزكاة الواجبة تعتبر فيها شرائط وجوبها من حول ونصاب وصحة ملك، فإن لم تكن الزكاة قد وجبت عليه لم تؤخذ منه، فاحتذى عمر بن الخطاب في ذلك فعل النبي صلى الله عليه وسلم في صدقات المواشي وعشور الثمار والزروع، إذ قد صارت أموالا ظاهرة يختلف بها في دار الإسلام كظهور المواشي السائمة والزروع والثمار، ولم ينكر عليه أحد من الصحابة ولا خالفه، فصار إجماعا مع ما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم في حديث عمر بن عبد العزيز الذي ذكرناه.

2 B: "sekînedir".

rivayet olunduğuna göre bunlar Ka'b b. Mâlik ve Murâre b. Rebî' ve Hilâl b. Ümeyye idi. Bunlar sâlifü'z-zikr kendilerini mescidin direklerine bağlayan Ebû Lübabe ve arkadaşları gibi izhâr-ı nedâmetle tevbe ve i'tizara müsâra'at etmemişlerdi ve hâlbuki ashâb-ı Bedir'den idiler. Resûlullah bunların hükmünü tevkif eylemiş ve ashâbını onlarla selâm ve kelâmdan nehy eylemişti. Nâs bunlar hakkında ihtilâf ediyorlardı; kimi "helâk oldular" diyor, kimi de "belki Allah mağfiret eder" diyordu ve bu suretle emr-i ilâhî için ircâ edilmiş bulunuyorlardı.[1] {اِمَّا يُعَذِّبُهُمْ} Ya Allah bunları ta'zîb edecek ❁ eğer bulundukları [2616] hâlde kalırlarsa {وَاِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ} veya tevbelerini kabul eyleyecektir ❁ eğer niyetleri hâlis olarak sahihan tevbe ederlerse, {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ}dir. ❁ Binâen'aleyh bu ircâda ve mâba'dinde de hikmetleri vardır.

{وَالَّذِينَ} Şunlar da vardır ki ❁ Nâfi', İbn Âmir, Ebû Ca'fer kıraatlerinde atıfsız اَلَّذِينَ okunduğuna göre ayrıca bir kıssa olmak üzere; şunlar ki {اتَّخَذُوا مَسْجِداً} bir mescid ittihaz ettiler {ضِرَاراً} zarara kalkışmak ❁ yani mü'minlere karşı zarar yapmaya çalışmak {وَكُفْراً} ve kâfirlik etmek ❁ zamirlerindeki küfrü takviye eylemek {وَتَفْرِيقاً بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ} ve mü'minler arasına tefrika düşürmek {وَاِرْصَاداً لِمَنْ حَارَبَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} ve Allah'a ve Resûlüne harbe kalkışmış olan kimseye irsad yapmak: yatak hazırlayıp muntazır olmak için {مِنْ قَبْلُ} ki bundan evvel yani Tebük gazâsından mukaddem harb etmiş idi veya ittihaz ettiler. Rivayet olunur ki Benî Amr b. Avf Kubâ mescidini binâ ettiklerinde Resûlullah'a meb'us gönderip arzetmişler ve gelip mescidlerinde kendilerine namaz kıldırmasını recâ eylemişlerdi. Aleyhissalâvatü[2] vesselâm da teşrif ile arzularını is'af buyurunca bunların

---

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 195. Bk. Buhârî, Megâzî, 79; Müslim, Tevbe, 53; Tirmizî, Tefsîr, 9:
«وَآخَرُونَ مُرْجَوْنَ» يعني موقوفون للتوبة عن أمر الله مرارة بن ربيعة من بني زيد، وهلال بن أمية من الأنصار من أهل قباء من بني واقب، وكعب بن مالك الشاعر من بني سلمة كلهم من الأنصار من أهل قباء، لم يفعلوا كفعل أبي لبابة لم يذكروا بالتوبة ولا بالعقوبة.
Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 465:
عن ابن عباس قال: لما نزلت هذه الآية يعني قوله: «خذ من أموالهم صدقة تطهرهم وتزكيهم بها» أخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم من أموالهم يعني من أموال أبي لبابة وصاحبيه فتصدَّق بها عنهم، وبقي الثلاثة الذين خالفوا أبا لبابة، ولم يوثقوا، ولم يذكروا بشيء، ولم ينزل عذرهم، وضاقت عليهم الأرض بما رحُبت. وهم الذين قال الله: «وآخرون مرجون لأمر الله إما يعذبهم وإما يتوب عليهم والله عليم حكيم». فجعل الناس يقولون: هلكوا! إذ لم ينزل لهم عذر، وجعل آخرون يقولون: عسى الله أن يغفرَ لهم! فصاروا مرجئين لأمر الله، حتى نزلت: «لَقَدْ تَابَ اللَّهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالأَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ»...

2 B: "Aleyhissalâtü".

amcazadeleri demek olan Benî Gunm b. Avf hased etmişler, "biz de bir mescid yaparız ve Resûlullah'ı davet ederiz, burada namaz kılar, râhib Ebû Âmir Şam'dan geldiği vakit de o kılar" demişler. O râhib Ebû Âmir ki Resûlullah buna "el-Fâsık" tesmiye etmişti. Uhud muharebesinde şehid olan ve melâike tarafından gasledilen Hanzale radıyallahu anh'ın babası bulunan Ebû Âmir câhiliyede tanassur etmiş, ilim talebinde bulunmuş, râhib [2617] olmuştu. Resûlullah'ın zuhûru üzerine riyâseti zâil olduğundan adâvete kalkışmış ve Mekke müşriklerini tahrik ve teşvik ederek Uhud muharebesine gelmiş ve Resûlullah'a "Sana mukātele eden herhangi bir kavmi bulursam her hâlde onlarla beraber sana kıtal edeceğim" demiş ve Huneyn muharebesine kadar mütemâdiyen böyle yapmıştı. Ve Huneyn'de Hevâzin münhezim olduğu gün Şam'a kaçmış ve kaçarken münafıklara "gücünüz yetebildiği kadar kuvvet ve silâh ile hazırlanınız, ben Kayser'e gideceğim ve asker getirip Muhammed ve ashâbını Medine'den çıkaracağım" diye haber göndermişti. Binâen'aleyh onlar da Mescid-i Kubâ civarında bir mescid yapmışlar ve Hazret-i Peygamber'e: "İllet ve hâceti bulunanlar ve yağmurlu kışlı geceler için bir mescid binâ ettik. Burada bize namaz kıldırıp bereket ile dua edivermenizi arzu ediyoruz" demişlerdi. Resûlullah da "şimdi sefere çıkmak üzere bulunuyorum, meşgulüm, inşaallah geldiğimizde kılarız" buyurmuştu. Tebük'ten avdetinde yine mescide gelmesini istediler, bunun üzerine bu âyetler nâzil oldu. Binâen'aleyh Malik b. Duhşüm'ü, Ma'n b. Adiyy'i, Âmir b. Seken'i[1] ve Vahşi'yi çağırdı; "gidiniz, şu ahâlisi zâlim mescidi yıkıp yakınız!" buyurdu, onlar da öyle yaptılar ve yerinin süpürüntülük ittihaz edilmesini emreyledi. O fâsık Ebû Âmir de Şam'da Kınnesrin'de helâk oldu.[2]

---

1 B: "Sekîne".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 468-474. Krş. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 195-196; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 309-310:

حدثنا ابن حميد قال، حدثنا سلمة، عن ابن إسحاق، عن الزهريّ، ويزيد بن رومان، وعبد الله بن أبي بكر، وعاصم بن عمر بن قتادة وغيرهم قالوا: أقبل رسول الله صلى الله عليه وسلم يعني: من تبوك حتى نزل بذي أوان –بلد بينه وبين المدينة– ساعة من نهار. وكان أصحاب مسجد الضرار قد كانوا أتوه وهو يتجهّز إلى تبوك، فقالوا: يا رسول الله، إنا قد بنينا مسجدًا لذي العلّة والحاجة والليلة المطِيرة والليلة الشاتية، وإنا نحب أن تأتينا فتصلي لنا فيه! فقال: إني على جناح سفر وحال شُغْلٍ –أو كما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم– ولو قَدْ قَدمنا أتيناكم إن شاء الله، فصلَّينا لكم فيه. فلما نزل بذي أوان، أتاه خبرُ

{لَا تَقُمْ فٖيهِ اَبَدًا} Onda ebeden kāim olma, yani o mescid-i dırarda asla namaz kılma {لَمَسْجِدٌ اُسِّسَ عَلَى التَّقْوٰى مِنْ اَوَّلِ يَوْمٍ} elbette ilk gününden takvâ üzerine temeli atılan bir mescid ❁ Kubâ mescidi ki esâsını ibtidâ-yı hicrette Resûlullah tesis eylemişti. Ve Kubâ'da kaldığı pazartesi, salı, çarşamba, perşembe günleri onda namaz kılmış ve cuma günü çıkmış idi. Ma'amâfîh bundan murad Medine'deki Mescid-i Resûlullah'tır da denilmiş, Ebû Sa'îd radıyallahu anh'tan "مَسْجِدٌ اُسِّسَ عَلَى التَّقْوٰى'yı Resûlullah'a sordum, biraz çakıl alıp [2618] yere attı ve 'şu mescidiniz, Medine Mescidi' buyurdu" demiş olduğu mervîdir.[1] {اَحَقُّ اَنْ تَقُومَ فٖيهِ} Senin içinde kāim olmana[2] ehaktır. {فٖيهِ رِجَالٌ} Bunda öyle ricâl vardır ki {يُحِبُّونَ اَنْ يَتَطَهَّرُوا} gayet temiz olmayı severler ❁ me'âsîden ve fena hasletlerden, maddî veya mânevî pisliklerden iyice paklanmayı, Allah rızâsı için son derece tâhir olmaya çalışmayı severler {وَاللّٰهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرٖينَ} Allah da tetahhur edenleri: iyi temizlenenleri sever.

Denilmiştir ki bu âyet nâzil olunca Resûlullah maiyyetinde muhâcirîn ile yürüyüp Kubâ mescidine vardı, kapısında tevakkuf buyurdu, içinde ensar oturuyorlardı. Binâen'aleyh "siz mü'min misiniz?" dedi, cemaat sükût etti, sonra tekrar sordu, Ömer radıyallahu anh "yâ Resûlallah" dedi, "şüphesiz ki mü'minler, ben de onlarla beraberim." Aleyhissalâtü vesselâm buyurdu ki "kazâya râzı olur musunuz?" "evet" dediler, buyurdu ki: "Belâya sabreder misiniz?" "evet" dediler, buyurdu ki: "Bollukta

---

المسجد، فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم مالك بن الدُّخْشُم، أخا بني سالم بن عوف، ومعن بن عدي أو أخاه عاصم بن عدي أخا بني العجلان فقال: انطلقا إلى هذا المسجد الظالم أهله فاهدماه وحرّقاه! فخرجا سريعين حتى أتيا بني سالم بن عوف، وهم رهط مالك بن الدخشم، فقال مالك لمعن: أَنْظِرني حتى أخرج إليك بنارٍ من أهلي! فدخل إلى أهله، فأخذ سَعفًا من النخل، فأشعل فيه نارًا، ثم خرجا يشتدان حتى دخلا المسجد وفيه أهله، فحرّقاه وهدماه، وتفرقوا عنه. ونزل فيهم من القرآن ما نزل: «والذين اتخذوا مسجدًا ضرارًا وكفرًا» إلى آخر القصة.

عن ابن عباس قوله: «والذين اتخذوا مسجدًا ضرارًا» وهم أناس من الأنصار ابتنوا مسجدًا، فقال لهم أبو عامر: ابنوا مسجدكم، واستعدُّوا بما استطعتم من قوة ومن سلاح، فإني ذاهب إلى قيصر ملك الروم، فآتي بجند من الروم، فأخرج محمدًا وأصحابه! فلما فرغوا من مسجدهم، أتوا النبي عليه الصلاة والسلام فقالوا: قد فرغنا من بناء مسجدنا، فنحبُّ أن تصلي فيه، وتدعو لنا بالبركة! فأنزل الله فيه: «لا تَقُمْ فِيهِ أَبَدًا لَمَسْجِدٌ أُسِّسَ عَلَى التَّقْوَى مِنْ أَوَّلِ يَوْمٍ أَحَقُّ أَنْ تَقُومَ فِيهِ» إلى قوله: «وَاللَّهُ لا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ».

قال ابن زيد... وألقى الناس عليه التِّبن والقُمامة...

1 Müslim, Hac, 514; Tirmizî, Salât, 124/323:

سمعت أبا سلمة بن عبد الرحمن، قال: مر بي عبد الرحمن بن أبي سعيد الخدري، قال: قلت له: كيف سمعت أباك يذكر في المسجد الذي أسس على التقوى؟ قال: قال أبي: دخلت على رسول الله صلى الله عليه وسلم في بيت بعض نسائه، فقلت: يا رسول الله، أي المسجدين الذي أسس على التقوى؟ قال: فأخذ كفا من حصباء، فضرب به الأرض، ثم قال: «هو مسجدكم هذا» لمسجد المدينة، قال: فقلت: أشهد أني سمعت أباك هكذا يذكره.

2 B: "olman".

şükreder misiniz?" "evet" dediler, binâen'aleyh "Kâ'be'nin Rabbi hakkı için mü'minler" dedi ve cülûs buyurdu. Sonra "ey ma'şer-i ensar" buyurdu, "Allah azze ve celle sizi senâ etti, abdestte ne yapıyorsunuz?" Dediler ki "gāiti üç taşla ta'kīb ederiz, sonra da su ile ta'kīb ederiz." Aleyhissalâtü vesselâm da bunu tilâvet buyurdu: فِيهِ رِجَالٌ يُحِبُّونَ اَنْ يَتَطَهَّرُوا Bir de denilmiştir ki eser-i bevli dahi su ile ta'kīb ederlerdi ve hem cünüb durmazlar, cünüb iken uyku bile uyumazlardı.[1]

Hâsılı "tetahhur" tahârette mübalağadır. Tahâret-i şer'iye hem necâsetten tahârete hem de hadesten ve cenâbetten[2] tahârete şâmildir. Burada ise "dırar, küfür, tefrîk beyne'l-mü'minîn, irsâd limen hâraballâh" gibi hisâl-i mezmûmeye tekabülü[3] karînesiyle tetahhurdan asıl murad, tahâret-i cismâniyeden ziyade tahâret-i kalbiye, yani zünûb ü [2619] me'âsî ve ahlâk-ı zemîme lekelerinden son derece temizlik olduğu zâhirdir. Binâen'aleyh rivâyât-ı mezkûre tahsîsan tefsir mânasına değil, yalnız ma'neviyyâta kasr edilmeyerek ıtlak ve ta'mîm-i[4] beyan mânasına telakkī olunmalıdır.

{اَفَمَنْ اَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلٰى تَقْوٰى مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٍ خَيْرٌ} O hâlde bünyânını -yani dininin binâsını- Allah'tan bir takvâ ve rıdvan üzerine[5] tesis eden mi hayırlı {اَمْ مَنْ اَسَّسَ بُنْيَانَهُ عَلٰى شَفَا جُرُفٍ هَارٍ} yoksa bünyânını çatlak, müşrif-i

---

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 196-197:

فلما نزلت هذه الآية انطلق النبي صلى الله عليه وسلم حتى قام على باب مسجد قباء وفيه المهاجرون والأنصار. فقال النبي صلى الله عليه وسلم لأهل المسجد: أمؤمنون أنتم؟ فسكتوا فلم يجيبوه. ثم قال ثانية: أمؤمنون أنتم؟ قال عمر ابن الخطاب: نعم. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: أتؤمنون بالقضاء؟ قال عمر: نعم. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: أتصبرون على البلاء؟ قال عمر: نعم. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: أتشكرون على الرخاء؟ فقال عمر: نعم. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: أنتم مؤمنون ورب الكعبة. وقال النبي صلى الله عليه وسلم للأنصار: إن الله عز وجل قد أثنى عليكم في أمر الطهور. فماذا تصنعون؟ قالوا: نمر الماء على أثر البول والغائط فقرأ النبي صلى الله عليه وسلم هذه الآية: فِيهِ رِجالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَّهِّرِينَ.

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 60

وقال عطاء: كانوا يستنجون بالماء ولا ينامون الليل على الجنابة.

Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 311:

فقالوا يا رسول الله، نتبع الغائط الأحجار الثلاثة، ثم نتبع الأحجار الماء. فتلا النبي صلى الله عليه وسلم «رِجالٌ يُحِبُّونَ أَنْ يَتَطَهَّرُوا» وقرئ: أن يطهروا، بالإدغام. وقيل: هو عام في التطهر من النجاسات كلها. وقيل: كانوا لا ينامون الليل على الجنابة، ويتبعون الماء أثر البول.

2 B: "necâsetten".

3 B: "tekabül".

4 B: "ta'mîmi".

5 Burada takvâdan murad, ittikānın ikinci mertebesidir ki fiil veya terk herhangi bir isimden tevakkī demektir (*Sûre-i Bakara'nın evveline bak*). Binâen'aleyh "Allah'tan takvâ ve rıdvan üzerine" demek, Allah'a masiyetten korkup sakınmak ve hüsn-i tâatle rızâsını talep etmek kâ'ide-i muhkemesi üzerine demektir [Müellifin notu].

sukūt bir cürüf kenarı üzerine tesis edip {فَانْهَارَ بِه۪ ف۪ى نَارِ جَهَنَّمَ} de bununla cehennem ateşi içine yıkılan mı?

"**Cürüf**", dere kenarında selin dibini yalayıp oymuş olduğu bıçık üzerinde kalan toprak veya çamur çıkıntısıdır ki anbean yıkılmaya müheyyâ bir vaziyette bulunur. هَارٍ da bunun geriden çatlamış devrilmek üzere bulunanı demektir ki bunun üzerine yapıldığı farz olunan binânın ne kadar çürük ve göçmeye mahkum olduğu tasavvur olunsun. İşte dînî[1] işlerini nifak üzerine binâ edenlerin vaziyetleri buna benzer. {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِم۪ينَ} Allah zâlimler gürûhuna hidâyet etmez ❁ necat ve selâmete muvaffak kılmaz.

{لَا يَزَالُ بُنْيَانُهُمُ الَّذ۪ى بَنَوْا} Onların, o zâlimlerin binâ ettikleri bünyanları ❁ ezcümle o yaptıkları mescid {ر۪يبَةً ف۪ى قُلُوبِهِمْ} kalblerinde bir işkil: bir şek ve kuşku olmaktan hâlî olmaz ❁ yani daima ve her [2620] hâlde gerek yapılı gerek yıkık hâlde bulunsun ikisinde de dînî bir şek ve kuşkuya sebep olup duracaktır. Zira yapılı kaldığı hâlde öyle ayrı ve müstakil bir ictimâ'gâhta kendi kendilerine toplanıp kalblerindeki küfr ü nifaklarını yekdiğerine neşr ü izhar etmeleri, şekk ü nifaklarını tezyidden başka bir şeye yaramayacaktır. Yıkıldığı hâlde ise nifaklarının anlaşılmış olması endişesiyle gayz u telaşları artacak, daha ne gibi muâmeleye mahkum olacaklarını kestiremeyerek kalbleri kuşku içinde titreyip duracaktır. {اِلَّٓا اَنْ تَقَطَّعَ قُلُوبُهُمْ} Meğer ki onların o kulûbü parçalansın ❁ ancak o reyb ü nifak menba'ı olan kalbleri bütün bütün parçalandığı surettedir ki o şek ve kuşkudan hâlî kalabilirler. Fakat o kulûb onlarda bulunduğu müddetçe şekk ü şüpheden kurtulmaları ihtimâli yoktur. {وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ} ❁ Binâen'aleyh onların bütün hâllerini de bilir ve haklarında vârid olan ahkâmı da hikmetine mübtenîdir.

اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ بِاَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَۜ يُقَاتِلُونَ ف۪ى سَب۪يلِ اللّٰهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِى التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْج۪يلِ وَالْقُرْاٰنِۜ وَمَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِه۪ مِنَ

1 B: "din".

اللّٰهِ فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذ۪ى بَايَعْتُمْ بِه۪ۜ وَذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُ ﴿١١١﴾ اَلتَّٓائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّٓائِحُونَ الرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِۜ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿١١٢﴾

[2621] **Meâl-i Şerîfi**

Allah mü'minlerden canlarını ve mallarını, cennet muhakkak kendilerinin olmak pahasına satın aldı. Allah yolunda çarpışacaklar da öldürecekler ve öldürülecekler; Tevrat'ta da İncil'de de Kur'an'da da hakkā taahhüd buyurduğu bir vaad, Allah'tan ziyade ahdine vefâ edecek kim? O hâlde akdettiğiniz şu bey'atten dolayı size müjdeler olsun ve işte o fevz-i azîm bu (111). O tevbekârlar, o âbidler, o hâmidler, o oruç tutanlar, o rükû'a varanlar, o secdeye kapananlar, o mârufu emredip münkerden nehy eyleyenler ve Allah'ın hudûdunu muhafaza eyleyenler, müjdele hem o bütün mü'minleri (112).

{اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ} Muhakkak Allah mü'minlerden canlarını ve mallarını satın aldı {بِاَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ} şununla ki cennet münhasıran onların ola.

Rivayet olunduğuna göre Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'e Mekke'de Akabe gecesi ensar yetmiş kişi olarak bey'at ettikleri zaman -yani ikinci Akabe bey'atında- Abdullah b. Revâha "Rabbin ve nefsin için dilediğini şart et" demişti. Aleyhissalâtü vesselâm da "Rabbim için O'na ibadet etmenizi ve O'na hiçbir şey şirk[1] koşmamanızı, nefsim için de beni kendinizi ve emvâlinizi men' edeceğiniz şeylerden men' ve müdafaa etmenizi şart ederim" [2622] buyurdu. Onlar da "bunu yaptığımız takdirde bizim için ne var?" dediler, "el-cenne" buyurdu. "Bu bey' kârlıdır, ne ikāle ederiz ne de ikāleyi kabul ederiz" dediler, ba'dehu bu âyet nâzil oldu.[2] Bir gün Resûlullah bu âyeti kıraat ederken bir a'râbî

---

1 B: "şerîk".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 499:

عن محمد بن كعب القرظي وغيره قالوا: قال عبد الله بن رواحة لرسول الله صلى الله عليه وسلم: اشترط لربّك ولنفسك ما شئت! قال: اشترط لربي أن

uğradı, "bu kimin kelâmı?" dedi, "kelâmullah" buyurdu. Vallahi çok kârlı bir bey', biz bunu ne ikāle ederiz, ne de istikāle" dedi ve gazâya çıktı, nihâyet şehid oldu.[1]

Şüphe yok ki Allah teâlâ'nın halk ettiği o nefisler ve merzuk kıldığı o mallar, evvel ü âhir Allah'ın milkidir ve binâen'aleyh Allah'ın onlara iştirâ ile temellükü mutasavver olamayacağından Fâtiha'da إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ'de beyan olunduğu üzere burada Allah teâlâ'nın pek büyük bir telattuf ile ibâdını tâate ve cihâda davet ve teklîfi vardır. Bunun hakikati şudur ki, Allah insanlara can ve mal vermiş ve onlarda muvakkat bir tasarruf ve intifâ'a izin de vermiştir. Bu suretle onlar kendilerinde ve mallarında müste'âr bir hakk-ı hürriyet ve milkiyet ile muvakkaten tasarruf ve intifâ'a mâliktirler. Fakat onlar bunları sırf kendileri ve kendi rızâ ve ihtiyarları nâmına sarf edecek olurlarsa atıyye-i ilâhiyeyi kendileri gibi fâni olan makāsıd-ı fâniye uğrunda istihlâk etmiş olacaklar ve ondan başka hiçbir kâr ve menfaat kazanmaksızın ecelin mürûrunda her şeyden mahrum olarak bütün bütün azâb-ı hüsran ile karşılaşacaklardır. Hâlbuki atıyye-i ilâhiye olan o can ve malı kendileri için ve kendi milkleri olmak üzere değil, hürriyetlerini hüsn-i isti'mâl ederek kemâl-i rızâ ile Allah'a teslim ve Allah için ve Allah'ın emrine, Allah'ın yoluna sarfederlerse Allah onları heder etmeyecek ve kendilerini cennet ile müsâb kılarak na'îm-i ebedîye mazhar eyleyecek, yani fâni olan menâfi' ve lezzâtın Allah için fedâsına mukabil ebedî olan hayr ve menâfi' terettüb edecek, hayât-ı fâniye yerine hayât-ı bâkiye kāim olacaktır. Bir mü'min, Allah yolunda [2623] mukātele eder, can verir ve o yolda malını infak ederse bu fiil boşuna gitmeyecek, âhirette ona mukabil Allah'tan cenneti alacak ve ağyârın müzâhamesinden ârî olarak münhasıran na'îm-i ebedî içinde yaşayacaktır. Ve işte böyle müterettib

---

تعبدوه ولا تشركوا به شيئًا، واشترط لنفسي أن تمنعوني مما تمنعون منه أنفسَكم وأموالكم. قالوا: فإذا فعلنا ذلك، فماذا لنا؟ قال: الجنة! قالوا: ربح البيعُ، لا نُقيل ولا نستقيل! فنزلت: «إن الله اشترى من المؤمنين» الآية.

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 72; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 313:

قال [الحسن رحمه الله]: ومرّ أعرابي بالنبي صلى الله عليه وسلم وهو يقرأ هذِه الآية فقال: كلام من هذا؛ قال: «كلام الله»، قال: بيعٌ والله مربح لا نُقيله ولا نستقيله، فخرج إلى الغزو فاستشهد.

olan o dünya ile bu âhiret, o fâni ile bu bâkī bir yerde, bir anda ictimâʿ edemeyeceği ve o fiʿl-i fânîye bu naʿîm-i bâkīnin terettübü abdin ihtiyar ve rızâsıyla Allah teâlâ'nın kabûlüne mütevakkıf bulunduğu için bu muʿâmele-i ilâhiye bir mübadele ve o vaad ile bu teklif bir şirâ suretinde tasvir ve temsil buyurulmuştur. Yoksa hakikatte mebîʿ ü semen ikisi de Allah'ın milkidir. Ve Allah kendi milkini yine kendi milkine tebdil edecektir.

Ancak bu istibdal cebrî olmayıp abdin rızâ ve ihtiyârıyla meşrut bulunduğundan Allah teâlâ bu akdin şerefini kullarına bahşetmiş ve sanki zengin bir velînin taht-ı velâyetindeki fakir bir sabîye sermaye vererek onu ticarete sevkedip dükkân açtırması ve başka müşteri aramayıp satacağı malı münhasıran kendisine satmak üzere şart edip her aldığına ez'âf-ı muzâʿaf semen vermesi gibi bir şirâ suretinde temsîl-i muâmele buyurmuştur ki misalsiz bir lütf u ihsânın hukūkī bir mâhiyette irâesi demek olan bu ifadede ukūd ve muʿâmelât-ı hukūkiyenin bütün din ü dünya muâmelâtına esas olduğu ve ukūd içinde bilhassa muʿâvezât ile kesbin teberruʿât gibi ivazsız iktisâbâttan şerefli ve hayat ve saʿâdet-i beşerin akd ü ahde vefâ ile mütenâsib bulunduğunu bir işʿâr vardır.

Binâenʿaleyh اشْتَرٰى fiili evvelemirde bu akdin taraf-ı ilâhîden bir îcâbı ve iman bu îcâbın kabûlü demektir. Nitekim Hazret-i Hasan demiştir ki: "İşitiniz vallahi, Allah teâlâ'nın her mü'mine mübâyaʿa eylediği öyle kârlı bir beyʿat ve öyle râcih bir keffedir ki yeryüzünde bu beyʿate dâhil olmayan hiçbir mü'min yoktur."[1] Yani hükm-i âyet sebeb-i nüzul olduğu rivayet olunan Akabe beyʿatını ihbardan ibaret değil, bütün mü'minlere şâmildir. Caʿfer-i Sâdık [2624] hazretlerinden de "bedenlerinizin cennetten başka semeni yoktur, onları ondan başkasına satmayınız" diye menkuldür.[2] Türk şairi Fuzûlî'nin:

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 1886:

حدثنا أبي ثنا أبو سلمة ثنا مبارك بن فضالة قال: سمعت الحسن يقول: «اسمعوا رحمكم الله بيعة بايع الله لكل مؤمن» قال الحسن: «لا والله ما على ظهر الأرض مؤمن إلا قد دخل في هذه البيعة» «إن الله اشترى من المؤمنين أنفسهم وأموالهم» الآية.

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 74; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVI, 150:

وكان الصادق يقول: أيا مَنْ ليست له هِمّة، إنه ليس لأبدانكم ثمن إلا الجنّة، فلا تبيعوها إلّا بِها.

Cânı cânân dilemiş vermemek olmaz ey dil
Ne nizâ' eyleyelim ol ne senindir ne benim

demesi de bu âyetin mazmûnuna işarettir.

Mü'minler bu iştirâ-yı ilâhîye karşı can ve mallarını Allah'a nasıl bey' edecekler denilirse:

{يُقَاتِلُونَ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda mukātele ederler {فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ} de öldürürler ve ölürler. ❁ Gāzi ve şehid olurlar. Bedel-i mezkur {وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا} Allah üzerine hak {فِى التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجِيلِ وَالْقُرْاٰنِ} Tevrât ü İncîl ü Kur'ân'da müsbet bir vaaddir. ❁ Yani bu şirânın semeni olan اَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ bu dünyada peşin değil, âhirete aid bir va'd-i müecceldir. Fakat şüpheli bir vaad değil Allah üzerine sâbit, her şüpheden âzâde, hem Tevrat'ta hem İncil'de ve[1] hem Kur'an'da müsbet bir va'd-i haktır. {وَمَنْ اَوْفٰى بِعَهْدِهٖ مِنَ اللّٰهِ} Allah'tan daha ziyade ahdini îfa eden de kimdir? ❁ Vaadinde hulf etmek kirâm-ı halka bile yakışmazken Allah teâlâ hakkında öyle bir şey tasavvur olunmak ne mümkin. {فَاسْتَبْشِرُوا بِبَيْعِكُمُ الَّذٖى بَايَعْتُمْ بِهٖ} Binâen'aleyh -ey mü'minler- yapmış olduğunuz bu bey'inizle istibşar ediniz {وَذٰلِكَ} ve işte o ❁ yani bu bey'inize semen olmak üzere size tahsîsi va'd-i Hak olan cennet {هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ}dir ancak o fevz-i azîm ❁ kendinden daha büyüğü mutasavver olmayan o ebedî fevz ü felâh.

Bunlar, yani bu zikrolunan mü'minler {اَلتَّٓائِبُونَ} o [2625] tevbekârlar ki {الْعَابِدُونَ} âbidler ❁ Allah'a ibadette muhlisler {الْحَامِدُونَ} hâmidler ❁ gerek sürurlu gerek sıkıntılı herhangi hâlde olursa olsun Allah'a hamdediciler {السَّٓائِحُونَ} seyyahlar ❁ yani sâimler. Çünkü Aleyhissalâtü vesselâm سِيَاحَة أُمَّتِي الصَّوْمُ "Ümmetimin seyahati savmdır." buyurmuştur.[2] İbn Mes'ûd'dan, İbn Abbas'tan Hazret-i Âişe'den, Ebû Hüreyre ve daha bazılarından mervî olan tefsir budur.[3] Savmın iki vecih ile seyahate müşabeheti vardır. Birisi sûrenin başında da işaret olunduğu

1 B -"ve".
2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 368; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XI, 468; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 208.
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 502-506.

üzere seyahat eden kimse hasbe'l-âde gerek yiyip içmek ve gerek sâir müşteheyât-ı nefsiyesi[1] hususlarında imsak etmek ve bazı müşkilâta sabr u tahammül eylemek mecburiyetinde bulunur. Oruç da insanı şehevâtından alıkoyması nokta-i nazarından mühim bir seyahate benzer. Bir de seyahat insanın görmediği, bilmediği birtakım şeylere vukūfuna vesile olan bir riyâzet-i bedeniye olduğu gibi, oruç da âlem-i mülk ü melekûtun hafâyâsına ıttılâ'a vesile olan bir riyâzet-i nefsiyedir. Bunlardan başka Atâ'dan اَلسَّٓائِحُونَ "mücâhidîn" diye de menkuldür.[2] Ebû Ümâme'den mervîdir ki bir adam Resûlullah'tan seyahat için istîzan etmişti إنّ سِيَاحَةَ أُمَّتِي اَلْجِهَادُ فِي سَبِيلِ الله "benim ümmetimin seyahati Allah yolunda cihaddır" buyurdu.[3] Ma'amâfîh murad yeryüzünde seyahattır diyenler de olmuştur. Bunlardan bazısı Mekke'den Medine'ye hicret edenler demiş, bazısı da taleb-i ilm için sefer edenler demiş, diğer bazısı da âyâtullâha[4] ve garâib-i mülke nazar-ı i'tibâr ile bakmak için yeryüzünde sefer edenler demiştir[5] ki, قُلْ سِيرُوا فِى الْاَرْضِ فَانْظُرُوا [en-Neml 27/69; el-Ankebût 29/20; er-Rûm 30/42][6] âyetlerinin mazmûnu demek olur. (*Sûre-i Âl-i İmran'da* فَسِيرُوا[7] فِى الْاَرْضِ *[3/137] âyetine bak.*)

{اَلرَّاكِعُونَ السَّاجِدُونَ} Râki'ler sâcidler ❁ yani rükû'uyla secdesiyle tam namaz kılanlar {الْاٰمِرُونَ بِالْمَعْرُوفِ} mâruf ile [2626] -yani iman ve tâat ile- âmirler {وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنْكَرِ} münkerden -şirk ü me'âsîden- nehyediciler {وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِ} Allah'ın hudûdunu hâfızlardır. ❁ Yani Allah teâlâ'nın beyân ü ta'yîn ile tahdid eylediği hakāik u şerâyi'e riayet ve muhafazasına

---

1 B: "nefsâniyesi".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 78:

وقال عطاء: السائحون الغزاة والمجاهدون.

3 Ebû Dâvûd, Cihâd, 6:

عن أبي أُمامة: أن رجلاً قال: يا رسول الله، ائذن لي بالسِّياحة، قال النبيُّ صلَّى الله عليه وسلم: «إن سياحةَ أُمتي الجهادُ في سبيل الله».

4 B: "âyetullâha".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 511. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 80; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* VIII, 270:

وقيل: المراد السياحة في الأرض. فقيل: هم المهاجرون من مكة إلى المدينة. وقيل: المسافرون لطلب الحديث والعلم. وقيل: المسافرون في الأرض لينظروا ما فيها من آيات الله، وغرائب ملكه نظر اعتبار. وقيل: الجائلون بأفكارهم في قدرة الله وملكوته.

6 "De ki: Hele Arz'da bir gezinin de bakın…" / "De ki: Arz'da bir gezinin de bakın…" / "De ki: Arz'da bir gezin de bakın…"

7 M ve B: "قل سيروا".

itina eyleyenlerdir ki hem kendileri amel hem de nâsı o yola sevkederler. Velhâsıl o müjdeye, o va'd-i Hakk'a lâyık olan mü'minler bütün bu evsâf-ı fâzılayı câmi' olanlardır. {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ} Ve böyle mü'minlere müjdele ﷺ yâ Muhammed! İbn Abbas hazretleri demiştir ki اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى "âyeti nâzil olduğunda birisi "yâ Resûlallah, şayet zina da etse sirkat de yapsa, şarap da içse bile mi?" demiş ve işbu اَلتَّٓائِبُونَ âyeti bunun üzerine nâzil olmuştur.[1]

Müşriklerden Allah teâlâ'nın ne kadar berî olduğunu anlamalı ki:

مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوٓا اَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوٓا اُو۬لٖي قُرْبٰى مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُمْ اَصْحَابُ الْجَحٖيمِ ﴿١١٣﴾ وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ اِبْرٰهٖيمَ لِاَبٖيهِ اِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَٓا اِيَّاهُۚ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُٓ اَنَّهُ عَدُوٌّ لِلّٰهِ تَبَرَّاَ مِنْهُۜ اِنَّ اِبْرٰهٖيمَ لَاَوَّاهٌ حَلٖيمٌ ﴿١١٤﴾ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِلَّ قَوْمًا بَعْدَ اِذْ هَدٰيهُمْ حَتّٰى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَۜ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ ﴿١١٥﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ يُحْيٖ وَيُمٖيتُۜ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصٖيرٍ ﴿١١٦﴾

[2627] **Meâl-i Şerîfi**

Ne Peygamber'e ne iman edenlere, akraba bile olsalar cehennemlik oldukları onlara tebeyyün ettikten sonra müşrikler için istiğfar etmek yoktur (113). İbrâhim'in babası hakkındaki istiğfârı da sırf ona vermiş olduğu bir vaadden dolayı idi, böyle iken onun bir Allah düşmanı olduğu kendisine tebeyyün edince ondan teberrî etti. Her hâlde İbrâhim çok yanık, çok halîm idi (114). Allah bir kavmi hidâyete çıkardıktan sonra nelerden sakınacaklarını kendilerine beyan etmedikçe onları dalâle düşürmek ihtimâli yoktur; hakikat, Allah her şeye

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* es-Seyyid İbn Abdilmaksûd b. Abdirrahîm, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., II, 408; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 510:

وسبب نزول هذه الآية ما روى ابن عباس أنه لما نزل قوله تعالى «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُم» الآية. أتى رجل من المهاجرين فقال: يا رسول الله وإن زنى وإن سرق وإن شرب الخمر؟ فأنزل الله تعالى «التَّآئِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ» الآية.

Alîm'dir (115). Hakikat Allah, bütün göklerin yerin mülkü O'nun, diriltir de öldürür de ve size[1] O'ndan başka ne bir velî vardır ne bir nasîr (116).

{مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ...} ❁ Cumhur, bu âyetin Ebû Tâlib hakkında nâzil olduğunu nakletmişlerdir ki bunun medârı da Sa'îd b. Müseyyeb ve Zührî ve Amr b. Dînâr ve Ma'mer'den vârid olan rivayetlerdir. Demişler ki: Ebû Tâlib'in hâlet-i ihtizârında[2] Resûlullah "yâ ammi لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ de, bir kelime ki huzûr-i ilâhîde bununla ben senin için ihticac edeyim" dedi. Orada Ebû Cehil ile Abdullah b. Ebû Ümeyye de vardı. Bunlar "yâ Ebâ Tâlib Abdülmuttalib'in milletinden vaz mı geçeceksin?" dediler. Aleyhissalâtü [2628] vesselâm da "nehy olunmadığım müddetçe her hâlde ben senin için istiğfar edeceğim" dedi. Sonra da مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ bir de اِنَّكَ لَا تَهْدِى مَنْ اَحْبَبْتَ [el-Kasas 28/56][3] nâzil oldu.[4] Bu rivayetlere göre bu âyetler ya Mekke'de nâzil olmuş veyâhut Resûlullah bunların nüzûlüne kadar birçok seneler istiğfâra devam etmiş demek olur ki bunun ikisi de hilâf-ı zâhir ve müsteb'addır. Bazı rivayetlerde de bunun feth-i Mekke'den sonra Hazret-i Peygamber'in vâlidesinin kabrini ziyareti ve istiğfar arzu etmesi dolayısıyla nâzil olduğu nakledilmiştir.[5] Bazıları da bâlâda اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً [9/80] âyetinde geçtiği üzere Aleyhissalâtü vesselâm'ın "yetmişten ziyade ederim" demesi sebebiyle nâzil olduğunu söylemiş,[6] İbn Abbas'tan bir rivayette de bir

---

1 B +"ve size".

2 B: "nez'inde".

3 "Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin…"

4 Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 40; Müslim, Îmân, 39. Krş. İbn İshâk, *Sîre,* s. 237-238; Abdürrezzâk, *Tefsîr,* II, 167:

عن ابن المسيب، عن أبيه أن أبا طالب لما حضرته الوفاة، دخل عليه النبي صلى الله عليه وسلم وعنده أبو جهل، فقال: أي عم، قل «لا إله إلا الله» كلمة أحاج لك بها عند الله، فقال أبو جهل وعبد الله بن أبي أمية: يا أبا طالب، ترغب عن ملة عبد المطلب، فلم يزالا يكلمانه، حتى قال آخر شيء كلمهم به: على ملة عبد المطلب، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: لأستغفرن لك ما لم أنه عنه، فنزلت: «ما كان للنبي والذين آمنوا أن يستغفروا للمشركين ولو كانوا أولي قربى من بعد ما تبين لهم أنهم أصحاب الجحيم» ونزلت: «إنك لا تهدي من أحببت» (القصص ٥٦/٢٨).

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 511-512:

عن عطية قال: لما قدم رسول الله صلى الله عليه وسلم مكة وقف على قبر أمّه حتى سخِنت عليه الشمس، رجاءَ أن يؤذن له فيستغفر لها، حتى نزلت: «ما كان للنبي والذين آمنوا أن يستغفروا للمشركين ولو كانوا أولى قربى» إلى قوله: «تبرأ منه».

6 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 90; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 512:

وقالت فرقة: إنما نزلت بسبب قول رسول الله صلى الله عليه وسلم في المنافقين: والله لأزيدن على السبعين.

kısım mü'minler "Hazret-i İbrâhim babasına istiğfar ettiği gibi biz de mevtâmıza istiğfar edelim" demişlerdi, bu sebeple nâzil oldu diye vârid olmuştur.[1] Bazı ulemâ, burada istiğfardan murad namazdır demişler.[2] Gerçi cenaze namazı da bir istiğfardır. Fakat mağfiret talep etmek demek olan istiğfar namazdan e'amdır, zâhir olan da budur.

{مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُمْ اَصْحَابُ الْجَح۪يمِ} ❁ Ki bu tebeyyün ya küfr üzere öldükleri mâlum bulunmak veya öyle ölecekleri hakkında vahiy nâzil olmak suretiyle olabilir. Bundan anlaşılır ki küfürle öleceği hakkında nas[3] vârid olmayıp henüz berhayat bulunan kâfirler için iman nasib olmak me'mul[4] bulunduğundan dolayı istiğfar câiz olabilecektir. Nitekim Hazret-i İbrâhim'in babasına istiğfârı da bu haysiyetle olduğu anlatılarak buyuruluyor ki:

{وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ اِبْرٰه۪يمَ لِاَب۪يهِ اِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَٓا اِيَّاهُ} ❁ Sûre-i Meryem'de geleceği üzere سَلَامٌ عَلَيْكَۚ سَاَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبّ۪يۜ اِنَّهُ كَانَ ب۪ي حَفِيًّا [19/47][5] kezâlik Sûre-i Mümtehine'de geleceği üzere لَاَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ [60/4][6] diye vaad etmiş ve Sûre-i Şu'arâ'da geleceği üzere وَاغْفِرْ لِاَب۪ٓي اِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّٓالّ۪ينَ [26/86][7] diye istiğfar eylemişti. {فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَـهُٓ اَنَّهُ عَدُوٌّ لِلّٰهِ تَبَرَّاَ مِنْهُ} Vaktâ ki ona [2629] onun -yani İbrâhim'e babasının- Allah'a düşman olduğu tebeyyün etti, o zaman istiğfardan teberrî eyledi ❁ demek ki vaad ve istiğfarı kayd-ı hayat ve ümîd-i iman ile idi {اِنَّ اِبْرٰه۪يمَ لَاَوَّاهٌ حَل۪يمٌ} şüphesiz ki İbrâhim bir evvâh-ı halîmdir.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 513:
عن ابن عباس قوله: «ما كان للنبي والذين آمنوا أن يستغفروا للمشركين» الآية، فكانوا يستغفرون لهم، حتى نزلت هذه الآية. فلما نزلت، أمسكوا عن الاستغفار لأمواتهم، ولم ينههم أن يستغفروا للأحياء حتى يموتوا، ثم أنزل الله: «وما كان استغفار إبراهيم لأبيه إلا عن موعدة وعدها إياه» الآية.
Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 99; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 9/3101:
عن علي، قال: سمعت رجلا يستغفر لأبويه وهما مشركان، فقلت: أيستغفر الرجل لأبويه وهما مشركان؟ فقال: أولم يستغفر إبراهيم لأبيه؟ فذكرت ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم، فنزلت «ما كان للنبي والذين آمنوا أن يستغفروا للمشركين» إلى قوله: {تبرأ منه} قال: «لما مات».

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 516-517:
عن عطاء بن أبي رباح قال: ما كنت أدع الصلاةَ على أحدٍ من أهل هذه القبلة، ولو كانت حبشيةً حُبْلى من الزنا، لأني لم أسمع الله يَحْجُب الصلاة إلا عن المشركين، يقول الله: «ما كان للنبيّ والذين آمنوا أن يستغفروا للمشركين».

3 B: "nâs".
4 B: "mâlum".
5 "…Selâm sana, senin için Rabbim'e istiğfar edeceğim, çünkü O bana çok lütufkârdır."
6 "…Elbette senin için istiğfar edeceğim…"
7 "Babama da mağfiret buyur, çünkü o yanlış gidenlerden idi."

"**Evvâh**" asl-ı iştikâkı itibariyle çok âh eden demektir. Mâlumdur ki "âh" ve "oh" bir hüzn ü teessüre delâlet eder. İnsan şiddetli bir hüzün ve teessür duyduğu zaman âdetâ tâ kalbinin içinden yanar, nefesi daralır, boğulacak gibi bir hâle gelir de yanan nefesini çıkarırken zarûrî bir "âh" çeker. Bunun için çok âh çekmenin[1] şiddet-i teessür, kalb yanıklığı, aşk u haşyet gibi birtakım levâzım ile alâkası vardır. Ve burada "evvâh" alâkadar olduğu böyle bir ma'nâ-yı lâzımîden kinayedir, ki lisânımızda bu mânayı[2] tefhim için "çok ince kalbli, yanık, âşık adam" tâbiri müte'âreftir.

آه من العشق وحالاته

أحرق قلبي بحراراته

Beyt-i ma'rûfu da bu mazmûnu pek iyi anlatır. Duaların en şâyân-ı kabul olanları da bu hâlde olan dualardır. Ashab ve tâbiînden eslâf-ı müfessirîn "evvâh"ın bu mânasını muhtelif tâbirlerle rivayet ve ifade etmişlerdir[3]. Şöyle ki: "de"â'" (دعّاء) yani çok duâkâr olan; "rahîm", yani pek merhametli; mü'min, mûkin, muvaffak, mü'min-i tevvâb, Allah'ı çok zikr ü tesbih eden, Kitâbullâh'ı çok tilâvet eden, Allah korkusuyla çok âh u vâh çeken, hatası hatırına gelince istiğfar eden, tam mânasıyla fakih olan, hâşi' ve mütezarrı' olan.[4] Abdullah b. Şeddâd'dan rivayet olunmuş ki Aleyhissalâtü vesselâm, الأوّاه: الخاشع المتضرّع buyurmuş.[5] Görülüyor ki her biri bir nokta-i nazar ifade eden bu rivayetlerin hepsi esas itibariyle mütekāribdirler. Ve hepsi gösteriyor ki murad, mücerred âh u vâh etmek değil, bir haslet-i kalbiye ve hâlet-i rûhiyeyi beyandır. Bundan dolayı [2630] müteahhirîn-i müfessirîn de bunun kemâl-i[6] rikkat-i kalb ile fart-ı merhamet ve re'fetten kinaye olduğunu söylemişlerdir. Gaflet olunmamak lâzım gelir ki âyette "evvâh" buyurulduktan sonra bunun

1 B -"zarûrî bir "âh" çeker. Bunun için çok âh çekmenin".
2 B -"lâzımîden kinayedir, ki lisânımızda bu mânayı".
3 B: "eylemişlerdir".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 523-532.
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 532.
6 B: "kemâli".

bir de "halîm" ile tavsif buyurulması pek mânidardır. Zira çok âh etmek aynı zamanda bir hiddeti ve sabırsızlığı da iş'âr edebilir. "Halîm" vasfıyla bundan ihtiraz olunarak şu anlatılmış oluyor ki İbrâhim'in evvâh olması hiddetinden, sabırsızlığından, tahammülsüzlüğünden, za'f-ı kalbinden değil idi. İbrâhim hakikaten halîm, hiddetten ârî, eziyet ve mihnete sabûr olmakla beraber bir evvâh idi. Onun için babasının da her ezâsına sabr u tahammül eder, ona rıfk u mülâyemetle muâmele eyler, onun dalâletine karşı iman ve halâsından ümidini kesmez, fart-ı mahabbet ve şefkatinden yüreği sızlaya sızlaya onun iman ve selâmetine dua ve istiğfar ederdi. Fakat onun Allah'a adüv olduğu tebeyyün edince öyle halîm bir evvâh olan İbrâhim Allah'a olan mahabbet ve haşyetinden dolayı o istiğfardan derhâl teberrî etti. Demek ki Allah düşmanları hakkında dua ve istiğfârın kabul edilmesi ihtimâli olsa idi İbrâhim gibi müstecâbü'd-da've bir evvâhın dua ve istiğfârı icâbetsiz kalmazdı. Ve o, o istiğfardan teberrî etmezdi. Binâen'aleyh bundan da anlamalı[1] ki ashâb-ı cahîm oldukları tebeyyün edenlere ne mü'minlerin ne de Peygamber'in istiğfar etmesi câiz değildir. O hâlde bundan evvel istiğfar etmiş olanlar muâhaze olunur mu? Hayır, çünkü:

{وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُضِلَّ قَوْماً بَعْدَ اِذْ هَدٰيهُمْ حَتّٰى يُبَيِّنَ لَهُمْ مَا يَتَّقُونَ} Allah bir kavme hidâyet ettikten -İslâm'a muvaffak kıldıktan- sonra korunacakları şeyleri kendilerine beyan edinceye kadar onları idlâl etmez ❁ dalâlete nisbet etmeyi istemez. Yani hükm-i ilâhî kendilerine beyan edilmeden evvel bilmeyerek yaptıkları hatalardan dolayı onları tarîk-i haktan sapmış olmakla tavsif ve ittiham eylemez. Dâllîne müte'allik [2631] ahkâmı onlar hakkında tatbik ve icrâ etmek âdeti değildir. {اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَیْءٍ عَلٖيمٌ} Zira Allah hiç süphesiz her şeye alîmdir. ❁ Binâen'aleyh onların maksad ve mazeretlerini ve mücerred akıl ile bilinemeyecek[2] şeylerin beyânına muhtaç olduklarını dahi bilir de korunmaları lâzım gelen ahkâmı böyle beyan eder. {اِنَّ اللّٰهَ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Her hâlde bütün o semâvât

1 B: "anlamalıdır".
2 B: "bilinmeyecek".

ve arz mülk ü saltanatı münhasıran Allah'ındır. ❁ Bir zerrede bile hiç kimsenin hakk-ı şirketi yoktur. {يُحْيِي وَيُمِيتُ} O hem diriltir hem öldürür. {وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ} Sizin için de Allah'tan başka ne bir velî vardır ne de bir nasîr ❁ hükm ü velâyet ancak O'nun, inayet ve nusret ancak O'ndandır[1]. Binâen'aleyh Allah'a karşı bütün mâsivâdan teberrî edip ancak O'na teslîm-i nefs etmeli ve ancak O'nun hükm ü rızâsına hasr-ı nazar eylemelidir.

Şimdi:

لَقَدْ تَابَ اللّٰهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْاَنْصَارِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ فِي سَاعَةِ الْعُسْرَةِ مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزِيغُ قُلُوبُ فَرِيقٍ مِنْهُمْ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ اِنَّهُ بِهِمْ رَؤُفٌ رَحِيمٌ ﴿١١٧﴾ وَعَلَى الثَّلٰثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا حَتّٰى اِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ اَنْفُسُهُمْ وَظَنُّوا اَنْ لَا مَلْجَاَ مِنَ اللّٰهِ اِلَّا اِلَيْهِ ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ ﴿١١٨﴾

[2632] **Meâl-i Şerîfi**

Şânına kasem olsun ki Allah yine lutfetti Peygamber'e ve o[2] güçlük saatinde ona ittibâ' eyleyen muhâcirîn ve ensâra ki içlerinden bir kısmının kalbleri az daha eğilecek gibi olmuş iken sonra kendilerine tevbelerinin kabûlüyle iltifat buyurdu. Hakikat O, onlara Raûf'tur, Rahîm'dir (117). O üç kişiye de ki geri bırakılmışlardı, nihâyet o derece[3] bunalmışlardı ki yeryüzü bütün genişliğiyle başlarına dar geldi, vicdanları da kendilerini tazyik etti ve Allah'tan yine Allah'a sığınmaktan başka çare olmadığını anladılar. Evet, tam o vakit tevbelerinin kabûlüyle tekrar iltifat buyurdu ki o tevbekârlar meyânına rücû' etsinler. Hakikat Allah, O'dur öyle Tevvâb, öyle Rahîm (118).

{لَقَدْ تَابَ اللّٰهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ وَالْاَنْصَارِ} Kasem olsun ki Allah, Peygamber ve muhâcirîn ü ensar üzerine tevbe ihsan etti ❁ Allah teâlâ'nın kullarına

1 B: "O'nundur".
2 B -"o".
3 B: "derecede".

tevbesi, tevbe nasib etmek ve tevbelerini kabul eylemek mânalarını ifade eder. Ve bu itibar ile burada Peygamber'e tevbesi, bâlâda geçen عَفَا اللّٰهُ عَنْكَۚ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ [9/43] mazmûnuna işaret olduğu gibi muhâcirîn ve ensâra tevbesi de mukaddemâ Uhud ve Huneyn günlerinde sebk eden zelleleri hakkında olduğu söylenmiş,[1] bir de murad tevbenin faziletini ve hatta Peygamber de dâhil [2633] olduğu hâlde hiçbir mü'minin tevbeden müstağnî olamayacağını beyandır denilmiş.[2] Fakat İbn Atıyye tefsîrinde îzah edildiği üzere en güzel mâna şudur: Asl-ı "tevb"[3] rücû' demek olduğu cihetle Allah teâlâ'nın tevbesi, kulunu bir hâlden daha yüksek bir hâle çeviren ilâhî bir rücû'-i mahsustur ki bizim lisânımızın şîvesince inayet ve rahmetiyle ircâ'-ı nazar etmesi demek olur. Bu ise masiyet hâlinden tâat hâline bir rücû' olabileceği gibi, bir tâat hâlinden daha mükemmel bir hâl-i tâate rücû' da olabilir. Ki bu âyette Peygamber'e tevbesi böyledir. Çünkü gazânın husûlünden ve meşakkatlerine tahammülden sonraki hâlini evvelkinden daha mütekâmil bir hâle ircâ' etmiştir. Muhâcirîn ve ensâra tevbesi, noksan bir hâlden bu gazâda husûle gelen bir tâat ve dine nusret ile olmak muhtemildir. Bir ferik hakkındaki tevbesi ise daha mâdun bir hâlden gufran ve rızâ hâline ircâ' demektir.[4]

Hâsılı bulundukları hâlde bırakıvermedi de yine rahmet ve inayetiyle iltifat buyurdu {الَّذٖينَ اتَّبَعُوهُ فٖى سَاعَةِ الْعُسْرَةِ} o muhâcirîn ve ensar ki o usret saatinde ona ittibâ' ettiler.

"**Usret**" darlık, şiddet ve yokluk; "sâ'at-i usret" usret lahzası veya vakti demektir ki وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ [el-Ahzâb 33/10][5] buyurulan

---

1 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VI, 466:

أما التوبة على النبي فقوله: «عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ حَتَّى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذِينَ صَدَقُوا» وعلى المهاجرين والأنصار ما كان منهم يوم أحد ويوم حنين، وهو قوله: «إِنَّمَا اسْتَزَلَّهُمُ الشَّيْطَانُ بِبَعْضِ مَا كَسَبُوا وَلَقَدْ عَفَا اللَّهُ عَنْهُمْ».

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 316; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 517:

وهو بعث للمؤمنين على التوبة، وأنه ما من مؤمن إلا وهو محتاج إلى التوبة والاستغفار حتى النبي والمهاجرون والأنصار، وإبانة لفضل التوبة ومقدارها عند الله.

3 M: "asıl tevb"; B: "asl-ı tevbe".

4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 92:

«التوبة» من الله رجوعه بعبده من حالة إلى أرفع منها، فقد تكون في الأكثر رجوعا من حالة طاعة إلى أكمل منها وهذه توبته في هذه الآية على النبي صلى الله عليه وسلم لأنه رجع به من حاله قبل تحصيل الغزوة وأجرها وتحمل مشقاتها إلى حاله بعد ذلك كله، وأما توبته على المهاجرين والأنصار فحالها معرضة لأن تكون من تقصير إلى طاعة وجد في الغزو ونصرة الدين، وأما توبته على الفريق الذي كاد أن يزيغ فرجوع من حالة محطوطة إلى حال غفران ورضا.

5 "…yürekler gırtlaklara dayanmıştı…"

Hendek vesâire gibi herhangi bir usret hengâmına da işaret olabilirse de asıl murad, Tebük seferi hengâmı ve bu seferin bilhassa en sıkıntılı hâlini ihtardır. Nitekim yukarılarda da geçtiği üzere bu orduya "Ceyş-i usret" tesmiye edilmişti. Bunun hakkında Aleyhissalâtü vesselâm مَنْ جَهَّزَ جَيْشَ الْعُسْرَةِ فَلَهُ الْجَنَّةِ "Ceyş-i usreti her kim techiz ederse ona cennet var" buyurmuştu.[1] Hazret-i Osman b. Affan radıyallahu anh bin deve ve bin dinar ile techiz etmişti, rivayet olunur ki Resûlullah dinarları mübarek elinde bir aktarmış ve مَا عَلَى عُثْمَان مَا عَمِلَ بَعْدَ هذا "bundan sonra Osman ne yapsa beis yok" buyurmuştur.[2] Ensardan bir zat da [2634] yedi yüz vesk buğday vermişti.[3] Bu seferde binit, azık ve su yüzünden çok usret çekilmişti, o derece ki on kişiye münâvebe ile bir deve düşüyordu, erzak husûsunda o hâle gelmişlerdi ki bir hurma tanesini iki kişi bölüşmüşlerdi, hatta öyle lahzalar olmuştu ki mütegayyir bir suyu içebilmek için birçok kişi aynı bir hurma tanesini bir kere emiyorlardı. Hazret-i Ömer demiştir ki susuzluktan deveyi boğazlayıp karnındaki suyu içiyorlardı. Nihâyet Resûlullah ellerini kaldırıp dua ve istiskā etti de derhâl Cenâb-ı Allah bir bulut gönderip su ihsan eyledi, içtiler ve kaplarını doldurdular.[4] Yine

---

1 Buhârî, Vasâyâ, 34.

2 Tirmizî, Menâkıb, 18:

عن عبد الرحمن بن خباب، قال: شهدت النبي صلى الله عليه وسلم وهو يحث على جيش العسرة فقام عثمان بن عفان فقال: يا رسول الله علي مائة بعير بأحلاسها وأقتابها في سبيل الله، ثم حض على الجيش فقام عثمان بن عفان فقال: يا رسول الله علي مائتا بعير بأحلاسها وأقتابها في سبيل الله، ثم حض على الجيش فقام عثمان بن عفان فقال: يا رسول الله علي ثلاث مائة بعير بأحلاسها وأقتابها في سبيل الله، فأنا رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم ينزل عن المنبر وهو يقول: «ما على عثمان ما عمل بعد هذه، ما على عثمان ما عمل بعد هذه».

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* VII, 226-228:

...وأما عثمان رضي الله عنه فقال: عَلَيَّ جهاز من لا جهاز له في غزوة تبوك، فجهز المسلمين بألف بعير بأقتابها وأحلاسها، وتصدق برومة –رَكِيَّةٍ كانت له– على المسلمين. فنزلت فيهما هذِه الآية (البقرة ٢/٢٦٢) وقال عبد الرحمن بن سمرة: جاء عثمان بألف دينار في جيش العسرة، فصبها في حجر النبي صلى الله عليه وسلم. قال: فرأيت النبي صلى الله عليه وسلم يدخل يده فيها، ويقلبها، ويقول: «ما ضر ابن عفان ما عمل بعد اليوم».

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 93:

وجاء أيضا رجل من الأنصار بسبعمائة وسق من تمر.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 540-542:

عن عبد الله بن محمد بن عقيل: «في ساعة العسرة»، قال: خرجوا في غزوةٍ، الرجلان والثلاثة على بعير. وخرجوا في حرٍّ شديد، وأصابهم يومئذ عطش شديد، فجعلوا ينحرون إبلهم فيعصرون أكراشها، ويشربون ماءه، وكان ذلك عسرة من الماء، وعسرة من الظهر، وعسرة من النفقة.

عن قتادة قوله: «لقد تاب الله على النبيّ والمهاجرين والأنصار الذين اتبعوا في ساعة العسرة» الآية، الذين اتبعوا رسول الله صلى الله عليه وسلم في غزوة تبوك قِبَل الشأم في لهَبَانِ الحرّ على ما يعلم الله من الجهد، أصابهم فيها جهدٌ شديد، حتى لقد ذُكر لنا أن الرجلين كانا يشقّان التمرة بينهما، وكان النفر يتناولون التمرة بينهم، يمصُّها هذا ثم يشرب عليها، ثم يمصُّها هذا ثم يشرب عليها، فتاب الله عليهم وأقفلهم من غزوهم.

عن عبد الله بن عباس: أنه قيل لعمر بن الخطاب رحمة الله عليه في شأن العسرة، فقال عمر: خرجنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى تبوك في قيظ شديد، فنزلنا منزلا أصابنا فيه عطش، حتى ظننا أن رقابنا ستنقطع، حتى إن كان الرجل ليذهب يلتمسُ الماء فلا يرجع حتى يظن أن رقبته ستنقطع، حتى إن الرجل

bu gazâda açlıktan develeri kesmek istediler, fakat Resûlullah herkesin kabında erzak[1] döküntüsü, kırıntısı ne kalabilmiş ise hepsinin bir yere toplanmasını emir buyurdu. Mecmû'undan bir sergi üzerinde cüz'î bir şey toplandı, bereketine dua etti, sonra "herkes kaplarına alsın" buyurdu, bi-inâyetillâh[2] hepsi kaplarını doldurdular ve geri kalanını yediler ve doydular hatta biraz da arttı[3] ve ordunun miktarı otuz bin kadardı. Ve bu gazâ Resûlullah'ın son gazâsı idi. Bâlâda işaret olunduğu üzere Medine'ye Hazret-i Ali'yi halef bırakmıştı, bunda muharebe olmamış ancak düşman hudûduna kadar gidilmiş, Ezruh[4] ve Eyle vesâire ahâlisi cizye üzerine musâlaha yapmışlar ve o suretle avdet buyurulmuştu.[5]

İşte muhâcirîn ve ensar Peygamber'e böyle bir sâ'at-i usrette ittibâ' ettiler {مِنْ بَعْدِ مَا كَادَ يَزٖيغُ قُلُوبُ فَرٖيقٍ مِنْهُمْ} ondan sonra ki içlerinden bir kısmının kalbleri az daha yamulacaktı ❁ yani usret o kadar şiddetli idi ki bazısı hemen hemen Peygamber'den tehallüf etmeye meyledeceklerdi. {ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ} Sonra Allah onlara tevbe ihsan etti ❁ o zeyğden sıyânet eyledikten başka çektikleri meşakkatten dolayı hepsine nazar-ı rahmetiyle ircâ'-ı nazar buyurdu {اِنَّهُ بِهِمْ رَؤُ۫فٌ رَحٖيمٌ} çünkü O, onlara çok Raûf, çok Rahîm'dir.

{وَعَلَى الثَّلٰثَةِ الَّذٖينَ خُلِّفُوا} Geri bırakılan üçe de ❁ yani Ebû Lübâbe ve arkadaşları gibi tevbe ve itirafları derhâl kabul edilmiş olmayıp

---

لينحر بعيره، فيعصر فَرْثه فيشربه، ويجعل ما بقي على كبده، فقال أبو بكر: يا رسول الله، إن الله قد عوّدك في الدعاء خيرًا، فادع لنا! قال: تحب ذلك؟ قال: نعم! فرفع يديه، فلم يرْجِعهما حتى قالت السماء، فأظلّت، ثم سكبت، فملأوا ما معهم، ثم ذهبنا ننظر فلم نجدها، جاوزت العسكر.

1 B: "azık".

2 B: "binâen'aleyh".

3 Müslim, Îmân, 45:

عن أبي صالح، عن أبي هريرة، أو عن أبي سعيد –شك الأعمش– قال: لما كان غزوة تبوك أصاب الناس مجاعة، قالوا: يا رسول الله، لو أذنت لنا فنحرنا نواضحنا، فأكلنا وادهنا، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «افعلوا»، قال: فجاء عمر، فقال: يا رسول الله، إن فعلت قلّ الظهر، ولكن ادعهم بفضل أزوادهم، ثم ادع الله لهم عليها بالبركة، لعل الله أن يجعل في ذلك، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «نعم»، قال: فدعا بنطع، فبسطه، ثم دعا بفضل أزوادهم، قال: فجعل الرجل يجيء بكف ذرة، قال: ويجيء الآخر بكف تمر، قال: ويجيء الآخر بكسرة حتى اجتمع على النطع من ذلك شيء يسير، قال: فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم عليه بالبركة، ثم قال: «خذوا في أوعيتكم»، قال: فأخذوا في أوعيتهم، حتى ما تركوا في العسكر وعاء إلا ملئوه، قال: فأكلوا حتى شبعوا، وفضلت فضلة، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أشهد أن لا إله إلا الله، وأني رسول الله، لا يلقى الله بهما عبد غير شاك، فيحجب عن الجنة».

4 M: "Ezrah".

5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 525:

ولما انتهى رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى تبوك، أتاه يحنة بن رؤبة، صاحب أيلة، فصالح رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأعطاه الجزية، وأتاه أهل جرباء وأذرح، فأعطوه الجزية، فكتب رسول الله صلى الله عليه وسلم لهم كتابا، فهو عندهم.

وَاٰخَرُونَ مُرْجَوْنَ لِاَمْرِ اللّٰهِ اِمَّا يُعَذِّبُهُمْ وَاِمَّا يَتُوبُ عَلَيْهِمْ [et-Tevbe 9/106] medlûlünce hükümleri tehir edilmiş olan üç kişiye de tevbe verdi ki bunlar Ka'b b. Mâlik, Hilâl b. Ümeyye, Murâre b. er-Rebî' idi, ki Ka'b ehl-i Akabe'den, arkadaşları ehl-i Bedir'den idiler. {حَتّٰى اِذَا ضَاقَتْ عَلَيْهِمُ الْاَرْضُ بِمَا رَحُبَتْ} Tâ o vakte kadar -geri bırakıldılar- ki yer bütün genişliğiyle başlarına dar geldi ۞ zira hiç kimse yüzlerine bakmıyor, muâmele etmiyor ve hiçbir yerde duramıyor, itmi'nan bulamıyorlardı. {وَضَاقَتْ عَلَيْهِمْ اَنْفُسُهُمْ} Nefisleri de kendilerine dar geldi ۞ yani kendi vicdanlarına müracaat ettiklerinde de son derece muztarib oluyorlar, hiçbir huzur ve teselli duyamıyorlardı[1], gönülleri de kendilerine zindan kesildi {وَظَنُّٓوا اَنْ لَا مَلْجَاَ مِنَ اللّٰهِ اِلَّٓا اِلَيْهِ} ve Allah'a ilticâdan başka Allah'tan ilticâ edecek bir melce' yok olduğunu iyice anladılar. ۞ Yani Allah'ın gazabından kurtulmak için yine Allah'a müracaat ve istiğfardan başka çare olmadığını bilfiil anlayarak her şeyden ümidlerini kesip bütün ümidlerini ve hüsn-i zanlarını münhasıran Allah'a tevcih ettiler. Allah'ın gazabından yine Allah'a sığındılar {ثُمَّ تَابَ عَلَيْهِمْ لِيَتُوبُوا} sonra da tevbe etsinler diye Allah onlara tevbe ihsan eyledi ۞ tevbelerinin kabûlünü mübeyyin âyet inzal buyurdu, yahut tevbelerinde cidden sâbitkadem olmaları için rahmeti ve kabûl ü tevfîki ile kendilerine tekrar ircâ'-ı nazar eyledi. {اِنَّ اللّٰهَ هُوَ التَّوَّابُ الرَّح۪يمُ} Zira muhakkak Allah, ancak Allah'tır ki öyle Tevvâb-ı Rahîm'dir. Pek çok tevbe kabul edici yegâne Tevvâb, fazl u rahmetine nihâyet olmayan yegâne Rahîm ancak O'dur. Günah [2636] ne kadar çok ve ne kadar büyük olursa olsun gerek kemmiyet ve gerek keyfiyet itibariyle tevbeyi kabuldeki lutf u inayetine ve rahmet ü in'âmına hadd ü pâyân yoktur.

Buhârî'de rivayet olunduğu üzere Ka'b b. Mâlik radıyallahu anh Tebük'ten tehallüfü kıssasını tahdis ederek demiştir ki: "Tebük gazâsından başka bir gazâda Resûlullah'tan tehallüf etmedim, şu kadar ki Bedir gazâsında tehallüf etmiş idim. Fakat Bedir'den tehallüf eden hiçbir kimseye itâb buyurmamıştı. O zaman Resûlullah Kureyş kervanına diye

---

1 B: "bulamıyorlardı".

çıkmış ve Allah onlarla düşmanları mî'âdsız olarak ictimâ' ettirivermişti. Ben, Resûlullah ile leyle-i Akabe'de İslâm üzerine mîsaklaştığımız zaman hazır bulunmuş idim. Gerçi nâs beyninde Bedir daha çok yâd edilirse de bana leyle-i Akabe meşhedine bedel meşhed-i Bedr'i verecek olsalar istemezdim. Hâlim de şu idi ki ben hiçbir zaman tehallüf ettiğim bu gazâdaki kadar kuvvetli ve yüsürlü olmamıştım. Vallahi bundan evvel nezdimde aslâ[1] iki râhile ictimâ' etmemişti, bu gazâda ise ikisini cem' etmiştim. Hazret-i Peygamber de herhangi bir gazâyı irade buyuracakları zaman her hâlde diğer bir cihete tevriye buyururlardı. Bu gazâ ise gayet sıcak bir zamanda ve uzak bir sefere, bir mefâzeye[2] ve kesretli bir düşmana müteveccih olduğundan ve iyice hazırlansınlar diye Müslümanlara işi açmış ve gideceği ciheti haber vermiş idi. Ma'iyyet-i risaletpenâhîlerinde de Müslümanlar çoktu ve bunların mecmû'u mahfuz bir defterde yazılmış değil idi. Binâen'aleyh bir adam tegayyüb etmek isterse hakkında vahiy nâzil olmadıkça gizli kalacağını zannederdi. Hem meyvelerin ve gölgelerin güzelleştiği bir sırada idi ki Resûlullah bu gazâya girişmişti. Resûl-i Ekrem ve beraberindeki Müslümanlar techîzâtlarını yaptılar, ben de beraber hazırlanmak için gidiyor ve bir şey yapmadan dönüyor ve gönlümde diyordum ki kudretim var ne vakit [2637] olsa yaparım. Bu suretle biraz temâdî etti, derken iş cidden kesb-i iştidad ediverdi. Bir sabah Resûlullah ve beraberindeki Müslümanlar hareket ediverdiler, hâlbuki ben hazırlanmamıştım. 'Bir iki gün zarfında hazırlanır, arkalarından yetişirim' dedim, onlar ayrıldıktan sonra tedarik göreyim diye gittim, hiçbir şey yapamadan döndüm, sonra yine gittim, yine bir şey yapamadan döndüm.[3] Ben bu hâlde iken onlar sür'atle gittiler, gazâ ilerledi, istedim ki herçibâdâbâd hemen bir râhileye atlayıp yetişeyim. Keşke yapsa idim, lâkin mukadder olmadı. Resûlullah'ın hareketinden sonra nâs içine çıkıp dolaştığımda mahzun oluyordum. Zira gördüğüm ya nifak ile mimli veya özürlü bir kimseden ibaret oluyordu.

1 B -"aslâ".
2 B: "mefâzîye".
3 B -"sonra yine gittim, yine bir şey yapamadan döndüm".

Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Tebük'e varıncaya kadar hiç yâd etmemiş, fakat Tebük'te kavim içinde otururken 'Ka'b ne yaptı?' buyurmuş. Benî Seleme'den bir zat da 'onu bürdeleri ve yanına bakışı alıkoydu' demiş, Muaz b. Cebel de 'fena söyledin, vallahi yâ Resulâllah biz onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmeyiz' demiş, Resûlullah da sükût buyurmuşlar. Resûlullah avdet için teveccüh buyurdukları zaman beni bir merak sardı, yalan söylemek hatırıma gelmeye başladı, yarın gazabından ne ile kurtulacağım diyordum. Bu babda ta'allukātımdan re'y sâhibi olanların hepsinden isti'âne ettim. Vaktâ ki 'Resûlullah teşrif buyurdu' denildi, benden bâtıl silindi, cüz'î yalan karışacak hiçbir şey ile asla kurtulmayacağıma[1] kāni' oldum ve kendimi toplayıp dosdoğrusunu söylemeye azmeyledim. Resûlullah teşrif etti ve seferden geldiği vakit mescidden başlar, orada iki rekat namaz kılar, sonra nâs için cülûs buyururdu. Vaktâ ki bunu yaptı, geri kalanlar geldiler, i'tizâr ediyorlar ve yemin ediyorlardı, seksen küsur kişi idiler. Resûlullah da onların alâniyetlerini[2] ve bey'atlarını kabul etti ve bâtınlarını Allah'a havale edip haklarında istiğfar eyledi, bunun üzerine ben de vardım, selâm [2638] verdiğim zaman gazablı gibi tebessüm etti, sonra da 'gel!' buyurdu. Yürüyerek vardım önüne oturdum. 'Neye kaldın, sen sırtına bey'atı almış değil mi idin?' buyurdu, binâen'aleyh dedim ki: 'Evet, vallahi ben başkasının, ehl-i dünyadan birinin huzûrunda oturmuş olsa idim her hâlde bir özür ile onun gazabından kurtulacağım re'yinde bulunurdum ve bana hakikaten bir cedel atâ kılınmıştır. Velâkin vallahi şunu muhakkak bilmişimdir ki bugün yalan söylesem de benden râzı olacak olsan her hâlde çok sürmez, Allah seni aleyhimde iğzâb eder ve eğer bana hiddet edeceğin doğru sözü söylersem her hâlde Allah'ın affını umarım. Hayır, vallahi benim hiçbir özrüm yoktu, vallahi ben hiçbir zaman bu kere senden tehallüf ettiğim sıradakinden daha kuvvetli ve daha yüsürlü[3] değil idim.' Böyle dedim,

---

1 B: "kurtulamayacağıma".
2 B: "aleniyetlerini".
3 B -"ve daha yüsürlü".

Resûlullah da 'işte bu cidden doğru söyledi, o hâlde kalk Allah hakkında hükmünü verinceye kadar' buyurdu. Binâen'aleyh kalktım, Benî Seleme'den birtakım ricâl de sıçradılar, arkamdan geldiler ve bana: 'Vallahi biz seni bundan evvel bir günah yapmış bilmiyorduk, Resûlullah'a diğer mütehalliflerin i'tizâr ettikleri vechile bir i'tizâr edemedin. Hâlbuki Resûlullah'ın hakkında istiğfârı günahına kâfi gelirdi' dediler. Ve alimallah[1] bana o kadar serzeniş ettiler durdular ki hatta dönüp kendimi tekzib etmek istedim. Sonra onlara 'buna' dedim, 'benimle beraber bir dûçâr olan daha oldu mu?' 'evet' dediler, 'iki kişi senin gibi söylediler, onlara da sana söylenen söylendi.' 'Kim onlar?' dedim, 'Murâre b. er-Rebî' el-Amrî ve Hilâl b. Ümeyye el-Vâkıfî' dediler ve binâen'aleyh Bedir'e şâhid olmuş numûne-i imtisal olacak iki sâlih adamı zikrettiler. Bunları söyledikleri zaman ben de vazgeçtim ve Resûlullah[2] tehallüf edenler meyânında bizim bu üçümüzle konuşmaktan Müslümanları nehyetti, nâs da bizden ictinab ettiler ve bize çehrelerini değiştirdiler, hatta nefsime arz yabancılaştı da yabancılaştı, artık benim [2639] tanıdığım arz değildi. Bu suretle elli gece kaldık, iki arkadaşım çekildiler, evlerinde oturup ağlıyorlardı. Ben ise daha genç ve daha celâdetlileri idim, çıkardım, cemâ'at-i müslimîn ile namaza hâzır olurdum ve sokaklarda dolaşırdım ve hiç kimse bana söz söylemezdi ve namazdan sonra Resûlullah meclisinde iken varır selâm verirdim ve gönlümden 'acaba bana redd-i selâm ile dudaklarını oynatıyor mu oynatmıyor mu' derdim. Sonra namazı yakınında kılardım da gizlice gözetlerdim, namazıma ikbâlimde bana doğru atf-ı nazar eder, ben onun tarafına baktığımda benden i'râz eylerdi. Tâ ki bana bu uzadı, nâsın cefâsından gittim, hatta[3] Ebû Katâde'nin duvarından aştım ki bu benim amcamın oğlu ve nâs içinde beni en seven idi. Vardım selâm verdim, vallahi selâmımı almadı; 'yâ Ebâ Katâde' dedim, 'sana Allah aşkına soruyorum: Beni Allah'ı ve Resûlünü sever bilir misin?' Sükût etti, tekrar and verdim

---

1 B: "binâen'aleyh".
2 M ve B: Resulullaha".
3 B -"hatta".

yine sükût etti, tekrar and verdim, 'Allah ve Resûlü a'lem' dedi. Binâen'aleyh gözlerim boşandı ve döndüm duvardan aştım. Bir gün de Medine'ye zahire satmaya gelen Şam ahâlisinden bir Nebatî "bana Ka'b b. Mâlik'e kim delâlet eder?' diyordu, halk ona işaret etmeye başladılar, nihâyet bana geldi ve Gassan melikinden bir mektup verdi. Bir de baktım bunda 'emmâ ba'dü' diyor, 'haber aldım ki sâhibin sana cefâ etmekte imiş. Allah ise seni hakaret evinde ve zâyi' olacak bir mevkide yaratmamıştır, binâen'aleyh bize iltihak et sana muvâsât edelim.' Bunu okuyunca 'bu da bir belâ' dedim, hemen tuttum ocağa attım yaktım. Nihâyet elliden kırk gece geçtiğinde baktım bana Resûlullah'ın gönderdiği bir me'mûru (resûl-i Resulullâh) geliyor, geldi; 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem sana karından i'tizal etmeyi emrediyor' dedi, ben de 'boşayacak mıyım, yoksa ne yapacağım?' dedim 'hayır, i'tizal et, ona yaklaşma' dedi. İki arkadaşıma da böyle emir göndermiş idi. Binâen'aleyh karıma 'haydi ehline git, Allah [2640] bu işte hükmünü verinceye kadar onların yanında bulun' dedim. Hilâl b. Ümeyye'nin karısı da Resûlullah'a gidip 'yâ Resûlallah, Hilâl b. Ümeyye hizmetçisi yok bir şeyh-i zâyi'dir. Ona hizmet etmemi mekruh görür müsün?' demiş, 'hayır, velâkin sana yaklaşmasın' buyurmuş. Kadın 'vallahi onda hiçbir şeye hareket yok, vallahi bu olan iş olalı beri bugüne kadar durmadan ağlıyor' demiş idi. Bunun üzerine ehl-i beytimden bazısı bana 'karın hakkında Resûlullah'tan istîzân etsen, nitekim Hilâl b. Ümeyye'nin karısına ona hizmet için izin verdi' dediler, ben de 'vallahi bu hususta Resûlullah'tan istîzân etmem. Ben genç bir adamım, istîzân ettiğim takdirde Resûlullah ne diyecek ne bilirim' dedim. Bundan sonra on gece daha durdum, tâ ki Resûlullah'ın bize kelâmdan nehyettiğinden itibaren elli gecemiz doldu. Vaktâ ki ellinci gecenin sabahında sabah namazını kıldım ve evlerimizin birinin damı üstünde idim, öyle bir hâlde oturuyordum[1] ki tıpkı Allah teâlâ'nın zikrettiği gibi nefsim üzerime daralmış[2], yani gönlüm bunalmış da bunalmış ve yer bütün genişliğiyle

---

1 B: "bulunuyordum".
2 B: "darlamış".

başıma dar gelmiş idi. Tam bu sırada Cebel-i Sel' üzerinde en yüksek sesiyle 'yâ Ka'b b. Mâlik, müjde!' diye alabildiğine bağıran birinin sesini işittim, hemen secdeye kapandım, anladım ki ferec geldi. Resûlullah sabah namazını kıldığı zaman bizim üzerimize Allah'ın tevbesini îzân etmiş, halk bize tebşir etmeye koşmuş, birtakım müjdeciler arkadaşlarıma gitmişler, bana da bir zat kısrağını sürmüş ve Eslem'den bir sâ'î koşmuş, dağın üstüne çıkmış ve sesi kısraktan daha çabuk gelmiş idi. Sesini işittiğim müjdeci bana gelince esvâbımı çıkardım, ikisini de müjdelik olarak hemen giydirdim, vallahi o gün ondan başka sevbe mâlik değil idim. Kendim iki sevb isti'âre[1] ettim ve hemen giyip Resûlullah'a fırladım. Nâs beni fevc fevc karşıladılar, tevbeyi tehni'e ediyorlar, 'sana Allah'ın tevbesi mübarek ola' diyorlardı. Nihâyet vardım [2641] mescide girdim, Resûlullah oturmuş nâs da[2] etrafında. Hemen Talha b. Ubeydullah kalktı, koşarak geldi, bana musafaha yaptı ve tebrik etti. Vallahi ondan başka muhâcirînden bir zat bana kıyam etmedi, Talha hakkında bunu unutmam. Vaktâ ki Resûlullah'a selâm verdim, yüzü sürurdan parlıyordu: 'Sana müjde, anandan doğduğun günden beri üzerinden geçen en hayırlı bir gün ile' buyurdu. 'Yâ Resûlallah' dedim, 'tarafından mı, yoksa Allah tarafından mı?' 'Hayır, Allah tarafından' buyurdu. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem mesrur olduğu vakit yüzü bir ay parçası gibi parlardı ve ondan biz bunu tanırdık. Vaktâ ki huzûrunda oturdum, 'yâ Resulâllah! Allah'a ve Resûlullah'a müsellem sadaka olmak üzere malımdan sıyrılmam benim tevbemdendir' dedim. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki 'malının bazısını kendine alıkoy, bu senin için daha hayırlıdır.' Binâen'aleyh 'ben de Hayber'deki sehmimi alıkorum' dedim. Sonra 'yâ Resulâllah' dedim, 'Allah beni ancak sıdkla halâs etti, şu da tevbemdendir ki bundan böyle berhayat olduğum müddetçe sıdktan başka bir söz söylemeyeceğim.' Vallahi bunu Resûlullah'a söylediğimden beri Müslümanlardan hiçbirini bilmiyorum ki doğru söylemekte Allah teâlâ bana yaptığı imtihan ve

---

1 B: "iştirâ".
2 B -"da".

in'âmdan daha güzelini ona yapmış olsun, Resûlullah'a onu söylediğimden bugüne kadar bir yalana ta'ammüd etmedim, ve bakıyye-i ömrümde de Allah'ın beni hıfz edeceğini her hâlde ümid ederim. Allah teâlâ Resûlüne şunu inzal buyurmuştu[1]: لَقَدْ تَابَ اللّٰهُ عَلَى النَّبِيِّ وَالْمُهَاجِرِينَ –إلى قوله– وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ [et-Tevbe 9/117-119] İmdi vallahi Allah'ın bana in'âm ettiği nimetler içinde beni İslâm'a hidâyetinden sonra hiçbir nimet yoktur ki yalan söylemiş olmayayım da helâk olmayayım diye Resûlullah'a sıdkımdan nefsimde daha büyük olsun. Nitekim yalan söyleyenler helâk oldular. Çünkü Allah yalan söyleyenler hakkında vahyini inzal buyurduğu zaman herhangi bir [2642] kimse için söylediğinin en fenasını söyledi. Tebâreke ve teâlâ onlar hakkında buyurdu ki: سَيَحْلِفُونَ بِاللّٰهِ لَكُمْ اِذَا انْقَلَبْتُمْ –إلى قوله– فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَرْضٰى عَنِ الْقَوْمِ الْفَاسِقِينَ [et-Tevbe 9/95-96]" Yine Ka'b radıyallahu anh demiştir ki: "Biz üçümüz onların o yemin ettikleri vakit Resûlullah'ın kabul edip mübâya'a ve istiğfar ettiği kimselerin emrinden arkaya kaldık. Resûlullah bizim emrimizi Allah kazâ edinceye kadar ircâ eyledi de bu sebeple Allah teâlâ وَعَلَى الثَّلٰثَةِ الَّذِينَ خُلِّفُوا buyurdu. Allah'ın zikrettiği tahlif, bizim gazâdan tahlif olunduğumuzdan değil, bu ancak bizim emrimizi o yemin ve i'tizâr ile kabul edilenlerden ircâ ve tehir olunması mânasına tahlîfimizdir."[2]

---

1 B: "buyurmuştur".

2 Buhârî, Megâzî, 79; Müslim, Tevbe, 53:

عن عبد الرحمن بن عبد الله بن كعب بن مالك، أن عبد الله بن كعب بن مالك، وكان قائد كعب من بنيه حين عمي، قال: سمعت كعب بن مالك يحدث حين تخلف عن قصة تبوك، قال كعب: لم أتخلف عن رسول الله صلى الله عليه وسلم في غزوة غزاها إلا في غزوة تبوك، غير أني كنت تخلفت في غزوة بدر، ولم يعاتب أحدا تخلف عنها، إنما خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم يريد عير قريش حتى جمع الله بينهم وبين عدوهم على غير ميعاد، ولقد شهدت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم ليلة العقبة، حين تواثقنا على الإسلام، وما أحب أن لي بها مشهد بدر، وإن كانت بدر أذكر في الناس منها، كان من خبري أني لم أكن قط أقوى ولا أيسر حين تخلفت عنه في تلك الغزاة، والله ما اجتمعت عندي قبله راحلتان قط، حتى جمعتهما في تلك الغزوة، ولم يكن رسول الله صلى الله عليه وسلم يريد غزوة إلا ورى بغيرها، حتى كانت تلك الغزوة غزاها رسول الله صلى الله عليه وسلم في حر شديد، واستقبل سفرا بعيدا، ومفازا، وعدوا كثيرا، فجلى للمسلمين أمرهم ليتأهبوا أهبة غزوهم فأخبرهم بوجهه الذي يريد، والمسلمون مع رسول الله صلى الله عليه وسلم كثير ولا يجمعهم كتاب حافظ –يريد الديوان– قال كعب: فما رجل يريد أن يتغيب إلا ظن أن سيخفى له ما لم ينزل فيه وحي الله، وغزا رسول الله صلى الله عليه وسلم تلك الغزوة حين طابت الثمار والظلال، وتجهز رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون معه، فطفقت أغدو لكي أتجهز معهم، فأرجع ولم أقض شيئا، فأقول في نفسي: أنا قادر عليه، فلم يزل يتمادى بي حتى اشتد بالناس الجد، فأصبح رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون معه، ولم أقض من جهازي شيئا، فقلت: أتجهز بعده بيوم أو يومين ثم ألحقهم، فغدوت بعد أن فصلوا لأتجهز فرجعت ولم أقض شيئا، ثم غدوت، ثم رجعت ولم أقض شيئا، فلم يزل بي حتى أسرعوا وتفارط الغزو، وهممت أن أرتحل فأدركهم وليتني فعلت، فلم يقدر لي ذلك، فكنت إذا خرجت في الناس بعد خروج رسول الله صلى الله عليه وسلم فطفت فيهم أحزنني أني لا أرى إلا رجلا مغموصا عليه النفاق، أو رجلا ممن عذر الله من الضعفاء، ولم يذكرني رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى بلغ تبوك، فقال وهو جالس في القوم بتبوك: ما فعل كعب؟ فقال رجل من بني سلمة: يا رسول الله، حبسه برداه ونظره في عطفه، فقال معاذ بن جبل: بئس ما قلت، والله يا رسول الله، ما علمنا عليه إلا خيرا، فسكت رسول الله صلى الله عليه وسلم قال كعب بن مالك: فلما بلغني أنه توجه قافلا، حضرني همي، وطفقت أتذكر الكذب، وأقول: بماذا أخرج من سخطه غدا، واستعنت على ذلك بكل ذي رأي من أهلي، فلما قيل: إن رسول الله

Ulemâ demişlerdir ki, işte tevbe-i nasûh böyle Ka'b b. Mâlik ve iki arkadaşının tevbesi gibi olan tevbedir ki bu âyette beyan olunduğu

---

صلى الله عليه وسلم قد أظل قادما زاح عني الباطل وعرفت أني لن أخرج منه أبدا بشيء فيه كذب، فأجمعت صدقه، وأصبح رسول الله صلى الله عليه وسلم قادما، وكان إذا قدم من سفر بدأ بالمسجد فيركع فيه ركعتين، ثم جلس للناس، فلما فعل ذلك جاءه المخلفون فطفقوا يعتذرون إليه ويحلفون له، وكانوا بضعة وثمانين رجلا، فقبل منهم رسول الله صلى الله عليه وسلم علانيتهم وبايعهم واستغفر لهم، ووكل سرائرهم إلى الله، فجئته فلما سلمت عليه، تبسم تبسم المغضب، ثم قال: تعال، فجئت أمشي حتى جلست بين يديه، فقال لي: ما خلفك، ألم تكن قد ابتعت ظهرك، فقلت: بلى، إني والله لو جلست عند غيرك من أهل الدنيا لرأيت أن سأخرج من سخطه بعذر، ولقد أعطيت جدلا، ولكني والله لقد علمت لئن حدثتك اليوم حديث كذب ترضى به عني، ليوشكن الله أن يسخطك علي، ولئن حدثتك حديث صدق تجد علي فيه، إني لأرجو فيه عفو الله، لا والله ما كان لي من عذر، والله ما كنت قط أقوى ولا أيسر مني حين تخلفت عنك، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أما هذا فقد صدق، فقم حتى يقضي الله فيك، فقمت، وثار رجال من بني سلمة فاتبعوني، فقالوا لي: والله ما علمناك كنت أذنبت ذنبا قبل هذا، ولقد عجزت أن لا تكون اعتذرت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بما اعتذر إليه المتخلفون، قد كان كافيك ذنبك استغفار رسول الله صلى الله عليه وسلم لك، فوالله ما زالوا يؤنبوني حتى أردت أن أرجع فأكذب نفسي، ثم قلت لهم: هل لقي هذا معي أحد؟ قالوا: نعم، رجلان قالا مثل ما قلت، فقيل لهما مثل ما قيل لك، فقلت: من هما؟ قالوا: مرارة بن الربيع العمري، وهلال بن أمية الواقفي، فذكروا لي رجلين صالحين قد شهدا بدرا، فيهما أسوة، فمضيت حين ذكروهما لي، ونهى رسول الله صلى الله عليه وسلم المسلمين عن كلامنا أيها الثلاثة من بين من تخلف عنه، فاجتنبنا الناس وتغيروا لنا، حتى تنكرت في نفسي الأرض، فما هي التي أعرف، فلبثنا على ذلك خمسين ليلة، فأما صاحباي فاستكانا وقعدا في بيوتهما يبكيان، وأما أنا فكنت أشب القوم وأجلدهم، فكنت أخرج فأشهد الصلاة مع المسلمين، وأطوف في الأسواق ولا يكلمني أحد، وآتي رسول الله صلى الله عليه وسلم فأسلم عليه، وهو في مجلسه بعد الصلاة، فأقول في نفسي: هل حرك شفتيه برد السلام علي أم لا؟ ثم أصلي قريبا منه، فأسارقه النظر، فإذا أقبلت على صلاتي أقبل إلي، وإذا التفت نحوه أعرض عني، حتى إذا طال علي ذلك من جفوة الناس، مشيت حتى تسورت جدار حائط أبي قتادة، وهو ابن عمي وأحب الناس إلي، فسلمت عليه، فوالله ما رد علي السلام، فقلت: يا أبا قتادة، أنشدك بالله، هل تعلمني أحب الله ورسوله؟ فسكت، فعدت له فنشدته، فسكت، فعدت له فنشدته، فقال: الله ورسوله أعلم، ففاضت عيناي وتوليت حتى تسورت الجدار، قال: فبينا أنا أمشي بسوق المدينة إذا نبطي من أنباط أهل الشأم ممن قدم بالطعام يبيعه بالمدينة يقول: من يدل على كعب بن مالك، فطفق الناس يشيرون له، حتى إذا جاءني دفع إلي كتابا من ملك غسان، فإذا فيه: أما بعد؛ فإنه قد بلغني أن صاحبك قد جفاك، ولم يجعلك الله بدار هوان ولا مضيعة، فالحق بنا نواسك. فقلت لما قرأتها: وهذا أيضا من البلاء، فتيممت بها التنور فسجرته بها، حتى إذا مضت أربعون ليلة من الخمسين إذا رسول رسول الله صلى الله عليه وسلم يأتيني، فقال: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم يأمرك أن تعتزل امرأتك، فقلت: أطلقها أم ماذا أفعل؟ قال: لا، بل اعتزلها ولا تقربها، وأرسل إلى صاحبي مثل ذلك، فقلت لامرأتي: الحقي بأهلك فتكوني عندهم حتى يقضي الله في هذا الأمر، قال كعب: فجاءت امرأة هلال بن أمية رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: يا رسول الله، إن هلال بن أمية شيخ ضائع ليس له خادم، فهل تكره أن أخدمه؟ قال: لا، ولكن لا يقربك، قالت: إنه والله ما به حركة إلى شيء، والله ما زال يبكي منذ كان من أمره ما كان إلى يومه هذا، فقال لي بعض أهلي: لو استأذنت رسول الله صلى الله عليه وسلم في امرأتك كما أذن لامرأة هلال بن أمية أن تخدمه، فقلت: والله لا أستأذن فيها رسول الله صلى الله عليه وسلم وما يدريني ما يقول رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا استأذنته فيها وأنا رجل شاب، فلبثت بعد ذلك عشر ليال حتى كملت لنا خمسون ليلة من حين نهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن كلامنا، فلما صليت صلاة الفجر صبح خمسين ليلة، وأنا على ظهر بيت من بيوتنا، فبينا أنا جالس على الحال التي ذكر الله قد ضاقت علي نفسي وضاقت علي الأرض بما رحبت، سمعت صوت صارخ أوفى على جبل سلع بأعلى صوته: يا كعب بن مالك، أبشر، قال: فخررت ساجدا، وعرفت أن قد جاء فرج، وآذن رسول الله صلى الله عليه وسلم بتوبة الله علينا حين صلى صلاة الفجر، فذهب الناس يبشروننا، وذهب قبل صاحبي مبشرون، وركض إلي رجل فرسا، وسعى ساع من أسلم فأوفى على الجبل، وكان الصوت أسرع من الفرس، فلما جاءني الذي سمعت صوته يبشرني نزعت له ثوبي فكسوته إياهما ببشراه، والله ما أملك غيرهما يومئذ، واستعرت ثوبين فلبستهما، وانطلقت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فيتلقاني الناس فوجا فوجا يهنوني بالتوبة، يقولون: لتهنك توبة الله عليك، قال كعب: حتى دخلت المسجد، فإذا رسول الله صلى الله عليه وسلم جالس حوله الناس، فقام إلي طلحة بن عبيد الله: يهرول حتى صافحني وهناني، والله ما قام إلي رجل من المهاجرين غيره، ولا أنساها لطلحة. قال كعب: فلما سلمت على رسول الله صلى الله عليه وسلم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يبرق وجهه من السرور: أبشر بخير يوم مر عليك منذ ولدتك أمك، قال: قلت: أمن عندك يا رسول الله، أم من عند الله، قال: لا، بل من عند الله، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا سر استنار وجهه حتى كأنه قطعة قمر، وكنا نعرف ذلك منه، فلما جلست بين يديه، قلت: يا رسول الله، إن من توبتي أن أنخلع من مالي صدقة إلى الله وإلى رسول الله، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أمسك عليك بعض مالك، فهو خير لك، قلت: فإني أمسك سهمي الذي بخيبر، فقلت: يا رسول الله، إن الله إنما نجاني بالصدق، وإن من توبتي أن لا أحدث إلا صدقا ما بقيت، فوالله ما أعلم أحدا من المسلمين أبلاه الله في صدق الحديث منذ ذكرت ذلك لرسول الله صلى الله عليه وسلم أحسن مما أبلاني، ما تعمدت منذ ذكرت ذلك لرسول الله صلى الله عليه وسلم إلى يومي هذا كذبا، وإني لأرجو أن يحفظني الله فيما بقيت، وأنزل الله على رسوله صلى الله عليه وسلم: «لقد تاب الله على النبي والمهاجرين» إلى قوله: «وكونوا مع الصادقين» فوالله ما أنعم الله علي من نعمة قط بعد أن هداني للإسلام أعظم في نفسي من صدقي لرسول الله صلى الله عليه وسلم أن لا أكون كذبته فأهلك كما هلك الذين كذبوا، فإن الله قال للذين كذبوا حين أنزل الوحي شر ما قال لأحد، فقال تبارك وتعالى: «سيحلفون بالله لكم إذا انقلبتم» إلى قوله: «فإن الله لا يرضى عن القوم الفاسقين». قال كعب: وكنا تخلفنا أيها الثلاثة عن أمر أولئك الذين قبل منهم رسول الله صلى الله عليه وسلم حين حلفوا له فبايعهم واستغفر لهم، وأرجأ رسول الله صلى الله عليه وسلم أمرنا حتى قضى الله فيه، فبذلك قال الله: «وعلى الثلاثة الذين خلفوا» وليس الذي ذكر الله مما خلفنا عن الغزو، إنما هو تخليفه إيانا، وإرجاؤه أمرنا، عمن حلف له، واعتذر إليه فقبل منه.

üzere tevbe ederken günaha teessüfünden dünya başına dar gelmeli, nefsi kendini sıkmalı da sıkmalı ve her şeyden kesilip Allah'a öyle sıdk u sadâkatle ilticâ etmelidir.[1]

Nitekim şöyle buyuruluyor:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَكُونُوا مَعَ الصَّادِق۪ينَ ﴿١١٩﴾ مَا كَانَ لِاَهْلِ الْمَد۪ينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْاَعْرَابِ اَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ وَلَا يَرْغَبُوا بِاَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِه۪ۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ لَا يُص۪يبُهُمْ ظَمَاٌ وَلَا نَصَبٌ وَلَا مَخْمَصَةٌ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ وَلَا يَطَؤُ۫نَ مَوْطِئًا يَغ۪يظُ الْكُفَّارَ وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَيْلًا اِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِه۪ عَمَلٌ صَالِحٌۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُض۪يعُ اَجْرَ الْمُحْسِن۪ينَۙ ﴿١٢٠﴾ وَلَا يُنْفِقُونَ نَفَقَةً صَغ۪يرَةً وَلَا كَب۪يرَةً وَلَا يَقْطَعُونَ وَادِيًا اِلَّا كُتِبَ لَهُمْ لِيَجْزِيَهُمُ اللّٰهُ اَحْسَنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢١﴾ وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَٓافَّةًۜ فَلَوْلَا نَفَرَ مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ طَٓائِفَةٌ لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدّ۪ينِ وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ اِذَا رَجَعُٓوا اِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ۟ ﴿١٢٢﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا قَاتِلُوا الَّذ۪ينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ وَلْيَجِدُوا ف۪يكُمْ غِلْظَةًۜ وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّق۪ينَ ﴿١٢٣﴾

[2643] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve sâdıklarla beraber olun (119). Ne medenîlerin ne de etraflarındaki bedevîlerin Resûlullah'tan tehallüf etmeleri ve onun nefsinde ne yaptığına bakmayıp da kendi nefisleriyle mukayyed olmaları yaraşmaz. Çünkü onların Allah yolunda ne bir susuzluk ne bir yorgunluk ne bir açlık çekmeleri ve ne küffârı gayza [2644] getirecek bir mevkii çiğnemeleri ne de düşmandan bir muvaffakiyete nâil olmaları olmaz ki, mukabilinde kendileri için mutlak bir amel-i sâlih yazılmış bulunmasın. Çünkü Allah muhsinlerin ecrini zâyi' etmez (120). Ve küçük, büyük bir masraf yapmazlar ve

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 119; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 320:

سئل أبو بكر الورّاق عن التوبة النصوح فقال: أن تضيق على التائب الأرض بما رحبت وتضيق عليه نفسه كتوبة كعب وصاحبيه رضي الله عنه.

bir vâdi kat' etmezler ki amellerinin daha güzeliyle Allah kendilerine mükâfat etmek için hesablarına yazılmış olmasın (121). Bununla beraber mü'minlerin kâffesi birden toplanıp seferber olacak değillerdir. Fakat her fırkadan bir tâife toplansa da dinde fıkıh tahsil etseler ve döndükleri zaman kavimlerini inzar eyleseler, gerek ki sakınırlar (122). Ey o bütün iman edenler! Kâfirlerin size yakın olanlarıyla çarpışın, hem onlar sizde kalın bir kuvvet görsünler ve bilin ki Allah korunanlarla beraberdir (123).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey iman etmiş olanlar {اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'a ittikā ediniz, ❁ Allah'ın râzı olmayacağı şeylerden sakınıp rızâsına can atınız {وَكُونُوا مَعَ الصَّادِقِينَ} ve sâdıklarla beraber olunuz. ❁ İmanlarında ve ahidlerinde veya dîn-i hakta gerek niyet gerek söz ve gerek fiilce ve hatta her hususta sâdık olanların maiyyetinde bulununuz, sâdıkların velâyet ve refâkatlerinden ayrılmayınız. Yani münafıklardan sakınıp Muhammed ve ashâbı gibi sâdıklara yâr u yâver olunuz. Onlar gibi özü doğru, sözü doğru, işi doğru olunuz, onlara uyunuz.

{مَا كَانَ لِاَهْلِ الْمَدِينَةِ وَمَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْاَعْرَابِ} Medine ahâlisi ve etraflarındaki a'râb için ❁ gerek medenîlere ve gerek bedevîlere {اَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللّٰهِ} Resûlullah'tan tehallüf etmek yoktur. ❁ Hükmünün hilâfına gitmeleri veya teveccüh ettiği gazâdan geri kalmaları menhîdir {وَلَا يَرْغَبُوا بِاَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ} ve onun [2645] nefsinden kendi nefislerine rağbet etmemelidirler. ❁ Yani kendi canlarını Peygamber'den ziyade sevmeleri, Peygamber'in kendini sakınmadığı şeylerden kendilerini sakınmak istemeleri de menhîdir. Çektiği zahmetlerde, katlandığı meşakkatlerde, karşı geldiği hâilelerde hep bununla beraber bulunmaları maiyyetinde yürümeleri iktizâ eder.

Rivayet olunur ki Ebû Hayseme (*yukarıda geçen* اَلَّذِينَ يَلْمِزُونَ الْمُطَّوِّعِينَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ فِى الصَّدَقَاتِ وَالَّذِينَ لَا يَجِدُونَ اِلَّا جُهْدَهُمْ *[9/79] bak*) bostanına[1] varmış, güzel de bir zevcesi varmış, kadın gölgeye hasırı sermiş, yaygıyı yaymış taze hurma ve soğuk su da hazırlamış, takdim etmiş, bakmış

1 B: "bostana".

da "koyu gölge, taze hurma, soğuk su, güzel kadın; Resûlullah ise açık güneşte ve rüzgârda... Bu, hayır değil" demiş, hemen kalkmış, devesine binmiş, kılıcını ve mızrağını almış, rüzgâr gibi gitmiş, Aleyhissalâtü vesselâm da yola medd-i nazar buyuruyorlarmış, serâb içinde bir binitli yaldırıyor "Ebâ Hayseme ol" buyurmuş, o imiş, binâen'aleyh Resûlullah ferahlamış ve ona istiğfar etmiştir.[1]

{ذٰلِكَ} Bu ❁ yani Resûlullah'a böyle mütâba'atın vücûbu {بِاَنَّهُمْ} şu sebepledir ki onlara[2] {لَا يُصِيبُهُمْ ظَمَاٌ وَلَا نَصَبٌ وَلَا مَخْمَصَةٌ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda ne bir susuzluk ve ne bir yorgunluk ne de bir açlık isabet etmez {وَلَا يَطَؤُ۫نَ مَوْطِئًا يَغٖيظُ الْكُفَّارَ} ve kâfirleri gayzlandıracak hiçbir yeri çiğnemezler {وَلَا يَنَالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَيْلًا} ve düşmandan hiçbir kâm[3] almazlar {اِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهٖ عَمَلٌ صَالِحٌ} ancak her biriyle kendileri için sâlih bir amel -güzel ecre lâyık, indallah makbul bir hasene- yazılmış olur {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُضٖيعُ اَجْرَ الْمُحْسِنٖينَ} her hâlde Allah [2646] muhsinlerin[4] -güzel iş yapanların- ecrini zâyi' etmez ❁ binâen'aleyh bilhassa bunların ecirlerini zâyi' etmeyeceği evleviyetle derkârdır.

{وَلَا يُنْفِقُونَ نَفَقَةً صَغٖيرَةً وَلَا كَبٖيرَةً} Hem onlar küçük veya büyük bir nafaka sarfetmezler {وَلَا يَقْطَعُونَ وَادِيًا} ve bir vâdi kat' eylemezler {اِلَّا كُتِبَ لَهُمْ} illâ o, onlar için yazılmış olur {لِيَجْزِيَهُمُ اللّٰهُ اَحْسَنَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} ki o yapar oldukları amellerin daha güzel cezâsıyla -yani mükâfâtıyla- kendilerini mükâfatlandırsın.

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 520-521; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 319. Krş. Müslim, Tevbe, 53:
قال ابن إسحاق: ثم رجع علي إلى المدينة، ومضى رسول الله صلى الله عليه وسلم على سفره، ثم إن أبا خيثمة رجع بعد أن سار رسول الله صلى الله عليه وسلم أياما إلى أهله في يوم حار، فوجد امرأتين له في عريشين لهما في حائطه، قد رشت كل واحدة منهما عريشها، وبردت له فيه ماء، وهيأت له فيه طعاما. فلما دخل، قام على باب العريش، فنظر إلى امرأتيه وما صنعتا له، فقال: رسول الله صلى الله عليه وسلم في الضح والريح والحر، وأبو خيثمة في ظل بارد، وطعام مهيأ، وامرأة حسناء، في ماله مقيم، ما هذا بالنصف! ثم قال: والله لا أدخل عريش واحدة منكما حتى ألحق برسول الله صلى الله عليه وسلم، فهيئا لي زادا، ففعلتا. ثم قدم ناضحه فارتحله، ثم خرج في طلب رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى أدركه حين نزل تبوك. وقد كان أدرك أبا خيثمة عمير بن وهب الجمحي في الطريق، يطلب رسول الله صلى الله عليه وسلم، فترفقا، حتى إذا دنوا من تبوك. قال أبو خيثمة لعمير بن وهب: إن لي ذنبا، فلا عليك أن تخلف عني حتى آتي رسول الله صلى الله عليه وسلم ففعل حتى إذا دنا من رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو نازل بتبوك، قال الناس: هذا راكب على الطريق مقبل، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كن أبا خيثمة، فقالوا يا رسول الله هو والله أبو خيثمة. فلما أناخ أقبل فسلم على رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: أولى لك يا أبا خيثمة. ثم أخبر رسول الله صلى الله عليه وسلم الخبر، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم خيرا، ودعا له بخير.

2 B -"onlara".

3 B: "gam".

4 B: "muhlislerin".

{وَمَا كَانَ الْمُؤْمِنُونَ لِيَنْفِرُوا كَٓافَّةً} Bununla beraber bütün mü'minler kâffesi birden nefîr olacak değildirler. ❁ Yani قَاتِلُوا الْمُشْرِكِينَ كَٓافَّةً [et-Tevbe 9/36] ve اِنْفِرُوا خِفَافًا وَثِقَالًا [et-Tevbe 9/41] buyurulmuş olmak ve Medinelilerle etrafındaki a'râbın tehallüfleri câiz olmamakla beraber gerek gazâ ve gerek taleb-i ilm için yeryüzündeki bütün mü'minler mecmû'u birden fırlayıp harekete gelecek değildir. Hepsinin birden kalmaları doğru olmadığı gibi hepsinin birden seferber olmaları da doğru olmaz {فَلَوْلَا نَفَرَ} {مِنْ كُلِّ فِرْقَةٍ مِنْهُمْ} o hâlde onların her fırkasından ❁ bir belde ahâlisi veya bir büyük kabile gibi kesretli her mü'min cemiyetinden {طَٓائِفَةٌ} bir tâife ❁ bir kısım, bir cemâ'at-i kalîle {لِيَتَفَقَّهُوا فِي الدِّينِ} dinde tefakkuh etmeleri -külfet ve meşakkate katlanıp fıkıh tahsil eylemeleri- için nefîr olsalar: hareket edip toplansalar {وَلِيُنْذِرُوا قَوْمَهُمْ اِذَا رَجَعُٓوا اِلَيْهِمْ لَعَلَّهُمْ يَحْذَرُونَ} ve dönüp geldikleri vakit belki hazer ederler diye kavimlerini inzar için bunu yapsalar. ❁ Yani halka tahakküm etmek veya diğer makāsıd-ı dünyeviye elde eylemek gibi bir garaz için değil, sırf inzar ve irşad maksad ve gayesi ile [2647] fıkıh, ilm-i din tahsil için seferber olup toplansalar... Binâen'aleyh bu suretle dinde tefakkuh farz-ı kifâyedir. Ve fî-sebîlillah cihaddan ma'duddur. Bu mânaya göre ilm-i din tahsîli için de bir seferberlik mevzû'-i bahistir ki bunda لِيَتَفَقَّهُوا، لِيُنْذِرُوا، رَجَعُوا zamirleri nefîr olan tâifeye râci'dir. Fakat âyette diğer bir mâna daha rivayet edilmiştir, şöyle ki: Mü'minler cihaddan tehallüf edenler aleyhinde nâzil olan beyânât-ı ilâhiyeyi işitince hepsi cihad için seferberliğe müsâra'at etmişler ve binâen'aleyh her fırkadan bir kısmının cihâda gitmesi ve bir kısmının da tefakkuh ve inzar için kalması emrolunmuş ve ilim ve hüccet ile cidal, seyf ile cidâlin asıl ve mebnâsı ve bi'setten maksûd-i aslî olan cihâd-ı ekberi teşkil edeceği anlatılmıştır ve bu surette لِيَتَفَقَّهُوا، لِيُنْذِرُوا zamirleri giden tâifeye değil kalanlara râci' demektir.

Bu beyânâttan sonra "evvelâ hangi düşmandan başlamalı?" denecek olursa:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey iman etmiş olanlar {قَاتِلُوا الَّذٖينَ يَلُونَكُمْ مِنَ الْكُفَّارِ} o kâfirlerden sizi vely edenlere mukātele ediniz. ❁ Yani harbde اَلْأَقْرَبُ فَالْأَقْرَبُ kāidesini tâkip ediniz وَاَنْذِرْ عَشٖيرَتَكَ الْاَقْرَبٖينَ [eş-Şu'arâ 26/214][1] emriyle Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem evvelâ yakın aşiretini inzâra me'mur buyurulmuş olduğu gibi, mü'minler de evvelemirde en yakın düşmanlara harb ü kıtal ile emrolunmuşlardır. Zira yakın olanlar şefkat ü istıslâha daha müstahiktir. Ve zarar u sultası en yakın olan ve en yakın hududda bulunan düşmanları bırakıp da uzaklarda uğraşmak da hikmet-i harbe muhaliftir. {وَلْيَجِدُوا فٖيكُمْ غِلْظَةً} Ve onlar sizde bir gilzat bulsunlar ❁ yani diğer husûsâtta iman ve İslâm'ın rikkat ü zarâfetini muhafaza ile beraber kıtâle karşı büyük bir sabr ü şiddet, delinmez yıkılmaz kalın ve kavî bir cebhe-i azm ü metânet sâhibi olunuz, böyle sağlam bir hayat [2648] tâkip ediniz {وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ مَعَ الْمُتَّقٖينَ} ve biliniz ki her hâlde Allah müttakīlerle beraberdir. ❁ Yani iman ve bu suretle kıtal, takvâ cümlesindendir. Allah'ın ismet ü nusreti de dâima korunanlarla beraberdir. Hayât-ı dünya mahabbetiyle kalbleri çürümüş, yılık münafıklar gibi meşakkat ve ölüm korkusuyla küffâra mukāteleden kaçınmakta korunmak değil, helâk muhakkaktır. Ve yakını bırakıp uzağa gitmekte tehlike vardır.

وَاِذَا مَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ فَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهٖٓ اٖيمَانًاۚ فَاَمَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا فَزَادَتْهُمْ اٖيمَانًا وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿١٢٤﴾ وَاَمَّا الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰى رِجْسِهِمْ وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ ﴿١٢٥﴾ اَوَلَا يَرَوْنَ اَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فٖى كُلِّ عَامٍ مَرَّةً اَوْ مَرَّتَيْنِ ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ وَلَا هُمْ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٢٦﴾ وَاِذَا مَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ نَظَرَ بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ هَلْ يَرٰيكُمْ مِنْ اَحَدٍ ثُمَّ انْصَرَفُواۜ صَرَفَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ ﴿١٢٧﴾

[2649] **Meâl-i Şerîfi**

Bir sûre indirildi mi içlerinden biri çıkar, "bu hanginizin imanını artırdı bakalım?" der. Evet, imanı olanların imanını artırmıştır ve

---

1 "Hem en yakın hısımlarını inzar et."

onlar müjdelenip duruyorlar (124). Kalblerinde bir maraz olanlara gelince, onların da küfürlerine küfür katmıştır ve kâfir olarak ölüp gitmişlerdir (125). Görmezler de mi ki her yıl bir veya iki kere fitneye tutulurlar, sonra da tevbe etmezler, ibret almazlar (126). Bir sûre indirildi mi "sizi birisi görüyor mu?" diye birbirlerine göz ederler, sonra sıvışır giderler. Allah kalblerini burkmuştur, çünkü bunlar fıkhı istemez kimselerdir (127).

{وَاِذَا مَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ} Ne zaman bir sûre indirilse {فَمِنْهُمْ مَنْ} onlardan bazısı ❁ kâfirlerden bir kısmı demek olan o münafıklardan kimisi {يَقُولُ اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِهٖٓ اِيمَانًا} "hanginizdir ki" der, "bu ona bir iman ziyade etti?" ❁ Bir iman ziyade etmek mefhûmu, mevcud bir imana daha yüksek bir kuvvet ve revnak vererek heyecan ve kemâlini artırmak veyahut yeni baştan bir hakikat tasdik ettirmek mânalarından e'amdır ki evvelki keyfiyet, ikinci de kemmiyet nokta-i nazarından ziyadedir. Bir hakikate nazaran iman emr-i vâhid olduğundan bunda kemmiyet itibariyle değil ancak keyfiyet itibariyle bir ziyade ve noksan mülâhaza olunabilir. Bu haysiyetle enbiyâ ve sıddîkīn ile diğerlerinin merâtib-i imanı arasında farklar bulunur. Nitekim Hazret-i İbrâhim'in, وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِى [el-Bakara 2/260] demesi bu neş'enin aksâ-yı kemâlini taleptir. Yine bu nokta-i nazardandır ki لَيْسَ الْخَبَرُ كَالْعِيَانِ'dır. Gayb ile şuhud, duygu ile görgü, bedâhet ile istidlâl arasında, hattâ hâfızadaki şuhûdun hatırasıyla hâldeki şuhud arasında ancak zevk ile erilebilen bir fark-ı kuvvet ve vuzuh vardır ki bu vuzuh, yakīnin aslına değil derece-i kemâl ve keyfiyetine aittir. Lâkin iman müte'addid umûra ta'alluku nokta-i nazarından mülâhaza [2650] olunduğu zaman müte'addid tasdikler tevâlî edeceğinden bunda iman, kemmiyet itibariyle de tezâyüd eder. Mesela hem namaza hem zekâta inanmakta yalnız namaza inanmaktan ziyade bir iman vardır. Kezâlik hem kütüb-i sâlifeye hem de Kur'ân'a iman eden müslimde yalnız Tevrat ve İncil'e inananlardan ziyade bir iman vardır. Bu suretle nâzil olan tekâlîf ve ahkâmın tezâyüdü nisbetinde imanın kemmiyeti de tezâyüd eder. Ve bu haysiyetle ahkâmın tafsîlâtına vâkıf olan ulemânın imanı her hâlde

avamdan ziyade olur. Keyfiyet cihetiyle ise bilakis olmak mümkindir. Âmmeden birinin îmân-ı icmâlîsinde bir âlimin imân-ı tafsîlîsinden ziyade bir kuvvet ve neş'e bulunabilir. Bir de iman vücûdî, küfr ise 'ademî olduğundan nefs-i imanda küfre nazaran bir ziyâde-i vücud vardır. Bir kâfir imana geldiği zaman hâl-i sâbıkına nazaran vücûdunda ve kalbinde bir ziyadelik kazanmış, bir nemâ hâsıl etmiş olur. Bu vechile "hanginize[1] bu bir iman ziyade etti?" sözü gerek keyfiyet gerek kemmiyet itibariyle tezyîd-i imanı nefy ü inkâr mânalarına şâmil olduğu gibi, asl-ı imanın nefy ü inkârını da iş'âr eder. İşte münafıklardan bazısı Kur'an'dan herhangi bir sûre nâzil oldukça böyle diyor, güya Kur'an'da ne eski bir imanı teyid ve tecdid edecek ne de yeniden iman edilmesi lâzım gelecek hiçbir şey, hiçbir delil ve dava, hiçbir inzâr ü tebşir, hiçbir hak yokmuş gibi göstermek ve bu suretle kābil-i iğfal olanları iğfal etmek için kendi sınarları arasında ve mü'minlerle istihzâ tavrında o suâli fırlatıyor ve alttan alta kurnazlıkla küfr ü inkârını neşre çalışıyordu. Kur'an'da هُوَ الَّذ۪ٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَد۪ينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] buyurulup dururken zamanımızda birtakımlarının "Hazret-i Muhammed hayata ne getirdi?" diyerek müsbeti meşkuk göstermek ve nûr-i tevhîdi, Hakk'ın nâmahdud feyzini mahdud tahayyül ettirmek istemeleri de اَيُّكُمْ زَادَتْهُ هٰذِه۪ٓ ا۪يمَانًا diyenleri taklîde özenmekten başka bir şey değildir.

[2651] Bu inkâr veya istihzâya cevâben buyuruluyor ki:

{فَاَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Fakat amma iman edenlere gelince {فَزَادَتْهُمْ ا۪يمَانًا} o -sûrelerden her biri- onların imanını artırdı {وَهُمْ يَسْتَبْشِرُونَ} o hâlde ki hepsi neş'eler duyuyor. ❁ Zevk-i iman ile müjdelenip şenleniyorlar[2].

{وَاَمَّا الَّذ۪ينَ ف۪ى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} Kalblerinde maraz olanlara gelince de {فَزَادَتْهُمْ رِجْسًا اِلٰى رِجْسِهِمْ} o -her sûre- onların murdarlıkları üzerine murdarlıklarını artırdı. ❁ Yani eski küfürlerine küfürler, akidesizliklerine akidesizlikler, kötü huylarına nifaklar ilâve etti. Çünkü her sûre nâzil oldukça iman

1 B: "hanginiz".
2 B: "neş'eleniyorlar".

eden mü'minlerin iman ve neş'esi peyderpey nasıl tezâyüd ediyor, ahlâkları nasıl tekemmül eyliyorsa buna mukabil inkâr edenlerin de her inkârında küfrü, inkıbâzı, ahlâksızlığı artıyordu {وَمَاتُوا وَهُمْ كَافِرُونَ} ve kâfirler kâfir öldüler.

{اَوَلَا يَرَوْنَ اَنَّهُمْ يُفْتَنُونَ فٖى كُلِّ عَامٍ مَرَّةً اَوْ مَرَّتَيْنِ} Bir bakıp görmüyorlar mı ki bunlar -bu münafıklar- her sene bir iki kere -yani birkaç defalar- fitneye tutuluyorlar ❁ kendilerine cürümlerini itiraf ettirecek, Rabb-i izzet'in huzûr-ı kibriyâsında mücrim olarak dikilmenin dehşetini yâd ve tevbeyi ihtar eyleyecek türlü türlü beliyyelere; hastalık gibi, kıtlık gibi, vaz'-ı ihtilâl ile şiddete çarpılmak[1], zuhûr-ı nifak ile rüsvay olmak, Resûlullah cihâda çıktıkça imansızlık yüzünden can havliyle kıvranmak gibi dertlere giriftâr oluyorlar {ثُمَّ لَا يَتُوبُونَ} sonra da tevbe etmezler {وَلَا هُمْ يَذَّكَّرُونَ} ve bunlar akıllarını başlarına alıp düşünmezler. [2652] {وَاِذَا مَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ} Her ne zaman da bir sûre nâzil oldu mu {نَظَرَ بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ هَلْ يَرٰيكُمْ مِنْ اَحَدٍ} birbirlerine bakarlar, "sizi birisi görüyor mu?" diye göz ederler. ❁ Sûrenin kendilerine olan tesirinden bunalır, vahiy mahfilinden kaçmak isterler ve fakat işaretleştiklerini Müslümanlardan birisi görüverecek, alındıkları anlaşılıverecek, nifak ve hıyanetleri meydana çıkıverecek diye korkularından gizlice sıvışmak isterler {ثُمَّ انْصَرَفُوا} sonra da sıvışır giderler. {صَرَفَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ} Allah, kalblerini çevirmiştir {بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} o suretle ki bunlar fıkhı yok bir kavimdirler ❁ iyi anlamazlar, hakkı tedebbür ve takdir etmezler; yoksa derhâl tevbekâr olur, Kur'ân'a sarılırlardı.

Ey insanlar:

لَقَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ اَنْفُسِكُمْ عَزٖيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرٖيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنٖينَ رَؤُفٌ رَحٖيمٌ ﴿١٢٨﴾ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِىَ اللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظٖيمِ ﴿١٢٩﴾

---

1 B: "çarpmak".

Meâl-i Şerîfi

Şânım hakkı için size bir Resul geldi ki kendinizden, gayet izzetli, zorlanmanız ona ağır geliyor, üstünüze hırs ile titriyor, mü'minlere raûf, rahîmdir (128). Eğer aldırmazlarsa de ki: "Bana Allah yetişir, O'ndan başka ilâh yoktur. Ben O'na dayanmaktayım ve O, o büyük Arş'ın sâhibidir" (129).

[2653] {لَقَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولٌ} Kasem olsun ki size hakikaten bir Resul geldi {مِنْ اَنْفُسِكُمْ} bir Resul ki kendinizden ❁ kendi cinsinizden, melek değil beşerden, aslı ve nesebi mâlum Arabî, Kureşî, ehl-i Harem'den {عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ} sizin sıkılmanız gücüne gider. ❁ Yani azab görmeniz şöyle dursun zahmet çekmeniz bile onu son derece müteessir eder. Yahut sizi sıkan, zorunuza giden şeyler hasbe'l-beşeriyye onu da müteessir eder. Onun şedâidi iktihâmı müteessir olmadığından değil, risaletindendir. Bu tefsirlere göre cümlenin mecmû'u bir sıfattır. Fakat İbn Kuşeyrî'nin muhtârına göre "azîz" bir sıfat, عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ de diğer bir sıfattır. Buna işâreten bazı mushaflarda "azîz" üzerine bir "cim" secâvendi konulmuştur ki bunda daha fazla bir mâna vardır. Yani bir Resul ki azîzdir: büyük izzeti vardır. Sizi sıkan şeyler onun aleyhinedir. O yüksek izzet, ebnâ-yı cinsinin müteellim olmasını istemez, cinsinizden olması ve izzet sâhibi bulunması hasebiyle bütün derd ü kederinizi duyar[1] {حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ} üzerinize pek hırslıdır. ❁ Üstünüze titrer. اِنْ تَحْرِصْ عَلٰى هُدٰيهُمْ [en-Nahl 16/37] âyetinde işaret buyurulduğu vechile hidâyet ve salâhınıza, hayr ü nef'inize[2] haristir. Üzerinize toz kondurmak istemediği gibi sizi aksâ-yı saadet ve selâmete çıkarmak, cennet ve rıdvâna erdirmek için bütün hırsıyla uğraşır. Hem onun nazarı Kureyş'e veya Arab'a yahut şu bu kavme değil, herhangi kavimden olursa olsun {بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ} bütün mü'minleredir ki raûfdur. ❁ Ziyadesiyle re'feti, yani gayet ince bir şefkat ve merhameti vardır. {رَحِيمٌ} Rahîmdir. ❁ Fıtraten min-tarafillah pek ziyade[3] merhametlidir. Günahkârlara bile acır. Binâen'aleyh ey

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, V, 533:
وقال ابن القشيري: عزيز صفة للنبي صلى الله عليه وسلم، وإنما وصف بالعزة لتوسطه في قومه وعراقة نسبه وطيب جرثومته، ثم استأنف فقال: عليه ما عنتم أي: يهمه أمركم. انتهى.

2 B: "nefsinize".

3 B -"ziyade".

insanlar, Kur'an'da vârid olan tekâlîf, bâhusus bu sûredeki berâet, tevbe, cihad vesâire hakkındaki evâmir ve hitâbât, [2654] ağırınıza gelmemeli, gücünüze gitmemelidir. Bütün bunlar küfr ü nifâkın zarar ve şeâmetine karşı ale'l-umûm mü'minlere[1] gayet büyük bir re'fet ve şefkatin tecelliyâtıdır. Onun için derhâl bunlara iman edip mûcebince amel etmelisiniz.

Görülüyor ki burada Resûlullah'a esmâ-i hüsnâ-yı ilâhiyeden "Raûf", "Rahîm" isimleri verilmiştir. Hasan b. el-Fazl demiştir ki: "Allah teâlâ hiçbir peygambere esmâsından iki ismi cem' etmedi, ancak Peygamberimiz hakkında بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ buyurdu. Zât-ı sübhânîsi hakkında da اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ [el-Bakara 2/143; el-Hac 22/65] buyurdu."[2] Fi'l-vâki' bu tesmiye ve tavsifte Resûlüne pek büyük bir tekrîm-i ilâhî vardır. Bundan anlaşılır ki esmâ-i hüsnâ-yı ilâhiyenin hepsi "Allah", "er-Rahman", "er-Rab" isimleri gibi esmâ-i muhtassadan değildir. Resûlullah ahlâk-ı ilâhî ile mütehallık olduğundan mü'minlere raûf-ı rahîmdir. Ve getirdiği din ve şeriat da iman edenler için ayn-ı re'fet ve rahmettir.

{فَاِنْ تَوَلَّوْا} Bunun üzerine i'râz ederlerse ❁ yâ Muhammed {فَقُلْ} sen şöyle de: {حَسْبِيَ اللّٰهُ} Bana Allah kâfi {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka ilâh yok {عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} ancak O'na dayandım {وَهُوَ} ve O {رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ}'dir. ❁ O azîm Arş'ın Rabbi, bütün kâinatı muhît olan en büyük hükm ü saltanatın sâhip[3] ve şehinşâhıdır. (*Sûre-i A'râf'da* ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُغْشِي الَّيْلَ النَّهَارَ *[7/54] bak*)

İşbu لَقَدْ جَٓاءَكُمْ ilâ âhirihâ[4] iki âyetin en son nâzil olan âyet olduğu hakkında bir rivayet vardır. Hazret-i Übey radıyallahu anh'tan أَقْرَبُ الْقُرْآنِ عَهْدًا بِاللّٰهِ «لَقَدْ جَٓاءَكُمْ» الأيتان "Kur'ân'ın Allah'a ahdi en karîb olanı, yani en

---

1 B +"karşı".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân, el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 148:

وقال الحسين بن الفضل: لم يجمع الله لأحد من الأنبياء بين اسمين من أسمائه إلا للنبي صلى الله عليه وسلم، فإنه قال: «بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ» وقال تعالى «إِنَّ اللَّهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ».

3 B: "sâhibi".

4 B: "âhirihî".

son nâzil olanı لَقَدْ جَٓاءَكُمْ iki âyettir" diye mervîdir.[1] Ma'amâfîh Sûre-i Bakara'da وَاتَّقُوا يَوْمًا [2/281] âyetinin nüzûlü bundan da sonra olması rivayeti[2] daha müreccahtır. Yine rivayet olunduğu üzere Peygamber'in vefâtından sonra mushaf cem' olunduğu zaman bu [2655] لَقَدْ جَٓاءَكُمْ âyeti Zeyd b. Sâbit tarafından çok taharrî olunmuş, nihâyet ancak zi'ş-şehâdeteyn Huzeyme b. Sâbit nezdinde bulunmuştu.[3] Yani birçoklarının ezberinde olmakla beraber yazılısı[4] ancak Huzeyme'nin nezdinde mahfuz bulunmuş idi. Çünkü Kur'an yalnız huffâzın ezberinden değil ondan başka ahd-i risalette yazılmış ve en son arza iktiran etmiş parçaların da cem' ü tevsîkiyle bir mushafa toplanıyor idi. Yazmaya me'mur olan Zeyd b. Sâbit bu iki âyeti de bir vesîka-i hattiye bulmadan yazamıyordu. Onun için kendi ifadesi vechile Berâe'nin âhirinden bu iki âyeti bulamayıp taharrî etmiş ve ancak Huzeyme'de mahfuz bulmuş ve binâen'aleyh ezberlerde mahfuz olan bu âyetlerin rivâyet-i hattiyesi de bu suretle temin olunmuş idi. Ebû Dâvûd'un kitabında rivayet olunduğu üzere Ebu'd-Derdâ radıyallahu anh demiştir ki: "Her kim sabah ve akşam yedi kere حسبيَ اللّٰهُ لا إله إلا هو عليهِ توكّلتُ وهو ربُّ العرشِ العظيمُ derse Allah teâlâ mühimmine kifâyet eder."[5]

Şimdi Sûre-i Berâe'nin bu hâtimesi mazmûnu Sûre-i Yûnus'tan itibaren ber vech-i âtî teşrih ve tafsil olunacaktır.[6]

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 101; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* V, 534:
وذكر النقاش عن أبيّ بن كعب أنه قال: أقرب القرآن عهدا بالله تعالى هاتان الآيتان لَقَدْ جاءَكُمْ رَسُولٌ إلى آخر الآية.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* VII, 87-88:
قال ابن عباس: هذه الآية آخر آية نزلت على الرسول عليه الصلاة والسلام، وذلك لأنه عليه السلام لما حج نزلت «يستفتونك» (النِّسَاءِ ١٢٧/٤) وهي آية الكلالة، ثم نزل وهو واقف بعرفة «اليوم أكملت لكم دينكم وأتممت عليكم نعمتي» (الْمَائِدَةِ ٣/٥) ثم نزل «واتقوا يوما ترجعون فيه إلى الله» (الْبَقَرَةِ ٢٨١/٢) فقال جبريل عليه السلام: يا محمد ضعها على رأس ثمانين آية ومائتي آية من البقرة، وعاش رسول الله صلى الله عليه وسلم بعدها أحدا وثمانين يوما، وقيل: أحدا وعشرين وقيل: سبعة أيام، وقيل: ثلاث ساعات.

3 Buhârî, Tefsîr, 9:
...فقمت: فتتبعت القرآن أجمعه من الرقاع والأكتاف والعسب، وصدور الرجال، حتى وجدت من سورة التوبة آيتين مع خزيمة الأنصاري لم أجدهما مع أحد غيره: «لقد جاءكم رسول من أنفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم» إلى آخرهما.

4 B: "yazılışı".

5 Ebû Dâvûd, Edeb, 109:
عن أبي الدرداء، قال: من قال إذا أصبَحَ وإذا أمسى: «حسبيَ اللّٰهُ، لا إله إلا هو عليهِ توكّلتُ، وهو ربُّ العرشِ العظيمُ» سبعَ مراتٍ، كفاه اللّٰهُ ما همَّهُ، صادقاً كان بها أو كاذباً.

6 B +"26 Cumâde'l-âhire 1357 Çarşamba [24 Ağustos 1938]".

[2661]

سُورَةُ يُونُسَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَتِسْعُ آيَاتٍ

YÛNUS SÛRESİ

Bu Sûre-i Yûnus hicretten mukaddem Mekke'de nâzil olmuştur. Binâen'aleyh Mekkiyedir. Ancak birkaç âyetinin Medine'de nâzil olduğu da mervîdir ki bir rivayete göre فَاِنْ كُنْتَ فٖى شَكٍّ [10/94] ilâ âhirihâ üç âyet, bir rivayete göre de وَمِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ بِهٖ وَمِنْهُمْ مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهٖ [10/40] âyetidir.

Âyetleri: Yüz dokuz.[1]

Kelimâtı: Bin sekiz yüz otuz iki.[2]

Harfleri: Beş bin beş yüz altmış yedi.[3]

Fâsılası: م ن ل harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Mekke ahâlisi Allah'ın beşerden bir peygamber göndereceğine inanmıyorlar ve ale'l-husûs kendi içlerinden bir adamın peygamberliğini inanılmayacak acîb bir şey görüyorlar; "Allah, Ebû Tâlib'in yetiminden başka bir resul bulamadı mı?" diyorlar,[4] Allah'ın kudretinden bunu istib'âd ediyorlar, haşr ü neşri de inkâr eyliyorlardı. Bu sûre, bu sebeplerle nâzil olmuştur ki فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ اٰمَنَتْ فَنَفَعَهَٓا اٖيمَانُهَٓا اِلَّا قَوْمَ يُونُسَ [10/98] âyetinde istisnâî bir surette Yûnus aleyhisselâm'ın zikrini muhtevî olması dolayısıyla[5] "Sûre-i Yûnus" tesmiye olunur.

Sûre-i Berâe'nin hâtimesinde dîn-i tevhîdin kuvvetindeki kemâl ve ulviyeti gösteren ve Rabbü'l-Arşi'l-azîm'in sırr-ı ehadiyet ve saltanat-ı rubûbiyetine müntehî olan Kur'an ve risalet meselelerinin bir teşrih ve tafsîlini muhtevî olmak ve binâen'aleyh evvelkinin hâtimesi bunun bir

---

1 Şâmiyyûn'a göre 110 âyettir (Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân,* thk. Gānim Kaddûrî el-Hamed, Kuveyt: Merkezü'l-Mahtûtât ve't-Türâs, 1414/1994, s. 163; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 238).

2 Fîrûzâbâdî 1499 rakamını zikreder (*Besâir*, I, 238).

3 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* IV, 62. Dânî bu sûrenin harflerinin 7657, Fîrûzâbâdî ise 7065 olduğunu söyler (*el-Beyân,* s. 163; *Besâir*, I, 238).

4 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 5:

ويروى أنهم قالوا: العجب أن اللّٰه لم يجد رسولاً يرسله إلى الناس إلا يتيمَ أبي طالب.

5 B -"Yûnus aleyhisselâm'ın zikrini muhtevî olması dolayısıyla".

fâtihası mesâbesinde bulunmak hasebiyle iki sûre arasındaki münasebet ve ittisal gayet vâzıhtır. Bu [2662] Mekke'de, o ise bilâhare Medine'de ve bâhusus ba'de'l-feth nâzil olmuş bulundukları hâlde tertibde bunun ve bundan sonraki daha[1] birçok Mekkî sûrelerin ondan tehir edilmiş olmasındaki hikmet de kemâl-i dikkat ve ehemmiyetle teemmül ve mülâhaza olunmak lâzım gelir. Bunun en açığı, İslâm'ın Arabdaki inkişâfından sonra cihâna intişârı devirlerinde dahi geçireceği safahâta ait birtakım işaretleri hâvî olmasıdır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓرٰ تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْحَك۪يمِ ﴿١﴾ اَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَباً اَنْ اَوْحَيْنَٓا اِلٰى رَجُلٍ مِنْهُمْ اَنْ اَنْذِرِ النَّاسَ وَبَشِّرِ الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ قَالَ الْكَافِرُونَ اِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ مُب۪ينٌ ﴿٢﴾

Meâl-i Şerîfi

الٓرٰ, işte bunlar o hakîm kitabın âyetleri (1). İnsanlar için, içlerinden bir ere "bütün insanları inzar et ve iman edenleri müjdele; kendileri için Rablerinin nezdinde bir 'kadem-i sıdk' var" diye vahyedişimiz hiç işitilmedik bir acîbe mi oldu? Kâfirler "her hâlde bu bir sâhir" dediler (2).

{الٓرٰ} Elif, lâm, râ ❁ Allah bilir murâdını... Görülüyor ki bu sûre dahi hecâ harfleri ile başlıyor. Demek ki bunda da remzî bir ifade var. Akılların [2663] künhünü kavrayamayacağı ilâhî bir sır ve mucize mevzû'-i bahis oluyor. Bu gibi sûre başlarındaki harfler hakkında Sûre-i Bakara'nın evvelinde söz geçmişti. Burada da bi-husûsihî rivayet olunmuş bazı kaviller vardır; ezcümle أنا الرب "Benim Rab", أنا الله أرى "Ben Allahım görürüm", أنا الله الرحمن "Ben Allahım Rahmânım" mânalarına remz olunduğu söylenmiş الر، حم، ن'dan الرحمن ismi terekküb ettiği de ihtar olunmuştur.[2] Ma'amâfîh bunu bu mânalara bir remz ve

---

1 B -"daha".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXVII, 136:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: «الر»، «حم»، «ن» حروف الرحمن تبارك وتعالى مقطعة.

icmal olmaktan ziyade doğrudan doğru Allah'a tefvîz-i emri îcab eden müteşâbihâttan olması haysiyetiyle gayr-i mahdud ihtimaller içinde bu mânaları da hatırlatması suretinde telakkī etmek daha muvâfıktır. Bu hurûf-ı mukatta'ayı müteşâbihâttan saymayan müfessirînin beyanlarına göre ise الٓمٓ'de olduğu gibi evvelâ sûrenin ismidir ve sâniyen "elifbâ", "ebced" gibi herkesin mâlumu olan hurûf-ı hecânın hem[1] ifrâdî ve hem terkibli haysiyetlerini anlatan yeni bir isimdir ki, aslı bulunan hurûf-ı hecâyı bir sûret-i mahsûsada ihtar ederek bu basit, mahdud, mübhem harflerden bi-hikmetillah gayr-i mahdud surette mânalı mânalı beliğ kelâmlar[2] inşâ edilebildiğini ve insanların bu sayede söyleyip anlamak gibi büyük bir nimete mazhariyetinde birçoklarının gaflet ettiği gayet dakīk bir kudret-i ilâhiye delîli bulunduğunu ve işte nazm-ı Kur'ân'ın da o[3] basit ve mahdud elifbâ harflerinden mürekkeb olmakla beraber diğer kelâmlar gibi değil herkesin bildiği elifbâyı bu yeni duydukları ve sırrına eremedikleri "Elif-lâm-râ" gibi yepyeni bir şekl-i bedî'de ibraz eden ve söz tanzîmine kādir bütün bülegā-yı beşeri tanzîrinden âciz bırakan fevkalâde bedî' ve mümtaz bir kitâb-ı hakîm olması onun min tarafillah inzal buyurulmuş bir mucize ve bir burhân-ı risalet olduğuna delâlet eden bâhir bir delil teşkil ettiğini ifham eder. Ve bütün münkirlere tehaddî ile meydan okur.

Bir de şâyân-ı dikkattir ki "Elif-lâm-mim" bütün harflere şâmil boğaz, dil, dudak üç mahrecin üçünü de muhtevî [2664] olduğu hâlde "Elif-lâm-râ"da esas itibariyle boğaz ve dil mahrecleriyle iktifâ edilmiştir. Gerçi "elif" ve "lâm" isimlerinin telaffuzunda şefevî olan fâ, mim harflerine de işaret varsa da hattaki gibi elif ve lâm müsemmâlarında bunlar yoktur. Elif, aksâ-yı halktan, "lâm", "râ" ağız içinde dil ucundan çıkar. الٓمٓ'de kelime batndan[4] başlayıp dudaktan zâhire ihrac edilmiş olduğu hâlde الٓرٰ'da henüz ağız içinde ve dil ucunda çalkanmaktadır. Bu zevke göre

1 B: "her".
2 B: "kelimeler".
3 B: "bu".
4 B: "bâtından".

الٓمٓ bütün Kur'ân'ın bir ismi olabilirse de الٓرٰ ancak sûre ismi olabilecek bir sırr-ı vahiy demek olur. Ma'amâfîh Kur'ân'ın bir ismi olduğu da söylenmiştir ki bu da o zaman henüz nüzûlünün tamam olmamış bulunması itibariyle mülâhaza olunabilir.

Allahu a'lem. {تِلْكَ} Onlar ❁ sana nâzil olan ve akılları hayrette bırakan o bedî' harfler, yani bu sûre,[1] veya kâfirlerin şaştıkları ve kabul etmek istemedikleri o sûreler {اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ} o hakîm kitâbın âyetleridir.

"**Hakîm**" hikmetli, hâkim, muhkem, mâ-bihi'l-hükm, mahkûm[un] fîh, yani hükmü kat'î mânalarına gelir ki Kur'an hakkında her biri sâdıktır. Esasen sâhib-i hikmet ve hâkim mânalarıyla "hakîm", Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsından olmakla Kur'ân'ın bu vasıf ile tavsîfi, ilâhî olan nisbetini kuvvetle ifade için bir mecaz demek olur.

"Âyât"ın "kitab"a izâfeti ya cüz'ün külle izâfetidir ki meşhur olan budur. Yani bu sûre, hikmet ve ahkâm-ı ilâhiyeyi muhtevî olarak nâzil olmakta bulunan o kitâb-ı muhkemin, o Kur'ân-ı Azîm'in âyetlerinden bir kısm-ı mahsustur[2]. Veya dâllin medlûle izâfeti olmak da mümkindir. Nitekim "Elif-lâm-râ" hurûf-ı hecâya işaret olduğuna göre asıl kitâb-ı hakîm mâna ve hurûf-ı hecâdan mürekkeb olup o mânaya delâlet eden nazm-ı celîl de onun âyâtı, yani dâlleri veya delilleri demek olur.

[2665] Her iki takdirde de kitap, hakîm olduğu gibi ona izâfetle âyetlerin dahi hakîm olduğu anlaşılır ki bu cihet, Sûre-i Hûd'da الٓرٰ كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ [11/1] diye tasrih olunacaktır. Gerek Sûre-i Hûd'da gerek Sûre-i İbrâhim'de الٓرٰ كِتَابٌ buyurulmuş olması "âyâtü'l-kitâb" izâfetinde meşhud olan evvelki vechi müeyyid görünür. Hâsılı Kur'an, ilmî ve amelî hikmet-i ilâhiye ile meşhun, ahkâm-ı Hakk'ı muhtevî olmak itibariyle mü'min ve kâfir herkes hakkında hâkim, öyle hâkim ki Kur'an ne diyorsa herkesin başına gelecek hükm-i Hak o, ef'âl-i beşer hakkında adl ü ihsan ile hükme esas ittihaz edilecek bir

---

1 B -"yani bu sûre".
2 B: "mahsûsudur".

kānûn-ı ilâhî, halka hidâyet ve mutîʻleri sevap ve cennetle tebşir ve âsîleri ikāb ve cehennem ile inzar eden katʻî hükmü mutazammın, nazım ve mânası halelden ârî ve beyan ve belâgati bedîʻ ve kavî ve tegayyür ü tahriften masûn ve mahfuz ve bâhusus ümmü'l-kitâb olan âyetleri neshi nâkābil surette ebediyyen muhkem, hakāik ve ahkâmı[1] ezeliyye, risâlet-i Muhammediyenin ekmel bir şâhidi, ve misli yapılmak ihtimâli olmayan bir mucizesi olmak üzere itmâm-ı inzâline ve icrâ-yı ahkâmına Allah teâlâ'nın katʻî hüküm ve iradesi taʻalluk etmiş olmak itibariyle mahkûm^un fîh, yani bu vecihlerden her biriyle ve bütün mânasıyla hakîm bir kitaptır. Ve işte bu okuyacağımız الٓرٰ sûresi de okuduklarınız ve daha okuyacaklarınız gibi o hakîm kitabın bir kısım âyetleridir ki bunda kâfirleri şaşıran sırr u hikmet-i ilâhiyeden bir kısmını anlayacaksınız.

{اَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَباً} Nâs için bir aceb mi oldu? ۞ Yani insanlar için taaccüb edilecek, vukūʻuna inanılmayıp şaşılacak, uʻcûbe ittihâz edilecek bir şey mi oldu?[2] {اَنْ اَوْحَيْنَٓا اِلٰى رَجُلٍ مِنْهُمْ} Onlardan bir ere -melek değil beşer cinsinden bir erkeğe, dünya mal ve mülküne [2666] müteʻallik bir servet ve azameti itibariyle alelâde insanlardan biri sayılan ve fakat âlî fezâili, kudsî hasâili itibariyle bütün insanlığın iftihar etmesi lâzım gelen en yüksek, en mümtaz bir ferdi olan büyük bir erkeğe- şöyle vahyetmemiz {اَنْ اَنْذِرِ النَّاسَ} ki nâsı inzar et ۞ bütün insanların âhirette başlarına gelecek korkunç ahvâl ve ehvâli haber ver, küfr ü isyandan korkut {وَبَشِّرِ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} iman edenlere de şunu müjdele: {اَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ} Onların Rabbi indinde kendileri için muhakkak bir[3] "kadem-i sıdk" var.

"**Kadem**" kelimesi "kıdem" mürâdifi olarak sâbıka[4] fi'l-emr, yani bir hususta sâirlerini sebk u tekaddüm hâli ve hayır ve hasene cihetinden derece ve rütbe sâhibi ki müennesi "kademe"; ve ayak, yani ayağın

---

1 B: "ahkâm-ı".

2 عند الناس عجبا buyurulmayıp da lâm-ı ihtisas ile لِلنَّاسِ عَجَباً buyurulması sade taaccüble kalmayıp bir uʻcûbe ittihaz edildiğine, gülünç bir tuhaflık addiyle aleyhinde* birtakım laflar söylendiğine delâlet eder [Müellifin notu].
* B -"aleyhinde".

3 B -"bir".

4 B: "sâbıkân".

topuktan ilerisi, daha doğrusu taban mânalarına gelir. Ve bir şeyin mukaddemine ve kahraman kimseye ıtlak olunur. "Filânın filân hizmette kademi var" demek sâbıkası ve tekaddümü var demek olur. "Filânın hayırda bir kademi vardır" demek bir mertebesi vardır demek olur. "Filân erkek veya filân kadın kademdir" demek diğerlerine ön ayak olup cür'etli ve şecaatte ileri demek olur. "Kadem-i sıdk" tâbirini de müfessirîn amel-i sâlih, sâbıka-i hayr, Levh-i Mahfuz'da tesbît ü takdir olunmuş bir saadet, yüksek bir rütbe ve makam gibi mânalarda tefsir etmişlerdir. Fakat âyetin siyâkından anlaşıldığı ve Hasan ve Katâde'den rivayet olunduğu vechile murad şefâ'at-i Muhammediye olduğu zâhirdir.[1]

"Kadem-i sıdk" Aleyhissalâtü vesselâm'ın ind-i ilâhîdeki kurbiyeti, makām-ı şefaati ve Sûre-i Kamer'de geleceği üzere اِنَّ الْمُتَّقٖينَ فٖى جَنَّاتٍ وَنَهَرٍ. فٖى مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلٖيكٍ مُقْتَدِرٍ [54/54-55][2] mısdâkınca müttakīlerin cennetlerde Allah teâlâ'nın ind-i kibriyâsında sâbit "mak'ad-i sıdk"a duhulleri için önlerine düşen delil ve [2667] pişvaları olması haysiyetlerini ifade eden bir ism-i mahsustur. Yani Allah teâlâ'nın bu Kitâb-ı Hakîm'i vahyettiği o recülün, o Zât-ı Muhammedînin Allah indinde öyle yüksek bir derece ve makamı, bir sıdk u emaneti vardır ki huzûr-i ilâhîde mü'minler için sıdk ile şefaat edecek ve önlerine düşüp cennetlere ve o[3] Melîk-i Muktedir indindeki mak'ad-ı sıdka vâsıl olmalarına kadar delâlet ve rehberlik edecektir. Binâen'aleyh beşerden bir recüle Allah teâlâ'nın böyle vahiy ve risâlet vermesi insanlık için nezd-i Hak'ta mühim bir şânı ve bunu tasdik eden mü'minler için böyle büyük bir bişâreti tazammun eder.

İmdi böyle diye bu inzar ve tebşir esası üzerine o Kitâb-ı Hakîm'in âyetlerini vahiy ile insanlar içinden dünya mal ve câhı ile şöhret ve azameti

---

1 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 103; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 10:

وروي عن أبي سعيد الخدري أنه قال: يعني شفاعة محمد صلّى الله عليه وسلّم، لهم شفيع صدق عند ربهم. وقال الحسن: هي رضوان الله في الجنة.

وقال الحسن وقتادة: هي شفاعة محمد صلى الله عليه وسلم.

2 "Şüphesiz müttakīler cennetlerde nûr içinde. Sadakat meclisinde, kudretine nihâyet olmayan bir şehinşâhın huzûr-ı kibriyâsında."

3 B -"o".

olmayan bir recüle nübüvvet ve kitap verilip Allah tarafından insanlara resul olarak gönderilmek nasıl olur da yakışıksız acîb bir şey farz edilir? Ve nasıl olur da bu hakikat, bu ihsân-ı ilâhî insanlığın medâr-ı iftihârı olmaz? Bu o nâs için bir u'cûbe mi oldu ki: {قَالَ الْكَافِرُونَ اِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ} -ع يع جع ك ح ا kıraatlerinde لَسِحْرٌ- {مُبِينٌ} Kâfirler "bu her hâlde beliğ bir sâhir -veya açık bir sihir-" dediler[1] ۞ o inzar ve tebşîri muhtevî bulunan Kitâb-ı Hakîm'e vahy-i Hak demek istemediler, ve ma'amâfîh fevkalâde olan hikmet-i i'câzı karşısında bir meshur gibi mütehassis ve mütehayyir olmaktan da kurtulamadılar da Peygamber'e sâhir, hem mübîn bir sâhir dediler. Vahiy ve nübüvveti acâib ve garâib ile aldatıcı bir sihirbaz sanatı ve o Kitâb-ı Hakîm'i bir sihir gibi göstermek istediler. Çünkü beşerden birinin Allah'tan vahiy alıp peygamber olmasına taaccüb ediyorlar.

Bâhusus beşer içinde Arabî, Kureşî, Mekkelilerden ıstıfâ olunmuş ihtişamsız bir zâtın Allah tarafından kendilerine peygamber olmasını hiç hoşlanmıyorlar, "bari bu [2668] Kur'an iki beldenin birinden azametli bir adama inse idi" لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ [ez-Zuhruf 43/31] diyorlardı. Bu âyetteki اَكَانَ istifhâmı bir istifhâm-ı inkârîdir ki onların taaccübüne taaccüb ettirmek nüktesini ifade eder. Yani taaccüb ve inkâr edilecek, Hakk'a yakıştırılamayacak şey, Allah'ın beşerden öyle bir recüle vahiy vermesi ve insanlara insandan bir resul göndermesi değil, onu Allah'a ve insanlığa yakıştıramayıp taaccüb ve inkâr etmek, sihir demeye kalkışmaktır. Doğrusu umûm insanlara inzar ve tebşir yapacak peygamber melek gönderilmiş olsa idi asıl o zaman şaşılırdı. Nitekim Sûre-i En'âm'da bunu beyânen وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلَبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ [6/9] buyurulmuştur.

Kezâlik Sûre-i İsrâ'da قُلْ لَوْ كَانَ فِى الْاَرْضِ مَلٰٓئِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنّ۪ينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَٓاءِ مَلَكًا رَسُولًا [17/95][2] buyurulacağı üzere melekten resul meleklere veya melek-haslet zevât-ı mahsûsaya münasib olurdu. Zira risâletin

1 B -"dediler".

2 "Söyle onlara, eğer Arz'da hep uslu uslu yürüyen melâike olsa idi elbette onlara semâdan melek bir resul gönderirdik."

müfîd olması için resul ile mürsel[ün] ileyhler arasında tecânüsün büyük ehemmiyeti vardır. Böyle vahy-i Hakk'a mazhariyetle kurb-i ilâhîde ahz-ı makām-ı risâlet etmiş olan bir zâtın makām-ı nübüvvetine çıkamamakla beraber onun hemcinsi olarak maiyyetinde bulunmak ve Rabbü'l-âlemîn indinde kendileri lehine öyle bir kadem-i sıdka nâil olmak gibi büyük bir saadet ve bişâreti istihfaf ve istirkab ile karşılayıp reddetmek ne kadar budalalık, ne kadar şâyân-ı teessüf ve taaccüb bir hâldir.

İnsanlara ta'lîm-i hurûf ve esmâ ile kelâm, fehm ü tefhîm-i me'ânî nimetini bahşeden Rabbü'l-âlemîn'in o vahyi veremeyeceğini ve o inzar ve tebşîri yapamayacağını ve[1] sâdık ve mütevâzı bir kulunu dilediği gibi yükseltiveremeyeceğini tevehhüm etmek, Allah vergisine bu nasıl olur gibi taaccüb etmek, hikmet-i Hakk'a karşı gelmek, Allah'ın resûlüne sâhir, âyetlerine sihir demek, hâsılı saltanat-ı ilâhiyeye rekabete kalkışmak, irşâdını iğfal saymak ne acâib hareket, ne tehlikeli cür'et bilir misiniz?

[2669]

اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْاَمْرَۜ مَا مِنْ شَفٖيعٍ اِلَّا مِنْ بَعْدِ اِذْنِهٖۜ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٣﴾ اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمٖيعاًۜ وَعْدَ اللّٰهِ حَقّاًۜ اِنَّهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعٖيدُهُ لِيَجْزِىَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِۜ وَالَّذٖينَ كَفَرُوا لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمٖيمٍ وَعَذَابٌ اَلٖيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿٤﴾ هُوَ الَّذٖى جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَٓاءً وَالْقَمَرَ نُوراً وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنٖينَ وَالْحِسَابَۜ مَا خَلَقَ اللّٰهُ ذٰلِكَ اِلَّا بِالْحَقِّۚ يُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٥﴾ اِنَّ فِى اخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ ﴿٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Rabbiniz o Allah'tır ki gökleri ve yeri altı günde olarak yarattı, sonra Arş üzerine istivâ buyurdu, emri tedbir ediyor. [2670] Hiç şefaatçi yok

1 B -"veremeyeceğini ve o inzar ve tebşîri yapamayacağını ve".

ancak O'nun izninden sonra, işte bu evsâfın sâhibi Allah'tır Rabbiniz, o hâlde O'na ibadet ediniz, artık düşünmez misiniz! (3). Dönüşünüz hep O'nadır: Hakkā Allah'ın vaadi, çünkü O ibtidâ halk ediyor sonra onu geri çevirecek, iman edip iyi iyi işler yapan kimselere adaletle karşılık vermek için, küfredenlere ise hamîmden bir şarap ve elîm bir azab var, küfrettikleri için (4). O, O'dur ki Güneş'i bir ziyâ yaptı Kamer'i bir nûr ve buna menzil menzil miktarlar tâyin buyurdu ki senelerin adedini ve hesâbı bilesiniz. Allah, bunu ancak hak hikmet ile yarattı, bilecek bir kavim için âyetleri tafsil ediyor (5). Elbette gece ile gündüzün birbiri ardınca değişip durmasında ve Allah'ın göklerde ve yerde yarattığı kâinatta korunacak bir kavim için birçok âyetler var (6).

{اِنَّ رَبَّكُمُ} Her hâlde Rabbiniz ❁ yani sizden bir recülü size inzar ve tebşir vahyi ile resul göndermesine taaccüb ettiğiniz, Kitâb-ı Hakîmine sihir dediğiniz mâlik-i emriniz {اللّٰهُ الَّذٖى} o Allah'tır ki {خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ} semâvât ü arzı altı günde halk etti. ❁ (*Sûre-i A'râf'ta buna dair îzâhât geçmişti, bak*). Bu gökler ve yer yok iken onları, yukarı aşağı bütün usûl-i kâinâtı öyle serî' bir tedric ile yarattıktan başka {ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ} sonra da Arş üzerine istivâ eyledi. ❁ Bütün bu kâinat memleketini taht-ı hükmünde tutarak hepsi üzerinde bütün ecrâm ve eflâkin, ecsâm ve ervâhın ve bütün tahtların, saltanatların, kudretlerin fevkinde icrâ-yı hüküm ve saltanata başladı. Yani {يُدَبِّرُ الْاَمْرَ} emri tedbir ediyor. ❁ Arşından arzına varıncaya kadar cüz'î küllî bütün şuûn-ı kâinâtın emr-i melekûtunu tedbir ve idare etmektedir.

"**Tedbîr**" bir işin iyi bir surette vâki' olması için ardını ve âkıbetini, önünü sonunu gözeterek takdir ve [2671] idaresi demektir ki burada murad, bütün umûrun mebâdî ve avâkıbını tâyin eden hükm ü takdîr-i Hak'tır.

O öyle bir Rabb-i müte'âldir ki {مَا مِنْ شَفٖيعٍ} O'na karşı hiç şefî' yok: ❁ O'nun işine karışacak, emr ü tedbîrine müdahale edebilecek bir şerîk ü nazîr şöyle dursun, O'nun huzûrunda bir kimse için kendiliğinden

şefaat edebilecek hiçbir şefaatçi bile yok, hiçbir zaman yoktur {اِلَّا مِنْ بَعْدِ اِذْنِهٖ} ancak O'nun izninden sonra ❁ yani ancak o vakit şefaat eden bulunabilir. Sûre-i Nebe'de يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّاۜ لَا يَتَكَلَّمُونَ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَاباً [78/38][1] buyurulduğu üzere Allah teâlâ'nın hikmet-i rahmetine mübtenî olan izni de ancak şefî'in sıdk u savabdan başka bir şey söylemeyen güzîde ahyârdan ve şefaat olunanın[2] şefaate lâyık olanlardan bulunduğu takdirde melhuz olabilecektir ki bu liyâkatin ilk şartı imandır. O'nun huzûrunda mü'minlere bir "kadem-i sıdk" tebşîri ve o inzar ve tebşir emriyle o erkeğe bu Kitâb-ı Hakîm'in vahyolunması bu izin ve sıdk ile alâkadardır. Yoksa kimin haddine düşmüş ki O'na tekarrub edebilsin, kimin haddine düşmüş ki[3] O'nun hükmüne mahkum olmasın.

{ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ} İşte Rabbiniz Allah O'dur. ❁ Böyle şerîk ü nazîri yok bir azîm-i zü'l-celâldir. {فَاعْبُدُوهُ} Binâen'aleyh O'na ibadet ediniz ❁ yani O'nu tevhid ile mâbud bilerek cemâdât ve suretler şöyle dursun, ne bir melek ne bir nebîyi bile şerîk koşmayarak münzelâtına iman edip kemâl-i ta'zîm ile kulluk ediniz. {اَفَلَا تَذَكَّرُونَ} Artık tezekkür etmez misiniz? ❁ Bu hakikatleri bilip Rabbinizin bu azamet ve saltanatını, bu celâl-i kibriyâsını hatırınıza getirip bir düşünmez misiniz? Aklınızı başınıza alıp da haddinizi bilmez misiniz? {اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعاً} Nihâyet [2672] hepinizin müctemi'an dönüp varacağınız merci' O'dur. ❁ وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ [el-En'âm 6/94] âyetinin gösterdiği gibi mevt ile rücû' ferden ferdâ olduğu cihetle burada ihtar olunan müctemi'an rücû'dan murad, ba'de'l-mevt ba's ile rücû'dur. Nitekim bu mânayı teyid ve tavzih ve isbat için buyuruluyor ki:

{وَعْدَ اللّٰهِ حَقًّا} Hakkā Allah vaadi böyle {اِنَّهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ} zira muhakkak ki O halka bed' eder, sonra onu iade de eyler ❁ yaratmayı

---

1 "O gün ki kıyâma duracak Rûh ve melâike saf saf, bir kelime söyleyemezler, o kimseden başka ki O Rahmân ona izin vermiş, o da savâbı söylemiştir."

2 B: "olunan".

3 B -"O'na tekarrub edebilsin, kimin haddine düşmüş ki".

bidâyeten neş'et-i ûlâ ile yapar, sonra çevirip iade ederek neş'et-i uhrâ ile de yapar. Bu iade ve ircâ'ı onun için yapar ki {لِيَجْزِىَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ بِالْقِسْطِ} iman edip sâlih sâlih ameller yapanlara adl ile ecr ü mükâfat versin. {وَالَّذٖينَ كَفَرُوا} Küfredenler {لَهُمْ شَرَابٌ مِنْ حَمٖيمٍ} bunlar için hamîmden bir şarap ❁ yani kızgın mayi'den bir içki {وَعَذَابٌ اَلٖيمٌ} ve elîm bir azab var. ❁ Bunları da böyle cezâlandıracaktır. Sebebi {بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ} çünkü küfrediyorlardı.

{هُوَ الَّذٖى} O O'dur ki ❁ yani bu iade ve cezâyı yapacak olan Allah, o hâlık-ı müdebbirdir ki {جَعَلَ الشَّمْسَ ضِيَٓاءً وَالْقَمَرَ نُوراً} Güneş'e bir ziyâ yaptı ve Kamer'e bir nûr. ❁ Buradan ziyâ ile nûrun bir farkı anlaşılıyor. Bunların ikisi de esasen "zulmet"in mukābili olan aydınlık hâdisesini ifade ettikleri, bunun da derece-i şiddet ve zaafına göre birçok merâtibi bulunduğu mâlumdur. Ve bunların hepsine "nûr" ıtlak edilebilir. Fakat "nûr" "ziyâ"dan e'am, "ziyâ" "nûr"dan ehas veya akvâdır. Ziyâda bir fart-ı işrak, bir sutû' [2673] ve leme'ân, şiddetli bir intişar ve ıztırab; nûrda da mutlak zulmete tekabül eden bir revnak-ı intişar ile sükûnu[1] andıran bir safâ ve letâfet mülâhaza olunur. Bir târife göre de "nûr" ziyânın pertev ve şu'âıdır ki zulmeti dâfi' olan şu'lesi, ışığı demektir. Bu, o[2] demek olur ki zulmetin zıdd-ı karîbi nûrdur. Ve ziyâda nûrdan başka bir şey de vardır. Meselâ ziyâda harâret ve nâriyet de bulunabilir. Nitekim ziyâ harûrî ve gayr-i harûrî husûsiyetlere tahlil olunabilir. Fakat nûr sırf zulmete tekabül eden ve ziyâdan bi't-tahlîl alınan bir mânadır. Bir de denilmiştir ki "ziyâ" bizzat olana, "nûr" bi'l-araz olana ıtlak edilir. Şu hâlde burada Ay nûrunun Güneş dolayısıyla verildiğini iş'âr vardır. Sûre-i İsrâ'da gelecek olan فَمَحَوْنَٓا اٰيَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَٓا اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً [17/12][3] beyânını mülâhaza ile bu daha ziyade tenvir edilmiş olur. Bu suretle Kamer'e bir nûr verilmiş olması mahv-ı Kamer meselesini de ihtar edeceğinden burada Güneş'e tapanlara karşı Şems ü Kamer'in hudus ve mahlûkiyetleri ve Allah teâlâ'nın bunlar üzerindeki hâlıkiyet ve hâkimiyeti, rubûbiyet ve tedbîri

---

1 B: "sükûneti".
2 B -"o".
3 "…sonra gece âyetini mahvettik ve gündüz âyetini gösterici kıldık…"

tefhim olunduktan başka Güneş'in ziyâ yapılması bed'-i halkı üzere bir neş'et-i ûlâ sun'unu, Kamer'in nûr yapılması da mahvından sonra neş'et-i uhrâsıyla bir iade sun'unu göstermiş oluyor ki siyâk-ı bahsi teşkil eden bu bed' ü iade kudreti ziyâ ve nûrun keşf-i[1] hâdisâtı ve cereyân-ı zamânı i'lâm eden ânât-ı tevâlîsinden de mütemâdiyen anlaşılıp durmaktadır. Velâkin ahvâl-i Kamer'den neş'et-i uhrâ delâleti daha sarih ve daha mufassal okunmaktadır. Fi'l-vâki' Allah teâlâ âyet-i nehâr olan Şems'i bidâyet-i halkında bizâtihi ziyâdâr olarak inşâ etmiş ve henüz onu mahv ü tekvir etmediğinden o neş'et-i ziyâ müstekarrını bulmak üzere el-hâletü hâzihî cereyan etmekte bulunmuştur. Âyet-i leyl olan Kamer'i ise neş'et-i ûlâsından çıkarıp mahvetmiş ve ona bir neş'et-i uhrâ ile ziyâdan mün'akis bir nûr vermiştir. Yani جَعَلَ Şems'e [2674] ta'alluku itibariyle inşâ ve Kamer'e ta'alluku itibariyle tasyirdir[2].[3]

Evet, Allah O'dur ki Şems'i bir ziyâ yaptı ve Kamer'i bir nûr {وَقَدَّرَهُ مَنَازِلَ} ve ona -yani Kamer'e- birtakım menziller takdir etti ۞ Kamer, menzilden menzile seyreder ve her birinde nûru muhtelif tehavvülât ile bir mikdâr-ı mahsus arz eyler. Araplar menâzil-i Kamer'i yirmi sekiz menzil sayarlardı ki her birinde Kamer bir gece bulunur, bir veya iki gece de gizlenir, şöyle ki: Eş-şeretan[4], el-bütayn, es-süreyyâ, ed-deberân, el-hek'a, el-hen'a, ez-zirâ', en-nesre, et-tarf, el-cebhe, ez-zübre, es-sarfe, el-'avvâ', es-simâk, el-ğafr[5], ez-zübânâ, el-iklîl, el-kalb, eş-şevle, en-ne'âim,[6] el-belde, sa'dü'z-zâbıh, sa'd-i büla', sa'dü's-sü'ûd, sa'dü'l-ahbiye, el-ferğu'l-evvel[7], el-ferğu'l-muahhar, er-reşâ ki hût'tur.[8] Bunlar, o burçlar o mevâki'ü'n-nücûmdur ki câhiliye Arapları envâ'-i müstamtarayı bunlara nisbet ederlerdi.

---

1 B: "keşfi".
2 B: "tasvirdir".
3 Nahiv nokta-i nazarından bu farkı وَجَعَلَ الْقَمَرَ نُوراً takdîriyle anlamak ve nûr-ı Kamer'in ziyâ-yı Şems'e alâkasını daha kuvvetli mülâhaza ettirmek için ikinci جَعَلَ'nin hazfedilmiş olduğu nüktesini düşünmek daha evlâ olur [Müellifin notu].
4 B: "Es-seretân".
5 M ve B: "el-fakr".
6 B -"el-ğafr, ez-zübânâ, el-iklîl, el-kalb, eş-şevle, en-ne'âim".
7 M ve B -"el-ferğu'l-evvel".
8 İbn Kuteybe, *el-Envâ'u fî mevâsimi'l-Arab,* yy., ts., s. 16-84.

Hâsılı Allah o ziyâ ve nûru yaptı ve o nûra menzil menzil muhtelif miktarlar tâyin etti ki {لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنٖينَ وَالْحِسَابَ} senelerin adedini ve hesâbı bilesiniz ❁ yani o ziyâ ve nûr ve ihtilâf-ı mekādîr delâletiyle ecrâm ve ecsâmdan, eşyâ ve mekândan mebde' ve me'âdı idrâke medar olacak olan eşyâ ve mekândan zaman fikrine ve aded ve hesab ilmine geçip dînî dünyevî maslahatlarınız için garaz-ı ilmî ta'alluk eden ve dünyadan âhirete doğru ömürlerinizin cereyânını gösteren senelerin adedini ve aylar, günler, geceler vesâire gibi alâkadar olmanız lâzım gelen vakitlerin hesâbını bilesiniz, Allah'a hesap vermek için nefsinizi ve a'mâlinizi muhasebe edecek hesâbı belleyesiniz {مَا خَلَقَ اللّٰهُ ذٰلِكَ اِلَّا بِالْحَقِّ} [2675] Allah onu başka vechile değil ancak hak hikmet ile halk etti ❁ yani o ziyâ ve nûr ve o mekādîr ü menâzil ile gördüğünüz o Şems ü Kameri bâtıl ve abes yaratmadı. Bunlar gayr-i mahluk veya ma'dûm olmamakla beraber keyfemettefak bir tesadüf ile veya bir oyuncak gibi hikmetsiz ve fâidesiz bir surette yaratılmış da değildir. Allah bunları ancak hak ile, nefsü'l-emrde sâbit ve mütehakkık hikmet-i bâliğa ile yarattı.

"**Hak**" kelimesi masdar ve sıfat ve isim olur. Ve bu suretle mütenevvi' mânalarda kullanılır. En umûmî olarak ma'nâ-yı masdarîsi sübut ve tahakkuk-ı vücûd diye ifade olunur ise de bunun esas mefhûmunda bir mutabakat mânası vardır ki evvelemirde ezhân ile a'yânın, ta'bîr-i diğerle enfüs ile âfâkın, ilim ile mâlumun mutabakatını ifade eder.

Ve bu haysiyet ile kâh ezhâna ve kâh a'yâna ıtlak edilir. Ezhânın a'yâna mutabakatı haysiyetiyle kullanıldığı zaman "sıdk" u "savâb" gibi akvâl ve efkâra ve kazâyâ ve ahkâma ve iradenin gāye-i murâda mutabakatı itibariyle "adl" ü "hikmet" gibi ef'âle vasf olur. A'yân tarafından mülâhaza olunduğu zaman da tahakkuk ve vukū' demek olur. Frenkler evvelkine "vérité", ikinciye "réalité" derler. Evvelki süjenin, ikinci objenin vasfıdır; fakat yalnız değil diğerine mutabakatı haysiyetiyle. İşte hak ve hakikatin hakikati bu iki vechin intibak ve cem'iyyeti olduğundan dolayı hak mânen ve sureten her vechile vücûd diye târif edilir ki bu da vücûb-i vücûd demek olur. Vücûb-i vücûd ise ya bizâtihi veya li-gayrihi olarak

mülâhaza edilebilir. Lizâtihî vücûb-i vücûd vücûdu zâtının muktezâsı olup hiçbir vechile gayra muhtaç olmayan ve hiçbir noksanı kabul etmeyen ezelî ve ebedî bütün sıfât-ı kemâli câmi' bulunan Vâcib teâlâ'ya mahsustur ve "el-Hak" ism-i şerîfi O'nun esmâ-i hüsnâsındandır. Hak teâlâ enfüs [2676] ve âfâkın ve bütün izâfâtın fevkinde onların nokta-i intibaklarına ve vücûd-i vücûblarına hâkimdir. Ve bütün merâtib-i hak O'nundur. Ve O'ndan dolayı ve O'nun içindir. Bütün enfüs ve âfâkın yekdiğerine mutabakat[1] ile hakkiyet ve tahakkuku, yani mâsivallah kendi zatlarından dolayı kendileri için ve kendi îcabları, kendi haklarıyla değil ancak Hak teâlâ'nın îcâbı ile ve O'nun hakkı için mevcud mütehakkıktırlar. Kendi kendilerine hâlik ve bâtıl oldukları hâlde Allah'ın halkıyla Allah için haktırlar. Binâen'aleyh bunlar vâcibü'l-vücûd li-gayrihi, yani hak li-gayrihidirler. Hak teâlâ'nın tahsis ettiği ecel-i müsemmâ ve mikdâr-ı mahsus ile nisbî bir suret ve mânada "hak" ismini alırlar. Her birinin haddi, vech-i hak ile alâkadar bir hakikati ve yekdiğerine karşı hukūku vardır. Nitekim مَا[2] خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَٓا اِلَّا بِالْحَقِّ وَاَجَلٍ مُسَمًّى [el-Ahkâf 46/3][3] âyeti de bunu nâtıktır. Ve "hak" kelimesinin ıtlâkātındaki tenevvü' hak li-gayrihi mânasının vücûhuna aittir. Ve bütün me'ânîsinde "hakk"ın mukābili "bâtıl"dır ki mümteni', ma'dûm, hâlik, hata, zulüm, abes ve boş mânalarına gelir. Vâcib li-zâtihi mânasına olan "el-Hak" isminin cem'i yoktur. Diğer mânalarda "hakk"ın cem'i makamında "hakāyık" kullanılır. Bir de hak "vâcib^ün leh", yani bir şeyin lehine olan vâcib mânasına gelir ki bu da bir ıtlâk-ı mahsus olmakla beraber evvelki esas mânaya müteferri'dir. "El-Hak" ism-i şerîfi bunun da mebde' ve damânıdır. Bu mânanın cem'inde "hukūk" denilir ki mukābili "vâcib^ün aleyh" veya sadece "vâcib", "vecîbe" ve örfümüzde "vazife" dahi denilir. Bütün hak ve hukūkun merci'i olan Hak teâlâ vâcib li-zâtihi olduğundan O'nun hukūku vardır. Ve ulûhiyet ve rubûbiyet O'nun hakkıdır. Fakat aleyhine vecîbe ve vazife tasavvur

---

1 B: "mutabakati".
2 M ve B: "وما".
3 "Biz o gökleri ve yeri ancak hak ile ve müsemma bir ecel ile yarattık…"

olunamaz. فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ [Hûd 11/107; el-Burûc 85/16][1] ve لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ 'dir [el-Enbiyâ 21/23][2]. Ancak وَعْدَ اللّٰهِ حَقًّا [en-Nisâ 4/122], كَتَبَ[3] عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ [el-En'âm 6/12], وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ [Yûnus 10/19] mantuklarınca kendinin kendiye îcab ettiği husûsât vardır. Ve ancak bu mâna ile ibâdın ve mahlûkātın Allah üzerinde hakkı mülâhaza [2677] olunabilir. Ve lisân-ı şer'de vârid olmuştur. Bu âyetteki اِلَّا بِالْحَقِّ'ı İbn Cerîr gibi bazı müfessirîn Allah teâlâ'nın isimlerinden olan "el-Hak" ism-i şerîfiyle tefsir etmiştir ki bu surette bâ[4] sebebiye olmak zâhirdir. Ekser müfessirîn ise رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا [Âl-i İmrân 3/191], وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ [ed-Duhân 44/38][5] âyetleri delâletiyle boş, abes ve oyuncak olmamak, yani Hak teâlâ'nın murâdına mutabık birçok mesâlih ve menâfi'-i mühimme terettüb etmek mânasına ilim ve iradeyi câmi' hikmet-i bâliğa ile tefsir etmişlerdir ki hak li-gayrihi mânasındandır ve bâ[6] mülâbesedir.

O Hâlık teâlâ {يُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ} ehl-i ilim olan, ilmi bulunan bir kavim için âyetlerini tafsil eder, ❁ ilmi olanlar ve ilim şânından bulunanlardır ki Hakk'ın hikmet ve ahkâmına delâlet eden tekvînî veya tenzîlî âyetlerinin tafsîlâtına vâkıf olur ve onlarla intifâ' edebilir. Ve ilimlerin terakkī ve tezâyüdü bu tafsîli ile alâkadar olarak nâmütenâhî gider. Ve anlaşılıyor ki bu tafsil ve terakkīde cem'iyyet ve ictimâ'iyetin de bir ehemmiyyet-i mahsûsası vardır. Burada bilhassa ilim sıfatının zikri "hak" mefhûmunda bâlâda beyan ettiğimiz mutabakat kaydına bir işaret demektir. Hakkın ilmi vardır ve hak ile âlim alâkadar olur. O âyetler ne gibi?

{اِنَّ فِى اخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ} Her hâlde leyl ü nehârın ihtilâfında ❁ gece ve gündüzün birbiri arkasına değişip durmalarında[7] {وَمَا خَلَقَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ}

---

1 "…Ne dilerse yapar." / "Dilediğini yapar (fa''âlün limâ yürîd)dir."
2 "O yaptığından mes'ul olmaz…"
3 M ve B: "ربكم".
4 M: "bâ-i".
5 "Ve Biz o göklerle yeri ve aralarındakileri oyuncululkla yaratmadık."
6 M: "bâ-i".
7 B: "durmasında".

ve Allah'ın semâvât ü arzda halk ettiği şeylerde - yükseklerde Şems ü Kamer ve kevâkib gibi ecrâm-ı neyyireden ve bunlardaki ziyâ ve nûr, miktar ve menâzil ve harekâttan ve kuvâ-yı melekûtiyeden ecsâm-ı kesîfeye ve arzdaki me'âdin ve nebâtât ve hayvânâta ve bunların zerrât ve havâssına ve ilm ü marifete varıncaya kadar bütün esnâf-ı masnû'âtta - {لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ} ittikā edecek -[2678] hesâbını bilip korunacak- bir kavim için nice âyetler vardır. ❁ İnsan olanlar bunları taharrî etmek lâzım gelir. Yalnız gece ile gündüzün ihtilâf ve te'âkubu bile ilm-i beşerin, hayât-ı dünyânın mâhiyetini anlatmaya, bed' ü iadeyi fehmettirmeye, âhireti hesab ettirip cezâ-yı ameli düşündürmeye ve hakk u hukūka riayet ederek Allah'ın ikābından korunmak ve Vech-i Hakk'a kavuşmak için tarîk-ı haktan ayrılmamak hissini vermeye kâfi gelir.

إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَٓاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَاطْمَاَنُّوا بِهَا وَالَّذِينَ هُمْ عَنْ اٰيَاتِنَا غَافِلُونَۙ ﴿٧﴾ اُو۬لٰٓئِكَ مَأْوٰيهُمُ النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨﴾ إِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ يَهْدِيهِمْ رَبُّهُمْ بِإِيمَانِهِمْۚ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهِمُ الْاَنْهَارُ فِى جَنَّاتِ النَّعِيمِ ﴿٩﴾ دَعْوٰيهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌۚ وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Onlar ki Bizim likāmızı arzu (veya ümit) etmezler ve dünyâ hayat ile râzı olup onunla mutmain olmuşlardır ve onlar ki Bizim âyetlerimizden gāfildirler (7). İşte bunların kesbleri sebebiyle varacakları yer ateştir (7). Amma iman edip güzel güzel ameller yapan kimseler, onların Rabbi kendilerini imanları sebebiyle hidâyetine erdirir, na'îm cennetlerinde altlarından ırmaklar akar (7). Orada duaları سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ, sağlıkları سَلَامٌ, dualarının sonu da hakikat اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ'dir.

[2679] {إِنَّ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَٓاءَنَا} Likāmızı ümit etmez olanlar ❁ yani Allah'a rücû'u[1], ba's olunup huzûr-ı Hakk'a varmayı arzu etmeyenler

1 B: "rücû'".

veya Hakk'ın huzûruna varıp hesap vereceklerini me'mul etmeyenler ve binâen'aleyh öyle şey mi olur gibi istib'âd ederek hesap ve ikābdan korkmayan veyahut hüsn-i sevab arzusunu, cemâlullaha ermek ümidini beslemeyenler {وَرَضُوا بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} ve -dünyâ hayâta- pek alçak veya pek yakın hayâta râzı olup {وَاطْمَاَنُّوا بِهَا} onunla mutmain olanlar ❁ dünya zevkine ermekle kalbi sükûnet bulan ve istikbâli hatardan sâlim imiş gibi ona kāni' ve emin olup ilerisini düşünmeyenler {وَالَّذٖينَ هُمْ عَنْ اٰيَاتِنَا غَافِلُونَ} ve âyetlerimizden gāfil bulunanlar ❁ bazılarına demin işaret olunduğu vechile mükevvenât sahifelerinde tafsil edilmiş veya onları tezkir ve onlarla istişhâda tenbih etmek üzere inzal buyurulmuş olan ve hayât-ı dünyanın denâet ve fâniliğine ve likāullahın hakkıyetine ve âhiretin ehemmiyetine delâlet etmekte mealleri müttefik bulunan ve ilm ü ittikā ile istifade edilmesi lâzım gelen ilâhî delâil ve alâmâtı asla nazar-ı i'tibâra almayan, tefekkür etmeyen o lâübâli gāfiller {اُو۬لٰٓئِكَ} bütün bunlar ❁ bu kötü evsâf ile muttasıf bulunan imansızlar yok mu {مَأْوٰيهُمُ النَّارُ} her hâlde bunların son yatakları ateştir. ❁ Yani o gönül[1] verip mutmain oldukları dünyâ hayat ve zevkinde kalacak değil, cehenneme gideceklerdir: {بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} Sebebi, kesbleri ❁ dünyada o ümitsizlik, o dünyaperestlik, o gaflet huylarını kesbetmiş olmaları ve gönül işlerinin en kötüsü ve [2680] birçok masiyetlerin, fenalıkların menşe'i olan bu kötü huyların kesbini itiyad eylemiş bulunmalarıdır. Bunlara mukabil:

{اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} İman edip sâlih sâlih -imana yaraşır- ameller yapanlar muhakkak {يَهْدٖيهِمْ رَبُّهُمْ بِاٖيمَانِهِمْ} bunları kendilerinin Rabbi olan o Rabb-i celîl imanları sebebiyle dosdoğru muradlarına erdirecek {تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهِمُ الْاَنْهَارُ فٖى جَنَّاتِ النَّعٖيمِ} na'îm cennetlerinde altlarından ırmaklar akacak öyle bir nimet ve saadet cereyânı ki {دَعْوٰيهُمْ فٖيهَا} orada davaları ❁ bütün dua ve nidâları {سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ} Sübhânek'allâhümme ❁ yani bu dua, bu söz. Çünkü derd-i fenâdan, endîşe-i istikbâlden kurtulmuş, va'd-i Hakk'a ermiş, rıdvâna müstağrak olmuş, imanı ayne'l-yakīni geçmiş hakka'l-yakīne değmiş, artık başka bir talep ve maksatları

1 B: "gönlü".

kalmamış bulunacağından duaları Allah'a hep böyle arz-ı tesbih ve tenzih {وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا} ve orada tahiyyeleri ❁ Allah'tan, melâikeden aldıkları iltifat ve birbirlerine verdikleri sağlık tekrîmi mübhem bir işaret veya cüz'î ve muvakkat şöyle bir temenni değil {سَلَامٌ} hep selâm ❁ bilâ kayd ü şart selâmet, bütün mekrûhâttan mutlak ve dâimî bir selâmet {وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ} ve davalarının âhiri: dua ve zikirlerinin hâtimesi {اَنِ} hakikaten şu şan {الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} "Elhamdü lillâhi Rabbi'l-âlemîn" diye Allah'a hamd ü şükrandır ki Fâtiha'nın evvelidir (*oradaki îzâhâta bak*). Mün'ime bir ta'zîm-i mahsus demek olan "hamd"in zevk-i nimeti takdirden husûle gelen yüksek bir inşirah ve sürur ifade ve ilan ettiği ve merâtibi geçmiş idi. Onun [2681] için burada nimet ve mün'imin kadrini takdir ve hakkına tâzim etmek zevki Fâtiha'dan anlaşıldığı vechile hidâyet ve saadetin yalnız[1] evveli değil, bütün ni'met ü saâdetin âhir ve aksâsı ve kemâl-i saâdetin müntehâsı olduğunu ve bu suretle na'îm-i cennetin nâmütenâhîliğini ve rıdvân-ı Hakk'ın ekmel-i kül olduğunu, ehl-i cennet na'îm cennetleri içinde bugün kalb-i beşere hutur bile etmemiş olan ni'am-ı ebediye ile mütena"im olurken dünyada birçoklarının yaptığı gibi hırs-ı tena"ümle mün'imi unutmayacak veya itiyad ile nimeti horlamayacak; "ol mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler" kabîlinden olmayacak, nimetin kadrini bilecek, mün'imi görecek, O'nun hakk-ı şân ü azametini bütün zevkiyle duyacak ve fakat hakk-ı itmi'nânını kemâl-i ni'mette değil kemâl-i mün'imde bulacak ve onun için cennette hiçbir noksan ve ihtiyaç bulunmadığı ve ibadet için teklif dahi olmadığı hâlde ehl-i cennet en büyük lezzet ve ibtihâcın kibriyâ-yı Hakk'ı iclâl ve tekrimde bulunduğunu görerek Allah'a duadan ayrılmayacak ve bütün davaları ve duaları her maksaddan ârî olarak münhasıran Allah'a tesbih ve tahmidden ibaret olacak ve her duada[2] Allah'tan tahiyye-i selâm alarak başkaca bir hazz-ı saâdete erecek ve binâen'aleyh dualarının hepsi behemehâl hamd ile neticelenecektir. Dünyada bu zevk ü lezzetin misâli namazdır. Bundan gâfil olan ve herhangi bir alay ve nümâyiş seyri için

1 B -"yalnız".
2 B: "günü".

koşan çocuklar ve câhiller namazı bir külfet sayarak ancak bir teklif ve tazyik tahtında kılarlar ve başları dara gelmeden Allah'a dua ve ibadet etmezler.

Ârifler ise bunu büyük bir zevk ve mi'râc bilirler. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm وَجُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ[1] ve اَلصَّلَوةُ مِعْرَاجُ الْمُؤْمِنِ[2] buyurmuştur. Ve yine dünyada ehl-i cennetin bu zevkine hemhâl olmak içindir ki tahiyyeleri selâm olan ehl-i İslâm her dua ve tezkirlerinin sonunda bir Fâtiha okurlar. Çünkü insanlar dünyada itiyad ettikleri yaşayış [2682] hâlet-i rûhiyesiyle ölecekler ve öldükleri gibi haşrolunacaklardır. Ve bundan dolayı bir gününü[3] mutlaka bir gecenin tâkip etmesi muhakkak ve âhiri ölüm olduğu şüphesiz bulunan hayât-ı dünyâya mutmain olup da likā-yı Hakk'a karşı küfr ü küfran ile yaşayanlar ölümden sonra azâb-ı elîm ile yatakları olan nâr-ı cehenneme giderken ehl-i iman ve şükran, selâm ü selâmetle الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ diyeceklerdir.

Şimdi likāullâhı arzu veya ümit etmemek, hayât-ı dünyâya râzı ve[4] mutmain olmak, âyât-ı Hak'tan gaflet etmek, seyyielerinin sürüklediği seyyiât ile hatîât cümlesinden olmak üzere o kâfirler bu hak vaadleri tekzib ve kendilerine bir şer olan azâbı bir hayır[5] isti'câl eder gibi isti'câl ederek "hani Allah öyle kādir de kâfirlere, âsîlere azâbını neye tehir ediyor? Şimdiden hesâbımızı görüverse ya, başımıza taşlar yağdırıverse ya!..." mı diyorlar? Veya dünyada başlarına bir sıkıntı geliverirse sabredemeyip "Allah canımızı alsa" mı diyorlar?

وَلَوْ يُعَجِّلُ اللّٰهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَقُضِيَ اِلَيْهِمْ اَجَلُهُمْۜ فَنَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَٓاءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿١١﴾ وَاِذَا مَسَّ الْاِنْسَانَ الضُّرُّ دَعَانَا لِجَنْبِهٖٓ اَوْ قَاعِدًا اَوْ

---

1 Ebû Yûsuf, *el-Âsâr,* s. 57; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* V, 59; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 285; Nesâî, İşretü'n-Nisâ, 1.
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 226.
3 B: "durmasında".
4 B: "veya".
5 B -"kendilerine bir şer olan azâbı bir hayır".

قَٓائِماًۚ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُ ضُرَّهُ مَرَّ كَاَنْ لَمْ يَدْعُنَٓا اِلٰى ضُرٍّ مَسَّهُۜ كَذٰلِكَ زُيِّنَ لِلْمُسْرِفِينَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٢﴾

[2683] **Meâl-i Şerîfi**

Eğer Allah, insanlara şerri onların[1] hayır[2] ivercesine ivdikleri gibi ivecek olsa idi ecellerini kendilerine yetiriverir idi, fakat likāmızı arzu etmeyenleri bırakırız tuğyandan kör körüne giderler (11). İnsana bir sıkıntı da dokundu mu gerek yan yatarken gerek otururken gerek dikilirken Bize dua eder durur, derken kendisinden sıkıntısını açıverdik mi sanki kendine[3] dokunan bir sıkıntı için Bize yalvarmamış gibi geçer gider. İşte o müsriflere yaptıkları ameller böyle tezyin edilmektedir (12).

{لِلْمُسْرِفِينَ} O müsriflere ❁ ki zikrolunan fena evsâf ile muttasıf olanlardır. Bunlar Hakk'ı tanımak ve sâlih amel yapmak için kendilerine bahşedilmiş olan kuvâ ve meşâʿiri: akl u fikri fâni şehvetler uğrunda sûʾ-i istiʿmâl ederek âyât-ı Hak'tan gaflet ve ebedî olan naîm cennetlerini gelip geçici dünyâ hayâta, alçak ve hasis hevesâta feda ve bu suretle ömürlerini heder ettikleri için müsrif, zâlim ve mücrimdirler.

Ey bu Kitap ile o Peygamber'in gönderildiği bugünkü insanlar:

وَلَقَدْ اَهْلَكْنَا الْقُرُونَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَمَّا ظَلَمُواۙ وَجَٓاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُواۜ كَذٰلِكَ نَجْزِى الْقَوْمَ الْمُجْرِمِينَ ﴿١٣﴾ ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَٓائِفَ فِى الْاَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ ﴿١٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için Biz sizden evvel kurûnu, kendilerine peygamberleri beyyinât ile geldikleri hâlde zulmettikleri ve [2684] imana gelmeleri ihtimâli kalmadığı vakit helâk eyledik. İşte mücrim kavimleri Biz böyle

1 B: "olanların".
2 B: "hayrı".
3 B: "kendilerine".

cezâlandırırız (13). Sonra onların arkasından sizi arzda halifeler yaptık ki bakalım nasıl ameller işleyeceksiniz. (14).

{لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ} Ki nasıl amel yapacaksınız bakalım gözetleyelim diye ❁ yani nice karnların ihlâkinden sonra sizin istihlâf olunup dünyaya getirilmenizin hikmeti eğlenmeniz değil, iradenizle sa'y ü faaliyetiniz, çalışmanızdır. لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً [el-Mülk 67/2][1] mantûkuyla dahi beyan olunduğu üzere en güzel amellere çalışmanız mükellefiyetidir. Ve çalışmanızdan maksûd-i aslî, en güzel amellerin keyfiyetlerindeki hüsnün zuhûrudur. Ve manzûr-ı ilâhî olacak olan o hüsnün zuhûrudur ki bi-emrihî teâlâ âmillerini cennâtü'n-na'îm saadetine mazhar edecek ve binâen'aleyh muhsinlere âhirette daha güzeli me'a-ziyâdet[in] verilecek ve yakında görüleceği üzere لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ [10/26] va'd-i ilâhîsi tecellî eyleyecektir. Yoksa çirkin fiiller maksad-ı hilkatten hâriçtir.

Hâlbuki ey Resûl-i Hak:

وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍۙ قَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَٓاءَنَا ائْتِ بِقُرْاٰنٍ غَيْرِ هٰذَٓا اَوْ بَدِّلْهُۜ قُلْ مَا يَكُونُ لٖٓي اَنْ اُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَٓائِ نَفْسٖيۚ اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَيَّۚ اِنّٖٓي اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّٖي عَذَابَ يَوْمٍ عَظٖيمٍ ﴿١٥﴾ قُلْ لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَلَٓا اَدْرٰيكُمْ بِهٖۘ فَقَدْ لَبِثْتُ فٖيكُمْ عُمُراً مِنْ قَبْلِهٖۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٦﴾ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً اَوْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِهٖۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْمُجْرِمُونَ ﴿١٧﴾ وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ وَيَقُولُونَ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ شُفَعَٓاؤُ۬نَا عِنْدَ اللّٰهِۜ قُلْ اَتُنَبِّؤُ۫نَ اللّٰهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِي السَّمٰوَاتِ وَلَا فِي الْاَرْضِۜ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿١٨﴾ وَمَا كَانَ النَّاسُ اِلَّٓا اُمَّةً وَاحِدَةً فَاخْتَلَفُواۜ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فٖيمَا فٖيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١٩﴾ وَيَقُولُونَ لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّهٖۚ فَقُلْ اِنَّمَا الْغَيْبُ لِلّٰهِ فَانْتَظِرُواۚ اِنّٖي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرٖينَ ﴿٢٠﴾ وَاِذَٓا اَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَّٓاءَ مَسَّتْهُمْ اِذَا لَهُمْ مَكْرٌ فٖٓي اٰيَاتِنَاۜ قُلِ اللّٰهُ اَسْرَعُ مَكْراًۜ اِنَّ

1 "…sizi imtihana çekip şunu bildirmek için ki hanginiz amelce daha güzel…"

رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ ﴿٢١﴾ هُوَ الَّذ۪ي يُسَيِّرُكُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِۜ حَتّٰٓى اِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلْكِۚ وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِر۪يحٍ طَيِّبَةٍ وَفَرِحُوا بِهَا جَٓاءَتْهَا ر۪يحٌ عَاصِفٌ وَجَٓاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ اُح۪يطَ بِهِمْۙ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِص۪ينَ لَهُ الدّ۪ينَۚ لَئِنْ اَنْجَيْتَنَا مِنْ هٰذِه۪ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِر۪ينَ ﴿٢٢﴾ فَلَمَّٓا اَنْجٰيهُمْ اِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّۜ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْۙ مَتَاعَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ثُمَّ اِلَيْنَا مَرْجِعُكُمْ فَنُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٣﴾

[2686] **Meâl-i Şerîfi**

Böyle iken âyetlerimiz birer beyyine olarak karşılarında okunduğu zaman likāmızı arzu etmeyenler "bundan başka bir Kur'an getir veya bunu değiştir" dediler, de ki: "Onu kendiliğimden değiştirmekliğim benim için olacak şey değildir, ben ancak bana vahyolunana ittibâ' ederim; ben, Rabbime isyan edersem şüphesiz büyük bir günün azâbından korkarım" (15). De ki: "Eğer Allah dilese idi ben onu size okumazdım, hiçbir suretle de size onu bildirmezdi. Bilirsiniz ki ben sizin içinizde bundan evvel bir ömür durdum, artık bir kere aklınıza müracaat etmez misiniz?" (16). Artık bir yalanı Allah'a iftira eden veya O'nun âyetlerine yalan diyenden daha zâlim kim olabilir? Şüphe yok ki mücrimler, felâh bulmaz (17). Allah'ı bırakıyorlar da kendilerine ne zarar ne menfaat veremeyecek şeylere [2687] tapıyorlar, ve "ha, onlar bizim Allah yanında şefaatçilerimizdir" diyorlar, de ki: "Siz Allah'a göklerde ve yerde bilmediği bir şey mi haber vereceksiniz? Hâşâ O onların isnad ettikleri ortaklıklardan münezzeh sübhân; yüksek, çok yüksektir" (18). İnsanlar bir tek ümmetti, sonra ihtilâf ettiler. Eğer Rabbinden ezelde bir kelime sebketmiş olmasa idi o ihtilâf edip durdukları şeylerde şimdiye kadar beynlerinde hüküm verilmiş bitmişti (19). Bir de "ona Rabbinden bambaşka bir âyet indirilse ya" diyorlar, sen de ki: "Gayb ancak Allah'a mahsus, intizar edin ben de sizinle beraber muntazır olanlar-

danım" (20). İnsanlara dokunan bir sıkıntıdan sonra bir rahmet tattırdığımız zaman da âyetlerimiz hakkında derhâl bir mekirleri vardır, de ki: "Allah'ın mekri daha çabuktur, haberiniz olsun: Elçilerimiz yaptığınız mekirleri yazıp duruyorlar" (21). O, O'dur ki sizleri karada ve denizde gezdirtir, hatta gemilerde bulunduğunuz ve içindekileri alıp hoş bir hava ile aktıkları ve tam onunla ferahlandıkları sırada ona şiddetli bir fırtına gelir çatar, ve her yerden onlara dalga gelmeye başlar ve zannederler ki tamamen ihâta olunup bittiler. O vakit Allah'a dini hâlis kılarak dua ederler[1]: "Ahdimiz olsun ki" derler, "eğer bizi bundan halâs edersen, şeksiz şüphesiz şükreden kullarından oluruz" (22). Derken vaktâ ki onları halâs eder, çıkar çıkmaz yer yüzünde haksızlıkla bağye başlarlar. Ey insanlar, bağyiniz sırf kendi aleyhinizedir, o alçak hayâtın biraz zevkini sürersiniz, sonra döner Bize gelirsiniz, Biz de bütün yaptıklarınızı size haber veririz (23).

{وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ} ❁ Burada mukteza-yı zâhir hitab zamiriyle عليكم denilmek iken عَلَيْهِمْ diye gıyaba geçilmesi ihlâk olunan karnlar gibi imansızlık eden, yani yaptığı işlerin nazar-ı ilâhîye arzını ve ona göre hüsn-i hakkını hesâba almayarak ve istihlâf gayesinin hilâfına olarak Hakk'ı tekzib ve O'nunla mücadeleye kalkışan mücrimlerden i'râz ve bunları şeref-i hitâbdan ıskāt ile ber vech-i âtî cinayetlerini ta'dâd için Resûlullah'a tevcîh-i kelâmı ifade eden bir iltifat nüktesidir. [2688] "Tilâvet" fiilinin تُتْلٰى diye muzârî sîgasıyla ifadesi de tilâvet teceddüd ettikçe onların âtîdeki cürümlerinin ve cevaplarının velev ara sıra olsun mutlaka tekerrrür edeceğini iş'âr eder ki meal şu demek olur:

Ey Resûl-i Hak! Senin gönderildiğin nâs içinde velev sûret-i umûmiyede olsun hitâba lâyık olmayan, Hak'tan hoşlanmayan öyle kimseler vardır ki ahkâm-ı Hakk'ı gösteren tevhîdin hakkıyetini ve şirkin[2] butlânını anlatan âyetlerimiz delâletleri vâzıh, hükümleri açık beyyinât olarak insanlara karşı tilâvet olunduğu veya olunacağı vakit

1 B: "edenler".
2 B: "şirk".

{قَالَ الَّذٖينَ لَا يَرْجُونَ لِقَٓاءَنَا} bizim likāmıza ümidvâr olmayan -Hakk'ın huzûruna çıkmaya yüzü olmayan o kalb ve ameli, fikr ü emeli bozuk- Hak düşmanları {ائْتِ بِقُرْاٰنٍ غَيْرِ هٰذَٓا اَوْ بَدِّلْهُ} "bundan başka bir Kur'an getir" veya "bunu tebdil et" dediler ve derler. ❁ Yani işimize gelmeyen, keyiflerimizi okşamayan, olmasına ihtimal verip düşünmek bile istemediğimiz ba'sden, hesaptan, cezâdan bahseden, Allah'tan başka perestiş ettiğimiz mâbudlarımızı zemm ü ibtal ve gözümüzün gönlümüzün tesellisi o kıymetli ve sanatlı dilrubâ putlarımızı takbih ve ta'yîb eden, ayıplarımızı yüzlerimize vurup mütemâdiyen Allah'a ibadete sevk eden, istikāmet ve ittikādan ayrılanları yarınki kahr u azab va'îdleriyle[1] tehdit edip duran, şu alçak hayat içinde yoğurulmuş süflî beşeriyetin hâline mizâcına uymayacak temiz ve aynı zamanda faal ve mücahedeli yüksek bir hayat isteyen bu Kur'ân'ı bırak da bize okuyacak başka bir kitap, tab' u mizâcımıza muvâfık diğer bir kıraat kitabı getir veya bunu olduğu gibi bırakma da tebdil ve tağyir et, hoşlanmadığımız bazı âyetlerini kaldırıp bazılarını değiştirerek birtakım ta'dîlât ve tebdîlât yap, başka bir şekle koy, belki o vakit hâl ve zamana uygun okuyabileceğimiz bir şey olur gibi [2689] tefevvühâtta bulunurlar ve bununla Kur'ân'ı güya Peygamber kendi yapıyormuş gibi târiz etmek isterler ve acaba bu suretle kandırıp birkaç kelimesini tebdil[2] ettirir de bilâhare ilzâma bir yol bulabilir miyiz diye düşünürler.

{قُلْ} Sen de ki {مَا يَكُونُ لٖٓي اَنْ اُبَدِّلَهُ مِنْ تِلْقَٓائِ نَفْسٖى} bana onu kendi tarafımdan tebdil etmek yok {اِنْ اَتَّبِعُ} ben hiçbir şeye değil {اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَیَّ} bana ne vahyolunursa ancak ona ittibâ' ederim. ❁ Yani her hâlde münhasıran vahye ittibâ' eder ve hiç tağyir etmeyerek ittibâ' ederim. Şayet bazı âyetlerde bir nesh ü tebdîl vâki' olursa o da ancak vahiy ile olabilir, ben ona da olduğu gibi ittibâ' ederim, başka ihtimal yoktur. Zira {اِنّٖٓى اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّٖى عَذَابَ يَوْمٍ عَظٖيمٍ} muhakkak ki ben Rabbime isyan ettiğim takdirde büyük bir günün azâbından korkarım. ❁ Yani vahye

1 B: "vaadleriyle".
2 B: "ta'dîl".

ittibâʿ etmemek veya onu velev cüz'î olsun tebdil ve tağyir eylemek beni terbiye edip yetiştiren ve o vahiy ile rubûbiyetini izhar, âyâtını tebyin, emrini tefhim buyuran ve مَا مِنْ شَفِيعٍ اِلَّا مِنْ بَعْدِ اِذْنِهِ [Yûnus 10/3] olan mâlik ve hâkimim Allah teâlâ'ya isyandır. Ve bunun cezâsı gayet dehşetli büyük bir günün pek korkunç olan azâbıdır. Bunu bilen bir kimse nasıl olur da öyle bir isyana cür'et eder? Hiç benim Rabbime isyan etmeme ihtimal verilir mi? Fakat bu senin kendi sözün, kendi kendine kavl-i mücerredin diyecek olurlarsa yalnız bu haberle kalmayıp Kur'an Allah teâlâ'nın hak vahyi olduğunu aklen de isbat ve tefhim etmek için yâ Muhammed {قُلْ} de ki {لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ} eğer Allah dilese idi ben size karşı onu tilâvet etmezdim {وَلَٓا اَدْرٰيكُمْ بِهِ} ve size onunla maʿlûmât vermezdi ۞ benim lisânımla onu size bildirmez, duyurmazdı bile. Yani Allah benim bu Kur'ân'ı size [2690] okumamamı ve size bunu[1] bildirmemeyi dilese idi ne ben bunu size böyle tilâvetle okurdum ne de benim lisânımdan bunları duyardınız {فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُرًا مِنْ قَبْلِهِ} zira bundan evvel ben sizin içinizde bir ömür durdum. ۞ Yani Kur'ân'ın vahyolunduğu târîh-i nübüvvetten mukaddem bütün bir ömür denecek kırk sene kadar uzun bir müddet cidden hayat geçirdim ve bunu sizin içinizde geçirdim, bütün tafsîlâtıyla terceme-i hâlimi bilirsiniz, pek âlâ bilirsiniz ki ben bütün o müddet-i medîde zarfında bir şey okuyor mu idim? Kur'ân'ın gerek nazm-ı iʿcâzkârına ve gerek mânasındaki hakāyık u şerâyiʿe müteʿallik fünûn ve maʿâriften bir şey teʿâtî ediyor mu idim? Nazm u nesir edebiyat ile iştigālim var mı idi? Size hatiplik, şâirlik, müelliflik taslıyor mu idim? Okumak yazmak bilmeyen fakat şiʿr ü inşâ ile uğraşan câhiliye şâirleri kadar olsun böyle bir mesleke intisab ediyor mu idim? Bir gün gelip âleme tehaddî ve müsabaka ilan etmek için hazırlanır mı idim? Kimseye tahakküm ve cidâl ile taarruz eder mi idim? Yalan söylemeye tenezzül şöyle dursun hakkımda bir şüphe veya şâibe uyandıracak bir hâl ü kālim olur mu idi? Hepinizin indinde iffet ve istikāmet, sıdk u emânetle mâruf Muhammedü'l-Emîn değil mi idim?

---

1 B: "bunu size".

{اَفَلَا تَعْقِلُونَ} Aklınız yok mu? Bir kere akıl edip düşünmez misiniz? ۞ Yani bana ve âyât-ı ilâhiyeye karşı şimdi söylediğiniz sözler[1], ettiğiniz târizler[2], yaptığınız fiiller ve teklifler hep akılsızlık eseridir. Yoksa başka hiçbir beyyine ve habere lüzum olmadan yalnız aklınızı başınıza alarak benim bundan evvel içinizde geçirdiğim o uzun müddetteki hayâtımı ve ahlâkımı bir düşünseniz hiç şüphesiz tasdik edersiniz ki Allah bugün de evvelki hâlde kalmamı dilese idi de vahy ü nübüvvet vermese idi, benim bunları size okumam ve taraf-ı ilâhîden i'lâm ve ilan etmem ihtimâli yoktu. Ben kendi kendime ne böyle bütün bülegā ve ulemâya meydan okuyan bir kitap [2691] yapabilirdim ne de bütün insanlara karşı bu inzar ve tebşir ile kimsenin yapamayacağı bir mücahede ve davaya girişirdim. Lâkin işitiyorsunuz ki şimdi ben bunları size okudum, tebliğ ettim, o hâlde anlamanız lâzım gelir ki Allah teâlâ öyle değil böyle istedi ve bana kesb ü tahsil ile yetişilemeyecek bir vahy ü nübüvvet ihsan edip bunları bildirdi ve bunlar size benim kendimin değil, Allah teâlâ'nın bir i'lâm ve ihbârıdır. Ve ben O'nun vahyine ittibâ'dan başka bir şey yapmam[3], bütün esbâbın fevkinde müdebbirü'l-emr, merci'-i kül مَا[4] مِنْ شَفٖيعٍ اِلَّا مِنْ بَعْدِ اِذْنِهٖ [Yûnus 10/3] olan Allah teâlâ'nın emr ü meşiyyetine müdahale, âyetlerine itiraz yine âyât-ı Hak'tan birisi olan akıl ile asla kābil-i tevfîk olmayan en korkunç cinayetlerden iken siz nasıl oluyor[5] da bunları ta'akkul etmeyerek Allah'ın vahyini tebdil teklifinde bulunuyorsunuz ve Allah'tan korkmadan yalan ve iftiraya cür'et ediyorsunuz?

{فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا اَوْ كَذَّبَ بِاٰيَاتِهٖ} İmdi bir yalanı Allah'a karşı iftira edenden veya Allah'ın[6] âyetlerine yalan diyenden daha zâlim kim olur? {اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْمُجْرِمُونَ} Şüphe yok ki mücrimler felah bulmazlar ۞ mücrimler meyânında zâlimler, zâlimler meyânında azlemler elbette hiç

1 B: "sözleri".
2 B: "târizleri".
3 B: "yapamam".
4 B: "وما".
5 B: "olur".
6 B -"Allah'ın".

felah bulmaz. Asıl yalan, bir cürüm ve bir haksızlık; iftira onun daha zâlimânesi, yalanı Allah'a iftira ve isnâd etmek veya Allah'ın tekvin yahut tenzil buyurduğu delâil ve âyâtı tekzib eylemek ise iftiranın en zâlimânesidir ki biri bâtıla hak demek zulmü, biri de hakka bâtıl demek zulmüdür. Peygamberlik taklîdine kalkışmak, müşriklik etmek evvelkinden, Kur'ân'ı Peygamber'i tekzib etmek de ikincisindendir. Daha bunlara mümâsil azlem bulunabilirse de bunlardan daha zâlim bir zulümkâr tasavvur olunamaz. Bâtıla hak veya hakka bâtıl demek zulmünü irtikâb eden müfterîlerin yapmayacağı hiçbir zulüm yoktur. Ve böyle zulmün derece-i kusvâsına varan müfterî mücrimlerin [2692] felah bulmayacakları muhakkaktır. Bu kadar büyük cürüm ve zulmü irtikâb etmek akılsızlığı da likāullâha ümidvar olmayanların hasletidir. Onun için bunlar öyle derler, Kur'ân'ın tebdîlini talep ederler. {وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَضُرُّهُمْ وَلَا يَنْفَعُهُمْ} ve Allah'ı bırakırlar da kendilerine ne zarar ve ne menfaat vermeyecek şeylere taparlar ❁ âciz suver ü esnâmdan, nusub ve evsândan meded umar teselli beklerler {وَيَقُولُونَ هٰٓؤُلَٓاءِ شُفَعَٓاؤُنَا عِنْدَ اللّٰهِ} ve "bunlar Allah'ın yanında bizim şefaatçilerimizdir" derler. ❁ Sûre-i En'âm'ın tefsîrinde kıssa-i İbrâhim'de putperestliğin menşe'i hakkında bahis geçmişti. Burada da denilmiştir ki:

1. Bunlar her bir iklim için semâvî ervâhtan birer rûh-i muayyen vardır diye[1] itikad ediyorlardı ve binâen'aleyh esnâmdan o rûha mahsus bir sanem tâyin edip ona tapıyorlar ve puta tapmaktan maksadları o rûha ta'abbüd oluyordu.

2. Kevâkibe ta'abbüd ediyorlardı ve binâen'aleyh onlara mahsus sanemler vaz' ederek tapıyorlar ve maksadları kevâkibe ta'abbüd oluyordu.

3. Putlara muayyen bazı tılsımlar vaz' ediyorlar ve onlarda birtakım esrâr-ı acîbe ve nefîse tahayyül ederek onlara tapıyorlardı.

1 B +"diye".

4. Büyük saydıkları kimselerin suretlerini yapıyorlar ve bu timsâllere hürmet ve ta‘abbüd etmekle o ekâbirin indallah kendilerine şefaat edeceklerini zu‘m ediyorlardı.[1]

İşte bütün putperestlik felsefesi bu dört surette telhis olunabilir. Ma‘amâfîh âyetin mazmûnu daha veciz ve daha şümûllüdür. Bütün şirkin ve putperestliğin kökü doğrudan doğru likāullâhı ümit edememek ve Ma‘bûd-ı Hakk'a karşı kizb ü hayâlden menfaat ve teselli beklemektir. [2693] Tâif ahâlisi "Ellât" nâmındaki puta, Mekke ahâlisi "Uzzâ, Menât, Hübel, İsaf, Nâile" nâm putlara taparlardı.[2] Peygamber'in yevm-i kıyametle inzârına karşı Tâifli esâtirci şair ve feylesof Nadr b. Hâris'in "kıyamet günü olduğu vakit Ellât bana şefaat eder" dediği de mervîdir.[3]

{قُلْ} Ey Resûl-i Hak -sen onlara kestirme cevap olarak- de ki {اَتُنَبِّؤُنَ اللّٰهَ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِى السَّمٰوَاتِ وَلَا فِى الْاَرْضِ} Allah'a ne göklerde ve ne yerde ilmi ta‘alluk etmez bir nesne mi haber veriyorsunuz? ۞ Allâmü'l-guyûb olan Allah teâlâ'nın ilmi ta‘alluk etmemek vücûd ve imkânın selbi demek olduğundan bu ifadede "putlar indallah bizim şefaatçilerimizdir" sözünün vâki‘de hiç aslı olmayan ve olmak ihtimâli bulunmayan bir yalan ile Allah'a karşı iftira olduğunu gayet acı bir tehekküm ve takrî‘

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVII, 227 (Râzî burada altı madde saymaktadır):

ثم اختلفوا في أنهم كيف قالوا في الأصنام إنها شفعاؤنا عند الله؟ وذكروا فيه أقوالا كثيرة:

فأحدها: أنهم اعتقدوا أن المتولي لكل إقليم من أقاليم العالم، روح معين من أرواح عالم الأفلاك، فعينوا لذلك الروح صنما معينا واشتغلوا بعبادة ذلك الصنم، ومقصودهم عبادة ذلك الروح، ثم اعتقدوا أن ذلك الروح يكون عبدا للإله الأعظم ومشتغلا بعبوديته.

وثانيها: أنهم كانوا يعبدون الكواكب وزعموا أن الكواكب هي التي لها أهلية عبودية الله تعالى، ثم لما رأوا أن الكواكب تطلع وتغرب وضعوا لها أصناما معينة واشتغلوا بعبادتها، ومقصودهم توجيه العبادة إلى الكواكب.

وثالثها: أنهم وضعوا طلسمات معينة على تلك الأصنام والأوثان، ثم تقربوا إليها كما يفعله أصحاب الطلسمات.

ورابعها: أنهم وضعوا هذه الأصنام والأوثان على صور أنبيائهم وأكابرهم، وزعموا أنهم متى اشتغلوا بعبادة هذه التماثيل، فإن أولئك الأكابر تكون شفعاء لهم عند الله تعالى، ونظيره في هذا الزمان اشتغال كثير من الخلق بتعظيم قبور الأكابر، على اعتقاد أنهم إذا عظموا قبورهم فإنهم يكونون شفعاء لهم عند الله.

وخامسها: أنهم اعتقدوا أن الإله نور عظيم، وأن الملائكة أنوار فوضعوا على صورة الإله الأكبر الصنم الأكبر، وعلى صورة الملائكة صورا أخرى.

وسادسها: لعل القوم حلولية، وجوزوا حلول الإله في بعض الأجسام العالية الشريفة.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 336:

وكان أهل الطائف يعبدون اللات، وأهل مكة العزى ومناة وهبل وأسافا ونائلة.

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 1936:

عَنْ عِكْرِمَةَ قَالَ: قَالَ النَّضْرُ بْنُ الْحَارِثِ: «إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ شَفَعَتْ لِي اللاتُ وَالْعُزَّى»، قَالَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ: «وَيَقُولُونَ هَؤُلاءِ شُفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ».

ile tefhim ve tebkit vardır. Güya putlar, Allah'ın indinde onlara şefaat edecekmiş de Allah'ın haberi yokmuş! Hâşâ sümme hâşâ! {سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ} Allah onların işrâkinden münezzeh ve müte'âlîdir.

{وَمَا كَانَ النَّاسُ اِلَّٓا اُمَّةً وَاحِدَةً} İnsanlar bir ümmetten başka bir şey değil idi ۞ yani esâs-ı fıtratta hepsi aynı hukūk ve şerâite tâbi' bir neviden ibaret idiler, bugünkü gibi yekdiğerini insan yerine saymayan muhtelif milletler, cemaatler yoktu وَمَا مِنْ دَٓابَّةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا طَٓائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ[1] اِلَّٓا اُمَمٌ اَمْثَالُكُمْ [el-En'âm 6/38] âyetinin de delâlet ettiği vechile hayvânâtın her nev'i bir kānûn-ı fıtrîye tâbi' bir ümmet, insanlar da bir ümmet idi (*bu âyetin Sûre-i Bakara'da geçen nazîrine bak*). Devr-i Âdem'den Kābil ve Hâbil vak'asına kadar böyle idi, İdris aleyhisselâm zamanına kadar da denilmiş. Nûh tûfânında kâfir kalmadığından tekrar küfrün zuhûruna kadar ümmet-i vâhide oldukları, kezâlik bu gün ihtilâf içinde bulunan birtakım akvâmın İbrâhim [2694] aleyhisselâm zamanında ümmet-i vâhide bulundukları da zikrolunmuştur ki bu surette النَّاسُ'dan murad, Arap ve İbrânî gibi bazı akvâm demek olup diğerlerinin de esasında böyle olduğu bi'l-mukāyese anlatılmış[2] olur. Nitekim tarihte "tebelbül-i elsine" tâbir olunan hâdise bu mânaya müşâbihtir.

{فَاخْتَلَفُوا} Sonra ihtilâf ettiler ۞ bir kısmı vahdeti bırakıp şirke geçtiler, bâğīler, müşrikler türedi, türlü türlü mâbudlar peşine düşüp nizâ' u cidâle başladılar, birbirlerine karşı hak tanımaz, her zulmü revâ görür muhtelif ırklara, milletlere, türlü türlü cemaatlere ayrıldılar. Öyle ki nev'-i insan, envâ'-i hayvânâttan daha muhtelif ecnâs hâline geldi.

{وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ} Rabbinden sebk eden bir kelime olmasa idi ۞ كَتَبَ[3] عَلٰى نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ لَيَجْمَعَنَّكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ [el-En'âm 6/12], لِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌ اِذَا جَٓاءَ اَجَلُهُمْ فَلَا[4] يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ [Yûnus 10/49. Krş. el-A'râf 7/34] buyurulduğu vechile evvelemirde rahmeti iltizam ve müstahikk-i azab

---

1 M ve B -"وَلَا طَٓائِرٍ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ".
2 B: "anlaşılmış".
3 M ve B: "ربكم".
4 M ve B: "لا".

olan her ümmete bir ecel takdir edip fasl-ı kat'î yapacak hükm ü kazâsını yevm-i kıyamete tehir etmiş olmasa idi, velhâsıl biraz evvel geçen وَلَوْ يُعَجِّلُ اللّٰهُ لِلنَّاسِ الشَّرَّ اسْتِعْجَالَهُمْ بِالْخَيْرِ لَقُضِيَ اِلَيْهِمْ[1] اَجَلُهُمْ فَنَذَرُ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَاۤءَنَا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ [10/11] mazmûnu olmasa idi {لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ فِيمَا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ} ihtilâf etmekte oldukları davada derhâl aralarında kazâ-yı hak icrâ edilir, işleri bitiriliverirdi. ❁ Haklıyı haksızı ayıracak olan hükm-i kat'î derhâl verilmiş, tamamen icrâ edilmiş bulunurdu. Yani vahdet-i Hakk'a karşı küfr ü şirk ile ihtilâf çıkarıp esasen bir olan insanlığı teşettüt ve tefrikaya düşürenlerin başlarına kıyamet koparılıp cezâ-yı sezâları verilmiş, hepsinin canı cehenneme tıkılmış olurdu. Fakat kelime-i ilâhiye öyle sebk etmiştir ki Allah teâlâ insanlara kendilerinin isti'câlleri gibi şerri ta'cîl etmez, hemen ta'zîb ve ihlâk edivermez de likāullâhı istemeyen kâfirleri ecellerinin hulûlüne kadar bir müddet tuğyanlarında bırakır ve onlar [2695] ise bunu ihmal zannederek kalb körlüğüyle tuğyandan tuğyana atılır, mütemâdiyen esbâb-ı ta'zîblerini tezyid ederler.

Vahdâniyet-i Hakk'a karşı küfr ü şirk ve bağy ü tuğyandan çıkan ihtilâf-ı beşerî öyle müdhiştir ki bunun tabîî olarak muktezâsı mülâhaza edilirse yeryüzündeki beşeriyetin bir anda herc ü mercine kâfî bir sebep teşkil ettiği anlaşılır. Fi'l-hakīka وَلَوْ[2] يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَاۤبَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰۤى اَجَلٍ مُسَمًّى'dır [Fâtır 35/45]. Kelime-i rabbâniyenin böyle imhâl ve tecil ile tecellîsinde bir taraftan rahmet-i ilâhiyenin gazaba sebkini bir ilan, bir taraftan da leyl ü nehar, küfr ü iman gibi tabiatları yekdiğeriyle kābil-i imtizac ve ictimâ' olmayan muhtelif ezdâdı ihtilâflarına rağmen tanzim ve idare eden fevka't-tabî'a kudret-i rabbâniyenin ledünnî bir âyet ve burhânı vardır. Bir âyet ve burhan ki anlayanlara bütün semâvât u arzın ancak hak ile mahluk, rahmet ve adl ile kāim olduğunu gösterir. Artık haksızlığın, zulmün son derecesine varan o müfterî veya münkir, bâtılperest mücrimlerin felah bulmalarına

1 M ve B -"اليهم".
2 M ve B: "لو".

imkân var mıdır? Fakat likāullâha ümidi, Hakk'ın huzûruna çıkmaya yüzü olmayan ve akıllarını israf[1] edip putlardan şefaat dilenen o müsrif mücrimler, müttakīlerin idrak edebilecekleri hafî âyetleri anlamak şöyle dursun, pek iyi bildikleri hayat ve ahlâk-ı Muhammediye gibi canlı bir mucizenin delâlet-i hidâyetini ve ona inzal olunup kendilerine en beliğ lisan ile hitap ederek açıktan açığa ahkâm-ı Hakk'ı beyan eden Kur'ân'ın âyetlerini bile tekzib ve inkâr ederler de Allah'ın vahdâniyet ve rubûbiyetine ve Peygamber'in sıdk u hakkiyetine hiçbir delil ve âyet indirilmemiş gibi {وَيَقُولُونَ} bir de derler ki {لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّهِ} Rabbinden ona bir âyet indirilse ya! ❁ Böyle inat ve mükâbere ile başka bir [2696] mucize ister dururlar. Madem ki öyle {فَقُلْ} sen de de ki {اِنَّمَا الْغَيْبُ لِلّٰهِ} gayb, ancak Allah'a mahsustur. ❁ Yani talep ettiğiniz başka âyet, başka mucize henüz gaybdır, olup olmayacağını bilemem. Çünkü gaybı bilmek de tekvin etmek de Allah'a mahsustur. Gerçi tekvin nokta-i nazarından mülâhaza edilecek olursa şehadetin dahi tekvîni Allah'a mahsus ve meşhud olan âyetler de Allah'ın âyetleri olmakta müsâvî ise de, o kulların da mâlumu olabilir. Fakat gayb, gayb olduğu haysiyetten yani Allah teâlâ tekvin veya tenzil buyurmadıkça onu Allah'tan başkası bilemez. Onun için meşhud olan âyât ve mu'cizâttan başka mucizeyi indirip indirmemek ancak Allah'ın bileceği bir şeydir. Ma'amâfîh öyle şey olmaz da denemez {فَانْتَظِرُوا} binâen'aleyh intizar ediniz ❁ nüzûlünü gözleyiniz {اِنّ۪ي مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِر۪ينَ} şüphesiz ki ben sizinle beraber intizar edenlerdenim. ❁ Yani sizin bu kadar âyât-ı beyyinâtı inkâra cür'etle başka âyet talebinde inat ve ısrarınıza karşı bakalım Allah ne yapacak? Başınıza neler indirecek?

Bunlara, bu müşriklere hem Kur'an'dan başka alâmât ve mu'cizât dahi gösterilmiş olduğunu anlatmak hem de bu azgınlıkları zarûret hâlinde değil nimet ve refah hâlinde nankörlük olarak yaptıklarını beyan ve tasvir için buyuruluyor ki:

---

1 B -"Hakk'ın huzûruna çıkmaya yüzü olmayan ve akıllarını israf"; B +"ref".

{وَاِذَٓا اَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً} Ve o nâsa: O serkeş, âdi insanlara Biz Azîmüşşân bir rahmet, yani sıhhat ve vüs'at gibi bir nimet tattırdığımız vakit ❁ hem nasıl bilir misiniz? {مِنْ بَعْدِ ضَرَّٓاءَ مَسَّتْهُمْ} kendilerine dokunmuş olan bir "darrâ"dan sonra ❁ meselâ kıtlık gibi gayet dokunaklı bir zarûret ve muzâyakadan, böyle bir [2697] tazyik âyeti ve tecribesi gösterdikten sonra herhangi bir rahmet zevki tattırdığımız vakit {اِذَا} derhâl {لَهُمْ مَكْرٌ} {فٖى اٰيَاتِنَا} onların âyetlerimiz hakkında mutlak bir mekri vardır. ❁ Yani Allah teâlâ'nın ta'zîbe kudretini isbat ve ikābındaki acılığa delâlet edecek bir âyet-i fi'liye demek olan bir elem ve ıztırâba temas etmeden ve acı bir ıztırar tecribesi görmeden böyle yapsalardı belki de bir dereceye kadar bir cehalet mazereti mevzû'-i bahis olabilirdi. Fakat öyle değil, beşeriyetin Allah teâlâ'ya karşı nasıl bir mevki'-i acz ve zarûrette bulunduğu fiilen görüldükten ve acıyı tattıktan sonra rahmet-i ilâhiyeden bir numûnenin tadını tadıverdikleri vakit âyât-ı Hakk'ın hakkına hürmet ile Allah'a hamd ve şükür edecek yerde derhâl o acıyı ve o vaz'-ı acz ve ıztırârı unutarak gerek tekvînî ve gerek tenzîlî âyât-ı ilâhiyenin hakkını teslim etmemek, onlardan ders-i ibret almamak için mutlak entrika çevirmeye, gizliden gizli hilekârlık yapmaya kalkarlar. "Zarûret şundan oldu, bu nimet şundan veya bizim dirayetimizden geldi, yoksa Allah bizim işimize karışır mı imiş" gibi birtakım laflar etmeye, irşâdât-ı ilâhiyeyi dinlemeyip Allah'a keyd ü ihtiyâl yapmaya başlarlar.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde rivayet olunduğuna göre Allah teâlâ, Mekke ahâlisini yedi sene kuraklık ve kıtlık ile tazyik etmiş, helâk olayazmışlar. Ebû Süfyan vesâire birtakımları Resûlullah'a gelmişler, "bize dua et, eğer nâfi' yağmurlar yağar, bolluk olursa seni tasdik ederiz" demişlerdi. Bunun üzerine Resûlullah dua etmiş, Allah teâlâ rahmetini ihsan eylemiş, güzel yağmurlar yağmış, bereket hâsıl olmuştu, fakat onlar iman etmemişler ve derhâl bu rahmeti esnâma ve envâ'e[1] nisbet etmeye kalkışmışlar ve âyâtullâha kadh etmekte ve Resûlullah'a keyd ü hud'a

1 B: "envâ'a".

yapmakta devam etmişlerdi[1] ve bu babda en [2698] ziyade ileri gidenler de servet ü sâmânı bulunan Kureyş ve ağniyâ-yı Kureyş oluyordu. Şu hâlde âyetin sebeb-i nüzûlü bunlar olmakla beraber mazmûnu hâl-i vüs'atte şımarıp âyât-ı ilâhiyenin hakkını vermek istemeyen ale'l-umûm nankör âsîlere şâmil olduğunda şüphe yoktur.

{قُلِ} Resûlüm, sen de ki {اللّٰهُ اَسْرَعُ مَكْرًا} Allah, mekirce daha serî'dir. ❁ Ansızın belânızı veriverir (*Sûre-i Âl-i İmrân'da*[2] وَاللّٰهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ *[3/54] âyetine bak*). Yani sizin nimeti tadar tatmaz derhâl zarûreti unutup mekre girişmeniz ne kadar serî' olursa olsun Allah'ın o mekre mukabil sizi cezâya çarptırması[3] sizin mekrinizden daha sür'atli, daha çabuk olur. Siz âyât-ı ilâhiyeye karşı mekrinizden murâdınıza ermeden belânızı bulmuş olursunuz ve belki siz mekre niyet eder etmez bir an içinde o rahmetin gazaba, o[4] tatlının acıya kalb olunuverdiğini görebilirsiniz. Ve hatta bilmezsiniz ki o nimet netice itibariyle size göründüğü gibi hakikaten bir nimet değil de sizi büyük bir azâba sürüklemek için bir istidrac olabilir.

Ey mekirci insanlar {اِنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَمْكُرُونَ} her hâlde bizim resûllerimiz siz ne mekir yaparsanız[5] hepsini yazarlar. ❁ Yani yaptıklarınız ilm-i ilâhîde gizli kalmak şöyle dursun, amellerinizin zaptına me'mur olarak size tâyin edilip gönderilmiş bulunan ve kirâmen kâtibîn olan hafaza melâikesinden de gizli kalmaz. Hepsi sûret-i mahsûsada yazılır. Hesâbınıza kayd u zabt olunur. Binâen'aleyh unutmamanız lâzım gelir ki siz, Allah'ın hak ile gönderdiği delâil ve âyâtı istihfaf ederken başka bir âyet, âyet-i kazâ gelir, bir anda ağzınızın tadı bozulur. İçinde

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* II, 430; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 337; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVII, 231:

وقيل إن سبب نزولها أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لما دعا على أهل مكة بالجدب فقحطوا سبع سنين كسني يوسف إجابة لدعوته، أتاه أبو سفيان فقال: «يا محمد قد كنت دعوت بالجدب فأجدبنا فادع الله لنا بالخصب فإن أجابك وأخصبنا صدقناك وآمنا بك»، فدعا لهم واستسقى فسقوا وأخصبوا، فنقضوا ما قالوه وأقاموا على كفرهم.

2 M ve B: "Bakara'da".

3 B: "çarpması".

4 B: "ve".

5 B: "yapıyorsanız".

bulunduğunuz nimet ve sıhhat alınır, hiç tahammül edemeyeceğiniz pek acı bir ıztırar ve ıztırâba tahvil olunur ve o zaman iman eder, yalvarır yakarırsınız amma iş işten geçmiş bulunur.

[2699] {هُوَ} O ❁ Allah {الَّذٖى} O'dur ki ❁ O Rabb-i celîldir ki {يُسَيِّرُكُمْ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} sizi karada ve denizde gezdirir ❁ size kâh karada kâh denizde seyr ü hareket edebilmek kudret ve kābiliyetini veren ve mâni'aları bertaraf edip mâşiyen ve râkiben gezmenize müsaade eden O'dur. Sizi kâh karalarda sâbit ve sulb ecsâm üzerinde dağlardan taşlardan aşırtarak ve kâh denizlerde kaypak ve oynak sular üzerinde akıtarak seyrettirir, dolaştırır, hayâtınıza böyle bir cereyan vermiştir. Öyle ki {حَتّٰٓى اِذَا كُنْتُمْ فِى الْفُلْكِ} tâ gemilerde bulunduğunuz, ❁ bu bir kavmin hayât-ı ictimâ'iyesini, bir devletin hayâtını da temsil eder {وَجَرَيْنَ بِهِمْ بِرٖيحٍ طَيِّبَةٍ} ve onlar -o gemiler- hoş bir rüzgârla içindekilerle birlikte akıp gittikleri ❁ burada بِكُمْ yani "sizlerle" yerinde بِهِمْ diye hitâbdan gıyâba bir iltifat nüktesi yapılmıştır ki her insan içinde bulunduğu hâli iyi muhakeme edemeyeceği cihetle bunda hem muhataplara kendi hâllerini tecrid ettirip karşıdan bakar gibi müşahede ve teemmül ettirmek ve hem bunların hâlini başkalarına tezkir ve seyr ettirip hüküm verdirmek için gayet beliğ bir hüsn-i tasvir vardır {وَفَرِحُوا بِهَا} ve bu hâl ile -bu hoş rüzgâr ve latif cereyan ile- tam ferahlandıkları vakit bir de bakarsınız ki {جَٓاءَتْهَا رٖيحٌ عَاصِفٌ} onlara -o gemilere- bir fırtına gelmiş çatmıştır {وَجَٓاءَهُمُ الْمَوْجُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ} ve içindekilere her yerden dalga gelmekte {وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ اُحٖيطَ بِهِمْ} ve artık bunlar kendilerini hakikaten ihâta edilmiş zanneylemekte ❁ yani [2700] daha gark olmamışlar, fakat bütün dünya kendilerine düşman kesilmiş ve düşman her taraflarını kuşatmış, kaçamak çareleri kalmamış, halâs yolları kapanmış olduğu kararıyla can havli içinde kendilerini hakikaten mahv ü helâk olmuş zanneylemekte ve artık o zaman kalblerinden şirk ve inkârı tamamen almış ve evvelce taptıkları şeylerin hepsinden alâkayı kesmiş ve Allah'tan başka ümit umacak, ilticâ edecek hiçbir mâbud bulunmadığını anlamış اِلَيْهِ مَرْجِعُكُمْ جَمٖيعاً [Yûnus 10/4] hakikatini bi'z-zarûre tasdik ve teslim etmiş olduklarından

{دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} dini bütün bir ihlâs ile Allah'a tahsis ederek O'na şöyle dua[1] etmektedirler: {لَئِنْ اَنْجَيْتَنَا مِنْ هٰذِهِ لَنَكُونَنَّ مِنَ الشَّاكِرِينَ} Ahdimiz olsun ki ya Allah, bize bundan -bu vartadan- necat verirsen her hâlde ve her hâlde şâkirînden olacağız ❁ hep bunlar olur ve olmaktadır. Ve hayât-ı beşer böyle bir cereyan ve tehavvül içindedir. Evvelki âyette gösterildiği gibi kâh elemi sürur tâkip eder ve kâh bu âyette gösterildiği gibi en ferahlı bir anda bütün ümitleri yıkan bir ıztırab ve ıztırar birdenbire hücum ediverir. Ve nimet ve vüs'at zamanında Allah'ı tanımak istemeyen ve âyât-ı ilâhiyede türlü türlü mekirlerle kaçamaklara sapan imansızlara Allah teâlâ, bütün mâsivâyı gözlerinden gönüllerinden silen böyle bir varta-i canhıraş ile behemehâl kendini duyurur, yalvartır. Her ümidin yıkıldığı, her sebebin kesildiği böyle anlarda fevka'l-esbâb olan vücûd-i Bârî en münkir kalblere bile vücûbunu bilâ şerîk[2] hakk-ı ulûhiyetini bi'z-zarûre teslim ettirir. İşte Allah'ı bilmeyenler bundan bilmelidirler ki Allah budur; bu tesyir[3] ve ihâta ve ilcâyı yapan Rabb-i celîldir. Ve diğer âyât-ı ilâhiyeye inanmayan ve böyle muztar olmadıkça hakkı teslim etmeyen münkirleri ve mâkirleri imana getirecek âyet ve mucize ancak böyle fiilî bir âyet-i ta'zîb ve [2701] ıztırardan başka bir şey olmamak iktizâ eder. Ve لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ deyip duranlar hep böyle bir âyet-i tazyîk ararlar, fakat dâimî ve ebedî olmayınca bunun da hükmü olmaz. Çünkü o tazyîki görünce öyle uhûd-ı kasemle yalvarırlar da {فَلَمَّٓا اَنْجٰيهُمْ} bunun üzerine Allah kendilerine necat verince ❁ helâkten kurtarıp vüs'at ve ihtiyar sahasına çıkarınca {اِذَا هُمْ يَبْغُونَ فِى الْاَرْضِ} derhâl o saygısızlar yeryüzünde bağy ederler ❁ dâima şükretmek üzere verdikleri ahdi bozup hadlerini tecavüz ederek yine şirk ü küfre, fesâd ü isyâna başlarlar. {يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} Ey bu hâlde bulunan âdî ve bâğī insanlar {اِنَّمَا بَغْيُكُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ} bağyiniz sırf kendi aleyhinizedir. ❁ Bâğīliğinizin hakikatte zararı bağyettiklerinize değil, ancak kendi nefislerinizedir. Çünkü o bağy ile olsa olsa {مَتَاعَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا}

---

1 B -"dua".
2 B: "şirk".
3 B: "tasvir".

o en denî hayat metâ'ını kazanırsınız. ۞ Yapacağınız bütün kâr ve temettu' ondan ibaret olur ki bir metâ'-ı gurûrdur. {ثُمَّ اِلَيْنَا مَرْجِعُكُمْ} Sonra da merci'iniz ancak Biziz ۞ nihâyet ister istemez dönüp Bize geleceksiniz {فَنُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} Biz de size bütün yapageldiklerinizi haber vereceğiz ۞ yani ne halt ettiğinizi o zaman anlayacaksınız amma iş işten geçmiş bulunacak. Bu fâsılanın لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ [Yûnus 10/14] fâsılasına olan ta'alluk ve tenâzurunu ihtâra hâcet yoktur.

Şimdi siz böyle ister istemez dönüp varacağınız Allah'ın nazar ve likāsına, âyât ve rusülüne ehemmiyet vermeyerek râzı ve kāni' olduğunuz, yolunda bâğīlikler ettiğiniz o dünya denilen hayâtın ne metâ' olduğunu bir düşünmez misiniz?

[2702]

اِنَّمَا مَثَلُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَٓاءٍ اَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَٓاءِ فَاخْتَلَطَ بِه۪ نَبَاتُ الْاَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْاَنْعَامُۜ حَتّٰٓى اِذَٓا اَخَذَتِ الْاَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ اَهْلُهَٓا اَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَٓاۙ اَتٰيهَٓا اَمْرُنَا لَيْلًا اَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَص۪يدًا كَاَنْ لَمْ تَغْنَ بِالْاَمْسِۜ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٢٤﴾

Meâl-i Şerîfi

O dünyâ hayâtın meseli sırf şunun gibidir: Bir su, Biz onu semâdan indirmişiz, derken onunla yeryüzünün otu, insan ve davar yiyeceğinden birbirine girmiştir. Nihâyet arz, bütün ziynetini takınıp süslendiği, ehli de onun üzerine kendilerini kādir zannettikleri bir sırada geceleyin veya gündüzün ona emrimiz gelivermiş, bir lahzada ona öyle bir tırpan atıvermiştir ki sanki dün hiçbir şenlik yokmuş, işte düşünecek bir kavim için âyetleri böyle tafsil ediyoruz (24).

Hâlbuki:

وَاللّٰهُ يَدْعُٓوا اِلٰى دَارِ السَّلَامِۜ وَيَهْد۪ي مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ ﴿٢٥﴾

[2703] **Meâl-i Şerîfi**

Allah, dârü's-selâma çağırıyor ve dilediğini bir doğru yola hidâyet buyuruyor (25).

لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٦﴾ وَالَّذِينَ كَسَبُوا السَّيِّـَٔاتِ جَزَٓاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ مَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ عَاصِمٍ كَاَنَّمَٓا اُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعًا مِنَ الَّيْلِ مُظْلِمًا اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿٢٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Hasenât yapanlara hüsnâ, bir de ziyade var, ve yüzlerine ne bir kara bulaşır ne zillet. Onlar ashâb-ı cennet hep orada muhalleddirler (26). Seyyiât kazananlara gelince kötülüğün cezâsı misliyledir, ve onları bir zillet kaplar, Allah'tan kendilerini kurtaracak yoktur. Sanki yüzleri gece parçalarından kaplanmış kapkaranlık; onlar, ashâb-ı nâr, hep orada muhalleddirler (27).

{لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا} Güzellik yapanlara ❁ yani Allah teâlâ'nın nazarına lâyık ve rızâsına muvâfık güzel ameller yapan ve onları lâyık oldukları vechile güzel yapanlara, ki nitekim Sûre-i Bakara'da بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [2/112] âyetinde dahi geçtiği üzere Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem "ihsân"ın târifinde اَلْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ، فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ "ihsan, senin[1] Allah teâlâ'ya sanki O'nu [2704] görüyormuşsun gibi ibadet ve ubûdiyet etmendir. Çünkü sen O'nu görüyor değil isen de O, seni görüyor"[2] buyurmuştur. Böyle güzel iş, vazife, ibadet, hasenât yapan muhsinler için {الْحُسْنٰى} daha güzeli {وَزِيَادَةٌ} hem de ziyade var. ❁ Yaptıkları hasenâtın daha güzeli olmak üzere bir misli ecr ü mesûbât hazır olduktan başka fazl-ı ilâhîden bir de ziyade var ki usûl-i muzâ'afla on katından yedi yüz katına ve daha fazlasına doğru mütezâyiden artar, artar gider.

1 B -"senin".
2 Buhârî, Îmân, 37, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.

"Ziyâde" mağfiret ve rıdvan ve "hüsnâ" cennet; "ziyade" likādır dahi denilmiştir.

{وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ} Ve yüzlerine ne toz konur ne zillet ❁ her vechile alınları ak, yüzleri pampak, yani muradlarına erdikten başka can sıkacak, utandıracak, haysiyet kıracak, küçük düşürecek, âr u vebalden, leke ve kederden emin ve sâlim de olurlar. Bir yüz karası bütün mehâsini lekeleyebileceği ve zillet bulaşan nimetin kıymeti kalmayacağı cihetle bu nezâhet olmayınca o hüsnâ ve ziyade tekemmül etmiş olmaz. Bunun için cennâtü'n-na'îm[1] ehlinin bütün davaları tenzîh-i sübhânî ile selâm ve hamdde toplanıyordu. {اُولٰٓئِكَ} İşte bunlar ❁ yüzlerine gubar ve zillet bulaşmayacak olan bu muhsinler bâlâda zikirleri geçen {اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ}'dur.

{وَالَّذٖينَ كَسَبُوا السَّيِّـَٔاتِ} Seyyiât kesb etmiş -selîm ve güzel olan fıtrat-ı haktan çıkıp şirk ü me'âsî gibi kötülüklere çalışmış; kötü ameller, çirkin huylar kazanmış- olanlar ise {جَزَٓاءُ سَيِّئَةٍ بِمِثْلِهَا} her bir seyyienin cezâsı misliyledir. ❁ Yani hasenede olduğu gibi ziyade edilmez; ihsana ihsan, seyyieye adl ile muâmele olunur (*Sûre-i En'âm'ın sonlarında* وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا *[6/160] bak*). {وَتَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ} Ve bunları bir zillet kaplar. ❁ Sade [2705] yüzlerinden değil, her taraflarından saran büyük bir zillet ve hakaret içinde kalırlar. {مَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ عَاصِمٍ} Allah'tan hiçbir sıyânetçileri yok ❁ Allah'ın kahr u azâbından saklayıp kurtaracak hiçbir kudret mutasavver olmadığı gibi, mü'minlerde olacağı vechile Allah tarafından şefaate izin ile hıfz u sıyânet edecek bir halâskârları da yoktur. Öyle zelil ve hakirdirler ki kimse onların hakkında Allah'tan bir halâs recâsında bile bulunamaz. {كَاَنَّـمَٓا اُغْشِيَتْ وُجُوهُهُمْ قِطَعًا مِنَ الَّيْلِ مُظْلِمًا} Sanki yüzleri bir karanlık gece parçalarına bürünmüş ❁ ye's ü elemden, hacâlet[2] ve rezaletten yüzleri öyle kara, öyle mağmum. {اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ}dur. ❁ İman etmemiş, kazandıkları kötülükler kendilerinde ebediyen matbu' kalmış olduğundan kötü cezâları da böyle cehennemde hulûddur.

1 B: "cennetü'n-na'îm".
2 B: "hacâletten".

وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمٖيعاً ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذٖينَ اَشْرَكُوا مَكَانَكُمْ اَنْتُمْ وَشُرَكَٓاؤُكُمْۚ فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ وَقَالَ شُرَكَٓاؤُهُمْ مَا كُنْتُمْ اِيَّانَا تَعْبُدُونَ ﴿٢٨﴾ فَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهٖيداً بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلٖينَ ﴿٢٩﴾ هُنَالِكَ تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ مَٓا اَسْلَفَتْ وَرُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٣٠﴾

[2706] **Meâl-i Şerîfi**

Ve o gün ki hepsini mahşere toplayacağız, sonra diyeceğiz o şirk koşanlara: "Yerinize! Siz de şerîkleriniz de." Artık aralarını açmışızdır, şerîkleri şöyle demektedir: "Siz bize tapmıyordunuz[1] (28). Şimdi sizinle bizim aramızda şâhid olarak Allah yeter, doğrusu sizin ibadetinizden bizim asla haberimiz yoktu" (29). İşte burada her nefis geçmişte yaptığını deneyecek, hepsi hak mevlâları Allah'a reddolunmuş ve uydurdukları şeyler kendilerinden gāib olmuş[2] gitmiş bulunacaktır (30).

{وَيَوْمَ نَحْشُرُهُمْ جَمٖيعاً} Ve unutmamalı o günü ki bunları cemî'an haşredeceğiz ❁ yani hasenât yapmış olanlarla seyyiât kazanmış olanların henüz hesaplarını görmeden hepsini toplayıp hesap mevkıfına yığacağız {ثُمَّ نَقُولُ لِلَّذٖينَ اَشْرَكُوا} sonra o müşrik olanlara diyeceğiz ki {مَكَانَكُمْ اَنْتُمْ وَشُرَكَٓاؤُكُمْ} yerinize: yani yerinizden kımıldamayınız siz ve şerîkleriniz ❁ indallah şefaatçilerdir diye Allah'a şerîk tuttuklarınız {فَزَيَّلْنَا بَيْنَهُمْ} artık aralarını açmışızdır. ❁ Aralarındaki mevhum alâkaların hepsi kat' ve izâle olunup beynleri tamamen tefrik olunmuştur. {وَقَالَ شُرَكَٓاؤُهُمْ} Ve şerîkleri -o şefaatini umdukları, teselli ve menfaat bekledikleri o putlar, o bîşuur tesâvîr ve temâsîl o kendilerine tapan müşriklere- şöyle demektedirler: {مَا كُنْتُمْ اِيَّانَا تَعْبُدُونَ} Siz bize ibadet etmiyordunuz {فَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهٖيداً بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ} zira sizinle bizim aramızda şâhid olarak Allah yeter ki {اِنْ كُنَّا عَنْ عِبَادَتِكُمْ لَغَافِلٖينَ} hakikat budur: Biz sizin ibadetinizden kat'iyyen gāfil bulunuyorduk. ❁ Yani عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ شَهٖيدٌ [el-Mâide 5/117]

---

1 B: "tapıyordunuz".
2 B: "olup".

olan Allah teâlâ bilir ki sizin bize ibadet ettiğinizden asla haberimiz yoktu, [2707] binâen'aleyh siz taptınızsa bize değil, kendi hevânıza, hayâlât-ı bâtılanıza tapmış, bize iftira etmişsiniz. Biz öyle[1] bir şeyi asla kabul etmez reddederiz, bütün mes'ûliyet kendinize râci'dir. {هُنَالِكَ} İşte orada ❁ o gün dehşetli makamda {تَبْلُوا كُلُّ نَفْسٍ مَٓا اَسْلَفَتْ} her nefis, her can mukaddemâ yaptığını bulacak, ihtibar edecek ❁ iyi kötü amel veya terk o gün ne yaptıysa hakikaten tadıp anlayacak {وَرُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ} ve o müşrikler, likāullahtan kaçan o müfterîler; hak mevlâları, hakîkī mâlikleri Allah teâlâ'ya redd ü iade edilmiş bulunacaklar. {وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} İndallah bizim şefî'lerimiz diye iftira edegeldikleri o muhayyel mâbudlar, uydurageldikleri bütün o evhâm ve hayâlât yanlarından gāib olmuş, yitmiş gitmiş olacaklardır.

Şimdi hâlleri hikâye ve amellerinin netâic ve âkıbeti beyan olunan o müşriklere tevhîdin hakkıyetine delâlet eden şu âyât ve delâili tebliğ için ey Resûl-i hak:

قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ اَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَمَنْ يُدَبِّرُ الْاَمْرَۜ فَسَيَقُولُونَ اللّٰهُۚ فَقُلْ اَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٣١﴾ فَذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّۚ فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ اِلَّا الضَّلَالُۚ فَاَنّٰى تُصْرَفُونَ ﴿٣٢﴾

[2708] Meâl-i Şerîfi

De ki: Size gökten ve yerden kim rızık veriyor? Ya o sem' u ebsâr kimin milki bulunuyor? Ve kim o ölüden diri çıkarıyor ve diriden ölü çıkarıyor? Ve emri kim tedbir ediyor? Derhâl diyecekler ki: "Allah"; de ki: "O hâlde sakınmaz mısınız?" (31). İşte o Allah, sizin hak Rabbiniz; haktan sonra da dalâlden başka ne vardır? O hâlde nasıl çevrilirsiniz? (32).

{قُلْ} De ki {مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} size gökten ve yerden kim rızık veriyor? {اَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ} Hele o sem' ve ebsâra kim mâlik ve hâkim bulunuyor? ❁ Yani o rızıklarla intifâ'ın en mühim vesâit ve

1 B: "böyle".

şerâitinden olan his kuvvelerinin en şereflisi bulunan işitme ve görme melekeleri gibi nimeti kim veriyor? Bunları halk ve tesviyeye kim kudret yetiriyor? Veya bunları kim idare ediyor? Bunlar üzerinde kim hüküm ve tasarruf ediyor? Nefsinizdeki bir hâdisede, âfâktaki bir vâkı'ayı tecellî ettirip de size sizden hâriç olan hakikati idrak ettiren, lemha-i hakkı duyuran, âyâtını işittiren, gösteren kim? "Sem'"in müfred, "ebsâr"ın cemi' olarak îrâdı görmenin işitmeden kesretli olduğuna bir işareti ihtivâ eder. Sem' ve ebsâra mâlik veya melik ve hâkim olma müfâdının Fâtiha'da bahsedilen tasdîk-i hak ve Sûre-i Âl-i İmrân'ın[1] شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [3/18] âyetinde bahsedilen mebde'-i yakīn, Sûre-i En'âm'da[2] geçen وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ [6/103] kavl-i kerîminde geçen idrâk-i hâriç meselelerine ta'alluk eden ve doğru görmek ve doğru işitmek, hak ve hakikati hiss ü idrak etmek işinin قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّى [el-İsrâ 1/85][3] mazmûnunda olduğu vechile doğrudan doğru ilâhî bir emir olduğunu iş'âr eyleyen daha amîk ve dakīk bir hakikati tenvir ve وَلَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ... إلخ hadîs-i kudsîsi[4] mazmûnu olan şühûd billah meselesine bir işareti muhtevî olduğunu da kaydetmeden geçemeyeceğiz.

[2709] Evet, o sem' u ebsâr hârika-i bedî'ası kimin milki; {وَمَنْ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ} ve kimdir o ki ölüden diri çıkarıyor ve diriden ölü çıkarıyor? ❁ Dün ortada yokken bugün bir zîhayat, bir nebat, bir hayvan, bir insan meydana geliyor ve birtakım hayatsız maddelerden çıkıp geliyor. Ve sonra ölüyor. Fâilsiz hâdise olamayacağından bu hayat ve memâtı yapan, bunları dirilten öldüren kim? Erzak ve gıda hayâta temessül ediyor, gayr-i uzvî maddeler uzvîleşiyor, nutfeden hayvan, kandan nutfe çıkıyor, sonra da canlı, uzvî maddeler uzviyetini

---

1 M ve B: "Bakara'nın".
2 M ve B: "Mâide'de".
3 "…De ki: Rûh Rabbimin emrindendir…"
4 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:
عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

zâyi' edip ölüyor ki tabiat nokta-i nazarından bakıldığı zaman bunlar muhtelif ve zıt tabiatların yekdiğerine tehavvülü, inkılâbı, ıstıfâsıdır ki tabiatın kānûn-ı esâsîsi olan ıttırad ve ayniyete muhalif ve binâen'aleyh hilâf-ı tabiat hâdisâttır. İmdi bunları çıkaran, böyle hayat ve memat gibi tabiatları yekdiğerine tamamen zıt iki hâdiseyi birbirine kalb edip sebeb[1], müsebbeb yapan kim? Tehavvül ve ıstıfâdan hâric-i tabiat bir kudret-i fâilenin te'sîrini ve tedbîrini anlamamak ne mümkin? {وَمَنْ يُدَبِّرُ الْاَمْرَ} Ve emri tedbir eden kim? ❁ Yani yalnız o zikrolunan husûsât değil, daha bunlar gibi nice ezdâd ve tabâyi'-i muhtelife ile meşhun olan ale'l-umûm âlemin şuûn ve umûrunu tedbir ve idare eden, sade halk meselesi değil, emir ve kumanda tarîkiyle cereyan etmekte bulunan nizâm-ı umûru şu koca âlem-i mülk ü saltanatı çevirip duran kim? Bunları anlayınca {فَسَيَقُولُونَ اللّٰهُ} derhâl "Allah" diyecekler. ❁ Bu suâllerin cevâbı gayet vâzıh olduğundan müşrikler bile bunları teemmül edince hep bunları Allah yapıyor demekte tereddüt göstermeyeceklerdir. {فَقُلْ اَفَلَا تَتَّقُونَ} Binân'aleyh "o hâlde" de, "korkmuyor musunuz?" ❁ Bu mâlum iken nasıl olup da O'nun kahrından korkmaz, O'na karşı şirk [2710] ve isyandan tevakkī etmez, felâketten kendinizi korumaz, başkalarını bırakıp O'nun vikāyesine girmezsiniz?

{فَذٰلِكُمُ} Duydunuz a, O işte ❁ o evsâf-ı kemâlin, o kudret ü ef'âlin, o halk u emrin sâhibi bulunandır işte {اللّٰهُ رَبُّكُمُ الْحَقُّ} Allah, hak Rabbiniz ❁ ulûhiyet münhasıran kendinin hakkı olan tek mâbud, hakikaten ve bi-hakkın mâlikiniz ve veliyyü'l-emriniz {فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ اِلَّا الضَّلَالُ} haktan sonrası[2] da artık dalâlden başka nedir? ❁ Yani hak ile dalâl beyninde vâsıta yoktur. Hakkı tecavüz eden mutlak dalâlete düşmüş bulunur. Hak teâlâ'dan gayrı rab ma'dûm ve bâtıl, zâyi' ve muzmahildir. Tevhid akidesinden başka akide dalâldir. {فَاَنّٰى تُصْرَفُونَ} O hâlde nasıl masruf oluyorsunuz ❁ Yani haktan dalâle, tevhidden şirke, saadetten nekbete

---

1 B -"sebeb".
2 B: "sonra".

nasıl çevriliyorsunuz? Dalâle sarf olunmaya nasıl râzı oluyorsunuz? Aklı[1] olan insan hakkı bırakıp da dalâli arzu ve tecviz eder mi? Yahut nereden nereye sarf u tahvil olunuyorsunuz? Nereye gidiyorsunuz anladınız mı?

كَذٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذ۪ينَ فَسَقُٓوا اَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Öyle büsbütün haktan çıkmış fâsıklara Rabbinin kelimesi şöyle hak oldu: Onlar artık imana gelmezler (33).

{كَذٰلِكَ} Böyle - yani Allah'ın rubûbiyeti hak, haktan sonrası dalâl ve onların haktan dalâle masruf bulunduğu hakikaten sâbit ve mütehakkık, velhâsıl bütün [2711] bu beyan ve isbat, bu kelimât-ı hak, hak olduğu gibi {حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذ۪ينَ فَسَقُوا} fıskı tekarrur etmiş olanlar üzerine -küfürde temerrüd etmiş, küfr ü inkârın son haddine çıkmış, yalnız fısk-ı amelî değil fısk-ı fikrî ile de fâsık olmuş, meselâ bâlâda sorulan suallerin cevâbında "Allah" demeyecek bir hâlde inkâr vâdilerine düşmüş bulunanlar aleyhine- Rabbin Hak teâlâ'nın kelimesi, yani şu kelâmı, şu hükmü hak olmuştur: {اَنَّهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} Muhakkak ki onlar iman etmezler ❁ o fâsıklar haktan böyle masruf, imandan böyle mahrum ve bütün imansızlık seyyiâtına ve netâicine mahkumdurlar. Bunların ekserîsi fısk u dalâli tervic eden birtakım zunûn-ı felsefiye ile vücûd-ı ilâhî delâiline mekr ü hile yapmaya uğraşan mütefelsif münkirler olmak hasebiyle bu noktada bütün zunûn-ı felsefiyeyi hedm edecek surette tevhîd-i Hakk'ı isbat ve takrir için ilm-i hikmette biri mebhas-i vücûdun, diğeri mebhas-i marifetin esasını teşkil eden illiyet ve idrâk-i Hak meselelerini vaz' u hall ile bilhassa bunların künhünde mütecellî vücûd-i Bârî ve tevhîd-i ilâhî delillerini gayet dakīk ve son derece şümûllü ve bâhusus feylesofları en ziyade şaşırtan cesed ve rûh, madde ve suret, zihin ve hâriç, nefis ve âfâk, "süje ve obje" ikiliklerine dayanan ve indîlik ve reybîlik şüphelerini kökünden hall ü kat' edecek surette beyyin ve kat'î ve aynı zamanda

1 B: "Âkil".

havâss-ı hukemâyı irşad edecek olan birçok incelikleriyle beraber zât-ı mes'eleyi mertebe-i akl u idraklerine göre umûma vâzıh bir nazarla telakkī ettirecek derecede sade ve açık ve eblağ iki âyetle tenvir ve envâ'-ı şirkin hepsini redd ü ibtal ile buyuruluyor ki:

1 - :

قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ مَنْ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعٖيدُهُۜ قُلِ اللّٰهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعٖيدُهُ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ ﴿٣٤﴾ قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ مَنْ يَهْدٖٓي اِلَى الْحَقِّۜ قُلِ اللّٰهُ يَهْدٖي لِلْحَقِّۜ اَفَمَنْ يَهْدٖٓي اِلَى الْحَقِّ اَحَقُّ اَنْ يُتَّبَعَ اَمَّنْ لَا يَهِدّٖٓي اِلَّٓا اَنْ يُهْدٰىۚ فَمَا لَكُمْ۠ كَيْفَ تَحْكُمُونَ ﴿٣٥﴾ وَمَا يَتَّبِعُ اَكْثَرُهُمْ اِلَّا ظَنًّاۜ اِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنٖي مِنَ الْحَقِّ شَيْـًٔاۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ ﴿٣٦﴾

[2712] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Sizin şerîklerinizden halkı ilkin yapacak sonra da çevirip yapacak var mı?" De ki "Allah halkı ibtidâ yapar, sonra çevirir yine yapar, artık nasıl saptırılırsınız?" (34). De ki "sizin şerîklerinizden hakka hidâyet eden var mı?" "Allah" de, "ki hakka hidâyet eder", o hâlde hakka hidâyet eden mi ittibâ'a ehaktır, yoksa hidâyet olunmadıkça kendi kendine eremeyen mi? O hâlde ne oluyorsunuz? Nasıl hükmediyorsunuz? (35). Ma'amâfîh ekserîsi sırf bir zan ardında gider, fakat zan haktan hiçbir şey ifade etmez. Her hâlde Allah, onların ne yaptıklarını bilip duruyor (36).

{قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ مَنْ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعٖيدُهُ} "Hiç" de, "şerîklerinizden halkı bed'en yapacak sonra da onu iade edecek kimse var mı?" ❁ Yani mâbud taharrîsinde insanın menfaat ve mazarratında hâkim, ümîd ü mehâfetinde son derece müessir bir merci' aramakta ilk iş illet-i vücûdu mülâhazadır. Bunun delîli de eseri olan halk ve ihdas fiilidir. Hakīkī tesir ve [2713] illiyet ancak halk u îcâd ve ibdâ'dadır[1]. Yoksa tabiat, kıyam, sudûr, tevlid, kesb vesâire gibi esbâbın hiçbirinde hakīkī tesir

---

1 B: "ibdâ'dır".

ve illiyet yoktur. Bunlar yoğu var etmezler. Halk ise yoğu var etmek ve bâhusus yalnız umûr-ı i'tibâriyeyi, niseb ve izâfâtı ihdas değil, "mahluk" mânasına "halk" ıtlak edilmekte en ziyade müte'âref olan ecsâm ve ecrâm hâlinde mekādīr ve kemmiyyât-ı mahsûsa ve mütemâyize ile takdir ederek îcâd etmektedir (*Sûre-i En'âm'ın başına bak*). Kendini bilen herkes kendisinin bir zaman evvel yok iken sonra halk edilmiş bulunduğuna vâkıf ve bu suretle âlemde hilkatin cereyan edip durduğu umûmiyetle mâruftur. Sâbık bir halk ile mesbuk olan vasattaki halklar mütekaddim veya mukārin esbâb ve avâmil-i mahlûkaya bir terettüb ve alâka ile de ihtilât etmiş bulunduğundan bunlarda[1] bir ma'dûmun îcâdına ta'alluk eden halk haysiyetini mevcûdun kıyâmı, sudûr ve tevellüdü[2] gibi diğer haysiyetlerden temyîz ü tefrik etmek bir dereceye kadar hafî ve müşkil görünebilir. Bununla beraber vasattaki halk, ma'bûd-i hâkim ihtiyâcına sâik olan son ümîd ü mehâfetin ta'alluk edeceği gâye-i matlûbe de olamayacağından halk mefhûmunu bütün vuzûhuyla anlamak ve ondan öne sona, mebde' ve me'âda hâkim hâlıkı yakīnen tanımak için ale'l-umûm en[3] vâzıh ve en müstakīm tarîk, bütün mahlûkāta vücud ve fenânın urûzunu açıktan açığa gösteren bed'-i halkı, bir de müntehâsını tasavvur etmektir. Herhangi bir şeyin bir sınıf halkın bir halk-ı sâbıkla mesbuk olmayan ilk halkını, ilk hâdisenin, ilk modelin, ilk maddenin başlangıcını mülâhaza etmek halkın bütün mâhiyetini anlatacağı ve hâlık-ı kudretin tabî'at-ı eşyâ fevkinde hâkim bir mebde'-i vücûd olduğunu göstereceği gibi, vücûda gelmiş olan bir şeyin sonradan fâni oluverdiğini görmek ve mülâhaza etmek de tabiat safsatasından kurtulmaya ve fünûn-ı tabîiye mebâhis ve mesâilini kitâb-ı tabiatın değil, kitab-ı [2714] hilkatin âyâtından telakkī etmeye kâfîdir. Bu vechile ma'rifetullah matlûbunda ilk vaz' olunacak sual şudur: Ey imansızlar, ey likāullâha ümidi olmayan, ey[4] mahlûka hâlık rütbesi

1 B -"bunlarda".
2 B: "tevellüd".
3 B: "ve".
4 B: "ve".

vermek isteyen müşrikler! Sizin Allah'a karşı kendilerinde bir tesir ve kudret, menfaat ve mazarratınızda O'na mukabil bir hâkimiyet farz u tahayyül edip de tapındığınız, birer ilâh gibi ümitler bağladığınız ve mahlûkıyette şerîkleriniz olan, yani sizin gibi mahluk bulunan esbâb ve avâmil silsilesi içinde akl ü idrakten nasipleri olmadığı cihetle zevi'l-ukūl üzerinde hükm ü tasarrufa kudretleri bulunmadığı âşikâr olan putlar gibi suver u cemâdât makūlesi şeyler şöyle dursun, zevi'l-ukūlden bulunanlarında bile bir halkı tâ mebde'inden yapacak, sonra da onu ifnâ edip tekrar yeni baştan halk ile iade edecek ferd veya cemaat hiç kimse var mıdır? Yani ne mümkin? Bir mahlûkun sâbık bir halk olmadan bed'en[1] bir şey yapmasına imkân olmadığı şüphesizdir. "Falan mahluk halka bed' edebilir" demek bir tenakuz olur. O mahluk Akl-ı Evvel de farz edilse fiilinde kendisinin yapmadığı bir mebde'e muhtaçtır. Lâekal kendinin halk edilmiş olması lâzımdır. Halk yalnız esbâb ve ilel-i mahlûka silsilesiyle mülâhaza edildiği zaman içlerinde silsileyi kat' edip de halka bed' edebilecek bir mebde', bir illet-i hâkime bulmak muhaldir. Çünkü hangisi mebde' ve illet farz edilse aynı zamanda mahluk ve tâlîdir. Hâlbuki halk başlamış cereyan edip durmaktadır. Onun için tenakuzu muhtevî olan o teselsüle hukemâ-yı ilâhiye teselsül-i muhal ıtlak etmişler ve bütün silsile-i mümkinâtın hey'et-i mecmû'ası dahi mümkin olacağı, mümkinin vücûdu ise kendinden hâriç bir illete muhtaç olacağı, silsile-i mümkinâtın hey'et-i mecmû'asından hâriç illet-i vücûdun lizâtihî vâcibü'l-vücûd olması lâzım geleceği cihetle bed'-i halkın ilel-i mahlûka silsilesine istinâdı muhal ve vâcibü'l-vücûda istinâdı zarûrî olduğunu îzah eylemişlerdir. Hâsılı bir [2715] mahluk, mebde'-i halk bile olsa onun bâdî-i halk bir hâlık olması mümkin değil mütenâkız olduğundan, bu hakikat bir ihtar ile fehmolunabilecek kadar bedîhîdir. Halkın sübûtu zâhir, hâlıkın halkta dâhil olmayacağı bedîhî olduğundan makineyi yapan sâni'i yaptığı makinenin içinde aramak beyhûde olduğu gibi, hâlık-ı eşyâyı da tabî'at-ı eşyâ içinde aramak

---

1 B: "bed'ine".

doğru değildir. Halk içinde mebâdî-i gayr-i âkile şöyle dursun, mebâdî-i âkilenin bile bâdî-i[1] halk olması hiç mümkin mi? Sonra bir mahluk, helâk olup fenâya gittiği zaman onu re'sen halk edebilecek bir mahluk bulunabilir mi? Cevâbı "hayır mümkin değil" selb-i küllîsinden ibaret olan bu suâli îrad ile nefy-i şirki takrir ve bundan maksad cidâl olmayıp mahza irşad ve burhan olduğundan o fâsık müşriklerin ne diyeceklerine bakmayarak yâ Muhammed {قُلِ اللّٰهُ} "Allah" de, {يَبْدَؤُا الْخَلْقَ} "halka bed' eder." ❁ Bir halk sebk etmeden, hiçbir mahlûkun tevassutuna muhtaç olmadan halkı tâ ilk mebde'inden yapar, ilk başından yaratır. Allah vâcibü'l-vücûd ve lizâtihî hak olduğundan fiil ü tekvîni kadîm olan zât ve sıfâtından başka hiçbir şart ve illete tevakkuf etmez. O[2] her şeyden akdem bir evveldir ve her şey O'nunla mesbuktur. Halka ancak O bed' eder, ma'dûmu vücûda ibtidâ o getirir. Halkı bütün mebâdîsiyle yaratır. Sade dumandan toprak, topraktan taş, taştan binâ yapar gibi ölüden ölü, câmidden câmid yapmakla veya insandan insan doğurtmak gibi diriden diri çıkarmakla kalmaz, hiçbir huceyre-i hayâtiye yokken sudan hayat yapmak, çamurdan, topraktan ilk nebatı, ilk hayvanı, ilk insanı ihdas edivermek gibi her biri -tabiat nokta-i nazarından bakılınca- kānûn-ı tabîîyi tağyir ve yepyeni bir tabiata mebde' teşkil etmiş bulunan ve binâen'aleyh fevka't-tabî'a bir îcâd-ı[3] ibtidâî olduğunda şüpheye mahal olmayan aşılmaz ıstıfâ mebde'lerinde vukū'a geldiği üzere ölüden diri çıkarmakla da kalmaz da bütün halkın tâ ilk madde ve suretine, ilk miktar ve [2716] fâiliyetine varıncaya kadar bütün mebde'lerini yaratmaktan başlar. Öyle ki halk hakikatte yegâne fâili olan Hâlık teâlâ'nın zât ve sıfâtından başka hiçbir şart ve illetle mesbuk olmaz. Halk yoktan değil, yokluk şânından olan mümkinâttan da değil, bizâtihi ve lizâtihî var olan ve yokluk şânından olmayan Allah teâlâ'dan gelir, O'nun sun'uyla başlar. Allah halkı böyle baştan başa ve başlı başına yapar {ثُمَّ يُعِيدُهُ} sonra onu iade de eder ❁ halkı bir mebde'den bir müntehâya vardırır. Bu ilk

---

1 B: "bed'-i".
2 B: "Ve".
3 B: "îcâdı".

âlemde yarattığını bir nihâyet ve âkıbete erdirir, verdiği halk cereyânını kat' ve onu ihlâk ile kendinden alıp kendine ircâ' ve bilâhare yeni baştan bir halk ile diğer bir âlem-i halkta ba's ü iade eder. Allah, böyle mebde'e de hâkim, me'âda da hâkimdir. Biri sâlibe biri mûcibe olan bu zarûrî iki mukaddime ise şekl-i sânîden şu matlûbu intac eder: “Lâ ilâhe illallah.” Silsile-i halk öyle, Allah böyle iken {فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ} imdi siz nereden ifke düşürülüyorsunuz, nasıl saptırılıyorsunuz! ۞ Yani ortada şirk ü fısk ile nasıl çıkmaza, ne acâib batağa saplanıyorsunuz farkında mısınız! Bütün halkın mebde' ve me'âdına hâkim bir hâlık olan Allah'ı saymamak, mahlûka perestiş etmek ne çıkmaz sapıklık, ne acâib cehl ü hamâkat bilseniz, yahut siz artık önünde sonunda Allah'tan nasıl kurtulursunuz? Mebhas-i vücûd ve tekvin nokta-i nazarından işte mesele böyle.

2.[1] Mebhas-i marifet ve ilim nokta-i nazarından da yâ Muhammed! {قُلْ هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ مَنْ يَهْدٖٓى اِلَى الْحَقِّ} “Hiç” de, “sizin şerîklerinizden hakka hidâyet edecek kimse var mı?” ۞ Yani insanın hayr u şerrini, menfaat ve mazarratını, leh ve aleyhindeki husûsâtı temyiz ve tâyin ile umûrunu ona göre tanzim ve ıslah edebilmesi için hikmette hata ve dalâlden selâmetle hak ve savâba isabet en birinci ihtiyâcını ve fikr ü amelinde [2717] hükm-i hakkı taharrî ilk matlab ve gayesini teşkil eder. Mâbudluğun ilk ve ednâ mertebesi de herhangi bir vechile hak ve savâba irşad etmek, hak ve bâtılı seçtirmektir. Bunun için mâbud taharrîsinde ilk iş olan taharrî-i illet ve mülâhaza-i halk ve hâlık meselesinde dahi ilk hedef ve matlab hakka hidâyet ve isabet meselesidir. O hâlde bir teemmül olunsun, Hak teâlâ'dan başka perestiş edilen şeyler içinde putlar gibi idraksiz şuursuz cemâdât makūlesi şöyle dursun, مَنْ ıtlak edilebilecek zevi'l-ukūlden bile kendiliğinden enfüs ü âfâkı yekdiğerine intibak ettirip de hakka bizâtihi hidâyet edecek herhangi bir nefse mukabilinde bulunan veya bulunacak olan bir vâkı'aya, bir mevcûdiyet-i ayniyeye isabet ettirerek ene ile lâene, rûh ile cisim, zihin ile hâriç, süje ile obje, âlim[2] ile mâlum, âkil ile mâkul

---

1 M ve B: “3”.
2 M: “alem”; sonraki baskılarda “âlim” şeklinde düzeltilmiştir.

beynindeki ittisal ve vahdeti, ilim ve isâbet-i nisbet vâkıʻasını tesis ve tahakkuk ettirip de bu böyledir veya değildir diye hak hüküm verdirecek, taʻbîr-i âharla hâric-i vicdandaki vâkıʻâtı vicdanda, vicdandaki vâkıʻâtı nefis ve vicdan hâricinde tecellî ettirip de yekdiğerinden mütemâyiz olan bu iki âlemin fevkinde vahdete hâkim olabilecek kim vardır? Hiç! Gerek enfüs ve gerek âfâk halkın hepsi hak ile halk edilmiş, her biri bir vech-i hakka mazhar kılınmış olmakla beraber hiçbiri zât-ı hak olmadığından kendi zâtında kemâl-i hakkı hâiz değil, nâkıstır. Bunlarda vücûh-ı hak muhtelif, ilm ü marifet hâdis ve izâfî, nüfûs-ı âkile aʻyândan mütemâyiz, hakīkat-i hak idrâk-i ukūlden müteâlî, ukūl muztarib, efkâr muhtelit, aʻyânın çoğu nefs-i nâtıkadan, şuur ve idrakten ârî, nüfûs-i nâtıka kendi künhünü[1] ve mukadderâtını bile ihâta ve idrakten âciz, hükm-i hak ise his ve tasavvurun, şuûn-i nefsin mâverâsına taʻalluk eden bir lemha-i tecellîdir. Binâenʻaleyh mâsivâ-yı hakkın kendi kendine hakka hidâyet edebileceğini farz etmek bir tenakuzdur. Ukūl ilmin, mantıkın, hükm-i hakkın fâili değil, kābilidir. Felsefe tarihine [2718] âşinâ olanların mâlumudur ki felsefî mesleklerin en esaslı farkı mebhas-i marifetin bu noktasından başlar. Yekdiğerine hüve hüve hamlleri mümkin olmayan ezhân ve aʻyân, "süje ve obje" tekabülü arasında nasıl olup da mevzûʻ ve mahmûlün vâkiʻde vahdetini ifade eden ilim ve hükm-i hak mümkin oluyor? Nefis kendinden hârice nasıl fırlayıp da âfâkīleşiyor. Ve nasıl vâkiʻdeki bir hakikati keşf ü idrak edip de ona sarılıyor? Akıl ve ilim oluyor? Benden katʻ-ı nazarla şu şöyledir demek tenakuz değil midir? Benim bende olan akıl ve ilmimin bende olmayan bir mâlum ve mâkul mutabakat ve ayniyeti ile ikinin birliği nasıl ve ne hak ile iddia olunabilir? "Ene" "lâene"dir veya "lâene" "ene"dir demek tenakuzdan başka nedir?

O hâlde nefsin kendi şuûn ve suverine kendi intibâʻât ve temâyülâtına hâric-i nefste tahakkuk kıymeti verip kendinden geçmesi vâkiʻ tarafından delîlini bulmak imkânı olmayan indî bir tahakküm-i nefsîden ibaret olmaz mı? Son zamanlarda Alman feylesofu Kant'ın dahi bahsettiği

1 B: "hükmünü".

vechile tabîî bir nokta-i nazarla teemmül olunduğu zaman bu sual her hâlde vâriddir. Ve bu noktadan feylesoflar başlıca üç kısma ayrılmışlardır. Bir kısmı bu suâli nâkābil-i hall addederek hakkın vücûdunu ve ilmin imkânını inkâra kadar varmışlardır ki bunlar Sofestâiyye ve ta'bîr-i âharla Hisbâniyyedirler[1]. Kimi yok inadında musır İnâdiyye, kimi ilm ü fenne vâki'de hiçbir kıymet vermeyip bütün ma'lûmâtı sırf indî ve nefsî bir hâdise, bir "spekülasyon" addeden İndiyye, kimi de Lâedriyyedir. İngiliz feylesofu David Hume'dan itibaren bunlar kurûn-ı ahîre felsefelerinde de zuhur etmişler ve ilm ü fende şüphe meselesini yenilemişler ve "septik", yani Reybiyye ve şüpheci unvânını almışlardır. Fakat suâlin ehemmiyetiyle beraber bunların herhangi birinin iddiası kabul edilmek lâzım gelse aynı zamanda lâekal bir tek hakikat bilinmiş, meselâ hiçbir şeyin bilinemeyeceği tahakkuk etmiş, her şeyde şüphenin bir hak olduğu anlaşılmış demek olacağından [2719] bunların hepsi iltizam ettikleri tenakuz silahıyla kendi kendilerini de nakz u ibtal ve ale'l-ıtlâk bir hak ve ilmin vücûdunu isbâta kâfi gelmişlerdir.

Bunun için diğer bir kısım felâsife, galat ve hata ne kadar çok olursa olsun bazı ahvâlde nefs-i insânînin hakk u savâba ihtidâ ve isabeti mütehakkık bulunduğundan keyfiyyet-i isabetin îzah olunamamasından dolayı ale'l-ıtlâk hakkı inkâra kalkışmak mücerred haksızlıktan ibaret bir dalâl ve küfran ve hakkın bi'l-vücûh tecelliyâtına ve ilm ü fennin bunca keşfiyyât ve terakkiyâtına rağmen ilmin imkânını inkâr etmek bir safsata ve hüsran olduğunu görerek mezkur suâlin halline kıyam etmişler, bunlar da Îkāniyye ve İhtibâriyye, ta'bîr-i âharla Tedrîbiyye kısımlarına ayrılmışlardır. (*Bu mezheblerin tafsîli için "Mezâhib ve Metâlib" nâmındaki mütercem eserimize bak*).

Fakat bunların ekserîsi vahdeti bulmak, tenakuzdan kurtulmak için zât-ı hakkı enfüs ü âfâkın, ezhân ü a'yânın, ervâh u ecsâmın, madde ve suretin, velhâsıl tabî'at-ı eşyânın fevkinde mülâhaza edecek yerde tabiat sevdâsından vazgeçmeyerek ya enfüse veya âfâka ircâ'

---

1 M: "Husbuiyyedirler".

etmeye çalıştıklarından dolayı tenakuzdan çıkamamış, ifrât u tefritten kurtulamamışlar; kimi maddeyi surete ircâ', "lâene"yi "ene"de ifnâ ederek mebde'-i hakkı nefis yapmak isteyip "ene'l-hak" davasına kadar varmış; kimi de sureti maddeye, enfüsü âfâka[1] ircâ', "ene"yi "lâene"de ifnâ ederek hak ve ilmin mebde'ini ilimsiz mebâdîde aramaya kadar gitmiş ve böylelikle âlim ve mâlumun viche-i ittihâdını bulduk zanneylemişlerdir ki evvelki ekseriyetle Îkāniyyenin, ikincisi de Tedrîbiyye-i maddiyenin zehâblarıdır. Hakkı yalnız nefse ircâ' ve "ene"yi zât-ı hak telakkī eylemenin hâsılı İndiyyelik şirkine iştirak ile ya aded-i nüfûs kadar ilâh farzı veya İttihâdiyye-i Ma'neviyye (*panthéisme idéalist*) suretinde nefse tapmaya, ta'bîr-i âharla ukūlü te'lih ve zevi'l-ukūl üzerinde nefy-i ilâha müncer olur.

[2720] Akıl histeki nûr gibi zihni hârice, nefsi mâverâ-yı nefse bağlayan birer râbıta hâlinde olup tamamen şahsî olmadığı cihetle Îkānî feylesoflar bunu hükm-i hakkın fâili ve ilmin mebde'i farz etmek nokta-i nazarına saplanmış ve nefsin âfâkīleşebilmesini akıl ile îzah etmek için fikirlerinin mebnâsını akıl ile mâkulün, nefis ile mâverâ-yı nefsin akılda ittihâdı mülâhazası üzerine kurmuşlar, ilim ile mâlumun bi-hasebi'l-i'tibâr ayrı olmakla beraber bi-hasebi'z-zât müttehid olduğunu ve binâen'aleyh akl-ı beşerin hükm-i mutlak ile îkān-ı tâm ve küllîye, yani zât-ı hakka intibak ile hakīkat-i hakkı idrâke salâhiyetdar bulunduğunu zu'm edecek derecede ifrâta varmışlarsa da, akıl her hükümde hakka isabet etmeyip hatalara dahi mâruz olduğu gibi mantıkın fâili, mûcidi de akıl olmayıp bilakis hükümde hakk u savâba isabetle keşfiyyât-ı ilmiye yapabilmek için aklın mantık vesâire gibi birtakım kavânîn ve şerâite tâbi' ve mahkum bulunduğu ve fiilinde mebde' ihtiyâcından müstağnî kalamadığı teemmül olununca yakîniyyât-ı akliyenin esasını teşkil eden bedîhiyyât-ı evveliye hükümlerinde bile aklın mûcid ve fâil olmayıp taraf-ı Hak'tan verilen bir eser-i ihtibar ve kabul eden bir kābil, ta'bîr-i mârufla hitâb-ı Hakk'ı fehm için bir âlet ve vâsıtadan ibaret

1 B -"enfüsü âfâka".

bulunduğu anlaşılmakta ve nitekim akılların asırlarca yanaşamadığı bir hakikatin bir vâkıʻa-i şehadetiyle derhâl ihtibar ve tasdik olunuverdiği münakaşa götürmeyecek surette sâbit bulunmakta olduğundan tedrib ve tecribeciler, ilm-i beşerin ve hakk u savâba isabetin menşe'ini nefs ü akıldan ziyade mâverâ-yı nefisten ihtibarda aramak lüzûmunda ısrar eylemektedirler.

Ve fi'l-vâkiʻ ilim ve hükm-i[1] nefsin vâkiʻden haberdar olması ile alâkadar değilse müşahedelerin, bedâhetlerin bile hakikatleri tasdik olunamaz[2] ve ilm ü îkān taraf-ı[3] [2721] haktan nereye verilmişse orada bulunur, verilmeyen yerde bulunmaz. Mücerred fâʻiliyyet-i nefsiye ile hakka ihtidâ mümkin olmaz. Bu surette bâlâdaki sual, kemâl-i ehemmiyetle avdet eder. Ve hak hükmünü veren ihtibâr-ı ilmî, şuursuz intibâʻât gibi taraf-ı vâhidde kâin bir teessür-i basit olmayıp kaziyye lâekal müselles bulunduğu cihetle nefsin kendinde mün'akis bir şe'nden mukābilindeki bir vâkiʻe inʻikas ile ihtibar vicdânına ermesi, meselâ en âdî bir misal ile "şu bir güldür" deyip koklamak azminde isabet edebilmesi aynı zamanda hatanın da mümkin olması yalnız tabîʻat-ı[4] nefse ircâʻ ile mülâhaza olunduğu takdirde tenakuzdan başka bir netice elde edilmiş olmaz. Şuʻûr-ı nefs, şuhûd-ı bâtın, tabîʻat-ı nefs olsun, lâkin idrâk-i hârici tabîʻat-ı nefse ircâʻ mahz-ı tenakuz veya İndiyyelik olacağı şüphesizdir. Bunun için felâsife-i Tedrîbiyyûn'dan bir kısmı, Îkānîlerin âfâkı enfüse ircâʻlarına mukābil, enfüsü âfâka, rûhu cisme, sureti maddeye ircâʻa kalkışmış; rûhiyyâtı fizikte, ilm ü marifetin menşe'ini ilimsiz mebâdîde, zât-ı hakkı maddede mülâhaza sevdâsına düşmüşlerdir ki bu da zevi'l-ʻukūl üzerinde cemâdâtı te'lih etmek, puta tapmak demektir. İttihâdiyye-i cismâniye (*panthéisme physique*) üzerinde dolaşan mezhebler de bu kabîldendir. Meseleyi rûhun cisme cismin rûha, kuvvetin maddeye maddenin kuvvete bizâtihi tehavvülüyle îzâha

---

1 B: "hükmü".
2 Mâlumdur ki telakkiyât-ı İslâmiyede vahiy dahi bir ihbâr-ı haktır [Müellifin notu].
3 B: "taʻrîf-i".
4 B: "tabîʻatı".

kalkışmak da mâfevk bir fâilin tesir ve tahvîline istinad edilmedikçe illetsiz hâdise tasavvur etmek tenakuzundan başka bir şey olmadığı gibi, ilim ile vücûdun temâyüzü ve bir şey mâlum olmakla onun vücûdunda bir tehavvül husûle gelmek iktizâ etmediğinin mâlum bulunması dahi buna sûret-i kat'iyyede münâfîdir.

Velhâsıl ne taraftan bakılırsa bakılsın ilm ü marifet ve hakka isabet meselesi enfüs ü âfâktan hiçbirinin kendi tabiatlarına isnâdı mümkin olmayan ve hangisine isnad edilse tenakuzdan kurtulmayacak olan bir emirdir. [2722] Şürekâ-i halktan hiçbirinin kendi kendine kimseyi hakka hidâyet etmesi ihtimâli yoktur. Gerçi enfüs ü âfâkta hakkın âyât ve delâili ulü'l-ilm, rusül ü melâike ve bunlar vâsıtasıyla hidâyet yok değil, fakat şimdi ihtar olunacağı üzere bunların hiçbiri عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ شَهٖيدٌ [el-Mâide 5/117] olan Zât-ı Hak tarafından hidâyet almadıkça kendi kendine ne hidâyet edebilir ne de ihtidâ. Müşrikler ne derse desin yâ Muhammed, sen {قُلِ اللّٰهُ} de ki Allah, {يَهْدٖى لِلْحَقِّ[1]} hakka hidâyet eder. ❁ Halkta zâtî olan galat ve dalâlin kesretine mukabil hakk u savâba isabet de emr-i vâki'dir. Ve bu ancak Allah'ın hidâyetidir. Biraz yukarıda اَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ suâliyle de işaret olunduğu üzere sem' u ebsâra, ukūl ü besâire, enfüs ü âfâka hâkim olan o enfüsü kendinden ve âfâktan haberdar edip de hükm-i hakka erdiren ve erdirecek olan O'dur.

{اَفَمَنْ يَهْدٖٓى اِلَى الْحَقِّ اَحَقُّ اَنْ يُتَّبَعَ} O hâlde hakka hidâyet eder olan Zât-ı alîm mi ittibâ' olunmaya -yani mâbud tanınmaya- ehaktır, {اَمَّنْ لَا يَهِدّٖٓى اِلَّٓا اَنْ يُهْدٰى} yoksa hidâyet olunmadıkça kendiliğinden hidâyet bulamayacak olan ehl-i akıl mı? ❁ Yani hak meselesinden haberdar bile olmayan akılsız şeyler şöyle dursun, akıl bile Allah hidâyet etmedikçe kendiliğinden bir ilim keşfedemeyeceği, kendi kendine hak ve savâba isabet eyleyemeyeceği cihetle mâbudluk müstakillen ve ale'l-ıtlâk hâdî olan Allah teâlâ'dan başka kimin hakkı olabilir? Bakınız bu ifadede ne beliğ bir îcâz vardır. "Men" tâbiriyle zevi'l-ukūl tahsîs bi'z-zikr edilerek

---

1 M ve B: "إلى الحق".

gerek esnâm gibi hissiz şuursuz, gerekse behâim gibi hissi[1] olsa da akılsız olanların kāle bile alınamayacakları ihtar edilmiş olduğu gibi اِلَّٓا اَنْ يُهْدٰى istisnâsıyla da evvelki sualdeki hidâyetten murad bizzat ve bilfiil hidâyet olduğuna işaret buyurularak; [2723] "melekler, peygamberler ve ulü'l-ilmi kāimen bi'l-kıst olan ehl-i hak, hakka hidâyet edemez mi?" tarzında bir suâl-i mukadderin cevâbı gösterilmiş ve bunlardan hiçbirine ta'abbüd olunamayacağı da anlatılmıştır. Ve bununla biraz sonra gelecek olan قَالُوا[2] اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا beyânına da bir ihzar yapılmıştır. يَهِدّٖى "yehtedî"nin idgamlısıdır.

{فَمَا لَكُمْ} İmdi neyiniz var? ❁ Allah'tan başka şeylerin arkasına düşüp ta'abbüd etmeye ne hakkınız var! Yuf size! {كَيْفَ تَحْكُمُونَ} Nasıl hükmediyorsunuz. ❁ O haksız bâtıl akidelere nasıl saplanıyor da putlardan şefaat bekliyorsunuz? Yahut siz nasıl hüküm yapar, hâkim olabilirsiniz? Hâlâ anlamıyor musunuz? Allah'tan ve Allah'ın hidâyetinden kat'-ı nazarla siz şu şöyle, bu böyledir diye nasıl hükmeder de hakk u savâba isabet edebilirsiniz? Ve hatta kendi nefsinizde ben benim, ben varım diye nasıl hükmedip de kendinizi tanıyabilirsiniz! Îcab veya selb bir hak hüküm, bir tek ilim, bir nefsin hâricindeki mukabiline nefy ü isbat ile bir kerecik olsun isabeti bile ezhân ve a'yânın, tabî'at-ı eşyânın fevkinde Ma'bûd-ı Hakk'ın vücud ve vahdâniyetine ve hakk-ı hâkimiyet ve ulûhiyetine burhân-ı kâfî değil midir? O olmasa nüfûs ve ukūlün münâsebât-ı eşyâ üzerinde hâkim olabilecek nesi vardır? Ve musîb olmayan hata hükümlere hüküm mü denilir? Ve aklı olan haktan başka bir gaye mi tâkip eder?

Mebhas-i vücûdda halk delîli öyle, mebhas-i marifette hak ve hidâyet delîli böyle iken o iman etmek ihtimalleri olmayan fâsık müşriklerin menşe'-i dalâllerine gelince: {وَمَا يَتَّبِعُ اَكْثَرُهُمْ اِلَّا ظَنًّا} Onların ekserîsi hiç başka değil, ancak bir zanna ittibâ' ederler. ❁ Fikir ve amellerinde hakkı tâkip etmezler de sırf nefislerinin zann ü tahmînine uyar, öyle

---

1 B: "hisli".
2 M ve B: "وقالوا".

hüküm ve hareket ederler. Az bir kısmı mahz-ı [2724] mu'ânid veya zann ü tahayyül bile şânından olmayan behâim ve cemâdât gibi fikirsiz gürûhundan ise de, ekserîsi hakkı kendi telakkīlerine tâbi' sanan ve ilm ü marifeti uydurmadan ibaret gibi farz eden nefislerinin zunûn ve hayâlât-ı vâhiyesi peşinde koşan İndiyye (dogmatik) ve Hisbâniyye gürûhundandır. İtikād ve îkān nâmına mezheb diye ileri sürdükleri fikir ve felsefeleri ve ictimâ'iyâtta fiil ve amelleri, hükm ü hükûmette metbû'ları tahakkümât-ı nefsiyeden, akyise-i[1] fâsideden, zunûn u hayâlâttan, kuru mefkûrelerden başka bir şey değildir.

{إِنَّ[2] الظَّنَّ لَا يُغْنِى مِنَ الْحَقِّ شَيْـًٔا} Hâlbuki zan hiç de haktan muğnî olmaz. ❁ Zerrece müstağnî kılmaz. Zann u hayâl ne kadar şâirâne ve ne kadar mütehakkimâne olursa olsun hiçbir zaman hükm-i hakkın vereceği fâideyi vermez. Hakkı bâtıl, bâtılı hak, hâlıkı mahluk, mahluku hâlık, hayrı şer, şerri hayır zann u telakkī etmekle kimse kendisini hakkın[3] sulta-i hükûmetinden kurtaramaz. {إِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ} Hiç şüphe yok ki Allah onların her fiillerine alîmdir. ❁ Cezâlarını muhakkak verecektir. Onların zannı bunu değiştirmez.

Ber vech-i bâlâ iki delîlin takrîrinden sonra bu âyetin sevki ve bunun[4] bu alîm cümlesiyle tezyîli bilhassa iki delîlin ilm-i ilâhîyi isbatta nas olduğunu ihtar ve ilmin sübûtu ise birinci halk delîli ile sâbit olan me'âdda hak münkirlerine cezâ-yı hakkı iş'âr etmekte ve bu suretle bu cümle-i tezyîliye, ilimden başka bir de cezâ ile inzârı ifade eylemektedir. Ve hatta asıl hedef-i sevki, inzar ve tehdittir.

Hem vücud hem ilim nokta-i nazarından ma'rifetullahta erbâb-ı ukūlü tenvir ve irşâda kâfi olan bu delâil-i hakkın takrir ve teblîğinden sonra kat'iyyen bilinmek lâzım gelir ki:

[2725]

---

1 M: "akısei".
2 M ve B: "وان".
3 M: "halkın"; sonraki baskılarda "hakkın" şeklinde düzeltilmiştir.
4 B: "onun".

وَمَا كَانَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ اَنْ يُفْتَرٰى مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلٰكِنْ تَصْدٖيقَ الَّذٖى بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصٖيلَ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فٖيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمٖينَۙ ﴿٣٧﴾ اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُۜ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهٖ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٣٨﴾ بَلْ كَذَّبُوا بِمَا لَمْ يُحٖيطُوا بِعِلْمِهٖ وَلَمَّا يَأْتِهِمْ تَأْوٖيلُهُۜ كَذٰلِكَ كَذَّبَ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمٖينَ ﴿٣٩﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ بِهٖ وَمِنْهُمْ مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهٖۜ وَرَبُّكَ اَعْلَمُ بِالْمُفْسِدٖينَ ﴿٤٠﴾ وَاِنْ كَذَّبُوكَ فَقُلْ لٖى عَمَلٖى وَلَكُمْ عَمَلُكُمْۚ اَنْتُمْ بَرٖيۤؤُنَ مِمَّاۤ اَعْمَلُ وَاَنَا بَرٖيۤءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٤١﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُونَ اِلَيْكَۜ اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ وَلَوْ كَانُوا لَا يَعْقِلُونَ ﴿٤٢﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْظُرُ اِلَيْكَۜ اَفَاَنْتَ تَهْدِى الْعُمْىَ وَلَوْ كَانُوا لَا يُبْصِرُونَ ﴿٤٣﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْـًٔا وَلٰكِنَّ النَّاسَ اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٤٤﴾ وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ كَاَنْ لَمْ يَلْبَثُوۤا اِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْۜ قَدْ خَسِرَ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِلِقَاۤءِ اللّٰهِ وَمَا كَانُوا مُهْتَدٖينَ ﴿٤٥﴾ وَاِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذٖى نَعِدُهُمْ اَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَاِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ اللّٰهُ شَهٖيدٌ عَلٰى مَا يَفْعَلُونَ ﴿٤٦﴾ وَلِكُلِّ اُمَّةٍ رَسُولٌۚ فَاِذَا جَاۤءَ رَسُولُهُمْ قُضِىَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٤٧﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٤٨﴾ قُلْ لَاۤ اَمْلِكُ لِنَفْسٖى ضَرًّا وَلَا نَفْعًا اِلَّا مَا شَاۤءَ اللّٰهُۜ لِكُلِّ اُمَّةٍ اَجَلٌۜ اِذَا جَاۤءَ اَجَلُهُمْ فَلَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴿٤٩﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَتٰيكُمْ عَذَابُهُ بَيَاتًا اَوْ نَهَارًا مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ ﴿٥٠﴾ اَثُمَّ اِذَا مَا وَقَعَ اٰمَنْتُمْ بِهٖۜ آٰلْـٰٔنَ وَقَدْ كُنْتُمْ بِهٖ تَسْتَعْجِلُونَ ﴿٥١﴾ ثُمَّ قٖيلَ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِۚ هَلْ تُجْزَوْنَ اِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ ﴿٥٢﴾ وَيَسْتَنْبِـُٔونَكَ اَحَقٌّ هُوَۜ قُلْ اٖى وَرَبّٖۤى اِنَّهُ لَحَقٌّ وَمَاۤ اَنْتُمْ بِمُعْجِزٖينَ ﴿٥٣﴾ وَلَوْ اَنَّ لِكُلِّ نَفْسٍ ظَلَمَتْ مَا فِى الْاَرْضِ لَافْتَدَتْ بِهٖۜ وَاَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَاَوُا الْعَذَابَۚ وَقُضِىَ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٥٤﴾ اَلَاۤ اِنَّ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ اَلَاۤ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٥﴾ هُوَ يُحْيٖ

وَيُمِيتُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٥٦﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَٓاءَتْكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَٓاءٌ لِمَا فِى الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٥٧﴾ قُلْ بِفَضْلِ اللّٰهِ وَبِرَحْمَتِه۪ فَبِذٰلِكَ فَلْيَفْرَحُواۜ هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ﴿٥٨﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ لَكُمْ مِنْ رِزْقٍ فَجَعَلْتُمْ مِنْهُ حَرَامًا وَحَلَالًاۜ قُلْ آٰللّٰهُ اَذِنَ لَكُمْ اَمْ عَلَى اللّٰهِ تَفْتَرُونَ ﴿٥٩﴾ وَمَا ظَنُّ الَّذ۪ينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٦٠﴾ وَمَا تَكُونُ ف۪ى شَاْنٍ وَمَا تَتْلُوا مِنْهُ مِنْ قُرْاٰنٍ وَلَا تَعْمَلُونَ مِنْ عَمَلٍ اِلَّا كُنَّا عَلَيْكُمْ شُهُودًا اِذْ تُف۪يضُونَ ف۪يهِۜ وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقَالِ ذَرَّةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا فِى السَّمَٓاءِ وَلَٓا اَصْغَرَ مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْبَرَ اِلَّا ف۪ى كِتَابٍ مُب۪ينٍ ﴿٦١﴾

[2728] **Meâl-i Şerîfi**

Bu Kur'an Allah'ın mâsivâsından uydurulamaz, velâkin o önündekinin bir tasdîki ve kitâbın tafsîli olarak Rabbü'l-âlemîn'den indirilmiştir, bunda hiç şüphe yoktur (37). Ya "onu uydurdu" mu diyorlar? De ki: "Öyle ise haydin onun misli bir sûre getirin ve Allah'tan başka kime gücünüz yeterse çağırın,[1] eğer sâdıksanız bunu yapın" (38). Hayır, onlar ilmini ihâta etmedikleri ve tevili kendilerine hiç gelmemiş olan bir şeyi tekzib ettiler. Bunlardan evvel geçenler de böyle[2] tekzib etmişlerdi amma bak zâlimlerin âkıbeti nasıl oldu? (39). İçlerinden buna inanacak da var, inanmayacak da var, Rabbin o müfsidlere a'lemdir (40). Eğer seni tekzibde ısrar ederlerse de ki: "Bana amelim, size de ameliniz. Siz benim yapacağımdan berîsiniz, ben de sizin yapacağınızdan berîyim" (41). İçlerinden seni dinlemeye gelenler de var, fakat akılları da yokken sağırlara sen mi işittireceksin? (42). İçlerinden sana bakanlar da var, fakat basiretleri de yokken körlere sen mi hidâyet edeceksin? (43). Her hâlde Allah insanlara zerrece zulmetmez velâkin insanlar kendilerine zulmediyorlar (44). Sanki gündüzün bir saatinden başka

1 B -"ve Allah'tan başka kime gücünüz yeterse çağırın".
2 B: "öyle".

durmamışlar gibi hepsini mahşere sevk edeceği gün beynlerinde tanışacaklar, Allah'ın karşısına çıkacaklarını tekzib edip de doğru yolu tutmamış olanlar hakikat hüsrâna [2729] *düşmüş bulunacaklar (45). Onlara vaad ettiğimizin bazısını sana behemehâl göstersek de veya seni tamamen alsak da her iki takdirde onların nihâyet dönümü Bizedir, sonra Allah ne yapacaklarına da şâhiddir (46). Her ümmet için bir resul vardır, o resulleri geldiği vakit aralarında adaletle hüküm verilir, hiçbirine zulmedilmez (47). "Ne zaman bu vaad, sâdıksanız?" diyorlar (48). De ki: "Ben kendi kendime Allah'ın dilediğinden başka ne bir menfaate ne de bir mazarrata mâlik değilim. Her ümmet için bir ecel vardır, ecelleri geldiği vakit artık bir saat geri de kalamazlar[1], ileri de gidemezler" (49). De ki: "Söyleyin bakayım, şayet size onun azâbı yatarken veya gündüzün gelecekse mücrimler bunun hangisini isti'câl ediyorlar? (50). Ya sonra vâki' olduğu zaman mı ona iman edeceksiniz? Ya... şimdi ha? Hani siz bunu acele istiyordunuz a?" (51). Sonra denilecek o zulmedenlere ki: "Tadın bakalım huld[2] azâbını, vaktiyle kazandığınızdan başka bir sebeple cezâlandırılacak değilsiniz?" (52). "Sahih doğru mu bu?" diye senden istifsar ediyorlar, de ki: "Evet, Rabbime kasem ederim ki o dosdoğru, ve siz bundan yakayı kurtaramazsınız" (53). Zulmetmiş olan her nefis bütün arzdakine mâlik olsa idi, azâbı gördükleri vakit hepsi içten içe nedâmet ederek kendini kurtarmak için onu feda ederdi. Fakat[3] beynlerinde kazâ, adalet ile imza edilmiştir, hiçbirine zulmedilmez (54). Uyan göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır, uyan Allah'ın vaadi muhakkak haktır velâkin ekserîsi bilmezler (55). O hem diriltir hem öldürür ve hep döndürülüp O'na götürüleceksiniz (56). Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir mev'ize ve gönüller derdine bir şifâ, ve mü'minler için bir hidâyet ve rahmet geldi (57). De ki: "Allah'ın fazlıyla, rahmetiyle, ancak onunla artık ferahlanın; o onların toplayıp durduklarından hayırlıdır" (58). De ki: "Baksa-*

1 B: "bırakılmazlar".
2 B: "hulûd".
3 B -"hepsi içten içe nedâmet ederek kendini kurtarmak için onu feda ederdi. Fakat".

nıza: Allah sizin için rızık olarak neler indirdi de siz ondan bir haram, bir helâl yaptınız." "Size" de "Allah mı izin verdi? Yoksa Allah'a iftira mı ediyorsunuz?" (59). Yalanı Allah'a iftira edenler kıyamet gününü ne zannediyorlar? Her hâlde Allah insanlara karşı bir lütuf sahibidir, velâkin ekserîsi bilmezler (60). Herhangi [2730] bir şe'nde bulunsan, Kur'an'dan her ne okusan ve herhangi bir amel yapsanız, siz ona dalıp coşarken mutlak biz üzerinizde şâhid bulunuruz. Rabbinden ne yerde ne gökte zerre miskāli ve ondan ne daha küçük ne daha büyük hiçbir şey kaçmaz, hepsi bir kitâb-ı mübîndedir (61).

اَلَٓا اِنَّ اَوْلِيَٓاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَۚ ﴿٦٢﴾ اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَۜ ﴿٦٣﴾ لَهُمُ الْبُشْرٰى فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِۜ لَا تَبْدِيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُۜ ﴿٦٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Uyan ki Allah'ın evliyâsı ne üzerlerine korku vardır ne de onlar mahzun olurlar (62). Onlar ki Allah'a iman etmişlerdir ve hep takvâ ile korunur dururlar (63). Müjde onların dünyâ hayatta da âhirette de, Allah'ın kelimâtına tebdil yok, o işte fevz-i azîm o (64).

{اَلَٓا اِنَّ اَوْلِيَٓاءَ اللّٰهِ} İyi bil ki hakikaten evliyâullah ❁ Allah velîleri, Allah dostları {لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ} üzerlerine korku yoktur, hem de onlar mahzun olmazlar. Allah korkusu her korkuyu silmiş olduğu için ilerisinde korku yok müjde var. İlerisi daha güzel olduğu için de geçmişe hüzün yok. "Evliyâullah" unvânı Allah'a dost olanlar, Allah için dost olanlar, Allah için icrâ-yı velâyet edenler [2731] mânalarına gelebilir. Ve velâyet, mahabbet, nusret, tenfîz-i emr mefhumlarını ifade eder. Bu unvâna kimlerin müstahik oldukları hakkında müfessirînin naklettikleri bazı rivayetler vardır. Senedleri Taberî'de mezkur olduğu üzere Sa'îd b. Cübeyr'den mervîdir ki Resûlullah'a evliyâullahtan sual edilmiş, şöyle buyurmuştur: هُمُ الَّذِينَ إِذَا رُؤُوا ذُكِرَ الله Diğer bir rivayette: يُذْكَرُ اللهُ لِرُؤْيَتِهِمْ

"Onlar öyle zevâttır ki görüldükleri zaman Allah zikr ü yâd olunur."[1] Ta'bîr-i âharla sade görülüvermelerinden dolayı Allah hatırlanır: Semt ve hey'etleri yani sîretleri ve hâlleri derhâl Allah'ı ihtar eder, ki İbn Abbas işbu "semt ve hey'et" tefsîri yerine "ihbât ü sekînet" demiştir.[2] Bunların mal vesâir esbâb u menâfi' ile alâkadar olmayarak ancak Allah için Allah'ta seviş, حُب فِي الله ile birbirlerine mahabbet ve musâfat eden اَلْمُتَحَابُّونَ فِي الله oldukları da mervîdir. Nitekim Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh'tan mervîdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: "Allah'ın kullarından birtakım insanlar vardır ki enbiyâ değil, şühedâ da değildirler, amma yevm-i kıyamette Allah indindeki makamlarından dolayı onlara enbiyâ ve şühedâ gıpta edecekler".

"Bunlar kimlerdir? Ve amelleri nedir? Bize haber ver ki bu suretle biz de onlara muhib oluruz yâ Resûlallah" dediler, Resûlullah: "Bunlar bir kavimdir ki beynlerinde ne akrabalık ne de te'âtî edecekleri emvâl alâkası olmaksızın Allah rûhiyle Allah'ta sevişirler. Fevallâhi yüzleri bir nûr ve kendileri nûrdan bir minber üzerindedirler. Nâs korktuğu vakit bunlar korkmazlar, nâs mahzun oldukları vakit bunlar mahzun olmazlar" buyurdu ve bu âyeti okudu: اَلَٓا اِنَّ اَوْلِيَٓاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ.[3] Ebû Hüreyre'den ve Ebû Mâlik-i Eş'arî'den dahi aynı mealde rivayetler vârid olmuştur.[4] Bu rivayetlerin her biri bir hâssa ile târif demek olduğundan hepsini câmi' olmak üzere evliyâullah şu mefhum ile târif olunmuştur: "Allah'a tâatle tevellâ eder, Allah da kendilerine kerâmetle tevellâ eder olan [2732] kimseler"[5] ki bu âyette daha vâzıh bir surette şöyle beyan ve tefsir buyuruluyor:

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 119-120; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 355.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 355. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 119:

وعن سعيد بن جبير أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم سُئل: من أولياء الله؟ فقال: «هم الذين يذكر الله برؤيتهم يعنى السمت والهيئة. وعن ابن عباس رضى الله عنه: الإخبات والسكينة.

3 Ebû Dâvûd, Büyû, 78; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 121:

أن عمر بن الخطاب قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: «إن من عباد الله لأناسا ما هم بأنبياء، ولا شهداء، يغبطهم الأنبياء والشهداء يوم القيامة لمكانهم من الله» قالوا: يا رسول الله تخبرنا من هم، قال: «هم قوم تحابوا بروح الله على غير أرحام بينهم، ولا أموال يتعاطونها، فوالله إن وجوههم لنور، وإنهم لعلى نور: لا يخافون إذا خاف الناس، ولا يحزنون إذا حزن الناس» وقرأ هذه الآية «ألا إن أولياء الله لا خوف عليهم ولا هم يحزنون».

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 121-122.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 355:

أَوْلِياءَ اللَّهِ الذين يتولونه بالطاعة ويتولاهم بالكرامة.

Yani evliyâullah {اَلَّذٖينَ اٰمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ} onlar ki iman etmişlerdir ve ittikā eder dururlar, tam bir iman ile evâmir ve ahkâm-ı ilâhiyeyi infaz ederler ve kendilerinden Allah'ın rızâsına muhalif bir hâl sâdır olmamak için dâima korunur, şüpheli şeylerden sakınır dururlar. İşte evliyâullahın hadd-i tâmmı budur. Cins-i karîbi mü'min, fasl-ı karîbi en başında mehâfetullah bulunan ittikā hasletidir ki bunlar onların Allah'a tevellâlarıdır. {لَهُمُ الْبُشْرٰى فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِ} Dünya ve âhiret hayatlarında müjde onların ❁ bu da onların hâssalarıdır ki Allah'ın kendilerine tevellâ ve tekrîmidir. İşte kerâmât-ı[1] evliyâ haktır meselesinin esası budur. Allah'tan başka velî tanımadıkları, Allah'ın rızâsına muhalefetten korkup korundukları ve mâsivallahtan hiçbir haşyetleri olmadığı, Allah da kendilerine dost olduğu için artık onlara ne korku vardır ne de hüzün. Dünyada da mübeşşer, âhirette de mübeşşerdirler. Ezcümle dünyada اِنَّ الَّذٖينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتٖى كُنْتُمْ تُوعَدُونَ [Fussilet 41/30][2], âhirette سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدٖينَ [ez-Zümer 39/73][3] tebşirlerine mazhardırlar.

{لَا تَبْدٖيلَ لِكَلِمَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın kelimâtına tebdil yok ❁ yani bu vaadlerin, tebşirlerin tehallüf[4] etmesi ihtimâli yoktur. Çünkü bunlar Allah kelâmıdır. Allah'ın sözünü değiştirecek, hükümden ıskāt edecek, meselâ Allah'ın "korkma, mahzun olma" dediğini korkutup mahzun edebilecek hiçbir kuvvet-i hâkime bulunamayacağı gibi, Allah teâlâ kendisi de vaadinde asla hulf etmez, sözünü yerine getirir. Onun için evliyâ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ [er-Ra'd 13/11][5] fehvâsınca kendilerindeki o evsâf-ı velâyeti, o iman ü ittikāyı değiştirmedikçe Allah teâlâ'nın bu dünya ve âhiret tebşîrâtını tebdil etmesine ihtimal yoktur. Bunlar ebedî bişâretlerdir. {ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ}[6]

1 B: "kerâmet-i".

2 "Haberiniz olsun ki 'Rabbimiz Allah' deyip de sonra doğru gidenler yok mu, onların üzerlerine şöyle melekler iner: Korkmayın, mahzun olmayın vaad olunup durduğunuz cennet ile neş'eyâb olun."

3 "…Selâm sizlere, ne hoşsunuz! Haydin girin onlara ebediyyen kalmak üzere…"

4 B: "tehâlüf".

5 "Her hâlde Allah, bir kavme verdiğini onlar nefislerindekini bozmadıkça bozmaz…"

6 B -"Bunlar ebedî bişâretlerdir. {ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ}".

[2733] Madem ki evliyâullah böyle mübeşşerdir ve onlara havf yoktur ve mahzun olmayacaklardır; rütbe-i risâlet daha yüksek olduğu cihetle ey Resûl-i hak, sana hiç korku yoktur:

وَلَا يَحْزُنْكَ قَوْلُهُمْۘ اِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَم۪يعاًۜ هُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ ﴿٦٥﴾ اَلَٓا اِنَّ لِلّٰهِ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِۜ وَمَا يَتَّبِعُ الَّذ۪ينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ شُرَكَٓاءَۜ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿٦٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ötekilerin lafları seni mahzun etmesin; çünkü izzet hep Allah'ındır, O hepsini işitiyor, hepsini biliyor (65). Uyan: Göklerde kim var, yerde kim varsa hep Allah'ındır. Allah'tan başkasına tapanlar dahi şerîklerin tebaası olmazlar, ancak zanna teba'iyet ederler ve ancak kendi mızraklarıyla ölçer yalan söylerler (66).

{وَلَا يَحْزُنْكَ قَوْلُهُمْ} Ve seni onların lakırdıları mahzun etmesin ❁ yani kâfirlerin şerîklerine tebaa ve avenelerine ve mal u cahlarına güvenerek sana ezâ, tehdit ve tahvif yollu savurdukları laflardan mahzun olma {اِنَّ الْعِزَّةَ لِلّٰهِ جَم۪يعاً} her hâlde izzet, bütün izzet Allah'ındır. Bütün kudret ve galebe ve kibriyâ O'nundur. Şimdi beyan olunacağı üzere onların güvendikleri bütün kuvvetler de, [2734] Allah'ındır. Dilediği zaman hepsini selb ediverir. {هُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ} O Semî' ve Alîm'dir. ❁ Onların söylediklerini işitir ve yapacağını bilir. Nitekim: "Ben ve resullerim her hâlde gâlip oluruz" diye yazmış كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُل۪ي [el-Mücadele 58/21][1], اِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا [el-Mü'min 40/51][2], اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ... اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ [el-Kevser 108/1, 3][3] buyurmuştur. {اَلَٓا اِنَّ لِلّٰهِ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ} İyi[4] bil ki göklerde ve yerde her kim varsa hepsi Allah'ındır. ❁ Melâike, sekaleyn bütün zevi'l-ukūl Allah'ın kulu, milkidir. Binâen'aleyh

---

1 "Allah yazdı: Celâlim hakkı için her hâlde ben yenerim ben ve resullerim…"
2 "Elbette biz resullerimizi (…) mansur kılacağız…"
3 "Biz verdik sana hakikatte kevser (…) Doğrusu sana buğz edendir ebter."
4 B -"İyi".

o kâfirlerin bütün güvendikleri, taptıkları şeyler Allah'ın milki olduğu gibi kendileri de öyledir. {وَمَا يَتَّبِعُ الَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ شُرَكَٓاءَ} Allah'tan başkasına çağıranlar da, şerîkler tebaası olmazlar. ❁ Yani Allah'ın şerîki yok, ulûhiyette şirket muhal ve bütün mâsivâ Allah'ın milki olduğundan Allah'tan başka şeylere dua ve ta'abbüd eden, başka mâbudlar iddia ve onlara ittibâ' eden müşrikler hakikatte Allah'a birtakım şerîkler[1] bulmuş da onun tebaası olmuş olmazlar. {اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ} Başka değil, ancak zanna ittibâ' ederler ❁ vehm ü hayâl ile kendi şerîklerini Allah'ın şürekâsı sanar ve onlara yok yere ulûhiyet pâyesi verip tapmakla Allah'tan yakalarını kurtaracaklarını zannederler. {وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ} Ve bunlar sade kobuz atarlar. -Kendi mızraklarına göre, indî faraziyyât ve tahmînât ile yalan söylemekten başka bir şey yapmazlar.- Mücerred hissiyatlarına tebe'an halkı hâlık, abdi mâbud, tâbi'i metbû' farz eder, saçmalar dururlar. Hâsılı şürekâları yalan, tehditleri boş, Allah'a karşı isnad etmek istedikleri her şey hiç, ve hepsi izzet-i ilâhiye altında makhurdur.

Fi'l-hakīka:

[2735]

هُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فٖيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِراًۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ﴿٦٧﴾ قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَداً سُبْحَانَهُۜ هُوَ الْغَنِىُّۜ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ اِنْ عِنْدَكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ بِهٰذَاۜ اَتَقُولُونَ عَلَى اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦٨﴾ قُلْ اِنَّ الَّذٖينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَۜ ﴿٦٩﴾ مَتَاعٌ فِى الدُّنْيَا ثُمَّ اِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ ثُمَّ نُذٖيقُهُمُ الْعَذَابَ الشَّدٖيدَ بِمَا كَانُوا يَكْفُرُونَ ﴿٧٠﴾

Meâl-i Şerîfi

O, O'dur ki içinde durup dinlenesiniz diye sizin için geceyi yaptı, gündüzü de göz açıcı; elbette bunda dinleyecek bir kavim için birçok âyet-

1 B: "şeyler".

ler var (67). Dediler ki: "Allah, veled edindi"; hâşâ o Sübhân'a, ganî O, göklerdeki ve yerdeki hep O'nun. Elinizde ona dair hiçbir burhan yoktur. Allah'a karşı ilim ile isbat edemeyeceğiniz[1] şey mi isnad ediyorsunuz? (68). De ki: "Elbette yalanı Allah'a iftira edenler felah bulmazlar" (69). Dünyada cüz'î bir zevk, sonra dönüşleri Bizedir. Sonra biz onlara o küfürlerinden dolayı azâbı tattıracağız (70).

[2736] {هُوَ} O ❁ Allah celle celâlüh {الَّذٖى} O'dur ki {جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ} sizin için geceyi yaptı ❁ yani muzlim karanlık yaptı {لِتَسْكُنُوا فٖيهِ} yaptı ki içinde sâkin olasınız ❁ zahmetlerini çektiğiniz hareketlerden ferâgat edip sükûn bulasınız, müteharriklikten sükûnete geçesiniz, ağyârdan nazarı kesip vahdete çekilerek dinlenesiniz. {وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا} Gündüzü de mubsır ❁ yani gösterici yapmıştır ki etrafınızı görüp hareket edesiniz, vazifelerinizi yapasınız.

Gecelerin istîlâ-yı zulmetinde kuvâ-yı hayâtiye için bir vesîle-i sükûn, ziyâ-yı nehârda ise bir vesîle-i intibah ve hareket vardır. Hareket ve sükûn ise hâdisât-ı hayâtiyeden başka âlemdeki bütün hâdisât-ı cismâniyenin dahi asıl ve künhünü teşkil eden iki hâdise-i şâmiledir ki tab'an nûr ve zulmet gibi birbirleriyle ictimâ'ları nâkābil iki zıdd-ı mütekābildirler. Ecsâm kendiliğinden ve sırf kendi tabiatlarıyla ne sükûndan harekete geçebilir ne de hareketten sükûna. İşte bu iki zıdd-ı mütekābili yekdiğerine kalb ve tahvil ederek hâdisât-ı âleme cereyan veren ve leyl ü nehârı bunlarla alâkadar ederek insanları kâh hiss-i sükûn ve kâh hiss-i hareket ile mütena"im veya[2] mütekallib kılan ancak Allah'tır. Allah böyle bütün nûr ve zulmetin ve bütün harekât ve sekenâtın hâlık ve mutasarrıfıdır. Ve ale'l-umûm insanlar leyl ü nehârda sükûn ve hareketten müteessir zamaniyyâttan oldukları hâlde, Allah zamanın da fevkinde hâkimdir. Ve bütün zaman ve zamaniyyât, O'nun ca'l ü tahsîsidir. {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ} Muhakkak ki bunda ❁ bu ca'lde, leyl ü nehârın bu sûret-i tahsîsinde, bu nûr u zulmet, bu sükûn u hareket, bu gösteriş ve göstermeyiş tehavvülâtında ve

---

1 M: "edemiyeceğiz".
2 B: "ve".

leyl ü nehâr içindeki vekāyi'-i zamâniye ve târihiyede {لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ} sâmi'ası olup [2737] dinleyecek olan bir kavim için elbette çok, pek çok âyetler vardır. ❁ Yani bütün mekân ve zaman aklî, naklî delâil-i tevhid ile doludur. Böyle iken zann u hayâle teba'iyet eden yalancılar {قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا} "Allah veled ittihaz etti" dediler ❁ oğul veya kız evlat edindi diye iftirada bulundular. Birtakımları tekvin ile tevlîdi fark edemediler, halk u îcâdı doğurmak veya doğurtmak zanneylediler. Hudûsu bir tevellüd, ma'lûlü bir veled, illeti bir vâlid veya vâlide gibi farz ettiler. Tevlid ve tevellüdün evvelemirde bir halka mütevakkıf olduğunu, yoktan bir îcâd olmadan bir tevellüd farzı tenakuz olacağını hesap etmediler de âlemin Hâlık teâlâ'dan tevellüd ve infisal suretiyle tekevvün ve sudûr eylediğine kāil olarak Allah'a oğullar, kızlar isnad eylediler ve O'ndan tevellüd ve tenasül etmiş erkekli dişili bir ilâhlar silsilesi uydurarak onlara perestiş ettiler ki işte müşriklerin esâtîri hep bu uydurmalardır. Fakat daha garibi odur ki tekvînin ancak halk u îcad ile mümkin olduğunu işiten ve "halk ba'de'l-'adem" umdesine âgâh olanlardan bir kısmı da yine tevellüd tevehhümüne saplandılar. Melekler Allah'ın kızları; Üzeyr Allah'ın oğlu, Mesih Allah'ın oğlu dediler.

Böyle diyenlerden bir kısmı da bunu hakikaten vilâdet mânasıyla değil evlatlık mânasıyla tevil ederek teşrîfen oğul yaptı, kendinin oğlu şerefini verdi ve ulûhiyetten hissedar etti dediler. Onun için bu âyette "ittihaz" tâbiriyle diğerlerinden daha ziyade bu kısma taarruz olunmuştur.

{سُبْحَانَهُ} Sübhanallah hâşâ ❁ hâlık, vâlid olur mu? Çünkü vilâdet bir tecezzî ve tenâkus, evlat ittihâzı da bir ihtiyaç ile alâkadardır. Hâlbuki {هُوَ الْغَنِيُّ} O ganîdir. Hem yegâne ganîdir ilh...

Risaletin kuvvet ve hakkiyetini ve Resûl'ün Allah'a tevekkül ve itimadının yüksekliğini ve kâfirlere azâbın şiddetini emsâl-i târihiyesiyle tavzih için:

[2738]

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ نُوحٍ اِذْ قَالَ لِقَوْمِه۪ يَا قَوْمِ اِنْ كَانَ كَبُرَ عَلَيْكُمْ مَقَامٖى وَتَذْكٖيرٖى بِاٰيَاتِ
اللّٰهِ فَعَلَى اللّٰهِ تَوَكَّلْتُ فَاَجْمِعُٓوا اَمْرَكُمْ وَشُرَكَٓاءَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُنْ اَمْرُكُمْ عَلَيْكُمْ غُمَّةً ثُمَّ اقْضُٓوا
اِلَيَّ وَلَا تُنْظِرُونِ ﴿٧١﴾ فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَمَا سَاَلْتُكُمْ مِنْ اَجْرٍۜ اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلَى اللّٰهِۙ وَاُمِرْتُ
اَنْ اَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمٖينَ ﴿٧٢﴾ فَكَذَّبُوهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِى الْفُلْكِ وَجَعَلْنَاهُمْ خَلَٓائِفَ
وَاَغْرَقْنَا الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَاۚ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرٖينَ ﴿٧٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem onlara Nûh'un kıssasını oku, bir vakit kavmine demişti ki: "Ey kavmim, eğer benim duruşum ve Allah'ın âyetlerini ihtar edişim size ağır geliyorsa, bilin ki ben Allah'a dayanmışım. Artık siz ve şerîkleriniz her ne yapacaksanız toplanıp bütün azminizle karar verin, sonra yapacağınız size hiçbir gam da teşkil etmesin. Sonra hükmünüzü bana icrâ edin ve elinizden gelirse bana bir lahza göz de açtırmayın (71). Eğer aldırmazsanız ben de sizden bir ecir istemedim a, benim ecrim ancak Allah'adır ve ben O'nun birliğine boyun eğen müslimînden olmakla emrolundum" (72). Bunun üzerine yine onu tekzib ettiler. Biz de onu ve beraberindekileri gemide necâta çıkarıp bunları [2739] yeryüzünün halifeleri kıldık, âyetlerimizi tekzib edenleri ise gark ettik. Bak işte inzar olunanların âkıbeti nasıl oldu (73).

Tarihî misâl bundan ibaret de değil:

ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِه۪ رُسُلًا اِلٰى قَوْمِهِمْ فَجَٓاؤُ۫هُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا كَانُوا لِيُؤْمِنُوا بِمَا كَذَّبُوا بِه۪ مِنْ
قَبْلُۜ كَذٰلِكَ نَطْبَعُ عَلٰى قُلُوبِ الْمُعْتَدٖينَ ﴿٧٤﴾ ثُمَّ بَعَثْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ مُوسٰى وَهٰرُونَ اِلٰى فِرْعَوْنَ
وَمَلَا۬ئِه۪ بِاٰيَاتِنَا فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا مُجْرِمٖينَ ﴿٧٥﴾ فَلَمَّا جَٓاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا
قَالُٓوا اِنَّ هٰذَا لَسِحْرٌ مُبٖينٌ ﴿٧٦﴾ قَالَ مُوسٰٓى اَتَقُولُونَ لِلْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَكُمْۜ اَسِحْرٌ هٰذَاۜ وَلَا يُفْلِحُ
السَّاحِرُونَ ﴿٧٧﴾ قَالُٓوا اَجِئْتَنَا لِتَلْفِتَنَا عَمَّا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَا وَتَكُونَ لَكُمَا الْكِبْرِيَٓاءُ فِى

الْاَرْضِؕ وَمَا نَحْنُ لَكُمَا بِمُؤْمِنٖينَ ﴿٧٨﴾ وَقَالَ فِرْعَوْنُ ائْتُونٖى بِكُلِّ سَاحِرٍ عَلٖيمٍ ﴿٧٩﴾ فَلَمَّا
جَٓاءَ السَّحَرَةُ قَالَ لَهُمْ مُوسٰٓى اَلْقُوا مَٓا اَنْتُمْ مُلْقُونَ ﴿٨٠﴾ فَلَمَّٓا اَلْقَوْا قَالَ مُوسٰى مَا جِئْتُمْ بِهِ
السِّحْرُۜ اِنَّ اللّٰهَ سَيُبْطِلُهُۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُصْلِحُ عَمَلَ الْمُفْسِدٖينَ ﴿٨١﴾ وَيُحِقُّ اللّٰهُ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهٖ وَلَوْ
كَرِهَ الْمُجْرِمُونَ۟ ﴿٨٢﴾ فَمَٓا اٰمَنَ لِمُوسٰٓى اِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِنْ قَوْمِهٖ عَلٰى خَوْفٍ مِنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَائِهِمْ اَنْ
يَفْتِنَهُمْؕ وَاِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِى الْاَرْضِۚ وَاِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفٖينَ ﴿٨٣﴾ وَقَالَ مُوسٰى يَا قَوْمِ اِنْ كُنْتُمْ
اٰمَنْتُمْ بِاللّٰهِ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُٓوا اِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمٖينَ ﴿٨٤﴾ فَقَالُوا عَلَى اللّٰهِ تَوَكَّلْنَاۚ رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا
فِتْنَةً لِلْقَوْمِ الظَّالِمٖينَۙ ﴿٨٥﴾ وَنَجِّنَا بِرَحْمَتِكَ مِنَ الْقَوْمِ الْكَافِرٖينَ ﴿٨٦﴾ وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰى
مُوسٰى وَاَخٖيهِ اَنْ تَبَوَّاٰ لِقَوْمِكُمَا بِمِصْرَ بُيُوتًا وَاجْعَلُوا بُيُوتَكُمْ قِبْلَةً وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَؕ وَبَشِّرِ
الْمُؤْمِنٖينَ ﴿٨٧﴾ وَقَالَ مُوسٰى رَبَّنَٓا اِنَّكَ اٰتَيْتَ فِرْعَوْنَ وَمَلَاَهُ زٖينَةً وَاَمْوَالًا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۙ
رَبَّنَا لِيُضِلُّوا عَنْ سَبٖيلِكَۚ رَبَّنَا اطْمِسْ عَلٰٓى اَمْوَالِهِمْ وَاشْدُدْ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَلَا يُؤْمِنُوا حَتّٰى
يَرَوُا الْعَذَابَ الْاَلٖيمَ ﴿٨٨﴾ قَالَ قَدْ اُجٖيبَتْ دَعْوَتُكُمَا فَاسْتَقٖيمَا وَلَا تَتَّبِعَٓانِّ سَبٖيلَ الَّذٖينَ
لَا يَعْلَمُونَ ﴿٨٩﴾ وَجَاوَزْنَا بِبَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ الْبَحْرَ فَاَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ وَجُنُودُهُ بَغْيًا وَعَدْوًاؕ حَتّٰٓى
اِذَٓا اَدْرَكَهُ الْغَرَقُۙ قَالَ اٰمَنْتُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا الَّذٖٓى اٰمَنَتْ بِهٖ بَنُٓوا اِسْرَٓائٖيلَ وَاَنَا مِنَ الْمُسْلِمٖينَ
﴿٩٠﴾ آٰلْـٰٔنَ وَقَدْ عَصَيْتَ قَبْلُ وَكُنْتَ مِنَ الْمُفْسِدٖينَ ﴿٩١﴾ فَالْيَوْمَ نُنَجّٖيكَ بِبَدَنِكَ لِتَكُونَ
لِمَنْ خَلْفَكَ اٰيَةًؕ وَاِنَّ كَثٖيرًا مِنَ النَّاسِ عَنْ اٰيَاتِنَا لَغَافِلُونَ۟ ﴿٩٢﴾ وَلَقَدْ بَوَّاْنَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ
مُبَوَّاَ صِدْقٍ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِۚ فَمَا اخْتَلَفُوا حَتّٰى جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُؕ اِنَّ رَبَّكَ يَقْضٖى بَيْنَهُمْ
يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فٖيمَا كَانُوا فٖيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿٩٣﴾ فَاِنْ كُنْتَ فٖى شَكٍّ مِمَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ فَسْـَٔلِ
الَّذٖينَ يَقْرَؤُنَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَۚ لَقَدْ جَٓاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرٖينَۙ ﴿٩٤﴾
وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ فَتَكُونَ مِنَ الْخَاسِرٖينَ ﴿٩٥﴾ اِنَّ الَّذٖينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ
كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَۙ ﴿٩٦﴾ وَلَوْ جَٓاءَتْهُمْ كُلُّ اٰيَةٍ حَتّٰى يَرَوُا الْعَذَابَ الْاَلٖيمَ ﴿٩٧﴾

[2742] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra onun arkasından birçok peygamberleri kavimlerine gönderdik, onlara açık mucizelerle vardılar, fakat önce yalan dediklerine bir türlü inanmak istemediler. İşte biz tecavüzü itiyad edenlerin kalblerini böyle tab' ederiz (74). Sonra bunların arkasından Mûsâ ile Hârun'u[1] Firavun ve cemaatine âyetlerimizle gönderdik, imanı kibirlerine yediremediler ve mücrim bir kavim idiler (75). Tarafımızdan kendilerine hak geldiği vakit "her hâlde bu açık bir sihir" dediler (76). Mûsâ, "ya!" dedi, "size hak gelince böyle mi diyorsunuz? Bu sihir mi? Hâlbuki sihirbazlar felah bulmazlar" (77). "Sen" dediler, "bizi, atalarımızı üzerinde bulduğumuz yoldan çeviresin de bu yerde devlet ikinizin olsun diye mi geldin? Biz ikinize de inanamayız" (78). Firavun da, "bana bütün bilgiç sihirbazları getirin" dedi (79). Bunun üzerine sihirbazlar geldiği vakit Mûsâ onlara "ne ortaya atacaksanız siz atın" dedi (80). Vaktâ ki attılar, Mûsâ "bu, sizin yaptığınız" dedi "sihir, her hâlde Allah onu ibtal edecek, her hâlde Allah müfsidlerin ameline salâh vermez (81). Allah, kelimâtıyla hakkı ihkāk edecek, isterse mücrimler hoşlanmasınlar" (82). Hâsılı Firavun ve cemiyetinin belâsı korkusundan ibtidâ Mûsâ'ya kavminin [2743] bir zürriyetinden başka iman eden olmadı. Çünkü Firavun o yerde çok üstün idi ve çok aşırı giden müsriflerden idi (83). Mûsâ da, "ey kavmim, siz gerçekten Allah'a iman ettinizse, O'nun birliğine ihlâs ile teslim olmuş müslimler iseniz artık O'na itimat edin" dedi (84). Onlar da "biz Allah'a itimat ettik, yâ Rabbenâ bizi o zâlim kavmin fitnesine düşürme (85) ve rahmetinle bizi o kâfir kavimden kurtar" dediler (86). Biz ise Mûsâ'ya ve kardeşine şu vahyi verdik: "Kavminiz için Mısır'da birtakım evler ihzar edin, ve evlerinizi kıble tarafına yapın ve namaz kılın, hem de mü'minleri tebşir eyle" (87). Mûsâ "yâ Rab!" dedi, "sen Firavun'a ve cemiyetine, dünyâ hayatta bir ziynet ve haşmet ve nice nice mallar verdin, yolundan saptırsınlar diye mi yâ Râb? Yâ Rab! Mallarını sil süpür ve kalblerini şiddetle sık ki, o

---

1 B: "Hârun".

elîm azabı görmedikçe iman etmeyecekler" (88). "Peki" buyurdu, "duanız kabul olundu, siz yine istikāmette devam edin ve kendini bilmeyenlerin meslekine uymayın" (89). Derken Benî İsrâil'i denizi geçirdik, derhâl Firavun askeriyle tâkip ve taarruz için arkalarına düştü. Nihâyet gark kendini derdest edince "inandım, hakikat Benî İsrâil'in iman ettiğinden başka ilâh yok, ben de O'na teslim olanlardanım" dedi (90). Ya... şimdi ha? Hâlbuki bundan evvel isyan etmiştin, müfsidlerden idin (91). Biz de, bugün seni bedeninle bir tepeye atacağız ki arkandan geleceklere bir ibret olasın. Maʻamâfîh insanların birçoğu âyetlerimizden cidden gāfildirler (92). Fi'l-hakīka Benî İsrâil'i cidden güzel bir yurda yerleştirdik ve hoş nimetlerden merzuk kıldık. Nihâyet ihtilâf etmeleri de kendilerine ilim geldikten sonra oldu. Şüphe yok ki o ihtilâf edip durdukları şeylerde Rabbin kıyamet günü aralarında hükmünü verecek (93). Şimdi şu sana indirdiğimiz şeylerde bi'l-farz şek edecek olursan senden evvel kitap okuyanlara sor. Kasem olsun ki sana[1] Rabbinden hak geldi, sakın şüphe edenlerden olma (94). Ve sakın Allah'ın âyetlerini tekzib edenlerden olma ki hüsrâna düşenlerden olmayasın (95). Hakikat aleyhlerinde Rabbinin kelimesi hak olmuş olanlar imana gelmezler (96). Velevse [2744] kendilerine her âyet gelmiş olsun, tâ o elîm azabı görecekleri âna[2] kadar (97).

{فَاِنْ كُنْتَ فٖى شَكٍّ مِمَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ} Şimdi şu sana indirdiklerimizden bi'l-farz cüz'î şek içinde kalırsan ❁ bu âyet bâlâdaki kıssaların sıdk u hakkiyetini teyid ile risâlet-i Muhammediyeyi tekid ve takviye siyâkındadır. Mâlum ya, farz ne vukūʻu ne de imkânı îcab etmeyeceğinden, burada da ne şek ne sual vâkiʻ değildir. Ancak bu kıssaların âyât-ı ilâhiyeden olan fevkalâde vukūʻâtı tazammun ettiklerini ihtar ile beraber nübüvvet-i Muhammediye hakkında en cüz'î bir şüphe ihtimâline bile mesağ bırakmayan bir kuvvet-i beyan ve tehyîc-i îkān vardır. Yani başka taraftan öğrenmek suretiyle değil, Allah tarafından sana vahiy ile ber

---

1 B -"indirdiğimiz şeylerde bi'l-farz şek edecek olursan senden evvel kitap okuyanlara sor. Kasem olsun ki sana".
2 B: "güne".

vech-i bâlâ haber verilen Firavun vesâire kıssalarının sıhhatinde şekk ü şüpheye asla mahal yoktur. Sen de bunda şüphe etmezsin, maʻamafih bi'l-farzi ve't-takdîr cüz'î bir şek ihtimâline mâruz kalacak olursan {فَسْـَٔلِ الَّذ۪ينَ يَقْرَؤُ۫نَ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِكَ} senden evvel kitap okuyanlara sor ❁ yani bunlar ehl-i kitap indinde mâlum ve muhakkak ve kütüb-i sâlifede de[1] sâbittir. Onlar, bu kıssalardan ibret almayıp hâlâ şirk ü küfürde devam eden ehl-i kitab bile bunları inkâr edemeyecek[2], evet demeye mecbur olacaklardır. Bundan ise şu netice çıkar:

{لَقَدْ جَٓاءَكَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} Kasem olsun ki Rabbinden sana muhakkak hak geldi. ❁ Kütüb-i sâlifeyi okumadan ve okuyanlardan işitmeden yalnız Rabbinden indirilen vahiy ile bilip haber verdiğin hâlde bunlar kütüb-i sâlifeyi mütalaa edenler nezdinde de muhakkak olunca artık her şüpheden âzâde olarak tebeyyün eder ki bu haberler ve bu Kur'an مَا كَانَ يُفْتَرٰى مِنْ دُونِ اللّٰهِ'dır[3]. Ve sana Rabbinden hak vahy ü risalet gelmiş olduğu muhakkaktır. Rabbin Hak teâlâ bunu böyle bilhassa kasem [2745] ile tekid ve temin ederek de sarâhaten beyan ve ilan etmiştir. Binâenʻaleyh {فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَر۪ينَ} sakın şüphe edenlerden olma. ❁ Cezm ü yakīnin ve Rabbine itimadın asla sarsılmasın. Kemâl-i tevekkül ile vazifene devam et.

İnanmayanlara gelince:

{اِنَّ الَّذ۪ينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ} Her hâlde Rabbinin kelimesi aleyhlerine hak olmuş olanlar ❁ küfür ve azablarına hükm-i ilâhî tahakkuk etmiş bulunanlar {لَا يُؤْمِنُونَ. وَلَوْ جَٓاءَتْهُمْ كُلُّ اٰيَةٍ حَتّٰى يَرَوُا الْعَذَابَ الْاَل۪يمَ} kendilerine her âyet de gelmiş olsa -Firavun gibi- bilfiil azâb-ı elîmi görünceye kadar iman etmezler. ❁ O vakit o iman fâide verir mi? Îmân-ı ye's makbul olur mu? diye hatıra gelirse:

فَلَوْلَا كَانَتْ قَرْيَةٌ اٰمَنَتْ فَنَفَعَهَٓا ا۪يمَانُهَٓا اِلَّا قَوْمَ يُونُسَۜ لَمَّٓا اٰمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ اِلٰى ح۪ينٍ ﴿٩٨﴾

---

1 B -"de".
2 B: "etmeyecek".
3 Bk. Yûnus 10/37.

Meâl-i Şerîfi

Fakat o vakit iman edip de imanları kendilerine fâide vermiş bir memleket olsa idi? Ancak Yûnus'un kavmi iman ettikleri vakit dünyâ hayatta o rüsvâlık azâbını kendilerinden açmış ve bir zamana kadar onları müstefid etmiş idik (98).

{اِلَّا قَوْمَ يُونُسَ} ❁ Yani Yûnus aleyhisselâm'ın kavminden başka îmân-ı ye'sin fâide verdiği hiçbir memleket ahâlisi yoktur. İmanı her hâlde mukaddem olmak lâzımdır ki korunmak mümkin olsun. Yoksa [2746] dünyevî veya uhrevî muvakkat veya ebedî herhangi bir azab gelip çatınca mutlak hükmünü icrâ eder. Hükm-i hak böyledir. Ve iyi bilmek lâzım gelir ki imanın vücud ve 'ademi de Allah'ın meşiyyetine merbuttur:

وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ لَاٰمَنَ مَنْ فِى الْاَرْضِ كُلُّهُمْ جَمِيعاًۜ اَفَاَنْتَ تُكْرِهُ النَّاسَ حَتّٰى يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ ﴿٩٩﴾ وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ اَنْ تُؤْمِنَ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَيَجْعَلُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يَعْقِلُونَ ﴿١٠٠﴾ قُلِ انْظُرُوا مَاذَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَمَا تُغْنِى الْاٰيَاتُ وَالنُّذُرُ عَنْ قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠١﴾ فَهَلْ يَنْتَظِرُونَ اِلَّا مِثْلَ اَيَّامِ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِهِمْۜ قُلْ فَانْتَظِرُٓوا اِنّى مَعَكُمْ مِنَ الْمُنْتَظِرِينَ ﴿١٠٢﴾ ثُمَّ نُنَجّى رُسُلَنَا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا كَذٰلِكَۚ حَقّاً عَلَيْنَا نُنْجِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٠٣﴾ قُلْ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنْ كُنْتُمْ فى شَكٍّ مِنْ دِينى فَلَٓا اَعْبُدُ الَّذِينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَلٰكِنْ اَعْبُدُ اللّٰهَ الَّذى يَتَوَفّٰيكُمْۚ وَاُمِرْتُ اَنْ اَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَۙ ﴿١٠٤﴾ وَاَنْ اَقِمْ وَجْهَكَ لِلدّينِ حَنِيفاًۚ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ ﴿١٠٥﴾ وَلَا تَدْعُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُكَ وَلَا يَضُرُّكَۚ فَاِنْ فَعَلْتَ فَاِنَّكَ اِذاً مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿١٠٦﴾ وَاِنْ يَمْسَسْكَ اللّٰهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُٓ اِلَّا هُوَۚ وَاِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَٓادَّ لِفَضْلِهِۜ يُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهِۜ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿١٠٧﴾ قُلْ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَٓاءَكُمُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْۚ فَمَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدى لِنَفْسِهۚ وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَاۚ وَمَٓا اَنَا عَلَيْكُمْ بِوَكِيلٍۜ ﴿١٠٨﴾ وَاتَّبِعْ مَا يُوحٰٓى اِلَيْكَ وَاصْبِرْ حَتّٰى يَحْكُمَ اللّٰهُۚ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ ﴿١٠٩﴾

[2747] **Meâl-i Şerîfi**

Eğer Rabbin dilese idi yeryüzünde kim varsa hepsi topyekün iman ederlerdi. O hâlde insanları hep mü'min olsunlar diye sen mi ikrah edeceksin? (99). Allah'ın izni olmadıkça hiçbir nefis için iman edebilmek yoktur, ve akıllarını hüsn-i isti'mâl etmeyenleri O pislik içinde bırakır (100). De ki: "Bakın, göklerde yerde neler var"; fakat o âyetler, o inzarlar iman etmeyecek bir kavme ne fâide verir (101). Onun için onlar sırf kendilerinden evvel geçenlerin günleri gibi bir gün gözlerler. De ki: "Gözleyin, ben de sizinle beraber gözleyenlerdenim" (102). Sonra resullerimizi ve iman edenleri kurtarırız, biz böyle uhdemizde bir hak olarak mü'minleri kurtarırız (103). De ki: "Ey insanlar, eğer benim dinimde bir şek ediyorsanız haberiniz olsun ki ben sizin [2748] Allah'tan başka taptıklarınıza tapmam, velâkin ben sizin canınızı alacak olan Allah'a kulluk ederim ve ben şöyle emrolundum ki mü'minlerden olayım" (104). Hem sırf Hakk'a müteveccih hanîf olarak dine yüz tut ve sakın müşriklerden olma (105). Ve Allah'ın mâsivâsından sana kendi kendine ne menfaat ve ne mazarrat yapamayacak şeylere perestiş etme. Eğer edersen o hâlde sen şüphesiz nefsine zulmedenlerden olursun (106). Ve eğer Allah sana bir keder dokunduracak olursa onu O'ndan başka açacak yoktur ve eğer O sana bir hayır murad ederse o vakit de O'nun fazlını reddedecek yoktur. O, onu kullarından dilediğine nasip eder; O öyle Gafûr, öyle Rahîm'dir (107). "Ey insanlar! İşte Rabbinizden size hak geldi, artık hidâyeti kabul eden kendi nefsi için kabul etmiş olur, sapkınlık eden de kendi aleyhine sapmış olur, ve ben sizin üzerinize vekil değilim" de (108). Ve sana ne vahyolunuyorsa ona tâbi' ol ve sabret; tâ ki Allah, hükmünü versin, hâkimlerin en hayırlısı O'dur (109).

[2749]

سورة هود مكية وهي مائة وثلث وعشرون آية

HÛD SÛRESİ

Bu Sûre-i Hûd'dur ve hepsi Mekkiyedir. Ancak İbn Abbas'tan bir rivayette فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ [11/12] kavl-i celîli istisnâ edilmiştir.[1] Mukātil de "hepsi Mekkîdir, ancak فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ âyeti değil, bir de اُولٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهٖ [11/17] İbn Selâm ve ashâbı hakkında nâzil oldu, اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّـَٔاتِ [11/114] da Nebhân-ı[2] Temmar hakkında nâzil oldu"[3] demiştir ki bu üç âyet Medenîdir demek olur.

Âyetleri: Yüz yirmi üçtür.

Kelimâtı: Bin yedi yüz on beş.

Hurûfu: Yedi bin altı yüz beş.

Fâsılası: ص، ق، ط، ذ، ز، ب، د، ظ، م، ل، ن، ر harfleridir.

Sûre-i Yûnus'ta,[4] Sûre-i Berâe'nin hâtimesi tavzih ve tafsil olunduğu gibi işbu Sûre-i Hûd'da da Sûre-i Yûnus'un hâtimesinde telhis olunan esâs-ı din tavzih ve tafsil olunacaktır ki kıssa-i Hûd'daki esaslar, bu sûrenin evvelindeki esaslar demek olduğu gibi اِنّ۪ي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللّٰهِ رَبّ۪ي وَرَبِّكُمْؕ مَا مِنْ دَٓابَّةٍ اِلَّا هُوَ اٰخِذٌ بِنَاصِيَتِهَاؕ اِنَّ رَبّ۪ي عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ [11/56] mazmûnu bu beyan ve tafsîlin mevzû ve gayesini müş'ir olması itibariyle buna Sûre-i Hûd tesmiye edilmiş olsa gerektir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓرٰ كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَك۪يمٍ خَب۪يرٍۙ ﴿١﴾ اَلَّا تَعْبُدُٓوا اِلَّا اللّٰهَۜ اِنَّن۪ي

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 118:

وعن ابن عباس: مكية كلها إلا قوله: «فلعلك تارك بعض ما يوحى إليك...» الآية.

2 B: "Nebâh-ı".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* II, 269-270; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 118:

سورة هود مكية كلها غير هذه الآيات الثلاث: فإنهن نزلن بالمدينة فالأولى قوله تعالى: فَلَعَلَّكَ تارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحى إِلَيْكَ، وقوله تعالى: أُولئِكَ يُؤْمِنُونَ بِهِ... نزلت في ابن سلام وأصحابه، وقوله: إِنَّ الْحَسَناتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئاتِ... نزلت في رهبان النصارى، والله أعلم.

4 B: "Yûsuf'ta".

لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌۙ ﴿٢﴾ وَاَنِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُٓوا اِلَيْهِ يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعاً حَسَناً اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى وَيُؤْتِ كُلَّ ذِى فَضْلٍ فَضْلَهُۜ وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنِّٓى اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبِيرٍ ﴿٣﴾ اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿٤﴾ اَلَٓا اِنَّهُمْ يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُۜ اَلَا حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْۙ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَۚ اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٥﴾

[2750] **Meâl-i Şerîfi**

Elif, lâm, râ. Bir Hakîm-i Habîr'in ledünnünden âyetleri ihkâm edilmiş, sonra da tafsil olunmuş bir Kitap (1). Şöyle ki Allah'tan başkasına kul olmayın, ben size O'nun tarafından tebşir ve inzar için gönderilmiş bir peygamberim (2). Hem Rabbinizin mağfiretini isteyin, sonra O'na tevbe edin ki sizi bir müsemmâ ecele kadar güzel bir surette yaşatsın ve her fazl sâhibine fazlını versin. Ve eğer yüz çevirirseniz haberiniz olsun ki ben size büyük bir günün azâbından korkarım (3). Hep dönümünüz Allah'adır, O ise her şeye kadîrdir (4). Bak amma onlar O'ndan gizlenmek için göğüslerini büküyorlar, evet amma onlar örtülerine bürünürlerken O onların neyi gizlediklerini ve neyi açığa vurduklarını bilir; çünkü O bütün sînelerin künhünü bilir (5).

{الٓرٰ} Elif, lâm, râ. (*Sûre-i Yûnus'un başına bak.*) {كِتَابٌ} Bir kitap ki {اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ} âyetleri ihkâm edilmiş ❁ [2751] muhkem yani her vechile halelden ârî, bozulmak ihtimâli yok, gayet sağlam ve muntazam veya hakîm, yani hikem-i bâliğayı muhtevî, nizâm-ı hikmet ile manzum kılınmış {ثُمَّ فُصِّلَتْ} sonra tafsil de olunmuştur.

"**Tafsil**" aslında bir şeyi fasıl fasıl yapmak, mütemâyiz bölüklere ayırmak demektir. Bu mâna ile meselâ bir inci dizisine ara ara yektâ dâneler geçirildiği veya tesbih dizisinin dâneleri imâmelerle ayrıldığı gibi diziye fâsıla geçirmek mânasına gelir; فصل النظم denilir, جعل فيه الفاصلة demek olur. Ve bir şeyi beyan eylemek mânasına gelir; فصله denilir, بينه demek olur. *Kāmûs* şârihi der ki: "İcmal mukabili 'tafsil' bundandır. Zira asıl tafsil, bir şeyi fusûl-i mütemâyize kılmak mânasınadır. Bunun ise uzatmak ve

çoğaltmak lâzımıdır. Buna binâen tafsil, kelâmı iksarda isti'mâl olunmuş, sonra da bunun lâzımı olan 'tebyîn'de isti'mâl olunmuştur."[1] Kur'ân'ın mufassal olması da vücûh iledir. Bir kere âyetleri nesrin sec'inden, şiirin kāfiyesinden bambaşka bir hüsn ibraz eden fâsılalarla temyiz olunmuş ve sûre sûre kılınmıştır. Nitekim âyetleri kısa kısa olan sûrelere bu mâna ile "mufassal" tâbir olunur ki fâsılaları çok demektir. Lâkin bu fâsıla, her âyetin mâhiyetinde ve mertebe-i[2] ihkâmında dâhil bulunduğu için burada ثُمَّ فُصِّلَتْ'deki "tafsil"den murad, tâlî mertebede bir fasıl ve fâsıla ile diğer bir mâna olmak lâzım gelir. Onun için müfessirîn başlıca şu vecihleri ihtiyar etmişlerdir:

1. Kur'ân'ın kelimeleri bir nazm-ı muhkemle dizilip fâsılalarla âyet âyet ayrıldığı gibi, âyetleri de câbecâ delâil-i tevhid, delâil-i nübüvvet, ahkâm, mevâ'iz, kısas ve ahbâr gibi metâlib ve fevâid-i mütenevvi'adan câlib-i dikkat fâsılalarla ayırt[3] edilip fasıl fasıl, bölük bölük kılınmış, dakīk münâsebât ve latif intikālât ile hitâbeden hitâbeye, kıssadan kıssaya geçen bir üslûb-ı tefennün [2752] üzere bast olunmuş ve arada kâh terkîbi kâh tercî'i andıran bir cihetten fâsıl, diğer cihetten vâsıl, bir bakışa bir mukaddime, bir bakışa bir hâtime gibi olan bend âyetleriyle tevşih ve tensik edilmiş ve bu minval üzere sûre sûre bölünmüş ve birçok mesâil ve kısas muhtelif mahallere ve sûrelere serpiştirilerek tevhid ve ubûdiyet mevzûu üzerinde müte'addid vücûh ve münâsebât ile anlatılmış ve bütün bu tafsil ile beraber gerek eczânın gerek küllün ihkâm ve metânetine asla halel vermemiştir. Ki bu mânaca "tafsil", cevâhir dizisine fâsıla geçirmek mânasından müste'ârdır.

2. Beyan mânasıdır. Çünkü Kur'ân'ın âyetlerinde insanların me'âş ve me'âdları için muhtaç oldukları ve olacakları şeyler usûl ve fürû'u ile beyan ve telhis olunmuştur. Bu beyânın hayat gibi fıtrî bir inkişaf ile icmâlden tafsîle, tafsilden telhîse doğru giden sûret-i cereyânı hakkında Fâtiha'da bazı îzâhât geçmişti, bak.

1 Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* IV, 25.
2 B: "merâtib-i".
3 B: "îrad".

3. Kur'ân'ın âyetleri müteferrik surette nâzil olmuştur.

Velhâsıl bu öyle bir kitaptır ki âyetleri bi'l-vücûh hem muhkem hem mufassaldır. Ne ihkâmı tafsîline mâni', ne de tafsîli ihkâmını muhildir.

{مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ} Bir Hakîm-i Habîr tarafından ❁ yani bir kitap ki ilm ü hikmette nazîri bulunmak imkânı olmayan Hak teâlâ tarafındandır. O'nun hikmetiyle ihkâm edilmiş, O'nun ilmiyle tafsil olmuştur. Nazm-ı Kur'an min tarafillah öyle i'câzkâr bir sun'-i hikmetle tarsin ve tafsil olunarak işlenip gönderildi. {اَنْ} Şunun için ki: {لَا تَعْبُدُوا اِلَّا اللّٰهَ} Allah'tan başka mâbud tanımayasınız. {اِنَّنِى لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ وَبَشِيرٌ} Her hâlde ben size O'nun tarafından bir münzir ve bir müjdeciyim. {وَاَنِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ} Hem[1] Rabbinize istiğfar [2753] eyleyiniz ❁ mağfiretini talep ediniz, isteyiniz ki Rabbiniz Allah teâlâ günahlarınızı örtsün. Biraz ileride اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَبِيرٌ[2] buyurulmasından anlaşılır ki bu mağfiret talebi iman ve amel-i sâlih ile olacaktır. Onun için kuru bir talebe kalmayıp {ثُمَّ تُوبُوا اِلَيْهِ} sonra da O'na tevbe ediniz ❁ sizi O'ndan çevirmiş olan günahlarınıza nedâmet edip O'na tam bir ihlâs ile dönünüz. Çünkü hak yolundan yüz çevirmiş olanlar, yine hak yoluna dönmedikçe matlublarına eremezler. Onun için mağfiret matlûbuna da tevbe ile tevessül ve tevassul[3] etmek lâzımdır {يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى} ki sizi bir ecel-i müsemmâya kadar güzel bir temettu' ile müstefid etsin ❁ yani muayyen bir zamana, mukadder olan ömürlerinizin sonuna kadar güzel bir surette emniyet ve âsâyiş içinde yaşatsın, hayattan istifade ettirsin. Yani şirk ü isyan ve isyanda ısrar, hayattan hüsn-i istifadeye mâni'dir. İsyanda musır olanların bazı istifadeleri olursa bu, güzel ve hakîkî bir istifade değildir. Ehl-i isyânın hayatı hiçbir zaman hayât-ı tayyibe olamaz. Mütemerrid âsîler, ni'met-i dünya içinde yüzseler bile huzûr-ı kalbden mahrum ve vaziyetleri dâima tehlikelidir. Ehl-i iman ve salâh ne kadar mezâhim ve ibtilâya da mâruz olsa gönülleri yüksek bir haz ile

---

1 B: "Hemen".

2 Müellifin kastettiği âyet Hûd Sûresi'nin 11. âyeti olup ibaresi şu şekildedir: "اِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اُولٰئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَبِيرٌ". Müellif metne koyduğu ibareyi tahlil ettiği için düzeltmeyi dipnotta yaptık.

3 B -"ve tevassul".

parlar. Onun içindir ki bir âsî, tevbeye muvaffak olduğu zaman vicdanı büyük bir inşirah bulur. Meselâ bir sarhoş içkiden tevbekâr olabilirse yeni bir hayat bulmuş gibi neş'eyâb olur. Ferd nokta-i nazarından böyle olduğu gibi cemiyet nokta-i nazarından mesele daha mühim ve istifade daha büyüktür. Bir ferdin emr-i Hakk'a isyan ile elde edeceği herhangi bir istifade cemiyet için bir zarardır. Cemiyetin zararı ise haddizâtında o âsînin de bir zararını mutazammındır. Ki tevbe ve istiğfar etmeyip ısrar ettiği surette o, bu zararı bugün duymazsa yarın [2754] duyar. Hâlbuki her tevbekâr olan ferd ile cemiyet bir unsur-ı salâh kazanmış olur. Hayattan hüsn-i istifadeye bir hatve atılmış bulunur. İşte "hasen" kaydıyla يُمَتِّعْكُمْ مَتَاعًا حَسَنًا buyurulması bu gibi nüktelerle alâkadardır. Dahası var:

{وَيُؤْتِ كُلَّ ذ۪ى فَضْلٍ فَضْلَهُ} Ve her fazl sâhibine fazlını versin ❁ yani tâat ve amelde daha ziyadesini yapan veya mükellef olduğundan fazla nevâfil ile Allah teâlâ'ya tekarruba çalışan veya vazifesinden fazla sa'y ü mücahede ile خَيْرُ النَّاسِ مَنْ يَنْفَعُ النَّاسِ[1] medlûlü üzere Allah için ibâdullahın menâfi'ine hizmet eden fazl u fazilet sâhiplerinin hepsine[2] fazl-ı rabbânîsinden me'a-ziyâdetin mükâfâtını versin. Görülüyor ki bunda اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى kaydı yoktur. Bu ıtlak ise âhirette veya dünyada ve âhirette mânalarına muhtemildir. Binâen'aleyh buna karşı birçok ehl-i fazlın dünyada mükâfat görmemeleri ile sual îrad edilemez. Ma'amâfîh bu fıkra şunu iş'âr ediyor ki küfr ü isyan ile fazilet ictimâ' etmeyeceği gibi, isyankâr bir cemiyet içinde fazilet takdir edilmez, ehl-i fazl zâyi' edilir, istiğfar ve tevbe ise masiyetten nefreti iktizâ ettiği gibi faziletin revâcını da istilzam eder. Tevbekârlar[3] çoğaldıkça meyl-i fazilet uyanır ve faziletin revâcı bütün ehl-i fazlın alâ merâtibihim semere-i faziletlerini iktitaf etmelerine bâ'is olur. İmdi ehl-i fazlın dünyada en büyük arzusu Hakk'ın rızâsı ve halk beyninde hiss-i faziletin ta'mîm ve intişârı kaziyyesi olduğu teemmül

---

1 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Kesb,* thk. Süheyl Zekkâr, Dımeşk: 1400, s. 48; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 238.

2 B -"hepsine".

3 B: "Tevbekâr".

olunursa, muhîtinde fazl u faziletin revâcını görmek bütün ehl-i fazl için dünyada en büyük bir zevk-i mükâfat olacağı ve onun asıl mükâfâtı ise uhrevî olmak lâzım geleceği derhâl anlaşılır.

İmdi tebşir ciheti böyle, inzâra gelince:

{وَاِنْ تَوَلَّوْا} Ve eğer yüz çevirirseniz ❁ yani şu emrolunan tevhid ve istiğfar ve tevbeden i'râz ederseniz {فَاِنّٖٓي اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَب۪يرٍ} muhakkak ben -Resûlullah- size karşı büyük bir günün azâbından [2755] korkarım ❁ yani acırım. Ki o büyük gün kıyamettir. Zira {اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ} nihâyet rücû'unuz ancak Allah'adır. ❁ Siz isteseniz de istemeseniz de, tevbe etseniz de etmeseniz de âkıbet ölümle dönüp varacağınız, huzûruna sevk u ba's olunacağınız merci', başkası değil münhasıran Allah'tır. {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ} O da her şeye kadîrdir. ❁ Binâen'aleyh O'nun huzûruna imansız, tevbesiz varmak ne korkunç şeydir!

{اَلَٓا اِنَّهُمْ} Evet, amma onlar {يَثْنُونَ صُدُورَهُمْ} göğüslerini bükerler {لِيَسْتَخْفُوا مِنْهُ} O'ndan gizlenmeleri için. ❁ Lisânımızda "göğüs bükmek" tâbiri mâruf değildir. Fakat mâlumdur ki bir mecliste bakanlardan gizli bir şey yapmak isteyen kimse göğsünü büker, sırtını döner, kezâlik gocunduğu bir kimseye rast geldiği zaman sîmâsını gizlemek isteyen de bunu yapar. Rivayet olunduğuna göre müşriklerden birtakımları Resûlullah geçerken böyle göğsünü büker, sırtını döner, elbiselerini başlarına çeker, bürünürlerdi. Allah'ın Resûlü'nden böyle gizlenmekten maksatları, Allah kelâmını işitmekten kaçınmak[1], bu da Allah'tan gizlenmeye çalışmak demek olduğu için burada bu tâbir ile bu vekâyi'e[2] işaret olunarak kâfirlerin haktan i'râz ve inhirafları mânasından kinaye edilmiştir. Yani Allah'tan gizlenmek için göğüs bükmek haktan yan çizip kaçınmak mânasınadır. Sâniyen "göğüs bükmek" tâbiri kalb çarpıklığından, dıştan iyi görünüp içinden münafıklık etmek mânasından da kinaye olabilir. Nitekim yine rivayet olunduğu üzere müşriklerden bir kısmı

---

1 *Tefsîru Mücâhid,* s. 384; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 233-234:

عن عبد الله بن شداد بن الهاد، في قوله: «ألا إنهم يثنون صدورهم»، قال: كان أحدهم إذا مر برسول الله ثنى صدره ورفع ثوبه على رأسه لكيلا يسمع القرآن والذكر.

2 B: "vak'aya".

"kapılarımızı kilitler, perdelerimizi indirir, örtülerimize bürünür de sînelerimizi Muhammed'e adâvet üzere dürer bükersek o bizi nasıl bilebilecek" demişlerdi.[1] Ki bu tâbirlerin hepsi kalblerindeki adâveti son derece gizlemekten [2756] kinayedir. Bu mânayı şu da teyid eder ki İbn Abbas'tan rivayete göre bu âyet, Ahnes b. Şerîk[2] sebebiyle nâzil olmuştur. Bu Ahnes tatlı dilli, güzel söz söyler bir adammış, Resûlullah'a mahabbet ibraz eder, kalbinde de zıddını izmar eylermiş.[3]

{اَلَا} Evet amma {حِينَ يَسْتَغْشُونَ ثِيَابَهُمْ} onlar örtülerine bürünürlerken ❁ yani sade göğüslerini büktüklerinde değil, bütün bütün gizlenmek için örtülerine büründükleri zaman bile {يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ} ne sır saklar ve ne ilan ederlerse Allah hepsini bilir {اِنَّهُ} çünkü O hiç şüphesiz {عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} zâtü's-sudûra alîmdir. ❁ Bütün sînelerdekini[4] veya o sînelerin sâhibi olan nefislerin künh-i zâtını bilir.

وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِى الْاَرْضِ اِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَاۜ كُلٌّ فِى كِتَابٍ مُبِينٍ ﴿٦﴾ وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَٓاءِ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًاۜ وَلَئِنْ قُلْتَ اِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَيَقُولَنَّ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُبٖينٌ ﴿٧﴾ وَلَئِنْ اَخَّرْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ اِلٰٓى اُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُۜ اَلَا يَوْمَ يَأْتٖيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٨﴾

[2757] **Meâl-i Şerîfi**

Yerde hiçbir debelenen de yoktur ki rızkı Allah'a ait olmasın. O onun karar ettiği yeri de bilir, emanet bulunduğu yeri de, hepsi açık bir ki-

---

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 38:

وقيل إن طائفة من المشركين قالت: إذا أغلقنا أبوابنا وأرخينا ستورنا. واستغشينا ثيابنا، وثنينا صدورنا على عداوة محمد صلى الله عليه وسلم كيف يعلم بنا.

2 M: "Şurayk".

3 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* VII, 128; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 138; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 315:

وقال بعضهم: نزلت الآية في رجل يقال له: الأخنس بن شريق الثقفي، كان يجالس النبي صلى الله عليه وسلم ويظهر له أمرا حسنا، وكان حسن المنظر حسن الحديث، وكان النبي صلى الله عليه وسلم يعجبه حديثه ويقربه في مجلسه، وكان يضمر خلاف ما يظهر، فأنزل الله: «ألا إنهم يثنون صدورهم» يقول: يكتمون ما في صدورهم ويستترون؛ وهو قول ابن عباس.

4 B: "sînelerindekini".

taptadır (6). Hem O, O'dur ki gökleri ve yeri altı günde yarattı, Arş'ı su üstünde idi; hanginiz daha güzel amel yapacaksınız diye sizi imtihan meydanına çıkarmak için. Böyle iken alimallah, "siz öldükten sonra ba's olunacaksınız" dersen küfredenler mutlak şöyle derler: "Bu apaçık bir aldatmadan başka bir şey değil" (7). Ve eğer ilerideki sayılı bir müddete kadar kendilerinden azâbı tehir edersek o vakit de mutlak şöyle derler: "Onu ne men' ediyor?" O, onlara geleceği gün kendilerinden çevrilecek değildir ve o istihzâ ettikleri şey, kendilerini sarmış bulunacaktır (8).

{وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِى الْاَرْضِ} Yerde hiçbir dâbbe, yani debrenen hiçbir hayvan yoktur ki {اِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا} her hâlde rızkı Allah üzerine olmasın. ❁ Burada فِى الْاَرْضِ tavsîfi tahsis için değil, dâbbe dört ayaklılardan ibaret zannedilmesin diye bütün hayvânâta ta'mîm içindir ki, insan da bu cümledendir. Yani gerek insan gerek sâire her hayvanın rızkı, kuvveti, gıdası, bütün esbâb-ı maîşeti Allah'a aittir, O'ndandır; halk cihetiyle de O'ndan, îsâl cihetiyle de O'ndandır. Tabîî veya irâdî surette vusûlü O'nun tekeffülü tahtındadır. Gerçi yaşatmak istemediği vakit kesiverir ve O kesince kimsenin vermesine imkân ve ihtimal yoktur. Fakat yaşatmak istediği [2758] müddetçe de bütün âlem mâni' olmaya çalışsa yine göndereceği rızkı gönderir {وَيَعْلَمُ مُسْتَقَرَّهَا وَمُسْتَوْدَعَهَا} ve her birinin müstekarrını ve müstevda'ını bilir. ❁ Karar ettiği yeri de bilir, emanet bulunduğu yeri de; durduğu yeri de bilir, gezdiği yeri de; sulbi de bilir rahimi de; yatağını da bilir, öleceği yeri veya vakti de. Hep bunları bilir ve ona göre rızkını verir {كُلٌّ فِى كِتَابٍ مُبِينٍ} hepsi bir kitâb-ı mübîndedir. ❁ Bütün o dâbbeler, rızıkları, müstekarları ve müstevda'ları takdir olunup Levh-i Mahfuz'a yazılmış, ilmullahdan sâha-i halka izhar olunmuştur ki bu kitabı görebilen melekler, o yazıyı açıktan açığa okur anlarlar. İşte Allah'ın ilmi, kudreti böyle vâsi' ve fazl u rubûbiyeti böyle şâmildir. Binâen'aleyh insan rızkını Allah'tan istemeli ve rızık için değil Allah için çalışmalıdır. Rızık meselesi o kadar endişe edilecek bir şey değildir. Ve Allah'tan başkasından rızık ümit etmek beyhûdedir.

{وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ} Ve O öyle bir hâlıktır ki semâvâtı[1] ve arzı altı günde halk etti ❁ (*Sûre-i A'râf'a bak.*) {وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَٓاءِ} Ve Arş'ı su üzerinde idi ❁ Esam tefsîrinde "Arş'ın su üzerinde olması semânın arz üzerinde olması kabîlindendir, ittisal tarîkiyle değildir" denilmiş,[2] galiba âlemde mevcut olan suyun Arş'ın tahtındaki bütün fezâyı imlâ edebilecek kadar çok olmadığı düşünülmüş ve bundan halânın imkânına istidlâl de edilmiş. Fakat diğer taraftan Arş suyun sırtı üzerinde idi diye de eser vârid olmuş bulunduğundan *Keşşâf* ve peyrevleri nazmın ikisine de ihtimâlini göstererek "Arş ile su arasında hiçbir mahluk, hiçbir şey yoktu" diye tefsir etmişlerdi[3] ki bu mâna araları açık olup olmamaktan e'amdır. Semâvât ve arzın halkı günlerinde Arş'ın altında sudan başka şeyler de halk edilmiş bulunacağı için [2759] وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَٓاءِ semâvât ve arzın halkından evvel olduğu söylenmiş ve bu birçoklarınca zâhir görülmüştür. Hâlbuki nefs-i nazma nazaran bu muhtemil olsa da zâhir değildir, belki hilâfıdır. Bir de bunlar Arş'ın cism-i muhît mânasına tasavvuruyla alâkadardır. Fakat Ebû Müslim İsfahânî burada "Arş"ı masdar olmak üzere binâ mânasına hamlederek وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَٓاءِ binâsı su üzerine idi diye tevil eylemiştir[4] ki Allah'ın semâvât ve arzı binâsı su üzerine vâki' oldu demektir. Bu ise semâvât ve arzın halkına mukārin olmuş olur. Bu cihetle bu tevil zâhir-i nazma muvâfık ise de "Arş" ismine nazaran ba'îddir. Arş ve Kürsî hakkında Âyete'l-Kürsî'de ve Sûre-i A'râf'ta ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ [7/54] âyetinde söz geçmişti. Fehm-i âcizâneme göre وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَٓاءِ kavl-i kerîmi ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ kavl-i celîline mukabil olarak teemmül ve mütalaa olunmak iktizâ eder. İkisinde de "Arş" taht ma'nâ-yı mârufundan me'huz olarak

---

1 B: "semâvât".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVII, 319:

قال أبو بكر الأصم: معنى قوله: وكان عرشه على الماء كقولهم: السماء على الأرض. وليس ذلك على سبيل كون أحدهما ملتصقا بالآخر.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 380; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 128:

وَكانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ أى ما كان تحته خلق قبل خلق السموات والأرض. وارتفاعه فوقها إلا الماء. وفيه دليل على أنّ العرش والماء كانا مخلوقين قبل السموات والأرض. وقيل: وكان الماء على متن الريح، والله أعلم بذلك.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVII, 319:

وأما أبو مسلم الأصفهاني فقال: معنى قوله «وكان عرشه على الماء» أي بناؤه السموات كان على الماء.

mülk ü saltanattan kinayedir. “Allah’ın Arşı”, hükm ü saltanat-ı ilâhiyesi demek olur. Binâen‘aleyh Arş’ın su üzerine isti‘lâsı mekânî ve cismânî bir mâna ile değildir. Ve ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ mukabilinde Arş’ın su üzerinde olması da istivâya mukabil cereyandan kinayedir. Nitekim bu cereyan mânasını Fahreddin Râzî Fâtiha tefsîrinde söylemiştir. Âyette “semâvât ve arz”dan murad, ulviyyât ve süfliyyâtıyla bütün âlem olması zâhirdir. “el-Arz” altımızdaki yerin karası ve suyu bütün muhteveyâtına şâmil olduğu gibi, “semâvât” da onun fevkindeki bütün ecrâm ve mâfîhâ ile aralarındaki şeylerin hepsine şâmildir. Mesele de bed’-i halk meselesidir. Bed’-i halktan evvel ise كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ yani Allah var ve onunla beraber bir şey yok[1] olduğundan كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَٓاءِ âlemin halkından evvel olmak ihtimâli yoktur. Âyetten mütebâdir olan da bunun bed’-i halk günleri demek olan altı gün sırasında olmasıdır ki ondan sonra اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ’dır. Sûre-i A‘râf’ta dahi zikrettiğimiz vechile bed’-i halkta altı gün hiçbir kānûn-ı ıttırad ile alâkadar [2760] olmayan muhtelif halkın ilk ve mütegāyir ânâtını ifade ettiğinden o vakte nazaran fiil ve saltanat-ı ilâhiyede bugün “sünnetullah”, “âdetullah” dediğimiz ıttırad ve istivâ mevzû‘-i mülâhaza olamaz. Çünkü o günler, hiçbir temâsül ile mesbuk olmayan mahz-ı ibdâ‘ cereyanlarından ibarettir. Her birinde hüküm ve saltanat-ı ilâhiye yeniden yeniye bir fi‘l-i ibdâ‘ ile tecellî eylemektedir. O günlerde ef‘âl-i tabî‘iye yok, hep hârika, mucize vardı. “Âdet” veya “kanun” dediğimiz mefhumlar hep bir tekerrür ve temâsülü tâkip ettiğinden ulûm u fünûnda “kavânîn” nâmı verilen külliyâtın tekarrur ve teessüsü ilk tekerrür ve ıttırad ânından itibaren mülâhaza olunur. Levh ve Kalem halk olunmadan Kitâb-ı Mübîn’deki yazılar yazılmış olamaz. Bir insan yaratılmadan insan tabiatı bulunamaz. Bu suretle “Arş su üzerinde idi” demek şu demek olur: “Semâvât ve arzın ilk halkı eyyâmı olan o günlerde saltanat-ı ilâhiye âdetsiz cereyan ediyordu. Zira diğer âyetlerde vârid olduğu üzere ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ mısdâkı bundan sonra

---

1 Bk. Buhârî, Bed’ü’l-Halk, 1:

قال: كان الله ولم يكن شيء غيره، وكان عرشه على الماء، وكتب في الذكر كل شيء، وخلق السماوات والأرض.

tecellî etti. Hilkatte âdetullah bed'-i halktan sonra zâhir oldu".[1] Gerçi ondan sonra da mücerred irâdetullâhı gösteren hilâf-ı âde vâkı'ât yine vardır[2]. Fakat bununla henüz hiçbir âdet bulunmaması arasındaki fark da zâhirdir. Eyyâm-ı ibtidâiyede âlem sırf bir tûfan hâlinde idi denebilir. Bu vechile عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ terkîbinin ma'nâ-yı vaz'îsi değil, kinaye tarîkiyle ma'nâ-yı lâzımîsi ahz olunmak ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ tekabülüne mülâyim ve bi'l-vücûh muvâfık olduğu anlaşıldıktan sonra şunları da kaydedelim:

Evvelâ gaflet edilmemek lâzım gelir ki bu cereyan ma'nâ-yı kinâîsi asıl terkibde ittisal mülâhazasının lâzımıdır. Açıklık suretinde suyun vasfı olan cereyânın üzerindekine alâkası olmaz. Bundan dolayı olsa gerektir ki eserde [2761] عَلَى مَتْنِ الْمَاءِ "suyun sırtı üzerinde" tâbiri vârid olmuş[3] ve bu suretle kinaye mânasının medar ve menşe'i gösterilmiştir. Diğer vecihte de bunun hakikati murad olmadığını göstermek fâidesi vardır.

Sâniyen mâlumdur ki kinayeler melzum olan ma'nâ-yı mevzû'un lehin iradesine mâni' değilse de onun tahakkuku da şart değildir. Binâen'aleyh ilk halk günlerinin hepsinde suyun bilfiil mevcut olması lâzım gelmez. Fakat bu cereyan, muhtelif mânasının diğer bir suretle ifade edilmeyip meselâ cereyan vasf-ı bârizi olan şeylerden rüzgâr ile kinaye yapılmayıp da bilhassa suyun ihtiyar olunmasında elbette su hakikatine bir ehemmiyyet-i mahsûsa atfettirecek bir nükte ve hizmet vardır ki bunu teemmül etmek lâzım gelir. Biz bunda[4] وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَٓاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ [el-Enbiyâ 21/30][5] mazmûnuna bir işaret buluyoruz. Bazı ehâdîs

---

1 Bu bâbdaki tehavvülât*, bu cereyan ve istivâdaki tekaddüm ve teahhur Allah teâlâ'nın sıfât-ı** zâtiyesine değil, sıfât-ı** fi'line râci' olduğundan işkâl de vârid olmaz [Müellifin notu].
* B: "tahayyülât".
** B: "sıfat-ı".

2 B: "vardı".

3 Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh,* Bûr Saîd: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts., I, 148-149:
وفي كتاب أبي حذيفة عن حبير عن الضحاك عن ابن عباس رضى الله عنه: أن الله لما أراد أن يخلق الماء خلق من النور ياقوتة خضراء ووصف في طولها وعرضها وسمكها ما الله به عليم قال فلحظها الجبار لحظة فصارت ماء يترقرق لا يثبت في ضحضاح ولا غير ضحضاح يرتعد من مخافة الله ثم خلق الريح فوضع الماء على متن الريح ثم خلق العرش فوضعه على متن الماء فذلك قوله تعالى «وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ».

4 B: "burada".

5 "…Hayatı olan her şeyi sudan yaptık…"

ve âsârdan anlaşıldığına göre altıncı gün hayvânâtın halk olunduğu devirdir[1] ki Âdem bunun ikindisinde yani âhirinde halk olunmuştur. Demek ki o gün saltanat-ı ilâhiye halk-ı hayat ile cereyan ediyordu ve bu cereyânın tecellîgâhı su bulunuyordu.[2] Bakınız bu nükteyi şu ta'lîl ve hikmet ne güzel teyid ve tavzih ediyor:

{لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا} Şunun için ki sizi imtihan etsin: amelce en güzel hanginiz? bunu görsün. İşte o halk veya cereyân-ı Arş'ın başlıca hikmeti, sonunda siz insanları halk ve kā'ide-i teklîfi takrir ile bu dünyayı dâr-ı teklif ve ibtilâ yaparak sizi imtihâna çekmek ve bu suretle en güzel amel yapan hanginiz olduğunu görüp bilâhare ona göre muâmele eylemek içindir. ۞ عَرْشُهُ عَلَى الْمَٓاءِ Semâvât ve arzın halkından evvel olduğuna zâhib olan müfessirîn, işbu لِيَبْلُوَكُمْ'un lâmı[3] خَلَقَ [2762] fiiline müte'allik olduğunu söylüyorlar. Semâvât ve arzın yaratılması bu hikmet ve âkıbet ile alâkadardır demek olur. Lâkin îzah ettiğimiz mâna ve nükteye nazaran bunun كَانَ'ye müte'allik olması daha karîb ve daha münâsibdir (*Sûre-i Yûnus'ta* ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَٓائِفَ فِى الْاَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ *[10/14] âyetinin tefsîrine bak*).

Burada Hazret-i Peygamber'den şöyle bir tefsir rivayet edilmektedir: ليبلوكم أيكم أحسن عقلا وأورع من محارم الله وأسرع في طاعة الله "sizi imtihana çekmek için ki hanginiz akılca en güzel ve Allah'ın mehâriminden en çok sakınır[4] ve Allah'a tâatte en serî' olacak?"[5] Görülüyor ki bunda ahsen-i amel târif buyurulmuş ve bunun birinci şartı en güzel akıl yani nîk ü bedi temyiz ile hüsn-i idrak ve ihtiyar olduğu anlatılmıştır. Binâen'aleyh âkil[6] yiyeceği rızkı değil, hikmet-i hilkati olan ahsen-i ameli düşünmeli ve

---

1 Taberî, *Târih,* I, 119; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 161:
لأن الأخبار إذا كانت واردة عن السلف من أهل العلم، بأن آدم خلق في آخر ساعة من اليوم السادس من الأيام التي مقدار اليوم الواحد منها ألف سنة من سنيننا.

2 Bir de zamanımızdaki tecribî ma'lûmât-ı fenniyeye göre müvellidü'l-mâ gazı ecsâmın en hafifi ve basiti olduğu gibi, bütün mevâdd-ı unsuriyenin bile aslı gibi mülâhaza olunmakta ve henüz basit addolunan diğer ecsâm atomlarının, yani cüz'-i ferdlerinin müvellidü'l-mâ atomlarından terekküb ettiği mevzû'-i bahis edilmektedir ki pek şâyân-ı dikkattir [Müellifin notu].

3 M: "işbu 'لام' 'ليبلوكم' nın".

4 B: "sakınan".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 251.

6 B: "akıl".

Allah teâlâ'nın nazarına lâyık en güzel ameli ihtiyar etmelidir ki sonunda kendini kurtarabilsin.

{وَلَئِنْ قُلْتَ اِنَّكُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ} Maʻamâfîh kasem olsun ki sen onlara "siz öldükten sonra muhakkak baʻs olunacaksınız" der isen ۞ burada bir îcâz-ı beliğ vardır. Uzun bir söz kısaca anlatılıvermiştir. Yani teklif ve imtihânın muktezâsı bu dünyanın sonunda bir âhiret olması ve burada mü'minlerin orada Allah'ın huzûruna sevk olunarak mes'ul edilip dünyadaki amellerinin hüsn ü kubhuna göre sevab veya ikāb ile, mücâzat veya mükâfat görmeleridir. Hiç şüphe yok, insanlar öldükten sonra muhakkak baʻs olunacaklardır. Maʻamâfîh ey Allah'ın Resûlü, emin ol ki sen insanlara bunu tebliğ edip "siz gerek güzel amel yapın gerek çirkin, her hâlde baʻde'l-mevt baʻs olunacaksınız" dedin mi {لَيَقُولَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} kâfirler -akıl ve iradelerini imansızlıkla örtmüş olanlar- elbette ve elbette diyecekler ki {اِنْ هٰذَا اِلَّا سِحْرٌ مُبِينٌ} bu açık bir büyüden başka bir şey değil ۞ yani bu söz [2763] adam aldatmaktan, göz boyamaktan ibaret diyecekler; âhiret, baʻs baʻde'l-mevt, mes'ûliyet, din sözünü veya bunları nâtık olan Kur'ân'ı avâm-ı nâsı aldatıp dünya lezzetlerinden ve hürriyetlerinden menʻ ile istibdâda inkıyad ettirerek üzerlerinde tahakküm etmek için uydurulmuş bir hudʻa ve efsun, hem de açık bir efsun addeyleyecekler. "Ölen dirilir mi imiş! Bu artık açıktan açığa bir hurafe değil mi?" deyip gavurluk edecekler ki bunların hepsine azab mevʻuddur.

{وَلَئِنْ اَخَّرْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ اِلٰى اُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ} Ve eğer bunlardan sayılı -yani mahdud ve az- bir kısmına, yahut bir müddete kadar azâbı tehir edersek {لَيَقُولُنَّ مَا يَحْبِسُهُ} her hâlde "onu ne durduruyor?" diyecekler ۞ yani Allah kâfirlere azab edecekmiş de şu sayılı azılı kâfirlere neye[1] etmiyor, durduruyor, bunlara azâbı ne habs ü menʻ ediyor? Demek ki وَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنّٖى اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ كَبٖيرٍ [Hûd 11/3] gibi korkutmalar boş şeyler diye alay ederek azâbı istiʻcâl edecekler. {اَلَا يَوْمَ يَأْتٖيهِمْ لَيْسَ مَصْرُوفًا عَنْهُمْ} İyi bil ki o -azab- onlara geleceği gün başlarından defʻ olunacak değildir

1 B: "ne".

{وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُ۫نَ} ve istihzâ etmekte bulundukları şey kendilerini kuşatmış bulunacaktır.

وَلَئِنْ اَذَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُۚ اِنَّهُ لَيَؤُ۫سٌ كَفُورٌ ﴿٩﴾ وَلَئِنْ اَذَقْنَاهُ نَعْمَٓاءَ بَعْدَ ضَرَّٓاءَ
مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّـَٔاتُ عَنّ۪يۜ اِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌۙ ﴿١٠﴾ اِلَّا الَّذ۪ينَ صَبَرُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۜ
اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَب۪يرٌ ﴿١١﴾ فَلَعَلَّكَ تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحٰٓى اِلَيْكَ وَضَٓائِقٌ بِه۪ صَدْرُكَ اَنْ يَقُولُوا
لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ كَنْزٌ اَوْ جَٓاءَ مَعَهُ مَلَكٌۜ اِنَّمَٓا اَنْتَ نَذ۪يرٌۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَك۪يلٌۜ ﴿١٢﴾ اَمْ يَقُولُونَ
افْتَرٰيهُۜ قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِه۪ مُفْتَرَيَاتٍ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ
﴿١٣﴾ فَاِلَّمْ يَسْتَج۪يبُوا لَكُمْ فَاعْلَمُٓوا اَنَّمَٓا اُنْزِلَ بِعِلْمِ اللّٰهِ وَاَنْ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ فَهَلْ اَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٤﴾
مَنْ كَانَ يُر۪يدُ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَز۪ينَتَهَا نُوَفِّ اِلَيْهِمْ اَعْمَالَهُمْ ف۪يهَا وَهُمْ ف۪يهَا لَا يُبْخَسُونَ ﴿١٥﴾ اُو۬لٰٓئِكَ
الَّذ۪ينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ اِلَّا النَّارُۘ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا ف۪يهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٦﴾ اَفَمَنْ
كَانَ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّه۪ وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ وَمِنْ قَبْلِه۪ كِتَابُ مُوسٰٓى اِمَاماً وَرَحْمَةًۜ اُو۬لٰٓئِكَ يُؤْمِنُونَ بِه۪ۜ
وَمَنْ يَكْفُرْ بِه۪ مِنَ الْاَحْزَابِ فَالنَّارُ مَوْعِدُهُۚ فَلَا تَكُ ف۪ي مِرْيَةٍ مِنْهُ اِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ
النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٧﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباًۜ اُو۬لٰٓئِكَ يُعْرَضُونَ عَلٰى رَبِّهِمْ وَيَقُولُ
الْاَشْهَادُ هٰٓؤُلَٓاءِ الَّذ۪ينَ كَذَبُوا عَلٰى رَبِّهِمْۚ اَلَا لَعْنَةُ اللّٰهِ عَلَى الظَّالِم۪ينَۙ ﴿١٨﴾ اَلَّذ۪ينَ يَصُدُّونَ عَنْ سَب۪يلِ
اللّٰهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجاًۜ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ ﴿١٩﴾ اُو۬لٰٓئِكَ لَمْ يَكُونُوا مُعْجِز۪ينَ فِي الْاَرْضِ وَمَا كَانَ
لَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ اَوْلِيَٓاءَۢ يُضَاعَفُ لَهُمُ الْعَذَابُۜ مَا كَانُوا يَسْتَط۪يعُونَ السَّمْعَ وَمَا كَانُوا يُبْصِرُونَ
﴿٢٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢١﴾ لَا جَرَمَ اَنَّهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ
هُمُ الْاَخْسَرُونَ ﴿٢٢﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاَخْبَتُٓوا اِلٰى رَبِّهِمْۙ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ
هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿٢٣﴾ مَثَلُ الْفَر۪يقَيْنِ كَالْاَعْمٰى وَالْاَصَمِّ وَالْبَص۪يرِ وَالسَّم۪يعِۜ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلاًۜ اَفَلَا
تَذَكَّرُونَ ﴿٢٤﴾

[2766] **Meâl-i Şerîfi**

Ve şayet insana tarafımızdan bir rahmet tattırır sonra da onu ondan alıverirsek şüphesiz ki o çok me'yustur, nankördür (9). Ve şayet ona dokunan bir zarûretten sonra bir saadet tattırıverirsek, "her hâlde benden bütün seyyiât gitti" der ve şüphesiz sevinir, öğünür (10). Ancak her iki hâlde sabredip sâlih sâlih ameller işleyenler başka, işte onlar için bir mağfiret ve büyük bir ecir var (11). Şimdi ihtimal ki sen "ona bir hazine indirilse ya veya beraberinde bir melek gelse ya" diyorlar diye göğsün daralarak sana vahyolunanın bazısını bu sebeple terk edecek olursun, fakat sen sırf bir nezîrsin, Allah ise her şeye karşı vekîl (12). Yoksa, "onu kendi uydurdu" mu diyorlar? "Öyle ise" de, "haydin onun gibi uydurma on sûre getirin, Allah'tan başka gücünüzün yettiğini de çağırın, eğer doğru söylüyorsanız bunu yaparsınız" (13). Yok eğer bunun[1] üzerine size cevap veremedilerse artık bilin ki o ancak Allah'ın ilmiyle indirilmiştir ve O'ndan başka ilâh yoktur. Nasıl, artık teslim ediyor, Müslüman oluyorsunuz değil mi? (14). Her kim dünyâ hayâtı ve ziynetini murad ederse Biz onlara amellerini dünyada tamamen öderiz, ve bu babda kendilerine densizlik yapılmaz (15). Fakat onlar âhirette öyle olurlar ki kendilerine ateşten başka bir şey yoktur, ve orada işledikleri bütün iyilikler heder olmuştur ve bütün yaptıkları boştur (16). Ya onlara benzer mi artık o kim Rabbinden bir beyyine üzerinde bulunmuş, hem bunu ondan bir şâhid tâkip ediyor hem de önünden bir [2767] imam ve rahmet olarak Mûsâ'nın kitabı var. İşte bunlar ona iman ederler, hiziblerden her kim de ona küfrederse artık ateş onun mev'ididir. Sakın bunda şüpheye düşme, çünkü bu haktır Rabbindendir, velâkin nâsın ekserîsi imana gelmezler (17). Hem bir yalanı Allah'a iftira edenden daha zâlim kim olabilir? Bunlar Rablerine arz olunacaklar, şâhidler de şöyle diyecekler: "Tâ şunlar Rablerine karşı yalan söyleyenler, haberiniz olsun Allah'ın lâneti zâlimler üstüne" (18). Onlar ki Allah yolundan men' ederler ve onu eğriltmek isterler, hem

---

1 B: "onun".

de âhireti onlar münkirdirler (19). Bunlar arzda âciz bırakacak değillerdir, kendilerini Allah'tan kurtaracak bir hâmileri de yoktur. Onlara azab katlanacaktır, hem işitmeye tahammül edemiyorlardı hem de görmüyorlardı[1] (20). İşte bunlar kendilerine yazık etmiş kimselerdir ve o iftira ettikleri uydurmaları hep kendilerinden gāib olup gitmişlerdir (21). Şüphe yok[2] bunlar âhirette en ziyade hüsran çekenlerdir (22). Fakat iman edip sâlih sâlih ameller yapanlar[3] ve Mevlâlarına edep ve itmi'nan ile itaatkâr olanlar, işte bunlar ashâb-ı cennet, hep orada muhalleddirler (23). Bu iki fırkanın meseli kör ve sağır ile gören ve işiten gibidir, hiç bunlar müsâvî olurlar mı? Artık düşünmez misiniz? (24).

{وَلَئِنْ اَذَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً} Hakikaten Biz o insana -ahsen-i amel ile imtihan olunmak için yaratılmış olan insan cinsinden birine- tarafımızdan bir rahmet, bir nimet tattırır da {ثُمَّ نَزَعْنَاهَا مِنْهُ} sonra onu ondan nez' ediverirsek {اِنَّهُ لَيَؤُسٌ كَفُورٌ} şüphe yok ki o çok me'yustur, çok nankördür. ❁ İlerisi hakkında bütün ümidini keser, Allah yine verir demez, geçmişi de hemen unutur, bugün vermedi ise dün verdi ya, demez, şükretmez, büsbütün bir nankör kesilir, hepsini inkâra kadar gider, küfürler eder, tevbe ve istiğfar hatırına gelmez.

{وَلَئِنْ اَذَقْنَاهُ نَعْمَاءَ بَعْدَ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ} Ve şayet ona dokunmuş olan bir sıkıntıdan [2768] sonra hoş bir nimet tattırıverirsek ❁ meselâ hasta iken iyileşir, züğürt iken zenginleşiverir, zelil iken aziz, ma'zul iken mansub oluverirse {لَيَقُولَنَّ ذَهَبَ السَّيِّئَاتُ عَنّ۪ى} "her hâlde benden o kötülükler, o musibetler gitti" der ❁ bir daha başına sıkıntı gelmeyecek zanneder {اِنَّهُ لَفَرِحٌ فَخُورٌ} artık ferih fehurdur ❁ Allah korkusu hatırına gelmez, ferahlı ferahlı gururlanır, o nimetin hukūkunu edâ ile hamd ü şükr edecek yerde onunla şuna buna[4] iftihar eder durur. Hâsılı insan dünyada ya nimetten ya zarûretten hâlî olmaz. Gâh onunla gâh bununla imtihan olunur. Ve insan fıtraten rahmetten zevkyâb ve nez'inden müteellim

1 B -"hem de görmüyorlardı".
2 B +"ki".
3 B: "yaparlar".
4 B -"şuna buna".

olur. Her iki hâlde rahmetten Rahmân-ı Rahîm'i ve nez'inden O'nun ihtiyârını, hikmet ve imtihânını ve nihâyet gazab u azâbını tefekkür ederek mûcebince âhiretini düşünüp ahsen-i amele sa'y etmek lâzım gelirken insan cinsinde öyle zalûm ve cehûl bir hâlet-i rûhiye vardır ki çokları mün'imi düşünmez, nimet ve zarûretin gāye-i hikmetiyle alâkadar olmaz da nimet tecribesi gördüğü hâlde o elinden alınıverdiği zaman her şeyi unutur bir yeûs ve kefûr kesilir. Ve böyle zarûret tecribesi gördüğü hâlde bir nimet tadınca da bir daha acı görmesi imkân ve ihtimâli kalmamış ve o nimet, sırf kendisinin eser-i kudreti imiş gibi istikbalden emin olarak ferahlanır, iftihar eder durur ki zikrolunan inkâr ve istihzâlar bu hâlet-i rûhiye ile alâkadardır.

{اِلَّا الَّذٖينَ صَبَرُوا} Ancak sabreden ❁ darrâda me'yus, na'mâda mağrur olmayıp da her iki hâlde sabreden {وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} ve sâlih sâlih -yani Allah'a yaraşır, Allah'ın nazarına lâyık- işler yapanlar müstesnâ {اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَبٖيرٌ} işte bunlar için bir mağfiret ve büyük ecir vardır. ❁ Diğerlerine ise ber vech-i bâlâ azab.

[2769] {فَلَعَلَّكَ} İmdi sen ihtimal ki ❁ öyle münkir, müstehzî, kefûr, fehûr insanlara karşı {تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحٰٓى اِلَيْكَ} sana vahyolunanların bazısını terk edecek olursun ❁ yani nübüvvet ve risaletini isbat edecek olan âyetleri onlara okumayıp bırakacak olursun {وَضَٓائِقٌ بِهٖ صَدْرُكَ} ve onunla göğsün daralır ❁ yani o vahyolunan âyetlerin bazısını onlara kıraat ve tebliğ ederken belki sıkılırsın {اَنْ يَقُولُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ كَنْزٌ اَوْ جَٓاءَ مَعَهُ مَلَكٌ} "ona bir hazine indirilseydi ya, veya beraberinde bir melek gelseydi ya" diyorlar diye ❁ yani haktan göğüslerini çeviren o kefûr ve fehûr kâfirlerin bir kısmı, "o Allah'ın Resûlü ise niye uğraşıyor, üzerine gökten bir hazine indiriliverse ya" diyorlar. Nitekim Mekke rüesâsı "şu Mekke dağları altın oluverse ya" demişlerdi. Diğer bir kısmı da "beraberinde melâike gelip onun peygamberliğine şâhidlik ediverse de görsek ya" diyorlar. Böyle diyorlar diye beşerî bir hiss ü ictihâdın, sıkılıp çekinmesi ise tabîî olmakla hasbe'l-beşeriyye senin de sıkılman ve bundan dolayı bazı âyetleri onlara okuyup tebliğ etmekten çekinmen ihtimal dâhilindedir.

Fakat sakın bırakma ve sıkılma, her ne vahyolunursa tebliğ et, onların dediklerine ehemmiyet verme {اِنَّمَٓا اَنْتَ نَذ۪يرٌ} sen ancak bir nezîrsin {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَك۪يلٌ} Allah da her şeye karşı vekîldir. ❁ Her hususta O'na tevekkül ve itimad et, O seni muhafaza eder ve dilerse kenz veya melek de gönderir. Nitekim bilâhare Bedir Muharebesi'nde binlerle melâike gönderdi, gösterdi[1] ve onlara فَاضْرِبُوا فَوْقَ الْاَعْنَاقِ وَاضْرِبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ [el-Enfâl 8/12] buyurdu.

{اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ} Ya onu -o Kur'ân'ı Muhammed- kendi uydurdu, iftira etti mi diyorlar? [2770] {قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِه۪ مُفْتَرَيَاتٍ} "Öyle ise" de, "haydi bakayım uydurma olarak buna mümâsil on sûre getirin {وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} ve Allah'tan mâ'adâ her kimi çağırabilirseniz çağırın, yani kendisine güvendiğiniz, tanıdığınız ilâhlardan gücünüzün yettiğine müracaat edin {اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ} eğer sâdık iseniz" ❁ böyle yapmanız lâzım gelir. Yani "Muhammed Kur'ân'ı kendi uydurup Allah'a isnad ve iftira ediyor" diye iddiada doğru söylüyorsanız her hâlde kendiniz olmazsa dilediğiniz kimselere ve perestiş ettiğiniz mâbudlara müracaat etmek suretiyle olsun buna bir nazîre bulabilmeniz iktizâ eder. Ma'amâfîh "siz hepsi şöyle dursun, lâekal on sûresine olsun nazîre yapınız bakayım!" diye hepsini tehaddî[2] ve müsâbakaya davet et, Allah'tan başkasına meydan oku, hiç sıkılma ve çekinme.

{فَاِلَّمْ يَسْتَج۪يبُوا لَكُمْ} Bunun üzerine size cevap vermezlerse ❁ yani Kur'ân'ın on sûresini bile tanzirden âciz kalırlarsa ki Sûre-i Bakara'da mâlum olduğu üzere bu bilâhare bir sûreye kadar indirilmiş olduğu hâlde yine âciz kalmışlardır {فَاعْلَمُوا} o hâlde hepiniz biliniz ki:

1. {اَنَّمَٓا اُنْزِلَ بِعِلْمِ اللّٰهِ} O hiç şüphesiz Allah'ın ilmiyle inzal olunmuştur. ❁ Kur'an, gerek Arabiyy-i mübîn olan nazmı ve gerek mânasında muhtevî olduğu gayba müte'allik haberleri, emirleri, nehiyleri, inzarları, tebşirleri ile bütün ukûl ve efhâmın fevkinde Allah teâlâ'nın ilm-i mahsûsuyla inzal buyurulmuş bir mu'cize-i bâhire, bir beyyine-i ilâhiyedir.

1 B -"gösterdi".
2 B: "tehdit".

2. {وَاَنْ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} Ve O'ndan başka ilâh yoktur. ❁ Ulûhiyette ve ahkâm-ı ulûhiyette [2771] Allah teâlâ'ya hiçbir şerîk ve nazîr yoktur. O'nun kādir olduğuna kimse kādir olamaz. {فَهَلْ اَنْتُمْ مُسْلِمُونَ} Binâen'aleyh siz Müslüman mısınız? ❁ Yani[1] İslâm'da karar kılıyor musunuz? İhlâs ile Allah'a teslîm-i nefs ederek nizâ' ve muhalefeti kesip selâmet yolunu tutan hâlis muhlis mü'min-i muvahhid olmaya karar veriyor musunuz? Öyle amma "dünyada ziynet ve ihtişam içinde ferih fehûr yaşayan bunca kâfirler var. Bunlar bu servet ü sâmânı nereden buluyor?" diye bir şüphe hatıra gelecek olursa şunu[2] bilmelidir ki:

{مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا} Her kim dünya hayat ve ziynetini isterse ❁ yani murâdı, niyeti hep bu olur, buna çalışırsa {نُوَفِّ اِلَيْهِمْ اَعْمَالَهُمْ فِيهَا} dünyada amellerini kendilerine tevfiye ederiz, bâliğan-mâ-belağ îfâ eder veririz. {وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ} O hâlde bunlar dünyada bahse (بخس) mâruz olmazlar. ❁ Yani hakları yenmez, sa'y ü amellerinin bedelinden hiçbir şey eksik verilmez, tevkif ve tecil olunmaz, hepsi sa'y ü amelinin değerini bu dünyada behemehâl alır. Hâsılı ulûhiyetin şânı kullarının istediklerini çalıştıklarından aşağı olmamak üzere vermektir. Ve ameller de niyet ile mütenâsibdir. Onun için murâdı sırf dünya olanların sa'y ü amellerinin mukabili bu dünyada bütün değeriyle, hatta fazlasıyla verilir, bitirilir. Bundan "onların hepsinin ale's-seviyye bütün dünya muradları hâsıl olur" gibi bir mâna tevehhüm olunmamalıdır. Zira tevfiye olunan muradları değil, amelleridir. Binâen'aleyh bundan anlaşılan da şudur ki dünyada insanlar amelde müsâbaka ve imtihan için yaratılmış olduklarından her amelin üzerine terettüb edecek iyi ve kötü bir semere vardır. Her çalışan sa'y ü ameli mukabilinde behemehâl bir semereye erer, وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰى [en-Necm 53/40][3] olur ki, bu semere kendi istediği murâdı kadar olmasa bile her hâlde amelinin [2772] değerinden de aşağı olmaz. Meselâ bir cevher bulmak için denize dalmaya çalışan bir kimse

---

1 B -"Yani".
2 B -"şunu".
3 "Ve elbette sa'yi yarın görülecek."

aradığı cevheri bulamasa da denize dalmak maksadına erer. Buna da acı veya tatlı bir netice terettüb eder. Ya dalgıçlığı öğrenir veya bir kazâya uğrar. Ve herhangi bir amelin asıl semeresi indallah ona tertib[1] ve takdir edilmiş olan neticesidir. A'zamî hakkı da bundan sâhib-i amelin gözetmiş olduğu maksad ve gayeyi geçmemektir. Onun için en büyük muradları fâni olan dünya hayat ve ziynetinden ibaret bulunanların amellerinin ecri de hayât-ı dünyadan ileri geçmez, bâkiyâta ermez. Bunlar maksad ve niyetlerine göre sa'y ü amellerinin bütün mükâfâtını dünyada almış tüketmiş bulunurlar. Sonuna gelince:

{اُو۬لٰٓئِكَ} Bunlar ❁ dünya hayat ve ziynetini murad eder olanlar {الَّذ۪ينَ} o mahrumlardır ki {لَيْسَ لَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا النَّارُ} âhirette kendilerine ateşten başka hiçbir şey yoktur. {وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا ف۪يهَا} ve bütün işledikleri orada habt olmuş bulunur. ❁ Yani dünyada bir iyilik de işlemiş bulunsalar hüsn-i niyetleri olmadığı, bütün sanatlarını mücerred dünya hayatı için yapmış bulundukları cihetle âhirette hepsinin hiçliği, boş birer sanî'a olduğu tezahür eder. {وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Ve her ne yaparlarsa bâtıldır. ❁ Haddizâtında boştur, dipsizdir, sonu yoktur. Çünkü dünya hayatı haddizâtında fâni olduğundan onu tutmak veya tezyin etmek için her ne yapılsa boştur. Ecel gelince hepsini siler, süpürür götürür. Daha açıkçası Allah'tan başkası fâni olduğundan mahza Allah için yapılmış olmayan her amel bâtıldır. كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/26-27][2].

[2773] {اَفَمَنْ كَانَ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّه۪} İmdi Rabbinden bir beyyine üzerine olan ❁ yani akl ü iz'ânı bulunan {وَيَتْلُوهُ شَاهِدٌ مِنْهُ} ve onu O'ndan[3] bir şâhid tâkip eden ❁ yani yine Rabbinden bir şâhid olarak gelen mu'cize-i Kur'ân'ın şehâdeti ile de sâniyen teyid ve tesbit edilen, sâlisen {وَمِنْ قَبْلِه۪ كِتَابُ مُوسٰٓى اِمَامًا وَرَحْمَةً} daha evvelinden de bir imam ve rahmet olarak Mûsâ'nın kitabı, şâhidi bulunan kimse artık onlara benzer mi? {اُو۬لٰٓئِكَ}

1 B: "terettüb".
2 "Üzerindeki herkes fâni 'Küllü men aleyhâ fân'. Bâkī O Rabbinin yüzü O Zü'l-Celâli ve'l-İkrâm."
3 B: "bundan".

Bunlar bu evsâf[1] ile muttasıf olan, yanında Rabbinden bir beyyinesi, parlak bir burhânı, irfânı ve ardında önünde iki mukaddes şâhidi bulunan kimseler, yani Muhammed ve ashâbı {يُؤْمِنُونَ بِه۪} ona iman ederler ❁ yani dîn-i İslâm'ı tasdik ederler {وَمَنْ يَكْفُرْ بِه۪ مِنَ الْاَحْزَابِ} ve muhtelif hiziblerden -fırkalardan- her kim buna küfrederse {فَالنَّارُ مَوْعِدُهُ} onun da mev'ud yeri ateştir. {فَلَا تَكُ ف۪ي مِرْيَةٍ مِنْهُ} Binâen'aleyh bunda, bu kitapta hiç şüphen olmasın {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ} velâkin nâsın ekserîsi iman etmezler ❁ Çünkü akl-ı selimleri ve vicdân-ı müstakīmleri yoktur, hayât-ı dünya şehevâtıyla kalbleri körlenmiştir.

{...هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلاًۜ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ} ilâ {وَمَنْ اَظْلَمُ...}

Başlıca tezekkür olunacak misâller

1:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحاً اِلٰى قَوْمِه۪ٓ اِنّ۪ي لَكُمْ نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌۙ ﴿٢٥﴾ اَنْ لَا تَعْبُدُٓوا اِلَّا اللّٰهَۜ اِنّ۪ٓي اَخَافُ
عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ اَل۪يمٍ ﴿٢٦﴾ فَقَالَ الْمَلَاُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِه۪ مَا نَرٰيكَ اِلَّا بَشَراً مِثْلَنَا
وَمَا نَرٰيكَ اتَّبَعَكَ اِلَّا الَّذ۪ينَ هُمْ اَرَاذِلُنَا بَادِيَ الرَّاْيِۚ وَمَا نَرٰى لَكُمْ عَلَيْنَا مِنْ فَضْلٍ بَلْ
نَظُنُّكُمْ كَاذِب۪ينَ ﴿٢٧﴾ قَالَ يَا قَوْمِ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كُنْتُ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبّ۪ي وَاٰتٰين۪ي رَحْمَةً مِنْ
عِنْدِه۪ فَعُمِّيَتْ عَلَيْكُمْۜ اَنُلْزِمُكُمُوهَا وَاَنْتُمْ لَهَا كَارِهُونَ ﴿٢٨﴾ وَيَا قَوْمِ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ
مَالاًۜ اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلَى اللّٰهِ وَمَٓا اَنَا بِطَارِدِ الَّذ۪ينَ اٰمَنُواۜ اِنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ وَلٰكِنّ۪ٓي اَرٰيكُمْ
قَوْماً تَجْهَلُونَ ﴿٢٩﴾ وَيَا قَوْمِ مَنْ يَنْصُرُن۪ي مِنَ اللّٰهِ اِنْ طَرَدْتُهُمْۜ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٣٠﴾ وَلَٓا
اَقُولُ لَكُمْ عِنْد۪ي خَزَٓائِنُ اللّٰهِ وَلَٓا اَعْلَمُ الْغَيْبَ وَلَٓا اَقُولُ اِنّ۪ي مَلَكٌ وَلَٓا اَقُولُ لِلَّذ۪ينَ تَزْدَر۪ٓي
اَعْيُنُكُمْ لَنْ يُؤْتِيَهُمُ اللّٰهُ خَيْراًۜ اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا ف۪ٓي اَنْفُسِهِمْۚ اِنّ۪ٓي اِذاً لَمِنَ الظَّالِم۪ينَ ﴿٣١﴾
قَالُوا يَا نُوحُ قَدْ جَادَلْتَنَا فَاَكْثَرْتَ جِدَالَنَا فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَٓا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِق۪ينَ ﴿٣٢﴾
قَالَ اِنَّمَا يَأْت۪يكُمْ بِهِ اللّٰهُ اِنْ شَٓاءَ وَمَٓا اَنْتُمْ بِمُعْجِز۪ينَ ﴿٣٣﴾ وَلَا يَنْفَعُكُمْ نُصْح۪ٓي اِنْ اَرَدْتُ

1 B: "vasıf".

اَنْ اَنْصَحَ لَكُمْ اِنْ كَانَ اللّٰهُ يُرٖيدُ اَنْ يُغْوِيَكُمْۜ هُوَ رَبُّكُمْ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَۜ ﴿٣٤﴾ اَمْ يَقُولُونَ
افْتَرٰيهُۜ قُلْ اِنِ افْتَرَيْتُهُ فَعَلَيَّ اِجْرَامٖى وَاَنَا بَرٖٓيءٌ مِمَّا تُجْرِمُونَ ﴿٣٥﴾ وَاُوحِيَ اِلٰى نُوحٍ اَنَّهُ
لَنْ يُؤْمِنَ مِنْ قَوْمِكَ اِلَّا مَنْ قَدْ اٰمَنَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَۚ ﴿٣٦﴾ وَاصْنَعِ الْفُلْكَ
بِاَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا وَلَا تُخَاطِبْنٖى فِى الَّذٖينَ ظَلَمُواۚ اِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ ﴿٣٧﴾ وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ
وَكُلَّمَا مَرَّ عَلَيْهِ مَلَاٌ مِنْ قَوْمِهٖ سَخِرُوا مِنْهُۜ قَالَ اِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَاِنَّا نَسْخَرُ مِنْكُمْ كَمَا
تَسْخَرُونَۜ ﴿٣٨﴾ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَۙ مَنْ يَأْتٖيهِ عَذَابٌ يُخْزٖيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقٖيمٌ ﴿٣٩﴾
حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُۙ قُلْنَا احْمِلْ فٖيهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَاَهْلَكَ اِلَّا مَنْ
سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ وَمَنْ اٰمَنَۜ وَمَٓا اٰمَنَ مَعَهُٓ اِلَّا قَلٖيلٌ ﴿٤٠﴾ وَقَالَ ارْكَبُوا فٖيهَا بِسْمِ اللّٰهِ
مَجْرٰيهَا وَمُرْسٰيهَاۜ اِنَّ رَبّٖى لَغَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٤١﴾ وَهِيَ تَجْرٖى بِهِمْ فٖى مَوْجٍ كَالْجِبَالِ وَنَادٰى
نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فٖى مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرٖينَ ﴿٤٢﴾ قَالَ سَاٰوٖى
اِلٰى جَبَلٍ يَعْصِمُنٖى مِنَ الْمَٓاءِۜ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ اِلَّا مَنْ رَحِمَۚ وَحَالَ بَيْنَهُمَا
الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقٖينَ ﴿٤٣﴾ وَقٖيلَ يَٓا اَرْضُ ابْلَعٖى مَٓاءَكِ وَيَا سَمَٓاءُ اَقْلِعٖى وَغٖيضَ
الْمَٓاءُ وَقُضِيَ الْاَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقٖيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ ﴿٤٤﴾ وَنَادٰى نُوحٌ
رَبَّهُ فَقَالَ رَبِّ اِنَّ ابْنٖى مِنْ اَهْلٖى وَاِنَّ وَعْدَكَ الْحَقُّ وَاَنْتَ اَحْكَمُ الْحَاكِمٖينَ ﴿٤٥﴾ قَالَ يَا
نُوحُ اِنَّهُ لَيْسَ مِنْ اَهْلِكَۚ اِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍۗ فَلَا تَسْـَٔلْنِ مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌۜ اِنّٖٓى اَعِظُكَ
اَنْ تَكُونَ مِنَ الْجَاهِلٖينَ ﴿٤٦﴾ قَالَ رَبِّ اِنّٖٓى اَعُوذُ بِكَ اَنْ اَسْـَٔلَكَ مَا لَيْسَ لٖى بِهٖ عِلْمٌۜ وَاِلَّا
تَغْفِرْ لٖى وَتَرْحَمْنٖٓى اَكُنْ مِنَ الْخَاسِرٖينَ ﴿٤٧﴾ قٖيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ
عَلَيْكَ وَعَلٰٓى اُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَۜ وَاُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٤٨﴾

[2777] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için vaktiyle Nûh'u kavmine gönderdik; şöyle diye ki "haberiniz olsun ben size azâbın sebeplerini ve halâsın yolunu beyan

eden bir nezîrim (25). Allah'tan başkasına ibadet etmeyin, cidden ben size elîm bir günün azâbından korkuyorum" (26). Buna karşı kavminden küfreden cumhur cemaat dediler ki: "Biz seni ancak bizim gibi bir beşer görüyoruz ve sana tâbi' olanları da ilk nazarda en aşağılıklarımızdan ibaret görüyoruz. Sizin bize fazla bir meziyetinizi de görmüyoruz, hatta sizi zannediyoruz ki yalancılarsınız" (27). "Ey kavmim!" dedi, "söyleyin bakayım re'yiniz nedir; eğer ben Rabbimden bir beyyine (açık bir burhan) üzerinde isem ve bana tarafından bir rahmet bahşetmiş de size onu görecek göz verilmemiş ise, biz size onu istemediğiniz hâlde ilzam mı edeceğiz? (28). Hem ey kavmim! Buna karşı ben sizden bir mal istemiyorum, benim ecrim ancak Allah'a aittir, ve ben o iman edenleri [2778] kovacak değilim. Elbette onlar Rablerine kavuşacaklar, velâkin ben sizi câhillik eder bir kavim görüyorum (29). Hem ey kavmim! Ben onları kovarsam Allah'tan beni kim kurtaracak? Artık bir düşünmez misiniz? (30). Ben size ne Allah'ın hazineleri benim yanımda ne de gaybı bilirim demiyorum, ben bir meleğim de demiyorum. O sizin gözlerinizin horladıkları hakkında Allah, onlara hiçbir hayır vermez de demem, onların içlerindekini en iyi bilen Allah'tır. Ben o hâlde zâlimlerden olmuş olurum" (31). "Ey Nûh!" dediler, "cidden bize mücadele ettin, cidâlimizde çok ileri de gittin, de haydi bizi tehdid edip durduğun azâbı getir de görelim, sâdıklardan isen" (32). "Onu" dedi, "ancak Allah getirir, dilerse, ve siz O'nu âciz bırakacak değilsiniz (33). Ben size nasihat etmek istemiş isem de Allah sizi helâk[1] etmek murad ediyorsa benim nasihatim size fâide de vermez. Rabbiniz O, ve siz nihâyet O'na ircâ' edileceksiniz" (34). Yoksa "onu uydurdu" mu diyorlar? De ki: "Eğer uydurdumsa vebâli benim boynumadır, hâlbuki ben sizin yüklendiğiniz vebalden berîyim" (35). Bir de Nûh'a vahyolunmuştu ki "haberin olsun, kavminden iman etmiş olanlardan mâ'adâ hiçbiri iman etmeyecek, onun için her ne yaparlarsa gam yeme de (36) Bizim nezâretimiz altında[2] ve vahyimiz dairesinde gemi yap. Hem o

1 B -"helâk".
2 B -"altında".

zulmedenler hakkında Bana hitâb etme, çünkü onlar gark edilecekler" (37). Gemiyi yapıyordu, kavminden herhangi bir güruh da yanından geçtikçe onunla eğleniyorlardı. Dedi: "Bizimle eğleniyorsanız[1], biz de sizi[2] sizin eğlendiğiniz gibi eğleneceğiz (38). İleride bileceksiniz kime rüsvay edecek azab gelecek ve dâimî azab başına inecek" (39). Nihâyet emrimiz geldiği ve tennur feveran ettiği vakit dedik ki: "Yükle içine her birinden ikişer çift, ve aleyhinde hüküm sebk etmiş olandan mâʿadâ ehlini ve iman edenleri." Maʿamâfîh pek azından mâʿadâsı beraberinde iman etmemişti (40). Dedi: "Binin içine, Allah'ın ismiyle mecrâsında da mürsâsında da, hakikat Rabbim şüphesiz bir Gafûr-i Rahîm'dir" (41). Gemi, içindekilerle birlikte dağlar gibi dalgalar içinde akıp gidiyordu, Nûh, oğluna bağırdı, ayrı bir [2779] yere çekilmişti. "Ay oğlum, gel bizimle beraber bin, kâfirlerle beraber olma!" dedi (42). O, "ben, beni sudan koruyacak bir dağa sığınacağım" dedi. "Bugün" dedi, "Allah'ın emrinden koruyacak yoktur, meğer ki O rahmet buyura". Derken, dalga aralarına giriverdi, o da boğulanlardan oldu (43). Bir de denildi: "Ey arz, yut suyunu ve ey semâ, açıl!" Su çekildi, iş bitirildi ve gemi Cûdî üzerinde durdu. O zâlim kavme "defolun" denilmişti (44). Nûh, Rabbine nidâ etti de "yâ Rab" dedi, "elbette oğlum benim ehlimdendir ve elbette Senin vaadin haktır ve Sen ahkemü'l-hâkimînsin" (45). "Yâ Nûh!" buyurdu, "o senin ehlinden değil, o gayr-i sâlih bir amel, binâenʿaleyh bilmediğin şeyi Benden isteme, Ben seni câhillerden olmaktan tahzir ederim" (46). "Yâ Rab!" dedi, "Senden bilmediğim şeyi istemekten Sana sığınırım. Sen bana mağfiretini revâ, rahmetini atâ kılmazsan ben hüsrâna düşenlerden olurum" (47). "Yâ Nûh!" denildi, "in, Bizden bir selâm ve birçok berekât ile sana ve beraberindeki kimselerden birçok ümmetlere, daha birçok ümmetler; ileride onları da müstefîd edeceğiz, sonra onlara Bizden bir elîm azab dokunacak" (48).

1 B: "eğleniyorsunuz".
2 B -"sizi".

{وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا} Kasem olsun ki vaktiyle de resul yaptık gönderdik {نُوحًا اِلٰى قَوْمِه۪... إلخ} Nûh'u kavmine.. ilh. ❁ Bu sûrenin kıssaları da Sûre-i A'râf'takine şebihtir. Bunda da onun gibi evvelâ Nûh ile başlanmış, sonra Hûd, sonra Sâlih, sonra Lût (şu kadar ki burada buna İbrâhim ile bir mukaddime yapılmış, sonra Şuayb, sonra da Mûsâ ve Hârun zikrolunmuş) fakat bunlar oradakilerin bir tekrarı değil, başka başka noktaları, nükteleri, hikmetleri, ibretleri muhtevî tafsilleridir. Mevzû ve gaye bir olmakla beraber mazmunların ayrı husûsiyetleri vardır. Bu kıssalar o kadar güzel iberi, hikem ve nesâyihi ihtivâ etmektedir ki her biri ciltlerle tafsîle müsaid ilhamlar bahşedecek birer sahîfe-i hikmettir. Lâkin biz bunların böyle telhis ve tefrîkindeki hikmet-i beyânı ihlâl etmemek için ekserîsinde [2780] sadece misâl ile iktifâ ediyoruz. Binâen'aleyh tavsiye ederiz ki bunları basit bir surette okuyup geçivermemeli, iyice tefekkür ve teemmül etmeli, ibret nazarıyla ders-i ilham almak için okumalıdır.

{وَيَصْنَعُ الْفُلْكَ} Gemiyi yapıyordu ❁ Hazret-i Nûh'un gemisinin evsâfı hakkında bazı sözler naklolunmuştur. Ezcümle denilmiştir ki tûlü üç yüz zirâ', arzı elli zirâ', semâda tûlü, yani su kesiminden yukarı irtifâ'ı otuz zirâ', sacdan mâmul üç ambarlı bir gemi idi. Hasan'dan naklolunduğuna göre de tûlü bin iki yüz, arzı altı yüz zirâ' imiş.[1] Fakat bu gibi tafsîlâta girişmek beyhûde, doğrusunu tâyin imkânsızdır. Bu babda Kur'an'dan mâlum olan şudur ki kavminin mü'minlerini ve ihtiyaçları bulunan şeyleri ve her hayvandan iki eşi, yani bir çifti istî'âb edecek vüs'atte imiş. Ancak bize bu geminin yelken gemisi olmayıp vapur gibi ocaklı ve istim gibi feveranlı, yani kaynayıp fışkıran bir kuvve-i muharrikeyi hâiz bir gemi olduğunu ifham eden şu cümle pek ziyade şâyân-ı dikkattir:

{حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ} Tâ ki emrimiz geldi ve tennur feveran etti -yani bu gayeye gelinceye kadar Nûh gemi sun'una devam eyliyor, kavmi de alay ediyordu- o vakit {قُلْنَا احْمِلْ ف۪يهَا... إلخ} "yükle" dedik ona, ilh.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 311:

عن الحسن، قال: كان طول سفينة نوح ألف ذراع ومائتي ذراع، وعرضها ست مائة ذراع.

"**Tennûr**" lügatta kapalı bir ocak, bir fırındır ki lisânımızda en ziyade "tandır" tâbir olunur. Leys demiştir ki: "Tennur umûmiyetle her lisâna geçmiş bir lafızdır. Arkadaşı 'tennâr'dır"[1]. Ezherî de demiştir ki: "Bu delâlet eder ki isim bazen a'cemî olur, Arap onu ta'rîb eder de Arabî olur. Ve buna delil, aslı 't-n-r (تنر)'[2] olmasıdır. Bundan evvel kelâm-ı Arabda 'tennur' mâruf değildir. Bunun nazîri başka lisandan Arapçaya girmiş olan 'dîbac', 'dînar', 'sündüs', 'istebrak' gibi kelimelerdir ki Arap bunlarla tekellüm edince hep Arabî olmuşlardır."[3]

[2781] "**Feverân**" da mâlumdur ki kuvvet ve şiddetle kaynamak, fışkırmaktır. Şimdi biz gemiden bahsolunurken tam ocak feveran ettiği sırada yük emri verildiğini işittiğimiz zaman o geminin harekete müheyyâ fayrab vaziyetinde bir vapur olduğunu anlamakta hiç tereddüt etmeyiz. Lâkin vapuru görmemiş olanlar buna intikal edemez ve "acaba bu ocak feverânı ne demektir? Bu olsa olsa bir işaret olacaktır" diye düşünmekte mâzur olurlar.

Eslâf-ı müfessirîn bunun hakkında muhtelif mânalar kayd ve nakl etmişlerdir ki bunları burada telhis edelim:

1. Ekser müfessirîn "tennûr"un hakikaten bir ocak mânasına olduğunda müttefiktir. Kimisi Nûh'a mahsus bir tennur idi demiş. Birçoğu ekmek pişirilen bir fırın idi demiş, bunu da kimi Âdem'den kalma idi demiş, kimi Hazret-i Nûh'un zevcesinin ekmek pişirdiği bir tennur idi demiş. Kimi taştan idi, kimi Kûfe tarafında idi demiş ve hatta Hazret-i Ali'den Kûfe mescidinin yerinde idi diye bir söz nakledilmiş. Kimi Şam'da "Ayni verdan" nâm mevzide, kimi de Hind'de idi demiş ve bütün bunlar "feverân"ı suyun kazanda kaynar gibi fırından

---

1 B: "'tandır'dır".

2 M: "tennar"; B: "tennur".

3 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* thk. Muhammed Ivaz Mur'ib, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001, XIV, 192:

وقال الليث: التنور عمت بكل لسان وصاحبه تنار. قول من قال: إن التنور عمت بكل لسان يدل على أن الأصل في الاسم عجمي فعربتها العرب فصار عربيا على بناء فَعُّول، والدليل على ذلك أن أصل بنائه تنر، ولا يعرف في كلام العرب لأنه مهمل وهو نظير ما دخل في كلام العرب من كلام العجم مثل الديباج والدينار والسندس والإستبرق وما أشبهها، ولما تكلمت بها العرب صارت عربية.

kaynayıp fışkırmasıyla îzah etmişlerdir. Böyle bir feveran âyette niçin geminin inşâsına bir müntehâ ve yüklenmesi emrine bir şart ve mebde' gösterilmiş? Bunun vechine gelince de Allah teâlâ, bunu Hazret-i Nûh'a tûfânın başlayacağına bir alâmet olmak üzere tâyin buyurup önce haber vermiş ve binâen'aleyh bu alâmet ve mucize zuhur ettiği zaman yüklemek emrini vermiş demişler. Fakat bir kısım müfessirîn bu vechi ba'îd görmüşler ve başka mânalar vermişlerdir. Bu suretle:

2. Arabda bazen yeryüzüne de "tennur" ıtlâkı vâki' olduğundan tennûrun feverânı yeryüzünden suların fışkırması olacak. Nitekim Sûre-i Kamer'de فَفَتَحْنَٓا اَبْوَابَ السَّمَٓاءِ بِمَٓاءٍ مُنْهَمِرٍ. وَفَجَّرْنَا الْاَرْضَ عُيُونًا فَالْتَقَى الْمَٓاءُ عَلٰٓى اَمْرٍ قَدْ قُدِرَ [el-Kamer 54/11-12][1] buyurulmuştur demişler. Küre-i arzın bir büyük fırın mânasında olduğunu iş'âr eden [2782] bu kavil dahi şâyân-ı dikkat ise de bu surette feverâna yakışan mâna su fışkırması değil, ateş püskürmesi olurdu.

3. "Tennur"dan murad, arzın şerefli ve yüksek mevzileri demektir ki bir hârika olarak oralara bile sular fışkırmıştır demişler.

4. "Fâra't-tennûr" şafak attı, sabah oldu mânasına gelir denilmiş ve bunun Hazret-i Ali'den menkul olduğu söylenmiş.[2]

5. İş kızıştı, şiddetlendi mânasına حَمِيَ الْوَطِيس "fırın kızdı" denildiği gibi "fâra't-tennûr" da böyledir denilmiş. Lâkin bu dört mânanın dördü de mecaz ve zât-ı mes'ele, hârikulâde bir hâdiseye ait bulunduğu cihetle cumhûr-ı müfessirîn "tennur" kelimesinin hakīkī mânasından udûle sebep olmadığını söylemektedirler.

6. Ebû Hayyân tefsîrinde Hasan'dan rivayet olarak "tennur" مَوْضِعُ اجْتِمَاعِ الْمَاءِ فِي السَّفِينَةِ "gemide suyun mevzi'-i ictimâ'ı"[3] diye nakledilmiştir ki bu ifade hemen hemen geminin kazanını andırıyor. Görülüyor ki

---

1 "Bunun üzerine göğün kapılarını açtık dökülen bir su ile şakır şakır. Yeri de fışkırttık kaynaklar hâlinde, derken su birleşti bir emr üzerine ki olmuştu öyle mukadder."

2 Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 318-320; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VI, 2028-2029; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 358-361.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 151.

müfessirînin rivayetlerinin bir hayli noktaları arz ettiğimiz mânaya temas eder bir hâldedir. Rivayetlerdeki bu tafsîlât da görüldükten sonra biz şimdi bihakkın diyebiliriz ki "tennûr"un hakikaten bir ocak olması aynı zamanda onun gemide su toplanan bir kazan ile müterâfık olmasına mâni' değildir. Cumhûrun ocak rivayetiyle bu rivayet beyninde münâfat yoktur. "Lâm-i ahd" ile "et-tennûr" buyurulması bunun gemiye ait bir tennur olmasında zâhirdir. Aynı zamanda Hazret-i Nûh'a mahsus bir tennur olması da buna münâfî değildir. Çünkü bu onun bir mucizesidir. Sâhib-i *Keşşâf*'ın da tasrîhi vechile âyette حَتّٰٓى gayesi yukarıdaki يَصْنَعُ fiiline müte'allik olup mâna يَصْنَعُ الْفُلْكَ حَتَّى demek olduğu[1] cihetle tennûrun feverânı gemideki sanatın bir nihâyeti ve haml ü hareket emrinin şart ve mebde'i gösterilmiş bulunduğu da mülâhaza edilirse tennûrun feverânı geminin kuvve-i muharrikesini anlattığı ve فَارَ التَّنُّورُ bugünkü tâbire göre [2783] "nihâyet emrimiz gelip gemi fayrab edildiği vakit" demek olduğu tezahür eder. Ve bunda "tennur" ve "feveran" kelimeleri hakikat olduğu ve âyetin bu mânada gayet zâhir bulunduğu da şüphesizdir. Binâen'aleyh nasta hakikati ve zâhiri bırakıp da tevil aramaya hiç de sebep yoktur. Geminin inşâsı tamam olup fayrab hâline gelmesi emr-i ilâhî olan tûfânın başlayacağına bir alâmet olmasında da münâfat yoktur. Âyetin bu zâhirine karşı "o zaman öyle bir vapur nasıl yapılabilirdi ve yapılmış olsa bu sanat unutulur mu idi?" gibi bir istib'âd ve tevehhümden başka denecek bir şey de bulunamaz. Hâlbuki mukaddemâ mâlum olup da sonradan gāib olmuş sanâyi'-i tecrîbiyenin bile tarihte misâli eksik olmadığı gibi, ber vech-i bâlâ وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِاَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا mantûkunca Allah teâlâ'nın hıfz u vahyi ile yapılmış olan ve {مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ} çifti, yani erkeği dişisi bulunan her şeyden -ki tafsîlini Allah bilir- ikişer tane humûle alabilen ve bunlarla beraber Hazret-i Nûh'un bir oğlundan başka ehl ü iyâlini ve az miktarda da olsa kavminden iman etmiş olanları dahi yüklenerek {وَهِيَ تَجْرٖي بِهِمْ فٖي مَوْجٍ كَالْجِبَالِ} buyurulduğu üzere dağlar gibi dalgalar içinde cereyan edip giden hârikulâde bir geminin alelâde bir yelken gemisi farz edilmesi daha müsteb'ad olacağında şüphe edilemez.

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 394.

{لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ} Bugün Allah'ın emrinden kurtaracak yok ❁ yani bugün bazı esbâb-ı âdiyeye ilticâ ile âfâttan halâs mümkin olabilen muʻtad vekāyiʻ günlerine benzemez, ve bu vakʻa senin zannettiğin gibi alelâde bir su değil, Allah'ın emr-i mahsûsu olan büyük bir azabdır. Bundan dağ değil, hiçbir şey kurtaramaz {اِلَّا مَنْ رَحِمَ} ancak O'nun merhamet ettikleri müstesnâ ❁ ki bunlar gemide bulunanlardır. Burada [2784] tûfânın umûmî olduğu anlaşılıyor ki meşhur olan da budur. Fakat bu umûmun arzdan mâʻadâ olan âlemlere tenâvülü olmadığında söz yoktur. Nitekim Sûre-i Nûh'ta Hazret-i Nûh'un duası رَبِّ لَا تَذَرْ عَلَى الْاَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّاراً'dır [Nûh 71/26][1]. Binâenʻaleyh arzda derece-i şümûlü hakkında da arzın her tarafını değil, o zaman insan ile meskun olan taraflarını hesâba almak lazım gelecektir. Bu surette de Hazret-i Nûh'un bütün insanlara mı, yoksa bir kavm-i mahsûsa mı mebʻus olduğu mevzûʻ-i bahis olacaktır ki bu nokta muhtelef[ün] fîhtir. Her hâlde müşârün ileyhin mebʻus olduğu insanların bulundukları yerde tûfânın umûmiyeti katʻî, mâverâsı zannîdir (*Sûre-i Nûh'a bak*).

{وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ} Derken aralarına dalga giriverdi ve binâenʻaleyh gark edilenlerden oldu {وَقِيلَ} ve denildi {يَٓا اَرْضُ ابْلَعِى مَٓاءَكِ} ey arz yut suyunu {وَيَا سَمَٓاءُ اَقْلِعِى} ve ey semâ, kes ❁ bu emirlerin ifade ettiği heybeti bir tasavvur etmeli de yere göğe böyle emr ü hükm eden saltanat-ı ilâhiyenin azamet ü kibriyâsını düşünmeli. Buna ne inkıyad etmez? {وَغِيضَ الْمَٓاءُ وَقُضِىَ الْاَمْرُ} Su çekildi ve emir icrâ edildi ❁ azab emri itmam olundu, gark olacak oldu, kurtulacak kurtuldu, iş bitirildi {وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ} gemi de Cûdî üzerine oturdu.

"**Cûdî**" engince bir dağ ki Musul'da denilmiş, el-Cezîre'de de denilmiş, Âmid'de denilmiş, Şam'da denilmiş. Ebû Hayyân diyor ki "Cezîre'de veya Âmid'de denilmesi Musul'a kurbiyetleri hasebiyledir[2]". Bir de denilmiş ki "cûdî" her dağa ıtlak edilir bir ism-i cinstir. Nitekim Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in şu beyti bu kabîldendir:

---

1 "…Yâ Rab, bırakma yeryüzünde kâfirlerden bir deyyâr."

2 B: "sebebiyledir".

سُبحانَه ثم سُبْحاناً يَعودُ له   وقَبْلَنا سَبَّحَ الجُودِيُّ والجُمُدُ

ki "bizden evvel dağ ve buz tesbih etti" demektir.

[2785] {وَقٖيلَ بُعْداً لِلْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ} Ve o zâlimler gürûhuna "defolun" denildi ❁ Nûh aleyhisselâm'a karşı vaziyetleri bâlâda beyan olunan ve haklarında وَلَا تُخَاطِبْنٖى فِى الَّذٖينَ ظَلَمُوا buyurulan o zâlim kavim bu suretle mahvedildi.

{قٖيلَ يَا نُوحُ} "Yâ Nûh!" denildi {اهْبِطْ} in {بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ} Bizden selâmet ve berekât ile {عَلَيْكَ وَعَلٰٓى اُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَ} sana ve maiyyetindekilerden -gelecek- nice ümmetlere {وَاُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ} nice ümmetler de olacak ki Biz onları mütemetti' kılacağız: Dünya metâ'ıyla intifâ' ettireceğiz {ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَلٖيمٌ} sonra da kendilerine bizden elîm bir azab dokunacak. ❁ Yukarıda وَمَٓا اٰمَنَ مَعَهُٓ اِلَّا قَلٖيلٌ buyurulduğu cihetle Hazret-i Nûh'un ehlinden mâ'adâ maiyyetinde bulunanlar az kimselerdi. Allah teâlâ Hazret-i Nûh'a ve bunlara öyle bir selâmet ve berekât ihsan buyurmuş ki bunlar çoğaldıkça çoğalacak ve kendilerinden birçok ümmetler gelecek, bunlar da iki kısım olacak; bir kısmı yine o selâmet ve berekâta mazhar olup kıyamete kadar tekessür ve tezâyüd edecek, diğer bir kısmı da bir müddet dünya metâ'ından intifâ' edecekse de sonra elîm azâba çarpılacak, âhiret selâmeti bulmayacaklardır. Görülüyor ki bu âyet, eski tarihlerde şâyi' olan bir meseleyi tavzih ve tashih ediyor. Demek olur ki tûfandan sonraki insanlar yalnız Hazret-i Nûh'un üç oğlunun sülâlesinden ibaret değildir. Hazret-i Nûh'un maiyyetinde bulunan sâir mü'minlerin sülâleleri de mazhar-ı berekât olmuştur. Zira Hazret-i Nûh'un beraberinde bulunan[1] oğulları وَاَهْلَكَ hitâbındaki ehlinde dâhildir. وَمَنْ اٰمَنَۜ وَمَٓا اٰمَنَ مَعَهُٓ اِلَّا قَلٖيلٌ buyurulan maiyyeti ise ehlinin gayri mü'minlerdir ki selâmet ve berekât ile taltif buyurulan اُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَ bunların hepsine şâmildir. O hâlde [2786] bütün ümmetlerin evlâd-ı Nûh'tan intişârı hakkındaki nakl-i târihî mutlak bir hakikat değil, tağlib tarîkiyle bir ifade olacaktır. Zira

---

1 B -"sâir mü'minlerin sülâleleri de mazhar-ı berekât olmuştur. Zira Hazret-i Nûh'un beraberinde bulunan".

bu selâm ve berekâtta en büyük hisse Hazret-i Nûh'a ve evlâdına aittir. Rivayet olunduğuna göre Hazret-i Nûh, recebin onunda gemiye binmiş ve muharremin onunda inmiş, o gün şükran olarak oruç tutmuş ve bu, sünnet olmuştur.[1]

Yâ Muhammed!

تِلْكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَٓا اِلَيْكَۚ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَٓا اَنْتَ وَلَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هٰذَاۜۛ فَاصْبِرْۜۛ
اِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّق۪ينَ۟ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte bunlar gayb haberlerinden, sana bunları vahiy ile bildiriyoruz, bundan evvel onları ne sen bilirdin ne kavmin. Böyle, o hâlde sabret, her hâlde âkıbet müttakīlerindir (49).

Burada Nûh kıssasının hisse-i ibreti ihtar olunurken Sûre-i Yûnus'un âhirine bir işaret ve teyid yapılmış ve bu suretle bu sûrenin vech-i tesmiyesi olan Hûd kıssasına geçilmiştir. Şöyle ki:

2:

وَاِلٰى عَادٍ اَخَاهُمْ هُودًاۜ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا مُفْتَرُونَ
﴿٥٠﴾ يَا قَوْمِ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًاۜ اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلَى الَّذ۪ي فَطَرَن۪يۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٥١﴾
وَيَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُٓوا اِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَٓاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً اِلٰى
قُوَّتِكُمْ وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِم۪ينَ ﴿٥٢﴾ قَالُوا يَا هُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ وَمَا نَحْنُ بِتَارِك۪ٓي اٰلِهَتِنَا
عَنْ قَوْلِكَ وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِن۪ينَ ﴿٥٣﴾ اِنْ نَقُولُ اِلَّا اعْتَرٰيكَ بَعْضُ اٰلِهَتِنَا بِسُٓوءٍۜ قَالَ
اِنّ۪ٓي اُشْهِدُ اللّٰهَ وَاشْهَدُٓوا اَنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَۙ ﴿٥٤﴾ مِنْ دُونِه۪ فَك۪يدُون۪ي جَم۪يعًا ثُمَّ لَا
تُنْظِرُونِ ﴿٥٥﴾ اِنّ۪ي تَوَكَّلْتُ عَلَى اللّٰهِ رَبّ۪ي وَرَبِّكُمْۜ مَا مِنْ دَٓابَّةٍ اِلَّا هُوَ اٰخِذٌ بِنَاصِيَتِهَاۜ اِنَّ

1 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* I, 41; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 335; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* II, 473: فركبوا فيها لعشر ليال مضين من رجب وخرجوا منها يوم عاشوراء من المحرم فلذلك صام من صام يوم عاشوراء.

رَبّ۪ي عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ ﴿٥٦﴾ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ مَٓا اُرْسِلْتُ بِه۪ٓ اِلَيْكُمْۜ وَيَسْتَخْلِفُ
رَبّ۪ي قَوْماً غَيْرَكُمْۚ وَلَا تَضُرُّونَهُ شَيْـٔاًۜ اِنَّ رَبّ۪ي عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَف۪يظٌ ﴿٥٧﴾ وَلَمَّا جَٓاءَ اَمْرُنَا
نَجَّيْنَا هُوداً وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّاۚ وَنَجَّيْنَاهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَل۪يظٍ ﴿٥٨﴾ وَتِلْكَ عَادٌ
جَحَدُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ وَعَصَوْا رُسُلَهُ وَاتَّبَعُٓوا اَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَن۪يدٍ ﴿٥٩﴾ وَاُتْبِعُوا ف۪ي هٰذِهِ
الدُّنْيَا لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اَلَٓا اِنَّ عَاداً كَفَرُوا رَبَّهُمْۜ اَلَا بُعْداً لِعَادٍ قَوْمِ هُودٍ ﴿٦٠﴾

[2788] **Meâl-i Şerîfi**

Âd'a da kardeşleri Hûd'u gönderdik; "ey kavmim!" dedi, "Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka bir ilâhınız daha yok. Siz sade iftira edip duruyorsunuz (50). Ey kavmim, buna karşı ben sizden bir ecir istemiyorum, benim ecrim ancak beni yaratana aittir, artık akıllanmayacak mısınız? (51). Hem ey kavmim, Rabbinizin mağfiretini isteyin, sonra O'na tevbe ile müracaat edin ki üzerinize bol bol semânın feyzini indirsin ve sizi kuvvetinize kuvvet katarak müzdâd buyursun, gelin mücrim mücrim dönüp gitmeyin" (52). "Ey Hûd" dediler, "sen bize bir beyyine getirmedin, biz ise senin sözünle ilâhlarımızı terk etmeyiz ve biz sana inanmayız (53). Yalnız deriz ki her hâlde ilâhlarımızın bazısı seni fena çarpmış." Dedi ki: "İşte ben Allah'ı işhâd ediyorum siz de şâhid olun, işte ben O'ndan başka koştuğunuz şerîklerin hiçbirini tanımıyorum. Artık hepiniz toplanın bana istediğiniz tuzağı kurun, sonra bana bir lahza müsaade de etmeyin (54-55). Her hâlde hem benim Rabbim hem sizin Rabbiniz olan Allah'a dayanmışım. Hiç yerde bir debelenen yoktur ki nâsiyesini O tutmuş olmasın, şüphe yok ki [2789] Rabbim doğru bir yol üzerindedir (56). Şimdi siz yüz çevirirseniz ben işte size gönderilmiş olduğum vazifemi tebliğ ettim. Hem Rabbim sizin yerinize başka bir kavmi getirir de siz O'na zerrece zarar edemezsiniz. Her hâlde Rabbim her şeye karşı hafîzdir" (57). Vaktâ ki emrimiz geldi, Hûd'u ve maiyyetinde iman etmiş olanları tarafımızdan bir rahmet ile kurtar-

dık, hem onları[1] galiz bir azabdan kurtardık (58). İşte Âd, Rablerinin âyâtını inkâr ettiler ve peygamberlerine isyan eylediler ve her bir inatçı cebbârın emri ardına gittiler (59). Hem bu dünyada bir lânetle tâkip edildiler hem kıyamet gününde. Bak Âd, Rablerine hakikaten küfrettiler, bak defoldu gitti o Hûd kavmi Âd (60).

{وَاِلٰى عَادٍ اَخَاهُمْ هُوداً} Âd'a da kardeşleri Hûd'u ❁ resul gönderdik. Yani Hûd aleyhisselâm nesebce diğer bir kavimden değil, meb'us olduğu Âd kavmi cümlesinden idi.

Tefsirlerde müşârün ileyhin nesebi hakkında iki rivayet vardır. Birincisi; Hûd b. Abdullah b. Rebâh b. el-Hulûd b. el-Avs b. İrem b. Sâm b. Nûh aleyhisselâm'dır. İkincisi de Hûd[2] b. Şâlih b. Erfahşd b. Sâm b. Nûh b. ammi ebî Âd'dır.[3] Yani Nûh, Âd'ın babasının amcasının oğlu imiş.

Hûd gönderildi de ne dedi bilir misiniz?

{قَالَ يَا قَوْمِ} "Ey benim kavmim" dedi {اعْبُدُوا اللّٰهَ} Allah'a ibadet edin ❁ mâbud ancak O'nu tanıyın, ancak O'na kulluk edin {مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ} size O'ndan başka hiçbir tanrı yoktur {اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا مُفْتَرُونَ} siz sade iftira ediyorsunuz ❁ da ilâh diye başkalarına tapıyorsunuz.

{يَا قَوْمِ} Ey benim kavmim {لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْراً} buna [2790] karşı sizden bir ecir istemem. ❁ yani bu sözüm sizden bir garaz ve ivaz gözeterek söylenmiş değildir. Hâlis muhlis bir nasihattir. Bu ihtârı her kıssada görürüz. Çünkü sıdk u ihlâs, nübüvvet ve nasihatin birinci şartı ve muhik ile mubtılin en esaslı farkı[4] olduğu gibi tevhid iman ve akidesinin de muktezâsı bu olduğundan her peygamber ümmetine bu ihtârı yapmıştır. O hâlde bu ihlâs neye denecek olursa

---

1 B -"tarafımızdan bir rahmet ile kurtardık, hem onları".

2 B: "Nûh".

3 Taberî, *Târih*, I, 216; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 615/4063:
فأما عاد فإن الله عز وجل أرسل إليهم هود بن عبد الله بن رباح بن الخلود ابن عاد بن عوص بن إرم بن سام بن نوح ومن أهل الأنساب من يزعم أن هودا هو عابر بن شالخ بن أرفخشد بن سام بن نوح.

4 B: "fârıkı".

{إِنْ اَجْرِىَ اِلَّا عَلَى الَّذٖى فَطَرَنٖى} benim ecrim ancak beni yaradanadır. ❁ Bana bu ulvî fıtratı veren hâlıkıma aittir. Vereceğini o verecektir. {اَفَلَا تَعْقِلُونَ} Artık siz akıl etmez misiniz? ❁ Aklınızla düşünüp böyle hâlisâne söylenen ve sizin menfaatinize ta'alluk eden bu hak nasihati tutarak iftiradan vazgeçmez misiniz?

{يَا قَوْمِ} Ey benim kavmim {اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ} Rabbinize istiğfar eyleyiniz ❁ O'na karşı günahkârlığınızı itiraf edip mağfiretini isteyiniz {ثُمَّ تُوبُٓوا اِلَيْهِ} sonra da O'na tevbe ediniz ❁ şirk ü isyandan nedâmet ve iman u istikāmetle O'na müracaat ve ubûdiyet ediniz {يُرْسِلِ السَّمَٓاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا} ki üzerinize bol bol semânın feyzini göndersin ❁ kuraklık çektirmesin, hayatınızı kuru maddelerin tazyîkinden kurtarıp yükseltsin {وَيَزِدْكُمْ قُوَّةً اِلٰى قُوَّتِكُمْ} ve kuvvetinize kuvvet ilâve etsin ❁ mâlum olan cismânî kuvvetinizi henüz tanımadığınız mânevî bir kuvvet zammıyla katlasın, artırsın {وَلَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمٖينَ} ve mücrim mücrim yüz çevirmeyin ❁ yani cürümlerinizde ısrar ederek bu güzel nasihatleri dinlememezlik etmeyin.

Görülüyor ki Hazret-i Hûd'un bu teblîgātı bu sûrenin evvelindeki esaslardır. Hûd aleyhisselâm'ın bu teblîgātında [2791] "ben size şu beyyine ile geldim" gibi bir tasrih yok ise de fıtratı irâe ederek akl ü kalbe hitab eden delâil vardır. Kur'an'da dâima tervic olunan bu kabîl delâil ve beyyinât ise nâka-i Sâlih ve asâ-yı Mûsâ gibi beyyinât-ı mahsüseden[1] daha asîl, daha kavîdir. Zira asıl dava, mâkul olan tevhiddir. Lâkin kavm-i Hûd fiilen imana muztar kılacak ilcâî bir kuvvet görmedikçe o gibi beyyinât-ı akliyeye ehemmiyet vermediklerinden {قَالُوا يَا هُودُ مَا جِئْتَنَا بِبَيِّنَةٍ} "ey Hûd" dediler, "sen bize bir beyyine ile gelmedin" ❁ imana muztar[2] kılacak açık bir delil ve mucize getirmedin. Bu, tıpkı Mekke müşriklerinin Resûlullah'a inzal olunan âyetleri âyet saymayıp لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ [Yûnus 10/20], لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ كَنْزٌ اَوْ جَٓاءَ مَعَهُ مَلَكٌ [Hûd 11/12] demelerine benzer.

---

1 B: "mahsûsadan".
2 B +"muztar".

{وَمَا نَحْنُ بِتَارِكٖٓى اٰلِهَتِنَا عَنْ قَوْلِكَ} Ve biz senin sözünden dolayı ilâhlarımızı terk etmeyiz. {وَمَا نَحْنُ لَكَ بِمُؤْمِنٖينَ} Biz sana inanmayız. {اِنْ نَقُولُ} Ancak deriz ki {اِلَّا اعْتَرٰيكَ بَعْضُ اٰلِهَتِنَا بِسُٓوءٍ} ilâhlarımızdan bazısı her hâlde seni bir fenalıkla çarpmış ❁ yani onlara dil uzattığından dolayı aklına fenalık getirmiş, delirtmiş. "Bazısı" demeleri putlarının her birine başka hâssa isnad ettiklerinden; şu filan husûsun ilâhı, şu falan husûsun ilâhı gibi isimler uydurduklarından dolayıdır.

Bu inkâr ve inat ve hezeyâna mukabil Hazret-i Hûd, bizzat kendisinin[1] en büyük beyyinât-ı ilâhiyeden olduğunu anlatan şu hakikatlerle cevap vererek {قَالَ} dedi ki {اِنّٖٓى اُشْهِدُ اللّٰهَ} ben, Allah'ı işhâd ederim {وَاشْهَدُوا} siz de şâhid olunuz ki {اَنّٖى بَرٖٓیءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ مِنْ دُونِهٖ} onun gayrısından sizin uydurduğunuz şeriklerden ben kat'iyyen berîyim {فَكٖيدُونٖى جَمٖيعاً} binâen'aleyh hepiniz toplanarak bana istediğiniz keydi [2792] yapınız. ❁ Yani bundan daha açık ne beyyine arıyorsunuz, yalnız bana fenalık getirdiğini iddia ettiğiniz bazısı değil bütün şerikleriniz ve siz hepiniz toplanarak bana fenalık yapmak için dilediğiniz planı kurun, istediğiniz hud'ayı tertib edin {ثُمَّ لَا تُنْظِرُونِ} sonra bana mühlet de vermeyin ❁ yani elinizden geleni erteye komayın[2] hemen icrâ edin, asla pervam yoktur. {اِنّٖى تَوَكَّلْتُ عَلَى اللّٰهِ} Ben her hâlde Allah'a tevekkül ettim ❁ O'nun emr ü hıfzına dayandım {رَبّٖى وَرَبِّكُمْ} ki Rabbim ve Rabbinizdir. ❁ Benim de mâlikim, efendim O'dur sizin de. O'nun irade ve meşiyyeti olmadan ne sizden bir şey sâdır olabilir ne de bana bir musibet erebilir. Çünkü {مَا مِنْ دَٓابَّةٍ اِلَّا هُوَ اٰخِذٌ بِنَاصِيَتِهَا} hiçbir dâbbe (bir deprenen) yoktur ki O, onun nâsıyesini tutmuş olmasın ❁ yani hepsi kabza-i kudretinde musahhar milkidir, dilediği gibi tasarruf eder, hiçbirini kaçırmaz, isterse hiç kımıldatmaz. Nâsıyesinden tutmak, perçeminden yakalamak, zabt u teshirde[3] meseldir. {اِنَّ رَبّٖى عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} Şüphe yok ki Rabbim bir doğru yol üzerindedir. ❁ Doğruluğun hâmîsi, doğruların yardımcısıdır.

1 B: "kendilerinin".
2 B: "koymayın".
3 B: "tasarrufta".

Rızâsı hakk u adl ve istikāmettedir. {فَاِنْ تَوَلَّوْا} Artık siz yine yüz çevirirseniz ❁ yani bu açık ve kat'î hakikatleri dinlemez ve doğru tevhid yolunu tutmazsanız {فَقَدْ اَبْلَغْتُكُمْ مَٓا اُرْسِلْتُ بِهٖٓ اِلَيْكُمْ} ben size gönderildiğim şeyi iblâğ[1] ettim ❁ vazifemi yaptım {وَيَسْتَخْلِفُ رَبّ۪ي قَوْماً غَيْرَكُمْ} Rabbim -beni mes'ul etmez- de sizden başka bir kavmi istihlâf eder. ❁ Yani sizi helâk eder, yerinize başka bir kavmi halef yapar, hilâfeti onlara verir {وَلَا تَضُرُّونَهُ شَيْـٔاً} ve siz O'na hiçbir şey zarar [2793] edemezsiniz ❁ O'nun emrinden yüz çevirmenizin bütün zararı kendinize ait olur. {اِنَّ رَبّ۪ي عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَف۪يظٌ} Çünkü Rabbim her şeyin üzerinde nâzır ve nigehbândır ❁ hiçbir şeyi kaçırmaz ve yaptıklarınız O'ndan gizli kalmaz. Binâen'aleyh O'na hiçbir zarar ihtimâli olmaksızın cezânızı bulursunuz.

Şimdi "acaba sonu ne oldu? Hûd'un dedikleri tahakkuk etti mi?" denilirse bakınız ne oldu:

{وَلَمَّا جَٓاءَ اَمْرُنَا} Vaktâ ki emrimiz geldi ❁ yani yine dinlemediler, azâba istihkāk kesb ettiler, azab emrimiz geldi çattı, o vakit {نَجَّيْنَا هُوداً وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مَعَهُ} Hûd'u ve beraberinde iman edenleri {بِرَحْمَةٍ مِنَّا} tarafımızdan bir rahmet ile kurtardık. ❁ بِرَحْمَةٍ'de[2] bâ sebebiye ve rahmetin tenvîni tefhīm (تفخيم) içindir ki tarafımızdan büyük bir rahmet sebebiyle demektir. Ve bu[3] büyük rahmetten murad da iman nimetine hidâyet ve tevfiktir. {وَنَجَّيْنَاهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَل۪يظٍ} Ve biz bunları galiz bir azabdan kurtardık ❁ yani iman etmeyenler şiddetli ve şümullü ağır bir azab ile ihlâk edilirlerken Hûd ve mü'minler böyle büyük bir tehlikeden necat buldular. Bu galiz azab, azâb-ı semumdur ki bir rîh-i sarsar, kâfirlerin burnundan giriyor kıçlarından çıkıyor, evlerini, mallarını yıkıp süpürüp götürüyor, her birini bir tarafa atıp parça parça ediyordu. Ma'ahâzâ bazı müfessirîn burada diğer bir mâna olduğunu söylemişler[4]: İki kere نَجَّيْنَا buyurulmasında tesis, te'kîde râcih olduğu cihetle beyan olunan

1 B: "tebliğ".
2 B: "بِرَحْمَةٍ'deki".
3 B -"bu".
4 B: "söylemişlerdir".

mâna, birincinin mazmûnu olup azâb-ı galîzden murad âhiret azabıdır demişler[1] ki güzel bir mânadır. Ve nitekim bundan sonraki âyette hem dünya hem kıyamet tasrih olunmuştur. Bu surette mâna, şu olur: "Biz bunları galiz bir azabdan da[2] kurtardık".

[2794] Ey muhatap {تِلْكَ} tâ onlar işte ❁ bugün gider dolaşırsanız manzûrunuz olabilecek olan o harap eserler, kabirlerdir işte {عَادٌ} Âd ❁ bunlar neye böyle oldular, o azâb-ı galîze uğradılar bilir misiniz? {جَحَدُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ} Rablerinin -yani Allah'ın- âyâtını inkâr ettiler {وَعَصَوْا رُسُلَهُ} ve[3] O'nun resullerine isyan ettiler ❁ bunlara gönderilen Hûd aleyhisselâm ise de bunun teblîğātı esas itibariyle evvelki peygamberlerin de teblîğātına mutabık olduğundan ona isyan etmekle hepsine isyan ettiler. {وَاتَّبَعُٓوا اَمْرَ كُلِّ جَبَّارٍ عَنٖيدٍ} Ve her anûd cebbârın emrine ittibâ' eylediler ❁ her inatçı zorbanın arkasına düştüler {وَاُتْبِعُوا فٖي هٰذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً} kendileri de hem bu dünyada lânetle tâkip olundular {وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ} hem de kıyamet gününde. {اَلَٓا اِنَّ عَادًا كَفَرُوا رَبَّهُمْ} Evet, Âd hakikaten Rabbine küfr etti {اَلَا بُعْدًا لِعَادٍ قَوْمِ هُودٍ} evet, defolsun o Âd: kavm-i Hûd. ❁ İşte اُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَلٖيمٌ'den [Hûd 11/48] biri ki bunlara وَاَنَّهُٓ اَهْلَكَ عَادًا الْاُولٰى [en-Necm 53/50][4] buyurduğu[5] üzere Âd-ı Ûlâ denilir.

3:

وَاِلٰى ثَمُودَ اَخَاهُمْ صَالِحًا قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ هُوَ اَنْشَاَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ وَاسْتَعْمَرَكُمْ فٖيهَا فَاسْتَغْفِرُوهُ ثُمَّ تُوبُٓوا اِلَيْهِ اِنَّ رَبّٖي قَرٖيبٌ مُجٖيبٌ ﴿٦١﴾ قَالُوا يَا صَالِحُ قَدْ كُنْتَ فٖينَا مَرْجُوًّا قَبْلَ هٰذَٓا اَتَنْهٰينَٓا اَنْ نَعْبُدَ مَا يَعْبُدُ اٰبَٓاؤُنَا وَاِنَّنَا لَفٖي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَٓا اِلَيْهِ مُرٖيبٍ ﴿٦٢﴾ قَالَ يَا قَوْمِ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كُنْتُ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبّٖي وَاٰتٰينٖي

---

1 B: "demişlerdir".
2 B -"da".
3 B -"ve".
4 "Ve fi'l-vâki' O helâk etti evvelki Âd'ı."
5 B: "buyurulduğu".

مِنْهُ رَحْمَةً فَمَنْ يَنْصُرُنِى مِنَ اللّٰهِ اِنْ عَصَيْتُهُ فَمَا تَز۪يدُونَن۪ى غَيْرَ تَخْس۪يرٍ ﴿٦٣﴾ وَيَا قَوْمِ
هٰذِه۪ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ ف۪ٓى اَرْضِ اللّٰهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُٓوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ
قَر۪يبٌ ﴿٦٤﴾ فَعَقَرُوهَا فَقَالَ تَمَتَّعُوا ف۪ى دَارِكُمْ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍۜ ذٰلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ ﴿٦٥﴾
فَلَمَّا جَٓاءَ اَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحًا وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَمِنْ خِزْىِ يَوْمِئِذٍۜ اِنَّ رَبَّكَ
هُوَ الْقَوِىُّ الْعَز۪يزُ ﴿٦٦﴾ وَاَخَذَ الَّذ۪ينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ فَاَصْبَحُوا ف۪ى دِيَارِهِمْ جَاثِم۪ينَۙ ﴿٦٧﴾
كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا ف۪يهَاۜ اَلَٓا اِنَّ ثَمُودَا۬ كَفَرُوا رَبَّهُمْۜ اَلَا بُعْدًا لِثَمُودَ ﴿٦٨﴾

[2796] **Meâl-i Şerîfi**

Semûd'a da kardeşleri Sâlih'i gönderdik. Dedi: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka bir ilâhınız daha yok. Sizi arzdan O neş'et ettirdi ve onda imar ve umrâna sizi O ikdar ve me'mur etti, onun için O'nun mağfiretini isteyin, sonra O'na tevbe ile müracaat edin. Her hâlde Rabbiniz yakındır, mücîbdir" (61). "Ey Sâlih!" dediler, "bundan evvel sen bizim içimizde ümit beslenir bir zat idin, şimdi bizi babalarımızın tapındığına tapmaktan nehiy mi ediyorsun? Her hâlde biz, senin bizi davet ettiğin şeyden çok kuşkulandıran bir şek içindeyiz" (62). "Ey kavmim" dedi, "söyleyin bakayım re'yiniz nedir: Eğer ben Rabbimden bir beyyine üzerinde isem ve bana tarafından bir rahmet bahşetmiş ise, ben Allah'a isyan ettiğim takdirde beni O'ndan kim kurtarabilir? Demek ki siz bana hasar etmekten başka bir şey yapmayacaksınız (63). Hem ey kavmim, işte şu: 'Allah'ın[1] nâkası' size âyet. Bırakın onu Allah'ın arzında yayılsın ve ona kötü bir maksatla el sürmeyin. Sonra sizi yakın bir azab yakalar" (64). Derken onu tepelediler, bunun üzerine dedi ki: "Evinizde üç gün yaşayın, ve işte bu bir vaad ki yalan çıkarılmamıştır" (65). Vaktâ ki emrimiz geldi, Sâlih'i ve maiyyetinde iman etmiş olanları tarafımızdan bir rahmet ile kurtardık, hem de o günün zilletinden, çünkü Rabbin öyle Kavî[2], öyle Azîz (66). O zulmedenleri

---

1 B: "Allah".
2 B: "Raûf".

ise sayha tutuverdi de diyarlarında çökekaldılar (67). Sanki orada bir şenlik kurmamışlardı. Bak Semûd, hakikaten Rablerine küfrettiler, bak defoldu gitti Semûd (68).

{وَاِلٰى ثَمُودَ اَخَاهُمْ صَالِحاً} Semûd, Arabdan bir kabile olup büyük babaları Semûd b. Âmir[1] b. İrem b. Sâm'ın ismini almışlardı. Diğer bir kavle göre de az su demek olan "semed"den me'huz olup sularının azlığından dolayı bu nâmı almışlardır. Sâlih aleyhisselâm'ın nesebi de Sâlih b. Ubeyd b. Esef b. Mâşıh b. Ubeyd b. Câder[2] b. Semûd olup kavm-i Semûd'un eşrâfından imiş.

[2797] {نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ... الآية} Sûre-i Şu'arâ'ya bak.

4:

وَلَقَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُنَٓا اِبْرٰهٖيمَ بِالْبُشْرٰى قَالُوا سَلَاماًۜ قَالَ سَلَامٌۜ فَمَا لَبِثَ اَنْ جَٓاءَ بِعِجْلٍ حَنٖيذٍ ﴿٦٩﴾ فَلَمَّا رَآٰ اَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ اِلَيْهِ نَكِرَهُمْ وَاَوْجَسَ مِنْهُمْ خٖيفَةًۜ قَالُوا لَا تَخَفْ اِنَّٓا اُرْسِلْنَٓا اِلٰى قَوْمِ لُوطٍۜ ﴿٧٠﴾ وَامْرَاَتُهُ قَٓائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِاِسْحٰقَۙ وَمِنْ وَرَٓاءِ اِسْحٰقَ يَعْقُوبَ ﴿٧١﴾ قَالَتْ يَا وَيْلَتٰٓى ءَاَلِدُ وَاَنَا عَجُوزٌ وَهٰذَا بَعْلٖى شَيْخاًۜ اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عَجٖيبٌ ﴿٧٢﴾ قَالُٓوا اَتَعْجَبٖينَ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ رَحْمَتُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ اَهْلَ الْبَيْتِۜ اِنَّهُ حَمٖيدٌ مَجٖيدٌ ﴿٧٣﴾ فَلَمَّا ذَهَبَ عَنْ اِبْرٰهٖيمَ الرَّوْعُ وَجَٓاءَتْهُ الْبُشْرٰى يُجَادِلُنَا فٖى قَوْمِ لُوطٍۜ ﴿٧٤﴾ اِنَّ اِبْرٰهٖيمَ لَحَلٖيمٌ اَوَّاهٌ مُنٖيبٌ ﴿٧٥﴾ يَٓا اِبْرٰهٖيمُ اَعْرِضْ عَنْ هٰذَاۚ اِنَّهُ قَدْ جَٓاءَ اَمْرُ رَبِّكَۚ وَاِنَّهُمْ اٰتٖيهِمْ عَذَابٌ غَيْرُ مَرْدُودٍ ﴿٧٦﴾ وَلَمَّا جَٓاءَتْ رُسُلُنَا لُوطاً سٖٓيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعاً وَقَالَ هٰذَا يَوْمٌ عَصٖيبٌ ﴿٧٧﴾ وَجَٓاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ اِلَيْهِ وَمِنْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۜ قَالَ يَا قَوْمِ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ بَنَاتٖى هُنَّ اَطْهَرُ لَكُمْ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَلَا تُخْزُونِ فٖى ضَيْفٖىۜ اَلَيْسَ مِنْكُمْ رَجُلٌ رَشٖيدٌ ﴿٧٨﴾ قَالُوا لَقَدْ عَلِمْتَ مَا لَنَا فٖى بَنَاتِكَ مِنْ حَقٍّۚ وَاِنَّكَ لَتَعْلَمُ مَا نُرٖيدُ ﴿٧٩﴾ قَالَ

---

1 B: "Amr".
2 B: "Cedâr".

لَوْ اَنَّ لٖى بِكُمْ قُوَّةً اَوْ اٰوٖۤى اِلٰى رُكْنٍ شَدٖيدٍ ﴿٨٠﴾ قَالُوا يَا لُوطُ اِنَّا رُسُلُ رَبِّكَ لَنْ يَصِلُوۤا اِلَيْكَ فَاَسْرِ بِاَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ الَّيْلِ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ اَحَدٌ اِلَّا امْرَاَتَكَۜ اِنَّهُ مُصٖيبُهَا مَۤا اَصَابَهُمْۜ اِنَّ مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُۜ اَلَيْسَ الصُّبْحُ بِقَرٖيبٍ ﴿٨١﴾ فَلَمَّا جَۤاءَ اَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجّٖيلٍ مَنْضُودٍۙ ﴿٨٢﴾ مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَۜ وَمَا هِىَ مِنَ الظَّالِمٖينَ بِبَعٖيدٍ ﴿٨٣﴾

[2799] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için İbrâhim'e de resullerimiz müjde ile geldiler, "selâmen" dediler, "selâm" dedi, durmadan gitti, kızartılmış bir buzağı getirdi (69). Baktı ki ona ellerini uzatmıyorlar, o vakit bunları acâib gördü ve içinde onlardan bir nevi korku duydu. Dediler: "Korkma, çünkü biz Lût kavmine gönderildik" (70). Haremi dinliyordu, bunu duyunca güldü, bunun üzerine ona İshak'ı müjdeledik, İshak'ın arkasından da Ya'kūb'u (71). "Vay" dedi, "doğuracak mıyım? Ben bir acûz, kocam da bu bir pîr iken, her hâlde bu çok acîb bir şey" (72). "Sen" dediler, "Allah'ın emrinden taaccüb mü ediyorsun? Allah'ın rahmeti ve berekâtı var üzerinizde ey ehl-i beyt! Şüphe yok ki O bir Hamîd'dir Mecîd'dir" (73). Vaktâ ki İbrâhim'den korku geçti ve kendine müjde geldi, Lût'un kavmi hakkında Bize mücadeleye girişti (74), çünkü İbrâhim çok halîmdir, yanıktır, ilticâkârdır (75). "Yâ İbrâhim, bundan vazgeç, çünkü Rabbinin emri geldi ve her hâlde onlara reddi gayr-i kābil bir azab gelecektir" (76). Vaktâ ki resullerimiz Lût'a vardılar, onların yüzünden fenalaştı, eli ayağı dolaştı, "bu çok müşkil bir gün" dedi (77). Kavmi ona zıpır zıpır koşup gelmişlerdi, ve bundan evvel kötü kötü fiiller yapıyorlardı. "Ey kavmim!" dedi, "daha şunlar kızlarım, onlar sizin için daha temiz. Artık Allah'tan korkun, beni müsâfirlerim hakkında rüsvay etmeyin, hiç içinizde aklı başında bir âdem yok mu?" (78). "Her hâlde" dediler, "mâlumdur ki senin kızlarında bizim hiçbir alâkamız yoktur ve bizim ne istediğimizi pek âlâ bilirsin" (79). "Ne vardı" dedi, "benim size karşı

bir kuvvetim olsa idi, veya çok sarp bir kaleye sığınabilse idim!" (80). "Yâ Lût!" dediler, "emin ol biz Rabbinin resulleriyiz, onlar sana ihtimâli yok el uzatamazlar. Sen hemen ehlinle geceden bir kısmında yürü, içinizden hiçbiri geri kalmasın, ancak karın, çünkü ona da onlara gelen musibet gelecek. Haberin olsun mev'idleri [2800] sabahtır, sabah yakın değil mi?" (81). Vaktâ ki emrimiz geldi o memleketin üstünü altına geçirdik ve üzerlerine istif edilmiş siccîlden[1] taşlar yağdırdık (82). Ki Rabbinin indinde damgalanmışlar[2], ve bunlar zâlimlerden ba'îd değildir (83).

{وَلَقَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُنَٓا اِبْرٰهِيمَ بِالْبُشْرٰى} Ve kasem olsun ki hakikaten resullerimiz İbrâhim'e müjde ile vardılar. ❁ Burada resullerden murad melâikedir ki Cebrâil ile diğer iki melek idi diye mervîdir. İki meleğin Mîkâil ve İsrâfil oldukları da nakledilmiştir. Muhammed b. Ka'b'dan Cibrîl ve beraberinde yedi, Dahhâk'tan dokuz, Süddî'den yüzleri parlak gılman suretinde on bir, Mukātil'den on iki oldukları menkuldür.[3] Görülüyor ki bu kıssanın başında üslûb-i kelâm değişmiştir. Zira bu kıssaların sevki, helâk olan kavimler hakkındadır. Bu kıssada ise helâk olan kavm-i Lût'tur. Hâlbuki Lût aleyhisselâm, İbrâhim aleyhisselâm'ın ta'allukātından ve onun şeriatı üzere meb'us bir peygamberdi. Binâen'aleyh vak'a Hazret-i İbrâhim'i de alâkadar edeceğinden evvelemirde ona ihbâr-ı keyfiyet ve ümmeti hakkında korkmaması[4] için selâmet ve bişâret teblîğiyle işe başlanmış olduğu cihetle kıssada Hazret-i Lût'tan evvel Hazret-i İbrâhim'in zikriyle bir mukaddime yapılmıştır. Ebu'l-enbiyâ olan Hazret-i İbrâhim zikrolununca da rütbesinin yüksekliğine işâreten kıssa tâ yukarıdaki وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا [11/25] cümlesine adîl olmak üzere وَلَقَدْ diye ibtidâ etmiştir. Nitekim kıssa-i Mûsâ da böyledir. Ve burada resuller

---

1 B: "siccînden".

2 B: "damgalanmıştır".

3 Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* IV, 187. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 289, 292; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 396-397:

أراد بالرسل الملائكة. واختلفوا في عددهم، فقال ابن عباس وعطاء: كانوا ثلاثة: جبريل، وميكائيل، وإسرافيل. وقال الضحاك: كانوا تسعة. وقال مقاتل: كانوا اثني عشر ملكا. وقال محمد بن كعب: كان جبريل ومعه سبعة. وقال السدي: كانوا أحد عشر ملكا على صورة الغلمان الوضاء وجوههم.

4 B: "korkulmaması".

esas itibariyle kavm-i Lût'a irsal olunmuş bulunduklarından Hazret-i İbrâhim'e gelişleri, dolayısıyla bir geliş olduğundan وَلَقَدْ جَٓاءَتْ رُسُلُنَٓا اِبْرٰهٖيمَ بِالْبُشْرٰى buyurulmuştur ki selâmet ve evlâd tebşirleridir.

{وَلَمَّا جَٓاءَتْ رُسُلُنَا لُوطًا} Vaktâ ki resullerimiz Lût'a geldiler ❁ Hazret-i İbrâhim'in bulunduğu kasaba dört fersah mesafede olup kavm-i Lût bilâdının en büyük şehri olan bu kasaba "Sedum" nâmıyla mâruf imiş.

[2801] Melekler Hazret-i Lût'a gayet güzel gılman suretinde gelmişlerdi, onun için {سٖٓيءَ بِهِمْ} Lût, bunlarla fena hâlde sıkıldı {وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعًا} ve eli ayağı dolaştı daraldı ilh...

{وَجَٓاءَهُ قَوْمُهُ يُهْرَعُونَ اِلَيْهِ} Kavmi de ona harıl harıl koştular geldiler ❁ rivayet olunduğuna göre karısı onlara haber göndermiş {وَمِنْ قَبْلُ كَانُوا يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِ} ve evvelden seyyiât yapıyorlardı ❁ yani utanıp sıkılmıyorlardı, seyyiâta alışmışlar, âr u hayâları kalmamıştı. Onun için utanıp arlanmadan fenalık maksadıyla Lût'a koşup gelmişlerdi.

{هٰٓؤُ۬لَٓاءِ بَنَاتٖى هُنَّ اَطْهَرُ لَكُمْ} Tâ şunlar: kızlarım, bunlar sizin için gayet temizdirler. ❁ Yani onlardan istediklerinizi nikâh edersiniz, günaha pisliğe bulaşmazsınız. Katâde "kızlarım" tâbirinden murad Hazret-i Lût'un kendi sulbî kızları demiş ise de Mücâhid ve Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet olunduğu üzere kavl-i muhtâr kavminin kızlarıdır. Bir peygamber ümmetinin babası gibi olduğundan ma'nâ-yı şefkatle "kızlarım" demiştir. Nitekim وَاَزْوَاجُهُٓ اُمَّهَاتُهُمْ [el-Ahzâb 33/6][1] buyurulmuştur. ilh...[2]

{فَلَمَّا جَٓاءَ اَمْرُنَا} Vaktâ ki emrimiz geldi ❁ yani azab vakti gelince {جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا} o memleketin üstünü altına çevirdik {وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهَا[3] حِجَارَةً} ve üzerlerine taş yağdırdık. Öyle taşlar ki {مِنْ سِجّٖيلٍ} siccîlden ❁ seng-i kilden,

---

1 "...Zevceleri de analarınızdır..."

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XV, 413-414:

عن مجاهد: «هؤلاء بناتي هن أطهر لكم»، قال: لم تكن بناته، ولكن كنَّ من أمّته، وكل نبي أبُو أمَّته.

عن قتادة في قوله: «هؤلاء بناتي هن أطهر لكم» قال: أمرهم أن يتزوجوا النساء، وأراد نبي الله صلى الله عليه وسلم أن يَقي أضيافه بناته.

عن سعيد بن جبير، في قول لوط: «هؤلاء بناتي هن أطهركم»، يعني: نساءهم، هنّ بنَاته، هو نبيّهم وقال في بعض القراءة: «النَّبِيُّ أَوْلَى بِالمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَهُوَ أَبٌ لَهُمْ» (الأحزاب ٦/٣٣)

3 M ve B: "عليهم".

yani kumla çamurdan yapılmış dondurulmuş, cehennemde pişirilmiş tehaccür etmiş {مَنْضُودٍ. مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ} Rabbin indinde damgalanarak istif edilmiş ❁ her taşın kime ve nereye isabet edeceği ezelde takdir olunmuş, suretinde nakşedilmiş idi ve bunu Allah'tan başka bilen yoktu. Hilkatte bu suretle [2802] yapılmış, mahall-i mahsuslarına istif[1] edilmiş hazırlanmış idi. Yani böyle hâdiseleri tesadüfen vâki' oluvermiş bir hâdise-i tabîiye deyip geçmemelidir. Çünkü hakikatte tesadüf yoktur, Rabbü'l-âlemîn'in tasarrufu vardır.

{وَمَا هِيَ مِنَ الظَّالِم۪ينَ بِبَع۪يدٍ} Ve bunlar zâlimlerden uzak değildir. ❁ Yani böyle taşlar ale'l-umûm zâlimlerden ve bâhusus sûrenin başında geçtiği vechile haktan göğüs büken, ما يحبسه ve هذا سحر diyenler gibi senin ümmetin zâlimlerinden de uzak değildir yâ Muhammed.

5:

وَاِلٰى مَدْيَنَ اَخَاهُمْ شُعَيْبًاۜ قَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ وَلَا تَنْقُصُوا
الْمِكْيَالَ وَالْم۪يزَانَ اِنّ۪ٓي اَرٰيكُمْ بِخَيْرٍ وَاِنّ۪ٓي اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُح۪يطٍ ﴿٨٤﴾
وَيَا قَوْمِ اَوْفُوا الْمِكْيَالَ وَالْم۪يزَانَ بِالْقِسْطِ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ اَشْيَٓاءَهُمْ وَلَا تَعْثَوْا فِي
الْاَرْضِ مُفْسِد۪ينَ ﴿٨٥﴾ بَقِيَّتُ اللّٰهِ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَۚ وَمَٓا اَنَا عَلَيْكُمْ بِحَف۪يظٍ
﴿٨٦﴾ قَالُوا يَا شُعَيْبُ اَصَلٰوتُكَ تَأْمُرُكَ اَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ اٰبَٓاؤُ۬نَٓا اَوْ اَنْ نَفْعَلَ ف۪ٓي اَمْوَالِنَا
مَا نَشٰٓؤُ۬اۜ اِنَّكَ لَاَنْتَ الْحَل۪يمُ الرَّش۪يدُ ﴿٨٧﴾ قَالَ يَا قَوْمِ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كُنْتُ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبّ۪ي
وَرَزَقَن۪ي مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًاۜ وَمَٓا اُر۪يدُ اَنْ اُخَالِفَكُمْ اِلٰى مَٓا اَنْهٰيكُمْ عَنْهُۜ اِنْ اُر۪يدُ اِلَّا الْاِصْلَاحَ
مَا اسْتَطَعْتُۜ وَمَا تَوْف۪يق۪ٓي اِلَّا بِاللّٰهِۜ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَاِلَيْهِ اُن۪يبُ ﴿٨٨﴾ وَيَا قَوْمِ لَا يَجْرِمَنَّكُمْ
شِقَاق۪ٓي اَنْ يُص۪يبَكُمْ مِثْلُ مَٓا اَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ اَوْ قَوْمَ هُودٍ اَوْ قَوْمَ صَالِحٍۜ وَمَا قَوْمُ لُوطٍ مِنْكُمْ
بِبَع۪يدٍ ﴿٨٩﴾ وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُٓوا اِلَيْهِۜ اِنَّ رَبّ۪ي رَح۪يمٌ وَدُودٌ ﴿٩٠﴾ قَالُوا يَا شُعَيْبُ

---

1 M: "istit".

مَا نَفْقَهُ كَثِيراً مِمَّا تَقُولُ وَاِنَّا لَنَرٰيكَ فِينَا ضَعِيفاًۚ وَلَوْلَا رَهْطُكَ لَرَجَمْنَاكَۘ وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزِيزٍ ﴿٩١﴾ قَالَ يَا قَوْمِ اَرَهْطٖٓى اَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللّٰهِۜ وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَٓاءَكُمْ ظِهْرِياًّۜ اِنَّ رَبّٖى بِمَا تَعْمَلُونَ مُحِيطٌ ﴿٩٢﴾ وَيَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ اِنّٖى عَامِلٌۜ سَوْفَ تَعْلَمُونَۙ مَنْ يَأْتٖيهِ عَذَابٌ يُخْزٖيهِ وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌۜ وَارْتَقِبُٓوا اِنّٖى مَعَكُمْ رَقٖيبٌ ﴿٩٣﴾ وَلَمَّا جَٓاءَ اَمْرُنَا نَجَّيْنَا شُعَيْباً وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا وَاَخَذَتِ الَّذٖينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ فَاَصْبَحُوا فٖى دِيَارِهِمْ جَاثِمٖينَۙ ﴿٩٤﴾ كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا فٖيهَاۜ اَلَا بُعْداً لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ۟ ﴿٩٥﴾

[2804] **Meâl-i Şerîfi**

Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı gönderdik. Dedi: "Ey kavmim! Allah'a kulluk edin, sizin O'ndan başka bir ilâhınız daha yok. Hem ölçeği, teraziyi eksik tutmayın. Ben sizi bir hayır içinde görüyorum ve ben size muhît bir günün azâbından korkuyorum (84). Ey kavmim kileyi, teraziyi dengi dengine tam tutun ve nâsın eşyâsına densizlik etmeyin ve yer yüzünde müfsidlik ederek fenalık yapmayın (85). Allah'ın helâlinden bıraktığı kâr sizin için daha hayırlıdır eğer mü'min iseniz, ma'amâfîh ben sizin üzerinizde gözcü değilim" (86). "Yâ Şuayb" dediler, "atalarımızın taptıklarını terk etmemizi veya mallarımızda dilediğimizi yapmamamızı[1] sana namazın mı[2] emrediyor? Her hâlde sen, çok uslu akıllısın" (87). "Ey kavmim!" dedi, "söyleyin bakayım eğer ben Rabbimden bir beyyine üzerinde bulunuyorsam ve O kendisinden bana güzel bir rızık ihsan etmiş ise ne yapmalıyım? Ben size muhalefet etmemle sizi nehyettiğim şeylere kendim [2805] düşmek istemiyorum, ben sade gücüm yettiği kadar ıslah istiyorum. Muvaffakiyetim de Allah iledir, ben yalnız O'na dayandım ve ancak O'na yüz tutarım (88). Ey kavmim! Bana karşı gelmeniz sakın sizi Nûh kavminin veya Hûd kavminin veya Sâlih kavminin başlarına gelenler gibi bir musibete giriftâr etmesin, Lût kavmi de sizden uzak değildir (89). Rabbinize istiğfar edin, sonra

---

1 M ve B: "yapmamızı".
2 M: "namazını".

O'na tevbe ile rücû' edin, şüphe yok ki Rabbim Rahîm'dir, Vedûd'dur" (90). "Yâ Şuayb!" dediler, "biz senin dediklerinin çoğunu iyi[1] anlamıyoruz ve her hâlde biz seni içimizde pek zayıf buluyoruz. Eğer ta'allukâtından beş on kişi olmasa idi mutlak seni recm ederdik, senin bize karşı hiçbir ehemmiyetin yok" (91). "Ey kavmim!" dedi, "benim ta'allukâtım size Allah'tan daha mı aziz ki O'nu arkanıza atıp unuttunuz, haberiniz olsun ki Rabbim bütün amellerinizi muhîttir (92). Ve ey kavmim! Bütün kuvvetinizle yapacağınızı yapın, ben vazifemi yapıyorum, ileride bileceksiniz kimmiş o kendine rüsvay edecek azab gelecek ve kimmiş yalancı. Gözetin, ben de sizinle beraber gözetiyorum" (93). Vaktâ ki emrimiz geldi Şuayb'ı ve maiyyetinde iman edenleri tarafımızdan bir rahmet ile kurtardık, o zulmedenleri ise sayha yakaladı da diyarlarında çökekaldılar (94). Sanki orada şenlik kurmamışlardı. Bak Semûd defolduğu gibi Medyen de defoldu gitti (95).

{وَاِلٰى مَدْيَنَ اَخَاهُمْ شُعَيْبًا} Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı ❁ gönderdik. Medyen Hazret-i İbrâhim evladından Medyen'in nesli bir kavim olup merkezleri Şab denizi havâlisinde ve onun binâ ettiği "Medyen" şehri imiş. Şuayb aleyhisselâm da bu kavmin eşrâfından Şuayb b. Mekil b. Yeşcür b. Medyen'dir. Ve kavmine hüsn-i müracaatından dolayı "Hatîbü'l-enbiyâ" lakabıyla mâruftur. Sûre-i Kasas'ta geleceği üzere Mûsâ aleyhisselâm müşârün ileyhe hizmet etmiş ve damadı olmuştu. Şuayb aleyhisselâm'ın kıssalarına iyi dikkat edilirse zamanımız medeniyetlerinin ahlâk-ı umûmîsine pek [2806] yakından temas eden noktalar görülür. Müşârün ileyh de her peygamber gibi tevhid emriyle başlayarak:

{قَالَ يَا قَوْمِ} Ey benim kavmim dedi {اعْبُدُوا اللّٰهَ} Allah'a ibadet edin {مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُ} O'ndan başka tanrınız yoktur. {وَلَا تَنْقُصُوا الْمِكْيَالَ وَالْمِيزَانَ} ve ölçeği, tartıyı eksik tutmayın ❁ bundan anlaşılır ki Medyen kavminin en mühim işleri ticaret imiş. {اِنّ۪ٓي اَرٰيكُمْ بِخَيْرٍ} Şüphesiz ben sizi bir hayr ile görüyorum ❁ yani bir nimet içinde bulunuyorsunuz, vüs'atiniz var,

1 B -"iyi".

alışveriş ediyorsunuz, bu hayırlı bir iştir. Bunun muktezâsı haksızlık etmek değil, nâsın hukūkunu gözetip menfa'at-i âmmeye hizmet ederek Allah'a şükretmektir. Binâen'aleyh ölçüyü, teraziyi noksan tutup da hayrı berbat etmeyin. Bununla beraber {وَاِنّ۪ٓي اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ مُح۪يطٍ} yine şüphesiz ben size muhît bir günün azabından korkarım ❁ yani bu hâlde gider, noksan ölçü ve tartı[1] ile haksızlıkta devam ederseniz elinizdeki hayrı zâyi' ettikten başka bir gün gelecek ki azâbı hepinizi kuşatacak, hiçbiriniz kurtulmayacaksınız. Sizin böyle umûmî bir azaba giriftâr olmanızdan korktuğum, size acıdığım için bu nasihatleri yapıyorum {وَيَا قَوْمِ} ve ey benim kavmim ❁ o muhît günün azabına giriftâr olmamak için {اَوْفُوا الْمِكْيَالَ[2] وَالْم۪يزَانَ بِالْقِسْطِ} ölçüyü ve tartıyı adalet ile îfâ edin {وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ اَشْيَٓاءَهُمْ} ve nâsın eşyâlarına haksızlık etmeyin {وَلَا تَعْثَوْا فِي الْاَرْضِ مُفْسِد۪ينَ} ve müfsidlikle yer yüzünde ihtilâl yapmayın ❁ bu fıkralarda nasihatler dâhilî ve hâricî ahlâk-ı [2807] siyâsiyelerini dahi göstermektedir. Nitekim Sûre-i A'râf'ta bu cihet وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِه۪ وَتَبْغُونَهَا عِوَجاً... إلخ [7/86] diye bilhassa tavzih olunmuştur. عثو عثى عثيان dînî dünyevî her nevi fesad ve ihtilâle şâmildir. Böyle iken bir de "müfsidîn" diye hâl ile takyid edilmesi, Hızır'ın gemiyi delmesi, oğlanı öldürmesi gibi cidden ıslah için yapılan harekâtı ihrâc etmek fâidesini müfîddir.

Öyle amma ticaret ve siyasette biz böyle adl ü hak ve salâh ile muhayyed olacak olursak fazla bir şey kazanamayız derseniz:

{بَقِيَّتُ اللّٰهِ} Allah'ın bakıyyesi ❁ haramını attıktan sonra Allah'ın size bırakacağı temiz, helâl bakıyye {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için daha hayırlıdır. ❁ Müfsidlikle, haksızlıkla, eksik ölçek ve tartı ile toplayacağınız haram fazlalardan netice itibariyle daha kârlı, daha menfaatlidir {اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِن۪ينَ} eğer mü'min iseniz ❁ yani hayır, iman şartıyladır. İnanırsanız hayır görürsünüz. Yoksa {وَمَٓا اَنَا عَلَيْكُمْ بِحَف۪يظٍ} ben üzerinize hafîz değilim ❁ siz iman edip korunmadıkça ben sizi fenalıktan muhafaza edemem,

---

1 B: "terazi".
2 M ve B: "الكيل".

başınıza gelecek azabdan koruyamam. Hâsılı bu nasihatleri iyi dinleyin sonra karışmam ha!

Buna karşı Medyen ahâlisi ne dediler bilir misiniz:[1]

{قَالُوا يَا شُعَيْبُ} Ey Şuayb, dediler {اَصَلٰوتُكَ تَأْمُرُكَ اَنْ نَتْرُكَ مَا يَعْبُدُ اٰبَٓاؤُ۬نَٓا اَوْ اَنْ نَفْعَلَ ف۪ٓى اَمْوَالِنَا مَا نَشٰٓؤُ۬ا} atalarımızın perestiş ettiği şeyleri terk etmemizi veya emvâlimizde dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi sana namazın mı emrediyor? {اِنَّكَ لَاَنْتَ الْحَل۪يمُ الرَّش۪يدُ} Hakikaten sen çok akıllı, çok dirayetli sensin ❁ Şuayb aleyhisselâm çok namaz kılardı ve öyle [2808] mâruf idi. İbadetler içinde dinin direği olan namaz ise وَاِنَّهَا لَكَب۪يرَةٌ اِلَّا عَلَى الْخَاشِع۪ينَ [el-Bakara 2/45] medlûlünce hâşi'înden mâ'adâsının pek ağırına gelen ve bütün mâsivâyı atıp Allah'ın huzûrunda divan durmanın, secdelere kapanmanın zevk ve ulviyetini idrak edemeyenlere beyhûde, fâidesiz bir külfetten ibaret görünen büyük bir amel olduğundan namaz kılanlarla eğlenmek küfrün muktezâsı ve azgın kâfirlerin mu'tâdıdır. Bunun için Şuayb'ın kavmi de onu tevhîde, hukuk ve ahlâka müte'allik teblîgâtını redd ü inkâr etmek için bunları bilhassa onun namazına isnad ederek akl ü rüşdüne taarruz ve nübüvvetiyle istihzâ ediyorlar.

Yalnız Allah'a ibadet edip türlü türlü mâbudlara kul olmaktan kurtulmayı ve ticaret ü siyasette adl ü hakka riayet[2] etmeyi hürriyete mâni' bir budalalık addeyliyorlardı. Şuayb aleyhisselâm onlara "mallarınızda istediğiniz gibi tasarruf etmeyin" dememişti, "nâsın eşyâsına haksızlık yapmayın" demişti. Bu ise hürriyeti men' değil, tesbit ve teyit oluyordu. Çünkü herkesin emvâli ve hukūku mahfuz olmadıkça kimse hakkından emin olamaz, emvâlinde dilediği gibi tasarruf yapamaz. Fakat onlar nâsın mallarını kendi malları imiş gibi farz ediyorlar, güçlerinin yetebildiği tecavüzü yapmak istiyorlar da adl ü hakka riayetle haramdan ve müfsidlikten ictinab tekliflerini serbestliklerine mâni' sayıyor ve "emvâlimizde dilediğimizi yapmaktan vazgeçmemizi namazın mı emrediyor, sofu sen ne akıllısın be!" gibi mugālata ile târiz ve istihzâya

1 B -"Buna karşı Medyen ahâlisi ne dediler bilir misiniz:".
2 B: "adl ü hakkâniyet".

kalkışıyorlar ki böyle bir taraftan putlara düşkünlük bir taraftan da Allah'a karşı kibr ü gurur ile namazı tahkir, hürriyet, ticaret nâmıyla hîlekârlık mugālatasıyla tecavüz, terbiyesizlik, müfsidlik etmek vahy ü nübüvvete ukalâlık demek asrî kâfirlerde de en[1] çok görülen şinşine-i câhiliyeden olmak itibariyle medeniyet-i hâzıra insanları kıssa-i Şuayb ve Medyen'i pek ziyade nazar-ı ibret ile dinlemelidirler.

Bakınız Şuayb, bunlara ne kadar nazikâne, ne kadar [2809] dakīk ve rakīk ve nasıl yüksek bir cevap ile müracaat ediyor[2]:

{قَالَ يَا قَوْمِ} Ey benim kavmim dedi {اَرَاَيْتُمْ} gördünüz mü ۞ hâlinizi yani gördünüzse söyleyin bakayım {اِنْ كُنْتُ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّى} ya ben Rabbimden bir beyyine üzerine isem ۞ sen o sensin dediğiniz ben, Rabbim Hak teâlâ'dan kat'î ve açık bir burhan üzerinde bulunuyor, söylediklerimi ilm ü nübüvvetle söylüyorsam ne dersiniz? Ben Rabbimin vahy ü beyânına muhalefet edebilir miyim? {وَرَزَقَنِى مِنْهُ رِزْقًا حَسَنًا} Hâlbuki Rabbim bana kendi tarafından güzel bir rızık merzuk kılmıştır. ۞ Yani benim kesbim ile değil, mahzâ taraf-ı sübhânîsinden[3], hazîne-i kereminden beni maddeten mânen güzel bir surette merzuk etmiş, hem helâlinden mal hem de ebedî hayatın medârı olan nübüvvet ve hikmet nasip eylemiştir. {وَمَٓا اُرِيدُ اَنْ اُخَالِفَكُمْ اِلٰى مَٓا اَنْهٰيكُمْ عَنْهُ} Ve ben sizi nehyettiğim şeylere kendim konmak maksadıyla size muhalefet ediyor değilim ۞ yani sizi şirkten, nâsın hakkını yemekten, fesaddan nehyedip tevhîde[4] ve tam ölçü ve tartı ile îfâ-yı adl ü hakka davet ediyorsam âdetinizin, me'lûfunuzun hilâfına olan bu nasihatlerden, tekliflerden murâdım, gāye-i maksadım hürriyetinizi alıp sizi çevirip de o menhiyyâtı münhasıran kendim

---

1 B -"en".

2 Hazret-i Şuayb'ın bu nutku dolayısıyladır ki Resûlullah onu "Hatîbü'l-enbiyâ" unvânıyla telkīb buyurmuştur. [İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, V, 1522; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 620/4071] İlm-i beyan erbâbı bu nevi kelâma "istidrâc-i muhatab" tesmiye ederler ki zarif ve latif ve müfid ve müessir bir üsluptur. Hazret-i İbrâhim'in babasıyla olan kıssasında, Nûh, Hûd, Sâlih kıssalarında ve Âl-i Firavun'un mü'mini kıssasında da bundan* numune vardır [Müellifin notu].

* B: "buna".

3 B: "rabbânîsinden".

4 B -"tevhîde".

yapmak değildir. Allah'a karşı siz günaha girmeyin de ben gireyim, siz aldatmayın da ben aldatayım, halkın emvâlini siz yemeyin de ben yiyeyim, [2810] siz istediğiniz gibi zevk etmeyin de ben edeyim diye arkanızdan bir istibdad ve inhisar entrikası yapmak fikr ü maksadıyla hareket etmiyorum. {اِنْ اُرِيدُ اِلَّا الْاِصْلَاحَ مَا اسْتَطَعْتُ} Muradım başka değil, gücüm yettikçe ıslahtan ibarettir. {وَمَا تَوْفِيقِى اِلَّا بِاللّٰهِ} Muvaffakiyetim de ancak Allah iledir. ❁ Allah'ın hidâyet ve inâyetiyledir[1]. {عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} Ancak O'na tevekkül ettim {وَاِلَيْهِ اُنِيبُ} ve ancak O'na inâbe ederim ❁ döner döner O'na dönerim, O'na dehâlet eder, O'na teslim olurum. {وَيَا قَوْمِ} Ve ey benim kavmim {لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِى اَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَٓا اَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ اَوْ قَوْمَ هُودٍ اَوْ قَوْمَ صَالِحٍ} sakının bana şikāk u adâvet ve zıddiyet sizi Nûh kavminin veya Hûd kavminin veya Sâlih kavminin başına gelen gibi bir musibet ile tecrim etmesin {وَمَا قَوْمُ لُوطٍ مِنْكُمْ بِبَعِيدٍ} daha Lût kavmi sizden uzak değil ❁ yakın zamandadır. Veya zaman ve mekânda olduğu gibi küfr ü fesad itibariyle de siz onlara yakınsınız. Görülüyor ki bu fâsıla kavm-i Lût kıssasının âhirindeki وَمَا هِىَ مِنَ الظَّالِمِينَ بِبَعِيدٍ [Hûd 11/83] fâsılasına bir tercî' olmak itibariyle onu ihtar demektir.

Hâsılı bunları unutmayın {وَاسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُٓوا اِلَيْهِ} ❁ çünkü {اِنَّ رَبِّى رَحِيمٌ وَدُودٌ} O benim Rabbim çok merhametli, çok sevgilidir. ❁ Binâen'aleyh günahlarınız ne kadar çok olursa olsun vazgeçer istiğfar ve tevbe ederseniz rahmet ve mahabbetine nâil olursunuz.

Lâkin bu güzel nasihatlere kavmi ne dedi bilir misiniz:

{قَالُوا يَا شُعَيْبُ} Ey Şuayb, dediler {مَا نَفْقَهُ كَثِيراً مِمَّا تَقُولُ} söylediklerinden çoğunu iyi anlamıyoruz. ❁ Çünkü kulak [2811] vermiyorlar, dikkatle dinlemiyorlardı, vahy ü nübüvvete ehemmiyet vermiyorlardı. Ale'l-umûm fena insanlarda olduğu vechile herkesin hissiyâtını kendi nefisleriyle ölçtüklerinden bir insanın ağrâz-ı şahsiye ve menâfi'-i dünyeviyeden tecerrüd ederek اِنْ اُرِيدُ اِلَّا الْاِصْلَاحَ demekte samimi olmasını kafalarına sığdıramıyorlar, ihlâs ve tevekkülü anlamak için kendilerinde

1 B: "muvaffakiyetiyledir".

bir misâl bulamıyorlar ve bâhusus tevhîdi tanımadıklarından veya bir kör tabiatçı kafasıyla düşündüklerinden beşerin isyânı ile bazı âfât-ı semâviye beyninde bir alâka bulunabileceğine ihtimal vermiyorlar; şuna buna tapmakla, ölçüyü, teraziyi eksik tutmakla, haksızlık yapmakla nizâm-ı âlemin bozulacağını ve tûfanlar, zelzeleler olabileceğini anlamıyorlardı. Velhâsıl sarih olan bu sözlere inanmak istemiyorlar, bunun arkasında[1] gizli bir maksat veya kuvvet mi var diye huylanıyorlar da diyorlar ki anlamıyoruz ki sen ne demek istiyorsun ve neye güvenip bizi tehdit ediyorsun {وَاِنَّا لَنَرٰيكَ فٖينَا ضَعٖيفاً} ve her hâlde biz seni içimizde bir zayıf görüyoruz {وَلَوْلَا رَهْطُكَ} eğer rahtın olmasa idi ❁ ta'allukātından hürmet ettiğimiz beş on kişi olmasa idi {لَرَجَمْنَاكَ} muhakkak seni recm ederdik ❁ taşlar öldürürdük {وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْنَا بِعَزٖيزٍ} sen değilsin bize karşı aziz olan ❁ nazarımızda bir izzet ve kıymeti hâiz olup hatırı sayılan. Yani seni saydığımızdan değil, sana uymayıp dinimizde sebat eden ve bizimle beraber olan birkaç hısımına hürmet ettiğimizden dolayı şimdiye kadar seni recm etmedik.

Müşârün ileyh bunlara cevaben:

{قَالَ يَا قَوْمِ} Ey kavmim dedi {اَرَهْطٖٓى اَعَزُّ عَلَيْكُمْ مِنَ اللّٰهِ} size benim rahtım, birkaç adamım mı Allah'tan daha aziz? ❁ Yani ben size ancak Allah'a dayandığımı ve [2812] muvaffakiyetimin ancak O'nunla olduğunu söylemiş ve binâen'aleyh izzet ve kuvvetimin başkasıyla değil Allah ile olduğunu anlatmış iken size karşı benim birkaç adamım mı Allah'tan daha aziz ki "rahtın olmasa" dediniz {وَاتَّخَذْتُمُوهُ وَرَٓاءَكُمْ ظِهْرِيًّا} hâlbuki Allah'ı ardınızda mensî tuttunuz ❁ arkaya atılmış, unutulmuş, hükümsüz, kıymetsiz bir şey gibi hiçe tuttunuz, hesâba almadınız, izzetten bir hisse bile vermediniz. Çünkü ancak O'na dayanan ve ancak O'nun emriyle hareket eden bana ehemmiyet vermediniz ve O'nun beyyinesiyle tebliğ ettiğim açık açık nasihatlerime kulak vermediniz, Allah'ı düşünmediğiniz için "söylediklerini anlamıyoruz" dediniz, "rahtın olmasa[2] recm ederdik"

---

1 B: "arasında".
2 B +"idi".

diye tehdide kalkıştınız {اِنَّ رَبّٖى بِمَا تَعْمَلُونَ مُحٖيطٌ} hiç şüphe yok ki Rabbim yaptığınız, yapacağınız bütün amellerinizi muhîttir. ❁ Ona hiçbir şey hafî kalmaz ve hiçbir şey kudretinden kaçmaz ve hiçbir şey izzetine karşı gelemez, binâen'aleyh her ne yaparsanız cezânızı[1] verir {وَيَا قَوْمِ} ve ey kavmim {اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ} haydi bütün mekânetinizle istediğinizi yapınız {اِنّٖى عَامِلٌ} her hâlde ben yapacağım ❁ Allah'a mütevekkil olup O'nun emr ü tevfîkiyle istitâ'atım müddetince ve bütün mekânetimle ıslâha çalışacağım {سَوْفَ تَعْلَمُونَ} yakında bileceksiniz ki {مَنْ يَأْتٖيهِ عَذَابٌ يُخْزٖيهِ} öyle insanı rezil ve rüsvay edecek azab kime gelecek {وَمَنْ هُوَ كَاذِبٌ} Ve yalancı kim {وَارْتَقِبُوا[2] اِنّٖى مَعَكُمْ رَقٖيبٌ} Binâen'aleyh gözleyiniz muhakkak ki ben beraberinizde gözcüyüm.

{وَلَمَّا جَاءَ اَمْرُنَا} Vaktâ ki emrimiz geldi {نَجَّيْنَا شُعَيْبًا وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا} [2813] Şuayb'a ve beraberinde iman edenlere tarafımızdan bir rahmet ile necat verdik {وَاَخَذَتِ الَّذٖينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ} o[3] zulmedenleri ise sayha yakaladı ❁ Sûre-i A'râf'ta ve Sûre-i Ankebut'ta فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ [7/91; 29/37] vârid olmuştur ki zelzele demektir. Demek ki müthiş bir sayha ile bir zelzeleye tutuldular {فَاَصْبَحُوا فٖى دِيَارِهِمْ جَاثِمٖينَ} da oldukları yerde çökekaldılar {كَاَنْ لَمْ يَغْنَوْا فٖيهَا} sanki o diyarlarda ömür sürmemişlerdi. {اَلَا بُعْدًا لِمَدْيَنَ} Evet defolsun öyle Medyen {كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ} Semûd'un defolduğu gibi. ❁ zira Semûd da böyle bir sayha ve recfe ile ihlâk edilmiş idi. Ancak deniliyor ki Semûd'un sayhası üstlerinden, Medyen'in sayhası altlarından gelmişti.

Burada بَعِدَتْ fiilinin tasrîhiyle yukarıdan beri vârid olagelen بُعْدًا masdarının mânası da tavzih olunmuştur. Zira بُعْد masdarı "kurb"un zıddı olarak uzak olmak[4] mânasına geldiği gibi bir de helâk mânasına gelir. Çünkü helâk olan hayattan uzaklaşır. Ve beynlerini fark için evvelkinin fiili "ayn"ın zammıyla beşinci babdan kullanıldığı hâlde

1 B: "cezâsını".
2 M ve B: "فارتقبوا".
3 B: "ve".
4 B: "uzaklamak".

helâk mânasında mâzîde "ayn"ın kesri ve muzâri'de fethi ile dördüncü babdan kullanılır. Binâen'aleyh burada كَمَا بَعِدَتْ buyurulmakla kıssaların âhirinde îrad olunagelen بُعْدًا dualarının helâk mânasına olduğu da tavzih olunmuştur ki bu tavzih de o bedduayı bir tekid gibidir.

6:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍۙ ﴿٩٦﴾ اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَائِه۪ فَاتَّبَعُٓوا اَمْرَ فِرْعَوْنَۚ وَمَٓا اَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَش۪يدٍ ﴿٩٧﴾ يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَاَوْرَدَهُمُ النَّارَۜ وَبِئْسَ الْوِرْدُ الْمَوْرُودُ ﴿٩٨﴾ وَاُتْبِعُوا ف۪ي هٰذِه۪ لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ بِئْسَ الرِّفْدُ الْمَرْفُودُ ﴿٩٩﴾

[2814] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için Mûsâ'yı da âyetlerimizle ve bir sultân-ı mübîn ile gönderdik (96) Firavun'a ve cemiyetine de, bunlar Firavun'un emrine tâbi' oldular, Firavun'un emri ise reşîd değildir (97). Kıyamet günü kavminin önüne düşer, derken onları suya götürür gibi ateşe götürmüştür, o varılan da ne fena maslaktır (98). Hem burada arkalarından bir lânetle tâkip edildiler hem kıyamet günü, bu vurulan destek ne fena destektir (99).

{وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ. اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَائِه۪} Ve kasem olsun ki Mûsâ'yı da âyetlerimiz ve bir sultân-ı mübîn ile Firavun'a ve mele'ine gönderdik. ❁ Görülüyor ki burada da atfın üslûbu değiştirilmiş لَقَدْ اَرْسَلْنَا diye kasem ve fiil tekrar tasrih olunmuş ve bu suretle Hazret-i Mûsâ'nın Hazret-i İbrâhim ve Nûh gibi bir mebde'-i tarih olduğuna işaret edilmiş ve bilhassa doğrudan doğru kıssa-i Nûh'a [2315] atfedilmesiyle de kıssa-i Nûh'a bir nazîr gibi olduğuna telmih kılınmıştır[1]. Çünkü bunda da bir tûfan ve gark hâdisesi vukū' bulmuştur.

Burada Hazret-i Mûsâ'nın Firavun'a gönderilmesi mevzû'-i bahis olduğundan بِاٰيَاتِنَا'da âyetlerden murad Tevrat değil, Sûre-i A'râf'ta

1 B: "olunmuştur".

zikri geçen dokuz mucizedir ki: asâ, yed-i beyzâ, tûfan, cerad, kummel, dafâdi', dem, naks-ı emvâl ve enfüs hârikalarıdır.

"**Sultan**" fi'l-asl galebe ve istîlâ mânasına masdardır. Ve burhan ve hüccet mânasına gelir ve vâli ve hükümdara da ıtlâkı mâlumdur. Fakat bu mânada kelime müennes olur. Kur'an'da ekseriya burhan ve delil mânasınadır. Burada da "burhân-ı kavî" diye tefsir edilmiş ve bununla Hazret-i Mûsâ'nın en bâhir mucizesi olan asâya hâssaten işaret edildiği söylenmiş ise de âyetlerde asâ dâhil olmak itibariyle bunun وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا[1]'de [el-Kasas 28/35] olduğu gibi galebe ve istîlâ mânasına olması ve Hazret-i Mûsâ'nın Firavun'a karşı tezâhür eden kuvve-i kāhiresini ifade etmesi daha zâhir görünür. Ma'amâfîh asâ ve yed-i beyzâ mucizeleri bu mânayı müfîd olduğuna göre evvelki tefsir de sahihtir.

"**Mübîn**" mâlumdur ki "ibâne"den ism-i fâildir. "İbâne" ise lâzım ve müte'addî olur. Lâzım olunca "mübîn" beyyin, açık demektir. Müte'addî olduğunda da mübeyyin gibi beyan ve tavzih edici veya "furkan" gibi ayırıcı demek olur.

{فَاتَّبَعُوا اَمْرَ فِرْعَوْنَ} de Firavun'un emrine ittibâ' ettiler {وَمَٓا اَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشٖيدٍ} ve[2] hâlbuki Firavun emri reşîd değildir ❁ Firavun kumandası veya Firavun işi ve hükûmeti, sonu iyi gelecek musîb bir emir değildir. Burası zamir mevki'i iken وما أمره denilmeyip de Firavun isminin tasrih olunması mânidardır. Zira evvelkinde Firavun'un şahsı, ikincide de[3] vasfı kast olunmuştur. Çünkü Firavun ismi [2816] fesâd ü ifsâdda ve dalâl ü idlâl ile müştehirdir. Bunun için evvelkisi bilhassa Firavun'un emri demek olduğu hâlde ikincisi umûmiyetle Firavun emri, yani Firavun kısmının emri demektir.

Ebû Hayyân tefsîrinde der ki: "Firavun sâni'i ve me'âdı münkir bir dehrî idi ve diyordu ki 'âlemin ilâhı yoktur. Her belde ahâlisinin vecîbesi kendi sultanlarına itaat ile iştigal etmektir.' Bunun için Firavun'un

1 M ve B: "ويجعل لكم سلطانا".
2 B -"ve".
3 B -"de".

emri rüşdden bi'l-külliyye hâlî idi."[1] Ve'n-Nâzi'ât Sûresi'nde geleceği üzere Firavun اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى [en-Nâzi'ât 79/24][2] diyor, kendi fevkinde bir rab kabul etmiyordu. Onun için verdiği emir savab mı, emr-i hakka muvâfık mı değil mi diye düşünmüyor, Hak teâlâ'nın evâmir ve ahkâmına ittibâ' kaydıyla mukayyed olmuyor, mücerred kendi nokta-i nazarına, kendi temâyülât ve iradesine göre emir veriyor, ne emrederse hak öyle oluverecekmiş gibi kendini asâleten ve ale'l-ıtlâk hâkim addediyor, onun mâdûnunda mele'i[3] ve onların arkasında kavmi de buna ittibâ' eyliyorlardı. İşte böyle hakkın hâkimiyetini hesâba almayarak asâlet ve mutlakıyet iddiasıyla emre "Firavun emri" ıtlak olunur. Böyle emirlerin ise reşîd olamayacağı bedîhîdir. Zira mukadderât-ı beşer dahi dâhil olduğu hâlde bütün kâinâtı idare eden hak kanunları bir şahsın veya cemaatin[4] emr ü iradesi ile değişmeyeceği âşikârdır. Böyle iken Firavun kısmı kendinin hakka mahkûmiyetini düşünmez, bir hak me'mûru olarak hareket etmek istemez de kendi arzu ve iradesinin ayn-ı hak oluvereceğini tevehhüm eder, kendi emriyle hak vaz' etmeye ve hak kanunlarını tağyîr ü tebdil etmeye[5]; hayra şer, şerre hayr, iyiye kötü, kötüye iyi demeye kalkar. Allah'ın ateştir dediğine su deyip saldırmak ister ve nihâyet hem kendisini hem tebaasını yakar. Nitekim bunu tavzîhen buyuruluyor ki:

{يَقْدُمُ قَوْمَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} Kıyamet günü kavminin önüne düşer [2817] {فَاَوْرَدَهُمُ النَّارَ} bir de bakarlar ki kendilerini su diye ateşe götürmüştür {وَبِئْسَ الْوِرْدُ الْمَوْرُودُ} ve ne fena virddir o mevrud ❁ tuh, ne kötü sudur o varılan ateş! Çünkü suya harâret söndürmek, ciğer soğutmak için gidilir, ateş ise bunun zıddı[6]. İşte Firavun emrinin âkıbeti böyle[7] ciğersûzdur.[8]

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 205:

وكان فرعون دهريا نافيا للصانع والمعاد، وكان يقول: «لا إله للعالم، وإنما يجب على أهل كل بلد أن يشتغلوا بطاعة سلطانهم»، فلذلك كان أمره خاليا عن الرشد بالكلية.

2 "…benim en yüksek rabbiniz…"

3 B: "mele'".

4 B: "cemiyetin".

5 B: "eylemeye".

6 "Vird" su hissesi, "vurûd" suya gitmek, "îrâd" suya götürmek, "mevrud" varılan su [Müellifin notu].

7 B -"böyle".

8 M: "ciğer sözdür".

Ve Firavun tebaası böyle bedbahttır. Mûsâ'ya bakmadılar da âkıbeti böyle fena olan bir Firavun emrine ittibâ' ettiler {وَاُتْبِعُوا فٖى هٰذِهٖ لَعْنَةً وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ} ve bu suretle hem bu dünyada hem de kıyamet gününde bir lânet metbû'u kılındılar ❁ Firavun'a teba'iyetlerinin cezâ-yı sezâsı olmak üzere dâima lânet ile tâkip olundular. {بِئْسَ الرِّفْدُ الْمَرْفُودُ} Ne fena rifddir bu[1] merfud ❁ ne kötü i'ânedir bu yapılan i'âne, yani lânet. Veya ne kötü câizedir bu câize, yani Firavun tebaası olmanın bahşişi olan bu lânet bahşişi.

"**Rifd**" aslında dayansın diye bir başkasına izâfe edilen şeydir. Mesela eğerin ve semerin altına vurulan keçe, birine yapılan i'âne, verilen atıyye rifddir. Burada nâr-ı[2] cehenneme "vird", lânete "rifd" tâbir olunması tehekküm için gayet beliğ bir istiaredir.

Yâ Muhammed:

ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الْقُرٰى نَقُصُّهُ عَلَيْكَ مِنْهَا قَٓائِمٌ وَحَصٖيدٌ ﴿١٠٠﴾ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلٰكِنْ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَمَٓا اَغْنَتْ عَنْهُمْ اٰلِهَتُهُمُ الَّتٖى يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جَٓاءَ اَمْرُ رَبِّكَۜ وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبٖيبٍ ﴿١٠١﴾ وَكَذٰلِكَ اَخْذُ رَبِّكَ اِذَٓا اَخَذَ الْقُرٰى وَهِيَ ظَالِمَةٌۜ اِنَّ اَخْذَهُٓ اَلٖيمٌ شَدٖيدٌ ﴿١٠٢﴾ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِمَنْ خَافَ عَذَابَ الْاٰخِرَةِۜ ذٰلِكَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌۙ لَهُ النَّاسُ وَذٰلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ ﴿١٠٣﴾ وَمَا نُؤَخِّرُهُٓ اِلَّا لِاَجَلٍ مَعْدُودٍ ﴿١٠٤﴾ يَوْمَ يَأْتِ لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ اِلَّا بِاِذْنِهٖۚ فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعٖيدٌ ﴿١٠٥﴾ فَاَمَّا الَّذٖينَ شَقُوا فَفِى النَّارِ لَهُمْ فٖيهَا زَفٖيرٌ وَشَهٖيقٌۙ ﴿١٠٦﴾ خَالِدٖينَ فٖيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ اِلَّا مَا شَٓاءَ رَبُّكَۜ اِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِمَا يُرٖيدُ ﴿١٠٧﴾ وَاَمَّا الَّذٖينَ سُعِدُوا فَفِى الْجَنَّةِ خَالِدٖينَ فٖيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ اِلَّا مَا شَٓاءَ رَبُّكَۜ عَطَٓاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ ﴿١٠٨﴾ فَلَا تَكُ فٖى مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هٰٓؤُلَٓاءِۜ مَا يَعْبُدُونَ اِلَّا كَمَا يَعْبُدُ اٰبَٓاؤُهُمْ مِنْ قَبْلُۜ وَاِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصٖيبَهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ ﴿١٠٩﴾

1 B: "o".
2 B -"birine yapılan i'âne, verilen atıyye rifddir. Burada nâr-ı".

[2819] **Meâl-i Şerîfi**

İşte bu, medeniyetlerin mühim haberlerinden, sana onu kıssa olarak naklediyoruz. Onlardan duran var, biçilen var (100). Biz onlara zulmetmedik velâkin kendilerine zulmettiler de Allah'ın berisinden taptıkları mâbudları, Rabbinin emri geldiği vakit kendilerine hiçbir fâide vermedi ve hasarlarını artırmaktan başka hiçbir şeye yaramadı (101). Ve işte Rabbin medeniyetleri zulmederlerken çarptığı vakit böyle çarpar, çünkü O'nun muâhazesi çok elîm, çok şiddetlidir (102). Her hâlde bunda âhiret azâbından korkanlar için muhakkak bir ibret vardır. O öyle bir gündür ki onun için insanlar toplanacak, hem o öyle bir gün ki mutlak görülecektir (103). Ve Biz onu ancak sayılı bir ecel için tehir ediyoruz (104). O geleceği gün hiçbir nefis tekellüm edemez, ancak O'nun izniyle başka; artık kimi bedbaht kimi mes'ud (105). İmdi bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlara öyle bir soluyuş ve hıçkırış vardır ki (106). Onlar orada semâvât ve arz durdukça muhalled olacaklar ancak Rabbinin dilediği müddet başka, çünkü Rabbin فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ'dir (107). Amma mes'ud olanlar cennettedirler, Rabbinin dilediği müddetten başka semâvât ve arz durdukça onlar onda muhalled kalacaklar. Bir atâ ki kesilmesi yok (108). O hâlde sakın şunların ibadet edişlerinden şüpheye düşme, başka değil atalarının ibadeti gibi ibadet ediyorlar, Biz de elbet kendilerine tamamıyla nasiplerini veririz (109).

{ذٰلِكَ} İşe bunlar ❁ bâlâda zikrolunanlar {مِنْ اَنْبَٓاءِ الْقُرٰى} mühim medeniyet haberlerindendir {نَقُصُّهُ عَلَيْكَ} ki onu sana kıssa olarak naklediyoruz ❁ yani haşviyyâtını atıp en mühim ibret noktalarını telhis ederek dillerde destan olmak üzere beyan ve hikâye ediyoruz {مِنْهَا قَٓائِمٌ وَحَصِيدٌ} onlardan -o memleketlerden, medeniyetlerden- kimi kāim, [2820] kimi biçilmiş ❁ ekin gibi hasat vakti gelmiş, biçilmiş, yıkılmış gitmiş. {وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ} Ve Biz onlara -o biçilen, helâk olan akvâma- zulmetmedik {وَلٰكِنْ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ} velâkin kendilerine zulmettiler {فَمَٓا اَغْنَتْ عَنْهُمْ اٰلِهَتُهُمُ الَّتٖى يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ لَمَّا جَٓاءَ اَمْرُ رَبِّكَ} de Allah'tan başka yalvarageldikleri sürü sürü ilâhları, Rabbinin emri geldiği vakit onlara

hiç fâide vermedi ❁ Allah'ın emrinden zerrece bir şey def' edivermedi[1]. {وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَتْبِيبٍ} ve helâk ve hüsranlarını artırmaktan başka bir kârları olmadı.

{وَكَذٰلِكَ اَخْذُ رَبِّكَ} Ve böyledir işte[2] Rabbinin muâhazesi {اِذَٓا اَخَذَ الْقُرٰى وَهِىَ ظَالِمَةٌ} memleketleri zulümleri hâlinde muâhaze ettiği vakit {اِنَّ اَخْذَهُٓ اَلِيمٌ شَدِيدٌ} hakikaten O'nun muâhazesi elîmdir, şedîddir[3]. {اِنَّ فِى ذٰلِكَ} Şüphe yok ki onda ❁ o ahzda veya nakledilen her kıssada {لَاٰيَةً لِمَنْ خَافَ عَذَابَ الْاٰخِرَةِ} âhiret azâbından korkmak şânından olan herkes için lâbüd bir âyet vardır. ❁ Yani ibret alacak bir delil vardır. Adam sen de, ben bu günümü geçireyim de sonu ne olursa olsun diyen, ilerisini düşünmeyen, âhireti hatırına getirmeyen saygısızlar bunları zünûb ile alâkadar görmez, tesâdüfî esbâb-ı tabîiyeye isnad eder geçiverir ise de cidden aklı ve iz'ânı olarak âhiret korkusu şânından bulunan kimseler bunda mutlak bir âhiret delîli bulacak, hayât-ı dünyanın sonu çok korkunç olduğunu anlayacak, bunları mülâhaza ederek Allah teâlâ'nın mücrimlere âhirette hazırladığı azâbın şiddet ve vehâmetine[4] istidlâl [2821] edecektir. Bir de peygamberlerin dünya azâbına müte'allik verdikleri haberin tahakkukundan nübüvvetin emr-i vâki' olduğunu bi't-tecribe anlayacak ve binâen'aleyh onların âhirete müte'allik teblîgâtlarına da aklen ve mantıken yakīn hâsıl edecektir. Fi'l-hakīka dünyevî muâhaze tahakkukundan anlaşılır ki bunları önce haber veren enbiyâ sâdık ve nübüvvet emri vâki'dir. Ve binâen'aleyh enbiyâya haksızlık edip teblîgâtlarına inanmamanın[5] ve âhiret azâbından korkmamanın âkıbeti kavm-i Nûh'un, Âd'ın, Semûd'un, kavm-i Lût'un, Medyen'in, Firavun'un ve mele'-i Firavun'un âkıbetleri gibi çok elîm, çok korkunçtur.

{ذٰلِكَ} O ❁ âhiret azâbının olacağı kıyamet günü {يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ} öyle bir gündür ki bütün insanlar ona toplanacak ❁ haşr olacak {وَذٰلِكَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ} ve o -toplanış günü- öyle bir gündür ki muhakkak

1 B: "edemediler".
2 B: "işte böyledir".
3 B: "şiddetlidir".
4 B: ehemmiyetine".
5 B: "inanmayanın".

görülecek ❁ yani olmamak ihtimâli yoktur, mutlak olacak ve herkes toplanıp onu müşahede edecektir. Yahut o günde her şeye şehadet edilecek, çok şâhid bulunacak, çünkü bütün yer gök halkı orada şâhid olacak; bütün diller, eller ayaklar amellerine şehadet edecekler. Bu ikinci mânaca "meşhûd", "meşhûd[un] fîh" muhaffefidir ki ekser müfessirîn bunu tercih etmişlerdir.

{وَمَا نُؤَخِّرُهُٓ اِلَّا لِاَجَلٍ مَعْدُودٍ} Ve Biz onu ancak bir ecel-i ma'dûda tehir ediyoruz ❁ yani nâmütenâhî tehir etmiyoruz. Ancak mütenâhî bir müddete kadar te'cîl ü te'hîr ediyoruz. Dünyanın ömrü nâmütenâhî devam etmeyecektir. O haddizâtında sayılı, mütenâhî az bir müddetten ibarettir. Bir gün olup nihâyet bulacak, o vakit âhiret gelip çatacaktır. Onun için o kıyamet günü az bir müddet sonra mutlak görülecek, meşhud olacaktır, nâmütenâhî teahhur etmeyecektir.

[2822] {يَوْمَ يَأْتِ} O gün ki gelir {لَا تَكَلَّمُ نَفْسٌ} kimse söz söyleyemez {اِلَّا بِاِذْنِهِ} meğer ki O'nun izniyle ola ❁ yani Allah'ın izniyle söyleyecek olanlar müstesnâ. لَا يَتَكَلَّمُونَ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ (Amme [en-Nebe' 78/38][1]). Ma'amâfîh bu izin de her mevkıfda değildir. Ve'l-Mürselât'ta هٰذَا يَوْمُ لَا يَنْطِقُونَ. وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ [77/35-36][2] buyurulduğu üzere bugünün öyle bir mevkıfı da vardır ki bütün nutuklar tutulur, bir i'tizâr için bile izin verilmez {فَمِنْهُمْ شَقِيٌّ وَسَعِيدٌ} binâen'aleyh kimi şakī kimi sa'îddir. Bir kısmı bedbaht bir kısmı bahtiyardır. Hiç söyletilmeyenler bedbaht, sefil; söze me'zun olanlar bahtiyar, mes'uddur.

{فَاَمَّا الَّذِينَ شَقُوا} İmdi şakī olanlar {فَفِى النَّارِ} ateştedirler {لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ} onlar için orada hiç görülmedik bir zefîr ve şehîk vardır. ❁ Etıbbâ ıstılâhında "zefîr" nefes almak, "şehîk" vermektir. Fakat asl-ı lügatta "zefîr" soluğu uzun uzadıya içeri çektikten sonra dışarı vermektir ki dertli ve mihnetzede kimsenin[3] hâlidir, "göğüs geçirmek" tâbir olunur. "Şehîk" de ağlarken hıçkırmaktır ki fazla teessürden neş'et eder. Ve

---

1 "…Bir kelime söyleyemezler, o kimseden başka ki O Rahmân ona izin vermiş…"
2 "Bugün nutukları tutulacağı gündür. İzin de verilmez ki i'tizâr edeler."
3 B: "kimselerin".

çocukların ağlaması öyle olur. Bundan başka bir de eşeğin anırmasının evveline "zefîr", âhirine "şehîk" denilir ki biri idhâl biri ihrâcdır. Hâsılı bi-hasebi'l-lüga "zefîr" ve "şehîk" alelâde nefes alıp verme değil, ıztıraplı bir sesle nefes verip almadır. Bir de "zefîr ve şehîk"teki tenvinler tenkir ve tehvil içindir ki şu demek olur: Fecî bir soluk verip almaları, solurken göğüs geçirip hıçkırmaları vardır ki görülmüş şey değildir. Hasan'dan naklolunan bir mânaya göre "zefîr" leheb-i cehennemin irtifâʻıdır.[1] Cehennem kuvvetle kabarıp yükselecek ve içindekiler fırlatılıp[2] atılacak gibi tam cehennemin en yüksek tabakasına varıp çıkmak ümidine düştükleri vakit melekler öyle bir çarpacaklar ki derhâl gerisin geri derk-i esfele [2823] indiriverecekler ve bu كُلَّمَٓا اَرَادُٓوا اَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَٓا اُع۪يدُوا ف۪يهَا [es-Secde 32/20][3] kavl-i ilâhîsidir. Binâenʻaleyh nâr-ı cehennemin köpürüp kabarmasıyla irtifâʻları zefîr, inhitatları şehîktir.

Ateş içinde böyle çıkıp inip duracaklardır {خَالِد۪ينَ ف۪يهَا} cümlesi orada muhalled olarak {مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ} semâvât ve arz dâim oldukça. ❁ Bu kayıtta bir tevkīt şaibesi yok mu ve[4] binâenʻaleyh bu diğer nusûsdaki ebedî kayıtlara münâfi değil midir gibi meşhur bazı münakaşa vardır. Ve مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ tâbirinin lisân-ı Arabda ما أقام ثبير، ما لاح كوكب، ما اختلف الليل والنهار، ما طما البحر vesâire gibi te'bîdden kinaye olduğu beyânıyla cevap da şöhret bulmuştur. Lâkin bu suretle te'bîdin ebediyet-i örfiye olması ihtimâli bertaraf edilmemiş olacağından bunun münakaşayı kesebileceği cây-i nazardır. Hâlbuki bu âyetlerde ecel-i maʻdûdun hitâmıyla gelecek olan kıyamet gününden ve bunu tâkip edecek olan ahvâl-i âhiretten bahsedilmekte olduğu için buradaki semâvât ve arzdan murad dünyanın değil يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [İbrâhim 14/48][5] mazmûnu üzere âhiretin semâvât ve arzı olacağı pek zâhirdir. Bunun ise dünyadaki gibi maʻdud bir eceli olmayıp devâmı

---

1 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, I, 347; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXII, 188:
قال الحسن: الزفير اللهب، ترفعهم بلهبها، حتى إذا كانوا في أعلاها ضربوا بمقامع الحديد فهووا إلى أسفلها سبعين خريفا.

2 B: "fırlatıp".

3 "…Ondan her çıkmak istedikçe onlar içine iade olunurlar…"

4 B -"ve".

5 "O gün ki Arz başka Arz'a tebdil olunur, semâvât da, ve hep O Vâhid, Kahhâr olan Allah için fırlarlar"

nâmütenâhî olduğunda ve binâen'aleyh bu kaydın bir te'bîd-i örfî değil, bir te'bîd-i hakīkī ifade ettiğinde şüphe yoktur. Nitekim bundan sonraki âyette عَطَٓاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ kaydıyla bu devâmın gayr-i munkatı'[1] olacağı tasrih de edilmiştir. Bir de İbn Abbas Hazretleri'nden menkuldür ki semâvât ve arz âhirette me'hazları olan nûra reddedilecektir. Ve binâen'aleyh arşın nûrunda ebeden dâim olacaklardır.[2]

Fakat bu nâmütenâhî devam ve hulûd, Allah teâlâ'nın artık hükm ü tasarrufu mümkin olmayacak surette vücûb-i zâtî ile vâcib bir devâm-ı tabîî tevehhüm olunmamak için buyuruluyor ki:

{اِلَّا مَا شَٓاءَ رَبُّكَ} Ancak Rabbin dilediği vakit müstesnâ ❁ yahut Rabbinin dilediğinden başka. Şayet [2824] dilerse devam etmeyenler, muhalled olmayanlar, ateşte kalmayanlar veya daha başka suretle ta'zîb edilecek olanlar bulunabilir. {اِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِمَا يُرٖيدُ} Zira muhakkak ki Rabbin, Fa''âlün limâ yürîd'dir. ❁ Ne dilerse yapar, dilerse o devam ve hulûdu kat' eder veya o zefîr ü şehîkı keser, dilerse cehennemin aynı bir tabakasında tutmaz da tabakadan tabakaya veya ateşten zemherîre nakleder ve daha başka türlü ta'zîb eder veya dilerse dilediğini bedbahtlıktan kurtarır,[3] cehennemden çıkarır, cennete kor, mes'ud eder. Diler mi dilemez mi o cihet başka, O'nu yalnız kendisi bilir. Ancak sûret-i umûmiyede bildiriyor ki âlem-i âhiretin nâmütenâhî devâmını ve o müddetçe erbâb-ı şekāvetin ateşte hulûdlarını[4] dilemiştir. Ve bu meyanda bazıları hakkında müstesnâ bir[5] meşiyyeti de olabilecektir ki bu kiminin lehine kiminin de aleyhine olabilir. Ve bir hadîs-i şerifte vârid olduğuna göre cehennemin usât-ı mü'minîne mahsus olan tabakası bir zaman gelip boşalacaktır.[6]

---

1 B: "mütenâhî".

2 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* IX, 99; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 211:

وعن ابن عباس أن جميع الأشياء المخلوقة أصلها من نور العرش، وأن السموات والأرض في الآخرة تردان إلى النور الذي أخذتا منه، فهما دائمتان أبدا في نور العرش.

3 B -"ta'zîb eder veya dilerse dilediğini bedbahtlıktan kurtarır".

4 B: "hulûdunu".

5 B -"bir".

6 Bk. Buhârî, Tefsîr, 3:

عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «...ثم أشفع، فيحد لي حدا فأدخلهم الجنة، ثم أعود إليه، فإذا رأيت ربي، مثله، ثم أشفع فيحد لي حدا فأدخلهم الجنة، ثم أعود الرابعة فأقول: مَا بَقِيَ فِي النَّارِ إِلَّا مَنْ حَبَسَهُ القرآن، ووجب عليه الخلود». قال أبو عبد الله: إلا من حبسه القرآن، يعني قول الله تعالى: «خالدين فيها».

{وَاَمَّا الَّذٖينَ سُعِدُوا} Mes‘ud olanlar ise {فَفِى الْجَنَّةِ} cennettedirler. ❁ Öyle ki {خَالِدٖينَ فٖيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ} semâvât ve arz dâim oldukça -yani ilâ gayri'n-nihâye- cümlesi orada muhalled olarak {اِلَّا مَا شَٓاءَ رَبُّكَ} ancak Rabbin dilediği vakit müstesnâ ❁ veya Rabbinin dilediğinden başka. Yani devam ve hulûd da vücûb-i zâtî ile vâcib ve tabiî değil Allah'ın meşiyyetiyledir. Allah dilerse böyle olmayabilir. Veya[1] cennet âleminin bu nihâyetsiz devamı müddetinden Allah'ın dilediği bazı vakitler cennette bulunmayabilir. Nitekim usât-ı mü'minîn doğrudan doğru cennete girmeyecek, bidâyeten mes‘ud olmayıp bir müddet cehennemde kalacaktır. Veya bu cennet saadetinden başka Allah teâlâ'nın bi-husûsihî dilediği daha büyük saadetler olacaktır. Nitekim bir kısım bahtiyarlar cennetten daha ileri yükselerek [2825] وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ اَكْبَرُ [et-Tevbe 9/72], وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ. اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ [el-Kıyâme 75/22-23][2] sırrına mazhar olacaklardır. Fakat bu istisnâ ile cennette bir tenâhî ve inkıtâ‘ olacakmış gibi tevehhüm olunmasın {عَطَٓاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ} öyle bir atâ olarak ki kesilmez ❁ dünyadaki gibi bir ecel-i ma‘dûd ile mahdud ve mütenâhî değil, lâyenkatı‘ devam eden bir atâ. Bu kayıt, ya فَفِى الْجَنَّةِ خَالِدٖينَ فٖيهَا'dan hâl veya مَا شَٓاءَ رَبُّكَ'den temyizdir. Cennetin hâli olduğu takdirde na‘îm-i cennetin ‘adem-i inkıtâ‘ında sarihtir. Nitekim اُكُلُهَا دَٓائِمٌ وَظِلُّهَا [er-Ra‘d 13/35][3] kavl-i kerîmi de bunu müeyyiddir. Temyiz olduğu takdirde ise cennetin fevkinde olan ve müstesnâ bir surette meşiyyet-i ilâhiye ta‘alluk eden na‘îm-i rıdvânın ‘adem-i inkıtâ‘ında bilhassa sarih ve aynı zamanda cennetin ‘adem-i tenâhîsine de işaret olur. Zira bundan anlaşılır ki âhirette behemehâl böyle lâyenkatı‘ bir atâ vardır. O hâlde buna mukabil munkatı‘ olanlar dahi olsa bile gayr-i munkatı‘ bir atânın tahakkuku âlem-i âhiretin kendisinin lâyetenâhî ve ebedî olmasını iktizâ eder. Bu ise cenneti muhît olan âhiret semâvât ve

---

1 B +"bu".
2 "Nice yüzler o gün ışılar parlar. Rabbine nâzır."
3 "…yemişleri dâim, sâyesi de…"

arzının ilâ gayri'n-nihâye devamı demek olur. Binâen'aleyh عَطَٓاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ işaretiyle مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ'ın ebediyetini tefsir eder. Ve o hâlde âyetteki مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ kaydının da ilâ gayri'n-nihâye demek olduğu anlaşılır ki ale'l-umûm nusûstaki اَبَدًا kayıtları da bunda zâhirdir. Binâen'aleyh 'adem-i inkıtâ' kaydının ikinci âyette tasrih edilmesinden dolayı bazılarının sevap ebedî fakat azab umûmiyetle munkatı' olacaktır zannetmeleri doğru değildir. Velhâsıl ber vech-i bâlâ naklolunan kıssalar ve bu hisseler[1] tezekkür ve tefekkür olununca anlaşılır ki sûrenin baş tarafında geçtiği vechile مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا [11/15] kısmından olanlar ecel-i ma'dûd olan dünyada nasipleri ne ise onu tamamen alırlar. Sonra da لَيْسَ لَهُمْ فِي الْاٰخِرَةِ اِلَّا النَّارُ [11/16] kendilerine ateşten başka bir şey kalmaz. Böyle ebeden bedbahttırlar. Bunlara mukabil اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاَخْبَتُوٓا اِلٰى رَبِّهِمْ [11/23] kısmından olanlar da [2826] اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ'durlar [11/23], böyle ebediyen mes'ud ve bahtiyardırlar. İşte iki fırka arasındaki fark bu kadar büyüktür. Bir de şakīlerin Firavunları ve Firavunların yakın avanesi gibi, sa'îdlerin de enbiyâsı ve sıddîkîni gibi her iki ferîkın ileri gelenleri vardır ki azab ve sevapları o nisbette umûmdan farklıdır. Şakīlerin rüesâsına Allah teâlâ'nın ehl-i[2] cehennem içinde sûret-i mahsûsada bir istisnâ ile dilemiş olduğu öyle bir azab vardır ki bunun dehşet-i âlâmı ateş ile bile ifade ve ihsas edilemez. Binâen'aleyh bunlar ale'l-umûm bedbahtlardan daha bedbahttırlar. Sa'îdlerin pîşvâlarına[3] da Allah teâlâ'nın ehl-i cennet içinde sûret-i mahsûsada bir istisnâ ile dilemiş olduğu öyle bir saadet vardır ki مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ، وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ، وَلَا خطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ[4] olan bu saadete cennet tâbiri bile az gelir. Bu artık bütün nimetlerin, istihkākların fevkinde mahz-ı fazl-ı rabbânî olan bir atâ-i gayr-i meczuzdur. Binâen'aleyh buna nâil olacak olanlar, bahtiyarların bahtiyarlarıdırlar.

---

1 B: "kıssalar".
2 B -"ehl-i".
3 B: "pîşvâları".
4 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8.

Şimdi mâzîdeki o kıssalar, istikbaldeki bu âkıbetler mâlumun[1] olunca yâ Muhammed {فَلَا تَكُ فٖى مِرْيَةٍ مِمَّا يَعْبُدُ هٰٓؤُلَٓاءِ} artık şunların: şu yukarıdaki müşriklerin mâbud tanıdıkları şeylerden hiçbir şüphen olmasın ❁ hepsi boştur {مَا يَعْبُدُونَ اِلَّا كَمَا يَعْبُدُ اٰبَٓاؤُهُمْ مِنْ قَبْلُ} bundan evvel ataları nasıl tapıyor idiyseler bunlar da ancak öyle taparlar ❁ yani bâlâda beyan olunduğu üzere [11/101] فَمَٓا اَغْنَتْ عَنْهُمْ اٰلِهَتُهُمُ الَّتٖى يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ شَیْءٍ... إلخ mantûkunca bunların selefleri putlara tapmaktan nasıl zarardan başka bir fâide görmedilerse bunlar da tıpkı öyledir. {وَاِنَّا لَمُوَفُّوهُمْ نَصٖيبَهُمْ غَيْرَ مَنْقُوصٍ} Ve elbette biz bunların nasiplerini eksiksiz olarak kendilerine îfâ edeceğiz ❁ yani ecellerine kadar hayât-ı dünyadan kısmetlerini, sonra da[2] müstahik oldukları cezâlarını vereceğiz.

[2827]

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فٖيهِۜ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِىَ بَيْنَهُمْۜ وَاِنَّهُمْ لَفٖى شَكٍّ مِنْهُ مُرٖيبٍ ﴿١١٠﴾ وَاِنَّ كُلًّا لَمَّا لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ اَعْمَالَهُمْۜ اِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ ﴿١١١﴾ فَاسْتَقِمْ كَمَٓا اُمِرْتَ وَمَنْ تَابَ مَعَكَ وَلَا تَطْغَوْاۜ اِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿١١٢﴾ وَلَا تَرْكَنُٓوا اِلَى الَّذٖينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُۙ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ اَوْلِيَٓاءَ ثُمَّ لَا تُنْصَرُونَ ﴿١١٣﴾ وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ طَرَفَىِ النَّهَارِ وَزُلَفًا مِنَ الَّيْلِۜ اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّـَٔاتِۜ ذٰلِكَ ذِكْرٰى لِلذَّاكِرٖينَۚ ﴿١١٤﴾ وَاصْبِرْ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُضٖيعُ اَجْرَ الْمُحْسِنٖينَ ﴿١١٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Kasem olsun ki Mûsâ'ya kitabı verdik de onda ihtilâf edildi. Rabbinden bir kelime sebk etmiş olmasa idi elbette aralarında hüküm verilmiş bitmişti, ve her hâlde onlar bundan kuşkulu bir şek içindedirler (110). Ve hakikat her biri öyle kimselerdir ki lâbüd Rabbin kendilerine amellerini tamamıyla ödeyecektir; çünkü O her ne yapıyorlarsa habîrdir (111). Onun için emrolunduğun gibi doğruluk et, sen ve beraberinde tevbe

1 B: "mâlum".
2 B -"da".

[2828] eden de; aşırı gitmeyin, çünkü O her ne yaparsanız basîrdir (112). Ve zulmedenlere meyl etmeyin ki size ateş dokunur, ve Allah'tan başka velîleriniz de yoktur, sonra kurtulamazsınız (113). Hem namaz kıl gündüzün taraflarından ikisinde ve gecenin gündüze yakın saatlerinde, çünkü hasenât seyyiâtı giderir. Bu, idraki olanlara bir öğüttür (114). Ve sabret zira Allah muhsinlerin ecrini zâyi' etmez (115).

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ} Kasem olsun ki Mûsâ'ya dahi kitap verdik de onda ihtilâf edildi ❁ yani merak etme yâ Muhammed! Yalnız sana ve sana verilen Kur'ân'a karşı ihtilâf çıkarılmıyor. Bâlâda beyan olunduğu üzere Firavun'a galebe eden Mûsâ'ya da kitap verildiği zaman ümmeti olan Benî İsrâil tarafından ihtilâf çıkarıldı. Hâlbuki Mûsâ'ya Tevrat'ın nüzûlü Firavun'un ve avanesinin garkından ve Benî İsrâil'in halâsından sonra olmuştu. Bu suretle Benî İsrâil Tevrat'tan evvel bunları görmüş ve Mûsâ'nın risaletini kabul etmiş oldukları hâlde bile Tevrat nâzil olunca hepsi derhâl iman edivermediler de onun Allah'tan olup olmadığında ihtilâf ettiler. Kimi iman etti kimi etmedi de neler oldu (*Sûre-i A'râf'a ve Bakara'ya bak*). Sana ise evvelâ kitap nâzil oluyor, binâen'aleyh sana verdiğimiz Kur'an hakkında kavminden birtakımlarının "bir kenz indirilse ya veya beraber bir melek gelse ya", "onu sen uyduruyorsun" diye küfrederek ihtilâf çıkarmalarına ehemmiyet verme {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ} eğer Rabbinden bir kelime sebk etmiş olmasa idi ❁ yani hasbe'l-hikme bir ecel takdir buyurmamış olsa idi {لَقُضِىَ بَيْنَهُمْ} derhâl aralarında kazâ yapılırdı ❁ yani kavminden ihtilâf edenlerin hemen şimdiden aleyhlerinde[1] hüküm verilir, icrâ edilir, işleri bitirilirdi. {وَاِنَّهُمْ لَفٖى شَكٍّ مِنْهُ مُرٖيبٍ} Ma'amâfîh şüphe yok ki onlar [2829] ondan dolayı her hâlde mürîb bir şek içindedirler. ❁ Yani sûrenin başında geçtiği üzere "Kur'ân'ı Muhammed kendisi uydurdu" diye küfreden muhalifler yaptıkları bu iftiraya kendileri bile inanmazlar. Kur'an'dan dolayı onlar öyle büyük bir şek içindedirler ki bu şekleri kendilerini ittiham etmektedir. {وَاِنَّ كُلًّا}

---

1 B: "aleyhlerine".

Ve hiç şüphe yok ki herbiri [1]{لَمَّا} o takımdandır ki {لَيُوَفِّيَنَّهُمْ رَبُّكَ اَعْمَالَهُمْ} amellerini Rabbin kendilerine her hâlde tevfiye edecektir. ❁ İşlerini bitirecek, yaptıklarını başlarına vuracaktır. Yani bunların hepsi مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ اِلَيْهِمْ اَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ. اُولٰٓئِكَ الَّذٖينَ لَيْسَ لَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [Hûd 11/15-16] âyetleriyle hâl ve âkıbetleri beyan olunan ve yalnız dünya hayat ve ziyneti peşinde koşan körler kısmındandır[2]. Şek ve ihtilâfları hep ağrâz-ı dünyeviyeden nâşîdir. Birkaç gün şek ve ihtilâf içinde ne yapacaklarsa yapacaklar, dünyadan ne alacaklarsa alacaklar ve sonra bütün amellerinin bâtıl olduğunu görecek, yaptıklarının cezâsını çekeceklerdir. {اِنَّهُ بِمَا يَعْمَلُونَ خَبِيرٌ} Çünkü O -Rabbin- her ne yapıyorlarsa habîrdir. ❁ Hiçbirisini cezâsız bırakmaz. {فَاسْتَقِمْ كَمَٓا اُمِرْتَ} Binâen'aleyh sen, emrolunduğun gibi dosdoğru ol: bi-hakkın istikāmet yap. ❁ Bu emrin "fa" ile mâkabline tertib ve tefrî'i şu meâli ifade eder: Sen her hususta istikāmetle me'mursun ve senin her işte sırât-ı müstakīm üzere gidip Kur'an'da emrolunduğun umûmî ve husûsî bütün vezâifini emrolunduğun gibi tam bir istikāmetle yapman ve bu suretle vahy-i Hakk'a tamamen ittibâ' edip Kur'an'daki ahkâm ve ahlâka bilfiil bir numûne-i istikāmet olmandır ki hakkında hiçbir şüpheye mahal [2830] bırakmayacak, sıdk-ı risaletine ve hüsn-i muvaffakiyetine en büyük hüccet ve burhan olacaktır. Onun için sen, muhaliflerin lafına bakma, onları Allah'a bırak da gerek sâir mü'minlerle müşterek olan akāid ve a'mâle müte'allik vezâif-i âmmende[3] ve gerek bilhassa vezâif-i nübüvvetten olmak hasebiyle münhasıran sana teveccüh eden vezâif-i mahsûsanda emrolunduğun gibi kemâl ile bir istikāmet yap ve binâen'aleyh sûrenin başında فَلَعَلَّكَ[4] تَارِكٌ بَعْضَ مَا يُوحٰٓى اِلَيْكَ وَضَٓائِقٌ بِهٖ صَدْرُكَ... الآية [11/12] geçtiği üzere vahyolunan emir, ne kadar ağır olursa olsun ne teblîğini ne icrâsını hiçbir müşkil karşısında terk etmeyip emrolunduğun gibi dosdoğru îfâda devam et.

---

1 Burada لَمَّا, لَمَمًّا muhaffefidir* ki aslı لَمَنْ مَا'dır. Nitekim tahfif ile لَمَا kırâati de bunu müeyyiddir [Müellifin notu].
* M: "Burada لَمَمًّا, لَمَّا muhaffefidir".

2 B: "kısmındandırlar".

3 B: "âmmede".

4 M ve B: "ولعلك".

İbn Abbas demiştir ki: "Cemî'-i Kur'an içinde Resûlullah'a bu âyetten eşed ve eşak bir âyet nâzil olmamıştır. Ve onun içindir ki Aleyhissalâtü vesselâm شَيَّبَتْنِي هُودُ وَأَخَوَاتُهَا 'Hûd ve emsâli beni kocalttı'[1] ve bazı rivayette: شَيَّبَتْنِي سورة هُود buyurmuştur."[2] Demek ki hakka vusûl için istikāmetten başka yol olmadığı gibi her hususta kemâl-i istikāmet kadar yüksek bir makam ve onun kadar zor hiçbir emir yoktur. Herhangi bir gaye olursa olsun ona vusûlün en kısa yolu tarîk-ı istikāmet olmakla beraber evvelâ her işte vâhid olan nokta-i istikāmeti tâyin etmek zor, sâniyen muhtelif noktaların alâkasından sıyrılıp da sarsılmadan ve dosdoğru o noktaya yürümek daha zor, sâlisen vâsıl olduktan sonra aynı istikāmette hiç eğilmeden devam ve sebat edebilmek büsbütün zordur. Ma'ahâzâ şunu ihtar[3] etmeliyiz ki bu âyette Resûlullah'a "beni kocalttı" dedirtecek kadar zor gelen cihet emr-i istikāmetin asıl kendisine ta'alluk eden kısmından ziyade ümmetine ta'alluk eden kısmıdır. Zira buyuruluyor ki:

{وَمَنْ تَابَ مَعَكَ} Seninle beraber tevbe edenler de ❁ yani şirkten tevbe edip de imanda sana iştirak ederek maiyyetinde bulunan, Müslüman olan her kimse de senin gibi müstakīm olsun {وَلَا تَطْغَوْاؕ} ve azmayın ❁ [2831] Yani Allah'ın tâyin ettiği hududdan çıkmayın, istikāmet haddinden[4] inhiraf edip de ifrat veya tefrîte sapmayın, aşırı gitmeyin ey Müslümanlar {اِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ} çünkü O -Rabbin- bütün yapacağınıza basîrdir. ❁ Ona göre mükâfat veya mücâzat eder. {وَلَا تَرْكَنُوٓا اِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا} Ve zulüm etmiş olanlara rükûn etmeyin ❁ yani herhangi bir zulüm, bir haksızlık yapmış olanlara yaklaşmak, müdâhene etmek şöyle dursun meyil bile etmeyin {فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ} ki size ateş dokunur {وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ اَوْلِيَٓاءَ} Allah'tan başka velîleriniz de yoktur {ثُمَّ لَا تُنْصَرُونَ} sonra mansur olmazsınız ❁ Allah'ın nusretine nâil olamaz, dokunacak ateşten kendinizi kurtaramazsınız.

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 463. Krş. Tirmizî, Tefsîr, 56:
قال ابن عباس: ما نزلت على رسول الله في جميع القرآن آية كانت أشد ولا أشق عليه من هذِه الآية؛ ولذلك قال لأصحابه حين قالوا له: لقد أسرع إليك الشيب. فقال: «شيبتني هود وأخواتها»

2 Dârekutnî, *el-İlel*, thk. Mahfûzu'r-Rahman Zeynullah es-Selefî, Riyâd: Dâru't-Taybe, 1405/1985, I, 209.

3 B: "itiraf".

4 B: "hudûdundan".

{وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ} Ve salâtı ikāme et ❁ namaz kıldır {طَرَفَيِ النَّهَارِ وَزُلَفاً مِنَ الَّيْلِ} gündüzün iki tarafında ve geceden zülfelerde ❁ yani gündüzün başlıca tehavvül saatlerinin ikisinde ve gecenin gündüze yakın saatlerinde.

"**Zülef**" "zülfe"nin cem'i ve Arabîde cem'in ekalli üç olduğu için bununla ikisi gündüz tarafında, üçü de geceden olmak üzere tam beş vakit namaz emredilmiş olduğu zâhirdir. Gündüz namazlarının kıraatinde cehr meselesinde sabah namazı gece namazlarından ma'dûd olduğuna nazaran "tarafeyi'n-nehâr"dan murad öğle ve ikindi, "zülefen mine'l-leyl" de akşam, yatsı, sabah olmak lâzım gelir ki اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِۜ اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُوداً [el-İsrâ 17/78][1] da böyledir. Bu suretle öğle ve ikindiye "tarafeyi'n-nehâr" tesmiyesinin vechi şudur: Sabah gündüzün kökü, Güneş'in tulû'undan zevâline kadar da gövdesi, zevalden sonra öğle ve ikindi de gurûbuna kadar tehavvülâtının bariz hadleri olan [2832] taraflarıdır. Şer'an da gündüzün sabah, öğle, ikindi olmak üzere başlıca üç tarafı vardır. Nitekim diğer bir âyette اَطْرَافَ النَّهَارِ [Tâhâ 20/130] buyurulmuştur. Sabah namazı Güneş doğmadan evvel olduğu cihetle sabah ve akşam "zülefen mine'l-leyl"de dâhil olunca gündüz namazına iki taraf kalmış olur. Ma'amâfîh ale'l-ıtlâk "tarafeyi'n-nehâr" tâbiri gündüzün iki ucu veya ortasının iki yanı mânasında zâhir ve nehâr-ı şer'î fecirden muteber olduğu için ekser ulemâ, bunun وَسَبِّحْ[2] بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا [Tâhâ 20/130][3] mânasında olarak sabah ve ikindi olması lâzım geleceğine kāil olmuşlardır. Lâkin bu surette başka âyetlerde musarrah olan[4] öğleyin bu âyette zikredilmemiş olur. Sâhib-i *Keşşâf* gibi birçokları da bir tarafı zevalden evveli, bir tarafı da zevalden sonrası yani gudüv ve aşiy mânasına hamletmişlerdir ki taraf-ı evvelinde sabah namazı taraf-ı sânîsinde öğle ve ikindi namazları

---

1 "Güneş'in kaymasından gecenin kararmasına kadar namazı güzel kıl, bir de kıraatıyla mümtaz olan sabah namazını, zira sabah Kur'ân'ı hakikaten meşhuddur (şuhûda mazhardır)."

2 M ve B: "فسبح".

3 "…Rabbine hamd ile tesbih eyle, Güneş doğmadan evvel ve batmadan evvel…"

4 M: "olun".

olmak üzere tarafey-i nehârda üç namaz bulunmuş olur.[1] Bu suretle "tarafeyi'n-nehâr" diğer bir âyetteki اَطْرَافَ النَّهَارِ'ı tazammun eder. Ve sabah namazı onun biri olur. Ve binâen'aleyh gündüzün iki tarafında üç namaz bulunursa "zülefen mine'l-leyl" cem'i dahi lâekal üç namazın farziyetini îcab ettiğinden farz namazların beş değil altı olması iktizâ eder ki bunun biri Peygamber hakkında وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِه۪ نَافِلَةً لَكَ [el-İsrâ 17/79][2] mûcebince fazla olarak farz olan teheccüd, ümmet hakkında da vitir namazı olmuş olur. Nitekim وَمِنْ اٰنَٓائِ الَّيْلِ فَسَبِّحْ وَاَطْرَافَ النَّهَارِ [Tâhâ 20/130][3] cemi'leri de lâekal altıyı tazammun eder. Şu kadar ki beş, vücûh ile kat'î, altıncısı[4] muhtemil bulunduğu cihetle vitir, farz-ı i'tikādî değil farz-ı amelî, ta'bîr-i âharla vâcib olmuştur. Fi'l-vâki' mutlak surette gündüzün iki tarafı denildiği zaman sabah ve ikindi,[5] hatta sabah ve akşam tebâdür ederse de burada bu iki tarafın mukabili olan "zülefen mine'l-leyl"den olmadığı da zâhir bulunmak karînesiyle "tarafeyi'n-nehâr" gündüzün iki ucu veya ortasının iki yanı demek olmayıp örfte başlıca üç sayılan etrâf-ı nehârdan ikisi demek olması bizce [2833] bi'l-vücûh şâyân-ı tercihtir. Gündüzün taraflarından iki taraf: öğle, ikindi ve geceden üç zülfe: akşam, yatsı, sabah, tam beş vakit namazdır ki ikāmet ve cemaatle kılınır. İkāmet sünnet, cemaat vâcibdir.

Hâsılı bu beş vakit namazı ikāme et {اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّـَٔاتِ} zira bu bir hakikat ki hasenât, seyyiâtı giderir. ۞ Yani her namaz bir hasenedir, hasenâta devam edildikçe seyyiât-ı sâbıka silinir silinir gider, bu muhakkaktır. Binâen'aleyh namaza devam edildikçe arada hasbe'l-beşeriyye insanların ale'l-ekser hâlî kalamayacakları bazı seyyiât yapılmış ise onlar silinir silinir gider, beş vakit namaz arada vâki' olan küçük

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, 434:
«طَرَفَيِ النَّهارِ» غدوة وعشية «وَزُلَفاً مِنَ اللَّيْلِ» وساعات من الليل وهي ساعاته القريبة من آخر النهار، من أزلفه إذا قربه وازدلف إليه، وصلاة الغدوة: الفجر. وصلاة العشية: الظهر والعصر، لأنّ ما بعد الزوال عشيّ. وصلاة الزلف: المغرب والعشاء.

2 "Geceden de sana mahsus fazla bir namaz olarak uykudan kalk, Kur'an ile teheccüd kıl…"

3 "…Gece saatlerinde de tesbih et gündüzün etrafında da…"

4 B: "altıncı".

5 B +"ve".

günahlara keffaret olur. Nitekim bir hadîs-i şerîfte de vârid olmuştur ki الصلوة إلى الصلوة كفارة لما بينهما ما اجتنب الكبائر "namaz, namaza kadar aralarındakine keffarettir, kebâirden ictinab ettikçe".[1] Bundan başka الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ [el-Ankebût 29/45][2] olduğundan namaza devam edildikçe ale'l-umûm seyyiâta karşı hiss-i nefret uyanır. Bu suretle namaz, kebâirden ictinâba ve şayet sebk etmiş kebîre[3] varsa onda nedâmet ve tevbeye de sâik olur.

{ذٰلِكَ} O ❁ namaz yahut فَاسْتَقِمْ emrinden buraya kadar olan hitâbe {ذِكْرٰى لِلذَّاكِرِينَ} ehl-i zikre bir tezkirdir. ❁ Yani aklı başında olanlara bir muhtıra ve bir vaazdır. Bu âyetlerde emirler, nehiyler bakınız ne kadar şâyân-ı dikkattir: Emirler فَاسْتَقِمْ كَمَٓا اُمِرْتَ [11/112], وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ [11/114] diye zâhiren müfred olarak Resûlullah'a hitab edilmiş, hâlbuki mâna itibariyle emir, umûma yapılmıştır. Nehiylerde hitab ise وَلَا تَطْغَوْا [11/112], وَلَا تَرْكَنُٓوا اِلَى الَّذٖينَ ظَلَمُوا [11/113] diye ümmete tevcih edilmiştir. Ne dakīk ve latiftir ki hayr olan fiillerde Peygamber muhatap tutulmuş da ümmete ondan sirayet ettirilmiştir. Mahzur olan fiillerden nehye gelince de Peygamber'e hitabdan udûl olunup ümmete geçilmiş ve bunun Peygamber'e [2834] ancak ümmeti dolayısıyla zımnî bir ta'alluku olduğu anlatılmıştır. Çünkü ilm-i usûlde beyan olunduğu üzere bir fiilden nehiy, o fiilin muhatabdan vukū'u melhuz ve mutasavver olmasına mütevakkıftır. Vukū'u muhtemil olmayan fiil, nehyedilmez. Bunun için لَا تَطْغَوْا، وَلَا تَرْكَنُوا nehiylerinin Peygamber'e tevcih edilmeyip de ümmete hitab edilmesinde bunların Peygamber hakkında asla melhuz ve muhtemil olmadığını ve binâen'aleyh ona istikāmet emrinin istikāmette devam ve sebâtını temin demek

---

1 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* III, 547:

عبد الرزاق، عن معمر، عمن سمع أنسا يقول: إن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «الجمعة إلى الجمعة، والصلوات الخمس كفارات لما بينهن ما اجتنبت الكبائر»، قال: فقال رجل: يا نبي الله، أتكفر الجمعة إلى الجمعة، قال: «نعم، وزيادة ثلاثة أيام».

Müslim, Tahâret, 14-16:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الصلاة الخمس، والجمعة إلى الجمعة، كفارة لما بينهن ما لم تغش الكبائر.

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: الصلوات الخمس، والجمعة إلى الجمعة، ورمضان إلى رمضان، مكفرات ما بينهن إذا اجتنب الكبائر.

2 "…Sahih namaz edepsizlikten ve uygunsuzluktan nehyeder…"

3 B: "kebâir".

olduğunu ve fakat ümmette istikāmesizliğin[1] ve zalemeye meylin imkân ü ihtimâli bulunduğunu bir ihtar vardır. Ve işte Peygamber'e شَيَّبَتْنِي سورة هُود dedirten de âyetin bu dakīk belâgatiyle ümmetin istikāmetinde öyle bir tehlikenin melhuz olmasıdır. ذٰلِكَ ذِكْرٰى لِلذَّاكِرِينَ O hâlde bunlara iyi dikkat et {وَاصْبِرْ} ve sabreyle ❁ bu emirlerin îfâsında müsâdif olacağın acılara katlan ve zâlimlere karşı nusreti acele etmeyerek bekle {فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِينَ} çünkü Allah, muhsinlerin ecrini zâyi' etmez, bu muhakkak. ❁ Görülüyor ki bununla Sûre-i Yûnus'un âhirindeki وَاتَّبِعْ مَا يُوحٰٓى اِلَيْكَ وَاصْبِرْ [10/109] emrine bir daha basılarak burası o icmâlin bir tafsil ve tavzîhi olduğu anlatılmıştır. Bunun üzerine ümem-i sâbıkaya olan azâb-ı istîsâlin sebepleri telhis olunarak ümmeti tenvir ve Resûlullah'ı tesliye siyâkında buyuruluyor ki:

فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ اُولُوا بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِى الْاَرْضِ اِلَّا قَلِيلًا مِمَّنْ اَنْجَيْنَا مِنْهُمْۚ وَاتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا مَٓا اُتْرِفُوا فِيهِ وَكَانُوا مُجْرِمِينَ ﴿١١٦﴾ وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا مُصْلِحُونَ ﴿١١٧﴾ وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ اُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَۙ ﴿١١٨﴾ اِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَۜ وَلِذٰلِكَ خَلَقَهُمْۜ وَتَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ ﴿١١٩﴾

[2835] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi sizden evvelki karnlardan bakıyye sahipleri yeryüzünde fesaddan nehyeder olsalardı; lâkin onlardan necâta erdirdiğimiz[2] pek az kimselerden başka yok. O zulmetmekte bulunanlar ise şımartıldıkları refahın ardına düştüler ve hep mücrim oldular (116). Rabbin de o memleketleri ahâlisi muslihler iken zulm ile helâk edecek değildi ya (117). Hem Rabbin dileseydi elbet bütün o nâsı bir tek ümmet yapardı, hâlbuki ihtilâf edip duracaklardır (118). Ancak Rabbinin rahmetiyle yarlığadığı kimseler müstesnâ ve onun içindir ki onları halk etti ve

---

1 B: "devam ve sebatsızlığın".
2 B: "erdirdiklerimiz".

Rabbinin şu kelimesi tamam oldu: Ahdim olsun cehennemi cinlerden ve insanlardan tamamen dolduracağım (119).

{فَلَوْلَا كَانَ مِنَ الْقُرُونِ مِنْ قَبْلِكُمْ اُو۫لُوا بَقِيَّةٍ يَنْهَوْنَ عَنِ الْفَسَادِ فِى الْاَرْضِ} Şimdi sizden evvelki kurûndan yeryüzünde fesaddan nehyeder bakıyye sahipleri bulunsa idi ❁ yani Mûsevî Îsevî gibi eski dinlere mensup olanlardan bekāya hizmet eder [2836] dindar, hayra yarar faziletli cemiyetler bulunsa idi de arzda fesâda mâni‘ olsalardı... {اِلَّا قَل۪يلًا مِمَّنْ اَنْجَيْنَا مِنْهُمْ} Lâkin içlerinden necat verdiğimiz pek az kimselerden başka yok {وَاتَّبَعَ الَّذ۪ينَ ظَلَمُوا[1]} zulmedenler ise ❁ yani o ekalliyet-i nâciyeyi dinlemeyip bilfiil fesad yaparak veya nehyi terk ederek kendilerine zulmetmiş, helâklerine sebep olmuş olanlar ise {مَٓا اُتْرِفُوا ف۪يهِ} refah ile zevk arkasına düştüler {وَكَانُوا مُجْرِم۪ينَ} ve hep mücrim oldular. ❁ İşte mukaddemâ helâk olan akvâmın helâklerine sebep bu ikisidir. Birisi içlerinde fesaddan nehyedecek bir cemâ‘at-i fâzıla bulunmaması, varsa bile ekalliyette kalması, birisi de refahı bulunanların zevk ve safâ düşkünlüğü ve bu suretle halkın baştan çıkmasına sebep olmaları.

{وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا مُصْلِحُونَ} Yoksa ahâlisi muslihler -sâlih ve ıslâhkâr kimseler- iken memleketleri Rabbin bir zulüm ile helâk etsin, bu olmaz. ❁ Yani bir memleketin gerek idare eden ve gerek edilen ahâlisi zulm ü fesâda meydan vermez, sâlih ve ıslâhkâr kimseler iken Allah, herhangi bir zulüm ile o memleketi ihlâk edivermek ihtimâli yoktur. Allah, kendisi zulmetmekten münezzeh olduğu gibi ahâli ıslâhkâr olunca zulmedecek olanlar da meydan bulamaz. Ve buna yalnız sâlih olmak kâfi gelmez, muslih olmak da şarttır. Allah, memleketleri اَهْلُهَا مُصْلِحُونَ ehilleri muslih oldukları hâldedir ki bir zulüm ile ihlâk etmek ihtimâli yoktur. İhlâk-i Hak, ancak ehl-i memleketin ıslahtaki taksirleriyle zulm ü fesâdın meydan almasına sebebiyet verdikleri takdirdedir. Nitekim أَنَهْلِكُ وَفِينَا الصَّالِحُونَ؟ "içimizde sâlihler varken helâk olur muyuz" diye Resûlullah'tan sual ettiklerinde نَعَمْ، إِذَا كَثُرَ الْخَبَثُ "evet, hubüs çoğalırsa"

---

1 M ve B +"منهم".

cevâbını vermiştir.[1] (*Sûre-i Mâide'de* يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلَيْكُمْ اَنْفُسَكُمْۚ لَا يَضُرُّكُمْ مَنْ ضَلَّ اِذَا اهْتَدَيْتُمْ *[5/105],* [2837] *Sûre-i Enfâl'de* وَاتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَٓاصَّةً *[8/25] bak*) Bu âyetin bir nazîri de Sûre-i En'âm'da geçmişti. Fakat orada ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ [6/131] idi. Bir nazîri de Sûre-i Kasas'ta وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى حَتّٰى يَبْعَثَ فٖٓى اُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَاۚ وَمَا كُنَّا مُهْلِكِى الْقُرٰٓى اِلَّا وَاَهْلُهَا ظَالِمُونَ [28/59][2] gelecektir ki "gaflet"in mânasını ve muslihin mukabilini beyan ile bunların ikisini de tefsir eder.

{وَلَوْ شَٓاءَ رَبُّكَ} Ma'amâfîh Rabbin dilese idi {لَجَعَلَ النَّاسَ اُمَّةً وَاحِدَةً} elbette insanların hepsini bir ümmet yapardı ❁ وَمَا كَانَ النَّاسُ اِلَّٓا اُمَّةً وَاحِدَةً [Yûnus 10/19] mantûkunca bidâyeten hepsi bir Âdem ailesi, bir cemaat olduğu gibi sonra da dilese idi hepsini hakka hidâyet eder, İslâm'da ittifak ettirir, ihtilâfa imkân bırakmaz, hep bir millet, ehl-i tevhid bir cemaat yapardı {وَ} hâlbuki öyle yapmamış da {لَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ} ihtilâf edip duruyorlar. ❁ Demek hepsinin bir ümmet olmasını dilememiş, umûmuna tevhid ve istikāmeti emretmekle beraber ihtilâfa imkân bırakmış da muhtelif zevkler, dâ'iyeler, iradelerle hakka muhalefet edip duruyorlar {اِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَ} ancak Rabbinin rahmetine mazhar kıldıklar müstesnâ ❁ ki bunlar ihtilâf etmez, hakka muhalefet eylemez, tevhîd ü istikāmetten ayrılmaz bir ümmet olurlar {وَلِذٰلِكَ خَلَقَهُمْ} ve onun içindir ki onları halk etti ❁ yani ihtilâf etmeyip bir ümmet olmaları içindir ki o müstesnâları halk etti veya bu müstesnâlardan mâ'adâsını ihtilâf için halk etti, yahut hey'et-i mecmû'asını لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا [Hûd 11/7] hikmetiyle imtihan ve müsabaka tahakkuk etmek ve muhalif ve muvâfık ayrılmak üzere ihtilâf için halk etti {وَ} ve ❁ bu [2838] suretle ihtilâf edip duranlar hakkında {تَمَّتْ كَلِمَةُ رَبِّكَ} Rabbinin şu kelimesi tamam oldu: {لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ} Cinler ve insanlar; hepsinden cehennemi elbet dolduracağım. ❁ (*Sûre-i Bakara'da* تِلْكَ الرُّسُلُ *[2/253] sahifesine bak.*)

---

1 Buhârî, Enbiyâ, 10.

2 "Hem Rabbin memleketleri, ana noktasında kendilerine âyetlerimizi okur bir resul göndermedikçe helâk edici değildir, hem de Biz o memleketleri hep ahâlisinin zulümleri hâlinde helâk etmişizdir."

وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهٖ فُؤٰادَكَۚ وَجَٓاءَكَ فٖى هٰذِهِ الْحَقُّ وَمَوْعِظَةٌ وَذِكْرٰى لِلْمُؤْمِنٖينَ ﴿١٢٠﴾ وَقُلْ لِلَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْۜ اِنَّا عَامِلُونَۙ ﴿١٢١﴾ وَانْتَظِرُواۚ اِنَّا مُنْتَظِرُونَ ﴿١٢٢﴾ وَلِلّٰهِ غَيْبُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاِلَيْهِ يُرْجَعُ الْاَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِۜ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿١٢٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Peygamberlerin haberlerinden kalbini tesbit edeceğimiz her türlüsünü sana kıssa olarak anlatıyoruz, bu sûrede de[1] sana hak ve mü'minlere bir mev'ize ve tezkir geldi (120). İman etmeyenlere de de ki: "Siz yerinizde sayarak yapacağınızı yapın, her hâlde biz çalışıyoruz" (121). Ve gözetin, her hâlde biz gözetiyoruz (122). Bununla beraber göklerin yerin gaybı Allah'ındır. Emrin de hepsi O'na ircâ' olunur, yalnız O'na ibadet et ve O'na tevekkül kıl, Rabbin ne yaptığınızdan ve yapacağınızdan gāfil değil (123).

{وَكُلًّا نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الرُّسُلِ مَا نُثَبِّتُ بِهٖ فُؤٰادَكَ} Sana enbâ-i rusülden -yani [2839] peygamberlere müte'allik ehemmiyetli haberlerden- kalbini onunla tesbit edeceğimiz her türlüsünü naklediyoruz ve edeceğiz {وَجَٓاءَكَ فٖى هٰذِهِ الْحَقُّ} bunda -bu sûrede- de geldi sana hak ❁ hilâf ihtimâli olmayan mâ hüve'l-hak {وَ} aynı zamanda {مَوْعِظَةٌ وَذِكْرٰى لِلْمُؤْمِنٖينَ} mü'minler için bir mev'ize ve muhtıra. {وَقُلْ لِلَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ} İman etmezlere de de ki: {اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ} "hâlinize, kuvvetinize göre yapacağınızı yapın" ❁ yani sizin bütün gücünüz imansızlığa yetiyor. O imansızlıkla istediğiniz kâfirliği yapın bakalım {اِنَّا عَامِلُونَ} her hâlde biz âmiliz ❁ hakkı tasdik ve Rabbimizden gelen va'z u ihtârı kabul ederek iman ile çalışacağız {وَانْتَظِرُوا} ve gözleyin ❁ şu mü'minlere felâket gelecek diye imansızlıkla gözleyeceğinizi gözleyin durun {اِنَّا مُنْتَظِرُونَ} her hâlde biz gözlemekteyiz ❁ yani Rabbimizin vaadlerini ve sizin gibi imansızların başlarına gelen kötü âkıbetlere benzer bir âkıbetinizi iman ile gözlemekteyiz.

1 B -"de".

Böyle de, yâ Muhammed {وَ} bununla beraber {لِلّٰهِ غَيْبُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} semâvât ve arzın gaybı Allah'a mahsustur. ❁ Yani henüz ne yerde ne göklerde hazır olmayan gāibi bilmek de, îcad ve ihzar[1] etmek de Allah'a mahsustur. Bütün külliyyât ve cüz'iyyâtı, ma'dûmât ve mevcûdâtı, hâzırları ve gāibleri bilen ancak O'dur. O'na gizli kalacak hiçbir şey yoktur. {وَاِلَيْهِ يُرْجَعُ الْاَمْرُ كُلُّهُ} Ve emr, hepsi, ancak O'na ircâ' olunur. ❁ Şâhid ve gāibde hiçbir emr [2840] yoktur ki O'na dayanmadan hakkında bir hüküm verilmek mümkin olabilsin, O'na isnad olunmadan iki kere iki dört eder demek bile mümkin olmaz. {فَاعْبُدْهُ} Onun için O'na ibadet ve ubûdiyet et {وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ} ve O'na tevekkül eyle -her işte[2] emr ü hâkimiyeti O'na tefviz edip itimad eyle- yani ibadetsiz tevekkülün de fâidesi yoktur. Kulluğunu yap, emrini tut, öyle mütevekkil ol {وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ} Rabbin amellerinizin hiçbirinden gāfil değil. ❁ Görülüyor ki Sûre-i Hûd'un bu hâtimesiyle Sûre-i Berâe'nin hâtimesine beliğ bir teyid ve bundan sonra gelecek olan Sûre-i Yûsuf'a da bir temhid yapılmıştır.

1 B: "izhar".
2 B: "işinde".

[2841]

سُورَةُ يُوسُفَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَاِحْدَى عَشَرَةَ اٰيَةً

YÛSUF SÛRESİ

Bu sûre, Yûsuf aleyhisselâm'ın kıssası zikrolunan bir sûredir ki hepsi hicretten mukaddem nâzil olmuştur, Mekkiyedir. Nîsâbûrî tefsîrinde zikrolunduğuna göre hicret zamanında Mekke ile Medine arasında nâzil olduğu da söylenmiştir.[1]

Âyetleri: Yüz on birdir.

Kelimâtı: Bin yedi yüz altı.[2]

Hurûfu: Yedi bin yüz altmış altı.[3]

Fâsılası: ا،[4] ل، ر، م، ن harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Rivayet olunuyor ki Yehûd ulemâsı Mekke müşriklerinin rüesâsına "Benî İsrâil ne sebeple Mısır'a geçmişlerdi, Muhammed'e sorun bakalım ne diyecek" diye telkin etmişler, onlar da sormuş, bu sûre nâzil olmuştur.[5] Nitekim لَقَدْ كَانَ فِى يُوسُفَ وَاِخْوَتِهٖٓ اٰيَاتٌ لِلسَّٓائِلِينَ [12/7] âyetinde "sâilîn" tâbirinde buna işaret vardır. Muhammed İbn İshak'ın kavline göre de sebebi, Resûlullah'a kavminin yaptığı ezâdan dolayı Hazret-i Yûsuf'a kardeşlerinin yaptığı haset ve ezâyı ve buna mukabil Allah teâlâ'nın ikram ve ihsânını beyan ile tesliyettir.[6]

---

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* IV, 62:

وقيل نزلت فيما بين مكة الى المدينة وقت الهجرة.

2 Dânî 1076 (*el-Beyân,* s. 167); Fîrûzâbâdî 1776 (*Besâir*, I, 255); Nîsâbûrî 1746 (*Garâibu'l-Kur'ân*, IV, 62) olduğunu söyler.

3 Dânî 7043 (*el-Beyân,* s. 167); Fîrûzâbâdî ile Nîsâbûrî 7166 (*Besâir*, I, 255; *Garâibu'l-Kur'ân*, IV, 62) olduğunu söyler.

4 Fîrûzâbâdî fâsılalar arasında elif'i zikretmez (*Besâir*, I, 255), sûrede de gerçekten elif fâsılasına rastlanmamaktadır.

5 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 87:

ويروى أن علماءَ إليهود قالوا لِكُبَرَاءِ المشْرِكِين: سَلُوا محمداً لم انتقل آلُ يعقوبَ من الشام إلى مصر، وعن قصة يُوسُفَ فقال اللَّه عزَّ وجلَّ: «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا» ودليل هذا القول قولُه عزَّ وجلَّ: «لَقَدْ كَانَ فِي يُوسُفَ وَإِخْوَتِهِ آيَاتٌ لِلسَّائِلِينَ».

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 562:

عن ابن إسحاق، قال: إنما قصّ الله تبارك وتعالى على محمد خبر يوسف، وبَغْي إخوته عليه وحسدهم إياه، حين ذكر رؤياه، لما رأى رسول الله صلى الله عليه وسلم من بغي قومه وحسده حين أكرمه الله عز وجل بنبوته، ليأتسي به.

Sa'd b. Ebî Vakkās radıyallâhu anh'tan nakledildiğine göre de "Kur'an inzal olundu, üzerlerine bir zaman tilâvet buyurdu; لَوْ قَصَصْتَ عَلَيْنَا bize kıssa anlatsan" dediler. Binâen'aleyh bu nâzil oldu".[1]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓرٰ تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْمُب۪ينِ ﴿١﴾ اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٢﴾ نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ اَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ هٰذَا الْقُرْاٰنَۗ وَاِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِه۪ لَمِنَ الْغَافِل۪ينَ ﴿٣﴾

[2842] **Meâl-i Şerîfi**

Elif, lâm, râ. Bunlar işte âyetleridir sana o mübîn kitabın (1). Biz onu bir Kur'an olmak üzere Arabî olarak indirdik, gerek ki akıl erdiresiniz[2] (2). Sana bu Kur'ân'ı vahyetmemizle biz bir kıssa anlatıyoruz ki ahsenü'l-kasas, senin ise doğrusu bundan evvel hiç haberin yoktu (3).

{الٓرٰ} Elif, lâm, râ. ❁ (*Sûre-i Yûnus'a bak*). Elif, lâm, râ, Allahu a'lem bakınız içeriden gelip ağızlarda çalkanan o hecâ harfleri ne sırr-ı ilâhîdir! {تِلْكَ} Bunlar ❁ bu الٓرٰ yani bu sûre {اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْمُب۪ينِ} o mübîn kitabın âyetleridir.

"**Mübîn**" Sûre-i Hûd'da dahi geçtiği üzere أَبَانَ – يُبِينُ – إِبَانَه'den ism-i fâildir ki lâzım da müte'addî de olur. Lâzımdan "mübîn" nefsinde zâhir ve beyyin, yani haddizâtında ne olduğu açık, kendini beyâna kendisi kâfi olan demektir. Müte'addîsi de beyan edici, izhar edici, ayırt edici demek olur. Bir de lisânı gayet güzel, murâdını yerine göre dilediği gibi anlatır, fasih ve beliğ mânasına gelir ve Kur'ân-ı azîmüşşân hüdâ, nûr, furkan bir kitâb-ı hakîm, bir kitâb-ı mufassal olduğu gibi her mânasıyla bir kitâb-ı mübîndir de.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XV, 552-553:
عن سعد، قال: أنزل على النبي صلى الله عليه وسلم القرآن، قال: فتلاه عليهم زمانًا، فقالوا: يا رسول الله، لو قصصت علينا! فأنزل الله» (الر تلك آيات الكتاب المبين»، إلى قوله: «لعلكم تعقلون» الآية...

2 B: " edersiniz".

Evvelâ, bütün bülegā-yı Arabı ve hatta bütün ins ü cinni i'câzı[1] haysiyetiyle min indillah nâzil olmuş bir [2843] kitap olduğunu kendinden başka hiçbir delîle muhtaç olmayacak surette bizzat kendi mevcûdiyetiyle isbâta kâfi bir kitaptır. لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍۙ يَكَادُ زَيْتُهَا يُضٖٓيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ [en-Nûr 24/35][2] mezâkınca bu bizâtihi beyyin, bi't-tecribe sâbit, lâ-raybe-fîh bir mucizedir. Sâniyen ahkâm ve şerâyi', hafâyâ-yı mülk ü melekût, ahbâr-ı gaybiye, kısas-ı mâziye gibi usûl ve me'ârif-i dîniyeyi beyan eden bir kitaptır. Sâlisen hakkı bâtıldan, hayrı şerden, doğruyu eğriden, güzeli çirkinden ayırt eden bir kitaptır. Râbi'an lisânının kuvvet-i beyânı, hüsn-i ifadesi itibariyle de gayet parlak bir kitaptır ki bunun üç sebebi vardır: Birincisi lisânı Arabîdir, Arabî ise hurûf-ı hecâsındaki ciyâdet ve tamâmiyet,[3] kelimâtındaki itidal ve vüs'at, iştikākındaki asâlet ve âhenk ve tenevvü', kinâyâtında tezkîr ü te'nîs vesâire gibi îcaz içinde vuzûha hizmet eden furûk-ı dakīka, edevâtındaki kābiliyyet-i insicam ve kesret-i fevâid ve ale'l-husûs terkib ve i'râbındaki incelik ve vücûh-i iltimâ' hasebiyle ifâde-i merâma mevzû' lisanlar içinde en kuvvetli bir vâsıta-i beyandır. İkincisi Kur'an bu lisânın en açık, en güzel, en mümtaz lehçeleri üzerine nâzil olmuştur.

"**Arabî**" Araba mensup, "Arab" da "Arabî"nin ism-i cem'i olduğu gibi, bir de *Tefsîr-i Ebî Hayyân*'da ihtar olunduğu üzere "Arabe" ismi vardır ki İsmâil b. İbrâhim aleyhimesselâm'ın diyârı, nâhiye-i dârı demektir. Nitekim şâir:

وَعَرْبَةُ أَرْضٍ مَا يُحِلُّ حَرَامَهَا

مِنَ النَّاسِ إِلَّا اللَّوْذَعِيُّ الْحُلَاحِلُ

diye Resûlullah'ın Mekke'yi fethini anlatmış ve zarûret-i vezn için عَرَبَه'nin râ'sını sâkin kılmıştır. Bunun da nisbeti Arabîdir. Binâen'aleyh Kur'ân'ın Arabî olması ibtidâen buna da nisbet edilebilir ki Arabe diyârının lügatına

---

1 B: "i'câz".

2 "…Ne şarkîdir ne garbî, yağı hemen hemen ateş dokunmasa bile ziyâ verir…

3 Arabî elifbâ, diğer elsine-i şarkiye ve garbiyeden bazı harflerle mütemâyizdir. Bir de asıl lisân-ı Arabın harfleri mahreçlerinden zâtı ve sıfâtıyla söyleten bir tecvîdi vardır ki ilk evvel bunun kuvvet-i beyânında ehemmiyeti derkârdır. Hâlbuki birçok lisanlarda harfleri zayıf söylemek, çiğnemek zarâfet addolunur. Ve bundan o lisânın telaffuz ve imlâsında pek çok müşkilât hâsıl olur [Müellifin notu].
Bu dipnot B nüshasında yoktur.

[2844] mensup demek olur.[1] Üçüncüsü ve en mühimi[2] de nazm-ı Kur'an, lisân-ı Arabîye öyle yüksek bir nekāhat ve halâvet vermiş, öyle bedîʿ bir üslûb-i beyan ibdâʿ eylemiştir ki doğrudan doğru bir hüsn-i fıtrî olan bu bedîʿ üslûb-i beyan, bülegā-yı Arabı iʿcâzda başlı başına bir âmil olmuştur. İşte Kur'ân'ın lisânı beyânında böyle vücûh ile muzâʿaf bir kuvvet ve musaffâ bir hüsn-i mümtaz bulunmak mânasıyla da bir kitâb-ı mübîndir. Birinci mâna, bu dördüncü mânayı dahi müstelzim ise de bu haddizâtında Kur'ân'ın evsâf-ı mümtâzesinden birini teşkil eden bir maʿnâ-yı mahsustur. Ki burada birinci mâna tesbit olunmak için Muâz b. Cebel radıyallâhu anh'tan mervî olduğu üzere bilhassa bu dördüncü mânaya işaret olunmuştur. Demek ki تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْحَكِيمِ olan Sûre-i Yûnus ve كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ olan Sûre-i Hûd, Kur'ân'ın hikmet vasfıyla daha ziyade alâkadar olan âyetlerinden olduğu gibi, ilm-i te'vîl-i ehâdîs ile o hikmetlerin sûret-i tebeyyününe pek güzel bir misâl verecek olan ve onlar gibi hüsn-i ezelî lemhalarından bir remz ile başlayan Sûre-i Yûsuf da Kur'ân'ın daha ziyade hüsn-i beyan vasfıyla alâkadar olan âyetlerindendir. Onun için buyuruluyor ki:

{اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا} Hakikaten biz onu Arabî bir Kur'an olarak inzal eyledik ❁ yani yalnız mânasını değil, Arabî olan nazmıyla birlikte makrû' olarak indirdik {لَعَلَّـكُمْ تَعْقِلُونَ} ki taʿakkul edesiniz ❁ iyi anlayasınız veya aklınızı istiʿmâl edesiniz de şimdi ihtar olunacağı üzere bunun Allah'tan olduğunu bilesiniz.[3]

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 235:

وعَرَبَةُ ناحية دار إسماعيل بن إبراهيم عليهما الصلاة والسلام. قال الشاعر:

وعربة أرض ما يحل حرامها — من الناس إلا اللوذعي الحلاحل

ويعني النبي صلى الله عليه وسلم أحلت له مكة. وسكن راء عربة الشاعر ضرورة. قيل: وإن شئت نسبت القرآن إليها ابتداء أي: على لغة أهل هذه الناحية.

2 B: "kuvvetlisi".

3 Bundan anlaşılır ki Kur'ân'ın mânası iyi anlaşılmak ve mazmûnu ve meâli taʿakkul ve tedebbür olunmak matlûb-ı ilâhîdir. Ve binâen'aleyh Arabî bilmesi mümkin olmayanlara لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ [Âl-i İmrân 3/187] muktezâsınca kendi lisanlarıyla mümkin olduğu kadar beyan olunması da zarûrîdir. Fakat Kur'an tercemelerinin Kur'an olmasına imkân ve ihtimal yoktur. Çünkü Kur'an Arabîdir. Ancak Arabî olarak inzal buyurulmuştur. Bunun içindir ki Kur'an tercemelerine Kur'an tesmiye edilmesi, meselâ "Fârisî Kur'an", "Türkçe Kur'an" denilmesi اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ قُرْءٰنًا عَرَبِيًّا nassına küfr olacağını ulemâ ihtar ederler [Müellifin notu].

[2845] Yâ Muhammed {نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ اَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ هٰذَا الْقُرْاٰنَ} bu Kur'ân'ı sana vahyetmemizle en güzel kıssayı, veya kıssayı en güzel, sana biz naklediyoruz ❁ yani bu sûre, ahsenü'l-kasastır. Kıssa-i Yûsuf, لَقَدْ كَانَ فٖى يُوسُفَ وَاِخْوَتِهٖٓ اٰيَاتٌ لِلسَّٓائِلٖينَ [Yûsuf 12/7] mantûkunca haddizâtında çok ibretli pek güzel bir kıssa olduğu gibi bunun en güzel beyânı da bu sûrede, bu Kur'an'dadır. Hiçbir kitapta, hiçbir eserde bu kıssa bu kadar güzel bir surette nakl ü beyan edilmemiştir. Arabî bir Kur'an olarak inzal olunan o Kitâb-ı Mübîn'in âyetlerinden bir kısım olan bu sûre de sana Kur'an vahyiyle, yani nazm u mânası birlikte makrû' olarak vahyedilmiş bir Kur'an olduğu ve Kur'ân'ın hüsn-i beyânı bînazîr bulunduğu cihetle en güzel kıssa bu Kur'ân'ın vahyiyle ve ancak bu vahiy tarihinden itibaren sana anlatılmıştır ki bunu anlatan ancak Allah'tır. {وَاِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الْغَافِلٖينَ} Yoksa bu bir hakikat ki[1] bundan -bu vahiyden- evvel sen elbette gāfillerden idin. ❁ Kıssadan asla haberin yoktu, buna dair hiçbir şuura mâlik değil idin, ne aklına gelmişti ne hayâline, ne işitmiş ne düşünmüştün. Tamamen hâli'z-zihn bulunuyordun. Binâen'aleyh bu ne başka bir menba'dan ahz u intihal olunmuş bir nakil, ne de senin tarafından tasavvur ve tasvir olunmuş bir roman değil, senin hiç haberin yokken birdenbire sana gaybdan vahyolunmuş haberlerdendir. Hem sade bir vahy-i manevî ile yalnız mânası değil, hüsn-i beyânı bînazîr olan nazmıyla mânası birlikte makrû' olarak Kur'an vahyiyle vahyolunmuş gayb haberlerindendir.[2] Böyle bir hüsn-i beyan, böyle bir vahy-i makrû', böyle bir gayb haberi hiç şüphe yok ki bunların her biri ancak bir Allah vergisi olabilir. İmdi her biri bir delîl-i beyyin olan bu üç burhan ile bu âyetin ifade ve ihtar ettiği bu hakikati ta'akkul ederek bu güzel beyânı duyacak olanlara sûrenin âhirinde tasrih [2846] olunacağı üzere aklen ve naklen tebeyyün eder ki bu sûre ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الْغَيْبِ نُوحٖيهِ اِلَيْكَ'dir[3] [Yûsuf 12/102]. Bu Kur'an مَا كَانَ حَدٖيثًا يُفْتَرٰى[4]'dır [Yûsuf 12/111].

---

1 B -"ki".

2 B -"Hem sade bir vahy-i manevî ile yalnız mânası değil, hüsn-i beyanı bînazîr olan nazmıyla mânası birlikte makrû' olarak Kur'an vahyiyle vahyolunmuş gayb haberlerindendir".

3 M ve B: "تِلْكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الْغَيْبِ نُوحٖيهَا اِلَيْكَ'dir".

4 M ve B +"من دون الله".

"**Ahsenü'l-Kasas**" en güzel anlatış veya en güzel kıssa mânasına mef'ûl-i mutlak veya mef'ûl^ün bih olur.

Kāf'ın fethiyle "kasas" esasen masdardır. Ve asl-ı lügatta mânası bir şeyin izini tâkip ederek arkasına düşmektir. Nitekim فَارْتَدَّا عَلٰۤى اٰثَارِهِمَا قَصَصاً [el-Kehf 18/64] "izlerini tâkip ederek geriye döndüler" demektir. وَقَالَتْ لِاُخْتِهٖ قُصّيهِ'de [el-Kasas 28/11] قُصّيهِ izini tâkip et, arkasını bırakma demektir. Sâniyen bundan me'huz olarak tâkibe şayan bir haber nakl ü hikâye etmek mânasına gelir ki Türkçe "ayıtmak" ve bazı lehçelerde "ayırtmak" tâbir olunur. Sâlisen o anlatılan haber veya hikâyede masdar bi-ma'nâ mef'ûl, yani maksus mânasına "kasas" yahut "kıssa" denilir ki "kāf"ın kesriyle "kısas" bunun cem'idir.

Kıssa[1] da esasen izi tâkip olunmaya şâyan hâl ü şân mânasınadır. Bu münasebetle şehnâmeler gibi kaleme alınan, dillerde dolaşan hikâyelere de ıtlak olunur, ki Fârisîde "dâstân" veya "efsâne" denilir. Lisânımızda "destan" tâbiri şöhret-i şâyi'a itibariyle, "efsane" tâbiri de inanılamayacak[2] acayipliği itibariyle, "kıssa"[3] da ibreti haysiyetiyle müte'âreftir. Demek ki bir haber veya hikâyenin kıssa olabilmesi şâyân-ı tâkib ve tahrir bir haysiyeti hâiz olmasına mütevakkıftır. Bunun içindir ki edebiyatta kıssanın bir ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Bir hikâyenin dillerde dolaşacak bir destan veya efsane hâlini alması hüsn-i bâkīye delâlet eden bir fevkalâdelikle alâkadardır. Hüsn ise mebzul olamayacağından[4] cidden kıssa denilebilecek hikâyeler nâdir olur. Kıssaların hakīkīsi de hayâlîsi de vardır. Şüphe yok ki en güzel kıssalar hakīkī olanlar, hakīkī bir vâkı'anın hüsn-i bâkīye delâlet eden nikât-ı bedî'asıyla tasvîr-i belîği olanlar meyanındadır. Zira hüsn-i hakīkī dâima mâverâ-yı hayâldedir. Ve hayâlin hüsnü ancak hakikate bir remz ü misâl olması itibariyledir. Bir hüsn-i ma'sûmun sergüzeşt-i kemâli olan ve hüsn-i bâkī burhânını görmüş bir gözün [2847] hüsn-i fânî cilvelerine nasıl bir nazar-ı ihtikar

---

1 B: "Kısas".
2 B: "inanılmayacak".
3 B: "kısas".
4 B: "olmayacağından".

ile baktığını anlatan kıssa-i Yûsuf, gayb-ı haktan bir remz-i müteşâbih ile tecellîye başlayıp peyderpey inkişaf ederek meâlini bulmuş bir hakikatin beliğ bir beyânı ve aynı zamanda hüsn-i Muhammedînin bir remz-i ezel-nişânıdır. Hazret-i Yûsuf'un rüyası onun hüsn-i ma'sûmunun istikbalde münkeşif olacak meal ve mukadderâtına gayb-ı haktan nasıl bir remz ü misâl olmuş ise, bütün tafsîlâtıyla kıssa-i Yûsuf da hüsn-i Muhammedînin meâl-i ekmeline öyle bir remz-i mütekaddim olarak nâzil olmuş bir hakīkat-i gaybiyedir. Ve bilhassa bu haysiyetledir ki ahsenü'l-kasastır. Şöyle ki:

اِذْ قَالَ يُوسُفُ لِاَبِيهِ يَٓا اَبَتِ اِنّ۪ي رَاَيْتُ اَحَدَ عَشَرَ كَوْكَبًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ رَاَيْتُهُمْ ل۪ي سَاجِد۪ينَ ﴿٤﴾ قَالَ يَا بُنَيَّ لَا تَقْصُصْ رُءْيَاكَ عَلٰٓى اِخْوَتِكَ فَيَك۪يدُوا لَكَ كَيْدًاۜ اِنَّ الشَّيْطَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوٌّ مُب۪ينٌ ﴿٥﴾ وَكَذٰلِكَ يَجْتَب۪يكَ رَبُّكَ وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْو۪يلِ الْاَحَاد۪يثِ وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلٰٓى اٰلِ يَعْقُوبَ كَمَٓا اَتَمَّهَا عَلٰٓى اَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ اِبْرٰه۪يمَ وَاِسْحٰقَۜ اِنَّ رَبَّكَ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir vakit Yûsuf babasına "babacığım" dedi, "ben rüyada on bir yıldızla Güneş'i ve Kamer'i gördüm. Gördüm onları ki bana [2848] secde ediyorlar" (4). "Yavrum!" dedi, "rüyanı biraderlerine anlatma, sonra sana bir tuzak kurarlar, çünkü şeytan insana[1] belli bir düşmandır[2] (5). Ve işte öyle, Rabbin seni seçecek ve sana ehâdîsin te'vîlinden ilimler öğretecek, hem sana hem âl-i Ya'kūb'a nimetini bundan evvel ataların İbrâhim ve İshak'a tamamladığı gibi tamamlayacak, şüphe yok ki Rabbin[3] Alîm'dir, Hakîm'dir" (6).

{وَكَذٰلِكَ} Ve işte böyle ❁ rüyada gördüğün gibi o yüksek ve parlak ecrâm-ı semâviyenin sana secde etmesi misâline benzer bedî' bir ictibâ

1 B: "insanın".
2 B: "düşmanıdır".
3 B: "Rabbim".

ile {يَجْتَبٖيكَ رَبُّكَ} Rabbin seni ictibâ edecek ❁ Cenâb-ı kibriyâsı için ihtiyar edecek, derleyip toplayıp ıstıfâ ederek halkın en şereflilerinin en yüksek makamında bulunan zevâtın fevkinde parlak bir makama intihab eyleyecek. Yani rüya, istikbâlin bir misâlini görmektir. O misâl âleminde o büyük büyük ecrâm-ı ulviyenin sana musahhar olarak görünmesi temsil ve teşbih tarîkiyle şuna delâlet eder ki ileride Rabbin sana peygamberlik verecek ve büyük büyük âdemleri sana musahhar kılacak, boyun eğdirecek {وَيُعَلِّمُكَ مِنْ تَأْوٖيلِ الْاَحَادٖيثِ} ve sana ehâdîsin tevilinden ilim öğretecek ❁ nefiste hâdis olan ve vâkı'a cihet-i ta'alluku hafî bulunan sözlerin vâki'deki meallerini[1] tâyin etmek, yani rüya tâbir eylemek veya vahiy ve işârât-ı ilâhiyenin gavâmızını, ledünniyâtını anlamak veyahut hâdisâttan ileride varacağı hakikati anlamak[2] ilminden bir şanlı hisse verecek ve binâen'aleyh sen de benim bu söylediklerimin hakkiyetine muttali' olacaksın ve ilm-i kesbî ile değil ilm-i vehbî ile böyle tâbirler, tefsirler yapıp şan alacaksın. {وَيُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَعَلٰٓى اٰلِ يَعْقُوبَ} Hem sana hem âl-i Ya'kūb'a [2849] nimetini itmam eyleyecek {كَمَٓا اَتَمَّهَا عَلٰٓى اَبَوَيْكَ مِنْ قَبْلُ اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْحٰقَ} mukaddemâ iki atan İbrâhim ve İshak'a tamamladığı gibi ❁ ki nübüvvete muvaffak kılmış, dünya ve âhiret tam bir şeref ü şâna mazhar eylemiştir. İşte o rüyanın icmâlen tâbir ve tevili budur. Tafsîlen tevili ise ileride bilfiil vukū'ât ile olacaktır. {اِنَّ رَبَّكَ عَلٖيمٌ حَكٖيمٌ} Şüphe yok ki Rabbin bir alîmdir, bir hakîmdir. ❁ Her şeyi bilir: Olmuşu da bilir olacağı da bilir ve yaptığını ilim ve hikmetle yapar. Onun için kimin ictibâya lâyık olduğunu da bilir. Ve rüya hâdisesinde dahi mutlak bir ilim ve hikmet vardır. (*İleride gelecek olan* اِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ. قَالُٓوا اَضْغَاثُ اَحْلَامٍ *[12/43-44] bakıla*).

Fi'l-hakīka:

لَقَدْ كَانَ فٖى يُوسُفَ وَاِخْوَتِهٖٓ اٰيَاتٌ لِلسَّٓائِلٖينَ ﴿٧﴾

---

1 B: "mânalarını".

2 B -"veyahut hâdisâttan ileride varacağı hakikati anlamak".

Meâl-i Şerîfi

Şânım hakkı için Yûsuf ve biraderlerinde soranlara ibret olacak âyetler oldu (7).

{فِى يُوسُفَ وَاِخْوَتِهِ} Yûsuf ve biraderleri kıssasında ❁ ki rüyada on bir yıldız ile temsil[1] olunduğu üzere biraderleri on bir idi {اٰيَاتٌ لِلسَّٓائِلِينَ} yani ale'l-umûm ibret arayanlara birçok ibret delilleri bulunduğu gibi bilhassa bâlâda beyan olunduğu üzere Benî İsrâil'in Mısır'a ne sebeple geçtiğini sual eden sâillere, Mekke müşriklerine ve onlara telkīnâtta bulunan Yehûd ulemâsına risâlet-i Muhammediyeyi anlatacak alâmetler vardır.

Zira biraderleri:

[2850]

اِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَاَخُوهُ اَحَبُّ اِلٰٓى اَبِينَا مِنَّا وَنَحْنُ عُصْبَةٌۜ اِنَّ اَبَانَا لَفِى ضَلَالٍ مُبِينٍۚ ﴿٨﴾ اُقْتُلُوا يُوسُفَ اَوِ اطْرَحُوهُ اَرْضاً يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ اَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهٖ قَوْماً صَالِحِينَ ﴿٩﴾ قَالَ قَٓائِلٌ مِنْهُمْ لَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَاَلْقُوهُ فِى غَيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطْهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ اِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ ﴿١٠﴾ قَالُوا يَٓا اَبَانَا مَا لَكَ لَا تَأْمَنَّا عَلٰى يُوسُفَ وَاِنَّا لَهُ لَنَاصِحُونَ ﴿١١﴾ اَرْسِلْهُ مَعَنَا غَداً يَرْتَعْ وَيَلْعَبْ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴿١٢﴾ قَالَ اِنِّى لَيَحْزُنُنِى اَنْ تَذْهَبُوا بِهٖ وَاَخَافُ اَنْ يَأْكُلَهُ الذِّئْبُ وَاَنْتُمْ عَنْهُ غَافِلُونَ ﴿١٣﴾ قَالُوا لَئِنْ اَكَلَهُ الذِّئْبُ وَنَحْنُ عُصْبَةٌ اِنَّٓا اِذاً لَخَاسِرُونَ ﴿١٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Zira dediler ki: "Her hâlde Yûsuf ve biraderi babamıza bizden daha sevgili, biz ise[2] mutaassıb bir kuvvetiz, doğrusu babamız belli ki yanılıyor (8). Yûsuf'u öldürün yahut bir yere atın ki babanızın[3] yüzü size kalsın ve ondan sonra salâhlı bir kavim olasınız" (9). İçlerinden bir

1 B -"temsil".
2 B +"daha".
3 B: "babamızın".

söz sahibi, "Yûsuf'u" dedi, "öldürmeyin [2851] de bir kuyu dibinde bırakın ki kafilenin biri onu lakīt olarak alsın, eğer yapacaksanız böyle yapın" (10). Vardılar, "ey bizim pederimiz" dediler, "sen neye bize Yûsuf'u inanmıyorsun? Cidden biz onun için recâcıyız (11). Yarın bizimle beraber gönder, gezsin oynasın, şüphesiz biz onu gözetiriz" (12). "Beni" dedi "onu götürmeniz her hâlde mahzun eder ve korkarım ki onu kurt yer de haberiniz olmaz" (13). "Vallahi" dediler, "biz mutaassıb bir kuvvet iken onu kurt yerse biz o hâlde çok[1] hüsran çekeriz" (14).

"**Usbe**" sıkı, birbirine sargın, mutaassıb bir cemaat.

{اِذْ قَالُوا لَيُوسُفُ وَاَخُوهُ} Bir vakit dediler ki her hâlde Yûsuf ve biraderi ilh... ❁ hepsi birader oldukları hâlde "biraderi" demelerinden muradları ana baba bir biraderidir. Bunun da ismi Bünyamin olduğu mâruftur. Demek ki diğer on birader bu ikisinin yalnız baba bir üvey biraderleri olduklarından ikisini de kendilerine kardeş saymayarak aralarında böyle söylemişlerdi. ilh...

فَلَمَّا ذَهَبُوا بِهٖ وَاَجْمَعُوٓا اَنْ يَجْعَلُوهُ فٖى غَيَابَتِ الْجُبِّۚ وَاَوْحَيْنَٓا اِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِاَمْرِهِمْ هٰذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٥﴾ وَجَٓاؤُ۫ اَبَاهُمْ عِشَٓاءً يَبْكُونَۜ ﴿١٦﴾ قَالُوا يَٓا اَبَانَٓا اِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَاَكَلَهُ الذِّئْبُۚ وَمَٓا اَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا وَلَوْ كُنَّا صَادِقٖينَ ﴿١٧﴾ وَجَٓاؤُ۫ عَلٰى قَمٖيصِهٖ بِدَمٍ كَذِبٍۜ قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ اَنْفُسُكُمْ اَمْرًاۜ فَصَبْرٌ جَمٖيلٌۜ وَاللّٰهُ الْمُسْتَعَانُ عَلٰى مَا تَصِفُونَ ﴿١٨﴾

[2852] Meâl-i Şerîfi

Bunun üzerine vaktâ ki onu götürdüler ve kuyunun dibine koymaya karar verdiler, Biz de ona şöyle vahyettik: "Kasem olsun ki sen onlara hiç farkında değillerken bu işlerini haber vereceksin" (15). Bıraktılar ve yatsıleyin ağlayarak babalarına geldiler (16). Dediler: "Ey pederimiz, biz gittik yarış ediyorduk, Yûsuf'u eşyamızın yanında bırakmıştık, bir

1 B -"çok".

de baktık[1] *ki onu kurt yemiş, şimdi biz doğru da söylesek sen bize inanmazsın" (17). Bir de gömleğinin üzerinde yalan bir kan getirdiler; "yok" dedi, "nefisleriniz sizi aldatmış, bir işe sevk etmiş, artık bir sabr-ı cemîl ve Allah'tır ancak yardımına sığınılacak, söylediklerinize karşı" (18).*

وَجَٓاءَتْ سَيَّارَةٌ فَاَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَاَدْلٰى دَلْوَهُۜ قَالَ يَا بُشْرٰى هٰذَا غُلَامٌۜ وَاَسَرُّوهُ بِضَاعَةًۜ وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِمَا يَعْمَلُونَ ﴿١٩﴾ وَشَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَرَاهِمَ مَعْدُودَةٍۚ وَكَانُوا فٖيهِ مِنَ الزَّاهِدٖينَ ﴿٢٠﴾ وَقَالَ الَّذٖى اشْتَرٰيهُ مِنْ مِصْرَ لِامْرَاَتِهٖٓ اَكْرِمٖى مَثْوٰيهُ عَسٰٓى اَنْ يَنْفَعَنَٓا اَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَدًاۜ وَكَذٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِى الْاَرْضِۘ وَلِنُعَلِّمَهُ مِنْ تَأْوٖيلِ الْاَحَادٖيثِۜ وَاللّٰهُ غَالِبٌ عَلٰٓى اَمْرِهٖ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢١﴾

[2853] **Meâl-i Şerîfi**

Öteden bir kafile[2] *gelmiş, sucularını göndermişlerdi. Vardı kovasını saldı, "â... müjde, bu bir gulâm!" dedi ve tuttular onu ticaret için gizlediler, Allah ise biliyordu ne yapacaklar (19). Değersiz bir paha ile onu birkaç dirheme sattılar, hakkında rağbetsiz bulunuyorlardı (20). Mısır'dan onu satın alan ise haremine dedi ki: "Buna güzel bak, umulur ki bize fâidesi olacaktır, yahut evlât ediniriz." Bu suretle Yûsuf'u orada yerleştirdik, hem de ona hâdisâtın meâlini istihrâca dair ilimler öğretelim diye. Öyle ya, Allah emrine gālibdir velâkin insanların ekserîsi bilmezler (21).*

{وَقَالَ الَّذٖى اشْتَرٰيهُ مِنْ مِصْرَ} Ki biraz sonra görüleceği üzere bu müşteri Azîz idi ve rivayet olunduğuna göre ismi "Kıtfîr" veya "Itfîr" imiş, zürriyeti yokmuş, zevcesi bâkirmiş, ismi de "Râ'îl"[3] yahut "Züleyha" imiş. Demişlerdir ki nâsın en firâsetlisi üç zâttır: Birisi, Yûsuf'u teferrüsünde Azîz, birisi يَٓا اَبَتِ اسْتَأْجِرْهُۘ اِنَّ خَيْرَ مَنِ اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِىُّ الْاَمٖينُ [el-Kasas 28/26][4]

---

1 B: "bıraktık".
2 B: "gāfile".
3 B: "Râ'il".
4 "…'Babacığım' dedi, 'onu ecîr tut, çünkü tuttuğun ecîrlerin en hayırlısı o kavî, emîn adam'."

diye Mûsâ'yı teferrüsünde[1] bint-i Şu'ayb, birisi Ömer'i istihlâfında Ebû Bekir.[2]

وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّهُٓ اٰتَيْنَاهُ حُكْماً وَعِلْماًۜ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ ﴿٢٢﴾ وَرَاوَدَتْهُ الَّتِى هُوَ فِى بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْاَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَۜ قَالَ مَعَاذَ اللّٰهِ اِنَّهُ رَبِّى اَحْسَنَ مَثْوَاىَۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٢٣﴾ وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٖۚ وَهَمَّ بِهَاۚ لَوْلَٓا اَنْ رَاٰ بُرْهَانَ رَبِّهٖۜ كَذٰلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّٓوءَ وَالْفَحْشَٓاءَۜ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ ﴿٢٤﴾

[2854] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktâ ki kıvamına erdi, Biz ona bir hüküm ve bir ilim bahşettik ve işte Biz muhsinlere böyle karşılık veririz (22). Derken hânesinde bulunduğu hanım bunun nefsinden kâm almak istedi ve kapıları kilitledi; "haydi seninim" dedi, o "Allah'a sığınırım" dedi, "doğrusu o benim efendim, bana güzel baktı. Hakikat bu ki zâlimler felah bulmaz" (23). Hanım cidden ona niyeti kurmuştu, o da ona kurmuş gitmişti amma Rabbinin burhânını görmese idi; ondan fenalığı ve fuhşu bertaraf edelim için öyle oldu. Hakikat o Bizim ihlâsa mazhar edilmiş has kullarımızdandır (24).

{وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّهُ} Vaktâ ki eşüddüne erdi ❁ beden ve kuvvetinin şiddetlendiği kemâl çağına erişti, {اٰتَيْنَاهُ حُكْماً وَعِلْماً} Biz ona mümtaz bir hüküm ve ilim verdik ❁ yani fevkalâde bir nüfûz ve hâkimiyet ve bir ilm ü nübüvvet verdik {وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ} ve işte Biz muhsinlere böyle cezâ veririz. ❁ Sû'-i kasd edenlerden kurtarır, arzda temkin eder, emrine gālib olur, hüküm ve ilim veririz. Yani yâ Muhammed, sana da böyle yapıyoruz.

[2855] Gelelim Yûsuf'un bundan sonraki macerasına:

---

1 B: "teferrüs eden".

2 Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* V, 383; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ,* III, 273:

قال عبد الله: من أفرس الناس ثلاثة: العزيز الذي اشترى يوسف؛ قال: «عسى أن ينفعنا أو نتخذه ولدا»، والمرأة التي قالت لأبيها في موسى: «يا أبت استأجره إن خير من استأجرت القوي الأمين»، وأبو بكر حين ولى عمر رضي الله عنه أمور المسلمين.

O, öyle erişti {وَرَاوَدَتْهُ الَّت۪ي هُوَ ف۪ي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِه۪} ve evinde bulunduğu hanım nefsinden kâm almaya kalktı[1] {وَغَلَّقَتِ الْاَبْوَابَ} ve kapıları hep kilitleyip {وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ} "haydi sen a!" dedi ❁ fakat ne cevap aldı bilir misiniz {قَالَ} müşârün ileyh {مَعَاذَ اللّٰهِ} maazallah, dedi: {اِنَّهُ} doğrusu o {رَبّ۪ي اَحْسَنَ مَثْوَايَ} benim efendim -veliyy-i nimetim mesvâmı ihsan etti- bana güzel baktı ❁ güzel bir menzil ve makam verdi اَكْرِم۪ي مَثْوٰيهُ dedi. Allah saklasın o iyiliğe karşı böyle şey mi olur? {اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ} Doğrusu, zâlimler felah bulmaz. ❁ Yani döşeğe hıyanet, iyiliğe karşı kötülük, ihsâna nankörlük zulümdür. Ale'l-umûm zâlimler ise felah bulmazlar. Binâen'aleyh dediğini yaparsak ikimiz de felah bulmayız.

{وَلَقَدْ هَمَّتْ بِه۪} Hanım ona cidden kasdetmişti ❁ maksadı Yûsuf'un derece-i iffet ve emanetini bir tecribeden ibaret değildi. Ona tamamen gönlünü vermiş, bütün himmetiyle visâline azmetmişti {وَهَمَّ بِهَاۚ لَوْلَٓا اَنْ رَاٰ بُرْهَانَ رَبِّه۪} o da ona kasdetmiş gitmişti amma Rabbinin burhânını görmese idi ❁ yani Yûsuf kasdetmedi, hanımın hemm ü kasdına muvâfakat eylemedi amma bu onun erkeklik his ve kuvvetinin eksikliği gibi tabiatında bir noksanından dolayı zannedilmemelidir. Öyle olsa idi iffet-i [2856] Yûsuf'un büyük bir mânası olmazdı. Bu başka bir sebepten değil, mahza bir kemâlden neş'et ediyordu. Vaziyet öyle bir vaziyet idi ki ahkâm-ı tabîiyenin zuhûru için hâricî dâhilî bütün sevâ'ık ve devâ'î tamam idi. Ancak Allah saygısından başka hiçbir mâni' yoktu. Eğer fiili helâl olsa idi o da azmetmiş gitmişti. Fakat Yûsuf'un ismet ve nezâheti o kadar yüksek idi ki öyle bir anda bile Rabbinin burhânını görüyordu, haramın çirkinliğini bütün hakikatiyle ayne'l-yakīn müşahede ediyordu.

{كَذٰلِكَ} Ona öyle ❁ yani ber vech-i meşruh burhânı gösteriyorduk ki {لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّٓوءَ} ondan her fenalığı ❁ ve bâhusus iyiliğe karşı hıyaneti {وَالْفَحْشَٓاءَ} ve fuhşu def' edelim diye {اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَص۪ينَ} zira o Bizim

---

1 Dikkat edilmelidir ki bu âyette hiç isim tasrih olunmayarak hâdise, sade kinâyât ile tamamen sırrî ve gayet veciz bir surette ifade edilmiştir. Bununla beraber zamirlerin müzekker ve müennes farkları vâzıh olduğu için ifadede hiç de iltibas yoktur. Lisânımızda ise bu vecâzet mümkin olmuyor [Müellifin notu].

hakikaten muhlas kullarımızdandır. ❁ İsm-i mef'ûl sîgası üzere lâm'ın fethiyle "muhlas", sırf Allah'a itaat için seçilmiş lekesiz demektir. Lâm'ın kesriyle "muhlis" de dini yalnız Allah'a tahsis eden ihlâslı demektir ki burada her iki kıraat de vardır.

وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَم۪يصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَاَلْفَيَا سَيِّدَهَا لَدَا الْبَابِۜ قَالَتْ مَا جَزَٓاءُ مَنْ
اَرَادَ بِاَهْلِكَ سُٓوءًا اِلَّٓا اَنْ يُسْجَنَ اَوْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٢٥﴾ قَالَ هِيَ رَاوَدَتْن۪ي عَنْ نَفْس۪ي وَشَهِدَ
شَاهِدٌ مِنْ اَهْلِهَاۚ اِنْ كَانَ قَم۪يصُهُ قُدَّ مِنْ قُبُلٍ فَصَدَقَتْ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِب۪ينَ ﴿٢٦﴾ وَاِنْ كَانَ
قَم۪يصُهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ فَكَذَبَتْ وَهُوَ مِنَ الصَّادِق۪ينَ ﴿٢٧﴾ فَلَمَّا رَاٰ قَم۪يصَهُ قُدَّ مِنْ دُبُرٍ قَالَ اِنَّهُ
مِنْ كَيْدِكُنَّۜ اِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظ۪يمٌ ﴿٢٨﴾ يُوسُفُ اَعْرِضْ عَنْ هٰذَا وَاسْتَغْفِر۪ي لِذَنْبِكِۚ اِنَّكِ كُنْتِ
مِنَ الْخَاطِـ۪ٔينَ ﴿٢٩﴾

[2857] **Meâl-i Şerîfi**

İkisi bir kapıya koşuştular, hanım onun gömleğini arkasından yırttı. Kapının yanında hanımın beyine rast geldiler, hanım "senin" dedi, "ehline fenalık yapmak isteyenin cezâsı zindana konulmaktan veya elîm bir azabdan başka nedir?" (25). Yûsuf "o kendisi" dedi, "benim nefsimden kâm almak istedi." Hanımın akrabasından[1] bir şâhid de şöyle şehadet etti: "Eğer gömleği önden yırtılmış ise hanım doğru söylemiş, bu yalancılardandır (26). Yok eğer gömleği arkadan yırtılmış ise, o yalan söylemiş ve[2] bu sâdıklardandır" (27). Vaktâ ki gömleğini gördü arkasından yırtılmış, "anlaşıldı" dedi, "o, siz kadınların keydinizden, her hâlde sizin keydiniz çok büyük (28). Yûsuf, sakın bundan bahsetme, sen de kadın, günahına istiğfar et, cidden sen büyük günahkârlardan oldun" (29).

1 B: "arkasından".
2 B -"ve".

وَقَالَ نِسْوَةٌ فِى الْمَدِينَةِ امْرَاَتُ الْعَزِيزِ تُرَاوِدُ فَتٰيهَا عَنْ نَفْسِهٖۚ قَدْ شَغَفَهَا حُبًّاۜ اِنَّا لَنَرٰيهَا فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٣٠﴾ فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ اَرْسَلَتْ اِلَيْهِنَّ وَاَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَـًٔا وَاٰتَتْ كُلَّ وَاحِدَةٍ مِنْهُنَّ سِكّينًا وَقَالَتِ اخْرُجْ عَلَيْهِنَّۚ فَلَمَّا رَاَيْنَهُٓ اَكْبَرْنَهُ وَقَطَّعْنَ اَيْدِيَهُنَّ وَقُلْنَ حَاشَ لِلّٰهِ مَا هٰذَا بَشَرًاۜ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ ﴿٣١﴾ قَالَتْ فَذٰلِكُنَّ الَّذِى لُمْتُنَّنِى فِيهِۜ وَلَقَدْ رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهٖ فَاسْتَعْصَمَۜ وَلَئِنْ لَمْ يَفْعَلْ مَٓا اٰمُرُهُ لَيُسْجَنَنَّ وَلَيَكُونًا مِنَ الصَّاغِرِينَ ﴿٣٢﴾

[2858] **Meâl-i Şerîfi**

Şehirde birtakım kadınlar da "Azîz'in karısı" dediler, "delikanlısının nefsinden murad istiyormuş, ona aşkından yüreğinin zarı çatlamış, karı besbelli çıldırmış" (30). Vaktâ ki bunların gizliden gizliye dedikodularını işitti, onlara davetçi gönderdi ve onlar için dayalı döşeli bir sofra hazırladı ve her birine bir bıçak verdi, beriden[1] de "çık karşılarına" dedi. Hepsi onu görür görmez çok büyüttüler, kendilerinin ellerini doğradılar ve "hâşâ" dediler, "Allah için bu bir beşer değil, mahza bir melek-i kerîm" (31). "İşte" dedi, "bu gördüğünüz, hakkında beni levm ettiğiniz. Yemin ederim ki ben bunun nefsinden murad istedim de o fikr-i ismetle imtinâʿ etti, yine yemin ederim eğer emrimi yapmazsa mutlak, muhakkak zindana atılacak ve mutlak, muhakkak zelillerden olacak" (32).

Yûsuf'un ismet ve nezâhetini anlamalı ki böyle bir ikrah ve tehdid karşısında:

[2859]

قَالَ رَبِّ السِّجْنُ اَحَبُّ اِلَيَّ مِمَّا يَدْعُونَنِٓى اِلَيْهِۚ وَاِلَّا تَصْرِفْ عَنّى كَيْدَهُنَّ اَصْبُ اِلَيْهِنَّ وَاَكُنْ مِنَ الْجَاهِلِينَ ﴿٣٣﴾ فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُنَّۜ اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٣٤﴾

1 B: "derken".

Meâl-i Şerîfi

"Yâ Rabbi!" dedi, "zindan bana bunların davet ettikleri fiilden daha sevimli ve eğer Sen benden bu kadınların tuzaklarını bertaraf etmezsen ben onların sevdâsına düşerim ve câhillerden olurum" (33). Bunun üzerine Rabbi duasını kabul buyurdu da ondan onların tuzaklarını bertaraf etti. Hakikat O öyle Semî', öyle Alîm'dir (34).

ثُمَّ بَدَا لَهُمْ مِنْ بَعْدِ مَا رَاَوُا الْاٰيَاتِ لَيَسْجُنُنَّهُ حَتّٰى حِينٍ ﴿٣٥﴾ وَدَخَلَ مَعَهُ السِّجْنَ فَتَيَانِۜ
قَالَ اَحَدُهُمَٓا اِنّ۪ٓى اَرٰين۪ٓى اَعْصِرُ خَمْرًاۚ وَقَالَ الْاٰخَرُ اِنّ۪ٓى اَرٰين۪ٓى اَحْمِلُ فَوْقَ رَاْس۪ى خُبْزًا
تَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْهُۜ نَبِّئْنَا بِتَأْو۪يلِه۪ۚ اِنَّا نَرٰيكَ مِنَ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿٣٦﴾ قَالَ لَا يَأْت۪يكُمَا طَعَامٌ
تُرْزَقَانِه۪ٓ اِلَّا نَبَّأْتُكُمَا بِتَأْو۪يلِه۪ قَبْلَ اَنْ يَأْتِيَكُمَاۜ ذٰلِكُمَا مِمَّا عَلَّمَن۪ى رَبّ۪ىۜ اِنّ۪ى تَرَكْتُ مِلَّةَ
قَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ ﴿٣٧﴾ وَاتَّبَعْتُ مِلَّةَ اٰبَٓاء۪ٓى اِبْرٰه۪يمَ وَاِسْحٰقَ
وَيَعْقُوبَۜ مَا كَانَ لَنَٓا اَنْ نُشْرِكَ بِاللّٰهِ مِنْ شَيْءٍۜ ذٰلِكَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ عَلَيْنَا وَعَلَى النَّاسِ
وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٣٨﴾ يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ ءَاَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ اَمِ
اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُۜ ﴿٣٩﴾ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِه۪ٓ اِلَّٓا اَسْمَٓاءً سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُ۬كُمْ مَٓا
اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍۜ اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِۜ اَمَرَ اَلَّا تَعْبُدُٓوا اِلَّٓا اِيَّاهُۜ ذٰلِكَ الدّ۪ينُ الْقَيِّمُ وَلٰكِنَّ
اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٤٠﴾ يَا صَاحِبَيِ السِّجْنِ اَمَّٓا اَحَدُكُمَا فَيَسْق۪ى رَبَّهُ خَمْرًاۚ وَاَمَّا
الْاٰخَرُ فَيُصْلَبُ فَتَأْكُلُ الطَّيْرُ مِنْ رَاْسِه۪ۜ قُضِيَ الْاَمْرُ الَّذ۪ى ف۪يهِ تَسْتَفْتِيَانِۜ ﴿٤١﴾ وَقَالَ لِلَّذ۪ى
ظَنَّ اَنَّهُ نَاجٍ مِنْهُمَا اذْكُرْن۪ى عِنْدَ رَبِّكَۘ فَاَنْسٰيهُ الشَّيْطَانُ ذِكْرَ رَبِّه۪ فَلَبِثَ فِى السِّجْنِ بِضْعَ
سِن۪ينَۜ ﴿٤٢﴾

[2861] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra bu kadar âyâtı gördükleri hâlde o adamlara şu re'y galebe etti: Behemehâl onu bir müddet zindana atsınlar (35). Onunla beraber zindana iki delikanlı daha girdi, birisi "ben" dedi, "rüyada kendimi gö-

rüyorum ki şarap sıkıyorum." Diğeri de "ben" dedi, "rüyada kendimi görüyorum ki başımın üstünde bir ekmek götürüyorum ondan kuşlar yiyor. Bize bunun tâbirini haber ver, çünkü biz, seni muhsinlerden görüyoruz" (36). Dedi ki: "Size merzuk olacağınız bir taâm gelecek a, her hâlde o gelmezden evvel ben size bunun tâbirini haber vermiş bulunurum. Bu bana Rabbimin tâlim buyurduklarındandır, çünkü ben, Allah'a inanmayan ve hep âhireti inkâr edenlerden ibaret bulunan bir kavmin milletini bıraktım (37). Ve atalarım İbrâhim ve İshak ve Ya'kû-b'un milletine ittibâ' ettim. Bizim Allah'a hiçbir şey şerîk koşmamız olamaz, bu bize ve insanlara Allah'ın bir fazlıdır, velâkin insanların ekserîsi şükretmezler (38). Ey benim zindan arkadaşlarım, müteferrik birçok ilâhlar mı hayırlıdır yoksa hepsine gālib, kahhâr olan bir Allah[1] mı? (39). Sizin O'ndan başka taptıklarınız birtakım kuru isimlerden ibarettir ki onları siz ve atalarınız takmışsınızdır. Yoksa Allah onlara öyle bir saltanat indirmemiştir. Hüküm ancak Allah'ındır, O size kendisinden başkasına tapmamanızı emretti. Doğru ve sâbit din budur velâkin nâsın ekserîsi bilmezler (40). Ey benim zindan arkadaşlarım, gelelim rüyanıza: Biriniz efendisine yine şarap sunacak[2], diğeri de asılacak, kuşlar başından yiyecek. İşte fetvâsını istediğiniz emr hallolundu" (41). Bir de bunlardan kurtulacağını zannettiğine, "efendinin yanında beni an" dedi, ona da şeytan efendisine anmayı unutturdu da senelerce zindanda kaldı (42).

Fakat Allah, halâsını murad ettiği zaman bakınız nasıl bir sebep halk etti:

[2862]

وَقَالَ الْمَلِكُ اِنّ۪ٓى اَرٰى سَبْعَ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعَ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَاُخَرَ يَابِسَاتٍۜ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَأُ اَفْتُون۪ى ف۪ى رُءْيَایَ اِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ ﴿٤٣﴾ قَالُٓوا اَضْغَاثُ اَحْلَامٍۚ وَمَا نَحْنُ بِتَأْو۪يلِ الْاَحْلَامِ بِعَالِم۪ينَ ﴿٤٤﴾

1 B: "ilâh".
2 B: "sıkacak".

Meâl-i Şerîfi

Bir gün Melik "ben" dedi, "rüyada görüyorum ki yedi semiz inek, bunları yedi arık yiyor ve yedi yeşil başakla diğer yedi de kuru. Ey efendiler, siz rüya tâbir ediyorsanız bana rüyamı halledin" (43). Dediler ki "rüya dediğin 'edğāsü ahlâm', demet demet hayâlâttır. Biz ise hayâlâtın tevilini bilmiyoruz" (44).

{يَٓا اَيُّهَا الْمَلَأُ} Ey mele' ❁ yani Melik o rüyayı görmüş ve meşhur ulemâ ve hukemâsının a'yânından mürekkeb büyük bir heyet toplamış ve bunlara ber vech-i bâlâ rüyayı nakledip demişti ki ey hey'et-i müctemi'a:

{اَفْتُونِي فِي رُءْيَايَ} Rüyam hakkında bana bir fetvâ veriniz ❁ yani bu rüya, benim için pek mühim bir mesele oldu, bunu tâbir edip müşkilimi hallediniz {اِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ} eğer siz rüyaya geçebilir, rüya tâbir etmek ilminde mâhir iseniz ❁ bunu yaparsınız.

Heyet[1] {قَالُوا} dediler ki ❁ bu senin rüya dediğin [2863] {اَضْغَاثُ اَحْلَامٍ} bir edğās-i ahlâmdır.[2] ❁ Yani yaşı kurusuna karışmış ot demetleri gibi yenisi eskisine karışmış bir yığın uyku hayâlâtı, hakikatte hiçbir mânası olmayan eski yeni birtakım evham ve hayâlâtın ihtilâtından ibaret mânasız hâdiselerdir. {وَمَا نَحْنُ بِتَأْوِيلِ الْاَحْلَامِ بِعَالِمِينَ} Biz ise ahlâmın tevilini bilmeyiz ❁ yani ahlâmın meâli yoktur ki bilelim.

Görülüyor ki burada "rüya" ile "ahlâm" birbirine tekabül ettirilerek hukemânın hallinden âciz kaldıkları ve aczlerinden dolayı birçoklarının inkâra saptıkları rüya meselesinde esas olan gayet mühim bir nokta tenvir edilmiştir. Yani rüyadan bahsedilirken şu iki kelimenin hakikatte farkı

---

1 B -"Heyet".

2 Edğās, "dâd"ın kesriyle "dığs"ın cem'idir. "Dığs", yaşı kurusu karışık ot demeti demektir. "Hulm" uykuda görülmüş boş hayâldir ki "ihtilâm" bundan me'huzdur. Binâen'aleyh "edğāsü ahlâm" terkîbi izâfet-i teşbîhiyedir ki* edğās gibi karma** karışık ahlâm, demet demet evham halîtası, hayâlât*** yığını düşler demektir. Lügatta "hulm" ve "ahlâm" ale'l-umûm rüya hâdiselerinden e'am olarak kullanılırsa da burada rüyanın mukabili olarak kullanılmış olduğu zâhirdir [Müellifin notu].

* B -"'ihtilâm' bundan me'huzdur. Binâen'aleyh "edğāsü ahlâm" terkîbi izâfet-i teşbîhiyedir ki".

** B -"karma".

*** B -"hayâlât".

olduğunu unutmamalıdır: "Rüya", "hulm". Bunlar müteşabih hâdiseler olmakla yekdiğerine karıştırılır ise de Kur'an ihtar ediyor ki "rüya" "ahlâm"dan başkadır. "Rüya" mücerred enfüsî bir hâdise değildir. Onun zımnında ubûr ve intikal olunabilecek hakīkī bir mâna ve meal gizlidir. "Hulm" ise vâki'de hiç meâli olmayan boş bir vehm ü hayâlden ibarettir ki haddizâtında bir te'sîr-i hâricîden neş'et etmiş olsa bile âfâkī bir hakikat ifade etmez. Ve binâen'aleyh tâbir ve tevili olmayan bir ihtilâm gibi sırf nefsî bir hâdise veya şeytânî bir yalan olmaktan ileri gitmez. Ve böyle muhtelif ahlâmın yekdiğerine karışmasına da "edğās-ı ahlâm" tâbir olunur. Demek ki lisân-ı hakikatte "rüya" sâdık olanların ismidir. Kâzib olanlarına "ahlâm" denilmelidir. Bunların ikisi de uyku hâlinde nefiste temessül eden hayâlî birtakım suver ve [2864] eşbâh olarak görüldüklerinden dolayı zâhiren[1] rüya bir hulm veya hulm bir rüya zannedilebilir. Ve onun için örf-i avâmda bu iki kelime müterâdif olarak kullanılırsa da hakikatte öyle değildir. "Rüya", "rü'yet" mânasından me'huz olduğu için bunda hayâlin mâverâsında bir hakikat görülmüş bulunur ki rüyanın asıl müte'allakı odur. Hayâl o hakikatin nefiste bir temessülü olur. Ve bunun içindir ki rüyanın haddizâtında bir meal ve tâbiri vardır. Rüya tâbiri veya tevili demek de o suver-i hayâliyeden bir cihet-i delâlet bularak mâverâsındaki hakikate geçebilmek demektir ki bunda en mühim nokta o hâdisât-ı hayâliyenin enfüsî olan haysiyetiyle âfâkī olan haysiyetini temyiz edebilmektir. Bu mâna asl-ı lisanda geçirmek demek olan "ta'bîr" fiilinden ziyade "ubûr" veya "ibâre" masdarıyla ifade olunur ki bir yerden bir yere geçmek demektir. Yani "ta'bîr-i rü'yâ" ıtlâkı dahi müte'âref ise de, "ubûru'r-rü'yâ", "ibâretü'r-rü'yâ" denilmek Arabîde daha fasihtir. Bundan dolayı Kur'an'da sülâsî mücerredden olarak إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ buyurulmuş, tef'îlden تُعَبِّرُونَ buyurulmamıştır. Lisânımızda ise "tâbir" şâyi' olmuştur. Yukarıda gördük ki "ta'bîr-i rü'yâ" ilmi "te'vîl-i ehâdîs" ilmi unvanıyla ifade edilmişti.

---

1 B -"zâhiren".

"**Ehâdîs**" "hadîs"in cem'i, "hadîs" de söz veya hâdis, yani hâdise demek olabileceğine göre esas itibariyle "te'vîl-i ehâdîs" terkîbi ya nefsindeki sözün vâki'deki meâlini veya nefsin ta'alluk ettiği hâdisâtın ileride varacağı meal ve âkıbeti anlamak demek olur. Demek ki rüya tâbir etmek ya söz veya hâdise tevil etmek mânasında bir anlayıştır. Bunların ikisini de birine ircâ' etmek mümkin olur. Çünkü söz anlamak bir hâdise-i nefsiye olan sözden hârice intikal ile onun mâverâsında bir vâkı'a anlamak demek olduğu gibi, hâdisâttan netâic-i müstakbeleyi anlamak da hâriçteki bir vâkı'ayı idrak ile onun meâli olan bir kelâm-ı nefsî duymak ve anlamak mânasına [2865] râci'dir. Ve mâlumdur ki ale'l-umûm ihtisâsâtın hakīkīsi veya vehmîsi bulunabildiği[1] gibi sözün de sâdıkı ve kâzibi vardır. Doğru sözün zihindeki medlûlünden başka vâki'de ifade ettiği bir meal bulunur. Yalan söz ise vâki'de meâli bulunmayan mücerred bir hâdise-i hayâliyeden ibaret olur. İşte yakaza hâlinde doğru bir söz veya hakīkī bir ihtisas ile eğri bir sözün veya yanlış bir ihtisâsın farkları ne ise rüya ile ahlâm beynindeki fark da o demektir ki[2] bi'n-netîce sıdk u kizb nisbetine râci' olur. Binâen'aleyh rüya bir nefsin taraf-ı Hak'tan kendinde duyduğu bir kelâm-ı sâdık misâli, ahlâm da bir kelâm-ı kâzib misâlidir. Kelâmın hakikati mecazı, sarîhi kinayesi, mârufu garîbi, îmâsı remzi olduğu gibi rüya da öyledir[3]. Şu kadar ki ekseriyetle rüyalar örf-i âm ile değil, ferdin nefsindeki gizli şuur husûsiyetlerine göre söyleyen bir muamma, bir lügaz, bir bilmece gibi ta'kīdli[4] bir tahyil veya garib bir temsil, velhâsıl "Elif, lâm, râ" gibi bir remz-i ledünnîdir. Ve onun için tevili de ilm-i kesbî ile değil, ancak bir ilm-i vehbî ile bilinir ki bunun ednâsı firâset ve ilham, a'lâsı vahiydir. Ve bundan dolayı enbiyâdan mâ'adâsının rüyası ve tâbiri sûret-i umûmiyede ilm-i yakīn ifade etmez. Ancak görüşün ve gören kimsenin husûsiyetine göre bir vehimden bir cezme kadar varabilecek merâtib-i muhtelifede ferdî bir

1 B: "bulunduğu".
2 B -"ki".
3 B: "böyledir".
4 B: "taklidli".

duygu husûle getirebilir. Ve rüyanın asıl tevili vâkı'ât ile tebeyyün eder. Bazı rüyaların aynı vâki' olur. Bazılarının tâbiri de beraber görülür. Bazı rüyalar gören kimsenin vicdânında tâbir olunamamakla beraber sâdık bir rüya olduğuna dair mücmel ve fakat zarûrî bir kanaat ile müterâfık olur. Mevzû'-i bahis olan Mısır melikinin rüyası da böyle olduğundan اَفْتُونِى فِى رُءْيَاىَ اِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيَا تَعْبُرُونَ demiştir.

Ulemâ-yı İslâm, rüya hâdiselerini üç sınıf üzerine tasnif etmişlerdir. Birincisi taraf-ı rabbânîden doğrudan doğru veya bir melek vâsıtasıyla vâki' olan bir telkīn-i Hak'tır ki [2866] asıl rüya budur. İkincisi nefsin kendinden kendine vâki' olan bir telkīnidir ki mücerred hâtırât-ı mâziyesinin bir tahayyülünden başka bir kıymeti hâiz olmaz. Üçüncüsü bir telkīn-i şeytânîdir ki gizli bir te'sîr-i hâricîden münba'is ve fakat yalan bir tedâ'î ve tahayyülden ibaret olur. Ve işte bu ikisi ahlâm veya edğās-i ahlâmdır. Ma'amâfîh bütün bunlar nefiste ilmî olmasa bile hissî bir heyecan uyandırmaktan hâlî kalmaz. Binâen'aleyh yalnız ilmiyet nokta-i nazarından değil, tehavvülât-ı[1] hissiye nokta-i nazarından da düşünüldüğü zaman görülür ki ahlâmın bile ma'rifetü'n-nefste şâyân-ı mütalaa bir ehemmiyeti vardır. Fi'l-vâki' ehâdîs-i nebeviyede de rüyaların hem ilmiyeti hem hissiyeti haysiyetlerine işaret buyurulmuştur. Ezcümle "rüya, nübüvvetin kırk altı cüz'ünden bir cüz'üdür[2]"[3] hadîs-i şerîfi ilmî haysiyetine işaret olduğu gibi, "nübüvvetler munkatı' oldu, mübeşşirât kaldı"[4] hadîs-i şerîfi de daha ziyade hissiyetini nâtıktır. Nübüvvetlerin ekmeli nübüvvet-i Muhammediyedir. Hâtemü'l-enbiyâ'nın irtihâline kadar vahiy aldığı müddet-i nübüvvet ise yirmi üç sene idi ve bu yirmi üç sene müddetin ilk altı ayındaki vahiy de hep fecr-i sâdık gibi zuhur eden rüya ile olmuştu (*Fâtiha tefsirine bak*). Yirmi üç senenin ise kırk altı

---

1 B: "tehallüyât-ı".

2 B: "cüz'dür".

3 Buhârî, Ta'bîr, 2; Müslim, Rü'yâ, 6:

عن أنس بن مالك : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الرؤيا الحسنة، من الرجل الصالح، جزء من ستة وأربعين جزءا من النبوة.

4 Buhârî, Ta'bîr, 5;

أن أبا هريرة قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «لم يبق من النبوة إلا المبشرات»، قالوا: وما المبشرات؟ قال: «الرؤيا الصالحة».

"altı ay" demek olduğu hesap olunursa ilk altı ayda olan vahiy[1] ekmel-i nübüvvetin kırk altı cüz'ünden bir cüz'ü[2] olduğu ve rüya keşfiyyât-ı gaybiyenin ilk mertebesini teşkil ettiği anlaşılır.

Burada bu meseleyi zamanımızın felsefî telakkīlerine göre biraz îzah etmek de fâideden hâlî olmayacaktır. Ma'rifetü'n-nefs ile, rûhiyyât ile meşgul olanların mâlumudur ki yakaza hâlinde bize muayyen bir şey tanıtan, meselâ "bir buğday gördüm veya bir ses işittim" dedirten herhangi bir rü'yet ve müşahede yalnız fi'l-hâl hâsıl olan basit bir ihsastan ibaret değildir. Fi'l-hâl olan ihsâs-ı basît üzerine hâfızamızda ona mümâsil ihsâsât-ı sâbıkamıza ait [2867] birtakım suver ü me'ânî dahi tedâ'î ve tevârüd etmiş bulunur da biz bunların mecmû'undan yeni[3] bir ma'rifet-i cüz'iye edinmiş bulunuruz. Bu suretle her yeni bir ihsastan aldığımız yeni bir şuhûdun mazmûnunu meşhûdât-ı mâziyemizin mütemâsil hayâllerini istihzar sayesinde ve aradaki temâsülün kuvvet ve vuzûhu nisbetinde kendimize söyleyebiliriz de meselâ "şurada bir yaprak gördüm" diyebiliriz. İhsâs-ı hâlî ile ihsâsât-ı sâbıkamızın nefsimizde bi't-tedâ'î geçit resmi yapan hayâlleri arasında bir mümâselet ve müşâbehet ahz edemediğimiz zaman da "bir şey görüyorum amma seçemiyorum" deriz. Çünkü biz hiçbir misil ve misâlini bilmediğimiz büsbütün yeni bir şeyi tanıyamayız. Şuhûd-i hâricîde böyle olduğu gibi şuhûd-i bâtınîde de böyledir. Meselâ "düşünüyorum, başım ağrıyor" diyebilmemiz bir hiss-i hâlî ile müşâbih ma'lûmât-ı mâziyemizin istihzârına merbuttur. Hâlbuki nefsimiz uyku hâlinde de zâhir veya[4] bâtından tesir alabilir ve kendisiyle konuşabilir ve hâtırât-ı mâziyesi tedâ'î edebilir. Ve bu suretle rüya ve ahlâm denilen hâdisât-ı nefsâniye[5] vâki' olur. Ve uykudaki bir nefis, iradesine mâlik olmadığı için artık bunlar nefsin irade ve dikkati hâricinde olarak[6] kendisinde cereyan eden vâridâttan ibaret bulunur.

---

1 M ve B: "vahyi".
2 B: "cüz'".
3 B: "yani".
4 B: "ve".
5 B: "nefsiye".
6 B -"artık bunlar nefsin irade ve dikkati hâricinde olarak".

Ve onun için bu tedâ'îlerin mebde'ine olan vech-i temâsülü nefsin dikkatine hafî kalacağından hey'et-i mecmû'asının bi't-temsîl ifade edeceği mazmûn-ı hakīkī tefsîre muhtaç olacak vechile mübhem olur. Eğer bu tedâ'îler yeni bir tesir ile alâkadar olmayıp da gerek eğri gerek doğru hâtırât-ı mâziyenin mücerred bir tekerrür ve ihtilâtından ibaret bulunursa ahlâm veya[1] edğās-i ahlâm olur. Taraf-ı Hak'tan bir tesir üzerine cereyan eden tedâ'îler de rüyayı teşkil ederler. Binâen'aleyh rü'yet, bir ihsâs-ı basît ile bir tedâ'î cereyânının mazmûnu olduğu gibi, rüya da bir tesir ile bir tedâ'î cereyânının mazmûnudur. Rü'yetteki tedâ'înin temâsülünden o ihsâsın mazmûnu okunduğu[2] gibi, [2868] rüyadaki tedâ'înin temasülünden de o tesirin mazmûnu okunacaktır. Fakat rü'yet hâdisesi, ne kadar cebrî olursa olsun onda nefsin nazar ve dikkat gibi kesb ü iradesiyle alâkadar olan ef'âl-i ihtiyâriyesinin bir hisse-i ihtilâtı vardır. Ve hatta rü'yetin vuzûhu dikkatle mütenâsib olur. Onun için bir nazara ilişmiş olduğu hâlde dikkatten kaçan birtakım şeyler bulunur ki ya hiç rü'yete iktiran etmez veya mübhem bir surette ilişir. Rüya hâdisesi ise nefsin irade ve intihâbı fevkinde ve mücerred cebrî bir surette cereyan eder, binâen'aleyh rüyanın mazmûnunu ifade eden vücûh-i temasül, nefsin iradesine yabancı ve dikkatine hafî kalmak itibariyle rü'yet mazmûnu gibi sarih ve muttarid olamazsa da diğer taraftan nefsin irade ve intihâbı, ihtilât etmemesi haysiyetinden rüyanın doğrudan doğru bir tasarruf-i rabbânî ve taraf-ı Hak'tan bir telkīn-i gaybî[3] olması husûsu rü'yet hârikasından daha zâhirdir. Bundan dolayıdır ki insanlar, rüyalarının tahakkukunda rü'yetlerinin tahakkukundan ziyade bir burhân-ı ulûhiyet görürler. Ve hiç şüphe yok ki sâdık rüyaya milyonda bir bile tesadüf edilse bu hakikatin ehemmiyetine asla halel gelmez. Şunu da ihtar edelim ki rüya, yalnız uyku hâline münhasır bir hâdise değildir. Uyanıkken, bâhusus bir karanlıkta veya gözler yumulmuş olarak bir murâkabe hâlinde bir sinema manzarası gibi görülen

---

1 B: "ve".
2 B: "olduğu".
3 B: "gıyâbî".

birtakım menâzır-ı misâliye vâki' olur ki bunlar alelâde tahatturât ve tahayyülât gibi sönük değil, tıpkı bir rü'yet kadar parlak ve vâzıh olarak müşahede edilirler. Ve tıpkı bir rüya gibi misâlen ve bazı da aynen tâbir ve teviliyle bilâhare tahakkuk da ederler. Bunu kendilerinde müşahede etmiş olanlar şuna kāni'dirler ki mücerred[1] âlem-i me'ânî ile mücerred âlem-i madde arasında mu'allak bir âlem-i misâl ve eşbâh vardır. Mâna maddede, madde mânada bununla temessül eder. Ve gerek menamda ve gerek yakazada rüya bir hakikatin mücerred bu âlem-i [2869] misâlden rûha görünmesidir[2] ve bundan dolayı rüya, alelâde tedâ'î-i hâtırâttan ve ahlâmdan başka bir hâdise-i keşfiyedir. Ta'bîr-i rüya da ulûm-i vehbiye ve keşfiyeden olduğu için fikr ü mantıkla hallolunamaz. Olunamadığından dolayı da ehl-i zâhir için rüya ile ahlâmın temyîzi müşkil olur. Ve hatta esrâr-ı gaybiyeden büsbütün gāfil olanlar, Rabbü'l-âlemîn'in alîm ve hakîm olduğunu bilmeyenler ale'l-umûm rüyaların ahlâmdan ibaret olduğunu iddiaya kadar varırlar. İşte mele'-i mezkur da ya böyle bütün rüyaları ahlâm farz ederek veya münkir değillerse de rüya ile ahlâmı fark edemeyerek tâbirden izhâr-ı acz ettiklerinde:

وَقَالَ الَّذٖى نَجَا مِنْهُمَا وَادَّكَرَ بَعْدَ اُمَّةٍ اَنَا۬ اُنَبِّئُكُمْ بِتَأْوٖيلِهٖ فَاَرْسِلُونِ ﴿٤٥﴾ يُوسُفُ اَيُّهَا الصِّدّٖيقُ اَفْتِنَا فٖى سَبْعِ بَقَرَاتٍ سِمَانٍ يَأْكُلُهُنَّ سَبْعٌ عِجَافٌ وَسَبْعِ سُنْبُلَاتٍ خُضْرٍ وَاُخَرَ يَابِسَاتٍۙ لَعَلّٖى اَرْجِعُ اِلَى النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٤٦﴾

Meâl-i Şerîfi

O ikisinden kurtulmuş olan da nice zamandan sonra hatırladı da dedi ki: "Ben size onun tevilini haber veririm, hemen beni gönderin" (45). "Yûsuf! Ey sıddık! Bize şunu hallet: Yedi semiz inek, bunları yedi arık yiyor ve yedi yeşil başakla diğer yedi de kuru. Ümit ederim ki o nâsa cevap ile dönerim, gerektir ki kadrini bilirler" (46).

---

1 B -"mücerred".

2 Bir ziyâ huzmesinde ne kadar eşyâ suretlerinin uçuştuğu mülâhaza edilirse, müsül-i mu'allaka âleminin bir numûnesi fennen de mülâhaza edilmiş olur. Şundan gaflet edilmemelidir ki bu müsül-i mu'allaka müsül-i Eflâtûniyye değildir [Müellifin notu].

[2870] {وَقَالَ الَّذٖى نَجَا مِنْهُمَا} O ikiden kurtulmuş olan da ۞ yani Yûsuf'a rüya tâbir ettirmiş olan o[1] iki zindan arkadaşından kurtulup çıkmış olan sâkī de {وَادَّكَرَ بَعْدَ اُمَّةٍ} uzun bir müddet sonra -bu vesile ile- hatırlayıp dedi ki... {اَنَا اُنَبِّئُكُمْ... اِلخ}

Cevaben Yûsuf:

قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنٖينَ دَاَبًاۚ فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فٖى سُنْبُلِهٖٓ اِلَّا قَلٖيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ ﴿٤٧﴾ ثُمَّ يَأْتٖى مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ سَبْعٌ شِدَادٌ يَأْكُلْنَ مَا قَدَّمْتُمْ لَهُنَّ اِلَّا قَلٖيلًا مِمَّا تُحْصِنُونَ ﴿٤٨﴾ ثُمَّ يَأْتٖى مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ عَامٌ فٖيهِ يُغَاثُ النَّاسُ وَفٖيهِ يَعْصِرُونَ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Dedi: "Yedi sene ber mu'tâd ekeceksiniz, biçtiklerinizi başağında bırakınız, biraz yiyeceğinizden mâ'adâ (47). Sonra onun arkasından yedi kurak sene gelecek, önce biriktirdiklerinizi yiyip götürecek, biraz saklayacağınızdan mâ'adâ (48). Sonra onun arkasından bir yıl gelecek ki halk onda sıkıntıdan kurtulacak, sıkıp sağacak" (49).

Yûsuf'un bu tâbirine âgâh olunca:

وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونٖى بِهٖۚ فَلَمَّا جَٓاءَهُ الرَّسُولُ قَالَ ارْجِعْ اِلٰى رَبِّكَ فَسْـَٔلْهُ مَا بَالُ النِّسْوَةِ الّٰتٖى قَطَّعْنَ اَيْدِيَهُنَّۜ اِنَّ رَبّٖى بِكَيْدِهِنَّ عَلٖيمٌ ﴿٥٠﴾

[2871] **Meâl-i Şerîfi**

Bunu duyan Melik de "getirin bana onu" dedi. Bunun üzerine ona gönderilen adam gelince, "haydi efendine dön de sor ona: O ellerini doğrayan kadınların maksatları ne imiş, şüphe yok ki Rabbim onların hîlelerine alîmdir" dedi (50).

{وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونٖى بِهٖ} Melik de "onu bana getirin" dedi ۞ yani sâkī gelip tâbiri haber verince Melik, Yûsuf'un ilm ü fazlını anladı ve zindandan çıkarılıp kendisine getirilmesini emreyledi.

1 B -"Yûsuf'a rüya tâbir ettirmiş olan o".

Fakat {فَلَمَّا جَٓاءَهُ الرَّسُولُ} bunun üzerine kendisine resul varınca ❁ yani bu emri tebliğ etmek için Yûsuf'a giden elçi varınca Yûsuf, hemen zindandan çıkıvermedi de elçiye {قَالَ} dedi ki {ارْجِعْ اِلٰى رَبِّكَ} efendine dön {فَسْـَٔلْهُ} de sor ona[1] {مَا بَالُ النِّسْوَةِ الّٰتِي قَطَّعْنَ اَيْدِيَهُنَّ} o ellerini doğrayan kadınların maksatları ne imiş {اِنَّ رَبِّي بِكَيْدِهِنَّ عَلِيمٌ} şüphe yok ki benim Rabbim -Allah teâlâ- onların keydlerine alîmdir. ❁ O kadınların bana ne hud'a yapmak istediklerini bilir. Bilmek için sormaya muhtaç değildir. Fakat başkaları hakikati bilmez, onun için[2] efendin sorsun, tahkīkāt icrâ etsin, benim sırf kadın hîlesiyle bi-gayri hakkın hapsedildiğim enzâr-ı âmmede anlaşılsın, ismet ü berâetim gereği gibi tebeyyün eylesin de öyle çıkayım diye sebat etti. Ve şâyân-ı dikkattir ki asıl hanımı tasrih etmedi. Bu kadar [2872] sene zindanda yaşayan Yûsuf, zerre kadar sarsılmadıktan başka bu suretle büyüklük üstüne büyüklükle nezaket gösterdi. Bunu takdir eden Melik de bizzat tahkīkāta girişip kadınları ihzar ve istintak ederek:

قَالَ مَا خَطْبُكُنَّ اِذْ رَاوَدْتُنَّ يُوسُفَ عَنْ نَفْسِهٖۜ قُلْنَ حَاشَ لِلّٰهِ مَا عَلِمْنَا عَلَيْهِ مِنْ سُٓوءٍۜ قَالَتِ امْرَاَتُ الْعَزِيزِ الْـٰٔنَ حَصْحَصَ الْحَقُّۘ اَنَا رَاوَدْتُهُ عَنْ نَفْسِهٖ وَاِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ ﴿٥١﴾

Meâl-i Şerîfi

Melik, o kadınlara "derdiniz ne idi ki o vakit Yûsuf'un nefsinden murad almaya kalktınız?" dedi. "Hâşâ" dediler, "Allah için biz onun aleyhinde bir fenalık bilmiyoruz." Azîz'in karısı "şimdi" dedi, "hak tezâhür etti, onun nefsinden ben kâm almak istedim, o ise şeksiz şüphesiz sâdıklardandır" (51).

Bundan sonraki iki âyet, birincinin mazmûnuna nazaran Yûsuf'un kelâmından olmak tebâdür eder ise de mâkabline irtibâtı cihetiyle hanımın kelâmının mâba'di olması daha zâhirdir. Şöyle ki:

---

1 B: "ona sor".
2 B -"onun için".

ذٰلِكَ لِيَعْلَمَ اَنّ۪ي لَمْ اَخُنْهُ بِالْغَيْبِ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يَهْد۪ي كَيْدَ الْخَٓائِن۪ينَ ﴿٥٢﴾

[2873] Meâl-i Şerîfi

"Bu işte şunun için ki bilsin hakikaten ben, ona gıyâbında hıyanet etmedim ve hakikaten Allah hâinlerin hîlesini muvaffakiyete erdirmez (52).

Bununla beraber:

وَمَٓا اُبَرِّئُ نَفْس۪يۚ اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّٓوءِ اِلَّا مَا رَحِمَ رَبّ۪يۜ اِنَّ رَبّ۪ي غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٥٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Nefsimi tebri'e de etmiyorum, çünkü nefis cidden emmâredir, fenayı emreder meğer ki Rabbim rahmetiyle yarlığaya; çünkü Rabbim Gafûr, Rahîm'dir" (53).

{وَمَٓا اُبَرِّئُ نَفْس۪ي} Nefsimi tebri'e de etmem ❁ yani Yûsuf'un gıyâbında kendisine hıyanet etmediğimi bilsin diye hakkı itiraf ederken kendimi hıyanetten büsbütün tebri'e ve tenzih de etmem, çünkü mukaddemâ söylediğimi söyledim, yaptığımı yaptım {اِنَّ النَّفْسَ لَاَمَّارَةٌ بِالسُّٓوءِ} fi'l-hakīka nefis emmâret^ün bi's-sû'dur ❁ haddizâtında nefs-i beşer fenalığı kuvvetle âmirdir, fenalık kumandanıdır. Yani umûmiyetle nefs-i beşerînin[1] tabiatında şehevâta meyl ve o yolda kuvâ ve âlâtını isti'mâl eylemek hasleti vardır. Ve binâen'aleyh sırf nefsine kalırsa insan fenalığa düşer {اِلَّا مَا رَحِمَ رَبّ۪ي} ancak Rabbimin rahmet ettiği müstesnâ ❁ yani ancak Rabbimin nefs-i Yûsuf gibi bilhassa rahmetiyle yarlığadığı nefisler pak ve [2874] masum olurlar. Yahut ancak Rabbim rahmet ettiği vakit emr-i rabbânî emr-i nefsânîyi hükümsüz bırakır veya nefis, emr-i rabbânîye mutmain olur da insan fenalıktan mahfuz kalır. {اِنَّ رَبّ۪ي غَفُورٌ رَح۪يمٌ} Şüphe yok ki Rabbim Gafûr'dur, Rahîm'dir. ❁ Mağfiret ve rahmeti büyük, çok büyüktür. Binâen'aleyh birçok ahvâlde nefislerin tabiatları mûcebince

---

1 B: "beşerin".

mâruz oldukları temâyülâtı mağfiretiyle örttüğü ve cereyanlarına mâni' olarak fiile çıkmaktan rahmetiyle muhafaza ettiği gibi, günahı itiraf edip istiğfar eyleyenlere de mağfiret ve rahmet eder. Bunun için, ben nefs-i emmâremi tebri'e etmeyerek hakkı itiraf ettim ve mahza Rabbimin rahmetiyle hıyanetten mahfuz kaldım, bundan böyle de Rabbimin mağfiret ve rahmetini talep ve ümit ederim. İşte Azîz'in kadını böyle itiraf ve istiğfar ederek hakkı ikrar ve imanını izhar etti ve Yûsuf'un indallah mâlum olan nezâheti enzâr-ı enâmda[1] da böyle parlak bir surette tecellî eyledi. Düşünmeli ki aşk-ı Hak, aşk-ı nefsânîye nasıl galebe etti. İhtiras ve gayz ile dolmuş hasımların bile teslîm-i nefs ile hüsn-i şehadetten kendilerini alamadıkları bu nezâhet ve fazilet ne büyük bir mertebe-i kudsiyettir. Bakınız hüsn-i hakkın tecellîsi muvâcehesinde ihtiraslar nasıl sönüyor, gayzlar nasıl siliniyor, benlikler nasıl kalkıyor da aşk-ı Hak'tan başka pâyidar olabilecek hiçbir alâka kalmıyor.

Hak böyle tebeyyün etti:

وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِى بِهٖٓ اَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِىۚ فَلَمَّا كَلَّمَهُ قَالَ اِنَّكَ الْيَوْمَ لَدَيْنَا مَكِينٌ اَمِينٌ ﴿٥٤﴾ قَالَ اجْعَلْنِى عَلٰى خَزَٓائِنِ الْاَرْضِۚ اِنِّى حَفِيظٌ عَلِيمٌ ﴿٥٥﴾

[2875] **Meâl-i Şerîfi**

Melik de dedi: "Getirin bana onu, kendime tahsis edeyim." Bunun üzerine vaktâ ki onunla konuştu, dedi: "Sen bugün nezdimizde cidden bir mevki' sahibisin, eminsin" (54). Dedi: "Beni arz hazineleri üzerine me'mur et, çünkü ben iyi korur, iyi bilirim" (55).

{وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُونِى بِهٖ} Melik de dedi getirin bana onu ❁ o Yûsuf'u {اَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسِى} kendim için istihlâs edeyim ❁ yani hâlis olarak kendime has kılayım.

Lisân-ı Arabda "azîz" dahi melik demek olduğuna nazaran, bazıları bu meliki sâlifü'z-zikr Azîz[2] zannetmişlerse de ifâde-i Kur'ân'ın zâhirine

1 B: "nâsda".
2 B -"Azîz".

muhaliftir. Zira bu surette Azîz'in اَسْتَخْلِصْهُ لِنَفْسٖى demesi mânasız olacağı gibi, birine "Azîz" birine de "Melik" denilmesi tegāyürde zâhirdir. Binâen'aleyh Azîz, Mısır'ın hükümdarına yakın en büyük pâyede bir vezir veya emîr[1], Melik de hükümdarı demek olduğu anlaşılıyor. Nitekim bazı rivayetlerde Azîz'in ismi "Kıtfir", Melik'in ismi de "Reyyan" olduğu nakledilmiştir. Eski Mısır hükümdarlarına "Firavun" ıtlâkı mâruf olduğu hâlde buna "firavun" tâbir olunmayıp da "melik" ıtlak edilmesi her hâlde şu iki nükteden birini iş'âr etmekten hâlî değildir:

Birincisi: "Firavun" unvânı zulüm ile müştehirdir. وَمَٓا اَمْرُ فِرْعَوْنَ بِرَشٖيدٍ [Hûd 11/97] Hâlbuki Yûsuf'u istihlâs eden bu Melik'in evsâf-ı memdûhası, rüşd ü kiyâseti mevzû'-i bahistir. Bu suretle bu Melik'in sîret[2] nokta-i nazarından bir firavun olmadığına işaret edilmiş demektir[3]. Nitekim Mücâhid'den bu Melik'in müslim olduğu menkuldür.

İkincisi: Esasen firavun lakabının lisan ve kavmiyet itibariyle Mısrî olduğuna göre bu Mısır hükümdarının firavun sülâlesinden ve Kıbt kavminden olmadığına da [2876] bir îmâyı tazammun eder. Nitekim bazı tarihlerde Amâlikadan idi denilmiştir ki Mısır tarihinde "Hiksoslar"[4] namı verilen ve Arabistan tarafından geçip firavunlara galebe ederek dört yüz sene kadar Mısır'da icrâ-yı hükûmet ettikleri söylenen kavim olacaktır. İsminin Reyyan olduğu hakkındaki rivayet de bunun Arabî olduğuna delâlet eder. Sûre-i Bakara'da geçtiği üzere bazıları bunun Hazret-i Mûsâ zamanına kadar yaşadığını ve Fir'avn-ı Mûsâ'nın[5] da bu Reyyan olduğunu zannetmişlerse de zâhir-i Kur'ân'a muvâfık değildir. Çünkü Kur'an'da buna Firavun denilmemiş, hasm-ı Mûsâ'nın ise Firavun olduğu tansis edilmiştir. Bu Melik âyât-ı Hakk'a itibar ile Yûsuf'u istihlâs etmiş, Firavun ise bunun tam zıddına olarak beyyinât-ı Mûsâ'ya küfr ü zulüm ile firavunluk mâhiyetinin yegâne misâli olmuştur.

---

1 B: "âmir".
2 B: "siyaset".
3 B: "olmaktır".
4 M: "hiksüsler".
5 B -"Hazret-i Mûsâ zamanına kadar yaşadığını ve Firavun-i Mûsâ'nın".

Hâsılı bu Melik kıymetşinas bir zât idi, Hazret-i Yûsuf'u henüz görmeden bi'l-vücûh kemâlâtına meclub oldu, zamanının vahîdi olduğunu anladı, onu kendine tahsis etmek istedi, getirilmesini emretti. {فَلَمَّا كَلَّمَهُ} Binâen'aleyh konuştuğunda ۞ yani Melik'in emri derhâl icrâ edildi, Yûsuf geldi, Melik ile konuştu. Bu suretle Melik, Yûsuf'un tekellümünü de müşahede etti, o vakit:

{قَالَ اِنَّكَ} Cidden sen dedi {الْيَوْمَ} bugün ۞ yani bugünden, şu mükâlememiz ânından itibaren {لَدَيْنَا مَكِينٌ} nezdimizde mekîn ۞ büyük bir mekânet ve mertebe sahibi {اَمِينٌ} bir emînsin ۞ her hususta mu'temen ve mutebersin.

Rivayet olunur ki, resul gelip haberi getirince Hazret-i Yûsuf kalkmış, zindanın kapısına "burası belâlar konağı, diriler kabri, a'dâ şemâteti, asdıkā tecribesidir" diye yazmış ve çıkmış, hânedânına dua etmiş, yıkanmış, [2877] yeni elbise giymiş اللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِخَيْرِكَ مِنْ خَيْرِهِ وَأَعُوذُ بِعِزَّتِكَ وَقُدْرَتِكَ مِنْ شَرِّهِ وَمِنْ شَرِّ غَيْرِهِ "yâ Rab hayrınla Senden bunun hayrını dilerim, bunun ve başkasının şerrinden Senin izzetine ve kudretine sığınırım" diye dua ederek Melik'in nezdine girmiş. Arapça selâm vermiş ve İbranice bir dua etmiş, Melik "bu ne lisânı?" demiş, "atalarımın lisânı" diye cevap vermiş. Melik birçok lisan bilirmiş, hepsinden söylemiş, o da cevap vermiş. Binâen'aleyh Melik taaccüb etmiş de "arzu ederim ki" demiş, "rüyamı senden bizzat dinleyeyim." Müşârün ileyh de sığırları, sünbüleleri ve yerlerini onun gördüğü vechile tavsif ederek anlatmış. Bunun üzerine serîrine oturtmuş ve re'yini sormuş. "Re'yim" demiş, "bu bolluk senelerde çok zer'iyyât yaptırırsın[1] ve depolar binâ ettirir, oralarda[2] mahsûlâtı toplatırsın, kıtlık seneler gelince bu galleleri satarız, bu suretle hazineye büyük bir servet de hâsıl olur." "Fakat" demiş, "bana bu işi kim[3] yapıverecek?" O vakit Yûsuf kendini arz ederek:

1 B: "yaparsın".
2 B: "onlarda".
3 B -"kim".

{قَالَ اجْعَلْن۪ي عَلٰى خَزَٓائِنِ الْاَرْضِ} Beni, dedi, bu arzın hazineleri üzerine tâyin et ❁ yani bütün bu Mısır ülkesinin hazinelerinin îrad ve masraf-ı[1] umûrunu bana tefviz eyle {اِنّ۪ي حَف۪يظٌ عَل۪يمٌ} her hâlde ben bir hafîzim, bir alîmimdir. Hukūk ve emânâtı iyi hıfzederim, hazineleri müstahik olmayanlardan iyi korur ve vücûh-ı tasarrufu pek iyi bilirim.[2] ❁ Bunda adl ü hakkı ikāme ile ahkâm-ı şer'i icrâ edebileceğini bilen bir kimse için imâret ve vilâyeti talep etmek ve ona isti'dâdını izhar eylemek câiz olduğuna ve hatta ikāme-i hakka ve siyâset-i halka başka suretle yol olmadığı takdirde kâfirden bile ahz-ı vilâyet câiz olacağına delil vardır denilmiş. Fakat âyette bu Melik'in küfrüne dair delil yoktur. Bilakis Mücâhid'den islâm olduğu mervîdir. Bir de اجْعَلْن۪ي عَلٰى خَزَٓائِنِ الْاَرْضِ diyen Hazret-i Yûsuf, salâhiyet-i kâmile talep etmiştir. Bu surette ise bazı müfessirînin dedikleri gibi Melik, Hazret-i Yûsuf'un re'yine tâbi' ve ona münkād olmuş [2878] demektir. Binâen'aleyh bu suretle kabûl-i amelin mes'ûliyeti re'sen icrâ-yı ahkâm mes'ûliyetine râci' olur. Talep meselesine gelince, fıkhı şudur: Ehliyeti olmayanlara velâyet haramdır. Tefvîzi de haram, talebi de haram, kabûlü de haramdır. Ehliyeti olanlara kabul câiz, talep mekruhtur. Meğer ki ta'ayyün etmiş olsun, yani o işe ondan başka ehil bulunmasın, o vakit talep vâcib bile olur. İşte bir peygamber olan Hazret-i Yûsuf, min tarafillah me'mur olduğu ahkâm-ı hakk u adlin icrâsına bir vesile bulmak için bu talebiyle o vecîbenin îfâsına müsâra'at etmiştir. Acaba talebi kabul edildi mi?

وَكَذٰلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْاَرْضِۚ يَتَبَوَّاُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَٓاءُۜ نُص۪يبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَٓاءُ وَلَا نُض۪يعُ اَجْرَ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿٥٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve işte bu suretle Yûsuf'u o arzda temkin ettik, neresinde isterse makam tutuyordu. Biz rahmetimizi dilediğimize nasip ederiz ve muhsinlerin ecrini zâyi' etmeyiz (56).

1 B: "masrafı".
2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 46-49; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* IV, 250-251.

{وَكَذٰلِكَ} Ve işte bu suretle ❁ böyle hıfz u ilim ile temayüz ettirerek gönülleri teshir eden şanlı bir emniyet ve mekânetle hazineler başına geçirmek suretiyle {مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِى الْاَرْضِ} Yûsuf'u o arzda temkin ettik. ❁ Arz-ı Mısır'da yüksek bir müknet[1] ve kudretle yerleştirdik.

Burada görülüyor ki Yûsuf'un teklifine karşı Melik'in ne dediği tasrih edilmemiş وَكَذٰلِكَ مَكَّنَّا buyurulmuştur. Sözün gelişi red ihtimâlinin mevzû-i bahis olamayacağını[2] [2879] anlatmakta ise de kabûlü de tasrih edilmeyerek fiilin doğrudan doğru Allah'a isnad edilmesi şunu ifade eder ki Yûsuf'u bu suretle makām-ı iktidâra getiren Melik değil, Allahu azîmüşşân idi. Allah esbâbını ihzar eylemiş, Melik'i ona musahhar kılmış, onu bu makama getirmek için bir âlet yapmış idi.[3] Rivayet olunur ki: Melik, Hazret-i Yûsuf'a bir taç giydirmiş, devlet mührünü çıkarıp parmağına geçirmiş, kılıç kuşatmış ve onun için inci ve yakut ile murassaʿ altından bir serîr vazʿ etmiş; müşârün ileyh de "serîr, bununla mülkü sağlamlarım. Mühür, bununla umûrunu tedbir ederim, fakat taç, bu benim libâsımdan[4] değil, atalarımın libâsından da değil" demiş, sandalyeye oturup işe mübâşeret eylemiş, icrâ-yı adalet etmiş, erkek dişi herkes kendisini sevmiş, memleket emrine münkād olmuş, bu sıralarda Azîz Kıtfir vefat etmiş imiş, zevcesi Râʿîl, nâm-ı diğer Züleyha, Melik tarafından Hazret-i Yûsuf'a tezvic edilmiş, duhûlünde "nasıl, bu senin istediğinden iyi değil mi?" demiş ve hâlâ bikr bulmuş, binâenʿaleyh bundan iki oğlu olmuş: Efrayim b. Yûsuf, Menşa b. Yûsuf.[5] Maʿamâfîh âyette Melik'in sûret-i kabûlü meskût^un anh bırakıldığı gibi, talebin derhâl infaz olunuverdiği de anlaşılmıyor. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den menkuldür ki "Allah, rahmet eylesin[6], kardeşim Yûsuf اجْعَلْنِى عَلٰى خَزَٓائِنِ الْاَرْضِ demese idi o saat iş başına geçirilecekti velâkin bu onu bir

1 B: "mekânet".
2 B: "olmayacağını".
3 B -"Allah esbâbını ihzar eylemiş, Melik'i ona musahhar kılmış, onu bu makama getirmek için bir âlet yapmış idi".
4 B: "libâsım".
5 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 55-56; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* IV, 251-252.
6 B: "etsin".

sene tehir etti" buyurmuştur.[1] Demek ki haddizâtında bu iş için Hazret-i Yûsuf ta'ayyün etmişti fakat kendisine talep farz olmamıştı. Zira evvel-i maslahat gelecek kıtlık seneler için tedbir almak meselesi idi. Buna bir an evvel başlanmak[2] evlâ olmakla beraber, biraz teahhurla bu maslahat fevt oluvermeyecekti. Hâlbuki zindandan çıkar çıkmaz hazineler başına geçmek istemesi hakkındaki teveccühü bulandırabilirdi, o tâlib değil, matlub olacaktı. Allah teâlâ onu daha yüksek bir nüfuz ve müknetle iş başına geçirecekti, binâen'aleyh tâlib [2880] vaziyetinde bulunmasa daha iyi olacak, derhâl matlub olup tâyin edilmiş bulunacaktı. Lâkin Melik'e karşı اجْعَلْنِى dediğinden dolayı hikmet-i sübhâniye, işin bir sene tehirini iktizâ etmiş ve bu suretle Allah onu o vaziyetten kurtarıp kemâl-i müknetle arz-ı Mısır'da temkin eylemiştir. Öyle ki {يَتَبَوَّاُ مِنْهَا حَيْثُ يَشَٓاءُ} neresinde dilerse makam tutuyordu ❁ öyle bir emniyet ve âsâyiş temin etmiş, öyle bir mahabbet ve itibar kazanmış, öyle büyük bir nüfuz ve iktidar ile memleketi taht-ı tasarrufuna almış, öyle bir faaliyete girişmiş idi ki şehirleri, kasabaları, kurâsı ve mezâri'i ile bütün Mısır arazisi[3] sanki onun bir konağı hâline gelmişti[4] de bundan dilediği yerde ikāmet ediyor ve bilâ münâzi' tedbîr-i umûr ve icrâ-yı ahkâm eyliyor, istediği gibi istihzârât yapıyordu. Öyle ya

{نُصِيبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَٓاءُ} Biz kime dilersek rahmetimizi dökeriz ❁ fâil-i muhtârız, hiçbir şart ile mukayyed olmayarak mücerred meşiyyetimizle istediğimizi dünyada veya âhirette veya her ikisinde fevkalâde devletlere, nimetlere mazhar ederiz. Binâen'aleyh bu öyle bir rahmet-i rahmâniyedir ki kesb-i abdin hiç dahli olmayarak mücerred takdîrin cebrî bir cilvesi olur. Yûsuf evvelemirde böyle bir rahmete mazhar idi, evvelâ ona verilen hükm ü ilim ve nübüvvet ü muvaffakiyet böyle sırf vehbî bir rahmet-i rahmâniye idi {وَلَا نُضِيعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِينَ} ve muhsinlerin ecrini zâyi' etmeyiz

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 52:
عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: رحم الله أخي يوسف لو لم يقل «اجعلني على خزائن الأرض» لاستعمله من ساعته ولكنّه أخر ذلك سنة، قام في بيته عنده سنة مع الملك».

2 B: "başlamak".

3 B: "arazisini".

4 B: "getirmişti".

❁ yani bir de abdin kesbine, hüsn-i ameline terettüb eden ve binâen'aleyh bir şer' u kanun ile cereyan eyleyen rahmet-i rahîmiye vardır. Dilediğine dilediği gibi in'âm eden Allah teâlâ, muhsin kullarının ecirlerini de zâyi' etmez, bâliğan-mâ-belağ ihsan eder. O böyle muhsinlerin muhsini bir Deyyân'dır. Fâil-i muhtâr olmakla beraber meşiyyetinin ihsan ile bir deverân-ı küllîsi vardır. Demek ki haslet-i ihsan, rahmet-i ilâhiyenin en müekked ve en cem'iyyetlisidir. Bu suretle [2881] muhsinler biri haslet-i ihsan, biri de ecr-i ihsan olmak üzere rahmet-i ilâhiyenin her iki nev'iyle de bekâm olacaklardır. Ve şu hâlde rahmet-i ilâhiye ıtlâkıyla mülâhaza olununca اِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ'dir [el-A'râf 7/56]. İşte Yûsuf aleyhisselâm da hâlis muhlis muhsinlerden olduğu için Allah ecrini zâyi' etmemiş, şân u şerefle zindanlardan çıkarıp böyle devletler üzerinde mekîn ve emîn kılmıştır. Binâen'aleyh "böyle şey olur mu? O suretle bu kadar büyük devlet ve nimete erilir mi?" dememeli. Hem Yûsuf gibi muhsinlere mev'ud olan ve asıl nazar-ı i'tibâra alınması lâzım gelen ecir, böyle lezzet-i elem ile karışık dünya devlet ve hazineleri gibi haddizâtında mütenâhî ve binâen'aleyh fâni ve zâyi' olan dünya ecrinden ibaret zannedilmemelidir.

وَلَاَجْرُ الْاٰخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ ﴿٥٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve elbette âhiret ecri daha hayırlı, fakat iman edip takvâ yolunu tutanlar için (57).

{وَلَاَجْرُ الْاٰخِرَةِ خَيْرٌ} Ve her hâlde âhiret ecri daha hayırlıdır. ❁ Yani dünya ecri bir hayır da olsa âhiret ecri, sevâbı daha hayırlıdır. Çünkü dâimî, ebedî, hâlis, hayr-ı mahzdır. {لِلَّذِينَ اٰمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ} Fakat iman edip ittikā eder olanlar için ❁ yani Allah'ı ve Resûlünü tasdik ile âhirete inanıp ittikāyı şi'âr edinen, şirk ve seyyiâttan korunmak âdeti olan muhsinler için âhiret ecri daha hayırlıdır. Binâen'aleyh erbâb-ı ibret, Yûsuf'un dünyada nâil olduğu o geçmiş devlet ve nimete değil de asıl

âhirette ereceği nâmütenâhî ecr-i ihsânı nazar-ı i'tibâra almalı ve öyle îmân-ı kâmil ile ittikā ve ihsâna çalışmalıdır.

[2882] O, Mısır'da o suretle makām-ı iktidarda mütemekkin iken:

وَجَٓاءَ اِخْوَةُ يُوسُفَ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ فَعَرَفَهُمْ وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ ﴿٥٨﴾ وَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ قَالَ ائْتُونِى بِاَخٍ لَكُمْ مِنْ اَبِيكُمْۚ اَلَا تَرَوْنَ اَنِّٓى اُوفِى الْكَيْلَ وَاَنَا۬ خَيْرُ الْمُنْزِلِينَ ﴿٥٩﴾ فَاِنْ لَمْ تَأْتُونِى بِهِ فَلَا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدِى وَلَا تَقْرَبُونِ ﴿٦٠﴾ قَالُوا سَنُرَاوِدُ عَنْهُ اَبَاهُ وَاِنَّا لَفَاعِلُونَ ﴿٦١﴾ وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فِى رِحَالِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَعْرِفُونَهَٓا اِذَا انْقَلَبُٓوا اِلٰٓى اَهْلِهِمْ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٦٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de Yûsuf'un biraderleri çıkageldiler, geldiler yanına girdiler. Derhâl onları tanıdı, onlar ise onu tanımıyorlardı (58). Ve vaktâ ki onları bütün hazırlıkları ile techiz etti, dedi: "Bana sizin babanızdan olan bir kardeşi getirin. Görüyorsunuz a ben ölçeği tam ölçüyorum ve ben misafirperverlerin en hayırlısıyım[1] (59). Eğer onu bana getirmezseniz artık benim yanımda size kile yok ve bana yaklaşmayın" (60). Dediler: "Her hâlde onun için babasından iradesini almaya çalışırız ve her hâlde yaparız" (61). [2883] Uşaklarına da dedi: "Sermayelerini yüklerinin içine koyuverin, belki ailelerine avdetlerinde anlarlar, belki yine gelirler" (62).

{وَجَٓاءَ اِخْوَةُ يُوسُفَ} Bir de Yûsuf'un kardeşleri geldi ❁ yani mukaddemâ haber verdiği kıtlık seneleri hulûl etmiş olmakla zahîre için her taraftan gelip Yûsuf'a müracaat ediyorlardı. Kardeşleri de Mısır'a geldiler {فَدَخَلُوا عَلَيْهِ} binâen'aleyh huzûruna girdiler {فَعَرَفَهُمْ} derhâl onları tanıdı ❁ elbette girecekleri zaman hüviyetlerini haber vermişlerdir. Ve demek ki şekl ü kıyafetlerinde de tanınamayacak[2] bir değişiklik yokmuş ve zaten birini

1 M: "yararlısıyım".
2 B: "tanınmayacak".

tanımış olsa hepsini tanıyacağı derkâr idi. {وَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ} Onlar ise onu tanımıyorlardı ❁ çünkü o çocukken ayrılmış, tanıyamayacakları bir hâl ve makamda bulunuyordu. Binâen'aleyh sûrenin başında geçtiği üzere Yûsuf kuyuya atıldığı sırada kendisine vahyedilmiş olan لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِاَمْرِهِمْ هٰذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ [Yûsuf 12/15] vaadi tahakkuka başlıyordu. Onlar böyle garîbâne bir surette arz-ı hâl ettiler, o da kendini tanıtmadan ber vech-i âtî ikram ile techiz eyledi.

{وَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ} Vaktâ ki onları cehazlarıyla techiz etti ❁ bütün hazırlıklarıyla sûret-i mahsûsada hazırladı, donattı. Böyle tam uğurlayacağı sırada {قَالَ ائْتُونِى بِاَخٍ لَكُمْ مِنْ اَبِيكُمْ} "bana" dedi, "babanızdan sizin öbür kardeşi getirin" ❁ bu, bâlâda geçtiği üzere vaktiyle لَيُوسُفُ وَاَخُوهُ اَحَبُّ اِلٰى اَبِينَا مِنَّا [12/8] demiş oldukları kardeşi Bünyamin idi. Demek ki gelenler mukaddemâ Yûsuf'u götürüp kuyuya atanlar idi, içlerinde bu yoktu. Bu sırada[1] veya önce duhûlleri esnasında hüviyet veya ihtiyaçlarını arz ederlerken bir kardeşleri daha olduğunu söylemiş olmalılar ki Yûsuf onlara[2] böyle bir âşinâlık kokusu vermiş olduğu hâlde kendini sezdirmemiştir[3]. Ve ihtimal ki onlara bunu haklarında hâricen yapılmış bir tahkik ve istihbâra [2884] atfederek farkına varamamış, gösterilen bu derin âşinâlık emrinden büsbütün hayrete düşmüşlerdir. Bunu söylerken ma'rife olarak بِأَخِيكُمْ "kardeşinizi" demeyip de kat'-ı izâfetle nekre olarak بِاَخٍ لَكُمْ demesi de çok mânidardır. Babanızdan sizin öbür kardeşi diye hem onu tanımıyormuş gibi davranmış ve hem onun münferid kaldığına işaret etmiş, hem de kendi uhuvvetini kasda müsâid bir imada bulunmuş ve bu suretle ilk önce sevgili kardeşini yanına celb etmek istemiş de bu emrin infâzına teşvik zımnında demiştir ki:

{اَلَا تَرَوْنَ اَنّٖى اُوفِى الْكَيْلَ} Görmüyor musunuz, ben bihakkın keyli îfâ ediyorum ❁ yani görüyorsunuz ya âdetim böyle: Haksızlığa, sû'-i isti'mâle meydan bırakmıyor, tam ölçüyor, vefâ ettiriyorum. Gelenlere

---

1 B: "sûrede".
2 B: "bunlara".
3 B: "sezdirmemişti".

eksik vermiyor, fazla da kaçırmıyor, geleceklere de yetiştirmek istiyorum {وَاَنَا۬ خَيْرُ الْمُنْزِلٖينَ} aynı zamanda ben "hayru'l-münzilîn"im de ❁ Allah için çok iyi ve emsâlsiz bir misafirperverim de.

Bundan anlaşılıyor ki onları techiz edinceye kadar hânesinde misafir etmiş, ziyafet vermiş, ikram ve ihsanda bulunmuş ve bunu bir minnet makamında değil, daha fazla zahîre vermediğine i'tizâr ile kardeşinin getirilmesine teşvik sadedinde söylemiş ve bunu şu suretle takviye de etmiştir:

{فَاِنْ لَمْ تَأْتُونٖى بِهٖ} Eğer onu bana getirmezseniz {فَلَا كَيْلَ لَكُمْ عِنْدٖى} artık size benim indimde keyl yoktur ❁ yani îfâ şöyle dursun Mısır toprağında bir kile zahîre almanız ihtimâli yoktur {وَلَا تَقْرَبُونِ} ve bana yaklaşmayın ❁ ihsan ve iltifat ummak şöyle dursun semtime uğramayın, memleketime ayak basmayın. Cevâben:

[2885] {قَالُوا} Dediler ki {سَنُرَاوِدُ عَنْهُ اَبَاهُ} varınca onun için babasına murâvede edeceğiz ❁ yani onu babası yanından bırakmak istemez amma kandırmak çaresine bakacağız {وَاِنَّا لَفَاعِلُونَ} ve her hâlde biz bunu yaparız. Diğer taraftan Yûsuf {وَقَالَ لِفِتْيَانِهِ} uşaklarına -zahîrelerini ölçen ve techîzâtlarıyla meşgul olan bendegânına- da {اجْعَلُوا بِضَاعَتَهُمْ فٖى رِحَالِهِمْ} "sermayelerini yüklerinin içine koyuverin" demişti ❁ el altından böyle gizli bir ihsanda daha bulunmuştu {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} ki geri gelebilsinler diye ❁ çünkü varıp açtıkları zaman yeni bir neş'e daha duyacaklar ve ellerinde hazır bir sermaye bulacak ve dediği gibi biraderini alarak dönüp gelmeye şitâb edeceklerdir.

Burada denebilir ki bunlar çok ince ve güzel şeyler olmakla beraber ilk fırsatta babasına açıkça ma'lûmât verip davete müsâra'at etmek Yûsuf'un birr ü ihsânına daha muvâfık olmaz mı idi? Zâhiren bu hâtıra, her hatıra gelebilir. Fakat o zaman birdenbire sürûr ile babası nasıl olacaktı? Acaba gelecek miydi? Hânedânını Mısır'a nakletmek mümkin olacak mıydı? Ahvâl-i umûmiye, şerâit-i siyâsiye nelere müsâid

idi?[1] Demek ki hikmet-i ledünnîde ilk evvel getirilmesi lâzım olan, öbür kardeşi idi. Bunu getirtmeden[2], hicrân-ı Yûsuf'a bir de hicrân-ı Bünyamin inzimam etmeden[3] Ya'kūb için esbâb-ı vuslat tekemmül etmeyecek, kalb-i Yûsuf'ta kuyu ve zindan hatıralarına mukabil kalb-i Ya'kūb bu iki hicran ile sızlamadan vâki' olacak visâli rûhlar aynı zevk ile duyamayacak[4], görülecek olan parlak hâtimenin ledünnî neşvesi tamam olmayacaktı. Unutmamak lâzım gelir ki Yûsuf'un bu [2886] muâmeleleri kendiliğinden değil, biraz sonra gelecek âyetlerden anlaşılacağı üzere min tarafillah vahiy ile cereyan etmiştir.

İşte Yûsuf, kardeşlerini bu suretle me'mur ve avdetlerini teşvîk ü teshil ve temin ederek uğurladı:

فَلَمَّا رَجَعُٓوا اِلٰٓى اَبٖيهِمْ قَالُوا يَٓا اَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ فَاَرْسِلْ مَعَنَٓا اَخَانَا نَكْتَلْ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴿٦٣﴾ قَالَ هَلْ اٰمَنُكُمْ عَلَيْهِ اِلَّا كَمَٓا اَمِنْتُكُمْ عَلٰٓى اَخٖيهِ مِنْ قَبْلُۜ فَاللّٰهُ خَيْرٌ حَافِظًاۖ وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمٖينَ ﴿٦٤﴾ وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَاعَتَهُمْ رُدَّتْ اِلَيْهِمْۜ قَالُوا يَٓا اَبَانَا مَا نَبْغٖيۜ هٰذِهٖ بِضَاعَتُنَا رُدَّتْ اِلَيْنَاۚ وَنَمٖيرُ اَهْلَنَا وَنَحْفَظُ اَخَانَا وَنَزْدَادُ كَيْلَ بَعٖيرٍۜ ذٰلِكَ كَيْلٌ يَسٖيرٌ ﴿٦٥﴾ قَالَ لَنْ اُرْسِلَهُ مَعَكُمْ حَتّٰى تُؤْتُونِ مَوْثِقًا مِنَ اللّٰهِ لَتَأْتُنَّنٖى بِهٖٓ اِلَّٓا اَنْ يُحَاطَ بِكُمْۚ فَلَمَّٓا اٰتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ قَالَ اللّٰهُ عَلٰى مَا نَقُولُ وَكٖيلٌ ﴿٦٦﴾ وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ اَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍۜ وَمَٓا اُغْنٖى عَنْكُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍۜ اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِۜ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُۚ وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ ﴿٦٧﴾ وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ اَمَرَهُمْ اَبُوهُمْۜ مَا كَانَ يُغْنٖى عَنْهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا حَاجَةً فٖى نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضٰيهَاۜ وَاِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ لِمَا عَلَّمْنَاهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٦٨﴾

---

1 B -"Ahvâl-i umûmiye, şerâit-i siyâsiye nelere müsâid idi?".
2 B: "getirmeden".
3 B -"hicrân-ı Yûsuf'a bir de hicrân-ı Bünyamin inzimam etmeden".
4 B: "duymayacak".

[2887] **Meâl-i Şerîfi**

Bu suretle vaktâ ki babalarına döndüler, "ey pederimiz!" dediler, "bizden ölçek men' edildi, bu kere kardeşimizi bizimle beraber gönder ki ölçüp alalım ve her hâlde biz onu muhafaza ederiz" (63). Dedi: "Hiç ben onu size inanır mıyım? Meğer ki bundan evvel kardeşini inandığım gibi ola. En hayırlı hıfzedecek de Allah'tır ve O Erhamü'r-râhimîn'dir" (64). Derken metâ'larını açtıklarında sermayelerini kendilerine iade edilmiş buldular, "ey pederimiz!" dediler, "daha ne isteriz, işte sermayemiz de bize iade edilmiş yine ailemize erzak getiririz, kardeşimizi de muhafaza ederiz, hem bir deve yükü fazla alırız ki bu az bir şey" (65). Dedi: "İhtimâli yok onu sizinle beraber göndermem[1], tâ ki bana hepiniz ihâta edilmedikçe onu behemehâl getireceğinize dair Allah'tan bir mîsak veresiniz." Vaktâ ki mîsaklarını verdiler, dedi ki: "Allah söylediklerimize karşı vekil" (66). "Ey yavrularım!" dedi, "bir kapıdan girmeyin de ayrı ayrı kapılardan girin, ma'amâfîh ne yapsam sizden hiçbir şeyde Allah'ın takdîrini def' edemem. Hüküm ancak Allah'ındır, ben O'na tevekkül kıldım ve hep O'na tevekkül etmelidir onun için [2888] bütün mütevekkiller" (67). Vaktâ ki babalarının emrettiği yerden girdiler, o, onlardan Allah'ın takdîrinden hiçbir şeyi def' etmiyordu, ancak Ya'kûb'un nefsindeki bir hâceti kazâ etmişti. Şüphe yok ki o muhakkak bir ilim sâhibi idi, çünkü Biz kendisine tâlim etmiştik, velâkin nâsın ekserîsi bilmezler (68).

{قَالُوا يَٓا اَبَانَا مُنِعَ مِنَّا الْكَيْلُ} " Ey bizim babamız" dediler, "men' olundu bizden kile" ⊛ zahîre verilmedi. Yani gelir gelmez, daha yüklerini açmadan babalarına gördükleri ihsandan bahsetmeyerek ilk ağızda böyle acı bir haber ile söze başladılar. Yûsuf'un şart ile mukayyed olan son sözünü böyle ıtlak ile öne sürerek murâvedeye giriştiler. Gerçi maksatları "kardeşimizi götürmezsek bundan böyle bize Mısır'dan zahîre memnû'" demek olacaktı. Fakat onlar bunu babaları üzerinde icrâ-yı te'sîr etmek için telaşlarından bu kere de boş gelmişler ve bütün bütün men' olunmuşlar gibi mutlak bir memnû'iyet ileri sürmüşler ve arkasından da maksada basarak demişler ki:

---

1 B: "gönderemem".

{فَاَرْسِلْ مَعَنَٓا اَخَانَا نَكْتَلْ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ} Binâen'aleyh bizimle kardeşimizi gönder ki zahîreyi alalım ve emin ol biz onu elbette muhafaza ederiz.

Babaları redd ü kabul beyninde bir cevap ile {قَالَ} dedi ki {هَلْ اٰمَنُكُمْ عَلَيْهِ} onun hakkında size emniyet etmem {اِلَّا كَمَٓا اَمِنْتُكُمْ عَلٰٓى اَخِيهِ مِنْ قَبْلُ} ancak bundan evvel size kardeşi hakkında ettiğim emniyet gibi ❁ yani lâyıklı bir emniyet olmaz. Bu ifade şöyle bir târiz ve reddi ifham eyler: Bilirsiniz ya, size bundan evvel Yûsuf'u nasıl emanet ettim? Ettim de ne oldu? Onun hakkında da böyle tekidlerle وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ dediğinizde ne yaptınız? Muhafaza edebildiniz mi? Artık bunun hakkında sizin hıfzınıza itimad eder miyim? {فَاللّٰهُ خَيْرٌ حَافِظاً} İmdi Allah, [2889] hıfzettiği takdirde en hayırlı bir hâfızdır. ❁ Hıfzetmek murad edince nerede olursa olsun en hayırlı bir surette kat'iyyen muhafaza eder. Onun için Allah'ın hıfzına emanet etmek daha hayırlıdır {وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ} ve O Erhamü'r-râhimîn'dir. Binâen'aleyh rahmetinden me'muldür ki muhafaza eder de bir musibet daha vermez.

{وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ... إلخ} ❁ Demek ki evvelki sözler gelir gelmez ve yükleri açılmadan cereyan etmiş idi ve demek ki Yûsuf'un bu tedbîri ümidi vechile yeni bir müşevvik olmuştu.

Babaları bununla da mutmain olmayarak {قَالَ لَنْ اُرْسِلَهُ مَعَكُمْ} "onu" dedi, "asla sizinle beraber göndermem {حَتّٰى تُؤْتُونِ مَوْثِقاً مِنَ اللّٰهِ} tâ ki Allah'tan bana bir mîsak veresiniz" ❁ yani Allah'a yemin edesiniz {لَتَأْتُنَّنِى بِهٖٓ اِلَّٓا اَنْ يُحَاطَ بِكُمْ} ki onu her hâlde bana getireceksiniz, meğer hepiniz ihâta edilmiş olasınız ❁ yani hepiniz her cihetten mağlup olmuş, yapacak hiçbir çareniz kalmamış, hepiniz helâk olacak, tâkatiniz yetmeyecek bir vaziyete giriftâr olmuş bulunasınız. Kaderin ne kadar şâyân-ı dikkat bir cilvesidir ki yemini son derece tevsik suretinde îrad olunan bu istisnâ ile Ya'kūb ilerideki ihâta vaziyetini sanki ihzar etmiş ve güya o husustaki 'adem-i mes'ûliyeti tevsik eylemiştir. Onun için demişlerdir ki البلاء موكل بالمنطق belâ, dile müvekkeldir.[1]

---

1 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Zemmü'l-ğıybeti ve'n-nemîme,* thk. Beşîr Muhammed Uyûn, Dımeşk: Dâru'l-Beyân, 1413/1992, s. 44.

{فَلَمَّٓا اٰتَوْهُ مَوْثِقَهُمْ} Bunun üzerine vaktâ ki kendisine mîsaklarını verdiler {قَالَ اللّٰهُ عَلٰى مَا نَقُولُ وَكٖيلٌ} "Allah, sözlerimize karşı vekil" dedi. ❁ Şâyân-ı dikkattir ki "şâhid" veya "kefil" dememiş, "vekil" demiştir. Demek ki maksadı yalnız şehadet değil, icrâdır. Ve demek ki bu babda kefâlete de [2890] delil yoktu وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكٖيلٌ [el-En'âm 6/102] ise kat'îdir. Yani O'nun tevfîki olmadan biz bu sözleri, bu taahhütleri[1] îfâ edemeyiz. Bizim hesâbımıza bunları icrâ ediverecek kudret ve irade ancak O'nundur, muvaffakiyeti O'ndan dileriz.

{وَقَالَ يَا بَنِيَّ لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ وَادْخُلُوا مِنْ اَبْوَابٍ مُتَفَرِّقَةٍ} Bir de "ey oğullarım!" dedi, "bir kapıdan girmeyiniz, müteferrik kapılardan giriniz." ❁ Demişlerdir ki bu tavsiyenin sebebi toplu bir surette göze çarpılmalarından[2] ve bir haset ve gamze uğramalarından sakınmak idi. Çünkü bu kere oğulları Mısır'da mâlum olmuş ve nazar-ı dikkati câlib bir hâl almış bulunuyorlardı. Anlaşılıyor ki Hazret-i Ya'kūb esrârengiz bir vaziyet görmüş ve buna karşı oğullarına Mısır'a girecekleri zaman avcıya dağılır gibi bir tâbiyeyi andıran sırrî bir tedbir emr ü tavsiye etmiş. Ve bununla beraber tedbir ile takdîr-i Hudâ'nın önüne geçilemeyeceğini anlatarak demiştir ki:

{وَمَٓا اُغْنٖي عَنْكُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ} "Ma'amâfîh Allah'tan herhangi bir şeyi sizden muğnî olmuyorum" ❁ yani ben bu tedbir ve tavsiyemle sizi Allah tarafından gelmesi mukadder olan herhangi bir şeyden, herhangi bir kazâdan halâs etmiş olmuyorum. Eğer Allah hakkınızda behemehâl bir kazâ murad etmiş ise o mutlaka olur. O'na karşı hiçbir tedbir fâide vermez. Her ihtimâle karşı tedbir almak da lâzım ise de, tedbir takdîre müdafaa edecek ve murâdın husûlünü mûcib olacak bir illet değil, nihâyet Allah'tan bir isti'ânedir. Takdîre muvâfık ise müfîd olur, yoksa hazer, kadere mâni' olmaz. {اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ} "Hüküm ancak Allah'ındır

1 B -"bu taahhütleri".
2 B: "çarpmalarından".

{عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} ben ancak O'na tevekkül ettim" ❁ ancak O'nun hükmüne itimad edip emrimi O'na tefviz ve sizi O'na emanet ettim {وَعَلَيْهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ} "binâen'aleyh mütevekkiller de O'na tevekkül [2891] etsin" ❁ yani tevekkül edecek olanlar veya bana itimadı olanlar da ancak Allah'a tevekkül etsinler, ne başkasına ne de kendilerine güvenmesinler. Hazret-i Ya'kūb'un bu tevekkül emrinin fâ-i sebebiye ile kendi tevekkülüne tefrî'i de şâyân-ı dikkattir. Bununla kendisinin nübüvvetine işaret ve diğerlerinin ona iktidâsı lüzûmuna tansis olunmuştur.

Fi'l-vâki' dediği gibi {وَلَمَّا دَخَلُوا مِنْ حَيْثُ اَمَرَهُمْ اَبُوهُمْ} babalarının kendilerine emrettiği yerden girdiklerinde de {مَا كَانَ يُغْنِى عَنْهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ} başlarına Allah'tan gelecek hiçbir şeyden muğnî olmadı. ❁ O duhûl veya o emr ü tedbir haklarında min tarafillah mukadder olan şeylerden kurtarmadı[1]; ihâtaya uğramalarına, sirkatle ittiham olunmalarına, kardeşlerinin alıkonulmasına ilh. mâni' olmadı {اِلَّا حَاجَةً فٖى نَفْسِ يَعْقُوبَ قَضٰيهَا} ancak Ya'kūb'un nefsindeki bir haceti kazâ etmiş oldu. ❁ Ki hiss-i şefkat ve fikr-i ubûdiyetle taharrî-i selâmet ihtiyâcı vardı. Bu tedbir ile gönlünün tekāzâsı def' olmuş, nefsinde tedbirsizlikle bir kusur yapmış olmak ihtimâli bertaraf edilmiş oldu. Hâsılı o tedbîrin sırf enfüsî kalan bir teselliden başka vâki'de bir hüküm ve menfaati olmadı. {وَاِنَّهُ لَذُو عِلْمٍ} Ve fi'l-hakīka o bir ilim sahibi idi ❁ böyle olacağını, yani tedbîrin takdîre mâni' olamayacağını Ya'kūb, biliyor ve ilmine sâhip olarak muktezâsıyla amel ediyordu. {لِمَا عَلَّمْنَاهُ} Çünkü biz ona tâlim etmiştik ❁ vahiy veya tecribe ve istidlâl ile bildirmiştik {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} velâkin nâsın ekserîsi bilmezler ❁ onun bildiğini bilmez, hükm-i kaderi anlamazlar da kimi kuvveti kendi tedbirlerinde zanneder, "mukadderâtımızı kendimiz tâyin edeceğiz" demeye kadar gider, kimi de tevekkülü tedbîre mâni' zanneder, tedbîrin de [2892] bir isti'âne olduğunu, tedbir ile nefiste bir hâcetin kazâ edileceğini hesâba almazlar.

---

1 B: "kurtaramadı".

وَلَمَّا دَخَلُوا عَلٰى يُوسُفَ اٰوٰى اِلَيْهِ اَخَاهُ قَالَ اِنّ۪ٓى اَنَا۬ اَخُوكَ فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ
﴿٦٩﴾ فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ جَعَلَ السِّقَايَةَ ف۪ى رَحْلِ اَخ۪يهِ ثُمَّ اَذَّنَ مُؤَذِّنٌ اَيَّتُهَا الْع۪يرُ اِنَّكُمْ
لَسَارِقُونَ ﴿٧٠﴾ قَالُوا وَاَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ مَاذَا تَفْقِدُونَ ﴿٧١﴾ قَالُوا نَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ وَلِمَنْ
جَٓاءَ بِه۪ حِمْلُ بَع۪يرٍ وَاَنَا۬ بِه۪ زَع۪يمٌ ﴿٧٢﴾ قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِى الْاَرْضِ
وَمَا كُنَّا سَارِق۪ينَ ﴿٧٣﴾ قَالُوا فَمَا جَزَٓاؤُ۬هُٓ اِنْ كُنْتُمْ كَاذِب۪ينَ ﴿٧٤﴾ قَالُوا جَزَٓاؤُ۬هُ مَنْ وُجِدَ
ف۪ى رَحْلِه۪ فَهُوَ جَزَٓاؤُ۬هُۜ كَذٰلِكَ نَجْزِى الظَّالِم۪ينَ ﴿٧٥﴾ فَبَدَاَ بِاَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعَٓاءِ اَخ۪يهِ ثُمَّ
اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَٓاءِ اَخ۪يهِۜ كَذٰلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَۜ مَا كَانَ لِيَأْخُذَ اَخَاهُ ف۪ى د۪ينِ الْمَلِكِ اِلَّٓا
اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُۜ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَٓاءُۜ وَفَوْقَ كُلِّ ذ۪ى عِلْمٍ عَل۪يمٌ ﴿٧٦﴾ قَالُٓوا اِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ
سَرَقَ اَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُۚ فَاَسَرَّهَا يُوسُفُ ف۪ى نَفْسِه۪ وَلَمْ يُبْدِهَا لَهُمْ قَالَ اَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًاۚ وَاللّٰهُ
اَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ ﴿٧٧﴾ قَالُوا يَٓا اَيُّهَا الْعَز۪يزُ اِنَّ لَهُٓ اَبًا شَيْخًا كَب۪يرًا فَخُذْ اَحَدَنَا مَكَانَهُۚ
اِنَّا نَرٰيكَ مِنَ الْمُحْسِن۪ينَ ﴿٧٨﴾ قَالَ مَعَاذَ اللّٰهِ اَنْ نَأْخُذَ اِلَّا مَنْ وَجَدْنَا مَتَاعَنَا عِنْدَهُٓۙ
اِنَّٓا اِذًا لَظَالِمُونَ۟ ﴿٧٩﴾

[2893] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktâ ki Yûsuf'un yanına girdiler, kardeşini kendine aldı ve "ben" dedi, "ben haberin olsun senin kardeşinim, sakın yapacaklarına göcürgenme" (69). Sonra onları bütün hazırlıklarıyla techiz ettiği vakit su kabını kardeşinin yükü içine koydu, sonra da bir münâdî bağırdı[1]: "Ey kervan! Siz her hâlde hırsızlık etmişsiniz" (70). Bunlara döndüler de dediler: "Ne arıyorsunuz?" (71). "Melikin" dediler, "suvâ'ını arıyoruz, onu getirene bir deve yükü bahşiş var ve ben ona kefilim" (72). "Tallahi" dediler, "size muhakkak mâlumdur ki biz arzda fesad çıkarmak için gelmedik, hırsız [2894] da değiliz" (73). "Şimdi" dediler, "yalancı çıkarsanız cezâsı ne?" (74). "Cezâsı" dediler, "kimin yükünde çıkarsa

---

1 B: "gönderdi".

işte o, onun cezâsı. Biz zâlimlere böyle cezâ veririz" (75). Bunun üzerine kardeşinin kabından evvel onların kaplarından başladı, sonra onu kardeşinin kabından çıkardı. İşte Yûsuf için böyle bir tedbir yaptık, Melik'in dininde (cezâ kanununda) kardeşini almasına çare yoktu, lâkin Allah'ın dilemesi başka. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz ve her ilim sâhibinin fevkinde bir alîm vardır (76). "Eğer" dediler, "o çalmış bulunuyorsa bundan evvel bir kardeşi de çalmıştı." O vakit Yûsuf bunu içine attı ve onlara belli etmedi, "siz" dedi, "fena bir mevki'desiniz ve Allah pek âlâ biliyor ne isnad ediyorsunuz." (77). "Ey şanlı azîz!" dediler, "emin ol ki bunun büyük bir ihtiyar pederi var, onun için yerine birimizi al, çünkü biz seni muhsinlerden görüyoruz" (78). "Allah saklasın" dedi, "metâ'ımızı yanında bulduğumuz kimseden başkasını tutmamızdan, çünkü biz o takdirde zulmetmiş oluruz" (79).

{اٰوٰى اِلَيْهِ اَخَاهُ} Kardeşini kendine îvâ etti ❁ yanına aldı, sînesine çekti. Rivayet olunur ki Yûsuf'un huzûruna girdiklerinde "işte emrettiğin biraderimiz, getirdik" diye takdim ettiler, o da "iyi ettiniz, isabet eylediniz, onu nezdimde bulacaksınız" dedi. İkram etti, sonra onlara bir ziyafet verdi ve ikişer ikişer sofraya oturttu, Bünyamin tek kaldı, kalınca "şimdi kardeşim Yûsuf sağ olsa idi o da beni beraberinde oturturdu" dedi ve ağladı, Yûsuf da "biraderiniz tek kaldı" dedi ve yanına alıp kendi sofrasına oturttu, sonra yine[1] her ikiye ayrı ayrı birer yatak odası tahsis etti ve "bunun ikincisi yok, binâen'aleyh bu da benim yanımda olsun" diyerek kendi odasına götürdü, koklaya koklaya yanında yatırdı. Sabah oldu, Yûsuf, ona evlâdını sordu, o da "on oğlum var, hep isimlerini helâk olan biraderimin isminden müştak koymuşumdur" dedi, bunun üzerine "o helâk olan biraderine bedel ben [2895] biraderin olsam hoşlanır mısınız?" dedi, o da "senin gibi bir biraderi kim bulabilir, amma ne çare ki seni Ya'kūb ve Rahil doğurmuş değil" diye göğüs geçirdi, o vakit Yûsuf ağladı, kalkıp boynuna sarıldı ve kendini tanıttı da {قَالَ اِنّ۪ٓى اَنَا اَخُوكَ} ben dedi, ben cidden senin o kardeşinim ❁ Yûsuf {فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ}

1 B -"yine".

binâen'aleyh aldırma yaptıklarına. ❁ Yani biz iki kardeş hayırlısı ile birleşip mes'ud olduğumuzdan artık kardeşlerinin mâzîde yaptıklarına veya bu kere benim adamlarımın yapması mukarrer olan muâmeleye gücenme, mahzun olma, ve bu sana anlattıklarımı kimseye sezdirme, duymamış gibi ol diye tenbih etti ve demek ki macerayı da anlattı.

Rivayet olunur ki Bünyamin Yûsuf'a "artık ben senden ayrılmam" demiş, Yûsuf da "iyi ama babamın benden dolayı gamlı olduğunu bilirsin, bir de seni alıkorsam gamı izdiyad edecek, hem buna bir bahane yok, meğer ki sana nâhoş bir şey isnad edeyim" demiş, o da "aldırmam, ne istersen yap" cevâbını vermiş, bunun üzerine Yûsuf âyetteki çareyi anlatmış, o da "hay hay, yap" demiş.

{فَلَمَّا جَهَّزَهُمْ بِجَهَازِهِمْ جَعَلَ السِّقَايَةَ فِى رَحْلِ اَخِيهِ... إلخ} Vaktâ ki onları sûret-i mahsûsada cehazlarıyla techiz etti, o esnada sikāyeyi kardeşinin yükü içinde yerleştirdi ❁ şüphe yok ki bir müsafiri uğratırken yüküne bir şey koymak onu ona hediye etmektir.

"**Sikāye**" susak, meşrebe, tas gibi içilecek su konulan kap; lâm-ı ahd, bunun mâlum ve ma'hud bir meşrebe olduğunu gösteriyor. Ki Yûsuf'un Bünyamin'i yatırdığı odasında kullanılan ve sevgili bir kardeşe hediye edilmeye lâyık bulunan kıymetdar bir meşrebesi olmak zâhirdir. Nitekim bir altın veya gümüş tas idi demişlerdir. Ve ifadenin zâhirine nazaran Yûsuf, bunu kendi eliyle koymuş, [2896] öbür defa sermaye işinde yaptığı gibi uşaklarına koydurmamıştır. Şu hâlde konuluşuna başka kimse vâkıf olmamış, ancak taharrî ve istihrâcı için kafilenin çevrilmesine me'murlar gönderilmiştir. Ki {ثُمَّ اَذَّنَ مُؤَذِّنٌ} sonra da bir münâdî bağırdı: {اَيَّتُهَا الْعِيرُ اِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ} "ey kafile, siz mutlak hırsızsınız." ❁ Düşünmeli ki gördükleri ikramın arkasından ansızın böyle bir teşhir ve ittiham ne acı bir şeydir. Bu isnad gayr-i muayyen bir münâdîye nisbet ediliyor. Bu tâbiri Yûsuf'un emr ü telkin ettiği tasrih olunmuyor. Fakat netîce-i muâmeleye nazaran onun sevk u icâzetine iktiran ettiği de anlaşılmıyor değil. O hâlde bu haydi zâhiren bir ittiham olsun,

fakat meşrebenin çalınmış olmadığını bilen Yûsuf nokta-i nazarından hakikatte bu bir yalan, bir bühtan olmaz mı? Yûsuf buna nasıl cevaz ve müsaade vermiş olabilir? Burada bu sual mühim, cevâbı da gayet dakīktir. Hakikatte bu nidâ meşrebe için bir ittiham değil, mukaddemâ Yûsuf'u babasından kaçırmış olmalarına bir târiz ve ona ait bir ta'zîrdir. O sâbıkada medhaldar olmayan Bünyamin ise bunun kendi hakkında bir muvâza'a olduğunu bildiğinden bu târizi üzerine almıyor[1], memnun bile oluyordu. Fakat Bünyamin'e فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ diye tenbih eden Yûsuf, kendisi böyle bir cezâ ile kardeşlerinden intikam mı alıyordu? Hayır, göreceğimiz vechile Yûsuf onlardan kendi hakkını affetmişti, lâkin o yaptıkları işlerde bir de hakkullah vardı ki onu afv ü mağfiret Yûsuf'un elinde değil idi. Ancak o bunların indallah mağfur olmalarını da arzu ettiğinden bu hususta kendini tanıtmadan evvel hakkullah nâmına târizli bir ihtârı tazammun eden o tâzir ile ciddi bir nedâmet ve tevbe vesilesi ihzar edecek ve bu suretle Bünyamin'in kalmasını temin ettiği gibi onların da tevbekâr olarak gelmeleri esbâbını tehyi'e etmiş olacaktı. Ve fi'l-hakīka bundan [2897] sonraki gelişlerinde nasıl bir rikkat-i kalb[2] ve ne kadar sâfî bir hiss ü isti'dâd arz etmiş olduklarını göreceğiz.

İşte hakikatte bu, böyle ledünnî birtakım hikmetleri tazammun eden rabbânî bir cezâ, ilâhî bir terbiye olacak ve bunun zımnında babalarına verdikleri taahhüd ve mîsâkın mes'ûliyetinden de kurtulacaklar, çünkü اِلَّٓا اَنْ يُحَاطَ بِكُمْ istisnâsı tahakkuk etmiş bulunacaktı.

Böyle bâtında şefîk bir tâzir, zâhirde acı bir ittiham olan bu nidâ karşısında nasıl bir dirayet ve metanet ibraz ettiler?

{قَالُوا وَاَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ} Üzerlerine yönelerek dediler ki ❁ yani sesi işitince baktılar, bağıran yalnız değil, arkalarından bir cemaat tâkip ediyor, bunlara dönüp dediler ki: {مَاذَا تَفْقِدُونَ} "ne arıyorsunuz?" ❁ Şâyân-ı dikkattir ki kendilerini o söze kaptırıp da "neyiniz çalındı?" deyivermemişler, üslûb-i hakîmâne ile nezâhetlerini beyan ve hüsn-i edebe davet yolunda

---

1 B -"almıyor".
2 B +"ile".

şu mazmûnu ifham etmişler ki hele acele ile o kadar ileri gitmeyin bakalım, bize karşı böyle bir hitab yakışmaz, berî olan kimseleri yok yere ittiham revâ olmaz. Biz sârik olmadıktan başka ihtimal ki sizden bir şey de çalınmamıştır. Olabilir ki bir şey yitirmişsinizdir[1] de onu arıyorsunuzdur. Ne arıyorsunuz? Kaybınız nedir onu söyleyin?

Fi'l-hakīka bu irşad sebebiyle onlar da bu dairede tahvîl-i kelâm lüzûmunu hissederek {قَالُوا نَفْقِدُ صُوَاعَ الْمَلِكِ} dediler ki: "Melikin suvâ'ını arıyoruz {وَلِمَنْ جَٓاءَ بِهٖ حِمْلُ بَعِيرٍ} ve onu getirene bir deve yükü (zahîre) bahşiş var" ❁ yani bakın bakalım belki yüklerinizin arasına karışmıştır. Mukabilinde tekdir değil taltif[2] görürsünüz {وَاَنَا بِهٖ زَعِيمٌ} ve ben buna kefîlim. ❁ Anlaşılıyor ki sözü o bağıran müezzin söylüyor ve evvelki cümlelerde "biz", bunda "ben" diyor. Ve o, bu [2898] tâkip ve taharrî me'murlarının reisleri imiş ve yine anlaşılıyor ki Yûsuf'un tâlimâtı böyle imiş.

"**Suvâ'**" lügatta "sâ'" denilen ve ahkâm-ı İslâmiyede muteber olan bir kile, yani ölçek, bir de su içecek bir nevi tas ve meşrebe mânalarına gelir. Burada da bazıları ölçek, bazıları da yukarıda sikāyenin bir beyânı gibi meşrebe mânasıyla tefsir etmişler, suvâ' isim, sikāye vasıf olduğunu da söylemişlerdir. Lâkin "es-sikāye"den zâhir olan Yûsuf'un meşrebesi olmaktı, burada ise hem iki mânaya muhtemil olan "suvâ'" tâbirinin kullanılması hem de Melik'e isnad edilmesi kaçamaklı bir tevriye kastedilmiş olduğunu anlatıyor. Melik tâbiriyle muhatapları zihninde başka bir mehâbet îkā'ı matlub olduğunda şüphe yoksa da bundan Azîz olan Yûsuf veya bizzat Melik kast olunmak da muhtemildir. Yûsuf'un koyduğu şey her hâlde kendinin olmak gerektir. Ancak bu ona ihtimal ki mukaddemâ Melik tarafından hediye edilmiştir. Eğer zahîre ölçülen kile de kıymetdar bir sâ' idiyse işin hakikatini bilmeyenler bunun zâhirinden hükûmetin o ölçeğini zannedebilecekler ve binâen'aleyh hakikatte zâhiren göründüğü gibi bir ittiham yapılmamış, kābil-i te'vîl

1 B: "zâyi' etmişsinizdir".
2 B: "takdir".

bir tevriye kast edilmiş ve belki bir istiare gözetilmiş olacaktır[1]. Çünkü Yûsuf, devletin bir mi'yâr-ı ma'deleti, memleketin bir vâsıta-i hayâtı idi, "ne arıyorsunuz" suâline karşı bu mâna izhar olunsa da "siz bir azîzi kuyuya atmışsınız, onu arıyoruz" deniverse[2] idi ne müdhiş olurdu?

{قَالُوا تَاللّٰهِ} ❁ Arapça tâ-i kasem, bâ veya vav mânasında veyahut onlara bedel bir yemin harfi olmakla beraber fazlaca bir de taaccüb mânası ifade eder. Yani taaccüb ile beraber kasem yapılacağı zamandır ki "tallâhi" denir. Lisânımızda ise biz bunu fark etmeyiz de ancak tâ ile vav'ı cem' ederek "tevallâhi" denildiği surette bir taaccüb anlarız. Onun için tâ ile olan kasemlerin tercemesinde bu sureti ihtiyar etmek [2899] muvâfık olur. Yani "tevallâhi" dediler {لَقَدْ عَلِمْتُمْ} hakikaten mâlumunuz oldu ❁ hüviyetlerimizi öğrendiniz, yakından ahvâlimize vâkıf oldunuz, cidden ilim hâsıl ettiniz {مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِى الْاَرْضِ} ki biz bu arzda: bu Mısır toprağında müfsidlik yapmak, ahlâksızlık etmek için gelmedik {وَمَا كُنَّا سَارِقٖينَ} biz hiçbir zaman sârik de değiliz. ❁ Yani bunlar hükûmetinizin mâlumu iken böyle sözler söylemeniz ne acaip şey?

Cevâben me'murlar:

{قَالُوا فَمَا جَزَٓاؤُ۬هُٓ اِنْ كُنْتُمْ كَاذِبٖينَ} O hâlde, dediler, şayet yalancı çıkarsanız cezâsı ne? ❁ Yani haydi onlar öyle olsun, fakat aradığımız nezdinizde zuhur eder de bu suretle berâet iddianızda yalancı çıkarsanız aradığımız şeyin cezâsı nedir? Bunun fetvâsını verir, hükmünü tâyin eder misiniz?

{قَالُوا جَزَٓاؤُ۬هُ} Onun cezâsı, dediler: {مَنْ وُجِدَ فٖى رَحْلِهٖ فَهُوَ جَزَٓاؤُ۬هُ} her kimin yükünde bulunursa o kendisi, onun cezâsıdır; o malın çalınması mukabilinde sârikin kendi şahsı tutulur istihdam veya istimlâk edilir. {كَذٰلِكَ نَجْزِى الظَّالِمٖينَ} Biz zâlimleri böyle cezâlandırırız. ❁ Yani bir zulüm demek olan sirkat fiilini yapanlara böyle cezâ veririz. Deniliyor ki Ya'kūb'un dininde sirkatin cezâsı sârikin kendisini çaldığı malın sahibine mal etmekti ki bazı tefsirlerde bir sene müddetle olduğu mezkurdur.

---

1 B: "olacaktı".
2 B: "denilse".

{فَبَدَاَ بِاَوْعِيَتِهِمْ قَبْلَ وِعَٓاءِ اَخِيهِ} Bunun üzerine -Yûsuf- kardeşinin kabından evvel onların kaplarından başladı ❁ demek ki o vechile istintak ve isticvabdan sonra kafile bütün yükleriyle beraber Yûsuf'un[1] huzûruna ihzar ve ifadeleri tesbit edildi de taharrîyi Yûsuf [2900] bizzat kendisi yaptı. {ثُمَّ اسْتَخْرَجَهَا مِنْ وِعَٓاءِ اَخِيهِ} Sonra da onu -yani sikāyeyi- kardeşinin kabından çıkardı ❁ binâen'aleyh mûcebince kardeşini alıkoymaya hak kazandı.

Burada görülüyor ki اسْتَخْرَجَهُ değil اسْتَخْرَجَهَا buyurulmuş, zamir, "suvâ'"a değil de "sikāye"ye ircâ' edilmiştir. Demek ki yükten çıkarılan asıl Melik'in suvâ'ı değil, Yûsuf'un sikāyesi idi. Bununla onlar hakikatte münâdînin ittihâmından kurtulmuş bulunuyorlarsa da kendi dinleri mûcebince verdikleri fetvânın hükmü değişmiyor. Bu nokta mühimdir. Çünkü çıkan şey, Melik'in suvâ'ı olmuş olsa idi Yûsuf, bir hâkim sıfatıyla kardeşini Melik nâmına zabt için hükmetmek lâzım gelecek ki bu bir zulüm olacaktı ve belki o zaman Bünyamin kendini müdafaa etmek lüzûmunu hissedecek, matlub hâsıl olmayacaktı. Fakat çıkan şey Yûsuf'un koyduğu sikāyesi idi. Binâen'aleyh kardeşini de kendi nâmına zabt ediyordu. Bu surette Yûsuf, hem müdde'î hem hâkim olmuş olmuyor mu? Hayır, Yûsuf, bir müdde'î vaziyetinde talep ve taharrî etmiş oluyor, hüküm de kardeşlerinin fetvâsıyla hakemliklerine istinad etmiş oluyordu. Müdde'â aleyh mevki'inde tutulması lâzım gelen kardeşi de ikrar etmemekle beraber itiraz da etmiyor, sebk eden فَلَا تَبْتَئِسْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ mantûkunca hiç aldırmıyordu. Anlamalı ki henüz kendisini tanıtmak zamanının hulûl etmediğini bilen Yûsuf, kardeşini alıkoymak çaresini düşünürken bile istibdad yoluna sapmıyor, makamının hâiz olduğu kuvveti sû'-i isti'mâl etmiyor, zulm ü ceberût şâibesi verecek tedbirlerden tevakkī ediyor da meseleyi sırf adlî ve kānûnî bir surette halle muvaffak oluyor. Gerçi bu bir hîledir, fakat ne güzel hîle!

{كَذٰلِكَ كِدْنَا لِيُوسُفَ} İşte Yûsuf için böyle bir hîle yaptık ❁ yukarıda geçen مَا كَانَ يُغْنٖى عَنْهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَىْءٍ gibi bu da anlatıyor ki Yûsuf'un bu işleri hep Allah teâlâ'nın vahy ü tâlimiyle cereyan ediyordu; yani Yûsuf

1 M: "Yusüf".

[2901] için bu acîb hîleyi Allah takdir ve tertib etti, ona onu Allah vahy ü tâlim eyledi de kardeşini alıkoymak için fetvâsını kardeşlerine verdirdi ve bu suretle babasının şeriatını Mısır'da tatbik yolunu açtı. Yoksa {مَا كَانَ لِيَأْخُذَ اَخَاهُ فٖى دٖينِ الْمَلِكِ} Melik'in dininde kardeşini zabt etmesine ihtimal yoktu. ❁ Burada "din" kelimesinin mânası câlib-i dikkattir. Belli ki bundan maksat, o zaman Mısır memleketinde mer'î olan şeriat ve bilhassa "cezâ kanunu"dur. Naklolunduğuna göre o vakit Mısır cezâ kanununda sirkatin mâruf ve mer'î olan cezâsı sâriki dövmek ve çaldığı malı iki kat tazmin ettirmekten ibaret idi. Binâen'aleyh ahz u habs hilâf-ı kanun olurdu. Yûsuf, hilâf-ı kanun hareketi tecviz etmeyeceği ve babasının şeriatı henüz Mısır'da ilan edilmemiş bulunduğu cihetle Mısır mahkemesi ancak memleketin mâruf olan kanunu ile hükmetmek lâzım gelirdi. Memleketin kanununda da Yûsuf'un kardeşini kendisi için ahz etmesine çare yoktu {اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ} lâkin Allah'ın dilemesi müstesnâ ❁ Allah bir şeyi murad edince esbâbını tehyi'e eder. Onun için bir taraftan Yûsuf'a o şekli tâlim edip kardeşlerinin hakemliğine müracaat ettirdiği gibi diğer taraftan kardeşlerine de işi sezdirmeyerek ol vechile cevap ve hüküm verdiriverdi[1]. Ve bu suretle hem memleketin kanununu ihlâl etmeden onları ikrarlarıyla ilzam eyledi, hem babasının şeriatından bir hükmün tatbîkiyle Mısır örfüne amelî bir misâl verdi de bir vech-i mâruf ile kardeşini alıkoymak hakkını bahşettikten başka hiçbiri farkında olmayarak öbür kardeşlerini de bâlâdaki اِلَّٓا اَنْ يُحَاطَ بِكُمْ medlûlünde istisnâî bir vaziyete getirerek babalarına karşı verdikleri mîsâkın mes'ûliyetinden kurtardı. Eğer "cezâsı nedir?" suâline karşı kardeşleri bi'l-farz "memleketinizin kanunu ne ise onu yaparsınız" deyivermiş [2902] olsalardı veyahut bundan evvel kendi yükleri içine haberleri olmadan sermayelerinin konuluvermiş bulunduğunu hatırlayarak yük içinde öyle bir şeyin bulunuvermesi doğrudan doğru bir sirkat delîli olmak lâzım gelmeyeceğini ileri sürüp de kasten konulmadığına bir yemin teklif etselerdi şüphe yok ki Yûsuf bu vesile ile matlûbuna eremeyecekti. Lâkin Allah böyle diledi, öyle oldu {نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَٓاءُ} Biz -azîmüşşân- her

1 B: "verdirdi".

kimi dilersek derecelerle yükseltiriz ❁ yani böyle müstesnâ ilm ü irade ile terfî‘-i derecât, bu maddeye ve Yûsuf'a mahsus değildir. Allah kimi dilerse böyle ve hatta bundan daha ziyade derecelerle yükseltir. {وَفَوْقَ كُلِّ ذٖى عِلْمٍ عَلٖيمٌ} ve her zî-ilmin fevkinde bir alîm vardır. ❁ Yani o dereceler içinde en yüksek mertebe ilim mertebesidir. Ve Yûsuf'un kardeşlerine tefevvuku bir ilim tefevvukudur. Kardeşleri de ehl-i ilim iseler de bu işin hakikatini onlar bilmiyor, Yûsuf ise bilerek hareket ediyordu. Ma‘amâfîh ne kadar yüksek derecede bulunursa bulunsun her ilim sâhibinin fevkinde bir alîm vardır ki O, Allah'tır. O'nun ilmine kimse yetişemez.

Şimdi işin hakikatini bilmediklerinden dolayı kendi hükümleriyle davayı kaybetmiş ve müşkil bir vaziyete düşmüş olan kardeşler {قَالُٓوا اِنْ يَسْرِقْ} şayet, dediler, sirkat etmiş bulunuyorsa {فَقَدْ سَرَقَ اَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ} bundan evvel onun bir kardeşi de bir sirkat yapmıştı. ❁ Bunda mutlaka bir yanlışlık[1] var diyecek yerde kendilerini şüpheden kurtarmak için Bünyamin ile Yûsuf hakkında yine hakikate vâkıf olmadıklarından böyle bir iğbirar daha izhâr ettiler.

Bir rivayete göre Yûsuf'un anasının babası bir puta [2903] tutkunmuş, Yûsuf çocukken anasının emriyle o putu gizlice almış ve kırmış imiş,[2] hiddetle bunu söylemek istemişler. Bu söz[3] bâlâdaki اِنَّكُمْ لَسَارِقُونَ hitâbının verdiği endişe ile söylenmiş[4] ve ona mukabil ledünnî bir itâb gibi olmuştur.

{فَاَسَرَّهَا يُوسُفُ فٖى نَفْسِهٖ} Yûsuf da bunu nefsinde gizledi ❁ yani nefsi bu sözden bir acılık hissetmedi değil, fakat gizledi, sabretti, kusurlarına bakmadı da kendi kendine {قَالَ اَنْتُمْ شَرٌّ مَكَانًا} siz, dedi, fena bir mevki‘desiniz ❁ yani bu mâruz olduğunuz meseleden dolayı fena bir

---

1 B: "yanlış".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 346; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVI, 195:

وذلك أن جد يوسف أبا أمه كان اسمه لاتان كان يعبد الأصنام، فقالت راحيل لابنها يوسف عليه السلام: خذ الصنم ففر به من البيت لعله يترك عبادة الأوثان وكان من ذهب ففعل ذلك يوسف عليه السلام فتلك سرقة يوسف التي قالوا.

3 M ve B: "sözü".

4 B: "söylemiş".

mevki'e düştünüz, mahcup ve müteessir oldunuz, binâen'aleyh teselliye muhtaç olduğunuz böyle bir sırada hiddet ve şaşkınlıkla ağzınızdan kaçırdığınız bu lafınıza tahammül etmek, kusurunuza bakmamak iktizâ eder. {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا تَصِفُونَ} İsnad ettiğiniz vasıflara da Allah, a'lemdir. ❁ Yani ben ve kardeşim biliyoruz, ve Allah daha iyi biliyor ki hakikat sizin dediğiniz gibi değil, bizden sirkat sâdır olmamıştır. O hâlde asılsız sözünüzden neye alınayım.

Bunun üzerine hiddeti bırakıp şefaat ve istirham yoluna dökülerek ve aldırdıkları kardeşlerini kurtarmak için kendilerini fedâya razı olarak {قَالُوا يَٓا اَيُّهَا الْعَز۪يزُ} ilh...

فَلَمَّا اسْتَيْـَٔسُوا مِنْهُ خَلَصُوا نَجِيًّاۜ قَالَ كَب۪يرُهُمْ اَلَمْ تَعْلَمُٓوا اَنَّ اَبَاكُمْ قَدْ اَخَذَ عَلَيْكُمْ مَوْثِقًا مِنَ اللّٰهِ وَمِنْ قَبْلُ مَا فَرَّطْتُمْ ف۪ي يُوسُفَۚ فَلَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ حَتّٰى يَأْذَنَ ل۪ٓي اَب۪ٓي اَوْ يَحْكُمَ اللّٰهُ ل۪يۚ وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِم۪ينَ ﴿٨٠﴾ اِرْجِعُٓوا اِلٰٓى اَب۪يكُمْ فَقُولُوا يَٓا اَبَانَٓا اِنَّ ابْنَكَ سَرَقَۚ وَمَا شَهِدْنَٓا اِلَّا بِمَا عَلِمْنَا وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظ۪ينَ ﴿٨١﴾ وَسْـَٔلِ الْقَرْيَةَ الَّت۪ي كُنَّا ف۪يهَا وَالْع۪يرَ الَّت۪ٓي اَقْبَلْنَا ف۪يهَاۜ وَاِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿٨٢﴾

[2904] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktâ ki ondan ümidi kestiler, fısıldayarak çekildiler, büyükleri dedi ki: "Babanızın[1] aleyhinizde Allah'tan mîsak almış olduğunu, bundan evvel de Yûsuf hakkında ettiğiniz kusuru bilmiyor musunuz? Artık ben buradan ayrılmam, tâ babam bana izin verinceye veya Allah hakkımda bir hüküm tâyin edinceye kadar, ki O hayru'l-hâkimîndir (80). Siz dönün babanıza[2] da deyin ki: 'Ey bizim babamız, inan oğlun hırsızlık etti, biz ancak bildiğimize şehadet ediyoruz yoksa gaybın hâfızları değiliz (81). Hem bulunduğumuz şehre sor, hem içinde geldiğimiz kervana, ve emin ol ki biz cidden doğru söylüyoruz'" (82).

1 B: "Babamızın".
2 B: "babamıza".

Gelip böyle dediler amma Ya'kūb buna inanıp onlar gibi ümidini keserek ye'se düştü mü, ne yaptı:

قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ اَنْفُسُكُمْ اَمْراًۜ فَصَبْرٌ جَم۪يلٌۜ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَأْتِيَن۪ي بِهِمْ جَم۪يعاًۜ اِنَّهُ هُوَ الْعَل۪يمُ الْحَك۪يمُ ﴿٨٣﴾

[2905] **Meâl-i Şerîfi**

"Yok" dedi, "size nefsiniz bir emr tesvil etmiş, artık bir sabr-ı cemîl. Yakındır ki Allah bana hepsini bir getire, hakikat bu: Alîm O, Hakîm O" (83).

Öyle dedi:[1]

وَتَوَلّٰى عَنْهُمْ وَقَالَ يَٓا اَسَفٰى عَلٰى يُوسُفَ وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظ۪يمٌ ﴿٨٤﴾ قَالُوا تَاللّٰهِ تَفْتَؤُا تَذْكُرُ يُوسُفَ حَتّٰى تَكُونَ حَرَضاً اَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِك۪ينَ ﴿٨٥﴾ قَالَ اِنَّمَٓا اَشْكُوا بَثّ۪ي وَحُزْن۪ٓي اِلَى اللّٰهِ وَاَعْلَمُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨٦﴾ يَا بَنِيَّ اذْهَبُوا فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَاَخ۪يهِ وَلَا تَا۬يْـَٔسُوا مِنْ رَوْحِ اللّٰهِۜ اِنَّهُ لَا يَا۬يْـَٔسُ مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ ﴿٨٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve onlardan yüzünü çevirdi de, "yâ esefâ alâ Yûsuf" dedi ve hüzünden gözlerine ak düştü; artık yutkunuyor, yutkunuyordu (84). "Tallahi" dediler, "hâlâ Yûsuf'u anıp duruyorsun, [2906] nihâyet gamdan eriyeceksin veya helâk olanlara karışacaksın" (85). "Ben" dedi, "dolgunluğumu, hüznümü ancak Allah'a şikâyet ederim ve Allah'tan sizin bilemeyeceğiniz şeyler bilirim" (86). "Ey oğullarım, haydi gidiniz de Yûsuf'la kardeşinden bir tehassüste bulununuz ve Allah'ın revhinden ye'se düşmeyiniz, çünkü Allah'ın revhinden ye'se düşen ancak kâfirler gürûhudur" (87).

1 B -"Öyle dedi:".

{وَتَوَلّٰى عَنْهُمْ} Ve onlardan yüz çevirdi de {وَقَالَ يَٓا اَسَفٰى عَلٰى يُوسُفَ} “yâ esefâ alâ Yûsuf!” dedi.

“**Esef**” mâlum olduğu üzere hüznün şiddetlisi demektir ki bu mânaca lisânımızda daha ziyade “gam” lafzı kullanılır (*Sûre-i A‘râf'ta* وَلَمَّا رَجَعَ مُوسٰٓى اِلٰى قَوْمِه[1] غَضْبَانَ اَسِفًا *[7/150] âyetinde bir de gazab ile olan alâkası geçmişti, bak*) âhirindeki elif-i maksûre mütekellim “yâ”sından bedel, “ey esefim” demektir. Yahut nüdbe elifidir ki musibetin şiddetiyle “âh” gibi tehazzün ve tehassürde bir imtidad ifade eder. Nidânın cevabı mahzuftur. “Alâ Yûsuf” esefin mebnâsını gösteren müte‘allakıdır. “Esef” ile “Yûsuf” maddesi beynindeki cinas da kelâma ayrıca bir rikkat vermiştir. Ki ilm-i bedî‘de buna “tecnîs-i tasrif” tâbir olunur. “Yâ” esasen uzağa nidâ için mevzû‘dur. Esefi söz işitir, anlar kābil-i hitâb bir zât yerine koyarak nidâ ile çağırmak da şüphe yok ki pek mânalı bir mecazdır. Ya‘kūb, bu kere iki oğlunun daha hicrânıyla dâğdâr oluyor, hicrân-ı Yûsuf'a bir de bunlar inzimam ediyor. Diğer oğullarının getirdikleri haberin de bir sanî‘a olduğunu anlıyor, ye'se inanmıyor, Allah'tan ümidini kesmiyor, ümit ile sabra karar veriyor. İkisinin hayat ve mekânları hakkında her ne ise bir haber getirilmiş olduğu hâlde kanlı bir gömlek getirip “kurt yedi” dedikleri Yûsuf'un hayatı hakkında mücerred rahmet-i ilâhiye delilinden başka zâhirde bir ümit emaresi de bulunmuyor. Böyle bir anda Yûsuf yanında olsa idi makām-ı sabırda kendisine ne güzel bir hemhâl olacaktı mülâhazası da gönlünü sarıyor[2] ve binâen‘aleyh bütün bu [2907] musibetleri bir Yûsuf'un hicrânında toplanmış[3] buluyor. Ve Yûsuf'a mukabil kendisine artık esefin kendisinden başka hemhâl olacak bir musâhib görmez oluyor da sözlerine inanmadığı oğullarından sarf-ı nazar edip sanki Yûsuf'a çağırır gibi bir iştiyak ile esefe nidâ ederek demiş oluyor ki: “Ey esefim, ey bana başka gam duyurmayacak olan şiddetli gam, ey Yûsuf'un yâdigârı esef!... Uzak durma, tam zamanıdır,

---

1 M ve B -“اِلٰى قَوْمِه ”.
2 B -“sarıyor”.
3 B: “toplamış”.

gel bana ki hasretim arttı, son dereceye geldi." Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den menkuldür ki "Ya'kūb aleyhisselâm'ın Yûsuf'a vecdi ne dereceye bâliğ olmuştu?" diye Cebrâil'e sual etmiş, "evlâdını kaybeden yetmiş ana vecdi" demiş, "o hâlde ecri ne kadardır?" dedikte "yüz şehit ecridir, ve Allah'a bir lahza bile sû'-i zan etmedi" demiştir.[1] Bu, delâlet eder ki musibet zamanında teessüf ve bükâ câizdir. Çünkü şedâid zamanında insan kendisini pek az zapt edebileceği cihetle bundan büsbütün men'-i nefis, teklif tahtına girecek husûsâttan değildir. Ve fi'l-hakīka Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem de oğlu İbrâhim'e ağlamış ve "kalb hüzün duyar, göz yaş döker, Rabbimin gazab edeceği şeyi[2] söylemeyiz ve elbette biz, sana mahzûnuz yâ İbrâhim!" buyurmuştu.[3] Ancak câiz olmayanı, câhillerin yaptığı gibi bağırıp çağırarak feryâd ü figan etmek, dövünmek, yaka paça yırtmak, saçını başını yolmak kabîlinden ifratlardır. Menkuldür ki Aleyhissalâtü vesselam kerîmelerinin birinin çocuğuna ağlamış, mübarek nefsini üzmüştü. "Yâ Resûlallah ağlıyorsun, hâlbuki bizi ağlamadan nehyetmiştin" denildi, binâen'aleyh buyurdu ki: "Ben sizi ağlamaktan nehyetmedim ancak iki ahmak sesten nehyettim: Biri ferah sırasında ses, biri de terah (keder) sırasındaki ses".[4] Bir haberde vârid olduğuna göre Muhammed ümmetinden başka ümmetlere اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156] verilmemişti,[5] nitekim [2908] Ya'kūb bile

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 227; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 497. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 73:
عن الحسن قال، قيل: ما بلغ وجدُ يعقوب على ابنه؟ قال: وجد سبعين ثكلى! قال: فما كان له من الأجر؟ قال: أجر مئة شهيدٍ. قال: وما ساء ظنه بالله ساعةً من ليل ولا نهارٍ

2 B -"şeyi".

3 Buhârî, Cenâiz, 44:
فقال صلى الله عليه وسلم: إن العين تدمع، والقلب يحزن، ولا نقول إلا ما يرضى ربنا، وإنا بفراقك يا إبراهيم لمحزونون.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 498. Diğer kaynaklarda rivayet şu şekildedir: İbn İshâk, *Sîre,* s. 270-271; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* III, 62; Tirmizî, Cenâiz, 25:
عن عبد الرحمن بن عوف قال: أخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم بيدي فانطلق بي إلى النخل، فوجد فيه ابراهيم بن النبي صلى الله عليه وسلم، فأخذه فوضعه في حجره فذرفت عيناه، ثم قال يا بني ما أملك لك من الله شيئاً، فقلت له: يا رسول الله تبكي، ألم تنه عن البكاء؟ فقال: إنما نهيت عن النوح، عن صوتين أحمقين فاجرين، صوت عند نغمة لعب ولهو، ومزامير شيطان، وصوت عند مصيبة، خمش وجوه، وشق جيوب ورنة شيطان، وهذا رحمة ومن لا يرحم لا يرحم، يا ابراهيم لولا أنه أمر حق، ووعد صدق، وأنها سبيل مأتية لا بد منها حتى يلحق آخرنا أولنا لحزنا عليك حزناً هو أشد من هذا، وإنا بك لمحزونون، تبكي العين ويحزن القلب، ولا نقول ما يسخط الرب.

5 Allah'ın olmak ve Allah'a rücû' etmek zevkine erişebilecek hiçbir zevk ve hiçbir teselli yoktur. Ve likāullâhın fevkinde nimet ve ulviyet mutasavver olamayacağı için bununla telâfi olunamayacak, unutulmayacak hiçbir zâyi'ât, hiçbir ıztırap, hiçbir musibet olamaz [Müellifin notu].

böyle istircâ' etmeksizin öyle dedi[1] {وَابْيَضَّتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ} ve hüzünden gözleri ağardı ❁ hüzünden gözlerine ak düştü, cihânı görmez oldu. Veya bir rivayette vârid olduğuna göre zayıf görüyordu. {فَهُوَ كَظِيمٌ} artık o, bir kazîm idi ❁ derdini içine atıyor, gayzını tutuyor, gam yutuyordu. Çok dolgun ve tutkun ve yutkunan bir acıklı idi.

Onun bu acıklı hâline bakan ve sırrına eremeyenler:

{قَالُوا تَاللّٰهِ} Te vallahi dediler {تَفْتَؤُا تَذْكُرُ يُوسُفَ} Yûsuf deyip duruyorsun {حَتّٰى تَكُونَ حَرَضاً} nihâyet üzgün düşeceksin {اَوْ تَكُونَ مِنَ الْهَالِكِينَ} veya helâk olacaksın. ❁ Böyle "boş boşuna kendine yazık ediyorsun" gibi nasihate kalkıştılar, gerçi bu bir sû'-i niyetle söylenmiyordu, lâkin Yûsuf'u ölmüş farz etmek gibi bir ye'se ibtinâ ettiği ve bir itiraz ve intikādı tazammun eylediği cihetle Ya'kūb gibi büyük ve içli bir zâta karşı câhilâne bir azar ve binâen'aleyh bir hadnâşinaslık oluyordu. Fakat buna karşı onun kazmına ve rikkat ü nezaketine bakınız ki {قَالَ اِنَّمَا اَشْكُوا بَثّى وَحُزْنى اِلَى اللّٰهِ} ben dedi, bessimi ve hüznümü ancak Allah'a şikâyet ederim ❁ ne size ne başkalarına değil.

"**Bess**" aslında yaymak, bast u neşr etmek mânasına masdar ise de bundan "mebsûs" mânasıyla isim de olur ki herkesin içine sığdıramayıp âleme yaymaktan kendini alamayacağı zorlu havsala-sûz derd ü merak demektir. Yani ben, havsala-sûz dâğ-ı derûnumu ve hüznümü kimseye değil, ancak Allah'a şikâyet ediyorum {وَاَعْلَمُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} ve Allah'tan sizin bilemeyeceğiniz bir şey [2909] biliyorum. ❁ Binâen'aleyh bunları boşuna zannetmeyiniz, Allah hiç umulmadık yerden neş'eler verir.

{يَا بَنِىَّ}[2] Ve ey oğullarım, dedi {اذْهَبُوا} gidiniz {فَتَحَسَّسُوا مِنْ يُوسُفَ وَاَخِيهِ} de Yûsuf'tan ve kardeşinden tehassüs ediniz ❁ bir haber hissetmek için bütün havâssınızla çalışınız, araştırınız.

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XV, 117:
عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لم تعط أمة من الأمم «إِنَّا للّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» عند المصيبة إلّا أمة محمد صلى الله عليه وسلم، ألا ترى إلى يعقوب حين أصابه ما أصابه لم يسترجع إنما قال: يا أسفا على يوسف.

2 M ve B: "وقال يا بني".

Şâyân-ı dikkattir ki فَلَنْ اَبْرَحَ الْاَرْضَ diyerek kalmış olan büyük kardeşlerinden tehassüs emretmemiştir. Çünkü o ihtiyârıyla kalmış idi, tehassüs üzere bulunuyordu. Yûsuf ve Bünyamin ise muztar bir hâlde cüdâ düşmüşlerdi. Yûsuf bir mefkūd, Bünyamin de bir mahbus gibi telakkī edilmek iktizâ ediyordu. Fevt olduklarına dair bir ma'lûmât yoktu. Gerçi "Yûsuf'u kurt yedi" diye bir kanlı gömlek getirmişlerdi, lâkin bu yalandı ve yalan olduğu Ya'kūb'ca da anlaşılmış idi de بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ اَنْفُسُكُمْ اَمْراً demişti. Zira gömleği parçalamadan bir kimseyi kurt yemiş olamazdı. Ve nitekim o zaman Ya'kūb'un "bu ne halîm kurtmuş, gömleği bile parçalamamış" dediği de rivayetlerde vârid olmuştur. Pederi ve büyük kardeşleri bile henüz berhayat bulunan Yûsuf âdeten akranı münkariz olacak bir yaşta da değil idi. Binâen'aleyh ne sarâhaten ne de delâleten Yûsuf'un mevtine hükmetmek için hiçbir sebep yoktu. Hâlbuki fevt oldukları mâlum olmayan bir mefkūd veya mahbûsu aramak ve haklarında mümkin olan mu'âveneti yapmak[1] bir vecîbe teşkil ediyordu ve anlaşılıyor ki Yûsuf hakkında iyi bir tehassüste bulunulmaması ve bu vecîbenin îfâsına vesile bulamamış olması Ya'kūb'u en ziyade dâğdâr eden bir ukde idi. Bünyamin'in tevkīfi yüzünden bir tâkip ve tehassüs lüzûmunun zuhûru ile bu kere o vesile hâsıl olmuştu. Onun için ikisinden tehassüs[2] emretmiş ve bu vazifenin yeis ile değil, ümit ve istekle yapılması zımnında mâneviyetlerini takviye ederek demiştir ki:

[2910] {وَلَا تَا۪يْـَٔسُوا مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ} Ve Allah'ın revhinden ümidi kesmeyin ❁ yani darlıkları açacak, sıkılmış sînelere nefes aldırıp ferah verecek lutf u rahmetinden ye'se düşmeyin {اِنَّهُ لَا يَا۪يْـَٔسُ مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ} çünkü Allah'ın revhinden ancak[3] kâfirler me'yus olurlar. ❁ Binâen'aleyh Yûsuf ve Bünyamin de kim bilir nasıl bir ıztırap içinde ümit bekleyip duruyorlardır. Onun için Yûsuf bulunur mu demeyiniz de Allah'ın

---

1 B -"ve haklarında mümkin olan mu'âveneti yapmak".
2 B -"lüzûmunun zuhûru ile bu kere o vesile hâsıl olmuştu. Onun için ikisinden tehassüs".
3 B -"ancak".

rahmetinden ümit ile mütehassis olarak istekle arayınız; inşaallah bulur, hayırlı bir haber getirirsiniz.

Fi'l-hakīka bakınız bunun üzerine revhullah nasıl tecellî etti:

فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَٓا اَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَاَهْلَنَا الضُّرُّ وَجِئْنَا بِبِضَاعَةٍ مُزْجٰيةٍ فَاَوْفِ لَنَا الْكَيْلَ وَتَصَدَّقْ عَلَيْنَاۜ اِنَّ اللّٰهَ يَجْزِى الْمُتَصَدِّقِينَ ﴿٨٨﴾ قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَاَخِيهِ اِذْ اَنْتُمْ جَاهِلُونَ ﴿٨٩﴾ قَالُٓوا ءَاِنَّكَ لَاَنْتَ يُوسُفُۜ قَالَ اَنَا يُوسُفُ وَهٰذَٓا اَخٖىۘ قَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَاۜ اِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُضٖيعُ اَجْرَ الْمُحْسِنٖينَ ﴿٩٠﴾ قَالُوا تَاللّٰهِ لَقَدْ اٰثَرَكَ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَاِنْ كُنَّا لَخَاطِـٖٔينَ ﴿٩١﴾ قَالَ لَا تَثْرٖيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَۜ يَغْفِرُ اللّٰهُ لَكُمْۘ وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمٖينَ ﴿٩٢﴾ اِذْهَبُوا بِقَمٖيصٖى هٰذَا فَاَلْقُوهُ عَلٰى وَجْهِ اَبٖى يَأْتِ بَصٖيرًاۚ وَأْتُونٖى بِاَهْلِكُمْ اَجْمَعٖينَ ﴿٩٣﴾

[2911] **Meâl-i Şerîfi**

Bunun üzerine vaktâ ki huzûruna girdiler, "ey şanlı Azîz" dediler, "bize ve iyâlimize zarûret messetti, pek ehemmiyetsiz bir[1] sermaye ile de geldik. Yine bize tam ölçü ver ve bize tasadduk buyur, çünkü Allah tasadduk edenlere mükâfâtını verir" (88). "Siz" dedi, "biliyor musunuz? Câhilliğinizde Yûsuf'a ve kardeşine ne yaptınız?" (89). "A a, sen, sen Yûsuf musun?" dediler, "ben" dedi "Yûsuf'um, bu da kardeşim. Allah bize lutfuyla in'âm buyurdu. Hakikat bu: Her kim Allah'tan korkar ve sabrederse her hâlde Allah muhsinlerin ecrini zâyi' etmez" (90). Dediler: "Tallahi seni Allah bize üstün kıldı, biz doğrusu büyük suç işlemiştik" (91). Dedi: "Size karşı tekdir yok bugün, Allah sizi mağfiretiyle bağışlar ve o Erhamü'r-râhimîn'dir (92). Şimdi siz, benim şu gömleğimi götürün de babamın yüzüne bırakın, gözü açılır ve bütün ta'allukātınızla toplanıp bana gelin" (93).

1 B -"bir".

{فَلَمَّا دَخَلُوا عَلَيْهِ قَالُوا يَٓا اَيُّهَا الْعَزِيزُ مَسَّنَا وَاَهْلَنَا الضُّرُّ... الآية} ❁ Bu ifadeleri gösteriyor ki kalblerinde büyük bir intibah ve başka bir rikkat hâsıl olmuştu. Demek ki Bünyamin'in tevkīfi üzerine başlayan bu intibah tekemmül etmişti. Ve Yûsuf'un [2912] o ta'zîr ile gözettiği tevbe ve ihlâs u tevâzu hissi husul bulmuştu, ve binâen'aleyh kendisini tanıtmak zamanı gelmişti. Gerçi onlar asıl maksad-ı seyahatleri olan Yûsuf ve biraderi meselesini tasrih etmiyorlarsa da mess-i durr ve tasadduk kelimelerinden bunları istişmam eden Yûsuf:

{قَالَ هَلْ عَلِمْتُمْ مَا فَعَلْتُمْ بِيُوسُفَ وَاَخِيهِ اِذْ اَنْتُمْ جَاهِلُونَ} "Mâlumunuz mu" dedi, "siz câhilliğiniz zamanında Yûsuf'a ve kardeşine ne yaptınız?" ❁ İşte bu i'lâm ve sual ile لَتُنَبِّئَنَّهُمْ بِاَمْرِهِمْ هٰذَا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ [Yûsuf 12/15] vahiy ve vaadinin mısdâkı tamamen tahakkuk etmiş oluyordu. Artık bu lahzada kalblerde[1] hâsıl olan hayret ve heyecânı düşünmeli. Bu söz, muhatapların gönüllerinde ânî bir şimşek gibi parlamıştı ki derhâl onun Yûsuf olduğuna intikal ederek kemâl-i hayret ve heyecan ile kekelercesine {قَالُٓوا ءَاِنَّكَ لَاَنْتَ يُوسُفُ} "A... sen misin sahih sen Yûsuf?" dediler ❁ o da kendini ve kardeşini târif ve takdim ile tebşir ederek: {قَالَ اَنَا يُوسُفُ} ben, dedi, Yûsuf'um {وَهٰذَا} ve bu ❁ yani yanımda mevki'-i ikbalde bulunan ve nazar-ı dikkatinizden kaçmış gibi görünen zât da {اَخِى} kardeşim ❁ ve bundan gurur ve tefâhur hissi anlaşılmamak için Allah'a şükür ve tahdîs-i ni'met ile nasihat makamında şu cümleleri ilâve etti: {قَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا} Hakikaten Allah bizi in'âmıyla memnun etti {اِنَّهُ مَنْ يَتَّقِ وَيَصْبِرْ} şuna şüphe yok ki her kim ittikā ve sabr ederse ❁ fenalıktan sakınır ve mihnete sabr eylerse {فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يُضِيعُ اَجْرَ الْمُحْسِنِينَ} her hâlde Allah muhsinlerin ecrini zâyi' etmez.

Bunun üzerine gayet beliğ bir vaz'-ı itiraf ile ilk suâlin cevâbına temas ederek {قَالُوا} dediler ki {تَاللّٰهِ لَقَدْ اٰثَرَكَ اللّٰهُ عَلَيْنَا} [2913] Tallahi seni Allah bize îsâr etti[2] ❁ yani tevallahi cidden itiraf ederiz ki Allah seni hakikaten

---

1 B -"kalblerde".

2 Ziya Paşa merhum meşhur *Terkîb-i Bend*'inde buradan* ne güzel bir iktibas ile lisânımızda bir mesel yâdigâr bırakmıştır;
Zâlimlere bir gün dedirir kudret-i Mevlâ / تَاللّٰهِ لَقَدْ اٰثَرَكَ اللّٰهُ عَلَيْنَا [Müellifin notu]
* B: "bundan".

o zikreylediğin ittikā ve sabr u ihsan hasletleriyle bizim üzerimize tercih ve tafdil etti {وَاِنْ كُنَّا لَخَاطِئِينَ} ve fi'l-hakīka biz elbette suçlu idik. ۞ Amden bir hatîe yapmıştık. Yani şimdi bilsen ne kadar nâdimiz. Yukarıda da kaydettiğimiz vechile Yûsuf, kardeşlerine kendi hakkını affediyordu, ancak haklarında Allah'ın mağfiretini de iyice ümit edebilmek için tevbe ve nedâmetlerini gözetiyordu, bu kere bu beliğ itiraf ile bu da tahakkuk edince {قَالَ لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ} size dedi muâhaze yok {الْيَوْمَ} bugün.

"**Tesrîb**" esasen işkembeden iç yağını sıyırmak demek olup mecâzen tekdir ve muâhaze mânasına kullanılır. "Elyevm" kaydı da hem mâkabline hem mâba'dine rabt olunabilir. Yani muâhaze olunmak hatırınıza gelmesi melhuz olan bugün size serzeniş yok, o hâlde başka gün nasıl olur? Binâen'aleyh suâlimden ve sözlerimden bir serzeniş mânası çıkarıp da merak etmeyiniz. Müsterih olunuz, yahut bundan evvelki gelişinizde habersizce üzüldünüz ise de bugün ve bi-tarîki'l-evlâ bundan sonra öyle bir şey hatırınıza gelmesin[1] Hakkullah cihetine gelince, yine [2914] bugün dua ve ümit ederim ki {يَغْفِرُ اللّٰهُ لَكُمْ} Allah size mağfiret eder. ۞ Zira bugün tevbe ve ihlâsınız zâhir, hâliniz şâyân-ı mağfiret ve rahmettir {وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ} ve O, Erhamü'r-râhimîn'dir. ۞ Şimdi siz {اِذْهَبُوا بِقَمِيصِى هٰذَا} şu gömleğimi götürün {فَاَلْقُوهُ عَلٰى وَجْهِ اَبِى} de babamın yüzüne bırakın ki {يَأْتِ بَصِيراً} gözü görerek gelir. ۞ Yani siz şimdi başka düşünceleri bırakın da ilk işiniz bu olsun: Bununla babama tebşir ve tedavi ve davet hizmetine koşun. Bu gömleğin evvel götürülen kanlı gömleğe tekabülü hafî değildir. Demek ki yalandan kanlı bir gömlekle başlayan ve Ya'kūb'a dünyayı zindan eden müzmin

---

1 Rivayet olunur ki, kardeşleri Yûsuf'a, "Sen bizi akşam sabah kendi sofranda yemeğe çağırıyorsun, hâlbuki biz kabahatimizden dolayı huzûrunda çok sıkılıyor, hayâmızdan yüzüne bakamıyoruz" diye haber göndermişler, müşârün ileyh de kendilerini şu cevap ile tekrim eylemiş de demiş ki: "Mısır ahâlisi, ben her ne kadar içlerinde melik makamında bulunuyor isem de bana ilk gözle bakarlar ve 'sübhanallah, yirmi dirheme satılmış olan bir köle ne makama erişti' derlerdi. Şimdi ise sizinle müşerref oldum, gözlerde büyüdüm, zira halk anladı ki siz benim kardeşlerimsiniz ve ben İbrâhim aleyhisselâm'ın torunlarındanım". [Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 503] Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem de Mekke'nin fethi günü Kâbe'nin kapısında durup Kureyş'e hitaben: "Beni size ne yapar re'yinde bulunuyorsunuz?*" buyurmuştu, onlar da "hayır zannederiz, kerîm bir birader ve kerîm bir birader oğlusun, kudret de elinde." O vakit buyurdu ki "Kardeşim Yûsuf'un dediğini derim لَا تَثْرِيبَ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ. [Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 835] [Müellifin notu]

* B: "bulunursunuz?".

bir derd-i hicran bu kere vuslat müjdesi götürecek olan mübarek bir gömleğin temasıyla hemen siliniverecekti. Acaba bu nasıl bir gömlekti? Bir rivayette denilmiş ki bu gömlek, vaktiyle Hazret-i İbrâhim ateşe atıldığı zaman emr-i ilâhî ile Cebrâil'in cennetten getirip giydirdiği gayet ince bir gömlek olup evlâd ve ahfâdına miras kalmış ve Ya'kūb onu bir nüsha içine koyarak gizlice Yûsuf'un boynuna takmış ve kuyuya atıldığı zaman Cibrîl onu nüshadan çıkarıp ona giydirmişti ve "cennet nesîminin kokusu herhangi bir mübtelâya messederse o afiyet bulur" demişti.[1] Bu surette bu gömlek esrârengiz bir yâdigâr ve bu iş, Ya'kūb'a sevgili Yûsuf'unun nübüvveti haberini dahi tebşir eden bir mucize demek olur. Bir rivayette de denilmiş ki bu gömlek o sırada Yûsuf'un sırtında bulunan gömleği idi. Fi'l-hakīka بِقَمِيصِى هٰذَا ifadesinden bu mâna daha zâhirdir. [2915] Fakat bu surette de bir gömleğin yüze sürülmesiyle de gözlerin kuvvet iktisab edeceği aklen bilinebilecek bir şey görünmez. Onun için muhakkıkīn demişlerdir ki: "Bu da mutlak bir vahiy ile olmuştur. Zira bir vahiy olmasa idi Yûsuf bunu aklıyla[2] bulamazdı." Ma'amâfîh Fahreddin Râzî der ki: "Bunun mâkul ciheti de yok değildir. Denebilir ki Yûsuf, babasının görmemesi iç sıkıntısıyla çok ağlamaktan neş'et etme bir za'f-ı basar olduğunu anladığından belki şöyle düşünmüştür ki, gömleği üzerine konulduğu zaman her hâlde çok inşirah bulur ve kalbine kuvvetli bir ferah gelir. Ve bununla rûhu kuvvet bulup kuvâsından za'f zâil olur. Ve binâen'aleyh bâsırası da kuvvetlenir, gözüne fer gelir. Ve bu kadarı kalb ile marifeti mümkin olan şeylerdendir. Çünkü kavânîn-i tıbbiye[3] bu mânanın sıhhatine delâlet eder."[4] Lâkin bunun mânası "fennen bu mümkindir, kavâ'id-i

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 147.
2 B: "aklen".
3 B: "tabî'iye".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVIII, 507:
قال المحققون: إنما عرف أن إلقاء ذلك القميص على وجهه يوجب قوة البصر بوحي من الله تعالى ولولا الوحي لما عرف ذلك، لأن العقل لا يدل عليه ويمكن أن يقال: لعل يوسف عليه السلام علم أن أباه ما صار أعمى إلا أنه من كثرة البكاء وضيق القلب ضعف بصره فإذا ألقي عليه قميصه فلا بد أن ينشرح صدره وأن يحصل في قلبه الفرح الشديد، وذلك يقوي الروح ويزيل الضعف عن القوى، فحينئذ يقوى بصره، ويزول عنه ذلك النقصان، فهذا القدر مما يمكن معرفته بالقلب فإن القوانين الطبية تدل على صحة هذا المعنى.

tıbbiyeden, tecribeden bu kadar bir ilham alınabilir" demek olur. Fi'l-vâki' gerek maraz gerek sıhhat nokta-i nazarından teessürât-ı rûhiyenin beden üzerindeki dahli ve o suretle tedavi, tıp nokta-i nazarından dahi inkâr olunamazsa da burada mâkuliyetin bu kadarcığı meselenin halline kâfi değildir. Böyle bir düşünce ile "belki iyi olur" denebilirse de kat'î hüküm verilemez. Hâlbuki meselenin en mühim noktası يَأْتِ بَصِيراً hükmünün kat'iyyetindedir. Akıl ise tıbbın belki hiçbir devâsında bunu kestiremez. Ve buna işaret için olsa gerektir ki Râzî de "bu kadarını kalb ile marifet mümkin olur" demiş, akıl ile dememiştir. Haydi Yûsuf'un aklına öyle bir imkân ve ihtimal gelmiş olsun, fakat onun kalbine bu kat'î hükmü veren kuvvet nedir? Bu nokta muhakkıkīnin dedikleri gibi vahy-i Hak'tan başka bir sebeple îzah edilemez.

Yûsuf, kardeşlerini tatyib eder etmez ilk iş olmak üzere onları böyle latîf bir devâ-yı i'câzkâr ile pederine tebşir ve davet hizmetiyle me'mur edip serî'an göndermiş ve demiştir ki:

[2916] Babamla beraber {وَأْتُونِى بِاَهْلِكُمْ اَجْمَعِينَ} bütün ehlinizi -yani erkek dişi, büyük küçük hânedân-ı Ya'kūb'a mensup bütün ailenizi- de toptan alıp bana getiriniz. ۞ Rivayet olunur ki gömleği kardeşleri içinden Yehûda[1] almış ve "evvel kanlı gömleği götürüp mahzun eden ben idim, o vakit mahzun ettiğim gibi şimdi de müjde edeyim" demiş ve yalın ayak başı kabak Mısır'dan Ken'an'a koşmuş ve aradaki mesafe seksen fersah imiş. Evvelki defalarda kardeşlerini techiz eden Yûsuf'un bu kere bu emirleri verirken iktizâ eden levâzımı ile elbette daha mükemmel surette techiz edip uğrattığını ihtâra lüzum yoktur. Rivayet olunduğuna göre bu kafilede babasına iki yüz râhile techiz etmiş göndermişti[2].[3]

Şimdi bakınız buradan ikbal teveccüh eder etmez ötede ne olacak, revhullah nasıl tecellî edecek, nesîm-i vuslat nasıl uçacak, hicran nasıl kaçacak, nasıl bir neş'e ve revhâniyet kaynaşacak?

---

1 B: "Yehûd".

2 B: "göndermiştir".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 503.

وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ قَالَ اَبُوهُمْ اِنّى لَاَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ لَوْلَٓا اَنْ تُفَنِّدُونِ ﴿٩٤﴾ قَالُوا تَاللّٰهِ اِنَّكَ لَفى ضَلَالِكَ الْقَدِيمِ ﴿٩٥﴾ فَلَمَّٓا اَنْ جَٓاءَ الْبَشِيرُ اَلْقٰيهُ عَلٰى وَجْهِه۪ فَارْتَدَّ بَصِيراًۚ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ اِنّ۪ٓى اَعْلَمُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٩٦﴾ قَالُوا يَٓا اَبَانَا اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَٓا اِنَّا كُنَّا خَاطِئ۪ينَ ﴿٩٧﴾ قَالَ سَوْفَ اَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبّ۪ىۜ اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّح۪يمُ ﴿٩٨﴾

[2917] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktâ ki beriden kervan ayrıldı, öteden babaları "doğrusu" dedi, "ben cidden Yûsuf'un kokusunu duyuyorum, bana bunaklık isnâdına kalkışmasanız" (94). Dediler: "Tallahi sen cidden eski şaşkınlığında ber-devamsın" (95). Fakat vaktâ ki hakikaten müjdeci geldi, gömleği yüzüne bıraktı, gözü açılıverdi; "ben size" dedi, "Allah'tan sizin bilemeyeceklerinizi bilirim demedim mi?" (96). Dediler: "Ey bizim şefkatli pederimiz, bizim için günahlarımıza istiğfar ediver, bizler hakikaten büyük günah işlemiştik" (97). "Sizin için" dedi, "Rabbime sonra istiğfar edeceğim. Hakikat bu: Gafûr O, Rahîm O" (98).

{وَلَمَّا فَصَلَتِ الْعِيرُ} Vaktâ ki kafile ayrıldı ❁ yani Mısır'dan hareket edip Ken'an'a müteveccihen şehrin hâricine çıktı, ötede {قَالَ اَبُوهُمْ اِنّى لَاَجِدُ رِيحَ يُوسُفَ} babaları, ben, dedi, inanın Yûsuf'un kokusunu buluyorum {لَوْلَٓا اَنْ تُفَنِّدُونِ} beni bunak yerine koymasaydınız... ❁ Yani ey bu sözümü işitenler siz[1] benim akl u şuuruma halel nisbet etmeyip de vicdânıma itimad etseydiniz bu sözüme mutlak inanırdınız. Fakat يَٓا اَسَفٰى عَلٰى يُوسُفَ derken gayr-i mâkul olmayan o esef duygusuna bile mânasız diye itiraz eden ve Yûsuf kokusu burunlarında tütmeyen siz gafiller şu anda derin bir neş'e ve revhâniyetle vicdânımı saran bu Yûsuf kokusuna ve henüz vicdânımdan başka hiçbir delîli görünmeyen bu sözüme, bu ledünnî vuslat müjdecisine [2918] nereden inanacaksınız? İnanmayacaksınız bari beni bunak yerine koyup da tekzîbe kalkışmasanız ne olur?

1 B: "sen".

Yûsuf'un müjde-i nübüvvetiyle pîrâhen-i himmetini getirecek olan o bişâret kervanı Mısır'dan kopup semt-i Ya'kūb'a ikbal eder etmez, beride Ya'kūb'un burnunda tüten[1] zevk-i revhâniyetle şemm-i vicdânını saran bu rîh u râyiha, bu leddünnî bâd-ı sabâ, bu Yûsuf kokusu şüphe yok ki ona "revhullah"dan bir şemme, ve gelmekte olan müjdenin müjdecisi[2] bir nefes-i rahmânî idi. Oh! Şu anda tasavvuru bile ehl-i dili gaşy edecek gibi olan bu tatlı şemme kim bilir Ya'kūb'un gam-ı hicrânına nasıl bir darbe-i teb'îd vurmuş, vicdânını nasıl bir letâfet ve revhâniyetle sarmıştı? Ya'kūb, bununla aynı zamanda hem uzaktaki bir ikbal vâkı'asının[3] mebde'inden bir eserini duymuş, hem de birkaç gün sonra kavuşacağı müstakbel bişâretin büyük sürûruna tedrîcen ihzar edilmiş bulunuyordu. Bu nasıl oluyordu? Seksen fersahlık bir mesafeden bu rayihayı getiren nâkil ne idi? Ve bunu duyan hassasiyet nasıl bir hassasiyetti? Mâlum olan hava cereyânının bu sür'ate kâfi gelemeyeceği şüphesiz. Kafilenin Mısır'dan infisâli anında Ya'kūb'un beride duyduğu bu rîhin sür'ati lâekal bir şimşek ve elektrik sür'atini hâiz olmak lâzım geliyor. Ve hâlbuki bugünkü fende ses nakline kadar tatbîkini öğrendiğimiz elektrik cereyânının henüz râyiha işine ve şem hissine hizmetini bilmiyoruz. Bir de Ya'kūb'un hassasiyeti ne kadar incelmiş ve hüznü ile gözler ağardıktan sonra şem hissi ne kadar tezâyüd etmiş olursa olsun, kafilenin infisâli ânına kadar Mısır'dan bir Yûsuf şemmesi duymayıp da şimdi duymuş olması gösterir ki bunun sırr u hikmeti onun hassasiyetinde de değildir. Bunun için müfessirînin bu hususta iki ifadesi vardır. Birisi Allah teâlâ'nın bu râyihayı bir mucize olmak üzere o uzak mesafeden Ya'kūb'un vicdânına îsâl, birisi de o anda vicdân-ı Ya'kūb'da îcad eylemiş olmasıdır. Ve [2919] binâen'aleyh herhangisi olursa olsun bu vâkı'anın hârikulâde bir tervîh-i rabbânî olduğunda şüphe yoktur. Zamanımız fen felsefesi bu gibi fevkalâde hâdisât-ı rûhiyeyi îzah edememekle beraber inkâr dahi etmeyip "telepati" unvânı

1 B -"tüten".
2 B: "müjdesi".
3 B: "vak'asının".

altında tasnif ve mütalaa etmektedir. Telegraf, telefon kelimelerinde dahi mâruf ve müsta'mel olan "tele" kelimesi aslında "uzak" demek, "pati" de teessür mânasına olduğu cihetle "telepati" uzaktan teessür demek olur ve şöyle târif olunur: "Bir nefiste duyulan öyle bir ihsastır ki o anda vukū' bulmuş hakīkī bir vak'aya müte'allik olduğu hâlde öyle bir mesafede veya öyle zurûf u ahvâl içindedir ki bunlar o vak'anın o nefis ile marifetini maddeten mümteni' gibi gösterirler". Diğer bir târife göre de "bir mânanın veya hissin uzaktan muvâsalası, yani hissolunabilecek bir alâmetin mu'âveneti olmaksızın teblîği[1] hâdisesidir". Evvelki târife nazaran telepati şerâit-i mu'tâde hilâfındaki havâss-ı zâhire hâdisâtına dahi şâmil olabilecektir. Lâkin ikinci târife nazaran herhangi bir hevâ muhîti içinde duyulan şem gibi bir hiss-i zâhir hâdisesi telepati kabîlinden addolunacak kadar fevkalâde sayılmamak iktizâ edecektir. Çünkü havâss-ı zâhire hâdisâtında lâekal hava ve ziyâ gibi bir delîl-i hissî vardır ki bu bize telepatiden ziyade telsiz ve radyo teblîgātı kabîlinden bir hâdise mülâhaza ettirebilir. Ve binâen'aleyh bunun fen nokta-i nazarından tasavvuru sırf rûhânî olan telepati teblîgātı kadar müşkil olmaz. Zira uzaktaki bir his veya mâna serî' bir vâsıta-i hafiyye ile yaklaştırılıp tebliğ edilmiş demek olur. Ve bunun için birtakımları telepatinin en şâyi' olan ve mücerred mânevî gibi görünen kısmını da bu suretle tevil ederek mülâhaza etmek isterler. Ma'amâfîh herhangi bir şeyin vicdâna iktirânı nasıl oluyor? Ve vicdânın a'zamî ve asgarî hadd-i telâkīsi nereden başlar? Ve sâha-i ittisâ'ı hangi hudûda kadar gidebilir? Bir nefsin kuvveleri, kendi hâricindeki vâkı'âtı [2920] behemehâl beden sınırı dâhilinde mi ahz ediyor? Harâretde olduğu gibi bedenden hârice intişar eden ve vâridâtını uzaklardan karşılayan kuvveler yok mudur?

Bunlar bilinmeden uzaktan his hâdise-i rûhiyesini mutlaka tevile mecburiyet yoktur. Ve doğrusu yalnız uzaktan his değil, yakından his ve şuur hâdiseleri dahi had ile tasavvur ve îzah olunamamaktadır.

1 B: "tebliğ".

وَمَٓا اُو۫تٖيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلٖيلًا [el-İsrâ 17/85][1] Ancak his ba'de'l-vukū' bir emr-i vâki' olduğu gibi, his ma'a'l-vukū' ve hatta his kable'l-vukū' bile inkâr olunamayacak vâkı'alardandır. Burada kendi nefsimde vâki' olmuş telepati hâdiselerinden ilk evvel nazar-ı dikkatimi celb eden bir misâli kaydedeceğim, şöyle ki: İstanbul'da Mekteb-i Nüvvâb'da talebe iken bir gün öğleden sonra dersten çıkıp Nuruosmaniye'de ikāmetgâhım olan hattat odasına geldim, yalnız pencerenin önüne oturdum. Oturur oturmaz henüz bir şeyle meşgul olmaksızın birdenbire büyük amcam Muhammed Emîn Efendi hatırıma doğuverdi ve derhâl kalbime derin bir hüzün çöktü, ağlamak istedim. Hâlbuki başka zamanlar onun hatırasından lâbüd bir neş'e ve inşirah duyardım, nâdirü'l-vücûd bir fazîlet-i mücesseme idi. Bugün hatıranın hem tarz-ı hutûru hem de mu'tâd neş'enin hilâfına öyle bir hüzün gelmesi istiğrâbımı mûcib oldu, hemen kaydettim. On beş gün sonra memleketten posta ile mektup aldım, pederim o gün amcamın vefat ettiğini ve bana yâdigâr olmak üzere birkaç kitabını vasiyet eylediğini yazıyordu. O vakit ki postanın on günde geldiği bir mesafeden o hüzünlü vak'anın vukū'u ânında hüznünü duymuştum ve gözlerim dolukmuştu. Ve işte telepati dedikleri böyle hâdiselerdir ki bizim ıstılâhımız bütün bunları ilham cümlesinden saymaktı ve bu hâl uykuda iken olsa idi aynen rüya derdik. Bunlar mu'tad hislerimize nazaran fevkalâde vukū'âttan olmakla beraber nâdir değil pek çoktur. Belki herkeste olur da farkında olmaz. Fakat sûret-i [2921] umûmiyede esbâb-ı ilimden değildir. Alelâde bir vehim hâlinde keramet veya mucize mertebelerine kadar çıkacak muhtelif derecâtta zâhir olabilir. Kanâ'at-i âcizâneme göre bu âyet bize yalnız ilm-i rûh ve mucizeye münhasır olacak bir hârikayı tesbit ile kalmıyor, bugünkü taharriyât-ı fenniye nokta-i nazarından şâyân-ı dikkat ilhamlar da vermektedir. Zira görülüyor ki râyiha, "rîh" lafzıyla ifade olunmuştur. Bunda ise îsâl mânası daha mütebâdirdir. Hâlbuki bâlâda söylediğimiz vechile kafilenin ayrıldığı anda Ya'kūb'un vicdânına râyihanın vusûlü

1 "…Ve size ilimden ancak az bir şey verilmiştir."

rüzgâr sür'atinden daha serî' olmuş oluyor. Ma'lûmât-ı hâzıramıza nazaran bu intikālin fizikî surette husûlü havanın kütlevî cereyanıyla değil de elektrikî[1] mevceleriyle olması muhtemildir. Ancak bir râyihanın havada intişârı küçük maddî zerrelerin hareket ve intişârıyla olması meşhur olduğuna göre, bu zerrelerin bir cereyân-ı elektrikî hâlinde ve bir şimşek sür'atiyle akıp gelmesi müsteb'ad olacaktır. Bunun için bir tahlîle daha lüzum vardır ki o da o zerrelerdeki râyihanın hararet ve ziyâ gibi kābil-i intişar bir kuvvet olduğunu bulmaktır. Ve fi'l-vâki' râyihanın meselâ bir gülsuyu zerrâtının kendilerinden ziyade onlardaki bir kuvvet ve keyfiyet olması ve ince bir ihtizaz ile mülâhaza edilmesi daha mâkul ve râyiha hakkındaki ilk ihtisâsâtımızın bedâhetine daha muvâfıktır. Ve o hâlde meseleyi kimya veya zerrevî fizik sahasında tâkip ederek savt naklinden daha ince bir kanun ile râyiha kuvvet ve hareketinin zabt u naklinde dahi elektrik cereyânından istifade mümkin olduğu neticesine varabilecek demek olur. Gerçi Ya'kūb'un duygusu fennî değil mucizevîdir. Ve bazı müfessirînin dediği gibi Allah teâlâ'nın râyiha-i Yûsuf'u vicdân-ı Ya'kūb'da doğrudan doğru îcad edivermiş olması da muhtemildir. Ve hatta Ya'kūb'un hafızasını uyandırıp mâzîden mâlumu[2] olan Yûsuf kokusunu vicdânına yeniden duyuruvermesi de muhtemildir. Lâkin âyetin ifadesinden [2922] zâhir olan bu kokunun rüzgâr içinde duyulması ve gömleği hâmil olan müjde kafilesinin Mısır'dan ayrıldığı anda oradan bi'l-infisâl îsâl edilmiş olmasıdır. Bu ise hilkatte râyihanın dahi havadan bir telsizle berk gibi nakl ü îsâli hâdisesinin vukū'unu ve binâen'aleyh hafî bir kanunun vücûdunu ihtar eder. Şüphesiz ki bunun gerek Mısır'dan irsâli gerekse böyle bir sür'atin Ya'kūb tarafından ahzolunabilmesi ve o râyihanın Yûsuf kokusu olduğunun temyiz ve tâyin edilmesi asıl kanun gibi doğrudan doğru tasarruf-ı rabbânîyi gösteren hârikalardır. Gerek bu cihetlerden ve gerekse Ya'kūb ve Yûsuf'un birer peygamber olmaları haysiyetiyle vak'a i'câzkârdır. Zira bir insanın yakından bir insan kokusunu teşhis etmesi

---

1 B: "elektrik".
2 B: "mâlum".

bile hârikulâdedir. Ancak bunun hey'et-i mecmû'asıyla mâfevka'l-kānûn bir mucize olması zımnında bazı kanunun[1] da isbat edilmiş olmasına münâfî değildir. Meselâ Îsâ'nın bir kuş yapması biiznillah bir mucizedir. Fakat kuşların uçması vak'asında "tayeran" kanununu istinbat ile yine biiznillah tayyareler yapılması mucize olmayan bir âdet olabilir.

Hâsılı revhullâha bakın ki Ya'kūb, Yûsuf'un güzel kokusunu o kadar uzaktan derhâl duydu ve onun bir vehm ü hayâl olmayıp bir hakikat olduğunu vicdânında tanıdı ve tekidlerle söyledi, fakat gāfillerin bu vicdâna inanmayıp saçma diyeceklerini bildiği için de "beni bunak yerine koymasanız..." dedi, lâkin kim dinler? Dediği gibi bu sözünü işitenler {قَالُوا تَاللّٰهِ اِنَّكَ لَفٖى ضَلَالِكَ الْقَدٖيمِ} "tevallahi" dediler, "sen hakikaten eski şaşkınlığındasın" ❁ yani hâlâ Yûsuf deyip duruyorsun, hâlâ ona kavuşacağını tevehhüm ediyorsun ki bu doğru değil. Oğulları yolda olduğu için belki bunu söyleyenler onlar değildi, lâkin çok geçmeden şaşkınlık kimde olduğu tebeyyün etti. Zira bunun üzerine:

[2923] {فَلَمَّٓا اَنْ جَٓاءَ الْبَشٖيرُ} Vaktâ ki müjdeci geldi {اَلْقٰيهُ عَلٰى وَجْهِهٖ} gömleği yüzüne koydu, {فَارْتَدَّ بَصٖيراًۚ} Ya'kūb'un basarı yerine geliverdi, gözü açılıverdi.

Şimdi bu neş'eye kavuşan Ya'kūb neler dedi, neler yaptı zannedersiniz. Hayır, o yine sabr-ı cemîlinden ayrılmayıp لَا تَاْيْـَٔسُوا مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ nasihatini ihtar ederek sadece {قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ} "size demedim mi" dedi {اِنّٖٓى اَعْلَمُ مِنَ اللّٰهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ} "ben her hâlde Allah'tan sizin bilemeyeceğiniz şeyler bilirim." ❁ Yani şimdi anladınız mı Allah ne büyük ve Peygamberlik ne hakikat?

O vakit gelmiş olan oğulları hepsi birden {قَالُوا يَٓا اَبَانَا} "ey bizim babamız" dediler {اسْتَغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَٓا} bizim için günahlarımıza istiğfar et ❁ mağfiretimize dua ediver. {اِنَّا كُنَّا خَاطِـٖٔينَ} biz hakikaten suçlu idik ❁ şimdi çok nâdim olduk. Buna karşı babaları hemen istiğfar edivermedi de vaad ederek {قَالَ سَوْفَ اَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبّٖىۜ اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحٖيمُ} "yakında" dedi "sizin için Rabbime istiğfar ederim, şüphe yok ki O'dur O ancak Gafûr,

1 B: "kanun".

Rahîm" ❁ Ya'kūb bu suretle kendi affını iş'âr etmekle beraber istiğfârını seher vakti veya cuma gecesi gibi bir vakt-i icâbet gözettiği için ve daha doğrusu Yûsuf'la helalleştirinceye veya onun affını anlayıncaya kadar tehir etmişti. Çünkü mazlûmun affı mağfiretin şartıdır.

Gelelim neticeye:

فَلَمَّا دَخَلُوا عَلٰى يُوسُفَ اٰوٰى اِلَيْهِ اَبَوَيْهِ وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ اٰمِنٖينَۜ ﴿٩٩﴾ وَرَفَعَ اَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًاۚ وَقَالَ يَٓا اَبَتِ هٰذَا تَأْوٖيلُ رُءْيَايَ مِنْ قَبْلُۘ قَدْ جَعَلَهَا رَبّٖي حَقًّاۜ وَقَدْ اَحْسَنَ بٖٓي اِذْ اَخْرَجَنٖي مِنَ السِّجْنِ وَجَٓاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ مِنْ بَعْدِ اَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنٖي وَبَيْنَ اِخْوَتٖيۜ اِنَّ رَبّٖي لَطٖيفٌ لِمَا يَشَٓاءُۜ اِنَّهُ هُوَ الْعَلٖيمُ الْحَكٖيمُ ﴿١٠٠﴾ رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنٖي مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنٖي مِنْ تَأْوٖيلِ الْاَحَادٖيثِۚ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنْتَ وَلِيّٖ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ تَوَفَّنٖي مُسْلِمًا وَاَلْحِقْنٖي بِالصَّالِحٖينَ ﴿١٠١﴾

[2924] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktâ ki Yûsuf'un yanına vardılar, ebeveynini kucakladı, yanına aldı ve "buyurun" dedi, "Mısır'a inşaallah emn ü istirahatle girin" (99). Ve ebeveynini taht üzerine çıkardı, hepsi onun için secdeye kapandılar, ve "ey babacığım" dedi, "işte bundan evvelki rüyamın tevili bu, hakikaten Rabbim onu hak kıldı. Hakikaten bana ihsan buyurdu, çünkü beni zindandan çıkardı ve sizi bâdiyeden getirdi, şeytan benimle biraderlerimin arasını dürtüştürdükten sonra. Hakikat Rabbim meşiyyetinde latîf, hakikat bu, O öyle Alîm, öyle Hakîm (100). Yâ Rab, Sen bana mülkten bir nasip verdin ve bana ehâdîsin tevilinden bir ilim [2925] öğrettin. Gökleri, yeri yaratan Rabbim! Benim dünya ve âhirette velîm Sensin, beni müslim olarak al ve beni sâlihîne ilhak buyur" (101).

{فَلَمَّا دَخَلُوا عَلٰى يُوسُفَ} Velhâsıl vaktâ ki Yûsuf'a vardılar ❁ Ya'kūb ve bütün hânedânı, Yûsuf'un dediği gibi Mısır'a hareket edip yanına vardılar. Rivayet olunur ki Yûsuf ve Melik maiyyetlerinde dört bin asker

ve ricâl-i devlet ve bütün Mısır ahâlisi ile istikbâle çıkmışlardı, Ya'kūb aleyhisselâm karşıdan Yehuda'ya dayanarak yürüyordu, karşıya gelen ahâliye ve atlılara bakıp "ey Yehuda, şu Mısır'ın firavunu mu?" diye sordu, "hayır, oğlun" dedi. Yaklaştıklarında Yûsuf'tan evvel Ya'kūb selâm verdi de "selâm sana ey hüzünleri gideren" dedi.[1] Yûsuf {اٰوٰى اِلَيْهِ اَبَوَيْهِ} ebeveynini kendine îvâ etti ۞ yani boyunlarına sarılıp bağrına basarak menzil-i mahsûsunda istirahat ettirdi ve anlaşılıyor ki bu henüz şehre girmeden istikbal mevki'inde oluyordu. Nitekim {وَقَالَ ادْخُلُوا مِصْرَ اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ اٰمِنٖينَ} ve "inşallah hepiniz emn ü eman içinde Mısır'a giriniz" dedi ۞ bu suretle Mısır'a girdiler {وَرَفَعَ اَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ} ve ebeveynini arşa çıkardı ۞ bilhassa babasıyla anasını[2] kardeşlerinden ziyade öyle i'zâz ve tekrim eyledi ki kendisinin bir taht gibi olan yüksek köşkünün üzerine çıkardı {وَخَرُّوا لَهُ سُجَّدًا} ve onun için hepsi secdeye kapandılar ۞ yani ebeveyni ve kardeşleri[3] Yûsuf için Allah'a şükür olmak üzere secdeye kapandılar.[4] Bir kavle göre ise, o zaman âdet olduğu üzere Yûsuf'a karşı [2926] resm-i selâm îfâ etmek üzere secde vaziyetinde yerlere kapandılar.[5] Gerçi bu mâna yek nazarda rüyaya daha muvâfık gibi görünür, lâkin selam secdesi olsa idi ilk mülâkatta yapılması daha zâhir olurdu. Rüyada رَاَيْتُهُمْ لٖى سَاجِدٖينَ cümlesi de "bana secde ediyorlar gördüm" demek olabileceği gibi, "benim için secde ediyorlar gördüm" de demek[6] olabileceğinden, evvelki

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 265:

عن فرقد السبخي، قال: لما ألقي القميص على وجهه ارتد بصيرًا، وقال: «ائتوني بأهلكم أجمعين»، فحمل يعقوب وإخوة يوسف، فلما دنا أخبر يوسف أنه قد دنا منه، فخرج يتلقاه. قال: وركب معه أهلُ مصر، وكانوا يعظمونه. فلما دنا أحدهما من صاحبه، وكان يعقوب يمشي وهو يتوكأ على رجل من ولده يقال له يهوذا. قال: فنظر يعقوب إلى الخيل والناس، فقال: يا يهوذا، هذا فرعون مصر؟ قال: لا هذا ابنك! قال: فلما دنا كل واحد منهما من صاحبه، فذهب يوسف يبدؤه بالسلام، فمنع من ذلك، وكان يعقوب أحقّ بذلك منه وأفضل، فقال: السلام عليك يا ذاهب الأحزان عني...

2 Bir rivayette asıl anası Bünyamin'in nifâsında vefat etmiş olduğundan bu analığı olan teyzesi idi denilmiştir [Müellifin notu].

3 M: "kardeşlerini".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVIII, 510:

الوجه الأول: وهو قول ابن عباس في رواية عطاء أن المراد بهذه الآية أنهم خروا له أي لأجل وجدانه سجدا لله تعالى، وحاصل الكلام: أن ذلك السجود كان سجودا للشكر فالمسجود له هو الله، إلا أن ذلك السجود إنما كان لأجله والدليل على صحة هذا التأويل أن قوله: «ورفع أبويه على العرش وخروا له سجدا» مشعر بأنهم صعدوا ذلك السرير، ثم سجدوا له، ولو أنهم سجدوا ليوسف لسجدوا له قبل الصعود على السرير لأن ذلك أدخل في التواضع

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 269:

عن ابن إسحاق، قال: تحمّل –يعني يعقوب– بأهله حتى قدموا على يوسف، فلما اجتمع إلى يعقوب بنوه، دخلوا على يوسف، فلما رأوه وقعوا له سجودًا، –وكانت تلك تحية الملوك في ذلك الزمان– أبوه وأمه وإخوته.

6 B: "demek de".

mâna her vechile daha muvâfıktır. Bir de bu secde ile meleklerin Âdem'e secdesi mânası beynindeki münasebet ve müşâbehet unutulmamak lâzım gelir.

Onlar böyle secdeye kapandılar {وَ} ve ❁ o vakit bunu gören Yûsuf {قَالَ يَٓا اَبَتِ} ey babacığım dedi {هٰذَا تَأْوِيلُ رُءْيَایَ مِنْ قَبْلُ} işte bu, mukaddemâ gördüğüm rüyamın tevili ❁ yani o zaman senin yaptığın tevil ilmî ve icmâlî bir tâbir idi, bilfiil tahakkuk eden meal ve mânası {قَدْ جَعَلَهَا رَبّ۪ي حَقًّا} onu Rabbim hakikaten hak kıldı ❁ sâdık ve tıpkı gördüğüm gibi vâki' olarak tahakkuk ettirdi {وَقَدْ اَحْسَنَ ب۪ٓي} ve fi'l-vâki' bana lutf u[1] ihsan eyledi, çünkü {اِذْ اَخْرَجَن۪ي مِنَ السِّجْنِ} beni zindandan kurtardı {وَجَٓاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ} ve sizi bedivden getirdi ❁ bâdiyeden, yani alandan yahut "Bedâ" nâm mahalde bulunmaktan kurtardı getirdi. Vâhidî vesâirenin beyânına göre "bedv" iki mânaya gelir, birincisi şahsın uzaktan zâhir olduğu düz ve açık yer demektir ki lisânımızda "alan" tâbir olunur. Aslı بدا يبدو[2] بدوا fiilinden zuhûr mânasına masdar olup sonra mekân, masdar ile tesmiye edilerek "bedv" ve mukabilinde "hadar", nisbetlerinde "bedevî" ve "hadarî" denilmiştir. İkincisi İbn Abbas'tan rivayet [2927] olunduğuna göre Ya'kūb "Bedâ" nâm mahalle nakledip orada sâkin olmuş ve Yûsuf'a oradan gelmişti ve orada dağın dibinde kendisinin bir mescidi vardı.[3] İbn Enbârî de demiştir ki: "Bedâ" mâruf bir mevzi'dir. هو بين شعب وبدا "Filân, Şi'b ile[4] Bedâ arasında" denilir. Ve bunların ikisi beraber şiirlerde zikrolunagelmiş mevzi'lerdir. Nitekim Küseyyir şöyle demiştir:

وَأَنْتِ الَّتِي حَبَّبْتِ شِعْبًا إِلَى بَدَا
إِلَيَّ وَأَوْطَانِي بِلَادٌ سِوَاهُمَا[5]

---

1 B -"lutf u".

2 B: "yahut".

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XII, 252:
والبدو: بسيط الأرض يظهر فيه الشخص من بعيد، وأصله من بدا يبدو بدوًا، إذا خرج إلى المراعي في الصحاري، ثم سمي المكان باسم المصدر فيقال: بدو وحضر، قال قتادة: كان يعقوب وولده بأرض كنعان أهل مَوَاشٍ وبريَّة. وقال ابن عباس في رواية عطاء والضحاك: كان يعقوب قد تحول إلى بدا وسكنها، ومنها قدم على يوسف، وله بها مسجد تحت جبلها.

4 B: "ve".

5 Sen o sevgilimsin ki bana Bedâ'ya kadar Şi'b'i sevdirdin, hâlbuki benim vatanlarım bu ikisinden başka beldelerdi [Müellifin notu].

Ve işte bundan me'huz olarak بدا القوم يبدون بدواً denir ki "kavim Bedâ'ya vardılar, varıyorlar" demektir. Ve bedv bu mânada masdar olur. Ve bu suretle Hazret-i Yaʻkūb ve evlâdı esasen bedevî değil hadarî idiler demek olur.[1] Bu tefsîrin sebebini bir sahife sonra مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى nazm-ı celîlinde bulacağız.

Maʻamâfîh evvelki mânaya göre bunu şöyle anlamak da mümkindir: Sizi bâdiyeden geçirerek taşradan Mısır'a getirdi. Hangisi olursa olsun şurası ne zarif ve ne kadar şâyân-ı dikkattir ki Yûsuf peder ve hânedânının Mısır'a getirilmelerini kendisinin zindandan çıkmasına adîl bir nimet addetmekle kalmayıp bunun da öbürü gibi bilhassa kendi hakkında bir ihsan olduğu[2] haysiyetini zikr ü tasrih eylemiştir. Yani hânedânının nimet ve refâhını kendine ait bir ihsan saymış ve kardeşlerini müteessir etmemek için zindandan evvel olan kuyu vakʻasını tasrihten ictinab ederek setr ü affını iltizam ve hakkındaki ihsânın ehemmiyetini beyan sadedinde demiştir ki:

{مِنْ بَعْدِ اَنْ نَزَغَ الشَّيْطَانُ بَيْنٖى وَبَيْنَ اِخْوَتٖى} Benimle kardeşlerimin arasını Şeytan dürtüştürdükten sonra ❁ böyle oldu, yani benimle kardeşlerim arasında geçen ve kāle alınmaması lâzım gelen macera ne benden ne de onlardan değil, aramızı bozmak [2928] için Şeytan'ın bizlemesinden, ifsad ve iğvâsından ibaret idi. Fakat Şeytan'ın kardeşler arasına sokulması haddizâtında büyük bir ibtilâ idi. Eğer Allah'ın ihsânı yetişmese idi ne fenalıklar olmazdı. Binâenʻaleyh böyle bir ibtilâdan sonra Rabbimin bu ihsanları ne büyük ihsandır {اِنَّ رَبّٖى لَطٖيفٌ لِمَا يَشَٓاءُ} hakikaten Rabbim meşiyyetinde latîftir. ❁ Dilediği emr için tedbîri ne latîf, ne hoş, ne incedir {اِنَّهُ هُوَ الْعَلٖيمُ الْحَكٖيمُ} ve hakikaten O, ancak O'dur ki Alîm, Hakîm'dir. ❁ İlim O'nun ilmi, hikmet O'nun hikmetidir.

---

1 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XII, 252-253:

قال ابن الأنباري: بدا اسم موضع معروف يقال: هو بين شعب وبدا، وهما موضعان ذكرهما جميل أوكثير فقال:

وأنتِ التي حَبّبْتِ شِعْبًا إلى بدا　　　إليَّ وأوْطَانِي بلادٌ سِواهُمَا

والبدو على هذا القول معناه قصد هذا الموضع الذي يقال له بدا يقال بدا القوم يبدون بدوًا، إذا أتوا بدًا، كما يقال: غار القوم غورًا، إذا أتوا الغور، فكان تلخيص الحرف: «وَجَاءَ بِكُمْ» من قصد بدا، وعلى هذا القول كان يعقوب وولده حضريين؛ لأن البدو لم يرد به البادية، لكنه عني به قَصْدُ بدا.

2 B: "olduğunu".

Rivayet olunur ki Hazret-i Yûsuf pederinin elinden tutup hazineleri gezdirmiş; altın, gümüş, cevâhir, elbise, silah vesâire hazinelerini dolaştıktan sonra yazı yazılacak kırtas hazinesine vardıklarında Hazret-i Ya'kūb: "Ay oğlum, bunlar dururken şu sekiz merhalelik mesafeden bana bir mektup yazmadın ha! Bu ne ilişiksizlik?" demiş, Yûsuf da "bana Cebrâil öyle emretti" demiş, "pekiyi ama niye sormadın" demiş, "sen ona benden evlâsın" demiş ve binâen'aleyh sual etmiş. Cebrâil "sen" demiş, "'korkarım ki kurt yer' dediğinden dolayı Allah bana öyle emretti ve 'Benden korksa idin a' buyurdu."[1] Yine rivayet olunduğuna göre Ya'kūb aleyhisselâm Yûsuf ile beraber yirmi dört sene yaşamış, sonra vefat etmiş ve Şam tarafında babası İshak aleyhisselâm'ın yanına defnolunmasını vasiyet eylemiş. Hazret-i[2] Yûsuf da bizzat kendisi gidip oraya defnederek avdet etmiş, sonra da Mısır'da yirmi üç sene daha yaşamıştı.[3]

Fakat bütün bunları gören, bu nimet ve ihsâna eren Yûsuf nihâyet ne dedi ve kıssası nasıl bir hâtime ile neticelendi bakınız; dedi ki:

{رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنِى مِنَ الْمُلْكِ} Yâ Rab sen bana mülkten bir nasip [2929] verdin {وَعَلَّمْتَنِى مِنْ تَأْوِيلِ الْاَحَادِيثِ} ehâdîsin meâlini bilmek ilminden de bir hisse tâlim eyledin ❁ binâen'aleyh en büyük dünya devletinin ne olduğunu tattım ve sonu nereye varacağını anladım. Yani anladım ki bütün dünya hâdisâtı tevil ve tâbiri sonunda tahakkuk edecek bir rüya gibidir. Ve tâlim ettiğin ilimden hissem nisbetinde o rüyanın da tâbir ve tevili mâlumum olduğundan bunun ilerisinde bir âhiret geleceğini

---

1 Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* thk. Mâhir Edîb vd., İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440/2019, VIII, 499-500; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 506:

وفي بعض التفاسير المقبولة: أن يوسف لما جمع الله بينه وبين أبويه وإخوته أخذ بيد أبيه، وجعل يعرض عليه الخزائن، فعرض عليه بخزائن الذهب والفضة والحلي والحلل والأسلحة، حتى أدخله خزانة القراطيس، فرأى يعقوب فيها شيئا كثيرا، فقال: يا بني، ما أعقك لأبيك، كان عندك كل هذا من القراطيس، وكنت مني على ثمانية مراحل أربعين سنة، فما الذي منعك من مكاتبتي؟ قال: أمرني جبريل بهذا، قال: أفلا تسأله؟ قال: يا أبت، أنت أشد انبساطا إليه مني. فجاءه جبريل، فسأله يعقوب: أأنت نهيت ابني عن مكاتبتي؟ قال: نعم. قال: ولم؟ قال: لأن الله أمرني بذلك. قال: أفلا تسأله؟ قال: نعم. فمضى، وسأل الله تعالى، فقال: قل لعبدي يعقوب: أنسيت يوم قلت: «إني ليحزنني أن تذهبوا به وأخاف أن يأكله الذئب» فهلا خفتني يا يعقوب.

2 B -"Hazret-i".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 173; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 506:

قال أهل التاريخ: أقام يعقوب عليه السلام بمصر بعد موافاته بأهله أربعًا وعشرين سنة، في أغبط حال، وأهنأ عيش، ثم مات بمصر. ولما حضرته الوفاة أوصى إلى ابنه يوسف أن يحمل جسده حتى يدفنه عند أبيه إسحاق، وفعل يوسف ذلك، ومضى به حتى دفنه بالشام ثم انصرف إلى مصر.

وعاش بعد أبيه ثلاثا وعشرين سنة.

öğrenmiş bulunuyorum. {فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Ey semâvât ve Arz'ı yaratan Rabbim {اَنْتَ وَلِيّ۪ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} dünyada ve âhirette Sensin benim velîm ❁ mâlik-i emrim, veliyy-i nimetim, efendim; onun için dünyada {تَوَفَّن۪ى مُسْلِمًا} beni müslim olarak vefat ettir ❁ rûhumu öyle kabz et {وَاَلْحِقْن۪ى بِالصَّالِح۪ينَ} ve sâlihîne ilhak eyle ❁ âhirette atalarım gibi sâlihler zümresinde haşreyle. Zira nimet ancak bununla tamam olacaktır.

Deniliyor ki Yûsuf böyle dua ettiği vakit Allah teâlâ rûhunu tayyiben ve tâhiren kabz eylemişti ve bunun üzerine Mısır ahâlisi beyninde defni husûsunda münâza'a ve muhâsame zuhur etmiş, birbirleriyle mukātele edecek dereceye gelmişlerdi. Nihâyet mermerden bir tabut yapıp içine koyarak Nil'in güzergâhına defnetmeye karar vermişlerdi ki, Nil suyu üzerinden geçerek Mısır'a vâsıl oldukça hepsi onunla[1] teberrükte müsâvi olacaklardı. Ve ondan sonra Mısır'da inkılâb olmuş, hükûmet Amâlika'dan çıkıp firavunlara intikal etmişti ve Benî İsrâil Hazret-i Mûsâ'nın bi'setine kadar firavunların elinde kalmış idi.[2]

Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Mi'râc gecesi Âdem'e semâ-i dünyada, Yûsuf'a ikinci semâda mülâkī olduğunu meşhur Mi'râc hadisinde haber vermişti.[3] İşte Yûsuf geçidi mihnet ve ibtilâ, sonu fena ve zeval olan [2930] dünya mülkünün mâhiyet ve âkıbetini bildiğinden daha ilerisine gitmek ve kuvvet elinde iken Mısır'a büsbütün melik[4] olmak sevdâsını beslememiş, bilakis dünyadan çekilmek, ebedî hayata

---

1 B: "bununla".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 506:

فلما تم أمره وعلم أنه لا يدوم له، طلبت نفسه الملك الدائم الخالد، فتاقت نفسه إليه فتمنى الموت. وقيل: ما تمناه نبيّ قبله ولا بعده، فتوفاه الله طيبا طاهراً، فتخاصم أهل مصر وتشاحوا في دفنه: كل يحب أن يدفن في محلتهم حتى هموا بالقتال، فرأوا من الرأى أن عملوا له صندوقا من مرمر وجعلوه فيه، ودفنوه في النيل بمكان يمرّ عليه الماء ثم يصل إلى مصر ليكونوا كلهم فيه شرعا واحداً، وولد له: إفراثيم وميشا، وولد لإفراثيم نون، ولنون يوشع فتى موسى، ولقد توارثت الفراعنة من العماليق بعده مصر، ولم يزل بنو إسرائيل تحت أيديهم على بقايا دين يوسف وآبائه. إلى أن بعث الله موسى صلى الله عليه وسلم.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 345-346:

قال: ثم صعدنا إلى السماء الثانية، فإذا أنا بيوسف وحوله تبع من أمته، ووجهه كالقمر ليلة البدر، فسلم علي ورحب بي.

Buhârî ve Müslim'deki rivayette üçüncü semâda görüştüleri bildirilir (Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Müslim, İman, 263):

فأتينا السماء الثالثة، قيل: من هذا، قيل: جبريل، قيل: من معك، قيل: محمد، قيل: وقد أرسل إليه، قال: نعم، قيل: مرحبا به ولنعم المجيء جاء، فأتيت على يوسف فسلمت عليه، قال: مرحبا بك من أخ ونبي.

4 B: "mâlik".

can atmak istemiş de bu dua ile vefâtını temenni etmiş ve bu hâtime ile âhirete gitmiştir ki ne güzel dua ne güzel hâtime! Ve işte müttakīlerin can atacakları gaye o dünya hazineleri değil bu hüsn-i hâtimedir.

ذٰلِكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ الْغَيْبِ نُوح۪يهِ اِلَيْكَۚ وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ اَجْمَعُٓوا اَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ ﴿١٠٢﴾ وَمَٓا اَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِن۪ينَ ﴿١٠٣﴾ وَمَا تَسْـَٔلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍۜ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَم۪ينَ ﴿١٠٤﴾ وَكَاَيِّنْ مِنْ اٰيَةٍ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ ﴿١٠٥﴾ وَمَا يُؤْمِنُ اَكْثَرُهُمْ بِاللّٰهِ اِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ ﴿١٠٦﴾ اَفَاَمِنُٓوا اَنْ تَأْت۪يَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللّٰهِ اَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٠٧﴾

[2931] **Meâl-i Şerîfi**

Bu işte, gayb haberlerinden, sana onu vahiy ile bildiriyoruz. Yoksa onlar işlerine karar verip mekir yaparlarken sen yanlarında değildin (102). Ve insanların ekserîsi sen ne kadar hırslansan mü'min değildirler (103). Buna karşı onlardan bir ecir de istemiyorsun, o ancak bütün âlemîne ilâhî bir tezkirdir (104). Bununla beraber göklerde yerde ne kadar âyet var ki üzerine uğrarlar, onlardan yüz çevirir geçerler (105). Onların ekserîsi Allah'a şirk koşmaksızın iman etmez (106). Ya artık Allah'ın azâbından umûmunu saracak bir beliyye gelivermesinden veya şuurları yokken kendilerine ansızın Sâat'in gelivermesinden emanda mıdırlar? (107).

{ذٰلِكَ} O yok mu? ❁ Yani hiç haberin yokken ber vech-i bâlâ mâlumun olan ve câlib-i dikkat nice âyetleri muhtevî bulunan şu güzel kıssayı, bu Yûsuf haberini görüyorsun ya, bu işte {مِنْ اَنْبَٓاءِ الْغَيْبِ} gayb haberlerindendir. {نُوح۪يهِ اِلَيْكَ} Biz onu sana vahyediyoruz {وَمَا كُنْتَ لَدَيْهِمْ اِذْ اَجْمَعُٓوا اَمْرَهُمْ وَهُمْ يَمْكُرُونَ} yoksa onlar o mekri yaparlarken işlerine karar verdikleri sırada sen yanlarında değildin ❁ ne Yûsuf'u kuyuya atmak dolabını kuran kardeşlerin yanında idin ne de sana bir mekr olarak bunu sormak için gıyâbında konuşup karar veren Kureyş ile Yehûdun

meclislerinde. Bâlâda geçtiği üzere bu vahye kadar bunların hepsinden gāfil idin. Hâlbuki bu haber ve beyan, ancak bir sâhib-şuhûdun beyânıdır.

Binâen'aleyh bu gayb haberlerinin عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [el-Mâide 5/117] olan Hak teâlâ'dan sana vahyedildiği ve senin hak peygamber olduğun şüphesizdir. {وَمَٓا اَكْثَرُ النَّاسِ وَلَوْ حَرَصْتَ بِمُؤْمِنِينَ} [2932] Ma'amâfîh sen hırslansan, şiddetle arzu etsen de nâsın ekserîsi inanıcı değildir. ❁ Çokları vahye ve bu güzel kıssanın mündericâtına iman etmez; güzel bir roman, uydurma bir hikâye gibi tahayyül eder geçer {وَمَا تَسْـَٔلُهُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ} hâlbuki sen buna karşı onlardan bir ecir de istemiyorsun ❁ ki cüz'î bir şüpheye mahal olsun {اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ} bu ancak âlemîne bir zikirdir. ❁ Bu ihbar veya bu Kur'an bütün zevi'l-ukūl âlemlerine hakkı hatırlatmak için hâlis bir tezkir ve ihtardan ibarettir.

Binâen'aleyh aklı olanların bunu tezekkür ve mûcebince iman etmesi iktizâ ederse de aklı olmayanlar ihtar ve tezkirden anlamadığı gibi akılları hevâlarına mağlup olmuş, tezekkür kābiliyetini zâyi' eylemiş olanlar da ihtar ve tezkîre ehemmiyet vermeyip cebr ü ikrah gözettiklerinden ekser nâs tezkir ile iman etmezler. Hem bu inanmamazlıkları sade senin nübüvvetine ve sana vahyolunan âyetlere münhasır değildir. {وَكَاَيِّنْ مِنْ اٰيَةٍ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Göklerde ve yerde nice âyetler vardır ki {يَمُرُّونَ عَلَيْهَا} üzerlerine uğrarlar da {وَهُمْ عَنْهَا مُعْرِضُونَ} ondan yüz çevirir geçerler. ❁ Bundan sonraki sûrede de işaret olunacağı vechile Allah'ın varlığına ve birliğine ve ilm ü kudretine ve kemâl-i hikmetine delâlet eden enfüsî, âfâkī, arzî, semâvî bunca delâil fikr ü nazarlarına çarpar; müşahedeleri, tecribeleri, fenleri, felsefeleri bunların etrafında dolaşır, üstüne uğrarlar da onlar bu delilleri görmek istemez, yüzlerini başka tarafa çevirir geçer, başka maksad peşinde koşarlar {وَمَا يُؤْمِنُ اَكْثَرُهُمْ بِاللّٰهِ اِلَّا وَهُمْ مُشْرِكُونَ} ve ekserîsi Allah'a iman etmez ancak müşrik olarak ederler. Ulûhiyeti büsbütün nefy ü inkâr etmeseler de açık veya gizli bir şirk karıştırmadan Allah'a da inanmazlar.

[2933] Hâlis[1] tevhid ile iman etmez, Allah'tan başkasına da mâbudluk pâyesi verir, mâsivâya da taparlar. {اَفَاَمِنُٓوا اَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللّٰهِ} İmdi bunlar kendilerine Allah'ın azâbından bürüme: yani hepsine şümûllü bir ukūbet gelivermesinden {اَوْ تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} veyahut hiç haberleri yokken ansızın vakt-i Sâat geliverip başlarına kıyametin kopuvermesinden eman mı bulmuşlardır? ❁ Ki bunca âyetlere karşı hakkı tezekkür etmez, imansızlık, müşriklik ederler de, Allah'tan korkmaz, âhiret için hazırlanmazlar. Hayır emân bulduklarından değil, basiretsizliklerinden öyle yaparlar.

Onun için sen:

قُلْ هٰذِهٖ سَبٖيلٖٓى اَدْعُٓوا اِلَى اللّٰهِ عَلٰى بَصٖيرَةٍ اَنَا۬ وَمَنِ اتَّبَعَنٖىۜ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ ﴿١٠٨﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "İşte benim meslekim bu, basiret üzere Allah'a davet ederim ben ve bana tâbi' olanlar, ve Allah'ı tesbih ile tenzih eylerim ve ben müşriklerden değilim" (108).

{قُلْ} De ki {هٰذِهٖ} işte bu ❁ bu davet, böyle tevhid ve ihlâs ile iman yolu {سَبٖيلٖى} benim yolum {اَدْعُٓوا اِلَى اللّٰهِ عَلٰى بَصٖيرَةٍ} [2934] basiret üzere Allah'a davet ederim {اَنَا۬ وَمَنِ اتَّبَعَنٖى} ben ve bana uyanlar da {وَسُبْحَانَ اللّٰهِ} ve Allah'ı tenzih ve takdis ile tesbih eylerim {وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ} ve ben müşriklerden değilim. ❁ Bu âyet de gösteriyor ki dine davet ancak bu şartlar ile câiz ve müstahsen olur. Yani müşrikler gibi körükörüne ve birtakım ağrâz-ı fâside ile hissiyâtına tebe'an değil, basiret üzere: ne dediğini bilerek, ihlâs ve yakīn üzere yürüyerek, nezâhet ve hikmet dairesinde ve ancak Allah için Allah'a davet edilmelidir, yoksa din nâmına mahza bir gururdan ibaret kalır. اُدْعُ اِلٰى سَبٖيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتٖى هِىَ اَحْسَنُ [en-Nahl 16/125][2] emri bu noktayı daha ziyade tasrih ve tafsil etmiştir.

---

1 B: "Hâsılı".

2 "Rabbin yoluna davet et; hikmet ile ve güzel güzel mev'iza ile, onlara da en güzel olan suretle mücadele yap…"

وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ اِلَّا رِجَالاً نُوحٖٓى اِلَيْهِمْ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰىۜ اَفَلَمْ يَسٖيرُوا فِى الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ وَلَدَارُ الْاٰخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذٖينَ اتَّقَوْاۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٠٩﴾ حَتّٰٓى اِذَا اسْتَيْـَٔسَ الرُّسُلُ وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَٓاءَهُمْ نَصْرُنَاۙ فَنُجِّىَ مَنْ نَشَٓاءُۜ وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمٖينَ ﴿١١٠﴾

[2935] **Meâl-i Şerîfi**

Senden evvel gönderdiğimiz peygamberler de başka değil, ancak şehirler ahâlisinden kendilerine vahy eylediğimiz birtakım erler idi; ya şimdi o yerde bir gezmediler mi? Baksalar a kendilerinden evvel geçenlerin âkıbetleri nasıl olmuş? Ve elbette âhiret evi korunanlar için daha hayırlıdır ya, hâlâ akletmeyecek misiniz?[1] *(109) Nihâyet peygamberler ümitlerini kesecek hâle geldikleri ve onlar yalana çıkarıldılar zannettikleri vakit onlara nusretimiz geldi de dilediklerimiz*[2] *necâta erdirildi, mücrimler gürûhundan ise azâbımız geri döndürülmez (110).*

{وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ اِلَّا رِجَالاً نُوحٖٓى اِلَيْهِمْ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى} Sende evvel de biz ehl-i kurâdan kendilerine vahiy gönderdiğimiz ricâlden başka resul göndermedik. ❁ Yani senden evvelki peygamberler de ne melâike, ne kadın, ne bedevî ne de başka bir şey değil, medenî insanlardan kendilerine vahiy hassası[3] verdiğimiz senin gibi erkek, merd âdemlerden ibaret idi. Bundan anlaşılır ki haklarında وَجَٓاءَ بِكُمْ مِنَ الْبَدْوِ buyurulduğundan dolayı Ya'kūb ve evlâdı esasen bedevî idiler zannolunmamalıdır. Bütün peygamberler ve İbrâhim ve İshak gibi Ya'kūb da esasen ehl-i kurâdan, yani medenî idiler. Bâdiyede bulundularsa bu arazî bir hâl, bir geçit veya bedevîleri irşad etmek için bir vazife veya ibtilâ idi. Nitekim bilâhare Mûsâ'ya da böyle ibtilâ vâki' olmuştu. Hazret-i Âdem bile cennette çiftiyle yaratılmış, sonradan dünyaya inmiş, rûhen ve fıtraten medenî idi. Peygamber denildiği zaman onu yemez içmez, ihtiyâcât-ı beşeriyeden

1 B: "akletmeyecekler mi?".
2 B: "dilediğimiz".
3 B: "hissesi".

hiçbirini duymaz bir melek farz[1] etmemelidir. (*Sûre-i En'âm'da* وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا *[6/9] bak.*)

Sûre-i Bakara'da da Âdem kıssasında geçtiği üzere Âdem'e ve binâen'aleyh nev'-i benî Âdem'e mahsus olan tâlim ve tekrîm-i ilâhîye melâike mazhar olmamıştır. [2936] İmtihân-ı ilâhî ile Âdem melâikeye değil, melâike Âdem'e secde ile emrolunmuştur. Emr-i ilâhî ile insanların hizmetine müvekkel melekler var, fakat hiçbir insan meleklere hizmet ile me'mur değildir. Onun için nübüvvetin ilk şartı insanlık, vasf-ı mümeyyizi de vahiy ile ta'lîm-i mahsûs-ı ilâhîdir. Sonra hem tebşîri hem inzârı muhtevî olan bu ilmin öyle netâic-i ameliyesi ve bu vazifenin öyle ağır levâzımı vardır ki kadın fıtratı, dişi meşrebi doğrudan doğru bunun mes'ûliyetine mütehammil değildir.

Gerçi Allah teâlâ dilerse bir kadına da o istitâ'at ve tahammülü verebilir, fakat bu onu bir erkeğe kalb etmek olur. Binâen'aleyh insanlar içinde nübüvvet vezâifini yüklenebilecek zevâtın en yüksek, en güzide ricâlden olması da hikmet-i sübhâniye iktizâsındandır. O hâlde gerek vahiy ve gerek kuvvet ve tahammül nokta-i nazarından nübüvvet medenîlerden ziyade bedevîlere lâyık olmaz mı? Bir ümmînin aldığı vahiy, tahsil görmüş bir kimsenin alacağı vahiyden daha ziyade i'câzkâr olduğu gibi bir bedevîye olacak vahiy medenîninkinden daha şâibesiz ve daha büyük bir hârika sayılmaz[2] mı? Mâsivâdan küllî bir inkıtâ' ile Hak teâlâ'ya bir tekarrub-ı mahsûsu ifade eden vahiy emrine bedevînin tecerrüd hayâtı daha elverişli; çöller, yaylalar köylerden, şehirlerden daha ziyade vâridât-ı Hakk'ın inkişâfına müsaid değil midir? Ve buralarda cevelân eden bedevîler daha pişgin, hayatın germ ü serdine daha alışkın ve binâen'aleyh daha erkek ve daha kahraman görülmez mi gibi de tevehhüm olunmamalıdır. Nübüvvet en büyük menba'-ı medeniyet olduğu cihetle bedeviyet, nübüvvetin hikmet ve gayesiyle gayr-i mütenâsibdir. Medeniyette sukūt fazla olabildiği gibi ıstıfâ da o nisbette ziyadedir.

1 B: "zan".
2 B: "olmaz".

Sûret-i umûmiyede ricâl-i medeniyenin kemâlât-ı ahlâkiyesinde ricâl-i bedeviyeden daha yüksek bir cem'iyyet ve câzibe vardır. Medenîlerde ilim ve hilm ü intibâhın galebesine mukabil [2937] bedevîlerde cehl ü cefâ ve kasvet gālibdir. وَاَجْدَرُ اَلَّا يَعْلَمُوا حُدُودَ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ'dır [et-Tevbe 9/97]. Bir hadîs-i şerîfte de vârid olmuştur ki من بدا جفا ومن أتبع الصيد غفل "bâdiyede yaşayan câfî yani kaba ve haşin ve av ardına düşen gāfil olur".[1] Velhâsıl din yalnız ibtidâî insanların değil, en yüksek medeniyetlerin nâzımıdır. Ve bedevîlik bir peygamberde bulunması mukteżâ-yı hikmet olan zarafet ve câzibeye ve cem'iyyet-i mehâsin ve kemâlâta mülâyim değildir. Öteden beri sünnet-i ilâhiyede bütün peygamberler ehl-i kurâdan, yani medenî olan ricâlden gelmiştir. Hâtemü'l-enbiyâ da "Ümmü'l-kurâ" olan Mekke şehrinde doğup ba's buyurulmuş ve bu Kur'an, bu ahsenü'l-kasas, bu gayb haberleri ona vahyolunmuştur. Binâen'aleyh nübüvvet ve risâlet-i Muhammediyeye inanmayanlar bir sebeb-i ilmîden nâşî değil, şirke meyilleri ve hakkı sevmedikleri cihetle iman etmezler. {اَفَلَمْ يَسٖيرُوا فِى الْاَرْضِ} Artık o imansızlar yeryüzünde hiç seyretmediler mi {فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} baksalar a kendilerinden evvelkilerin âkıbetleri nasıl oldu? ❁ Hani bir vakitler dünyayı kendilerinin zannedip de Allah'a şirk koşan, Allah'ın âyetlerine ve peygamberlerine inanmayan, âhireti hesâba almayan imansızlar nereye gittiler, ne oldular? {وَلَدَارُ الْاٰخِرَةِ خَيْرٌ لِلَّذٖينَ اتَّقَوْا} Ve her hâlde ittikā etmiş olanlar için âhiret evi daha hayırlı[2]. ❁ Ey aklı olanlar {اَفَلَا تَعْقِلُونَ} artık akıl etmez misiniz? ❁ Aklınızı hüsn-i isti'mâl ederek bu hakikati anlayıp o hayra yetişmek için şu ölümlü dünyada şirk ü isyandan tevakkī etmez misiniz?

Bugün şu kara toprağın neresine bakılsa âkıbetleri görülecek olan evvelkiler içinde bir vakitler dünyaya öyle mağrur olanlar vardı ve bunlar o peygamberlerin karşısında bir müddet için öyle imhâl olunmuş idiler ki [2938] {حَتّٰٓى اِذَا اسْتَيْـَٔسَ الرُّسُلُ} tâ o resuller ❁ vahiyle gönderilmiş olan o[3] ricâl yeis hâline geldikleri, yani nasihatlerinin tutulmasından ümitlerini

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 465; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 371.
2 B: "hayırlıdır".
3 B -"o".

kestikleri {وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا} ve kendilerini hakikaten yalan çıkarıldı zannettikleri vakit ❁ yani iman etmeyen kavimleri "o vahiy sözlerinin dedikleri gibi yalan olduğu hakikaten tebeyyün eyledi" zannedip hani ya مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ [Yûnus 10/48] diye şımardıkları vakit {جَٓاءَهُمْ نَصْرُنَا} onlara -o resullere mev'ud olan- nusretimiz geldi {فَنُجِّىَ مَنْ نَشَٓاءُ} de kime diliyorsak necat verildi ❁ diğerlerinin hiçbiri kurtulmadı {وَلَا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمٖينَ} ve fi'l-vâki' mücrim kavimlerden bizim azâbımız reddolunmaz ❁ yani necatlarına meşiyyet ta'alluk edenler o peygamberlerle onlara iman eden müttakīler, kurtulmayanlar da hep mücrimler idi. Ve böyle vakti gelip Allah'ın azâbı indi mi artık mücrimlerden o azâbın def' olunmasına hiçbir suretle ihtimal yoktur. Zira Allah'ın hükmüne karşı gelebilecek hiçbir kuvvet ve kudret mümkin olmadığı gibi, o lahzada îmân-ı ye's de müfîd olmaz. Mevki'-i icrâya konulmuş olan hükm-i Hak bozulmaz. Ve bu her zaman böyledir. Evvelkiler hakkında böyle olduğu gibi sonrakiler hakkında da böyledir.

لَقَدْ كَانَ فٖى قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِاُو۬لِى الْاَلْبَابِؕ مَا كَانَ حَدٖيثًا يُفْتَرٰى وَلٰكِنْ تَصْدٖيقَ الَّذٖى بَيْنَ يَدَيْهِ وَتَفْصٖيلَ كُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿١١١﴾

[2939] **Meâl-i Şerîfi**

Hakikat onların kıssalarında ulü'l-elbâb için bir ibret vardır, bu uydurulur bir söz değil velâkin önündekinin tasdîki ve her şeyin tafsîli ve iman edecek bir kavim için bir hidâyet, bir rahmettir (111).

{لَقَدْ كَانَ فٖى قَصَصِهِمْ} Hakikaten onların ❁ evvelki enbiyâ ile ümmetlerinin ve bilhassa Yûsuf ve kardeşlerinin kıssasında {عِبْرَةٌ} büyük bir ibret vardır. {لِاُو۬لِى الْاَلْبَابِ} Fakat ulü'l-elbâb için ❁ ekser nâs gibi içi çürük veya kof olmayan, sağlam özlü, temiz akıllı kimseler için. Hissiyyât-ı sakīme ile bozulmuş olmayan ulü'l-elbâb anlarlar ki {مَا كَانَ حَدٖيثًا يُفْتَرٰى[1]} bu -Kur'an, yahut bu güzel kıssa- Allah'ın mâdûnundan uydurulur bir söz değil.

---

1 M ve B +"من دون الله".

{وَلٰكِنْ تَصْدٖيقَ الَّذٖى بَيْنَ يَدَيْهِ} Velâkin önündekinin -yani bundan evvel indirilmiş ve mürûr-ı zaman ile temyiz ve tasdiklerine ihtiyaç hâsıl olmuş semâvî kitapların- tasdîki {وَتَفْصٖيلَ كُلِّ شَیْءٍ} ve her şeyin tafsîli {وَهُدًى} ve bir hüdâ ❁ yani doğru yolu gösteren büyük bir rehber {وَرَحْمَةً} ve bir rahmettir {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} ancak iman eder bir kavim için ❁ zira bundan istifade edecek olanlar buna inanacak olanlardır. Mâʻadâsına gelince onlar bu hidâyet ve rahmetten intifâʻ etmezler. Göklerin gürlemesini, başlarına yıldırımların düşmesini[1] gözetirler. Onun için bu sûreyi de Sûre-i Raʻd tâkip edecektir.

1 M: "düşünmesini"; sonraki baskılarda "düşmesini" şeklinde düzeltilmiştir.

[2940]

سُورَةُ الرَّعْدِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثٌ وَاَرْبَعُونَ اٰيَةً

RA'D SÛRESİ

Bu Ra'd sûresi Hasen, İkrime, Atâ kavillerinde Mekkîdir. Ancak Atâ'dan وَيَقُولُ الَّذٖينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا [13/43] ve gayrısından هُوَ الَّذٖى يُرٖيكُمُ الْبَرْقَ [13/12] ilâ لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ [13/14] âyetlerinin istisnâsı menkuldür. İbn Abbas, Kelbî, Mukātil, Katâde kavillerinde de Medenîdir. Ancak İbn Abbas ve Katâde وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ'den [13/31] iki âyeti ve bir rivayette وَلَا يَزَالُ الَّذٖينَ كَفَرُوا [13/31] âyetini istisnâ etmiş ve Mekke'de nâzil oldu demişlerdir. [Ebû Hayyan, *Bahr*].[1] *Keşşâf* "muhtelef^ün^ fîh" demiş, Kādî Beyzâvî ve Ebussuud مدنية وقيل مكية إلا قوله «ويقول الذين كفروا» الآية demişler[2], Fahreddin Râzî Mekkî olmasını tercih ile beraber Esamm'ın tefsîrinde وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ'den [13/31] mâ'adâsı bi'l-icmâ' Medeniyyedir dediğini[3] de kayd eylemiştir.

Âyetleri: Kırk üç

Kelimeleri: Sekiz yüz elli beş

Harfleri: Üç bin beş yüz altı

Fâsılası: ق، ع، ل، ر، د، ب، ن harfleridir.

Bu sûre وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهٖ وَالْمَلٰٓئِكَةُ مِنْ خٖيفَتِهٖ [13/13] âyet-i celîlesinde "ra'd" zikr olunması ve bu mazmun üzere makām-ı inzarda nâzil olması hasebiyle bu ismi almıştır. Bu suretle ekser nâsın imansızlığından bahs ile Sûre-i Yûsuf'un hâtimesinde zikri geçen وَكَاَيِّنْ مِنْ اٰيَةٍ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* III, 3:

قال ابن الجوزي: اختلفوا في نزولها على قولين: أحدهما أنها مكية، رواه أبو طلحة عن ابن عباس، وبه قال الحسن وسعيد بن جبير وعطاء وقتادة. وروى أبو صالح عن ابن عباس أنها مكية إلا آيتين إحداهما قوله «وَلا يَزالُ الَّذِينَ كَفَرُوا تُصِيبُهُمْ بِما صَنَعُوا قارِعَةٌ» والأخرى قوله «وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا». والقول الثاني أنها مدنية رواه عطاء الخراساني عن ابن عباس، وبه قال جابر بن زيد وروي عن ابن عباس أنها مدنية إلا آيتين نزلتا بمكة، وهما قوله «وَلَوْ أَنَّ قُرْآناً سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبالُ» إلى آخر الآيتين.

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 180; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* V, 7.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVIII, 524:

قال الأصم: هي مدنية بالإجماع سوى قوله تعالى: «ولو أن قرآنا سيرت به الجبال».

[12/105] âyetinde icmal edildiği üzere göklerde ve yerde herkesin nazarına çarpıp duran bazı âyât-ı tekvîniye ve delâil-i akliyeyi ihtar eden [2941] bu sûrenin işaret olunduğu vechile mâkabline münasebeti pek âşikârdır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓمٓرٰ تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ وَالَّذ۪ٓي اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١﴾

Meâl-i Şerîfi

Elif, Lâm, Mim, Râ. İşte bunlar sana o kitabın âyetleri ve sana Rabbinden indirilen haktır, velâkin nâsın ekserîsi iman etmezler (1).

{الٓمٓرٰ} Allahu a‘lemu bi-murâdihi (*Bakara ve Yûnus sûrelerinin başına bak*). Bunda da İbn Abbas’tan şöyle[1] bir tevil nakledilir: أَنَا اللّٰهُ أَعْلَمُ وَأَرَى Ben Allah, bilir ve görürüm.[2] Sûrenin ismi ve hecâ harflerine işaret olması kavline göre biz burada da[3] şu mânayı tâkip edelim: Elif, Lâm, Mim, Râ {تِلْكَ} işte onlar ❁ o hecâ harfleri veya bu sûre {اٰيَاتُ الْكِتَابِ} kitab âyetleridir. ❁ Ayrı ayrı münferiden mülâhaza olundukları takdirde hiçbir mânası yok gibi zannolunan o harfler, o sesler Allah[4] tarafından kendilerine verilen şekl-i nazm ve terkib ile mânalı mânalı birtakım kelimeler teşkil ederek Kitâb-ı Hakk’ın [2942] mazmûnuna delâlet eden ve bâtını zâhire çıkaran açık deliller, zâhir alâmetler, sarih ve kat‘î beyyineler olur ve bu harflerden müteşekkil olan bu sûre de kitâb-ı ekmel olan Kur’ân’ın semâvât ve[5] arzda gāfillerin üzerinden geçip de görmedikleri âyât-ı ilâhiyeyi gösteren birtakım âyetleridir. {وَالَّذ۪ٓي اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ} Ve Rabbinden sana indirilen tamamen haktır. ❁ Hakikaten vâkı‘a mutabıktır ya Muhammed {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ} velâkin nâsın ekserîsi iman etmezler ❁ hak olduğuna inanmazlar.

---

1 B -“şöyle”.
2 Semerkandî, *Bahru’l-ulûm,* II, 215.
3 B -“da”.
4 B +“teâlâ”.
5 B -“ve”.

اَللّٰهُ الَّذ۪ي رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَۜ
كُلٌّ يَجْر۪ي لِاَجَلٍ مُسَمًّىۜ يُدَبِّرُ الْاَمْرَ يُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ بِلِقَٓاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ ﴿٢﴾ وَهُوَ
الَّذ۪ي مَدَّ الْاَرْضَ وَجَعَلَ ف۪يهَا رَوَاسِيَ وَاَنْهَاراًۜ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ ف۪يهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ
يُغْشِي الَّيْلَ النَّهَارَۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٣﴾ وَفِي الْاَرْضِ قِطَعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ
وَجَنَّاتٌ مِنْ اَعْنَابٍ وَزَرْعٌ وَنَخ۪يلٌ صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ يُسْقٰى بِمَٓاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا
عَلٰى بَعْضٍ فِي الْاُكُلِۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٤﴾ وَاِنْ تَعْجَبْ فَعَجَبٌ قَوْلُهُمْ ءَاِذَا
كُنَّا تُرَاباً ءَاِنَّا لَف۪ي خَلْقٍ جَد۪يدٍۜ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْۚ وَاُو۬لٰٓئِكَ الْاَغْلَالُ ف۪ٓي اَعْنَاقِهِمْۚ
وَاُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۚ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿٥﴾ وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ وَقَدْ
خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلَاتُۜ وَاِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلٰى ظُلْمِهِمْۚ وَاِنَّ رَبَّكَ لَشَد۪يدُ
الْعِقَابِ ﴿٦﴾ وَيَقُولُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّه۪ۜ اِنَّمَٓا اَنْتَ مُنْذِرٌ وَلِكُلِّ
قَوْمٍ هَادٍ ﴿٧﴾ اَللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَحْمِلُ كُلُّ اُنْثٰى وَمَا تَغ۪يضُ الْاَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُۜ وَكُلُّ شَيْءٍ عِنْدَهُ
بِمِقْدَارٍ ﴿٨﴾ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْكَب۪يرُ الْمُتَعَالِ ﴿٩﴾ سَوَٓاءٌ مِنْكُمْ مَنْ اَسَرَّ الْقَوْلَ
وَمَنْ جَهَرَ بِه۪ وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِالَّيْلِ وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ ﴿١٠﴾ لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ
وَمِنْ خَلْفِه۪ يَحْفَظُونَهُ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْۜ وَاِذَٓا
اَرَادَ اللّٰهُ بِقَوْمٍ سُٓوءاً فَلَا مَرَدَّ لَهُۚ وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِه۪ مِنْ وَالٍ ﴿١١﴾

[2944] **Meâl-i Şerîfi**

Allah O'dur ki semâlara direksiz irtifâ' verdi, onları görüyorsunuz, sonra Arş üzerine istivâ buyurdu ve Şems ü Kamer'i teshir eyledi, her biri müsemmâ bir ecel için cereyan ediyor. Emri tedbir, âyetleri tafsil eyliyor ki sizler Rabbinizin likāsına yakīn hâsıl edesiniz (2). Hem O O'dur ki arza bir imtidad verdi ve onda oturaklı dağlar ve ırmaklar yaptı ve meyvelerin hepsinden onda iki çift yarattı. Geceyi gündüze bürüyüp duruyor, her hâlde bunda tefekkür edecek bir kavim için âyetler var (3).

Arzda mütecâvir kıt'alar, üzüm bağları, ekinler, hurmalıklar, çatallı çatalsız hepsi bir su ile sulanır. Hâlbuki yemişlerinde bazısını bazısına tafdil ediyoruz, her hâlde bunda aklı olan bir kavim için âyetler var (4). Eğer taaccüb edeceksen işte taaccüb edilecek[1] şey, onların şu lakırdısı: "Biz bir toprak olduğumuz vakit mi, hele hele biz mi mutlaka yeni bir hilkat içinde bulunacağız!" İşte bunlar Rablerine küfretmiş olanlar ve işte bunlar tomrukları boyunlarında ve işte bunlar ashâb-ı nâr, hep onda kalacaklardır (5). Bir de senden haseneden evvel seyyieyi isti'câl ediyorlar, hâlbuki önlerinde misâl olacak ukūbetler geçti ve hakikat Rabbin insanların zulümlerine karşı bir mağfiret sâhibi, bununla beraber Rabbin pek şedîdü'l-ikāb (6). O küfredenler diyorlar ki: "Ona Rabbinden bambaşka bir âyet indirilse ya..." Sen ancak bir münzirsin, her kavim için yalnız bir hâdî var (7). Allah, O bilir her dişi neyi hâmil olur[2], ve rahimler ne eksiltir ne artırır; her şey O'nun indinde bir mikdar iledir (8). Gayb u şehâdeti bilen Kebîr-i Müte'âl (9). O'na içinizden sözü sırreden ve açığa vuran, gece gizlenen, gündüz beliren müsâvîdir. Her biri için önünden ve arkasından tâkip eden melâike vardır, onu Allah'ın emrinden dolayı gözetirler (10). Her hâlde Allah, bir [2945] kavme verdiğini onlar nefislerindekini bozmadıkça bozmaz, bir kavme de Allah bir kötülük irade buyurdu mu artık onun reddine çare bulunmaz. Öyle ya onlar için ondan başka bir vâli yok (11).

{اَللّٰهُ الَّذٖى} Allah O'dur ki {رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ} semâları direksiz, dayaksız yüceltti. ❁ Ne yapmak için iskeleye, ne kaldırmak için manivelaya, ne de dayamak için direğe, dikmeye muhtaç olmadan mahza kudretiyle yaptı ve yükseklere kaldırdı tuttu. {تَرَوْنَهَا} Onları görüyorsunuz ❁ yani üzerinizde o semâvâtı, o yüksek ecsâm ü ecrâmı öylece direksiz olarak görüp duruyorsunuz veya görürsünüz.

İşte Allah, onlara öyle direksiz irtifâ' veren ve böyle size gösteren kādir-i mutlaktır. Bu mânada تَرَوْنَهَا zamiri direksiz semâvâta râci'dir.

1 B: "edecek".
2 B: "oluyor".

Ve cümle, bir cümle-i istînâfiyedir. Bazı müfessirîn, bunun "amed"e[1] râci' ve cümlenin ona sıfat olması ihtimâlini de nazar-ı i'tibâra almışlardır ki şöyle demek olur: Semâları sizin göreceğiniz hiçbir direk olmaksızın yükseltti. Bu mânaya göre semâvâtın görünmez birtakım direklerle dayanıp tutulmakta olması ihtimâli îham edilmiş olur. Zira görünür direklerin bulunmaması, görünmez birtakım direklerin olması tasavvuruna mâni' olmaz. Fakat görünmez direklerden ne anlaşılır? Eğer bundan Batlamyus hey'etinde mülâhaza olunan eflâk gibi yıldızların istinad ettiği gayr-i mer'î bazı ecsam kasd olunursa, bu surette asıl o cisimlerin nereye dayandığı suâli sorulacak, bu ise direksiz mânasına râci' olacaktır. Ve eğer bundan câzibe, dâfi'a gibi sırf akıl ile mülâhaza olunabilecek bazı kuvvetler kasd olunursa bunlara "amûd" ıtlâkı mecaz olacağı cihetle bu da hakikatte evvelki mâna gibi direksiz mefhûmuna râci' olarak muvâzene-i âlemde Allah tealâ'nın melekût ve kudretini anlatmış olur. (وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ *Sûre-i Rahmân'a bak [55/7]*).

Binâen'aleyh asıl mâna, evvelki demek olur. Yani [2946] تَرَوْنَهَا zamiri "amed"e râci' olarak cümle sıfat değil, "semâvât"a râci' olarak bir cümle-i istînâfiyedir. Onun için بِغَيْرِ عَمَدٍ üzerinde vakıf, evlâdır. Burada bir "cim" secâvendi vardır. Semâların irtifâ'ı görünmez amudlarla değil, zâhirde ve rasadâtta göründüğü gibi direksiz olarak doğrudan doğru Allah'ın kudretine istinad etmekte ve onu isbat eylemektedir. Mâlumdur ki her cisim mütehayyizdir, bir hacim ve mikdar ile fezâdan bir hayyiz işgal eder. Bir vakit fizikçiler, yani ecsâmın harekâtından[2] bahseden ve "hikmet-i tabî'iye" nâmı verilen fen ile iştigal edenler, cisimlerde biri tabîî biri de gayr-i tabîî olmak üzere iki nevi hayyiz mülâhaza ederlerdi ve derlerdi ki: "Her cismin bizâtihi talep ettiği tabîî bir hayyizi vardır; kendine bırakılan cisim oraya gider durur ve oradan diğer bir hayyize hareketi gayr-i tabîî, yani hâricî bir kuvvetin tesiriyle kasrî surette olur. Ve bir cismin böyle gayr-i tabîî olan bir hayyizde durabilmesi de ancak

1 "Amed", "amûd"un veya "imâd"ın ism-i cem'idir [Müellifin notu].
2 B: "hareketinden".

bir vâsıtaya istinad ile mümkin olabilir. Meselâ ağır olan cismin hayyiz-i tabîîsi aşağıda, hafif olanın da yukarılardadır. Onun için taş suyun dibine iner, hava da üstüne çıkar. Ve binâen'aleyh bir taşın havaya doğru hareketi kasrî, yani zorlama ile olur ve yukarıda durabilmesi bir direğe dayanmasına tevakkuf eder." İşte Batlamyus hey'etçileri de bu nazariye ile yürüyerek seyyârâttaki muhtelif hareketleri mütalaa ettiklerinde her seyyâreye nazaran bu hareketlerin birisi tabîî bir hareket addedilse bile diğerinin gayr-i tabîî ve binâen'aleyh bir sebeb-i hâricî ile kasrî olması lâzım geleceği cihetle muhtelif hareketlerin âmili olmak üzere ayrı ayrı birer felek tasavvur etmişler ve her seyyâreyi gayr-i mer'î bir felek küresine dayamışlardı ve bu felekin mihver-i âlem üzere hareket-i tabî'iyesi o seyyârenin tabîî görünen hareketini husûle getirdiği gibi, bunun merbut bulunduğu mâfevk bir felekin ve meselâ hepsini muhît olan Felek-i Atlas'ın ma'kus olan hareket-i tabî'iyesi de o seyyârenin gayr-i tabîî olan hareketini husûle getiriyor diye farz ediyorlardı [2947] ve bu suretle bu nazariyede bir hareket-i tabî'iye fikri esas olduğu gibi, tepemizdeki ecrâm-ı ulviyenin irtifâ'ları gayr-i mer'î bir takım kürelere istinad ettirilmiş oluyor. Ve bu feleklerin hayyiz-i tabîîlerinde devr ettikleri ve onun için direğe muhtaç olmayacakları mülâhaza ediliyor ve bu hâlde hareketlerine sebep kalmamış olacağından bütün harekete sebep olmak üzere de her birinde bir nefis farzına kadar gidiliyor ve ancak Küre-i Arz'ın hepsinin ortasında bir merkez noktası olarak hayyiz-i tabîîsinde sâbit farz olunuyordu.

Ve garibdir ki bu felsefede sâbit farzedilen Arz, anâsırdan mürekkeb bir kevn ü fesad âlemi bulunduğu hâlde, müteharrik olan eflâk ve ecrâm basit ve bozulmaz yıkılmaz zu'm olunuyordu. Hâlbuki bütün mülâhazaların kökünü teşkil eden hayyiz-i tabîî nazariyesi muhtelif cisimlerle[1] fezânın parçaları arasında başka başka birer câzibe-i mahsûsa

---

1 B: "cisimlere".

farzını tazammun ediyordu. Bu ise aklın tabiatına muhalif bir tenakuz oluyordu. Çünkü diğer ecsâmdan kat'-ı nazarla başlı başına vücûdî bir şey olduğu bile kabul edilemeyen ve nihâyet basit ve yeknesak ve her noktası mümâsil bir bu'd-i mücerred olarak ta'akkul[1] edilebilen fezânın her noktası herhangi bir cisim için müsâvî olmak iktizâ etmez miydi? Elbette mekân-ı mutlakın tabiaten filân tarafı falan cisme, filân tarafı da falan cisme mahsustur, o cisim ancak ona meyleder veya o, onu cezbeder demek basîti mürekkeb veya ademîyi vücûdî farzetmek gibi bir tenakuz oluyordu. Cisim mefhûmunda yalnız bu'd ve imtidad kâfi görülüp hayyiz dahi mücerred bir cism-i hâvî olarak mülâhaza edilse yine böyle olurdu. Velhâsıl herhangi bir cismin mutlak hayyizden bir noktaya vaz' u tahsîsine ne cismin ne de hayyizin[2] tabiatı kâfi gelemezdi, buna bilhassa bir müreccih aramak aklen zarûrî idi.

Onun için hareket ve sukūt hâdiselerini ne cismin ne de hayyizin tabiatında değil, muhtelif cisimler arasında izâfî olarak bir meyl ü incizab nisbeti gibi mülâhaza etmek ve bu nisbeti tutan bir kudret-i bâliğa düşünmek [2948] daha mâkul olacaktı. Bunun için sonraki fizikçiler hayyiz-i tabîî ve hareket-i tabî'iyye davalarını reddederek bütün ecsâmda ve maddede atâleti dahi bir tabiat olarak kabul ettiler ve her cismin hayyizdeki vaz'-ı mahsûsu, hareket ve sükûnu hâricî bir kuvvetin tazyik ve tesirine merbut olduğuna kāni' oldular ve sıkletler beyninde mütekābil bir tenasüb buldular. Ve bunu mihanik fennine esas ittihaz edip ale'l-umûm madde kütleleri beyninde mesafeleri atlatarak âmil olan bir câzibe ve dâfi'a kuvvetinin vücûduna kāil oldular ve ecrâm-ı semâviyenin mücerred bu kuvvet ile yekdiğerine tutunduğuna hükmederek hey'eti de bu nazariye üzerine mütalaaya başladılar ki semâ mihânikiyetinin bu suretle îzâhı رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا mazmûnuna her iki mânaya göre muvâfıktır. Buna hem göründüğü gibi "direksiz"

---

1 B: "tekabül".
2 B -"bir noktaya vaz' u tahsîsine ne cismin ne de hayyizin".

demek doğru, hem de sıkletleri dayayan[1] direklerin hizmetini görmesi itibariyle “görünmez direkler” ıtlâkı da sahih olur. Ancak bu babda birkaç nokta-i nazarı[2] dikkatten kaçırmamak da lâzımdır:

Birincisi kuvve-i câzibe, maddeye ta‘alluku itibariyle maddî bir kuvvet gibi mülâhaza edilirse de mensub olduğu madde kütlesinin hayyizinden çok uzak mesafelere kadar ta‘alluku itibariyle haddizâtında kuvvetin maddeden temâyüz ve tecerrüdüne pek güzel bir misâl olacak mâkul bir emr demektir. Biz bunu ancak sıkletler beynindeki muvâzene nisbetiyle mülâhaza edebiliriz. Nitekim er-Rahmân sûresinde وَوَضَعَ الْمِيزَانَ [55/7] buyurulması bunu îzah eder. Büyük bir sıkletin küçük bir sıkleti tutması sûret-i umûmiyede “câzibe” tâbir olunan bu mîzâna tâbi‘ olmakla beraber şunda da şüphe yoktur ki, meselâ câzibe-i Arz’ın Kamer’i, câzibe-i Şems’in Arz’ı çekip dayaması bir direk üzerindeki lüks lambasını dayaması gibi yalnız madde hudûdu dâhilinde tezahür eden meşhud bir kuvvet değildir. İki kütle beyninde uzaktan uzağa aklen mülâhaza olunabilen bir muvâzene nisbetidir ki biz bunu bir mevzû‘a isnad etmeden tasavvur edemediğimiz için taraflarındaki kütlelere izâfetle mülâhaza ederiz. Yoksa bir câzibe [2949] tasavvuru hakikatte bir melek tasavvurundan başka bir şey değildir.

2. Atâlet ve câzibe kanunlarıyla mülâhaza olunan ecrâm-ı semâviyenin mihânikiyeti en evvel bize şunu anlatır ki hey’et-i âlemde ecrâmdan her birinin vaz‘ u hareketi kendi hâricinden bir tazyik ve te’sîre merbuttur. Hiçbirinin illeti kendisinde değildir. Yani tabîî değildir. Hiç şüphe yok ki her biri kendinin hâricinden müteessir olan ecrâm ve ecsâmın yekûnu da böyledir. Hey’et-i mecmû‘asının vaz‘ u harekâtı da bi’z-zarûre mecmû‘unun fevkinde bir müessire[3] tâbi‘dir. Binâen‘aleyh âlem makinasının[4] sâni‘ ve muharriki tabî‘at-ı âlemin kendisinde değil, fevkindedir. Ve “câzibe-i umûmiye” denilen muvâzene kanunu da ancak

---

1 B: “dayanan”.
2 B: “noktayı nazar”.
3 M: “müessere”.
4 B -“fevkinde bir müessere tâbi‘dir. Binâen‘aleyh âlem makinasının”.

o Sâni'in bir kudretidir. Semâvâta direksiz irtifâ' veren O'dur. Bunu daha vâzıh olarak anlamak için:

3. Şüphe yok ki meselâ Şems gibi bir madde kütlesinden bir câzibe veya dâfi'a gibi herhangi bir kuvvetin intişârı ve uzaktaki diğer bir kütleye ta'alluku bir fâiliyettir. Maddenin tabiatı olan atâlet ise bunun zıddıdır. Demek ki bu fâiliyet de maddeye kendi hâricinden verilmektedir. Ve işte bunu veren Allah'tır. اَللّٰهُ الَّذ۪ى رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا

4. Ne kadar şâyân-ı dikkattir ki âyette semâvâtın direksiz irtifâ'ıyla mihânîkî haysiyetten kudretullâha delâleti gösterildikten sonra bir de تَرَوْنَهَا buyurulmuştur. Gerek âmmenin alelâde temâşâsında ve gerek ehl-i fennin rasadlarındaki rü'yetlerin hepsine şâmil olan bu rü'yet fiilinin bu "görüyorsunuz veya görürsünüz" cümlesinin burada beliğ bir tenbih ifade ettiği hafî değildir. Bununla hey'et-i semâyı mütalaa için vahiy gözetmeyerek rasad ve rü'yetin esas ittihaz edilmesi husûsuna tenbih olunduğu gibi, âlemin mihânikiyeti mukabilinde bir de rûh ve şuur hâdisâtı cereyan ettiğine nazar-ı dikkat celb olunarak âfâk ile enfüs beynindeki münasebât ihtar edilmiş ve binâen'aleyh delâil-i hakkın yalnız mihânikiyet ile[1] değil, asıl bu münâsebât-ı rûhiye ile tecellî edeceği anlatılmış ve ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ mazmûnuna bir mukaddime olmak üzere [2950] kudret-i ilâhiyeyi âfâk u enfüsün mertebe-i cem'iyyeti üzerinde tefekkür ettirmek için bir ihzar yapılmıştır.

5. Burada semâvâtı rü'yetimiz meselesine müte'allik de bazı îzâhât iktizâ ederse de ilerideki sûrelerde daha buna benzer âyetler geleceği cihetle sözü uzatmamak için onu da inşaallah oralarda tâkip edeceğiz. Şimdilik şu kadar söyleyelim ki rü'yet nokta-i nazarından merkez-i âlem, daima nefsimizdir. Üzerimizde nazarımızı tahdid eden muhît-i semâ her noktasından gözlerimize birer nısf kutr gibi vârid olan hutût-ı şu'âiye ile muvâcehemizde bir bu'd-ı mahsusta bir kubbe gibi nısf küre hâlinde irtisam eder de mihânikî merkez ne olursa olsun merkez-i rü'yet

1 B +"ile".

biz oluruz. Muhît, nazarımızda semâ-yı dünyayı teşkil eder. Semâvâtın mihânikî haysiyeti nasıl muhayyiru'l-ukūl ise, "optique", yani menâzır haysiyeti de öyle ve hatta daha ziyade hayretengizdir.

Hulâsa Allah bunları öyle direksiz yükseltti, o gördüğünüz menâzırı verdi {ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ} sonra da Arş üzerine istivâ eyledi ❁ taht üzerine kuruldu, halk ettikten sonra hepsinin üzerinde icrâ-yı ahkâma da başladı (*Sûre-i A'râf'a ve Sûre-i Hûd'a bak*), {وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ} ve Şems ü Kamer'i teshir etti ❁ kuvvet ve kudreti altında emrine musahhar ve münkād kıldı. Diğer âyetlerde وَالنُّجُومَ مُسَخَّرَاتٍ بِاَمْرِهِ [el-A'râf 7/54; en-Nahl 16/12] buyurulduğu vechile bütün nücûm da musahhardır. Binâen'aleyh Şems ve Kamer'i zikir tahsis için değil, rü'yetteki ehemmiyetlerine mebnî diğerlerinin teshîri evleviyetle olduğunu göstermek içindir. Nitekim ta'mîmen buyuruluyor ki {كُلٌّ} her biri ❁ o semâvât ve eczâsından gerek Şems ü Kamer ve gerek nücûmdan birer birer hepsi {يَجْرٖى لِاَجَلٍ مُسَمًّى} bir ecel-i müsemmâ için cereyan ediyor. ❁ indallah muayyen bir müddet için akıp gidiyor. Semâdaki bu kadar ecrâmdan hiçbiri vazifeden, hareketten hâlî olmuyor. Hepsi nizâm-ı mahsûsuyla[1] bu'd-i [2951] semâ içinde mihver veya medârında yüzüyor, akıyor, muayyen bir gaye için zamanını tâkip ediyor, yolunu şaşırmıyor, yekdiğerine müsademe etmiyor; fakat bu zaman nâmütenâhî değildir. Her birinin muayyen bir eceli, bir müddeti vardır ki o gelince o cereyan kesilir. Vakit gelecek ki Güneş tekvir olunacak اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ [et-Tekvîr 81/1], yıldızlar bulanacak وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ [et-Tekvîr 81/2], semâ çatlayacak, dürülecek اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ [el-İnşikāk 84/1], يَوْمَ نَطْوِى السَّمَٓاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ [el-Enbiyâ 21/104][2], Ay, Güneş derlenip toplanacak وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ [el-Kıyâme 75/9] إلخ İşte her biri böyle muayyen bir ecel için cereyan ediyor. Allah hep bunları böyle emr ü iradesine musahhar kılmış, Arş üzerine istivâ eylemiştir. Yani {يُدَبِّرُ الْاَمْرَ} emri tedbir ediyor ❁ yaratmış olduğu mahlûkatın her birine ait ef'âl ve şuûnun vücûbunu[3] tâyin ile hey'et-i umûmiyesinin

---

1 B: "mahsûsiyesiyle".
2 "O gün ki semâyı kitaplar için defter dürer gibi düreceğiz…"
3 B: "vücûdunu".

âheng-i cereyânını idare ediyor, eşyânın huduslarına hâkim olduğu gibi bekālarına da hâkim oluyor. {يُفَصِّلُ[1] الْاٰيَاتِ} Ve âyetleri tafsil eyliyor ❁ kudret-i kâmile ve hikmet-i bâliğasına delâlet eden delilleri, alâmetleri, âlemleri[2] ilk hilkatteki gibi icmalde ve bir tabiatta bırakmıyor da hurûf-ı hecâdan mufassal, beliğ hak kitab âyetleri inzal ettiği gibi peyderpey hâdisât-ı acîbe ve muntazama ile tafsil, tenvîʿ ve teksir ediyor ki {لَعَلَّكُمْ بِلِقَاءِ رَبِّكُمْ تُوقِنُونَ} siz Rabbinizin likāsına yakīn hâsıl edebilesiniz ❁ yakīnen bilesiniz ki bir gün olup sizin de eceliniz gelecek, bugünkü cereyânınız kesilecek, amellerinizin cezâsını çekmek üzere ister istemez Rabbinizin huzûruna varacaksınız.

Allah'ın âyetleri tafsîline ve tabiatlar üzerindeki tasrîfâtına[3] bir numûne olmak üzere Arz'da en zâhir olan şu âyetlere bakınız:

{وَهُوَ} Ve O, yani Allah {الَّذ۪ى} O'dur ki {مَدَّ الْاَرْضَ} Arz'ı meddetti ❁ kudretiyle çekti, ona mahsus bir imtidad verdi. [2952] اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا [el-Enbiyâ 21/30][4] mantûkunca semâvâttan Arz'ı ayırt edip bilhassa bir hacim ve sath ile enine boyuna uzattı, sündürdü, bir ucundan bir ucu görünmeyecek kadar yaydı, döşedi. "Medd-i Arz" mefhûmu madde-i Arz'ın elastikiyeti, hacim ve mikdârındaki husûsiyet ile semâvâttan ayrılışı ve binâenʿaleyh bir tahrîk-i mahsûsu ve sathının ibtidâ-yı[5] hâlde düzgünlüğü ile tûlen ve arzan imtidâdı gibi mânaları tazammun eder. Ve bir sathın basit ve memdud, yani yumurta gibi girintisiz çıkıntısız olması kürevî olmasına mâniʿ olmayacağı cihetle bundan sath-ı Arz'ın müstevî olduğu mânası anlaşılmayacağı da unutulmamalıdır. Her madde değilse bile her cisim bir imtidâd-ı mahsûsu hâizdir ki cismiyeti onunladır. Nitekim "taʿlîmî cisim" nâmı verilen hendese cismi mücerred ebʿâd-ı selâse ile tasavvur olunur. "Cism-i tabîî" dahi denilen maddî cisim de maddenin bir imtidâd-ı mahsûsu ile mevcud olabilir ve maddeye o imtidâdı veren kim ise o cismi yapan

1 M ve B: "ويفصل".
2 B -"âlemleri".
3 B: "tasarrufâtına".
4 "…Semavât ü Arz bitişik idiler de Biz onları ayırdık…"
5 B: "ibtidâî".

odur. Arz da insanların ilk madde hissini edindikleri büyük bir cism-i maddîdir ki kendine mahsus bir mikdâr-ı imtidad ile mütemâyizdir. İşte Arz maddesine bu mikdâr-ı[1] imtidâdı tahsis edip de onu ecrâm-ı semâviyeden temayüz ettiren Allah'tır. Zira aklen ve bi't-tecribe mâlum ki Arz maddesi muhtelif eşkâl ve imtidâdı kābil olduğundan bulunduğu imtidâd-ı mahsûsu alması her hâlde bir muhassısa muhtaçtır. Ve ale'l-ıtlâk madde mutlak bir imtidaddan hâlî olmasa bile herhangi bir imtidâd-ı mahsus ile tehassus ve temayüz[2] etmesine madde tabiatı kâfî gelmez. Yok, kendini var edemeyeceği için Arz'ın kendi kendine bilâ-sebeb teşekkül etmesine imkân olmadığı gibi, ecrâm-ı semâviyenin tabiatı da kendilerinden bir madde ifrâzıyla ona böyle[3] bir şekl-i mahsus vermeye kifâyet etmez. Çünkü herhangi bir tabiatın kendini nakzetmesi tenakuz olur. Ve onun içindir ki, tevellüd bizâtihi bâtıldır. Semâ muvâzene-i umûmiyede kendisine merbut olan Arz'ı tabiatıyla [2953] kendisinden ayırıp fırlatamaz. Arz'ın teşekkülü için ne kadar esbâb-ı tabî'iye mülâhaza edilirse edilsin Arz maddesinin bir mikdâr-ı mahsus ile diğerlerinden ayrılıp gördüğümüz vechile meddolunması ilk evvel tabiatın kanunu olan ıttırad ve istishâbı tağyir ve tebdil eden bir fâ'il-i muhtârın ilm ü iradesiyle kudret-i fâtırasına mütevakkıftır. Bir de âyetin siyâkına nazaran ahvâl-i[4] Arz makām-ı tafsilde zikrolunmuştur. Demek ki Arz'ın hilkati sûret-i tafsilde vâki' olmuştur. Yani Arz'ın maddesi bed'-i halkta[5] sûret-i icmâlde yaratılmış olan madde-i ûlâdan veya ecsâm-ı ibtidâiyeden veya ecrâm-ı semâviyeden fasl u fetk[6] olunarak meddedilmiştir. Binâen'aleyh Âleme yeni bir cirm ilâve etmiş olan medd-i Arz, mahlûkāt-ı arziyeye nazaran bir mebde' olmakla beraber kendisinden mukaddem olan mahlûkāta nazaran bir tâlîdir. Fakat iş yalnız tabiata kalmış olsa idi bu tâlî o mukaddemlerden[7] infisal edip de

---

1 B -"imtidad ile mütemâyizdir. İşte Arz maddesine bu mikdâr-ı".
2 B: "temeyyüz".
3 B: "şöyle".
4 B -"ahvâl-i".
5 B: "hilkate".
6 B: "fekk".
7 B: "mukaddimelerden".

yeni bir tabiat olarak teşekkül edemezdi. Meselâ Laplace[1] nazariyesinde söylenildiği gibi Arz'ın Şems'ten koptuğunu farzedelim. Gerek madde-i ûlâya verilen indifâ' ve inbisat kuvveti düşünülsün, gerek Şems'in ani'l-merkez kuvveti hesâba alınsın ve gerekse bütün ecrâm-ı semâviyenin tazyîkı tasavvur olunsun, zaman ve mekânda bir mikdâr-ı mahsus ile Arz'ın teşekkülünü tâyin ve îcab (determine) etmek için bunların o an için fâiliyetlerini iktizâ eden fevka't-tabî'a bir emr-i mahsus bulunmak her hâlde zarûrîdir. Yoksa şerâit-i sâbıkanın değişmemesi lâzım gelirdi. Buna tekâmül veya tehavvül nâmı vermekle mesele halledilmiş olmaz. Zira tehavvül veya tekâmül dahi illete muhtaç bir hâdise olmaktan ileri geçemezler. Herhangi bir şeyin gerek lahzadan lahzaya ve gerekse milyarlarca[2] seneden sonra uğradığı tehavvül veya tekâmülü tabiata isnad etmek, tabiat kendini değiştirdi demektir. Bu ise tabiat farzedilenin tabiat olmadığını itiraftır. Zira tabiat tabiat olmak haysiyetiyle ancak lâyetegayyer [2954] olmak üzere tasavvur edilebilir. Ve onun içindir ki "tabiat kanunları lâyetegayyer"dir denilir. Hâlbuki tabiatta tehavvül ve tekâmül, tekessür ve tenevvü' emr-i vâki'dir. O hâlde bed'-i halk gibi tabiatın bütün tehavvül noktalarında da illet-i mûcibe tabiat değil, tabiat üzerinde müessir olan rabbânî bir emr ü iradedir ki tabiatları hem îcad hem tafsil ediyor, ediyor da ortada yok olan tabiatlar var oluyor ve kendine kalsa atâletten çıkamayacak, değişemeyecek olan o tabiatlar, tehavvül kanununa tâbi' olarak değişiyor ve tekâmül ederek başka bir tabiat da oluyor[3].

Semâvâtta lâ-yu'ad husûsiyetlere ayrılan ve direksiz cereyan eden o ecrâm mukabilinde bir kısım madde de bir medd-i mahsus ile çekilmiş,

---

1 M: "Laplas".
Pierre-Simon Laplace (ö. 1827), Fransız matematikçi ve astronomdur. Çeşitli bilimsel katkıları arasında bulunan Güneş Sistemi'nin oluşumuna dair teorisi günümüzde hâlâ etkilidir.

2 B: "milyonlarca".

3 Bundan anlaşılır ki "tabiat lâyetegayyerdir" demek hiç tegayyür kabul etmez demek olmayıp, kendi kendine tegayyür edemez demektir. Bu da atâlet (*inertie*)* ta'bîr-i âharla ıttırad (*uniformité*)** kanununun bir ifadesidir. Demek ki tabiat kendiliğinden hiçbir şey yapamaz, hiçbir hâdiseye illet olamaz; o daima ma'luldür [Müellifin notu].
* M: "iners".
** M: "üniformite".

Arz olarak başka bir cereyan almış bulunuyor. Hak teâlâ'nın emr ü faslı olmasa, irâde-i rabbâniyesi ta'alluk etmemiş bulunsa idi madde-i Arz'ın tabiatı atâletten nasıl çıkabilirdi? Şems'in ani'l-merkez kuvveti mukabili olan ile'l-merkez kuvvetine kendi tabiatıyla nasıl galebe edebilirdi? Veya muhîtin hangi tabiatı sâbık muvazeneyi bozar, madde-i Arz'ı koparıp fırlatır da yeni bir muvazene vaz' edebilirdi veya ilm ü iradesi yok hangi kimyager o kaynar Güneş potasından bir madde alır, diğer bir kalıba döker, soğutur da mehd-i beşer olan kışr-ı Arz'ı i'mal edebilirdi? Şems'te veya diğer ecrâmda Arz'ın madde-i ibtidâiyesi bu kadardan mı ibaret idi? Daha fazla veya daha eksik olmayıp da şimdiki mikdâr-ı mahsûsu intihab ve ıstıfâ eden muhassıs ne idi?

Sonra çeken veya iten kuvvete nazaran Arz'ın şarka doğru yuvarlanmasıyla garba doğru yuvarlanması beyninde [2955] fark olmamak lâzım gelirken, onu şarka doğru döndüren müreccih ne idi? ilh. Yeni tabiatlar vaz' eden ve onlara başka başka cereyanlar veren bütün bu tahvîlât[1] ü tahsîsât ve hatta bütün hâdisât hep Allah teâlâ'nın ilm ü iradesiyle kudret-i bâliğasını gösteren âyât-ı tafsîliyedirler. Ki kâfirler bunların üzerine uğrarlar da yüz çevirir geçerler.

Tabiatın her tehavvülü muhavvile mütevakkıf olduğu için her hâdise vücûd-ı Bârî'ye bir delil teşkil ederse de, irâde-i ilahiyenin istivâsı takdîrinde, yani bir ıttırad ile ta'alluk ettiği muttarid ve müteşabih hâdiselerde muahhar, mukaddemin tabiatına nisbet olunabilmek ihtimâline mebnî bu delâlet oldukça bir silsile tasavvuruna muhtaç olacak kadar hafî görünür. Fakat muttarid ve müteşabih olmayan hilâf-ı âde ve münferid hâdiselerin tabiata isnad olunamayacağı âşikâr bulunduğundan hârikulâde veya ender olan vukū'âtın doğrudan doğru bir âyet-i ilahiye olduğu zâhir olur. Onun içindir ki ekser nâs Allah teâlâ'yı ancak fevkalâde hâdisât karşısında hatırlar. Bu hikmet dolayısıyla burada da avam ve havas herkesin ıttırâd-ı tabiat kanununa muhalif olduğunda açıktan açığa görüp anlayabileceği münferid ibdâ'ât ihtar olunmuştur ki

1 B: "tehavvülât".

birisi medd-i Arz'dır. Zira Arz'ı yayan sanat başlı başına bir bedî'adır. Ve işte Allah bunu yapandır. O Arz'ı meddetti, bundan başka:

{وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ} Ve onda râsiyeler ❁ yani sâbit ve ağır dağlar {وَاَنْهَاراً} ve ırmaklar da yaptı ❁ yani tabî'at-ı Arz'ı da tafsil etti. Dağlar, nehirler yekdiğerine zıd iki tabiattırlar. Bu suretle sath-ı Arz denizlerde olduğu gibi ilk tabiatı olan sadeliğiyle kalmayıp dağlar ve derelerle girintili çıkıntılı, sulb ve mâyi', sâbit ve cârî muhtelif tabiatlara ayrıldı. Hâlbuki tabiata bırakılsa idi Arz, ilk meddindeki [2956] gibi yeknesak kalmak iktizâ ederdi. İki zıd tabiat bir tabiattan nasıl doğabilirdi? Allah bunları ayırdı {وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ} meyvelerin hepsinden onda (o Arz'da) iki, çift eş de yaptı ❁ "zevceyn"; yani iki zevc, erkek ve dişi gibi zevc ve zevceden mürekkeb bir çift eş demektir. Bunun bir de "isneyn" diye iki ile tavsif olunması, te'kid veya ikişer manasına tevzî' için olduğu söyleniyorsa da bunun bir taksim olması daha zâhirdir.

Şöyle ki her meyvenin çiçeğinde hayvânâtın erkek ve dişisi mesâbesinde bir çift eş vardır ki o meyve bunların izdivac ve telkīhinden hâsıl olur. Nitekim وَاَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ [el-Hicr 15/22][1] buyurulmuştur. Sonra bu zevceyn de iki kısımdır. Bir kısmı ayrı ayrı menşe'lerde, meselâ incirin erkeği başka ağaçta, dişisi başka ağaçta çıkar. Bir kısmı da hem uzv-ı tezkîr hem de uzv-ı te'nîsi hâiz olan hunsâ hâlinde aynı menşe'de çıkar ki ekser çiçekler böyledir. İşte "zevceyn" tâbiriyle her meyvede çiftleşen ale'l-ıtlâk erkek ile dişi, "isneyn" tavsîfiyle de bunların hunsâsı ve gayr-i hunsâsı anlatılmıştır. Hurma ve incir gibi bazı meyvelerin erkeği dişisi bulunduğu ve meyve hâsıl olmak için bunların telkīhi lâzım geldiği eskiden beri mâlum idiyse de her meyvenin, her çiçeğin de zevceyni[2] olduğu yakın zamanlara kadar bilinmiyordu. Bu ahîren hurdebînlerin i'mâli ile nebâtâtın vezâifü'l-a'zâsı (fizyoloji) ilminde hâsıl olan terakkiden sonra anlaşıldı. Onun için müfessirînin bu âyetteki "zevceyn isneyn"e dâir olan îzahları ibhamdan hâlî değildir. Bunu iki sınıf veya iki zıd

1 "Bir de aşılayıcı rüzgârlar gönderdik…"
2 B: "zevceyn".

mefhûmuna ircâ‘ ederek hâssı âm ile tefsir edercesine îzâha çalışmışlar, hurma ve incir gibi bütün meyvelerde de baba ve ana mesâbesinde bir zevc ve zevce izdivâcı bulunduğuna umûmiyetle hükmedememişlerdir. Ma‘amâfîh *Keşşaf*[1] ve Fahreddin Râzî’nin ifadelerinde buna bir tekarrub [2957] vardır. Bâhusus Râzî bunu insanın mebde’indeki Âdem ve Havva ile tanzir ederek cemî‘-i eşcâr ve zürû‘a ta‘mîm eylemiştir[2] ki mahza mazmûn-ı âyetin sevkiyle bir beyandır. Binâen‘aleyh biz bugünkü nebâtât ilminin şehadetiyle anlıyoruz ki bu âyetin bu cümlesinde başlı başına bir mu‘cize-i ilmiye vardır. Bu hakikatin bin bu kadar sene evvel Kur’an’da haber verilmiş olması Kur’ân’ın kitâbullah ve bunu getirenin hak peygamber olduğuna re’sen bir delîl-i bâhir teşkil eder. Sûrenin başında geçtiği üzere hakikaten تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِۜ وَالَّـذٓى اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ’dır. Şimdi düşünmeli ki Arz’da ne kadar muhtelif ve mütenevvi‘ meyveler var. Hepsi aynı semâ altında ve aynı Arz’da oldukları hâlde her nevi başka bir tabiatta bulunan ve yekdiğerine zıd birtakım hâssaları hâiz olan bu meyvelerin hey’et-i mecmû‘asındaki bu ihtilâf ve tenevvü‘, elbette Arz’ın tabiatına isnad olunamaz. Bununla beraber bu meyvelerden her biri kendi nev‘ine ve kendi tohumunun tabiatına da isnad olunamayacaktır. Zira her meyve evvelemirde muhtelif tabiatta bulunan iki zevc ile mesbuktur. Bu bir çift eş husûle geldikten ve telkih olunduktan sonraki ıttırad bir tabiat gibi mülâhaza olunsa bile her meyvenin ilk iki eşi ile tabî‘at-ı Arz arasında münasebet bile yoktur. Arz’ın ilk meddolunduğu zamanki hâli şöyle dursun, cibâl ve enhârın bile câmid tabiatları bu muhtelif çiftlerin hayât-ı husûsiyelerinden ne kadar uzaktır. Madde-i Arz ilk aldığı tabiatından kendi kendine veya herhangi bir tabiatın îcâbı olarak bu varyeteleri, bu muhtelif tehavvülâtı bulacak, bu semereleri verecek derecede tafsil olunabilir mi? Böyle bir tasavvur, tenakuz olmaz

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 512:

خلق فيها من جميع أنواع الثمرات زوجين زوجين حين مدّها، ثم تكاثرت بعد ذلك وتنوعت.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XIX, 7:

قلنا: قيل إنه تعالى أول ما خلق العالم وخلق فيه الأشجار خلق من كل نوع من الأنواع اثنين فقط، فلو قال: خلق زوجين لم يعلم أن المراد النوع أو الشخص. أما لما قال اثنين علمنا أن الله تعالى أول ما خلق من كل زوجين اثنين لا أقل ولا أزيد. والحاصل أن الناس فيهم الآن كثرة إلا أنهم لما ابتدءوا من زوجين اثنين بالشخص هما آدم وحواء، فكذلك القول في جميع الأشجار والزرع والله أعلم.

mı? Doğrusu tabiî nokta-i nazardan düşünüldüğü zaman Pasteur'ün dediği gibi her zîhayat tohumuyla mesbuk olmak lâzım gelir. Arz'da ilk erkek dişi huceyrelerinin tekevvünü ve tabiatların ihtilâf ve tenevvü'ü meselesi ise fevka't-tabî'a bir hârika-i san'attır. Tabiatın ıstıfâ ve tekâmülü bir vâkı'a ise de bu bir [2958] tabiat eseri değil, ancak fâ'il-i muhtar bir rabb-i müdebbirin eser-i san'at ve iradesi olabilir. Herhangi bir şeyde tabîî, yani kendi kendine bir ıstıfâ veya tekâmül farzetmek yokun varlığa illet olabileceğini farzetmektir ki sırf tenakuzdur. İşte Allah, O Sâni'-i Hakîm'dir ki Arz'ı meddetmiş ve onda cibâl ü enhârı ve bütün meyvelerin mebde'i olan çiftlerini de ilk evvel fevka't-tabî'a olarak ikişer ikişer yapmış ve böyle kudret ü iradesine delâlet eden âyetlerini tafsil eylemiş ve eylemektedir. Öyle ki el-hâletü hâzihi hiçbirini tabiatında bırakmıyor {يُغْشِى الَّيْلَ النَّهَارَ} geceyi gündüze bürüyüp duruyor. ❁ (*Sûre-i A'râf'a bak*) {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ} Hiç şüphe yok ki tefekkür edecek bir kavim için bunda, bu medd ve ca'l ü gaşiyden her birinde birçok âyetler vardır. ❁ Düşünen ferd veya cemiyetler bunlarda Allah teâlâ'nın kudret-i bâliğasına ve tabiat üzerindeki tasarrufâtına ve binâen'aleyh mebde' ü me'âda dair çok ve pek çok deliller bulurlar. Lâkin ekser nâs düşünmezler. Ma'amâfîh o kadar uzağa gitmeye ve ince düşünmeye de lüzum yoktur.

{وَفِى الْاَرْضِ قِطَعٌ مُتَجَاوِرَاتٌ} Arz'da birbirine mücâvir birtakım kıt'alar da var ❁ ki birbirine yakın veya muttasıl oldukları hâlde ahvâl ve evsâfları yekdiğerine benzemez. Ekālîm ve arazi ne kadar mütefâvittir; şurası çorak, şurası münbit ilh... Tabiat hâkim olsa bunlar olabilir mi idi? {وَجَنَّاتٌ مِنْ اَعْنَابٍ} Ve türlü türlü üzüm bahçeleri {وَزَرْعٌ} ve ekinler {وَنَخِيلٌ} ve hurmalıklar var ki {صِنْوَانٌ وَغَيْرُ صِنْوَانٍ} çatallı ve çatalsız {يُسْقٰى بِمَٓاءٍ وَاحِدٍ} hep bunlar bir su ile sulanır. ❁ Yani esbâb ve şerâit-i tabî'iye hepsinde müsâvî, böyle iken [2959] {وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلٰى بَعْضٍ فِى الْاُكُلِ} Biz onların yemişlerinde bazısını diğerine fâik kılarız. ❁ Üzüm üzüme, hurma hurmaya benzemez. Bir ağaçta yanyana biten iki yemişin biri

diğerinden daha tatlı olur. Demek ki tabiat hâlen de tehavvül etmektedir. Ve bu herkesin gördüğü ve anlayabileceği bir vech-i delâlettir. {اِنَّ فٖي ذٰلِكَ} Şüphesiz bunda, yani tabîî mebde'in vahdâniyetiyle beraber bu tafsil ve tafdilde {لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} aklı olan bir kavim için her hâlde birçok âyetler vardır. ❁ Aklı olan ve mûcebince amel eyleyen ferdler veya cemaatler her hâlde tabiatlar üzerinde bu ibdâ‘ât ve tağyîrâtı[1] yapıp duran kudret-i fâtıranın ibdâ‘a da iâdeye de kādir olduğunu anlar ve likāullaha yakīn hâsıl ederler (*Sûre-i En‘âm'da* اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى *[6/95] sahifesine ve ale'l-husûs* مُشْتَبِهاً وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ *[6/99] kayıtlarına bak*.) Bunları anlamayanların ya akılları yoktur veya aklın muktezâsına bakmazlar da hevâları peşinde koşarlar.[2]

{وَاِنْ تَعْجَبْ} Ve ey muhatab, şayet sen taaccüb edersen ❁ bir şeye taaccüb edecek olursan {فَعَجَبٌ} işte yegâne aceb ❁ [2960] âlemde yegâne taaccüb edilecek şey {قَوْلُهُمْ} onların -o kâfirlerin- şu sözleridir:

{ءَاِذَا كُنَّا[3] تُرَاباً ءَاِنَّا لَفٖى خَلْقٍ جَدٖيدٍ} Bir toprak olduğumuz vakit mi? Hakikaten biz mi muhakkak yeni bir hilkat içinde bulunacağız? ❁ Yani bunca âyetler karşısında böyle diyerek âhireti inkâr etmeleridir. Halk-ı cedîd acîb değil, onu inkâr acîbdir. Âlemdeki bu kadar tehavvül ve teceddüdü[4] ve bu tehavvülâttaki tevâlîyi görüp dururken Allah'ın

---

1 B: "tegayyürâtı".

2 Feylesoflar, ahvâl-i âlemden vücûd-i Bârî'ye istidlâl etmeye "nizâm-ı âlem delîli" demişler ve bazıları sakat ve nâkısu'l-hilka ceninler gibi "galetât-ı* tabiat" nâmını verdikleri mahlûkâtı ileri sürerek nizâm-ı âlemde tam bir kemal olmadığını ve binâen‘aleyh sâni‘in ekmeliyetine delâlet edemeyeceği iddiasıyla itiraz etmek istemişler ve sâni‘-i âlemin kör, ilimsiz bir tabiat olmasına kadar gitmişlerdir. Fakat Kur'ân'a dikkat olunursa görülür ki âyetleri bu itirazlara mahal bırakmayacak istidlâller tâlim etmektedir. Zira anlatıyor ki vech-i delâlet, yalnız âlemde ilme tevakkuf eden nesak ve ihkâm değildir. Aklı olanlar için ilim meselesi yalnız bir yaprağın nescinde bile iyândır. İstidlâlde en mühim nokta sanatın nesakını değiştiren, tabiat fikrini kökünden yıkan tehavvülâttır ki doğrudan doğru iradeyi isbat eder, irade de ilmi iktizâ eyler. Galetât-ı** tabiat denilen şeyler de tabiat fikrinin aleyhinde olarak sâni‘in fâ‘il-i muhtar olduğunu isbat eyler; yoksa tabiat nasıl değişebilirdi, eğer âlem ekmel olsa idi sâni‘ine müsâvî ve ondan müstağnî olurdu ve asıl o zaman delâil kalmazdı, çünkü ezelî ve lâyetegayyer olurdu [Müellifin notu].
* B: "galat-ı".
** B: "galat-ı".

3 M ve B: "وَكُنَّا".

4 B: "taaccübü".

kudretinden yeni bir halkı, ba'ṡ ü me'âdı istib'âd etmek kadar acîb, yani sebepsiz, mânasız bir şey yoktur. {أُولٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ} Onlar öyle kimselerdir ki {كَفَرُوا بِرَبِّهِمْۚ} Rablerine küfretmişlerdir. ❁ Yani âhireti inkâr etmek Allah'a küfretmektir. Çünkü Allah'ın kudretini, ilmini, rubûbiyetini, sıdkını inkâr etmenin neticesidir. Bunlar, bu dünyada kendilerine hayat ve irade veren Allah teâlâ'yı ne yaptığını bilmez ve yaptığını bi'l-ıztırâr yapan bir tabiattan ibaret farzederek rubûbiyetine karşı küfr ü küfranda bulunduklarından dolayı öyle derler {وَاُو۬لٰٓئِكَ} ve onlar ❁ o kâfirler {الْاَغْلَالُ} {ف۪ٓي اَعْنَاقِهِمْۚ} öyle bedbahttırlar ki tomruklar boyunlarındadır. ❁ Şekāvet tomrukları şimdiden boyunlarına geçmiş sürüklenmektedirler. Veya kıyamette öyle sürükleneceklerdir. {وَاُو۬لٰٓئِكَ} Onlar ❁ o gidişte, o vaziyette olanlar {اَصْحَابُ النَّارِۚ} ashâb-ı nârdırlar. ❁ Cehennem ateşine lâyık ve ondan ayrılmayacak kimselerdir {هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ} hep onda muhalled kalacaklardır.

{وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِ} Bir de sana haseneden evvel seyyieyi isti'câl ederler ❁ [2961] iyiliği, güzelliği bırakırlar da kötülüğü, azâbı ivmek isterler. Yani ey Resûl-i Hak! Sen beşîr ve nezîr olduğundan dolayı birçok güzel şeyler tebşir eder ve fenalıklardan inzar ve tahzir eylersin; onlar ise iman ü amel, âfiyet, hidâyet, nusret, sevab, rahmet, ihsan gibi güzel şeyleri bırakırlar da kendileri hakkında kötü olan şeyleri isterler. Ve "bizi korkutmak istediğin azâbı neye geriye bırakıyorsun? Şimdiden getirsene..." diye iverler. Ki bu onların boyunlarına geçmiş olan tomruklardan birisidir. {وَقَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمُ الْمَثُلَاتُ} Hâlbuki onlardan evvel birçok emsâl geçmiştir. ❁ Mâzîde, ümem-i sâlifede böylelerine ne müthiş azablar inmiştir; onları düşünmez, ibret almazlar da kötülükte isti'câl ederler. {وَاِنَّ رَبَّكَ} Rabbin ise şüphesiz {لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ} insanlar için büyük bir mağfiret sâhibidir. {عَلٰى ظُلْمِهِمْۚ} Onlar zulüm üzerine iken ❁ yani onlar isyan ile kendilerine yazık ederlerken Allah hemen muâhaze edivermez de günahlarını setreder, tevbelerine imkân ve zaman bırakır, rahmetini gazabına takdim eder. وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَٓابَّةٍ

[Fâtır 35/45][1] Bunununla beraber {وَاِنَّ رَبَّكَ لَشَديدُ الْعِقَابِ} yine şüphe yok ki Rabbin şedîdü'l-ikābdır.

{وَيَقُولُ الَّذينَ كَفَرُوا} Hem o küfredenler derler ki: {لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّه} "onun üzerine Rabbinden bir âyet indirilse idi ya!" ❁ Yani yâ Muhammed! Sana indirilen bunca âyetlere, mucizelere inanmaz, küfrederler. Küfür, tomruk gibi boyunlarına geçmiş bulunduğu için onları nübüvvetine kâfî delil saymazlar da "bir âyet indirilse idi" diye dillerini tutacak bir cebir mucizesi isterler dururlar, bunlara [2962] karşı {اِنَّـمَٓا اَنْتَ مُنْذِرٌ} sen ancak bir münzirsin ❁ yani bunların tebşir ile hiç münasebetleri yoktur. Sen onları tebşir edecek veya halkı hidâyetle yola getirecek değilsin. Bunlar hakkında vazifen inzardan ibarettir. {وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ} Ve her kavim için bir hâdî vardır. ❁ Ki {اَللّٰهُ} Allah ❁ hidâyeti halkeden O'dur. {يَعْلَمُ} O Allah bilir ki {مَا تَحْمِلُ كُلُّ اُنْثٰى} her dişi neyi hâmil olur ❁ gerek insandan gerek hayvandan ve hatta nebattan herhangi bir dişinin hamli nedendir? Hangi tohumdan? Helâlden midir, haramdan mıdır? ilh... Sonra nedir? Erkek midir dişi midir? Ne olacaktır? Yaşayacak mı yaşamayacak mı? Sa‘îd mi şakī mi? Mü'min mi kâfir mi {وَمَا تَغيضُ الْاَرْحَامُ وَمَا تَزْدَادُ} ve rahimler neler eksiltir, neler artırır? ❁ Aldığı alûkta ne tahlil yapar? Ne maddeler tarh eder, neler[2] ilâve eyler, kendisinde gizliden sarf ettiği ne, büyüttüğü nelerdir? Hamlinde neyi sakatlar neyi tamamlar. Sâniyen müddet itibariyle: Vakti er mi geç mi oluyor? Veledin hilkati belirmeden mi, belirdikten sonra mı? Hamlin ekall-i müddetinde mi, ekser-i müddetinde mi veya ikisi arasında mı doğurur? Sâlisen aded itibariyle bir mi, iki veya daha ziyade mi olur?

Allah hep bunları, bu bilinmez zannedilen sırları bilir, binâen‘aleyh tevellüdâtta mu‘tâddan nâkıs veya zâid olarak vâki‘ olan[3] şeyler bile kör körüne vâki‘ oluvermiş birtakım galetât değil, âlem-i sırda Allah teâlâ'nın ilmi tahtında cereyan eden şeylerdir. Bunlar tabiat davası aleyhine irade

1 "Bununla beraber Allah insanları kesbleriyle hemen muâhaze ediverecek olsa yeryüzünde bir deprenen bırakmazdı..."
2 B -"neler".
3 B -"olan".

delîli olduğu gibi, aynı zamanda ilme de müsteniddir. Bir ilm-i hayat[1] vardır ki onu bilen ve halka kudreti olan böyle dilediğini yapabilir. Bir rahimin döktüğü dem, yetiştirdiği yumurta, aldığı telkih, [2963] beslediği evlad, nâkıs veya zâid hâiz olduğu bütün menâfi‘ ve hâvass-ı hayâtiye hepsi bir ilim ile ve hesab iledir. {وَ} Hem sade bunlar değil {كُلُّ شَىْءٍ} her şey {عِنْدَهُ} Allah'ın indinde {بِمِقْدَارٍ} bir mikdar iledir. ❁ Evvel ve âhirinden bir had ile mahdud ve mukadderdir, nefsinde ölçülmüş biçilmiştir. Her şeyin merâtib-i tekvinde tecavüz edemeyeceği muayyen bir haddi, bir vakti bir hâl-i mahsûsu vardır ve bütün silsile-i esbâb Allah'a dayanır ve Allah'ın ilmiyle muhât olmayan hiçbir şey yoktur. Her şeyin nefsü'l-emirde herhangi bir mertebe-i vücudda tahakkuku veya ona isti‘dâdı Allah teâlâ'ya nisbetle bir ilm-i huzûrîdir. {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} O, gayba ve şehadete de âlim ❁ Allah, hislerden gāib olanı da bilir, hâzır olanı da. Veyahut ma‘dûmu da mevcûdu da bilir. Binâen‘aleyh âyet isteyenlerin hidâyet için mi, inad için mi ne gibi bir maksadla istediklerini de bilir. {الْكَبِيرُ} Kebîr ❁ yani her şey kendisinin dûnunda olan ve hiçbir vechile kābil-i ihâta olmayan yegâne büyük ve {الْمُتَعَالِ} Müte‘âlî'dir. ❁ Yani kudretiyle her şeyden üstün, mikdar ve tenâhî vesâire gibi evsâf-ı mahlûkāttan münezzeh ve âlî, yegâne yüksektir. Onun için hidâyet O'na aittir. Ve O'nun ilm ü kudretinden hâriç kalacak ve huzûr u likāsına çıkmayacak hiçbir şey yoktur. Onca {سَوَٓاءٌ} müsâvîdir {مِنْكُمْ مَنْ اَسَرَّ الْقَوْلَ} içinizden sözünü gizleyen ❁ küfrü gönlünde söyleyen {وَمَنْ جَهَرَ بِهٖ} ile açıklayan ❁ başkasına söyleyen {وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِالَّيْلِ} ve geceleyin saklanan {وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ} ve gündüzün meydanda gezen ❁ Yani hepsini [2965] ale's-seviye işitir ve görür. {لَهُ} Her biri için {مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٖ} önünden ve arkasından birtakım mu‘akkibler: tâkip edici kuvvetler vardır ki {يَحْفَظُونَهُ} onu hıfz ederler ❁ her birinin sözünü ve fiilini zabt eder veya o kimseyi mütevâliyen hıfz ederler. {مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ} Ki Allah'ın emrindendirler ❁ yani bu tâkip kuvvetleri قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّٖى [el-İsrâ 17/85][2] müeddâsınca Allah'ın emrinden ibaret birtakım ervâh

---

1 B +"da".
2 "…De ki: Rûh Rabbimin emrindendir…"

veya melâikedirler. Binâen‘aleyh her birinizin bütün akvâl ve harekâtı Allah teâlâ’nın murakabe ve muhafazası tahtındadır. Ve bu ta‘kīb ü muhafaza tahtındadır ki devâm-ı hâl ve cereyân-ı ahvâl mümkin olur. O hâlde hepsi mahfuz olan ve hepsi tâkip olunmakta bulunan gizli veya açık akvâl veya ef‘âliniz cezâsız kalır mı? {اِنَّ اللّٰهَ} Muhakkak ki Allah {لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ} herhangi bir kavimdeki hâli tağyir etmez ❁ bahşettiği nimet ve ikbâli veya iyi kötü herhangi bir hâli değiştirmez {حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ} ta onlar nefislerindekini tağyir edinceye kadar. ❁ Yani bir müddet için iradelerinde serbesttirler ve mes’ûliyetleri iradeleriyle mütenâsibdir. Şimdiye kadar böyle olmuştur. İstikbalde de böyle olacaktır. (*Sûre-i Enfâl’de* ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ لَمْ يَكُ مُغَيِّراً نِعْمَةً اَنْعَمَهَا عَلٰى قَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ *âyetine bak [8/53].*) {وَاِذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِقَوْمٍ سُٓوءاً} Ma‘amâfîh Allah bir kavme bir fenalık murad ettiği vakit de {فَلَا مَرَدَّ لَهُ} artık onun reddine çare yoktur. ❁ İsteseler de istemeseler de o Allah’ın murad ettiği vechile muvakkatse muvakkaten, müebbedse müebbeden vâki‘ olur. {وَمَا لَهُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَالٍ} Ve onların Allah’tan başka bir tek vâlîleri[1] yoktur ❁ ki reddine çare bulsun.

هُوَ الَّذٖى يُرٖيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفاً وَطَمَعاً وَيُنْشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَۚ ﴿١٢﴾ وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهٖ وَالْمَلٰٓئِكَةُ مِنْ خٖيفَتِهٖۚ وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ فَيُصٖيبُ بِهَا مَنْ يَشَٓاءُ وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِى اللّٰهِۚ وَهُوَ شَدٖيدُ الْمِحَالِۜ ﴿١٣﴾ لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّۜ وَالَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ لَا يَسْتَجٖيبُونَ لَهُمْ بِشَيْءٍ اِلَّا كَبَاسِطِ كَفَّيْهِ اِلَى الْمَٓاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ وَمَا هُوَ بِبَالِغِهٖۜ وَمَا دُعَٓاءُ الْكَافِرٖينَ اِلَّا فٖى ضَلَالٍ ﴿١٤﴾ وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعاً وَكَرْهاً وَظِلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَالْاٰصَالِ ﴿١٥﴾

[2965] **Meâl-i Şerîfi**

O O’dur ki size korku ve ümid içinde şimşek gösterir ve O ağırlıklı bulutları inşâ eder (12). Ra‘d hamd ile tesbih eyler, melekler de korkusundan. Ve sâ‘ikalar gönderir de onunla dilediğini çarpar, onlarsa Allah hakkında mücadele ediyorlardır, hâlbuki O’nun muhavvilesi çok şid-

1 B: “velîleri”.

detlidir (13). Hak dua ancak O'nadır, O'ndan başka yalvarıp durdukları ise onlara hiçbir şeyle icâbet etmezler. Onlar ancak ağzına gelsin diye suya doğru iki avucunu açana benzer ki, o ona gelmez, kâfirlerin duası hep bir dalâl içindedir (14). Hâlbuki göklerde ve yerde [2966] kim varsa ister istemez Allah'a secde eder, kendileri de gölgeleri de sabah akşam (15).

{هُوَ الَّذٖى} O -Allah- O'dur ki {يُرٖيكُمُ الْبَرْقَ} size şimşek gösterir {خَوْفًا وَطَمَعًا} korku ve tama' için ❁ şimşeği çaktırır, size gösterir ve siz insanlar onu görünce hem korkar hem tama' edersiniz. Hem çarpmasından korkarsınız, hem de zulmetleri yaran yaldırayışından neş'elenir, rahmet ümidini besler, rızıklarınızda feyz ü bereket gözetirsiniz. Ki Kur'an ve bâhusus bu sûre de böyledir. {وَيُنْشِئُ السَّحَابَ الثِّقَالَ} Ve ağır sehâblar inşa eder ❁ yani hafif hafif buhar eczâsından cevv-i havaya uzanıp çekilmiş ve yağmurla dolu ağır ağır bulutlar inşâ eder. Ki istikbâlin feyz-i iman ile memlû' mü'min cemaatlerini de böyle inşâ edecektir. {وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهٖ} Ve ra'd ona hamd ile tesbih eder. ❁ (*Ra'd ü berkin târifi hakkında Sûre-i Bakara'ya bak*). O berk ile beraber olan ve müte'âkiben işitilen o ra'd, o yürekleri yerinden oynatacak gibi tepede patlayıp yerleri, gökleri sarsarcasına âfâka yayılan o çatlayış ve gürleyiş, Allah teâlâ'nın ya ni'met ü rahmetiyle azamet-i kibriyâsını ilan ederek O'nun şân-ı ulûhiyetini tesbih ve tenzih eden bir sestir ki سُبْحَانَ اللهِ وَالْحَمْدُ لِلهِ وَلَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَاللهُ أَكْبَرُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ mazmûnunu bütün âleme haykırır veya işitenlere bu mânayı telkin eder.[1]

{وَالْمَلٰٓئِكَةُ مِنْ خٖيفَتِهٖ} Melâike de heybetinden ❁ yani Allah'tan korktuklarından öyle tesbih ederler. Onun için ra'dın mütevâlî bir velvele-i in'ikâsı [2967] duyulur. {وَيُرْسِلُ الصَّوَاعِقَ} ve Allah sâ'ikalar gönderir de {فَيُصٖيبُ بِهَا مَنْ يَشَٓاءُ} her kimi dilerse onlarla musâb eder ❁

1 Aleyhissalâtü vesselâm'dan menkuldür ki, gök gürlediği zaman سُبْحَانَ مَنْ يُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ diye tesbih ederdi ve şiddetlendiği zaman da şöyle dua ederdi: اَللّٰهُمَّ لَا تَقْتُلْنَا بِغَضَبِكَ وَلَا تُهْلِكْنَا بِعَذَابِكَ وَعَافِنَا قَبْلَ ذٰلِكَ "Yâ Allah, bizi gazabınla öldürme ve azâbınla helâk etme de ondan evvel bize âfiyet ve muâfiyet ver." [Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 388-389] [Müellifin notu]

vurur, yakar {وَهُمْ يُجَادِلُونَ فِى اللّٰهِ} böyle iken onlar -o kâfirler hadlerini bilmezler de- Allah’ta mücadele ederler {وَهُوَ شَدِيدُ الْمِحَالِ} hâlbuki O’nun havl ü kuvveti veya mukabil hîlesi pek şiddetlidir.

Burada Erbed b. Rebîa ile Âmir b. Tufeyl vak‘asına işaret olunduğu naklediliyor, şöyle ki: Meşhur şâir Lebîd b. Rebîa’nın biraderi Erbed[1] b. Rebîa ile Âmir b. Tufeyl ikisi bir Resûlullah’a gāile çıkarmak için gelmişler, mescide girmişlerdi. Aleyhissalâtü vesselâm da ashâbından birkaç kişi ile oturuyorlardı. Âmir çok yakışıklı idi, cemâli ashâbın nazar-ı dikkatini celbetti, ona bakışıyorlardı. Âmir arkadaşı Erbed’e evvelce şöyle tenbih etmiş: “Beni Muhammed ile konuşuyor gördüğün zaman yavaşça arkasına dolaş ve onu kılıçla vur” demişti. Aleyhissalâtü vesselâm Âmir ile konuşmaya başlamış, Erbed de arkasına dolaşmıştı. Kılıcını bir karış kadar çekmiş, fakat Allah teâlâ müsaade etmediğinden sıyıramamıştı, Âmir “haydisene” gibi gözüyle, kaşıyla îmâ etmeye başladı, Aleyhissalâtü vesselâm da hâli gördü اَللّٰهُمَّ اَكْفِنِيهِمَا بِمَا شِئْتَ diye dua etti, defoldular gittiler. Allah teâlâ Erbed’e açık bir yaz günü bir yıldırım indirdi yaktı, Âmir de kaçarak gitti, Beni Selûl’den bir kadının evine indi, sabah olunca silâhını aldı, rengi bozulmuş atına bindi, sahrada sürüyor ve “çık karşıma ey melekü’l-mevt” diyor, şiir söylüyordu ve “kasem olsun ki şu sahrada Muhammed ve sâhibi, yani melekü’l-mevt karşıma çıksa ikisini de mızrağımla deler geçerim” diyordu. Derken Allah teâlâ bir melek [2968] gönderdi, onu bir kanadıyla çarptı, yere yuvarladı, o vakit dizinde büyük bir gudde, hıyarcık çıkmıştı, yani vebâya tutulmuştu. Bunun üzerine kadının evine avdet etti, “deve guddesi gibi gudde ve Selûliyyenin evinde ölüm!” diyordu. Sonra yine atını istedi bindi ve sürdü ve sırtında öldü.[2]

---

1 B: “Erdeb”.

2 Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân,* XV, 241-243; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli’l-Kur’ân,* s. 278-279:
عن ابن عباس قال أقبل عامر بن الطفيل وأربد بن ربيعة وهما عامريان يريدان رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو في المسجد جالس في نفر من أصحابه، فدخلا المسجد فاستشرف الناس لجمال عامر، وكان أعورَ، وكان من أجمل الناس، فقال رجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا رسول الله، هذا

{لَهُ دَعْوَةُ الْحَقِّ} Hak daveti ancak O'nundur. ❁ Bunda birkaç mâna vardır ki hepsi de sahihtir:

1. Hakka davet, insanları hak mâbuda, hak dine davet ancak O'na olan davettir. Allah'tan başkası nâmına yapılan davetler, propagandalar hep bâtıldır.

2. Hakka davet, yani hak dua, hak yalvarış veya hak dua, yani yerine masruf olan ve icâbet görecek olan dua, ancak Allah'a olan dua ve ibadettir.

3. Hak matlûba davet, evvelen ve bizzat hakkı gösterip hidâyet edecek olan O'dur. (قُلِ اللّٰهُ يَهْدٖى لِلْحَقِّ *[Yûnus 10/35] bak*.) Allah'ın beyan ve irşâdına istinad etmeksizin hakka davet olunamaz.

{وَالَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ[1]} Ve onların, o kâfirlerin Allah'tan başka davet ettikleri veya dua edip durdukları ❁ yani namlarına propaganda yaptıkları, hâcet diledikleri mâbudlar, imdâda çağırdıkları, yalvardıkları kimseler {لَا يَسْتَجٖيبُونَ لَهُمْ بِشَیْءٍ} onlara hiçbir şeyle icâbet edemezler ❁ hiçbir dileklerini kendiliklerinden yerine getiremezler {اِلَّا كَبَاسِطِ كَفَّيْهِ اِلَى الْمَٓاءِ لِيَبْلُغَ فَاهُ} ancak ağzına erişsin diye suya doğru iki avucunu açan susuz gibi ❁ boşuna avuç açmış olurlar. Ki uzaktan avuç açmakla su gelip de ağzına girmez. Bunun gibi {وَمَا دُعَٓاءُ الْكَافِرٖينَ اِلَّا فٖى ضَلَالٍ} kâfirlerin duası da sırf dalâldedir. Ale'l-umûm [2969] câmidât[2] gibi putların da

---

عامر بن الطفيل قد أقبل نحوك. فقال: «دعه فإن يُرِد الله به خيرًا يهده». فأقبل حتى قام عليه، فقال: يا محمد، مالي إن أسلمت؟ قال: «لك ما للمسلمين وعليك ما على المسلمين». قال: تجعل لي الأمر بعدك؟ قال: «ليس ذلك إليّ، إنما ذلك إلى الله تعالى يجعله حيث يشاء». قال: فتجعلني على الوبر وأنت على المدر؟ قال: «لا». قال: فماذا تجعل لي؟ قال: «أجعل لك أعنة الخيل تغزو عليها». قال: أوليس ذلك إليّ اليوم؟ قم معي أكلمك. فقام معه رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكان أوصى إلى أربد بن ربيعة: إذا رأيتني أكلمه فدُرْ مِنْ خلفه فاضربه بالسيف. فجعل يخاصم رسول الله صلى الله عليه وسلم ويراجعه، فدار أربد من خلف رسول الله صلى الله عليه وسلم ليضربه بالسيف، فاخترط من سيفه شبرًا، ثم حبسه الله تعالى عنه فلم يقدر على سَلِّه، وجعل عامر يومئ إليه، فالتفت رسول الله صلى الله عليه وسلم فرأى أربدًا وما يصنع بسيفه، فقال: «اللهم أكفنيهما بما شئت» فأرسل الله تعالى على أربد صاعقة في يوم صاح صائف فأحرقته، وولي عامر هاربًا وقال: يا محمد، دعوت ربك فقتل أربد، والله لأملأنّها عليك خيلًا جردًا، وفتيانًا مردًا! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «يمنعك الله ذلك، وأبناء قيلة» يعني: الأوس والخزرج، فنزل عامر بيت امرأة سلولية، وأنشأ يقول... يقول: واللات والعزى لئن أصحر إليّ محمد وصاحبه يعني: مَلَك الموت، لأنفذّنهما برمحي! فلما رأى الله تعالى ذلك أرسل مَلَكًا فلطمه بجناحيه فأزراه التراب، وخرجت على ركبته غدةٌ في الوقت عظيمةٌ فعاد إلى بيت السّلُوليّة وهو يقول: غُدةٌ كغدة البعير وموت في بيت السلولية! ثم دعا بفرسه فركبه، ثم أجراه حتى مات على ظهره، فأجاب الله تعالى دعاء رسول الله صلى الله عليه وسلم وقتل عامر بالطعن وأربد بالصاعقة.

1 M ve B: "دون الله".
2 B: "cemâdât".

hiçbir duaya cevap veremiyecekleri âşikârdır. Fakat âyette وَالَّذٖينَ mevsûlü zevi'l-ukūlde zâhir olduğu cihetle bunu yalnız asnâm ile tevil etmek hilâf-ı zâhirdir. Binâen'aleyh burada yalnız şuursuz putlar değil, Allah'ın mâdûnunda mâbud ittihaz edilen, yalvarılan zevi'l-ukūlün de putlar gibi hiçbir duaya icâbet edemeyecekleri mevzû'-i bahis demektir. Gizli olan dua ve münâcatta bu da âşikâr ise de açıktan olan dua ve feryadlar hakkında لَا يَسْتَجٖيبُونَ لَهُمْ بِشَیْءٍ buyurulması zâhiren garib görünür. Çünkü insanların dahi alenî[1] istimdadları duyduğu ve kısmen olsun icâbet de edebildiği dermeyan olunur. Şu hâlde dua, kalbî ve hafî olana tahsis edilecek olursa öyle bir itiraza mahal kalmayacak ise de bu tahsis veya takyîde başkaca bir karîne olmadığı gibi, âyetin tevhîde müte'allik olan siyâk u mezâkı da buna muhaliftir. Ve doğrusu burada pek büyük ve gayet derin bir hakikat beyan olunmuştur. Ve hakikatte Allah'tan kat'-ı nazarla hiç kimsenin duaya icâbet etmesine imkân olmadığı anlatılmıştır ki bunu burada biraz îzah etmek iktizâ eder:

Mâlum ki yekdiğerinden mütemayiz olan a'yân-ı eşyâdan her ferdi diğerinden tamamen ayrıdır. Ayrı olduğu içindir ki her biri ayrı bir şeydir. Şu taş başka bu taş başka, Zeyd başka Amr başkadır. Ve hiçbirinin nefsi diğerinde hâzır[2] değildir. Onun için biz bunları birbirinden seçer, ayrı ayrı tanırız, yekdiğerine karıştırmayız ve yekdiğerimizin nefsâniyetine mâlik de olmayız, tedâhül etmeyiz. Birbirinden bizzat ayrı ve her biri diğer bir ayn olan mütemâyiz şeylerin yekdiğerine velev bir vechile olsun kendiliklerinden irtibat ve ittisâlini farzetmek ise tenakuzdur. Bunun içindir ki iki cevherin birinden diğerine eser geçebilecek, tebliğ ve tebellüğ vâki' olabilecek surette münasebetleri, "communications[3] des substances"[4] meselesi feylesofları hayrette bırakan en mu'dil mes'ele-i felsefiye [2970] olmuştur. Bir madde kendinden ayrı olan diğer bir maddeye nasıl icrâ-yı tesir edebiliyor? Rûh cisme, cisim rûha nasıl

1 B: "alenen".
2 B: "zâhir".
3 M: "Cominications".
4 Leibniz'in bu mesele hakkında *Système nouveau de la nature et de la communication des substances* (1695) isimli bir eseri vardır.

eserini geçirebiliyor? Bu öyle bir vâkı'adır ki ancak tevhîde iltica ile hallolunabilir. Eğer âlemde eşyâ-yı mütemâyizenin hepsinin üzerinde hâkim olan Vâhid-i A'lâ'dan, o Kebîr-i Müte'âl'den kat'-ı nazar edilecek olursa bütün âlem ikisi bir yere gelmek ihtimâli olmayan darmadağınık, ayrı ayrı şeylerden ibaret kalır ve beyinlerinde yekdiğerine te'âtî edecek hiçbir münasebet bulunmaz. Şimşekler çakmaz, bulutlar inşâ edilmez, yağmurlar yağmaz, yıldırımlar düşmezdi; Zeyd'in feryâdı Amr'ın kulağına varmak, vicdânına nüfuz etmek şöyle dursun sesi bile çıkmaz, hatta kendisi vücûda gelmezdi. Bunlar olabiliyorsa hiç şüphe yok ki hep Rabbü'l-âlemîn'in emr ü tedbîriyle oluyor. Onun için duanın hakkı da ancak O'nundur. Şimdi herhangi bir ihtiyâcı için dua ve istimdad edecek olan şahıs Allah'tan başka her neye ve her kime müracaat etse kendisinden ayrı ve uzaktır. Kendindeki bir hissi, bir şeyi diğerine nakletmesine imkân yoktur. Susuz bir kimse uzaktan suya el açmakla susuzluğunu suya doyuramayacağı ve suyun kendi kendine gelip ağzına giremeyeceği gibi, bir insanın karşısında bütün mahlûkât da böyledir. Allah teâlâ'nın izn ü müsaadesi olmayınca insan hava içinde nefes bile alamaz. Nitekim ecel gelip emr-i Rab olan rûh kabz olunduğu zaman, dünyanın tabibleri toplansa ölüye bir nefes veremezler. Bir insanın feryâd ü ilticâsını diğer insanların veya melâikenin işitebilmesi sem' ü ibsâra mâlik olan Allah teâlâ'nın emr ü müsaadesi sayesinde olduğu gibi, mümkin olan icâbet ve i'ânede bulunabilmeleri de öyledir. Yoksa Allah müsaade etmeyince duyan kulaklar duymaz, isteyen gönüller istemez oluverir. İşte Allah'ın mâdûnundakiler nefislerinde birbirlerinden uzak oldukları, evvelen ve bizzat bir şeyi halk etmekten de âciz bulundukları için kendiliklerinden bir muhtâcın duasına hiçbir [2971] şeyle icâbet edemezler. Fakat Âlimü'l-gaybi ve'ş-şehâde, el-Kebirü'l-Müte'âl olan Allah teâlâ, herkese kendinden bile karîbdir (*Sûre-i Bakara'da* اِنّ۪ي قَر۪يبٌۜ اُج۪يبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ *[2/186] bak*). En gizli duaları bile işitir, icâbet eder, vereceği mevcud değilse yaratır, hâlıktır. Birbirinden ayrı olan şeyleri kudretiyle, melekûtuyla yekdiğerine ulaştırır. Dilerse insanı suyun

yanına götürür, dilerse suyu onun ağzına getirir. Bütün eşyâ beynindeki irtibat ve münasebet hep O'nun halk u emriyledir. Nitekim bu mâna şöyle tavzih ve tafsil olunuyor:

{وَلِلّٰهِ} Hâl bu ise munhasıran Allah'adır ki {يَسْجُدُ} secde eder ❁ boyun eğer, inkıyad eyler {مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ} bütün göklerdeki kimseler ❁ yani melâike veya yukarı makamlarda bulunan ukūl u ervâh ve kuvâ-yı[1] âliye {وَالْاَرْضِ[2]} ve yerdeki kimseler ❁ yani umûmiyetle ins ü cin, sekaleyn, veya aşağıda bulunan nüfûs-ı sâfile {طَوْعًا وَكَرْهًا} gerek tav'an ve gerek kerhen ❁ ister istemez {وَظِلَالُهُمْ بِالْغُدُوِّ وَالْاٰصَالِ} ve bunların sabah akşam gölgeleri ❁ yani sade kendileri değil, gölgesi bulunanların gölgeleri de tav'an değilse kerhen ve bi'l-mecbûriye Allah'a secde ederler. Gölgelerin bile yerlere kapanışı sâhiplerinin değil, Allah'ın emrine inkıyaddır. Burada ukūl ü ervâh mukabilinde ebdân ü ecsâmın birer gölge mesâbesinde olduğuna da işaret vardır denebilir. Zira ervâh nûrânî, ecsâm zulmânîdir.

قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ قُلِ اللّٰهُۜ قُلْ اَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِه۪ٓ اَوْلِيَٓاءَ لَا يَمْلِكُونَ لِاَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّاۜ قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَص۪يرُۙ اَمْ هَلْ تَسْتَوِى الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُۚ اَمْ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ خَلَقُوا كَخَلْقِه۪ فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْۜ قُلِ اللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَیْءٍ وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ﴿١٦﴾ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَسَالَتْ اَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًاۜ وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِى النَّارِ ابْتِغَٓاءَ حِلْيَةٍ اَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُۜ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَۜ فَاَمَّا الزَّبَدُ فَيَذْهَبُ جُفَٓاءًۚ وَاَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ فَيَمْكُثُ فِى الْاَرْضِۜ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَۜ ﴿١٧﴾ لِلَّذ۪ينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمُ الْحُسْنٰىۜ وَالَّذ۪ينَ لَمْ يَسْتَج۪يبُوا لَهُ لَوْ اَنَّ لَهُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَم۪يعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِه۪ۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ سُٓوءُ الْحِسَابِۙ وَمَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٨﴾

1 B -"ve kuvâ-yı".
2 M ve B: "ومن في الأرض".

[2972] **Meâl-i Şerîfi**

“Göklerin ve yerin Rabbi kim?” de, “Allah” de; “daha” de, “ondan başka kendi kendilerine ne bir menfaate, ne bir mazarrata mâlik olmayan birtakım velîler mi tutuyorsunuz? Hiç” de, “kör ile gören bir olur mu? Yahut zulumât ile nûr bir [2973] olur mu? Yoksa Allah'a O'nun halkı gibi mahlûkāt yaratan şerîkler buldular da, halk kendilerine müteşabih mi oldu? Allah” de, “her şeyin hâlıkı ve O öyle Vâhid, öyle Kahhâr” (16). Yukarıdan bir su indirdi de vâdiler kendi mikdarınca sel oldu, sel de yüze çıkan bir köpük yüklendi, bir ziynet veya bir metâʿ yapmak için ateşte üzerini körükledikleri madenlerden de onun gibi bir köpük vardır. İşte Allah, hak ile bâtılı böyle çarpıştırır, amma köpük atılır gider, nâsa menfaati olan ise Arz'da kalır. İşte Allah, emsâli böyle darb eder (17). Rablerinin emrine icâbet edenlere daha güzeli var, O'na icâbet etmeyenler ise Arz'da bulunanın cemîʿsi bir misli de beraber kendilerinin olsa, hepsini fidye-i necât olarak verirlerdi. İşte onlar, hesâbın kötüsü onlar içindir, me'vâları da cehennemdir, ve o ne fena yataktır (18).

{قُلْ} Yâ Muhammed, de ki: {مَنْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} “Semâvât ve Arz'ın Rabbi kim?” Bunu sor ve onların cevâbını beklemeyerek {قُلِ اللّٰهُ} “Allah” de {قُلْ اَفَاتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِهٖٓ اَوْلِيَٓاءَ} “o hâlde” de, “siz O'nun mâdûnundan birtakım velîler mi ittihaz ettiniz?” ❁ Sizin ümid umduğunuz, işinizi görür sanıp himayelerine sığındığnız o velîler, o putlar öyle âcizlerdir ki {لَا يَمْلِكُونَ لِاَنْفُسِهِمْ نَفْعًا وَلَا ضَرًّا} kendi kendilerine ne bir menfaate ne de bir mazarrata mâlik değildirler. ❁ Kendi başlarına size şöyle dursun kendilerine bile ne bir menfaat halk edebilirler, ne de bir zararı defʿ edebilirler. Meğer ki Allah, ikdar etmiş olsun. Cemâdât makūlesi putlar kendi kendilerine fiʿl ü te'sirden nasıl âciz ise, Allah'a karşı bütün mâsivâ da böyledir. {قُلْ هَلْ يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ} “Hiç” de, “kör görenle müsâvî olur mu?” ❁ İbadetin hakkını ve müstahikkını bilmeyen câhil, [2974] müşrik, kalb gözü görmez bir aʿmâ, onu bilen muvahhid de hakkı gören bir basîrdir. Yahut aʿmâ ğāfil mâbud, basîr de her şeye âlim olan maʿbûd-ı hakka işarettir. Yani âyât-ı kudreti bu kadar zâhir olan Allah'a

karşı nedir bu körlük? {اَمْ هَلْ تَسْتَوِى الظُّلُمَاتُ وَالنُّورُ} Veya zulmetler, nûr ile müsâvî olur mu? ❁ Küfür ve şirk kat kat zulmetlerdir; delîli yok, önü sonu karanlık katmerli cehalettir. Ma'rifetullah: îmân-ı tevhid ise bir nûrdur. Önü sonu vâzıh, delâili her tarafta parlaktır. Aklı olan nasıl olur da nûr-ı tevhîdi bırakıp da şirke sapar? Bu ne körlük, ne budalalıktır?[1] O müşrikler {اَمْ جَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ} yoksa Allah'a şöyle şerîkler mi yaptılar ki bunlar {خَلَقُوا كَخَلْقِه۪} O'nun halkı gibi -semâvât ve Arz'ı ve bütün bunlardaki mahlûkâtı yaratışı gibi- mahluklar[2] halk ettiler de {فَتَشَابَهَ الْخَلْقُ عَلَيْهِمْ} halk onlara teşabüh mü etti? ❁ Allah'ın yarattığıyla onlarınki fark olunamayacak derecede birbirine benzedi de şüphede mi kaldılar? Böyle bir ihtimâle imkân var mı ki hatalarının sebebi budur denilsin. Sen onlara {قُلِ} de ki {اللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ شَیْءٍ} Allah, her şeyin hâlıkıdır. ❁ "Şey" denebilir ne var hepsini yaratan O'dur. Hatta وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ [es-Sâffât 37/96][3] mantûkunca sizin yaptığınız şeylerin de hâlıkı O'dur. {وَهُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ} Ve O, O Vâhid, O Kahhâr'dır. ❁ Ulûhiyette şerîk ü nazîri olmayan ve bütün mâsivâyı taht-ı hükmünde makhur edip hepsinin mukadderâtını[4] yed-i kudretinde tutan bir rabdir. {اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} Semâdan bir su indirdi {فَسَالَتْ اَوْدِيَةٌ بِقَدَرِهَا} de vâdiler mikdarlarınca sel oldu ❁ boş maddeler feyz-i hayat ile aktı [2975] {فَاحْتَمَلَ السَّيْلُ زَبَدًا رَابِيًا} sel de yüze gelen bir kef (köpük) yüklendi {وَمِمَّا يُوقِدُونَ عَلَيْهِ فِى النَّارِ ابْتِغَٓاءَ حِلْيَةٍ اَوْ مَتَاعٍ زَبَدٌ مِثْلُهُ[5]} bir ziynet veya bir metâ' yapmak maksadıyla ateşte üzerine ocak yaktıkları şeylerden de onun gibi bir kef olur. ❁ Yani Allah teâlâ, sudan başka Arz'a altın, gümüş, bakır, kalay vesâire gibi birtakım madenler de indirmiştir. İnsanlar bunları huliyyât veya kullanacak âlât[6] ve edevât gibi emti'adan bir metâ' yapmak maksadıyla eritmek ve tasfiye etmek için üzerlerine ocaklar yakarlar, ve onlar da Allah teâlâ'nın her birine tahsis ettiği şerâit ve derece-i harârette erir, su gibi mâyi'

1 B: "bedbahtlıktır?".
2 B: "mahlûkāt".
3 "Hâlbuki sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı."
4 B -"taht-ı hükmünde makhur edip hepsinin mukadderâtını".
5 M ve B -"زَبَدٌ مِثْلُهُ".
6 B: "âlet".

hâline gelirler. Sel suyunda olduğu gibi bunlardan da bir kef hâsıl olur. Binâen'aleyh birbirine benzer iki kef bulunur ki evvelkinde hiç insan sun'u bulunmadığı hâlde ikincisinde insanların sa'y u kasdı da bulunur. {كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْحَقَّ وَالْبَاطِلَ} Allah, hak ile bâtıla böyle mesel darb eder ❁ böyle temsil ve tasvir yapar. {فَاَمَّا الزَّبَدُ} İmdi -yani her iki meseldeki- o köpük {فَيَذْهَبُ جُفَٓاءً} atılır gider ❁ Ki bâtıl böyledir. Hak cereyan ve galeyan ederken her ne kadar bazen yüze çıkarsa da nihâyet köpük ve kef gibi atılır söner gider. {وَاَمَّا مَا يَنْفَعُ النَّاسَ} Amma insanlara nâfi' olan {فَيَمْكُثُ فِى الْاَرْضِ} yerde meks eder kalır ❁ su kısmen göllerde, havuzlarda kalır, kısmen yerin damarlarına nüfuz eder; kuyular, pınarlar, ırmaklar olur. Süzülmüş madenler huliyyât veya emti'a yapılır. Elden ele dolaşır, bir müddet insanlar onlardan intifâ' ederler ki hak da böyledir. Semâdan inen ve medâr-ı hayat olan hâlis su Kur'ân'ın, vahy-i Hakk'ın temsîlidir. Ki bunda kesb-i beşerin hiç dahli yoktur. Ocaklarda izâbe [2976] olunan me'âdin de beşerin kesb ü ictihâdı ile istinbat ve telif olunan hak ma'lûmâtın temsîlidir. Ve bunların ikisi de esas itibariyle dâd-ı Hak'tır. {كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ} Allah, böyle meseller darb eder. ❁ Ve böyle birçok hakikatleri tavzih eden güzel temsillerle de hakka davet eyler.

{لِلَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمُ} Rablerine icâbet edenler -hak[1] davet kendisine mahsus olan Allah teâlâ'nın davetini dinleyip kabul eden kullar- için {الْحُسْنٰى} en güzel gaye vardır. ❁ Ki o cennettir {وَالَّذِينَ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُ} ona icâbet etmeyenler: hak davetini dinlemeyenler ise {لَوْ اَنَّ لَهُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ} Arz'daki şeylerin hepsi, bir misli de beraber, kendilerinin olsa her hâlde onu feda edip kurtulmak isterlerdi. {اُولٰٓئِكَ لَهُمْ سُٓوءُ الْحِسَابِ} Bunlar yok mu? Hesâbın kötüsü bunlar içindir {وَمَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُ} ve varacakları yer cehennemdir {وَبِئْسَ الْمِهَادُ} ve o ne fena yataktır.

Gelelim hak davetinin ve ona icâbet etmeyenlerin ve hüsnâ ile sû'-i hesâbın tafsîl ü beyânına:

---

1 M: "hakkı".

اَفَمَنْ يَعْلَمُ اَنَّـمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ اَعْمٰىۜ اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُو۫لُوا الْاَلْبَابِۙ ﴿١٩﴾ اَلَّذٖينَ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمٖيثَاقَۙ ﴿٢٠﴾ وَالَّذٖينَ يَصِلُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُٓوءَ الْحِسَابِۜ ﴿٢١﴾ وَالَّذٖينَ صَبَرُوا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً وَيَدْرَؤُ۫نَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِۙ ﴿٢٢﴾

[2977] Meâl-i Şerîfi

Şimdi Rabbinden sana indirilenin hakikaten hak olduğunu bilir kimse a‘mâ olan gibi olur mu? Fakat onu ancak akıl ve vicdânı temiz olanlar idrak eder (19). Onlar ki Allah'ın ahdine vefâ ederler ve mîsâkı bozmazlar (20). Ve onlar ki Allah'ın riayet edilmesini emrettiği hukūka riayet ederler, Rablerine saygı besler ve hesâbın kötülüğünden korkarlar (21). Ve onlar ki Mevlâlarının rızâsına ermek için sabretmekte, namazı dürüst kılmakta, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli açık infak eylemektedirler. Ve seyyieyi hasene ile def‘ ederler, işte bunlar, dünya yurdunun ukbâsı onlara[1] (22).

{اَفَمَنْ يَعْلَمُ اَنَّـمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ} İmdi -yâ Muhammed- sana Rabbinden inzal olunanın hakikaten hak olduğunu bilen ❁ ve binâen‘aleyh bu suretle Rabbinin hak davetine icâbet eden kimse {كَمَنْ هُوَ اَعْمٰى} a‘mâ olan gibi olur mu? ❁ Yani o hakkı görmeyen, tanımayan köre benzer mi? Elbette benzemez {اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُو۫لُوا الْاَلْبَابِ} amma bunu ancak ulü'l-elbâb tezekkür eder. ❁ Yani beyni olanlar[2], temiz akıllılar idrak eder.

Bu âyetin Hazret-i Hamza ile Ebû Cehil veya Hazret-i Ömer ile Ebû Cehil veya Hazret-i Ammar b. Yasir ile Ebû Cehil hakkında olduğuna dair

1 B: "bunlara".
2 B: "beyânı onlar".

üç kavil [2978] menkuldür.[1] Ma'ahâzâ mefhûmunun âm olduğunda da[2] şüphe yoktur. Nitekim arkasından şu suretle tafsil ve ta'mîm olunuyor:

O ulü'l-elbâb kimlerdir, bilir misiniz? {اَلَّذٖينَ} Onlar ki ❁ ber vech-i âtî evsâf[3] ile muttasıf olurlar:

1. {يُوفُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ} Allah ahdini îfâ ederler. ❁ Sûre-i A'râf'da وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖٓي اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْۚ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰى [7/172] âyetinde beyan olunduğu vechile Allah teâlâ'nın rubûbiyetini itiraf etmek üzere nefislerinde fıtratlarıyla taahhüd ettikleri tevhid ahdini vefâ ederler {وَلَا يَنْقُضُونَ الْمٖيثَاقَ} ve o mîsâkı bozmazlar. ❁ Binâen'aleyh Allah'a karşı verdikleri hiçbir sözden caymaz; taahhüdlerini, yeminlerini bozmazlar.

2. {وَالَّذٖينَ يَصِلُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ} Ve Allah'ın vaslını emrettiği şeyleri vaslederler ❁ hukūka riayet ederler. Ki enbiyânın, verese-i enbiyâ olan ulemânın, erhâm u akribânın, komşunun ve bütün mü'minlerin ve hatta zimmeti bulunan ale'l-umûm insanların ve kedisine tavuğuna varıncaya kadar herhangi bir hakkı ta'alluk eden hayvânât ve belki nebâtât ve eşyânın hukūkuna riayet meseleleri hep burada dâhildir.

3. {وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ} Ve Rablerinden haşyet ederler ❁ Allah teâlâ'nın celâl ü gazabından sakınır, masiyetten çekinirler.

4. {وَيَخَافُونَ سُٓوءَ الْحِسَابِ} Ve kötü hesabdan korkarlar. ❁ Yani âhirete ve sonunda amellerinin hesâbını vereceklerine inanırlar da kötü hesabdan korkar ve ondan evvel kendi nefislerini murakabe ve muhasebe eder dururlar.

{وَالَّذٖينَ} Ve onlar ki:

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 378. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XII, 338; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* IV, 309:

قال ابن عباس: نزلت أفمن يعلم في حمزة وأبي جهل. وقيل: في عمر بن الخطاب وأبي جهل. وقيل: في عمار بن ياسر وأبي جهل.

2 B -"da".

3 M: "vasf".

[2979] 5. {صَبَرُوا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ} Rablerinin rızâ ve cemâline ermek için sabr etmekte ❁ yani ne halka karşı gösteriş ne de gönüllerinde ziynet ve iftihar hissi beslemeyerek mahza Allah rızâsı için zahmetlere katlanıp hak yolunda sabr u sebat etmekte,

6. {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ} Ve namazı ikāme eylemekte[1],

7. {وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِراًّ وَعَلَانِيَةً} Ve kendilerine nasib ettiğimiz rızıklardan gizli ve açık infak yapmaktadırlar.

8. {وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ} Ve kötülüğü iyilikle def' ederler. ❁ Zira "Hâmîm"lerde geleceği üzere وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا [eş-Şûrâ 42/40][2] ise de فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ فَاَجْرُهُ عَلَى اللهِ'dır [eş-Şûrâ 42/40][3]. Sûre-i Bakara'da geçtiği üzere فَمَنِ اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدٰى عَلَيْكُمْ [2/194] mûcebince mütecâvize mukabele bi'l-misl mutlak bir azimet değil ruhsattır. Ve kötülüğe kötülükle mukabele için değil, zulm ü tecavüz seyyiesini kat' veya tevkif için bir hasene mâhiyetinde olmak üzere meşrûdur. Çünkü وَلَوْلَا دَفْعُ اللهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفَسَدَتِ الْاَرْض'dır [2/251]. Yoksa[4] zarara zarar, şerre şer ile mukabele câiz değildir. لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ'dır[5]. Ehâdîs-i sahîhada vârid olduğu üzere "şerden hayır gelir mi Yâ Resulallah?" diye sual olunmuş, Aleyhissalâtü vesselâm da "hayır ancak hayırdan gelir, hayır ancak hayırdan gelir, hayır ancak hayırdan gelir" buyurmuştu.[6] Lisânımızda dahi şöyle bir darb-ı mesel vardır: "İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kemliğe iyilik er kişinin kârıdır." Demişlerdir ki burada ta'dâd olunan sekiz amel cennetin sekiz kapısına işarettir.

---

1 B: "etmekte".
2 "Kötülüğün cezâsı da misli kötülüktür…"
3 "…Fakat her kim affedip ıslah ederse onun da ecri Allah'a'dır…"
4 B: "Zira".
5 *Muvatta'*, Akdıye, 31.
6 Buhârî, Zekât, 46; Müslim, Zekât, 122:

حدثنا عطاء بن يسار: أنه سمع أبا سعيد الخدري رضي الله عنه يحدث: أن النبي صلى الله عليه وسلم جلس ذات يوم على المنبر، وجلسنا حوله، فقال: «إني مما أخاف عليكم من بعدي ما يفتح عليكم من زهرة الدنيا وزينتها». فقال رجل: يا رسول الله، أو يأتي الخير بالشر؟ فسكت النبي صلى الله عليه وسلم، فقيل له: ما شأنك، تكلم النبي صلى الله عليه وسلم ولا يكلمك؟ فرأينا أنه ينزل عليه، قال فمسح عنه الرحضاء، فقال: «أين السائل». وكأنه حمده فقال: «إنه لا يأتي الخير بالشر، وإن مما ينبت الربيع يقتل أو يلم، إلا آكلة الخضراء، أكلت حتى إذا امتدت خاصرتاها، استقبلت عين الشمس، فثلطت، وبالت، ورتعت، وإن هذا المال خضرة حلوة، فنعم صاحب المسلم ما أعطى منه المسكين واليتيم وابن السبيل –أو كما قال النبي صلى الله عليه وسلم– وإنه من يأخذه بغير حقه، كالذي يأكل ولا يشبع، ويكون شهيدا عليه يوم القيامة».

{أُولٰٓئِكَ} Bunlar -bu sekiz hasletle muttasıf olan ulü'l-elbâb- yok mu {لَهُمْ عُقْبَى الدَّارِ} bu dârın ukbâsı onlar içindir. ❁ Dâr-ı dünyanın âkıbeti, sonunda müntehî olacağı âhiret saadeti onlara mahsustur. [2980] Bu dârın ukbâsı nedir bilir misiniz?

جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا وَمَنْ صَلَحَ مِنْ اٰبَٓائِهِمْ وَاَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَدْخُلُونَ عَلَيْهِمْ مِنْ كُلِّ بَابٍۚ ﴿٢٣﴾ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِۜ ﴿٢٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Adn cennetleri: Onlara girecekler, atalarından ve zevcelerinden ve zürriyetlerinden sâlih olanlar da beraber. Öyle ki melekler her kapıdan üzerlerine girerek diyecekler: (23) "Selâm sizlere, sabrettiğiniz için, bakın ne güzel yurdun ukbâsı" (24).

Buna mukabil:

وَالَّذٖينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مٖيثَاقِهٖ وَيَقْطَعُونَ مَٓا اَمَرَ اللّٰهُ بِهٖٓ اَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِۙ اُولٰٓئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُٓوءُ الدَّارِ ﴿٢٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Amma Allah'ın ahdini mîsak ile tevsik ettikten sonra nakz edenler ve Allah'ın rabt edilmesini emrettiği râbıtaları koparanlar ve yeryüzünü fesâda verenler, işte bunlar, lânet onlara, ve yurdun kötüsü onlara (25).

[2981] {وَالَّذٖينَ يَنْقُضُونَ... إلخ} Mukātil'den menkul olduğuna göre bu ehl-i kitab hakkında nâzil olmuştur.[1]

اَللّٰهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُۜ وَفَرِحُوا بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۜ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا مَتَاعٌ ﴿٢٦﴾

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 376; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 383:

وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ يعني كفار أهل الكتاب.

Meâl-i Şerîfi

Allah dilediği kimseye rızkı genişletir, daraltır da, onlar ise dünyâ hayat ile ferahlanmaktalar. Hâlbuki dünyâ hayat âhiretin yanında bir yol azığından ibarettir (26).

{اَللّٰهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ} ❁ İbn Abbas'tan naklolunduğuna göre bu da Mekke müşrikleri dolayısıyla nâzil olmuştur.[1]

Bu kadar âyetlerle hakka davet karşısında hâlâ:

وَيَقُولُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّه۪ۜ قُلْ اِنَّ اللّٰهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَهْد۪ٓي اِلَيْهِ مَنْ اَنَابَۚ ﴿٢٧﴾ اَلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِۜ اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُۜ ﴿٢٨﴾ اَلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبٰى لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ ﴿٢٩﴾

[2982] Meâl-i Şerîfi

Yine o küfredenler diyorlar ki: "Ona Rabbinden bir âyet indirilseydi ya!.." De ki: "Hakikat, Allah dilediği kimseyi şaşırtıyor, kim de gönül verirse kendine hidâyet buyuruyor" (27). Onlar ki iman etmişlerdir ve kalbleri Allah'ın zikri ile yatışır, evet Allah'ın zikriyledir ki kalbler yatışır (28). Onlar ki iman etmişlerdir ve sâlih ameller işlemektedirler; ne hoş, tûbâ onların, istikbal güzelliği onların (29).

{وَيَقُولُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَةٌ مِنْ رَبِّه۪} Küfredenler, "ona Rabbinden bir âyet indirilse idi" deyip duruyorlar ❁ ulü'l-elbâbın tezekkür edeceği bunca âyâtı âyet, yani Allah tarafından risâlet-i Muhammediyenin sıdkına delâlet eden alâmet ve delil saymıyorlar da, kimsenin kabul etmemek ihtimâli kalmayacak surette cebrî ve hikmet-i ilâhiyeye muhalif bir âyet isteyip duruyorlar. Bunların bu sözlerinin burada bir daha tekrar buyurulması delâlet eder ki bu sûrenin başlıca esbâb-ı nüzûlünden birisi kâfirlerin bu suretle olan mu‘ânedeleridir. Bunlara cevâben:

---

1 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XII, 344; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 383:

وقوله تعالى: «وَفَرِحُوا بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا» قال ابن عباس والمفسرون: يريد مشركي مكة، فرحوا بما نالوا من الدنيا وأشروا وبطروا، فطغوا وكذبوا الرسول، ولم يشكروا ما بسط الله عليهم من الدنيا.

{قُلْ} De ki {اِنَّ اللّٰهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَٓاءُ} hakikaten Allah dilediğini şaşırtır, dalâlete düşürür ❁ onda hidâyet değil de[1] dalâlet halk eder. Yani ey kâfirler, sizin öyle demeniz dalâletten, şaşkınlıktan başka bir şey değildir. Sizi Allah şaşırmıştır[2]. O kimi dilerse böyle şaşırtır. Ma'amâfîh bunda sizin için bir mazeret de yoktur. Bu idlâlin sebebi sizin O'na inâbe etmemenizdir. {وَيَهْدٓى اِلَيْهِ مَنْ اَنَابَ} Hâlbuki O her inâbe edeni kendisine hidâyet eder.

"**İnâbe**" Hakk'a ikbâl ü teveccüh ve âyât-ı Hakk'ı teemmül ile tevbedir ki asıl hakīkati hayr nevbetine girmek demektir. Binâen'aleyh hidâyetin şartı nefsânî iradeden çıkıp Hak teâlâ'nın iradesine ikbal ve teveccühü ifade [2983] eden irâde-i cüz'iyedir. Yukarıdan beri bir kaç mahalde îzah olunduğu üzere her şahsın ömründe -yekdiğerine müsâvî olmasa bile az çok- bir müddet vardır ki o müddet zarfında hidâyeti ihtiyâra bir imkân bahşedilmiştir. Bu müddette hidâyet ve dalâlet ihtiyârîdir. Fakat o müddet içinde ihtiyârını hüsn-i[3] isti'mâl ile Hakk'a inâbe etmeyenler için dalâlet, cebrî bir tabiat olur ki ondan sonra arzu da etse muvaffak olamaz. Ve işte idlâl meşiyyet-i ilâhiyenin ta'alluku mümkin olan vaktinde inâbe etmemeleriyle alâkadar olduğuna tenbih için de bu cümle terdif buyurularak cebir itirazına mahal bırakılmamıştır. O inâbe edip hidâyete erenler kimlerdir bilir misiniz?

{اَلَّذِينَ اٰمَنُوا وَتَطْمَئِنُّ قُلُوبُهُمْ بِذِكْرِ اللّٰهِ} Ki bunlar Allah'ın zikriyle kalbleri mutmain olarak iman edenlerdir. ❁ Burada zikrullahtan murad وَهٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ اَنْزَلْنَاهُ [el-Enbiyâ 21/50][4] ve اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ [el-Hicr 15/9][5] ve اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَٓاءَهُمْۚ وَاِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌۙ لَا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِۜ تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ [Fussilet 41/41-42][6] âyetleri mantûkunca

1 B -"de".
2 B: "şaşırtmıştır".
3 B: "sû'-i".
4 "İşte bu -Kur'an- da Bizim indirdiğimiz mübarek zikirdir…"
5 "Şüphe yok o zikri Biz indirdik Biz, her hâlde Biz onu muhafaza da edeceğiz."
6 "Onlar, o zikir kendilerine geldiği vakit ona körlük eden mülhidler, hâlbuki o misli bulunmaz azîz bir kitap. Ona ne önünden ne ardından bâtıl yaklaşamaz, bütün kâinatın övdüğü Hamîd bir Hakîm'den indirilme bir tenzîl."

Kur’an’dır.[1] Yani bunlar iman etmek için Allah’ın bir tezkîr-i mahsûsu, eblağ bir muhtırası olan Kur’an’dan daha büyük ve daha müfid bir âyet ve mucize olamayacağını bilirler. Ve kalbleri bununla itmi’nan bulur da tezkir değil, ilzam ifade edecek ve binâen‘aleyh imanın vereceği fâideyi veremeyecek olan zorlama âyetlerini gözetmezler.

{اَلَا} Evet ❁ başkasıyla değil {بِذِكْرِ اللّٰهِ} ancak Allah’ın zikriyle ❁ Allah’ın verdiği zikir ile veya Allah’ı anmak, hatırlamakladır ki {تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ} kalbler mutmain olur. ❁ Gönüllerin ıztırâbı sükûn bulur, yatışır; zira mebde’ ü me‘âd ancak Allah’a müntehî olur ve bütün esbâb Allah’a istinad eder. Mümkinâtın silsile-i ihtimâlâtı Allah’ta kesilir. Allah mâfevki, mâverâsı olmayan ve tenâhî ve mikdardan münezzeh olan Kebîr-i Müte‘âl olduğundan gerek vücudda, [2984] gerek vicdanda O’ndan ilerisi yoktur ki fazla bir hareket-i kalbiyeye imkân ve ihtimal bulunsun. Allah deyince fikirler gāye-i taharrîsine ermiş, mantıklar durmuş, bütün hissiyât, bütün ümidler, korkular son merci‘ine dayanmış bulunur. Gönüller mâsivâdan temayül ettiği hangi şeye vâsıl olsa hepsinin mâverâsı bulunduğundan hiçbirinde karar edemez, hiçbirinde itmi’nânını bulamaz, hiçbirisi rûhun iştiyâkını teskin, heyecânını tatmin edemez. Lezzet ve gıbtada daha yükseğine intikal etmek ister. Fakat ma‘ârif-i[2] ilâhiyeden zevkyâb olmaya başladı mı bütün metâlibin ve bütün umûrun Allah’a râci‘ olduğunu anlar ve artık O’ndan yüksek bir merci‘ ve maksûda intikal mümkin olmaz. Onun içindir ki ma‘rifetullâha yükselemeyen, Allah’ı zikretmeyen kâfir veya gāfil kalbler hiçbir zaman ıztırabdan kurtulamaz, “huzûr-i kalb” veya “cem‘iyyet-i dil” denilen sa‘âdet-i itmi’nânı bulamaz, çarpınır da çarpınır. Hem bu çarpınış bir neşve-i aşkın uyandırdığı heyecân-ı visal değil, fâni sebeplerin, emellerin sarsılıp sarsılıp yıkılışından hâsıl olan bir ıztırâb-ı hicrandır ki “Allah” demeyince mütevâliyen teselsül eder gider. Allah’ı zikretse yine Allah teâlâ’nın tezkîriyle olur ki, iki mertebe

---

1 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 377; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît,* XII, 345; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* VI, 383.

2 B: “ma‘rifet-i”.

üzere tecellî eder. Birincisi doğrudan doğru zikir fiilini kalblerde halk etmesidir ki hidâyet-i fi'liyedir. İkincisi de Allah'ı hatırlatacak âyât ve delâili halk veya inzal buyurmasıdır. Bunlar da iki kısımdır. Bir kısmı asâyı ejder yapmak, ateşe yaktırmamak, dağları yerinden oynatmak, ölüyü diriltmek, semâdan mâide indirmek, Kamer'i şakketmek gibi hissen idrak olunabilecek âyetlerdir ki bunların kuvve-i tezkîriyeleri vâki' olduğu âna veya müşahedelerine münhasır olacağından muvakkat ve mahduddur. Binâen'aleyh bunlar bütün kalblerin itmi'nânına sebep olamayacağı gibi, olduğu takdirde de hislerin çarpması itibariyle değil, akılların Allah'ı zikrine sebep olması itibariyle müfid olabilirler. Bir kısmı da her zaman ve herkes için müzekkir olan [2985] âyât-ı akliye ve berâhîn-i kelâmiyedir ki işte Kur'an böyle bir zikrullahtır. Kur'ân'ın tezkîrâtıyla Allah'ı zikretmeyen ve bununla itmi'nan bulamayan kalblerin hiçbir âyetle itmi'nan bulmalarına imkân yoktur. Bunlar ilelebed itmi'nandan mahrum olarak ıztırab içinde çarpınacak; "ah, bir âyet indirilse idi" deyip gideceklerdir. Allah teâlâ bunlarda zikir ve itmi'nânını yaratmaz. Artık bunlar kalb-i selîm değildirler. Kalb olmaktan çıkmış, vicdân-ı sahihleri kalmamış, tefessüh etmiştir. Onun için tezkir âyetinden müstefid olmaz da cebr ü azab âyetini gözetirler. Zikrullah ile mutmain olmayan bu kâfirler, وَاَفْـِٔدَتُهُمْ هَوَٓاءٌ [İbrâhim 14/43][1] mısdâkınca fuadları boş hevâ olmuş kalmış kalbsizler, vicdansızlardır.

O kalbler {اَلَّذٖينَ} o kimselerdir ki {اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} iman ettiler ve sâlih sâlih ameller yaptılar ❁ kalblerin böyle zevat ile beyânında şâyân-ı dikkat iki nükte vardır: Bu bir taraftan şunu îmâ eder ki insan asıl kalb demektir. Nitekim Ebu'l-Feth el-Büstî bu mânayı şu beytiyle anlatmıştır:

أقبِلْ على النفسِ واستكمِلْ فضائلَها
فأنتَ بالنفس[2] لا بالجسمِ إنسانُ

1 "…ve yüreklerinin içi bomboş hevâ kesilmiştir."
2 M ve B: "بالروح".

yani "nefse dikkat et ve onun faziletlerini kemâllendir. Çünkü sen cisim ile değil, rûh ile insansın."[1] Bir taraftan da şunu îmâ eder ki hasletleri iman ve a'mâl-i sâliha[2] olan kulûb-i mutmainne ashâbı bütün cem'iyyet-i beşeriyenin ve hatta bütün âlemin kalbleri makamındadır {طُوبٰى لَهُمْ وَحُسْنُ مَاٰبٍ} tûbâ onlara ve hüsn-i meâb onlara. ❁ Denilmiştir ki "**Tûbâ**" Habeş veya Hind lügatıyla cennetin ismidir. Ebû Hüreyre, bir rivayette İbn Abbas, Muattib b. Semiy, Ubeyd b. Umeyr, Vehb b. Münebbih cennette [2986] bir şecere demişler ve bu Utbe b. Ubeyd-i Sülemî hadîsinden Resûlullah'a merfû' olarak da rivayet edilmiştir. Demiştir ki: "Bir a'râbî 'yâ Resûlallah, cennette fâkihe var mıdır?' diye sual etmişti, buyurdu ki: 'Evet, onda bir şecere vardır ki ona tûbâ denilir, ilh...'"[3] Kurtubî der ki: "Sahîhi şeceredir. Çünkü hadîs-i merfû' olan Utbe hadîsi vardır. Ve Süheylî'nin zikrettiği üzere bu, hadîs-i sahihtir. Bunu *Temhîd*'de Ebû Ömer[4] de ve kezâlik Sa'lebî de zikretmişlerdir."[5]

Kelimenin lügat nokta-i nazarından iştikak ve mefhûmuna gelince: Cumhur demişlerdir ki "Tûbâ", "ukbâ" gibi "büşrâ" vezninde "tîb" maddesinden masdardır ki misk gibi tayyib olmak demek olur. Yâ sakin, mâkabli mazmum olduğu için "Mûsâ" gibi vâv'a kalb olunmuştur. "Tîb" mâlum ki temiz ve güzel kokular veya bunlardaki hoşluktur. Ve طُوبٰى لَهُمْ terkîbi سَلَامٌ عَلَيْكُمْ gibi bir cümle-i du'âiye üslûbundadır. Ve şu hâlde mefhûmu mutayyeb olmak, hoşluk ve güzellik, kutluluk, hayr u saadet, hâsılı tîb-i hayat onlara demek olur. Ki gıbta onlara, nu'mâ onlara, hüsnâ onlara, hayr-ı dâim onlara, keramet onlara, ferah ve kurretü'l-ayn onlara diye muhtelif tâbirlerle tefsir ve ifade edilmiştir.

---

1 Büstî, *Kasîdetü unvâni'l-hikem,* thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiye, 1404/1984, s. 36.

2 B: "amel-i sâlih".

3 Ahmed b. Hanbel, IV, 183; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 442:

عن عامر بن زيد البكالي، أنه سمع عتبة بن عبد السلمي، يقول: جاء أعرابي إلى النبي صلى الله عليه وسلم فسأله عن الحوض، وذكر الجنة، ثم قال الأعرابي: فيها فاكهة؟ قال: «نعم، وفيها شجرة تدعى طوبى»...

4 M: "Amir"; B: "Amr".

5 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* IX, 317:

قلت: والصحيح أنها شجرة، للحديث المرفوع الذي ذكرناه، وهو صحيح على ما ذكره السهيلي، ذكره أبو عمر في التمهيد، ومنه نقلناه، وذكره أيضا الثعلبي في تفسيره.

Maʻamâfîh "tûbâ", "atyeb"in müennesi olarak "hüsnâ" gibi ism-i tafdil olmak da muhtemildir. Ve hadisteki ıtlak buna daha ziyade münâsibdir.[1] Hulâsa ne mutlu o kulûb-i mutmainneye ki en hoş zevk onların, istikbal güzelliği onlarındır.

كَذٰلِكَ اَرْسَلْنَاكَ فٖى اُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَٓا اُمَمٌ لِتَتْلُوَا عَلَيْهِمُ الَّذٖىٓ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمٰنِۜ قُلْ هُوَ رَبّٖى لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَاِلَيْهِ مَتَابِ ﴿٣٠﴾ وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰنًا سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ اَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْاَرْضُ اَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتٰىۜ بَلْ لِلّٰهِ الْاَمْرُ جَمٖيعًاۜ اَفَلَمْ يَا۪يْـَٔسِ الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اَنْ لَوْ يَشَٓاءُ اللّٰهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمٖيعًاۜ وَلَا يَزَالُ الَّذٖينَ كَفَرُوا تُصٖيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ اَوْ تَحُلُّ قَرٖيبًا مِنْ دَارِهِمْ حَتّٰى يَأْتِىَ وَعْدُ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمٖيعَادَ ﴿٣١﴾

[2987] **Meâl-i Şerîfi**

İşte seni böyle kendilerinden evvel nice ümmetler geçmiş olan bir ümmet içinde gönderdik ki onlar Rahmân'a küfrederlerken sen onlara karşı sana vahyettiğimiz kitabı okuyasın. De ki: "O Rahmân benim Rabbim, O'ndan başka ilâh yok, ben O'na dayandım, tevbem de O'nadır" (30). Bir Kur'an, onunla dağlar yürütülse veya onunla Arz parçalansa veya onunla ölüler konuşturulsa! Fakat bütün emir Allah'ın, daha iman edenler, kâfirlerden ümidi kesip anlamadılar mı ki Allah dilese idi elbette insanlara hep birden hidâyet buyururdu. O küfredenler onların kendi sanatlarıyla başlarına musibet inip duracak veyahut yurtlarının yakınına konacak, nihâyet Allah'ın vaadi gelecek, her hâlde Allah mîʻâdını şaşırmaz (31).

{كَذٰلِكَ} İşte böyle ❁ zikrullah ile kalblere itmi'nan verecek en yüksek âyetleri hâmil şanlı bir risaletle yâ Muhammed {اَرْسَلْنَاكَ} Biz seni resul yaptık [2988] gönderdik {فٖى اُمَّةٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهَٓا اُمَمٌ} bir ümmet içinde ki onlardan evvel birçok ümmetler geçti {لِتَتْلُوَا عَلَيْهِمُ الَّذٖىٓ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ} seni gönderdik ki sana vahyettiğimiz Kur'ân'ı onlara tilâvet edesin ❁

1 Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 385-386.

mütevâliyen okuyasın da geçen ümmetler gibi helâk olmayıp tûbâ ve hüsn-i meâba nâil olmak esbâbını anlatasın. {وَهُمْ يَكْفُرُونَ بِالرَّحْمٰنِ} Hâlbuki onlar Rahmân'a küfrediyorlar ❁ rahmeti her şeye vâsi', nimeti bütün eşyâya şâmil olan ve âlemîne bir rahmet olmak üzere seni ve bu Kur'ân'ı gönderen Allah teâlâ'nın beliğ rahmetini tanımıyor, hatta "Rahmân" ismini inkâr ediyorlar, وَمَا الرَّحْمٰنُ [el-Furkān 25/60] "Rahmân ne imiş?" demeye kadar varıyorlar. Öyle me'yus ve nankör bir hâlde ve o kadar fena ahlâk ve şerâit içine düşmüşler ki, hilkat hakkında bedbîn (pesimist) olmuşlar, cebr ü ceberûttan başka bir şey tanımıyorlar. İyi ameller boşuna gidecek sanıyor, halk-ı cedîde, tûbâya ve hüsn-i meâba inanmıyor, Hak teâlâ rahmetiyle sevgili bir kuluna risalet ihsan edip göndermez zannediyorlar da âlemîne rahmet olan risaletini ve haklarında pek büyük bir nimet olmak üzere tilâvet eylediğin bu vahy-i ilâhîyi, en beliğ bir mucize olan bu Kur'ân'ı nazar-ı i'tibâra almayarak Rahmân teâlâ'ya küfr ü küfranda bulunuyorlar.

{قُلْ} Sen de ki {هُوَ} O ❁ Rahmân {رَبّ۪ي} benim Rabbimdir. ❁ Beni halk u terbiye edip gönderen Mevlâmdır. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ} O'ndan başka ilâh yoktur {عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} ben ancak O'na mütevekkilim {وَاِلَيْهِ مَتَابِ} tevbem de, rücû'um da ancak O'nadır. ❁ Bu Kur'an, öyle büyük bir âyet ve mucizedir ki {وَلَوْ اَنَّ قُرْاٰناً} eğer bir Kur'an ❁ okunacak bir [2989] kitap {سُيِّرَتْ بِهِ الْجِبَالُ} onunla -yani onun inzâli veya kıraati ile- dağlar yürütülmü {اَوْ قُطِّعَتْ بِهِ الْاَرْضُ} veya Arz parçalanmış {اَوْ كُلِّمَ بِهِ الْمَوْتٰى} veya ölüler söyletilmiş[1] olsa idi... ❁ Yani bu Kur'an ile olurdu. Zira bu Kur'an, şimdiye kadar nâzil olmuş kütüb-i ilâhiyenin ekmeli ve okunacak kitapların gāye-i kusvâsıdır. Bunda kudret-i ilâhiyenin öyle acâib[2] âsârı meknun ve öyle heybet-i iclâli müncelîdir ki لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ [el-Haşr 59/21][3] mantûkunca bu Kur'an, bi't-temsîl bir dağa indirilmiş olsa idi o dağı haşyetullahtan başını eğmiş, çatlamış,

1 B: "söylemiş".
2 B: "acîb".
3 "Biz bu Kur'ân'ı bir dağın üzerine indirseydik her hâlde sen onu Allah korkusundan başını eğmiş çatlamış görürdün…"

hurd ü hâş görürdün. Bu Kur'an böyle büyük bir âyet-i ilâhiyedir. Fakat onun hikmet-i nüzûlü bunlar değil, tilâvet ü tezekkür ve mûcebince iman ve amel-i sâlih ile tûbâ ve hüsn-i meâba ermek içindir. Onun için Kur'ân'ın mücerred inzâli veya tilâvet ve kıraati ile ne dağlar yürütülür, ne Arz parçalanır, ne ölüler söyletilir. Geçmiş olan ümmetlere indirilmiş olan kitapların hiçbirinin mücerred kıraati ile bunlar olmamıştır. Olsa idi hiç şüphesiz bu Kur'an ile olurdu. Rivayet olunur ki Mekke kâfirleri, bir gün Mekke'nin kenarına çıkmış oturuyorlardı. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem yanlarına vardı, İslâm'ı arzetti. İçlerinden Abdullah b. Ümeyye el-Mahzûmî "Mekke'nin" demişti, "şu iki dağı bizi çok sıkıyor; bunları buradan yürüt, yerimiz genişlesin, orada bize aralarından çaylar, kıt'a kıt'a mezraalar aç, âbâ vü ecdâdımızdan filân ve filânları da dirilt söylesinler bakalım söylediklerin doğru mu, değil mi?" Bunun üzerine bu âyet nazil olmuştur.[1] Ve binâen'aleyh anlatılmıştır ki irsâl-i Resûlün[2] ve inzâl-i Kur'ân'ın hikmet ve gayesi bunlar değildir. Gerçi Kur'ân'ın ulviyetindeki fevkalâdelik bu gibi hâdiselere dahi sebep olabilmekten uzak değilse de mücerred Kur'an veya kıraat hiçbir zaman bunların illet-i kâfiyesi değildir. Kur'ân'ın feyzini böyle maddiyattan [2990] evvel kalblerde gözetmek lâzım gelir. O her şeyden evvel kalbleri zikrullah ile tatmin ve tenvir edecek ve onun için tilâvet olunacak bir âyet-i rahmettir. Dağlar yürütülse, Arz parçalansa, mevtâ da söyletilse bunların delâletinden hâsıl olacak fâide Kur'ân'ın tezkir ve ihtârı kadar beliğ ve vâzıh ve şâmil bir rahmet olamazdı. Kur'an'dan alınacak olan itmi'nân-ı kalb bunlardan alınamazdı. Ma'amâfîh bu nokta-i nazardan da yalnız Kur'an veya kırâat-i Kur'an illet-i kâfiye değildir. Dağlar gibi câmid ve serkeş Arz'ı parçalar gibi parçalanacak ve ölüler gibi hitâba gayr-i lâyık öyle kalbsizler vardır ki bunlar sade üzerlerine Kur'an tilâvet

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 42. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 309; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 308-309; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 227; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 297-298:
روي أن أهل مكة قعدوا في فناء مكة، فأتاهم الرسول صلى الله عليه وسلم وعرض الإسلام عليهم، فقال له عبد الله بن أمية المخزومي: سير لنا جبال مكة حتى ينفسح المكان علينا واجعل لنا فيها أنهارا نزرع فيها، أو أحي لنا بعض أمواتنا لنسألهم أحق ما تقول أو باطل، فقد كان عيسى يحيي الموتى، أو سخر لنا الريح حتى نركبها ونسير في البلاد فقد كانت الريح مسخرة لسليمان فلست بأهون على ربك من سليمان، فنزل قوله: «ولو أن قرآنا سيرت به الجبال».

2 B: "rusülün".

etmekle zikr-i Hakk'ı duymaz, imana gelmezler. Bu da delâlet-i Kur'ân'ın noksanından değildir. {بَلْ لِلّٰهِ الْاَمْرُ جَمِيعاً} Belki emrin cemî‘si Allah'ındır. ۞ Maddî mânevî bütün kudret ve tesir O'nundur. O dilerse kalblerde zikrini yaratır, itmi'nan ve iman bahşeder, dilerse etmez. Dilerse dağları yürütür, Arz'ı parçalatır, ölüleri konuşturur, dilerse yapmaz. Binâen‘aleyh اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوب'da "zikr", fâiline muzâftır. Ve murad yalnız zikr-i kavlî değil, zikr-i fi‘lî ve tekvînîdir. Demek ki bâlâda îzah olunduğu üzere Allah teâlâ, rahmetine küfreden o kâfirlerin kalblerinde zikrini halk etmemiş, hidâyet ve tevfik nasib eylememiştir.

{اَفَلَمْ يَا۬يْـَٔسِ الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Artık iman edenlerin mâlumu olmadı mı? ۞ Müfessirînin beyanlarına göre burada "ye's" kelimesi ilim mânasınadır ki Hevâzin ve Neha‘[1] lugatıdır.[2] Veyahut bir şeye ilim, nakīzından kat‘-ı ümidi müstelzim olmak itibariyle lâzımıdır. Yani zikrullah ile mutmain olup Kur'ân'ın tezkîri mûcebince Allah'ı ve Resûl'ü tasdik edenlerin başka ihtimalden kat‘-ı nazar ederek şu hakikate tam bir kanâ‘at-i ilmiyeleri hâsıl olmadı mı {اَنْ} ki {لَوْ يَشَٓاءُ اللّٰهُ لَهَدَى النَّاسَ جَمٖيعاً} [2991] Allah dileyecek olsa idi elbette nâsın cemî‘sine hidâyet verirdi ۞ madem ki vermedi, demek dilemedi, onun için rahmâniyetine küfredenleri, itmi'nan ve imandan, amel-i sâlihten, tûbâdan ve hüsn-i meâbdan mahrum bıraktı {وَلَا يَزَالُ الَّذٖينَ كَفَرُوا تُصٖيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ} ve o küfredenlerin sanî‘aları sebebiyle başlarına kāri‘a isabet edip duracaktır ۞ Ki kāri‘a, gülle ve tokmak gibi baştan çarpan şiddetli musibet demektir {اَوْ تَحُلُّ قَرٖيباً مِنْ دَارِهِمْ} veya -o kāri‘a- yurtlarının yakınına hulûl edecek {حَتّٰى يَأْتِيَ وَعْدُ اللّٰهِ} nihâyet Allah'ın vaadi gelinceye kadar ۞ yani isabet için tâyin ettiği mî‘âdı gelinceye kadar evlerinin, vatanlarının yakınında vaktini bekleyip duracak, bugün olmazsa yarın başlarında patlayacaktır. {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُخْلِفُ الْمٖيعَادَ} Her hâlde Allah, mî‘âdına hulfetmez.

---

1 M ve B: "Nah'a".

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 313. Krş. Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur'ân,* III, 149; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 530; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 42; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 389:

ييْأَسِ معناه: يعلم، وهي لغة هوازن –قاله القاسم بن معن– وقال ابن الكلبي: هي لغة هبيل حي من النخع.

وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَاَمْلَيْتُ لِلَّذِينَ كَفَرُوا ثُمَّ اَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ ﴿٣٢﴾ اَفَمَنْ هُوَ قَٓائِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْۚ وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَۜ قُلْ سَمُّوهُمْۜ اَمْ تُنَبِّؤُنَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِى الْاَرْضِ اَمْ بِظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِۜ بَلْ زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِۜ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ﴿٣٣﴾ لَهُمْ عَذَابٌ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَشَقُّۚ وَمَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَاقٍ ﴿٣٤﴾

[2992] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun ki senden evvelki peygamberlerle istihzâ edildi de Ben o küfredenlere bir müddet meydan verdim sonra da tuttum ikāba çektim, o vakit ikābım nasıl oldu? (32). Böyle her nefsin bütün kazancıyla üzerinde kāim olan Zât'a küfredilir mi? Tuttular Allah'a şerîkler koştular, de ki: "Söyleyin bakalım onların isimlerini, ya O'na bu Arz'da bilmediği bir şey mi haber vereceksiniz? Yoksa mânası yok sırf zâhirî bir laf mı?" Doğrusu küfre saplananlara mekirleri hoş gösterildi ve hak yolundan saptırıldılar. Her kimi de Allah saptırırsa artık onu yola getirecek yoktur (33). Onlara dünyâ hayatta bir azab vardır, âhiret azâbı ise elbet daha zorlu, onları Allah'tan vikāye edecek de yoktur (34).

{وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ} Emin ol senden evvel birçok resullerle istihzâ olundu ❁ yâ Muhammed! Yani bir âyet olsa, dağ yürüse, şu olsa bu olsa deyip duran kâfirlerin maksadları iman etmek için cidden bir âyet ve delil talep etmek değil mücerred istihzâdır. Onun için bunlara her ne türlü bir âyet indirilse yine iman etmezler, ikāb beklerler. Ve böyle istihzâ yalnız sana karşı vāki' olmuş bir şey değildir. Mâzîde nice peygamberlerle istihzâ edildi de {فَاَمْلَيْتُ} ilh...

{اَفَمَنْ هُوَ قَٓائِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ} İmdi her bir nefsin meksûbâtıyla üzerine kāim [2993] olan Zât-ı A'lâ'ya mı ❁ küfrediyorlar? Yani her nefis üzerine nigehbân ve hâkim olan, her nefse talep ve kesb etmiş olduğu hayır veya şer kazancı veren ve onu onunla mes'ul eden, hâsılı Rahmân

olmakla beraber قَآئِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ ism-i celîlinin de sâhibi bulunan Zât-ı Ecell ü A'lâ'ya mı karşı geliyorlar?[1] Hiç böyle bir Zât-ı A'lâ ile uğraşılır mı? O'na şirk koşulur mu? O başkasına kıyas olunur mu?

Hâsılı قَآئِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ bu isme bihakkın sâhip bulunan kimdir? Allah değil mi? {وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَاءَ} Hâlbuki onlar Allah'a şerîkler uydurdular. {قُلْ} De ki ❁ yâ Muhammed {سَمُّوهُمْ} onların isimlerini söyleyin bakayım? ❁ O uydurduğunuz şerîkler içinde قَآئِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ ismine müsemmâ olabilecek bir tane bile bulunabilir mi? {اَمْ تُنَبِّؤُنَهُ بِمَا لَا يَعْلَمُ فِى الْاَرْضِ} Acaba yeryüzünde O'na, O Allah'a bilemeyeceği bir şey mi haber vereceksiniz? ❁ Yani semâvâtı ve Arz'ı ve bütün enfüs ü âfâkı yaratan Allah teâlâ biliyor ki kendisinden başka قَآئِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ yoktur. Siz[2] yerde onun bilmediğini bilecek de filân da var diye haber mi vereceksiniz? Şüphe yok ki bu mümteni'dir. {اَمْ بِظَاهِرٍ مِنَ الْقَوْلِ} Yoksa sırf zâhirî, yani lafzı var mânası ve hakikati yok bir laf mı söyleyeceksiniz? ❁ Zenciye kâfur demek gibi sırf lafzî bir isim mi uyduracaksınız? Hiç şüphe yok ki şerîklerinizin isimlerini söyleyecek olursanız Allah'a şerîk olacak bir isim bulamayacaksınız. Olsa olsa bir misâl olarak müsemmâsız bir isim, hakikatte mânası yok mücerred bir lafız, yalan bir laf atacaksınız, saçmalayacaksınız[3]. {بَلْ زُيِّنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ} Fakat kâfirlere mekirleri tezyin [2094] edilmiştir {وَصُدُّوا عَنِ السَّبِيلِ} ve yoldan men' olunmuşlardır. {لَهُمْ عَذَابٌ} إلخ...

مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَۜ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ اُكُلُهَا دَٓائِمٌ وَظِلُّهَاۜ تِلْكَ عُقْبَى الَّذِينَ اتَّقَوْاۗ وَعُقْبَى الْكَافِرِينَ النَّارُ ﴿٣٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Müttakīlere vaad olunan cennetin temsîli; altından ırmaklar akar, yemişleri dâim, sâyesi de; bu işte takvâ yolunu tutanların ukbâsı, kâfirlerin ukbâsı ise ateş (35).

---

1 B: "söylüyorlar?".
2 M: "Biz".
3 B -"saçmalayacaksınız".

{مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتٖى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ} Müttakīlere vaad olunan cennetin meseli ❁ yani garâbette bir mesel gibi gelecek olan sıfât-ı acîbesi veya vasfı, bi't-temsîl tasvîri şudur: {تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} Altından ırmaklar akar ❁ öyle ırmaklar ki Sûre-i Muhammed'de geleceği üzere hâlis sudan olanı var, sütten olanı var, süzülmüş baldan olanı var, lezzetli şarabdan olanı var {اُكُلُهَا دَٓائِمٌ} yemişleri dâimî ❁ hiç inkıtâ' etmez, ardı arası kesilmez, tükenmez, dünya yemişleri gibi fâni ve muvakkat değil {وَظِلُّهَا} gölgesi de ❁ öyle; çekilmez, zeval bulmaz, yanması yok, zulmeti yok ebedî istirahatgâh[1]. {تِلْكَ} İşte o ❁ cennet {عُقْبَى الَّذٖينَ اتَّقَوْا} ittikā edenlerin -küfr ü küfrandan korunanların- âkıbeti {وَعُقْبَى الْكَافِرٖينَ النَّارُ} kâfirlerin âkıbeti[2] ise ateş.

Ehl-i kitab olanlar bunların hangisinden denilirse:

[2995]

وَالَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمِنَ الْاَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُۜ قُلْ اِنَّمَٓا اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ وَلَٓا اُشْرِكَ بِهٖۜ اِلَيْهِ اَدْعُوا وَاِلَيْهِ مَاٰبِ ﴿٣٦﴾ وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّاۜ وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ بَعْدَ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِۙ مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا وَاقٍ ﴿٣٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de kendilerine kitap verdiklerimiz sana indirilen bu Kur'an ile ferah duyuyorlar, ahzâbdan bazısını inkâr eden de var, de ki: "Ben ancak Allah'a kulluk etmekle ve O'na şirk koşmamakla emrolundum, ben O'na davet ederim, varacağım O" (36). Ve işte Biz o Kur'ân'ı böyle Arabiyyen hâkim olmak üzere indirdik, kasem olsun ki eğer sen sana vahiyle gelen bu[3] ilimden sonra onların hevâlarına uyacak olursan sana Allah'tan ne bir velî vardır, ne de vikāye edecek (37).

1 B: "istirahatgâhtır".
2 B: "ukbâsı".
3 B -"bu".

{وَالَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} Mukaddemâ kendilerine kitap verdiklerimiz de ❁ ezcümle Yehûd ve Nasâra da {يَفْرَحُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ} sana inzal olunan -bu kitap, yani Kur'an ile- ferahlanırlar. ❁ Gerek Yehûd ve gerek Nasâradan olsun ehl-i kitab Kur'ân'a âgâh olunca mutlaka bir ferah duyarlar. Fakat bunlar iki kısımdır. Bir kısmı Abdullah b. Selâm ve eşbâhı gibi tam mânasıyla ehl-i kitab olan Tevrat ve İncil'in hakīkī mazmûnunu kalben idrak ve amelen ikāme edenlerdir ki Kur'ân'ın [2996] hepsinden ferah ve inşirah duyar ve derhâl Allah'ın vahdâniyetiyle risâlet-i Muhammediyeyi tasdik eder, Müslüman olurlar. Diğer bir kısmı da vardır ki Kur'ân'ın اِنَّٓا اَنْزَلْنَا التَّوْرٰيةَ فٖيهَا هُدًى وَنُورٌ [el-Mâide 5/44] gibi enbiyâ ve kütüb-i sâlifeyi medh ü tasdik ve ahkâm ve şeriatlarını takrir eden bazı âyetlerinden ferahlanırlar ve yalnız bu noktalara kalsa risâlet-i Muhammediyeyi tasdik etmek isterler de kendilerinin inhirâfât ve tahrîfâtı[1] ve nesih ahkâmı gibi diğer âyetlere gelince hoşlarına gitmez, inkâra saparlar. Onun için buyuruluyor ki:

{وَمِنَ الْاَحْزَابِ} Ahzâbdan da ❁ yani ehl-i kitâbın Resûlullah'a karşı husûmet ve adâvette toplanıp yekdiğerine muhalif hizipler teşkil eden muhtelif fırkalarından da {مَنْ} öyle kimseler vardır ki ❁ Kur'ân'ın hepsini inkâr edememekle[2] beraber {يُنْكِرُ بَعْضَهُ} bazısını inkâr eder. ❁ Yani hoşlanmaz da küfreder. Çünkü hevâlarına uymaz, meselâ Yehûd hizbi اِنَّمَا الْمَسٖيحُ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللّٰهِ وَكَلِمَتُهُۚ اَلْقٰيهَٓا اِلٰى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ [en-Nisâ 4/171] âyetini inkâr eder, Nasârâ hizibleri de bununla ferahlanır da لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ,[en-Nisâ 4/171] وَلَا تَقُولُوا ثَلٰثَةٌۜ اِنْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ ابْنُ مَرْيَمَ [el-Mâide 5/17] gibi âyetleri inkâr ederler.

{قُلْ} Sen de ki {اِنَّمَٓا اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ} ben ancak Allah'a ibadet etmeye ❁ ancak Allah'ı mâbud tanıyıp O'na kulluk etmeye {وَلَٓا اُشْرِكَ بِهٖ} ve O'na hiçbir şirk[3] koşmamaya me'mûrum {اِلَيْهِ اَدْعُوا} ancak O'na davet

---

1 B: "tahrîfât".
2 B: "etmemekle".
3 B: "şerîk".

قُلْ يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا اِلٰى كَلِمَةٍ سَوَٓاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ اَلَّا نَعْبُدَ اِلَّا اللّٰهَ وَلَا ediyorum ❁ نُشْرِكَ بِهٖ شَيْـًٔا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً اَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللّٰهِ [Âl-i İmrân 3/64] diyorum[1] {وَاِلَيْهِ مَاٰبِ[2]} ve merci'im ancak O'dur.

[2997] {وَكَذٰلِكَ} Ve işte böyle ❁ esas itibariyle bütün ehl-i kitâba ferah verecek ve üzerinde ittifak edilecek müttefek[un] aleyh usûlü ve muvâfık u muhalifi seçecek fürû' ve şu'ubâtı ihtivâ eden ve bütün hedefi tevhid ile Allah'a rücû' olan bir indirişle {اَنْزَلْنَاهُ حُكْماً عَرَبِيًّا} Arabiyyen bir hüküm -yani Arap lisânıyla ifade edilmiş ve bu şart ile bütün ihtilâfâta hâkim bir kanun- olarak indirdik onu, o sana indirilen kitabı yâ Muhammed!

İşte Kur'an böyle her kitabın fevkinde ve bütün milletler üzerinde hâkim bir kitâb-ı haktır. Bununla beraber Arapçadır. Arap lisânı ile nâzil olmuş ve nâtık olduğu ahkâm-ı Hak Arabî olarak ifade edilmiştir. Ve hâkimiyeti, nazm-ı Arabîsi ile meşruttur. Binâen'aleyh diğer kütüb-i münzelenin Kur'ân'a muhalif olan, Kur'ân'ın tasdîkine iktiran etmeyen ahkâmıyla amel câiz olamayacağı gibi, Kur'ân'ın tercemelerine de bu hâkimiyet isnad edilemez ve doğrudan doğru onlardan ahkâm istinbâtına kalkışmak da doğru olamaz. Hüküm, asıl münzel olan nazm-ı Arabîsinindir. Demek ki Kur'an, yalnız tilâvet olunmakla kalmamalı, mûcebince beyne'n-nâs icrâ-yı hükm ü hükûmet de edilmelidir. (*Sûre-i Mâide'de* وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ[3] *[5/48] ve* اِنَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَٓا اَرٰيكَ اللّٰهُ *[en-Nisâ 4/105] âyetlerine bak*).

{وَلَئِنِ اتَّبَعْتَ اَهْوَٓاءَهُمْ[4] بَعْدَ مَا جَٓاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ} Ve sana gelen ilimden sonra onların hevâlarına ittibâ' edecek olursan ❁ yani Kur'ân'ın bazı ahkâmını inkâr eden hiziblerin inkârları hevâdır. Onlar Hakk'ın hükmünü hoşlanmazlar da hevâlarına, gönüllerinin arzusuna uyarlar, kendi

---

1 Âl-i İmran sûresinde bu âyete bak [Müellifin notu].
2 M ve B: "متاب".
3 M ve B: "فاحكم بين الناس".
4 M ve B +"من".

hevâları hâkim olsun isterler. Sana gelen ise ilimdir. Binâen'aleyh bu ilim geldikten, bu kitabın nassı ile hükm-i hak, mâlumun olduktan sonra bi'l-farz onların hevâlarına uyacak olursan alimallah {مَا لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا وَاقٍ} Allah'tan sana [2998] ne bir velî bulunur, ne de bir vâkī ❁ ki o takdirde gelecek mesâibe karşı dostun veya vikāyecin olabilsin.

Kur'ân'ın bazı noktalarını inkâr ile risâlet-i Muhammediyeye itiraz etmek isteyen muhtelif[1] hiziblerin inkâr ve iddiaları bak ne kadar hevâ, ne kadar vâhîdir:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلاً مِنْ قَبْلِكَ وَجَعَلْنَا لَهُمْ اَزْوَاجاً وَذُرِّيَّةًۜ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ اَنْ يَأْتِيَ بِاٰيَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ لِكُلِّ اَجَلٍ كِتَابٌ ﴿٣٨﴾ يَمْحُوا اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُ وَيُثْبِتُۚ وَعِنْدَهُٓ اُمُّ الْكِتَابِ ﴿٣٩﴾ وَاِنْ مَا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذ۪ي نَعِدُهُمْ اَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ ﴿٤٠﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا نَأْتِي الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَاۜ وَاللّٰهُ يَحْكُمُ لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِه۪ۜ وَهُوَ سَر۪يعُ الْحِسَابِ ﴿٤١﴾ وَقَدْ مَكَرَ الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلِلّٰهِ الْمَكْرُ جَم۪يعاًۜ يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍۜ وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ ﴿٤٢﴾ وَيَقُولُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلاًۜ قُلْ كَفٰى بِاللّٰهِ شَه۪يداً بَيْن۪ي وَبَيْنَكُمْۙ وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ ﴿٤٣﴾

[2999] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun ki Biz senden evvel de resuller gönderdik, onlara da hem zevceler verdik hem zürriyet. Hiçbir resûlün ise Allah'ın iznine iktiran etmedikçe bir âyet getirmek haddi değildir, her ecel için bir yazı vardır (38). Allah dilediğini mahv u isbat da eder ve Ümmü'l-kitâb O'nun nezdindedir (39). Onlara yaptığımız va'îdin bazısını sana muhakkak göstersek de yahut seni vefat ettirsek de her hâlde belâğ sana, hesab Bizedir (40). Ya görmüyorlar mı da? Biz o Arz'ı etrafından eksiltip duruyoruz ve Allah öyle hükm ü hükûmet eder ki hükmünü tâkip edecek yoktur, hem O çok serî' hesablıdır (41). Evet, onlardan evvelkiler de

1 B: "muhalif".

mekrettiler fakat bi'n-netîce bütün mekir Allah'ındır. O bilir, her nefis ne kesbediyor, yarın kâfirler de bilecek ki o yurdun ukbâsı kimin? (42). O küfretmekte olanlar "sen bir mürsel değilsin" diyorlar. De ki: "Benimle sizin aranızda şâhid olarak Allah yeter, bir de nezdinde kitab ilmi bulunan" (43).

{وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ} Kasem olsun ki Biz hakikaten senden evvel de resuller gönderdik {وَجَعَلْنَا لَهُمْ اَزْوَاجًا وَذُرِّيَّةً} onlara da hem zevceler verdik hem zürriyet ❁ binâen'aleyh senin de meşrû zevcelerin ve evlâdın bulunması risaletine neye mâni' olsun. Ehl-i kitâbdan muhtelif hizibler kendi hevâlarınca risâlet-i Muhammediyeyi inkâr için bazı şüpheler ileri sürmek istemişlerdir ki başlıcaları şunlardır:

1. Müşriklerle beraber birtakımları "Allah resûlü fevka'l-beşer olmalı, melek cinsinden olmalı" diye tutturmuşlar ve bu suretle beşerî fıtratı risalete münâfî farz ederek "biz bizim gibi bir beşere ittibâ' mı ederiz?", "Bu nasıl peygamber yemek yiyor ve sokaklarda geziyor" diye Resûlullah'ı ta'yîb ve inkâra kalkışmışlardı ki bu [3000] noktalara diğer sûrelerde tasrîhan taarruz edilmiştir. Yine bu kuruntuya müteferri' olarak birtakım Hıristiyanlar da Resûlullah'ı zevcelerinin ta'addüdüyla ta'yîb etmek istiyor ve "eğer Muhammed peygamber olsa idi böyle kadınlarla meşgul olup evlâd ve iyâl ile uğraşır mı idi? Yahyâ ve Îsâ gibi onlardan sarf-ı nazar edip tecerrüd hayâtı yaşaması iktizâ etmez miydi?" diyorlardı ki bugün de Nasâra hizibleri hâlâ bu propagandaya germî vermek istiyorlar. Hâlbuki böyle bir iddia Yahyâ ve Îsâ aleyhimesselâm'dan evvel gelmiş ve onlar tarafından tasdik ve teyid edilmiş olan birçok peygamberlere, yani ta Mûsâ'ya ve İbrâhim'e ve hatta Nûh ve Âdem'e varıncıya kadar Ahd-i Cedîd ve Ahd-i Atîk kitaplarının haber verdiği silsile-i enbiyâya küfr etmek kabîlinden bir tenakuzdur ki, bu da iddia olunan Hıristiyanlığı kökünden inkâr etmektir. Zira bu peygamberlerin çoğu bir değil, müte'addid ve hatta Dâvûd aleyhisselâm gibi bazıları yüz kadar zevcelerle tezevvüc etmiş, güzide zürriyetler yetiştirmiş ve bu suretle beşeriyet-i ahîrenin maddeten ve mânen âbâ-i tâhiresi olmuşlardır. Ve

işte bu âyette evvelâ bu hakīkat-i târihiye beyan olunarak o kısım ehl-i kitâb hiziblerinin Resûlullah'a karşı ezvâc ü evlâd ile inkâr ve itirazları yalnız risâlet-i Muhammediyeye değil, ale'l-umûm enbiyâ-yı sâlifeye, yani bunların zürriyeti ve musaddıkı olmaları itibariyle Yahyâ ve Îsâ aleyhimesselâm'a dahi küfr demek olan bir tenakuzdan ibaret olduğu anlatılmış ve bu suretle resûlün fevka'l-beşer olması hevâsının butlânı da dolayısıyla isbat edilmiştir.

2. Bir kısmı da resûlü bir ilâh gibi farz ederek ve mucizeleri peygamberler kendileri yaparmış gibi tevehhüm ederek; "Muhammed" demişler, "resul olsa idi diğer peygamberler gibi kendisinden her ne âyet, herhangi bir mucize talep edilirse derhâl yapıvermesi lâzım gelmez mi idi?" Buna cevâben de buyuruluyor ki:

[3001] {وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ اَنْ يَأْتِىَ بِاٰيَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ} Ve hiçbir resul için Allah'ın izniyle olandan başka bir âyet getirmek yoktur.

3. Resûlullah gaybdan haber olmak üzere kâfirleri azab ile inzar ve mü'minleri nusret ve rahmet ile tebşir ettikçe bâlâda da[1] geçtiği üzere kâfirler isti‘câl ediyor, bunların teahhurunu şüpheye vesile ittihaz ederek, "hani ya o va‘d ü va‘îdler nerede kaldı, demek ki yalan imiş" diyorlardı, buna cevâben de buyuruluyor ki:

{لِكُلِّ اَجَلٍ كِتَابٌ} Her ecelin bir kitabı vardır. ❁ Yani haber verilen o va‘d ü va‘îdlerden her biri bir vakit ve müddetle müecceldir. Ve her vakit ve müddetin indallah ayrı ayrı bir yazısı, bir hükm-i mahsûsu vardır ki ahvâlin ihtilâfıyla muhtelif olarak muktezâ-yı hikmete göre yazılmıştır. Ve bu müddet zarfında kesb-i halâs veya istihkāk-ı azab için insanlara bir mühlet ve müsaade verilmiştir. Binâen‘aleyh her birinin vakti yazısını gözetir. Ve bundan dolayı muhtelif zamanlar için başka başka kitaplar nâzil olmuştur. Meselâ Mûsâ zamanının kitabı başka, Îsâ zamanının kitabı başka, Hâtemü'l-Enbiyâ zamanının kitabı başkadır. Velhâsıl her zaman için bir kitap vardır. Ve son zamanın kitabı Kur'an'dır. Onun

1 B -"da".

için[1] bir hükm-i Arabî olan bu kitap evvelki kitapların esasını tahkim ve tasdik ederken onlardaki bazı ahkâmı değiştirir, nesheder.

4. Ehl-i kitâbdan[2] Yehûd hizbi gibi bir kısmı neshi inkâr ediyor ve öyle zu'm eyliyorlardı ki "nesih bir 'bedâ'yı[3], yani önce bilinmeyen bir ilmin sünuh ve zuhûruyla evvelki hükümden caymayı istilzam eder. Allah teâlâ ise cehilden münezzeh olduğundan ahkâm-ı ilâhiyede nesih olamaz ve madem ki Kur'an'da kütüb ve şerâyi'-i sâlifenin bazı ahkâmını nesheden âyetler vardır. O hâlde bu, bir kitâbullah ve bunu getiren zat da resûlullah olmamak iktizâ eder" diyorlardı. Ve bu suretle Yahudîler Kur'ân'ın [3002] Mûsâ'yı ve Tevrat'ı esas itibariyle tasdik etmesinden bi'l-istifâde Tevrat'ı nesih kabul etmez hâkim bir ana kitap ve şerî'at-ı Mûsâ'yı lâ-yetegayyer bir din farzederek İncil'i de Kur'ân'ı da inkâr ediyorlar; nübüvvet-i Îsâ gibi risâlet-i Muhammediyeyi de tanımak istemiyorlardı ve sanki şerî'at-i Mûsâ da Ya'kūb ve İshak ve İsmâil ve İbrâhim'den Nûh ve Âdem'e varıncaya kadar geçmiş olan enbiyâ-yı mütekaddimînin şeriatlarından hiçbir hüküm değiştirilmemiş gibi bir dava tutturuyorlardı. Fakat Nasrâniyette Yahudîliğin bazı ahkâm-ı ma'rûfesi değiştirilmiş olduğu ve ezcümle cumartesinin pazara tahvîli inkâr olunamayacak bir vâkı'a bulunduğu cihetle yakın zamanlara kadar Nasârâ neshi inkâr etmiyorlardı. Çünkü neshi inkâr ettikleri takdirde Mûsevîlere karşı Îsevîliğin hiçbir mânası kalmazdı. Fakat son zamanlarda Protestanlar bunu düşünmeyerek Müslümanlara karşı Yahudîler gibi neshi inkâra kalkıştılar (bu babda Hindli[4] Rahmetullah Efendi merhumun *İzhâru'l-hak* nâm kitabına bak).

İşte herhangi hizibden olursa olsun nesih meselesini inkâr edenlere karşı buyuruluyor ki {يَمْحُوا اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُ وَيُثْبِتُ} Allah dilediğini mahv u isbat eyler[5] ❁ gerek tekvinde ve gerek teşri'de dilediğini mahveder.

---

1 B: "Ancak".
2 B: "kitabın".
3 B: "bedâ".
4 B: "Hindî".
5 B: "eder".

Vücuddan siler, hükümden ıskāt, eserini izâle eyler. Dilediğini de onun yerine veya re'sen sâbit kılar.[1] Evvelâ tekvin husûsunda görülüyor ki Allah teâlâ, âlemde birtakım şeyleri ifnâ ve izâle ederken diğer birtakım şeyleri durduruyor veya yeniden vücûda getiriyor. Meselâ bir milleti mahvediyor, diğer bir milleti yaşatıyor; aynı bir kavim içinde Zeyd ölürken Amr duruyor veya yeni doğuyor. Aynı bir şahısta ve aynı bir şeyin ahvâlinde bile böyle nice mahvlar, nice isbatlar yapar. Meselâ ticaretinde kâh zarar ettirir kâh kâr, rızkını kâh tenkīs eder, kâh tezyid; ecelini, ömrünü kısaltır uzatır, saadetini şekāvete veya şekāvetini [3003] saadete tahvil eder. Tevbekârın defter-i a'mâlinden seyyiâtı[2] mahveder hasenât yazar ilh. Öyle ki kâinât, bir taraftan harfleri veya satırları silinip diğer taraftan yazılan bir kitap gibidir. Böyle iken sahâif-i[3] ekvânın nizâm-ı hikmetinde ne bir hakk (حك), ne bir silinti ile kusur bulunmaz. İşte tekvinde böyle olduğu gibi teşrî' husûsunda da böyledir. Allah teâlâ bir zaman için meşrû kıldığı ahkâmın bazısını diğer bir zaman[4] için nesheder. مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا اَوْ مِثْلِهَا [el-Bakara 2/106] mantûkunca onun yerine daha hayırlısını veya lâekal mislini[5] ikāme eder de ahvâl ü ezmine ve emkinenin ihtilâfına göre muhtelif şeriatlar bulunur لِكُلِّ اَجَلٍ كِتَابٌ olur. Çünkü kitaplar, şeriatlar mebde' ve me'âdda nâsın ahvâlini ıslah içindir. Meşiyyet-i ilâhiye muktezâsınca zaman zaman ahvâl-i nâs muhtelif olduğu için ona göre ahkâmın ihtilâfı da hikmet-i ilâhiye muktezâsındandır. Bununla beraber Allah teâlâ dilediği bazı ahkâmı da her zaman için gayr-i kābil-i nesh olmak üzere muhkem ve sâbit kılar ki bunlar her zaman için usûl-i şeriat, diğerleri de fürû'-ı şeriattır. (*Sûre-i Mâide'de* لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجاً *[5/48] bak.*) Bundan dolayı Kur'an; Tevrat ve İncil ve sâir kütüb-i ilâhiyenin hâvî oldukları usûlden bir kısmını teyid ederek ehl-i kitâbın hepsini ferahlandırırken onlarda zamân-ı ahîrin ahvâliyle mütenâsib olmayan birtakım ahkâmı

1 B -"Dilediğini de onun yerine veya re'sen sâbit kılar".
2 B: "seyyiâtını".
3 B: "sahîfe-i".
4 B: "nizam".
5 B -"veya lâekal mislini".

da nesh eder. Ve hatta nefs-i Kur'an'da da nâsih ve mensuh âyetler vardır. Ve bu vechiledir ki Kur'an bütün kitaplar üzerinde müheymin ve bütün ezmânın ihtilâfâtına hâkim Arabî bir hüküm kitabıdır.

Allah, böyle dilediğini mahv dilediğini isbat eyler {وَعِنْدَهُۥٓ اُمُّ الْكِتَابِ} ve Ümmü'l-kitâb ancak O'nun indindedir. ❁ Bütün kitapların mebde'i, asl u esâsı olan, hiçbir vechile değişmeyen, mahv u isbâtı mümkin olmayan, lâ-yetegayyer, ana kitap, daha doğrusu kitap anası, düstûr-i a'lâ, kütük ancak Allah'ın indindedir ki o Levh-i Mahfuz veya ilm-i [3004] ezelî-i ilâhîdir. Değişecek, değişmeyecek, giden kalan her şey onda yazılıdır. Hepsi mâlumdur. Onun için fer'î olan diğer kitaplarda cereyan eden nesihten, mahv u isbattan Allah teâlâ'ya bedâ lâzım gelmez. Ve yine onun içindir ki tekvin ve teşrî'de mahv u isbat cereyan ettiği hâlde Ümmü'l-kitâb'a nazaran جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٍ'dir.[1] Her şey yazılmış bitmiştir, kalem kurumuştur. Yeniden yazılacak hiçbir şey yoktur. Binâen'aleyh Kur'an'dan evvel nâzil olmuş bulunan Tevrat veya İncil'i Ümmü'l-kitâb gibi farzedip de nesih kabul etmez diye iddia eden o münkir ehl-i kitâb hiziblerinin inkârları ne kadar boş, ne kadar hevâdır. Hâlbuki Kur'an'dan evvelki kitaplar sade nesihten değil, tahriften bile sâlim kalamamışlardır.

{وَاِنْ مَا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذٖى نَعِدُهُمْ اَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ} Onlara yaptığımız va'îdlerin bazısını sana gösterirsek[2] de veya seni alırsak da ❁ yani o münkirlere mev'ud olan ikāb u azâbın hepsi tahakkuk edecek ve sen her hâlde bazısını bu dünyada göreceksin. Ma'amâfîh hiçbirini sana göstermeden seni bu dünyadan alacak da olsak sen bununla mukayyed olmayarak, görüp görmeyeceğini düşünmeyerek vazifeni yap, hiçbirini görmeden vefat edecek olsan yine yap. Gerek gör gerek görmeden öl, her iki takdirde {فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ} üzerine vâcib olan ancak belâğdır. ❁ Yani sen bir resul olduğundan üzerine vâcib olan vazife, risaletin ahkâmını tamamen tebliğden ibarettir. O teblîgātın mazmûnunu icrâ ve bi'n-netîce hesâbını rü'yet ve bu cümleden olmak üzere onlara tebliğ eylediğin va'îdlerin

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 307. Krş. Buhârî, Nikâh, 8.
2 B: "göstersek".

tahakkukunu bu dünyada görmek değildir. Belâğ sana {وَعَلَيْنَا الْحِسَابُ} ve hesab Bize aittir. ❁ O münkirlerin hesâbını görecek, amellerinin cezâsını verecek olan Biziz. Binâen'aleyh sen, semere-i mesâîni görüp görmeyeceğini hesâba almayarak çalış, bu [3005] uğurda can vermek de lâzım gelse vazifen olan teblîği yap, ilerisini Bize bırak.

O münkirler {اَوَلَمْ يَرَوْا} görmüyorlar mı ki {اَنَّا نَأْتِي الْاَرْضَ} Biz kudretimizle Arz'a geliyor {نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَا} onu etrafından eksiltip duruyoruz. ❁ Yani bizim mahv u isbâta kudretimizi teslim etmek istemeyen o münkirler baksalar a, bâlâda beyan olunduğu üzere önce rahmet ve kudretimizle meddetmiş, ayaklarının altına sermiş olduğumuz Arz'ı aynı hâlde bırakıyor muyuz; o memdud Arz'ı, üzerinde yaşadıkları o geniş toprakları etrafından kudretimizle sarıp tenkis ve tazyik etmiyor muyuz? O[1] medde mukabil cezirler yapmıyor muyuz? Veya muhtelif hâdisât ile Arz'ı aşındırıp parçalamıyor muyuz veya o münkirlerin vatanlarını peyderpey etrafından eksiltip küçültmüyor muyuz? Nüfuslarını, cemiyetlerini kırarak feyz ü bereketlerini azaltarak, arazilerini daraltarak, izzetlerini zillete, kemâllerini noksana tebdil etmiyor muyuz? Arz'daki bu tağyîrâtı[2] veya vatanlarındaki bu tazyîkātı görmüyorlar mı? {وَاللّٰهُ يَحْكُمُ} Allah, öyle bir hüküm ve hükûmet yapar ki {لَا مُعَقِّبَ لِحُكْمِهِ} O'nun hükmüne mu'akkib yoktur. ❁ O'nun verdiği hükmü arkasından tâkip edip de nakz u reddedebilecek hiçbir kuvvet, hiçbir devlet, hiçbir mahkeme, hiçbir merci' yoktur. {وَهُوَ سَرِيعُ الْحِسَابِ} Hem O serî'u'l-hisabdır. ❁ Binâen'aleyh o hisab ve azab demleri uzaktır da zannedilmesin, Allah murad edince bir göz açıp yummadan geliverir.

{وَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} Onlardan evvelkiler de mekrettiler ❁ Allah'a, peygamberlerine, kitaplarına, mü'minlere karşı hud'alar yaptılar, entrikalar [3006] çevirdiler {فَلِلّٰهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا} fakat bi'n-netîce mekir, bütün

---

1 B -"O".
2 B: "tegayyürâtı".

mekir, ancak Allah'ındır. ❁ Allah'ın mekrine nazaran diğerlerininki hiçtir. Zira mekrin hakikati başkasına gizli, anlaşılmaz bir surette bir mekruh îsâl etmektir. Hâlbuki Allah'tan başkasının bütün yaptıkları ve yapacakları Allah teâlâ'nın ilm ü kudreti tahtında cereyan ettiği için mekir yapanların yaptıkları da bir kesbden başka bir şey değildir. Bütün halk u tesir Allah'tandır[1]. Bu suretle onlar mekre çalışırken evvelemirde kendilerini aldatmış, kendi kendilerine mekre sebep olmuş olurlar. Allah bir raddeye kadar kesblerini halkeder ve binâen'aleyh onlar muvaffak oluyoruz zannederken kesblerinin cezâsı olarak Allah tarafından zanlarının hilâfına öyle gizli bir surette çarpılırlar ki mahvolurlar giderler. O hâlde mekkârlık, hîlekârlık yapmaya çalışanlar bilmelidirler ki yaptıkları mekirler, bi'n-netîce hep Allah'ın kendilerine bir mekridir. Allah onların hiç haberleri olmaksızın bir anda mekirlerini başlarına geçirir de aldatıyoruz zannettikleri müstakīm kullarını müsâb kılar. Çünkü Allah aldanmaz {يَعْلَمُ مَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ} her nefis, her ne kesbederse bilir {وَسَيَعْلَمُ الْكُفَّارُ} o kâfirler de ileride bileceklerdir ki {لِمَنْ عُقْبَى الدَّارِ} bu dârın âkıbeti kimindir.

{وَيَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا} Küfredenler bir de derler ki {لَسْتَ مُرْسَلًا} "sen mürsel değilsin" ❁ yani Allah tarafından gönderilmiş resul değilsin diyerek hak peygamber olduğunu inkâr[2] ederler yâ Muhammed {قُلْ كَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ} de ki benim[3] aramla[4] sizin aranızda şâhid olarak Allah yeter. ❁ Yani Allah teâlâ, bende izhâr u inzal eylediği kat'î deliller, açık âyetler, beyyinelerle benim risaletime öyle şehadet [3007] etmektedir ki her şehadetten yüksek olan bu Allah şehadeti diğer şâhidlerin şehadetinden muğnî ve sıdk u sadâkatimi[5] isbat için kâfîdir. {وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ} Ve o âlim ki indinde ilmü'l-kitab vardır. ❁ İlm-i Kur'ân'a veya ale'l-ıtlâk hak

1 B: "Allah'ındır".
2 M +"nim" (sonraki baskılarda silinmiştir); B +"mı".
3 M (1. Baskı): "b".
4 B: "benimle".
5 B: "sadâkatini".

kitab ilmine sâhiptir. Yani bir hükm-i Arabî olan bu kitap, bu Kur'an risaletime başlı başına bir burhandır. Ancak bunun böyle olduğunu bilmek için kitab ilmine sâhip olmak bu kitabın beyânındaki fesâhat ve belâgati, haber verdiği ma'lûmât-ı gaybiyeyi anlamak, ifade ettiği ulûm-ı kesîreyi bilmek ve binâen'aleyh hak kitabı takdir etmek lâzımdır. Bunu bilen أُولُوا الْعِلْمِ قَآئِماً بِالْقِسْطِ onun hak olduğunu bilir ve mûcebince risâlet-i Muhammediyeye şehadet eyler. Ve hatta bundan evvelki kitaplarda, ezcümle Tevrat ve İncil'de dahi risâlet-i Muhammediyeyi temhid ve tebşir eden deliller vardır. Bunları hakkıyla bilen ve ilmine sâhip olup da taassub ve hevâya tâbi' olmayan munsif ehl-i kitâb ulemâsı da buna şehadet ettiler.

Bak Allah teâlâ, nasıl şehadet ediyor:

[3008]

سُورَةُ اِبْرَاهِيمَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اِثْنَتَانِ وَخَمْسُونَ اٰيَةً

İBRÂHİM SÛRESİ

İlm-i kitab cümlesinden İbrâhim aleyhisselâm'ın duasını tezkir eden bu sûre-i celîlenin hepsi Mekkîdir. *Bahr-i Muhît*'te İbn Abbas ve Katâde'den اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ كُفْرًا ilâ اِلَى النَّارِ'dan [14/28-30] mâ'adâsı Mekkî olduğu menkul,[1] *Tefsîr-i Nîsâbûrî*'de de bu iki âyetin Bedir'de nâzil olduğu mezkurdur.[2]

Âyetleri: Elli iki.

Kelimeleri: Sekiz yüz elli beştir[3].

Hurûfu: Üç bin dört yüz otuz dörttür.

Fâsılası: د، م، ر، ب، ن، ظ، ز، ص، ء[4]، ل harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَلٓرٰ كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ بِاِذْنِ رَبِّهِمْ اِلٰى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ ﴿١﴾ اَللّٰهِ الَّذٖى لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ ﴿٢﴾ اَلَّذِينَ يَسْتَحِبُّونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا عَلَى الْاٰخِرَةِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجاً اُولٰٓئِكَ فٖى ضَلَالٍ بَعِيدٍ ﴿٣﴾

[3009] Meâl-i Şerîfi

Elif, Lâm, Râ. Bir kitap ki sana indirdik insanları Rablerinin izniyle zulmetlerden nûra çıkarasın diye. Doğru o Azîz Hamîd'in yoluna ki bütün

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 405:

هذه السورة مكية كلها في قول الجمهور، وعن ابن عباس وقتادة، هي مكية إلا من قوله: «ألم تر إلى الذين بدلوا نعمت الله كفرا» الآية إلى قوله «إلى النار».

2 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* IV, 169:

مكية غير آيتين نزلتا في بدر «أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا» الآيتان.

3 B: "beş".

4 B: "ه".

izzet ü hamd O'nun (1). O Allah'ın ki göklerde ne var, yerde ne varsa hep O'nun, şiddetli bir azabdan da veyl kâfirlere (2). Onlar ki dünyâ hayâtı sever, âhirete tercih ederler de Allah yolundan çevirirler ve onun eğrilmesini isterler, işte bunlar çok uzak bir dalâl içindedirler (3).

{الٓرٰ} ❁ Sûre-i Yûnus'tan beri geçen nazîrlerine bak. الله أَعْلَمُ بِمُرَادِهِ Bu "elif, lâm, râ" mahreci muayyen ve mahdud olmayan, bâtından çıkıp her harfe imdad eden elif gibi tevhid ve istikāmet delîli olarak tecellî eden ve tilâvet ü kıraat ile "lâm, râ" gibi dillerde çalkanarak[1] vahdetten kesrete hitab eyleyen bu mümtaz harfler, yani nazm-ı i'câzkârıyla bu sûreyi teşkil eden basit ve mürekkeb sesler {كِتَابٌ} öyle muazzam bir kitaptır ki ❁ yâ Muhammed {اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ} onu sana şân-ı azametimizle Biz indirdik. ❁ İndirdik ki {لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ} insanları zulmetlerden çıkarasın {اِلَى النُّورِ بِاِذْنِ رَبِّهِمْ} Rablerinin izniyle nûra[2] {اِلٰى صِرَاطِ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ} doğru O Azîz Hamîd'in [3010] sırâtına ❁ bütün izzet ve kudret kendisinin, bütün hamd ü senâ kendisine mahsus olan ve binâen'aleyh yoluna gidip vikāyesine sığınanları izzet ü in'âmıyla muazzez ve mükerrem kılacağı derkâr bulunan O Rabb-i mün'imin doğru yoluna, hak dinine, yani {اَللّٰهِ الَّذٖى} O Allah'ın -yoluna- ki {لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} bütün göklerdekiler ve bütün yerdekiler hepsi O'nun ❁ şu veya bu devletin değil hep O'nundur. O'nun milki ve mülküdür. O yalnız semâvâttakilerin değil, yerdekilerin de Rabbidir. İzzetiyle göktekileri yere indirir, nûr-i inâyetiyle yerdekileri göklere çıkarır. İşte yâ Muhammed, bu kitap böyle bir nûr-i münzel ve sen öyle kâffe-i nâsa mürsel bir resulsün. Yani hangi kavimden olursa olsun bütün insanları tenvir edecek; yeryüzünde cehl ü sefâhet ve küfr ü dalâlet akidelerine kapılarak sefil gayelere, bâtıl mâbudlara aldanarak kat kat zulmetler içinde kalmış, mebde' ü me'âdı tanımaz, nerede bulunduğunu, nereden gelip nereye gittiğini bilmez olmuş ale'l-umûm insanları dalâlet ve sefaletten kurtarıp nûr-i iman ile izzet ü hamd yoluna, Azîz ü Hamîd olan Allah din ve şeriatına hidâyet

---

1 B: "çalkalanarak".

2 Sûre-i Bakara'da اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا يُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ [2/257] bak [Müellifin notu].

edeceksin. Fakat kendi kudret ve iradenle değil, hepsinin Rabbi olan O Rabbü'l-âlemî'nin izn ü tevfîkiyle. Çünkü nûr O'nun, sen O'nun, semâvât u Arz'da bütün saltanat ve rubûbiyet O'nundur. Onun için müjde mü'minlere {وَوَيْلٌ لِلْكَافِرِينَ} ve vay kâfirlere! ❁ O nûru örtmek isteyen ve izzet ü hamd yoluna çıkmak istemeyen imansızlara {مِنْ عَذَابٍ شَدِيدٍ} şedîd azabdan. {اَلَّذِينَ} Onlar ki {يَسْتَحِبُّونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا عَلَى الْاٰخِرَةِ} o alçak hayâtı sever, dünyayı âhiret üzerine tercih ederler. ❁ "Bugün yaşayalım da yarın ne olursa olsun" derler, dünya için âhireti satarlar. {وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} ve Allah [3011] yolundan men' ederler {وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا} ve ona i'vicâc isterler. ❁ İstikāmeti hoşlanmaz, Allah yoluna eğri der, aykırı gidilmesini isterler, doğruya eğri diye tezvîrât yapar; hîlekârlıkla nâsı sapıtmaya, hak dinini eğmeye, tahrif ve tebdil etmeye çalışır; nûru zulmet, zulmeti nûr görmek ve göstermek isterler. {اُو۬لٰٓئِكَ فِى ضَلَالٍ بَعِيدٍ} İşte bunlar, uzak bir dalâl içindedirler. ❁ Tarîk-ı haktan o kadar uzağa sapmışlardır ki ona yanaşmak, felah bulmak ihtimalleri yoktur. Onun için vay hâllerine!

Böyle dalâl-i ba'îd içinde bulunan, i'vicac peşinde dolaşan kâfirler bu kitabın Arabî olmasına itiraz ederek "sen bütün insanlara mürsel bir resul olsa idin bu kitap Arapça mı olurdu? Hem bu hangi peygamberde görülmüş? Şimdiye kadar hiçbir peygambere Arabî bir kitap nâzil olmamış iken bunun Arabî olması âdetullâha muhalif değil midir?" diyecek olurlarsa:

وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ اِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهٖ لِيُبَيِّنَ لَهُمْۜ فَيُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُۜ وَهُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ ﴿٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve biz her gönderdiğimiz resûlü ancak bulunduğu kavmin diliyle gönderdik ki onlara iyi beyan etsin; sonra da Allah dilediğini dalâlette bırakır, dilediğini de hidâyete erdirir, ve öyle Azîz Hakîm O (4).

[3012] {وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ} Biz hiçbir resûlü -gerek husûsî gerek umûmî bir şeriat veya kitap getiren hiçbir peygamberi- başka türlü göndermedik {اِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِه۪} ancak kavminin lisânıyla gönderdik ❁ yani âdetullah böyledir. Öteden beri her resul, gönderildiği ümmetten ve bilhassa içlerinde kāim olduğu cemaatin dili ile gönderilegelmiştir. {لِيُبَيِّنَ لَهُمْ} Ki onlara tebyin etsin ❁ teblîğine me'mur olduğu şeyleri kavmine anlatsın anlattırsın. Bilenin bilmeyene, şâhidin gāibe anlayacağı bir lisan ile beyan ve teblîği bir vazife olduğunu tefhim etsin. Zira bir resûlün risaleti gerek kavmine muhtas olsun ve gerek daha başkalarına da şâmil bulunsun ve bu şümûl gerek risâlet-i Muhammediyede olduğu gibi bütün insanlara ve hatta ins ü cinne kadar umûmî olsun ve gerekse birkaç kavme ait bulunsun her hâlde o resul, kavmini davet edecek ve ilk işi onlara risaletini anlatmak olacaktır. Bu ise onların en iyi en kolay anlayabilecekleri kendi lisanları, kendi lügatlarıyla beyâna mütevakkıftır. Evvelemirde وَاَنْذِرْ عَش۪يرَتَكَ الْاَقْرَب۪ينَ [eş-Şu'arâ 26/214][1] mûcebince en yakından başlayarak resul kavmine bu tebyîni yapar, Allah'ın emirlerini beyan ve ilan eder {فَيُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ يَشَٓاءُ} bunun üzerine Allah da kimini diler idlâl eder ❁ yani gerek o kavimden[2] olsun ve gerek hâriçten bulunsun bizzat veya bi'l-vâsıta tafsîlen veya icmâlen o beyânı işiten nâsın kimisini Allah yola getirmez, hakkı sevdirmez, o beyandan müstefid etmez, imana muvaffak kılmaz, dalâle mahkum eder. {وَيَهْد۪ي مَنْ يَشَٓاءُ} Kimine de diler, hidâyet eyler ❁ lisân-ı Resûl'den, o tebyinden istifade ettirir, hakkı sevdirir, iman ve ilim ve mûcebince amel nasip eder ve binâen'aleyh bir taraftan Arabî bilenler bilmeyenlere bildikleri lisanlar ile nakl ü terceme ederek beyân-ı Resûl'ü tebliğ ve tebyin [3013] ederler. Resûlünün resûlü, verese-i enbiyâ olmak şerefine nâil olurlar. Diğer taraftan bu şerefe nâil olmak için birtakımları da Arabî öğrenirler ve bu suretle lisân-ı Resûl'ü[3] esas olarak beyan ve davet, dilden dile kavimden kavime neşr ü ta'mîm olunur. Allah'ın idlâl ettiği bedbaht, hidâyet ettiği bahtiyar olur. {وَهُوَ} ve O ❁ Allah {الْعَز۪يزُ}

1 "Hem en yakın hısımlarını inzar et."
2 B: "kavminden".
3 B: "Resûl".

öyle Azîz ۞ her şeyden üstün, meşiyyeti bütün esbâb ü avâmile hâkim, binâen'aleyh iradesine münâza'a[1] edilmek gayr-i mümkindir. Onun için idlâl ettiğini yola getirecek, hidâyet ettiğini şaşırtabilecek hiçbir kudret, hiçbir irade bulunamaz. Ve beyân-ı Resûl ne kadar kuvvetli ve vâzıh olursa olsun Allah'ın izni olmayınca hidâyete kâfi gelmez, hem de {الْحَكِيمُ} öyle Hakîm'dir. ۞ Hiçbir sebebe muhtaç olmamakla beraber yaptığını hikmet ile muntazam yapar, iradesi mahz-ı hikmet olur. Onun için beyandan evvel kimseyi dalâle mahkum etmez. İdlâli de, hidâyeti de hikmetiyle cereyan eder. İzzeti hasebiyle resûlünü dilediği kavimden intihab eder ve hikmeti hasebiyle[2] beyânını o kavmin lisânıyla yaptırır. Binâen'aleyh كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ بِاِذْنِ رَبِّهِمْ hitâbıyla umûm insanları bi-iznillah tenvir etmek ve hidâyet ü dalâlin tefrîkinde hüccet olmak için risâlet-i Muhammediye ile gönderilen bu kitabın, bu Kur'ân-ı Mübîn'in Arabî olarak inzal buyurulmasında ve nâzil olduğu gibi عَرَبِيًّا [er-Ra'd 13/37] hâkim kılınmasında dahi nice hikmet-i ilâhiye vardır. Kur'an, başka bir lisan ile indirilse idi Peygamber'in içlerinde bulunduğu ve ilk evvel hitab edeceği kavmi anlamayacak, Sûre-i Fussilet'te geleceği vechile لَوْلَا فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ ءَاَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ [Fussilet 41/44][3] demeye hakları olacak ve diğer akvâma teblîğ u ta'mîm için ilk nâşirler yetişmeyecek ve binâen'aleyh hiçbir kavim hakkında hüccetullah tahakkuk etmeyecekti[4] ve eğer lisanların kâffesiyle indirilse idi de Arabîsi gibi birçok Kur'an bulunsa idi[5] böyle bir [3014] mucize büsbütün muzır ve hikmet-i tevhîde münâfi olurdu; akvâm arasında nizâ' ve ihtilâfı azaltacak yerde çoğaltır, birleştirecek yerde dağıtırdı. Çünkü her biri yalnız kendi lisânını asıl ve hâkim tanımak lâzım gelecek ve aralarında hâkim ve furkan bir kitap bulunmamış olacaktı. Hem bu ta'addüd terceme ihtiyâcından kurtarmayacak, her kavim kendi lisânındaki ile diğerlerinin tevâfuk edip etmediğini anlamak ihtiyâcında

---

1 B: "mu'âraza".
2 B: "sebebiyle".
3 "…Âyetleri tafsîl edilseydi ya! Arab'a Acemce mi?…"
4 B: "etmeyecek".
5 Bunu ilcâya karîb bir mucize olurdu diye de tasvir edenler olmuşsa da cây-i nazar görülmüştür. Zira her birinin ait olduğu kavme te'sîr-i i'câzı Arabînin Araba tesirinden fazla olamazdı ve hatta bir ilcâ da olsa ittifâka değil, ihtilâfa ilcâ olurdu [Müellifin notu].

bulunacak ve bundan dolayı ta'addüd ne kadar çoksa terceme ihtiyâcı da o nisbette artacak ve bir mütercimin bütün lisanları bilmesi iktizâ edecek ve teklîf-i mâlâyutak hâlini alacaktı.

Bunun beyânı:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَٓا اَنْ اَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ وَذَكِّرْهُمْ بِاَيَّامِ اللّٰهِۜ اِنَّ فٖي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için âyetlerimizle Mûsâ'yı gönderdik ki "kavmini zulümâttan nûra çıkar ve onlara Allah günleriyle öğüt ver" diye. Şüphesiz ki bunda çok âyetler vardır, çok sabırlı, çok şükredici her kimse için (5).

{وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا} Fi'l-hakîka Mûsâ'yı âyetlerimizle irsal eyledik ❁ yani risaletini mübeyyin mu'cizât ve kitap vererek zikrolunduğu üzere kavminin lisânıyla resul yapıp gönderdik {اَنْ} şöyle diye ki [3015] {اَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ} kavmini zulmetlerden nûra çıkar. ❁ اَنْ اَرْسِلْ مَعَنَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ [eş-Şu'arâ 26/17][1] buyurulduğu üzere Mûsâ'nın kavmi Benî İsrâil idi. Benî İsrâil de Mısır'da bulunuyordu, Yûsuf'tan sonra Mısır'ın idaresi fenalaşmış, Benî İsrâil Âl-i Fir'avn'ın zulm ü kahrı altında ne yapacağını şaşırmış; cehl ü dalâlet, za'f ü zillet, yeis gibi türlü türlü zulmetler[2] içinde kalmış idi. Binâen'aleyh bundan sonraki âyetten de anlaşılacağı üzere bu emrin hâsıl-ı ma'nâsı şu olur: Benî İsrâil'i tenvir ederek Firavun'dan kurtar {وَذَكِّرْهُمْ بِاَيَّامِ اللّٰهِ} ve onlara Allah günleriyle tezkir yap ❁ tarihte ümmetlerin başından geçen ve doğrudan doğru Allah'ın kudretini gösteren, "Allah" dedirten acı veya tatlı büyük vak'aları anlatarak veya Allah'ın nimetlerini, belâlarını hatırlatarak va'z u nasihat et {اِنَّ فٖي ذٰلِكَ} şüphe yok ki onda ❁ o tezkirde veya o günlerde hangi kavimden olursa olsun {لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ} pek sabırlı, çok şükürlü her kimse için behemehâl birçok âyetler vardır. ❁ Ki Allah teâlâ'nın kudret ve vahdâniyetine, belâ ve nimetine delâlet ve

1 "Benî İsrâil'i bizimle beraber salıver."
2 B: "zulümler".

gönüllerini intibâh u ibret ve ümid ü inşirah ile tenvir eyler. Gerçi bunlar herkes için âyet iseler de sabrı veya şükrü veya ikisi de az veya hiç olmayan kimseler onlardan müstefid olmaz, fiilen tenevvür edemezler, o tenevvür hem sabbâr hem şekûr olanlara mahsustur ki mihnet karşısında yeis ve telâşa düşmez, nimetin kadrini bilir, dâima şükrünü edâya çalışırlar. Bu iki huy iman huylarından olduğu cihetle burada صَبَّارٍ شَكُورٍ mü'min demekten kinaye olduğu da söylenmiştir. Görülüyor ki Hazret-i Mûsâ'ya اَخْرِجْ قَوْمَكَ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ buyurulmuş, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'e ise لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ buyurulmuştur. Demek ki her risalette esas, kadr-i müşterek [3016] bu tenvir ve fakat risâlet-i Muhammediye[1] kavminden başlamak üzere umum insanlar için oluyor, risâlet-i Mûsâ ise kavmine ait bulunuyordu. Diğer âyetlerde geçtiği vechile onun Firavun'a gönderilmesi de bilhassa Benî İsrâil dolayısıyla idi. Ma'amâfîh böyle olması Mûsâ'ya emredilen tezkîrât, Tevrat'ta mezkur âyât içinde yalnız kavm-i Mûsâ'yı değil, herkesi tenvir edecek âyetler bulunmasına mâni' değildir. Onun için Sûre-i Mâide'de geçtiği vechile Tevrat hakkında فِيهَا هُدًى وَنُورٌ [5/44] buyurulduğu gibi burada[2] اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ buyurulmuştur.

İşte Allah günlerinin tezkîrindeki bu hikmete mebnî bunun bir zübdesini tezkir etmesi emrolunarak Resûlullah'a da buyuruluyor ki:[3]

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهِ اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ اَنْجٰيكُمْ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَسُومُونَكُمْ سُوٓءَ الْعَذَابِ وَيُذَبِّحُونَ اَبْنَٓاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَٓاءَكُمْ وَفِى ذٰلِكُمْ بَلَٓاءٌ مِنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ ﴿٦﴾ وَاِذْ تَاَذَّنَ رَبُّكُمْ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ اِنَّ عَذَابِى لَشَدِيدٌ ﴿٧﴾ وَقَالَ مُوسٰٓى اِنْ تَكْفُرُٓوا اَنْتُمْ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ جَمِيعًاۙ فَاِنَّ اللّٰهَ لَغَنِىٌّ حَمِيدٌ ﴿٨﴾

---

1 B: "Muhammediyeye".

2 B: "bunda".

3 Sûre-i Bakara'da وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ [2/30] kavl-i kerîminde mâlum olduğu üzere bu gibi yerlerde اِذْ zarfı mukadder اذكر fiiline müte'allik olduğundan burada da öyledir. Ve bu ise Resûlullah'a emirdir. Yani "yâ Muhammed, sen de o Allah günlerinden şu vakitleri tezkîr ü ihtar et ki hani Mûsâ şöyle demişti. İbrâhim şöyle demişti ilh..." [Müellifin notu].

[3017] **Meâl-i Şerîfi**

Ve o vakit Mûsâ kavmine dedi ki: "Allah'ın üzerinizdeki nimetini anın: Bir vakit sizi Âl-i Fir'avn'dan kurtardı, sizi azâbın kötüsüne peyliyorlardı ve oğullarınızı boğazlayıp kadınlarınızı diri tutmak istiyorlardı ve bunda Rabbinizden size azîm bir imtihan var (6). Ve düşünün ki Rabbiniz şöyle ilan buyurdu: 'Celâlim hakkı için şükrederseniz elbette size artırırım, ve eğer nankörlük ederseniz[1] haberiniz olsun ki azâbım çok şiddetlidir" (7). Siz ve bütün Arz'da bulunanın cemî'si küfran etseniz şu muhakkak ki Allah hepinizden müstağnî ve zâtında hamîd bir ganîdir" (8).

Ey Muhammed ümmeti:

اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذٖينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا اللّٰهُ جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرَدُّٓوا اَيْدِيَهُمْ فٖٓي اَفْوَاهِهِمْ وَقَالُٓوا اِنَّا كَفَرْنَا بِمَٓا اُرْسِلْتُمْ بِهٖ وَاِنَّا لَفٖي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنَٓا اِلَيْهِ مُرٖيبٍ ﴿٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Size önünüzden geçenlerin haberleri gelmedi mi? Kavm-i Nûh'un, Âd'ın ve Semûd'un ve daha onlardan sonrakilerin ki [3018] tafsillerini ancak Allah bilir. Onlara resulleri beyyinelerle geldiler de ellerini ağızlarına ittiler ve "biz" dediler, "sizin gönderildiğiniz şeyi tanımıyoruz ve biz, sizin bizi davet ettiğiniz şeyden kuşkulu bir şek içindeyiz" (9).

{اَلَمْ يَأْتِكُمْ} ❁ Bu hitab zâhiren kelâm-ı Mûsâ'dan gibi görünürse de taraf-i ilâhîden kavm-i Resûl'e bir ibtidâ-yı hitâb olması birçok müfessirînce tercih edilmiştir. Fi'l-vâki' Tevrat'ta Âd ve Semûd'ün zikri olmadığı doğru ise bu müte'ayyin demektir.

{لَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا اللّٰهُ} Ki onları Allah'tan başkası bilmez ❁ yani kavm-i Nûh ve Âd ve Semûd'dan sonra tarihin mechûliyeti içine gömülmüş, miktar ve

1 B -"elbette size artırırım, ve eğer nankörlük ederseniz".

husûsiyetlerini Allah'tan başkasının bilemeyeceği daha nice kavimler وَقُرُوناً بَيْنَ ذٰلِكَ كَث۪يراً [el-Furkān 25/38][1] mantûkunca ne kadar çok karnlar[2] mahv u munkariz olmuştu ki bunlar hakkında da مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ [el-Mü'min 40/78][3] buyurulduğu üzere velev kısmen ve icmâlen olsun haber gelmedi mi? İbn Mes'ûd radıyallâhu anh bu âyeti okuduğu zaman dermiş ki كذب النسابون yani ilm-i ensâb iddiasında bulunanlar ve Âdem'e varıncaya kadar bütün urûk-ı beşerin silsile-i nesebini tâyine kalkışanlar yalan söylemiş olurlar. Zira لَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا اللّٰهُ buyurulmuştur.[4] İbn Abbas radıyallâhu anhümâ'dan[5] mervîdir ki: "Adnan ile İsmâil arasında otuz baba vardı ki mâruf değildir" demiştir.[6] Aleyhissalâtü vesselâm'dan mervîdir ki: Ma'ad b. Adnan b. Üded'i[7] geçmezdi ve buyurmuştur ki تعلموا مِنْ أَنْسَابِكُمْ مَا تَصِلُونَ بِهِ أَرْحَامَكُمْ وَتعلموا مِنَ النُّجُومِ مَا تَسْتَدِلُّونَ بِهِ الطَّرِيق "neseblerinizden erhâmınıza sıla yapacak kadarını öğretiniz, yola istidlâl edecek kadar da nücûm öğretiniz."[8] Bazı müfessirîn de demişlerdir ki şu hâlde bu münasebetle hilkat-i Âdem'den beri geçen senelerin adedini de kestirmek mümkin değildir. Onu da ancak Allah bilir.[9]

Bütün o kavimlere ne oldu bilir misiniz? {جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ} [3019] Onlara resulleri[10] beyyinelerle geldiler. ❁ Açık deliller, beyanlar, mucizeler getirdiler {فَرَدُّٓوا اَيْدِيَهُمْ ف۪ٓي اَفْوَاهِهِمْ} de onlar ellerini ağızlarına

---

1 "…bunların arasında daha birçok kurûnu da."
2 B: "kavimler".
3 "…onlardan kimini sana ayıtmışız, kimini de ayıtmamışızdır…"
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 530:
عن عمرو بن ميمون قال، حدثنا ابن مسعود، أنه كان يقرؤها: «وَعَادًا وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لا يَعْلَمُهُمْ إلا اللهُ»، ثم يقول: كذب النسابون.
5 B: "anh'dan".
6 Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekketü'l-Mükerreme: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1409, III, 518; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 68:
وروي عن ابن عباس قال: بين عدنان وإسماعيل ثلاثون أبا لا يعرفون.
7 M ve B: "Edd'i".
8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 68. Krş. Tirmizî, Birr, 49; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* III, 238:
وعن النبي صلى الله عليه وسلم: أنه كان في انتسابه لا يجاوز معد بن عدنان بن أدد. وقال: تعلموا من أنسابكم ما تصلون به أرحامكم وتعلموا من النجوم ما تستدلون به على الطريق.
9 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 68; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* IV, 174:
قال القاضي: وعلى هذا الوجه لا يمكن القطع على مقدار السنين من لدن آدم عليه السلام إلى هذا الوقت، لأنه إن أمكن ذلك لم يبعد أيضا تحصيل العلم بالأنساب الموصولة.
10 B: "resullere".

ittiler ❁ gayzlarından parmaklarını ısırdılar, yahut bütün kuvvetleriyle ağızlarını tutmaya, susturmaya çalıştılar, yahut o peygamberlerin kendilerine uzatılan dest-i imdâd ve hidâyetlerini ağızlarıyla reddettiler, öpecek yerde ısırdılar {وَقَالُوا} ve dediler ki {اِنَّا كَفَرْنَا بِمَٓا اُرْسِلْتُمْ بِهِ} "her hâlde biz sizin kendisiyle gönderildiğiniz şeylere kâfiriz" ❁ ve getirdiğiniz beyyinelere inanmayız. Davetinize gelince de {وَاِنَّا لَفِي شَكٍّ مِمَّا تَدْعُونَنَٓا اِلَيْهِ} bizi davet ettiğiniz şeylerden de muhakkak ve muhakkak şek içindeyiz {مُرِيبٍ} öyle bir şek ki kocundurucu ❁ yani pireleniyoruz, kuşkulanıyoruz, ürküyoruz.

قَالَتْ رُسُلُهُمْ اَفِي اللّٰهِ شَكٌّ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ يَدْعُوكُمْ لِيَغْفِرَ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرَكُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّىۜ قَالُٓوا اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَاۜ تُرِيدُونَ اَنْ تَصُدُّونَا عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَٓاؤُ۬نَا فَأْتُونَا بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ ﴿١٠﴾

[3020] **Meâl-i Şerîfi**

Resulleri "hiç" dediler, "gökleri ve yeri yaratan Allah'ta şek edilir mi? O, sizi günahlarınızı mağfiret etmek için çağırıyor ve müsemmâ bir ecele kadar size müsaade ediyor." "Siz" dediler, "bizim gibi bir beşersiniz, bizi babalarımızın taptıklarından çevirmek istiyorsunuz, o hâlde bize sultası açık bir burhan getiriniz" (10).

قَالَتْ لَهُمْ رُسُلُهُمْ اِنْ نَحْنُ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَمُنُّ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهِۜ وَمَا كَانَ لَنَٓا اَنْ نَأْتِيَكُمْ بِسُلْطَانٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١١﴾ وَمَا لَنَٓا اَلَّا نَتَوَكَّلَ عَلَى اللّٰهِ وَقَدْ هَدٰينَا سُبُلَنَاۜ وَلَنَصْبِرَنَّ عَلٰى مَٓا اٰذَيْتُمُونَاۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُتَوَكِّلُونَ۟ ﴿١٢﴾ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِرُسُلِهِمْ لَنُخْرِجَنَّكُمْ مِنْ اَرْضِنَٓا اَوْ لَتَعُودُنَّ فِي مِلَّتِنَاۜ فَاَوْحٰٓى اِلَيْهِمْ رَبُّهُمْ لَنُهْلِكَنَّ الظَّالِمِينَۙ ﴿١٣﴾ وَلَنُسْكِنَنَّكُمُ الْاَرْضَ مِنْ بَعْدِهِمْۜ ذٰلِكَ لِمَنْ خَافَ مَقَامِي وَخَافَ وَعِيدِ ﴿١٤﴾ وَاسْتَفْتَحُوا وَخَابَ كُلُّ جَبَّارٍ عَنِيدٍۙ ﴿١٥﴾ مِنْ وَرَٓائِهِ

جَهَنَّمُ وَيُسْقٰى مِنْ مَٓاءٍ صَد۪يدٍۙ ﴿١٦﴾ يَتَجَرَّعُهُ وَلَا يَكَادُ يُس۪يغُهُ وَيَأْت۪يهِ الْمَوْتُ مِنْ كُلِّ مَكَانٍ وَمَا هُوَ بِمَيِّتٍۜ وَمِنْ وَرَٓائِه۪ عَذَابٌ غَل۪يظٌ ﴿١٧﴾

[3021] **Meâl-i Şerîfi**

Resûlleri onlara "evet" dediler, "biz sizin gibi bir beşerden başka bir şey değiliz velâkin Allah kullarından dilediğine nimetini ihsan buyurur ve Allah'ın izni olmadıkça size bir sulta ve burhan getirmek bizim haddimiz değildir. Ve hep Allah'a tevekkül etmelidir onun için mü'minler (11). Ve biz, neyimize Allah'a mütevekkil olmayalım ki O bizlere yollarımızı dosdoğru gösterdi, ve elbette bize yaptığınız ezâlara karşı sabredeceğiz, ve hep Allah'a tevekkül etmelidir onun için mütevekkiller" (12). Küfredenler de resullerine dediler ki: "Mutlak ve mutlak sizi toprağımızdan çıkarırız, yahut ki milletimize dönersiniz." Rableri de onlara şöyle vahiy verdi ki "muhakkak ve muhakkak zâlimleri ihlâk edeceğiz (13). Ve arkalarından sizi o arza iskân eyleyeceğiz, bu işte makamımdan korkana, va'îdimden korkana vaadim" (14). Hem fütûhât istediler hem de hâib oldu her cebbâr-ı anîd (15). Arkasından cehennem, neler olacak ve irin suyundan sulanacak (16). Yutmaya çalışacak, boğazından geçiremeyecek, her taraftan ona ölüm gelecek, hâlbuki ölmeyecek, arkasından da galiz bir azab (17).

[3022]

مَثَلُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ اَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍۨ اشْتَدَّتْ بِهِ الرّ۪يحُ ف۪ي يَوْمٍ عَاصِفٍۜ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلٰى شَيْءٍۜ ذٰلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَع۪يدُ ﴿١٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Rablerine küfredenlerin meseli şudur: Amelleri bir küle benzer ki onu fırtınalı bir günde rüzgâr şiddetle savurmaktadır, kazandıklarından hiçbir şey ellerine geçmez, işte budur asıl o[1] uzak dalâl (18).

---

1 B -"o".

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّۜ اِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدٖيدٍۙ ﴿١٩﴾
وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزٖيزٍ ﴿٢٠﴾ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ جَمٖيعاً فَقَالَ الضُّعَفٰٓؤُا لِلَّذٖينَ اسْتَكْبَرُٓوا اِنَّا
كُنَّا لَكُمْ تَبَعاً فَهَلْ اَنْتُمْ مُغْنُونَ عَنَّا مِنْ عَذَابِ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍۜ قَالُوا لَوْ هَدٰينَا اللّٰهُ لَهَدَيْنَاكُمْۜ
سَوَٓاءٌ عَلَيْنَٓا اَجَزِعْنَٓا اَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِنْ مَحٖيصٍ ﴿٢١﴾ وَقَالَ الشَّيْطَانُ لَمَّا قُضِيَ
الْاَمْرُ اِنَّ اللّٰهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدْتُكُمْ فَاَخْلَفْتُكُمْۜ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ
اِلَّٓا اَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لٖيۚ فَلَا تَلُومُونٖي وَلُومُٓوا اَنْفُسَكُمْۜ مَٓا اَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَٓا اَنْتُمْ
بِمُصْرِخِيَّۜ اِنّٖي كَفَرْتُ بِمَٓا اَشْرَكْتُمُونِ مِنْ قَبْلُۜ اِنَّ الظَّالِمٖينَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٢٢﴾ وَاُدْخِلَ
الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرٖي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَا بِاِذْنِ رَبِّهِمْۜ
تَحِيَّتُهُمْ فٖيهَا سَلَامٌ ﴿٢٣﴾

[3023] **Meâl-i Şerîfi**

Görmedin mi? Allah gökleri ve yeri hak ile yaratmış, dilerse sizi giderir yepyeni bir halk getirir (19). Ve Allah'a göre bu ehemmiyetli bir şey değildir (20). Bir de hepsi toplanarak Allah'ın huzûruna çıkmışlardır, zu'afâ kısmı büyüklük taslayanlara şöyle demektedirler: "Bizler sizlere tâbi' idik, şimdi siz bizden Allah'ın azâbından zerrece bir şey def' edebiliyor [3024] musunuz?" "Eğer" demişlerdir, "Allah bize hidâyet verse idi elbette sizi hidâyete erdirirdik. Şimdi bizler sızlansak da sabretsek de müsâvîdir, bizim için kurtuluş yok" (21). İş bitince Şeytan da der ki: "Doğrusu Allah size hak vaadi vaad buyurdu, ben de bir vaad yaptım size yalan çıktım. Ma'amâfîh benim size karşı bir sultam yoktu, ancak sizi davet ettim siz de bana icâbet eylediniz[1]. O hâlde beni levm etmeyiniz nefislerinizi levm ediniz, ben sizi kurtaramam, siz de beni kurtarmazsınız[2]. Ben sizin bundan evvel beni şerîk koşmanızı tanımadım, her hâlde zâlimlerin hakkı elîm bir azabdır" (22). İman edip sâlih sâlih

---

1 B: "ettiniz".
2 B: "kurtaramazsınız".

ameller işleyenler ise altından ırmaklar akar cennetlere konulmuşlardır, Rablerinin izniyle orada muhalled olarak kalacaklardır, tahiyyeleri orada selâmdır (23).

اَلَمْ تَرَ كَيْفَ ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ اَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِى السَّمَٓاءِۙ
﴿٢٤﴾ تُؤْتِىٓ اُكُلَهَا كُلَّ حِينٍ بِاِذْنِ رَبِّهَاۜ وَيَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ
﴿٢٥﴾ وَمَثَلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍۨ اجْتُثَّتْ مِنْ فَوْقِ الْاَرْضِ مَا لَهَا مِنْ قَرَارٍ
﴿٢٦﴾ يُثَبِّتُ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا بِالْقَوْلِ الثَّابِتِ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِۚ وَيُضِلُّ اللّٰهُ
الظَّالِمِينَ وَيَفْعَلُ اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُ ﴿٢٧﴾

[3025] **Meâl-i Şerîfi**

Gördün a[1] Allah nasıl bir temsil yaptı; hoş bir kelimeyi, hoş bir ağaç gibi ki kökü sâbit, dalı semâda (24). Yemişlerini Rabbinin izniyle her dem verir, ve Allah insanlara böyle temsiller yapar ki kavrayıp düşünsünler (25). Habis bir kelimenin temsîli de habis bir ağaç gibidir ki toprağın üstünden cüsselenmiş kararı yoktur (26). Allah, iman edenleri hem dünyada hem âhirette sâbit söz ile tesbit buyurur, haksızlık edenleri ise şaşırtır ve Allah ne isterse yapar (27).

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ بَدَّلُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ كُفْراً وَاَحَلُّوا قَوْمَهُمْ دَارَ الْبَوَارِۙ ﴿٢٨﴾ جَهَنَّمَۚ يَصْلَوْنَهَاۜ
وَبِئْسَ الْقَرَارُ ﴿٢٩﴾ وَجَعَلُوا لِلّٰهِ اَنْدَاداً لِيُضِلُّوا عَنْ سَبِيلِهِۜ قُلْ تَمَتَّعُوا فَاِنَّ مَصِيرَكُمْ اِلَى
النَّارِ ﴿٣٠﴾ قُلْ لِعِبَادِىَ الَّذِينَ اٰمَنُوا يُقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَيُنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً
مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِىَ يَوْمٌ لَا بَيْعٌ فِيهِ وَلَا خِلَالٌ ﴿٣١﴾ اَللّٰهُ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ
وَاَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَخْرَجَ بِهٖ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقاً لَكُمْۚ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْفُلْكَ لِتَجْرِىَ فِى
الْبَحْرِ بِاَمْرِهٖۚ وَسَخَّرَ لَكُمُ الْاَنْهَارَۚ ﴿٣٢﴾ وَسَخَّرَ لَكُمُ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ دَٓائِبَيْنِۚ وَسَخَّرَ لَكُمُ

---

1 B: "ya".

اللَّيْلَ وَالنَّهَارَۚ ﴿٣٣﴾ وَاٰتٰيكُمْ مِنْ كُلِّ مَا سَاَلْتُمُوهُۜ وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَاۜ اِنَّ
الْاِنْسَانَ لَظَلُومٌ كَفَّارٌ ﴿٣٤﴾

[3026] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın onlara ki Allah'ın nimetini küfre değiştiler ve kavimlerini helâk yurduna kondurdular (28). Cehenneme, yaslanırlar ona, o ise ne fena makardır (29). Ve Allah'ın yolundan sapıtmak için Allah'a menendler uydurdular, de ki: "Keyfinize bakın, çünkü gidişiniz ateşedir" (30). Söyle o iman etmiş olan kullarıma: Namazı kılsınlar ve kendilerini merzuk kıldığımız şeylerden gizli ve açık infak etsinler, öyle bir gün gelmeden evvel ki onda ne alım satım var, ne dostluk (31). Allah öyle bir ilâhtır ki gökleri ve yeri yarattı ve yukarıdan bir su indirdi de onunla size rızık için türlü semereler çıkardı ve emriyle denizde cereyan etmek için size gemileri musahhar kıldı, size nehirleri de musahhar kıldı (32). Ve sizin için birbiri ardınca Şems ü Kamer'i musahhar kıldı, yine sizin için leyl ü nehârı musahhar kıldı (33). Hem size istediğiniz şeylerin hepsinden verdi, öyle ki Allah'ın nimetini saysanız onu bitiremezsiniz. Her hâlde insan çok zâlim, çok nankör (34).

Şunu da yâd et ki yâ Muhammed!

وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهٖيمُ رَبِّ اجْعَلْ هٰذَا الْبَلَدَ اٰمِناً وَاجْنُبْنٖي وَبَنِيَّ اَنْ نَعْبُدَ الْاَصْنَامَۜ ﴿٣٥﴾
رَبِّ اِنَّهُنَّ اَضْلَلْنَ كَثٖيراً مِنَ النَّاسِۚ فَمَنْ تَبِعَنٖي فَاِنَّهُ مِنّٖيۚ وَمَنْ عَصَانٖي فَاِنَّكَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ
﴿٣٦﴾ رَبَّنَٓا اِنّٖٓي اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتٖي بِوَادٍ غَيْرِ ذٖي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِۙ رَبَّنَا لِيُقٖيمُوا
الصَّلٰوةَ فَاجْعَلْ اَفْئِدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوٖٓي اِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ ﴿٣٧﴾
رَبَّنَٓا اِنَّكَ تَعْلَمُ مَا نُخْفٖي وَمَا نُعْلِنُۜ وَمَا يَخْفٰى عَلَى اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَٓاءِ
﴿٣٨﴾ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖي وَهَبَ لٖي عَلَى الْكِبَرِ اِسْمٰعٖيلَ وَاِسْحٰقَۜ اِنَّ رَبّٖي لَسَمٖيعُ الدُّعَٓاءِ

﴿٣٩﴾ رَبِّ اجْعَلْنِى مُقِيمَ الصَّلٰوةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِى رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءِ ﴿٤٠﴾ رَبَّنَا اغْفِرْ لِى وَلِوَالِدَىَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ ﴿٤١﴾

[3027] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de İbrâhim'in dediği vakti an: "Rabbim! Bu beldeyi emîn kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak [3028] bulundur (35). Rabbim! Çünkü onlar insanlardan birçoğunu şaşırttılar, bundan böyle kim benim izimce gelirse işte o bendendir, kim de bana isyan ederse artık sen Gafûr'sun, Rahîm'sin (36). Yâ Rabbenâ! Ben, zürriyetimden bazısını Senin Beyt-i Muharrem'inin yanında, ekin bitmez bir vâdide iskân ettim. Yâ Rabbenâ, namazı ikāme etsinler diye, bundan böyle insanlardan birtakım gönülleri onlara doğru akıt, ve onları hâsılâttan merzuk buyur, gerek ki şükrederler (37). Yâ Rabbenâ! Biz ne gizliyoruz ve ne ilan ediyoruz her hâlde Sen bilirsin, ve ne yerde ne gökte hiçbir şey Allah'a karşı gizli kalmaz (38). Hamd O Allah'a ki bana ihtiyarlık hâlimde İsmâil'i ve İshak'ı ihsan buyurdu. Şüphe yok ki[1] Rabbim her hâlde duayı işitiyor (39). Rabbim! Beni namaza müdâvim kıl, zürriyetimden de. Yâ Rabbenâ, hem duamı kabul buyur (40). Yâ Rabbenâ! Mağfiret buyur bana ve anama babama ve bütün mü'minlere, hesap başa dikileceği gün" (41).

وَلَا تَحْسَبَنَّ اللّٰهَ غَافِلًا عَمَّا يَعْمَلُ الظَّالِمُونَۜ اِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْاَبْصَارُۙ ﴿٤٢﴾ مُهْطِعِينَ مُقْنِعِى رُؤُسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ اِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْۚ وَاَفْـِٔدَتُهُمْ هَوَٓاءٌۜ ﴿٤٣﴾ مُهْطِعِينَ مُقْنِعِى رُؤُسِهِمْ لَا يَرْتَدُّ اِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْۚ وَاَفْـِٔدَتُهُمْ هَوَٓاءٌۜ ﴿٤٣﴾ وَاَنْذِرِ النَّاسَ يَوْمَ يَأْتِيهِمُ الْعَذَابُ فَيَقُولُ الَّذِينَ ظَلَمُوا رَبَّنَٓا اَخِّرْنَٓا اِلٰٓى اَجَلٍ قَرِيبٍۙ نُجِبْ دَعْوَتَكَ وَنَتَّبِعِ الرُّسُلَۜ اَوَلَمْ تَكُونُٓوا اَقْسَمْتُمْ مِنْ قَبْلُ مَا لَكُمْ مِنْ زَوَالٍۙ ﴿٤٤﴾ وَسَكَنْتُمْ فِى مَسَاكِنِ الَّذِينَ ظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ

---

1 B -"ki".

كَيْفَ فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْاَمْثَالَ ﴿٤٥﴾ وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللّٰهِ مَكْرُهُمْ وَاِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ لِتَزُولَ مِنْهُ الْجِبَالُ ﴿٤٦﴾

[3029] **Meâl-i Şerîfi**

Bunları an ve sakın Allah'ı zâlimlerin yaptıklarından gāfil sanma. Onları, O ancak öyle bir güne tehir eder ki o gün gözler belerir (42). Başlarını dikerek koşarlar, nazarları kendilerine dönmez, ve yüreklerinin içi bomboş hevâ kesilmiştir (43). Hem inzar ile haber ver insanlara o azâbın geleceği günü, o vakit diyecek ki o zulmedenler "yâ Rabbenâ! Bizi yakın bir ecele tehir buyur, davetine icâbet edelim ve peygamberlerin izince gidelim." Hani ya bundan evvel yemin etmiş değil miydiniz, sizin için zeval yoktu ya? (44) Siz de o kendilerine zulmetmiş olanların meskenlerine sâkin oldunuz, onlara nasıl yaptığımız ise sizce tebeyyün etti ve size emsâl gösterdik (45). Fi'l-hakīka onlar mekirlerini yaptılar, Allah indinde de onlara mekir var, isterse onların mekirleri dağları yerinden oynatacak olsun (46).

فَلَا تَحْسَبَنَّ اللّٰهَ مُخْلِفَ وَعْدِهٖ رُسُلَهُ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ ذُوانْتِقَامٍ ﴿٤٧﴾ يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿٤٨﴾ وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ مُقَرَّنِينَ فِى الْاَصْفَادِ ﴿٤٩﴾ سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ وَتَغْشٰى وُجُوهَهُمُ النَّارُ ﴿٥٠﴾ لِيَجْزِىَ اللّٰهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ اِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ ﴿٥١﴾ هٰذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنْذَرُوا بِهٖ وَلِيَعْلَمُوا اَنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٥٢﴾

[3030] **Meâl-i Şerîfi**

O hâlde sakın Allah'ı peygamberlerine olan vaadine hulf eder sanma, şüphesiz Allah Azîz'dir, intikāmı vardır (47). O gün ki Arz başka Arz'a tebdil olunur, semâvât da ve hep O Vâhid, Kahhâr olan Allah için fırlarlar (48). Ve görürsün mücrimleri o gün birbirlerine çatılı çatılı bukağılardadırlar (49). Gömlekleri katrandan ve yüzlerini ateş kaplıyor (50).

Çünkü Allah her nefsi kazandığıyla cezâlandıracak, haberiniz olsun ki Allah'ın hesâbı serî'dir (51). Bu işte insanlara beliğ bir tebliğdir, hem bununla inzar edilsinler hem onun ancak bir tek ilâh olduğunu bilsinler, hem de öğüt alsın akl u vicdânı temiz olanlar (52).

{غَيْرَ الْاَرْضِ} ❁ Bu terkib iki mânaya gelebilir: Birisi Arz'ın gayriye, yani Arz mâhiyetinden başkasına demek olur. Birisi de bu Arz'ın gayriye, yani başka bir Arz'a demek olur. Ve her iki mâna ile tevil vârid olmuştur. Nitekim bazı rivayetlerde Arz ateş olacak, semâvât cennet denilmiş; bazı rivayetlerde de Arz gümüş sebîkesi gibi bembeyaz, üzerinde kan dökülmedik, günah işlenmedik bambaşka bir Arz olacak denilmiştir. Sehl b. Sa'd'dan menkuldür ki "dinledim" demiş, [3031] "Resûlullah buyuruyordu ki: 'yevm-i kıyamette nâs kursatü'n-nakī gibi beyzâ ve afrâ bir arz üzerinde haşrolunacak'".[1] Hazret-i Âişe'den mervîdir ki يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ "kavl-i ilâhîsinden Resûlullah'a sual ettim, 'yâ Resûlallah, o gün insanlar nerede olacak?' dedim. Buyurdu ki: 'Bir şey sordun ki ümmetimden hiçbiri sormamıştı, o vakit nâs cisr-i cehennem üzerinde -diğer bir rivayette- sırat üzerinde olacak'"[2] demiştir.[3]

"Arz" ma'rife olarak zikr ü iade edilmiş olduğuna ve bu surette sânî evvelin aynı olması asıl bulunduğuna nazaran da ikinci mâna zâhirdir. Ma'amâfîh zamir ile غَيْرَهَا buyurulmayıp da ism-i zâhir ile غَيْرَ الْاَرْضِ buyurulması evvelki mânaya da ihtimal verdirmektedir[4]. Sonra her iki takdirde de "tebdil" dahi iki mânaya muhtemildir; birisi i'dâm-ı küllîden sonra halk-ı cedîd, yani tebdîl-i zât, diğeri de maddesinin bekāsıyla tebdîl-i sıfât

---

1 Müslim, Kıyâme, 28:

عن سهل بن سعد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يحشر الناس يوم القيامة على أرض بيضاء عفراء، كقرصة النقي، ليس فيها علم لأحد.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 101; Müslim, Kıyâmet, 29; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 51:

قال الحسن: قالت عائشة: يا رسول الله، «يوم تبدل الأرض غير الأرض والسماوات»، أين الناس؟ قال: «إن هذا لشيء ما سألني عنه أحد من أمتي قبلك، الناس على الصراط».

3 Bir hadîs-i şerifte de mü'minlerden yedi sınıf Arş'ın gölgesinde bulunacak; سبعة يظلهم الله يوم القيامة... إلخ [Buhârî, Zekât, 15; Müslim, Zekât, 91] [Müellifin notu].

4 B: "vermektedir".

ki tahvil demek olur. Mütekellimînin bazısı evvelki mânayı ahz etmiştir. Çünkü tebdil, zât-ı Arz'a isnad edilmiş olduğu gibi, كُلُّ شَىْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88][1] kavl-i ilâhîsi de zâhiren bunu muktezîdir. Bâlâdaki nakle muvâfık olarak İbn Mesud Hazretleri "Arz, üzerinde kan dökülmedik, günah işlenmedik, süzülmüş beyaz gümüş gibi bir arza tebdil olunacak" demiş[2] olduğu cihetle bunun tebdîl-i zât demek olduğu da söylenmiştir. Bazı mütekellimîn de ikinci mânayı ahz etmişlerdir. Çünkü "tebdîl"in tahvil mânasına isti'mâli de müte'âref olduğu gibi, ba's hakkındaki عَجْبُ الذَّنَب hadîsinde[3] bekā-yı maddeyi bir iş'âr var gibidir. İbn Abbas Hazretleri'nden de[4] mervîdir ki "Arz yine bu Arz, şu kadar ki sıfâtı tegayyür edecek, ezcümle dağları yürüyecek, denizleri yarılacak, dümdüz olacak, eğrilik büğrülük[5] görülmeyecek" demiş ve şu beyti okumuştur:

وَمَا النَّاسُ بِالنَّاسِ الَّذِينَ عَهِدْتَهُمْ وَلَا الدَّارُ بِالدَّارِ الَّتِى كُنْتَ تَعْلَمُ[6]

[3032] Fünûn-i tecrîbiye ve ezcümle kimya kavâ'idine nazaran bekā-yı madde suretiyle Arz'ın tahvîli imkânını mülâhaza kolay ise de, maddenin i'dâmı tarîkiyle tebdîlin imkânını mülâhaza müşkildir. Onun için maddenin kıdem ve bekāsına zâhib olan feylesoflar bunu mümteni' addettiklerinden tahvil suretine kasr-ı nazar etmişlerdir. Ma'amâfîh son zamanlarda maddenin mücerred kuvvete tehavvülü imkânını gösteren bazı tecribelere tesadüf edildiğinden bekā-yı madde kanunu "bekā-yı

---

1 "…O'nun vechinden başka herşey helâktedir…"

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 46:
عن ابن مسعود، في قوله «يَوْمَ تُبَدَّلُ الأَرْضُ غَيْرَ الأَرْضِ وَالسَّمَاوَاتُ» قال: تبدّل أرضا بيضاء نقية كأنها فضة، لم يسفك فيها دم حرام، ولم يُعمَل فيها خطيئة.

3 Buhârî, Tefsîr, 78; Müslim, Fiten, 141-143:
عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما بين النفختين أربعون». قال: أربعون يوما؟ قال: أبيت، قال: أربعون شهرا؟ قال: أبيت، قال: أربعون سنة؟ قال: أبيت. قال: «ثم ينزل الله من السماء ماء، فينبتون كما ينبت البقل، ليس من الإنسان شيء إلا يبلى، إلا عظما واحدا وهو عجب الذنب، ومنه يركب الخلق يوم القيامة».

4 B: "bu".

5 B: "eğriliği büğrülüğü".

6 *İnsanlar tanıdığın insanlar değil,*
Dâr da bildiğin dâr değil [Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 566-567] [Müellifin notu].

kuvvet" kanununa, bu da "bekā-yı illet" kanununa ircâ' olunmuştur. Bekā-yı illet ise şüphe yok ki bekāullâha râci'dir.

Hulâsa maddenin fenası aklen de mümteni' değildir.[1] Binâen'aleyh tebdîle iman ile tafsîlini ilm-i ilâhîye tefviz etmek daha muvâfıktır. Ma'ahâzâ bu hususta maddenin ifnâsı şart olmadığından tahvîle itikad da kâfi olabilir. Bir de İbn Atıyye tefsîrinde şunu da rivayet etmiştir ki tebdil Arz'da olacak, velâkin her ferîkin hâline göre: kimine ekmek, kimine gümüş, kimine ateş.[2] Bu rivayette muhtelif rivayetlerin bir cem' ü tevfîki vardır. Ma'amâfîh bu kabîl tebdîlât dünyada dahi görülüp durmaktadır.

Hâsılı o şaşmaz va'd ü intikāmın tahakkuku, o gün ki Arz başka arza tebdil olunacak. (وَاِذَا الْاَرْضُ مُدَّتْ. وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ. وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ *[el-İnşikāk 84/3-5]*[3] *gibi âyetlere bak.)*

{وَالسَّمٰوَاتُ} Semâvât da ❁ öyle değişecek, infitar ve inşikak ederek[4] Güneş ve Kamer'i tutulup derilerek, yıldızları söndürülüp dağıtılarak dürülecek, başka semâlara tebdil edilecek. Yani kıyamet kopacak, bu dünyanın Arz ve semâvâtı yerine âhiret arzı âhiret semâvâtı kurulacak {وَبَرَزُوا لِلّٰهِ} ve hepsi Allah için bürûz [3033] edecekler ❁ yani bütün halk ve bu meyanda ale'l-husûs o zâlimler mevkuf bulundukları kabirlerinde yürütülecek. Gizli yapıyoruz zu'm ettikleri bütün amelleriyle arasat meydanına dökülecek, hiçbir yerde gizlenemeyerek ve başka hiçbir merci' bulamayarak Allah için, Allah'ın hüküm ü cezâsı için mahkeme-i kübrâya çıkacaklar {الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ} O Allah için ki Vâhid, Kahhâr. ❁ Vâhid, yani

---

1 Maddenin i'dâmını mümteni' gibi farz edenler onu vâcibü'l-vücûd mefhûmuyla mülâhaza ettiklerinden dolayı 'ademini tasavvur tenakuz olur gibi tevehhüm ederler. Hâlbuki hareket ve sükûnunu bile kendisi iktizâ edemeyen atâletli maddenin vücûdunu kendisinden farz etmektir ki tenakuzdur [Müellifin notu].

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 347:

قال القاضي أبو محمد: وسمعت من أبي رضي الله عنه: أنه روي أن التبديل يقع في الأرض، ولكن يبدل لكل فريق بما تقتضيه حاله، فالمؤمن يكون على خبز يأكل منه بحسب حاجته إليه، وفريق يكون على فضة –إن صح السند بها– وفريق الكفرة يكونون على نار. ونحو هذا مما كله واقع تحت قدرة الله تعالى.

3 "Ve arz meddedildiği ve içindekini atıp boşaldığı ve Rabbini dinleyip haklandığı vakit."

4 B: "edecek".

şerîki yok, bu âlemde O'ndan başka ilâh iddia edenler, başka mâbud, başka rab tanımak istiyenler veya nefislerine, hevâlarına tapanlar, o gün görecekler, anlayacaklar ki Allah'tan başka ilâh yok, O'na karşı iddia ettikleri şerîkler, menfaat umdukları, kuvvet isnad ettikleri metbû'lar[1], hâkim zannettikleri hayâller hiç imiş. Allah, bir ve Kahhâr, yani her şeye gālib, her şey O'nun hükm ü kudretine mağlup ve mahkum, iradesine karşı gelinmek ihtimâli yok, kahrına yerler gökler dayanmaz. Onun için yerler gökler değişmiş, herkes O'nun huzûr-ı celâlinde boyun bükmüş ve esasen hepsi O'nun için vücûda çıkmış. Hâsılı burada sıfât-ı ilâhiyeden bilhassa Vâhid ve Kahhâr sıfatlarının zikrolunması o günün kemâl-i dehşetini ifade içindir ki bunun nazîri لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَۜ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ'dır [el-Mü'min 40/16][2].

{وَتَرَى الْمُجْرِمِينَ يَوْمَئِذٍ} Ve o gün mücrimleri göreceksin ki {مُقَرَّنِينَ فِي الْاَصْفَادِ} esfâdda çatılmışlar ❁ "esfâd" denilen bağlarla çatılmış, bağlanmışlar. {سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطِرَانٍ} gömlekleri katrandan ❁ mâlum ki katran siyah, çirkin ve sert kokulu, sür'atle işti'âl eder, hâr ve keskin bir usâredir. Araplar bunu uyuz develere sürerler. Denilmiş ki ashâb-ı nâr katranla tılâ olunacak ve o, âdetâ onların donu, gömleği olacak, ve bu suretle kendilerinde dört türlü azab ictimâ' edecek ki çirkin renk, fena koku, şiddet-i harâret, sür'atle işti'âle kābiliyet. Ancak unutulmamak lâzım gelir ki [3034] bütün Arz u semâvâtıyla âlemin tebeddül ettiği o gün eşyânın havâs ve evsâfı da bambaşka bir hâlde değişmiş bulunacaktır. Binâen'aleyh o günkü katran, bugün bildiğimiz katranlarla takdîr ü tâyin olunamayacak bir şeydir. O hâlde ifade bir temsil demek olur. Evvelâ şurası zâhir ki bu tâbirden son derece bir sefalet tebâdür eder. Sâniyen Ebussuud tefsîrinde der ki: "Bunun cevher-i nefsi ihâta edip ona âlâm ve gumûm celb eyleyen redî melekeler, denî huylar olması muhtemildir. Daha doğrusu mezkur katran onların bu neş'ette, yani

1 B: "mâbudlar".
2 "…Kimin mülk bugün? O Vâhid, Kahhâr Allah'ın."

dünyada bulaştıkları ve kendilerine şi'âr edindikleri bâtıl akidelerin türlü türlü azabları câlib olan çirkin amellerin aynıdır ki diğer neş'ette, yani âhirette o suretle tecessüd ederek azablarının iştidâdına bâ'is olacaktır."[1]

{وَتَغْشٰى وُجُوهَهُمُ النَّارُ} Ve yüzlerini ateş bürüyor. ❁ نَارُ اللّٰهِ الْمُوقَدَةُ. اَلَّتٖى تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْـِٔدَةِ [el-Hümeze 104/6-7][2] mantûkunca evvelemirde kalblerden tutuşacak olan cehennem ateşi yalnız içlerini yakmakla kalmayacak, o katranlı cesedlerinin her tarafını kaplayacak ve hatta a'zâ-yı zâhirelerinin en kıymetlisi olan ve havâss u meşâ'irin mecma'ı bulunan yüzlerini dahi bürüyecek. Müfessirînin ihtiyar ettikleri bu mâna يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِى النَّارِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ [el-Kamer 54/48][3] mazmûnu gibi cehennem içindeki bir hâlleri demek olur. Fakat bunun ondan önce haşr sırasında veya sırat üzerinde olması daha zâhirdir. تَرَى hitâbı da buna karînedir.

{لِيَجْزِىَ اللّٰهُ كُلَّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ} Çünkü Allah her nefsi kesbiyle cezâlandıracaktır. ❁ Yani bütün onlar: Arz ve semâvâtın o inkılâb ve tebeddülü, o bürûz ve mücrimlere o muâhaze, Allah'ın herkesi, her insanın benliğini kazancına göre hayra hayır, şerre şer karşılıkla cezâlandırması hikmeti için yapılacaktır. Ve onun için o gün o mücrimler cezâlarını bulurken sen onları öyle göreceksin yâ Muhammed, veya ey mü'min-i kâmil![4] {اِنَّ اللّٰهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ} Şüphe yok ki Allah, serî'u'l-hisâbdır. ❁ [3035] Zira O'nu bir şe'n diğer bir şe'nden meşgul etmez. İmhal edip dururken birdenbire hesâba çeker. Ve isterse hepsini bir anda intac eder. Sûre-i Ra'd'da اِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ [13/40] buyurulmadı mı idi?

{هٰذَا} İşte bu ❁ kitap, yani bu Sûre-i İbrâhim veya bu sûrenin hâtimesini teşkil eden işbu وَلَا تَحْسَبَنَّ اللّٰهَ غَافِلًا ilâ سَرِيعُ الْحِسَابِ ihtârı {بَلَاغٌ لِلنَّاسِ} nâsa

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, V, 123:
ويحتمل أن يكون ذلك تمثيلاً لما يُحيط بجوهر النفس من المَلَكات الرديّةِ والهيئات الموحشة فتَجلب إليها الآلامَ والغموم بل وأن يكون القَطِران المذكور عينَ ما لابَسوه في هذه النشأة وجعلوه شِعاراً لهم من العقائد الباطلة والأعمال السيّئة المستجلِبة لفنون العذاب قد تجسّدت في النشأة الآخرة بتلك الصورة المستتبِعة لاشتداد العذاب، عصَمنا الله سبحانه عن ذلك بمنّه ولُطفه.

2 "Allah'ın tutuşturulmuş ateşi. Ki çıkar gönüller üstüne."

3 "O gün ki yüzleri üstü ateşte sürüklenecekler…"

4 B: "ümmet-i Muhammed!".

bir tebliğ ❁ kâfi ve beliğ bir nasihattır. {وَلِيُنْذَرُوا بِه۪} Bir de bununla inzar edilsinler için {وَلِيَعْلَمُٓوا اَنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌ} ve hakikaten ilâh bir, ancak bir olduğunu bilsinler için {وَلِيَذَّكَّرَ اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ} ve ulü'l-elbâb olanlar tezekkür etsinler ❁ yani ne yaptıklarını ve ne yapacaklarını, şimdiye kadar ne dinde ne mezhebde ne amelde bulunduklarını ve bundan sonra ne yolda hareket etmeleri lâzım geleceğini düşünsünler, anlasınlar içindir ki... bu indirildi. لِيُنْذَرُوا... إلخ buyurulmayıp da bir "vav" ilâvesiyle وَلِيُنْذَرُوا buyurulmasında[1] ne kadar cem'iyyetli bir belâgat vardır. Bu "vav", atıf veya ibtidâiyye olarak mülahaza edilebileceği cihetle evvelemirde iki sûret-i rabt muhtemil olur. Atıf olduğu takdirde mâkablinde لينصحوا gibi mukadder bir ma'tûf[ün] aleyh ihtar ederek nasihat edilsinler için ve ilh... meâlini ifade eyler. İbtidâiyye olduğu takdirde de gösterildiği vechile "lâm"ın müte'allakını kelâmın nihâyetinde mülâhaza ettirir. Öyle ki bu önündeki sûreye ta'alluk edebilir. Binâen'aleyh bu âyet, bir taraftan Sûre-i İbrâhim'i itmam ederken diğer taraftan mâba'dindeki Sûre-i Hicr'e bir tavti'e denebilecek surette beliğ bir tehallus olmuştur. Şu hâlde Sûre-i İbrâhim'i müştemil olduğu ahkâm-ı i'tikādiye hasebiyle nâsa bir teblîğ-i mahsus, Sûre-i Hicr'i de inzar, tevhid, tezkir hikmetleriyle onun bir tetmîmi hâlinde mülâhaza edebiliriz.

---

1 B +"da".

[3036]

سُورَةُ الْحِجْرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ آيَةً

HİCR SÛRESİ

Bu Hicr Sûresi'nin Mekkî olduğunda hiç ihtilâf olmadığı zikrediliyor. *Bahr-ı Mûhît*'te ve *Hâzin*'de "bilâ istisnâ", kaydı da vardır.[1] Ma'amâfîh Âlûsî yalnız وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى [15/87] âyetinin Medenî olduğu hakkında bir kavil de nakletmiştir[2].[3]

Âyetleri: Doksan dokuzdur.

Kelimeleri: Altı yüz elli dört.

Harfleri: Bin yedi yüz yetmiş birdir.

Fâsılası: ل، م، ن harfleridir.

Sûre-i İbrâhim'i tâkip eden bu sûrenin وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ اِبْرٰهِيمَ [15/51] ile başlayan inzar kıssaları[4] Ashâb-ı Hicr ile bitirilmiş olması "Hicr Sûresi" nâmını almasına sebep olmuştur. Buradaki "Hicr" kelimesi Semûd kavminin bulundukları vâdinin ismi ise de iştikākı cihetiyle men' ü hirman mânalarını îmâ etmesi itibariyle dahi bir kelime-i inzardır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓرٰ تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْاٰنٍ مُب۪ينٍ ﴿١﴾ رُبَمَا يَوَدُّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِم۪ينَ ﴿٢﴾ ذَرْهُمْ يَأْكُلُوا وَيَتَمَتَّعُوا وَيُلْهِهِمُ الْاَمَلُ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٣﴾

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 463; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* III, 47.

2 B: "nakledilmiştir".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VII, 249:

وفي مجمع البيان عن الحسن أنها مكية إلا قوله تعالى: «وَلَقَدْ آتَيْناكَ سَبْعاً مِنَ الْمَثانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ» (الحجر ١٥/٨٧) وقوله سبحانه: «كَما أَنْزَلْنا عَلَى الْمُقْتَسِمِينَ الَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ» (الحجر ١٥/٩٠-٩١)، وذكر الجلال السيوطي في الإتقان عن بعضهم استثناء الآية الأولى فقط ثم قال قلت: وينبغي استثناء قوله تعالى: «وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ» الآية (الحجر ١٥/٢٤) لما أخرج الترمذي وغيره في سبب نزولها وإنها في صفوف الصلاة وعلى هذا فقول أبي حيان ومثله في تفسير الخازن أنها مكية بلا خلاف الظاهر في عدم الاستثناء ظاهر في قلة التتبع.

4 B: "kısımları".

Meâl-i Şerîfi[1]

[3037] Elif, Lâm, Râ. Bu işte sana kitabın ve bir Kur'ân-ı Mübîn'in âyetleri (1). Bir zaman olur küfredenler arzu çekerler ki Müslüman olsa idiler (2). Bırak onları yesinler içsinler, zevk etsinler, emel kendilerini eğleyedursun, sonra bilecekler (3).

{الٓرٰ} Elif, Lâm, Râ ❁ (*Sûre-i Yûnus'a ve emsâline bak.*) {تِلْكَ} bunlar ❁ ilâhî bir sırrı muhtevî bulunan bu sûre, bu elif, lâm, râ {اٰيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْاٰنٍ مُبِينٍ} kitabın ve mübîn bir Kur'ân'ın âyetleridir. ❁ Yani bütün ilâhî kitapların kemâlâtını hâvî ve hepsine fâik olduğu için "kitap" denildiği zaman doğrudan doğru zihinlere gelecek olan ve şöhretinden dolayı tavsiften müstağnî bulunan o mâruf kitabın, mazmûnunu en güzel beyan ile anlatan bînazîr bir Kur'ân'ın âyetleridir. Binâen'aleyh bunları başka kelâmlara kıyas etmeyip kemâl-i i'tinâ ile okumalı ve dinlemeli.

{رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا} o küfretmekte olanlar, yani Kur'ân'ı tanımayan, bu kitabın Allah tarafından münzel olduğunu inkâr edenler bir zaman olur arzu eder veya zaman olacak arzu edecekler {لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ} ki müslim[2] olsa idiler. ❁ Keşke onun hüküm ve emrine inkıyad edip Müslüman olsa idik diye temenni ederler veya edeceklerdir amma ya uzun bir itiyad ile şeâmet-i küfre mağlup olduklarından dolayı o arzuyu fiile çıkaramaz, fazîlet-i İslâm ile ittisaf edemezler veya edecek olsalar bile teklif zamanı[3] geçmiş, cezâ zamanı gelip çatmış bulunur. Bu arzu ya Müslümanların hüsn-i hâllerini müşahede ettikleri zaman veya ölüm sırasında veya kıyamet gününde veya usât-ı müslimînin cehennemden çıktıklarını gördükleri sırada olacaktır.

Ebû Mûsa'l-Eş'arî radıyallâhu anh'ın rivayetine göre Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Yevm-i kıyamet [3038] olup ehl-i nâr nârda ictimâ' ettiği ve ehl-i kıbleden Allah'ın dilediği bir kısım da beraberlerinde bulunduğu vakit kâfirler, bunlara 'siz Müslüman değil miydiniz?'

---

1 M -"Meâl-i Şerîfi".
2 B: "Müslüman".
3 B -"zamanı".

diyecekler, onlar 'evet' diyecekler, 'o hâlde gördünüz ya İslâmınızın hiç fâidesi yokmuş, işte siz de bizimle beraber ateşe[1] yanıyorsunuz' diye levm edecekler, onlar 'hayır öyle değil, bizim birtakım günahlarımız vardı, Allah teâlâ, onunla muâhaze etti' cevâbını verecekler. Binâen'aleyh Allah teâlâ o kâfirlere gazab edecek ve fazl-ı rahmetiyle ehl-i kıbleden olanların halâslarını emredecek de ateşten çıkacaklar ve işte o vakit kâfirler 'ah' diyecek, 'keşke biz de Müslüman olsa idik...'"[2]

İbn Abbas radıyallâhu anhümâ'dan[3] da Mücâhid şunu rivayet etmiştir ki: "Cenâb-ı Allah, Müslümanları peyderpey rahmet ü şefaatine mazhar edecek ve nihâyet 'Müslüman olan cennete girsin' buyuracak ve işte o zaman kâfirler temenni edecekler ki Müslüman olsa idiler..."[4] Ma'amâfîh tahkīki budur ki bu rivayetler, arzunun şiddeti demlerine mahmuldür. Yoksa âhirette kâfirlerin bu temenni ve nedâmeti her an ve ebediyen istimrar edecektir.

{ذَرْهُمْ} Bırak onları ❁ İslâm'dan ve hak nasihatinden istifade etmek ihtimalleri olmayan o kâfirleri {يَأْكُلُوا} yesinler ❁ yani onların derdi hayvan gibi yiyip içmek, huzûzât u şehevât peşinde koşmaktır. Binâen'aleyh bırak yiyedursunlar {وَيَتَمَتَّعُوا} ve istimtâ' etsinler ❁ yani behîmî zevkleriyle boğuşadursunlar; Allah korkusu, âhiret, hesab düşüncesi ile alâkadar olmayarak keyf ededursunlar {وَيُلْهِهِمُ الْاَمَلُ} ve emel kendilerini oyalasın ❁ işlerimiz düzgün gidecek, uzun ömürler süreceğiz, dünyadan istediğimiz gibi kâm alacağız diye kendilerini aldatarak âkıbetten gāfil olsunlar {فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} ki sonra [3039] bilecekler ❁ başlarına geleceği

---

1 B: "ateşte".

2 İbn Ebî Âsım, *es-Sünne,* II, 405; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 61. Krş. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 450:

عن أبي موسى، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا اجتمع أهل النار في النار، ومعهم من شاء الله من أهل القبلة، يقول الكفار: ألم تكونوا مسلمين؟ قالوا: بلى. قالوا: فما أغنى عنكم إسلامكم وقد صرتم معنا في النار؟ قالوا: كانت لنا ذنوب فأخذنا بها، فيسمع ما قالوا، فأمر بمن كان من أهل القبلة فأخرجوا، فلما رأى ذلك أهل النار قالوا: يا ليتنا كنا مسلمين، فنخرج كما خرجوا». قال: وقرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم: «الٓرٰ تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْآنٍ مُبِينٍ رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ».

3 B: "anh'dan".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 61-62:

عن مجاهد، عن ابن عباس، في قوله «رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ» قال: يدخل الجنة ويرحم حتى يقول في آخر ذلك: من كان مسلما فليدخل الجنة، قال: فذلك قوله «رُبَمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ».

görecekler, ne halt ettiklerini anlayacaklar, "ah!" diyecekler amma iş işten geçmiş bulunacak.

Fakat serî'u'l-hisâb olan Allah, bu kâfirleri niçin derhâl mahvedivermiyor gibi bir sual hatıra gelecek olursa:

وَمَٓا اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ اِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ ﴿٤﴾ مَا تَسْبِقُ مِنْ اُمَّةٍ اَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Biz hiçbir memleketi her hâlde mâlum bir yazısı[1] olmaksızın helâk etmedik (4). Hiçbir ümmet ecelini ne sebk eder ne de geriletebilirler (5).

{وَمَٓا اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ} Hiçbir memleketi de başka suretle helâk etmedik {اِلَّا وَلَهَا كِتَابٌ مَعْلُومٌ} ancak mâlum bir kitabı olarak ❁ burada "mâlum" vasfı, unutulmaz ve gaflet olunmaz ve binâen'aleyh ileri geri şaşmaz demektir. Yani gerek arâzisini hasf edip batırmak ve gerek ahâlisini[2] kırıp geçirmek gibi türlü türlü felâket ve âfât ile mahvedilegelen memleketlerin hiçbiri keyfemettefak ve körükörüne değil, her hâlde her biri hikmet-i ilâhiye iktizâsınca tâyin ve takdir olunup Levh-i Mahfûz'a yazılmış şaşmaz, unutulmaz, gaflet edilmez bir yazısı olmak suretiyle ve binâen'aleyh o yazıdaki kuyûd u şurût ve ecel-i mahsus mûcebince ihlâk edilegelmişlerdir. Onun için {مَا تَسْبِقُ مِنْ اُمَّةٍ اَجَلَهَا} hiçbir ümmet ecelini sebk etmez ❁ o yazıda tâyin edilmiş olan vaktinden evvel helâk olmaz {وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ} geri de kalamazlar. ❁ Binâen'aleyh [3040] bu kâfirler de, yani senin ehl-i karyen olan Mekke kâfirleri de böyledir yâ Muhammed! Vakti gelince bir lahza geri kalmayacaklar, Sûre-i İbrâhim'in âhirinde beyan olunduğu üzere esfâdda birbirine çatılıp katrandan gömlekler içinde cehennemi boylayacak ve o zaman ne halt ettiklerini anlayacaklardır.

وَقَالُوا يَٓا اَيُّهَا الَّذٖى نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ اِنَّكَ لَمَجْنُونٌ ﴿٦﴾ لَوْ مَا تَأْتٖينَا بِالْمَلٰٓئِكَةِ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقٖينَ ﴿٧﴾

---

1 B: "yazı".
2 B -"ahâlisini".

Meâl-i Şerîfi

Bir de "ey o kendisine zikir indirilmiş olan" dediler, "mutlaka sen mecnunsun! (6). Getirsene o melâikeyi sâdıklardan isen!" (7).

{وَقَالُوا} Bir de dediler ki ❁ Mukātil'in beyânına göre sebeb-i nüzûlü; Abdullah b. Ümeyye, Nadr b. Hâris, Nevfel b. Huveylid, Velid b. Mugīre'dir.[1] Mekke müşriklerinin bu anûd ve azgın kodamanları ve bunlara uyan kâfirler Kur'ân-ı Mübîn'e, bunun mazhar-ı nüzûlü olan Zât-ı risâlete şöyle küfretmişlerdi ki {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖى نُزِّلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ} ey şu üzerine o zikir indirilen ❁ "o zikir" Kur'an'dır. Çünkü Kur'an Hak teâlâ'nın halka va'z u nasihatlerini tezkir ettiği cihetle bir ismi de "ez-Zikr"dir. Kâfirler bu tâbir ile nidâyı[2] teslim ve itikad suretiyle değil, ber vech-i âtî cünun hezeyanlarının illeti olmak üzere istihzâ tavrıyla yapıyorlardı. Hâsılı Mûsâ aleyhisselâm hakkında Firavun'un قَالَ اِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذٖٓى اُرْسِلَ اِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ [eş-Şu'arâ 26/27][3] dediği gibi bunlar da Kur'ân'ın inzarları hoşlarına gitmediği için vahy-i Kur'ân'ı ve [3041] risâlet-i Muhammediyeyi akıl kabul etmez, delice bir iddia farz ederek ve vahiy nâzil olurken Aleyhissalâtü vesselâm'a gelmesi mu'tad olan ve vahy-i hakkı irâdî tefekkürden tamamen fark u tecrid ettiren istiğrak hâlini bahane de edinerek o sûret-i hitâb ile demiş oluyorlardı ki sana o zikir indiriliyormuş, Kur'an vahyolunuyormuş ha!.. Hiç bu olacak şey mi? Ey bu büyük ve hârikulâde vahiy ve risalet davasının müdde'îsi! Bu davadan dolayı {اِنَّكَ لَمَجْنُونٌ} hiç şüphe yok sen mutlak mecnunsun ❁ cin tutmuş, delirmişsin. {لَوْ مَا تَأْتٖينَا بِالْمَلٰٓئِكَةِ} Yoksa bize o melâikeyi getirsen a!.. ❁ Sana o Kur'ân'ı indiren veya bize azab getirecek olan melâikeyi getirsen a bakalım {اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقٖينَ} eğer sâdıklardan isen ❁ böyle yapman lâzım gelir. Sana görünen bize niye görünmesin?

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 424:
نزلت في عبد الله بن أمية بن المغيرة المخزومي، والنضر بن الحارث هو ابن علقمة من بني عبد الدار بن قصي ونوفل بن خويلد بن أسد بن عبد العزى، كلهم من قريش والوليد بن المغيرة، قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم: «إنك لمجنون». وقالوا له: «لَوْ ما تَأْتِينا» يعني أفلا تجيئنا «بِالْمَلائِكَةِ» فتخبرنا بأنك نبي مرسل «إِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ» بأنك نبي مرسل.

2 B -"nidâyı".

3 "'Her hâlde size gönderilmiş olan resûlünüz mutlak mecnun' dedi."

Allah teâlâ bunların bu telbislerini red ile buyurur ki:[1]

مَا نُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ اِلَّا بِالْحَقِّ وَمَا كَانُٓوا اِذاً مُنْظَرِينَ ﴿٨﴾ اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ﴿٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Biz o melâikeyi ancak hak ile indiririz ve o vakit onlara göz açtırılmaz (8). Şüphe yok o zikri Biz indirdik Biz, her hâlde Biz onu muhafaza da edeceğiz (9).

{مَا نُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ اِلَّا بِالْحَقِّ} Biz melâikeyi ancak hak ile indiririz ❁ yani melâike onların zannettikleri gibi getirilmez, maksad-ı hareketleri öyle kâfirler olmak şöyle dursun, beşerden hiçbirinin taht-ı hükmüne [3042] de girmezler. Ancak Allah teâlâ'nın emr-i kibriyâsıyla indirilirler. O da şunun bunun arzusu gibi boş yere değil, hak bir vech ü hikmetle indirilir. Binâen'aleyh Peygamber'e vahy-i Hakk'ı getiren melâikenin onlara da görünmesi hak değildir. {وَمَا كَانُٓوا اِذاً مُنْظَرِينَ} Bir de o takdirde imhâl edilenlerden olamazlar[2], kendilerine göz açtırılmaz ❁ azab melâikesi indirildi mi derhâl işleri bitirilir, {اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ} hiç şüphe yok ki o zikri Biz indirdik, Biz {وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ} hiç şüphesiz onun hıfz edicisi de her hâlde Biziz ❁ buradaki لَهُ zamirinde iki vech-i tefsir vardır: Birincisi "zikr"e râci' olmasıdır[3] ki cumhur kavlidir. İkincisi Ferrâ ve İbnü'l-Enbârî kavilleridir ki münzel^ün aleyh olan Resûlullah'a râci' olmasıdır.[4] Bu surette mâna onu cin, şeytan şerrinden, düşman tecavüzünden hıfz eden ve edecek olan da Biz Allahu Azîmüşşân'ız demek olur. Bu da sahih bir mâna olmakla beraber âyetten ilk nazarda zâhir olan evvelkisidir. Yani Allah teâlâ, bununla Kur'ân'ın ziyade veya noksan ile tağyir ve tahriften hıfzını taahhüd ve mahfûzan bekāsını ihbar buyurmuştur. "O hâlde bu vaad varken sahabe Kur'ân'ın mushafa cem'iyle niçin meşgul oldular?"

---

1 B -"Allah teâlâ bunların bu telbislerini red ile buyurur ki:".
2 B: "olmazlar".
3 B: "olmaktır".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 123.

suâli de vârid olmaz. Çünkü hâfızların hıfzı gibi onların cem'i de Allah teâlâ'nın esbâb-ı hıfzı cümlesindendir. Allah onun hıfzını taahhüd ettiği içindir ki onları bu suretle cem' u zabta muvaffak etmiştir.

Burada müfessirîn Allah teâlâ'nın Kur'ân'ı hıfz etmesinin keyfiyeti hakkında da birkaç vecih beyan etmişlerdir. Şöyle ki:

1. Bunu Allah'ın hıfzı, beşer kelâmına mübâyin bir mucize kılarak halkı ziyade ve noksandan âciz bırakmak suretiyledir. Çünkü Kur'ân'a bir şey ilâve edecek veya eksiltecek olsalar nazm-ı Kur'an değişir, ve bütün aklı [3043] erenlere onun Kur'an'dan olmadığı tezahür eder. Binâen'aleyh Kur'ân'ın i'câzkâr olması bir şehri ihâta eden sur ve istihkâm gibi onu mahfuz tutar.

2. Allah teâlâ hiç kimseye Kur'ân'a mu'âraza edebilecek kudret vermemek suretiyle onu hıfz u sıyânet etmiştir. Bu iki vecih mütekāribdirler.

3. Allah teâlâ, bekā-yı teklîfin âhirine kadar Kur'ân'ı hıfz u tedris ve halk beyninde neşreder bir cemaati tavzif etmek suretiyle onu halkın ibtâl ü ifsâdından hıfz u sıyânet eder.

4. Hıfzdan murad şudur ki, demişler, bir kimse Kur'ân'ın bir harfini veya bir noktasını değiştirecek olsa bütün âlem ona "bu yanlış, kelâmullahı[1] tağyir"dir der. Hatta büyük ve mehîb bir adam kitâbullâhın bir harfinde veya harekesinde kazârâ bir hata veya bir lahin yapacak olsa çocuklar bile ona "Efendi yanıldın, doğrusu şöyledir" deyiverirler.

Fahreddin Râzî der ki: "Kur'ân'ınki gibi mahfûziyet hiçbir kitaba nasip olmamıştır. Başka hiçbir kitap yoktur ki az veya çok tashif, tahrif, tağyir girmemiş[2] bulunsun. Bunca mülhidlerin, Yehûdun, Nasârânın Kur'ân'ı ibtal ve ifsad etmek üzere birçok dâ'iyeleri bulunduğu hâlde, bu kitabın tahriften her cihetle masûn kalması en büyük mucizelerdendir. Bir de Allah bunun böyle mahfuz olarak bekāsını bu âyetle haber vermiş, şimdiye kadar da altı yüz seneye karîb bir zaman geçmiştir.

1 B: "kelimetullâhı".
2 B: "görmemiş".

Binâen'aleyh bunun bir gayb haberi olduğu tahakkuk etmiş bulunuyor. Bu ise kāhir bir mucizedir."[1] Bu satırların yazıldığı şu zamanımızda ise hicret-i seniyyenin bin üç yüz kırk dokuzuncu senesinde[2] bulunuyoruz. Bu sûrenin nüzûlü Mekkî olduğu cihetle demek ki bin üç yüz elli seneyi mütecâviz bir müddetten beri bütün âlem bu haber-i gaybın tahakkukuna şâhid olmaktadır. Fi'l-hakīka Kur'an'da bu âyet, sarih [3044] olmasaydı bile hiçbir kitaba nasip olmayan bir mahfûziyetle bu kadar senedir hıfz olunması Râzî'nin dediği gibi başlı başına bir büyük mu'cize-i fi'liye olurdu. Bunun bu âyetle evvelden tasrih olunarak bilhassa tekidlerle ihbar edilmiş olması ise hiç söz götürmek ihtimâli olmayan bir mu'cize-i ilmiyedir. Ve işte on üç buçuk asırdan ziyade bir müddetten beri cihan böyle hem ilmî ve hem amelî haysiyeti câmi' bir mucizenin şâhidi olagelmiştir. تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ وَقُرْاٰنٍ مُبِينٍ

Böyle mübîn bir Kur'ân'a ve bunun nâzil olduğu Resûl-i Zîşân'a karşı kâfirlerin neden insaf etmeyip de sû'-i edepte bulunduklarına gelince; Allah teâlâ bunun sebebini beyan ile Resûlünü tesliye siyâkında buyuruyor ki:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فٖى شِيَعِ الْاَوَّلٖينَ ﴿١٠﴾ وَمَا يَأْتٖيهِمْ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿١١﴾ كَذٰلِكَ نَسْلُكُهُ فٖى قُلُوبِ الْمُجْرِمٖينَ ﴿١٢﴾ لَا يُؤْمِنُونَ بِهٖ وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْاَوَّلٖينَ ﴿١٣﴾ وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَٓاءِ فَظَلُّوا فٖيهِ يَعْرُجُونَ ﴿١٤﴾ لَقَالُٓوا اِنَّمَا سُكِّرَتْ اَبْصَارُنَا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ ﴿١٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için senden önce evvelkilerin şî'aları içinde de resuller gönderdik (10). Ve onlara hiçbir resul gelmiyordu ki onunla istihzâ

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 123-124:
واعلم أنه لم يتفق لشيء من الكتب مثل هذا الحفظ، فإنه لا كتاب إلا وقد دخله التصحيف والتحريف والتغيير، إما في الكثير منه أو في القليل، وبقاء هذا الكتاب مصونا عن جميع جهات التحريف مع أن دواعي الملحدة واليهود والنصارى متوفرة على إبطاله وإفساده من أعظم المعجزات وأيضا أخبر الله تعالى عن بقائه محفوظا عن التغيير والتحريف، وانقضى الآن قريبا من ستمائة سنة فكان هذا إخبارا عن الغيب، فكان ذلك أيضا معجزا قاهرا.

2 Mîlâdî 1930 veya 1931.

eder olmasınlar (11). Biz ona mücrimlerin [3045] kalblerinde böyle bir sülûk veririz (12). Ona iman etmezler, hâlbuki önlerinde evvelkilerin sünneti geçmiştir (13). Üzerlerine semâdan bir kapı açsak da orada urûc ediyor olsalar (14), diyeceklerdi ki "her hâlde gözlerimiz döndürüldü, belki biz büyüye tutulmuş bir kavmiz" (15).

{كَذٰلِكَ} İşte öyle ❁ yani bütün evvelki peygamberlerin etrafında bulunan ve her gelen resul ile istihzâ edenlerin kalblerine yaptığımız gibi {نَسْلُكُهُ} bir sülûk veririz Biz ona ❁ o zikre {فٖى قُلُوبِ الْمُجْرِمٖينَ} mücrimlerin kalblerinde ❁ yani kelâm-ı hakkın her kalbe girişi ve orada alacağı cereyan bir değildir. Güzel bir tohuma iyi bir yerde verilen neşv ü nemâ çorak yerlerde verilmediği gibi, kelâm-ı hakkın da mücrim kalblerdeki in'ikâsâtı temiz kalblerdeki tecelliyâtına benzemez. Temiz kalblere bir hayât-ı ebedî inşirâhıyla girip dizilen kelâmını Allah teâlâ, cürm ile âlûde ola ola fıtratı bozulmuş olan mücrimlerin çürük kalblerine mızrak saplar gibi aks-i te'sîr ile sokar. {لَا يُؤْمِنُونَ بِهٖ} Öyle ki ona inanmazlar {وَقَدْ خَلَتْ سُنَّةُ الْاَوَّلٖينَ} hâlbuki önlerinde evvelkilerin sünneti geçmiştir. ❁ Yani mâzîde tekzib ve istihzâ eden imansızları o inanmadıkları şeylerle Allah teâlâ'nın hep mahvetmiş olduğu ve bunun öteden beri cereyan edegelen bir sünnet-i ilâhiye, bir kānûn-ı ilâhî bulunduğu bi't-tecribe sâbit bir hakikat iken ve binâen'aleyh ders alacak bunca târihî ibret önlerinde geçmiş iken yine inanmazlar {وَلَوْ فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَابًا مِنَ السَّمَٓاءِ} onlara semâdan bir kapı açsak {فَظَلُّوا فٖيهِ يَعْرُجُونَ} da orada göz göre urûc ediyor olsalar ❁ yani melekler o kapıda açıktan açığa inip çıkıyor olsalar veya doğrudan doğru kendileri çıkıyor [3046] bulunsalar gözlerine inanmazlar da {لَقَالُوا} her hâlde derler ki {اِنَّمَا سُكِّرَتْ اَبْصَارُنَا} başka değil, muhakkak gözlerimiz döndürüldü {بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ} yok biz meshur bir kavmiz ❁ büyülenmişiz de gözlerimize evhâm u hayâlât hakikat gibi görünüyor. Yoksa hakikaten semâya urûc kābil mi? Böyle diye inkâr ederlerdi[1].

---

1 B: "ederler".

Fi'l-vâki':

وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِى السَّمَٓاءِ بُرُوجاً وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَۙ ﴿١٦﴾ وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍۙ ﴿١٧﴾ اِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ ﴿١٨﴾ وَالْاَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَاَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ وَاَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ ﴿١٩﴾ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ ﴿٢٠﴾ وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُۘ وَمَا نُنَزِّلُهُٓ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ ﴿٢١﴾ وَاَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ فَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَسْقَيْنَاكُمُوهُۚ وَمَٓا اَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ ﴿٢٢﴾ وَاِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِ وَنُمِيتُ وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ ﴿٢٣﴾ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ ﴿٢٤﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْۜ اِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ ﴿٢٥﴾

[3047] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için Biz semâda burçlar yaptık ve onu ehl-i nazar için tezyin eyledik (16). Hem onu her şeytân-ı racîm'den hıfzettik (17). Ancak kulak hırsızlığı eden olur, onu da parlak bir şihab tâkip etmektedir (18). Arz'ı da meddettik ve ona ağır baskılar bıraktık ve onda mevzun her şeyden bitirdik (19). Hem sizin için hem sizin râzıkı olmadığınız kimseler için onda geçimlikler husûle getirdik (20). Hiçbir şey yoktur ki Bizim yanımızda hazineleri olmasın, fakat Biz[1] onu ancak mâlum bir miktar ile indiririz (21). Bir de aşılayıcı rüzgârlar gönderdik de semâdan bir kadr ile bir su indirip sizi onunla suvardık, onu hazinelerde tutan da siz değilsiniz (22). Her hâlde Biz, mutlak hem bir hayat veririz hem öldürürüz, hepsine vâris de Biziz (23). Kasem olsun ki içinizden öne geçmek isteyenler de mâlumumuz, geri kalmak isteyenler de mâlumumuz (24). Ve hakikat Rabbin O, onları hep haşredecek, hakikat O Hakîm'dir, Alîm'dir (25).

{وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِى السَّمَٓاءِ بُرُوجاً} Muhakkak ki Biz semâda burçlar yaptık ❁ "**Burc**" aslında yüksek köşk demektir. Semâda sûret-i mahsûsada

1 B: "Bizi".

ictimâʿ etmiş birtakım yıldızların hey'et-i ictimâʿiyelerine de bu mâna ile "burc" ıtlak edilmiştir ki meşhurları on ikidir. Bulundukları mıntıkaya "mıntakatü'l-burûc" tesmiye olunur ki Şems'in intikāleyn noktalarını tahdid eden medâr-ı seretân ile medâr-ı cedy arasındaki kuşaktır. Müneccimîn ıstılâhında "burûc" denildiği zaman Şems ve seyyârâtın menâzili sayılan bu on iki burç anlaşılır. Bir hayli müfessirîn de bu on ikiyi söylemişlerdir. Fakat semâdaki burçlar bu on ikiden ibaret değil, pek çoktur. Ekserîsi bu on ikinin dâhilinde ise de Dübb-i Ekber, Dübb-i Asgar gibi [3048] kutuplar semtinde olanlar da vardır. Ve bu âyette cemʿ-i münekker sîgasıyla ale'l-ıtlâk بُرُوجًا buyurulmuş olduğu cihetle bunu on iki ile takyid hilâf-ı zâhirdir. İmdi âyetteki hüsn-i zevki tatmak için "burc" kelimesinin mutazammın olduğu mefhumlara dikkat etmelidir. Burc denildiği zaman evvelâ yüksek bir köşk mefhûmu var. Sâniyen bu köşkün maddesinde yıldızlar var. Sâlisen yıldız mefhûmunda nûr mefhûmu var. Bu suretle buyuruluyor ki baksanız a; Biz semâda birçok burçlar, yıldızlardan masnûʿ, nûrlarla donanmış türlü türlü şekillerde yüksek yüksek köşkler yaptık. Yani tabiata kalsa idi bunlar olamazdı; semâ vücûd bulmaz, bulsa[1] basit bir buʿd olmaktan ileri geçemezdi. Yıldızlar ve bâhusus bunların muhtelif mütenevviʿ teşekkülleri olamaz, yıldız tabiatıyla kadrleri[2], buʿdları tefâvüt edemez, muhtelif menâzıra ayrılamaz, hepsi aynı kadrde[3] aynı vaziyette müsâvî mesafelerde ale's-seviyye bir nesakta olur, manzara-i semâda bu bedîʿ burçlar bulunmazdı. Sunʿ u kudretimizle Biz bunları yaptık {وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَ} ve nazar sâhipleri için onu -o semâyı- tezyin ettik. ۞ Yani o mütenevviʿ burçları, nûrdan âvizeleri, bedîʿ manzaralarıyla semâ öyle güzeldir ki nazar-ı dikkati celb etmemesi, bakanların ibret almaması kābil değildir. Fakat bunun için bakacak, baktığını görecek, gördüğünün ilerisini sezip ibret alacak nazar sâhibi olmak lâzımdır. Sâhib-i nazar olanlar bu sunʿ-ı bedîʿa meclub olup baksın, bu ulviyeti bu âsâr-ı kudreti temâşâ etsin de Sâniʿinin azamet ü

1 B: "olsa".
2 M: "kaderleri".
3 M: "kaderde".

kibriyâsına istidlâl ile tevhîde yükselsin içindir ki onu süsledik donattık {وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ} ve onu her şeytân-ı racîmden mahfuz kıldık. ❁ "Racîm" "recm"den fe'îldir ki bi-ma'nâ fâil de olur bi-ma'nâ mef'ul de. "Recm" asl-ı lügatta taşlamak demektir. Sonra katl mânasına gelir ki teşbîhendir, kazf gibi sebb ü şetm, harfendazlık mânasına gelir. Çünkü çirkin söz atmaktır. لارجمنك gibi mücerred zan ile [3049] söyleyivermek mânasına gelir ki lisânımızda da "atma"[1] tâbir olunur. رَجْماً بِالْغَيْبِ [el-Kehf 18/22] "gayb taşlama" tâbiri de bundandır. Atılan, ما به الرمي olan her şeye isim de olur. Nitekim وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ'de [el-Mülk 67/5][2] mermî mânasınadır. Nihâyet recm tard ve lânet mânasına gelir, çünkü tard olunan taşlanır ve الشَّيْطَان الرَّجِيم bu mânalardan her biriyle de tefsir olunmuştur. Şeytan racîmdir, atar, indî hükümler verir. Gayb taşlar, yalan söyler, iftira eder. Zikrolunan müstehzîler gibi sebb ü şetm eyler, fırsat bulursa bi-gayri hakk[ın] katleder. Mercumdur, ileride tansis olunacağı üzere matrud ve mel'undur. Burada كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ'de كُلّ'ün istiğrâkı "racîm"in bütün muhtemelâtına ve cinn ü ins şeytanlarının hiçbiri hâriç kalmamak üzere hepsine istiğrak tarîkiyle, yani her birine birer şümul ifade eder. Ve "racîm" vasfı kayd-ı ihtirâzî olmayıp Şeytan'ın bir sıfat-ı mûzıhası olduğundan bu vasıf, كُلِّ شَيْطَانٍ'den hiçbirini hâriç bırakmaz, yani her şeytan her mânasıyla racîmdir. Racîm olmayan hiçbir şeytan yoktur. Hulâsa كُلّ = sûr karînesiyle bu mânalardan her birinin ale'l-infirâd ve bi'l-münâvebe ifadesi maksud olduğu anlaşılır. Kur'ân'a ve Resûlullah'a dil uzatmak isteyen ve ins şeytanlarından bulunan sâlifü'z-zikr kâfirler bu recmin[3] mâsîka-lehi olduğu cihetle bi-hasebi'l-ma'nâ bu ta'mîm daha vâzıhtır. Ma'amâfîh Şeytan'ın bir hâssa-i lâzime ve şâmilesi olan "racîm" vasfının en mütebâdir ve mâruf mefhûmu mercum, yani matrud ve mel'un mânası, tam sıfat-ı kâşife olduğu cihetle diğer mânalardan muğnî de olabilir. Binâen'aleyh hâsıl-ı meâl[4] şu olur:

---

1 B: "atmak".
2 "...Ve onları şeytanlar için rucûm (atmalar) yaptık..."
3 B: "racîm".
4 B: "mâna".

Biz semâyı nâzırîn için tezyin etmekle beraber her şeytân-ı la'înden mahfuz da kıldık. Gerek cin ve gerek insten hiçbir şeytan semâya çıkamaz, ahvâline vâkıf olamaz. Yerdeki gibi orada şeytanet yapamaz. Nâzırîne küşâde olan o güzel semâ, gözleri şeytanette olan gizli âşikâr bütün şeytanlara kapalıdır ve hepsi mercum ve matruddurlar. Bundan dolayıdır ki o kâfirler de semâya [3050] baksalar da urûca imkân bulamazlar, yükselemezler. Ve bi'l-farz kendilerine semâdan bir kapı açılsa da açıktan açığa urûc edecek olsalar gözlerine inanmazlar da "gözlerimiz döndü" veya "sihre tutulduk" derler. {اِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ} Ancak kulak hırsızlığı eden olur. ❁ Yani semâ, mahfuz olup ona yükselemedikleri için mele'-i a'lâyı dinleyemez, لَا يَسَّمَّعُونَ اِلَى الْمَلَاِ الْاَعْلٰى [es-Sâffât 37/8][1] semâvîleri istimâ' ile ma'lûmât ahz edemezler. Ancak nâzil olan ulûm ve ahbâr-ı semâviyeden bazı mesmû'ât çalarak icrâ-yı şeytanet etmek için kulak hırsızlığı edenler vardır. (*Ve's-Sâffâti sûresine ve Sûre-i Cin'e bak*). {فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ} Ki onu da mübîn bir şihab tâkip etmektedir ❁ açık bir alev ardından yetişmektedir. "Şihâb" lügatta ateş alevi demektir. Parıltılarından dolayı yıldızlara ve süngüye de ıtlak olunur. Bilhassa semâdan yıldız kayıyor gibi görünen şu'leye ıtlâkı gālib olmuştur. Bunun bir işti'âl olduğu zâhir ise de fizikî olarak sûret-i tekevvünü henüz fennen îzah edilmiş değildir. Bu babda muhtelif faraziye vardır. Mukaddemâ hikmet-i tabî'iye mütevaggilleri ebhıre-i mütesâ'idenin, yani havanın yüksek tabakalarına su'ûd etmiş olan birtakım gazların işti'âline hamlediyorlardı, son zamanlarda da şu fikir hâsıl olmuştur: Şihablar, fezâda sürüler hâlinde seyr ü hareket eden birtakım ecrâm-ı sağīredirler. Arz bunların birçok mahreklerine rast gelir. Ve bunlar Arz'a tesadüf ettikleri zaman hevâ-i nesîmînin yüksek kısımlarıyla temâsı neticesinde sür'atlerinin şiddetinden dolayı delk ile husûle gelen harâretten nâşî işti'âl ederler. Hacer-i semâvî de bunlardan düşer. Şihabların sür'ati sâniyede kırk ile yetmiş iki kilometre arasında tehavvül eder. Şihabların hareketi ne seyyârelerin mahrek-i[2] müstevîleri dâhilinde ne de onlarla aynı cihette olmayıp bunlar mahreklerinin cinsine

---

1 "Onlar Mele'-i A'lâ'yı dinleyemezler…"
2 B: "mihrâk-ı".

nazaran daha ziyade kuyruklu yıldızlara benzetildiğinden hey'etçilerin bazısı bunları tecezzî etmiş kuyruklu yıldızların bir döküntüsü olarak [3051] mülâhaza etmek istemiştir. Şüphe yok ki şihab ve hacer-i semâvî meselesi şimdiki ilm-i hey'etin mebnâsı olan câzibe kanununa tatbîkan henüz îzah olunabilmekten uzaktır. Tesadüf sözleri karışan herhangi bir îzah da ilmî bir îzah olamayacağından bunlar esrâr-ı semâviyeden ma'duddur. Fakat ilâhiyât ilmine yükselindiği zaman bütün o tesadüflerin birer tasarruf olduğu anlaşılır. Her ne olursa olsun şu zâhir ki şihablar hevâ-i nesîmînin en yüksek hudûdu üzerinden zemine doğru akan bir işti'âl ve ihtirak hâdisesidir. Son nazariyeye göre de demek oluyor ki bunlar yukarıdan bir bomba gibi gelip Arz'ın semt-i semâda olan havasına nüfuz ederek işti'âl etmektedir[1] ki bu mâna, Sûre-i Sâffât'taki شِهَابٌ ثَاقِبٌ [37/10] mantûkuna tevâfuk eder. Ve demek ki bu ihtirak ve işti'âl hevâ-yı Arz'ın semâya doğru en yüksek hadlerine çıkıp gizlenmiş olan harûrî kuvvetleriyle bir temas hâlinde vukū'a gelmektedir. Bu gizli harûrî kuvvetler ise biraz sonra âyette beyan olunacağı üzere cinlerin, gizli şeytanların yaratılmış oldukları nâr-ı semûm [el-Hicr 15/27] ile alâkadardır. Ve işte Sûre-i Mülk'te ve Sûre-i Cin'de de geleceği üzere Kur'an da bilhassa şunu haber veriyor ki şihablar semâya doğru çıkmak isteyen cin şeytanlarına atılan birtakım semâvî mermilerdir. Bunlarda mâhiyet itibariyle hem nücûm hem taş hem ateş mânası vardır. Ve şu hâlde hikmet-i ilâhiye nokta-i nazarından bunların işti'âli birtakım kuvâ ve ervâh-ı habîsenin ihtirak ve tardıyla alâkadardır. *Tefsîr-i Kurtubî*'de der ki: "Şihablar bunları öldürür mü, öldürmez mi? Bu hususta ihtilâf edilmiştir. İbn Abbas radıyallahu anhümâ demiştir ki: 'Cerh eder, yakar yıkar, katletmez'. Hasan ile beraber bir tâife de katleder demişlerdir. Fakat evvelki esahtır."[2] Bu şihabların ins şeytanlarına recm olması[3] ise ya bir mânevî recim olmaktan mecazdır, veya cin şeytanları dolayısıyladır.

---

1 B: "etmesidir".

2 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* X, 11:

واختلف في الشهاب هل يقتل أم لا. فقال ابن عباس: الشهاب يجرح ويحرق ويخبل ولا يقتل. وقال الحسن وطائفة: يقتل... قلت والقول الأول أصح على ما يأتي بيانه في الصافات.

3 B: "olunması".

Zira kulak hırsızlığını evvelemirde gizli şeytanlar yapar. [3052] Ve âyetteki şihâbın umûm-ı mecaz tarîkiyle maddî ve mânevîye şümûlü siyâk-ı beyâna daha muvâfıktır. Ve bu siyâkın zevkine ermek için Kur'an hakkındaki وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ ile semâ hakkındaki وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ âyetleri beynindeki müşâbehete dikkat etmek lâzımdır. Yani Kur'an semâ gibidir. Sun' u kudret-i ilâhiye delâili ile dolu olan semâ nasıl o ecrâm-ı neyyire[1] ve burûc-ı âliyesiyle nâzırîn için tezyin edilmiş ve şeytanlardan mahfuz tutulmuş ve kulak hırsızları oradan bir şihâb-ı mübîn ile tâkip edilmekte bulunmuş ise Kur'an da öyledir. Kevâkib ve burûc gibi âyât ve süver ile nazm-ı bedî'i kulûb-ı tâhire erbâbı için tezyin edilmiştir. Ve o mücrimler gibi racîm şeytanlardan mahfuzdur. Onlar ona yükselemezler. İman ve hüsn-i nazarla ahz ü istimâ' edemezler.[2] Olsa olsa kulak hırsızlığı ederek şeytanet yapmak isteyenler bulunur ki bunları da mübîn bir şihab tâkip etmektedir. Ve Kur'ân-ı Mübîn'in bu şihabları ise o şeytanlara, kâfirlere, mücrimlere cehennem ateşi ile azâb-ı ilâhîyi gösteren inzar âyetleridir.

Semâ böyle. {وَالْاَرْضَ} Arz'a gelince: ❁ Ashâb-ı nazar için kudret-i ilâhiye delâili[3] onda da bârizdir. Sade ulûm-i semâviye değil, ulûm-i arziye ile de tevhîd-i Bârî müsbettir. Ezcümle: {مَدَدْنَاهَا} onu meddettik ❁ söndürüp serdik (*Sûre-i Ra'd'a bak*) öyle ki bunda şeytanlar da bulunabilir. Bununla beraber {وَاَلْقَيْنَا فِيهَا رَوَاسِيَ} ona oturaklı ağır dağlar da oturttuk {وَاَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ مَوْزُونٍ} ve onda mevzun, yani mütenâsib veya tartılı her şeyden bitirdik {وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ وَمَنْ لَسْتُمْ لَهُ بِرَازِقِينَ} ve onda size ve sizin râzıkları [3053] olmadığınız kimselere maîşetler verdik {وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَائِنُهُ} ve hiçbir şey bulunamaz[4] ki her hâlde onun hazineleri Bizim indimizde olmasın {وَمَا نُنَزِّلُهُ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ} fakat Biz onu ancak bir mikdâr-ı mâlum ile indiririz. ❁ Servet-i dünya mütenâhî, kudret-i ilâhiye nâmütenâhîdir.

---

1 M: "neyyireye".
2 B -"İman ve hüsn-i nazarla ahz ü istimâ' edemezler".
3 B: "delili".
4 B: "bulunmaz".

{وَاَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ} Levâkıh olarak rüzgârlar da gönderdik. ۞ "Levâkıh", "likah"tan[1] "lâkıha"nın cem'idir. "Likah" aşı demektir. "Lâkıha" da aşılı veya aşıcı mânalarına gelir.

Bu âyetin bu mazmûnu da başlı başına bir mu'cize-i ilmiyedir. İbn Abbas'tan bunun tefsîrinde "rüzgârlar eşcâr ve sehâbın levâkıhıdır" diye menkuldür. Hasan, Dahhâk, Katâde de bunu söylemişlerdir.[2] Râzî bunu kaydettikten sonra der ki: "Erkek dişiye suyunu ilkā edip de dişi hâmil olunca لَقِحَتِ النَّاقَةُ وَأَلْقَحَهَا الْفَحْلُ denilir ki, erkek telkih etti dişi tuttu, hâmil oldu demektir. Bunun gibi rüzgârlar da bulutların erkekleri mecrâsına câridir. İbn Mes'ûd Hazretleri bu âyetin tefsîrinde demiştir ki: 'Allah teâlâ, riyâhı sehâba telkih için gönderir. Onlar da suyu hâmil olup bulutlara mecceder. Sonra sehâbı sıkıştırıp bir likah gibi akıtır.' Bu îzah rüzgârların sehâbı ilkâhını bir tefsirdir. Fakat eşcârı aşılamasının tefsîrini zikretmemişlerdir."[3] Yani âyetin ber vech-i bâlâ bi'r-rivâye tefsîrinde rüzgârların ağaçları da aşıladığı menkul olmakla beraber nasıl aşıladığı îzah edilmemiş, bir müfessir olduğu gibi bir tabip dahi olan Fahr-ı Râzî için de bu nokta meçhul kalmıştır. Gerçi ağaç aşılamak eskiden beri mâlum bir şey ise de bununla rüzgârın bir münasebeti yoktu. Nebâtâtta rüzgârın yapabileceği bir telkih yakın zamanlara kadar bilinmiyordu. Sûre-i Ra'd'da beyan olunduğu üzere زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ [13/3][4] hakikati münkeşif olduktan, yani bütün [3054] nebâtâtın çiçeklerinde erkek dişi çifti bulunduğu ve erkeğin dişiyi telkīhiyle semereler hâsıl olduğu anlaşıldıktan sonradır ki rüzgârların bir aşıcı hizmetini îfâ ettikleri

---

1 B: "lâkıh'tan".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 87-77:

عن ابن عباس «لَوَاقِحَ» قال: تُلقح الشجر وتُمري السحاب.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 134:

وأصل هذا من قولهم: لقحت الناقة وألقحها الفحل إذا ألقى الماء فيها فحملت، فكذلك الرياح جارية مجرى الفحل للسحاب. قال ابن مسعود في تفسير هذه الآية: يبعث الله الرياح لتلقح السحاب فتحمل الماء وتمجه في السحاب، ثم إنه يعصر السحاب ويدره كما تدر اللقحة فهذا هو تفسير إلقاحها للسحاب، وأما تفسير إلقاحها للشجر فما ذكروه.

4 M ve B'de مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ şeklindedir. Bu ibare ise Hûd suresi 40. âyette Hz. Nûh'un gemisine her canlıdan bir çift alması bağlamında zikredilmektedir. Müellifin kastettiği Ra'd sûresinde geçen ilgili ibare ise şöyledir: وَهُوَ الَّذِى مَدَّ الْاَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِىَ وَاَنْهَاراًۜ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ

anlaşıldı. Ve bu suretle وَاَرْسَلْنَا الرِّيَاحَ لَوَاقِحَ âyetinin de زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ âyeti[1] gibi meçhul bir hakîkat-i ilmiyeyi haber verdiği bin bu kadar sene sonra tebeyyün ve tevazzuh etmiş ve binâen'aleyh bu âyetin de bir mucize olduğu tezahür eylemiştir.

İşte rüzgârlar nâkil ve nâşir oldukları için fâidelerinden bilhassa birisi de böyle eşcâr ve nebâtâtı aşılamasıdır. Bunun husûlü için de rüzgârın bir kadr-i mâlum ile muvâfık ve mülâyim bir surette esmesi lâzımdır. Yoksa telkih yerine tahrip olur. Rüzgâr, havanın bir hareket ve cereyânıdır ki havanın muhtelif surette ısınıp soğumasındaki tehavvülât ile husûle gelir. Tabiatta bu tehavvülât ise harâret ve burûdet tabiatları üzerinde hâkim bir tesire mütevakkıf olduğundan bütün rüzgârlar doğrudan doğru bir tasrîf-i ilâhî olduğu gibi, bunların telkih yapacak bir derecede esmeleri de doğrudan doğru bir lutf-ı rabbânîdir.

Bununla beraber düşünmeli, su olmasaydı bu aşılar ne olur, hayat ne olurdu? Onun için rüzgârlara bulutları da aşılatarak {فَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} semâdan bir su dahi indirdik ❁ yağmur yağdırdık {فَاَسْقَيْنَاكُمُوهُ} da onu size sunduk ❁ tabiata kalsa ne rüzgâr eser ne telkih olur, ne yağmur yağardı. {وَمَٓا اَنْتُمْ لَهُ بِخَازِن۪ينَ} Onu hazinelerde saklayan da siz değilsiniz ❁ yani yağdıktan sonra dağlarda, pınarlarda, kuyularda, göllerde, havuzlarda, mahzenlerde, küplerde, destilerde ilh. tutan da siz değilsiniz, Biziz.

Burada rüzgârların "irsal", suyun "inzal" ile ifadesi aynı zamanda bir de temsil îmâ eder. Zira, "erselnâ" irsâl-i [3055] rusülü, "enzelnâ" da inzâl-i kitabı hatırlatır. Ve demek olur ki: İşte[2] Allah tarafından gönderilen peygamberler de o riyâh-ı levâkıh[3] gibidir; feyz-i ilâhîyi hâmil olarak kābiliyeti olanlara neşr ü telkih ederler. Kitâb-ı münzel de, o mâ-i semâvî gibi mâye-i hayattır.

1 Bir önceki dipnota bakınız.
2 B -"İşte".
3 M: "levâkı'".

{وَإِنَّا لَنَحْنُ نُحْيِ وَنُمِيتُ} Ve hiç şüphe yok ki Biz, fi'l-vâki' hem hayat veririz hem ölüm ❁ bu, hiç delile muhtaç olmayan bedîhî bir hakikattir. Fakat amma "ölünce mal ve milk vârislerimize kalır ya" mı diyecekler? Hayır {وَنَحْنُ الْوَارِثُونَ} hepsine vâris de ancak Bizizdir. ❁ Bu dünyada berhayat iken milk ve tasarruf iddia edenlerin ve edecek olanların hepsi fenâ-pezîr olur. Milk-i mecâzîleri, tasarruf-ı sûrîleri alınır da evvel ve âhir bâkī mâlik-i mutlak azamet-i şânımızla Biz kalırız.

{وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنْكُمْ وَلَقَدْ عَلِمْنَا الْمُسْتَأْخِرِينَ} Kasem olsun ki sizin müstakdiminizi de bildik, müste'hirinizi de bildik. ❁ Doğuşta ölüşte tekaddüm eden, miras bırakmak isteyen mütekaddiminizi de, teahhur eden, almak isteyen müteahhirinizi de. Veya imanda küfürde, tâatte isyanda ön safta bulunmak isteyenleriniz de; geri kalan, geri kalmak isteyenleriniz de ezelde ve lâyezalde hakikaten mâlumumuzdur.

{وَإِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَحْشُرُهُمْ} Ve senin o Rabbindir ki -yani seni halk ve terbiye edip gönderen o Tanrındır ki yâ Muhammed- onları her hâlde haşredecektir. ❁ Ve müstakdimîn ve müste'hirîni[1] âkıbet mahşere toplayıp hesâba çekecektir. Onun için şimdilik bırak o kâfirler yiyip içip eğlenedursunlar. {إِنَّهُ حَكِيمٌ عَلِيمٌ} O -Rabbin- hakikaten alîm bir hakîmdir.

Fi'l-hakīka:

[3056]

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَاٍ مَسْنُونٍۚ ﴿٢٦﴾ وَالْجَٓانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ ﴿٢٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Fi'l-hakīka Biz insanı bir "salsâl"den, mesnun bir balçıktan yarattık (26). Cânn, onu da bundan evvel "nâr-ı semûm"dan yaratmıştık (26).

{وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَاٍ مَسْنُونٍ} Kasem olsun ki Biz insanı bir salsâlden, bir hame'-i mesnundan halk ettik. ❁ Yani insan nev'ini

1 B: "müste'hirîn(-i)".

ilk ibtidâ Biz tımtıkır kuru bir çiğ çamurdan, tağyir ve tahvil ile sûret-i mahsûsada yoluna konmuş kokar bir balçıktan yarattık.

"**Salsâl**" ses verir, yani vurulduğu zaman tıngırdar, kuru pişmemiş çiğ çamur طين يابس غير مطبوخ يصلصل'dir ki pişmiş olursa tuğla, kiremit gibi fahhâr olur. Nitekim Sûre-i Rahman'da مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ [55/14][1] buyurmuştur.

"**Hame'**" uzun müddet su ile yumuşayıp tegayyür etmiş cıvık kokar çamur, yani balçık demektir. Ki müfredi همزه vezninde حماه'dir.

"**Mesnûn**" bunun tefsîrinde müfessirîn, birkaç kavil nakletmektedirler:

1. İbn Sikkît demiştir ki: "Ebû Amr'ı[2] dinledim, 'mesnun, mütegayyir demektir' diyordu. Bunun beyânında Ebu'l-Heysem de demiştir ki سن الماء فهو مسنون denilir ki تغير demektir. Ve buna delil لَمْ يَتَسَنَّهْ'dir [el-Bakara 2/259] ki لم يتغير demektir. Zeccâc da demiştir ki bu lafız انه موضوع على سنن الطريق'dan senen-i tarîka, yani yol güzergâhına konulmuş olmaktan me'huzdur. Çünkü böyle olan herhangi bir şey, tegayyür eder."[3]

[3057] 2. Denilmiş ki mesnun mahkuk, yani sürtülmüş, kazınmış veya bilenmiş demektir ki taşı taşa sürttükleri zaman سننت الحجر على الحجر tâbirinden me'huzdur. Nitekim bileğiye مسن ve sürtülürken ikisinin arasından çıkan kazıntıya سنن denilir ve bu kokar da. Binâen'aleyh tegayyür ve intan bunun da lâzımıdır.[4]

3. Ebû Ubeyde demiştir ki "Mesnun" masbub yani dökülmüş demektir. سن الماء على وجهه سنا denilir.[5]

---

1 "Fağfur gibi bir salsâlden..."

2 B: "Âmir'i".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 138:

قال ابن السكيت سمعت أبا عمرو يقول في قوله: مسنون أي متغير قال أبو الهيثم يقال سن الماء، فهو مسنون أي تغير. والدليل عليه قوله تعالى: لم يتسنه (البقرة ٢/٢٥٩) أي لم يتغير... قال الزجاج: هذا اللفظ مأخوذ من أنه موضوع على سنن الطريق لأنه متى كان كذلك فقد تغير.

4 Bk. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* II, 88; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 97; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 460; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 138:

المسنون المحكوك وهو مأخوذ من سننت الحجر إذا حككته عليه، والذي يخرج من بينهما يقال له السنن وسمي المسن مسنا لأن الحديد يسن عليه.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 138:

قال أبو عبيدة: المسنون المصبوب، والسن والصب يقال سن الماء على وجهه سنا.

4. Sîbeveyh demiştir ki "mesnun" bir suret ve misâl üzere musavver demektir. Yüzün bir sûret-i mahsûsası demek olan سنة الوجه'den me'huzdur.[1] Ve herhangi bir şeyin sünneti tâbiri de bundan me'huzdur ki mevzû'un aleyhi olan misâli demektir.[2] Bu surette حَمَأٍ مَسْنُونٍ insan sûret-i nev'iyesi için sünnet olan bir sûret-i mahsûsaya ifrağ edilmiş bir balçık demek olur. Sonra مِنْ حَمَأٍ مَسْنُونٍ terkîbinde de iki vecih vardır. Birisi "salsâl"e sıfat olmasıdır ki "bir sûret-i mahsûsada tasvir edilmiş, ta'bîr-i âharla kalıba dökülmüş bir balçıktan mütehassıl bir salsâlden" demek olur. Bu takdirde "salsâl" hame'-i mesnundan yapılmış demek olur. Ebü'l-Bekā ve Zemahşerî bunu tercih etmişler[3] ise de müfid değildir. Zira kuru çamurun[4] yaşından husûle geldiğini anlatmak lüzumsuz olduğu gibi, insan hamurunun salsâl hâlinde iken insan suretinde bulunduğu da umûmiyetle müsellem değildir. İkincisi bedel olmasıdır ki salsâlden bir hame'-i mesnundan demek olur. Ebû Hayyân'ın zikrettiği vechile çoğu bedel olmasını tercih eylemiştir.[5] Biz de bunda ısrar etmek isteriz.

Evvelâ salsâl, sonra da ondan bir sûret-i mahsûsaya ifrağ olunup insan mayasını teşkil etmiş olan hame'-i mesnun yapılmış ve insan ondan halk u tesviye edilmiş demek olur. Ve şu hâlde salsâl, su ile ihtilât ettikten sonra [3058] süzülüp kuru çamur hâline gelmiş bulunan, Arz'ın rutûbetten hâlî olan tamtakır hâlini irâe eder ki tabiat itibariyle bunda hayat tasavvur olunamaz. Ve bunun bilhassa "salsâl" tâbiriyle ifadesi, insanın Arz'dan bir eser-i tabiat olarak zuhûru mümkin olamayacağını kemâl-i vuzûh ile anlatmak içindir. Öyle ya tamtakır bir kuru çamurun tabiatı, hayata ne kadar zıddır. Tabiata kalsa bunda insan veya hayvan şöyle dursun bir ot bitmek[6] imkânı bile yoktur. Fakat şu muhakkak ki

1 *Kāmûs*'ta dahi mezkur olduğu üzere çelimsizce dilber çekme yüzlü مملسه حسنة سهله yahut çehresi ve burnu nev'ammâ söbüce olan kimseye مسنون الوجه denilir. [Âsım Efendi, *Kāmus Tercemesi,* IV, 657] [Müellifin notu]

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 97:

قال: وكأن سُنة الشيء من ذلك: أي مثالَه الذي وُضع عليه.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 576; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 476.

4 M: "çamuru".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VI, 476.

6 B: "bitirmek".

bundan insan yaratılmıştır. Bu ise doğrudan doğru Allah teâlâ'nın sun'-ı kudretine, ilm ü hikmetine delîl-i bâhirdir. Tabiat, kendine bırakılınca hiç değişmemesi iktizâ ederken Allah teâlâ onu yumuşatıp tağyir ederek bir balçık hâline tahvil etmiş ve o balçığa sun' u hikmetiyle öyle bir sünnet vermiştir ki bununla hilkat-i insan için mesnun olan, yani sünnet-i ilâhiye cereyan etmekte bulunan maya husûle gelmiştir. Binâen'aleyh diyebiliriz ki "hame'-i mesnun" insan tohumu olan nutfedir. Fi'l-vâki' nutfe her mânasıyla mesnun, yani hem mütegayyir hem mahkuk, hem masbub hem de bir sünnet üzere musavver bir balçıktır. Bu mesnun balçığa طِينٍ لَازِبٍ "yapışkan bir çamur" [es-Sâffât 37/11][1], سُلَالَةٍ مِنْ مَاءٍ مَهِينٍ "sülâle olmuş hakir bir su" [es-Secde 32/8][2], "nutfe-i emşac" [el-İnsân 76/2][3] demek de sahihtir. Bu mefhum, nev'-i insanın[4] bütün efrâdında sâdıktır. Ancak insanın ilk ferdi olan Âdem, ilk insan olduğu gibi onun yaratıldığı o mesnun balçık da ilk evvel onda sünnet olmuş ilk tohumdur. Hâsılı Âdem dahi ilk olarak nutfe mâhiyetini almış bir balçıktan yaratılmıştır. خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ [en-Nahl 16/4][5] Onun hakkında da sâdıktır. Şu kadar ki o nutfe, bir insan ile mesbuk değildir. Onun ıstıfâsı evlâdı gibi bir insan bedeninde vâki' olmamıştır. Bununla beraber el-hâletü hâzihî bütün insanlar da onun gibi salsâlden, bir hame'-i mesnundan halk edilmektedir. Şu fark ile ki bu hame'-i mesnun, insanın tegaddî ettiği nebâtât ve hayvânât bünyelerinden geçerek yine bir insan bünyesinde ıstıfâsını bulmaktadır. İşte insan [3059] denilen mahluk, esas itibariyle böyle hakir bir şeydir. Allah teâlâ'nın ilm ü hikmetini, sun'-ı kudretini anlamalı ki şu kuru topraktan öyle mesnun bir balçık yapmış ve o kokar balçıktan insan yaratmaktadır.

{وَالْجَٓانَّ} Cânnı da ❁ cin cinsini teşkil eden gizli mahlûku da {خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ} ondan evvel nâr-ı semûmdan, yani şiddetli sam ateşinden halk etmiştik.

---

1 "…cıvık çamur…"
2 "…bir sülâleden, bir hakir sudan…"
3 "…bir takım katkılarla mezcedilmiş (emşâc) bir nutfeden…"
4 B: "insânînin".
5 "İnsanı bir nutfeden yarattı…"

"**Semûm**" lügatta ateş alevi gibi esen sıcak rüzgâra ıtlak edilir ki "sam yeli" tâbir olunur ve "harûr" dahi denilir. İbn Cerîr'in beyânına göre bazı ehl-i Arabiye harûru gündüz esene tahsis etmiştir.[1] Bir hadîs-i şerifte de "semûm"un bir cehennem yalını, "lehf-i[2] cehennem" olduğu haber verilmiştir.[3]

"**Sâmm**", "semm" maddesinden fâil, "semûm" da onun mübalağası feûl sîgasıdır. "Semm" zehir, bir de "semmü'l-hıyât" gibi ince delik mânasına gelir. Nitekim bedendeki terin çıktığı ve havanın nüfuz ettiği gizli deliklere "mesemme"[4], cem'inde "mesâmm" veya "mesemmât" ve cem'u'l-cem'inde "mesâmmât" denilir. Binâen'aleyh "sâmm" ve "semûm", mesâmmâta nüfuz edici veyahut zehirleyici mefhumlarını ifade eder. Ve o rüzgârın bu nâm ile tesmiyesi de bu haysiyetlerden birisini veya her ikisini mülâhaza itibariyledir. Cânnın nâr-ı semûmdan halk edilmiş olması, cin ve şeytanın insana gizli mesâmmâtından hulûl edecek, zehirleyecek, yakacak bir mâhiyette olduğunu işâr eder. İbn Abbas'tan mervîdir ki "şu bildiğimiz semûm, cânnın çıktığı semûmun yetmiş cüz'ünden bir cüz'üdür" demiş.[5] Demek insan yaratılmazdan evvel, cânnın halk edildiği sırada Arz çok dehşetli ateşler saçıyormuş.

Şimdi düşün o vakti ki:

وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنّى خَالِقٌ بَشَراً مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَاٍ مَسْنُونٍ ﴿٢٨﴾ فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِى فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ ﴿٢٩﴾ فَسَجَدَ الْمَلٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ اَجْمَعُونَ ﴿٣٠﴾ اِلَّٓا اِبْلِيسَۜ اَبٰٓى اَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ ﴿٣١﴾ قَالَ يَٓا اِبْلِيسُ مَا لَكَ اَلَّا تَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 100:

وقال بعضهم: الحَرُور بالنهار، والسموم بالليل، يقال: سَمَّ يومُنا يَسَمُّ سَمُومًا.

2 B: "lefha-i".

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, XII, 600:

على ما ورد في الخبر أنها من لفح جهنم.

4 B: "mesâmme".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 100:

عن أبي إسحاق، قال: دخلت على عمرو بن الأصم أعوده، فقال: ألا أحدّثك حديثًا سمعته من عبد الله؟ سمعت عبد الله يقول: هذه السموم جزء من سبعين جزءا من السموم التي خرج منها الجانّ. قال: وتلا «وَالْجَانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ مِنْ نَارِ السَّمُومِ».

﴿٣٢﴾ قَالَ لَمْ اَكُنْ لِاَسْجُدَ لِبَشَرٍ خَلَقْتَهُ مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَاٍ مَسْنُونٍ ﴿٣٣﴾ قَالَ فَاخْرُجْ
مِنْهَا فَاِنَّكَ رَجِيمٌ ﴿٣٤﴾ وَاِنَّ عَلَيْكَ اللَّعْنَةَ اِلٰى يَوْمِ الدِّينِ ﴿٣٥﴾ قَالَ رَبِّ فَاَنْظِرْنِى اِلٰى
يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿٣٦﴾ قَالَ فَاِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَ ﴿٣٧﴾ اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ ﴿٣٨﴾ قَالَ
رَبِّ بِمَٓا اَغْوَيْتَنِى لَاُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِى الْاَرْضِ وَلَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ ﴿٣٩﴾ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ
الْمُخْلَصِينَ ﴿٤٠﴾ قَالَ هٰذَا صِرَاطٌ عَلَيَّ مُسْتَقِيمٌ ﴿٤١﴾ اِنَّ عِبَادِى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ
اِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوِينَ ﴿٤٢﴾ وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ اَجْمَعِينَ ﴿٤٣﴾ لَهَا سَبْعَةُ اَبْوَابٍ
لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ ﴿٤٤﴾ اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِى جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ﴿٤٥﴾ اُدْخُلُوهَا
بِسَلَامٍ اٰمِنِينَ ﴿٤٦﴾ وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ اِخْوَانًا عَلٰى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ ﴿٤٧﴾
لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ ﴿٤٨﴾

[3061] Meâl-i Şerîfi

Ve düşün o vakti ki Rabbin melâikeye "Ben" demişti, "salsâlden, mesnun bir balçıktan bir beşer halk edeceğim (28). Binâen'aleyh onu tesviye ettiğim ve içine rûhumdan nefh eylediğim vakit derhâl onun için secdeye kapanın" (29). Onun üzerine melâike, hepsi toptan secde ettiler (30), ancak İblis secde edenlerle beraber olmaktan ibâ eyledi (31). "Yâ İblis" dedi, "sen niye secde edenlerle beraber olmadın?" (32). "Benim" dedi, "bir salsâlden, bir mesnun balçıktan yarattığın bir beşere secde etmem kābil değildir" (33). "O hâlde" dedi, "çık oradan, çünkü sen racîmsin (34). Ve bu lânet cezâ gününe kadar üzerindedir" (35). "Rabbim!" dedi, "öyle ise bana onların ba's olunacakları güne kadar mühlet ver" (36). "Haydi" dedi, "sen vakt-i[1] mâlum gününe kadar mühlet verilenlerdensin" (37-38). "Rabbim" dedi, "beni azdırmana kasem ederim ki her hâlde ben onlar için Arz'da tezyînât yapacağım ve hepsini iğvâ edeceğim (39). Ancak içlerinden ihlâs verilen kulların müstesnâ" (40). "Bu" dedi, "bir cadde, taahhüd ederim dosdoğru (41). Hakikat

1 B: "vakti".

o kullarım, senin onlar üzerine bir sultan yoktur, ancak azgınlardan sana uyanlar başka (42). Elbet bunların da hepsinin mev'idleri şüphesiz cehennem" (43). Onun yedi kapısı vardır, her kapıya onlardan bir cüz'-i maksum (44). Elbette müttakīler, [3062] cennetler, pınarlar içinde (45). Girin onlara selâmetle emîn emîn (46). Sînelerindeki kinleri soymuşuzdur da ihvan olarak köşkler üzere karşı karşıya otururlar (47). Orada kendilerine hiçbir zahmet dokunmaz, onlar oradan çıkarılacak da değildirler (48).

{وَاِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ} Rabbin melâikeye demişti: {اِنّ۪ي خَالِقٌ بَشَراً مِنْ صَلْصَالٍ مِنْ حَمَاٍ مَسْنُونٍ} Muhakkak Ben kuru çamurdan, mesnun balçıktan[1] bir beşer halk edeceğim {فَاِذَا سَوَّيْتُهُ} binâen'aleyh Ben onu tesviye edip ❁ o balçığı tam bir beşer hilkatine, muntazam bir insan kıvamına koyup {وَنَفَخْتُ ف۪يهِ مِنْ رُوح۪ي} içine rûhumdan nefh ettiğim vakit ❁ burada رُوح۪ي izâfeti bir izâfet-i teşrif, "nefh" tâbiri de bir temsildir. Yani maddenin isti'dâdını kemâle getirip bâtınına قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [el-İsrâ 17/85][2] mantûkunca ilâhî bir emir olan rûhtan feyz verdiğim vakit {فَقَعُوا لَهُ سَاجِد۪ينَ} onun için secdeye kapanın ❁ Allah'ın emrine mutî' olarak yere düşün, o rûh bulunan insana inkıyad edin. İşte Allah, o balçıktan halk ettiği beşeri rûhuyla böyle yükseltmişti. Bunun üzerine bak ne oldu?

{فَسَجَدَ الْمَلٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ اَجْمَعُونَ. اِلَّٓا اِبْل۪يسَ} ❁ İlâ âhiri'l-kıssa (*Sûre-i Bakara'ya ve Sûre-i A'râf'a bak.*)

{اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ} Yani ba's gününe kadar değil, indallah mâlum ecel gününe kadar ❁ ki وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ [ez-Zümer 39/68][3] ile beyan buyurulan nefha-i ûlâ günüdür.

Ahnef b. Kays'tan menkuldür ki "Medine'ye vardım" demiş, "murâdım Emîrü'l-Mü'minîn Ömer (radıyallâhu anh) idi. Bir de vardım ki büyük bir halka toplanmış, orada [3063] Ka'bü'l-Ahbâr nâsa vaaz ediyor, diyordu ki: 'Âdem aleyhisselâm'a vefat emri geldiği

1 B -"mesnun balçıktan".
2 "…De ki: Rûh Rabbimin emrindendir…"
3 "Ve sûr üflenmiştir de göklerde kim var, yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır…"

zaman «yâ Rab, düşmanım İblis beni meyyit hâlinde görünce kendisi yevm-i kıyâmete kadar inzar edilmiş olmakla sevinecek, bana şemâtet edecek» dedi. Cevap verildi ki: «Yâ Âdem, sen cennete iade olunacaksın, o laîn ise evvelîn ü âhirînin adedi kadar ölüm acısını tatmak için intizâra tehir olunacak.» Sonra Âdem, Melekü'l-mevt'e, «ona ölümü nasıl tattıracaksın? Vasfını anlat» dedi. Vaktâ ki tavsif etti, Âdem: «yâ Rabbi! Kâfi» dedi.' Bunun üzerine nâs heyecana geldiler de Ka'b'a 'yâ Ebâ İshak' dediler, 'o nasıl?' Ka'b ibâ etti, ilhah ettiler, binâen'aleyh dedi ki: 'Allah, sübhânehû nefha-i ûlâ akıbinde Melekü'l-mevt'e diyecek ki: «Sana yedi semâ ve yedi arz ahâlisinin kuvvetini verdim ve bugün sana bütün suht u gazab kisvesini giydirdim. Gazab u satvetimle in, o racîm İblis'e, artık ona ölüm acısını tattır. Sekaleynden evvelîn ü âhirînin acılarını ez'âfen muzâ'afe muhtevî olmak üzere bütün illet ve emrâzı yüklet. Beraberinde gayz u gazabla dolgun yetmiş bin zebani, her biriyle de cehennem zincirlerinden tomruklarından zincirler, tomruklar bulunsun. Cehennem kancalarından yetmiş bin kanca ile o laînin kokmuş canını çekip çıkarın. Mâlik'e de çağır nîrân kapılarını açsın.» Binâen'aleyh Melekü'l-mevt öyle bir suret ile inecek ki ona semâvât ve arazîn[1] ahâlisi baksa hevlinden derhâl ölürlerdi. İnecek, İblis'e varıp «dur yâ habîs! Artık sana ölümü tattıracağım, çok ömür sürdün, nice karnlar idlâl ettin, işte bu o vakt-i ma'lumdur» diyecek. La'în maşrıka kaçacak, bakacak Melekü'l-mevt gözlerinin önünde, mağribe kaçacak yine gözlerinin önünde. Denizlere dalacak denizler kabul etmeyecek, hâsılı Arz'ın her tarafına kaçacak, sığınacak kurtulacak hiçbir mahîs u melâz bulamayacak. Sonra dünyanın ortasında, Âdem'in kabri yanında duracak veya maşrıktan mağribe, mağribden maşrıka topraklarda sürünerek nihâyet Âdem [3064] aleyhisselâm'ın hübut ettiği mevzi'e varınca Arz bir kor gibi olacak. Zebaniler kancaları takıp didikleyecekler de didikleyecekler. وَإِلَى حَيْثُ يَشَاءُ اللّٰهُ nez' u azab içinde kalacak. O böyle can çekiştirirken Âdem ve Havvâ'ya da «kalkınız, düşmanınız ölümü nasıl

1 B: "arzın".

tadıyor, bakınız» denecek. Kalkacaklar, onun çektiği azâbın şiddetine bakacaklar da «yâ Rab, bize nimetini itmâm eyledin» diyecekler.'"[1]

O vakt-i ma'lûma kadar inzar müsaadesini alan İblis {قَالَ رَبِّ بِمَٓا اَغْوَيْتَن۪ي} yâ Rabbi! dedi, beni azdırmana kasem ederim ki veya azgınlığıma hükmetmen sebebiyle ❁ yani nezd-i Hak'tan matrud, hayr u rahmetten teb'îd edilmiş bir mel'un böyle bir inzar ve imhal müsaadesine nâil olunca şımarır da onu azgınlığa bir teşvik telakkī eder. Böyle şımartman hakkı için veya çamurdan halk olunanı istihkār edip secde etmediğimden dolayı benim azgın âsî olduğuma hükm eylemekliğin vesilesiyle {لَاُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِي الْاَرْضِ} her hâlde ben, onlar için Arz'da tezyînât yapacağım ❁ yani maddelerini bahane ederek o kuru çamuru, o kokar balçığı onlar için süsleyip insanlığın asıl medâr-ı i'tilâsı olan rûhtan daha hoş, daha müzeyyen, daha kıymetli göstereceğim. {وَلَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَع۪ينَ} Ve her hâlde hepsini iğvâ edeceğim {اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَص۪ينَ} ancak içlerinden muhlasîn kulların müstesnâ ❁ yani hâlis tâatin için seçilmiş lekesiz has kulların aldanmazlar. İbtidâ beşerin maddesine bakarak ale'l-ıtlâk süfliyetine hükmeden, ve onlara tahakküm edebileceğine kāil olan İblis'in burada bu istisnâsı şüphe yok ki intâk-ı Hak olan bir itiraftır. Onun için:

{قَالَ} Allah teâlâ buyurdu: {هٰذَا} İşte bu ❁ dediğin, sâhiplerini istisnâ ederek azıtamayacağını itiraf eylediğin o [3065] ihlâs ve tevhid {صِرَاطٌ} bir

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* V, 155-156; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VII, 292-293. Krş. Semerkandî, *Tenbîhü'l-ğâfilîn,* s. 621.

ونقل عن الأحنف بن قيس رحمه الله تعالى أنه قال قدِمتُ المدينة أريد أميرَ المؤمنين عُمر رضي الله تعالى عنه فإذا أنا بحلقة عظيمة وكعبُ الأحبار فيها يُحدِّث الناس وهو يقول: لما حضر آدم عليه الصلاة والسلام الوفاةُ قال: «يا رب سيشمت بي عدوّي إبليسُ إذا رآني ميّتًا وهو مُنْظَرٌ إلى يوم القيامة» فأجيبَ أنْ «يا آدمُ إنك ستَرِد إلى الجنة ويُؤخَّر اللعينُ إلى النظِرة ليذوقَ ألمَ الموتِ بعدد الأولين والآخِرين» ثم قال لملَك الموت: «صِفْ كيف تُذيقه الموتَ»، فلما وصفه قال: «يا رب حسبي» فضجّ الناسُ وقالوا: «يا أبا إسحقَ كيف ذلك؟» فأبى فألحّوا فقال: يقول الله سبحانه لملك الموت عقيب النفخةِ الأولى: «قد جعلت فيك قوةَ أهلِ السموات السبع وأهلِ الأرضينَ السبعِ وإني ألبستُك اليوم أثوابَ السخط والعضب كلَّها، فانزِلْ بغضبي وسطوتي على رجيمي إبليس فأذِقْته الموتَ واحمِلْ عليه فيه مرارة الأولين والأخِرين من الثقلين أضعافاً مضاعفةً وليكن معك من الزبانية سبعون ألفاً قد امتلئوا غيظاً وغضباً وليكن مع كل منهم سلسلةٌ من سلاسل جهنم وغُلٌّ من أغلالها وانزع روحَه الْمُنتِنَ بسبعين ألفَ كُلّاب من كلاليبها ونادِ مالكاً ليفتح أبواب النيران». فينزل ملكُ الموت بصورة لو نظر إليها أهلُ السموات والأرضين لماتوا بغتةً من هولها، فينتهي إلى إبليس فيقول: «قِف لي يا خبيثُ لأُذيقنّك الموت! كم من عمر أدركتَ وقرون اضللت! وهذه هو الوقتُ المعلوم». قال فيهرُب اللعين إلى المشرِق فإذا هو بملك الموت بين عينيه، فيهرُب إلى المغرِب فإذا هو به بين عينيه، فيغوص البحارَ فتنِزُّ منه البحارُ فلا تقبله، فلا يزال يهرُب في الأرض ولا محيصَ له ولا ملاذَ ثم يقوم في وسط الدنيا عند قبر آدمَ عليه السلام ويتمرَّغ في التراب من المشرق إلى المغربِ ومن المغرب إلى المشرق حتى إذا كان في الموضع الذي أُهبِط فيه آدم عليه السلامُ، وقد نَصبت له الزبانية الكلاليبَ وصارت الأرض كالجمرة احتوشته الزبانية وطعنوه بالكلاليب، ويبقى في النزع والعذاب إلى حيث يشاء الله تعالى، ويقال لآدمَ وحواءَ: «اطَّلِعا اليوم إلى عدوّكما كيف يذوق الموت»، فيطّلِعان فينظران إلى ما هُو فيه من شدة العذاب فيقولان: «ربنا أتممتَ علينا نعمتك».

cadde, bir kanundur ki {عَلَيَّ} Bana aittir. ❁ Yani Bana îsâl eder yahut Ben kefilim {مُسْتَقٖيمٌ} dosdoğrudur. ❁ Yahut, işte Benim taahhüd eylediğim dosdoğru yol, kānûn-ı hak şudur:

{اِنَّ عِبَادٖى} Hakikaten kullarım {لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ} üzerine senin sultânın yoktur. ❁ Yani ne kavlen ilzam edecek hüccetin, ne fiilen tasallut ve tasarruf edecek kudret ü saltanatın yoktur. {اِلَّا مَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْغَاوٖينَ} Ancak sana ittibâ' eden azgınlar müstesnâ ❁ yani ancak bunları sürükleyebilirsin. Fakat o da senin sultan ile değil, onların ihtiyarlarını sû'-i isti'mâl ederek sana uymaları, arkana düşmeleri dolayısıyladır. Yoksa muhlaslara tasallut edemediğin gibi diğerlerine de edemezsin. Nitekim sonunda وَمَا كَانَ لِىَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ اِلَّا اَنْ دَعَوْتُكُمْ فَاسْتَجَبْتُمْ لٖى فَلَا تَلُومُونٖى وَلُومُٓوا اَنْفُسَكُمْ diyeceği Sûre-i İbrâhim'de [14/22] beyan olunmuştur.

{وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ اَجْمَعٖينَ} Şüphesiz cehennem de onların hepsinin muhakkak mev'ididir. ❁ O İblis tebaası azgınların metbû'larıyla beraber cümlesinin mev'ud yerleridir. {لَهَا سَبْعَةُ اَبْوَابٍ} Onun, o cehennemin yedi kapısı vardır. ❁ Yani gireceklerin kesretinden dolayı yedi medhali veyahut azgınlığın envâ' ve derecâtına göre evvelâ Cehennem, sonra Lezâ, sonra Hutame, sonra Sa'îr, sonra Sekar, sonra Cahîm, sonra Hâviye nâmında yedi tabakası[1] vardır. {لِكُلِّ بَابٍ مِنْهُمْ جُزْءٌ مَقْسُومٌ} Ki her kapı için onlardan (o azgınlardan) bir cüz taksim olunmuştur. ❁ Ebussuud tefsîrinde "ihtimal ki" der, "yediye hasrı mühlikâtın havâss-ı hamse mahsüsâtıyla kuvve-i şeheviye ve gazabiye muktezeyâtına münhasır olmasındandır."[2] Ma'âmâfîh bunda diğer bir ihtimal vardır ki lisân-ı şer' [3066] nokta-i nazarından daha mâkuldür. Zira cehennem kapılarının yedi olmasıyla cennet kapılarının sekiz olması arasında bâriz bir münasebet vardır. Bu münasebetle denebilir ki bu kapıların a'zâ-yı mükellefe ile alâkadar olması melhuzdur. Mâlum ki nefs-i insânînin a'zâ-yı mükellefesi sekizdir: Kalb, lisan, sem', basar, el, ayak, ağız, ferc, bunların yedisi[3]

---

1 B: "kapısı".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* V, 159:

ولعلّ حصْرَها في السبع لانحصار المهلِكات في المحسوسات بالحواسّ الخمس ومقتضياتِ القوّة الشهويّة والغضبيّة.

3 M: "birisi".

zâhir birisi bâtındır ki o da kalbdir. Doğrudan doğru Hakk'a nâzır olan kalb kapısı açık olursa bu sekiz a'zânın her biri emr-i Hak üzere hareket ederek cennete birer medhal olabilir. Ve bu suretle cennete sekiz kapıdan girilir.[1] Fakat bâtında rûh körlenmiş, kalb kapısı kapanmış bulunursa zâhirdeki yedi a'zânın her biri cehenneme açılmış birer medhal olurlar. İşte cennet kapıları sekiz olduğu hâlde cehennem kapılarının her birine bir cüz'-i maksum olmak üzere yedi olması Allahu a'lem bu hikmete mebnîdir. وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي mazhariyetiyle iman ve marifet kapısı olan kalb cehenneme kapalıdır. Ondan yalnız cennete girilir, Allah'a erilir. Kalbi açık olan şeytana uymaz, Allah'a küfr ü isyandan tevakkī eder. Onun için:

{اِنَّ الْمُتَّقِينَ} Her hâlde müttakīler ❁ Şeytan'a uymaktan sakınan, küfr ü isyandan korunanlar {فِي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ} cennetler ve pınarlar içinde müstakirdirler. ❁ Ey müttakīler, {اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ اٰمِنِينَ} ona selâm ile kemâl-i selâmet ve emniyet içinde giriniz. ❁ Yani ey insanlar, ey Muhammed ümmeti İblis tebaası olmaktan sakınınız, Allah'ın vikāyesine, tevhid ve İslâm dinine, Allah'ın Resûlüne ittibâ' ediniz, kalbinizden[2] gıll u gışşı atıp müttakī olunuz da müttakīler yeri olan o cennât u uyûna emniyetler içinde güle güle selâm ile dâhil olunuz. O cennât u uyûn her vechile korunmuş, emîn ve sâlim bir [3067] dârü's-selâmdır. Ona hâriçten tecavüz olunamayacağı gibi {وَنَزَعْنَا مَا فِي صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ} Biz onların, o cennât u uyûndaki müttakīlerin sînelerindeki ilişikleri, kinleri de soymuşuzdur. ❁ Ehl-i cennetin gönüllerinde gıll u gış kalmaz, hıkd u kin durmaz. Yani ittikā-i İslâm'ın şi'ârından birisi de kin tutmamaktır. Allah, müttakī kalblerde kin bırakmaz. Mâzîde olmuşsa siler. Nitekim Hazret-i Ali'den menkuldür ki "ümit ederim" demiş, "Osman ve Talha ve Zübeyr ile ben bunlardan olayım"[3] رِضْوَانُ اللّٰهِ تَعَالَى عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ.

---

1 B -"Ve bu suretle cennete sekiz kapıdan girilir".

2 B: "kalblerinizden".

3 Abdürrezzâk, *Tefsîr*, II, 80; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XII, 438:

قال علي بن أبي طالب: إني لأرجو أن أكون أنا وعثمان وطلحة والزبير من الذين قال الله: «ونزعنا ما في صدورهم من غل» الآية (الأعراف ٤٣/٧).

{اِخْوَانًا} Öyle ki hepsi ihvan olarak {عَلٰى سُرُرٍ مُتَقَابِلِينَ} mütekābil tahtlar, karşılıklı köşkler üzerinde mahabbet ederler. ❁ Yani hiçbiri diğerine sırtını dönmeksizin yüz yüze, sevişe sevişe yaşarlar. {لَا يَمَسُّهُمْ فِيهَا نَصَبٌ} Orada onlara hiçbir zahmet messetmez ❁ her ne arzu ederlerse zahmetsiz, meşakkatsiz husûle geliverir {وَمَا هُمْ مِنْهَا بِمُخْرَجِينَ} hem oradan çıkarılacak da değillerdir. ❁ Ebeden muhalleddirler.

Resûlüm!

نَبِّئْ عِبَادٖىٓ اَنّٖىٓ اَنَا الْغَفُورُ الرَّحٖيمُۙ ﴿٤٩﴾ وَاَنَّ عَذَابٖى هُوَ الْعَذَابُ الْاَلٖيمُ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Haber ver kullarıma ki hakikat[1] Ben, Benim öyle Gafûr, öyle Rahîm (49). Bununla beraber azâbım da azâb-ı elîm (50).

[3068] Bunları mâzîden bazı misâllerle îzah etmek üzere:

وَنَبِّئْهُمْ عَنْ ضَيْفِ اِبْرٰهٖيمَۘ ﴿٥١﴾ اِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًاۜ قَالَ اِنَّا مِنْكُمْ وَجِلُونَ ﴿٥٢﴾ قَالُوا لَا تَوْجَلْ اِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍ عَلٖيمٍ ﴿٥٣﴾ قَالَ اَبَشَّرْتُمُونٖى عَلٰٓى اَنْ مَسَّنِىَ الْكِبَرُ فَبِمَ تُبَشِّرُونَ ﴿٥٤﴾ قَالُوا بَشَّرْنَاكَ بِالْحَقِّ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْقَانِطٖينَ ﴿٥٥﴾ قَالَ وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهٖٓ اِلَّا الضَّٓالُّونَ ﴿٥٦﴾ قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ اَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿٥٧﴾ قَالُٓوا اِنَّٓا اُرْسِلْنَٓا اِلٰى قَوْمٍ مُجْرِمٖينَۙ ﴿٥٨﴾ اِلَّٓا اٰلَ لُوطٍۜ اِنَّا لَمُنَجُّوهُمْ اَجْمَعٖينَۙ ﴿٥٩﴾ اِلَّا امْرَاَتَهُ قَدَّرْنَٓاۙ اِنَّهَا لَمِنَ الْغَابِرٖينَ۟ ﴿٦٠﴾ فَلَمَّا جَٓاءَ اٰلَ لُوطٍۨ الْمُرْسَلُونَۙ ﴿٦١﴾ قَالَ اِنَّكُمْ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ ﴿٦٢﴾ قَالُوا بَلْ جِئْنَاكَ بِمَا كَانُوا فٖيهِ يَمْتَرُونَ ﴿٦٣﴾ وَاَتَيْنَاكَ بِالْحَقِّ وَاِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿٦٤﴾ فَاَسْرِ بِاَهْلِكَ بِقِطْعٍ مِنَ الَّيْلِ وَاتَّبِعْ اَدْبَارَهُمْ وَلَا يَلْتَفِتْ مِنْكُمْ اَحَدٌ وَامْضُوا حَيْثُ تُؤْمَرُونَ ﴿٦٥﴾ وَقَضَيْنَٓا اِلَيْهِ ذٰلِكَ الْاَمْرَ اَنَّ دَابِرَ هٰٓؤُلَٓاءِ مَقْطُوعٌ مُصْبِحٖينَ ﴿٦٦﴾ وَجَٓاءَ اَهْلُ الْمَدٖينَةِ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٦٧﴾ قَالَ اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ ضَيْفٖى فَلَا تَفْضَحُونِۙ ﴿٦٨﴾ وَاتَّقُوا اللّٰهَ وَلَا

1 B: "hakikaten".

تُخْزُونِ ﴿٦٩﴾ قَالُوا اَوَلَمْ نَنْهَكَ عَنِ الْعَالَمٖينَ ﴿٧٠﴾ قَالَ هٰٓؤُلَٓاءِ بَنَاتٖٓي اِنْ كُنْتُمْ فَاعِلٖينَۜ
﴿٧١﴾ لَعَمْرُكَ اِنَّهُمْ لَفٖي سَكْرَتِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿٧٢﴾ فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُشْرِقٖينَۙ ﴿٧٣﴾ فَجَعَلْنَا
عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ سِجّٖيلٍۜ ﴿٧٤﴾ اِنَّ فٖي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْمُتَوَسِّمٖينَ
﴿٧٥﴾ وَاِنَّهَا لَبِسَبٖيلٍ مُقٖيمٍ ﴿٧٦﴾ اِنَّ فٖي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِلْمُؤْمِنٖينَۜ ﴿٧٧﴾ وَاِنْ كَانَ اَصْحَابُ
الْاَيْكَةِ لَظَالِمٖينَۙ ﴿٧٨﴾ فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْۢ وَاِنَّهُمَا لَبِاِمَامٍ مُبٖينٍۜ ﴿٧٩﴾ وَلَقَدْ كَذَّبَ اَصْحَابُ
الْحِجْرِ الْمُرْسَلٖينَۙ ﴿٨٠﴾ وَاٰتَيْنَاهُمْ اٰيَاتِنَا فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضٖينَۙ ﴿٨١﴾ وَكَانُوا يَنْحِتُونَ
مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا اٰمِنٖينَ ﴿٨٢﴾ فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحٖينَۙ ﴿٨٣﴾ فَمَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا
كَانُوا يَكْسِبُونَۜ ﴿٨٤﴾

[3070] **Meâl-i Şerîfi**

Hem onlara İbrâhim'in müsafirlerinden bahset (51). O vakit ki yanına girdiler de, "selâm" dediler; "biz" dedi, "sizden cidden korkuyoruz" (52). "Korkma" dediler, "biz sana alîm bir oğul tebşir ediyoruz" (53). "Beni mi" dedi, "tebşir ettiniz? Bana ihtiyarlık gelip çatmışken, artık beni ne suretle tebşir edersiniz?" (54). "Seni" dediler, "emr-i Hak ile tebşir ettik, onun için ümidi kesenlerden olma" (55). "Rabbinin[1] rahmetinden" dedi, "sapkınlardan başka kim ümit keser?" (56). "Ey mürseller" dedi, "bunu müte'âkib me'mûriyetiniz nedir?" (57). "Haberin olsun" dediler, "biz mücrim bir kavme gönderildik (58) ancak âl-i Lût müstesnâ; Biz onların hepsini behemehâl kurtaracağız (59). Ancak karısını takdir ettik, o muhakkak kalacaklardandır" (60). Bunun üzerine vaktâ ki âl-i Lût'a mürseller geldiler, (61) "siz" dedi, "cidden ürkülecek bir kavimsiniz" (62). "Yok" dediler, "biz sana onların şek edip durduklarını getirdik (63). Ve sana emr-i Hak ile geldik, emîn ol biz sâdıklarız[2] (64). Hemen gecenin bir kısmında ehlini yürüt ve sen arkalarından git ve içinizden hiçbir kimse ardına bakmasın, emrolunduğunuz

---

1 B: "Rabbimin".
2 B -"Ve sana emr-i Hak ile geldik, emîn ol biz sâdıklarız".

yere geçin gidin" (65). Ona kat'î olarak şu emri vahyettik: "Sabaha çıkarlarken şunların arkaları kat'iyyen kesilecek" (66). Şehir ahâlisi de haber alıp keyif içinde gelmişlerdi (67). "Amanın" dedi, "onlar benim müsafirlerim, artık beni rüsvay etmeyin (68). Allah'tan korkun, beni utandırmayın" (69). "Seni" dediler, "âlemden nehyetmedik mi?" (70). "Tâ şunlar kızlarım, eğer yapacaksanız" dedi (71). Resûlüm! Ömrüne kasem olsun ki hakikaten onlar sarhoşlukları içinde ne halt ettiklerini bilmiyorlardı (72). Derken işrak vaktine girdikleri sırada bunları o sayha tutuverdi (73). Derhâl şehirlerinin üstünü altına getiriverdik ve üzerlerine siccilden taşlar yağdırdık (74). Elbette bunda fikr ü firâseti olanlara âyetler var (75). Hem o harabe yol üstünde duruyor (76), elbette bunda imanı [3071] olanlar için bir âyet var (77). Hakikaten Ashâb-ı Eyke de zâlimler idi (78). Onlardan da intikam aldık, ikisi de apaçık önde bulunuyor (79). Hakikaten Ashâb-ı Hicr dahi peygamberleri tekzib ettiler (80). Ve Biz onlara âyetlerimizi vermiştik de ondan i'râz ediyorlardı (81). Dağlardan emniyetli emniyetli[1] evler yontuyorlardı (82). Bunları da sabahleyin sayha tutuverdi (83) de o kesb edegeldikleri şeylerin kendilerine hiç fâidesi olmadı (84).

{اَصْحَابُ الْاَيْكَةِ} ❁ "Eyke", "leyke" gibi sık, birbirine karışmış ağaç demektir. Ashâb-ı Eyke de Ashâb-ı Medyen gibi Şu'ayb aleyhisselâm'ın meb'us olduğu bir kavimdir ki yerleri ağaçlık olduğundan bu nâm ile tesmiye olunmuştur. Rivayete göre ağaçları mukul yani günlük ağacı imiş.[2]

{فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ} ❁ (*Sûre-i Şu'arâ'da* فَاَخَذَهُمْ عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ *[26/189]*[3] *bak.*) {وَاِنَّهُمَا} Hakikaten ikisi de ❁ yani kavm-i Lût'un Sodom'u[4] harabesiyle Eyke veyahut Eyke ile Medyen {لَبِاِمَامٍ مُبِينٍ} açık yolda, göz önündedirler.

---

1 B -"emniyetli".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 434; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, IV, 97; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, II, 565:

والأيكة الغيضة من الشجر وكان أكثر الشجر الدوم وهو المقل.

3 "...kendilerini de o zulle gününün azâbı alıverdi..."

4 M: "südumu".

Daha evvel {وَلَقَدْ كَذَّبَ اَصْحَابُ الْحِجْرِ} kasem olsun ki Hicrliler ❁ yani Hicr nâm mahalde helâk olmuş olan Semûd kavmi {الْمُرْسَلِينَ} Allah'ın gönderdiği peygamberleri, yani Sâlih aleyhisselâm'ı ve dolayısıyla bütün peygamberleri tekzib eylemişlerdi[1] {وَاٰتَيْنَاهُمْ اٰيَاتِنَا} Biz onlara âyetlerimizi dahi vermiştik ❁ o peygamberlerle mucizeler de göstermiştik {فَكَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ} de onlar bunlardan i'râz ediyorlardı. ❁ Bakmıyorlar, aldırmıyorlardı.

{وَكَانُوا يَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا} Ve dağlardan evler yontuyorlardı ❁ böyle sanatkâr ve [3072] kuvvetli idiler. Bu suretle {اٰمِنِينَ} emîn bir hâlde bulunduklarına kāil oluyorlardı. ❁ Sanatlarına, kuvvetlerine, evlerinin, kalelerinin sağlamlığına güveniyor; bunları yıkılmaz, tahrip olunmaz, kendilerini azab ve helâkten korur sanıyorlar.

{فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ مُصْبِحِينَ} Derken bir sabah kendilerini o sayha yakalayıverdi ❁ azâbın vaad olunduğu dördüncü günün sabahı tepelerinde patlayan sayha-i helâk ki onu bir recfe, yani zelzele tâkip etmişti (*Sûre-i A'râf'a ve Sûre-i Hûd'a bak*) {فَمَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} de kesb edegeldikleri şeyler kendilerini kurtarmadı. ❁ O güvendikleri sanatlar, kuvvetler, uğraşıp kazandıkları servetler, yaptıkları evler, kaleler[2] hiçbir şeye yaramadı.

"Lâkin sa'y ü kesb, müfid olmalı değil mi idi? Neden olmadı?" denilecek olursa:

وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَٓا اِلَّا بِالْحَقِّۜ وَاِنَّ السَّاعَةَ لَاٰتِيَةٌ فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ ﴿٨٥﴾ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلِيمُ ﴿٨٦﴾ وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ ﴿٨٧﴾ لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٓ اَزْوَاجًا مِنْهُمْ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٨٨﴾ وَقُلْ اِنّ۪ٓي اَنَا النَّذ۪يرُ الْمُب۪ينُۚ ﴿٨٩﴾ كَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلَى

1 B: "etmişlerdi".
2 B: "kârlar".

الْمُقْتَسِمِينَۙ ﴿٩٠﴾ اَلَّذِينَ جَعَلُوا الْقُرْاٰنَ عِضِينَ ﴿٩١﴾ فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ اَجْمَعِينَۙ ﴿٩٢﴾
عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾

[3073] **Meâl-i Şerîfi**

Öyle ya, Biz semâvât ü Arz'ı ve mâbeynlerini ancak[1] hak ile halk ettik ve elbette Sâat muhakkak gelecek, şimdi sen safh-ı cemîl ile muâmele et (85). Çünkü Rabbin O öyle Hallâk, öyle Alîm (86). Celâlim hakkı için sana Seb'-i Mesânî'yi ve Kur'ân-ı Azîm'i verdik (87). Sakın o kâfirlerden birtakımlarını zevkyâb ettiğimiz şeylere göz atma ve onlara karşı mahzun olma da mü'minlere kanadını indir (88). Ve de ki: "Haberiniz olsun, ben o nezîr-i[2] mübînim ben" (89). Tıpkı indirdiğimiz gibi o taksimcilere (90). O, Kur'ân'ı kısım kısım tefrik edenlere (91). Ki Rabbin hakkı için, Biz onların hepsine mutlak ve muhakkak [bütün yaptıklarını][3] soracağız (92-93).

{وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَٓا اِلَّا بِالْحَقِّ} Öyle ya biz semâvât ve Arz'ı ve bunların aralarındakileri ancak hak ile halk ettik ❁ bâtıl ve beyhûde olarak değil, haksızlıkla da değil, Hak teâlâ tarafından bir vech-i hak ile yaratılmıştır. Hepsi adl ü hak ile kāim ve hukūk-ı mahsûsayı hâizdir. Ve bütün bu hukūkun muhafazası Hak teâlâ'nın hakkıdır. Onun için hak ve hukuk tanımayan, âyât-ı Hakk'ı inkâr eden haksızların ihlâk ü ta'zîbi ile mes'ûliyeti bütün kâinâtın hukūk-ı umûmiyesi muktezayâtından bir hak ve hakkı ibtâle masruf olan kesblerin hakkı da bâtıl ve heder olmaktır.

[3074] {وَاِنَّ السَّاعَةَ لَاٰتِيَةٌ} Ve hak budur ki Sâat her hâlde gelecektir ❁ de seni tekzib edenlerin Allah o vakit cezâlarını verecektir. Ey Resûl-i Hak {فَاصْفَحِ الصَّفْحَ الْجَمِيلَ} binâen'aleyh sen şimdi safh-ı cemîl yap ❁ hüsn-i suretle i'râz et, aldırma, cezâlarında isti'câl etmeyip eziyetlerine

1 B -"ancak".
2 B: "zikr-i".
3 93. âyete tekabül eden parantez içindeki ifade meal kısmında yer almamakta olup tefsirdeki açıklamadan alınarak eklenmiştir.

tahammül ederek hilm ile muâmele et {اِنَّ رَبَّكَ هُوَ الْخَلَّاقُ} muhakkak ki senin Rabbin yegâne hallâk ❁ seni ve onları ve sâir mevcûdâtı yaratan ve çok yaratıcı olan ve ale'l-ıtlâk hâlıklık münhasıran kendisinin hakkı bulunan bir hâlıktır ki daha neler yaratır neler, hem {الْعَلِيمُ} yegâne alîmdir. ❁ Senin ve onların ve bütün mahlûkâtın ahvâlini tafsîlâtıyla bilir. Aranızda cereyan eden şeylerden hiçbiri O'na hafî değildir. Binâen'aleyh her hususta O'na itimad etmek, O'nun hükmüne tefviz eylemek gerektir. O biliyorken bugün safh-ı cemîl, senin için seyften daha muvâfık, daha hayırlıdır.

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَاكَ سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى وَالْقُرْاٰنَ الْعَظِيمَ} Kasem olsun ki sana Seb'an mine'l-mesânî'yi ve o büyük Kur'ân'ı verdik ❁ مثنى'nın veya مثناة'ın cem'i olan "mesânî" kelimesi çok mânidar, çok cem'iyyetli bir kelimedir, ki "tesniye" ve "istisnâ" maddesi olan ثنى'dan da, ثنا'dan da müştak olabilir. Ezcümle bükülmek, kıvrılmak veya katlanmak veya tekrar edilmek suretiyle ikilenen veya diğer bir şey zammıyla takviye veya tenvî' edilen herhangi bir şeye مثنى (mesnâ) denilir ki ikişer, ikili, mükerrer, bükülü, müekked, muhkem, çifteli[1], büklüm, büklümlü, büklüm yeri, kat, katlı, kıvrım, kıvrımlı, kıvrak, cilveli mânalarına gelir. Bu suretle herhangi bir şeyin kuvvelerine, katlarına, kıvrımlarına مثاني denildiği gibi, hayvanın dizlerine ve dirseklerine مثاني الدابه ve bir vâdinin büküntülerine, dönemeçlerine مثاني الوادي kezâlik [3075] musikide ikinci tele veya çifte tellilere مثاني denir. مثنى ve الأيادي [2] atıyye ve ihsânı tekrar etmek demektir. İbn Cerîr'in İbn Abbas'tan bir nakline göre mesânîde müstesnâlık mânası dahi vardır.[3] Zira istisnâ dahi "seniy"den[4] müştaktır. Bükülmüş ipe veya ipliğe mîmin fethi veya kesriyle مثناة denildiği gibi, tercî' ve tekrir mânası itibariyle tarab ve terennüme veya ikişerli mânasıyla mesnevî tâbir

---

1 B: "çiftli".

2 B: "مثنى الأيادي".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 136, 140:

قال سعيد: قلت لابن عباس: فما المثاني؟ قال: هي أمّ القران، استثناها الله لمحمد صلى الله عليه وسلم، فرفعها في أمّ الكتاب، فذخرها لهم حتى أخرجها لهم، ولم يُعطها لأحد قبله.

4 B: "sânî'den".

ettiğimiz nazma dahi مثناة denilir. Bir de "isnâ"dan mîmin zammıyla مثنى'nın cem'i olabilir ki makarr-ı senâ demek olur. Sonra اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَۗ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْۚ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ [ez-Zümer 39/23][1] buyurulduğu üzere Kur'ân'a da "mesânî" ıtlak edilmiştir. Vech-i tesmiye için o âyetin tefsirine bak.

Şimdi bu âyetteki سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى'den mefhum olan mâna "mesânî ıtlak edilen şeyler cinsinden müfahham bînazîr yedi şey" demektir. Bu ise mücmeldir. Murâdın tâyini ayrıca delîle muhtaçtır. Atıf, tegāyür iktizâ edeceğine göre zâhir-i nazma nazaran bu yedi Kur'ân'dan başka olarak düşünülmek lâzım gelecek gibi görünür. Haddizâtında bunun Kur'an'dan mâ'adâ olarak hasâis-i celîle-i Muhammediyeden olan yedi mucizeye işaret olması ihtimâli yok değildir. Fakat bu suretle tefsîre dair hiçbir rivayet vârid olmamış, bütün rivayetler bunu yine Kur'an'da taharrî edilmesi lüzûmunu göstermektedir. Şöyle ki:

İbn Ömer, Mücâhid ve İbn Cübeyr'den bu yedi seb'-i tıvâl denilen yedi sûre olduğu[2] rivayet edilmiştir.[3] Fakat bu sûre Mekkiye, "seb'-i tıvâl" ise Medeniye olduğu cihetle buna ilişilmiştir. Bazıları bu rivayetten yalnız bu âyetin Medenî olması ihtimâlini çıkarmak istemiş ise de zayıftır. Bazıları bu yediden murad آل حم'dir demiş,[4] bazıları da bu yedi, Kur'an'da inzal buyurulmuş olan me'ânîdir ki emr ü nehiy, bişâret ve inzar, darb-ı emsâl, ta'dâd-ı ni'am, ahbâr-ı ümemdir. Nitekim أُنْزِلَ الْقُرْآنُ عَلَى سَبْعَةِ أَحْرُفٍ hadîs-i [3076] şerîfinden[5] de murad bu me'ânî olduğu söylenmiştir. Lâkin Hazret-i Ömer, Hazret-i Ali, İbn Mes'ûd ve İbn Abbas, Hasan, Ebu'l-Âliye, İbn Ebû Müleyke[6], Ubeyd b. Umeyr ve bir cemaat demişlerdir ki bu yedi اَلْحَمْدُ âyetleridir. Übeyy b. Ka'b,

---

1 "Allah kelâmın en güzelini indirdi; ikizli, âhenkli bir kitap, ondan Rablerine saygısı olanların derileri ürperir, sonra derileri de kalpleri de Allah'ın zikrine yumuşar…"

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 129-130.

3 Seb'-i tıvâl, Sûre-i Bakara'dan Berâe'ye kadar olan sûrelerdir. Ki Enfâl ile Berâe bir sûre hükmünde olduğundan yedi sayılır [Müellifin notu].

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 587.

5 *Muvatta'*, Kur'ân, 5.

6 M: "Melike".

Ebû Hüreyre, Ebû Sa'îd b. Muallâ rivayetleriyle Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den أُمُّ الْقُرْآنِ هِيَ السَّبْعُ[1] الْمَثَانِي وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُعْطِيْتُهُ hadîs-i şerîfi dahi vardır ki Ebû Sa'îd ve Ebû Hüreyre hadisleri *Sahîh-i Bûhârî*'de dahi mezkurdur.[2] Binâen'aleyh سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى'den murad, Ümmü'l-Kur'an olan Fâtiha olduğu ve bundan dolayı Fâtiha'nın السَّبْعُ الْمَثَانِي ismini aldığı ve Kur'ân-ı Azîm bunun bir tefsîri bulunduğu bu hadislerle tebeyyün etmiştir. Ve demek ki سَبْعًا مِنَ الْمَثَانِى'de "min" yalnız teb'îziye değil, aynı zamanda beyâniyedir.[3] "Mesânîden" yedi mesânî demektir. Yani Fâtiha'yı teşkil eden yedi âyet mesânîden, Kur'an'dan olduğu gibi başlı başına yedi mesânîdir. Ve binâen'aleyh bütün Kur'ân'ın bir vasfı olan mesânî mefhûmu bunda müstesnâ bir surette katlanmıştır. Her namazın her rekatında okunan, zamm-ı sûre ile katlanan Kur'ân'ın her hatminde, duaların evvel ve âhirinde tekrar edilen, "nûn", "mîm" fâsılalarıyla iki nağme üzerine cereyan eden, her âyeti çifte bir mazmûnu[4] ihtivâ eyleyen ve hey'et-i umûmiyesi dâreynde ibâdın a'zam-ı makāsıdına hidâyetle Allah teâlâ'ya hamd ü senâ hakikatinde toplanan Ümmü'l-Kur'an, hakikaten her senâya lâyık öyle mesnâ ve müstesnâ bir ni'met-i uzmâdır ki, ancak hakīkat-i Muhammediyenin mazhariyyet-i mümtâzesindendir. Görülüyor ki "sana seb'-i mesânîyi ve Kur'ân-ı Azîm'i inzal ettik" buyurulmayıp "verdik" buyurmuştur. Zira murad yalnız nazm-ı celîlin değil, ondaki hakāyık ve metâlibin de bilfiil bahşedilmiş olduğunu beyandır. Düşünmeli ki o ne büyük nimet, ne büyük saadettir.

{لَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖٓ اَزْوَاجًا مِنْهُمْ} Sakın o kâfirlerden birkaç çiftini, [3077] birtakımlarını zevklendirdiğimiz metâ'a göz atma ❁ bunlar ne kadar zevkli ve fâideli görünürse görünsün, o seb'u'l-mesânî, o Kur'ân-ı

---

1 M ve B: "سبع".

2 Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân, 1, 15:

عن أبي سعيد بن المعلى قال: كنت أصلي في المسجد، فدعاني رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم أجبه، فقلت: يا رسول الله، إني كنت أصلي، فقال: ألم يقل الله: «استجيبوا لله وللرسول إذا دعاكم لما يحييكم». ثم قال لي: «لأعلمنك سورة هي أعظم السور في القرآن، قبل أن تخرج من المسجد». ثم أخذ بيدي، فلما أراد أن يخرج، قلت له: ألم تقل: «لأعلمنك سورة هي أعظم سورة في القرآن» قال: «الحمد لله رب العالمين» هي السبع المثاني، والقرآن العظيم الذي أوتيته.

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أم القرآن هي السبع المثاني والقرآن العظيم.

3 Mâlumdur ki مِن'in beyâniye olması teb'îziye mânasını ıskāt etmek lâzım gelmez [Müellifin notu].

4 M: "maznunu". Sonraki baskılarda "mazmunu" şeklinde düzeltilmiştir.

Azîm nimetinin yanında hiçtir. Zira o صِرَاطَ الَّذٖينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّٖينَ'dir. Bunlar ise dalâl ü gazabdan gayr-i sâlim, sonu fena metâ'-ı gurûrdur. Onun için onlara göz uzatma, imrenme, kıskanma {وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ} ve onlara mahzun olma ❁ yani iman etmediklerinden ve o mallarla fukarâ-yı müslimîne ve dine hizmet eylemediklerinden dolayı gam yeme {وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنٖينَ} ve mü'minlere kanatlarını indir ❁ kemâl-i tevâzu ve şefkat ile maiyyetine al {وَقُلْ} ve de ki {اِنّٖى اَنَا} ben, hakikaten ben {النَّذٖيرُ الْمُبٖينُ} o nezîr-i mübînim ❁ Allah'ın azâbından korkutmaya me'mur, hak ve hakikati beyan eder, o fasih ve beliğ, mâruf münzirim. {كَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلَى الْمُقْتَسِمٖينَ} Nitekim o muktesimlere ❁ yani {اَلَّذٖينَ جَعَلُوا الْقُرْاٰنَ عِضٖينَ} Kur'ân'ı ıda ıda kılan -parça parça etmek isteyen taksimcilere- indirmiştik ❁ وَالَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يَفْرَحُونَ بِمَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ وَمِنَ الْاَحْزَابِ مَنْ يُنْكِرُ بَعْضَهُ [er-Ra'd 13/36] medlûlünce hoşlarına giden bazısına inanıp bazısını inkâr etmek suretiyle Kur'ân'ı parça parça etmek isteyen ve muhtelif kısımlara ayrılmış bulunan Yehûd ve Nasârâ'ya mukaddemâ indirilmiş olan kitaplarda böyle bir nezir geleceği haber verilmişti. Onlar ise Allah'tan korkmuyor, kısım kısım olmuş Kur'ân'ı parçalamak istiyorlar.

İşte yâ Muhammed, sen bütün bunlara o mübîn nezir olduğunu söyle {فَوَرَبِّكَ} imdi Rabbine kasem olsun ki {لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ اَجْمَعٖينَ} elbette ve elbette onların hepsine soracağız ❁ gerek böyle muktesimlerin ve gerek sunûf-ı keferenin cümlesini {عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ} bütün yaptıklarından mes'ul [3078] edeceğiz. ❁ Burada عَمَّا كَانُوا يَكْفُرُونَ buyurulmayıp da gerek kalbî gerek bedenî, gerek kavil ve gerek fiil ve gerek terk bütün a'mâle şâmil olarak عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ buyurulması ne büyük ve müthiş bir inzar olduğundan gaflet olunmamalıdır. Kur'ân'ın bütün vahdetiyle küllüne iman ve itikad iddia edip de amele gelince gönlüne göre iktisâm u tefrîke kalkışanlar dahi bu müdhiş inzârda dâhil olmuş oluyorlar.

Binâen'aleyh:

فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ ﴿٩٤﴾ اِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِءِينَۙ ﴿٩٥﴾ اَلَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَۚ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٩٦﴾ وَلَقَدْ نَعْلَمُ اَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَۙ ﴿٩٧﴾ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَۙ ﴿٩٨﴾ وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتّٰى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ ﴿٩٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Şimdi sen her ne ile emrolunuyorsan kafalarına çatlat ve müşriklere aldırma (94). Her hâlde Biz sana o müstehzîlerin hakkından geliriz (95). Allah ile beraber diğer ilâh tutan o herifler yarın bilirler (96). Celâlim hakkı için biliyoruz ki onların tefevvühâtına senin cidden göğsün daralıyor (97). O hâlde Rabbine hamdile tesbih et ve secdekârlardan ol (98). Ve Rabbine kulluk yap, tâ sana o yakīn gelene kadar (99).

[3079] {فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ} Sen, sana emrolunanı çatlat ❁ çatlatırcasına veya baş ağrıtırcasına kemâl-i ısrar ile ve hiçbir şeyden çekinmeyerek me'mûriyetini cehren beyan ve îfâ et[1] {وَاَعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ} ve müşriklerden i'râz eyle[2] ❁ sözlerine iltifat etme, yaptıklarına aldırma, kendilerine ehemmiyet verme {اِنَّا كَفَيْنَاكَ الْمُسْتَهْزِءِينَ} her hâlde Biz o müstehzîlere karşı sana kâfîyiz. {اَلَّذِينَ يَجْعَلُونَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ} Onlar ki Allah ile beraber başka ilâh tutarlar {فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} artık yakında bilirler. ❁ Görülüyor ki burada işbu فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ fâsılasının tercî'iyle sûrenin âhirinden evveline tam bir ircâ' yapılmıştır. Yani yakında belâlarını bulup ne büyük cinayet yaptıklarını anlayacaklar ve o vakit "ah, keşke biz de müslim ola idik!" diye yanıp yakılacaklar.

{وَلَقَدْ نَعْلَمُ} Fi'l-vâki' biliriz ki {اَنَّكَ يَضِيقُ صَدْرُكَ بِمَا يَقُولُونَ} onların sözlerine hakikaten senin göğsün daralır ❁ için sıkılır; o kelimât-ı şirk, Kur'ân'a ta'n, nübüvvetle istihzâ elbette canını sıkar, bunalırsın. Binâen'aleyh {فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} hemen Rabbine hamd ile tesbih et ❁ yani küfür sözlerine can

1 Bu emrin nüzûlüne kadar Resûlullah davetini gizli yapıyordu [Müellifin notu].
2 M: "ile".

sıkılmak da Rabbinin bir terbiye-i nezâheti, şâyân-ı şükran bir nimetidir. Sıkıldın mı hemen Rabbine hamd ederek tesbih u takdis et, açılırsın {وَ} ve ❁ bunun şükrânesi olmak üzere de {كُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ} sâcidînden ol ❁ yani namaz kıl genişlersin {وَاعْبُدْ رَبَّكَ} ve Rabbine ibadet et ❁ bu minval üzere Rabbine ibadette devam et {حَتّٰى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ} [3080] tâ sana o yakīn gelinceye kadar ❁ yani her zîhayat için vukū'u müteyakkan olan ölüm gelip de Rabbinin likāsına erinceye kadar. Mâlum ki "yakīn" kelimesi يقن gibi masdar ve sıfat olur. Masdar olduğu takdirde bir şeyi vâkı'a mutabık itikād-ı sahîh ile şüphesiz olarak cezmen bilmek demektir, (*Sûre-i Bakara'da* وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ *[2/4] bak.*) sıfat olduğu takdirde ise kezâlik ilmin veya fe'îl[1] bi-ma'nâ mef'ul olarak mâlumun vasfı olur. Lâkin bu âyetteki الْيَقِينُ'den murad ilm-i yakīn olmadığı zâhirdir. Zira o takdirde Resûlullah'ın ilm-i yakīni yokmuş da gelecekmiş gibi farz etmek lâzım gelir. Bunun ise butlânı zâhirdir. Binâen'aleyh buradaki[2] yakīni bazı mülhidlerin yaptığı gibi "ilm-i yakīn" mânasına hamletmek bir küfür olur. Onun için bütün müfessirîn buradaki الْيَقِينُ'in mâlum mânasına, yani henüz vâki' olmamış fakat vukū' bulacağı yakīnen mâlum olan o müteyakkan şey demek olduğunda müttefiktir[3]. Ancak lâm-ı ahd ile o mâlum müteyakkan şeyden murad ne olduğu hakkında iki rivayet vardır. Bir kavle göre bu yakīnden murad mev'ud olan nusrettir denilmiş, fi'l-vâki' Resûlullah'a nusret-i ilâhiye yakīnen mev'ud ve فَوَرَبِّكَ لَنَسْـَٔلَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ buyurulduğu üzere siyâk-ı kelâm da bunu müş'irdir. Ancak bu surette mefhûm-ı gaye ıskāt olunmak[4] veya gaye mugayyâda idhal edilmek, yahut gaye için diğer bir hüküm gözetilmek iktizâ edecektir ki bunlar hilâf-ı zâhir görünür. Cumhûr-ı müfessirîn ise bu yakīnden murad mevt olduğunu nakletmektedirler. Çünkü ölüm, her zîhayat için en müteyakkan olan bir şeydir. Hadd-i teklîfin de müntehâsıdır. Şüphe yok ki burada mevt tasrih edilmeyerek "yakīn" tâbiriyle ifade edilmesi

---

1 B: "fi'l".
2 B: "burada".
3 B: "müttefiktirler".
4 B: "olunmamak".

çok mânidardır.[1] Siyâk-ı kelâm Resûlullah'a tesliyet makamında cereyan ettiği için bunda mevt tasrih edilmedikten başka vefât-ı Peygamberî en yüksek bir gāye-i hayat ile ifade edilmiş, yani بِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ sırrına mazhar olanlar için likāullah, rücû' ilallah emr-i müteyakkan [3081] olduğu cihetle irtihâl-i Peygamberî likāullâhın hakka'l-yakīn tahakkuku demek olduğuna işaret buyurulmuştur.

Hâsılı herkes için müteyakkan bulunan ve seni Rabbine hakka'l-yakīn kavuşturacak olan ölümden dahi çekinmeyerek berhayat olduğun müddetçe Rabbine ibadet ve ubûdiyette devam ile فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ emrini îfâ eyle.

Sûre-i Hicr burada hitâm bulurken bakınız Sûre-i Nahl bu hâtimeyi ne beliğ bir başlangıçla tâkip edecektir.

---

1 B -"Şüphe yok ki burada mevt tasrih edilmeyerek "yakīn" tâbiriyle ifade edilmesi çok mânidardır".

[3082]

سُورَةُ النَّحْلِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَثَمَانٌ وَعِشْرُونَ آيَةً

NAHL SÛRESİ

Bu Nahl sûresinin Medenî olduğuna dair dahi bir kavil nakledilmiş ise de doğrusu Mekkîdir. Hasan, Atâ, İkrime, Câbir hepsinin Mekkî olduğunu rivayet etmişlerdir. İbn Abbas yalnız üç âyetin Medine'de Hazret-i Hamza'dan sonra nâzil olduğunu söylemiştir. Ki bu üç âyet وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللّٰهِ... -إلى- بِاَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ'dur [16/95-96]. Bir kavle göre de ثُمَّ اِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ هَاجَرُوا [16/110], وَاِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا [16/126], وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ اِلَّا بِاللّٰهِ [16/127] âyetleridir.

Âyetleri: Yüz yirmi sekizdir.

Kelimeleri: Bin sekiz yüz kırk birdir.

Harfleri: Yedi bin yedi yüz yedidir.

Fâsılası: ر، م، ن harfleridir.

Bu sûrenin bir ismi de "Sûretü'n-Ni'am"dır.

Sebeb-i nüzul[1] bir rivayete göre şudur: Resûlullah kâh katl ve istîlâ gibi azâb-ı dünya ile ve kâh kıyamet azâbıyla tahvif ediyordu. Kâfirler ise bunlardan derhâl bir şey görmedikleri için tekzib ve istihzâya kıyam ediyor, "hani getirsen a o azâbı görelim" diyorlardı. اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ [el-Kamer 54/1][2] nâzil olduğu zaman sarsılmışlar ve aralarında demişlerdi ki "bu adam kıyametin yaklaştığı zu'munda bulunuyor, hele şu yaptıklarınızın birazından vazgeçiniz, ne olacak bakalım." Fakat teahhur edince yine "ya Muhammed, hani ya bizi korkuttuğun şey olmadı" demeye başladılar. Binâen'aleyh اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ

---

1 B: "nüzûlü".

2 "Yaklaştı Sâat, yarıldı Kamer."

[el-Enbiyâ 21/1][1] nâzil oldu. Bir müddet daha çekindiler, intizar ettiler, günler imtidad edince yine "hani ya yâ Muhammed, bizi korkuttuğun şeylerden bir [3083] şey görmüyoruz" dediler ve o vakit اَتٰٓى اَمْرُ اللّٰهِ nâzil oldu. Resûlullah hemen sıçradı, yanındakiler ne oluyor diye başlarını kaldırıp bakıştılar, arkasından فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ nâzil oldu.[2] Şu hâlde demek olur ki bu sûre azab ve kıyamet vaadlerinin teahhurundan dolayı hâsıl olan şüphelerin izâlesi ve فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ [el-Hicr 15/94] emrinin takviyesi hikmetiyle nâzil olmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَتٰٓى اَمْرُ اللّٰهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُۜ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿١﴾

Meâl-i Şerîfi

Allah'ın emri geldi, sakın onu isti'câl etmeyin. O Sübhân onların şirklerinden münezzeh, yüksek çok yüksek (1).

{اَتٰٓى اَمْرُ اللّٰهِ} Allah'ın emri geldi ❁ buradaki "emr" kelimesi "umûr"un müfredi, yani îcâb-ı ilâhînin mûcebi olan şe'n mânasına "emr" olmak muhtemil olduğu gibi, "evâmir"in müfredi, yani Allah'ın nefs-i îcâbı, hükm ü fermânı mânasına "emr" olmak da muhtemildir. Ve ikisiyle de tefsir vârid olmuştur. Evvelki takdirde murad küffâra mev'ud olan azab veya kıyamettir. Fakat bu surette "geldi" demek, gelmek üzeredir, gelmektedir, geliyor, mânasına mecaz olmak lâzım gelir. فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ buyurulması da buna karîne olur. Zira gelmiş olsa idi emr-i vâki' olurdu. Vâki'i isti'câl etmek de muhal olurdu. İkinci takdirde ise,

1 "Yaklaştı nâsa hesapları…"

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XIX, 167. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 265; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 10:

أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يخوفهم بعذاب الدنيا تارة وهو القتل والاستيلاء عليهم كما حصل في يوم بدر، وتارة بعذاب يوم القيامة، وهو الذي يحصل عند قيام الساعة، ثم إن القوم لما لم يشاهدوا شيئا من ذلك احتجوا بذلك على تكذيبه وطلبوا منه الإتيان بذلك العذاب وقالوا له «ائتنا به». وروي أنه لما نزل قوله تعالى: «اقتربت الساعة وانشق القمر» (القمر ١/٥٤) قال الكفار فيما بينهم «إن هذا يزعم أن القيامة قد قربت فأمسكوا عن بعض ما تعملون حتى ننظر ما هو كائن»، فلما تأخرت قالوا «ما نرى شيئا مما تخوفنا به»، فنزل قوله: «اقترب للناس حسابهم» (الأنبياء ١/٢١) فأشفقوا وانتظروا يومها فلما امتدت الأيام قالوا: «يا محمد ما نرى شيئا مما تخوفنا به» فنزل قوله: «أتى أمر الله» فوثب رسول الله صلى الله عليه وسلم ورفع الناس رؤوسهم فنزل قوله: «فلا تستعجلوه».

onun vukū'unu îcab eden اَتٰى hükmullah geldi demek olacağından اَتٰى hakikati üzeredir. Ancak فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ zamirinde [3084] bir istihdam gözetmek iktizâ eder. Ve bu suretle iki mânanın ikisine de riayet edilmiş olur. Yani Allah'ın emr ü fermânı geldi {فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ} imdi onu isti'câl etmeyiniz ❁ o emrin mazmûnunu ivmeyiniz, acele etmeyiniz, olacaklar olacak, müşrikler kahrolacak {سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ} Allah sübhânehu onların işraklerinden münezzeh ve müte'âlîdir. ❁ Binâen'aleyh indallah şefaatçilerimiz olur diye tapıp Allah'a şirk koştukları şeylerin hiçbirisinin onları Allah'ın emrinden kurtarmasına imkân yoktur.

"Allah'ın emri geldiğini kim biliyormuş?" mu diyecekler? O yüksek ve mukaddes Allah:

يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِهِ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖٓ اَنْ اَنْذِرُوٓا اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنَا فَاتَّقُونِ ﴿٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Kullarından dilediğine emrinden rûh ile melâike indiriyor da buyuruyor ki: Şu hakikati bildirin: Benden başka ilâh yok, hemen Bana korunun (2).

{يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِهِ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ} Kullarından dilediğine emrinden rûh ile melâikesini indirir ❁ elçiler gönderir يُلْقِى الرُّوحَ مِنْ اَمْرِهِ [el-Mü'min 40/15][1] âyetinde olduğu gibi burada da "rûh" ile murad vahiydir. Çünkü vahiy bir şe'n-i rûhîdir. Rûh da Allah'ın emirlerinden[2] bir emir, ta'bîr-i âharla şuûnât-ı ilâhiyeden bir şe'n olduğu cihetle vahiy bir rûh-ı mahsus demektir. Ve bu suretle bu âyet, vahyin bir [3085] târifini tazammun etmektedir. Yani vahiy Allah'ın emirlerinden bir rûhî şe'ndir ki, Allah teâlâ onu ind-i sübhânîsinden melâikesiyle kullarından dilediği kimseye indirir, emrini haber verir bildirir. İşte abdi ve resûlü

1 "...(emrinden) rûh indiriyor."
2 B: "emrinden".

Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem'e de diledi, o rûhu indirdi {اَنْ} şöyle diye ki {اَنْذِرُوا} inzar ediniz ۞ yani inkârının akıbeti vahim olduğunu anlatarak nâsa bildiriniz {اَنَّهُ} şu şanlı hakikati ki {لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنَا} Benden başka ilâh yoktur {فَاتَّقُونِ} binâen'aleyh Bana ittikā ediniz, Benden korkunuz, şirk ü isyandan sakınınız. ۞ Demek ki bütün vahiylerin hâsılı bu iki esasta hulâsa edilir. Birisi tevhid ki kuvve-i ilmiyenin müntehâ-yı kemâlidir. Birisi de takvâ ki kuvve-i ameliyenin aksâ-yı kemâlidir. Ve demek ki nübüvvet kesbî değil vehbîdir.

Bu suretle delîl-i sem'îyi tesbitten sonra hitâbât-ı[1] akliye ile de te'yîd-i ma'rifet için buyuruluyor ki:

خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّۜ تَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٣﴾ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ فَاِذَا هُوَ خَصِيمٌ مُبِينٌ ﴿٤﴾ وَالْاَنْعَامَ خَلَقَهَاۚ لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَۖ ﴿٥﴾ وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَۖ ﴿٦﴾ وَتَحْمِلُ اَثْقَالَكُمْ اِلٰى بَلَدٍ لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ اِلَّا بِشِقِّ الْاَنْفُسِۜ اِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌۙ ﴿٧﴾ وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةًۜ وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٨﴾ وَعَلَى اللّٰهِ قَصْدُ السَّبِيلِ وَمِنْهَا جَٓائِرٌۜ وَلَوْ شَٓاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَعِينَࣖ ﴿٩﴾

[3086] **Meâl-i Şerîfi**

Gökleri ve yeri hak ile yarattı, O onların şirkinden yüksek, çok yüksek (3). İnsanı bir nutfeden yarattı, bir de bakarsın o natûk bir muhâsım kesilmiştir (4). En'âmı da yarattı, sizin için onlarda bir ısınıklık ve birtakım menfaatler vardır, hem onlardan yersiniz (5). Akşam getirir, sabah salarken onlarda sizin için bir cemâl de vardır (6). Ağırlıklarınızı da yüklenir, canlarınızın yarısını tüketmeden varamayacağınız beldelere kadar götürürler. Her hâlde Rabbiniz size çok re'fetli, çok merhametli (7). Hem binesiniz diye, hem de ziynet olarak atları, katırları, merkebleri de yarattı ve bilemeyeceğiniz daha neler yaratacak (8). Yolu

1 B: "hitâbet-i".

doğrultmak da Allah'a aittir. Ondan sapan da var, ma'amâfîh Allah dilese hepinizi hidâyette kılardı (9).

{خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقّ} Semâvât ve Arz'ı hak ile halketti. ❁ Hepsinin bir hakk u hakikati vardır ki onu tecavüz edemez ve hiçbiri haksızlıkla tutunamaz, hepsinin hakkı mahlûkiyettir. Hâlık-ı küll'ün hakkı olan ulûhiyet hiçbirinin haddi değildir. Bunları böyle yaratan Hâlık {تَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ} teâlâ ammâ yüşrikûn'dur. O müşriklerin şirk koştukları şeylerden yüksek, çok yüksektir.

[3087] {خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ} O, insanı bir nutfeden halketti ❁ düşünmeli ki bir nutfe, bir meni katresi ne hakir bir mâyi', ne âciz bir şeydir? Ve ondan bir insan yaratmak ne büyük kudrettir. Maddesine bakınca böyle bir katre sümükten ibaret olan insan, mahza Allah teâlâ'nın kudretiyle, Allah'ın ona nefhettiği rûh ile hiss ü irade, nutk u beyan sâhibi kavî bir insan kılığına girer[1] de {فَاِذَا هُوَ} bir de bakarsın o ❁ bir nutfeden yaratılan mahluk {خَصِيمٌ مُبِينٌ} mübîn bir muhâsım kesilir ❁ kendini müdafaa yolunda natûk bir münazaracı, mücadeleci hâline gelir, veya mâhiyetini unutur da Hâlıkına karşı bile açık bir muhâsım olur. O'na karşı şirk koşmaya, mantık ve felsefeden bahsetmeye kalkışır. Ve binâen'aleyh bütün bu âlemde haksızlık yalnız insanlarda bulunur. Ve onun içindir ki inzar emri de insanlara teveccüh eder.

{وَالْاَنْعَامَ} En'âm ❁ yani Sûre-i En'âm'da tafsil olunduğu üzere erkeği[2] ve dişisiyle koyun, keçi, sığır, deve sekiz eşe bâliğ olan ve "en'âm" ıtlak edilen davar {خَلَقَهَا} Allah onu da halk etti ❁ dili olmayan ve derdini anlatmaktan âciz bulunan o mahlukları da yarattı fakat boşuna değil {لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ} sizin onlarda korunmak vâsıtalarınız ve menfaatleriniz vardır. {وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ} Onlardan yersiniz de ❁ yani hepsini değil, helâl ve temiz olan eczâ ve aksâmını ve onların bedenlerinden veya hizmetlerinden husûle gelen hâsılâtı yer, ta'ayyüş edersiniz.

1 B: "girdi".
2 B: "erkek".

{وَلَكُمْ فِيهَا جَمَالٌ حِينَ تُرِيحُونَ وَحِينَ تَسْرَحُونَ} Ve akşam sabah getirdiğiniz saldığınız sırada sizin onlarda bir cemâliniz de vardır. ❁ Karınları tok, memeleri dolu olarak mer'adan dönüşleri ve [3088] yavruları ile karşılaşıp meleşmeleri ve yayılmaya giderken koşuşup[1] oynaşmaları ne hoş, ne zevklidir. Malın gelişinde sâhiplerinin zevki gidişinden daha ziyade olduğu için حِينَ تُرِيحُونَ takdim olunmuştur.

{وَتَحْمِلُ اَثْقَالَكُمْ} Sizin ağırlıklarınızı da yüklenirler. ❁ O en'âmdan develer, öküzler, mandalar kendinizin ve eşyânızın sıkletlerine hamallık da ederler, götürürler {اِلٰى بَلَدٍ} öyle uzak bir beldeye götürürler ki ❁ sırf kendinize kalsa {لَمْ تَكُونُوا بَالِغِيهِ} siz ona varamazdınız {اِلَّا بِشِقِّ الْاَنْفُسِ} meğer ki yarı canla olmuş olsun ❁ yani varanlarınız olsa bile meşakkatten tâb u tüvânı kesilmiş, yarım ölü hâlinde varırdınız {اِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ} her hâlde Rabbiniz çok Raûf, çok Rahîm ❁ ki size bu nimetleri ihsan etmiştir. Binâen'aleyh sizin de onları şefkat ve merhametle kullanmanız lâzım gelir.

Bunlardan başka:

{وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ} Atları, katırları, eşekleri de {لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً} binmeniz ve ziynetlenmeniz için ❁ yarattı. Binâen'aleyh bunları yememelidir {وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ} ve daha ne acâib[2] şeyler halk eder ve edecektir ki şimdi bilemezsiniz. ❁ Fi'l-vâki' eslâfın görmediği, bilemeyeceği şeylerden biz şimendiferler, otomobiller, tayyareler gibi türlü binitler gördük. Kim bilir bundan böyle de Allah teâlâ bizim bilmediğimiz ve bilemeyeceğimiz daha neler yaratmış ve yaratacaktır. Şüphe yok ki bütün bu merâkibden istifade etmek için yol da lâzımdır. İşte Allah teâlâ hep onların hâlıkı olduğu gibi {وَعَلَى اللّٰهِ قَصْدُ السَّبِيلِ} hak maksûda [3089] götürecek olan doğru yol da Allah'a aittir. ❁ Doğru

---

1 B: "koşup".
2 B: "acîb".

yolu, hak şeriatı[1] bildirecek olan ve onun doğruluğunu taahhüd eden de Allah'tır. {وَمِنْهَا جَٓائِرٌ} Ma'amâfîh ondan sapan da vardır. ❁ Yolun eğrisi ve doğru yoldan sapan yolcuları da vardır. Demek ki Allah, onların bilfiil hidâyetini dilememiştir. Çünkü {وَلَوْ شَٓاءَ لَهَدٰيكُمْ اَجْمَعِينَ} dilemiş olsa idi hepinize bilfiil hidâyet ederdi ❁ doğru yolu, hak dini yalnız beyan ile iktifâ etmez de bütün insanlara ona sülûk dahi nasib ederdi.

هُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً لَكُمْ مِنْهُ شَرَابٌ وَمِنْهُ شَجَرٌ فٖيهِ تُسٖيمُونَ ﴿١٠﴾ يُنْبِتُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَالزَّيْتُونَ وَالنَّخٖيلَ وَالْاَعْنَابَ وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١١﴾[2]

Meâl-i Şerîfi

O O'dur ki semâdan bir su indirdi, size ondan bir içecek var, yine ondan bir ağaç ki onda hayvan yayarsınız (10). Onunla size ekin, zeytin, hurmalıklar, üzümler, türlüsünden meyveler bitirir, elbette bunda tefekkür edecek bir kavim için bir âyet var (11).

[3090]

وَسَخَّرَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومُ مُسَخَّرَاتٌ بِاَمْرِهٖ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿١٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem sizin için geceyi ve gündüzü ve Şems ü Kamer'i teshir buyurdu, bütün yıldızlar da O'nun emrine musahhardırlar. Elbette bunda aklı olan bir kavim için âyetler var (12).

وَمَا ذَرَاَ لَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُخْتَلِفًا اَلْوَانُهُ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ ﴿١٣﴾

---

1 B: "şeriatını".
2 Sûre-i En'âm'da اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰى [6/95] ilh… bak [Müellifin notu].

Meâl-i Şerîfi

Daha sizin için Arz'da muhtelif renklerle yarattıkları neler var; elbette bunda tezekkür edecek bir kavim için bir âyet var (13).

وَهُوَ الَّذ۪ي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْماً طَرِياًّ وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَاۚ وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَاخِرَ ف۪يهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِه۪ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٤﴾

[3091] **Meâl-i Şerîfi**

Yine O'dur ki O, denizi teshir etmiştir ki ondan taze bir et yiyesiniz ve içinden giyeceğiniz bir ziynet çıkarasınız. Gemileri de görürsün ki onda yara yara akar giderler, hem fazlından nasib arayasınız diye hem de gerek ki şükredesiniz (14).

وَاَلْقٰى فِي الْاَرْضِ رَوَاسِيَ اَنْ تَم۪يدَ بِكُمْ وَاَنْهَاراً وَسُبُلاً لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَۙ ﴿١٥﴾ وَعَلَامَاتٍۜ وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ ﴿١٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem Arz'da ağır baskılar bıraktı ki sizi çalkar diye, hem de nehirler ve yollar, gerek ki doğru gidesiniz (15). Ve alâmetler, yıldızla da onlar yol doğrulturlar (16).

O hâlde:

اَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُۜ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٧﴾ وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَاۜ اِنَّ اللّٰهَ لَغَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٨﴾ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ ﴿١٩﴾ وَالَّذ۪ينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا يَخْلُقُونَ شَيْـٔاً وَهُمْ يُخْلَقُونَۜ ﴿٢٠﴾ اَمْوَاتٌ غَيْرُ اَحْيَٓاءٍۚ وَمَا يَشْعُرُونَۙ اَيَّانَ يُبْعَثُونَ ﴿٢١﴾ اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ فَالَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ قُلُوبُهُمْ مُنْكِرَةٌ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ ﴿٢٢﴾ لَا جَرَمَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَۜ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْتَكْبِر۪ينَ ﴿٢٣﴾

[3092] **Meâl-i Şerîfi**

İmdi yaratan yaratamayana[1] benzer mi? Artık siz bir tezekkür etmez misiniz? (17). Hâlbuki Allah'ın nimetini saysanız ihsâ edemezsiniz, her hâlde Allah çok Gafûr, çok Rahîm'dir (18). Hem Allah neyi sır tutar, neyi ilan ederseniz hepsini bilir (19). Allah'tan başka yalvardıklarınız ise hiçbir şey yaratamazlar[2], hâlbuki kendileri yaratılıp duruyorlar (20). Hep ölüdürler, bizzat hayy değildirler; ne zaman baʿs olunacaklarına da şuurları yoktur (21). İlâhınız bir tek ilâhtır, öyle iken âhirete inanmayanlar kendilerini büyüksündüklerinden dolayı kalbleri münkirdir (22). Şüphe yok ki Allah onların ne gizlediklerini, ne açıkladıklarını hep[3] bilir, her hâlde O kibirlenenleri sevmez (23).

[3093]

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَٓا اَنْزَلَ رَبُّكُمْۙ قَالُٓوا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَۙ ﴿٢٤﴾ لِيَحْمِلُٓوا اَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيٰمَةِۙ وَمِنْ اَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍۜ اَلَا سَٓاءَ مَا يَزِرُونَ۟ ﴿٢٥﴾ قَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَاَتَى اللّٰهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَخَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَاَتٰيهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٢٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Onlara "Rabbiniz ne indirdi?" denildiği vakit de "eskilerin masalları" dediler (24). Şunun için ki kıyamet günü kendi veballerini kâmilen yüklendikten başka ilimsizlikleri yüzünden idlâl ettikleri kimselerin veballerinden bir kısmını da yüklenecekler, bak ne fena yük yükleniyorlar (25). Evet, onlardan evvelkiler hîleler kurmuşlardı, Allah da kurdukları bünyâna kāidelerinden geldi de sakf[4] tepelerinden üzerlerine çöktü ve azab kendilerine duyamayacakları cihetten geldi (26).

---

1 B: "yaratmayana".
2 B: "yaratmazlar".
3 B -"hep".
4 B: "sakīf".

ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يُخْزٖيهِمْ وَيَقُولُ اَيْنَ شُرَكَٓاءِىَ الَّذٖينَ كُنْتُمْ تُشَٓاقُّونَ فٖيهِمْۜ قَالَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا
الْعِلْمَ اِنَّ الْخِزْىَ الْيَوْمَ وَالسُّٓوءَ عَلَى الْكَافِرٖينَۙ ﴿٢٧﴾ اَلَّذٖينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ ظَالِمٖٓى
اَنْفُسِهِمْۖ فَاَلْقَوُا السَّلَمَ مَا كُنَّا نَعْمَلُ مِنْ سُٓوءٍۜ بَلٰٓى اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٨﴾
فَادْخُلُٓوا اَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدٖينَ فٖيهَاۜ فَلَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرٖينَ ﴿٢٩﴾

[3094] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra kıyamet günü onları rüsvay edecek ve diyecek: "Hani nerede o sizin haklarında şikāk çıkarıp durduğunuz şeriklerim?" Kendilerine ilim verilmiş olanlar dediler ki: "Hakikat bütün sefâlet ü zillet bugün kâfirlerin üstünedir" (27). Onlar ki melekler onları nefislerinin zâlimleri olarak kabzederler de o vakit bakarsın şöyle diyerek teslim olmuşlardır: "Biz bir kötülükten yapmıyorduk." Hayır, Allah sizin ne maksadla yapıyorduğunuzu tamamen biliyor (28). Onun için girin bakalım cehennemin kapılarına, içinde kalmak üzere, bak artık mütekebbirlerin mevkii ne fena? (29).

وَقٖيلَ لِلَّذٖينَ اتَّقَوْا مَاذَٓا اَنْزَلَ رَبُّكُمْۜ قَالُوا خَيْرًاۜ لِلَّذٖينَ اَحْسَنُوا فٖى هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌۜ وَلَدَارُ
الْاٰخِرَةِ خَيْرٌۜ وَلَنِعْمَ دَارُ الْمُتَّقٖينَۙ ﴿٣٠﴾ جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ
لَهُمْ فٖيهَا مَا يَشَٓاؤُ۫نَۜ كَذٰلِكَ يَجْزِى اللّٰهُ الْمُتَّقٖينَۙ ﴿٣١﴾ اَلَّذٖينَ تَتَوَفّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ طَيِّبٖينَۙ
يَقُولُونَ سَلَامٌ عَلَيْكُمُۙ ادْخُلُوا الْجَنَّةَ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٣٢﴾

[3095] **Meâl-i Şerîfi**

Allah'tan korkup korunanlara ise "Rabbiniz ne indirdi?" denildiğinde "hayır" demişlerdir. Bu dünyada güzel iş yapanlara güzel bir mükâfat var ve elbette âhiret yurdu daha hayırlıdır, müttakīlerin yurdu da ne hoş (30). Adn cennetleri, ona girecekler, altından nehirler akar, onlara orada ne isterlerse var. İşte Allah müttakīlere böyle mükâfat eder (31). Onlar ki melekler onları hoş hoş kabzederler; "selâm size, girin cennete, çünkü çalışıyordunuz", derler (32).

وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ مَاذَآ اَنْزَلَ رَبُّكُمْ Yukarıdaki ❁ {وَقِيلَ لِلَّذِينَ اتَّقَوْا مَاذَآ اَنْزَلَ رَبُّكُمْ} [16/24] üzerine ma'tûftur.

Fakat o kâfirler:

هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ تَأْتِيَهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ يَأْتِيَ اَمْرُ رَبِّكَۜ كَذٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ وَمَا ظَلَمَهُمُ اللّٰهُ وَلٰكِنْ كَانُٓوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٣٣﴾ فَاَصَابَهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٣٤﴾ وَقَالَ الَّذِينَ اَشْرَكُوا لَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ مَا عَبَدْنَا مِنْ دُونِهٖ مِنْ شَيْءٍ نَحْنُ وَلَٓا اٰبَٓاؤُ۬نَا وَلَا حَرَّمْنَا مِنْ دُونِهٖ مِنْ شَيْءٍۜ كَذٰلِكَ فَعَلَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۚ فَهَلْ عَلَى الرُّسُلِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿٣٥﴾

[3096] **Meâl-i Şerîfi**

O kâfirler başka değil ancak kendilerine o meleklerin gelmesine veya Rabbinin emri gelmesine bakarlar, onlardan evvelkiler de böyle yaptılar ve onlara Allah zulmetmedi, velâkin kendileri nefislerine zulmediyorlardı (33). Onun için amellerinin fenalıkları başlarına musibet oldu ve o istihzâ ettikleri şey kendilerini sarıverdi (34). Bir de müşrikler dediler ki: "Allah dileseydi ne biz, ne atalarımız O'ndan başka hiçbir şeye tapmazdık ve O'nsuz hiçbir şey tahrim etmezdik." Bunlardan evvelkiler de böyle yaptılar, buna karşı Peygamber'in vazifesi ancak açık bir tebliğden ibarettir (35).

وَلَقَدْ بَعَثْنَا فِي كُلِّ اُمَّةٍ رَسُولًا اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَاجْتَنِبُوا الطَّاغُوتَۚ فَمِنْهُمْ مَنْ هَدَى اللّٰهُ وَمِنْهُمْ مَنْ حَقَّتْ عَلَيْهِ الضَّلَالَةُۜ فَسِيرُوا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ ﴿٣٦﴾ اِنْ تَحْرِصْ عَلٰى هُدٰيهُمْ فَاِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرِينَ ﴿٣٧﴾ وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْۙ لَا يَبْعَثُ اللّٰهُ مَنْ يَمُوتُۜ بَلٰى وَعْدًا عَلَيْهِ حَقًّا وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَۙ ﴿٣٨﴾ لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ وَلِيَعْلَمَ الَّذِينَ كَفَرُٓوا اَنَّهُمْ كَانُوا كَاذِبِينَ ﴿٣٩﴾

[3097] Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için Biz, her ümmette "Allah'a ibadet edin ve tâğūttan ictinab eyleyin" diye bir resul ba's ettik, sonra içlerinden kimine Allah hidâyet nasib etti, kiminin de üzerine dalâlet hak oldu. Şimdi yeryüzünde bir gezin de bakın peygamberleri tekzib edenlerin âkıbeti nasıl oldu? (36). Sen onların hidâyet bulmalarına harîs isen her hâlde Allah dalâlette bırakacağı kimselere hidâyet vermez, onların yardımcıları da yoktur (37). "Allah ölen kimseyi ba's etmez" diye olanca yeminleriyle Allah'a kasem de ettiler. Hayır, ba's edecek, bu onun taahhüd buyurduğu hak bir vaad, velâkin nâsın ekserîsi bilmezler (38). Ba's edecek ki onlara ihtilâf ettikleri hakkı[1] anlatsın ve onu inkâr edenler kendilerinin yalancı olduklarını bilsinler (39).

اِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ اِذَٓا اَرَدْنَاهُ اَنْ نَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٤٠﴾ وَالَّذ۪ينَ هَاجَرُوا فِي اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا لَنُبَوِّئَنَّهُمْ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةًۜ وَلَاَجْرُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُۢ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَۙ ﴿٤١﴾ اَلَّذ۪ينَ صَبَرُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٤٢﴾

[3098] Meâl-i Şerîfi

Bizim herhangi bir şey için sözümüz, onu murad ettiğimiz zaman, sade ona şöyle dememizdir[2]: "Ol", hemen oluverir (40). Allah uğrunda zulme mâruz olduktan sonra hicret edenlere gelince de, elbette onları dünyada güzel bir surette yerleştiririz, ma'amâfîh âhiret ecri her hâlde[3] daha büyüktür, eğer bilseler (41). Onlar ki sabretmişlerdir ve hep Rablerine tevekkül kılarlar (42).

{وَالَّذ۪ينَ هَاجَرُوا} ❁ Bu sûre[4] Mekkî olduğuna göre bu âyetin sebeb-i nüzûlü Habeşistan'a hicret eden ilk muhâcirîn[5] olsa gerektir.[6]

---

1 B -"hakkı".
2 B: "demektir".
3 B -"her hâlde".
4 M ve B: "sûrenin".
5 B: "muhacirler".
6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 205-206:
قال: هؤلاء أصحاب محمد ظلمهم أهل مكة، فأخرجوهم من ديارهم حتى لحق طوائف منهم بالحبشة، ثم بوأهم الله المدينة بعد ذلك فجعلها لهم دار هجرة، وجعل لهم أنصارا من المؤمنين.

وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ اِلَّا رِجَالاً نُوحٖٓى اِلَيْهِمْ فَسْـَٔلُٓوا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَۙ ﴿٤٣﴾ بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِۜ وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ اِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٤﴾ اَفَاَمِنَ الَّذٖينَ مَكَرُوا السَّيِّـَٔاتِ اَنْ يَخْسِفَ اللّٰهُ بِهِمُ الْاَرْضَ اَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَۙ ﴿٤٥﴾ اَوْ يَأْخُذَهُمْ فٖى تَقَلُّبِهِمْ فَمَا هُمْ بِمُعْجِزٖينَۙ ﴿٤٦﴾ اَوْ يَأْخُذَهُمْ عَلٰى تَخَوُّفٍۜ فَاِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُ۫فٌ رَحٖيمٌ ﴿٤٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Senden evvel de resul olarak başka değil, ancak [3099] kendilerine vahiy veriyor idiğimiz erler göndermişizdir, ehl-i zikre sorun bilmiyorsanız (43). Beyyinelerle ve kitaplarla; sana da bu zikri indirdik ki kendilerine indirileni nâsa anlatasın ve gerek ki tefekkür edeler[1] (44). Ya şimdi eman mı buldu o kimseler: O fenalıkları yapmak için hîle kurup duranlar, Allah'ın kendilerini yere geçirmesinden? Veya hâtır u hayâllerine gelmez cihetlerden kendilerine azab gelivermesinden? (45). Veya dönüp dolaşırlarken kendilerini yakalayıvermesinden, ki onlar âciz bırakacak değillerdir (46). Yahut da kendilerini korkuta korkuta, eksilte eksilte alıvermesinden? Demek ki Rabbiniz çok re'fetli, çok merhametli (47).

{وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ اِلَّا رِجَالاً} Sûre-i Yûsuf'a bak [12/109].

{بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ} Beyyineler, açık mucizeler ve kitaplarla gönderdik. Bu "bâ"[2], evvelki âyetteki اَرْسَلْنَا fiiline müte'alliktir.

{فَاِنَّ رَبَّكُمْ لَرَؤُ۫فٌ رَحٖيمٌ} Demek ki Rabbiniz[3] hakikaten çok Raûf çok Rahîm'dir. ❁ Çünkü O kudretiyle beraber seyyiâta karşı ukūbeti ta'cîl edivermiyor.

---

1 B: "ederler".
2 B: "da".
3 M (ilk baskı): "Rabbımız".

اَوَلَمْ يَرَوْا اِلٰى مَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَفَيَّؤُا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَٓائِلِ سُجَّدًا لِلّٰهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ ﴿٤٨﴾ وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ مِنْ دَٓابَّةٍ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿٤٩﴾ يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٥٠﴾

[3100] **Meâl-i Şerîfi**

Ya görmediler de mi? Herhangi bir şeyden Allah'ın yarattığına bir baksalar a: Gölgeleri sağ ve sollarından sürünerek Allah'a secdeler ederek döner dolaşır (48). Hem göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi Allah'a secde eder, gerek dâbbe kısmından olsun ve gerek melâike, ve bunlar kibirlenmezler (49). Fevklerinden Rablerinin mehâfetini duyarlar ve her ne emrolunurlarsa yaparlar (50).

{اَوَلَمْ يَرَوْا} Görmediler mi? ❁ Bir baksalar a {اِلٰى مَا خَلَقَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ} Allah'ın halkettiği herhangi bir şeye ❁ yani herhangi bir şeye bakıp bir düşünseler görürler ki {يَتَفَيَّؤُا ظِلَالُهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَٓائِلِ سُجَّدًا لِلّٰهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ} gölgeleri Allah'a mütezellilâne secde ederek sağ ve soldan tefeyyü' eder ❁ yani etrafından yahut şarktan garba doğru döner meyleder. Burada "secde"den murad, fi'l-i ihtiyârîye münhasır olmayan mutlak inkıyaddır. Yani gölgesi bulunan eşyânın gölgeleri bile sâhiplerinin hükmüne değil, Allah'ın emrine mahkum ve musahhardır. Sâhibi ne kadar uğraşırsa uğraşsın gölge Allah teâlâ'nın emr ü takdîri vechile ziyânın nokta-i vürûdu istikāmetinde düşer ve onun tehavvülâtını tâkip eder. Aynı zamanda gölge ziyânın eseri de değildir, ecsâm ile ziyâ arasında öyle bir nisbete, bir kanuna mahkumdur ki işte o kanun Allah'ın bir emridir. Ve binâen'aleyh eşyânın gölgelerinde bile hüküm ve tasarruf Allah'ındır. Onlar yerde sürünürken sâhiplerine değil, Allah'a secde eder ve Allah teâlâ'nın vahdaniyetini ilan eylerler.

{وَلِلّٰهِ يَسْجُدُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ مِنْ دَٓابَّةٍ} Gerek semâvâtta ve gerek Arz'da deprenenlerin hepsi ❁ göklerde ve yerde hareket-i [3101] cismâniye ile müteharrik her ne varsa {وَالْمَلٰٓئِكَةُ} ve bütün melâike ancak

Allah'a secde ederler. ۞ İrâdî olsun gayr-i irâdî olsun münhasıran Allah'a inkıyad ederler {وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ} ve bunlar istikbar etmezler. ۞ Allah'a secde, ibadet etmekten kibirlenmezler {يَخَافُونَ رَبَّهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ} fevklerinden hâkim olan Rablerinden korkarlar {وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ} ve kendilerine her ne emrolunursa yaparlar. ۞ Gerek tâate ve gerek tedbîr-i âleme müte'allik emredilen vazifelerini icrâ ederler. Demek ki melekler de mükelleftirler ve beyne'l-havfi ve'r-recâ idare olunmaktadırlar. Bununla beraber itaat hususunda insanlar gibi değildirler. Zira yerde deprenenler içinde dâhil bulunan insanlar ef'âl-i ıztırâriyeleri cihetinde Allah'a inkıyad etmemek yapamaz, Allah'ın emrine kerhen ve bi'l-ıztırâr arz-ı teslimiyet ederlerse de, irade ve ihtiyarlarına menût olan husûsâtta Allah'tan korkmayan, Allah'a secde ve ibadetten kibirlenen kâfirler, âsîler de vardır.

وَقَالَ اللّٰهُ لَا تَتَّخِذُوا اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِۚ اِنَّمَا هُوَ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ فَاِيَّايَ فَارْهَبُونِ ﴿٥١﴾ وَلَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلَهُ الدِّينُ وَاصِباًۜ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَتَّقُونَ ﴿٥٢﴾ وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ ثُمَّ اِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فَاِلَيْهِ تَجْـَٔرُونَۚ ﴿٥٣﴾ ثُمَّ اِذَا كَشَفَ الضُّرَّ عَنْكُمْ اِذَا فَرِيقٌ مِنْكُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَۙ ﴿٥٤﴾ لِيَكْفُرُوا بِمَا اٰتَيْنَاهُمْۜ فَتَمَتَّعُواۗ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٥٥﴾

[3102] **Meâl-i Şerîfi**

Allah da buyurmuştur ki: İki ilâh tutmayın, O ancak bir ilâhdır, onun için Benden, yalnız Benden korkun (51). Hem göklerde[1] yerde ne varsa O'nun, din de dâima O'nundur, öyle iken siz Allah'ın gayrısından mı korkuyorsunuz? (52). Hem sizde nimet nâmına her ne varsa hep Allah'tandır, sonra size keder dokunduğu zaman da hep O'na feryat edersiniz (53). Sonra sizden o kederi açtığı zaman da içinizden bir kısmı derhâl Rablerine şirk ederler (54), kendilerine verdiğimiz nimeti küfran ile karşılamak için, şimdi zevk edin bakalım fakat yarın bileceksiniz (55).

1 B +"ve".

{اِلٰهَيْنِ اثْنَيْنِ} ❁ Yani fazlası şöyle dursun iki ilâh bile tutmayın.

وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْۜ تَاللّٰهِ لَتُسْـَٔلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَفْتَرُونَ ﴿٥٦﴾ وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ الْبَنَاتِ سُبْحَانَهُۙ وَلَهُمْ مَا يَشْتَهُونَ ﴿٥٧﴾ وَاِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِالْاُنْثٰى ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌۚ ﴿٥٨﴾ يَتَوَارٰى مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُٓوءِ مَا بُشِّرَ بِهٖۜ اَيُمْسِكُهُ عَلٰى هُونٍ اَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِۜ اَلَا سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿٥٩﴾ لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِۚ وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰىۜ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٦٠﴾

[3103] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de Bizim kendilerine merzuk kıldığımız şeylerden tutuyorlar ilim şânından olmayan nesnelere bir nasib ayırıyorlar. Tallahi siz bu yaptığınız iftiralardan mutlak mes'ul olacaksınız (56). Allah'a kızlar da isnad ediyorlar, hâşâ O Sübhân'a, kendilerine ise canlarının istediği (57). Hâlbuki onların birine dişi müjdelendiği vakit öfkesinden yüzü simsiyah oluyor (58). Verilen müjdenin sû'-i te'siriyle kavminden gizleniyor, hakaret üzere onu tutacak mı, yoksa toprağa mı gömecek? Bak ne fena hükümler veriyorlar (59). Âhirete imanı olmayanlar için kötülük meseli sıfatlar var, Allah için ise en yüksek sıfatlar[1], ve[2] Azîz O'dur, Hakîm O (60).

{وَيَجْعَلُونَ لِمَا لَا يَعْلَمُونَ نَصِيبًا} ❁ Sûre-i En'âm'da وَجَعَلُوا لِلّٰهِ مِمَّا ذَرَاَ مِنَ الْحَرْثِ وَالْاَنْعَامِ [6/136] bak.

{وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ الْبَنَاتِ} ❁ Huzâ'a ve Kinâne kabileleri melâikeye "Allah'ın kızları" diyorlardı. Hâlbuki kendileri kız evlatlarını diri diri gömüyorlardı وَجَعَلُوا الْمَلٰٓئِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ اِنَاثًا âyetine bak حٰمٓ [ez-Zuhruf 43/19].

{لِلَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} Âhirete imanı olmayanların {مَثَلُ السَّوْءِ} öyle kötü meseli vardır. ❁ Yani kötülükte mesel olan çirkin sıfatları vardır. Ki evlâda muhtaç olmakla beraber evlâdını öldürmek gibi.

1 B +"var".
2 B -"ve".

{وَلِلّٰهِ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى} Allah'ın [3104] hakkı ise mesel-i a'lâdır. ❁ Yani ulviyette mesel olan en yüksek sıfâttır[1] ki vücûb-i zâtî, gınâ-yı mutlak, rahmet-i vâsi'a, mahlûkātın evsâfından münezzeh olmak gibi. Onun için Allah teâlâ onların yaptıkları tavsîfâttan çok âlî, çok münezzehtir. O'na ne kız isnad edilir ne de oğul {وَهُوَ الْعَزِيزُ} ve O yegâne Azîz ❁ kemâl-i kudretle müteferrid ve bâhusus onları her lahza muâhazeye kādir {الْحَكِيمُ} yegâne Hakîm'dir. ❁ Yaptığını hikmet-i bâliğa ile yapar.

Nitekim:

وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِظُلْمِهِمْ مَا تَرَكَ عَلَيْهَا مِنْ دَٓابَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّىۚ فَاِذَا جَٓاءَ اَجَلُهُمْ لَا يَسْتَأْخِرُونَ سَاعَةً وَلَا يَسْتَقْدِمُونَ ﴿٦١﴾

Meâl-i Şerîfi

Ma'amâfîh Allah insanları zulümleriyle muâhaze ediverse idi yeryüzünde bir deprenen bırakmazdı, velâkin onları mukadder bir ecele kadar tehir eder, ecelleri geldiği vakit de bir saat ne geriletebilirler, ne öne geçebilirler (61).

Allah böyle Azîz-i Hakîm ve O'nun hakkı en âlî, en güzel evsâf[2] ile vasfolunmak iken:

وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ مَا يَكْرَهُونَ وَتَصِفُ اَلْسِنَتُهُمُ الْكَذِبَ اَنَّ لَهُمُ الْحُسْنٰىۜ لَا جَرَمَ اَنَّ لَهُمُ النَّارَ وَاَنَّهُمْ مُفْرَطُونَ ﴿٦٢﴾ تَاللّٰهِ لَقَدْ اَرْسَلْنَٓا اِلٰٓى اُمَمٍ مِنْ قَبْلِكَ فَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ فَهُوَ وَلِيُّهُمُ الْيَوْمَ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٦٣﴾

[3105] **Meâl-i Şerîfi**

Hem Allah'a kendilerinin hoşlanmayacakları şeyler isnad ediyorlar, hem de dilleri kendilerine yalan söylüyor: En güzel âkıbet onlarınmış!

---

1 B: "sıfatlardır".
2 B: "vasf".

Doğrusu ateş onların, hem onlar ona en önde gidecekler (62). Tallahi Biz senden evvel birçok ümmetlere resuller gönderdik, buna karşı Şeytan onlara amellerini[1] tezyin etti, bugün de o onların velîsidir ve onlara elîm bir azab var (63).

{وَيَجْعَلُونَ لِلّٰهِ مَا يَكْرَهُونَ} Bir de tutarlar kendilerinin hoşlanmayacakları şeyleri Allah'a kılarlar. ❁ Nitekim kız evlâdını hoşlanmazlar, "Allah'ın kızları var" derler; kendileri riyasette ortağı hoşlanmazlar, Allah'a şirk[2] koşarlar; kendileri elçilerine hürmet edilmesini isterler, Allah'ın resulleriyle istihfaf ederler; putlarına kıymetli mallarını takdim ederler, beğenmedikleri aşağılık mallarını Allah için vermeye kalkışırlar ilh…

وَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ اِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِى اخْتَلَفُوا فِيهِۙ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٦٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Sana bu kitabı indirmemiz de ancak şunun içindir ki onlara hakkında ihtilâf ettikleri şeyi beyan edesin ve iman edeceklere bir hidâyet, bir rahmet olsun (64).

[3106]

وَاللّٰهُ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ﴿٦٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Evet, Allah semâdan bir su indirdi de onunla Arz'a ölümünden sonra hayat verdi, her hâlde bunda dinleyecek bir kavim için bir âyet vardır (65).

{يَسْمَعُونَ} Sem'i bulunan, dinleyecek olanlar ❁ burada ba'de'l-mevt hayâta sebep olan semâvî suyun indirilmesi ihtar olunurken يَسْمَعُونَ buyurulması şâyân-ı dikkattir. Hâlbuki suyun nüzûlüne mülâyim olan dinlemek değil, görmek veya düşünmek görünür. Binâen'aleyh bunda

1 B: "emirlerini".
2 B: "şerîk".

mühim bir nükte vardır ki o da zikrolunan suyun Kur'ân'ı temsil olduğuna işarettir. Nitekim Sûre-i Ra'd'da اَنْزَلَ[1] مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً [13/17] âyetinde de bunun bir nazîri geçmişti.

وَاِنَّ لَكُمْ فِى الْاَنْعَامِ لَعِبْرَةًۜ نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِى بُطُونِهِ مِنْ بَيْنِ فَرْثٍ وَدَمٍ لَبَنًا خَالِصًا سَٓائِغًا لِلشَّارِبِينَ ﴿٦٦﴾ وَمِنْ ثَمَرَاتِ النَّخِيلِ وَالْاَعْنَابِ تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًاۜ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾

[3107] **Meâl-i Şerîfi**

Her hâlde size sağmal hayvanlarda da bir ibret vardır, size onun butûnundakinden fers ile dem arasından hâlis bir süt içiriyoruz ki içenlerin boğazından kayar gider (66). Hurmalıkların ve üzümlüklerin meyvelerinden de, bundan hem bir müskir çıkarırsınız hem de bir[2] güzel rızık; her hâlde bunda aklı olan bir kavim için elbet bir âyet var (67).

{تَتَّخِذُونَ مِنْهُ سَكَرًا وَرِزْقًا حَسَنًا} Bir müskir bir de güzel rızık alırsınız ❁ bu âyet müskirâta dair ilk nâzil olan âyettir. Bununla şarap henüz tahrim edilmiş olmamakla beraber görülüyor ki "rızk-ı hasen"e mukabil zikredilmiş ve binâen'aleyh güzel bir şey olmadığı anlatılmıştır. Mâkabline de dikkat edilince anlaşılır ki "rızk-ı hasen" ile "seker"in tekabülü süt ile fers ve demin tekabülüne nazîrdir[3]. Bu ise rics tahrîmine îmâdır. Binâen'aleyh burada "rızk-ı hasen" pekmez ve ma'mûlâtı gibi tatlılardır.

وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ اَنِ اتَّخِذٖى مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَۙ ﴿٦٨﴾ ثُمَّ كُلٖى مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ فَاسْلُكٖى سُبُلَ رَبِّكِ ذُلُلًاۜ يَخْرُجُ مِنْ بُطُونِهَا شَرَابٌ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهُ فٖيهِ شِفَٓاءٌ لِلنَّاسِۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٦٩﴾

1 M ve B: "والله انزل".
2 B -"bir".
3 B: "nâzırdır".

[3108] **Meâl-i Şerîfi**

Rabbin bal arısına da şöyle vahyetti: Dağlardan ve ağaçlardan ve kuracakları köşklerden göz göz evler edin (68). Sonra meyvelerin hepsinden ye de Rabbinin müyesser kıldığı yollara koy. İçlerinden renkleri muhtelif bir içecek peydâ olur ki onda insanlara bir şifâ vardır, her hâlde bunda tefekkür edecek bir kavim için elbet bir âyet var (69).

{وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ} ❁ Buradaki "vahy"i müfessirîn vahy-i ilham diye tefsir etmişlerdir.[1] Çünkü bundan murad vahy-i nübüvvet olmadığı zâhirdir. "İlham" bir mânayı kalbe ilkādır. Fakat ilham, ilmî veya amelî bir vücub ve ıztırar ifade etmez. Hâlbuki bal arısında şu ifade olunan me'ânî zarûret-i ameliye ifade eden bir fıtrat-ı mahsûsadır. Denebilir ki arının sanatı bir nübüvvet vahyi olmamakla beraber zarûrî bir hüküm ifade etmesi haysiyetiyle ona şebîhtir. Ve "vahiy" denilen şe'n-i rûhînin[2] kuvvet ve isabetini tasavvur u tefekkür edebilmek cihetinde ilhamdan daha kuvvetli bir misâldir. Yani Hak teâlâ tarafından arıya bal yapmak rûh ve sanatı şaşmaz bir vücub ve isabetle verildiği gibi, peygambere gelen vahiy de zarûrî bir ilm-i ledünnîdir. Ve buna işareten رَبُّكَ buyurulmuştur. Binâen'aleyh arıya vahyin mânası ona o rûh u fıtratı vermek ve zâhirî bir vâsıta olmaksızın[3] gizli bir surette terbiye ederek ona o his ve sanatı kemâl-i kat'iyyetle tâlim edip belletmek demektir.

وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ ثُمَّ يَتَوَفّٰيكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ اِلٰٓى اَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْ لَا يَعْلَمَ بَعْدَ عِلْمٍ شَيْـًٔاۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ قَدٖيرٌ ﴿٧٠﴾ وَاللّٰهُ فَضَّلَ بَعْضَكُمْ عَلٰى بَعْضٍ فِي الرِّزْقِۚ فَمَا الَّذٖينَ فُضِّلُوا بِرَٓادّٖي رِزْقِهِمْ عَلٰى مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ فَهُمْ فٖيهِ سَوَٓاءٌۜ اَفَبِنِعْمَةِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ ﴿٧١﴾ وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ بَنٖينَ وَحَفَدَةً وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِۜ

---

1 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 476; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VI, 405; XVII, 247.
2 B: "rûhânînin".
3 B -"ona o rûh u fıtratı vermek ve zâhirî bir vâsıta olmaksızın".

اَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَتِ اللّٰهِ هُمْ يَكْفُرُونَۙ ﴿٧٢﴾ وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَمْلِكُ لَهُمْ رِزْقًا مِنَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ شَيْـًٔا وَلَا يَسْتَطِيعُونَۚ ﴿٧٣﴾ فَلَا تَضْرِبُوا لِلّٰهِ الْاَمْثَالَؕ اِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٧٤﴾

[3109] **Meâl-i Şerîfi**

Hem Allah sizi halketti, sonra sizi vefat ettiriyor, içinizden kimi de erzel-i ömre reddolunuyor ki biraz ilimden sonra bir şey bilemez olsun, her hâlde Allah hem Alîm hem Kadîr (70). Allah bazınızı bazınıza rızıkta tafdil de etti, fazla verilenler rızıklarını ellerinin altındakilere reddediyorlar da hepsi onda müsâvî oluyorlar da değil, şimdi Allah'ın nimetini mi inkâr ediyorlar? (71). Allah size kendilerinizden zevceler de verdi ve size zevcelerinizden oğullar ve torunlar verdi ve sizi hoş hoş nimetlerden merzuk buyurdu, şimdi bâtıla inanıyorlar da [3110] onlar Allah'ın nimetine küfür mü ediyorlar? (72). Allah'ı bırakıp da kendilerine göklerden ve yerden zerrece bir rızka mâlik olmayan ve olmak ihtimâli bulunmayan şeylere tapıyorlar (73). Artık Allah'a temsiller yapmaya kalkmayın, çünkü Allah bilir siz bilmezsiniz (74).

ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا عَبْدًا مَمْلُوكًا لَا يَقْدِرُ عَلٰى شَيْءٍ وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا فَهُوَ يُنْفِقُ مِنْهُ سِرًّا وَجَهْرًاؕ هَلْ يَسْتَوُنَؕ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِؕ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٧٥﴾ وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا رَجُلَيْنِ اَحَدُهُمَا اَبْكَمُ لَا يَقْدِرُ عَلٰى شَيْءٍ وَهُوَ كَلٌّ عَلٰى مَوْلٰيهُۙ اَيْنَمَا يُوَجِّهْهُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍؕ هَلْ يَسْتَوِي هُوَۙ وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِۙ وَهُوَ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٧٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Allah şunu temsil getirdi: Bir abd-i memluk, hiçbir şeye kudreti yok, bir de o zat ki kendisine tarafımızdan güzel bir rızık nasib etmişiz de o ondan gizli açık infak edip duruyor; hiç bunlar müsâvî olurlar mı? Bütün hamd Allah'ındır amma çokları bilmezler (75). Allah şunu da bir temsil getirdi: İki kişi birisi dilsiz, hiçbir şeye kudreti

yok, efendisine sade bir ağırlık, ne tarafa gönderilse hiçbir hayra yaramaz; hiç bu, adaletle âmir olan ve doğru bir yolda giden kimseye müsâvî olabilir mi? (76).

[3111] {هَلْ يَسْتَوُنَ} ❁ Burada هَلْ يَسْتَوِيَانِ buyurulmayıp da cemi' sîgası îrad olunması yalnız iki ferd değil, iki sınıf arasında mukayese maksud olduğuna işarettir. Yani hürriyetine sâhip olmayıp başkasının milki olan âciz köleler sınıfı ile hürler sınıfı ve bâhusus güzel rızık ile merzuk olup da onu muhtaç olanlara sarf u harc eden hürler sınıfı müsâvî olur mu? Elbette olmazlar değil mi? İşte Allah'tan başkasına tapanlar abd-i memluk gibi hürriyetini verip bir mahlûka kul olmuş köleler kabîlindendir[1]. Allah'tan başka ilâh tanımayan muvahhid mü'minler de ahrâr demektir. Fi'l-vâki' اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ diyebilmekten büyük hürriyet tasavvur olunamaz. Binâen'aleyh küfr ü şirk, bâtıl dinler hep birer kayd-ı esaret, dîn-i hak ve îmân-ı tevhid insan için bir hürriyet, bir servettir. Düşünmeli ki o hürriyet nimeti ne büyük nimettir ve onu veren kimdir? {اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} Bütün hamd Allah'ındır. ❁ Hürriyet O'nun nimeti olduğu gibi her nimet de O'nundur. Binâen'aleyh hakk-ı şükür ve tâzim de münhasıran O'nundur. Hürriyetin kıymetini bilmeli, din ve imanın kadrini anlamalı da münhasıran Allah'a ubûdiyet ederek hamd etmelidir {بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} Fakat ekserîsi bilmezler ❁ bilmezler de küfr ü küfranda bulunurlar. Hürriyet davasıyla Şeytan'a esir olurlar.

Gelelim ikinci temsile:

{وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا} Allah şunu da darb-ı mesel yapmıştır: {رَجُلَيْنِ} İki adam {اَحَدُهُمَٓا اَبْكَمُ} birisi dilsiz ❁ söz söyleyemez {لَا يَقْدِرُ عَلٰى شَيْءٍ} hiçbir şey beceremez {وَهُوَ كَلٌّ عَلٰى مَوْلٰيهُ} ve o efendisine de bir bârdır ❁ yani o hımbıl aynı zamanda bir efendiye muhtaç bir köledir. Fakat o [3112] efendisine de bir yüktür. Boşuna yer içer {اَيْنَمَا يُوَجِّهْهُ لَا يَأْتِ بِخَيْرٍ} nereye gönderirse bir hayra yaramaz ❁ işte kâfirlerin darb-ı meseli budur. Hak söz söylemez, hakka karşı dilsizdir, mevlâsı olan Allah teâlâ'ya muhtaçtır.

1 B: "kabîlindendirler".

Fakat onun emirlerini îfâ etmez, yer içer bir hayra yaramaz. Şimdi bir tasavvur olunsun {هَلْ يَسْتَوٖى هُوَ} o ❁ ebkem, kell {وَمَنْ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَهُوَ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} bir de adalet emreden ve bununla beraber kendisi de sırât-ı müstakīm üzere bulunan kimse hiç müsâvî olur mu? ❁ Elbette olmaz. İşte kâmil mü'minin darb-ı meseli de budur. Kendisi doğru yolda gider, hak din ile mütedeyyin, ilmi ile âmil olarak hakkı söyler, adl ü hakkāniyet emreder, emr bi'l-ma'rûf yapar ve bu suretle sâhib-i kelâm, ulü'l-emr olur. Ve böyle yaparken kendisi adl ü istikāmetten ayrılmaz. (*Sûre-i Nisâ'da*[1] كُونُوا قَوَّامٖينَ بِالْقِسْطِ شُهَدَٓاءَ لِلّٰهِ *[4/13] bak*). Şüphe yok ki böyle adl emreden[2] insanlar içinde icrâ-yı adalete me'mur olanlar da haktan inhiraf edecek olsalar bile kolaylıkla edemezler. Onun içindir ki bir hadîs-i nebevîde كَمَا تَكُونُوا يُوَلَّى عَلَيْكُمْ buyurulmuştur.[3] Zamanımızdaki Müslümanların esbâb-ı sukūtları da bu noktadan ve bu meselden istihrac olunabilir.

وَلِلّٰهِ غَيْبُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَٓا اَمْرُ السَّاعَةِ اِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ اَوْ هُوَ اَقْرَبُ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٧٧﴾ وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْـًٔا وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٧٨﴾ اَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ مُسَخَّرَاتٍ فٖى جَوِّ السَّمَٓاءِ مَا يُمْسِكُهُنَّ اِلَّا اللّٰهُ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٧٩﴾

[3113] **Meâl-i Şerîfi**

Bütün semâvât u Arz'ın gaybını bilmek de Allah'a mahsus, Sâat emri ise sade lemh-i[4] *basar gibi yahut daha yakındır, şüphe yok ki Allah her şeye kadîr*[5] *(77). Ve Allah sizi analarınızın karınlarından öyle bir hâlde çıkardı ki hiçbir şey bilmiyordunuz; öyle iken size işitme, gözler, gönüller verdi ki şükredesiniz (78). Görmediler mi baksalar a kuşlara,*

---

1 M ve B: "Mâide'de".
Mâide 8. âyet-i kerîmede ise şöyle buyurulmaktadır: كُونُوا قَوَّامٖينَ لِلّٰهِ شُهَدَٓاءَ بِالْقِسْطِ

2 B: "Şüphe yok ki böyle adamlardan".

3 İbn Cümey', *Mu'cemu'ş-şüyûh,* thk. Ömer Abbdüsselâm Tedmürî, Beyrut: er-Risâle, 1405, s. 149; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IX, 492 (كَمَا تَكُونُوا كَذَلِكَ يُؤَمَّرُ عَلَيْكُمْ); Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi',* VI, 466.

4 B: "lemha-i".

5 B: "kādir".

cevv-i semâda musahharlar iken onları Allah'tan başka tutan nedir? Elbette bunda iman edecek bir kavim için çok âyetler var (79).

{وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْـًٔا... اِلخ} ❁ Bu âyet ilim nazariyesinde ihtibar ve tedrib mezhebini müeyyid görünüyor.

وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ بُيُوتِكُمْ سَكَنًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنْ جُلُودِ الْاَنْعَامِ بُيُوتًا تَسْتَخِفُّونَهَا يَوْمَ ظَعْنِكُمْ وَيَوْمَ اِقَامَتِكُمْۙ وَمِنْ اَصْوَافِهَا وَاَوْبَارِهَا وَاَشْعَارِهَٓا اَثَاثًا وَمَتَاعًا اِلٰى حٖينٍ ﴿٨٠﴾ وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمْ مِمَّا خَلَقَ ظِلَالًا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْجِبَالِ اَكْنَانًا وَجَعَلَ لَكُمْ سَرَابٖيلَ تَقٖيكُمُ الْحَرَّ وَسَرَابٖيلَ تَقٖيكُمْ بَأْسَكُمْۜ كَذٰلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُونَ ﴿٨١﴾ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْكَ الْبَلَاغُ الْمُبٖينُ ﴿٨٢﴾ يَعْرِفُونَ نِعْمَتَ اللّٰهِ ثُمَّ يُنْكِرُونَهَا وَاَكْثَرُهُمُ الْكَافِرُونَ ﴿٨٣﴾

[3114] **Meâl-i Şerîfi**

Allah size evlerinizden bir mesken yaptı ve en'âm derilerinden size gerek göç gününüzde ve gerek ikāmetiniz gününde hafif hafif taşıyacağınız evler ve yünlerinden yapağılarından, kıllarından bir zamana kadar (giyinecek, kuşanacak, serilecek[1], döşenecek) bir esas ve (ticaret edilecek) bir metâ' yaptı (80). Allah halkettiği şeylerden sizin için gölgeler yaptı ve sizin için dağlardan siperler yaptı, hem sizi sıcaktan vikāye edecek esvablar hem de harbde vikāye edecek esvablar yaptı. Bu suretle üzerinizde olan nimetini tamamlayacak ki siz hâlis Müslüman olup selâmet neşredesiniz (81). Buna karşı eğer yüz çevirirlerse artık senin üzerine düşen ancak teblîğ-i beliğdir (82). Allah'ın nimetini tanırlar, sonra da onu inkâr ederler ve ekserîsi kâfirdirler (83).

وَيَوْمَ نَبْعَثُ مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ شَهٖيدًا ثُمَّ لَا يُؤْذَنُ لِلَّذٖينَ كَفَرُوا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ﴿٨٤﴾ وَاِذَا رَاَ الَّذٖينَ ظَلَمُوا الْعَذَابَ فَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿٨٥﴾ وَاِذَا رَاَ الَّذٖينَ اَشْرَكُوا

1 B -"serilecek".

شُرَكَٓاءَهُمْ قَالُوا رَبَّـنَا هٰٓؤُلَٓاءِ شُرَكَٓاؤُ۬نَا الَّذٖينَ كُنَّا نَدْعُوا مِنْ دُونِكَۚ فَاَلْقَوْا اِلَيْهِمُ الْقَوْلَ اِنَّكُمْ لَكَاذِبُونَۚ ﴿٨٦﴾ وَاَلْقَوْا اِلَى اللّٰهِ يَوْمَئِذٍ السَّلَمَ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٨٧﴾ اَلَّذٖينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ زِدْنَاهُمْ عَذَاباً فَوْقَ الْعَذَابِ بِمَا كَانُوا يُفْسِدُونَ ﴿٨٨﴾ وَيَوْمَ نَبْعَثُ فٖى كُلِّ اُمَّةٍ شَهٖيداً عَلَيْهِمْ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَجِئْنَا بِكَ شَهٖيداً عَلٰى هٰٓؤُلَٓاءِۜ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ تِبْيَاناً لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً وَبُشْرٰى لِلْمُسْلِمٖينَۚ ﴿٨٩﴾

[3115] **Meâl-i Şerîfi**

Bir gün de gelecek ki her ümmetten bir şâhid ba's edeceğiz, sonra o küfredenlere ne izin verilecek ne de onlardan [3116] tarzıye istenecek (84). Ve o zâlimler azâbı gördükleri vakit artık o onlardan ne tahfif olunacak ne de kendilerine mühlet verilecek (85). Ve o müşrikler şerîklerini gördükleri vakit "Yâ Rabbenâ! İşte şunlar Seni bırakıp da kendilerine taptığımız şerîklerimiz" diyecekler, onlar da onlara şu sözü fırlatacaklar: "Her hâlde siz kat'iyyen yalancılarsınız" (86). Ve o gün Allah'a arz-ı teslimiyet etmişlerdir ve bütün o uydurdukları şeyler kendilerini bırakarak gāib olup gitmişlerdir (87). O hem küfretmiş hem de Allah yolundan çevirmiş olanlar diğerlerini de ifsad ettikleri cihetle o azab üstüne bir azab ziyade etmişizdir (88). Hele her ümmet içinde kendilerinden üzerlerine bir şâhid ba's edeceğimiz, seni de onlar üzerine şâhid getirdiğimiz[1] gün!... Ve bu kitabı sana ceste ceste indirdik ki her şeyi beliğ bir surette beyan etmek hem bir hidâyet kanunu, hem bir rahmet, hem de müslimîne bir müjde olmak için (89).

اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ وَاٖيتَٓائِ ذِى الْقُرْبٰى وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِۚ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٩٠﴾

---

1 B: "getireceğimiz".

Meâl-i Şerîfi

Haberiniz olsun ki Allah size adli, ihsânı ve yakınlığı olana atâyı[1] emrediyor ve fuhşiyyâttan, münkerden, bağyden nehyediyor. Size vaaz ediyor ki dinleyip anlayıp tutasınız (90).

❁ {اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ} Muhakkak Allah adli, {وَالْاِحْسَانِ} ihsânı {وَ} ve husûsiyle {اِيتَٓائِ ذِى الْقُرْبٰى} akrabaya vergiyi [3117] emreder {وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ} ve fuhşiyyattân {وَالْمُنْكَرِ} münkerden {وَالْبَغْىِ} bağyden nehy eyler.

"Adl" her şeyi mertebesine vaz' etmek, hakkı yerine koymaktır ki "bağy"in, ta'bîr-i âharla "cevr ü zulm"ün zıddıdır. "Adl", "insaf" ve "hakkāniyet" ve "istikāmet" mefhumlarını tazammun eden bir denkleştirmedir ki terâzinin dili gibi ifrat ile tefrit beyninde bir nokta-i tevhid ve istikāmet olarak tarafeyninde mu'âdele denilen bir muvâzenet ifade eder. Ve bundan dolayı adalete ve adalet düsturlarına "mîzan" dahi ıtlak olunur. Nitekim وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ [el-Hadîd 57/25][2] buyurulmuştur. Yani adalet, nizâm-ı âlemdir ve amel ve tâatte mikdâr-ı vâcib olan bir fazîlet-i ahlâkiyedir. Şüphe yok ki her hakkın başı Hak teâlâ'nın hakkı olan ulûhiyet hukūkudur. Ulûhiyet hukūkunun birincisi ise vahdâniyettir. Çünkü şerîk ve nazîri bulunanın aksâ-yı ta'zîme istihkākı olamaz. Binâen'aleyh adlin başı tevhîd-i ilâhtır. Nitekim bu âyetin tefsîrinde İbn Abbas'tan: "Adl, şehâdetü en lâ ilâhe illallah"; "adl, hal'-i endâddır"; "adl tevhîddir" diye rivayetler vârid olmuştur.[3]

"**İhsân**" kelimesi de lügatta iki suretle isti'mâl olunur. Birisi أحسنه'dur ki bir şeyi güzel yapmak demektir, birisi de أحسن إليه'dir ki "ona iyilik etti" demektir. Lisânımızda "ihsan" bu ikinci mânada müte'âreftir. Âyette ise

1 B: "îtâyı".
2 "…Ve beraberlerinde kitap ve mîzan indirdik ki insanlar adaletle tutunsunlar…"
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 279:

عن ابن عباس، قوله «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ» قال: شهادة أن لا إله إلا الله…

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 106:

عن ابن عباس رضي الله عنهما، العدل: التوحيد، والإحسان: أداء الفرائض وقال زاذان عنه: العدل شهادة أن لا إله إلّا الله، والإحسان؛ الإخلاص فيه، وقال عطاء عنه: العدل: خلع الأنداد.

ikisine de muhtemildir. Ve her ikisiyle de tefsir vârid olmuştur. Evvelkisi yaptığını güzel yapmak demek olur. Bu mâna ile ihsan[1], hadîs-i nebevîde أَنْ تَعْبُدَ اللهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ "sanki görüyorsun gibi Allah'a ibadet eylemen"[2] diye tefsir olunmuştur. Yani bu surette "ihsan" vazifeyi en güzel surette yapmak demektir. Yine bu mânadan olarak Aleyhissalâtü vesselâm: إِنَّ اللَّهَ كَتَبَ الْإِحْسَانَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ فَإِذَا قَتَلْتُمْ فَأَحْسِنُوا الْقِتْلَةَ وَإِذَا ذَبَحْتُمْ فَأَحْسِنُوا الذَّبْحَ[3] وَلْيُحِدَّ أَحَدُكُمْ شَفْرَتَهُ وَلْيُرِحْ ذَبِيحَتَهُ buyurmuştur ki "Allah teâlâ her şey üzerine ihsânı yazdı, binâen'aleyh katl ve zebhi dahi güzel surette [3118] yapınız. Her biriniz bıçağını iyi bilesin ve zebîhasına rahat ettirsin" demektir.[4] İkincisi nâsa iyilik yapmak demek olur. Bu mâna ile "ihsan" da أَنْ تُحِبَّ لِأَخِيكَ مَا تُحِبُّ لِنَفْسِكَ "kendin için sevdiğini kardeşin için de sevmen"[5] hadîs-i şerîfiyle tefsir olunmuştur.

إِيتَآئِ ذِى الْقُرْبٰى Akrabâya muhtaç oldukları husûsâtta atıyye ve ihsan ile sıla ve ikramdır. Bu esasen "ihsan"da dâhil ise de, şânına ihtimâmen bilhassa zikrolunmuştur. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir ki buyurmuştur: إِنَّ أَعْجَلَ الطَّاعَةِ ثَوابًا صِلَةُ الرَّحِمِ "Sevabı en çabuk olan tâat sıla-i rahimdir"[6] yani akrabâya ihsan ile te'yîd-i[7] alâkadır.

"**Fahşâ**", çirkinlikler, zina gibi şehevâta mutâba'atta ifrat ile alâkadar olan günahlardır ki lisânımızda "fuhşiyyât" tâbir olunur. Ve bunlar insanların en çirkin hâlleridir.

"**Münker**" ne şeriatta ne âdette tanınmayandır. Zira şer' ü âdette mâruf olmayan fiiller hoş görülmez, gazabı tehyic eyler, redd ü inkâr edilir. Yani hakkı olmayan şeyi talep etmek, gayrın hukūkuna tecavüz eylemektir ki "adl"in zıddı, yani zulümdür.

---

1 B -"ihsan".
2 Buhârî, Îmân, 37, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.
3 M ve B: "الذبيحة".
4 Müslim, Sayd, 57; Ebû Dâvûd, Edâhî, 12.
5 Buhârî, Îmân, 6; Müslim, Îmân, 71:
عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا يؤمن أحدكم حتى يحب لأخيه ما يحب لنفسه.
6 Taberî, *Tehzîbü'l-âsâr,* thk. Ali Rızâ, Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn, 1416/1995, s. 142; İbn Hibbân, *Sahîh*, II, 182-183.
7 B: "takyîd-i".

Kibâr-ı sahâbeden Osman b. Maz'ûn-i Cumahî radıyallahu anh'tan mervîdir ki "ben" demiş, "ibtidâda sırf Muhammed aleyhisselâm'dan utandığım için[1] Müslüman olmuş idim, İslâm henüz kalbimde tekarrur etmemişti. Bir gün huzûruna vardım. Bana konuşuveriyordu. Konuşurken gördüm ki gözünü semâya dikti, sonra da sağından aşağı indirdi. Sonra bunu bir daha tekrar etti. Sordum, buyurdu ki: 'Sana konuşuverirken birdenbire Cibril sağımdan nüzul etti de «yâ Muhammed! اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ adl, شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلهَ إِلَّا اللهِ; ihsan, kıyam bi'l-ferâiz[2,3] [3119] وَاِيتَٓائِ ذِى الْقُرْبٰى yani karâbeti olana sıla, وَالْبَغْيِ ne şeriatta ne sünnette tanınmayan, وَالْمُنْكَرِ zina, وَيَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ istitâle» dedi.' İşte bunun üzerine" dedi müşarünileyh Osman, "kalbime iman oturdu. Vardım Ebû Tâlib'e haber verdim. 'Ey ma'şer-i Kureyş!' dedi, 'biraderzâdeme ittibâ' ediniz rüşdü bulacaksınız. Her hâlde size ancak mekârim-i ahlâktan başka bir şey emretmiyor.' Bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem 'ey amucacığım! Nâsın bana ittibâ' etmelerini emredersin de kendini bırakır mısın?' dedi ve cehd etti. Fakat o, ikrâr-ı İslâm'dan ibâ etti ve binâen'aleyh اِنَّكَ لَا تَهْدِى مَنْ اَحْبَبْتَ [el-Kasas 28/56][4] âyeti nâzil oldu."[5]

---

1 B: "zaman".

2 B: "bi'l-farz".

3 "Kıyam bi'l-ferâiz"*, uhdesine müterettib olan bütün farîzaları mükemmelen edâ demektir**. Ferâizi mükemmelen edâ ise bütün vâcibleri, sünnetleri, müstehabları âdâbı ile îfâ eylemektir. Zira bütün sünen ve müstehabbât ferâizin mükemmilleridir. Binâen'aleyh sünen ve müstehabbâtın bu tâbirden hâriç kaldığını zannetmemeli. Yani işbu "kıyam bi'l-ferâiz" tefsîri ile ihsânın "vazifeyi güzel yapmak" mânası ihtar olunmuştur. Vazifeyi güzel yapmak da onu bütün müstehabbât ve âdâbını muhtevî hüsn ü kemâliyle yapmak demektir. Bu da أَنْ تَعْبُدَ اللهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ mânasına râci'dir [Müellifin notu].
* M ve B: "Kıyam bi'l-farz".
** B: "etmektir".

4 "Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin…"

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XX, 258-259. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 318; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VII, 2298; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 287-288:

روي عن ابن عباس أن عثمان بن مظعون الجمحي قال: ما أسلمت أولا إلا حياء من محمد عليه السلام ولم يتقرر الإسلام في قلبي فحضرته ذات يوم فبينما هو يحدثني إذ رأيت بصره شخص إلى السماء ثم خفضه عن يمينه، ثم عاد لمثل ذلك فسألته فقال: «بينما أنا أحدثك إذا بجبريل نزل عن يميني فقال: يا محمد إن الله يأمر بالعدل والإحسان، العدل شهادة أن لا إله إلا الله والإحسان القيام بالفرائض وإيتاء ذي القربى، أي صلة ذي القرابة وينهى عن الفحشاء الزنا، والمنكر ما لا يعرف في شريعة ولا سنة والبغي الاستطالة». قال عثمان: فوقع الإيمان في قلبي فأتيت أبا طالب فأخبرته فقال: يا معشر قريش اتبعوا ابن أخي ترشدوا ولئن كان صادقا أو كاذبا فإنه ما يأمركم إلا بمكارم الأخلاق، فلما رأى رسول الله صلى الله عليه وسلم من عمه اللين قال: يا عماه أتأمر الناس أن يتبعوني وتدع نفسك وجهد عليه، فأبى أن يسلم فنزل قوله: «إنك لا تهدي من أحببت» (القصص ٥٦/٢٨).

Hazret-i Ali'den de mervîdir ki şöyle demiştir: "Allah teâlâ, Peygamberine kendisini Arap kabilelerine arzetmesini emretti, binâenʿaleyh Nebiyy-i Ekrem çıktı ben ve Ebû Bekir beraberinde idik. Bir mecliste tevakkuf ettik ki üzerlerinde vakar vardı. Ebû Bekir 'bu kavim kimlerden?' diye sordu, 'Şeyban b. Saʿlebe'den' dediler. Bunun üzerine Resûlullah onları iki kelime-i şehâdete davet ve Kureyş tekzib ettiği için kendisine yardım etmelerini teklif etti. Edince Mefrûk[1] b. Amr, ya 'Ehâ[2] Kureyş' dedi, 'bizi davet ettiğin şey nedir?' Resûlullah اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ... الآية tilâvet buyurdu. Binâenʿaleyh Mefrûk[3] b. Amr 'vallahi, sen mekârim-i ahlâka ve mehâsin-i aʿmâle davet ediyorsun. Seni tekzib eden ve senin aleyhinde hareket etmek isteyenler[4] kasem ederim ki ifk ü iftira ediyorlar" dedi."[5]

İbn Mesʿûd radıyallahu anh demiştir ki: "Kur'an'da hayr u şerri en câmiʿ olan âyet budur."[6] Demişlerdir ki "eğer Kur'an'da bu âyetten başka bir şey olmasa idi ona yine تِبْيَاناً لِكُلِّ شَيْءٍ وَهُدًى وَرَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ ıtlâkı sâdık olurdu" وَاللّٰهُ أَعْلَمُ. Bunun وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ... إلخ âyeti akabinde îrad olunması buna tenbih [3120] içindir.[7] Böyle emr ü nehy ve hayr ü şerri beyan ve temyiz ile Allah {يَعِظُكُمْ} size vaaz ediyor ki {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} tezekkür edesiniz. ۞ Belleyip tutasınız. Binâenʿaleyh bu nasihati dinleyiniz, bu emr ü nehyi tutunuz.

---

1 M ve B: "Makrun".

2 B: "Ebâ".

3 M ve B: "Makrun".

4 B: "isteyenlere".

5 Nehrevânî, *el-Celîsü's-sâlih,* thk. Abdülkerim Sâmî el-Cündî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005, s. 421; Ebû Nuaym, *Maʿrifetü's-sahâbe,* thk. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1419/1998, V, 2642; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XX, 259:

قال علي عليه السلام: ثم دفعنا إلى مجلس آخر عليه السكينة والوقار، فتقدم أبو بكر، فسلم، فردوا عليه السلام، فقال: ممن القوم؟ قالوا: من بني شيبان بن ثعلبة، فالتفت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: بأبي أنت وأمي يا رسول الله ليس بعد هؤلاء عز في قوم. وكان في القوم مفروق بن عمرو وهانئ بن قبيصة والمثنى بن حارثة والنعمان بن يزيد... فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم أدعوكم إلى شهادة أن لا إله إلا الله وأني رسول الله وأن تؤووني وتنصروني، فإن قريشا قد ظاهروا على أمر الله وكذبوا رسله، واستغنوا بالباطل عن الحق، وهو الله الغني الحميد... قالوا: وإلى ما تدعو أيضا؟ قال: فتلا عليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن الله يأمر بالعدل والإحسان وإيتاء ذي القربى وينهى عن الفحشاء والمنكر والبغي». فقال مفروق بن عمرو: دعوت والله إلى محاسن الأعمال ومكارم الأخلاق ولقد أفك قوم ظاهروا عليك وكذبوك...

6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XVII, 280:

عن سُتَيْر بن شَكَل، قال: سمعت عبد الله يقول: إن أجمع آية في القرآن لخير أو لشر، آية في سورة النحل «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالإِحْسَانِ...» الآية.

7 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 237-238; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* V, 267; Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* VII, 456:

ولو لم يكن في القرآن غير هذه الآية لصدق عليه أنه تبيان لكل شيء وهدى ورحمة للعالمين، ولعل إيرادها عقيب قوله: «وَنَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ» للتنبيه عليه.

وَاَوْفُوا بِعَهْدِ اللّٰهِ اِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْاَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا وَقَدْ جَعَلْتُمُ اللّٰهَ عَلَيْكُمْ كَفِيلًاۜ اِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ ﴿٩١﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّت۪ي نَقَضَتْ غَزْلَهَا مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ اَنْكَاثًاۜ تَتَّخِذُونَ اَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ اَنْ تَكُونَ اُمَّةٌ هِيَ اَرْبٰى مِنْ اُمَّةٍۜ اِنَّمَا يَبْلُوكُمُ اللّٰهُ بِه۪ۜ وَلَيُبَيِّنَنَّ لَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ مَا كُنْتُمْ ف۪يهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٩٢﴾ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِنْ يُضِلُّ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَهْد۪ي مَنْ يَشَٓاءُۜ وَلَتُسْـَٔلُنَّ عَمَّا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾ وَلَا تَتَّخِذُٓوا اَيْمَانَكُمْ دَخَلًا بَيْنَكُمْ فَتَزِلَّ قَدَمٌ بَعْدَ ثُبُوتِهَا وَتَذُوقُوا السُّٓوءَ بِمَا صَدَدْتُمْ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِۚ وَلَكُمْ عَذَابٌ عَظ۪يمٌ ﴿٩٤﴾ وَلَا تَشْتَرُوا بِعَهْدِ اللّٰهِ ثَمَنًا قَل۪يلًاۜ اِنَّمَا عِنْدَ اللّٰهِ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩٥﴾ مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍۜ وَلَنَجْزِيَنَّ الَّذ۪ينَ صَبَرُٓوا اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهُ حَيٰوةً طَيِّبَةًۚ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٩٧﴾

[3121] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de mu'âhede ettiğinizde Allah'ın ahdini yerine getirin ve sağlam sağlam ettiğiniz yeminleri bozmayın. Nasıl olur ki ona Allah'ı kefil kılmıştınız, şüphe yok ki Allah, ne yaparsanız tamamen bilir (91). Ve bir ümmet diğer bir ümmetten daha nemâlı olduğu için yeminlerinizi aranızda bir hud'a ittihaz ederek o, ipliğini kat kat kuvvetle büktükten sonra sökmeye çalışan karı gibi olmayın. Her hâlde Allah sizi onunla imtihan eder ve elbette o ihtilâf etmekte olduğunuz şeyleri kıyamet günü size muhakkak beyan edecektir (92). Allah dilese idi elbet hepinizi bir tek ümmet yapardı ve lâkin O dilediğine dalâlet, dilediğine hidâyet buyurur ve her hâlde hepiniz bütün yaptıklarınızdan mes'ul olacaksınız (93). Yeminlerinizi [3122] aranızda hud'a ve fesâda vesile ittihaz etmeyin ki sonra sağlam basmışken bir ayak kayar ve Allah yolundan saptığınız için fena acı tadarsınız, âhirette de size pek büyük bir azab olur (94). Allah'ın ahdini cüz'î bir bedele değişmeyin, her hâlde

Allah yanındaki sizin için daha hayırlıdır, eğer bilir iseniz (95). Sizin yanınızdaki tükenir, Allah'ın yanındaki ise bâkīdir. Elbette Biz o sabredenlere yaptıkları amelin daha güzeliyle ecirlerini muhakkak vereceğiz (96). Erkekten dişiden her kim mü'min olarak iyi bir amel işlerse muhakkak ona hoş bir hayat yaşatacağız ve yapmakta oldukları amellerin daha güzeliyle ecirlerini muhakkak vereceğiz (97).

İmdi:

فَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ ﴿٩٨﴾ اِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٩٩﴾ اِنَّمَا سُلْطَانُهُ عَلَى الَّذِينَ يَتَوَلَّوْنَهُ وَالَّذِينَ هُمْ بِهِ مُشْرِكُونَ ﴿١٠٠﴾

Meâl-i Şerîfi

İmdi Kur'an okuduğun vakit evvelâ Allah'a sığın o racîm Şeytan'dan (98). Hakikat bu ki iman edip de Rablerine tevekkül edenler üzerine onun sultası yoktur (99). Onun sultası ancak onu[1] velî ittihaz edenlere ve Allah'a şirk koşanlaradır (100).

{فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ} ❁ İsti'âze ile emir, mânasıyla emirdir. Kur'an okumaktan müstefid olmak için evvelemirde Şeytan'dan Allah'a sığınmak lâzımdır. Bu ise esasen [3123] kalbin fiilidir[2]. Onun için cumhur lafzen[3] isti'âze, yani e'ûzü çekmek vâcib değil, müstehab demişlerdir.

Hâsılı şeytanet peşinde dolaşan şeytan dostları Kur'an'dan hidâyet alamazlar. Onun için:

وَاِذَا بَدَّلْنَا اٰيَةً مَكَانَ اٰيَةٍ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَزِّلُ قَالُوا اِنَّمَا اَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٠١﴾ قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَهُدًى وَبُشْرٰى

1 B -"onu".
2 B: "kalben fiildir".
3 B: "lafzına".

لِلْمُسْلِمِينَ ﴿١٠٢﴾ وَلَقَدْ نَعْلَمُ اَنَّهُمْ يَقُولُونَ اِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌۜ لِسَانُ الَّذٖى يُلْحِدُونَ اِلَيْهِ اَعْجَمِىٌّ وَهٰذَا لِسَانٌ عَرَبِىٌّ مُبٖينٌ ﴿١٠٣﴾ اِنَّ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِۙ لَا يَهْدٖيهِمُ اللّٰهُ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿١٠٤﴾ اِنَّمَا يَفْتَرِى الْكَذِبَ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِۚ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴿١٠٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir âyeti bir âyetin yerine bedel yaptığımız vakit Allah indirdiğine ve indireceğine a'lem iken o Şeytan yârânı "sen sırf bir müfterîsin" dediler, hayır onların çoğu bilmezler (101). Söyle onlara: Onu Rabbinden hikmet-i hak ile Rûhu'l-kudüs [3124] indirdi ki iman edenleri tesbit etmek ve Müslümanlara bir hidâyet, bir bişâret olmak için (102). Muhakkak biliyoruz ki onlar "mutlaka onu bir beşer tâlim ediyor" da diyorlar, ilhad etmek istedikleri kimsenin lisanı a'cemîdir, bu Kur'an ise gayet beliğ bir Arabî lisan (103). Allah'ın âyetlerine inanmayanları elbette Allah hidâyete erdirmez ve onlara elîm bir azab vardır (104). Yalanı ancak Allah'ın âyetlerine inanmayanlar uydurur iftira ederler, işte onlar kendileridir ki o yalancılardır (105).

{وَاِذَا بَدَّلْـنَا... إلخ} ❁ Bir âyetin yerine diğer bir âyetin bedel getirilmesi nesihtir. Evvelki mensuh sonraki nâsih olur. Kâfirler nesih meselesini nübüvvet-i Muhammediye hakkında bir şüphe gibi ileri sürmek istemişlerdi ki zamanımızda da hâlâ bunu tâkip eden kâfirler çoktur. Bu onlara cevaptır. Yani bir âyeti neshedip yerine diğer bir âyeti bedel getirdiğimiz vakit {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُنَـزِّلُ} ki Allah, ne indirdiğini, indireceğini bilir. ❁ O'nun nesh u tebdîli hâşâ cehilden değil, ilm ü hikmetindendir. Evvelkisi de, sonraki de hikmet-i ilâhiyenin ve maslahat-ı ibâdın muktezâsına göre nâzil olur. Bir vakit için maslahat olan diğer bir vakit için mefsedet olabilir. Bunun aksi de vardır. Zira devâ'î muhteliftir. Şeriatlar ise me'âş ü me'âdda[1] ibadullâhın mesâlihiyle mütenâsibdir.

---

1 B: "me'âda".

Hâlbuki Allah teâlâ şerî'at-i Muhammediyeyi kıyamete kadar muhtelif zamanların mesâlihine hâkim olmak için inzal buyurmuştur.

Allah teâlâ ne indirdiğini ve indireceğini bilip dururken bir âyeti tebdil ettiği zaman {قَالُٓوا اِنَّمَٓا اَنْتَ مُفْتَرٍ} "sen peygamber değil, bir müfterîsin" dediler ❁ "bu Kur'ân'ı kendin uyduruyorsun da Allah'a iftira ediyorsun. Bu Allah kelâmı olsa idi tebdil olunur mu idi?" demeye kalkıştılar.

[3125] Rivayet olunduğuna göre: Evvelâ şiddetli bir âyet, sonra da ondan yumuşak bir âyet nâzil oldu mu Kureyş kâfirleri derlerdi ki "Muhammed, ashâbı ile eğleniyor, bugün bir şey emrediyor, yarın da ondan nehyediyor. Her hâlde bunları o kendiliğinden uyduruyor da Allah'a iftira ediyor."[1] {بَلْ} Hayır {اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} onların ekserîsi bilmez ❁ içlerinde bilen ve bildiği hâlde inad ve istikbar edenler dahi varsa da ekserîsinin ilim şânından değildir, ve Kur'ân'ın hakikatini ve nesh u tebdîlin fâide ve hikmetini bilmezler.

{قُلْ} Sen söyle ki ❁ yâ Muhammed {نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ} onu Rûhu'l-kudüs Rabbinden hak ile indirdi

"**Rûhu'l-kudüs**" kudsiyet rûhu, yani hiçbir şâibe ile lekelenmek ihtimâli olmayan pâklık rûhu; bir emniyete şâyan, mukaddes, tertemiz rûh demektir ki Cebrâil'dir. Nitekim نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُ [eş-Şu'arâ 26/193][2] âyetindeki "Rûh-i Emîn" de odur. وَاَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ [el-Bakara 2/87, 253] Kavl-i ilâhîsinde olduğu gibi burada Cebrâil'in "Rûhu'l-kudüs" unvânıyla zikri kâfirlerin iftiralarını şiddetle red için Peygamber'in kemâl-i nezâhet ve kudsiyetini tasrîhen tesbit nüktesiyle alâkadardır. Yani yâ Muhammed, Kur'an öyle mukaddes bir kitaptır ki bunu sana hiçbir şâibe ile lekedâr olmak ihtimâli olmayan Rûhu'l-kudüs, Rabbin teâlâ'dan indirmekte, hem de hiçbir bâtıla mahal olmayacak surette hak ile indirmektedir. Binâen'aleyh bu kitap nâsih ve mensûhuyla bütün mazmûnu hak bir

---

1 Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîr*, II, 486-487:
قوله عز وجل: «وَإِذا بَدَّلْنا آيَةً مَكانَ آيَةٍ» يعني وإذا حولنا آية فيها شدة فنسخناها وجئنا مكانها بغيرها ألين منها «وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِما يُنَزِّلُ» من التبديل من غيره «قالُوا» قال كفار مكة للنبي صلى الله عليه وسلم: «إِنَّما أَنْتَ مُفْتَرٍ» يعني متقول على الله الكذب من تلقاء نفسك قلت كذا وكذا ثم نقضته وجئت بغيره.

2 "Onu Rûh-i Emîn indirdi."

kitâb-ı mukaddes ve sen, Rûhu'l-kudüs'e sâhip bir Resûl-i Hak'sın. Rabbin bunu böyle indirdi ki {لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ اٰمَنُوا} iman edenleri tesbit etsin ❁ imanda sâbit kılsın {وَهُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُسْلِمِينَ} ve Allah'ın hükmüne inkıyad eden bütün [3126] müslimîne hidâyet ve bişâret olsun için. ❁ İşte nesih, böyle tesbit ve hidâyet ve bişâret hikmetleriyle alâkadardır.

Burada bu "müslimîn" fâsılasının tercî'i bâlâdaki تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ [16/89] âyetine işaretle اِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْاِحْسَانِ [16/90] âyetini ihtar eder.

{وَلَقَدْ نَعْلَمُ} Fi'l-vâki' biliyoruz {اَنَّهُمْ} onlar ❁ o kâfirler {يَقُولُونَ اِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ} "hayır, onu muhakkak bir beşer talim ediyor" diyorlar. ❁ Yani "Kur'ân'ı Muhammed'e Rûhu'l-kudüs indirmiyor, mutlak bir beşer tâlim ediyor" diyorlar. Böyle demeleri bir kere şimdiye kadar bir beşerden tâlim görmediğini itiraf ve "kendi uyduruyor" demelerini tekzibdir. عَلَّمَهُ بَشَرٌ diyemiyorlar. Yani Resûlullah'ın i'lân-ı risaletten mukaddem ne gizli ne âşikâr bir kimseden ta'allüm görmediği herkesin mâlumu olduğu cihetle hiç kimseyi iğfal edemeyecek olan öyle bir iddiaya cesaret edemiyorlar. Fakat gördükleri fevkalâdelik karşısında bunu bahane ederek diyorlar ki "bu şimdiye kadar hiçbir tâlim görmediği için bunu kendisi yapamaz. Bir ümmînin böyle bir kitap yapabileceğini akıl kabul etmez. Bunu şimdi muhakkak birisi tâlim ediyor." Lâkin Allah'ın tâlim ettiğine inanmak istemiyorlar da "mutlak bir beşer tâlim ediyor" diyorlar.[1] Bu Kur'ân'ı ona bir beşer yapıveriyor, o da ondan öğrendiklerini Allah kelâmı diye satmak istiyor, tarzında iftira ve istihzâ ediyorlar.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlü hakkında vârid olan rivayetlerde denilmiştir ki: Mekke'de Âmir[2] b. Hadramî'nin Cebr[3] yahud Ye'îş nâmında Rum bir kölesi varmış, okur yazar, sâhib-i kitab imiş. Herkesi davet eden Resûlullah bazen Merve'de onu meclisine alır konuşurmuş. Kureyş müşrikleri buna kızar, "Kur'ân'ı Muhammed'e bu Nasrânî tâlim ediyor"

---

1 B +"Bu Kur'ân'ı ona bir beşer tâlim ediyor diyorlar".
2 B: "Amr".
3 M ve B: "Cebrâ".

diye istihzâ etmek isterlermiş. Bir de Cebr[1] ile Yesâr[2] namlarında iki Rum Mekke'de kılıç yaparlar ve Tevrat ve İncil okurlarmış. [3127] Resûlullah bazen bunlara uğrar, okuduklarına rast gelirse dinlermiş. Bazıları da bunu bahane etmek istemişler. Bir de Huveytib b. Abdüluzzâ'nın kölesi Âbisâ sâhib-i kütüb imiş, Müslüman olmuş, bunu gören müşrikler "hâ, Muhammed'i bu öğretiyormuş" demeye kalkışmışlar. Bir de Selmân-ı Fârisî'den bahsedilmiştir. Fakat müşârün ileyhin islâmı Medine'de olduğu cihetle âyetin Mekkî olmasına nazaran sebeb-i nüzûlünde bunun mevzû'-i bahis edilmesi doğru olamayacağı beyânıyla buna itiraz olunmuştur.[3]

Hâsılı nübüvveti kabul etmek istemeyen müşrikler, Resûlullah'ı yeni tahsîle başlamış acemi bir müte'allim veya başkasına yaptırdığını kendine isnad eden bir aldatıcı gibi göstermek için bir beşerin tâlimi şüphesini uyandırmak istiyor ve gâh şuna gâh buna isnad ederek muhtelif propagandalar yapıyorlardı. Nitekim son zamanlarda bazı Hıristiyanlar da "Muhammed dinini Hıristiyanlardan öğrendi, Müslümanlığı Hıristiyanlıktan aldı" diye aynı vechile neşriyatta bulunmuşlardı. İşte bütün bunlara şâmil olmak üzere görülüyor ki âyette bir isim tasrih edilmemiş, mutlak olarak "bir beşer" denilmiş ve bununla şüphenin sûret-i umûmiyede kökünden halline işaret olunmuştur. Zira bu surette müfterîlerin asıl garazları herhangi bir beşerin tâlimi şüphesini ileri sürmektir. Hatalarının da mebnâsı budur. Kur'ân'ın bir tenzîl-i ilâhî olduğunu inkâr etmek için öyle söyleyenler düşünmüyorlar ki {لِسَانُ الَّذٖى يُلْحِدُونَ اِلَيْهِ اَعْجَمِىٌّ} ilhad etmek istediklerinin lisânı a'cemîdir. ❁ Arabî değil, ana lisânı Arapça'nın yabancısı bir a'cemîdir. Yani "ona bir beşer tâlim ediyor" demelerinden maksadları nâsın aklını çelmek, fikirlerini Allah'tan bir beşere çevirmektir. Hâlbuki bu dedikleri büsbütün hilâf-ı ma'kuldür. Çünkü "Muhammed'e tâlim ediyor" diye fikirleri eğmek

---

1 M ve B: "Cebrâ".

2 M ve B: "Yesârâ".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 299-300; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 126-130; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 240-241.

istedikleri o mefruz beşerin bir kere Arab'dan olmasına ihtimal yoktur. Zira Kur'an, bütün [3128] cihâna meydan okuyup dururken Arab içinde öyle bir muallim olsa idi hiç şüphesiz kalkıp, "sana öğreten ben değil miyim?" diye yüzüne vuruvermez miydi? Veyahut Kur'ân'ın nazîrlerini yapıp hiç olmazsa[1] el altından dağıtıvermez miydi? Arabın bütün bülegā ve ağniyâsı bununla uğraşıyor ve Peygamber'in mâlen ve maddeten hiçbir kuvve-i cebriyesi bulunmuyor. Ve ona mu'âraza etmek için o kadar devâ'î ve vesâik mevcud bulunuyordu ki[2] bu şerâit altında öyle bir şahsın kendini tanıtmamasına ihtimal mutasavver değildi. Onun için Arab içinde öyle bir muallim olmadığı bi'l-istikrâ sâbit bulunduğu gibi, aklen ve bi'l-istidlâl de sâbit idi. Binâen'aleyh öyle bir şahs-ı mefruz, olsa olsa Arabın hâricindeki herhangi bir kavimden bir a'cemî olmak üzere farzolunabilirdi. Bundan dolayı Arablar da Arabla değil, bâlâda nakledildiği üzere a'cemî ile ilhad ediyorlardı {وَهٰذَا} hâlbuki bu ❁ Kur'ân-ı Kerîm {لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ} parlak bir Arabî lisandır[3]. ❁ Öyle Arabî bir beyandır ki bütün Arab bülegāsını tanzîrinden[4] âciz bırakmıştır. Bunu bir a'cemî nasıl yapabilir? Böyle parlak bir Arabî artık bir a'cemînin tâlimine nasıl isnad olunabilir? Gerçi bir a'cemînin oldukça iyi bir Arapça öğrenmesi ve bilmeyenlere tâlim etmesi âdeten mümkindir. Fakat Arab değil a'cemî olmak, sonra da bütün Arabın fevkinde parlak bir Arabî lisâna sâhip olmak; şüphe yok ki böyle bir faraziyede bir değil, iki mertebe hârikulâdelik vardır. Allah teâlâ'nın o a'cemî hakkında hârika üzerine hârika olan bir ihsan ve inayetini mülâhaza ve kabul etmeden böyle bir faraziye yürütmek aklın bütün bütün zıddınadır. İşte Allah'ın ta'lîm ü tenzîlini kabul etmeyip de akılları çelmek için "onu bir beşer tâlim ediyor" diyen mülhidlerin bir mâkul gibi ileri sürmek istedikleri o söz mâkul değil, daha ziyade hilâf-ı ma'kul ve tenakuzdur. Bir fevkalâdeyi kabul etmemek için iki fevkalâdenin [3129] kabûlünü

1 B -"hiç olmazsa".
2 B -"ki".
3 B: "lisânıdır".
4 B: "tanzirden".

mâkul farz eyler ve tenakuzlarından haberleri olmaz. İdrak etmezler ki "onu bir beşer tâlim ediyor" demekle Kur'ân'ın parlaklığı sönmez, o mefruz beşere daha fazla bir kıymet verilmiş, hârika katlanmış olur.

Denebilir ki acaba bunların maksadları "bir a'cemî mânayı telkin ediyor, o da onu o parlak Arabî ile ifade eyliyor" demek olamaz mı? Fakat böyle demek, Kur'ân'ın nazmı münzel bulunduğunu ve nazm-ı Arabîsindeki fesâhat ve belâgat itibariyle kat'î ilzam ifade eden bir mucize olduğunu itiraf eylemektir. Hulâsa mülhidler, iftiralarında böyle mütenakız ve fikirlerinde böyle şaşkındırlar.

Zira {اِنَّ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın âyetlerine inanmayanlar, şüphe yok ki {لَا يَهْدٖيهِمُ اللّٰهُ} Allah onlara hidâyet etmez {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ} ve onlara elîm bir azab vardır.

{اِنَّمَا يَفْتَرِى الْكَذِبَ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Yalanı ancak Allah'ın âyetlerine inanmayan böyle imansızlar uydurur ❁ iftira ederler {وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَاذِبُونَ} ve yalancı ancak onlardır ❁ yani sana müfterî diyen o imansızlardır yâ Muhammed, sen her hâlde sâdıksın, bu Kur'an bir beşerin tâlimi değil, nazm u mânasıyla نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ'dır. Binâen'aleyh mü'minler, öyle mülhidlerin sözlerine aldanıp da küfre düşmekten sakınsınlar. Çünkü:

مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْ بَعْدِ اٖيمَانِهٖٓ اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاٖيمَانِ وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللّٰهِۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظٖيمٌ ﴿١٠٦﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمُ اسْتَحَبُّوا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا عَلَى الْاٰخِرَةِۙ وَاَنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْكَافِرٖينَ ﴿١٠٧﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَسَمْعِهِمْ وَاَبْصَارِهِمْۚ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْغَافِلُونَ ﴿١٠٨﴾ لَا جَرَمَ اَنَّهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٠٩﴾

[3130] **Meâl-i Şerîfi**

Her kim imanından sonra Allah'a küfrederse -kalbi iman ile mutmain olduğu hâlde ikrah edilen başka- velâkin küfre sînesini açan kimse

lâbüd onların üstüne Allah'tan bir gazab iner ve onlara azîm bir azab vardır (106). Bunun sebebi, çünkü onlar dünyâ hayâtı sevmiş, âhirete tercih etmişlerdir, Allah da kâfirler gürûhunu doğru yola çıkarmaz (107). Onlar öyle kimselerdir[1] ki Allah kalblerini, kulaklarını ve gözlerini mühürlemiştir ve işte onlardır ki hep gāfillerdir (108). Çare yok onlar âhirette tamamen hüsrâna düşeceklerdir (109).

{مَنْ كَفَرَ بِاللّٰهِ مِنْ بَعْدِ اِيمَانِهٖ} Her kim imanından sonra Allah'a küfrederse ❁ yani kelime-i küfr tefevvüh eder, küfr olan sözü söylerse {اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ} kalbi iman ile mutmain olduğu hâlde ikrah olunan değil ❁ yani canını veya a'zâsından bir uzvunu itlâftan korkulur bir emr ile ikrah edilmek suretiyle değil [3131] {وَلٰكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْراً} velâkin küfre sînesini açan ❁ küfür hoşuna giden, yani ikrah olunmadığı hâlde rızâsıyla kelime-i küfrü söyleyen veya ikrah olunduğu zaman kalbini bozup da küfre itikad ediveren kimseler {فَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ مِنَ اللّٰهِ} bunlar üzerine Allah'tan bir gazab ❁ yani künhü târif olunmaz büyük bir gazab {وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ} ve bir de bunlara azîm bir azab vardır. ❁ Çünkü cürümleri en büyük cürümdür.

Rivayet olunuyor ki Kureyş Ammar'ı ve babası Yâsir'i ve anası Sümeyye'yi irtidâda ikrah ettiler, imtinâ' eylediler. Bunun üzerine Sümeyye'yi birer ayağından iki devenin arasına bağladılar ve "sen erkekler için Müslüman oldun" diyerek bir harbe ile önünden deştiler. Develere sürükletip parçalatarak öldürdüler, arkasından Yâsir'i de öldürdüler ve İslâm'da ilk maktul bu ikisi oldular, radıyallâhu anhumâ. Anasını babasını bu hâlde gören Ammar ise ikrah olunanı lisânen söyleyiverdi. Bunun üzerine "yâ Resûlallah" denildi, "Ammar küfretmiş." Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Hayır, Ammar baştan ayağa iman dolmuş, iman onun etine kanına karışmıştır." Derken Ammar ağlayarak Resûlullah'a geldi, Resûlullah da gözlerini silmeye başladı

1 M: "kimselerdirler".

ve buyurdu ki: "Nen var, tekrar ederlerse sen de dediğini tekrar et."[1] Bir de Müseylimetü'l-kezzâb iki kişiyi tutmuştu. Birisine "Muhammed hakkında ne dersin?" dedi, "Resûlullah" dedi. "Benim hakkımda ne dersin?" dedi, "sen de" dedi. Binâen'aleyh bunu bırakıverdi, öbürüne "Muhammed hakkında ne dersin?" dedi, "Resûlullah" dedi. "Benim hakkımda ne dersin?" dedi, "dilsizim" cevâbını verdi. Üç defa tekrar etti, o yine aynı cevâbı verdi, binâen'aleyh bunu katleyledi. Resûlullah haber alınca buyurdu ki: "Evvelkisi Allah'ın ruhsatını tuttu, ikincisi hakkı izhar etti."[2] Demek ki böyle [3132] ikrâh-ı mülcî' hâlinde yalnız lisânıyla kelime-i küfrü telaffuz etmek câizdir, fakat bu ruhsattır ve âyetten anlaşıldığı üzere kalbi iman ile mutmain olmak şartıyla bir ruhsattır. Fakat izhâr-ı hak ve i'zâz-ı din için helâki göze alıp da ictinab etmek azimettir. Ve bu hususta azimet ile amel efdaldir.

ثُمَّ اِنَّ رَبَّكَ لِلَّذٖينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوٓاۙ اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١١٠﴾ يَوْمَ تَأْتٖي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١١١﴾ وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتٖيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ ﴿١١٢﴾ وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَاَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١١٣﴾ فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلَالًا طَيِّبًاۖ وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿١١٤﴾ اِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزٖيرِ وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ بِهٖۚ فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١١٥﴾

---

1 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 288-289. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 135; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 636:

قال ابن عباس: نزلت في عمار بن ياسر، وذلك أن المشركين أخذوه وأباه ياسرا، وأمه سمية، وصهيبا، وبلالا، وخبابا، وسالما فعذبوهم فأما سمية فإنها ربطت بين بعيرين ووجئ قبلها بحربة، وقيل لها: إنك أسلمت من أجل الرجال. فقتلت، وقتل زوجها ياسر، وهما أول قتيلين قتلا في الإسلام. وأما عمار فإنه أعطاهم ما أرادوا بلسانه مكرها، فأخبر رسول الله صلى الله عليه وسلم بأن عمارا كفر، فقال: «كلا إن عمارا مليء إيمانا من قرنه إلى قدمه، واختلط الإيمان بلحمه ودمه!» فأتى عمار رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يبكي، فجعل رسول الله عليه السلام يمسح عينيه ويقول: «إن عادوا لك فعد لهم بما قلت» فأنزل الله تعالى هذه الآية.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XX, 274-275; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 241-242. Krş. Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 290:

روي أن مسيلمة أخذ رجلين فقال لأحدهما: ما تقول في محمد؟ قال: رسول الله صلّى الله عليه وسلّم قال: فما تقول في فقال: أنت أيضاً فخلاه، وقال للآخر ما تقول في محمد قال: رسول الله صلّى الله عليه وسلّم؟ قال فما تقول في؟ قال: أنا أصم، فأعاد عليه ثلاثاً فأعاد جوابه فقتله، فبلغ ذلك رسول الله صلّى الله عليه وسلّم فقال: أما الأول فقد أخذ برخصة الله، وأما الثاني فقد صدع بالحق فهنيئا له.

[3133] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra şüphesiz ki Rabbin o mihnete mübtelâ olmalarının arkasından hicret eyleyen, sonra mücahede ve sabr eden kimseler hakkında, şüphesizdir ki Rabbin bunun arkasından elbette Gafûr'dur Rahîm'dir (110). O gün ki herkes nefsi için mücadele ederek gelir, her nefse işlemiş olduğu amel tamamıyla ödenir ve hiçbirine zulmedilmez (111). Bir de Allah bir şehri mesel yaptı ki emniyet ve âsâyiş içinde idi, ona her yerden rızkı bol bol geliyordu, derken Allah'ın nimetlerine nankörlük etti, Allah da ona o[1] yaptıkları sanatla açlık ve korku libâsını tattırıverdi (112). Celâlim hakkı için, onlara içlerinden bir Resul geldi de ona "yalan söylüyor" dediler, zulmederlerken azab da kendilerini yakalayıverdi (113). Onun için siz Allah'ın size verdiği rızıklardan helâl ve hoş olarak yiyin de Allah'ın nimetine[2] şükredin, eğer gerçekten O'na ibadet edecek iseniz (114). O size ancak ölüyü ve kanı ve hınzır etini, bir de Allah'ın gayrısının nâmına kesileni haram kıldı. Her kim de muztar olursa bâğī ve mütecâviz olmadığı hâlde, artık şüphe yok ki Rabbin Gafûr'dur Rahîm'dir (115).

[3134]

وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ اَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هٰذَا حَلَالٌ وَهٰذَا حَرَامٌ لِتَفْتَرُوا عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَۜ اِنَّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللّٰهِ الْكَذِبَ لَا يُفْلِحُونَۜ ﴿١١٦﴾ مَتَاعٌ قَلِيلٌۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١١٧﴾ وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُۚ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلٰكِنْ كَانُٓوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿١١٨﴾ ثُمَّ اِنَّ رَبَّكَ لِلَّذِينَ عَمِلُوا السُّٓوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُٓواۙ اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿١١٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Sade dilinizin yalan tavsîfiyle şu helâl, şu haram demeyin ki yalanı Allah'a iftira etmiş olursunuz. Şüphe yok ki yalanı Allah'a iftira edenler

---

1 B -"o".
2 B -"Allah'ın nimetine".

felâh bulmazlar (116). Az bir istifade ve haklarında elîm bir azab vardır (117). Yahudî olanlara ise bundan evvel sana naklettiklerimizi haram kıldık ve onlara biz zulmetmedik, velâkin kendi kendilerine zulmediyorlardı (118). Sonra şüphesizdir ki Rabbin bir cehaletle kötülük işleyen, sonra arkasından tevbe edip düzelen kimseler hakkında, şüphesiz ki Rabbin bunun arkasından elbette Gafûr'dur, Rahîm'dir (119).

وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِى ظُفُرٍ Sûre-i En'âm'da {مَا قَصَصْنَا عَلَيْكَ مِنْ قَبْلُ} [6/146] bak.

[3135]

اِنَّ اِبْرٰهِيمَ كَانَ اُمَّةً قَانِتاً لِلّٰهِ حَنِيفاًۜ وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَۙ ﴿١٢٠﴾ شَاكِراً لِاَنْعُمِهِۜ اِجْتَبٰيهُ وَهَدٰيهُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿١٢١﴾ وَاٰتَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا حَسَنَةًۜ وَاِنَّهُ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحِينَۜ ﴿١٢٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Muhakkak ki İbrâhim başlı başına bir ümmet idi, tek bir hanîf olarak Allah'a itaat için kıyam etmişti ve hiçbir zaman müşriklerden olmadı (120). O'nun nimetlerine şâkir idi, O onu seçmiş ve doğru bir yola hidâyet buyurmuştu (121). Ve Biz ona hem dünyada bir hasene verdik, hem de şüphesiz ki o âhirette elbette sâlihînden (122).

{اِنَّ اِبْرٰهِيمَ كَانَ اُمَّةً} Muhakkak ki İbrâhim başlı başına bir ümmet idi ❁ nâs, hep kâfir iken o, {قَانِتاً لِلّٰهِ حَنِيفاً} bir hanîf, yani bâtıl dinlerin cümlesinden teberrî ile Hakk'a tececcüh etmiş temiz bir muvahhid olarak Allah için kıyam etmişti {وَلَمْ يَكُ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} hem o, müşriklerden değil idi ❁ yani müşrik oldukları hâlde kendilerini İbrâhim'in milletinden addeden Kureyş vesâire gibi müşriklerin dinlerine asla iştirak etmemişti. {شَاكِراً لِاَنْعُمِهِ} Allah'ın nimetlerine şâkir idi ❁ o nimetlerin şükrü vazifesini îfâ etmek üzere kıyam etmişti.

[3136] O nimetler ne idi denilirse {اِجْتَبٰيهُ} Allah, onu ictibâ etmişti[1] وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّۜ قَالَ اِنّى جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا [el-Bakara 2/124] buyurulduğu vechile nâsın önüne düşmek üzere nübüvvete ıstıfâ {وَهَدٰيهُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقيمٍ} ve bir doğru yola hidâyet eylemişti ۞ şu veya bu vâsıtayı dolaştırmaksızın doğrudan doğru Allah'a götüren hak dine muvaffak kılmıştı ki millet-i İslâm'dır. "İctibâ" karînesiyle anlaşılır ki bu hidâyetin neticesi mücerred onun kendi ihtidâsı değil, halkı da irşad olmuştur. İşte dünya küfr ü küfran içinde iken o, bu nimetlerin şükrünü edâ etmek üzere bu doğru yolda giderek رَبِّ اجْعَلْنى مُقيمَ الصَّلٰوةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتى [İbrâhim 14/40] duasıyla Allah için kıyam etti. {وَاٰتَيْنَاهُ فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً} Biz de ona dünyada bir hasene verdik, çok[2] güzel bir hâlet ve mazhariyet ihsan eyledik ۞ bütün insanlar arasında zikr-i cemîl ile senâya mazhar kıldık. Her din ashâbı onu sever, bâhusus Müslümanlar كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى اِبْرَاهِيمَ diye her namazda yâd ederler {وَاِنَّهُ فِى الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِحينَ} ve muhakkak ki o, âhirette hiç şüphesiz sâlihlerdendir ۞ اَلْحِقْنى بِالصَّالِحينَ. وَاجْعَلْ لى لِسَانَ صِدْقٍ فِى الْاٰخِرينَ. وَاجْعَلْنى مِنْ وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعيمِ [eş-Şu'arâ 26/83-85][3] diye duası vechile cennette yüksek derecât ashâbındandır.

Şimdi bütün bunların fevkinde İbrâhim'e bahşedilen en yüksek şeref ve hasene şudur ki:

ثُمَّ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰهيمَ حَنيفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكينَ ﴿١٢٣﴾ اِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذينَ اخْتَلَفُوا فيهِۜ وَاِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فيمَا كَانُوا فيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١٢٤﴾

---

1 "**İctibâ**" bir şeyi diğerlerinden ayırt ederek tamamıyla alıp dermektir ki "suyu cibâyet ettim, havza derip topladım" demek olan جبيت الماء tâbirinden me'huzdur. Ve "câbiye" havuz demektir [Müellifin notu].

2 B -"çok".

3 "…Beni sâlihîne ilhak buyur. Ve bana sonrakiler içinde bir 'lisân-ı sıdık' tahsis eyle. Ve beni na'îm cennetinin vârislerinden eyle."

[3137] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra da sana vahy eyledik ki: Hakperest (hanif) olarak İbrâhim milletine ittibâʿ et, o hiçbir zaman müşriklerden olmadı (123). Sebt tutmak ancak onda ihtilâf edenlere farz kılındı. Her hâlde Rabbin onların o ihtilâf edegeldikleri şeyler hakkında kıyamet günü beynlerinde hükmünü elbette verecek (124).

{ثُمَّ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ اَنِ} Sonra sana şöyle vahyettik {اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاً} bir hanîf olarak millet-i İbrâhim'e ittibâʿ et ❁ diğer dinlerin hepsinden teberrî edib İbrâhim'in dinini tâkip et, sen de o doğru yolu tutup Allah için kıyam eden bir ümmet ol. Fakat "millet-i İbrâhim" denilince Arab, Yehûd ve Nasârâ gibi ona mensûbiyet iddia edip de putlara tapanların veya Mesîh'e "Allah'ın oğlu" diyenlerin dinleri veya kavmiyetleri zannedilmemelidir. Ekîden ihtar olunur ki {وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ} o müşriklerden değil idi. ❁ مَا كَانَ اِبْرٰهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلٰكِنْ كَانَ حَنِيفاً مُسْلِماً [Âl-i İmrân 3/67] Şu hâlde millet-i İbrâhim'e ittibâʿ demek, cumartesi veya pazar tutmak demek değildir. {اِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ} Sebt, sırf onda ihtilâf edenler üzerine kılındı ❁ yani cumartesi İbrâhim'in dininden değil, onda ihtilâf eden Benî İsrâil üzerine tahrim kılındı, tatil yapıldı. Bu ihtilâf hakkında bazı müfessirîn şunu rivayet eylemişlerdir: Mûsâ aleyhisselâm haftada bir günü ibadete tahsis etmek için Yahudîlere emretmiş ve [3138] bunun cuma olmasını söylemişti. Buna pek azı râzı olmuş, ekseriyet-i azîme "hayır, Allah teâlâ'nın semâvât ve Arz'ın halkından fâriğ olduğu gün olsun ki cumartesidir" demişler. Bunun üzerine Allah teâlâ da cumartesine izin vermiş ve kendilerini o gün avdan menʿ ile mübtelâ kılmış. Sonra da cumaya râzı olan ekalliyet, bu emre itaat ettikleri hâlde aʿkābları ava sabredememişler, Allah teâlâ da onları mesh edip maymuna çevirmişti.[1] Diğer bazı müfessirîn de av

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 644:
ووجه آخر: وهو أنّ موسى عليه السلام أمرهم أن يجعلوا في الأسبوع يوما للعبادة وأن يكون يوم الجمعة، فأبوا عليه وقالوا: نريد اليوم الذي فرغ الله فيه من خلق السموات والأرض وهو السبت، إلا شرذمة منهم قد رضوا بالجمعة، فهذا اختلافهم في السبت لأن بعضهم اختاره وبعضهم اختار عليه الجمعة، فأذن الله لهم في السبت وابتلاهم بتحريم الصيد فيه، فأطاع أمر الله الراضون بالجمعة، فكانوا لا يصيدون فيه، وأعقابهم لم يصبروا عن الصيد فمسخهم الله دون أولئك.

husûsundaki ihtilâf ve vebal ile tefsir etmiştir ki وَسْـَٔلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِى كَانَتْ حَاضِرَةَ الْبَحْرِۢ اِذْ يَعْدُونَ فِى السَّبْتِ اِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا... إلخ [el-A'râf 7/163] bak. Lâkin bizce âyetten zâhir olan sebt hakkındaki bu ihtilâfın Yehûd ve Nasârâ arasındaki ihtilâfa işaret olmasıdır. Zira Nasârâ sebtin mensuh olduğuna kāil olarak pazarı tutarlar ve bu surette mâna şu olur: Cumartesi İbrâhim'in dininden değil idi, Benî İsrâil'de yapılmıştı. Onların ise Yehûd ve Nasârâsı ihtilâf etmektedirler. Bunu müte'âkib {وَاِنَّ رَبَّكَ لَيَحْكُمُ[1] بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ} buyurulması da buna mülâyimdir.

Millet-i İbrâhim'e ittibâ' işte şöyledir:

اُدْعُ اِلٰى سَبِيلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُۜ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿١٢٥﴾ وَاِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِۜ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِلصَّابِرِينَ ﴿١٢٦﴾ وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ اِلَّا بِاللّٰهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فِى ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ ﴿١٢٧﴾ اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ ﴿١٢٨﴾

[3139] **Meâl-i Şerîfi**

Rabbin yoluna davet et; hikmet ile ve güzel güzel mev'iza ile, onlara da en güzel olan suretle mücadele yap. Çünkü Rabbin O'dur en ziyade bilen yolundan sapanı, doğru gidenleri en iyi bilen de ancak O'dur (125). Ve şayet ikāb ile mukabele edecek olursanız ancak size edilen ukūbetin misliyle mu'âkabe ediniz ve şayet sabrederseniz kasem olsun ki sabredenler için elbette daha hayırlıdır (126). Sabret, sabrın da ancak Allah'ın inâyetiyledir, ve onlara karşı mahzun olma, yaptıkları mekirden telâş da etme (127). Zira muhakkak ki Allah iyi korunanlar ve hep güzellik yapanlarla beraberdir (128).

---

1 M ve B: "ان الله يحكم".

[3140]

سُورَةُ الْاِسْرَاءِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَاِحْدٰى عَشْرَةَ اٰيَةً

İSRÂ SÛRESİ

İsrâ Sûresi Mekkiyedir. Ebû Hayyân'ın nakline göre Sâhibü'l-*Gunyân*[1] "bi'l-icmâ'" demiştir. Ancak وَاِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ [17/73] âyetinden وَقُلْ جَٓاءَ الْحَقُّ [17/81] âyetine kadar sekiz âyetin müstesnâ olarak Medine'de nâzil olduğu da Katâde'den mervîdir. Bazıları da bunu وَاِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ... إلخ، وَاِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ [17/73, 76] âyetleri olmak üzere iki âyet diye İbn Abbas'tan rivayet etmiştir. Bunlardan başka bir de وَاِذْ قُلْنَا لَكَ اِنَّ رَبَّكَ اَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا... إلخ [17/60] âyetinin dahi Medenî olduğunu söyleyenler olmuştur.[2]

Âyetleri: Kûfiyyûn ta'dâdında yüz on bir, diğerlerinde yüz ondur.

Kelimeleri: Bin beş yüz altmış üçtür.

Harfleri: Altı bin dört[3] yüz altmış.

Fâsılası: ا ،ر harfleridir. ر yalnız birinci İsrâ âyetindedir. Bununla هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ kasrı gibi İsrâ'nın yalnız mazhariyet-i Muhammediyede vâki' olmuş mümtaz bir âyet olduğuna işaret edilmiş oluyor.

Bu sûreye "Sübhân" veya "Sûre-i Benî İsrâil" dahi denilir.

---

1 Ebu'n-Nu'mân Necmüddin Beşîr b. Hâmid ez-Zeynebî et-Tebrîzî (570/1174-646/1248). Şâfiî mezhebinden müfessir ve fakîh, *el-Gunyân fî tefsîri'l-Kur'ân* isimli birkaç ciltten müteşekkil bir tefsiri vardır (Fâsî, *el-Ikdü's-semîn fî târîhi'l-Beledi'l-Emîn,* thk. Muhammed Abdülkādir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, III, 240; Zirikli, *el-A'lâm,* Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002, II, 56).

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 7:

وهذه السورة مكية قال صاحب الغنيان بإجماع وقيل: إلا آيتين «وإن كادوا ليفتنونك» «وإن كادوا ليستفزونك» وقيل: إلا أربع هاتان وقوله: «وإذ قلنا لك إن ربك أحاط بالناس» وقوله «وقل رب أدخلني مدخل صدق»، وزاد مقاتل قوله تعالى: «إن الذين أوتوا العلم من قبله» الآية وقال قتادة: إلا ثماني آيات أنزلت بالمدينة وهي من قوله: «وإن كادوا ليفتنونك» إلى آخرهن.

3 B -"dört".

"**İsrâ**", "hüdâ" vezninde "sürâ"dan if'âldir. "Sürâ", "mesrâ", "sirâyet" gerek piyade gerek süvari olsun gece yürüyüşü demektir. "İsrâ" da öyledir. Ancak burada olduğu gibi ta'diyesi hâlinde yürütmek demek olur.

Bu sûrenin Sûre-i Nahl hâtimesine münasebeti vücûh iledir. Evvelâ, onun sonunda اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذٖينَ اتَّقَوْا وَالَّذٖينَ هُمْ مُحْسِنُونَ [16/128] âyeti ile bu sûrenin evvelindeki münasebet âşikârdır. Çünkü bu, onun en yüksek bir şâhidini irâe ile isbat ve tavzîhidir. Sâniyen, daha evvelki وَاصْبِرْ وَمَا صَبْرُكَ اِلَّا بِاللّٰهِ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُ فٖى ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ [16/127] [3141] âyetiyle münasebeti vardır. Zira nakledildiğine göre: سُبْحَانَ الَّذٖى اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ'nin sebeb-i nüzûlü şudur: Resûlullah İsrâ'yı Kureyş'e anlattı, onlar bunu şiddetli bir şemâtet ile tekzib ettiler. Ve binâen'aleyh Allah teâlâ Resûlünü tasdîken bunu inzal buyurdu.[1] Sâlisen, biraz evvelinde Hazret-i İbrâhim medhedilip ثُمَّ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفاً [16/123] buyurulmuş olmakla millet-i İbrâhim'e ittibâ' emrinden mertebe-i Muhammedînin mertebe-i İbrâhim'den mâdûn olması gibi bir mâna tevehhüm olunmamak için bu sûre, makām-ı Muhammedînin yüksekliğini gösteren bir âyetle başlamış ve ilerisinde عَسٰٓى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً [17/79] âyetiyle bu mâna daha ziyade yükseltilerek tasrih olunmuştur. Râbi'an, orada ahkâm ve ahvâl-i Yehûd'a işaret ve ashâb-ı sebtin ihtilâfına taarruz olunduğu gibi burada da Benî İsrâil'in mukadderâtı zikrolunmuş ve bu mukadderâtın kendilerinin ihsan ve isâeleriyle alâkadar olduğu anlatılarak اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذٖينَ اتَّقَوْا وَالَّذٖينَ هُمْ مُحْسِنُونَ [16/128] hâtimesine aksi nokta-i nazarından da bir misâl-i tavzih verilmiştir. Bu münasebetle onların fesâdı yüzünden ve mes'ûliyetleri nokta-i nazarından Mescid-i Aksâ'nın tahrîbi kıssası zikrolunacağından sûrenin evvelinde İsrâ vak'ası tasdir olunarak rikâb-ı Muhammedînin şeref-i hulûlüyle o tahrîbin cebr ü telâfîsi mânasına işaret buyurulmuştur. Şöyle ki:

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 7:

سبب نزول «سبحان الذي أسرى بعبده» ذكر رسول الله صلى الله عليه وسلم لقريش الإسراء به وتكذيبهم له، فأنزل الله ذلك تصديقا له... ومناسبة أول هذه السورة لآخر ما قبلها أنه تعالى لما أمره بالصبر ونهاه عن الحزن عليهم وأن يضيق صدره من مكرهم، وكان من مكرهم نسبته إلى الكذب والسحر والشعر وغير ذلك مما رموه به، أعقب تعالى ذلك بذكر شرفه وفضله واحتفائه به وعلو منزلته عنده.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سُبْحَانَ الَّذٖٓى اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ لَيْلاً مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا الَّذٖى بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَاۜ اِنَّهُ هُوَ السَّمٖيعُ الْبَصٖيرُ ﴿١﴾

[3142] **Meâl-i Şerîfi**

Tenzih o Sübhân'a ki kulunu bir gece Mescid-i Haram'dan o havâlisini mübarek kıldığımız Mescid-i Aksâ'ya isrâ buyurdu, ona âyetlerimizden gösterelim diye; hakikat bu: O'dur O işiten gören (1).

{سُبْحَانَ الَّذٖى} Tesbih ona ki ❁ "tesbîh"in iştikākı ve mânası hakkında Sûre-i Bakara'da söz geçmişti. Sâhib-i *Keşşâf* der ki "سُبْحَانَ tesbîhe alemdir, recüle Osman gibi. Mansub olması da izhârı metruk bir fi'l-i muzmer iledir ki takdîri[1]: أُسَبِّحُ اللّٰهَ سُبْحَانَ'dir, sonra "sübhân" fiil yerine konmuş ve makamını tutmuştur. Ve Allah düşmanlarının ona nisbet eyledikleri kabâyihin cemî'sinden tenzîh-i belîğe delâlet etmektedir."[2] Sûre-i Nûr'da da demiştir ki: "Bunda asıl, acâib[3] bir sun'-ı ilâhî görüldüğü zaman Allah'a tesbih olunmaktır. Sonradan her ta'accüb olunanda isti'mâl bile edilmiştir."[4] Demek ki asıl mânası tesbih, tenzîh-i beliğdir. Bununla beraber makām-ı ta'accübde kullanılır. Bazıları bu surette tesbih mânasının sâkıt olacağını zannetmişlerse de doğru değildir. Zira asıl, ta'accüb üzerine tesbihtir. Ma'amâfîh سُبْحَانَ'ın "Osman" gibi ism-i alem olmasına ilişenler ve alemiyetini izâfet hâlinin gayrısına tahsis etmek isteyenler olmuştur. Onun için Kâdî Beyzâvî اسم للتسبيح demekle iktifâ etmiştir.[5] Nitekim İbn Cerîr de اسم وُضع موضع المصدر فنصب لوقوعه موقعه

---

1 B -"takdîri".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 646:

«سُبْحَانَ» علم للتسبيح كعثمان للرجل، وانتصابه بفعل مضمر متروك إظهاره، تقديره: أسبح الله سبحان، ثم نزل سبحان منزلة الفعل فسد مسدّه، ودل على التنزيه البليغ من جميع القبائح التي يضيفها إليه أعداء الله.

3 B: "acîb".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 220:

الأصل في ذلك أن يسبح الله عند رؤية العجيب من صنائعه، ثم كثر حتى استعمل في كل متعجب منه.

5 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* III, 247:

سبحان اسم بمعنى التسبيح الذى هو التنزيه وقد يستعمل علماً له فيقطع عن الإضافة ويمنع عن الصرف.

demiştir.[1] *Kāmûs* sahibi *Besâir*'de der ki: "'Tesbih' Allah'ı takdis demek olup 'sebaha'dan[2] me'huzdur. Allah'a ibadette sür'at eylemek mânasında isti'mâl olunup ba'dehû kavlî ve fiilî ibâdâtta ta'mîm olunmuştur. 'Sübhâne' lafzı da fi'l-asl 'gufrân' gibi masdardır, ba'dehû tesbihte alem olmuştur, masdar olarak dahi isti'mâl olunur."[3] Lâkin çokları bunun masdar olduğunu kabul etmeyerek sâhib-i *Kāmûs*'u tahtı'e etmişlerdir. Zira "tesbih" fiilinin sülâsîsi müsta'mel değildir. Ve onun içindir ki masdar mevzi'ine konmuş isim denilmiştir. Ancak [3143] sorulmak lâzım gelir ki bunun mevzi'ine konduğu masdar nedir? "Tesbîh" masdarı "tenzîh" ve "takdîs" gibi tef'îldir. Bunda tesbih olunan Allah teâlâ'nın vasfı ise nezâhet ve kudsiyet gibi lâzım bir mâna olmak yaraşır. Binâen'aleyh Ebussuud'un da naklettiği vechile burada سُبْحَانَ'yi "tenzih" ile değil, تنزّه الله بذاته وتعالى diye "tenezzüh" ile tefsir daha[4] mânalıdır.[5] Demek ki "sübhân", "tesbîh"in sülâsî masdarı değil ise o makama vaz' olunmuş bir isimdir ki Allah teâlâ'nın nezâhet ve kudsiyyet-i zâtiyesini ifade eder. Biz buna "sübhâniyet" veya "sübbûhiyet" diyebiliriz. Çünkü "sübhân" esmâ-i hüsnâdan da olur. Gerçi "tesbîh" masdarı mebnî li'l-mef'ûl olarak hâsılıyla tefsir olunursa, yani münezzehiyet mânasına haml edilirse bu mânaya yaklaşırsa da nezâhet-i zâtiyede nas olmayacağı için aynı değildir. "Tesbîh" سبحان الله'dan me'huzdur. Ve سبحان'ın fâiline muzaf olması daha[6] zâhirdir. Mukadder fiili de makamına göre takdir olunur. Nitekim فَسُبْحَانَ[7] اللّٰهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ [er-Rûm 30/17][8] âyeti سبحوا سبحان الله mânasıyla emir ifade eder.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 329.

2 B: "سباحه'dan".

3 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 285, III, 172:

والتسبيح: تنزيه الله تعالى، وأَصله الْمَرّ السّريع فى العبادة. وجُعل ذلك فى فعل الخير، كما جُعل الإبعاد فى الشرّ، فقيل: أَبعده الله. وجُعل التَّسبيح عامًّا فى العبادات، قولاً كان أَو فعلاً أَو نيّة...

4 B: "dahî".

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, V, 301:

وقيل هو مصدرٌ كغُفرانٍ بمعنى التنزّه ففيه مبالغةٌ من حيث إضافةُ التنزّه إلى ذاته المقدسةِ ومناسبة تامة بين المحذوف وبين ما عُطف عليه في قوله تعالى «سبحانه وتعالى» كأنه قيل: تنزَّه بذاته وتعالى.

6 B: "dahî".

7 M ve B: "سبحان".

8 "O hâlde tesbih Allah'a, o zaman ki akşam edersiniz ve o zaman ki sabah edersiniz."

Hazret-i Peygamber'den rivayet olunan bir haberde لَأَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ vârid olmuştur[1] ki bunu bazıları Allah teâlâ'nın envâr-ı vechi, cemâli; bazıları da celâl ve azameti ile tefsir eylemişlerdir. Ma'amâfîh bunda da zâhir olan "sübhâniyet tecelliyâtı" demek olmasıdır. Bahsimizle alâkadar olan bu hadis İbn Esîr'in *Nihâye*'de nakline göre şöyledir: قَالَ جبريل عَلَيْهِ السَّلَامُ: إن لِلَّهِ دُون العرْش سبْعين حِجاباً لو دَنَوْنا مِنْ أحَدِها لأحْرَقَتْنا سُبُحَاتُ وَجْهِ ربِّنا yani Cibrîl aleyhisselâm dedi ki: "Allah'ın dûne'l-Arş yetmiş hicâbı vardır. Biz birine yaklaşsak Rabbimizin sübühât-ı vechi bizi yakıverirdi."[2]

Diğer bir hadiste حِجَابُهُ النُّورُ –أو النَّارُ– لَوْ كَشَفَهُ لَأَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهِ كل شيء أدركه بَصَرُهُ yani; "hicâbı nûr veya nârdır, onu açsa sübühât-ı vechi gözü ilişen her şeyi yakıverirdi."[3] Nitekim **فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا** [el-A'râf 7/143].

Sonra bu sûrenin böyle beliğ ve yüksek bir tesbih ve [3144] tenzih ile başlaması mâba'dinde zikrolunacak ef'âl-i acîbenin ehemmiyeti ile alâkadardır. Bunda evvelâ, muhayyirü'l-ukūl olan isrâ hârikasını tebcil ve onu tasdik için kulûbun tasfiyesini temhid ve makamın nezâketi[4] hasebiyle teşbih tevehhümâtından umûmiyetle ictinâbı ihtar vardır. Sâniyen onu mümkin görmeyen münkirlere karşı Allah teâlâ'nın sıfât-ı noksandan münezzeh bulunduğunu ve binâen'aleyh acz ve kizb gibi şâibelerden uzak olduğunu beyan ile kudret ve ihsânının azamet ve ulviyetini ilan vardır. Sâlisen zikri âtî Mescid-i Aksâ'nın tahrîbi hâdisesi dolayısıyla da bu tenzîhin bir ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Râbi'an sûret-i umûmiyede bu sûre mazmûnunun nezâhet-i ilâhiye ile alâkasına tenbih vardır.

Evet O öyle bir sübhândır ki {اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ} abdini ❁ O'na ibadetle mümtaz olan mâlum has kulunu, yani Muhammed Mustafa sallallâhu

---

1 Müslim, İman, 293.

2 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs,* thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî - Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye, 1399/1979, II, 332.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 400; İbn Mâce, Mukaddime, 13.

4 B: "nezâheti".

aleyhi ve sellem'i {لَيْلًا} geceleyin ۞ yani bir gecenin mikdâr-ı yesîrinde {مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} Mescid-i Haram'dan ۞ Mescid-i Haram Kâbe'yi muhît olan ve "Harem-i Şerîf" denilen mesciddir. Bunun muhîti de hudûd-ı mahsûsasına kadar Harem'dir. O Harem-i Şerîf içinden veya muhîtinden {اِلَى الْمَسْجِدِ الْاَقْصَا} Mescid-i Aksâ'ya -ki Beytü'l-Makdis'tir- İsrâ etti. {الَّذٖى} O Mescid-i Aksâ ki {بَارَكْنَا حَوْلَهُ} havâlisini mübarek kıldık ۞ yani çevresini din ü dünya berekâtıyla bereketlemiştik[1]. Çünkü Mûsâ aleyhisselâm'dan Îsâ aleyhisselâm'a kadar vahiy mehbiti, enbiyâ ibadetgâhı olmuş, hem de enhâr ve eşcâr, ezhâr ve esmâr ile donanmış idi. Bu kere de şeref-i İsrâ ile mübareklendi.

"**Mescid-i Aksâ**" Kudüs'teki "Beytü'l-Makdis"tir. Nitekim İsrâ hadîsinde de "Burak'a bindim Beytü'l-Makdis'e vardım" [3145] diye vârid olmuştur.[2] Bunun havli de Kudüs ve civarı demek olur. *Şifâ-i Şerîf* şerhinde Aliyyü'l-Kārî Dülcî'den naklen şöyle bir hadis nakleder: بارك الله فيما بين العريش والفرات وخص فلسطين بالتقديس Allah, Arîş ile Furat mâbeynini mübarek kılmış ve bilhassa Filistin'i takdis eylemiştir.[3]

Görülüyor ki âyetin bu noktasında gıyabdan tekellüme iltifat vâki' olmuş ve bu iltifat ile hikmet-i İsrâ şöyle beyan buyurulmuştur:

{لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا} İsrâ ettik ki ona[4] âyetlerimizden gösterelim için ۞ yani acâibât-ı azîmemizden göstereceğimizi göstermek, Mi'râc'a çıkarmak için لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى [en-Necm 53/18][5]. Buhârî ve sâirede rivâyât-ı sahîha ile rivayet olunduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm Burak ile Beytü'l-Makdis'e vardıktan sonra sahradan semâya urûc ettirildi, her birinde enbiyâdan biriyle görüştü, nice nice melekler gördü, cennet ve

---

1 B: "bereketlendirmiştik".

2 Müslim, İman, 259:

عن أنس بن مالك: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: أتيت بالبراق (وهو دابة أبيض طويل فوق الحمار ودون البغل. يضع حافره عند منتهى طرفه) قال، فركبته حتى أتيت بيت المقدس.

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 436; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* thk. Ömer Garâme el-Amravî, Dâru'l-Fikr, 1415/1995, I, 140; Ali el-Kārî, *Şerhu'ş-Şifâ,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyyei 1421, I, 386.

4 B -"ona".

5 "Vallahi gördü Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü."

cehennemin ahvâline muttali'[1] oldu, Sidre-i Müntehâ'yı geçti, melekût-i ilâhiyeden birçok acâibât müşahede etti (*Ve'n-Necmi sûresine bak*). Nihâyet beş vakit namazın farziyeti emriyle aynı gecede avdet eyledi.[2] Sabahleyin mescide çıkıp Kureyş'e haber verdi, ta'accüb ve inkârdan kimi el çırpıyor kimi elini başına koyuyordu. İman etmiş olanlardan bazıları dönüp irtidad etti, birtakım ricâl Ebû Bekir'e koştular "eğer o bunu söylediyse şüphesiz doğrudur" dedi. "Onu buna karşı da mı tasdik ediyorsun?" dediler, o da "ben onu bundan eb'adinde tasdik ediyorum, sabah akşam semâ haberini, yani nübüvvetini tasdik ediyorum" dedi. Bunun üzerine "Sıddîk" tesmiye edildi. Kavmin içinde Beytü'l-Makdis'i o zamanki hâliyle bilenler vardı. Bunlar onun evsâf ü ahvâline müte'allik sualler sordular, târifini istediler, derhâl Resûlullah'a Beytü'l-Makdis tecellî ettirildi, binâen'aleyh ona bakıp tavsif ediyordu. "Gerçi tavsîfinde isabet etti" dediler, sonra [3146] "haydi bakalım bizim kervanı haber ver, o bizce daha mühimdir, onlardan bir şeye rast geldin mi?" dediler. "Evet, fülânların kervanına rast geldim, Revha'da idi. Bir deve yitirmişler arıyorlardı, yüklerinde bir su kadehi vardı. Susadım onu alıp su içtim ve yine kemâkân yerine koydum. Geldiklerinde sorun bakalım, kadehte suyu bulmuşlar mı?" buyurdu, "bu da diğer bir âyettir" dediler; sonra adetlerini, yüklerini, hey'etlerini sordular. Bu kere de kervan temessül ettiriliverdi ve sorduklarının hepsini haber verdi ve buyurdu ki "içlerinde falan ve filan, önde bir cemel-i evrak, yani karamtık[3] beyaz bir deve üzerinde dikilmiş iki harar olduğu hâlde filan günü tulû'-ı Şems ile beraber gelirler". Binâen'aleyh "bu da diğer bir âyettir" dediler ve o gün bir hızla Seniyye'ye doğru çıktılar. "Güneş ne zaman doğacak da onu yalan çıkaracağız" diye bakıyorlardı[4], derken içlerinden birisi "Güneş doğdu" diye haykırdı, diğer birisi de "işte kervan geliyor, önünde bir cemel-i evrak ve[5] içlerinde falan ve filan da var, tıpkı dediği gibi" dedi.

1 B: "muttali'".
2 Bundan önce farz olarak yatsı ve sabah namazlarını kılıyorlardı [Müellifin notu].
3 B: "karamtrak".
4 B: "bekliyorlardı".
5 B -"ve".

Böyle iken yine iman etmediler de هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ [en-Neml 27/13][1] dediler.[2] (*Mi'râc'ın tafsîlâtı için kütüb-i ehâdîse müracaat oluna*).[3]

Bazıları urûcun da Burak üzerinde cereyan ettiğini söylemişler ise de tahkīki Mescid-i Aksâ'ya kadar İsrâ Burak ile olmuş, ba'dehû Mi'râc (asansör) kurulmuştur. Ebû Sa'îd-i Hudrî'den (radıyallâhu anh) rivayet olunduğu üzere Resûlullah buyurmuştur ki "Beytü'l-Makdis'te olandan fâriğ olduğumda Mi'râc getirildi ki ben ondan güzel bir şey görmedim ve o, odur ki meyyitiniz ihtizar vaktinde gözlerini ona diker, sâhibim beni onun içinde tâ kapılardan bir kapıya müntehî oluncaya kadar çıkardı ki ona 'Bâbu'l-Hafaza' denilir."[4] Hafaza kapısı semâ muhafızlarının beklediği semâ-yı dünya kapısıdır. Nitekim bu babda وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ [el-Hicr 15/17] buyurulmuştu. Ve Ebû Sa'îd-i Hudrî'nin diğer rivayetinde şu tafsil vardır:

[3147] "Sonra Mi'râc getirildi -ki Benî Âdem'in ervâhı onda urûc eder- baktım ki gördüğüm şeylerin en güzeli, görmez misin meyyit ona basarını nasıl diker. Binâen'aleyh semâ-yı dünya kapısına kadar urûc ettirildik. Cebrâil onun açılmasını söyledi, 'kim o?' denildi, 'Cibrîl' dedi, 'yanındaki kim?' denildi, 'Muhammed' dedi. 'Ya! O irsal edildi mi?' denildi, 'evet' dedi, hemen açtılar ve beni selâmladılar. Ne bakayım, müvekkel bir melek ileyim ki semâyı muhafaza ediyor ve ona 'İsmâil' deniliyor, maiyyetinde yetmiş bin melek ve herbirinin maiyyetinde yüz bin melek var." Bu noktada Resûlullah şu âyeti okudu: وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَ [el-Müddessir 74/31][5] ve buyurdu ki: "Derken bir recül ileyim ki hey'eti Allah'ın halk ettiği günkü gibi, ondan hiçbir şey tegayyür etmemiş, kendisine zürriyetinin rûhu arz ediliyor; mü'min rûhu ise 'hoş rûh,

---

1 "...Bu apaçık bir sihir..."

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 228-232; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 647.

3 Bk. Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 70-71, Tefsîr, 17; Müslim, İman, 259-272.

4 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 403; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 46:
عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه أنه قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: لما فرغت مما كان في بيت المقدس، أتي بالمعراج، ولم أر شيئا قط أحسن منه، وهو الذي يمد إليه ميتكم عينيه إذا حضر، فأصعدني صاحبي فيه، حتى انتهى بي إلى باب من أبواب السماء، يقال له: باب الحفظة...

5 "...Ve Rabbinin ordularını ancak kendisi bilir..."

hoş râyiha, bunun kitabını İlliyyîn'de kılın' diyor. Kâfir rûhu ise 'habîs rûh, habîs koku, bunun kitabını Siccîn'de[1] kılın' diyor. 'Yâ Cibrîl, bu kim?' dedim, 'baban Âdem' dedi ve o bana selâm verdi, tatyîb etti, hayr ile dua eyledi مَرْحَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْوَلَدِ الصَّالِحِ dedi. Sonra baktım bir kavim gördüm ki dudakları deve dudağı gibi, bunlara birtakım me'murlar müvekkel kılınmış dudaklarını kesiyorlar ve ağızlarına ateşten bir taş koyuyorlar, aşağılarından çıkıyor. 'Yâ Cibrîl, bunlar kimler?' dedim, 'yetimlerin mallarını zulmen yiyenler' dedi. Sonra baktım bir kavim var ki derilerinden sırım kesiliyor ve ağızlarına tıkılıyor ve 'yediğiniz gibi yiyiniz' deniliyor ve bu onlara en iğrenç bir şey oluyor. 'Yâ Cibrîl, bunlar kimler?' dedim, 'bunlar o hemmazlar, gammazlar ki nâsın etlerini yerler ve sebb ile ırz ve namuslarına taarruz ederler dedi.' Sonra baktım bir kavim var ki önlerine bir sofra kurulmuş, üzerinde benim gördüğüm etlerin en güzelinden kebaplar var, etraflarında da cîfeler. Onlar o güzel etleri bırakıp bu cîfelerden yemeye başladılar, 'bunlar kim yâ Cebrâil?' dedim, 'bunlar zinâkârlar' dedi, 'Allah'ın helâl kıldığını bırakırlar da haram kıldığını yerler'. Sonra baktım bir kavim [3148] var ki karınları evler gibi, bunlar Âl-i Fir'avn'ın yolu üzerinde bulunuyor. Âl-i Fir'avn sabah ve[2] akşam nâra arz olunurken bunlara uğruyor, uğradı mı bunlar bir fırlıyorlar, fırlayınca her biri karnının meyliyle düşüyor ve binâen'aleyh Âl-i Fir'avn bunları ayaklarıyla çiğniyorlar. 'Yâ Cibrîl' dedim, 'bunlar kimler?' Dedi ki: 'Bunlar karınlarında ribâ yiyenler.' فَمَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ Sonra baktım, birtakım kadınlar memelerinden asılmış ve birtakım kadınlar baş aşağı ayaklarından asılmış. 'Yâ Cibrîl, bunlar kimler?' dedim, 'bunlar' dedi, 'zina eden ve evlatlarını öldüren kadınlar.' Sonra ikinci semâya çıktık, orada Yûsuf ile buluştum, ümmetinden kendisine tâbi' olanlar da etrafında idi. Yüzü bedir gecesi Ay gibi idi, bana selâm verdi, merhaba etti. Sonra üçüncü semâya geçtik, orada iki teyzezâde: Yahyâ ve Îsâ ile buluştum ve[3] giyimleri ve tüyleri

---

1 M ve B: "Siccîl'de".
2 B -"ve".
3 B -"ve".

birbirine benziyordu, bana selâm verdiler, merhaba dediler.[1] Sonra dördüncü semâya geçtik. İdris ile buluştum, bana selâm verdi, merhaba etti nitekim Allah teâlâ وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا [Meryem 19/57][2] buyurdu. Sonra beşinci semâya geçtik. Orada kavmine sevdirilmiş olan Hârun ile buluştum. Etrafında ümmetinden birçok tebaası vardı, uzun sakallı idi, sakalı hemen hemen göbeğine değecekti. Beni selâmladı, merhaba etti, sonra altıncı semâya geçtik, orada Mûsâ b. İmrân ile buluştum, çok kıllı idi, üzerinde iki gömlek olsa kılları onlardan çıkardı. Mûsâ dedi ki: 'Nâs beni أَكْرَمُ الْخَلْقِ عَلَى الله zu'm eder, bu ise Allah'a benden ekrem, yalnız olsa idi mübâlât etmezdim velâkin her peygamber ümmetinden kendine tâbi' olanlarladır.' Sonra yedinci semâya geçtik, ben orada İbrâhim ile buluştum, sırtını Beyt-i Ma'mûr'a dayamış, beni selâmladı مَرْحَبًا بِالنَّبِيِّ الصَّالِحِ وَالْوَلَدِ الصَّالِحِ dedi, binâen'aleyh bana denildi[3] ki 'işte senin mekânın ve ümmetinin mekânı.'" Sonra Resûlullah اِنَّ اَوْلَى النَّاسِ بِاِبْرٰهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهٰذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ [Âl-i İmrân 3/68] âyetini tilâvet etti ve [3149] buyurdu ki: "Sonra Beyt-i Mâmur'a girdim, içinde namaz kıldım, ona her gün yetmiş bin melek girer, kıyamete kadar avdet de etmezler. Sonra baktım bir ağaç var ki bir yaprağı bu ümmeti bürür, bunun kökünde bir menba' akıyor, iki[4] şu'beye münşa'ib, 'yâ Cibrîl bu nedir?' dedim 'şu rahmet nehri, şu da Allah'ın sana verdiği Kevser' dedi. Bunun üzerine rahmet nehrinde yıkandım, geçmiş gelecek zenbimden mağfiret olundum, sonra Kevser istikāmetini tuttum, tâ cennete girdim, ne bakayım orada göz görmedik, kulak işitmedik, beşer kalbine hutûr etmedik şeyler var. Sonra Allah teâlâ bana emrini emretti ve elli namaz farz kıldı. Ba'dehû Mûsâ'ya uğradım, 'Rabbin ne emretti?' dedi. 'Üzerime elli namaz farz kıldı' dedim, 'dön' dedi, 'Rabbinden tahfif niyaz et, çünkü ümmetin bunun altından kalkamaz.' Rabbime döndüm tahfif niyaz ettim, benden on tenzil etti, sonra Mûsâ'ya döndüm.

---

1 Bazı rivayetlerde Îsâ ve Yahyâ ikinci, Yûsuf üçüncü semâda gösterilmiştir [Müellifin notu].
2 "Ve Biz onu yüksek bir mekâna ref' ettik."
3 B: "dedi".
4 B: "ki".

Bu suretle Mûsâ'ya uğradıkça Rabbime dönüyordum. Sonunda beş namaz farz kıldı, Mûsâ yine 'Rabbine dön tahfif iste' dedi, 'çok müracaat ettim artık utandım' dedim, binâen'aleyh bana denildi ki 'sana bu beş namaz elli namazdır, hasene on misliyledir. Her kim haseneye himmet eder de onu işlemezse bir hasene yazıldı, işleyene de on hasene yazıldı. Her kim de bir seyyieye himmet eder de işlemezse bir şey yazılmadı, işlerse bir yazıldı.'"[1]

Kütüb-i sitte vesâir hadis kitaplarında Mi'râc hadislerinin müte'addid rivayetleri vardır. Bu naklettiğimiz hadîsin senedleri de İbn Cerîr Tefsiri'nde mezkurdur. Görülüyor ki bunda semâ-yı dünyaya kadar urûcun Mi'râc ile olduğu musarrah, daha ilerisinde ise muhtemildir.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVII, 345-346:

قال أبو هارون في حديث أبي سعيد: ثم جيء بالمعراج الذي تعرج فيه أرواح بني آدم فإذا هو أحسن ما رأيت ألم تر إلى الميت كيف يحد بصره إليه فعرج بنا فيه حتى انتهينا إلى باب السماء الدنيا، فاستفتح جبرائيل، فقيل من هذا؟ قال جبرائيل؟ قيل: ومن معك؟ قال: محمد، قيل: أوقد أرسل إليه؟ قال: نعم، ففتحوا وسلموا علي، وإذا ملك موكل يحرس السماء يقال له إسماعيل، معه سبعون ألف ملك مع كل ملك منهم مئة ألف، ثم قرأ «وما يعلم جنود ربك إلا هو» وإذا أنا برجل كهيئته يوم خلقه الله لم يتغير منه شيء، فإذا هو تعرض عليه أرواح ذريته، فإذا كانت روح مؤمن، قال: روح طيبة، وريح طيبة، اجعلوا كتابه في عليين؛ وإذا كان روح كافر قال: روح خبيثة وريح خبيثة، اجعلوا كتابه في سجين، فقلت: يا جبرئيل من هذا؟ قال: أبوك آدم، فسلم علي ورحب بي ودعا لي بخير وقال: مرحبا بالنبي الصالح والولد الصالح، ثم نظرت فإذا أنا بقوم لهم مشافر كمشافر الإبل، وقد وكل بهم من يأخذ بمشافرهم، ثم يجعل في أفواههم صخرا من نار يخرج من أسافلهم، قلت: يا جبرئيل من هؤلاء؟ قال: هؤلاء الذين يأكلون أموال اليتامى ظلما، ثم نظرت فإذا أنا بقوم يحذى من جلودهم ويرد في أفواههم، ثم يقال: كلوا كما أكلتم، فإذا أكره ما خلق الله لهم ذلك، قلت: من هؤلاء يا جبرئيل؟ قال: هؤلاء الهمازون اللمازون الذين يأكلون لحوم الناس، ويقعون في أعراضهم بالسب، ثم نظرت فإذا أنا بقوم على مائدة عليها لحم مشوي كأحسن ما رأيت من اللحم، وإذا حولهم جيف، فجعلوا يميلون على الجيف يأكلون منها ويدعون ذلك اللحم، قلت: من هؤلاء يا جبرئيل؟ قال: هؤلاء الزناة عمدوا إلى ما حرم الله عليهم، وتركوا ما أحل الله لهم، ثم نظرت فإذا أنا بقوم لهم بطون كأنها البيوت وهي على سابلة آل فرعون، فإذا مر بهم آل فرعون ثاروا، فيميل بأحدهم بطنه فيقع، فيتوطئوهم آل فرعون بأرجلهم، وهم يعرضون على النار غدوا وعشيا؛ قلت: من هؤلاء يا جبرئيل؟ قال: هؤلاء أكلة الربا، ربا في بطونهم، فمثلهم كمثل الذي يتخبطه الشيطان من المس؛ ثم نظرت، فإذا أنا بنساء معلقات بثديهن، ونساء منكسات بأرجلهن، قلت: من هؤلاء يا جبرئيل؟ قال: هن اللاتي يزنين ويقتلن أولادهن قال: ثم صعدنا إلى السماء الثانية، فإذا أنا بيوسف وحوله تبع من أمته، ووجهه كالقمر ليلة البدر، فسلم علي ورحب بي، ثم مضينا إلى السماء الثالثة، فإذا أنا بابني الخالة يحيى وعيسى، يشبه أحدهما صاحبه، ثيابهما وشعرهما، فسلما علي، ورحبا بي، ثم مضينا إلى السماء الرابعة، فإذا أنا بإدريس، فسلم علي ورحب وقد قال الله «ورفعناه مكانا عليا»؛ ثم مضينا إلى السماء الخامسة، فإذا أنا بهارون المحبب في قومه، حوله تبع كثير من أمته، فوصفه النبي صلى الله عليه وسلم: طويل اللحية تكاد لحيته تمس سرته، فسلم علي ورحب؛ ثم مضينا إلى السماء السادسة فإذا أنا بموسى بن عمران فوصفه النبي صلى الله عليه وسلم فقال: كثير الشعر لو كان عليه قميصان خرج شعره منهما؛ قال موسى: تزعم الناس أني أكرم الخلق على الله، فهذا أكرم على الله مني، ولو كان وحده لم أكن أبالي، ولكن كل نبي ومن تبعه من أمته؛ ثم مضينا إلى السماء السابعة، فإذا أنا بإبراهيم وهو جالس مسند ظهره إلى البيت المعمور فسلم علي وقال: مرحبا بالنبي الصالح والولد الصالح، فقيل: هذا مكانك ومكان أمتك، ثم تلا «إن أولى الناس بإبراهيم للذين اتبعوه وهذا النبي والذين آمنوا والله ولي المؤمنين» ثم دخلت البيت المعمور فصليت فيه، وإذا هو يدخله كل يوم سبعون ألف ملك لا يعودون إلى يوم القيامة؛ ثم نظرت فإذا أنا بشجرة إن كانت الورقة منها لمغطية هذه الأمة، فإذا في أصلها عين تجري قد تشعبت شعبتين، فقلت: ما هذا يا جبرئيل؟ قال: أما هذا: فهو نهر الرحمة، وأما هذا: فهو الكوثر الذي أعطاكه الله، فاغتسلت في نهر الرحمة فغفر لي ما تقدم من ذنبي وما تأخر، ثم أخذت على الكوثر حتى دخلت الجنة، فإذا فيها، ما لا عين رأت، ولا أذن سمعت، ولا خطر على قلب بشر... قال: ثم إن الله أمرني بأمره، وفرض علي خمسين صلاة، فمررت على موسى، فقال: بم أمرك ربك؟ قلت: فرض علي خمسين صلاة، قال: ارجع إلى ربك فأسأله التخفيف، فإن أمتك لن يقوموا بهذا، فرجعت إلى ربي فسألته فوضع عني عشرا، ثم رجعت إلى موسى، فلم أزل أرجع إلى ربي إذا مررت بموسى حتى فرض علي خمس صلوات، فقال موسى: ارجع إلى ربك فاسأله التخفيف، فقلت: قد رجعت إلى ربي حتى استحييت؛ أو قال: قلت: ما أنا براجع، فقيل لي: إن لك بهذه الخمس صلوات خمسين صلاة، الحسنة بعشر أمثالها، ومن هم بحسنة فلم يعملها كتبت له حسنة، ومن عملها كتبت له عشرا، ومن هم بسيئة فلم يعملها لم تكتب شيئا، فإن عملها كتبت واحدة.

Fakat Alâ'î[1] Tefsiri'nden[2] Âlûsî'nin nakline göre Resûlullah'ın İsrâ gecesi biniti beş idi: Evvelkisi Beytü'l-Makdis'e kadar Burak. İkincisi semâ-yı dünyaya kadar Mi'râc, üçüncüsü yedinci semâya kadar ecniha-i melâike, dördüncüsü Sidre-i Müntehâ'ya kadar cenâh-ı Cibrîl, beşincisi Kābe Kavseyn'e kadar Refref.[3,4]

[3150] Gerçi kudret-i ilâhiyeye nazaran bu vesâite[5] lüzum yoktur. Allah teâlâ dilediğini bir anda herhangi bir mevzi'e îsâl etmeye kādirdir. Fakat bütün bunlar irâe-i âyât ile izhâr-ı tekrim cümlesindendir. Çünkü لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا mûcebince hikmet-i İsrâ irâe-i âyâttır. Müfessirînden bazıları ecrâm-ı semâviye harekâtının sür'atlerinden fennî misâller getirerek İsrâ ve Mi'râc'daki sür'at-i seyri ukūle takrib etmeye çalışmışlardır. Fakat doğrudan doğru âyât-ı ilâhiyeden olan bir hârika, tabîî bir nokta-i nazarla îzah olunabilmekten uzaktır. Tabîî bir tasavvur, emsâl ile tasavvur demektir. Hâlbuki misli görülmemiş bir hâdiseyi emsâl ile tasavvura kalkışmak tenakuz olur. O, ancak müşahede veya haber ile bilinir. Gerçi İsrâ'yı mülâhaza edebilmek için Burak hadîsi bize bir mebde'-i tasavvur vermiyor değildir. Zira zâhir ki "Burak" lafzı "berk" maddesinden müştaktır. Hadîs-i nebevîde[6] târifi de şu mealdedir: "Merkebden büyük katırdan küçük hacimde bir dabbe ki ayağını gözünün müntehâsına basar."[7] Bu ise bir berk, yani şimşek ve elektrik sür'atini anlatır. Biz bu mebde'le İsrâ'nın sür'atini bir dereceye kadar mülâhaza ve böyle bir vâsıta-i nakliye üzerinde râkibin cereyandan müteessir olmayarak hiç sarsılmaksızın kemâl-i sükûn ve huzur içinde tayy-ı mesafe edebileceğini

---

1 M ve B: "Alâmî".
2 B: "tefsirinde".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 11:

وذكر العلائي في تفسيره أنه كان للنبي عليه الصلاة والسلام ليلة الإسراء خمسة مراكب، الأول البراق إلى بيت المقدس، الثاني المعراج منه إلى السماء الدنيا، الثالث أجنحة الملائكة منها إلى السماء السابعة، الرابع جناح جبريل عليه السلام منها إلى سدرة المنتهى، الخامس الرفرف منها إلى قاب قوسين.

4 *Söyleşirken Cebreîl ile kelâm*
Geldi Refref önüne verdi selâm
[Müellifin notu]
5 B: "vâsıtaya".
6 B: "şerîfte".
7 Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 71; Müslim, İman, 264:

يقال له البراق، فوق الحمار ودون البغل، يقع خطوه عند أقصى طرفه.

tasavvur da edebiliriz. Ve bu suretle Burak ve Mi'râc vâsıtalarının tahsîsine bir vech-i hikmet de düşünebiliriz. Fakat bütün bunlar, nihâyet aklı nâkıstan kâmile takrib edecek iman delilleri olabilir. Yoksa keyfiyeti mekân, zaman, hareket, rûh meselelerinin künhüyle alâkadar bulunan ve kudret-i rabbâniyenin âyât-ı kübrâsından olan Mi'râc hârikası fikri, aklın mikyâs-ı idrâkinden çok yüksektir. Onun için demişlerdir ki o Mi'râc, tekyif olunabilmekten ecelldir. Bu babda şundan başka ne söylenebilir: O Muhibb-i Kādir, lâ-yu'cizuhû şey'dir. Nûrundan halk ettiği habîbini ziyaretine davet etmiş, melâikesinin havâssından gönderdiklerini göndermiş, Cibrîl binitinin rikâbını, Mîkâil de zimâmını tutmuş tâ bir [3151] hadde kadar varmış, sonra da Sübhânehû ve teâlâ emrine dilediği vechile kendisi tevellî etmiş. İmdi o Habîb-i rabbânîye uzun gelecek hangi mesafe ve o cesed-i nûrânîye mümâna'at edecek hangi cisim tasavvur olunabilir?

جز بحزوى فثم عالم لطف
من بقايا أجساده الأرواح[1]

Fârisî bir şiirde de şöyle denilmiştir:

قصۀ بيرنك معراج أز من بي دل مپرس
قطره دريا كشت وپيغمبر نميدانم چه‌شد

"Renk âleminden mücerred olan Mi'râc kıssasını ben bîdile, yani vecde müstağrak olmuş bayılmış olan bana sorma:[2] Katre derya oldu, yani ben bir katre iken derya oldum; bilmem ki Peygamber ne oldu?"[3] Ancak bu makam tefekkür edilirken hulûl ve ittihad şâibelerinden sakınılmak, سُبْحَانَ الَّـذِى tenzîhinden asla gaflet edilmemek lâzımdır.

---

1 *Huzvâ'yı geç, orada latif bir âlem vardır ki*
Ervâh onun ecsâdının bakāyasındandır. [Müellifin notu].
Şiir Bağdat'lı şair Şeyh Kâzım el-Ezrî'ye (ö. 1211/1796) âittir. Bk. *Dîvânü'l-Ezrî el-Kebîr,* thk. Şâkir Hâdî, Beyrut: Dâru't-Tevcîh, 1400/1980, s. 119.

2 "Bîdil" şâirin mahlası olmakla beraber mefhûmuyla de tevriye yapmıştır [Müellifin notu].

3 Şiir "Bîdil" mahlasını kullanan ve İran şiirinde Hint üslûbunun (sebk-i Hindî) önde gelen temsilcilerinden Mîrzâ Abdülkādir b. Abdilhâlik Arlâs'a (ö. 1133/1720) aittir. Bk. Abdülgafûr Revân Ferhâdî, "Bîdil", *DİA*, İstanbul, 1992, VI, 134-135.

Molla Câmî kuddise sirruhu Mi'râc'ın Arş'a kadar rûh me'a'l-cesed cereyan ettiğini tasvîren demiştir ki:

چو رفرف شد مشرف از وجودش — گرفت از دست رفرف عرش زودش
بدشت عرش تن چون خرقه بگذاشت — علم بر لا مكان بی خرقه افراشت
گلی بردند ازين دهليزۀ پست — بدآن درگاه والا دست بر دست
جهت را مهره از شش در رهانيد — مكان را مركب از تنگی جهانيد
مكاني يافت خالی از مكان نيز — كه تن محرم نبود آنجا و جان نيز

"Vaktâ ki Refref onun vücûd-i şerîfinden müşerref oldu, Arş Refref'in elinden sür'atini aldı, Arş ovasında teni bir hırka gibi bıraktı. Sancağını lâmekâna hırkasız olarak ref' etti. Bir gülü götürdüler bu aşağı dehlizden o dergâh-ı vâlâya el el üstünde. Ciheti, muhresi altı kapıdan kurtardı, mekânı, biniti darlıktan[1] sıçrattı, mekândan dahi hâlî bir makam buldu ki oraya ten de mahrem değil idi can da".

[3152] Ma'amâfîh Mescid-i Aksâ'ya İsrâ'dan sonrasının rûhânî olarak cereyan ettiğine kāil olanlar da vardır. Bazıları bununla alâkadar olarak demişlerdir ki: "Rûhun iki cesedi vardır, biri âlem-i gaybdan latif bir ceseddir ki onda anâsırın dahli yoktur. Biri de âlem-i şehâdetten kesif bir cesettir ki anâsırdan mürekkebdir. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem, urûc ederken cesed-i unsurî anâsırından[2] hepsini kendi küresinde bıraktı ve ancak cesed-i latif ile kaldı ve ilâ mâşâallah onunla çıktı, sonra da o bıraktığı cesede rücû' etti."[3] Bu ifade Mi'râc meselesinde "rûhânî" tâbirinin sadece fikrî bir urûc demek olmadığını anlatmak gibi bir fâideyi müfîd olmakla beraber, Mi'râc'ı sûfiyyenin "insilâh-ı küllî" tâbir ettikleri vâkı'a mâhiyetinde gösteriyor demektir. Hâlbuki insilâh-ı

1 B: "dergâhtan".
2 B: "arasından".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 11:
ومن العجائب ما سمعته عن الطائفة الكشفية والعهدة على الراوي أن للروح جسدين جسد من عالم الغيب لطيف لا دخل للعناصر فيه وجسد من عالم الشهادة كثيف مركب من العناصر والنبي صلّى الله عليه وسلّم حين عرج به ألقى كل عنصر من عناصر الجسد العنصري في كرته فما وصل إلى تلك القمر حتى ألقى جميع العناصر ولم يبق معه إلا الجسد اللطيف فرقى به حيث شاء الله تعالى، ثم لما رجع عليه الصلاة والسلام رجع إليه ما ألقاه واجتمع فيه ما تفرق منه، ولعمري أنه حديث خرافة لا مستند له شرعا ولا عقلا.

küllînin efrâd-ı ümmetten nice ricâlullahta bile mükerreren vukū'u nakledilegelmiştir. Ve elbette Mi'râc-ı Nebevî'nin insilâhtan çok yüksek bir âyet-i ilâhiye olduğunda şüphe edilmemek lâzım gelir.

Muhammed'den diğer yok dâhil olmuş Kābe Kavseyn'e
Kirâm-ı enbiyâdan girmedi bir ferd o mâbeyne
Haremgâh-ı visâle Ahmed'i tenhâ alub Mevlâ
O halvet oldu mahsus Hazret-i Sultân-ı kevneyne

İbn Atıyye gibi bazı müfessirîn لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا kavl-i kerîminin mânasını şöyle beyan etmişlerdir: "Onu, yani Muhammed aleyhisselâm'ı âyetlerimizden olarak gösterelim için İsrâ ettik."[1] Bu suretle Mi'râc, Peygamber'e âyet göstermekten ibaret değil, Peygamber'in kendisini[2] bir âyet olarak kâinâta göstermek olmuştur. Fi'l-vâki' Ve'n-Necmi Sûresi'nin nüzûlü daha mukaddem olduğuna göre hakkında لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى [53/18][3] daha evvel mütehakkıktır. Ve o, kendisi âyât-ı ilâhiyeden en büyük bir âyettir. Ve hikmet-i İsrâ da ona irâeden ziyade onu irâeye daha mülâyimdir.

{اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ} Çünkü O'dur ancak O Semî', O Basîr. ❁ Cumhûr-ı müfessirîn, bu zamiri Allah [3153] sübhânehû ve teâlâ'ya râci' olmak üzere tefsir etmişler ve meâlini şöyle beyan eylemişlerdir: O zât-ı sübhânîdir ancak O kulunun hafî celî bütün söylediklerini işiten, bütün yaptıklarını gören, yani bütün ahvâline hakikatiyle şâhid ve muttali' olan ve binâen'aleyh bu yüksek makama ehliyet ve liyâkatini bilen. Onun için bu makamı ona tahsis etmiş ve ona bu suretle ikram eylemiştir. Bu surette âyet gıyabdan tekellüme iltifat ile başlamış ve tekellümden gıyâba iltifat ile nihâyet bulmuş olur. Aynı zamanda kâfirlere karşı bir ma'nâ-yı tehdîdi de istilzam eder. Ebü'l-Bekā'nın naklettiği vechile bazı müfessirîn de zamirin Peygamber'e

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 436; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 14:
ويحتمل أن يريد لنري محمدا للناس آية، أي يكون النبي صلى الله عليه وسلم آية في أن يصنع الله ببشر هذا الصنع وتكون الرؤية على هذا رؤية قلب.
2 M: "kendisi".
3 "Vallahi gördü Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü."

râci' olduğunu söylemiş ve meâlinde demiştir ki: "Hakikaten o kuldur ancak kelâmımızı işiten ve zâtımızı gören". Bu surette gıyâba iltifat yoktur ve kelâm, mukteză-yı zâhir üzeredir. Ancak "zâtımızı gören" diye tefsîre karîne zâhir değildir. "O gösterdiğimiz âyetleri gören" demek daha zâhirdir. Ma'ahâzâ Tıybî demiştir ki: "Zamirin böyle iki veche muhtemil olarak gelmesinin sırrı Aleyhissalâtü vesselâm'ın Rabbü'l-izzet'i görmesi ve kelâm-ı sübhânîyi işitmesi ve ancak بي يسمع وبي يبصر hadîs-i şerîfi[1] mazmûnu üzere olduğuna işaret olsa gerektir[2] (*Sûre-i Yûnus'ta* اَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ *[10/31] bak*).

Şimdi İsrâ'dan bahsedilirken her hâlde mîkat-ı Mûsâ hatırlanacaktır. Binâen'aleyh Mûsâ'nın لَنْ تَرٰينِى hitabıyla karşılandığı وَلَمَّا جَٓاءَ مُوسٰى لِمِيقَاتِنَا [el-A'râf 7/143] âyetiyle Muhammed'i rü'yete götüren işbu İsrâ âyeti arasında bir mülâhaza yapılırsa makām-ı Kelîm ile makām-ı Habîb beynindeki fark vâzıhan anlaşılır. Buna işâreten İsrâ'dan Mûsâ'ya nakl-i kelam ile buyuruluyor ki:

وَاٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنٖٓى اِسْرَٓائِلَ اَلَّا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونٖى وَكٖيلاًۜ ﴿٢﴾
ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍۜ اِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُوراً ﴿٣﴾

[3154] **Meâl-i Şerîfi**

Mûsâ'ya da kitap verdik ve onu Benî İsrâil için bir hidâyet rehberi kıldık, şöyle ki: Benden başka bir vekil tutmayın diye[3] (2). Ey Nûh ile beraber yüklediğimiz kimselerin zürriyeti! O doğrusu çok şükredici bir kul idi (3).

---

1 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts., II, 236; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXI, 435.

2 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* thk. Ömer Hasan el-Kıyyâm, Dubai: Câizetü Dubai ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1434/2013, IX, 237, 242:

ولعل السر في مجيء الضمير مُجملاً محتملاً للأمرين: الإشارة إلى المطلوب، وأنه صلوات الله عليه وسلم إنما رأى رب العزة وسمع كلامه به. روينا في «صحيح البخاري»، عن أبي هريرة، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «قال الله تعالى: من عادى لي ولياً فقد آذنته بحرب، وما تقرب إلى عبدي بشيء أحب إليّ من أداء ما افترضتُ عليه، ولا يزال عبدي يتقرب إليّ بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنتُ سمعه الذي يسمعُ به، وبصره الذي يُبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني أعطيته، وإن استعاذني أعذته» الحديث.

3 B -"diye".

{اَنْ} Şöyle diye ki ❁ yani Tevrat'ın hidâyetinin esası şu idi ki {لَا تَتَّخِذُوا مِنْ دُونٖى وَكٖيلًا} benden başka vekil ittihaz etmeyin ❁ umûrunuzu tefviz edecek Benden başka rab tanımayın {ذُرِّيَّةَ مَنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ} Nûh ile beraber yüklediklerimizin zürriyeti ❁ ey Nûh'un maiyyetinde gemiye bindirip tûfandan kurtardığımız birkaç mü'minin zürriyeti, yani ey bugünkü insanlar, siz bu mâhiyetinizi düşünmelisiniz, yalnız bunu düşünseniz başka vekil ittihaz edilemeyeceğini anlarsınız. {اِنَّهُ كَانَ عَبْدًا شَكُورًا} O Nûh hakikaten bir abd-i şekûr idi ❁ her hâlinde şükrederdi yani siz neye nankörlük ediyorsunuz?

وَقَضَيْنَٓا اِلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ فِى الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِى الْاَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبٖيرًا ﴿٤﴾ فَاِذَا جَٓاءَ وَعْدُ اُو۫لٰيهُمَا بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَٓا اُو۫لٖى بَأْسٍ شَدٖيدٍ فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِۜ وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا ﴿٥﴾ ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ وَاَمْدَدْنَاكُمْ بِاَمْوَالٍ وَبَنٖينَ وَجَعَلْنَاكُمْ اَكْثَرَ نَفٖيرًا ﴿٦﴾ اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ وَاِنْ اَسَاْتُمْ فَلَهَاۜ فَاِذَا جَٓاءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ لِيَسُٓؤُ۫ا وُجُوهَكُمْ وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبٖيرًا ﴿٧﴾ عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يَرْحَمَكُمْۚ وَاِنْ عُدْتُمْ عُدْنَاۢ وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرٖينَ حَصٖيرًا ﴿٨﴾

[3155] **Meâl-i Şerîfi**

Biz Benî İsrâil'e kitapta şu kaziyyeyi de takdir ettik: Muhakkak siz Arz'da iki kere fesat yapacaksınız ve muhakkak büyük bir yükseliş yükseleceksiniz (4). İmdi birincisinin vadesi geldiği vakit üzerinize milkimiz, şiddetli harp ehli birtakım kullar göndereceğiz de onlar tâ evlerin aralarına girip araştıracaklar, ve bu fiile çıkarılmış bir vaad oldu (5). Sonra size tekrar onların üzerine devleti iade ettik ve size mallarla ve oğullarla imdad verdik ve sizi cemiyetçe daha çoğalttık (6). Eğer güzellik yaparsanız kendinize güzellik etmiş olursunuz, yok eğer kötülük yaparsanız o da ona. Derken sonrakinin vadesi geliverdi mi yüzlerinizi

kötületsinler için, evvelki defa girdikleri gibi yine Mescid'e girsinler için ve her istîlâ ettiklerini mahvetsinler de etsinler için (7). Ola ki Rabbiniz size rahmetini göndere, eğer yine dönerseniz Biz de döneriz, öyle ya Biz cehennemi kâfirlere hisar[1] yapmışız (8).

[3156] {وَقَضَيْنَٓا اِلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ فِى الْكِتَابِ} Biz, kitapta Benî İsrâil'e şu kaziyyeleri bildirmiştik: {لَتُفْسِدُنَّ فِى الْاَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبٖيرًا} Lâbüd siz, bu Arz'da (Arz-ı Mukaddes'te) iki kere fesat yapacaksınız ve lâbüd kabaracak kibirleneceksiniz ❁ fesadın menşe'i bu olacak. {فَاِذَا جَٓاءَ وَعْدُ اُوٖلٰيهُمَا} İmdi birincisinin[2] mî'âdı geldiği vakit ❁ birinci fesat devrenizin vadesi yetip cezâ sırası geldiği zaman ki İbn İshak'ın rivayetine göre Şa'yâ aleyhiselâm'ı katlettikleri zamandır.[3] İbn Cerîr Tefsirinde tafsil olunmuş olan bu kıssa, ibret alınacak mevâ'izi muhtevî olduğundan burada nakli fâideli olacaktır. Şöyle ki:

Benî İsrâil'de birçok hâdiseler vukū' bulmuş, günahlar işlenmişti. Cenâb-ı Allah bunlarla muâhaze etmemiş, kendilerine lutf u ihsan ile muâmele etmişti. Nihâyet mülûk-i Benî İsrâil'den Sıdıka nâmındaki melikleri zamanında vukū'âtları büyümüştü. O zaman Şa'yâ aleyhisselâm ba's buyurulmuş ve Babil hükümdarı Sencarib'in hücum ve istîlâsı def' edilmişti. Şa'yâ b. Emsıya aleyhisselâm Îsâ ve Muhammed aleyhimesselâm'ı tebşir eden bir peygamber idi. Sıdıka onun vahiy ve nesâyihi ile amel etmiş ve muvaffak olmuştu, vefat edince Benî İsrâil'in umûru karışmış, hükûmette münâfeseye düşmüşler, birbirlerini öldürmeye başlamışlardı. Şa'yâ aleyhisselâm'ı dinlemiyorlar, nasihatlerini kabul etmiyorlardı. O vakit Cenâb-ı Allah Şa'yâ aleyhisselâm'a buyurmuş ki: "Kalk, kavmin içinde senin lisânın üzere vahyedeceğim." Müşârün ileyh kıyâm etmiş, Allah teâlâ da onun lisânını vahiy ile intak edip buyurmuş ki:

---

1 B: "hasır".

2 B: "birincinin".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 365:

وذكر ابن إسحاق أن بعض أهل العلم أخبره أن زكريا مات موتا ولم يُقتل، وأن المقتول إنما هو شعياء، وأن بختنصر هو الذي سُلِّط على بني إسرائيل في المرّة الأولى بعد قتلهم شعياء. حدثنا بذلك ابن حميد، عن سلمة عنه.

"Ey semâ dinle, ey Arz sus! Zira Allah teâlâ Benî İsrâil'in hâlini anlatacak, o Benî İsrâil ki nimetiyle büyütmüş, kendisi için ıstıfâ etmiş, kerâmetiyle mümtaz kılmış, ibâdına tafdil eylemiş, kerâmetiyle mufaddal kılmıştı. [3157] Halbuki onlar zâyi' olmuş, çobanı yok davar gibi idiler. Öyle iken ürkenlerini yatıştırdı, yitenlerini topladı, kırıklarını sardı, hastalarını tedavi etti, zayıflarını semizlendirdi, semizlerini hıfz etti. Vaktâ ki bunu yaptı azdılar, koçları tosuşmaya başladı, birbirlerini öldürüyorlar, hatta kırığı kendine sarılacak sağlam bir kemik kalmadı, vay bu hatâkâr ümmete! Vay şu hatâkâr kavme ki ölümün[1] kendilerine nereden geldiğini idrak etmiyorlar. Deve bile vatanını hatırlar da ona döner gelir. Eşek bile üzerinde doyduğu bağı hatırlar da ona müracaat eder. Öküz bile semizlendiği şenliği hatırlar da ona döner gelir. Bu kavim ise öküz değil, eşek değil, zevi'l-ukūl oldukları hâlde ölümün[2] kendilerine nereden geldiğini fark etmiyorlar. Ben onlara bir temsil yapacağım dinlesinler, söyle onlara:

Bir zaman boş, harap, umrandan hâlî ölü bir arazi vardı ve bunun kuvvetli ve bilgili bir de sâhibi vardı. Onu imara başladı, kendi kuvvetli iken arazisinin harap olmasını veya âlim iken tazyî' etti denilmesini istemedi, etrafını duvarla çevirdi, içinde müşeyyed köşk yaptı, ortasından ırmak geçirdi. Zeytinden, rummandan, hurmadan, üzümden ve türlü türlü meyvelerin hepsinden sınıf sınıf ağaçlar dikti ve onu kavî, emîn, re'y ü himmet sahibi bir muhafızın hıfzına da tevdî' eyledi, nemâsına muntazır oldu. Vaktâ ki tomurcuklandı, meyveleri keçi boynuzu çıktı, 'ay bu ne fena arz! Bunun duvarını, kasrını yıkalım, ırmağını kapayalım, bekçisini yakalayalım, ağaçlarını yakalım,[3] kemâkân harap olsun, umrandan eser kalmasın' dediler. Nasıl, ne dersiniz buna? Allah buyurdu ki: O duvar

---

1 Müellifin kaynağı olan Taberî tefsirinde burada الحَين kelimesi kullanılmaktadır ki bir şeyin vakti gelmek, helâk olmak, belâ ve imtihan anlamlarına gelir. İbn Kuteybe *Uyûnu'l-ahbâr* isimli eserinde, Sa'lebî ve Hâzin gibi müfessirler de tefsirlerinde الحَين yerine الخَير kelimesini kullanmaktadırlar ki nimet ve imtinan bağlamına daha uygun gibi görünmektedir.

2 Bir önceki dipnota bakınız.

3 B -"bekçisini yakalayalım, ağaçlarını yakalım".

Benim zimmetim, kasr şeriatım, nehir kitabım, muhafız peygamberim, dikilen ağaçlar da onlar, o ağaçların çıkardığı keçi boynuzu da onların habis amelleri. Ben de onlara kendilerinin aleyhlerine verdikleri hükmü hükmettim. O, onlara Allah'ın darb ettiği bir meseldir. Bana sığır, koyun kesmekle tekarrub etmek istiyorlar. Hâlbuki [3158] et Bana ermez ve Ben onu yemem. Bana takvâ ile ve tahrim ettiğim nüfûsu boğazlamaktan sakınmakla tekarrubu bırakıyorlar. Kanlarla elleri boyanmış, elbiseleri bulaşmış, Benim için evler ve mâbedler teşyid ediyorlar ve onların içlerini temizliyorlar da kendi kalblerini ve cisimlerini pisliyorlar ve kirletiyorlar. Benim için evleri ve mâbedleri yaldızlı nakışlarla tezyin ediyorlar da akıllarını, fikirlerini tahrip ve ifsad ediyorlar. Benim teşyîd-i büyûta ne ihtiyâcım var? Ben onlara sâkin olmam, Benim nakışlı mâbedlere ihtiyâcım mı var? Ben onlara girmem, Ben onların yükseltilmesini ancak içlerinde zikr ü tesbih olunmaklığım için ve namaz kılmak isteyenlere bir ma'lem olsun için emrettim.

Diyorlar ki: 'Eğer Allah, bizim ülfetimizi toplamaya kādir olsa idi elbette toplardı, ve eğer Allah bizim kalblerimize anlatmaya kādir olsa idi her hâlde anlatırdı.' İki kuru ağaç al, en çok tecemmu' ettikleri bir sırada mecma'larına var. O iki ağaca hitâben 'Allah' de, 'size ikinizin bir ağaç olmanızı emrediyor.' Bunu söyleyince iki ağaç birbirine karışıp birleşiverdi. Binâen'aleyh Allah buyurdu ki: Söyle onlara, gördünüz ya Ben iki kuru ağacı telif etmeye kādirim. Eğer dilese idim sizin ülfetinizi cem' etmez mi idim? Veya kalblerinize söz geçiremez miydim? Hâlbuki ona Ben suret verdim.

Diyorlar ki: 'Oruç tuttuk sıyâmımız ref' olunmadı, namaz kıldık namazımız nurlanmadı, tasadduk ettik sadakalarımız nemalanmadı, güvercin gibi inleyerek dualar ettik, kurtlar gibi uluyarak ağladık hiçbiri işitilmedi, müstecâb olmuyoruz.'

Allah buyurdu ki: Sor onlara[1], Benim icâbetime mâni' olan ne?[2] Ben sâmi'lerin esma'ı, nâzırların ebsarı, mücîblerin akrebi, râhimînin erhamı değil miyim? Elimdeki mi az? Nasıl olur ki Benim ellerim hayra açık, dilediğim gibi sarf ederim ve bütün hazinelerin anahtarları Benim [3159] indimde, onları Benden başkası ne açar ne kapatır. Fi'l-hakīka Benim rahmetim her şeye vâsi'dir. Yekdiğerine merhamet edenler ancak o sayede ederler. Yoksa Bana buhl mü ârız oldu? Ben ekremînin ekremi, bütün hayırların fettâhı, verenlerin en cevâdı, kendisinden dilek istenenlerin en keremlisi[3] değil miyim? Eğer şu kavim Benim kalblerinde parlattığım, ba'dehû kendilerinin onu atıp da dünyayı iştirâ ettikleri hikmet ile nefislerine bir atf-ı nazar etselerdi, nereden vurulduklarını görürler ve en büyük düşmanları kendi nefisleri olduğunu teyakkun ederlerdi.

Ben onların yalan sözle telbis ettikleri, haram yemekle kuvvet almak istedikleri oruçlarını nasıl kabul ederim? Onların kalbleri Benimle harp etmeye, yarışmaya kalkışan, mehârimimi hetk edenlere ısgā edip dururken namazlarını nasıl nurlandırırım? Veya sadakaları Benim indimde nasıl zekâtını bulur ki başkalarının mallarını tasadduk ediyorlar. Ben onlarla ancak gasp edilmiş olan sâhiplerini me'cur kılarım. Hem dualarına nasıl icâbet ederim ki o ancak dilleriyle bir söz, fiil ise ondan çok uzak. Ben ancak vazî'-i[4] leyyini müstecâb kılarım, ancak müstaz'af-ı miskînin sözünü dinlerim ve miskinlerin rızâsı Benim rızâmın[5] alametindendir. Fukarâya merhamet, zu'afâyı takrib,

---

1 M: "olanlara".

2 B -"güvercin gibi inleyerek dualar ettik, kurtlar gibi uluyarak ağladık hiçbiri işitilmedi, müstecâb olmuyoruz.'
Allah buyurdu ki: Sor onlara, Benim icâbetime mâni' olan ne?".

3 B: "kerametlisi".

4 B: "vâzı'-ı".

5 B: "rızâm".

mazlûma insaf, mağsûba yardım, gāibe[1] adalet, dullara[2] ve yetime ve miskîne ve her hak sahibine hakkını edâ etseler a. Bana beşerle konuşmak yaraşsa idi onlarla konuşurdum. Ve o vakit gözlerinin nûru, kulaklarının sem'i, kalblerinin ma'kūlü olurdum, ve o vakit bellerini doğrultur, ellerinin ve ayaklarının kuvveti olurdum ve o vakit dillerini ve akıllarını tesbit ederdim. Sen Benim risaletlerimi tebliğ ederek kelâmımı işittikleri zaman 'bunlar uydurma laflar, mütevâris lakırdılar, sâhirlerin ve kâhinlerin te'lîfâtından bir telif' diyorlar. Ve kendileri de böyle bir söz söylemek isteseler yapabilirler ve şeytanların onlara [3160] yapacağı vahiy ile gayba muttali' olabilirler diye zu'm ediyorlar. Ve hepsi bu söylediklerini gizliyor, sır tutuyor. Hâl bu ise bilirler ki Ben semâvât ve Arz'ın gaybını bilirim ve onların açıkladıkları ve ketm ettikleri şeyleri de bilirim. Ben semâvât ve Arz'ı halk ettiğim gün kendime isbat eylediğim bir hüküm hükmettim ve ona önünde müeccel bir ecel tâyin eyledim ki, lâbüd o vâki' olacaktır.

Eğer onlar ilm-i gaybdan intihallerinde sâdık iseler haydi[3] sana haber versinler Ben o hükmü ne vakit tenfiz edeceğim, o hangi zamanda olacak? Eğer onlar dilediklerini yapmaya kādir iseler Benim onu icrâ edeceğim kudret gibi bir kudret izhar etsinler. Ben onu müşriklerin istememesine rağmen her dinin üstüne çıkaracağım. Eğer onlar dilediklerini söylemeye kādir iseler o hükmün emrini tedbir edeceğim hikmetin mislini telif etsinler. Zira Ben semâvât ve Arz'ı yarattığım gün hükmettim ki nübüvveti ecîrler içinde kılayım, mülkü çobanlara, izzi zelillere, kuvveti zayıflara, gınâyı fukarâya, serveti ekıllâya, şehirleri kırlara, kaleleri çöllere, beredâyı[4] enginlere, ilmi câhillere, hükmü ümmîlere tahvil edeyim.

---

1 B: "gālibe".
2 B: "dualara".
3 B -"haydi".
4 Taberî tefsirinde البردى şeklinde yer alan kelime, sözlüklerde Şam'da bulunan bir nehrin ismi olarak geçmektedir.

İmdi sor onlara bu ne zaman? Ve bunun başına geçecek kim? Kimin eliyle[1] Ben bu sünneti açacağım? Bu işin a'vân ve ensârı kimler? Biliyorlarsa söylesinler, Ben bunun için bir nebiyy-i ümmî ba's edeceğim. Sert değil, kaba değil, sokaklarda bağırmaz, fuhuş ile tezeyyün etmez, edebe mugāyir söz söylemez. Ben ona her güzellik için istikāmet vereceğim, her hulk-ı kerîmi bahşedeceğim; sekîneti libâsı, birri şi'ârı, takvâyı zamîri, hikmeti ma'kūlü, sıdk u vefâyı tabiatı, afv ü mârufu hulku, adl ü mârufu sîreti, hakkı şerîatı, hüdâyı imâmı, İslâm'ı milleti, Ahmed'i ismi kılacağım. Dalâletten sonra onunla hidâyet edeceğim. Cehaletten sonra onunla tâlim edeceğim, düşkünlükten sonra onunla yükselteceğim, tanınmazken onunla şan vereceğim, azlıktan sonra onunla çoğaltacağım, darlıktan sonra onunla [3161] zenginleştireceğim, tefrikadan sonra onunla toplayacağım; muhtelif kalbleri, dağınık arzuları, müteferrik ümmetleri onunla telif edeceğim. Ümmetini insanlar için çıkarılmış hayr-ı ümmet yapacağım.

Beni tevhid için Bana iman ve ihlas ile mârufu emir, münkeri nehy edecekler; kıyâmen, ku'ūden, rükû'an, sücûden Bana namaz kılacaklar, Benim yolumda saffen ve zahfen mukātele edecekler, Benim rıdvânıma ermek için mallarından, diyarlarından çıkacaklar. Ben onlara mescidlerinde, meclislerinde, yattıkları, gezdikleri yerlerde tekbir, tevhid, tesbih, hamd, midhat, tahmid ilham edeceğim. Sokak başlarında tekbir, tehlil, takdis edecekler, Benim için yüzlerini ve etraflarını tathir edecekler,[2] bellerine esvab bağlayacaklar, kurbanları kanları, kitapları sîneleri, gece ruhban, gündüz arslan. O benim bir fazlım ki dilediğime veririm ve Ben çok büyük fazl sahibiyim."

Şa'yâ aleyhisselâm sözünü bitirince öldürmek için üzerine saldırmışlar, o da kaçıp bir ağaca gizlenmiş, eteğinin dışarıda olan ucunu görmüşler,

---

1 B: "eline".
2 B -"Benim için yüzlerini ve etraflarını tathir edecekler".

testereyi dayayıp ağaç ile beraber biçmişler[1] Allah teâlâ da Buhtunassar'ı taslit edip belâlarını vermişti.[2] Nitekim buyuruluyor ki:

---

1 Sonra Ermiya aleyhisselâm'ı da hapsetmişler [Müellifin notu].

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 358-362:

حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، قال: ثني ابن إسحاق، قال: كان مما أنزل الله على موسى في خبره عن بني إسرائيل، وفي أحداثهم ما هم فاعلون بعده، فقال «وَقَضَيْنَا إِلَى بَنِي إِسْرائِيلَ فِي الْكِتَابِ لَتُفْسِدُنَّ فِي الأَرْضِ مَرَّتَيْنِ وَلَتَعْلُنَّ عُلُوًّا كَبِيرًا...» إلى قوله «وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيرًا» فكانت بنو إسرائيل، وفيهم الأحداث والذنوب، وكان الله في ذلك متجاوزا عنهم، متعطفا عليهم محسنا إليهم، فكان مما أُنزل بهم في ذنوبهم ما كان قدَّم إليهم في الخبر على لسان موسى مما أنزل بهم في ذنوبهم، فكان أول ما أنزل بهم من تلك الوقائع، أن ملكا منهم كان يُدعى صديقة، وكان الله إذا ملَّك المِلك عليهم، بعث نبيا يسدّده ويرشده، ويكون فيما بينه وبين الله، ويحدث إليه في أمرهم، لا ينزل عليهم الكتب، إنما يؤمرون باتباع التوراة والأحكام التي فيها، وينهونهم عن المعصية، ويدعونهم إلى ما تركوا من الطاعة؛ فلما ملك ذلك الملك، بعث الله معه شعياء بن أمُصيا وذلك قبل مبعث زكريا ويحيى وعيسى وشعياء الذي بشَّر بعيسى ومحمد، فملك ذلك الملك بني إسرائيل وبيت المقدس زمانا؛ فلما انقضى ملكه عظمت فيهم الأحداث، وشعياء معه، بعث الله عليهم سنحاريب ملك بابل، ومعه ستّ مئة ألف راية...

حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، عن ابن إسحاق، قال: لما مات سنحاريب استخلف بختنصر ابن ابنه على ما كان عليه جدّه يعمل بعمله، ويقضي بقضائه، فلبث سبع عشرة سنة. ثم قبض الله ملك بني إسرائيل صديقة؛ فمرج أمر بني إسرائيل وتنافسوا الْمُلك، حتى قتل بعضهم بعضا عليه، ونبيهم شعياء معهم لا يذعنون إليه، ولا يقبلون منه؛ فلما فعلوا ذلك، قال الله فيما بلغنا لشعياء: قم في قومك أوح على لسانك؛ فلما قام النبيّ أنطق الله لسانه بالوحي فقال: يا سماء استمعي، ويا أرض أنصتي، فإن الله يريد أن يقصّ شأن بني إسرائيل الذين رباهم بنعمته، واصطفاهم لنفسه، وخصَّهم بكرامته، وفضلهم على عباده، وفضَّلهم بالكرامة، وهم كالغنم الضائعة التي لا راعي لها، فآوى شاردتها، وجمع ضالتها، وجبر كسيرها، وداوى مريضها، وأسمن مهزولها، وحفظ سمينها؛ فلما فعل ذلك بطرت، فتناطحت كباشها فقتل بعضها بعضا، حتى لم يبق منها عظم صحيح يجبر إليه آخر كسير، فويل لهذه الأمة الخاطئة، وويل لهؤلاء القوم الخاطئين الذين لا يدرون أين جاءهم الحين. إن البعير ربما يذكر وطنه فينتابه، وإن الحمار ربما يذكر الآريّ الذي شبع عليه فيراجعه، وإن الثور ربما يذكر المرج الذي سمن فيه فينتابه، وإن هؤلاء القوم لا يدرون من حيث جاءهم الحين، وهم أولو الألباب والعقول، ليسوا ببقر ولا حمير، وإني ضارب لهم مثلا فليسمعوه: قل لهم: كيف ترون في أرض كانت خواء زمانا، خربة مواتا لا عمران فيها، وكان لها ربّ حكيم قويّ، فأقبل عليها بالعمارة، وكره أن تخرب أرضه وهو قويّ، أو يقال ضيع وهو حكيم، فأحاط عليها جدارا وشيَّد فيها قصرا، وأنبط فيها نهرا، وصفّ فيها غراسا من الزيتون والرمان والنخيل والأعناب، وألوان الثمار كلها، وولى ذلك واستحفظه فيما ذا رأي وهمّة، حفيظا قويا أمينا، وتأنى طلعها وانتظرها؛ فلما أطلعت جاء طلعها خروبا، قالوا: بئست الأرض هذه، نرى أن يهدم جدرانها وقصرها، ويدفن نهرها، ويقبض قيمها، ويحرق غراسها حتى تصير كما كانت أوّل مرّة، خربة مواتا لا عمران فيها، قال الله لهم: فإن الجدار ذمتي، وإن القصر شريعتي، وإن النهر كتابي، وإن القِّيم نبيي، وإن الغراس هم، وإن الخروب الذي أطلع الغراس أعمالهم الخبيثة، وإني قد قضيت عليهم قضاءهم على أنفسهم، وإنه مثَلٌ ضربه الله لهم يتقرّبون إليّ بذبح البقر والغنم، وليس ينالني اللحم ولا آكله، ويدّعون أن يتقرّبوا بالتقوى والكفّ عن ذبح الأنفس التي حرمتها، فأيديهم مخضوبة منها، وثيابهم متزملة بدمائها، يشيدون لي البيوت مساجد، ويطهرون أجوافها، وينجسون قلوبهم وأجسامهم ويدنسونها، ويزوّقون لي البيوت والمساجد ويزينونها، ويخرّبون عقولهم وأحلامهم ويفسدونها، فأيّ حاجة لي إلى تشييد البيوت ولست أسكنها، وأيّ حاجة إلى تزويق المساجد ولست أدخلها، إنما أمرت برفعها لأذكر فيها وأسبح فيها، ولتكون معلما لمن أراد أن يصلي فيها، يقولون: لو كان الله يقدر على أن يجمع ألفتنا لجمعها، ولو كان الله يقدر على أن يفقّه قلوبنا لأفقهها، فاعمد إلى عودين يابسين، ثم ائت بهما ناديهما في أجمع ما يكونون، فقل للعودين: إن الله يأمركما أن تكونا عودا واحدا، فلما قال لهما ذلك، اختلطا فصارا واحدا، فقال الله: قل لهم: إني قدرت على ألفة العيدان اليابسة وعلى أن أولِّف بينها، فكيف لا أقدر على أن أجمع ألفتهم إن شئت، أم كيف لا أقدر على أن أفقّه قلوبهم، وأنا الذي صوّرتها؛ يقولون: صمنا فلم يرفع صيامنا، وصلَّينا فلم تنوّر صلاتنا، وتصدّقنا فلم تزكّ صدقاتنا، ودعونا بمثل حنين الحمام، وبكينا بمثل عواء الذئب، في كلّ ذلك لا نسمع، ولا يُستجاب لنا؛ قال الله: فسلهم ما الذي يمنعني أن أستجيب لهم، ألست أسمع السامعين، وأبصر الناظرين، وأقرب المجيبين، وأرحم الراحمين؟ ألأنّ ذات يدي قلت، كيف ويداي مبسوطتان بالخير، أنفق كيف أشاء، ومفاتيح الخزائن عندي لا يفتحها ولا يغلقها غيري، ألا وإن رحمتي وسعت كلّ شيء، إنما يتراحم المتراحمون بفضلها؛ أو لأن البخل يعتريني، أو لست أكرم الأكرمين والفتاح بالخيرات، أجود من أعطى، وأكرم من سُئل؛ لو أنّ هؤلاء القوم نظروا لأنفسهم بالحكمة التي نوّرت في قلوبهم فنبذوها، واشتروا بها الدنيا، إذن لأبصروا من حيث أتوا، وإذن لأيقنوا أن أنفسهم هي أعدى العداة لهم، فكيف أرفع صيامهم وهم يلبسونه بقول الزور، ويتقوّون عليه بطعمة الحرام، وكيف أنوّر صلاتهم، وقلوبهم صاغية إلى من يحاربني ويحادّني، وينتهك محارمي، أم كيف تزكو عندي صدقاتهم وهم يتصدّقون بأموال غيرهم، أو جر عليها أهلها المغصوبين، أم كيف أستجيب لهم دعاءهم وإنما هو قول بألسنتهم والفعل من ذلك بعيد، وإنما أستجيب للداعي اللين، وإنما أسمع من قول المستضعف المسكين، وإن من علامة رضاي رضا المساكين، فلو رحموا المساكين، وقرّبوا الضعفاء، وأنصفوا المظلوم، ونصروا المغصوب، وعدلوا للغائب، وأدّوا إلى الأرملة واليتيم والمسكين، وكلّ ذي حقّ حقه، ثم لو كان ينبغي أن أكلم البشر إذن لكلمتهم، وإذن لكنت نور أبصارهم، وسمع آذانهم، ومعقول قلوبهم، وإذن لدعمت أركانهم، فكنت قوّة أيديهم وأرجلهم، وإذن لثبَّت ألسنتهم وعقولهم، يقولون لما سمعوا كلامي، وبلغتهم رسالاتي بأنها أقاويل منقولة، وأحاديث متوارثة، وتآليف مما تؤلف السحرة والكهنة، وزعموا أنهم لو شاءوا أن يأتوا بحديث مثله فعلوا، وأن يطلعوا على الغيب بما توحي إليهم الشياطين طلعوا، وكلهم يستخفي بالذي يقول ويسرّ، وهم يعلمون أني أعلم غيب السماوات والأرض، وأعلم ما يبدون وما يكتمون، وإني قد قضيت يوم خلقت السماوات والأرض قضاء أثبته على نفسي، وجعلت دونه أجلا مؤجلا لا بدّ أنه واقع، فإن صدقوا بما ينتحلون من علم الغيب، فليخبروك متى أنفذه، أو في أيّ زمان يكون، وإن كانوا يقدرون على أن يأتوا بما يشاءون، فليأتوا بمثل القُدرة التي بها أمضيت، فإني مظهره على الدين كله ولو كره المشركون، وإن كانوا يقدرون

{بَعَثْنَا عَلَيْكُمْ عِبَادًا لَنَآ اُو۫لِى بَأْسٍ شَد۪يدٍ} Şiddetli harp ve savlet sahibi müstenker kullarımızdan üzerinize saldık ❁ burada izâfetle ma'rife olarak عبادنا buyurulmayıp da[1] nekre olarak عِبَادًا لَنَا buyurulması bunların, Allah'a izâfetle yâd olunacak makbul ma'rifet ü ibadet kulları olmadığına işarettir. Yani bu tenkirde عَبْدِه۪ târifi gibi izâfet-i mahsûsa ile bir teşrif mânası değil, şiddetli bir tehvil ve tedhiş mânası vardır. Fi'l-vâki' Allah teâlâ Rabbü'l-âlemîn olduğu için haddizâtında mü'min de kâfir de O'nun kuludur ve düşünmeli ki mü'min iken azan bir kavme kâfir bir kavmin taslîti ne korkunç şeydir. Sâlih ellerle ıslah kabul etmeyen akvâmı bekleyen [3162] âkıbet de budur. Bazı müfessirîn bu vak'anın Câlût vak'ası olduğunu söylemişlerse de ekseriyet Buhtunassar vak'ası demişlerdir. Ma'amâfîh asıl hâiz-i ehemmiyet olan cihet, vak'anın zaman ve eşhâsı değil, mâhiyet-i mahsûsasıyla hikmetidir. Kur'an'da da ancak bu nokta anlatılmıştır. Onun için en doğrusu eşhâs ve ezmânın tâyiniyle uğraşmayarak vak'ayı Kur'ân'ın beyânı vechile cezr ü hikmetiyle mülâhaza etmektir.

Azamet-i ilâhiye onlara o korkunç kulları saldırdı {فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ} da evlerin aralarını yokladılar ❁ yani öyle istîlâ ettiler, öyle katliam yaptılar ki, umûmî mahallerden mâ'adâ evlerin aralarını taharrî edip öldürecek Benî İsrâil aradılar {وَكَانَ وَعْدًا مَفْعُولًا} ve bu, fiile çıkarılmış bir vaad oldu ❁ yani birinci fesad devresinde mev'ud olan hükm ü kazâ bu suretle fiile

على أن يقولوا ما يشاءون فليؤلِّفوا مثل الحكمة التي أدبر بها أمر ذلك القضاء إن كانوا صادقين، فإني قد قضيت يوم خلقت السماوات والأرض أن أجعل النبوّة في الأجراء، وأن أحوّل الملك في الرعاء، والعزّ في الأذلاء، والقوّة في الضعفاء، والغنى في الفقراء، والثروة في الأقلاء، والمدائن في الفلوات، والآجام في المفاوز، والبردى في الغيطان، والعلم في الجهلة، والحكم في الأميين، فسلهم متى هذا، ومن القائم بهذا، وعلى يد من أسنه، ومن أعوان هذه الأمر وأنصاره إن كانوا يعلمون، فإني باعث لذلك نبيا أمّيا، ليس أعمى من عميان، ولا ضالا من ضالِّين، وليس بفظّ ولا غليظ، ولا صخاب في الأسواق، ولا متزين بالفُحش، ولا قوّال للخنا، أسدده لكل جميل، أهب له كلّ خلق كريم، أجعل السكينة لباسه، والبرّ شعاره، والتقوى ضميره، والحكمة معقوله، والصدق والوفاء طبيعته، والعفو والعرف خلقه؛ والعدل والمعروف سيرته، والحقّ شريعته، والهدى إمامه، والإسلام ملَّته، وأحمد اسمه، أهدي به بعد الضلالة، وأعلم به بعد الجهالة، وأرفع به بعد الخمالة، وأشهر به بعد النكرة، وأكثر به بعد القلَّة، وأغني به بعد العيلة، وأجمع به بعد الفُرقة، وأؤلِّف به قلوبا مختلفة، وأهواء مشتتة، وأممًا متفرّقة، وأجعل أمته خير أمَّة أُخرجت للناس، تأمر بالمعروف، وتنهى عن المنكر، توحيدا لي، وإيمانا وإخلاصا بي، يصلون لي قياما وقعودا، وركوعا وسجودا، يُقاتلون في سبيلي صفوفا وزحوفا، ويخرجون من ديارهم وأموالهم ابتغاء رضواني، ألهمهم التكبير والتوحيد، والتسبيح والحمد والمدحة، والتمجيد لي في مساجدهم ومجالسهم ومضاجعهم ومتقلبهم ومثواهم، يكبرون ويهلِّلون، ويقدّسون على رءوس الأسواق، ويطهرون لي الوجوه والأطراف، ويعقدون الثياب في الأنصاف، قربانهم دماؤهم، وأناجيلهم صدورهم، رهبان بالليل، ليوث بالنهار، ذلك فضلي أوتيه من أشاء، وأنا ذو الفضل العظيم. فلما فرغ نبيهم شعياء إليهم من مقالته، عدوا عليه فيما بلغني ليقتلوه، فهرب منهم، فلقيته شجرة، فانفلقت فدخل فيها، وأدركه الشيطان فأخذ بهدبة من ثوبه فأراهم إياها، فوضعوا المنشار في وسطها فنشروها حتى قطعوها، وقطعوه في وسطها.

1 M -"da".

çıkarıldı, tamam oldu. (*Sûre-i Bakara'da* اَوْ كَالَّذٖى مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ وَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَا *[2/259] âyetine bak*). {ثُمَّ رَدَدْنَا لَكُمُ الْكَرَّةَ عَلَيْهِمْ} Sonra da sizin onlar üzerine tekrar savletinizi iade ettik ❁ devletinizi tekrar verdik {وَاَمْدَدْنَاكُمْ بِاَمْوَالٍ وَبَنٖينَ} ve size mallar ve oğullarla imdad eyledik {وَجَعَلْنَاكُمْ اَكْثَرَ نَفٖيرًا} ve sizi orduca daha kesretli kıldık ❁ şöyle diyerek ki {اِنْ اَحْسَنْتُمْ} eğer güzel işlerseniz ❁ Allah'a itaat, emr ü nehyine riayetle güzel çalışır, hasenât yaparsanız {اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ} kendinize ihsan etmiş olursunuz ❁ çünkü o ihsan ve itaatin berekâtıyla, Allah teâlâ size her türlü hayr u bereket kapılarını açar {وَاِنْ اَسَأْتُمْ فَلَهَا} [3163] ve eğer kötülük yaparsanız o da kendinizedir ❁ Allah'a isyan eder, menhiyyât ve fesad peşinde giderseniz kendinize fenalık etmiş olursunuz. Çünkü isyan ve fesâdın şeâmetiyle üzerinize dünya ve âhiret ukūbât kapıları açılır. Demek ki Benî İsrâil devletinin bu suretle iadesi bir imdâd-ı ilâhî olmakla beraber aynı zamanda kendilerinin hüsn-i mesâîleriyle de alâkadar idi. O acı terbiye ile tevbekâr olup kesb-i salâh ederek güzel çalışmışlar فَاَمَاتَهُ اللّٰهُ مِائَةَ عَامٍ [el-Bakara 2/259] medlûlünce yüz seneden sonra da olsa muvaffak olmuşlardı. Fakat bu ihsan devam etmeyip ikinci fesadları başlayacak ve o vakit son vaadleri gelecek, kötülükleri yüzlerine çarpılacak, devletleri başlarına yıkılacaktı. Nitekim şöyle buyurulmuştur:

{فَاِذَا جَٓاءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ} Bunun üzerine sonrakinin vaadi gelince ❁ mukaddemâ haber verilen iki merre-i ifsaddan sonuncusunun vadesi geldiği vakit ki Yahyâ aleyhisselâm'ı katl[1] ve Îsâ aleyhisselâmı katl ü salbe kıyâm ettikleri[2] zamandır. {لِيَسُٓؤُا وُجُوهَكُمْ} vücûhunuzu kötülesinler için {وَلِيَدْخُلُوا الْمَسْجِدَ كَمَا دَخَلُوهُ اَوَّلَ مَرَّةٍ} ve evvelki defa girdikleri gibi mescide girsinler için {وَلِيُتَبِّرُوا مَا عَلَوْا تَتْبٖيرًا} ve her istila ettiklerini mahvetsinler de etsinler içindir[3]. ❁ Mülûk tavâifinden Bâbil meliki Cuder veya Cürdus

---

1 Rivayet olunur ki Yahyâ aleyhisselâm'ın kanı senelerce kaynamış ve binlerce baş kesilmeden sükûnet bulmamıştı [Taberî, *Câmiu'l-beyân,* XVII, 385] [Müellifin notu].

2 B: "katl ü salb ettikleri".

3 B: "için".

diye rivayet edenler olmuşsa da bu üç âkıbet-i fecî'a bir vak'anın safahâtı veya müte'addid vak'aların silsile-i tevâlîsi olarak mülâhaza edilebilir. Her birinde "lâm"ın tasrihi ikinci ihtimali daha ziyade andırır. Bu tahribi yapan be's-i şedîd sahipleri de ma'lûmât-ı tarihiyeye nazaran Titus'tan Konstantin'e kadar Romalılar olmuştu.[1]

[3164] Sûre-i Bakara'da وَمَنْ[2] اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ اَنْ يُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعٰى فِي خَرَابِهَا [2/114] bak).

Bundan sonrasına gelince:

{عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يَرْحَمَكُمْ} Rabbinizin size rahmet etmesi yakındır. ❁ Yani rahmeten li'l-âlemîn olan Âhir Zaman Peygamberi'nin gönderilmesi ve sizin o tasallutlardan kurtulmanız ümidi artık yakındır. Şu şart ile ki siz salâh yolunu tutarsanız {وَاِنْ عُدْتُمْ} şayet yine dönerseniz ❁ eskisi gibi fesâda avdet ederseniz {عُدْنَا} Biz de döneriz ❁ yine ikāb ederiz {وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيراً} ve Biz cehennemi kâfirler için bir hasîr -çıkılması nâkābil bir mahbes- kılmışızdır. ❁ Allah teâlâ'nın hükm ü kazâsı olan bu kaziyyeler vaktiyle Benî İsrâil'e gönderilen kitapta Tevrat ve levâhıkı suhufta bildirilmiş idi. Onların mukadderâtı bu idi.

Şimdi "o yakın olan rahmet hani ya?" diyecek olurlarsa işte:

اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَهْدِى لِلَّتِى هِىَ اَقْوَمُ وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ اَجْراً كَبِيراًۙ ﴿٩﴾ وَاَنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ اَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَاباً اَلِيماً ﴿١٠﴾

---

1 Roma İmparatorlarından Vespasianus Suriye Prokonsulosu iken Yahudîler kütüb-i semâviyede mezkur olan Hâtemü'l-Enbiyâ'nın zuhûru zamanı gelmiş olduğu zannıyla Roma'ya karşı kıyam* etmişlerdi. Fakat meydân-ı harpte Vespasianus'a mağlup olmuşlar, Kuds-i Şerif'te tehassun etmişlerdi. Bu sırada Roma'ya azîmet etmiş olan Vespasianus Kudüs'ün fethini oğlu Titus'a havale etmiş, Titus dahi ahâlinin kahramânâne mukavemetine bakmaksızın Kudüs'ü feth ü tahrib ve Beytü'l-Makdis'i ihrâk ve Yahudîleri memleketlerinden tard ile avdetlerini men' eylemişti. Tard olunan Benî İsrâil'in miktarı birkaç milyona bâliğ olduğu gibi, muharebe ve muhasara esnâsında telef olanların miktarı dahi denildiğine göre bir milyon nüfusu mütecâviz idi (*Murad Bey Tarihi*) [Müellifin notu].

* B -"kıyam".

2 M ve B: "فمن".

[3165] Meâl-i Şerîfi

Haberiniz olsun ki bu Kur'an, insanları en doğru yola hidâyet eder ve sâlih sâlih ameller yapan mü'minlere tebşir eyler ki kendilerine büyük bir ecir vardır (9). Âhirete inanmayanlara dahi elîm bir azab hazırlamışızdır (10).

{اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ} Hakikaten işte bu Kur'an {يَهْدٖى لِلَّتٖى هِىَ اَقْوَمُ} en doğru, en sağlam yola irşad eder {وَيُبَشِّرُ الْمُؤْمِنٖينَ الَّذٖينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ} ve sâlihâtı, yani Kur'an'da beyan olunan iyi amelleri işleyen mü'minlere tebşir eyler ki: ❁ 1. {اَنَّ لَهُمْ اَجْراً كَبٖيراً} kendileri için büyük bir ecir muhakkak 2. {وَاَنَّ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ اَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَاباً اَلٖيماً} âhirete iman etmeyenler, bunlara da elîm bir azab hazırladığımız muhakkak. ❁ Binâen'aleyh buna karşı insanların yapacağı şey, iman ile sâlih amelleri işleyip o büyük ecri istemek ve o elîm azabdan korunmaktır. Fakat:

وَيَدْعُ الْاِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَٓاءَهُ بِالْخَيْرِۜ وَكَانَ الْاِنْسَانُ عَجُولاً ﴿١١﴾ وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ اٰيَتَيْنِ فَمَحَوْنَٓا اٰيَةَ الَّيْلِ وَجَعَلْنَٓا اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلاً مِنْ رَبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنٖينَ وَالْحِسَابَۜ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصٖيلاً ﴿١٢﴾ وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ فٖى عُنُقِهٖۜ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَاباً يَلْقٰيهُ مَنْشُوراً ﴿١٣﴾ اِقْرَأْ كِتَابَكَۜ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسٖيباًۜ ﴿١٤﴾ مَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدٖى لِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَاۜ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰىۜ وَمَا كُنَّا مُعَذِّبٖينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولاً ﴿١٥﴾ وَاِذَٓا اَرَدْنَٓا اَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً اَمَرْنَا مُتْرَفٖيهَا فَفَسَقُوا فٖيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ فَدَمَّرْنَاهَا تَدْمٖيراً ﴿١٦﴾ وَكَمْ اَهْلَكْنَا مِنَ الْقُرُونِ مِنْ بَعْدِ نُوحٍۜ وَكَفٰى بِرَبِّكَ بِذُنُوبِ عِبَادِهٖ خَبٖيراً بَصٖيراً ﴿١٧﴾ مَنْ كَانَ يُرٖيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فٖيهَا مَا نَشَٓاءُ لِمَنْ نُرٖيدُ ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَۚ يَصْلٰيهَا مَذْمُوماً مَدْحُوراً ﴿١٨﴾ وَمَنْ اَرَادَ الْاٰخِرَةَ وَسَعٰى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُو۬لٰٓئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً ﴿١٩﴾ كُلاًّ نُمِدُّ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ وَهٰٓؤُ۬لَٓاءِ مِنْ عَطَٓاءِ رَبِّكَۜ وَمَا كَانَ عَطَٓاءُ رَبِّكَ مَحْظُوراً ﴿٢٠﴾ اُنْظُرْ كَيْفَ

فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍۜ وَلَلْاٰخِرَةُ اَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَاَكْبَرُ تَفْض۪يلًا ﴿٢١﴾ لَا تَجْعَلْ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا۟ ﴿٢٢﴾

[3167] **Meâl-i Şerîfi**

İnsan da şerri öyle davet ediyor ki hayra dua eder gibi, ve insan pek aceleci olmuştur (11). Hâlbuki Biz geceyi, gündüzü iki âyet[1] yaptık, sonra gece âyetini mahvettik ve gündüz âyetini gösterici kıldık ki Rabbinizden fazl talep edesiniz ve senelerin sayısını ve hesâbı bilesiniz, hem her şeyi tafsil etmiş de etmişiz (12). Her insanın da kuşunu boynunda kendine takmışızdır ve onun için kıyamet günü bir kitap çıkarırız ki neşrolunarak onu şöyle karşılar: (13) "Oku kitabını, muhasebeci bugün üzerinde nefsin yeter" (14). Kim doğru giderse sırf kendi lehine gider, kim de sapıklık ederse ancak aleyhine eder ve hiçbir vizr çeken diğerinin vizrini çekmez. Biz bir resul gönderinceye kadar ta'zîb de etmeyiz (15). Bir memleketi helâk etmek murad ettiğimiz vakit ise onun devletlilerine[2] (itaat) emrederiz, onlar itaat etmez de orada fısk yaparlar, bunun üzerine o memleket aleyhine hüküm hak olur, artık[3] onu tedmir eder de ederiz (16). Hem Nûh'tan sonra ne kadar karnlar helâk ettik, kullarının günahlarına Rabbinin habîr basîr olması yeter (17). Her kim peşin istiyorsa ona dünyada peşin veririz, dilediğimiz kadar istediğimize, sonra da ona cehennemi tahsis ederiz, mezmum, matrud bir hâlde ona yaslanır (18). Her kim de âhireti ister, ona lâyık bir sa'y ile[4] onun için mü'min olarak çalışırsa işte bunların sa'yleri meşkur olur (19). Hepsine imdad ederiz: Hem onlara hem onlara, mahza Rabbinin atâsından, Rabbinin atâsı yasak değildir (20). Bak bir kısmını diğerine nasıl tafdil [3168] etmişiz ve elbette âhiret derecâtca da daha büyük, tafdilce de daha büyüktür (21). Allah'ın maiyyetinde diğer bir ilâh yapma ki mezmum, mahzul kalmayasın (22).

---

1 B -"âyet".
2 B: "devletlerine".
3 B -"artık".
4 B: "sa'ye".

{وَيَدْعُ الْاِنْسَانُ بِالشَّرِّ دُعَاءَهُ بِالْخَيْرِ} insan, hayra dua eder gibi şerre dua veya şerri davet eder. ❁ Sanki o büyük ecre dua ediyormuş gibi o elîm azâba dua eder. Veya ef'âliyle o azâbı davet eyler. Bunun sebebi de şudur: {وَكَانَ الْاِنْسَانُ عَجُولاً} İnsan acûldür ❁ pek acelecidir. Sonra olacak şeyi vaktinden evvel oluversin ister. Sabr u tahammül gücüne gelir de iman ile sâlih amellere ikdam ederek o büyük ecri isteyecek yerde acelesinden imansızlar hakkında hazırlanmış olan azâb-ı elîme dua eder, onun bir an evvel icrâ edilivermesini bir hayır ister gibi ister ve bu suretle kendisine şer davet etmiş olur. Zira bir şeyi vaktinden evvel isti'câl eden mahrûmiyetiyle mu'âteb olur.[1] Binâen'aleyh mü'minler şerre dua etmemeli, sabr u teennî ile hayra dua etmeli ve a'mâl-i sâlihaya ikdam ile hayra davet eylemelidirler.

İnsanın acûl olması bir de şu mânayı tazammun eder:

İnsan peşincidir. Veresiyeden ziyade peşine heves eder, âhireti dünyada görmek ister. Onun için insanların birçoğu âhireti bırakır da dünyayı ister, o büyük ecre ehemmiyet vermez, o azâb-ı elîmi hesâba almaz da bu suretle kendisine hayır istiyormuş gibi şerri davet eder. Ki bu mâna biraz sonra مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ âyetiyle tavzih[2] olunacaktır. Hâsılı her ferdinde veya bütün ahvâlinde değil, cinsi itibariyle veya bazı ahvâlde insan acûldür. Ve acelesinden hayr u şerri tefrik etmez, sonunu gözetmez. Zaman âyetlerini hesâba almaz da kendine hayrı davet ediyormuş gibi bir tehâlükle şerri davet eder.[3]

---

1 Mecelle, 99. madde: Kim ki bir şeyi vaktinden evvel isti'câl eyler ise mahrûmiyetiyle mu'âteb olur.

2 B: "îzah".

3 Mâruf olan hat ve imlâ kāidesine nazaran يَدْعُ الْاِنْسَانُ'de kıyas vav ile يدعو * yazılmak idi. Zira hazfi iktizâ edecek câzim yoktur. Ancak** sâkine mülâkī olduğundan dolayı terkipte telaffuz olunmaz. Fakat يَدْعُ mushafta telaffuz olunduğu gibi yazılmış ve o vechile muhafaza olunagelmiştir. Çünkü mushafın imlâsı kâideye göre kıyas değil semâ*** üzerine mübtenîdir. Bunun ibtidâen böyle alâ hilâfi'l-kıyâs yazılmasında şüphe yok ki bir nükte vardır. Allâhu a'lem bu nükte, hattın da mazmûn-ı âyete mutâbakatı olsa gerektir. Yani âhireti unutmakla alâkadar olduğuna işâreten fiilin âhiri hazfolunmuştur denebilir [Müellifin notu].

* M ve B: "يدعوا".

** B: "Zira".

*** B: "mâna".

[3169] {وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ اٰيَتَيْنِ} Hâlbuki biz gece ve gündüz iki âyet yaptık ❁ gece ve gündüz denilen iki mühim alâmet ki ihtilâf ve te'âkubuyla zamanın cereyânına mikyas ve onun üzerinde icrâ-yı hüküm ve tasarruf eden kudret-i ilâhiyeden birer nişânedirler. Bunları yaparken {فَمَحَوْنَا اٰيَةَ الَّيْلِ} gece âyetini mahvettik[1] ❁ bu nazım san'at-ı ihtibâk kabîlinden bir îcâz ile şu mânayı iş'âr eder ki gece ve gündüzün kendilerini iki âyet yaparken her biri için de birer âyet yaptık ve bunun için gece âyetini mahvettik.[2] "Gece âyeti" zulmet veya Kamer, "gündüz âyeti" de ziyâ veya Güneş'tir. Lâkin burada "âyetü'l-leyl" zulmet ile tefsir edilecek olursa, zulmetin mahvı âyet-i nehâr müfâdı demek olacağından bu fıkra ikinciden fazla bir fâide ifade etmemiş olacaktır. Binâen'aleyh "âyetü'l-leyl"den murad Kamer olmak ve zulmet bunun mahvından anlaşılmak daha zâhirdir. O hâlde mahv-ı Kamer'den murad nedir? İbn Abbas demiştir ki âyetü'l-leyl olan Kamer, Şems gibi mudî idi, mahvedildi ve Kamer'in yüzündeki karaltı o mahvın eseridir.[3] İbn Ebî Hâtim'in tahrîc ettiği vechile Muhammed b. Ka'b-i Kurazî demiştir ki: "Gece bir güneş, gündüz de bir güneş vardı, gece güneşi mahvedildi ve işte Kamer'deki mahv odur."[4] *Delâilü'n-Nübüvve*'de Beyhakī ve İbn Asâkir, Sa'îd-i Makbürî'den şöyle tahrîc etmişlerdir ki Abdullah b. Selâm, Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den Kamer'deki karaltıyı sual etti. Resûlullah "ikisi de şems idi" dedi ve dedi ki: "Allah teâlâ وَجَعَلْنَا الَّيْلَ وَالنَّهَارَ اٰيَتَيْنِ فَمَحَوْنَا اٰيَةَ الَّيْلِ buyurdu. İmdi gördüğün karaltı o mahvdır".[5] Bunlar [3170] gibi daha diğer âsâr dahi vardır. Demek ki Ay evvel Güneş gibi mudî olarak yaratılmıştı, o da bir güneş demekti ve o hâlde Güneş gibi harareti de vardı, sonra Allah teâlâ o güneşi

---

1 M ve B: "Bunları {فَمَحَوْنَا اٰيَةَ الَّيْلِ} yaparken gece âyetini mahvettik".

2 M ve B +"{وَجَعَلْنَا اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً}".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 396:

قال ابن عباس: كان القمر يضيء كما تضيء الشمس، والقمر آية الليل، والشمس آية النهار، فمحونا آية الليل: السواد الذي في القمر.

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2320:

عن محمد بن كعب القرظي رضي الله عنه في الآية قال: كانت شمس بالليل وشمس بالنهار فمحا الله شمس الليل فهو المحو الذي في القمر.

5 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VI, 262; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XXIX, 111:

وأما السواد الذي في القمر فإنهما كانا شمسين فقال الله عز وجل «وجعلنا الليل والنهار آيتين فمحونا آية الليل» فهو السواد الذي رأيت فهو المحو فمحونا آية الليل.

mahvetti yani söndürdü ve bu suretle şimdi bildiğimiz gece âyeti olan Kamer husûle geldi. Şu hâlde gerek Kamer'in yüzündeki karaltı ve gerek aksettirdiği nûrunun büyüyüp küçülmesi ve nihâyet mihakta kaybolup yeni bir hilâl olarak zuhur etmesi o mahvın bir eser ve neticesidir. Kamer'in nûru bizâtihî olmayıp Şems'ten müstefâd olduğu eskiden beri ilm-i hey'et ashâbınca mâlum ise de, onun mukaddemâ Güneş gibi mudî iken sonradan böyle mahvedilip sönmüş olduğu bilinmiyordu. Kur'ân'ın haber vermiş olduğu bu hakikati nihâyet zamanımız ashâb-ı fenni almış kabul etmiş ve bugünkü mülâhazât-ı fenniyelerini bu esas üzerine[1] tâkip etmekte bulunmuşlardır. Ecrâm-ı semâviyenin sûret-i teşekkülüne müte'allik nazariyâta yol açmış olan bu mahv-ı Kamer meselesi ilmî nokta-i nazardan çok hâiz-i ehemmiyet olduğu gibi dînî nokta-i nazardan da öyledir. Çünkü ahvâl-i kıyametten إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ. وَإِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ [et-Tekvîr 81/1-2][2] âyetleriyle haber verilen tekvîr-i Şems, inkidâr-ı nücûm hâdiselerinin tasavvur ve tasdîkini bir misâl-i mütekaddim ile nazar-ı ibrete vaz' etmektedir. Kıyamet ve âhireti hesâba aldırmak için zamanın seyr-i inkılâbını mütalaa ettirmek hikmetiyle gece ve gündüz âyetlerini mevzû'-i bahis eden[3] bu âyetin siyâkı da bilhassa bu ibret ile alâkadardır. Bu suretle buyuruluyor ki: Gece âyetini mahvettik {وَجَعَلْنَا اٰيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً} ve gündüz âyetini bir gösterici kıldık ❁ yani Güneş'i gözü olanlara her şeyi görecek bir vâsıta-i rü'yet olan ziyâ ile parlak yaptık ve mahvetmedik {لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ} ki Rabbinizden fazl talep edesiniz ❁ bu hitâbın cins-i beşere müteveccih olduğu nazar-ı dikkate [3171] alınırsa bundan anlaşılır ki Arz üzerinde insan cinsi Kamer'in mahvından sonra vücûda gelmiş ve gece ile gündüzün tefrîki hayât-ı beşerin esbâb-ı feyzinden birisi olmuştur. Bu suretle mâna şu olur: Bunların böyle yapılması şu hikmetler içindir ki siz, hayâta mazhar olup basar ve basîret sahibi insanlar olasınız da bunları yapan ve sizi yetiştiren Rabbinizin büyüklüğünü anlayarak çalışasınız; fakat şer ve noksan için değil, O'nun lutf u kereminden hayırlı kâr ve terakki

---

1 B: "üzere".
2 "O Güneş dürüldüğü vakit. Ve yıldızlar bulandığı vakit."
3 B: "mevzû'-i bahisten".

istemek için çalışasınız {وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّن۪ينَ وَالْحِسَابَ} ve senelerin adedini ve hesâbı bilesiniz ❁ geceleriyle ve gündüzleriyle, aylarıyla ve yıllarıyla zamanı ölçüp önünü sonunu dünyayı ve âhireti hesap edesiniz de sonra olacak şeyleri acele ile önden istemeyesiniz ve dünyaya güvenip âhiretteki hesâbı unutmayasınız diye bunları böyle yaptık {وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْص۪يلاً} ve her şeyi tafsil ettik de ettik ❁ yani âlem-i tekvinde her şeyi ayırt edip âyet-i nehâr ile gösterdiğimiz gibi, Kur'an'da da dîn ü dünyanıza, hayr u şerrinize müte'allik her şeyi âyetleriyle beyan ettik. Bu suretle Kur'an âyet-i nehâr gibidir. Bunun karşısında kütüb-i sâlife ise mahvedilmiş âyet-i[1] leyl gibi mensuhtur. Bu tafsil cümlesinden olmak üzere:

{وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ ف۪ي عُنُقِه۪} Her insanın da kuşunu boynunda kendisine taktık ❁ yani baht u kaderini, âlem-i gaybdan uçup gelecek olan hayır veya şer nasibini kendi zimmetine ilzam eyledik, mes'ûliyeti kendi talep ve ameline tahsis ettik veyahut vebâlini kendi nefsine bağladık {وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَاباً} ve ona yevm-i kıyamette bir kitap -a'mâlini kayd ve hesâbını irâe eden bir defter- çıkaracağız {يَلْقٰيهُ مَنْشُوراً} ki o kitap açık olarak yahut neşr olunarak ona şöyle çatacak {اِقْرَأْ كِتَابَكَۜ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَس۪يباً} Oku kitabını, [3172] bugün üzerinde hesapçı kendi nefsin yeter. ❁ Onun için insan dünyada da her gün kendini okumalı, hesâba çekilmezden evvel kendini muhasebeye çekmeli حَاسِبُوا أَنْفُسَكُمْ قَبْلَ أَنْ تُحَاسَبُوا[2].

Böyle her insanın tâiri kendi boynuna ilzam olunmasının hâsıl-ı mânası daha ziyade îzah olunarak buyuruluyor ki: {مَنِ اهْتَدٰى} ilh...

"İyi amma herkes hidâyet ve dalâleti nasıl tâyin etsin?" denecek olursa bu suâl-i mukaddere cevâben buyuruluyor ki:

{وَمَا كُنَّا مُعَذِّب۪ينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولاً} Biz, bir resul gönderinceye kadar ta'zîb de etmeyiz. ❁ Resûl gönderilince de hidâyet ve dalâlet tebliğ edilmiş bulunur. Fakat onu kabul edip etmemek herkesin kendi boynuna, kendi iradesine bağlıdır.

---

1 B: "âyât-ı".
2 Tirmizî, Kıyâmet, 25 (Hz. Ömer'in sözüdür).

Bu suretle herkesin tâiri kendi boynuna ilzam edilmiş olması, her insanın sırf kendi boynundaki vebâliyle mes'ul tutulması yalnız ferdlere mahsus olmayıp her cemiyetin yıkımı da kendi içinden, kendi boynuna geçirilen baykuşlarından nâşî olduğunu anlatmak için de buyuruluyor ki:

{وَاِذَٓا اَرَدْنَٓا اَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً} ilâ...

{مَنْ كَانَ يُر۪يدُ الْعَاجِلَةَ} Her kim peşini[1] kastederse ❁ yani dünya için çalışır, amelinin ecrini ölmeden bu hayât-ı dünyada almak isterse {عَجَّلْنَا لَهُ ف۪يهَا} ona burada, bu dünyada peşin veririz ❁ fakat ale's-seviyye herkese istediği kadar değil {مَا نَشَٓاءُ لِمَنْ نُر۪يدُ} her kime istersek dileyeceğimiz[2] kadar ❁ çünkü herhangi bir amelin kıymeti çalışanın istediği ile değil, çalıştıranın kabulü ile ta'ayyün eder. Ma'amâfîh مَنْ كَانَ يُر۪يدُ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَز۪ينَتَهَا نُوَفِّ اِلَيْهِمْ اَعْمَالَهُمْ ف۪يهَا وَهُمْ ف۪يهَا لَا يُبْخَسُونَ [Hûd 11/15] [3173] mantûkunca hepsinin ameline vefâ edilir, hiçbirinin hakkı yenmez {ثُمَّ جَعَلْنَا لَهُ جَهَنَّمَ} ilâ. ❁ işte acûl olmanın önü hoş gibi görünürse de âkıbeti böyle vahimdir.

{وَمَنْ اَرَادَ الْاٰخِرَةَ} Her kim de âhireti murad eder {وَسَعٰى لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ} ve ona iman ederek lâyıkı vechile sa'y de eylerse[3] {فَاُو۬لٰٓئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُوراً} işte bunların sa'yleri meşkur olur {كُلًّا نُمِدُّ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ وَهٰٓؤُ۬لَٓاءِ مِنْ عَطَٓاءِ رَبِّكَ} hepsine: onlara da onlara da, yani dünya için çalışanlara da âhiret için çalışanlara da Rabbin atâsından imdad ederiz. ❁ Yani amellerinin mukābili olarak değil, Rabbine mahsus olan nâmütenâhî atıyyeden sırf bahşiş olarak imdad ederiz {وَمَا كَانَ عَطَٓاءُ رَبِّكَ مَحْظُوراً} ve Rabbinin atâsı memnû' değildir. ❁ Peşin için çalışana da verilir, veresiye çalışanlara da verilir. Binâen'aleyh dünya için çalışanlara dünyalıkları verilirken âhiret için çalışanlar dünyada mahrum olur zannedilmemelidir. {اُنْظُرْ كَيْفَ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ} Bak onların bazısını bazısına nasıl[4] tafdil etmişizdir.

---

1 B: "peşin".
2 B: "dilediğimiz".
3 B: "sa'y ederlerse".
4 B -"nasıl".

❁ Her iki kısımdan insanların bu dünyadaki atâ ve imdad cihetiyle mertebeleri ne kadar mütefâvit, dünya menâfi'indeki nisbetleri ne kadar mütefâdıl olduğu mahsüsdür. Bu fark u tefâvütün esası mahza Allah teâlâ'nın bir tercih ve tafdîlidir. Ve ancak O'nun eser-i meşiyyetidir. Her insanın bahtı boynuna böyle ilzam olunmuştur {وَلَلْاٰخِرَةُ اَكْبَرُ دَرَجَاتٍ وَاَكْبَرُ تَفْض۪يلًا} ve her hâlde âhiret derecâtca da daha büyük, tafdilce de daha büyüktür. ❁ Binâen'aleyh insan acele etmemeli, sa'yi meşkur olmak için bütün makāsıdında âhireti tercih eylemelidir.

[3174] Ey insan! {لَا تَجْعَلْ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَ فَتَقْعُدَ مَذْمُومًا مَخْذُولًا} Allah'ın maiyyetinde diğer bir ilâh uydurma, sonra mezmum mahzul kalırsın ❁ Allah indinde mezmum olur, kendini kurtaracak hiçbir yardımcı bulamazsın. Çünkü şirk çok büyük zulüm, en büyük haksızlıktır, zâlim ise her zaman mezmum ve âkıbet mahzuldür. Hâlbuki her sa'y kuvvete mütevakkıftır. En büyük kuvvet ise haktır. Hakkın başı da tevhiddir. لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إلَّا بِاللهِ'dır. Âhiret'e layık sa'y için ilk[1] şart iman olduğu cihetle evvelâ imanın birinci rüknü olan tevhid emrinden bed' ile sa'y ü amelde düstûr-ı hareket ittihaz edilmesi lâzım gelen ahlâk ve a'mâl-i sâliha esaslarını tesbit eden ve nihâyet yine tevhid emrini te'kid ile şirki muâhaze edecek olan ber vech-i âtî evâmir ve nevâhî dikkat ediniz ne güzel hikmetlerdir:

وَقَضٰى رَبُّكَ اَلَّا تَعْبُدُٓوا اِلَّٓا اِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ اِحْسَانًاۜ اِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ اَحَدُهُمَٓا اَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَٓا اُفٍّ وَلَا تَنْهَرْهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَر۪يمًا ﴿٢٣﴾ وَاخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَان۪ي صَغ۪يرًاۜ ﴿٢٤﴾ رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا ف۪ي نُفُوسِكُمْۜ اِنْ تَكُونُوا صَالِح۪ينَ فَاِنَّهُ كَانَ لِلْاَوَّاب۪ينَ غَفُورًا ﴿٢٥﴾ وَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى حَقَّهُ وَالْمِسْك۪ينَ وَابْنَ السَّب۪يلِ وَلَا تُبَذِّرْ تَبْذ۪يرًا ﴿٢٦﴾ اِنَّ الْمُبَذِّر۪ينَ كَانُٓوا اِخْوَانَ الشَّيَاط۪ينِۜ وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِرَبِّه۪ كَفُورًا ﴿٢٧﴾ وَاِمَّا تُعْرِضَنَّ عَنْهُمُ ابْتِغَٓاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ

---

1 B +"ilk".

لَهُمْ قَوْلاً مَيْسُوراً ﴿٢٨﴾ وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ
مَلُوماً مَحْسُوراً ﴿٢٩﴾ اِنَّ رَبَّكَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُۜ اِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِهٖ خَبٖيراً
بَصٖيراً ﴿٣٠﴾ وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ اِمْلَاقٍۜ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَاِيَّاكُمْۜ اِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْـٔاً
كَبٖيراً ﴿٣١﴾ وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنٰٓى اِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةًۜ وَسَٓاءَ سَبٖيلاً ﴿٣٢﴾ وَلَا تَقْتُلُوا النَّفْسَ
الَّتٖى حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّۜ وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُوماً فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِيِّهٖ سُلْطَاناً فَلَا يُسْرِفْ فِى الْقَتْلِۜ
اِنَّهُ كَانَ مَنْصُوراً ﴿٣٣﴾ وَلَا تَقْرَبُوا مَالَ الْيَتٖيمِ اِلَّا بِالَّتٖى هِيَ اَحْسَنُ حَتّٰى يَبْلُغَ اَشُدَّهُۖ
وَاَوْفُوا بِالْعَهْدِۚ اِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْؤُلاً ﴿٣٤﴾ وَاَوْفُوا الْكَيْلَ اِذَا كِلْتُمْ وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ
الْمُسْتَقٖيمِۜ ذٰلِكَ خَيْرٌ وَاَحْسَنُ تَأْوٖيلاً ﴿٣٥﴾ وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌۜ اِنَّ السَّمْعَ
وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ اُو۬لٰٓئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْؤُلاً ﴿٣٦﴾ وَلَا تَمْشِ فِى الْاَرْضِ مَرَحاًۚ اِنَّكَ لَنْ
تَخْرِقَ الْاَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُولاً ﴿٣٧﴾ كُلُّ ذٰلِكَ كَانَ سَيِّئُهُ عِنْدَ رَبِّكَ مَكْرُوهاً ﴿٣٨﴾

[3176] **Meâl-i Şerîfi**

Rabbin şunları kat'î ferman buyurdu: O'ndan başkasına ibadet etmeyin, ebeveyne güzellik edin, ya birisi yahut ikisi de yanında ihtiyarlık hâline gelirse sakın onlara "üff" deme ve onları azarlama, ikisine de ikramlı söz söyle (23). İkisine de merhametten döşenerek kanat indir ve de ki: "Rabbim! İkisine de merhamet buyur, beni küçükken terbiye ettikleri gibi" (24). Rabbiniz nefislerinizdekini daha iyi bilir, eğer siz ehl-i salâh iseniz; şüphesiz ki O çok tevbekâr olanlara bir Gafûr bulunuyor (25). Karâbet sâhibine de hakkını ver, miskine de, yolda kalmışa da, bununla beraber saçıp savurma (26). Çünkü saçıp savuranlar Şeytan'ın ihvânıdırlar, Şeytan ise Rabbine çok nankör bulunuyor (27). Ve eğer Rabbinden ümit ettiğin bir rahmeti aramak için o müstahiklerden[1] sarf-ı nazar etmek mecbûriyetinde isen o vakit de onlara yumuşak bir söz söyle (28). Hem elini bağlayıp boynuna asma hem de[2] onu büsbütün

---

1 B: "müstahiklerinden".
2 B +"hem de".

açıp saçma ki pişman olur, açık kalırsın (29). Çünkü Rabbin hem dilediğine rızkı bast eder hem de sıkar, çünkü o kullarına Habîr, Basîr bulunuyor (30). Bir de züğürtlük korkusuyla evlâtlarınızı öldürmeyin, onlara da rızkı Biz veririz size de, elbette onları öldürmek büyük bir cinayet bulunuyor (31). Zinaya da yaklaşmayın, çünkü o pek [3177] çirkin, yolca da pek fena bulunuyor (32). Allah'ın tahrim eylediği nefsi katl de etmeyin, meğer ki hak sebeple[1] ola. Ve her kim mazlûmen katledilirse onun velîsi için Biz bir tasallut hakkı vermişizdir, o da katlde israf etmesin, çünkü o mansur bulunuyor (33). Yetim malına da yaklaşmayın ancak rüşdüne erinceye kadar en güzel olan suretle başka. Ahdi de yerine getirin, çünkü ahidden mes'ûliyet muhakkak bulunuyor (34). Ölçtüğünüz[2] vakit de tam ölçün ve doğru terâzi ile tartın, bu hem hayırlı hem de âkıbetçe daha güzeldir (35). Bir de hiç bilmediğin bir şeyin ardınca gitme; çünkü kulak, göz, gönül, bunların her biri ondan mes'ul bulunuyor (36). Hem yeryüzünde azametle yürüme, çünkü sen ne Arz'ı yırtabilirsin ne de boyca dağlara yetişebilirsin (37). Bütün bunların menhî olanı Rabbin indinde mekruh bulunuyor (38).

ذٰلِكَ مِمَّٓا اَوْحٰٓى اِلَيْكَ رَبُّكَ مِنَ الْحِكْمَةِۜ وَلَا تَجْعَلْ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ فَتُلْقٰى ف۪ى جَهَنَّمَ مَلُوماً مَدْحُوراً ﴿٣٩﴾ اَفَاَصْفٰيكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَن۪ينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ اِنَاثاًۜ اِنَّكُمْ لَتَقُولُونَ قَوْلاً عَظ۪يماً ﴿٤٠﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte bunlar Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir. Sakın Allah ile beraber diğer bir ilâh uydurma ki sonra levm ü tard olunarak cehenneme atılırsın (39). Ya şimdi Rabbiniz sizi oğullarla mümtaz kıldı da kendisi melâikeden dişiler edindi öyle mi? Hakikaten siz çok büyük bir söz söylüyorsunuz (40).

---

1 B: "sebebiyle".
2 B: "Ölçtünüz".

[3178]

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِى هٰذَا الْقُرْاٰنِ لِيَذَّكَّرُواۜ وَمَا يَزِيدُهُمْ اِلَّا نُفُوراً ﴿٤١﴾ قُلْ لَوْ كَانَ مَعَهُٓ
اٰلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ اِذاً لَابْتَغَوْا اِلٰى ذِى الْعَرْشِ سَبِيلاً ﴿٤٢﴾ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يَقُولُونَ
عُلُوّاً كَبِيراً ﴿٤٣﴾ تُسَبِّحُ لَهُ السَّمٰوَاتُ السَّبْعُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فِيهِنَّۜ وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ
بِحَمْدِهٖ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْۜ اِنَّهُ كَانَ حَلِيماً غَفُوراً ﴿٤٤﴾ وَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ جَعَلْنَا
بَيْنَكَ وَبَيْنَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ حِجَاباً مَسْتُوراًۙ ﴿٤٥﴾ وَجَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً
اَنْ يَفْقَهُوهُ وَفٖٓى اٰذَانِهِمْ وَقْراًۜ وَاِذَا ذَكَرْتَ رَبَّكَ فِى الْقُرْاٰنِ وَحْدَهُ وَلَّوْا عَلٰٓى اَدْبَارِهِمْ نُفُوراً
﴿٤٦﴾ نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَسْتَمِعُونَ بِهٖٓ اِذْ يَسْتَمِعُونَ اِلَيْكَ وَاِذْ هُمْ نَجْوٰٓى اِذْ يَقُولُ الظَّالِمُونَ اِنْ
تَتَّبِعُونَ اِلَّا رَجُلاً مَسْحُوراً ﴿٤٧﴾ اُنْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْاَمْثَالَ فَضَلُّوا فَلَا يَسْتَطِيعُونَ
سَبِيلاً ﴿٤٨﴾ وَقَالُٓوا ءَاِذَا كُنَّا عِظَاماً وَرُفَاتاً ءَاِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقاً جَدِيداً ﴿٤٩﴾ قُلْ كُونُوا
حِجَارَةً اَوْ حَدِيداًۙ ﴿٥٠﴾ اَوْ خَلْقاً مِمَّا يَكْبُرُ فِى صُدُورِكُمْۚ فَسَيَقُولُونَ مَنْ يُعِيدُنَاۜ قُلِ الَّذِى
فَطَرَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍۚ فَسَيُنْغِضُونَ اِلَيْكَ رُؤُ۫سَهُمْ وَيَقُولُونَ مَتٰى هُوَۜ قُلْ عَسٰٓى اَنْ يَكُونَ قَرِيباً ﴿٥١﴾
يَوْمَ يَدْعُوكُمْ فَتَسْتَجِيبُونَ بِحَمْدِهٖ وَتَظُنُّونَ اِنْ لَبِثْتُمْ اِلَّا قَلِيلاً ﴿٥٢﴾

[3179] **Meâl-i Şerîfi**

Biz bu ihtârı bu Kur'an'da türlü şekillerle ifade ettik ki düşünüp akıllarını başlarına alsınlar, hâlbuki o onların ancak ürkekliğini artırıyor (41). De ki: Allah ile beraber dedikleri gibi ilâhlar olsa idi o takdirde onlar o Arş'ın sâhibine elbet bir yol ararlardı (42). O sübhân onların dediklerinden çok münezzeh ve çok yüksek, hem pek büyük bir yükseklikle yüksektir (43). Onu yedi semâ ile Arz ve bütün bunlardaki zevi'l-ukūl tesbih eder ve hatta hiçbir şey yoktur ki O'nu hamdiyle[1] tesbih etmesin, velâkin siz onların tesbihlerini iyi anlamazsınız. O cidden Halîm Gafûr bulunuyor (44). Bir de sen Kur'ân'ı kıraat ettiğin vakit

1 B: "hamd ile".

Biz seninle âhirete inanmayanların arasına görünmez bir hicab çekeriz (45). Ve kalblerinin üzerine onu iyi anlamalarına mâni' kabuklar geçiririz ve kulaklarına bir ağırlık veririz. Rabbini Kur'an'da vâhid olarak andığın vakit de ürkerek arkalarına döner giderler (46). Biz pekâlâ biliyoruz [3180] seni dinlerken ne suretle dinliyorlar. Birbirleriyle fısıldaşırlarken de ve o zâlimler derlerken de: "başka değil, sırf bir sihirli adama tâbi' oluyorsunuz" (47). Bak seni nelere kıyas ettiler de nasıl dalâlete düştüler, onun için bir yol bulmaya tâb ü tüvanları yok (48). Bir de dediler ki: "Biz bir sürü kemik olduğumuz ve ufalanıp tozduğumuz vakit mi, cidden biz mi yeni bir hilkatle ba's olunacağız?" (49) De ki: Muhakkak, ister taş olun ister demir (50) isterse gönlünüzde büyüyen herhangi bir halk. "O hâlde bizi kim iade edebilir?" diyecekler, "sizi" de, "ilk defa yaratmış olan kudret sâhibi." O vakit sana başlarını sallayacaklar da "ne vakit o?" diyecekler, de ki "yakın olması me'mul" (51). O sizi çağıracağı gün derhâl O'na kemâl-i tâzim ile icâbet edeceksiniz ve zannedeceksiniz ki pek az bir müddet kaldınız (52).

{اِذًا لَابْتَغَوْا اِلٰى ذِى الْعَرْشِ سَبِيلًا} O takdirde mutlak o Arş'ın sâhibine bir yol ararlardı. ❁ Buna iki mâna verilmiştir. Birisi her biri o Mâlikü'l-mülk'e galebe etmek çaresini arardı, çünkü gālib olmadan ilâh olamazdı, bu surette لَوْ كَانَ فِيهِمَٓا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا [el-Enbiyâ 21/22][1] müeddâsınca burhân-ı temânu'a işaret olur. İkincisi de her biri O'nun Zât-ı ehadiyetinden kuvvet ve kudret iktisab etmeksizin bir şey yapamayacaklarını, bir cumhuriyetin reissiz olamayacağını bildiklerinden hepsi O'na yaklaşmak için bir yol arardı. Bu surette ise hiçbiri ilâh olamaz, O'nun ulûhiyetini teslim etmiş olurlardı demektir.

{وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُمْ} Ve hiçbir şey yoktur ki Allah'a hamd ile tesbih eder olmasın, velâkin siz onların tesbihlerini anlamazsınız ❁ çokları bu tesbihin lisân-ı hâl ile delâlet veya hâl ü kālden e'am olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat bazı müfessirîn ma'nâ-yı hakīkīsi üzere kavlen tesbih demek olduğunda ısrar etmiştir. Ekseriyetin kavli

1 "Yerde gökte Allah'tan başka ilâhlar olsa idi ikisi de fâsid olmuş gitmişti…"

ukūl-i avâma emess görünürse de Âlûsî Tefsiri'nde tafsil olunduğu üzere Resûlullah'ın elinde [3181] taşların tesbîhi duyulması gibi birçok ehâdîs ve âsâr-ı vâride[1] ba'zın kavlini teyit etmektedir. Muhyiddîn-i Arabî ve sâir birçok sûfiyye dahi buna kāildirler.

وَقُلْ لِعِبَادٖى يَقُولُوا الَّتٖى هِيَ اَحْسَنُۜ اِنَّ الشَّيْطَانَ يَنْزَغُ بَيْنَهُمْۜ اِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلْاِنْسَانِ عَدُوًّا مُبٖينًا ﴿٥٣﴾ رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِكُمْۜ اِنْ يَشَاْ يَرْحَمْكُمْ اَوْ اِنْ يَشَاْ يُعَذِّبْكُمْۜ وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ وَكٖيلًا ﴿٥٤﴾ وَرَبُّكَ اَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيّٖنَ عَلٰى بَعْضٍ وَاٰتَيْنَا دَاوُ۫دَ زَبُورًا ﴿٥٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Kullarıma söyle ki en güzel olan kelimeyi söylesinler, çünkü Şeytan aralarını gıcıklar, çünkü Şeytan insana açık bir düşman bulunuyor (53). Rabbiniz sizi daha çok bilir, dilerse size merhamet buyurur, dilerse size azab eder, seni de üzerlerine vekil göndermedik (54). Hem Rabbin göklerde ve yerde kim varsa hepsine a'lemdir. Celâlim hakkı için peygamberlerin de bazısını bazısına tafdil ettik ve Dâvûd'a bir Zebûr verdik (55).

{وَاٰتَيْنَا دَاوُ۫دَ زَبُورًا} ۞ Burada bilhassa Dâvûd ve Zebûr'un zikredilmesinin vechi:

[3182] 1. Kureyş, Peygamber'e karşı mücadele için Yahudîlere müracaat ediyorlar, Yahudîler de "Mûsâ'dan sonra peygamber yoktur, Tevrat'tan sonra kitap yoktur" diyorlar. Binâen'aleyh bununla onların bu iddiaları nakz edilmiştir.

2. Bununla tafdîlin haysiyetine tenbih olunmuştur, zira Dâvûd büyük bir melik idi. Böyle iken burada onun mülkü kāle alınmayıp da Zebûr'un tahsis edilmesi, zikrolunan tafdilden murad mal ve mülk ile değil, ilim ve din ile tafdil demek olduğunu gösterir.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 81-83.

3. Zebûr'da Hâtemü'l-Enbiyâ ve onun ümmetinin hayru'l-ümem olduğu yazılmıştı. Nitekim وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِى الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ buyurulmuştur (*Sûre-i Enbiyâ'ya bak [21/105]*[1]).

قُلِ ادْعُوا الَّذِينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِهِ فَلَا يَمْلِكُونَ كَشْفَ الضُّرِّ عَنْكُمْ وَلَا تَحْوِيلاً ﴿٥٦﴾ اُولٰئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ يَبْتَغُونَ اِلٰى رَبِّهِمُ الْوَسِيلَةَ اَيُّهُمْ اَقْرَبُ وَيَرْجُونَ رَحْمَتَهُ وَيَخَافُونَ عَذَابَهُ اِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ كَانَ مَحْذُوراً ﴿٥٧﴾ وَاِنْ مِنْ قَرْيَةٍ اِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيٰمَةِ اَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَاباً شَدِيداً كَانَ ذٰلِكَ فِى الْكِتَابِ مَسْطُوراً ﴿٥٨﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: O'ndan başka zu'm ettiklerinize çağırın, anlarsınız ki başınızdan sıkıntıyı ne[2] def' edebilirler ne de tahvil (56). Onların yalvarıp durdukları, Rablerine hangisi daha yakın diye vesile [3183] ararlar ve rahmetini umarlar azâbından korkarlar, çünkü Rabbinin azâbı korkunç bulunuyor (57). Hiçbir memleket de yoktur ki Biz onu kıyamet gününden evvel helâk edecek veya şiddetli bir azab ile ta'zîb eyleyecek olmayalım, kitapta bu mestur bulunuyor (58).

{فِى الْكِتَابِ} ❁ Burada[3] "kitap"tan murad Levh-i Mahfuz'dur.

وَمَا مَنَعَنَٓا اَنْ نُرْسِلَ بِالْاٰيَاتِ اِلَّٓا اَنْ كَذَّبَ بِهَا الْاَوَّلُونَ وَاٰتَيْنَا ثَمُودَ النَّاقَةَ مُبْصِرَةً فَظَلَمُوا بِهَا وَمَا نُرْسِلُ بِالْاٰيَاتِ اِلَّا تَخْوِيفاً ﴿٥٩﴾ وَاِذْ قُلْنَا لَكَ اِنَّ رَبَّكَ اَحَاطَ بِالنَّاسِ وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتِى اَرَيْنَاكَ اِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِى الْقُرْاٰنِ وَنُخَوِّفُهُمْ فَمَا يَزِيدُهُمْ اِلَّا طُغْيَاناً كَبِيراً ﴿٦٠﴾

---

1 "Şânım hakkı için Zikir'den sonra Zebur'da da yazmıştık ki her hâlde Arz, ona Benim salih kullarım vâris olacaktır."
2 B -"ne".
3 B: "Buradaki".

Meâl-i Şerîfi

O istenilen âyetler (mucizeler)le risalet vermekten Bizi men' eden de yoktur, ancak onları evvelki ümmetler tekzib ettiler. Semûd'a gözleri göre göre o nâkayı verdik de onunla kendilerine zulmettiler, hâlbuki Biz o âyetleri ancak korkutmak için göndeririz (59). Ve unutma ki vaktiyle sana "haberin olsun ki" dedik, "Rabbin o insanları ihâta etmiştir, o sana gösterdiğimiz temâşâyı ve Kur'an'da lânet edilen ağacı da sırf insanlara bir imtihan için yapmışızdır." Biz onları tehdit ediyoruz, o onlara büyük bir tuğyan artırmaktan başka netice vermiyor (60).

[3184] {وَمَا مَنَعَنَٓا اَنْ نُرْسِلَ بِالْاٰيَاتِ} O âyetlerle resul göndermekten Bizi hiçbir şey men' etmiş değil {اِلَّٓا اَنْ كَذَّبَ بِهَا الْاَوَّلُونَ} ancak onları evvelkiler tekzib ettiler ❁ ve binâen'aleyh kökünden mahv u tedmir edildiler.

Âyât, yani kudret-i ilâhiyeye delâlet eden alametler üç kısımdır. Bir kısmı her şeye âmdır.

فَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ
تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ وَاحِدٌ

Her şeyde O'nun[1] bir âyeti vardır ki vâhid olduğuna delâlet eder. Ulemânın fikri bundadır. Bir kısmı ra'd, küsuf gibi mu'taddır. Cehelenin fikri de bundadır. Bir kısmı hârikulâdedir ki enbiyânın mu'cizâtı, evliyânın kerâmâtı bu kabîldendir. Mucizeler meyânında inadına talep ve ısrar olunan bir kısım vardır ki bunlara "âyât-ı mukteraha" tâbir olunur. Bunlar gösterildiği zaman tekzib edenler Kavm-i Semûd gibi azâb-ı istîsâl ile derhal ihlâk olunmuşlardır.

Buradaki الْاٰيَاتِ lâm-ı ahd ile işte bu kabîlden âyât-ı mukterahaya işarettir ki Kureyş müşriklerinin inadına olarak talep eyledikleri âyât[2] demektir. Nitekim biraz sonra وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْاَرْضِ يَنْبُوعاً ilh... [17/90] diye tasrih olunacaktır.

---

1 B: "bunun".
2 B: "âyet".

{وَمَا نُرْسِلُ بِالْاٰيَاتِ اِلَّا تَخْوِيفًا} Hâlbuki biz bu âyetleri ancak tahvif için gönderiyoruz ❁ yani sana gönderdiğimiz âyetleri yâ Muhammed, azab ve ihlâk için değil, âhiret azâbından korkutmak için gönderiyoruz. Binâen'aleyh onların inadına istedikleri âyetlerin gönderilmemesi kudret-i ilâhiyeye karşı bir mâni' bulunduğundan dolayı değil, ümmet-i Muhammed hakkında Kavm-i Semûd gibi azâb-ı istîsâl murâd-ı ilâhî olmadığından dolayıdır.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde İbn Abbas'tan vârid olan [3185] rivayete göre: Mekke ahâlisi Safâ'nın altın yapılmasını ve Mekke civarındaki dağların izâle olunup kābil-i ziraat arazi yapılıvermesini istemişlerdi. Resûlullah bunu Allah teâlâ'dan dileyince buyuruldu ki: "İstersen yaparım velâkin şu şart ile ki küfrederlerse evvelki kavimler gibi ihlâk ederim." Bunun üzerine Resûlullah "onu istemem yâ Rabbi! Teenni arzu ederim" dedi ve binâen'aleyh bu âyet nâzil oldu. Bu rivayeti Ahmed, Nesâî, Hâkim, Taberânî vesâire tahric etmişlerdir.[1]

Buna karşı belki bunlar tekzib etmezlerdi gibi bir ihtimal hatıra gelmemek için buyuruluyor ki:

{وَاِذْ قُلْنَا لَكَ اِنَّ رَبَّكَ اَحَاطَ بِالنَّاسِ} Hani hatırlarsın a Biz sana demiştik ki hiç şüphe yok ki Rabbin nâsı ihata etmiştir. ❁ Yani ilmiyle muhîttir. وَرَبُّكَ اَعْلَمُ بِمَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [17/55] Buyurulduğu üzere hepsinin içini dışını, önünü sonunu tamamen bilir. Binâen'aleyh istedikleri âyetler gönderildiği takdirde evvelkiler gibi bunların dahi tekzib edecekleri O'nun mâlumudur. Kezâlik kudretiyle de muhîttir. Her insana tâirini ilzam eden O'dur. Bir de onların tekzib edecekleri şundan istidlâl ile de anlaşılır, baksana:

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 258; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* Tefsîr, 17; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XII, 152; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 344, 394;
عن ابن عباس، قال: سأل أهل مكة النبي صلى الله عليه وسلم، أن يجعل لهم الصفا ذهبا، وأن ينحي الجبال عنهم، فيزرعوا، فقيل له: إن شئت أن تستأني بهم، وإن شئت أن نؤتيهم الذي سألوا، فإن كفروا أهلكوا كما أهلكت من قبلهم، قال: «لا، بل أستأني بهم» فأنزل الله عز وجل هذه الآية: «وما منعنا أن نرسل بالآيات إلا أن كذب بها الأولون وآتينا ثمود الناقة مبصرة» (الإسراء ١٧/٥٩).

{وَمَا جَعَلْنَا الرُّءْيَا الَّتٖى اَرَيْنَاكَ اِلَّا فِتْنَةً لِلنَّاسِ} Sana göstermiş olduğumuz o rüyayı, o gece görüşünü o nâs için bir fitne, bir imtihandan başka bir şey kılmadık. ❁ Rüyayı bazıları Sûre-i Fetih'te gelecek olan feth-i Mekke rüyası, bazıları da Bedir'de sanâdîd-i müşrikînden her birinin yıkılacakları mevki'leri gösteren Bedir rüyası demişlerdir. Fakat bu âyet Mekkî olduğu cihetle Medine'de olan o rüyalarla tevili muvâfık olamaz. Sahîhi cumhûrun beyânı vechile bu irâe ve rüya sûrenin başında geçen İsrâ âyetindeki[1] لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا rü'yetine işaret olmasıdır. Zira orada tafsil edildiği vechile bu hârika üzerine o müşrikler iman etmek şöyle dursun iman edenlerden bazılarının bile irtidâdı gibi büyük bir fitne [3186] olmuştu. Burada "rüya" tâbir edildiğinden dolayı Mi'râc'ın menâmda cereyan eden bir rüya olduğunu zannedenler olmuşsa da bu da doğru değildir. Çünkü uykudaki rüyada şuraya buraya gitmek, semâvâta çıkmak herkeste vâki' olabilir. Ve bedîhîdir ki böyle bir rüya gördüğünü söyleyen kimseye karşı inkâr ile hücum da edilmez. Eğer Mi'râc menâmda bir rüyadan ibaret olsa idi onun bir fitne yapılmasının mânası olmazdı. Doğrusu "rü'yâ" esasen "büşrâ" vezninde masdardır. Örfte uyku hâlinde görülenlere isim olmuş ise de esas itibariyle mânası rü'yettir, görmek demektir. Bu âyette de bu ma'nâ-yı aslî üzere vârid olmuştur. Ancak burada buna "rü'yet" denilmeyip de "rü'yâ" ıtlak olunmasının nüktesini düşünmek lâzım gelir. Bunda üç vecih vardır. Evvelâ bu rü'yet geceleyin vâki' olmuş bir rü'yettir. Sâniyen bu anlatıldığı zaman müşrikler "sen bir rüya görmüşsün" demişler. Sâlisen Mi'râc hadislerinde görüldüğü üzere o rü'yetler meyânında rüyadaki gibi misâlî olarak gösterilmiş kısım da var idi. Meselâ cennet ü cehennemi iyânen görürken içlerinde bütün ehl-i cennet ve ehl-i nârı da görmüş idi. Hâlbuki bunların birçoğu henüz dünyaya bile gelmemiş olduklarından bunların kable'l-vukū' sûret-i misâliyeleriyle görülmüş oldukları anlaşılır. İmdi hâsıl-ı mâna şu olur: İsrâ gecesi sana hakikaten Bizim gösterdiğimiz o Mi'râc görüşü âyetlerimizden bir âyet-i kübrâ olduğu hâlde Biz onu inadına âyet

1 B: "âyetlerindeki".

talep etmekte olan o nâs için sırf bir fitne ve imtihan yaptık, gösterilen hârikulâde alâmetlere rağmen inanmadılar da inadına tekzib ettiler. Binâen'aleyh Rabbinin bildiği gibi bu imtihan ile de anlaşılır ki her ne âyet gösterilse tekzib edeceklerdir.

❁ {وَالشَّجَرَةَ الْمَلْعُونَةَ فِى الْقُرْاٰنِ} Kur'an'da lânet edilmiş olan şecereyi de kezâlik onlar için bir fitne kıldık. Bu mel'un şecereden murad Buhârî vesâirede rivayet olunduğu üzere şecere-i zakkumdur.[1] Ki Sûre-i [3187] Sâffât'ta اَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ. اِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ. اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فٖى اَصْلِ الْجَحِيمِ. طَلْعُهَا كَاَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ. فَاِنَّهُمْ لَاٰكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِؤُنَ مِنْهَا الْبُطُونَ. ثُمَّ اِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ [37/62-67][2], sûre-i Duhân'da اِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِ. طَعَامُ الْاَثٖيمِ. كَالْمُهْلِ يَغْلٖى فِى الْبُطُونِ. كَغَلْيِ الْحَمٖيمِ [44/43-46][3], sûre-i Vâkı'a'da ثُمَّ اِنَّكُمْ اَيُّهَا الضَّٓالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ. لَاٰكِلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ. فَمَالِؤُنَ مِنْهَا الْبُطُونَ. فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمٖيمِ [56/51-54][4] buyurulmuştur. Rivayet olunur ki bunlar nâzil olduğu zaman Ebû Cehil demiş[5] ki: "Muhammed sizi bir ateşle korkutuyor ki taşları yakarmış. Sonra da diyor ki o ateşte ağaç biter!" İbnü'z-Ziba'râ da "biz zakkum diye ancak hurma ile kaymağı tanırız" demiş, binâen'aleyh Ebû Cehil cariyesine emredip hurma ve kaymak hazırlatmış da arkadaşlarına تَزَقَّمُوا "haydi zakkumlanın" demiş[6] ve bunun üzerine zakkuma meftun olup irtidad edenler olmuştu.[7] Bu süfehâ deve kuşunun köz ve kızgın demir

---

1 *Tefsîru Mücâhid,* s. 438; Buhârî, Tefsîr, 17.

2 "…yoksa o zakkum ağacı mı? Ki Biz onu zâlimler için bir fitne kılmışızdır. O bir ağaçtır ki cehennemin kökünde çıkar. Tomurcukları şeytanların başları gibidir. Her hâlde onlar ondan yiyeceklerdir. Yiyecekler de ondan karınlarını dolduracaklardır. Sonra üzerine onların hamîmden bir haşlamaları vardır."

3 "Şüphesiz o zakkum ağacı. Çok vebal yüklenenin yemeğidir. Pota gibi karınlarında kaynar. Hamîm kaynar gibi."

4 "Sonra siz ey sapkın münkirler! Lâbüd yersiniz de bir ağaçtan, zakkumdan. Doldurursunuz da karınlarınızı ondan. İçersiniz de üstüne o hamîmden."

5 B: "demiştir".

6 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 539:

وذلك أن الله عز وجل ذكر شجرة الزقوم في القرآن فقال أبو جهل: يا معشر قريش إن محمدا يخوفكم بشجرة الزقوم ألستم تعلمون أن النار تحرق الشجر ومحمد يزعم أن النار تنبت الشجرة. فهل تدرون ما الزقوم؟ فقال عبد الله بن الزبعرى السهمي: إن الزقوم بلسان بربر التمر والزبد. قال أبو الجهل: يا جارية ابغنا تمرا فجاءته. فقال لقريش وهم حوله تزقموا من هذا الزقوم الذي يخوفكم به محمد فأنزل الله تبارك وتعالى «وَنُخَوِّفُهُمْ فما يَزِيدُهُمْ إِلَّا طُغْياناً كَبِيراً» يعني شديدا.

7 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 468; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* X, 283; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 75:

ففافتتن أيضا بهذه المقالة بعض الضعفاء.

yuttuğunu ve yeşil ağaçta ateş gizlendiğini gördükleri hâlde bunları yapan kudret-i ilâhiyenin ateşin aslından cehennemin dibinden çıkaracağı ağacı inkâr ve istihfaf etmekle ne fena aldanmışlardı. Bu şecere-i mel'ûne hakkında birkaç kavil daha söylenmiş ise de mu'temed olan esahhı şecere-i zakkum olmasıdır. Bunun bu suretle bu âyete tezyil edilmesi ise İsrâ'yı tekzib eden o mu'ânidlerin lânete meftûniyetlerini iş'âr eden müdhiş bir inzardır. Nitekim buyuruluyor {وَنُخَوِّفُهُمْ} ve Biz onları tahvif ediyoruz {فَمَا يَزِيدُهُمْ اِلَّا طُغْيَانًا كَبِيرًا[1]} de o -tahvif- onlara başka bir şey artırmıyor, ancak büyük bir tuğyan.

Neden mi?

وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُٓوا اِلَّٓا اِبْلِيسَۜ قَالَ ءَاَسْجُدُ لِمَنْ خَلَقْتَ طِينًاۚ ﴿٦١﴾ قَالَ اَرَاَيْتَكَ هٰذَا الَّذ۪ي كَرَّمْتَ عَلَيَّۘ لَئِنْ اَخَّرْتَنِ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَاَحْتَنِكَنَّ ذُرِّيَّتَهُٓ اِلَّا قَل۪يلًا ﴿٦٢﴾ قَالَ اذْهَبْ فَمَنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ فَاِنَّ جَهَنَّمَ جَزَٓاؤُ۬كُمْ جَزَٓاءً مَوْفُورًا ﴿٦٣﴾ وَاسْتَفْزِزْ مَنِ اسْتَطَعْتَ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ وَاَجْلِبْ عَلَيْهِمْ بِخَيْلِكَ وَرَجِلِكَ وَشَارِكْهُمْ فِي الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ وَعِدْهُمْۜ وَمَا يَعِدُهُمُ الشَّيْطَانُ اِلَّا غُرُورًا ﴿٦٤﴾ اِنَّ عِبَاد۪ي لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌۜ وَكَفٰى بِرَبِّكَ وَك۪يلًا ﴿٦٥﴾

[3188] **Meâl-i Şerîfi**

Yine unutma ki bir vakit melâikeye "Âdem için secde edin" demiştik, derhâl secde ettiler, lakin İblis "hiç" dedi, "ben bir çamur hâlinde yarattığın kimseye secde mi ederim? (61). Baksana" dedi, "şu benim üzerime tekrim ettiğine, kasem ederim ki eğer beni kıyamet gününe kadar tehir edersen ben onun zürriyetini pek azı müstesnâ olmak üzere mutlak kumandam altına alırım" (62). Allah buyurdu ki: "Defol haydi, onlardan her kim sana tâbi' olursa haberiniz olsun ki cehennem de sizin cezânızdır, mükemmel bir cezâ (63). Hem onlardan gücün yettiğini sesinle oynat, süvarilerin ve piyadelerinle üzerlerine bas gürültüyü; ve malla-

---

1 M ve B: "وكفرا".

rına, evlâtlarına ortak ol ve onlara vaadler yap, fakat Şeytan onlara bir aldanıştan başka ne vaad eder? (64). Doğrusu o Benim kullarım yok mu, senin onlar üzerine hiçbir saltanatın yoktur, vekil ise Rabbin yeter" (65).

[3189] {اِنَّ عِبَادٖى} ❁ Burada izâfet teşrif içindir. Murad ibâd-ı muhlisîndir. اِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ [en-Nahl 16/99] buyurulduğu gibi.

Ey insanlar!

رَبُّكُمُ الَّذٖى يُزْجٖى لَكُمُ الْفُلْكَ فِى الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهٖۜ اِنَّهُ كَانَ بِكُمْ رَحٖيمًا ﴿٦٦﴾ وَاِذَا مَسَّكُمُ الضُّرُّ فِى الْبَحْرِ ضَلَّ مَنْ تَدْعُونَ اِلَّٓا اِيَّاهُۚ فَلَمَّا نَجّٰيكُمْ اِلَى الْبَرِّ اَعْرَضْتُمْۜ وَكَانَ الْاِنْسَانُ كَفُورًا ﴿٦٧﴾ اَفَاَمِنْتُمْ اَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ جَانِبَ الْبَرِّ اَوْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًا ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ وَكٖيلًاۙ ﴿٦٨﴾ اَمْ اَمِنْتُمْ اَنْ يُعٖيدَكُمْ فٖيهِ تَارَةً اُخْرٰى فَيُرْسِلَ عَلَيْكُمْ قَاصِفًا مِنَ الرّٖيحِ فَيُغْرِقَكُمْ بِمَا كَفَرْتُمْۙ ثُمَّ لَا تَجِدُوا لَكُمْ عَلَيْنَا بِهٖ تَبٖيعًا ﴿٦٩﴾ وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنٖٓى اٰدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلٰى كَثٖيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضٖيلًا۟ ﴿٧٠﴾

[3190] **Meâl-i Şerîfi**

Rabbiniz o kādirdir ki fazlından nasib arayasınız diye sizin için denizde gemiler sevk ediyor, hakikaten O size Rahîm bulunuyor (66). Denizde size bir tazyik elverdiği vakit O'ndan başka yalvardıklarınız gāib olur, derken O sizi kurtarıp karaya çıkarınca da yüzü çeviriverirsiniz. İnsan da çok nankör bulunuyor (67). Ya çıktığınızda kara tarafında sizi yere geçirivermesinden veya üzerinize çakıllı bir rüzgâr salıvermesinden, sonra da kendinize hiç vekil bulamamanızdan emniyete mi erdiniz? (68). Yoksa sizi bir defa daha oraya iade edip de üstünüze kırıp büken bir fırtına salıvererek[1] hepinizi ettiğiniz küfran ile gark ediverme-

1 B: "salıverecek".

sinden, sonra da Bize karşı onun bir öcünü alacak bulamamanızdan emin mi oldunuz? (69). Şânım hakkı için Biz Benî Âdem'i tekrim ettik, karada ve denizde binitlere yükledik ve hoş hoş nimetlerden besledik, yarattıklarımızdan çoğunun üzerine geçirdik (70).

Dünyada böyle, âhirete gelince:

يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْۚ فَمَنْ اُو۫تِيَ كِتَابَهُ بِيَم۪ينِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ يَقْرَؤُ۫نَ كِتَابَهُمْ وَلَا يُظْلَمُونَ فَت۪يلًا ﴿٧١﴾ وَمَنْ كَانَ ف۪ي هٰذِه۪ٓ اَعْمٰى فَهُوَ فِي الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى وَاَضَلُّ سَب۪يلًا ﴿٧٢﴾ وَاِنْ كَادُوا لَيَفْتِنُونَكَ عَنِ الَّذ۪ٓي اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ لِتَفْتَرِيَ عَلَيْنَا غَيْرَهُۗ وَاِذًا لَاتَّخَذُوكَ خَل۪يلًا ﴿٧٣﴾ وَلَوْلَٓا اَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ اِلَيْهِمْ شَيْـًٔا قَل۪يلًاۗ ﴿٧٤﴾ اِذًا لَاَذَقْنَاكَ ضِعْفَ الْحَيٰوةِ وَضِعْفَ الْمَمَاتِ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ عَلَيْنَا نَص۪يرًا ﴿٧٥﴾ وَاِنْ كَادُوا لَيَسْتَفِزُّونَكَ مِنَ الْاَرْضِ لِيُخْرِجُوكَ مِنْهَا وَاِذًا لَا يَلْبَثُونَ خِلَافَكَ اِلَّا قَل۪يلًا ﴿٧٦﴾ سُنَّةَ مَنْ قَدْ اَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنْ رُسُلِنَا وَلَا تَجِدُ لِسُنَّتِنَا تَحْو۪يلًا ﴿٧٧﴾

[3191] **Meâl-i Şerîfi**

Günün birinde her sınıf insanları imamlarıyla çağıracağız, o gün her kime kitabı sağ eliyle verilirse işte onlar kitaplarını okuyacaklar ve kıl kadar zulmedilmeyecekler (71). Her kim de bu dünyada körlük ettiyse o artık âhirette daha kör ve gidişçe daha şaşkındır (72). Az daha seni bile, sana vahyettiğimizden gayrısını Bize karşı iftira edesin diye fitneye düşüreceklerdi ve o takdirde seni halîl ittihaz edeceklerdi (73). Ve eğer Biz sana sebat vermemiş olsa idik sen onlara az bir şey meyledeyazdındı (74). Ve o takdirde Biz sana muhakkak hayatın da katmerli, memâtın da katmerli acısını tattırırdık, sonra Bize karşı kendin için hiçbir yardımcı bulamazdın (75). Ve az daha seni bu arzdan çıkarmak için iz'âc edeceklerdi ve o takdirde kendileri de arkandan pek az kalacaklardı (76). Senden evvel gönderdiğimiz bütün peygamberlerin sünneti vechile ki, sen Bizim sünnetimize bir tahvil bulamazsın (77).

{يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْ} Düşünmeli o günü ki her insan cemiyetini imamlarıyla çağıracağız ❁ "**İmam**" hidâyet veya dalâlette öne geçirilip arkasına düşülen metbû' demektir ki bir peygambere, bir kitaba, bir dine, bir mezhebe veya herhangi bir reise, bir [3192] kumandana ıtlak olunabilir. Binâen'aleyh o gün her insan cemiyeti ilâhî veya şeytânî metbû'larına izâfetle, meselâ "ey İbrâhim ümmeti, ey Mûsâ ümmeti, ey Îsâ ümmeti, ey Muhammed ümmeti" diye, veya "ey Firavun tebaası,[1] ey Nemrut tebaası" ilh. diye veyahut dinlerine, kitaplarına, mezheblerine nisbet ile "ey filân ümmet, filân millet" diye çağırılacaklar {فَمَنْ اُوتِىَ... إلخ}.

{وَمَنْ كَانَ فِى هٰذِهٖٓ اَعْمٰى} Ve burada kör olan ❁ yani bu dünyada kalb gözü kör olup da[2] doğru yolu görmeyen, hak imama[3] uymayan, o tekrim ve tafdil nimetlerine karşı nankörlük eden {فَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ اَعْمٰى} âhirette, yani âhiret hususunda daha kör {وَاَضَلُّ سَبِيلاً} ve yolca daha sapıktır. ❁ Onun için âhirette kör ve sağır ve dilsiz olarak ve yüzün koyu sürünerek haşrolunacaklar ve kitapları sollarından verilecektir.

Sen şuna bak:

اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِۜ اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُوداً ﴿٧٨﴾ وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ نَافِلَةً لَكَۗ عَسٰٓى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً ﴿٧٩﴾ وَقُلْ رَبِّ اَدْخِلْنِى مُدْخَلَ صِدْقٍ وَاَخْرِجْنِى مُخْرَجَ صِدْقٍ وَاجْعَلْ لِى مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَاناً نَصِيراً ﴿٨٠﴾ وَقُلْ جَٓاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُۜ اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقاً ﴿٨١﴾ وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَٓاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَۙ وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ اِلَّا خَسَاراً ﴿٨٢﴾ وَاِذَٓا اَنْعَمْنَا عَلَى الْاِنْسَانِ اَعْرَضَ وَنَاٰ بِجَانِبِهٖۚ وَاِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَؤُ۫ساً ﴿٨٣﴾ قُلْ كُلٌّ يَعْمَلُ عَلٰى شَاكِلَتِهٖۜ فَرَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ اَهْدٰى سَبِيلاًࣖ ﴿٨٤﴾

---

1 B -"ey Muhammed ümmeti" diye, veya "ey Firavun tebaası".
2 «فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ» سورة الحج [46/22] [Müellifin notu].
3 B: "imana".

[3193] **Meâl-i Şerîfi**

Güneş'in kaymasından gecenin kararmasına kadar namazı güzel kıl, bir de kıraatıyla mümtaz olan sabah namazını, zira sabah Kur'ân'ı hakikaten meşhuddur (şuhûda mazhardır) (78). Geceden de sana mahsus fazla bir namaz olarak uykudan kalk, Kur'an ile teheccüd kıl, yakındır ki Rabbin seni bir makām-ı mahmûda ba's ede (79). Ve de ki: "Rabbim beni sıdk girdirimi girdir ve sıdk çıkarışı çıkar ve benim için leddünnünden bir sultân-ı[1] nasîr kıl" (80). Ve de ki: "Hak geldi bâtıl zevâle erdi, hakikaten bâtıl pek zavallıdır" (81). Biz de Kur'an'dan peyderpey öylesini indiririz ki mü'minler için o bir şifâ ve bir rahmettir, zâlimlerin ise ancak hasârını artırır (82). Öyle ya, Biz insana nimet verdiğimiz zaman aldırmaz, yan büker, kendisine şer dokunduğu zaman da pek me'yus olur (83). De ki: "Her biri kendi uyarına göre hareket ediyor, o hâlde yolca en doğru olan kim olduğunu daha ziyade Rabbiniz bilir" (84).

{أَقِمِ الصَّلٰوةَ} Namazı devam ile kıl ve kıldır {لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ} Güneş'in dülûkü, yani zevâli dolayısıyla gece karanlığına kadar ❁ ki öğle, ikindi, akşam, yatsı vakitlerini [3194] hâvîdir. Rivayet olunduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Şems'in dülûkünde zeval bulduğu vakit Cibrîl geldi, bana öğle namazını kıldırdı"[2] {وَقُرْاٰنَ الْفَجْرِ} sabah Kur'ân'ını da ❁ yani kıraati bilhassa mühim olan sabah namazını da ikāme et {اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُوداً} ki sabah Kur'ân'ı hakikaten meşhuddur. ❁ Ona gece melâikesi de gündüz melâikesi de hâzır ve şâhid olur ve bütün fıtrat uyanır, insanın zevk-i şuhûdu yükselir {وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِه۪ نَافِلَةً لَكَ} geceden de bunun üzerine nâfile, yani fazla olarak kendin için teheccüd kıl[3] {عَسٰٓى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً} ki Rabbinin seni mahmûd bir makama ba's etmesi yakın ❁ burada

---

1 B: "sultânı".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 517. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 333; Ebû Dâvûd, Salât, 2; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 251; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 418:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أتاني جبرائيل عليه السلام لدلوك الشمس حين زالت فصلى بي الظهر».

3 "**Teheccüd**", uykudan uyanmak ve gece uykudan kalkıp namaz kılmak demektir [Müellifin notu].

لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَقَلْبَهُ hadîs-i kudsîsi[1] mazmûnuyla alâka sarihtir. "**Makām-ı Mahmûd**" herkesin hamd ile tebcil edeceği muzzam makam demektir ki hakīkat-i hamdin müte'allakı olan kurb-i mutlak makamı, yani ehâdîs-i şerîfede vârid olduğu üzere Livâü'l-Hamd altında Şefâ'at-i Kübrâ makamıdır.

{وَقُلْ} Ve de ki ❁ yani teheccüdü[2] kılıp şöyle dua et ki {رَبِّ اَدْخِلْنِي مُدْخَلَ صِدْقٍ} Rabbim beni sıdk girimi girdir {وَاَخْرِجْنِي مُخْرَجَ صِدْقٍ} ve sıdk çıkarışı çıkar ❁ yani herhangi işe veya herhangi bir yere idhal ederken kemâl-i sıdk ile makbul, marzî, memduh bir surette idhal eyle ve herhangi bir işe veya bir yere çıkarırken de yine kemâl-i sıdk ile makbul ve marzî, memduh bir surette çıkar. Binâen'aleyh emrettiğin ubûdiyet vezâifinin giriminde çıkımında, tahmil eylediğin risalet umûrunun îfâ ve ikmâlinde [3195] sıdk u sadâkatle muvaffakiyet ihsan edip medhal-i âhiret olan kabre koyduğunda ayn-ı sıdk olarak koy ve çıkarıp ba's ettiğinde de ayn-ı sıdk olarak ba's et {وَاجْعَلْ لِي مِنْ لَدُنْكَ سُلْطَانًا نَصِيرًا} ve benim için ledünnünden nasîr bir sultan kıl ❁ bana cânib-i gaybdan bir hüccet-i kāhire, bir kudret-i gālibe tahsis et ki onun saltanatı karşısında kâfirler mağlup ve makhur, mü'minler mansûr u muzaffer olsun.

Şâyân-ı dikkattir ki bu duanın kabûlünü tebşir siyâkında da şöyle buyurulmuştur: {وَقُلْ جَٓاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ} Hem de ki: Hak geldi ve bâtıl muzmahil oldu {اِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا} fi'l-hakīka bâtıl muzmahil olagelmiştir. ❁ Risâlet-i Muhammediye ile dîn-i hakkın vürûdu ânından itibaren hakikatte küfr ü şirkin izmihlâli başlamış, bilâhare Mekke fetholunduğu zaman Kâbe'den putları atarken Resûlullah bu âyeti okuyarak bu ihbâr-ı mütekaddimin sıdkını ilan eylemişti.

---

1 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:
عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

2 B: "teheccüd".

"Hak ne ile geldi?" denecek olursa işte cevâbı: {وَنُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْاٰنِ مَا هُوَ شِفَٓاءٌ وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنٖينَ} Biz Kur'an'dan öyle âyetler indirip duruyoruz ki mü'minler için ayn-ı şifa ve rahmettir. ❁ Burada dünya türlü türlü derd ü emrâz, belâ ve mihnetle dolu bir hastahaneye, Peygamber bir tabîbe, Kur'an da devâ-yı şâfîye ve gıdâ-yı vâfîye teşbih edilmiş oluyor. Reyb ü nifak, küfr ü şikak, zulm u udvân, hırs, yeis, atâlet, cehalet, taklid, taassub, sû'-i niyet gibi ahlâkī, ictimâ'î emrâz-ı rûhâniyeye karşı Kur'ân'ın ayn-ı şifâ ve rahmet olduğu şüphesizdir. Bundan başka tabâbet-i maddiyenin âciz kaldığı nice emrâz-ı cismâniyeye karşı da Kur'ân'ın havâss-ı şifâ-bahşâsı ehlinin meşhûdu olagelmiştir. Bununla beraber [3196] {وَلَا يَزٖيدُ الظَّالِمٖينَ اِلَّا خَسَاراً} zâlimlerin ancak hasârını artırır. ❁ Hakkı sevmeyenler inanmazlar da o şifâ ve rahmetten istifade etmezler ve bu suretle zararlarını artırmaktan başka bir şey yapmazlar, kendi nefislerine zulmederler. Bunun sebebi de {وَاِذَٓا اَنْعَمْنَا عَلَى الْاِنْسَانِ} biz o insana -o zalûm ü cehûl olan insana- nimet verdiğimiz zaman {اَعْرَضَ وَنَاٰ بِجَانِبِهٖ} yüz çevirir ve yan çizerek uzaklaşır ❁ nimetle şımarır, mün'imden yüz çevirir, nankörlük eder {وَاِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ كَانَ يَؤُساً} ona şer dokununca da son derece ye'se düşer. ❁ İşte böyle nimet hâlinde şükür, şer hâlinde ümit ve dua hasleti bulunmayan insanlardır ki o zâlimlerdir. Kur'an böylelerinin hasârını artırır. Böyleleri tebşir ile de yola gelmez, inzar ile de. {قُلْ} De ki {كُلٌّ} hepsi ❁ iman edenler de etmeyenler de {يَعْمَلُ عَلٰى شَاكِلَتِهٖ} kendi şâkilesi üzere amel eder. ❁ "**Şâkile**" kelimesi tabiat, âdet, din, hulk, niyet, seciye ve cibillet, tarîk-i müşâkil gibi muhtelif ve fakat[1] mütekārib mânalarla tefsir edilmiş ise de en cem'iyyetlisi sonuncusudur. Yani herkes kendi hâl ve mizâcına uygun olan yolda hareket eder. Ta'bîr-i âharla hissiyyât-ı mahsûsasına göre iş yapar. {فَرَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَنْ هُوَ اَهْدٰى سَبٖيلاً} İmdi en doğru yola gideni Rabbiniz a'lemdir. ❁ Yani herkes kendi şâkilesine göre hareket ederek uyarına giden[2] yol tutmakla doğru yol tutmuş olmaz. Bir din veya mezheb,

---

1 B -"fakat".
2 B: "gider".

herhangi bir ferdin veya kavmin mizac ve hissiyâtına uygun gelmekle doğru oluvermez. Hak din Allah'ın Kitap ve Resûlüyle bildirdiğidir. Binâen'aleyh ne mutlu o kimselere ki şâkilesi hakka uygun ola.

Şâkile, rûh meselesine temas etmek hasebiyle:

[3197]

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِۜ قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي وَمَٓا اُو۫ت۪يتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَل۪يلًا ﴿٨٥﴾ وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّـذ۪ٓي اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِه۪ عَلَيْنَا وَك۪يلًاۙ ﴿٨٦﴾ اِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَۜ اِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَب۪يرًا ﴿٨٧﴾ قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰٓى اَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِه۪ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَه۪يرًا ﴿٨٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de sana rûhtan soruyorlar, de ki: Rûh Rabbimin emrindendir ve size ilimden ancak az bir şey verilmiştir (85). Celâlim hakkı için dilersek sana vahyettiğimizi de tamamen gideriveririz, sonra Bize karşı kendine bir vekil de bulamazsın (86). Ancak Rabbinden bir rahmet başka, hakikat senin üzerinde O'nun fazlı pek büyük bulunuyor (87). De ki: Yemin ederim eğer ins ü cin bu Kur'ân'ın mislini getirmek üzere toplansalar bir mislini getiremezler, birbirlerine zahîr de olsalar (88).

{وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ} Sana rûhtan da sual eder veya ediyorlar. ❁ Siyerde İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Kureyş Nadr b. Hâris ile Ukbe b. Ebî Muayt'ı[1] Medine'deki Yehûd ahbârına gönderip, "onlar ehl-i kitaptırlar, sizde bulunmayan ma'lûmât onlarda bulunur. Muhammed'i sorun bakalım" demişler, binâen'aleyh [3198] ikisi bir Mekke'den çıkıp Medine'ye varmışlar ve sormuşlar. Yehûd "ona Ashâb-ı Kehf'ten ve Zülkarneyn'den ve rûhtan sorunuz, eğer hepsine cevap verir veya sükût ederse nebî değildir. Ve eğer bazısına cevap verip bazısından sükût ederse nebîdir" demişler. Çünkü rûh Tevrat'ta mübhem imiş, gelmişler sual

1 B: "Muayt".

etmişler, binâen'aleyh iki kıssa beyan olunup rûh icmal edilmiş olmakla sorduklarına nedâmet etmişler (*Sûre-i Kehf'e bak*).[1]

Ahmed, Nesâî, Tirmizî ve Hâkim ve İbn Hibbân ve daha birtakımlarının İbn Abbas'tan tahrîcinde ise Kureyş Yehûde demişler ki: "Bize bir şey veriniz şu âdeme sual edelim." Onlar da "rûhtan sorunuz" demişler, sormuşlar, binâen'aleyh bu âyet nâzil olmuştur;[2] وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ... إلخ Bunlara göre bu âyet de Mekkîdir. Lakin Buhârî'de ve Müslim'de vesâirede tahric edildiğine göre Abdullah b. Mes'ud radıyallâhu anh demiştir ki: "Ben Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ile Medine'de bir tarlada yürüyordum ve o bir değneğe dayanıyordu. O sırada bir bölük Yehûd tesadüf etti, birbirlerine 'şuna ruhtan sual ediniz' dediler. Binâen'aleyh bazısı kalktı rûhtan sual etti, edince Resûlullah ona karşı bir şey söylemeyip sükûta daldı. Ben derhâl bildim ki vahyolunuyordu, olduğum yerimde[3] dikildim, vaktâ ki vahiy nâzil oldu, buyurdu ki: وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِۜ قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي وَمَٓا اُو۫ت۪يتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَل۪يلاً."[4] Buna göre ise bu âyet Medenî demektir. Bundan dolayı

---

1 İbn İshâk, *Sîre,* s. 201-202; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 593; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 467:

نا أحمد: نا يونس عن ابن إسحق قال: حدثني رجل من أهل مكة عن سعيد ابن جبير عن ابن عباس قال: أنزل الله في النضر ثماني آيات، قول الله تعالى: «إِذا تُتْلى عَلَيْهِ آياتُنا قالَ أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ» (المطففين ١٣/٨٣) وكل ما ذكر فيه الأساطير من القرآن. فلما قال النضر ذلك بعثوه وبعثوا معه عقبة بن أبي معيط إلى أحبار يهود بالمدينة فقالوا لهما: سلوهم عن محمد، وصفوا لهم صفته، وأخبروهم بقوله فإنهم أهل الكتاب الأول، وعندهم علم ما ليس عندنا من علم الأنبياء، فخرجا حتى قدما المدينة فسألا أحبار يهود عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ووصفوا لهم أمره، وأخبروهم ببعض قوله، وقالوا لهم: إنكم أهل التوراة فقد جئناكم لتخبرونا عن صاحبنا هذا، فقالت لهم أحبار يهود: سلوه عن ثلاث يأمركم بهن فإن أخبركم بهن فهو نبي مرسل، وإن لم يفعل فالرجل متقول، فروا فيه رأيكم، سلوه عن فتية ذهبوا في الدهر الأول ما كان من أمرهم، فإنه كان لهم حديث عجب، وسلوه عن رجل طواف قد بلغ مشارق الأرض ومغاربها ما كان بناؤه، وسلوه عن الروح ما هو، فإن أخبركم بذلك فهو نبي فاتبعوه، وإن لم يخبركم فهو رجل متقول فاصنعوا في أمره ما بدا لكم.

فأقبل النضر وعقبة حتى قدما مكة على قريش فقالا: يا معشر قريش قد جئناكم بفصل ما بينكم وبين محمد، قد أمرنا أحبار يهود أن نسأله عن أمور، فأخبروهم بها، فجاءوا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالوا: يا محمد أخبرنا، فسألوه عما أمروهم به فقال لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم: أخبركم عما سألتم عنه غداً، ولم يستثن فانصرفوا عنه، فمكث رسول الله صلى الله عليه وسلم خمس عشرة ليلة لا يحدث الله تعالى إليه في ذلك وحياً، ولا يأتيه جبريل عليه السلام حتى أرجف أهل مكة وقالوا: وعدنا محمد غداً واليوم خمس عشرة وقد أصبحنا فيها لا يخبرنا بشيء مما سألناه عنه، حتى حزن رسول الله صلى الله عليه وسلم مكث الوحي عنه، وشق عليه ما تكلم به أهل مكة، ثم جاءه جبريل من الله بسورة أصحاب الكهف، فيها معاتبته إياه على حزنه وخبر ما سألوه عنه من أمر الفتية، والرجل الطواف، يقول الله تعالى: «وَيَسْئَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَما أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا».

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 255; Tirmizî, Tefsîr, 17/3140; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* I, 301; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 579:

عن ابن عباس، قال: قالت قريش لليهود: أعطونا شيئا نسأل عنه هذا الرجل، فقالوا: سلوه عن الروح، فسألوه، فنزلت: «ويسألونك عن الروح قل الروح من أمر ربي وما أوتيتم من العلم إلا قليلا».

3 B: "yerde".

4 Buhârî, İlim, 47; Müslim, Sıfâtü'l-Münâfıkīn, 32:

عن عبد الله قال: بينا أنا أمشي مع النبي صلى الله عليه وسلم في خرب المدينة، وهو يتوكأ على عسيب معه، فمر بنفر من اليهود، فقال بعضهم لبعض:

bazıları bu âyetin biri Mekke'de biri Medine'de olmak üzere iki defa nâzil olduğuna kāil olmuşlardır (*Sûre-i Kehf'e bak*).

Yukarılarda da sebk ettiği üzere "rûh" denildiği zaman başlıca üç nokta-i nazar mülâhaza edilegelmiştir: [1] Mâ bihi'l-hareke yani hareket mebde'i, [2] mâ bihi'l-hayât, yani hayat mebde'i, [3] mâ bihi'l-idrâk, yani idrak mebde'i. Hareket mebde'i mülâhazasıyla rûh, maddenin tam mukābili olarak kuvvet demek olur. Madde veya kuvvet, madde veya [3199] rûh denildiği zaman bu mülâhaza kast edilir. Bu mâna rûhun en e'am mânasıdır. Meselâ elektrik bu mânaca bir rûh ve her kuvve-i muharrike bir rûh demektir. Hayat mebde'i mülâhazasıyla rûh ise bundan ehastır. Zira kuvve-i hayâtiye, mutlak kuvvetten ehastır. Fakat bunda da iki mülâhaza vardır. Birisi e'am mânasıyla hayattır ki nebâtî hayâta da şâmil olur. Bu mânacadır ki ale'l-umûm nebâtâta dahi rûh ıtlak edildiği vâki'dir. Birisi de meşhur mânasıyla hayat, yani hayât-ı hayvâniyedir ki hayât-ı insâniyeye müntehî olur. Bu mânaca rûh, rûh-i nebâtîden ehas ve binâen'aleyh onu da mutazammındır. Sonra idrak mebde'i, yani ihsâsa iktiran eden vicdân-ı basîtten marifet, ta'akkul, ilim, irade, kelâm vesâire gibi en yüksek derecelere kadar ale'l-umûm şuur hâdisâtının ve binâen'aleyh bir hayât-ı mâneviyenin medârı olmak mülâhazasıyla rûh gelir ki rûhun en mümtaz haysiyetini ifade eden bu mânanın en bâriz tezahürü nefs-i insânîde tecellî ettiğinden buna "rûh-i insânî" tesmiye edilmiştir. Nefs-i insânîyi rûh-i hayvânîden temyiz ettiren ve insânî marifeti hakka[1] îsâl ederek kendini ve gayrını bildiren bu rûh hakkındadır ki وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي [el-Hicr 15/29] buyurulmuştur. Biz bunu kendisiyle duyar; vicdan, irade, ta'akkul, kelâm-ı bâtınî gibi âsârıyla tanırız. Her insanda bu rûhun bir lemhası bulunduğunda şüphe yoksa da nefs-i insânî bunun aynı olup olmadığında ihtilâf edilmiştir. Fakat rûhun hakikati, hakīkat-i insâniyenin mâverâsında olmasa idi, insan a'yân-ı eşyâdan hiçbir hakikati idrak edemez veya bütün hakikat

---

سلوه عن الروح؟ وقال بعضهم: لا تسألوه، لا يجيء فيه بشيء تكرهونه، فقال بعضهم: لنسألنه، فقام رجل منهم فقال: يا أبا القاسم، ما الروح؟ فسكت، فقلت: إنه يوحى إليه، فقمت، فلما انجلى عنه، فقال: «ويسألونك عن الروح قل الروح من أمر ربي وما أوتوا من العلم إلا قليلا».

1 B: "insanı ma'rifet-i Hakk'a".

insandan ibaret olmak lâzım gelirdi. Halbuki insanın mechûlâtı pek çoktur. Ne kadar az olursa olsun bildiği de yok değildir. Binâen'aleyh mebde'-i idrak olan rûh, insanın hayât-ı cismâniyesinde bedenine nefh olunan hava, ziyâ, harâret gibi hayât-ı[1] mâneviyesinde nefsine nefh olunan bir mebde'dir. Ki nefs-i insânînin şâkilesi hidâyet ve dalâldeki hissesi bunun derece-i nefhi ile mütenâsibtir.

[3200] {قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي} De ki rûh, Rabbimin emrindendir. ❁ Burada "emr", "umûr"un müfredi, yani şe'n, iş; yahut "evâmir"in müfredi, yani kumanda mânasına gelir. Müfessirînin birçoğu "min" beyâniye veya teb'îziye, "emr" şe'n, emrin Rabbe izâfeti ihtisâs-ı ilmî mânasına olmak üzere şöyle tefsir etmişlerdir: "Rûh, ancak Rabbimin bileceği iştendir, rûhun hakikati öyle umûrdandır ki ilmini Allah teâlâ kendisine tahsis etmiştir". Bu surette cevap اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ [el-Ahkāf 46/23; el-Mülk 67/26][2] denilmiş gibi olur. Eğer rûhtan sual "niçin herkese aynı derecede rûh verilmiyor da şâkile ihtilâf ediyor?" diye herkesin ahvâl-i rûhiyesindeki ihtilâfın hikmetinden sual olursa bu tefsîre diyecek yoktur. Çünkü bu cihet, lâ yüs'elü ammâ yef'al olan Allah teâlâ'nın mücerred meşiyyet-i Rabbâniyesine ait olduğundan ancak O'nun bileceği bir iştir. Âyetin akabinde وَلَئِنْ شِئْنَا buyurulması da bununla alâkadardır.

Lâkin rûhun hakikati veya ahkâmı nokta-i nazarından sual mülâhaza olunduğu zaman, bu cevapta hiçbir şey bildirilmemiş denemez. Bilakis bunda rûhun künh ü hükmüne müte'allik bütün mâba'de't-tabiî münakaşaları kesip atan bir târif verilmiştir. Şöyle ki اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـٔاً اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Yâsîn 36/82][3] âyeti mûcebince Rabbin emri, bir şeyi irade edince Allah'ın işi başka hiçbir şart ve sebebe muhtaç olmaksızın mücerred "ol!" demekle oluvermekten ibaret bir emirdir, bir ibdâ'-ı fi'lîdir. Bir îcâb u tesirdir ki وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ [el-Kamer 54/50][4] medlûlü üzere basît[5] bir basar lemhasının ifade ettiği ânî bir

1 B: "harâret-i".
2 "…O ilim ancak Allah yanında…" / "…O ilim ancak Allah'ın indindedir…"
3 "O'nun emri bir şeyi murad edince ona sade ol demektir, o oluverir."
4 "Emrimiz de başka değil birdir, bir lemh-i basar gibidir."
5 B -"basit".

irade veya şuur şe'ni gibi vâhiddir. Binâen'aleyh rûhun emr-i Rab'dan olması Hak teâlâ'nın mücerred "kün" emrinden ibdâ' olunan ve başka bir unsur ve menşe'i bulunmayan bir bedî'a-i Rabbâniye olması demek olur. Birtakım müfessirîn de bu mânayı ihtiyar etmişlerdir.

Bu mânada belli ki "emr" fâiline muzâftır. "Min" ibtidâiye olduğu takdirde rûh, emrin eseri olan basît ve [3201] ibdâ'î bir cevher-i mahsus olarak mülâhaza edilebilir. "Min" beyâniye olduğu takdirde ise rûh, Rabbin emri cinsinden bir fi'l-i mahz, bir te'sîr-i mahsus demek olur. Burada şöyle meşhur bir sual vardır: "Allah hâlık-ı küll-i şey ve her şey Allah teâlâ'nın emr-i tekvînîsi ile mükevven ve mahluk olduğu cihetle bu mâna "rûh, eşyâdan bir şey veya ef'âlden bir fiildir" demeye müsâvî olmaz mı? Ve o hâlde bununla rûhun husûsiyetini ifade eden bir târif verilmiş olduğu nasıl[1] söylenebilir?" Bâlâdaki beyânâtta bu suâli ıskāt eden kuyûd ve işârât yok değildir. Bunu daha ziyade bir vuzuh ile anlamak için de اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُ [el-A'râf 7/54] kavl-i mecîdini nazar-ı dikkate almak iktizâ eder. Görülüyor ki bunda "emr" "halk"a tekabül ettirilmiştir. Bunda ise iki vecih vardır. Birisi "halk" takdir, yani miktar ve kemmiyet vermek mânası itibariyle madde ve ecsâmı tekvin ve îcâddır. Mutlak îcâdda isti'mâli ta'mîmendir. O hâlde buna mukābil "emr" maddeye mukabil ve hacimsiz olarak mülâhaza edilen ale'l-umûm kuvvetler gibi mücerred olan şuûnâtı îcab eden fiil ve tesirdir. Nitekim Âdem hakkında خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Âl-i İmrân 3/59] buyurulması bu farkı gösterir.

İkincisi "emr"de kumanda mânasının esas olmasıdır. Bu cihetle "emr", halk edilen bütün mahlûkāt üzerinde cereyan eden ve edecek olan tasarruf ve hâkimiyet şuûnâtıyla bu şuûnâtı husûle getiren îcab ve tesir fiiline muntabık olur ki rubûbiyet sıfatının tecellîsi bununladır. ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْاَمْرَ [Yûnus 10/3] Bunu müş'irdir. Şu hâlde "halk", "emr"in mahall-i tatbîkini vücûda getiren fiil, "emr" de mahlûkātın cebrî veya irâdî terbiyesi şuûnâtını ifade eden fiildir. Ve "rûh"un târifindeki "emr", "halk"a mukabil olan bu rabbânî haysiyeti ifade için bilhassa

1 B -"nasıl".

"Rab" ismine[1] muzâf kılınmıştır. Maʻamâfîh bu izâfet, rûhun bütün kuvvetlere şâmil olan eʻam mânasını temyiz ettirirse[2] de hâs mânasıyla rûhun ancak cinsini işʻâr eder. Bu cins içinden maʻnâ-yı hâssıyla rûhu tanıtacak olan husûsiyet ise Rabbin nefs-i [3202] mütekellim vahdeye olan "rabbî" izâfetidir. Şu hâlde "emr-i Rab" rûhun cinsi, Rabb'in nefs-i mütekellime izâfet-i mahsûsası da faslı[3] mesâbesinde olarak hakikatine müteʻallik bir haddini ifade eden târifini vermiş olur. Mâna şu olur:

"Rûh, benim mâlikim olup beni terbiye eden Rabbimin bütün mahlûkāt üzerindeki rubûbiyeti[4] emrinden bir emirdir ki bana kendimi ve Rabbimi tanıtır". Demek ki bir rûh tasavvurunda esas şu üç şuurdur: Ene, emr, Rab. Ve rûh, işte eneye Rabbin bir te'sîr-i mahsûsu ile izâfetini ifade eden emirdir. Bu izâfet-i mahsûsa, bu emr olmayınca kimse kendini duymaz, herkes bu nisbet-i izâfiyenin husûsiyetine göre kendini duyar. Kendini duymayanda rûh olmaz. Kendini tanıyan[5] o nisbet-i izâfiyeden hissesine göre rûhu duyar, rûhu duyan Rabbini duyar. Bundan dolayıdır ki rûhu Rab zannedenler, Rabbe rûh diyenler, teslise sapanlar olmuştur. Onun için مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي cevâbında bu galatlar da tashih olunarak anlatılmıştır ki ne ene ne rûh Rab değildir. Rûh "enenin Rabbinin emrindendir".[6]

Burada şâyân-ı dikkat mühim bir nokta daha vardır. قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي hitâbında Rabbin muzâf[un] ileyhi olan nefs-i mütekellim zamîri olan "yâ" evvelemirde Resûlullah'ın "ene"sidir. Ona olan izâfet-i rabbâniye, hakīkat-i Muhammediyede taʻayyün eden tecelliyât ise اِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَب۪يراً diye tasrih olunacağı üzere çok büyük olduğundan, bu nokta-i nazardan izâfetin ifade ettiği târif, "Rûhu'l-kudüs" ve "Rûhu'l-emîn" ıtlak olunan Cibrîl'i dahi mazmûnuna alan yüksek bir cemʻiyyeti hâizdir. Bu haysiyetle مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي târifinden tasavvur edebileceğimiz mâna şu olur: "Rûh beni terbiye eden, ezcümle bana vahiy ve risalet veren, beni İsrâ ile

1 B: "emrine".
2 B: "ettirse".
3 B: "fasl".
4 B: "rubûbiyet".
5 M ve B: "tanımayan".
6 Binâenʻaleyh kelâm-ı ilâhîde vârid olan رُوح۪ي، رُوحَنَا izâfeti, أَمْرِي izâfeti gibidir [Müellifin notu].

Mi'râc'a i'lâ eyleyen, beni bir Makām-ı Mahmûd'a ba's buyuran ve bana Kur'ân'ı indirmekte bulunan [3203] Rabbimin emrinden bir emirdir ki ben kendimi ve Rabbim Hak teâlâ'yı onunla bilirim".

{وَمَٓا اُو۫تٖيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلٖيلًا} Ve size ilimden ancak biraz verildi ۞ hiç verilmedi değil fakat az. Bildiğiniz de az, bilişiniz de azdır. Çünkü hâdistir, izâfîdir. Sofestâîlerin dediği gibi hiçbir şey bilmez değilsiniz, bazı müdde'îlerin dediği gibi bütün hakikati bilir de değilsiniz, haktan bazı şeyler bilirsiniz amma hakikatin bütün derinliğiyle değil, bazı vücûh ile, rûhunuzun mertebesine göre; Rabbinizi tanıyacak, vazifelerinizi anlayacak kadar nisbî bir surette bilirsiniz. Binâen'aleyh rûh hakkında bilebileceğiniz de bu kadardır.

Bazı müfessirîn bu hitâbın suâli soranlara ait olduğunu söylemişlerdir. Çünkü قُلْ emrinin mekūlünde[1] dâhil olarak cevâbın tetimmesinden olması akrebdir. Lâkin rivayet olunuyor ki Yehûd, bu cevabı işitince "bu hitap bize mi muhtas?" demişler, Aleyhissalâtü vesselâm da "belki biz ve siz" buyurmuş. Bunun üzerine demişler ki "hâlin amma da acâib, gâh وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُو۫تِىَ خَيْرًا كَثٖيرًا [el-Bakara 2/269] dersin gâh da böyle söylersin. Bize Tevrat verildiğini ve onda her şeyin tibyânı bulunduğunu tilâvet ettiğin hâlde bize verilen ilme az nasıl dersin?" Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de "o, Allah'ın ilmine nazaran azdır. Allah, size o kadarını vermişti ki amel etseniz intifâ' ederdiniz" buyurmuş ve bu sebeple وَلَوْ اَنَّ مَا فِى الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ اَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهٖ سَبْعَةُ اَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللّٰهِ [Lokman 31/27][2] âyeti nâzil olmuştur.[3] Şu hâlde bu hitap, قُلْ emrinde dâhil olmayıp istînâfen ona tezyil edilmiş bir cümle olarak bütün insanlara âm bir hitap demektir. Bütün ilm-i beşer ilmullâha

---

1 B: "mukabilinde".

2 "Eğer yerdeki ağaçlar hep kalem olsa, deniz de mürekkep, arkasından yedi deniz, Allah'ın kelimâtı tükenmez. Hakikat Allah Azîz Hakîm'dir."

3 İbn İshâk, *Sîre,* s. 204; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 542:

عن ابن عباس أن أحبار يهود قالوا لرسول الله صلى الله عليه وسلم بالمدينة: يا محمد أرأيت قولك «وَما أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا» إيانا تريد أم قومك؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كلا، فقالوا: ألست تتلو فيما جاءك أنا قد أوتينا التوراة فيها تبيان كل شيء؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنها في علم الله قليل وعندكم من ذلك ما يكفيكم لو أقمتموه، فأنزل الله عز وجل فيما سألوه عنه من ذلك: «وَلَوْ أَنَّما فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلامٌ» إلى قوله: «ما نَفِدَتْ كَلِماتُ اللَّهِ» إني أرى التوراة في علم الله قليل.

nazaran kalîldir; verme, izâfî, mütenâhîdir, muhâttır. İlmullah ise zâtî, muhît ve ma'lûmâtı nâmütenâhîdir. İlmin tamamı Hak teâlâ'nın Zâtî[1] hakikatini bilmeye mütevakkıftır ki onu ancak kendi bilir.

Burada şu fâideleri kaydedelim:

[3204] 1. Demek ki وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا [el-Bakara 2/31] mûcebince Âdem'e bütün esmânın tâlimi, bütün hakāyık-ı müsemmeyâtın tâlimi demek değildir. Ta'lîm-i esmâ, ilmullâha nazaran bir ilm-i kalîldir. Bu nokta felsefede "İsmiyye"[2] mezhebine bir esas olabilir.

2. تِبْيَانًا لِكُلِّ شَيْءٍ [en-Nahl 16/89], تَفْصِيلًا لِكُلِّ شَيْءٍ [el-En'âm 6/154] gibi âyetler, bütün eşyânın hakāyıkı mânasına olmayıp insanların din ve ahkâm nokta-i nazarından muhtaç oldukları her şey mânasına izâfî[3] bir şümûlü hâiz demektir. Ve nitekim öyle tefsir olunagelmiştir.

3. İlm-i beşerin kılleti yalnız ilm-i rûh nokta-i nazarından zannedilmemelidir. Zira diğer şeylere müte'allik ma'lûmâtımızın dahi medârı rûh olduğu cihetle onlara müte'allik şuurumuz rûhumuza ait olandan çok değildir.

---

1 B: "Zâtı".

2 Müellifin "İsmiyye" şeklinde atıf yaptığı "Nominalizm" akımı, Orta Çağ'da oldukça önemli bir yeri olan tümeller tartışmasının bir tarafını ifade eder. Realistlerin aksine, Nominalistlere göre tümellerin (küllî kavramların) tek başlarına birer varlığı yoktur, asıl gerçeklikler bu dünyadaki tek tek şeylerdedir. Tümeller tek tek şeylerden yola çıkılarak oluşturulmuş, gerçekliği bulunmayan genellemelerden, soyutlamalardan, salt isim ve sözcüklerden ibarettir; var olan her şey tikeller (cüz'iyyât) ile sınırlıdır. Ockhamlı William'ın en meşhur temsilcisi olduğu bu akım, böylelikle küllî kavramlara bir nevi gerçeklik atfeden realistlerin, ideaları en üstün varlık formları olarak kabul eden Platonculuğun, varlığı düşünceye indirgeyen her türden idealizmin karşısında konumlanır.
Metâlib ve Mezâhib'de Hıristiyan düşüncesi bağlamında şu satırlara yer verilir:
"Nihayet Guillaume d'Occam [Ockhamlı William] ile kelâmiyye (yahud ismiyye-nominalizm) mezhebi galebe ettiği zaman, iman ile ilim tefrik olunup birbirine mukabil tutuldu. Hakîkiyye mezhebi bizzat Allah'ın me'ânîsini müte'allak-ı ilim yaptığından akıl ile imanın tevâfukunu taharrî edebiliyordu. Kelâmiyye ise ilmi, sırf sûriyete ircâ' ediyor. Artık ulûm, me'ânî-i ilâhiye olmuyorlar ki istidlâlimize esas olabilsin. Ulûm, kelimât demek oluyor. O zamandan itibaren hakāik-i ilhâmiye sırf iman ile teklif ediliyor, ve imanın artık sırf izâfî kıymeti hâiz olan akıl ile vech-i iştirâki kalmıyor. Anlaşılıyor ki kurûn-ı vustâ işinde muvaffak olamamış, imanı akla tevfîk edememiştir. O zaman iman ile bir dîn-i müsbetin 'akāidi karıştırılmış, ma'amâfih büyük bir hakikat de sezilmiş idi ki, hak felsefe, ma'nâ-yı hâssıyla ilim ve fen olmasa bile, hayât-ı ahlâkiye ve rûhâniye tecrübesinden tefrik de edilemez. Bu tecrübeden ve bu in'ikâsdan mülhem olan me'ânî ile yapılır" (s. 65/80).

3 B: "lafzî".

4. Bu hitapta insanlara ilimden hisse veren bir şeref ve aynı zamanda beşerin gurûr-ı ilmîsini kıran bir darbe ile huzûr-ı Hak'ta مَا عَرَفْنَاكَ حَقَّ مَعْرِفَتِكَ itirafıyla tevâzu'a davet eden bir ihtar vardır. Demek ind-i ilâhîde ilmin nâmütenâhîliği insanlar için her hususta ilmin imkânını selb eden bir yeis delîli değil, ilimde terakkī imkânının nâmütenâhîliğini temin eden bir mebde'-i marifettir. Binâen'aleyh insan nâmütenâhîye giden bir aşk u iman ile Allah için ilme çalışmak, velâkin herhangi[1] mertebe-i terakkīye vâsıl olursa olsun ilm-i beşerin az yine az, ilmullâha nisbetle bir katrenin denizlere nisbetinden bile az olduğunu bilerek hiçbir zaman mağrur olmamak lâzımdır.

Şunu da unutmamak iktizâ eder ki ilm-i beşer verilme olduğu gibi kābil-i zevâldir de. Bir insana en büyük rûhun en yüksek mertebe-i ilmin verildiği de farz edilse onu emriyle dilerse bir anda alıverir. İşte gururdan sakınmak için bu hakikatin bilinmesi gayet mühim olduğundan dolayı bakınız Allah teâlâ, Resûlüne olan fazlının büyüklüğünü tansis ile ona verdiği ilmin kılletten müstesnâ olduğunu [3205] beyan sırasında evvelemirde bu hakikati takdîmen tasrih ederek hem de kasem ve tekid ile ve azamet ü celâl ifade eden cemi' sîgasıyla ve diğerlerine gayet müessir ve mânidar bir ibret olmak için bilhassa Resûlullah'a hitapta tasrih ederek buyurmuştur ki:

{وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذٖى اَوْحَيْنَا اِلَيْكَ} Kasem olsun ki dilersek o sana vahyettiğimizi elbet giderivereriz. ❁ Yani Rûhu'l-kudüs'le indirdiğimiz, bütün fitnelere karşı tesbit ettiğimiz, mü'minlere şifâ ve ilminizin rûhu olan o Kur'ân-ı azîmüşşân'ı bile hafızalarınızdan siler alıveririz. {ثُمَّ لَا تَجِدُ لَكَ بِهٖ عَلَيْنَا وَكٖيلاً} Sonra kendin için bize karşı bir vekil de bulamazsın ❁ yani aldığımızı bizden bi'l-asâle geri alamayacağın gibi bi'l-vâsıta istirdad edebilmek için ne rûhtan ve ne sâireden dayanacak bir vekil, tutunacak bir kuvvet bulmana da imkân yoktur {اِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} ancak Rabbinden bir rahmet ❁ evvel ü âhir yalnız O'na dayanabilirsin ve işte onu vahyettiğimiz gibi, hıfz u ibkā eden de O'dur. Rabbinin sana izâfet-i

---

1 B +"bir".

mahsûsa[1] ile in'âm ve ihsânı ve bu yüzden âlemînde neşretmek istediği rahmet-i vâsi'asıdır. {اِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبٖيرًا} Emîn ol O'nun -O Rabbinin- sana olan fazlı, ihsân u inayeti çok büyüktür. ❁ Diğerlerine kıyas kabul etmeyecek derecede büyüktür. Onun için kemâl-i emniyetle[2] {قُلْ} de ki: {لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلٰٓى اَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هٰذَا الْقُرْاٰنِ} Alimallah, bütün ins ü cin bu Kur'ân'ın mislini getirmeleri üzere ictimâ' yani ittifak etseler {لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهٖ} hiçbir mislini getiremezler. ❁ İns ayrı cin ayrı uğraşsalar getiremezler ya {وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهٖيرًا} [3206] yekdiğerine zahîr olsalar bile getiremezler ❁ Kur'an böyle büyük bir mucizedir. Şimdi yalnız bu âyetin ne kadar şümullü, ne kadar kuvvetli, bütün ins ü cin ile istikbal üzerinde böyle en yüksek bir yakīn ile hüküm ne büyük bir ilm-i gaybı ihtivâ ettiğini ve binâen'aleyh başlı başına nasıl büyük bir mu'cize-i bâkiye teşkil eylediğini insaf ile teemmül etmeli, bu kelâmın ilmullahdan bir ilim getirmiş olduğuna nasıl şüphe edilebilir?

Bunun sebeb-i nüzûlünde rivayet olunuyor ki evvelki Yahudîlerden bir tâife "yâ Muhammed" demişler, "bize şu getirdiğin hakkı haber ver, bu min indillah bir hak mıdır? Zira biz bunu Tevrat'ın tenasuku gibi mütenâsık görmüyoruz." Aleyhissalâtü vesselâm da buyurmuş ki "vallâhi siz, bunun min indillah bir hak olduğunu pek âlâ biliyorsunuz." Bunun üzerine "amma bu senin getirdiğin gibisini biz de sana getiririz" demişlerdi ve binâen'aleyh Allah teâlâ, bu âyeti inzal buyurdu.[3] Diğer taraftan Kureyş'ten bir cemaat de "bize bu Kur'an'dan başka bir âyet-i garîbe getir, yoksa bunun mislini biz de yapabiliriz" demişlerdi ki "âyet-i garîbe" dedikleri bundan sonra وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى... إلخ âyetlerinde

---

1 B: "mahsûsası".

2 B: "ehemmiyetle".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 547:

عن ابن عباس، قال: أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم محمود بن سيحان وعمر بن أضا وبحري بن عمرو، وعزيز بن أبي عزيز، وسلام بن مشكم، فقالوا: أخبرنا يا محمد بهذا الذي جئتنا به حق من عند الله عز وجل، فإنا لا نراه متناسقا كما تناسق التوراة، فقال لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أما والله إنكم لتعرفون أنه من عند الله تجدونه مكتوبا عندكم، ولو اجتمعت الإنس والجن على أن يأتوا بمثله ما جاءوا به»، فقال عند ذلك، وهم جميعا: فنحاص، وعبد الله بن صوريا، وكنانة بن أبي الحقيق، وأشيع، وكعب بن أسد، وسموءل بن زيد، وجبل بن عمرو: يا محمد ما يعلمك هذا إنس ولا جان، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أما والله إنكم لتعلمون أنه من عند الله تجدونه مكتوبا عندكم في التوراة والإنجيل»، فقالوا: يا محمد، إن الله يصنع لرسوله إذا بعثه ما شاء، ويقدر منه على ما أراد، فأنزل علينا كتابا تقرؤه ونعرفه، وإلا جئناك بمثل ما تأتي به، فأنزل الله عز وجل فيهم وفيما قالوا «قل لئن اجتمعت الإنس والجن على أن يأتوا بمثل هذا القرآن لا يأتون بمثله ولو كان بعضهم لبعض ظهيرا».

beyan olunacak olan mukterehât olacaktır.[1] Bu âyet ile bütün bunlara cevâb-ı kat'î verilmiş,[2] o gün bugün bunca asırlardan beri bütün tecribe ve teşebbüslerin karşısında bu cevap, kemâl-i sıdk u tahakkukla heybet ü azametini artırmış durmuştur. (*Sûre-i Bakara'da* فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ *[2/23] sûre-i Hûd'da* فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ... -إلى- ... فَإِلَّمْ يَسْتَجِيبُوا لَكُمْ *[11/13-14] sûre-i Hicr'de* وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ *[15/9] bak*).

İşte Kur'ân'ın her hükmü böyle ilim, böyle lâ-reybdir.

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا لِلنَّاسِ فِى هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍۘ فَاَبٰٓى اَكْثَرُ النَّاسِ اِلَّا كُفُوراً ﴿٨٩﴾ وَقَالُوا لَنْ نُؤْمِنَ لَكَ حَتّٰى تَفْجُرَ لَنَا مِنَ الْاَرْضِ يَنْبُوعاًۙ ﴿٩٠﴾ اَوْ تَكُونَ لَكَ جَنَّةٌ مِنْ نَخِيلٍ وَعِنَبٍ فَتُفَجِّرَ الْاَنْهَارَ خِلَالَهَا تَفْجِيراًۙ ﴿٩١﴾ اَوْ تُسْقِطَ السَّمَٓاءَ كَمَا زَعَمْتَ عَلَيْنَا كِسَفاً اَوْ تَأْتِىَ بِاللّٰهِ وَالْمَلٰٓئِكَةِ قَبِيلاًۙ ﴿٩٢﴾ اَوْ يَكُونَ لَكَ بَيْتٌ مِنْ زُخْرُفٍ اَوْ تَرْقٰى فِى السَّمَٓاءِۜ وَلَنْ نُؤْمِنَ لِرُقِيِّكَ حَتّٰى تُنَزِّلَ عَلَيْنَا كِتَاباً نَقْرَؤُهُۜ قُلْ سُبْحَانَ رَبّى هَلْ كُنْتُ اِلَّا بَشَراً رَسُولاً ﴿٩٣﴾

[3207] Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için biz bu Kur'an'da dillere destan olacak her mânadan türlü türlü ifadeler yaptık, yine nâsın ekserîsi gavurlukta ısrar ettiler (89). Ve "biz" dediler, "sana ihtimâli yok inanmayız, tâ ki bizim için şu yerden bir menba' akıtasın (90). Yahut senin için hurmalıklardan ve üzümlüklerden bir bahçe ola da aralarında şarıl şarıl çaylar akıtasın (91). Yahut zu'mettiğin gibi üzerimize semâyı kıt'a kıt'a düşüresin, yâhud Allah'ı ve melekleri kefil getiresin (92). Yahut senin altından bir evin olsun, yahut semâya çıkasın, ona çıktığına da asla inanmayız tâ ki üzerimize okuyacağımız bir mektup indiresin." De ki: "Sübhânallah, ben ancak beşer bir Resûlüm" (93).

"Böyle bir peygamberi gören o kâfirlerin iman etmeyip de bu kadar inat etmelerinin sebebi nedir?" denecek olursa:

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 483; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 109:
سبب هذه الآية أن جماعة من قريش قالت لرسول الله صلى الله عليه وسلم: يا محمد جئتنا بآية غريبة غير هذا القرآن، فإنا نقدر على المجيء بمثل هذا، فنزلت هذه الآية المصرحة بالتعجيز، المعلمة بأن جميع الخلائق لو تعاونوا إنسا وجنا على ذلك لم يقدروا عليه.

2 B +"ve".

[3208]

وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُٓوا اِذْ جَٓاءَهُمُ الْهُدٰٓى اِلَّٓا اَنْ قَالُٓوا اَبَعَثَ اللّٰهُ بَشَراً رَسُولاً ﴿٩٤﴾ قُلْ
لَوْ كَانَ فِى الْاَرْضِ مَلٰٓئِكَةٌ يَمْشُونَ مُطْمَئِنّ۪ينَ لَنَزَّلْنَا عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَٓاءِ مَلَكاً رَسُولاً ﴿٩٥﴾
قُلْ كَفٰى بِاللّٰهِ شَه۪يداً بَيْن۪ى وَبَيْنَكُمْۜ اِنَّهُ كَانَ بِعِبَادِه۪ خَب۪يراً بَص۪يراً ﴿٩٦﴾ وَمَنْ يَهْدِ اللّٰهُ
فَهُوَ الْمُهْتَدِۚ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ اَوْلِيَٓاءَ مِنْ دُونِه۪ۜ وَنَحْشُرُهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ
عُمْياً وَبُكْماً وَصُمّاًۜ مَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ كُلَّمَا خَبَتْ زِدْنَاهُمْ سَع۪يراً ﴿٩٧﴾ ذٰلِكَ جَزَٓاؤُ۬هُمْ بِاَنَّهُمْ
كَفَرُوا بِاٰيَاتِنَا وَقَالُٓوا ءَاِذَا كُنَّا عِظَاماً وَرُفَاتاً ءَاِنَّا لَمَبْعُوثُونَ خَلْقاً جَد۪يداً ﴿٩٨﴾ اَوَلَمْ
يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ الَّذ۪ى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ قَادِرٌ عَلٰٓى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ وَجَعَلَ لَهُمْ اَجَلاً
لَا رَيْبَ ف۪يهِۜ فَاَبَى الظَّالِمُونَ اِلَّا كُفُوراً ﴿٩٩﴾ قُلْ لَوْ اَنْتُمْ تَمْلِكُونَ خَزَٓائِنَ رَحْمَةِ رَبّ۪ٓى اِذاً
لَاَمْسَكْتُمْ خَشْيَةَ الْاِنْفَاقِۜ وَكَانَ الْاِنْسَانُ قَتُوراً ﴿١٠٠﴾

[3209] **Meâl-i Şerîfi**

Kendilerine doğru yolu gösteren hidâyetçi geldiğinde nâsın iman etmelerine ancak şöyle demeleri mâni' oldu: "Allah bir beşeri[1] mi resul gönderdi?" (94). Söyle onlara, eğer Arz'da hep uslu uslu yürüyen melâike olsa idi elbette onlara semâdan melek bir resul gönderirdik (95). De ki: "Allah sizinle benim aramda şâhid yeter, her hâlde O kullarına Habîr Basîr bulunuyor" (96). Ve her kime Allah hidâyet ederse o doğru yolu tutar, her kimi de dalâlette bırakırsa artık onlar için onun berisinden velîler bulamazsın ve Biz onları kıyamet günü kör, dilsiz, sağır oldukları hâlde yüzleri üstü haşrederiz. Varacakları yer cehennem, her dindikçe onlara bir sa'îr artırırız (97). O onların cezâlarıdır, çünkü onlar âyetlerimize küfrettiler de, "ya biz bir yığın kemik olduğumuz ve ufalanıp tozduğumuz vakit mi, biz mi cidden yeni bir hilkatle ba's olunacağız?" dediler (98). Gökleri ve yeri yaratmış olan Allah'ın kendilerinin mislini yaratmaya kādir olduğunu görmediler de mi? Kendileri için de

---

1 B: "beşer".

bir ecel tâyin etmiş, onda hiç şüphe yok. Fakat zâlimlerin gavurluktan başkasına baktıkları yok (99). De ki: "Rabbimin rahmeti hazinelerine siz mâlik olsa idiniz o vakit elden çıkarmak korkusuyla imsak ederdiniz, insan bir de pek cimri olmuştur" (100).

Nitekim[1] [3210]

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى تِسْعَ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ فَسْـَٔلْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اِذْ جَٓاءَهُمْ فَقَالَ لَهُ فِرْعَوْنُ اِنّٖى لَاَظُنُّكَ يَا مُوسٰى مَسْحُوراً ﴿١٠١﴾ قَالَ لَقَدْ عَلِمْتَ مَٓا اَنْزَلَ هٰٓؤُلَٓاءِ اِلَّا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ بَصَٓائِرَۚ وَاِنّٖى لَاَظُنُّكَ يَا فِرْعَوْنُ مَثْبُوراً ﴿١٠٢﴾ فَاَرَادَ اَنْ يَسْتَفِزَّهُمْ مِنَ الْاَرْضِ فَاَغْرَقْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ جَمٖيعاًۙ ﴿١٠٣﴾ وَقُلْنَا مِنْ بَعْدِهٖ لِبَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اسْكُنُوا الْاَرْضَ فَاِذَا جَٓاءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفٖيفاًۜ ﴿١٠٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için Mûsâ'ya açık açık dokuz âyet verdik, sor Benî İsrâil'e, onlara geldiği vakit Firavun ona dedi ki: "Her hâlde ben seni yâ Mûsâ, bir büyüye tutulmuş zannediyorum" (101). "Alimallah" dedi, "pek âlâ bilirsin ki bunları[2] o göklerin yerin Rabbi, sırf birer basiret olmak üzere indirdi. Her hâlde ben de seni yâ Firavun, helâk olmuş zannediyorum" (102). Derken onları Arz'dan belinletmek istedi, Biz de hem kendisini ve hem maiyyetindekileri hepsini birden gark ediverdik (103). Arkasından da Benî İsrâil'e dedik ki: "Haydin Arz'da sâkin olun, sonra âhiret vaadi geldiği vakit hepinizi dürüp bükerek getireceğiz" (104).

{فَاِذَا جَٓاءَ وَعْدُ الْاٰخِرَةِ جِئْنَا بِكُمْ لَفٖيفاً} Âhiret vaadi geldiği vakit topunuzu dürüp bükerek [3211] getireceğiz ❁ Buradaki وَعْدُ الْاٰخِرَةِ sûrenin başında geçen وَعْدُ الْكَرَّةِ الْآخِرَةِ yani ikinci kerreki fesâdın vadesi mânasına olmak melhuz ise de وَاِنْ عُدْتُمْ عُدْنَا mazmûnuna nâzır olarak وَعْدُ الدَّارِ الْآخِرَةِ

1 B -"Nitekim".
2 B: "onları".

mânasına olmak tekrardan sâlim ve binâen'aleyh daha zâhirdir. Ki kıyamet demek olur.

Hâsılı yâ Muhammed!

وَبِالْحَقِّ اَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَۜ وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا مُبَشِّراً وَنَذِيراًۢ ﴿١٠٥﴾ وَقُرْاٰناً فَرَقْنَاهُ
لِتَقْرَاَهُ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلاً ﴿١٠٦﴾ قُلْ اٰمِنُوا بِهٖٓ اَوْ لَا تُؤْمِنُواۜ اِنَّ الَّذِينَ
اُو۫تُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهٖٓ اِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْاَذْقَانِ سُجَّداًۙ ﴿١٠٧﴾ وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَٓا
اِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولاً ﴿١٠٨﴾ وَيَخِرُّونَ لِلْاَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَز۪يدُهُمْ خُشُوعاً ﴿١٠٩﴾ قُلِ
ادْعُوا اللّٰهَ اَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَۜ اَيًّا مَا تَدْعُوا فَلَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰىۚ وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ وَلَا
تُخَافِتْ بِهَا وَابْتَغِ بَيْنَ ذٰلِكَ سَب۪يلاً ﴿١١٠﴾ وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذ۪ي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَداً وَلَمْ يَكُنْ
لَهُ شَر۪يكٌ فِي الْمُلْكِ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ وَكَبِّرْهُ تَكْب۪يراً ﴿١١١﴾

[3212] **Meâl-i Şerîfi**

Bunu da bihakkın indirdik ve bihakkın indi ve seni ancak sevâbımızın müjdecisi ve azâbımızın habercisi olarak gönderdik (105). Hem onu bir Kur'an olmak üzere âyet âyet ayırdık ki nâsa dura dura okuyasın, hem de tenzil suretiyle ceste ceste indirdik (106). De ki: "İster inanın ona, ister inanmayın; çünkü bundan evvel ilim verilmiş olanlar kendilerine tilâvet olununca çeneleri üstü secdeye kapanıyorlar (107). Ve diyorlar ki: 'Tesbih Rabbimize, hakikat Rabbimizin vaadi kat'iyyen fiile çıkarılmış bulunuyor' (108). Ve ağlayarak çeneleri üstü kapanıyorlar, o onların huşû'unu da artırıyor" (109). De ki: "'Allah' deyin, 'Rahmân' deyin, hangisini deseniz[1] hep O'nundur o en güzel isimler." Bununla beraber salâtında pek bağırma, pek de gizleme, ikisinin arası bir yol tut (110). Ve şöyle de: "Hamd O Allah'a ki hiçbir veled edinmedi, O'na mülkte bir şerîk de olmadı, O'na zülden bir velî de olmadı, O'nu tekbir ile büyükle de büyükle" (111).

---

1 B: "derseniz".

{وَبِالْحَقِّ اَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ} Onu -Kur'ân'ı- hak ile indirdik ve hak ile indi ❁ yani hiç bozulmadan indirdiğimiz gibi bihakkın indi, nazmı da hak mânası da hak, inişi de hak indiği de haktır. Hikmet-i Hak ile hakikaten hak Peygamber'e inmiştir. Onun haber verdikleri muhakkak olacaktır. {وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذٖيرًا} Ve seni ancak bir mübeşşir ve nezîr olarak gönderdik ❁ iman ve itaat edenlere sevâbı ve kâfirlere, âsîlere ikābı haber vereceksin, yoksa herkesin istediğini yapacak, anûd kâfirlere zorla iman verip kurtaracak değilsin. Binâen'aleyh sen tebşir ve inzar vazifeni yap, sonundan korkma, fakat o tebşir ve inzar bir defada bitecek değil, tâkip olunmak lâzımdır.

{وَقُرْاٰنًا} Hem bir Kur'an olarak ki {فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَاَهُ عَلَى النَّاسِ عَلٰى مُكْثٍ} ağır ağır, vakit vakit nâsa kıraat edesin için Biz onu ayırt [3213] ettik, kısım kısım yaptık {وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزٖيلًا} ve tenzîlen indirdik ❁ yani hepsini birden değil, usûlden fürû'a doğru nâsın her türlü mesâlih ve ihtiyâcâtına ve ahvâlin muktezayâtına mutabık olmak üzere tedrîcen indirdik. Onun için Kur'an'dan bir hizib veya bir aşır ve hatta bazen bir âyet müstakil bir kitap gibi başlı başına tebşir ve inzârı muhtevî bir derstir.

Âlûsî tefsîrinde der ki: "Beyhakī *Şu'ab*'ında[1] Ömer radıyallâhu anh'tan şöyle dediğini tahric etmiştir: 'Kur'ân'ı beşer âyet beşer âyet ta'allüm ediniz. Zira Cibrîl aleyhisselâm onu beşer beşer indirdi'. İbn Asâkir de Ebû Nadre tarîkinden tahric etmiştir ki: 'Ebû Sa'îd-i Hudrî bize Kur'ân'ı sabah beş ve akşam beş âyet tâlim eder ve Cibrîl aleyhisselâm beşer âyet beşer âyet[2] indirdi diye haber verir idi' demiştir. Ma'amâfîh beşten daha fazla ve daha az olarak nüzûlünün vâki' olduğu da sahîhen sâbit bulunduğundan murad, ekseriya demektir."[3]

---

1 B: "*Şihâb*'da".

2 B -"beşer âyet".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 178. Krş. Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* III, 347; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XX, 391:

فقد أخرج البيهقي في الشعب عن عمر رضي الله تعالى عنه أنه قال: تعلموا القرآن خمس آيات خمس آيات فإن جبريل عليه السلام كان ينزل به خمسا

{قُلْ} De ki ❁ ey bu Kur'ân'a inanmayan câhiller! {اٰمِنُوا بِه۪ٓ اَوْ لَا تُؤْمِنُوا} siz buna ister inanın ister inanmayın ❁ yani Kur'ân'ın hakkiyetine ve kemâline karşı sizin gibilerin inanıp inanmamasının hiç ehemmiyeti yoktur. İnanmanız onun kemâlini artırmaz, inanmamanız da ona nakīsa vermez. İman ederseniz fâidesi kendinize, etmezseniz zararı yine kendinize, artık siz düşünün {اِنَّ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِه۪} şu muhakkak ki bundan evvel ilim verilmiş olan zevât Kur'an nâzil olmazdan evvel kütüb-i sâlifeyi tedkik etmiş olup da vahyin, kitabın, din ve şeriatın ne olduğunu anlamış, delâil-i nübüvvete vâkıf olmuş değerli âlimler {اِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ} kendilerine Kur'an tilâvet olununca {يَخِرُّونَ لِلْاَذْقَانِ سُجَّدًاۙ} [3214] çeneleri üstü düşerek secdelere kapanıyorlar {وَيَقُولُونَ سُبْحَانَ رَبِّنَٓا اِنْ كَانَ وَعْدُ رَبِّنَا لَمَفْعُولًا} da "tesbih Rabbimize, ne büyük şân, Rabbimizin vaadi hakikaten fiile çıktı" diyorlar. ❁ Yani evvelki kitaplarda vaad ettiği O Peygamber geldi, haber verdikleri hep olacaktır diye tesbih ve şükrediyorlar {وَيَخِرُّونَ لِلْاَذْقَانِ يَبْكُونَ} ve ağlayarak çeneleri üstü kapanıyorlar {وَيَز۪يدُهُمْ خُشُوعًا} ve o -Kur'an okundukça- onların huşû'larını artırıyor ❁ bunun bir nazîri de وَاِذَا سَمِعُوا مَٓا اُنْزِلَ اِلَى الرَّسُولِ تَرٰٓى اَعْيُنَهُمْ تَف۪يضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّۚ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اٰمَنَّا ilh... idi [el-Mâide 5/83].

{قُلِ ادْعُوا اللّٰهَ اَوِ ادْعُوا الرَّحْمٰنَ} De ki Allah diye dua ediniz veya Rahmân diye dua ediniz {اَيًّا مَا تَدْعُوا} hangi isme çağırsanız ❁ güzeldir. Çünkü {فَلَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى} o En Güzel İsimler hep O'nundur ❁ O zât-ı Ehad'indir. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir gün Mekke'de "yâ Allah yâ Rahmân" diye dua ederken müşrikler işitmişler, "Muhammed bir ilâha davet ediyordu, hâlbuki kendisi iki ilâha dua ediyor" demişler, cevâben bu emr-i ilâhî nâzil olmuştur.[1] Yani Allah teâlâ'nın birçok isimleri vardır ki en güzel isimlerdir. En yüksek cemâl ve celâl ve ikram ifade eden

---

خمسا. وأخرج ابن عساكر من طريق أبي نضرة قال: كان أبو سعيد الخدري يعلمنا القرآن خمس آيات بالغداة وخمس آيات بالعشي ويخبر أن جبريل عليه السلام نزل به خمس آيات خمس آيات، وكان المراد في الغالب فإنه قد صح أنه نزل بأكثر من ذلك وبأقل منه.

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 505. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 580; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 311:

قال ابن عباس رضي الله عنهما: تهجد رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات ليلة بمكة، فجعل يقول في سجوده: «يا الله يا رحمن يا رحيم!» فقال المشركون: كان محمد يدعو إلهًا واحدًا وهو الآن يدعو إلهين اثنين الله والرحمن، ما نعرف الرحمن إلا رحمن اليمامة، يعنون مسيلمة الكذاب، فأنزل الله تعالى هذِه الآية.

Esmâ-i Hüsnâ hep O'nundur. Bunların herhangisiyle olursa olsun dua câizdir. Çünkü ismin ta'addüdünden müsemmânın ta'addüdü lâzım gelmez. Bütün Esmâ-i Hüsnâ ile dua, lâ şerîke leh olan o Zât-ı Ehad'e duadır.

{وَلَا تَجْهَرْ بِصَلَاتِكَ} Hem salâtında büsbütün cehr de etme ❁ namazda kıraat veya dua ederken bağırma; gösteriş, saygısızlık şâibesi olmasın {وَلَا تُخَافِتْ بِهَا} büsbütün muhâfete de yapma ❁ yani kendin [3215] işitmeyecek kadar da gizleme, mâsivâdan korkuyormuş gibi olmasın {وَابْتَغِ بَيْنَ ذٰلِكَ سَبِيلًا} bunun arasında bir yol tut {وَقُلِ} ve de ki {الْحَمْدُ لِلّٰهِ} hamd Allah'a, her türlü ta'zîmât ile şükür Allah'a. {الَّذٖى} O Allah ki {لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا} veled ittihaz etmedi ❁ doğurmaktan münezzeh olduğu gibi evlâtlık da edinmedi. Binâen'aleyh edindi diyenler O'nun şânını bilmediler. Yalan söylediler {وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرٖيكٌ فِى الْمُلْكِ} ona mülkte şerîk yok ❁ iki veya üç diyenler, başkalarını karıştıranlar iftira ettiler {وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِىٌّ مِنَ الذُّلِّ} O'nun için zülden velî de yok ❁ yani züllünden neş'et eden, zilletten korunmak, izzet bulmak için mu'âvenetine muhtaç olunan velîden, yâr u yâverden, dosttan, müttefikten de münezzehtir. Fazl u rahmetiyle sevdiği, velâyet verdiği, veliyyullah denebilecek sâdık kulları olmaz değil ise de herhangi bir ihtiyaçtan dolayı dost edindiği hiçbir velî de yoktur. Zilletten münezzeh bizâtihî Azîz ve Kavî'dir. فَلِلّٰهِ[1] الْعِزَّةُ جَمٖيعًا [Fâtır 35/10][2] {وَكَبِّرْهُ تَكْبٖيرًا} Ve O'nu tekbir ile büyükle de büyükle ❁ Zâtında da büyükle, sıfâtında da büyükle, ef'âlinde de büyükle, esmâsında da büyükle اللهُ أَكْبَرُ اللهُ أَكْبَرُ لَا اِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَاللهُ أَكْبَرُ اَللهُ أَكْبَرُ وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ.

Rivayet olunur ki Abdulmuttalib evlâdından söylemeye başlayan her oğlan çocuğuna Resûl-i Ekrem işbu وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ âyetini belletirdi[3] ve

---

1 M ve B: "ولله".

2 "…bilsin ki izzet tamamıyla Allah'ındır…"

3 İbnü's-Sünnî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle,* thk. Kevser el-Bernî, Cidde: Dâru'l-Kıble, ts., s. 374; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 514. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 306:

عن عمرو بن شعيب، عن أبيه، عن جده، رضي الله عنه قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا أفصح الغلام من بني عبد المطلب علمه هذه الآية: «وقل الحمد لله الذي لم يتخذ ولدا».

buna آيَةُ الْعِزّ nâmını vermişti.[1] Tesbih ve İsrâ ile başlayan bu sûrenin bu آيَةُ الْعِزّ'de hamd ü tekbir emirleriyle hitâmı ne kadar güzel, ne kadar beliğdir. Bu hamd ü tekbir emrinin اِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيراً [el-İsrâ 17/87] nimetine şüphesiz bir terettüb-i mahsûsu vardır.

İmam Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesâî ve gayrıları Hazret-i Âişe'den rivayet etmişlerdir ki Resûl-i Ekrem [3216] sallallâhu aleyhi ve sellem, bu sûre ile Sûre-i Zümer'i her gece okurdu.[2] *Sahîh-i Buhârî*'de İbn Mes'ud'dan rivayet olunduğu üzere Resûl-i Ekrem bu sûre ile bunu tâkip eden Kehf, Meryem, Tâ-Hâ, Enbiyâ sûreleri hakkında buyurmuştur ki: هُنَّ مِنَ الْعِتَاقِ الْأُوَلِ وَهُنَّ مِنْ تِلَادِي bunlar ilk nefâistendir[3], yani Mekke'de nâzil olanlardandır ve bunlar benim servet-i kadîmemdendir, yani şan ve makām-ı Muhammedîye alâka-i mahsûsası olan mahfûzât-ı kadîmemden, havâs ve evrâdımdandır.[4] İşte عَسٰى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً [el-İsrâ 17/79] tebşîrini veren Sûre-i İsrâ'dan وَمَا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ [21/107][5] tebcîline müntehî olan Sûre-i Enbiyâ'ya kadar bu beş sûrenin tertîbi de bu esas üzeredir. Bakınız hamd ü tekbir emriyle hitam bulan Sûre-i İsrâ'yı müte'âkıb Sûre-i Kehf'in hamd ile başlaması ne ahenkdârdır.

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 439:

عن سهل، عن أبيه، عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: آية العز: «الحمد لله الذي لم يتخذ ولدا» الآية كلها.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 68; Tirmizî, Deavât, 22:

سمعت عائشة تقول: كان رسول الله صلى الله عليه و سلم يصوم حتى نقول ما يريد ان يفطر ويفطر حتى نقول ما يريد ان يصوم وكان يقرأ في كل ليلة ببني إسرائيل والزمر.

قالت عائشة : كان النبي صلى الله عليه وسلم لا ينام حتى يقرأ الزمر وبني إسرائيل.

3 B: "esdendir".

4 Buhârî, Tefsîr, 21:

عن عبد الله قال: بني إسرائيل والكهف ومريم وطه والأنبياء: هن من العتاق الأول، وهن من تلادي.

5 "Ve seni sade âlemîne rahmet olarak göndermişizdir."

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

4. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi	: 31
Kitabın Adı	: HAK DİNİ KUR'AN DİLİ 4. Cilt, Kehf - Câsiye
Müellifi	: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)
Özgün Dili	: Osmanlı Türkçesi
Hazırlayan	: Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi Doç. Dr. Murat Kaya İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi (Tefsir), Öğretim Üyesi
Dizgi ve Son Okuma	: Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: İmak Ofset Basım Yayın Tic. ve San. Ltd. Şti. Akçaburgaz Mah. 137. Sok. No: 12, Esenyurt /İstanbul Tel.: 444 62 18 www.imakofset.com.tr Sertifika No: 12531
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2022
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl
ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-5219-2 (4. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

4. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

[3217]

سُورَةُ الْكَهْفِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَعَشْرُ آيَةً[1]

KEHF SÛRESİ

Sûre-i Kehf de Mekkîdir. Ancak وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذِينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ [18/28] âyetinin Medenî olduğuna dair bir kavil de vardır.

Âyetleri: Yüz on.

Kelimeleri: Bin[2] beş yüz yetmiş yedi.

Harfleri: Altı bin üçyüz[3] altmış.

Fâsılası: ا harfidir.

Sebeb-i nüzûlünde sâhib-i *Siyer* İbn İshak'ın şöyle bir rivayet naklettiği zikrolunuyor: Nadr b. Hâris Kureyş'in şeytanlarından idi, Resûlullah'a ezâ ederdi, adâvete kalkışırdı. Hîre'ye gitmiş, orada Rüstem ve İsfendiyar hikâyelerini öğrenmişti. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir meclise oturup Allah'ı zikir ve ümem-i sâlifenin başlarına gelen musibetleri kavmine tahdis ettiği vakit kalkar kalkmaz Nadr arkasından gelip o meclise oturur; "ey ma'şer-i Kureyş, vallahi ben ondan daha güzel söylerim, geliniz size onun anlattıklarından daha güzelini anlatayım[4]" der, sonra onlara Fâris mülûkünden anlatırdı. Kureyş, bunu Utbe b. Muayt ile beraber Medine'deki ahbâr-ı Yehûd'a göndermişler ve demişler ki: "Onlara Muhammed'den ve sıfatından[5] sorunuz ve kelâmını haber veriniz. Çünkü onlar eski kitab ehlidir. Onlarda enbiyâ ilminden bizde bulunmayan ma'lûmât vardır." Binâen'aleyh ikisi çıkıp Medine'ye varmışlar, dedikleri gibi ahbâr-ı Yehûd'a sormuşlar, ahbâr-ı Yehûd demişler ki: "Ona şu üçten sorunuz:

---

1 M: "آية"
2 B -"Bin".
3 B: "üç".
4 B: "anlatırım".
5 B: "sıfâtından".

[3218] 1. O fityeden (o genç yiğitlerden) ki evvel zamanda gittiler, işleri ne idi? Zira bunların hikâyesi acîbdir.

2. O recül-i tavvâftan (yani o dolaşan adamdan) ki Arz'ın meşrıklarına ve mağriblerine ermişti, bunun kıssası nedir?

3. Rûhtan sorunuz, nedir o?

Eğer size onları haber verirse nebîdir ittibâ' ediniz, yoksa bir lâfcıdır, ne isterseniz yapınız." Bunun üzerine Nadr ve refîki Mekke'ye avdet edip Kureyş'e: "Size Muhammed ile aramızı fasledecek şey getirdik" diyerek Yehûd'un dediklerini haber vermişler, gelmişler, Resûlullah'a sual etmişler. Resûlullah "sorduklarınızı[1] yarın haber veririm" buyurmuş, istisnâ yapmamış, yani "inşaallah = Allah dilerse" dememiş, gitmişler. Resûlullah, on beş gece durmuş vahiy gelmemiş, hatta Mekke ahâlisi: "Muhammed bize yarına vaad etti, hâlbuki bu gün on beş gün, sorduğumuza cevap vermiyor" diye dedikoduya başlamışlar, binâen'aleyh çok sıkılmıştı. Derken Cebrâil Allah teâlâ'dan Ashâb-ı Kehf sûresiyle geldi ki onlara hüznünden dolayı Allah'ın mu'âtebesini ve sordukları o fitye ile o recül-i tavvâfın kıssalarını muhtevîdir. وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِۜ قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي وَمَٓا اُو۫تٖيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلٖيلاً [el-İsrâ 17/85] kavl-i celîli de beraberdi.[2] Tefsirlerin birçoğunda tesadüf edilen bu rivayetin esası işte

---

1 B: "sorduklarınıza".

2 İbn İshâk, *Sîre,* s. 197-202; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 300-302:

وكان النضر بن الحارث من شياطين قريش، وممن كان يؤذي رسول الله صلى الله عليه وسلم، وينصب له العداوة، وكان قد قدم الحيرة، وتعلم بها أحاديث ملوك الفرس، وأحاديث رستم واسبنديار، فكان إذا جلس رسول الله صلى الله عليه وسلم مجلسا فذكر فيه بالله، وحذر قومه ما أصاب من قبلهم من الأمم من نقمة الله، خلفه في مجلسه إذا قام، ثم قال: أنا والله يا معشر قريش، أحسن حديثا منه، فهلم إلي، فأنا أحدثكم أحسن من حديثه، ثم يحدثهم عن ملوك فارس ورستم واسبنديار، ثم يقول: بماذا محمد أحسن حديثا مني؟...

Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 592-593:

عن محمد بن إسحاق، قال: ثني شيخ من أهل مصر، قدم منذ بضع وأربعين سنة، عن عكرمة، عن ابن عباس، فيما يروي أبو جعفر الطبري قال: بعثت قريش النضر بن الحارث، وعُقبة بن أبي معيط إلى أحبار يهود بالمدينة فقالوا لهم: سلوهم عن محمد، وصِفُوا لهم صفته، وأخبروهم بقوله، فإنهم أهل الكتاب الأول، وعندهم علم ما ليس عندنا من علم الأنبياء، فخرجا حتى قدما المدينة، فسألوا أحبار يهودَ عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ووصفوا لهم أمره وبعض قوله، وقالا إنكم أهل التوراة، وقد جئناكم لتخبرونا عن صاحبنا هذا، قال: فقالت لهم أحبار يهود: سلوه عن ثلاث نأمركم بهنّ، فإن أخبركم بهنّ فهو نبيّ مرسل، وإن لم يفعل فالرجل متقوّل، فرَأوا فيه رأيكم: سلوه عن فِتية ذهبوا في الدهر الأوَّل، ما كان من أمرهم فإنه قد كان لهم حديث عجيب. وسلوه عن رجل طوّاف، بلغ مشارق الأرض ومغاربها، ما كان نبؤه؟ وسلوه عن الروح ما هو؟ فإن أخبركم بذلك، فإنه نبيّ فاتَّبعوه، وإن هو لم يخبركم، فهو رجل متقوّل، فاصنعوا في أمره ما بدا لكم. فأقبل النضْر وعقبة حتى قَدِما مكة على قريش، فقالا يا معشر قريش: قد جئناكم بفصل ما بينكم وبين محمد، قد أمرنا أحبار يهودَ أن نسأله، عن أمور، فأخبروهم بها، فجاءوا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقالوا: يا محمد أخبرنا، فسألوه عما أمروهم به، فقال لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم: أُخْبِرُكُمْ غَدًا بِمَا سأَلْتُمْ عَنْهُ، ولم يستثن فانصرفوا عنه، فمكث رسول الله صلى الله عليه وسلم خمس عشرة ليلة، لا يُحدِث الله إليه في ذلك وحيا، ولا يأتيه جبرائيل عليه

bu suretle İbn İshak'ın bir nakline râci'dir. Gerçi vahiy Resûlullah'ın yed-i ihtiyârında olmayan bir ihbâr-ı ilâhî olduğu cihetle onun arzusuna tâbi' değildir. Ümid edildiği zamanda gelmemesi ve li-hikmetin teahhur etmesi câizdir. Ve bu onun za'fı değil, bilakis indî olmadığına delâlet eden bir kuvveti olur. İbtidâ-yı nübüvvetten, risaletin vürûduna kadar vahyin bir müddet için tevakkuf ettiği de vâki'dir. Ancak ahkâm terettüb eden husûsâtta beyânın vakt-i hâcetten teahhuru câiz olmamak kavl-i muhtârdır. Ve'd-Duhâ sûresinin de bir iki gün vahyin tehiri dolayısıyla nâzil olduğu sahihtir.[1] Binâen'aleyh Cenâb-ı Hakk'ın ilk vahyini Gār-ı Hirâ'da gönderdiği [3219] Resûlüne Sûre-i Kehf'i indireceği zaman da ona evvelemirde beş on gün Ashâb-ı Kehf'in çektiği sıkıntılardan bilfiil bir numune müşahede ettirerek indirmiş olması çok mâkuldür. Ma'amâfîh İbn İshak'ın bu rivayeti usûl-i hadisçe ihticâca sâlih bir haber değildir.

Evvelen: İbn Cerîr Taberî gösteriyor ki bunun senedinde İbn İshak "حدثني شيخ من أهل مصر قدم منذ بضع وأربعين سنة عن عكرمة عن ابن عباس kırk küsür seneden beri gelmiş Mısırlı bir şeyh bana tahdis etti, o İkrime'den o İbn Abbas'tan" demiştir. Binâen'aleyh senedde bir mechul vardır. Rivâyet-i za'îfedir[2]. İbn İshak rivayeti zayıf görmüş, iltizam etmemiştir.

Sâniyen: Bâlâda rûh sualinde naklettiğimiz vechile *Sahîh-i Buhârî* ile *Sahîh-i Müslim*'de Abdullah b. Mes'ud'dan tahric edilen rivayete muhaliftir.

Sâlisen: Ekser rivâyâta ve İbn İshak'ın dahi tafsîline göre, bu sûrede haber verilen Ashâb-ı Kehf hâlis dîn-i Îsâ üzere îmân-ı tevhid ile hareket etmiş ve kendilerini puta taptırmak veya idam etmek için tâkip ve tazyik eden kavimlerine karşı mücahedeye azm ile dinlerinin muhafazası

السلام، حتى أرجف أهل مكة وقالوا: وَعَدَنا محمد غدا، واليوم خمس عشرة قد أصبحنا فيها لا يخبرنا بشيء مما سألناه عنه، وحتى أحزنَ رسول الله صلى الله عليه وسلم مُكْثُ الوحي عنه، وشقّ عليه ما يتكلم به أهل مكة، ثم جاءه جبرائيل عليه السلام، من الله عزّ وجلّ، بسورة أصحاب الكهف، فيها معاتبته إياه على حزنه عليهم وخبر ما سألوه عنه من أمر الفِتية والرجل الطوّاف، وقول الله عزّ وجلّ «وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي وَمَا أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إلا قَلِيلا».

1 Buhârî, Tefsîr, 93:

عن الأسود بن قيس قال: سمعت جندبا البجلي : قالت امرأة: يا رسول الله، ما أرى صاحبك إلا أبطأك، فنزلت: «ما ودعك ربك وما قلى».

2 B: "Rivayeti za'îftir".

uğrunda dağa çıkmış, mağaraya gizlenmiş birkaç gençten ibaret Îsevî bir zümre-i mü'minîndir. Binâen'aleyh bunların kıssası târîh-i Nasârâ'ya ta'alluk ettiğinden Hazret-i Îsâ'yı kabul etmeyen Yehûd ahbârının bu gençlere ait bir keramet kıssasını kabul ederek sual ettirmiş olmaları müsteb'ad görünür. Gerçi Fahreddin Râzî'nin beyânına göre bazıları Ashâb-ı Kehf'in Mûsâ aleyhisselâm'dan evvel olup Hazret-i Mûsâ'nın bunları zikrettiğini ve Yehûd'un sual etmelerinin sebebi de bu olduğunu söylemiş, bazıları da Îsâ aleyhisselâm'dan evvel Kehf'e girdiklerini ve Hazret-i Îsâ bunların haberini ihbar eylemiş olduğunu ve Îsâ ile Muhammed aleyhisselâm arasındaki vakitte ba's olunduklarını söylemiş, diğer bazıları da Îsâ aleyhisselâm'dan sonra girdiklerini söylemiştir, ki Kaffâl'dan ve Taberî'den [3220] de nakledildiği üzere İbn İshak'tan mervî olan da budur.[1] Şu hâlde İbn İshak'ın kavlince Yehûd'un bunu sual etmemesi îcab eder.

Râbi'an: Bu sûrede başlıca üç kıssa vardır ki Ashâb-ı Kehf kıssası ve mütemmimâtı, Mûsâ ve Hızır kıssası, Zülkarneyn kıssasıdır. Eğer sebeb-i[2] nüzûl üç sual idiyse, her biri bunlardan birine dair olmak lâzım gelirdi. Yoksa burada istitrâden diğer bir kıssaya geçilmiş de rûh suâlinin cevâbı başka bir sûreye ifraz edilmiş demek münâsib olmazdı.

Hâmisen: Evvelki sûrede rûh âyetinin, bu sûrede Zülkarneyn kıssasının sarih bir suâle cevap oldukları Kur'an'da musarrah olduğundan muhakkaktır. Ve zâhir olan da bu iki suâlin aynı zamanda değil, ayrıca sorulmuş olmalarıdır. Bununla beraber bu ikisinde وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ [el-İsrâ 17/85], وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنْ ذِى الْقَرْنَيْنِ [el-Kehf 18/83] diye sual tasrih edilmiş olduğu hâlde, Ashâb-ı Kehf kıssasının bu suretle îrad edilmemesi bunun da Mûsâ ve Hızır kıssası gibi doğrudan doğru bir tezkir olduğunu ifade eder. Rivâyet-i mezkûre[3] bu cihetle de makduhtur.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXI, 453. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 606-607:

اختلف الناس في زمان أصحاب الكهف وفي مكانهم، أما الزمان الذي حصلوا فيه، فقيل إنهم كانوا قبل موسى عليه السلام وأن موسى ذكرهم في التوراة، ولهذا السبب فإن اليهود سألوا عنهم وقيل: إنهم دخلوا الكهف قبل المسيح وأخبر المسيح بخبرهم ثم بعثوا في الوقت الذي بين عيسى عليه السلام وبين محمد صلى الله عليه وسلم، وقيل إنهم دخلوا الكهف بعد المسيح، وحكى القفال هذا القول عن محمد بن إسحاق.

2 B: "esbâb-ı".

3 B: "mezkur".

Sâdisen: Bunda "hüznünden dolayı bir mu'âtebe" denilmesi de doğru değildir. Bundan murad فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ... –إلى– اَسَفًا âyetidir. Bu ise bir mu'âtebe değil, sûrenin başındaki zevk-i hamd ile mütenâsib bir irşad ve takviyedir.

Velhâsıl sebeb-i nüzul hakkındaki mezkur üç sual rivayeti vücûhen makduhtur. Ve nitekim Sıhâh'ta tahric edilmemiştir. Binâen'aleyh bu sûrenin tefsîrinde buna istinad câiz olamaz.

Sûrenin ibtidâsındaki âyetler gösteriyor ki, asıl sebeb-i nüzul اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا denilmiş olmasıdır. Bunun ilimde yeri olmayan büyük bir yalan olduğunu beyan ile kāillerini inzar ve tevhîde davet için bu sûre inzal buyurulmuş, Zülkarneyn suâlinin cevâbı da bunun tetimmesinden olmuştur.

[3221] Evvelâ Nasrâniyetin müşriklere karşı gizli çalıştığı ilk devrine ta'alluk eden ve Nasârâca mâruf bulunan Ashâb-ı Kehf kıssası Allah'tan başka ilâh ittihaz eden bir kavme karşı mahza tevhid için mücahede etmek ve Allah'ın rahmet ve tevfîkine ermek üzere çekilmiş birkaç genç bir gün veya daha az bir zaman gibi gelip geçen nice senelerden sonra nihâyet gāye-i halâsa ermiş olmasından ibaret ve diğer âyât-ı ilâhiyeye nazaran taaccüb edilmemesi lâzım gelen bir kıssa-i keramet olduğu beyânıyla, sonraki Hıristiyanlar gibi Allah'a veled isnad edenlerin kizbine ve âyât-ı ilâhiyeyi inkâr eyleyenlerin mahvına istidlâl edilmek için sevkedilmiş ve nihâyetinde de وَقُلْ عَسٰۤى اَنْ يَهْدِيَنِ رَبِّى لِاَقْرَبَ مِنْ هٰذَا رَشَدًا [18/24] emriyle muvaffakiyet-i Muhammediyenin bundan pek yakın bir müddette zuhûru ümidi va'd ü tebşir olunmuş, yani onların beklediği üç yüz dokuz seneden çok az bir müddet zarfında İslâm'ın galebesi tahakkuk edeceği anlatılmıştır. Ve bu suretle bu sûredeki üç kıssadan her biriyle mazhariyet-i Muhammediyede cereyan edecek merâtib-i tecelliyâta misâl verilerek فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَٓاءَ رَبِّهٖ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهٖۤ اَحَدًا [18/110] daveti ilan olunmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّـذ۪ٓى اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْـكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًاۜ ﴿١﴾ قَيِّماً لِيُنْذِرَ بَأْساً شَد۪يداً مِنْ لَدُنْهُ وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِن۪ينَ الَّذ۪ينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ اَنَّ لَهُمْ اَجْراً حَسَناًۙ ﴿٢﴾ مَاكِث۪ينَ ف۪يهِ اَبَداًۙ ﴿٣﴾ وَيُنْذِرَ الَّذ۪ينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَداًۗ ﴿٤﴾ مَا لَهُمْ بِه۪ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِاٰبَٓائِهِمْۜ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْۜ اِنْ يَقُولُونَ اِلَّا كَذِباً ﴿٥﴾ فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ اِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهٰذَا الْحَد۪يثِ اَسَفاً ﴿٦﴾ اِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْاَرْضِ ز۪ينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ اَيُّهُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً ﴿٧﴾ وَاِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَع۪يداً جُرُزاًۜ ﴿٨﴾ اَمْ حَسِبْتَ اَنَّ اَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّق۪يمِ كَانُوا مِنْ اٰيَاتِنَا عَجَباً ﴿٩﴾

[3222] **Meâl-i Şerîfi**

Hamd O Allah'a ki kuluna kitab indirdi, hem ona hiçbir yamıklık yapmaksızın (1). Dosdoğru, ledünnünden şiddetli bir be's ile inzar etmek ve sâlih sâlih ameller yapan mü'minlere şunu müjdelemek için ki kendilerine cidden güzel bir ecir var (2). Ebediyyen onda ârâm edecekler (3). Hem şunları inzar etmek için ki "Allah veled edindi" demekteler (4). Buna dair ne kendilerinin bir ilmi vardır ne de babalarının. O ne büyük bir kelime ki ağızlarından çıkıyor, sırf bir yalan söylüyorlar (5). Şimdi bu söze inanmazlarsa belki arkalarından esef ile kendini üzeceksin (6). Biz yeryüzündeki şeyleri ona bir ziynet yaptık ki insanları imtihan edelim; hangisi daha güzel bir amel yapacak? (7). Bununla beraber şu da muhakkak ki Biz onun üzerinde ne varsa hepsini bir kuru toprak etmekteyiz (8). Yoksa Ashâb-ı Kehf ü Rakīm bizim âyâtımızdan[1] bir acîbe oldular mı sandın? (9)

[3223] {اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} Elhamdülillah {الَّـذ۪ى} O öyle bir Allah ki {اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْـكِتَابَ[2]} kitabı kuluna indirdi {وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا} hem de onun için

1 B: "âyetlerimizden".

2 M ve B: "اَنْزَلَ الْكِتَابَ عَلٰى عَبْدِهِ". Meal kısmında "kuluna kitap indirdi" denilmişti, tefsir kısmında ise, âyetin ibaresinde sehven yapılan takdim-tehir sebebiyle "kitabı kuluna indirdi" şeklinde vurguda değişiklik yapılmıştır.

hiçbir i'vicâc yapmayarak ❁ dolambaçlı değil, çarpık değil, yalanı yanlışı yok {قَيِّماً} dosdoğru bir hâkim olmak üzere ❁ indirdi {لِيُنْذِرَ بَأْساً شَدِيداً مِنْ لَدُنْهُ} ki tarafından bir be's-i şedîdi -pek şiddetli bir azab olan âhiret azâbını- inzar ile haber versin {وَيُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ} ve iyi işler yapan mü'minlere şunu müjdelesin {اَنَّ لَهُمْ اَجْراً حَسَناً. مَاكِثِينَ فِيهِ اَبَداً} onlara öyle güzel bir ecir muhakkak ki onda ebediyen kalacaklar.

İnzârın kimlere olacağına gelince:

{وَيُنْذِرَ الَّذِينَ} Hem şunları inzar etsin için ki {قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَداً} "Allah, veled ittihaz" etti dediler ❁ bunlar melâikeye "Allah'ın kızları" diyen Arab müşrikleri, Üzeyr'e "Allah'ın oğlu" diyen Yehûd, "Mesih Allah'ın oğlu" diyen Nasârâ'dır. Ma'amâfîh bu hususta Nasârâ hepsinden ziyade musırdır. Zira bunu dinlerinin birinci esası addetmişlerdir.[1] {مَا لَهُمْ بِهِ[2] مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِاٰبَائِهِمْ} Bunun hakkında ne kendilerinin ne babalarının hiçbir ilimleri yoktur. ❁ Yani bunu söyleyenler bildiklerinden değil bilmediklerinden, babalarını yani atalarını yahut "baba" tâbir ettikleri papalarını taklid ederek söylerler, hâlbuki babalarınınki de ilimden değildir. Zira ilim bunu kabul etmez. {كَبُرَتْ[3] كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْ} [3224] Sade ağızlarından çıkan bir kelime olmak cihetiyle büyüdü ❁ Allah'a karşı büyük bir cür'et, azîm bir kebîre olan büyük bir laf oldu.

Burada "âbâ" ve "kelime" tâbirlerinin Nasârâ ıstılâhından olduğuna dikkat edilirse bu kelimenin en ziyade onların ağzından çıktığına ve onların ağzından büyüdüğüne bir tenbih anlaşılır. Müfessirîn bunu ihtâra lüzum görmemişlerse de bu işaret vâzıhtır. Âbâ-yı Nasârâ "'Mesih oğlumdur' diye semâdan bir ses geldi" derler dururlar {اِنْ يَقُولُونَ اِلَّا كَذِباً} başka değil, sırf bir yalan söylerler.

{فَلَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ عَلٰى اٰثَارِهِمْ اِنْ لَمْ يُؤْمِنُوا بِهٰذَا الْحَدِيثِ اَسَفاً} İmdi onlar[4] bu hadîse, yani bu yeni kitaba inanmazlarsa sen arkalarından esef ile hemen hemen kendini tüketeceksin ❁ yani ey bu kitabı kendisine indirdiğim

---

1 B -"Zira bunu dinlerinin birinci esası addetmişlerdir".
2 M ve B: "بذلك".
3 B: "تبرت".
4 B "onlar".

kulum ve resûlüm Muhammed! Bu kitaba inanmayanlar helâk olacaklar, fakat sen o büyük söyleyen yalancıların iman etmediklerine şimdiden öyle üzülüyorsun ki iman etmezler de helâk olurlarsa arkalarından edeceğin esef âdetâ kendini tüketecek dereceyi bulacak, binâen'aleyh sen onlara esef etme, gam yeme de sana bu kitabı indiren Allah'a hamd ederek îfâ-yı vazife et.

{اِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْاَرْضِ زٖينَةً لَهَا} Çünkü Biz yeryüzündeki şeyleri ona -yani Arz'a- bir ziynet kıldık {لِنَبْلُوَهُمْ اَيُّهُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا} ki onları, yani mü'min ve gayr-i mü'min insanları mübtelâ kılalım, hangisi amelen daha güzel imtihan edelim ❁ yani tecribe eder gibi fiilen tebeyyün ettirelim de ona göre güzel iş yapan muhsinlere ecr-i hasen, kötülere de be's-i şedîd verelim. {وَاِنَّا لَجَاعِلُونَ مَا عَلَيْهَا صَعٖيدًا جُرُزًا} Bununla beraber şu da [3225] muhakkak ki Biz o yeryüzündekileri kuru bir toprağa çevirmekteyiz. ❁ Bugün gözler kamaştıran o ziynetler, yarın bakarsın dünden yokmuş gibi harâb ü türâb olup gidecek. Onun için güzel amel o fâni ziynetlere kapılmakta değil, onun bâkī olan hâlıkına hizmet etmektir.[1] Binâen'aleyh o helâk olacaklara esef ile üzülmemeli, vakit geçirmemeli de bu imtihan meydanında en güzel amele çalışmalıdır.

{اَمْ حَسِبْتَ} Yoksa zannettin mi ki {اَنَّ اَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقٖيمِ} Ashâb-ı Kehf ü Rakīm ❁ "**Kehf**" dağda mağara ve bilhassa geniş olanı ki küçüğüne "gār" denilir. Türkçesi "in"dir. "**Rakīm**", bizim "kitâbe" tâbir ettiğimiz yazılı taş veya maden veya sâireden levha demektir. Yani ber vech-i âtî kıssaları zikrolunacak olan Kehf ve Rakīm sâhibleri {كَانُوا مِنْ اٰيَاتِنَا عَجَبًا} âyetlerimizden bir acîbe oldular? ❁ Yani kuru topraklardan şâyân-ı hayret ziynetler çıkarıp insanları ibtilâ ile imtihan eden ve bu

---

1 بوم نوبت می‌زند بر طارم افراسیاب   پرده‌داری میکند در قصر قیصر عنکبوت
[Müellifin notu]
Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth* isimli eserinde Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra Ayasofya'yı gezerken bu beyti şu şekilde okuduğunu aktarır:

پرده‌داری میکند در طاق کسری عنکبوت
بوم نوبت می‌زند در قلعهٔ افراسیاب

"Örümcek Kisrâ'nın penceresinde perdedarlık yapıyor, baykuş Efrâsiyâb'ın kalesinde nöbet bekliyor." (Tursun Beğ, *Târîh-i Ebü'l-Feth,* haz. Mertol Tulum, s. 56, İstanbul: Ketebe Yayınları, 2020).

suretle en güzel amelleri ibtilâ içinde izhar eyleyen ve nihâyet bütün o ziynetleri mahvettiği hâlde güzel iş yapanları güzel ecir ile ebedîleştirecek olan kudret-i ilâhiyemizin hepsi acâib[1] ve bedîʿ olan âsâr u alâmâtı meyanından Ashâb-ı Kehf ve Rakīm tek bir acîbe, şaşılacak bir âyet mi oldular sandın? Hayır, bunda şaşılacak bir şey yoktur. En güzel amelleri[2], en şâyân-ı hayret alâmetleri sonu türab olan dünya ziynetine, dünya hayâtına aldanmayan mübtelâlar içinden izhar etmek âdet-i ilâhiyedir. Allah ona benzemez daha neler yapmış ve yapacaktır.[3] Binâenʿaleyh başkaları [3226] taaccüb etseler de daha büyük âyetlere mazhar ve daha güzel amel kendisinden matlub olan sen o zanda bulunmayarak şunu yâd et:

إِذْ اَوَى الْفِتْيَةُ اِلَى الْكَهْفِ فَقَالُوا رَبَّنَٓا اٰتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَدًا ﴿١٠﴾ فَضَرَبْنَا عَلَٓى اٰذَانِهِمْ فِى الْكَهْفِ سِنِينَ عَدَدًاۙ ﴿١١﴾ ثُمَّ بَعَثْنَاهُمْ لِنَعْلَمَ اَيُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى لِمَا لَبِثُٓوا اَمَدًاۜ ﴿١٢﴾

Meâl-i Şerîfi

O vakit ki o genç yiğitler Kehf'e çekildiler de şöyle dediler: "Ya Rabbenâ! Bizlere ledünnünden bir rahmet ihsan eyle ve bizim için işimizden bir muvaffakiyet hazırla" (10). Bunun üzerine müteʿaddid seneler Kehf'te kulakları üzerine vurduk (11). Sonra da onları baʿs ettik ki hep bilelim iki hizbin hangisi bekledikleri gayeyi iyi hesab etmiş. (12).

{فَضَرَبْنَا عَلٰٓى اٰذَانِهِمْ} Derken kulakları üzerine vurduk ❁ yani yatırdık uyuttuk {لِنَعْلَمَ اَيُّ الْحِزْبَيْنِ... إلخ} bilelim iki hizbin hangisi ilh... ❁ burada "bilelim" demek fiilen tebeyyün, tahakkuk ettirelim de kendileri dahi anlasın ve iki hizibden birisi muvahhid, mü'min olan Ashâb-ı Kehf,

1 B: "acîb".
2 B: "amellerin".
3 Ebû Ali İbn Sina *Şifâ*'sının zaman bâbında demiştir ki: "Hakîm Aristatalis zikretti ki, müteellihînden bir kavme Ashâb-ı Kehf'in hâline şebîh bir hâl ârız oldu." İbn Sina bunu naklettikten sonra demiştir ki: "Tarih bunların Ashâb-ı Kehf'ten mukaddem olduklarına delâlet eder" [Müellifin notu].

birisi de hasımları olan müşriklerdir. Âyette görüleceği üzere Ashâb-ı Kehf uyandıkları zaman işlerinde muvaffak olduklarını, gayelerinde isabet ettiklerini gördüler ve rahmet-i ilâhiyeye kavuştular.

[3227] Bu icmalden sonra bunların dinleri, işleri ne idi? Kehf'e ne gaye için çekildiler ve nasıl kaldılar, sonra da nasıl ba's olundular? Tafsîline gelince:

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَاَهُمْ بِالْحَقِّۜ اِنَّهُمْ فِتْيَةٌ اٰمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًىۗ ﴿١٣﴾ وَرَبَطْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اِذْ قَامُوا فَقَالُوا رَبُّنَا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَنْ نَدْعُوَا مِنْ دُونِه۪ٓ اِلٰهاً لَقَدْ قُلْنَٓا اِذاً شَطَطاً ﴿١٤﴾ هٰٓؤُلَٓاءِ قَوْمُنَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِه۪ٓ اٰلِهَةًۜ لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍۜ فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباًۜ ﴿١٥﴾ وَاِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ فَأْوُٓا اِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِه۪ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ اَمْرِكُمْ مِرْفَقاً ﴿١٦﴾ وَتَرَى الشَّمْسَ اِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَاِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ ف۪ي فَجْوَةٍ مِنْهُۜ ذٰلِكَ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِۜ مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِۚ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِياًّ مُرْشِداً ﴿١٧﴾ وَتَحْسَبُهُمْ اَيْقَاظاً وَهُمْ رُقُودٌۗ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِۗ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَص۪يدِۜ لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَاراً وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْباً ﴿١٨﴾ وَكَذٰلِكَ بَعَثْنَاهُمْ لِيَتَسَٓاءَلُوا بَيْنَهُمْۜ قَالَ قَٓائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْۜ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْماً اَوْ بَعْضَ يَوْمٍۜ قَالُوا رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ فَابْعَثُٓوا اَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هٰذِه۪ٓ اِلَى الْمَد۪ينَةِ فَلْيَنْظُرْ اَيُّهَٓا اَزْكٰى طَعَاماً فَلْيَأْتِكُمْ بِرِزْقٍ مِنْهُ وَلْيَتَلَطَّفْ وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ اَحَداً ﴿١٩﴾ اِنَّهُمْ اِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ اَوْ يُع۪يدُوكُمْ ف۪ي مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُٓوا اِذاً اَبَداً ﴿٢٠﴾ وَكَذٰلِكَ اَعْثَرْنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُٓوا اَنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَاَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ ف۪يهَاۚ اِذْ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ اَمْرَهُمْ فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَاناًۜ رَبُّهُمْ اَعْلَمُ بِهِمْۜ قَالَ الَّذ۪ينَ غَلَبُوا عَلٰٓى اَمْرِهِمْ لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِداً ﴿٢١﴾ سَيَقُولُونَ ثَلٰثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْۚ وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ رَجْماً بِالْغَيْبِۚ

وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْۜ قُلْ رَبّ۪ٓي اَعْلَمُ بِعِدَّتِهِمْ مَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا قَل۪يلٌۗ فَلَا تُمَارِ ف۪يهِمْ اِلَّا مِرَٓاءً ظَاهِرًاۖ وَلَا تَسْتَفْتِ ف۪يهِمْ مِنْهُمْ اَحَدًا ﴿٢٢﴾

[3229] **Meâl-i Şerîfi**

Biz sana onların kıssalarını doğru olarak naklediyoruz: Hakikat bunlar, birkaç genç yiğit Rablerine iman ettiler, biz de hidâyetlerini artırdık ve kalblerine râbıta verdik (13). O vakit ki kıyam ettiler de dediler: "Bizim Rabbimiz göklerin ve yerin Rabbi, biz ihtimâli yok O'ndan başka bir ilâha tapmayız. Doğrusu o surette cidden saçma söylemiş oluruz (14). Şunlar şu bizim kavmimiz olacaklar, tuttular O'ndan başka ilâhlar edindiler; onlara karşı açık bir burhan getirselerdi ya. Artık bir yalanı Allah'a iftira edenden daha zâlim kim olabilir? (15). Mâdem ki onlardan ve Allah'tan mâʿadâ taptıklarından uzleti ihtiyar ettiniz, o hâlde Kehf'e (mağaraya) çekilin ki sizin için Rabbiniz rahmetinden kısmet neşretsin ve size işinizden bir kolaylık hazırlasın" (16). Güneşi görüyorsun a[1] *doğduğu vakit Kehf'lerinden sağ tarafa meyleder, battığı vakit de onları sol tarafa makaslar ve onlar, onun içinde bir geniş sahadadır. Bu işte Allah'ın âyâtındandır*[2]*. Allah her kime hidâyet ederse işte o ermiştir, her kimi de saptırırsa artık onu irşad edecek bir velî bulamazsın (17). Bir de onları uyanıklar zannedersin hâlbuki uykudadırlar*[3]*, ve Biz onları sağa sola çeviririz, köpekleri de medhalde iki kolunu uzatmış, üzerlerine çıkavarsan mutlaka onlardan döner kaçardın ve her hâlde onlardan dehşet* [3230] *dolardın (18). Yine böyle onları baʿs de ettik ki aralarında soruşsunlar diye. İçlerinden bir söyleyen "ne kadar durdunuz?" dedi, "bir gün yahut bir günün birazı" dediler. "Ne kadar durduğunuza" dediler, "Rabbiniz aʿlemdir. Şimdi siz birinizi şu gümüş paranızla şehre gönderin de baksın hangisi yiyecekçe daha temiz ondan size bir rızık getirsin. Hem çok kurnaz davransın*

1 B: "ya".
2 B: "âyetlerindendir".
3 M: "uykudalardır".

ve zinhar sizi birine sezdirmesin (19). Çünkü ellerine geçirirlerse sizi muhakkak recmederler yahut milletlerine döndürürler ve bu takdirde ebedâ felah bulamazsınız" (20). Bu suretle de kendilerine vukuf peydâ ettirdik ki Allah'ın vaadi hak olduğunu ve Sâat hakikaten şüphesiz bulunduğunu bilsinler. O sırada aralarında emirlerine nizâʿ ediyorlardı, bunun üzerine dediler ki: "Üstlerine bir bina yapın, Rableri onları daha iyi bilir." Onların emri üzerine galebe etmiş olanlar "elbette" dediler, "biz bunların üzerine bir mescid ediniriz" (21). "Üçtür, dördüncüleri köpekleri" diyecekler; "beştir, altıncıları köpekleri" diyecekler, gayb taşlama. "Yedidir ve sekizincileri köpekleri[1]" diyecekler, de ki: "Onların adedlerine Rabbim aʿlemdir, onları ancak pek azı bilir." Artık bunlar hakkında kimse ile zâhirî bir[2] münakaşadan başka münakaşa etme ve bunlar hakkında onlardan kimseye bir şey sorma (22).

{نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ نَبَاَهُمْ بِالْحَقِّ} Biz sana bunların mühim haberlerini hakkıyla kıssa ederek anlatıyoruz. ❁ Şöyle ki:

{اِنَّهُمْ فِتْيَةٌ} Hakikaten bunlar bir fityedir.

"**Fitye**" genç, delikanlı, yiğit demek olan "fetâ"nın cemʿ-i kılletidir. Demek ki kıssanın ibret teşkil eden hakikatinde bunların isimleri ve adedleri ve memleketleri bellenmek lâzım değildir. Hüviyetleri olmak üzere şâyân-ı ehemmiyet olan birinci nokta şu vasıflarıdır: Birkaç genç yiğitten ibaret bir cemʿ-i kıllet {اٰمَنُوا بِرَبِّهِمْ وَزِدْنَاهُمْ هُدًى} ki [3231] kendilerinin Rabbine iman ettiler ve kendilerine hidâyeti müzdâd kıldık {وَرَبَطْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ} ve kalblerine râbıta verdik ❁ metânetleştirdik {اِذْ قَامُوا فَقَالُوا} o vakit kıyam ettiler de dediler ki {رَبُّنَا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} bizim Rabbimiz, bütün semâvât u Arz'ın Rabbidir {لَنْ نَدْعُوَا مِنْ دُونِهٖٓ اِلٰهًا} biz O'ndan başkasına hiçbir vakit ilâh demeyiz {لَقَدْ قُلْنَٓا اِذًا شَطَطًا} doğrusu o vakit akıldan uzak, hadden efzun bir yalan söylemiş oluruz ❁ çünkü ondan başka ilâh muhaldir, yalandır. İşte bu yiğitlerin işlerinin esası bu idi. Müşriklere karşı kıyam ile iʿlân-ı tevhid.

1 B: "köpekleridir".
2 B -"bir".

Bu kıyâmın sûret-i cereyânı hakkında muhtelif rivayetler vardır. Muhammed b. İshak'ın nakline göre şöyle zikredilmiştir: Ehl-i İncil'in işi herc ü merc oldu, içlerinde cerâim büyüdü, mülûk tuğyan etti. Bu melikler putlara tapıyor, putlar için kurbanlar kesiyorlardı. Bu babda pek ileri gidenlerden biri de Rum mülûkünden Dekyanus idi. Rum diyarını dolaşıp putperestliği kabul etmeyen Îsevîleri katlediyordu, nihâyet Ashâb-ı Kehf'in şehri olan Dekinos'a indi. İner inmez ehl-i imanı tâkip ve derdestini emretti, ehl-i iman şuraya buraya kaçıp gizlenmişlerdi. Şehrin küffârından tâyin ettiği zâbıtası ehl-i imanı tâkip ediyor, gizlendikleri yerlerden çıkarıp Dekyanus'a getiriyorlardı. O da putlara kurban kesilen mezbahalara sevkedip putperestlikle katl beyninde tahyir ediyordu. Alçak dünya hayatına rağbet edip bu katlden korkanlar dediğini yapıyorlar, hayât-ı ebediyeyi tercih edenleri de katledip, parçalayıp şehrin sûruna ve kapılarına asıyordu.

Bunu gören o birkaç genç, Rum'un zâdegânından ve bir kavle göre melikin havâssından hür gençlerdi, çok [3232] müteessir oldular, bu fitnenin def'i için Allah teâlâ'ya gözyaşlarıyla tazarrû' ederek namaz kılıp dua ediyorlardı. Cebbarın avenesi bunları ihbar ettiler, binâen'aleyh halvetlerinde bastırıp huzûruna ihzar ettirdi ve biraz şeyler söyledikten sonra bunları ya putlara ibadet veya ölüm ile tahyir etti. O vakit o yiğitler de "bizim" dediler, "bir ilâhımız vardır ki azamet ve ceberûtu semâvât ve Arz'ı doldurdu. Biz O'ndan başka birine ilâh demeyiz, asla taabbüd etmeyiz, senin davetine ikrar vermek ihtimâlimiz ebediyen yoktur, hükmün ne ise yap." Binâen'aleyh üzerlerindeki fâhir elbiselerin soyulmasını emredip yanından çıkardı ve kendisi mühim bir iş için Ninova şehrine gitti ve avdet edinceye kadar onlara teemmül için mühlet verdi; ittibâ' ederlerse ederler, yoksa diğer müslimîne yaptığını yapacaktı. Bunun üzerine yiğitler dinlerini muhafaza için karar verip şehrin yakınındaki Benclüs dağında sarp bir mağaraya gizlenmeye karar verdiler. Her biri babasının hânesinden bir şey aldı, bazısını tasadduk ettiler, mütebâkīsini nafaka edindiler ve gidip mağaraya sığındılar. Gece

gündüz namaz kılıyorlar, Allah teâlâ'ya enîn ü figān ile niyaz ediyorlardı. Nafakaları işini Yemliha'ya tefviz ettiler. O sabahleyin bir miskin kıyafetine girerek şehre giriyor, lâzım olanı alıyor, biraz da havâdis tecessüs edip arkadaşlarına dönüyordu.

Cebbar şehre avdet edinceye kadar bu suretle durdular. Gelir gelmez bunları talep ve babalarını celbettirdi. Babaları onların kendilerine isyan ve mallarını yağma ile çarşılarda israf edip dağa kaçtıklarını söyleyerek i'tizar ettiler. Yemliha fenalığı görünce pek az azık alıp ağlayarak vardı ve arkadaşlarına dehşeti haber verdi. Ağlaşarak secdelere kapanıp Allah'a yalvardılar, sonra başlarını kaldırıp oturdular, yapacakları iş hakkında konuşuyorlardı. Derken Allah teâlâ bunlara bir uyku verdi, yattılar[1], nafakaları başuçlarında uyudular kaldılar. Beride [3233] Dekyanus hiddetinden ne yapacağını düşünüyordu. Onları uyutan Allah teâlâ bunun gönlüne de mağaranın kapısını seddetmeyi getirdi. Binâen'aleyh Dekyanus mağaranın kapısının ördürülmesini emretti. "Açlıktan susuzluktan ölsünler, mağaraları kabirleri olsun" dedi, öyle yaptılar. Dekyanus'un hânesinde imanını gizleyen iki mü'min vardı, birinin adı Pendros öbürününki Runas idi. Bunlar Ashâb-ı Kehf'in isimlerini ve neseblerini ve kıssalarını iki kurşun levhaya yazıp bir bakır tabuta koyarak yapılan duvarın içine koymayı kararlaştırdılar ve yaptılar[2].[3]

---

1 B -"yattılar".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 606-609:

عن ابن إسحاق، قال: مَرِج أمر أهل الإنجيل وعظُمت فيهم الخطايا وطغت فيهم الملوك، حتى عبدوا الأصنام وذبحوا للطواغيت، وفيهم على ذلك بقايا على أمر عيسى ابن مريم، متمسكون بعبادة الله وتوحيده، فكان ممن فعل ذلك من ملوكهم، ملك من الروم يقال له: دَقْيَنوس، كان قد عبد الأصنام، وذبح للطواغيت، وقتل من خالفه في ذلك ممن أقام على دين عيسى ابن مريم، كان ينزل في قرى الروم، فلا يترك في قرية ينزلها أحدا ممن يدين بدين عيسى ابن مريم إلا قتله، حتى يعبد الأصنام، ويذبح للطواغيت، حتى نزل دقينوس مدينة الفِتية أصحاب الكهف، فلما نزلها دقينوس كبر ذلك على أهل الإيمان، فاستخْفُوا منه وهربوا في كلّ وجه. وكان دقينوس قد أمر حين قدمها أن يتبع أهل الإيمان فيُجمعوا له، واتخذ شُرَطا من الكفَّار من أهلها، فجعلوا يتبعون أهل الإيمان في أماكنهم التي يستخفون فيها، فيستخرجونَهم إلى دقينوس، فقدمهم إلى المجامع التي يذبح فيها للطواغيت فيخيرهم بين القتل، وبين عبادة الأوثان والذبح للطواغيت، فمنهم من يرغب في الحياة ويُفْظَع بالقتل فيَفتتن. ومنهم من يأبى أن يعبد غير الله فيقتل، فلما رأى ذلك أهل الصلابة من أهل الإيمان بالله، جعلوا يُسْلمون أنفسهم للعذاب والقتل، فيقتلون ويقطعون، ثم يربط ما قطع من أجسادهم، فيعلَّق على سور المدينة من نواحيها كلها، وعلى كلّ باب من أبوابها، حتى عظمت الفتنة على أهل الإيمان، فمنهم من كفر فتُرك، ومنهم من صُلب على دينه فقُتل، فلما رأى ذلك الفِتية أصحاب الكهف، حزنوا حزنا شديدا، حتى تغيرت ألوانهم ونَحِلت أجسامهم، واستعانوا بالصلاة والصيام والصدقة، والتحميد، والتسبيح، والتهليل، والتكبير، والبكاء، والتضرّع إلى الله، وكانوا فتية أحداثا أحرارا من أبناء أشراف الروم...

3 İbn Esîr *Târîh-i Kâmil*'inde şöyle diyor: Ashâb-ı Kehf "Dekyus" nâmında bir melikin zamanında idi, "Dekyanus" dahi denir. "Efsus" nâmındaki Rum şehrinde bulunuyorlardı [I, 325]. Fakat *Târîh-i Kâmil*'den anlaşıldığına göre Dekyanus, Dekyus'tan başka ve muahhar görünüyor. Zira Dekyanus "Diyuklenyanus" olmalıdır ki *Kâmil*'de buna "Deklitanus" denilmiş ve Dekyus bundan birkaç melik mukad-

[3234] Hâsılı bu yiğitler Allah'tan başka ilâh tanımaz, hakikaten mü'min idiler, işleri de Allah'ın hidâyet ve ismetiyle dinlerini muhafaza için cebbar müşriklerin cebr ü şiddetine karşı kıyam olmuştu. Şirke sapan ve Mesih'e rab, ilâh diyen, dünya ziynet ve hayâtına rağbet eyleyen Nasârâya benzemiyorlardı. Kalktılar, sözü bir edip kemâl-i râbıta ve metânet-i kalb ile i'lân-ı tevhid ederek رَبُّنَا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَنْ نَدْعُوَا مِنْ دُونِه۪ٓ اِلٰهًا لَقَدْ قُلْنَٓا اِذًا شَطَطًا dediler ve kendileriyle beraber böyle demeyip şirke sapan kavimlerini tahkir ve takbih için de şöyle söylediler:

{هٰٓؤُلَٓاءِ قَوْمُنَا} Bak hele şunlar, şu bizim kavim {اتَّخَذُوا مِنْ دُونِه۪ٓ اٰلِهَةً} O'ndan başka ilâhlar tuttular ❁ hafî değil ki her ne suretle olursa olsun putlara boyun eğenler ve ale'l-umûm müşrikler bu tâbirde dâhil olduğu gibi,

---

dem zikredilmiştir.* Murad Bey'in tarihinde zikrolunduğuna göre Hıristiyanlar hakkında icrâ edilen katliamların en âhiri ve en dehşetlisi Diyuklenyanus'un zamanında vâki' olmuştur.

Fransızların *Grand Ansiklopedi*'sinde [*La Grande Encyclopédie*] "Sept Dormans" Yedi Uyuyanlar nâmıyla bu kıssa hakkında şöyle denilmiştir: "Roma imparatoru Dekyus (Decius) Hıristiyanları katliam ettiği sırada asil bir aileye mensup yedi kardeş; Maksimyanus, Malkus veya Margus, Martinynanus, Konstanitnos, Diyonisyus, Yohanis ve Sürasiyu kendilerini terk-i dine icbar etmek isteyen Efes vâlîsinin tehdidlerine şecaatle mukavemet ettikten sonra bir mağaraya ilticâ ettiler. Onları ve onlarla birlikte kendilerini sâdıkâne tâkip etmiş olan kelblerini** öldürmek için bu mağaranın kapısını ördüler, duvar bitmeden bir Hıristiyan bu vak'anın münasebeti üzerine yazmış olduğu bir bakır levhayı mağaradan içeri atmıştı ("Rakīm" bu levha demek oluyor). Fedailer uyudular, yüz elli sene veya yüz doksan yedi sene sonra 448 tarihlerinde 2. Teodos zamanında sadece bir gün uyumuş olduklarını zannederek uyandılar ve içlerinden birini yiyecek satın almak için şehre gönderdiler. Bu adam kapılarda salîb işaretlerini görerek hayrete düştü, aynı zamanda alışveriş ettiği kimselere imparator Dekyus zamanından kalma sikkeler gösterdiği için onları da hayrete düşürdü. Efes (Efsus) piskoposu, imparator ve imparatoriçe bu hârikayı hayretle temâşâ etmek için derhâl mağaraya gittiler. Fakat yedi şehid, ölülerin dirileceğine böylece delil gösterdikten sonra yeniden uykuya daldılar ve bir daha uyanmadılar. Bunların kapanmış oldukları mağara bilâhare mü'minlerin merbûtiyetleriyle meşhur oldu, bu mağarayı hâlâ seyyahlara gösteriyorlar. Bunların metrûkâtı Marsilya'ya nakledildi, nakil esnâsında kullanılan büyük taş sandık Marsilya'daki Saint Viktor Kilisesi'ndedir. 528 tarihinde Suriye piskoposu Jean de Saroug'un bir kıssa şekline soktuğu bu destan sonradan Grégoire du Tours*** tarafından Süryanice'den Latince'ye terceme ve teksir edildi. Bu eserin ismi *De Glorie Martyrum*'dur [*Gloria martyrum*]. Bu yedi kişinin isimleri Yunan ve Latin, Habeş ve Rus takvimlerinde bazı ta'dîlât ile mezkurdur. Yunan takvimlerinde sekizinci olarak kelbin ismi de görülüyor. Latin kilisesinde bunların**** tezkâr-i nâmı 7 temmuzda icrâ edilmiştir. Yunan kilisesine göre yedi şehidin mağaraya kapandıkları gün 4 ağustos ve uyandıkları gün 22 teşrin olur" [Müellifin notu].

* Decius 249-251 yılları arasında, Diocletianus ise 284-305 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır.

** B: "köpeklerini".

*** M: "Luz".

**** B -"bunların".

Bu dipnottaki isimlerin imlâsı şu makaleden kontrol edilerek gerektiğinde düzeltilmiştir: Brian Merrilees, "La Vie des sept dormans en ancien français", *Romania*, c. 95, sy. 378-379, 1978, s. 362-380.

"Mesih ilâhtır" diyenler dahi dâhil olur {لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ} onlara açık bir sultan getirseler a ❁ yani Allah teâlâ'nın ulûhiyetine ve azamet-i rubûbiyetine[1] semâvât ve Arz gibi beyyineler, vâzıh deliller var. Fakat O'ndan başkasının ulûhiyetine dair öyle bir beyyine, zâhir bir burhan getirseler a bakalım? Ne mümkin? Delilsiz dava kabul edilir mi? Veya şunun bunun keyfî tahakkümü, tasallutu delil tutulur mu?

Burada şu mâna da muhtemildir: Onlar aleyhine bizim yaptığımız gibi ilmî amelî, kavlî fiilî müessir bir beyyine getirmiyorlar[2] da o yalancılığı irtikâb ediyorlar? {فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً} İmdi bir yalanı uydurup da Allah'a iftira edenden daha zâlim kimdir? ❁ Bu fâsılanın [3235] yukarıda geçen اِنْ يَقُولُونَ اِلَّا كَذِباً fâsılasına lafzen ve mânen terdif ve ircâ'ı açıktır. Bu suretle kıssanın müşrikler aleyhine olan hükmü fezleke edilirken aynı zamanda bunun اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَداً diyenler aleyhine hükmü ihtivâ eden bir delil olduğu da anlatılmıştır.

O yiğitler, kavimlerinden de böyle istikrah ettikten sonra çekilip kendi kendilerine dediler ki: {وَاِذِ اعْتَزَلْتُمُوهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ اِلَّا اللّٰهَ} Ve mâdem onlardan ve Allah'ın gayrı taptıklarından çekildiniz {فَأْوُۤا اِلَى الْكَهْفِ} o hâlde mağaraya yataklanınız ki {يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ} sizin için Rabbiniz rahmetinden neşretsin ❁ yayıp düşesin, zira nûr-i imanın âkıbet rahmet-i Rahmân'a kavuşturacağı muhakkaktır {وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ اَمْرِكُمْ مِرْفَقاً} ve size işinizden[3] bir rıfk sebebi hazırlasın ❁ teshîlât halk[4] etsin de kıyam ettiğiniz maksadınızda muvaffak kılsın. İşte bunun üzerine idi ki bâlâdaki icmâlde zikredildiği üzere Kehf'e çekilip رَبَّنَۤا اٰتِنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً وَهَيِّئْ لَنَا مِنْ اَمْرِنَا رَشَداً dediler ve min-tarafillah kulaklarının üzerine vurulup yani o zâlimler tarafından bir keder işitilmemek için yatırılıp veyahut mağaranın kapısına bir binâ kurdurulup senelerce uyutuldular. Hem öyle rahat ki {وَتَرَى الشَّمْسَ اِذَا طَلَعَتْ} bakarsın Güneş doğduğu vakit

---

1 B +"ve".
2 B: "getiriyorlar".
3 B +"size".
4 B: "telkin".

{وَاِذَا غَرَبَتْ} {تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ[1] ذَاتَ الْيَمِينِ} mağaralarından sağ tarafa meyillenir {تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ} gurûb ettiğinde de onları soldan makaslar, kırkar. ۞ Yani üzerlerine gün bile değmez, değse değse nihâyet gurûb sırasında sol taraflarına gelen cihetten biraz kırkar geçer. Demek ki mağaranın vaziyeti budur. Her tarafı mahfuz [3236] ancak kapısı biraz garba mâil olarak şimâlîdir.[2] {وَهُمْ فٖى فَجْوَةٍ مِنْهُ} Onlar ise onun bir meydanında ۞

---

1 M ve B: "كهفه".

2 Bu mağaranın mevkii hakkındaki ihtilâfâtı naklederken Ebû Hayyân şöyle diyor: "Bu Kehf Rum'da denildi, Şam'da denildi; Endülüs'te de Gırnata cihetinden Loşe namında bir karye kurbünde bir kehf mevcuddur ki içinde mevtâ ve beraberlerinde çürümüş bir kelb vardır. Mevtânın ekserîsinin etleri dökülmüş bazısı mütemâsiktir, kurûn-ı sâlife geçmiş, biz bunların ne olduğunu bilmiyoruz. Nâs ise bunların Ashâb-ı Kehf olduğunu zu'm ediyorlar. İbn Atıyye dedi ki: 'Ben bunlara girdim ve gördüm, 504 tarihinden beri bu hâldedirler. Üzerlerinde bir mescid, yakınlarında da bir Rûmî binâ vardır ki 'Rakîm' denilir. Bazı duvarları yıkılmış eski bir kasra benzer bir harabedir. Gırnata'nın üstünde de kıbleyi vely eden cihetinden birtakım âsâr-ı kadîme vardır ki buna 'Dekyus şehri' deniliyor. Biz Endülüs'te iken nâs bu kehfi ziyaret ederler ve saydıkları zaman adedlerinde yanılır olduklarını söylerler ve bunları ziyaret için nâs Loşe'ye sefer ederlerdi. Gırnata'nın kıble cihetindeki mezkur Dekyus şehri harabesinden de çok defalar geçtim." [İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 511]
İbn Cerîr tefsirinde, İbn İshak rivayetinde Ashâb-ı Kehf'in şehrine "Dekinos" denildiği anlaşılıyorsa da Endelüs'teki mezkur Dekyus şehri mi, değil mi belli değildir. Kehf'in bulunduğu dağa "Bencilus" denilmiştir. [Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 603, 629] *Târîh-i Kâmil*'de ise "Ashâb-ı Kehf Rum'un Efsus şehrinde idiler" demiş [I, 325] ve mağara Efsus'un şarkında olduğunu da nakletmiştir ki Hıristiyanların kavlince de Efsus'tur. Frenkler buna "Efes" demişler. *Mu'cemü'l-büldan*'da hemzenin zammıyla "'Üfsus'" Tarsus süğūrunda bir şehirdir. Ashâb-ı Kehf'in beldesi deniliyor" demiştir. [I, 231] Demek Tarsus değil serhadlerinde bir beldedir. El'an Elbistan'ın altı saat kadar garbında "Efsus" nâmıyla mâruf bir nâhiye vardır. Ve bu nâhiyenin garbında "Binboğa Dağı" denilen küçük Toros dağının bu nâhiyeye nâzır şarkī eteklerinde bir iki mağara vardır. Ashâb-ı Kehf ve Rakîm'in yerleri diye ziyaret olunur. Hazret-i Muaviye'nin Rum'a bir gazâsında görmek istediği mağara da ya bu, ya Tarsus'taki olsa gerektir. [İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2348] Fakat Hıristiyanlarca mâruf olan Efsus veya Efes Ayasloğ imiş ki İzmir civarındadır. Fahreddin Râzî'nin naklettiği vechile Kaffâl tefsirinde müneccim Mehmed b. Mûsâ el-Hârezmî (meşhur riyâzî)den şöyle hikâye etmiştir: Abbasiye hulefâsından Vâsık, Ashâb-ı Kehf'in hâlini anlamak için bu Hârezmî'yi Rum'a göndermiş, Hârezmî "Rum meliki" demiş, "benim maiyyetime Ashâb-ı Kehf'in yeri denilen mevzi'e kadar birtakım kimseler terfik etti, o mevzi'e müvekkel olan adam beni girmekten korkutmak istedi. Girdim, göğüslerinde kılları gördüm ve anladım ki bu bir hile ve temvihtir. Ölülerin bedenlerini kurutan ve çürümekten muhafaza eden acı sabır ve sâire gibi edviye-i müceffife ile bu cüsseleri ilaçlamışlar, mumyalamışlar." İşte Hârezmî'nin söylediği bu mevzi Ayasloğ olmak lâzım geliyor. Zira o zaman Tarsus'a kadar feth olunmuştu. Hârezmî'nin sözünü naklettikten sonra Kaffâl der ki: "Bizim indimizde ne o mevzi ne diğer bir yer Ashâb-ı Kehf'in mevzii olmak üzere tanınamaz. Kur'an'da haber verilenin kat'î olduğuna şüphe yoksa da mevzi tâyin edilmemiştir. Bu hususta Rumların burası Ashâb-ı Kehf'in mevziidir demelerine de itibar olunamaz. [Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXI, 454] *Tefsîr-i Keşşâf*'ta da şöyle nakleder ki "Hazret-i Muaviye Rum'a gazâ etti ve Kehf'e uğradı ve 'şunlar açılsa da baksak' dedi. İbn Abbas hazretleri de 'o sana müyesser olmaz, Allah senden daha hayırlısını men etti لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا buyurdu' dedi. Fakat Hazret-i Muaviye 'her hâlde onları öğrenmeden geçmem' dedi ve birtakım kimseler gönderdi, 'gidin bakın' dedi. Bu adamlar mağaraya

mağaranın [3237] bir geniş yerinde sıkıntısız yatıyorlar {ذٰلِكَ} o yok mu ❁ yani Ashâb-ı Kehf'in o suretle Allah için kıyâmı ve kavimlerini terkedip Allah'a mütevekkilen Kehf'e çekilişi ve Kehf'teki vaziyetleri yok mu {مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ} Allah'ın âyetlerinden ❁ ilâhî alâmetlerden, kudret ve rahmet-i ilâhiye burhanlarından biridir, bir kerametti̇r. {مَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ} Allah her kime hidâyet ederse doğru yolu tutan odur. ❁ Nitekim Ashâb-ı Kehf böyledir. {وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ وَلِياًّ مُرْشِداً} Her kimi de şaşırırsa artık onu irşad edecek bir velî bulamazsın. ❁ Nitekim o zâlimler, o müfterîler, o yalancılar öyle Ashâb-ı Kehf gibi keramet sâhiplerinin irşadlarıyla yola gelmemiş, dalâlette kalmış gitmişlerdir.

Allah'ın âyetini anlamalı ki {وَتَحْسَبُهُمْ اَيْقَاظاً وَهُمْ رُقُودٌ} baksan onları uyanık zannedersin, hâlbuki uykudadırlar. ❁ Demek ki uykuda oldukları hâlde gözleri açık {وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ} ve Biz onları sağa ve sola çeviririz. {وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ} Köpekleri de kollarını sermiş ağızda ❁ mağaranın medhalinde {لَوِ اطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَاراً} sen onlara muttali' olsa idin -üzerlerine çıkavarsa idin- [3238] mutlak döner kaçardın {وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْباً} ve mutlak korkudan dolardın ❁ vaziyetleri öyle heybetli, öyle korkunç idi. Demek ki kendilerine kimsenin ittilâ'ı kābil değildi.

{وَكَذٰلِكَ} Ve işte böylece ❁ yani bir âyet olarak senelerce uyutup muhafaza ettiğimiz gibi {بَعَثْنَاهُمْ} onları ba's de ettik ❁ yine bir âyet olmak üzere ölü diriltir gibi uyandırdık {لِيَتَسَٓاءَلُوا بَيْنَهُمْ} ki aralarında soruşsunlar ❁ ilm-i hâl akdem-i umûr olduğundan ba'slerinin ilk hikmeti kendi hâllerini[1] anlamak için şu suretle soruşmaları oldu. Bunun için {قَالَ قَٓائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ} içlerinden biri "ne kadar durdunuz?" dedi. {قَالُوا لَبِثْنَا يَوْماً اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ} "Bir gün" dediler "veya bir günün birazı"

girdiklerinde min-tarafillah bir rüzgârla telef oldular." [Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 709] Hazret-i Muaviye Ayasloğ'a kadar gelmemiş olduğundan bu uğradığı kehf ya Elbistan'daki veya Tarsus'taki olmak lâzım gelir. Velhâsıl Fahreddin Râzî der ki: "Doğrusu Ashâb-ı Kehf'in ne zamanını ne mekânını aklen bilmeye imkân yoktur. Bu ancak bir nasdan müstefad olabilir. Bu da yoktur, o hâlde bilinmesine de yol yoktur." [Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXI, 454] [Müellifin notu].

1 B: "kendilerini".

-kimi öyle dedi kimi öyle-. ❁ Nitekim kıyamette ba‘s olunacaklar hep böyle sanacaklar (*Sûre-i Bakara'da* اَوْ كَالَّذٖى مَرَّ عَلٰى قَرْيَةٍ *ilh. [2/259] bak*). Bu muhavere esnâsında kimi de ziyade durulduğunu[1] sezerek ihtilâfı kat‘ etmek için {قَالُوا رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ} "ne kadar durduğunuza" dediler, "Rabbiniz a‘lemdir. ❁ Binâen‘aleyh ihtilâfı bırakınız da {فَابْعَثُٓوا اَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هٰذِهٖٓ اِلَى الْمَدٖينَةِ} hemen birinizi şu gümüşünüzle şehre gönderiniz {فَلْيَنْظُرْ اَيُّهَٓا اَزْكٰى طَعَاماً} de en temiz yiyecek hangisi baksın {فَلْيَأْتِكُمْ[2] بِرِزْقٍ مِنْهُ} ve size ondan bir rızık getirsin {وَلْيَتَلَطَّفْ} ve çok dikkat ve nezaketle hareket etsin {وَلَا يُشْعِرَنَّ بِكُمْ اَحَداً} ve sakın sizi kimseye sezdirmesin {اِنَّهُمْ اِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ} zira başınıza binerlerse şüphe yok ki ya [3239] {يَرْجُمُوكُمْ} sizi recmedecekler, öldürecekler {اَوْ يُعٖيدُوكُمْ فٖى مِلَّتِهِمْ} veya milletlerine döndürecekler ❁ irtidad ettirecekler {وَلَنْ تُفْلِحُٓوا اِذاً اَبَداً} ve o vakit ebedâ felâh bulamazsınız." ❁ Yani recim takdîrinde şehid olur kurtulursunuz, fakat dönüp küfrederseniz dünyada kurtulamayacağınız gibi âhirette de ebedâ kurtulamazsınız. Zira hayât-ı dünya fânîdir, herkese ölüm muhakkaktır, âhirette küfrün[3] azabı ise ebedîdir.

Burada şöyle bir sual vardır: Böyle recim tehdîdi altında ikrah bir mazeret değil midir? Bunlar kalblerindeki imanı bozmadan ikrah ile zâhiren dönmüş olsalardı اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاٖيمَانِ [en-Nahl 16/106] istisnâsına dâhil olmazlar mıydı? O hâlde "ebeden felâh bulamazsınız" demeleri neden? Cevap; bunun birkaç hikmeti vardır. Birincisi: Bunlar azimet ricâli yiğitlerdir. Gözettikleri felâh yalnız mes'ûliyetten halâs değil, zâhiren ve bâtınen neşr-i rahmettir. Onun için ruhsat ile ameli حَسَنَاتُ الْأبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ mantûkunca mahzurdan sâlim görmemişlerdir. İkincisi: Bu söz henüz ikrah hâlinde değil, ikrah vaziyetine düşmekten son derece ihtiraz için söylenmiştir; zira tevakkīde taksir edip de ikrâha düşüldüğü zaman mes'ûliyet mürtefi‘ olmaz. Üçüncüsü: A‘mâl-i[4] küfre itiyad gibi herhangi bir sebeble kalbin imana itmi'nânını sarsacak surette

1 B: "durduğunu".
2 M ve B: "وليأتكم".
3 B: "küfür".
4 B: "A‘mâli".

devam edeceği muhakkak olan ikrahlara muvâfakatin de وَاِنْ اَطَعْتُمُوهُمْ اِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ [el-En'âm 6/121] tehlikesi vardır.

Hâsılı öyle dediler {وَكَذٰلِكَ اَعْثَرْنَا عَلَيْهِمْ} ve işte böyle üzerlerine ıttılâ' peydâ ettirdik ❁ yani o sözü kabul ettiler ve o suretle içlerinden birini şehre gönderdiler[1] fakat takdîr-i Hudâ'ya bakın ki o derece sakınmalarına rağmen Allah bu suretle kendilerini tanıttırdı. Rivayete nazaran [3240] gidenin elindeki para yakalanmasına sebep olmuş ve bu yüzden Allah teâlâ üzerlerine halkı muttali' kılmış {لِيَعْلَمُوا اَنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَاَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا} ki Allah'ın vaadi hak ve Sâ'at şüphesiz muhakkak olduğunu bilsinler için ❁ zira ne kadar durduklarını bilemeyen Ashâb-ı Kehf, senelerce yattıkları mağaralarından kabirden kalkar gibi uyanıp kalktıklarını anlamış ve vaktiyle kıyam ettikleri müşriklere karşı muvaffak olduklarını ve taleb ü ümid ettikleri merhamet-i ilâhiyenin bir tecellîsini görmüş[2] ve binâen'aleyh mukaddemâ iman ettikleri vechile Allah'ın vaadi hak olduğunu bi'l-müşâhede bilmiş oluyorlar.

Ve bu suretle gerek kendileri ve gerek sâirleri için kıyametin şüphesiz olduğuna da bir[3] delil ve misâl olmuş bulunuyorlardı. {اِذْ يَتَنَازَعُونَ بَيْنَهُمْ اَمْرَهُمْ[4]} Hani aralarında emirlerinin münâza'asını yapıyorlardı ❁ yani düşün o vakti ki bunlar kıyam edip mağaraya çekildikleri zaman kavimleri bunların işine münâza'a ediyorlardı {فَقَالُوا ابْنُوا عَلَيْهِمْ بُنْيَانًا} da "üzerlerine bir binâ yapın" demişlerdi ❁ mağarayı kabirleri olsun diye üzerlerine bir binâ ile seddetmişlerdi {رَبُّهُمْ اَعْلَمُ بِهِمْ} Rableri onlara a'lemdir ❁ رَبُّنَا رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَنْ نَدْعُوَا مِنْ دُونِهٖٓ اِلٰهًا diye iman ve ilân eyledikleri Allah teâlâ mücahedelerini zâyi' etmedi لِنَعْلَمَ اَيُّ الْحِزْبَيْنِ اَحْصٰى لِمَا لَبِثُوٓا اَمَدًا buyurduğu vechile en nihâyet gayelerinde isabetlerini gösterdi, nizâ' eden hasımlarını mağlub etti {قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلٰٓى اَمْرِهِمْ} onların emri üzerine galebe etmiş olanlar ❁ yani Ashâb-ı Kehf'in tâkip

---

1 Bunun Yemliha olduğu söylenir [Müellifin notu].
2 M ve B: "görmek".
3 B -"bir".
4 M ve B: "اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ".

ettiği emir üzerine giderek düşmanlarına karşı galebeye nâil olmuş olan hizb {لَنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِداً} "elbette biz bunların [3241] üzerine bir mescid yaparız" dediler -bununla beraber ihtilâf ettiler- {سَيَقُولُونَ ثَلٰثَةٌ رَابِعُهُمْ كَلْبُهُمْ} "üçtür, dördüncüsü kelbleri" diyecekler {وَيَقُولُونَ خَمْسَةٌ سَادِسُهُمْ كَلْبُهُمْ} "beştir, altıncısı kelbleri" diyecekler {رَجْماً بِالْغَيْبِ} bunlar recmen bi'l-gaybdır ❁ bu iki kavil gayb taşlama kabîlindendir {وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ كَلْبُهُمْ} "yedidir ve sekizincisi kelbleridir" de diyecekler ❁ demek ki bu kavil, evvelkiler gibi gayb taşlama değildir. Ayn-ı hakikat olmasa bile akrebdir.

Doğrusu {قُلْ رَبّ۪ٓي اَعْلَمُ بِعِدَّتِهِمْ} de ki onların adedine Rabbim a'lemdir. ❁ Adedlerinin bilinmesi kıssa nokta-i nazarından herkese lâzım değildir. {مَا يَعْلَمُهُمْ اِلَّا قَل۪يلٌ} Onları hakkıyla bilenler pek azdır {فَلَا تُمَارِ ف۪يهِمْ اِلَّا مِرَٓاءً ظَاهِراً} binâen'aleyh bunlar hakkında zâhir bir münakaşadan başka münakaşa etme ❁ pek azlarının bilebileceği Ashâb-ı Kehf hakkında ber vech-i bâlâ bildirildiği gibi Rabbim a'lemdir, bilenler azdır, çoğu gayb taşlıyorlar. Onun için zâhirî bir münakaşadan başka bir mücadele ve mübahaseye dalma. {وَلَا تَسْتَفْتِ ف۪يهِمْ مِنْهُمْ اَحَداً} Ve haklarında onlardan -o muhtelif akvâl sâhiplerinden- hiçbirine istiftâ etme, sorma ❁ çünkü kıssanın bilinmesi lâzım gelen noktaları hakkıyla bilindi. Şu hâlde Ashâb-ı Kehf kıssasını yalnız Kur'ân'ın beyânına dikkat ederek okumalı, şundan bundan sormaya kalkışmamalıdır.

Şimdi bu kıssadan alınacak hisseyi beyan için ber vech-i âtî ta'lîmât ile buyuruluyor ki:

[3242]

وَلَا تَقُولَنَّ لِشَایْءٍ اِنّ۪ي فَاعِلٌ ذٰلِكَ غَداً ﴿٢٣﴾ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ وَاذْكُرْ رَبَّكَ اِذَا نَس۪يتَ وَقُلْ عَسٰٓى اَنْ يَهْدِيَنِ رَبّ۪ي لِاَقْرَبَ مِنْ هٰذَا رَشَداً ﴿٢٤﴾ وَلَبِثُوا ف۪ي كَهْفِهِمْ ثَلٰثَ مِائَةٍ سِن۪ينَ وَازْدَادُوا تِسْعاً ﴿٢٥﴾ قُلِ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثُواۚ لَهُ غَيْبُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ اَبْصِرْ بِه۪ وَاَسْمِعْۜ مَا لَهُمْ مِنْ دُونِه۪ مِنْ وَلِيٍّۘ وَلَا يُشْرِكُ ف۪ي حُكْمِه۪ٓ اَحَداً ﴿٢٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Hiçbir şey hakkında da Allah'ın meşiyyetiyle takyid etmeden "ben bunu yarın muhakkak yaparım" deme ve unuttuğun vakit Allah'ı zikret ve şöyle de: "Ola ki Rabbim beni bundan daha yakın bir vakitte dosdoğru bir muvaffakiyete îsâl buyura" (23-24). Onlar Kehflerinde üçyüz sene[1] durdular, dokuz da ziyade ettiler (25). "Allah" de, "ne kadar durduklarını daha iyi bilir, göklerin yerin gaybı O'nundur. O öyle güzel görür, öyle güzel işitir ki! Bütün onlara O'ndan başka velâyet eden yoktur, O, kimseyi hükmünde teşrik[2] de etmez" (26).

{وَلَا تَقُولَنَّ لِشَا۬يْءٍ اِنّ۪ي فَاعِلٌ ذٰلِكَ غَدًاۙ} Ve sakın hiçbir şey için "ben yarın onu muhakkak yapacağım" deme ❁ insanın azm ü iradesi bir şeyin husûlü için sebeb-i kâfî değildir. وَمَا تَدْر۪ي نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًاۜ [Lokman 31/34][3] {اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُۘ} Ancak Allah'ın dilemesi müstesnâ ❁ o [3243] vakit yapabilirsin. Binâen'aleyh istikbalde bir fiile azmederken işi Allah'ın iradesine bağlamalı, "inşaallah" demeyi unutmamalı {وَاذْكُرْ رَبَّكَ اِذَا نَس۪يتَ} unuttuğun vakit de Rabbini an ❁ yani bu istisnâyı hasbe'l-beşeriyye unutmuş bulunursan hatırladığın zaman "inşaallah" diyerek veya tesbih ve istiğfar ederek Allah'ı zikret ki bu suretle sözün hükmü değişmezse de kusûra keffâret olur. İsmden kurtulunur. Veya herhangi bir şeyi unuttuğun zaman acz-i beşerîyi düşünüp Allah'ı yâd et ki unuttuğunu hatırlayabilesin. Hâsılı Allah'ın iradesini kāle almayarak "yarın muhakkak şöyle yapacağım, böyle yapacağım" demenin mahzurlarını anlamak için bir insan lâ-ekal unutup yalan çıkacağını düşünmek bile kifayet eder. Bu nehiy ve emr ile Allah teâlâ, Resûlüne her azminin meşiyyet-i ilâhiyeye rabtını tâlim ettikten sonra kıssadan hisseyi tebliğ için buyuruyor ki:

{وَقُلْ عَسٰٓى اَنْ يَهْدِيَنِ رَبّ۪ي لِاَقْرَبَ مِنْ هٰذَا رَشَدًا} "Rabbimin" de, "bundan (yani Ashâb-ı Kehf'in muvaffakiyetinden) daha çok yakın bir suretle beni muvaffakiyete eriştirmesi pek me'muldür."

---

1 B -"sene".
2 B: "şerîk".
3 "…ve hiçbir nefis yarın ne kazanacağını bilmez…"

Onlar ne kadar durdular {وَلَبِثُوا فٖى كَهْفِهِمْ ثَلٰثَ مِائَةٍ سِنٖينَ} onlar mağaralarında üç yüz sene durdular {وَازْدَادُوا تِسْعًا} dokuz da fazla ❁ denilmiş ki sene-i şemsiye üç yüz, dokuz fazlası da sene-i kameriye hesâbıyladır. Bazı müfessirîn bu müddetin beyân-ı ilâhî olduğuna kāil olmuş, bazıları İbn Mes'ud'dan mervî olduğu üzere وقالوا takdîriyle adedde ihtilâf edenlerin sözünü hikâye olduğunu söylemiş[1] ve diğer bazıları da tâ yukarıda قَالَ الَّذٖينَ غَلَبُوا عَلٰٓى اَمْرِهِمْ'deki قَالَ'nin mekūlüne ma'tuf olarak "mescid yapalım" diyenlerin sözü olmasını tercih etmişlerdir. Ma'amâfîh bunun böyle kıssadan ayrı olarak sûret-i mahsûsada zikri bize yeni bir mâna telkin etmektedir. Vâv istînâfiye[2] ve لَبِثُوا zamiri [3244] Ashâb-ı Kehf'in hizbi demek olan ve "mescid yapalım" diyen الَّذٖينَ غَلَبُوا'ya râci' olmak suretiyle bunu şöyle anlayabiliriz: "Emre galebe eden ve mağaraya mescid yapan Ashâb-ı Kehf hizbi o galebeye erinceye kadar mağaralarında, ihtifâgâhlarında üç yüz dokuz sene durdular". Fi'l-vâki' Nasârânın müşrik Romalılara galebe ile meydana çıkmaları Milâdın dördüncü asrı bidâyetlerinde vâki' olduğuna göre o zamana kadar üç yüz küsur sene durmuşlar demektir. Bu suretle üç yüz dokuz bu müddeti tashîhen beyan olur. Ve işte onlar galebe edinceye kadar, üç yüz dokuz sene gizli durdukları hâlde risâlet-i Muhammediye ile dîn-i İslâm'ın bundan çok az bir müddet zarfında ve daha serî' ve daha güzel bir surette galebeye muvaffak olacağı vaad olunmuş ve fi'l-hakīka hicretten itibaren bu zuhur ve galebe başlamıştır.

Bunların durdukları bu üç yüz dokuz sene müddet hakkında daha çok veya daha azdır diye ihtilâf edecek olurlarsa {قُلِ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثُوا} "ne kadar durduklarına" de, "Allah a'lemdir." ❁ Nitekim Ashâb-ı Kehf kendileri de رَبُّكُمْ اَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ demişlerdi. Çünkü {لَهُ غَيْبُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} semâvât ve Arz'ın gaybı O'nundur {اَبْصِرْ بِهٖ وَاَسْمِعْ} O'nun görmesi de

1 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdirrezzâk,* II, 331; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 647:
عن قتادة في قوله تعالى: «ولبثوا في كهفهم» قال: في حرف ابن مسعود: «وقالوا ولبثوا»، يعني: أنه قاله الناس «ثلاثمائة سنين وازدادوا تسعا» ألا ترى أنه يقول: «قل الله أعلم بما لبثوا».

2 B: "istifhâmiye".

işitmesi de şâyân-ı hayrettir {مَا لَهُمْ مِنْ دُونِه۪ مِنْ وَلِيٍّ} onların Allah'tan başka velîsi yoktur. ❁ Yani Ashâb-ı Kehf اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا diyenlerden değildir. {وَلَا يُشْرِكُ ف۪ي حُكْمِه۪ٓ اَحَدًا} Böyle de.

وَاتْلُ مَٓا اُو۫حِيَ اِلَيْكَ مِنْ كِتَابِ رَبِّكَۚ لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِه۪ وَلَنْ تَجِدَ مِنْ دُونِه۪ مُلْتَحَدًا ﴿٢٧﴾ وَاصْبِرْ نَفْسَكَ مَعَ الَّذ۪ينَ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْغَدٰوةِ وَالْعَشِيِّ يُر۪يدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَيْنَاكَ عَنْهُمْۚ تُر۪يدُ ز۪ينَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَلَا تُطِعْ مَنْ اَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ ذِكْرِنَا وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ وَكَانَ اَمْرُهُ فُرُطًا ﴿٢٨﴾ وَقُلِ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكُمْ فَمَنْ شَٓاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَٓاءَ فَلْيَكْفُرْۙ اِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلظَّالِم۪ينَ نَارًاۙ اَحَاطَ بِهِمْ سُرَادِقُهَاۜ وَاِنْ يَسْتَغ۪يثُوا يُغَاثُوا بِمَٓاءٍ كَالْمُهْلِ يَشْوِي الْوُجُوهَۜ بِئْسَ الشَّرَابُۜ وَسَٓاءَتْ مُرْتَفَقًا ﴿٢٩﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ اِنَّا لَا نُض۪يعُ اَجْرَ مَنْ اَحْسَنَ عَمَلًاۚ ﴿٣٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهِمُ الْاَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ ف۪يهَا مِنْ اَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَاِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِـ۪ٔينَ ف۪يهَا عَلَى الْاَرَٓائِكِۜ نِعْمَ الثَّوَابُۜ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا۟ ﴿٣١﴾

[3246] **Meâl-i Şerîfi**

Öyle de ve Rabbinden sana vahiy olunanı tilâvet eyle, O'nun kelimâtını tebdil edecek yoktur ve O'ndan başka bir penâh bulamazsın (27). Nefsince de o kullarla beraber sabret ki sabah akşam (her vakit) Rablerine dua eder, cemâlini isterler. Sen[1] dünya ziynetini arzu ederek onlardan gözlerini ayırma ve o kimseye itaat etme ki kalbini zikrimizden gāfil bırakmışız[2], keyfinin ardına düşmüş ve işi haddini aşmak olmuştur (28). Ve de ki: "O hak Rabbinizdendendir[3], artık dileyen iman etsin, dileyen küfr." Çünkü Biz, zâlimler için öyle bir ateş müheyyâ kılmışızdır ki sertakları kendilerini kuşatmaktadır ve eğer istiğāse ederlerse erimiş cesed gibi bir su ile imdad edilirler, yüzleri

1 B: "Ve o".
2 B: "kılmışız".
3 B: "Rabbimizdendir".

civirir; o ne fena içki ve o ne fena kurultay! (29). Amma iman edip sâlih sâlih ameller işleyenler, şüphe yok ki Biz öyle güzel amel işleyenin ecrini zâyi' etmeyiz (30). Öyleler, işte onlara Adn cennetleri var, altlarından nehirler akar. Orada altın bileziklerden ziynetlenecekler, sündüs ve istebraktan yeşil esvâb giyecekler, erîkeler üzerine dayanıp kurulacaklar. O ne güzel sevab ve ne güzel kurultay! (31).

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلاً رَجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِاَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ اَعْنَابٍ وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ وَجَعَلْنَا
بَيْنَهُمَا زَرْعاً ﴿٣٢﴾ كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ اٰتَتْ اُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْـٔاً وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا
نَهَراً ﴿٣٣﴾ وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ اَنَا اَكْثَرُ مِنْكَ مَالاً وَاَعَزُّ نَفَراً
﴿٣٤﴾ وَدَخَلَ جَنَّتَهُ وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ قَالَ مَا اَظُنُّ اَنْ تَبِيدَ هٰذِهِ اَبَداً ﴿٣٥﴾ وَمَا اَظُنُّ
السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِنْ رُدِدْتُ اِلٰى رَبّ۪ي لَاَجِدَنَّ خَيْراً مِنْهَا مُنْقَلَباً ﴿٣٦﴾ قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ
يُحَاوِرُهُ اَكَفَرْتَ بِالَّذ۪ي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوّٰيكَ رَجُلاً ﴿٣٧﴾ لٰكِنَّا۬ هُوَ
اللّٰهُ رَبّ۪ي وَلَا اُشْرِكُ بِرَبّ۪ي اَحَداً ﴿٣٨﴾ وَلَوْلَا اِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَاءَ اللّٰهُ لَا قُوَّةَ اِلَّا
بِاللّٰهِ اِنْ تَرَنِ اَنَا۬ اَقَلَّ مِنْكَ مَالاً وَوَلَداً ﴿٣٩﴾ فَعَسٰى رَبّ۪ي اَنْ يُؤْتِيَنِ خَيْراً مِنْ جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ
عَلَيْهَا حُسْبَاناً مِنَ السَّمَاءِ فَتُصْبِحَ صَع۪يداً زَلَقاً ﴿٤٠﴾ اَوْ يُصْبِحَ مَاؤُ۬هَا غَوْراً فَلَنْ تَسْتَط۪يعَ
لَهُ طَلَباً ﴿٤١﴾ وَاُح۪يطَ بِثَمَرِه۪ فَاَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلٰى مَا اَنْفَقَ ف۪يهَا وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلٰى
عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَا لَيْتَن۪ي لَمْ اُشْرِكْ بِرَبّ۪ي اَحَداً ﴿٤٢﴾ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ فِئَةٌ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ
اللّٰهِ وَمَا كَانَ مُنْتَصِراً ﴿٤٣﴾ هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلّٰهِ الْحَقِّ هُوَ خَيْرٌ ثَوَاباً وَخَيْرٌ عُقْباً ﴿٤٤﴾

[3248] **Meâl-i Şerîfi**

Ve onlara iki adamı temsil getir: Birine her türlü üzümden iki bağ vermişiz ve ikisinin de etrafını hurmalarla donatmışız, ikisinin arasına da bir ekinlik yapmışız (32). İki bağın ikisi de yemişlerini vermiş, hiçbir şey noksan bırakmamış, ikisinin ortasından bir de nehir akıtmışız (33). Başkaca da bir geliri var, bundan dolayı bu adam arkadaşına

muhavere ederek: "Ben senden malca daha servetli, cemʿiyyetçe daha izzetliyim" dedi (34). Ve bağına girdi, kendine yazık ediyordu. Dedi: "Ebedâ zannetmem ki bu helâk olsun (35). Ve zannetmem ki kıyamet kopsun, bununla beraber şayet Rabbime reddedilirsem her hâlde bundan daha[1] hayırlı bir âkıbet bulurum" (36). Arkadaşı da ona muhavere ederek dedi ki: "Sen o Rabbine küfür mü ediyorsun ki seni bir topraktan, sonra bir nutfeden yarattı. Sonra da seni bir adam seviyesine getirdi (37). Lâkin benim O Allah Rabbim ve ben Rabbime kimseyi şerîk koşamam[2] (38). Bağına girdiğin vakit مَا شَٓاءَ اللّٰهُ لَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰهِ *dese idin olmaz mıydı? Eğer malca, evlâdca beni kendinden az görüyorsan (39) ne bilirsin, belki Rabbim bana senin bağından daha hayırlısını verir, seninkinin üzerine de semâdan bir âfet indiriverir de yalçın bir toprak olakalır (40). Yahut suyu çekiliverir de bir daha onu aramakla bulamazsın (41). Derken bütün serveti istîlâ ediliverdi, bunun üzerine ona yaptığı masraflara karşı avuçlarını oğuşturdu kaldı. O, çardakları üzerine çökmüş kalmıştı; "ah" diyordu, "nolaydım Rabbime hiçbir şerîk koşmamış olaydım" (42). Allah'tan başka yardım edecek bir cemaati de olmadı, kendi kendini de kurtaramadı (43). İşte burada velâyet elhak Allah'ındır; O sevabca da hayr, ukbâca da hayrdır (44).*

[3249]

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَٓاءٍ اَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَٓاءِ فَاخْتَلَطَ بِهٖ نَبَاتُ الْاَرْضِ فَاَصْبَحَ
هَشٖيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَاحُۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ مُقْتَدِرًا ﴿٤٥﴾ اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زٖينَةُ الْحَيٰوةِ
الدُّنْيَاۚ وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا ﴿٤٦﴾ وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ
وَتَرَى الْاَرْضَ بَارِزَةًۙ وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ اَحَدًاۚ ﴿٤٧﴾ وَعُرِضُوا عَلٰى رَبِّكَ صَفًّاۜ لَقَدْ
جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍۘ بَلْ زَعَمْتُمْ اَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا ﴿٤٨﴾ وَوُضِعَ الْكِتَابُ
فَتَرَى الْمُجْرِمٖينَ مُشْفِقٖينَ مِمَّا فٖيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَالِ هٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغٖيرَةً وَلَا

1 B -"bundan daha".
2 B: "koşmam".

كَبيرَةً اِلَّٓا اَحْصٰيهَاۚ وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِراًۜ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ اَحَداً ﴿٤٩﴾ وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ
اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُٓوا اِلَّٓا اِبْلِيسَۜ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ اَمْرِ رَبِّهٖۜ اَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُٓ اَوْلِيَٓاءَ
مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّۜ بِئْسَ لِلظَّالِمِينَ بَدَلاً ﴿٥٠﴾ مَٓا اَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ
وَلَا خَلْقَ اَنْفُسِهِمْۖ وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُداً ﴿٥١﴾ وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَٓائِيَ الَّذِينَ
زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقاً ﴿٥٢﴾ وَرَاَ الْمُجْرِمُونَ النَّارَ فَظَنُّٓوا
اَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا وَلَمْ يَجِدُوا عَنْهَا مَصْرِفاً ﴿٥٣﴾

[3250] **Meâl-i Şerîfi**

Onlara dünyâ hayâtın meselini de şöyle yap: Sanki bir su, onu semâdan indirmişiz, derken onunla Arz'ın nebâtâtı birbirine karışmış, derken bir çöp kırıntısı olmuştur, rüzgârlar onu savurur gider. Allah her şeye muktedir bulunuyor (45). O mal ve oğullar dünyâ hayâtın ziynetidir, bâkī kalacak sâlih ameller ise Rabbinin[1] *indinde sevabca da hayırlıdır, emelce de hayırlıdır (46). Düşün o günü*[2] *ki dağları yürütürüz, Arz'ı görürsün çırçıplak ve onları hep mahşere toplamışızdır da hiçbir kimse bırakmamışızdır (47). Ve hepsi saf olarak Rabbine arz* [3251] *edilmişlerdir. "İşte" buyurur, "celâlim hakkı için ilk defa yarattığımız gibi bize geldiniz, fakat size hiçbir mevʿid yapmayacağız zuʿmetmiştiniz değil mi?" (48). Defter de konulmuştur, artık o mücrimleri görürsün, bulundukları hâileden halecanlar içinde titreşiyor ve diyorlardır: "Eyvah bize! Bu defter de ne acayib, ne küçük komuş ne büyük hepsini zaptetmiş" ve bütün yaptıklarını hazır bulmuşlardır, Rabbin kimseye zulmetmez (49). Yine düşün o vakti ki melâikeye "Âdem için secde edin" demiştik, hemen secde ettiler, ancak İblis; cinden idi de Rabbinin emrinden çıktı. Ya şimdi siz Beni bırakıp da onu ve zürriyetini kendinize evliyâ mı ittihaz ediyorsunuz onlar size öyle düşman iken? Zâlimler için ne fenâ bedel (50). Ben onları ne göklerin ve yerin yaratılışına ne*

---

1 B: "Rabbin".
2 B: "gün".

de kendilerinin yaratılışına şâhid kılmadım ve hiçbir zaman mudilleri kol tutmuş değilim (51). Ve o gün ki diyecek: "Ünneyin[1] bakalım o zuʿm ettiğiniz şerîklerime." Derken onlara çağırmışlar yalvarmışlardır fakat kendilerine icâbet etmemişlerdir ve aralarına biz bir mehleke koymuşuzdur (52). Ve mücrimler ateşi görmüş, artık ona düşeceklerini anlamışlardır da ondan savuşacak bir yer bulamamışlardır (53).

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فٖى هٰذَا الْقُرْاٰنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍۜ وَكَانَ الْاِنْسَانُ اَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا ﴿٥٤﴾ وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُؤْمِنُوٓا اِذْ جَٓاءَهُمُ الْهُدٰى وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ اِلَّٓا اَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْاَوَّلٖينَ اَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا ﴿٥٥﴾ وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلٖينَ اِلَّا مُبَشِّرٖينَ وَمُنْذِرٖينَۚ وَيُجَادِلُ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ وَاتَّخَذُٓوا اٰيَاتٖى وَمَٓا اُنْذِرُوا هُزُوًا ﴿٥٦﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِاٰيَاتِ رَبِّهٖ فَاَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُۜ اِنَّا جَعَلْنَا عَلٰى قُلُوبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَفْقَهُوهُ وَفٖٓى اٰذَانِهِمْ وَقْرًاۜ وَاِنْ تَدْعُهُمْ اِلَى الْهُدٰى فَلَنْ يَهْتَدُٓوا اِذًا اَبَدًا ﴿٥٧﴾ وَرَبُّكَ الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِۜ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَّلَ لَهُمُ الْعَذَابَۜ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهٖ مَوْئِلًا ﴿٥٨﴾ وَتِلْكَ الْقُرٰٓى اَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ مَوْعِدًا ﴿٥٩﴾

[3252] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için, hakikat, Biz bu Kur'an'da insanlara ibret olacak her türlü meselden tasrif yapmışızdır, insan ise her şeyin cedelce ekseri olmuştur (54). Kendilerine doğru yolu gösteren peygamber geldiği hâlde insanları iman etmekten ve günahlarının mağfiretini istemekten alıkoyan da başka değil, ancak kendilerine evvelkilerin sünneti gelmesi veya âhiret azâbının gözleri önüne gelmesi kaziyyesidir (55). Hâlbuki Biz gönderdiğimiz peygamberleri ancak mübeşşir ve münzir olmak üzere göndeririz, küfredenler ise hakkı bâtılla[2] kaydırmak için mücadele ediyorlar, âyetlerimizi ve kendilerine edilen inzârı [3253] *eğlence yerine*

---

1 M: "önneyin".

2 B: "bâtıla".

tuttular (56). O kimseden[1] daha zâlim de kim olabilir ki: Rabbinin âyâtı ile nasihat edilmiştir[2] de onlardan yüz çevirmiş ve ellerinin takdim ettiği şeyleri unutmuştur. Çünkü Biz onların kalbleri üzerine onu iyi anlamalarına mâniʿ birtakım kabuklar ve kulaklarına bir ağırlık koymuşuzdur, sen onları doğru yola çağırsan da o hâlde onlar ebeden yola gelmezler (57). Hem o mağfireti çok rahmet sahibi Rabbin onları kesbleriyle derhâl muâhaze ediverecek olsa idi haklarında azâbı elbette taʿcîl buyururdu, fakat onlar için bir mîʿâd[3] vardır ki o gelince hiçbir çâre-i necat bulamazlar (58). Daha o memleketler ki Biz onları zulmettiklerinde helâk etmişiz ve helâklerine bir mîʿâd tâyin eylemişiz (59).

وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِفَتٰيهُ لَٓا اَبْرَحُ حَتّٰٓى اَبْلُغَ مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ اَوْ اَمْضِيَ حُقُباً ﴿٦٠﴾ فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِى الْبَحْرِ سَرَباً ﴿٦١﴾ فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتٰيهُ اٰتِنَا غَدَٓاءَنَاۘ لَقَدْ لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هٰذَا نَصَباً ﴿٦٢﴾ قَالَ اَرَاَيْتَ اِذْ اَوَيْنَٓا اِلَى الصَّخْرَةِ فَاِنّ۪ى نَسِيتُ الْحُوتَۘ وَمَٓا اَنْسَانِيهُ اِلَّا الشَّيْطَانُ اَنْ اَذْكُرَهُۚ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِى الْبَحْرِۗ عَجَباً ﴿٦٣﴾ قَالَ ذٰلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِۗ فَارْتَدَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمَا قَصَصاًۙ ﴿٦٤﴾ فَوَجَدَا عَبْداً مِنْ عِبَادِنَٓا اٰتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْماً ﴿٦٥﴾ قَالَ لَهُ مُوسٰى هَلْ اَتَّبِعُكَ عَلٰٓى اَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْداً ﴿٦٦﴾ قَالَ اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْراً ﴿٦٧﴾ وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلٰى مَا لَمْ تُحِطْ بِهِ خُبْراً ﴿٦٨﴾ قَالَ سَتَجِدُنِٓى اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ صَابِراً وَلَٓا اَعْصِى لَكَ اَمْراً ﴿٦٩﴾ قَالَ فَاِنِ اتَّبَعْتَنِى فَلَا تَسْـَٔلْنِى عَنْ شَىْءٍ حَتّٰٓى اُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْراً ﴿٧٠﴾

[3254] **Meâl-i Şerîfi**

Bir vakit de Mûsâ fetâsına demişti ki: "Durmayacağım tâ iki denizin cemʿ olduğu yere kadar varacağım yahut senelerce gideceğim" (60). Bunun üzerine ikisi bir vaktâ ki iki deniz arasının cemʿ olduğu yere

---

1 B: "kimselerden".
2 B: "edilmişler".
3 B: "mevʿid".

vardılar, balıklarını unuttular. O vakit o, denizde bir deliğe yolunu tutmuştu (61). Bu suretle vaktâ ki geçtiler fetâsına "getir" dedi, "kuşluk yemeğimizi, hakikaten biz bu seferimizden yorgunluğa giriftar olduk" (62). "Gördün mü?" dedi, "kayaya sığındığımız vakit doğrusu ben balığı unuttum, ve bana onu söylememi her hâlde Şeytan unutturdu, o acayib bir surette denizdeki yolunu tutmuştu" (63). "İşte" dedi, "aradığımız o ya." Bunun üzerine izlerini tâkip ederek gerisin geri döndüler (64). Derken kullarımızdan bir kul buldular ki Biz ona nezdimizden bir rahmet vermiş ve ledünnümüzden bir ilim öğretmiştik (65). Mûsâ ona "öğretildiğin ilimden bana bir rüşd öğretmen şartıyla sana ittibâʿ edebilir miyim?" dedi (66). "Doğrusu" [3255] *dedi, "sen benimle sabredemezsin (67). Havsalanın almadığı şeye nasıl sabredeceksin?" (68). "İnşaallah" dedi, "beni sabırlı bulacaksın ve senin hiçbir emrine âsî olmam" (69). "O hâlde" dedi, "eğer*[1] *bana tâbiʿ olacaksan bana hiçbir şeyden sual etme, tâ ben sana ondan bir söz açıncaya kadar" (70).*

فَانْطَلَقَاۜ حَتّٰٓى اِذَا رَكِبَا فِى السَّفٖينَةِ خَرَقَهَاۜ قَالَ اَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ اَهْلَهَاۚ لَقَدْ جِئْتَ شَيْـًٔا اِمْرًا ﴿٧١﴾ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطٖيعَ مَعِىَ صَبْرًا ﴿٧٢﴾ قَالَ لَا تُؤَاخِذْنٖى بِمَا نَسٖيتُ وَلَا تُرْهِقْنٖى مِنْ اَمْرٖى عُسْرًا ﴿٧٣﴾ فَانْطَلَقَاۜ حَتّٰٓى اِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُۙ قَالَ اَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍۜ لَقَدْ جِئْتَ شَيْـًٔا نُكْرًا ﴿٧٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Bunun üzerine ikisi bir gittiler, nihâyet gemiye bindiklerinde tuttu gemiyi yaraladı. "Â" dedi, "ahâlisini gark etmek için mi yaraladın onu? Alimallah müdhiş bir şey[2] *yaptın" (71). "Demedim mi" dedi, "doğrusu sen benimle sabredemezsin?" (72). "Beni" dedi, "unuttuğumla muâhaze etme ve bana bu işimden dolayı güçlük çıkarma" (73). Yine*

1 B -"eğer".
2 B: "iş".

gittiler, nihâyet bir oğlana rast geldiler. Tuttu onu öldürüverdi. "Â" dedi, "tertemiz bir nefsi bir nefis mukābili olmaksızın öldürdün mü? Alimallah çok münker bir şey yaptın" (74).

[3256] {وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِفَتٰيهُ} Bir vakit Mûsâ fetâsına demişti ki ❁ Yahudîler Hazret-i Mûsâ'nın bu kıssasını kabul etmek istememişler, muhaddisîn ve müverrihînden bunun Mûsâ b. İmrân değil, Mûsâ b. Mişa olduğunu zannedenler de olmuştur[1]. Nitekim Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâi ve sâirede rivayet olunduğu üzere Sa'îd b. Cübeyr şöyle demiştir: "İbn Abbas radıyallahu anhumâ'ya dedim ki: 'Nevf-i[2] Bikâlî[3], sâhib-i Hızır olan Mûsâ, sâhib-i Benî İsrâil olan Mûsâ değil zu'munda bulunuyor.' Bunun üzerine İbn Abbas 'yalan söylemiş adüvvullah' deyip uzun bir hadis ile bunun mâruf Hazret-i Mûsâ olduğunu Resûlullah'tan naklen anlatmıştır."[4] Ve fi'l-hakīka Kur'an'da zikrolunan Mûsâ'dan diğer

1 Mûsâ b. Mişa b. Yûsuf b. Ya'kūb ve bazı kavle göre Mûsâ b. Efrâim b. Yûsuf ki Hazret-i Mûsâ'dan evvel olmakla "Mûsâ-yı Evvel" denilmiştir [Müellifin notu].

2 B: "Nevfel-i".

3 M: "Bükâlî".

4 Buhârî, İlim, 44; Müslim, Fedâil, 170; Tirmizî, Tefsîr, 18:

أخبرني سعيد بن جبير قال: قلت لابن عباس: إن نوفا البكالي يزعم أن موسى ليس بموسى بني إسرائيل، إنما هو موسى آخر. فقال: كذب عدو الله، حدثنا أبي بن كعب، عن النبي صلى الله عليه وسلم: قام موسى النبي خطيبا في بني إسرائيل فسئل: أي الناس أعلم؟ فقال: أنا أعلم. فعتب الله عليه، إذ لم يرد العلم إليه، فأوحى الله إليه: أن عبدا من عبادي بمجمع البحرين هو أعلم منك. قال: يا رب، وكيف به؟ فقيل له: احمل حوتا في مكتل، فإذا فقدته فهو ثم، فانطلق وانطلق بفتاه يوشع بن نون وحملا حوتا في مكتل، حتى كانا عند الصخرة وضعا رءوسهما وناما، فانسل الحوت من المكتل «فاتخذ سبيله في البحر سربا» وكان لموسى وفتاه عجبا، فانطلقا بقية ليلتهما ويومهما، فلما أصبح قال موسى لفتاه: «آتنا غداءنا لقد لقينا من سفرنا هذا نصبا» ولم يجد موسى مسا من النصب حتى جاوز المكان الذي أمر به، فقال له فتاه: «أرأيت إذ أوينا إلى الصخرة فإني نسيت الحوت»، قال موسى: «ذلك ما كنا نبغي فارتدا على آثارهما قصصا» فلما انتهيا إلى الصخرة، إذا رجل مسجى بثوب، أو قال تسجى بثوبه، فسلم موسى فقال الخضر: وأنى بأرضك السلام؟ فقال: أنا موسى. فقال: موسى بني إسرائيل؟ قال: نعم. قال: «هل أتبعك على أن تعلمني مما علمت رشدا» قال: «إنك لن تستطيع معي صبرا» يا موسى، إني على علم من علم الله علمنيه لا تعلمه أنت، وأنت على علم علمكه لا أعلمه. «قال ستجدني إن شاء الله صابرا ولا أعصي لك أمرا» فانطلقا يمشيان على ساحل البحر ليس لهما سفينة، فمرت بهما سفينة، فكلموهم أن يحملوهما، فعرف الخضر، فحملوهما بغير نول، فجاء عصفور فوقع على حرف السفينة، فنقر نقرة أو نقرتين في البحر، فقال الخضر: يا موسى، ما نقص علمي وعلمك من علم الله إلا كنقرة هذا العصفور في البحر، فعمد الخضر إلى لوح من ألواح السفينة فنزعه، فقال موسى: قوم حملونا بغير نول، عمدت إلى سفينتهم فخرقتها لتغرق أهلها؟ «قال ألم أقل إنك لن تستطيع معي صبرا. قال لا تؤاخذني بما نسيت» فكانت الأولى من موسى نسيانا فانطلقا، فإذا غلام يلعب مع الغلمان، فأخذ الخضر برأسه من أعلاه فاقتلع رأسه بيده، فقال موسى: «أقتلت نفسا زكية بغير نفس. قال ألم أقل لك إنك لن تستطيع معي صبرا» –قال ابن عيينة: وهذا أوكد– «فانطلقا حتى إذا أتيا أهل قرية استطعما أهلها فأبوا أن يضيفوهما فوجدا فيها جدارا يريد أن ينقض فأقامه» قال الخضر بيده فأقامه، فقال له موسى: «لو شئت لاتخذت عليه أجرا. قال هذا فراق بيني وبينك» قال النبي صلى الله عليه وسلم: يرحم الله موسى، لوددنا لو صبر حتى يقص علينا من أمرهما.

Saîd b. Cübeyr şöyle anlatır: İbn Abbâs'a "Nevf el-Bikâlî Mûsâ'nın Benî İsrâil Mûsâ'sı olmadığını, onun başka bir Mûsâ olduğunu iddia ediyor" dedim. Şöyle cevap verdi: Yalan söylemiş Allah'ın düşmanı, Übey b. Ka'b radıyallâhu anh Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'den şöyle nakletti: Mûsâ Peygamber (sallallâhu aleyhi ve sellem bir kere) Benî İsrâil içinde hutbeye kalkmıştı. Kendisine: "En çok âlim olan kimdir?" diye soruldu. "En âlim benim" diye cevab verdi. (Bu husustaki) ilmi (Allahu a'lem diyerek)

bir Mûsâ anlaşılamaz[1].

Mûsâ'nın fetâsı, yani delikanlısı da ekser rivayete göre Yûşa' b. Nûn'dur. Çünkü hizmet ediyor, ta'allüm eyliyordu. Hâdimler alelekser genç yaşta olduklarından Arab'da hâdime "fetâ" ıtlak olunmak da lisân-ı edebdir. Bir hadîs-i şerîfte de "hizmetçilerinize 'kölem', 'cariyem'

Allah'a havale etmediğinden dolayı Allah azîmu'ş-şân ona itâb etti. Allah teâlâ: "İki denizin bitiştiği yerde kullarımdan biri var. O senden daha âlimdir" diye ona vahyetti. "Yâ Rab, ona nasıl yol bulayım?" dedi. Ona: "Bir zenbil içinde bir balık taşı. Onu nerede kaybedersen (o kulum) oradadır" denildi. (Mûsâ aleyhisselâm) gitti. Hâdimi Yûşa' b. Nûn aleyhisselâm'ı da (birlikte) götürdü. Bir zenbil içine de bir balık koyup yüklendiler. (İki denizin bitiştiği yerdeki) kayanın yanına varıca başlarını (yere) koyup uyudular. (Derken tuzlanmış ölü) balık zenbilden sıyrı(lıp kurtu)ldu. Ve deniz içinde kendine su küngü gibi (bir boşluk bırakarak) yol açtı. (Deniz içinde böyle bir yolun açılması) Mûsâ ile hâdimince aleyhime's-selâm şâyân-ı teaccüb bir şey olmuştu. (Uyandıktan sonra o gecenin bakiyyesi ile bütün gün gittiler. Sabah olunca Mûsâ aleyhi' s-selam hâdimine: "Kuşluk yemeğimizi ver. Bu seferimizden yorgunluk duy(maya başla)dık" dedi. (Hâlbuki) Mûsâ aleyhisselâm emrolundugu o yerin ötesine geçmedikçe yorgunluk duymamıştı. Hâdimi: "Bak hele, taşın dibinde barındığımız zaman balı(ğın gittiğini haber verme)yi unutmuşum" dedi. Mûsâ aleyhisselâm: "Zaten istediğimiz de bu idi" dedi. Bunun üzerine kendi izlerine baka baka geriye döndüler. Taşın yanına varınca bir de baktılar ki esvâbına bürünmüş bir zat (duruyor) Mûsâ aleyhisselâm selam verdi. Hızır aleyhisselâm: "Acâyib! Bu (senin bulunduğun yerde) selâm ne gezer?" dedi. "Ben Mûsâ'yım" dedi. O: "Benî İsrâil Mûsâ'sı mı?" diye sordu. "Evet" dedi. Mûsâ aleyhisselâm sonra yine söze başlayıp): "Sana ta'lim olunan rüşd (ve hidâyet)ten bana (bir şey) ta'lim etmek üzere sana tebaiyyet edeyim mi?" dedi. Hızır aleyhisselâm: "Sen, benimle hiç mi hiç edemezsin ya Mûsâ! Bende Allah'ın kendi ilminden bana verdiği öyle bir ilim vardır ki sen onu bilemezsin. Sende de Allah'ın verdiği öyle bir ilim vardır ki onu da ben bilemem" cevâbını verdi. (Mûsâ aleyhisselâm): "Beni inşaallah sabırlı bulursun. Sana hiçbir işinde de karşı gelmeyeceğim" dedi. Gemileri olmadığı için deniz kıyısında yürüyerek gittiler. Bir gemi geçti. Alsınlar diye (gemicilerle) söyleştiler. Hızır aleyhisselâm'ı (gemiciler) tanıdılar. Ve onları navulsuz (gemiye) aldılar. (O sırada) bir serçe geminin kenarına konup denizden bir iki yudum (su) aldı. Hızır aleyhisselâm: "Yâ Mûsâ, benim ilmimle senin ilmin, ilmullâhı bu serçenin denizden aldığı bir yudum kadar bile eksiltmez" dedi. Ve (ondan sonra) gemi tahtalarından birine el atıp söktü. Mûsâ aleyhisselâm: "Adamcağızlar bizi (gemilerine) navulsuz almışlarken sen, gemilerine kasdedip içindekileri batırmak için mi deliyorsun" dedi. Hızır aleyhisselâm: "Sen, benimle hiç edemezsin demedim mi?" dedi. (Mûsâ aleyhisselâm): "(Şu) dalgınlığımdan dolayı beni muâheze edip de bana güçlük gösterme" cevâbını verdi. (Vâkı'a da) Mûsâ aleyhisselâm'ın bu ilk muhalefeti dalgınlık (eseri) idi. Yine gittiler. Bir de baktılar ki bir çocuk (diğer) çocuklarla oynuyor. Hızır aleyhisselâm çocuğun başını eliyle kopardı. Mûsâ aleyhisselâm: "Aman, hiçbir nefse bedel olmaksızın (günahsız) pak bir canı telef mi ediyorsun?" dedi. (Hızır aleyhisselâm yine): "Ben, sana benimle edemezsin demedim mi?" cevabını verdi. Yine gittiler. Nihâyet bir karyeye gelince ahâlisinden yemek istediler. Ahâli onları misafir etmekten ibâ ettiler. Orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar buldular. Hızır aleyhisselâm eliyle (işaret ederek) doğrulttu. Mûsâ aleyhisselâm: "İsteseydin (hiç olmazsa) bunun için bir ücret alabilirdin" deyince Hızır aleyhisselâm: "Bu (andan itibaren) artık ayrılalım" dedi. Nebiyy-i Mükerrem sallallâhu aleyhi ve sellem (kıssayı buraya kadar hikaye buyurduktan sonra): "Allah teâlâ Mûsâ'ya rahmet etsin. Ne olurdu sabredeydi de aralarında geçen mâcerâlar (taraf-ı Hak'tan) bize hikâye olunaydı" buyurdu. (Babanzâde Ahmed Naîm Efendi, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi,* Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1976, I, 120-124).

1 B: "anlaşılmaz".

demeyiniz, 'fetâm' deyiniz" buyurulmuştur.[1] Gerçi bazılarının dediği vechile bir başkası olmak da muhtemildir. Fakat ahbâr-ı sahîhada Yûşa' vârid olmuştur. O hâlde vak'a Mısır'dan hurûcdan sonra sahrâ-yı Tîh'te iken vukū' bulmuş demek olur. Bu kıssanın sebebi bir rivayette şöyle nakledilmiştir:

Mûsâ aleyhisselâm Rabbine sual edib "yâ Rab! Kullarının sana en sevgilisi hangisidir?" demiş, buyurulmuş ki: "Beni zikreden ve unutmayan". "Îh (إيه)[2], en hâkim[3] kulun hangisi?" demiş, buyurulmuş ki: "Hak ile hükmeden ve hevâsına uymayan." "En âlim kulun kim?" demiş, buyurulmuş ki: "Belki bir kelimeye rast gelirim de bir hidâyete delâlet eder veya bir felâketten kurtarır diye nâsın ilmini tetebbu' ile kendi ilmine zammeden". Binâen'aleyh Mûsâ [3257] aleyhisselâm demiş ki: "Yâ Rabbi, kullarından benden a'lemi varsa bana göster." "Var" buyurulmuş, "o hâlde onu nerede arayayım?" demiş, "mecme'u'l-bahreyn'de, sahrânın yanında balığı gayb edeceğin yerde…" diye târif buyurulmuş.[4]

{مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ} ❁ İki denizin cem' olduğu yer ki zâhir olan bir boğaz olmasıdır. Nitekim Ka'b-i Kurazî'den Tanca, yani Sebte boğazı olduğu rivayet edilmiştir.[5] Übey'den de İfrîkiye[6] olduğu menkuldür. Lâkin

---

1 *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, thk. Ali Hasan Ali Abdülhamîd, Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1407/1987, s. 50; Buhârî, Itk, 17:

وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يقل أحدكم اسق ربك أو أطعم ربك وضئ ربك ولا يقل أحدكم: ربي، وليقل: سيدي، مولاي، ولا يقل أحدكم: عبدي، أمتي، وليقل: فتاي، فتاتي، غلامي.

2 M: "Eyh"; B: "Eh". إيه Arapçada soranın muhatabından daha fazla bilgi talep ettiğine delalet eden bir kelimedir. İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* I, 87:

إيه: فيه «أنه أنشد شعر أمية بن أبي الصلت فقال عند كل بيت: إيه». هذه كلمة يراد بها الاستزادة، وهي مبنية على الكسر، فإذا وصلت نونت فقلت إيهٍ حدثنا، وإذا قلت إيهًا بالنصب فإنما تأمره بالسكوت.

3 B: "hakîm".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVIII, 63; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VII, 2374; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVII, 187-188:

عن ابن عباس قال: سأل موسى ربه وقال: ربّ أيّ عبادك أحبّ إليك؟ قال: الذي يذكرني ولا ينساني، قال: فأيّ عبادك أقضى؟ قال: الذي يقضي بالحقّ ولا يتبع الهوى، قال: أي ربّ أيّ عبادك أعلم؟ قال: الذي يبتغي علم الناس إلى علم نفسه، عسى أن يصيب كلمة تهديه إلى هدى، أو تردّه عن رَدى، قال: ربّ فهل في الأرض أحد أعلم مني؟ قال: نعم، قال: رب، فمن هو؟ قال: الخضر، قال: وأين أطلبه؟ قال: على الساحل عند الصخرة التي ينفلت عندها الحوت، قال: فخرج موسى يطلبه...

5 İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr,* III, 95; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 199:

وفي اسم البلد الذي بمجمع البحرين قولان: أحدهما: أنه إفريقية، قاله أُبيّ بن كعب. والثاني: طنجة، قاله محمد بن كعب القرظي.

6 M ve B: "Afrikiyye".

Mücâhid ve Katâde'den Bahr-i Fâris ile Bahr-i Rum'un mültekāsı diye rivayet olunmuştur. Bu surette murad bir boğaz değil, bir berzah olmak iktizâ eder. Çünkü Bahr-i Fâris Basra körfezi, Bahr-i Rum da Akdeniz olduğuna göre Basra Körfezi ile Akdeniz'i birleştirir bir boğaz yoktur. Binâen'aleyh bu olsa olsa Bahr-i Fâris'in mensub[1] olduğu Bahr-i Muhît-i Hindî ile Akdeniz arasında Süveyş kanalının açıldığı bir berzah olsa gerektir. "Sahra"dan zâhir olan da Kudüs'teki mâruf Sahratullah olmak çok muhtemildir. İbn Atıyye demiştir ki: "O, yani Bahr-i Fâris Bahr-i Muhît'ten bir koldur ki Azerbaycan'ın arkasından başlayan Fâris arzında şimalden cenûbadır. Şu hâlde bu kavle göre bahreynin ictimâ'gâhı iki denizin berrü'ş-Şam'ı vely eden cihetten[2] ictimâ'ına rükün olan yerdir."[3] Müfessirîn burada "bahreyn" kelimesini "bahr"in tesniyesi olmak üzere iki deniz mânasına telâkkī etmiş, bir ism-i hâs olmasını nazar-ı itibara almamış görünüyorlar. Hâlbuki *Mu'cemü'l-büldan*'da mezkur olduğu vechile Bahreyn, Bahr-i Muhît-i Hindî sâhilinde Basra ile Umân arasında bilâd-ı müte'addideyi muhtevî bir kıt'anın ism-i hâssı olduğu da mâlum bulunduğundan bu mâna mülâhaza edilecek olursa "mecme'u'l-Bahreyn", Bahreyn kıt'asının toplu yeri veya makarrı demek olur. İsm-i hâs, ism-i âmdan daha zâhir olmak itibariyle bu mâna hem açık hem de Sebte boğazından akrebdir. Daha evvel Medyen'e gitmiş olan Mûsâ'nın ba'dehû Bahreyn'e bir seyahati de müsteb'ad değildir. Ancak müfessirîn buna taarruz [3258] etmemiş olduklarından naklen kuvve-i[4] te'yîdiyesi bulunamıyor. Nitekim İstanbul boğazı hakkındaki şâyiada da böyledir. Müfessirînin bu mânayı kāle almamalarının sebebi Allahu a'lem bundan sonraki âyette tesniye zamiri ile مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا buyurulmuş olmasıdır. Zira ism-i hâs olsa idi zamir müfred olacaktı, ma'amâfîh bu tesniye zamirini Mûsâ ile sâhibine gönderenler de olmuştur. Bir de

---

1 B: "mansıb".

2 B -"ictimâ'gâhı iki denizin berrü'ş-Şam'ı vely eden cihetten".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 527:

واختلف الناس في «مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ» أين هو؟ فقال مجاهد وقتادة: هو مجتمع بحر فارس وبحر الروم. قال القاضي أبو محمد: وهو ذراع يخرج من البحر المحيط من شمال إلى جنوب في أرض فارس من وراء أذربيجان فالركن الذي لاجتماع البحرين مما يلي بر الشام، هو «مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ».

4 B: "kuvvet-i".

bazıları buradaki "bahreyn"in biri acı biri tatlı, yani bir nehir olduğuna kāil olduğu gibi, diğer bazıları da Azerbaycan tarafındaki Kürr ve Ress nehirleri olduğunu söylemiştir. (وَاَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُرُونًا بَيْنَ ذٰلِكَ *[el-Furkān 25/38]*[1] *bak.*) Nihâyet "mecma'u'l-bahreyn" iki ilim denizi demek olan Mûsâ ile Hızır'ın ictimâ' ettikleri mahal demektir diyenler olmuştur. *Keşşâf* bunun hakkında "bid'at tefsirlerinden[2]" demiş, Ebû Hayyân "bu bâtıniye tefsirine benziyor" demiş, daha birçoklarıyla beraber sûfiyyeden olan Nîsâbûrî tefsirinde dahi redd ü cerh olunmuştur. Ma'amâfîh şunu itiraf etmek lâzım gelir ki bu mâna lafzen ba'îd olmakla beraber meâlen sâbittir. Çünkü ber vech-i bâlâ naklolunan ihtilâfât karşısında مَجْمَعَ الْبَحْرَيْنِ ifadesinden anlaşılabilen kat'î müfâd Mûsâ ile Hızır'ın buluşacakları bir mahal olmasından ibaret kalıyor.

{فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا} Vaktâ ki ikisi arasının mecma'ına vardılar ۞ burada مجمعهما buyurulmayıp da araya bir de "beyn" ilave edilmiş olmasının nüktesi düşünülmelidir. {نَسِيَا حُوتَهُمَا} Balıklarını unuttular ۞ yani aradıklarını bulmak için nişâne olacak olan balığın ne hâlde olduğuna dikkat etmek hatırlarına gelmedi. Siyaktan anlaşılıyor ki Mûsâ sormayı unuttu, fetâsı da söylemeyi unuttu. İlerideki اٰتِنَا غَدَٓاءَنَا'dan anlaşılacağı üzere bu balık demek ki yiyecekleri gıdaları idi, binâen'aleyh diri değil idi {فَاتَّخَذَ[3] سَبِيلَهُ فِى الْبَحْرِ سَرَبًا} hâlbuki o denizdeki yolunu tutmuş, bir deliğe girmişti ۞ demek ki ölülerin dirilmesine numune olan bir mucize vukū' bulmuştu. Mûsâ'nın haberi [3259] olmadığına nazaran bu artık aranan zâtın bir mucizesi oluyordu. Fetâ bunu görmüş, her nasılsa haber vermeyi unutmuştu. Onun için varacakları yere vardıklarının farkına varamayarak[4] geçtiler gittiler {فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتٰيهُ اٰتِنَا غَدَٓاءَنَا} ilh. {قَالَ} Fetâ dedi ki {اَرَاَيْتَ اِذْ اَوَيْنَٓا اِلَى الصَّخْرَةِ فَاِنِّى نَسِيتُ الْحُوتَ} "gördün mü, sahraya[5] sığındığımızda ben balığı unutmuşum" ۞ yani orada ne

1 "…Ashâb-ı Ress'i de, bunların arasında daha birçok kurûnu da."
2 B: "tefsirinden".
3 M ve B: "واتخذ".
4 B: "varmayarak".
5 B: "sahra".

olduğunu söylememişim. Müfessirînin ifadelerinden buradaki "sahra" deniz kenarında meçhul bir kaya imiş gibi anlaşılıyor. Çünkü balığın denize gittiği zikrolunmasından bu kayanın da deniz kenarında olması iktizâ eder gibidir. Fakat biz bunun Kudüs'teki mâruf Sahra olduğuna hükmetmek istiyoruz. Zira "es-Sahra"dan zâhir ve mütebâdir olan budur. Balığın denizdeki yolunu tutup bir deliğe girmiş olması da orada bir su deliğine sıçramış olmasıyla îzah olunabilir. Fi'l-vâki' bu sahranın yanında Mûsâ ile Hızır buluştuğundan sonra ileride فَانْطَلَقَاۜ حَتّٰٓى اِذَا رَكِبَا فِى السَّف۪ينَةِ buyurulacağı vechile gemiye bininceye kadar hayli gitmiş olduklarına nazaran buradan denize kadar[1] epey bir mesafe bulunduğu da anlaşılmaz değildir. Ve Allahu a'lem, bu suretle bu vak'ada Sahra'nın menşe'-i takdîsi de mündericdir.

{وَمَٓا اَنْسَان۪يهُ اِلَّا الشَّيْطَانُ اَنْ اَذْكُرَهُۚ}[2] Onu söylememi bana her hâlde Şeytan unutturdu ❁ yoksa bu unutulacak gibi bir şey değildi {وَاتَّخَذَ سَب۪يلَهُ فِى الْبَحْرِۗ عَجَباً} acayib bir surette denizdeki yolunu tutuvermişti. ❁ Fetânın bu ihbar ve itizarına karşı Mûsâ {قَالَ ذٰلِكَ مَا كُنَّا نَبْغِ} "o işte aradığımız ya" dedi ❁ burada "nebği" fiili muzâri'-i meczûm olmadığından kıyasen نبغي: nebğī [3260] okunmalı idi, fakat alâ hilâfi'l-kıyas olarak yâ hazfedilmiştir ki bu hazif kıyasa muhalif olmakla beraber lisâna muhalif değildir. Tilâvette daha fasih olmuş, artık talebin imtidad etmediğine bir îmâ olmak itibariyle mânada beliğ düşmüştür[3]. Ma'amâfîh yâ ile kıraat da vardır.

{فَارْتَدَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمَا قَصَصاً} Binâen'aleyh izlerini tâkip ederek geri döndüler {فَوَجَدَا عَبْداً مِنْ عِبَادِنَا} derken kullarımızdan bir kul buldular ki {اٰتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا} Biz ona indimizden bir rahmet vermiştik ❁ yani vahiy ve nübüvvet nimetiyle mütena"im kılmış {وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْماً} ve ledünnümüzden ona bir ilim tâlim eylemiştik. ❁ Bazıları bu zâtın kim olduğu hakkında ihtilâf etmişlerse de ekser müfessirîn Hızır olduğunu

---

1 B -"hayli gitmiş olduklarına nazaran buradan denize kadar".

2 İşbu اَنْسَان۪يهُ ile Sûre-i Fetih'teki عَلَيْهُ اللّٰهَ'de [48/10] hâ zamiri Hafs rivayetinde kıyasın hilâfına olarak mazmum okunur [Müellifin notu].

3 B: "olmuştur".

nakl ü beyan eylemişlerdir. Sûfiyye muhaddisînce tashih edilemeyen[1] bazı haberlerle Hızır'ın hiç vefat etmediğine ve bazen görüldüğüne kāildirler. Onun için buradaki rahmeti tûl-i hayat ile tefsir edenler olmuştur. Muhyiddin-i Arabî Hazretleri'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinde Hızır'ın hayatına dair birtakım bahisler ve hikâyeler görülür.[2] İbn Salâh[3] ve Nevevî gibi bazı zevât-ı fihâm, Hızır'ın hayatı hakkında meşâyihin icmâʿını nakletmişler,[4] fakat taʿkīb olunmuşlardır. Buna mukabil birçok ulemâ da bazı hadislerle وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ [el-Enbiyâ 21/34][5] âyetiyle aklî ve naklî bazı delillerle istidlâl ederek vefat etmiş olduğuna kāildirler. Ebû Hayyân bunun cumhur kavli olduğunu kaydetmiş, fi'l-hakīka cumhur-ı müfessirîn birçok yerlerde olduğu gibi buradaki rahmeti dahi vahy ü nübüvvet ile tefsir etmişlerdir.

İbn Kayyim-i Cevzî [el-Cevziyye] "Hızır aleyhisselâm'ın hayatı hakkında zikrolunan hadislerin hepsi yalandır, hayatı hakkında sahih bir hadis bile yoktur" demiş.[6] Âlûsî de bu babdaki akvâl ve istidlâlâtı uzun uzadıya tedkik ve [3261] muhakemeden sonra demiştir ki: "Her türlü hesabdan sonra ahbâr-ı sahîha-i nebeviye ve mukaddimât-ı râciha-i akliye vefat etti diyenlerin kavline tamamıyla müsaid ve davalarını tamamıyla müeyyiddir. Ve bu ahbârın zavâhirinden udûlü muktezî yoktur. Olsa olsa bazı ahyâr-ı sâlihînden -ki sıhhatini Allah bilir- mervî olan hikâyelerin zavâhirine mürâʿat ve Muhyiddin-i Arabî gibi vücûduna kāil olan bazı sâdât-ı sûfiyeye hüsn-i zan meselesi kalır ki bu da bir delil teşkil etmez. Eğer mücerred kāilinin celâlet-i kadrinden ve onun hakkında

---

1 B: "edilmeyen".

2 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* Kahire: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, ts., I, 99, 185, 186.

3 B: "Sâlih".

4 Nevevî, *el-Minhâc,* XV, 135-136:

جمهور العلماء على أنه حي موجود بين أظهرنا وذلك متفق عليه عند الصوفية وأهل الصلاح والمعرفة وحكاياتهم في رؤيته والاجتماع به والأخذ عنه وسؤاله وجوابه ووجوده في المواضع الشريفة ومواطن الخير أكثر من أن يحصر وأشهر من ان يستر وقال الشيخ ابو عمر بن الصلاح: هو حي عند جماهير العلماء والصالحين والعامة معهم في ذلك، قال وإنما شذ بإنكاره بعض المحدثين.

5 "Bir de Biz senden evvel hiçbir beşer için huld nasîb etmedik…"

6 İbn Kayyım el-Cevziyye, *el-Menâru'l-münîf fi's-sahîhi ve'd-daîf,* thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Haleb: Mektebetü'l-Matbûʿâti'l-İslâmiyye, 1390/1970, s. 67:

ومنها: الأحاديث التي يذكر فيها الخضر وحياته كلها كذب ولا يصح في حياته حديث واحد.

hüsn-i zandan dolayı o gibi sözlere[1] itibar edip de kabul edersen, kıyamete kadar Hızır'ın berhayat olduğuna inanabilirsin. Eğer Hazret-i Ali'nin 'söyleyene bakma söylediğine bak' dediği gibi kāilin celâlet-i kadrine mağrur olmayıp da sözü delilin vücud ve ademine göre kabul veya reddedecek isen tarafeynin delillerine ve leh ve aleyhindekilere vukuftan sonra kalbinden istiftâ et, vereceği fetvâ ile amel et. Sakın birtakımlarının yaptığı gibi bir hususta sûfiyyeye muhalefet edeni hemen tadlîle kalkışma. Zira şer'an veya aklen bir delilin[2] reddedemeyeceği husûsâtta ehlinden işitilen bir söze inanmamak bir mahrumiyet olabilirse de şer'î veya aklî delilin reddettiği bir dava sûfiyyece de kabul edilmez."[3]

Biz de şunu söylemek isteriz ki mesele hayât-ı zâhire nokta-i nazarından mülâhaza edilirse reddeden ulemânın kavli zâhir olduğunda şüphe yoktur. قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ [Âl-i İmrân 3/144; el-Mâide 5/75] bu babda delîl-i kâfîdir. Fakat remz şi'ârları olan sûfiyyenin kelâmlarını da zâhiri üzere münakaşa etmemek îcab eder. Bâhusus Mûsâ ve Hızır kıssası bir zâhir ve bâtın kıssası olduğuna göre, o bâtın Hızır meselesinin mevzûunu teşkil eyler. Sûfiyyenin kelâmında buna delil de yok değildir. Şeyh Sadrüddin İshak Konevî *Tebsıratu'l-mübtedî ve tezkiretü'l-müntehî* nâmındaki eserinde Hızır aleyhisselâm'ın vücûdu âlem-i misâlde olduğunu nakletmiş, Abdürrezzak Kâşî "Hızır basttan, İlyas kabzdan

---

1 B: "sözleri".

2 B -"bir delilin".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 309-311:

ثم اعلم بعد كل حساب أن الأخبار الصحيحة النبوية والمقدمات الراجحة العقلية تساعد القائلين بوفاته عليه السلام أي مساعدة وتعاضدهم على دعواهم أي معاضدة، ولا مقتضى للعدول عن ظواهر تلك الأخبار إلا مراعاة ظواهر الحكايات المروية والله تعالى أعلم بصحتها عن بعض الصالحين الأخيار وحسن الظن ببعض السادة الصوفية فإنهم قالوا بوجوده إلى آخر الزمان على وجه لا يقبل التأويل السابق، ففي الباب الثالث والسبعين من الفتوحات المكية: «اعلم أن الله تعالى في كل نوع من المخلوقات خصائص وصفوة، وأعلى الخواص فيه من العباد الرسل عليهم السلام ولهم مقام الرسالة والنبوة والولاية والإيمان فهم أركان بيت هذا النوع، والرسول أفضلهم مقاما وأعلاهم حالا بمعنى أن المقام الذي أرسل منه أعلى منزلة عند الله تعالى من سائر المقامات وهم الأقطاب والأئمة والأوتاد الذين يحفظ الله تعالى بهم العالم ويصون بهم بيت الدين القائم بالأركان الأربعة الرسالة والنبوة والولاية والإيمان...» ثم إنك إن اعتبرت مثل هذه الأقوال وتلقيتها بالقبول لمجرد جلالة قائلها وحسن الظن فيه فقل بحياة الخضر عليه السلام إلى يوم القيامة، وإن لم تعتبر ذلك وجعلت الدليل وجودا وعدما مدارا للقبول والرد ولم تغرك جلالة القائل إذ كل أحد يؤخذ من قوله ويرد ما عدا رسول الله صلّى الله عليه وسلّم. وعن علي كرم الله تعالى وجهه أنه قال: لا تنظر إلى من قال وانظر ما قال. فاستفت قلبك بعد الوقوف على أدلة الطرفين وما لها وما عليها ثم اعمل بما يفتيك. وأنا أرى كثيرا من الناس اليوم بل في كثير من الأعصار يسمون من يخالف الصوفية في أي أمر ذهبوا إليه منكرا ويعدونه سيىء العقيدة ويعتقدون بمن يوافقهم ويؤمن بقولهم الخير... ويفهم منه أن ما يرده الدليل الشرعي أو العقلي لا يقبل وهو الذي إليه أذهب وبه أقول، وأسأل الله تعالى أن يوفقني وإياك لكل ما هو مرضي لديه سبحانه ومقبول.

ibaret" demiş, bazıları [3262] da Hızıriyet[1] Hızır aleyhisselâm'ın kademi üzere bazı sâlihînin erdiği bir rütbe olduğunu söylemiştir.[2] Ki bu üç sözü meselenin miftâhı olmak üzere kabul edebiliriz.

"**Ledün**", "inde" gibi bir zarftır. مِنْ لَدُنَّا lisânımızda "nezdimizden" veya "tarafımızdan" demek gibidir. Ve görülüyor ki مِنْ لَدُنَّا ilmin değil, tâlimin kaydıdır. Ma'amâfîh tâlimin ledünniyeti ilmin de ledünniyetini müstelzim olmaz değildir. Şüphe yok ki bütün enbiyânın ilmi taraf-ı ilâhîden vahy ü tâlim olmak itibariyle ledünnîdir. Fakat burada şâyân-ı dikkattir ki وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْماً kaydıyla Hızır'a tâlim edilmiş olan ilim, Mûsâ'nınkinden bambaşka bir ilim, yani ulûm-i ledünniyeden bir ilm-i mahsus olduğu anlatılmıştır ki âyetteki kıssalar karînesiyle müfessirîn, bunu[3] "ilmü'l-guyûb ve esrâr-ı ulûm-ı hafiyye" diye tefsir etmişlerdir. Ta'bîr-i âharla demişlerdir ki: Mûsâ'nın ilmi ma'rifet-i ahkâm ve zâhir ile iftâ, Hızır'ın ilmi ise, bevâtın-ı umûra marifet idi. *Sahîh-i Buharî*'de mervîdir ki Hızır "ya Mûsâ!" demiş, "ben Allah'ın ilminden bana tâlim ettiği bir ilim üzereyim ki, sen onu bilmezsin. Sen de Allah'ın ilminden sana tâlim ettiği bir ilim üzeresin[4] ki ben onu bilmem."[5] Bu suretle "ilm-i ledünnî" tâbiri bu ilm-i mahsusta bir ma'nâ-yı ehas ile ıstılâh olmuştur ki buna ilm-i hakikat ve ilm-i bâtın dahi denilmiş ve sûfiyye, bu kıssaya bir hüccet olarak tutunmuştur. Hâsılı ilm-i ledünnî cehd-i fikrî ile istihsal olunamayıp[6] taraf-ı Hak'tan mevhibe-i mahza olan bir kuvve-i kudsiyenin tecellîsidir. Eserden müessire, vicdandan vücûda doğru giden bir ilim değil; müessirden esere, vücuddan vicdâna gelen evvelî bir ilimdir. Nefsin vâki'e geçişi değil, vâki'in nefiste ta'ayyünüdür. Doğrudan doğru bir

---

1 B: "hayatı".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 307:

فقد نقل الشيخ صدر الدين إسحاق القونوي في تبصرة المبتدي وتذكرة المنتهي أن وجود الخضر عليه السلام في عالم المثال. وذهب عبد الرزاق الكاشي إلى أن الخضر عبارة عن البسط وإلياس عن القبض، وذهب بعضهم إلى أن الخضرية رتبة يتولاها بعض الصالحين على قدم الخضر الذي كان في زمان موسى عليهما السلام.

3 B: "bunun".

4 B: "üzerindesin".

5 Buhârî, İlim, 44:

يا موسى، إني على علم من علم الله علّمنيه لا تعلمه أنت، وأنت على علم علّمكه لا أعلمه.

6 B: "olunmayıp".

keşiftir. Fakat "ledünnî" tâbiri bunun bilhassa esrâr-ı Hakk'a ait olanında daha ziyade ıstılah olmuştur. Lisânımızda da "bir işin ledünniyâtı" demek, bâtınındaki gavâmız ve esrârı mânasında müte'âreftir. Bu kıssada ilim için taharrî ve sefere bir tergīb delîli ve ma'amâfîh ilm-i ledünnînin cehd ü taleble kesbi kābil olmadığını ifham vardır.

[3263] Bakınız Mûsâ ile fetâsı Allah'tan böyle bir rahmet ve ilme mazhar olmuş has bir kulu bulduklarında ne yaptılar {قَالَ لَهُ مُوسٰى} Mûsâ, ona dedi: {هَلْ اَتَّبِعُكَ عَلٰٓى اَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْدًا} "Tâlim olunduğun ilimden bir rüşd için bana tâlim etmen[1] üzere sana ittibâ' edebilir miyim?"

"**Rüşd**" hayra isabet demektir. Bu sözde âlime karşı tevâzuun lüzûmuna ve ilim tahsilinden maksad-ı aslî iktisâb-ı rüşd olmasına ve taleb-i ilimde tenezzül, edeb, nezaket, tâkip ve hizmet şart bulunduğuna delâlet vardır. Bu istîzâna cevâben o kul {قَالَ اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطٖيعَ مَعِيَ صَبْرًا} "sen" dedi, "doğrusu benimle sabra dayanamazsın." ❁ Bu sözle Hızır, rûh-i Mûsâ hakkındaki ilk keşfini göstermiş ve ona kendini anlatmış oluyordu ki bi'n-netîce isabeti tahakkuk edecektir. Fi'l-hakīka bu talepte Mûsâ'nın alacağı ders kendi makamını tanımak ve bir[2] sabır dersi almaktan ibaret olacaktır. Yani bu babda çok sabır lâzımdır, senin ise muhakkak ki benim maiyyetimde sabır elinden gelmez ve bunda mâzursun. {وَكَيْفَ تَصْبِرُ عَلٰى مَا لَمْ تُحِطْ بِهٖ خُبْرًا} Çünkü vukūfunun ihâta etmediği şeye nasıl sabredersin ❁ yani maiyyetimde birtakım şeyler göreceksin ki sırr u hikmetinden haberin olmayacak, zâhirde ise iyi görünmeyecek. Sen bir sâhib-şeriat olmak haysiyetiyle onları zâhirdeki görünüşlerine göre tecviz edemeyip[3] itiraz etmek lüzûmunu duyacaksın. Mûsâ {قَالَ سَتَجِدُنٖٓي اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ صَابِرًا وَلَٓا اَعْصٖي لَكَ اَمْرًا} "beni" dedi, "inşaallah sabırlı bulacaksın ve hiçbir emrine âsî olmam" ❁ Allah dilemezse başka. Hızır {قَالَ فَاِنِ اتَّبَعْتَنٖي فَلَا تَسْـَٔلْنٖي عَنْ شَيْءٍ حَتّٰٓى اُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا} "o hâlde" dedi, "bana ittibâ' edeceksen bana hiçbir şeyden sual [3264] etme, tâ ben sana ondan söz açıncıya kadar."

---

1 M: "etmek".
2 B "bir".
3 B: "etmeyip".

❁ Yani münakaşa, itiraz şöyle dursun, istifsâren sual bile sorma. Demek ki başka ilimlerde meseleyi vaz' ederek ilmin yarısını teşkil eden sual, bu ilimde memnû'dur. Bunda tâlibin nefsi fâ'iliyetten ziyade kābiliyete hazırlanacaktır.

{فَانْطَلَقَا} Binâen'aleyh ikisi bir gittiler ❁ demek ki bu ilimden bir şey bellenirse bir yerde oturup söyleşmek veya düşünmek tarîkiyle değil, fi'liyyât ile bellenecektir. Mukavele tamam olur olmaz ikisi birlikte hareket etmişler. Görülüyor ki[1] burada fetâ zikrolunmamıştır. O, Mûsâ'nın tâbi'i olduğu için artık kāle alınmamış ve ihtimal[2] bir yerde bırakmışlardır. İkisi denize doğru gemiye bininceye kadar gittiler {حَتّٰٓى اِذَا رَكِبَا فِى السَّفٖينَةِ} tâ ki gemiye bindiklerinde ❁ İbn Ebî Hâtim'in[3] Rebî' b. Enes'ten rivayetine göre mevki korkunç idi, gemiciler bunlardan şüphelendiler, bindirmek istemediler. Fakat reisleri "ben bunları yüzleri nurlu adamlar görüyorum, bindireceğim" dedi, bindirdi.[4] Buhârî, Müslim ve gayrılarının İbn Abbas'tan rivayetinde ise Hızır'ı tanıdılar, navılsız bindirdiler.[5] {خَرَقَهَا} Gemiyi yaraladı ❁ bunun bazı rivayetlerde vârid olduğu gibi keser veya balta gibi âlât[6] ile alelâde bir ameliye suretinde olması muhtemildir. Ve gemiciler Hızır'ı tanıdıklarından dolayı belki[7] ses çıkarmamışlardır. Fakat nazmın zevk-i beyânına ve gemicilerin ses çıkarmamalarına nazaran bir hârika şeklinde sessizce yapılıvermiş olması daha mülâyimdir. {فَانْطَلَقَا} {قَالَ اَخَرَقْتَهَا لِتُغْرِقَ اَهْلَهَا...إلخ} Yine gittiler ❁ yani

---

1 B -"ki".

2 B +"ki".

3 H, F, M ve B: "Ebû Hatemin".

4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* V, 430;

وأخرج ابن أبي حاتم عن الربيع بن أنس قال:... فهم قيام ينظرون إذ مرت سفينة ذاهبة إلى أبلة فناداهم خضر: «يا أصحاب السفينة هلم إلينا فاحملونا في سفينتكم» وإن أصحاب السفينة قالوا لصاحبهم: «إنا نرى رجالا في مكان مخوف إنما يكون هؤلاء لصوصا فلا تحملهم». فقال صاحب السفينة: «إني أرى رجالا على وجوههم النور لأحملنهم».

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 315:

وفي رواية أبي حاتم عن الربيع بن أنس أن أهل السفينة ظنوا أنهم لصوص لأن المكان كان مخوفا فأبوا أن يحملوهم فقال كبيرهم: «إني أرى رجالا على وجوههم النور لأحملنهم» فحملهم.

5 Buhârî, Enbiyâ, 29; Müslim, Fedâil, 170:

فانطلقا يمشيان على ساحل البحر، فمرت بهما سفينة كلموهم أن يحملوهم، فعرفوا الخضر فحملوه بغير نول.

6 B: "âlet".

7 B: "bilakis".

özrünü kabul etti de gemi ile sâhile çıktıktan sonra yine gittiler {حَتّٰٓى اِذَا لَقِيَا غُلَامًا} nihâyet bir oğlana rastgeldiler {فَقَتَلَهُۙ} onu hemen öldürüverdi. ❁ "Oğlan" tâbiri gibi "gulâm" [3265] tâbiri de ekseriya bâliğ olmayanlarda şâyi' olduğu cihetle cumhur bunun henüz bâliğ olmamış bir çocuk olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat İbn Ebî Hâtim[1] Said b. Abdülaziz'den yirmi yaşında bir genç olduğunu rivayet etmiştir. Fi'l-vâki'[2] böylelerine de gulâm ıtlak olunabilir. {قَالَ اَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ} "Bir nefis mukabili olmayarak tertemiz bir nefsi öldürüverdin mi?" ❁ Yani bir kısas hakkın yoğiken bir masum veya suçsuz kimseyi öldürüverdin mi? Demişlerdir ki murad, katlin bi-gayr-i hak olduğunu söylemektir. Yalnız kısas hakkının nefyi makama enseb olmak itibariyledir. Veyahut Mûsâ'nın şeriatında sabîye de kısas lâzım geldiğini iş'ârdır {لَقَدْ جِئْتَ شَيْـًٔا نُكْرًا} "kasem ederim ki çok münker bir şey yaptın."

قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَكَ اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ﴿٧٥﴾ قَالَ اِنْ سَاَلْتُكَ عَنْ شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصَاحِبْنِي قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَدُنّ۪ي عُذْرًا ﴿٧٦﴾ فَانْطَلَقَا حَتّٰٓى اِذَٓا اَتَيَٓا اَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَٓا اَهْلَهَا فَاَبَوْا اَنْ يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا ف۪يهَا جِدَارًا يُر۪يدُ اَنْ يَنْقَضَّ فَاَقَامَهُ قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ اَجْرًا ﴿٧٧﴾ قَالَ هٰذَا فِرَاقُ بَيْن۪ي وَبَيْنِكَ سَاُنَبِّئُكَ بِتَأْو۪يلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ﴿٧٨﴾ اَمَّا السَّف۪ينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاك۪ينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَاَرَدْتُ اَنْ اَع۪يبَهَا وَكَانَ وَرَٓاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَف۪ينَةٍ غَصْبًا ﴿٧٩﴾ وَاَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ اَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَش۪ينَٓا اَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا ﴿٨٠﴾ فَاَرَدْنَٓا اَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكٰوةً وَاَقْرَبَ رُحْمًا ﴿٨١﴾ وَاَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَت۪يمَيْنِ فِي الْمَد۪ينَةِ وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ اَبُوهُمَا صَالِحًا فَاَرَادَ رَبُّكَ اَنْ يَبْلُغَٓا اَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ اَمْر۪ي ذٰلِكَ تَأْو۪يلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ﴿٨٢﴾

---

1 M: "Hatem".
2 B: "Fakat".

[3266] **Meâl-i Şerîfi**

"Doğrusu sen benimle sabredemezsin demedim mi sana?" dedi (75). "Eğer" dedi, "bundan sonra sana bir şey sorarsam artık bana musâhib olma, doğrusu tarafımdan son özre erdin" (76). Bunun üzerine yine gittiler, nihâyet bir karyenin ehline vardılar ki bunları misafir etmekten imtinâʿ ettiler. Derken orada yıkılmak isteyen bir duvar buldular, tuttu onu doğrultuverdi. "İsteseydin" dedi, "her hâlde buna karşı bir ücret alırdın" (77). "İşte" dedi, "bu, seninle benim aramın ayrılması (78). Sana o sabredemediğin şeylerin tevilini haber vereyim (79). Evvelâ gemi, denizde çalışan birtakım bîçârelerin idi, ben onu ayıplandırmak istedim ki, ötelerinde bir melik vardı, her sağlam gemiyi [3267] *gasben alıyordu (80). Oğlana gelince: Ebeveyni mü'minlerdi, onun için bunları tuğyan ve küfr ile sarmasından sakındık da istedik ki kendilerinin Rabbi ona bedel bunlara temizlikçe daha hayırlısını ve merhametçe daha yakınını versin (81). Gelelim duvara: Şehirde iki yetim oğlanın idi, altında onlar için saklanmış bir define vardı ve babaları sâlih bir zat idi. Onun için Rabbin irade buyurdu ki ikisi de rüşdlerine ersinler ve definelerini çıkarsınlar. Hep bunlar Rabbinden bir rahmet olaraktır ve ben hiçbirini kendi re'yimden yapmadım ve işte senin sabredemediğin şeylerin tevili" (82).*

{حَتّٰٓى اِذَٓا اَتَيَٓا اَهْلَ قَرْيَةٍ} Nihâyet bir karye ehline vardılar. ❁ İleride anlaşılacağı üzere bu bir şehir idi, birçokları Antakya olduğunu söylemiş. "Antakya" ismi müteahhir olduğuna göre eski ismi başka olmak lâzım gelir. Bundan başka "Übülle" denilmiş, "Berka" denilmiş, Nasârânın nisbet olunduğu "Nâsıra"[1] denilmiş, "Bacırvan" denilmiş, "arz-ı Rum'da bir karye" denilmiş, "Endelüs'te Cezîre-i Hadrâ" denilmiş. Şu hâlde bu karyenin mevsûkan tâyini kābil değildir. Esasen Kur'an'da tâyini matlub olmadığından nekre gösterilip yalnız şöyle bir vasfı anlatılmıştır:

---

1 B: "Nuseyrâ".

Bir karye ki {اسْتَطْعَمَٓا اَهْلَهَا} ahâlisinden yiyecek istediler {فَاَبَوْا اَنْ يُضَيِّفُوهُمَا} de onları misafir etmekten ibâ ettiler. ❁ Burada "ehl"in iki defa zikrolunması birisi şehrin asıl hükûmeti, biri de umum ahâlisi olmak gibi iki mânaya işaret olsa gerektir. İkisinden de maksud, aynı mâna ile ahâli demek olduğuna göre tekrar, mücerred teşnî' için olmuş olur. Fi'l-vâki' bu karyenin havâss u avâmıyla bütün ahâlisi o kadar alçak imişler ki iki kişiyi misafir etmekten çekinmişler. Bu alçaklığa karşı gösterilen büyüklüğe bakınız:

{فَوَجَدَا فِيهَا جِدَاراً يُرِيدُ اَنْ يَنْقَضَّ فَاَقَامَهُ} O vakit orada bir duvar buldular ki yıkılmak istiyordu, hemen onu doğrultuverdi. ❁ Nakledildiğine [3268] göre bu bir kale duvarı gibi yüksek ve kalın bir duvar imiş, bazılarının zannettiği gibi ihtimal bunu yıkmış ve durup yeniden yapmıştır. Lâkin böyle bir memlekette, o garib vaziyette bir duvarı yıkmaya kalkışmak bile alelâde bir şey olamayacağı teemmül olunursa, siyâk-ı beyandan bunun bir hârika tarzında doğrultuluvermiş olduğunu anlamak lâzım gelir. Nitekim İbn Abbas'tan ve İbn Cübeyr'den rivayet olunduğuna göre[1] eliyle meshetmiş, doğrultuvermiş olduğu söylenmiştir. Ve Kurtubî tefsirinde "sahih olan budur" demiştir. Fi'l-vâki' enbiyâ ahvâline ve cereyân-ı kıssaya yakışan da budur.[2]

Bunu gören Mûsâ {قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ اَجْراً} "dilese idin" dedi, "her hâlde buna bir ücret alırdın" ❁ yiyecek istemek gibi acı bir ihtiyâcın mütehakkık olduğu bir sırada mümkin olan bir kesbi bırakıp fuzûlî bir teberru' yapmaya kalkışmak Mûsâ'ya mânasız göründü de sabrını tutamadı. Şu kadar ki bu defa evvelkiler gibi hiddet ile değil, mülâyemetle itiraz etti ve bâlâdaki sözü mûcebince musâhabetin inkıtâ'ı lâzım geleceğinden çekinmedi. Onun için Hızır da:

---

1 B -"göre".

2 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XI, 27-28. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 534: وقال سعيد بن جبير: مسحه بيده وأقامه فقام، وهذا القول هو الصحيح، وهو الأشبه بأفعال الأنبياء عليهم الصلاة والسلام، بل والأولياء، وفي بعض الأخبار: إن سمك ذلك الحائط كان ثلاثين ذراعا بذراع ذلك القرن، وطوله على وجه الأرض خمسمائة ذراع، وعرضه خمسون ذراعا، فأقامه الخضر عليه السلام أي سواه بيده فاستقام، قاله الثعلبي في كتاب العرائس.

{قَالَ هٰذَا فِرَاقُ بَيْنٖى وَبَيْنِكَ} "İşte" dedi, "bu benim aramla senin aranda fıraktır {سَاُنَبِّئُكَ بِتَأْوٖيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا} Artık sabra dayanamadığın o şeylerin tevilini sana söyleyeyim." ❁ Yani gemi, oğlan, duvar hakkında yaptığım şeylerin sana hafî kalan meal ve maksadını, bâtındaki vech ü hikmetini anlatayım. Şöyle ki:

{اَمَّا السَّفٖينَةُ} ilh... {مَلِكٌ} ❁ Bu Gassan meliki Cülendâ b. Kerker idi denilmiş. Endelüs cezîresinde Mikvad b. el-Cülbend idi denilmiş. Nâmı böyle zulüm ile dâsitân olmuş olan bu kral {يَأْخُذُ كُلَّ سَفٖينَةٍ غَصْبًا} her gemiyi gasben [3269] alıyordu. ❁ Yani sağlam, kusursuz olan her gemiyi gasbediyordu. Binâen'aleyh gemiyi biraz yaralayıp ayıplandırmak, o gasbdan kurtarmak için ehven-i şerreyni ihtiyar ile o miskinlere mu'âvenet kabîlinden bir maslahat idi. İşte ahkâm-ı ilâhiyede böyle zâhiren zarar gibi görünen şeylere tesadüf olunur ki ledünniyâtı bilinirse onların zarar değil, menfaat olduğu tebeyyün eder.

{وَاَمَّا الْغُلَامُ فَكَانَ اَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ} Oğlana gelince: Ebeveyni iki mü'min idi {فَخَشٖينَا اَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا} binâen'aleyh bunları tuğyan ve küfre bürümesinden korktuk ❁ yani sakındık. Yani oğlan göründüğü gibi masum değil idi, bülûğa ermiş, azmış bir kâfir idi ki anasını babasını da küfr ü tuğyânının istîlâsı altına almak üzere idi. Yahut henüz sabî ise de öyle küfr ü tuğyâna müsta'id idi ki, sağ kalırsa ileride anasını babasını bile azıtacak, onları da küfre bürüyecek idi. Hâlbuki o ana babanın imanlarındaki hulûsu min-tarafillah böyle bir şerden muhafaza olunmaya lâyık ve onun sabî iken ölmesi hepsi hakkında hayırlı idi {فَاَرَدْنَا اَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكٰوةً وَاَقْرَبَ رُحْمًا} de istedik ki bu iki mü'minin Rabbi kendilerine temizlikçe ondan daha hayırlı ve rahmete daha yakın bir bedelini versin. ❁ Hem oğlanın yüzünden görecekleri şerden kurtulacaklar, hem de onun ölümüyle duyacakları acıya mukabil daha sevimli bir evlâda nâil olacaklardı ki o oğlan ölmeyince bu olmayacak idi. Rivayet olunduğuna göre ona bedel

Allah bunlara bir kız vermiş ve bu kız bir peygamber vâlidesi olmuş ve o peygamberin eliyle ümmetlerden bir ümmet hidâyete ermiştir.[1]

{وَاَمَّا الْجِدَارُ} Duvara gelince {فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِى الْمَدٖينَةِ} şehirde iki yetim oğlanın idi {وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا} altında [3270] bunlar için bir kenz var idi. ❁ Yani bunlar için saklanmış bir altın ve gümüş definesi vardı. Bunun birtakım hikmet ve nesâyihi muhtevî bir altın levha olduğu da mervî ise de evvelkisi zâhirdir. {وَكَانَ اَبُوهُمَا صَالِحًا} Ve babaları sâlih bir adamdı ❁ yani o define onlara sâlih bir babanın mirası idi, helâlinden kazanılmış ve fî-sebîlillah sarfolunmak için hüsn-i niyetle konmuştu [et-Tevbe وَالَّذٖينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ وَلَا يُنْفِقُونَهَا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِۙ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ 9/34] âyetinde zemmolunan[2] mezmum kenzlerden değil idi. O iki yetim, yalnız yetim olduklarından dolayı değil, babalarının salâhından müstefid olarak o defineye nâil olacaklardı. Bu zâtın salâhı cümlesinden olmak üzere denilmiştir ki: Çok emin bir adamdı, nâs ona emanetler tevdî' ederler, o da verdikleri gibi teslim ederdi.[3]

Hâsılı iki oğlu yetim kalmış olan o sâlih babanın salâhı indallah zâyi' olmayacaktı: {فَاَرَادَ رَبُّكَ اَنْ يَبْلُغَٓا اَشُدَّهُمَا} Binâen'aleyh Rabbin o iki yetimin bülüğ ve kemâle erişmelerini {وَيَسْتَخْرِجَا كَنْزَهُمَا} ve erişip definelerini çıkarabilmelerini irade buyurdu. ❁ Bunlar büyümeden duvar yıkılmış olsa idi o defineyi başkaları bulacak ve zâyi' olacaktı. Düşünmeli ki o hâl ü vaziyette yıkılmak üzere bulunan bir duvarın altında iki yetime ait bir definenin mevcudiyetini bilip de onun vakt-i merhûnuna kadar muhafazasını temin etmek ne kudsî bir iştir. {رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} Hep bunlar Rabbinden bir rahmet olaraktır. {وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ اَمْرٖى} Ve ben onu, o yaptıklarımı kendi emrimden yapmadım ❁ yani kendi re'y ü ictihâdımdan değil, Rabbinin bildirdiği emriyle O'nun bir rahmeti

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* II, 741. Krş. Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân,* IV, 280; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVII, 235:

وروى أنه ولدت لهما جارية تزوّجها نبيّ، فولدت نبيا هدى الله على يديه أمّة من الأمم. وقيل: ولدت سبعين نبيا. وقيل: أبدلهما ابنا مؤمنا مثلهما.

2 B: "zammolunan".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXI, 492:

وذكروا أيضا أن ذلك الأب الصالح كان الناس يضعون الودائع إليه فيردها إليهم بالسلامة.

olmak üzere yaptım. Bir vazifem idi. {ذٰلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا} İşte senin sabra dayanamadığın şeylerin tevili budur.

[3271] Kıssanın burada bitmesinden anlaşılıyor ki bu beyâna karşı Mûsâ bir şey dememiştir. O hâlde bu beyan ve tevilde reddedilecek[1] bir şey görmemiştir. Demek ki Mûsâ'nın zâhiren muzır ve münker gördüğü şeyler hakikatte öyle değil imiş, onun inkâr etmesi nazarından hafî olan esbâb ve hikmetine vâkıf olmamasından neş'et ediyormuş. Öyle ki o esbâb-ı hafiyye îzah olununca zâhir ve bâtın birleşiyor, hükm-i hakta nizâ' kalmıyor. O hâlde demek olur ki muktezâ-yı bâtın, muktezâ-yı zâhire muhalif olabilir. Fakat bundan dolayı hakikatle şeriatın tehâlüfü lâzım gelmez. Zira şeriat, hükm-i haktır. Hükm-i hak da hakikatte ne ise odur. Onun için bâtına me'mur olan Hızır, emr-i hak olan[2] şer' ile âmil olduğu gibi, şeriat ile me'mur bulunan Mûsâ da hakikat îzah olunduğu zaman şer'an itiraza mahal olmadığını görüyor. Bunun için İmâm-ı Rabbânî *Mektûbât*'ının cild-i evvelinde kırk üçüncü mektupta demiştir ki: "Birtakımları ilhad ve zendekaya[3] meylederek maksûd-ı aslî şeriatın maverâsında olduğunu tahayyül etmişlerdir; hâşa ve kellâ sümme hâşa ve kellâ böyle kötü bir itikaddan Allah'a sığınırız, tarikat ve şeriat birbirinin aynıdır. Aralarında kıl ucu kadar muhalefet yoktur, şeriata her muhalif olan merduddur. Ve şeriatın reddettiği her hakikat davası bir zındıklıktır."[4]

---

1 B: "reddedilebilecek".
2 M ve B +"ve".
3 B: "zenâdıkaya".
4 İmâm-ı Rabbânî, *el-Mektûbât,* Arapça'ya trc. Muhammed Murad el-Kazânî, İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts., I, 57-58:

ألا إني أقول أن سبب تحرير هذه العلوم الغامضة هو أن أكثر أبناء هذا الزمان قد تمسك بذيل التوحيد الوجودي بعضهم بالتقليد وبعضهم بمجرد العلم وبعضهم بالعلم الممزوج بالذوق ولو في الجملة وبعضهم بالإلحاد والزندقة وصاروا يرون الكل من الحق بل يرون الكل حقا وطفقوا يخرجون رقابهم بهذه الحيلة من ربقة الإسلام وتكاليف الشريعة ويخترعون أنواع المداهنات في الأحكام الشرعية ويفرحون بهذه المعاملات الغير المرعية ولئن اعترفوا بإتيان الأوامر الشرعية إنما يعترفون به بالتبعية ويتخيلون المقصود الأصلي وراء الشريعة العلية، حاشا وكلّا ثم حاشا وكلّا نعوذ بالله سبحانه من هذا الإعتقاد السوء فإن الطريقة والشريعة كل منهما عين الآخرة لا مخالفة بينهما مقدار شعرة وإنما الفرق بينهما بالإجمال والتفصيل والإستدلال والكشف وكل ما هو مخالف للشريعة فهو مردود وكل حقيقة ردته الشريعة فهو زندقة وطلب الحقيقة مع الإستقامة في الشريعة حال أهل الكمال من الرجال...

Yine aynı cildde kırk birinci mektub esnasında şeriat, tarikat, hakikat bahsinde demiştir ki: "Meselâ dilin yalan söylememesi şeriat, kalbden yalan hâtırasını nefyetmek eğer tekellüf ve te'ammül ile olursa tarikat ve eğer bilâ-tekellüf müyesser olursa hakikattır. Velhasıl bâtın olan tarikat ve hakikat zâhir olan şeriatın mükemmilidir. Binâen'aleyh tarikat ve hakikat yoluna sülûk edenlerden esnâ-yı tarîkte zâhiren şeriata muhalif ve münâfî umûr zuhur eylerse hep bunlar sekr-i vakitten ve galebe-i hâldendir. O makamı geçip ayıldıkları vakit o münâfat bi'l-külliye kalkar ve o zıd ilimler tamamıyla hebâen mensûra olur."[1]

[3272] Ancak burada şâyân-ı dikkat bir nokta vardır ki o da Hızır'ın öldürdüğü[2] gulâm meselesidir. Eğer bu gulâm bâliğ idiyse, fi'l-hâl küfr ü tuğyânına hüküm, şeriata muvâfık olur. Fakat cumhûrun dedikleri gibi henüz bâliğ olmamış bir sabî idiyse onun küfr ü tuğyânı nihâyet istikbalde vâki' olacak bir hakikattir. Hızır ilm-i ledünnî ile onun hâl ü istikbaldeki bütün ledünniyâtını bilmiş dahi olsa, bir sabî şöyle dursun bir bâliği bile ileride yapacağı cürümden dolayı katletmek şüphe yok ki şer'e muhaliftir. Nitekim Hazret-i Ömer radıyallahu anh Muğîre'nin kölesini görünce "bu beni katledecek" demiş, kendisinin kātili olacağını bilmiş idi. "O hâlde niye bırakıyorsun ya Emire'l-mü'minîn?" dediklerinde, "ne yapayım, henüz bir şey yapmamıştır ve sırf kalbindeki şeyden dolayı da şer'an muâhaze olunmaz" dedi ve dediği gibi ertesi gün şehid oldu. Şu hâlde Hızır'ın katlettiği eğer sabî ise bundaki hüküm, hakikat ile şeriat arasında bir tehâlüf noktası teşkil etmez mi? Ve bu surette Mûsâ bu tevile nasıl kāni' olur? Buna söylenebilecek cevap şu iki vecihten birisi olabilir:

1. Mûsânın tevile itiraz etmemesinden zâhir olan şudur ki onun نَفْساً زَكِيَّةً diye bir masum zannettiği oğlan sabî değil, bâliğ azgın bir kâfir, katli vâcib bir genç imiş. Bu karîne karşısında sabî idi kavli teslim olunamaz.

---

1 İmâm-ı Rabbânî, *el-Mektûbât,* I, 54:
والباطن متمم للظاهر ومكمل له لا مخالفة بينهما مقدار شعرة، مثلا عدم التكلم بالكذب شريعة ونفي الكذب عن الخاطر طريقة وحقيقة، فإن ذلك النفي لو كان بالتعمل والتكلف فطريقة وإلّا فحقيقة فكان الباطن الذي هو الطريقة والحقيقة متمما ومكملا في الحقيقة للظاهر الذي هو الشريعة، فإن ظهر لسالكي سبل الطريقة والحقيقة في أثناء طريقهم أمور مخالفة لظاهر الشريعة وأظهروا ذلك فهو مبني على سكر الوقت وغلبة الحال فإن جاوزوا ذلك المقام وخرجوا من مضيق السكر إلى فضاء الصحو ترتفع تلك المنافاة بالكلية وتكون تلك العلوم المتضادة هباءً منثورا.

2 B +"o".

2. Şer'in hakikati Allah'ın emridir. Hızır da bunu kendiliğinden değil, Allah'ın emriyle yaptığını söylemiş. Mûsâ'nın itiraz etmemesine sebep de bu olmuştur. Zira bu suretle Hızır ahvâl-i mahsûsada bir şerî'at-i mahsûsa ile me'mur bir peygamber olduğunu anlatmış demektir. Binâen'aleyh o sabî hakkında icrâ ettiği katl hükmü kıyasa muhalif olmakla beraber Hızır için vahy-i[1] mahsûsa müstenid bir şer'-i hâs olmuş olur. Bu ise şeriat ile hakikat arasında bir ihtilâfa değil, iki peygamberin şeriatları beyninde bir farka râci' olur. Ve Mûsâ'yı Hızır'dan ayıran en mühim nokta da bu farktır. Beyan olunan üç vak'adan [3273] üçü de Hızır'ın hem tarz-ı ilminde hem de tarz-ı fiilinde başka bir husûsiyet gösterdiği gibi, bilhassa gulâm vak'ası şer'inde de bir husûsiyet göstermektedir.

Evvelâ; ilim nokta-i nazarından bakıldığı zaman onun ilmi gemi, gulâm, duvar hakkında olduğu gibi eşyânın mâverâ-yı şuhûdu olan ledünniyâtını, istikbaldeki mukadderâtı, mâzîdeki hafâyâyı zâhir-i hâl gibi bilivermekte olduğu anlaşılıyor. Onun için buna "ilmü'l-gayb", "ilm-i bâtın", ma'nâ-yı hâssıyla "ilm-i ledünnî" demişlerdir.

Sâniyen; fiil haysiyetinden bakıldığı zaman yaptığı şeyler, halktan Hakk'a doğru giden fiiller değil, Hak'tan halka doğru olan fiillerdir. Binâen'aleyh o, Mûsâ gibi halkı Hakk'a götürmeye me'mur değil, Hak'tan halka olan mukadderâtın infâzına me'mur demektir. Ve şu hâlde oğlanı öldürmesi de bi-emrillah vefat eden sabîlerin rûhlarını kabza müvekkel olan Melekü'l-mevt'in vazife ve mes'ûliyeti gibi olur.

Sâlisen; şer'iyyet, ta'bîr-i âharla hüsn ve kubh nokta-i nazarından bakıldığı zaman fiilleri, nazardan gāib olan esbâb-ı hafiyyeye mübtenî olduğu için zâhiren çirkin ve hikmetsiz görünüyor. Esbâbının îzâhıyla hakikate mutâbık olduğu zaman ise üçte ikisi kıyasa muvâfık ve biri alâ-hilâfi'l-kıyas bir istihsan olduğu anlaşılır. Mûsâ onun ilmindeki husûsiyeti daha evvel ledünden haber almış, ondan bir rüşd öğrenmeye gelmişti. Gördüğü numune ise ona cihet-i ameliye ve şer'iyede

---

1 B: "nehy-i".

kendisinin me'mûriyetine tevâfuk etmeyen ve bununla beraber itiraza da hak vermeyen husûsiyetler bulunduğunu öğrenmiş ve bunun üzerine aralarında mufârakat lüzûmu tahakkuk etmiştir. Demek ki Mûsâ, ilmini tebliğ ve izhâra me'mur ulü'l-azmden bir peygamber olduğu hâlde, Hızır tebliğe değil, hemen icrâya me'mur idi. Bundan dolayı Hızır'ın bir[1] nebî değil, bir velî olduğuna kāil olanlar olmuştur. Lâkin [3274] yalnız velî olsa idi oğlanı öldürmek için hükm-i mahsûsa sâhip olamazdı. Bu suretle kıssa Hızır'ın Mûsâ'dan efdaliyetini iktizâ etmez. Ancak Mûsâ'nın câmi'u'l-kül olmadığını ve ilm-i ledünden Mûsâ'ya verilmeyen şeyler bulunduğunu anlatmış olur. Bu da hem Hızır'ın hem Mûsâ'nın mazhariyetlerini câmi' bir zü'l-cenâheyn tasavvurunu telkin ile Makām-ı Muhammedînin ekmeliyetini tefhim için bir tavtı'e demektir. Onun için bu kıssadan Zülkarneyn suâline geçilerek buyuruluyor ki:

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنْ ذِى الْقَرْنَيْنِۜ قُلْ سَاَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْراًۜ ﴿٨٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de sana Zülkarneyn'den sual ediyorlar, de ki size ondan bir yâdigâr okuyacağım (83).

{وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنْ ذِى الْقَرْنَيْنِ} Bir de sana Zülkarneyn'den sual ediyorlar, yahut ederler. ❁ Soranlar, bazı rivayete göre müşrikler, diğer bazı rivayete göre ehl-i kitab idi. Sûrenin sebeb-i nüzûlünde zikrolunan rivayette Yehûdun telkīni ile Kureyş müşriklerinin sual ettiği geçmiş idi. Taberî'de Ukbe b. Âmir'den[2] rivayet olunduğuna göre demiştir ki: "Bir gün Resûlullah'a (sallallâhu aleyhi ve sellem) hizmet ediyordum. Huzûrundan çıktım, ehl-i kitabdan bir kavim bana mülâkī olup 'biz Resûlullah'a sual sormak istiyoruz, istîzân ediver' dediler, ben de girdim, haber verdim. 'Onlarla bana ne? Ben Allah'ın bildirdiğinden başkasını bilmem' buyurdu. Sonra 'bana su dök' dedi, abdest aldı namaz kıldı, namazı bitirince yüzünde

1 B +"bir".
2 B: "Amr'dan".

sürûrunu anladım. Sonra ʻal içeri onları ve ashâbımdan kimi görürsenʼ buyurdu. Binâenʻaleyh girdiler, huzûrunda dikildiler, buyurdu ki ʻisterseniz kitabınızda yazılı bulduğunuz şeylerden sorunuz haber [3275] vereyim ve isterseniz ben size haber vereyim.ʼ Bunun üzerine ʻsen haber verʼ dediler, ʻZülkarneyn'den ve kitabınızda bulduğunuzdan soruyorsunuzʼ buyurdu." Bir de Âlûsî'nin kaydettiği üzere İbn Ebî Hâtim'in[1] Süddî'den tahrîcine göre Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e Yehûd demişler ki: "Ya Muhammed! Sen ancak İbrâhim'i, Mûsâ'yı, Îsâ'yı ve bazı peygamberleri zikrediyorsun, çünkü onların haberlerini bizden işittin. Şimdi bakalım bize bir peygamberden haber ver ki Allah teâlâ onu Tevrat'ta ancak bir yerden başka zikretmemiştir." "O kim?" buyurmuş, "Zülkarneyn" demişler ilh.[2]

"**Zülkarneyn**" tâbiri Zü'l-yedeyn gibi bir lakabdır ki "Zü'l-cenâheyn" vasfına benzer. *Kāmûs*'ta tafsil olunduğu üzere "karn" birçok mânalara gelir. Ezcümle boynuz, asır, bir zamanda mütekārin olan cemaat mânalarına geldiği gibi, insanın tepesine ve bâhusus başının yanlarına, yani şakaklarına -ki hayvanda boynuzu yeridir- ve erkeklerin perçemine, kadınların zülüflerine, Güneş'in kursunun kenarına ve bir kavmin başında olan efendisine ilh... ıtlak olunur.[3] Binâenʻaleyh "Zülkarneyn" lakabının vech-i tesmiyesinde "karn"ın mânalarından her birine nazaran muhtelif mülâhazalar mümkin olduğundan müteʻaddid kaviller söylenmiştir. En meşhuru Kur'ân'ın beyânından da anlaşılacağı vechile Arz'ın şark u garbına sâhip demek olmasıdır. Ki lisânımızda "cihangir" tâbir olunur. Hüseyin Vâʻiz tefsirinde mezkur olduğu üzere zâhir ü bâtına sâhip mânası[4] da Kur'ân'ın mezâkına münâsib vecihlerdendir. Buna da lisânımızda

---

1 M: "Hâtemin".

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2381:
عن السدي قال: قالت اليهود للنبي صلى الله عليه وسلم: يا محمد، إنما تذكر إبراهيم وموسى وعيسى والنبيين أنك سمعت ذكرهم منا، فأخبرنا عن نبي لم يذكره الله في التوراة إلا في مكان واحد. قال: ومن هو؟ قالوا: ذو القرنين. قال: ما بلغني عنه شيء. فخرجوا فرحين وقد غلبوا في أنفسهم، فلم يبلغوا باب البيت حتى نزل جبريل بهؤلاء الآيات «ويسئلونك عن ذي القرنين قل سأتلوا عليكم منه ذكرا».

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 721-722.

4 İsmâil Ferruh Efendi, *Tefsîr-i Mevâkib terceme-i Mevâhib,* İstanbul: Matbaʻa-i Âmire, 1282, II, 18: "Ona Zülkarneyn tesmiyesi meşrık ve mağribve hükmettiğiçün ola yahud tâcında iki boynuz ola yahud amâmesi altında iki küçük karn ola yahud iki zülfü ola yahud ilm-i zâhir ve bâtını cemʻ etmiş ola."

"Zü'l-cenâheyn" denilir. Müfessirînin beyânâtından "Zülkarneyn" lakabıyla telkīb edilmiş olan zevâtın bir değil, müte'addid olduğu anlaşılıyor, Kur'an'da zikrolunana "Zülkarneyn-i Ekber" deniliyor.

Vaktiyle Yemende "tebâbi'a" denilen Himyer mülûkünden bazı büyük fâtihlere, ezcümle Mekke'nin binâsında Hazret-i İbrâhim'e mülâkī olup ondan ahz-i feyz ettiği [3276] rivayet edilen Sa'b ve Semerkand isminin nâmına nisbeti nakledilen Şemmer[1] Yer'aş Zülkarneyn yâdedilmiş oldukları gibi, Afridun [Feridun] ve İskender gibi Arabın gayrıdan olan cihangirlere dahi bu lakab verilmiş ve bunların en müteahhiri İskender olmak hasebiyle müverrihîn arasında "Zülkarneyn" şöhreti İskender'in olmuştur. Yehûd[2] kitaplarında Zülkarneyn Rumdan çıkan bir genç idi ki Mısır'ı ve İskenderiye'yi binâ etti ve şöyle yükseldi ve böyle yükseldi diye mezkur bulunduğu hakkında bir rivayet dahi görülmek hasebiyle bu babda tarihî münakaşayı bertaraf etmek isteyen bazı müfessirîn de Zülkarneyn-i Ekber'in İskender olduğunu kabul etmek istemişlerdir. Nitekim Âlûsî de buna zâhib olmuştur.

Muvahhid bir hakîm olan ve fevkalâde fütûhâtıyla âlemde bir târîh-i mahsus açmış bulunan İskender'in Zülkarneynlerden[3] birisi olduğunu inkâra mahal yoksa da, Kur'an'da zikrolunan büyük zatlar[4] makām-ı nübüvveti de hâiz bulunduğuna göre İskender'in bu derece yükseltilmesi şâyân-ı kabul görülmemiş ve İskender'in bir sed yaptığı dahi târihen mâlum olamamıştır. Bir de İskender târîh-i âhirde[5] meşhur ve mâlum olduğu cihetle bunu peygambere sormak sâillerin garazına muvâfık olmazdı. Hakkında vahiyden başka bir suretle ma'lûmât alınması melhuz olan bir suâli nübüvveti imtihan etmek isteyen sâillerin garazlarına nasıl tevafuk eder? Onun için bu sual târîh-i kadîmin zulümâtına kadar dalan bir mevzû olmak iktizâ ediyor.

---

1 B: "Semmer".
2 B: "Yâhud".
3 B: "Zülkarneynden".
4 M ve B: "zatların".
5 B: "ahîrde".

Gerçi İskender'den sonra da şark u garba sefer etmiş, sed yapmış cihangirler yok değildir. Meselâ Roma kayserlerinden birinin İngiltere'de, Kisrâ Nûşirevan'ın Kafkas dağlarında "Bâbü'l-ebvâb", ta'bîr-i âharla "Demirkapı" denilen mevki'de birer sed yapmış olduklarını tarihler gösteriyorlar. Lâkin bu suâlin, fütuhâtı garb u şarkı tuttuktan sonra şimâlde Askitlere kadar varan ve aynı zamanda [3277] Akdeniz'den Şab denizine kadar bir sed yaptığı rivayet olunan Mısırlı büyük Ramses gibi maddî mânevî bir şöhreti hâiz bulunan daha eski ve daha yüksek bir cihangiri istihdaf etmiş olmak rivâyeten ve dirâyeten daha mülâyimdir. O hâlde bu Zülkarneyn kimdir?

Bazıları bunun İbrâhim aleyhisselâm zamanına müsâdif Afridun [Feridun] b. Esfiyan b. Cemşid olduğunu söylemişlerdir, ki Pişdâdiyân-ı İran'dan adalet ve hüsn-i sîretle meşhur idi. Zülkarneyn'in mukaddimesinde Hızır bulunuyordu. Hızır, Afridun zamanında ba's olunup Hazret-i Mûsâ zamanına kadar kalmış idi, Zülkarneyn, İbrâhim aleyhisselâm zamanında idi gibi ehl-i kitâb-ı üvelden mervî bazı sözler bununla alâkadar görünür. Ebû Zeyd-i Belhî *Suver-i Ekālîm* nâmındaki kitabında Afridun'un vahiyle müeyyed olduğunu söylemiş ve tarihler büyük bir cihangir olduğunu[1] nakl eylemişler[2].

İbn İshak Zülkarneyn'in ismi Merziban b. Merduye olduğunu söylemiş,[3] bazıları Abdullah b. Dahhâk demiş, bazıları da Mus'ab b. Abdullah b. Feynan b. Mensur b. Abdullah b. el-Ezr b. Avn b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe b. Ya'rub b. Kahtan demişler. Ebû Reyhân Bîrûnî *el-Âsâru'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye* nâm eserinde Zülkarneyn Ebû Kerb Semiy b. Ubeyd b.[4] Efrîkış el-Himyerî'dir. Bunun mülkü Arz'ın meşârik ve meğâribine[5] bâliğ olmuştu ve Himyerî şâirin[6]

---

1 B -"söylemiş ve tarihler büyük bir cihangir olduğunu".

2 B: "nakl eylemişlerdir".

3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 307:

قال ابن إسحاق: فحدثني من يسوق الأحاديث عن الأعاجم فيما توارثوا من علمه: أن ذا القرنين كان رجلا من أهل مصر. اسمه مرزبان بن مرذبة اليوناني، من ولد يونان بن يافث بن نوح.

4 B -"b.".

5 B: "maşrık u mağribine".

6 Bu şiirin mazmûnu Kur'an'dan iktibas olunmuş görünüyor. Binâen'aleyh bunu Tübba'-i Yemânî'ye isnad doğru olmamalıdır [Müellifin notu].

قَدْ كَانَ ذُو الْقَرنَينِ جَدّي مُسْلِماً مَلِكاً عَلَا فِي الْأَرْضِ غَيْرَ مُفَنَّدِ
بَلَغَ الْمَشَارِقَ وَالْمَغَارِبَ يَبْتَغِي أَسْبَابَ مُلْكٍ مِنْ حَكِيمٍ مُرْشِدِ

diye iftihar ettiği de odur deniliyor ki akrebdir. Çünkü Zü'l-menâr, Zû-nüvas, Zü'n-nûn, Zûruayn, Zûyezen, Zûceden gibi "zû'lar hep Yemen'dendir" demiş, el-hâletü hâzihi Afrika kıtasını nâmına nisbetle tanımakta olduğumuz Efrîkış, "Zü'l-menâr" unvânıyla mülûk-i Himyer'in [3278] mâruflarındandır. Tanca'ya kadar vâsıl olduğu, Afrîkıyye şehrini binâ ettiği, Berberleri Filistin, Mısır ve sâhilden Mağrib'e nakl eylediği tarihlerde zikrolunuyor. Lâkin bunun torunu olduğu söylenen Ebû Kerb Semiy veya Şems b. Umeyr nâmında birisi târihen tesbit olunamamış ve binâen'aleyh Ebû Reyhan'ın nakline itiraz edilip bunun "Şemmeryeraş" lafzından muharref olması ihtimâli ileri sürülmüştür. Fi'l-vâki' bir rivayette Şemmer Efrîkış'ın oğlu olup Irak ve Çin'e doğru hareket ederek vardığı yerlerde kitabeler diktirdiği ve Semerkand kalesini kal' ettiği ve hatta Semerkand Şemmer'in kopardığı, yani "Şemmerkend" yahut "Şemmer şehri" demek olduğu zikrolunmuş ve Huzâ'a şâ'iri Dıbil mülûk-i Yemen ile iftihar ederken buna işâreten şunu söylemiştir:[1]

هموا كتبوا الكتاب بباب مرو وباب الشاش كانوا الكاتبينا
وهم سمّوا بشمر سمرقندا وهم غرسوا هناك النابتينا

Bazıları bu Şemmer'in başında iki saç örgüsü olduğundan dolayı "Zülkarneyn" tesmiye edildiğini nakletmiş ise de ercah rivayette Şemmer Efrîkış'ın oğlu değil, Nâşirü'n-ni'am'ın oğlu olduğu gibi Süleyman aleyhisselâm zamanındaki Belkıs'tan müteahhir olmak hasebiyle Kur'an'daki Zülkarneyn'in daha mukaddem olması iktizâ edeceği dermeyan

---

1 Onlar Merv kapısında kitabe yazdılar
Şaş kapısında da yazmışlardı

Ve onlar, Semerkand'a "Şemmer" ile ad koydular
Ve burada bitenleri onlar diktiler. [Müellifin notu]

olunmuştur.[1] Nitekim *Ebü'l-Fidâ Târîhi*'nde der ki: "Zülkarneyn, Râyiş'in oğlu Sa'b'dır. Babası Râyiş Tübba'-ı Evvel, Sebe'-i Asgar'ın oğlu Sayfî'nin oğlu Kays'ın oğlu denilmiş ise de Lokman'ın biraderi Zûsüded'in oğlu Hâris Râyiş'tir. İbn Sa'îd İbn Abbas Hazretleri'ne Kur'an'da zikrolunan Zülkarneyn'den sual edildi, 'Himyer'dendir' dedi ki o mezkur Sa'b'dır diye nakl eylemiştir. Binâen'aleyh Kitâb-ı Azîz'de zikredilen Zülkarneyn İskender-i Rûmî değil, mezkur Sa'b ibnü'r-Râyiş'tir."[2] *Kāmûs* [3279] mütercimi Âsım Efendi de "İskender" kelimesinde bu kavli teyid ederek daha bazı tafsîlât nakl eylemiştir.[3] Fakat bir taraftan Sa'b'ın bir taraftan da Afridun'un İbrâhim aleyhisselâm zamanında oldukları hakkındaki rivayetleri tevfik etmek de pek sa'b ve müşkil görünüyor. Gerçi Kur'ân'ın birkaç yerinde şa'şa'a-i mâziyesi ihtar edilen Sebe' medeniyetinin cihanda misli yaratılmamış olduğu ihtar olunan "İreme zâti'l-imâd" cennetinin sâhipleri olan ve Semûd kavmini Yemen'den tard u ihrac eden Himyer ve Tebâbi'a Devleti'nin Şeddâd'a mukabil Lokman ve Zülkarneyn'e de mehd-i zuhur olması akreb-i ihtimaldir. Ve bunlardan birinin ve belki birkaçının "Zülkarneyn" yâd edilmiş olduğu da anlaşılmaz değildir. Bununla beraber tarihin zalâm-ı mechûliyeti içinde bunların tedkîki müşkil olduğu gibi, Kur'an'da zikrolunan Zülkarneyn'in bunlardan o unvânı almış birisi mi, yoksa İbn İshak'ın evlâd-ı Yâfes'ten dediği gibi Arabın gayriden gelen büyük cihangirlerden birisi mi olduğunu kestirmek mümkin olamıyor. Onun için *Siyer-i İbn Hişâm* şârihi Süheylî'nin kabul ettiği vechile bu babda en sağlam hükmü Hazret-i Ali'den rivayet olunan şu fıkrada buluyoruz: "Zülkarneyn bir abd-i sâlih idi ki Allah'ı sevmiş,

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 348-350. Krş. Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* III, 175-176; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* V, 470-475.

2 Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Ali, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* I, 67:
ثم ملك بعده أخوه لقمان بن عاد، ثم ملك بعده أخوه ذو سدد بن عاد، ثم ملك بعده ابنه الحارث بن ذي سدد، ويقال له الحارث الرائش، وقيل إن حارث الرائش المذكور، هو ابن قيس بن صيفي بن سبأ الأصغر، وهو تبع الأول. ثم ملك بعده ابنه ذو القرنين، الصعب بن الرائش، وقد نقل ابن سعيد أن ابن عباس سئل عن ذي القرنين الذي ذكره الله تعالى في كتابه العزيز، فقال: هو من حمير وهو الصعب المذكور، فيكون ذو القرنين المذكور في الكتاب العزيز هو الصعب بن الرائش المذكور، لا الإسكندر الرومي.

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 404-406.

Allah da onu sevmişti."[1] Fi'l-hakīka bunun isim[2] ve şahsiyetiyle tâyinine kalkışmak Kur'ân'ın mezâkına da muvâfık değildir. Zira sual, Zülkarneyn vasfı üzere îrad edilmiş olduğu gibi, cevapta da ismi ve şahsiyetin tâyinine taarruz olunmayıp ancak o vasfın menâtını îzah eden kıssayı tezkir ile buyuruluyor ki:

{قُلْ سَاَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا} De ki: "Size ondan bir zikir tilâvet edeceğim." ❁ Bir zikir, yani onu andıracak unutulmaz bir yâd, hatırlarda tutulacak, dillere destan olacak bir muhtıra, şöyle ki:

اِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِى الْاَرْضِ وَاٰتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًاۙ ﴿٨٤﴾ فَاَتْبَعَ سَبَبًا ﴿٨٥﴾ حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِى عَيْنٍ حَمِئَةٍ وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًاۜ قُلْنَا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ اِمَّٓا اَنْ تُعَذِّبَ وَاِمَّٓا اَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا ﴿٨٦﴾ قَالَ اَمَّا مَنْ ظَلَمَ فَسَوْفَ نُعَذِّبُهُ ثُمَّ يُرَدُّ اِلٰى رَبِّهِ فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نُكْرًا ﴿٨٧﴾ وَاَمَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَٓاءًۨ الْحُسْنٰىۚ وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ اَمْرِنَا يُسْرًاۜ ﴿٨٨﴾ ثُمَّ اَتْبَعَ سَبَبًا ﴿٨٩﴾ حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلٰى قَوْمٍ لَمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِهَا سِتْرًاۙ ﴿٩٠﴾ كَذٰلِكَۜ وَقَدْ اَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا ﴿٩١﴾ ثُمَّ اَتْبَعَ سَبَبًا ﴿٩٢﴾ حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْمًاۙ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا ﴿٩٣﴾ قَالُوا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ اِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلٰٓى اَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا ﴿٩٤﴾ قَالَ مَا مَكَّنّ۪ى فِيهِ رَبّ۪ى خَيْرٌ فَاَع۪ينُونِى بِقُوَّةٍ اَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًاۙ ﴿٩٥﴾ اٰتُونِى زُبَرَ الْحَد۪يدِۜ حَتّٰٓى اِذَا سَاوٰى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ

---

1 İbn İshâk, *Sîre*, s. 205; *Tefsîru Abdirrezzâk,* III, 234; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XVIII, 93:

نا يونس عن بسام مولى علي بن أبي الطفيل قال: قام علي بن أبي طالب على المنبر فقال: سلوني قبل ألا تسألوني ولن تسألوا بعدي مثلي؛ فقام ابن الكواء فقال: يا أمير المؤمنين ما ذو القرنين، أنبي أو ملك؟ فقال: ليس بملك ولا نبي ولكن كان عبداً صالحاً أحب الله فأحبه وناصح الله بنصحه فضرب على قرنه الأيمن فمات ثم بعثه، ثم ضرب على قرنه الأيسر فمات وفيكم مثله.

Süheylî, *er-Ravdu'l-ünf,* thk. Ömer Abdüsselâm, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1421/2000, III, 89:

واختلف في تسميته بذي القرنين كما اختلف في اسمه واسم أبيه فأصح ما جاء في ذلك ما روي عن أبي الطفيل عامر بن واثلة قال سأل ابن الكواء علي بن أبي طالب، فقال: أرأيت ذا القرنين أنبيا كان أم ملكا؟ لا نبيا كان ولا ملكا، ولكن كان عبدا صالحا دعا قومه إلى عبادة الله فضربوه على قرني رأسه ضربتين وفيكم مثله. يعني: نفسه.

2 B: "ismi".

انْفُخُواؕ حَتّٰٓى اِذَا جَعَلَهُ نَاراًۙ قَالَ اٰتُونٖٓى اُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْراًؕ ﴿٩٦﴾ فَمَا اسْطَاعُٓوا اَنْ يَظْهَرُوهُ
وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْباً ﴿٩٧﴾ قَالَ هٰذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبّٖيۚ فَاِذَا جَٓاءَ وَعْدُ رَبّٖي جَعَلَهُ دَكَّٓاءَۚ وَكَانَ
وَعْدُ رَبّٖي حَقّاًؕ ﴿٩٨﴾

[3281] **Meâl-i Şerîfi**

Biz onun için Arz'da bir müknet[1] hazırladık ve ona her şeyden bir sebep verdik (84). Derken bir sebebi tâkip etti (85). Tâ günbatıya vardığı vakit onu balçıklı bir gözde gurûb ediyor buldu, bir de bunun yanında bir kavim buldu. Dedik ki: "Ey Zülkarneyn! Ya taʿzîb edersin veya haklarında bir güzellik ittihaz eylersin" (86). Dedi: "Her kim haksızlık ederse onu muhakkak taʿzîb ederiz, sonra Rabbine iade olunur, O da onu görülmedik bir azâba çeker (87). Amma her kim de iman edip iyi bir iş tutarsa buna da mükâfat olarak en güzel âkıbet vardır ve ona emrimizden bir kolaylık söyleriz" (88). Sonra da bir sebebi tâkip etti (89). Tâ gün doğu cihetine vardığı vakit onu bir kavim üzerine doğuyor buldu ki, onlara güneşin önünden bir siper yapmamıştık (90). Böyle, hâlbuki onun yanında neler vardı tamamını biz biliyorduk (91). Sonra da diğer bir sebebi tâkip etti (92). Tâ iki sed arasına vardığı vakit önlerinde bir [3282] *kavim buldu ki hemen hemen söz anlayacak bir hâlde değil gibi idiler (93). Dediler ki: "Ey Zülkarneyn! Haberin olsun Ye'cûc ile Me'cûc bu arzda fesad yapıp duruyorlar, onun için onlarla bizim aramıza bir sed yapman şartıyla sana biz bir harc versek olur mu?" (94). Dedi ki: "Rabbimin beni içinde bulundurduğu iktidar çok hayırlıdır, haydin siz bana kuvvet ile yardım edin de ben onlarla sizin aranıza bir redim yapayım (95). Bana demir kütleleri getirin", tam iki ucu denkleştirdiği vakit "körükleyin" dedi. Tam onu bir ateş hâline koyduğu vakit[2] "getirin bana" dedi, "üzerine erimiş bakır dökeyim" (96). Artık onu ne aşabildiler ne de delebildiler (97). "Bu" dedi, "Rabbimden*

---

1 B: "hükûmet".
2 B -"'körükleyin' dedi. Tam onu bir ateş hâline koyduğu vakit".

bir rahmettir, Rabbimin vaadi geldiği vakit de onu dümdüz edecektir, Rabbimin vaadi de hak oldu" (98).

{إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِى الْاَرْضِ} Fi'l-hakīka Biz ona Arz'da müknetler tahsis ettik ❁ maddî mânevî kuvvetleri, kudretleri müheyyâ kıldık {وَاٰتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَىْءٍ سَبَبًا} ve her şeyden ona bir sebep verdik ❁ mühimmât-ı umûrdan tâkip ettiği maksûduna ermek için zâhir ü bâtından ilim, kudret, âlât ve vesâit gibi her türlü esbâbı ihsan eyledik. Öyle ki neye yapışsa ondan maksûduna yol bulur, muvaffak olurdu. Yani sebepsiz intizamsız hareket etmezdi, fakat[1] her neyi de tutsa o bir sebep olurdu. Zira sebebiyet eşyânın zâtîsi değil, Allah'ın bir tahsîsidir.

{فَاَتْبَعَ سَبَبًا} Binâen'aleyh bir sebebi tâkip etti ❁ bir sebeple garba doğru yürüdü {حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ} tâ günbatıya vardı ❁ mütemekkin olduğu Arz'ın günbatı tarafından tâ nihâyetine kadar vardı.[2] Müfessirînin dahi [3283] beyan ettikleri vechile okyanus denilen Bahr-ı Muhît-i Garbî'nin (Atlasî) kenarına erdi. Bu okyanus denizinde "Halidat" nâmı verilen cezâirin bir zamanlar mebde'-i tûl ittihaz edildiğini kaydediyorlar. Ma'amâfîh biz bugün bu Halidat adalarının ne olduğunu tâyin edemiyoruz.

Hâsılı aksâ-yı mağribe vardığı vakit {وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِى عَيْنٍ حَمِئَةٍ} onu bir ayn-ı hami'ede batıyor buldu ❁ veya "hâmiye" kıraatine göre, bir ayn-ı hâmiyede batıyor buldu. Müfessirîn buradaki[3] "ayn"ı ayn-ı mâ', yani su gözü, "hami'e"yi balçıklı, "hâmiye"yi de kızgın mânasına tefsir

---

1 B -"fakat".

2 Arz denizleriyle birlikte mülâhaza olunduğu zaman bir küre olduğu cihetle üzerinde mağrib ve maşrık noktaları sâbit bir had ile taayyün etmez. Müsemmâsında gayr-i dâhil cihât-ı sitte olarak râsıdın bulunduğu noktaya nazaran izâfî ve mütehavvil bir had de bulunur, lâkin denizlerden kat'-ı nazarla yalnız Arz mülâhaza edildiği zaman pek böyle değildir. Kürenin iki cihetinde iki bahr-ı muhît hudûdunda birer mağrib ve maşrık hududları taayyün eder ve işte aksâ-yı garb, aksâ-yı şark bu mülâhaza ile Arz'ın birer ucunda sâbit bulunur. Âyetin zâhiri mağrib ve maşrıkı sâbit birer hadd-i nihâî gibi gösterdiğinden müfessirîn bunu nefs-i Arz'a nazaran sâbit birer had olan aksâ-yı garb ve aksâ-yı şark mânasıyla tefsir etmişlerdir. Ma'amâfîh bunu Zülkarneyn'in bulunduğu merkeze nazaran nisbî mânasıyla mağrib ve maşrık olarak anlamak da mümkindir. Ve bu surette bütün dünyayı dolaşmış olması lâzım gelmez [Müellifin notu].

3 B: "burada".

etmişlerdir. Ki "Güneş'i balçıklı veya kızgın bir göz içinde batıyor buldu" demek olur. Bu surette bu su gözünden murad, bahr-ı muhît ve ale'l-husûs denizin ufuktaki gurûb noktasıdır. Mağribe varıncaya kadar geçtiği memleketlerde birtakım saltanatların gurûbunu görerek giden Zülkarneyn, aksâ-yı mağribde güzergâhına çıkan bahr-ı muhît kenarında gurûbu seyretmek için ufka atf-ı nazar ettiği zaman mülk-i ilâhînin vüsʿat ve azameti içinde o koca deniz etrâfı muhît-i semâ ile çevrilmiş bir kuyu havzası gibi mahdud bir su menbaʿı manzarasını alıyor, fakat içilebilecek berrak ve sâfî bir menbaʿ hâlinde değil; kara balçıkla bulanmış, dibi görünmez zulmet-alûd bir kuyu hâlinde görünüyor ve Güneş bunun ufkunda gurûb ederken zayıflamaya başlayan şaʿşaʿası allı morlu akisleriyle puslar içinde çalkanarak muzlim bir batağa batıyor da battığı nokta balçıklı bir göz gibi bulanıp kararırken aynı zamanda renk ve buharıyla kaynayan [3284] kızgın bir köz hâlinde bulunuyor. Demek Zülkarneyn'in vicdânında gurûbun bıraktığı intibâʿ bu olmuştur ki bu müşahedenin en ibret-engiz mazmûnu nihâyet bir hadde tevakkuf edeceği muhakkak olan dünya şevketinin mahdûdiyetini görmek ve fânîliğini anlamaktır.

{قُلْنَا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ} ❁ Bu kavil, doğrusu Zülkarneyn'in nübüvvetinde zâhirdir.

{قَالَ اَمَّا مَنْ ظَلَمَ... إلخ} ❁ Demek ki Zülkarneyn taʿzîb veya ihsan, dilediğini yapmakta muhayyer bırakıldığı hâlde yine sebepsiz hareket etmedi; taʿzîbi zulmedenlere, ihsan ve mükâfâtı da iman edip amel-i sâlih yapanlara tahsis etti. Kudret ve ihtiyârını sû'-i istiʿmâle kalkışmadı, zira kendisinin de nihâyet Rabbine reddolunacağını biliyordu. {ثُمَّ} Sonra da ❁ yani mağribde yapacağı icrââtı yaptıktan sonra da {اَتْبَعَ سَبَباً} bir sebep tâkip etti ❁ garbda gurûb eden Güneş'in şarka dönmesi gibi mağribden maşrıka giden bir yol peşine düştü {حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ} tâ gün doğuya kadar gitti ❁ yani Arz'da Güneş'in hâilsiz olarak doğduğu noktaya kadar gitti ki bu nokta Afrika'nın sâhil-i şarkîsi olmak muhtemil ise de zâhir olan Asya'nın aksâ-yı şarkı olmaktır. {وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلٰى قَوْمٍ} Vardığında onu

öyle bir kavim üzerine doğuyor buldu ki {لَمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ دُونِهَا سِتْرًا} Biz onlara onun berisinden bir sütre nasbetmemiştik ❁ ebniyeleri yok, hatta elbiseleri yok, Güneş'in altında yanıyorlar. Nitekim el-hâletü hâzihi Sudan'da, Avustralya'da böyle çıplaklar vardır. Ma'amâfîh murad örfte müte'âref olduğu üzere şâyân-ı ehemmiyet bir setr ü siper olduğu takdirde çadırlar dahi ehemmiyetli bir sütre olamayacağı[1] [3285] cihetle bu mâna bâdiyede yaşayanların ekserîsine sâdık olur.

{كَذٰلِكَ} Öyle {وَقَدْ اَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا} hâlbuki onun yanında neler vardı, tamamen biliyorduk ❁ yani onların öyle çıplaklığı karşısında Zülkarneyn'in mülkünde o kadar çok esbâb ü vesâit vardı ki tamamını ancak Allah biliyordu. Zülkarneyn'e her şeyden sebep veren Allah bunları Güneş'in alnına koymuş, bir setir sebebi bile vermemişti. Binâen'aleyh bunları gördüğü zaman Zülkarneyn'in ne hisler duyduğunu, ne işler yaptığını da Allah bilir.

{ثُمَّ اَتْبَعَ سَبَبًا} Sonra da diğer bir sebep tâkip etti ❁ garb ile şark arası bir yol gitti. Ki bu da ya cenûba veya şimâle olabilir. Ma'amâfîh müfessirînin ifadelerine nazaran şimâle gitti {حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ} tâ iki sed arasına vardığında…

"**Seddetmek**" bir şeyin gediğini sağlam kapamaktır. İki şey arasına hâil olan hâcize "sed" denildiği gibi dağa dahi ıtlak olunur. Nitekim burada iki dağ diye tefsir edilmiştir. Bazıları hılkī olana[2] "sin"in zammıyla "süd", sun'-i beşerle yapılana da feth ile "sed" deniliyor demiş, bazıları da evvelki gözle görünen, ikincisi görülmeyendir demiş, bu âyette iki vecihle de kıraat bulunduğundan ikisinin de aynı mânada olduğu anlaşılır denilmiş[3] ise de bu iki kıraatin başkaca birer nükteyi tazammun etmiş olmaları da melhuzdur. Binâen'aleyh iki sed, sun'î iki mâni'a olabileceği gibi iki deniz, iki kıt'a-i arz, iki dağ gibi hılkī, yahut mer'î ve gayr-i mer'î de olabilecektir. Müfessirîn, bu seddeyni cebeleyn, yani

1 B: "olmayacağı".
2 M ve B: "olan".
3 B: "denilmiş".

iki dağ diye tefsir etmişlerdir. Ancak bu iki dağı tâyin etmek için karîne yoktur. Bu babda rivayetler ise üç kavle müntehî oluyor:

1. Bu iki dağ, şimalde şarkı vely eden cihetten arz-ı Türk'ün munkatı' olduğu yerde denilmiştir ki [3286] Zemahşerî ve Ebussuud buna itimad etmişlerdir. Arz-ı Türk'ten murad, Maverâünnehir denilen küçük Türkistan ise bu kavil, Sedd-i Çin mevki'ine işaret demek olur.

2. Ermenistan ile Azerbaycan'ı vely eden cihetten Türkistan'ın munkatı' olduğu yerde denilmiştir. Kâdî Beyzâvî bunu tercih etmek istemiştir. Bu kavle göre bu dağlar Kafkas dağları ve "beyne's-seddeyn" Demirkapı mevki'i oluyor ki İbn Haldun, Ebü'l-Fidâ gibi müverrihlerin beyânına göre burada Nûşirevan bir sed yapmıştı. Ebû Reyhan demiştir ki bu mevzi'in, ma'mûreden şimâl-i garbî rub'unda olması iktizâ ediyor.

3. Şimâlin âhirlerinde iki cebel-i münîf ki Hazkıyal aleyhisselâm'ın kitabında "âhirü'l-cirbiyâ" denilmiştir. Bu "cirbiyâ" ismi ise bize Sibirya ismini andırıyor. Bunun ise garbı vely eden cihetten âhiri Ural Dağları, şarkı vely eden cihetten de Behreng Boğazı tarafları olmak haysiyetiyle evvelki kavillere dahi münasebeti vardır. Bu surette iki dağın arası İstanoy Dağları'yla Ural Dağları'nın arası demek olan Sibirya'nın kendisi midir, garbında Ural Dağları'yla Kafkas Dağları arası mıdır, yoksa şarkında Behreng'e doğru Kamçatka tarafındaki dağların arası mıdır tâyin etmek mümkin olmuyor. Kur'ân'ın ifadesinde ise bu iki seddin semtini anlayabilmek için mağrib ve maşrık cihetlerinden başka bir karîne yoktur. Bundan ise garbî Rusya[1] ciheti muhtemil olduğu gibi bir zamanlar Asya'nın Behreng boğazından Amerika'ya ittisâli bulunduğuna ve Zülkarneyn de târîh-i kadîme ait olduğuna[2] göre Asya'nın şarkında, Amerika'nın garbında bulunan Behreng mevki'i olmak da pek muhtemildir. Bunlardan başka şarkta Sedd-i Çin garbda Bâbü'l-ebvâb mâruf olduğuna göre iki sedden murad bunlar olmak daha zâhirdir denilebilir. Gerçi Zülkarneyn'in zamanında bunlar henüz

1 B: "Asya".
2 B -"ve Zülkarneyn de târîh-i kadîme ait olduğuna".

mevcud değilse de Kur'ân'ın nüzûlü sırasında mevcud ve mâruf olmaları târif için kâfi olabilir. Bu surette bu iki sed arasından murad, Türkistan olmak [3287] lâzım gelir. Bu da bundan sonraki kavim hakkında zikredilecek rivayete muvâfık oluyor.

Hâsılı iki sed arasına vardığında {وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا قَوْماً} bunların ötesinde bir kavim buldu ki {لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلاً} hemen hemen söz anlayamayacak bir hâlde idiler. ❁ Yani başka lisan bilmedikleri gibi zihinleri basit, fehimleri kısa idi. Yâ'nın zammı, ve kāf'ın kesriyle يُفْقِهُونَ kıraatlerine göre hemen hemen söz anlatamayacak bir hâlde idiler. Dilleri garib, ifadeleri kāsırdı. Zülkarneyn'e her şeyden bir sebep verilmemiş olsaydı bunlara söz anlatamayacak, onlar da dertlerini anlatamayacak idiler. Ma'amâfîh bunlar, şimdi anlaşılacağı üzere ehlini bulunca kuvvet teşkil edebilecek, işe yarayacak bir kavim idi. Kur'an bunun hangi kavim olduğunu tasrih etmemiştir. Fakat müfessirîn, Türk denilmiş olduğunu nakledegelmişlerdir.[1] O hâlde demek oluyor ki Ye'cûc ve Me'cûc'e karşı yapılacak seddi Zülkarneyn, Türklerin kuvvet ve iânesiyle yapacaktır. Şöyle ki:

O söz anlamaz veya anlatamaz gibi bulunan kavim {قَالُوا يَا ذَا الْقَرْنَيْنِ} "Yâ Ze'l-karneyn!" dediler {اِنَّ يَأْجُوجَ وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ} "hakikat Ye'cûc ve Me'cûc arzda müfsiddirler." ❁ Yani işleri Arz'ı ifsad etmektir. Bu Arz'ı berbat ediyorlar, önlerine geleni tahrib eyliyorlar, bırakılırlarsa bütün Arz'ı ifsad edecekler.

"**Ye'cûc ve Me'cûc**" yahut "Yâcûc ve Mâcûc" isimleri lisân-ı Arab'a[2] diğer lisandan menkul ucme kelimeler olduğu anlaşılıyor. Frenkler de bunlara "Yagug ve Magug" demişler ve Şeytan zürriyeti addederlermiş, nitekim kurûn-i vustâyı açan muhâceret-i akvâmda Garbî Roma İmparatorluğu'nu istîlâ eden Hunlara böyle demişlerdi ki "barbar" [3288] tâbirinden daha şedid demek oluyor. Fi'l-vâki' ehl-i kitabdan bazılarının

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVII, 268; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* V, 202; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 219, 225:

وقال الضحاك: هم جيل من الترك.

2 B: "Arab'da".

Ye'cûc ve Me'cûc'u Hazret-i Âdem'in bir ihtilâmından husûle gelmişler diye bir efsane naklettiklerini bazı tefsirler de hikâye etmişlerdir. Hâlbuki Tevrat'ta sifr-i evvelin onuncu faslında Ye'cûc Yâfes'in oğullarından diye tasrih edildiği gösteriliyor. Bu sebeple olmalıdır ki Vehb b. Münebbih ve daha bazı zevat, Ye'cûc ve Me'cûc'un evlâd-ı Yâfes'ten iki kabile olduklarına cezmetmişler ve müteahhirînden birçokları da buna itimad eylemiştir. Ma'âmâfîh Kur'an'da tesniye ile "yüfsidâni" denilmeyip de "müfsidûne" denilmesi kesretlerine işaret olmak gerektir. Onun için iki değil yirmi kabile diyenler olduğu gibi, yeryüzündeki insanların onda dokuzuna kadar ekseriyeti Ye'cûc ve Me'cûc olduğunu nakledenler de olmuştur. Ebû Hayyân der ki: "Bunların aded ve eşkâli hakkındaki sözlerin hiçbiri haber-i sahih değildir."[1] Velhâsıl Ye'cûc ve Me'cûc vaktiyle bir veya iki kavmin ism-i hâssı olsa da doğrusu lisân-ı İslâm'da müte'âref olan mefhum şudur: Aslı ve nesebi belirsiz, din ve millet tanımaz[2] bir halîta-i beşer ki hurûcları eşrât-ı Sâ'at'tendir. Arz'ı ifsad edeceklerdir {فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجاً عَلٰٓى اَنْ تَجْعَلَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا} "binâen'aleyh bizimle onlar arasında bir sed yapmak üzere sana bir harc, bir vergi taahhüd edelim mi?" ❁ Burada dahi sîn'in fethiyle de zammıyla da kıraat vardır.

Buna cevâben Zülkarneyn {قَالَ} dedi ki {مَا مَكَّنّ۪ي ف۪يهِ رَبّ۪ي خَيْرٌ} "Rabbimin beni içinde bulundurduğu müknet ve makam daha hayırlıdır" ❁ Yani ona hâcet yok. Min-tarafillah bulunduğum makam, kuvve-i mâliye ve esbâb-ı sâire itibariyle sizin tasavvur ettiğiniz mertebeden daha yüksek ve daha nâfi'dir. Ben sizin öyle mâlî ücretinize tenezzül [3289] etmeksizin istediğinizden daha iyisini teberru'an yapabilecek bir iktidar içindeyim. {فَاَع۪ينُون۪ي بِقُوَّةٍ} Binâen'aleyh siz, bana kuvvet ile i'âne ediniz ❁ yani mâlî masrafa karışmayınız da adamla, amele, sanatkâr, âlât ve edevât tedarikinde emrime âmâde olarak fiilen yardım ediniz {اَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْماً} ki ben sizinle onların arasına bir redim yapayım ❁ yani sedden daha

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 225:

وقد اختلف في عددهم وصفاتهم ولم يصح في ذلك شيء.

2 B: "milleti tanınmaz".

muhkem bir şey, daha büyük daha metin bir gergi. Bu redmin o[1] kavim ile Ye'cûc ve Me'cûc arasında yapılması söylendiğine nazaran sâlifü'z-zikr iki sed arasında değil, onların ötesinde bir mevkide olması iktizâ eder. Çünkü bunu talep eden o kavim iki sedden ötede bulunduğu cihetle Ye'cûc ve Me'cûc ile araları daha ileride olmak lâzım geliyor.

{اٰتُونٖى زُبَرَ الْحَدٖيدِ} Bana demir zübreleri getiriniz[2].

"**Züber**", "zübre"nin cem'idir. "Zübre" büyük demir kıt'ası demek olup *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere örs mânasına da gelir. Yani "demir âlât ve edevâtıyla demir kütleleri, demir zümreleri getiriniz" dedi, getirdiler {حَتّٰٓى اِذَا سَاوٰى بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ} tâ iki sadef arasını denkleştirince ❁ iki sadef karşılıklı iki baş veya iki yan teşkil eden iki meyl ki buna iki dağ, iki dağın tepeleri veya tepeleriyle kenarları arasındaki yanları, yani yamaçları demişlerse de o kavim ile Ye'cûc ve Me'cûc arasında seddin bir haddini teşkil eden mütekabil iki uç veya sedde konulan kütlelerin bitiştirilecek yanları demek de olabilir.

Karşılıklı iki uç arasını tesviye edince {قَالَ انْفُخُوا} "körükleyin"[3] dedi {حَتّٰٓى اِذَا جَعَلَهُ نَارًا} vaktâ ki onu -o [3290] körüklettiğini- nihâyet bir ateş hâline getirdi {قَالَ اٰتُونٖٓى اُفْرِغْ عَلَيْهِ قِطْرًا} "getirin şimdi üzerine erimiş bakır dökeyim" dedi. ❁ Bunu bazılarının dediği gibi demir kinedli bakır perçinli kayalardan müteşekkil bir binâ gibi anlamak mümkin olabilir, lâkin ifadenin zâhiri bundan çok yüksek bir sanat ve ameliyeye mütevakkıf olan demir tuğlalı bakır sıvalı öyle bir binâ tasvir etmektedir ki, zamanımızda çok müterakkī olan vesâit-i fenniye ve sınâ'iye ile bile i'mâlini tasavvur müşkildir. Demir kütlelerinden bir dağ ördürüp de körükleyerek mecmû'unu bir ateş hâline getirdikten sonra[4] üzerine erimiş bakır dökmek şüphe yok ki müdhiş bir ameliyedir. Acaba medeniyet-i kadîmede demircilik böyle dehşetli bir ateşi idare edecek, böyle büyük

1 B: "bu".
2 M ve B: "getirdiniz".
3 B: "yükleyin".
4 B -"sonra".

bir ameliyeyi yapabilecek kadar yükselmiş mi idi? İhtimal, fakat bunu ya müfessirînin dedikleri gibi Zülkarneyn'in bir mucizesi telâkkī etmek veya bununla beraber sanatın istikbaldeki imkân-ı terakkīsine işaretle yapılan redmin son derece kuvvet ve metânetinden bir kinaye ve temsil gibi anlamak daha zâhirdir. İ'âne işi daha ziyade bu mânaya bir karînedir denebilir. Yani o kavmin kuvvet ve gayreti ile Zülkarneyn'in o himmeti Ye'cûc ve Me'cûc'e karşı öyle i'câzkâr bir redim husûle getirdi ki bunun derece-i metânetini anlayabilmek için körüklenerek ateş hâline getirilmiş demir kütleleri ile harcı, sıvası erimiş bakırdan müteşekkil yalçın bir sed tasavvur etmek gerektir. Bu suretle hem bir sed hem bir süd olan bu redim öyle yüksek ve muhkem bir şey oldu ki o Ye'cûc ve Me'cûc {فَمَا اسْطَاعُٓوا اَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْباً} artık onu ne aşabildiler, ne delebildiler ❁ hâlbuki ne yüksek dağlar aşılmış, ne metîn istihkâmlar delinmiştir. Demek ki bunun sırrı Zülkarneyn'in döktüğü mâyi'de idi. Demek ki o, alelâde bir madde değil, ilâhî bir kuvvet idi. Onun için [3291] {قَالَ} dedi ki {هٰذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبّ۪ى} "işte bu, Rabbimden bir rahmettir." ❁ Yani ne sizin işinizdir ne benim, mahza ni'met-i ilâhiyeden bir inâyet-i rabbâniyedir. Ma'amâfîh bunun da bir eceli vardır {فَاِذَا جَٓاءَ وَعْدُ رَبّ۪ى جَعَلَهُ دَكَّٓاءَ} Rabbimin vaadi geldiği vakitte[1] onu hâk ile yeksan edecektir {وَكَانَ وَعْدُ رَبّ۪ى حَقّاً} ve Rabbimin vaadi haktır. ❁ Kıyamet muhakkaktır. İleride Sûre-i Enbiyâ'da geleceği vechile حَتّٰٓى اِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ [el-Enbiyâ 21/96][2] sırrı zâhir olup Ye'cûc ve Me'cûc çıkacak, nizâm-ı Arz fesad bulacak, kıyamet kopacaktır. Bazıları bunu Sedd-i Çin zannetmişler ve binâen'aleyh Ye'cûc ve Me'cûc'un Moğollar ve Tatarlar olduğunu tevehhüm eylemişlerdir. Gerçi Pekin civarında denizden başlayarak Altay Dağları'nın altlarına doğru yüzlerce saatlik bir mesafede uzanıp giden Sedd-i Çin'in hicretten dokuz asır kadar evvel dördüncü Çin sülâlesi devrinde şimalden Moğol ve Tatarların tecavüzlerine karşı yapılmış olduğu tarihen naklediliyor ve âsâr-ı cesîmenin en büyüklerinden sayılıyor ise de, yapılmasından çok bir

1 B: "vakit".
2 "Nihâyet Ye'cûc ve Me'cûc açılıp da her tepeden saldırdıkları… vakit"

zaman geçmeksizin aşılmış geçilmiş olan bu seddin metâneti ve sûret-i binâsı, Kur'an'da mezkûr olan evsâfa mutâbık olmadığı anlaşılıyor. Diğer taraftan bazıları da Demirkapı Seddi demişler ve binâen'aleyh Ye'cûc ve Me'cûc'u bugünkü Rusya sahasında tasavvur eylemişlerdir ki bu da harab olmuştur. Doğrusu Kur'an'daki evsâf ikisine de muntabık olmadığı gibi, diğer yerlerde mâlum olabilen sedlerin de hiçbirine uymuyor. Allahu a'lem Kur'ân'ın haber verdiği bu redim Zülkarneyn'den onun yapılmasını talep eden kavmin bu sayede teşkil ettikleri hey'et-i ictimâ'iyeleri olsa gerektir ki, demir kütleleri gibi salâbetli olan unsurlarına akıtılan feyz-i rabbânî ile teşekkül etmiş maddî ve mânevî bir sed demek olur. Eğer [3292] bu kavim, müfessirînin naklettikleri vechile Türk idiyse burada Zülkarneyn'e kuvvetle yardım eden Türklerin mâzîde Arz'ı fesaddan kurtarmak için ettikleri hizmetin ehemmiyeti iş'âr edilmiş olduğu gibi, bi'set-i seniyyeden sonra İslâm'a yapacakları hizmete de işaret edilmiş[1] demektir. Ve şu hâlde Türklerin inkırâzı, Ye'cûc ve Me'cûc seddinin yıkılması ve nizâm-ı Arz'ın fesâdı demek olacaktır ki eşrât-ı Sâ'at'tendir.

Hâsılı şark u garbı dolaşan Zülkarneyn'in en büyük işi, mahza bir rahmet-i rabbâniye olan bu redmin inşâsıdır ki, yıkılması yeryüzünde beşeriyetin pek büyük bir felâketi olacaktır.

Nizamüddin Hasen Nîsâbûrî *Garâibü'l-Kur'an ve Regāibü'l-Furkân* nâmındaki tefsirinde buraya müte'allik te'vîlât-ı sûfiyeden olmak üzere der ki: "İnsan için terbiye ve irşad ile tahsîli mümkin bir kemâl-i meknûn ve bir kenz-i medfûn bulunduğu beyan edildikten sonra Zülkarneyn kıssasıyla şu da beyan edilmiş oluyor ki Arz'da hilâfete müstahik olan ancak insân-ı kâmildir, o ise iki cânibe yani hem âlem-i ervah cânibine ve hem âlem-i eşbâh cânibine mâlik olan Zülkarneyn'dir. Çünkü ona Arz'da temkin verilmiş ve vesâit ü esbâb âleminde her şeyin sebebine erdirilmiştir. Bu suretle o hem nefsinde kâmil hem de gayrısını mükemmil olmuştur. Binâen'aleyh bir sebep tâkip ederek aşağı âleme doğru gitti ki o rûh-i insânî güneşinin mağribidir. Onu bir

1 B: "eylemiş".

ayn-i hami'ede batıyor buldu ki o âlem-i tabiat ve ecsâddır. Ve orada bir kavim buldu; onlar kuvâ-yı bedeniye ve nüfûs-i arzıyedir. 'Yâ Ze'l-karneyn' dedik, 'ya onları riyâzât bıçağı ve mücahede kılıcıyla öldürmek suretiyle ta'zîb edeceksin, yahut da haklarında rıfk u müdârâ ile güzellik yapacaksın.' 'Hâ' dedi, 'hâssıyetini mevzi'inin gayrıda isti'mâl ile alçaltarak zulüm edene azab edeceğiz, arzu ve murâdının hilâfına kahr eyleyeceğiz, sonra Rabbi olan Allah teâlâ'ya reddolunacak, O da [3293] onu te'bîd[1] azabıyla ta'zîb edecek. İman edip sâlih amel yapana ise mükâfat olarak hüsnâ var ki, o vusul ve visal makamıdır. Hem ona emirlerimizden yüsr söyleyeceğiz ki o da fenâ ve mücahededen sonra hafiflik ve istirahattir. Sonra ervâh âlemine vusul esbâbından bir sebep tâkip etti ki, o insanın nefs-i nâtıkası güneşinin[2] matla'ıdır. Onu cismânî alâkalardan tecerrüd etmiş bir kavim üzerine doğuyor buldu. Nihâyet iki sed arasına vardığında ki o ta'ayyüş ve temeddün âlemi ve bedenin salâhı -me'âda doğru cismâniyet suretiyle kıyam ve kıvâmı- esbâbının sâha-i cevelânıdır. Onların önünde hemen hemen söz anlamayacak gibi bir kavim buldu, bunlar, gāye-i emirleri cehl-i basit olan avam, dediler ki: 'Ye'cûc ve Me'cûc, yani muhtelif tabiat kuvvetleri beşeriyet arzında havâssını mâ-hulika-lehinin gayrısında kullanarak fesad yapıyorlar. Biz sana harc versek, terk-i vücud ve bezl-i mevcud etsek de bize bir sed yapıversen olur mu?' 'Bana' dedi, 'kuvvet ile, yani himmet-i sârife ve azîmet-i sâdıka ile yardım edin, demir kütleleri yani melekât-ı râsiha yahut demir gibi sağlam kalbler getirin, iki ucu denkleştirince, من المهد إلى اللحد olunca üfleyin!' dedi; 'ezkâr u evrâda devam edin.' Nihâyet kalb demirinde tâat ve zikir harâretinin tesiriyle onu ateş hâline getirince, 'getirin' dedi, 'ona bakır kaynağı dökeyim. Şeytanın hilesi işlemeyecek vechile o kalblerin içine mahabbet cevheri, metânet kimyâsı dökeyim de ona Rahmân'ın mâsivâsı yükselemesin.'"[3] حسبي الله وحده

---

1 B: "te'dîb".

2 B: "güneşin".

3 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân*, IV, 464-465:

التأويل: لما بين لإنسان كمالا مكنونا وكنزا مدفونا يمكن له تحصيله بالتربية والإرشاد، أراد أن يبين أن الإنسان الكامل إنما هو مستحق الخلافة في الأرض وهو ذو القرنين الذي ملك الجانبين أعني جانب عالم الأرواح وجانب عالم الأشباح، لأنه أوتي التمكين في الأرض وأتى أسباب كل شيء في عالم الوسائط

Zülkarneyn'in sözü hitam buldu. Şimdi bakın va'd-i Hak nasıldır? Hak teâlâ buyuruyor ki:

وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فٖى بَعْضٍ وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعاًۙ ﴿٩٩﴾ وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرٖينَ عَرْضاًۙ ﴿١٠٠﴾ اَلَّذٖينَ كَانَتْ اَعْيُنُهُمْ فٖى غِطَٓاءٍ عَنْ ذِكْرٖى وَكَانُوا لَا يَسْتَطٖيعُونَ سَمْعاًۚ ﴿١٠١﴾ اَفَحَسِبَ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادٖى مِنْ دُونٖٓى اَوْلِيَٓاءَۜ اِنَّٓا اَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرٖينَ نُزُلاً ﴿١٠٢﴾ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْاَخْسَرٖينَ اَعْمَالاًۜ ﴿١٠٣﴾ اَلَّذٖينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعاً ﴿١٠٤﴾ اُولٰٓئِكَ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَٓائِهٖ فَحَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقٖيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَزْناً ﴿١٠٥﴾ ذٰلِكَ جَزَٓاؤُهُمْ جَهَنَّمُ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُٓوا اٰيَاتٖى وَرُسُلٖى هُزُواً ﴿١٠٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلاًۙ ﴿١٠٧﴾ خَالِدٖينَ فٖيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا حِوَلاً ﴿١٠٨﴾

[3294] **Meâl-i Şerîfi**

Ve o gün onları bırakıvermişizdir, bir kısmı diğerinin içinde dalgalanıyorlar. Sûr'a da üfürülmüştür, artık hepsini toplamış da toplamışızdır (99). Ve cehennemi o gün kâfirlere bir gösteriş göstermişizdir (100). Onlar ki Beni ihtar eden âyetlerimden [3295] *gözleri bir gıtâ' içinde idi, işitmeye de tahammül edemiyorlardı (101). Ya o kâfirler Beni bırakıp da kullarımı kendilerine mevlâ ittihaz*

والأسباب، فبذلك يصير كاملا في نفسه مكملا لغيره. ''فأتبع سببا'' من أسباب الوصول إلى عالم السفلي وهو مغرب شمس الروحي الإنساني ''وجدها تغرب في عين حمئة'' هي عالم القوى والطبائع والأجساد ''ووجد عندها قوما'' هم القوى البدنية والنفوس الأرضية ''قلنا يا ذا القرنين إما أن تعذب'' بالقتل بسكين الرياضة وسيف المجاهدة ''وإما أن تتخذ فيهم حسنا'' هو الرفق والمداراة ''قال أما من ظلم'' بوضع خاصيته واستعمالها في غير موضعها ''فسوف نعذبه'' بقهره على خلاف ما هو مراده وهواه ''ثم يرد إلى ربه'' وهو الشيخ الكامل الذي يربيه ''فيعذبه عذابا نكرا'' هو المنع عن مشتهياته، أو يرد إلى الله تعالى فيعذبه بعذاب البعد والقطيعة. ''وأما من آمن وعمل صالحا فله جزاء الحسنى'' هو مقام الوصول والوصال ''وسنقول له من أمرنا يسرا'' هو التخفيف والاستراحة بعد الفناء والمجاهدة ''ثم أتبع'' أسباب الوصول إلى عالم الأرواح وهو مطلع شمس النفس الناطقة الإنسانية ''وجدها تطلع على قوم'' مجردين عن العلائق الجسمانية والعوائق الساترة الجسدانية ''حتى إذا بلغ بين السدين'' وهو عالم التعيش والتمدن والجولان في جو أسباب قوام البدن وقيامه على وجه الجسمانية إلى صلاح المعاد ونظامه ''وجد من دونهما قوما لا يكادون يفقهون قولا'' وهم العوام الذين قصارى أمرهم الجهل البسيط ''إن يأجوج ومأجوج'' القوى والطبائع البشرية ''مفسدون في الأرض'' البشرية باستعمال خواصها في غير ما خلقت هي لأجلها ''فهل نجعل لك خرجا'' هو ترك الوجود وبذل الموجود. ''فأعينوني بقوة'' بهمة صارفة وعزيمة صادقة ''آتوني زبر الحديد'' ملكات راسخة وهيئات ثابتة أو قلوبا هن كالحديد في المضاء، وكالجبال الراسيات في البقاء ''حتى إذا ساوى'' عرض ما بين طرفي العمر كما قيل من المهد إلى اللحد ''قال انفخوا'' بالمداومة على الأذكار والأوراد ''حتى إذا جعله نارا'' بتأثير حرارة الطاعة والذكر في حديد القلب ''قال آتوني أفرغ عليه قطرا'' هو جوهر المحبة وكيمياء الإخلاص النافذ في سويدات القلوب بحيث لا ينفذ فيه كيد الشيطان ولا يعلوه ما سوى الرحمن، الله حسبي.

edeceklerini mi zannettiler? Biz cehennemi o kâfirler için bir konukluk hazırladık (102). "Size" de, "amelleri en ziyade hüsrâna gidenleri haber vereyim mi?" (103). Onlar ki dünyâ hayatta sa'yleri boşa gitmektedir de kendilerini zannederler ki cidden güzel sanat yapıyorlar (104). Bunlar işte o kimselerdir ki Rablerinin âyetlerine ve likāsına küfretmişlerdir de hayır nâmına yaptıkları bütün amelleri heder olmuştur, artık kıyamet günü Biz onlara hiçbir vezin tutturmayız (105). İşte böyle onların cezâları cehennemdir, çünkü küfretmişler ve Benim âyetlerimi ve peygamberlerimi eğlence yerine tutmuşlardır (106). İman edip sâlih sâlih ameller işleyen kimselere gelince, onlar için firdevs cennetleri bir konukluk olmuştur (107). İçlerinde muhalled olmak üzere kalırlar, onlardan çıkmak istemezler (108).

Bu tezkir ve ihtârı kâfi görmeyip de daha ziyade tafsil isteyenlere karşı yâ Muhammed!

قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبّ۪ي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبّ۪ي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِه۪ مَدَداً ﴿١٠٩﴾ قُلْ اِنَّمَٓا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحٰٓى اِلَيَّ اَنَّمَٓا اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَٓاءَ رَبِّه۪ فَلْيَعْمَلْ عَمَلاً صَالِحاً وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّه۪ٓ اَحَداً ﴿١١٠﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "Eğer Rabbimin kelimâtı için deniz mürekkeb olsa idi her hâlde Rabbimin kelimâtı tükenmeden deniz tükenirdi, bir misli de meded getirsek bile" (109). De ki: "Ben sırf sizin [3296] *gibi bir beşerim, ancak bana şöyle vahyolunuyor*[1]*: İlâhınız ancak bir tek ilâhtır. Onun için her kim Rabbinin likāsını arzu ederse sâlih bir amel işlesin ve Rabbinin ibadetine hiçbir şirk*[2] *karıştırmasın" (110).*

{اَلْبَحْرُ} Cins-i bahr, bütün cinsiyle deryâlar {مِدَاداً} ❁ "**Midâd**", fi'l-asl bir şeyin uzatılmasına medar olan şeyin ismidir. Fakat örfte yazı

1 B: "şöyle buyuruluyor".
2 B: "şerîk".

yazılan mürekkebe mahsus olmuştur. {لِكَلِمَاتِ رَبّ۪ي} ۞ Kelimâtullah[1] ki Allah teâlâ'nın ilm ü hikmeti kelimeleri {وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِه۪ مَدَداً} ۞ çünkü kelimâtullah nâmütenâhî, denizler mütenâhîdir. Mütenâhîye mütenâhî zammının mecmû'u da mütenâhîdir. Mütenâhînin nâmütenâhîye intibâkı ise muhaldir, tenakuzdur. {قُلْ اِنَّمَٓا اَنَا۬ بَشَرٌ مِثْلُكُمْ} De ki: "Ben ancak sizin gibi bir beşerim" ۞ yani Allah teâlâ'nın cemî'-i kelimâtını ihâta edemem, öyle bir iddiada bulunmuyorum. Şu kadar ki {يُوحٰٓى اِلَيَّ} bana şöyle vahyolunuyor: {اَنَّمَٓا اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ} hepinizin ilâhı ancak bir ilâhtır ۞ ki Allah'tır. {فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَٓاءَ رَبِّه۪} Binâen'aleyh her kim Rabbinin[2] likāsını recâ ediyorsa ۞ Allah'ın huzûruna varmak, hesâbından kurtulup sevâbına ermek, rızâsını bulmak veya cemâlini görmek arzu eyliyor, vâsılînden olmak ümidini besliyorsa {فَلْيَعْمَلْ عَمَلاً صَالِحاً} sâlih -o likāya lâyık hâlis- iş yapsın {وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّه۪ٓ اَحَداً} ve Rabbine ibadete hiçbir kimseyi şerîk etmesin. ۞ Ne yukarıda geçtiği üzere Allah'ın âyet ve likāsına küfredenler gibi şirk-i celî, ne de riyâ gibi bir şirk-i hafî karıştırmasın.

[3297] Sûre-i Kehf'in bu hâtimesi Sûre-i Meryem'e intikal için ne büyük bir esas, ne güzel bir temhid olmuştur.

---

1 B: "Kelimetullah".

2 B: "Rabbimin".

[3298]

سُورَةُ مَرْيَمَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٍ وَتِسْعُونَ اٰيَةً

MERYEM SÛRESİ

Mekkîdir, Habeş hicretinden evvel Mekke'de nâzil olmuştur. Ancak secde âyetinin [19/58] sonradan Medine'de nâzil olduğu da Mukātil'den mervîdir.[1] *İtkān*'da وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا [19/71] âyetinin dahi böyle istisnâsı nakledilmiştir.[2]

Âyetleri: Doksan sekiz veya dokuzdur.

Kelimeleri: Dokuz yüz altmış iki.

Harfleri: Üç bin sekiz yüz iki.

Fâsılası: ن، م، ا، د harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

كٓهٰيٰعٓصٓ ﴿١﴾ ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّاۚ ﴿٢﴾ اِذْ نَادٰى رَبَّهُ نِدَٓاءً خَفِيًّا ﴿٣﴾ قَالَ رَبِّ اِنّ۪ي وَهَنَ الْعَظْمُ مِنّ۪ي وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا وَلَمْ اَكُنْ بِدُعَٓائِكَ رَبِّ شَقِيًّا ﴿٤﴾ وَاِنّ۪ي خِفْتُ الْمَوَالِيَ مِنْ وَرَٓاء۪ي وَكَانَتِ امْرَاَت۪ي عَاقِرًا فَهَبْ ل۪ي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّاۙ ﴿٥﴾ يَرِثُن۪ي وَيَرِثُ مِنْ اٰلِ يَعْقُوبَۗ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا ﴿٦﴾ يَا زَكَرِيَّٓا اِنَّا نُبَشِّرُكَ بِغُلَامٍۨ اسْمُهُ يَحْيٰىۙ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا ﴿٧﴾ قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ ل۪ي غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَاَت۪ي عَاقِرًا وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا ﴿٨﴾ قَالَ كَذٰلِكَۚ قَالَ رَبُّكَ هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ شَيْـًٔا ﴿٩﴾ قَالَ رَبِّ اجْعَلْ ل۪ٓي اٰيَةًۜ قَالَ اٰيَتُكَ اَلَّا تُكَلِّمَ النَّاسَ ثَلٰثَ لَيَالٍ سَوِيًّا ﴿١٠﴾ فَخَرَجَ عَلٰى قَوْمِه۪ مِنَ

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 619:

سورة مريم مكية كلها. إلا آية سجدتها فإنها مدنية.

2 Süyûtî, *el-İtkān fî ulûmi'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, el-Hey'etü'l-Mısrıyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1394/1974, I, 61:

مَرْيَمُ: اسْتُثْنِيَ مِنْهَا آيَةُ السَّجْدَةِ وَقَوْلُهُ: وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا.

الْمِحْرَابِ فَاَوْحٰى اِلَيْهِمْ اَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ﴿١١﴾ يَا يَحْيٰى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍۜ وَاٰتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّاۙ ﴿١٢﴾ وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا وَزَكٰوةًۜ وَكَانَ تَقِيًّاۙ ﴿١٣﴾ وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ جَبَّارًا عَصِيًّا ﴿١٤﴾ وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا۟ ﴿١٥﴾

[3299] **Meâl-i Şerîfi**

Kâf-Hâ-Yâ-Ayn-Sâd (1). Rabbinin rahmetini bir anış Zekeriyyâ kuluna (2). O vakit ki[1] Rabbine nidâ etmişti, gizli bir nidâ (3). Demişti: "Yâ Rab! İşte ben artık kemik gevşedi benden, ve baş bembeyaz alev aldı, Sana dua ile ise Rabbim hiçbir zaman bedbaht [3300] *olmadım (4). Bu hâlimle ben arkamdan yerime kalacak ta'allukāttan endişedeyim, hâtunum da akīm bulundu, onun için bana bir velî ihsan eyle (5). Ki hem benim mirasımı hem Ya'kūb hânedânının mirasını ala, hem de onu rızâya mazhar kıl Rabbim!" (6). "Ey Zekeriyyâ! Haberin olsun Biz sana bir oğul tebşir ediyoruz, adı Yahyâ, bundan evvel hiçbir adaş yapmadık ona" (7). Dedi: "Yâ Rab! Benim için bir oğul nereden olacak: Hâtunum akīm bulunuyor, ben de ihtiyarlıktan kağşamak derecesine geldim" (8). Buyurdu: "Öyle, fakat Rabbin buyurdu ki o Bana kolaydır. Bundan evvel seni yarattım, hâlbuki hiçbir şey değildin" (9). Dedi: "Yâ Rab! Bana bir alâmet yap." Buyurdu ki: "Alâmetin, sapsağlam olduğun hâlde üç gece nâsa söz söyleyememendir" (10). Derken mihraptan kavmine karşı çıktı da "sabah ve akşam tesbih edin" diye onlara işaret verdi (11). "Ey Yahyâ! Kitabı kuvvetle tut" (dedik) ve daha sabî iken ona hikmet verdik (12). Hem de ledünnümüzden bir rikkat ve bir pâklık, ki çok takvâ-şi'âr idi (13). Ve vâlideynine ihsankâr idi; cebbâr, isyankâr değil idi (14). Selâm ona hem doğduğu gün, hem öleceği gün, hem de diri olarak ba's olunacağı gün (15).*

{كٓهٰيٰعٓصٓ} Kâf hâ yâ ayn sâd, bu sûrenin bir ismidir. Murâdını Allah bilir. Ma'amâfîh bunun mefhûmu hakkında mevsûkiyeti iddia edilemeyen

1 B: "Vaktâ ki".

muhtelif bazı rivayetler de vardır. İbn Merdûye'nin[1] tahrîcine göre Ümmühânî'den Resûlullah'ın şöyle buyurduğu mervîdir: "Kâfî Hâdî'sin yâ Âlim-i Sâdık."[2] Hazret-i Ali'nin de يَا كٓهٰيٰعٓصٓ اِغْفِرْ لِي diye dua ettiği rivayet edilmiştir[3] ki esmâullahdan[4] demek olur. İbn Abbas'tan da her harfin Kebîr, Kerîm[5] gibi esmâ-i ilâhiyeden birine remz olması suretiyle birkaç mâna rivayet edilmiştir.[6] Hâsılı delâlet-i vazʿiye ile lisânen bir mâna sâbit değildir. Delâlet-i akliye ise lâyuʿad vücûha muhtemil olabilir. Meselâ bunlardan başka kâf Zekeriyyâ'ya, hâ zevcesine, yâ Yahyâ'ya, ayn Îsâ'ya, sad Mustafa'ya remz olarak sûrenin mazmûnunu bir icmal olmak muhtemil [3301] olduğu gibi, kâf kelimâta, hâ lâhûta, yâ yakīne, ayn ilme, sâd sıdka remz olmak suretiyle evvelki sûrenin âhirini bir[7] icmal olmak vesâire de muhtemildir. Ve binâenʿaleyh lâyuʿad vücûh içinde müteşâbihtir. Fâidesi de kendi kendine bırakılacak olan aklın ihtimâlât içinde nasıl çırpındığını göstererek metâlib-i âliyeyi idrakte mertebe-i acz ü hayretini ihtardır. Ki buna "ibtilâ-yı râsihîn" tâbir olunur.

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ مَرْيَمَۢ اِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ اَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّاۙ ﴿١٦﴾ فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهَا رُوحَنَا فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ﴿١٧﴾ قَالَتْ اِنّٖٓى اَعُوذُ بِالرَّحْمٰنِ مِنْكَ اِنْ كُنْتَ تَقِيًّا ﴿١٨﴾ قَالَ اِنَّمَٓا اَنَا۬ رَسُولُ رَبِّكِۗ لِاَهَبَ لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا ﴿١٩﴾ قَالَتْ اَنّٰى يَكُونُ لٖى غُلَامٌ وَلَمْ يَمْسَسْنٖى بَشَرٌ وَلَمْ اَكُ بَغِيًّا ﴿٢٠﴾ قَالَ كَذٰلِكِۚ قَالَ رَبُّكِ هُوَ عَلَىَّ هَيِّنٌۚ

1 M: "Mürdeveyhin".

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* V,478:

وَأخرج ابْن مرْدَوَيْه عَن الْكَلْبِيّ أَنه سُئِلَ عَن «كهيعص» فَحدث عَن أبي صَالح عَن أم هَانِئ عَن رَسُول الله صلى الله عَلَيْهِ وَسلم قَالَ: كَاف هاد عَالم صَادِق.

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XVIII, 141:

عن فاطمة ابنة عليّ قالت: كان عليّ يقول: يا كهيعص اغفر لي.

4 B: "esmâ-i ilâhiyeden".

5 B: "Alîm".

6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XVIII, 137-138; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVII, 326:

عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس في هذه الآية «كهيعص» قال: كبير، يعني بالكبير: الكاف من «كهيعص».

عن سعيد بن جبير، عن ابن عباس رضي الله عنهما في قوله عَزَّ وَجَلَّ: «كهيعص» قال: الكاف من كريم وكبير، والهاء من هاد، والياء من رحيم، والعين من عليم وعظيم، والصاد من صادق.

7 B -"bir".

وَلِنَجْعَلَهُۤ اٰيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّاۚ وَكَانَ اَمْرًا مَقْضِيًّا ﴿٢١﴾ فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِه۪ مَكَانًا قَصِيًّا ﴿٢٢﴾ فَاَجَٓاءَهَا الْمَخَاضُ اِلٰى جِذْعِ النَّخْلَةِۚ قَالَتْ يَا لَيْتَن۪ي مِتُّ قَبْلَ هٰذَا وَكُنْتُ نَسْيًا مَنْسِيًّا ﴿٢٣﴾ فَنَادٰيهَا مِنْ تَحْتِهَٓا اَلَّا تَحْزَن۪ي قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا ﴿٢٤﴾ وَهُزّ۪ٓي اِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطْ عَلَيْكِ رُطَبًا جَنِيًّاۘ ﴿٢٥﴾ فَكُل۪ي وَاشْرَب۪ي وَقَرّ۪ي عَيْنًاۚ فَاِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ اَحَدًاۙ فَقُول۪ٓي اِنّ۪ي نَذَرْتُ لِلرَّحْمٰنِ صَوْمًا فَلَنْ اُكَلِّمَ الْيَوْمَ اِنْسِيًّاۚ ﴿٢٦﴾ فَاَتَتْ بِه۪ قَوْمَهَا تَحْمِلُهُۜ قَالُوا يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْـًٔا فَرِيًّا ﴿٢٧﴾ يَٓا اُخْتَ هٰرُونَ مَا كَانَ اَبُوكِ امْرَاَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ اُمُّكِ بَغِيًّاۚ ﴿٢٨﴾ فَاَشَارَتْ اِلَيْهِۜ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا ﴿٢٩﴾ قَالَ اِنّ۪ي عَبْدُ اللّٰهِۜ اٰتٰنِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَن۪ي نَبِيًّاۙ ﴿٣٠﴾ وَجَعَلَن۪ي مُبَارَكًا اَيْنَ مَا كُنْتُۖ وَاَوْصَان۪ي بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِ مَا دُمْتُ حَيًّاۖ ﴿٣١﴾ وَبَرًّا بِوَالِدَت۪يۘ وَلَمْ يَجْعَلْن۪ي جَبَّارًا شَقِيًّا ﴿٣٢﴾ وَالسَّلَامُ عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ اَمُوتُ وَيَوْمَ اُبْعَثُ حَيًّا ﴿٣٣﴾

[3302] **Meâl-i Şerîfi**

Kitapta Meryem'i de an, o vakit ki ailesinden çekildi de şark tarafında[1] *bir mekâna (16). Onlardan öte bir perde çekti, derken kendisine Rûhumuzu gönderdik de düzgün bir beşer hâlinde ona temessül ediverdi (17). (Meryem) ona "ben" dedi,* [3303] *"her hâlde senden Rahmân'a sığınırım, sakınırsın eğer bir takī isen" (18). (Rûh) dedi: "Haberin olsun ben sana gayet temiz bir oğlan vermek için sırf Rabbinin resûlüyüm" (19). Dedi: "Benim için bir oğlan nasıl olur? Bana bir beşer dokunmadı, ben bir kahpe de değilim" (20). Dedi "öyle, fakat Rabbin buyurdu ki o Bana göre kolay, hem onu nâsa kudretimizin bir burhânı ve tarafımızdan bir rahmet kılacağımız için; hem de o, bir kazâ edilmiş emir bulunuyor" (21). Bu suretle ona hâmil oldu, ve bu hamlile uzak bir yere çekildi (22). Derken ağrı onu bir hurma dalına götürdü, "ay" dedi, "nolaydım bundan evvel öleydim ve unutulmuş gitmiş olaydım"*

1 B: "tarafındaki".

(23). Derken ona altından nidâ etti: "Sakın mahzun olma, Rabbin senin altında bir su arkı vücûda getirdi (24). Hurmanın da dalını kendine doğru silkele, üzerine derilmiş taze hurmalar dökülsün (25). Artık ye, iç, gözün aydın olsun; bunun üzerine şayet beşerden birini görürsen 'ben' de, 'Rahmân'a[1] *oruç adadım, onun için bugün hiçbir inse söz söylemeyeceğim'" (26). Derken onu yüklenerek kavmine getirdi, "hey Meryem!" dediler, "alimallah yumurcak bir şey getirdin (27). Ey Hârûn'un hemşiresi, baban bir kötülük adamı değil idi, anan da bir kahpe değil idi" (28). Bunun üzerine ona işaret etti; "beşikteki bir sabî ile nasıl konuşuruz?" dediler (29). O dedi ki: "Haberiniz olsun ben Allah'ın kuluyum, o bana kitap verdi ve beni bir peygamber yaptı (30). Ve beni her nerede olsam mübarek kıldı ve berhayat olduğum müddetçe bana namaz ve zekât tavsiye buyurdu (31). Ve beni vâlideme hürmetkâr kıldı, bir cebbâr şakī kılmadı (32). Ve selam bana hem doğduğum gün hem öleceğim gün, hem diri olarak baʿs olunacağım gün" (33).*

ذٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَۚ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذ۪ي ف۪يهِ يَمْتَرُونَ ﴿٣٤﴾ مَا كَانَ لِلّٰهِ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍۙ سُبْحَانَهُۜ اِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُۜ ﴿٣٥﴾ وَاِنَّ اللّٰهَ رَبّ۪ي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَق۪يمٌ ﴿٣٦﴾ فَاخْتَلَفَ الْاَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْۚ فَوَيْلٌ لِلَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ مَشْهَدِ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ ﴿٣٧﴾ اَسْمِعْ بِهِمْ وَاَبْصِرْۙ يَوْمَ يَأْتُونَنَا لٰكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ ف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ ﴿٣٨﴾ وَاَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ اِذْ قُضِيَ الْاَمْرُۘ وَهُمْ ف۪ي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٩﴾ اِنَّا نَحْنُ نَرِثُ الْاَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا وَاِلَيْنَا يُرْجَعُونَ۟ ﴿٤٠﴾

[3304] **Meâl-i Şerîfi**

İşte hakkında nizâʿ edip durdukları Îsâ b. Meryem hak sözü olarak budur (34). Allah'ın veled ittihaz etmesi hiçbir zaman olur şey değildir. Tenzih O Sübhân'a, O bir emri murad edince sade ona "ol!" der, oluverir (35). Hem o haberiniz olsun dedi: "Allah benim de Rabbim sizin de

1 B: "Rabbime".

Rabbinizdir, onun için hep O'na ibadet ediniz, işte yegâne doğru yol budur" (36). Sonra hizibler kendi aralarında ihtilâfa düştüler, artık büyük bir günün görülecek hâilesinden veyl o küfredenlere (37). Neler işitecek neler görecekler onlar bize gelecekleri gün, lâkin o zâlimler bugün açık bir dalâl içindeler[1] (38). Onlar gaflet içinde iken, onlar iman etmezlerken, o hasret gününün, o iş bitirildiği saatin dehşetini kendilerine haber ver (39). Her hâlde Arz'a ve [3305] *bütün üzerindekilere Biz vâris olacağız Biz, ve hep onlar Bize ircâ', olunacaklar (40).*

{ذٰلِكَ} İşte budur ❁ öyle doğan ve o sözleri söyleyen bir kuldur tâ beşikten ba'sine kadar {عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَۚ قَوْلَ الْحَقِّ} Hak kavlince Meryem'in oğlu Îsâ {الَّذٖى فٖيهِ يَمْتَرُونَ} ki hakkında nizâ' edip duruyorlar. ❁ Görülüyor ki sûrenin başından beri ve bundan sonra nihâyetine kadar âyetler hep elif fâsılasıyla iken bu hitapta yalnız yedi âyet arada م ن fâsılasıyla işlenmiş bir çerçeve içine alınmıştır. Bu da gösterir ki bu âyetler, bu sûrenin asıl maksadını anlatan karar âyetleridir ki başta nefy-i veled ile {مَا كَانَ لِلّٰهِ اَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍۙ سُبْحَانَهُ} ilh... tenzih, ve lisân-ı Îsâ'dan şu suretle tevhîde davet {وَاِنَّ اللّٰهَ رَبّٖى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقٖيمٌ} ❁ bu âyet, tâ yukarıdaki اِنّٖى عَبْدُ اللّٰهِ cümlesine mâtuftur. Binâen'aleyh وقال إن الله ربي... demek olarak Îsâ'nın kelâmındandır (*Sûre-i Âl-i İmrân'da*[2] *geçen nazîrine bak* [3/51]). Eldeki İncillerde dahi mezkur olan bu söz, onun nübüvvetinde davetinin hulâsası olduğu ve tevhîdi tansis eylediği için buraya ayrıca ifraz olunmuştur. {فَاخْتَلَفَ الْاَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ} Sonra hizibler kendi aralarından ihtilâf çıkardılar ❁ Yahudîler bir türlü söyledi, Nasârâ fırkaları da türlü nizâ'lara düştüler; kimi "Allah'ın oğlu" dediler, kimi "Allah'ın kendisidir yere indi sonra göğe çıktı" dediler, kimi de "üçün biri" dediler, kimisi de O'nun kulu ve peygamberi dediler {فَوَيْلٌ لِلَّذٖينَ كَفَرُوا} ilh...

---

1 B: "içindedirler".
2 M ve B: "Bakara'da".

[3306]

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ اِبْرٰهِيمَۜ اِنَّهُ كَانَ صِدِّيقاً نَبِياًّ ﴿٤١﴾ اِذْ قَالَ لِاَبِيهِ يَٓا اَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَا لَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِى عَنْكَ شَيْـٔاً ﴿٤٢﴾ يَٓا اَبَتِ اِنِّى قَدْ جَٓاءَنِى مِنَ الْعِلْمِ مَا لَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِٓى اَهْدِكَ صِرَاطاً سَوِياًّ ﴿٤٣﴾ يَٓا اَبَتِ لَا تَعْبُدِ الشَّيْطَانَۜ اِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ عَصِياًّ ﴿٤٤﴾ يَٓا اَبَتِ اِنِّٓى اَخَافُ اَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِياًّ ﴿٤٥﴾ قَالَ اَرَاغِبٌ اَنْتَ عَنْ اٰلِهَتِى يَٓا اِبْرٰهِيمُۚ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَاَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِى مَلِياًّ ﴿٤٦﴾ قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَۚ سَاَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّىۜ اِنَّهُ كَانَ بِى حَفِياًّ ﴿٤٧﴾ وَاَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَاَدْعُوا رَبِّىۘ عَسٰٓى اَلَّٓا اَكُونَ بِدُعَٓاءِ رَبِّى شَقِياًّ ﴿٤٨﴾ فَلَمَّا اعْتَزَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِۙ وَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَۜ وَكُلاًّ جَعَلْنَا نَبِياًّ ﴿٤٩﴾ وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِياًّ ﴿٥٠﴾

[3307] **Meâl-i Şerîfi**

Kitapta İbrâhim'i de an, çünkü o bir sıddîk, bir peygamber idi (41). Bir vakit babasına demişti: "A babacığım! O işitmez, görmez ve sana hiç fâidesi olmaz şeylere niçin taparsın? (42). A babacığım, emin ol bana ilimden sana gelmeyen hakikat geldi, gel bana uy da seni bir düz yola çıkarayım (43). Babacığım Şeytan'a tapma, çünkü Şeytan Rahmân'a âsî oldu (44). Babacığım, ben cidden korkarım ki sana o Rahmân'dan bir azab dokunur da Şeytan'a yâr olursun" (45). "Sen" dedi, "benim mâbudlarımdan geçmek mi istiyorsun yâ İbrâhim! Yemin ederim ki eğer vazgeçmezsen seni muhakkak recm ederim, hem beni uzun müddet bırak git" (46). Dedi: "Selâm sana, senin için Rabbime istiğfar edeceğim, çünkü O bana çok lütufkârdır (47). Hem sizi Allah'tan başka taptıklarınızla bırakıp çekilirim de Rabbime dua ederim, umulur ki Rabbime dua ile bedbaht olmam" (48). Vaktâ ki[1] onları ve Allah'tan başka taptıklarını bırakıp çekildi, biz de ona İshak'ı ve Yaʿkūb'u bahşeyledik ve her birini birer peygamber yaptık (49). Ve bunlara rahmetimizden ihsanlar eyledik ve hepsine dillerde yüksek bir yâd-ı sıdk verdik (50).

1 B: "Vaktiyle".

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ مُوسٰىۘ اِنَّهُ كَانَ مُخْلَصاً وَكَانَ رَسُولاً نَبِياًّ ﴿٥١﴾ وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْاَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِياًّ ﴿٥٢﴾ وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ رَحْمَتِنَٓا اَخَاهُ هٰرُونَ نَبِياًّ ﴿٥٣﴾

[3308] **Meâl-i Şerîfi**

Kitapta Mûsâ'yı da an, çünkü o bir muhlis idi ve bir resul bir peygamber idi (51). Hem ona Tûr'un cânib-i eymeninden nidâ ettik, hem de onu makām-ı münâcâtta mertebe-i kurba erdirdik (52). Ve rahmetimizden ona biraderi Hârûn'u da bir peygamber olarak ihsan eyledik (53).

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ اِسْمٰعِيلَۘ اِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولاً نَبِياًّۚ ﴿٥٤﴾ وَكَانَ يَأْمُرُ اَهْلَهُ بِالصَّلٰوةِ وَالزَّكٰوةِۖ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ مَرْضِياًّ ﴿٥٥﴾

Meâl-i Şerifi

Kitapta İsmâil'i de an, çünkü o cidden vaadinde sâdık idi ve bir resul, bir peygamber idi (54). Ve hânedânına namaz ve zekât ile emrederdi ve Rabbinin indinde marzî idi (55).

وَاذْكُرْ فِى الْكِتَابِ اِدْرِيسَۘ اِنَّهُ كَانَ صِدِّيقاً نَبِياًّۚ ﴿٥٦﴾ وَرَفَعْنَاهُ مَكَاناً عَلِياًّ ﴿٥٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Kitapta İdrîs'i de an, çünkü o bir sıddîk, bir peygamber idi (56). Ve Biz onu yüksek bir mekâna ref' ettik (57).

[3309]

اُو۬لٰٓئِكَ الَّذِينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّنَ مِنْ ذُرِّيَّةِ اٰدَمَ وَمِمَّنْ حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍۘ وَمِنْ ذُرِّيَّةِ اِبْرٰهِيمَ وَاِسْرَٓائِيلَ وَمِمَّنْ هَدَيْنَا وَاجْتَبَيْنَاۜ اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُ الرَّحْمٰنِ خَرُّوا سُجَّداً وَبُكِياًّ ﴿٥٨﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte bunlar Allah'ın kendilerine in'âm eylediği peygamberlerden, Âdem zürriyetinden ve Nûh ile beraber taşıdıklarımızdan ve İbrâhim ve İsrâil zürriyetinden ve hidâyete erdirdiğimiz ve intihab eylediğimiz kimselerdendir. Kendilerine Rahmân'ın âyetleri tilâvet olunduğu zaman ağlayarak secdelere kapanırlardı (58).

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّاۙ ﴿٥٩﴾ اِلَّا مَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَاُو۬لٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْـًٔاۙ ﴿٦٠﴾ جَنَّاتِ عَدْنٍۨ الَّت۪ي وَعَدَ الرَّحْمٰنُ عِبَادَهُ بِالْغَيْبِۜ اِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا ﴿٦١﴾ لَا يَسْمَعُونَ ف۪يهَا لَغْوًا اِلَّا سَلَامًاۜ وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ ف۪يهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ﴿٦٢﴾ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّت۪ي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا ﴿٦٣﴾

[3310] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra arkalarından bozuk bir güruh halef oldu, namazı zâyi' ettiler ve şehvetleri ardına düştüler, bunlar da Gayyâ'yı boylayacaklar (59). Ancak tevbe edip imana gelen ve sâlih amel işleyenler müstesnâ, çünkü bunlar zerre kadar hakları yenmeyerek[1] cennete gireceklerdir (60). Rahmân'ın kullarına vaad buyurduğu Adn cennetlerine, şüphe yok ki O'nun vaadi icrâ olunagelmiştir (61). Orada hiçbir boş söz işitmezler, ancak bir selâm, rızıkları da vardır orada sabah, akşam (62). O, o cennettir ki kullarımızdan her kim korunur takī ise ona miras kılarız (63).

{غَيًّا} Azgınlığın cezâsı bir şerre çatacaklar. Denilmiş ki cehennemde öyle bir vâdidir ki bütün dereleri ondan isti'âze eder, "gayyâ kuyusu" lisânımızda da meşhurdur.

İhtar: Burada işbu تَقِيًّا fâsılasının tekerrürü tâ yukarıda Meryem kıssasında geçen تَقِيًّا fâsılasını hatırlatır. Onun için onu Cibrîl'in

---

1 B: "yenmeyecek".

kelâmının hikâyesi tâkip ettiği gibi, burada da öyle olacaktır. Orada Meryem'e اِنَّمَٓا اَنَا۬ رَسُولُ رَبِّكِ diyen rûh, yani Cebrâil burada Resûlullah'ın bir suâline cevâben demiştir ki:

Yâ Muhammed:

وَمَا نَتَنَزَّلُ اِلَّا بِاَمْرِ رَبِّكَۚ لَهُ مَا بَيْنَ اَيْدٖينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذٰلِكَۚ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّاۚ ﴿٦٤﴾ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهٖۜ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا۟ ﴿٦٥﴾

[3311] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de Rabbinin emri olmayınca biz (Rabbinin[1] resulleri) inemeyiz; önümüzdeki, ardımızdaki ve bunun arasındaki hep O'nundur ve Rabbin seni unutmuş değildir (64). O bütün semâvât ü Arz'ın ve aralarındakilerin Rabbi, binâen'aleyh O'na ibadet et ve ibadetine sebatla sabreyle, hiç sen O'na bir adaş bilir misin? (65).

{وَمَا نَتَنَزَّلُ اِلَّا بِاَمْرِ رَبِّكَ} ❁ Buradaki vâv, istînâfiyedir. Yani bir suâle cevaptır ki bu sual, sebeb-i nüzûlünden mâlum olabiliyor. Nitekim İmam Ahmed, Buhârî, Tirmizî, Nesâî ve daha bir cemaat rivayet etmişlerdir ki: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem "yâ Cibrîl, bizi ziyaret ettiğinden daha çok ziyaret etmeye ne mâni' oluyor?" demişti وَمَا نَتَنَزَّلُ اِلَّا بِاَمْرِ رَبِّكَ nâzil oldu.[2] Demek ki bu âyet, Cebrâil'in o suâle cevâbını hikâyedir. Sebeb-i nüzûl ile âyetin nefs-i mazmûnu buna karîne olabileceği gibi, sûrenin evvelinde رُوحَنَا diye Cibrîl'in zikri geçmiş olmasından dolayı ânifen ihtar ettiğimiz vechile تَقِيًّا fâsılasının tekrarıyla oraya yapılan ircâ'-ı nazar dahi buna dakīk bir işaret olmuştur.

---

1 B: "Rabbimin".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 231; Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6, Tefsîr, 19; Tirmizî, Tefsîr, 19; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 169:

عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لجبريل: «ما يمنعك أن تزورنا أكثر مما تزورنا»، قال: فنزلت: «وما نتنزل إلا بأمر ربك» إلى آخر الآية.

وَيَقُولُ الْاِنْسَانُ ءَاِذَا مَا مِتُّ لَسَوْفَ اُخْرَجُ حَياًّ ﴿٦٦﴾ اَوَلَا يَذْكُرُ الْاِنْسَانُ اَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْـًٔا ﴿٦٧﴾ فَوَرَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ جِثِياًّ ﴿٦٨﴾ ثُمَّ لَنَنْزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ اَيُّهُمْ اَشَدُّ عَلَى الرَّحْمٰنِ عِتِياًّ ﴿٦٩﴾ ثُمَّ لَنَحْنُ اَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ اَوْلٰى بِهَا صِلِياًّ ﴿٧٠﴾ وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْماً مَقْضِياًّ ﴿٧١﴾ ثُمَّ نُنَجِّى الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِياًّ ﴿٧٢﴾

[3312] **Meâl-i Şerîfi**

Böyle iken insan diyor ki: "Her ne zaman ölürsem ileride mutlak bir zîhayat olarak çıkarılacak mıyım?" (66). Ya o insan hiçbir şey değil iken Bizim kendisini halketmiş olduğumuzu düşünmez mi? (67). Evet, Rabbine kasem ederim ki Biz onları ve o şeytanları muhakkak ve muhakkak mahşere toplayacağız, sonra onları muhakkak ve muhakkak dizleri üstü cehennemin etrafına ihzar eyleyeceğiz (68). Sonra her zümreden Rahmân'a karşı en ziyade serkeşlik eden hangileri ise muhakkak ve muhakkak nez' edeceğiz (69). Sonra elbette Biz o cehenneme yaslanmaya evlâ olanların kimler olduğunu daha iyi biliriz. (70) Hem içinizden hiçbiri yoktur ki mutlak ona varacak olmasın, ve bu Rabbinin uhdesine vâcib kıldığı bir kaziyye-i muhkeme[1] olmuştur (71). Sonra müttakī olanlara necat veririz de zâlimleri dizleri üstü bırakırız (72).

[3313]

وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا اَىُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَاماً وَاَحْسَنُ نَدِياًّ ﴿٧٣﴾ وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ اَحْسَنُ اَثَاثاً وَرِءْياً ﴿٧٤﴾ قُلْ مَنْ كَانَ فِى الضَّلَالَةِ فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمٰنُ مَداًّ حَتّٰى اِذَا رَاَوْا مَا يُوعَدُونَ اِمَّا الْعَذَابَ وَاِمَّا السَّاعَةَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَاناً وَاَضْعَفُ جُنْداً ﴿٧٥﴾ وَيَزِيدُ اللّٰهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَاباً وَخَيْرٌ مَرَداًّ ﴿٧٦﴾

1 M: "mahkeme".

Meâl-i Şerîfi

Âyetlerimiz kendilerine açık açık tecvid üzere okunduğu vakit de o küfredenler dediler ki iman edenlere: "Bu iki ferîkin hangisi makamca daha iyi ve meclis ü mahfilce daha güzel?" (73). Hâlbuki Biz kendilerinden evvel metâʿ ve manzaraca daha güzel nice karnlar helâk etmişiz (74). De ki: Kim dalâlette ise Rahmân onun istediği kadar meddini uzatsın, nihâyet vaad olundukları şeyi gördükleri vakit ya azab veya sâat, o zaman bilecekler ki kimmiş o mevkiʿi daha fena ve iradesi daha zayıf. (75). Hidâyeti kabul edenlere ise Allah daha ziyade hidâyet verir ve bâkī kalacak olan sâlih ameller Rabbinin indinde sevapça da daha hayırlı âkıbetçe de daha hayırlıdır (76).

[3314]

اَفَرَاَيْتَ الَّذ۪ي كَفَرَ بِاٰيَاتِنَا وَقَالَ لَاُو۫تَيَنَّ مَالاً وَوَلَداًۜ ﴿٧٧﴾ اَطَّلَعَ الْغَيْبَ اَمِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمٰنِ عَهْداًۙ ﴿٧٨﴾ كَلَّاۜ سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ الْعَذَابِ مَدّاًۙ ﴿٧٩﴾ وَنَرِثُهُ مَا يَقُولُ وَيَأْت۪ينَا فَرْداً ﴿٨٠﴾ وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اٰلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزّاًۙ ﴿٨١﴾ كَلَّاۜ سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدّاً ﴿٨٢﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّا اَرْسَلْنَا الشَّيَاط۪ينَ عَلَى الْكَافِر۪ينَ تَؤُزُّهُمْ اَزّاًۙ ﴿٨٣﴾ فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْۜ اِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدّاًۚ ﴿٨٤﴾ يَوْمَ نَحْشُرُ الْمُتَّق۪ينَ اِلَى الرَّحْمٰنِ وَفْداًۙ ﴿٨٥﴾ وَنَسُوقُ الْمُجْرِم۪ينَ اِلٰى جَهَنَّمَ وِرْداًۢ ﴿٨٦﴾ لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ اِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمٰنِ عَهْداًۢ ﴿٨٧﴾ وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَداًۜ ﴿٨٨﴾ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْـٔاً اِدّاًۙ ﴿٨٩﴾ تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْاَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدّاًۙ ﴿٩٠﴾ اَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمٰنِ وَلَداًۚ ﴿٩١﴾ وَمَا يَنْبَغ۪ي لِلرَّحْمٰنِ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَداًۜ ﴿٩٢﴾ اِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اِلَّٓا اٰتِي الرَّحْمٰنِ عَبْداًۜ ﴿٩٣﴾ لَقَدْ اَحْصٰيهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدّاًۜ ﴿٩٤﴾ وَكُلُّهُمْ اٰت۪يهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَرْداً ﴿٩٥﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمٰنُ وُدّاً ﴿٩٦﴾

فَاِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنْذِرَ بِهٖ قَوْمًا لُدًّا ﴿٩٧﴾ وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍۜ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ اَحَدٍ اَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا ﴿٩٨﴾

[3315] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi şu küfredip de "bana muhakkak mal ve veled[1] verilecek" diyen herifi gördün a (77). Gayba muttaliʿ mi olmuş? Yoksa Rahmân'ın huzûrunda bir ahid mi almış? (78). Hayır, Biz onun dediğini yazacağız ve kendisine azabdan bir med çekeceğiz (79). Ve o söylediği şeyleri hep elinden alacağız da o Bize tek başına gelecek (80). Tuttular Allah'tan başka mâbudlar edindiler ki kendilerine izzet ve kuvvet olsunlar diye (81). Hayır, yarın ibadetlerini inkâr edecekler de aleyhlerine zıd olacaklar (82). Görmedin mi Biz o şeytanları o kâfirlerin üzerine salmışız, onları kaynatıp oynatıp kıvrandırıyorlar (83). Aleyhlerinde acele etme, Biz onlar için ancak bir sayı sayıyoruz (84). Müttakīleri vefd hâlinde (bir mebʿus olarak) huzûr-ı Rahmân'a cemʿ edeceğimiz gün (85) mücrimleri de susuz olarak cehenneme sevkedeceğiz (86). Rahmân'ın nezdinde bir ahd almış olan kimseden başkaları şefaate mâlik olamayacaklar (87). "O Rahmân veled [3316] edindi" dediler (88). Kasem olsun pek ağır, pek şenîʿ bir cür'ette bulundunuz (89). Az daha ondan gökler çatlayacak ve dağlar yıkılıp yerlere geçecek (90) O Rahmân'a veled iddia ettiler diye (91). Hâlbuki veled edinmek Rahmân'a yaraşmaz (92). Göklerde ve Yerde hiçbir kimse yoktur ki o Rahmân'a kul olarak gelecek olmasın (93). Kasem olsun ki hepsini ihsâ etmiş, hepsini sayısıyla taʿdâd buyurmuştur (94). Ve hepsi kıyamet günü O'na tek olarak gelecektir (95). İman edip sâlih işler yapanlar muhakkak, Rahmân onlar için bir meveddet (bir sevgi) verecek, gönüllere sevdirecektir[2] (96). Sırf o Kur'ân'ı senin lisânınla şunun için müyesser kıldık ki onunla müttakīleri müjdeleyesin, inat edenleri de inzar edesin (97). Hem onlardan evvel nice karn helâk ettik, hiç onlardan birini hissediyor musun, yahut gizli bir seslerini işitiyor musun? (98).

1 B: "evlâd".
2 B: "sevindirecektir".

{اَفَرَاَيْتَ الَّذٖى كَفَرَ بِاٰيَاتِنَا وَقَالَ... إلخ} ❁ Âs b. Vâil sebebiyle nâzil olmuştu, şöyle ki: Onda[1] Habbâb[2] radıyallâhu anh'ın bir alacağı vardı, onu istedi. Buna karşı Âs "hayır" dedi, "tâ ki Muhammed'e küfredesin." Habbâb[3] "lâ vallahi" dedi, "ben Muhammed'e asla küfretmem; ne hayâtımda ne memâtımda ne de ba's olunduğum zaman." Âs "hâ" dedi, "ba'											s olunduğun zaman gel bana o vakit benim malım ve evlâdım olacak, alacağını sana veririm."[4] Yani öbürlerini andıktan sonra işbu gördüğün kâfirin kıssasını da haber ver.

---

1 B -"Onda".
2 M: "Hubab".
3 M: "Hubab".
4 Buhârî, Büyû', 29; Müslim, Kıyâmet, 35. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 637; *Tefsîru Abdirrezzâk,* II, 365:

عن مسروق، عن خباب قال: كنت قينا في الجاهلية، وكان لي على العاص ابن وائل دين، فأتيته أتقاضاه، قال: لا أعطيك حتى تكفر بمحمد صلى الله عليه وسلم. فقلت: لا أكفر حتى يميتك الله ثم تبعث. قال: دعني حتى أموت وأبعث، فسأوتى مالا وولدا فأقضيك. فنزلت: «أفرأيت الذي كفر بآياتنا وقال لأوتين مالا وولدا. أطلع الغيب أم اتخذ عند الرحمن عهدا».

[3317]

سُورَةُ طٰهٰ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَخَمْسٌ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

TÂHÂ SÛRESİ

Tâhâ Sûresi Mekkîdir. İbn Abbas'tan ve Câbir b. Zeyd'den (radıyallâhu anhüm) rivayet olunduğuna göre Sûre-i Meryem'den sonra nâzil olmuştur.[1]

Âyetleri: Kûfî ta'dâdında yüz otuz beş, Hicâzîde yüz otuz dört, Basrîde yüz otuz iki, Şâmîde yüz kırktır.

Kelimeleri: Bin üç yüz kırk bir.

Harfleri: Beş bin iki yüz kırk ikidir.

Fâsılası: ا ،ى ،م ،و (يوما) harfleridir. Mîm غَشِيَهُمْ [20/78], vâv ضَلُّوا'dadır [20/92].

Bu sûrenin bir ismi de "Sûretü'l-Kelîm" olduğunu Âlûsî, Sehâvî'nin *Cemâl-i Kurrâ*'sından naklen zikretmiştir.[2]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

طٰهٰ ﴿١﴾ مَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰىۙ ﴿٢﴾ اِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشٰىۙ ﴿٣﴾ تَنْزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْاَرْضَ وَالسَّمٰوَاتِ الْعُلٰىۜ ﴿٤﴾ اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى ﴿٥﴾ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرٰى ﴿٦﴾ وَاِنْ تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ فَاِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفٰى ﴿٧﴾ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى ﴿٨﴾ وَهَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ مُوسٰىۢ ﴿٩﴾

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 463:

وقد روي عن ابن عباس وجابر بن زيد رضي الله تعالى عنهم أن طه نزلت بعد سورة مريم.

2 Sehâvî, *Cemâlü'l-kurrâ,* thk. Abdülhak Abdüddâim Seyfü'l-kâdî, Beyrut: el-Kütübü's-Sekâfiyye, 1419/1999, I, 199; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VIII, 463.

[3318] **Meâl-i Şerîfi**

Tâ-Hâ (1). Kur'ân'ı sana bedbaht olasın diye indirmedik (2). Ancak saygısı olana tezkir için (3). Bir tenzil olarak indirdik O Yaradan'dan ki hem Arz'ı yarattı hem o yüksek yüksek gökleri (4). O Rahmân Arş üzerine istivâ buyurdu (5). Bütün semâvâttakiler ve bütün Arzdakiler[1] ve bütün bunların aralarındakiler ve bütün yerin dibindekiler hep O'nun (6). Sen bu sözü ilan edeceksen de O hem sırrı bilir hem daha gizlisini (7). Allah, başka tanrı yok ancak O. Hep O'nundur o en güzel isimler (esmâ-i hüsnâ) (8). Hem geldi mi Mûsâ'nın kıssası sana? (9)

{طٰهٰ} Tâ-hâ, ❁ Allâhu a'lem, emsâli gibi hurûf-ı hecâdır, esmâ-i hüsnâdan kasem olduğu söylenmiş, bazı lügatlarda "yâ recül, behey adam!" demek olduğu da rivayet edilmiştir. Bir de طا, وطأ'den emr-i hâzır, hâ zamir olarak "bas onu" yahut "çiğne onu" diye Resûlullah'a hitap olduğu zikredilmiştir. Çünkü Resûlullah, teheccüdünde bir ayak üzerinde durmakla iki ayağını da yere basması emrolunmuştur.[2] Zamir kademe, yahut arza râci'dir. Bu vechile "ayağını bas" yahut "arzı çiğne" demek de olabilir. Bu mâna mühimdir. Şu kadar ki buna göre طاها "tâ hâ" yazılması lâzım gelirdi.[3]

{اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى} İstivâ meselesi için Sûre-i A'râf'a bak [7/54].

{يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفٰى} "**Sır**" içinden kendine söylediğin, "**ahfâ**" olacak fakat henüz olmamış bulunandır. Yahut "sır" başkasına gizli söylediğin, "ahfâ" nefsinde gizlediğindir. Bir de "ahfâ" fi'l-i mâzî olmak üzere mâna verilmiştir, yani kulların sırrını bilir, kendi sırrını ise gizlemiştir. {اْلاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى} Bir hadîs-i şerifte doksan [3319] dokuz sayılmış ve "bunu sayan cennete girer" buyurulmuştur.[4]

---

1 B -"ve bütün Arzdakiler".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 49:

وعن الحسن رضى الله عنه: طه، وفسر بأنه أمر بالوطء، وأن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقوم في تهجده على إحدى رجليه فأمر بأن يطأ الأرض بقدميه معا.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXII, 6:

قال صاحب الكشاف: إن كان طه في لغة عك بمعنى يا رجل فلعلهم تصرفوا في يا هذا فقلبوا الياء طاء فقالوا: طا واختصروا في هذا واقتصروا على ها فقوله طه بمعنى يا هذا واعترض بعضهم عليه وقالوا: لو كان كذلك لوجب أن يكتب أربعة أحرف طا ها.

4 *Sahîfetü Hemmâm b. Münebbih*, s. 36; Buhârî, Şurût, 18; Müslim, Zikir, 5-6. Krş. İbn Mâce, Dua, 10; Tirmizî, Deavât, 72/3507:

وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لله تسعة وتسعون اسما مائة إلا واحدا، من أحصاها دخل الجنة، إنه وتر يحب الوتر.

اِذْ رَاٰ نَاراً فَقَالَ لِاَهْلِهِ امْكُثُوا اِنّ۪ٓى اٰنَسْتُ نَاراً لَعَلّ۪ٓى اٰت۪يكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ اَوْ اَجِدُ عَلَى
النَّارِ هُدًى ﴿١٠﴾ فَلَمَّٓا اَتٰيهَا نُودِىَ يَا مُوسٰى ﴿١١﴾ اِنّ۪ٓى اَنَا۬ رَبُّكَ فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَۚ اِنَّكَ
بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًىۜ ﴿١٢﴾ وَاَنَا اخْتَرْتُكَ فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحٰى ﴿١٣﴾ اِنَّن۪ٓى اَنَا اللّٰهُ لَٓا
اِلٰهَ اِلَّٓا اَنَا۬ فَاعْبُدْن۪ىۙ وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْر۪ى ﴿١٤﴾ اِنَّ السَّاعَةَ اٰتِيَةٌ اَكَادُ اُخْف۪يهَا لِتُجْزٰى
كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعٰى ﴿١٥﴾ فَلَا يَصُدَّنَّكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ فَتَرْدٰى ﴿١٦﴾
وَمَا تِلْكَ بِيَم۪ينِكَ يَا مُوسٰى ﴿١٧﴾ قَالَ هِىَ عَصَاىَۚ اَتَوَكَّؤُا عَلَيْهَا وَاَهُشُّ بِهَا عَلٰى غَنَم۪ى
وَلِىَ ف۪يهَا مَاٰرِبُ اُخْرٰى ﴿١٨﴾ قَالَ اَلْقِهَا يَا مُوسٰى ﴿١٩﴾ فَاَلْقٰيهَا فَاِذَا هِىَ حَيَّةٌ تَسْعٰى
﴿٢٠﴾ قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ۠ سَنُع۪يدُهَا س۪يرَتَهَا الْاُولٰى ﴿٢١﴾ وَاضْمُمْ يَدَكَ اِلٰى جَنَاحِكَ
تَخْرُجْ بَيْضَٓاءَ مِنْ غَيْرِ سُٓوءٍ اٰيَةً اُخْرٰىۙ ﴿٢٢﴾ لِنُرِيَكَ مِنْ اٰيَاتِنَا الْكُبْرٰىۚ ﴿٢٣﴾ اِذْهَبْ
اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰىۜ ﴿٢٤﴾ قَالَ رَبِّ اشْرَحْ ل۪ى صَدْر۪ىۙ ﴿٢٥﴾ وَيَسِّرْ ل۪ٓى اَمْر۪ىۙ ﴿٢٦﴾
وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَان۪ىۙ ﴿٢٧﴾ يَفْقَهُوا قَوْل۪ىۖ ﴿٢٨﴾ وَاجْعَلْ ل۪ى وَز۪يراً مِنْ اَهْل۪ىۙ ﴿٢٩﴾
هٰرُونَ اَخِىۙ ﴿٣٠﴾ اُشْدُدْ بِه۪ٓ اَزْر۪ىۙ ﴿٣١﴾ وَاَشْرِكْهُ ف۪ٓى اَمْر۪ىۙ ﴿٣٢﴾ كَىْ نُسَبِّحَكَ كَث۪يراًۙ
﴿٣٣﴾ وَنَذْكُرَكَ كَث۪يراًۜ ﴿٣٤﴾ اِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَص۪يراً ﴿٣٥﴾ قَالَ قَدْ اُو۫ت۪يتَ سُؤْلَكَ يَا
مُوسٰى ﴿٣٦﴾ وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً اُخْرٰىۙ ﴿٣٧﴾ اِذْ اَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اُمِّكَ مَا يُوحٰىۙ ﴿٣٨﴾
اَنِ اقْذِف۪يهِ فِى التَّابُوتِ فَاقْذِف۪يهِ فِى الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَأْخُذْهُ عَدُوٌّ ل۪ى وَعَدُوٌّ لَهُۜ
وَاَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنّ۪ىۚ وَلِتُصْنَعَ عَلٰى عَيْن۪ىۢ ﴿٣٩﴾ اِذْ تَمْش۪ٓى اُخْتُكَ فَتَقُولُ هَلْ اَدُلُّكُمْ
عَلٰى مَنْ يَكْفُلُهُۜ فَرَجَعْنَاكَ اِلٰٓى اُمِّكَ كَىْ تَقَرَّ عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَۜ وَقَتَلْتَ نَفْساً فَنَجَّيْنَاكَ
مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُوناً۠ فَلَبِثْتَ سِن۪ينَ ف۪ٓى اَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلٰى قَدَرٍ يَا مُوسٰى ﴿٤٠﴾
وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْس۪ىۚ ﴿٤١﴾ اِذْهَبْ اَنْتَ وَاَخُوكَ بِاٰيَات۪ى وَلَا تَنِيَا ف۪ى ذِكْر۪ىۚ ﴿٤٢﴾ اِذْهَبَٓا
اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰىۚ ﴿٤٣﴾ فَقُولَا لَهُ قَوْلاً لَيِّناً لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى ﴿٤٤﴾ قَالَا رَبَّنَٓا

اِنَّنَا نَخَافُ اَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَٓا اَوْ اَنْ يَطْغٰى ﴿٤٥﴾ قَالَ لَا تَخَافَٓا اِنَّن۪ي مَعَكُمَٓا اَسْمَعُ وَاَرٰى
﴿٤٦﴾ فَأْتِيَاهُ فَقُولَٓا اِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَاَرْسِلْ مَعَنَا بَن۪ٓي اِسْرَٓائ۪يلَ وَلَا تُعَذِّبْهُمْۜ قَدْ جِئْنَاكَ
بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّكَۜ وَالسَّلَامُ عَلٰى مَنِ اتَّبَعَ الْهُدٰى ﴿٤٧﴾ اِنَّا قَدْ اُو۪حِيَ اِلَيْنَٓا اَنَّ الْعَذَابَ عَلٰى
مَنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰى ﴿٤٨﴾ قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسٰى ﴿٤٩﴾ قَالَ رَبُّنَا الَّـذ۪ٓي اَعْطٰى كُلَّ شَيْءٍ
خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى ﴿٥٠﴾ قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْاُولٰى ﴿٥١﴾ قَالَ عِلْمُهَا عِنْدَ رَبّ۪ي ف۪ي كِتَابٍۚ
لَا يَضِلُّ رَبّ۪ي وَلَا يَنْسٰىۘ ﴿٥٢﴾ اَلَّذ۪ي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ مَهْدًا وَسَلَكَ لَكُمْ ف۪يهَا سُبُلًا وَاَنْزَلَ
مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءًۜ فَاَخْرَجْنَا بِه۪ٓ اَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتّٰى ﴿٥٣﴾ كُلُوا وَارْعَوْا اَنْعَامَكُمْۜ اِنَّ ف۪ي
ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِاُو۬لِي النُّهٰى۟ ﴿٥٤﴾

[3322] **Meâl-i Şerîfi**

Bir vakit o hani bir ateş gördü de ehline "durun" dedi, "benim gözüme bir ateş ilişti, belki size ondan bir yalın getiririm, yahut üzerinde bir kılavuz bulurum" (10). Vaktâ ki ona vardı, kendine şöyle nidâ olundu: (11) "Yâ Mûsâ! Haberin olsun Benim, Ben Rabbin! Hemen pabuçlarını çıkar, çünkü sen mukaddes vâdide Tuvâ'dasın (12). Ve Ben seni ihtiyar buyurdum, şimdi verilecek vahyi dinle (13). Hakikaten Benim Ben Allah, Benden başka ilâh yok (14). Onun için Bana ibadet et ve zikrim için namaz kıl (15). Çünkü Sâʿat muhakkak gelecek; Ben hemen hemen onu gizliyorum ki her nefis saʿyiyle cezâlansın. Binâenʿaleyh sakın ona inanmayıp da kendi hevâsına uyan kimse seni ondan alıkoymasın, sonra helâk olursun (16). O yemînindeki de ne yâ Mûsâ?" (17) "O" dedi, "asâm, üzerine dayanırım ve onunla davarlarıma yaprak çırparım. Benim onda daha diğer hâcetlerim de vardır" (18). Buyurdu ki: "Bırak onu yâ Mûsâ!" (19). Bıraktı, ne baksın o bir yılan olmuş koşuyor (20). "Tut onu" buyurdu, "ve korkma, Biz onu evvelki sîretine iade edeceğiz (21). Bir de elini koynuna sok, çıksın bembeyaz bir âfetsiz diğer bir âyet olarak (22) ki sana en büyük âyetlerimizden gösterelim (23).

Git Firavun'a, zira o pek azdı" (24). Dedi: "Yâ Rab! Benim göğsüme genişlik ver (25). Ve bana işimi kolaylaştır (26). Ve dilimden ukdeyi çöz (27). Sözümü iyi anlasınlar (28). Ve bana ehlimden bir vezir ver (29). Kardeşim Hârûn'u (30). Onunla sırtımı pekit (31). Ve onu işimde şerîk et (32). Ki Seni çok tesbih edelim (33). Ve çok zikreyleyelim (34). Şüphe yok ki Sen bizi görüp duruyorsun" (35). "Haydi" buyurdu, "erdirildin dileğine yâ Mûsâ (36). Şânım hakkı için Biz lutfeylemiştik sana diğer bir defa daha (37). O vakit ki anana verilen şu ilhâmı verdik: (38) 'Onu tabut içine koy da deryâya bırak, deryâ da onu sâhile bıraksın, onu hem Bana düşman hem ona düşman biri alsın' ve üzerine Benden bir sevgi koydum ki hem nezâretim altında yetiştirilesin[1] (39). O vakit hemşîren gidiyor da diyordu: 'Ona [3323] *iyi bakacak birini buluvereyim mi size?' Bu suretle seni anana iade ettik ki gözü aydın olsun da mahzun olmasın, hem bir adam öldürdün de seni gamdan kurtardık, ve türlü mihnetlerle seni imtihan ettik, bu sebeple senelerce ehl-i Medyen içinde kaldın, sonra da bir kader üstüne geldin yâ Mûsâ (40). Ben seni kendim için yetiştirdim (41). Git âyetlerimle[2] sen ve biraderin. Ve Benim zikrimde gevşeklik etmeyin (42). Firavun'a gidin, çünkü o pek azdı (43). Varın da ona belki dinler veya korkar diye yumuşak dille söyleyin" (44). "Rabbenâ" dediler, "korkarız ki bize şiddetle saldırır, yahut tuğyânını artırır" (45). "Korkmayın" buyurdu, "çünkü Ben sizinle beraberim, işitirim ve görürüm (46). Haydin varın da ona deyin ki 'haberin olsun biz Rabbinin resulleriyiz, artık Benî İsrâil'i bizimle gönder ve onları ta'zîb etme. Biz sana[3] Rabbinden bir âyetle geldik, selâm da doğruya tâbi' olanadır (47). İnan ki bize şöyle vahyolundu: 'Her hâlde azab, tekzib edip yüz çevirenedir'" (48). "Hele" dedi, "sizin Rabbiniz kim yâ Mûsâ?" (49). "Bizim" dedi, "Rabbimiz her şeye hilkatini veren, sonra da yolunu gösterendir" (50). Dedi: "Ya öyle ise kurûn-ı ûlânın hâli ne?" (51). "Onun" dedi, ilmi Rabbimin indinde*

---

1 B: "yetiştirilsin".
2 B: "âyetlerimizle".
3 B -"sana".

bir kitaptadır, Rabbim[1] şaşmaz ve unutmaz (52). O ki sizin için Arz'ı bir beşik yaptı ve onda size yollar açtı ve semâdan bir su indirdi de bu sebeple muhtelif nebâttan çiftler çıkarmaktayız (53). Hem yiyiniz hem hayvanlarınızı güdünüz, her hâlde bunda uli'n-nühâ için çok âyetler var (54).

{قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْاُولٰى} Firavun dedi ki "ya öyle ise kurûn-ı ûlânın hâli ne?" ❁ Yani dediğin gibi her şeyin hilkatini verdikten sonra hidâyet edip yolunu dahi göstermiş ise, kurûn-ı ûlâ neye o hidâyete ermemiş, niçin senin dediğin gibi ihlâs ve tevhid ile ibadet etmemiş de putlara tapmış? Neye cehalette kalmış? Firavun, bu suretle Allah tarafından hidâyet ve irşâdı ve binâen'aleyh nübüvveti inkâr etmek istiyor. Firavun "kurûn-ı ûlâ" demekle kendi zamanına tekaddüm eden karnları kast etmiş olmakla beraber kendisi de onlardan ayrılmak istemediği cihetle o kurûna[2] dâhil olmuş [3324] bulunuyor. Sûre-i Kasas'ta geleceği üzere Kur'an lisânında "kurûn-ı ûlâ" Firavun'un helâkiyle hitam bulmuştur.

Bu nükteye mebnî olmalıdır ki Hazret-i Mûsâ cevapta "Allah onlara da peygamberler gönderdi" deyivermeyip de {قَالَ} şöyle dedi: {عِلْمُهَا عِنْدَ رَبّٖى فٖى كِتَابٍ} Yani "onların hâli bana gāibdir, gayba ilim de ancak Rabbimin indinde bir kitaptadır. Onların hâli ne olduğunu ve ne olacağını ancak O bilir, her hâlde {لَا يَضِلُّ رَبّٖى وَلَا يَنْسٰى} Rabbim şaşmaz ve unutmaz." ❁ O yol göstermiş, onlar kabul etmemişlerdir, zira {اَلَّذٖى} O Rabbimdir ki {جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ مَهْدًا} ilh... Bu görülen bir hidâyettir. {فَاَخْرَجْنَا بِهٖ} ❁ Burada gıyabdan tekellüme iltifat vardır {النُّهٰى} ❁ "**Nühâ**" bâtıla ve fena şeylere uymaktan nehyeden akıl demektir.

مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ وَفٖيهَا نُعٖيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً اُخْرٰى ﴿٥٥﴾ وَلَقَدْ اَرَيْنَاهُ اٰيَاتِنَا كُلَّهَا فَكَذَّبَ وَاَبٰى ﴿٥٦﴾ قَالَ اَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا مِنْ اَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يَا مُوسٰى ﴿٥٧﴾ فَلَنَأْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِثْلِهٖ فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهُ نَحْنُ وَلَٓا اَنْتَ مَكَانًا سُوًى ﴿٥٨﴾

1 B: "Rabbimiz".
2 B: "kur'âna".

قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّينَةِ وَاَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى ﴿٥٩﴾ فَتَوَلّٰى فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ اَتٰى ﴿٦٠﴾ قَالَ لَهُمْ مُوسٰى وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍۚ وَقَدْ خَابَ مَنِ افْتَرٰى ﴿٦١﴾ فَتَنَازَعُٓوا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَاَسَرُّوا النَّجْوٰى ﴿٦٢﴾ قَالُٓوا اِنْ هٰذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ اَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلٰى ﴿٦٣﴾ فَاَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّاۚ وَقَدْ اَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلٰى ﴿٦٤﴾ قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِمَّٓا اَنْ تُلْقِيَ وَاِمَّٓا اَنْ نَكُونَ اَوَّلَ مَنْ اَلْقٰى ﴿٦٥﴾ قَالَ بَلْ اَلْقُواۚ فَاِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ اَنَّهَا تَسْعٰى ﴿٦٦﴾ فَاَوْجَسَ فٖي نَفْسِهٖ خٖيفَةً مُوسٰى ﴿٦٧﴾ قُلْنَا لَا تَخَفْ اِنَّكَ اَنْتَ الْاَعْلٰى ﴿٦٨﴾ وَاَلْقِ مَا فٖي يَمٖينِكَ تَلْقَفْ مَا صَنَعُواۜ اِنَّمَا صَنَعُوا كَيْدُ سَاحِرٍۜ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ اَتٰى ﴿٦٩﴾ فَاُلْقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّدًا قَالُٓوا اٰمَنَّا بِرَبِّ هٰرُونَ وَمُوسٰى ﴿٧٠﴾ قَالَ اٰمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْۜ اِنَّهُ لَكَبٖيرُكُمُ الَّذٖي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَۚ فَلَاُقَطِّعَنَّ اَيْدِيَكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَاُصَلِّبَنَّكُمْ فٖي جُذُوعِ النَّخْلِۘ وَلَتَعْلَمُنَّ اَيُّنَٓا اَشَدُّ عَذَابًا وَاَبْقٰى ﴿٧١﴾ قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلٰى مَا جَٓاءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذٖي فَطَرَنَا فَاقْضِ مَٓا اَنْتَ قَاضٍۜ اِنَّمَا تَقْضٖي هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۜ ﴿٧٢﴾ اِنَّٓا اٰمَنَّا بِرَبِّنَا لِيَغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا وَمَٓا اَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِۜ وَاللّٰهُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى ﴿٧٣﴾ اِنَّهُ مَنْ يَأْتِ رَبَّهُ مُجْرِمًا فَاِنَّ لَهُ جَهَنَّمَۜ لَا يَمُوتُ فٖيهَا وَلَا يَحْيٰى ﴿٧٤﴾ وَمَنْ يَأْتِهٖ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصَّالِحَاتِ فَاُو۬لٰٓئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلٰىۙ ﴿٧٥﴾ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرٖي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَاۜ وَذٰلِكَ جَزٰٓؤُا مَنْ تَزَكّٰى ﴿٧٦﴾

[3326] **Meâl-i Şerîfi**

Sizi o Arz'dan yarattık, yine sizi ona iade edeceğiz, hem de ondan sizi diğer bir defa daha çıkaracağız (55). Kasem olsun Biz, ona âyetlerimizin hepsini gösterdik, öyle iken o yine "yalan" dedi dayattı (56). "Sen" dedi, "sihrinle bizi yerimizden çıkarmak için mi geldin bize yâ Mûsâ! (57). O hâlde bilmiş ol ki biz de onun gibi bir sihir sana yapacağız, şimdi

sen, seninle aramızda bir mîʿâd tâyin et ki ne senin ne bizim hulf etmeyeceğimiz denk bir mahal olsun" (58). "Size mîʿâd" dedi, "ziynet günü ve nâsın toplanacağı kuşluk vakti" (59). Bunun üzerine Firavun tedbîre girişti, bütün hîlesini derdi topladı da sonra geldi (60). Mûsâ onlara "veyl[1] sizlere" dedi, "Allah'a yalanı[2] iftira etmeyin, sonra bir azab ile kökünüzü keser"; fi'l-hakīka iftira eden hâib oldu (61). Şöyle ki, aralarında işlerine kavraştılar ve gizli fısıldaştılar (62). "Her hâlde" dediler, "bunlar iki sihirbaz, sizi yerinizden çıkarmak ve numûne-i imtisal olan tarîkatınızı[3] gidermek istiyorlar (63), siz de bütün hîlenize ittifak edin, sonra da saf hâlinde gelin, bugün üstün gelen, muhakkak felâhı buldu" (64). "Yâ Mûsâ!" dediler, "ya at, yahut ilk atan biz olalım" (65). [3327] *"Haydin siz atın" dedi. Ne baksın, onların ipleri ve sopaları sihirlerinden ona öyle tahyil olunuyor ki cidden bunlar koşuyorlar (66). Birdenbire Mûsâ içinde bir nevi korku duydu (67). "Korkma" dedik, "çünkü sensin üstün, sen (68). Ve elindekini bırakıver, o onların yaptıklarını yalar yutar, çünkü onların yaptıkları sırf sihirbaz hîlesidir, sihirbaz ise her nerede olsa felah bulmaz" (69). Bi'n-netîce bütün sihirbazlar secdeye kapandılar, "Hârûn ile Mûsâ'nın Rabbine iman ettik" dediler (70). "Ya!" dedi, "ben size izin vermeden ona iman ettiniz ha? O herhâlde size sihri öğreten büyüğünüz, o hâlde ahdim olsun ben de elbet sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim ve elbette sizleri hurma dallarına asacağım, ve her hâlde bileceksiniz ki hangimiz azabca daha şiddetli ve daha bekālı?" (71). "İhtimâli yok" dediler, "bize gelen bu açık mucizelere ve bizi yaratana karşı seni tercih edemeyiz. Artık neye hükmün geçer, ne yapabilirsen yap, senin olsa olsa bu dünyâ hayâta hükmün geçer (72). Doğrusu biz günahlarımıza ve bizi zorladığın sihre karşı bize mağfiret etsin diye Rabbimize iman ettik; Allah hem daha hayırlı hem daha bekālıdır" (73). Her kim Rabbine mücrim olarak varırsa şüphesiz ki ona cehennem var, onda*

---

1 B: "ol".
2 B: "yalan".
3 B: "tarîkatımızı".

ne ölür ne dirilir (74). Her kim de O'na mü'min olarak, sâlih ameller işlemiş bir hâlde varırsa işte onlara en yüksek dereceler var (75). Adn cennetleri, altından nehirler akar, onlarda muhalled olarak kalacaklar, ve o işte temizlenen kimsenin mükâfâtı (76).

وَلَقَدْ اَوْحَيْنَٓا اِلٰى مُوسٰٓى اَنْ اَسْرِ بِعِبَادٖى فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرٖيقاً فِى الْبَحْرِ يَبَساًۙ لَا تَخَافُ دَرَكاً وَلَا تَخْشٰى ﴿٧٧﴾ فَاَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ بِجُنُودِهٖ فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَا غَشِيَهُمْؕ ﴿٧٨﴾ وَاَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهُ وَمَا هَدٰى ﴿٧٩﴾ يَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ قَدْ اَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَوٰعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ الْاَيْمَنَ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوٰى ﴿٨٠﴾ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فٖيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٖىۚ وَمَنْ يَحْلِلْ عَلَيْهِ غَضَبٖى فَقَدْ هَوٰى ﴿٨١﴾ وَاِنّٖى لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحاً ثُمَّ اهْتَدٰى ﴿٨٢﴾ وَمَٓا اَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَا مُوسٰى ﴿٨٣﴾ قَالَ هُمْ اُو۬لَٓاءِ عَلٰٓى اَثَرٖى وَعَجِلْتُ اِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضٰى ﴿٨٤﴾ قَالَ فَاِنَّا قَدْ فَتَنَّا قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَاَضَلَّهُمُ السَّامِرِيُّ ﴿٨٥﴾ فَرَجَعَ مُوسٰٓى اِلٰى قَوْمِهٖ غَضْبَانَ اَسِفاًۚ قَالَ يَا قَوْمِ اَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ وَعْداً حَسَناًؕ اَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ اَمْ اَرَدْتُمْ اَنْ يَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَاَخْلَفْتُمْ مَوْعِدٖى ﴿٨٦﴾ قَالُوا مَٓا اَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلْكِنَا وَلٰكِنَّا حُمِّلْنَٓا اَوْزَاراً مِنْ زٖينَةِ الْقَوْمِ فَقَذَفْنَاهَا فَكَذٰلِكَ اَلْقَى السَّامِرِيُّۙ ﴿٨٧﴾ فَاَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلاً جَسَداً لَهُ خُوَارٌ فَقَالُوا هٰذَٓا اِلٰهُكُمْ وَاِلٰهُ مُوسٰى فَنَسِيَؕ ﴿٨٨﴾ اَفَلَا يَرَوْنَ اَلَّا يَرْجِعُ اِلَيْهِمْ قَوْلاًۙ وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرّاً وَلَا نَفْعاً ﴿٨٩﴾

[3329] **Meâl-i Şerîfi**

Ve fi'l-hakīka Mûsâ'ya şöyle vahyettik: "Kullarımla geceleyin yürü de onlara denizde kuru bir yol aç, yetişilmekten korkmazsın ve pervâ etmezsin" (77). Derken Firavun ordularıyla onları tâkip etti, kendilerini de deryâdan saran sarıverdi (78). Velhâsıl Firavun kavmini dalâlete sürükledi, hidâyete götürmedi (79). Ey Benî İsrâil! Sizi düşmanınızdan

kurtardık ve size Tûr'un sağ tarafına vaad verdik ve üzerinize kudret helvası ve bıldırcın indirdik (80). Size verdiğimiz rızıkların en hoşlarından yiyin ve hakkında tuğyan etmeyin ki sonra üzerinize gazabım iner, her kim üzerine de gazabım inerse o uçuruma gider (81). Bununla beraber şüphe yok ki Ben, tevbe eden ve iman edip sâlih amel yapan, sonra da doğru giden kimse için gaffârım (82). "Hem seni acele ile kavminden geçiren ne yâ Mûsâ?" (83). "Onlar" dedi, "benim izim üzerindeler ve ben Sana acele ettim ki Rabbim hoşnut olasın" (84). "Amma" dedi, "Biz senin ardından kavmini fitneye düşürdük, Sâmirî onları şaşırttı" (85). Derhâl Mûsâ kavmine gazabnâk, esefnâk olarak döndü. "Ey kavmim" dedi, "Rabbiniz size güzel bir vaad vaad etmedi mi? Zaman mı uzadı? Yoksa üzerinize Rabbinizden bir gazab inmesini arzu ettiniz de mi bana olan vaadinize hulf ettiniz" (86). "Biz" dediler, "senin vaadine kendiliğimizden hulf etmedik, velâkin o kavmin ziynetinden birtakım ağırlıklar yüklenmiş idik, onları ateşe attık, kezâlik Sâmirî de bıraktı (87). Derken onlara bir dana, böğürmesi var bir ceset çıkardı, bunun üzerine dediler ki 'işte bu sizin ilâhınız ve Mûsâ'nın ilâhı, fakat unuttu'" (88). Şu hakikati görmüyorlar mı idi ki o onlara bir söz iade edemiyor ve kendilerine ne bir zarar ne de bir menfaat eriştirmeye mâlik olamıyordu (89).

وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هٰرُونُ مِنْ قَبْلُ يَا قَوْمِ اِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهٖۚ وَاِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمٰنُ فَاتَّبِعُونِى وَاَطِيعُوٓا
اَمْرِى ﴿٩٠﴾ قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتّٰى يَرْجِعَ اِلَيْنَا مُوسٰى ﴿٩١﴾ قَالَ يَا هٰرُونُ مَا
مَنَعَكَ اِذْ رَاَيْتَهُمْ ضَلُّوٓاۙ ﴿٩٢﴾ اَلَّا تَتَّبِعَنِۜ اَفَعَصَيْتَ اَمْرِى ﴿٩٣﴾ قَالَ يَبْنَؤُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِى
وَلَا بِرَأْسِىۚ اِنِّى خَشِيتُ اَنْ تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِىٓ اِسْرَٓائِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِى ﴿٩٤﴾ قَالَ فَمَا
خَطْبُكَ يَا سَامِرِىُّ ﴿٩٥﴾ قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا بِهٖ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ اَثَرِ الرَّسُولِ
فَنَبَذْتُهَا وَكَذٰلِكَ سَوَّلَتْ لِى نَفْسِى ﴿٩٦﴾ قَالَ فَاذْهَبْ فَاِنَّ لَكَ فِى الْحَيٰوةِ اَنْ تَقُولَ لَا مِسَاسَۖ
وَاِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُۚ وَانْظُرْ اِلٰٓى اِلٰهِكَ الَّذِى ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًاۜ لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ

فِى الْيَمِّ نَسْفاً ﴿٩٧﴾ اِنَّمَٓا اِلٰهُكُمُ اللّٰهُ الَّذٖى لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ وَسِعَ كُلَّ شَیْءٍ عِلْماً ﴿٩٨﴾ كَذٰلِكَ
نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْبَٓاءِ مَا قَدْ سَبَقَۚ وَقَدْ اٰتَيْنَاكَ مِنْ لَدُنَّا ذِكْراًۚ ﴿٩٩﴾ مَنْ اَعْرَضَ عَنْهُ فَاِنَّهُ
يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وِزْراًۙ ﴿١٠٠﴾ خَالِدٖينَ فٖيهِۜ وَسَٓاءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ حِمْلاًۙ ﴿١٠١﴾ يَوْمَ يُنْفَخُ
فِى الصُّورِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمٖينَ يَوْمَئِذٍ زُرْقاًۚ ﴿١٠٢﴾ يَتَخَافَتُونَ بَيْنَهُمْ اِنْ لَبِثْتُمْ اِلَّا عَشْراً
﴿١٠٣﴾ نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ اِذْ يَقُولُ اَمْثَلُهُمْ طَرٖيقَةً اِنْ لَبِثْتُمْ اِلَّا يَوْماً ﴿١٠٤﴾

[3331] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun ki önceden Hârûn onlara: "Ey kavmim, siz bununla sırf bir fitneye tutuldunuz ve doğrusu sizin Rabbiniz ancak Rahmân'dır. Gelin bana tâbi' olun ve emrime itaat edin" demişti (90). "Biz" dediler, "bunun başına devam edip durmaktan asla ayrılmayız, tâ dönünceye kadar bize Mûsâ" (91). "Ey Hârûn" dedi, "sana ne mâni' oldu da bunların dalâlete düştüklerini gördüğün vakit benim ardımca gelmedin, emrime isyan mı ettin?" (92-93). "Ey anamın oğlu!" dedi, "sakalımı başımı tutma, emin ol ki 'dediğime bakmadın[1] da Benî İsrâil arasına tefrika düşürdün' dersin diye korktum" (94). "Ya ey Sâmirî, senin derdin ne?" (95). "Ben" dedi, "onların görmediklerini gördüm de Resûl'ün izinden bir avuç avuçladım da onu attım, ve bana nefsim böyle hoş gösterdi" (96). "Haydi" dedi, "defol, çünkü sana hayatta şöyle demek var: Temas yok, hem sana bir va'îd var ki ona asla hulf edemeyeceksin. O başını bekleyip durduğun ilâhına da bak, her hâlde Biz onu yakacağız da yakacağız, sonra da kül edip onu muhakkak deryâya dökeceğiz (97). Sizin ilâhınız ancak O Allah'tır[2] ki O'ndan başka ilâh yok, O ilmi ile her şeyi kuşatmıştır" (98). İşte sana böyle -yâ Muhammed- geçmişin mühim haberlerinden kıssa naklediyoruz, şüphe yok ki sana ledünnümüzden bir [3332] *zikir verdik (99). Her kim ondan yüz çevirirse şüphesiz o, kıyamet günü bir vebal yüklenecek*

1 B: "bakmadan".
2 B: "Hâlık'tır".

(100). Ebediyen onun altında kalacaklar ki onlar için kıyamet günü o ne fena yüktür (101). O gün ki Sûr üfürülecek ve mücrimleri o gün gömgök mahşere toplayacağız (102). "Ondan fazla durmadınız" diye aralarında gizli gizli konuşacaklar (103). Gidişçe en beri benzerleri "bir günden fazla durmadınız" deyince ne diyeceklerini Biz biliriz (104).

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنْسِفُهَا رَبّ۪ي نَسْفاًۙ ﴿١٠٥﴾ فَيَذَرُهَا قَاعاً صَفْصَفاًۙ ﴿١٠٦﴾ لَا تَرٰى ف۪يهَا عِوَجاً وَلَٓا اَمْتاً ﴿١٠٧﴾ يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِيَ لَا عِوَجَ لَهُۚ وَخَشَعَتِ الْاَصْوَاتُ لِلرَّحْمٰنِ فَلَا تَسْمَعُ اِلَّا هَمْساً ﴿١٠٨﴾ يَوْمَئِذٍ لَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَرَضِيَ لَهُ قَوْلاً ﴿١٠٩﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْد۪يهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُح۪يطُونَ بِه۪ عِلْماً ﴿١١٠﴾ وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِۜ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْماً ﴿١١١﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْماً وَلَا هَضْماً ﴿١١٢﴾ وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ قُرْاٰناً عَرَبِياًّ وَصَرَّفْنَا ف۪يهِ مِنَ الْوَع۪يدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ اَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْراً ﴿١١٣﴾ فَتَعَالَى اللّٰهُ الْمَلِكُ الْحَقُّۚ وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يُقْضٰٓى اِلَيْكَ وَحْيُهُۘ وَقُلْ رَبِّ زِدْن۪ي عِلْماً ﴿١١٤﴾ وَلَقَدْ عَهِدْنَٓا اِلٰٓى اٰدَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْماًۜ ﴿١١٥﴾

[3333] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de sana dağlardan soruyorlar, binâenʿaleyh de ki: Rabbim onları un ufra edip savuracak da (105) yerlerini düpedüz bomboş bırakacak (106). Onda ne bir eğrilik ne bir yumruluk göremeyeceksin (107). O gün davetçiye iʿvicacsız tebaʿiyet edecekler, öyle ki Rahmân'ın heybetinden sesler kısılmıştır, artık bir hışıltıdan başka bir şey işitmezsin (108). O gün şefaat fâide vermez, ancak Rahmân'ın izin verdiği ve sözüne râzı olduğu kimse müstesnâ (109). O onların önlerindekini ve arkalarındakini bilir, onlar ise O'nu ilmen ihâta edemezler (110). Ve bütün yüzler O Hayy u Kayyûm'a baş eğmiş ve bir zulüm yüklenen cidden hâib olmuştur (111). Her kim de mü'min

olarak sâlih amellerden işlerse o vakit o, ne bir zulümden korkar ne çiğnenmeden (112). Ve işte onu böyle Arabî bir Kur'an olarak indirdik ve bunda va'îdden türlü şekilde tekrar yaptık, ki belki korunur takvâ yolunu tutarlar. Yahut da o, onlara bir zikir ihdas eyler (113). Demek ki Allah, O hak Şehinşah yüksek, çok yüksek; ma'amâfîh sana vahyi tamam edilmeden evvel Kur'ân'ı acele etme ve de ki رَبِّ زِدْنِى عِلْماً *"Rabbim artır beni ilimce" (114). Fi'l-hakīka bundan evvel Âdem'e ahid verdik de unuttu ve Biz onda bir azim bulmadık (115).*

[3334]

وَاِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا اِلَّٓا اِبْلِيسَۜ اَبٰى ﴿١١٦﴾ فَقُلْنَا يَٓا اٰدَمُ اِنَّ هٰذَا عَدُوٌّ لَكَ وَلِزَوْجِكَ فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقٰى ﴿١١٧﴾ اِنَّ لَكَ اَلَّا تَجُوعَ فِيهَا وَلَا تَعْرٰىۙ ﴿١١٨﴾ وَاَنَّكَ لَا تَظْمَؤُا فِيهَا وَلَا تَضْحٰى ﴿١١٩﴾ فَوَسْوَسَ اِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَٓا اٰدَمُ هَلْ اَدُلُّكَ عَلٰى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْلٰى ﴿١٢٠﴾ فَاَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْاٰتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِۚ وَعَصٰٓى اٰدَمُ رَبَّهُ فَغَوٰىۖ ﴿١٢١﴾ ثُمَّ اجْتَبٰيهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدٰى ﴿١٢٢﴾ قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعاً بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّۚ فَاِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنّ۪ى هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَاىَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقٰى ﴿١٢٣﴾ وَمَنْ اَعْرَضَ عَنْ ذِكْر۪ى فَاِنَّ لَهُ مَع۪يشَةً ضَنْكاً وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اَعْمٰى ﴿١٢٤﴾ قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَن۪ٓى اَعْمٰى وَقَدْ كُنْتُ بَص۪يراً ﴿١٢٥﴾ قَالَ كَذٰلِكَ اَتَتْكَ اٰيَاتُنَا فَنَس۪يتَهَاۚ وَكَذٰلِكَ الْيَوْمَ تُنْسٰى ﴿١٢٦﴾ وَكَذٰلِكَ نَجْز۪ى مَنْ اَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِاٰيَاتِ رَبِّه۪ۜ وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَشَدُّ وَاَبْقٰى ﴿١٢٧﴾ اَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ ف۪ى مَسَاكِنِهِمْۜ اِنَّ ف۪ى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِاُو۬لِى النُّهٰىۜ ﴿١٢٨﴾

[3335] **Meâl-i Şerîfi**

Ve düşün o vakti ki, melâikeye "Âdem için secde edin" dedik, hemen secde ettiler, ancak İblis dayattı (116). Bunun üzerine biz de "yâ Âdem" dedik, "haberin olsun bu sana ve zevcene düşmandır, sakın sizi cennetten

çıkarmasın ki sonra bedbaht olursun (117). Çünkü senin acıkmaman, çıplak kalmaman oradadır (118). Ve sen orada susamazsın ve Güneş'te yanmazsın" (119). Derken Şeytan ona vesvese verdi, "ey Âdem! Sana kılavuzluk edeyim mi huld ağacına ve çürümez mülke?" dedi (120). Bunun üzerine ikisi de ondan yediler, derhâl kendilerine kötü yerleri açılıverdi ve üzerlerine cennet yaprağından yamamaya başladılar ve Âdem Rabbine âsî oldu da şaşkın düştü (121). Sonra Rabbi onu ıstıfâ etti de tevbesini kabul buyurdu ve yol gösterdi (122). Buyurdu ki: "İniniz ikiniz de oradan hepiniz, bazınız bazınıza düşman olarak, sonra ne zaman size Benden bir hidâyetçi gelir de her kim hidâyetçime uyarsa işte o dalâlete düşmez ve bedbaht olmaz (123). Her kim de zikrimden yüz çevirirse ona dar bir maîşet vardır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz (124). 'Rabbim beni niçin kör olarak haşrettin, hâlbuki ben gözlü idim' der (125). Buyurur ki: 'Öyle, sana âyetlerimiz geldi de onları unuttun, bugün de böyle bırakılacaksın (126). Ve işte Rabbinin âyâtına iman etmeyip israf edeni Biz böyle [3336] *cezâlandıracağız ve elbette o âhiret azâbı daha şiddetli ve daha bekālıdır'" (127). Daha onları şu irşad etmedi mi ki kendilerinden evvel nice kurûn helâk etmişiz, onların meskenlerinde yürüyüp duruyorlar, her hâlde bunda ibret alacak aklı olanlar için çok âyetler var (128).*

Yâ Muhammed:[1]

وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَاَجَلٌ مُسَمًّىۜ ﴿١٢٩﴾ فَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَاۚ وَمِنْ اٰنَٓائِ الَّيْلِ فَسَبِّحْ وَاَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضٰى ﴿١٣٠﴾ وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ اِلٰى مَا مَتَّعْنَا بِهٖٓ اَزْوَاجًا مِنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِۜ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَاَبْقٰى ﴿١٣١﴾ وَأْمُرْ اَهْلَكَ بِالصَّلٰوةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَاۜ لَا نَسْـَٔلُكَ رِزْقًاۜ نَحْنُ نَرْزُقُكَۜ وَالْعَاقِبَةُ لِلتَّقْوٰى ﴿١٣٢﴾ وَقَالُوا لَوْلَا يَأْتِينَا بِاٰيَةٍ مِنْ رَبِّهٖۜ اَوَلَمْ

1 B -"Yâ Muhammed".

تَأْتِهِمْ بَيِّنَةُ مَا فِى الصُّحُفِ الْاُولٰى ﴿١٣٣﴾ وَلَوْ اَنَّٓا اَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ قَبْلِه۪ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَٓا اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا رَسُولاً فَنَتَّبِعَ اٰيَاتِكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَذِلَّ وَنَخْزٰى ﴿١٣٤﴾ قُلْ كُلٌّ مُتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُواۚ فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ اَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدٰى ﴿١٣٥﴾

[3337] **Meâl-i Şerîfi**

Rabbinden bir kelime sebketmiş olmasa idi her hâlde azab lizâm[1] olurdu, fakat müsemmâ bir ecel var (129). O hâlde dediklerine sabret de Rabbine hamd ile tesbih eyle: Güneş doğmadan evvel ve batmadan evvel. Gece saatlerinde de tesbih et, gündüzün etrafında da ki rızâya erebilesin (130). Ve sakın öyle şeye gözlerini uzatma ki Biz onun hakkında kâfirleri fitneye düşürmek için onunla onlardan birkaç çiftini dünyâ hayâtın cici bicisinden zevkyâb etmişizdir. Hâlbuki Rabbinin rızkı hem daha hayırlı hem daha bekālıdır (131). Hem ehline de namaz ile emret hem de kendin ona sabır ile devam eyle, Biz senden bir rızık istemiyoruz. Biz seni merzuk ederiz ve âkıbet takvânındır (132). Bir de "Rabbinden bir âyet getirse ya!" dediler, ya kendilerine evvelki kitaplardakinin beyyinesi gelmedi mi ki? (133). Eğer Biz onları bundan evvel azab ile ihlâk etmiş olsa idik derlerdi ki "a Rabbimiz! Ne olurdu bize bir resul gönderseydin de biz zelil ve rüsvâ olmadan evvel âyetlerine ittibâʿ etseydik" (134). De ki: "Hep beklemekte, bekleyin bakalım çünkü yakında bileceksiniz doğru yol sahipleri kimler, ve doğru giden kim." (135).

{لَكَانَ لِزَامًا} "**Lizâm**" Âd ve Semûd'a olduğu gibi hemen dünyada yapışan azab, {وَسَبِّحْ[2] بِحَمْدِ رَبِّكَ... إلخ} Burada da namaz vakitleri tamamıyla gösterilmiştir, {بَيِّنَةُ مَا فِى الصُّحُفِ الْاُولٰى} [3338] Evvelki kitaplardakinin beyyinesi ❁ Tevrat ve İncil vesâir semâvî kitapların mündericâtını daha açık daha parlak bir surette beyan ve isbat eden ve bu suretle onlar hakkında dahi bir burhan olarak nübüvvet-i Muhammediyenin açık bir mucizesi bulunan Kur'an gelmedi mi?

---

1 B: "lâzım".
2 M ve B: "فسبح".

[3339]

سُورَةُ الْاَنْبِيَاءِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَاثْنَتَا عَشْرَةَ اٰيَةً

ENBİYÂ SÛRESİ

Mekkîdir. Âyetleri yüz on ikidir.

Fâsılası: ن، م harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فٖى غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ ﴿١﴾ مَا يَأْتٖيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ اِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ يَلْعَبُونَ ﴿٢﴾ لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ وَاَسَرُّوا النَّجْوٰى اَلَّذٖينَ ظَلَمُوا هَلْ هٰذَا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ اَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَاَنْتُمْ تُبْصِرُونَ ﴿٣﴾ قَالَ رَبّٖى يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِى السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ وَهُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ ﴿٤﴾ بَلْ قَالُوا اَضْغَاثُ اَحْلَامٍ بَلِ افْتَرٰيهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ فَلْيَأْتِنَا بِاٰيَةٍ كَمَا اُرْسِلَ الْاَوَّلُونَ ﴿٥﴾ مَا اٰمَنَتْ قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا اَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾ وَمَا اَرْسَلْنَا قَبْلَكَ اِلَّا رِجَالًا نُوحٖى اِلَيْهِمْ فَسْـَٔلُوا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٧﴾ وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدٖينَ ﴿٨﴾ ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ الْوَعْدَ فَاَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَاءُ وَاَهْلَكْنَا الْمُسْرِفٖينَ ﴿٩﴾ لَقَدْ اَنْزَلْنَا اِلَيْكُمْ كِتَابًا فٖيهِ ذِكْرُكُمْ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٠﴾

[3340] **Meâl-i Şerîfi**

Yaklaştı nâsa hesapları, onlar ise hâlâ gaflette aldırmıyorlar (1). Rablerinden kendilerine gelen her yeni ihtârı mutlak eğlenerek dinliyorlar (2). Kalbleri hep oyunda, hem onlar o zâlimler şu gizli fısıltıyı sırlaştılar: "Bu sırf sizin gibi bir beşer, artık göre göre sihre mi gidiyorsunuz?" (3). Dedi: "Rabbim söyleneni bilir; gökte de yerde de ve O öyle Semî', öyle Alîm'dir" (4). Dediler: "Adgāsü[1] ahlâm, yok onu uydurdu, yok o bir şâir; yoksa bize evvelkilerin gönderildikleri gibi bir

---

1 B: "Doğrusu".

âyet getirsin[1]" (5). Onlardan evvel ihlâk ettiğimiz hiçbir karye iman etmedi, şimdi onlar mı iman edecekler? (6). Senden evvel de başka değil ancak kendilerine vahiy gönderdiğimiz birtakım ricâl gönderdik, haydin zikir ehline sorun bilmiyorsanız (7). Biz onları hem yemek yemez bir cesed yapmadık, hem de muhalled değildirler (8). Sonra onlara olan vaade sâdık olduk da kendilerini ve dilediklerimizi necâta çıkarıp müsrifleri helâk ettik (9). Şânım hakkı için size bir kitap indirdik ki bütün şânınız onda, hâlâ akıllanmayacak mısınız? (10).

{وَاَسَرُّوا النَّجْوٰى} ❁ "**Necvâ**" gizli fısıltı demek olduğu hâlde bir de bunun sırren söylendiğini tasrih etmek son derece gizlendiğini beyandır. Böyle iken [3341] min tarafillah Resûlullah'a mâlum oldu da onlara ne söylediklerini haber verdi. Binâen'aleyh şaşaladılar da "nereden duydun?" dediler.[2] Cevâben {قَالَ} dedi ki {رَبّ۪ي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ... إلخ} ❁ Bunun üzerine nübüvveti itiraf etmeleri lâzım gelirken yine kendi aralarında {بَلْ قَالُٓوا اَضْغَاثُ اَحْلَامٍ} "hayır" dediler, "adgāsü ahlâm" ❁ yalan rüya (*Sûre-i Yûsuf'a bak* [12/44]) lâkin yalan rüya ile bir hakikatin bilinemeyeceği âşikâr olduğundan dediler ki {بَلِ افْتَرٰيهُ} "hayır uydurdu" ❁ kendiliğinden attı üstüne vurdurdu. Bu iftirayı da beğenmediler de {بَلْ هُوَ شَاعِرٌ} "hayır o bir şâir" ❁ bir şiir söylüyor dediler. İşte Rablerinden gelen zikir ile eğlenen, Kur'an nâzil oldukça alay eden o kalbleri lâhî zâlim kâfirler nübüvvetin bir Allah vergisi olduğuna inanmak istemeyip kendi gönülleri o yönde olduğundan dolayı nefislerine kıyas ile onu gizliden gizli bir sihirbazlık, bir hîlekârlık addetmek isterlerken sırlarını haber veren vahyin i'câzı karşısında şaşırarak yok rüya, yok uydurma, yok şiir[3] diye saçmaladılar da nihâyet {فَلْيَأْتِنَا بِاٰيَةٍ كَمَٓا اُرْسِلَ الْاَوَّلُونَ} dediler, sanki inanacaklarmış gibi evvelki peygamberlerin mucizelerini istediler.

---

1 B: "getirsen".

2 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 384:
والمعنى قالوا سِرًّا هل هذا إلَا بشرٌ مثلكم، يعنون النبي صلى الله عليه وسلم أعلمهم الله عزَّ وجلَّ أنه يعلم القول في السماء والأرض، وأطلَعَ النبيَّ صلى الله عليه وسلم عَلَى قِيلِهم، وسرِّهم.

3 M: "şâir".

Ki bugün de hulâsa edildiği zaman münkirlerin müdde'ayâtı bunlardan ibarettir.

{وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَداً لَا يَأْكُلُونَ الطَّعَامَ} ❁ Yani cansız heykellerden ibaret değiller idi {فِيهِ ذِكْرُكُمْ} zikriniz bunda ❁ yani muhtaç olduğunuz nasihat ve vird ü zikriniz olacak şân u şeref bunda.

[3342]

وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَاَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْماً اٰخَرِينَ ﴿١١﴾ فَلَمَّا اَحَسُّوا بَأْسَنَا اِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ ﴿١٢﴾ لَا تَرْكُضُوا وَارْجِعُوا اِلٰى مَا اُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسَاكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْـَٔلُونَ ﴿١٣﴾ قَالُوا يَا وَيْلَنَا اِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ ﴿١٤﴾ فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوٰيهُمْ حَتّٰى جَعَلْنَاهُمْ حَصِيداً خَامِدِينَ ﴿١٥﴾ وَمَا خَلَقْنَا السَّمَٓاءَ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ ﴿١٦﴾ لَوْ اَرَدْنَٓا اَنْ نَتَّخِذَ لَهْواً لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّاۗ اِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ ﴿١٧﴾ بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَاِذَا هُوَ زَاهِقٌۜ وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ ﴿١٨﴾ وَلَهُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَۚ ﴿١٩﴾ يُسَبِّحُونَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ ﴿٢٠﴾ اَمِ اتَّخَذُٓوا اٰلِهَةً مِنَ الْاَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ ﴿٢١﴾ لَوْ كَانَ فِيهِمَٓا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَاۚ فَسُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٢٢﴾ لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْـَٔلُونَ ﴿٢٣﴾ اَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهِٓ اٰلِهَةًۜ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْۚ هٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَعِىَ وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِىۜ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَۙ الْحَقَّ فَهُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٢٤﴾ وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا نُوحٓى اِلَيْهِ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنَا فَاعْبُدُونِ ﴿٢٥﴾ وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَداً سُبْحَانَهُۜ بَلْ عِبَادٌ مُكْرَمُونَۙ ﴿٢٦﴾ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِاَمْرِهِ يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَۙ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهِ مُشْفِقُونَ ﴿٢٨﴾ وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنّٓى اِلٰهٌ مِنْ دُونِهِ فَذٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَۜ كَذٰلِكَ نَجْزِى الظَّالِمِينَ ﴿٢٩﴾

[3343] **Meâl-i Şerîfi**

Hâlbuki biz zulmetmekte olan nice memleket kırdık geçirdik, ve arkasından diğerlerini başka bir kavim olarak neş'et ettirdik (11). Be'simizi hissettikleri vakit, hemen oradan üzengi tepiyorlardı (12). "Yok" dedik, "tepinmeyin, dönün o içinde şımartıldığınız[1] şeylere ve meskenlerinize, ki sorguya çekileceksiniz" (13). "Vay bizlere: Bizler cidden zâlimler idik" dediler (14). Artık bütün davaları bu oldu kaldı, nihâyet onları öyle yaptık ki biçildiler, söndüler (15). Biz o göğü ve yeri oyunculuk etmek üzere yaratmadık (16). Eğer bir eğlence ittihaz etmiş olsa idik [3344] *onu kendi ledünnümüzden ittihaz ederdik, yapacak olsa idik öyle yapardık (17). Hayır, Biz hakkı bâtılın tepesine fırlatırız da beynini parçalar, bir de bakarsın o anda mahvolmuştur. Vay sizlere de o ettiğiniz vasıflardan! (18). Hâlbuki göklerde yerde kim varsa O'nundur, ve O'nun huzûrundakiler O'na ibadetten ne çekinirler ne de yorgunluk duyarlar (19). Gece gündüz O'na tesbih ederler, fütur getirmezler (20). Yoksa birtakım ilâhlar edindiler de Arz'dan neşri onlar mı yapacaklar? (21) Yerde gökte Allah'tan başka ilâhlar olsa idi ikisi de fâsid olmuş gitmişti. Rabbin O Arş'ın Rabbi Allah münezzeh Sübhân'dır onların isnad ettikleri vasıflardan (22). O yaptığından mes'ul olmaz onlar ise mes'uldürler (23). Yoksa O'ndan başka ilâhlar mı edindiler? De ki: "Haydi getirin burhânınızı, işte benimle beraber olanların zikri ve benden evvelkilerin zikri." Fakat çokları hakkı bilmezler de onun için i'râz ederler (24). Senden evvel hiçbir resul göndermedik ki ona şöyle vahyetmiş olmayalım: "Hakikat bu: Benden başka ilâh yoktur, onun için hep Bana ibadet edin" (25). Böyle iken dediler ki: "Rahmân veled ittihaz etti"; tenzih O Sübhân'a, doğrusu onlar ikram[2] olunmuş kullardır (26). O'nun sözünün önüne geçmezler, hep O'nun emriyle hareket ederler (27). O onların önlerindekini arkalarındakini bilir ve onlar O'nun rızâ verdiği kimselerden başkasına şefaat etmezler, ve hepsi*

1 B: "şımardığınız".
2 B: "ekrem".

O'nun haşyetinden titrerler (28). Ve içlerinden her kim "ben O'ndan başka bir ilâhım" derse, Biz ona cehennemi cezâ veririz, zâlimleri Biz böyle cezâlandırırız (29).

{لَاعِبِينَ} Oyuncu olarak yaratmadık ❁ yani üzerinizde türlü bedâyi' ile meşhun bir sakf-ı merfû' hâlinde yükselip duran semâ ve altınızda nice menâfi' ile memlû bir mehd-i mevzû' hâlinde döşenmiş olan Arz ve aralarındaki acâib-i mahlûkāt, gönülleri oyunda olan ve Rahmân'ın zikr ü ihtârını eğlence yerine koyan o zâlimlerin tevehhüm etmek istedikleri gibi oyuncak değildir. Hakkı tanımak ve hayât-ı ebediye yolunda menâfi'-i âliyesinden [3345] istifade edilmek üzere hak ve hikmetle yaratılmış burhân-ı kudrettir. Eğer bunlar yalnız beşerin hayât-ı dünyâsı için yaratılmış olsa idi اِنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ [Muhammed 47/36; el-Hadîd 57/20][1] mantûkunca bir lehv ü la'ibden ibaret olmak lâzım gelirdi. Nitekim hayât-ı dünyâdan başkasını düşünmeyen kâfirler, bütün âlemi kendilerine bâzîçe etmek istemişler ve hatta bu his ile felsefe yapacağız diye neler söylemişlerdir.

Hâsılı o zâlimler ne kadar oynamak isterse istesin hilkat oyuncak değil, Hâlık oyuncu hiç değildir.

Buyuruyor[2] ki: {لَوْ اَرَدْنَٓا اَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا} Eğer Biz bir eğlence ittihaz etmek murad etseydik {لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا} elbette onu ledünnümüzden ittihaz ederdik ❁ yani sırf ilâhî bir lehv ittihaz ederdik. Ve o hâlde o bir lehv değil ayn-ı hikmet olurdu. Demek ki Allah teâlâ'nın lehv ittihaz etmesi kābil-i tasavvur değildir. Yahut âlemi onlar tarafından eğlenmek üzere bir eğlence değil, kendi tarafımızdan kendimiz için bir eğlence yapardık {اِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ} eğer yapacak olsa idik ❁ öyle değil böyle yapardık amma yapmayız. Şân-ı ulûhiyete bi'l-farz lehv yakışsa idi böyle yakışırdı; fakat Hakîm-i Mutlak'ın kemâline lehv asla yakışmaz.[3] Tâlî bâtıl binâen'aleyh mukaddem de öyle.

---

1 "Dünya hayat bir oyun ve eğlenceden ibarettir…"
2 B: "Buyuruluyor".
3 B -"fakat Hakîm-i Mutlak'ın kemâline lehv asla yakışmaz".

{هُمْ يُنْشِرُونَ} Neşri onlar mı yapacaklar? ❁ Yani mevtâyı kabirlerinden onlar mı kaldıracak[1], ba'ʿs edecekler?

{لَوْ كَانَ فِيهِمَٓا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ} Yerde gökte, yani bütün âlem-i vücûdda öyle tasarruf edecek, ibadet olunacak Allah'ın gayrı ilâhlar olsa idi {لَفَسَدَتَا} lâbüd ikisi de fâsid olurlardı ❁ yer ve gök bütün âlem mahvolmuş bulunurdu veyahut hiç vücûda gelmezlerdi. Mâdem ki bütün nizâmıyla mevcuttur, binâenʿaleyh Allah'tan başka ilâh yoktur. Çünkü ilâh demek hiçbir hususta [3346] aczi mümkin olmayacak vechile kudret-i bâliğa sâhibi demektir. Onun için Allah'tan başka Arz ve semâda kudretiyle tedbir ve tasarruf eden ilâhlar farz edildiği takdirde her biri illet-i tâmme olmak lâzım gelir. Her birinin kudret-i bâliğaya mâlik olduğu ve îcâd ve iʿdam, ihyâ ve imâte, tağyir ve tebdil ilh. ale'l-ıtlâk her tasarrufa bi'l-istiklâl kudreti bulunduğu farz edilmiş olur. Ve o hâlde Arz ve semânın sıhhat-i vücûdunda ya her biri müessir olacak veya yalnız birisi müessir[2] olacak. Yalnız biri müessir olacak ise diğerleri ilâh değil imiş demek olur. Ve eğer her biri müessir olacaksa müteʿaddid illetlerin maʿlûl-i vâhid üzerine bi'l-istiklâl tevârüd ve tesâdümü lâzım gelir ki muhaldir. Tevâfuk üzere tevârüdleri de muhaldir, tehâlüf üzere tevârüdleri de muhaldir. Zira tehâlüf üzere olursa meselâ biri yapmak isterken diğeri yıkmak isterse eserde tenâzuʿ ve temânuʿ olur, hiçbir şey vücûda gelemez. Tevâfuk üzere olursa istiklâlde tenâzuʿ ve tenakuz olur. Taʿbîr-i âharla kudretler beyninde tetârüd vukūʿ bulur veya hâsılı tahsil lâzım gelir, ve yine birinden ziyadesi ilâh olmamak iktizâ eder. Ve eğer hepsinin ittifâkıyla müştereken tesirleri farz edilecek olursa bu surette de illet-i tâmme ancak mecmûʿu olacağından her biri müessir-i tâm değil cüz'-i illet, yani illet-i nâkısa olmuş olur. Nâkıs olan ise ilâh olamayacağından hiçbiri ilâh olamamak iktizâ eder. O hâlde olsa olsa mecmûʿu birleşmek şartıyla bir ilâh olacak, yani müteʿaddid ilâhlar cemʿiyyeti değil de nâkıslardan mürekkeb bir cemʿiyyetin küllüne bir ilâh denmiş olacak.

1 B: "kaldıracaklar".
2 M: "müesser".

Hâlbuki her ne olursa olsun mecmû‘ da kādir bizâtihî değildir, Arz u semâ gibi bir terkîb ü nizâma ve terkîbini yapacak müessire muhtaçtır. Ma‘lûldür. Muhtâcın, ma‘lûlün ilâh olamayacağı ise âşikârdır. Velhâsıl Allah'ın gayrı ilâhlar ve hatta ondan başka bir ilâh farz olunursa gerek iştirak suretiyle farz edilsin ve gerek istiklâl suretiyle farz edilsin, ilâh farz olunanların ilâh olamaması lâzım gelir, [3347] tenakuz muhakkak olurdu. Vücûd-ı mutlakta sıhhate imkân kalmaz, hiçbir vücud sahih olmazdı, Arz u semâ bulunmazdı. Hâlbuki bugün Arz u semâ fâsid değil sahîhen ve muntazamen mevcuttur. Binâen‘aleyh Allah'ın vahdâniyeti Arz u semânın mevcudiyetinden bi'z-zarûre mâlumdur. {فَسُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ} İmdi Allah O her şeye gālib, o büyük vücud ve hilkat saltanatına sâhip olan O Rabbü'l-Arş başka ilâhlar ittihaz eden müşriklerin, zâlimlerin, gāfillerin isnad ettikleri vasıflarından çok münezzeh bir Sübhân'dır. Onu noksan şâibelerinden tenzih ederek tesbih etmelidir.

"O hâlde Allah o zâlimleri, kâfirleri, o ehl-i şerri ne için yaratıyor? Velev bir zaman için olsun onların fenalıklarına neye meydan veriyor?" denecek olursa {لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ} O lâ yüs'elü ammâ yef‘aldir. ❁ Fiilinden sual olunmaz, hiçbir vechile mes'ul olmak ihtimâli yoktur. Hikmeti taharrî ve tefekkür olunmaz değil, fakat Zât-ı Sübhânîsi hiçbir fiilden dolayı münakaşa olunmak imkân ve ihtimâli olmadığı gibi, ef‘âline kendisinden başka hâkim bir illet-i mûcibe olacak bir niçin bulunmak ihtimâli de yoktur. Çünkü O'nun fevkinde hiçbir hâkim, hiçbir illet yoktur.[1] O bütün hâkimlerin ahkemi, bütün esbâb ü ilelin hâlık ve müsebbibi bir fâ‘il-i muhtârdır. Keyfe mâ yeşâ tasarruf eder, onunla beraber lehvden münezzehtir. Hiçbir işi oyuncak değil, her fiili ayn-ı hikmettir. Hikmetinin hakikati de kendi ilmindedir. Bildirirse bildirir, bildirmezse yalnız kendi bilir. Hâsılı O'na karşı "şu neye şöyle oldu, niçin yaptın söyle bakayım" gibi suâl u itâba kalkışmak kimsenin haddi değildir. {وَهُمْ يُسْـَٔلُونَ} Hâlbuki onlar, yani kullar mes'uldürler ❁ huzûr-ı

1 B -"Çünkü O'nun fevkinde hiçbir hâkim, hiçbir illet yoktur".

ilâhîde bütün fiillerinden sual olunacak, ona göre sevâbını veya azâbını göreceklerdir. [3348] {قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ} "Haydi" de, "getirin burhânınızı" ❁ yani Allah'tan başka ilâh ittihaz edenlerin davalarını isbat edebilecek aklî ve naklî hiçbir delilleri yoktur. Hâlbuki umûr-ı dîniyede ve bâhusus böyle[1] en hatarlı bir davada delilsiz söylenen sözlerin de hükmü yoktur. Binâen'aleyh bu beyandan sonra dillerini boğazlarına tıkmak ve hadlerini bildirmek için yâ Muhammed, onlara de ki: "Haydi o davanıza bir burhan getirmek mümkin ise getirin bakayım."

{هٰذَا} İşte ❁ de görüyorsunuz ya {ذِكْرُ مَنْ مَعِيَ} benim maiyyetimdekilerin zikri ❁ yani ümmetime zikr ü fikr olmak üzere tebliğ ve beyan ettiğim kitab ve tezkir {وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي} ve benden evvelkilerin zikri -evvelki peygamberlerin ümmetlerine edilen tezkir- bunlar meydanda, hepsi aklî ve naklî ikāme edilmiş tevhid burhanlarıdır. Hani ya sizinki? Yahut işte benim ümmetimin kitabı olan Kur'an ve evvelki ümmetlerin kitabı olan Tevrat vesâire mâlum, bunlara müracaat edin, sizin şirk davanıza bir burhan bulabilir misiniz? Haydin bakalım! Ne mümkin. {بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ الْحَقَّ} Hayır, onların ekserîsi hakkı bilmezler, taklid arkasında giderler {فَهُمْ مُعْرِضُونَ} de onun için i'râz etmektedirler. ❁ Ancak bir ekalliyet vardır ki hakkı hoşlanmazlar, haksızlıklarından dolayı bile bile i'râz ederler.

Bunlar, "evvelki peygamberlerin zikri tevhid değil idi" diyecek olurlarsa:

{وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ... إلخ}

[3349]

اَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُٓوا اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَاۜ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَٓاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّۜ اَفَلَا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٠﴾ وَجَعَلْنَا فِي الْاَرْضِ رَوَاسِيَ اَنْ تَم۪يدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا ف۪يهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ﴿٣١﴾ وَجَعَلْنَا السَّمَٓاءَ سَقْفًا مَحْفُوظًاۚ وَهُمْ عَنْ اٰيَاتِهَا مُعْرِضُونَ ﴿٣٢﴾

---

1 B -"böyle".

وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَۜ كُلٌّ فٖى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ﴿٣٣﴾ وَمَا جَعَلْنَا
لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَۜ اَفَاِئ۟نْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ ﴿٣٤﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِۜ وَنَبْلُوكُمْ
بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةًۜ وَاِلَيْنَا تُرْجَعُونَ ﴿٣٥﴾ وَاِذَا رَاٰكَ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِنْ يَتَّخِذُونَكَ اِلَّا هُزُوًاۜ
اَهٰذَا الَّذٖى يَذْكُرُ اٰلِهَتَكُمْۚ وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمٰنِ هُمْ كَافِرُونَ ﴿٣٦﴾ خُلِقَ الْاِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍۜ
سَاُو۬رٖيكُمْ اٰيَاتٖى فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ ﴿٣٧﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٣٨﴾
لَوْ يَعْلَمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا حٖينَ لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ
﴿٣٩﴾ بَلْ تَأْتٖيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا يَسْتَطٖيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿٤٠﴾ وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ
بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذٖينَ سَخِرُوا مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿٤١﴾

[3350] **Meâl-i Şerîfi**

Ya o küfredenler görmediler de mi ki semâvât ü Arz bitişik idiler de Biz onları ayırdık. Hayâtı olan her şeyi sudan yaptık, hâlâ inanmıyorlar mı? (30). Arz'da da onları çalkalar diye baskılar oturttuk, hem onda bol bol açıklıklar yaptık ki doğru gidebilsinler (31). Semâyı da mahfuz bir sakf yaptık. Onlar ise O'nun âyetlerinden yüz çeviriyorlar (32). Hâlbuki O, O Hâlık[1] ki geceyi, gündüzü ve Şems ü Kamer'i yaratmış, bütün o ecrâm her biri birer felekte yüzüyorlar (33). Bir de Biz senden evvel hiçbir beşer için huld nasip etmedik, şimdi sen ölürsen onlar muhalled mi kalacaklar? (34). Her nefis ölümü tadacak ve sizi bir imtihan olarak şer ve hayır[2] ile mübtelâ kılacağız, hepiniz de nihâyet Bize ircâʿ olunacaksınız (35). O küfredenler seni gördükleri vakit de seni alaya tutuyorlar, "bu mu ilâhlarınızı anıp duran?" diyorlar. Hâlbuki onlar hep Rahmân'ın zikrine küfrediyorlar (36). İnsan aceleden yaratıldı, yarın ben onlara âyetlerimi göstereceğim şimdi siz acele etmeyin (37). Bir de "bu vaad ne zaman, doğru iseniz?" diyorlar (38). Bilseler o küfredenler ne yüzlerinden ne arkalarından ateşi menʿ edemeyecekleri,

---

1 B: "Hâlık'tır".
2 B: "hayır ve şer".

ve hiçbir taraftan yardım olunmayacakları o demi (39). Doğrusu o [3351] *onlara bağteten gelecek de kendilerini dondurakalacak, artık ne reddine güçleri yetecek ne de kendilerine mühlet verilecek (40). Kasem olsun ki senden evvel birçok peygamberlerle istihzâ edildi de içlerinden alay edenleri o istihzâ ettikleri şey kuşatıverdi (41).*

{اَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا} O küfredenler görmediler mi? Baksalar a. Veya haberleri yok mu, sorsalar a, veyahut şu re'y ü fikirde değiller mi? {اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} Ki semâvât ve Arz ❁ şu gördükleri âlemin yukarı kısmını teşkil eden yüksekler ve alt kısmını teşkil eden yer {كَانَتَا رَتْقًا} retk idiler ❁ ikisi de deliksiz idi, yukarıdan yağmur yağmıyor, yerde ot bitmiyordu. Bunu görüyorlardı. Veyahut Arz dağsız deresiz yekpâre, eb'âd-ı semâ da Şems ve Kamer'i, ecrâm ve kevâkibi yok yekpâre idi. Veyahut Arz ecrâm-ı semâviyeye bitişik, hepsi bir şeydi. O mütenevvî' ecrâm ve ecsâm yok, hepsi mütemâsil bir madde idi, veyahut hepsi ibtidâ ma'dum olmakta müşterek idi, hâriçte mevcut ve mütemâyiz değil idi. Bunları da ahvâl-i meşhûdeden re'y ü istidlâl ile veya nakl ü sem' ile bilirler veya bilebilirler. Baksalar a {فَفَتَقْنَاهُمَا} öyle iken biz onları fetk ettik ❁ kopardık ayırdık[1], yoğiken [3352] yaratıldılar, bir şey iken çoğaldılar. İbtidâ duman gibi bir madde iken müte'addid ecrâm ve ecsâm oldular. Bir tabiatta kalamayıp[2] muhtelif tabiatlara tenevvü' ettirildiler[3].

1 "**Retk**" lügatta bir şeyin bir şeye zam ve iltiham suretiyle bitişikliği, "**fetk**" de "fekk" gibi koparıp ayırmaktır. Bu âyetteki "retk" ve "fetk" hakkında başlıca üç mâna beyan etmişlerdir. Birincisi: İbn Ömer ve İbn Abbas radıyallâhu anhüm'den* bir rivayette semâ retk idi, yağmur yağmıyordu ve Arz retk idi, ot bitmiyordu. Sonra Allah semâyı fetk etti yağmur yağdırdı, Arz'ı fetk etti ot bitirdi denilmiştir. [İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VIII, 2450] Bu surette rü'yet basarî olabilir fakat retk ve fetk mecazîdir. Ve nazm كانتا رتقين hayyizindedir. İkincisi: İbn Abbas'tan İkrime, Hasan, Katâde ve İbn Cübeyr tarikleriyle** bir rivayette semâvât ve Arz ikisi bitişik bir şeydi, Allah aralarını ayırdı demektir. [Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVIII, 431] Bu mâna mâdde-i ûlâ nazariyesine tevâfuk ettiği gibi Arz'ın Şems'ten ayrılmış olması hakkındaki son nazariyeye de temas eder (*Sûre-i Ra'd'da* وَهُوَ الَّذٖى مَدَّ الْاَرْضَ *bak* [13/3]). Bu surette retk ve fetk hakikattir. Fakat rü'yet rü'yet-i ilmiye yahut re'ydir. Üçüncüsü; retk 'ademde iştirak, fetk îcad ve temyiz mânasına olmaktır. [Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXII, 137] Bu da bazı müfessirînin dirâyeten anladıkları bir mânadır. Bunda rü'yet rü'yet-i ilmiye, retk ve fetk mecazdır. Ma'amâfîh gösterdiğimiz vechile âyet üçüne de muhtemil ve üç mâna da sahihtir ve cem'lerinde münâfat yoktur [Müellifin notu].

* B: "anhümâ'dan".

** B: "tarîkiyle".

2 B: "kalmayıp".

3 B +"de".

Arz semâvâttan ayrıldı, yukarısından yağmur yağdırıldı. Üzerinde otlar bitirildi {وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَٓاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ} ve her hayy şeyi sudan husûle getirdik ❁ yani gerek nebât ve gerek hayvan, gerek insan zîhayat olan şeyin hayâtına suyu sebep kıldık. Bazıları burada sudan murad nutfe olduğuna kāil olmuşlardır. Lâkin bu surette hayvânâttan bir kısmı hayy mefhûmundan tahsis olunmak îcab edecektir. Hâlbuki su zâhiri vechile asıl mânasına olduğu takdirde كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ mefhûmu ale'l-umûm hayvânâttan başka nebâtâta dahi şâmil olacaktır. Ve fi'l-hakīka gerek hayât-ı hayvânînin ve gerek hayât-ı nebâtînin suya olan alâkası da mâlumdur. Son zamanlarda suyun en mühim unsurunu teşkil eden müvellidülmâ[1] bütün anâsırın esası gibi mütalaa olunmaya başladığına nazaran Kur'ân'ın bu ihtârı daha şümûllü bir hakikate işareti de ihtivâ etmiş olur. Gerçi kimyâ-yı uzvîde karbon bir esas olarak mütalaa edilmektedir. Ve hayâtın hava ile de alâkası vardır. Fakat zikr-i şey, mâ'adâya münâfî olmadığı gibi bunlar umûm için su kadar bâriz ve meşhud da olmadığından burada[2] en zâhir delil ileri sürülmüştür ki o da sudur. Suyun retk ve fetk ile münasebeti bâhir ve herkes için zâhirdir. Tabiat üzerinde bu retk ve fetk ve bu tahvil o kâfirlerin görüp durdukları veya re'y ü fikr ile bildikleri veya haber aldıkları bir fiil ve tesir olduğu hâlde {اَفَلَا يُؤْمِنُونَ} yine de imana gelmezler ha!..[3] ❁ Bir sudan yaratıldıklarını bilirler de hâlâ Allah'ın sun' u tesirine inanmazlar, tabiat tabiat derler dururlar ha!.. İş tabiata kalsa idi tabiat kendi kendine değişir mi idi? Arz u semâ 'ademden vücûda gelirler miydi? [3353] Veya Arz, semâdan ayrılır mı idi? Veya kuru havada yukarıdan yağmur yağar, kuru toprakta otlar biter miydi? Sonra o câmid tabiatlarda aynı bir sudan muhtelif hayatlar husûle gelir mi idi, insanlar olur muydu, kendileri hayat bulur muydu? Onlar kendilerini parçalanmaz mı zannediyorlar? {وَجَعَلْنَا فِي الْاَرْضِ رَوَاسِيَ اَنْ تَمِيدَ بِهِمْ} Hâlbuki onları yaratan Biz o Arz'da kendilerini sarsacak diye ağır baskılar yaptık ❁ yani semâdan ayırdığımız ve üzerinde kendilerine sudan hayat verdiğimiz insanları Arz hareketiyle çalkayıp

---

1 B: "müvellidülhumûza".
2 B: "bunlarda".
3 Yani istifham hemzesi inkâr ve taaccüb içindir [Müellifin notu].

muztarip etmesin, sâkin olacak yer bulsunlar diye o Arz'da suya mukabil sulb oturaklı kıt'alar, dağlar husûle getirdik. Bir düşünmeli ki Arz, mâyi' bir hâlde kalsa idi ve Arz hareket ettikçe insanlar çalkanıp dursa idi ne büyük ıztırap olurdu, kütle-i türâbiyenin yaratılması ve dağların kazık gibi oturtulması ile bu ıztırap bertaraf edilip Arz, hayât-ı beşer için kābil-i süknâ bir hâle getirildi {وَجَعَلْنَا فٖيهَا فِجَاجاً سُبُلاً} ve onda birtakım meydanlar, yollar yaptık {لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ} ki hidâyeti bulabilsinler ❁ matlublarına doğru gidebilsinler[1] veya hak yolunu tutsunlar. {وَجَعَلْنَا السَّمَٓاءَ سَقْفاً مَحْفُوظاً} Semâyı da öyle bir sakf yaptık ki mahfuz ❁ وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجٖيمٍ [el-Hicr 15/17] mantûkunca şeytanların taarruzundan mahfuz. Veyahut vakt-i ma'lûmuna kadar fesad ve inhilâlden mahfuz. اِنَّ اللّٰهَ يُمْسِكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ اَنْ تَزُولَاۚ وَلَئِنْ زَالَتَٓا اِنْ اَمْسَكَهُمَا مِنْ اَحَدٍ مِنْ بَعْدِهٖ [Fâtır 35/41][2] {وَهُمْ عَنْ اٰيَاتِهَا مُعْرِضُونَ} Onlar ise bunun âyetlerinden i'râz etmektedirler. ❁ Semâda Allah'ın kudret ü vahdâniyetine delâlet etmekte bulunan bunca delillerin delâletlerinden yüz çevirip geçiyorlar.

{وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ} Hâlbuki Allah O'dur ki geceyi ve gündüzü, Güneş'i ve Kamer'i halketti [3354] {كُلٌّ فٖى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ} her biri bir felekte yüzüyorlar. ❁ Demek ki zannedildiği gibi onları felek döndürüyor değil, onlar felekte ve her biri bir felekte yüzüyorlar. "Felek" devreden şey demek olduğuna göre bazıları feleği bir cism-i devvâr addetmişlerdir ki bunlar, zamanlarının fen telakkīsine kapılmış görünüyorlar. Hâlbuki Dahhâk'ten rivayet olunduğu üzere "felek" nücûmun medârı, yani devrettiği mahal diye târif[3] edilmiştir[4] ki sırf riyâzî bir ifadedir. Son zamanlarda lisânımızda bu "medar" kelimesi gibi "mahrek" demek de ıstılah olmuştur. Biri "devr"den ism-i mekân, biri de "hareket"ten ism-i mekândır. Âyette yalnız Şems ü Kamer mezkur olduğu hâlde haberde tesniye getirilmeyip de ikiden ziyadeyi ifade

---

1 B: "gelebilsinler".

2 "Doğrusu gökleri ve yeri zeval buluvermelerinden Allah tutuyor, celâlim hakkı için, zeval buluverirlerse onları O'ndan başka kimse tutamaz…"

3 B: "tefsir".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXII, 141:

الفلك في كلام العرب كل شيء دائر وجمعه أفلاك، واختلف العقلاء فيه فقال بعضهم: الفلك ليس بجسم وإنما هو مدار هذه النجوم وهو قول الضحاك...

eden cemi‘ sîgasıyla يَسْبَحُونَ buyurulması şâyân-ı dikkat görülmüştür. Burada müfessirîn birkaç vecih söylemişlerdir. Birisi والشمس والقمر والنجوم takdîrinde olmasıdır ki Şems ü Kamer'in yanında nücûm hazf edilmiş, sonra da kül ve cem‘ ile hepsine işaret olunmuş demektir. İkincisi bu karîne ile Şems ü Kamer'den cins-i nücûm kast edilmiş olmasıdır. Bunu bazıları metâli‘in ihtilâfı itibariyle Şems ü Kamer'in bir kesreti gibi mülâhaza etmek ve binâen‘aleyh diğer yıldızları meskût[un] anh bırakmak istemiştir. Lâkin bu vecih mülâhaza edilecek olunca sâir yıldızların da kimisi Kamer mânasında olduğuna işâreten bu ikisini hepsinin cinsi gibi ahzetmek daha münâsibdir. Sonra "kül" ta‘mîmi Şems ü Kamer'le beraber mâkablinde zikri geçen Arz'ı dahi ihtivâ ederek hepsine işaret olmak da muhtemildir ki Arz, Şems, Kamer bütün ecrâmdan her biri bir felekte yüzüyorlar demek olur. Ve demek ki ne kadar ecrâm varsa o kadar da felek var. Hâsılı hangisi olursa olsun şurası muhakkak ki burada eski fenn-i hey'et nazariyesini bir ibtal vardır. Zira onlar Şems ü Kamer'i felek hareket ettiriyor diyorlardı. Burada ise her birinin birer felekte kendilerinin yüzdükleri haber veriliyor ki ecrâmdan her [3355] birinin fezâda bir mihver veya mahrek üzerinde hareket ettiklerine kāil olan yeni hey'et nazariyesinin esası da budur. Şüphe yok ki eskilerin nazarında da fenleri şimdikilerinki gibi ve belki daha kuvvetli bir kanaatle tâkip ediliyordu. Demek ki bugün bu ve emsâli âyetlerde Kur'ân'ın fenne karşı büyük bir zaferini okumaktayız. O hâlde bildiğimiz fenne muhalif görünen noktalara tesadüf edildiği zaman Kur'ân'ı fenne uydurmaya çalışmamalı, fenni Kur'ân'a tevfik etmeye uğraşmalıdır. Şimdi teemmül etmeli ki kimi Güneş kimi Kamer, kimi ziyâ kimi nûr bütün ecrâmdan her biri bir felekte, kendine mahsus bir dairede yüzüyor da yüzüyor, hiçbiri sâkin değil, hepsi birer hareket-i devriyede, bir tutarı yok, hepsi muallakta, hepsi yolunda, hepsi nizâmında, hepsi mahfuz yüzüyorlar da yüzüyorlar. Bu ne bedî‘ sanat, ne büyük kudret ve ne yüksek âyetlerdir. Bunların hepsinden Allah'ın azamet ü vahdâniyeti okunur. Lâkin kâfirler bunları görseler dahi delâletlerinden i‘râz ederler de şuna

buna isnad etmeye kalkışırlar. Zerrece insâfı olanların itiraf etmesi lâzım gelir ki işbu كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ kavl-i kerîmi Allah teâlâ'nın kudret ü vahdâniyeti âyetlerini âlem-i şuhûdda irâe ederken aynı zamanda âyât-ı ilâhiyeden birisi de nûr-i Muhammedî olduğunu göstermek için nübüvvet-i Muhammediyeyi anlatacak bir delîl-i mahsus olmak üzere Arz'ın semâdan ayrılmış olması gibi bir hakīkat-i ilmiye ile fizik ve felsefe ashâbına ders verdikten sonra Batlamyus hey'etini kökünden yıkan bir vecîze ile hey'et ashâbına da yeni bir fenne mebde' olacak bir düstûr-ı ilmî vermiş bulunuyor. Gerçi Kopernik, Newton, Laplace gibi bu fen ile tevaggul eden kimselerin böyle bir düstur bulmaları haddizâtında mühim bir muvaffakiyyet-i ilmiye, bir dehâ olmakla beraber bir mucize teşkil etmezse de bunu ümmî bir fıtratın bütün cihân-ı fenne karşı bir makām-ı tehaddîde haber verivermiş olması onun nübüvvetini meydana koyan [3356] âyât-ı ilâhiyeden bir âyet olduğunda da şüpheye mahal bırakmaz.

{وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ} Bir de Biz senden evvel hiçbir beşeri muhalled kılmadık ❁ her kim olursa olsun beşer cinsinden hiçbir ferde bu âlemde bekā nasip etmedik {اَفَاِئِنْ مِتَّ فَهُمُ الْخَالِدُونَ} o hâlde sanki sen ölürsen onlar kalacaklar mı? ❁ Yani senin ölümünü gözeten, نَتَرَبَّصُ بِهِ رَيْبَ الْمَنُونِ [et-Tûr 52/30][1] diyen o kâfirler bâkī mi kalacaklar ki senin mevtinle müteselli olmak istiyorlar? {كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ} Her nefis ölümü tadacaktır ❁ o acıyı duyacaktır (*Sûre-i Âl-i İmrân'a bak*) {وَنَبْلُوكُمْ بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً} ve Biz, sizi bir imtihan olmak üzere şerr ü hayr ile mübtelâ kılacağız ❁ Bu âlem, böyle bir dâr-ı ibtilâ ve imtihandır ki her hayrının önünde bir şer vardır. Bununla beraber ölümle her iş bitiverecek de değildir. {وَاِلَيْنَا[2] تُرْجَعُونَ} sonra hep Bize ircâ' olunacaksınız ❁ da haşr u neşr olunup hesap görülecek, imtihanların hayr veya şer mücâzat veya mükâfâtı verilecek.

---

1 "…biz ona raybe'l-menûnu gözetiyoruz…"
2 M ve B: "ثم إلينا".

{وَاِذَا رَاٰكَ[1] الَّذ۪ينَ كَفَرُوا... إلخ}

قُلْ مَنْ يَكْلَؤُكُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمٰنِۜ بَلْ هُمْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ ﴿٤٢﴾ اَمْ لَهُمْ اٰلِهَةٌ تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَاۜ لَا يَسْتَط۪يعُونَ نَصْرَ اَنْفُسِهِمْ وَلَا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ ﴿٤٣﴾ بَلْ مَتَّعْنَا هٰٓؤُلَٓاءِ وَاٰبَٓاءَهُمْ حَتّٰى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُۜ اَفَلَا يَرَوْنَ اَنَّا نَأْتِي الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَاۜ اَفَهُمُ الْغَالِبُونَ ﴿٤٤﴾ قُلْ اِنَّمَٓا اُنْذِرُكُمْ بِالْوَحْيِۘ وَلَا يَسْمَعُ الصُّمُّ الدُّعَٓاءَ اِذَا مَا يُنْذَرُونَ ﴿٤٥﴾ وَلَئِنْ مَسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَا وَيْلَنَٓا اِنَّا كُنَّا ظَالِم۪ينَ ﴿٤٦﴾ وَنَضَعُ الْمَوَاز۪ينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـٔاًۜ وَاِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ اَتَيْنَا بِهَاۜ وَكَفٰى بِنَا حَاسِب۪ينَ ﴿٤٧﴾

[3357] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Sizi gece ve gündüz O Rahmân'dan kim koruyabilir?" Fakat onlar Rablerinin zikrinden sarf-ı nazar etmişlerdir (42). Yoksa onlar için kendilerini önümüzden menʿ edecek ilâhlar mı var? Onlar kendi nefislerini bile kurtaramayacakları gibi bizden sahâbet de olunmazlar (43). Doğrusu Biz onları ve atalarını yaşattık hatta o ömür onlara uzun geldi, fakat şimdi görmüyorlar mı o Arz'ı etrafından eksiltip duruyoruz, o hâlde gālib onlar[2] mı? (44). De ki "ben sizi ancak vahy ile inzar ediyorum, amma ne kadar inzar edilseler sağırlar daveti işitmezler" (45). Maʿamâfîh kasem olsun Rabbinin azâbından onlara bir nefha dokunursa muhakkak diyeceklerdir ki "vay bizlere! Bizler cidden zâlimler idik (46). Biz ise kıyamet günü için [3358] *mîzanlara adaleti koruz da hiçbir nefis zerrece zulmedilmez, bir hardal tanesi ağırlığınca da olsa onu getirir koruz, hesapçı da Biz yeteriz (47).*

{اَنَّا نَأْتِي الْاَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ اَطْرَافِهَا} Sûre-i Raʿd'a bak.

---

1 M ve B: "را".
2 B: "olurlar".

Evvelki peygamberlere neler verildiğine gelelim:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى وَهٰرُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَٓاءً وَذِكْرًا لِلْمُتَّقِينَۙ ﴿٤٨﴾ اَلَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِنَ السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için Biz Mûsâ ile Hârûn'a furkan ve bir ziyâ ve bir zikir vermiştik, müttakīler için (48). O müttakīler için ki Rablerine gıyabda haşyet beslerler ve o saatten titrer dururlar (49).

{الْفُرْقَانَ وَضِيَٓاءً وَذِكْرًا} Yani Mûsâ ve Hârûn'a verilen âyât ve mu'cizât içinde en mühim ve en müfîd olarak Tevrat verildi ki hak ile bâtılı fârık ahkâmı, tenvir ve tezkîr ifade eden irşâdât ve mevâ'izi muhtevî idi. Bu böyle.

وَهٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ اَنْزَلْنَاهُۜ اَفَاَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

İşte bu -Kur'an- da Bizim indirdiğimiz mübarek zikirdir, şimdi siz bunu mu inkâr ediyorsunuz? (50).

[3359] {وَهٰذَا} İşte bu da ❁ yani Kur'an da {ذِكْرٌ مُبَارَكٌ} öyle mübarek bir zikirdir ki {اَنْزَلْنَاهُ} onu Biz indirdik ❁ ey evvelki peygamberlere verilen gibi âyet isteyenler {اَفَاَنْتُمْ لَهُ مُنْكِرُونَ} şimdi siz bunu mu inkâr ediyorsunuz?

وَلَقَدْ اٰتَيْنَٓا اِبْرٰهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهِ عَالِمِينَۚ ﴿٥١﴾ اِذْ قَالَ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَا هٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِٓى اَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ ﴿٥٢﴾ قَالُوا وَجَدْنَٓا اٰبَٓاءَنَا لَهَا عَابِدِينَ ﴿٥٣﴾ قَالَ لَقَدْ كُنْتُمْ اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُكُمْ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٥٤﴾ قَالُٓوا اَجِئْتَنَا بِالْحَقِّ اَمْ اَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ ﴿٥٥﴾ قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ الَّذِى فَطَرَهُنَّۘ وَاَنَا عَلٰى ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ

﴿٥٦﴾ وَتَاللّٰهِ لَاَكِيدَنَّ اَصْنَامَكُمْ بَعْدَ اَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ ﴿٥٧﴾ فَجَعَلَهُمْ جُذَاذاً اِلَّا كَبِيراً
لَهُمْ لَعَلَّهُمْ اِلَيْهِ يَرْجِعُونَ ﴿٥٨﴾ قَالُوا مَنْ فَعَلَ هٰذَا بِاٰلِهَتِنَٓا اِنَّهُ لَمِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٥٩﴾ قَالُوا
سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُٓ اِبْرٰهِيمُ ﴿٦٠﴾ قَالُوا فَأْتُوا بِهِ عَلٰٓى اَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ
يَشْهَدُونَ ﴿٦١﴾ قَالُٓوا ءَاَنْتَ فَعَلْتَ هٰذَا بِاٰلِهَتِنَا يَٓا اِبْرٰهِيمُ ﴿٦٢﴾ قَالَ بَلْ فَعَلَهُ كَبِيرُهُمْ
هٰذَا فَسْـَٔلُوهُمْ اِنْ كَانُوا يَنْطِقُونَ ﴿٦٣﴾ فَرَجَعُٓوا اِلٰٓى اَنْفُسِهِمْ فَقَالُٓوا اِنَّكُمْ اَنْتُمُ الظَّالِمُونَ
﴿٦٤﴾ ثُمَّ نُكِسُوا عَلٰى رُؤُ۫سِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هٰٓؤُ۬لَٓاءِ يَنْطِقُونَ ﴿٦٥﴾ قَالَ اَفَتَعْبُدُونَ مِنْ
دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُكُمْ شَيْـًٔا وَلَا يَضُرُّكُمْ ﴿٦٦﴾ اُفٍّ لَكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَفَلَا
تَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾ قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانْصُرُٓوا اٰلِهَتَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ ﴿٦٨﴾ قُلْنَا يَا نَارُ كُونِى
بَرْداً وَسَلَاماً عَلٰٓى اِبْرٰهِيمَ ﴿٦٩﴾ وَاَرَادُوا بِهِ كَيْداً فَجَعَلْنَاهُمُ الْاَخْسَرِينَ ﴿٧٠﴾ وَنَجَّيْنَاهُ
وَلُوطاً اِلَى الْاَرْضِ الَّتِى بَارَكْنَا فِيهَا لِلْعَالَمِينَ ﴿٧١﴾ وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً
وَكُلًّا جَعَلْنَا صَالِحِينَ ﴿٧٢﴾ وَجَعَلْنَاهُمْ اَئِمَّةً يَهْدُونَ بِاَمْرِنَا وَاَوْحَيْنَٓا اِلَيْهِمْ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ
وَاِقَامَ الصَّلٰوةِ وَاِيتَٓاءَ الزَّكٰوةِ وَكَانُوا لَنَا عَابِدِينَ ﴿٧٣﴾

[3361] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için bundan evvel de İbrâhim'e rüşdünü vermiştik (51). O vakit ki babasına ve kavmine "ne bu başına toplanıp durduğunuz temâsîl?" dedi (52). "Atalarımızı bunlara ibadet ediyor bulduk" dediler (53). "Kasem olsun ki" dedi, "siz de atalarınız da açık bir dalâl içindesiniz" (54). Dediler: "Ciddi mi söylüyorsun, yoksa sen şakacılardan mısın?" (55) "Doğrusu" dedi, "Rabbiniz o göklerin ve yerin Rabbidir ki onları yaratmıştır ve ben buna şehadet edenlerdenim (56). Ve tallahi siz dönüp gittikten sonra putlarınıza lâbüd bir tedbir yapacağım" (57). Derken onları parça parça etti, ancak bir büyüklerini bıraktı ki belki ona müracaat ederler (58). "Bunu bizim ilâhlarımıza kim yapmış? Her hâlde o zâlimlerden biri" dediler (59). "Bir delikanlı

işittik, bunları anıyor, adına İbrâhim deniyormuş" dediler (60). "Haydin" dediler, "getirin onu nâsın[1] gözleri önüne belki şehadet ederler" (61). Dediler: "Sen mi yaptın bunu ilâhlarımıza yâ İbrâhim?" (62). "Belki" dedi "şu[2] büyükleri yapmıştır, sorun bakalım onlara eğer söylerlerse" (63). Bunun üzerine vicdanlarına müracaat ettiler de dediler: "Doğrusu siz haksızsınız" (64). Sonra yine tepeleri üstü ters [3362] *döndüler, "sen cidden bilirsin ki bunlar söylemez" dediler (65). "O hâlde" dedi, "Allah'ı bırakıp da size hiçbir fâide veremeyecek, zarar da edemeyecek nesnelere mi tapıyorsunuz? (66). Yuf size ve Allah'tan başka taptıklarınıza! Hâlâ akıllanmayacak mısınız?" (67). "Siz bunu" dediler, "yakın da ilâhlarınızın öcünü alın, bir iş yapacaksanız" (68). "Ey nâr, serin ve selâmet ol İbrâhim'e" dedik (69). Ona bir dolap kurmak istediler, Biz de daha ziyade kendilerini hüsrâna düşürdük (70). Ve onu Lût ile beraber kurtarıp içinde âlemîne bereketler verdiğimiz arza çıkardık (71). Ve ona İshak'ı ihsan ettik, fazla olarak Ya'kūb'u da ve her birini sâlihînden kıldık (72). Ve hepsini emrimizle yol gösteren imamlar ettik ve kendilerine hayırlar işlemeyi, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahy eyledik ve hep bize âbid idiler (73).*

وَلُوطاً اٰتَيْنَاهُ حُكْماً وَعِلْماً وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتٖى كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَٓائِثَۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاسِقٖينَۙ ﴿٧٤﴾ وَاَدْخَلْنَاهُ فٖى رَحْمَتِنَاۜ اِنَّهُ مِنَ الصَّالِحٖينَ ﴿٧٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Lût, ona da bir hüküm, bir ilim verdik ve onu habâsetler işleyen o karyeden kurtardık. Hakikat onlar kötü, fâsık bir kavim idiler (74). Onu ise rahmetimize idhal eyledik, çünkü o cidden sâlihînden idi (75).

وَنُوحاً اِذْ نَادٰى مِنْ قَبْلُ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَاَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظٖيمِۚ ﴿٧٦﴾ وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذٖينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَاۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاَغْرَقْنَاهُمْ اَجْمَعٖينَ ﴿٧٧﴾

1 B: "nâsa".
2 B -"şu".

[3363] **Meâl-i Şerîfi**

Nûh'u da, zira mukaddemâ nidâ etmişti, biz de duasını kabul ettik de kendisini ve ehlini büyük bir sıkıntıdan kurtardık (76). Ve âyetlerimizi tekzib eden kavimden öcünü aldık, hakikat onlar kötü bir kavim idiler, Biz de hepsini birden gark ettik (77).

وَدَاوُ۫دَ وَسُلَيْمٰنَ اِذْ يَحْكُمَانِ فِى الْحَرْثِ اِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِۚ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَۙ ﴿٧٨﴾ فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمٰنَۚ وَكُلًّا اٰتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًاۘ وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُ۫دَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَۜ وَكُنَّا فَاعِلِينَ ﴿٧٩﴾ وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْۚ فَهَلْ اَنْتُمْ شَاكِرُونَ ﴿٨٠﴾ وَلِسُلَيْمٰنَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِى بِاَمْرِهٖٓ اِلَى الْاَرْضِ الَّتِى بَارَكْنَا فِيهَاۜ وَكُنَّا بِكُلِّ شَیْءٍ عَالِمِينَ ﴿٨١﴾ وَمِنَ الشَّيَاطِينِ مَنْ يَغُوصُونَ لَهُ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذٰلِكَۚ وَكُنَّا لَهُمْ حَافِظِينَۙ ﴿٨٢﴾

[3364] **Meâl-i Şerîfi**

Dâvûd ile Süleyman'ı da, o vakit ki ikisi de hars hakkında hüküm veriyorlardı, o vakit ki ekinde geceleyin kavmin davarı yayılmıştı, Biz de hükümlerine şâhid idik (78). Derhâl onu Süleyman'a anlattık, bununla beraber her birine bir hüküm ve bir ilim vermiştik ve Dâvûd'un maiyyetinde dağları musahhar kılmıştık, kuşlarla beraber tesbih ediyorlardı ve Biz bunları yaparız (79). Bir de ona sizin için, sizi harbinizin şiddetinden korusun diye giyecek sanatı tâlim etmiştik, şimdi siz şükrünü edâ ediyor musunuz? (80). Süleyman için de şiddetli rüzgârı ki o içine[1] bereketler verdiğimiz Arz'a emriyle cereyan ediyordu, ve Biz her şeyi biliriz (81). Şeytanlardan da onun için dalgıçlık edenleri ve daha başka amel için çalışanları teshir etmiştik ve hep onları zabt eden Biz idik (82).

{اِذْ يَحْكُمَانِ فِى الْحَرْثِ[2]} Hani harsta ikisi de hükmettiler {اِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ} hani onda kavmin koyunları yayılmıştı ❁ rivayet olunduğuna göre

---

1 B: "içinde".

2 M ve B: "الحرب".

Dâvûd aleyhisselâm koyunların aynıyla harsın tazmînine hükmetmişti, Süleyman aleyhisselâm ise koyunların menfaatiyle tazmînini tarafeynin hâline erfak görmüştü.[1] {وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ}

وَاَيُّوبَ اِذْ نَادٰى رَبَّهُٓ اَنّ۪ى مَسَّنِىَ الضُّرُّ وَاَنْتَ اَرْحَمُ الرَّاحِم۪ينَۚ ﴿٨٣﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِه۪ مِنْ ضُرٍّ وَاٰتَيْنَاهُ اَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَذِكْرٰى لِلْعَابِد۪ينَ ﴿٨٤﴾

[3365] **Meâl-i Şerîfi**

Eyyûb'u da, zira اَنّ۪ى مَسَّنِىَ الضُّرُّ وَاَنْتَ اَرْحَمُ الرَّاحِم۪ينَ *diye Rabbine nidâ etti (83). Biz de duasını kabul ettik de hemen kendisindeki durru açtık ve tarafımızdan bir rahmet ve âbidler için bir muhtıra olmak üzere ona[2] ehlini ve beraberlerinde onların[3] bir mislini de verdik (84).*

وَاِسْمٰع۪يلَ وَاِدْر۪يسَ وَذَا الْكِفْلِۜ كُلٌّ مِنَ الصَّابِر۪ينَۚ ﴿٨٥﴾ وَاَدْخَلْنَاهُمْ ف۪ى رَحْمَتِنَاۜ اِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِح۪ينَ ﴿٨٦﴾

Meâl-i Şerîfi

İsmâil'i de, İdrîs'i de, Zülkifl'i de; hepsi sâbirînden (85). Bunları da rahmetimize idhal eyledik, çünkü cidden sâlihîndendirler (86).

وَذَا النُّونِ اِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ اَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادٰى فِى الظُّلُمَاتِ اَنْ لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَۗ اِنّ۪ى كُنْتُ مِنَ الظَّالِم۪ينَۚ ﴿٨٧﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُۙ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّۜ وَكَذٰلِكَ نُنْجِى الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٨٨﴾

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 88; *Tefsîru Süfyân es-Sevrî,* s. 203; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XVIII, 475: وذلك أن راعيا جمع غنمه بالليل إلى جانب كرم رجل فدخلت الغنم الكرم فأكلته وصاحبها لا يشعر بها فلما أصبحوا أتوا داود النبي عليه السلام فقصوا عليه أمرهم، فنظر داود ثمن الحرث، فإذا هو قريب من ثمن الغنم، فقضى بالغنم لصاحب الحرث فمروا بسليمان فقال: كيف قضى لكم نبي الله؟ فأخبراه، فقال سليمان: نعم ما قضى نبي الله وغيره أرفق للفريقين فدخل رب الغنم على داود فأخبره بقول سليمان فأرسل داود إلى سليمان فأتاه فعزم عليه بحقه بحق النبوة، لما أخبرتني فقال عدل الملك، وغيره أرفق فقال داود: وما هو؟ قال سليمان: تدفع الغنم إلى صاحب الحرث، فله أولادها وأصوافها وألبانها وسمنها، وعلى رب الغنم أن يزرع لصاحب الحرث مثل حرثه، فإذا بلغ وكان مثله يوم أفسده دفع إليه حرثه وقبض غنمه، قال داود: نعم ما قضيت، فأجاز قضاءه.

2 B -"ona".

3 B: "olanların".

[3366] **Meâl-i Şerîfi**

Zennûn'u da; hani öfkelenerek gitmişti de Biz kendisini asla sıkıştırmayız zannetmişti, derken zulmetler içinde لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَۗ اِنّ۪ي كُنْتُ مِنَ الظَّالِم۪ينَ *diye nidâ etti (87). Biz de duasını kabul ile icâbet ettik de kendisini gamdan kurtardık ve işte mü'minleri böyle kurtarırız (88).*

{لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَۗ اِنّ۪ي كُنْتُ مِنَ الظَّالِم۪ينَ} Senden başka ilâh yok, Sana arz-ı tesbih ederim, ben doğrusu zâlimlerden oldum.[1]

وَزَكَرِيَّٓا اِذْ نَادٰى رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْن۪ي فَرْداً وَاَنْتَ خَيْرُ الْوَارِث۪ينَۚ ﴿٨٩﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُۘ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيٰى وَاَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُۜ اِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَيَدْعُونَنَا رَغَباً وَرَهَباًۜ وَكَانُوا لَنَا خَاشِع۪ينَ ﴿٩٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Zekeriyyâ'yı da; hani Rabbine رَبِّ لَا تَذَرْن۪ي فَرْداً وَاَنْتَ خَيْرُ الْوَارِث۪ينَ *diye nidâ etmişti (89). Biz de duasını kabul ile icâbet ettik de [3367] kendisine Yahyâ'yı verdik ve onun için zevcesini ıslah eyledik. Hakikat bunlar hayrâtta müsâraʿat ve Bize rağbet ve rehbetle dua ederlerdi ve Bizim için hâşiʿlerdi (90).*

{رَبِّ لَا تَذَرْن۪ي فَرْداً وَاَنْتَ خَيْرُ الْوَارِث۪ينَ} Rabbim! Beni tek bırakma, gerçi Sen, vârislerin en hayırlısısın.

وَالَّت۪ٓي اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا ف۪يهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَٓا اٰيَةً لِلْعَالَم۪ينَ ﴿٩١﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve o dişiyi de ki ırzını muhkem korudu da kendisine rûhumuzdan nefhettik, ve kendisiyle oğlunu âlemîne bir âyet kıldık (91).

{وَالَّت۪ٓي اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا} O hanımı da ki ırzını muhkem korudu {فَنَفَخْنَا ف۪يهَا مِنْ رُوحِنَا} da kendine[2] rûhumuzdan nefhettik ❁ yani قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي

1 Zennûn Hazret-i Yûnus kıssası için Vessâffâti Sûresi'ne bak [Müellifin notu].
2 B: "kendisine".

[el-İsrâ 17/85] mantûkunca emrimizden olan ve Âdem'e nefhedilen rûh cinsinden üfledik, içinde Îsâ'yı ihyâ eyledik. Yahut "rûhumuzdan" demek "rûhumuz tarafından" demektir ki "Cibrîl, nâm-ı diğerle Rûhu'l-kudüs vâsıtasıyla nefhettik" demek olur. Nitekim Sûre-i Meryem'de فَاَرْسَلْنَٓا اِلَيْهَا رُوحَنَا [19/17] bu mânada mervîdir. Sûre-i Tahrîm'e de bak. {وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَٓا اٰيَةً لِلْعَالَمٖينَ} Sûre-i Meryem'e bak.

[3368]

اِنَّ هٰذِهٖٓ اُمَّتُكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةًۘ وَاَنَا رَبُّكُمْ فَاعْبُدُونِ ﴿٩٢﴾ وَتَقَطَّعُٓوا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْۜ كُلٌّ اِلَيْنَا رَاجِعُونَ۟ ﴿٩٣﴾ فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهٖۚ وَاِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ ﴿٩٤﴾ وَحَرَامٌ عَلٰى قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَٓا اَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ ﴿٩٥﴾ حَتّٰٓى اِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ ﴿٩٦﴾ وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَاِذَا هِيَ شَاخِصَةٌ اَبْصَارُ الَّذٖينَ كَفَرُواۜ يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فٖي غَفْلَةٍ مِنْ هٰذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمٖينَ ﴿٩٧﴾ اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ حَصَبُ جَهَنَّمَۜ اَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ ﴿٩٨﴾ لَوْ كَانَ هٰٓؤُلَٓاءِ اٰلِهَةً مَا وَرَدُوهَاۜ وَكُلٌّ فٖيهَا خَالِدُونَ ﴿٩٩﴾ لَهُمْ فٖيهَا زَفٖيرٌ وَهُمْ فٖيهَا لَا يَسْمَعُونَ ﴿١٠٠﴾ اِنَّ الَّذٖينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنٰٓىۙ اُو۬لٰٓئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَۙ ﴿١٠١﴾ لَا يَسْمَعُونَ حَسٖيسَهَاۚ وَهُمْ فٖي مَا اشْتَهَتْ اَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَۚ ﴿١٠٢﴾ لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْاَكْبَرُ وَتَتَلَقّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُۜ هٰذَا يَوْمُكُمُ الَّذٖي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ ﴿١٠٣﴾ يَوْمَ نَطْوِي السَّمَٓاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِۜ كَمَا بَدَاْنَٓا اَوَّلَ خَلْقٍ نُعٖيدُهُۜ وَعْدًا عَلَيْنَاۜ اِنَّا كُنَّا فَاعِلٖينَ ﴿١٠٤﴾ وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ ﴿١٠٥﴾

[3369] **Meâl-i Şerîfi**

İşte bu sizin ümmetiniz bir tek ümmet, Rabbiniz de bir Benim, onun için hep Bana kulluk edin (92). Onlar kumandalarını beynlerinde parçaladılar, fakat hepsi Bize rücû' edecekler (93). İmdi her kim

mü'min olarak sâlihâttan bir amel işlerse onun sa'yine küfran yok ve her hâlde Biz onun hesâbına yazarız (94). İhlâk ettiğimiz karyeye dahi haramdır ki rücû' etmeyecek olsunlar (95). Nihâyet Ye'cûc ve Me'cûc açılıp da her tepeden saldırdıkları (96) ve hak vaad yaklaştığı vakit, o zaman işte o küfredenlerin derhâl gözleri belerecek, "eyvah bizlere, biz bundan gaflet ettik, hayır kendimize zulmetmiş olduk" diyecekler (97). Haberiniz olsun ki siz ve Allah'tan başka taptığınız nesneler hep cehennem mermisisiniz; siz ona vürûd edeceksiniz (98). Onlar ilâh olsalardı ona vürûd etmezlerdi, hâlbuki [3370] *hepsi onda muhalled kalacaklar (99). Öyle ki onların orada bir zefîri*[1] *var, bunlar da orada iken işitmeyecekler (100). Şüphe yok ki haklarında Bizden hüsnâ sebkedenler, bunlar ondan uzaklaştırılmışlardır (101) ve bunlar canlarının istediğinde muhalled kalacaklardır (102). O feza'-ı ekber bunları mahzun etmeyecek ve bunları melekler şöyle karşılayacaklar: "Bu işte sizin o gününüz ki vaad olunuyordunuz" (103). O gün ki semâyı kitaplar için defter dürer gibi düreceğiz, evvel başladığımız gibi halkı iade edeceğiz; uhdemizde bir vaad, şüphe yok ki Biz yaparız (104). Şânım hakkı için zikirden sonra Zebur'da da yazmıştık ki her hâlde Arz, ona Benim sâlih kullarım vâris olacaktır (105).*

{اِنَّ هٰذِهٖ} İşte şu ❁ yani şu önünüzdeki millet, bu Kur'an ile verilen tevhid ve İslâm milleti {اُمَّتُكُمْ} sizin ümmetinizdir ❁ sizin me'mur olduğunuz millettir. {اُمَّةً وَاحِدَةً} Ümmet-i vâhide olarak ❁ bütün peygamberlerinki gibi imamı bir, şeriatı bir, kıblesi bir olarak öne düşmüş bir cemaat hâlinde {وَاَنَا رَبُّكُمْ} Ben de Rabbinizim {فَاعْبُدُونِ} binâen'aleyh Bana ibadet ve ubûdiyet ediniz. ❁ Yani ümmet-i vâhide olabilmek için ancak Beni mâbud biliniz, Bana ibadet ediniz {وَتَقَطَّعُوا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ} hâlbuki onlar emirlerini, yani hükûmetlerini aralarında parçaladılar ❁ vahdet-i milliyeyi bozdular {كُلٌّ اِلَيْنَا رَاجِعُونَ} fakat hepsi Bize râci'dirler ❁ yani o muhtelif fırkalar, mezhebler, milletlerin taptıkları, uydukları muhtelif

1 B: "zaferi".

mâbudlar, metbû'lar hiçtir. Hepsinin en nihâyet dönüp gelecekleri merci Bizizdir. {فَمَنْ يَعْمَلْ... اِلَخ} {وَحَرَامٌ عَلٰى قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَٓا اَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ} İhlâk etmiş olduğumuz herhangi bir karyeye de rücû' [3371] etmemeleri haramdır. ❁ Yani sûrenin başlarında geçtiği üzere helâke mahkum ettiğimiz bir memleket ahâlisine de "dönün bakalım" denildiği zaman inkârlarından dönecekler, dönmemeleri mümkin değildir. "Eyvah, bizler zâlim idik!" diye itiraf ederek feryat ede ede biçilip söneceklerdir. {حَتّٰٓى اِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ} Tâ ki Ye'cûc ve Me'cûc açıldığı ❁ Yec'ûc ve Me'cûc'ü tutan ve bir rahmet-i rabbâniye olan o âhenîn sed, dîn-i tevhid seddi açılıp o ne idiği belirsiz halk boşandığı (*Sûre-i Kehf'e bak*) {وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ} ve bunlar her tepeden akın ederek çıktığı {وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ} ve hak vaad yaklaştığı vakit ❁ yani kıyamet alâmetleri zuhur edip hesap gününün tekarrub ettiği vakit {فَاِذَا هِيَ} artık öyle müdhiş bir hâl ki {شَاخِصَةٌ اَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا} o küfredenlerin -bunlara inanmayıp bünyân-ı vahdeti rahnedar eden o nankör kâfirlerin- gözleri fırlamış {يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي غَفْلَةٍ مِنْ هٰذَا} "vay bizlere, biz bundan hakikaten gaflette idik {بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ} hayır bizler zâlim idik" diye çırpınacaklar. Ey müşrikler {اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} muhakkak ki sizler ve Allah'tan başka tapındığınız şeyler {حَصَبُ جَهَنَّمَ} cehennem çırasısınız {اَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ} siz ona varacaksınız. {لَوْ كَانَ هٰٓؤُلَٓاءِ اٰلِهَةً مَا وَرَدُوهَا} Eğer onlar ilâh olsaydılar ona varırlar mıydı? {وَكُلٌّ فِيهَا خَالِدُونَ} Hâlbuki hepsi -tapanlar ve tapılanlar- onda muhalleddirler. {لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ} onların [3372] o tapanların orada öyle bir zefîrleri, öyle bir iç çekişleri vardır ki {وَهُمْ فِيهَا} bunlar, tapılanlar oradadırlar da {لَا يَسْمَعُونَ} işitmezler.

{اِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنٰى} Amma haklarında bizden hüsnâ sebketmiş olanlar ❁ yani haklarında taraf-ı ilâhîden عِبَادٌ مُكْرَمُونَ. لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِاَمْرِهِ يَعْمَلُونَ [el-Enbiyâ 21/26-27], فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعْيِهٖ وَاِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ [el-Enbiyâ 21/94] gibi en güzel medh ü tebşir kelimeleri sebketmiş, saadetleri mukadder kullar {اُولٰٓئِكَ عَنْهَا مُبْعَدُونَ} bunlar ondan uzaklaştırılmışlardır. ❁ Binâen'aleyh Îsâ ve

Üzeyr ve melâike gibi ibâd-ı mükremîn اِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ hükmünden hâriçtir. Eğer bunlar içinde kâfirlerin iddia ettikleri gibi ulûhiyet iddia edenler bulunsa idi bâlâda geçtiği üzere وَمَنْ يَقُلْ مِنْهُمْ اِنّ۪ٓي اِلٰهٌ مِنْ دُونِه۪ فَذٰلِكَ نَجْز۪يهِ جَهَنَّمَ [21/29] mantûkunca bunların da cezâsı cehennem olacağı şüphesizdi. Fakat o mükrem kullar o kâfirlerin isnadlarından müberrâdır. Kendilerinin ilâh ittihaz edilmesine râzı olmak şöyle dursun, yukarıdan beri îzah edilegeldiği vechile bunlar mahza tevhid için gönderilmiş, tevhid için mücahede etmişler ve bu suretle ikrâm-ı ilâhîye mazhar olmuşlardır. Böyle kendilerine en güzel haslet mukadder olmuş memduh kullar cehennemden öyle uzaktırlar ki {لَا يَسْمَعُونَ حَس۪يسَهَا} hışıltısını bile duymazlar {وَهُمْ ف۪ي مَا اشْتَهَتْ اَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ} ve bunlar canlarının istediği şeyler içinde muhalleddirler. {لَا يَحْزُنُهُمُ الْفَزَعُ الْاَكْبَرُ} O[1] en büyük feza', dehşet onları mahzun etmez {وَتَتَلَقّٰيهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ} ve onları melâike şöyle karşılar: {هٰذَا يَوْمُكُمُ الَّذ۪ي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ} "İşte bu o gününüz ki vaad olunuyordunuz" ❁ diye müjdelerler. [3373] {يَوْمَ نَطْوِي السَّمَٓاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ} Düşün o günü ki semâyı kitaplar için defter dürer gibi düreceğiz {كَمَا بَدَاْنَٓا اَوَّلَ خَلْقٍ نُع۪يدُهُ} evvel-i halka bed' ettiğimiz gibi iade edeceğiz {وَعْداً عَلَيْنَا} üzerimize aldığımız bir vaad ki {اِنَّا كُنَّا فَاعِل۪ينَ} muhakkak yapacağız. ❁ Evvel-i halk, burada "iade" mukābili olmak itibariyle ilk hilkat demek olduğu zâhirdir. Ma'âmâfîh şunu da mülâhaza etmelidir: أول ما خلق الله نوري[2]، أول ما خلق الله القلم[3]، أول ما خلق الله العقل[4] diye üç hadîs-i şerîf mervî olduğuna ve binâen'aleyh Akl-ı Evvel, Kalem-i Evvel, Nûr-i Muhammedî demek olacağına nazaran iade de Nûr-i Muhammedî ile başlayacaktır.

{وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ} Fi'l-hakīka zikirden sonra Zebur'da yazdık ❁ Tevrat'tan sonra Zebur'da, yahut bu babda bazı ihtârâttan

---

1 B: "Ve".

2 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* II, 19; Begavî, *Şerhu'l-Mesâbîh,* thk. Nûreddin Tâlib vd., İdâretü's-Sekāfeti'l-İslâmiye, 1433/2012, I, 8.

3 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17.

4 Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh,* Bûr Saîd: Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, ts., I, 147; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* VII, 318.

sonra Zebur'da yazdık {اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ} ki Arz, ona sâlih[1] kullarım vâris olur. ❁ Arz ifsad edenlerden alınır, verâsete lâyık, hilâfete ehil salâhiyetli hak kullarına verilir. Yani sırr-ı bekā, salâh kanununa müterettibdir, bozukların hakk-ı bekāsı yoktur. Firavun ve cebâbirenin gark ve def'iyle onların zayıf gördükleri kulların Arz-ı Mukaddes'in şark u garbına vâris kılınması, Dâvûd'un Câlût'u katledip يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِى الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى [Sâd 38/26][2] emriyle mazhar-ı hilâfet edilmesi gibi vekāyi' ile fiilen ihtar olunduktan sonra Zebur'da da bu kanun tansis edilmiş ve bununla âhir zamanda ümmet-i Muhammed'in verâsetine işaret olunmuştur. "Aslah kanunu" yahut "elyak kanunu" denilen bu kanunun hükmüyledir ki evvelâ sûret-i umûmiyede nev'-i beşer içinde ehl-i kitab olan milletlerle diğerleri arasındaki mübarezede nihâyet ehl-i kitab galebe etmiş, sâniyen ehl-i kitab içinde [3374] de ibtidâen Yehûd galebe etmiş, ba'dehû Nasârâ galebe etmiş, ba'dehû Müslümanlar galebe etmiş ve salâhını muhafaza ettikçe yine edecektir. Ve Zebur'da ihtar olunduğu gibi burada Kur'an ile de haber veriliyor ki bi'set-i Muhammediyeden sonra verâset-i Arz, îmân-ı tevhid ile mü'min ve a'mâl-i sâliha ile âmil ümmet-i vâhide olarak[3] zuhur edecek ve şirk ve tefrikadan, isyan ve ihtilâftan korunarak en güzel amellere sa'y ü mücahede eyleyecek sâlih kullarındır. Nihâyet gökler dürülüp Arz değiştikten sonra arz-ı cennetin verâseti de bunlarındır. وَتَقَطَّعُوا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ ile işaret edildiği ve ehâdîs-i sahîhada vârid olduğu üzere bu ümmette de tefrikalar çıkacak, arada emir parçalanacak, memleketler zâyi' olacak, ma'amâfîh yine Peygamber ve ashâbının yolunda giden bir fırka-i nâciye, zümre-i sâlihîn eksik olmayacak, zamanlar gelecek din garip olacak, sâlihîn garip kalacak, sonra yine din bed' ettiği gibi dönüp zuhur edecek, peygamberlik iddiasında bulunacak olan otuz kadar deccalden sonra ulûhiyet iddiasına kalkışacak olan koca Deccal, Mesih'in

---

1 B: "vâris".
2 "Yâ Dâvud! Muhakkak ki Biz seni Arz'da bir halife kıldık, imdi nâs arasında hak ile hükmet de (keyfe) hevâya tâbi olma…"
3 B -"mü'min ve a'mâl-i sâliha ile âmil ümmet-i vâhide olarak".

nüzûlüyle helâk olacak, derken Ye'cûc ve Me'cûc çıkacak, yeryüzünde görülmedik fesatlar, tasvîre sığmaz harpler yaptıktan sonra bi-emrillah mahvolacaklar; artık salîb kırılacak, hınzır öldürülecek, sâlihîn hâkim olacak, şer'-i Muhammedînin ta'mîmiyle beşeriyet bir devr-i saadete girecek, velhâsıl suğrâ ve vüstâ nice kıyametlerden sonra Dâbbetü'l-arz'ın hurûcu ve Güneş'in mağribden tulû'u ve Sûr'un nefhiyle büyük kıyamet kopacak, ve nefha-i sâniye ile halk-ı evvel[1] başladığı gibi iade olunacak, haşr ü neşr olup Yevm-i Din sûret-i mutlakada gelecek, âkıbet cennet sâlihlerin olacaktır.

اِنَّ فٖى هٰذَا لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدٖينَۜ ﴿١٠٦﴾ وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمٖينَ ﴿١٠٧﴾

[3375] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphe yok ki bunda âbid bir kavim için kâfi bir öğüt vardır (106). Ve seni sade âlemîne rahmet olarak göndermişizdir (107).

{اِنَّ فٖى هٰذَا} Muhakkak bunda ❁ bu Kur'an'da ve bilhassa bu sûrenin mazmûnunda {لَبَلَاغًا لِقَوْمٍ عَابِدٖينَ} âbid bir kavim için her hâlde bir belâğ vardır. ❁ Yani himmetleri hakikaten ibadete masruf olan efrâd ve cemaat için bâliğan mâ belağ bir nasihat, maksada îsâl etmeye kâfi bir tebliğ vardır. Ve hatta bu son hitap, belki yalnız bu son kanun başlı başına bir belâğdır ki ibadetin hakikatini, mâbudu, nübüvveti, gāye-i maksûdeyi tebliğ eder.

{وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمٖينَ} Ve seni ancak âlemîne rahmeten gönderdik ❁ yani yâ Muhammed, başka bir sebep için değil ancak bütün âlemlere ve bâhusus zevi'l-ukūl âlemlerine merhamet ettiğimiz için, veya başka bir hâlde değil ancak âlemîne bir rahmet olarak resul gönderdik; risaletin umûma bir rahmet-i ilâhiye veya sen bir rahmet-i âmmesin ki bütün zevi'l-ukūl âlemlerine o salâh ve halâs yolunu göstereceksin, dâreynde sebeb-i saadet olan dini sen tâlim edeceksin ve bütün âlem bundan müstefid olacaktır. Artık vay o bedbahtlara ki bu rahmetten kaçınırlar ve bu nûra karşı göz yumarlar.

1 B: "hâl ke'l-evvel".

Ey rahmeten li'l-âlemîn:

قُلْ اِنَّمَا يُوحٰٓى اِلَيَّ اَنَّـمَٓا اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ فَهَلْ اَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ﴿١٠٨﴾ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ اٰذَنْتُكُمْ عَلٰى سَوَٓاءٍۜ وَاِنْ اَدْر۪ٓى اَقَر۪يبٌ اَمْ بَع۪يدٌ مَا تُوعَدُونَ ﴿١٠٩﴾ اِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ ﴿١١٠﴾ وَاِنْ اَدْر۪ى لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ وَمَتَاعٌ اِلٰى ح۪ينٍ ﴿١١١﴾

[3376] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Bana sade vahyolunuyor ki ilâhınız ancak bir ilâhtır, şimdi siz Müslüman oluyor musunuz? (108) Bunun üzerine aldırmazlarsa o hâlde de de ki: "Size düpedüz ilan ettim, ve bilmem bu size edilen vaʿd ü vaʿîd pek yakın mı, yoksa uzak mı?" (109). Şüphe yok ki O, söylenenden açığa vurulanı da bilir gizlediğinizi de bilir (110). Ve bilmem belki bu -mühlet- sizin için bir imtihan ve bir vakte kadar bir istifadedir (111).

{قُلْ} De ki ❁ her emrin esası ve her salâhın başı olan mâbud meselesinde {اِنَّمَا يُوحٰٓى اِلَيَّ} bana ancak şöyle vahyolunuyor: {اَنَّـمَٓا اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ} Hepinizin ilâhı ancak bir ilâhtır ki ❁ Allah'tır. Bâlâda isbat olunduğu üzere mâʿadâsı bâtıldır. {فَهَلْ اَنْتُمْ مُسْلِمُونَ} Binâenʿaleyh sizin buna İslâmınız var mı? ❁ Bu vahyi teslim edip kemâl-i ihlâs ile hepiniz bir ilâha inkıyâdı kabul ediyor musunuz? Kısaca böyle tebliğ et {فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ} kabul etmedikleri takdirde de[1] şöyle de: {اٰذَنْتُكُمْ عَلٰى سَوَٓاءٍ} Size ale's-seviyye îzan ettim ❁ emri bildirdim, tehlikeyi ilan eyledim. "Îzân" hâl-i harb ilan etmek mânasına da geldiğine göre, bu âyetin nüzûlüyle Resûlullah Mekke müşriklerine karşı vaziyetin hâl-i harb olduğunu anlatmış demek olur ki şu hâlde ileride vâkiʿ [3377] olacak Bedir Muharebesi'nin ilânı da bu andan itibaren yapılmış demektir. {وَاِنْ اَدْر۪ٓى اَقَر۪يبٌ اَمْ بَع۪يدٌ مَا تُوعَدُونَ} Ve size yapılan o vaʿîd yakın mı uzak mı bilmem ❁ yani dîn-i hakkın zuhûru, Müslimînin galebesi veyahut kıyametin kopması lâbüd olduğunda şüphe yoksa da yakın mı uzak mı bilmem. Şu hâlde sûrenin başında اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ buyurulması "her âtî karîb" olmak itibariyledir.

1 B -"de".

{اِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ} Şüphe yok ki O -Allah- sözün ilan edilenini de bilir, sizin ketm ettiklerinizi de ❁ binâen'aleyh cezânızın vaktini de bilir. {وَاِنْ اَدْر۪ى لَعَلَّهُ} Ve bilmem belki o ❁ o ikinci şık yani va'îdin uzaması, cezânızın tehiri {فِتْنَةٌ لَكُمْ} sizin için bir fitnedir ❁ cezâ ve mihnetinizi büyütmek için bir istidrac {وَمَتَاعٌ اِلٰى ح۪ينٍ} ve bir zamana kadar bir metâ'dır ❁ bir istifade ile oyalayıştır[1].

Bu emri tebliğ ve bu îzânı icrâ ettikten sonra Resûlullah'ın ne yaptığına gelince:

Şöyle dua etti[2]:

قَالَ رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّۜ وَرَبُّنَا الرَّحْمٰنُ الْمُسْتَعَانُ عَلٰى مَا تَصِفُونَ ﴿١١٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Dedi: "Yâ Rab! Hakka hükmet ve Rabbimiz Rahmân'dır ancak isnadlarınıza karşı sığınılacak müste'an" (112).

[3378] {قَالَ} dedi {رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّ} Rabbim! Hak ile hükmünü ver ❁ adaletin gecirgemesin {وَرَبُّنَا الرَّحْمٰنُ} ve Rabbimiz o Rahmân'dır ki {الْمُسْتَعَانُ عَلٰى مَا تَصِفُونَ} isnad ettiğiniz vasıflarınıza karşı müste'ândır ❁ ey zâlimler! Sihirdir, edgāsü ahlâmdır, iftiradır, şiirdir gibi isnadlarınıza, dîn-i İslâm ve Müslimîn aleyhindeki küfriyâtınıza karşı avn u nusreti matlub olan ancak O'dur.

---

1 B: "oyalanıştır".
2 B: "et".

[3379]

سُورَةُ الْحَجِّ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٌ وَسَبْعُونَ اٰيَةً

HAC SÛRESİ

Sûre-i Hac, esas itibariyle Mekkîdir, nüzûlü Mekke'de başlamıştır. Ma'ahâzâ Medenî olan âyetleri de vardır. Ancak bunların tâyininde ihtilâf edilmiştir. Bazıları üç, bazıları dört, bazıları da ekser âyetlerinin Medenî olduğunu söylemişlerdir.

Âyetleri: Kûfî ta'dâdında yetmiş[1] sekiz, Mekkîde yetmiş[2] yedi, Basrîde yetmiş[3] beş, şâmîde yetmiş[4] dörtttür.

Kelimeleri: Bin iki yüz doksan birdir.

Harfleri: Beş bin iki yüz beştir.

Fâsılası: ز، ق، ء، ظ، ن، ج، ر، د، م harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْۚ اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ ﴿١﴾ يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّٓا اَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا وَتَرَى النَّاسَ سُكَارٰى وَمَا هُمْ بِسُكَارٰى وَلٰكِنَّ عَذَابَ اللّٰهِ شَدِيدٌ ﴿٢﴾

[3380] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün insanlar! Rabbinize korunun, çünkü o Sâ'at zelzelesi çok büyük bir şeydir (1). Onu göreceğiniz gün her emzikli emzirdiğinden geçer ve her yüklü kadın hamlini vaz' eder, ve nâsı hep sarhoş görürsün hâlbuki sarhoş değillerdir velâkin Allah'ın azâb-ı şedîddir (2).

---

1 M ve B: "doksan".
2 M ve B: "doksan".
3 M ve B: "doksan".
4 M ve B: "doksan".

{اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ} ۞ اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زِلْزَالَهَا Sûresine bak.

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِى اللّٰهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّبِعُ كُلَّ شَيْطَانٍ مَرِيدٍ ﴿٣﴾ كُتِبَ عَلَيْهِ اَنَّهُ مَنْ تَوَلَّاهُ فَاَنَّهُ يُضِلُّهُ وَيَهْدِيهِ اِلٰى عَذَابِ السَّعِيرِ ﴿٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Nâstan kimi de vardır Allah hakkında bi-gayri ilim mücadele eder de her kaypak şeytanın ardına düşer (3). Ki onun üzerine şöyle yazılmıştır: Her kim buna dost olursa muhakkak onu sapıtır ve doğru saʿîr azâbına götürür (4).

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنْ كُنْتُمْ فِى رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ فَاِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ لِنُبَيِّنَ لَكُمْ وَنُقِرُّ فِى الْاَرْحَامِ مَا نَشَٓاءُ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلًا ثُمَّ لِتَبْلُغُٓوا اَشُدَّكُمْ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفّٰى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ اِلٰٓى اَرْذَلِ الْعُمُرِ لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْـًٔا وَتَرَى الْاَرْضَ هَامِدَةً فَاِذَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَٓاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ وَاَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ ﴿٥﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ وَاَنَّهُ يُحْيِ الْمَوْتٰى وَاَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدِيرٌ ﴿٦﴾ وَاَنَّ السَّاعَةَ اٰتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَاَنَّ اللّٰهَ يَبْعَثُ مَنْ فِى الْقُبُورِ ﴿٧﴾

[3381] **Meâl-i Şerîfi**

Ey insanlar! Eğer baʿsten şüphede iseniz şu muhakkak ki Biz sizi bir topraktan halketmekteyiz, sonra bir nutfeden,[1] *sonra bir alekadan, sonra hilkati belli belirsiz bir mudgadan, ki size anlatalım diye hem müsemmâ bir ecele kadar dilediğimiz müddet rahimlerde durduruyoruz da sonra sizi bir bebek olarak çıkarıyoruz, sonra da kuvvetinize ermeniz için. Bununla beraber içinizden kimisi vefat ettiriliyor, yine içinizden kimisi de biraz ilimden sonra bir şey bilmesin diye erzel-i ömre doğru geri itiliyor. Arz'ı da görürsün sönmüş kül hâlinde, derken üzerine*

1 M -"sonra bir nutfeden".

suyu [3382] indirdiğimiz zaman ihtizaz eder kabarır da her dilber çiftten nebatlar bitirir (5). İşte bunlar hep Allah'ın şüphesiz Hak ve O muhakkak ölüleri diriltiyor ve hakikaten her şeye kādir olmasındandır (6). Ve hakikat o Sâ'at gelecektir, onda hiç şüphe yoktur, ve hakikat Allah kabirlerdeki kimseleri ba's edecektir (7).

{يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} - {اِنْ كُنْتُمْ فٖى رَيْبٍ مِنَ الْبَعْثِ} Ba'sten dolayı reybde iseniz ❁ ölülerin diriltilmesi meselesi hakkında şüphe ediyorsanız etmeyin, zira o enfüs ü âfâkta delîlini görüp durduğunuz bir hakikattir. Evvelâ nefislerinizde {فَاِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ تُرَابٍ} muhakkak ki Biz sizi ibtidâ bir topraktan ❁ (*Sûre-i Hicr'e bak*) ölüyü diriltmek, hayâtı olmayan bir şeye hayat vermek demek olduğu cihetle câmid topraktan bir zîhayat yaratmak, bir ölüyü diriltmekten daha yüksek bir kudret olduğunda şüphe mi edilir. {ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ} Sonra bir nutfeden ❁ bir meniden, daha doğrusu menideki tohumdan, {ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ} erkek nutfesinin kadın yumurtacığını telkīhinden sonra bir alekadan ❁ mütekevvin bir kan totuğundan {ثُمَّ مِنْ مُضْغَةٍ مُخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ} sonra da muhallak ve gayr-i muhallak bir mudgadan halkettik ❁ o alekadan mütekevvin kısmen hilkati belirmiş kısmen de belirmemiş bir çiğnem etten yarattık {لِنُبَيِّنَ لَكُمْ} ki size tebyin edelim için ❁ yani kudretimizin beyyinesini izhar edelim, sizi beyâna mazhar eyleyelim de şüphe etmeyesiniz için. Bir silsile-i tekâmülde her biri hayâtın bir sûret-i mahsûsasını ifade ve her mertebesinde bir nevi ihyâyı tazammun eyleyen şu tedrîcî merâtib-i hilkati teemmül eden kimse o kudret-i hâlikanın ölüleri ihyâ edebileceğinde ve [3383] hatta ettiğinde nasıl şüphe edebilir? Bir de bunlarda kudret delilinden mâ'adâ bir irade ve meşiyyet delîli bulunduğundan da gaflet etmemelidir. Zira:

{وَنُقِرُّ فِى الْاَرْحَامِ مَا نَشَٓاءُ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} Bununla beraber dilediğimizi bir ecel-i müsemmâya kadar rahimlerde karar ettiriyoruz. ❁ Bazılarında sıkt vâki' oluyor, düşüyor da diğer bazıları ezelde takdir olunmuş bir müddet-i haml kadar rahimlerde duruyor. Demek ki Hâlık dilediğine

hayat veriyor {ثُمَّ نُخْرِجُكُمْ طِفْلاً} sonra sizi bir tıfl olarak çıkarıyoruz {ثُمَّ لِتَبْلُغُوا اَشُدَّكُمْ} sonra da eşüddünüze bâliğ olmanız için ❁ yani kuvvette, akl ü temyizde kemâlinize ermeniz için büyütürüz {وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفّٰى} ve sizden kiminiz vefat ettirilir ❁ bülûğdan sonra veya evvel veya tam o sırada rûhu kabzolunur {وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ اِلٰى اَرْذَلِ الْعُمُرِ} kiminiz de ömrün erzeline reddedilir. ❁ Gerisin geri kuvvetten düşürülüp kocaltılarak pek düşkün bir hâle getirilir {لِكَيْلَا يَعْلَمَ مِنْ بَعْدِ عِلْمٍ شَيْـًٔا} tâ ki bir hayli ilimden sonra bir şey bilemez olsun için ❁ ki bu suretle tufûliyet hâlindeki za'f u acz ve idraksizliğe doğru dönerek mebde'i olan türâba yaklaşır. İşte enfüste olan bütün bu tehavvülât her dilediğini yapmaya kādir olan Hâlık teâlâ'nın kudret ü iradesiyle ba'sin sıhhatine delâlet eyleyen beyyinâttır. Âfâka gelince:

Ey insan {وَتَرَى الْاَرْضَ هَامِدَةً} Arz'ı da yanmış kül olmuş görürsün ❁ bu ihtar gerçi ilk nazarda yazın Güneş'in harâreti karşısında Arz'ın kuruduğu hâli irâe eder. Ma'amâfîh bunu teşbih tarîkiyle değil, hakikat üzere anlamak hem[1] maksûdu isbatta daha vâzıhtır hem de zamanımızın [3384] nazariyyât-ı ilmiyesi bu mânaya muvâfıktır. Yani Arz vaktiyle yanar bir ateş olduğundan toprak esas itibariyle yanıp sönmüş bir ateşin kül hâlinde tesallüb ve teressübüdür[2] ki hayâtın son derece zıddıdır. {فَاِذَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَٓاءَ} Böyle iken üzerine suyu indirdiğimiz vakit ❁ o yanık Arz {اهْتَزَّتْ} ihtizaz etmekte ❁ yani zerrât ve eczâsı kuvve-i hayâtiye ibraz ederek bir hareket-i ihtizâziye ile teprenmekte {وَرَبَتْ} ve kabarıp nemâ bulmakta {وَاَنْبَتَتْ مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ} ve her dilber çiftten nebâtât bitirmektedir. Bunlar ne sebeple oluyor?

{ذٰلِكَ} O ❁ beyan olunan halk u tahvil ve tehzîz ü inbat {بِاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ} şu sebepledir ki Allah Hak O ❁ yani hakikaten Allah var ve hiç değişmeyerek hakikaten sâbit olan ancak O {وَاَنَّهُ يُحْيِ الْمَوْتٰى} ve hakikaten O, ölüleri diriltiyor {وَاَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} ve hakikaten O, alâ külli şey'in kadîr.

1 B -"hem".
2 B: "teressübâtı".

{وَاَنَّ السَّاعَةَ} Ve hakikaten o Sâ'at ❁ zelzelesi azîm bir şey olan o dehşetli vakit, ehl-i dünyanın dünyasını başına yıkacak olan o kıyamet {اٰتِيَةٌ} gelecektir. {لَا رَيْبَ فِيهَا} Bunda şüphe yoktur. ❁ Yani şüpheye mahal yoktur. {وَاَنَّ اللّٰهَ يَبْعَثُ مَنْ فِى الْقُبُورِ} Ve hakikaten Allah, kabirlerdeki kimseleri ba's edecektir.

[3385]

وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِى اللّٰهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ ﴿٨﴾ ثَانِىَ عِطْفِهٖ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ لَهُ فِى الدُّنْيَا خِزْىٌ وَنُذِيقُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَذَابَ الْحَرِيقِ ﴿٩﴾ ذٰلِكَ بِمَا قَدَّمَتْ يَدَاكَ وَاَنَّ اللّٰهَ لَيْسَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبِيدِ ﴿١٠﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَعْبُدُ اللّٰهَ عَلٰى حَرْفٍ فَاِنْ اَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَاَنَّ بِهٖ وَاِنْ اَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ انْقَلَبَ عَلٰى وَجْهِهٖ خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةَ ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُبِينُ ﴿١١﴾ يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَضُرُّهُ وَمَا لَا يَنْفَعُهُ ذٰلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ ﴿١٢﴾ يَدْعُوا لَمَنْ ضَرُّهُ اَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهٖ لَبِئْسَ الْمَوْلٰى وَلَبِئْسَ الْعَشِيرُ ﴿١٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Nâstan kimi de vardır ki ne bir ilme ne bir rehbere ne de tenvir eder bir kitaba istinad etmeksizin Allah hakkında mücadele eder (8). Allah yolundan şaşırtmak[1] için yanını bükerek[2] ki, dünyada ona bir rüsvâlık vardır, kıyamet günü de kendisine o yangın azâbını tattıracağızdır (9). "Bu" diye, "senin iki elinin takdim ettiği ve Allah'ın kullarına zulümkâr olmadığı içindir" (10). Nâstan kimi de Allah'a kıyıdan kıyıya ibadet eder, eğer kendisine bir hayır isabet ederse ona yatışır ve [3386] *eğer bir mihnet isabet ederse yüz üstü dönüverir* خَسِرَ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةَ *olur, işte hüsrân-ı mübîn odur (11). Allah'ı bırakır da kendine ne zarar ne menfaat vermeyecek şeylere yalvarır, işte dalâl-i ba'îd odur (12). Her hâlde zararı nef'inden daha yakın olan zat diye yalvarıyor, o ne fena efendi, o ne fena yardak (13).*

---

1 B: "şaşırmak".
2 B: "büker".

{وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِى اللّٰهِ} ❁ Bu âyet, Nadr b. Hâris ve Ebû Cehil gibi şeytanetkâr rüesâ-yı mücâdilîn hakkında yukarıda geçen nazîri de böylelerin arkasına düşen mukallidîn hakkındadır.[1] {بِغَيْرِ عِلْمٍ} ❁ Yani yakînî bir ilim ile değil, mücerred zann u hissiyâtına tebe'an. {وَمِنَ النَّاسِ} {مَنْ يَعْبُدُ اللّٰهَ عَلٰى حَرْفٍ} Nâstan kimi de Allah'a alâ harf[in] ibadet eder. ❁ Yani cân ü gönülden değil de bir kenardan, bir maksad-ı mahsus için dindarlık eder veya dil ucuyla Müslüman olur {فَاِنْ اَصَابَهُ خَيْرٌ اطْمَاَنَّ بِهٖ} da kendisine bir hayır isabet ederse ona mutmain olur. {وَاِنْ اَصَابَتْهُ فِتْنَةٌ} Ve eğer bir mihnet isabet ederse {انْقَلَبَ عَلٰى وَجْهِهٖ} yüzü üzerine dönüverir ❁ kıçını çeviriverir.

Bunun sebeb-i nüzûlünde bir rivayete göre müellefetü'l-kulûbdan Uyeyne b. Bedr, Akra' b. Hâbis, Abbas b. Mirdas birbirlerine "Muhammed'in dinine gireriz, eğer bize bir hayr isabet ederse hak tanırız, yoksa bâtıl tanırız" demişlerdi.[2]

اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ اِنَّ اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يُرٖيدُ ﴿١٤﴾ مَنْ كَانَ يَظُنُّ اَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللّٰهُ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ اِلَى السَّمَٓاءِ ثُمَّ لْيَقْطَعْ فَلْيَنْظُرْ هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغٖيظُ ﴿١٥﴾ وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍۙ وَاَنَّ اللّٰهَ يَهْدٖى مَنْ يُرٖيدُ ﴿١٦﴾

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 202, 206. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVIII, 566, 573; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 146:

اختلفوا في أن المراد بقوله: «ومن الناس من يجادل في الله بغير علم ويتبع كل شيطان مريد» (الحج ٣/٢٢) من هم؟ على وجوه: أحدها: قال أبو مسلم الآية الأولى وهي قوله: «ومن الناس من يجادل في الله بغير علم ويتبع كل شيطان مريد» واردة في الأتباع المقلدين وهذه الآية واردة في المتبوعين المقلدين، فإن كلا المجادلين جادل بغير علم وإن كان أحدهما تبعا والآخر متبوعا وبين ذلك قوله: «ولا هدى ولا كتاب منير» فإن مثل ذلك لا يقال في المقلد، وإنما يقال فيمن يخاصم بناء على شبهة، فإن قيل: كيف يصح ما قلتم والمقلد لا يكون مجادلا؟ قلنا قد يجادل تصويبا لتقليده وقد يورد الشبهة الظاهرة إذا تمكن منها وإن كان معتمده الأصلي هو التقليد وثانيها: أن الآية الأولى نزلت في النضر بن الحرث، وهذه الآية في أبي جهل وثالثها: أن هذه الآية نزلت أيضا في النضر وهو قول ابن عباس رضي الله عنهما وفائدة التكرير المبالغة في الذم وأيضا ذكر في الآية الأولى اتباعه للشيطان تقليدا بغير حجة، وفي الثانية مجادلته في الدين وإضلاله غيره بغير حجة والوجه الأول أقرب لما تقدم.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 208:

وثانيها: وهو قول الضحاك نزلت في المؤلفة قلوبهم، منهم عيينة بن بدر والأقرع بن حابس والعباس بن مرداس قال بعضهم لبعض: ندخل في دين محمد فإن أصبنا خيرا عرفنا أنه حق، وإن أصبنا غير ذلك عرفنا أنه باطل.

[3387] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphe yok ki Allah, iman edip sâlih ameller işleyenleri altından ırmaklar akar cennetlere koyacak, şüphe yok ki Allah ne isterse yapar (14). Her kim, ona Allah dünyada ve âhirette asla yardım etmez zannediyorsa hemen semâya bir ip uzatsın, sonra nefesini kessin de baksın keydi gayzını giderecek mi? (15). Ve işte Biz onu böyle "âyât-ı beyyinât" olarak indirdik ve çünkü Allah istediğine hidâyet eder (16).

{مَنْ كَانَ يَظُنُّ اَنْ لَنْ يَنْصُرَهُ اللّٰهُ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} Her kim ona -yani Peygamber'e- Allah dünya ve âhirette kat'iyyen nusret etmez zannında bulunuyorsa {فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ اِلَى السَّمَٓاءِ} hemen semâya bir ip uzatsın {ثُمَّ لْيَقْطَعْ} sonra intihar etsin ❁ yani kendini boğup nefesini keserek intihar eylesin {فَلْيَنْظُرْ} de baksın ❁ yani onun o zanda bulunması buğz u hasedinden, Peygamber'in dünya ve âhiret nusret-i ilâhiyeye mazhariyet ve muvaffakiyetini görmek istememesindendir. Hâlbuki Allah'ın Peygamber'e dünya ve âhiret nusreti öyle kat'î, [3388] öyle muhakkaktır ki onu istemeyenlerin hakkı, kahrından kendi kendini boğmaktır. Binâen'aleyh Peygamber'in ve dolayısıyla dinin mansûriyetini arzu etmeyen her kim ise onu dünyada görmek istemediği için intihar etsin de âhiretten baksın {هَلْ يُذْهِبَنَّ كَيْدُهُ مَا يَغِيظُ} keydi gayz beslediği şeyi lâbüd giderecek mi ❁ din mansur olmasın diye kurduğu hîle, çevirdiği desîse muhakkak olan o nusrete sanki mâni' mi olacak? Hayır, Allah'ın Peygamberine vaad ettiği o nusret dünyada ve âhirette lâbüd tahakkuk edecektir.

{وَكَذٰلِكَ} Ve işte böyle ❁ her türlü şekk ü şüpheden ârî bir kat'iyyetle {اَنْزَلْنَاهُ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ} birçok beyyinelerden ibaret âyetler olarak indirdik onu ❁ o Kur'ân'ı yâ Muhammed. {وَاَنَّ اللّٰهَ يَهْدٖى مَنْ يُرٖيدُ} Ve hakikat şudur ki Allah kime hidâyet dilerse hidâyet eder.

اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَالَّذٖينَ هَادُوا وَالصَّابِـٖٔينَ وَالنَّصَارٰى وَالْمَجُوسَ وَالَّذٖينَ اَشْرَكُوا اِنَّ اللّٰهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيدٌ ﴿١٧﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يَسْجُدُ لَهُ مَنْ

فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَٓابُّ وَكَث۪يرٌ مِنَ النَّاسِۜ وَكَث۪يرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُۜ وَمَنْ يُهِنِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُكْرِمٍۜ اِنَّ اللّٰهَ يَفْعَلُ مَا يَشَٓاءُ ﴿١٨﴾

[3389] **Meâl-i Şerîfi**

Onlar ki iman ettiler ve onlar ki Yahudî oldular ve o Sâbiîler ve o Nasârâ ve o Mecûs ve o şirk edenler her hâlde Allah kıyamet günü bunların beynini şüphesiz fasl edecektir, çünkü Allah her şeye şâhiddir (17). Görmedin mi hep Allah'a secde ediyor göklerdeki kimseler, yerdeki kimseler, Güneş, Ay ve yıldızlar, dağlar, ağaçlar, bütün hayvanlar ve insanlardan birçoğu; birçoğunun da üzerine azab hak olmuş. Her kimi de Allah tahkir ederse artık ona ikram edecek yoktur, şüphesiz Allah ne dilerse yapar (18).

{اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Onlar ki iman ettiler ❁ yani bu inzal olunan âyât-ı beyyinâta ve mûcebince vahdâniyyet-i ilâhiye ve risâlet-i Muhammediye gibi iman edilmesi lâzım gelen esâsâta iman eylediler {وَالَّذ۪ينَ هَادُوا} ve onlar ki Yahudî kaldılar {وَالصَّابِـ۪ٔينَ} ve Sâbiîler ❁ (*Sûre-i Mâide'de* اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَالَّذ۪ينَ هَادُوا وَالصَّابِؤُنَ وَالنَّصَارٰى[1] *[5/69] bak*). Ancak burada Sâbiîn Sûre-i Mâide'de[2] olduğu gibi Yehûd ile Nasârâ arasında ve mansub olarak zikredilmiş,[3] bir de Mecûs ve müşrikîne dahi tekabül ettirilmiş olduğu cihetle ma'nâ-yı ehas[4] ile telakkī edilmek iktizâ edeceğinden de gaflet edilmemelidir. {وَالْمَجُوسَ} Ve Mecûsîler {وَالَّذ۪ينَ اَشْرَكُوا} ve onlar ki şirk koştular ❁ yani müte'addid mâbudlar ittihaz eylediler. Görülüyor ki bu âyette altı din zikrolunmuş ve bunlardan yalnız birincisinin ehl-i iman olduğu gösterilmiştir. Demek ki mütebâkī beşi ehl-i küfürdür. Sonra bu beşten yalnız sonuncusunda şirk tasrih edilmiştir. [3390] Hâlbuki

---

1 M ve B: "والنصارى والصابئون".

2 M ve B: "Bakara'da".

3 Sâbiîler, Bakara sûresinde [2/62] Yahudi ve Hıristiyanlardan sonra mansub olarak, Mâide sûresinde ise Yahudilerle Hıristiyanlar arasında merfû' olarak zikredilmiştir.

4 B: "hâs".

diğerlerinde de şirk yok değildir. Ezcümle Mecûs'un ateşperestliği mâlumdur. Şu hâlde buradaki وَالَّذٖينَ اَشْرَكُوا ta'mîm ba'de't-tahsîs kabîlinden olarak "ve sâir müşrikîn[1]" demek olabilirse de burada tasrih olunan şirkten murad hiçbir vechile tevhid iddiası veya tevili karıştırılmayan[2] şirk olması tekabül karînesine daha muvâfıktır. Zira Nasârâ üç birdir diye tevhid iddiasında bulunduğu gibi Mecûs ve ezcümle Zerdüştîler de bir mâbud tanıdıkları iddiasındadır. Bu suretle وَالَّذٖينَ اَشْرَكُوا mahz-ı sineviyet iddia eden Maneviyye ile abede-i esnâm gibi mahz-ı ta'addüd iddia eden müşrikleri iş'âr etmiş olur. Ve binâen'aleyh sâbiînden murad da Nasârâ gibi sarâhaten şirk iddiasında bulunmayanlardır.

Bütün bunlar {اِنَّ اللّٰهَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ... إلخ}

Ey muhatab {اَلَمْ تَرَ} görmedin mi ❁ yani kalb gözüyle idrak edemedin mi veya haberin yok mu? {اَنَّ اللّٰهَ يَسْجُدُ لَهُ} Hakikatte Allah, O'na hep şunlar secde ediyor: ❁ Yani hükm ü tedbîrine tamamen inkıyad eyliyor (*Sûre-i Ra'd'a bak*) {مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ} göklerdekiler ve yerdekiler ❁ yukarılarda ve aşağıda her kim ve her ne varsa, melâike ve nüfûs, canlı ve cansız her şey; ezcümle: {وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ وَالنُّجُومُ وَالْجِبَالُ وَالشَّجَرُ وَالدَّوَآبُّ} Şems ü Kamer ve nücûm, dağlar ve ağaçlar ve bütün hayvânât {وَكَثٖيرٌ مِنَ النَّاسِ} ve insanlardan birçoğu ❁ yani insanlara gelince hepsi değil, ekserîsi de değil, bir kısmı, mukabilinden daha çok değilse de haddizâtında bir kesret teşkil eden bir kısmı secde ediyor. Gerçi Allah teâlâ'nın te'sîrât-ı cebriyesine, bütün insanlar da ister istemez inkıyad eyler. [3391] Bu cihetle مَنْ فِى الْاَرْضِ'ın umûmunda dâhildir. Fakat ihtiyar ile alâkadar olan inkıyâd-ı irâdîyi ve secde-i itâati yapan insanların ancak bir kısmıdır ki mü'minlerdir. Bundan dolayı bazı müfessirîn bu secde-i itâat mânasını ibraz için işbu وَكَثٖيرٌ مِنَ النَّاسِ kaydının atf-ı cümle kabîlinden olmak üzere ويسجد كثير من الناس takdîrinde olduğunu söylemişlerdir. {وَكَثٖيرٌ حَقَّ عَلَيْهِ الْعَذَابُ} Birçoğu da üzerine azab hak olmuştur. ❁ Çünkü Allah'ın emrine karşı küfr ü isyan ile serkeşlik edip secde-i itâatten istinkâf eylemiştir. Ki bunlar şeytanlar ve şeytanlara uyan insanlardır.

1 B: "müşrikler".
2 B: "karıştırmayan".

هٰذَانِ خَصْمَانِ اخْتَصَمُوا فٖى رَبِّهِمْۘ فَالَّذٖينَ كَفَرُوا قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍۜ يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُ۫سِهِمُ الْحَمٖيمُۚ ﴿١٩﴾ يُصْهَرُ بِهٖ مَا فٖى بُطُونِهِمْ وَالْجُلُودُۜ ﴿٢٠﴾ وَلَهُمْ مَقَامِعُ مِنْ حَدٖيدٍ ﴿٢١﴾ كُلَّمَٓا اَرَادُٓوا اَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَا مِنْ غَمٍّ اُعٖيدُوا فٖيهَا وَذُوقُوا عَذَابَ الْحَرٖيقِ۟ ﴿٢٢﴾ اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فٖيهَا مِنْ اَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًاۜ وَلِبَاسُهُمْ فٖيهَا حَرٖيرٌ ﴿٢٣﴾ وَهُدُٓوا اِلَى الطَّيِّبِ مِنَ الْقَوْلِۚ وَهُدُٓوا اِلٰى صِرَاطِ الْحَمٖيدِ ﴿٢٤﴾

[3392] **Meâl-i Şerîfi**

Şu ikisi Rableri hakkında muhakemeye duruşmuş iki hasımdırlar, binâenʿaleyh o küfredenler için ateşten çamaşırlar biçilmiştir, başlarının üstünden kaynar su dökülür (19). Bununla karınlarındaki ve derileri eritilir (20). Bir de bunlara demirden kamçılar vardır (21). Her ne zaman ateşten, onun bir gamından çıkmak isterlerse yine içine iade olunurlar, haydi tadın yangın azabını (22). Şüphesiz Allah o iman edip sâlih sâlih ameller işleyenleri altından ırmaklar akar cennetlere koyacak, orada altın bileziklerden ve inci süslenecekler, elbiseleri de orada ipek (23). Hem sözün hoşuna hidâyet edilmişlerdir, hem hamîdin yoluna hidâyet edilmişlerdir (24).

{هٰذَانِ} Bu ikisi ❁ yani insanlardan secdekâr olan kısım ile olmayan kısım, mü'minlerle kâfirler {خَصْمَانِ} iki hasımdırlar {اخْتَصَمُوا فٖى رَبِّهِمْ} ki kendilerinin Rabbi hakkında muhasama etmektedirler ❁ Rableri hakkında birbirlerine karşı davaya duruşmuş muhakeme hâlindedirler. Demin[1] söylendiği vechile aralarını Allah teâlâ yevm-i kıyamette fasl edecek, hakkı ayırt edip nizâʿlarını kesecek ve her birinin müstehakkını verecektir. {فَالَّذٖينَ كَفَرُوا} Şöyle ki o küfredenler {قُطِّعَتْ لَهُمْ ثِيَابٌ مِنْ نَارٍ} için ateşten elbiseler biçilmiştir. {يُصَبُّ مِنْ فَوْقِ رُؤُ۫سِهِمُ الْحَمٖيمُ} tepelerinin üstünden o hamîm dökülecek. ilh...

1 B: "Dâima".

İbn Abbas'tan rivayete göre işbu هٰذَانِ خَصْمَانِ'den itibaren üç veya dört âyet Medine'de nâzil olmuştur. Ebû Zer [3393] radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğuna göre de Bedir günü Hazret-i Hamza, Hazret-i Ali ve Hazret-i Ubeyde b. el-Hâris radıyallâhu anhüm üçünün Kureyş'ten Utbe ve Şeybe ibnâ Rebîa ve Velîd b. Utbe ile mübarezelerinde nâzil olmuştur.[1]

Ale'l-umûm kâfirlerle ale'l-umûm[2] mü'minler hakkındaki inzar ve tebşirden sonra kâfirlerden bir sınıfın inzârıyla erkân-ı İslâm'dan hacca tergīb için buyuruluyor ki:

اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ الَّذٖى جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَٓاءًۨ الْعَاكِفُ فٖيهِ وَالْبَادِۜ وَمَنْ يُرِدْ فٖيهِ بِاِلْحَادٍ بِظُلْمٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ اَلٖيمٍ ﴿٢٥﴾ وَاِذْ بَوَّأْنَا لِاِبْرٰهٖيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ اَنْ لَا تُشْرِكْ بٖى شَيْـًٔا وَطَهِّرْ بَيْتِىَ لِلطَّٓائِفٖينَ وَالْقَٓائِمٖينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ ﴿٢٦﴾ وَاَذِّنْ فِى النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلٰى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتٖينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمٖيقٍۙ ﴿٢٧﴾ لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ فٖٓى اَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلٰى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهٖيمَةِ الْاَنْعَامِۚ فَكُلُوا مِنْهَا وَاَطْعِمُوا الْبَٓائِسَ الْفَقٖيرَۘ ﴿٢٨﴾ ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتٖيقِ ﴿٢٩﴾ ذٰلِكَۗ وَمَنْ يُعَظِّمْ حُرُمَاتِ اللّٰهِ فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهٖۜ وَاُحِلَّتْ لَكُمُ الْاَنْعَامُ اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِۙ ﴿٣٠﴾ حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِكٖينَ بِهٖۜ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَكَاَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَٓاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ اَوْ تَهْوٖى بِهِ الرّٖيحُ فٖى مَكَانٍ سَحٖيقٍ ﴿٣١﴾ ذٰلِكَۗ وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَٓائِرَ اللّٰهِ فَاِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ ﴿٣٢﴾ لَكُمْ فٖيهَا مَنَافِعُ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى ثُمَّ مَحِلُّهَٓا اِلَى الْبَيْتِ الْعَتٖيقِ ﴿٣٣﴾ وَلِكُلِّ اُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلٰى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ

1 Buhârî, Megāzî, 8. Krş. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî,* I, 387; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XVIII, 587-590: عن قيس قال: سمعت أبا ذر يقسم قسما: إن هذه الآية: «هذان خصمان اختصموا في ربهم» نزلت في الذين برزوا يوم بدر: حمزة وعلي وعبيدة بن الحارث، وعتبة وشيبة ابني ربيعة والوليد بن عتبة.

2 B: "umûm".

بَهٖيمَةِ الْاَنْعَامِۜ فَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ فَلَهُٓ اَسْلِمُواۜ وَبَشِّرِ الْمُخْبِتٖينَۙ ﴿٣٤﴾ اَلَّذٖينَ اِذَا ذُكِرَ
اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرٖينَ عَلٰى مَٓا اَصَابَهُمْ وَالْمُقٖيمِى الصَّلٰوةِۙ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ
﴿٣٥﴾ وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِ لَكُمْ فٖيهَا خَيْرٌۗ فَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا
صَوَٓافَّۚ فَاِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَاَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّۜ كَذٰلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ
لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٣٦﴾ لَنْ يَنَالَ اللّٰهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَٓاؤُهَا وَلٰكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْۜ كَذٰلِكَ
سَخَّرَهَا لَكُمْ لِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْۜ وَبَشِّرِ الْمُحْسِنٖينَ ﴿٣٧﴾

[3395] **Meâl-i Şerîfi**

Amma şunlar ki küfrettiler hem Allah yolundan ve o[1] Mescid-i Haram'dan menʿ ediyorlar ki Biz onu mukīm ve müsafir için de müsâvî olmak üzere, umûm insanlar için yapmışız ve her kim onun içinde zulm ile ilhad ile bir irade ederse ona muhakkak elîm bir azab tattırırız (25). Hem unutma o vakti ki o Beyt'in yerini İbrâhim'e şöyle diye hazırlamıştık: "Sakın Bana hiçbir şey şirk koşma ve Beytimi dolaşanlar ve duranlar ve rükûʿa[2] sücûda varanlar için tertemiz et (26). Ve umûm nâs içinde haccı ilan eyle gelsinler sana: Gerek yaya ve gerek her derin vâdiden gelerek incelmiş her bir[3] binit üzerinde (27). Gelsinler kendilerine ait birtakım menfaatlere şâhid olsunlar ve enʿâm behîmelerinden kendilerine merzuk buyurduğu kurbanlıklar üzerine mâlum günlerde Allah'ın ismini ansınlar da onlardan yiyin ve yoksulu, fakiri doyurun (28). Sonra kirlerini atsınlar ve adaklarını yerine getirsinler ve o Beyt-i Atîk'i tavaf etsinler" (29). Emir budur, her kim de Allah'ın hurmetlerine tâzim ederse bu kendisi için Rabbi indinde mutlak hayırdır, size ise karşınızda tilâvet olunup duranlar müstesnâ olmak üzere [3396] *bütün enʿâm helâl kılındı. O hâlde o evsândan, o pislikten kaçının ve tezvir sözden kaçının (30). Allah için,*

---

1 B -"o".
2 B +"ve".
3 B -"bir".

O'na şirk koşmayan hanîfler olun. Her kim Allah'a şirk koşarsa öyle olur ki sanki semâdan düşmüş de kendisini kuşlar kapışıyor[1]*, veya rüzgâr onu ücra*[2] *bir yere sürüklüyordur (31). Bu budur, her kim de Allah'ın şe'âirine -kurbanlıklarına- tâzim ederse şüphesiz o kalblerin takvâsındandır (32). Sizin için onlarda muayyen bir zamana kadar birtakım menfaatler vardır, sonra da varacakları yer Beyt-i Atîk'e müntehîdir (33). Ve her ümmet için, Allah'ın kendilerine merzuk kıldığı en'âm behîmesi üzerine ismini zikretsinler diye bir mâbed yapmışızdır. İmdi hepinizin tanrısı bir tek tanrıdır, onun için yalnız O'na teslim olan Müslüman olun ve müjdele o mutî', mütevâzıları (34) ki Allah anıldığı vakit kalbleri oynar, ve kendilerine isabet edene sabırlı ve namaza devamlıdırlar ve kısmet ettiğimiz şeylerden infak da ederler (35). Hem o bedeneler, o gövdeli hayvanlar var ya biz onları Allah şe'âirinden kıldık, sizin için onlarda hayır vardır. Binâen'aleyh ön ayaklarının biri bağlı olarak bir düziye üzerlerine Allah'ın ismini anın, yanları yere yaslandığı vakit de onlardan yiyin, kanaatliye ve isteyene it'âm da edin, O böyle onları size musahhar kıldı ki şükredesiniz (36). Elbette onların ne etleri ne kanları Allah'a ermez, velâkin O'na sizden olan takvâ erecektir. Böyle onları size musahhar kıldı ki size yolunu gösterdiğinden dolayı Allah'ı tekbir ile büyükleyesiniz, ve müjdele o vazifelerini güzel yapan muhsinleri (37).*

{إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللهِ وَالْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} Onlar ki küfrettiler ve Allah yolundan ve Mescid-i Haram'dan men' ediyorlar[3]. ❁ Bu âyetin Hudeybiye senesi Resûlullah ve ashâbını Mescid-i Haram'dan men' ettikleri zaman nâzil olduğu mervîdir (*Sûre-i Bakara'ya bak* [2/217]).

{الَّذِى} Öyle bir mescidden ki {جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ} Biz onu nâs [3397] için {سَوَآءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ} onda âkif ve bâdî müsâvî kıldık. ❁ Yani mukīmi müsâfiri müsâvî olmak üzere gerek Mekkî ve gerek âfâkī umûm-ı nâs

1 B: "parçalıyor".
2 M: "ocara".
3 B: "eyliyorlar".

için mescid kıldık. {وَمَنْ يُرِدْ فِيهِ بِالْحَادٍ بِظُلْمٍ} Ve her kim ki bunda zulm ile ilhad ile irade eyler ❁ yani haksızlıkla istikāmetten udûl etmek ister {نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ} her birine elîm bir azabdan tattırırız. ❁ Bu âyetin zâhirine nazaran Mekke'de mücerred irade, yani fiile çıkmayan niyet ile dahi indallah mes'ûliyet vardır. {وَاِذْ بَوَّأْنَا لِاِبْرٰهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ} Hem an o vakti ki İbrâhim'e Beyt'in yerini tebvi'e etmiştik ❁ yani Kâbe'nin yapılmasını temin etmek üzere evvelemirde yerini ihzar etmiş, umran ve ibadet için müracaat edeceği bir merci kılmıştık {اَنْ} şöyle diye ki {لَا تُشْرِكْ بِى شَيْـًٔا} Bana hiçbir şeyi şerîk tutma ❁ ibadette bana hiç şerîk koşma ve Beyt'in binâsında Bana ihlâstan başka bir garaz besleme, mahza Benim rızâm ve Bana hâlis ibadet için yap. Ve işte bu mânadan dolayı ona "Beytullah" ıtlak olunur ki Allah için ibadete mahsus hâne demektir. {وَطَهِّرْ بَيْتِىَ لِلطَّٓائِفِينَ وَالْقَٓائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ} Ve Beytimi tavaf eyleyenler ve kāim olanlar ve rükû' ve sücûd edenler için tathir eyle ❁ "tahâret" nezâfet-i hissiye ve mâneviyeye şâmildir. Binâen'aleyh رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ [el-Mâide 5/90] olan esnâm ve evsândan tathir de bunda dâhildir. Yani Beyt'in içini dışını gerek hissî ve gerek mânevî pisliklerden temizle, çok temiz tut, dolaşanlar ve duranlar, tavaf eden ve namaz kılanlar tertemiz ibadet etsinler {وَاَذِّنْ فِى النَّاسِ بِالْحَجِّ} ve nâs içinde haccı ilan eyle ❁ Hasan-ı Basrî gibi bazıları bu emirlerin Resûlullah'a hitap olduğuna kāil olmuşlardır.[1] Zira tathir emri buna ensebdir. [3398] Bu surette Resûlullah'a ve ümmetine haccın farziyeti bu âyetlerin nüzûlünden itibaren başlamış olur. Lâkin zâhir olan Hazret-i İbrâhim'e olan hitapları tezkir olmasıdır. Bu surette Resûlullah ve ümmeti hakkında farziyet henüz sâbit olmaz, nedb ü tergīb ifade edebilir. Bunun için haccın farziyetini kat'î olarak ifade eden delil وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيلًا [Âl-i İmrân 3/97] âyeti olmuştur. {يَأْتُوكَ رِجَالًا} Sana yaya olarak {وَعَلٰى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ} ve derin derin vâdilerden gelen arık arık develer üzerinde

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVIII, 342:

وزعم الحسن أن قوله: «وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ» كلام مستأنف، وأن المأمور بهذا التأذين محمَّد صلى الله عليه وسلم، أمر نبيه عليه السلام أن يفعل ذلك في حجة الوداع.

gelsinler {لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ} ki kendilerine ait birçok menfaatlere şâhid olsunlar. ❁ Haccın hikmetleri olan bu menfaatler, Sûre-i Mâide'de يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِنْ رَبِّهِمْ وَرِضْوَاناً [5/2] ve جَعَلَ اللّٰهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ [5/97] buyurulduğu ve İbn Abbas'tan da rivayet olunduğu üzere hem dünyevî hem uhrevîdir.[1] Uhrevî menfaat mağfiret ve rıdvan, dünyevî olarak da müşâhede-i şe'âirle irfânî, ahlâkī, ticârî, ictimâ'î birtakım menâfi' vardır. Bu menâfi'e hazır olsunlar {وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ فٖى اَيَّامٍ مَعْلُومَاتٍ عَلٰى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهٖيمَةِ الْاَنْعَامِ} ve kendilerini merzuk kıldığı en'âm behîmesi üzerine mâlum günlerde Allah'ın ismini zikretsinler için ❁ yani بسم الله الله أكبر diyerek Allah için kurban kessinler.

"Behîmetü'l-en'âm" deve, sığır, koyun, keçidir. (*Sûre-i Mâide'nin evveline ve Sûre-i En'âm'ın âhirlerine bak*). Hac âyetlerinde "eyyâm-ı ma'dûdât" eyyâm-ı teşrîk (*Sûre-i Bakara'da* وَاذْكُرُوا اللّٰهَ فٖٓى اَيَّامٍ مَعْدُودَاتٍ *bak [2/203]*); "eyyâm-ı ma'lûmât" aşr-ı zilhicce veya eyyâm-ı nahrdır. Zira, zilhiccenin on günü âhirinde vakt-i hac, arefe ve kurban bayramı olduğundan dolayı halkın bunları bilmeye şevki vardır. Ve binâen'aleyh beynlerinde mâlumdur. Bu sebeple İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî bu mâlum günlerin aşr-ı zilhicce olduğuna kāil olmuşlardır ki Mücâhid'in, Atâ'nın, [3399] Katâde'nin, Hasan'ın kavilleri ve Sa'îd b. Cübeyr'in İbn Abbas'tan rivayetidir. Bu surette bu eyyâm-ı ma'lûmâtın kurbana zarf olması yevm-i nahr yani Kurban Bayramı günü olan onuncu gün itibariyle demektir. Hâlbuki kurban, bayramın yalnız birinci günü değil ikinci ve üçüncü günleri de kesilebildiğinden bu üç gün "eyyâm-ı nahr" nâmıyla mâruftur. Ve şu hâlde kurban kesilmek için mâlum olan günler bu eyyâm-ı nahr ile tefsir edilmek lâzım gelir. Bunun için İmam Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed "eyyâm-ı ma'lûmât"ın

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVIII, 609-610:

عن ابن عباس: «لِيَشْهَدُوا مَنافِعَ لَهُمْ» قال: هي الأسواق.

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VIII, 2488:

عن ابن عباس رضي الله عنهما في قوله: «ليشهدوا منافع لهم» قال: منافع في الدنيا ومنافع في الآخرة، فأما منافع الآخرة فرضوان الله عز وجل، وأما منافع الدنيا فما يصيبون من لحوم البدن في ذلك اليوم والذبائح والتجارات.

eyyâm-ı nahrdan ibaret olduğuna kāil olmuşlardır ki muhtâr olan da budur.[1]

{فَكُلُوا مِنْهَا} ۞ Görülüyor ki burada gıyabdan hitâba iltifat vardır ki bununla hitap Resûlullah'a ve ümmetine tahvil olunmuştur. Şüphe yok ki Hazret-i İbrâhim zamanında kesilen kurbanlardan ümmet-i Muhammed'in yemesi ve yedirmesi tasavvur olunamaz. Şu hâlde buradaki "fâ"nın bir îcâz-ı hazf ifade[2] eden "fâ"-i fasîha olduğu anlaşılır. Ve binâen'aleyh mâna şu olur: İmdi yâ Muhammed ve ümmeti, siz de o günlerde kurbanlarınıza ismullâhı zikrediniz de onlardan yiyiniz {وَاَطْعِمُوا الْبَٓائِسَ الْفَقِيرَ} ve muhtaç olan sıkılmışa it'âm ediniz. ۞ Yemek emri ibâha, it'âm emri vücub içindir. Yani kurban bayramı kurbanından sâhibinin yemesi câizdir. Bir miktarını fukarâya it'âm vâcibdir. Mendub olan, bir sülüsünü kendisiyle ailesi, bir sülüsünü ehibbâsı, bir sülüsünü de fukarâ için ayırmaktır. Ancak zikri gelecek olan nezir kurbanlarından sahibinin yemesi câiz olmaz. {ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ} Sonra kirlerini izâle etsinler ۞ menâsiki edâdan sonra tırnaklarını kesmek, bıyığını ve sakalını düzeltmek, koltuklarını yolmak, başını ve kasığını tıraş etmek gibi temizlenmeye müte'allik ihtiyaçlarını kazâ etsinler {وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ} ve nezirlerini îfâ eylesinler [3400] {وَلْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ} ve o Atîk Beyt'i tavaf etsinler ۞ yani Kâbe'yi tekrar tekrar dolaşsınlar; bir tavaf yedi şavt, bir şavt bir dolaşımdır. Yedi şavtın dördü farz üçü vâcibdir. Cumhûr-ı müfessirîn demişlerdir ki buradaki "tavaf"tan murad, haccın erkânından olan tavâf-ı ifâza, nâm-ı diğerle tavâf-ı ziyarettir ki tehallülün tamamı bununladır. Yani bu tavaf yapılmadan ihramdan çıkılmaz, kirlerin izâlesi mânasına kazâ-i tefes buna mukārin olur. Vâv tertibe delâlet etmediği için bunun kazâ-yı tefesten sonra yapılmasını iktizâ etmez. Lâkin

---

1 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 221:
أكثر العلماء صاروا إلى أن الأيام المعلومات عشر ذي الحجة والمعدودات أيام التشريق، وهذا قول مجاهد وعطاء وقتادة والحسن، ورواية سعيد بن جبير عن ابن عباس واختيار الشافعي وأبي حنيفة رحمهم الله، واحتجوا بأنها معلومة عند الناس لحرصهم على علمها من أجل أن وقت الحج في آخرها. ثم للمنافع أوقات من العشر معروفة كيوم عرفة، والمشعر الحرام وكذلك الذبائح لها وقت منها وهو يوم النحر، وقال ابن عباس في رواية عطاء إنها يوم النحر وثلاثة أيام بعده وهو اختيار أبي مسلم قال لأنها كانت معروفة عند العرب بعدها وهي أيام النحر وهو قول أبي يوسف ومحمد رحمهما الله.

2 B -"ifade".

zikirdeki tertîbe nazaran bu tavâfın kazâ-yı tefesten sonra olması zihne tebâdür ettiği ve tavâf-ı ziyaret ihram ve vakfe gibi hac mefhûmunda dâhil bulunduğu için bazıları bunu "tavâf-ı sader" denilen vedâ tavafına hamletmişlerdir ki âfâkī için vâcibdir. Bunun tam mukabili de tavâf-ı kudûmdür ki ilk varıldığı vakit yapılır. Bu üç tavâfın gayri olarak da her zaman arzu edildiği kadar nâfile tavaflar da yapılabilir.

Kâbe'ye "Beyt-i Atîk" denilmesinin vechine gelince, bunda birkaç mâna vardır:

1. "Atîk", lisânımızda da meşhur olduğu üzere kadîm mânasına gelir, evvel zamandan kalma demektir. Gerçi biz bazen bu mânada "eski" tâbirini de kullanırız, lâkin eski daha ziyade "halak", yani köhne ve harap mefhûmunu ifade eder. Hâlbuki "atîk" ve "kadîm" köhne demek değildir, antika demektir. اِنَّ اَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذٖى بِبَكَّةَ مُبَارَكًا [Âl-i İmrân 3/96] âyeti mantûkuna nazaran Ka'be-i Muazzama rûy-i zemînde mevcut mâbedlerin en kadîmi olmak itibariyle "atîk" tesmiye edilmiştir. Bu mâna, Hasan-ı Basrî'den menkuldür.[1]

2. "Atîk", Sûre-i İsrâ'nın âhirinde beyan olunduğu üzere "ıtak" gibi ceyyid ve muteber mânasına gelir ki birinci mânanın lâzımıdır. Bu mânaca "Beyt-i Atîk", beyt-i şerîf ve mükerrem demektir. Nitekim "Beytü'l-Haram" dahi denilir. Bu mâna Sa'îd b. Cübeyr'den menkuldür.[2]

[3401] 3. "Atîk" âzâd ve hür mânasına gelir. Ka'be-i Muazzama da cebâbirenin tasallutundan âzâde olduğu için "atîk" tesmiye edilmiştir. Bu mâna bir hadîs-i şerîf ile Resûlullah'tan de[3] mervîdir. Buyurmuş ki: إنما سَمَّي اللهُ الْبَيْتَ الْعَتِيقَ لِأَنَّهُ أَعْتَقَهُ مِنَ الْجَبَابِرَةِ فَلَمْ يَظْهَرْ عَلَيْهِ جَبَّارٌ قَطُّ yani "Allah teâlâ Beyt'e 'el-Atîk' tesmiye etti, çünkü onu cebâbireden âzâde kıldı da

---

1 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* I, 368; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 424:

عن الحسن قال: البيت العتيق أول بيت وضع للناس.

قيل في العتيق أقوال، قال الحسنِ: هو البيت القديم، ودليل الحسن على ذلك قوله: «إِنَّ أَوَّلَ بيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا».

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 503:

أو الجيد من قولهم: عتاق الخيل وعتاق الطير.

3 B -"de".

ona asla bir cebbar galebe edemedi." Bu hadîsi Buhârî *Târih*'inde ve İbn Cerîr ve Taberânî ve daha başkaları İbnü'z-Zübeyr'den tahrîc eylemiş, Tirmizî "hasendir" demiş, Hâkim "sahih" demiştir. İbn Ebî Necîh ile Katâde de bu mâna ile tefsir etmişlerdir.[1] Fi'l-hakīka bir zamanlar "Tübba'" hedm etmek istemiş, felce uğramış, vazgeçmesi tavsiye edilmiş, binâen'aleyh bırakmış iyileşmiş, ta'zîmen bir örtü ile iksâ etmiş idi ki ilk Kâbe örtüsüdür. Sonraları Ebrehe de Fil Vak'ası ile musâb olmuştu. Gerçi Haccâc yıktı, lâkin onun kastı Beyt'e tasallut değil İbn Zübeyr'i çıkarmaktı, sonra binâ etti. Karâmita'nın Hacer-i Esved'i birkaç seneler alıp götürmüş olmaları da bu kabîlden olmak gerektir. Âhir zamanda Habeş tarafından hedm edilip taşları denize atılacağına dair rivayet edilen bir hadis mazmûnu[2] da sahih olduğuna göre kıyamet alâmâtındandır.[3]

Mücâhid, kimsenin milki olmadığından dolayı hurrü'l-asl mânasına "atîk" tesmiye edildiğini söylemiştir.[4] Bazıları da "atîk" mu'tık mânasınadır demişler ki haccedenlerin rakabelerini zünûbdan âzâd eder demektir.[5] İmdi bu îzâhâttan anlaşılır ki "Beyt-i Atîk" unvânı bu mânaların hepsine kābil bir surette terceme edilemeyeceği cihetle aynen muhafaza edilmek iktizâ eder.

{ذٰلِكَ} İşte öyle ❁ yani emir böyle, böyle yapılmak lâzım gelir. {وَمَنْ يُعَظِّمْ حُرُمَاتِ اللّٰهِ} her kim de Allah'ın hurmetlerine tâzim ederse ❁ yani Allah'ın ahkâmına, emirlerine, nehiylerine ve Beyt-i Haram, Mescid-i

---

1 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed ed-Debbâsî, Riyâd, en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019, I, 542; Tirmizî, Tefsîr, 22; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVIII, 615; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XIII, 108; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 421; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* IX, 140.

2 Müslim, Fiten, 57-59:

عن سعيد سمع أبا هريرة يقول عن النبي صلى الله عليه وسلم: يخرب الكعبة ذو السويقتين من الحبشة.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* IX, 140:

وقد قصده تبع ليهدمه فأصابه الفالج فأشير عليه أن يكف عنه، وقيل: له رب يمنعه فتركه وكساه وهو أول من كساه، وقصد أبرهة فأصابه ما أصابه، وأما الحجاج فلم يقصد التسلط على البيت لكن تحصن به ابن الزبير فاحتال لإخراجه ثم بناه، ولعل ما وقع من القرامطة وإن أخذوا الحجر الأسود وبقي عندهم سنين من هذا القبيل، ويقال فيما يكون آخر الزمان من هدم الحبشة إياه وإلقاء أحجاره في البحر إن صح: إن ذلك من أشراط الساعة...

4 *Tefsîru Abdirrezzâk,* II, 405; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVIII, 615; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 503:

عن مجاهد: ليس لأحد فيه شيء.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 503:

أو الذي يعتق فيه رقاب المذنبين من العذاب. قال ابن عطية: وهذا يرده التصريف انتهى. ولا يرده التصريف لأنه فسره تفسير معنى، وأما من حيث الإعراب فلأن العتيق فعيل بمعنى مُفْعِل أي مُعْتِق رقاب المذنبين، ونسب الإعتاق إليه مجازا إذ بزيارته والطواف به يحصل الإعتاق، وينشأ عن كونه معتقا أن يقال فيه: يعتق فيه رقاب المذنبين.

Haram, Beled-i [3402] Haram, Meş'ar-i Haram, Şehr-i Haram vesâire gibi muhterem kıldığı şeylere riayetin vücûbunu bilerek ve mûcebince amel ederek ihtiram ederse {فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ عِنْدَ رَبِّهِ} Rabbi indinde o onun için hayırdır[1]. ❁ Âhirette o tâzimin hayrını görür.

{وَاُحِلَّتْ لَكُمُ الْاَنْعَامُ} Size ise en'âm hep helâl kılındı ❁ hurumâttan değildir. Sûre-i En'âm'da beyan olunduğu üzere bahîre, sâibe, vasîle, hâm yok, semâniyete ezvâc hepsi helâl {اِلَّا مَا يُتْلٰى عَلَيْكُمْ} ancak üzerinize tilâvet olunan müstesnâ ❁ ki bu da Sûre-i Mâide'nin başında tafsil olunduğu üzere meyte, dem, hınzır[2], وَمَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ'dır [5/3]. {فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ} binâen'aleyh pislikten, evsândan ictinab ediniz ❁ yani meyte gibi hissî ve maddî pisliklerden ictinab ile beraber nusub u asnâm gibi mânevî pisliklerden de sakınınız. O en'âmı ismullah ile kesiniz de Allah'tan başkasının nâmına kesip pis etmeyiniz ve Beyt'i de putlardan tathir ediniz {وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ} tezvir sözden de ictinab eyleyiniz ❁ yalanı[3] söylemediğiniz gibi tervic de etmeyiniz, tezvîrâttan uzak olunuz. Yani evsâna tapmak da yalancı şâhidlik kabîlinden tezvîrâttır, hatta tezvîrâtın başıdır. Bir de Allah'ın haram kılmadığı şeylere haram demekten; "bahîre, sâibe, vasîle, hâm haramdır" demek gibi yalan sözlerden ve akidelerden sakının ve böyle pisliklerden son derece ihtiraz etmek lâzımdır. Şöyle ki:

{حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ} Allah için hunefâ olmak ❁ her dinden çekilip ihlâs ile tevhîd-i Hakk'a sarılmış bir cemaat olmak {غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهِ} O'na hiç şirk[4] koşmamak suretiyle {وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ} [3403] ve her kim Allah'a şirk koşarsa {فَكَاَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَٓاءِ} sanki semâdan sukūt etmiş {فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ} de onu kuşlar didikliyor {اَوْ تَهْوٖى بِهِ الرِّيحُ فٖى مَكَانٍ سَحٖيقٍ} veyahut rüzgâr onu uzak bir yere sürüklüyor gibidir. ❁ Şirk böyle mühliktir. İnsanın kalbini didik didikler, uçurumlara sürükler.

{ذٰلِكَ} Bu böyle {وَمَنْ يُعَظِّمْ شَعَٓائِرَ اللّٰهِ} hâlbuki her kim Allah'ın şe'âirine -muhterem kıldığı alâime- tâzim ederse {فَاِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ} muhakkak

1 B: "onun hayırlıdır".
2 M: "H."; B -"hınzır".
3 B: "yalnız".
4 B: "şerîk".

o ta'zîmât kalblerin takvâsındandır. ❁ Esbâb-ı vikāyesinden ve korunmasındandır. Binâen'aleyh şe'âirden olan hac hediylerine, o büyük kurbanlara tâzim etmeli, hürmetle bakmalı ve onları ancak Allah'ın ismini zikrederek kurban etmelidir. {لَكُمْ فٖيهَا} Sizin için onlarda ❁ yani o şe'âirde, o hedâyâda {مَنَافِعُ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} muayyen bir zamana kadar birtakım menfaatler vardır[1] ❁ Sağımından, dölünden, tüyünden, hizmetinden vesâiresinden bir vakte kadar birçok istifadeler edilir. {ثُمَّ مَحِلُّهَٓا اِلَى الْبَيْتِ الْعَتٖيقِ} Sonra da ecellerinin yetimi Beyt-i Atîk'e kadar varır. ❁ Mina'da kurban olurlar ki bu da menfa'at-i uhreviyeleridir. Binâen'aleyh böyle mübarek şeylere tâzim edilmez mi? Bunlar, yaradanı Allah'tan başkasının nâmına nasıl[2] kesilir? Başkaları bunların bir kılını yaratabilir mi? Burada Beyt-i Atîk fâsılasının tercî'i Kâbe'nin müşriklerden tahlîsiyle putlardan tathîri kaziyyesini tekiddir. Bunların Beyt-i Atîk'e kadar varmalarının hikmetine gelince: {وَلِكُلِّ اُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا} Biz her ümmet için bir mensek, yani bir ibadet ve kurban yeri yaptık ki {لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلٰى مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهٖيمَةِ الْاَنْعَامِ} kendilerine rızık [3404] ettiği en'âm behîmeleri üzerine Allah'ın ismini zikretsinler için. {فَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ} İmdi hepinizin ilâhı bir ilâhtır. ❁ Her ümmet için bir mensek yaptığı gibi sizin için de yapmıştır. {فَلَهُٓ اَسْلِمُوا} Binâen'aleyh ancak O'na -O vâhid olan ilâha- islâm ediniz ❁ ihlâs ile ibadet ediniz de zikrinizi, kurbanınızı şirk ile şâibedâr etmeyiniz {وَبَشِّرِ الْمُخْبِتٖينَ} bir de o mütevâzıları müjdele ❁ yâ Muhammed {اَلَّذٖينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ} ki Allah denilince kalbleri çarpar ❁ Celâl-i Kibriyâ'nın derhâl yüreklerinde parladığını hissederler. {وَالصَّابِرٖينَ عَلٰى مَٓا اَصَابَهُمْ} Kendilerine isabet eden zahmetlere karşı da sabırlıdırlar {وَالْمُقٖيمِي الصَّلٰوةِ} ve namaza müdâvimdirler. {وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ} Ve nasip ettiğimiz rızıklarından infak ederler ❁ zekât, sadaka verirler, kurban keser[3] it'âm ederler. {وَالْبُدْنَ} Bedeneleri de ❁ o bedenlileri, yani en'âmın iri gövdelilerini ki hareme ihdâ olunan develerdir, الْبَدَنَة عَنْ سَبْعَةٍ، وَالْبَقَرَة عَنْ سَبْعَةٍ hadîs-i şerîfi[4] mûcebince sığır da deve gibi yedi kişiden kurban edilmek

1 B: "var".
2 B -"nasıl".
3 B: "keserler".
4 *Muvatta'*, Dahâyâ, 9; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 293; Müslim, Hac, 350:

câiz olduğu cihetle şer'an sığırlar dahi bedene cinsinden ma'duddur. {جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِ} Sizin için Allah şe'âirinden kıldık ❁ yani Allah'ın size teşrî' ettiği dinin tecelliyâtını iş'âr için alâiminden kıldık {لَكُمْ فٖيهَا خَيْرٌ} sizin için onlarda hayır vardır. ❁ Bâlâda iş'âr olunduğu üzere dînî dünyevî menfaat vardır. {فَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا صَوَٓافَّ} Binâen'aleyh onlar dikili iken üzerlerine ismullâhı zikrediniz ❁ yani ismullâhı zikrederek [3405] kurban ediniz. Bu suretle kurban deveye mahsustur. Deve ayakta iken elinin biri bağlanıp gerdanından boğazlanır ki buna "nahr" tesmiye edilir. Ma'amâfîh çene altından zebhi de câizdir. Sığır ve koyun, keçi ise yatırılıp üç ayağı bağlanarak zebh olunur. Nahr veya zebhte ismullâhın zikri de بسم الله والله أكبر، اللّهم مِنْكَ إِلَيْكَ denilmektir ki "Allah'ın ismiyle, Allah en büyük, yâ Allah senden ve sana" demektir. {فَاِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا} Binâen'aleyh yanları yere düştüğünde ❁ ki rûhu çıkmıştır. {فَكُلُوا مِنْهَا} Artık onlardan yiyiniz ❁ yani her şeyini değil, yenilmesi câiz olan bazı aksâmından yiyiniz {وَاَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ} kanaatkâra ve dilenene it'âm da ediniz {كَذٰلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ} Biz onları size böyle[1] teshîr ettik ❁ o iri hayvanları böyle musahhar kıldık {لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} o teshîr her istediğinizi yapasınız diye değil, şükredesiniz diyedir. Bir o hayvanların iriliklerine bir de insanın küçüklüğüne bakmalı da mâneviyetin karşısında maddiyetin nasıl zebun kaldığını görmeli ve Allah teâlâ'nın insana verdiği nimet ve kudretin kadrini bilmeli de Allah'a şükretmelidir.

Muhyiddin-i Arabî Hazretleri demiştir ki: "Mina kurban mahalli kılınmıştır. Nahr Mina'da olur. Mina ümniyyeye ermektendir. Zira meşrû münâya eren gayeye ermiş demektir. Ve kurbanları nahrda insânî ecsâmın tagaddîsi için hayvânî cisimleri tedbirden rûhlarını itlâf vardır ki onlar tefrik olunurken rûhları nazar eder. O bedenleri deve, sığır olarak tedbir ettikten sonra insânî olarak tedbir eyler. Bu bir dakīk meseledir ki Allah basiretlerini tenvir etmiş olan ehlullahdan mâ'adâsı tefattun edemez."[2]

عن جابر بن عبد الله أنه قال: نحرنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم عام الحديبية البدنة عن سبعة، والبقرة عن سبعة.

1 B: "öyle".

2 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* I, 754. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* IX, 152-153:

قد قلنا إن منى من بلوغ الأمنية ومن بلغ المنى المشروع فقد بلغ الغاية فجعله محلا للقرابين وهو إتلاف أرواح عن تدبير أجسام حيوانية ليتغذى بها أجسام إنسانية فتنظر أرواحها إليها في حال تفريقها فتدبرها إنسانية بعد ما كانت تدبرها إبلا أو بقرا أو غنما وهذه مسألة دقيقة لم يتفطن لها إلا من نور الله بصيرته من أهل الله.

Buna nasıl şükretmeli? {لَنْ يَنَالَ اللّٰهَ لُحُومُهَا وَلَا دِمَٓاؤُهَا} Onların [3406] ne etleri ne kanları Allah'a ermez ❁ rızâsına nâil olamaz {وَلٰكِنْ يَنَالُهُ التَّقْوٰى مِنْكُمْۜ} velâkin ona sizden olan o takvâ erer. ❁ Sizin mâneviyetinizden gelen, kalblerinizi Allah'ın emrine imtisâl ve tâzime ve O'na ihlâs ile tekarruba davet eden takvânızdır ki indallah kabûle karîn ve rızâsına nâil olur.

{كَذٰلِكَ سَخَّرَهَا لَكُمْ} Onları böyle teshîr etti ki {لِتُكَبِّرُوا اللّٰهَ عَلٰى مَا هَدٰيكُمْۜ} size verdiği hidâyet ve muvaffakiyetten dolayı Allah'ı büyükleyesiniz ❁ onları teshîr etmek yolunu öğretip esbâbını bahşeden ve tekarrubun keyfiyetine irşad eyleyen nimetinin celâletini ve kudretinin azametini tanıyıp büyüklükte birliğini hem kalben hem kavlen hem fiilen tekbir ile ilan edesiniz {وَبَشِّرِ الْمُحْسِنِينَ} bir de muhsinleri müjdele ❁ yâ Muhammed!

Zira:

اِنَّ اللّٰهَ يُدَافِعُ عَنِ الَّذِينَ اٰمَنُواۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ ﴿٣٨﴾ اُذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِاَنَّهُمْ ظُلِمُواۜ وَاِنَّ اللّٰهَ عَلٰى نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌۙ ﴿٣٩﴾ اَلَّذِينَ اُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ اِلَّٓا اَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللّٰهُۜ وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللّٰهِ كَثِيراًۜ وَلَيَنْصُرَنَّ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهُۜ اِنَّ اللّٰهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ ﴿٤٠﴾ اَلَّذِينَ اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْاَرْضِ اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِۜ وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ ﴿٤١﴾

[3407] **Meâl-i Şerîfi**

Haberiniz olsun ki Allah iman edenler tarafından müdafaa edecektir, çünkü Allah herhangi bir hâini, nankörü sevmez (38). İzin verildi o kendilerine kıtal edilenlere, çünkü onlara zulmolundu ve şüphesiz ki Allah onları muzaffer kılmaya her hâlde kādirdir (39). Onlar ki "Rabbimiz bir Allah'tır" demelerinden başka bir sebep, bir hak olmaksızın diyarlarından çıkarıldılar. Allah'ın da nâsın bir kısmını bir kısmıyla def' etmesi olmasa idi her hâlde manastırlar, kiliseler,

havralar, mescidler yıkılırdı ki bunlarda Allah'ın ismi çok zikrolunur ve elbette Allah kendine nusret edeni mansur kılacaktır, şüphe yok ki Allah çok kuvvetli, çok izzetlidir (40). Onlar ki şayet kendilerini Arz'da makām-ı iktidâra getirirsek namazı kılarlar, zekâtı verirler, mâruf ile emir ve münkerden nehiy ederler, bütün umûrun âkıbeti de sırf Allah'a aittir (41).

{اِنَّ اللّٰهَ} Muhakkak ki Allah {يُدَافِعُ عَنِ الَّذٖينَ اٰمَنُوا} iman edenlerden müdafaa eder. ❁ Mü'minlerden kâfirlerin taarruzlarını def' eder. Binâen'aleyh bâlâda söylendiği üzere Allah yolundan ve hacdan men'e kıyam eden ve edecek olan kâfirlere karşı müdafaaya hüsn-i suretle hazırlansınlar. [3408] {اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ خَوَّانٍ كَفُورٍ} Şüphe yok ki Allah hiçbir hâin nankör kümesini sevmez ❁ yani emânâtına hıyanet, nimetlerine nankörlük edenlerin hiçbirini sevmez, cemiyetlerini müdafaa etmez, bilakis def'lerine hak verir. Onun için:

{اُذِنَ لِلَّذٖينَ يُقَاتَلُونَ} Mukātele olunanlara izin verildi ❁ hâin kâfirler tarafından kıtâle maruz kalan mü'minler onlara karşı harb u kıtâle mezun kılındılar {بِاَنَّهُمْ ظُلِمُوا} çünkü zulmolundular ❁ Resûlullah ve ashâbına müşrikler ezâ ediyorlardı. Ashâb kimi darp olunmuş kimi yaralanmış bir hâlde gelirler, Aleyhissalâtü vesselâm'a tezallüm ederlerdi. "Sabrediniz, çünkü kıtal ile emrolunmadım" buyururlardı[1], nihâyet hicret ettiler bu âyet nâzil oldu ki kıtal hakkında ilk nâzil olan âyettir.[2] (*Sûre-i Bakara'da* وَقَاتِلُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ الَّذٖينَ يُقَاتِلُونَكُمْ[3] *bak [2/190]*). {وَاِنَّ اللّٰهَ عَلٰى نَصْرِهِمْ لَقَدٖيرٌ} Ve şüphe yok ki Allah onlara, o mü'minlere nusret etmeye, muzaffer kılmaya elbette kādir, çok kādirdir. ❁ Binâen'aleyh kâfirler çok, mü'minler az nasıl mukātele edebilirler gibi şüpheye düşmemelidir.

---

1 M: "buyurdu".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XVIII, 372:
قال المفسرون: كان مشركوا أهل مكة يؤذون أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فلا يزالون يجيئون من بين مضروب ومشجوج فيشكونهم إِلَى رسول الله صلى الله عليه وسلم فيقول لهم: «اصبروا فإنِّي لم أؤمر بالقتال» حتَّى هاجر رسول الله صلى الله عليه وسلم إِلَى المدينة فأنزل الله عز وجل هذِه الآية وهي أول آية أذن الله فيها بالقتال.

3 M ve B: "قَاتِلُوا الَّذينَ يُقَاتِلُونَكُمْ".

{اَلَّذٖينَ} O mazlumlar ki {اُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ اِلَّٓا اَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللّٰهُ} "Rabbimiz Allah" demelerinden başka bir sebep olmaksızın mallarından ve diyarlarından bi-gayr-i hak çıkarıldılar. {وَلَوْلَا دَفْعُ اللّٰهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ} Ve eğer Allah nâsın bir kısmını bir kısmıyla def' etmese idi ❁ mütecâviz zâlimleri, müfsidleri, kâfirleri âdillerle, sâlihlerle, mü'minlerle def' etmesi olmasa idi {لَهُدِّمَتْ صَوَامِعُ وَبِيَعٌ وَصَلَوَاتٌ وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فٖيهَا اسْمُ اللّٰهِ كَثٖيرًا} savma'alar, bî'alar, salutalar, ve içinde ismullah çok zikrolunan mescidler yıkılırdı. ❁ Nitekim o def' yapılmayan [3409] yerlerde ilhad görülmektedir. "**Savma'a**" esasen tepesi sivri mürtefi' binâ demektir ki İslâm'dan evvel Nasârâ râhiplerinin manastırlarına ve Sâbi'e sofularının zâviyelerine ıtlak edilirdi. Sonra Müslümanların ezan yerleri olan minarelerde de kullanıldı. Fakat burada murad, Nasârânın manastırları veya Sâbi'enin zâviyeleridir. "**Bî'a**" Nasârâ ibadethânesi olan kilise demektir. **"Salât**" burada İbrânice "saluta" mu'arrebidir ki Yahudîlerin namazgâhı, yani havra demektir. Görülüyor ki mescidler, içinde ismullâhın kesîren zikredilir olmasıyla tavsif edilmiştir ki bunda iki nükte vardır. Birisi İslâm ibadetinde ismullâhın çok zikredilmesi maksûd-ı aslî olduğunu tasrih, ikincisi de diğerlerinin vaz'-ı aslî olan zikrullahtan udûl ile başka maksatlarda isti'mâl olunduğuna işarettir.

Hâsılı Allah, dindar olanları mütecâvizlerin def'ine sevketmese, ehl-i imana harp hakk u salâhiyeti vermese idi manastırlar ve zâviyeler, kiliseler ve havralar ve içinde Allah ismi kesîren zikredilen mescidler bütün hedm olunurdu; dinsizlerin taarruzu hiçbirini bırakmaz, Sûre-i Bakara'da geçtiği üzere Arz fâsid olurdu. Bütün bunların mahfûziyet[1] ve selâmeti müdafaalarıyla mütenâsibdir. O hâlde bütün bunların himâyesini istihdaf eden İslâm'ın hakk-ı müdafaası evleviyetle sâbittir. {وَلَيَنْصُرَنَّ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهُ} Ve elbette Allah, ona nusret edeni mansur kılar. ❁ Allah'a nusret dinine nusret demektir. Zira din ef'âl-i ihtiyâriyeye ta'alluk ettiği cihetle ol babda maksûdun husûlü için irâde-i ilâhiyenin ta'alluku abdin

---

1 B: "mahfûziyeti".

irâde-i cüz'iyesine mu'allak olduğundan kulların irâde-i cüz'iyelerini sarf ile sa'yleri irâde-i ilâhiyenin incâzına vesile olmak itibariyle bir nusret gibidir. Onun için mü'minlere müdafaa vaad eden Allah teâlâ, nusretinin kat'î tahakkukunu onların nusretine, yani çalışmalarına rabt eylemiştir. Yoksa[1] {اِنَّ اللّٰهَ لَقَوِىٌّ عَزِيزٌ} [3410] muhakkak ki Allah hiç şüphesiz Kavî'dir, Azîz'dir. ❁ Nusrete ihtiyâcı yoktur. Ve nusret ettiği muazzez ve gayr-i mağlubdur.

{اَلَّذِينَ} Onlara -izin ve nusret- ki {اِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِى الْاَرْضِ} Biz onları Arzda temkin edersek ❁ yani makām-ı iktidâra getirir, icrâ-yı hükûmet ettirirsek {اَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتَوُا الزَّكٰوةَ} namazı ikāme ve zekâtı i'tâ ederler {وَاَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ} emr bi'l-ma'rûf, nehy ani'l-münker yaparlar ❁ meşrû, müstahsen tanınacak şeylerle emir; nâmeşru, çirkin, merdud şeylerden nehyederler. Mevki'-i iktidâra geçince ahlâklarını bozmaz, dinden, adaletten inhiraf etmez evliyâ-yı umûr olurlar. Fi'l-hakīka hulefâ-i râşidîn böyle olmuşlardı. Ma'amâfîh {وَلِلّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ}dur.

وَاِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَثَمُودُ ﴿٤٢﴾ وَقَوْمُ اِبْرٰهِيمَ وَقَوْمُ لُوطٍ ﴿٤٣﴾ وَاَصْحَابُ مَدْيَنَ وَكُذِّبَ مُوسٰى فَاَمْلَيْتُ لِلْكَافِرِينَ ثُمَّ اَخَذْتُهُمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِ ﴿٤٤﴾ فَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ اَهْلَكْنَاهَا وَهِىَ ظَالِمَةٌ فَهِىَ خَاوِيَةٌ عَلٰى عُرُوشِهَا وَبِئْرٍ مُعَطَّلَةٍ وَقَصْرٍ مَشِيدٍ ﴿٤٥﴾ اَفَلَمْ يَسِيرُوا فِى الْاَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا اَوْ اٰذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَاِنَّهَا لَا تَعْمَى الْاَبْصَارُ وَلٰكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِى فِى الصُّدُورِ ﴿٤٦﴾ وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِ وَلَنْ يُخْلِفَ اللّٰهُ وَعْدَهُ وَاِنَّ يَوْمًا عِنْدَ رَبِّكَ كَاَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ ﴿٤٧﴾ وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ اَمْلَيْتُ لَهَا وَهِىَ ظَالِمَةٌ ثُمَّ اَخَذْتُهَا وَاِلَىَّ الْمَصِيرُ ﴿٤٨﴾

[3411] **Meâl-i Şerîfi**

Ve eğer seni tekzib ederlerse emin ol onlardan evvel kavm-i Nûh da tekzib etti, Âd da, Semûd da (42), kavm-i İbrâhim de kavm-i Lût da

1 B -"Yoksa".

(43). Ashâb-ı Medyen de. Mûsâ da tekzib olundu, Ben de o kâfirlere bir mühlet verdim, sonra da kendilerini tuttum alıverdim, nasıl oldu o vakit Benim inkârım? (44). Evet, nice memleketler vardı ki Biz onları zulmetmektelerken helâk ettik de şimdi onlar damlarının üzerine çökmüş ıpıssız, hem nice muʿattal kuyu ve müşeyyed köşk (45). Ya o yerde neye seyretmediler ki kendileri için akıllanmalarına sebep olacak kalbler ve işitmelerine sebep olacak kulaklar olsun. Zira hakikat budur ki gözler körelmez velâkin sînelerdeki kalbler körelir (46). Bir de senden acele azab istiyorlar, elbette Allah vaadinde hulf etmez, bununla beraber Rabbinin indinde bir gün sizin sayacaklarınızdan bin sene gibidir (47). Zulmetmektelerken kendilerine mühlet verdiğim nice memleket vardı ki Ben onu tutmuş alıvermiştim, bütün inkılab nihâyet Banadır (48).

[3412]

قُلْ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّمَٓا اَنَا لَكُمْ نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌۚ ﴿٤٩﴾ فَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَر۪يمٌ ﴿٥٠﴾ وَالَّذ۪ينَ سَعَوْا ف۪ٓي اٰيَاتِنَا مُعَاجِز۪ينَ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَح۪يمِ ﴿٥١﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "Ey o bütün insanlar! Ben size ancak açık anlatan bir nezîrim (49). İmdi iman edip sâlih sâlih iş yapanlar, onlar için hem bir mağfiret var hem bir rızk-ı kerîm" (50). Âyetlerimiz hakkında muʿâcizlik[1] için koşuşanlar ise işte onlar ashâb-ı cahîm (51).

Böyle de, ve ümniyye tâkip etme. Zira:

وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ اِلَّٓا اِذَا تَمَنّٰٓى اَلْقَى الشَّيْطَانُ ف۪ٓي اُمْنِيَّتِه۪ۚ فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللّٰهُ اٰيَاتِه۪ۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌۙ ﴿٥٢﴾ لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ فِتْنَةً لِلَّذ۪ينَ ف۪ي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْۜ وَاِنَّ الظَّالِم۪ينَ لَف۪ي شِقَاقٍ بَع۪يدٍ ﴿٥٣﴾ وَلِيَعْلَمَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَيُؤْمِنُوا بِه۪ فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْۜ

1 M: "muaccizlik".

وَاِنَّ اللّٰهَ لَهَادِ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ ﴿٥٤﴾ وَلَا يَزَالُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا ف۪ي مِرْيَةٍ مِنْهُ حَتّٰى تَأْتِيَهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً اَوْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابُ يَوْمٍ عَق۪يمٍ ﴿٥٥﴾

[3413] **Meâl-i Şerîfi**

Hem Biz senden evvel ne bir resul ve ne bir nebî göndermedik ki bir temenni kurduğu vakit Şeytan onun ümniyyesine bir ilkā yapmış olmasın. Bunun üzerine Allah Şeytan'ın ilkā ettiğini derhâl nesh eder de sonra Allah âyetlerini muhkemler ve Allah Alîm'dir, Hakîm'dir[1] (52). Şunun için ki Şeytan'ın ilkā edeceğini kalbleri katı olanlar ve kalblerinde bir maraz bulunanlar için bir fitne kılacaktır ve çünkü o zâlimler uzak bir şikāk içindedirler (53). Bir de kendilerine ilim verilmiş olanlar onun muhakkak Rabbinden gelen hak olduğunu bilsinler ve ona iman etsinler de kalbleri ona saygı duysun ve çünkü Allah, iman edenleri doğru bir caddeye çıkarır (54). O küfredenler de kendilerine o saat bağteten gelinceye veya akīm bir günün azâbı gelinceye kadar ondan bir şek içinde kalır giderler (55).

{وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ} Senden evvel ne bir resûlü ne de bir nebîyi başka bir hâlde göndermedik ❁ bu âyet "resûl" ile "nebî"nin mânalarında fark olduğunu iş'âr etmektedir. "Nebî"nin "resûl"den e'am olduğunu ifade eden bazı hadisler de nakledilmektedir. Örf-i şer'îde meşhur olduğuna göre "resûl" kendine vahyolunan ve tebliğe me'mur bulunandır. "Nebî" ise tebliğe me'mur olsun olmasın vahyolunandır. Binâen'aleyh her resul nebîdir, her [3414] nebî resul değildir. Fakat mâlum ki âm, hâssa mukabil zikrolunduğu zaman o hâssın mâverâsına masruf olur. Burada da nebî resûle mukābil zikredilmiş bulunduğundan resûl olmayan, yani tebliğe me'mur edilmeyen nebî kastedilmek iktizâ eder. Hâlbuki âyetin başındaki "irsal" fiili ikisine de ta'alluk etmektedir. Tebliğe me'mur edilmeyenin ise irsal edilmiş olması anlaşılmaz, bunun için denilmiştir ki: "Resûl", Allah teâlâ'nın nâsı davet etmek üzere

1 B: "Kadîr'dir".

yeni[1] bir şeriatla gönderdiği hür erkektir. "Nebî" ise buna ve sâbık bir şeriatı takrir için gönderilene şâmildir. Nitekim Benî İsrâil enbiyâsı hep şerî'at-ı Mûsâ'yı takrir için gönderilmişlerdir. Lâkin buna da şöyle bir îrâd vardır: İsmâil aleyhisselâm hakkında وَكَانَ رَسُولاً نَبِياًّ [Meryem 19/51, 54] buyurulmuştur. Binâen'aleyh hem nebî hem resûldür. Hâlbuki şer'-i cedîd ile değil, Hazret-i İbrâhim'in şeriatıyla gönderilmiştir. Buna cevâben de gönderildiği nâsa nisbetle şer'-i cedîd olması kâfîdir deniliyor. Bir de "resûl" mucizesi ve münzel[2] bir kitabı olan, "nebî" ise kitabı olmayandır diye târif edilmiş ise de İsmâil aleyhisselâm ile itiraz bu târife daha[3] ziyade vâriddir. O hâlde en doğrusu evvelki târiftir. اَرْسَلْنَا fiilinin ta'allukuna gelince; bunu قلدتها سيفا ورمحا kabîlinden olarak وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ وَلَا أَنْبَأْنَا مِنْ نَبِيٍّ takdîrinde anlamak iktizâ eder. Yani senden evvel başka hâlde ne bir resul irsal ne de bir nebî inbâ etmedik {اِلَّا} ancak ❁ o hâlde ki {اِذَا تَمَنّٰى} temenni ettiğinde ❁ temenninin esası gönlün arzu ettiği şeyi nefs ü hayâlde takdir ve tasvir eylemektir. Ve bununla nefiste hâsıl olan surete "ümniyye" veya "münye" denilir ki Fransızca "idéal" tâbir olunur. Son zamanlarda bu kelime felsefede ehemmiyet kesbetmiş ve "idealizm" nâmıyla bir meslek-i felsefînin teşekkülüne menşe' olmuş ve sanki uydurma olduğu belli olmak için lisânımıza tercemesinde "mefkûre" kelimesi uydurulmuş ve şüyû' bulmuştur. Şu hâlde "temenni" bir ümniyye beslemek, bir [3415] mefkûre kurmak demek olur. İdealistler bütün hakikatin aslı "ene"de olduğunu farz ettiklerinden nefsin münyesini her hakikatin menşe'i gibi farz ederler ve muvaffak olmuş büyük adamları hep idealci telakkī eylerler. Bununla ulûhiyet ve nübüvvet meselesini de hallettiklerine zâhib olarak peygamberi bir ideal kurmuş, bir zaman programını yapmakla uğraşmış, sonra da nübüvvet davasıyla ortaya atılmış bir idealist gibi göstermek isterler. Fakat Kur'an bilhassa bu âyet ile anlatıyor ki nübüvvet ve risalet bir ümniyye işi değildir. وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى. اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى

1 B: "yani".
2 B: "münzeli".
3 B: "dahî".

[en-Necm 53/3-4][1] olan peygambere temenni yakışmaz. Çünkü vahiy tamamen emr-i Hak'tır. Ümniyyeye ise Şeytan karışır. Başkaları şöyle dursun nebî ve resul bile hasbe'l-beşeriyye temennide bulunduğu vakit {اَلْقَى الشَّيْطَانُ فٖى اُمْنِيَّتِهٖ} ümniyyesine şeytan ilkāât yapar, hak olmayan şüpheler karıştırır. Ümniyye hevâ ve hayâlden, isabetsizlikten hâlî kalmaz. Demek ki peygamberlerin ismeti, yakīni, vahiy haysiyetiyledir. Yoksa ictihâdıyla hareket ettiği zaman hata mümkindir. {فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِى الشَّيْطَانُ} Onun üzerine Allah, Şeytan'ın ilkāsını nesh eder, izâle eyler {ثُمَّ يُحْكِمُ اللّٰهُ اٰيَاتِهٖ} sonra da Allah o âyetlerini muhkemleştirir. ❁ Hiçbir vechile reddi kābil olmayacak, hata ihtimâli bulunmayacak surette kuvvetleştirir. Burada ثُمَّ zamanda değil, rütbede terâhî içindir. Çünkü ihkâm, nesihten a'lâ mertebededir. {وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ حَكٖيمٌ} Ve Allah, yegâne Alîm, yegâne Hakîm'dir. ❁ Her şeyi hakkıyla bilen O olduğu gibi Şeytan'ın ilkāsını da bilir. Ve her yaptığını hikmetle yaptığı gibi peygamberlerde bile ümniyyeyi Şeytan'ın ilkāsıyla alâkadar kılması ve onu nesh edip sonra âyetlerini ihkâm etmesi de hikmetledir[2]. Şöyle ki:

[3416] Bunlar {لِيَجْعَلَ مَا يُلْقِى الشَّيْطَانُ} Şeytan'ın ilkā eylediğini {فِتْنَةً لِلَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ} kalblerinde maraz olanlarla kalbleri katı bulunanlara bir fitne, yani kapılacakları bir mihnet ve azab kılmak için ❁ zira bunlar hep ümniyyeye kapılır ve temenni peşinde dolaşırlar. {وَاِنَّ الظَّالِمٖينَ لَفٖى شِقَاقٍ بَعٖيدٍ} Ve hakikaten o zâlimler uzak bir şikāk içindedirler. ❁ Araları o kadar açıktır ki iltiyam kabul etmez. Her biri bir ümniyye ile haktan uzaklaşmış adâvet-i şedîde ve muhâlefet-i tâmme içindedir. {وَلِيَعْلَمَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْعِلْمَ} Bir de ilim verilmiş olanlar şunu bilsinler için ki {اَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ} o hakikaten haktır, Rabbindendir ❁ Kur'an veya o nesh u ihkâm Rabbin tarafından münzeldir. Yani Peygamber bir ümniyye tâkip ettiği vakit Şeytan'ın ilkāsına imkân bırakılmasa[3] veya o ilkā nesh olunup da âyâtullah ihkâm edilmese idi vahiyle ümniyyenin farkı olmazdı ve o vakit ehl-i ilim Kur'ân'ın ve binâen'aleyh

---

1 "Ve hevadan söylemiyor. O sade bir vahiydir ancak vahyolunur."
2 B: "hikmetiyledir".
3 B: "bırakılması".

nübüvvet ü risaletin min tarafillah hak ve sâbit olduğunu bilemezlerdi. Fakat Allah'ın hikmetiyle öyle yapıldı ki ehl-i ilim bilsinler {فَيُؤْمِنُوا بِهِ} de ona -o Kur'ân'a veya ihkâma- iman etsinler {فَتُخْبِتَ لَهُ قُلُوبُهُمْ} binâen'aleyh kalbleri ona mutmain olsun {وَاِنَّ اللّٰهَ لَهَادِ الَّذٖينَ اٰمَنُوا اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} ve şüphe yok ki Allah, iman edenlerin elbette bir doğru yola hâdîsidir. ❁ Bu âyetlerin nüzûlü garânik uydurması ile alâkadar olduğuna dair biz söz vardır. Onun için Ve'n-Necmi Sûresine bak.

{وَلَا يَزَالُ الَّذٖينَ كَفَرُوا فٖى مِرْيَةٍ مِنْهُ... الآية}

[3417]

اَلْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ فَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فٖى جَنَّاتِ النَّعٖيمِ ﴿٥٦﴾ وَالَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا فَاُولٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُهٖينٌ ﴿٥٧﴾ وَالَّذٖينَ هَاجَرُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ ثُمَّ قُتِلُوا اَوْ مَاتُوا لَيَرْزُقَنَّهُمُ اللّٰهُ رِزْقًا حَسَنًا وَاِنَّ اللّٰهَ لَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقٖينَ ﴿٥٨﴾ لَيُدْخِلَنَّهُمْ مُدْخَلًا يَرْضَوْنَهُ وَاِنَّ اللّٰهَ لَعَلٖيمٌ حَلٖيمٌ ﴿٥٩﴾ ذٰلِكَ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهٖ ثُمَّ بُغِىَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرَنَّهُ اللّٰهُ اِنَّ اللّٰهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ ﴿٦٠﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ يُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِ وَاَنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ بَصٖيرٌ ﴿٦١﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ وَاَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ هُوَ الْبَاطِلُ وَاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْعَلِىُّ الْكَبٖيرُ ﴿٦٢﴾

[3418] **Meâl-i Şerîfi**

Mülk o gün bir Allah'ındır, beynlerinde hükmünü verir, artık iman edip sâlih iş yapmış olanlar naʿîm cennetlerindedir (56). Kâfirlik edip âyetlerimize yalan demiş olanlar ise, işte bunlara mühîn bir azab vardır (57). Allah yolunda hicret edip de sonra katledilmiş veya ölmüş olanlar ise elbette Allah, onları muhakkak güzel bir rızık ile merzuk edecektir ve çünkü Allah, elbette rızık verenlerin en hayırlısı O'dur (58). O elbette onları hoşnut olacakları bir medhale[1] koyacaktır ve çünkü Allah gayet Alîm, gayet Halîm'dir (59). Bu böyle, bir de her kim kendine edilen

1 B: "mahalle".

ukūbete misliyle mukabele eder de sonra yine üzerine bağy olunursa[1] *elbette Allah ona nusret eder, çünkü Allah'ın affı çok, mağfireti çoktur (60). Çünkü Allah, geceyi gündüzün içine sokar, gündüzü de gecenin içine sokar ve Allah Semîʿdir, Basîr'dir*[2] *(61). Çünkü Allah'tır ancak Zât-ı Hak, onların O'ndan başka davet ettikleri ise hep bâtıldır, ve Allah'tır ancak yegâne yüksek, yegâne büyük (62).*

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءًۘ فَتُصْبِحُ الْاَرْضُ مُخْضَرَّةًۜ اِنَّ اللّٰهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌۚ ﴿٦٣﴾ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ وَاِنَّ اللّٰهَ لَهُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ ﴿٦٤﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي الْاَرْضِ وَالْفُلْكَ تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِاَمْرِهٖۜ وَيُمْسِكُ السَّمَٓاءَ اَنْ تَقَعَ عَلَى الْاَرْضِ اِلَّا بِاِذْنِهٖۜ اِنَّ اللّٰهَ بِالنَّاسِ لَرَؤُفٌ رَحِيمٌ ﴿٦٥﴾ وَهُوَ الَّذ۪ٓي اَحْيَاكُمْۘ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْۜ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَكَفُورٌ ﴿٦٦﴾

[3419] **Meâl-i Şerîfi**

Görmedin mi Allah semâdan bir su indirmekle Arz yemyeşil oluveriyor; hakikat Allah, çok latîf bir habîrdir (63). Göklerdeki ve yerdeki hep O'nundur ve hakikat Allah, hamd olunacak yegâne Ganî ancak O'dur (64). Görmedin mi Allah, hakikaten bütün yerdekileri sizin için musahhar kıldı, semâyı da izni olmaksızın yere düşmekten tutuyor. Hakikaten Allah, insanlara çok re'fetli bir rahîmdir (65). Size hayâtı veren de O'dur; sonra sizi öldürür, sonra sizi yine diriltir, hakikat insan çok nankördür (66).

لِكُلِّ اُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعُنَّكَ فِي الْاَمْرِ وَادْعُ اِلٰى رَبِّكَۜ اِنَّكَ لَعَلٰى هُدًى مُسْتَق۪يمٍ ﴿٦٧﴾ وَاِنْ جَادَلُوكَ فَقُلِ اللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿٦٨﴾ اَللّٰهُ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فِيمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ ﴿٦٩﴾ اَلَمْ تَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِۜ

---

1 B: "olursa".
2 B: "Alîm'dir".

اِنَّ ذٰلِكَ ف۪ى كِتَابٍۜ اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَس۪يرٌ ﴿٧٠﴾ وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَمْ يُنَزِّلْ بِه۪
سُلْطَانًا وَمَا لَيْسَ لَهُمْ بِه۪ عِلْمٌۜ وَمَا لِلظَّالِم۪ينَ مِنْ نَص۪يرٍ ﴿٧١﴾ وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا
بَيِّنَاتٍ تَعْرِفُ ف۪ى وُجُوهِ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا الْمُنْكَرَۜ يَكَادُونَ يَسْطُونَ بِالَّذ۪ينَ يَتْلُونَ عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَاۜ
قُلْ اَفَاُنَبِّئُكُمْ بِشَرٍّ مِنْ ذٰلِكُمْۜ اَلنَّارُۜ وَعَدَهَا اللّٰهُ الَّذ۪ينَ كَفَرُواۜ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿٧٢﴾

[3420] **Meâl-i Şerîfi**

Biz her ümmet için bir ibadet yolu yapmışızdır ki onlar onun âbidleridir. Binâenʿaleyh emirde sana asla münâzaʿa etmesinler, ve Rabbine davet et, çünkü sen cidden hakka götüren doğru bir yol üzerindesin (67). Ve eğer sana mücadele ederlerse de ki: "Ne yapıyorsunuz[1] Allah pekâlâ biliyor (68). Ve muhalefet edip durduğunuz şeyler hakkında kıyamet günü Allah aranızda hükmünü verecek" (69). Bilmez misin ki Allah gökte ve yerde ne varsa bilir, muhakkak o bir kitaptadır. Her hâlde o Allah'a göre kolaydır (70). Onlar Allah'ın karşısında öyle bir şeye tapıyorlar[2] ki O ona öyle bir ferman indirmedi ve öyle bir şey ki ol babda lehlerine hiçbir ilim yok, zâlimlere ise yardımcı yoktur (71). Kendilerine karşı âyetlerimiz birer beyyine olarak okunduğu zaman da o kâfirlerin yüzlerinde münkirliklerini tanırsın, hemen hemen karşılarında âyetlerimizi tilâvet edenlere saldırıverecek gibi olurlar, de ki: "Şimdi size ondan daha şer olanını haber vereyim mi? Ateş; Allah onu küfredenlere vaad buyurdu, ki o ne fena âkıbettir" (72).

[3421]

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ ضُرِبَ مَثَلٌ فَاسْتَمِعُوا لَهُۜ اِنَّ الَّذ۪ينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَنْ يَخْلُقُوا ذُبَابًا
وَلَوِ اجْتَمَعُوا لَهُۜ وَاِنْ يَسْلُبْهُمُ الذُّبَابُ شَيْـًٔا لَا يَسْتَنْقِذُوهُ مِنْهُۜ ضَعُفَ الطَّالِبُ وَالْمَطْلُوبُ
﴿٧٣﴾ مَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِه۪ۜ اِنَّ اللّٰهَ لَقَوِيٌّ عَز۪يزٌ ﴿٧٤﴾ اَللّٰهُ يَصْطَف۪ى مِنَ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا

1 B: "yapıyorsanız".
2 B: "toplanıyorlar".

وَمِنَ النَّاسِۜ اِنَّ اللّٰهَ سَم۪يعٌ بَص۪يرٌۚ ﴿٧٥﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْد۪يهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿٧٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey insanlar! Bir mesel darb edildi, şimdi ona iyi kulak verin; haberiniz olsun ki sizin Allah'tan başka taptıklarınız bir sinek yaratamazlar, hepsi onun için toplansalar bile, ve şayet sinek onlardan bir şey kaparsa onu ondan kurtaramazlar; tâlib de zayıf matlub da (73). Allah'ın kadrini gereği gibi takdir edemediler, hakikat Allah yegâne Kavî, yegâne Azîz'dir (74). Allah, hem melâikeden resuller süzer hem insanlardan, hakikat Allah yegâne Semî', yegâne Basîr'dir (75). Hepsinin önlerindekini ve arkalarındakini bilir ve bütün işler hep Allah'a ircâ' olunur (76).

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَۚ ﴿٧٧﴾ وَجَاهِدُوا فِي اللّٰهِ حَقَّ جِهَادِه۪ۜ هُوَ اجْتَبٰيكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدّ۪ينِ مِنْ حَرَجٍۜ مِلَّةَ اَب۪يكُمْ اِبْرٰه۪يمَۜ هُوَ سَمّٰيكُمُ الْمُسْلِم۪ينَ مِنْ قَبْلُ وَف۪ي هٰذَا لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَه۪يداً عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِۚ فَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاعْتَصِمُوا بِاللّٰهِۜ هُوَ مَوْلٰيكُمْۚ فَنِعْمَ الْمَوْلٰى وَنِعْمَ النَّص۪يرُ ﴿٧٨﴾

[3422] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler; rükû' edin, secde edin, Rabbinize kulluk edin, hayır işleyin ki felah bulabilesiniz (77). Ve Allah uğrunda hak cihâdıyla mücahede eyleyin. Sizi O seçti, üzerinize dinde bir harec de yükletmedi. Haydin babanız İbrâhim'in milletine, bundan evvel ve bunda size "Müslüman" ismini O -Allah- taktı, ki Peygamber size karşı şâhid olsun, siz de bütün insanlara karşı şâhidler olasınız. Haydin namazı kılın zekâtı verin ve Allah'a sıkı tutunun ki mevlânız O'dur; artık ne güzel mevlâ, ne güzel nasîr (78).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا} ❁ Yani rükû' ve sücûd ile namaz kılınız. Zikredildiğine göre evvel-i İslâm'da bu âyet nâzil oluncaya kadar namazda gâh rükû' gâh secde yaparlardı. Bu âyet ile ikisinin cem'i emredilmiştir.[1] Şu hâlde buradaki secde, secde-i tilâvet değil salâtiyedir. Fakat İmâm Şâfiî Hazretleri bu âyette de secde-i [3423] tilâvetin lüzûmuna kāil olmuştur. {وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ} Ve Rabbinize ibadet ediniz ❁ yani rükû' ve sücûdu Rabbinize ibadet kasd u niyetiyle yapınız. Bir de yalnız namaz ile vazifenizin bittiğine zâhib olmayıp emrolunan diğer ibadetleri de yapınız; hem başkasına değil, ancak Rabbinize yapınız {وَافْعَلُوا الْخَيْرَ} ve hayır işleyiniz ❁ namaz ve diğer ibadetten mâ'adâ bir de her işinizde hayır olanı taharrî edip nevâfil-i tâât, sıla-i erhâm, mekârim-i ahlâk, nâsa menfaat ve Allah'ın mahlûkātına şefkat gibi gücünüzün yetebildiği hayrı yapınız {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} ki felah ümit edebilesiniz. ❁ Yani bunları yapmakla amellerinize güvenerek felâhınızın kat'î olduğuna hükmetmeksizin ümit besleyebilirsiniz, çünkü asıl felah, fazl-ı ilâhîdir. Fakat لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ hadîs-i kudsîsi[2] mazmûnu üzere Allah'a tekarrub da yalnız ferâiz ile değil, onlara munzam olan nevâfil iledir. وَافْعَلُوا الْخَيْرَ emri de bilhassa bu mazmûnu iş'âr eder. Ve bâhusus {وَجَاهِدُوا فِى اللّٰهِ حَقَّ جِهَادِه۪} Allah uğrunda hakkıyla cihad ediniz de ediniz ❁ "**Cihad**" düşmana müdafaada bütün vüs'ünü sarf etmektir ki üç kısımdır: Birisi zâhir düşman ile mücahede, birisi Şeytan ile mücahede, birisi de nefs ile mücahededir. Bazıları burada "cihad"dan murad evvelkidir demiş, bazıları da hevâ ve nefs ile mücahededir demiş. Fakat evlâ olan üç kısmın üçüne da şâmil olmasıdır. Ve bu şümul, hakikat ile mecâzın cem'i kabîlinden değil, "mücahede" mefhûmunun bizzat şümûlündendir[3]. Şüphe yok ki

---

1 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 471; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 172:

وروي عن ابن عباس أنه قال: أول ما أسلموا، كانوا يسجدون بغير ركوع فأمرهم الله تعالى بأن يركعوا ويسجدوا.

وقيل: كان الناس أوّل ما أسلموا يسجدون بلا ركوع ويركعون بلا سجود، فأمروا أن تكون صلاتهم بركوع وسجود.

2 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

3 B: "şümûlündedir".

"mücahede" "mukātele"den e'amdır. Nitekim rivayet olunur ki Hazret-i Hasan bu âyeti okumuş ve demiştir ki: "Adam Allah uğrunda cihad eder ve hâlbuki bir kılıç vurmamış bulunur."[1] Sonra Allah uğrunda cihâdın hakkı da hak ve ihlâsa mukārin bulunması, [3424] haksızlıktan, ağrâz-ı fâsideden, istitâ'at nisbetinde taksir ve tekâsülden sâlim olmasıdır.

{هُوَ اجْتَبٰيكُمْ} O sizi ictibâ etti ❁ yani ey Muhammed ümmeti, düşmanlarına karşı cihad için sizi Allah kendisi seçti {وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِى الدّ۪ينِ مِنْ حَرَجٍ} ve sizin üzerinize dinde hiçbir harec, yani bir tazyik yapmadı ❁ yani size emrettiği dinde teklîfâtını[2] vüs' ile mütenâsib kıldı (Sûre-i Bakara'nın âhirine bak). Diğer dinler gibi ağır, çekilmez yükler tahmil etmedi; herkesin ıztırârına, ihtiyâcına, mazeretine göre ruhsatlar verdi. Meselâ ayakta namaz kılamayanın oturmasına, oturamayanın îmâ ile kılmasına müsaade etti, kolaylıklar gösterdi. Cihâdı da istitâ'at ile mütenâsib kıldı {مِلَّةَ اَب۪يكُمْ اِبْرٰه۪يمَ} ki babanız İbrâhim'in milleti gibi {هُوَ سَمّٰيكُمُ الْمُسْلِم۪ينَ مِنْ قَبْلُ وَف۪ى هٰذَا} bundan evvel ve bunda size "müslimîn" ismini tesmiye etti ❁ yani gerek bu Kur'an'da ve gerek Hazret-i İbrâhim ve İsmâil'in وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَٓا اُمَّةً مُسْلِمَةً [el-Bakara 2/128] duasında olduğu gibi mâzîde size "müslim" ismini Allah taktı {لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَه۪يداً عَلَيْكُمْ} ki Resûl size şâhid olsun {وَتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ} siz de bütün insanlara şâhid olasınız ❁ yani hakkıyla mücahedenin, diyânetin, Müslümanlığın nasıl olacağını Peygamber size fiilen göstersin, öğretsin[3], hak şâhidi bir numûne-i imtisal olsun. Siz de ona ittibâ' ederek bütün insanlara numûne-i imtisal hak şâhidleri olasınız.

{فَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} Binâen'aleyh namazı dürüst kılınız ve zekâtı veriniz. {وَاعْتَصِمُوا بِاللّٰهِ} Ve Allah'a sarılınız [3425] {هُوَ مَوْلٰيكُمْ} ki mevlânız O'dur. ❁ İşinizi görecek veliyyü'l-emriniz, felâhı verecek efendiniz, mu'îniniz ancak Allah'tır. {فَنِعْمَ الْمَوْلٰى وَنِعْمَ النَّص۪يرُ} O ne güzel mevlâ ve ne güzel nasîrdir.

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VIII, 2506:

عن الحسن رضي الله، عنه «وجاهدوا في الله حق جهاده» قال: إن الرجل ليجاهد في الله حق جهاده وما ضرب بسيف.

2 B: "tekâlîfini".

3 B -"öğretsin".

[3426]

سُورَةُ الْمُؤْمِنُونَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَثَمَانِ عَشْرَةَ آيَةً

MÜ'MİNÛN SÛRESİ

İşbu Mü'minler Sûresi bilâ hilâf Mekkiyedir. Ancak حَتّٰٓى اِذَٓا اَخَذْنَا مُتْرَفِيهِمْ... -إلى- مُبْلِسُونَ [23/64-77] kavl-i kerîmi istisnâ edilmiştir.

Âyetleri: Kûfî'de yüz on sekiz, diğerlerinde yüz on yedidir.

Kelimeleri: Bin sekiz yüz kırk.[1]

Harfleri: Dört bin sekiz yüz seksendir.[2]

Fâsılası: ن، م harfleridir.[3]

Tirmizî ve Nesâî ve gayrılarının tahric ettikleri vechile Ömer b. el-Hattab radıyallahu anh demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne vahiy nâzil olduğu zaman biz yanında arı vızıltısı gibi bir şey işitirdik. Bir gün üzerine vahiy nâzil oldu, bir saat bekledik, derken açıldı ve hemen kıbleye dönüp ellerini kaldırdı اللّٰهُمَّ زِدْنَا وَلَا تَنْقُصْنَا، وَأَكْرِمْنَا وَلَا تُهِنَّا، وَأَعْطِنَا وَلَا تَحْرِمْنَا، وَآثِرْنَا وَلَا تُؤْثِرْ عَلَيْنَا، وَارْضَ عَنَّا وَارْضِنَا diye dua etti, sonra da 'bana on âyet indirildi, bunları ikāme eden cennete girecektir' dedi قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ diye on âyet kıraat buyurdu."[4]

Bu sûrenin başıyla evvelki sûrenin âhirindeki münasebet de zâhirdir. Zira orada يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ [el-Hac 22/77] hitâbıyla verilen felah ümidi burada tahakkuk ettirilmiştir. Ona yedi emir ile hitam verilmiş, buna yedi vasıf ile başlanmıştır. Şöyle ki:

---

1 H -"Kelimeleri: Bin sekiz yüz kırk".

2 H -"Harfleri: Dört bin sekiz yüz seksendir".

3 H -"ن، م harfleridir".

4 Tirmizî, Tefsîr, 23/3173. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 119; Ahmed b. Hanbel *el-Müsned,* I, 34; عن عبد الرحمن بن عبد القاري قال: سمعت عمر بن الخطاب يقول: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا أنزل عليه الوحي سمع عند وجهه كدوي النحل، فأنزل عليه يوما، فمكثنا ساعة فسري عنه، فاستقبل القبلة ورفع يديه وقال: «اللهم زدنا ولا تنقصنا، وأكرمنا ولا تهنا، وأعطنا ولا تحرمنا، وآثرنا ولا تؤثر علينا، وارضنا وارض عنا». ثم قال صلى الله عليه وسلم: «أنزل علي عشر آيات، من أقامهن دخل الجنة». ثم قرأ: «قد أفلح المؤمنون» حتى ختم عشر آيات.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَۙ ﴿١﴾ اَلَّذ۪ينَ هُمْ ف۪ي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَۙ ﴿٢﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَۙ ﴿٣﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِلزَّكٰوةِ فَاعِلُونَۙ ﴿٤﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَۙ ﴿٥﴾ اِلَّا عَلٰٓى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ فَاِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُوم۪ينَۚ ﴿٦﴾ فَمَنِ ابْتَغٰى وَرَٓاءَ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْعَادُونَۚ ﴿٧﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَۙ ﴿٨﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ عَلٰى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَۢ ﴿٩﴾ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَۙ ﴿١٠﴾ اَلَّذ۪ينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَۜ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿١١﴾

[3427] **Meâl-i Şerîfi**

Hakikat felah buldu o mü'minler (1). Ki onlar namazlarında huşûʿludurlar (2). Onlar ki beyhûde işe, boş lafa bakmazlar (3). Onlar ki zekât vermek için çalışırlar (4). Ve onlar ki ırzlarını korurlar (5). Ancak zevcelerine ve kendilerinin milki olan cariyelerine karşı müstesnâ, çünkü bunlar levm olunmazlar (6). Kim de bundan ötesini ararsa işte artık onlar haddi aşanlardır (7). Ve onlar ki emanetlerine ve ahidlerine riayetkârdırlar (8). Onlar ki namazlarının üzerine muhafızlık ederler (9). İşte onlardır[1] o vârisler (10) ki Firdevs'e vâris olacak, onda muhalled kalacaklardır (11).[2]

{قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ} Hakikat felah buldu o mü'minler ❁ "**Felah**", murâda zafer bulmaktır. Hayırda bekā diye de târif edilmiştir.

[3428] "**İflâh**", felâha nâil kılmak mânasına geldiği gibi felâha girmek, yani bizim tâbirimizle felâh bulmak mânasına da gelir ki Kur'an'da umûmiyetle bu mânada vârid olmuştur. Burada Allah teâlâ,

---

1 B: "bunlardır".

2 H: "~~Şüphesiz~~ Hakikat felah buldu o mü'minler (1). Öyleler ki onlar namazlarında huşûʿludurlar (2). ~~Ve öyleler ki~~ Ve onlar ki beyhûde işe, boş lafa bakmazlar (3). ~~Ve öyleler ki~~ Ve onlar ki zekât vermek için iş yaparlar (4). ~~Ve öyleler ki~~ Ve onlar ki ırzlarını korurlar (5). Ancak zevcelerine ve kendilerinin milki olan cariyelerine karşı müstesnâ, çünkü bunlar levm olunmazlar (6). Kim de bundan ötesini ararsa işte artık onlar haddi aşanlardır (7). ~~Ve öyleler ki~~ Onlar ki emanetlerine ve ahidlerine riayetkârdırlar (8). ~~Ve öyleler ki~~ Onlar ki namazlarının üzerine muhafızlık ederler (9). İşte ~~Firdevse vâris olacak olan vârisler onlardır. Onlar~~ onlardır o vârisler (10) ki Firdevs'e vâris olacaklar ve onda muhalled kalacaklar~~dır~~ (11)".

yedi sıfatı câmi‘ olan kimseler için felâhın muhakkak husûlünü tebşir buyurmaktadır ki bu yedi sıfattan evvelkisi imandır *("iman"ın târif ve tefsiri hakkında Sûre-i Bakara'da tafsîlât*[1] *geçmişti, bak*).

İkincisi şudur {اَلَّذ۪ينَ هُمْ ف۪ى صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ} ki onlar namazlarında hâşi‘dirler. ۞ "**Huşû‘**"u bazıları "havf" ve[2] "rehbet" gibi kalb fiillerinden olmak üzere târif etmiş, bazıları da sükûn ve terk-i iltifat gibi cevârih fiillerinden göstermiştir. Doğrusu "huşû‘", aslı kalbde, tezahürü bedende olmak üzere ikisini de câmi‘dir. Kalbe ta‘alluk eden ciheti; azamet ve celâl-i rabbânî karşısında kendi küçüklüğünü göstererek nefsi emr-i Hakk'a serfürû ettirecek ve edeb ü tâzimden başka bir hâtıraya iltifat etmeyecek surette kalbin son derece bir saygı hissi duymasıdır. Zâhire ta‘alluk eden ciheti de a‘zâ-yı bedende bu hissin tezahürüyle bir sükûn ve sekînet hâsıl olması ve gözlerinin önüne secde mevzi‘ine bakıp sağa sola, şuna buna iltifat etmemesidir. Binâen‘aleyh huşû‘un aslı, namazın şartlarından olan niyetin kemâliyle, tezâhürâtı da namazın âdâb ve mükemmilâtıyla alâkadardır. Hasan'dan ve İbn Sîrîn'den rivayet olunduğuna göre Resûlullah ve ashâbı namazda gözlerini semâya kaldırırlardı, bu âyetin nüzûlü üzerine önlerine eğdiler ve ıhtisârı terk ettiler.[3] Buhârî ve Müslim'de Hazret-i Aişe'den de rivayet olunur ki; "Resûlullah'a namazda iltifattan sual ettim, buyurdu ki 'o bir ihtilâstır ki Şeytan onu kulun namazından ihtilâs eder.'"[4]

Hakîm-i Tirmizî'nin Kāsım b. Muhammed tarîkiyle Esmâ binti Ebî Bekir'den Hazret-i Aişe'nin vâlidesi [3429] Ümm-i Rûman'dan tahric

---

1 M: "tafıslât".

2 M ve B -"ve".

3 "**Ihtisâr**" ellerini hâsıraya koymak, yani* böğrüne koymaktır [Müellifin notu].
* H +"~~yanlarına salmaktır~~".
Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 535; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* IX, 207:
عبد الرزاق، عن معمر، عن أيوب، عن ابن سيرين قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم يرفع رأسه إلى السماء وهو يصلي حتى أنزل الله «الذين هم في صلاتهم خاشعون» أو غيرها، فإن لم تكن تلك فلا أدري ما هي، فضرب برأسه.
فقد أخرج الحاكم وصححه وابن مردويه والبيهقي في سننه عن محمد بن سيرين عن أبي هريرة أن النبي صلّى الله عليه وسلّم كان إذا صلى رفع بصره إلى السماء فنزلت «الَّذِينَ هُمْ فِي صَلاتِهِمْ خاشِعُونَ» فطأطأ رأسه وترك الاختصار وهو وضع اليد على الخاصرة وقد ذكروا أنه مكروه.

4 Buhârî, Ezân, 93; Ebû Dâvûd, Salat, 164:
عن عائشة قالت: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الالتفات في الصلاة فقال: هو اختلاس، يختلسه الشيطان من صلاة العبد.

ettiği bir hadiste de müşârün ileyhâ Ümm-i Rûman radıyallahu anhâ demiştir ki: "Namazımda sallanıyordum, Ebû Bekir radıyallahu anh gördü, beni öyle bir azarladı ki az daha namazdan çıkacaktım. Sonra da dedi ki: 'Resûlullah'ı dinledim şöyle buyuruyordu: «Herhangi biriniz namaza durduğunda her tarafı sâkin olsun, Yahudîler gibi sallanmasın. Zira namazda sükûn-ı etrâf namazın tamamındandır.»'"[1]

{وَالَّذ۪ينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ} Ve onlar ki lağvdan çekinirler ❁ beyhûde kavl ü fiilden sakınırlar {وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِلزَّكٰوةِ فَاعِلُونَ} ve onlar ki zekâtın fâilleridirler ❁ bundan mütebâdir olan mâna, mallarının zekâtını verirler demektir. Fakat bazıları bu ifadeye nazaran "zekât"tan murad, tehzib ve tahâret mânası olduğunu söylemişlerdir. Maʿamâfîh "zekât işini yaparlar" demek nefsî, bedenî, mâlî zekâtın hepsine de şâmil olabilir. {وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ} Ve onlar ki ırzlarını[2] hıfz ederler {اِلَّا عَلٰٓى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ} ancak zevcelerine veya milk-i yemîn ile memlüklerine karşı müstesnâ {فَاِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُوم۪ينَ} zira bunlar levm olunmazlar {فَمَنِ ابْتَغٰى وَرَٓاءَ ذٰلِكَ} artık bunun ilerisini isteyen olursa {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْعَادُونَ} işte onlar mütecâvizdirler. ❁ Bu âyetin zâhiri mütʿanın dahi hurmetini ifade eder. {وَالَّذ۪ينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ} Ve onlar ki emanetlerine ve ahidlerine riayet ederler. ❁ "Emanet" yalnız mala münhasır değildir. Bütün tekâlîf-i şerʿiye, hukūkullah ve hukūk-ı ibâd, vekâletler, velâyetler, me'mûriyetler dahi emanetler cümlesindendir. "Ahid" de[3] gerek Allah'a ve Peygamber'e ve gerek nâsa karşı olan mukāvelât ve taahhüdâta şâmildir.

[3430] {وَالَّذ۪ينَ هُمْ عَلٰى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ} Ve onlar ki namazları üzerine muhafızlık ederler ❁ emânet-i[4] ilâhiye cümlesinden olan farz namazlarını fevt etmemek veya eksik bırakmamak için dâima gözetirler de vakti vaktine şurût ve âdâbı ile kılmaya devam ederler ve namazlarını

---

1 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Dâru'l-Cîl, ts., II, 171:
عن أم رومان والدة عائشة رضي الله عنهما قالت: رآني أبو بكر أتميل في صلاتي فزجرني زجرة كدت أنصرف من صلاتي ثم قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إذا قام أحدكم إلى الصلاة فليسكن أطرافه لا يتميل تميل اليهود فإن سكون الأطراف من تمام الصلاة.

2 B: "muhafaza".

3 H: "Uhûd".

4 B: "emânât-ı".

muhafaza etmek için mücahede ederler. {أُولٰٓئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ} İşte onlar -yani bu vasıfları hâiz olan mü'minler-dir ancak o vârisler ❁ اَنَّ الْاَرْضَ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِى نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ [el-Enbiyâ 21/105], يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ تَقِيًّا [Meryem 19/63] âyetleriyle beyan olunan mirasa sâhipler[1],[2] o hakka layıklar {اَلَّذِينَ يَرِثُونَ الْفِرْدَوْسَ} ki Firdevs'e vâris olacaklar {هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} onda muhalled kalacaklardır. ❁ Bazıları "Firdevs" Habeş lisânınca veya Rumca cennet demek olduğunu söylemişlerdir. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den Ebû Mûse'l-Eş'arî radıyallahu anh rivayet etmiştir ki: "Firdevs maksûre-i Rahmân'dır. Enhâr ve eşcârı vardır."[3] Ebû Ümâme radıyallahu anh da şunu rivayet etmiştir: "Allah'tan Firdevs'i isteyin, çünkü o cennetlerin a'lâsıdır, ehl-i Firdevs Arş'ın gıcırtısını işitirler."[4]

Bu suretle mes'ud insanların evsâfını beyandan sonra Hâlık teâlâ'nın sun' u kudretini düşündürmek ve âhiretin hak olduğunu anlatmak için ale'l-umûm insan cinsinin hilkati mebde'ini ve tavırdan tavra fıtratta geçirmekte olduğu tekallübât ü tehavvülâtı dokuz mertebe üzere göstererek buyuruluyor ki:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ ﴿١٢﴾ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِى قَرَارٍ مَكِينٍ ﴿١٣﴾ ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا اٰخَرَ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ ﴿١٤﴾ ثُمَّ اِنَّكُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ لَمَيِّتُونَ ﴿١٥﴾ ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ تُبْعَثُونَ ﴿١٦﴾

---

1 B: "miras sâhipleri".

2 H -"تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِى نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا, اَنَّ الْاَرْضَ يَرِثُهَا عِبَادِىَ الصَّالِحُونَ âyetleriyle beyan olunan mirasa sâhipler".

3 İbn Ebî Hatim, VII, 2393:

عن أبي موسى الأشعري قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الفردوس مقصورة الرحمن، فيها خيار الأنهار والأثمار.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 263:

وروى أبو موسى الأشعري عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: الفردوس مقصورة الرحمن فيها الأنهار والأشجار.

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VII, 2393:

عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: سلوا الله الفردوس فإنها سرة الجنة، وأن أهل الفردوس يسمعون أطيط العرش.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 263:

وروى أبو أمامة عنه عليه السلام أنه قال: سلوا الله الفردوس فإنها أعلى الجنان، وإن أهل الفردوس يسمعون أطيط العرش.

[3431] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için[1] Biz insanı çamurdan, bir sülâleden yarattık (12). Sonra onu oturaklı bir karargâhta bir nutfe yaptık (13). Sonra o nutfeyi bir aleka yarattık, derken o alekayı bir mudga yarattık, derken o mudgayı birtakım kemik yarattık, derken o kemiklere bir et giydirdik, sonra ona diğer bir hilkat neş'eti[2] verdik. Bak ne şanlı O Allah, yaratanların en güzeli فَتَبَارَكَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ *(14). Sonra siz bunun arkasından muhakkak öleceksiniz (15). Sonra siz kıyamet günü muhakkak baʿs olunacaksınız (16).*

1. {مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ} Çamurdan bir sülâleden ❁ "**Sülâle**" kelimesi "sell" masdarından[3] me'huzdur. "Sell" bir şeyi bir şeyden rıfk u mülâyemetle sıyırıp çıkarmak demektir. Nitekim lisânımızda da mâruf olduğu üzere kılıcı kınından sıyırıp çekmeye "sell-i seyf" tâbir olunur. Böyle fuʿâle veznindeki isimler, müştak oldukları fiile nazaran bazen gaye olurlar, "hulâsa" gibi ki "sülâle" bu kabîldendir. Bazen de olmazlar "kulâme"[4], "künâse" gibi. *Keşşâf*ın beyânına göre bu vezin, bir kıllet mânasıyla da alâkadardır.[5] Lisânımızda bu veznin mukabili "-ntı" lâhikasıyla yapılan [3432] kelimelerdir ki süzüntü, kuruntu, kırpıntı, süprüntü gibi. Lâkin "sell" fiilini bir kelime ile ifade edemediğimizden "sülâle" kelimesini bu suretle terceme edememişizdir. Şu hâlde bir şeyin sülâlesi o şeyden sıyrılıp çıkarılan bir netice demek olur. Evlâd ve zürriyete de "sülâle" ıtlak olunması bu mâna iledir. Bu münasebetle "sülâle" tâbirinden bir silsile mefhûmu tahayyül ederiz. Lâkin esasında bu mefhum şart değildir. Çünkü "sülâle" aslın değil, ondan çıkarılan hulâsanın ismidir.

İşte insan merâtib-i hilkatinde evvelâ böyle çamurdan sıyrılıp çıkarılmış bir sülâleden yaratılmıştır ki bu mertebe ilk insan olan

---

1 H + "~~Kasem olsun ki~~".
2 B: "neş'et hilkati".
3 B: "maddesinden".
4 B: "gulâme".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 178:

و«فعالة» بناء للقلة كالقلامة والقمامة.

Âdem'in halk olunduğu ve binâen'aleyh insan cinsinin, insan uzviyetinin ilk başladığı mertebe olmakla hiçbir insan tohumuyla mesbuk değildir. Bazıları burada "tîn" Âdem'in bir ismidir demiş, bazıları da "sülâle"den murad Âdem'dir demiş ise de ikisi de hilâf-ı zâhirdir. Zira Âdem, insandır. لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ'de dâhildir. Âyetin zâhiri bu sülâlenin Âdem'den evvel olmasıdır. Hatta bir kısım müfessirîn İbn Abbas, İkrime, Katâde ve Mukātil'den nakledildiği vechile burada "el-insân"ı Âdem diye tefsir etmişler, lâmı ahde haml eylemişlerdir.[1] Gerçi muhakkikīnin muhtârı cins olmasıdır. Siyâk-ı kelâm da bunu muktezîdir. Nitekim Ebussuud demiştir ki: "El-insan ile murad cinstir ve mâna şudur: 'Billahi insan cinsini Âdem'in halkı zımnında tînden bir sülâleden halk-ı icmâlî ile halkettik.'"[2] Ma'amâfîh ahd olduğu takdirde de zımnen bu mâna lâzım gelir.

Demek ki Hâlık teâlâ evvelâ çamurdan ıstıfâ ile bir sülâle çıkarmış ve insanı ibtidâ o sülâleden halk eylemiştir. Sûre-i Hicr'de حَمَاٍ مَسْنُونٍ [15/26, 28, 33] yoluna girmiş, musavver balçık denilmiş olan bu çamur sülâlesi Fahreddin Râzî'nin de kaydettiği vechile birtakım müfessirînin îzâhına nazaran insanlara gıda olarak uzviyyet-i insâniyeye ilk temessül eden mevâd ile kābil-i tasavvurdur ki bu mevâd [3433] çamurdan sıyrılmış çıkmış mevâdd-ı ma'deniye veya nebâtiye veya hayvâniyedir.[3] Nitekim "sülâle", nutfenin tekevvün ettiği gıda mevâddı ile de tefsir edilmiştir ki bu mâna ile âyet, sade Âdem'e veya Âdem zımnında cinse müte'allik olmakla kalmayıp her ferde de doğrudan doğru sâdık olur. Zira mevâdd-ı gıdâiyeden her insanda uzviyyet-i insâniye halk edildiği ve bu suretle insanın hilkatine bu mevâddın bi'l-ıstıfâ bir menşe' teşkil

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 427, III, 153; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 14; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XV, 458, XVIII, 460; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 264.

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VI, 150:

والمرادُ بـ«الْاِنْسَان» الجنسُ، أي: وبالله لقد خلقنا جنسَ الإنسان في ضِمن خلقِ آدمَ عليه السلام خلقًا إجماليًّا.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 265:

وفيه وجه آخر، وهو أن الإنسان إنما يتولد من النطفة وهي إنما تتولد من فضل الهضم الرابع وذلك إنما يتولد من الأغذية، وهي إما حيوانية وإما نباتية، والحيوانية تنتهي إلى النباتية، والنبات إنما يتولد من صفو الأرض والماء فالإنسان بالحقيقة يكون متولدا من سلالة من طين، ثم إن تلك السلالة بعد أن تواردت على أطوار الخلقة وأدوار الفطرة صارت منيا، وهذا التأويل مطابق للفظ ولا يحتاج فيه إلى التكلفات.

ettiği mâlumdur. Bu ise lede't-tenkīh ilk insanın madde-i hilkatini idrak için bir delil olur. Ancak sonraki insanlarda bu mevâd bir insan nutfesiyle mesbuk olan bir beden içinde hazm u temsil olunduğundan bunu insan bedenine daha evvel verilmiş olan kuvve-i hayâtiyenin bir eseri olarak mülâhaza etmek ve binâen'aleyh baba nutfesinin kuvvetine ircâ' eylemek[1] karîb görünür. Hâlbuki ilk insanın yaratılışında böyle bir mülâhazaya imkân[2] yoktur. Çünkü bu mevâddı insana temsil etmek için henüz bir insan uzviyeti yoktu.

Binâen'aleyh, o Hâlık teâlâ'nın ibtidâen[3] halkı olduğu zâhirdir. Âyetin ihtar ettiği esas nokta da budur. Şu îzâhattan anlaşıldığına göre demek olur ki insan cinsinin ilk yaratıldığı çamur sülâlesi ilk insanın ve ilk insan huceyresinin halk olunduğu zamana kadar çamurdan ıstıfâ edilmiş olan ve sonra insanın erzâkı hizmetini[4] îfâ ettiği mevâlîd-i selâse hulâsasıdır. Allah teâlâ çamurdan me'âdini, nebâtâtı, hayvânâtı sıyırıp çıkardıktan sonra bunların bir hulâsasından da insanı hiç yokken yaratmış ve insan bunların âhiri olmuştur.

Âsâr-ı vârideye nazaran insanın halkı, mevâlîd-i selâsenin halkından sonra olduğunda bir ihtilâf görülmüyor. Şu hâlde topraktan insana kadar mevâlîd-i selâsenin bütün envâ' ve ecnâsıyla hakīkī bir tasnîfi tamamıyla mâlum olabilse, kuru toprağın ilk insan huceyresi hâline gelinceye kadar geçirmiş olduğu hilkat ve ıstıfâ mertebeleri [3434] mütalaa olunabilecekti. Bundan dolayı öteden beri me'âdinin, nebâtâtın, hayvânâtın tasniflerine çok ehemmiyet verilmiş ve zaman zaman muhtelif nokta-i nazarlardan muhtelif tasnifler yapılmış ve türlü mülâhazalar yürütülmüştür. Ezcümle İbn Türke el-İsfahânî *Fusûs* şerhinde demiştir ki: "Arzda evvelâ tekevvün eden me'âdin, sonra nebat, sonra hayvandır. Ve Hak teâlâ bu mevâlîd ecnâsından her sınıfın[5] âhirini onu vely edenin

---

1 B -"ve binâen'aleyh baba nutfesinin kuvvetine ircâ' eylemek".
2 B -"imkân".
3 M: "ibtidai".
4 وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَٓا اَقْوَاتَهَا فٖٓي اَرْبَعَةِ اَيَّامٍ Sûre-i Fussilet'e bak [41/10] [Müellifin notu].
5 M: "sınıfının".

evveli kıldı da me'âdinin âhiri ve nebâtın evvelini mantar, nebatın âhiri ve hayvanın evvelini hurma, hayvanın âhiri ve insanın evvelini maymun kıldı ki vahdet-i ittisâliye[1] halel ve inhiraftan, fâsıla ve inkıtâ'dan mahfuz ve mazbut olsun için."[2]

2. {ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فٖى قَرَارٍ مَكٖينٍ} Sonra da onu[3] bir karâr-ı mekînde bir nutfe kıldık ۞ yani o insan cinsini veya neslini mekânetli bir karargâh olan rahimde temekkün eder bir nutfe yaptık. Evvelâ bir çamurdan bir sülâleden yaratılmış olan insan bundan sonra ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَٓاءٍ مَهٖينٍ [es-Secde 32/8][4] mantûkunca hakir bir su sülâlesi olan nutfeden tenâsül tarîkiyle yaratılarak diğer bir sülâle oldu. Hem her nutfeden değil, rahimde karar eden nutfeden; her rahimde değil, sağlam, aldığını tutan mekânetli bir rahimde. Buradan anlaşılıyor ki Kur'an'da "nutfe" yalnız meninin ismi değil, daha ziyade meni içindeki tohumunun ismidir. Zira rahimde istikrar eden odur. Bir de جَعَلْنَاهُ[5] zamirinin meslûl mânasıyla "sülâle"ye ircâ'ı da tecviz edilmiştir ki o çamur sülâlesini nutfe yaptık demek olur.

İşte nutfe yapıldıktan sonra insan hilkati tabî'î ve kānûnî denilen mu'tad şeklini almış oldu. Yoksa ibtidâ çamurdan sülâlenin, sülâleden insan veya nutfesinin yaratılışı fevka't-tabî'adır. Çünkü henüz bir insan ve tabiatı yoktu. Demek ki insanı yaratan kudret-i hâlıka insan tabiatından başkadır. Her hangi bir şeyin tabiatı ise o şeyin kendisinden hâriç olamaz. Onun için bir şey [3435] kendisinin gayrı olamayacağı gibi, tabiatının gayrı olmak da muhaldir. Onun için tabiat ancak muttarid ve lâyetegayyer olmak üzere mülâhaza edilebilir. Ve bir şey kendisi değişmedikçe tabiatının değişmesine imkân tasavvur olunamaz.

---

1 B: "ittisâliyeye".

2 İbn Türke, *Şerhu Fusûsi'l-hikem,* Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., no: 2369, 7a:
فأوّل ما تكون فيها المعادن ثم النبات ثم الحيوان وجعل آخر كل صنف من أجناس هذه المواليد أوّلًا للّذي يليه فجعل آخر المعادن وأول النبات الكمأة وآخر النبات وأول الحيوان النخلة وآخر الحيوان وأول الإنسان القرد ليكون الوحدة الإتصالية محفوظة عن التخلل والإنخرام والهيئة الإجتماعية التي بين تلك الأنواع سالمة عن عروض الإنقطاع وطرو الإنصرام...

3 B: "bunu".

4 "Sonra da bir sülâleden, bir hakir sudan neslini yaptı."

5 M ve B: "جَعَلْنَا".

Bundan dolayı her hangi bir şeyin tabiatında bir tehavvül görüldüğü zaman o şeyin kendisinde bir tegayyür vukū' bulduğu anlaşılır ve ona hâricî bir tesir aranır. "Ulûm-i tabî'iye" nâmı verilen ilimlerin hiçbiri yoktur ki mütalaa ettiği bir tehavvülün ayrı bir sebebini aramasın da kendi kendine tabiatıyla oluvermiş diyebilsin.

Hatta bu nokta, iyice mülâhaza edilince "ulûm-i tabî'iye" denilen ilimler, tabiatların kendi kendine tehavvülünü kabul etmeyip her tehavvülün sebeb-i hâricîsini arayan ve bu suretle hiçbir hâdisenin tabî'î olmadığını[1] isbat eden ilimlerdir denmekte tereddüt edilmez. Çünkü bir tabiatın kendinden hâriç bir eşinden teessür almasıyla îzah edilen hâdisâta tabiat demek tenakuz olur. Evet, tabiatta tehavvül, ıstıfâ, tekâmül yok değildir. Lâkin o ıstıfâ ve tekâmülü yapan tabiat değil, tabiatlar üzerinde hâkim olan Hâlık'tır. Eğer tabiat hâkim olsaydı çamur tabiatı[2] çamur kalır, ondan bir sülâle çıkamaz, insan ve nutfe tekâmül ve ıstıfâsı olamazdı. Hatta nutfe yaratıldıktan sonra nutfe tabiatından ileri geçemezdi. İmdi bilinmek lâzım gelir ki insanın tabiatı[3] addedilen nutfeden tekevvünü mertebelerinde de insanı yaratan nutfe tabiatı değil, nutfeye ve rahime o hilkat tehavvülâtını ifâza eden Hâlık teâlâ'dır. Onun için buyuruluyor ki:

3. {ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً} Sonra nutfeyi aleka halkettik ❁ rahime iliştirip telkīh yaptırarak tutturup pıhtı kan gibi bir tutuk hâline tahvil ettik. "**Aleka**" esasen "ulûk" ve "ta'alluk" gibi ilişmek ve yapışıp tutmak mânasından me'huz olarak ilişken, yapışkan şey demektir. Donuk pıhtı kana da ıtlak edilir (*Kāmûs*). Müfessirler, umûmiyetle [3436] Dem-i câmid diye tefsir etmişler ise de asıl murad rahimde telkīhin vukū'uyla husûle gelen alûktur (*Sûre-i Hacc'a bak*).

4. {فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً} Arkasından alekayı mudga yarattık ❁ bir çiğnem et parçası hâline tahvil ettik.

---

1 B -"arayan ve bu suretle hiçbir hâdisenin tabî'î olmadığını".
2 M ve B: "tabîî".
3 M ve B: "tabîî".

5. {فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا} Arkasından mudgayı izâm yarattık ❁[1] bir çiğnem et parçasından birtakım kemikler yarattık, ki bunlar hikmetin muktezâsı üzere bedenin çatısını teşkil eden direkleridir. Ne latif hikmettir ki yumurtanın kabuğu tavuğun karnında iken yumuşak olup dışarı çıkınca sertleştiği gibi, kemikler de rahimde iken yumuşak ve çocuk doğduktan sonra tesallüb eder bir hilkatle yaratılmışlardır.

6. {فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا} Arkasından o kemiklere bir et giydirdik ❁ bütün o kemikler her birine münâsib birer et ile donatılarak hey'et-i mecmû'ası zarif bir et kisvesiyle giydirilip kuşatıldı.

7. {ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا اٰخَرَ} Sonra onu bambaşka bir halk olarak inşâ eyledik ❁ yani cehâzıyla, rûhuyla, kuvâsıyla, endâmıyla ona öyle güzel bir hilkat neş'eti verildi[2] ki hiçbir mahlûka benzemez bambaşka bir halk اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ'de [et-Tîn 95/4][3] dilber bir insan oldu. {فَتَبَارَكَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ} İmdi yaratanların en güzeli Allah çok büyük, çok yüksek ❁ yani bütün feyz ü bereketin esası O'nda, her şeyin hâlıkı O, O'nun halkından sonra vücûda gelen mebâdî ve esbâbın her biri bir hâlık addedilse ve bu suretle birçok hâlıklar farz olunsa, Allah bütün o hâlıkların en güzeli, en güzel yaratanıdır. Her hilkatin, her ıstıfânın, her tekâmülün, her hüsnün ilk îcâdı, ilk numûnesi ancak O'nun ibdâ'ı ve diğerlerindeki fâiliyetin bütün künhü O'nundur. Mevcud olmayan [3437] tabiatları vücûda getiren, vücûda gelen tabiatları dilediği gibi tahvil edip değiştirerek en güzel neş'etler için kıvâmına koyan, câmid bir çamurdan nâmî bir sülâle çıkaran, hakir bir sülâleden ber vech-i bâlâ dilber bir insan yaratan O Allah öyle büyük, öyle yüksek ki ne kadar hâlık farzedilse öyle güzel, öyle güzel yaratan tasavvur olunamaz.

Zihî zâtın nihân u ol nihandan mâsivâ peydâ
Bihâr-ı sun'una emvâc peydâ ka'r nâpeydâ

Bülend ü pest-i âlem şâhid-i feyz-i vücûdundur
Değil beyhûde olmak yoğ iken arz u semâ peydâ

---

1 H +"yani".
2 B: "verdik".
3 "…en güzel bir biçimde…"

Kemâl-i[1] *hikmetin izhâr-ı kudret kılmaya etmiş*
Gubâr-ı tîreden âyîne-i gîtî-nümâ peydâ

Demâdem aks alır mir'ât-ı âlem kahr u lütfunda
Anınçün geh küdûret zâhir eyler geh safâ peydâ

Gehi toprağa eyler hikmetin bin mehlikā pinhân
Gehi sun'un kılar topraktan bin mehlikā peydâ

Cihân ehline tâ esrâr-ı ilmin kalmaya mahfî
Kılıbdır hikmetin küffâr içinde enbiyâ peydâ[2]

İnsanlar böyle bambaşka bir neş'ette en güzel bir kıvam ile yaratılmış olduklarından dolayı kendilerini her murâda ermiş, felah ihtiyâcından müstağnî olmuş zannetmemelidir. Ey insanlar:

8. {ثُمَّ اِنَّكُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ لَمَيِّتُونَ} Sonra şüphesiz bundan sonra muhakkak öleceksiniz.

9. {ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ تُبْعَثُونَ} Sonra da muhakkak yevm-i kıyamette ba's olunacaksınız. ❁ Binâen'aleyh bâlâda beyan olunan evsâfı iktisab ile felâha çalışmak lâzım gelir.

İnsanların mebde' ü me'âdıyla merâtib-i hilkatleri ihtar olunduktan sonra hayat ve bekāları ve intibâh u mes'ûliyetleri ile alâkadar olan bazı esbâb ve ni'am-ı ilâhiyenin de halkına işaretle buyuruluyor ki:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعَ طَرَٓائِقَۗ وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ ﴿١٧﴾ وَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً بِقَدَرٍ فَاَسْكَنَّاهُ فِى الْاَرْضِۗ وَاِنَّا عَلٰى ذَهَابٍ بِهِ لَقَادِرُونَۚ ﴿١٨﴾ فَاَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهِ جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍۢ لَكُمْ فِيهَا فَوَاكِهُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَۙ ﴿١٩﴾ وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَٓاءَ تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ وَصِبْغٍ لِلْاٰكِلِينَ ﴿٢٠﴾ وَاِنَّ لَكُمْ فِى الْاَنْعَامِ لَعِبْرَةًۜ نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِى بُطُونِهَا وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَۙ ﴿٢١﴾ وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ ﴿٢٢﴾

---

1 H, M ve B: "Meali".

2 Gazel Fuzûlî'ye ait olup son beyti şöyledir:
Nişân-ı şefkatindir kim olur izhâr-ı hamdin'çin
Fuzûlî tîre tab'ından kelâm-ı canfezâ peydâ.

[3438] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka Biz, sizin fevkinizde yedi tarîk yarattık ve halktan gāfil olmadık (17). Ve semâdan bir kader ile bir su indirdik de onu yerde iskân eyledik, hâlbuki Biz onu gidervermeye de şüphesiz kādiriz (18). Öyle iken durdurduk da onunla sizin için hurmalıklar, üzümlükler kabîlinden bağlar, bahçeler yaptık ki içlerinde sizin için birçok yemişler var, onlardan yer ve geçinirsiniz (19). Ve bir ağaç ki Tûr-i Sînâ'dan çıkar, yağ ve yiyenlere bir katıkla[1] biter (20). Enʿâmda da sizin için cidden bir ibret vardır, karınlarındakinden sizi[2] iskā ediyoruz. Sizin için de onlarda hem birçok menâfiʿ vardır, hem de onlardan yersiniz (21). Hem onlara ve hem gemiye yüklenirsiniz (22).

{سَبْعَ طَرَٓائِقَ} Yedi tarîka ❁ "**Tarâik**" "tarîka"nın cemʿidir. Bunun tefsîrinde birkaç vecih söylenmiştir:

[3439] 1. "Tarîka" kat mânasına gelir. Nitekim طارقتُ الثوب denilir ki "birbiri üstüne kat kat elbise giydim" demektir. Bu surette "sebʿa tarâik" yedi kat demek olur. Ve سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقًا [el-Mülk 67/3; Nûh 71/15][3] mefhûmunu ifade eder.

2. "Tarîk" gibi yol demektir. O hâlde "sebʿa tarâik" yedi yol demek olur. Bazıları yıldızların yolları olmak hasebiyle semâvâta "tarâik" ıtlak edildiğini söylemiş. Lâkin bu surette murad كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [el-Enbiyâ 21/33] mantûkunca ecrâmın yüzdükleri eflâk ve medârât olmuş olur ki bu ise yediden ibaret değil çoktur. Binâenʿaleyh evlâ olan diğer birçoklarının ihtiyar ettiği[4] vechile melâikenin urûcda yolları olmak itibariyle semâvâta "tarâik" ıtlak edilmiş olmasıdır ki mer'î olan semâ bunların ancak birisidir.[5]

---

1 B: "katıklık".
2 B: "size".
3 "…yedi sema (…) birbiriyle mutâbık…" / "…yedi semâyı uygun tabaka tabaka".
4 H: "ettikleri".
5 B -"ki mer'î olan semâ bunların ancak birisidir".

3. "Tarîkat", ta'bîr-i âharla sistem mânasınadır ki son zamanlarda lisânımızda "manzûme" veya "meslek" diye de terceme edilmiştir. Netekim Hey'et-i Şemsiye demek olan "Système solaire"[1], "Manzûme-i Şemsiye" veya "Meslek-i Şemsî" diye mâruf olmuştur. Bu surette "seb'a tarâik", yedi hey'et demek olur ki Hey'et-i Şemsiye bunların birincisidir.

Görülüyor ki bu üç mânanın üçünde de "seb'a tarâik", "seb'a semâvât" demeye râci' oluyor. Bizce bu vecihlerin en güzeli melâikenin urûc yolları olmak itibariyle yedi yol mânasına olmasıdır. Âyetin âhiri de bu yedi yolun ilim ile alâkasını iş'âr etmektedir. Bu karîne ile biz, "yedi semâ" denilen bu yedi tarîkten insanları fevkinden ihâta eden yedi idrak yolunu anlıyoruz ki bunlar havâss-ı hamse ile akıl ve vahiy yollarıdır. Zira buyuruluyor ki: {وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ} Ve Biz, halktan gāfil değiliz ❁ yani Hâlık teâlâ, ne yaptığını bilmez ve[2] yaptığından haberi olmaz bir tabiat değildir. Ne yarattığını ve yaratacağını bilir. Ve yarattığı mahlûkātın ahvâl ve ihtiyâcâtına âgâhtır. Hiçbirini ihmal etmez, hepsini gözetir, hepsinin umûrunu tedbir eder. Tevbekârların tevbesini, [3440] yalvaranların duasını duyar; yerin göğün, dirinin ölünün her hâl u tavırda içiyle dışıyla bütün husûsiyyâtını bilir. Binâen'aleyh ölenleri nasıl ba's edeceğini de bilir. Fahreddin Râzî'nin de ihtar ettiği vechile bu âyetin birçok mesâile delâleti vardır. Ezcümle:

1. Sâni'in vücûduna ve iradesine delâlet eder. Çünkü hilkatin tehavvülâtı ve ecsâmın bir sıfattan zıddı bir sıfata inkılâbâtı bir muhavvil ve mugayyirin vücûduna ve eserdeki tenevvü'ât, müessirin irade ve ihtiyârına delildir.

2. Tabiat davasının fesâdına delâlet eder. Çünkü tabiat müessir olsa idi bir kararda bekāsı vâcib olur ve bu tegayyürât u tehavvülât husule gelemezdi, buna karşı bu tehavvülât, tabiatın kendisinde vâki' olan tegayyürâttan oluyor denemez, çünkü böyle demek tabiatın bir hâlık ve mûcide ihtiyacını ikrar[3] etmektir.

---

1 M: "sistem soler".
2 H: "veya".
3 B: "inkâr".

3. Hâlık-ı müdebbirin ilmini ve kudretini nâtıktır. Fi'l-vâki' âcizin bir şey yapması muhâl olduğu cihetle ilimli, şuurlu âsârın câhilden sudûruna imkân olmadığı gibi bu kadar ef'âl-i acîbe ve âsâr-ı bedî'a da cehalet eseri olamaz.

4. Hâlık teâlâ'nın kudreti, cemî'-i mümkinâta şâmil, ilmi cemî'-i ma'lûmâtı muhît ve küllî cüz'î her şey[1] hıfz ve[2] nezâreti altında bulunduğuna delâlet eder.

5. Kudret ve ilmin şumûlü de ba'sin ve haşr ü neşrin imkânını iş'âr eder.

6. Hâlık'ın halkından gāfil olmaması mahlûkāt meyânında mevzû'-i bahis olan insanların hayât-ı maddiyelerine ait erzâk ve havâyicin tedbir ve tesviyesinden mâ'adâ irsâl-i rusül ve inzâl-i kütüb gibi hidâyet ve irşadlarına ve hayât-ı mâneviyelerine aid olan ihtiyâcâtın da tedbîr ü tesviyesini ifade eder. Ve bu suretle burada nübüvvet ve risalet meselesinin de esasını bir isbat vardır. Ve fi'l-vâki' bunu müte'âkib su ve sudan neş'et eden nebâtât ve hayvânât gibi hılkī olan ni'am ve menâfi'-i maddiyenin [3441] başlıcalarına işaret ve bunun ucunda insanların sa'y ü kesbiyle yaratılmış olan gemi nimeti ihtar olunduktan sonra risalete müte'allik kıssalar tafsil olunacaktır. Binâen'aleyh sevk-i kelâm şu olur: Ahsenü'l-hâlıkīn olan ve insanı halk eden Biz Azîmü'ş-şân, halkettiğimiz mahlûkāttan gāfil olmadığımız cihetle fevkinizde yedi yol halkettik {وَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً بِقَدَرٍ} ve semâdan bir kader ile bir[3] su indirdik ❁ yani takdir ettiğimiz bir mikdarda yüksekten yağmur yağdırdık. İnsanların tâ çamurundan itibaren levâzım-ı hayâtiyelerinin en mühimini teşkil eden suyun kendisi bir nimet olduğu gibi birçok nimetlerin husûlüne sebep olduğu da mâlumdur. Fakat böyle olması her ihtiyâca göre bir mikdar ile mahduddur. Fazlası tûfan gibi muhrib ve mühlik olur. Onun için nâfi' yağmurlar da zaman zaman muhtelif ihtiyâcâta göre muhtelif

---

1 M ve B: "şeyi".
2 H +"~~inkıyâdı~~".
3 H -"bir".

mikdarlarda[1] yağarlar. Öyle ki bunların yağışı ve mikdarları tabî'î bir surette yeknesak ve muttarid değil, ihtiyârî ve ilmî bir tasarrufa delâlet eder vechile az çok mütefâvit bir nizam içindedir.

Ve işte inâyet-i ilâhiyeyi ifade eden bu noktayı bilhassa ifade için بِقَدَرٍ kaydı tasrih olunmuştur. Bir de suyun bir unsûr-ı basît olmayıp iki gazdan müteşekkil bir cism-i mürekkeb olduğu ahîren kimyada mâlum olmuştur. Demek ki suyun terkîbi dahi sırf tabî'î bir şey olmayıp hâricinden icrâ-yı tesir eden bir fâ'ilin sun'udur. Bu haysiyetle de su, semâvî bir tesirin mahsûlüdür. İlm-i tabî'îde yağmurlar harâret-i Şems ile denizlerden ve yerden tebahhur edip yukarıya su'ûd eden su buharlarının ictimâ'[2] ve tekâsüf ve temeyyu'u ile husûle geldiğinden bahs olunurken yağmurların tabî'î olarak tekevvün ediverdiğini zannetmemelidir. Bu cihet, yağmurların keyfiyyât-ı[3] husûlünden bir nebze olsa da tamamı değildir. Fizik de ilmin bütünü değildir. Gerçi harârette suyun tebahhuru, burûdette buharın temeyyu'u bir âdettir. Fakat gerek [3442] harâret ve gerek burûdet suyun ve buharın bir tabiatı olmayıp hâricî bir âmilin tesiri olduğu gibi Muhît'teki (*température* yani mizâc-ı sühûnet)in her an bir nesakta durmayan tehavvülâtı da Sâni' teâlâ'nın emr ü tedbîri ve her defasında ta'ayyün eden yağmur mikdârının tahsîsi ve tesbîti de takdîr-i Hudâ'nın hükm ü tecellîsidir. Vermek istediği feyz-i hayâta göre bir mikdâr-ı mahsus ile kâh alelâde ve kâh fevkalâde olarak o suyu semâdan indiren O'dur.

Bir eczâhânede taktîr olunan mâ-i mukattarı tabî'î addeden kimse görülmüyor. Çünkü bir iradenin müdahalesi vardır. Hâlbuki onda tabî'îlik nesakı yağmurdan daha bâriz, yağmurda sanat ve irade tezahürü daha yüksektir. Binâen'aleyh Hâlık'ı halktan gâfil zannedenler gibi yağmur duasını inkâra kalkışmamalı ve mücerreb olduğu üzere dua ile yağmur ihsan edildiği zaman şaşmamalıdır. Buyuruluyor ki: Halktan gâfil olmadık ve semâdan bir kader ile su indirdik {فَاَسْكَنَّاهُ فِى الْاَرْضِ} de

1 B: "mikdarda".
2 H: "ictimâ'ı".
3 B: "keyfiyyet-i".

onu arzda iskân ettik ❁ ırmaklarda, göllerde, menba'larda, kuyularda, havuzlarda, mahzenlerde, toprak içlerinde ilh. duruyor. {وَاِنَّا عَلٰى ذَهَابٍ بِهٖ لَقَادِرُونَ} Hâlbuki Biz onu gidervermeye de muhakkak kādiriz. ❁ O indiriş ve durduruş zarûrî ve mecbûrî değil, mahza fazl olarak halkın hayat ve mesâlihine bir inâyet-i rabbâniyedir. Yoksa kurak zamanlarda görüldüğü vechile o sular kuruyabilir, harâret tezyid ediliverse Arz'da sudan eser kalmazdı; düşünmeli ki o zaman hâl ne olurdu. Fakat ne büyük lütf u keremdir ki {فَاَنْشَأْنَا لَكُمْ بِهٖ جَنَّاتٍ} böyle iken indirdik, iskân ettik de onunla sizin için cennetler inşâ eyledik ❁ en güzel, en nâfi' nebâtât ve eşcâra neşv ü nemâ vererek türlü nebatlar, bahçeler yetiştirdik ki {مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ} [3443] hurmalıklar ve üzümlükler kabîlinden {لَكُمْ فِيهَا فَوَاكِهُ كَثِيرَةٌ} sizin için onlarda birçok yemişler var ❁ hurma ve üzümden mâ'adâ daha nice yemişler var ki türlü istifadeler edersiniz {وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ} ve onlardan yersiniz ❁ yani o bağlardan, bahçelerden geçinirsiniz. Bunlardan yemek iki türlüdür: Birisi doğrudan doğru meyvelerini yemektir. İkincisi o yüzden geçinmektir. Burada bağ ve bahçelerin hem menâfi'-i hayâtiyesi, hem menâfi'-i iktisâdiyesi ihtar edilmiş oluyor. Bir de bunların mahsûlâtı insanların gıdasından bir kısm-ı mühimmini teşkil etmek itibariyle insan hilkatinin mâdde-i ibtidâiyesi olan سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ'in bir kısmını îzah etmiş olması melhuzdur.

Hurma ve üzüm gibi zeytinin de hayat ve iktisadiyâtta ehemmiyyet-i mahsûsası hasebiyle buyuruluyor ki: {وَشَجَرَةً تَخْرُجُ مِنْ طُورِ سَيْنَٓاءَ} Bir de Tûr-i Sînâ'dan çıkan bir ağaç ❁ neş'et ettirdik {تَنْبُتُ بِالدُّهْنِ وَصِبْغٍ لِلْاٰكِلِينَ} ki hem yağ bitirir hem de yiyeceklere bir katık ❁ burada zeytin ağacının "Tûr-i Sînâ'dan çıkan bir ağaç" tâbiriyle ifade edilmesi şüphe yok ki şâyân-ı dikkattir. Deniliyor ki: Zeytin ibtidâ Tûr-i Sînâ'dan intişar etmiş veya mühim bir[1] kısmı orada yetiştiğinden böyle denilmiştir.[2] Ma'amâfîh bunda Hazret-i Mûsâ'nın mazhar-ı teklîm olduğu mübarek Tûr-i Sînâ'nın

---

1 M ve B -"bir".

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 139:

ويريد بها الزيتونة وهي كثيرة في طُورِ سَيْنَاءَ من أرض الشام.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 269:

قال المفسرون: وإنما أضافها الله تعالى إلى هذا الجبل لأن منها تشعبت في البلاد وانتشرت ولأن معظمها هناك.

zikriyle zeytinin bereketine bir işaret bulunduğu gibi Nûr âyetindeki مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ [en-Nûr 24/35][1] temsîline bir îmâ da yok değildir. Zira hedef-i beyan bu tecelliyâttan feyz-i ilâhîye irşaddır. Zira aynı su, aynı havada, aynı güneş, aynı toprakta bu mütenevvi' nimetlerin inşâsı Hâlık teâlâ'nın gâfil bir tabiat olmadığını bağıran ibret burhanlarıdır. (*Sûre-i Ra'd'ın ilk sahifesine bak*) {وَاِنَّ لَكُمْ فِى الْاَنْعَامِ لَعِبْرَةً} Sizin için en'âmda da muhakkak bir ibret vardır. ❁ O ağaçta [3444] ve cennetlerde hep birer ibret olduğu gibi hayvânâtta ve bilhassa en çok intifâ' edilen en'âm[2], yani koyun ve keçi, sığır ve deve makūlesinde de bir ibret vardır ki bundan gâfil olanlar o en'âm gibi ve belki daha şaşkındırlar.

{نُسْقِيكُمْ مِمَّا فِى بُطُونِهَا} Sizi onların karınlarındakinden suvarırız ❁ kan ile gübre arasından bembeyaz ve tertemiz süt çıkar içilir, bir kör tabiatla bu nasıl seçilir? {وَلَكُمْ فِيهَا مَنَافِعُ كَثِيرَةٌ} Sizin için onlarda daha birçok menfeatler de vardır ❁ ki bakıp gözetmek şartıyla[3] intifâ' edersiniz {وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ} ve onlardan yersiniz ❁ menâfi' ve mahsûlâtından intifâ' ettiğiniz gibi kendilerinden de intifâ' eder, etlerinden yersiniz {وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَ} onların üzerine ve gemi üzerine yüklenir taşınırsınız. ❁ Yine[4] en'âm içinde[5] sığır ve mandaya da yük çektirilir. Fakat gemi gibi üzerine yük vurulan develerdir. Onun için develere Arab şâirleri "sefâin-i berriye" yani kara gemileri tâbir etmişlerdir ki bizim şimendüferlere "kara vapuru" dememizi andırır. Görülüyor ki hilkattaki bu menâfi' ihtar olunurken sun'-i beşerle i'mâl edilen gemi tezyil edilivermiş ve bu suretle وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ [es-Sâffât 37/96][6] mantûkunca ma'mûlât-ı beşeriyenin dahi halk-ı ilâhî olduğuna tenbih olunduğu gibi bununla kesb feyzini yükselten ve cem'iyyet-i beşeriyenin tehzib ve necâtına menşe' olan risalet mevhibesine karşı küfredenlerin ber vech-i âtî kıssalarına bir girizgâh yapılmıştır.

---

1 "…mübarek bir ağaçtan (…) bir zeytundan…"
2 B -"en'âm".
3 H +"~~bunlarla~~".
4 B: "Yani".
5 H +"~~keçi ve koyun~~".
6 "Hâlbuki sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı."

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحاً اِلٰى قَوْمِه۪ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ اَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٢٣﴾ فَقَالَ الْمَلَؤُا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِه۪ مَا هٰذَٓا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْۙ يُر۪يدُ اَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْۜ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَاَنْزَلَ مَلٰٓئِكَةًۚ مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا ف۪ٓي اٰبَٓائِنَا الْاَوَّل۪ينَۚ ﴿٢٤﴾ اِنْ هُوَ اِلَّا رَجُلٌ بِه۪ جِنَّةٌ فَتَرَبَّصُوا بِه۪ حَتّٰى ح۪ينٍ ﴿٢٥﴾ قَالَ رَبِّ انْصُرْن۪ي بِمَا كَذَّبُونِ ﴿٢٦﴾ فَاَوْحَيْنَٓا اِلَيْهِ اَنِ اصْنَعِ الْفُلْكَ بِاَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا فَاِذَا جَٓاءَ اَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُۙ فَاسْلُكْ ف۪يهَا مِنْ كُلٍّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَاَهْلَكَ اِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ مِنْهُمْۚ وَلَا تُخَاطِبْن۪ي فِي الَّذ۪ينَ ظَلَمُواۚ اِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ ﴿٢٧﴾ فَاِذَا اسْتَوَيْتَ اَنْتَ وَمَنْ مَعَكَ عَلَى الْفُلْكِ فَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذ۪ي نَجّٰينَا مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِم۪ينَ ﴿٢٨﴾ وَقُلْ رَبِّ اَنْزِلْن۪ي مُنْزَلاً مُبَارَكاً وَاَنْتَ خَيْرُ الْمُنْزِل۪ينَ ﴿٢٩﴾ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ وَاِنْ كُنَّا لَمُبْتَل۪ينَ ﴿٣٠﴾

[3446] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için[1] biz Nûh’u kavmine resul gönderdik de dedi ki: “Ey benim kavmim, Allah’a ibadet edin, O’ndan başka bir tanrınız yoktur, binâenʿaleyh korunmaz mısınız?” (23). Bunun üzerine kavminden küfreden kodaman güruh şöyle dedi: “Bu başka değil, ancak sizin gibi bir beşer, üstünüze geçmek istiyor. Eğer Allah dilese idi elbette birtakım melekler gönderirdi, biz evvelki atalarımız içinde bunu işitmedik (24). Her hâlde o öyle bir adam ki kendisinde bir cinnet var, binâenʿaleyh gözetin bunu bir zamana kadar” (25). Dedi: “Yâ Rab! Beni tekzib etmelerine karşı Sen bana nusret ver” (26). Biz de ona şöyle vahyettik: “Bizim nezaretimiz ve vahyimizle gemiyi yap, sonra emrimiz gelip de tennur feveran edince hemen ona topundan bir iki çift ve[2] aleyhinde söz sebketmiş olandan başka ehlini sok ve o zulüm edenler hakkında Bana bir hitabda bulunma, çünkü onlar gark olunacaklardır (27). Binâenʿaleyh sen maiyyetindekilerle geminin üzerine çıktığında da

---

1 H: “Fi’l-hakīka”.
2 H +“Benden”.

de ki: 'Hamd o Allah'a ki bizi o zâlim kavimden kurtardı'[1] *(28). Ve de ki: 'Rabbim! Beni bir mübarek menzile kondur, konuklayanların en hayırlısı Sensin'"*[2] *(29). İşte bunda çok âyetler vardır ve hakikat Biz pek imtihancıyızdır*[3] *(30).*

{وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا اِلٰى قَوْمِهٖ} Kasem olsun ki Nûh'u kavmine risaletle gönderdik ❁ Sûre-i A'râf'ta, Sûre-i Hûd'da ve Sûre-i Nûh'ta Hazret-i Nûh'un risaleti ve keyfiyyet-i daveti hakkında daha bazı tafsîlât vardır. Bazı sûrelerde de daha veciz bir surette ihtar ve işaret yapılmıştır ki bunlar aynı bir kıssanın mücerred tekrarı değil, aynı mevzû üzerinde başka başka birer vechin ibrâzıyla ayrı ayrı fâideler zımnında mütenevvi' bir beyandır. Meselâ burada gemi nimetinin menşe' ve fâidesi siyâkında risalet münakaşasının mühim bir noktasını hall vardır.

Fi'l-vâki' halkından gāfil olmayan Allah, Nûh'u kavmine [3447] resul gönderdi {فَقَالَ} de -Nûh, o risaletle- dedi ki: {يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ} ey kavmim, Allah'a ibadet ediniz, size ondan başka hiç ilâh yoktur {اَفَلَا تَتَّقُونَ} artık korunmaz mısınız? ❁ Yani Allah'ı tanımadığınız ve vahdâniyetle ibadet etmediğinizden dolayı başınıza gelecek olan büyük bir günün azâbından kendinizi korumaz mısınız? Zira diğer sûrelerde geçtiği üzere اِنّ۪ٓي اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ [el-A'râf 7/59; eş-Şu'arâ 26/135; el-Ahkāf 46/21] diye tebliğ etmişti {فَقَالَ الْمَلَؤُا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ قَوْمِه۪} bunun üzerine kavminden küfreden mele' -yani göz dolduran kodamanlar gürûhu risaleti inkâr ederek halka[4] karşı- dedi ki: {مَا[5] هٰذَٓا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ} Bu ancak sizin gibi bir beşer {يُر۪يدُ اَنْ يَتَفَضَّلَ عَلَيْكُمْ} üzerinize tefaddul etmek istiyor ❁ yani beşerî evsafta sizden hiçbir farkı, fazla bir meziyeti olmadığı hâlde peygamberlik davasıyla sizin üzerinize çıkmak, başınıza geçmek istiyor. Bu sözde iki mâna gözetilebilir; birisi, müşârün

---

1 H: "Binâen'aleyh sen maiyyetindekilerle geminin üzerine çıktığında 'Artık hamd o Allah'a, bizi o zâlim kavimden kurtardı' de".
2 H: "Ve 'Rabbim! Beni bir mübarek menzile kondur ve konuklayanların en hayırlısı Sensin' de".
3 H: "Şüphesiz bunda birçok âyetler vardır ~~ve cidden~~ onları cidden imtihan ettik".
4 B: "Hakk'a".
5 H ve M: "ان".

ileyhte alelâde insanlardan fazla bir meziyet ve fazilet bulunmadığı iddiasıyla onu âdî bir şahıs ve ehliyetsiz bir muhteris gibi göstermeye çalışmak ve bu suretle onu iğzab etmektir ki dünya mansıbı peşinde koşan harîs ve hasûd kimselerin ekseriya ehliyet ve istihkāk erbâbına karşı âdetleridir.

İkincisi, risalet davasını bütün insâniyetin fevkine çıkmak gibi fazla bir iddia farzetmek, risaleti beşer cinsinde bulunması mümkin olmayan bir fazilet davası hâlinde göstermektir. Ki Allah'ı halktan gāfil bir tabiat gibi farzeden Mu'attıla'nın veya Allah'ın mücerred rûhânîlerden başkasına teblîgātta bulunamayacağını zanneden Sâbie'nin zu'mlarıdır. Onun için peygamber denildiği zaman böyleleri onda mâfevka'l-beşer bir mâhiyet [3448] bulunması, yani beşer cinsinin en fâzıl bir ferdinde bile bulunmayan sırf lâhûtî bir cevher ve hüviyet bulunması lüzûmunu iddia ederler. Hıristiyanların Hazret-i Îsâ'da bir cevher-i ulûhiyet bulunduğunu iddiaya kalkışmaları ve hatta Nestûrîlerin biri lâhûtî biri nâsûtî iki cevhere kāil olmalarına bile râzı olmamaları o iddiaya mağlûbiyetlerinin bir neticesidir. Zamanımızda birtakım Avrupa muharrirlerinin risâlet-i Muhammediyeyi inkâr vâdisinde "şüphe yok Hazret-i Muhammed, fevkalâde bir beşer, pek büyük bir zat, fakat fevka'l-beşer bir vücud değil, bunu kendisi de söylüyor, اِنَّمَٓا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ [el-Kehf 18/110; Fussilet 41/6] diyor" demeleri, yani ulûhiyet davasında bulunmadığından dolayı Resûlullah'ın risaletini kabul etmek istememeleri de o zehâba teba'iyetle söylenmiş bir safsatadan başka bir şey değildir. Bu zu'mda bulunanlar veya bu suretle safsata yapmak isteyenler bir beşerin risaleti mevzû'-i bahis olduğu zaman onu bütün insan cinsinin fevkinde bir hüviyyet-i fâzıla iddia ediyormuş gibi tasvir ederler de onun bir ilâh veya bir melek[1] olduğu kabul edilmedikçe resul olduğu tasdik olunamazmış gibi gösterirler.

Sûre-i İsrâ'da [17/94-95] da geçtiği vechile Resûlullah'a karşı Kureyş müşriklerinin birtakımı da bu safsatayı dermeyan etmişlerdi. Buna

1 Ki bu şık da melâike cinsinin insan cinsinden sûret-i mutlakada efdal olduğuna kāil olanların zu'muyla alâkadardır [Müellifin notu].

karşı burada bunun menşe'-i galatı Hâlık'ı halkından gāfil zannetmek küfrü olduğu ve Nûh'tan Îsâ'ya kadar gelen büyük peygamberlere karşı kâfirlerin de hep bunu söyleyegeldikleri ve ilmen kāni' olmak istemeyen bütün o kâfirlerin nihâyet sıdk-ı risâlet karşısında fiilen helâk oldukları anlatılmıştır. Yani Nûh'un risaletine karşı kavminin kodaman kâfirleri demişti ki: "Bu ne olursa olsun sizin gibi bir beşerden başka bir şey değil, böyle iken beşeriyetin fevkine çıkmak, insanlıktan daha fâzıl olmak istiyor. Allah'tan risalet dava ediyor. Beşerden [3449] resul mu olur?" Gerçi nazımdan ilk nazarda evvelki mâna daha mütebâdir gelir. Fakat mâba'dine olan siyâkına dikkat edilince de ikinci mâna, yani beşerî risaletin inkârı mânası daha vâzıh görünür. Zira o kâfirler bunun arkasından şöyle istidlâl ediyorlar.

{وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَاَنْزَلَ مَلٰٓئِكَةًۚ} Ve eğer Allah dilese idi elbette melâike indirirdi ❁ yani Allah insanlara resul göndermek istese idi yerdeki beşerden değil, elbette semâdan melâikeyi resul yapar indirirdi de herkes ondan Allah'ın teblîgātını kendi alırdı. Buna "elbette" demeleri iki nokta-i nazarladır. Bir kere zu'm-ı bâtıllarında Allah'ın beşerden birine teblîgāt yapıp risalet ihsan etmesini mümkin görmüyorlar. Allah, doğrudan doğru cisimlilere tesir icrâ edemez farz eyliyorlar. Hâlbuki bu suretle istidlâlde bir musâdere ale'l-matlûb fesadı vardır. Yani delil, davanın aynıdır. Bir de tabiat ve vücub nokta-i nazarına tutunarak demiş oluyorlar ki eğer bazı ferdlere melâikeyi indirmiş ise her ferde indirmesi lâzım gelirdi, çünkü tabiat küllîdir. Bu zu'm da Allah'ın fâ'il-i muhtâr olduğunu inkârdır.

Sûre-i İbrâhim'de geçtiği üzere bu gibilere karşı peygamberler اِنْ نَحْنُ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَمُنُّ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ [14/11] diye cevap vermişlerdi. Ki burada da وَمَا كُنَّا عَنِ الْخَلْقِ غَافِلِينَ esasıyla o zu'm kökünden reddedilmiş ve nitekim Sûre-i En'âm'da[1] اَللّٰهُ اَعْلَمُ حَيْثُ يَجْعَلُ رِسَالَتَهُ [6/124] buyurulmuştur. Lâkin Allah'ın ilm ü iradesini bilmeyen ve kafaları tabiat, âdet ve taklid ıttıradlarıyla dolmuş olan o kâfirler dediler ki {مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فٖٓى اٰبَٓائِنَا الْاَوَّلٖينَ} biz evvelki atalarımızda bunu işitmedik ❁ yani Nûh'un

1 H, M ve B: "A'râf'ta".

dediğini, "Allah'tan başka ilâh yoktur" kelâmını işitmemişler, yahut bazılarının kavlince Nûh gibi risalet dava eden işitmemişler, cehaletleri o kadar uzamış ki peygamber cinsini duymamışlar. Ma'âmâfîh bizce bunun [3450] melâike inzâline işaret olması da muhtemildir ki "melâike indirildiğini hiç işitmedik" demiş olurlar. Ve bu mâna, tâlîlerinin butlânını anlatmış olmak itibariyle aheng-i nazma daha mülâyim gelir.

İşte o kâfirler, beşerin risaletini böyle inkâr ederek ulü'l-azimden bir resul olan Nûh'u hiçbir fazileti hâiz olmayan alelâde bir harîs müdde'î gibi göstermekle kalmayıp daha ileri gittiler de halka karşı dediler ki: {اِنْ هُوَ اِلَّا رَجُلٌ بِهٖ جِنَّةٌ} O başka bir şey değil, ancak kendisinde bir nevi cinnet var bir adam ❁ yani acib bir deli veya cin tutmuş {فَتَرَبَّصُوا بِهٖ حَتّٰى حِينٍ} binâen'aleyh onu[1] bir zamana kadar gözetiniz ❁ bakalım belki açılır. Nihâyet bunlara karşı Nûh ne dedi bakınız; {قَالَ رَبِّ انْصُرْنٖى بِمَا كَذَّبُونِ} "Rabbim" dedi, "beni tekzib etmelerine mukabil bana[2] nusret et." ❁ O nasihat dinlemeyen, ilmî, kavlî cevaplarla yola gelmek ihtimâli olmayan o kâfirlere karşı fiilen muzafferiyetle sıdkının tahakkuk ettirilmesini Rabbinden dua etti ki bu dua, Allah'ı halkından gāfil zanneden o kâfirlerin helâki demekti. Anlamalı ki bir peygamberin kavmi aleyhindeki duası ne müdhiş şey ve Allah teâlâ nasıl bir karîb-i mücîbdir.

{فَاَوْحَيْنَٓا اِلَيْهِ اَنِ} Bunun üzerine ona hemen şöyle vahyettik: {اصْنَعِ الْفُلْكَ بِاَعْيُنِنَا وَوَحْيِنَا... إلخ}

ثُمَّ اَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا اٰخَرٖينَۚ ﴿٣١﴾ فَاَرْسَلْنَا فٖيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ مَا لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرُهُۜ اَفَلَا تَتَّقُونَ۟ ﴿٣٢﴾ وَقَالَ الْمَلَاُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِلِقَٓاءِ الْاٰخِرَةِ وَاَتْرَفْنَاهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۙ مَا هٰذَٓا اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْۙ يَأْكُلُ مِمَّا تَأْكُلُونَ مِنْهُ وَيَشْرَبُ مِمَّا تَشْرَبُونَ ﴿٣٣﴾ وَلَئِنْ اَطَعْتُمْ بَشَرًا مِثْلَكُمْ اِنَّكُمْ اِذًا لَخَاسِرُونَ ﴿٣٤﴾ اَيَعِدُكُمْ اَنَّكُمْ اِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا اَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ۪ ﴿٣٥﴾ هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ۪ ﴿٣٦﴾ اِنْ هِىَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا

1 H -"onu".
2 H -"bana".

نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثٖينَ ﴿٣٧﴾ اِنْ هُوَ اِلَّا رَجُلٌ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا وَمَا نَحْنُ لَهُ بِمُؤْمِنٖينَ ﴿٣٨﴾ قَالَ رَبِّ انْصُرْنٖى بِمَا كَذَّبُونِ ﴿٣٩﴾ قَالَ عَمَّا قَلٖيلٍ لَيُصْبِحُنَّ نَادِمٖينَ ﴿٤٠﴾ فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ بِالْحَقِّ فَجَعَلْنَاهُمْ غُثَاءً فَبُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ ﴿٤١﴾

[3451] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra arkalarından başka bir karn inşâ eyledik (31). Onların içinde de kendilerinden bir resul gönderdik, şöyle ki: Allah'a ibadet edin, O'ndan başka bir tanrınız yok, artık korunmaz mısınız? (32). Dünyâ hayatta kendilerine refah verdiğimiz hâlde küfredip âhiret likāsını tekzib eyleyen kavminden o [3452] *(mele')*[1] *kodaman güruh ise şöyle dedi: "Bu başka değil, ancak sizin gibi bir beşer; yediğinizden yiyor, içtiğinizden içiyor (33). Ve şayet sizin gibi bir beşere itaat ederseniz muhakkak ki siz o hâlde katʿiyyen hüsrandasınızdır (34). Siz öldüğünüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğunuz vakit muhakkak çıkarılacaksınız diye mi vaad ediyor? (35). Heyhât*[2]*, o vaad olunduğunuz şey ne kadar uzak (36). O, bizim dünya hayatımızdan başka bir şey değildir, ölürüz ve yaşarız, fakat biz baʿs olunmayız (37). O ancak öyle bir adam ki bir yalanı Allah'a iftira etti, biz ona inanacak değiliz" (38). "Ya Rab!" dedi, "beni tekzib ettikleri cihetle öcümü al" (39). Buyurdu ki: "Az bir zamanda nâdim olacaklar" (40). Derken onları sayha bihakkın alıverdi de kendilerini bir sel süpürüntüsü yapıverdik, artık öyle bir defolmuş oldu ki o kavim, o zâlimler! (41).*

{ثُمَّ اَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قَرْنًا اٰخَرٖينَ} Sonları onların ardından diğerlerini bir karn olarak[3] inşâ eyledik ❁ burada bu karn tâyin edilmemiştir. Fakat kavm-i Nûh'tan sonra ekseriya Âd ve Semûd kavimleri zikrolunduğuna[4] nazaran bu karndan murad Âd, resûlün de Hûd olması melhuzdur. Semûd ve Sâlih de denilmiştir. {وَقَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمِهِ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِلِقَاءِ الْاٰخِرَةِ

1 H -"(mele')".
2 B: "Hayat".
3 H -"olarak".
4 H: "olduğuna".

{وَاَتْرَفْنَاهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} ❁ Kavm-i Nûh'un yalnız küfürlerini zikr ile iktifâ olunmuştu, bunların hakkında ise küfürleriyle beraber âhiret likāsını tekzib ve hayât-ı dünyada nimet ile şımarıklık hasletleri de bilhassa zikredilmiştir. Bu vasıflar asrî kâfirlerin de en bâriz vasıflarını teşkil ettiği gibi söyledikleri sözler de tamamıyla şimdiki kâfirlerin vird-i zeban ettikleri sözlerdir. Bunlar da beşerî risaleti kabul etmemekle beraber peygamberi alelâde bir beşer seviyesinde göstermek için beşeriyeti yiyip içtiği şeylerle mukayese ediyor ve cem'iyyet-i beşeriyeyi kökünden yıkacak olan şu [3453] propagandayı ileri sürüyorlar {وَلَئِنْ اَطَعْتُمْ بَشَراً مِثْلَكُمْ} kasem olsun ki eğer sizin gibi bir beşere itaat ederseniz {اِنَّكُمْ اِذاً لَخَاسِرُونَ} o takdirde siz hiç şüphesiz hüsrandasınızdır. ❁ İhtâra hâcet yoktur ki beşerin beşere itaatini bilâ kayd ü şart inkâr eden bu söz, hâricîlik ve anarşistlik davasıdır. Ve bir reisin riyaseti altında toplanmayan bir cem'iyyet-i beşeriye yoktur. Cumhuriyetler bile bir reisin riyaseti altında birleşmek ihtiyacındadır. Fakat kendi hayât-ı dünyalarından ilerisini hiç hesâba almak istemeyen ihtilâlci kâfirler kendi garaz ve menfaatlerini elde etmek için hürriyet davası altında itaat umdelerini yıkarak milletlerin nizâm-ı ictimâ'îlerini tahrib etmekten zevk alırlar. Bunun gibi hayât-ı dünya refâhıyla şımarmış ve âhiret likāsının yalan olduğunu diline dolamış olan o kâfirler de Allah'ın emriyle peygambere itaat hissini kırmak için beşerin beşere meşrû olan itaat esasını bir esaret ve hüsran meâlinde göstererek kökünden baltalamaya çalışıyorlardı. Kavmin bekāsına en büyük darbe olan bu büyük cinayetin uhrevî mes'ûliyeti mevzû'-i bahis edildiği zaman da diyorlardı ki: {اَيَعِدُكُمْ اَنَّكُمْ اِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَاباً وَعِظَاماً اَنَّكُمْ مُخْرَجُونَ} Siz cidden öldüğünüz ve toprak ve kemik olduğunuz vakit muhakkak çıkarılacaksınız diye mi vaad ediyor? {هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ} Heyhât, heyhât ne uzak vaad! {اِنْ هِىَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا} Hayat, ancak bizim dünya hayatımızdır. {نَمُوتُ وَنَحْيَا} Ölür ve yaşarız ❁ yani kimimiz bir taraftan ölür, kimimiz de yeni doğar hayata geliriz, böyle gider {وَمَا نَحْنُ بِمَبْعُوثِينَ} ve biz, ba's olunacak değiliz ❁ öldükten sonra dirilmeyeceğiz, o hâlde bu alçak hayata sarılalım keyfimize bakalım. {اِنْ هُوَ اِلَّا رَجُلٌ}

[3454] O -peygamber- ancak öyle bir recül ki {افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا} Allah'a karşı bir yalan uydurdu {وَمَا نَحْنُ لَهُ بِمُؤْمِنِينَ} biz ise ona inanacak değiliz. ❁ İşte görülüyor ki zamanımız kâfirlerinin ve bâhusus münevverlik taslayan asrî zındıkların dine karşı söyledikleri sözler de en eski kâfirlerin bu sözlerine irticâ'dan başka bir şey değildir.

Bunlar böyle söylediler de ne oldular? O resul, yani Hûd aleyhisselâm {قَالَ رَبِّ انْصُرْنِي بِمَا كَذَّبُونِ} "Rabbim! Beni tekziblerine mukabil bana nusret ver" dedi. ❁ Halkından gāfil olmayan Allah teâlâ da ne dedi bilir misiniz? {قَالَ عَمَّا قَلِيلٍ لَيُصْبِحُنَّ نَادِمِينَ} "Birazdan" dedi, "mutlak nâdim olacaklar" {فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ بِالْحَقِّ} derken onları sayha hak ile yakalayıverdi {فَجَعَلْنَاهُمْ غُثَاءً} de Biz onları bir gusâ hâline getiriverdik ❁ yani bir sel köpüğü gibi savuruverdik {فَبُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ} artık defolsun öyle zâlimler.

ثُمَّ اَنْشَأْنَا مِنْ بَعْدِهِمْ قُرُونًا اٰخَرِينَ ﴿٤٢﴾ مَا تَسْبِقُ مِنْ اُمَّةٍ اَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ ﴿٤٣﴾ ثُمَّ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا تَتْرَا كُلَّمَا جَاءَ اُمَّةً رَسُولُهَا كَذَّبُوهُ فَاَتْبَعْنَا بَعْضَهُمْ بَعْضًا وَجَعَلْنَاهُمْ اَحَادِيثَ فَبُعْدًا لِقَوْمٍ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٤٤﴾ ثُمَّ اَرْسَلْنَا مُوسٰى وَاَخَاهُ هٰرُونَ بِاٰيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبِينٍ ﴿٤٥﴾ اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَائِهِ فَاسْتَكْبَرُوا وَكَانُوا قَوْمًا عَالِينَ ﴿٤٦﴾ فَقَالُوا اَنُؤْمِنُ لِبَشَرَيْنِ مِثْلِنَا وَقَوْمُهُمَا لَنَا عَابِدُونَ ﴿٤٧﴾ فَكَذَّبُوهُمَا فَكَانُوا مِنَ الْمُهْلَكِينَ ﴿٤٨﴾ وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ﴿٤٩﴾ وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَاُمَّهُ اٰيَةً وَاٰوَيْنَاهُمَا اِلٰى رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ ﴿٥٠﴾

[3455] **Meâl-i Şerîfi**

Sonra arkalarından başka karnlar inşâ ettik (42). Hiçbir ümmet ecelini sebkedemez ve geriletemezler[1] (43). Sonra ardı ardına resullerimizi gönderdik, her ümmete resûlü geldikçe onu tekzib ettiler, Biz de onları

---

1 B: "geriletilmezler".

birbiri ardınca yuvarladık ve hepsini birer efsane yaptık. Artık defolsun öyle bir kavim ki imana gelmezler (44). Sonra birtakım âyetlerimiz ve açık bir ferman ile Mûsâ'yı ve kardeşi Hârûn'u gönderdik (45). Firavun'a ve cemiyetine, de bunlar[1] kibirlerine yediremediler ve dik başlı[2] bir kavim idiler (46). Onun için "biz" dediler, "bizim gibi iki beşere iman mı ederiz? Hâlbuki onların kavmi bize kulluk ediyor" (47). Bu suretle onları tekzib ettiler de helâk edilenlerden oldular (48). Şânım hakkı için[3] berikiler doğru yolu tutabilsinler diye Mûsâ'ya o kitabı da verdik (49). İbn Meryem'i de anasıyla bir âyet kıldık ve ikisini bir oturaklı ve temiz sulu bir tepeye barındırdık (50).

يَٓا اَيُّهَا الرُّسُلُ كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَاعْمَلُوا صَالِحاًۜ اِنّ۪ي بِمَا تَعْمَلُونَ عَل۪يمٌۜ ﴿٥١﴾ وَاِنَّ هٰذِه۪ٓ اُمَّتُكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً وَاَنَا۬ رَبُّكُمْ فَاتَّقُونِ ﴿٥٢﴾

[3456] **Meâl-i Şerîfi**

Ey resuller! Helâl ve hoş şeylerden yiyin ve güzel işler yapın, çünkü[4] Ben ne yaparsanız tamamen bilirim (51). Ve işte bu sizin ümmetiniz bir tek ümmet ve Rabbiniz de Ben, artık hep Bana korunun[5] (52).

{يَٓا اَيُّهَا الرُّسُلُ} Ey resuller {كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ} tayyibâttan yiyiniz {وَاعْمَلُوا صَالِحاً} ve iyi amel işleyiniz {اِنّ۪ي بِمَا تَعْمَلُونَ عَل۪يمٌ} her hâlde Ben sizin bütün amellerinizi bilirim ❁ yani ecrini ihsan ederim. Her peygambere zamanında böyle hitab edilmiş ve en sonra hepsinin mazhariyetini câmiʻ olmak haysiyetiyle bu hitab bilhassa Hâtemü'l-Enbiyâ'ya tevcih edilmiştir. Burada peygamberlere karşı "yediğinizden yiyor ve içtiğinizden içiyor" diyenlerin sözlerine karşı bir cevap vardır. Yani peygamberler[6] de yemeye içmeye me'zundurlar. Fakat onlara itiraz eden kodaman kâfirler

1 H -"de bunlar"; +"binâenʻaleyh".
2 H: "mütehakkim".
3 H: "Ve fi'l-hakīka".
4 H: "her hâlde".
5 H: "Ve hakikat bu işte sizin bir tek ümmet olarak ümmetiniz, Rabbiniz de Ben, binâenʻaleyh hep Bana korunun".
6 M: "peygamber".

gibi haram ve helâlini ayırmadan, pisini temizini seçmeden yemezler, hukūk-i nâsa tasallut etmezler. Halkın iliklerini emmezler. Helâl ve pâk olarak hoş ve temiz olan şeylerden yerler. Sonra yedikleri de onlar gibi mücerred keyf ve zevk için değil, güzel çalışıp iyi ameller yaparak Allah'a ibadet edip şükürlerini îfâ eylemek hikmetiyledir. Onun için maksadları herçibâdâbâd hayât-ı dünya refâhını yaşamaktan ibaret olan kâfirlere, Firavunlara, zâlimlere itaat ve inkıyad etmek esaret ve hüsran olduğu hâlde peygamberlere ve onların yolunda giden ricâlullâha [3457] itaat ve ittibâʿ etmek dünya ve âhirette hayât-ı tayyibe yaşatan bir nimet ve saadettir.

{وَاِنَّ هٰذِه۪} Ve işte bu ❁ yani tayyibâttan yiyip amel-i sâlih işlemek üzere İslâm ve tevhid esasında toplanmak {اُمَّتُكُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً} hepinizin ümmet-i vâhide olarak ümmetidir. ❁ Yani bütün peygamberlerin din ve şeriatının esası budur. {وَاَنَا رَبُّكُمْ} Rabbiniz de Benim {فَاتَّقُونِ} binâenʿaleyh Bana ittikā ediniz ❁ Benden başkasından korkmayınız.

Böyle iken:

فَتَقَطَّعُٓوا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ زُبُرًاۜ كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ ﴿٥٣﴾ فَذَرْهُمْ ف۪ي غَمْرَتِهِمْ حَتّٰى ح۪ينٍ ﴿٥٤﴾ اَيَحْسَبُونَ اَنَّمَا نُمِدُّهُمْ بِه۪ مِنْ مَالٍ وَبَن۪ينَۙ ﴿٥٥﴾ نُسَارِعُ لَهُمْ فِي الْخَيْرَاتِۜ بَلْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٥٦﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ هُمْ مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَۙ ﴿٥٧﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ يُؤْمِنُونَۙ ﴿٥٨﴾ وَالَّذ۪ينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَۙ ﴿٥٩﴾ وَالَّذ۪ينَ يُؤْتُونَ مَٓا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ اَنَّهُمْ اِلٰى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَۙ ﴿٦٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ وَهُمْ لَهَا سَابِقُونَ ﴿٦١﴾ وَلَا نُكَلِّفُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا وَلَدَيْنَا كِتَابٌ يَنْطِقُ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٦٢﴾ بَلْ قُلُوبُهُمْ ف۪ي غَمْرَةٍ مِنْ هٰذَا وَلَهُمْ اَعْمَالٌ مِنْ دُونِ ذٰلِكَ هُمْ لَهَا عَامِلُونَ ﴿٦٣﴾ حَتّٰٓى اِذَٓا اَخَذْنَا مُتْرَف۪يهِمْ بِالْعَذَابِ اِذَا هُمْ يَجْـَٔرُونَۜ ﴿٦٤﴾ لَا تَجْـَٔرُوا الْيَوْمَ اِنَّكُمْ مِنَّا لَا تُنْصَرُونَ ﴿٦٥﴾ قَدْ كَانَتْ اٰيَات۪ي تُتْلٰى عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ عَلٰٓى اَعْقَابِكُمْ تَنْكِصُونَۙ ﴿٦٦﴾ مُسْتَكْبِر۪ينَ بِه۪ۗ سَامِرًا

تَهْجُرُونَ ﴿٦٧﴾ اَفَلَمْ يَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ اَمْ جَٓاءَهُمْ مَا لَمْ يَأْتِ اٰبَٓاءَهُمُ الْاَوَّلٖينَۘ ﴿٦٨﴾ اَمْ لَمْ
يَعْرِفُوا رَسُولَهُمْ فَهُمْ لَهُ مُنْكِرُونَۘ ﴿٦٩﴾ اَمْ يَقُولُونَ بِهٖ جِنَّةٌۜ بَلْ جَٓاءَهُمْ بِالْحَقِّ وَاَكْثَرُهُمْ
لِلْحَقِّ كَارِهُونَ ﴿٧٠﴾ وَلَوِ اتَّبَعَ الْحَقُّ اَهْوَٓاءَهُمْ لَفَسَدَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ وَمَنْ فٖيهِنَّۜ بَلْ
اَتَيْنَاهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَۜ ﴿٧١﴾ اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ خَرْجاً فَخَرَاجُ رَبِّكَ خَيْرٌۗ وَهُوَ
خَيْرُ الرَّازِقٖينَ ﴿٧٢﴾ وَاِنَّكَ لَتَدْعُوهُمْ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ ﴿٧٣﴾ وَاِنَّ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ
بِالْاٰخِرَةِ عَنِ الصِّرَاطِ لَنَاكِبُونَ ﴿٧٤﴾ وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ لَلَجُّوا فٖى
طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ ﴿٧٥﴾ وَلَقَدْ اَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ فَمَا اسْتَكَانُوا لِرَبِّهِمْ وَمَا يَتَضَرَّعُونَ
﴿٧٦﴾ حَتّٰٓى اِذَا فَتَحْنَا عَلَيْهِمْ بَاباً ذَا عَذَابٍ شَدٖيدٍ اِذَا هُمْ فٖيهِ مُبْلِسُونَ ﴿٧٧﴾

[3459] **Meâl-i Şerîfi**

Derken kumandalarını aralarında kitap kitap parçalaştılar, her hizib kendilerininkine güveniyor (53). Şimdi sen onları bırak dalgınlıkları içinde tâ bir deme kadar (54). Kendilerine imdad ettiğimiz mal ve evlâd ile sanıyorlar mı ki (55) onların hakikaten hayırlarına müsâraʿat ediyoruz? Hayır, şuurları yok[1] *(56). Her hâlde*[2] *Rablerinin haşyetinden titreyenler (57) ve Rablerinin âyetlerine iman edenler (58) ve Rablerine hiç şirk*[3] *koşmayanlar (59) ve Rablerinin huzûruna varacaklarından yürekleri çarparak vergilerini verenler (60), işte bunlar hayırlarda sürʿat yarışı yaparlar ve hem onun için ileri giderler (61). Maʿamâfîh Biz kimseye vüsʿünden başka teklif etmeyiz ve nezdimizde bir kitap vardır*[4] *hakkı söyler, onlar da zulmedilmezler (62). Fakat onların kalbleri bundan bir dalgınlık içindedir, hem onların ondan başka birtakım işleri vardır ki hep onlar için çalışırlar*[5] *(63). Nihâyet refahlı olanlarını azâba*

1 H: "Kendilerine imdad ettiğimiz mal ve evlâd ile onların hakikaten hayırlarına müsâraʿat ediyoruz mu sanıyorlar? Hayır, şuurları yok hiç (55-56)".
2 H: "Cidden".
3 B: "şerîk".
4 H +"ki".
5 H: "Fakat kalbleri bundan dalgın bir gaflettedir, bir de onların ondan mâʿadâ birtakım amelleri vardır ki hep onun için çalışırlar".

çekiverdiğimiz zaman hemen feryâda başlayacaklardır[1] *(64). Feryad etmeyin bugün, çünkü siz bizden kurtarılamazsınız (65). Karşınızda âyetlerim okunuyordu da siz ardınıza dönüyordunuz (66). Ona kafa tutarak, müsamere yaparak hezeyanlar ediyordunuz (67). Ya hâlâ*[2] *o kelâmı* [3460] *tedebbür etmezler mi? Yoksa onlara evvelki atalarına gelmemiş bir şey mi geldi? (68). Yoksa peygamberlerini tanımadılar mı da onun için inkâr ediyorlar? (69). Yoksa "onda bir cinnet var" mı diyorlar? Hayır, o onlara hak ile geldi fakat ekserîsi hakkı hoşlanmıyorlar (70). Eğer hak onların keyiflerine tâbiʿ olsa idi semâvât ve Arz ve bunlardaki kimseler katʿiyyen fâsid olurdu. Hayır, Biz onlara unutulmaz ders olacak zikirlerini getirdik de onlar zikirlerinden iʿrâz ediyorlar (71). Yoksa sen onlardan bir harc*[3] *mı istiyorsun? Rabbinin harâcı daha hayırlıdır, hem O rezzakların en hayırlısıdır (72). Doğrusu sen onları dosdoğru bir caddeye çağırıyorsun (73). Fakat âhirete inanmayanlar caddeden*[4] *sapmaktadırlar*[5] *(74). Eğer Biz onlara acıyıp da baskılarını açıversek mutlaka tuğyanlarında inad eder*[6] *hiçbir şey görmezler (75). Fi'l-hakīka Biz onları azâba tuttuk da yine Rablerine karşı uslanmadılar ve yalvarmıyorlar (76). Nihâyet üzerlerine şedîd azablı bir kapı açtığımız vakit de onun içinde*[7] *ye'se düşüvereceklerdir (77).*

وَهُوَ الَّذٖٓى اَنْشَاَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَۜ قَلٖيلًا مَا تَشْكُرُونَ ﴿٧٨﴾ وَهُوَ الَّذٖى
ذَرَاَكُمْ فِى الْاَرْضِ وَاِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٧٩﴾ وَهُوَ الَّذٖى يُحْيٖ وَيُمٖيتُ وَلَهُ اخْتِلَافُ الَّيْلِ
وَالنَّهَارِۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٨٠﴾ بَلْ قَالُوا مِثْلَ مَا قَالَ الْاَوَّلُونَ ﴿٨١﴾ قَالُٓوا ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا
تُرَابًا وَعِظَامًا ءَاِنَّا لَمَبْعُوثُونَ ﴿٨٢﴾ لَقَدْ وُعِدْنَا نَحْنُ وَاٰبَٓاؤُ۬نَا هٰذَا مِنْ قَبْلُ اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا
اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ ﴿٨٣﴾ قُلْ لِمَنِ الْاَرْضُ وَمَنْ فٖيهَٓا اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٨٤﴾ سَيَقُولُونَ لِلّٰهِۜ

---

1 H: "Nihâyet refahlı olanlarını azâba çekiverdik mi hemen feryâda başlarlar".
2 H: "şimdi".
3 M: "haraç".
4 B: "cidden".
5 H: "Âhirete inanmayanlar ise her hâlde caddeden muhakkak saparlar".
6 H +"ve".
7 H -"onun içinde"; +"derhâl".

قُلْ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٨٥﴾ قُلْ مَنْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ ﴿٨٦﴾
سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ قُلْ اَفَلَا تَتَّقُونَ ﴿٨٧﴾ قُلْ مَنْ بِيَدِهٖ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ يُجِيرُ وَلَا يُجَارُ
عَلَيْهِ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٨٨﴾ سَيَقُولُونَ لِلّٰهِ قُلْ فَاَنّٰى تُسْحَرُونَ ﴿٨٩﴾ بَلْ اَتَيْنَاهُمْ بِالْحَقِّ
وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿٩٠﴾ مَا اتَّخَذَ اللّٰهُ مِنْ وَلَدٍ وَمَا كَانَ مَعَهُ مِنْ اِلٰهٍ اِذًا لَذَهَبَ كُلُّ اِلٰهٍ بِمَا
خَلَقَ وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٩١﴾ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَتَعَالٰى
عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٩٢﴾

[3461] **Meâl-i Şerîfi**

Hâlbuki[1] sizin için o kulağı, o gözleri, o gönülleri inşâ eden O; siz pek az şükrediyorsunuz (78). Ve sizi Arz’da yaratıp yayan O,[2] hep O’na haşrolunacaksınız (79). Ve O öldüren ve dirilten O. Gece ve gündüzün ihtilâfı da hep O’nun için, artık akıllanmayacak mısınız? (80) Hayır, evvelkilerin dedikleri gibi dediler: (81) “Öldüğümüz ve bir türab, bir yığın kemik olduğumuz vakit mi, cidden biz mi mutlak baʿs olunacağız? (82). Yemin ederiz ki bize [3462] *de, atalarımıza da bu, bundan evvel vaad olundu, bu eskilerin masallarından başka bir şey değil” dediler (83). “Kimin o Arz ve ondaki kimseler, eğer biliyorsanız?” de (84). “Allah’ın” diyecekler, “o hâlde düşünmez misiniz?” de[3] (85). “Kim o yedi semânın Rabbi ve o azametli Arş’ın Rabbi?” de (86). “Allah’ın” diyecekler, “o hâlde korkmaz mısınız?” de (87). “Kim o her şeyin melekûtü yedinde ve O kayırır da O’na karşı kayırılmaz olan, eğer ilminiz varsa?” de (88). “Allah’ın”[4] diyecekler, “o hâlde nereden büyüleniyorsunuz?” de (89). Doğrusu Biz onlara hakkı getirdik ve şüphesiz onlar yalancılar[5] (90). Allah, hiç veled ittihaz etmedi, beraberinde bir tanrı da yok. O surette her tanrı*

1 H -“Hâlbuki”.
2 H +“hem”.
3 B -“‘Allah’ın’ diyecekler, ‘o hâlde düşünmez misiniz?’ de”.
4 B: “Allah”.
5 H: “yalancı”.

kendi yarattığı ile giderdi ve elbette biri diğerine kibrederdi. O isnad ettikleri vasıflardan sübhân O Allah (91). O gayb u şehâdetin âlimi, binâenʿaleyh onların koştukları şirklerden çok yüksek (92).

{اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ} "Esâtîr" kelimesi hakkında Sûre-i Enʿâm'a bak [6/25]. Bugünkü kâfirlerin de din ve âhiret akidelerine karşı yegâne sözleri esâtîr ve hurafe demekten başka bir şey değildir. Hatta "esâtîr ve hurafe karışmış, bunları ıslah etmeli" diyerek dindarlık kisvesi altında dinsizlik ilan eden nice kâfirler ve şeytanlar görüyoruz, hâlbuki İslâm esâtîrden ne kadar uzaktır. Bakın bütün bunlara karşı Kur'an gözün, kulağın, kalbin hilkatini ihtar ederek ne güzel bir münazara tâlim ediyor.

{قُلْ لِمَنِ الْاَرْضُ} ilh.

{اِذاً لَذَهَبَ كُلُّ اِلٰهٍ بِمَا خَلَقَ وَلَعَلَا بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ} Burada isbât-ı vahdâniyet için burhân-ı temânuʿun vâzıh bir takrîri vardır, Sûre-i Enbiyâ'da لَوْ كَانَ فِيهِمَٓا اٰلِهَةٌ [21/22] bak.

[3463]

قُلْ رَبِّ اِمَّا تُرِيَنّ۪ي مَا يُوعَدُونَۙ ﴿٩٣﴾ رَبِّ فَلَا تَجْعَلْن۪ي فِي الْقَوْمِ الظَّالِم۪ينَ ﴿٩٤﴾ وَاِنَّا عَلٰٓى اَنْ نُرِيَكَ مَا نَعِدُهُمْ لَقَادِرُونَ ﴿٩٥﴾ اِدْفَعْ بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُ السَّيِّئَةَۜ نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَصِفُونَ ﴿٩٦﴾ وَقُلْ رَبِّ اَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاط۪ينِۙ ﴿٩٧﴾ وَاَعُوذُ بِكَ رَبِّ اَنْ يَحْضُرُونِ ﴿٩٨﴾ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ رَبِّ ارْجِعُونِۙ ﴿٩٩﴾ لَعَلّ۪ٓي اَعْمَلُ صَالِحاً ف۪يمَا تَرَكْتُ كَلَّاۜ اِنَّهَا كَلِمَةٌ هُوَ قَٓائِلُهَاۜ وَمِنْ وَرَٓائِهِمْ بَرْزَخٌ اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٠٠﴾ فَاِذَا نُفِخَ فِي الصُّورِ فَلَٓا اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَٓاءَلُونَ ﴿١٠١﴾ فَمَنْ ثَقُلَتْ مَوَاز۪ينُهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٠٢﴾ وَمَنْ خَفَّتْ مَوَاز۪ينُهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ ف۪ي جَهَنَّمَ خَالِدُونَۚ ﴿١٠٣﴾ تَلْفَحُ وُجُوهَهُمُ النَّارُ وَهُمْ ف۪يهَا كَالِحُونَ ﴿١٠٤﴾ اَلَمْ تَكُنْ اٰيَات۪ي تُتْلٰى عَلَيْكُمْ فَكُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ ﴿١٠٥﴾ قَالُوا رَبَّنَا غَلَبَتْ عَلَيْنَا شِقْوَتُنَا وَكُنَّا قَوْماً ضَٓالّ۪ينَ ﴿١٠٦﴾

رَبَّنَٓا اَخْرِجْنَا مِنْهَا فَاِنْ عُدْنَا فَاِنَّا ظَالِمُونَ ﴿١٠٧﴾ قَالَ اخْسَؤُا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ ﴿١٠٨﴾ اِنَّهُ كَانَ فَرِيقٌ مِنْ عِبَادِى يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اٰمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَۚ ﴿١٠٩﴾ فَاتَّخَذْتُمُوهُمْ سِخْرِيًّا حَتّٰٓى اَنْسَوْكُمْ ذِكْرِى وَكُنْتُمْ مِنْهُمْ تَضْحَكُونَ ﴿١١٠﴾ اِنِّى جَزَيْتُهُمُ الْيَوْمَ بِمَا صَبَرُوٓا اَنَّهُمْ هُمُ الْفَٓائِزُونَ ﴿١١١﴾ قَالَ كَمْ لَبِثْتُمْ فِى الْاَرْضِ عَدَدَ سِنِينَ ﴿١١٢﴾ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا اَوْ بَعْضَ يَوْمٍ فَسْـَٔلِ الْعَٓادِّينَ ﴿١١٣﴾ قَالَ اِنْ لَبِثْتُمْ اِلَّا قَلِيلًا لَوْ اَنَّكُمْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١١٤﴾ اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَاَنَّكُمْ اِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ ﴿١١٥﴾ فَتَعَالَى اللّٰهُ الْمَلِكُ الْحَقُّۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ رَبُّ الْعَرْشِ الْكَرِيمِ ﴿١١٦﴾ وَمَنْ يَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَۙ لَا بُرْهَانَ لَهُ بِهٖۙ فَاِنَّمَا حِسَابُهُ عِنْدَ رَبِّهٖۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ ﴿١١٧﴾ وَقُلْ رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ ﴿١١٨﴾

[3464] Meâl-i Şerîfi

De ki: "Rabbim! Eğer onlara edilen va'îdi bana behemehâl göstereceksen (93) beni o zâlimler gürûhunda bulundurma Rabbim!"[1] (94). Şübhesiz ki[2] Biz, onlara yaptığımız va'îdi sana göstermeye elbette kādiriz (95). Sen o kötülüğü en güzel olan hasletle def' et, Biz onların ne halt edeceklerini daha iyi biliriz (96). Ve [3465] *de ki: "Sana sığınırım Rabbim, o şeytanların dürtüştürmelerinden (97). Ve sana sığınırım Rabbim, huzurûma gelmelerinden"[3] (98). Nihâyet her birine ölüm geldiği vakit diyecek ki: "Rabbim! Döndür, döndür beni, döndür! (99). Belki ben o bıraktığımda sâlih bir amel işlerim"; hayır hayır! O bir kelimedir ki onu o söyler[4], ötelerinden ise bir berzah vardır[5], tâ ba's olunacakları güne kadar (100). O vakit Sûr üfürüldü mü artık beynlerinde o gün ne*

---

1 H: "'Rabbim! Eğer onlara ~~ilerde~~ edilen va'îdi bana behemehâl göstereceksen (93) beni o zâlimler gürûhunda bulundurma Rabbim!' de".

2 H: "Ve şüphesiz".

3 H: "Ve 'Rabbim Sana sığınırım o şeytanların dürtüştürmelerinden (97). Ve sana sığınırım Rabbim, huzurûma gelmelerinden' de".

4 H: "kāili o".

5 H -"vardır".

ensâb vardır ne de[1] soruşurlar (101). O zaman her kimin tartıları ağır gelirse işte onlar o felâh bulanlardır (102). Her kimin de tartıları yeğni gelirse işte onlar kendilerine yazık edenler, cehennemde kalanlardır (103). Ateş yüzlerini yalar, o hâlde ki içinde dişleri sırıtır (104). Değil mi idi âyetlerim size okunuyordu da siz onları tekzib ediyordunuz? (105). "Rabbimiz!" derler, "bize şekāvetimiz galebe etti ve biz sapkın bir kavim idik (106). Ey bizim Rabbimiz! Çıkar bizleri bundan, döner bir daha edersek her hâlde bizler zâlimiz" (107). Buyurur ki "sinin orada, söylemeyin Bana (108). Çünkü kullarımdan bir fırka vardı رَبَّنَآ اٰمَنَّا فَاغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ *diyorlardı da (109) siz onları maskara yerine tuttunuz, hatta size Benim yâdımı unutturdular, onlara öyle gülüyordunuz (110). İşte onlara Ben sabretmelerine mukabil bugün bu mükâfâtı verdim. Onlardır onlar, murada erenler" (111). "Arz'da seneler sayısı ne kadar kaldınız?" buyurur (112). "Bir gün veya bir günün birazı[2], sayanlara sor" derler (113). Buyurur ki: "Bilmiş olsanız cidden pek az kaldınız" (114). Ya zannettiniz mi ki Biz, sizi sırf[3] bir abes yarattık ve siz Bize ircâ' edilmeyeceksiniz? (115). Demek ki Allah, O hak padişah yüksek çok yüksek; başka tanrı yok ancak O, O Arş-ı Kerîm'in Rabbi (116). Ve her kim Allah'ın beraberinde diğer bir tanrı dava ederse onun ona hiçbir burhânı yoktur ve ancak Rabbinin indinde hesâbı vardır. Hak bu ki kâfirler felah bulmazlar (117). Hem şöyle de:* رَبِّ اغْفِرْ وَارْحَمْ وَاَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ *(118).*

{رَبِّ اغْفِرْ... إلخ} Rabbim! Bana mağfiret, merhamet buyur; Sen merhamet edenlerin en hayırlısısın.[4]

---

1 H: "ve ne".
2 H: "biraz gün".
3 H: "ancak".
4 H -"{رَبِّ اغْفِرْ... إلخ} Rabbim! Bana mağfiret, merhamet buyur; Sen merhamet edenlerin en hayırlısısın".

سورة النور مدنية وهي اربع وستون آية

NÛR SÛRESİ

Nûr sûresi hepsi Medenîdir. "Nûr Âyeti" denilen اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [24/35] âyeti münasebetiyle bu ismi almıştır.[1]

Âyetleri: Altmış iki veya altmış dörttür.

Kelimeleri: Bin üç yüz on altı.[2]

Harfleri: Beş bin üç yüz otuz.[3]

Fâsılası: ب ،ر ،ل ،م ،ن harfleridir.[4]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سُورَةٌ اَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَاَنْزَلْنَا فِيهَٓا اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿١﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir sûre ki indirdik ve farz kıldık, hem içinde açık açık âyetler indirdik gerek ki beller tutarsınız[5] (1).

{وَفَرَضْنَاهَا} Ve farz kıldık ❁ yani bu sûre, sûret-i kat'iyyede farz kılınan birtakım ahkâm-ı esâsiyeyi ve bunların delâilini teşkil eden birtakım beyyin ve vâzıh âyetleri muhtevîdir. Öyle ki bu sûrede medeniyyet-i İslâmiyenin hukūk ve vezâif-i esâsiyesini gösteren hutût-ı asliyeye delâleti vuzuh ile mütalaa edilebilir. Evvelemirde iffet ve ırz ve hukūk-ı âile mesâilinden başlanarak buyuruluyor ki:

اَلزَّانِيَةُ وَالزَّانِى فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَٓائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٢﴾

---

1 H -"'Nûr Âyeti' denilen اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [24/35] âyeti münasebetiyle bu ismi almıştır".
2 H -"Bin üç yüz on altı".
3 H -"Beş bin üç yüz otuz".
4 H -" ب ،ر ،ل ،م ،ن harfleridir".
5 H: "Bir sûre ki indirdik ve farz kıldık ~~ve onda birtakım~~ hem içinde açık açık âyetler indirdik ~~ki tezekkür edesiniz~~ gerek ki beller tutarsınız".

اَلزَّانٖى لَا يَنْكِحُ اِلَّا زَانِيَةً اَوْ مُشْرِكَةًۘ وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَٓا اِلَّا زَانٍ اَوْ مُشْرِكٌۚ وَحُرِّمَ ذٰلِكَ
عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ ﴿٣﴾ وَالَّذٖينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِاَرْبَعَةِ شُهَدَٓاءَ فَاجْلِدُوهُمْ
ثَمَانٖينَ جَلْدَةً وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً اَبَدًاۚ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَۙ ﴿٤﴾ اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا مِنْ
بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُواۚ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٥﴾ وَالَّذٖينَ يَرْمُونَ اَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَٓاءُ
اِلَّٓا اَنْفُسُهُمْ فَشَهَادَةُ اَحَدِهِمْ اَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللّٰهِۙ اِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقٖينَ ﴿٦﴾ وَالْخَامِسَةُ اَنَّ
لَعْنَتَ اللّٰهِ عَلَيْهِ اِنْ كَانَ مِنَ الْكَاذِبٖينَ ﴿٧﴾ وَيَدْرَؤُ۬ا عَنْهَا الْعَذَابَ اَنْ تَشْهَدَ اَرْبَعَ شَهَادَاتٍ
بِاللّٰهِۙ اِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبٖينَۙ ﴿٨﴾ وَالْخَامِسَةَ اَنَّ غَضَبَ اللّٰهِ عَلَيْهَٓا اِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقٖينَ ﴿٩﴾
وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَاَنَّ اللّٰهَ تَوَّابٌ حَكٖيمٌۜ ﴿١٠﴾

[3468] **Meâl-i Şerîfi**

Zâniye ve zânî, hemen bunlardan her birine yüz değnek vurun. Allah'ın dininde bunlara bir acıyacağınız tutmasın, Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanıyorsanız; hem[1] mü'minlerden bir tâife[2] azablarına şâhid olsun (2). Zânî bir zâniye veya müşrikeden başkasını nikâh etmez; zâniye, onu da bir zânî veya müşrikten başkası nikâh etmez, mü'minlere ise bu haram kılındı (3). Irz ehli kadınlara atan, sonra dört şâhid getirmeyen kimselere de seksen değnek vurun ve ebedâ bunların şehadetini kabul etmeyin, bunlar öyle fâsıklardır (4). Ancak onun arkasından tevbe edip ıslâh-ı hâl edenler başka, zira Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (5). Zevcelerine atan kendi nefislerinden başka şâhidleri de olmayan kimseler ise her biri şöyle şehadet etmelidir: Dört şehadet "billahi kendisi şüphesiz sâdıklardan" diye (6). Beşincisi de "eğer kâziblerden ise muhakkak Allah'ın lâneti boynuna" (7). Kadından azabı dört kere şöyle şehadet etmesi def' eder: "Billahi o muhakkak yalancılardan" (8). Beşincisi de "eğer o sâdıklardan ise

1 H -"hem".
2 H +"de".

muhakkak Allah'ın gazabı kendinin[1] üzerinedir" (9). Ya olmasa idi üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti, ve hakikat Allah'ın Hakîm bir Tevvâb olması!..[2] (10).

{اَلزَّانِيَةُ وَالزَّانِى} Zâniye ve zânî ❁ "Zâniye" zina eden kadın, "zânî" zina eden erkek demek olduğu belli, ancak "zâniye" ile "mezniyye"yi fark etmek lâzımdır. Her zâniye, mezniyyedir, lâkin her mezniyye zâniye değildir. Çünkü "mezniyye" zina edilen kadın demektir ki cebr ü ikrah ile de olabilir. İkrah ile zina edilen kadına ise "mezniyye" denilirse de "zâniye" denilemez. O[3] zira[4] ancak kendi tav' u rızâsıyla zinaya temkin eden kadına denilir. Mutâva'atı hasebiyle [3469] zina fiilinde fâil-i müşârik olur. İkrah edilen kadın ise hiçbir vechile fâil değil, yalnız mef'uldür. İşte burada ikrah olunana had lâzım gelmeyeceğini anlatmak için "zâniye" denilmiş, "mezniyye" denilmemiştir. Şundan da gaflet edilmemelidir ki murad, zinalarının sübûtuna şer'an hüküm lâhık olmuş olan zânî ve zâniyedir. Zinanın sübûtu ise فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْ [en-Nisâ 4/15] mantuk ve medlûlünce dört şâhide veya dört kere ikrara mütevakkıftır. Hâsılı zina ettiği bu suretle sâbit ve sübûtuna hüküm lâhık olan kadın ve erkek {فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ} imdi bunlardan her birine yüz celde vurunuz.

"**Celde**"[5] deriye vurmaktır ki her vuruşa "celde" tâbir olunur. *Keşşâf*'ta der ki: "'Celd' lafzında şuna işaret vardır ki elem lahme tecavüz ettirilmemek gerektir. Çünkü 'celd' cilde vurmaktır. Nitekim 'zaherahu' sırtına vurdu, 'batanehu' karnına vurdu, 'reesehu' başına vurdu demek olduğu gibi, derisine vurdu mânasına da 'celedehu' denilir."[6] Demek ki deri duyacak kadar kaba elbisesinin üzerinden vurmaya da "celd" ıtlak olunmaz. Aynı zamanda meselenin fıkhı teemmül olunduğu zaman

1 B: "kendisinin".
2 H: "Allah bir Tevvâb-ı Hakîm".
3 H -"O".
4 B: "Zira o".
5 B: "Celd".
6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 209-210:
والجلد: ضرب الجلد، يقال: جَلَدَهُ، كقولك: ظَهَرَهُ وبَطَنَهُ ورَأَسَهُ... وفي لفظ الجلد: إشارة إلى أنه لا ينبغي أن يتجاوز الألم إلى اللحم.

maksad, bir eğlence olmadığı gibi bir işkence veya itlâf da değil, mahza zecr ü tedib olduğu zâhirdir. Şu hâlde murad şiddetli bir celd değil, eti çürütmeyecek ve tehlikeye sebep olmayacak vechile hafife yakın mutedil bir celddir ki keyfiyeti kütüb-i fıkhiyede tafsil olunmuştur.

Evvelâ değnek iri olmayacak, çöp gibi vâhî de olmayacak, parmak kadar düz ve budaksız olacak,

Sâniyen vuran kimse vururken nihâyet omuzu hizasına kadar kaldıracak ve omuzundan arkasına aşırtmayacak,

Sâlisen çıplak bedene vurulmayacak, fakat kürk gibi kalın elbise varsa çıkarılacak.

[3470] Rivayet olunur ki Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh radıyallahu anh Hazretleri'ne had için bir adam getirildi, adam gömleğini çıkarmaya başladı ve "benim şu günahkâr cesedim darb olunurken üzerinde gömlek bulunması lâyık değildir" dedi, Ebû Ubeyde "gömleğini çıkarmasına müsaade etmeyin" dedi ve o suretle vurdurdu.[1]

Râbian yüz, karın ve ut[2] yeri gibi nâzik ve tehlikeli a'zâya vurulmaz.

Hâmisen hepsi bir mevzi'e de vurulmayıp diğer muhtelif a'zâlara lâyıkı vechile tefrik olunur ilh. Âyetin zâhirine nazaran zânî ve zâniye muhsan ve gayr-i muhsandan e'am[3] ve binâen'aleyh celd ikisine de şâmil görünür. Fakat Mâ'iz ve Gāmidiyye haklarında meşhur olan fi'l-i peygamberî, yani sünnet-i meşhûre ile bu âyetin hükmü muhsan olmayan, yani evlenmemiş olanlar hakkında olmak üzere ma'mûl^ün bih olmuştur. {وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى د۪ينِ اللّٰهِ} Allah'ın cezâsında onlara acıyacağınız tutmasın {اِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Allah'a ve son güne iman ediyorsanız öyle yaparsınız ۞ Allah'ın muhterem tuttuğu iffeti hetk eden

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 495; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* V, 103; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 314:

عن الوليد بن أبي مالك: أن أبا عبيدة بن الجراح أتي برجل فذهب الرجل ينزع قميصه وقال: ما ينبغي لجسدي هذا المذنب أن يضرب وعليه القميص، قال:، فقال أبو عبيدة: «لا تدعوه ينزع قميصه» فضربه عليه.

2 M: "ot".

3 H: "e'amdır".

zânî ile zâniyeye acımak hissine mağlub olup da onları iltimas ile Allah'ın emrettiği cezâyı ihmal etmezsiniz, Allah'tan ve âhiret mes'ûliyetinden korkarsınız. Zira onlara acımak zinalarına müsamaha etmekte değil, tevbelerine sebep olmak için hadlerini yerine getirmek ve bu suretle iffeti muhafaza ve zinanın ta'ammümünü men' ederek nikâhın teksîrine çalışmaktadır. Çünkü zina اِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَمَقْتاًۜ وَسَٓاءَ سَبٖيلاً [en-Nisâ 4/22] mantûkunca büyük bir fuhuştur, bir makttır ve yolu pek kötüdür.

Gerek sıhhî, gerek tabîî, gerek ahlâkī, gerek hukūkī, gerek ictimâ'î hangi cihetten mülâhaza edilirse edilsin zina çok muzır, muharrib bir seyyiedir. Erkekle kadının hılkī [3471] ihtiyâcâtından bulunan münâsebât-ı[1] cinsiyelerinin meşrû ve müstahsen yolu zinada değil, nikâhtadır. Nikâhta hayatın bir feyzi, zina ve sifahta ise onun itlâf ve ta'kīmi vardır. Nikâhın suhûleti sıdk u selâmeti ve kesreti bir bünye-i ictimâ'iyenin sıhhatinden[2] olduğu gibi, onun zıddı olan zinanın şüyû'u da bilakis bünye-i ictimâ'iyeyi kemiren, çürüten, her türlü seyyie-i ahlâkiyeye sürükleyen muharribâtın başıdır. Tıbbî tâbir ile ifade edecek olursak zina bünye-i ictimâ'iyenin frengisidir. Bir hadîs-i şerîfte Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir ki: "Ey ma'şer-i nâs, zinadan tevakkī ediniz, çünkü onda altı haslet vardır. Üçü dünyada, üçü âhirettedir. Dünyadakiler bahâyı giderir, fakr îrâs eder, ömrü kısaltır, âhirette de suhtu, hesâbın kötülüğünü, nârda hulûdu mûcib olur."[3] Binâen'aleyh insanlara re'fet ve merhamet ona teşvikte değil, ondan men' ü zecr ile kurtarmaktadır.

Bu âyette emrolunan yüz celde ise o men' ü zecrin gayet basit ve sade ve her türlü külfet ve mahzurdan ârî eslem bir tarîkidir. Bu

---

1 B: "münâsebet-i".

2 H: "sıhhatinde".

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, IV, 1183; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIX, 28. Krş. *Resâilü'l-Câhız,* thk. Abdüsselam Muhammed Hârun, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1384/1964, II, 104:

حدثنا أبي، ثنا هشام بن عمار: ثنا مسلمة بن علي عن الأعمش بإسناده ذكره قال: «يا معشر المسلمين إياكم والزنا فإن فيه ستة خصال ثلاث في الدنيا وثلاث في الآخرة: فأما التي في الدنيا فإنه يذهب البهاء ويورث الفقر وينقص العمر. وأما التي في الآخرة فإنه يوجب السخط من الرب وسوء الحساب والخلود في النار»، ثم تلا النبي صلى الله عليه وسلم «لبئس ما قدمت لهم أنفسهم أن سخط الله عليهم وفي العذاب هم خالدون».

وَالّٰت۪ي يَأْت۪ينَ الْفَاحِشَةَ مِنْ نِسَٓائِكُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَيْهِنَّ اَرْبَعَةً مِنْكُمْۚ فَاِنْ شَهِدُوا فَاَمْسِكُوهُنَّ فِي الْبُيُوتِ حَتّٰى يَتَوَفّٰيهُنَّ الْمَوْتُ اَوْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لَهُنَّ سَب۪يلًا. وَالَّذَانِ يَأْتِيَانِهَا مِنْكُمْ فَاٰذُوهُمَا âyetin nüzûlünden evvel İslâm'da zinanın cezâsı [en-Nisâ 4/15-16] âyetleri mantûkunca kadınlar için vefat edinceye veyahut Allah bir yol açıncaya kadar evlerde hapis, erkekler için de hâkimin re'y ü takdîrine müfevvaz bir ezâ ile ta'zîr idi, bir hadd-i mukadderi yoktu. Bu âyetin nüzûlüyle bekârlar hakkında ikisi de yüz celde ile tahdid edildi ve vaad olunan yol gösterilmiş oldu. Ki[1] bunda iki taraf için de zevk-i zinaya mukabil ale's-seviyye zecr-i kâfi ifade edecek bir te'sîr-i âdil mevcut olduğu gibi zarardan âzâde ve masraftan vâreste olmak itibariyle de bi'l-vücûh muhassenâtı vardır. Hapis cezâsının ahlâkī bir surette tatbîkindeki müşkilât ile beraber bir taraftan sa'y ü ameli ta'tîl, diğer taraftan beytülmâle birçok masraflar tahmil ettiği hesap olunursa bu babda muayyen yüz celdenin gerek ahlâkī ve gerek [3472] iktisâdî ve gerek suhûlet-i tatbik ile adlî nokta-i nazardan müfîd ve müsmir bir terbiye olduğunu teslim etmemek kābil değildir. Şu kadar ki sû'-i tatbik edilmemek şarttır. Onun için buyuruluyor ki: {وَلْيَشْهَدْ عَذَابَهُمَا طَٓائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ} Ve mü'minlerden bir tâife o ikisinin azâbına şâhid olsun ❁ yani gizli dövülmesinler de mü'minlerden bir tâifenin huzûruyla müşahede ve murakabeleri tahtında dövülsünler.

Keşşâf'ın beyânı vechile "tâife" bir halka olması mümkin olan fırkadır ki bir şeyin etrafını çeviren cemaat demek gibidir. Ekalli üç dört olmak gerektir. İbn Abbas'tan bunun tefsirinde dörtten kırka kadar diye nakledilmiştir. Fi'l-vâki' cem'in ekalli üç ise de zinada nisâb-ı şehadetin dört olmasına nazaran bunun da lâekal dört olması iktizâ eder. Çünkü وَلْيَشْهَدْ buyurulmuştur. Binâen'aleyh iki kifayet etmez. Hatta Hasan'dan rivayette ekalli on olmalıdır. Hâsılı gizli darb töhmetine meydan vermeyecek kadar bir tâifenin huzûru lâzımdır. Bu ise bir iki kişi ile olamaz. Sonra yalnız kemmiyet değil, keyfiyet de

1 B -"Ki".

şarttır. Onun için "mü'minlerden bir tâife" buyurulmuştur ki şehadete ehil hâlis mü'minlerdir. Zira şehadete ehil olmayan hazelenin şehadeti keenlemyekündür, İbn Abbas hazretleri de "Allah'ı tasdik edenlerden kırk kişi kadar" demekle bunu anlatmıştır.[1]

Bu emirde başlıca iki hikmet vardır:

Birincisi: İntikam tarzında bir sû'-i isti'mâle meydan bırakmamak için te'mînâttır. Çünkü gizli darbların sevk-i hiddetle işkence hâlini alması veya bir iltimâsa uğraması melhuzdur. Nitekim tarihin şikayet edegeldiği zâlimâne işkenceler hep gizlenerek yapılmıştır. Bundan dolayı Avrupa cezâiyyûnunun darb gibi mücâzât-ı cismâniyeyi hoş görmemeleri de hiç sebepsiz değildir. Lâkin hapis gibi umûmiyetle tecviz edilegelen cezâların çoğu cismânî olmaktan kurtulamayacağı gibi, gizli darb kadar sû'-i isti'mâle müsaid [3473] bulunduğu da inkâr olunamaz. Bir mahbusa ve hele münferid bir mahbusa karşı ne yapılamaz. Hâlbuki âmmenin müşahedesi önündeki bir darb, müessir olmakla beraber tecavüze müsaid değildir. İşte darb ancak bu müşahede ve murakabe tahtında alenî olmak şartıyla meşrû kılınmıştır.

İkincisi: Bunda iffetin kıymetini, ibret ve terbiyenin ta'mîmini ifade eden bir ilan ve teşhir vardır. Gerçi bu teşhir mücrimin sırf aleyhine değildir. Beyan olunduğu üzere lehine bir te'mînâtı da tazammun eden bir ilandır. İ'lân-ı muhakemenin ve hükmün alenî olması gibidir. Hükmün aleniyeti ise bir teşhîri tazammun etse de umûmiyetle bir cezâ mâhiyetinde telakkī edilmez. İcrânın aleniyeti de öyle olmak lâzım gelir. Bâhusus ki hudûdda icrâ, tetimme-i kazâdandır.

Ma'amâfîh idrâki olanların vicdânında en cüz'î bir teşhîrin bile bir azâb-ı rûhânî husûle getireceğinde şüphe yoktur. Bu cihetle bu işhad,

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 310-311:

الطائفة: الفرقة التي يمكن أن تكون حلقة، وأقلها ثلاثة أو أربعة، وهي صفة غالبة كأنها الجماعة الحافة حول الشيء. وعن ابن عباس في تفسيرها: أربعة إلى أربعين رجلا من المصدقين بالله. وعن الحسن: عشرة. وعن قتادة: ثلاثة فصاعدا. وعن عكرمة: رجلان فصاعدا. وعن مجاهد: الواحد فما فوقه. وفضل قول ابن عباس، لأن الأربعة هي الجماعة التي يثبت بها هذا الحد... فوجب أن تكون طائفة يحصل بها التشهير، والواحد والاثنان ليسوا بتلك المثابة، واختصاصه المؤمنين لأن ذلك أفضح، والفاسق بين صلحاء قومه أخجل. ويشهد له قول ابن عباس رضى الله عنهما: إلى أربعين رجلا من المصدقين بالله.

sırf cismânî olan celd cezâsının rûhî bir mütemmimi olmuş olur. Bu cümlede عَذَابَهُمَا buyurulması da buna işarettir. Bir de bu işhâdın hukūk-ı âmmeye alâkası vardır. Şu cihetle ki {اَلزَّانٖى لَا يَنْكِحُ اِلَّا زَانِيَةً اَوْ مُشْرِكَةً} zânî bir zâniye veya müşrikeden başkasını nikâh etmez ❂ zinâkâr bir herif evlenecek olursa alacağı karı ya bir zâniye veya bir müşrikedir. Çünkü iman ve iffeti olan temiz sâliha kadınlar nefret eder, ona tenezzül etmez ve etmemelidirler. Öyle heriflere olsa olsa ya kendisi gibi zinâkâr veya müşrike bir karı rağbet eder ki müşrikelerin de iffeti meşkuktür. Ve işte zina şirke, şirk zinaya böyle yakındır.

Bir de nefsinde zinâkâr olan bir erkek, iffetsiz kadınlarla alâkadar olur, onlardan tiksinmez, bilakis şehvetini tahrik edip hevâsına uyduklarından dolayı onlara müncezib olur. [3474] Ve bu his onun evlenmek husûsundaki fikrini ve muhakemesini bozar da nikâha rağbet etmez ve şayet evlenecek olursa alacağı öyle birisi olur. Zira iffetin kadrini bilmez, ehl-i iffeti takdir etmez, kendi sınarını arar, bu suretle erkeğin iffetsizliği iffetsiz kadına düşmesine sâik olduğu gibi nihâyet nikâh edeceği kadının iffetsiz olmasına da bâ'is olur. Bu nükte ile bu âyette erkek dişiye takdim edilmiştir. Hâlbuki evvelki âyette dişi takdim olunmuştu, çünkü dişinin görünmesi, tama'a düşürmesi, temkin ve mutâva'atı olmadıkça zikrolunan zina fiili başlayamayacağı cihetle orada cinayetin başı, zinanın maddesi karı olduğuna işaret kılınmıştı. Fakat nikâh meselesine gelince bunda erkeğin rağbet ve talebi asıl ve mukaddem olduğuna ve erkeğin ahlâkının iffet nokta-i nazarından kadın üzerindeki dahl ü tesirine işaret nüktesi gösterilmiştir.

{وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَٓا اِلَّا زَانٍ اَوْ مُشْرِكٌ} Zâniye, bunu da bir zânî veya müşrikten başkası nikâh etmez ❂ yani iffet ve namusu olanlar zâniyeden nefret eder, nikâhına tenezzül eylemez de onu nikâh etse etse bir zinâkâr, yahut zinadan sakınmamak âdetleri olduğu cihetle bir müşrik nikâh eder. Çünkü اَلْخَبٖيثَاتُ لِلْخَبٖيثٖينَ وَالْخَبٖيثُونَ لِلْخَبٖيثَاتِ'tır [en-Nûr 24/26] {وَحُرِّمَ ذٰلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ} ve o -yani o nikâh-[1] mü'minlere haram kılındı

1 B +"o".

❁ Sûre-i Bakara'da وَلَا تَنْكِحُوا الْمُشْرِكَاتِ حَتّٰى يُؤْمِنَّ وَلَاَمَةٌ مُؤْمِنَةٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكَةٍ وَلَوْ اَعْجَبَتْكُمْ وَلَا تُنْكِحُوا الْمُشْرِكِينَ حَتّٰى يُؤْمِنُوا وَلَعَبْدٌ مُؤْمِنٌ خَيْرٌ مِنْ مُشْرِكٍ [2/221] âyeti mantûkunca müşrik ve müşrike nikâhının menhî olduğu mâlum. Zâniyeyi nikâha gelince: Bu âyetin zâhirinden bunun da mü'minlere haram ve müşrik nikâhına karîb olduğu anlaşılıyor. Ma'amâfîh ihtilâf ciheti yok değildir.

1. Bazıları "bu âyette maksad nikâhın hükmünü beyan değil, zinânın şenâ'atini beyandır. Burada nikâh vat' mânasınadır ve binâen'aleyh hurmet de zinanın hurmetidir" demişlerse de mânasızdır. Çünkü Kur'an'da "nikâh" [3475] hep akid mânasına vârid olduğundan vat' mânasına hamli doğru olmaz. Bir de bu mânaca âyetin hiçbir fâide ifade etmemiş olacağı gösterilmiştir.

2. Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ'dan menkuldür ki: "Bir erkek bir kadına zina etse onu tezevvüc edemez. Bu âyetle haramdır. Mübaşeret ettiğinde zina etmiş olur."[1] Ebû Hayyân tefsirinde ashâb-ı kirâmdan İbn Mes'ûd ve[2] Berâ b. Âzib radıyallahu anhümâ hazretlerinin dahi kavli böyle olduğu zikredilmiştir.[3] Fakat buna mukabil Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den bu mesele sual edilmiş, "evveli sifâh ve âhiri nikâhtır, haram helâli tahrim eylemez" buyurmuş olduğu nakledilmiştir.[4] Ebû Bekir es-Sıddık, İbn Ömer, İbn Abbas ve Câbir'den ve Tâvûs, Sa'îd b. el-Müseyyeb, Câbir b. Zeyd, Atâ, Hasan'dan ve eimme-i erba'adan menkul olan da cevazdır.[5] Ancak Fahr-ı Râzî tefsirinde mezkur olduğu

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 211-212:

وعن عائشة رضى الله عنها أن الرجل إذا زنى بامرأة، ليس له أن يتزوجها لهذه الآية، وإذا باشرها كان زانيا.

2 H: "dahi".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 11.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 212:

وقد أجازه ابن عباس رضى الله عنهما وشبهه بمن سرق ثمر شجرة ثم اشتراه. وعن النبي صلى الله عليه وسلم أنه سئل عن ذلك؟ فقال: أوله سفاح وآخره نكاح. والحرام لا يحرم الحلال.

Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VII, 157:

عن عكرمة، أن إبن عباس قال في الرجل يزني بالمرأة ثم ينكحها: إذا تابا فإنه ينكحها، أوله سفاح، وآخره نكاح، أوله حرام، وآخره حلال.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 11:

ولو زنا رجل بامرأة ثم أراد تزويجها فأجاز ذلك أبو بكر الصديق وابن عمر وابن عباس وجابر وطاوس وابن المسيب وجابر بن زيد وعطاء والحسن وعكرمة ومالك والثوري والشافعي، ومنعه ابن مسعود والبراء ابن عازب وعائشة وقالا: لا يزالان زانيين ما اجتمعا.

üzere zânî ve zâniyenin afîf ve afîfe ile ve afîf ü afîfenin zâniye ve zânî ile tezevvücü haram olmak, Hazret-i Âişe ve İbn Mes'ud gibi Hazret-i Ebû Bekir ve Hazret-i Ömer ve Hazret-i Ali'nin de mezhepleridir deniliyor.[1]

3. Hasan'ın kavlince bu hurmet, mahdûd olan zânî ve zâniye haklarındadır. Had vurulmuş zânî ancak bir zâniyeyi tezevvüc edebilir. Bir mahdûd, mahdûd olmayan bir kadını tezevvüc etmişti. Hazret-i Ali onun nikâhını reddeyledi diye rivayet edilmiştir[2].[3]

4. Bazıları bu hükmün Medine'de İslâm'ın bidâyetinde vârid olup ba'dehu mensuh olduğunu söylemişlerdir. Sa'îd b. el-Müseyyeb'den bu sûredeki وَاَنْكِحُوا الْاَيَامٰى مِنْكُمْ [24/32] ve Sûre-i Nisâ'daki فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَّاءِ [4/3] âyetlerinin umumlarıyla mensuh olduğu rivayet edilmiş ve bu şâyi' olmuştur. Mu'tezile'den Cübbâî de icmâ' ile mensuhtur demiş. Lâkin Fahr-ı Râzî tefsirinde tafsil olunduğu üzere muhakkıkīn bu iki vechin ikisinin de zayıf olduğunu anlatmışlardır. [3476] Zira nâsihi icmâ'dır demek ise icmâ'ın nâsih olamayacağı ilm-i usûl-i fıkıhta sâbittir. Bir de Ebû Bekir, Ömer, Ali gibi zevâtın muhalefetleri sebkeden bir meselede icmâ' sahih olamaz. Binâen'aleyh "icmâ' ile neshedilmiştir" demek doğru olamayacağı gibi, "mensuh olduğuna icmâ' edilmiş" demek de doğru değildir. Çünkü beyan olunduğu üzere hilâfı sâbittir. Gerçi وَاَنْكِحُوا الْاَيَامٰى مِنْكُمْ [en-Nûr 24/32], فَانْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ [en-Nisâ 4/3] emirleri âmdır. Fakat bunların da bir mâni'-i şer'î bulunmayanlara ait olduğunda şüphe yoktur. Binâen'aleyh diğer muharremât gibi buradaki tahrîmin de mevâni'den olması melhuzdur. Böyle bir ihtimal karşısında

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 319:
وعلى هذا الوجه ذكروا قولين: أحدهما: أن ذلك الحكم باق إلى الآن حتى يحرم على الزاني والزانية التزوج بالعفيفة والعفيف وبالعكس ويقال هذا مذهب أبي بكر وعمر وعلي وابن مسعود وعائشة.

2 H, M ve B: "etmiştir".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 163; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 10-11. Krş. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* IV, 73:
والتأويل الثالث تأويل ذكره الزجاج وغيره عن الحسن وذلك أنه قال المراد الزَّانِي المحدود وَالزَّانِيَةُ المحدودة، وقد روي أن محدودا تزوج غير محدودة فرد علي بن أبي طالب نكاحهما.

ise neshe hükmetmek doğru olmaz.[1] Bâhusus sûrenin başındaki وَفَرَضْنَاهَا bu sûrede mensuh bir hüküm bulunmadığını işʻâr için kâfidir.

5. Abdullah b. Ömer'den, İbn Abbas'tan radıyallahu anhüm, Mücâhid'den, Saʻîd b. Cübeyr'den ve yine Saʻîd b. el-Müseyyeb'den[2] vârid olan rivayetlere göre bu âyetin sebeb-i nüzûlü şudur: Câhiliyede fâhişeler işleten kirahâneler (kerhâneler), kerhâneciler vardı. İslâm geldiği vakit Medine'de bunlardan Ümm-i Mehzul gibi meşhur karılarla kapıları bayraklı, alâmetli dokuz kadar kerhâne bulunuyordu. Bu karılar, bu kerhâneciler hep müşriklerden idi, içlerinde servet edinmiş olanları vardı. İslâm'da zina haram olduğundan bu fâhişelerden bazısı yeni Müslüman olan fukarâdan bazısına nikâh teklif etmiş ve kabul ederlerse nafakalarını taahhüd etmek istemiş, onlar da fakr u ihtiyaçları hasebiyle Resûlullah'tan istîzân etmişler, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş, o nikâhın mü'minlere haram olduğu anlatılmıştır.[3] Bundan dolayı bazı müfessirîn bu hurmetin sebeb-i nüzûlü olanlara mahsus olduğuna kāil olmuşlardır[4] ki elif lâmlar ahd için demek olur. Gerçi karîne kāim olduğu zaman, hüküm sebeb-i nüzûlüne tahsis olunabilir. Lâkin burada hüküm, vasf-ı âm üzerine vârid olmuş ve bu suretle sebeb-i tahrim olanların şahıslarında değil, ötede zinâkârlık beride iman [3477] vasıfları arasındaki mübayenette gösterilmiştir. Bu ise taʻmîm karinesidir. Öyle ki "lâm" ahde hamledilse bile hükmün kıyas ile taʻmîmi iktizâ edecektir. Binâenʻaleyh sebeb-i nüzûlüne mahsustur[5] diyenlerin murâdı

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 319. Krş. Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* s. 100; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XIX, 101; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* V, 108:

والقول الثاني: أن هذا الحكم صار منسوخا واختلفوا في ناسخه، فعن الجبائي أن ناسخه هو الإجماع وعن سعيد بن المسيب أنه منسوخ بعموم قوله تعالى: «فانكحوا ما طاب لكم من النساء» (النساء ٣/٤) «وأنكحوا الأيامى» (النور ٣٢/٢٤). قال المحققون هذان الوجهان ضعيفان أما الأول: فلأنه ثبت في أصول الفقه أن الإجماع لا ينسخ ولا ينسخ به، وأيضا فالإجماع الحاصل عقيب الخلاف لا يكون حجة، والإجماع في هذه المسألة مسبوق بمخالفة أبي بكر وعمر وعلي فكيف يصح؟ وأما قوله تعالى: «فانكحوا ما طاب لكم» فهو لا يصح أن يكون ناسخا، لأنه لا بد من أن يشترط فيه أن لا يكون هناك مانع من النكاح من سبب أو نسب أو غيرهما.

2 B -"ve yine Saʻîd b. el-Müseyyeb'den".

3 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XIX, 96-99; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 211.

4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 162-163; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 10; Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* IX, 284.

5 B: "muhtastır".

da bu tahrîmin bilhassa kerhâne fâhişeleri mekūlesi hakkında olduğunu söylemektir. Ve bu fâhişelerin vasf-ı bârizi ise zinayı istihlâl veya istihfaf etmektir ki küfürdür. İslâmiyetin hâkimiyeti ile o câhiliyet bakıyyesi olan kerhâneler kalkmış ve hudûdun ikāmesi memâlik-i İslâmiyede artık öylelerinin zuhûruna meydan bırakmamış olduğu müddetçe bunları nev'i şahıslarına münhasır kalmış olması hasebiyle bu, onların şahıslarına mahsus kaldı diyenler de olmuştur. Ma'amâfîh:

6. Cumhur-ı müfessirînin beyânına göre bu tahrim, zina edenleri nikâh etmekten mü'minleri zecr ü tahzirde mübalağa içindir. "Çünkü" diyorlar, "zina damgası basılmış feseka silkine takılmak câiz değil, mahzurdur. Fâsıklara benzemesine, töhmet mevki'inde bulunmasına, hakkında kötü lakırdılar edilmesine ve daha bir çok mefsedetlere sebeptir."[1] Günahkârlar meclisinde oturmakta bile günahlar irtikâbına mâruz kalmak tehlikesi ne kadar çoktur. Artık zâniyeler, kahbelerle izdivac etmek nasıl olur? وَاَنْكِحُوا الْاَيَامٰى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَاِمَٓائِكُمْ emrindeki "salâh" kaydında da bu mânaya tenbih vardır. Ancak bir mü'min, ihtiraz edilmesi lâzım gelen böyle haram bir nikâhı bi'l-farz irtikâb etmiş olsa o nikâh, mün'akid olur mu? Yoksa o da bir zina mı olur?

7. Şimdi bunu telhis ile âyetin mânasını tesbit edelim: Burada üç kısım vardır; müşrikler, zinayı istihlâl veya istihfaf edenler, etmeyenler.[2]

Evvelâ herhangi bir mü'min veya mü'minenin bir müşrike veya bir müşrik ile nikâhı mün'akid olmaz, kat'iyyen haramdır, o bir zina olur.

[3478] Sâniyen zânî ve zâniye sebeb-i nüzul olan kerhâneciler ve sermayeleri gibi zinayı istihlâl veya istihfaf eder takımdan ise hurmeti mansus olanı istihlâl veya istihfaf[3] küfr olmakla bunlar müşrik

---

1 Bk. Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VI, 210-211.

2 B -"7. Şimdi bunu telhis ile âyetin mânasını tesbit edelim: Burada üç kısım vardır; müşrikler, zinayı istihlâl veya istihfaf edenler, etmeyenler".

3 B -"eder takımdan ise hurmeti mansus olanı istihlâl veya istihfaf".

hükmünde olduklarından nikâhları nikâh olmaz, kat'iyyen haramdır, müşrik nikâhı gibidir. Onun için âyette "ez-zânî ve'z-zâniye", "müşrik ve müşrike"ye denk tutulmuş وَحُرِّمَ ذٰلِكَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ buyurulmuştur. Âyet bu iki kısmın nikâhını tahrimde nastır. Meğer ki tevbeleri tahakkuk etmiş bulunsun.

Sâlisen istihlâl ve istihfaf gibi küfür delili olmayarak zinası vâzıh olmuş, evvelce de başından hiç nikâh geçmemiş ise afîf mü'minlerin bunları nikâhı tahrîmen mekruh ve ma'amâfîh mün'akid olur. Âyetteki tahrîmin[1] bu kısma derece-i şümûlünde bir nevi şüphe vardır. Onun için mevrid-i ictihad olmuştur. Ve işte zikrolunan ihtilâf ancak bu kısım hakkındadır. Yalnız Hazret-i Âişe ve İbn Mes'ud ve Berâ b. Âzib hiçbirinde in'ikādı tecviz etmemiş, bu kısmın hurmetini de diğer iki kısım derecesinde tutmuşlardır.

İşte zinanın neticesi öyle azab, böyle mahrumiyettir. Mü'min olanların zinadan tevakkī etmeleri ve haddini icrâ eylemeleri farz olduğu gibi, zânî ve zâniye nikâhından ictinab etmeleri ve yekdiğerini öyle töhmetlerden korumaları da lâzımdır. Yoksa ictinab bahanesiyle şuna buna zina isnad ederek ehl-i iffetin namusuna dokunmak da büyük bir cinayettir. Ki buna "remy" veya "kazf" tâbir olunur. Bu tâbir; namusu olanlara beyyinesiz öyle bir isnadda bulunmak, keyfemettefak gayb taşlamak kabîlinden olmakla beraber öldürmek için şiddetli ok atmak gibi hakk-ı hayâta bir hücum olduğuna işarettir. Bu vechile hadd-i zinanın beyânına terdîfen hadd-i kazf beyan olunarak buyuruluyor ki:

❁ [3479] {وَالَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ} Ve muhsanelere remy eden "**muhsane**"; evlenmiş iffetli kadına, bir de evlenmiş olsun olmasın mutlaka iffetli ırzı sağlam olana ıtlak olunur, ki kazif âyetlerindeki "ihsan"da bu mâna murad olunduğunda ittifak vardır. Yani burada evlenmiş olmak şart değil, zinadan iffet şarttır. Binâen'aleyh yetişkin kızlara dahi şâmildir. Fukahâ, bu "ihsan"da İslâm, akıl, büluğ, hürriyet, iffet beş şart saymışlardır. Erkeklere kazif de aynı hükümde delâleten

1 M ve B: "Âyetin tahrîminin".

dâhildir. Lâkin kadınlara söz atmak daha şâyi' olduğundan cem'-i müennes sîgasıyla onlar tasrih veya tağlib olunmuştur.

Hâsılı ırzı sağlam olanlara atan, zina isnad eden {ثُمَّ لَمْ يَأْتُوا بِاَرْبَعَةِ شُهَدَٓاءَ} sonra da dört şâhid getirmeyen kimseler ❁ demek ki ikrar bulunmadıkça bir zinayı isbat için şehadetin nisabı lâekal dörttür. Hâlbuki iki şâhid-i âdil ile kısas bile sâbit olur. Demek ki namuslu bir kimseyi, bâhusus ırz ehli bir kadını zina ile itham etmek canını almaktan ağırdır. Binâen'aleyh onlara atıp da isbat edemeyenler yok mu {فَاجْلِدُوهُمْ ثَمَانٖينَ جَلْدَةً} bunlara da attıklarından dolayı seksen celd vurunuz[1] {وَلَا تَقْبَلُوا لَهُمْ شَهَادَةً اَبَدًا} hem de bunların ebedâ hiçbir şehadetini kabul etmeyiniz ❁ o kazif cürmünü fırlatan dilin ilelebed, yani ölünceye kadar bu suretle hükmünü ıskāt etmek, bu da bu haddin tetimmesidir. Celdin elemi cismânî, bunu elemi ise rûhânîdir. Zinada cismânî cihet, kazifte rûhânî cihet gālib olduğundan kazfin celdi hadd-i zinadan dûn velâkin bu mânevî cezâ ondan efzûndur. Çünkü müebbeddir. {وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} Bunlar fâsıklar gürûhundan ibarettir. ❁ Fısk ile mahkum kimselerdir. {اِلَّا الَّذٖينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَ وَاَصْلَحُوا} Ancak ondan [3480] sonra tevbe edip kendilerini ıslah edenler müstesnâ ❁ yani o kazif cinayetini yaptıktan sonra nedâmet ederek sözünü geri alan ve onu telâfi etmek için haddine teslim olmak ve kazfettiği kimse ile helâlleşmekten başlayarak hâl ve amelini düzelten kimseler fısk hükmünden müstesnâ olurlar. Tevbe ile haddin sâkıt olmadığında icmâ' vardır. Ancak Şâfiî mezhebinde bu istisnânın yukarıki cümleden ikisine râci' olduğuna ve binâen'aleyh böyle tevbe ettikleri takdirde had sâkıt olmazsa da fıskları zâil olduğu gibi şehadetleri de kabul olunabileceğine kāil olmuştur.

Lâkin Hanefî[2] mezhebinde bu, yalnız sondaki "fâsikūn" cümlesinden istisnâdır. Hadd-i kazf ile mahdûd olanlar tevbe ile hadden kurtulamayacakları gibi şehadetlerinin kabul olunmaması da "ebeden"

1 Muhsan olmayanlara kazif, haddi mûcib olmaz, fakat ta'zîri îcab eder. Meğer ki makzuf, kazf olunduğu şey ile mâruf olsun (Fahr-i Râzî [*Mefâtihu'l-gayb,* XXIII, 324 رمي غير المحصنات لا يوجب الحد بل يوجب التعزير إلا أن يكون المقذوف معروفا بما قذف به فلا حد هناك ولا تعزير]) [Müellifin notu]

2 H: "Hanefiyye".

kaydıyla mukayyeddir. Te'bîd ise istisnâya münâfîdir. Binâen'aleyh bu hükümden istisnânın fâidesi hukūk-i ibâd ta'alluk etmeyen ve mahza hakkullah[1] olan cihette olur.[2] {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} Çünkü Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir.[3] ❁ Mağfireti çok rahmeti çoktur. Binâen'aleyh tevbe ve ıslah hâlinde muâhaze etmez, fakat kazifte had ve şehadet yalnız hakkullah[4] değil, aynı zamanda hakk-ı ibâddır. Kazfolunanın davası üzerine cereyan eder. Binâen'aleyh hakk-ı abd ta'alluk eder ve redd-i şehadet hükmü tevbe ile sākıt olmazsa da mücerred hakkullah olan günah mağfiret olunabilir ve bu cihetle bu cerâimde setr evlâdır.

Zinayı isbatta dört şâhid şartı da bununla alâkadardır. Ma'amâfîh burada pek mühim bir nokta vardır. Bir kişi bir zinayı görecek olursa o bir yabancının zinası olduğu takdirde kendisine bir âr ta'alluk etmeyeceğinden setri evlâ olur. Fakat zevcesi olduğu takdirde âr gelir, nesebi bozulur, sabredemez, o hâlde başka şâhid bulmak da müte'azzir gibidir. Bundan dolayı burada şöyle bir sual vâkidir.

[3481] Rivayet olunduğu üzere kazif âyeti nâzil olup kıraat buyurulduğu zaman ensardan Sa'd b. Ubâde ve Âsım b. Adiy, birisi ayağa kalkıp "bir adam karısıyla birisini görse ne olacak? Dava etse seksen vurulacak ve şehadeti reddedilecek, fıskına hükmolunacak; vurup öldürürse katlolunacak[5], sükût etse gayz edilecek şeye sükût etmiş olacak, dört şâhid bulup getirinceye kadar ise işini bitirecek, fethet Allah'ım!" dedi. Çıkar çıkmaz damadı Hilâl b. Ümeyye veya Uveymir kendini karşıladı, "ne var?" dedi. "Şer var, zevcemi Şüreyk b. Semhâ ile buldum" dedi ki ammizâdesi idi. "Vallahi" dedi, "bu benim suâlim, ne çabuk mübtelâ oldum." Binâen'aleyh ikisi bir Resûlullah'a vardılar, haber verdiler. Resûlullah kadını celbedip istintak etti, kadın inkâr

1 M: "hukkullah"; B: "hukūkullah".
2 Ebû Yûsuf, *es-Âsâr,* s. 162; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 353; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 327.
3 H: "Gafûr-ı Rahîm'dir".
4 B: "hukūkullah".
5 H: "katledilecek".

eyledi, ashab toplanmıştı. Zevc, evvelki âyet mûcebince hadd-i kazfe mahkum olacaktı; "gözlerimle gördüm, kulaklarımla dinledim, Allah biliyor ki ben sâdıkım, ancak hakkı söyledim, her hâlde Allah'ın buna bir açıklık bahşedeceğini ümid ederim" diyordu.

Derken Resûlullah'a vahiy gelmeye başladı, ashab bunu alâmetlerinden tanıyorlardı, hepsi sustular, beklediler, o vakit şu "li'ân"[1] âyetleri nâzil olmuştu[2] ki kazif âyetinin umûmundan bir istisnâ mâhiyetinde ve bilhassa zevclerin kendi zevcelerine kazfi hakkındadır: {وَالَّذِينَ يَرْمُونَ اَزْوَاجَهُمْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ شُهَدَٓاءُ اِلَّٓا اَنْفُسُهُمْ} Kendi zevcelerine remyeden ve kendilerinden başka şâhidleri olmayan kimseler ise {فَشَهَادَةُ اَحَدِهِمْ} imdi birinin şehadeti ۞ yani o zevclerden herhangi birinin hadd-i kaziften halâsı için şer'an nazar-ı i'tibâra alınacak meşrû şehadeti {اَرْبَعُ شَهَادَاتٍ بِاللّٰهِۙ اِنَّهُ لَمِنَ الصَّادِقِينَ} hiç şüphesiz kendisi kat'iyyen [3482] sâdıklardandır diye Allah'a kasem ile dört şehadettir ۞ yani "şehadet ederim, billahi hiç şüphesiz ona attığım sözde kat'iyyen sâdıkım" diye tekrar tekrar dört kere yemin etmesidir. {وَالْخَامِسَةُ اَنَّ لَعْنَتَ اللّٰهِ عَلَيْهِ اِنْ كَانَ مِنَ الْكَاذِبِينَ} Beşincisi de, eğer yalan söyleyenlerden ise Allah'ın lâneti muhakkak üzerine ۞ yani beşinci defada da böyle şehadet edecek, "eğer o remy ü şehadette yalan söylediyse Allah'ın lâneti muhakkak üzerine olsun" diyecek ki bu, bir yemîn-i mün'akidedir. Bu âyette nazmın üslûbu, dikkat olunursa,

---

1 Li'ân yahut mülâ'ane, lanetleşme demektir.

2 Buhârî, Tefsîr, 24; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 110-114:

عن سهل بن سعد: أن عويمرا أتى عاصم بن عدي، وكان سيد بني عجلان، فقال: كيف تقولون في رجل وجد مع امرأته رجلا، أيقتله فتقتلونه، أم كيف يصنع؟ سل لي رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ذلك. فأتى عاصم النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله، فكره رسول الله صلى الله عليه وسلم المسائل، فسأله عويمر فقال: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كره المسائل وعابها، قال عويمر: والله لا أنتهي حتى أسأل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ذلك، فجاء عويمر فقال: يا رسول الله، رجل وجد مع امرأته رجلا، أيقتله فتقتلونه، أم كيف يصنع؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «قد أنزل الله القرآن فيك وفي صاحبتك». فأمرهما رسول الله صلى الله عليه وسلم بالملاعنة بما سمى الله في كتابه، فلاعنها، ثم قال: يا رسول الله، إن حبستها فقد ظلمتها، فطلقها، فكانت سنة لمن كان بعدهما في المتلاعنين، ثم قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «انظروا، فإن جاءت به أسحم، أدعج العينين، عظيم الأليتين، خدلج الساقين، فلا أحسب عويمرا إلا قد صدق عليها. وإن جاءت به أحيمر، كأنه وحرة، فلا أحسب عويمرا إلا قد كذب عليها». فجاءت به على النعت الذي نعت به رسول الله صلى الله عليه وسلم من تصديق عويمر، فكان بعد ينسب إلى أمه.

عن ابن عباس: أن هلال بن أمية قذف امرأته عند النبي صلى الله عليه وسلم بشريك ابن سحماء، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «البينة أو حد في ظهرك». فقال: يا رسول الله، إذا رأى أحدنا على امرأته رجلا ينطلق يلتمس البينة، فجعل النبي صلى الله عليه وسلم يقول: «البينة وإلا حد في ظهرك». فقال هلال: والذي بعثك بالحق إني لصادق، فلينزلن الله ما يبرئ ظهري من الحد، فنزل جبريل وأنزل عليه: «والذين يرمون أزواجهم» فقرأ حتى بلغ «إن كان من الصادقين». فانصرف النبي صلى الله عليه وسلم فأرسل إليها، فجاء هلال فشهد، والنبي صلى الله عليه وسلم يقول: «إن الله يعلم أن أحدكما كاذب، فهل منكما تائب». ثم قامت فشهدت، فلما كانت عند الخامسة وقفوها وقالوا: إنها موجبة. قال ابن عباس: فتلكأت ونكصت، حتى ظننا أنها ترجع، ثم قالت: لا أفضح قومي سائر اليوم، فمضت، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «أبصروها، فإن جاءت به أكحل العينين، سابغ الأليتين، خدلج الساقين، فهو لشريك بن سحماء». فجاءت به كذلك، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «لولا ما مضى من كتاب الله، لكان لي ولها شأن».

zevcin kizbi takdîrinde taraf-ı ilâhîden tel'înin vürûdunu ifade eder bir surettedir. Nitekim Resûlullah da bu beşinci "mûcibdir" buyurmuştur.

Zevc, böyle beş kere şehadetle li'ân yapınca hadd-i kaziften kurtulur, töhmet zevceye teveccüh eder {وَيَدْرَؤُا عَنْهَا الْعَذَابَ اَنْ تَشْهَدَ} zevceden de azâbı -yani o dünyevî azâbı, ki sonu evliler hakkında hadd-i zinanın ma'hûdu olan recimdir. Bunu o zevcenin- kendisinin şöyle şehadet etmesi def' eder: {اَرْبَعَ شَهَادَاتٍ بِاللّٰهِ اِنَّهُ لَمِنَ الْكَاذِبِينَ} Hiç şüphe yok o zevc, kat'iyyen yalan söyleyenlerden billahi diye Allah'a dört şehadet ❁ ki dört yemin {وَالْخَامِسَةَ} beşincisi de[1] {اَنَّ غَضَبَ اللّٰهِ عَلَيْهَٓا اِنْ كَانَ مِنَ الصَّادِقِينَ} eğer o, sâdıklardan ise Allah'ın gazabı muhakkak üzerine ❁ yani zevc, sözünde sâdık ise Allah'ın gazabını zevce kendi üzerine alacak, erkek tarafında lânet, kadın tarafında gazab üzerine yemin verilmesi kadınlar üzerinde gazabın lânetten daha müessir olmasındandır. İmdi zevce de bu beş yemin ile şehadet ederse hadd-i zinayı kendisinden def' eder ve artık zevc ile zevce arasında iftirak husûle gelir.

Lâkin zevce, bu beş şehadeti yapmaz da li'ândan imtinâ' [3483] ederse azabı def' edemez. O hâlde ne yapılır? Burası âyetin mefhûm-ı muhâlifine aittir. Şâfiî hemen haddin icrâsına hükmetmiş, lâkin Hanefiyye kat'iyyet lâzım olan böyle mevâkı'de sade mefhûm-ı muhâlif ile ameli tecviz etmediklerinden dört şâhid yok iken ikrar da bulunmayınca zinanın sübûtuyla haddin icrâsına hükmolunamayacağını ve binâen'aleyh ya li'ânı kabul veya had icrâ edilmek üzere ikrar edinceye kadar hapse hükmeylemişlerdir.[2] Hâsılı kazif, zina gibi çok çirkin, zevciyet namusu da gayet mühim olduğundan bir taraf nokta-i nazarından hadd-i kazf,[3] bir taraf nokta-i nazarından da hadd-i zina makāmına kāim olacak olan li'ân da böyle mühim bir mahlastır ki bunları Allah teâlâ teşrî' buyurdu.

---

1 H -"de".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 332:
قال الشافعي رحمه الله إذا قذف الزوج زوجته فالواجب هو الحد ولكن المخلص منه باللعان، كما أن الواجب بقذف الأجنبية الحد والمخلص منه بالشهود، فإذا نكل الزوج عن اللعان يلزمه الحد للقذف، فإذا لاعن ونكلت عن اللعان يلزمها حد الزنا، وقال أبو حنيفة رحمه الله إذا نكل الزوج عن اللعان حبس حتى يلاعن، وكذا المرأة إذا نكلت حبست حتى تلاعن...

3 B -"bir taraf nokta-i nazarından hadd-i kazf".

{وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ} Üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti bulunmasa idi ❁ de kendinize kalsa idiniz {وَاَنَّ اللّٰهَ تَوَّابٌ حَكِيمٌ} ve Allah bir Tevvâb, Hakîm olmasa idi de ❁ tevbelerinizi kabul etmese, hikmetsiz hükümlere, nizamsız idarelere bırakıverse idi neler olmazdı neler!..

اِنَّ الَّذِينَ جَٓاؤُ بِالْاِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْۜ لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْۜ بَلْ هُوَ خَيْرٌ لَكُمْۜ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْاِثْمِۚ وَالَّذٖى تَوَلّٰى كِبْرَهُ مِنْهُمْ لَهُ عَذَابٌ عَظٖيمٌ ﴿١١﴾ لَوْلَٓا اِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِاَنْفُسِهِمْ خَيْرًاۙ وَقَالُوا هٰذَٓا اِفْكٌ مُبٖينٌ ﴿١٢﴾ لَوْلَا جَٓاؤُ عَلَيْهِ بِاَرْبَعَةِ شُهَدَٓاءَۚ فَاِذْ لَمْ يَأْتُوا بِالشُّهَدَٓاءِ فَاُولٰٓئِكَ عِنْدَ اللّٰهِ هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴿١٣﴾ وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ لَمَسَّكُمْ فٖى مَٓا اَفَضْتُمْ فٖيهِ عَذَابٌ عَظٖيمٌۚ ﴿١٤﴾ اِذْ تَلَقَّوْنَهُ بِاَلْسِنَتِكُمْ وَتَقُولُونَ بِاَفْوَاهِكُمْ مَا لَيْسَ لَكُمْ بِهٖ عِلْمٌ وَتَحْسَبُونَهُ هَيِّنًاۗ وَهُوَ عِنْدَ اللّٰهِ عَظٖيمٌ ﴿١٥﴾ وَلَوْلَٓا اِذْ سَمِعْتُمُوهُ قُلْتُمْ مَا يَكُونُ لَنَٓا اَنْ نَتَكَلَّمَ بِهٰذَاۗ سُبْحَانَكَ هٰذَا بُهْتَانٌ عَظٖيمٌ ﴿١٦﴾ يَعِظُكُمُ اللّٰهُ اَنْ تَعُودُوا لِمِثْلِهٖٓ اَبَدًا اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَۚ ﴿١٧﴾ وَيُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِۜ وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ حَكٖيمٌ ﴿١٨﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يُحِبُّونَ اَنْ تَشٖيعَ الْفَاحِشَةُ فِى الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌۙ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ وَاَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿١٩﴾ وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ وَاَنَّ اللّٰهَ رَؤُفٌ رَحٖيمٌۚ ﴿٢٠﴾

[3484] **Meâl-i Şerîfi**

Haberiniz olsun ki ifk ile gelenler içinizden bir takımdır; onu hakkınızda bir şer sanmayın, belki o hakkınızda bir hayırdır.[1] *Onlardan her kişiye o vebalden kazandığı, büyüğüne tasaddî eden, ona da büyük bir azab vardır (11). Ne vardı onu işittiğiniz vakit erkek ve kadın mü'minler kendi kendilerine hüsn-i* [3485] *zan etselerdi de "bu açık bir ifktir*[2]*" deselerdi ya (12). Ona dört şâhid getirselerdi ya, mâdem ki şâhid getiremediler o*

1 H: "Elbette ifk ile gelenler içinizden bir takım, fakat onu hakkınızda bir şer sanmayın, belki o hakkınızda bir hayırdır".
2 B: "iftirâ".

hâlde onlar Allah indinde yalancılardan ibarettirler[1] (13). Eğer dünya ve âhirette Allah'ın fazl u rahmeti üzerinizde olmasa idi o daldığınız yaygarada size mutlak büyük bir azab dokunurdu (14). O sırada ki dillerinizle telakkī ediyordunuz ve ağızlarınızla hiçbir ilminiz olmayan bir şey söylüyor ve onu kolay sanıyordunuz; hâlbuki o Allah yanında büyük bir vebâl (15). Onu işittiğiniz vakit, "bunu söylemek bize gerekmez, hâşâ bu bir büyük bühtandır" desenizdi[2] ya (16). Böyle bir şeye ebedâ avdet etmeyesiniz eğer mü'min iseniz diye Allah size vaaz veriyor[3] (17). Ve sizin için âyetleri beyan buyuruyor ki Allah Alîm'dir Hakîm'dir (18). Mü'minler içinde bî-edebâne sözlerin şüyû' bulmasını arzu edenler için muhakkak dünya ve âhirette elîm bir azab vardır ve siz bilmediğiniz hâlde Allah bilir (19). Ya olmasa idi üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti ve hakikat Allah'ın bir Raûf-ı Rahîm olması[4] (20).

{إِنَّ الَّذِينَ جَٓاؤُ بِالْاِفْكِ} Şunlar ki ifk ile geldiler ❁ "**İfk**" asl u esasından çevrilmiş, hakikati tahrif edilmiş söz, yani yalan, iftira, bühtan demektir.

"Bühtan" da ansızın atılıp insanı mebhut eden iftira demektir. Umûmiyetle tefsir ve hadis kitaplarında rivayet olunduğu üzere bu âyetlerin sebeb-i nüzûlü şöyledir:

Hazret-i Aişe radıyallahu anhâ dedi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, bir sefer irade buyurduğu vakit kadınları arasında kura çeker, hangisinin ismi çıkarsa onunla giderdi. Benî Mustalik Gazâsı'ndan evvel yaptığı gazâda[5] da aramızda kura çekti, benim ismim çıktı, binâen'aleyh Resûlullah ile beraber çıktım ve bu, hicab âyetinin nüzûlünden sonra idi. Onun için bir hevdece (mahmile) konuldum, avdette Resûlullah Medine'ye yaklaşınca bir menzilde konakladı, sonra da rehîl nidâ ettirdi, [3486] rehîl nidâ ettikleri sırada ben kalktım ve yürüyüp ordugâhı geçtim, def'-i hâcet ettim, yerime dönerken göğsümü yokladım, ne

1 H: "ibarettir".
2 B: "deseydiniz".
3 B: "ediyor".
4 H: "ve Allahn hakikat bir Raûf-ı Rahîm".
5 İfk hâdisesi Benî Mustalik gazvesinden dönerken gerçekleşmiştir.

bakayım zafâr boncuklarından bir dizim vardı kopmuş düşmüş, bunun üzerine döndüm, dizimi aradım, bunu aramak beni alıkoydu.

Benim yol nakliyatımı yapmakta olan takım, varmışlar, hevdeci yüklenmişler ve beni içinde zannetmişler, çünkü hafif idim, henüz küçük yaşlı bir taze idim, beni hevdecde sanmışlar, deveyi çekmişler gitmişler. Avdet ettiğim vakit o mekânda kimseyi bulamadım, binâen'aleyh belki beni aramak için dönerler dedim, oturdum. Derken uyumuşum, Safvan b. el-Muattal ordunun arkasına kalır, nâsın emti'asını araştırır, bir şey kalmış ise zâyi' olmamak için diğer konak mahalline götürürdü. Beni görünce tanımış, اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ demesiyle uyandım, hemen ferâcemle yüzümü örttüm, devesinden indi, ben bininceye kadar çekildi, bindim. Sonra deveyi çekti, yürüdü, öğle sıcağında orduya yetiştik. İnmişler, bağrışıyorlardı, indikleri zaman beni bulamadıklarından nâs çalkalanmış, o sırada imiş ben üzerlerine varıverdim, artık herkes beni konuşmuş, beni lakırdıya dalmış, helâk olan helâk olmuş. Resûlullah Medine'ye kudüm etti ve bana bir veca' ârız oldu. Fakat rahatsız olduğum zamanlar Aleyhissalatü vesselâm'dan tanıyageldiğim lütfu bu defa görmedim. Ancak yanıma giriyor, 'nasıl o?' diyordu, bu beni işkillendirdi, henüz maceraya vukufum yoktu. Nihâyet nekāhat hâline geldim. Bir gece Mistah'ın anasıyla hâcetimiz için dışarı çıktım, işimiz biter bitmez yine Mistah'ın anasıyla odama doğru döndük. Derken Mistah'ın anası mırtı, yani yün çarşafı içinde sürçtü تَعِسَ مِسْطَح dedi[1] ben buna itiraz ettim, 'Bedir'de bulunmuş bir zâta seb mi ediyorsun?' dedim, 'haberin yok mu?' dedi, 'ne var?' dedim, 'ben' dedi, 'şehadet ederim ki sen hakikaten mü'minât-ı gāfilât'tansın.' Sonra [3487] ehl-i ifkin dediklerini anlattı, derhâl maraz üstüne marazım arttı, hemen ağlayarak döndüm.

Sonra Resûlullah girdi ve 'nasıl o?' dedi, 'bana izin ver ebeveynime gideyim' dedim. İzin verdi, ben de anama babama gittim, anneme: 'ey anne' dedim, 'nâs ne söylüyorlar?' 'Kızcağızım!' dedi, 'kendini üzme, vallahi bir erkeğin yanında sevgili parlak bir kadın olsun ve ortakları

---

1 Ki "Mistah helâk oldu" veya "olsun" mânalarına gelir [Müellifin notu].

bulunsun da aleyhinde çok lâf etmesinler pek nâdirdir.' 'Daha' dedi, 'bu âna kadar söylenilen sana mâlum olmadı mı?' Ben ağlamaya başladım ve bütün gece sabahı ettim, yine ağlıyordum, ağlarken babam yanıma geldi, vâlideme 'bu neye ağlıyor?' dedi, 'bu âna kadar söylenilenden ma'lûmâtı yokmuş' dedi. Babam da ağladı, 'sus kızım' dedi, o gün durdum gözyaşım dinmiyordu, ebeveynime ağlamak ciğerimi parçalayacak gibi geliyordu, ikisi de yanımda oturmuş ben ağlıyorken Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem üzerimize geliverdi, selâm verdi ba'dehu oturdu. Hakkımda söylenilen söylenileliden[1] beri yanımda oturmamıştı ve bir ay olmuş Allah teâlâ ona benim şânımda bir vahiy indirmemişti.

Sonra dedi ki 'أَمَّا بَعْدُ yâ Âişe! Hâl mühim, senden bana şöyle böyle söz yetişti, imdi sen berî isen Allah muhakkak seni tebri'e eder. Ve eğer bir günaha düştünse Allah'a istiğfar ile tevbe et. Zira kul tevbe edince Allah teâlâ[2] tevbeyi kabul eder.' Vaktâ ki Resûlullah makālesini bitirdi, gözyaşlarım boşandı. Sonra babama 'tarafımdan Resûlullah'a cevap ver' dedim. 'Vallahi ne diyeceğimi bilmiyorum' dedi, bunun üzerine vâlideme dedim 'tarafımdan Resûlullah'a cevap ver', 'vallahi ne diyeyim bilmiyorum' dedi. Ben henüz küçük yaşta bir taze idim, Kur'an'dan çok okuyamazdım, yani çok[3] istişhad edebilecek hâlde değildim, dedim[4] ki: 'Vallahi ben anladım, siz bunu işitmişsiniz, hatta gönüllerinizde yer etmiş inanmışsınız, şimdi ben size berîeyim desem inanmayacaksınız ve eğer benim muhakkak [3488] berîe olduğumu Allah bilip dururken size fena bir itirafta bulunsam hemen tasdik edeceksiniz. Vallahi benimle size başka bir mesel bulamıyorum, ancak Yûsuf'un babası o sâlih kulun -ki ismini zikretmemiştim- dediği gibi 'فَصَبْرٌ جَمِيلٌ وَاللّٰهُ الْمُسْتَعَانُ عَلٰى مَا تَصِفُونَ' [Yûsuf 12/18]. Böyle dedim, sonra dönüp yatağıma yattım.

O hâlde ben vallahi biliyordum ki Allah teâlâ muhakkak beni tebri'e eder. Lâkin vallahi şânımda bir vahy-i metlüv indireceğini

1 B: "Hakkımda söylenilenden"; H: "söylenileden".
2 H -"teâlâ".
3 B -"çok".
4 B: "demek".

zannetmiyordum. Şânım nefsimde Allah teâlâ'nın öyle tilâvet olunacak bir emr ile tekellüm buyuracağı mertebeden çok hakīr idi. Velâkin umuyordum ki Resûlullah uykuda bir rüya görür de Allah beni onunla tebri'e eder. Alimallah Resûlullah meclisinden kalkmamıştı, ehl-i beytten bir kimse de dışarı çıkmamıştı, Allah teâlâ Peygamberine vahyi indiriverdi[1]. Ona vahiy inerken olagelen hâl hemen geliverdi ki kış gününde bile vahyin sıkletinden dolu tanesi gibi ter dökülürdü. Binâen'aleyh bir örtü örtüldü ve başının altına bir yastık konuldu, vallahi ben telaş etmedim ve aldırmadım, çünkü berâetimi biliyordum. Fakat Resûlullah açılıncaya kadar nâsın dediklerine hak verecek bir vahiy gelivermek korkusundan anamın babamın canları çıkacak zannettim.

Vaktâ ki Resûlullah açıldı, gülüyordu, ilk söylediği kelime şu oldu بشرى يا عائشة، أما والله لقد برأك الله 'müjde yâ Âişe! Âgâh ol vallahi Allah, seni kat'iyyen tebri'e etti' dedi. الحمد لله، لا بحمدك ولا بحمد أصحابك 'Hamd Allah'a, ne sana ne ashâbına' dedim, vâlidem dedi 'kalk ona'; ben, 'vallahi ne ona kalkarım ne de berâetimi inzal eden Allah'tan başkasına hamd ederim' dedim. İmdi Allah teâlâ اِنَّ الَّذِينَ جَٓاؤُ بِالْاِفْكِ عُصْبَةٌ مِنْكُمْ on âyet inzal buyurmuştu. Binâen'aleyh Ebû Bekir 'vallahi bundan sonra artık Mistah'a infak etmem' dedi. Çünkü ona karâbeti ve fakrı hasebiyle nafaka veriyordu. Bu sebeple de Allah teâlâ şunu inzal buyurdu: وَلَا يَأْتَلِ اُولُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ... -إلى- اَلَا تُحِبُّونَ اَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَكُمْ Ebû Bekir de 'belâ, vallahi Allah'ın beni [3489] mağfiret etmesini severim' dedi, Mistah'a yine nafakası avdet etti. Hâsılı özrüm[2] nâzil olunca Resûlullah kalktı, minbere çıktı, bunları anlattı ve Kur'ân'ı tilâvet buyurdu. Minberden indiği vakit de Abdullah b. Übeyy'e, Mistah'a, Hamne'ye, Hassân'a hudûd vurdu."[3]

---

1 M: "vahyindiriverdi"; B: "vahyini indiriverdi".

2 Yani zaferim [Müellifin notu].

3 Buhârî, Megāzî, 34; Müslim, Tevbe, 56. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 427-434; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VI, 71-78; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 120-128; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 339-340:
قالت عائشة: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أراد سفرا أقرع بين أزواجه، فأيهن خرج سهمها خرج بها رسول الله صلى الله عليه وسلم معه، قالت عائشة: فأقرع بيننا في غزوة غزاها فخرج فيها سهمي، فخرجت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم بعدما أنزل الحجاب، فكنت أحمل في هودجي وأنزل فيه، فسرنا حتى إذا فرغ رسول الله صلى الله عليه وسلم من غزوته تلك وقفل، دنونا من المدينة قافلين، آذن ليلة بالرحيل، فقمت حين آذنوا بالرحيل، فمشيت حتى جاوزت الجيش، فلما قضيت شأني أقبلت إلى رحلي، فلمست صدري فإذا عقد لي من جزع ظفار قد انقطع، فرجعت فالتمست عقدي فحبسني ابتغاؤه، قالت: وأقبل الرهط الذين كانوا يرحلوني فاحتملوا هودجي فرحلوه على بعيري الذي كنت أركب عليه، وهم يحسبون أني فيه، وكان النساء إذ ذاك خفافا لم يهبلن، ولم يغشهن اللحم، إنما يأكلن العلقة من الطعام، فلم يستنكر القوم خفة الهودج حين رفعوه وحملوه، وكنت جارية حديثة السن، فبعثوا الجمل فساروا، ووجدت

عقدي بعدما استمر الجيش، فجئت منازلهم وليس بها منهم داع ولا مجيب، فتيممت منزلي الذي كنت به، وظننت أنهم سيفقدوني فيرجعون إلي، فبينا أنا جالسة في منزلي غلبتني عيني فنمت، وكان صفوان بن المعطل السلمي ثم الذكواني من وراء الجيش، فأصبح عند منزلي، فرأى سواد إنسان نائم فعرفني حين رآني، وكان رآني قبل الحجاب، فاستيقظت باسترجاعه حين عرفني، فخمرت وجهي بجلبابي، ووالله ما تكلمنا بكلمة، ولا سمعت منه كلمة غير استرجاعه، وهوى حتى أناخ راحلته، فوطئ على يدها، فقمت إليها فركبتها، فانطلق يقود بي الراحلة حتى أتينا الجيش موغرين في نحر الظهيرة وهم نزول، قالت: فهلك من هلك، وكان الذي تولى كبر الإفك عبد الله بن أبي ابن سلول قال عروة: أخبرت أنه كان يشاع ويتحدث به عنده، فيقره ويستمعه ويستوشيه وقال عروة أيضا: لم يسم من أهل الإفك أيضا إلا حسان بن ثابت، ومسطح بن أثاثة، وحمنة بنت جحش، في ناس آخرين لا علم لي بهم، غير أنهم عصبة، كما قال الله تعالى، وإن كبر ذلك يقال: عبد الله بن أبي ابن سلول قال عروة: كانت عائشة تكره أن يسب عندها حسان، وتقول: إنه الذي قال:

فإن أبي ووالده وعرضي   لعرض محمد منكم وقاء

قالت عائشة: فقدمنا المدينة، فاشتكيت حين قدمت شهرا، والناس يفيضون في قول أصحاب الإفك، لا أشعر بشيء من ذلك، وهو يريبني في وجعي أني لا أعرف من رسول الله صلى الله عليه وسلم اللطف الذي كنت أرى منه حين أشتكي، إنما يدخل علي رسول الله صلى الله عليه وسلم فيسلم، ثم يقول: كيف تيكم ثم ينصرف، فذلك يريبني ولا أشعر بالشر، حتى خرجت حين نقهت، فخرجت مع أم مسطح قبل المناصع، وكان متبرزنا، وكنا لا نخرج إلا ليلا إلى ليل، وذلك قبل أن نتخذ الكنف قريبا من بيوتنا، قالت: وأمرنا أمر العرب الأول في البرية قبل الغائط، وكنا نتأذى بالكنف أن نتخذها عند بيوتنا، قالت: فانطلقت أنا وأم مسطح، وهي ابنة أبي رهم بن المطلب بن عبد مناف، وأمها بنت صخر بن عامر خالة أبي بكر الصديق، وابنها مسطح بن أثاثة بن عباد بن المطلب، فأقبلت أنا وأم مسطح قبل بيتي حين فرغنا من شأننا، فعثرت أم مسطح في مرطها فقالت: تعس مسطح، فقلت لها: بئس ما قلت، أتسبين رجلا شهد بدرا؟ فقالت: أي هنتاه ولم تسمعي ما قال؟ قالت: وقلت: ما قال؟ فأخبرتني بقول أهل الإفك، قالت: فازددت مرضا على مرضي، فلما رجعت إلى بيتي دخل علي رسول الله صلى الله عليه وسلم فسلم، ثم قال: كيف تيكم؟ فقلت له: أتأذن لي أن آتي أبوي؟ قالت: وأريد أن أستيقن الخبر من قبلهما، قالت: فأذن لي رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقلت لأمي: يا أمتاه، ماذا يتحدث الناس؟ قالت: يا بنية، هوني عليك، فوالله لقلما كانت امرأة قط وضيئة عند رجل يحبها، لها ضرائر، إلا كثرن عليها. قالت: فقلت: سبحان الله، أولقد تحدث الناس بهذا؟ قالت: فبكيت تلك الليلة حتى أصبحت لا يرقأ لي دمع ولا أكتحل بنوم، ثم أصبحت أبكي، قالت: ودعا رسول الله صلى الله عليه وسلم علي بن أبي طالب وأسامة بن زيد، حين استلبث الوحي، يسألهما ويستشيرهما في فراق أهله، قالت: فأما أسامة فأشار على رسول الله صلى الله عليه وسلم بالذي يعلم من براءة أهله، وبالذي يعلم لهم في نفسه، فقال أسامة: أهلك، ولا نعلم إلا خيرا، وأما علي فقال: يا رسول الله، لم يضيق الله عليك، والنساء سواها كثير، وسل الجارية تصدقك. قالت: فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم بريرة، فقال: أي بريرة، هل رأيت من شيء يريبك. قالت له بريرة: والذي بعثك بالحق، ما رأيت عليها أمرا قط أغمصه غير أنها جارية حديثة السن، تنام عن عجين أهلها، فتأتي الداجن فتأكله، قالت: فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم من يومه فاستعذر من عبد الله بن أبي، وهو على المنبر، فقال: يا معشر المسلمين، من يعذرني من رجل قد بلغني عنه أذاه في أهلي، والله ما علمت على أهلي إلا خيرا، ولقد ذكروا رجلا ما علمت عليه إلا خيرا، وما يدخل على أهلي إلا معي. قالت: فقام سعد بن معاذ أخو بني عبد الأشهل فقال: أنا يا رسول الله، أعذرك، فإن كان من الأوس ضربت عنقه، وإن كان من إخواننا من الخزرج، أمرتنا ففعلنا أمرك. قالت: فقام رجل من الخزرج، وكانت أم حسان بنت عمه من فخذه، وهو سعد بن عبادة، وهو سيد الخزرج، قالت: وكان قبل ذلك رجلا صالحا، ولكن احتملته الحمية، فقال لسعد: كذبت لعمر الله لا تقتله، ولا تقدر على قتله، ولو كان من رهطك ما أحببت أن يقتل. فقام أسيد بن حضير، وهو ابن عم سعد، فقال لسعد بن عبادة: كذبت لعمر الله لنقتلنه، فإنك منافق تجادل عن المنافقين. قالت: فثار الحيان الأوس والخزرج، حتى هموا أن يقتتلوا، ورسول الله صلى الله عليه وسلم قائم على المنبر، قالت: فلم يزل رسول الله صلى الله عليه وسلم يخفضهم، حتى سكتوا وسكت، قالت: فبكيت يومي ذلك كله لا يرقأ لي دمع ولا أكتحل بنوم، قالت: وأصبح أبواي عندي، وقد بكيت ليلتين ويوما، لا يرقأ لي دمع ولا أكتحل بنوم، حتى إني لأظن أن البكاء فالق كبدي، فبينا أبواي جالسان عندي وأنا أبكي، فاستأذنت علي امرأة من الأنصار فأذنت لها، فجلست تبكي معي، قالت: فبينا نحن على ذلك دخل رسول الله صلى الله عليه وسلم علينا فسلم ثم جلس، قالت: ولم يجلس عندي منذ قيل ما قيل قبلها، وقد لبث شهرا لا يوحى إليه في شأني بشيء، قالت: فتشهد رسول الله صلى الله عليه وسلم حين جلس، ثم قال: أما بعد، يا عائشة، إنه بلغني عنك كذا وكذا، فإن كنت بريئة، فسيبرئك الله، وإن كنت ألممت بذنب، فاستغفري الله وتوبي إليه، فإن العبد إذا اعترف ثم تاب، تاب الله عليه. قالت: فلما قضى رسول الله صلى الله عليه وسلم مقالته قلص دمعي حتى ما أحس منه قطرة، فقلت لأبي: أجب رسول الله صلى الله عليه وسلم عني فيما قال، فقال أبي: والله ما أدري ما أقول لرسول الله صلى الله عليه وسلم، فقلت لأمي أجيبي رسول الله صلى الله عليه وسلم فيما قال، قالت أمي: والله ما أدري ما أقول لرسول الله صلى الله عليه وسلم، فقلت: وأنا جارية حديثة السن لا أقرأ من القرآن كثيرا: إني والله لقد علمت: لقد سمعتم هذا الحديث حتى استقر في أنفسكم وصدقتم به، فلئن قلت لكم: إني بريئة، لا تصدقوني، ولئن اعترفت لكم بأمر، والله يعلم أني منه بريئة، لتصدقني، فوالله لا أجد لي ولكم مثلا إلا أبا يوسف حين قال: «فصبر جميل والله المستعان على ما تصفون» ثم تحولت واضطجعت على فراشي، والله يعلم أني حينئذ بريئة، وأن الله مبرئي ببراءتي، ولكن والله ما كنت أظن أن الله منزل في شأني وحيا يتلى، لشأني في نفسي كان أحقر من أن يتكلم الله في بأمر، ولكن كنت أرجو أن يرى رسول الله صلى الله عليه وسلم في النوم رؤيا يبرئني الله بها، فوالله ما رام رسول الله صلى الله عليه وسلم مجلسه، ولا خرج أحد من أهل البيت، حتى أنزل عليه، فأخذه ما كان يأخذه من البرحاء، حتى إنه ليتحدر منه من العرق مثل الجمان، وهو في يوم شات، من ثقل القول الذي أنزل عليه، قالت: فسري عن رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يضحك، فكانت أول كلمة تكلم بها أن قال: يا عائشة، أما الله فقد برأك. قالت: فقالت لي أمي: قومي إليه، فقلت: والله لا أقوم إليه، فإني لا أحمد إلا الله عز وجل، قالت: وأنزل الله تعالى: «إن الذين جاءوا بالإفك» العشر الآيات، ثم أنزل الله هذا في براءتي، قال أبو بكر الصديق، وكان ينفق على مسطح بن أثاثة لقرابته منه وفقره: والله لا أنفق على مسطح شيئا أبدا، بعد الذي قال لعائشة ما قال. فأنزل الله: «ولا يأتل أولو الفضل منكم» إلى قوله: «غفور رحيم» قال أبو بكر الصديق: بلى والله إني لأحب أن يغفر الله لي، فرجع إلى مسطح النفقة التي كان ينفق عليه، وقال: والله لا أنزعها منه أبدا، قالت عائشة: وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم سأل زينب بنت جحش عن أمري، فقال لزينب: ماذا علمت، أو رأيت؟ فقالت: يا رسول الله، أحمي سمعي وبصري، والله ما علمت إلا خيرا، قالت عائشة: وهي التي كانت تساميني من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم فعصمها الله بالورع. قالت: وطفقت أختها حمنة

{عُصْبَةٌ مِنْكُمْ} İçinizden bir usbedir ۞ mahdud bir güruhtur.

"**Usbe**" ondan kırka kadar bir cemaat, sayılı bir güruh demektir. Ey o ifke mâruz olanlar {لَا تَحْسَبُوهُ شَرًّا لَكُمْ} onu sizin için bir şer sanmayınız {بَلْ هُوَ} belki o ۞ ifk {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için bir hayırdır ۞ büyük sevab kazanmaya sebep, Allah indindeki kerametin zuhûruna, âkıbet kadr ü mertebenin yükselmesine vesile olur. Fi'l-vâki' ifk, o iftira yalanı büyük bir şerdir. Fakat hakikatte onun şerri onu uyduranlara, söyleyenlere aittir. {لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ} Onlardan -o güruhtan- her birinin {مَا اكْتَسَبَ مِنَ الْاِثْمِ} kazandığı vebâli kendisinindir. ۞ Kimi susmuş, kimi gülmüş, kimi söylenmiş {وَالَّذٖى تَوَلّٰى كِبْرَهُ مِنْهُمْ} içlerinden onun -o vebâlin- büyüğüne mütevellî olan ۞ o güruh içinde o iftirayı an-kasdin atan ve işâ'asını arzu ederek vebâlin büyümesini iltizam eden {لَهُ عَذَابٌ عَظٖيمٌ} için de büyük bir azab vardır. ۞ Bu, Abdullah b. Übey hakkındadır ki münafıkların reisi idi. O ifki ibtidâ o atmış, ilk evvel o tasrih etmiş ve halk arasında propaganda yaptırmış[1] idi. Kurnaz münafıklar cinaslı lakırdılarla mü'minleri gizliden gizliye heyecana getirmeye çalışmış ve bu propagandaya aldanan şâir Hassân ve fakir Mistah gibi bir iki sâde-dil de o [3490] Übey oğlu'nun tasrîhine kapılıp hadd-i kazfe müstahik olmuşlardı. Safvan, Hassân'a hücum edip vurduğu bir kılıç darbesiyle bir gözünü söndürmüş ve demişti ki:[2]

تَوَقَّ[3] ذُبَابَ السَّيْفِ عَنِّي فَإِنَّنِي غُلَامٌ[4] إِذَا هُوجِيتُ لَسْتُ بِشَاعِرِ

وَلَكِنَّنِي أَحْمِي حِمَايَ وَأَتَّقِي مِنَ الْبَاهِتِ[5] الرَّامِي الْبَرِيءِ الظَّوَاهِرِ[6]

تحارب لها، فهلكت فيمن هلك. قال ابن شهاب: فهذا الذي بلغني من حديث هؤلاء الرهط ثم قال عروة: قالت عائشة: والله إن الرجل الذي قيل له ما قيل ليقول: سبحان الله، فوالذي نفسي بيده ما كشفت من كنف أنثى قط، قالت: ثم قتل بعد ذلك في سبيل الله.

1 B: "yapmış".

2 Bk. Buhârî, Tefsir, 24/9-10; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XXIII, 111; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 595; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIX, 19; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 20.

3 H: "فوق".

4 H: "عتوم".

5 H: "اباهت".

6 Benden kılıç kılagısından sakın, çünkü ben bir kulum, hicve kalkışıldığım vakit şâir değilim velâkin ben korumu* himaye ederim ve zavâhiri berî kimseye atan bühtancıdan korunurum** [Müellifin notu].
* H: "koru".
** H: "zavâhiri berî görünce bühtancı atıcıdan korunurum".

{لَوْلَٓا اِذْ سَمِعْتُمُوهُ} Ne vardı onu -o yalanı- işittiğiniz vakit {ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِاَنْفُسِهِمْ خَيْرًا} mü'minler ve mü'mineler kendi nefislerine hayır zannetseler ❁ kendilerine ve kendileri mesabesinde tanımaları lâzım gelen hemcinslerine hüsn-i zan besleseler {وَقَالُوا هٰذَٓا اِفْكٌ مُب۪ينٌ} de "bu açık bir ifktir[1]" deselerdi ya ❁ Zannın menşei nefiste bir kıyastır. Bir kimse nefsinde kendi hakkında tecviz edebildiği nisbettedir ki kendiye benzettiği kimseler hakkında kıyâs-ı nefs ile bir zanda bulunur. Hâlbuki mü'minler, mü'mineler kendi nefislerinde fena şeylere cevaz vermemek, nezih olmak lâzım gelir. Binâen'aleyh kötü bir söz işittikleri zaman kendilerinden şüpheleri olmamak lâzım geldiği kadar kendileri gibi saymaları iktizâ eden mü'minîn ve mü'minât hakkında da hüsn-i zan etmek, berâet-i zimmet asıl olduğunu bilmek, zâhir-i hâlin hilâfına olan beyyinesiz lakırdılara "açık bir iftira" demek iktizâ eder.

{لَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌۙ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} ❁ Dünyadaki azab hadd-i kazf ve netâicidir. Nitekim Mistah, Hassân, Hamne haklarında hadd-i kazf icrâ edildi ve Safvan bir kılıç darbesiyle Hassân'ı vurup bir gözünü söndürdü.[2]

[3491]

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِۜ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَاِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِۜ وَلَوْلَا فَضْلُ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ وَرَحْمَتُهُ مَا زَكٰى مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ اَبَدًاۙ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يُزَكّ۪ي مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ سَم۪يعٌ عَل۪يمٌ ﴿٢١﴾ وَلَا يَأْتَلِ اُو۬لُوا الْفَضْلِ مِنْكُمْ وَالسَّعَةِ اَنْ يُؤْتُٓوا اُو۬لِي الْقُرْبٰى وَالْمَسَاك۪ينَ وَالْمُهَاجِر۪ينَ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِۖ وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُواۜ اَلَا تُحِبُّونَ اَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٢٢﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ لُعِنُوا فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۖ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظ۪يمٌۙ ﴿٢٣﴾ يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ اَلْسِنَتُهُمْ وَاَيْد۪يهِمْ وَاَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٤﴾ يَوْمَئِذٍ يُوَفّ۪يهِمُ اللّٰهُ د۪ينَهُمُ الْحَقَّ وَيَعْلَمُونَ اَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُب۪ينُ

---

1 B: "ifk".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 221; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 346:
وعذاب الدنيا الحدّ، ولقد ضرب رسول الله صلى الله عليه وسلم عبد الله بن أبيّ وحسانا ومسطحا، وقعد صفوان لحسان فضربه ضربة بالسيف، وكفّ بصره.

﴿٢٥﴾ اَلْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِۚ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِۚ اُو۬لٰٓئِكَ مُبَرَّؤُ۫نَ مِمَّا يَقُولُونَۜ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ ﴿٢٦﴾

[3492] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Şeytan'ın adımlarına uymayın, her kim Şeytan adımlarına uyarsa şüphe yok ki o çirkin ve merdud şeyler emreder. Eğer üzerinizde Allah'ın fazl u rahmeti olmasa idi içinizden hiçbiri ebedâ temize çıkamazdı, velâkin Allah dilediğini temize çıkarır ve Allah Semîʿ'dir[1], Alîm'dir (21). Bir de içinizden fazl u vüsʿat sâhibi olanlar karâbet sâhiplerine, miskinlere ve Allah yolunda muhacirlere vergisini vermekte kusur etmesin ve affetsin[2], aldırmasın. Allah'ın size mağfiret etmesini arzu etmez misiniz? Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (22). Şüphe yok ki ırz ehli bîhaber mü'min kadınlara atanlar dünyada ve âhirette melʿundurlar ve onlara büyük bir azab vardır (23). O gün ki aleyhlerinde dilleri ve elleri ve ayakları yaptıklarına şehadet edecektir (24). O gün Allah, onlara hak cezâlarını tamamen[3] verecek ve Allah'ın âşikâr hak olduğunu bileceklerdir (25). Habîsât habisler için, habisler habîsât için ve tayyibât tayyibler için, tayyibler tayyibât içindir. Bunlar, onların dediklerinden müberrâdırlar, kendilerine bir mağfiret ve bir rızk-ı kerîm vardır (26).

{اِنَّ الَّذِينَ يَرْمُونَ الْمُحْصَنَاتِ الْغَافِلَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ} ❁ Burada "gāfilât" vasfı medih sıfatlarındandır. Yani ezvâc-ı tâhirât gibi fenalıktan ale'l-ıtlâk gāfil, öyle bir şey asla hatırından geçmez imanlı hanımlara atanlar şüphesiz {لُعِنُوا فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} dünyada ve âhirette lânet olundular {وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ} ve onlara öyle bir azab vardır ki azîm {يَوْمَ تَشْهَدُ... إلخ} (*Sûre-i Yâsîn*[4] *bak*). {يَوْمَئِذٍ يُوَفِّيهِمُ اللّٰهُ دِينَهُمُ الْحَقَّ} O gün Allah, onların hak dinlerini, yani cezâlarını tam verecek {وَيَعْلَمُونَ اَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ الْمُبِينُ} [3493] ve bilecekler

---

1 H: "Vâsiʿdir".
2 B -"ve affetsin".
3 B -"tamamen".
4 B: "Yâsîn'e".

ki Allah, hakikaten O Hakk-ı Mübîn'dir ۞ yani her hakikati izhar eden ve varlığında hiç şüphe câiz olmayan Hak teâlâ'dır.

Burada tevbe edenler istisnâ edilmemiştir. Çünkü bunda ezvâc-ı tâhirâtın hukūk-ı mahsûsası itibariyle bir husûsiyet vardır. Maʿamâfîh mefhum âmdır. Binâenʿaleyh âm olan kazif âyetindeki istisnânın uhrevî nokta-i nazardan burada da cârî olması melhuzdur. Hassân b. Sâbit münafık olmamakla beraber tevbekâr olduğunda söz yoktur. Nitekim hadden sonra inşad ettiği şu beyitlerle tebri'esini arz etmişti[1]:

حَصَانٌ رَزَانٌ مَا تُزَنُّ بِرِيبَةٍ وَتُصْبِحُ غَرْثَى مِنْ لُحُومِ الْغَوَافِلِ

حَلِيلَةُ خَيْرِ النَّاسِ دِينًا وَمَنْصِبًا نَبِيِّ الْهُدَى وَالْمَكْرُمَاتِ[2] الْفَوَاضِلِ

عَقِيلَةُ حَيٍّ مِنْ لُؤَيِّ بْنِ غَالِبٍ كِرَامِ الْمَسَاعِي مَجْدُهَا غَيْرُ زَائِلِ

مُهَذَّبَةٌ قَدْ طَيَّبَ اللّٰهُ خِيمَهَا وَطَهَّرَهَا مِنْ كُلِّ شَيْنٍ[3] وَبَاطِلِ

فَإِنْ كَانَ مَا بُلِّغْتِ عَنِّي قُلْتُهُ فَلَا رَفَعَتْ سَوْطِي إِلَيَّ أَنَامِلِي

وَكَيْفَ وَوِدِّي[4] مَا حَيِيتُ وَنُصْرَتِي بِآلِ رَسُولِ اللّٰهِ زَيْنِ الْمَحَافِلِ

لَهُ رُتَبٌ عَالٍ عَلَى النَّاسِ فَضْلُهَا تَقَاصَرَ عَنْهَا سورَةُ الْمُتَطَاوِلِ[5]

Ebû Hayyân[6]

---

1 H: "Nitekim hadden sonra inşad ettiği şu beyitlerle dövünerek göz [dövüne dövüne ?] tevbe ve nedâmetini arz etmişti".

2 H: "الكرامات".

3 H: "شبهة".

4 H: "ودون".

5 İffetlidir, vakarlıdır o, bir şüphe ile hayâsızlık ettiği söylenemez onun,
O hiçbir şeyden haberi olmayan iffetli kadınların etlerini yemez aç sabahlar.

Din ve makam itibariyle insanların en hayırlısının hanımıdır o,
Hidâyet Peygamberi'nin, üstün değer ve faziletlerin sahibinin hanımıdır.

Lüeyy b. Gālib kabilesinin en şereflisidir,
Yüksek ve üstün hedefler için çalışır, onun şânı şerefi asla zeval bulmaz.

Üstün bir terbiyeye sâhiptir, Allah onun ahlakını güzelleştirmiştir,
Onu her türlü utanç verici şeyden ve bâtıldan tertemiz kılmıştır.

Şayet sana benim söylediğim iddia edilen bazı sözler ulaştıysa,
Ellerim kamçımı kaldıramaz olsun eğer onları söylediysem!

Nasıl olabilir ki hayatta olduğum müddetçe bütün sevgim ve desteğim,
Tüm mahfillerin zîneti ve süsü olan Resûlullah'ın âilesinedir,

O öyle yüksek rütbelere ve insanlara karşı öyle faziletlere sâhiptir ki,
Yüksek köşklerde oturanların şânı şerefi bunlardan çok geri kalır.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 20-21.

Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ da "Hassân'a cenneti ümid ederim, Resûlullah'ın medhine dair şiirini işittiğim zaman ona cenneti ümid ettim" demiştir. (Râzî)[1]

{اَلْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ} Habîseler habisler için ❁ "Habîsât" murdar kötü karılara, murdar lakırdılara, murdar fiillere ve ale'l-umûm murdar şeylere hakikat olarak ıtlak olunabilir. Lâkin "habîsîn" cem'-i müzekker olduğundan yalnız erkeklerde hakikattir. Ma'ahâzâ habis kişiler mânasına olarak zükûr ile beraber inâsa da tağlîben şâmil olabilir. Bunların zıddı olan "tayyibât" ile "tayyibîn"de de fark böyledir. Âyetteki tekabülden ilk nazarda zâhir olan dişi ile erkek [3494] tekabülüdür. Bununla beraber ikinci mâna da ba'îd değil, menkuldür. Binâen'aleyh mâna şu olur: Murdar, yani eteği kirli, hıyanetkâr karılar murdar erkeklerindir, murdarların küfvüdür. Binâen'aleyh murdar karının kocası da murdar olur, olmasa murdar karıyı tutmaz. Yahut murdar sözler, murdar fiiller, murdar kişilerindir. Binâen'aleyh kazif, ifk, bühtan, sebb ü şetm gibi laflar, zina gibi pis fiiller murdar kişiden, murdarlardan sâdır olur ve ancak murdarlara nisbet olunabilir. {وَ} Ve ❁ bilakis[2] {الْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ} habisler de habîseler içindir ❁ murdar erkekler murdar karılar içindir اَلزَّانِى لَا يَنْكِحُ اِلَّا زَانِيَةً اَوْ مُشْرِكَةًۘ وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَٓا اِلَّا زَانٍ اَوْ مُشْرِكٌ [en-Nûr 24/3] gibi. Yahut murdar kişiler, murdar sözler ve murdar işler içindir. Pislikler pislerin hâssası, pisler de pisliklerin has mahallidir. {وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ} Tayyibât da tayyibler için ❁ hoş, pâk kadınlar pâk erkekler içindir, temiz olanlarındır, pâk olmayanlar onları bulaştıramaz[3]. Yahut ikinci mâna ile kelimât-ı tayyibe ve a'mâl-i tayyibe hoş ve temiz kimselerin şi'ârı, temizlerin kârı, temizlerin hâlidir[4]. {وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ} Tayyibler de tayyibât içindir ❁ temiz pâk adamlar, temiz pâk kadınlar içindir. Pâk olmayanları ne alırlar,

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 338. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 117; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIX, 98:

وروي أن عائشة رضي الله عنها ذكرت حسانا وقالت: أرجو له الجنة، فقيل أليس هو الذي تولى كبره؟ فقالت: إذا سمعت شعره في مدح الرسول رجوت له الجنة.

2 B -"Ve bilakis".
3 M ve B: "pâk olmayanları bulaştıramaz".
4 B: "kârıdır".

ne tutarlar, yahut temiz pâk insanlar da temiz pâk sözler, temiz pâk işler, temiz pâk şeyler içindir. Onlara yaraşan, onlardan beklenen bunlardır. Hâsılı pâk hoşluklar pâk hoş olanların hâssası, pâk hoş olanlar da pâk hoşlukların hâs sâhib, hâs mahallidir. {اُو۬لٰٓئِكَ} O yüksekler ❁ o yüksek temizler, o tayyibîn ve tayyibâtın en güzidesi olan ehl-i beyt-i Mustafâ {مُبَرَّؤُ۫نَ مِمَّا يَقُولُونَ} onların dediklerinden müberrâdırlar ❁ o habislerin, o ehl-i ifkin ağızlarına aldıkları şâibeden çok [3495] berî ve münezzehtirler. {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَر۪يمٌ} Onlar için bir mağfiret ve kerîm bir rızık vardır. ❁ O temizler için inde'l-hisâb bambaşka bir mağfiret ve kerâmeti nâmütenâhî bir rızık vardır ki o cennettir.

İslâm hukūk-ı esâsiyesinde iffet ve ırz u namus hukūkunun birinci esaslardan olduğu tesbit buyurulduktan sonra bu temizlikle en ziyade alâkadar olan masûniyyet-i mesâkin[1], hukūk ve ahlâk-ı mu'âşeret, tesettür-i nisvân gibi levâzımına geçilerek buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلٰٓى اَهْلِهَاۜ
ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٢٧﴾ فَاِنْ لَمْ تَجِدُوا ف۪يهَٓا اَحَداً فَلَا تَدْخُلُوهَا حَتّٰى
يُؤْذَنَ لَكُمْۚ وَاِنْ ق۪يلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ اَزْكٰى لَكُمْۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَل۪يمٌ ﴿٢٨﴾
لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ مَسْكُونَةٍ ف۪يهَا مَتَاعٌ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ
وَمَا تَكْتُمُونَ ﴿٢٩﴾ قُلْ لِلْمُؤْمِن۪ينَ يَغُضُّوا مِنْ اَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْۜ ذٰلِكَ اَزْكٰى
لَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ خَب۪يرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ ﴿٣٠﴾ وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ اَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ
فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْد۪ينَ ز۪ينَتَهُنَّ اِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلٰى جُيُوبِهِنَّۖ وَلَا
يُبْد۪ينَ ز۪ينَتَهُنَّ اِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ اَوْ اٰبَٓائِهِنَّ اَوْ اٰبَٓاءِ بُعُولَتِهِنَّ اَوْ اَبْنَٓائِهِنَّ اَوْ اَبْنَٓاءِ بُعُولَتِهِنَّ
اَوْ اِخْوَانِهِنَّ اَوْ بَن۪ٓي اِخْوَانِهِنَّ اَوْ بَن۪ٓي اَخَوَاتِهِنَّ اَوْ نِسَٓائِهِنَّ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُنَّ اَوِ

1 B: "mesken".

التَّابِعِينَ غَيْرِ اُو۬لِى الْاِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ اَوِ الطِّفْلِ الَّذ۪ينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلٰى عَوْرَاتِ النِّسَٓاءِۖ وَلَا يَضْرِبْنَ بِاَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْف۪ينَ مِنْ ز۪ينَتِهِنَّۜ وَتُوبُٓوا اِلَى اللّٰهِ جَم۪يعاً اَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٣١﴾

[3496] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Kendi odalarınızın gayrı odalara sâhiplerine istînâs edip selâm vermeden girmeyiniz. Bu sizin için hayırlıdır, gerek ki düşünürsünüz (27). Bunun üzerine onlarda kimse bulmazsanız size bir izin verilmedikçe içeri girmeyin ve eğer size "dönün" derlerse dönün. O sizin için daha temizdir ve Allah bütün amellerinize Alîm'dir (28). Meskun olmayan ve içinde bir intifâʿ salâhiyetiniz olan odalara girmenizde size bir günah yoktur, neyi açıklar ve neyi saklarsanız [3497] *Allah bilir (28). Mü'min erkeklere söyle: Gözlerini sakınsınlar ve ırzlarını (apışlarını) muhafaza etsinler. Bu kendileri için daha temizdir, her hâlde Allah ne yaparlarsa Habîr'dir (30). Mü'min kadınlara da söyle: Gözlerini sakınsınlar, ırzlarını muhafaza etsinler, ziynetlerini açmasınlar, zâhir olanı*[1] *başka ve baş örtülerini yakalarının üzerine vursunlar, ziynetlerini açmasınlar, ancak kendi kocalarına yahut kendi babalarına yahut kocalarının babalarına yahut kendi oğullarına yahut kocalarının oğullarına, yahut kendi biraderlerine, yahut kendi biraderlerinin oğullarına, yahut hemşirelerinin oğullarına yahut kendi kadınlarına yahut kendi ellerindeki memlüklerine, yahut ihtiyâcı olmayan erkeklerden uyuntulara, yahut henüz kadınların avretlerine muttaliʿ olmayan çocuklara müstesnâ. Gizledikleri ziynetleri bilinsin diye ayaklarını da vurmasınlar, hepiniz Allah'a tevbe edin ey mü'minler ki felâh bulabilesiniz (31).*

Resûlullah'a Ensar'dan bir kadın gelip "yâ Resûlallah, ben evimde bir hâlde bulunurum ki o hâlde hiç kimsenin beni görmesini istemem[2].

---

1 B: "olan".
2 H: "sevmem".

Fakat ehlimden bir adamın üzerime gelip giriverdiği eksik olmaz" demişti, işbu يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَدْخُلُوا âyeti nâzil oldu.[1]

{لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ} Kendi buyûtunuzun gayrı buyûta ❁ evlerinizin gayrı evlere, odalarınızın gayrı odalara {حَتّٰى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلٰٓى اَهْلِهَا} sâhiplerine istînâs edip selâm vermedikçe girmeyiniz ❁ âharın milkine izinsiz girmek gasb kabîlinden bir ta'addî olacağından hukūken ve kazâen haram olduğu gibi kendi milki olan, dinen hakk-ı duhûlü bulunan hane dâhilinde dahi olsa[2] kendinden başkasına mahsus olan odalara habersiz ve selâmsız girivermek[3] de edeben ve diyaneten menhîdir. Burada "istînâs"ı istîzân diye tefsir edenler olduğu gibi, istikşâf-ı hâl ile isti'lâm, yani istîzândan evvel hâlin girmeye [3498] müsaid olup olmadığını bilmeye çalışmak veya insan bulunup bulunmadığını öğrenmek istemek mânalarıyla tefsir edenler de olmuştur. Zâhir olan burada "istînâs"ın[4], "îhâş" mukabili olmasıdır ki baskın eder gibi birdenbire[5] vahşîcesine girivermeyip insaniyete lâyık ve hâle muvâfık bir ünsiyet ibraz etmek demek olur.

Ebû Eyyub'dan mervîdir ki, "'yâ Resûlallah! İstînâs nedir?' dedik, buyurdu ki: 'Öksürerek, tesbih ve tekbir ile ehl-i beyti haberdar etmektir.'"[6] Teslim de "es-selâmü aleyküm" demektir. Şu hâlde "istînâs" sarâhaten istîzân ile mûnisâne ihbar ve ihsastan e'am olur. "İstîzân" denilmeyip "istînâs" buyurulması da bundan dolayı olmak gerektir. Binâen'aleyh milki olmayan ve hiçbir vechile hakk-ı duhûlü bulunmayan hânelere girmek için her hâlde istîzân şarttır. Yoksa bir taarruz ve tecavüz olur. Ve hâne sâhibinin ona karşı her türlü müdafaaya hakkı bulunur.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 147:
عن عديّ بن ثابت: أن امرأة من الأنصار، قالت: يا رسول الله، إني أكون في منزلي على الحال التي لا أحب أن يراني أحد عليها، والد ولا ولد، وأنه لا يزال يدخل عليّ رجل من أهلي، وأنا على تلك الحال؟ قال: فنزلت: «يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا...» الآية.

2 M ve B +"gerek".

3 B: "girmek".

4 M ve B: "istînâs".

5 B -"birdenbire".

6 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 242; İbn Mâce, Edeb, 17:
عن أبي أيوب الأنصاري، قال: قلت: يا رسول الله، هذا السلام ، فما الاستئناس، قال: يتكلم الرجل بتسبيحة، وتكبيرة، وتحميدة، ويتنحنح، ويؤذن أهل البيت.

Hakk-ı duhûlü bulunmakla beraber başkasının sâkin bulunduğu odaya girmekte ise mutlak istînâs şart ve fakat bu istînâsın istîzân suretinde olması sünnet veya edeb olmakla beraber farz denilemez. Binâenʿaleyh bir hâkim tarafından bir mücrim veya müttehemin meskenine girmek iktizâ ettiği zaman da "istîzân" denilemezse de ırza bir tecavüz vaziyetine düşülmemek için istînâs edilmelidir.

Hâsılı meskenler taarruzdan ve edebsizlikten masûn tutulmalıdır. Hiç kimsenin meskeninde emniyet ve huzûru ihlâl edilmemeli ve onlara edeb ve erkânıyla girmelidir ki bu da istînâs ve selâm iledir. İstîzânın keyfiyeti hakkında rivayet olunur ki, birisi Resûlullah'a istîzân edip أَلِجُ "vülûc edeyim mi?" Yani "sokulayım mı?" demişti, Aleyhisselâtü vesselâm da Ravza namında bir kadına "kalk şuna öğret, istîzânı güzel yapmıyor, söyle السلام عليكم أَدْخُلُ yani gireyim mi desin" buyurmuş, adam da bunu işitmiş ve söylemiş, bunun üzerine "gir!" buyurulmuş, [3499] Resûlullah'tan birtakım şeyler sual etmiş, cevap almış, nihâyet "ilimde senin bilmediğin var mı?" demiş, Aleyhissalâtü vesselâm da "Allah teâlâ bana bir hayr-ı kesîr ihsan etti, maʿamâfîh hiç şüphe yok ilimden[1] öylesi vardır ki onu Allah'tan başkası bilmez" buyurmuş ve اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ [Lokman 31/34][2] âyetini âhirine kadar tilâvet eylemiştir.[3]

Câhiliye ahâlisi birinin evine vardıklarında harem saygısı gözetmedikleri gibi dünya ve âhiret selâmetine şâmil olan selâm duasını bilmezler de "sabahınız hayat[4] olsun" veya "hayr olsun, akşamınız hayat[5] olsun" gibi mahdud bir surette tahiyye ile sağlık verirlerdi. Gerçi bu da fena bir şey değildir. Fakat böyle tahiyyeler yalnız dünyanın bir sabah

---

1 M ve B: "ilimde".

2 "Her hâlde Allah, Sâʿat'e ilim O'nun yanındadır…"

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 357. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 242; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIX, 128-129; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 226-227:

استأذن رجل على رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال أألج؟ فقال عليه الصلاة والسلام لامرأة يقال لها روضة: قومي إلى هذا فعلميه فإنه لا يحسن أن يستأذن قولي له يقول «السلام عليكم أأدخل»، فسمعها الرجل فقالها، فقال «ادخل» فدخل وسأل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن أشياء وكان يجيب، فقال: هل في العلم ما لا تعلمه، فقال عليه الصلاة والسلام: لقد آتاني الله خيرا كثيرا وإن من العلم ما لا يعلمه إلا الله، وتلا «إن الله عنده علم الساعة» إلى آخره.

4 B: "hayr".

5 B: "hayr".

veya akşamıyla mukayyed olan himmet ve temenniyât-ı ictimâʻiyesi bir günden ileri gitmek istemeyen kāsır bir medeniyetin şiʻârı olduğunda da şüphe yoktur. Allah teâlâ, istînâsı şart kıldığı gibi mü'minlere nâmahdud bir selâmet hissi vaʻd ü telkin eden selâmı tâlim ile lafzı veciz, mânası vâsiʻ ve herkes için gāye-i matlab olacak en güzel bir şiʻâr-ı ictimâʻî teşrîʻ buyurmuştur. Binâenʻaleyh bunu dirîğ ederek diğer tahiyyelerle iktifâ etmek bir câhiliyet eseri olacağı cihetle mekruhtur.

Bir de istîzân kaça kadar olmalıdır? Resûlullah'tan rivayet olunduğuna göre istîzân üçtür. Birincisinde kulak verirler, ikincisinde hazırlanırlar. Üçüncüsünde izin verirler veya reddederler. Bu üç istîzân birbiri ardı sıra vely ettirilmeyip aralarında biraz fâsıla ile yapılmalı ve üçüncüsünde cevap verilmezse dönmelidir.[1] Şiddetle kapı çalmak, hâne sâhibine bağırmak ise haramdır. Zira îzâ ve îhâşı tazammun eder, yürek oynatır. Bu babda nâzil olan إِنَّ الَّذِينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَآءِ الْحُجُرَاتِ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ [el-Hucurât 49/4][2] âyeti, zecr-i kâfîdir. Hem de istîzân ederken yüzünü kapıya karşı tutup durmamalı, sağa veya[3] sola teveccüh etmelidir. Resûlullah böyle yapardı.[4]

[3500] Ve bir kere Ebû Saʻîd Hudrî radıyallahu anh kapıya müteveccihen istîzân etmişti, Aleyhissalâtü vesselâm لا تستأذن وأنت مستقبل الباب "kapıyı istikbal ederek istîzân etme" buyurdu.[5] {ذٰلِكُمْ} Bu ❁ istînâs ile selâm vermeden girmemek {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için hayırdır. ❁ Bir töhmete

---

1 Müslim, Âdâb, 34:
عن بكير بن الأشج : أن بسر بن سعيد حدثه أنه سمع أبا سعيد الخدري يقول: كنا في مجلس عند أبي بن كعب فأتى أبو موسى الأشعري مغضبا، حتى وقف، فقال: أنشدكم الله هل سمع أحد منكم رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: الاستئذان ثلاث، فإن أذن لك وإلّا فارجع؟ قال أبي: وما ذاك؟ قال: استأذنتُ على عمر بن الخطاب أمس ثلاث مرات فلم يؤذن لي فرجعت، ثم جئته اليوم فدخلت عليه فأخبرته أني جئت أمس، فسلمت ثلاثا ثم انصرفت، قال: قد سمعناك، ونحن حينئذ على شغل، فلوما استأذنت حتى يؤذن لك؟ قال: استأذنت كما سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: فوالله لأوجعن ظهرك وبطنك، أو لتأتين بمن يشهد لك على هذا. فقال أبي بن كعب: فوالله لا يقوم معك إلا أحدثنا سنا، قم يا أبا سعيد ، فقمت حتى أتيت عمر فقلت: قد سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول هذا.

2 "Hücrelerin arkasından sana ünleyenler, her hâlde ekserisi aklı ermeyenlerdir."

3 M ve B: "veyahut".

4 Ebû Dâvûd, Edeb, 137/5186; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 357-358:
عن عبد الله بن بسر، قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أتى باب قوم لم يستقبل الباب من تلقاء وجهه، ولكن من ركنه الأيمن أو الأيسر.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 357. Krş. Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VIII, 588:
روي أن أبا سعيد استأذن على الرسول صلى الله عليه وسلم وهو مستقبل الباب، فقال عليه الصلاة والسلام: لا تستأذن وأنت مستقبل الباب.

düşmekten sâlim kılar; emniyet ve âsâyişi takviye, iffet ü nezâheti tezyid eder. {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} Gerektir ki tezekkür edersiniz ❁ düşünür, anlar, unutmazsınız. Rivayet olunur ki Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne bir adam "anama da istîzân edecek miyim?" dedi, "evet" buyurdu. "Onun benden başka hizmet edeni yok, her girişimde istîzân mı edeyim?" dedi, Aleyhissalâtü vesselâm "ananı üryan görmek arzu eder misin?" buyurdu, "hayır" dedi, "öyle ise istîzân et" buyurdu.[1]

{فَاِنْ لَمْ تَجِدُوا فِيهَٓا اَحَدًا} İmdi onlarda bir kimse bulmazsanız[2] ❁ yani izin vermeye salâhiyeti hâiz bir kimse bulunmaz veya hiç kimse olmazsa {فَلَا تَدْخُلُوهَا} artık onlara girmeyiniz {حَتّٰى يُؤْذَنَ لَكُمْ} tâ size izin verilinceye kadar ❁ sabrediniz. İzin denince izni muteber olabilecek kimse tarafından izin demek olduğunu da ihtâra hâcet yoktur. {وَاِنْ قٖيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا} Ve eğer size "dönünüz" denilirse ❁ o evdekilerden gerek izne mâlik ve gerekse gayr-i mâlik her kim tarafından denilirse denilsin {فَارْجِعُوا} hemen dönünüz ❁ istîzânı tekrar ile girmekte ısrar ve ilhah etmeyiniz. {هُوَ اَزْكٰى لَكُمْ} O -dönüvermek- sizin için daha temizdir [3501] ❁ sabr u tevakkuftan daha sâlimdir. Zira bir zorba veya arsız bir dilenci gibi inat ve ısrar ile kapıda bekleyip durmanın hâlî kalamayacağı[3] alçak ve nâhoş şâibelerden münezzehtir. Meğer ki buna mukabil terki câiz olmayacak bir vecîbe bulunsun. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ عَلٖيمٌ} Ve Allah her amelinize Alîm'dir. ❁ Binâen'aleyh bu babda mükellef bulunduğunuz işlerden yaptığınız ve bıraktığınız hususları da bilir. Ecr ü cezâsını verir.

{لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ مَسْكُونَةٍ فٖيهَا مَتَاعٌ لَكُمْ} İçinde bir metâ'ınız bulunan gayr-i meskun buyûta girmenizde üzerinize bir günah yoktur. ❁

---

1 *Muvatta'*, İsti'zân, 1:

عن عطاء بن يسار، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم سأله رجل، فقال: يا رسول الله، أستأذن على أمي؟ فقال: «نعم»، قال الرجل: إني معها في البيت، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «استأذن عليها»، فقال الرجل: إني خادمها، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «استأذن عليها، أتحب أن تراها عريانة؟» قال: لا، قال: «فاستأذن عليها».

Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XIX, 148:

عن عطاء بن يسار: أن رجلا قال للنبي صلى الله عليه وسلم: أستأذن على أمي؟ قال: «نعم»، قال: إنها ليس لها خادم غيري، أفأستأذن عليها كلما دخلت؟ قال: «أتحب أن تراها عريانة؟» قال الرجل: لا. قال: «فاستأذن عليها".

2 B: "bulamazsanız".

3 M ve B: "kalmayacağı".

Rivayet olunduğuna göre Ebû Bekir Sıddık radıyallahu anh "yâ Resûlallah, biz ticaretimizde muhtelif yerlere gider ve hanlara konarız. İzin verilmedikçe onlara girmeyelim mi?" demişti, binâen'aleyh bu nâzil oldu.[1]

"Gayr-i meskûne" demek, sâkini içinde bulunmayan veya içinde kimse sâkin olmayıp hâlî olan veya mesken ittihaz edilmeyen demek olabilir.

"**Metâ'**" temettu' ve intifâ' demektir. İntifâ' olunan herhangi bir şeye de ıtlak olunur. Binâen'aleyh فِيهَا مَتَاعٌ لَكُمْ içlerinde[2] herhangi bir suretle bir intifâ' salâhiyetiniz ve binâen'aleyh bir nevi hakk-ı duhûlünüz bulunan evler, odalar demektir ki han, hamam, dükkân vesâire gibi umûma küşâde olan yerlere şâmil olduğu gibi harap evlere ve kendi hânesi dâhilinde diğerlerinin süknâsına mahsus olup da sâkini içinde bulunmayan odalara dahi şâmil olur. Zira sâkini içinde iken bu odalara da istînâs ve selâmsız girmemek iktizâ ederse de, sâkini içinde bulunmadığı takdirde izin ve istînâs olmaksızın girmekte günah yoktur. Zira kendisinin[3] metâ'ı, hakk-ı intifâ'ı vardır. Ancak îcâr ederek hakk-ı intifâ'ını muvakkaten olsun temlik etmiş ise yine evvelki âyetlerin hükmü cârîdir, izin [3502] olmadan giremez {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تُبْدُونَ وَمَا تَكْتُمُونَ} Ve Allah, belirttiklerinizi de[4] ketm ettiklerinizi de bilir. ❁ Binâen'aleyh herhangi bir eve, bir fesad fikriyle veya bir ayba, bir eksikliğe muttali' olmak maksadıyla girmemeli, Allah'tan korkmalıdır.

{قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ} Mü'minlere -yani mü'min erkeklere- söyle[5] {يَغُضُّوا مِنْ اَبْصَارِهِمْ} gözlerini indirsinler ❁ gerek hâriçte gerek dâhilde ve gerek başkalarının evlerine girerken çıkarken, otururken kalkarken gözlerini

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 195:

فلما نزلت آية التسليم والاستئذان في البيوت، قال أبو بكر الصديق رضي الله عنه للنبي صلى الله عليه وسلم: فكيف بالبيوت التي بين مكة والمدينة والشام على ظهر الطريق ليس فيها ساكن؟ فأنزل الله عز وجل في قول أبي بكر الصديق رضي الله عنه «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُناحٌ...».

Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 228:

ويروى أن أبا بكر رضى الله عنه قال: «يا رسول الله، إنّ الله تعالى قد أنزل عليك آية في الاستئذان، وإنا نختلف في تجاراتنا فننزل هذه الخانات، أفلا ندخلها إلا بإذن؟» فنزلت.

2 B: "içinde".

3 B: "kendilerinin".

4 H: "ve".

5 H: "de ki".

dikmesinler. Harama bakmaktan, ayıp bir şey görmekten sakınsınlar. Sûfiyyeden Şiblî kuddise sırruhu'ya "يَغُضُّوا مِنْ اَبْصَارِهِمْ ne demektir?" diye sormuşlar, demiş ki "baş gözlerini muharremâttan, kalb gözlerini mâsivallahtan çeksinler."[1] {وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ} Ve ferclerini tamamen hıfz etsinler ❁ apış aralarını tamamen muhafaza edip haramdan, nazardan saklasınlar, avretlerini örtüp ırzlarını korusunlar.

"**Fürûc**" "ferc"in cem'idir. "Ferc" asıl mânasında iki şey arasındaki açıklık demektir. Bu suretle gerek erkek gerek dişi insanın bacakları arasındaki açıklığa da hakikat olarak ıtlak olunur ki lisânımızda "apış arası" denir ve bu tâbir ile avret mahallinden kinaye de edilir. Ki Kur'an'da bu mâna ile vârid olmuş ve onun için erkeğe de dişiye de muzâf kılınmıştır. Sonra bilhassa kadının kubülünden[2] kinaye olarak isti'mâli galebe etmiş ve sarih denecek derecede mâruf olmuştur. اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا [el-Enbiyâ 21/91] bu mânadandır. Hıfz-ı fürûc emri haramdan kemâl-i tehaffuz ile ırzı muhafazadan kinayedir. Ve bu tehaffuzu ifade ederken daha evvel delâlet-i vaz'iyesiyle setr-i avret emrini de tazammun eyler. Bundan başka kinaye mefhûmunun lâzımını ifade ederken hakikatini dahi[3] iradeye mâni' olmadığından "fürûc" kinayesi avret mahallinin hudûduna da işaret eyler. Yani [3503] insanın avret mahalli, uzv-ı ma'hûddan[4] ibaret değil, "apış arası" denilen açıklık boyunca imtidad eder ki bunun a'zamîsi topuklara kadar varırsa da ekall-i müteyakkanı diz üstü oturulduğu zaman ta'ayyün edeceği vechile göbek[5] altından dizlere kadardır. Bunun için erkeklerde hıfzı[6] ve setri farz olan bir avret mahalli bu[7] ekall-i müteyakkan miktarıdır. Fazlası müstehabdır. Kadınlarda da

---

1 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002, IV, 158; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 363:

أخبرني الحسن بن غالب، قال: سمعت أبا طالب محمد بن أحمد بن المهلوس العلوي الزاهد كذا قال ابن غالب محمد بن أحمد، وإنما هو محمد بن علي، قال: سمعت الشبلي وقد سئل عن قول الله تعالى: «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ»، قَالَ: أبصار الرءوس عن المحارم وأبصار القلوب عما سوى الله عَزَّ وَجَلَّ.

2 M ve B: "kubülünde".

3 B -"dahi".

4 B: "mahsustan".

5 H: "bunun".

6 H: "hıfz".

7 B -"bu".

bundan sonraki âyetin delâletiyle tepeden topuğadır. Demek ki iki diz arasındaki açıklığı örtmeyen libas, setr-i avrete kâfi denemeyecektir.

{اِنَّ اللّٰهَ خَب۪يرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ} Şüphe yok ki Allah, her sun'unuza habîrdir. ❁ Ricâlin nelere göz gezdirdiklerini ve havaslarıyla neler duymak istediklerini, a'zâlarını ne gibi hislerle tahrik ettiklerini, ne maksad beslediklerini, ne düzenler kurduklarını, ne sanî'alar, ne san'atlar yaptıklarını bilir. Hiçbiri O'na hafî kalmaz. Binâen'aleyh Allah'ın râzı olmayacağı[1] şeylerden hazer etmek lâzım gelir.

Evvelâ erkekler hakkındaki bu emr ü ihtardan sonra Müslümanlar, şimdi de kadınlar hakkındaki şu emre dikkat etsinler[2]:

{وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ} Mü'minelere[3] -yani mü'min kadınlara- da söyle[4]: {يَغْضُضْنَ مِنْ اَبْصَارِهِنَّ} Gözlerini indirsinler ❁ helâl olmayan erkeklere bakmaktan sakınsınlar, zira "nazar zinanın postacısıdır"[5] derler.[6] {وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ} Ve fürûclarını hıfz eylesinler ❁ tamamıyla setr ve zinadan tahaffuz eylesinler {وَلَا يُبْد۪ينَ ز۪ينَتَهُنَّ} ve ziynetlerini izhar etmesinler ❁ kadının [3504] ziyneti denince örfte tac, küpe, gerdanlık, bilezik ve emsâli huliyyât; sürme, kına ve emsâli ve elbise süsleri gibi şeyler tebâdür eder, Sûre-i A'râf'ta يَا بَن۪ٓى اٰدَمَ خُذُوا ز۪ينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ [7/31] âyetinde "ziynet" elbise demek olduğu da geçmişti. O hâlde bu ziynetleri açmak bile menhî olunca bunların mahalli olan bedeni açmak evleviyetle nehyedilmiş olur. Yani bedenlerini açmak şöyle dursun, üzerlerindeki ziynetleri bile açmasınlar. Ma'amâfîh bir kısım ulemâ, burada "ziynet"ten murad ziynetin mahalli olan beden[7] olduğuna kāil olmuşlardır. Ki yüz sürme ve sürgü mevkii, baş tac mevkii, saç örgü ve büklüm mevkii, kulaklar küpe mevkii, boyun ve sîne gerdanlık mevkii, el yüzük ve kına mevkii, bilekler bilezik mevkii,

---

1 M ve B: "olamayacağı".
2 Ki tesettüre müte'allik olan bu âyetin Sûre-i Ahzâb'da da nazirleri gelecektir [Müellifin notu].
3 M ve B +"de".
4 H: "de ki".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 230; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIII, 363:
النظر بريد الزنى ورائد الفجور.
6 Evvelâ gadd-ı basar emrinin takdim olunması bu nükteye işarettir [Müellifin notu].
7 M ve B -"olan beden".

pazular pazubend mevkii, baldırlar halhal mevkii, ayaklar da eller gibi kına mevkiidir. Bunlardan mâʿadâ beden aksâmı ise esasen açılmaz.

Bunlardan bazıları hazf-i muzâf veya zikr-i hâl irâde-i mahal ile "mevâkiʿ-i[1] ziynet" takdîrinde bir mecaz gözetmiştir. Buna karîne olarak da kadının bedeninden ayrı olarak o ziynetlere haddizâtında nazar etmek ve alıp satmak bi'l-ittifak câiz ve mubah olduğunu dermiyan etmişlerdir. Bazıları da yine bu karîne ile kadının esas ziyneti, vücûdunun mehâsin-i hilkati ve sunʿî ziynetten gaye de bedenin tezyîni olduğunu nazar-ı iʿtibâra alarak bu ziynetten murad mücerred beden olduğuna kāil olmuşlar ve kadınların birçoğu sunʿî ziynetten vâreste bulunmakla mümtaz oldukları hâlde zînet-i hılkiyenin umûmunda bulunması ve her kadın bedeninin nefsinde bir ziynet olması hükmün umûmiyeti hakkını îfâ nokta-i nazarından bu tahsîsin bir müeyyidi olduğunu söylemişler ve bu suretle şu mânayı vermişlerdir: Kadınlar, hilkaten ziynetleri demek olan bedenlerinin hiçbir tarafını açmasınlar.

Doğrusu hılkī olan mehâsine "ziynet" tâbirinden ziyade "cemâl" ıtlâkı müteʿâref ve "ziynet" tâbiri sunʿî tekellüfât ile tezyin olunan levâhıkta meşhur ise de [3505] زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَّاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ [Âl-i İmrân 3/14] medlûlünce "ziynet" mefhûmunun hılkīye de sunʿîye de şâmil olduğunda şüpheye mahal yoktur. Ziynet ve cemâlin hakkı da tecellîsini ehline hasredip ağyârdan gizlenmektir.

Hüsn olsa da vâcibü't-tecellî — *Gizler onu hak nikāb içinde*
Ağyârına gösterir mi Hurşîd — *Dîdârını hiç o tâb içinde*

{إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا} Ancak zâhir olanı başka ۞ o ziynetlerden dışa gelen örtülse bile zuhûru tabîî olanı bu hükümden müstesnâ ve başka bir hükme tâbiʿdir ki bunlar örtünün dış tarafıyla el ve yüz ziynetleridir. Zira örtünün kendisi de kadının bir ziynetidir. Tabîîdir ki bunun dışı zâhir olacaktır. El ve yüzün de namazda zuhûru âdettir.

1 B: "mevkiʿ-i".

Müsned-i Ebî Dâvûd'da rivayet edildiği üzere Aleyhissalâtü vesselâm Hazret-i Esmâ'ya "yâ Esmâ, kadın bülûğa erince ondan görülebilecek olan ancak şudur" buyurmuş ve kendi vech-i mübarekine ve keff-i sa'âdetlerine işaret eylemiştir.[1] İş yaparken, lâzım olan eşyâyı tutarken ve hatta örteceğini örterken bile elin açılması lâbüd olduğu gibi zarûrî olan rü'yet ve teneffüs hasebiyle yüzün diğerleri gibi setrinde harec vardır. Bir de şehadette, muhakemede, nikâhta yüzün açılmasına ihtiyaç vardır. Binâen'aleyh zarûretler kendi mikdarınca takdir olunmak üzere bunların zuhûrunda beis yoktur. Fakat bunlardan mâ'adâsının açılması, görünmesi, bakılması haram, nâmahremden setri lâzımdır.

Buyuruluyor ki {وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلٰى جُيُوبِهِنَّ}[2] ve baş örtülerini yakalarının üzerine vursunlar ❁ başlarını, saçlarını, kulaklarını, boyunlarını, gerdanlarını, sînelerini açık tutmayıp bu suretle sımsıkı örtünsünler ve o hâlde bu emri îfâ edebilecek baş örtüsü kullansınlar. Müfessirînin [3506] nakline göre câhiliye kadınları da hiç baş örtüsü kullanmaz değillerdi. Fakat yalnız enselerine bağlar veya arkalarına bırakırlar, yakaları önden açılır, gerdanları ve gerdanlıkları münkeşif olurdu, ziynetleri görünürdü. Demek ki son zamanlarda asrîlik sayılan gerdan-küşâlık böyle eski bir câhiliyet şi'ârı idi. İslâm böyle açıklığı nehyedip baş örtülerinin yakalar üzerine vurulmasını emr ile tesettürü farz kılmıştır. Görülüyor ki bu emirde tesettürün yalnız vücûbu değil, bir sûret-i mahsûsası da gösterilmiştir ki kadın edeb ve nezâhetinin en dilnişîn ifadesi bundadır.

Görülüyor ki bu emir, hâne hâricinde veya dâhilinde diye takyid edilmemiştir. Bu cihetle mutlaktır. Ancak zâhir istisnâ edildiği gibi, gizlenen ziynetlere nazarın[3] helâl olanları da istisnâ ile bu tesettürün

---

1 Ebû Dâvûd, Libâs, 34:
عن عائشة: أن أسماءَ بنتَ أبي بكْرٍ دَخَلَت على رسولِ الله صلَّى الله عليه وسلم وعليها ثِيَابٌ رِقَاقٌ، فأعْرَضَ عنها رسولُ الله صلَّى الله عليه وسلم، وقال: «يا أسماءُ إن المرأةَ إذا بلَغت الْمَحِيضَ لم يصْلُح أن يُرى مِنْها إلا هذا وهذا» وأشار إلى وجهه وكفَّيْهِ.

2 "**Humur**", "himâr"ın cem'idir ki baş örtüsü demektir. "**Cüyûb**" da "ceyb"in cem'i, "ceyb" de elbisenin yakasıdır [Müellifin notu].

3 B: "nazaran".

vücûbu nâmahreme karşı olduğunu anlatmak için bu vücûbun kuvvet ü ehemmiyetini göstermek üzere bir daha tekid ile buyurulmuştur ki: Öyle örtünsünler {وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ} ve ziynetlerini izhar etmesinler ❁ açık bırakmasınlar {اِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ} ancak kocalarına {اَوْ اٰبَٓائِهِنَّ} veya kendi atalarına ❁ yani babalarına, dedelerine ki amca ile dayı da nikâh düşmemek itibariyle bunlara mülhaktır {اَوْ اٰبَٓاءِ بُعُولَتِهِنَّ} veya[1] kocalarının atalarına {اَوْ اَبْنَٓائِهِنَّ} veya kendi oğullarına {اَوْ اَبْنَٓاءِ بُعُولَتِهِنَّ} veya kocalarının oğullarına {اَوْ اِخْوَانِهِنَّ} veya kendi biraderlerine {اَوْ بَنٖٓى اِخْوَانِهِنَّ} veya biraderlerinin oğullarına {اَوْ بَنٖٓى اَخَوَاتِهِنَّ} veya hemşirelerinin oğullarına {اَوْ نِسَٓائِهِنَّ} veya kendi kadınlarına ❁ mü'minâtın kadınları yani Müslüman kadınlar veya hizmet veya sohbetlerinde ihtisâsı bulunan kadınlardır.

[3507] Demek ki husûsiyetini tanımadıkları yabancı kadınlara da açılmaları câiz olmayacaktır. Eslâf-ı müfessirînin ekserîsi demişlerdir ki: "Mü'minâtın kendi nisâsı" demek kendi dinlerinde olan Müslüman kadınlar demektir. Binâen'aleyh Müslüman kadınları gayr-i müslim kadınlara açılmamalıdırlar. Fakat bir kısım da bunu istihsâna haml eylemiş ve "mü'minâtın nisâsı" hizmet veya sohbetlerinde bulunan gerek müslime ve gerek gayr-i müslime kadın cinsi demek olduğuna zâhib olmuştur ki Fahreddin Râzî buna "mezheb budur" demiş, evvelki ahvat bu ise evfaktır. {اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُنَّ} Veya ellerinin mâlik olduğu[2] câriyelerine {اَوِ التَّابِعٖينَ غَيْرِ اُو۬لِى الْاِرْبَةِ مِنَ الرِّجَالِ} veya ricâlden irbe sâhibi olmayan tâbi'lere ❁ yani kadına ihtiyaç duymaz olmuş, şehveti kalmamış sulehâdan ihtiyarlar veya ma'tuhlar veya kadın işini bilmez, sade yemeklerinin fazlasından yemek için şunun bunun arkasına takılır ebleh[3] gürûhu miskinler veyahut erkekliği yok hilkaten innîn uşaklar, bunda iğdiş ve mecbûbun yani erkeklik uzvu kat' edilmiş olanların da dâhil olacağını zannedenler olmuş ise de *Tefsîr-i Keşşâf*ta ve Ebû Hayyân'da zikrolunduğu üzere İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe hazretleri indinde bunları istihdam etmek, tutmak, alıp satmak helâl olmaz.

1 B: "veyahut".
2 H: "Veya mâlik oldukları".
3 M ve B -"ebleh".

Bunları imsak seleften hiçbirinden menkul değildir.[1] Çünkü bunda cübb ü ihsâya teşvik vardır. Hâlbuki müsle haramdır.

{اَوِ الطِّفْلِ الَّذٖينَ لَمْ يَظْهَرُوا عَلٰى عَوْرَاتِ النِّسَٓاءِ} Veya kadınların avretlerine vâkıf olmayan veya güçleri yetmeyen çocuklara müstesnâ ❁ buraya kadar zikredilen on iki müstesnâya da bir dereceye kadar ziynetlerini izhar edebilirler.

Evvelâ kocalar için bedenlerinin cemî'ine nazar helâldır. Çünkü ziynetten maksud onlardır.

Sâniyen zikrolunan mahremlerine mu'tad olan [3508] ziynet mevkilerinden yüz, el ve ayaklarla iş ve hizmet esnasında açılan başını, saçını, kulaklarını, boynunu, kollarını, inciklerini açabilir. Onların da bunlara nazarları helâldir. Çünkü yakınlıkları hasebiyle ihtilâtları çoktur ve fitne melhuz değildir. Fakat karnını ve sırtını göstermek câiz değil, ârsızlıktır.

Sâlisen erkeğin erkeğe karşı olduğu gibi kadının kadına karşı avreti de göbekten dize kadardır. Mâ'adâsına nazarı câizdir.

Râbi'an ricâlden irbesiz tâbi'ler teessür duymamak ve fitne melhuz olmamak itibariyle nazarları mehârime şebîhtir.

Hâmisen çocuklar gayr-i mükelleftir. Ancak idrâki nisbetinde edep öğretilmek gerektir.

Sâdisen bu emr-i tesettür, esir cariyeler hakkında değil, hür olan mü'minât hakkındadır.

İşte böyle hür kadınların bu müstesnâlardan başkasına ziynetlerini göstermemeleri kendi iffet ve sıyânetleri ve hüsn-i iktisadları nokta-i nazarından gayet mühim olduğu gibi yabancı ricâli müteessir etmemek, günaha sokmamak, edeb ü iffet telkin etmek nokta-i nazarından da çok mühim olduğundan bilhassa bu noktayı da iş'âr ve tesettür emrinin

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 232; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 35:

وعند أبي حنيفة: لا يحل استخدام الخصيان وإمساكهم وبيعهم وشراؤهم، ولم ينقل عن أحد من السلف إمساكهم.

kuvvet ü şümûlünü bir daha ihtar siyâkında yürüyüş tavırlarının dahi[1] ıslâhı için buyuruluyor ki: {وَلَا يَضْرِبْنَ بِاَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ مِنْ زِينَتِهِنَّ} Ve gizledikleri ziynetleri bilinmek için ayaklarını vurmasınlar. ❁ Yani baştan ayağa örtündükten başka yürürken de edeb ü vakar ile yürüsünler, örtüp gizledikleri sun'î veya hılkī ziynetler bilinsin diye bacak oynatıp ayak çalmasınlar, çapkın yürüyüşle nazar-ı dikkati celbetmesinler; çünkü erkekleri tahrik eder, şüphe uyandırır. Fakat unutulmamak lâzım gelir ki kadının bu babda muvaffakiyeti daha evvel erkeklerin iffeti ve vazifelerine dikkati ve cemiyette [3509] olanların himmeti ile mütenâsib, bunlar da Allah'ın inayeti ile kāimdir. Onun için bu noktada Resûlullah'tan umûma telvîn-i hitab ve ricâli nisâya tağlib tarîkiyle buyuruluyor ki:

{وَتُوبُوا اِلَى اللّٰهِ جَمِيعًا اَيُّهَ الْمُؤْمِنُونَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} Ve ey mü'minler, Allah'a tevbe ediniz ki felah bulabilesiniz. ❁ Demek ki bozuk bir cemiyette felah ümid olunmaz, cemiyetin bozukluğu da kadınlardan evvel erkeklerin kusurundandır. Binâen'aleyh başta erkekler olmak üzere erkek dişi bütün mü'minler imana yaramayan ve câhiliyet âsârı olan kusurlarından tevbe ile Allah'a dönüp Allah'ın inayetine ilticâ ve emirlerine itinâ etmelidirler ki mecmû'u felah bulabilsinler. O hâlde umûmun felâhı nokta-i nazarından evliyâ-yı umûr ve alâkadar efrâd şu emirlere de itina etmelidir:

وَاَنْكِحُوا الْاَيَامٰى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَاِمَٓائِكُمْۜ اِنْ يَكُونُوا فُقَرَٓاءَ يُغْنِهِمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖۜ وَاللّٰهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ ﴿٣٢﴾ وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتّٰى يُغْنِيَهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِهٖۜ وَالَّذِينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ فَكَاتِبُوهُمْ اِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًاۗ وَاٰتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللّٰهِ الَّذٖٓى اٰتٰيكُمْۜ وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَٓاءِ اِنْ اَرَدْنَ تَحَصُّنًا لِتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۜ وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ فَاِنَّ اللّٰهَ مِنْ بَعْدِ اِكْرَاهِهِنَّ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٣٣﴾

1 H: "da".

[3510] Meâl-i Şerîfi

Bir de sizden olan dulları ve kölelerinizden, câriyelerinizden sâlihleri evlendirin. Eğer fukara iseler Allah onlara fazlından gınâ verir. Allah Vâsiʿdir, Alîm'dir (32). Bir nikâha çare bulamayanlar, Allah kendilerine fazlından bir gınâ verinceye kadar iffetli kalmaya çalışsınlar. Memlüklerinizden mükâtebe isteyenleri de eğer kendilerinde bir hayır biliyorsanız hemen kitâbete kesin ve onlara Allah'ın size verdiği malından verin ve dünyâ hayâtın geçici metâʿını kazanacaksınız diye câriyelerinizi fuhşa ikrah etmeyin, hele iffetli olmak isterlerse. Her kim de onları ikrah ederse şüphesiz Allah onlara ikrahlarından sonra[1] Gafûr'dur, Rahîm'dir (33).

{وَاَنْكِحُوا الْاَيَامٰى مِنْكُمْ} ❁ "**Eyâmâ**" "eyâyim"den maklub olarak "eyyim"in cemʿidir. "Eyyim" gerek bikr, gerek seyyib olsun zevci olmayan dişiye ve zevcesi olmayan erkeğe denir ki biz buna "bekâr" diyoruz. Bundan başka "eyyim" hür kadına ve bir kimsenin kızı, hemşiresi, teyzesi gibi yakın hısımına da ıtlak edilir ki bu iki mânaca lisânımızda mukabilini bilmiyoruz. Âyette bu mânalara da delâlet yok değildir. مِنْكُمْ kaydı ile "ibâd" ve "imâ"ya tekabülü bu cihete temas eder. Fakat bunlar ayrıca tasrih edildiğinden hep müfessirîn "eyâmâ" lafzında esas ve eʿam olan evvelki mânayı ahzetmişlerdir. O hâlde meâl şu olur: Siz hür mü'minlerden kadın ve erkek hür bekârları {وَالصَّالِحٖينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَاِمَآئِكُمْ} ve kölelerinizden, halayıklarınızdan sâlihleri velâyet-i hâssa ve âmmeniz hasebiyle evlendiriniz ❁ nikâhlarına müsaade ve muʿâvenet[2] ediniz ki [3511] ihmal yüzünden fenalığa düşmesinler. Zira nikâh bekā-yı nevʿin menâtı olmak haysiyetiyle bizzat maksud olduğu gibi, cemiyeti ifsad ve nesli ifnâ eden sifahtan zecr eder bir hayırdır, bir ihsandır[3] (إحصان). Binâenʿaleyh bunu teshil ve teksir etmek de mühim bir hayır ve evliyâ-yı umûra mühim bir vazifedir. Görülüyor ki burada memlükler

---

1 H -"ikrahlarından sonra".
2 B -"ve muʿâvenet".
3 H: "ihsânıdır".

kısmında salâh kaydı tasrih edilmiş, hürler kısmında edilmemiştir. Zira mü'minlere yakışan, asl olan salâhtır. Ve burada "salâh"ın mânası, ahlâkī salâh ile beraber nikâha ve hukūk-ı nikâha kābiliyettir.

Bu hususta ilk evvel mâlî kudreti ileri sürmek isteyenlere karşı buyuruluyor ki: {اِنْ يَكُونُوا فُقَـرَٓاءَ يُغْنِهِمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِه} Eğer fukarâ iseler, Allah onları fazlından iğnâ eder. ❁ Binâen'aleyh iki taraftan biri yalnız fakrı bahane ederek imtinâ' etmesin, Allah'ın fazlından ümidini kesmesin, nikâh ile bekârlıktaki ihtiyaçların mühim kısmından gınâ hâsıl olur. {وَاللّٰهُ وَاسِعٌ} Ve Allah Vâsi'dir. ❁ Keremi[1] çok, kudreti geniş bir ganîdir. Dilediğine ümid edilmedik yerden fazl u keremiyle rızk u vüs'at verir. Fakat mecbûrî değil, dilerse verir[2] {عَل۪يمٌ} Alîm'dir. ❁ Kimine çok, kimine az verdiğinin hikmetini de bilir. {وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذ۪ينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحاً} Nikâha imkân bulamayanlar da ❁ teşebbüs ettiği hâlde nikâh için lâzım olan esbâbı tedarik edemeyen ve mu'âvenet göremeyen bekârlar da {حَتّٰى يُغْنِيَهُمُ اللّٰهُ مِنْ فَضْلِه} Allah kendilerini iğnâ edinceye kadar iffetini muhafazaya çalışsın {وَ} ve ❁ bu cümleden olarak {الَّذ۪ينَ يَبْتَغُونَ الْكِتَابَ مِمَّا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ} memlüklerinizden kitâbete kesişmek arzu edenleri [3512] {فَكَاتِبُوهُمْ اِنْ عَلِمْتُمْ ف۪يهِمْ خَيْراً} eğer kendilerinde bir hayır biliyorsanız hemen mükâtebe ediniz.

"**Mükâtebe**" kitâbete kesişmek ve memlûkün te'diyesini taahhüd ettiği bir bedel mukabilinde âzâd olmak üzere kendisini efendisinden satın alması akd u mukavelesidir ki bedeli te'diye edince[3] âzâd olur. {وَاٰتُوهُمْ مِنْ مَالِ اللّٰهِ الَّـذ۪ٓى اٰتٰيكُمْ} Ve onlara Allah'ın[4] size verdiği malından veriniz {وَلَا تُكْرِهُوا فَتَيَاتِكُمْ عَلَى الْبِغَٓاءِ اِنْ اَرَدْنَ تَحَصُّناً لِتَبْتَغُوا عَرَضَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} Ve genç câriyelerinizi tahassun isterlerken hayât-ı dünya arazını kazanmanız için âlüfteliğe ikrah etmeyiniz. ❁ Yani iffet arzu ederlerken fâni dünya metâ'ı, para pul kazanmak için zorla fuhşa sevketmeyiniz. Rivayet edildiğine göre münafık Abdullah b. Übey b. Selül altı

---

1 H: "Atâsı".
2 B -"Fakat mecbûrî değil, dilerse verir".
3 B: "edilince".
4 B +"malından".

câriyesini ikrah ile zinaya sevkediyordu. İkisi gelip Resûlullah'a şikayet ettiler, bu âyet nâzil oldu.[1] Bu cümlenin mâkabline olan irtibâtıyla fehvâsı da şu mânayı iş'âr eder:

İşte yukarıki emirleri ihmal etmek ehl-i iffeti böyle kerhen zinaya sürüklemeye yakın fecaate müncer olur. O hâlde günah kimin? İkrah edenin mi, ikrah olunanın mı, ikisinin de mi? {وَمَنْ يُكْرِهْهُنَّ} Onları her kim ikrah etse {فَاِنَّ اللّٰهَ مِنْ بَعْدِ اِكْرَاهِهِنَّ} şüphe yok ki Allah, onlar ikrah olunduktan sonra ❁ yani o câriyeler râzı olmayıp kerhen sürüklendikten sonra bu bîçârelere {غَفُورٌ رَحِيمٌ} Gafûr'dur, Rahîm'dir. ❁ Yani yapılan fiilin ikrah eden için de edilen için de günah olduğunda şüphe yok. Fakat ikrah olunan bîçâreler, bu günaha râzı olmayıp kerhen sürüklendiklerinden dolayı mâzurdurlar. Ve Gafûr Rahîm olduğunda [3513] şüphe olmayan Allah indinde mağfiret ve rahmete şâyândırlar. Binâen'aleyh bu bîçârelere acımalı, halâsları için yardım etmelidir. Lâkin ikrâhı tav'an yapanlar sûrenin başında geçtiği üzere acınmaya lâyık olmayıp râzı olduğu azâbın günahına müstahik oldukları gibi, ikrah edenin de bütün vebâli yüklenerek azîm azab ve nefrîne müstahik olduğunu ihtâra hâcet yoktur.

وَلَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكُمْ اٰيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍ وَمَثَلاً مِنَ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ وَمَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِينَ ﴿٣٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Kasem olsun ki size beyan edici âyetler ve sizden evvel geçenkilerinki kabîlinden bir mesel ve müttakīler için bir mev'iza indirdik (34).

Bu âyet, mâkabli ile mâba'dine bir bend âyetidir. Ki sûrenin evvelini hatırlatarak mûcebince bir daha tezekküre davetten sonra mâba'dine bir temhiddir. Mazmûnu bütün Kur'an'a sâdık olmakla beraber evvelemirde

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIX, 233; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 239. Krş. *Tefsîru Mücâhid*, s. 492; Mukâtil b. Süleymân, III, 198; Müslim, Tefsîr, 26:

وقال مقاتل: نزلت في ست جوار لعبد الله بن أبي كان يكرههن على الزنا ويأخذ أجورهن وهن: معاذة ومسيكة وأميمة وعمرة وأروى وقتيلة. فجاءته إحداهن ذات يوم بدينار، وجاءت أخرى بِبُرد فقال لهما: ارجعا فازنيا، فقالتا: والله لا نفعل قد جاءنا الله تعالى بالإسلام، وحرم الزنا، فأتتا رسول الله صلى الله عليه وسلم وشكتا إليه؛ فأنزل الله تعالى هذِه الآية.

bu sûreye aittir. Fi'l-vâki' sûrenin bidâyetinde tenbih buyurulduğu üzere buraya kadar Allah'ın emrettiği birtakım ahkâm ile hakk u hakīkatı tebyin eden âyetler ve ibret alınacak acîb[1] bir kıssa ve müttakīler için felah nûrları saçan büyük bir nasihat ve mev'iza inzal buyurulmuştur. {وَمَثَلًا مِنَ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ} Ve sizden evvel geçenlerinki kabîlinden bir mesel ❁ ibret için temsil olunacak acîb bir kıssa, bir destân-ı ibret, bununla Kur'ân'ın birer misâl-i [3514] ibret olan acâib kıssalarına ve temsîlât-ı belîğasına işaret olunmakla beraber bilhassa ifk kıssasının âlemde ilk vâki' olmuş bir hâdise olmadığı ve meselâ Hazret-i Yûsuf ve Hazret-i Meryem kıssalarında sebkettiği vechile mâzîde geçen büyük zevâtın da buna mümâsil iftira ve bühtanlara mâruz olmuş bulundukları ve bu ibtilâların onlar hakkında bir şer değil, şanlarını yükselten bir hayr olduğu müttakīlere bir mev'iza olmak için ihtar edilerek zihinler gönüller tenvir edilmiş ve o zulmetler içinde bu ilâhî tenvir ve tebyîne terettüb eden nûrâniyet, ber vech-i âtî Nûr Âyeti'nin temsîline bir âyine-i tecellî kılınmıştır.

Anladınız ya:

اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِؕ مَثَلُ نُورِه۪ كَمِشْكٰوةٍ ف۪يهَا مِصْبَاحٌؕ اَلْمِصْبَاحُ ف۪ي زُجَاجَةٍؕ اَلزُّجَاجَةُ كَاَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍۙ يَكَادُ زَيْتُهَا يُض۪ٓيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌؕ نُورٌ عَلٰى نُورٍؕ يَهْدِي اللّٰهُ لِنُورِه۪ مَنْ يَشَٓاءُؕ وَيَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ لِلنَّاسِؕ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌۙ ﴿٣٥﴾ ف۪ي بُيُوتٍ اَذِنَ اللّٰهُ اَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ ف۪يهَا اسْمُهُۙ يُسَبِّحُ لَهُ ف۪يهَا بِالْغُدُوِّ وَالْاٰصَالِۙ ﴿٣٦﴾ رِجَالٌۙ لَا تُلْه۪يهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَاِقَامِ الصَّلٰوةِ وَا۪يتَٓاءِ الزَّكٰوةِۙ يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ ف۪يهِ الْقُلُوبُ وَالْاَبْصَارُۙ ﴿٣٧﴾ لِيَجْزِيَهُمُ اللّٰهُ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَز۪يدَهُمْ مِنْ فَضْلِه۪ؕ وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٨﴾

---

1 M ve B: "acayib".

[3515] **Meâl-i Şerîfi**

Allah, semâvât u Arz'ın nûrudur. Nûrunun temsîli sanki bir mişkât, içinde bir misbah. Misbah bir sırçada[1], sırça sanki bir kevkeb-i dürrî (bir inci yıldız), mübarek bir ağaçtan tutuşturulur: Bir zeytinden ki ne şarkīdir ne garbî, yağı hemen hemen ateş dokunmasa bile ziyâ verir. Nûr üzerine nûr, Allah nûruna dilediğini hidâyet buyurur ve insanlar için meseller darb eyler ve Allah her şeye Alîm'dir[2] (35). O evlerde ki Allah onların rif'atlandırılmasına ve içlerinde isminin zikredilmesine izin vermiştir[3]. Onlar da sabah ve akşam üstleri O'na[4] tesbih ederler (36). Nice erler[5] ki ne ticaret ne bey' kendilerini zikrullahtan, namaz kılmaktan, zekât vermekten alıkoymaz, kalblerin ve gözlerin kıvranacağı günden korkarlar (37). Çünkü Allah kendilerine işledikleri amellerin en güzeliyle ecir verecek, fazlından da ziyadesini bahşeyleyecekdir ve Allah dilediğine hesapsız rızık verir[6] (38).

{اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Allah, semâvât u Arz'ın nûrudur. ❁ Bütün âlemi meydana koyan, kâinâtı gösteren, hakikati bildiren, gözleri gönülleri şenlendiren O'dur. O olmasa idi hiçbir şey bulunmaz, hiçbir hakikat sezilmez, hiçbir neş'e duyulmazdı.

Âlemdeki âyât-ı tecellînin en celîsi hiss ü idrâkimizi en çok istîlâ eden rü'yetimizde bir âmil olan ziyâ [3516] hâdisesidir. Ziyânın gözümüze temâsı ânında âfâkıyet ile enfüsiyetin telâkīsi hâlinde parlayan ve inbisat ettiği ecsâmın sütûhunu izhar eden sâfî ve latif tecellîsine de "nûr" ıtlak olunur ki ziyânın bir tezâhür-i mahsûsu olmak itibariyle ziyâdan farklı ve bazen ona mukabil olarak kullanılır. Binâen'aleyh "nûr" hüsn-i tecellî

---

1 B: "sirâcda".

2 H: "Allah, semâvât u Arz'ın nûrudur. Nûrunun temsîli bir mişkât gibi ki içinde bir misbah. Misbah bir sırçada, sırça sanki bir kevkeb-i dürrî, mübarek bir ağaçtan, ne şarkī ne garbî bir zeytinden tutuşturuluyor ki yağı hemen hemen ateş dokunmasa bile ziyâ verir. Nûr üzere nûr, Allah nûruna dilediğini hidâyet ~~eder~~ buyurur ve insanlar için meseller darb eyler ve Allah her şeye Alîm'dir".

3 H: "verdi".

4 H: "O'nun için".

5 H: "O mertler".

6 H: "Bütün niyetleri Allah kendilerine işledikleri amellerden güzel ecir versin, fazlından da ziyadesini bahşeylesin diyedir, Allah da dilediğine hesapsız rızık verir".

âyeti olan latif bir ziyâ tecellîsidir[1]. Ve bundan dolayı dâima makām-ı medihte isti'mâl olunur.

Ma'amâfîh esası basarî zulmetin zıddı olan "nûr" mefhûmu Râgıb'ın *Müfredât*'ında dediği gibi "ziyâ" mefhûmundan e'amdır. Ziyâya ve ziyânın şa'şa'a-i inkisârına ve aks-i ziyâya ıtlak edildiği gibi gerek hissî ve gerek aklî her nevi zulmetlerin zıddı olarak vicdan ve basirette inkişaf eden âfâkī ve enfüsî tecelliyâtın umûmuna da ıtlak olunur.[2] Hatta Allah teâlâ'ya velev mecâzen olsun "ziyâ" ıtlakı câiz olmadığı hâlde bu âyette "Nûr" ism-i şerîfi vârid olmuştur. Hâlbuki Sûre-i En'âm'ın[3] başında اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذ۪ي خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ [6/1] âyeti, Allah nûrun kendisi değil, câ'ili ve mukabili olan her nevi zulümat ile nûr O'nun mec'ûlü, ihdas ettiği eseri olduğunu bildirmişti ve nûru Allah'a denk tutanları ثُمَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ [6/1] itâbıyla inzar eylemişti. Binâen'aleyh Allah'a "nûr" ıtlak edilirken bu noktadan gaflet edilmemek ve müteşabih bir mâna murad olunduğunu bilmek lâzım gelir.

Evvelemirde bu iki âyetin mukayesesinden mütebâdir olan mâna اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [en-Nûr 24/35], جاعلُ نُورِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ meâlinde olmasıdır. Onun için müfessirînin bir kısmı bunu ism-i fâ'il sîgasıyla, مُنَوِّرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ yani semâvât ve Arz'ı tenvir eden, gerek cismânî ve gerek rûhânî envâr ile nûrlandıran diye ifade etmişlerdir. Çünkü nûr, münevvirdir. Bu ifade âyetteki nûrun hâdise mânasına değil, fâil mânasına ve semâvât u Arz'a izâfeti mef'ûlüne izâfet olduğunu göstermek itibariyle müfîd ise de "münevvir", nûrun câ'ili olmak lâzım gelmeyeceği cihetle nâkıstır. Hâlbuki [3517] Allah, nûrun câ'ili olduğu mansustur. Bundan dolayı müfessirîn burada daha birçok vecihler beyan etmişlerdir. Felâsife ve sûfiyye de işrak nazariyesine temas eder gibi gördükleri bu âyet hakkında uzun bahisler yapmışlar, hatta Gazzalî, bu âyetin tefsîri için *Mişkâtü'l-envâr* nâmında bir eser tasnif eylemiştir ki bazı noktalarını hulâsa edelim, şöyle ki:

---

1 H: "latif bir tecellîdir".
2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 827-828.
3 H, M ve B: "Nisâ'nın".

"Nûr ismi lügatta Güneş'ten, Ay'dan, ateşten şu ecsâm-ı kesîfenin zâhirlerine feyezan eden keyfiyete mevzû'dur. Ve mâlumdur ki bu keyfiyetin şeref ü faziletine ihtisâsı mer'iyyâtın bu sebeple zâhir ve müncelî olması hasebiyledir. Sonra şu da mâlumdur ki işbu mer'iyyâtı idrak etmek onların müstenîr olmalarına tevakkuf ettiği gibi, görecek gözün vücûduna da tevakkuf eder. Çünkü mer'iyyât, müstenîr olduktan sonra körlere zâhir olmaz. O hâlde rûh-i bâsıra, zuhur ve tecellî için lâbüd bir rükün olmakta nûr-ı zâhire müsâvîdir. Sonra şu cihetle ona müreccahtır da. Çünkü rûh-i bâsıra müdriktir, idrâk onunladır. Nûr-i hâric ise müdrik değildir. Mâ-bihi'l-idrâk değil, belki mâ-inde'l-idrâktir. Ve o hâlde izhar vasfı görülen nûrdan ziyade gören nûrun hakkıdır.

Bunun için 'nûr' ismini gören göz nûruna bilâ-tereddüd ıtlak ettiler de 'nûr-ı aynım', 'filânın nûr-i basarı zayıfladı' ve a'mâ olan hakkında 'basarını kaybetti' dediler. Bu sâbit olunca şunu da söyleyelim ki insanın bir basarı bir de basîreti vardır. Basar, ziyâyı ve elvânı idrak eden zâhirî gözdür. Basîret de kuvve-i âkıledir. Bu iki idrakten ikisi de müdrekin zuhûrunu iktizâ eder. Binâen'aleyh ikisi de nûrdur. Fakat nûr-ı aynda bazı kusurlar saymışlardır ki nûr-ı akılda yoktur. Ezcümle kuvve-i bâsıra kendisini ve idrâkini ve diğer mahsüsât-ı cüz'iye ile ma'kūlât ve külliyâtı, mâzî ve istikbâli göremediği hâlde kuvve-i âkıle hem kendini, hem idrâkini, hem âlâtını, hem külliyâtı idrak eder. Ve bâsıra idrâkâtından çok ilerilere ve derinliklere gider.

[3518] Binâen'aleyh 'nûr' isminin idrâk-i basardan ziyade idrâk-i aklîye evleviyeti sâbit olur. Bununla beraber envâr-ı akliye de kusurdan tamamen sâlim değildir. Evvelâ ahvâlin selâmeti indinde husûlü vâcib olan fıtrî ta'akkulât, insan cevherinin levâzımından değildir. Beraber doğmaz, bebek bunlara elbette âlim bulunmaz وَاللّٰهُ[1] اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْـًٔا [en-Nahl 16/78] bu envâr-ı fıtriye sonradan hâsıl olmaktadır. Buna ise elbette bir sebep lâzımdır. Bütün esbâb da nihâyet Allah'a dayanır. Nazarî ta'akkulâta gelince bunda da insanın fıtratına

1 H, M ve B: "هو الذي".

ekseriya hata ârız olduğu muhakkaktır. Ve binâen'aleyh akıl, bir hâdî ve mürşide muhtaçtır. En yüksek mürşid ise Allah kelâmıyla enbiyâ irşâdıdır. Ve fi'l-hakīka akl u basîret gözünde Kur'an âyetleri, basar gözünde güneş nûru mesabesindedir. Güneşin ziyâsına 'nûr' denildiği gibi Kur'an'a 'nûr' tesmiyesi evleviyettedir. Ve işte bununla فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَالنُّورِ الَّذ۪ٓى اَنْزَلْنَا [et-Teğâbün 64/8][1] ve قَدْ جَٓاءَكُمْ بُرْهَانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكُمْ نُوراً مُب۪يناً [en-Nisâ 4/174] âyetlerinin mânası zâhir olur.

Bu haysiyetle resûlün beyânı Şems'in nûrundan daha kuvvetli olduğu tebeyyün edince onun nefs-i kudsiyesi nûrâniyette Şems'ten daha yüksek olmak îcab eder. Nitekim Allah teâlâ وَجَعَلَ ف۪يهَا سِرَاجاً وَقَمَراً مُن۪يراً [el-Furkān 25/61][2] diye Güneş'i sade bir sirâc olmakla tavsif ettiği halde Resûl-i Ekrem Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni de سِرَاجاً مُن۪يراً [el-Ahzâb 33/46][3] diye tavsif eylemiştir. Demek ki avâlim-i ecsâmda Güneş'in[4] diğer bir cisimden istifade etmeksizin gayrisine nûr ifade etmek hâssası peygamberde daha kuvvetlidir. Nûr-ı nübüvvet, diğer nüfûs-i beşeriyeden müstefid olmaksızın sâirlerine nûr ifâza eder. Fakat Güneş'in semâdaki diğer kuvvetlerle alâkası yok olmadığı gibi, şu da şevâhid-i akliye ve nakliye ile sâbittir ki enbiyânın rûhlarında husûle gelen envâr dahi melâikenin ervâhında hâsıl olan envâr ile alâkadardır. Nitekim يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِه۪ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه۪ [en-Nahl 16/2], نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَم۪ينُ. عَلٰى قَلْبِكَ [eş-Şu'arâ 26/193-194][5], قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [en-Nahl 16/102], اِنْ هُوَ[6] اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى. عَلَّمَهُ شَد۪يدُ الْقُوٰى [en-Necm 53/4-5][7] buyurulmuştur.

[3519] Yine sâbittir ki ecrâm-ı semâviye muhtelif olduğu gibi ervâh-ı semâviye de muhteliftir. Bazısı müfîd ve bazısı müstefiddir. Nitekim

1 "Onun için siz Allah'a ve Resûlü'ne indirdiğimiz nûra iman ediniz…"
2 "…hem içlerinde bir kandil, bir de nûrlu bir Ay asmış."
3 "…nurlar saçan bir şavk."
4 H: "Güneş".
5 "Onu Rûh-i Emîn indirdi, senin kalbin üzerine…"
6 M ve B: "هي".
7 "O sade bir vahiydir ancak vahyolunur. Tâlim etti ona kuvveleri şiddetli."

Hak teâlâ, Cibrîl aleyhisselâm'ın vasfında مُطَاعٍ ثَمَّ اَم۪ينٍ [et-Tekvîr 81/21][1] buyurmuştur. O, melâikenin mutâ'ı olunca şüphe yok ki mutî' olanlar onun taht-ı emrindedir. وَمَا مِنَّٓا اِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ [es-Sâffât 37/164][2] Kavl-i kerîmince her birinin bir makām-ı ma'lûmu vardır. Binâen'aleyh aynı sebeple bunlarda da müfîd olan müstefid olandan ziyade 'nûr' ismine müstahiktir. Ve bu suretle âlem-i ervâhtaki envârın merâtibine âlem-i ecsâmda bir misâl de vardır. Meselâ Güneş'in ziyâsı Kamer'e vâsıl ve oradan bir evin içine dâhil olarak duvardaki bir aynaya düşse, sonra bundan diğer duvardaki bir aynaya aksetse, sonra ondan bir de su dolu bir tasa aksetse, daha sonra bundan evin tavanına akseylese bunların en büyüğü maden olan Güneş'teki nûr, sâniyen Kamer'deki, sâlisen birinci aynadaki, râbi'an ikinci aynadaki, hâmisen sudaki, sâdisen tavandakidir. Ve hepsinde menbâ'-ı evvele akreb olan, eb'ad olandan akvâdır. Bunun gibi envâr-ı semâviyede dahi mertebe mertebe müfîd olan nûrun işrâkı müstefid olandan daha şiddetlidir. Ve bütün bu nûrlar mütezâyiden terakki ederek nûr-ı a'zama müntehî olur ki bu da ind-i ilâhîdeki makamı haysiyetiyle ervâhın a'zamı olan rûhtur ki يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّا [en-Nebe' 78/38][3] kavl-i sübhânîsindeki 'rûh'dan murad odur. Gerek aşağıdaki ateşlerin envârı gibi süflî ve gerek yukarıdaki Şems ü Kamer ve kevâkibin envârı gibi ulvî olsun, bütün bu envâr-ı hissiye, kezâlik gerek yerdeki enbiyâ ve evliyânın ervâhı ve gerek envâr-ı semâviye olan melâike olsun bütün bu envâr-ı akliye, hepsi lizâtiha mümkinât cümlesindendir. Mümkin lizâtihi de kendine kalınca 'ademe müstahiktir[4]. Vücûdu gayrisindendir. Hâlbuki 'adem zulmet, vücud nûrdur. Binâen'aleyh mâsivallahın hepsi lizâtihi muzlimdir. Ve ancak Allah teâlâ'nın inâresiyle müstenîrdir. Mevcûdiyetlerinden sonra hâsıl olan ma'âriflerinin cemî'si de Allah'ın [3520] varlığından husûle gelir. Zulümât-ı 'ademde iken onları vücud ile izhar eden ve zulümât-ı cehâlette iken üzerlerine envâr-ı ma'ârifi ifâza eyleyen ancak Hak teâlâ'dır.

---

1 "Mutâ' orada, emîn."
2 "Bizden ise her birimiz için bir makām-ı ma'lum vardır."
3 "O gün ki kıyâma duracak Rûh ve melâike saf saf…"
4 B: "müstehlektir".

Hulâsa her şeyin zuhûru ancak O'nun izhârıyladır. Nûrun hâssası da izhar ve tecellî vü inkişaftır. O hâlde tebeyyün eder ki hakikaten nûr-ı mutlak Allah sübhânehu ve teâlâ'dır. Ve O'ndan başkasına nûr ıtlâkı mecazdır. Fakat Allah hakikaten nûr ise isbâtında delile neden muhtaç olunuyor? Bunun cevâbını evvelâ basarî olan nûr-ı zâhire nisbetle anlamak kolaydır. Bir gündüz ziyâsında baharın hadâretini gördüğün vakit şek etmezsin ki sen elvânı görüyorsun ve çok kere elvân ile beraber başka bir şey görmüyorsun zanneder de yeşilliğin maiyyetinde yeşillikten başka bir şey görmedim dersin, ziyâyı fark etmezsin. Lâkin Güneş gurûb ederken o rengin üzerine ziyânın düştüğü hâl ile düşmediği hâli zarûrî olarak fark edersin de şüphesiz tanırsın ki nûr, levnin gayrı bir mânadır. Elvân ile beraber idrak olunur. Şiddet-i ittihâdından dolayı fark edilmez ve şiddet-i zuhûrundan dolayı hafî kalır. Zuhur, bazen böyle sebeb-i hafâ olur.

Bu mâlum olunca şimdi şunu da bilmek lâzım gelir ki her şey, basara nûr-ı zâhir ile zâhir olduğu gibi yine bâtınî basîrete de her şey Allah ile zâhir olur. Allah'ın nûru her şey ile beraber bulunur da fark olunmaz. Ancak bunda öbüründen şöyle bir tefâvüt vardır: Nûr-ı zâhirin gurûb-i Şems ile gāib ve muhtecib olduğu tasavvur edilir. Lâkin her şeyin mâbihi'z-zuhûru olan nûr-ı ilâhînin zevâl ve gaybûbeti tasavvur olunmaz ve tegayyürü müstahil olduğundan eşyâ ile dâima kalır. Tefrik ile istidlâl tarîki münkatı' olur. O'nun gaybını tasavvur etsen semâvât ve Arz münhedim olur, kendinden geçersin, o vakit ilm-i zarûrî hâsıl olacak bir fark idrak olunur[1]. Velâkin eşyânın [3521] hepsi hâlıkının vücûduna

1 Yani Allah'ın gaybı, eşyâdan kat'-ı nazarla, vücûdu ancak eşyânın zeval ve fenâsıyla tasavvur olunabilir. Ve o vakit كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُوالْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/26-27] sırrı tebeyyün eder. Sûfiyye buna "insilâh" veya "fenâ" tâbir ederler ki مُوتُوا قَبْلَ أَنْ تَمُوتُوا [Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 682] mertebesidir. Bunu hayatta gayr-i mümkin zannetmemelidir. Resûlullah'a Kur'an vahyolunurken gelmesi mu'tad olan istiğrâkın hikmeti bu idi ve bu hakikaten bir insilâh idi ve bunun daha yükseğinde mi'râc vâki' oldu. Tamamı da mevt ile âhirettedir. وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتّٰى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ [el-Hicr 15/99] Lâkin feylesoflar bunu ancak farazî bir surette mülâhaza edebilirler ki nihâyet nazarî ve hayâlî bir fenâ olur. Bilhassa karanlık gecelerin, göz yumup murakabeye dalmanın gayb-ı hakkı mülâhaza edebilmeye yardımı vardır. وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰى [el-Leyl 92/1], وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى [ed-Duhâ 93/2] Kasemleriyle leylin tebcîli ve "Allah geceleri semâ-yı dünyâya iner" [Buhârî, Teheccüd, 14; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 168] hadîs-i şerîfi de buna delâlet eder [Müellifin notu].

şehadet etmekte bir siyak üzere müsâvî olduklarından, ve bazısı değil her şey, bazı vakit değil cemî'-i evkātta O'na hamd ile tesbih eylediklerinden tefrika kalkmış, tarîk-i hafî kalmıştır. Zira marifette tarîk-i zâhir, eşyâyı zıdlarıyla tanımaktır.[1] Binâen'aleyh hiç zıddı olmayan ve hiç tegayyür etmeyenin hafî kalması istib'âd olunmamalıdır. Onun hafâsı şiddet-i zuhûrundandır." فَسُبْحَانَ مَن اخْتَفَى عَنِ الْخَلْقِ لِشِدَّةِ ظُهُورِهِ وَاحْتَجَبَ عَنْهُمْ بِإِشْرَاقِ نُورِهِ.[2]

Gazzalî'nin bu nûrlu sözleri hoştur. Fakat inde't-tahkīk hâsılı şu oluyor ki: Allah'ın nûr olmasının mânası bütün âlemin ve âlemdeki bütün envâr-ı hissiye ve kuvâ-yı müdrikenin hâlık ve mûcidi, yani câ'ilü'n-nûr olması ve binâen'aleyh nûrda asıl matlub olan tenvir ve izhar ve tecellî ve inkişaf mânalarının künh-i hakikatini nûrdan ve nûru bulandan ziyade nûru yapana ait olacağı cihetle "nûr" isminin Allah'a ehak bulunmasıdır. Yalnız bu son noktada Gazzalî izâfî mukabili olan hakikat ile mecaz mukabili olan hakikati karıştırmıştır. Şüphe yok ki nûru yapan, nûrun fevkindedir. Lâkin bundan dolayı nûru yaratana "nûr" ıtlak edilmesi lisan nokta-i nazarından hakīkat-i lügaviye değil, mecaz olur. Hakikati o nûrun sâhibi[3] olmasıdır. Haml-i muvâta'e değil, haml-i zûdur.

Hak budur ki yanlış bir telakkīye meydan bırakmamak için âyetin kendisi bunun bir teşbîh-i beliğ ile temsîlî bir ifade olduğunu tasrih etmektedir. Şöyle ki {مَثَلُ نُورِهِ} nûrunun meseli ❁ burada nûrun Allah'a muzâf [3522] kılınması da gösterir ki, evvelkinde ıtlâkı zâhirine mahmul olmadığı gibi, semâvât ve Arz'a izâfeti de hakīkī sâhibine izâfet değildir. Yani semâvât ve Arz'ı tenvir eden ve hakīkī sâhibi Allah olan nûrun, nûr-ı vücûdun, nûr-ı hidâyetin, nûr-ı nübüvvetin, nûr-ı Kur'ân'ın, nûr-ı imanın evsâf-ı acîbesinin temsîli şudur:

{كَمِشْكٰوةٍ} Sanki bir mişkât ❁ yani arkasına nüfuz edilmez müdevver veya mudalla' bir pencere; dikkat edilirse fezâda her cismin vücûdu

---

1 B -"Zira marifette tarîk-i zâhir, eşyâyı zıdlarıyla tanımaktır".

2 Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr,* thk. Ebu'l-Alâ Afîfî, Kâhire: Dâru'l-Kavmiyye, ts., s. 41-64.

3 H: "sahib".

böyle ardı kapalı önü bir bu'd-i mahsus[1] içinde münkeşif bir pencere, bir hucre hâlinde temâyüz eder; {فِيهَا مِصْبَاحٌ} ki içinde bir misbah.

“**Misbah**”, “sabah” ve “sabâhat” maddesinden ism-i âlettir ki, sabah gibi latif ve kuvvetli aydınlık veren lamba demektir. Kur'an'da Güneş'e “sirac” denilmiş olduğu hâlde burada “misbah” denilmesi buna nazaran Güneş'in alelâde bir kandil mesabesinde kalacağını îmâ eder. {اَلْمِصْبَاحُ فِى زُجَاجَةٍ} O misbah bir sırçada[2] {اَلزُّجَاجَةُ كَاَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّىٌّ} sırça keenne bir kevkeb-i dürrî ❁ incimsi yıldız, Zühre ve Müşteri gibi inci safvet ve letâfetiyle leme'ân eder bir yıldız. Öyle saf, öyle berrak, öyle güzel, öyle hem semâvî hem arzî mehâsini câmi' bir cam. “Mişkât” da bu camın içindeki o misbah. {يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ} Mübarek bir ağaçtan öyle bir zeytinden tutuşturulur ki {لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ} ne şarkīdir ne garbî ❁ bunda başlıca iki mâna vardır:

Birisi; yalnız öğleden evvel Güneş gören şark tarafında değil, yalnız öğleden sonra Güneş gören garb tarafında da değil, hem şarka hem garba nâzır tepenin tam ortasında[3]. Çünkü böyle bir mevkide bulunan zeytinin yağı gāyet saf ve ra'nâ olur.

[3523] İkincisi, cihet şâibelerinden ârî, yani bildiğiniz dünya zeytinlerinden değil, lâ-mekânî bir zeytin demek olur. Evvelki mâna müşebbeh^ün bihin herkesçe mülâhaza olunabilecek bir vasfı olmak itibariyle temsilde terşih, ikinci mâna ise müşebbehin hâssasını iş'ar etmek haysiyetiyle bir tecrid ifade eder. Terşîhin fâidesi teşbîhi bir tavzih ile takviyedir. Tecrîdin nüktesi de müşebbehin bir vech-i imtiyâzını iş'âr ile müşebbeh^ün bihe rüchânını ve binâen'aleyh teşbîhin yanaşamayacağı bir hakikat noktasını izhardır.

Hâsılı öyle bir zeytin ki {يَكَادُ زَيْتُهَا يُضِىٓءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌ} yağı hemen hemen bir ateş dokunmasa bile ziyâ verir. ❁ Bir elektrik gibi hemen işti'âle müheyyâ, o derece sâfî ve parlaktır. Hulâsa Allah nûru {نُورٌ عَلٰى نُورٍ}

---

1 B: “mahsüs”.
2 B: “sirâcda”.
3 H: “tepenin ortasında tam”.

nûr üzerine nûrdur. ❁ Yani temsilden zannolunabileceği[1] gibi mahdud beş kat değil, birisi veya mecmû'u da değil, gayr-i mahdud olarak her nûrun kat kat fevkinde, tahdid ve tâyini nâkābil bir nûrdur. "O hâlde onu herkes niye bulamıyor? Matlûba niye eremiyor?" denecek olursa {يَهْدِى اللّٰهُ لِنُورِهِ مَنْ يَشَٓاءُ} Allah, o nûruna veya o nûruyla dilediği kimseyi hidâyet eder ❁ de herkes delîl-i hakkı göremez, âyât-ı[2] hakkı bilemez, matlûb-ı hakka eremez. Herkes peygamber veya velî veya mü'min veya ârif veya sâlih olamaz. Ve onun için nûr-ı nübüvvetten, nûr-ı Kur'an'dan, nûr-ı imandan, nûr-ı ilimden[3] herkes istifade edemez {وَيَضْرِبُ اللّٰهُ الْاَمْثَالَ لِلنَّاسِ} ve Allah nâsa misâller darb eder. ❁ Doğrudan doğru idrak edemeyecekleri hakāyıkı hissî misâller ile tasvir ve temsil ederek anlatır, bu da hidâyeti cümlesindendir. Nitekim hisler, hayâller, lisanlar, teşbihler mücerred hakkı anlatmak için birer mesel oldukları gibi, bu âyetteki temsil de böyledir. Binâen'aleyh mesellere[4] hakikat diye bağlanıp kalmamalı, onlardan mâverasındaki hakikati sezmelidir. [3524] {وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيمٌ} Ve Allah her şeye Alîm'dir ❁ ma'kūlü de bilir mahsûsü de, zâhiri de, bâtını da, tahkīki de temsîli de bilir. Binâen'aleyh herkesin hiss ü idrâkini ve derece-i istifadesini ve tâkip ettiği matlab ve maksadını ve tekvin ve teşrî'de lâyık olup olmadığı dine hidâyeti ve ona göre her birine yapacağı muâmeleyi de bilir.

Şimdi Allah nûrunun temsîli olan o mişkât ve misbah nerede bulunur veya nerede îkād olunur?

{فِى بُيُوتٍ} Birtakım evlerde ❁ yani câmilerde ki {اَذِنَ اللّٰهُ اَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ} Allah onların rif'atlandırılmasına -yani binâlarının diğer evlerden ziyade irtifâ'ı ve kadirlerine tâzim ile yüksek tutulmasına- ve içlerinde isminin zikrolunmasına izin verdi ❁ ki bunlar mescidler, câmilerdir. O mişkât, o misbah, o zücâce, o mübarek ağaç, o meyve,

---

1 B: "zannolunduğu".
2 B: "âyet-i".
3 B -"nûr-ı imandan, nûr-ı ilimden".
4 B: "mesellerle".

o yağ, o îkād, o nûr üstüne nûr, o hidâyet bunların içinde temessül eyler. {يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْاٰصَالِ} İçlerinde sabahları ve akşamları O'nun için tesbih eder. ❁ Allah'ın ismini tenzih ve takdis eyler {رِجَالٌ} öyle ricâl ki {لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ وَاِقَامِ الصَّلٰوةِ وَاِيتَٓاءِ الزَّكٰوةِ} ne bir ticaret, ne de bir bey' -ne alım ne satım- Allah'ı zikirden ve namaz kılmaktan ve zekât vermekten onları alıkoymaz {يَخَافُونَ يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْاَبْصَارُ} kalblerin ve gözlerin döneceği günden korkarlar {لِيَجْزِيَهُمُ اللّٰهُ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا} ki Allah, kendilerini amellerinin daha güzeliyle mükâfatlandırsın {وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ} fazlından da ziyadesini versin. ❁ Bire on ilâ yedi yüz gibi husûsiyet ve [3525] kemmiyetle amel mukabili mev'ud olan ecr ü sevabdan başka husûsiyet ve mikdarı beyan edilmeyen ve keyfiyyet ü kemmiyyeti hatırlara bile gelmeyen ni'am-ı sübhâniyesini[1] de ziyade olarak fazl u kereminden ikram ve ihsan eylesin {وَاللّٰهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ} ve Allah, dilediğini hesabsız merzuk kılar. ❁ İşte Allah'ın nûruna hidâyet ettiği mü'minlerin hâli böyle.

وَالَّذِينَ كَفَرُوٓا اَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمْاٰنُ مَٓاءًۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْـًٔا وَوَجَدَ اللّٰهَ عِنْدَهُ فَوَفّٰيهُ حِسَابَهُۜ وَاللّٰهُ سَرِيعُ الْحِسَابِۙ ﴿٣٩﴾ اَوْ كَظُلُمَاتٍ فِي بَحْرٍ لُجِّيٍّ يَغْشٰيهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِهِ سَحَابٌۜ ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍۜ اِذَٓا اَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكَدْ يَرٰيهَاۜ وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللّٰهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ۟ ﴿٤٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Küfredenlerin ise amelleri bir engin çölde serab gibidir. Susayan onu bir su zanneder, nihâyet ona vardığı vakit onu bir şey bulmaz da yanında vicdânı Allah'ı bulur. O da ona tamamıyla hesâbını görüverir ve Allah serî' hesablıdır (39). Yahut derin bir denizdeki zulümât[2] gibidir, onu bir dalga bürüyor, üstünden bir dalga, üstünden

1 M: "sübhaniyyesi".
2 B: "zulmet".

bir bulut, öyle zulümât[1] ki birbiri üstüne, elini çıkardığı vakit onu görmesi ihtimâli yok. Her kime de Allah bir nûr yapmamışsa artık onun için hiç nûr yoktur[2] (40).

[3526] {وَالَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا اَعْمَالُهُمْ} Küfredenlerin de amelleri ❁ gönüllerince iyilik diye yaptıkları bütün işleri, itikadları bozuk ve gayeleri hevâ olduğundan dolayı {كَسَرَابٍ بِق۪يعَةٍ} bir çöldeki seraba benzer. ❁ Uzaktan yaldırar {يَحْسَبُهُ الظَّمْاٰنُ مَٓاءًۜ} susayan onu bir su zanneder. ❁ Binâen'aleyh harâretinden imrenir, ihtiras ile koşar {حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْـًٔا} vaktâ ki ona[3] varır, onu hiçbir şey bulmaz ❁ içini yakmakta olan harâretini teskin edecek hakīkī suyu bulamadığı gibi, uzaktan tevehhüm ettiği parıltı da kalmaz. Koştuğu emelin yalan olduğu tahakkuk eder. Fakat bununla da kalmaz. {وَوَجَدَ اللّٰهَ عِنْدَهُ} Ve yanında Allah'ı bulur. ❁ O susuzluk yoksulluk içinde hakikatin dehşetini görür. Korkmak istemediği Allah'ın[4] kahr u gazabı yüreğine inip bütün vicdânını sarar {فَوَفّٰيهُ حِسَابَهُ} da hesâbını görüverir {وَاللّٰهُ سَر۪يعُ الْحِسَابِ} ve Allah, serî'u'l-hisâbdır. ❁ Binâen'aleyh o hesâbı uzak sanmamalıdır. İşte kâfirlerin nûrlu zannettikleri, iyilik diye koştukları amellerinin âkıbeti budur.

Hissiyât ve itikadlarına, fikir ve zihniyetlerine, diğer kavil ve fiillerine gelince: {اَوْ كَظُلُمَاتٍ ف۪ي بَحْرٍ لُجِّيٍّ} Veya derin bir denizdeki zulmetlere benzer ki {يَغْشٰيهُ مَوْجٌ مِنْ فَوْقِه۪ مَوْجٌ} onu dalga üstüne dalga {مِنْ فَوْقِه۪ سَحَابٌ} daha üstünden bir bulut kaplar. ❁ Nûr üstüne nûrun tam zıddına olarak {ظُلُمَاتٌ بَعْضُهَا فَوْقَ بَعْضٍ} birbiri üstüne birçok zulmetler ❁ öyle ki kâfi bir nûr nişanesi görmek şöyle dursun {اِذَٓا اَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكَدْ يَرٰيهَا} elini çıkardığı vakit onu bile [3527] göremez ❁ o karanlıkta çırpınır, şuraya buraya saldırır. Fakat uzattığı kendi elini bile görmesi ihtimâli yoktur.

---

1 B: "zulmet".

2 H: "Küfredenlerin ise amelleri bir yazıdaki serab gibidir. Susayan onu bir su zanneder, nihâyet ona geldiği vakit de onu bir şey bulmaz ve yanında vicdânı Allah'ı bulur. O da onun tamamıyla hesâbını görüverir ve Allah serî' hesablıdır (39). Yahut derin bir denizdeki zulümât gibidir, onu bir dalga bürür, üstünden bir dalga, üstünden bir bulut, öyle zulmet ki üst üste, elini çıkardığı vakit onu görmesi ihtimâli yok. Her kim de Allah ona bir nûr yapmamışsa artık onun için hiç nûr yoktur".

3 H -"ona".

4 B: "hâlde".

Nerede kaldı ki hâricinden bir hakikat görsün de neye el uzattığını bilsin. Fi'l-vâki' kâfirler küfür taassubu içinde öyle boğulur, öyle bocalar. Hiçbir hakkı kabul etmemek için inadında öyle ısrar eder ki ne halt ettiğinin farkına varmaz [1]{وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللّٰهُ لَهُ نُوراً فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ} ve fi'l-vâki' her kim ki Allah ona bir nûr takdir etmemiştir, artık onun için nûr yoktur. ۞ Onun için körler görmez, sağırlar işitmez, vicdansızlar duymaz, kâfirler hakkı kabul etmez. Yoksa:

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالطَّيْرُ صَٓافَّاتٍۜ كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ ﴿٤١﴾ وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ ﴿٤٢﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يُزْجِي سَحَاباً ثُمَّ يُؤَلِّفُ بَيْنَهُ ثُمَّ يَجْعَلُهُ رُكَاماً فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهِۚ وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ جِبَالٍ فِيهَا مِنْ بَرَدٍ فَيُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَصْرِفُهُ عَنْ مَنْ يَشَٓاءُۜ يَكَادُ سَنَا بَرْقِهِ يَذْهَبُ بِالْاَبْصَارِۜ ﴿٤٣﴾ يُقَلِّبُ اللّٰهُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَۜ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِاُو۬لِي الْاَبْصَارِ ﴿٤٤﴾ وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَٓابَّةٍ مِنْ مَٓاءٍۚ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلٰى بَطْنِهِۚ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلٰى رِجْلَيْنِۚ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلٰٓى اَرْبَعٍۜ يَخْلُقُ اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٤٥﴾ لَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اٰيَاتٍ مُبَيِّنَاتٍۜ وَاللّٰهُ يَهْدِي مَنْ يَشَٓاءُ اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٤٦﴾

[3528] **Meâl-i Şerîfi**

*Baksana hakikat Allah, o semâvât u Arz'daki kimseler ve o kanat çırpıp süzülen dizilen kuşlar hep O'nun için tesbih ediyor. Her biri cidden salâtını ve tesbihini bilmiş, Allah da ne yapıyorlarsa hep biliyor (41). Ve bütün o göklerin ve yerin mülkü hep[2] Allah'ın, hem bütün gidiş O'na (42). Baksana şu hakikate: Allah, bir bulut sevkediyor sonra onun açıklığını telif eyliyor, sonra onu terâküm ettiriyor da yağmuru görüyorsun hilâlinden (*خلال*) çıkıyor. Bir de o semâdan, ondaki dağlardan bir dolu indiriyor da dilediğini onunla musâb kılıyor ve*

---

1 Bu cümle de gösterir ki Allah'ın nûr olmasının mânası câ'ilu'n-nûr olmasıdır [Müellifin notu].

2 M ve B -"hep".

dilediğinden onu bertaraf ediyor. Şimşeğinin parıltısı hemen hemen gözleri alıverecek[1] (43). Allah geceyi gündüzü taklib[2] ediyor, şüphe yok ki bunlarda gözü olanlar için muhakkak bir ibret vardır (44). Hem Allah her hayvanı bir sudan yarattı, öyle iken kimisi karnı üstü yürüyor, kimisi iki ayak üzerine yürüyor, kimisi de dört ayak üzerine yürüyor. Allah ne dilerse yaratır, hakikat Allah her şeye kādir, çok kādir (45). Kasem olsun ki cidden beyan edici âyetler indirdik ve kimi dilerse Allah doğru bir caddeye hidâyet eyler (46).

[3529] {اَلَمْ تَرَ} Görmedin mi ❁ kâfirlerin küfürlerine rağmen {اَنَّ اللّٰهَ يُسَبِّحُ لَهُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} semâvât ve Arz'da herkes hakikaten Allah için tesbih ediyor ❁ bütün hilkatleri ve harekât u sekenâtlarıyla Allah'ın varlığına ve noksan şâibelerinden[3] nezâhet-i sübhâniyesine fiilen delâlet edip duruyor, hepsi "sübhanallah" deyip çığrışıyor[4]. {وَالطَّيْرُ صَٓافَّاتٍ} Saf saf -kanatlar gerip- uçan kuşlar da {كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ} hepsi salâtını ve tesbihini bilmiştir. ❁ Harekât u sekenâtında, ilticâ ve tenzîhinde hikmet-i hilkati olan vazifesini şaşırmaz. Hepsi O'ndan dilek diler, hepsi O'nu kendine göre takdis eder {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِمَا يَفْعَلُونَ} Allah da her fiillerine Alîm'dir. Hepsini bilir, hepsini idare eder.

{وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ... الآيات}

وَيَقُولُونَ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَبِالرَّسُولِ وَاَطَعْنَا ثُمَّ يَتَوَلّٰى فَرٖيقٌ مِنْهُمْ مِنْ بَعْدِ ذٰلِكَۜ وَمَٓا اُو۬لٰٓئِكَ بِالْمُؤْمِنٖينَ ﴿٤٧﴾ وَاِذَا دُعُٓوا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ اِذَا فَرٖيقٌ مِنْهُمْ مُعْرِضُونَ ﴿٤٨﴾ وَاِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ يَأْتُٓوا اِلَيْهِ مُذْعِنٖينَۜ ﴿٤٩﴾ اَفٖي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ اَمِ ارْتَابُٓوا اَمْ يَخَافُونَ اَنْ يَحٖيفَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُۜ بَلْ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ۟ ﴿٥٠﴾ اِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنٖينَ اِذَا دُعُٓوا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ اَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَاۜ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ

1 H +"gibi oluyor".
2 B: "tâkip".
3 B: "sıfatlardan".
4 B: "çağrışıyor".

الْمُفْلِحُونَ ﴿٥١﴾ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَيَخْشَ اللّٰهَ وَيَتَّقْهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْفَٓائِزُونَ ﴿٥٢﴾ وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ اَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ قُلْ لَا تُقْسِمُوا طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ اِنَّ اللّٰهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿٥٣﴾ قُلْ اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ فَاِنْ تَوَلَّوْا فَاِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَاِنْ تُطِيعُوهُ تَهْتَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿٥٤﴾

[3530] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de "Allah'a ve Resûlüne inandık ve itaat ettik" diyorlar da sonra bunun arkasından yan çiziyorlar, bunlar mü'min değillerdir (47). Aralarında hükmetmesi için Resûlü ile Allah'a davet olundukları vakit de bakarsın, bunlardan bir kısmı çekinirler[1] (48). Ve eğer hak kendilerinin olur ise münkād olarak ona gelirler (49). Kalblerinde bir maraz mı var? Yoksa Allah ile Resûlünün onlara haksızlık edeceğinden kuşkulandılar veya[2] korktular mı? Hayır kendileri zâlimler (50). Aralarında hükmetmesi için Resûlü ile Allah'a davet olundukları zaman mü'minlerin sözü ancak سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا *demeleridir ve[3] işte bunlar felah* [3531] *bulacak olanlardır (51). Ve her kim Allah'a ve Resûlüne itaat eyler ve Allah'a haşyet besler ve O'na korunursa işte murâda erecek olanlar bunlardır (52). Ötekiler Allah'a en kuvvetli yeminleriyle kasem ettiler, vallahi kendilerine emredersen behemehâl bilâ-tereddüd çıkar giderlermiş. De ki: "Yemin etmeyin, ancak bir tâʿat-i maʿrûfe, her hâlde Allah bütün yaptıklarınıza ve yapacaklarınıza Habîr'dir" (53). De ki: "Allah'a itaat edin ve Resûle itaat edin, yine dinlemezseniz artık onun üzerindeki ancak ona yükletilen, sizin üzerinize de size yükletilendir ve eğer ona itaat ederseniz hidâyete erersiniz, Resûl'ün üzerindeki ise ancak açık bir tebliğdir" (54).*

{وَمَٓا اُولٰٓئِكَ بِالْمُؤْمِنِينَ} Ve onlar mü'min değillerdir. ❁ Yani iman laftan ibaret değildir. Yalnız dilden "Allah'a ve Resûlüne iman ettim" demekle

---

1 H: "davet olundukları vakit derhâl bunlardan bir kısmı iʿrâz ederler".
2 H: "ya".
3 M ve B -"ve".

hakikaten mü'min, müslüman olunuvermez. Onunla beraber samîm-i kalbden inanmalı ve sadâkatle sebat etmeli ve âsâr-ı fi'liyesiyle isbat ve teyid eylemelidir. Bunu isbat edecek delillerden birisi de hakkına râzı olmak ve bir ihtilâf hâlinde Allah ve Resûlünün hükmüne davet edildiği zaman icâbet ve itaat eylemektir. Hâlbuki "Allah ve Resûlüne iman ettik, müslümanız" diyenler içinde öyleleri olur ki imanı yalnız dilindedir. Bunlar mü'min değil, münafıktır. Haklarına râzı olmazlar, bir kısmı sözünde durmaz dönüverir. Bir kısmı da sözde dönmese bile her hangi bir nizâ'da Allah ve Resûlünün hükmüne davet edildikleri zaman i'râz eder, kaçınır {وَاِنْ يَكُنْ لَهُمُ الْحَقُّ} ve eğer hak kendilerinin olursa ❁ aleyhlerine değil lehlerine ise {يَأْتُوا اِلَيْهِ مُذْعِنِينَ} ona -yani Resûlullah'ın hükmüne- gönülden inkıyad ve itimad ederek gelirler. ❁ Zira Resûlullah'ın hükm ü hükûmetinin hakkāniyetinde şüphe etmezler.

Nitekim Bişr nâmındaki[1] münafık, bir Yahudî ile bir arazi hakkında nizâ' etmişti. Münafık haksızdı, onun için Yahudî onu "Resûlullah'a muhakemeye gidelim" diye Allah'ın hükmüne davet etti, çünkü onun haksızlığa meydan vermeyeceğini biliyordu. Münafık ise "Yahudîlerin hahambaşı Ka'b b. Eşref'e gidelim" dedi; çünkü hakka râzı olmuyor, dalavere ile haksız bir hüküm alacağını ümid ediyordu. Rivayet olunduğuna göre bu âyetlerin sebeb-i nüzûlü bu oldu.[2] Ki son zamanlarda İslâm hey'et-i ictimâ'iyesini ifsad eden de öyle nifakların meydan almasıdır.

Bu neden oluyor? {اَفِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} Kalblerinde bir maraz mı var? ❁ Küfür ve zulme meyleden rûhânî bir maraz, bir vicdan bozukluğu mu var? {اَمِ ارْتَابُوا اَمْ يَخَافُونَ اَنْ يَحِيفَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَرَسُولُهُ} Yoksa Allah'ın ve Resûlünün onlara yazık edeceğinden işkillendiler veya korkuyorlar mı? {بَلْ} Hayır ❁ ne öyle bir irtiyabları var, ne de korkuları. Allah ve Resûlünün hükmü, mahz-ı hakk u adalettir ve öyle olduğunu bilirler, fakat {اُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ}

---

1 H: "nâmında".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 204-205; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VII, 582-583:
وذلك أن رجلا من اليهود كان بينه وبين بشر خصومة وأن اليهودي دعا بشرا إلى النبي صلى الله عليه وسلم ودعاه بشر إلى كعب فقال بشر: إن محمدا يحيف علينا.

onlar kendileridir ki sırf zâlimlerdir. ❁ Hukūka tecavüz etmek isteyen haksızlardır. Binâen'aleyh sebeb-i imtinâ' birinci şıktır, yani kalblerindeki maraz, vicdanlarındaki bozukluktur. Ki bu da hidâyetsizliktendir.

{اِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ اِذَا دُعُٓوا اِلَى اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ} Yoksa beynlerinde hükmetmek için Allah'a ve Resûlüne davet olundukları zaman mü'minlerin sözü ancak {اَنْ يَقُولُوا سَمِعْنَا وَاَطَعْنَا} "semi'nâ ve eta'na" demek idi ❁ yani "dinledik ve itaat ettik, baş üstüne" diye hemen davete [3533] icâbet etmekti {وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} ve işte ancak bunlardır ki o felah bulanlardır. ❁ Murâda erenlerdir. {وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Ve her kim Allah ve Resûlüne itaat eder ❁ yani yalnız mahkeme işinde değil, her hususta Allah'ın kitabına ve Resûlünün sünnetine ittibâ'[1] eyler {وَيَخْشَ اللّٰهَ} ve Allah'tan korkar ❁ isyandan sakınır {وَيَتَّقْهِ} ve O'na sığınır, korunursa {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَٓائِزُونَ} işte ancak bunlar o fâizîndir. ❁ Fevz bulacak, felah meydanında gāye-i merama erecek, ebedî saadetin kusvâsına nâil olacak olanlardır.

Lâkin o münafıklar, o kalbleri bozuk haksızlar, böyle itaat etmedikten başka {وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ} bir de en ağır yeminleriyle Allah'a kasem ettiler ❁ yeminin en ağırı Allah'a yemindir {لَئِنْ اَمَرْتَهُمْ لَيَخْرُجُنَّ} eğer sen kat'î emredersen çıkarlarmış ❁ dâr u diyarlarından çıkıp giderlermiş, güya o derece itaatkâr imişler {قُلْ لَا تُقْسِمُوا} "kasem, yemin etmeyiniz" de {طَاعَةٌ مَعْرُوفَةٌ} mâruf bir tâat ❁ yani tâatiniz belli, mâhiyeti mâlum, binâen'aleyh yalan yere yemin etmeyiniz. Yahut sizden matlub olan öyle yalan yere yemin ile münâfıkāne bir tâat değil; zulme, münkere itaat da değil, adalet dairesinde hâlisâne bir tâattir. {اِنَّ اللّٰهَ خَب۪يرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} Şüphe yok ki Allah, her ne yapıyorsanız Habîr'dir. ❁ Bütün esrârınıza vâkıftır. Binâen'aleyh O'na karşı yalandan, hîlekârlıktan, tâatsizlikten sakınınız.

[3534] Ey Resûl-i hak {قُلْ اَط۪يعُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَ} de ki:[2] "Allah'a itaat ediniz, Resûle de itaat ediniz" ❁ yani Peygamber'e itaat de bilhassa emr-i ilâhîdir, ona itaat edilmedikçe Allah'a itaat edilmiş olmaz. Binâen'aleyh Kitâbullah'a temessük bir vecîbe olduğu gibi, Peygamber'in sünnetine

1 B: "itaat".
2 H -"de ki".

temessük de bilhassa vecîbedir. {فَاِنْ تَوَلَّوْا} Yine[1] kafa bükerlerse ❁ yani o haksızlar yine aldırmazlarsa {فَاِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ} artık onun üzerine ancak ona tahmil olunandır. ❁ Yani Peygamber'e ait olan vazife ancak ona yükletilen tebliğ yüküdür. {وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ} Sizin üzerinize de size tahmil olunandır ❁ ki itaat vazifesidir. Burada "tahmil" tâbir olunması, itaatsizler ne kadar çoğalırsa Peygamber'in ve mü'minlerin vazifesi de o nisbette zorlaştığına işarettir. {وَاِنْ تُطِيعُوهُ} Ve eğer siz ona itaat ederseniz ❁ yani Peygamber'e itaat eder de tahmil olunan vazifenizi yaparsanız {تَهْتَدُوا} hidâyete erersiniz ❁ hakka mazhar olursunuz. {وَمَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ} Resûl'ün vazifesi de ancak belâğ-ı mübîndir. ❁ Teblîğ-i beliğdir; ki o onu îfâ etti, size de itaat vazifesi kaldı.

Şimdi Müslümanlar, bu teblîğ-i mübîn ile şu va'd-i ilâhîye dikkat etmelidir ki çok mühimdir:[2]

وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِى الْاَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۖ وَلَيُمَكِّنَنَّ لَهُمْ دِينَهُمُ الَّذِى ارْتَضٰى لَهُمْ وَلَيُبَدِّلَنَّهُمْ مِنْ بَعْدِ خَوْفِهِمْ اَمْنًاۜ يَعْبُدُونَنِى لَا يُشْرِكُونَ بِى شَيْـًٔاۜ وَمَنْ كَفَرَ بَعْدَ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٥٥﴾ وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٥٦﴾ لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا مُعْجِزِينَ فِى الْاَرْضِۚ وَمَأْوٰيهُمُ النَّارُۜ وَلَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿٥٧﴾

[3535] **Meâl-i Şerîfi**

Sizden iman edip sâlih ameller işleyenlere Allah şöyle vaad buyurdu: Kasem olsun ki onlardan evvelkileri istihlâf ettiği gibi kendilerini Arz'da mutlak ve muhakkak istihlâf edecek ve behemehâl onlara kendileri için marzîsi olan dinlerini kuvvetle icrâ kudreti verecek[3] ve behemehâl onları korkularının arkasından emne erdirecek[4]. Hakkımda hiçbir şeyi şerîk koşmayarak hep Bana ibadet edecekler, kim de bundan sonra

1 H: "de de".
2 H -"ki çok mühimdir".
3 H: "dinlerini takviye ve tesbit edecek".
4 H: "tebeddül eyleyecek".

küfranda bulunursa artık onlar hep fâsıklardır[1] *(55). Hem namazı kılın, zekâtı verin ve Peygamber'e itaat edin ki rahmete erdirilesiniz (56). Sakın o küfredenleri Arz'da âciz bırakabilirler sanma, onların varacakları yer ateştir*[2] *ve her hâlde o pek fena gidiştir*[3] *(57).*

İlahiyâta müte'allik tenvîrât ile[4] tâatin vücûbunu tesbit eden tebliğ ve ona müte'allik va'd ü va'îd ile va'z u irşaddan sonra yine yukarıdaki ahkâmın tetmîmi için buyuruluyor ki:

[3536]

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لِيَسْتَأْذِنْكُمُ الَّذ۪ينَ مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ وَالَّذ۪ينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ ثَلٰثَ مَرَّاتٍ مِنْ قَبْلِ صَلٰوةِ الْفَجْرِ وَح۪ينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّه۪يرَةِ وَمِنْ بَعْدِ صَلٰوةِ الْعِشَٓاءِۜ ثَلٰثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْۜ لَيْسَ عَلَيْكُمْ وَلَا عَلَيْهِمْ جُنَاحٌ بَعْدَهُنَّۜ طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ بَعْضُكُمْ عَلٰى بَعْضٍۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿٥٨﴾ وَاِذَا بَلَغَ الْاَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمْ اٰيَاتِه۪ۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿٥٩﴾ وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَٓاءِ الّٰت۪ي لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ اَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِز۪ينَةٍۜ وَاَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّۜ وَاللّٰهُ سَم۪يعٌ عَل۪يمٌ ﴿٦٠﴾ لَيْسَ عَلَى الْاَعْمٰى حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْاَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْمَر۪يضِ حَرَجٌ وَلَا عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ اَنْ تَأْكُلُوا مِنْ بُيُوتِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اٰبَٓائِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اُمَّهَاتِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اِخْوَانِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اَخَوَاتِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اَعْمَامِكُمْ اَوْ بُيُوتِ عَمَّاتِكُمْ اَوْ بُيُوتِ اَخْوَالِكُمْ اَوْ بُيُوتِ خَالَاتِكُمْ اَوْ مَا مَلَكْتُمْ مَفَاتِحَهُٓ اَوْ صَد۪يقِكُمْۜ لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ اَنْ تَأْكُلُوا جَم۪يعًا اَوْ اَشْتَاتًاۜ فَاِذَا دَخَلْتُمْ بُيُوتًا فَسَلِّمُوا عَلٰٓى اَنْفُسِكُمْ تَحِيَّةً مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ مُبَارَكَةً طَيِّبَةًۜ كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٦١﴾

---

1 H: "artık onlar bütün bütün fâsıklardır".
2 H: "cehennemdir".
3 H: "ve her hâlde o ne fenâ inkılâbdır".
4 H: "ve".

[3537] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Ellerinizdeki memlükleriniz ve sizden henüz bülûğa ermeyenler üç vakit size istîzân etsinler: Sabah namazından evvel ve öğle sıcağından elbisenizi çıkardığınız sırada, bir de yatsı namazından sonra ki sizin üç eksikli vaktinizdir. Bunların mâʿadâsında ne size ne onlara günah yoktur, üzerinize dolaşırlar, birbirinize bakarsınız. İşte böyle size Allah âyetleri beyan ediyor ve Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (58). Sizden olan çocuklar dahi bülûğa erdiklerinde kendilerinden evvelkilerin istîzân ettikleri gibi istîzân etsinler. İşte böyle size Allah âyetlerini beyan ediyor ve Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (59). Nikâh ümidi kalmayan oturmuş kadınlara ise bir ziynet ile [3538] *gösterişe çıkmamaları şartıyla çarşaflarını bırakmalarında kendilerine bir günah yoktur. Maʿamâfîh afîfâne sakınmaları kendileri için daha hayırlıdır ve Allah Semîʿdir, Alîm'dir (60). Aʿmâya harec yok, topala harec yok, marazlıya*[1] *harec yok, kendilerinize de kendi evlerinizden veya babalarınızın evlerinden veya analarınızın evlerinden veya biraderlerinizin evlerinden veya hemşirelerinizin evlerinden veya amcalarınızın evlerinden veya halalarınızın evlerinden veya dayılarınızın evlerinden veya teyzelerinizin evlerinden veya anahtarlarına mâlik olduğunuzdan veya sadîkınızın evinden yemenizde harec yok, gerek toplu ve gerek dağınık yemenizde de beis yoktur. Binâenʿaleyh evlere girdiğiniz vakit Allah tarafından mübarek, hoş bir sağlık olmak üzere kendilerinize selâm veriniz, işte böyle size Allah âyetlerini beyan ediyor, gerek ki akıl erdiresiniz (61).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Gerek erkek ve gerek dişi ale'l-umûm mü'minler {لِيَسْتَأْذِنْكُمُ الَّذ۪ينَ مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ وَالَّذ۪ينَ لَمْ يَبْلُغُوا الْحُلُمَ مِنْكُمْ[2]} milk-i yemîniniz olanlar ve sizden ihtilâma bâliğ olmayanlar odanıza girmek için izninizi istesinler ❁ yani onlara böyle tâlim ve emr ediniz. Bâlâdaki istînâs emri hür ve bâliğ olanlar hakkında idi, buradaki istîzân emri ise milk olan

1 H: "marîze".
2 H, M ve B +"ثلث مرات".

köleler ve cariyelerle henüz bâliğ olmayan hür çocuklar, yani sabîler hakkındadır. Bir de bunlarınki her defasında değil {ثَلٰثَ مَرَّاتٍ} üç kere ۞ yani üç vakitte ki birincisi {مِنْ قَبْلِ صَلٰوةِ الْفَجْرِ} sabah namazından evvel ۞ çünkü yataktan kalkıp giyinmek zamanıdır. İkincisi {وَحِينَ تَضَعُونَ ثِيَابَكُمْ مِنَ الظَّهِيرَةِ} ve öğle sıcağında elbisenizi soyunduğunuz sırada ۞ ki kaylûle, yani gündüz uykusu vakti. Üçüncüsü {وَمِنْ بَعْدِ صَلٰوةِ الْعِشَاءِ} ve yatsı namazından [3539] sonra ۞ yatmak için soyunulduğu zamandır. {ثَلٰثُ عَوْرَاتٍ لَكُمْ} Ki sizin için üç avrettir. ۞ Setrinizin muhtel olduğu, eksikli bulunduğunuz üç gedik vaktinizdir. Herkes için olmasa bile umumî nokta-i nazardan böyledir. Bu ihtar istîzânın sebebini beyan eder. Bundan dolayı istîzân etmelidirler. Pek iyi amma, niçin her zaman istîzân etmesinler, çünkü {طَوَّافُونَ عَلَيْكُمْ} üzerinize çok dolaşırlar {بَعْضُكُمْ عَلٰى بَعْضٍ} birbiriniz üstünesinizdir ۞ binâen'aleyh her zaman istîzânda harec olur. {كَذٰلِكَ... إلخ}

{وَاِذَا بَلَغَ الْاَطْفَالُ مِنْكُمُ الْحُلُمَ فَلْيَسْتَأْذِنُوا} Sizden olan çocuklar da bülûğa erdiklerinde ۞ ki asıl delili ihtilâmdır. Yaşının da asgarîsi kızda dokuz oğlanda on iki, mutavassıt ve mu'tâdı[1] on dört on beş, müntehâsı on yedi on sekizdir. İstîzân etsinler {كَمَا اسْتَأْذَنَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} nitekim kendilerinden evvelkilerin istîzân ettikleri gibi ۞ yani kendilerinden mukaddem olan siz büyüklerinin onların odalarına girmek için bâlâda geçen لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلٰى اَهْلِهَا [24/27] mûcebince her vakit istînâs ve selâm ile istîzân etmeniz lâzım olduğu gibi, onlar da yalnız o üç vakitte değil, her vakit yanınıza gireceklerinde istîzân etsinler. {كَذٰلِكَ يُبَيِّنُ اللّٰهُ} ۞ Bu iki âyette bu ihtârın tekrar edilmesi, istîzân emrini kemâl-i vuzuh ile tekiddir. Zira yabancı büyüklerde ihtiraz hissi, bunlarda ise müsamaha şüphesi gālib olduğundan burada o şüpheyi kesmek için emir tebyin[2] ve tekid edilmiştir. Ma'a't-teessüf bu noktadan zuhul ve gaflet çoktur.

---

1 B: "mu'tedil".
2 B: "tenbih".

{وَالْقَوَاعِدُ مِنَ النِّسَٓاءِ} Ve oturmuş kadınlar {الّٰت۪ى لَا يَرْجُونَ نِكَاحًا} [3540] ki bir nikâh ümidi beslemezler {فَلَيْسَ عَلَيْهِنَّ جُنَاحٌ اَنْ يَضَعْنَ ثِيَابَهُنَّ غَيْرَ مُتَبَرِّجَاتٍ بِز۪ينَةٍ} bir ziynet ile teberrüc[1] etmeksizin üst örtülerini bırakmalarında beis yoktur. ❁ Yani hayz u nifastan kesilmiş kadınlar yukarıda geçen[2] وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلٰى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْد۪ينَ ز۪ينَتَهُنَّ [24/31] emri mûcebince gizlemeleri lâzım olan ziynetlerden hiçbirini izhar etmemek şartıyla üzerlerindeki çarşaf, ferace gibi dış elbiselerini bırakıp yalnız baş örtüsüyle çıksalar bir beis yoktur, günah olmaz. Lâkin teberrüc gençler için günah olduğu gibi ihtiyarlar için de günahtır. Süslenmeleri günah değil, süsle yabancı erkeklere çıkmaları günahtır. "İhtiyar kadınlar süslenir mi?" dememeli. Ne acûzeler vardır ki gençlerden ziyade güzel görünmeye özenirler. {وَاَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ} Ma'amâfîh isti'fafları kendileri için daha hayırlıdır. ❁ Yani süslü olmadıkları hâlde de iffet âdâbına riayet ederek gençler gibi sakınmaları, üst örtülerini bırakmamaları haklarında daha hayırlıdır. Çünkü töhmetten daha sâlimdir {وَاللّٰهُ سَم۪يعٌ} ve Allah Semî'dir ❁ gizlide açıkta ne söylediklerini işitir {عَل۪يمٌ} Alîm'dir ❁ maksadlarını da bilir, sonunda ona göre cezâlarını verir. Binâen'aleyh Müslümanız diyen zamâne kadınları bu âyetleri dinlesinler de düşünsünler.

لَا تَأْكُلُٓوا اَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ [en-Nisâ 4/29] Âyeti nâzil olduktan sonra kör, topal, hasta, özürlü fakir Müslümanlar, sağlam kimseler tiksinirler ve rızâları olmaz diye beraber yemek yemekten sakınır[3] veya bir kimse bunları kendi evinden başka akraba veya ehibbâsının birinin evine yemeğe götürecek olsa belki hoşlanmazlar diye çekinir olmuşlardı. Bir de muharebeye gidenler, öyle ma'lûlîn ve zu'afâyı evlerine [3541] bırakırlar ve anahtarlarını teslim edip içlerindeki yiyeceklerden yemelerine izin verir giderlerdi. Fakat onlar gāib oldukları için izinleri tîb-i nefs ile olmaz diye korkarlar, lüzûmundan ziyade sakınırlardı. Bir de bazı kimseler kendi evlerinden başkasında yemek yemekten çekinir, bazı mü'minler

1 "**Teberrüc**" kadının kendisini süsleyip çıkarak endam ve ârâyişini, ziynet ve mehâsinini erkeklere izhar etmesidir ki câhiliyet kadınlarının âdeti budur [Müellifin notu].

2 H -"geçen".

3 H: "sıkılır".

de ayrı yemekten sakınır, behemehâl misafirle beraber yemek isterdi. Hatta bir misafir bulunmazsa bütün gün bekleyen kimseler olurdu. Şu âyet de bu sebeple nâzil olmuştur {لَيْسَ عَلَى الْاَعْمٰى حَرَجٌ... إلخ}

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَاِذَا كَانُوا مَعَهُ عَلٰى اَمْرٍ جَامِعٍ لَمْ يَذْهَبُوا حَتّٰى يَسْتَأْذِنُوهُۜ اِنَّ الَّذِينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِۚ فَاِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ فَأْذَنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمُ اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٦٢﴾ لَا تَجْعَلُوا دُعَٓاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ كَدُعَٓاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضاًۜ قَدْ يَعْلَمُ اللّٰهُ الَّذِينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذاًۚ فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ اَمْرِهٓ اَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ اَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿٦٣﴾ اَلَٓا اِنَّ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ قَدْ يَعْلَمُ مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِۜ وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ اِلَيْهِ فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُواۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٦٤﴾

[3542] **Meâl-i Şerîfi**

Mü'minler ancak şöylelerdir ki Allah'a ve Resûlüne iman etmişlerdir, cemʿiyyetli bir işte bulundukları vakit de ondan istîzân etmeyince gitmezler. Fi'l-hakīka senden izin isteyenler, onlar öyle kimselerdir ki Allah'a ve Resûlüne inanırlar, binâenʿaleyh bazı işleri için senden izin istediklerinde sen de onlardan dilediğine izin ver ve[1] onlar için Allah'tan mağfiret isteyiver. Şüphe yok ki Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (62). Peygamber'in duasını aranızda birbirinize ettiğiniz dua gibi farz etmeyin, içinizden birbirini siper ederek sıvışıp sıvışıp gidenleri Allah muhakkak biliyor. Binâenʿaleyh onun emrinden hilâfına gidenler başlarına bir fitne inmekten veya elîm bir azab ermekten hazer etsinler (63). Uyanın! Her hâlde göklerde ve yerde ne varsa hep Allah'ındır, muhakkak O sizin ne üzerinde bulunduğunuzu bilir, hele O'na ircâʿ olunacakları gün ki ne yaptıklarını kendilerine haber verecektir, ve Allah her şeye Alîm'dir[2] (64).

1 M ve B -"ve".
2 H: "kendilerine haber verecek, Allah her şeye Alîm".

{اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذٖينَ} Mü'minler ancak onlardır ki {اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ} Allah'a ve Resûlüne hakikaten iman etmişlerdir. ❁ Yukarıda zikri geçenler gibi yalnız iman ettik demekle kalmayıp samîm-i kalbden inanmışlardır. {وَاِذَا كَانُوا مَعَهُ} Ve maiyyetinde ❁ yani Peygamber'in maiyyetinde, ki İmâmü'l-müslimînin maiyyeti de aynı hükme tâbi'dir. {عَلٰٓى اَمْرٍ جَامِعٍ} Cem'iyyetli bir emir üzerinde bulundukları vakit ❁ cuma, bayram, müşavere, muharebe gibi toplanmayı iktizâ eden veya menfaat ve mazarratı umûmî olan bir iş üzerinde bulundukları zaman {لَمْ يَذْهَبُوا حَتّٰى يَسْتَأْذِنُوهُ} ondan izin almadıkça gitmezler ❁ münafıklar gibi kaçmazlar {اِنَّ الَّذٖينَ يَسْتَأْذِنُونَكَ} fi'l-vâki' senden izin isteyenler yok [3543] mu {اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ} onlar Allah'a ve Resûlüne iman eden kimselerdir. {فَاِذَا اسْتَأْذَنُوكَ لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ} Binâen'aleyh bazı işleri için senden istîzân ettiklerinde {فَأْذَنْ لِمَنْ شِئْتَ مِنْهُمْ} sen de onlardan dilediğin kimseye izin ver ❁ yani her izin isteyene izin vermek vâcib değildir. Hikmet ve maslahatın îcâbını gözetmek lâzımdır. Bir de Sûre-i Berâe'de geçen عَفَا اللّٰهُ عَنْكَۚ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَكَ الَّذٖينَ صَدَقُوا [9/43] kaziyyesi unutulmamalıdır. İzin ver {وَاسْتَغْفِرْ لَهُمُ اللّٰهَ} ve onlar için Allah'a istiğfar eyle ❁ zira istîzân her ne kadar özr-i kavî ile sadâkate müstenid olsa da dünya işini âhiret işine takdim etmek gibi bir kusur şâibesinden hâlî kalmaz. Sen istiğfar edersen {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} şüphe yok ki Allah, Gafûr'dur ve Rahîm'dir. ❁ Bu noktada Resûlullah'a hitabdan ümmetine hitâba iltifat ile buyuruluyor ki:

Ey Müslümanlar {لَا تَجْعَلُوا دُعَٓاءَ الرَّسُولِ بَيْنَكُمْ} Peygamber'in davetini, duasını aranızda {كَدُعَٓاءِ بَعْضِكُمْ بَعْضاً} bazınızın bazınıza daveti, duası gibi kıyas etmeyin ❁ onun davetine icâbet farzdır. Duası indallah hemen müstecâb olur. Binâen'aleyh emirlerine kemâl-i hâhişle itaat ve imtisal etmeli ve onu gücendirmekten son derece sakınmalıdır. {قَدْ يَعْلَمُ اللّٰهُ الَّذٖينَ يَتَسَلَّلُونَ مِنْكُمْ لِوَاذاً} İçinizden birbirini siper ederek sıyrılmak isteyenleri Allah biliyor. {فَلْيَحْذَرِ الَّذٖينَ يُخَالِفُونَ عَنْ اَمْرِهٖ} Binâen'aleyh onun emrinden hilâfına gidenler {اَنْ تُصٖيبَهُمْ فِتْنَةٌ} kendilerine bir fitne isabet etmekten

[3544] ❁ yani dünyada bir belâ ve mihnete çarpmaktan {اَوْ} yahut ❁ dünyada olmazsa âhirette {يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} bir azâb-ı elîm musibeti ermekten hazer etsinler. ❁ Burada terdîd yalnız men'-i hulüv içindir. Yoksa dünya musibetiyle âhiret azâbının cem'inde münâfat yoktur. Fi'l-vâki' Peygamber'in emr ü sîretine imtisal eden Müslümanların nasıl yükseldiklerine tarih şâhid olduğu gibi, Müslümanız deyip de hilâfına giden kavimlerin ne fitnelere, ne musibetlere, ne azablara giriftar olmakta bulundukları göz önündedir. Hemen Cenâb-ı Hak cümlemizi hidâyetiyle[1] dilşâd buyursun.

{اَلَٓا اِنَّ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Evet, semâvât ve Arz'da ne varsa hep Allah'ındır. ❁ Kâinâtın hepsi, halkan ve milken, gerek îcad ve gerek i'dam, gerek bed' gerek iade ile tasarrufen O'nundur. {قَدْ يَعْلَمُ مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ} Muhakkak ki O sizin üzerinde bulunduğunuz hâli {وَيَوْمَ يُرْجَعُونَ اِلَيْهِ} ve onların -o muhaliflerin- O'na ircâ' olunacakları günü biliyor {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا} Binâen'aleyh onlara yaptıklarını anlatacaktır. {وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} Ve Allah her şeye Alîm'dir. ❁ İlminden bir zerre kaçmaz, hak ile bâtılın tamamen ayrılacağı o furkān günü neler olacağını anlamak için, şimdi Sûre-i Nûr'un akabinde Sûre-i Furkān'ı dinleyiniz.

1 H: "hidâyet duasıyla".

[3557][1]

سُورَةُ الْفُرْقَانِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سَبْعٌ وَسَبْعُونَ اٰيَةً

FURKĀN SÛRESİ

Mekkiyedir.[2] Ancak وَالَّذِينَ لَا[3] يَدْعُونَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ'dan [25/68] وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً'ya [25/70] kadar üç âyetin Medenî olduğu hakkında İbn Abbas'tan bir rivayet vardır.[4]

Âyetleri: Yetmiş yedidir.

Kelimeleri: Bin sekiz yüz yetmiş ikidir.

Harfleri: Üç bin yedi yüz otuz üçtür.

Fâsılası: لا harfleridir[5], Lâm ضَلُّوا السَّبِيلَ [25/17].

Sebeb-i nüzûlü: Kâfirlerin ulûhiyet ve nübüvvet hakkındaki küfür ve mu'ânedeleri olduğu mündericâtından anlaşılır.

Sûre-i Nûr'un âhiri ile bunun başlangıcı arasındaki münasebet gayet açıktır. Orada Peygamber'e tâzim ve itaatin vücûbu ve emrine muhalefet edenlerin tahzîri siyâkında nihâyet Allah'a ircâ' gününü ihtar ile hatm-i kelâm olunmuştu. Bunun üzerine azamet-i ilâhiyeyi takdis ile Sûre-i Furkān'ın şu suretle başlaması ne parlak olmuştur:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

تَبَارَكَ الَّذٖى نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلٰى عَبْدِهٖ لِيَكُونَ لِلْعَالَمٖينَ نَذٖيراًۙ ﴿١﴾ اَلَّذٖى لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَداً وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرٖيكٌ فِى الْمُلْكِ وَخَلَقَ كُلَّ شَیْءٍ فَقَدَّرَهُ تَقْدٖيراً ﴿٢﴾

---

1 H +"18. cüz'ün hitâmı".

2 B: "Mekkîdir".

3 H, M ve B -"لا".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* IX, 420. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 262:
وعن ابن عباس رضي الله تعالى عنهما وقتادة هي مكية إلا ثلاث آيات نزلت بالمدينة وهي «وَالَّذِينَ لا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلهاً آخَرَ» إلى قوله سبحانه: «وَكانَ اللَّهُ غَفُوراً رَحِيماً» (الفرقان ٢٥/٦٨-٧٠)

5 H -"harfleridir".

وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اٰلِهَةً لَا يَخْلُقُونَ شَيْـًٔا وَهُمْ يُخْلَقُونَ وَلَا يَمْلِكُونَ لِاَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا
وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتًا وَلَا حَيٰوةً وَلَا نُشُورًا ﴿٣﴾ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوٓا اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا اِفْكٌۨ افْتَرٰيهُ
وَاَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ اٰخَرُونَۚ فَقَدْ جَٓاؤُ ظُلْمًا وَزُورًاۚ ﴿٤﴾ وَقَالُٓوا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ اكْتَتَبَهَا
فَهِيَ تُمْلٰى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَاَصِيلًا ﴿٥﴾ قُلْ اَنْزَلَهُ الَّذٖى يَعْلَمُ السِّرَّ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ اِنَّهُ
كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا ﴿٦﴾ وَقَالُوا مَالِ هٰذَا الرَّسُولِ يَاْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشٖى فِى الْاَسْوَاقِۜ لَوْلَٓا
اُنْزِلَ اِلَيْهِ مَلَكٌ فَيَكُونَ مَعَهُ نَذٖيرًاۙ ﴿٧﴾ اَوْ يُلْقٰٓى اِلَيْهِ كَنْزٌ اَوْ تَكُونُ لَهُ جَنَّةٌ يَاْكُلُ مِنْهَاۜ
وَقَالَ الظَّالِمُونَ اِنْ تَتَّبِعُونَ اِلَّا رَجُلًا مَسْحُورًا ﴿٨﴾ اُنْظُرْ كَيْفَ ضَرَبُوا لَكَ الْاَمْثَالَ فَضَلُّوا
فَلَا يَسْتَطِيعُونَ سَبٖيلًا ﴿٩﴾

[3559] **Meâl-i Şerîfi**

"Tebârek" ne yüce Feyyâz'dır O ki bütün âlemîne bir nezîr olsun diye kuluna furkānı indirdi (1). O ki hep göklerin, yerin mülkü O'nun. Hem hiçbir veled edinmedi, hem mülkte O'na hiç ortak da yok. Her şeyi yarattı da bir takdir ile her birinin hadd ü mikdârını tâyin ederek hepsinin mukadderâtını hazırladı (2). Böyle iken O'ndan başka birtakım mâbudlar edindiler ki hiçbir şey halk edemezler, kendileri halk olunup duruyorlar. Kendi[1] kendilerine ne bir zarara ne de bir menfaate mâlik değiller, ne mevte mâlikler ne hayâta ne de nüşûra (3). Ve o küfredenler "bu sırf bir iftira, onu o uydurdu, diğer bir kavim de buna karşı ona muʿâvenette bulundu" dediler, doğrusu zulm ü tezvîre gittiler (4). "Ve o evvelkilerin esâtîri, onları yazdırtmış da sabah akşam kendisine onlar okunuyor" dediler (5). De ki: Onu, o göklerde ve yerde sırrı bilen indirdi,[2] hakikaten O Rahîm bir Gafûr bulunuyor (6). Bir de "bu Peygambere ne oluyor?" dediler, "yemek yiyor ve çarşılarda yürüyor, ona bir melek indirilse de maiyyetinde yâver bir savulcu olsa ya! (7). Veya ona bir hazine bırakılıverse, yahut güzel bir bahçesi olsa da ondan yese ya!"

---

1 H +"~~kendisine~~".
2 H: "'Onu' de, 'o göklerde ve yerde sırrı bilen indirdi".

Hem[1] o zâlimler "siz, sırf büyülenmiş bir adama tâbiʿ oluyorsunuz" dediler (8). Bak senin hakkında ne kıyaslar ne temsiller yaptılar da çıkmaza saptılar, artık hiçbir yol bulamazlar (9).

{تَبَارَكَ} ❁ "Teâlâ" gibi tefâʿul bâbından fiʿl-i mâzîdir. Tasrif olunmaz, yani diğer sîgaları çekilmez ve Allah'tan başkasına isnâd edilmez. İştikākta "bereket" maddesinin buna zâhir bir alâkası vardır. Tefâʿul bâbından olması da bu mânanın mübalağa ile kendisinden zuhûrunu ifade eder. "Bereket" ise bir şeyde ilâhî hayrın sübut ve sebâtı demektir ki suyun havuzda birikip yükselerek durması mânasından me'huzdur. İlâhî hayrın bulunduğu şeye "mübarek" denilir. İlâhî hayır, hasr u ihsâ olunamayacak [3560] gayr-i mahsüs bir surette sudûr ettiği cihetle kendisinde hissolunmaz bir surette ziyadelik müşahede olunan şeye "mübarek" ıtlak edilir. Şu hâlde "tebâreke" kendisinden olmak üzere mübareklikte büyük bir yükseklik ile istikrar ifade eder. Ve bunun Allah teâlâ hakkında hudûs ve tegayyür şâibelerinden ârî olarak mülâhaza olunması lâzım gelir. Bu tahlilde mebde'-i mülâhaza olacak iki mefhum vardır: Biri sübut biri de ziyadelik. Onun için selef-i müfessirîn de bunu başlıca iki mâna esası üzere tefsir etmişlerdir. Birisi لَمْ يَزَلْ وَلَا يَزَال mânasıdır ki ezelen ve ebeden lüzûm-ı vücûd demek olur. Bunda sübut ve istikrar mefhûmu esas ittihaz edilmiştir. Diğerinde ise tezâyüd mânası esas ittihaz edilerek iki vecih söylenmiştir. Bazıları Allah teâlâ'nın zâtında kemâlini ve mâsivânın noksanını mülâhaza ederek تَعَالَى mânasıyla tefsir etmişlerdir. Allah teâlâ'nın zâtında her şeyden yüksek olduğunu ifade eder. "Zâtında yüksek, çok yüksek" demek olur. Bazıları da sıfat-ı fiil olarak mülâhaza edip تَزَايَدَ خَيْرُهُ وَعَطَاؤُهُ وَتَكَاثَرَ diye hayır ve atâsının artıp çoğalmasıyla tefsir etmişlerdir. Bazı makamda bu mânaların birisi, bazısında diğeri daha münâsib oluyor. Şu hâlde İbn Abbas Hazretleri'nden de iki rivayet vârid olduğuna göre hem sıfat-ı zâtı, hem sıfat-ı fiili mülâhaza ederek bütün bu mânaları cemʿ etmek daha muvâfık olacağından تَبَارَكَ أَيْ تَعَالَى جَلَّ شَأْنُهُ فِي ذَاتِهِ وَصِفَاتِهِ وَأَفْعَالِهِ عَلَى أَتَمِّ وَجْهٍ وَأَبْلَغِهِ yani "hem zâtında, hem sıfâtında, hem

1 H -"Hem"; B: "Hemen".

ef'âlinde etemm ve eblağ vech üzere teâlâ celle şânuhû" mazmûnuyla tefsir olunmuştur.[1]

Mâlum ki "teâlâ" da "ulüvv"den "tefâ'ul"dür[2]. "Ulüvv", Türkçemizde "ululuk" diye ifade olunabilirse de âlî mânasına "ulu" vasfı, "ulumak" masdarından emir sîgasına da muhtemil olmakla îhâm-ı kabîhten hâlî olmadığından lisan nezâhetine dikkat eden üdebâ nezdinde isti'mâli[3] tervic edilmeyip "yüksek" vasfı buna tercih olunmuştur. Bununla beraber tefâ'ul binâsından anlaşılan "fiil bi-nefsihî" ile [3561] mübalağa nüktelerini ifade edecek bir sîga da tâyin edemediğimizden, "teâlâ" kelimesinin Türkçe bir fiil ile tam tercemesi kābil olmamıştır. Meselâ "yükseldi" denilse "alâ" yahut "i'telâ" demek olabilirse de "teâlâ" anlaşılmaz. Bâhusus sıfat olarak da kullanılmaz. Hâlbuki "bereket" kelimesinin ayrıca bir Türkçesini kullanmadığımız cihetle "tebâreke" fiilinin tercemesine hiç imkân bulamıyoruz. Bundan dolayı تَبَارَكَ وَتَعَالَى dilimizde aynen isti'mâl olunagelmiş, makām-ı hayret ve tahsinde تَبَارَكَ اللهُ، بَارَكَ الله tâbirleri de olduğu gibi müte'âref olmuştur. "Mübarek olsun" yerinde "kutlu olsun" denirse de, "bereket" yerinde "kut" demiyoruz. İşte bu gibi sebeplere binâen biz de mealde تَبَارَكَ fiilini aynen muhafaza ile beraber "ne yüce Feyyâz O" tâbiriyle bir tefsir ifade etmek istedik. Bunun yerinde "yüksek, çok yüksek O" yahut "çok pek çok feyz ü bereket sahibi O", yahut "ne yüce kutlu O" demek mümkin olabilirdi.

{الَّذ۪ى} İsm-i mevsul, "tebâreke"nin fâili {نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلٰى عَبْدِه۪} de onun sılasıdır.

"**Furkān**" mukaddimede geçtiği üzere esasen fark u tefrik etmek, yani ayırmak, ayırt etmek mânalarından masdardır. Ekseriya "fark" ma'kūlâtta, "tefrik" mahsüsâtta kullanılır. Sonra "furkān" fârık veya mefruk mânasına da gelir, bu suretle mühim davaları hall ü fasl eden kat'î burhanlara, mucizelere "furkān" ıtlak olunur. Bu mâna ile Kur'ân'ın bir ismi de "el-Furkān"dır.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* IX, 421.
2 M: "'tefaale'dir".
3 H +"~~tecviz~~".

"**Tenzîl**" ve "**İnzâl**" indirmek demek ise de, "tenzîl" teksir ifade eder. Onun için birden indirmeye "inzâl", ceste ceste birçok defalarda indirmeye "tenzîl" denilir. Sonra Arapça'da gerek ismiyye ve gerek fiiliyye bir cümle-i haberiye ile sılalanarak îzah olunan الذي، من، ما gibi mübhem isimlere "ism-i mevsul" nâmı verilir; tesniyesi "ellezâni", cem'i "ellezîne", müfred müennesi "elletî", tesniye müennesi [3562] "elletâni", cemi' müennesi "ellâtî" ve "ellâî" [1] ve "ellevâtî"[2] gelir. Eskiden bunun tercemesinde "şol ki" denilirdi, lâkin muhâvere lisânımızda bu kelime her nedense kullanılışını gāib etmiş olduğundan bunun yerine "o ki" diyoruz. Hâlbuki "o" hem zamîr-i gāib hem ism-i işaret olarak kullanıldığı cihetle bir de ism-i mevsul yerinde kullanılması lisanda bir darlık oluyor. Gerçi bizde asıl vasıl mânasını ifade eden, yani önündeki cümleyi üst tarafına rabt eden edat "ki"dir. Lâkin bu "ki" isim olmayıp sade bir harf-i mevsul olduğu için kelamda mübtedâ, haber veya fâil gibi rükün olamayıp yalnız önündeki cümleyi üst tarafına sıfat yapar, onun için kendi başına bir ism-i mevsûlün yerini tutamayarak "o", "şu", "bu" gibi bir mevsûfa muhtaç olur. Ve bu suretle sıla ile sıfat beyni fark edilmemiş bulunur. Arapça'da ise[3] sıla ile sıfatın belâgat nokta-i nazarından mühim farkları vardır. Bundan dolayı Kur'an'da latif ve ince zevkler ifade eden "ellezî" gibi mevsullerin tatlı tercî'leri "o ki", "şu ki", "bu ki" gibi tercemelerle anlatılırken[4] tatsız tekrarlara sebebiyet verildiği gibi, birçok yerlerde mevsul zâyi' edilerek mevsuf hâlinde gösterilmiş oluyor ki bunlar lisanların zarûrî farklarıdır. Cümlenin mevsûfu nekre olur. Lâkin mevsul[5] behemehâl ma'rifedir. Gerçi nâdiren ahd-i zihnî de olabilir. Fakat ekseriyetle sılanın muhatap için vâki'de mâlum olması şarttır. Onun için burada şöyle bir sual îrad edilmiştir: نَزَّلَ الْفُرْقَانَ cümlesi الَّذِى'nin sılası olduğu için muhataplar indinde mâlum olmak lâzım gelir, hâlbuki kâfirler furkānın indirilmiş olduğuna inanmıyorlar, o hâlde nasıl

1 M: "vellâî".
2 M: "vellevatî".
3 H + "~~de~~".
4 B: "anlatırken".
5 H: "mevsuf".

sıla olabilir? Buna basit olarak şu cevap verilir: Peygamber ve mü'minler için Furkān'ın nüzûlü mâlumdur. Burada doğrudan doğru muhatap da onlardır. Gerçi inzâlin asıl hedefi kâfirler ve onların küfriyyâtını ibtal ile ahvâl-i uhreviyelerini haber vermektir. Lâkin[1] doğrudan doğru kelâm-ı ilâhîye muhatap tutularak değil, hitâb-ı Resul'den tebliğ suretiyledir. Onun için biraz sonra görüleceği üzere kâfirler gāib [3563] sîgasıyla mevzubahis olacaklardır. Muhatap cins-i beşer de olsa bu cevap kâfîdir. Maʻamâfîh buna daha ince bir cevap da vardır. Şöyle ki: "Furkān"dan asıl murad Kur'an'dır. Kur'an ise misli yapılamadığı tecribe ile mâlum dâimî bir mucizedir. Bunu kâfirler de tecribe etmişler ve âciz kaldıkları için kalem ile muʻârazadan silah ile muharebeye geçmişlerdir. İşte Kur'ân'ın tecribe ile sâbit olan ve bu suretle umûm için emr-i meşhûd hâline gelen bu iʻcâzı aynı zamanda kendisinin nüzûlü hakkında yakīnî bir burhan ve furkāndır. Ebû Bekr Bâkıllânî'nin de *İʻcâz-ı Kur'ân* nâm eserinde beyan ettiği üzere Kur'ân'ın iʻcâzı böyle emr-i meşhûd olduğundan bunun nüzûlünü tanımak istemeyenler elleriyle yokladıkları bir vâkıʻayı bile inkâra kalkışacak inatçılardır.[2] Bundan dolayıdır ki Sûre-i Enʻâm'da وَلَوْ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ كِتَاباً فٖى قِرْطَاسٍ فَلَمَسُوهُ بِاَيْدٖيهِمْ لَقَالَ الَّذٖينَ كَفَرُوا اِنْ هٰذَا اِلَّا سِحْرٌ مُبٖينٌ [6/7] buyurulmuştur. Tecribe, nazarî bir zarûret ifade etmese bile ale'l-umûm ilm-i beşerin en yakīnî ve fiilî burhanlarından olduğu için sâbit bir tecribe burhânının ifade ettiği hakikat umum için mâlum makamındadır. Bu sebeple Kur'ân'ın iʻcâzı ve nüzûlü Arap müşrikleri gibi bir kısım kâfirlerin fiilen mâlumu olmuş bulunduğu gibi, diğerlerinin de mâlumu makamındadır. Bundan başka Kur'an, bu hakikati önceden sarâhatle haber vermiş, haber ise esbâb-ı ilimden birisi bulunmuş olduğu cihetle sılanın maʻlûmiyeti için bu kadarı bile kâfîdir. Mazmûnu bir kere işitilmiş olan bir cümle-i haberiye inanmayanlara karşı dahi bir sıla olarak îrad olunabilir. Bu hususta şart olan iman değil,

---

1 B: "Fakat".

2 Bâkıllânî, *İʻcâz-ı Kur'ân,* thk. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire: Dâru'l-Meʻârif, 1997, s. 3:
بين فيه سبحانه أن حجته كافية هادية، لا يحتاج مع وضوحها إلى بينة تعدوها، أو حجة تتلوها، وأن الذهاب عنها كالذهاب عن الضروريات، والتشكك في المشاهدات. ولذلك قال عز ذكره: «ولو نزلنا عليك كتابا في قرطاس فلمسوه بأيديهم لقال الذين كفروا إن هذا إلا سحر مبين».

bir ilm-i cüz'îdir ki ma'hûdiyet ifade edecek kadar bir sebk-i zikir de bu babda kâfi gelir. Şunu da kaydedelim ki ism-i mevsul sılası söylenmeden evvel mübhemdir. Şayet اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى gibi tâbi' bir sıfat olarak gelirse Türkçemizin "öyle ki" tâbiri gibi tavsifte kuvvet iş'âr eden bir rabt ifade ederse de, تَبَارَكَ الَّذٖى gibi fâil veya mücerred veya aslî bir ma'mul olarak geldiği zaman mübhem bir zattan başka bir şey [3564] anlatmaz. "Bir kelâmda böyle bir zât-ı mübhemin fâil yapılmasında ne fâide olabilir" de denemez. Çünkü "evvelen ibhâm sâniyen tefsir evka'u fi'n-nefs"tir derler. Bir şey evvelâ mübhem olarak söylenip de sonra tefsir olunduğu zaman muhatabın gönlünde kuvvetli bir tesir bırakır. Zira nefis kolay duyduğu bir şeyi hafif geçer, ihmal eder; fakat evvelâ mübhem olarak işittiği zaman dikkat ve cehd sarf eder, bilmek merakına düşer, bu şevk ve merak üzerine tefsir olunduğu zaman da zihninde iyi yerleşir. Arabî belâgatinin bu kāideleri zamânımızda ilm-i nefsin "hâfıza, dikkat ile mütenâsibdir", "dikkat de merak ile mütenâsibdir" kāidelerini ifade eder. Hatta Frenklerde ve zamânımız yazıcılarının birçoğunda bu ibhâm kāidesi bir moda salgını hâlini almıştır. Bir mevzû'u tasvir ederken merak celbetmek için sahifelerle ibham ettikleri görülüyor. Hâlbuki bunun ifrâtı da merak yerine usanç veya nisyan vermekten hâlî kalmaz. Çok naz âşık usandırır. Kur'an'da ise onun en güzel gıdıklayıcı numûneleri görülür. İsm-i mevsuller de buna başkaca bir revnak verir. İşte تَبَارَكَ الَّذٖى bu kabîldendir. Allah teâlâ'nın Zât-ı İlâhîsi bilinemediği gibi, الَّذٖى de ilk nazarda bilenemeyecek bir zât-ı mübheme delâlet ediyor. Karşısında bir kere beşerî hiçliği duyuruyor, sonra o ibham en belli, en mütemâyiz sıfatların tecellîsiyle îzah ediliyor. Evvelâ Kur'ân'ın, hakkı nâhaktan ayırt eden mâlum hâssa-i i'câzı "Furkān" ismi ve "el" harf-i ta'rîfi ile hatırlatılıp نَزَّلَ الْفُرْقَانَ sılası ile الَّذٖى mevsûlünün ibhâmı ta'rîf olunarak Allah teâlâ bilhassa bu furkānı indirmiş olmak sıfatıyla tanıttırılıyor[1]. Ve feyz ü bereketin yüksekliği ilk önce bu mu'cize-i bâhire delâletiyle ilan ve tebcil ediliyor. Bu suretle mânanın hâsılı da şu oluyor:

1 B: "tanıtılıyor".

"Çok yüce, çok kutlu, hayr u atâsı çok yüksek olduğunu ne şâyân-ı hayret bir surette gösterdi O: Hani bildiğiniz o furkānı, o hakk u bâtılı ayıran, vazifelerinizi öğreten, bir mislini yapmaktan herkesi âciz bırakan Kur'an mucizesini ibadet ve ubûdiyet ile mümtaz [3565] mâlum kuluna âyet âyet indiren O Zât-ı Ecell". Şüphe yok ki O'nun o furkān kendisine indirilmiş olan mâlum kulu; abd-i hâssı; Resûl-i Ekremi Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem olduğu da belli (سُبْحَانَ الَّـذٖى اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ *[el-İsrâ 17/1] bak*).

Ona o furkānı niçin indirdi? {لِيَكُونَ لِلْعَالَمٖينَ نَذٖيراً} Bütün zevi'l-ukūl âlemlerine bir nezîr olsun diye.

"**Nezîr**" "münzir", yani inzar edici mânasına sıfat-ı müşebbehedir, "beşîr" ve "mübeşşir" gibi. İnzar mânasına masdar da olur "nekîr" ve "inkâr" gibi; burada inzar edici mânasına olması zâhirdir.

"**İnzâr**" korkunç haber vermek, bir şeyin âkıbetindeki vehâmet ve tehlikeyi ihbar ederek gocundurmak sakındırmak demektir ki, sevinç haberi vermek demek olan "müjde"nin zıddıdır (*Sûre-i Bakara'da* سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ *[2/6] bak*). Binâen'aleyh "beşîr" ve "mübeşşir" müjdeci demek olduğu gibi, "nezîr" ve "münzir" de tehlike haberiyle korkutan muhbir, peygamber, resul demek olur. Sâhib-Furkān sallallâhu aleyhi ve sellem وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا مُبَشِّراً وَنَذٖيراً [el-İsrâ 17/105; el-Furkān 25/56] gibi âyetlerle mâlum olduğu üzere hem mübeşşir hem münzirdir. Allah teâlâ'nın hem rahmetinin müjdecisi, hem azablarının habercisidir. Fakat makamına göre bazen bunların birisiyle iktifâ olunmuştur. Nitekim Sûre-i Enbiyâ'da وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمٖينَ [21/107] buyurulduğu gibi burada da لِيَكُونَ لِلْعَالَمٖينَ نَذٖيراً buyurulmuştur. Çünkü biraz sonraki beyânâttan anlaşılacağı vechile burada sebeb-i nüzûl olan kâfirlerin küfr ü mu'ânedelerine karşı inzar makamında "tebşir" kelimesinin tasrîhi berâ'at-i istihlâl belâgatine münâsib olmazdı. Ve bu nükte تَبَارَكَ'nin ulüvv ve azamet mânasına olmasını takviye eder. Bununla beraber bu inzarda ve bunun kuvvetini ifade eden Furkān'ın tenzîlinde Peygamber

ve mü'minlere bir tebşir ve rahmet mânası mündemictir. Bu cihetle tebşîrin fehvâ-yı kelâm ile iltizâmen ifade edilmesi dahi ayrıca bir belâgat olmuştur. Bu da [3566] "Tebâreke"nin feyz ü atâ mânasını tebâdür ettirir. Fâtiha'da tafsil olunduğu üzere "âlem" kelimesi Allah teâlâ'nın Zât ve sıfâtından mâ'adânın hepsine ıtlak olunur, cemi'lenmesi de bütün envâ'ına şümul ifade eder. Onun için burada bazı müfessirîn رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ mazmûnu üzere Hazret-i Peygamber'in kâffe-i mahlûkāta da meb'us olduğuna istidlâl etmişlerdir. Lâkin aklı olmayanları inzârın hikmet ve fâidesi anlaşılmaz. Binâen'aleyh burada Fâtiha'daki gibi tağlîbe karîne yoktur. "Âlemîn" cem'i hakikati üzere zevi'l-ukūl âlemlerine masruf olmak zâhirdir. Cumhûrun da kavli budur. Zevi'l-ukūl âlemleri ise ins ü cin ve melâikedir.[1] Âlûsî tefsirinde der ki: "Aleyhissalâtü vesselâm'ın ins ü cinne mürsel olduğu dinde bi'z-zarûre mâlumdur. Münkiri ikfar olunur. Sübkî gibi bir zümre-i muhakkikīn melâikeye dahi mürsel olduğuna kāil olmuşlar ve bazıları bu âyetle istidlâl eylemişlerdir. Masum olanlara irsâlin fâidesi de davetine ittibâ' ile şerefine hizmettir."[2] Şimdi düşünmeli ki böyle bütün âlemîni inzar salâhiyeti ne büyük kuvvet ü şandır ve bu kuvveti getiren Furkān ne büyük burhan ve fermandır. İşte Peygamber'e bu Furkān ile bu büyük kuvvet ve salâhiyet bahşedilmiş bulunuyor. O hâlde o kulun efendisi, ona o furkānı indirmiş olan Mevlâ ne yüce, ne kutlu tanrıdır!

{اَلَّذٖى} O ki {لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} bütün göklerin ve yerin mülkü hep O'nun ❁ gerek gökler ve gerek yer ve gerek bunlardaki yukarı ve aşağı bütün şeylerde mülk, yani tasarruf-ı küllî; yaratmak, yok etmek, yaşatmak, öldürmek, muktezâ-yı hikmetine göre dilediği gibi

---

1 B -"Zevi'l-ukūl âlemleri ise ins ü cin ve melâikedir".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* IX, 422:

والمراد بالعالمين عند جمع من العالمين الإنس والجن ممن عاصره صلّى الله عليه وسلم إلى يوم القيامة. ويؤيده قراءة ابن الزبير للعالمين للجن والإنس وإرساله صلّى الله عليه وسلم إليهم معلوم من الدين بالضرورة فيكفر منكره، وكذا الملائكة عليهم السلام كما رجحه جمع محققون كالسبكي ومن تبعه ورد على من خالف ذلك، وادعى بعضهم دلالة الآية عليه لأن العالم ما سوى الله تعالى وصفاته العلي فيشمل الملائكة عليهم السلام. وصيغة جميع العقلاء للتغليب أو جمع بعد تخصيصه بالعقلاء .ومن قال كالبارزي: إنه عليه الصلاة والسلام أرسل حتى إلى الجمادات بعد جعلها مدركة لظاهر خبر مسلم وأرسلت إلى الخلق كافة لم يخصص، واكتفى بالتغليب وفائدة الإرسال للمعصوم وغير المكلف طلب إذعانهما لشرفه عليه الصلاة والسلام ودخولهما تحت دعوته واتباعه تشريفا على سائر المرسلين عليهم السلام.

emr ü nehy ile hükümdarlık, saltanat, şehinşahlık hep O'nun, yalnız O'nun; başkasının istiklâli olmadığı gibi iştirâki de yok. {وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا} Hem hiç veled edinmedi ❁ veledi olmaktan münezzeh olduğu gibi bir evladlık da edinmiş değil, Nasârânın dediği gibi değil (*Sûre-i Bakara'ya ve Sûre-i Mâide'ye* [3567] *ve Sûre-i Tevbe'ye bak*). {وَلَمْ يَكُنْ لَهُ شَرِيكٌ فِى الْمُلْكِ} Hem mülkte hiçbir şerîki de yok ❁ Sineviyyenin dediği gibi de değil. لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ Kavl-i celîlindeki kasırdan bu da anlaşılmıştı. Böyle iken ayrıca tasrih edilmesi, ikidir, üçtür diye şirk iddia edenleri açıkça redde ihtimam içindir. وَلَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا Cümlesinin araya konması da bunun içindir. Bu suretle evvelâ bunun evvelkine tâbi' olmayıp ayrıca maksûd bi'z-zikr olduğu gösterilmiş, sâniyen veled ittihâzının neticesi dahi şirk demek olacağından 'adem-i ittihâzın hikmeti de anlatılmıştır. Yani bu cümle evvelkine değil, ikinciye mâtuftur.

"İyi amma bu mülkü nasıl bulmuş ve bu kadar büyük mülk evlâtsız ortaksız yapyalnız nasıl idare olunur?" denecek olursa, buna karşı vâv-ı istînâfiye ile buyuruluyor ki: {وَخَلَقَ كُلَّ شَىْءٍ} Her şeyi yarattı ❁ başka birinden almadı, kazanmadı, doğurmadı, yarattı, yokken vücûda getirdi {فَقَدَّرَهُ تَقْدِيرًا} de künhüne erilmez bir takdir ile her birine bir hadd ü mikdar tâyin ederek hikmetine göre dilediği gibi hepsini bütün mukadderâtıyla hazırladı. ❁ O'nun için güçlük yok, her şey bütün mukadderâtıyla O'nun yed-i kudretinde musahhar, memlük, mahluk, hepsini dilediği gibi kullanır, bu suretle her şeyin bir hadd ü mikdârı var ki onu tecavüz edemez. O'nun kudretine ise hadd ü pâyân yok, binâen'aleyh hiçbir şey, mahlûkiyet[1] haddini tecavüz edip de O'na şerîk olmasına imkân bulamaz, O öyle yüksek, öyle tebârek.

Bu Furkān ile hakikat tesbit ve tebliğ edildikten sonra inzârın sebebine geçilerek buyuruluyor ki: {وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اٰلِهَةً} Böyle iken tuttular da ondan başka birtakım ilâhlar (mâbudlar) edindiler ❁ O her şeyi yaradanı [3568] bıraktılar da O'nun berisinden öyle şeylere taptılar ki {لَا يَخْلُقُونَ شَيْـًٔا} hiçbir şey yaratamazlar {وَهُمْ يُخْلَقُونَ} fakat kendileri halk

1 B: "memlûkiyet".

edilir[1] dururlar ❁ yani kendilerinin mahluk oldukları görülüp duruyor, yahut mâbud diye yalan yere uydurulup duruyorlar.

"**Halk**" yokken îcad etmek, yani yaratmak mânalarına geldiği gibi تَخْلُقُونَ اِفْكًا [el-Ankebût 29/17][2] kabîlinden yalan uydurmak mânasına dahi gelir. Burada bazı müfessirîn bu mânayı tercih etmişlerse de zâhir olan evvelkidir. Allah'tan mâ'adâ tapılan şeylerin hepsi putlar gibi yalan, uydurma mâbud olduğu mahluk olmalarından da anlaşılır. İlmî nokta-i nazardan ifadenin asıl rûhu da mahlûkun hâlık yerine tutulmasındaki tenakuzu göstermektedir. Bunu daha ziyade îzah için buyuruluyor ki: {وَلَا يَمْلِكُونَ لِاَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا} Ve kendi kendilerine bir zarara da mâlik değiller bir menfaate de. ❁ Bu cümlenin tefsîrinde "ve kendilerinden ne bir zararı def'e ne de kendilerine bir menfaati celbe güçleri yetmez" deniliyor, çünkü لِاَنْفُسِهِمْ muahhar olan zarar fiilinin sılası addolunuyor. Ve bir şeyin kendine ızrar etmesi mâkul olmadığından "darr", def'-i darr mânasına hamledilmiş oluyor. Bu mâna ise sâlibe-i külliye olarak yalnız câmid putlara muntabık olabilir. Bu ise hem kāsır[3] hem de nazm-ı celîlin zâhirinden uzaktır. Lâm'da aslolan ta'lîl olduğu gibi لَا يَمْلِكُونَ'ye ta'alluku da zâhirdir. لَا يَمْلِكُونَ ضَرًّا وَلَا نَفْعاً لِاَنْفُسِهِمْ değil, وَلَا يَمْلِكُونَ لِاَنْفُسِهِمْ ضَرًّا وَلَا نَفْعًا buyurulmuştur. O hâlde لِاَنْفُسِهِمْ, لِذَاتِهِمْ demek olmalıdır. Nefyedilen yalnız kendilerine ta'alluk eden nef' ve darr değil, kendi zâtlarının illiyetiyle mutlak nef' ve darrdır. Yani kendiliklerinden li-zâtihim hiçbir zarar ve menfaat yapmaya kādir değillerdir. Bi-zâtihim olsalar bile li-zâtihim değillerdir. Şayet bazılarında meselâ Güneş'te[4] veya Firavun gibilerde, yahut Mesih gibilerde bir menfaat veya [3569] mazarrar görülmüşse, o onların li-zâtihî kendi kudretlerinden, milklerinden değil, Hâlık teâlâ'nın verdiği kudret ve kuvvettendir. Li-zâtihî olsa idi fâni olmazdı. Bu mâna أَسْتَغْفِرُ اللهَ الْعَظِيمَ الَّذِي لَا إله إلّا هو الْحَيّ الْقَيُّوم وأَتُوبُ إلَيْه تَوْبَةَ عَبْدٍ ظَالِمٍ لِنَفْسِهِ لَا يَمْلِكُ لِنَفْسِهِ مَوْتًا وَلَا حَيَاةً وَلَا نُشُورًا mazmûnuna da mutâbıktır. Burada zararın takdim

---

1 B: "edilip".
2 "…yalan uyduruyorsunuz…"
3 B: "hasr".
4 H +"~~menfaat~~".

edilmesi de şâyân-ı dikkattir. "Def'-i zarar celb-i menfaatten akdemdir" kāidesine işaretle zararı def' edemeyen, bir menfaat celbedemeyenden daha âciz olduğunu anlattığı gibi, ızrar etmenin nâfi' olmaktan kolay olduğunu da anlatır. Bir de Allah'tan başkasına tapanların menfaat hissinden evvel zarar korkusuyla taptıklarını iş'âr eder. Çünkü cebâbire ve zaleme insanları en ziyade tedhiş siyasetiyle kendilerine[1] perestiş ettirmeye uğraşırlar. Ve bu yüzden birçok zavallılar o kuvveti onların kendilerinin imiş gibi farz ederek korku belâsıyla onları mâbud yerine koyar Allah'ı unuturlar, velâkin bilmeleri lâzım gelir ki esasen o kuvvet ve kudret onların değildir, Allah murad etmeyince onlar kendi başlarına ne bir zarar yapabilirler ne bir menfaat {وَلَا يَمْلِكُونَ مَوْتاً وَلَا حَيٰوةً وَلَا نُشُوراً} ne mevte mâliktirler, ne hayâta ne de nüşûra.

"**Nüşûr**" "neşr" gibi bazen müte'addî bazen lâzım olur. Müte'addî olurlarsa[2] bir şeyi açıp yaymak mânasına gelirler ki lisânımızda "neşr" ve "neşriyât" ve "menşûr" bu mânadandır. Bunun lâzımına "intişar" denilir, lâzım oldukları zaman ise ölmüş bir şeyin dirilip kalkması mânasınadır ki Kur'an'da "nüşûr" umûmiyetle bu mânayadır. Bunun müte'addîsinde "inşâr" denilir; اَنْشَرْنَا بِهٖ بَلْدَةً مَيْتاً [ez-Zuhruf 43/11][3] gibi. Binâen'aleyh bu mâna şu olur: Ne ölüm ellerindedir ne dirim, ne de ölümden sonra âhirette kalım. Bunların hiçbirinde ne kendileri ne başkaları hakkında diledikleri gibi tasarruf edemezler. Bunlara mâlik olmayan ise mâbud olamaz. Böyle iken bütün bunlara mâlik olan Allah'a kulluğu bıraktılar da öyle âcizlere taptılar. Nübüvvete gelince:

[3570] {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا} Ve o küfredenler -bu beyânâta karşı- dediler ki {اِنْ هٰذَا} bu ❁ Kur'an, furkān falan değil {اِلَّا اِفْكٌ} sırf bir iftira {افْتَرٰيهُ} onu o uydurdu {وَاَعَانَهُ عَلَيْهِ قَوْمٌ اٰخَرُونَ} ve buna karşı diğer bir kavim de ona yardım etti ❁ yabancılardan Yahudîlerden öğreniyor dediler (*Sûre-i Nahl'de* اِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ *bak [16/103]*). {فَقَدْ جَٓاؤُ ظُلْماً وَزُوراً} Böyle zulm ü

---

1 H -"kendilerine".
2 B: "olursa".
3 "…onunla ölü bir beldeye hayat neşretmekteyiz…"

tezvîre -büyük bir haksızlığa ve yalancılığa- gittiler {وَقَالُٓوا اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ} ve evvelkilerin esâtîri ❁ (*"esâtîr" kelimesi hakkında Sûre-i En'âm'a bak*) {اكْتَتَبَهَا} onları kendine yazdırtmış da {فَهِيَ تُمْلٰى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَاَصٖيلًا} işte sabah akşam kendisine o okunup duruyor dediler ❁ haksızlıkta, yalancılıkta, müzevvirlikte bu derece ileri gittiler. Böyle zâlim müzevvirlere karşı başka sözün lüzûmu yok, sade {قُلْ اَنْزَلَهُ الَّذٖى يَعْلَمُ السِّرَّ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} "onu" de, "O göklerde ve yerde sırrı bilen indirdi" ❁ yani o sizin zu'munuz gibi uydurma veya esâtîr-i evvelîn değil, esrâr-ı ilâhiyeyi mutazammın semâvî bir kitâb-ı münzeldir. Çünkü onu göklerin yerin sırrını bilen Allah teâlâ indirdi {اِنَّهُ كَانَ غَفُورًا رَحٖيمًا} O hakikaten Gafûr bir Rahîm bulunuyor ❁ onun için o zulm ü tezvîre karşı ukūbetlerinizi isti'câl etmiyor da tehir buyuruyor.

{وَقَالُوا مَالِ هٰذَا الرَّسُولِ يَأْكُلُ الطَّعَامَ وَيَمْشٖى فِى الْاَسْوَاقِ} ❁ Rivayet olunduğuna göre Kureyş'ten Utbe ve Şeybe ibnâ Rebî'a, Ebû Süfyân b. Harb, Nadr b. Hâris, Ebü'l-Bahterî[1], Esved b. Muttalib, Zem'a b. Esved, Velid [3571] b. Muğīre, Ebû Cehil b. Hişam, Abdullah b. Ebî Ümeyye, Ümeyye b. Halef, Âs b. Vâil, Nebih b. Haccâc ile Münebbih b. Haccâc toplanmışlar ve birbirlerine "Muhammed'e bir haber salın, kendisiyle bir konuşun, bir mübahase, münakaşa edin ki mâzur olasınız" demişler ve bunun üzerine "kavmin senin için toplandılar, seninle konuşmak istiyorlar" diye haber salmışlardı. Aleyhissalâtü vesselâm geldi; "yâ Muhammed, biz senin hakkında mâzur olalım diye sana haber gönderdik. İmdi bak sen eğer bu sözle mal istiyorsan sana mallarımızdan mal toplarız ve eğer[2] şeref istiyorsan seni efendi tanırız, büyükleriz ve eğer mülk istiyorsan seni melik yaparız" dediler. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Bende dediklerinizden hiçbiri yok, ben size getirdiğimi ne mallarınızı almak için, ne içinizde şeref için ne de üzerinizde melik olmak için getirmedim, velâkin Allah teâlâ beni size bir resul olarak gönderdi ve bana bir kitap indirdi ve size bir beşîr ü nezîr olmamı emreyledi.

1 M: "Ebülbuhtüri".
2 B -"bu sözle mal istiyorsan sana mallarımızdan mal toplarız ve eğer".

Ben de size Rabbimin risâletini tebliğ ve hayırhahlıkla nasihat eyledim. Eğer siz getirdiğimi kabul ederseniz o sizin dünya ve âhirette nasîbinizdir ve eğer onu bana reddederseniz Allah azze ve celle benimle sizin aranızda hükmünü verinceye kadar ben Allah teâlâ'nın emrine sabrederim." "Yâ Muhammed" dediler, "eğer arz ettiklerimizden hiçbir şey kabul etmeyeceksen o hâlde kendin için Rabbinden iste: Maiyyetinde seni tasdik edecek ve senden bizi def' eyleyecek bir melek göndersin. Hem iste sana bağlar, bostanlar ve altından gümüşten köşkler yapsın da seni çalışmadan kurtarsın. Çünkü sen de bizim gibi çarşılarda dolaşıyor, geçimlik arıyorsun. Eğer zu'm ettiğin gibi resul isen o vakit fazlını ve Rabbinin indindeki menzileni anlarız." Buna karşı Resûlullah "hayır, ben size onun için ba's olunmadım, Allah teâlâ beni bir beşîr ü nezîr olarak ba's buyurdu" dedi, işte bu âyetler bu sebeple inzal buyuruldu.[1]

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 295-297. Krş. İbn İshâk, *Sîre*, s. 198-200; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 240; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* IX, 427:

اجتمع عتبة بن ربيعة، وشيبة بن ربيعة، وأبو سفيان بن حرب، والنضر ابن الحارث بن كلدة، أخو بني عبد الدار، وأبو البختري بن هشام، والأسود بن المطلب بن أسد، وزمعة بن الأسود، والوليد بن المغيرة، وأبو جهل ابن هشام وعبد الله بن أبي أمية، والعاص بن وائل، ونبيه ومنبه ابنا الحجاج السهميان، وأمية بن خلف، أو من اجتمع منهم. قال: اجتمعوا بعد غروب الشمس عند ظهر الكعبة، ثم قال بعضهم لبعض: ابعثوا إلى محمد فكلموه وخاصموه حتى تعذروا فيه، فبعثوا إليه: إن أشراف قومك قد اجتمعوا لك ليكلموك، فأتهم، فجاءهم رسول الله صلى الله عليه وسلم سريعا، وهو يظن أن قد بدا لهم فيما كلمهم فيه بداء، وكان عليهم حريصا يحب رشدهم، ويعز عليه عنتهم، حتى جلس إليهم، فقالوا له: يا محمد، إنا قد بعثنا إليك لنكلمك، وإنا والله ما نعلم رجلا من العرب أدخل على قومه مثل ما أدخلت على قومك، لقد شتمت الآباء، وعبت الدين، وشتمت الآلهة، وسفهت الأحلام، وفرقت الجماعة، فما بقي أمر قبيح إلا قد جئته فيما بيننا وبينك –أو كما قالوا له– فإن كنت إنما جئت بهذا الحديث تطلب به مالا جمعنا لك من أموالنا حتى تكون أكثرنا مالا، وإن كنت إنما تطلب به الشرف فينا، فنحن نسوّدك علينا، وإن كنت تريد به ملكا ملّكناك علينا، وإن كان هذا الذي يأتيك رِئيًا تراه قد غلب عليك –وكانوا يسمون التابع من الجن رئيا– فربما كان ذلك، بذلنا لك أموالنا في طلب الطب لك حتى نُبْرئك منه، أو نعذر فيك، فقال لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم ما بي ما تقولون، ما جئت بما جئتكم به أطلب أموالكم، ولا الشرف فيكم، ولا الملك عليكم، ولكن الله بعثني إليكم رسولا، وأنزل علي كتابا، وأمرني أن أكون لكم بشيرا ونذيرا، فبلغتكم رسالات ربي، ونصحت لكم، فإن تقبلوا مني ما جئتكم به، فهو حظكم في الدنيا والآخرة، وإن تردوه علي أصبر لأمر الله حتى يحكم الله بيني وبينكم، أو كما قال صلى الله عليه وسلم. قالوا: يا محمد، فإن كنت غير قابل منا شيئا مما عرضناه عليك فإنك قد علمت أنه ليس من الناس أحد أضيق بلدا، ولا أقل ماء، ولا أشد عيشا منا، فسل لنا ربك الذي بعثك بما بعثك به، فليسير عنا هذه الجبال التي قد ضيقت علينا، وليبسط لنا بلادنا، وليفجر لنا فيها أنهارا كأنهار الشام والعراق، وليبعث لنا من مضى من آبائنا، وليكن فيمن يبعث لنا منهم قصي بن كلاب، فإنه كان شيخ صدق، فنسألهم عما تقول: أحق هو أم باطل، فإن صدقوك وصنعت ما سألناك صدقناك، وعرفنا به منزلتك من الله، وأنه بعثك رسولا كما تقول. فقال لهم صلوات الله وسلامه عليه: ما بهذا بعثت إليكم، إنما جئتكم من الله بما بعثني به، وقد بلغتكم ما أرسلت به إليكم، فإن تقبلوه فهو حظكم في الدنيا والآخرة، وإن تردوه علي أصبر لأمر الله تعالى، حتى يحكم الله بيني وبينكم، قالوا: فإذا لم تفعل هذا لنا فخذ لنفسك، سل ربك أن يبعث معك ملكا يصدقك بما تقول، ويراجعنا عنك وسله فليجعل لك جنانا وقصورا وكنوزا من ذهب وفضة يغنيك بها عما نراك تبتغي، فإنك تقوم بالأسواق كما نقوم، وتلتمس المعاش كما نلتمسه، حتى نعرف فضلك ومنزلتك من ربك إن كنت رسولا كما تزعم، فقال لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أنا بفاعل، وما أنا بالذي يسأل ربه هذا، وما بعثت إليكم بهذا، ولكن الله بعثني بشيرا ونذيرا –أو كما قال– فإن تقبلوا ما جئتكم به فهو حظكم في الدنيا والآخرة، وإن تردوه علي أصبر لأمر الله حتى يحكم الله بيني وبينكم قالوا: فأسقط السماء علينا كسفا كما زعمت أن ربك إن شاء فعل، فإنا لا نؤمن لك إلا أن تفعل، قال: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ذلك إلى الله، إن شاء أن يفعله بكم فعل، قالوا: يا محمد، أفما علم ربك أنا سنجلس معك ونسألك عما سألناك عنه، ونطلب منك ما نطلب، فيتقدم إليك فيعلمك ما تراجعنا به، ويخبرك ما هو صانع في ذلك بنا، إذ لم نقبل منك ما جئتنا به! إنه قد بلغنا أنك إنما يعلمك هذا رجل باليمامة يقال له: الرحمن، وإنا والله لا نؤمن بالرحمن أبدا، فقد أعذرنا إليك يا محمد، وإنا والله لا نتركك وما بلغت منا حتى نهلكك، أو تهلكنا. وقال قائلهم: نحن نعبد الملائكة، وهي بنات الله. وقال قائلهم: لن نؤمن لك حتى تأتينا بالله والملائكة قبيلا.

[3572] مَالِ هٰذَا الرَّسُولِ'de "mâ" istifhâmiye, "lâm" harf-i cer olduğundan kāide مَالِهٰذَا şeklinde muttasıl yazılmak idiyse de hatt-ı İmam'da مَالِ هٰذَا suretinde "lâm" ayrı yazılmış ve binâenʿaleyh burada böyle yazılmak sünnet-i muʿtebere olmuştur.

تَبَارَكَ الَّذٖٓى اِنْ شَٓاءَ جَعَلَ لَكَ خَيْراً مِنْ ذٰلِكَ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۙ وَيَجْعَلْ لَكَ قُصُوراً ﴿١٠﴾ بَلْ كَذَّبُوا بِالسَّاعَةِ وَاَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعٖيراًۚ ﴿١١﴾ اِذَا رَاَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعٖيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظاً وَزَفٖيراً ﴿١٢﴾ وَاِذَٓا اُلْقُوا مِنْهَا مَكَاناً ضَيِّقاً مُقَرَّنٖينَ دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُوراًۜ ﴿١٣﴾ لَا تَدْعُوا الْيَوْمَ ثُبُوراً وَاحِداً وَادْعُوا ثُبُوراً كَثٖيراً ﴿١٤﴾ قُلْ اَذٰلِكَ خَيْرٌ اَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتٖى وُعِدَ الْمُتَّقُونَۜ كَانَتْ لَهُمْ جَزَٓاءً وَمَصٖيراً ﴿١٥﴾ لَهُمْ فٖيهَا مَا يَشَٓاؤُ۫نَ خَالِدٖينَۜ كَانَ عَلٰى رَبِّكَ وَعْداً مَسْؤُ۫لاً ﴿١٦﴾ وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَيَقُولُ ءَاَنْتُمْ اَضْلَلْتُمْ عِبَادٖى هٰٓؤُ۬لَٓاءِ اَمْ هُمْ ضَلُّوا السَّبٖيلَۜ ﴿١٧﴾ قَالُوا سُبْحَانَكَ مَا كَانَ يَنْبَغٖى لَنَٓا اَنْ نَتَّخِذَ مِنْ دُونِكَ مِنْ اَوْلِيَٓاءَ وَلٰكِنْ مَتَّعْتَهُمْ وَاٰبَٓاءَهُمْ حَتّٰى نَسُوا الذِّكْرَۚ وَكَانُوا قَوْماً بُوراً ﴿١٨﴾ فَقَدْ كَذَّبُوكُمْ بِمَا تَقُولُونَۙ فَمَا تَسْتَطٖيعُونَ صَرْفاً وَلَا نَصْراًۚ وَمَنْ يَظْلِمْ مِنْكُمْ نُذِقْهُ عَذَاباً كَبٖيراً ﴿١٩﴾ وَمَٓا اَرْسَلْنَا قَبْلَكَ مِنَ الْمُرْسَلٖينَ اِلَّٓا اِنَّهُمْ لَيَاْكُلُونَ الطَّعَامَ وَيَمْشُونَ فِى الْاَسْوَاقِۜ وَجَعَلْنَا بَعْضَكُمْ لِبَعْضٍ فِتْنَةًۜ اَتَصْبِرُونَۚ وَكَانَ رَبُّكَ بَصٖيراً ﴿٢٠﴾

[3573] **Meâl-i Şerîfi**

Öyle yücedir[1] O ki, dilerse sana ondan daha hayırlısını verir, altından ırmaklar akar cennetler, sana köşkler de yapar (10). Fakat onlar Sâʿat'i tekzib ettiler, Biz ise o Sâʿat'i tekzib edenlere öyle bir saʿîr, çılgın bir ateş hazırladık (11) ki onları gördüğü vakit ona mahsus bir hışımlanma[2], bir zefîr işitirler[3] (12). Ve çatılıp çatılıp onun dar bir yerine atıldıkları vakit de orada helâke haykırırlar (13). Bir helâke haykırmayın

1 H: "tebârektir".
2 H: "tegayyüz".
3 B: "ki onları gördüğü ona mahsus bir hışımlanması, bir zefîr işittiler".

bugün çok helâke haykırın (14). Ya o mu hayırlı, yoksa müttakīlere vaad olunan huld[1] cenneti mi? Ki kendilerine bir mükâfat ve âkıbet varacakları bir me'vâ[2] bulunuyor (15). Onlar için orada ne isterlerse var, hem ebedî kalacaklar. Rabbinin uhdesinde bu bir va'd-i mes'ul[3] bulunuyor[4] (16). Hele o gün ki onları Allah'tan başka taptıkları şeylerle haşredip de "siz mi saptırdınız kullarımı, [3574] *yoksa kendileri mi yolu gāib ettiler?" diyeceği gün?.. (17) "Sübhânsın" demişlerdir, "Senden başka velîler ittihaz etmemiz (olunmamız) bize yaraşır değildi, velâkin Sen onları ve atalarını zevke daldırdın, o kadar ki[5] nihâyet zikri unuttular ve helâke giden bir kavim oldular" (18). Demek sizi sözünüzde yalancı çıkarmışlardır, artık ne savmaya ne de bir yardıma çare bulamayacaksınız ve içinizden her kim zulmederse ona büyük bir azab tattıracağız[6] (19). Biz senden evvel de peygamberleri başka türlü göndermedik, şüphesiz onlar hem yemek yiyorlar hem çarşılarda geziyorlardı (sokaklarda yürüyorlardı), bir de bazınızı diğerine bir fitne kılmışızdır ki bakalım sabredecek misiniz? Ma'amâfîh Rabbin basîr bulunuyor[7] (20).*

{تَبَارَكَ الَّذٖٓى اِنْ شَٓاءَ} Ne mübarektir O ki dilerse {جَعَلَ لَكَ خَيْرًا مِنْ ذٰلِكَ} sana ondan -onların söyledikleri hazine ve bahçelerden- daha iyisini verir ❁ sade bir cennet değil {جَنَّاتٍ} cennetler ❁ hem {تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} altından ırmaklar akar cennetler ❁ verir, yani âhirette vaad buyurduğu cennetler gibi dilerse dünyada da verir, dâr-ı İslâm olur {وَيَجْعَلْ لَكَ قُصُورًا} senin için köşkler de yapar. {بَلْ كَذَّبُوا}

"**Bel**" bir atıf harfidir ki asıl mânası ıdrabdır. Bazen de "hatta" gibi terakkī ifade eder.

---

1 B: "hulûd".
2 H +"~~olmuştur~~".
3 H +"~~olmuştur~~".
4 B -"Onlar için orada ne isterlerse var, hem ebedî kalacaklar. Rabbinin uhdesinde bu "bir va'd-i mes'ul" bulunuyor".
5 H -"o kadar ki".
6 B -"ve içinizden her kim zulmederse ona büyük bir azab tattıracağız".
7 H: "Rabbin de basîr bulunuyor".

"**Idrâb**" sözü üstünden altına çevirmek, yani mâkablinden sarf-ı nazar ettirerek mâba'dine tevcih eylemektir. Bunu "belki" diye terceme etmek meşhur olmuştur. Fi'l-vâki' lafzen de ondan me'huz[1] denecek kadar uygundur. Lâkin lisânımızda "belki" ıdrabdan ziyade ümit ve ihtimal için kullanılmaktadır. "Dur bakalım, belki [3575] gelir" demekte hiç ıdrab mânası yoktur. Idrab, "yok, hayır", "daha doğrusu" demektir. Bu mâna kasr u istidrâke şebîh olduğu cihetle son zamanlarda "fakat" kelimesi de "bel" ve "lâkin" yerinde kullanılır olmuştur. Bu surette "fakat onlar Sâ'at'i tekzib ettiler" demek olur. Bu cümle yukarıdaki وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا [25/4] kıssasına mâtuf ve ondan ıdrab ile diğer küfürlerini hikâyeye ve inzâr-ı sarîhe intikaldir. Yani daha doğrusu onlar Sâ'at'e, kıyamet ve âhirete inanmıyorlar, Kur'ân'ın öyle uydurma olmadığını bilmediklerinden değil; âhirete, cezâya inanmadıklarından dolayı o küfr ü dalâle düşüyorlar, o zulm ü tezvîre gidiyorlar. {وَاَعْتَدْنَا لِمَنْ كَذَّبَ بِالسَّاعَةِ سَعِيراً} Hâlbuki Biz o Sâ'at'i tekzib eden kimselere öyle hâil bir[2] sa'îr hazırlamışızdır ki {اِذَا رَاَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ} onları uzak bir mekândan gördüğü vakit ۞ ki onlar gerek görsünler gerek görmesinler {سَمِعُوا لَهَا تَغَيُّظاً وَزَفِيراً} onun müdhiş bir gazablanma ve sömürmesini işitirler.

"**Tegayyüz**", gayzlanmak, öfkelenmek. "**Zefîr**" içeri nefes almaktır. Demek ki cehennem onları uzaktan gördüğü vakit öfkesinden dehşetli sesler çıkarıyor ve sömürmek için içine çekiyor. Burada görülüyor ki gayzlanmak, zefîrlenmek gibi görmek de "sa'îr"e nisbet edilmiştir. Onlar cehennemi gördüğü vakit değil, cehennem onları gördüğü vakit, bu ise cehennem ateşini bir idrak sâhibi gibi tasvir demektir[3]. Bunu birçokları "görünecek bir mevki'de bulundukları vakit" demek gibi mecâzî bir mânaya hamletmek istemişlerdir. Lâkin cehenneme fi'l-i idrak nisbet edilmesi sade burada değil يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَزِيدٍ

---

1 H +"~~olacak~~".
2 H +"~~azab~~".
3 B: "etmektir".

[Kāf 50/30][1] âyeti, وَشَكَتِ النَّارُ إِلَى رَبِّهَا فَقَالَتْ[2]: رَبِّ أَكَلَ بَعْضِي بَعْضًا... إلخ hadîsi[3] gibi diğer yerlerde de vârid olmuştur.

Bir de Âlûsî'nin naklettiği vechile Taberânî ile İbn [3576] Merdûye Mekhûl tarîkiyle Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şunu tahrîc eylemişlerdir: Demiştir ki "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem 'her kim müteʿammiden bana atfen yalan söylerse cehennemin iki gözü arasında oturacağı yere hazırlansın' buyurdu. 'Yâ Resûlallah, cehennemin gözü var mıdır?' dediler, 'işitmediniz mi, Allah teâlâ اِذَا رَاَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ buyuruyor. Gözleri olmasa görür mü?' buyurdu."[4] Şu hâlde tevile gidilmeyip meseleyi Allah teâlâ'nın kudretiyle sırrî bir surette mülâhaza etmek iktizâ eder. Bâhusus قُلْ اَنْزَلَهُ الَّذٖى يَعْلَمُ السِّرَّ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [25/6] ihtârından sonra bunun o sırriyete bâriz bir alâkası göze çarpmaktadır.

{دَعَوْا هُنَالِكَ ثُبُوراً} Orada "sübûrâ" yani "ey sübûr, ey helâk neredesin, gel de bizi kurtar" diye feryat ederler.

{وَعْداً مَسْؤُلاً} Vaʿd-i mes'ûl, istenecek vaad, yahut istenildiği hâlde vaad, yani Allah teâlâ onu kullar tarafından istenilmek şartıyla vaʿd ü taahhüd buyurmuştur.

وَقَالَ الَّذٖينَ لَا يَرْجُونَ لِقَٓاءَنَا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰٓئِكَةُ اَوْ نَرٰى رَبَّنَاۜ لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فٖٓى اَنْفُسِهِمْ وَعَتَوْ عُتُوًّا كَبٖيراً ﴿٢١﴾ يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلٰٓئِكَةَ لَا بُشْرٰى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمٖينَ وَيَقُولُونَ حِجْراً مَحْجُوراً ﴿٢٢﴾ وَقَدِمْنَٓا اِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَٓاءً مَنْثُوراً ﴿٢٣﴾

---

1 "O gün ki cehenneme 'Doldun mu?' diyeceğiz, o 'Daha ziyade var mı?' diyecek."

2 H, M ve B: "فقال".

3 Buhârî, Mevâkītü's-Salât, 8; Müslim, Mesâcid, 185:

عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إذا اشتد الحر فأبردوا بالصلاة، فإن شدة الحر من فيح جهنم، واشتكت النار إلى ربها، فقالت: يا رب أكل بعضي بعضا، فأذن لها بنفسين، نفس في الشتاء ونفس في الصيف، فهو أشد ما تجدون من الحر، وأشد ما تجدون من الزمهرير.

4 Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* VIII, 131/7599; Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* IX, 432:

عن مكحول، عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من كذب علي متعمدا، فليتبوأ مقعده من بين عيني جهنم» فشق ذلك على أصحابه، فقالوا: يا رسول الله، نحدث عنك بالحديث نزيد وننقص، قال: «ليس ذا أعنيكم إنما أعني الذي يكذب علي متحدثا، يطلب به شين الإسلام». قالوا: يا رسول الله، إنك قلت: «بين عيني جهنم» وهل لجهنم عين؟ قال: نعم، أما سمعتم الله تعالى يقول: «إذا رأتهم من مكان بعيد سمعوا لها تغيظا وزفيرا» (الفرقان ١٢/٢٥) فهل تراهم إلا بعينين.

اَصْحَابُ الْجَنَّةِ يَوْمَئِذٍ خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَاَحْسَنُ مَقِيلًا ﴿٢٤﴾ وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ
وَنُزِّلَ الْمَلٰٓئِكَةُ تَنْزِيلًا ﴿٢٥﴾ اَلْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمٰنِ وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرِينَ
عَسِيرًا ﴿٢٦﴾ وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلٰى يَدَيْهِ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبِيلًا
﴿٢٧﴾ يَا وَيْلَتٰى لَيْتَنِي لَمْ اَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا ﴿٢٨﴾ لَقَدْ اَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ اِذْ جَٓاءَنِي
وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْاِنْسَانِ خَذُولًا ﴿٢٩﴾ وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ اِنَّ قَوْمِي اتَّخَذُوا هٰذَا الْقُرْاٰنَ
مَهْجُورًا ﴿٣٠﴾ وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ وَكَفٰى بِرَبِّكَ هَادِيًا وَنَصِيرًا
﴿٣١﴾ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْاٰنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ
وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا ﴿٣٢﴾ وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ اِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَاَحْسَنَ تَفْسِيرًا ﴿٣٣﴾ اَلَّذِينَ
يُحْشَرُونَ عَلٰى وُجُوهِهِمْ اِلٰى جَهَنَّمَ اُولٰٓئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَاَضَلُّ سَبِيلًا ﴿٣٤﴾

[3578] **Meâl-i Şerîfi**

Bununla beraber likāmızı ümit etmeyenler dediler ki: "O melâike bizim üzerimize indirilse ya, yahut Rabbimizi görsek a". Celâlime kasem ederim ki, doğrusu nefislerinde kendilerini büyüksündüler, büyük azgınlık ettiler[1] (21). Melâikeyi görecekleri gün, mücrimlere o gün müjde yoktur da[2] حِجْرًا مَحْجُورًا *"yasak yasak" diyeceklerdir[3] (22). Hem varmışızdır da her ne amel işledilerse onu bir hebâ-i mensûra çevirmişizdir (23). Ashâb-ı cennettir ki o gün eğlendiği yer hayırlı, dinlendiği yer pek güzeldir[4] (24). Hem o semânın gamâm ile yarılacağı ve melâikenin peydерpey indirildiği gün[5] (25). Mülk o gün elhak Rahmân'ındır, kâfirlere ise o pek zorluklu bir gün olur (26). Hem o gün ki zâlim ellerini ısıracak, "eyvah" diyecek, "keşke Peygamber'in maiyyetinde bir yol tutaydım (27). Eyvah, keşke falanı*

---

1 H: "Ve o likāmızı ümit etmeyenler 'o melâike bizim üzerimize indirilse ya, yahut Rabbimizi görsek a' dediler. Doğrusu nefislerinde kendilerini büyüksündüler, büyük azgınlık ettiler".

2 M ve B -"da".

3 H: "derler".

4 H: "Ashâb-ı cennettir o gün makarrı hayırlı, makīl[i] ahsen".

5 H: "Hem semânın gamâm ile yarılacağı ve melâikenin peyderpey indirildiği o gün".

dost tutmayaydım (28). Vallahi o sapıttı beni zikirden, bana gelmiş iken", öyle ya Şeytan insana çok hızlânkâr bulunuyor[1] (29). Peygamber de "yâ Rab, kavmim bu Kur'ân'ı mehcur tuttular" demekte (30). Ve işte biz böyle her peygamber için mücrimlerden bir düşman yapmışızdır, ma'amâfîh hâdî de Rabbin yeter nasîr de (31). Yine o küfredenler dediler ki: "O Kur'an ona cümlesi birden indirilseydi ya!" Biz onu gönlüne iyi tesbit edelim diye böyle indirdik ve fevkalâde bir tertil ile tertil eyledik[2] (32). Hem onlar sana[3] herhangi bir mesel ile gelmezler ki mutlak Biz sana hakkı ve tefsîrin daha güzelini getirmiş olmayalım (33). O yüzleri üstü cehenneme haşrolunacaklar, onlar mevki'ce çok fena, yolca da en sapıktırlar (34).

{وَقَالَ الَّذِينَ لَا يَرْجُونَ لِقَآءَنَا} Bu cümle وَقَالُوا مَالِ هٰذَا الرَّسُولِ [25/7] cümlesine mâtuf ve o[4] kâfirlerin diğer saçmalarını hikaye ile redd ü inzardır.

[3579] "**Recâ**" meşhurda emel (arzu) demektir. Ekser lügaviyyûn birini diğeriyle tefsir etmişlerdir. Ma'amâfîh aralarında ince fark gösterenler de vardır. Ebû[5] Hilâl'in *Furûk*'unda "'emel' müstemir bir recâdır. Onun için bir şeye nazar müstemir olup uzayınca 'teemmül etti' denilir.[6] Bir de 'emel' mümkinde ve muhalde olur, 'recâ' ise mümkine mahsustur denilmiş."[7] *Misbâh*'ta da der ki: "'Emel' 'ye's'in zıddıdır. Ve ekser isti'mâli, husûlü ba'îd olandadır. 'Tama'' husûlü karîb olanda olur. 'Recâ' ise 'emel' ile 'tama'' arasındadır. Çünkü recâ eden me'mûlünün hâsıl olmamasından korkar, bu itibarla tama' mânasına da kullanılır."[8]

---

1 H: "öyle ya Şeytan insana hızlânkâr olmuş".
2 H: "Biz onunla fuâdına iyi tesbit edelim diye böyle indirdik ve fevkalâde bir tertil eyledik".
3 H: "Ve sana".
4 B -"o".
5 H, M ve B: "İbni".
6 Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-lügaviyye,* thk. Muhammed İbrâhim Selîm, Kahire: Dâru'l-İlm, s. 245:
أَن الأمل رَجَاء يسْتَمر فلأجل هَذَا قيل للنَّظَر فِي الشيء إِذا اسْتمرّ وَطَالَ تَأمل وَأَصله من الأميل وَهُوَ الرمل المستطيل.
7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 4:
وقيل: الأمل يكون في الممكن والمستحيل والرجاء يخص الممكن.
8 Feyyûmî, *el-Misbâhu'l-münîr fî garîbi'ş-şerhi'l-kebîr li'r-Râfi'î,* Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts., I, 22:
وأكثر ما يستعمل الأمل فيما يستبعد حصوله قال زهير: «أرجو وآمل أن تدنو مودتها» ومن عزم على السفر إلى بلد بعيد يقول أملت الوصول ولا يقول طمعت إلا إذا قرب منها فإن الطمع لا يكون إلا فيما قرب حصوله والرجاء بين الأمل والطمع فإن الراجي قد يخاف أن لا يحصل مأموله ولهذا يستعمل بمعنى الخوف فإذا قوي الخوف استعمل استعمال الأمل وعليه بيت زهير وإلا استعمل بمعنى الطمع.

"Recâ", nefiy hâlinde bazen havf mânasını da ifade eder ki buna lügat-i tihâmiye denilmiştir.[1] Buna göre لَا يَرْجُونَ korkmazlar", meşhûra göre arzu etmezler, tahkīke göre de ümit etmezler demek oluyor ki burada en münâsib olan da budur.

"**Likā**" aslında bir şey ile buluşmaktır. "Temas şart olmaksızın bir şeye vusûl" diye de ifade edilmiştir. Rü'yete de ıtlak olunur. Binâen'aleyh "likāullah" rü'yetullah veya Allah'a ermek yahut kıyamet günü hesap ve cezâ için Allah teâlâ'nın karşısına çıkmak demek olur. Ve karşımıza çıkacaklarını ümit etmeyenler demek haşr u neşre, âhiret mes'ûliyetine inanmadıkları için Allah'tan korkmayanlar demeyi de ifade eder. Yani Allah'ı görmeye yüzü olmayan, Allah'ın karşısına çıkacaklarını, azâbına çatacaklarını ümit etmeyen, âhirete inanmaz Allah'tan korkmazlar. {لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْنَا الْمَلٰٓئِكَةُ} O melekler bizim üzerimize indirilse ya {اَوْ نَرٰى رَبَّنَا} yahut Rabbimizi görsek a dediler {لَقَدِ اسْتَكْبَرُوا فٖٓى اَنْفُسِهِمْ} celâlim hakkı için gönüllerinde kendilerini büyüksündüler ❁ çünkü öyle demekle kendilerini Peygamber'in yerinde veya daha üstün görmek istiyorlar [3580] ve hatta Allah'a karşı azamet-furuşluk ediyorlar {وَعَتَوْ عُتُوًّا كَبٖيرًا} ve büyük bir haksızlıkla azgınlık ettiler ❁ bunca beyyinâtı tanımadılar da nüfûs-ı kudsiyenin bile önüne çekilmiş olan لَنْ تَرٰينٖى [el-A'râf 7/143] perdesinin nefs-i habîslerine karşı yırtılmasını istediler.

Evet, onlar melâikeyi görmeyecek[2] değiller fakat {يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلٰٓئِكَةَ} melâikeyi görecekleri gün {لَا بُشْرٰى يَوْمَئِذٍ لِلْمُجْرِمٖينَ} mücrimlere o gün müjde yoktur ❁ o hâlde o azgın mücrimlere hiç müjde yoktur {وَيَقُولُونَ حِجْرًا مَحْجُورًا} ve[3] حِجْرًا مَحْجُورًا derler ❁ حِجْرًا مَحْجُورًا bir düşman rast geldiği veya bir mekruh hücum ettiği sırada söylenir bir tâbirdir ki fiili mahzuf mef'ûl-i mutlak hâlinde te'kidli bir cümledir. Fiili احجر حِجْراً مَحْجُوراً veya

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, X, 4:

وفسره أبو عبيدة وقوم بالخوف، وقال الفراء: هذه الكلمة تهامية وهي أيضا من لغة هذيل إذا كان مع الرجاء جحد ذهبوا به إلى معنى الخوف فيقولون: فلان لا يرجو ربه سبحانه يريدون لا يخاف ربه سبحانه، ومن ذلك «ما لَكُمْ لا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقاراً» (نوح ١٣/٧١) أي لا تخافون لله تعالى عظمة وإذا قالوا: فلان يرجو ربه فهذا على معنى الرجاء لا على معنى الخوف.

2 H: "göremeyecek".

3 H: "da".

حجر حِجْراً مَحْجُوراً takdîrinde emir veya mâzî olabilir ve bu suretle yerine göre ya bir dua ve isti'âze, yani bir yalvarış ve sığınış yahut da bir men' u tehdid ifade eder. Bir dua olduğuna göre "etme, kıyma, evlerden ırak, dağlara taşlara" demek meâlinde olur. Öbüründe de "yasak, memnû'", yahut "davranma" demek gibidir. Burada her iki mâna ile tefsir edilmiştir. يَقُولُونَ Zamiri mücrimlere râci' olduğuna göre mücrimler o melâikeye "aman etmeyin, kıymayın bizim yanımıza yanaşmayın, öte öte" derler, melâikeye râci' olduğu takdirde de melâike o mücrimlere "davranmayın, size o müjde ve cennet men' edilmiş yasak, kat'iyyen yasak" derler.

{وَقَدِمْنَا} Hem varmışızdır {اِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ} amel denecek, yani hayır kabîlinden her ne yapmışlarsa da {فَجَعَلْنَاهُ هَبَٓاءً مَنْثُوراً} onu bir hebâ-i mensûre çevirmişizdir. ❁ Heder etmişizdir.

[3581] "**Hebâ**" bir pencereden Güneş'in ziyâsı vurduğu zaman içinde uçuştuğu görünen tozdur.

"**Mensûr**" saçılmış demektir. Zaten dağınık demek olan "hebâ"yı bir de bu suretle tavsif, onu bir daha saçılmış olarak tasvirdir ki hiç görülmez olur. Burada bir isti'âre-i temsîliye vardır. Şöyle ki: Bütün amelleriyle hâlleri, isyan etmiş ve binâen'aleyh hükûmetleri tarafından varılıp bütün tutamakları parçalanarak dağıtılıp ifnâ edilmiş bir kavmin hâline benzetilmiştir. Yahut "kudûm" "kasd"dan mecaz olduğu gibi, büsbütün heder edilmiş, hiçe indirilmiş olan amelleri de kendisinden maksud olan gayeden uzak kalmak ve bir hedefe dizilmeleri kābil olmamak itibariyle bir hebâ-i mensûra benzetilerek teşbih-i müfred suretiyle ayrı ayrı birer istiare yapılmıştır. Yani o mücrimlerin müsafire bakmak, akrabayı gözetmek, bîçârelere yardım etmek, insanlığa yarar bir iş yapmak gibi bazı amelleri varsa bile o küfr ü tuğyanları yüzünden hepsi heder olmuştur. Hiçbirinin hayrını görmezler.

Öyle mücrimler değil, {اَصْحَابُ الْجَنَّةِ} ashâb-ı cennet ❁ yani اَمْ جَنَّةُ الْخُلْدِ الَّتٖى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ [25/15] âyetiyle beyan buyurulduğu üzere cennet kendilerine mev'ud olan müttakīler {يَوْمَئِذٍ} o gün ❁ o melâikeyi görecekleri gün

{خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا} karargâhca[1] hayırlı {وَاَحْسَنُ مَقِيلًا} istirahatgâhca daha güzeldir. ❁ "**Müstekar**" karargâh, yani oturmak konuşmak için ekser evkātta durduğu yer. "**Makīl**" kaylûle yeri, hâbgâh, kuşluk uyuduğu, istirahat ettiği yer demektir. Cennette uyku olmadığına göre burada "makīl" sade istirahatgâh diye tefsir olunmuştur. Bununla beraber o günün yarısında hesaptan kurtulunacak da ehl-i cennet cennette, ehl-i cehennem de cehennemde bir kaylûle yapacaklar diye de rivayet olunmuştur.[2]

[3582] {وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ} Hem semânın gamâm ile çatlayacağı ❁ هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فٖى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ [el-Bakara 2/210] kavl-i celîlinde zikrolunan "gamâm"ın tulû'u sebebiyle semânın şakkolacağı {وَنُزِّلَ الْمَلٰٓئِكَةُ تَنْزٖيلًا} ve melâikenin peyderpey indirildiği o gün {اَلْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ لِلرَّحْمٰنِ} mülk o gün elhak Rahmân'ındır. ❁ Çünkü o gün her mülk zeval bulur. Ancak Rahmân'ın hakkı olan mülk kalır {وَكَانَ يَوْمًا عَلَى الْكَافِرٖينَ عَسٖيرًا} ve kâfirlere pek zorluklu bir gün olmuştur. {وَيَوْمَ يَعَضُّ الظَّالِمُ عَلٰى يَدَيْهِ} Hem o gün ki zâlim[3] ellerinin üstünü ısıracak {يَقُولُ يَا لَيْتَنٖى اتَّخَذْتُ مَعَ الرَّسُولِ سَبٖيلًا} "eyvah bana[4]" diyerek; "keşke ben Peygamber'in maiyyetinde bir yol tutaydım". ❁ Mâlum ki "el ısırmak" hiddet ve hasretle nedâmetten kinayedir, "zâlim"den murad cinstir. Şu kadar ki sebeb-i nüzûl Ukbe b. Ebî[5] Muayt denilmiştir.[6]

{يَا وَيْلَتٰى} Vay şu başıma gelene {لَيْتَنٖى} keşke ben {لَمْ اَتَّخِذْ فُلَانًا خَلٖيلًا} fülanı dost edinmeyeydim ❁ "fülan" a'lâmdan kinayedir, nitekim

1 H: "karargâhı".

2 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* II, 266; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 259. Krş. Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 436:

قَالَ بعض المحدثين يُرون أَنَّهُ يفرغ من حساب الناس فِي نصف ذَلِكَ اليوم فيقيل أهل الجنة فِي الجنة وأهل النار فِي النار. فذلك قوله: «خَيْرٌ مُسْتَقَرًّا وَأَحْسَنُ مَقِيلًا».

3 H: "zâlimler".

4 H -"bana".

5 H -"Ebî".

6 *Tefsiru Abdirrezzâk,* II, 453:

عن مقسم مولى ابن عباس في قوله تعالى: «يوم يعض الظالم على يديه يقول يا ليتني اتخذت مع الرسول سبيلا»، قال: اجتمع عقبة بن أبي معيط، وأبي بن خلف وكانا خليلين، فقال أحدهما لصاحبه: بلغني أنك أتيت محمدا فاستمعت منه، والله لا أرضى عنك حتى تتفل في وجهه، وتكذبه فلم يسلطه الله على ذلك، فقتل عقبة بن أبي معيط يوم بدر صبرا، وأما أبي بن خلف فقتله النبي صلى الله عليه وسلم بيده يوم أحد في القتال، فهما اللذان أنزل الله فيهما «ويوم يعض الظالم على يديه» حتى بلغ: «خليلا».

ecnâstan kinayede هن (hen) (lisânımızda şey) denir. {لَقَدْ اَضَلَّن۪ي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ اِذْ جَٓاءَن۪ي} Alimallah beni şaşırttı, zikirden sapıttı, gelmişken bana ❁ "zikir"den murad zikrullah, Kitâbullah yahut Peygamber'in va'z u nasihati, yahut da sebeb-i nüzûlüne nazaran kelime-i şehadettir. أَفْضَلُ الذِّكْرِ لَا إله إِلّا الله[1] Ukbe b. Ebî Muayt, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'in meclisine çokça gelirmiş. Bir gün ziyafete davet etmiş, iki kelime-i şehadeti[2] söylemedikçe yemeğini yemekten imtinâ' buyurmuş, o da yapmış, Übey b. Halef de onun sadîkı imiş, kendisine itâb etmiş [3583] "sapıttın" demiş, "yok" demiş, "velâkin evimde yemeğimi yemekten imtinâ' etti, onun için utandım da şehadet ediverdim". "Hayır" demiş, "sen ona varıp ensesine vurup yüzüne tükürmezsen senden hoşnut olmam". Bunun üzerine Dâru'n-Nedve'de secdede iken rast getirmiş, o haltı etmiş.

O vakit Aleyhissalâtü vesselâm, "Mekke hâricinde rast gelirsem sana mutlak başına binerim" buyurmuştu. Bedir günü esir edilmekle Hazret-i Ali'ye emir buyurup boynunu vurdu, Übey de Uhud'da mübârezede aldığı yaradan Mekke'ye vardığında öldü. İşte Ukbe'ye zikir o suretle gelmişken Übey şeytanetle onu sapıtmıştı.[3] {وَكَانَ الشَّيْطَانُ لِلْاِنْسَانِ خَذُولًا} Öyle ya Şeytan, insana çok hızlânkâr olmuş.

"**Hızlân**" yardımsız bırakmaktır. "Hazûl" ondan mübalağa sîgasıdır. Yani gerek cinden olsun gerek insten, Şeytan insanın hayrına dost olmaz, kendi hesâbına bir felâkete sürüklemek için dost görünür, nihâyet başı sıkıntıya gelince onu yardımsız bırakır çekiliverir.

---

1 İbn Mâce, Edeb, 55.

2 H -"şehadeti".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIX, 395-396. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 262-263; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 276; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 454:

نزلت في عقبة بن أبي معيط، وأبي بن خلف، وكانا متحابين وذلك أن عقبة كان لا يقدم من سفر إلا صنع طعامًا فدعا إليه أشراف قومه، وكان يُكْثِرُ مجالسة النبي صلى الله عليه وسلم فقدم من سفره ذات يوم فصنع طعامًا ودعا الناس فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى طعامه، فلما قربوا الطعام قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما أنا بآكل من طعامك حتى تشهد أن لا إله إلا الله وأني رسول الله». فقال عقبة: أشهد ألا إله إلا الله وأن محمدًا رسول الله. فأكل رسول الله صلى الله عليه وسلم من طعامه. وكان أبي بن خلف غائبًا فلما أُخبر بالقصة قال: صبأت يا عقبة، قال: لا والله ما صبأتُ ولكن دخل عليّ رجل فأبى أن يطعم من طعامي إلا أن أشهد له فاستحييت أن يخرج من بيتي ولم يطعم فشهدتُ له فطعم. فقال أبي: ما أنا بالذي أرضى منك أبدًا إلا أن تأتيه فتبزق في وجهه وتطأ عنقه، ففعل ذلك عقبة لعنه الله، وأخذ رحم دابة فألقاها بين كتفيه. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا ألقاك خارجًا من مكة إلا علوت رأسك بالسيف» فقتل عقبة يوم بدر صبرًا . وأما أُبي بن خلف فقتله النبي صلى الله عليه وسلم بيده يوم أحد في المبارزة، وأنزل الله عز وجل فيهما هذِه الآية.

{وَقَالَ الرَّسُولُ يَا رَبِّ} Peygamber de "yâ Rab!" demekte ❁ yani bir taraftan da Peygamber Allah'a böyle şikayet etmektedir: {اِنَّ قَوْمِى اتَّخَذُوا هٰذَا الْقُرْاٰنَ مَهْجُوراً} "Kavmim bu Kur'ân'ı mehcur tuttular". ❁ "Mehcur tutmak" iki mânaya gelir: Birisi terk edip uzak durmak, amel etmemektir. Nitekim bir hadîs-i şerifte şöyle buyurulmuştur: "Her kim de Kur'ân'ı öğrenir de mushafını asar, ilişik etmez ve bakmazsa kıyamet günü gelir yakasına sarılır, 'yâ Rab! Bu kulun beni mehcur tuttu, benimle arasında hükmünü ver' der."[1] Birisi de hakkında hezeyan ettiler, saçma, esâtîru'l-evvelîn diye saçmaladılar demektir. Peygamber'in bu suretle şikayetini söylemek ise büyük bir tehdiddir. Çünkü peygamberler kavmini Allah'a şikayet ettikleri zaman haklarında azab ta'cîl buyurulmuştur.

[3584] {وَكَذٰلِكَ} Ve işte böyle ❁ yâ Muhammed, sana yaptığımız gibi {جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا مِنَ الْمُجْرِمِينَ} her peygamber için de mücrimlerden düşman yaptık ❁ ve binâen'aleyh sen de onlar[2] gibi sabret, onları kahretmek için {وَكَفٰى بِرَبِّكَ هَادِياً وَنَصِيراً} yolu gösterecek, yardım edecek de Rabbin yeter. {وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا} Yine küfredenler {لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْاٰنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً} "Kur'an onun üzerine cümlesi birden indirilseydi ya" dediler ❁ ki mânasız bir itiraz,[3] güya Tevrat birden indirilmiş de Kur'an da öyle olsa imiş. Hâlbuki rûh-ı mesele olan i'câz keyfiyeti müteferrikan indirilmesiyle cümleten indirilmesinde fark edecek değil, bilakis tefrîkin fazla fevâidi de var.

Ezcümle {كَذٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهٖ فُؤَادَكَ} bu vechile kalbini iyi tesbit edelim diye böyle indirdik ❁ böyle ayrı ayrı cümle cümle indirilmekle evvelâ zabt u hıfzı sağlam olacak, sâniyen peyderpey vekāyi'e göre inişinde mâna itibariyle daha ziyade bir basiret ve derinlik, hem nazarî ve hem amelî

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIX, 406; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XVI, 484; Zeyla'î, *Tahrîcu ehâdîsi'l-Keşşâf,* thk. Abdullah b. Abdurrahman es-Sa'd, Riyad: Dâru İbn Huzeyme, 1414, II, 459:

حدثنا أنس بن مالك رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من تعلم القرآن وعلمه وعلّق مصحفًا لم يتعاهده ولم ينظر فيه، جاء يوم القيامة (متعلقا به) يقول: يا رب العالمين عبدك هذا اتخذني مهجورًا، اقضِ بيني وبينه".

2 B: "bunlar".

3 Burada "cümleten vâhide" karînesiyle "tenzil", "inzal" mânasına kullanılmıştır ki nüktesi bu itirazın münasebetsizliğine bir işaret olsa gerektir [Müellifin notu].

bir kıymet ve kuvvet bulunacak, sâlisen her yeni inen necm ile ayrıca bir tehaddî yapılıp mu'ârazasından âciz bırakılmakla her birinde yeni bir kuvvet-i kalb verilecek, râbi'an nâsih ve mensuh ile zamânına göre ahkâm teşrî'i, beyan ve tefsîrin usûl ve kavâ'id-i mütenevvi'ası öğretilecek[1] ilh... Bu suretle {وَرَتَّلْنَاهُ تَرْت۪يلاً} ve emsâlsiz bir tertil ile tertil eyledik ❁ ağır ağır, güzel bir okuyuş okuduk {وَلَا يَأْتُونَكَ بِمَثَلٍ} hem sana herhangi bir mesel ile [3585] gelmezler ki ❁ yani mesel denecek derecede acîb herhangi bir sual veya hâl ile gelmezler ki {اِلَّا جِئْنَاكَ بِالْحَقِّ وَاَحْسَنَ تَفْس۪يراً} behemehâl Biz sana hakkı ve tefsirce daha güzelini getirmiş olmayalım. ❁ İşte cümlesinin birden indirilmemesinde bir de bu fâide vardır.

{اَلَّذ۪ينَ يُحْشَرُونَ عَلٰى وُجُوهِهِمْ اِلٰى جَهَنَّمَ} Öyle cehenneme yüzleri üstü -yani tepeleri aşağı veya sürüklenerek, yahut kalbleri süfliyyâta mâil olduğu gibi yüzleri de ona müteveccih olarak- haşrolunacak kimseler {اُو۬لٰٓئِكَ شَرٌّ مَكَاناً وَاَضَلُّ سَب۪يلاً} işte onlar mevki'ce en fena ve yolca en şaşkın, en sapkın kimselerdir.

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَا مَعَهُٓ اَخَاهُ هٰرُونَ وَز۪يراًۚ ﴿٣٥﴾ فَقُلْنَا اذْهَبَٓا اِلَى الْقَوْمِ الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَاۜ فَدَمَّرْنَاهُمْ تَدْم۪يراًۜ ﴿٣٦﴾ وَقَوْمَ نُوحٍ لَمَّا كَذَّبُوا الرُّسُلَ اَغْرَقْنَاهُمْ وَجَعَلْنَاهُمْ لِلنَّاسِ اٰيَةًۜ وَاَعْتَدْنَا لِلظَّالِم۪ينَ عَذَاباً اَل۪يماًۚ ﴿٣٧﴾ وَعَاداً وَثَمُودَا۬ وَاَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُرُوناً بَيْنَ ذٰلِكَ كَث۪يراً ﴿٣٨﴾ وَكُلاًّ ضَرَبْنَا لَهُ الْاَمْثَالَۘ وَكُلاًّ تَبَّرْنَا تَتْب۪يراً ﴿٣٩﴾ وَلَقَدْ اَتَوْا عَلَى الْقَرْيَةِ الَّت۪ٓي اُمْطِرَتْ مَطَرَ السَّوْءِۜ اَفَلَمْ يَكُونُوا يَرَوْنَهَاۚ بَلْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ نُشُوراً ﴿٤٠﴾ وَاِذَا رَاَوْكَ اِنْ يَتَّخِذُونَكَ اِلَّا هُزُواًۜ اَهٰذَا الَّذ۪ي بَعَثَ اللّٰهُ رَسُولاً ﴿٤١﴾ اِنْ كَادَ لَيُضِلُّنَا عَنْ اٰلِهَتِنَا لَوْلَٓا اَنْ صَبَرْنَا عَلَيْهَاۜ وَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ح۪ينَ يَرَوْنَ الْعَذَابَ مَنْ اَضَلُّ سَب۪يلاً ﴿٤٢﴾ اَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُۜ اَفَاَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَك۪يلاًۙ ﴿٤٣﴾ اَمْ تَحْسَبُ اَنَّ اَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ اَوْ يَعْقِلُونَۜ اِنْ هُمْ اِلَّا كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ سَب۪يلاً ﴿٤٤﴾

---

1 B: "gösterilecek".

[3586] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için Mûsâ'ya o kitabı verdik, biraderi Hârûn'u da maiyyetinde vezir yaptık (35). "Haydi âyetlerimizi tekzib eden o kavme gidiniz[1]" dedik, bi'n-netîce o kavmi tedmir ederek helâk ettik[2] (36). Nûh kavmini de resulleri tekzib ettikleri vakit gark edip kendilerini insanlara bir ibret kıldık; hazırladık da zâlimlere elîm bir azab (37). Âd'ı da, Semûd'u da, Ashâb-ı Ress'i de, bunların arasında daha birçok kurûnu da (38). Ki her birine nasihat olarak emsâl anlatmıştık[3] ve her birini mahv u perişan ettik de ettik (39). Celâlim hakkı için o fenalık yağmuruna tutulan karyeye de vardılar, artık onu görüyor değiller miydi?[4] Doğrusu nüşur arzu etmiyorlar[5], uyanmak istemiyorlardı (40). [3587] *Seni de gördükleri vakit sırf bir eğlence yerine tutuyorlar, "bu mu o Allah'ın peygamber diye gönderdiği?" diyorlar[6] (41). "Sahih be! Az kaldı bizi mâbudlarımızdan sapıtacaktı, eğer üzerlerine sebat etmesekti!" diyorlar, fakat ileride bilecekler, azâbı görecekleri gün, kimmiş o yolu daha sapık olan (42). Gördün mü o ilâhını hevâsı ittihaz edeni? Artık ona sen mi vekil olacaksın (43). Yoksa onların ekserîsini işitirler veya akıl ederler mi zannediyorsun? Onlar[7] sırf hayvan gibi, hatta gidişçe daha sapkındırlar (44).*

{لَمَّا كَذَّبُوا الرُّسُلَ} Resulleri tekzib ettikleri vakit ❁ burada "resuller"in cemi' sîgasıyla getirilmesi şâyân-ı dikkat görülmüştür. Kavm-i Nûh'un Nûh'tan başka tekzib ettiği resuller kimler? Buna şu cevaplar veriliyor:

1. Nûh ve ondan evvelki resuller. Demek ki Nûh'tan evvel de resuller varmış. Kavm-i Nûh مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فٖى اٰبَٓائِنَا الْاَوَّلٖينَ [el-Mü'minûn 23/24] demekle hepsini inkâr etmişlerdir.

2. Hepsi tevhidde müttefik oldukları için yalnız Nûh'u tekzib de hepsini tekzib demektir.

---

1 H +"ikiniz bir".
2 H: "tedmir ettik de ettik".
3 H: "anlattık".
4 H: "karyeye vardılar da ya onu görüyor değiller miydi?".
5 B: "etmeyenler".
6 B: "diyor".
7 H -"onlar".

3. Ale'l-ıtlâk bi'set-i rusülün cevâzını inkâr etmişlerdir denilmiş, lâkin dördüncü bir ihtimal de vârid-i hâtır oluyor ki o da Nûh aleyhisselâm'ın gönderdiği resuller mânasına olmasıdır. Burada bu mâna bize diğerlerinden akreb geliyor. Ancak bunu ikinci ile birleştirmek mümkindir.

{اَصْحَابَ الرَّسِّ} ❁ "**Ress**" örülmedik kuyu demektir, lâkin bu "Ashâb-ı Ress" kimler olduğu tâyin olunamıyor. İbn Abbas'tan "o, Semûd'dur"[1] diye bir rivayet var, hâlbuki burada atıf mugāyereti iktizâ ediyor. Katâde'den "Yemâme'de Ress, nâm-ı âharla Felc denilen büyük bir karyenin sâhipleri olup Semûd'un bekāyâsından idiler, peygamberlerini katlettiler, helâk oldular" diye rivayet olunmuş.[2] [3588] Ka'b, Mukātil, Süddî: "Şam Antakyasında bir kuyunun sâhipleri ki Sâhib-i Yâsîn Habîb-i Neccâr'ı katletmişlerdi" demişler.[3] Vehb ve Kelbî'den: "Ashâb-ı Ress Ashâb-ı Eyke gibi Şuayb aleyhisselâm'ın gönderildiği bir kavim idi, esnâma taparlardı, kuyuları ve mevâşîleri vardı. Kendilerini islâm ve itaate davet etti, tekzib edip tuğyan ve ezâda devam ettiler ve günün biri örülmemiş kuyuları olan Ress'in etrafında bulundukları sırada orası çöktü, yere geçtiler" diye nakledilmiş.[4] "Ashâb-ı Ress, Ashâb-ı Uhdûd'dur" denilmiş.[5] Hanzale b. Safvan nâm peygamberin kavmi olup Ankā-i Muğrib[6] denilen ve Fetih nâm dağda sâkin olarak avsız kaldıkça

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 269; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 106:

قال ابن عباس: «وَأَصْحَابَ الرَّسِّ» قال: قرية من ثمود.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 106. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* I, 482; *Tefsîru Abdirrezzâk,* III, 228; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 269:

وقال قتادة: أهل قرية من اليمامة يقال لها الرس والفلج. قيل: قتلوا نبيهم فهلكوا وهم بقية ثمود وقوم صالح.

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* III, 235; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XVI, 505; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VI, 84; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 106:

وَأَصْحَابَ الرَّسِّ يعني البئر التي قتل فيها صاحب ياسين بأنطاكية التي بالشام.

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIX, 412; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 107. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* I, 482; Nehhâs, *Me'âni'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî, Mekketü'l-Mükerreme: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1409, V, 28:

وقال وهب بن منبه: كانوا أهل بئر قعدوا عليها وأصحاب مواشي وكانوا يعبدون الأصنام، فوجه الله تعالى إليهم شعيبًا عليه السلام يدعوهم إلى الإسلام، فأتاهم ودعاهم، فتمادوا في طغيانهم وفي أذى شعيب عليه السلام، فحذرهم الله عَز وَجلّ عقابه، فبينا هم حول البئر في منازلهم انهارت البئر فانخسفت بهم وبديارهم ورباعهم فهلكوا جميعًا.

5 Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VI, 84; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 107. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 270:

وقيل: هم أصحاب الأخدود، والرس هو الأخدود الذي حفروه.

6 Mîm'in zammı ve fethi ile hem tavsif hem izâfet câizdir (Âlûsî [*Rûhu'l-me'ânî,* X, 21: ويقال فيها عنقاء مغرب (بالتوصيف والإضافة مع ضم الميم وفتحها] [Müellifin notu].

çoluklarını çocuklarını kapan ve her rengi bulunan büyük bir kuşla mübtelâ kılınmış idiler ki Hanzale'nin duasıyla sâʻika isabet edip telef olmuş, sonra da müşârün ileyhi katletmişler ve bunun üzerine helâk olmuşlar da denilmiş.[1] İbn Abbas'tan bir rivayette de "Ress Azerbaycan kuyusudur" diye nakledilmiş,[2] bir de Ress Meşrık bilâdından bir nehirdir[3], bunun sâhiplerine Allah teâlâ Yehuza b. Yaʻkūb evlâdından bir peygamber göndermişti, onu kuyuya attılar ve bu yüzden helâk oldular denilmiş[4] ve daha başka rivayetler de vardır. Maʻamâfîh rivayetlerin ekserîsi peygamberlerini öldüren veya kuyuya atan bir kavim olduğunu söylemiş oluyorlar.

Muʻcemü'l-Büldân'da der ki: "'Ress' kuyu, 'ress' maden, 'ress' kavmin arasını ıslahtır. Ebû İshak demiştir ki Kur'an'da 'ress' kuyu demektir. Rivayet olunur ki bunlar peygamberlerini tekzib edip bir kuyuya 'ress', yani 'dess' eden bir kavimdir. 'Ress' Yemâme'de[5] Felc denilen bir kavim olduğu ve Semûd'dan bir tâifenin diyarı bulunduğu rivayet olunuyor. Her kuyu resstir. İbn Düreyd demiştir ki 'ress' ve tasğīri 'rüseys' Necid'de iki vâdi veya iki mevziʻdirler. Zemahşerî diyor ki Uley 'ress' kabliyye vâdilerindendir' demiş, gayrısı da Benî Esed'den Benî Münkız b. [3589] Aʻyân'ın bir suyudur demiş; Asmâî, 'ress' Benî Aʻyânın, 'rüseys' Benî Kâhil'indir demiş, diğerleri de وَاَصْحَابَ الرَّسِّ وَقُرُونًا بَيْنَ ذٰلِكَ كَث۪يرًا âyetinde demişlerdir ki: 'Ress' Azerbaycan vâdisidir ve Azerbaycan'ın haddi 'mâverâ-yı Ress'tir. Ve deniliyor ki Ress üzerinde Erran'da bin şehir vardı, Allah teâlâ onlara Mûsâ nâmında bir peygamber göndermişti[6],

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 280; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 107. Krş. Begavî, *Meʻâlimü't-Tenzîl,* VI, 84:

وقيل: هم أصحاب النبي حنظلة بن صفوان، كانوا مبتلين بالعنقاء وهي أعظم ما يكون من الطير، سميت لطول عنقها، وكانت تسكن جبلهم الذي يقال له فتح، وهي تنقض على صبيانهم فتخطفهم، إن أعوزها الصيد. فدعا عليها حنظلة فأصابتها الصاعقة، ثم إنهم قتلوا حنظلة فأهلكوا.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 107. Krş. Yâkūt el-Hamevî, *Muʻcemü'l-büldân,* III, 44:

وقال ابن عباس: الرس بئر أذربيجان.

3 B: "nâhiyedir".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 107. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 460:

وقيل: الرس نهر من بلاد المشرق بعث الله إليهم نبيا من أولاد يهوذا بن يعقوب فكذبوه فلبث فيهم زمانا فشكا إلى الله منهم فحفروا له بئرا وأرسلوه فيها، وقالوا: نرجو أن يرضى عنا إلهنا فكانوا عامة يومهم يسمعون أنين نبيهم، فدعا بتعجيل قبض روحه فمات وأظلتهم سحابة سوداء أذابتهم كما يذوب الرصاص.

5 B: "Yemen'de".

6 M ve B: "gönderdi".

Mûsâ b. İmran değil; onları Allah'a imana davet etti, tekzib ve inkâr ettiler, isyan eylediler, o da aleyhlerinde dua etti, Allah teâlâ da Tâif'ten Hâris ve Huveyris'i tahvil edip üzerlerine gönderdi. Onun için deniliyor[1] ehl-i Ress şu iki dağın altında kaldılar. Bu Ress'in mahreci Kâlîkalâ'dan başlar, Erran'a, sonra Versan'a, sonra Mecme'a uğrar, orada Kürr'le birleşir ve ikisinin arasında Beylekan şehri vardır. Kürr ve Ress ikisi bir geçer Cürcan denizine munsab olurlar. Bu Ress pek acayib bir vâdidir, balığın envâ'ı bulunur. Şûrimâhî denilen balık oraya mahsustur derler. Miş'ar b. Mühelhil Bezzbâbik şehrini anlatırken demiştir ki bir cânibinde Ress Nehri vardır, Ress Nehri Belâscan sahrasına doğru çıkar, bu sahrada sâhil-i bahr boyunca Berzend'den Berzaa'ya ve oradan Versan ve Beylekan'a doğrudur, bu sahrada beş bin kadar karye vardır ve ekserîsi haraptır. Ancak toprağı iyi ve sağlam olduğu için duvarları ve ebniyesi kalmıştır. İşte bu karyeler Kur'an'da mezkur olan Ashâb-ı Ress'in idi deniliyor ve bunlar Dâvûd aleyhisselâm'ın katlettiği Câlût'un kavmi idiler de deniliyor."[2]

{الْقَرْيَةِ الَّتٖٓى اُمْطِرَتْ... إلخ} O fenalık yağmuru yağdırılan karye ❁ Lût kavmi şehirlerinin en büyüğü olan Sedûm kasabası ki taş yağdırılmıştı; Kureyş, Şam ticaretine giderken buraya uğruyorlardı.

---

1 B +"ki".

2 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* III, 43-44:

الرَّسّ: بفتح أوّله، والتشديد، البئر، والرّس: المعدن، والرس: إصلاح ما بين القوم، قال أبو منصور: قال أبو إسحاق الرس في القرآن بئر يروى أنّهم قوم كذبوا نبيهم ورسّوه في بئر أي دسّوه فيها، قال: ويروى أن الرس قرية باليمامة يقال لها فلج، وروي أن الرس ديار لطائفة من ثمود، وكلّ بئر رسّ، ومنه قول الشاعر: «تنابيله يحفرون الرساسا». وقال ابن دريد: الرّس والرّسيس بوزن تصغير الرس واديان بنجد أو موضعان... وقال الزمخشري: قال عليّ الرّس من أودية القبلية، وقال غيره: الرسّ ماء لبني منقذ بن أعياء من بني أسد... وقال الأصمعي: الرس والرسيس، فالرس لبني أعياء رهط حمّاس، والرسيس لبني كاهل، وقال آخرون في قوله عزّ وجل: «وأصحاب الرسّ وقرونا بين ذلك كثيرا»، قال: الرس وادي أذربيجان وحد أذربيجان ما وراء الرّسّ، ويقال إنّه كان بأرّان على الرّس ألف مدينة فبعث الله إليهم نبيّا يقال له موسى، وليس بموسى بن عمران، فدعاهم إلى الله والإيمان به فكذّبوه وجحدوه وعصوا أمره فدعا عليهم فحوّل الله الحارث والحويرث من الطائف فأرسلهما عليهم فيقال أهل الرس تحت هذين الجبلين، ومخرج الرس من قاليقلا ويمرّ بأرّان ثمّ يمرّ بورثان ثمّ يمرّ بالمجمع فيجتمع هو والكرّ وبينهما مدينة البيلقان ويمرّ الكر والرسّ جميعا فيصبّان في بحر جرجان، والرس هذا واد عجيب فيه من السمك أصناف كثيرة، وزعموا أنّه يأتيه في كلّ شهر جنس من السمك لم يكن من قبل، وفيه سمك يقال له الشورماهي لا يكون إلّا فيه، ويجيء إليه في كلّ سنة في وقت معلوم صنف منه، وقال مسعر بن المهلهل وقد ذكر بذّ بابك ثمّ قال: وإلى جانبه نهر الرس وعليه رمان عجيب لم أر في بلد من البلدان مثله، وبها تين عجيب، وزبيبها يجفّف في التنانير لأنّه لا شمس عندهم لكثرة الضباب ولم تصح السماء عندهم قطّ، ونهر الرس يخرج إلى صحراء البلاسجان، وهي إلى شاطئ البحر في الطول من برزند إلى برذعة، ومنها ورثان والبيلقان، وفي هذه الصحراء خمسة آلاف قرية، وأكثرها خراب إلّا أن حيطانها وأبنيتها باقية لم تتغير لجودة التربة وصحتها، ويقال إن تلك القرى كانت لأصحاب الرس الذين ذكرهم الله في القرآن المجيد، ويقال إنّهم رهط جالوت قتلهم داود وسليمان، عليهما السلام، لما منعوا الخراج، وقتل جالوت بأرمية.

{اَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُ} Gördün mü o ilâhını hevâsı ittihaz edeni? ❁ "**Hevâ**" nefsin kendiliğinden meylettiği arzusu, [3590] mücerred keyfidir. "Hevâsını ilâh ittihaz eden" denilmeyip de ikinci mefʿûlün takdim olunması kasr ifade etmek içindir ki, canının istediğinden başka kendine ilâh tanımayan demektir. Böyle kimselerde hiç hak perestişi yok, sade bir hodgâmlık vardır. Kâmı da hakīkī menfaati üzere değil, sırf nefsî[1] ve indî kuru kuruntudan ibarettir. Bunlar delil, burhan, hak, hukuk saymaz, sade kendi keyf ü zevkine perestiş ederler, zevkleri kendilerinin mahz-ı felâketi olduğunu bilseler yine hakkı zevklerine feda ederler. Dini de insanın mücerred hissiyâtından, yani sadece keyif ve zevkinden ibaret tanırlar. Gönülleri neye çekerse ona taparlar, hak zevkini aramaz, Hakk'ın rızâsını düşünmez, düşünmek istemezler, bilseler yine tanımazlar. Taberânî ve *Hilye*'de Ebû Nuaym, Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan tahric etmişlerdir, demiş ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: مَا تَحْتَ ظِلِّ السَّمَاءِ مِنْ إِلٰهٍ يُعْبَدُ مِنْ دُونِ اللهِ تعَالَى أَعْظَمُ عِنْدَ اللهِ عَزَّ وَجَلَّ مِنْ هَوًى يتبع 'Allah azze ve celle indinde semâ gölgesi altında Allah'tan başka tapılan mâbudlar içinde uyulan hevâdan daha büyüğü yoktur."[2] {اَفَاَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلاً} Artık sen mi onun üzerine vekil olacaksın? ❁ Evvelki istifham takrîrî, bu istifham inkârîdir. Yani gördün a ona vekil olamazsın, üzerine müvekkel olup da kurtaramazsın[3] {اَمْ تَحْسَبُ اَنَّ اَكْثَرَهُمْ يَسْمَعُونَ اَوْ يَعْقِلُونَ} yoksa onların ekserîsi işitir veya akleder mi sanırsın? ❁ Hayır, ne delîl-i semʿî tanır söz dinlerler, ne de delîl-i aklî tanır akıl ile hareket ederler {اِنْ هُمْ اِلَّا كَالْاَنْعَامِ} onlar sırf enʿâm gibidirler ❁ akl ü semʿe göre hareket etmez, mücerred hissiyâtlarına tâbiʿ olurlar {بَلْ هُمْ اَضَلُّ سَبِيلاً} hatta gidişçe daha sapkındırlar. ❁ Çünkü enʿâm, ehlî hayvanlar bakanlarına inkıyad ederler, kendilerine iyilik edenlerle [3591] kötülük edenleri seçerler, menfaatlerini arar, zarar verenden kaçarlar, yediği içtiği yeri tanır, öğrendiği yolu şaşırmazlar.

1 B -"vardır. Kâmı da hakīkī menfaati üzere değil, sırf nefsî".

2 İbn Ebî Âsım, *es-Sünne,* I, 8; Taberânî, *el-Muʿcemü'l-kebîr,* VIII, 103; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* VI, 118: عن أبي أمامة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما تحت ظل السماء إله يعبد من دون الله أعظم عند الله من هوى متبع.

3 M: "kurtarmazsın".

Kendilerine verilmiş olan kuvvetleri ta'tîl etmez, mâ-hulika-lehine sarf eder, hak ve hayır akidesi yoksa zulm ü şer akidesi de yoktur. Onlar ise Rablerini tanımazlar, O'nun ihsanlarına karşı nankörlük ederler, ebedî menfaat olan sevâbı istemez, en büyük zarar olan ikābdan korunmazlar, vatanlarına bile hıyanet ederler. Fıtratı bozmaya, fitneler çıkarmaya çalışır, zulm ü fesad ile türlü tezvîrât ve tesvîlât ile dünyayı karıştırırlar.

Bu suretle hevâperestânın dalâleti anlatıldıktan sonra Hak teâlâ'nın delâil-i rubûbiyetinden, eltâf-ı sübhâniye ve kudret-i samedâniyesinden bazı şuûna nazar-ı dikkat celb olunarak buyuruluyor ki:

اَلَمْ تَرَ اِلٰى رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّۚ وَلَوْ شَٓاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِناًۚ ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلٖيلاًۙ ﴿٤٥﴾ ثُمَّ قَبَضْنَاهُ اِلَيْنَا قَبْضاً يَسٖيراً ﴿٤٦﴾ وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِبَاساً وَالنَّوْمَ سُبَاتاً وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُوراً ﴿٤٧﴾ وَهُوَ الَّـذٖٓى اَرْسَلَ الرِّيَاحَ بُشْراً بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهٖۚ وَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً طَهُوراًۙ ﴿٤٨﴾ لِنُحْيِيَ بِهٖ بَلْدَةً مَيْتاً وَنُسْقِيَهُ مِمَّا خَلَقْنَٓا اَنْعَاماً وَاَنَاسِيَّ كَثٖيراً ﴿٤٩﴾ وَلَقَدْ صَرَّفْنَاهُ بَيْنَهُمْ لِيَذَّكَّرُواْ فَاَبٰٓى اَكْثَرُ النَّاسِ اِلَّا كُفُوراً ﴿٥٠﴾ وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فٖى كُلِّ قَرْيَةٍ نَذٖيراًۘ ﴿٥١﴾ فَلَا تُطِعِ الْكَافِرٖينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهٖ جِهَاداً كَبٖيراً ﴿٥٢﴾ وَهُوَ الَّذٖى مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهٰذَا مِلْحٌ اُجَاجٌۚ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخاً وَحِجْراً مَحْجُوراً ﴿٥٣﴾ وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ مِنَ الْمَٓاءِ بَشَراً فَجَعَلَهُ نَسَباً وَصِهْراًۜ وَكَانَ رَبُّكَ قَدٖيراً ﴿٥٤﴾ وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَلَا يَضُرُّهُمْۜ وَكَانَ الْكَافِرُ عَلٰى رَبِّهٖ ظَهٖيراً ﴿٥٥﴾ وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا مُبَشِّراً وَنَذٖيراً ﴿٥٦﴾ قُلْ مَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اَنْ يَتَّخِذَ اِلٰى رَبِّهٖ سَبٖيلاً ﴿٥٧﴾ وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذٖى لَا يَمُوتُ وَسَبِّحْ بِحَمْدِهٖۜ وَكَفٰى بِهٖ بِذُنُوبِ عِبَادِهٖ خَبٖيراًۚۛ ﴿٥٨﴾ اَلَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِۚۛ اَلرَّحْمٰنُ فَسْـَٔلْ بِهٖ خَبٖيراً ﴿٥٩﴾ وَاِذَا قٖيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمٰنِ قَالُوا وَمَا الرَّحْمٰنُۗ اَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا وَزَادَهُمْ نُفُوراً۩ ﴿٦٠﴾

[3593] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın Rabbine, gölgeyi nasıl uzatmakta?[1] *Dilese idi elbet onu sâkin de kılardı, sonra nasıl Güneş'i ona delil kılmışız? (45). Sonra nasıl tutup onu azar azar kendimize almaktayız? (46). O'dur O ki size geceyi bir geygi yaptı, uykuyu bir tatil de, gündüzü bir nüşûr kıldı (yeni bir hayat) (47). Yine O'dur O ki rüzgârları rahmetinin önünde müjdeci göndermekte ve semâdan pampâk bir su (bir mâ-i tahûr) indirmekteyiz*[2] *(48). Diriltelim diye bununla ölü bir beldeyi ve sulayalım diye mahlûkātımızdan nice hayvan sürülerini ve birçok insan kümelerini (49). Celâlim hakkı için onu aranızda evirip çevirmekteyiz, düşünsünler ibret alsınlar diye. Yine de nâsın ekserîsi dayatmakta, nankörlükten başkasına yanaşmamakta (50). Dilese idik elbet her köyde bir nezîr gönderirdik (51). Mâdem ki yalnız seni gönderdik, o hâlde kâfirlere itaat eyleme de bununla onlara cihad et, büyük cihad*[3] *(52). O O'dur ki iki deryâyı birbirine salmış*[4]*: Şu tatlı, yürek tazeler; şu tuzlu, çorak. Aralarına da bir berzah ve bir "hıcr-i mahcûr" koymuştur*[5] *(53). O'dur O ki sudan bir beşer yarattı da onu bir neseb ve bir sıhr kıldı, Rabbin kadîr bulunuyor (54). Böyle iken Allah'ı bırakıp da kendilerine ne menfaat ne zarar edemeyecek şeylere tapıyorlar ve kâfir O Rabbinin aleyhine zahîr oluyor (55). Hâlbuki seni mahza bir mübeşşir ve nezîr olarak gönderdik (56). "Ben buna karşı sizden bir ecir değil, ancak Rabbine bir yol tutmak isteyen kimseler istiyorum" de (57). Ve o* [3594] *Hayy-i lâyemût'a tevekkül (ve itimad) kıl da O'na hamd ile tesbih eyle, kullarının günahlarına O'nun habîr olması yeter (58). O Hayy-i lâyemût ki gökleri ve yeri ve aralarındakileri altı günde yarattı ve sonra Arş'ın üzerine istivâ buyurdu O Rahmân. Haydi ne dileyeceksen O Habîr'den dile (59). Maʿamâfîh "Rahmân'a secde edin"*

---

1 H: "uzattı".

2 H: "bir de indirmekteyiz semadan pampâk bir su, (bir mâ-i tahûr)".

3 H: "Mâdem ki yalnız seni gönderdik, o hâlde itaat eyleme de kâfirlere cihad et onlara bununla, büyük cihad".

4 H: "saldı".

5 H: "Aralarına da bir berzah koydu ve bir 'hıcr-i mahcûr'".

denildiği vakit onlara "Rahmân ne imiş? Bize emrediyorsun diye secde mi ederiz?" dediler ve daha ziyade vahşetlerini artırdı (60).

{اَلَمْ تَرَ اِلٰى رَبِّكَ} ❁ Rü'yet, "ilâ" ile sılalanınca nazar mânasına olmak yahut nazarı tazammun etmek iktizâ eder: "Bakmaz mısın Rabbine" yahut "görmedin mi, baksana Rabbine" demek olur. Bu bakış ve görüş kalb fiiline ircâ' olunmak kābil ise de zâhir olan göz fiili olmaktır. Hâlbuki Zât-ı Rab bu âlemde göz ile görülmez. Onun için müfessirîn burada bir tevil aramışlardır. Çokları إلى صنع ربك "Rabbinin sun'una" takdîrinde olduğunu söylemişler, bazıları da "baksana gölgeye Rabbin onu nasıl uzattı" meâlinde bir kalb gözetmişlerdir. Ve bu hazf veya kalbe nükte olmak üzere de "nazardan gaye, eserde kalmayıp müessire varmak olduğuna tenbihtir" demişler, bu ise fi'l-i basardan bi'n-netîce fi'l-i kalbe geçmek demektir. Fehm-i âcizâneme göre كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ cümle-i istifhâmiyesi mahallen mecrur olarak رَبِّكَ'den bedel-i iştimal yapıldığı surette ne hazfe, ne kalbe hâcet kalmaksızın aynı mânayı anlamak kābildir. Bu surette Rabbe nazar, mücerred zâtı itibariyle değil, medd-i zıll keyfiyeti gibi fiili ve şuûn-ı rubûbiyeti haysiyetiyle maksud olduğu anlaşılır ki تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللّٰهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِ اللّٰهِ[1] meşhûresine muvâfık olan da budur. Ma'mâfîh en doğrusu bu gibi mevâki'de[2] rü'yet-i nazardan murad, müşâhede-i âsâra müstenid ma'rifet-i kalbiyedir. Nazm-ı celîlin tertîbi şunu iş'âr eder ki evvelâ muhâtab-ı rabbânî olan zât-ı risâlet gibi ehl-i ihtisâsın sadece izâfet-i [3595] nefsiye ile bâtınında Rabbe bir nazar vardır. Sonra bu nazarın hâricinde bir inkişaf ile fiilden fâile geçerek ona vâsıl olması matlubdur.[3] Âyetin mazmûnu bunu ne güzel, ne derin anlatıyor, bakınız:

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2219; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* I, 136: حدثنا الحسن بن عرفة، ثنا علي بن ثابت عن الوازع بن نافع عن سالم بن عبد الله بن عمر عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في الله.

2 B: "mevki'de".

3 Bunu tahrirden sonra Âlûsî'de [*Rûhu'l-me'ânî,* X, 27] şuna müsâdif oldum: وذكر بعض الأفاضل أن كيف للاستفهام وقد تجرد عن الاستفهام وتكون بمعنى الحال نحو انظر إلى كيف تصنع، وقد جوزه الدماميني في هذه الآية على الله بدل الإشتمال من المجرور وهو بعيد انتهى. ولا يخفى أنه يستغني على ذلك عن اعتبار المضاف لكنه لا يعادل البعد. Bu'd, keyfe'nin istifhamdan tecrîdiyle müfred olarak bedel yapılmamasındadır. Cümlenin bedel olmasında ise bu tecrîde hâcet olmadığından bu'd de yoktur [Müellifin notu].

{كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ} O zılli nasıl meddetti? ❁ Gölgeyi nasıl uzattı? Nasıl sâye-endâz oldu? Mâlum ki "zıll" gölge demektir. Güneş'in zevâlinden sonraki gölgeye Arapça'da "fey'" denildiği için "zıll" bazen ona mukabil olarak bilhassa sabah gölgesine denirse de esas itibariyle e'amdır. Yani mutlaka gölge demektir. "Zıll" ziyâ ile zulmet arasında latif bir keyfiyet ve huzur ve istirâhatin en mühim şartlarından olan bir nimettir. Kur'an'da "zulümât"[1], "nûr"a tekabül ettirilirken, "zıll" de "harûr"a tekabül ettirilmiştir. وَمَا يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ. وَلَا الظُّلُمَاتُ[2] وَلَا النُّورُ. وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُ [Fâtır 35/19-21][3] Demek ki "zıll" "nûr"un değil, yakıcı ziyânın zıddıdır. Şu hâlde zulmet gibi 'ademî olmayıp nûr ile nev'amâ bir imtizâcı bulunan ve bir himaye mânasını tazammun eden bir keyfiyettir. Bu sebeple "zıll" himaye mânasına geldiği gibi, bir himayenin sâha-i şümûlüne ve orada zevk u huzur ile istifade olunan nimete dahi ıtlak olunur ki lisânımızda[4] bu mânaca daha ziyade "sâye" tâbiri kullanılır. Meselâ "zıll-i Arş", "Arş'ın gölgesi", "Arş'ın himayesi" demektir. "Sâye-endâz oldu, sâyesinde sâyebân olduk" demek, "himaye etti, nimetiyle mütena"im olduk" demektir.

Bu mâna iledir ki Kur'an'da cennete "zıll-i memdûd" ıtlak olunmuştur. "Medd-i zıll" tâbirinin buna da bir îmâsı vardır. Bu âyette الظِّلَّ elif lâmın ahd veya cins olmasına ve ukūlün derecât-ı fehmine göre mertebe mertebe müte'addid mânalara muhtemildir. Ve hepsinde zıllin bir nimet olması haysiyeti melhuzdur.

[3596] Evvelâ cins-i zıll, bir ağaç, bir binâ, bir dağ, bir bulut ve arz gibi gölge vermek şânından olan herhangi bir cism-i kesîfin istifade olunan gölgesi mülâhaza olunur ki Ebussuud'un muhtârı budur.[5] Çünkü herkesin anlayabileceği gölge budur.

---

1 B: "zulmet".
2 H, M ve B: "ولا يستوي الظلمات".
3 "Ne kör ile gören müsâvî olur, ne zulümât ile nûr, ne de zıll ile harûr."
4 H -"lisânımızda".
5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VI, 337-338:
أي: كيف أَنْشَأ ظِلَّ أيِّ مُظلٍّ كان من جبلٍ أو بناء أو شجر عند ابتداء طلوع الشَّمسِ ممتدًّا؟ لا أنَّه تعالى مدَّهَ بعد أنْ لم يكن كذلك، كما بعد نصف النهار إلى غروبها، فإنَّ ذلك مع خُلوِّه عن التَّصريح بكون نفسه بإنشائه تعالى وإحداثِه يأباهُ سياق النظم الكريم.

Sâniyen ma'nâ-yı ahd ile gölgelerin en hoşu olan sabah gölgesi, yani tandan Güneş doğana kadar olan sabah namazı vakti ki ufk-ı şarkīnin garba doğru uzanmış gölgesidir. Müfessirînin çoğu buna kāil olmuşlardır. Bunu herkes kavrayamasa bile ekseriya hevâperestlerin gāfil bulundukları bu gölgedeki ma'nâ-yı nimetin bir ehemmiyet-i mahsûsası vardır.

Sâlisen Arz'ın üzerinde gökkubbe hâlinde imtidad eden ve hakīkī bir gölge mâhiyetinde bulunan semâ diye tefsir edilmiştir ki bâlâda geçen hadisteki "zıll-i semâ" tâbiri izâfet-i beyâniye ile bu mânayı iş'âr eder.

Râbi'an ma'nâ-yı işârî olarak bütün âlem zıll demek olan âlem-i ecsâm ve

Hâmisen bütün âlem üzerindeki himâye-i ilâhiye mülâhaza olunabilir ki gölge onun bir temsîl-i zâhirîsidir.

"**Medd**" çekip uzatmak, mekânda veya zamanda imtidâd ü[1] inbisat vermek veya ibtidâen mümted olarak yaratmak mânalarını ifade eder. Rü'yet karînesiyle gölgenin uzatılması ecsâmın hayalleriyle uzak mesafelerden göze verilmesi mânasına da haml olunabilir, bu da mühim bir mâna[2] olur. Hâsılı gölgenin ait olduğu cisimden öteye acâib[3] bir uzantısı vardır ki onu uzatan Rabbindir. Hevâlarına tapanlar düşünmezler ki en birinci hevâları bir gölgenin himâyesine sığınmaktır. O gölgeyi uzatan ise Rabbindir. O hâlde gölgeye değil, onu uzatan Rabbine tapmak lazım gelir.

وأم ما قيل من أنّ المرادَ بـ«الظِّل» ما بينَ طُلوعِ الفجرِ وطُلوع الشَّمسِ، وأنه أطيبُ الأوقاتِ، فإنَّ الظُّلمةَ الخالصةَ تَنفِر عنها الطِّباعُ، وشعاع الشمس يسخِّنُ الجوَّ ويُبهر البصرَ، ولذلك وَصَف به الجَنَّةَ في قوله تعالى: «وَظِلّ مَّمْدُودٍ» (الواقعة ٣٠/٥٦) فغير سديد، إذ لاريب في أنَّ المرادَ تنبيهُ النَّاسِ على عظيم قُدرة الله عزَّ وجلَّ وبالغِ حكمتِه فيما يشاهدونَه.

فلا بدَّ أنْ يُرادُ بـ«الظلّ» ما يتعارفونه من حالةٍ مخصوصةٍ يشاهدونها في موضعٍ يَحول بينه وبين الشَّمسِ جسم كثيف مخالفةٍ لما في جوانبه من مواقعِ ضِحّ الشَّمسِ وما ذكر وإن كانَ في الحقيقةِ ظلًّا للأفق الشرقيِّ لكنَّهم لا يعدّونه ظلًّا ولا يصفونه بأوصافِهِ المعهودةِ، ولعلَّ توجيهَ الرُّؤية إليه سبحانه وتعالى مع أنَّ المرادَ تقرير رؤيته عليه السلام لكيفيّةِ مدّ الظِّلّ للتنبيهِ على أنّ نظره عليه السلام غير مقصور على ما يُطالعه من الآثارِ والصَّنائعِ؛ بل مَطمح أنظارِهِ معرفة شئون الصَّانعِ المجيدِ.

1 H -"imtidâd ü".
2 B -"haml olunabilir, bu da mühim bir mâna".
3 B: "acîb".

{وَلَوْ شَٓاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا} Dilese idi elbet onu sâkin de [3597] kılardı. ۞ Bu cümle, mâtuflar arasında bir mu'terizadır ki ecsâmın tabîî kanunu atâlet olduğuna, yani hareketi[1] ve sükûnu kendiliğinden olamayıp ne verilirse onu kabul ettiğine ve hakîkî müessir esbâb-ı âdiye değil, mahza meşiyyet-i rabbâniye olduğuna bilhassa bir tenbihtir. Yani Rabbin dilese idi o gölgeyi uzatmaz, uzattıktan sonra değiştirmez, bir kararda durdururdu. Lâkin durdurmaz değiştirir {ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا} sonra nasıl ona Güneş'i delil kılmışız ۞ جَعَلْنَا, مَدَّ üzerine mâtuftur ve onun hükmünde dâhildir. Binâen'aleyh "keyfe" başında demektir. Sonra burada gıyabdan tekellüme iltifat yapılmış ve azamet için cemi' sîgası îrâd buyurulmuştur ki nazar eden muhataba matlûbunu gösteren bu iltifat tam makamında ve pek ehemmiyetli olmuştur. Öyle ki bu azametin karşısında tutunabilecek hiçbir şey kalmayacak ve onun için hepsi kabzolunacaktır.

Güneş'in gölgeye delil kılınması ne demektir? Burada "Güneş" kurs değil, ziyâ mânasınadır. Biz biliriz ki gölge ziyânın mukābilinde ahz-ı mevki' eder. Ve bundan birçokları gölgeyi Güneş yapıyor zannederler, gölgenin illeti ziyâ sanırlar[2], hâlbuki ziyâ gölgenin zıddıdır. Güneş'in doğduğu yerde gölge kalmaz, gölge ziyânın eseri değildir. Gölgeyi Allah uzatmıştır, o ziyâdan evvel mevcuttur. Fakat görünmez, görünüp bilinmesi ziyâ vâsıtasıyla olur, ziyâ olmasa idi gölgenin mevcûdiyeti bilinmez idi. Bu suretle ziyâ, zıddı olan gölgenin vücûduna bir delil, bir alâmet yapılmıştır. Ziyânın muhtelif ahvâl ve evsâfından gölgenin tehavvülât ve tegayyürâtına istidlâl edebilirsiniz. Gördüğünüz cisimleri ziyânın delâleti ve kılavuzluğuyla gördüğünüz gibi gölgelerini de ziyâ ile görürsünüz. O hâlde görülenler eşyânın ziyâ ile çizilen mürtesemleri, ziyâ ile göze uzatılan gölgeleri, hayâlleridir. Bu surette bütün görülen âlem

1 H: "hareket"; B: "harekâtı".
2 M ve B: "sanılır".

كُلُّ مَا فِي الْكَوْنِ وَهْمٌ أَوْ خَيَالٌ   أَوْ عُكُوسٌ فِي الْمَرَايَا[1] أَوْ ظِلَالٌ[2]

mantûkunca bir zıll ü hayâl ve bu hayâl Rabbine dâldir.

[3598] {ثُمَّ قَبَضْنَاهُ اِلَيْنَا قَبْضاً يَسِيراً} Sonra da onu tutup azar azar kendimize almaktayız. ❁ Yani Güneş doğdukça gölge çekilmekte ve Allah'tan geldiği gibi yine tedrîcen Allah'a ircâ' edilmektedir. Şems-i hakikat görününce gölge söner, Hakk'a döner. İşte Hak'tan uzanmış bir gölgeden ibaret olan bütün âlemin de mâhiyeti bu, sonu budur. Ma'amâfîh iş bununla kalmayacaktır. Bu kabzın bir de nüşûru, bu ölümün âhirette yeni bir dirimi vardır ki bunu şu âyetten anlayabilirsiniz:

{وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِبَاساً} Hem o Rabbindir ki size geceyi bir libas yaptı ❁ bu uzatılan gölgeden birisi Arz'ın gölgesi olan geceyi bedeni örten elbise gibi üzerinize bir örtü yaptı, Güneş'in iz'âc-ı delâletinden, ağyârın dîde-i si'âyetinden saklar, istirahatiniz esbâbından birini teşkil eder. {وَالنَّوْمَ سُبَاتاً} uykuyu bir sübât.

"**Sübât**" kesmek, ta'tîl etmek mânasından me'huz olarak rahat ve ölüm mânalarına gelir, nitekim istirahat gününe "yevm-i sebt" denilmiştir. İlleti dinip istirahat eden hastaya "mesbut" denildiği gibi, ölüye de hayâtı kesildiği için "mesbut" denir. Ebû Müslim rahat ile tefsir etmiş,[3] Sâhib-i *Keşşâf*da mevt mânasına olmasını tercih eylemiştir. Çünkü mukabilinde nüşûr geliyor.[4] {وَجَعَلَ النَّهَارَ نُشُوراً} gündüzü de bir nüşûr kıldı ❁ yani gecenin kabzolunduğu gündüzü de yeniden bir hayâta kalkış, bir ba's ba'de'l-mevt kıldı. (*Bâlâdaki* وَلَا حَيٰوةً وَلَا نُشُوراً *[25/3] bak.*) Geceleyin rahat döşeğine yatıp ta'tîl-i faaliyet ederek وَهُوَ الَّذٖى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ [el-En'âm 6/60]

---

1 H, M ve B: "مرايا".

2 Beyit Molla Câmî'ye aittir.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 465:

والسبات هو الراحة وجعل النوم سباتا لأنه سبب للراحة قال أبو مسلم: السبات الراحة ومنه يوم السبت لما جرت به العادة من الاستراحة فيه، ويقال للعليل إذا استراح من تعب العلة مسبوت.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 283:

والسبات: الموت. والمسبوت: الميت، لأنه مقطوع الحياة، وهذا كقوله «وَهُوَ الَّذِي يَتَوَفَّاكُمْ بِاللَّيْلِ» (الأنعام ٦/٦٠). فإن قلت: هلا فسرته بالراحة؟ قلت: النشور في مقابلته يأباه إباء العيوف الورد وهو مرنق.

medlûlünce ölmüş bulunanlar, sabahleyin o gölge kabzolunurken uyanıp hareket ve intişâra başlar, yeni bir hayâta atılırlar. Bu nüşûru ummayanlar o hayâtı arzu etmeyenlerdir.

[3599] {وَهُوَ الَّذٖٓى اَرْسَلَ الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَىْ رَحْمَتِهٖ} O'dur da O ki rahmetinin iki eli arasında -yani önünde- müjdecileri olarak rüzgârlar göndermektedir.

"**Büşren**" müjdeci demek olan "beşîr"in cem'i, bazı kıraatlerde "nûn" ile نُشْرًا okunur ki "nâşir"in cem'idir. Neşriyatçıları, yayıcıları demek olur. Masdar olarak نَشْرًا kıraati de vardır ki neşr için demektir. Nitekim bazı kıraatte de الرِّيَاحَ müfred olarak الرِّيحَ okunmuştur. "Yağmur" yerine "rahmet" tâbir buyurulması iki nükteyi ifade eder: Birisi tûfân-ı felâket teşkil eden yağmurlardan ihtiraz, öbürü de mazmûnunun diğer nimetlere dahi şümûlünü iş'ârdır. Zira rahmet yağmurdan min vechin e'amdır. Yani yalnız hava cereyanlarından ibaret olan rüzgârların değil; nevm-i gafletten uyandıran ilâhî hareketler, fikrî ve ictimâ'î cereyanlar dahi rahmet-i ilâhiyenin müjdecileri, nâşirleridirler. Gerçi rüzgârların hepsi müjdeci değildir. Mühlik fırtınalar, her şeyi tedmir eden âsıflar, sarsarlar vardır. Nice milletler şikāk ve ihtilâf ile çarpışmaktan mahvolmuştur. Lâkin rahmet-i ilâhiye de durgun havada gelmez, önünde gönderilen rüzgârların müjdesiyle gelir ve onların derece-i intişârına göre intişar eder. Bu haysiyetledir ki اِخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ وَاسِعَةٌ buyurulmuştur.[1] İş tabiata kalsa idi bu cereyanlar olmaz, atâlet kanunu mûcebince her şey aldığı bir nesak üzere giderdi, lâkin tabiatlar üzerinde hâkim olan meşiyyet-i ilâhiye, kudret-i rabbâniye rahmetini neşr ü ta'mîm için bu cereyanları uyandırır. {وَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً طَهُورًا} Bir de semâdan pâk ve paklayıcı bir su indirmekteyiz ❁ pislikleri temizleyecek ve hayat menşe'i olacak temiz bir su ki {لِنُحْيِىَ بِهٖ بَلْدَةً مَيْتًا} ❁ işte bütün bunlar Allah'ın varlığını ve birliğini ve kudretinin büyüklüğünü gösteren fiil ve sun'u ve ölümden sonra dirilmenin misâl ve delilleridir.

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 314:

وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: اختلاف أمتي رحمة.

[3600] {وَلَقَدْ صَرَّفْنَاهُ بَيْنَهُمْ} Celâlim hakkı için Biz bunu beynlerinde -insanlar arasında- evirip çevirmekteyiz.

"**Tasrîf**" bir şeyi tağyir ederek türlü şekillere koymaktır ki evirip çevirmek de vardır[1]. Bu صَرَّفْنَاهُ zamiri neye râci' ve tasrif olunanın ne olduğu hakkında birkaç vecih söylenmiştir. Bazısı yağmur, rüzgâr, bulut ve sâir mâzükir demiş; bazıları da bu kavli, yani "rüzgâr gönderip yağmur indirmek sözünü Kur'an'da tekrar tekrar zikrettik" mânasını vermiş ise de en zâhiri, cumhûrun dediği gibi suya râci' olmasıdır. Suyun insanlar arasında evirilip çevrilmesi ise üzerinde icrâ edilen fiilî ve kavlî tasarrufâttır. Muhtelif mevsimlerde, muhtelif mevki'lerde, muhtelif surette yağar, muhtelif mevki'lere taksim olunur, muhtelif şekillere girer, donar buz olur, kurur buhar olur, bulut olur, tekrar yağmur veya kar veya dolu hâlinde yağdırılır, acılanır tatlılanır, hep bunlar fiilen tasrîf-i[2] ilâhî olduğu gibi, bu suretle Kur'ân'ın müte'addid yerlerinde[3] bunun ihtârı ve Kur'ân'ın o suya teşbîhi de kavlen tasrîf-i ilâhîdir. Bir su maddesi, su mevzûu üzerindeki kavlî ve fiilî bütün bu tasrifler {لِيَذَّكَّرُوا} o insanlar tezekkür etsinler ❁ düşünüp ibret alsınlar, mebde' ü me'âdı anlasınlar, Rablerine şükretsinler diyedir. {فَاَبٰى اَكْثَرُ النَّاسِ اِلَّا كُفُوراً} Böyle iken o nâsın ekserîsi dayatmakta, nankörlükten ötesine yanaşmamaktadır. ❁ Bunca kâfirlere karşı {وَلَوْ شِئْنَا لَبَعَثْنَا فٖى كُلِّ قَرْيَةٍ نَذٖيراً} ve eğer dilese idik her köyde inzar yapacak -o kâfirlere azâbı haber verecek- bir peygamber ba's ederdik. ❁ Bu kaziyye-i şartiye, mefhûm-ı şart ile, şöyle bir kıyâs-ı istisnâî teşkil ediyor: Lâkin ba's etmedik, demek ki öyle dilemedik, yalnız seni ba's ettik, sûrenin başında ferman buyurulduğu [3601] üzere bütün âlemîne nezîr kıldık. {فَلَا تُطِعِ الْكَافِرٖينَ} O hâlde kâfirlere itaat eyleme de {وَجَاهِدْهُمْ بِهٖ جِهَاداً كَبٖيراً} bu Furkān ile onlara karşı mücahede et, büyük bir mücahede. ❁ Her karyede bir peygamber ba's olunduğu takdirde o peygamberlerin hepsinin yapacağı mücahedeye mu'âdil bir mücahede elbette büyük bir mücahededir. Bir cihâd-ı kebîrdir.

1 M: "odur"; B: "denir".
2 H: "tasarruf-ı".
3 B: "âyetlerinde".

Bu sûre Mekkî olduğu için henüz kıtal emri verilmezden evvel olan bu cihâd-ı kebîr[1] emri her mücahedenin başı olan bir mücahededir. Düşünmeli ki bu ne büyük emirdir. Buna me'mur olan peygamberin elinde Kur'an'dan başka bir silah yok iken o kelâmullah mucizesi, o büyük cihâdı yapmaya kâfi geliyor ve Mekke'den başlayan bu cihad bütün cihâna yayılıyor[2]. Bu emri müte'âkib şu âyet bakınız ne büyük teminattır:

{وَهُوَ الَّذٖى مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ} Yine O'dur O ki iki deryâyı birbirine salmıştır {هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ} şu tatlıdır harâret söndürür ❁ Nil ve Furat gibi ki ehl-i iman da böyledir. {وَهٰذَا مِلْحٌ اُجَاجٌ} Şu tuzludur, acıdır ❁ Şab ve Umân gibi, kâfirler de böyledir. {وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا} Aralarına da bir berzah koymuştur.

"**Berzah**" iki şey arasındaki hâil, iki deniz arasındaki dil {وَحِجْرًا مَحْجُورًا} ve bir hıcr-i mahcur ❁ yani bir nefret ve zıddiyet, bir hadd-i mahdud çizmiştir ki birbirlerine "davranma, yasak" derler dururlar. Böyle tatlı ile tuzlunun birbirine karışmayarak âlemde karşı karşıya ahz-ı mevki' etmiş olmaları mücerred Allah teâlâ'nın vaz' u himâyesinin eseridir. Buradan Allah'ın bilhassa insan hilkati üzerinde tecellî eden delâil-i kudretine geçilerek buyuruluyor ki: [3602] {وَهُوَ الَّذٖى خَلَقَ مِنَ الْمَٓاءِ بَشَرًا} Hem O'dur O ki sudan bir beşer yarattı ❁ yalnız "mâ-i dâfik", "mâ-i mehîn" denilen insan[3] nutfesinden değil, hiç insan tohumu yok iken ale'l-umûm hayâtın menşe'i olan ve semâdan indirildiği zikredilen وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَٓاءِ كُلَّ شَیْءٍ حَیٍّ [el-Enbiyâ 21/30] buyurulan sudan {فَجَعَلَهُ نَسَبًا وَصِهْرًا} yarattı da onu bir neseb kıldı bir de sıhr ❁ yani soy sop olmak üzere iki nev'e tenevvü' ettirdi: Erkek ve dişi. Bu suretle insanlara bir husûsiyet verdi.

Burada tekâmül kanununun muhtelif safahâtı veciz bir surette irâe olunarak arz ettiği delâil-i rubûbiyet ne güzel gösterilmiştir.

Evvelâ bütün âlem-i ecsâmı temsil eden bir gölge.

Sâniyen buna verilen hareket ve sükûndan husûle getirilen menâzır ve tehavvülât.

---

1 H: "ekber".
2 B -"ve Mekke'den başlayan bu cihad bütün cihâna yayılıyor".
3 H -"insan".

Sâlisen bu meyanda bir su inzâlinden husûle getirilen hayat.
Râbi'an aynı zemin üzerinde onun tenevvü'âtı (varyeteleri).
Hâmisen onda bilhassa bir nev'inin[1] yaratılışı.

Sâdisen beşerin[2] tenevvü'ü ki hep bunlar âlemin yaratıldığı altı gün gibi merâtib-i tekâmülün en büyük hadleridir. Ve her birinden Hâlık teâlâ'nın kudreti daha ziyade kemâl ile tecellî eylemiştir. {وَكَانَ رَبُّكَ قَد۪يراً} Rabbin çok kudretli bulunuyor. ۞ Ne gariptir ki zamânımızda birçokları tekâmülün bu mertebelerini görüyorlar da bundan Hâlık'ın kudret ve rubûbiyetini anlayacak yerde inkâra vâsıta ittihaz etmek istiyorlar. Bir kurbağanın maymun olduğunu ve maymundan bir insan doğduğunu [3603] farz etmekle yaratan Allah'a ihtiyaç kalmazmış gibi ilim nâmına küfrediyorlar. Şu âyet onlar hakkında da tamamen okunur:

{وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Böyle iken Allah'ı bırakıyorlar da {مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَلَا يَضُرُّهُمْ} kendilerine ne menfaat ne mazarrat veremeyecek şeylere tapıyorlar {وَكَانَ الْكَافِرُ عَلٰى رَبِّه۪ ظَه۪يراً} ve kâfir, Rabbinin aleyhine zahîr oluyor. ۞ Resûlüne itaat etmedikten başka husûmet için çalışıyor. Bu âyet Ebû Cehil hakkında nâzil olmuştur.[3] Ve onun gibilerin ahvâlini nâtıktır. {وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا مُبَشِّراً وَنَذ۪يراً} Hâlbuki seni mahza bir mübeşşir ve nezîr gönderdik ۞ yalnız inzar için değil, ondan evvel tebşir için; kulluk edenlere Allah teâlâ'nın rahmetini müjdelemek, Rahmân-ı Rahîm olduğunu anlatmak için gönderdik. Bundan anlaşılıyor ki sûrenin başından beri yalnız inzardan bahsolunması tebşîri dinlemedikleri içindir. Ne büyük cehalet, ne azîm hüsran!

{قُلْ مَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ[4]} De ki[5] buna karşı -yani risaletin tebliği işinden dolayı- sizden başka bir ecir istemiyorum {اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اَنْ يَتَّخِذَ اِلٰى رَبِّه۪ سَب۪يلاً} ancak Rabbine bir yol tutmak dileyen[6] kimseler istiyorum ۞ yani

---

1 B: "nev'in".
2 H: "beşerî".
3 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* I, 487:

وقال بعضهم: هو أبو جهل أعان الشيطان على النبي.

4 H, M ve B: "عليه اجرًا".
5 H -"De ki".
6 H: "isteyen".

davet ettiğim iman ve itaatle Allah'a yakınlık ve erginliği dilek edinmiş kimseler, böyle ashâb ve ümmet istiyorum[1] {وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذٖى لَا يَمُوتُ} ve O Hayy-i lâyemût'a tevekkül kıl ❁ onların şerlerinden kurtulmak ve ecirlerinden müstağnî olmak için yalnız O ölmez diriye dayan, ölüm şânından olan [3604] fâniler yıkılır, dayananları[2] zâyi' olur. {وَسَبِّحْ بِحَمْدِهٖ} Ve O'na hamd ile tesbih eyle ❁ nimetlerine şükür için her türlü kemâl sıfatlarıyla arz-ı ta'zîmât ederek noksan sıfatlardan tenzih eyle {وَكَفٰى بِهٖ[3] بِذُنُوبِ عِبَادِهٖ خَبٖيرًا} kullarının günahlarına da O'nun habîr olması yeter ❁ hiç kimse muttali' olmasa O'nun muttali' olması kâfîdir. Hiçbir muhbire muhtaç olmaksızın âşikârı ve gizliyi bilen O Habîr cezâlarını verir. Başka hiçbir cezâ vermeyecek olsa bile sadece bilmesi bir cezâ olarak kâfîdir.

Ebediyet ve ilim gibi sıfât-ı zâtiyesinde kemâlini beyandan sonra sıfât-ı fi'liyesindeki kemâli beyan için de ikinci bir sıfat olarak şöyle buyuruluyor:

{اَلَّذٖى} O Hayy-i lâyemût ki {خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ} gökleri ve yeri ve aralarındakileri altı günde yarattı. ❁ Altı gün hilkat-i âlemin terbiye kanunu mûcebince en umûmî tasnîfindeki tekâmül lahzalarına işarettir. (*A'râf ve Hâ-mîm Fussilet bak*). Yani zâtı ekmel olduğu gibi fiili de o kadar ekmeldir ki yoğu yaratır ve bütün bu gökleri ve yeri yaratmıştır. Yaratmak, bir lahzada takdir ve îcad etmek "ol" demekle olduruvermekten ibaret olmakla beraber, O bunların hepsini birden değil, hikem-i sübhâniyesiyle terbiye ede ede nâkıstan kâmile doğru bir silsile-i müterakkiye ile kemâllendire kemâllendire her biri[4] bir devr-i tekâmül olan altı günde yarattı ki altıncısı insanın yaratıldığı cuma, yani cem'iyyet günüdür. Âdem'in yaratılması ve esmânın tâlim olunmasıyla taht-ı hilâfet kuruldu {ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ} sonra Arş üzerine istivâ buyurdu ❁ icrâ-yı hükm ü saltanat edip duruyor (*Sûre-i A'râf'a bak*). {اَلرَّحْمٰنُ} Rahmân'dır O ❁ bütün mahlûkāt, rahmetinden [3605]

1 H +"de".
2 B: "dayananlar".
3 H, M ve B -"به".
4 M ve B -"biri".

mütena"im oluyor (*Fâtiha'da "Rahmân"ın tefsîrine bak*). {فَسْـَٔلْ بِهٖ خَبِيراً} İşte ne dileyeceksen O Habîr'den dile ❁ yahut bu babda bu halk u emr işinde daha ziyade tafsil istersen başkasından değil, her şeyi bilen O Habîr'den sor. Çünkü başkası bilmez. {وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمٰنِ} "O Rahmân'a secde edin" denildiği vakit de[1] onlara ❁ o kâfirlere {قَالُوا وَمَا الرَّحْمٰنُ} "Rahmân nedir?" ❁ "Rahmân nedir?" suâli, bu ismin mefhûmunu veya müsemmâsını ve mâhiyetini istifsâr olabildiği gibi, inkâr da olur. Şüphe yok ki Arab Rahmân kelimesinin mefhûmunu anlamaz değildir. O hâlde ya Allah'ın ismi olduğunu bilmiyorlardı veya Allah'ı inkâr ediyorlardı, daha doğrusu Allah'ın rahmet sıfatını inkâr ediyorlardı. Bu ismin ifade ettiği rahmet ve merhamet vasfına âşinâ değillerdi. Onun için {اَنَسْجُدُ لِمَا تَأْمُرُنَا} "sen bize emrediyorsun diye secde mi edeceğiz?" dediler ❁ yani "bilmediğimiz bir şeye mücerred senin emrinle secde eder miyiz?" dediler {وَزَادَهُمْ نُفُوراً} ve bu emir onların daha ziyade vahşetlerini artırdı. ❁ Dahhâk'ten rivayet olunduğuna göre Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali, Osman b. Maz'un, Amr b. Uneyse secde ettiler. Müşrikler bunların secde ettiklerini görünce istihzâ ederek mescidin öbür tarafına doğru uzaklaşıp gittiler.[2]

Buna karşı o Rahmân'ı, mekân ü zamanda meşhud olan rahmet ü bereketinin azamet ve yüksekliği ile tebcil[3] ve Rahmân'ın müjdeye lâyık kullarını târif için buyuruluyor ki:

[3606]

تَبَارَكَ الَّذٖى جَعَلَ فِى السَّمَٓاءِ بُرُوجاً وَجَعَلَ فٖيهَا سِرَاجاً وَقَمَراً مُنٖيراً ﴿٦١﴾ وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يَذَّكَّرَ اَوْ اَرَادَ شُكُوراً ﴿٦٢﴾ وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ الَّذٖينَ يَمْشُونَ عَلَى الْاَرْضِ هَوْناً وَاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَاماً ﴿٦٣﴾ وَالَّذٖينَ

1 H -"de".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 479; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 123:
قال الضحاك: فسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبو بكر وعمر وعثمان وعلي وعثمان بن مظعون وعمرو بن عنبسة، ولما رآهم المشركون يسجدون تباعدوا في ناحية المسجد مستهزئين. فهذا هو المراد من قوله: «وزادهم نفورا» أي فزادهم سجودهم نفورا.

3 B: "tecellî".

يَبِيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّداً وَقِيَاماً ﴿٦٤﴾ وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَۗ
اِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَاماًۗ ﴿٦٥﴾ اِنَّهَا سَٓاءَتْ مُسْتَقَرّاً وَمُقَاماً ﴿٦٦﴾ وَالَّذِينَ اِذَٓا اَنْفَقُوا لَمْ
يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَاماً ﴿٦٧﴾ وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ وَلَا
يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِى حَرَّمَ اللّٰهُ اِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ يَلْقَ اَثَاماًۙ ﴿٦٨﴾
يُضَاعَفْ لَهُ الْعَذَابُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَيَخْلُدْ فِيهِ مُهَاناًۗ ﴿٦٩﴾ اِلَّا مَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ عَمَلاً
صَالِحاً فَاُو۬لٰٓئِكَ يُبَدِّلُ اللّٰهُ سَيِّـَٔاتِهِمْ حَسَنَاتٍۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً ﴿٧٠﴾ وَمَنْ تَابَ
وَعَمِلَ صَالِحاً فَاِنَّهُ يَتُوبُ اِلَى اللّٰهِ مَتَاباً ﴿٧١﴾ وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَۙ وَاِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ
مَرُّوا كِرَاماً ﴿٧٢﴾ وَالَّذِينَ اِذَا ذُكِّرُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمّاً وَعُمْيَاناً
﴿٧٣﴾ وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ
اِمَاماً ﴿٧٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَاماًۙ ﴿٧٥﴾ خَالِدِينَ
فِيهَاۜ حَسُنَتْ مُسْتَقَرّاً وَمُقَاماً ﴿٧٦﴾ قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبّى لَوْلَا دُعَٓاؤُ۬كُمْۚ فَقَدْ كَذَّبْتُمْ
فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَاماً ﴿٧٧﴾

[3607] **Meâl-i Şerîfi**

Tebârek, ne yücedir O: [1] *O ki semâda burçlar yapmış, hem içlerinde bir kandil, bir de nûrlu bir Ay asmış (61). Yine O'dur ki*[2] *tezekkür etmek veya şükreylemek isteyenler için gece ile gündüzü birbirine halef kılmıştır*[3] *(62). Ve O*[4] *Rahmân'ın kulları, onlar ki Arz'ın üzerinde mülâyemetle yürürler ve câhiller kendilerine laf attığı*[5] *vakit "selâmetle..." derler (63). Ve onlar ki Rablerine secdeler*[6]*, kıyamlar ederek yatarlar (64). Ve onlar ki "yâ Rabbenâ" derler, "sav*[7] *bizlerden cehennem azâbını, cidden onun*

---

1 M ve B: "O:".
2 H: "O'dur da O".
3 H: "kılan".
4 H -"O".
5 H: "hitap ettiği".
6 B +"ederler".
7 H: "def' et".

azâbı [3608] belâ-yı mübremdir" (65). Fi'l-hakîka o ne kötü makarr, ne kötü makam (66). Ve onlar ki infak ettikleri vakit israf etmezler, hısset de yapmazlar, ikisi arası denk giderler (67). Ve onlar ki Allah'ın beraberinde diğer bir tanrıya dua etmezler, Allah'ın haram kıldığı nefsi haksız katl eylemezler ve zina yapmazlar. Her kim de bunları yaparsa ağır cezâya çarpar (68). Kıyamet günü ona azab katlanır ve onda muhakkar, muhalled kalır (69). Ancak tevbe ve iman edip sâlih bir amel işleyenler başka, çünkü bunların seyyiâtını Allah hasenâta tebdil eder. Ve[1] Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor (70). Ve her kim tevbe edip de salâh ile çalışırsa o muhakkak Allah'a makbul olarak döner (71). Ve onlar ki yalana şâhid olmazlar ve lağva rast geldikleri vakit kerîmâne geçerler (72). Ve onlar ki[2] Rablerinin âyetleriyle vaʿz u nasihat edildikleri zaman üstüne kör, sağır yıkılıp yatmazlar (73). Ve onlar ki "yâ Rabbenâ! Lutfunla bizlere zevcelerimizden, zürriyetlerimizden gözler sürûru ihsan buyur ve bizi müttakīlere pîşvâ kıl" derler (74). İşte hep bunlar sabırlarına mukabil gurfe ile (cennet şehnişîni ile) mükâfatlanacaklar ve orada sağlık ve selâm ile karşılanacaklar (75). Orada ebedî kalacaklar, ne güzel makarr, ne güzel makam (76). De ki: "Rabbim size ne kıymet verir duanız olmasa?" Demek ki tekzib ettiler, o hâlde yarın cezâ yapışacak (77).

{بُرُوجًا} Burçlar ۞ "**Burc**" esasen yüksek köşk demektir. Semâda her cümle-i kevkebiyeye, yani bir teşekkül-i mahsus arz eden yıldız takımlarından her birine "burc" veya "sûret" [3] ıtlak edilmiş ve kelimenin hakīkat-i şâyiʿası bu olmuştur. Arz haritasında şehirler ve şehir haritasında mebânî-i âliye nasılsa, semâ haritasında da burçlar öyle gibidir. Bize semâdaki yıldızların birer zümre hâlinde ahz-ı mevkiʿ etmiş olduklarını gösterir. Gerçi bunların hakīkī vaziyetleriyle hududlarını buradan ölçüp takdir edemeyiz, lâkin lâekal manzaralarıyla tenevvür edebiliyoruz ve bu suretle hakikatleri ve adedleri tam mâlumumuz [3609] olmadığından

1 H -"Ve".
2 B -"yalana şâhid olmazlar ve lağva rast geldikleri vakit kerîmâne geçerler (72). Ve onlar ki".
3 H -"veya 'sûret'".

tenkir ile بُرُوجًا buyurulmuştur. Kevâkibin mütâlaası için burç taksîmâtı pek eski zamandan beri nazar-ı i'tibâra alınmış, hatta İdris aleyhisselâm'a kadar nisbet edilmiştir. Batlamyus yirmi biri şimâlde, on beşi cenûbda, on ikisi vasatta mu'addilü'n-nehâr etrafında Şems'in bir sene zarfında kat' eder göründüğü mahrekinin bulunduğu noktada olmak üzere mecmû'u kırk sekiz burç saymıştı. Bu kırk sekiz burç bin yirmi dokuz kevkebden ibaret olup üç yüz altmış biri şimâl burçlarında, üç yüz on sekizi cenûb burçlarında, üç yüz ellisi de mıntakatü'l-burûc denilen orta mıntakadadır. Bu mıntaka-i burûc üzerindeki on iki burç bir sene zarfında âdetâ Şems'in birbirini müte'âkib uğradığı hâneler gibi mülâhaza olunur.

Hamel ü Sevr ile Cevzâ'da olur fasl-ı bahar
Seretân ü Esed ü Sünbüle'dir yazda karar

Tuttu güz faslını Mizan ile Akreb dahi Kavs
Cedv ü Delv ile Hût oldu zimistâne medar

Amerika'nın keşfinden sonra burçların adedi yüz on yediye kadar çıkarılmış olmakla beraber on iki burç yine aynıdır. Ma'amâfîh bu on iki burç i'tibârîdir, âlemi kâtı' olmak üzere farz olunan mâlum altı dairenin tansîfiyle hâsıl olan on[1] iki kıt'adan biri demektir. Yani birer cümle-i kevkebiye değil, onunla itibar olunan birer mıntakadır. Burç bu mânaca telakkī olunacak olursa bu on ikiye münhasır olur. Hey'et kitaplarında burç bu on iki hakkında[2] ıstılah olmuş, diğerlerine burç denilmeyip "sûret" tâbir edilmiştir.[3] Bundan dolayı müfessirînin çoğu seyyârâtın menâzili gibi itibar olunan bu on iki burcu söylemişlerdir. Fakat lügat nokta-i nazarından âyette bu tahsîse karîne yoktur.[4] Âyetin zâhiri mec'ul olan burûcun i'tibârî değil, Şems ü Kamer gibi hakīkī olmasıdır.

1 B: "o".
2 B: "mıntakada".
3 H -"Hey'et kitaplarında burç bu on iki hakkında ıstılah olmuş, diğerlerine burç denilmeyip "sûret" tâbir edilmiştir".
4 H: "Hâlbuki bu âyette bu tahsîse karîne yoktur".

{وَجَعَلَ فِيهَا} ۞ ها zamiri yine "semâ"ya râci' olmak muhtemil ise de burûc akrebdir. {سِرَاجًا}

[3610] "**Sirâc**" şavk veren şey; kandil, lamba ki murad Güneş'tir. Bazı kıraatlerde sîn'in ve râ'nın[1] zammıyla cemî' olarak سُرُجًا okunmuştur. Bu kandiller[2] ise Güneş'ten mâ'adâ büyük yıldızlara da şâmildir. {وَقَمَرًا مُنِيرًا}

"**Kamer-i Münîr**" mâhitâbân, aydın Ay. Üç güne kadar "hilâl", ondan sonra "kamer" tesmiye olunur.

"**Münîr**" nûrlu veya nûrlandıran. Görülüyor ki Rahmân teâlâ'nın rahmetinin feyz ü bereketi gösterilirken semâ burçlarıyla tasvir edilmiş ve içine bir sirâc ile bir de kamer-i münîr konulmuştur. Gayet sade görünen ve fakat bütün manzara-i âlemi ihtivâ eden bu parlak ifadede çok derin hakikatler müncelîdir.

Burçların bize karşı manzaraları ne kadar nisbî olursa olsun hakikatte ecrâmın takım takım muhtelif suretlerde birer manzûme teşkil etmekte olduklarını gösterir. Ve bu suretle hudûduna erilmez bir kudretin sun'undaki azameti anlatır. Eğer bu ecrâmın maddeleri[3] fezâda tefrik edilmiş olmayıp da hepsi sırf tabiî bir nesakta bırakılmış, hepsi bir cirm olarak toplanmış olsa idi ne bu ecrâm ve burûc olur, ne bu feyz ü bereket bulunurdu. Kezâlik bu maddelerin eczâ-yı basîtası, atomları arasındaki muvâzenet ve nisbet hiç değiştirilmemiş olsaydı, tabîat-ı asliyesine bırakılsa idi, yine bu ecrâm ve burûc bulunmaz ve bu feyz ü rahmet olmazdı. Sonra bütün maddeler ale's-seviyye tefrik ve terkib edilmiş,[4] hepsi müsâvî ecrâma ayrılmış olsa idi böyle mütenevvi' burçlar teşekkül etmez ve bu sirâc ve kamer temayüzü olmaz idi. Demek ki semâdaki burûcun o menâzır-ı muhtelifesi her şeyden evvel tabiatlar üzerinde hâkim olan Sâni' teâlâ'nın burhân-ı san'atıdır.

---

1 H, M ve B: "cîm'in".
2 B: "takdirde".
3 B: "medarları".
4 H -"yine bu ecrâm ve burûc bulunmaz ve bu feyz ü rahmet olmazdı. Sonra bütün maddeler ale's-seviyye tefrik ve terkib edilmiş".

Sâniyen yüksek köşkler, kandillerle hey'et-i semâda yüksek bir medînenin, bir medeniyetin manzara-i dilnişîni ifade edilmiş ve böyle yüksek bir manzara-i ictimâʻiyeye yükselmek hissi telkin olunmuştur. Onun için buyuruluyor ki:

[3611] {وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً} Hem O'dur O, gece ile gündüzü birbirine bir nevi halef kılan ❁ yani birinde yapılamayanı[1] diğerinde yapılmak için yerine koyan, yahut birbirini tâkip ettirerek değiştirip duran {لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يَذَّكَّرَ اَوْ اَرَادَ شُكُورًا} tezekkür etmek veya şükreylemek isteyen için ❁ yani aklını başına alıp eksiğini tamamlamak, ilmî veya amelî bir iş görmek isteyen kimseler için; çünkü düşünmeye ve vazife görmeye niyeti olmayan âtıl kimseler için zamanın değişmesinde hiçbir mâna yoktur. Onlar zamanı öldürmeye çalışırlar.

Tezekkür: Bu âsâr-ı rahmet ve burhân-ı sanʻatı düşünerek kendi noksanını ve Sâniʻ-i Hakîminin[2] kudret ve rahmâniyetini anlamak.

Şükr: O Rahmân'a ubûdiyet vazifesini îfâ eylemek; şimdi bunu tavzih için vâv-ı istînaf ile buyuruluyor ki:

{وَعِبَادُ الرَّحْمٰنِ} Ve[3] O Rahmân'ın kulları, yani zikir ve şükrünü bilerek yalnız O Rahmân'a kulluk eden o bahtiyarlar ❁ bu mübtedânın haberi tâ sûrenin âhirine doğru gelecek olan اُولٰٓئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ'dir. Bununla beraber şu da olabilir: {الَّذٖينَ يَمْشُونَ عَلَى الْاَرْضِ هَوْنًا} Onlar ki Arz üzerinde mülâyim yürürler ❁ burada "ibâd-ı Rahmân" her biri bir zümreyi andıran sekiz sıfatla tavsif olunarak İslâm ahlâk ve medeniyetinin, mefkûresinin bir fezlekesi yapılmıştır. Evvelkisi umûmiyetle sîretlerini gösteriyor, yani Rahmân'ın kulları öyle kimselerdir ki [1] evvelâ gidişleri, arz üzerinde yürüyüşleri ve tarz-ı hareketleri mülâyimânedir. Cebbârâne, mağrûrâne, kibirli, saygısız, kaba ve haşin değil; sekînet ve vakar ile mütevâzıʻâne, edîbâne, nâzik ve yumuşak yürürler. Etraflarını izʻâc etmez, ezâ vermez, [3612] sendeler gibi gitmez, hesablı, saygılı, tavr-ı merhametle

1 B: "yapılmayanı".
2 M: "Hakîmini"; B: "Hakîmin".
3 H -"Ve".

emniyet ü âsâyiş neşrederek giderler. {وَاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ} Câhiller, yani kendini bilmezler, edepsiz güruh laf attığı vakit de kendilerine {قَالُوا سَلَاماً} "selâm" derler ❁ selâmetle neticelenecek söz söylerler, yahut "selâmetle" derler. Onlara çatmaya tenezzül etmezler, tahammül de ederler.

2. {وَالَّذٖينَ يَبٖيتُونَ لِرَبِّهِمْ سُجَّداً وَقِيَاماً} Ve onlar ki Rablerine sâcidîn ve kāimîn olarak gecelerler ❁ yani gece hânelerine, yataklarına çekildikleri vakit sîretleri bu olur. Rablerine hâlisâne namaz kılarlar. Yatışları, kalkışları da hep Allah için olur.

3. {وَالَّذٖينَ يَقُولُونَ} Ve onlar ki -gerek namazlarının arkasında ve gerek sâir vakitlerde- şöyle dua ederler: {رَبَّنَا اصْرِفْ عَنَّا عَذَابَ جَهَنَّمَ} "Yâ Rabbenâ, def' et bizlerden cehennem azâbını" ❁ yani cehennem azâbından halâs ilk emelleridir. İbadet ve ictihadlarına güvenmeyerek dâima halâsa dua ederler. {اِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَاماً} Çünkü onun azâbı bir garâm olmuştur. ❁ Bir alacaklı gibi enseye binmiş bir belâ-yı mübremdir. {اِنَّهَا سَٓاءَتْ مُسْتَقَراً وَمُقَاماً} Fi'l-hakīka o cehennem ne kötü müstekar, ne kötü makamdır.

"**Müstekar**" makar, "**Mükām**" ikâmetgâh; ikisi de durulan yer demek olduğuna göre farkları müşkildir. Müstekar âsîlere, mükām küffâra nazaran denilmiş ise de bu mâna cennette cereyan etmeyeceğinden müstekar ikâmetgâh içindeki mevki'-i mahsus olarak mülâhaza edilmek daha muvâfıktır. Meselâ bir köy ikâmetgâh ise müstekar bir hâne, bir hâne ikâmetgâh ise müstekar [3613] ondaki bir oda gibidir. İçi dışı bütün muhîti fena demek olur.

4. {وَالَّذٖينَ اِذَٓا اَنْفَقُوا} Ve onlar ki masraf ettiklerinde {لَمْ يُسْرِفُوا} israf etmezler.

"**İsraf**" herhangi bir şeyde haddini aşırmaktır. İnfakta israf da sarfiyâtta haddini aşırmaktır. Masraf ya bir zarûret veya bir hâcet veya bir hüsn için yapılır. Zarûrî olan masraf yapılmayınca hayat mümkin olmaz, meselâ ölmeyecek kadar yemek bir zarûrettir. Hâcet bulunan masraf yapılmazsa güçlük çekilir, meselâ doyacak kadar yemek bir ihtiyaçtır. Tahsînî olan masraf yapılmazsa güzel olmaz, hoş yemek gibi. Ferd veya

cemiyetin kendi kesbine göre bu mertebelerden bir haddi vardır. Şu hâlde ne zarûret, ne hâcet ne de hüsn olmayan, fâidesiz, muzır, gayr-i meşrû cihetlere edilen sarfiyât herkes için israf olduğu gibi, ibâdullahın ihtiyâcı karşısında fazla tena"um dahi hüsn değil, israf hudûduna dâhil olur. Hayır ve menfaat getiren şeylere sarfiyât ise istihlâk değil, istihsâl demek olacağından israf olmaz. Rahmân'ın kulları fâidesiz, hayırsız yere masraf etmezler {وَلَمْ يَقْتُرُوا} hakkını da kısmazlar {وَكَانَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَاماً} ikisi arası denk olur. ❁ İşte "iktisad" denilen de budur. "İstivâ"dan "sevâ" gibi, "istikāmet"ten "kavâm", iki ucun denk gelmesidir ki "muvâzene" dahi deriz (*Sûre-i Bakara'ya ve İsrâ'ya bak*).

5. {وَالَّذٖينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ} Ve onlar ki Allah'ın maiyyetinde diğer bir ilâha çağırmazlar ❁ şirk, katl, zina, kebâirin en büyüğü olan bu üç kebîre din, medeniyet, beşeriyet nâmına işlenip duran cinayetlerden olduğu için burada bilhassa bunlardan ictinab zikredilmiştir. [3614] {النَّفْسَ الَّتٖى حَرَّمَ اللّٰهُ} Allah'ın tahrim ettiği, muhterem kıldığı nefsi ❁ Allah için söz verilmiş olan herhangi bir nefis ki müste'mene[1] dahi şâmildir. Binâen'aleyh hiçbir ahdi bulunmayan harbî-i mahzdan mâ'adâsı ma'sûmü'd-demdir. {اِلَّا بِالْحَقِّ} Hak ile başka ❁ kısas ve had gibi. {اَثَاماً} İsmin cezâsı vebal. {وَيَخْلُدْ فٖيهٖ} Hafs kıraatinde bu zamirin kāide hilâfına meddi hulûdun imtidâdına işâreten mâna cânibine riayet için olsa gerektir. Bu zamirin "azâb"a rücû'u, "hulûd nârdadır, azabda değildir" diyenlerin aleyhine bir delil teşkil eder.

6. {وَالَّذٖينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ} Ve onlar ki yalana şâhid olmazlar ❁ yalan yere şâhidlik etmedikleri gibi yalan söylenen ve tezvir yapılan mevki'lerde de durmazlar {وَاِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ}

"**Lağv**" fâidesiz veya muzır olduğundan dolayı terk ü ilgāsı vâcib olan beyhûde şeyler demektir ki lisânımızda "lağviyyât" tâbir olunur. Bazıları tâat olmayan şeyler diye tefsir etmişlerdir, fakat mubah olan şeyler tâat olmamakla beraber lağv da değildir. Yani lağviyyâta gitmezler, lâkin

1 M: "müste'mine".

yolları düşer, rast gelirlerse {مَرُّوا كِرَاماً} haysiyetleriyle kerîmâne geçer giderler ❁ bunun tefsîri Sûre-i Kasas'ta وَاِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ اَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَٓا اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْۘ سَلَامٌ عَلَيْكُمْۘ لَا نَبْتَغِى الْجَاهِلِينَ âyetidir [28/55][1].

7. {وَالَّذِينَ اِذَا ذُكِّرُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ} Ve onlar ki Rablerinin âyetleriyle tezkir edildikleri vakit ❁ yani kendilerine ihtar yapıldığı, va'z u nasihat olunduğu, ders verildiği vakitler {لَمْ يَخِرُّوا عَلَيْهَا صُمًّا وَعُمْيَانًا} o âyetlerin üstüne sağırlar, körler [3615] hâlinde yıkılmazlar ❁ yani dinlememezlik etmezler, üzerine üşüşürler, lâkin görür göz, dinler kulak ile üşüşürler.

8. {وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ} Ve onlar ki "yâ Rabbenâ! Bizlere zevcelerimizden ve zürriyetlerimizden gözler sürûru ihsan buyur" ❁ burada مِنْ beyâniye veya ibtidâiye olduğuna göre iki mâna câizdir: Birisi "bizlere gözler sürûru zevceler ve zürriyetler ver" demek, diğeri de "zevcelerimiz ve zürriyetlerimiz yüzünden bizlere gözler sürûru nimetler, saadetler ver" demektir. Bu talep aile ve evlâd terbiyesine verilen ehemmiyeti gösterir. {وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ اِمَامًا} "Ve bizi müttakīlere imam et" derler ❁ müttakīler, Allah'ın vikāyesiyle cehennem azâbından korunan bahtiyarlardır.

"**İmâm**" pîşvâ, öncül, kendisine iktidâ edilen metbû' demektir. Yalnız müttakī olmak değil, müttakīlerin imamı olmak arzusu ne büyük gaye, ne mukaddes mefkûredir. Düşünmeli ki Rahmân'ın kullarının rûhlarındaki büyüklüğü gösteren bu duanın mazmûnu ne yüksek, ne cem'iyyetlidir. Bundan yüksek fikr-i terakkī, himmet-i âliye tasavvur olunmaz.

{اُولٰٓئِكَ يُجْزَوْنَ الْغُرْفَةَ بِمَا صَبَرُوا} İşte bunlar ettikleri sabırlarına mukabil gurfe ile mükâfatlanacaklardır. ❁ وَهُمْ فِى الْغُرُفَاتِ اٰمِنُونَ [Sebe' 34/37][2] olacaklar, yani en yüksek dereceye, cennet köşklerinin en yükseklerine çıkarılacaklar.

---

1 "Ve lağiv işittikleri zaman ondan yüzlerini çevirirler de, 'bize kendi amellerimiz size de kendi amelleriniz, selâmün aleyküm, Allah'a ısmarladık biz câhillik edenleri aramayız' derler."

2 "…Ve onlar cennet şehnişînlerinde emniyet içindedirler."

"**Gurfe**" esasen yüksek âlî binâ ve konakların şehnişîni, kulesi gibi en yüksek noktası demek olup burada semânın burçlarına nazaran bir yükseklik ifade etmektedir. Bu sebeple olmalıdır ki semâ-yı sâbi'a diye de tefsir edilmiştir. [3616] İşte onlar öyle yükselecekler {وَيُلَقَّوْنَ فِيهَا تَحِيَّةً وَسَلَاماً} ve orada bir sağlık ve selâm ile karşılanacaklar.

"**Tahiyye**" "sağ olasınız, Allah sağlık versin, Allah ömürler versin" gibi hayat duası, "selâm" da selâmet duasıdır. التَّحِيَّاتُ لِلَّهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ، السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللَّهِ الصَّالِحِينَ، أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ.[1]

{قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبِّى لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ} De ki: Ne kıymet verir size Rabbim duanız olmasa? ❁ Yani وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56][2] buyurulduğu üzere yaratılışınızın hikmeti ibadet ve ubûdiyettir. Onun için ibadet ve ubûdiyetiniz olmasa Allah indinde ne kıymet ve ehemmiyetiniz olurdu? {فَقَدْ كَذَّبْتُمْ} Duanız olmadığı takdirde tekzib etmişsiniz, Rabbinize inanmamışsınız demektir. {فَسَوْفَ يَكُونُ لِزَاماً} O surette de o tekzîbin cezâsı kesb-i lüzum eder, yarın boynunuza geçer.

---

1 Ebû Yûsuf, *el-Âsâr,* s. 53.

2 "Ve Ben, cinn ü insi ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım."

[3617]

سُورَةُ الشُّعَرَاءِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَتَانِ وَسَبْعٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

ŞU'ARÂ SÛRESİ

Şu'arâ sûresi Mekkî'dir. Ancak âhirinde وَالشُّعَرَٓاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُنَ'dan nihâyete kadar beş âyet Medine'de nâzil olmuştur. Vech-i tesmiyesi de bu âyetler olduğu zâhirdir.

Âyetleri: Kûfî, Şâmî, Medenî ta'dâdında iki yüz yirmi yedi, diğerlerinde iki yüz yirmi altıdır.

Kelimâtı: Bin iki yüz doksan dokuzdur.

Hurûfu: Dört bin beş yüz kırk ikidir.

Fasılası: ن، ل، م (ملن), lâm dört âyette, âhiri İsrâil.

Bu sûre, Sûre-i Furkān'daki inzârın misâlleriyle bast u tafsîlini ve onun gibi Resûlullah'a tesliyeyi tazammun ediyor, şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

طٰسٓمٓ ﴿١﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ ﴿٢﴾ لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ اَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ ﴿٣﴾ اِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَٓاءِ اٰيَةً فَظَلَّتْ اَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ ﴿٤﴾ وَمَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنَ الرَّحْمٰنِ مُحْدَثٍ اِلَّا كَانُوا عَنْهُ مُعْرِضِينَ ﴿٥﴾ فَقَدْ كَذَّبُوا فَسَيَأْتِيهِمْ اَنْبٰٓؤُا مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٦﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الْاَرْضِ كَمْ اَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ ﴿٧﴾ اِنَّ فِي ذٰلِكَ لَاٰيَةً وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿٨﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ﴿٩﴾

[3618] **Meâl-i Şerîfi**

Tâ, Sîn, Mîm (1). Bunlar sana o mübîn kitabın âyetleri (2). Sen âdetâ kendine kıyacaksın mü'min olmayacaklar diye (3). Dilersek üzerlerine semâdan bir âyet indiriveririz de ona boyunları eğilekalır (4). Bununla

beraber[1] Rahmân'dan kendilerine yeni bir zikir gelmiyor ki ondan yüz çevirmiş olmasınlar (5). Evet tekzib etmekteler, fakat onlara o istihzâ ettikleri şeyin müthiş haberleri gelecek (6). Arz'a bir bakmadılar da mı? Biz onda her hoş çiftten ne kadar bitirmişiz (7). Şüphesiz ki bunda mutlak bir âyet var, hem de ekserîsi mü'min olmadı (8). Ve şüphesiz ki Rabbin O öyle Azîz, öyle Rahîm (9).

{طٰسٓمٓ} Tâ, sîn, mîm ❁ Bu sûrenin ismi, mânasını Allah bilir. Tâ ذِى الطَّوْلِ'den, sîn قُدُّوس'den, mîm رَحْمٰن'dan diye Muhammed b. Ka'b'dan bir rivayet de vardır.[2] طا Şiddet harflerinin en şedîdi, kalkale harflerinin en serti, isti'lâ harflerinin en kalını olduğu cihetle ilk seste bu sûrenin şiddetli bir inzar ifade ettiğini de ihsas eder. "Tâ"nın Tûr'a, "Sîn"in Mûsâ'ya, "Mîm"in Muhammed'e bir îmâsı da zihne çarpar.

{تِلْكَ} Bunlar ❁ bu sûrede böyle basit heca harflerinden müellef olarak okunacak âyetler işte {اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْمُبِينِ} mübîn kitabın âyetleridir.

[3619] "**Mübîn**" "bâne" mânasına "ebâne"den "beyyin" gayet açık, parlak demek olduğundan "kitâb-ı mübîn" i'câzı zâhir olan parlak kitap demek olur ki murad Kur'an'dır. Hakkı beyan eden demek dahi olabilirse de makama enseb olan evvelkidir.

{مِنَ السَّمَٓاءِ اٰيَةً} Semâdan bir âyet ❁ imana ilcâ edecek cebrî bir âyet, tepeden inme kat'î bir beliyye. Hâlbuki peygamber ve kitap göndermekten murâd-ı ilâhî cebr ile değil, rızâ ile kemâle erdirmektir.

{اَعْنَاقُهُمْ} Boyunları ❁ "huzû'" boyun eğmek mânasını anlattığından buradaki "a'nâk" cemaat mânasına "unuk"un cem'i olmak da tecviz edilmiştir. Yani bütün cemaatleriyle O'na boyun eğerler. {ذِكْرٍ مِنَ الرَّحْمٰنِ} Rahmân'dan zikir ❁ va'z u ihtar, yahut Kur'an {كَمْ اَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَرِيمٍ}

"Kerîm" her şeyin iyisi, a'lâsı, faidelisi.

---

1 H -"Bununla beraber".

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VIII, 2747; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VI, 288:

عن محمد بن كعب «طسم» قال: الطاء من ذي الطول والسين من القدوس والميم من الرحمن.

"Zevc" burada sınıf, cins, nevi.

"İnbât" zâhiren nebâtâta münhasır gibi görünürse de hayvânâta ve insana dahi şâmildir. Zira hepsinde kuvve-i nâmiye vardır. Maʻamâfîh yalnız nebâtâtı mülâhaza kâfîdir. Yani o Arz'da sınıf sınıf her türlüsünden ne kadar güzel ve fâideli nebâtât bitirmişiz ve bitirmekteyiz, baksalar a. Fi'l-vâkiʻ yeryüzündeki o çeşit çeşit nebâtâtı güzel bir tasnif ile gözden geçirmeli de bir bakmalı; o ne kadar hoş, ne kadar mütenevviʻ, ne kadar fâideli çiftler? Aynı muhit içinde o türlü elvân, türlü eşkâl, türlü ezhâr ve esmâr türlü havâs ile o kadar muhtelif sınıflar, cinsler, neviler, çeşitler, o güzel çiftler nasıl tertib ve tanzim olunup çıkıyor? Hem ölüp kuruduktan sonra yeniden yeniye kaç kereler bitirilip bitirilip duruyor. Hiç bu [3620] mükemmel sanat bir kör tabiatın kendi kendine tekâmülü eseri[1] olur mu? {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ} Şüphesiz ki bunda ❁ bu inbatta yahut biten her zevc-i kerîmde {لَاٰيَةً} mutlak bir âyet var ❁ Allah'ın birliğine, rahmetinin genişliğine, kudretinin büyüklüğüne, âhiretin varlığına[2] delâlet eden, imanı iktizâ eyleyen bir delil var. {وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنٖينَ} Bununla beraber ekserîsi mü'min olmadı ❁ hatta nebâtât ve hayvânât mütâlaasıyla meşgul olan ve tasniflerini yapanların bile birçoğu Allah'a iman edecek yerde küfre gittiler. {وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزٖيزُ الرَّحٖيمُ} Ve şüphe yok ki Rabbin O öyle Azîz, öyle Rahîm'dir ❁ Azîz dilediğini yapar. Binâenʻaleyh dilediği anda kâfirlerden intikāmını alır, tehir ediyorsa Rahîm olduğu için ediyordur. Şüphesiz iman edenleri rahmetiyle bekâm edecektir. Şimdi bunu ber vech-i âtî yedi kıssa ile tenvir buyuracaktır:

وَاِذْ نَادٰى رَبُّكَ مُوسٰٓى اَنِ ائْتِ الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَۙ ﴿١٠﴾ قَوْمَ فِرْعَوْنَؕ اَلَا يَتَّقُونَ ﴿١١﴾ قَالَ رَبِّ اِنّٖٓى اَخَافُ اَنْ يُكَذِّبُونِۜ ﴿١٢﴾ وَيَضٖيقُ صَدْرٖى وَلَا يَنْطَلِقُ لِسَانٖى فَاَرْسِلْ اِلٰى هٰرُونَ ﴿١٣﴾ وَلَهُمْ عَلَىَّ ذَنْبٌ فَاَخَافُ اَنْ يَقْتُلُونِۚ ﴿١٤﴾ قَالَ كَلَّاۚ فَاذْهَبَا بِاٰيَاتِنَٓا اِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ ﴿١٥﴾ فَأْتِيَا فِرْعَوْنَ فَقُولَٓا اِنَّا رَسُولُ رَبِّ الْعَالَمٖينَۙ ﴿١٦﴾ اَنْ اَرْسِلْ مَعَنَا بَنٖٓى

1 M ve B -"eseri".
2 H: "imkânına".

اِسْرَٓائِلَۜ ﴿١٧﴾ قَالَ اَلَمْ نُرَبِّكَ فِينَا وَلِيداً وَلَبِثْتَ فِينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنِينَ ﴿١٨﴾ وَفَعَلْتَ
فَعْلَتَكَ الَّتِى فَعَلْتَ وَاَنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿١٩﴾ قَالَ فَعَلْتُهَٓا اِذاً وَاَنَا مِنَ الضَّٓالِّينَۜ ﴿٢٠﴾
فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لِى رَبِّى حُكْماً وَجَعَلَنِى مِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿٢١﴾ وَتِلْكَ
نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَىَّ اَنْ عَبَّدْتَ بَنِٓى اِسْرَٓائِلَۜ ﴿٢٢﴾ قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٢٣﴾
قَالَ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۜ اِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ ﴿٢٤﴾ قَالَ لِمَنْ حَوْلَهُٓ اَلَا
تَسْتَمِعُونَ ﴿٢٥﴾ قَالَ رَبُّكُمْ وَرَبُّ اٰبَٓائِكُمُ الْاَوَّلِينَ ﴿٢٦﴾ قَالَ اِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذِٓى اُرْسِلَ
اِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ ﴿٢٧﴾ قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَاۜ اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٢٨﴾
قَالَ لَئِنِ اتَّخَذْتَ اِلٰهاً غَيْرِى لَاَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ ﴿٢٩﴾ قَالَ اَوَلَوْ جِئْتُكَ بِشَیْءٍ
مُبِينٍ ﴿٣٠﴾ قَالَ فَأْتِ بِهِٓ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقِينَ ﴿٣١﴾ فَاَلْقٰى عَصَاهُ فَاِذَا هِیَ ثُعْبَانٌ مُبِينٌۚ
﴿٣٢﴾ وَنَزَعَ يَدَهُ فَاِذَا هِیَ بَيْضَٓاءُ لِلنَّاظِرِينَ ﴿٣٣﴾

[3622] **Meâl-i Şerîfi**

Bir vakit de Rabbin Mûsâ'ya nidâ buyurdu: "Git o zâlim kavme" dedi (10), "Firavun kavmine, daha sakınmayacaklar mı?" (11). "Yâ Rab!" dedi, "doğrusu ben korkarım ki beni tekzib ederler (12) ve göğsüm daralır, dilim açılmaz, onun için Hârûn'a da risalet ver (13). Hem onlara üzerimde bir günah var, ondan dolayı korkarım ki hemen beni öldürürler" (14). "Hayır" buyurdu, "haydi ikiniz bir âyetlerimizle gidin, her hâlde Biz sizinle beraberiz, dinliyoruzdur (15). Haydin Firavun'a varın da deyin: 'İnan biz, Rabbü'l-âlemîn'in resûlüyüz (16). Benî İsrâil'i bizimle beraber salıver'" (17). "Â" dedi, "seni çocukken bizde büyütmedik mi? Hem bizde ömründen senelerce kaldın (18) hem de o yaptığın fiili yaptın, o hâlde sen o nankör kâfirlerdensin" (19). "O vakit" dedi, "o fiili yaptım şaşkınlardandım (20). Onun üzerine vaktâ ki sizden korktum, içinizden kaçtım, derken Rabbim bana hüküm ihsan buyurdu ve beni mürselînden kıldı (21). O başıma kaktığın bir nimet de

Benî İsrâil'i kul, köle edinmiş olmandır" (22). Firavun "Rabbü'l-âlemîn de nedir?" dedi[1] (23). "Göklerin ve yerin ve bütün aralarındakilerin Rabbi, eğer ehl-i yakīn iseniz" dedi (24). Etrafındakilere "dinlemez misiniz?" dedi (25). "Rabbiniz[2] ve evvelki atalarınızın Rabbi" dedi (26). "Her hâlde size gönderilmiş olan resûlünüz mutlak mecnun" dedi (27). "Maşrık ve mağribin ve bütün aralarındakilerin Rabbi, eğer siz âkil iseniz" dedi (28). "Yemin ederim ki" dedi, "eğer benden başka bir ilâh tutarsan seni mutlak ve muhakkak zindandakilerden ederim"[3] (29). "Ya" dedi, "sana apaçık isbat edecek bir şey getirdimse de mi?" (30). "Haydi" dedi, "getir onu bakayım sâdıklardan isen" (31). Bunun üzerine asâsını bırakıverdi, apaçık bir ejderha kesiliverdi (32). Bir de elini çekti çıkardı, o da bakanlara bembeyaz oluverdi (33).

[3623] {وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ} Onlara üzerimde bir günah var ❁ Sûre-i Kasas'ta geleceği üzere kazârâ kıptîyi öldürmüştü. "Zenb" tâbiri onların zu'muna nazarandır. {فَاَخَافُ اَنْ يَقْتُلُونِ} Onun için hemen beni öldürüvermelerinden korkarım ❁ risaleti edâ etmeden evvel katlolunmaktan korkuyor. {قَالَ فِرْعَوْنُ وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ} ❁ "Rabbü'l-âlemîn'in resûlüyüz" denildiği için Firavun "hem O[4] Rabbü'l-âlemîn nedir?" diyor. مَا ile sual mâhiyetten sualdir. "Mâhiyet" kelimesi مَا'ya nisbettendir, yani مَا suâline verilecek cevaptır. Demek ki Firavun bu sual ile Rabbü'l-âlemîn'in mâhiyetini sormuş oluyor. Bir şeyin mâhiyeti ise emsâliyle beraber müşterek oldukları hakīkat-i külliyedir. "Fülanın mâhiyeti nedir?" denildiği zaman, "ona şerîkleriyle beraber ne denilir? Nevi veya cinsi nedir?" denilmiş olur. Hâlbuki Allah teâlâ'nın şerîki, misli, nazîri muhal olduğundan O'na mâhiyet tasavvur olunamaz. Onun için Hazret-i Mûsâ cevapta üslûb-i hakîm denilen tarzı iltizam edip yalnız "Rabbü'l-âlemîn" ismini mefhûmuyla tasavvur ettirmek üzere "âlemîn"i tefsir ederek {قَالَ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۜ اِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ}

---

1 H: "Firavun 'Hem Rabbü'l-âlemîn nedir?' dedi".
2 M ve B: "Rabbınızın".
3 H +"~~dedi~~".
4 B -"O".

"semâvât ve Arz'ın ve bütün aralarındakilerin Rabbi, eğer îkāna ehil iseniz" dedi ۞ yani îkāna ehil değil iseniz anlamazsınız. Fakat eşyâyı tahkik etmiş, sebepsiz bir hâdise olamayacağına bir yakīn edinmiş iseniz bilirsiniz ki bu üstünüzdeki semâvât ve altınızdaki Arz ile aralarındaki bütün bu mahsüsât hudûsları, taʿaddüdleri, teşekkülleri, tegayyürleri ve bütün nizâm-ı tehavvülleri ile bir rabbin taht-ı hüküm ve terbiyesinde bulunduğuna ve bütün mümkinâtın fevkinde olan O Vâcibü'l-vücûd'un şerîki olamayacağından nefs-i mâhiyetiyle târif olunamayıp ancak âsâr-ı zâhiresiyle bilinebileceğine yakīn hâsıl ederdiniz. Bu cevâba karşı Firavun {قَالَ لِمَنْ حَوْلَهُٓ اَلَا تَسْتَمِعُونَ} etrafındakilere [3624] "dinlemez misiniz" dedi ۞ "bakın bakın ben ne soruyorum o[1] nasıl cevap veriyor" demek istiyor ve ihtimal ki tabiatın rabbe ihtiyâcını kabul etmiyordu. Onun için Mûsâ {رَبُّكُمْ وَرَبُّ اٰبَٓائِكُمُ الْاَوَّلِينَ} "Rabbiniz ve evvelki atalarınızın Rabbi" dedi. ۞ Tabiat üzerinde mutasarrıf olan, bununla beraber hükûmete ihtiyaçları mâlum bulunan zevi'l-ukūlün bâriz olan delâletini ileri sürdü ki "âlemîn" mefhûmunun rüknü bulunuyordu. Bunu "sizin ve atalarınızın" diye hitab ve izâfetle ifade etmesi de daha ziyade müessir ve vâzıh olmak içindir. Çünkü "sizin Rabbiniz" demekle kendi ihtiyaçlarını göstermiş oluyor. Ve "evvelki atalarınız" demekle de beşeriyetin fânîliğini anlatarak gururlarını kırmış bulunuyor. Bununla beraber zevi'l-ukūl hayyizinde göstermekle kendilerine bir şeref de izâfe eyliyordu. Buna mukabil Firavun yine etrafındakilere hitâben {قَالَ اِنَّ رَسُولَكُمُ الَّذٖٓي اُرْسِلَ اِلَيْكُمْ لَمَجْنُونٌ} "her hâlde size gönderilmiş olan resûlünüz mutlak mecnun" dedi. ۞ Bu suretle "resûlünüz" demesi belli ki bir istihzâ oluyordu. İşte firavunluk taslayanların hepsi de ilâhîlere böyle mecnun derler, alay ederler. Bidâyeten yumuşaklıkla hakîmâne idâre-i kelâm eden Mûsâ, bu inad ve tecavüze karşı yine evvelki kelâmını tefsir ederek misliyle mukabele etti {قَالَ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَاۜ اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ} "o maşrık ve mağribin ve bütün aralarındakilerin rabbi, eğer siz âkil iseniz" dedi. ۞ Yani her gün görüldüğü üzere Güneş'i doğdurup batıran, o maşrık ve mağribi tâyin

---

1 B -"o".

eden ve değiştiren ve bu suretle ecrâmı hareket ettirerek bütün kâinâtı idare eden, hepsinin üzerinde hüküm süren, hepsinin sâhip ve mâliki O, eğer siz âkil olsanız bunu anlardınız. O maşrık ve mağribin rabbi bizi parlatıp sizi dulundurmaya (batırmaya) kādir ve şerîkten [3625] münezzeh olduğunu anlardınız da "o nedir" diye sormazdınız. Bu defa da Firavun münakaşadan tehdide geçerek {قَالَ لَئِنِ اتَّخَذْتَ اِلٰهًا غَيْرٖى لَاَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونٖينَ} "kasem ederim ki" dedi, "eğer benden başka bir ilâh ittihaz edersen seni mutlak ve muhakkak o zindandakilerden ederim" ❁ "zindana atarım" yerinde bu tâbiri kullanması o zindandakilerin hâlindeki fecaati bilhassa hatırlatmak içindir.

قَالَ لِلْمَلَاِ حَوْلَهُٓ اِنَّ هٰذَا لَسَاحِرٌ عَلٖيمٌ ﴿٣٤﴾ يُرٖيدُ اَنْ يُخْرِجَكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ بِسِحْرِهٖ فَمَاذَا تَأْمُرُونَ ﴿٣٥﴾ قَالُوٓا اَرْجِهْ وَاَخَاهُ وَابْعَثْ فِى الْمَدَٓائِنِ حَاشِرٖينَ ﴿٣٦﴾ يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَحَّارٍ عَلٖيمٍ ﴿٣٧﴾ فَجُمِعَ السَّحَرَةُ لِمٖيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ ﴿٣٨﴾ وَقٖيلَ لِلنَّاسِ هَلْ اَنْتُمْ مُجْتَمِعُونَ ﴿٣٩﴾ لَعَلَّنَا نَتَّبِعُ السَّحَرَةَ اِنْ كَانُوا هُمُ الْغَالِبٖينَ ﴿٤٠﴾ فَلَمَّا جَٓاءَ السَّحَرَةُ قَالُوا لِفِرْعَوْنَ اَئِنَّ لَنَا لَاَجْرًا اِنْ كُنَّا نَحْنُ الْغَالِبٖينَ ﴿٤١﴾ قَالَ نَعَمْ وَاِنَّكُمْ اِذًا لَمِنَ الْمُقَرَّبٖينَ ﴿٤٢﴾ قَالَ لَهُمْ مُوسٰٓى اَلْقُوا مَٓا اَنْتُمْ مُلْقُونَ ﴿٤٣﴾ فَاَلْقَوْا حِبَالَهُمْ وَعِصِيَّهُمْ وَقَالُوا بِعِزَّةِ فِرْعَوْنَ اِنَّا لَنَحْنُ الْغَالِبُونَ ﴿٤٤﴾ فَاَلْقٰى مُوسٰى عَصَاهُ فَاِذَا هِىَ تَلْقَفُ مَا يَأْفِكُونَ ﴿٤٥﴾ فَاُلْقِىَ السَّحَرَةُ سَاجِدٖينَ ﴿٤٦﴾ قَالُوٓا اٰمَنَّا بِرَبِّ الْعَالَمٖينَ ﴿٤٧﴾ رَبِّ مُوسٰى وَهٰرُونَ ﴿٤٨﴾ قَالَ اٰمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ اَنْ اٰذَنَ لَكُمْ اِنَّهُ لَكَبٖيرُكُمُ الَّذٖى عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ فَلَسَوْفَ تَعْلَمُونَ لَاُقَطِّعَنَّ اَيْدِيَكُمْ وَاَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَاُصَلِّبَنَّكُمْ اَجْمَعٖينَ ﴿٤٩﴾ قَالُوا لَا ضَيْرَ اِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ ﴿٥٠﴾ اِنَّا نَطْمَعُ اَنْ يَغْفِرَ لَنَا رَبُّنَا خَطَايَانَٓا اَنْ كُنَّٓا اَوَّلَ الْمُؤْمِنٖينَ ﴿٥١﴾ وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰى مُوسٰٓى اَنْ اَسْرِ بِعِبَادٖٓى اِنَّكُمْ مُتَّبَعُونَ ﴿٥٢﴾ فَاَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِى الْمَدَٓائِنِ حَاشِرٖينَ ﴿٥٣﴾ اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ لَشِرْذِمَةٌ قَلٖيلُونَ ﴿٥٤﴾ وَاِنَّهُمْ لَنَا لَغَٓائِظُونَ ﴿٥٥﴾ وَاِنَّا لَجَمٖيعٌ حَاذِرُونَ ﴿٥٦﴾ فَاَخْرَجْنَاهُمْ مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ ﴿٥٧﴾ وَكُنُوزٍ وَمَقَامٍ كَرٖيمٍ ﴿٥٨﴾ كَذٰلِكَ وَاَوْرَثْنَاهَا بَنٖى

اِسْرَٓائِلَۜ ﴿٥٩﴾ فَاَتْبَعُوهُمْ مُشْرِقِينَ ﴿٦٠﴾ فَلَمَّا تَرَٓاءَ الْجَمْعَانِ قَالَ اَصْحَابُ مُوسٰٓى اِنَّا لَمُدْرَكُونَۚ ﴿٦١﴾ قَالَ كَلَّاۚ اِنَّ مَعِيَ رَبّ۪ي سَيَهْد۪ينِ ﴿٦٢﴾ فَاَوْحَيْنَٓا اِلٰى مُوسٰٓى اَنِ اضْرِبْ بِعَصَاكَ الْبَحْرَۜ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظ۪يمِۚ ﴿٦٣﴾ وَاَزْلَفْنَا ثَمَّ الْاٰخَر۪ينَۚ ﴿٦٤﴾ وَاَنْجَيْنَا مُوسٰى وَمَنْ مَعَهُٓ اَجْمَع۪ينَۚ ﴿٦٥﴾ ثُمَّ اَغْرَقْنَا الْاٰخَر۪ينَۜ ﴿٦٦﴾ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَةًۜ وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿٦٧﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَز۪يزُ الرَّح۪يمُ۟ ﴿٦٨﴾

[3627] **Meâl-i Şerîfi**

Etrafındaki cemiyete "bu" dedi, "her hâlde bilgiç bir sihirbaz (34). Sihriyle sizi yerinizden çıkarmak istiyor, binâenʿaleyh ne emredersiniz?" (35). "Bunu ve kardeşini" dediler, "eğle, şehirlere de derleyiciler[1] yolla (36). Bütün bilgiç sihirbazları sana[2] getirsinler" (37). Bu suretle mâlum bir gün mîkāt tâyin olunarak sihirbazlar cemʿ olundu (38). Ve halka "siz toplu musunuz?" denildi (39). "Sanırız bizler sihirbazlara tâbiʿ olacağız, şayet onlar olursa gālibler" (40). Derken vaktâ ki sihirbazlar geldiler, Firavun'a "elbette biz gālib gelirsek bize mutlak ecir var ya?" dediler (41). "Evet" dedi, "hem siz o vakit muhakkak mukarrebîndensiniz" (42). Mûsâ onlara "atın" dedi, "siz ne atacaksanız"[3] (43). Hemen iplerini ve sopalarını ortaya attılar ve "Firavun'un izzeti hakkı için elbette biz gālibiz, şüphesiz" dediler (44). Mûsâ da asâsını koyuverdi, bir de baktılar ki o, her ne dolap çeviriyorlarsa yutuyor (45). Derhâl sihirbazlar secdeye kapandılar: (46) "İman ettik Rabbü'l-âlemîn'e (47), Mûsâ ve Hârûn'un Rabbine" dediler (48). "Ona" dedi, "ben size izin vermeden iman ettiniz. Anlaşıldı ki o size sihri tâlim eden büyüğünüzmüş, o hâlde mutlak yakında bileceksiniz, çaresiz ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazına kestireceğim, hem muhakkak hepinizi çarmıha gerdireceğim" (49). Dediler "zararı yok, her hâlde biz Rabbimize döneceğiz (50). Her hâlde biz mü'minlerin

---

1 H: "sürücüler".
2 M ve B -"sana".
3 H: "ne atacaksanız siz".

evveli olduğumuzdan dolayı Rabbimizin bize mağfiret buyuracağını ümid ederiz" (51). Hem Mûsâ'ya şu vahyi verdik[1]: "Kullarımı [3628] *gece yürüt çünkü[2] tâkip edileceksiniz" (52). Firavun da şehirlere asker toplayıcılar gönderdi (53). "Şunlar şüphe yok ki bir şirzime-i kalîledirler (54). Fakat hakkımızda çok gayz besliyorlar (55). Biz ise[3] uyanık ihtiyatlı bir cemiyet bulunuyoruz" diyordu (56). Bu suretle bunları bostanlardan, pınarlardan (57), hazinelerden ve dilrubâ makamlardan çıkardık (58). Ve onları Benî İsrâil'e miras kıldık (59). Derken arkalarına düştüler, Güneş doğmuştu (60). Vaktâ ki iki cemiyet birbirine göründü, Mûsâ'nın ashâbı "yakalandık" dediler (61). "Hayır asla" dedi, "Rabbim muhakkak benimledir, bana yolunu gösterecektir" (62). Bunun üzerine Mûsâ'ya "vur asân ile denize" diye vahy eyledik, vurunca bir infilâk etti, her bölük koca bir dağ gibi oluverdi (63). Ötekileri de buraya yanaştırmıştık (64). Mûsâ'yı ve maiyyetindekileri tamamen necâta çıkardık (65). Sonra da ötekileri gark ettik (66). Şüphesiz bunda mutlak bir âyet var, öyle iken ekserîsi mü'min olmadı (67). Ve şüphesiz ki Rabbin O öyle Azîz, öyle Rahîm (68).*

وَاتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَاَ اِبْرٰهٖيمَۢ ﴿٦٩﴾ اِذْ قَالَ لِاَبٖيهِ وَقَوْمِهٖ مَا تَعْبُدُونَ ﴿٧٠﴾ قَالُوا نَعْبُدُ اَصْنَامًا فَنَظَلُّ لَهَا عَاكِفٖينَ ﴿٧١﴾ قَالَ هَلْ يَسْمَعُونَكُمْ اِذْ تَدْعُونَۙ ﴿٧٢﴾ اَوْ يَنْفَعُونَكُمْ اَوْ يَضُرُّونَ ﴿٧٣﴾ قَالُوا بَلْ وَجَدْنَٓا اٰبَٓاءَنَا كَذٰلِكَ يَفْعَلُونَ ﴿٧٤﴾ قَالَ اَفَرَاَيْتُمْ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَۙ ﴿٧٥﴾ اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُكُمُ الْاَقْدَمُونَ ﴿٧٦﴾ فَاِنَّهُمْ عَدُوٌّ لٖٓي اِلَّا رَبَّ الْعَالَمٖينَۙ ﴿٧٧﴾ اَلَّذٖي خَلَقَنٖي فَهُوَ يَهْدٖينِۙ ﴿٧٨﴾ وَالَّذٖي هُوَ يُطْعِمُنٖي وَيَسْقٖينِۙ ﴿٧٩﴾ وَاِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفٖينِۖ ﴿٨٠﴾ وَالَّذٖي يُمٖيتُنٖي ثُمَّ يُحْيٖينِۙ ﴿٨١﴾ وَالَّذٖٓي اَطْمَعُ اَنْ يَغْفِرَ لٖي خَطٖٓيـَٔتٖي يَوْمَ الدّٖينِۜ ﴿٨٢﴾ رَبِّ هَبْ لٖي حُكْمًا وَاَلْحِقْنٖي بِالصَّالِحٖينَۙ ﴿٨٣﴾ وَاجْعَلْ لٖي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْاٰخِرٖينَۙ ﴿٨٤﴾ وَاجْعَلْنٖي مِنْ وَرَثَةِ

1 M: "yerdik".
2 B -"çünkü".
3 B -"ise".

جَنَّةِ النَّعٖيمِۙ ﴿٨٥﴾ وَاغْفِرْ لِاَبٖٓى اِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّٓالّٖينَۙ ﴿٨٦﴾ وَلَا تُخْزِنٖى يَوْمَ يُبْعَثُونَۙ ﴿٨٧﴾
يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَۙ ﴿٨٨﴾ اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلٖيمٍۜ ﴿٨٩﴾ وَاُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقٖينَۙ
﴿٩٠﴾ وَبُرِّزَتِ الْجَحٖيمُ لِلْغَاوٖينَۙ ﴿٩١﴾ وَقٖيلَ لَهُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْبُدُونَۙ ﴿٩٢﴾ مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ هَلْ
يَنْصُرُونَكُمْ اَوْ يَنْتَصِرُونَۜ ﴿٩٣﴾ فَكُبْكِبُوا فٖيهَا هُمْ وَالْغَاوُنَۙ ﴿٩٤﴾ وَجُنُودُ اِبْلٖيسَ اَجْمَعُونَۜ
﴿٩٥﴾ قَالُوا وَهُمْ فٖيهَا يَخْتَصِمُونَۙ ﴿٩٦﴾ تَاللّٰهِ اِنْ كُنَّا لَفٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍۙ ﴿٩٧﴾ اِذْ نُسَوّٖيكُمْ
بِرَبِّ الْعَالَمٖينَ ﴿٩٨﴾ وَمَٓا اَضَلَّنَٓا اِلَّا الْمُجْرِمُونَ ﴿٩٩﴾ فَمَا لَنَا مِنْ شَافِعٖينَۙ ﴿١٠٠﴾ وَلَا
صَدٖيقٍ حَمٖيمٍ ﴿١٠١﴾ فَلَوْ اَنَّ لَنَا كَرَّةً فَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ ﴿١٠٢﴾ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةًۜ وَمَا كَانَ
اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿١٠٣﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزٖيزُ الرَّحٖيمُ ﴿١٠٤﴾

[3630] **Meâl-i Şerîfi**

Onlara İbrâhim'in kıssasını da oku (69). O bir vakit babasına ve kavmine "siz neye taparsınız?" dedi (70). "Birtakım putlara taparız da" dediler, "onlar sayesinde toplanırız" (71). "Onlar" dedi, "dua ettiğiniz vakit işitirler mi? (72). Veya size bir menfaat verir yahut bir zarar ederler mi?" (73). "Yok" dediler, "atalarımızı bulduk, böyle yapıyorlardı" (74). "Şimdi" dedi, "gördünüz a o sizin ve eski atalarınızın taptıklarınızı (75-76). Hep onlar benim düşmanım, ancak O Rabbü'l-âlemîn başka (77). O ki beni yarattı sonra da bana O hidâyet eder[1] *(78). Ve O ki, bana O yedirir, O içirir (79). Hastalandığım vakit de bana O şifa verir (80). Ve O ki beni öldürür, sonra beni yine diriltir (81). Ve O ki cezâ günü ben O'nun günahımı af buyurmasını niyaz ederim (82). Yâ Rab, bana bir hüküm ihsan et ve beni sâlihîne ilhak buyur (83). Ve bana sonrakiler içinde bir lisân-ı sıdk tahsis eyle (84). Ve beni naʿîm cennetinin vârislerinden eyle (85). Babama da mağfiret buyur, çünkü o yanlış gidenlerden idi (86). Ve utandırma beni baʿs olunacakları gün (87). O gün ki ne mal fâide verir ne oğullar (88). Ancak Allah'a selîm bir*

---

1 B: "verdi".

kalb ile varan başka" (89). Hem müttakīler için cennet yaklaştırılmış (90) azgınlar için de cehennem hortlatılmıştır (91). Ve bunlara "hani nerede o Allah'ın gayrıdan taptıklarınız? Nasıl, size yardım ediyorlar veya kendilerini kurtarıyorlar[1] mı?" denilmekte (92-93). Ve arkasından hep onlar ve azgınlar[2] o cehennemin içine fırlatılmaktadır (94) ve bütün o İblis orduları (95). Onun içinde birbirleriyle çekişirlerken şöyle demektedirler: (96). "Tallahi biz doğrusu açık bir dalâl içinde imişiz (97). Çünkü sizi Rabbü'l-âlemîn seviyesinde tutuyorduk (98). Ve bizi hep o [3631] *mücrimler şaşırtmıştı (99). Bak şimdi bizim için ne şefaatçiler var (100) ne de yakın bir sadîk (101). Bari bizim için geriye bir dönmek olsa idi de mü'minlerden olsa idik" (102) Şüphesiz bunda mutlak bir âyet var, öyle iken ekserîsi mü'min olmadı (103). Ve şüphesiz ki Rabbin O öyle Azîz, öyle Rahîm (104).*

{وَاجْعَلْ لِى لِسَانَ صِدْقٍ فِى الْاٰخِرِينَ} "**Lisân-ı sıdk**" dünyada kıyamete kadar eseri bâkī kalacak güzel bir nâm, yani bir hüsn-i sıyt, dosdoğru bir zikr-i cemîl, şaşmaz bir yâd-ı hasen; onun için her ümmet Hazret-i İbrâhim'i sevegelmiştir. Yahut zürriyetim içinde benim asıl dinimi yenileyecek, benim gibi sıdk ile tevhîde davet edecek bir sâdık dil ki Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. {اِنَّ فِى ذٰلِكَ} Şüphesiz bunda ❁ şu okunan İbrâhim kıssasında {لَاٰيَةً} mutlak bir âyet var ❁ yani ibret ve öğüt alınacak, ders edinilecek büyük bir hüccet ve burhan var.

كَذَّبَتْ قَوْمُ نُوحٍ الْمُرْسَلِينَۚ ﴿١٠٥﴾ اِذْ قَالَ لَهُمْ اَخُوهُمْ نُوحٌ اَلَا تَتَّقُونَۚ ﴿١٠٦﴾ اِنِّى لَكُمْ رَسُولٌ اَمِينٌۙ ﴿١٠٧﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُونِۚ ﴿١٠٨﴾ وَمَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍۚ اِنْ اَجْرِىَ اِلَّا عَلٰى رَبِّ الْعَالَمِينَۚ ﴿١٠٩﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُونِۚ ﴿١١٠﴾ قَالُٓوا اَنُؤْمِنُ لَكَ وَاتَّبَعَكَ الْاَرْذَلُونَۜ ﴿١١١﴾ قَالَ وَمَا عِلْمِى بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَۚ ﴿١١٢﴾ اِنْ حِسَابُهُمْ اِلَّا عَلٰى رَبِّى لَوْ تَشْعُرُونَۚ ﴿١١٣﴾ وَمَٓا اَنَا بِطَارِدِ الْمُؤْمِنِينَۚ ﴿١١٤﴾ اِنْ اَنَا اِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌۜ ﴿١١٥﴾

1 B: "kurtarabiliyorlar".
2 H, M ve B: "ve azgınlar". Âyetteki وَالْغَاوُنَ ibaresi mealde atlanmış olup, 91. âyette aynı kelime "azgınlar" şeklinde tercüme edildiği için "ve azgınlar" ibaresini meale ekledik.

قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ ﴿١١٦﴾ قَالَ رَبِّ اِنَّ قَوْمِى كَذَّبُونِ ﴿١١٧﴾ فَافْتَحْ بَيْنِى وَبَيْنَهُمْ فَتْحًا وَنَجِّنِى وَمَنْ مَعِىَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١١٨﴾ فَاَنْجَيْنَاهُ وَمَنْ مَعَهُ فِى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ ﴿١١٩﴾ ثُمَّ اَغْرَقْنَا بَعْدُ الْبَاقِينَ ﴿١٢٠﴾ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٢١﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ﴿١٢٢﴾

[3632] **Meâl-i Şerîfi**

Nûh kavmi gönderilen resulleri tekzib etti (105). O vakit ki kardeşleri Nûh onlara[1] şöyle demişti: "Siz Allah'tan korkmaz mısınız? (106). Haberiniz olsun ben size gönderilmiş bir resûlüm, bir emînim (107). Gelin Allah'tan korkun, bana itaat edin (108). Buna karşı ben sizden bir ecir de istemiyorum, benim ecrim ancak Rabbü'l-âlemîn'e aittir (109). Gelin Allah'tan korkun, bana itaat edin" (110). "A" dediler, "hiç biz sana inanır mıyız? Senin ardına hep o erâzil düşmüş?" (111). "Benim ne ilmim olabilir?" dedi, "onlar ne yapıyorlarmış (112). Sizin şuurunuz olsa onların hesâbı ancak Rabbime aittir (113). Hem ben iman edenleri kovmaya me'mur değilim (114). Ben ancak açık bir nezîrim" (115). "And ederiz ki" dediler, "eğer vazgeçmezsen yâ Nûh, mutlak ve muhakkak recm edilenlerden olacaksın" (116). "Yâ Rab!" dedi, "anlaşıldı ki kavmim beni [3633] *tekzib ettiler (117). Artık benimle onların arasını nasıl ayırt edeceksen et de bana ve beraberimdeki mü'minlere necat ver" (118). Bunun üzerine Biz de onu ve beraberindekileri o dolu gemide necâta çıkardık (119). Sonra da arkasından kalanları gark ettik (120). Şüphesiz bunda mutlak bir âyet var, öyle iken ekserîsi mü'min olmadı (121). Ve şüphesiz ki Rabbin, O öyle Azîz, öyle Rahîm (122).*

{اَخُوهُمْ نُوحٌ} Kardeşleri Nûh ❁ yani aynı kavimden olan Nûh.

كَذَّبَتْ عَادٌ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٢٣﴾ اِذْ قَالَ لَهُمْ اَخُوهُمْ هُودٌ اَلَا تَتَّقُونَ ﴿١٢٤﴾ اِنِّى لَكُمْ رَسُولٌ اَمِينٌ ﴿١٢٥﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُونِ ﴿١٢٦﴾ وَمَا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ اِنْ اَجْرِىَ اِلَّا عَلٰى رَبِّ

1 B -"onlara".

الْعَالَمِينَۜ ﴿١٢٧﴾ اَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ اٰيَةً تَعْبَثُونَۙ ﴿١٢٨﴾ وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَۚ ﴿١٢٩﴾ وَاِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَۚ ﴿١٣٠﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُونِۚ ﴿١٣١﴾ وَاتَّقُوا الَّـذٓى اَمَدَّكُمْ بِمَا تَعْلَمُونَۚ ﴿١٣٢﴾ اَمَدَّكُمْ بِاَنْعَامٍ وَبَنٖينَۙ ﴿١٣٣﴾ وَجَنَّاتٍ وَعُيُونٍۚ ﴿١٣٤﴾ اِنّٓى اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظٖيمٍۜ ﴿١٣٥﴾ قَالُوا سَوَٓاءٌ عَلَيْنَٓا اَوَعَظْتَ اَمْ لَمْ تَكُنْ مِنَ الْوَاعِظٖينَۙ ﴿١٣٦﴾ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا خُلُقُ الْاَوَّلٖينَۙ ﴿١٣٧﴾ وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبٖينَۚ ﴿١٣٨﴾ فَكَذَّبُوهُ فَاَهْلَكْنَاهُمْۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةًۜ وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿١٣٩﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزٖيزُ الرَّحٖيمُ ﴿١٤٠﴾

[3634] **Meâl-i Şerîfi**

Âd, gönderilen resulleri tekzib etti (123). O vakit ki kardeşleri Hûd onlara demişti: "Siz Allah'tan korkmaz mısınız? (124). Haberiniz olsun ki ben size gönderilmiş bir resûlüm, emînim (125). Gelin Allah'tan korkun ve bana itaat edin (126). Buna karşı ben sizden bir ecir de istemiyorum, benim ecrim ancak Rabbü'l-âlemîn'e aittir (127). Siz her tepeye bir alâmet binâ eder eğlenir misiniz? (128). Birtakım masnûʿât da ediniyorsunuz ki sanki muhalled kalacaksınız (129). Hem tuttuğunuz vakit merhametsiz, cebbarcasına tutuyorsunuz (130). Artık Allah'tan korkun ve bana itaat edin (131). O Allah'tan korkun ki size o bildiğiniz şeylerle imdad buyordu (132). Enʿâm, oğullar, cennet gibi bağlar, bahçeler, menbaʿlar ile size imdad buyurmakta (133-134). Cidden ben size büyük bir günün azâbından korkuyorum" (135). "Sen" dediler, "ha vaaz etmişsin ha vaaz edenlerden olmamışsın bizce müsâvîdir (136). Bu sırf eskilerin âdeti (137). Biz taʿzîb olunmayız" (138) diye onu tekzib ettiler de kendilerini helâk ediverdik. Şüphesiz bunda mutlak bir âyet var, öyle iken ekserîsi mü'min olmadı (139). Ve şüphesiz ki Rabbin O, öyle Azîz öyle Rahîm (140).

{بِكُلِّ رِيعٍ} Her yüksek mevki, tepe {اٰيَةً} alâmet ❁ burada büyük saray ve yüksek köşk gibi ifrâd-ı[1] bina mânasına {تَعْبَثُونَ} oynuyorsunuz ❁

---

1 M ve B: "ifrat".

abes, hakīkī veya hükmî bir fâidesi olmayan oyun ve eğlence gibi boş şeyler, yani ciddi bir maksad-ı meşrû olmaksınız mücerred binâsıyla [3635] eğlenmek, iftihar etmek için yapıyorsunuz, yahut oyun yerleri yapıyorsunuz {مَصَانِعَ} "Masna'"ın[1] cem'i, yahut "masnû'"un cem'i, yani sanathâneler yahut masnû'ât; bundan anlaşılıyor ki o zaman sanâyi'in bir ifratı varmış, cemiyetin hakīkī menâfi'i, maneviyâtı, ahlâkı gözetilmeyerek maddî masnû'ât ile zulm ü cebr yapılıyormuş.

كَذَّبَتْ ثَمُودُ الْمُرْسَلِينَۚ ﴿١٤١﴾ اِذْ قَالَ لَهُمْ اَخُوهُمْ صَالِحٌ اَلَا تَتَّقُونَۚ ﴿١٤٢﴾ اِنّ۪ي لَكُمْ رَسُولٌ اَم۪ينٌۙ ﴿١٤٣﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُونِۚ ﴿١٤٤﴾ وَمَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍۚ اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلٰى رَبِّ الْعَالَم۪ينَۜ ﴿١٤٥﴾ اَتُتْرَكُونَ ف۪ي مَا هٰهُنَٓا اٰمِن۪ينَۙ ﴿١٤٦﴾ ف۪ي جَنَّاتٍ وَعُيُونٍۙ ﴿١٤٧﴾ وَزُرُوعٍ وَنَخْلٍ طَلْعُهَا هَض۪يمٌۚ ﴿١٤٨﴾ وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا فَارِه۪ينَۚ ﴿١٤٩﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُونِۚ ﴿١٥٠﴾ وَلَا تُط۪يعُٓوا اَمْرَ الْمُسْرِف۪ينَۙ ﴿١٥١﴾ اَلَّذ۪ينَ يُفْسِدُونَ فِي الْاَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ ﴿١٥٢﴾ قَالُٓوا اِنَّمَٓا اَنْتَ مِنَ الْمُسَحَّر۪ينَۚ ﴿١٥٣﴾ مَٓا اَنْتَ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَاۚ فَأْتِ بِاٰيَةٍ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِق۪ينَ ﴿١٥٤﴾ قَالَ هٰذِه۪ نَاقَةٌ لَهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍۚ ﴿١٥٥﴾ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُٓوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابُ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ ﴿١٥٦﴾ فَعَقَرُوهَا فَاَصْبَحُوا نَادِم۪ينَۙ ﴿١٥٧﴾ فَاَخَذَهُمُ الْعَذَابُۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَةًۜ وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِن۪ينَ ﴿١٥٨﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَز۪يزُ الرَّح۪يمُ۠ ﴿١٥٩﴾

[3636] **Meâl-i Şerîfi**

Semûd gönderilen resulleri tekzib etti (141). O vakit ki kardeşleri Sâlih onlara demişti: "Allah'tan korkmaz mısınız? (142). Haberiniz olsun ki ben size gönderilmiş bir resûlüm, emînim (143). Gelin Allah'tan korkun ve bana itaat edin (144). Buna karşı ben sizden bir ecir istemiyorum, benim ecrim ancak Rabbü'l-âlemîn'e aittir (145). Siz burada emn ü emân ile bırakılacak mısınız? (146). O cennetler, pınarlar (147), latif

---

1 M: "Mısnaın".

tal'ı sarkmış hurmalar, ekinler içinde (148). Ki bir de dağlardan keyifli keyifli evler yontuyorsunuz (149). Gelin Allah'tan korkun da bana itaat eyleyin (150). İtaat etmeyin o müsrif kimselerin emrine[1] ki (151) yeryüzünü fesâda verirler de ıslah etmezler" (152). "Sen" dediler, "çok büyülenmişlerdensin (153). Sen bizim gibi bir beşerden başka nesin? Haydi bir âyet getir eğer sâdıklardan isen" (154). "Ha" dedi, "işte bir nâka, ona bir şirb hakkı, size de mâlum bir günün şirb hakkı (155). Sakın ona bir kötülükle ilişmeyin ki o yüzden sizi büyük bir günün azâbı yakalar" (156). Derken onu vurdular, fakat nâdim oldular (157). Çünkü kendilerini azab yakalayıverdi[2]. Şüphesiz bunda mutlak bir âyet var, öyle iken ekserîsi mü'min olmadı (158). Ve şüphesiz Rabbin O, öyle Azîz öyle Rahîm (159).

{فَأْتِ بِاٰيَةٍ} Haydi bir âyet getir ❁ yani peygamber olduğuna alâmet olacak bir mucize. {شِرْبٌ} Hakk-ı şirb ❁ [3637] Fıkıhta içmek, hayvan ve tarla sulamak ve kullanmak için su almak hakkı; yalnız içmek için olana "hakk-ı şefe" (dudak hakkı) denilir. Bir harktan böyle nevbetle intifâ' etmeye "mühâyee" tâbir olunur. Sâlih aleyhisselâm nâka ile kavmi arasında suyu nevbete koymuştu.[3]

كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ الْمُرْسَل۪ينَ ﴿١٦٠﴾ اِذْ قَالَ لَهُمْ اَخُوهُمْ لُوطٌ اَلَا تَتَّقُونَ ﴿١٦١﴾ اِنّ۪ي لَكُمْ
رَسُولٌ اَم۪ينٌ ﴿١٦٢﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُونِ ﴿١٦٣﴾ وَمَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ اِنْ اَجْرِيَ
اِلَّا عَلٰى رَبِّ الْعَالَم۪ينَ ﴿١٦٤﴾ اَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَم۪ينَ ﴿١٦٥﴾ وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ
لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ ﴿١٦٦﴾ قَالُوا لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا لُوطُ لَتَكُونَنَّ مِنَ
الْمُخْرَج۪ينَ ﴿١٦٧﴾ قَالَ اِنّ۪ي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالّ۪ينَ ﴿١٦٨﴾ رَبِّ نَجِّن۪ي وَاَهْل۪ي مِمَّا يَعْمَلُونَ

---

1 H, M ve B: "İtaat etmeyin o kimselere". Âyette geçen اَمْرَ الْمُسْرِف۪ينَ ibaresi mealde "o kimselere" şeklinde tercüme edilmiş olup, "emr" ve "müsrifîn" kelimelerinin sehven tercüme edilmediğini ve Elmalılı'nın diğer âyetlerde bu iki kelime geçtiğinde Türkçeleştirmeden aynen bıraktığını dikkate alarak, ibareyi "İtaat etmeyin o müsrif kimselerin emrine" şekline getirmeyi uygun bulduk.

2 H: "yakalamıştı".

3 H -"Sâlih aleyhisselâm nâka ile kavmi arasında suyu nevbete koymuştu".

﴿١٦٩﴾ فَنَجَّيْنَاهُ وَاَهْلَهُٓ اَجْمَعِينَۙ ﴿١٧٠﴾ اِلَّا عَجُوزاً فِى الْغَابِرِينَۚ ﴿١٧١﴾ ثُمَّ دَمَّرْنَا الْاٰخَرِينَۚ ﴿١٧٢﴾ وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَراًۚ فَسَٓاءَ مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ ﴿١٧٣﴾ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةًۜ وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿١٧٤﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ۟ ﴿١٧٥﴾

[3638] **Meâl-i Şerîfi**

Lût kavmi gönderilen resulleri tekzib etti (160). O vakit ki kardeşleri Lût onlara demişti: "Siz Allah'tan korkmaz mısınız? (161). Haberiniz olsun ben size gönderilmiş bir resûlüm, emînim (162). Gelin Allah'tan korkun da bana itaat edin (163). Buna karşı ben sizden bir ecir de istemiyorum, benim ecrim ancak Rabbü'l-âlemîn'e aittir (164). Âlemîn içinden erkeklere mi gidiyorsunuz, (165) bırakıyorsunuz da sizin için yarattığı çiftleri? Doğrusu siz insanlıktan çıkmış bir kavimsiniz" (166). "And ederiz ki" dediler, "vazgeçmezsen yâ Lût, mutlak ve muhakkak çıkarılanlardan olacaksın" (167). "Ben" dedi, "doğrusu sizin amelinize buğz[1] edenlerdenim (168). Yâ Rab! Beni ve ehlimi bunların amellerinin şu'mundan halâs et"[2] (169). Biz de onu ve ehlini tamamen halâs ettik (170). Ancak bir acûze kaldı (171). Sonra geridekileri hep tedmir eyledik (172). Ve üzerlerine öyle bir yağmur yağdırdık ki ne fena idi o münzerîn yağmuru (173). Şüphesiz bunda mutlak[3] bir âyet var, öyle iken ekserîsi mü'min olmadı (174). Ve şüphesiz ki Rabbin O, öyle Azîz öyle Rahîm (175).

{مَطَرُ الْمُنْذَرِينَ} Münzerîn yağmuru ❁ inzar edilip de dinlemeyenlerin başına yağdırılan taş yağmuru.

كَذَّبَ اَصْحَابُ لْـَٔيْكَةِ الْمُرْسَلِينَۚ ﴿١٧٦﴾ اِذْ قَالَ لَهُمْ شُعَيْبٌ اَلَا تَتَّقُونَۚ ﴿١٧٧﴾ اِنّى لَكُمْ رَسُولٌ اَمِينٌۙ ﴿١٧٨﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُونِۚ ﴿١٧٩﴾ وَمَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍۚ اِنْ اَجْرِىَ اِلَّا عَلٰى رَبِّ الْعَالَمِينَۜ ﴿١٨٠﴾ اَوْفُوا الْكَيْلَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُخْسِرِينَۚ ﴿١٨١﴾

---

1 H: "nefret".
2 H: "Beni ve ehlimi bunların amellerinin şu'mundan halâs et yâ Rab!".
3 B -"mutlak".

وَزِنُوا بِالْقِسْطَاسِ الْمُسْتَقٖيمِۚ ﴿١٨٢﴾ وَلَا تَبْخَسُوا النَّاسَ اَشْيَٓاءَهُمْ وَلَا تَعْثَوْا فِى الْاَرْضِ
مُفْسِدٖينَۚ ﴿١٨٣﴾ وَاتَّقُوا الَّذٖى خَلَقَكُمْ وَالْجِبِلَّةَ الْاَوَّلٖينَۜ ﴿١٨٤﴾ قَالُٓوا اِنَّمَٓا اَنْتَ مِنَ
الْمُسَحَّرٖينَۙ ﴿١٨٥﴾ وَمَٓا اَنْتَ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَاِنْ نَظُنُّكَ لَمِنَ الْكَاذِبٖينَۚ ﴿١٨٦﴾ فَاَسْقِطْ
عَلَيْنَا كِسَفًا مِنَ السَّمَٓاءِ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقٖينَۜ ﴿١٨٧﴾ قَالَ رَبّٖٓى اَعْلَمُ بِمَا تَعْمَلُونَ
﴿١٨٨﴾ فَكَذَّبُوهُ فَاَخَذَهُمْ عَذَابُ يَوْمِ الظُّلَّةِۜ اِنَّهُ كَانَ عَذَابَ يَوْمٍ عَظٖيمٍ ﴿١٨٩﴾ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ
لَاٰيَةًۜ وَمَا كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿١٩٠﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَهُوَ الْعَزٖيزُ الرَّحٖيمُ ﴿١٩١﴾

[3639] **Meâl-i Şerîfi**

Ashâb-ı Eyke gönderilen resulleri tekzib etti (176). O vakit ki Şuayb onlara demişti: "Siz Allah'tan korkmaz mısınız? (177). Haberiniz olsun ben size gönderilmiş bir resûlüm, emînim (178). Gelin Allah'tan korkun ve bana itaat edin (179). Buna karşı sizden [3640] *bir ecir istemiyorum, benim ecrim ancak Rabbü'l-âlemîn'e aittir (180). Ölçeği tam ölçün de hak yiyenlerden olmayın (181). Ve doğru terazi ile tartın*[1] *(182). Halkın eşyalarını değerinden düşürmeyin ve yeryüzünü ihtilâlcilikle fesâda vermeyin (183). O sizi ve sizden evvelki cibilleti yaratan Hâlık'tan korkun" (184). "Sen" dediler, "muhakkak sihirlilerdensin (185). Sen bizim gibi bir beşerden başka nesin, doğrusu biz seni her hâlde yalancılardan sanıyoruz (186). Üzerimize semâdan bir kıtʿayı düşürüver haydi sâdıklardan isen" (187). "Rabbim aʿlemdir" dedi, "yaptıklarınıza" (188). Hâsılı onu tekzib ettiler, kendilerini de o zulle gününün azâbı alıverdi ki o cidden büyük bir günün azâbı idi (189). Şüphesiz bunda mutlak bir âyet var, öyle iken ekserîsi mü'min olmadı (190). Ve şüphesiz ki Rabbin O, öyle Azîz öyle Rahîm (191).*

{اَصْحَابُ لْـَٔيْكَةِ} Ashâb-ı Eyke, Eykeliler ❁ -Leyke kıraatlerine göre- Leykeliler. "Eyke" yumuşak ağaç bitiren bataklık demek olup Medyen'e doğru sâhil-i bahrda bir mevkiʿin ismidir. Burada sâkin olan bir tâife

---

1 H: "Tartıyı da doğru kıstas ile tartın".

vardı, Şuayb aleyhisselâm bunlara da meb'us olmuş idi. Lâkin onlardan değil, ecnebi idi. Onun için "ehûhum" denilmeyerek sadece "Şuayb" buyurulmuştur. Leyke الأيكه'nin nakl ile okunuşu olabilirse de merkezleri olan kasabanın ismi de deniliyor. Yani Leyke ashâb-ı Hıcr'in merkez şehirleri imiş. Şu hâlde "Ashâbü'l-Eyke", "Ashâbü'l-Hıcr" demek olur. Bunların ticaret ile meşgul oldukları ve zâlim ve hîlekâr bulundukları anlaşılıyor.

{الْقِسْطَاسِ} "Kıstâs": Mîzan, terazi, kantar, çeki gibi vezin mikyâsı[1] demektir ki aslı Rumcadır denilmiş. {يَوْمِ الظُّلَّةِ} Zulle günü ❁ rivayet olunduğuna göre Allah teâlâ bunlara yedi gün ve gece şiddetli bir harâret musallat kılmış, nefesleri tıkanıyormuş, evlerinin içlerine sokulmuşlar duramamışlar, sahraya fırlamışlar, bir bulut [3641] Güneş'e gölge olmuş, bir serinlik bir lezzet duyar gibi olmuşlar, birbirlerine[2] bağrışarak altına toplanmışlar; o zulle, o gölgelik min tarafillah bir ateş hâlinde üzerlerine inmiş, hepsini yemiş bitirivermiştir.[3] Bu suretle üzerlerine istedikleri gibi semâdan bir kıt'a düşürülmüş demektir. Bu kıssa burada muhtasaran zikrolunan yedi kıssanın sonuncusudur. Peygamberleri tekzib edenlere azâbın nüzûlü bir âdet-i câriye olduğu bu yedi kıssa ile anlatılarak münkirlere tehdid ve Peygamber'e tesliye yapıldıktan sonra buyuruluyor ki:

وَاِنَّهُ لَتَنْزِيلُ رَبِّ الْعَالَمِينَۜ ﴿١٩٢﴾ نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُۙ ﴿١٩٣﴾ عَلٰى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَۙ ﴿١٩٤﴾ بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍۜ ﴿١٩٥﴾ وَاِنَّهُ لَفِى زُبُرِ الْاَوَّلِينَ ﴿١٩٦﴾ اَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ اٰيَةً اَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمٰٓؤُا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَۜ ﴿١٩٧﴾ وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلٰى بَعْضِ الْاَعْجَمِينَۙ ﴿١٩٨﴾

1 H -"kantar, çeki gibi vezin mikyâsı".
2 H: "birbirine".
3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 434-435; *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 522-523; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 393-395:

وكان عذاب قوم شعيب عليه السلام أن الله عز وجل حبس عنهم الرياح فأصابهم حر شديد لم ينفعهم من الحر شيء وهم في منازلهم، فلما أصابهم ذلك الحر خرجوا من منازلهم إلى الغيضة ليستظلوا بها من الحر فأصابهم من الحر أشد مما أصابهم في منازلهم ثم بعث الله عز وجل لهم سحابة فيها عذاب فنادى بعضهم بعضا ليخرجوا من الغيضة فيستظلون تحت السحابة لشدة حر الشمس يلتمسون بها الروح فلما لجئوا إليها أهلكهم الله عز وجل فيها حرا وغما تحت السحابة. قال: حدثنا عُبَيْدُ اللَّهِ، سمعت أبي، قال: سمعت أبا صالح يقول: غلت أدمغتهم فى رءوسهم كما يغلى الماء في المرجل على النار من شدة الحر تحت السحابة فذلك قوله سبحانه: «فَأَخَذَهُمْ عَذابُ يَوْمِ الظُّلَّةِ إِنَّهُ كانَ عَذابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ».

فَقَرَاَهُ عَلَيْهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ مُؤْمِن۪ينَۜ ﴿١٩٩﴾ كَذٰلِكَ سَلَكْنَاهُ ف۪ي قُلُوبِ الْمُجْرِم۪ينَۜ ﴿٢٠٠﴾
لَا يُؤْمِنُونَ بِهٖ حَتّٰى يَرَوُا الْعَذَابَ الْاَل۪يمَۙ ﴿٢٠١﴾ فَيَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَۙ ﴿٢٠٢﴾
فَيَقُولُوا هَلْ نَحْنُ مُنْظَرُونَۜ ﴿٢٠٣﴾ اَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ ﴿٢٠٤﴾ اَفَرَاَيْتَ اِنْ مَتَّعْنَاهُمْ
س۪ن۪ينَۙ ﴿٢٠٥﴾ ثُمَّ جَٓاءَهُمْ مَا كَانُوا يُوعَدُونَۙ ﴿٢٠٦﴾ مَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يُمَتَّعُونَۜ
﴿٢٠٧﴾ وَمَٓا اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ اِلَّا لَهَا مُنْذِرُونَۗ ﴿٢٠٨﴾ ذِكْرٰىۛ وَمَا كُنَّا ظَالِم۪ينَ ﴿٢٠٩﴾
وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاط۪ينُ ﴿٢١٠﴾ وَمَا يَنْبَغ۪ي لَهُمْ وَمَا يَسْتَط۪يعُونَۜ ﴿٢١١﴾ اِنَّهُمْ عَنِ
السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَۜ ﴿٢١٢﴾ فَلَا تَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ فَتَكُونَ مِنَ الْمُعَذَّب۪ينَۚ ﴿٢١٣﴾ وَاَنْذِرْ
عَش۪يرَتَكَ الْاَقْرَب۪ينَۙ ﴿٢١٤﴾ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَۚ ﴿٢١٥﴾ فَاِنْ
عَصَوْكَ فَقُلْ اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَۚ ﴿٢١٦﴾ وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَز۪يزِ الرَّح۪يمِۙ ﴿٢١٧﴾ اَلَّذ۪ي
يَرٰيكَ ح۪ينَ تَقُومُۙ ﴿٢١٨﴾ وَتَقَلُّبَكَ فِي السَّاجِد۪ينَ ﴿٢١٩﴾ اِنَّهُ هُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ ﴿٢٢٠﴾
هَلْ اُنَبِّئُكُمْ عَلٰى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاط۪ينُۜ ﴿٢٢١﴾ تَنَزَّلُ عَلٰى كُلِّ اَفَّاكٍ اَث۪يمٍۙ ﴿٢٢٢﴾ يُلْقُونَ
السَّمْعَ وَاَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَۜ ﴿٢٢٣﴾ وَالشُّعَرَٓاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُ۫نَۜ ﴿٢٢٤﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ ف۪ي
كُلِّ وَادٍ يَه۪يمُونَۙ ﴿٢٢٥﴾ وَاَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَۙ ﴿٢٢٦﴾ اِلَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا
الصَّالِحَاتِ وَذَكَرُوا اللّٰهَ كَث۪يراً وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُواۜ وَسَيَعْلَمُ الَّذ۪ينَ ظَلَمُٓوا
اَيَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ ﴿٢٢٧﴾

[3643] **Meâl-i Şerîfi**

Ve hakikat bu (Kur'an) Rabbü'l-âlemîn'in şüphesiz bir tenzîlidir (192). Onu Rûh-i Emîn indirdi (193) senin kalbin üzerine ki[1] *o münzirlerden olasın (194). Açık parlak bir Arabî lisan ile (195). Hem o şüphesiz evvelkilerin kitaplarında da var (196). Onu Benî İsrâil ulemâsının bilmesi de onlara bir âyet (bir delil) değil mi? (197). Eğer onu Arapça bilmeyenlerin birine indirseydik de (198) o kendilerine kıraat etse idi,*

---

1 H: "ki".

yine iman etmeyeceklerdi (199). Biz onu mücrimlerin kalblerine öyle sokmuşuzdur (200). İman etmezler ona, tâ o elîm azâbı görecekleri deme kadar[1] *(201). Ki geliversin de kendilerine ansızın, hiç farkında değillerken (202). Desinler ki "acaba bize bir müsaade edilir mi?"*[2] *(203). Ya*[3] *şimdi azâbımızı iviyorlar mı? (204). Gördün a artık onlara senelerce zevk ettirsek (205) sonra kendilerine edilen vaʿîd gelip çatarsa (206) o yaşatıldıkları zevkin kendilerine hiç fâidesi olmayacaktır (207). Maʿamâfîh Biz*[4] *hangi memleketi helâk ettikse her hâlde onu inzar edenler olmuştur (208). İhtar edilmiştir ve Biz zulmetmiş değilizdir*[5] *(209). Ve bunu şeytanlar indirmedi (210). Bu onlara hem yaraşmaz hem güçleri yetmez (211). Onlar işitmekten sûret-i katʿiyyede azledilmişlerdir (212). Binâenʿaleyh sakın Allah ile beraber diğer bir ilâha çağırma ki o taʿzîb edileceklerden olmayasın (213). Hem en yakın hısımlarını inzar et (214). Ve sana ittibâʿ eden mü'minlere kanadını indir (215). Bunun üzerine sana isyan ederlerse "ben sizin amellerinizden berîyim" de (216). Ve O Azîz Rahîm'e mütevekkil ol (217). O ki görüyor kıyam ettiğin vakit seni (218) ve secdekârlar içinde dolaşmanı (219). Çünkü O öyle Semîʿ öyle Alîm'dir*[6] *(220). Haber vereyim mi size şeytanlar kimin üzerine inerler? (221).* [3644] *Vebal yüklenici her bir sahtekâr üzerine inerler (222). Onlar kulak verirler ve ekseri yalan söylerler (223). Şâʿirler, bunların arkasına da çapkınlar, sapkınlar*[7] *düşer (224). Görmez misin bunlar her vâdide hayran olurlar (225). Hem de onlar yapmayacakları şeyleri söylerler (226).*[8] *Ancak iman edip iyi ameller işleyenler ve Allah'ı çok zikredenler ve kendilerine zulmedildikten sonra öclerini alanlar müstesnâ. Yarın bilecek o zulmedenler hangi inkılâba münkalib olacaklar (227).*

---

1 H: "Ona iman etmezler tâ ki o elîm azabı görsünler".
2 H: "Haberleri olmaksızın ansızın kendilerine geliversin de (202) 'Acaba müsaade edilir mi?' desinler".
3 H -"Ya".
4 H -"Biz".
5 H: "hem Biz zâlim değiliz".
6 H: "Her hâlde Semîʿ O'dur, Alîm O".
7 B -"sapkınlar".
8 Mealde atlanan وَاَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ âyetinin tercümesi tefsirden alınmıştır.

{وَاِنَّهُ} Ve hakikaten o ❁ zikrolunan âyetleri nâtık bulunan Kur'an {لَتَنْزٖيلُ رَبِّ الْعَالَمٖينَ} şüphesiz Rabbü'l-âlemîn'in bir tenzîlidir. ❁ Esasen O'nun kelâmı, O'nun sıfatı olup hurûf-ı Arabiye ile bu elfâzı giydirip indirten O'dur. O'nun tarafından indirilmedir. "Rabbü'l-âlemîn" ismine izâfeti bu tenzil, Hak teâlâ'nın bütün âlemîne şâmil bir terbiyesi ve re'feti ahkâmından bulunduğunu anlatmak وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمٖينَ [el-Enbiyâ 21/107] mazmûnunu andırmak içindir. {نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمٖينُ} Rabbü'l-âlemîn'den onu o Rûh-i Emîn indirdi (yahut onunla o Rûh-i Emîn indi).

Rûh-i Emîn, o Emîn Rûh, yani Allah teâlâ'nın emanetini hâiz olan, kemâl-i emniyetle vahyini enbiyâsına îsâl eyleyen rûh,[1] Cibrîl-i Emîn aleyhisselâm'dır. {عَلٰى قَلْبِكَ} Senin kalbin üzerine ❁ yani sade üzerine indirmedi; kalbine, vicdan ve şuurun menâtı olan mevcudiyetinin künhüne işletti, tamamen hâfızana verdi ve bütün bundaki ahlâkı ve marifeti sana meleke kıldı.

Necmeddin Kübrâ tefsirinde der ki: "Eğer Tevrat da Hazret-i Mûsâ'ya elvâh ile indirilmeyip de böyle kalbine indirilmiş olsa idi, gazab zamanında onları elinden bırakıvermezdi ve ilm-i ledün öğrenmek için Hızır'ı aramaya [3645] gitmezdi."[2] Rabbü'l-âlemîn bunu böyle bütün kalbini kavramak üzere Rûh-i Emîn ile indirdi ki tamamen emniyet hâsıl edip {لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرٖينَ} o münzirlerden olasın ❁ yani inzar ile risaletleri meşhur olan bâlâdaki peygamberler gibi resûl-i emîn olup inzar edesin. {بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبٖينٍ} mübîn, yani anlattığını açık ve güzel bir ifade ile anlatır bir Arabî lisan ile ❁ Arapça haddizâtında her mânayı iyi anlatabilen bir lisan olmakla beraber Kur'an onu en yüksek bir nekâhat ve vuzuh ile parlatmıştır.

---

1 H -"o Emîn Rûh, yani Allah teâlâ'nın emanetini hâiz olan, kemâl-i emniyetle vahyini enbiyâsına îsâl eyleyen rûh".

2 Necmüddîn el-Kübrâ, *et-Te'vîlâtü'n-necmiyye,* thk. Ahmed Ferîd el-Mizyadî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, I, 191:

ولو كانت التوراة أنزلت على قلب موسى عليه السلام لا في الألواح ما ألقى الألواح في حال الغضب، وما يحتاج إلى صحبة الخضر عليه السلام لتعلم العلم اللدني.

Binâen‘aleyh yukarıki kıssalarla edilen inzarların mânasını anlamamakta Arabların hiçbir özrü yoktur. {وَاِنَّهُ لَفٖى زُبُرِ الْاَوَّلٖينَ} Bununla beraber o şüphesiz evvelkilerin kitaplarında da vardır ❁ yani evvelki kitaplarda da bu Kur'ân'ın zikri geçmiştir. Böyle olduğunu inkâr ediyorlarsa {اَوَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ اٰيَةً اَنْ يَعْلَمَهُ عُلَمٰٓؤُا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ} Benî İsrâil ulemâsının onu bilmesi bile onu inkâr edenlere bir delil değil midir? ❁ Benî İsrâil ulemâsından bir kısmı Tevrat ve İncil'de Aleyhissalâtü vesselâm'ın sıfat[1] ve na‘tı zikrolunduğunu söylüyorlardı. Kureyş de gidip onlardan bu haberi öğreniyorlardı. {وَلَوْ نَزَّلْنَاهُ عَلٰى بَعْضِ الْاَعْجَمٖينَ} Eğer biz onu Arapça bilmeyenlerin birine indirseydik ❁ böyle bir mucize yapsa idik de {فَقَرَاَهُ عَلَيْهِمْ} onlara onu, o okusa idi ❁ ki bu surette okunan Kur'an haddizâtında bir mucize olduğu gibi, okuyuş da başkaca bir mucize olurdu {مَا كَانُوا بِهٖ مُؤْمِنٖينَ} yine ona inanmazlardı ❁ acemî[2] değil, pekâlâ Arapça biliyormuş derlerdi.

[3646] İşte bu Kur'ân'ın Allah'tan inme bir mucize olduğuna inanmayanlar böyle inatçı kâfirlerdir. {كَذٰلِكَ سَلَكْنَاهُ فٖى قُلُوبِ الْمُجْرِمٖينَ} Biz onu mücrimlerin kalblerine böyle sokmuşuzdur. ❁ Mânasını anlarlar, fesâhat ü belâgatinin güzelliğini tanırlar, gerek nazmı ve gerek mânasındaki gayb haberleri itibariyle i‘câzını ve tanzir edilemediğini bilirler ve evvelki kitaplarda zikri bulunduğunu da duyarlar, fakat {لَا يُؤْمِنُونَ بِهٖ} ona iman etmezler ❁ mücrim oldukları için inanmak işlerine gelmez, o inzarlar hoşlarına gitmez {حَتّٰى يَرَوُا الْعَذَابَ الْاَلٖيمَ} tâ ki o elîm azabı görsünler ❁ yani azâbı görecekleri lahzaya kadar inanmazlar, görmek için inanmazlar {اَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ} şimdi azâbımızı isti‘câl mi ediyorlar? ❁ Yani azab gelince هَلْ نَحْنُ مُنْظَرُونَ [eş-Şu‘arâ 26/203] diyeceklerken şimdi فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَا [el-A‘râf 7/70; Hûd 11/32], امْطِرْ عَلَيْنَا مِنَ السَّمَاءِ diye iviyorlar mı? {اَفَرَاَيْتَ... إلخ}

{وَمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ الشَّيَاطٖينُ} Bunu şeytanlar alıp indirmedi ❁ birtakım kâfirler nübüvveti, bir kehanet gibi farz ederek Kur'an'ı kâhinlere edilen

1 B: "sıfât".
2 B: "a‘cemî".

cin ve şeytan telkīnâtı kabîlinden göstermek[1] istemişlerdi. Bununla onlar reddediliyor. Yani bunda hiç şeytanet eseri yoktur. Rabbü'l-âlemîn'den onu o Emîn Rûh indirdi, şeytanlar değil {وَمَا يَنْبَغٖى لَهُمْ} o hem onlara yaraşmaz ❁ şeytana yakışır bir şey değildir, şeytanete zıddır {وَمَا يَسْتَطٖيعُونَ} hem de güçleri yetmez ❁ isteseler de yapamazlar. {اِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ} Çünkü onlar işitmekten sûret-i kat'iyyede ma'zuldürler ❁ mele'-i a'lâyı dinlemekten memnû'durlar لَا يَسَّمَّعُونَ اِلَى الْمَلَاِ الْاَعْلٰى وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ. دُحُوراً... (*Ve's-Saffât [37/8-9]*[2], قُلْ اُوحِىَ *[el-Cin 72/1] bak*).

[3647] {فَلَا تَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ فَتَكُونَ مِنَ الْمُعَذَّبٖينَ} Binâen'aleyh sakın Allah ile beraber diğer bir ilâha çağırma ki azab edileceklerden olmayasın ❁ yani mâdem ki hakikat böyledir, sen o inzar eden peygamberlerden olasın diye bu Kur'an sana Allah tarafından Rûh-i Emîn ile indirilmiş ve şeytanlar işitmekten men' olunmuştur. O hâlde sen de Allah'tan başkasına ne dua et ne davet. Peygamber'e bu hitâbın böyle şirkten nehiy suretinde îrad buyurulması tevhîde davette ihlâsı artırmak için bir tehyic ve diğer mükellefîni tahzirde üsve olmak için bir inceliktir. {وَاَنْذِرْ عَشٖيرَتَكَ الْاَقْرَبٖينَ} Hem en yakın hısımlarını inzar et ❁ yani evvelâ içlerinde yaşadığın kendi hısımlarının en yakınlarından inzâra başla.

Rivayet olunduğu üzere bu âyet nâzil olduğu zaman Aleyhissalatü vesselâm Safâ'ya çıktı, oymak oymak bütün akrabasını çağırdı, hep yanına toplandılar. "Ben size 'şu dağın arkasında düşman süvarisi var' desem bana inanır mısınız?" buyurdu, "evet" dediler, "o hâlde ben size haberci geldim, ileride şiddetli bir azab var" buyurdu.[3] {وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ} ❁ Kanat indirmek, tevazu ile merhamet ve şefkat mânasına istiaredir. {لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ} Mü'minlerden sana ittibâ' edenlere ❁ ki gerek akrabandan olsun gerek olmasın {فَاِنْ عَصَوْكَ} yok sana âsî olurlar, yani

---

1 B: "görmek".

2 "Onlar Mele-i A'lâ'yı dinleyemezler, tard için her taraftan sıkıya tutulurlar…"

3 Buhârî, Tefsîr, 26; Müslim, Îmân, 355:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: لما نزلت: «وأنذر عشيرتك الأقربين». صعد النبي صلى الله عليه وسلم على الصفا، فجعل يُنَادِي: يَا بَنِي فِهْرٍ، يَا بَنِي عَدِيٍّ، لبطون قريش، حتى اجتمعوا، فجعل الرجل إذا لم يستطع أن يخرج أرسل رسولا لينظر ما هو، فجاء أبو لهب وقريش، فقال: «أرأيتكم لو أخبرتكم أن خيلا بالوادي تريد أن تغير عليكم أكنتم مصدقي». قالوا: نعم، ما جربنا عليك إلا صدقا، قال: «فإني نذير لكم بين يدي عذاب شديد». فقال أبو لهب: تبا لك سائر اليوم، ألهذا جمعتنا، فنزلت: «تبت يدا أبي لهب وتب. ما أغنى عنه ماله وما كسب».

bey‘at etmezlerse {فَقُلْ اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِمَّا تَعْمَلُونَ} “ben sizin amellerinizden berîyim mes’ûliyetini kabul etmem” de {وَتَوَكَّلْ عَلَى الْعَز۪يزِ الرَّح۪يمِ} ve O Azîz-i Rahîm’e, yani düşmanlarını kahra ve dostlarına [3648] yardıma kādir olan Allah zü’l-celâl’e mütevekkil ol, O onların şerrinden seni muhafaza eder. {اَلَّذ۪ي يَرٰيكَ ح۪ينَ تَقُومُ} O Rahîm ki görür sen kıyam ederken ❁ yani namaza, bâhusus teheccüde veya emr bi’l-ma‘rûfa ve i‘lâ-yı kelimetullâha kalkarken seni {وَتَقَلُّبَكَ فِي السَّاجِد۪ينَ} ve secde edenler içinde tekallübünü ❁ namaz kılanlara imam olarak harekâtını[1] veya mü’minleri teftiş için içlerinde dolaştığını, yahut i‘lâ-yı kelimetullahta mü’minler arasında mesâîni, yahut da vazîfe-i risaleti îfâ için enbiyâ meyânındaki hidemâtını. Bir de “dünyaya gelinceye kadar mü’minden mü’mine atalarının sulbündeki intikālâtını” diye bir mâna verilmiş ise de bu intikal mâzîde olup âyetin siyâkı ise hâl ve istikbalde zâhir olduğundan bu mânanın burada istinbâtı ba‘îd görünür. {اِنَّهُ هُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ} Her hâlde O öyle Semî‘, öyle Alîm’dir. ❁ Bütün söylediklerinizi işitir, niyetlerinizi bilir, ona göre ecrini verir. Binâen‘aleyh her vechile tevekkül ü itimada, dua ve ibadete lâyıktır. {هَلْ اُنَبِّئُكُمْ عَلٰى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاط۪ينُ} Şeytanlar kimin üzerine iner size haber vereyim mi? ❁ Yukarıda Kur’ân’ın Şeytan ilkāâtı olamayacağı[2] anlatılmıştı, şimdi de şeytanların kimler üzerine inecekleri anlatılarak Hazret-i Peygamber’in şahsiyyet-i Muhammediyelerine şeytanların yanaşamayacağı anlatılıyor. Bakınız şeytanlar kimin üzerine inerler: {تَنَزَّلُ عَلٰى كُلِّ اَفَّاكٍ اَث۪يمٍ} Her bir effâk-i esîm üzerine inerler ❁ nerede bir “effâk”: çok yalancı, yalan uydurucu, iftiracı sahtekâr; “esîm”: günahtan korkmaz, vebal yüklenici şirrîr kimse varsa onlara inerler. Şeytan inmek için evvelâ böyle günahtan vebalden çekinmez, sahteci, şirrîr, nüfûs-i habîse arar. Bu [3649] suretle gāye-i ittisal aralarındaki münasebet ve alâkaya göre olur. Bu ise ahlâk-ı Muhammedînin tamamen hilâfınadır. Sâniyen {يُلْقُونَ السَّمْعَ} ki onlara kulak verirler ❁ yani vebalden korkmaz sahtekârlar o şeytanların ilkāâtına kulak verir,

1 B: “hareketini”.
2 B: “olmayacağı”.

dinlemek için hazırlanırlar {وَاَكْثَرُهُمْ كَاذِبُونَ} ekserîsi yalancıdırlar ❁ yani söylediklerinin ekserîsini yalan söylerler. Şeytanlar onlara bir vehm ü zan ilkā‘ eyler, onlar da kendi tahayyülâtlarına göre uydurur uydurur söylerler. Onun için kâhin sözlerinin bazısı rast gelse bile ekserîsi yalan çıkar. Muhammed aleyhisselâm'ın ahvâli ve akvâli ise böyle değildir. O birçok mugayyebâttan haber vermiş ve hepsi doğru çıkmıştır. Hiç yalanı işitilmemiş ve görülmemiştir. Bütün şi‘ârı sıdktır.

Kur'an'ın i‘câzı hem mâna ve hem lafız cihetiyle olduğundan dolayı münkirler mânadaki ledünniyyâtı Şeytan ve kehanete isnad etmek istedikleri gibi nazımdaki güzelliği de şiir kabîlinden göstermek istedikleri için her ikisini de reddetmek üzere buyuruluyor ki:

{وَالشُّعَرَٓاءُ} Şâirler ise {يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُنَ} onları çapkınlar ve sapkınlar tâkip ederler ❁ hakk u hakikat peşinde değil, mücerred hevâ ve hevesleri peşinde giden, hep zevk ve eğlence arayan şaşkınlar ve azgınlar onların ardına düşerler. {اَلَمْ تَرَ اَنَّهُمْ فٖى كُلِّ وَادٍ يَهٖيمُونَ} Görmez misin onlar her vâdide heyeman ile hayrân ü sergerdan dolaşırlar. ❁ Şiirde esas hüküm değil, sade nefsin hissiyâtını, zevkini veya istikrâhını gıcıklayacak duygulardır. Onun için şâirler eğri doğru, iyi ve kötü her mevzûya dalar, her vâdide otlar ve ifadede ne kadar hayret ve garâma dalarsa o kadar müessir olacağından her telden çalmak için iyi ve [3650] kötü her vâdide mestâne dolaşırlar {وَاَنَّهُمْ يَقُولُونَ مَا لَا يَفْعَلُونَ} hem de onlar yapmayacakları şeyleri söylerler ❁ kavilleri fiillerini tutmaz ve işte bu iki hasletlerinden dolayı da arkalarına çapkınlar ve sapkınlar düşerler. Bu suretle bunlar da Muhammed ve Muhammedîlere benzemezler, şeytânîdirler. {اِلَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} Ancak iman edip sâlih ameller işleyenler ❁ kavilleri fiillerine uygun olarak salâh isteyenler {وَذَكَرُوا اللّٰهَ كَثٖيرًا} ve Allah'ı çok zikredenler ❁ şiirlerinin ekserîsi tevhid ve tahmîd ü temcid ile Allah'ı zikir ve masnû‘âtından kudretini tezekkür ve ilan ile tâatine dair olanlar {وَانْتَصَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا ظُلِمُوا} ve kendilerine zulmedildikten sonra öclerini alanlar müstesnâ ❁ şayet hiciv söylerlerse kendilerine, yani mü'minlere

edilen zulmün öcünü almak, söylenen hicvi reddeylemek için söylerler. İşte böyle mü'min, sâlih, zâkir ve mü'minlere edilen zulüm ve haksızlığın öcünü alan hak müdâfii Abdullah b. Revâha ve Hassan b. Sâbit ve Ka'b b. Mâlik ve Ka'b b. Züheyr gibi Müslüman şâirleri o mezmum ahvâlden müstesnâdırlar. Bunlar sâdıktırlar, bunlara tâbi olanlar[1] "gāvûn" değildirler. {وَسَيَعْلَمُ الَّذٖينَ ظَلَمُوٓا اَىَّ مُنْقَلَبٍ يَنْقَلِبُونَ} O zulmedenler ise yarın bilecekler hangi bir inkılâba yuvarlanıyorlar ❁ yahut hangi inkılab meydanında yuvarlanacaklar. Bu cümlenin zâlimlere ne kadar şiddetli bir tehdid ifade ettiği âşikârdır. Yani bugün Müslümanlara zulmeden o zâlimler bugünkü yaptıkları zulüm ile nasıl bir uçuruma yuvarlanmakta olduklarını öldükleri zaman anlayacaklar. Aynı zamanda bu cümle, dîn-i İslâm'ın âlemde zâlimlere karşı yapacağı hak ve adalet inkılâbının ehemmiyetini ihtar etmektedir ki istikbâle ta'alluk eden bu [3651] haber-i gaybın ehemmiyeti derkârdır. Onun için mâzîden bunu îzah edecek bir misâl, gelen sûredeki hârikalarla îzah olunarak istikbal[2] tebşir olunacaktır.

---

1 H: "olan".
2 H -"istikbal".

[3652]

سُورَةُ النَّمْلِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلَاثٌ وَتِسْعُونَ اٰيَةً

NEML SÛRESİ

Neml Sûresi Mekkiyedir.

Buna Sûre-i Süleyman da denilir.

Âyetleri: Hicâzî ta'dâdında doksan beş, Basrî ve Şâmî'de doksan dört, Kûfî'de doksan üçtür.

Kelimeleri: Bin yüz dokuzdur.

Harfleri: Dört bin altı yüz doksan dokuzdur.

Fâsılası: من harfleridir[1].

Bu sûre, yukarıkinin bir tetimmesi gibidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

طٰسٓ تِلْكَ اٰيَاتُ الْقُرْاٰنِ وَكِتَابٍ مُبِينٍ ﴿١﴾ هُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٢﴾ اَلَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ ﴿٣﴾ اِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ زَيَّنَّا لَهُمْ اَعْمَالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ ﴿٤﴾ اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ لَهُمْ سُٓوءُ الْعَذَابِ وَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ هُمُ الْاَخْسَرُونَ ﴿٥﴾ وَاِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْاٰنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ ﴿٦﴾ اِذْ قَالَ مُوسٰى لِاَهْلِهٓ اِنّٓى اٰنَسْتُ نَاراً سَاٰتِيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ اَوْ اٰتِيكُمْ بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ ﴿٧﴾ فَلَمَّا جَٓاءَهَا نُودِىَ اَنْ بُورِكَ مَنْ فِى النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا وَسُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٨﴾ يَا مُوسٰٓى اِنَّهُٓ اَنَا اللّٰهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٩﴾ وَاَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَاٰهَا تَهْتَزُّ كَاَنَّهَا جَٓانٌّ وَلّٰى مُدْبِراً وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسٰى لَا تَخَفْ اِنّ۪ى لَا يَخَافُ لَدَىَّ الْمُرْسَلُونَ ﴿١٠﴾ اِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْناً بَعْدَ

1 H -"harfleridir".

سُٓوءٍ فَاِنّ۪ى غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١١﴾ وَاَدْخِلْ يَدَكَ ف۪ى جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضَٓاءَ مِنْ غَيْرِ سُٓوءٍ ف۪ى تِسْعِ اٰيَاتٍ اِلٰى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِه۪ۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا فَاسِق۪ينَ ﴿١٢﴾ فَلَمَّا جَٓاءَتْهُمْ اٰيَاتُنَا مُبْصِرَةً قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُب۪ينٌۚ ﴿١٣﴾ وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَٓا اَنْفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّاۜ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِد۪ينَ ﴿١٤﴾

[3653] **Meâl-i Şerîfi**

Tâ-Sîn. Bunlar sana Kur'ân'ın ve mübîn bir kitabın[1] *âyetleri (1) birer hidâyet ve müjde olmak üzere o mü'minlere (2) ki* [3654] *namazı dürüst kılarlar ve zekâtı verirler, âhirete de*[2] *onlar yakīn edinirler (3). Çünkü âhirete inanmayanların*[3] *yaptıklarını kendilerine müzeyyen göstermişizdir de onlar ilerisini görmezler, kalbleri körelmiştir (4). Bunlar o kimselerdir ki kendilerine azâbın kötüsü vardır ve bunlardır ki âhirette en çok hüsrâna düşenlerdir*[4] *(5). Ve emin ol*[5] *ki sen bu Kur'ân'a ilmine nihâyet olmayan bir Hakîm'in ledünnünden erdiriliyorsun (6). Hani bir vakit Mûsâ, ehline demişti: "Ben cidden bir ateş hissettim, ondan size bir haber getireceğim, yahut bir yalın şu'le*[6] *alıp geleceğim, gerek ki bir ocak yakar ısınırsınız" (7). Derken vaktâ ki ona vardı, şöyle nidâ olundu: "Haberin olsun mübarek kılınmıştır bu ateşteki kimse ve bunun havâlisindekiler ve Sübhândır O âlemlerin rabbi Allah (8). Yâ Mûsâ! Hakikat bu: Benim o Azîz, Hakîm Allah (9). Ve bırak asânı." Derken onu çevik bir yılan gibi ihtizaz ediyor görüverince dönüp geri kaçtı ve arkasına bakmadı; "yâ Mûsâ, korkma, zira Benim korkmaz yanımda resul olanlar (10). Ancak zulmeden sonra da kötülüğün arkasından güzelliğe tebdil eyleyen*[7] *başka, ona da Ben Gafûr, Rahîm'im*

---

1 H: "ve bir mübîn kitabın".
2 H +"~~ancak~~".
3 H: "inanmayanlar".
4 H: "Bunlara azâbın kötüsü vardır ve bunlar âhirette en çok hüsrâna düşenlerdir".
5 H: "Muhakkak".
6 H: "yalın bir şu'le".
7 H: "eden".

(11). Bir de elini koynuna[1] sok çıksın bembeyaz hiçbir âfetsiz, dokuz âyet içinde, Firavun'a ve kavmine, çünkü onlar fâsık bir kavim oldular" (12). Bu suretle âyetlerimiz hakikati gözlerine sokarak vardığı vakit onlara "bu apaçık bir sihir" dediler (13). Ve nefisleri yakīn hâsıl ettiği hâlde mücerred zulm ü kibirden onlara cehûdluk ettiler, fakat bak o müfsidlerin âkıbeti nasıl oldu? (14).

{طٰسٓ} ❁ الله أَعْلَمُ بِمُرَادِهِ Tâ-Sîn sûresi, mutlak bir sırr-ı ilâhî {تِلْكَ} işte bunlar ❁ işittiğin bu esrarengiz harfler sana {اٰيَاتُ الْقُرْاٰنِ} âyetleridir o Kur'ân'ın ❁ o Rûh-i Emîn ile kalbine indirilen Kur'ân'ın {وَكِتَابٍ مُبِينٍ} ve mübîn bir kitabın ❁ Kur'an'dan bu sûre, başlı başına bir kitâb-ı [3655] mübîndir. Evvelki sûrenin âhirinde geçtiği üzere zâlimlerin yuvarlanacağı inkılâbın nasıl ve ne suretle olacağını beliğ bir surette anlatacaktır. {هُدًى} Bir hidâyet ❁ latif bir delâlet ve irşad {وَبُشْرٰى} ve bir müjde olmak üzere {لِلْمُؤْمِنِينَ} o mü'minlere ❁ o sana tâbi' olan, senin izince giden mü'minlere {اَلَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ} ki namaza devam ederler ve zekâtı verirler ❁ demek ki bu irşad ve tebşîre mazhar olabilmek için imandan[2] sonra lâekal bu iki sıfat da şarttır. Gerek ferd ve gerek cemiyet için namaz dinin direği, zekât da köprüsü olduğundan namazı ve zekâtı zâyi' edenler bu müjdeyi gāib etmiş olurlar. Onun için Hazret-i Sıddîk bunları îfâ etmeyenlere harb etti. {وَهُمْ[3] بِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ} Ve o âhirete ancak bunlar yakīn edinirler ❁ iman ettikleri gibi hakka'l-yakīn muvaffak da olurlar. O inkılab günü bunlar murâda ererler.

"Bu müjde niçin bunlara mahsus?" denilirse {اِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} çünkü âhirete iman etmeyenler {زَيَّنَّا لَهُمْ اَعْمَالَهُمْ} amellerini kendilerine ziynetlemişizdir ❁ güzel göstermişizdir {فَهُمْ يَعْمَهُونَ} de onların kalbleri kör olmuştur. Görmezler, duygusuzdurlar ❁ onun için irşad kabul etmezler {اُولٰٓئِكَ} işte bunlar ❁ bu âhirete inanmayan kör kalbliler {الَّذِينَ لَهُمْ سُٓوءُ الْعَذَابِ} o kötü azab kendilerine ait olan kimselerdir. ❁ Kalb

1 H: "ceybine".
2 H -"imandan".
3 H, M ve B -"هم".

körlüğü, o âhirete imansızlık esasen en büyük felâket-i rûhiye olduğu gibi, bunlar âhiretten evvel dünya inkılâbâtının[1] pek fena acısını çekerler. [3656] {وَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ هُمُ الْاَخْسَرُونَ} Âhirette ise bunlar daha ziyade hüsrandadırlar ❁ mü'minlerin ve kâfirlerin ahvâli anlatıldıktan sonra Peygamber'in hâline geçilerek şöyle buyuruluyor: {وَاِنَّكَ} Ve muhakkak ki sen {لَتُلَقَّى الْقُرْاٰنَ مِنْ لَدُنْ حَكٖيمٍ عَلٖيمٍ} bu Kur'ân'a şüphesiz bir Hakîm-i Alîm'in ledünnünden erdiriliyorsun[2] ❁ nazmını Rûh-i Emîn vâsıtasıyla indiriyor ise de ondaki ulûm-ı ledünniye ve hikem ve esrâr-ı ilâhiyeyi sana telakkī ve fehm ettiren doğrudan doğru Allah teâlâ'dır. Bunun bir misâlini anlatmak için evvelki sûrede Mûsâ kıssasında geçen فَوَهَبَ لٖى رَبّٖى حُكْمًا وَجَعَلَنٖى مِنَ الْمُرْسَلٖينَ [eş-Şuʿarâ 26/21] âyetinin mazmûnu tefsir olunarak buyuruluyor ki:

{اِذْ قَالَ مُوسٰى لِاَهْلِهٖ} Hani bir vakit Mûsâ, ehline demişti ❁ ehliyle Medyen'den çıkmış giderken Tuvâ vadisinde soğuk ve karanlık bir gecede yolu şaşırmış, çakmak çakmış taşı çakmamış, böyle her vâsıtanın kesildiği tam bir nâçârlık deminde Tûr cânibinden kendine bir ateş zuhur etmiş idi, o vakit demişti ki: {اِنّٖى اٰنَسْتُ نَارًا} "Ben cidden ateş hissettim {سَاٰتٖيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ اَوْ اٰتٖيكُمْ بِشِهَابٍ قَبَسٍ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ} her hâlde size ondan bir haber getireceğim, yahut bir yalın şu'le iktibas edip geleceğim, belki bir ocak yakar ısınırsınız." ❁ Demek ki bütün ihtiyaç bu ikinin birinde toplanıyordu: Yoldan bir haber almak veya bir ocak yakmak; haber uhrevî, ocak yakıp ısınmak dünyevî bir gaye olduğu için olmalı ki haberi takdim etmiştir.

Dikkat edilirse bu veciz ifadeden tefsir ve beyâna sığamayacak[3] pek derin ilhamlar duyulur. "Sana" demeyip "size" demesi ehlinden yalnız bir ferd kastedilmediğini anlatır {فَلَمَّا جَٓاءَهَا} bu his üzerine vaktâ ki o ateşe vardı [3657] {نُودِىَ} nidâ olundu ki {اَنْ بُورِكَ} haberin olsun mübarek kılındı {مَنْ فِى النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا} bu ateşteki kimse ve havâlîsindeki ❁ yani

1 B: "inkılâbının".
2 H: "bu Kur'ân'ı şüphesiz bir Hakîm-i Alîm'in ledünnünden telakkī ettiriliyorsun".
3 B: "sığmayacak".

bu ateşin bulunduğu mevki مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْاَيْمَنِ فِى الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ [el-Kasas 28/30][1] mantûkunca mübarek bir buk'adır. Enbiyâ makamı bir mukaddes yerdir. Bu buk'ada bulunan ve bu ateşin etrafında dolaşan kimseler berekâta mazhar olmuştur. Binâen'aleyh sen de bu ateşe geldin mübarek oldun. Kâdî Beyzâvî gibi müfessirînin kabul ettikleri bu tefsire göre bu ateşi hisseden yalnız Mûsâ değildir. مَنْ فِى النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا e'ammdır.[2] Mûsâ bu kübrânın bir ferdi olmak itibariyle tebrik kılınmıştır. Fakat bazı müfessirîn bu ateşe gelen Mûsâ olmakla مَنْ فِى النَّارِ Mûsâ'dır demişler (*Sûre-i Kasas'a da bak.*) {وَسُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} Ve tenzih o âlemlerin rabbi Allah Sübhân'a ❁ nidânın tetimmesinden olan bu tesbih ve tenzih, vâkı'anın azametine taaccüb ettirmekle beraber teşbih tevehhümüne meydan bırakmamak içindir.

{يَا مُوسٰٓى اِنَّهُ} Yâ Mûsâ, hakikat o: ❁ Nidâ eden {اَنَا} Benim ❁ yani {اللّٰهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} O Azîz Hakîm Allah {وَاَلْقِ عَصَاكَ} hem asânı bırak ❁ yani bu makamda bulunan başka[3] bir şeye dayanmamalıdır. {فَلَمَّا رَاٰهَا تَهْتَزُّ كَاَنَّهَا جَٓانٌّ} ❁ "Nûn"un şeddesiyle "cânn" hafif ve seri yılan, yani bırakınca o asâyı sanki çevik bir yılanmış gibi çalkanıyor gördü, görünce {وَلّٰى مُدْبِرًا} arkasını dönerek kaçtı {وَلَمْ يُعَقِّبْ} ve geri bakmadı ❁ korktu {يَا مُوسٰى لَا تَخَفْ} korkma yâ Mûsâ[4] {اِنِّى لَا يَخَافُ لَدَىَّ الْمُرْسَلُونَ} zira Benim korkmaz huzûr-ı izzetimde resul olanlar ❁ yani Ben şimdi sana risalet veriyorum, peygamber gönderilmek [3658] üzere vahy ü ta'lîmât alıyorsun. Peygamberlere böyle vahyolundukları sırada korkmak yaraşmaz, rûhları tamamen melekûta müncezib ve huzûr-ı izzette evâmir telâkkīsine müstağrak olurlar da ondan korku hatırlarına bile gelmez.

---

1 "…vâdinin sağ kıyısından o mübarek buk'ada ağaçtan…"

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 155:

«مَنْ فِي النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَا» مَنْ في مكان النَّارِ وهو البقعة المباركة المذكورة في قوله تعالى: «نُودِيَ مِنْ شاطِئِ الْوادِ الْأَيْمَنِ فِي الْبُقْعَةِ الْمُبارَكَةِ» ومن حول مكانها والظاهر أنه عام في كل من في تلك الأرض، وفي ذلك الوادي وحواليها من أرض الشام الموسومة بالبركات لكونها مبعث الأنبياء وكفاتهم أحياء وأمواتاً وخصوصاً تلك البقعة التي كلم الله فيها موسى.

3 B -"başka".

4 H: "{قال لا تخف} korkma buyurdu".

Gerçi إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [Fâtır 35/28][1] buyurulduğu ve peygamberler ise ulemânın a'lemi bulundukları cihetle onlarda Allah korkusu herkesten ziyadedir. Fakat Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmayacakları gibi, huzurda bulundukları mertebe-i cem'de bütün hiss-i havf dahi mâsivâ gibi silinip yalnız zevk-i likā kalır {إِلَّا مَنْ ظَلَمَ} lâkin zulmeden başka ❁ ufak veya büyük bir günah yapmış olan huzurda bulunmaktan korkar, çünkü mes'ûliyeti var {ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوٓءٍ} zulmedip sonra kötülüğün arkasından bir güzelliğe tebdil etmiş (tevbekâr olmuş) olan da {فَإِنِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ} bilsin ki ben Gafûr Rahîm'im ❁ yani sen de bir günah işledim diye korkuyorsan korkma, mağfursun.

{وَأَدْخِلْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ} Bir de elini koynuna sok.

"**Ceyb**" esasen yakanın göğüs üzerindeki açık yeri demektir. Bizim "ceyb" [cep] tâbir ettiğimize dahi ıtlak olunursa da müvelleddir. {تَخْرُجْ} Çıksın {بَيْضَٓاءَ} bembeyaz olarak ❁ fakat {مِنْ غَيْرِ سُوٓءٍ} bir âfetsiz ❁ yani beyazlanması bir maraz ve âfet neticesi değil, mahza bir âyet, bir mucize daha olmak üzere {فِي تِسْعِ اٰيَاتٍ} dokuz ayet -yani dokuz mucize- meyânında {إِلٰى فِرْعَوْنَ وَقَوْمِهِ} Firavun'a ve kavmine karşı ❁ dokuz mucize: Asâ, yed-i beyzâ, sinîn, tûfan, çekirge, kummel, kurbağa, kan, felk yani deniz yarılması [3659] (*Sûre-i A'râf'a vesâireye bak*). {فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُفْسِدِينَ} Sonra bak o müfsidlerin âkıbeti nasıl oldu? ❁ Yukarıda geçtiği ve Sûre-i Kasas'ta da geleceği vechile batırıldılar, mel'un oldular; işte bu müfsid zâlimlerin uğradıkları âkıbet bugünkü zâlimlerin uğrayacağı inkılab için de bir misâl-i ibrettir. Zira Mûsâ'ya öyle bir ateş hissettirerek her şeyden geçirip o kelâmını söyleyen ve o mucizelerle risalet verip Firavun ve kavmine gönderen o Azîz Hakîm Allah Rabbü'l-âlemîn'in ledünnünden veriliyor bu Kur'an, bu ledünnî ilm ü hikmetten diğer bir misâl ile mü'minlere olan tebşîrâttan bir numûne de şudur:

---

1 "…ancak Allah saygısını kullarından bilenler duyar…"

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا دَاوُ۫دَ وَسُلَيْمٰنَ عِلْماًۚ وَقَالَا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى فَضَّلَنَا عَلٰى كَثٖيرٍ مِنْ عِبَادِهِ
الْمُؤْمِنٖينَ ﴿١٥﴾ وَوَرِثَ سُلَيْمٰنُ دَاوُ۫دَ وَقَالَ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ وَاُو۫تٖينَا
مِنْ كُلِّ شَيْءٍۜ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبٖينُ ﴿١٦﴾ وَحُشِرَ لِسُلَيْمٰنَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ
وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ ﴿١٧﴾ حَتّٰٓى اِذَٓا اَتَوْا عَلٰى وَادِ النَّمْلِۙ قَالَتْ نَمْلَةٌ يَٓا اَيُّهَا النَّمْلُ
ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْۚ لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمٰنُ وَجُنُودُهُۙ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿١٨﴾ فَتَبَسَّمَ ضَاحِكاً
مِنْ قَوْلِهَا وَقَالَ رَبِّ اَوْزِعْنٖٓى اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلٰى وَالِدَيَّ وَاَنْ اَعْمَلَ
صَالِحاً تَرْضٰيهُ وَاَدْخِلْنٖى بِرَحْمَتِكَ فٖى عِبَادِكَ الصَّالِحٖينَ ﴿١٩﴾ وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ فَقَالَ مَا لِيَ
لَٓا اَرَى الْهُدْهُدَۘ اَمْ كَانَ مِنَ الْغَٓائِبٖينَ ﴿٢٠﴾ لَاُعَذِّبَنَّهُ عَذَاباً شَدٖيداً اَوْ لَاَاذْبَحَنَّهُٓ اَوْ لَيَأْتِيَنّٖى
بِسُلْطَانٍ مُبٖينٍ ﴿٢١﴾ فَمَكَثَ غَيْرَ بَعٖيدٍ فَقَالَ اَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهٖ وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَاٍ
بِنَبَاٍ يَقٖينٍ ﴿٢٢﴾ اِنّٖى وَجَدْتُ امْرَاَةً تَمْلِكُهُمْ وَاُو۫تِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظٖيمٌ
﴿٢٣﴾ وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ
عَنِ السَّبٖيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَۙ ﴿٢٤﴾ اَلَّا يَسْجُدُوا لِلّٰهِ الَّذٖى يُخْرِجُ الْخَبْءَ فِى السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُخْفُونَ وَمَا تُعْلِنُونَ ﴿٢٥﴾ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظٖيمِ ﴿٢٦﴾
قَالَ سَنَنْظُرُ اَصَدَقْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبٖينَ ﴿٢٧﴾ اِذْهَبْ بِكِتَابٖى هٰذَا فَاَلْقِهْ اِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّ
عَنْهُمْ فَانْظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ ﴿٢٨﴾ قَالَتْ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَؤُا اِنّٖٓى اُلْقِيَ اِلَيَّ كِتَابٌ كَرٖيمٌ ﴿٢٩﴾ اِنَّهُ
مِنْ سُلَيْمٰنَ وَاِنَّهُ بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِۙ ﴿٣٠﴾ اَلَّا تَعْلُوا عَلَيَّ وَأْتُونٖى مُسْلِمٖينَ ﴿٣١﴾

[3661] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için Dâvûd'a ve Süleyman'a bir ilim verdik, ikisi de "hamd o Allah'a ki" dediler,[1] *"bizi mü'min kullarından birçoğunun üzerine tafdil buyurdu" (15). Ve Süleyman Dâvûd'a vâris olup*[2] *"ey nâs" dedi, "bize*

---

1 H: "ikisi de ~~dediler:~~ 'Hamd ~~O Allah'ındır ki~~ O Allah'a ki' dediler".
2 H +"~~dedi~~".

mantıku't-tayr (kuşdili) tâlim buyuruldu, hem bize her şeyden verildi. Şüphesiz ki bu her hâlde o fazl-ı mübîn" (16). Hem Süleyman'a cinn ü ins ve tuyûrdan orduları toplandı, hep bunlar zabt[1] *u idare olunuyorlardı (17). Hatta karınca deresi üzerine vardıklarında bir karınca şöyle dedi: "Ey karıncalar, haydin meskenlerinize girin, Süleyman ve ordusu sizi fark etmeyerek kırıp geçirmesin" (18). O da bunun sözünden gülercesine tebessüm etti de "yâ Rab!" dedi, "beni nefsime zâbıt kıl ki bana ve vâlideynime in'âm buyurduğun nimetine şükredeyim ve râzı olacağın iyi bir amel yapayım ve beni rahmetinle sâlih kulların meyânına idhal buyur" (19). Bir de kuşları teftiş etti de "bana" dedi, "ne oluyor hüdhüdü görmüyorum? Yoksa gāiblere mi karıştı? (20). Elbette ona şiddetli bir azab ederim veya boynunu keserim, yahut da bana her hâlde açık, kuvvetli bir burhan getirir" (21). Derken bekledi, çok geçmeden*[2] *geldi, "ben" dedi, "senin ihâta etmediğin bir şey ihâta eyledim ve sana Sebe'den sağlam bir haber getirdim (22). Çünkü ben bir kadın buldum, onlara* [3662] *meliklik ediyor, kendisine her şeyden verilmiş, azametli bir tahtı da var (23). Onu ve kavmini*[3] *buldum ki Allah'a değil Güneş'e secde ediyorlar, Şeytan onlara amellerini yaldızlamış, bu suretle kendilerini yoldan sapıtmış da doğru gidemiyorlar (24). Allah'a secde etmemeleri için, O Allah'a ki göklerde ve yerde gizliyi çıkarır ve neyi saklıyorlar, neyi açıklıyorlarsa bilir*[4] *(25). Allah, başka ilâh yok ancak O, o azîm Arş'ın sâhibi O" (26). "Bakalım" dedi, "sâdık mısın yoksa yalancılardan mı oldun? (27). Şu mektubumu götür bırak onlara, sonra dön kendilerinden de bak ne neticeye varacaklar" (28). Kadın "ey a'yân" dedi, "bana bir mektub bırakıldı bana, çok mühim ve şâyân-ı tekrîm (29). Süleyman'dan ve O Rahmân, Rahîm Allah'ın ismiyle (30). Şöyle*[5] *ki: Bana karşı başkaldırmayın ve müslüman olarak gelin bana!" (31).*

---

1 H -"zapt".
2 H: "sürmeden".
3 H: "Onu da kavmini de".
4 H: "Çünkü secde etmiyorlar O Allah'a ki göklerde ve yerde gizliyi çıkarır ve neyi setr ediyor ve neyi sır ediyor ve neyi açıklıyorlarsa bilir."
5 H -"Şöyle".

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَا} ❁ Kur'ân'ın Alîm bir Hakîm ledünnünden verildiğini tefrik için îrad buyurulan ikinci kıssa olup, müfsidlerin zulm ü inkâr ile uğradıkları fena âkıbetlerine mukabil muslihlerin ilm ü faziletle erdikleri hârikulâde muvaffakıyetlere misâl ve enbiyânın mucizesi zımnında evliyânın kerametine bir numûne gösteriyor. Acayib olan mazmûnunun tahkīkine itina için de bilhassa kasem ile başlanmıştır. Yani şân-ı ulûhiyetime kasem ederim ki Dâvûd ile Süleyman'a {عِلْمًا} bir ilim verdik ❁ وَاٰتٰيهُ اللّٰهُ الْمُلْكَ وَالْحِكْمَةَ وَعَلَّمَهُ مِمَّا يَشَٓاءُ ❁ [el-Bakara 2/251] mantûkunca mülk ve hükûmet ile meşhur ve mümtaz olan Dâvûd ve Süleyman aleyhimesselâm'a[1] verilen fazl-ı ilâhî cümlesinden evvelemirde yalnız ilmin[2] zikrolunması ilmin şân u ehemmiyeti hepsinden yüksek olmasındandır. "İlm^en"de tenkîr bunun fevkalâde bir ilim olduğunu iş'âr içindir. Şehristanî'nin *Milel ü Nihâl*'deki beyânı vechile tarihin şehadetine nazaran Anadolu ve Yunânîlerde felsefenin zuhûru Süleyman aleyhisselâm zamanında parlayan ilm ü hikmetin in'ikâsından olmuştur.

[3663] {وَقَالَا} İkisi dediler: {الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذ۪ى فَضَّلَنَا عَلٰى كَث۪يرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِن۪ينَ} "Hamd, yalnız o Allah'ındır[3] ki fazlıyla bize mü'min kullarının birçoğundan fazla fazilet verdi" ❁ yani mülk ü devletle değil, fazl u faziletle mütehassis olarak tahdîs-i nimet ettiler ve nâil oldukları fazl u fazileti, hükûmet ve devleti Allah'tan bildiler ve ondan dolayı medh u tâzim ile hamd ü senâ ancak onu veren Allah'ın hakkı ve hükûmet ü hâkimiyet münhasıran O'nun şânı olduğunu bilerek hareket ve şükrünü îfâya gayret eylediler. Ki bu onlara verilen ilmin âsârından biri oluyordu. Firavun hükûmetine tekabül eden faziletkâr bir hükûmetin rûhunu gösteren bu اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ fıkrasının derin zevkini duyabilenler ne[4] mes'uddurlar. Allah teâlâ o zâlim, cehûd, mağrur, müfsid Firavun hükûmetini batırdıktan sonra Dâvûd ve Süleyman'a verdiği ilim ile böyle Allah'ı bilip hamdeden bir hükûmet-i fâzıla yetiştirmişti.

---

1 B: "aleyhimesselâm'a".

2 B -"verilen fazl-ı ilâhî cümlesinden evvelemirde yalnız ilmin".

3 B: "Allah'adır".

4 H -"ne".

{وَوَرِثَ سُلَيْمٰنُ دَاوُدَ} Hem Süleyman, Dâvûd'a vâris oldu ❁ onun makamına kāim oldu الْأَنْبِيَاءُ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا، وَإِنَّمَا ورثوا الْعِلْمَ "peygamberler altın ve gümüş mirası bırakmadılar, ancak ilim miras bıraktılar"[1] hadîs-i şerîfi mantûkunca bu miras, mal mirası değil يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِى الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى (ص) [Sâd 38/26][2] buyurulduğu üzere nâs beyninde hak ile icrâ-yı ahkâm etmek husûsunda makamına geçmek, yani zikrolunan ilm ü fazılda, nübüvvet ü mülk ve siyasette yerini tutmaktır ki bu makama Hazret-i Dâvûd'un on dokuz oğlundan Süleyman aleyhisselâm geçti {وَ} ve ❁ Allah'ın nimetini tahdis ve teşhir[3] ile kendilerine verilen mu'cizâtı tasdik için halkı davet etmek üzere {قَالَ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} "ey insanlar" dedi, {عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ} "bize mantık-ı tayr öğretildi" ❁ "mantıku't-tayr" kuş mantıkı yahut kuş dili.

[3664] "**Mantık**" esasen nutuk demektir. Ma'âmâfîh mantıkın menşe'i olan kuvve-i rûhiyede ıstılah olmuştur.

Mâruf olan "nutk" ise zamirdekini ifade için seslenilen ve ekserîsi dil ile çıkarıldığından dolayı "dil", "lisan" ve "lügat" dahi denilen müfred ve mürekkeb elfâz-ı mevzû'adır. Ve عَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ [el-Bakara 2/31] mısdâkınca insana mahsustur. Nutukta delâlet-i akliye veya tabî'iye dahi bulunabilirse de asıl olan delâlet-i vaz'iyedir (*conventionnel*)[4]. Onun için delâlet-i vaz'iyesi bulunmayan bir sesle tabîî ve aklî bir münasebetle bir mâna ifade edilecek olursa ona hakīkī olarak nutuk denmez. Demek ki nutkun hakikatinde biri cins biri fasıl gibi iki vasf-ı bâriz vardır. Biri lafız (velev bi'l-kuvve) biri delâlet-i vaz'iye. Bu sebeple bu ikiden yalnız birisi mülâhaza olunarak teşbîhen veya mecâzen "nutuk" tâbir olunduğu da çoktur. Meselâ hiçbir ses çıkarılmaksızın yazı vesâire gibi işârât-ı mahsûsa vaz'ıyla bir şey anlatmak bâtınî bir nutkun ifadesi olmak üzere mecâzen

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 196; Ebû Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19.
2 "Yâ Dâvûd! Muhakkak ki Biz seni Arz'da bir halîfe kıldık, imdi nâs arasında hak ile hükmet de (keyfe) hevâya tâbi' olma…"
3 B: "tebşir".
4 M: "(Konventionel)".

nutuk addolunduğu gibi, هٰذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ [el-Câsiye 45/29][1] vaz'î bir delâleti bulunmayan herhangi bir sesle seslenişe dahi aklî veya tabîî bir delâleti bulunmak veya mutlak sükûtun zıddı bir ses olmak hasebiyle teşbîhen veya müşâkele tarîkiyle nutuk ıtlak edildiği de vâki'dir. Meselâ güvercinin ötmesine نطقت الحمامة ûdun çalmasına نطق العود denilmiştir.

Şu hâlde nutuk mefhûmunda en ehemmiyetli rükün, mânaya delâlet olmak haysiyetiyle mühmel olan sesler bertaraf olunup delâletin vaz'iyeti kaydından dahi sarf-ı nazar edilir de gerek vaz'î, gerek aklî, gerek tabîî her hangi bir delâletle bir mâna iş'âr edebilen sesler mülâhaza olunursa nutkun insana mahsus olmayan bir mefhûmu elde edilmiş olur ki işte "mantıku't-tayr"da da mülâhaza olunacak mâna budur. Binâen'aleyh kuşun muhtelif hisleri arasındaki münâsebâtı idare eden hassasiyet kuvvesi kuş mantıkı ve hislerini izhar için çıkardığı sesler de kuşdili [3665] demek olur. Meselâ horozun yem aramak için deşinmesinde bir mantık vardır. Yemi bulduğu zaman "dık, dık" diye tavukları çağırması da bir nutuk, bir dil demektir. Gerek kuşların ve gerek sâir hayvanların böyle sesleriyle yekdiğerine bir şeyler tanıttıklarında şüphe yoktur. Lâkin bu mânaca kuşdilini bir dereceye kadar herkesin anlayabileceğine nazaran Hazret-i Süleyman'ın mucizesinde daha derin bir mâna ile anlaşılmak lâzım gelmez mi diye bir sual hatıra gelir. Bundan dolayı müşârün ileyhe mucize olarak kuşlar ber vech-i âtî hüdhüdün söylediği gibi hakikaten kelâm söylediler demişler, nitekim Resûlullah'a ağaçlar taşlar söylemişti.[2] Fakat bu mânaca da Süleyman'a kuşdili değil, kuşa insan dili bildirilmiş olur. Hâlbuki عُلِّمْنَا[3] مَنْطِقَ الطَّيْرِ buyurulmuştur. Binâen'aleyh ehemmiyet

---

1 "İşte kitabımız, yüzünüze karşı hakkı söylüyor…"

2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 234. Krş. *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, III, 125-127; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 157:

قال ابن إسحاق: وحدثني عبد الملك بن عبيد الله بن أبي سفيان بن العلاء ابن جارية الثقفي، وكان واعية ، عن أهل العلم أن رسول الله صلى الله عليه وسلم حين أراده الله بكرامته، وابتدأه بالنبوة، كان إذا خرج لحاجته أبعد حتى تحسر عنه البيوت ويفضي إلى شعاب مكة وبطون أوديتها، فلا يمر رسول الله صلى الله عليه وسلم بحجر ولا شجر إلا قال: السلام عليك يا رسول الله. قال: فيلتفت رسول الله صلى الله عليه وسلم حوله وعن يمينه وشماله وخلفه، فلا يرى إلا الشجر والحجارة. فمكث رسول الله صلى الله عليه وسلم كذلك يرى ويسمع، ما شاء الله أن يمكث، ثم جاءه جبريل عليه السلام بما جاءه من كرامة الله، وهو بحراء في شهر رمضان.

3 H, M ve B: "وعلمنا".

kuşun söylemesinden ziyade Süleyman'ın anlamasında ve anlayışının derinliğindedir. Hem de Kur'ân'ın tâbirine nazaran sâde kuşun dilinde, lügatında değil, mantıkındadır. O yalnız kuşların sesleri veya hareketleri, ifade ettikleri hislerini anlamakla kalmıyor, o hisleri idare eden mantıkı, ledünniyâtı biliyordu.

Bu suretle onların terennümâtındaki tesbîhât ve takdîsâtı anladığı gibi, onları zabt u idare ederek teşkîlât-ı mahsûsasıyla ordusunda istihdam da ediyordu. Cüz'iyyât-ı eşyâya ta'alluk eden ihsâsât, mantıkın mebâdî'-i zarûriyesinden olduğu cihetle hissiyâtın nazariyat ile erilemeyen zarûrî bir mantığı vardır. Tasavvurât-ı külliyenin teşekkül etmesi için cüz'îden cüz'îye intikal (temsil) bu mantıkla başlar. İdare ve siyaset adamlarının umûr-ı cüz'iyeye müte'allik re'ylerde isabet edebilmeleri bu mantığın fıtratlarındaki kuvvetiyle mütenâsib olur. Kuşların elfâz-ı âmme vaz' edebilecek tasavvurât-ı külliyeye mâlik olduklarını bilmiyor isek de hassasiyetlerinin yüksekliği mâlumdur. Kuşun mâhiyeti yüksek bir hassasiyetle uçmak hasletini tecellî ettiren bir hayat mefhûmundadır. Bunun için [3666] "mantıku't-tayr" tâliminden bizim zihnimize tebâdür eden mâna, kuşların hissiyatındaki münâsebâtı sezecek kadar derin ve uzaklardaki cüz'iyyâta nüfuz edecek kadar yüksek bir his ve idrak ile beraber aynı zamanda kuşların tabiatı olan tayerânın ilmi dahi öğretilmiş olmasıdır.

Fi'l-hakîka وَلِسُلَيْمٰنَ الرِّيحَ غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ [Sebe' 34/12][1] ve فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِى بِاَمْرِهِ رُخَاءً حَيْثُ اَصَابَ [Sâd 38/36][2] buyurulduğu üzere havanın müşarün ileyh emrine musahhar olması bu ilm ile alâkadar olduğu gibi, tarfetü'l-aynda bir tahtın getirilivermesi kaziyyesindeki عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ da [27/40] bu ilim olmak gerektir. Hâsılı mantık-ı tayrda kuş dilinden ziyade bir mazmun vardır. أي مَنْطِقَهُ لَا لُغَةَ الطَّيْرِ diyen *Keşfü'l-esrâr* sâhibiyle beraber biz de buna meşhur olduğu üzere yalnız "kuş dili" demeyi kâfi görmeyip, Kur'ân'ın lafzını muhafaza ederek "kuş mantıkı" demeyi tercih ediyoruz.

---

1 "Süleyman'a da rüzgârı: Sabah gidişi bir ay, akşam dönüşü bir ay…"

2 "Bunun üzerine ona rüzgârı musahhar ettik, emriyle istediği yere yumuşacık cereyan ederdi."

Süleyman aleyhisselâm عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ demekle nübüvvetini anlatmış olduğu gibi mülkünü anlatarak da şöyle demiştir: {وَاُوتِينَا مِنْ كُلِّ شَيْءٍ} "Ve bize her şeyden verildi" ۞ "her şey" değil, "her şeyden". Müfessirîn bu tâbirin kesretten kinaye olduğunu söylüyorlar, bununla devlette servetin ehemmiyetine işaret olunmuştur. {اِنَّ هٰذَا} Şüphesiz ki bu ۞ mezkur öğretilen ilimle verilen servet {لَهُوَ الْفَضْلُ الْمُبِينُ} her hâlde o fazl-ı mübîndir. ۞ Allah teâlâ'nın hamd ü senâya lâyık olan ve mü'min kullarından birçoğuna bile nasip olmamış bulunan o açık fazl u ihsânıdır ki bunun şükrünü edâ etmek için ibâdullâhı bu nimetten istifadeye davet etmek bir vazife teşkil eder.

{حُشِرَ} ۞ "**Haşr**" esasen halkı yerlerinden[1] çıkararak nefîr-i âm suretinde celb ü ihzar edip bir yere toplamaktır. Bunun için kesret ve izdiham ifade eder. Ma'amâfîh [3667] mutlaka toplamak mânasına da gelir. Bu surette hazarî vaziyeti de ifade edebilirse de, asker toplanmanın seferberliği ifade etmesi daha zâhirdir. Sözün gidişi de bunu anlatıyor. {جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ وَالطَّيْرِ} Cinn ü ins ve tayrdan askerleri toplanmıştı ۞ (*Sûre-i En'âm'da* وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ *[6/112] tefsirine bak*) {فَهُمْ يُوزَعُونَ} da hep bunlar baştan âhire zabt ve mertebelerine göre zâbıtlarıyla sevk u idare olunuyorlardı. {حَتّٰٓى اِذَٓا اَتَوْا عَلٰى وَادِ النَّمْلِ} Hatta Karınca Vâdisi üzerine vardıklarında ۞ "hatta" ibtidâiyedir. Bir kelâmın başladığını göstermekle beraber aynı zamanda onun evvelki kelâma bir nihâyet de olduğunu gösterir. "Hayli gittiler, hatta Vâdî-i Neml üzerine vardılar" demek olur. "Üzerine" denilmesi de inmek üzere yüksekten geldiğini iş'âr eder. Vâdî-i Neml Şam'da veya Tâif'de veya Yemen'de karıncası çok bir derenin ismi olduğu söyleniyor. Ma'amâfîh Karınca Vâdisi, karınca sahası gibi küçük hayvânât âlemini tebâdür ettiriyor. Karınca, küçük hayvânâtta mesel olageldiği gibi, kanatlı kısmı bulunmak itibariyle uçanlar cümlesindendir. Ve burada bu münasebetle zikrolunduğu söylenmiştir. Bu itibar ile "hatta" mantık-ı

1 B: "yerinden".

tayra vukūfun da bir gayesini ifade etmiş oluyor. Karıncalar birçok hayvânât meraklıları tarafından tedkik olunmuş ve birçok garâib hikâye olunmuştur. Cemiyetle yaşadıkları herkesin mâlumu olduğu gibi, kuvvetleri ve mesâîleri de mâlumdur. Kumanda ile hareket ettikleri ve yekdiğerine teblîgāt yaptıkları ve postacıları ve müfettişleri bulunduğu kaydedilmiştir. Nasıl söylediklerini bilemezsek de her hâlde bir şey anlattıklarını biliyoruz.

Burada şunu kaydedelim; karıncaları tedkik eden bir mütehassıs yuvalarının önüne bir şeker koyuyor, birtakımları bunu haber alıp yemeye başlıyorlar, derken şekerin üzerine biraz rakı döküyor, bir kısmı kaçıyor bir kısmı yiyor [3668], sarhoş oluyor, kaçanlara da yiyenlere de birer boya ile işaret ediyor, kaçanlar yuvaya haber veriyorlar, bir müddet sonra bir kalabalıkla gelip sarhoş olanları öldürüyorlar. {قَالَتْ نَمْلَةٌ} Bir karınca dedi ki ❁ hem قَالَتْ denilmesine nazaran dişi bir karınca {يَٓا اَيُّهَا النَّمْلُ ادْخُلُوا مَسَاكِنَكُمْ} ey karıncalar giriniz meskenlerinize ❁ yerlerinize, çekilin yoldan {لَا يَحْطِمَنَّكُمْ سُلَيْمٰنُ وَجُنُودُهُ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} sakının Süleyman ve askerleri şuurları olmayarak sizi kırmasınlar ❁ yani bile bile bir karıncayı sebepsiz öldürmezler ama farkında olmazlar da kırar geçirirler. Onun için yerlerinize çekilin de kendinizi kırdırmaya sebep olmayın diye edeb ü nezâhet dairesinde hakîmâne bir surette maiyyetini korudu ki, burada ince bir karınca siyaseti vardır. Fahreddin Râzî der ki: "Bazı kitaplarda gördüğüme göre o karıncanın diğerlerine duhûlü emretmesi şunun içindir ki kavmi, Süleyman aleyhisselâm'ın celâletini görürler de Allah teâlâ'nın kendilerine olan nimeti hakkında küfrâna düşerler diye korktu, 'sakının sizi kırmasınlar' demekten murâdı bu idi. Yani kuvve-i ma'neviyenin kırılması idi. Bu suretle bunda erbâb-ı dünya ile oturup kalkmanın mahzûruna bir tenbih vardır."[1]

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 549:

وفي هذه الآية تنبيه على أمور:... وثالثها: ما رأيت في بعض الكتب أن تلك النملة إنما أمرت غيرها بالدخول لأنها خافت على قومها أنها إذا رأت سليمان في جلالته، فربما وقعت في كفران نعمة الله تعالى وهذا هو المراد بقوله: «لا يحطمنكم سليمان» فأمرتها بالدخول في مساكنها لئلا ترى تلك النعم فلا تقع في كفران نعمة الله تعالى، وهذا تنبيه على أن مجالسة أرباب الدنيا محذورة.

{فَتَبَسَّمَ ضَاحِكًا مِنْ قَوْلِهَا} Binâen'aleyh onun sözünden gülercesine tebessüm etti ❁ karıncanın kavmi hakkındaki tedbir ve siyaseti ve kendi askeri hakkındaki hüsn-i nazarı hoşuna gitti. Ve ihtimal ki bir karıncanın bunları makām-ı medihte şuursuzlukla mâzur görmesi de tuhafına geldi. Ve onun bütün bu duygularını Allah teâlâ'nın kendisine bildirmesinden de memnuniyetle mütehassis oldu da {قَالَ} dedi: {رَبِّ اَوْزِعْنٖى... إلخ} böyle dua etti. Rabbinden iki şey istedi. Evvelâ kendini nefsine bırakmayıp [3669] doğrudan doğru idare ederek nefsine vâzi' ü zâbıt kılmasını istedi ve bunda bilhassa iki maksad gözetti: Birisi {اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتٖى اَنْعَمْتَ عَلَيَّ} diye gerek kendine ve gerek vâlideynine olan ni'met-i sâbıkaya şükür, diğeri de {وَاَنْ اَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰيهُ} diye âtî için rızâya muvâfık olacak vechile iyi hizmetler[1] yapmaya muvaffak olmak ki, bunun ikisi dünyada âhiret sevâbının vesilesini talep, ikincisi de {وَاَدْخِلْنٖى بِرَحْمَتِكَ فٖى عِبَادِكَ الصَّالِحٖينَ} sâlih kulların içinde rahmetine idhal buyur ❁ diye âhiret sevâbının kendisidir. Burada "salâh"tan murad salâh-ı kâmildir ki, hiçbir günah lekesi olmayarak rahmet-i Rahmân'a kavuşmaktır. Saltanat tecelliyâtının hârika-engiz bir deminde Hazret-i Süleyman'ın bu duası ile ibraz ettiği kudsî rûh fazilet hislerinin pîşvâsı olmak lâzım gelen devlet adamlarına çok yüksek ilhamlar verecek dersleri ihtivâ eder.

Öyle dedi {وَتَفَقَّدَ الطَّيْرَ} ve tayrı (kuşları yahut uçar kuvvetleri) teftiş etti ❁ demek ki cüz'iyyâtına varıncaya kadar devletin kuvvetlerini ve umûrunu teftiş ve tedkik etmek devlet adamının vazifesidir. Araştırdı {فَقَالَ مَا لِيَ لَٓا اَرَى الْهُدْهُدَ} da "neye" dedi, "ben hüdhüdü görmüyorum?" ❁ *Kāmûs* tercemesinde der ki: "Hüdhüd" hâ'ların zammıyla mutlaka karkara eden, yani elhân ve negamât ile öten kuşa denir. Ve hâssaten mâruf kuşun ismidir ki 'çavuş kuşu' ve 'ibibik' tâbir ettikleridir. 'Hedhede'den me'huzdur kemâ seyüzker. Ve ona 'hüdehid' dahi denir, 'ulebit' vezninde. Ve hüdhüd kesîrü'l-hedhede olan güvercin kuşuna dahi denir."[2]

---

1 H: "ameller".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 66.

[3670] Demek ki çavuş kuşunda isim, diğerlerinde vasıftır. Müfessirîn, mâruf olan çavuş kuşu ile tefsir etmişler. Alûsî şöyle der: "Mâruf kokar kuş ki denildiğine göre kan yer ve Demîrî'nin zikrettiği vechile Ebu'l-Ahbâr ve Ebü'r-Rebî' ve Ebû Sümâme ve sâir künyelerle künyelenir. Bazıları كَهُدَاهِدٍ كَسَرَ الرُّمَاةُ جَنَاحَهُ mısrâ'ında 'hüdâhid' 'hüdhüd'ün tasgīri olduğuna kāil olmuşlardır. 'Düveybbe' ve 'şüveybbe'de 'düvâbbe' ve 'şüvâbbe' gibi.[1]

Kâdı Beyzâvî'nin naklettiği vechile rivayet olunuyor ki Süleyman aleyhisselâm Beyt-i Makdis'in binâsını itmam edince hac için hazırlanıp Harem-i Şerîf'e gitti, burada dilediği kadar ikāmet ettikten sonra Yemen'e teveccüh etti. Sabahleyin Mekke'den çıkıp öğleyin San'a'ya vardı. Arazisi hoşuna gitti, oraya kondu fakat su bulamadı. Hüdhüd ise râidi (keşşâfı) idi. Suyu iyi bulurdu, bunun üzerine araştırdı bulamadı, çünkü Süleyman aleyhisselâm indiği sırada o havada bir devir yapmış, diğer bir hüdhüdün durduğunu görmüş yanına inmişti. İkisi anlaşmışlar, bunun üzerine onun anlattığını görmek üzere beraber uçmuş, ba'dehu ikindiden sonra gelip anlatmıştı. Beyzâvî bunu naklettikten sonra "Allah teâlâ'nın acâib-i kudretinde ve has kullarına bahşettiği hasâiste belki bundan daha büyük şeyler vardır. Onları tanıyanlar tasdik ve tebcil eyler, iman şânından olmayan münkirler dahi inkâr ederler" diye bir ihtar yapmıştır.[2] Burada tayrın bir posta veya keşif tayyâresi gibi mülâhaza edilmesi de mümkindir. Tayyâreyi idrak eden zamanımız münkirlerinin bunları inkâr etmesi ise büsbütün mânasızdır.

{بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ} Bir sultân-ı mübîn ile ❁ yani mazeretini beyan eden açık ve kat'î bir hüccet ve burhan ile {فَقَالَ اَحَطْتُ بِمَا لَمْ تُحِطْ بِهِ} de dedi:

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 177:

وهو طائر معروف منتن يأكل الدم فيما قيل ويكنى بأبي الأخبار وأبي الربيع وأبي ثمامة وبغير ذلك مما ذكره الدميري، وتصغيره على القياس هديهد، وزعم بعضهم أنه يقال في تصغيره هداهد بقلب الياء ألفا، وأنشدوا: «كهداهد كسر الرماة جناحه» ونظير ذلك دوابه وشوابه في دويبه وشويبه.

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 158:

روي أنه عليه الصلاة والسلام لما أتم بناء بيت المقدس تجهز للحج فوافى الحرم وأقام بها ما شاء، ثم توجه إلى اليمن فخرج من مكة صباحاً فوافى صنعاء ظهيرة فأعجبته نزاهة أرضها فنزل بها ثم لم يجد الماء. وكان الهدهد رائده لأنه يحسن طلب الماء. فتفقده لذلك فلم يجده إذ حلق حين نزل سليمان فرأى هدهداً واقعاً فانحط إليه فتواصفا وطار معه لينظر ما وصف له، ثم رجع بعد العصر وحكى ما حكى، ولعل في عجائب قدرة الله وما خص به خاصة عباده أشياء أعظم من ذلك يستكبرها من يعرفها ويستنكرها من ينكرها.

"Ben senin ihâta etmediğini ihâta ettim" ❁ henüz varamadığın yere vardım, dolaştım. [3671] Keşfiyyâtta bulundum. Sence tamam olmayan ma'lûmâtı etrafıyla kavradım. Îfâ ettiği hizmetin zevkiyle neş'enâk olan hüdhüdün bu suretle söze başlamasında Süleyman aleyhisselâm'a karşı min-tarafillah bir cilve-i îkāz vardır. {وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ} Sana Sebe'den ehemmiyetli, yakīn bir haber getirdim. ❁ Bunda der-i devlete arz olunacak haberlerin iyi tahkik olunarak şüpheden sâlim olması lüzûmuna işaret vardır.

"**Sebe'**" esasen bir hânedan veya kabile ismi olup sonradan Yemen'de meskenleri olan Me'rib şehrine dahi ıtlak edilmiştir. (*Sebe' Sûresine bak.*) {اِنِّي وَجَدْتُ امْرَاَةً} Ben bir kadın buldum ❁ Beyzâvî vesâire de bu kadının meşhur olan ismi Bilkıs binti Şerâhîl diye kaydediyor.[1] Ebu'l-Fidâ tarihinde Bilkıs binti Hedhâd b. Şürahbîl denilmiş[2] ve yirmi sene meliklik ettiği zikrolunmuştur. {تَمْلِكُهُمْ} Onlara melike bulunuyor {وَاُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَلَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ} kendisine her şeyden verilmiş ve azametli bir tahtı var. ❁ Kadının servet ü saltanatını böyle i'zâm ederek vasfetmesi Süleyman aleyhisselâm'ı tehyic için oluyor.

Fakat şâyân-ı dikkattir ki Süleyman aleyhisselâm bunlara hiç ehemmiyet vermiyor, ancak {وَجَدْتُهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ... إلخ} diye onun ve kavminin Allah'ı bırakıp Güneş'e taptıklarını anlatınca, o vakit {قَالَ سَنَنْظُرُ} "bakalım" dedi, {اَصَدَقْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ} "doğru musun yoksa yalancılardan mısın?" ❁ Demek ki hüdhüdün بِنَبَإٍ يَقِينٍ diye teminatını kâfi görmedi, haber-i vâhid ile amel etmedi. Zira bir taraftan gayrın hukūku ta'alluk ediyordu, [3672] aynı zamanda hüdhüd kaybolmuş olmak itibariyle töhmet mevkiinde bulunuyordu. Binâen'aleyh اِنْ جَٓاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُٓوا اَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ [el-Hucurât 49/6][3] mazmûnuyla amel etmek iktizâ ediyordu. Bunun için şu emri verdi:

---

1 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 158:

يعني بلقيس بنت شراحيل بن مالك بن الريان.

2 İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* thk. Ali Şîrî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1408/1988, II, 21:

وهي بلقيس بنت السيرح وهو الهدهاد. وقيل شراحيل بن ذي جدن بن السيرح بن الحرث بن قيس ابن صَيْفِيِّ بْنِ سَبَأِ بْنِ يَشْجُبَ بْنِ يَعْرُبَ بْنِ قَحْطَانَ.

3 "…Eğer size bir fâsık bir haberle gelirse onu tahkik edin ki cehaletle bir kavme sataşırsınız…"

{اِذْهَبْ بِكِتَابٖى هٰذَا فَاَلْقِهْ اِلَيْهِمْ ثُمَّ تَوَلَّ عَنْهُمْ فَانْظُرْ مَاذَا يَرْجِعُونَ} "Şu mektubumu götür de onlara bırak, sonra dön kendilerinden de bak neye varacaklar?"

❁ Burada hüdhüd bir posta hizmetinde kullanılmış oluyor. Fakat bunda bir güvercinin mektup götürmesinden fazla bir şey var. Çünkü bıraktıktan sonra çekilip netice hakkında bir tecessüs yapması da emrolunuyor. Hüdhüd bu emri îfâ etti. Onun için kadın: {قَالَتْ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَؤُا} "Ey milletin a'yânı" dedi {اِنّٖٓى اُلْقِىَ اِلَيَّ كِتَابٌ كَرٖيمٌ} "bana bakın! Bir mektup bırakıldı bana, çok mühim: {اِنَّهُ مِنْ سُلَيْمٰنَ} Süleyman'dan {وَاِنَّهُ} ve şöyle {بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ} Bismillâhirrahmanirrahim {اَلَّا تَعْلُوا عَلَيَّ وَأْتُونٖى مُسْلِمٖينَ} doğrusu bana karşı kafa tutmayın da müslim olarak gelin bana."

❁ Bu ifadenin zâhirine nazaran mektup bu suretle Arapça yazılmıştır. Sebe', Himyerîler Arap oldukları için demek ki Süleyman aleyhisselâm onlara mektubunu kendi lisanlarıyla yazmıştır. Asıl mektubun İbranice yazılmış olup da bu onun tercemesi veya hulâsa-i mazmûnu olmak da muhtemildir. Hâsılı kadın mektubu alınca memleketin erbâb-ı hall ü akdi olan bir meclise arz etti. Bunu burada "a'yân-ı memleket" diye terceme ediyorum, çünkü:

قَالَتْ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَؤُا اَفْتُونٖى فٖٓى اَمْرٖىۚ مَا كُنْتُ قَاطِعَةً اَمْرًا حَتّٰى تَشْهَدُونِ ﴿٣٢﴾ قَالُوا نَحْنُ اُولُوا قُوَّةٍ وَاُولُوا بَأْسٍ شَدٖيدٍ وَالْاَمْرُ اِلَيْكِ فَانْظُرٖى مَاذَا تَأْمُرٖينَ ﴿٣٣﴾ قَالَتْ اِنَّ الْمُلُوكَ اِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً اَفْسَدُوهَا وَجَعَلُٓوا اَعِزَّةَ اَهْلِهَٓا اَذِلَّةًۚ وَكَذٰلِكَ يَفْعَلُونَ ﴿٣٤﴾ وَاِنّٖى مُرْسِلَةٌ اِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ ﴿٣٥﴾ فَلَمَّا جَٓاءَ سُلَيْمٰنَ قَالَ اَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍۘ فَمَٓا اٰتٰينِىَ اللّٰهُ خَيْرٌ مِمَّٓا اٰتٰيكُمْۚ بَلْ اَنْتُمْ بِهَدِيَّتِكُمْ تَفْرَحُونَ ﴿٣٦﴾ اِرْجِعْ اِلَيْهِمْ فَلَنَأْتِيَنَّهُمْ بِجُنُودٍ لَا قِبَلَ لَهُمْ بِهَا وَلَنُخْرِجَنَّهُمْ مِنْهَٓا اَذِلَّةً وَهُمْ صَاغِرُونَ ﴿٣٧﴾ قَالَ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَؤُا اَيُّكُمْ يَأْتٖينٖى بِعَرْشِهَا قَبْلَ اَنْ يَأْتُونٖى مُسْلِمٖينَ ﴿٣٨﴾ قَالَ عِفْرٖيتٌ مِنَ الْجِنِّ اَنَا اٰتٖيكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَۚ وَاِنّٖى عَلَيْهِ لَقَوِىٌّ اَمٖينٌ ﴿٣٩﴾ قَالَ الَّذٖى عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ اَنَا اٰتٖيكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ يَرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَۜ فَلَمَّا رَاٰهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ قَالَ هٰذَا مِنْ فَضْلِ

رَبّٖيۖ لِيَبْلُوَنٖٓي ءَاَشْكُرُ اَمْ اَكْفُرُۜ وَمَنْ شَكَرَ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ رَبّٖي غَنِيٌّ
كَرٖيمٌ ﴿٤٠﴾ قَالَ نَكِّرُوا لَهَا عَرْشَهَا نَنْظُرْ اَتَهْتَدٖٓي اَمْ تَكُونُ مِنَ الَّذٖينَ لَا يَهْتَدُونَ ﴿٤١﴾
فَلَمَّا جَٓاءَتْ قٖيلَ اَهٰكَذَا عَرْشُكِۜ قَالَتْ كَاَنَّهُ هُوَۚ وَاُوتٖينَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا وَكُنَّا مُسْلِمٖينَ
﴿٤٢﴾ وَصَدَّهَا مَا كَانَتْ تَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ اِنَّهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرٖينَ ﴿٤٣﴾ قٖيلَ لَهَا
ادْخُلِي الصَّرْحَۚ فَلَمَّا رَاَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَاۜ قَالَ اِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارٖيرَۜ
قَالَتْ رَبِّ اِنّٖي ظَلَمْتُ نَفْسٖي وَاَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمٰنَ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ ﴿٤٤﴾

[3674] **Meâl-i Şerîfi**

"Ey aʿyân" dedi, "bana emrimde bir fetvâ verin[1]*, sizin huzûrunuz olmadan ben hiçbir emri kestirmiş değilim (32). Dediler: "Biz bir kuvvet sâhibiyiz ve şiddetli harb ehliyiz, maʿamâfîh emir sana aittir, bak ne ferman buyurursun" (33). "Doğrusu" dedi, "mülûk bir memlekete girdiler mi onu perişan ederler ve ahâlisinin aziz olanlarını zelil kılarlar, evet, böyle yaparlar (34). Ben ise onlara hediye ile bir heyet göndereceğim de bakacağım sefirler ne ile dönecekler" (35). Bunun üzerine gönderilen Süleyman'a vardığı vakit "siz" dedi, "mal ile bana imdad mı ediyorsunuz? Bakın Allah'ın bana verdiği size verdiğinden* [3675] *daha iyi, hayır siz hediyenize güveniyorsunuz (36). Dön onlara, vallahi karşı gelemeyecekleri ordularla varırım da oradan kendilerini zilletler içinde hor ve*[2] *hakir oldukları hâlde çıkarırım" (37). "Ey heyet" dedi, "kendileri teslim olarak bana gelmezden evvel o kadının tahtını bana hanginiz*[3] *getirir?" (38). Cinden bir ifrit "ben" dedi, "onu sana sen makamından kalkmazdan evvel getiririm ve her hâlde ben buna karşı kuvvetli bir emînim"*[4] *(39). Nezdinde kitabdan bir ilim bulunan zat ise "ben" dedi, "onu sana gözünü kırpmadan evvel getiririm". Derken onu*

---

1 H: "bana bir fetvâ verin emrimde".
2 M ve B -"ve".
3 M ve B: "kim".
4 H: "Cinden bir ifrit 'ben onu sana sen makamından kalkmazdan evvel getiririm ve her hâlde ben buna karşı kuvvetli bir emînim' dedi".

yanında duruyor görünce "bu Rabbimin fazlından" dedi, "beni imtihan için ki şükür mü edeceğim, yoksa küfran mı. Her kim şükrederse sırf kendi lehine eder, her kim de küfranda bulunursa şüphe yok ki Rabbim Ganî'dir Kerîm'dir"[1] (40). "Ona" dedi, "tahtını başkalaştırın bakalım hakikati tanıyacak mı, yoksa tanımazlardan mı olacak?" (41). Binâenʿaleyh geldiğinde "böyle mi senin tahtın?" denildi, "sanki o, maʿamâfîh bize ondan önce ilim verildi Müslüman olduk" dedi (42). Mukaddemâ Allah'tan başka taptığı şeyler ona mâniʿ olmuştu, çünkü kâfir bir kavimden idi (43). "Köşke gir" denildi ona, derken onu görünce derin bir su sandı ve paçalarından çemrendi. Süleyman "o" dedi, "mücellâ bir köşk, sırçadan." Kadın[2] "yâ Rab!" dedi,[3] "hakikaten ben evvel nefsime zulmetmişim, şimdi Süleyman'ın maiyyetinde teslim oldum Allah'a, O Rabbü'l-âlemîn'e[4]" (44).

{قَالَتْ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَؤُٓا} Ey mele' ❁ ey milletin vücûh u aʿyânı, ey heyet, dedi: {اَفْتُونٖى} bana bir fetvâ verin.

"**İftâ**" bir müşkilin beyânıyla kuvvet vermektir. Ve umûr-ı şerʿiyede müteʿâref olduğuna göre burada bu tâbir, bu meclisin şerʿî bir salâhiyetini ifadeden hâlî değildir. {فٖٓى اَمْرٖى} Emrimde ❁ yani bu işimde, yahut vereceğim emir hakkında {مَا كُنْتُ قَاطِعَةً اَمْرًا حَتّٰى تَشْهَدُونِ} sizler bana [3676] şehadet etmedikçe yahut huzûrunuz olmadıkça ben hiçbir iş kestirmiş değilim. ❁ Yani şimdiye kadar devlet umûrundan hiçbirinde istibdad yapmadım, sizin re'yinizi almadan hiçbirini kendiliğimden mevkiʿ-i icrâya koymadım. Her ne emir verdimse sizlerin mahzarınızda ve re'ylerinizi alarak verdim. Onun için bu mektup işinde de sizin fetvânızla kuvvet almak istiyorum. حَتّٰى تَشْهَدُونِ denilmesinden bunların mühim işleri müşavere için huzûrunda toplanması muʿtad olan bir heyet

---

1 H: "Nezdinde kitabdan bir ilim bulunan zat da 'ben onu sana gözünü kırpmadan evvel getiririm' dedi. Derken onu yanında duruyor görünce 'bu Rabbimin fazlından' dedi, 'beni imtihan için: şükür mü edeceğim, yoksa küfran mı. Her kim şükrederse sırf kendi lehine eder, her kim de küfranda bulunursa şüphe yok ki Rabbim Ganî'dir Kerîm'dir'".

2 H -"Kadın".

3 H: "Dedi: 'Yâ Rab".

4 H: "teslim oldum Allah Rabbü'l-âlemîn'e".

olduğu anlaşılıyor. Bunların her biri on bin kişiyi temsil etmek üzere üç yüz on iki kişi olduğu da rivayet edilmiştir (Katâde).[1]

Bu heyete îrâd olunan bu noktada şimdiye kadar emr-i hükûmette istibdad yapılmamış olması medh ve re'ylerinin esas tutulmuş olduğu beyan olunmak suretiyle cemîle gösterilerek meşveretin ehemmiyeti tesbit edilmiştir ki bunun zâhiri bir meşrutiyet teâmülü anlatmaktadır[2]. Fakat gelecek sözden anlaşılacağı üzere bu meşrutiyet emir ve kumandaya müdahale derecesine varmayan meşrû bir meşveret ve iftâ mâhiyetinden ileri gitmediği için müfessirîn burada yalnız istişarenin ehemmiyetinden bahsetmişlerdir.

Bu heyet {قَالُوا} dediler {نَحْنُ اُو۫لُوا قُوَّةٍ وَاُو۫لُوا بَأْسٍ شَد۪يدٍ} "biz kuvvet sâhipleriyiz ve şiddetli bir harb ehliyiz." ❁ Bazıları bu sözü, biz kuvvet adamları, harb u darb ehli askerleriz, siyaset ve re'yden anlamayız, ne emredersen onu yaparız mânasına telakkī etmişlerdir. Bunun asker zihniyetini göstermesi itibariyle kayda şâyân bir mâna olduğunda şüphe yok ise de اَفْتُون۪ي ف۪ٓي اَمْر۪ي diye başlayan kelâmın cereyânı sade bir şûrâ-yı askerîden ibaret olmamasında zâhirdir. "Biz" diyenler şahıslarını değil, mektuba muhatab olan cemiyetin, yani devletlerinin kuvvetini kasdetmişlerdir. Teslim olmamak için harb etmek lâzım geleceğini düşünerek "kuvvetimiz vardır, şiddetli harb edebiliriz" diyorlar, bununla beraber "harb etmeliyiz" demiyorlar ve [3677] emre müdahaleyi tecviz etmiyorlar da harb olmaksızın bir çare bulunabildiği takdirde memnun olacaklarını andırır bir surette teslîm-i salâhiyet ve edeb-i siyasîye riayet ile sözü şöyle bitiriyorlar: {وَالْاَمْرُ اِلَيْكِ} Maʿamâfîh emir sana aittir ❁ sana müfevvazdır {فَانْظُر۪ي مَاذَا تَأْمُر۪ينَ} bak imdi ne emrediyorsun? ❁ Harb mi yaparsın, yoksa sulha bir çare mi bulursun? Bunun üzerine harb fikrini bertaraf etmek üzere {قَالَتْ} dedi {اِنَّ الْمُلُوكَ} muhakkak ki[3] mülûk kısmı {اِذَا دَخَلُوا قَرْيَةً} bir memlekete girdiklerinde ❁ yani harben

---

1 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 542; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XIX, 452:

سعيد عن قتادة، قال: ذكر لنا أنه كان لها ثلاث مائة وثلاثة عشر رجلا هم أهل مشورتها، كل رجل منهم على عشرة آلاف.

2 B: "anlatılmaktadır".

3 H -"ki".

girdikleri vakit {اَفْسَدُوهَا} onu bozar perişan ederler. {وَجَعَلُٓوا اَعِزَّةَ اَهْلِهَٓا اَذِلَّةً} Ve aziz olan ahâlisini zelil kılarlar. ❁ Katl, esaret, nefy, hapis vesâire gibi envâ'-ı zillet ve felâkete giriftar ederler {وَكَذٰلِكَ} böyle de[1] yaparlar mı {يَفْعَلُونَ} yaparlar ❁ yani لَا تَعْلُوا عَلَيَّ diyen Süleyman da böyle yapar. Binâen'aleyh harbden mümkin olduğu kadar sakınmak ve memleketi istîlâya sebebiyet vermemek iktizâ eder. {وَاِنّ۪ي مُرْسِلَةٌ اِلَيْهِمْ بِهَدِيَّةٍ} Ve her hâlde ben onlara bir hediye ile elçi göndereceğim de {فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجِعُ الْمُرْسَلُونَ} bakacağım gönderilenler ne ile dönecekler? ❁ Yani bu suretle huylarını yoklayacağım da ona göre hareket edeceğim. Bakalım mâl ü menâl ile savulabilecek kimseler mi? Müfessirîn bu hediyenin tafsîlâtı hakkında rivayetler kaydetmişlerdir. {فَلَمَّا جَٓاءَ سُلَيْمٰنَ} Bunun üzerine vaktâ ki gönderilen, Süleyman'a vardı ❁ hediyeyi kabul etmeyip şu suretle reddetti. {قَالَ اَتُمِدُّونَنِ بِمَالٍ... إلخ} [3678] {قَالَ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَؤُا} Ey heyet, dedi ❁ bu "mele'"den murad îzah edilmemiştir وَحُشِرَ لِسُلَيْمٰنَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ وَالطَّيْرِ'deki cünûdun rüesâsı olsa gerektir. {اَيُّكُمْ يَأْت۪ين۪ي بِعَرْشِهَا قَبْلَ اَنْ يَأْتُون۪ي مُسْلِم۪ينَ} O kadının tahtını bana kendileri müslim olarak gelmezden evvel hanginiz getirir? ❁ Süleyman aleyhisselâm onların hediyelerine güvendiklerini bilmiş idi, binâen'aleyh hediyelerini tehdid-âmiz bir surette iade edince geleceklerini de bildiğinden gelir gelmez imanlarına vesile olacak bir hârika göstermek istedi. Rivayet olunur ki elçiler kadına varıp Süleyman aleyhisselâm'ın dediğini anlattıklarında "bilmiş vallahi, bu sade bir melik değil, biz buna tâkat getiremeyiz" demiş ve tekrar bir elçi gönderip "kavmin beyleriyle huzûruna geliyorum, emrini ve davet ettiğin dinini görmek arzusundayım" diyerek maiyyetinde bir cemm-i gafîr ile hareket etmiş ve tahtını köşklerinin en metin ve mahfuz yerine koydurup kapıları kilitleterek ehemmiyetli surette muhafaza altına aldırmış idi.[2] {قَالَ عِفْر۪يتٌ مِنَ الْجِنِّ} Cinlerden bir ifrit dedi ❁

---

1 H -"de".

2 Taberî, *Târîh*, I, 494; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XX, 256-257:

عن ابن إسحاق، عن بعض أهل العلم، عن وهب ابن منبه، قَالَ: لما رجعت الرسل إلى بلقيس بما قَالَ سليمان، قالت: قد والله عرفت ما هذا بملك، وما لنا به من طاقة، وما نصنع بمكاثرته شيئا، وبعثت إليه أني قادمة عليك بملوك قومي حتى أنظر ما أمرك، وما تدعو إليه من دينك ثم أمرت بسرير ملكها الذي كانت تجلس عليه –وكان من ذهب مفصص بالياقوت والزبرجد واللؤلؤ– فجعل في سبعة أبيات بعضها في بعض، ثم أقفلت على الأبواب.

Râgıb'ın *Müfredât*'ında: "'ifrit' هو العارم الخبيث yani[1] habis çetin demektir. Şeytan gibi insana da istiare olunur, 'ifrit nifrit' denilir. İbn Kuteybe demiştir ki: 'İfrit, müvesseku'l-halk, yani hilkati kuvvetli demektir.[2] Aslı, toprak demek olan 'afer'dendir. 'Âfere' güreşti, yere yıktı demektir.'"[3] *Âkâmü'l-mercân fî ahkâmi'l-cânn*'da Ebû Amr b. Abdülberr'den naklen der ki: "Lisâna âlim olan ehl-i kelâm cinni merâtib üzere zikrederler. Hâlis cinni zikrettikleri vakit 'cinnî' derler. İnsanlarla beraber sâkin olanını kasdettiklerinde 'âmir' (عامر), cem'inde 'ummâr' derler. Sıbyâna ârız olana ise 'ervah' derler. Habisleşip çetinleşirse 'şeytan', daha ziyadelenir ve kuvvetlenirse 'ifrit', cem'inde 'afârît' derler." Demek ki "ifrit" şerr ü habâsette dehâ ve şeytanette ileri gitmiş, tuttuğunu devirir, kuvvetli, becerikli, [3679] ele avuca girmez bir kerata demektir. Öyle insana da ıtlak edildiği için âyette "cinden" diye beyan edilmiştir. {اَنَا اٰتيكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ تَقُومَ مِنْ مَقَامِكَ} Ben onu (o tahtı) sen makamından kalkmadan evvel sana getiririm ❁ her gün makamında sabahtan öğleye kadar oturur idiği rivayet olunuyor. {وَاِنّى عَلَيْهِ لَقَوِىٌّ اَمينٌ} Ve muhakkak ben buna karşı her hâlde kavîyim, emînim ❁ yani kolay getiririm, hem de hiçbir hıyanet etmem, tebdîl ü tağyir etmeden hiçbir şey zâyi' etmeksizin getiririm diye tekidlerle teminatta bulundu. {قَالَ الَّذى عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ} Nezdinde kitabdan bir ilim bulunan zat {اَنَا اٰتيكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ يَرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ} "ben sana onu tarfın (gözün) sana dönmeden evvel getiririm" dedi. ❁ Bu zâtın kim olduğu hakkında müte'addid kaviller vardır. İbn Mes'ud kavlince Hızır aleyhisselâm'dır. İbn Abbas'ın[4] meşhur olan kavlince Süleyman aleyhisselâm'ın veziri Âsaf b. Berhıyâ'dır ki sıddîk idi. Dua edilince icâbet olunan İsm-i A'zam'ı bilirdi, Hazret-i Süleyman'ın bir mucizesi olmak üzere veziri böyle bir keramet göstermiştir. Fahreddin Râzî bu zâtın Süleyman aleyhisselâm'ın kendisi olması kavlini vücûh

1 H -"yani".

2 B -"'İfrit, müvesseku'l-halk, yani hilkati kuvvetli demektir".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 573:
العفريت من الجنّ: هو العارم الخبيث، ويستعار ذلك للإنسان استعارة الشّيطان له، يقال: عفريت نفريت، قال ابن قتيبة: العفريت الموثّق الخلق، وأصله من العفر، أي: التّراب، وعَافَرَهُ: صارعه، فألقاه في العَفَرِ.

4 B -"İbn Mes'ud kavlince Hızır aleyhisselâm'dır. İbn Abbas'ın".

ile tercih etmiştir. Ezcümle mevsûlün[1], sıla ile ma'lûma işaret olması kāidesine nazaran burada nazm-ı Kur'an mülâhaza edildiği zaman عِنْدَهُ عِلْمٌ مِنَ الْكِتَابِ olmakla mâlum olan zat ancak Süleyman aleyhisselâm'dır. Çünkü yukarıda وَلَقَدْ اٰتَيْنَا دَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ عِلْماً [27/15], وَوَرِثَ سُلَيْمٰنُ دَاوُدَ وَقَالَ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ عُلِّمْنَا مَنْطِقَ الطَّيْرِ [27/16] buyurulmuştu, ancak bu surette اَنَا اٰتِيكَ بِهٖ hitâbı ifritedir. Süleyman ifrite karşı söylemiştir. قَالَ اَنَا اٰتِيكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ يَرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ diye zamir ile zikrolunacak yerde tefhıym için mevsul getirilmiş ve bununla bâlâda verildiği zikrolunan ilimden bir misâl gösterilmiştir.

Ma'amâfîh ekseriyet, bu zâtın Süleyman aleyhisselâm'ın [3680] kendisi değil, ashâbından birisi olmasını nazmın siyâkına daha muvâfık bulmuşlardır. Muhyiddîn-i Arabî *Füsûs*'ta demiştir ki: "Bu Süleyman aleyhisselâm'ın ashâbından bazısının eliyle oldu ki hazır olanların nefislerinde Süleyman aleyhisselâm'ın şânı için daha azametli olsun."[2] Şüphesiz ashâbından böyle kerametin zuhûru kendisinin daha ziyade yüksekliğine delâlet eder. Ve bu ilim ona verilen ilimden olduğunu anlatır. Bu ne kadar mesafeden getirildi? Yukarıda hüdhüd kıssasında San'a'ya kadar varıldığına dair bir rivayet geçmişti, San'a'dan ise Sebe' üç günlük mesafedir deniliyor. Bazıları da bu sıra Süleyman aleyhisselâm San'a'dan dönmüş, Şam arzında bulunuyordu demişler. Bu takdirde iki aylık mesafe demektir. Bu kadar mesafeden bir taht göz kırpıncaya kadar nasıl gelir? Şüphe yok ki bu alelâde vekâyi'den değil bir keramet ve mucize olmak üzere mevzû'-i bahistir.

Muhyiddîn-i Arabî bunu şöyle anlatmıştır: "Âsaf, tahtın aynında tasarruf etti de onu mevzi'inde i'dam edip her an hâsıl olmakta bulunan halk-ı cedîde ârif olanlardan başka kimsenin şuuru lâhık olamayacak vechile Süleyman'ın yanında îcad ediverdi. Vücûdu zamanı, 'ademi zamanının aynı idi, ikisi bir anda idi ve Âsaf'ın kavli, zamanda fiilin aynı idi. Zira kâmilden sâdır olan kavil, Allah teâlâdan كُنْ menzilesindedir.

---

1 H: "mevsul".

2 İbn Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, nşr. Ebü'l-Alâ Afîfî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1946, s. 156:
وكان ذلك على يدي بعض أصحاب سليمان ليكون أعظم لسليمان عليه السلام في نفوس الحاضرين من بلقيس وأصحابها.

Bu tahtın husûlü meselesi en müşkil mesâildendir ancak zikrettiğimiz îcad ve i'dâmı ârif olan zevat müstesnâ. Taht ne mesafe kat' etti ne de onun için Arz dürüldü veya yarıldı."[1]

Şeyhin بَلْ هُمْ فٖى لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدٖيدٍ [Kāf 50/15][2] âyetinden anladığı halk-ı cedîd meselesi son zamanlarda Descartes felsefesine kadar geçmiş bir nazariyedir. Lâkin bunun buraya tatbîki âyetin zâhirine muvâfık değildir. Çünkü "yaparım" denmemiş, "getiririm" denilmiştir. قَبْلَ اَنْ يَرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ denilmesiyle de bir zaman ifade edilmiştir. Lemh-i basar değil, tarfetü'l-ayn da değil, bunlardan daha uzun olarak قَبْلَ اَنْ يَرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ ki iki tarfe[3] arasını ifade eder. Ve bu bir saniyeyi bile geçebilir. [3681] Lâkin Şeyh bunu bir an telakkī etmiş, hâlbuki hareket mefhûmu lâekal iki an iktizâ eylediği cihetle bir anda hareket tasavvuru tenakuz olacağından meseleyi işkâl ederek hareketsiz olarak husûlü imkânını göstermek için o yolda tevil eylemiştir. Çünkü zâtında mümteni' olana "kün" emri ta'alluk etmez. Fakat ihtar ettiğimiz vechile âyet bunu bir an ile değil, en serî' bir zaman ile ifade etmiştir. Lâekal اَنَا اٰتٖيكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ يَرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ diyecek kadar bir zaman var. Doğrusu "Âsaf'ın kavli zamanda fiilin aynı idi" demekle Şeyh tamamen hakikati söylemiştir. اَنَا اٰتٖيكَ بِهٖ قَبْلَ اَنْ يَرْتَدَّ اِلَيْكَ طَرْفُكَ

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 200:

وقال الشيخ الأكبر قدس سره: إن آصف تصرف في عين العرش فأعدمه في موضعه وأوجده عند سليمان من حيث لا يشعر أحد بذلك إلا من عرف الخلق الجديد الحاصل في كل آن وكان زمان وجوده عين زمان عدمه وكل منهما في آن وكان عين قول آصف عين الفعل في الزمان فإن القول من الكامل بمنزلة «كن» من الله تعالى. ومسألة حصول العرش من أشكل المسائل إلا عند من عرف ما ذكرناه من الإيجاد والإعدام، فما قطع العرش مسافة ولا زويت له أرض ولا خرقها. اه. ملخصا.

İbn Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, s. 155-156:

فكان آصف ابن برخيا أتم في العمل من الجن؛ فكان عين قول آصف بن برخيا عين الفعل في الزمن الواحد. فرأى في ذلك الزمان بعينه سليمانُ عليه السلام عرشَ بلقيس مستقرًا عنده لئلا يتخيل أنه أدركه وهو في مكانه من غير انتقال، ولم يكن عندنا بإتحاد الزمان إنتقال، وإنما كان إعدام وإيجاد من حيث لا يشعر أحد بذلك إلا من عرَّفه وهو قوله تعالى «بل هم في لبس من خلق جديد». ولا يمضي عليهم وقت لا يرون فيه ما هم راءون له. وإذا كان هذا كما ذكرناه، فكان زمان عدمه –أعني عدم العرش– من مكانه عين وجوده عند سليمان، من تجديد الخلق مع الأنفاس. ولا علم لأحد بهذا القدر، بل الإنسان لا يشعر به من نفسه أنه في كل نَفَس لا يكون ثم يكون. ولا تقل «ثُم» تقتضي المهلة، فليس ذلك بصحيح، وإنما «ثُم» تقتضي تقدم الرتبة العِلِيَّة عند العرب في مواضع مخصوصة كقول الشاعر:

كهز الرديني ثم اضطَرَبْ

وزمان الهز عين زمان اضطراب المهزوز بلا شك. وقد جاء بـ«ثم» ولا مهلة. كذلك تجديد الخلق مع الأنفاس: زمان العدم زمان وجود المثل كتجديد الأعراض في دليل الأشاعرة. فإن مسألة حصول عرش بلقيس من أشكل المسائل إلا عند من عرف ما ذكرناه آنفاً في قصته. فلم يكن لآصف من الفضل في ذلك إلا حصول التجديد في مجلس سليمان عليه السلام. فما قطع العرشُ مسافة، ولا زويت له أرض ولا خرقها لمن فهم ما ذكرناه.

2 "…Doğrusu onlar, yeni bir yaratılıştan iltibastalar."

3 B: "taraf".

kavlinde fiil îcad değil ityandır. Bunu söylemesiyle getirmesi bir olmuştur. Yani söyleyinceye kadar getirmişti[1]. Zira ilmini biliyordu. Bir saniyede binlerce kilometre sür'at, zamanımız efkâr-ı fenniyesinin mülâhazasına alışmış olduğu mesâildendir. Mühim olan nokta ancak bu hareketi yapmak için tatbik olunacak kuvveti bilmekten ibarettir. Bir sâʻikada, bir cereyanda, bir telgrafta görülen bu sür'at bir kütlede de görülebilir. Yakından icrâ-yı tesir ettiğini gördüğümüz iradenin bir telsiz gibi uzakta da âmil olabildiğini gösteren misâller de yok değildir. Bir câzibe ile ecrâmın fezâda uçuştuğu bir irade ile aʻzânın bedende oynadığı gibi bir irade ile âfâktaki bir cismin tayy-i mekân etmesi de Kitab'da, Levh-i Mahfûz'da sâbit olan ilimdendir.

{فَلَمَّا رَاٰهُ مُسْتَقِرًّا عِنْدَهُ} Der demez onu yanında karar etmiş görünce {قَالَ هٰذَا مِنْ فَضْلِ رَبّٖى} "bu" dedi, "Rabbimin fazlındandır" ❁ muʻtad olan sünnet-i câriyesi değil فَضَّلَنَا عَلٰى كَث۪يرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِن۪ينَ ile işaret olunduğu üzere fazl-ı mahsûsu olan bir keramet veya mucizedir {لِيَبْلُوَن۪ٓى ءَاَشْكُرُ... إلخ}

{قَالَ نَكِّرُوا لَهَا عَرْشَهَا} "Ona" dedi, "tahtını tenkîr edin" ❁ o değilden [3682] gösterin, yabancılaştırın {نَنْظُرْ اَتَهْتَد۪ى} "bakalım doğruyu bulacak mı?" ❁ Kendininki olduğunu bilecek, vaziyeti kavrayacak, hakikati anlayacak mı? {اَمْ تَكُونُ مِنَ الَّذ۪ينَ لَا يَهْتَدُونَ} Yoksa yola gelmezlerden mi olacak? ❁ Tahtının getirilmiş olması hayret-engiz bir tasarrufla mülk ü saltanatının elinden alınmış olduğuna delâlet eder. Böyle müdhiş bir lahzada onun o değilmiş gibi gösterilmesinde büyük bir nezaket ibraz edilmiş ve bununla onun istiʻdâdı üzerinde bir tecribe yapılmak istenilmiştir. {فَلَمَّا جَٓاءَتْ ق۪يلَ اَهٰكَذَا عَرْشُكِ} Binâenʻaleyh geldiğinde "böyle mi senin tahtın?" denildi ❁ "Bu senin tahtın" denilmedi, o değilmiş gibi gösterildi. {قَالَتْ كَاَنَّهُ هُوَ}"Sanki dedi o o {وَاُو۫ت۪ينَا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهَا} maʻamâfîh bize bundan evvel ilim verildi" ❁ bu mucizeden evvel hüdhüdün mektup getirmesi gibi müşahede ve sâir mesmûʻât ile Allah teâlâ'nın kudretine ve senin nübüvvetinin sıhhatine ilmimiz hâsıl oldu {وَكُنَّا مُسْلِم۪ينَ} ve müslüman olduk ❁ inandık teslim olduk dedi, hiç şaşırmadan vaziyeti olduğu gibi kavrayarak idâre-i kelâm

1 H: "getirmiştir".

etti, öyle de evvel neye gelmedi? {وَصَدَّهَا مَا كَانَتْ تَعْبُدُ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Evvel Allah'tan başka tapıyor idiği şeyler (dünya saltanatı) kendisini alıkoymuştu {اِنَّهَا كَانَتْ مِنْ قَوْمٍ كَافِرِينَ} çünkü kâfir bir kavimden idi {قِيلَ لَهَا ادْخُلِى الصَّرْحَ} denildi ona, "gir köşke". ❁ "Sarâhat"tan "sarh" kasr ve kule gibi yüksek binâ "sarhatü'd-dâr" konağın sahası, sahnı, avlusu, meydanı {فَلَمَّا رَاَتْهُ} derken onu görünce {حَسِبَتْهُ لُجَّةً} bir deryâ sandı {وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَا}ve inciklerinden açtı ❁ etekleri ıslanmasın diye toplandı, paçaları [3683] göründü. Evvel şaşırmamışken bu kere bir şaşkınlık etti {قَالَ اِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ} Süleyman "o" dedi, "sırçalardan döşenmiş mücellâ bir meydandır." ❁ Bir sırça saray ve medhalinden meydanına büyük bir havuz yapılıp su salınmış, içine balık vesâir deniz hayvanları konulup üzeri şeffaf cam ile döşenmiş, o vakit kadın {قَالَتْ} dedi {رَبِّ اِنِّى ظَلَمْتُ نَفْسِى} yâ Rab, şüphe yok ben evvel nefsime zulmetmişim ❁ boş şeylere tapmışım {وَاَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمٰنَ} şimdi Süleyman'ın maiyyetinde İslâm'a erdim {لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ}âlemlerin Rabbi Allah'a teslim oldum ❁ ekser müfessirînin kavlince Süleyman aleyhisselâm onu tezevvüc etmiş ve mülkünde bırakmış idi.

Üçüncü kıssa:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا اِلٰى ثَمُودَ اَخَاهُمْ صَالِحًا اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ فَاِذَا هُمْ فَرِيقَانِ يَخْتَصِمُونَ ﴿٤٥﴾ قَالَ يَا قَوْمِ لِمَ تَسْتَعْجِلُونَ بِالسَّيِّئَةِ قَبْلَ الْحَسَنَةِۚ لَوْلَا تَسْتَغْفِرُونَ اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٤٦﴾ قَالُوا اطَّيَّرْنَا بِكَ وَبِمَنْ مَعَكَۜ قَالَ طَٓائِرُكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ تُفْتَنُونَ ﴿٤٧﴾ وَكَانَ فِى الْمَدِينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ وَلَا يُصْلِحُونَ ﴿٤٨﴾ قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللّٰهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَاَهْلَهُ ثُمَّ لَنَقُولَنَّ لِوَلِيِّهٖ مَا شَهِدْنَا مَهْلِكَ اَهْلِهٖ وَاِنَّا لَصَادِقُونَ ﴿٤٩﴾ وَمَكَرُوا مَكْرًا وَمَكَرْنَا مَكْرًا وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٥٠﴾ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ مَكْرِهِمْۙ اَنَّا دَمَّرْنَاهُمْ وَقَوْمَهُمْ اَجْمَعِينَ ﴿٥١﴾ فَتِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُواۜ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٥٢﴾ وَاَنْجَيْنَا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ ﴿٥٣﴾

[3684] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için, Allah'a ibadet edin diye, Semûd'a da kardeşleri Sâlih'i göndermiştik. Derken bunlar iki fırka oldular çekişiyorlardı (45). "Ey benim kavmim!" dedi, "niçin haseneden önce seyyieyi iviyorsunuz? Ne olur Allah'a istiğfar etseniz, belki rahmetine nâil olursunuz" (46). "Biz, sen ve maiyyetindekiler ile teşe"üm ettik" dediler; "sizin" dedi, "şeâmetinizin sebebi Allah'a mâlum. Doğrusu siz öyle bir kavimsiniz ki imtihan olunuyorsunuz" (47). Şehirde dokuz çete vardı, hep arzda fesad yaparlar, salâha yaramazlardı (48). Allah'a yeminleşerek kavlettiler, "and olsun ona ve ehline bir gece baskını yapalım, sonra da velîsine yemin edelim, 'biz onun helâkine şâhid olmadık' diyelim, şüphesiz sözümüz sözdür, sâdıkızdır" dediler (49). Böyle bir mekir kurdular, hâlbuki haberleri yok Biz de bir mekir kurmuştuk (50). Şimdi bak, mekirlerinin âkıbeti nasıl oldu? Kendilerini[1] *ve kavimlerini toptan tedmir ediverdik (51). Daha evleri çökmüş, zulümleri yüzünden bomboş, şüphe yok bunda ilim şânından* [3685] *olan bir kavim için ibret alacak bir âyet var (52). Hâlbuki iman edip korunur olanları necâta çıkardık (53).*

{تِسْعَةُ رَهْطٍ} ❁ "**Reht**" ona kadar olan çeteye denir.

"**Tis'atü reht**" zâhiren dokuz çete demek ise de müfessirînin çoğu bunu dokuz kişilik bir çete diye tefsir etmişlerdir.

Dördüncü kıssa:

وَلُوطاً اِذْ قَالَ لِقَوْمِه۪ٓ اَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَ وَاَنْتُمْ تُبْصِرُونَ ﴿٥٤﴾ اَئِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَٓاءِۜ بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ ﴿٥٥﴾ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِه۪ٓ اِلَّٓا اَنْ قَالُٓوا اَخْرِجُٓوا اٰلَ لُوطٍ مِنْ قَرْيَتِكُمْۚ اِنَّهُمْ اُنَاسٌ يَتَطَهَّرُونَ ﴿٥٦﴾ فَاَنْجَيْنَاهُ وَاَهْلَهُٓ اِلَّا امْرَاَتَهُۘ قَدَّرْنَاهَا مِنَ الْغَابِر۪ينَ ﴿٥٧﴾ وَاَمْطَرْنَا عَلَيْهِمْ مَطَراًۚ فَسَٓاءَ مَطَرُ الْمُنْذَر۪ينَ ﴿٥٨﴾

---

1 M: "Kendileri".

Meâl-i Şerîfi

Lût'a da risalet verdik, o vakit ki kavmine demişti: "Siz gözünüz göre göre o fuhşu yapacaksınız ha? (54). Sahih siz kadınları bırakıp şehvet için mutlak[1] erkeklere mi gideceksiniz? Doğrusu siz [3686] ne yaptığınızı bilmez bir kavimsiniz" (55). Buna kavminin cevabı sade şu olmuştu: "Çıkarın şu Lût ailesini memleketinizden, çünkü onlar çok temizlik taslar kimseler" demişlerdi (56). Bunun üzerine onu ve ehlini necâta çıkardık, ancak karısını kalanlardan takdir etmiştik[2] (57). Ve onların üzerlerine öyle bir yağmur yağdırmıştık ki ne kötüdür o münzerîn yağmuru. (58).

قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ وَسَلَامٌ عَلٰى عِبَادِهِ الَّذ۪ينَ اصْطَفٰىۜ آٰللّٰهُ خَيْرٌ اَمَّا يُشْرِكُونَۜ ﴿٥٩﴾ اَمَّنْ خَلَقَ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءًۚ فَاَنْبَتْنَا بِه۪ حَدَٓائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍۚ مَا كَانَ لَكُمْ
اَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَاۜ ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِۜ بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَۜ ﴿٦٠﴾ اَمَّنْ جَعَلَ الْاَرْضَ قَرَارًا وَجَعَلَ
خِلَالَهَٓا اَنْهَارًا وَجَعَلَ لَهَا رَوَاسِيَ وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزًاۜ ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِۜ بَلْ اَكْثَرُهُمْ
لَا يَعْلَمُونَۜ ﴿٦١﴾ اَمَّنْ يُج۪يبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّٓوءَ وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَٓاءَ الْاَرْضِۜ
ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِۜ قَل۪يلًا مَا تَذَكَّرُونَۜ ﴿٦٢﴾ اَمَّنْ يَهْد۪يكُمْ ف۪ي ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَمَنْ يُرْسِلُ
الرِّيَاحَ بُشْرًا بَيْنَ يَدَيْ رَحْمَتِه۪ۜ ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِۜ تَعَالَى اللّٰهُ عَمَّا يُشْرِكُونَۜ ﴿٦٣﴾ اَمَّنْ يَبْدَؤُا
الْخَلْقَ ثُمَّ يُع۪يدُهُ وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِۜ ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِۜ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ
صَادِق۪ينَ ﴿٦٤﴾ قُلْ لَا يَعْلَمُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُۜ وَمَا يَشْعُرُونَ اَيَّانَ
يُبْعَثُونَ ﴿٦٥﴾ بَلِ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِي الْاٰخِرَةِۖ بَلْ هُمْ ف۪ي شَكٍّ مِنْهَاۖ بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ ﴿٦٦﴾

---

1 B -"mutlak".

2 H: "Bir de Lût'a risalet verdik, kavmine: 'Siz göz göre göre o fuhşu yapacaksınız ha? (54). Sahih siz kadınları bırakıp sırf şehvet için mutlaka erkeklere gideceksiniz ha? Doğrusu siz ne yaptığınızı bilmez bir kavimsiniz' dediği vakit (55) buna kavminin cevabı sade şu olmuştu: 'Çıkarın şu Lût ailesini memleketinizden, çünkü onlar çok temizlik taslar kimseler' demişler (56). Derken biz onu ve karısından mâʿadâ ehlini necâta çıkardık, karısını kalanlardan takdir etmiştik".

[3687] **Meâl-i Şerîfi**

De ki hamd Allah'a[1], bir de selâm ıstıfâ buyurduğu kullarına. Allah mı hayırlı yoksa müşriklerin şirk koştukları mı? (59). Yoksa gökleri ve yeri yaratıp sizin için semâdan bir su indiren mi? Bir su ki indirip de onunla gözler gönüller açan hadîkalar bitirmekteyiz, siz onların bir ağacını bitiremezdiniz. Bir tanrı mı var Allah'la beraber? Hayır, onlar sapkınlık ediyorlar (60). Yoksa Arz'ı bir karargâh kılıp aralarında ırmaklar akıtan ve onun için oturaklı dağlar yapıp iki deniz arasına bir hâciz koyan mı? Bir tanrı mı var Allah'la beraber? Hayır, [3688] *ekserîsi ilim ehli değiller (61). Yoksa, sıkılan kendine dua ettiği zaman ona icâbet edip fenalığı açan ve sizi Arz'ın halifeleri kılan mı? Bir tanrı mı var Allah'la beraber? Siz pek az düşünüyorsunuz. (62). Yoksa o kara ve deniz karanlıklarında size yol gösteren ve rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci gönderen mi? Bir tanrı mı var Allah'la beraber? Yüksek, çok yüksek Allah onların şirk koştuklarından (63). Yoksa halkı ibtidâ yaratıp duran, sonra onu iade edecek olan ve size gökten ve yerden rızık veren mi? Bir tanrı mı var Allah'la beraber? De ki haydin getirin burhânınızı sâdıksanız[2] (64). De ki: Göklerde ve yerde Allah'tan başka kimse gaybı bilmez, onlar da ne zaman baʿs olunacaklarını bilmezler[3] (65). Fakat âhiret hakkında ilimleri tevâlî etmekte, fakat onlar ondan bir şek içindedirler, daha doğrusu onlar ondan kördürler (66).*

{قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ} De ki: Hamdolsun Allah'a ❁ Kur'ân'ın bir Hakîm-i Alîm'in ledünnünden telâkkîsini îzah sadedinde zikrolunan kıssalar Allah teâlâ'nın kemâl-i kudret ve azamet-i şânı ile peygamberlerine bahşeylediği muʿcizât ve nusretin tasavvurlar fevkinde yüksekliğini anlattığı gibi, bilhassa risâlet-i Muhammediye ile vaad olunan inkılâbâtın tarz-ı vukūʿuna dair mâzîden bazı misâller ile mü'minlere tebşir siyâkında îrad buyurulduğu için, burada Resûlullah'ın hem اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ diye hamdetmesi hem de Allah'ın

---

1 H +"~~de~~".
2 H: "'Haydin getirin burhânınızı sâdıksanız' de".
3 H: "'Göklerde ve yerde gaybı' de, 'Allah'tan başka kimse bilmez. Ne bilecekler ne zaman baʿs olunacaklar'".

öyle ıstıfâ buyurduğu, yani süzüp seçerek risalet veya velâyeti için ihtiyar buyurduğu[1] güzide kullarına {وَسَلَامٌ عَلٰى عِبَادِهِ الَّذٖينَ اصْطَفٰى} bir de selâm o ıstıfâ buyurduğu kullarına ❁ diye bir selâm ithaf eylemesi emrolunmuş ve bununla bir hutbeye girizgâh yapılarak müşrikleri tebkit ve ilzam için şöyle bir mukayese yürütülmüştür: {آٰللّٰهُ خَيْرٌ اَمَّا يُشْرِكُونَ} Allah mı hayırlı yoksa müşriklerin şirk koştukları mı? ❁ Yani zikrolunan kıssalardan kudretinin şuûnu anlaşılan [3689] ve binâen'aleyh bütün hamd ü azamet kendine mahsus olan Allah mı hayırlı, yoksa müşriklerin O'na şerîk koşarak taptıkları şeyler mi? Nasıl, kime ibadet etmeli? Bütün hayır yedinde olan Allah ile hiçbir şey kābil-i kıyas olamayacağından bu mukayesenin mahza müşriklere serzeniş için olduğu âşikârdır. Zikredilen tarihî kıssalar hayriyyet-i ilâhiyeye delâlette burhân-ı naklî olduklarından nakle imanı olmayan müşriklere karşı daha açık ve daha umûmî olan aklî burhanlara geçerek kademe kademe serzenişin kuvvetini artırmak için buyuruluyor ki:

{اَمَّنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} Yoksa o gökleri ve yeri yaratan ❁ Arapça'da atıf harflerinden birisi olan "em" biri muttasıla, biri munkatı'a olmak üzere iki türlüdür. Em-i muttasıla, istifham hemzesinin karşısında lâzım bir terdid ifade eder. Em-i munkatı'a ise cümlenin başına dâhil olarak "bel" gibi ıdrab ile hemze mânasını tazammun eyler, ancak اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ [el-Mülk 67/20][2] gibi önünde sarih bir istifham bulunduğu zaman hemze takdîrine hâcet kalmaksızın sadece "bel" mânasına ıdrab olur. Yani kelâmdan kelâma intikāli ifade eder. Biz bunların ikisini de "yoksa" diye terceme ediyor isek de "yoksa" esas itibarile وان لا meâlinde bir şartiyye olduğundan doğrudan doğru değil, dolayısıyla bir terceme oluyor. Onun için em-i muttasılaya muntabık olsa bile em-i munkatı'aya her zaman intibâkı iddia edilemeyecektir. Nitekim "bel" yerinde "hayır", "yok", "daha doğrusu", "fakat" tâbirlerinden birini kullanıyoruz آٰللّٰهُ خَيْرٌ اَمَّا يُشْرِكُونَ'da em, muttasıladır. "Mâ"yı müfred olarak lafza-i celâleye

1 B -"yani süzüp seçerek risalet veya velâyeti için ihtiyar buyurduğu".
2 "Yoksa kimdir o (…) şu sizin ordularınız ki…"

atfediyor. Lâkin اَمَّنْ خَلَقَ ve nazîrleri münkatı‘adır. Cümleyi cümleye atfediyor. Müfessirîn burada من kelimesini mevsûle[1] hamlettikleri için cümle tamam olmak üzere haberin mahzuf olduğunu söylüyorlar. İbn Atıyye gibi bazıları bunu بل أمّن خلق السموات والأرض... -إلخ- يشرك به takdir etmişlerdir[2] ki "ya o gökleri ve yeri yaratana şirk koşulur mu?" [3690] demek oluyor[3]. Sâhib-*Keşşâf* gibi çokları da mâkabli karinesiyle بل أمّن خلق السموات والأرض... -إلخ- خير أم ما يشركون takdir etmişlerdir.[4] Bu surette "yoksa o gökleri ve yeri yaratan ve şöyle şöyle yapan mı hayırlı, onların şirk koştukları mı?" demek oluyor ki meal buna göre yazılmak istenilmiştir. Gerçi bu mealde atf-ı cümle mânası zâhir görünmezse de yine o mâna anlaşılabilecektir.

Binâen‘aleyh o vechile îzah edelim: Yoksa, yani Allah'ın kudret ve vahdâniyetiyle hayriyetini anlatan o kıssalar gibi naklî delillerin olmadığı farz edilse aklen mâlum ve sâbit değil midir ki o gökleri ve yeri yaratan {وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءًۚ} ve sizin için, yani sizin menfaatinizi husûle getirmek hikmetiyle semâdan bir su indiren mi ۞ hayırlıdır yoksa şirk koştukları mı? Burada görülüyor ki لَكُمْ, اَنْزَلَ'nin mef‘ûl-i lehidir. Nahivde mâlum olduğu üzere mef‘ûl-i leh iki kısımdır. Birine "husûlî", birine "tahsîlî" denilir. Fiilden zihnen ve hâricen mukaddem olursa husûlîdir, "susadığı için içti" gibi. Zihnen mukaddem hâricen muahhar olursa tahsîlî olur, "kanmak için içti" gibi. İşte bu لَكُمْ böyle tahsîlî bir mef‘ûl-i lehtir. Buna "illet-i gāiye" dahi denilir. Şâyân-ı dikkattir ki لَكُمْ, اَنْزَلَ fiiline ta‘alluk ettirilmiş, خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ mutlak bırakılmıştır.

---

1 H: "mevsûleye".

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 266:
وقوله تعالى. «أَمَّنْ خَلَقَ» وما بعدها من التوقيفات، توبيخ لهم وتقرير على ما لا مندوحة لهم عن الإقرار به، وقرأ الجمهور «أمّن» بشد الميم وهي «أم» دخلت على «من»، وقرأ الأعمش «أمن» بفتح الميم مسهلة وتحتمل هذه القراءة أن تكون «أمن» استفهاما فتكون في معنى «أم من» المتقدمة، ويحتمل أن تكون الألف للاستفهام ومن ابتداء وتقدير الخير يكفر بنعمته ويشرك به.

3 H: "olur".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 376:
فإن قلت: ما الفرق بين أم وأم في «أَمَّا يُشْرِكُونَ» و»أَمَّنْ خَلَقَ»؟ قلت: تلك متصلة، لأنّ المعنى: أيهما خير. وهذه منقطعة بمعنى بل والهمزة، لما قال الله تعالى: آللّٰه خير أم الآلهة؟ قال: بل أمّن خلق السماوات والأرض خير؟ تقريرا لهم بأن من قدر على خلق العالم خير من جماد لا يقدر على شيء. وقرأ الأعمش: «أمن»، بالتخفيف. ووجهه أن يجعل بدلا من «آللّٰه»، كأنه قال: أمّن خلق السماوات والأرض خير أم ما تشركون؟

Demek ki bütün âlemin yaratılışı insanlar için denemezse de yukarıdan suyun indirilmesinde, yağmur yağdırılmasında beşerin hayat ve menfaati gayesi mütehakkık olduğunda şüphe yoktur. Su ile hayat arasındaki nisbeti vaz' eden ve binâen'aleyh hayâtı husûle getirmek hikmetiyle suyu indiren Allah teâlâ'dır.

Şimdi su üzerine terettüb eden feyz-i hayâtı düşünen herhangi bir akıl onu yaratıp indirenin hayriyetinde tereddüt eder mi? Fakat işbu illet-i gāiye bahsinde feylesofların bazı münakaşaları olmuştur: "İllet-i gāiye [3691] hakikatte fâilin fâiliyetine ve fiile ikdâmına illet demek olacağından, ef'âl-i ilâhiyede illet-i gāiye tasavvur olunamaz. Çünkü gayr ile istikmâli istilzam eder. Bu ise Allah teâlâ hakkında muhaldir" demişlerdir. Buna iki vecihle cevap verilir:

1. Gayr ile değil, kendi sıfatı olan ilm ü iradesiyle kemâl lâzım gelir.

2. Ef'âl-i ilâhiyede fâilin fâiliyetine illet olmak mânasına illet-i gāiye değil lâkin fâide, gaye ve hikmet[1] cârî olduğunda şüphe yoktur. Burada şu mânaları fark etmelidir: Bir fiil üzerine terettüb eden herhangi bir semereye "fâide" denir. Eğer o fâide fiilin ucunda olursa "gaye" denir, eğer o gaye fiilden maksud ise fiile terettübü maksud olmak itibariyle "garaz" veya "maksad" denildiği gibi, fiile bâ'is olması itibariyle de "illet-i gāiye" denilir.

Meselâ su çıkarmak için bir kuyu kazmak istesem hâriçte kuyu kazmak su çıkarmanın sebebidir. Kuyu önce kazılır, su onun sonunda çıkar. Bu suretle su çıkarmak kuyu kazmanın hem bir fâidesi hem bir gayesidir. Aynı zamanda kuyuyu kazmaktan maksadım su çıkarmaktır. Bu cihetle bu gaye benim garazımdır. Su çıkarmak maksadım[2] olmasa idi kuyuyu kazmayacaktım, binâen'aleyh su çıkarmak kuyu kazmanın zihnen mukaddem illet-i gāiyesidir. Bununla beraber ben kuyuyu kazarken arada âsâr-ı atîkadan bir kıymetli eser de bulsam bu benim için sade

1 H: "hikmet ve gaye".
2 M ve B: "maksadı".

bir fâide olur; garaz değil, gaye de değildir. Çünkü fiilin sonunda değil esnâsında hâsıl olmuştur. Ve ben onu belki hiç düşünmemişimdir. Sonra benim bu kuyuyu kazmamdan dolayı birtakım kimseler intifâ' ederlerse bu da onun fâide ve gayelerinden olur. Fâidesi olmayan bir fiil bâtıl ve beyhûdedir. Mu'tedd[ün] bihâ bir fâidesi bulunmayan bir fiil abes ve lağvdır. Fâidesi ve gayesi bilinerek kat'î bir isabetle yapılan fiile "hikmet" denildiği [3692] gibi, fiilin sebep olduğu faidelere ve gayelere de o fiilin hikmetleri denilir. رَبَّنَا مَا خَلَقْتَ هٰذَا بَاطِلًا [Âl-i İmrân 3/191] mantûkunca hilkat bâtıl olmayıp baştan başa fevâid ve gāyât ile yekdiğerine merbut ve hikmet ile meşhun bulunduğundan Allah teâlâ'nın ef'âlinde fâideler ve gayeler ile hikmet cereyânında şüphe yoktur. Bu surette fiil ile gayesi aynı nisbette maksud olarak cereyan eder.

Ma'amâfîh hikmette terettüb murad olmak itibariyle gayeler bir garaz-ı maksud tarzında da husûle gelebilir. Ancak bu maksûdun fi'l-i ilâhîde illiyeti olmaz, yani garazda illet-i gāiyelik haysiyeti bulunmaz. Meselâ Allah teâlâ hayat fâide ve gayelerine sebep olmak hikmetiyle suyu yaratmış ve indirmiştir. Fakat hayat gayesini kasdetmese idi suyu yaratamazdı veyahut suyu yaratmasa idi hayâtı yaratamazdı demek mânasına değil, mücerred su üzerine hayâtın terettübünü irade buyurmuş olması mânasınadır. Demek olur ki feylesofların ef'âl-i ilâhiyede münakaşa ettikleri illet-i gāiye delili "hikmet delili" nâmıyla mülâhaza edildiği takdirde daha sâlim olarak mütalaa edilmiş olur. İşte bu suretle اَنْزَلَ لَكُمْ'nin hikmetini göstermekte, âyetteki hitâbın zevki de bu hikmetle tecellî eylemektedir. Buradan her yağmurun sırf insanların menâfi'i için indiğini anlamamalı, lâkin insanların menafi'i için indiği muhakkak olan suyu -ki Kur'an da ona teşbih olunmuştur- düşünmeli ve onu indiren Zât-ı A'lâ'nın hayrındaki büyüklüğü tefekkür etmelidir. Bu noktada hiçbir şüpheye mahal bırakmamak üzere delilin delâletinden medlûlün sarâhatine geçilerek onun kim olduğunu anlatmak için gıyabdan tekellüme iltifat suretiyle şöyle buyuruluyor:

{فَاَنْبَتْنَا بِهٖ حَدَٓائِقَ ذَاتَ بَهْجَةٍ} Bir su ki indirip de onunla behcetli behcetli hadîkalar bitirmekteyiz.

[3693] "**Hadîka**" içinde su bulunan, gözbebeği gibi kıymetli bostan.

"**Behcet**" göze gönüle neş'e ve şetâret veren güzellik, dilberlik demektir. "Onları biz yapıyoruz, sa'y ü marifetimizle biz yetiştiriyoruz" demek âdetleri olan câhilleri red için de şöyle buyuruluyor: {مَا كَانَ لَكُمْ اَنْ تُنْبِتُوا شَجَرَهَا} Siz onların bir ağacını bitiremezdiniz ❁ yani o güzel bahçelerin, bostanların yetişmesinde siz insanların da hizmeti, ameli olmaz değildir. Fakat siz kendi kendinize onların meyvelerini ve o güzel menfaatlerini yetiştirmek şöyle dursun, ağacını bile bitiremezdiniz. Binâen'aleyh sizin amelleriniz Hâlık'ın emri dâhilinde kulluk etmekten ileri geçemez, O'na bir şirket ifade edemez. {ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِ} Bir tanrı mı var Allah ile beraber? ❁ Yani Allah'tan başka tapılacak, O'na şerîk tutulacak bir tanrı daha bulunmasına imkân ve ihtimal mi var? {بَلْ هُمْ قَوْمٌ يَعْدِلُونَ} Hayır, onlar öyle bir kavim ki sapkınlık ediyorlar ❁ apaçık haktan sapıyorlar, bu açık burhânı[1] ve delâleti nazar-ı dikkate almıyorlar. {اَمَّنْ جَعَلَ الْاَرْضَ قَرَاراً} Yoksa o Arz'ı bir karargâh kılan ❁ yani insan ve hayvanların barınıp yaşayabilecekleri vechile o suyun durabileceği bir mahal kılan {وَجَعَلَ خِلَالَهَٓا اَنْهَاراً} kılıp da aralarında ırmaklar akıtan {وَجَعَلَ لَهَا} ve onun için ❁ yani Arz'ın makar olması ve ırmakların akması için {رَوَاسِيَ} oturaklı dağlar yapan {وَجَعَلَ بَيْنَ الْبَحْرَيْنِ حَاجِزاً} ve iki deniz arasına bir hâciz koyan mı ❁ yani dağların altında ve [3694] aralarındaki deniz gibi tatlı sularla acı denizleri birbirine karıştırmayıp aralarına bir gergi koyan veyahut iki acı deniz arasında Arabistan kıtası gibi bir berzahı koyup tutan zat mı hayırlı, yoksa onların şirk koştukları mı? (وَهُوَ الَّذٖى مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهٰذَا مِلْحٌ اُجَاجٌ *[Furkân 25/53] bak.*) {ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِ} Bir Tanrı mı var Allah'la beraber? {بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} Hayır, ekserîsi ilim ehli değiller ❁ bulundukları arzın ahvâlini bile bilmezler. Bu âyetin mazmûnu hâssaten Arz'a ait olan coğrafya ve tabakāt-ı Arz ilimleriyle alâkadar olduğu cihetle

---

1 H: "burhan".

böyle buyurulmuştur. Bu iki âyet, âfâkī delâletlere numûnedir. Bundan enfüsî âyâta geçilerek[1] buyuruluyor ki:

{اَمَّنْ يُجِيبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ} Yoksa muztar kendine dua ettiği zaman ona icâbet edip {وَيَكْشِفُ السُّوٓءَ} o fenalığı açan ❁ yani def' eden. "**Muztarr**" hastalık veya diğer bir şiddet ve zarûret ile sıkışan, bunalan nâçâr demektir. Murad cinstir. Binâen'aleyh her sıkılana icâbet lâzım gelmez فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَٓاءَ [el-En'âm 6/41] gibi meşiyyetle mukayyeddir. Bununla beraber ekseriya ıztırar hâlinde duanın makbûliyetine işaret ve hatta vaad var demektir. Çünkü ıztırar hâlinde ihlâs zâhir olur. Nice imansızların imana geldikleri görülür. {وَيَجْعَلُكُمْ خُلَفَٓاءَ الْاَرْضِ} Ve sizi Arz'ın halifeleri kılan mı? ❁ "Arz'ın halifeleri" Arz'da geçmişlerin yerlerine kalanlar demek olabilirse de, ahkâm-ı ilâhiyenin icrâsına me'mur hilâfet sâhipleri, yani Arz'ın hükümdarları mânasına olması daha zâhirdir. Muztarrın duasıyla fenalığın keşfine ma'tuf olması da ancak bununla mütenâsib olur. Ve o hâlde bu cümle, mü'minlere daha bidâyet-i İslâm'da istikbâlin hilâfetini vaad eden büyük bir tebşîri ifade eder. Sûrenin başındaki هُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ tebşîriyle Dâvûd ve [3695] Süleyman kıssasının zikrine nazaran da bu mâna müte'ayyin demektir. Evvelki âyetlerde sılalar خلق، أنزل، جعل diye mâzî sîgasıyla getirilmiş iken, buradan itibaren tahvil ile muzârî' sîgası îrad buyurulması da bi'set-i seniyye ile mev'ud olan inkılâb-ı ahvâli göstermek itibariyle bu mânaya zâhir bir karînedir. Bunun için sîgayı muhafaza ederek bunu şöyle terceme etmek daha muvâfık olacaktır: "Ve sizi Arz'ın halifeleri yapacak olan mı" ❁ hayırlı yoksa onların şirk koştukları mı? {ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِ} Bir tanrı mı var Allah ile beraber? {قَلِيلاً مَا تَذَكَّرُونَ} Siz pek az tezekkür ediyorsunuz. ❁ Bu âyet biri ferdî nefis biri de ictimâ'î nefis ile alâkadar iki âyet-i enfüsiye ihtar ettiği cihetle burada "tezekkür" tâbir buyurulmuştur.

{اَمَّنْ يَهْدِيكُمْ فِى ظُلُمَاتِ الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} Yoksa size kara ve deniz karanlıklarında yol gösterir ve rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci gönderir olan Zat mı ❁ hayırlıdır, yoksa onların şirk koştukları mı? Bu âyette de kara ve

---

1 M ve B +"de".

deniz seferlerinde mücahede ile İslâm fütûhâtının ilerleyeceği haber veriliyor. Ve Hak rızâsını tâkip ederek fi'liyyâtta vahdet ile neticelenecek olan muhtelif fikr ü ictihad cereyanlarının اِخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ وَاسِعَةٌ[1] mazmûnu üzere bir rahmet müjdecisi olduğuna da işaret buyuruluyor. {ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِ} Bir tanrı mı var Allah ile beraber? {تَعَالَى اللّٰهُ} Yüksek, çok yüksek Allah {عَمَّا يُشْرِكُونَ} onların şirk koştuklarından. ❁ Beşinci defa bu, bir de hem âfâkī hem enfüsî burhânı ihtivâ eden şu âyet ile tekid ve takrir buyuruluyor: {اَمَّنْ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ} Yoksa halkı ibtidâ yaratıp duran {ثُمَّ يُعِيدُهُ} sonra onu iade edecek olan ❁ döndürüp [3696] yine yaratacak, dünyaya bir de âhiret yapacak olan {وَمَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَاءِ وَالْاَرْضِ} ve size gökten ve yerden rızık veren mi ❁ hayırlı, yoksa onların şirk koştukları mı? {ءَاِلٰهٌ مَعَ اللّٰهِ} Bir tanrı mı var Allah'la beraber? ❁ Yani bir tanrı daha olsa idi ibtidâ halk başlayamazdı, iki kudret temânu' ederdi. Biri galebe etse mağlub ilâh olamaz, etmese hiçbiri ilâh olamaz, bir şey yaratılamazdı ve şu görülen nizâm-ı hilkat bulunamaz ve siz yerden ve gökten merzuk olamazdınız. Demek ki bu hilkati tâ başından yapan ve sizi gökten ve yerden maddî ve mânevî merzuk eden ve sonra çevirip soracak olan Allah teâlâ'dan başka tapılacak hiçbir şey yoktur. {قُلْ} De ki {هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ} haydi (ey müşrikler) getirin burhânınızı {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer sâdıksanız ❁ yani şirk davanızda doğru iseniz hakikatte Allah'tan başka tapılacak mâbudlar bulunduğuna bir burhânınız olmak lâzım gelir, getirin görelim. Lâkin ne mümkin?

Yâ Resul {قُلْ} de ki {لَا يَعْلَمُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ} yerde ve gökte gaybı Allah'tan başka kimse bilmez {وَمَا يَشْعُرُونَ اَيَّانَ يُبْعَثُونَ} onlar da ne zaman ba's olunacaklarını bilmezler {بَلِ ادَّارَكَ عِلْمُهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ} fakat âhiret hakkında ilimleri tevâlî etmektedir.

"İddâreke" aslında "tedâreke"dir; "tedârük" ard ardına yetişip ulanmak, ta'bîr-i âharla tetâbu', telâhuk, tevâlî etmektir. Buna şöyle de mâna verilmiştir: Belki ilimleri âhirette arkalarından ard arda

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* II, 314:

وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: اختلاف أمتي رحمة.

yetişmektedir, bu surette [3697] فِى "iddâreke"ye müte'allik olur. Lâkin "ilim" ma'lûmât mânasına فِى الْاٰخِرَةِ ondan hâl olarak şu mâna bizce daha münâsibdir: Ba'sin hangi saatte olacağını bilemezlerse de esas itibariyle âhiretin olacağına dair kendilerine peygamberler vasıtasıyla ve vuku'âtın cereyânıyla ard ardına ma'lûmât verilmekte, esbâb-ı ilimleri tekâmül etmektedir. {بَلْ هُمْ فِى شَكٍّ مِنْهَا[1]} Fakat onlar ondan şek içindedirler ❁ bir türlü inanamaz, yakīn edinemezler. {بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ} Daha doğrusu onlar ondan kördürler ❁ âhiret delâilini görmezler, görmek istemezler.

Bak ne diyorlar?

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُٓوا ءَاِذَا كُنَّا تُرَابًا وَاٰبَٓاؤُ۬نَٓا اَئِنَّا لَمُخْرَجُونَ ﴿٦٧﴾ لَقَدْ وُعِدْنَا هٰذَا نَحْنُ وَاٰبَٓاؤُ۬نَا مِنْ قَبْلُۙ اِنْ هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ ﴿٦٨﴾ قُلْ سِيرُوا فِى الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُجْرِمِينَ ﴿٦٩﴾ وَلَا تَحْزَنْ عَلَيْهِمْ وَلَا تَكُنْ فِى ضَيْقٍ مِمَّا يَمْكُرُونَ ﴿٧٠﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٧١﴾ قُلْ عَسٰٓى اَنْ يَكُونَ رَدِفَ لَكُمْ بَعْضُ الَّذِى تَسْتَعْجِلُونَ ﴿٧٢﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٧٣﴾ وَاِنَّ رَبَّكَ لَيَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٧٤﴾ وَمَا مِنْ غَٓائِبَةٍ فِى السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ اِلَّا فِى كِتَابٍ مُبِينٍ ﴿٧٥﴾ اِنَّ هٰذَا الْقُرْاٰنَ يَقُصُّ عَلٰى بَنٖٓى اِسْرَٓائِيلَ اَكْثَرَ الَّذِى هُمْ فِيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿٧٦﴾ وَاِنَّهُ لَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِينَ ﴿٧٧﴾ اِنَّ رَبَّكَ يَقْضِى بَيْنَهُمْ بِحُكْمِهٖۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُۚ ﴿٧٨﴾ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِۜ اِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبِينِ ﴿٧٩﴾ اِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَٓاءَ اِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ ﴿٨٠﴾ وَمَٓا اَنْتَ بِهَادِى الْعُمْىِ عَنْ ضَلَالَتِهِمْۜ اِنْ تُسْمِعُ اِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِاٰيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ ﴿٨١﴾ وَاِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ اَخْرَجْنَا لَهُمْ دَٓابَّةً مِنَ الْاَرْضِ تُكَلِّمُهُمْۙ اَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِاٰيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَۧ ﴿٨٢﴾

---

1 H, M ve B: "منها في شك".

[3698] **Meâl-i Şerîfi**

Ve[1] o küfredenler şöyle dediler: "Bir toprak olduğumuz vakit mi biz ve atalarımız; hakikaten bizler mutlak çıkarılacak mıyız? (67). Yemin ederiz ki bu bize de vaad olundu bundan evvel atalarımıza da. Bu eskilerin esâtîrinden başka bir şey değil" (68). De ki: "Hele Arz'da bir gezinin de bakın mücrimlerin âkıbeti nasıl olmuş?"[2] (69). Ve onlara karşı mahzun olma, yaptıkları mekirlerden bir darlığa da düşme (70). Bir de "ne zaman bu vaad [3698] *gerçek iseniz?" diyorlar. (71). De ki: "Belki o ivdiğinizin bir kısmı ensenize binmiş bulunuyor"[3] (72). Ve her hâlde Rabbin insanlara karşı mutlak bir fazl sâhibidir velâkin onların ekserîsi şükretmezler[4] (73). Hâlbuki sîneleri ne gizliyor ve ne ilan ediyorlar Rabbin her hâlde hepsini biliyor.[5] (74). Ve yerde, gökte hiçbir gâib yoktur ki açık bir kitapta olmasın[6] (75). Haberiniz olsun ki[7] bu Kur'an Benî İsrâil'e ihtilâf edip durdukları şeylerin ekserîsini anlatır. (76). Ve hakikat o doğruyu gösterir kat'î bir hidâyet ve mü'minler için mahz-ı rahmettir (77). Elbette Rabbin hükmüyle beynlerinde kazâsını infaz buyuracaktır, ve[8] Azîz'dir O, Alîm'dir[9] (78). O hâlde Allah'a itimad et, sen şüphesiz açık bir hak üzerindesin (79). Şüphesiz sen ölülere işittiremezsin, arkalarına dönmüş kaçarlarken sağırlara da daveti işittiremezsin. (80). Sen o körleri dalâletlerinden hidâyete erdirecek de değilsin, sen ancak âyetlerimize iman edeceklere işittirirsin de onlar Müslüman olur selâmet bulurlar (81). Söylenen başlarına geleceği vakit de onlar için Arz'dan bir dâbbe çıkarırız, nâsın âyetlerimize yakīn ile inanmaz idiklerini[10] kendilerine söyler. (82).*

---

1 H -"Ve".
2 H: "'Hele Arz'da bir gezinin de bakın mücrimlerin âkıbeti nasıl olmuş?' de".
3 H: "'Belki o ivdiğinizin bir kısmı ensenize binmiş bulunuyor' de".
4 H: "Her hâlde Rabbin insanlara karşı mutlak bir fazl sâhibi velâkin insanların ekserîsi şükretmezler".
5 H: "Şüphesiz sîneleri ne gizliyor ve ne ilan ediyorlarsa Rabbin elbette hepsini biliyor".
6 H: "Öyle ya, yerde ve gökte hiçbir gâib (bir şey) yoktur ki açık bir kitapta olmasın".
7 H: "Hakikat".
8 H -"ve".
9 H: "Azîz'dir, Alîm'dir O".
10 B: "idikleri".

{بَعْضُ الَّذٖى تَسْتَعْجِلُونَ} O ivdiğinizin bazısı ❁ nitekim Bedir'de oldu, bâkīsi de ölümlerinden sonra. {وَمَا مِنْ غَٓائِبَةٍ فِى السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ[1]} hem yerde ve gökte hiçbir gāibe -yani son derece gizlenmiş hiçbir sır- yoktur ki {اِلَّا فٖى كِتَابٍ مُبٖينٍ} mübîn bir kitapta olmasın.

"**Mübîn**" açık veyahut beyan edici ki, burada Allah'a nazaran açık demektir. Murad, Levh-i Mahfuz veya doğrudan doğru ilmullahtır. {اَكْثَرَ الَّذٖى هُمْ فٖيهِ يَخْتَلِفُونَ} Hakkında ihtilâf edip durdukları mesâilin ekserîsini anlatır ❁ teşbih ve tenzih, cennet ve cehennem ahvâli, Üzeyr ve Mesih [3700] meseleleri gibi. {وَاِنَّهُ} Ve şüphe yok ki o ❁ Kur'an {لَهُدًى} kat'î bir hüdâdır ❁ doğru yolu gösterir bir hidâyet rehberidir. Binâen'aleyh anlattığı mesâilde hakkı gösterdiğinde şüphe etmemelidir. {وَرَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنٖينَ} Ve mahz-ı rahmettir fakat mü'minler için ❁ çünkü o hidâyetten intifâ' edecek olan onlardır. {اِنَّ رَبَّكَ} Muhakkak Rabbin {يَقْضٖى بَيْنَهُمْ بِحُكْمِهٖ} beynlerinde -yani o ihtilâf eden Benî İsrâil'in Yehûd ve Nasârâ'nın aralarında- hükmüyle kazâ buyuracak. ❁ Belli ki burada "hüküm" kazâ mânasına masdar değil, mâ-bihi'l-hükm mânasına isimdir. Nitekim وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا [er-Ra'd 13/37] âyetinde bu mâna ile Kur'ân'ın bir ismi olmuştur. Fi'l-hakīka اِنَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ [en-Nisâ 4/105] mantûkunca Kur'an beyne'n-nâs hüküm için indirilmiştir. Buna göre "hükmüyle kazâ buyuracak" demek, Kur'an ile kazâ buyuracak demek olur. Bu suretle Yehûd ve Nasârâ'nın ileride fiilen hükm-i Kur'an ile mahkum olup zimmet-i İslâm'a girecekleri haber verilerek sûrenin başında ihtar olunduğu üzere mev'ud olan şevket ü saltanat tebşir buyurulmuştur. Sakın bunda tereddüt olunmasın {وَهُوَ الْعَزٖيزُ} öyle Azîz'dir O[2] ❁ kudretine karşı gelmek ihtimâli yok gālibdir, binâen'aleyh vaadini yerine getirir, muhakkak kazâsını infaz buyurur. {الْعَلٖيمُ} Alîm'dir O ❁ binâen'aleyh onu nasıl yapacağını da bilir. {فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} O hâlde Allah'a tevekkül ve itimad kıl ❁ yâ Muhammed {اِنَّكَ عَلَى الْحَقِّ الْمُبٖينِ} şüphesiz sen öyle açık hak üzerindesin ❁ onun için itimad

1 H, M ve B: "في الأرض ولا في السماء".
2 H -"O".

etmelisin {إِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى... ألخ} şüphesiz sen o ölülere işittiremezsin ilh... ۞ onun için de çaresiz Allah'a tefvîz-i umûr ile tevekkül etmek lâzım gelir.

[3701] "Mevtâ"dan murad, hakkı duymayan kâfirlerdir. Âyât-ı haktan hiç müteessir olmadıkları için duygusuzlukta ölülere teşbih olunmuşlardır. Nitekim derece derece sağırlar, körler de öyledir. {إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ} Arkalarını dönmüş kaçarlarken ۞ zira böyle olmasa belki işaret ile filan çağırılmaları mümkin olabilir.

{وَإِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ} O söylenen başlarına geleceği vakit de ۞ yani kâfirlerin isti'câl ettikleri o vaad, söylenen o azab tamamıyla aleyhlerinde vukū'a geleceği, başlarına kıyamet kopacağı vakit; yahut aleyhlerinde o hüküm vâki' olacağı zaman {اَخْرَجْنَا لَهُمْ دَآبَّةً مِنَ الْاَرْضِ} onlar için Arz'dan bir dâbbe çıkarırız {تُكَلِّمُهُمْ اَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِاٰيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ} nâsın âyetlerimize yakīn ile inanmaz idiklerini kendilerine söyler. ۞ Bâlâda beyan olunduğu üzere بَلْ هُمْ فِى شَكٍّ مِنْهَا بَلْ هُمْ مِنْهَا عَمُونَ [en-Neml 27/66] olduklarını anlatır. Burada kıyamet alâmetlerinden olan bir Dâbbetü'l-Arz haber veriliyor.

"**Debb**" ve "**debîb**" hafif yürüme, debelenme demektir. Hayvânâtta ve ekseriya haşerâtta kullanılır, içkinin bedene yayılması ve bir çürüklüğün etrafına sirâyeti gibi hareketi gözle idrak olunamayan şeylerde de isti'mâl edilir. "Dâbbe" kelimesi de bundan fâil olmak itibariyle asl-ı lügatta "mâ yedübbü" yani debb eden, debelenen demek olur. Ve şu hâlde şimendüfer, otomobil, bisiklet gibi otomatik şeylere dahi asl-ı lügata nazaran "dâbbe" demek sahih olabilecek ise de, lisanda isti'mâli hayvana mahsustur. Hatta örfte dört ayaklı hayvânâtta ve onlar içinde bilhassa fereste daha ziyade müte'âref olmuştur. Bununla beraber وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَآبَّةٍ مِنْ مَٓاءٍۚ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشٖى عَلٰى بَطْنِهٖۚ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشٖى عَلٰى رِجْلَيْنِۚ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشٖى عَلٰٓى اَرْبَعٍ [en-Nûr 24/45] âyetinden anlaşıldığı üzere her hayvanda isti'mâl olunur. "Hayvan" lafzına mürâdif gibidir. [3702] وَمَا مِنْ دَآبَّةٍ فِى الْاَرْضِ اِلَّا عَلَى اللّٰهِ رِزْقُهَا'dan anlaşılan da budur. Binâen'aleyh hayvan gibi insana da ıtlak olunur. Bu âyette "dâbbe" diye nekre olarak vârid olmasından

bunun bildiğimiz dâbbelerden bambaşka bir dâbbe olması tebâdür eder. دابة تكلمهم terkîbinden zâhir olan ise, bunun hayvân-ı nâtık, yani insan olmasıdır. Tefsirler de bu iki nokta etrafında dolaşmaktadır.

Râgıb, *Müfredât*'ında bu babdaki akvâli şöyle telhis etmiştir: " اَخْرَجْنَا لَهُمْ دَآبَّةً مِنَ الْاَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ kavl-i kerîminde denildi ki dâbbe tanıdığımızın hilâfına bir hayvandır ki çıkması kıyamet sırasına mahsustur. Bir de denildi ki bununla cehalette hayvanlar menzilesinde olan eşrâr murad olunmuştur. Bu takdirde "dâbbe" bütün mâ-yedübb'ün ismi olarak cemi' olmuş olur. 'Hâin'in cem'inde 'hâine' gibi."[1] Kâdı Beyzâvî[2] ve bazı ehl-i hadîs bunu "cessâse" olmak üzere göstermişlerdir ki, bir hadiste vârid olduğu üzere "cessâse" Deccal için ahbâr tecessüs eden casus demektir.[3] Ebussuud da diyor ki: "Bu dâbbe cessâsedir. Bundan ism-i cins ile tâbir olunup bir de tefhıym tenvîni ile ibhâmının tekid olunması şânının garâbetine ve evsâfının tavr-ı beyandan hâriç olduğuna delâlet eder." Bu münasebetle hadiste vârid olan bazı garib rivayetleri kaydettikten sonra şunu da ilâve eyliyor ki; "Hazret-i Ali'den şöyle rivayet olundu: 'Kuyruğu olan bir dâbbe değil, sakalı olan bir dâbbedir' demiş, bir recül olduğuna işaret eylemiştir. Fakat meşhur olan bir dâbbe olmasıdır."[4] Şüphesiz Kur'an'da دابة tâbir olunduğu için dâbbedir. Lâkin recül de bir dâbbedir. دابة تكلمهم buyurulması ise bunun bir insan olmasını tâyin için zâhir bir karînedir. Burada kelâma mecâzî bir mâna vermek, veyahut تكلمهم fiilini söylemek mânasına değil de cerh mânasına teklîm'e haml eylemek hilâf-ı zâhirdir. Rivâyât-ı[5] garîbe ile Kur'an'ı zâhirinden ihrac etmek îkānına halel getirmektir.

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 306:
وقوله: «وَإِذا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ أَخْرَجْنا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الْأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ»، فقد قيل: إنها حيوان بخلاف ما نعرفه يختصّ خروجها بحين القيامة، وقيل: عنى بها الأشرار الذين هم في الجهل بمنزلة الدوابّ، فتكون الدابة جمعا لكلّ شيء يَدِبُّ، نحو: خائنة جمع خائن.

2 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 168.

3 Müslim, Fiten, 119; İbn Mâce, Fiten, 33.

4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VI, 479-480:
وهي «الجسَّاسةُ». وفي التَّعبيرِ عنها باسمِ الجنسِ وتأكيدِ إبهامِه بالتَّنوينِ التفخيمي من الدلالةِ على غَرَابةِ شأنِها وخروجِ أوصافِها عن طور البيان ما لا يخفى... ورُوي عن علي رضي الله عنه أنَّه قال: «ليس بدابةٍ لها ذنَب، ولكنْ لها لِحية»، كأنه يشير إلى أنّه رجلٌ، والمشهورُ أنَّها دابَّةٌ.

5 B: "rivâyet-i".

Kaldı ki Ahmed, Tayâlisî, Nu'aym[1] b. Hammad, Abd [3703] b.[2] Humeyd[3], Tirmizî hasen diyerek; İbn Mâce, İbn Cerîr, İbn Münzir, İbn Ebî Hâtim, İbn Merdûye ve Beyhakī gibi zevâtın Ebû Hüreyre radıyallahu anh'tan tahric eyledikleri bir hadiste, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Dâbbetü'l-Arz Mûsâ'nın asâsı ve Süleyman'ın mührü beraberinde olarak çıkacak, Mühr ile mü'minin yüzünü parlatacak, Asâ ile kâfirin burnunu kıracak, nâs sofraya toplanacak, mü'min ve kâfir tanınacak."[4] Bu hadîse nazaran da bu dâbbe maddî ve mânevî hârikulâde bir kuvvet ve saltanat ile zuhur edip büyük bir İslâm devleti teşkil edecek bir sâhib-hurûc olmuş oluyor. Şüphe yok ki Asâ-yı Mûsâ ile Mühr-i Süleyman'ı hâiz olan zat büyük bir şahsiyet olacaktır. Hem de şirârdan değil hıyârdan olacak, çünkü mü'minin yüzünü güldürecek, kâfirin burnunu kıracak. Âyette تُكَلِّمُهُمْ اَنَّ النَّاسَ كَانُوا بِاٰيَاتِنَا لَا يُوقِنُونَ buyurulması da bunu iktizâ ediyor. Şu hâlde buna "dâbbe" tesmiye edilmesinin vechi, onun kâfirlere karşı haşin olacağını ve Allah teâlâ'ya nazaran onun ihrâcı zor bir şey değil, yerden âdî bir dâbbe çıkarmak gibi kolay olduğunu anlatmaktır. Burada bazı âsârı da kaydedelim:

1. İbn Cerîr'in Huzeyfe b. Esîd'den tahric ettiği üzere: "Dâbbenin üç hurucu vardır: Birisinde bazı bâdiyelerde çıkar, sonra gizlenir, birisinde de ümerâ kanlar dökerken bazı şehirlerde çıkar, yine gizlenir. Sonra da nâs mescidlerin en şereflisi, en büyüğü ve en faziletlisi nezdinde iken arz kendilerini fırlatmaya başlar, derken halk kaçışır, mü'minlerden bir tâife kalır, 'bizi Allah'tan hiçbir şey kurtaramaz' derler, dâbbe de onların üzerine çıkar, yüzlerini kevkeb-i dürrî gibi cilâlandırır, sonra hareket eder. Artık ne tâkip eden yetişebilir ne kaçan

---

1 M: "Naım".

2 B -"Hammad, Abd b.".

3 M: "Hamîd".

4 *Müsned Ebî Dâvûd et-Tayâlisî,* IV, 292; Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten,* thk. Semîr Emîn ez-Züheyrî, Kahire: Mektebetü't-Tevhîd, 1412, II, 665; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 295; İbn Mâce, Fiten, 31: عن أبي هريرة ، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تخرج دابة الأرض معها عصا موسى، وخاتم سليمان، تخطِم أنف الكافر بالعصا، وتُجْلِي وجه المؤمن بالخاتم، حتى يجتمع الناس على الخِوان، يُعرف المؤمن من الكافر.

kurtulabilir. Bir adama varır namaz kılıyordur, 'vallahi sen ehl-i salât değilsin' der yakalar, mü'minin yüzünü ağartır, kâfirin burnunu kırar" dedi. "O zaman nâs ne hâlde olur?" dedik, "arazide komşular, emvâlde şerîkler, seferlerde arkadaşlar" dedi.[1]

[3704] 2. Ehl-i ilimden birçokları "dâbbenin hurûcu emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker terk olunduğu vakittir" demişler. İbn Ömer radıyallahu anhumâ'dan[2] mervîdir ki وَاِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ اَخْرَجْنَا لَهُمْ دَٓابَّةً kavl-i kerîmi emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker terk olunduğu vakit demiştir.[3] Buna göre وَاِذَا وَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ Müslümanlar da bozulup aleyhlerinde hüküm hak olduğu vakit demek oluyor.

وَيَوْمَ نَحْشُرُ مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ فَوْجاً مِمَّنْ يُكَذِّبُ بِاٰيَاتِنَا فَهُمْ يُوزَعُونَ ﴿٨٣﴾ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاؤُ۫ قَالَ اَكَذَّبْتُمْ بِاٰيَاتٖى وَلَمْ تُحٖيطُوا بِهَا عِلْماً اَمَّاذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨٤﴾ وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ ﴿٨٥﴾ اَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا الَّيْلَ لِيَسْكُنُوا فٖيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِراًۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٨٦﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve her ümmetten âyetlerimizi tekzib eden kimselerden bir fevc yaparak mahşere sevkedeceğimiz gün artık onlar hep inzibat altında tevkif olunurlar (83). Nihâyet geldikleri vakit "siz Benim âyetlerimi ilmen kavramadığınız[4] hâlde tekzib mi ettiniz? Yoksa ne yapıyordunuz?" buyurur (84) ve haksızlık ettikleri cihetle aleyhlerinde söz hak olur

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 497-498:

عن حُذيفة بن أسيد، في قوله: «أَخْرَجْنَا لَهُمْ دَابَّةً مِنَ الأَرْضِ تُكَلِّمُهُمْ» قال: للدابة ثلاث خرجات: خرجة في بعض البوادي ثم تكمن، وخرجة في بعض القُرى حين يهريق فيها الأمراء الدماء، ثم تكمن، فبينا الناس عند أشرف المساجد وأعظمها وأفضلها، إذ ارتفعت بهم الأرض، فانطلق الناس هرابا، وتبقى طائفة من المؤمنين، ويقولون: إنه لا ينجينا من الله شيء، فتخرج عليهم الدابة تجلو وجوههم مثل الكوكب الدرّيّ، ثم تنطلق فلا يدركها طالب ولا يفوتها هارب، وتأتي الرجل يصلي، فتقول: والله ما كنت من أهل الصلاة، فيلتفت إليها فتخطمه، قال: تجلو وجه المؤمن، وتخطم الكافر، قلنا: فما الناس يومئذٍ؟ قال: جيران في الرباع، وشركاء في الأموال، وأصحاب في الأسفار.

2 H, M ve B: "anh'tan".

3 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdirrezzâk,* II, 482; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 119; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 497:

عن ابن عمر في قوله تعالى: «وإذا وقع القول عليهم أخرجنا لهم دابة من الأرض»، قال: إذا لم يأمروا بمعروف، ولم ينهوا عن منكر.

4 H: "ihâta etmediğiniz".

(söylenen başlarına gelir) de artık nutukları tutulur (85). Görmediler mi Biz içinde sükûn bulsunlar diye geceyi yaptık, göz açmak üzere de [3705] *gündüzü. Elbette bunda*[1] *iman edecek bir kavim için şüphesiz âyetler var (86).*

{وَيَوْمَ نَحْشُرُ... إلخ} ۞ Sözün gelişine nazaran zâhir-i âyet dâbbenin hurûcu ile vukū'a gelecek inkılâbâtın[2] bir safhasını tasvirdir. Yani ileride وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ ile beyan olunacak olan kıyâmet-i kübrâdan evvel bir kıyâmet-i suğrâ veya vustâyı beyandır.

{حَتّٰٓى اِذَا جَٓاؤُ} Nihâyet geldikleri vakit ۞ Allahu a'lem murad, öldürülüp de Hakk'ın huzûruna getirildikleri vakit demektir. {قَالَ} O vakit Allah buyurur ki {اَكَذَّبْتُمْ بِاٰيَاتٖى وَلَمْ تُحٖيطُوا بِهَا عِلْمًا} siz Benim âyetlerimi ilmen ihâta etmediğiniz -yani tamamıyla bilmediğiniz, ilminiz künh ü hakikatini kavramadığı hâlde- tekzib mi ettiniz? {اَمَّاذَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} Yoksa yani tekzib etmedinizse ne yaptınız, bu güne yarar ne amel işlediniz? {وَوَقَعَ الْقَوْلُ عَلَيْهِمْ بِمَا ظَلَمُوا} Ve zulmettikleri yani haksızlık edip tekzib eyledikleri cihetle söylenen başlarına gelir ۞ aleyhlerinde hüküm hak olup cehennemi boylarlar {فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ} artık nutukları tutulur. ۞ Ne itiraz ne i'tizâr hiçbir şey söyleyemezler[3].[4] {اَلَمْ يَرَوْا} Görmediler mi? ۞ Murad gözle görmek değil, kalb ile görmektir. Zira gece ve gündüz gözle görülür ise de sükûn ve ibsar hikmetiyle yapıldıkları mubsarâttan değil, ma'kūlâttandır. {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ} Elbette bunda, bu yapılışta {لَاٰيَاتٍ} şüphesiz âyetler var ۞ Allah'ın varlığına ve birliğine ve nübüvvetin hakkiyetine ve âhiretin olacağına ve insanların nizâm-ı hayat ve amellerine delâlet eden deliller var.

[3706] Evvelâ âlemin bir kararda, bir tabiatta kalmayıp hareketten sükûna, sükûndan harekete, zulmetten nûra değiştirilip durması, tabiatlar üzerinde kāhir bir kudret-i âliyenin vücûdunu gösterdiği gibi, bilhassa hayât-ı beşer nokta-i nazarından gecenin sükûn ü istirahat ve

1 H: "bunlara".
2 M ve B: "inkılâbın".
3 M: "söylemezler".
4 B -"{فَهُمْ لَا يَنْطِقُونَ} artık nutukları tutulur. ۞ Ne itiraz ne i'tizâr hiçbir şey söyleyemezler".

gündüzün intibâh u faaliyet hikmet ve fâideleriyle alâkadar yapılması O Hâlık'ın Alîm ve Hakîm dilediğini yapar bir fâ'il-i muhtâr olduğunu gösterir. Zira dilese idi insanları da yarasalar gibi yapar[1], gündüzleri göz açtırmaz, geceleri dinlendirmez idi.

Sâniyen, hareketleri durdurup sükûna erdiren, sâkin olanların bir nûr ile gözlerini açıp hareketlerini temin eden o kudretin zulmet-i cehâlette uyuyan insanları uyandırmak, şaşkınlara yol göstermek için âlemi nûr-i nübüvvetle tenvir edebileceğini de gösterir.

Sâlisen, leyl ü nehârın bu inkılâbâtı, bu âlemin bir âlem-i inkılâb olduğunu ve binâen'aleyh bugünün bir yarını ve bu dünyanın bir âhireti bulunduğunu anlattığı gibi, bir nûr ihtizâzıyla uyuyan gözlerin açılması ve sâkin olanların harekete geçivermesi, aynı surette bir nefh ile ölülerin dirilebileceğini gösterir bir ba's misâli teşkil eder. {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} Fakat iman edecek bir kavim için ❁ çünkü iman şânından olmayanlar hiçbir âyete inanmazlar.

وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُۜ وَكُلٌّ اَتَوْهُ دَاخِرِينَ ﴿٨٧﴾ وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِىَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِۜ صُنْعَ اللّٰهِ الَّـذٖى اَتْقَنَ كُلَّ شَیْءٍۜ اِنَّهُ خَبٖيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ ﴿٨٨﴾ مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَاۚ وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ اٰمِنُونَ ﴿٨٩﴾ وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِى النَّارِۜ هَلْ تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٩٠﴾

[3707] **Meâl-i Şerîfi**

Hele Sûr üfürüleceği, üfürülüp de bütün göklerdeki kimseler, yerdeki kimseler, Allah'ın dilediği müstesnâ olmak üzere[2] hepsi feza' ile ürperdiği ve her biri O'na hor ve[3] hakir geldikleri gün ne müdhiştir? (87). Bir de o dağları görür câmid sanırsın, hâlbuki onlar bulut geçer

1 H -"yapar".
2 H -"olmak üzere".
3 M -"ve".

gibi geçer. Her şeyi itkān eden Allah'ın sunʿu, O şüphesiz Habîr'dir ne yapıyorsanız (88). Her kim hasene ile gelirse o vakit ona ondan[1] daha hayırlısı var ve onlar o günkü fezaʿdan emîn kalırlar (89). Her kim de fenalıkla gelirse artık yüzleri ateşte sürtülür, başka değil sırf yaptığınız amellerin cezâsı (90).

{وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ} Hele Sûr üfürüleceği[2] gün ❁ büyük kıyamet!

"**Sûr**" bazıları bunu "vâv"ın fethiyle "suver" gibi "suret"in cemʿi, nefhi de suretlere rûh nefhi diye telakkī etmişlerdir. Lâkin böyle olsa idi zamirinde فيها denilmek lâzım gelirdi, hâlbuki diğer bir âyette ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى [ez-Zümer 39/68][3] diye müfred müzekker zamiri gönderildiğinden bu mâna sahih olamaz. Bazıları da bunu bir temsîle hamletmişler, mevtânın kabirlerden mahşere çağırılışları hâlini, bir orduyu harekete getirmek için boru çalınması hâline teşbih suretiyle bir istiʿâre-i temsîliye yapıldığına zâhib olmuşlardır. Ekser müfessirînin kavlince ise bazı hadislerde vârid olduğu [3708] üzere Sûr büyük boru gibi bir şeydir ki üç defa nefh olunacaktır: Birincisi nefha-i fezaʿ, ikincisi nefha-i saʿk, üçüncüsü nefha-i kıyamdır. Ve buna me'mur olan İsrâfil'dir. Bu âyette beyan olunduğu üzere birincisi olan nefha-i fezaʿda göklerde ve yerde kim varsa Allah teâlâ'nın dilediği zevâttan mâʿadâsı hep dehşetinden sarsılacak, Sûre-i Zümer'deki وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى[4] الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ [39/68][5] kavl-i kerîmi mûcebince ikincisi olan nefha-i saʿk'da ise Allah'ın dilediklerinden mâʿadâ hepsi yıkılıp ölecek; ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ [ez-Zümer 39/68][6], فَاِذَا هُمْ مِنَ الْاَجْدَاثِ اِلٰى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ [Yâsîn 36/51][7] mûcebince üçüncüsü olan nefha-i kıyamda kabirlerden kalkıp mahşere koşuşacaklardır.

---

1 B -"ondan".
2 B: "üfürüldüğü".
3 "…Sonra ona bir daha üflenmiştir…"
4 H, M ve B: "و".
5 "Ve Sûr üflenmiştir de göklerde kim var, yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır, ancak Allah'ın dilediği müstesnâ…"
6 "…Sonra ona bir daha üflenmiştir, bu kere de hep onlar kalkmışlar bakıyorlardır."
7 "…ne baksınlar kabirlerinden Rablerine doğru akın ediyorlardır."

Tirmizî'nin Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallahu anh'tan tahric edip hasen dediği bir hadîs-i şerîfte Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem "nasıl zevk ederim, Sâhib-Sûr boruyu ağzına almış ne zaman nefh emrolunacak diye izin dinliyor" buyurmuştu. Bu, ashâb-ı kirâma pek ağır geldi, o vakit Aleyhissalâtü vesselâm "حَسْبُنَا اللّٰهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ deyiniz" buyurdu.[1]

"**Feza'**" (فَزَع) korkunç bir şeyden şahsa ârız olan tutukluk ve ürkeklik, yani şiddetli korku ile sarsılıp belinlemek demektir. {اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُۜ} Ancak Allah'ın dilediği kimseler müstesnâ ❁ olarak feza'dan emîndirler. Bunların kim olduğu hakkında muhtelif sözler söylenmiş ise de kat'î bir haber yoktur, en muvâfıkı bundan sonraki ikinci âyette وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ اٰمِنُونَ bunun bir beyânı mesabesinde olmasıdır.

{وَتَرَى الْجِبَالَ} Bir de sen dağları görür {تَحْسَبُهَا جَامِدَةً} onları câmid sanırsın {وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ} hâlbuki onlar bulut geçer gibi geçer dururlar. ❁ Bu âyet iyi anlaşılmış [3709] değildir. Müfessirîn bunu وَاِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ [et-Tekvîr 81/3][2], وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ [el-Kāri'a 101/5][3] mazmunları üzere kıyamet günü dağların yün gibi atılıp yürütülmesi manzarasının bir tasvîri telakkī etmişlerdir. Buna göre bu âyet وَكُلٌّ اَتَوْهُ دَاخِرِينَ cümlesine ma'tuf olarak bu görüş, bu sanış ve bu bulut gibi geçiş hep ileride o feza' günü olacak. Lâkin bu takdirde تَحْسَبُهَا جَامِدَةً cümlesi yakışıksız kalır, وَتَرَى الْجِبَالَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ denilmek daha muvâfık olurdu. Çünkü "o gün dağlar bulut gibi geçecekler de o hâlde sen onları câmid sanacaksın" denilmek tedhiş değil tahfif oluyor. Şu hâlde تَرَى ile تَحْسَبُ bugüne, وَهِيَ تَمُرُّ o güne ait olmak ihtimâli kalır. Yani "bugün hâl-i hâzırda dağları görürsün câmid sanırsın, hâlbuki onlar o kıyamet günü bulut geçer gibi geçeceklerdir" demek olur. Bu surette ise تَحْسَبُهَا fazla kalır وَتَرَى الْجِبَالَ جَامِدَةً denilmek daha muvâfık olurdu.

---

1 Tirmizî, Sıfatü'l-Kıyâme, 8:
عن أبي سعيد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «كيف أنعم وصاحب القرن قد التقم القرن، واستمع الإذن متى يؤمر بالنفخ، فينفخ»، فكأن ذلك ثقل على أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، فقال لهم: «قولوا حسبنا الله ونعم الوكيل، على الله توكلنا».

2 "Ve dağlar yürütüldüğü vakit."

3 "Dağlar da didilmiş elvân yünler gibi atılacaktır."

Bunun için müteahhirînden birtakımları وَهِىَ تَمُرُّ fiilinin de hâle ait olması lâzım geleceğine hükmederek bununla Arz'ın hareketini isbâta çalışmışlardır. Buna göre mâna şu oluyor: Sen bugün dağları görür câmid sanırsın, hâlbuki onlar her gün bulut geçer gibi geçerler. Bu esas itibariyle güzel bir mânadır. Ancak bu geçiş Arz'ın her gün Şems etrafındaki kütlevî hareketine hamledilince kıyamet ahvâli arasında bunun ne sebeple zikredildiği anlaşılamıyor. Bir de bütün bu vecihlerde جَامِدَةً yalnız ثَابِتَة demek oluyor. Ve bunun murûr ile tekabülü anlaşılsa da sehâb ile olan tekabülündeki zevk kaybedilmiş oluyor.

Bizim kanaatimizce bu âyet, hâl-i hâzırın her dem kevn ü fesâdını göstererek kıyamet ve ba'si tasavvur ettirmek için bir nevi istidlâl sadedinde sevk olunmuştur. وَهِىَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ dağların haddizâtında seyyâl gazlardan mürekkeb olup zerrâtında bulut tebahhur eder gibi kevn ü fesad, kimyevî tehavvülât ile her dem halk-ı cedîd cereyan edip durduğunu ve bu suretle kütlelerinin de yekpâre bir hacimde sâbit kalmayıp her lahza tegayyür ve intişar üzere [3710] bulunduğunu ve binâen'aleyh âlemin en sâbit görünen şeyleri bile böyle her dem inkılab ile bir kıyamete doğru gittiğini ve şu hâlde günün birinde bir nefh ile o koca dağların yerinden bütün kütleleriyle yürütülüp Arz'ın başka bir arza tebdil olunabileceğini anlatıyor. Hem bu gidişin nizamsız bir ihtilâl ile mücerred tahrib için değil, bulutun rahmete gidişi gibi hikmet ü intizam ile daha yüksek bir hayâta geçirmek için olduğuna işaret de eyliyor. Bu işareti bilhassa tasrih ile de buyuruluyor ki {صُنْعَ اللّٰهِ الَّذٖى اَتْقَنَ كُلَّ شَىْءٍ} her şeyi itkan eden, yani ilm ü hikmeti ile yerli yerinde sağlam ve muntazam yapan Allah'ın sun'u! {اِنَّهُ خَبٖيرٌ بِمَا تَفْعَلُونَ} Şüphesiz O sizin bütün fiillerinize Habîr'dir {مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا} Her kim hasene ile gelirse onun için ona ondan daha hayırlısı var {وَهُمْ} hem onlar ۞ o hasene ile gelenler {مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ} o günkü bir feza'dan ۞ o nefh günü yahut ba's günü dehşetli bir korkudan {اٰمِنُونَ} emîn kalırlar. {وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ} Her kim de seyyie ile -kötü amel ile- gelirse {فَكُبَّتْ وُجُوهُهُمْ فِى النَّارِ} artık yüzleri ateşte sürtülür. {هَلْ تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} Başka değil, ancak yaptığınız amellerin cezâsıyla karşılanacaksınız.

Bu beyandan sonra hâtime olarak Resûlullah'a şöyle söylemesi emrolunuyor:

إِنَّمَا أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ رَبَّ هٰذِهِ الْبَلْدَةِ الَّذِى حَرَّمَهَا وَلَهُ كُلُّ شَىْءٍ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ﴿٩١﴾ وَأَنْ أَتْلُوَا الْقُرْاٰنَ فَمَنِ اهْتَدٰى فَإِنَّمَا يَهْتَدِى لِنَفْسِهِ وَمَنْ ضَلَّ فَقُلْ إِنَّمَا أَنَا مِنَ الْمُنْذِرِينَ ﴿٩٢﴾ وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ سَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٩٣﴾

[3711] **Meâl-i Şerîfi**

Ben sade emrolundum ki şu beldenin şânına hürmet veren, her şey de kendisinin olan Rabbine ibadet edeyim, hem emrolundum ki hâlis müslimînden olayım (91). Ve Kur'an okuyayım, bunun üzerine her kim hidâyeti kabul ederse sırf kendi lehine eder, kim de sapa giderse de ki: "Ben sade tehlikeyi haber verenlerdenim" (92). Ve de ki: "Hamdolsun Allah'a: O size âyetlerini gösterecek de onları tanıyacaksınız ve Rabbin ne yapacağınızdan gāfil değil"[1] (93).

{هٰذِهِ الْبَلْدَةِ} Yani Mekke {مِنَ الْمُسْلِمِينَ} ❁ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112] müeddâsınca Allah'ın birliğine teslim olan ve yaptığını Allah için güzel yapan hâlis Müslümanlardan {وَقُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ سَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا} Ve de ki: "Hamdolsun Allah'a, O size âyetlerini gösterecek de onları tanıyacaksınız" ❁ yani Kur'an'da delâil-i kudretinden İslâm'a vaad buyurduğu hârikulâde nusret ve muvaffakiyetleri ileride fiilen gösterecek, şimdi tanımak istemediğiniz o hakikatleri o vakit tanıyacaksınız. إِنَّ رَبَّكَ يَقْضِى بَيْنَهُمْ بِحُكْمِهِ [en-Neml 27/78], وَإِنَّكَ لَتُلَقَّى الْقُرْاٰنَ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ عَلِيمٍ [en-Neml 27/6], bir de işbu سَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَا âyetleri mü'minlere hidâyet ve tebşir [3712] için nâzil olduğu başında beyan olunan bu sûrenin rûhu mesabesinde olan teminat âyetleridir.

1 H: "ne yapacağınızdan da Rabbin gāfil değil".

Bu sûrenin nâzil olduğu Mekke'de Peygamber'in ne kadar yalnız, İslâm'ın ne kadar garib olduğu düşünülür de öyle bir zamanda böyle bir sûre ve bâhusus bu kat'î âyetlerle istikbal hakkında verilen va'd ü te'mînâtın kuvvet ü azameti ve fi'l-hakīka hicret-i seniyyeden[1] sonra İslâm tarihinin açtığı şevket ü saltanatın vüs'at ve ehemmiyeti mülâhaza olunursa, bu sûrenin ve bu âyetlerin bu yüksek ihbar ve teminatın ne kadar büyük mucizeleri ihtivâ ettiği tebeyyün eder. Ve fi'l-hakīka bu Kur'ân'ın Hakîm, Alîm Allah teâlâ'nın ledünnünden telakkī olunduğu bütün vuzûhuyla anlaşılır. Tarihi mütalaa edenler Bedir'den başlayıp Hazret-i Ömer devrinden Fâtih, Yavuz ve Kanuni Süleyman devirlerine kadar Allah teâlâ'nın قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ سَيُرِيكُمْ اٰيَاتِه۪ فَتَعْرِفُونَهَا buyurduğu üzere âyetlerini nasıl gösterdiğini hiç şüphesiz görür hamd ederler.

Selim ve Süleyman saltanatlarının, Dâvûd ve Süleyman saltanatları gibi اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذ۪ى فَضَّلَنَا عَلٰى كَث۪يرٍ مِنْ عِبَادِهِ الْمُؤْمِن۪ينَ [en-Neml 27/15] şükrânesiyle tecellî etmesi de bu sûredeki tebşîrât netâicinden olduğunda şüphe yoktur. Şunu da unutmayalım[2] ki Çanakkale, Sakarya, İnönü muzafferiyetleri, İzmir'in istihlâsı, Avrupalıların İstanbul'dan çıkarılmaları,[3] hamdolsun Allah teâlâ'nın zamanımızda gösterip tanıttığı âyât-ı İslâmiyedendir. Bu mücahedelerde Türkiye Müslümanları öyle bir ıztırar ve ihlâs ile Allah teâlâ'ya ilticâ ederek çalışmışlardı ki اَمَّنْ يُج۪يبُ الْمُضْطَرَّ اِذَا دَعَاهُ وَيَكْشِفُ السُّٓوءَ [en-Neml 27/62] mazmûnu aynen tecellî etmişti. Fakat bütün bunların tahakkukundan sonra اِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَٓاءَ اِذَا وَلَّوْا مُدْبِر۪ينَ [en-Neml 27/80] buyurulduğu üzere duymak[4] istemeyen kalbsizler, sağırlar, körler İslâm'ın artık bütün vaadleri olmuş bitmiş, istikbal için vazifesi kalmamış olduğunu iddia ederek Müslümanlığı körletmek, Allah'ı unutup şirk yollarına gitmek istiyorlar. Böyle nankörlükler [3713]

1 B: "nebeviyyeden".
2 B: "unutmamalı".
3 B -"İzmir'in istihlâsı, Avrupalıların İstanbul'dan çıkarılmaları".
4 B: "durmak".

yapılacağını bildiği için Allah teâlâ da "Rabbin neler yapacağınızdan da gāfil değil" وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ [en-Neml 27/93] buyuruyor. Sûrenin başında da هُدًى وَبُشْرٰى لِلْمُؤْمِنِينَ. اَلَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ. اِنَّ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ زَيَّنَّا لَهُمْ اَعْمَالَهُمْ فَهُمْ يَعْمَهُونَ. اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ لَهُمْ سُٓوءُ الْعَذَابِ وَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ هُمُ الْاَخْسَرُونَ [27/2-5] buyurulmuştu. Yani mü'minlere, nâmütenâhî istikbal olan âhiret va'd ü tebşir buyurulurken âhirete imanı olmayanların kendilerini[1] beğenen körlüklerini ve sonundaki hüsranlarını anlatmıştı. Dâbbetü'l-Arz ve nefh-i Sûr âyetlerinde de bütün âlemin inkılâb-ı küllîsi anlatılırken İslâm'a vaad olunan âhiretin ebedî tahakkuku tesbit edilmiş مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَاۚ وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ اٰمِنُونَ [27/89] buyurulmuştur. Fi'l-vâki' اَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا الَّيْلَ لِيَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِراً [27/86] buyurulduğu üzere İslâmın da gecesi gündüzü olacak, o da bu inkılâb âleminde kâh gecelerin âguş-ı sükûnunda dinlenecek ve kâh gündüzlerin pertev-i ikbâlinde gözlerini açarak Hak teâlâ'nın huzûr-ı izzetinde en yüksek hayâtı yaşamak için uyanacaktır. Bu âyetin işaretine nazaran İslâm'ın istikbâli gece değil gündüzdür, sönük değil parlaktır. Ara sıra basan gece zulmetleri onu dinlendirip tekrar uyandırmak içindir. Bu mâna mâruf bir hadîs-i şerîf ile şöyle beyan buyurulmuştur: الْإِسْلَامُ بَدَأَ غَرِيبًا، وَسَيَعُودُ كَمَا بَدَأَ غَرِيبًا، فَطُوبَى لِلْغُرَبَاءِ[2] Bu hadisteki سَيَعُودُ fiilini ekserî kimseler سَيَصِيرُ mânasına fi'l-i nâkıs telakkī ederek: "İslâm garîb olarak başladı (yahut zuhur etti) yine başladığı gibi garîb olacak" diye yalnız inzar suretinde anlamış, bundan ise hep yeis ta'ammüm etmiştir. Hâlbuki *Kāmûs*'ta gösterildiği üzere[3] 'âde fiili يُبْدِئُ وَيُعِيد'de [el-Burûc 85/13][4] olduğu gibi dönüp yeniden başlamak mânasına da gelir.

---

1 B: "kalblerini".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 398; Müslim, Îmân, 232; Tirmizî, Îmân, 13:

عن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن الإسلام بدأ غريبا، وسيعود كما بدأ، فطوبى للغرباء»، قيل: ومن الغرباء؟ قال: «النُّزَّاعُ من القبائل».

3 H -"gösterildiği üzere".

4 "…hem Mübdî hem Mu'îd'dir."

Bu hadiste de böyledir. Yani "İslâm garîb olarak başladı (veya zuhur etti), ileride yine başladığı gibi garîb olarak tekrar başlayacak (yahut yeniden zuhur edecek). Ne mutlu o garîblere" demektir. Hadisin âhirindeki "fe-tûbâ" onun inzar için değil, tebşir için sevk buyurulduğunu gösterir, gerçi bunda da dönüp garîb olmak inzârı yok değil, lâkin sönmeyip yeniden başlaması tebşîri vardır. İşte [3714] "fe-tûbâ li'l-gurebâ" müjdesi de bunun içindir. Çünkü onlar sâbikūn-ı evvelûn gibidirler. Binâen'aleyh hadîs de ye'si değil, müjdeyi nâtıktır. Ve bu sûre-i celîle âyetlerinin mazmunlarındandır. Bu nokta-i nazardan anlaşılıyor ki bu Mekkî sûrelerin tertibde böyle birçok Medenî sûrelerden sonraya konulması mazmunlarının daha ziyade istikbâle ait olduğuna tenbih gibi bir hikmeti tazammun etmektedir. Ey Müslüman, bunları bil de de ki الْحَمْدُ لِلّٰهِ سَيُرِيكُمْ اٰيَاتِهِ فَتَعْرِفُونَهَاۜ وَمَا رَبُّكَ بِغَافِلٍ عَمَّا تَعْمَلُونَ bak şimdi bu vaadi Sûre-i Kasas'ın tâkip etmesi ne kadar mânalıdır.

[3715]

سُورَةُ الْقَصَصِ مَكِّيَّةٌ وَهِىَ ثَمَانٌ وَثَمَانُونَ اٰيَةً

KASAS SÛRESİ

Kasas Sûresi hepsi Mekkî'dir. Ancak bir rivayette اَلَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ -إلى- الْجَاهِلٖينَ [28/52-55], bir rivayette de اِنَّ الَّذٖى فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ [28/85] hicret esnasında Cuhfe'de nâzil olmuştur.

Âyetleri: Bi'l-ittifak seksen sekizdir.

Kelimeleri: Bin yüz kırk birdir.

Harfleri: Sekiz bin beş yüzdür.

Fasılası: م، ن، ل، ر harfleridir.[1]

İbn Abbas'tan ve Câbir b. Zeyd'den rivayet olunduğu üzere Şu'arâ nâzil olmuş, sonra Tâsîn, sonra Kasas. Demek ki bu üç sûre nüzullerindeki tertib üzeredir. Hak teâlâ Sûre-i Şu'arâ'da Firavun'un Mûsâ'ya اَلَمْ نُرَبِّكَ فٖينَا وَلٖيدًا وَلَبِثْتَ فٖينَا مِنْ عُمُرِكَ سِنٖينَ. وَفَعَلْتَ فَعْلَتَكَ الَّتٖى فَعَلْتَ وَاَنْتَ مِنَ الْكَافِرٖينَ [26/18-19] kavlini, Mûsâ'nın da[2] فَفَرَرْتُ مِنْكُمْ لَمَّا خِفْتُكُمْ فَوَهَبَ لٖى رَبّٖى حُكْمًا وَجَعَلَنٖى مِنَ الْمُرْسَلٖينَ. وَتِلْكَ نِعْمَةٌ تَمُنُّهَا عَلَىَّ اَنْ عَبَّدْتَ بَنٖى اِسْرَٓائٖيلَ [26/21-22] dediğini hikâye buyurmuş, sonra da Tâsîn'de Mûsâ aleyhisselâm'ın ehline اِنّٖى اٰنَسْتُ نَارًا... إلخ [27/7] kavlini hikâye buyurmuştu ki bu, o firardan sonra vukū' bulmuş ve o sûreler de icmâlen zikrolunmuştu. Burada da o icmâl sırasıyla bast u tafsil olunarak büyük bir tarih fezleke edilecek ve bu suretle Şu'arâ'nın âhirinde vaad olunan inkılâb, Tâsîn'de misâlleri ve safahâtıyla îzah olunduğu gibi Tâsîn'in hâtimesindeki سَيُرٖيكُمْ اٰيَاتِهٖ فَتَعْرِفُونَهَا [27/93] vaadinin misâli de bu Kasas ile tavzih olunacaktır. وَنُرٖيدُ اَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذٖينَ اسْتُضْعِفُوا فِى الْاَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ اَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثٖينَ. وَنُمَكِّنَ لَهُمْ فِى الْاَرْضِ وَنُرِىَ

---

1 H -"م، ن، ل، ر harfleridir".

2 B -"kavlini, Mûsâ'nın da".

فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ [27/5-6] âyeti bu tavzîhin girizgâh[1] noktasıdır. Fi'l-hakīka zayıfları kuvvetlendirip kuvvetlileri devirmek bir tabiat işi değil, bilfiil Allah teâlâ'nın kudreti âyâtındandır. İşte Kasas bu ibreti anlatan bir neşîde-i târihiyedir.

[3716]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

طٰسٓمٓ ﴿١﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْمُب۪ينِ ﴿٢﴾ نَتْلُوا عَلَيْكَ مِنْ نَبَأِ مُوسٰى وَفِرْعَوْنَ بِالْحَقِّ
لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٣﴾ اِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْاَرْضِ وَجَعَلَ اَهْلَهَا شِيَعاً يَسْتَضْعِفُ طَٓائِفَةً مِنْهُمْ
يُذَبِّحُ اَبْنَٓاءَهُمْ وَيَسْتَحْي۪ نِسَٓاءَهُمْۜ اِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِد۪ينَ ﴿٤﴾ وَنُر۪يدُ اَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذ۪ينَ
اسْتُضْعِفُوا فِي الْاَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ اَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِث۪ينَۙ ﴿٥﴾ وَنُمَكِّنَ لَهُمْ فِي الْاَرْضِ
وَنُرِيَ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَجُنُودَهُمَا مِنْهُمْ مَا كَانُوا يَحْذَرُونَ ﴿٦﴾ وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اُمِّ مُوسٰٓى اَنْ
اَرْضِع۪يهِۚ فَاِذَا خِفْتِ عَلَيْهِ فَاَلْق۪يهِ فِي الْيَمِّ وَلَا تَخَاف۪ي وَلَا تَحْزَن۪يۚ اِنَّا رَٓادُّوهُ اِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ
مِنَ الْمُرْسَل۪ينَ ﴿٧﴾ فَالْتَقَطَهُٓ اٰلُ فِرْعَوْنَ لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُواًّ وَحَزَناًۜ اِنَّ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ
وَجُنُودَهُمَا كَانُوا خَاطِ۪ٔينَ ﴿٨﴾ وَقَالَتِ امْرَاَتُ فِرْعَوْنَ قُرَّتُ عَيْنٍ ل۪ي وَلَكَۜ لَا تَقْتُلُوهُۗ عَسٰٓى
اَنْ يَنْفَعَنَٓا اَوْ نَتَّخِذَهُ وَلَداً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٩﴾ وَاَصْبَحَ فُؤٰادُ اُمِّ مُوسٰى فَارِغاًۜ اِنْ كَادَتْ
لَتُبْد۪ي بِه۪ لَوْلَٓا اَنْ رَبَطْنَا عَلٰى قَلْبِهَا لِتَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿١٠﴾ وَقَالَتْ لِاُخْتِه۪ قُصّ۪يهِۘ
فَبَصُرَتْ بِه۪ عَنْ جُنُبٍ وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَۙ ﴿١١﴾ وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ مِنْ قَبْلُ فَقَالَتْ
هَلْ اَدُلُّكُمْ عَلٰٓى اَهْلِ بَيْتٍ يَكْفُلُونَهُ لَكُمْ وَهُمْ لَهُ نَاصِحُونَ ﴿١٢﴾ فَرَدَدْنَاهُ اِلٰٓى اُمِّه۪ كَيْ تَقَرَّ
عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ وَلِتَعْلَمَ اَنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ۟ ﴿١٣﴾

---

1 B: "girizgâhı".

[3717] **Meâl-i Şerîfi**

Tâ-Sîn-Mîm (1). Bunlar sana âyetleri o mübîn kitabın[1] *(2). Sana Mûsâ ve Firavun kıssasından hakkıyla biraz*[2] *okuyacağız iman edecek bir kavim için (3). Çünkü Firavun o yerde baş kaldırmış ve ahâlisini fırka fırka edip arkasına takmıştı, onlardan bir tâifeyi ezmek*[3] *istiyor, oğullarını boğazlatıyor ve kadınlarını hayâta atıyordu. O cidden müfsidlerden idi (4). Biz de istiyorduk ki o yerde ezilmekte olanlara lutfedelim, onları öncül imamlar yapalım, hem onları*[4] *vârisler kılalım (5). Ve Arz'da onlara kuvvet ve müknet verelim de Firavun'a ve Hâmân'a ve ordularına onlardan korktukları şeyi*[5] *gösterelim (6). O esnâda Mûsâ'nın* [3718] *anasına şu vahyi verdik: "Onu emzir. Derken aleyhinde bir korku hissettin mi o vakit onu deryâya bırakıver. Hem*[6] *korkma ve mahzun olma, Biz muhakkak onu sana iade edeceğiz ve kendisini mürselînden yapacağız*[7]*" (7). Bunun üzerine âl-i Firavun onu lakīt olarak aldı, çünkü ileride kendilerine bir düşman, bir gam olacaktı. Doğrusu Firavun da Hâmân da, askerleri de hep cânîlerdiler*[8] *(8). Firavun'un hatunu ise "bir göz bebeği bana ve sana, bunu öldürmeyin, belki bize yarar yahut evlâd ediniriz" dedi ve onlar farkında değillerdi*[9] *(9). Mûsâ'nın anasının gönlü ise bomboş sabahı etti, az daha onu açıverecekti kalbine râbıta vermese idik eğer imanlılardan olsun diye (10). Onun hemşiresine "izini tâkip et de*[10]*" demişti, o da uzaktan gözetti, onlar farkında değillerdi (11). Önceden ona emzikçileri haram etmiştik, bu vesile ile vardı da "sizin hesâbınıza bunun bakımını derʿuhde edecek, hem ona hayırhâhâne bakacak bir*

---

1 H: "Bunlar sana âyâtı kitâb-ı mübînin".
2 H: "Sana Mûsâ ve Firavun kıssasından tilâvetle bihakkın".
3 B: "takmak".
4 H +"öyle".
5 H: "korktuklarını".
6 H -"Hem".
7 H: "kılacağız".
8 H: "cânîlerdi".
9 H: "Firavun'un hatunu ise 'bir göz bebeği bana, sana da, öldürmeyin bunu, belki bize yarar veyahut evlâd ediniriz" dedi, hâlbuki onlar farkında değillerdi".
10 H -"de".

ehl-i beyt buluvereyim mi size?" dedi (12). Bu suretle onu anasına iade eyledik ki gözü aydın olsun da hüzünlenmesin ve bilsin ki Allah'ın vaadi muhakkak haktır velâkin çokları bilmezler[1] *(13).*

{الْكِتَابِ الْمُبِينِ} İfadesi güzel parlak kitap, yahut açık beyan edici kitap ❁ ki murad Kur'an'dır. Levh-i Mahfuz diyenler de vardır. {نَتْلُوا} Tilâvetle okuyacağız

"**Tilâvet**" tâkip etmek, arkasına düşmektir. Râgıb'ın beyânına göre bilhassa Allah teâlâ'nın kütüb-i münzelesini ya kıraat veya içindeki emr ü nehyi, tergīb ve terhîbi itiyad[2] ile tâkip eylemektir. Demek ki "tilâvet" "kıraat"ten min-vech^in^ ehastır.[3] Burada ise Cebrâil vâsıtasıyla kıraat veya tenzilden mecazdır. {طَٓائِفَةً مِنْهُمْ} Onlardan bir tâifeyi ❁ ki Benî İsrâil'dir. Deniliyor ki kâhinin birisi Firavun'a şöyle demiş: "Benî İsrâil'de bir çocuk doğacak, senin devletin onun eliyle gidecek." {اِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ} Çünkü o cidden [3719] müfsidlerden idi ❁ bir maksadı için yeryüzünü fesâda vermekten çekinmezdi. Onun için bu kadar masum çocukları, enbiyâ evlâdını kesiyor, kızları erkeksiz bırakarak dilediği gibi kullanmak istiyor. {وَنُرِىَ فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ... إلخ} Yani korktukları şeyi başlarına getirelim, Benî İsrâil yüzünden devletlerinin zevâlini, kendilerinin helâkini görsünler. Hâmân, Firavun'un veziri.[4] {وَنَجْعَلَهُمْ اَئِمَّةً} Hem onları eimme yapalım ❁ yani din ü dünyada öncül, kendilerine iktidâ olunur imamlar. {وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ} Hem de onları o vârisler kılalım ❁ yani وَاَوْرَثْنَا الْقَوْمَ الَّذِينَ كَانُوا يُسْتَضْعَفُونَ مَشَارِقَ الْاَرْضِ وَمَغَارِبَهَا الَّتِى بَارَكْنَا فِيهَاۜ وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ الْحُسْنٰى عَلٰى بَنٖىٓ اِسْرَٓائِلَ بِمَا صَبَرُواۜ وَدَمَّرْنَا مَا كَانَ يَصْنَعُ فِرْعَوْنُ وَقَوْمُهُ وَمَا كَانُوا يَعْرِشُونَ [el-A'râf 7/137] âyetinde beyan olunan vârisler.

---

1 H: "Onu anasına iade eyledik gözü aydın olsun ve hüzünlenmesin diye. Hem bilsin diye ki Allah'ın vaadi muhakkak haktır velâkin çokları bilmezler".

2 H: "itiyad / irtisam".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 167:

والتلاوة تختص باتباع كتب الله المنزلة، تارة بالقراءة، وتارة بالارتسام لما فيها من أمر ونهي، وترغيب وترهيب. أو ما يتوهم فيه ذلك، وهو أخصّ من القراءة، فكل تلاوة قراءة، وليس كل قراءة تلاوة...

4 Bu açıklama 6. âyete ait olup, devamında 5. âyetin açıklaması yapılmaktadır. Müellifin bu tertipte bir kastı olması ihtimaline binaen metnin akışına müdahale etmedik.

{وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اُمِّ مُوسٰى} ❁ Bu vahyin nübüvvet vahyi değil, ilham veya rüya demek olduğunu söylüyorlar. Demek ki ilham, mütekellimînin dediği gibi umum için esbâb-ı ilimden olmamakla beraber sâhibi için ameli[1] îcab edecek bir kuvveti hâiz olabilir. Ma'amâfîh burada اِنَّا رَٓادُّوهُ اِلَيْكِ وَجَاعِلُوهُ مِنَ الْمُرْسَلِينَ teminatı sîga-i tahkik ile kat'iyyet de[2] ifade etmektedir. Hem bir vâlidenin yavrusunu emzirmek sevk-i fıtrîsi kadar kuvvetli bir kat'iyyet[3]. Şu hâlde enbiyâ nübüvveti değilse evliyâ kerameti kabîlinden olduğunda şüphe yoktur. Anlaşılıyor ki bu ilham, Mûsâ doğduktan sonra olmuş ve biraz emzirilmiş[4], üç ay denilmiş. {فِى الْيَمِّ} Nil {خَاطِئِينَ} ❁ "hatâ"dan değil, "hatîe"dendir. Çünkü "hatâ"da "muhtiîn" denilir. Bu âyet لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا hikmetinin vechini beyandır. Yani cânî oldukları için Allah tarafından o suretle mübtelâ olacaklardır. Yoksa o cânîler onu bırakmazlardı. [3720] {وَاَصْبَحَ فُؤٰادُ اُمِّ مُوسٰى فَارِغًا} Mûsâ'nın anasının da fuâdı yani gönlü bomboş sabahı etti ❁ bunun zâhiri ne olup kaldığından hiçbir haber almayarak hayretten ve dehşetten gönlüne hiçbir şey girmiyor, aklı sıfıra inmiş bir hâlde demektir. {اِنْ كَادَتْ لَتُبْدٖى بِهٖ} Az daha onu meydana verecekti ❁ telâş ile haber alacağım diye yaptığını sezdirecek, Mûsâ'yı ifşâ edecekti. {وَقَالَتْ لِاُخْتِهٖ} Onun yani Mûsâ'nın hemşiresine {قُصّٖيهِ} "kardeşinin izini tâkip et" -ne olduğundan bir haber al- demişti.

Türkçemizde müzekker ve müennes zamiri ayrılmadığından Türkçe'de "hemşiresine" denilince vâlidesinin hemşiresine denilmiş gibi anlaşılıyor. Hâlbuki لِاُخْتِها değil لِاُخْتِهٖ'dir. Şu hâlde zâhir olan لِبِنْتِهَا "kendi kızına" denilmek iken, "onun hemşiresine" denilmesi şefkate tansis nokta-i nazarından daha beliğ olmuştur. Yani kendi kızı olduğu için değil, Mûsâ'nın hemşiresi olduğu için tâkibini emretmişti {فَبَصُرَتْ بِهٖ عَنْ جُنُبٍ} o da onu uzaktan gözledi, gördü {وَهُمْ} onlar ❁ yani Âl-i Firavun {لَا يَشْعُرُونَ} farkında değillerdi. ❁ Gözettiğinin yahut hemşiresi olduğunun farkına varmıyorlardı.

1 H: "amel".
2 H: "kat' da".
3 H: "kat'".
4 B: "emzirmiş".

وَلَمَّا بَلَغَ اَشُدَّهُ وَاسْتَوٰٓى اٰتَيْنَاهُ حُكْماً وَعِلْماًۜ وَكَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ ﴿١٤﴾ وَدَخَلَ الْمَدِينَةَ عَلٰى حِينِ غَفْلَةٍ مِنْ اَهْلِهَا فَوَجَدَ فِيهَا رَجُلَيْنِ يَقْتَتِلَانِۘ هٰذَا مِنْ شِيعَتِهِ وَهٰذَا مِنْ عَدُوِّهِۚ فَاسْتَغَاثَهُ الَّذِى مِنْ شِيعَتِهِ عَلَى الَّذِى مِنْ عَدُوِّهِۙ فَوَكَزَهُ مُوسٰى فَقَضٰى عَلَيْهِۘ قَالَ هٰذَا مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِۜ اِنَّهُ عَدُوٌّ مُضِلٌّ مُبِينٌ ﴿١٥﴾ قَالَ رَبِّ اِنِّى ظَلَمْتُ نَفْسِى فَاغْفِرْ لِى فَغَفَرَ لَهُۜ اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿١٦﴾ قَالَ رَبِّ بِمَٓا اَنْعَمْتَ عَلَيَّ فَلَنْ اَكُونَ ظَهِيراً لِلْمُجْرِمِينَ ﴿١٧﴾ فَاَصْبَحَ فِى الْمَدِينَةِ خَٓائِفاً يَتَرَقَّبُ فَاِذَا الَّذِى اسْتَنْصَرَهُ بِالْاَمْسِ يَسْتَصْرِخُهُۜ قَالَ لَهُ مُوسٰٓى اِنَّكَ لَغَوِيٌّ مُبِينٌ ﴿١٨﴾ فَلَمَّٓا اَنْ اَرَادَ اَنْ يَبْطِشَ بِالَّذِى هُوَ عَدُوٌّ لَهُمَاۙ قَالَ يَا مُوسٰٓى اَتُرِيدُ اَنْ تَقْتُلَنِى كَمَا قَتَلْتَ نَفْساً بِالْاَمْسِۗ اِنْ تُرِيدُ اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ جَبَّاراً فِى الْاَرْضِ وَمَا تُرِيدُ اَنْ تَكُونَ مِنَ الْمُصْلِحِينَ ﴿١٩﴾ وَجَٓاءَ رَجُلٌ مِنْ اَقْصَا الْمَدِينَةِ يَسْعٰىۘ قَالَ يَا مُوسٰٓى اِنَّ الْمَلَاَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ اِنِّى لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ ﴿٢٠﴾ فَخَرَجَ مِنْهَا خَٓائِفاً يَتَرَقَّبُۘ قَالَ رَبِّ نَجِّنِى مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ ﴿٢١﴾

[3722] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktâ ki kıvamına erip dengini buldu, ona bir hâkimiyetle bir ilim verdik ve işte muhsinlere böyle mükâfat ederiz (14). Bir de şehre girdi, ahâlisinin bir gaflet demi idi. Derken orada iki adam buldu dövüşüyorlardı, biri şîʿasından biri de düşmanından. Binâenʿaleyh şîʿasından olan ondan düşmanından olana karşı istimdad etti, Mûsâ da ona bir yumruk indirdi işini bitiriverdi. "Bu" dedi, "Şeytan'ın işinden, o cidden şaşırtıcı belli bir düşman" (15). "Yâ Rab" dedi, "doğrusu ben nefsime yazık ettim, artık mağfiretinle benim suçumu ört". O da mağfiret buyurdu, hakikat O öyle Gafûr öyle Rahîm'dir (16). "Yâ Rab!" dedi, "bana olan bu inʿâmın hakkı için artık[1] mücrimlere asla zahîr olmam" (17). Derken şehirde korku içinde sabahı etti, gözetiyordu, baktı ki dün kendisinden yardım isteyen ona

1 B -"artık".

yine feryad ediyor. Mûsâ ona "besbelli sen bir yaramazsın" dedi (18). Deyip de o ikisinin bir düşmanı olan herifi yakalayıvermek isteyince "yâ Mûsâ" dedi, "dün bir adamı öldürdüğün gibi, beni de öldürmek mi istiyorsun? Ara düzelticilerden olmak istemeyip de yeryüzünde bir zorba mı olmak[1] istiyorsun?" (19). Şehrin öte başından bir adam da koşarak geldi, "yâ Mûsâ" dedi, "haberin olsun, heyet seni öldürmek için hakkında emri müzakere ediyorlar, hemen çık! Ben cidden senin hayırhâhlarındanım" (20). Derhâl oradan korku ile çıktı, gözetiyordu. Dedi: "Yâ Rabbi! Kurtar beni bu zâlim kavimden" (21).

وَلَمَّا تَوَجَّهَ تِلْقَٓاءَ مَدْيَنَ قَالَ عَسٰى رَبّ۪ٓى اَنْ يَهْدِيَن۪ى سَوَٓاءَ السَّب۪يلِ ﴿٢٢﴾ وَلَمَّا وَرَدَ مَٓاءَ مَدْيَنَ
وَجَدَ عَلَيْهِ اُمَّةً مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمُ امْرَاَتَيْنِ تَذُودَانِ قَالَ مَا خَطْبُكُمَا قَالَتَا
لَا نَسْق۪ى حَتّٰى يُصْدِرَ الرِّعَٓاءُ وَاَبُونَا شَيْخٌ كَب۪يرٌ ﴿٢٣﴾ فَسَقٰى لَهُمَا ثُمَّ تَوَلّٰٓى اِلَى الظِّلِّ فَقَالَ
رَبِّ اِنّ۪ى لِمَٓا اَنْزَلْتَ اِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَق۪يرٌ ﴿٢٤﴾ فَجَٓاءَتْهُ اِحْدٰيهُمَا تَمْش۪ى عَلَى اسْتِحْيَٓاءٍ
قَالَتْ اِنَّ اَب۪ى يَدْعُوكَ لِيَجْزِيَكَ اَجْرَ مَا سَقَيْتَ لَنَا فَلَمَّا جَٓاءَهُ وَقَصَّ عَلَيْهِ الْقَصَصَ قَالَ لَا
تَخَفْ نَجَوْتَ مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِم۪ينَ ﴿٢٥﴾ قَالَتْ اِحْدٰيهُمَا يَٓا اَبَتِ اسْتَأْجِرْهُ اِنَّ خَيْرَ مَنِ
اسْتَأْجَرْتَ الْقَوِيُّ الْاَم۪ينُ ﴿٢٦﴾ قَالَ اِنّ۪ٓى اُر۪يدُ اَنْ اُنْكِحَكَ اِحْدَى ابْنَتَيَّ هَاتَيْنِ عَلٰٓى اَنْ
تَأْجُرَن۪ى ثَمَانِيَ حِجَجٍ فَاِنْ اَتْمَمْتَ عَشْرًا فَمِنْ عِنْدِكَ وَمَٓا اُر۪يدُ اَنْ اَشُقَّ عَلَيْكَ سَتَجِدُن۪ٓى اِنْ
شَٓاءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّالِح۪ينَ ﴿٢٧﴾ قَالَ ذٰلِكَ بَيْن۪ى وَبَيْنَكَ اَيَّمَا الْاَجَلَيْنِ قَضَيْتُ فَلَا عُدْوَانَ
عَلَيَّ وَاللّٰهُ عَلٰى مَا نَقُولُ وَك۪يلٌ ﴿٢٨﴾

[3724] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktâ ki Medyen cihetine yöneldi, "ola ki Rabbim beni düz yola çıkara" dedi (22). Ve vaktâ ki Medyen suyuna vardı, üzerinde bir küme insan buldu, suluyorlar, ötelerinde de iki dişi ehli buldu, sakınıp duruyorlar. "Derdiniz nedir?" dedi, "biz çobanlar çekip gitmeyince sulamayız ve

---

1 H: "zorba olmak mı".

bizim babamız büyük bir pîrdir" dediler (23). Bunun üzerine ikisine sulayıverdi, sonra gölgeye çekildi de "ya Rabbi!" dedi, "ben cidden bana indirdiğin hayırdan dolayı bir fakirim" (24). Derken o ikinin birisi bir edeb ü hayâ üzere yürüyerek ona geldi,[1] "babam seni davet ediyor bize su çekiverdiğin ecrini sana ödemek için" dedi. Bunun üzerine varıp ona kıssayı anlatınca, "korkma" dedi, "kurtuldun o kavimden, o zâlimlerden" (25). O ikinin biri, "babacığım!" dedi, "onu ecîr tut[2], çünkü tuttuğun ecîrlerin en hayırlısı o kavî, emîn adam[3]" (26). Dedi: "Haberin olsun ben şu iki kızımın[4] birini sana nikâh etmek istiyorum, sen bana sekiz sene ecîrlik etmek üzere ki[5] eğer on'u doldurursan, o da kendinden, maʿamâfîh seni zorlamak istemiyorum, inşaallah beni sâlihînden[6] bulacaksın" (27). Dedi: "O, benimle senin aramızda, iki müddetin her hangisini ödersem demek aleyhime husûmet yok ve Allah mukavelemiz üzerine vekil" (28).

{مَدْيَنَ} ❁ Yukarılarda geçtiği üzere Şuayb aleyhisselâm'ın memleketi.

{حَتّٰى يُصْدِرَ الرِّعَٓاءُ} ❁ "Vürûd" suya gitmek, "sudûr" sudan dönmek olduğu gibi, "ısdâr" da hayvanları sudan çekip götürmektir.

"Riʿâ" (رعاء) "râʿî"nin cemʿi, çobanlar. {تَذُودَانِ}

ذود Zevd: menʿ ü defʿ etmek, yani diğerleri sularken bu ikisi hayvanlarını sakındırıp duruyorlar. {اِنّ۪ي لِمَٓا اَنْزَلْتَ اِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَق۪يرٌ} [3725] ❁ Burada iki mâna vardır: Birisi lâm "fakīr"in sılası ve اَنْزَلْتَ muzâriʿ mânasına olmak üzere "yâ Rab, her ne hayır indirirsen muhtâcım" demektir. Birisi de lâm taʿlil olmak üzere "yâ Rabbi, hakkımda hayır olmak üzere başıma getirdiğin serencamdan dolayı bir fakīr oldum, çok muhtâcım" demektir ki bu mâna daha zâhirdir.

---

1 H: "yürüyerek geldi, buna".
2 H: "ecîr tut onu".
3 H: "adamdır".
4 H: "Doğrusu ben şu iki kızımın".
5 H -"ki".
6 B: "sâlihlerden".

فَلَمَّا قَضٰى مُوسَى الْاَجَلَ وَسَارَ بِاَهْلِهٖٓ اٰنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَاراًۚ قَالَ لِاَهْلِهِ امْكُثُٓوا اِنّٓى
اٰنَسْتُ نَاراً لَعَلّٓى اٰتٖيكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ اَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ لَعَلَّكُمْ تَصْطَلُونَ ﴿٢٩﴾ فَلَمَّٓا اَتٰيهَا
نُودِىَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْاَيْمَنِ فِى الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ اَنْ يَا مُوسٰٓى اِنّٓى اَنَا اللّٰهُ
رَبُّ الْعَالَمٖينَۙ ﴿٣٠﴾ وَاَنْ اَلْقِ عَصَاكَۜ فَلَمَّا رَاٰهَا تَهْتَزُّ كَاَنَّهَا جَٓانٌّ وَلّٰى مُدْبِراً وَلَمْ يُعَقِّبْۜ
يَا مُوسٰٓى اَقْبِلْ وَلَا تَخَفْۖ اِنَّكَ مِنَ الْاٰمِنٖينَ ﴿٣١﴾ اُسْلُكْ يَدَكَ فٖى جَيْبِكَ تَخْرُجْ بَيْضَٓاءَ
مِنْ غَيْرِ سُٓوءٍۘ وَاضْمُمْ اِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ فَذَانِكَ بُرْهَانَانِ مِنْ رَبِّكَ اِلٰى فِرْعَوْنَ
وَمَلَا۬ئِهٖۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْماً فَاسِقٖينَ ﴿٣٢﴾ قَالَ رَبِّ اِنّٖى قَتَلْتُ مِنْهُمْ نَفْساً فَاَخَافُ اَنْ
يَقْتُلُونِ ﴿٣٣﴾ وَاَخٖى هٰرُونُ هُوَ اَفْصَحُ مِنّٖى لِسَاناً فَاَرْسِلْهُ مَعِىَ رِدْءاً يُصَدِّقُنٖٓىۘ اِنّٓى اَخَافُ
اَنْ يُكَذِّبُونِ ﴿٣٤﴾ قَالَ سَنَشُدُّ عَضُدَكَ بِاَخٖيكَ وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَاناً فَلَا يَصِلُونَ اِلَيْكُمَا
بِاٰيَاتِنَاۚ اَنْتُمَا وَمَنِ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ ﴿٣٥﴾ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا
مَا هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرًى وَمَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فٖٓى اٰبَٓائِنَا الْاَوَّلٖينَ ﴿٣٦﴾ وَقَالَ مُوسٰى رَبّٖٓى
اَعْلَمُ بِمَنْ جَٓاءَ بِالْهُدٰى مِنْ عِنْدِهٖ وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِۜ اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ ﴿٣٧﴾
وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَٓا اَيُّهَا الْمَلَاُ مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرٖيۚ فَاَوْقِدْ لٖى يَا هَامَانُ عَلَى الطّٖينِ
فَاجْعَلْ لٖى صَرْحاً لَعَلّٖٓى اَطَّلِعُ اِلٰٓى اِلٰهِ مُوسٰىۙ وَاِنّٖى لَاَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبٖينَ ﴿٣٨﴾ وَاسْتَكْبَرَ
هُوَ وَجُنُودُهُ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ اِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ ﴿٣٩﴾ فَاَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ
فَنَبَذْنَاهُمْ فِى الْيَمِّۚ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمٖينَ ﴿٤٠﴾ وَجَعَلْنَاهُمْ اَئِمَّةً يَدْعُونَ اِلَى
النَّارِۚ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ لَا يُنْصَرُونَ ﴿٤١﴾ وَاَتْبَعْنَاهُمْ فٖى هٰذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةًۚ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ هُمْ
مِنَ الْمَقْبُوحٖينَ ﴿٤٢﴾

[3727] **Meâl-i Şerîfi**

Vaktâ ki Mûsâ artık eceli ödedi ve ehliyle yola çıktı, Tûr cânibinden bir ateş hissetti. Ehline "durun" dedi, "ben bir ateş hissettim, ümid ederim

ki size ondan bir haber getiririm veya o ateşten bir eksi, belki bir ocak yakar ısınırsınız" (29). Derken ona varınca vâdinin sağ kıyısından o mübarek bukʿada ağaçtan nidâ olundu, şöyle ki[1]: "Yâ Mûsâ, haberin olsun Benim Ben Allah, Rabbü'l-âlemîn" (30). Ve[2] şöyle: "Bırak asânı". Derken onu sanki bir çevik yılan (bir cânn)[3] gibi ihtizaz ediyor görünce öyle bir dönüp kaçtı ki arkasına bile[4] bakmadı. "Yâ Mûsâ, yüzünü dön ve korkma, çünkü sen âminîndensin (31). Elini koynuna sok çıksın bembeyaz, bir[5] âfetsiz, ve heybetten cenâhını kendine kavuştur. İşte bu ikisi sana iki[6] burhan, Rabbinden Firavun'a ve cemiyetine, çünkü onlar fâsık bir kavim oldular" (32). Dedi: "Yâ Rabbi! Ben onlardan bir adam öldürdüm, korkarım beni hemen öldürürler (33). Biraderim Hârûn ise lisanca benden [3728] *fesâhatlidir, beni tasdik eder bir muâvin olmak üzere maiyyetimde ona da risalet ver. Doğrusu ben beni tekzib ederler diye korkarım" (34). Buyurdu ki: "Biraderinle pazuna kuvvet vereceğiz ve sizin için bir saltanat kuracağız da size erişemeyecekler. Âyetlerimiz hakkı için siz ve size tâbiʿ olanlar gālib geleceksiniz (35). Vaktâ ki Mûsâ bunun üzerine açık açık âyetlerimizle onlara vardı, "bu" dediler, "sırf uydurma bir sihir, biz bunu evvelki atalarımızda dahi işitmedik" (36). Mûsâ da "Rabbim daha iyi bilir" dedi, "tarafından hidâyetle gelen kim, ve yurdun âkıbeti kimin olur. Doğrusu bu: Zâlimler felâh bulmaz" (37). Firavun ise dedi ki: "Ey millet, ben sizin için benden başka bir tanrı bilmiyorum, haydi[7] benim için çamura ocağı yak da yâ Hâmân bana bir kule yap, belki Mûsâ'nın tanrısına muttaliʿ olurum. Maʿamâfîh ben onu her hâlde yalancılardan sanıyorum"[8] (38). Hem de o ve askerleri yeryüzünde haksızlıkla kibirlenmek istediler ve zannettiler[9] ki onlar bize iade olunmayacaklar (39). Biz de kendisini ve ordularını tuttuk*

---

1 H: "ağaçtan şöyle nidâ olundu".
2 H: "Hem".
3 H, M ve B: "(bir cânn) bir çevik yılan".
4 H +"~~dönüp~~"; B +"dönüp".
5 H -"bir".
6 H -"iki".
7 B +"Hâmân".
8 B -"Maʿamâfîh ben onu her hâlde yalancılardan sanıyorum".
9 H: "istemiş ve zannetmişlerdi".

da deryâya fırlatıverdik, şimdi bak o zâlimlerin âkıbeti nasıl oldu? (40). Biz onları öyle baş kumandanlar yaptık ki ateşe davet ederler ve kıyamet günü yardım[1] olunmazlar (41). Hem kendilerine bu dünyada arkalarından bir lânet yağdırmaktayız[2] hem de kıyamet günü bunlar pek menfurlardandırlar (42).

{فَلَمَّا قَضٰى مُوسَى الْاَجَلَ} ❁ Yek nazarda hangi eceli ödediği belli olmuyor gibi ise de düşünülünce fazlasını ödediği ve hiçbir eceli kalmadığı anlaşılır. Çünkü kerîm olan vaadine vefâ eder, eserler de buna delâlet eylemektedir.[3] Hatta bazılarında on sene daha fazla kaldığı rivayet edilmiştir. {وَسَارَ بِاَهْلِه۪} Ve ehliyle yürüdü; yola çıktı. ❁ Nereye gidiyordu? Bu beyan edilmiyor, bazıları Mısır'a demişler lâkin اَخَافُ اَنْ يَقْتُلُونِ demesi buna münâfî görünür. Bazıları da Kudüs'e doğru demişler ki[4] daha sâlim ve mânidar [3729] görünür. {اٰنَسَ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ نَارًا} Tûr cânibinden, yani dağ cihetinden bir ateş hissetti. ❁ Dikkat olunursa bu ifade gayet sade ve zâhir görünmekle beraber, işârâtında îzâha sığmayacak birçok derinlikler vardır. Meselâ "if'âl"den veya "müfâ'ale"den olması muhtemil olan اٰنَسَ bir ihsas ifade etmekle beraber, kaba bir ihsâsın değil, üns ifade eden derin ve insânî bir ihsâsın ifadesidir. Nitekim فَاِنْ اٰنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا'de [en-Nisâ 4/6] rüşd înâsı derin bir ihsastır. Şüphe yok ki "ehasse" denilmeyip de "ânese" buyurulması bir letâfet-i mahsûsayı hâizdir.[5] Bunu ancak zevk takdir eder. نَارًا'daki tenvînin tenkîrindeki garâib ve acâiblik de öyle. {لَعَلّ۪ٓي اٰت۪يكُمْ مِنْهَا بِخَبَرٍ} Belki ondan size bir haber getiririm ❁ demek ki yolda bir haber almaya muhtaç sıkıntılı bir vaziyette bulunuyorlardı, bunu şu rivayetlerle îzah etmişlerdir:

1. Kış mevsimi ehliyle, malıyla çıkmış ve Şam mülûkünden hazeren yolun gayrısını tutmuştu. Zevcesi hâmil idi, beriyyede gidiyor, yollarını

---

1 H: "mansur".

2 H: "yağdırırız".

3 Buhârî, Şehâdât, 29; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 568:

عن سعيد بن جبير قال: سألني يهودي من أهل الحيرة: أي الأجلين قضى موسى؟ قلت: لا أدري، حتى أقدم على حبر العرب فأسأله، فقدمت فسألت ابن عباس، فقال: قضى أكثرهما وأطيبهما، إن رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا قال فعل.

4 B +"bu".

5 H +"Ve".

bilmiyorlardı. Bu yürüyüş onu karanlık, soğuk, karlı bir gecede Tûr'un sağına garb cânibine sevketmiş idi.[1]

2. Haremine gayretinden geceleyin refikleriyle buluşur, gündüz ayrılırdı. Derken bir gün yolu şaşırdı, gece geldi çattı, derken haremini ağrı tuttu. Çakmağını çaktı ateş almadı, bir de baktı uzaktan bir ateş parlıyor, işte o vakit "durun!" dedi, "ben bir ateş hissettim, belki ondan size bir haber getiririm."[2] {اَوْ جَذْوَةٍ مِنَ النَّارِ} yahut o ateşten bir eksi, ilh.

{فَلَمَّٓا اَتٰيهَا نُودِىَ} Derken ona varınca nidâ olundu {مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْاَيْمَنِ} vâdinin sağ kıyısından ❁ Mûsâ'ya [3730] nazaran sağ, yahut "eymen" lafzının diğer mânasıyla: Vâdinin en meymenetli kıyısından ki اَلْأَيْمَنَ فَالْأَيْمَن[3] müeddâsınca bi'l-işâre sağ demek olur. {فِى الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ} O mübarek buk'ada.

"**Buk'a**" yanındaki arazinin hey'etinden başka türlü olan kıt'a-i arz demektir. Mübarek olması Allah teâlâ'nın bilhassa âyât ve envârına mazhar olması, yani risalet ve teklîmin burada husûle gelmesi hasebiyledir. {مِنَ الشَّجَرَةِ} Ağaçtan ❁ nidâ olundu. Bu ağacı bazıları "unnab", bazıları "semüre" (mugaylan dikeni nevinden bir bâdiye ağacı), bazıları "avsec" yani "Sincan dikeni" veya "Mûsâ ağacı" denilen dikenli bir ağaç, bazıları da "ulleyk" yani sarmaşık veya böğürtlen diye rivayet etmişlerdir. Âlûsî diyor ki: "Bugünkü Tevrat'ta mezkur olan da ulleykadır.[4] İşbu

---

1 Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* V, 265; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* III, 201; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 314:

وذلك أن موسى استأذن شعيبا في الرجوع من مدين إلى مصر لزيارة والدته وأخته، فأذن له فخرج بأهله وماله، وكانت أيام الشتاء، وأخذ على غير الطريق مخافة ملوك الشام، وامرأته في سقمها، لا تدري أليلا أم نهارا. فسار في البرية غير عارف بطرقها، فألجأه المسير إلى جانب الطور الغربي الأيمن في ليلة مظلمة مثلجة شديدة البرد، وأخذ امرأته الطلق، فقدح زنده فلم يوره.

2 Sem'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân,* thk. Yâsir b. İbrâhim - Guneym b. Abbâs, Riyad: Dâru'l-Vatan, 1418/1997; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* V, 265:

روي أن موسى كان رجلا غيورا، وكان يصحب الرفقة بالليل، ويفارقهم بالنهار، فلما كانت الليلة التي أراد الله كرامته فيها، أخطأ الطريق؛ لأن الظلمة اشتدت واشتد البرد، وانقطع عن الرفقة فجعل يقدح الزند فلا يورى، ثم إنه أبصر نارا من قبل الطور، وكان نورا ولم تكن نارا، فهو معنى قوله تعالى: «آنس من جانب الطور نارا» أي: أبصر.

3 Buhârî, Müsâkāt, 2; Müslim, Eşribe, 124.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 282:

وكانت هذه الشجرة على ما روي عن ابن عباس عنابا، وعلى ما روي عن ابن مسعود سمرة، وعلى ما روي عن ابن جريج والكلبي ووهب عوسجة. وعلى ما روي عن قتادة ومقاتل عليقة وهو المذكور في التوراة اليوم.

مِنَ الشَّجَرَةِ [28/30], مِنْ شَاطِئِ'den bedel-i iştimâldir. Ağaç nidâ etti değil, ağaçtan nidâ olundu {اَنْ} şöyle diye[1]:

{يَا مُوسٰٓى اِنّٖٓى اَنَا اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمٖينَ} Yâ Mûsâ, hakikat Benim Ben Allah, Rabbü'l-âlemîn. ❁ Tâhâ Sûresi'nde يَا مُوسٰى. اِنّٖٓى اَنَا رَبُّكَ [20/11-12] nidâ olundu. Tâsîn'de de اَنْ بُورِكَ مَنْ فِى النَّارِ وَمَنْ حَوْلَهَاۜ وَسُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ [27/8] nidâ olundu diye geçmişti. İmam Fahreddin Râzî bu farkların vechini anlatmak için der ki: "Bunların beyninde münâfat yoktur, Allah teâlâ hepsini anlatmış ancak her sûrede o nidâ mazmûnunun bir kısmını hikâye buyurmuştur."[2] Kâdî ile Ebussuud da "fark yalnız lafızdadır, asıl murad olan mânada münâfat yoktur" demişler,[3] bu ise Kur'an yalnız mânayı hikâye etmiştir demek olacağından, "nidâ"nın bir lafız ve savt ile değil, yalnız bir mânadan ibaret olduğunu zannettirebileceği gibi, kıssanın üç sûrede tekrar edilmesinin vechini de îzah etmiyor. Hâlbuki her birinde kıssa [3731] sırf bir tekrardan ibaret olmayıp diğerinde söylenmeyen bir vech ile beyan edilmiş olduğundan Râzî'nin dediği gibi "nidâ"nın müştemil olduğu mazmun da öyledir. Hepsinin zâhiri Mûsâ aleyhisselâm'ın bir kelâm-ı lafzî işitmiş olmasıdır.

Burada Mu'tezile demişlerdir ki: مِنَ الشَّجَرَةِ sarâhatiyle Mûsâ aleyhisselâm nidâyı şecereden işitmiştir. Ve bu nidâ ile mütekellim olan da Allah teâlâ'dır. Hâlbuki Allah teâlâ bir cisimde olmaktan münezzehtir. Demek ki Allah teâlâ'nın tekellümü ancak bir cisimde kelâm halketmekledir. Buna karşı kelâm sıfatının kıdemine kāil olan Ebû Mansûr Mâtüridî ve Mâverâünnehir Türk ulemâsı derler ki: Allah teâlâ'nın Zâtı ile kāim olan kelâm-ı kadîm işitilmez, işitilen ancak ses ve

---

1 Yani "en" müfessiredir [Müellifin notu].

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 593:

المسألة الثالثة: قال في سورة النمل: «نودي أن بورك من في النار ومن حولها» وقال هاهنا «نودي... إني أنا الله رب العالمين» وقال في طه: «نودي... إني أنا ربك» ولا منافاة بين هذه الأشياء فهو تعالى ذكر الكل إلا أنه حكى في كل سورة بعض ما اشتمل عليه ذلك النداء.

3 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 177:

«أَنْ يا مُوسى» أي يا موسى «إِنِّي أَنَا اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِينَ»، هذا وإن خالف ما في طه والنمل لفظاً فهو طبقه في المقصود.

Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VI, 512:

«أن يا موسى إِنّى أَنَا الله رب العالمين» وهذا وإنْ خالَفَ لفظاً لِما في طه والنَّملِ لكنَّه موافقٌ له في الْمَعنى الْمُرادِ.

hurûftur. Ve işte ağaçta yaratılan ve ondan[1] işitilen odur. Ebu'l-Hasen Eş'arî de demiştir ki: Cisim ve araz olmayan Zâtının görülmesi mümkin olduğu gibi, harf ve savt olmayan kelâm-ı nefsînin de mesmû' olması mümkindir.[2] İmâm-ı Gazzâlî de bunu teyid eylemiştir. Sûfiyyeden bazıları da demiştir ki: Savt ile kelâm-ı lafzîyi işitti ve bu, Hak celle ve alâ'nın hikmeti muktezâsınca dilediği mezâhirden birinde zuhûrundan sonra oldu. Öyle ki Sübhânehu ve teâlâ zuhûruyla beraber yine ıtlâkı üzere -hattâ ıtlak kaydından bile- bâkī idi. Hadîs-i sahîhte vârid olmuştur ki:[3] Allah teâlâ, yevm-i kıyâmette kullarına bir surette tecellî edecek, "Ben Rabbinizim" diyecek de tanımayacaklar. Sonra diğer bir surette tecellî edecek o vakit tanıyacaklar.[4] Fakat o zaman böyle zuhur olsa idi bilâhare mîkātta اَرِنٖى اَنْظُرْ اِلَيْكَ talebine hâcet görmez veya لَنْ تَرٰينٖى ile karşılanmaz veya فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقًا [el-A'râf 7/143] tecellîsi daha o zaman olmuş olurdu.

Hasan-ı Basrî Hazretleri "Mûsâ aleyhisselâm'a nidâ-yı vahy ile nidâ olundu فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحٰى [Tâhâ 20/13] buna delildir" demiş, cumhûr-ı [3732] ulemâ buna râzı olmamış; "Allah teâlâ ona vâsıtasız kelâm söyledi, buna delil وَكَلَّمَ اللّٰهُ مُوسٰى تَكْلٖيمًا'dir [en-Nisâ 4/164]. Zira vahy olsa idi

---

1 H: "onda".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 593. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 492:
احتجت المعتزلة على قولهم إن الله تعالى متكلم بكلام يخلقه في جسم بقوله: من الشجرة فإن هذا صريح في أن موسى عليه السلام سمع النداء من الشجرة والمتكلم بذلك النداء هو الله سبحانه وهو تعالى منزه أن يكون في جسم فثبت أنه تعالى إنما يتكلم بخلق الكلام في جسم. أجاب القائلون بقدم الكلام فقالوا لنا مذهبان الأول: قول أبي منصور الماتريدي وأئمة ما وراء النهر وهو أن الكلام القديم القائم بذات الله تعالى غير مسموع إنما المسموع هو الصوت والحرف وذلك كان مخلوقا في الشجرة ومسموعا منها، وعلى هذا التقدير زال السؤال. الثاني: قول أبي الحسن الأشعري وهو أن الكلام الذي ليس بحرف ولا صوت يمكن أن يكون مسموعا، كما أن الذات التي ليست بجسم ولا عرض يمكن أن تكون مرئية.

3 Buhârî, Rikāk, 52:
عن أبي هريرة قال: قال أناس: يا رسول الله، هل نرى ربنا يوم القيامة؟ فقال: هل تضارون في الشمس ليس دونها سحاب. قالوا: لا يا رسول الله، قال: هل تضارون في القمر ليلة البدر ليس دونه سحاب. قالوا: لا يا رسول الله، قال: «فإنكم ترونه يوم القيامة كذلك، يجمع الله الناس، فيقول: من كان يعبد شيئا فليتبعه، فيتبع من كان يعبد الشمس، ويتبع من كان يعبد القمر، ويتبع من كان يعبد الطواغيت، وتبقى هذه الأمة فيها منافقوها، فيأتيهم الله في غير الصورة التي يعرفون، فيقول: أنا ربكم، فيقولون: نعوذ بالله منك، هذا مكاننا حتى يأتينا ربنا، فإذا أتانا ربنا عرفناه، فيأتيهم الله في الصورة التي يعرفون، فيقول: أنا ربكم، فيقولون: أنت ربنا فيتبعونه...».

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 283:
وذهب الشيخ الأشعري، والإمام الغزالي إلى أنه عليه السلام سمع كلامه تعالى النفسي القديم بلا صوت ولا حرف، وهذا كما ترى ذاته عز وجل بلا كيف ولا كم، وذكر بعض العارفين أنه إنما سمع كلامه تعالى اللفظي بصوت وكان ذلك بعد ظهوره عز وجل بما شاء من المظاهر التي تقتضيها الحكمة وهو سبحانه مع ظهوره تعالى كذلك باق على إطلاقه حتى عن قيد الإطلاق، وقد جاء في الصحيح أنه تعالى يتجلى لعباده يوم القيامة في صورة، فيقول: أنا ربكم فينكرونه ثم يتجلى لهم بأخرى فيعرفونه. والله تعالى وصفاته من وراء حجب العزة والعظمة والجلال فلا يحدثن الفكر نفسه بأن يكون له وقوف على الحقيقة بحال من الأحوال.

enbiyâ arasında Kelîm isminin Hazret-i Mûsâ'ya ihtisâsı olmazdı. فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحٰى da vahy ile değil, sarih kelâm ile söylenmiştir" demişlerdir.[1] Fakat burada وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَٓاءُۜ اِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ [eş-Şûrâ 42/51][2] âyetini unutmamak lâzım gelir. Zira diğer müfessirîn de Mûsâ'ya olan teklîmin burada "illâ vahyen" kısmında dâhil olduğunu söylemişlerdir. Şu hâlde Hasan-ı Basrî Hazretleri'nin murâdı da bu olmak lâzım gelir. Çünkü bu âyette vahiy resul irsâliyle olan "îhâ"ya mukabil zikredildiğinden bilâ-vâsıta vahiy demektir. Bu da yalnız ilkā-yı mâna ile olabileceği gibi ilkā-yı lafz ile dahi olabilir ve işte Mûsâ'ya da böyle olmuştur {وَاَنْ اَلْقِ عَصَاكَ} ۞ اَنْ يَا مُوسٰى üzerine ma'tuf, yani bir de şöyle nidâ olundu: "Bırak o asânı" {فَلَمَّا رَاٰهَا} ۞ bu gibi "fâ"lara fasîha denilir, hâl delâletiyle hazf olunmuş cümleleri iş'âr eder ki, "bunun üzerine bıraktı, bırakınca sanki bir yılan imiş gibi ihtizâza başladı, öyle ihtizaz ediyor görünce" demektir.

{يَا مُوسٰٓى اَقْبِلْ وَلَا تَخَفْۜ اِنَّكَ مِنَ الْاٰمِنِينَ} ۞ Bu cümlede bir kavil mukadderdir. Yani böyle denildi çünkü Tâsîn'de geçtiği üzere لَا يَخَافُ لَدَيَّ الْمُرْسَلُونَ'dur [27/10]. {جَيْبِكَ} ۞ "Ceyb" esasen gömleğin, cübbenin baş tarafındaki açıklığa denir ki, "koyun" tâbir ettiğimiz yaka açığıdır. Bildiğimiz ceybe ıtlâkı sonradan müvelleddir[3]. {وَاضْمُمْ اِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ} Ve korkudan cenâhını kendine kavuştur. ۞ "Cenah"tan murad iki koldur. Bu emir iki mânayı iş'âr eder: Birisi "bu makamda mehâbetten korkup kaçma da kollarını kavuşturup emre âmâde dur",

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 594. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 302:

قال الحسن إن موسى عليه السلام نودي نداء الوحي لا نداء الكلام والدليل عليه قوله تعالى: «فاستمع لما يوحى» قال الجمهور إن الله تعالى كلمه من غير واسطة والدليل عليه قوله تعالى: «وكلم الله موسى تكليما» (النساء ٤/١٦٤) وسائر الآيات، وأما الذي تمسك به الحسن فضعيف لأن قوله: «فاستمع لما يوحى» لم يكن بالوحي لأنه لو كان ذلك أيضا بالوحي لانتهى آخر الأمر إلى كلام يسمعه المكلف لا بالوحي وإلا لزم التسلسل بل المراد من قوله: «فاستمع لما يوحى» وصيته بأن يتشدد في الأمور التي تصل إليه في مستقبل الزمان بالوحي.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 283:

وقال الحسن: إنه سبحانه نادى موسى عليه السلام نداء الوحي لا نداء الكلام ولم يرتض ذلك العلماء الأعلام لما فيه من مخالفة الظاهر وأنه لا يظهر عليه وجه اختصاصه باسم الكليم من بين الأنبياء عليهم السلام، ووجه الاختصاص على القول بأنه سمع كلامه تعالى الأزلي بلا حرف ولا صوت ظاهر...

2 "Bununla beraber hiçbir beşer için kābil değildir ki Allah ona başka suretle kelâm söylesin, ancak vahyile veya bir hicab arkasından veyahut bir resul gönderip de izniyle ona dilediğini vahyettirmesi müstesnâ. Çünkü O çok yüksek, çok hakîmdir."

3 B: "müevveldir".

ikincisi "herhangi bir korku vaziyetinde de kaçma, etrafını derle topla, celâdet [3733] göster" demek olabilir. {فَذَانِكَ} İşte bu ikisi ❁ Asâ ile yed-i beyzâ ki birisi korkutur, birisi tenvir ve tergīb eder. {وَنَجْعَلُ لَكُمَا سُلْطَانًا} Ve sizin için bir saltanat bahşedeceğiz ❁ yani büyük bir tasallut ve galebe kuvveti vereceğiz de {فَلَا يَصِلُونَ اِلَيْكُمَا} ikinize de erişemeyecekler ❁ ne el uzatabilecekler ne de mânen ve maddeten, ilmen ve hücceten ka'bınıza yetişebilecekler ilh...

{بِاٰيَاتِنَا} Âyetlerimiz hakkı için ❁ mucizelerimiz ve bilhâssa o iki mucize sayesinde {اَنْتُمَا وَمَنِ اتَّبَعَكُمَا} siz ve size tâbi' olanlar {الْغَالِبُونَ} gālib geleceksiniz ❁ demek yalnız kendileri değil, kendilerine tâbi' olanlar da gālib gelecekler. {قَالُوا مَا هٰذَا} Bu, dediler ❁ yani senin âyet diye getirdiğin başka değil {اِلَّا سِحْرٌ مُفْتَرًى} uydurma bir sihir ❁ yani eskiden mâlum olmayıp yeni îcad olunmuş bir sihir, yahut hiç asl u esası olmayıp mücerred göz boyama kabîlinden olan bir sihir veya Allah'a iftira edilen bir sihir, şimdiye kadar içimizde görülmediği gibi {وَمَا سَمِعْنَا بِهٰذَا} biz bunu -böyle bir sihri- veya bu davayı {فٖٓي اٰبَٓائِنَا الْاَوَّلٖينَ} eski atalarımızda dahi işitmedik. ❁ Demek ki yeni muvaffakıyetler yeni âyetlerle husûle geliyor, hakikaten nâfi' olan şeyleri eskiden yoktur diye reddedenler mahrum kalıyor. Onun için onların "sihr-i müfterâ" demelerine karşı {وَقَالَ مُوسٰى} Mûsâ da şöyle dedi: {رَبّٖٓي اَعْلَمُ} Rabbim daha iyi bilir {بِمَنْ جَٓاءَ بِالْهُدٰى مِنْ عِنْدِهٖ} nezdinden hidâyetle gelen [3734] kim {وَمَنْ تَكُونُ لَهُ عَاقِبَةُ الدَّارِ} ve yurdun âkıbeti kimin olacak ❁ yani bu dünya yurdunun sonunda hayırlı âkıbet kimin olacak, âkıbetin iyisi de olur kötüsü de. Nitekim ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذٖينَ اَسَٓاؤُا السُّٓواٰى [er-Rûm 30/10][1] buyurulmuştur, fakat ekseriya وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقٖينَ [el-Kasas 28/83] gibi lâm ile kullanıldığı zaman hayırlısı demek olur. Burada da لَهُ kaydıyla hayra işaret olunmuştur. {اِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ} Hakikat bu: Zâlimler felah bulmaz ❁ zulüm, haksızlık edenler murâda eremez; Hakk'ın âyatını, burhanlarını uydurma sihirdir diye reddedenlerin haksız zâlimler olduğunda ise şüphe yoktur.

---

1 "Sonra o fenalık yapanların âkıbeti en fenası oldu..."

{وَقَالَ فِرْعَوْنُ} Firavun ise -bak ne zâlim, cemiyetini toplayıp da- dedi ki {يَٓا اَيُّهَا الْمَلَأُ} ey millet: ey şu gözler dolduran cemaat {مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْر۪ي} ben sizin için benden başka bir ilâh bilmiyorum. ❁ Pekâlâ bilir ki şu halkı yaratan kendisi değildir, kendisini de bir yaratan vardır. Lâkin ulûhiyet yalnız O'nun hakkı olduğunu tanımıyor, halk ve ulûhiyet mefhumlarına haksızlık ediyor; hukuk ve teşrî' kendi vaz' u iradesinden ibaret imiş, ne irade ederse olurmuş, hükm ü hükûmetini nakzedebilecek mâfevk bir kuvvet yokmuş gibi gösteriyor. Binâen'aleyh nâs onun hükûmetine itaatten başka bir şey tanımasın, hep onu sevsin, hep ondan korksun, hep ona kul olsun, ona tapsın istiyor. Hem mâbudluk iddia ediyor hem "sizin için benden başka bir ilâh bilmiyorum" diyor. İlk önce "yoktur" demiyor, "bilmiyorum" diye insaflı görünmek istiyor ve göklerin yerin rabbi güya semâyı rasad etmekle görünmesi lâzım gelen bir cisim ve cismânî imiş gibi tevehhüm ettirerek halka karşı ilm ü fen yolundan bir desîse yapmak üzere de diyor ki:

[3735] {فَاَوْقِدْ ل۪ي يَا هَامَانُ عَلَى الطّ۪ينِ} Şimdi bir ocak yak benim için çamura da ya Hâmân ❁ "tuğla pişir" demeyip bu tâbiri kullanması, kerpici pişirip tuğla yapmayı ibtidâ Firavun düşünmüş olduğundan bu suretle sanatı tâlim eylemiş deniliyor. {فَاجْعَلْ ل۪ي صَرْحًا} Hemen bana bir kule yap ❁ semâyı tarassud edecek bir rasad kulesi binâ et {لَعَلّ۪ٓي اَطَّلِعُ اِلٰٓى اِلٰهِ مُوسٰى} belki çıkar Mûsâ'nın ilâhına muttali' olurum {وَاِنّ۪ي لَاَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِب۪ينَ} ma'amâfîh ben onu her hâlde yalancılardan zannediyorum. ❁ Yani Rabbü'l-âlemîn tarafından peygamberlik davasında yalancı olduğunu zannediyor ise de, her ihtimâle karşı güya ilm ü fen dairesinde bilfiil taharriyât yaparak o yalanı meydana çıkaracak ve şayet onun ilâhını bulursa güya onun da hakkından gelecek imiş gibi görünmek istiyor. Bazıları bunun sade bir laftan ibaret kaldığını ve öyle bir kule ile göğe çıkmaya çalışmanın gayr-i ma'kūl olduğunu söylemişlerse[1] de diğer taraftan böyle bir kulenin yapılıp yıkıldığını nakletmişlerdir.

1 M ve B: "söylemişler".

{وَاسْتَكْبَرَ هُوَ وَجُنُودُهُ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ} Hem o, ordularıyla yeryüzünde bi-gayr-i hak daha kibirlenmek istedi ❁ "bilmiyorum" demekle kalmadı, Şu'âra'da[1] geçtiği üzere Mûsâ'ya لَئِنِ اتَّخَذْتَ اِلٰهًا غَيْرِى لَاَجْعَلَنَّكَ مِنَ الْمَسْجُونِينَ [26/29] dedi, Nâzi'ât'ta geleceği üzere mahşerini toplayıp اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى [79/24][2] diye bağırdı {وَظَنُّوا اَنَّهُمْ اِلَيْنَا لَا يُرْجَعُونَ} ve zannettiler ki onlar yakalanıp da Bize getirilmeyecekler {فَاَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ} Biz de onu ve ordularını tuttuk da {فَنَبَذْنَاهُمْ فِى الْيَمِّ} deryâya fırlatıverdik. [3736] {فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الظَّالِمِينَ} Şimdi bak o zâlimlerin âkıbeti nasıl oldu? {وَجَعَلْنَاهُمْ اَئِمَّةً} Biz onları öyle öncüller, öyle başkumandanlar yaptık ki {يَدْعُونَ اِلَى النَّارِ} ateşe çağırırlar ❁ cehenneme götürecek fiillere davet ederler {وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ لَا يُنْصَرُونَ} de kıyamet günü nusret olunmazlar. {وَاَتْبَعْنَاهُمْ فِى هٰذِهِ الدُّنْيَا لَعْنَةً} Hem bu dünyada arkalarına bir lânet takmışızdır. ❁ Allah'ın ve melâikenin ve nâsın lânetleri {وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ هُمْ مِنَ الْمَقْبُوحِينَ} hem de kıyamet günü onlar o çirkin, menfur, matrudlardandırlar. ❁ Çünkü tekebbür yalnız Allah'ın hakkıdır. Bir hadîs-i kudsîde "kibriyâ Benim ridâm, azamet izârımdır. Her kim bunlardan birisinde bana nizâ' ederse Ben onu ateşe koyarım" buyurulmuştur.[3] Onun için ondan başkasının istikbârı bi-gayr-i hak istikbardır.

Gelelim kıssadan hisseye:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْاُولٰى بَصَٓائِرَ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةً لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٤٣﴾ وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ اِذْ قَضَيْنَٓا اِلٰى مُوسَى الْاَمْرَ وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَۙ ﴿٤٤﴾ وَلٰكِنَّٓا اَنْشَأْنَا قُرُونًا فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُۚ وَمَا كُنْتَ ثَاوِيًا فٖٓى اَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَاۙ وَلٰكِنَّا كُنَّا مُرْسِلٖينَ ﴿٤٥﴾ وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ اِذْ نَادَيْنَا وَلٰكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَٓا اَتٰيهُمْ مِنْ نَذٖيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ

---

1 B: "Şûrâ'da".

2 "…benim en yüksek rabbiniz…"

3 İbn Mâce, Zühd, 16; Ebû Dâvûd, Libâs, 29/4090:

عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «يقول الله سبحانه: الكبرياء ردائي، والعظمة إزاري، من ينازعني واحدا منهما، ألقيته في جهنم»

﴿٤٦﴾ وَلَوْلَٓا اَنْ تُص۪يبَهُمْ مُص۪يبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْد۪يهِمْ فَيَقُولُوا رَبَّنَا لَوْلَٓا اَرْسَلْتَ اِلَيْنَا
رَسُولاً فَنَتَّبِعَ اٰيَاتِكَ وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٤٧﴾ فَلَمَّا جَٓاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا لَوْلَٓا
اُو۫تِيَ مِثْلَ مَٓا اُو۫تِيَ مُوسٰىۜ اَوَلَمْ يَكْفُرُوا بِمَٓا اُو۫تِيَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُۚ قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَاۙ
وَقَالُٓوا اِنَّا بِكُلٍّ كَافِرُونَ ﴿٤٨﴾ قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ هُوَ اَهْدٰى مِنْهُمَٓا اَتَّبِعْهُ اِنْ
كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٤٩﴾ فَاِنْ لَمْ يَسْتَج۪يبُوا لَكَ فَاعْلَمْ اَنَّمَا يَتَّبِعُونَ اَهْوَٓاءَهُمْۜ وَمَنْ اَضَلُّ مِمَّنِ
اتَّبَعَ هَوٰيهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْد۪ي الْقَوْمَ الظَّالِم۪ينَ ﴿٥٠﴾

[3738] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için biz Mûsâ'ya o kitabı kurûn-ı ûlâyı ihlâk ettiğimizden sonra nâsın vicdanlarını tenvir edecek basiretler ve bir hidâyet ü rahmet olmak üzere verdik, gerek ki tezekkür edeler[1] *(43). Sen ise Mûsâ'ya o emri kazâ ettiğimiz sıra cânib-i garbîde değildin, o şâhidlerden de değildin (44). Velâkin Biz birçok karnlar inşâ eyledik de onların üzerlerine*[2] *ömür uzadı.*[3] *Sen Medyen ahâlisi içinde ikāmet ederek âyetlerimizi onlardan okuyup öğrenmedin de velâkin Biz olduk risalet verip gönderen (45). Hem Biz o nidâyı yaptığımız vakit sen Tûr'un cânibinde de değildin, velâkin Rabbinden bir rahmet olarak gönderildin ki senden evvel kendilerine bir nezîr gelmemiş olan bir kavmi inzar edesin, gerek ki tezekkür edeler*[4] *(46). Ellerinin takdim eylediği günahlar yüzünden başlarına birer musibet gelip de o vakit "yâ Rabbenâ bize bir resul gönderseydin de âyetlerine uyup mü'minlerden olsakdı ya" diyecek olmasalardı! (47). Fakat şimdi onlara tarafımızdan hak gelince "Mûsâ'ya verilen gibisi verilse ya!" dediler. Ya bundan evvel Mûsâ'ya verilene küfretmediler mi? "İki sihir tezahür etti" dediler ve "biz hiçbirisine inanmayız" dediler (48). De ki: "O hâlde bu ikisinden*

1 B: "ederler".
2 B: "üzerine".
3 H: "inşâ eyledik, onların da üzerine ömür uzadı".
4 H ve B: "ederler".

daha doğru bir kitap getirin[1] *Allah tarafından da ben ona tâbi' olayım eğer sâdıksanız" (49). Yine sana icâbet etmek istemezlerse artık bil ki onlar sırf kendi hevâları peşinde gidiyorlar, hâlbuki Allah'tan bir doğru delil olmaksızın mücerred kendi hevâsı peşinde giden kimselerden daha şaşkın kim olabilir? Muhakkak ki Allah zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (50).*

[3739] {وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ} Celâlim hakkı için biz Mûsâ'ya o kitabı, yani Tevrat'ı {مِنْ بَعْدِ مَٓا اَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْاُولٰى} kurûn-ı ûlâyı ihlâk ettiğimizden sonra ❁ demek ki Kur'ân'ın lisânında "kurûn-ı ûlâ" Firavun'un helâkıyla hitam buluyor. Ve işte Sûre-i Tâhâ'da Firavun'un فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْاُولٰى [20/51] suâline karşı[2] قَالَ عِلْمُهَا عِنْدَ رَبّ۪ي ف۪ي كِتَابٍۚ لَا يَضِلُّ رَبّ۪ي وَلَا يَنْسٰى [20/52] cevâbının mânası da bu olduğu buradan anlaşılıyor. Firavun'un helâkinden veya Tevrat'ın nüzûlünden İslâm'ın zuhûruna kadar kurûn-ı vustâ oluyor, İslâm'ın zuhûruyla da âhir zaman, yani kurûn-ı uhrâ başlıyor. Demek ki Hazret-i Mûsâ'nın bi'seti ile kurûn-ı ûlâ kapanıp kurûn-ı vustâ açıldığı gibi, bi'set-i Muhammediye ile de kurûn-ı vustâya nihâyet verilip kurûn-ı uhrâ açılıyor. Ancak Hazret-i Mûsâ'nın bi'setinden Firavun'un garkına kadar olan müddet kurûn-ı ûlâya mahsub edilmiş olduğu gibi, bi'set-i Muhammediyeden hicret-i seniyyeye kadar olan müddet de kurûn-ı vustâya mahsub edilerek târîh-i İslâm Hicret'ten başlamıştır.

İşte Tevrat'ı kurûn-ı ûlânın ihlâkinden sonra {بَصَٓائِرَ لِلنَّاسِ} nâsın kalblerini tenvir edecek basiretler {وَهُدًى وَرَحْمَةً} ve bir hidâyet ve rahmet olmak üzere verdik {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} gerek ki tezekkür ederler diye ❁ kurûn-ı ûlânın hâlini düşünür ibret alırlar da Firavun ve askerleri gibi zulüm, haksızlık etmezler, ateşe gitmezler diye. Bu suretle Tevrat'ın nüzûlü hikmetini beyandan sonra Kur'ân'ın inzâli hikmetiyle risâlet-i Muhammediyeyi de anlatmak için buyuruluyor ki:

---

1 H: "getirin bu ikisinden daha doğru bir kitap".
2 M ve B -"karşı".

{وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الْغَرْبِيِّ} Sen ise o garbî cânibinde ❁ o dağın garb yakasında, Mûsâ'nın Elvâh'ı aldığı mîkāt yerinde değildin {اِذْ قَضَيْنَٓا اِلٰى مُوسَى الْاَمْرَ} Mûsâ'ya o emri kazâ ettiğimiz [3740] sırada ❁ yani o vahiy ve Tevrat ile hüküm verip peygamberliği işini sağlamlaştırdığımız vakit Mûsâ'nın yanında olmadığın gibi {وَمَا كُنْتَ مِنَ الشَّاهِدِينَ} şâhidlerden de değildin ❁ o zamanda, o asırda hazır ve[1] mevcud olanlardan da değildin {وَلٰكِنَّٓا اَنْشَأْنَا قُرُونًا} velâkin biz birçok karnlar inşâ ettik ❁ kurûn-ı ûlânın helâkinden sonra Tevrat'ın neş'e-i hidâyetiyle kurûn-ı vustâ husûle geldi {فَتَطَاوَلَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ} onların da üzerlerine ömür uzadı ❁ murûr-ı zaman ile kocadılar, şaşkınlaştılar, o neş'e köreldi, o iman dinçliği, o amel kudreti kalmadı. Kalbler katıldı, hiss-i dînî söndü, türlü bid'atler, ihtilâflar, tahrifler ile şeriat ve ahkâm bozuldu. Bâhusus sonlarına doğru fısk u fetret çoğaldı. Binâen'aleyh hikmet-i ilâhiye yeni bir rûh ile yeni bir teşrî' iktizâ etti. Mûsâ'nın hissettiği o ateşi yeniden duyurmak, mahabbetullah ile yeni bir hayat şevk u neş'esi vermek için yeni bir kitap, yeni bir peygamberle ahbâr u ahkâmı yenilemek lâzım geldi. Bu sebeple sana vahiy gönderip bunları bildirdik. Tevrat, kurûn-ı vustâyı tenvir için verildiği gibi, bu suretle Kur'an da kurûn-ı vustânın fetretine nihâyet verip kurûn-ı cedîdeyi tenvir için gönderildi.

Fıkıhta "ezmânın[2] tegayyürü ile ahkâmın tegayyürü inkâr olunamaz"[3] kāidesinin bir esası demek olan bu veciz âyet, bi'set-i Muhammediyenin bir sırr u hikmetini göstermekte ve Kur'ân'ın her zamana hâkim olabilmesinin esas vechini anlatmaktadır. Ki tetâvül-i ömür ile eskimiş olan cem'iyyet-i beşeriyeyi emr-i Hak olan diğer bir neş'et, bir neş'et-i uhrâ ile yenilemek kanunu, bunun mısdâkı Sûre-i Hadîd'de gelecek olan اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ اٰمَنُٓوا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّۙ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ[4] فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْۜ وَكَث۪يرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ. اِعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ

1 M ve B -"ve".
2 H: "zamanın".
3 Mecelle, md. 39.
4 H, M ve B -"من قبل".

الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ[1] تَعْقِلُونَ [57/16-17][2] âyetidir. "Allah teâlâ bu ümmete muhakkak her yüz sene başında dinini yenileyecek kimse gönderir"[3] meâlindeki [3741] hadîs-i şerîf dahi asırdan asıra bu âyetlerin tatbîkine teşvik yollu bir vaaddir. Bunun ilmî ve amelî iki ciheti vardır.

İlmî cihetini Kur'an'da, amelî cihetini de Resûlullah'ın sünneti ile ümmetin tarihî seyrinde aramalıdır. الْعُلَمَاء وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ hadîs-i şerîfinin[4] mazmûnu da bu suretle tecellî eder. Fakat dini tecdid etmek, dinde asıl olmayan bid'at ihdas etmek demek olmadığını unutmamalıdır. Asılsız bid'at hevâdır, cemiyeti gençleştirmez bozar, ihtilâfa düşürür, sapıtır. Hadîs-i nebevîde كُلّ بِدعَةٍ ضَلَالَةٌ وَكُلُّ ضَلَالَةٍ فِي النَّار[5] buyurulduğu gibi her bid'at bir dalâlettir ve her dalâlet ateştedir. Bu îzahtan anlaşılır ki burada Peygamber'in ilmindeki temâyüzü anlatmak için sevk olunan bu âyette latif ve beliğ bir îcaz vardır. Sebep zikrolunmuş, لٰكِنَّا istidrâkinin asıl hedefi olan müsebbeb hazfedilip sonra وَلٰكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ ile anlatılmıştır. Asıl mâna şudur: Sen ne orada ne de o zamanda hâzır değil idin ki onları bilesin, lâkin Biz vahiyle risalet verdik de bildin. Sebebi de zaman uzamakla kurûn-ı vustâ eskimiş, dinler bozulmuş olduğundan yenilemek için yeni bir peygamberin ba'si iktizâ etmiş olmasıdır. Burada şöyle bir suâl-i mukadder vardır: Hâzır ve şâhid değil ise başkalarından öğrenmiş olamaz mı? Buna cevâben de buyuruluyor ki:

{وَمَا كُنْتَ ثَاوِيًا فٖى اَهْلِ مَدْيَنَ تَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِنَا} Ve sen Medyenliler içinde ikāmet etmiş de âyetlerimizi onlardan okuyarak öğrenmiş de değilsin. ❁

---

1 H, M ve B: "ان كنتم".

2 "Ya o iman edenlere çağı gelmedi mi ki kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hak aşkına huşû ile çoşsun ve bundan evvel kendilerine kitap verilmiş, sonra üzerlerinden uzun zaman geçip de kalbleri katılaşmış ve ekserîsi fıska dalmış bulunanlar gibi olmasınlar? İyi biliniz ki Allah Arz'ı ölümünden sonra diriltir. İşte size âyetleri beyan ettik gerek ki aklınız ersin!"

3 Ebû Dâvûd, Melâhim, 1:
عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إن الله عز وجل يبعث لهذه الأمة على رأس كل مِائَةِ سنة من يجدد لها دينها.

4 Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Kesb,* thk. Süheyl Zekkâr, Dımeşk, 1400, s. 68; İbn Mâce, Mukaddime, 17; Ebû Dâvûd, İlim, 1.

5 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-ebsat,* İmârât: Mektebetü'l-Furkān, 1419/1999, s. 142; Nesâî, Salâtü'l-Iydeyn, 21/1578; İbn Huzeyme, *Sahîh*, III, 143/1785.

Burada "ehl-i Medyen" zikr-i hâs irâde-i âm kabîlindendir. Murad, "hiç kimseden okuyup öğrenmedin" demektir. Bunun bu tarzda söylenmesi Mûsâ ile mukayeseye bir işaret olmak içindir. Yani Mûsâ'nın Medyen'e gittiği ve orada eğleştiği mâlum, o orada bir tâlim görmüş olabilir, fakat sen öyle de değilsin, bulunduğun yerde kimseden okuyup öğrenmediğin herkesçe mâlum olmakla beraber onun Medyen'e gidip eğleştiği [3742] gibi hâriçte ikāmet edip ders almadığın da mâlum. {وَلٰكِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ} Velâkin Biz olduk risalet verip gönderen. {وَمَا كُنْتَ بِجَانِبِ الطُّورِ اِذْ نَادَيْنَا} Hem o nidâyı, yani اِنِّى اَنَا اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ. وَاَنْ اَلْقِ عَصَاكَ... إلخ [el-Kasas 28/30-31] nidâsını yaptığımız vakit de Tûr'un yanında değildin {وَلٰكِنْ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} velâkin Rabbinden bir rahmet olarak gönderildin ki {لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَٓا اَتٰيهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ} senden evvel kendilerine[1] nezîr gelmemiş olan bir kavmi inzar edesin. {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} Gerek ki tezekkür ederler, nasihat dinler, akıllarını başlarına alırlar diye.

Bu kavimden murad, Arab'dır deniliyor. Gerçi Arab'a mukaddemâ Hazret-i İsmâil gelmişti. Lâkin o Mûsâ'dan evvel kurûn-ı ûlâya aittir. Söz ise kurûn-ı vustâdadır. Kurûn-ı vustâda onlara hiçbir peygamber gelmemiştir.

"Rahmet"; rahmeten li'l-âlemîn olmakla beraber inzâra bunlardan başlanılması şimdiye kadar kendilerine hiçbir nezîr gönderilmemiş olmak itibariyle hepsinden ziyade şâyân-ı merhamet olmalarındandır. Onun için bu nokta şu âyetle bilhassa ihtar olunuyor: {وَلَوْلَٓا اَنْ تُصِيبَهُمْ مُصِيبَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ فَيَقُولُوا... إلخ} Ve işte sen bu hikmetlerle Mûsâ'ya verilenden daha mühim bir kitap ile ayn-ı rahmet olarak gönderildiğin hâlde {فَلَمَّا جَٓاءَهُمُ الْحَقُّ مِنْ عِنْدِنَا} bu suretle tarafımızdan kendilerine hak -o hak olan Kur'an- geldiği vakit tezekkür etmediler de {قَالُوا لَوْلَٓا اُوتِيَ مِثْلَ مَٓا اُوتِيَ مُوسٰى} "Mûsâ'ya verilen gibisi verilse ya" dediler {اَوَلَمْ يَكْفُرُوا بِمَٓا اُوتِيَ مُوسٰى مِنْ قَبْلُ} [3743] ya bundan evvel Mûsâ'ya verilene küfretmediler de mi?[2] {قَالُوا سِحْرَانِ تَظَاهَرَا} İki sihir tezahür etti -birbirlerine müzâheret

1 M ve B +"bir".
2 B: "etmediler mi?".

ediyorlar- dediler. ❁ Tevrat'ı da Kur'ân'ı da câzibesiyle insanı kandıran ve fakat aslı olmayan bir sihir farz ettiler {وَقَالُوا اِنَّا بِكُلٍّ كَافِرُونَ} ve "biz hepsine kâfiriz" dediler. ❁ Mekkeliler Yahudîlere bir bayramlarında içlerinden bir heyet gönderdiler, onlara Aleyhissalâtü vesselâm'ın şânından sordular. Onlar da "Tevrat'ta biz onu na't ü sıfatıyla[1] buluyoruz" dediler. İşte bu heyet dönüp Yehûd'un söylediklerini haber verdiği zaman Mekke müşrikleri böyle dediler.[2] İşte Kur'ân'ın fesâhat ve belâgatine hayran olmakla beraber hak olduğuna inanmayan kâfirler de öyle derler[3]. {قُلْ فَأْتُوا بِكِتَابٍ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ هُوَ اَهْدٰى مِنْهُمَا} De ki: Haydi Allah tarafından bu ikisinden -yani Tevrat ile Kur'an'dan- daha doğru, daha hidâyetkâr bir kitap getirin {اَتَّبِعْهُ} ben ona tâbi' olayım {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer sâdıksanız ❁ bunların insan aldatmak için uydurulmuş bir sihir oldukları iddiasında doğru iseniz daha doğrusunu getirmeniz lâzım gelir; getirin bakalım, fakat ne mümkin? Allah tarafından Tevrat ile Kur'an'dan daha doğru yol gösteren bir kitap getirilebilir mi? {فَاِنْ لَمْ يَسْتَجِيبُوا لَكَ} O hâlde sana yine icâbet etmezlerse ❁ daha doğrusunu getiremezlerse ki getiremeyecekleri muhakkaktır {فَاعْلَمْ اَنَّمَا يَتَّبِعُونَ اَهْوَٓاءَهُمْ} artık bil ki sırf hevâlarına tâbi' oluyorlardır {وَمَنْ اَضَلُّ مِمَّنِ اتَّبَعَ هَوٰيهُ بِغَيْرِ هُدًى مِنَ اللّٰهِ} hâlbuki Allah'tan hiçbir delil olmaksızın [3744] mücerred hevâsına tâbi' olandan daha sapkın, daha şaşkın kim olabilir? {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} Her hâlde Allah, zâlimleri doğru yola çıkarmaz.

وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٥١﴾ اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾ وَاِذَا يُتْلٰى عَلَيْهِمْ قَالُوا اٰمَنَّا بِهٖٓ اِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَٓا اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ ﴿٥٣﴾ اُولٰٓئِكَ يُؤْتَوْنَ اَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ

---

1 B: "sıfâtıyla".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XX, 467; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 420; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIV, 606:

قال الكلبي: وكانت مقالتهم تلك حين بعثوا الرهط منهم إلى رؤوس اليهود بالمدينة في عيد لهم، فسألوهم عن محمد صلى الله عليه وسلم فأخبروهم أنها نعته وصفته وأنّه في كتابهم التوراة فرجع الرهط إلى قريش فأخبروهم بقول اليهود فقالوا عند ذلك «سِحْرَانِ تَظَاهَرَا».

3 H: "böyle der".

يُنْفِقُونَ ﴿٥٤﴾ وَاِذَا سَمِعُوا اللَّغْوَ اَعْرَضُوا عَنْهُ وَقَالُوا لَنَآ اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ سَلَامٌ
عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ ﴿٥٥﴾ اِنَّكَ لَا تَهْدِي مَنْ اَحْبَبْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يَهْدِي مَنْ يَشَآءُ وَهُوَ
اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ ﴿٥٦﴾ وَقَالُوٓا اِنْ نَتَّبِعِ الْهُدٰى مَعَكَ نُتَخَطَّفْ مِنْ اَرْضِنَا اَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ
حَرَمًا اٰمِنًا يُجْبٰٓى اِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٧﴾
وَكَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطِرَتْ مَعِيشَتَهَا فَتِلْكَ مَسَاكِنُهُمْ لَمْ تُسْكَنْ مِنْ بَعْدِهِمْ اِلَّا قَلِيلًا وَكُنَّا
نَحْنُ الْوَارِثِينَ ﴿٥٨﴾ وَمَا كَانَ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى حَتّٰى يَبْعَثَ فٖٓي اُمِّهَا رَسُولًا يَتْلُوا عَلَيْهِمْ
اٰيَاتِنَا وَمَا كُنَّا مُهْلِكِي الْقُرٰٓى اِلَّا وَاَهْلُهَا ظَالِمُونَ ﴿٥٩﴾ وَمَآ اُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيٰوةِ
الدُّنْيَا وَزِينَتُهَا وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَاَبْقٰى اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٦٠﴾

[3745] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için onlar hakkında sözü uladık da uladık ki iyi düşünsünler[1] (51). Bundan evvel kendilerine kitap verdiklerimiz[2] ona iman ediyorlar (52). Hem kendilerine tilâvet olunur olunmaz "biz" dediler, "buna iman ettik[3] bu şüphesiz hak, Rabbimizden. Biz doğrusu evvelinden Müslüman idik" [4] (53). İşte bunlar ecirlerine iki kere nâil kılınacaklar, çünkü sabretmişlerdir, hem de kötülüğü iyilikle def' eyler ve kendilerine verdiğimiz rızıktan hayra sarf ederler (54). Ve lağiv işittikleri zaman ondan yüzlerini çevirirler de,[5] "bize kendi amellerimiz size de kendi amelleriniz, selâmün aleyküm, Allah'a ısmarladık biz câhillik edenleri aramayız"[6] derler (55). Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin velâkin Allah kimi dilerse hidâyet verir ve hidâyete erecekleri O daha iyi bilir (56). Bir de, "doğrusun ama biz o doğru yolu tutar seninle beraber olursak derhâl yerimizden yurdumuzdan

---

1 H: "uladık ki tezekkür edeler".
2 H +"~~bunlar~~".
3 H: "iman ettik buna".
4 H +"~~dediler~~".
5 H: "Lağiv işittikleri zaman da ondan yüzlerini çevirirler de ~~ondan~~".
6 B -"selâmün aleyküm, Allah'a ısmarladık biz câhillik edenleri aramayız".

olur çarpılırız" dediler, ya Biz [3746] onlara dâru'l-emân bir haremi mekân kılmadık da mı? Ona ledünnümüzden rızık olarak her şeyin semerâtı toplanacak velâkin ekserîsi bilmezler (57). Bununla beraber Biz maîşetiyle şımarmış nice memleket helâk ettik, işte meskenleri bir daha arkalarından meskun olmadı meğer ki pek az, ve hep Biz vâris olduk (58). Hem Rabbin memleketleri, ana noktasında kendilerine âyetlerimizi okur bir resul göndermedikçe helâk edici değildir, hem de Biz o memleketleri hep ahâlisinin zulümleri hâlinde helâk etmişizdir (59). Hem size herhangi bir şey verilmişse sırf dünyâ hayâtın geçici metâʿı ve ziynetidir, Allah yanındaki ise hem daha hayırlı hem bekālıdır, artık akıl etmez misiniz? (60).

{وَلَقَدْ وَصَّلْنَا لَهُمُ الْقَوْلَ} Onlara sözü uladık durduk ❁ yani Kur'an âyetlerini birbiri ardınca tevâlî ettirdik {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} ki tezekkür edeler[1] ❁ dinleyip düşünüp de iman edeler[2] diye {اَلَّذِينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ مِنْ قَبْلِهِ} Bundan, yani Kur'an verilmezden evvel kitap verdiklerimiz ❁ Yehûddan içlerinde Ebû Rifâʿa bulunan on kişi iman etmiş, ezâ olunmuşlardı; ehl-i İncil'den kırk kişi Resûlullah'a biʿsetinden mukaddem iman etmişlerdi, otuz ikisi Caʿfer b. Ebî Tâlib ile beraber Habeşistan'dan gelmiş, sekizi de Bahîra, Ebrehe, Eşref, Âmir, Eymen, İdris, Nâfiʿ, Temim Şam'dan gelmişlerdi. Bu âyetin nüzûlüne sebep bunlar olmuş ise de, âyetin mefhûmu ıtlâkı üzere ehl-i kitabdan bütün iman edenlere şâmildir.[3] {هُمْ بِهِ} Buna onlar ❁ haklarında sözü uladıklarımız değil de onlar {يُؤْمِنُونَ} iman ediyorlar.

{مَرَّتَيْنِ} İki kere ❁ biri önceden islâmları, biri de [3747] sonraki islâmları üzerine {وَيَدْرَؤُنَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ} seyyieyi hasene ile defʿ ederler ❁ masiyeti tâat ile giderirler, çünkü اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ'dır

1 B: "ederler".
2 B: "ederler".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* X, 301. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 599; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XIX, 594-595; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* IV, 257; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 421:
والمراد بالموصول على ما روي عن ابن عباس مؤمنو أهل الكتاب مطلقا، وقيل: هم أبو رفاعة في عشرة من اليهود آمنوا فأوذوا، وأخرج ابن مردويه بسند جيد وجماعة عن رفاعة القرظي ما يؤيده وقيل: أربعون من أهل الإنجيل كانوا مؤمنين بالرسول صلّى الله تعالى عليه وسلّم قبل مبعثه اثنان وثلاثون من الحبشة أقبلوا مع جعفر بن أبي طالب وثمانية قدموا من الشام بحيرا وأبرهة وأشرف وعامر وأيمن وإدريس ونافع وتميم، وقيل: ابن سلام وتميم الداري والجارود العبدي وسلمان الفارسي ونسب إلى قتادة واستظهر أبو حيان الإطلاق وأن ما ذكر من باب التمثيل لمن آمن من أهل الكتاب.

[Hûd 11/114]. Aleyhissalâtü vesselâm Mu'âz radıyallahu anh'a demiştir ki: أَتْبِعِ السَّيِّئَةَ الْحَسَنَةَ تَمْحُهَا "seyyienin arkasından bir hasene yap, onu mahveder."[1] Ma'amâfîh ezâyı hilim ile, münkeri mâruf ile, şerri hayr ile, cehli ilim ile, gayzı kazm ile, şirki شَهَادَةُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ ile diye de tefsir etmişlerdir.[2]

Dilimizde:

İyiliğe iyilik her kişinin kârı
Kemliğe iyilik er kişinin kârı

diye meşhur olan mesel de bu mânadandır.

{اللَّغْوَ} Sakat söz. Mücâhid ezâ ve sebb demiş, Dahhâk şirk demiş, İbn Zeyd Resûlullah'ın vasfını Yehûdun tağyîri demiş.[3] {اَعْرَضُوا عَنْهُ} Ondan yüzlerini çevirirler ❁ وَاِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَاماً [el-Furkān 25/72] mantûkunca tekerrümen. {لَـنَا اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ} Bize amellerimiz size de amelleriniz ❁ diye mütâreke ederler لَـكُمْ دِينُكُمْ وَلِىَ دِينِ [el-Kâfirûn 109/6][4] demek gibi {سَلَامٌ عَلَيْكُمْ} ❁ Bu selâm tahiyye selâmı değil, وَاِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَاماً [el-Furkān 25/63] gibi vedâ selâmıdır. Yani "kavga etmeyelim, Allah'a ısmarladık" makamındadır.

{اِنَّكَ لَا تَهْدٖى مَنْ اَحْبَبْتَ} Doğrusu sen sevdiğine hidâyet veremezsin ❁ burada "hidâyet"ten murad sâde delâlet-i kavliye değil, bilfiil îsâldir. Onun için وَاِنَّكَ لَتَهْدٖٓى اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ [eş-Şûrâ 42/52][5] âyetine münâfî olmaz.[6] Bu âyet siyâk u sibâkına nazaran Resûlullah'ı tesliyedir. Çünkü

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 153, 158, 228, 236; Tirmizî, Birr, 55.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 314. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 422; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* IV, 258; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VI, 214:

ويدرؤن: يدفعون، بالحسنة: بالطاعة، السيئة: المعصية المتقدمة، أو بالحلم الأذى، وذلك من مكارم الأخلاق. وقال ابن مسعود: يدفعون بشهادة أن لا إله إلا الله الشرك. وقال ابن جبير: بالمعروف المنكر. وقال ابن زيد: بالخير الشر. وقال ابن سلام: بالعلم الجهل، وبالكظم الغيظ.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 314. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* IX, 2993; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* IV, 258:

وقال مجاهد: الأذى والسب. وقال الضحاك: الشرك. وقال ابن زيد: ما غيرته اليهود من وصف الرسول.

4 "Size dininiz, bana dinim."

5 "…ve emin ol sen her hâlde doğru bir yola çağırıyorsun."

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 5:

المسألة الثانية: أنه تعالى قال في هذه الآية: «إنك لا تهدي من أحببت» وقال في آية أخرى: «وإنك لتهدي إلى صراط مستقيم» (الشورى ٤٢/٥٢) ولا تنافي بينهما فإن الذي أثبته وأضافه إليه الدعوة والبيان والذي نفى عنه هداية التوفيق، وشرح الصدر وهو نور يقذف في القلب فيحيا به القلب كما قال سبحانه: «أومن كان ميتا فأحييناه وجعلنا له نورا» الآية (الأنعام ١٢٢/٦).

en evvel şâyân-ı merhamet görülerek inzar ettiği, islâmına harîs olduğu kavminin, yakından sevdiği hemşehrilerinin, akrabasının gelen hakka iman etmeyip bulundukları hâlde ısrar etmeleri, Kur'ân'ı [3748] dinler dinlemez "biz buna iman ettik, biz evvelinden Müslüman idik" diyen ecnebîlerin aksine olarak feyz-i risaletten mahrum kalmaları kendisini mahzun etmişti. Buhârî, Müslim vesâire birçok hadis kitaplarında ve tefsirlerde bunun bilhassa Ebû Tâlib sebebiyle nâzil olduğu şâyi'dir.[1] Ma'amâfîh Fahreddin Râzî bu âyetin zâhirinde Ebû Talib'in küfrüne bir delâlet olmadığını bilhassa ihtar etmiştir.[2] Kelâmın gelişine nazaran sebeb-i nüzûlü şu âyetle anlatılıyor denebilir: {وَقَالُوا اِنْ نَتَّبِعِ الْهُدٰى مَعَكَ} Bir taraftan da "doğrusun ama" dediler, "biz o doğruya uyar, seninle beraber olursak {نُتَخَطَّفْ مِنْ اَرْضِنَا} derhâl çarpılır, yerimizden ve yurdumuzdan oluruz."

"**Hatf**" yırtıcı kuşların av kapması gibi sür'atle çarpıp almaya denilir. "Tehattuf" da bu suretle çarpılmaktır. Hâris b. Osman b. Nevfel b. Abd-i Menaf Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne gelmiş de demişti ki: "Biz biliyoruz sen şüphesiz hak üzeresin velâkin korkuyoruz sana tâbi' olup da Araba muhalefet edersek biz bir yiyimlik başız, bizi yerimizden çarpar kapışıverirler."[3] Buna cevâben buyuruluyor ki:

{اَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَماً اٰمِناً} Ya biz onlara dârü'l-emân bir Harem'i mekân kılmadık da[4] mı? ❁ اَوَلَمْ'de vâv atıf, ma'tûfu mahzuftur. ألم نعصمْهم ونجعلْ مكانَهم حرماً آمنا takdîrindedir.[5] Yani biz onları koruyup da mekânlarını

---

1 Buhârî, Fedâilü's-Sahâbe, 69; Müslim, İman, 39.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 5:

المسألة الأولى: هذه الآية لا دلالة في ظاهرها على كفر أبي طالب.

3 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* IV, 260. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, I, 558; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 601:

قيل إن هذه الآية نزلت في الحارث بن عثمان بن نوفل بن عبد مناف القرشي قال للنبي صلى الله عليه وسلم «إنا لنعلم أن قولك حق ولكن يمنعنا أن نتبع الهدى معك ونؤمن بك مخافة أن يتخطفنا العرب من أرضنا يعني بمكة فإنما نحن أكلة رأس العرب ولا طاقة لنا بهم»، فأجاب الله عما اعتل به فقال: «أَوَلَمْ نُمَكِّن لَّهُمْ حَرَماً ءَامِناً».

4 B -"da".

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VI, 526; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* VII, 529:

أي: ألم نعصمهم ولم نجعل مكانهم حرمًا ذا أمْنٍ لحُرمة البيت الحرام الذي تتناحر العرب حوله وهم آمنون.

emniyetli bir harem kılmadık mı? Etrafında Arabın çarpışıp durduğu Beyt'in hurmetiyle muhterem ve içindekiler için dârü'l-emân bulunan bir Harem {يُجْبٰٓى اِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَىْءٍ} ona her şeyin semerâtı toplanacak ❁ yani iman edildiği takdirde hatf olunmak şöyle dursun, emn ü hurmet daha ziyade artacak [3749] ve şimdiki gibi mahdud bir cibâyetle kalınmayıp ileride her taraftan her şeyin semerâtı toplanıp ona sevk olunacak. {رِزْقًا مِنْ لَدُنَّا} Ledünnümüzden bir rızık olmak üzere {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} velâkin ekserîsi bilmezler ❁ de Allah'tan korkacakken başkalarından korkarlar. Başkalarının hatfından değil, Allah'ın azâbından korkulmak lâzım geldiğini ihtar için buyuruluyor ki:

{وَكَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَرْيَةٍ بَطِرَتْ مَعِيشَتَهَا... اِلخ}

اَفَمَنْ وَعَدْنَاهُ وَعْدًا حَسَنًا فَهُوَ لَاقِيهِ كَمَنْ مَتَّعْنَاهُ مَتَاعَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ثُمَّ هُوَ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ مِنَ الْمُحْضَرِينَ ﴿٦١﴾ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ اَيْنَ شُرَكَٓائِىَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٦٢﴾ قَالَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ رَبَّنَا هٰٓؤُلَٓاءِ الَّذِينَ اَغْوَيْنَاۚ اَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَاۚ تَبَرَّأْنَٓا اِلَيْكَ مَا كَانُٓوا اِيَّانَا يَعْبُدُونَ ﴿٦٣﴾ وَقِيلَ ادْعُوا شُرَكَٓاءَكُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَرَاَوُا الْعَذَابَۚ لَوْ اَنَّهُمْ كَانُوا يَهْتَدُونَ ﴿٦٤﴾ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ مَاذَٓا اَجَبْتُمُ الْمُرْسَلِينَ ﴿٦٥﴾ فَعَمِيَتْ عَلَيْهِمُ الْاَنْبَٓاءُ يَوْمَئِذٍ فَهُمْ لَا يَتَسَٓاءَلُونَ ﴿٦٦﴾ فَاَمَّا مَنْ تَابَ وَاٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَعَسٰٓى اَنْ يَكُونَ مِنَ الْمُفْلِحِينَ ﴿٦٧﴾ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ وَيَخْتَارُۜ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُۜ سُبْحَانَ اللّٰهِ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٦٨﴾ وَرَبُّكَ يَعْلَمُ مَا تُكِنُّ صُدُورُهُمْ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٦٩﴾ وَهُوَ اللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ لَهُ الْحَمْدُ فِى الْاُولٰى وَالْاٰخِرَةِۘ وَلَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٧٠﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ جَعَلَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ الَّيْلَ سَرْمَدًا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِضِيَٓاءٍۜ اَفَلَا تَسْمَعُونَ ﴿٧١﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ جَعَلَ اللّٰهُ عَلَيْكُمُ النَّهَارَ سَرْمَدًا اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ مَنْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ يَأْتِيكُمْ بِلَيْلٍ تَسْكُنُونَ فِيهِۜ اَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴿٧٢﴾ وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٧٣﴾ وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ

اَيْنَ شُرَكَٓاءِىَ الَّذ۪ينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ ﴿٧٤﴾ وَنَزَعْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ شَه۪يداً فَقُلْنَا هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ فَعَلِمُٓوا اَنَّ الْحَقَّ لِلّٰهِ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٧٥﴾

[3751] **Meâl-i Şerîfi**

Ya şimdi kendisine güzel bir vaad vaadettiğimiz ve binâenʿaleyh ona erecek olan kimse hiç o kendisine dünyâ hayâtın geçici zevkini yaşattığımız, sonra kıyamet günü o ihzar edilenlerden olacak kimse gibi olur mu?[1] *(61). Hele onlara haykırıp da "nerede o*[2] *zuʿm ettiğiniz şerîklerim?" diyeceği gün… (62). Aleyhlerinde söz hak olmuş olanlar şöyle demektedir: "Ey bizim yegâne Rabbimiz! Daha işte şunlar: o azdırdığımız kimseler, biz onları kendi azdığımız gibi azdırdık, Sana teberrî ettik, onlar bizlere tapmıyorlardı" (63). Bir de "haydin yalvarın bakalım şerîklerinize" denilmiştir, binâenʿaleyh yalvarmışlardır fakat kendilerine icâbet etmemişler ve azâbı görmüşlerdir, vaktiyle hakkı görselerdi ya (64). Ve hele onlara haykırıp da "gönderilen peygamberlere ne cevap verdiniz?" diyeceği gün (65). Artık o gün onlara bütün haberler kör olmuştur, o vakit onlar artık birbirlerine de soruşmazlar (66). Amma tevbe ve iman edip salâh ile çalışan kimse, işte o felah bulanlardan olmayı umabilir (67). Rabbin dilediğini yaratır ve ihtiyar eyler, muhayyerlik onların değil; Sübhân O Allah ve çok yüksek onların şirkinden (68). Hem Rabbin bilir onların sîneleri*[3] *ne saklıyor ve ne ilan ediyorlar (69). Allah O, başka tanrı yok ancak O, önünde sonunda hamd O'nun, hüküm O'nun, nihâyet döndürülüp O'na götürüleceksiniz (70). De ki: "Söyleyin bakayım eğer Allah üzerinizde*[4] *geceyi kıyamet gününe kadar sermedî kılarsa size bir ziyâ getirecek Allah'ın gayrı tanrı kim? Hâlâ dinlemeyecek misiniz?" (71). De ki: "Haber verin bakayım eğer Allah üzerinizde gündüzü kıyamet gününe kadar sermedî kılarsa*

1 H: "Ya şimdi o kimse ki kendisine güzel bir vaad vaadetmişiz de o ona erecek, benzer mi o kimseye ki kendisine dünyâ hayâtın geçici zevkini yaşatmışız da sonra o kıyamet günü ihzar edilenlerden olacak?".

2 H +"Benim".

3 H: "Rabbin bilir de sîneleri".

4 H: "üzerinize".

size içinde [3752] dinleneceğiniz bir gece getirecek Allah'ın gayrı tanrı kim? Hâlâ görmeyecek misiniz?" (72). Rahmetinden O sizin için hem geceyi hem gündüzü yaptı ki hem içinde dinlenesiniz ve hem çalışıp fazlından isteyesiniz de şükredesiniz (73). Ve hele onlara haykırıp da "nerede o zuʿm ettiğiniz şerîklerim!" diyeceği gün... (74). Hem her ümmetten birer şâhid çıkardık da "haydin burhânınızı" dedik mi, o vakit hak Allah'ın olduğunu bilmişler ve o uydurdukları şeyler kendilerinden gāib olup gitmişlerdir (75).

{مِنَ الْمُحْضَرِينَ} İhzar edilenlerden ❁ "İhzâr" yakalanıp Hakk'ın huzûruna getirilmek. {اَغْوَيْنَاهُمْ كَمَا غَوَيْنَا} Biz onları kendi azdığımız gibi azdırdık, yani Biz kendi hevâmızla azdığımız gibi onları da cebr ile değil, kendi hevâlarıyla azdırdık. {مَا كَانُوا اِيَّانَا يَعْبُدُونَ} Onlar Bize tapmıyorlardı ❁ kendi keyiflerine tapıyorlardı.

{وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ وَيَخْتَارُ[1]} Rabbin neyi dilerse halk eder ve ihtiyar eyler ❁ yani dilediğini halk eder ve halkettiklerinden dilediğini de seçer beğenir, risalet, şefaat gibi yüksek işlere intihab eyler. {مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ} Onların değildir o ihtiyar ❁ binâenʿaleyh onların Allah'tan başka şürekâ, şüfeʿâ ihtiyar ve intihâbına hakları yoktur.

{سَرْمَدًا} Sermedî ❁ muttarid, dâim.

اِنَّ قَارُونَ كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسٰى فَبَغٰى عَلَيْهِمْۖ وَاٰتَيْنَاهُ مِنَ الْكُنُوزِ مَٓا اِنَّ مَفَاتِحَهُ لَتَنُٓوأُ بِالْعُصْبَةِ اُو۬لِى الْقُوَّةِۗ اِذْ قَالَ لَهُ قَوْمُهُ لَا تَفْرَحْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْفَرِحِينَ ﴿٧٦﴾ وَابْتَغِ فِيمَٓا اٰتٰيكَ اللّٰهُ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَاَحْسِنْ كَمَٓا اَحْسَنَ اللّٰهُ اِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِى الْاَرْضِۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ ﴿٧٧﴾ قَالَ اِنَّمَٓا اُو۫تِيتُهُ عَلٰى عِلْمٍ عِنْدٖىۜ اَوَلَمْ يَعْلَمْ اَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَهْلَكَ مِنْ قَبْلِهٖ مِنَ الْقُرُونِ مَنْ هُوَ اَشَدُّ مِنْهُ قُوَّةً وَاَكْثَرُ جَمْعًاۜ وَلَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ ﴿٧٨﴾ فَخَرَجَ عَلٰى قَوْمِهٖ فٖى زٖينَتِهٖۜ قَالَ

1 H, M ve B "يختار".

الَّذٖينَ يُرٖيدُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا يَا لَيْتَ لَنَا مِثْلَ مَٓا اُوتِيَ قَارُونُۙ اِنَّهُ لَذُو حَظٍّ عَظٖيمٍ ﴿٧٩﴾ وَقَالَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْعِلْمَ وَيْلَكُمْ ثَوَابُ اللّٰهِ خَيْرٌ لِمَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًاۚ وَلَا يُلَقّٰيهَٓا اِلَّا الصَّابِرُونَ ﴿٨٠﴾ فَخَسَفْنَا بِهٖ وَبِدَارِهِ الْاَرْضَ فَمَا كَانَ لَهُ مِنْ فِئَةٍ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللّٰهِۗ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُنْتَصِرٖينَ ﴿٨١﴾ وَاَصْبَحَ الَّذٖينَ تَمَنَّوْا مَكَانَهُ بِالْاَمْسِ يَقُولُونَ وَيْكَاَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ وَيَقْدِرُۚ لَوْلَٓا اَنْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا لَخَسَفَ بِنَاۜ وَيْكَاَنَّهُ لَا يُفْلِحُ الْكَافِرُونَ ﴿٨٢﴾

[3754] **Meâl-i Şerîfi**

Hakikaten Kārûn Mûsâ'nın kavminden idi de[1] onlara karşı bağyetmiş idi. Ona öyle hazineler vermiştik ki anahtarları cidden güçlü kuvvetli bir bölüğe ağır geliyordu. O vakit kavmi ona şöyle demişti: "Güvenme, çünkü Allah güvenenleri sevmez (76). Ve Allah'ın sana bu vergisi içinde sen âhiret evini ara ve dünyadan nasibini unutma da Allah'ın sana ihsan ettiği gibi ihsan et ve yeryüzünde fesad arama, çünkü Allah müfsidleri sevmez" (77). "Ben ona, sırf bendeki bir ilim sayesinde nâil oldum" dedi. Ya[2] Allah'ın ondan evvel o kurûn içinden kuvvetçe ondan daha şiddetli ve cem'iyyetçe daha kesretli nice kimseleri helâk etmiş olduğunu bilmiyor muydu? Mücrimler günahlarından[3] sual de olunmaz (78). Derken ziyneti içinde kavmine karşı huruc etti, dünyâ hayâtı arzu edenler "ah" dediler, "ne olurdu[4] şu Kārûn'a verilen gibi bizim de olsa! O cidden büyük bir bahtiyar" (79). Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise "yazıklar olsun size" dediler, "Allah'ın sevâbı iman edip salâh ile çalışan kimseler için daha hayırlıdır, ona ise ancak sabredenler kavuşturulur[5]" (80). Derken Biz onu hem de sarayı ile yere geçiriverdik, o vakit Allah'a karşı yardımına gelecek taraftarları da

---

1 H +"~~derken~~".
2 M ve B -"Ya".
3 B: "gürûhundan".
4 B -"ne olurdu".
5 H: "ona kavuşacaklar ise ancak sabredenlerdir".

olmadı, kendini kurtaracaklardan da değildi (81). Dün onun mevkiini temenni edenler de bu sabah şöyle [3755] *diyorlardı: "Vayy be, demek ki Allah rızkı kullarından dilediğine seriyor ve kısıyor, eğer Allah bize lütuf etmese idi bizi de batırmıştı. Ayy, demek ki hakikat bu: Kâfirler felah bulmayacak" (82).*

{إِنَّ قَارُونَ} ❁ Firavun, siyâsî zulm ü istibdadda alem olduğu gibi Kārûn da mâlî istibdad ve ihtikârda alemdir. Bu suretle Kārûn kıssası muhtekir bir kapitalist kıssasıdır.

{كَانَ مِنْ قَوْمِ مُوسٰى} Mûsâ'nın kavminden idi ❁ yani Benî İsrâil'den ve Mûsâ'nın akrabasından idi {فَبَغٰى عَلَيْهِمْ} derken onlara karşı bağyetti ❁ ihtikâr yaptı, zekâtını vermedi, Mûsâ'ya isyan etti.

{وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا} Ve dünyadan nasibini unutma ❁ dünyadan nasibi, bazıları helâl dünya rızkı ve meşrû dünya zevki diye anlamak istemişlerse de o geçici dünyanın kendisi demektir. Asıl dünyadan nasib ise "dünya âhiretin mezraasıdır"[1] muktezâsınca âhiret için edilen intifâ', âhirete kalacak ameldir. Yoksa dünyadan nasib nihâyet bir kefendir:

از بیابان عدم تا[2] سر بازار وجود
به تلاش کفنی آمده عریانی چند[3]

{وَلَا تَبْغِ الْفَسَادَ فِي الْأَرْضِ} Arz'da fesad arama ❁ bu kadar hazineyi ihtikâr edip de serveti hapsetmek haddizâtında bir fesaddır. {عَلٰى عِلْمٍ عِنْدِى} Nezdimdeki bir ilim ile ❁ bu ilme bazıları ticaret ve iktisad ilmi demişler, bazıları da el-kimya demişler. {اَوَلَمْ يَعْلَمْ} ya bilmiyor muydu? ❁ Yani sırf ilmi[4] ile olsa kurûn-ı ûlâ içinde ondan daha kuvvetli ve daha çok servetli (Firavun gibi) kimseleri helâk etmiş olduğunu bilmiyor muydu? Neye bu ilmiyle istifade etmedi? [3756] {وَلَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذُنُوبِهِمُ الْمُجْرِمُونَ}

---

1 Sâgānî, *el-Mevzû'ât,* thk. Necm Abdurrahman Halef, Dımeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1405, s. 64/106; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XX, 171.

2 H, M ve B: "با".

3 Beyt daha çok Farsça şiirler söyleyen Âzerî şairi Sâib-i Tebrîzî'ye (ö. 1087/1676 [?]) izafe edilmektedir.

4 B: "ilim".

Hâlbuki mücrimler günahlarından sual de[1] olunmaz ۞ yani "filan cürmü işleyen kimdir?" diye tahkik için ne şundan bundan ne de kendilerinden sorulmaya lüzum görülmeksizin indallah mâlumdurlar, meleklerce de sîmalarından bilinir ve derhâl yaka paça tutulurlar. يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِى وَالْاَقْدَامِ [er-Rahmân 55/41][2]

تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِى الْاَرْضِ وَلَا فَسَادًاۜ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ ﴿٨٣﴾ مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَاۚ وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّـَٔاتِ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٨٤﴾ اِنَّ الَّذٖى فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لَرَٓادُّكَ اِلٰى مَعَادٍۜ قُلْ رَبّٖٓى اَعْلَمُ مَنْ جَٓاءَ بِالْهُدٰى وَمَنْ هُوَ فٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ ﴿٨٥﴾ وَمَا كُنْتَ تَرْجُٓوا اَنْ يُلْقٰٓى اِلَيْكَ الْكِتَابُ اِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ ظَهٖيرًا لِلْكَافِرٖينَۘ ﴿٨٦﴾ وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ بَعْدَ اِذْ اُنْزِلَتْ اِلَيْكَ وَادْعُ اِلٰى رَبِّكَ وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكٖينَۚ ﴿٨٧﴾ وَلَا تَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهًا اٰخَرَۘ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُۜ لَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٨٨﴾

[3757] **Meâl-i Şerîfi**

O âhiret evi (son yurt) Biz onu öyle kimselere veririz ki yeryüzünde ne bir kibir ne de bir fesad istemezler ve o âkıbet korunan müttakīlerindir[3] (83). Her kim hasene ile gelirse o vakit ona ondan daha hayırlısı var, her kim de seyyie ile gelirse[4] seyyiât yapanlar hep yaptıklarıyla cezâlanırlar (84). Her hâlde sana o Kur'ân'ı farz kılan[5] seni muhakkak bir meʿâda kadar geri getirecektir, de ki: "Rabbim daha iyi bilir, hidâyetle gelen kim, açık bir dalâl içinde olan kim" (85). Sen, sana kitap indirileceğini ümid eder değildin fakat Rabbinden bir rahmet, o hâlde sakın kâfirlere zahîr olma (86). Ve sakın sana indirildikten sonra Allah'ın âyâtından

---

1 H -"de".
2 "Tanınır da mücrimler sîmâlarından, tutulur perçemleriyle ayaklarından."
3 H: "O âhiret evi (son yurt) Biz onu öyle kimselere veririz ki yeryüzünde ne ~~ululanmak~~ kibirlenmek isterler ne bir fesad yapmak, ve o âkıbet korunan müttakīlerindir".
4 H +"O".
5 H +"Zat".

seni çevirmesinler, hemen Rabbine davet et ve sakın müşriklerden olma[1] *(87). Allah'ın yanında diğer bir tanrıya daha çağırma, başka tanrı yok ancak O, O'nun vechinden başka her şey helâktedir. Hüküm O'nun ve nihâyet döndürülüp O'na götürüleceksiniz (88).*

{تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ} O âhiret evi ❁ son yurt, yani cennet {نَجْعَلُهَا لِلَّذٖينَ} Biz onu o kimseler için kılarız ki {لَا يُرٖيدُونَ عُلُوًّا فِى الْاَرْضِ وَلَا فَسَادًا} Arz'da ne ulüv ne fesad istemezler.[2] ❁ "**Ulüv**"den murad ululanmak[3], imana tenezzül etmemek, kibirlenmek, kafa tutma;[4] "**fesad**" herhangi bir şeyi ve emvâli intifâʿ olunabilecek hâlden çıkarmak ve bâhusus Rabbine isyan ile kendi nefsini heder etmek. Yani yeryüzünde Hakk'a karşı kibr ü ihtiras ile Firavun gibi ululanmak, istibdad yapmak da istemezler, Kārûn gibi bağy ü isyan ile fesad da arzu etmezler. Hazret-i Ali radıyallahu anh'tan mervîdir ki işbu تِلْكَ الدَّارُ الْاٰخِرَةُ âyeti valilerden ve [3758] sâir kudreti bulunan insanlardan adl ü tevazu sâhibi olanlar hakkında nâzil oldu der imiş.[5] Hâtim-i Taî'nin oğlu Adiy, huzûr-i Peygamberîye geldiği zaman kendisine bir minder konulmuştu, o yere oturdu. Aleyhissalâtü vesselâm da: "Ben şehadet ederim ki sen Arz'da ne ulüv ne fesad arzu etmiyorsun" buyurdu, bunun üzerine derhâl Müslüman oldu radıyallahu anh.[6] Tâbiʿînden Fudayl bu âyeti okur okur, "burada bütün âmâl gitti"

---

1 H: "Sakın seni Allah'ın âyâtından çevirmesinler, sana indirildikten sonra bunlar, hemen Rabbine davet et de sakın müşriklerden olma".

2 H: "Ne Arz'da ulüv isterler ne de fesad".

3 H -"ululanmak"; B: "ululamak".

4 H -"kibirlenmek, kafa tutma".

5 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* III, 410; Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* VI, 226; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* III, 373:
عن علي بن أبي طالب، رضي الله عنه، أنه كان يمشي في الأسواق وحده، وهو وال، يرشد الضال، ويعين الضعيف، ويمر بالبياع والبقال فيفتح عليه القرآن، ويقرأ: «تلك الدار الآخرة نجعلها للذين لا يريدون علوا في الأرض ولا فسادا» ويقول: نزلت هذه الآية في أهل العدل والتواضع من الولاة وأهل القدرة من سائر الناس.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* X, 330:
وأخرج ابن مردويه عن عدي بن حاتم أنه لما دخل على النبي صلى الله تعالى عليه وسلم ألقى إليه وسادة فجلس على الأرض، فقال عليه الصلاة والسلام: «أشهد أنك لا تبغي علوا في الأرض ولا فسادا» فأسلم رضي الله تعالى عنه.
İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* c. 72, s. 76; Zehebî, *Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ,* II, 532:
وقال عدي بن حاتم: لما دخل جرير على النبي صلى الله عليه وسلم، ألقى له وسادة فجلس على الأرض، فقال صلى الله عليه وسلم: «أشهد أنك لا تبغي علوّا في الأرض ولا فسادا»، فأسلم.
İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 580:
قال [عدى]: فخرجت حتى أقدم على رسول الله صلى الله عليه وسلم المدينة، فدخلت عليه، وهو في مسجده، فسلمت عليه، فقال: من الرجل؟ فقلت:

dermiş. Ömer b. Abdülaziz de vefâtına kadar bu âyeti tekrar tekrar okur dururmuş.[1] {وَالْعَاقِبَةُ} Ve o güzel âkıbet ❁ cennet {لِلْمُتَّقِينَ} korunan müttakīler içindir. ❁ Bu cümle tekrardan ibaret olmamak için ayrıca bir fâideyi müfîd olduğunda şüphe yoktur. Kendileri Firavun ve Kārûn gibi olmak arzu etmemekle beraber Firavun ve Kārûn gibilerin zuhûruna meydan vermemek için de sakınıp korunan müttakīler demek olur. Biraz sonra فَلَا[2] تَكُونَنَّ ظَهِيراً لِلْكَافِرِينَ [28/86], وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ[3] [28/87] kavilleri de bunu tavzih eder.

İyi ama âhirette ne var? {مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ} Her kim hasene ile gelirse ❁ o takvâ ile âkıbet huzûr-ı Hakk'a varırsa {فَلَهُ خَيْرٌ مِنْهَا} o vakit ona ondan daha hayırlısı, daha güzeli var, hüsnâ ve ziyade. {وَمَنْ جَٓاءَ بِالسَّيِّئَةِ} Her kim de seyyie ile gelirse {فَلَا يُجْزَى الَّذِينَ عَمِلُوا السَّيِّـَٔاتِ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} artık o kötülükleri yapanlar ancak yaptıklarıyla cezâlanırlar ❁ kötülüğün cezâsı onun gibi kötülük olur, güzellik olmaz. {اِنَّ الَّذٖى فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ} Her hâlde sana bu Kur'ân'ı farz kılan ❁ yani bu Kur'an ile ameli farz kılan Zât-ı Ecell {لَرَٓادُّكَ اِلٰى مَعَادٍ} elbette seni bir me'âda kadar geri getirecektir. [3759] ❁ Bu âyet, Mekke'den hicret sırasında Cuhfe'de nâzil olduğuna[4] göre, "me'âd" mevt; "red"den murad Mekke'ye iadedir. Yani âhirete irtihal etmeden evvel seni bu çıktığın mahalle geri getirecek, Mekke'yi fethedecektir. {وَمَا كُنْتَ تَرْجُٓوا اَنْ يُلْقٰٓى اِلَيْكَ الْكِتَابُ} Hem sana kitab indirileceğini ümid eder değil idin ❁ ümmî idin {اِلَّا[5] رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} velâkin[6] Rabbinden bir rahmet olarak indirildi ❁ işte geri gelmen de öyle ümid edilmezken mahza

---

عدي بن حاتم، فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم، فانطلق بي إلى بيته، فو الله إنه لعامد بي إليه، إذ لقيته امرأة ضعيفة كبيرة، فاسترقفته، فوقف لها طويلا تكلمه في حاجتها، قال: قلت في نفسي: والله ما هذا بملك، قال: ثم مضى بي رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى إذا دخل بي بيته، تناول وسادة من أدم محشوة ليفا، فقذفها إلي، فقال: اجلس على هذه، قال: قلت: بل أنت فاجلس عليها، فقال: بل أنت، فجلست عليها، وجلس رسول الله صلى الله عليه وسلم بالأرض، قال: قلت في نفسي: والله ما هذا بأمر ملك...

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, 435:

وعن الفضيل أنه قرأها ثم قال: ذهبت الأماني هاهنا. وعن عمر بن عبد العزيز أنه كان يردّدها حتى قبض.

2 H, M ve B: "ولا".

3 H, M ve B: "ظهيرا للمشركين".

4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 334:

وفيها آية ليست بمكية ولا مدنية قوله: «إِنَّ الَّذِي فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لَرَادُّكَ إِلَى مَعادٍ...» نزلت بالجحفة أثناء الهجرة.

5 H, M ve B: "ولكن".

6 Üç nüshada da إلا yerine ولكن yazıldığı için tercüme de ona göre yapılmıştır.

Rabbinden bir nimet olarak vukū'a gelecektir. {فَلَا تَكُونَنَّ ظَه۪يراً لِلْكَافِر۪ينَ} O hâlde sakın kâfirlere zahîr olma, cemiyetlerine katılıp küfürlerine kuvvet vermekten korun {وَلَا يَصُدُّنَّكَ عَنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ} ve sakın o kâfirler seni Allah'ın âyâtından çevirmesinler ❁ mâzîye ve istikbâle ait bu haberler bu vaadler, bu emirler, bu nehiyler hep Allah'ın âyetleridir. Bunların {بَعْدَ اِذْ[1] اُنْزِلَتْ اِلَيْكَ} sana indirildikleri demden sonra ❁ teblîğinden, tatbîkinden sarf-ı nazar ettirmesinler {وَادْعُ اِلٰى رَبِّكَ} ve Rabbine davet et ❁ herkesi O'na ibadet ve tevhîde çağır {وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} ve sakın o müşriklerden olma yani {وَلَا تَدْعُ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ} Allah'ın yanında diğer bir ilâha çağırma {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} başka ilâh yok ancak O {كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ} O'nun yüzünden başka her şey helâkte ❁ yani O'nun zâtından başka her şey, her mevcud haddizâtında ma'dum demektir. Çünkü O'ndan mâsivâsının vücûdu zâtî değil, Vâcib teâlâ'ya müstenid olduğundan her an kābil-i 'adem ve fenâya müheyyâ olmakla haddizâtında yok demektir veya yok [3760] olacaktır. Ancak O zâtında Hayy u Kayyûm, Vâcibü'l-vücud'dur. Çoğunun ihtiyar ettiği mâna budur. Diğer bir mânaya göre: "Vech" kasd ve teveccüh olunan cihet mânasına olarak O'nun yüzünden, yani O'nun rızâsı kasdolunan cihetten mâ'adâ her şey helâktedir demek olur ki âhiret na'îminin fânî olmadığını anlatır. Bir de her şeyin Allah'a muzâf olan vechi, ilm-i ilâhîdeki sûret-i hakīkiyesi demek olur ki her şeyin Allah'a rücû'u bununladır. {لَهُ الْحُكْمُ} Hüküm O'nun ❁ başkasının değil, O'ndan başka hükm ü hükûmet, teşrî' ve taknin yapmaya kalkışanların hepsinin hükmü bozulur ancak O'nunki bozulmaz {وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} ve hep O'na ircâ' olunacaksınız ❁ hepiniz ölümünüzden sonra O'nun huzûruna götürülecek, muhakeme olunacak, ona göre cezânız, mükâfâtınız ne ise alacaksınız. İşte bütün kıssaların âhiri işbu وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ hükmüdür. Kimin haddinedir ki bu hükme boyun eğmesin.

---

1 H, M ve B: "ما".

[3760]

سُورَةُ الْعَنْكَبُوتِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعٌ وَسِتُّونَ آيَةً

ANKEBÛT SÛRESİ

Ankebût Sûresi Mekkî'dir.

"Ankebût" örümcek demektir, Allah'tan başka evliyâ ittihaz edenlerin hâlâtını ve dünyayı avlamak için kurdukları teşkîlâtı bir örümcek ağına benzeten örümcek meseli zikrolunduğundan dolayı bu sûreye bu isim verilmiştir. Ancak alem olmuş hâs isimlerin tercemesi doğru olmayacağı cihetle, "Örümcek Sûresi" demeye kalkışmamalıdır. "Örümcek zikrolunan sûre" denilebilir.

Nüzûlü Mekke'dedir. Bazıları Mekke'de en son nâzil olan sûre olduğunu söylemişlerdir.[1] Şu hâlde hicret sıralarında nâzil olmuş demektir. Hatta baş tarafının Medine'de nâzil olduğu da rivayet olunmuştur.[2] Nitekim evvelkinin hâtimesinde Peygamber'in hicretine işaret olunduğu gibi bunda da mü'minlerin hicretine işaret olunmuştur. Evvelkinde وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ [28/83], وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [28/88] buyurulmuştu, bunda da gaye, Allah'a ermek olduğu anlatılarak o ittikānın levâzımından olan sabr u sadâkatle Allah yolunda mücahedenin lüzum ve ehemmiyeti anlatılacaktır.

Âyetleri: Altmış dokuz.

Kelimeleri: Yedi yüz seksen beş.

Harfleri: Dört bin iki yüz on bir.

Fasılası: ر، ن، م[3] harfleridir, ر üç[4] âyettedir.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 337:

وروي القول بأنها مكية عن الحسن وجابر وعكرمة وعن بعضهم أنها آخر ما نزل بمكة.

2 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 615; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* IV, 274:

وهي مكية كلها إلا عشر آيات مدنية من أولها إلى قوله: «وليعلمن المنافقين» (العنكبوت ٢٩/١١).

3 H: "ر، م، ن".

4 H: "bir".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

الٓمٓ ﴿١﴾ اَحَسِبَ النَّاسُ اَنْ يُتْرَكُٓوا اَنْ يَقُولُٓوا اٰمَنَّا وَهُمْ لَا يُفْتَنُونَ ﴿٢﴾ وَلَقَدْ فَتَنَّا
الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذ۪ينَ صَدَقُوا وَلَيَعْلَمَنَّ الْكَاذِب۪ينَ ﴿٣﴾ اَمْ حَسِبَ الَّذ۪ينَ
يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِ اَنْ يَسْبِقُونَاۜ سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿٤﴾ مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَٓاءَ اللّٰهِ فَاِنَّ اَجَلَ
اللّٰهِ لَاٰتٍۜ وَهُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ ﴿٥﴾ وَمَنْ جَاهَدَ فَاِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِه۪ۜ اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ
الْعَالَم۪ينَ ﴿٦﴾ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُكَفِّرَنَّ عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْ وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ
اَحْسَنَ الَّذ۪ي كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٧﴾ وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ حُسْناًۜ وَاِنْ جَاهَدَاكَ لِتُشْرِكَ
ب۪ي مَا لَيْسَ لَكَ بِه۪ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَاۜ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾ وَالَّذ۪ينَ
اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَنُدْخِلَنَّهُمْ فِي الصَّالِح۪ينَ ﴿٩﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ اٰمَنَّا بِاللّٰهِ
فَاِذَٓا اُو۫ذِيَ فِي اللّٰهِ جَعَلَ فِتْنَةَ النَّاسِ كَعَذَابِ اللّٰهِۜ وَلَئِنْ جَٓاءَ نَصْرٌ مِنْ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ اِنَّا
كُنَّا مَعَكُمْۜ اَوَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَعْلَمَ بِمَا ف۪ي صُدُورِ الْعَالَم۪ينَ ﴿١٠﴾ وَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا
وَلَيَعْلَمَنَّ الْمُنَافِق۪ينَ ﴿١١﴾ وَقَالَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّبِعُوا سَب۪يلَنَا وَلْنَحْمِلْ
خَطَايَاكُمْۜ وَمَا هُمْ بِحَامِل۪ينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍۜ اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿١٢﴾ وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ
وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْ وَلَيُسْـَٔلُنَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿١٣﴾

[3763] **Meâl-i Şerîfi**

Elif-Lâm-Mîm (1). Sandı mı o insanlar[1] "âmennâ" demeleriyle bırakılacaklar da imtihan edilmeyecekler? (2). Şânım hakkı için Biz onlardan evvelkileri ne fitnelerle imtihan ettik, yine Allah elbette sadâkat edenleri bilecek ve elbette yalancıları bilecek (3). Yoksa sandı mı o kötülükleri yapanlar Bizden savuşacaklar? Ne fena hükmediyorlar (4). Her kim Allah'a ermek arzu ederse elbette Allah'ın tâyin ettiği ecel muhakkak gelecektir ve O işitir, bilir (5). Mücahede eden sırf kendi

1 H +"~~bırakılacaklar~~".

hesâbına mücahede eder, çünkü Allah Ganî, âlemînden[1] müstağnîdir (6). Bununla beraber iman edip de sâlih sâlih ameller yapanların her hâlde taraflarından kötülüklerini keffâretleriz ve elbette kendilerine yaptıkları amellerin daha güzelini[2] veririz (7). Hem insana vâlideyni hakkında güzellik tavsiye ettik, maʿamâfîh sana, hakkında [3764] sence[3] hiçbir ilim bulunmayan bir şeyi Bana şirk koşasın diye uğraşırlarsa o vakit onları dinleme. Dönümünüz Banadır, Ben o vakit size yaptıklarınızı haber veririm (8). İman edip sâlih sâlih ameller yapanlar ise elbette onları sâlihîn zümresi içine katacağız (9). [4]İnsanlar içinde kimi de vardır "Allah'a iman ettik" der, sonra da Allah uğrunda bir eziyet edildi mi insanların mihnetini Allah'ın azâbı gibi tutar. Celâlim hakkı için Rabbinden bir nusret gelirse cidden biz sizinle beraber idik diyeceklerinde şüphe yoktur, ya[5] Allah bütün âlemînin sînelerindekine aʿlem değil mi? (10). Ve elbette Allah iman etmiş olanları her hâlde bilecek ve elbet münafıkları da behemehâl bilecek[6] (11). Bir de küfredenler o iman etmiş olanlara: "Bizim yolumuza uyun, günahlarınızı da yüklenelim" dediler,[7] hâlbuki onlar onların günahlarından hiçbir şey yüklenecek değiller ve elbette onlar katʿiyyen yalancılar (12). Maʿamâfîh[8] kendi ağırlıklarını ve o ağırlıklarla beraber daha birçok ağırlıkları yüklenecekler, bu şüphesiz ve her hâlde o ettikleri iftiralardan sual olunacaklar bu da şüphesiz (13).

{الٓمٓ} ❁ Allahu aʿlem {اَحَسِبَ النَّاسُ... إلخ} ❁ bu âyetlerin sebeb-i nüzûlünde üç kavil vardır:

---

1 B: "âlemlerden".
2 H +"mükâfat".
3 B -"sence".
4 H +"O".
5 M: "ye".
6 M: "bicek".
7 H: "Bir de küfredenler o iman etmiş olanlara dediler: 'Arkamızca bizim yolumuza uyun, günahlarınızı da yüklenelim'".
8 H: "Ve her hâlde".

1. Ammar b. Yâsir ve Ayyâş b. Ebî Rebî'a ve Velîd b. Velîd ve Seleme b. Hişam Mekke'de ta'zîb olunuyorlardı[1] o sebeple nâzil oldu. Ammar b. Yâsir'in vâlidesi Ebû Cehil tarafından fecî bir surette parçalattırılmış, kendisine sıcak günde demirden zırhlı gömlek giydirilerek güneşin karşısında eziyet edilmişti, Velîd b. Velîd ve Hişâm dahi[2] ta'zîb olunmuşlardı.[3]

2. Mekke'de birtakım insanlar İslâm'a ikrar vermişlerdi, hicret âyeti nâzil olunca ashâb-ı kiram Medine'den bunlara yazmışlar; "ikrarınız, islâmınız kabul olunmayacak tâ ki hicret edesiniz" demişlerdi, derhâl Medine'ye müteveccihen çıktılar, müşrikler de tâkip edip geri çevirdiler. İşte o vakit haklarında bu âyet nâzil oldu, bu defa da [3765] "hakkınızda şöyle şöyle âyet nâzil oldu" diye yazdılar, bunun üzerine "çıkarız, yine tâkip eden olursa çarpışırız" dediler ve çıktılar, müşrikler de tâkip ettiler, binâen'aleyh çarpıştılar, kimi şehid oldu, kimi de kurtuldu,[4] Allah teâlâ da haklarında ثُمَّ اِنَّ رَبَّكَ لِلَّذٖينَ هَاجَرُوا مِنْ بَعْدِ مَا فُتِنُوا ثُمَّ جَاهَدُوا وَصَبَرُوٓاۙ اِنَّ رَبَّكَ مِنْ بَعْدِهَا لَغَفُورٌ رَحٖيمٌ [en-Nahl 16/110] âyetini indirdi diye Sa'îd'den rivayet olunmuştur.[5]

3. Bedir günü ilk şehid olan Mihca' b. Abdullah hakkında nâzil olduğu söylenmiştir ki ebeveyni ve zevcesi çok müteessir olmuşlardı ve hakkında "seyyidü'ş-şühedâ" buyurulmuştu.[6] Bu iki kavle göre bu âyetler Medine'de nâzil olmuş oluyor. İki evvelkisinde ise hicretle alâkadar bulunuyor.

---

1 H +"~~2. Mekke'de birtakım insanlar~~".

2 H -"ve Hişâm dahi".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 10; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 288-289; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 25.

4 B -"kimi şehid oldu, kimi de kurtuldu".

5 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 289. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 10:
قال قتادة: ذكر لنا أنه لما أنزل الله تعالى قبل هذه الآية: أن أهل مكة لا يقبل منهم إسلام حتى يهاجروا، كتب بها أهل المدينة إلى أصحابهم من أهل مكة، فلما جاءهم ذلك خرجوا، فلحقهم المشركون فردوهم. فنزلت: «الم أحسب الناس أن يتركوا أن يقولوا آمنا وهم لا يفتنون» فكتبوا بها إليهم. فتبايعوا بينهم على أن يخرجوا، فإن لحق بهم المشركون من أهل مكة قاتلوهم حتى ينجوا أو يلحقوا بالله، فأدركهم المشركون فقاتلوهم، فمنهم من قتل ومنهم من نجا، فأنزل الله عز وجل: «ثم إن ربك للذين هاجروا من بعد ما فتنوا ثم جاهدوا وصبروا...»

6 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 372; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 10-11:
نزلت في مهجع بن عَبْد اللَّه مَوْلَى عُمَر بن الخطاب رضي الله عنه كان أول قتيل من المسلمين يوم بدر وهو أول من يدعى إلى الجنة من شهداء أمة محمد صلى الله عليه وسلم فجزع عليه أبواه. وكان الله تبارك وتعالى بين للمسلمين أنه لا بد لهم من البلاء والمشقة فِي ذات اللَّه عز وجل وقال النبي صلى الله عليه وسلم يومئذ: «سيد الشهداء مهجع». وكان رماه عامر بن الحضرمي بسهم فقتله، فأنزل الله عز وجل في أبويه عبد الله وامرأته « آلٓمٓ. أَحَسِبَ النَّاسُ أَنْ يُتْرَكُوا...».

{فَلَيَعْلَمَنَّ اللّٰهُ} ❁ Fahreddin Râzî der ki: "Müfessirîn zannettiler ki bu âyetin zâhiri üzere hamli Allah'ın ilminin teceddüdünü îcab eder. 'Hâlbuki Allah, sâdıka ve kâzibe imtihandan evvel âlim iken imtihan sırasında bilecek demek nasıl mümkin olur?' diye bunu gösterecek, izhar edecek, ayırt edecek mânalarına hamleylediler. Biz de deriz ki: Âyet olduğu gibi zâhirine mahmuldür, çünkü Allah'ın ilmi bir sıfattır ki onda her vâki' vâki' olduğu gibi zuhur eder. Meselâ tekliften evvel Allah[1] bilir ki Zeyd itaat edecek, Amr da isyan edecek, sonra teklif vaktinde de bilir ki o mutî', beriki âsî, yapıldıktan sonra da bilir ki o itaat etti, o isyan eyledi, ahvâlden hiçbirinde O'nun ilmi tegayyür etmez, tegayyür eden ancak mâlumdur."[2]

İbn Müneyyir'in[3] ifadesi daha güzeldir: "Elhak Allah teâlâ'nın ilmi birdir. Mevcûda vücûdu zamanında ve evvel ve sonra olduğu gibi ta'alluk eder demiştir."[4] Fakat şunu da unutmamak lâzım gelir ki burada "bilecek" demekten murad sebebi zikr ile müsebbebe tenbihtir, imtihan eder [3766] gibi tahkik, tebyin ettirecek de mükâfat ve mücâzat edecek demektir. Nitekim Kâdî Beyzâvî şöyle demiştir:

فليتعلقن علمه بالامتحان تعلقاً حاليًّا يتميز به الذين صدقوا في الإِيمان والذين كذبوا فيه، وينوط به ثوابهم وعقابهم ولذلك قيل: المعنى: لَيُمَيِّزَنَّ أو لَيُجَازِيَنَّ.[5]

{اَمْ حَسِبَ الَّذٖينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِ} Yoksa sandı mı o kötülükleri yapanlar ❁ "amel" kalb ve cevârih fiillerinden e'am olduğu için, "seyyiât" küfr ü me'âsî ile tefsir edilmiştir. Ma'amâfîh bu اَمْ حَسِبَ baştaki اَحَسِبَ mukabili olmak hasebiyle burada bilhassa mü'minlere karşı edilen kötülükler mevzû'-i

---

1 B -"Allah".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 26:
فالحاصل على هذا هو أن المفسرين ظنوا أن حمل الآية على ظاهرها يوجب تجدّد علم الله والله عالم بالصادق والكاذب قبل الامتحان، فكيف يمكن أن يقال بعلمه عند الامتحان فنقول الآية محمولة على ظاهرها وذلك أن علم الله صفة يظهر فيها كل ما هو واقع كما هو واقع، فقبل التكليف كان الله يعلم أن زيدا مثلا سيطيع وعمرا سيعصي، ثم وقت التكليف والإتيان يعلم أنه مطيع والآخر عاص وبعد الإتيان يعلم أنه أطاع والآخر عصى ولا يتغير علمه في شيء من الأحوال، وإنما المتغير المعلوم.

3 M: "Münîrin".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 439 (1. dipnot); Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 341:
والحقُّ أنَّ علمَ اللهِ واحدٌ يتعلَّق بالموجودِ، زمانَ وجودِه وقبلَه وبعدَه على ما هو عليه.

5 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 188; Ebussuûd, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VI, 545.

bahistir. Yani küfür, dinsizlik taassubu veya bir dünya menfaati, şehvet ve ihtiras sâikasıyla mü'minlere husûmet, zulüm, eziyet eden kimseler ki her türlü fenalığı irtikâb ederler, bunlar sandılar mı ki {اَنْ يَسْبِقُونَا} Bizi savuşup geçecekler ☸ âciz bırakıp kurtulacaklar {سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ} ne fena hükmediyorlar! ☸ Ne kadar yanlış hüküm, ne kadar çirkin hükûmet? İmkânı yok onlar Allah'tan kurtulamazlar.

{مَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَٓاءَ اللّٰهِ} Her kim likāullâhı arzu ederse ☸ Allah'ın cemâline ermeyi veya vaad ettiği sevâba erişmeyi isterse {فَاِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ لَاٰتٍ} elbette Allah'ın tâyin ettiği ecel vaade gelecek, gelince o vaad tahakkuk edecektir. Binâen'aleyh o gelinceye kadar sabredip o likāya lâyık imtihanları geçirmek, güzellikleri kesbetmek için çalışsın mücahede etsin {وَهُوَ السَّم۪يعُ الْعَل۪يمُ} hem O'dur O Semî', O Alîm ☸ bütün o söylenenleri, bütün o sızıltıları, iniltileri işitir, hem yegâne işiten O'dur. Ve bütün akideleri, bütün niyetleri, bütün yapılan fiilleri, iyisini kötüsünü, hepsini bilir, hem yegâne bilen O'dur. Edilen duaları işitecek, yapılan ibadetleri bilecek olan O'dur, başkaları değil.

[3767] {وَمَنْ جَاهَدَ} Her mücahede eden de ☸ bu cümle مَنْ كَانَ يَرْجُوا şartiyesinin mahzuf cezâsına veya mezkur cezâsının neticesine ma'tuftur ki فليجاهد ومن جاهد demektir. Bu iki âyet, İslâm'ın bütün künhünü en yüksek gayesiyle en yüksek vazifesini hulâsa etmektedir: Allah'a ermek için ecel gelinceye kadar mücahede etmek. Bu uğurda mücahede eden, fitnelere, imtihanlara göğüs geren her kimse de {فَاِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِه۪} sırf kendisi için -kendi hesâbına, kendi menfaatine- mücahede eder: Çünkü o mücahedenin fâidesi, menfaati Allah'a değil, kendisine ait olur {اِنَّ اللّٰهَ لَغَنِيٌّ عَنِ الْعَالَم۪ينَ} Çünkü Allah Ganî'dir, bütün âlemînden müstağnîdir ilh.

{وَمِنَ النَّاسِ... إلخ} Bu âyetlerin Medine'de nâzil olmuş bulunması çok melhuzdur. Çünkü münafıklar Medine'de idiler, eğer bunlar da Mekke'de nâzil olmuş idiyseler[1] gayb haberi verilmiş demek olur. Zamanımızda ise bu âyetin mazmûnu çoğalmıştır. Allah muhafaza buyursun.

---

1 H: "idiyse"; B: "iseler".

لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ الْحَلِيمُ الْكَرِيمُ، لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ تَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَرَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ وَرَبُّ الْأَرَضِينَ وَمَا بَيْنَهُمَا وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ عَزَّ جَارُكَ وَجَلَّ سُلْطَانُكَ وَلَا إِلٰهَ غَيْرُكَ.

{اَثْقَالَهُمْ} Kendi işledikleri günahların ağırlıklarını {وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْ} ve o ağırlıklarıyla beraber daha birçok ağırlıkları -başkalarını idlâl etmeye, günaha sokmaya çalışmalarının günahlarını- yüklenecekler.

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحاً اِلٰى قَوْمِه۪ فَلَبِثَ ف۪يهِمْ اَلْفَ سَنَةٍ اِلَّا خَمْس۪ينَ عَاماًۜ فَاَخَذَهُمُ الطُّوفَانُ وَهُمْ ظَالِمُونَ ﴿١٤﴾ فَاَنْجَيْنَاهُ وَاَصْحَابَ السَّف۪ينَةِ وَجَعَلْنَاهَٓا اٰيَةً لِلْعَالَم۪ينَ ﴿١٥﴾

[3768] **Meâl-i Şerîfi**

Ve celâlim hakkı için Nûh'u kavmine gönderdik de içlerinde elli yılı müstesnâ bin sene durdu, derken onları tûfan yakalayıverdi, hep zulmediyorlardı[1] *(14). Bi'n-netîce onu ve gemi arkadaşlarını necâta çıkardık ve o gemiyi âlemlere bir âyet kıldık (15).*

{وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحاً اِلٰى قَوْمِه۪} ❁ Yukarıda وَلَقَدْ فَتَنَّا الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ buyurulduğu için burada onun birkaç misâli gösterilecektir. Onun için bu "vâv" kasem değil, oraya atıftır. {فَلَبِثَ ف۪يهِمْ اَلْفَ سَنَةٍ اِلَّا خَمْس۪ينَ عَاماً} Derken içlerinde bin seneden elli yıl eksik durdu ❁ elli yılı yok bin sene, dokuz yüz elli sene eder. Kâdî Beyzâvî der ki: "Galiba bu tâbirin ihtiyar edilmesi tamamıyla adede delâlet içindir. Çünkü dokuz yüz elli takrîbî olarak da söylenebilir, bir de bin ismini zikretmekte muhataba[2] müddetin uzunluğunu tahayyül ettirmek vardır. Çünkü kıssadan maksud Resûlullah'a tesliye ve kâfirlerden gördüğü meşakkatlere karşı mücahedesinde tesbîttir. Rivayet olunduğuna göre Nûh kırk yaşında ba'ṡ olunmuş, dokuz yüz elli sene kavmini davet etmiş, tûfandan sonra da altmış sene yaşamıştır."[3]

---

1 H: "Celâlim hakkı için Nûh'u da kavmine gönderdik, derken bin seneden elli yıl eksik içlerinde durdu, zulmedip dururlarken tûfan da kendilerini yakalayıverdi".

2 H: "sâmi'e".

3 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 190:

روي أنه بعث على رأس الأربعين ودعا قوماً تسعمائة وخمسين وعاش بعد الطوفان ستين. ولعل اختيار هذه العبارة للدلالة على كمال العدد فإن تسعمائة وخمسين قد يطلق على ما يقرب منه ولما في ذكر الألف من تخييل طول المدة إلى السامع، فإن المقصود من القصة تسلية رسول الله صلّى الله عليه وسلّم وتثبيته على ما يكابده من الكفرة.

{وَجَعَلْنَاهَٓا اٰيَةً لِلْعَالَم۪ينَ} Ve onu, yani gemiyi veya hâdiseyi bütün zevi'l-ukūl âlemlerine bir âyet kıldık ❁ onunla ibret alır, istidlâl ederler. Demek ki Allah'ın azâbından esbâb-ı maddiye ile tehaffuza çalışmak da Allah'ın emrindendir.

[3770]

وَاِبْرٰه۪يمَ اِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَاتَّقُوهُۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿١٦﴾ اِنَّمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْثَانًا وَتَخْلُقُونَ اِفْكًاۜ اِنَّ الَّذ۪ينَ تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا فَابْتَغُوا عِنْدَ اللّٰهِ الرِّزْقَ وَاعْبُدُوهُ وَاشْكُرُوا لَهُۜ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿١٧﴾ وَاِنْ تُكَذِّبُوا فَقَدْ كَذَّبَ اُمَمٌ مِنْ قَبْلِكُمْۜ وَمَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُب۪ينُ ﴿١٨﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا كَيْفَ يُبْدِئُ اللّٰهُ الْخَلْقَ ثُمَّ يُع۪يدُهُۜ اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَس۪يرٌ ﴿١٩﴾ قُلْ س۪يرُوا فِي الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَاَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللّٰهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌۚ ﴿٢٠﴾ يُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَرْحَمُ مَنْ يَشَٓاءُۚ وَاِلَيْهِ تُقْلَبُونَ ﴿٢١﴾ وَمَٓا اَنْتُمْ بِمُعْجِز۪ينَ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَٓاءِۘ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَص۪يرٍ ﴿٢٢﴾ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَلِقَٓائِه۪ٓ اُو۬لٰٓئِكَ يَئِسُوا مِنْ رَحْمَت۪ي وَاُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٢٣﴾ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِه۪ٓ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ اَوْ حَرِّقُوهُ فَاَنْجٰيهُ اللّٰهُ مِنَ النَّارِۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٢٤﴾ وَقَالَ اِنَّمَا اتَّخَذْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْثَانًاۙ مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُ بَعْضُكُمْ بِبَعْضٍ وَيَلْعَنُ بَعْضُكُمْ بَعْضًاۘ وَمَأْوٰيكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِر۪ينَۗ ﴿٢٥﴾ فَاٰمَنَ لَهُ لُوطٌۢ وَقَالَ اِنّ۪ي مُهَاجِرٌ اِلٰى رَبّ۪يۜ اِنَّهُ هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٢٦﴾ وَوَهَبْنَا لَهُٓ اِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ وَجَعَلْنَا ف۪ي ذُرِّيَّتِهِ النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ وَاٰتَيْنَاهُ اَجْرَهُ فِي الدُّنْيَاۚ وَاِنَّهُ فِي الْاٰخِرَةِ لَمِنَ الصَّالِح۪ينَ ﴿٢٧﴾

Meâl-i Şerîfi

İbrâhim'i[1] de, kavmine dediği vakit: "Hep Allah'a ibadet edin ve O'na korunun, bu sizin için daha hayırlıdır eğer bilirseniz (16). [3771] *Siz, Allah'ı bırakıp da sade birtakım evsâna tapıyorsunuz ve yalan uyduruyorsunuz. Haberiniz olsun ki o sizin Allah'tan beride mâbud diye taptıklarınız sizin için bir rızka mâlik olamazlar, onun için rızkı Allah yanında arayın ve[2] O'na kulluk edip O'na şükreyleyin, hep döndürülüp O'na götürüleceksiniz (17). Ve eğer tekzib ederseniz sizden evvel birtakım ümmetler de tekzib etmişlerdi, resûlün vazifesi ise açık bir tebliğden ibarettir" (18). Ya görmediler mi de[3] Allah halkı ibtidâ nasıl yapıyor? Sonra onu iʿâde de eder, şüphesiz bu Allah'a göre kolaydır (19). De ki: Arz'da bir gezinin de bakın, halkı ibtidâ nasıl yapmış, sonra da Allah neş'et-i uhrâyı[4] inşâ edecek, şübhesiz Allah her şeye kādir (20). Dilediğine azab eder, dilediğine de rahmet ve[5] hep O'na çevrileceksiniz (21). Siz de âciz bırakacak değilsiniz; size de ne yerde ne gökte, Allah'tan başka ne bir velî ne de bir nasîr yoktur[6] (22). Allah'ın âyâtına ve likāsına inanmayanlar ise hep[7] onlar O'nun rahmetinden ümidi kesmiş olanlardır ve[8] onlar için elîm bir azab vardır (23). Onun için ona kavminin cevâbı sade şu oldu: "Öldürün onu veya yakın" dediler,[9] Allah da onu o ateşten kurtardı, elbette bunda iman edecek bir kavim için şüphesiz âyetler var (24). Ve dedi ki[10]: "Siz sade dünyâ hayatta aranızda sevişmek için Allah'ı bırakıp birtakım evsâna tutulmuşsunuz, amma sonra kıyamet günü bazınız bazınıza küfredecek ve bazınız bazınızı lânetleyecek. Varacağınız yer ateştir, sizin için yardımcılardan eser de yoktur" (25). Bunun üzerine ona bir Lût iman etti, "hem ben"*

---

1 B: "İbrâhim".
2 B: "o hâlde Allah yanında rızık arayın da".
3 H: "Hem görmediler mi?".
4 M ve B: "uhrâ".
5 H -"ve".
6 H: "ne yerde ne gökte size de Allah'tan başka ne bir velî vardır ne bir nasîr".
7 H: "işte".
8 H +"işte".
9 H: "Ona kavminin cevâbı başka olmadı, sade 'öldürün bunu veya yakın' dediler".
10 H -"ki".

dedi, "Rabbime bir muhâcirim (hicret edeceğim), hakikat bu: Azîz O, Hakîm O"[1] (26). Ve Biz ona İshak ile Yaʿkūb'u da ihsan ettik ve nübüvveti, kitabı zürriyetinde kıldık ve kendisine hem dünyada ecrini verdik hem de âhirette o şüphesiz sâlihînden[2] (27).

{اَوْثَانًا} "Evsân" ❁ müfredi "vesen" taş vesâireden tapılan herhangi bir şey, fetiş ki "esnâm"dan eʿamdır. Meselâ [3772] ensâb, salîb hep evsândır[3]. {وَتَخْلُقُونَ اِفْكًا} Ve hep ifk, yalan uyduruyorsunuz ❁ yalan yere onlara mâbud veya şefîʿ diyorsunuz, onlar ise birer hayâldir[4]. Meselâ Zeyd'in resminde bile Zeyd'den bir hakikat yoktur. O resim, bir kıymeti olan canlı Zeyd'in değil, nihâyet toprağa gömülecek ölü bedeninin bir hayâlidir. O bedeni kokar diye gömmekte istiʿcâl[5] etmek mecburiyetinde bulunanların tutup da onun câmid bir hayâlini Zeyd'dir diye saklamalarında şüphesiz ki muhakkak bir yalancılık vardır. O hâlde böyle hayâl olan fânîlere mâbud pâyesi vermek ne büyük bühtandır. {لَا يَمْلِكُونَ لَكُمْ رِزْقًا} Size bir rızık veremezler ❁ Allah'ın inâyeti olmayınca meselâ bir lokmacık hazmettiremezler.

{اَوَلَمْ يَرَوْا... عَذَابٌ اَلِيمٌ}'e kadar, Allah teâlâ tarafından istînâfen sevk buyurulmuş kelâm-ı ilâhîdir. İbrâhim'e hitab olarak mahkî olmak muhtemil ise de onun kelâmını hikâye sırasında Resûlullah'a hitab olması daha zâhirdir[6], onun için fâsıla değişmiştir[7].

{مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} Yani sırf dünyâ hayatta birbirinizin hissiyâtını okşayarak toplanıp sevişmek için veyahut dünyâ hayatta sevdiklerinizin hayâlini tâkip ederek ülfet etmek için ❁ çünkü bütün evsân bazı sevilenlerin bir hatırası olmak üzere etraflarında toplanılmak için ittihaz edilmiştir.

---

1 H: "O vakit ona bir Lût iman etmişti, dedi: 'Ben muhacirim (hicret ediyorum) Rabbime doğru, çünkü O, Azîz O, Hakîm O'".
2 H: "Biz de kendisine İshak'ı ve Yaʿkūb'u ihsan ettik, nübüvvet ve kitabı da zürriyetinde kıldık, hem ona dünyada ecrini verdik, hem de âhirette o şüphesiz sâlihînden".
3 B: "vesendir".
4 B: "yalandır".
5 H: "ısrar".
6 H: "muhtemildir".
7 H -"onun için fâsıla değişmiştir".

Fakat birer yalan olan o hayâller üzerine ibtinâ eden sevginin, haksız hissiyat üzerine toplanan cemiyetin sonu ne olur bilir misiniz? {ثُمَّ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ... إلخ}

{وَقَالَ اِنّ۪ي مُهَاجِرٌ} ❁ اٰمَنَ'ye ma'tuf olarak Lût'a ait olması yakın görünürse de, İbrâhim'e ait olmak üzere yukarıki وَقَالَ'ye atfı mânaca daha âhenkli hem de وَقَالَ اِنّ۪ي ذَاهِبٌ اِلٰى رَبّ۪ي سَيَهْد۪ينِ [es-Sâffât 37/99][1] kavline mutâbıktır.[2]

[3773]

وَلُوطاً اِذْ قَالَ لِقَوْمِه۪ٓ اِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الْفَاحِشَةَۘ مَا سَبَقَكُمْ بِهَا مِنْ اَحَدٍ مِنَ الْعَالَم۪ينَ ﴿٢٨﴾ اَئِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ وَتَقْطَعُونَ السَّب۪يلَ وَتَأْتُونَ ف۪ي نَادِيكُمُ الْمُنْكَرَۜ فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِه۪ٓ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا ائْتِنَا بِعَذَابِ اللّٰهِ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِق۪ينَ ﴿٢٩﴾ قَالَ رَبِّ انْصُرْن۪ي عَلَى الْقَوْمِ الْمُفْسِد۪ينَ ﴿٣٠﴾ وَلَمَّا جَٓاءَتْ رُسُلُنَٓا اِبْرٰه۪يمَ بِالْبُشْرٰىۙ قَالُٓوا اِنَّا مُهْلِكُٓوا اَهْلِ هٰذِهِ الْقَرْيَةِۚ اِنَّ اَهْلَهَا كَانُوا ظَالِم۪ينَۚ ﴿٣١﴾ قَالَ اِنَّ ف۪يهَا لُوطاًۜ قَالُوا نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَنْ ف۪يهَاۘ لَنُنَجِّيَنَّهُ وَاَهْلَهُٓ اِلَّا امْرَاَتَهُۘ كَانَتْ مِنَ الْغَابِر۪ينَ ﴿٣٢﴾ وَلَمَّٓا اَنْ جَٓاءَتْ رُسُلُنَا لُوطاً س۪ٓيءَ بِهِمْ وَضَاقَ بِهِمْ ذَرْعاً وَقَالُوا لَا تَخَفْ وَلَا تَحْزَنْ۠ اِنَّا مُنَجُّوكَ وَاَهْلَكَ اِلَّا امْرَاَتَكَ كَانَتْ مِنَ الْغَابِر۪ينَ ﴿٣٣﴾ اِنَّا مُنْزِلُونَ عَلٰٓى اَهْلِ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ رِجْزاً مِنَ السَّمَٓاءِ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ ﴿٣٤﴾ وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَٓا اٰيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٣٥﴾

[3774] **Meâl-i Şerîfi**

Lût peygamberi de, hani kavmine dediği vakit: "Siz cidden o şenî' fiili yapıyorsunuz ha![3] Sizden evvel âlemînden hiçbiri bu haltı etmedi (28). [4]Cidden siz hâlâ erkeklere gidecek ve yolu kesecek ve meclisinizde edebsizlik yapıp duracak mısınız?" Buna kavminin cevâbı ancak

---

1 "Bir de dedi ki: 'Ben Rabbime gidiyorum, O bana yolunu gösterir."

2 H -"{وَقَالَ اِنّ۪ي مُهَاجِرٌ} ❁ اٰمَنَ'ye ma'tuf olarak Lût'a ait olması yakın görünürse de, İbrâhim'e ait olmak üzere yukarıki وَقَالَ'ye atfı mânaca daha âhenkli hem de وَقَالَ اِنّ۪ي ذَاهِبٌ اِلٰى رَبّ۪ي سَيَهْد۪ينِ kavline mutâbıktır".

3 H: "Lût'u da, kavmine dediği vakit: 'Â! Hakikat siz o şenî' fiili mutlak yapacak mısınız?".

4 H +"Â".

şöyle demeleri oldu: "Haydi getir bize Allah'ın azâbını sâdıklardan isen" (29). "Yâ Rab!" dedi, "ortalığı fesâda veren bu kavme karşı bana nusret ver"[1] *(30). Ve vaktâ ki elçilerimiz İbrâhim'e müjde ile vardılar, "haberin olsun" dediler, "biz bu karyenin ahâlisini ihlâk edecekleriz, çünkü onun ahâlisi hep zâlim oldular" (31). "Onda Lût var a" dedi; "biz" dediler, "onda kim var idiğini pek âlâ biliriz, her hâlde*[2] *onu ve ehlini kurtaracağız, ancak karısı ötekilerden oldu*[3]*" (32). Ve vaktâ ki elçilerimiz Lût'a çıkavardılar, onlar yüzünden fenalaştı ve haklarında eli kolu daraldı, onlar da "korkma" dediler, "ve keder etme, çünkü biz seni ve ehlini kurtaracağız, ancak karın ötekilerden oldu*[4] *(33). Haberin olsun bu karye ahâlisinin yapageldikleri fıskları yüzünden üzerlerine semâdan bir fecî azab indireceğiz"*[5] *(34). Ve celâlim hakkı için ondan bir âyet (bir nişâne) bırakmışızdır ki taʿakkul edecek bir kavim için beyyine olsun*[6] *(35).*

{مِنْهَا} O karyeden[7] {اٰيَةً} bir âyet, bir nişâne[8] ❁ ki hikâyesi veya harabesidir.

[3775]

وَاِلٰى مَدْيَنَ اَخَاهُمْ شُعَيْباًۙ فَقَالَ يَا قَوْمِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَارْجُوا الْيَوْمَ الْاٰخِرَ وَلَا تَعْثَوْا فِى الْاَرْضِ مُفْسِدِينَ ﴿٣٦﴾ فَكَذَّبُوهُ فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ فَاَصْبَحُوا فِى دَارِهِمْ جَاثِمِينَۚ ﴿٣٧﴾ وَعَاداً وَثَمُودَا۬ وَقَدْ تَبَيَّنَ لَكُمْ مِنْ مَسَاكِنِهِمْ وَزَيَّنَ لَهُمُ الشَّيْطَانُ اَعْمَالَهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَكَانُوا مُسْتَبْصِرِينَۙ ﴿٣٨﴾ وَقَارُونَ وَفِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مُوسٰى بِالْبَيِّنَاتِ فَاسْتَكْبَرُوا فِى الْاَرْضِ وَمَا كَانُوا سَابِقِينَۚ ﴿٣٩﴾ فَكُلًّا اَخَذْنَا بِذَنْبِهٖۚ فَمِنْهُمْ

---

1 H: "nusret ver bana ortalığı fesâda veren bu kavme karşı".
2 H: "elbette".
3 H: "kalanlardan bulundu".
4 H: "kalanlardan bulundu".
5 H: "Haberin olsun bu karyenin ahâlisinin üzerine fıskları sebebiyle semâdan bir azab indireceğiz".
6 H: "Celâlim hakkı için o karyeden bir âyet de bıraktık ki ta'akkul edecek bir kavim için beyyine olsun".
7 H -"{مِنْهَا} O karyeden".
8 H -"bir âyet, bir nişâne".

مَنْ اَرْسَلْنَا عَلَيْهِ حَاصِبًاۚ وَمِنْهُمْ مَنْ اَخَذَتْهُ الصَّيْحَةُۚ وَمِنْهُمْ مَنْ خَسَفْنَا بِهِ الْاَرْضَۚ وَمِنْهُمْ
مَنْ اَغْرَقْنَاۚ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيَظْلِمَهُمْ وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ﴿٤٠﴾

[3776] **Meâl-i Şerîfi**

Medyen'e de kardeşleri Şuayb'ı, vardı dedi ki: "Ey kavmim, Allah'a ibadet edin de son güne ümid besleyin, müfsidlikle yeryüzünü[1] berbat etmeyin" (36). Buna karşı onu tekzib ettiler, derken[2] onları o recfe tutuverdi de yurtlarında[3] dizleri üstü çökekaldılar (37). Âd'a da, Semûd'a da ki size bunlar meskenlerinden belli olmaktadır. Şeytan onlara amellerini tezyin etmişti de kendilerini yoldan çevirmişti, hâlbuki gözleri açık adamlar idiler[4] (38). Kārûn'a ve Firavun'a ve Hâmân'a da, celâlim hakkı için onlara Mûsâ beyyinelerle geldi de onlar o yerde kibirlenip kafa tuttular, hâlbuki önüne geçecek değillerdi[5] (39). Hâsılı her birini günahıyla yakaladık; kiminin başına bir taş yağdıran gönderdik, kimini sayha alıverdi, kimini yere geçirdik, kimini de gark ettik. Allah onlara zulmetmiyordu velâkin kendi nefislerine zulmediyorlardı (40).

مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْلِيَٓاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِۚ اِتَّخَذَتْ بَيْتًاۜ وَاِنَّ اَوْهَنَ
الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٤١﴾ اِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِه۪ مِنْ
شَيْءٍۜ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٤٢﴾ وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِۚ وَمَا يَعْقِلُهَٓا اِلَّا الْعَالِمُونَ
﴿٤٣﴾ خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِلْمُؤْمِن۪ينَ ﴿٤٤﴾ اُتْلُ مَٓا
اُو۫حِيَ اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ وَاَقِمِ الصَّلٰوةَۜ اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِۜ وَلَذِكْرُ
اللّٰهِ اَكْبَرُۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ ﴿٤٥﴾

---

1 H +"~~ifsad~~".
2 H: "bunun üzerine".
3 H -"yurtlarında".
4 H: "Âd da, Semûd da ki size bunlar meskenlerinden tebeyyün de etmektedir. Şeytan onlara amellerini tezyin etti de kendilerini yoldan çevirdi, hâlbuki gözleri açık adamlar idiler".
5 H: "Kārûn'a, Firavun'a, Hâmân'a da; celâlim hakkı için Mûsâ onlara beyyinelerle geldi de o yerde kibirlenip kafa tuttular, hâlbuki önüne geçecek değillerdi".

[3777] **Meâl-i Şerîfi**

Allah'tan başka velîlere tutunanların meseli örümcek meseli gibidir: Bir ev edinmiştir fakat evlerin en çürüğü de şüphesiz örümcek evidir, eğer bilselerdi[1] (41). Her hâlde Allah biliyor ki onlar O'nun berisinden nelere, ne gibi şeylere yalvarıyorlar; hâlbuki Azîz O'dur, Hakîm O[2] (42). Hem bu meseller yok mu,[3] Biz onları insanlar için darb ediyoruz, maʿamâfîh onlara âlimlerden mâʿadâsının aklı ermez (43). Allah, o semâvât ü Arzı (o yüksekleri ve aşağıyı) hak ile halketmiştir, elbette bunda mü'minler için bir âyet var (44). Sana vahyolunan kitabı güzel güzel oku ve namazı kıl; sahih namaz edepsizlikten ve uygunsuzluktan nehyeder ve her hâlde Allah'ın zikri en büyük iştir[4] ve Allah her ne işlerseniz bilir (45).

{مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْلِيَٓاءَ} Allah'ın mâsivâsından birtakım velîlere tutunanların meseli ❁ yani Allah'tan başkalarını ihtiyaçlarına karşı yardım eder, menfaatleri dokunur, işlerini görür, tehlikeden kurtarır diye velî, sâhib, hâmi[5] ittihaz ederek mâbud edinenlerin mesel olacak hâlleri {كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ} örümceğin mesel olmuş hâline benzer {اِتَّخَذَتْ بَيْتًا} bir ev edinmiştir ❁ hiç dini olmayanlar gibi bütün bütün evsiz değil, bir sinek avlayacak kadar bir [3778] hâneye tutunmuştur. {وَاِنَّ اَوْهَنَ الْبُيُوتِ} Fakat muhakkak ki[6] evlerin en çürüğü {لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ} her hâlde örümcek evidir. ❁ Evinde ev mefhûmundan bir şey yoktur; ne gölge yapar ne korur, bir rüzgârla târumâr olur, onun için örümcek evinin çürüklüğü meşhur meseldir. İşte o örümcek kafalı müşriklerin de istinadgâhları, tutamakları böyle çürüktür. Bütün tutundukları fânîdir {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} eğer bilselerdi. ❁ Râzî der ki: "Burada 'âlihe' denilmeyip de 'evliyâ' denilmesi yalnız açık şirki değil, hafî şirki dahi ibtâle işaret içindir.

---

1 H: "Allah'ın mâsivâsından velîlere tutunanların meseli örümcek meseli gibidir: Bir ev edinmiştir fakat evlerin en çürüğü de ~~fakat o~~ şüphesiz o örümcek evidir, eğer bilselerdi".

2 H: "Şüphesiz Allah biliyor O'nun mâsivâsından neye yalvarıyorlar, ne şeye? O öyle Azîz, Hakîm iken".

3 H: "Bu meseller".

4 H: "daha büyüktür / en büyük iştir".

5 H -"sâhib, hâmi".

6 B -"ki".

Çünkü başkasına gösteriş ederek riya ile Allah'a ibadet edenler dahi Allah'ın mâsivâsından velî ittihaz etmiş olur. Onun meseli de ankebut meseline benzer.[1] Peygamberleri tekzib edip şirke giden kavimlerin helâki misâlleriyle beyan buyurulduktan sonra bu örümcek temsîlinin iradı Peygamber'e ve mü'minlere öyle büyük ve öyle şümullü bir vaad ve tebşîri tazammun etmektedir ki bütün bu sûrenin rûhu denebilir.

Evet, Allah'tan başkasına dayanan her ümid dipsizdir. {إِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ مِنْ شَيْءٍ} Şüphesiz Allah biliyor, onlar O'nu bırakıp da mâsivâsından[2] nelere çağırıyorlar, ne gibi şeylere[3] {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} hâlbuki Azîz O, Hakîm O.[4] ❁ Her şey fâni, hepsi zayıf ve hakīr,[5] îzah edildiği üzere mağlub edilmek ihtimâli olmayan, dilediğini dilediği anda mahvedebilir nihâyetsiz bir izzet ve kudret sâhibi, mâbudluğa lâyık ancak O[6], gayet onurlu, yegâne bir Azîz, her fiili hikmet olan yegâne bir Hakîm yalnız O iken, O'nun karşısında O'ndan başkasına yalvarmak ne kadar boş, ne büyük tehlike.

{وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ} Bu meseller, biz onları [3779] insanlar için darb ediyoruz. ❁ Kâfirler demişlerdi ki: "Gökleri ve yeri yaratan Allah nasıl olur da böyle örümcek, sinek gibi hevâm ve haşerât ile mesel darb eder? Bununla Allah, ne demek istiyor?" مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًا [el-Bakara 2/26] Bu suâle karşı Sûre-i Bakara'da اِنَّ اللّٰهَ لَا يَسْتَحْيٖٓ اَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا [el-Bakara 2/26] buyurulduğu gibi burada da böyle cevap veriliyor: Yani bu mesellerin ne için îrad edildiğini soranlar bilsinler ki Biz onları insanlar için îrad ediyoruz, sırf hayvan değil de insan iseler anlarlar. {وَمَا يَعْقِلُهَٓا اِلَّا الْعَالِمُونَ} Ma'âmâfîh onları, onların hakikatini ancak âlimler ta'akkul edebilir. ❁ Yani Allah'ın mâsivâsının fâni ve âciz ve binâen'aleyh

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 58:

قال: «مثل الذين اتخذوا من دون الله أولياء» ولم يقل «آلهة» إشارة إلى إبطال الشرك الخفي أيضا، فإن من عبد الله رياء لغيره فقد اتخذ وليا غيره فمثله مثل العنكبوت يتخذ نسجه بيتا.

2 H -"mâsivâsından".

3 H: "ne şeye".

4 H: "O öyle Azîz, ~~öyle~~ Hakîm iken".

5 H -"Her şey fâni, hepsi zayıf ve hakīr".

6 H -"mâbudluğa lâyık ancak O".

ondan mâʻadâsına ibadetin bâtıl olduğuna ilim sâhibi olanlardır ki bu meselin künhüyle zevkini ve fâidelerini idrak ederler. Bu ilim-cehil farkı neden denirse:

{خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} Allah, o semâvâtı[1] ve Arzı ❁ o yüksekleri ve aşağıyı {بِالْحَقِّ} hak ile halketti ❁ boşuna değil hikmet-i hak ile yarattı, hiçbirinin yaradılışı boşuna değil, gelişigüzel de değil, bir hak sebebi ve hikmeti iledir. Göğü de öyle yeri de, yukarısı da aşağısı da, âlimi de câhili de, hepsinin hakkı da hâlıkının hakkı önünde serfürû etmektir. {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِلْمُؤْمِنٖينَ} Şüphesiz bunda mü'minler için elbette bir âyet var. ❁ İlmin kıymetini, hakkın ehemmiyetini, haktan mâʻadâsının hiçliğini ve binâenʻaleyh Allah'ın mâsivâsından velî ittihaz etmenin çürüklüğünü ve bi'n-netîce mü'minlerin muvaffak olacaklarını isbat eden bir âyet.

{اُتْلُ مَٓا اُوحِىَ اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ} Sen, sana vahyolunan kitabı tilâvet eyle ❁ vird ederek devam üzere tekrar tekrar güzel güzel oku. Yani o örümcek kafalı kâfirlerin fitnelerine gam yeme de onlara karşı olmazsa kendi âleminde bu [3780] Kur'ân'ı güzel güzel oku[2], zikrolunan peygamberlerin ve ümmetlerin hâlleriyle Allah'ın âyâtını düşün, onun için اُتْلُ عَلَيْهِمْ buyurulmamış, mutlak olarak اُتْلُ buyurulmuştur. {وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ} Ve namazı devam üzere kıl {اِنَّ الصَّلٰوةَ} hakikaten namaz {تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ} fahşâdan ❁ yani açık çirkinlikten, edebsizlikten, fuhşiyyâttan {وَالْمُنْكَرِ} ve münkerden: aklın ve şerʻin beğenmeyeceği uygunsuzluktan, masiyetten nehyeder. ❁ Bir kere namaz içinde bunlar yapılmaz; bundan başka, namaz hakikati, ne olduğu bilinerek kılınan sahih namaz, namaz hâricinde de[3] çirkinlikten, uygunsuzluktan nehyeder. Nehiy, intihâyı istilzam etmese bile her hâlde iktizâ eder. Sahîhan namaza devam edildikçe salâh artar. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir ki: "Kim bir namaz kılar da o kendisini fahşâ ve münkerden nehyetmezse o namazla Allah'tan uzaklaşmaktan başka[4]

1 H ve B: "semâvât".
2 B: "o".
3 B -"de".
4 B -"başka".

bir şey artırmış olmaz” مَنْ صَلَّى صَلَاةً لَمْ تَنْهَهُ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ لَمْ يَزْدَدْ مِنَ اللهِ إِلَّا بُعْدًا buyurmuştur.[1] Onun için İbn Mes‘ud hazretleri demiştir ki: “Namazına itaat etmeyen Allah teâlâ'dan uzaklığı artırmaktan başka bir şey yapmaz.” Bunun sebebi, çünkü namaza itaat onu hudûduna riayet ederek hakkıyla kılmaktır. Onun hudûdunda ise fahşâ ve münkerden nehy vardır.[2] Binâen‘aleyh namaza itaat onu hakkıyla kılıp nehyini tutmakla olur فَوَيْلٌ لِلْمُصَلِّينَ. اَلَّذٖينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ [el-Mâ‘ûn 107/4-5][3] buyurulduğu üzere namaz kılıyor görünüp de namazın ne demek olduğundan gāfil olanların vay hallerine. Onun içindir ki قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ. اَلَّذٖينَ هُمْ فٖى[4] صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ [el-Mü'minûn 23/1-2] buyurulmuştu. Zira Sûre-i Tâhâ'da وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْرٖى [20/14] buyurulduğu vechile namazın hikmeti, gayesi Allah'ın zikridir. Yani Allah'ı anmak ve bu sayede فَاذْكُرُونٖٓى اَذْكُرْكُمْ [el-Bakara 2/152] müeddâsınca[5] Allah'ın anmasına ermektir. Bu suretle namaz bir mi‘râcdır. Bunu bilenler اَلَّذٖينَ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ [el-Bakara 2/46] mantûkunca kendilerini her dem Rablerinin huzûrunda mülâkāt hâlinde bulunuyorlar gibi zevk [3781] içinde bir niyet ve ihlâs ile kılarlar. {وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ} Ve her hâlde Allah'ın zikri: namaz en büyük iştir. ۞ Yani asıl künh ü hakikati Allah zü'l-celâl'i anmak ve O'nun celâl ü kibriyâsı huzûrunda kulun tehavvülât ve tetavvurâtıyla acz ü ihtiyâcını arz etmek demek olan namaz, haddizâtında en büyük amel, veya fahşâ ve münkerden nehy için en büyük âmildir. Yahut Allah teâlâ'nın sizi anması sizin O'nu anmanızdan daha büyüktür. Kul, Allah teâlâ'yı celâl ü cemâliyle yâd ettiği zaman O'nun huzûr-ı kibriyâsında fahşâ ve münkerden kaçınarak edeb ü ihlâs ile yükseleceği gibi, Allah teâlâ'nın onu yâd etmesini düşündüğü zaman ind-i ilâhîde zerre kadar seyyiât ile anılmayı kimse arzu etmeyeceğinden her dem rızâya yükselmek için hiss-i hasenât ile meşbû‘ olur. Ve şüphe yok ki

---

1 Abdürrezzâk b. Hemmâm, *Tefsîru Abdirrezzâk*, III, 7; *Sünen-i Saîd b. Mansûr*, VII, 27-28; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, s. 131.

2 Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XX, 42:

قال ابن مسعود: من لم يطع صلاته لم يزدد من الله إلا بعدا. وذلك أن طاعته لها إقامته إياها بحدودها، وفي طاعته لها مزدجر عن الفحشاء والمنكر.

3 “Fakat veyl o namaz kılanlara ki namazlarından yanılmaktadırlar.”

4 M ve B: “عن”.

5 B: “müdde‘âsınca”.

bu his, evvelkinden daha büyük bir âmil-i salâh olur. Düşünmeli ki Allah, Kur'ân'ında Firavun gibileri nasıl anıyor, peygamberleri ve mü'minleri nasıl anıyor. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا تَصْنَعُونَ} Hem Allah, her ne işlerseniz bilir ❁ ona göre anar ve ona göre cezâ verir.[1]

وَلَا تُجَادِلُوٓا اَهْلَ الْكِتَابِ اِلَّا بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُۗ اِلَّا الَّذ۪ينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَقُولُوٓا اٰمَنَّا بِالَّـذ۪ٓي
اُنْزِلَ اِلَيْنَا وَاُنْزِلَ اِلَيْكُمْ وَاِلٰهُنَا وَاِلٰهُكُمْ وَاحِدٌ وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ ﴿٤٦﴾ وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْـنَٓا
اِلَيْكَ الْكِتَابَۜ فَالَّذ۪ينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ يُؤْمِنُونَ بِه۪ۚ وَمِنْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ مَنْ يُؤْمِنُ بِه۪ۜ وَمَا يَجْحَدُ
بِاٰيَاتِنَٓا اِلَّا الْكَافِرُونَ ﴿٤٧﴾ وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِه۪ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَم۪ينِكَ اِذاً
لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ ﴿٤٨﴾ بَلْ هُوَ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ ف۪ي صُدُورِ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَۜ وَمَا يَجْحَدُ
بِاٰيَاتِنَٓا اِلَّا الظَّالِمُونَ ﴿٤٩﴾ وَقَالُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَاتٌ مِنْ رَبِّه۪ۜ قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ
اللّٰهِۜ وَاِنَّمَٓا اَنَا۬ نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌ ﴿٥٠﴾ اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْۜ اِنَّ
ف۪ي ذٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرٰى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٥١﴾

[3782] **Meâl-i Şerîfi**

Ehl-i kitaba en güzel olan suretten başkasıyla mücadele de etmeyin, ancak zulmedenler başka, ve deyin ki: "Biz, hem bize indirilene iman ettik hem size indirilene ve bizim ilâhımızla sizin ilâhınız bir, şu kadar ki biz yalnız O'na müslimiz"[2] (46). İşte sana böyle kitab indirdik, onun için kendilerine kitab verdiklerimiz ona iman ederler, şunlardan da ona iman eden var ve Bizim âyetlerimizi ancak kâfirler inkâr eder (47). Sen bundan evvel kitap okur değildin, hâlâ da elinle yazı yazmazsın, öyle olsaydı mubtıller şüphelenebilirlerdi[3] (48). Fakat o (Kur'an) kendilerine ilim verilmiş kimselerin sînelerinde [3783] *parıldayan*

---

1 H +"Yirminci cüz'ün hitâmı".

2 H ve F: "Ehl-i kitaba da mücadele etmeyin, ancak en güzel olan suretle başka; ancak zulmedenler başka, sade deyin ki: 'Biz, hem bize indirilene iman ettik hem size indirilene ve bizim ilâhımızla sizin ilâhınız bir, şu kadar ki biz yalnız O'na müslimiz'".

3 H ve F: "şüphelenebilirdi".

parlak âyetlerdir ve Bizim âyetlerimizi ancak zâlimler inkâr eder (49). Nitekim "ona Rabbinden âyetler indirilse ya" dediler, de ki: "O âyetler hep Allah'ın indindedir, ben ancak açık bir nezîrim" (50). Yetişmedi mi daha onlara ki sana kitap indirdik, karşılarında okunup duruyor? Şüphesiz ki onda iman edecek bir kavim için muhakkak bir rahmet ve ilâhî bir ihtar var (51).

{اَهْلَ الْكِتَابِ} Yehûd ve Nasârâ {اِلَّا بِالَّتٖى هِىَ اَحْسَنُ} ancak en güzel olan mücadele sureti ile başka ❁ meselâ kabalığa incelikle, sertliğe yumuşaklık ile, öfkeye hazm ile, gevezeliğe nasihat ile, şiddete vakar ile mukabele ederek delîl-i hakkı tavzih ve tebyin etmek gibi. {اِلَّا الَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ} Ancak içlerinde zulmedenler başka ❁ kâfi olan delili kabul etmeyip haksızlıkla inada, ifrata sapan, meselâ veledi var demekte yahut يَدُ اللّٰهِ مَغْلُولَةٌ [el-Mâide 5/64] gibi laflar söylemekte ısrar ile mükâbere eden zâlimler müstesnâ, zira o vakit hâllerine lâyık vechile müdafaa vâcib olur.

Nush ile yola gelmeyeni etmeli tekdir
Tekdir ile uslanmayanın hakkı kötektir.

{وَقُولُوا} Ve deyin ki ❁ bununla en güzel mücadelenin nasıl olacağı târif edilmiş oluyor {وَاحِدٌ} Birdir, ulûhiyette şerîki yoktur {وَنَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ} biz yalnız O'na müslimiz. ❁ O'nun birliğine ihlâs ile teslim olmuş Müslümanız. Bu tâbirde onlara bir târiz vardır. Zira onlar ahbâr ve ruhbanlarını erbâb ittihaz etmişler, bâhusus Nasârâ teslise kāil olmuşlardır. {وَكَذٰلِكَ} Ve işte böyle[1] ❁ bu güzel, bu bedî' indiriş tarzıyla {اَنْزَلْنَا اِلَيْكَ الْكِتَابَ} [3784] sana kitap indirdik yâ Muhammed {فَالَّذٖينَ اٰتَيْنَاهُمُ الْكِتَابَ} onun için kendilerine kitap verdiklerimiz ❁ gerek Yehûd ve gerek Nasârâ, Abdullah b. Selâm gibi hakikaten kitaptan istifade etmek nimetine mazhar edilenler {يُؤْمِنُونَ بِهٖ} ona, o sana indirilen kitaba iman ediyorlar. {وَمِنْ هٰٓؤُلَٓاءِ} Şunlardan da ❁ yani Arabdan da {مَنْ يُؤْمِنُ بِهٖ} ona iman eden var {وَمَا يَجْحَدُ بِاٰيَاتِنَٓا اِلَّا الْكَافِرُونَ} ve Bizim âyetlerimizi ancak kâfirler inkâr eder ❁ hakkı örtmeye alışmış, gâvurluğu âdet edinmiş, cehûd kâfirler ki Yahudî Ka'b b. Eşref ve arkadaşları gibi.

1 H: "İşte sade böyle"; F: "Ve işte ~~sade~~ böyle".

{وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهٖ مِنْ كِتَابٍ} Hâlbuki sen bundan evvel yani bu indirilmezden evvel kitap okur değildin {وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ} hâlâ elinle yazmazsın da[1]. {اِذًا} O vakit ❁ yani ümmî olmayıp da okuyup yazsa idin {لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ} o mubtıller, yani bâtıl peşinde giden, yahut ibtâle bahane arayan o haksız kâfirler şüphe edebilirlerdi ❁ gerçi hak arayan munsıf muhikler yine şüphe etmezlerdi. Çünkü i'câz için ümmîlik şart değildir. Nitekim sâir peygamberler ümmî değillerdi, ancak o takdirde gerek müşrikler ve gerek ehl-i kitabdan olan haksızlar için hiç olmazsa şüpheye bir bahane bulunmuş olurdu. {بَلْ} Fakat {هُوَ} o ❁ Kur'an {اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فٖى صُدُورِ الَّذٖينَ اُوتُوا الْعِلْمَ} ilim verilmiş kimselerin sînelerinde parıldayan açık açık [3785] âyetlerdir. ❁ Burada فٖى "beyyinât"a müte'allik olmak nefy-i[2] irtiyab siyâkına nazaran zâhir ve beyyin olduğu gibi haziften selâmet itibariyle de ercahtır. Yani Allah tarafından birer alâmet, parlak mucizeler olduğu ehl-i ilmin gönüllerinde ayan beyan açık ve hiç şüpheye mahal vermeyecek vechile zâhirdir {وَمَا يَجْحَدُ بِاٰيَاتِنَا اِلَّا الظَّالِمُونَ} ve Bizim âyetlerimizi ancak zâlimler inkâr eder ❁ bildikleri hâlde hakkı tanımak istemeyen, zulmü âdet edinmiş zâlimler, nitekim {وَقَالُوا} o zâlimler -ehl-i kitâbın hakkı kabul etmeyen kısmı Kur'ân'ın âyet, yani mucize olmasını- inkâr ettiler de dediler: {لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَاتٌ مِنْ رَبِّهٖ} "Rabbinden üzerine birtakım âyetler, yani Mûsâ'nın asâsı, Sâlih'in nâkası gibi mucizeler indirilse ya!" {قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ} De ki: "Bütün âyetler ancak Allah'ın indindedir." ❁ Yani gerek Kur'an, gerek sizin istediğiniz mucizeler, hepsi Allah'ın nezdindedir. Kur'ân'ı indiren Allah olduğu gibi öbürlerini indiren ve indirecek olan da yalnız Allah'tır, başkaları değil. Binâen'aleyh ne dilerse indirir ben ona karışmam {وَاِنَّمَٓا اَنَا۬ نَذٖيرٌ مُبٖينٌ} ve ben ancak açık bir nezîrim ❁ inanmayanlara azâbın habercisiyim. {اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ} Daha yetişmedi mi onlara ❁ o başka âyet, başka mucize isteyenlere kâfi gelmedi mi daha mucize olmak üzere {اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ} bizim senin üzerine -demin söylenildiği vechile bundan evvel okuması yazması

---

1 Bu âyet, Resûlullah'ın nübüvvetinden evvel hiç kitap okuyup yazmadığı hakkında gayet sarihtir [Müellifin notu].

2 B: "nefyi".

olmadığı[1] muhakkak bulunan senin üzerine- şüphesiz kitap indirmemiz {يُتْلٰى عَلَيْهِمْ} karşılarında okunup dururken {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ} şüphe yok ki onda ❁ o kitapta [3786] {لَرَحْمَةً} mutlak bir rahmet ❁ büyük bir nimet {وَذِكْرٰى} ve bir ilâhî ihtâr ve nasihat var {لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} iman edecek bir kavim için ❁ inad, taassub, aksilik edecekler için değil, iman edecekler için. Bu âyetin siyâk u sibâkına nazaran [2]لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَاتٌ diyen zâlimlere cevap olarak nâzil olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber sebeb-i nüzûlünde şu da rivayet olunmuştur: Müslümanların birtakımları Yahudîlerden işittikleri bazı şeyleri yazmış oldukları bir kürek ile gelmişlerdi. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem "bir kavmin kendi peygamberlerinin getirdiğini bırakıp da başkasının başkalarına getirdiğine rağbet etmeleri hamâkat veya dalâletlerine kâfîdir" buyurdu. Bunun üzerine اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ âyeti nâzil oldu.[3] Gerçi bu âyet bu vak'a üzerine de okunabilir. Lâkin bunun sebeb-i nüzul olması âyetin altına ve üstüne muvâfık düşmüyor. Çünkü sıyâk u sibâkına nazaran هم zamirleri müslimlere değil [4]لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَاتٌ diyenlere râci'dir. Rivayet olunur ki Abdullah b. Âmir b. Rükn Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ'ya bir hediye takdim etmişti. Müşârün ileyhâ Abdullah b. Amr zannedip reddeyledi ve "o başka kitapları tetebbu' ediyor, Allah teâlâ ise اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْ buyuruyor" dedi. Bunun üzerine o Abdullah b. Âmir dediler, o vakit kabul etti.[5] Hazret-i Hafsa radıyallahu anhâ da bir kürek üzerine Yusuf kıssasından bir yazı getirmiş, Hazret-i Peygamber'e okumuştu, Aleyhissalâtü vesselâm vechi renkten renge girerek buyurdu ki: "Canım yed-i kudretinde olan Zât-ı A'lâ'ya kasem ederim ki, ben aranızda iken size Yûsuf gelse de beni bırakıp ona uyacak olsanız sapmış

---

1 H -"olmadığı".

2 H, F, M ve B: "اية".

3 Dârimî, Mukaddime, 42:

عن يحيي بن جعدة، قال: أتي النبي صلى الله عليه وسلم بكتف فيه كتاب، فقال: «كفى بقوم ضلالا، أن يرغبوا عما جاء به نبيهم، إلى ما جاء به نبي غير نبيهم، أو كتاب غير كتابهم»، فأنزل الله عز وجل «أولم يكفهم أنا أنزلنا عليك الكتاب يتلى عليهم إن في ذلك لرحمة وذكرى لقوم يؤمنون» الآية.

4 H, F, M ve B: "اية".

5 İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* LII, 170. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, IX, 3073:

حدثنا عمر بن سعيد بن أبي حسين بن أبي مليكة قال: أهدى عبد الله بن عامر بن كريز إلى عائشة هدية فظنت انه عبد الله بن عمرو فردتها وقالت: يتتبع الكتب وقد قال الله عز وجل «أولم يكفهم أنا انزلنا عليك الكتاب يتلى عليهم» فقيل لها: «إنه عبد الله بن عامر» فقبلتها.

olursunuz. Ben sizin peygamberlerden nasîbinizim, siz de benim ümmetlerden nasîbimsiniz."[1] Hazret-i Ömer b. Hattab radıyallahu anh bir gün bir adama uğramıştı, bir kitap okuyordu, bir saat dinledi hoşuna gitti, o adama: "Bana bu kitabı yazıver" dedi. O [3787] da "peki" deyip bir deri aldı, onu hazırlayıp içine dışına yazıverdi. Sonra Ömer onu alıp Hazret-i Peygamber'e getirdi, okumaya başladı, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin mübarek yüzünde de bir renk peydâ olmaya başladı, derhâl ensardan bir zat o kitâba vurdu da "ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ يَا ابْنَ الْخَطَّابِ anan kaybetsin seni ey[2] Hattab oğlu, bugün sen bu kitabı okuyalı beri Resûlullah'ın yüzüne bakmıyor musun?" dedi, o vakit Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Ben hem fâtih ve hem hâtim ba's olundum ve bana hem cevâmi'u'l-kelim ve hem havâtimi verildi ve bana söz ihtisar edildi de edildi. Sakının sizi mütehevvikler helâke sürüklemesinler."[3] "Mütehevvikler", reviyyetsiz her işe dalanlar yahut mütehayyirler demektir.

قُلْ كَفٰى بِاللّٰهِ بَيْنٖى وَبَيْنَكُمْ شَهٖيداًۚ يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا بِالْبَاطِلِ وَكَفَرُوا بِاللّٰهِۙ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٥٢﴾ وَيَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِۜ وَلَوْلَٓا اَجَلٌ مُسَمًّى لَجَٓاءَهُمُ الْعَذَابُۜ وَلَيَأْتِيَنَّهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٥٣﴾ يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذَابِۜ وَاِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحٖيطَةٌ بِالْكَافِرٖينَۙ ﴿٥٤﴾ يَوْمَ يَغْشٰيهُمُ الْعَذَابُ مِنْ فَوْقِهِمْ وَمِنْ تَحْتِ اَرْجُلِهِمْ وَيَقُولُ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٥٥﴾ يَا عِبَادِىَ الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنَّ اَرْضٖى وَاسِعَةٌ فَاِيَّاىَ فَاعْبُدُونِ ﴿٥٦﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ ثُمَّ اِلَيْنَا تُرْجَعُونَ ﴿٥٧﴾ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا

1 Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 110; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 8:
عن الزهري، أن حفصة جاءت إلى النبي صلى الله عليه وسلم بكتاب من قصص يوسف في كتف، فجعلت تقرؤه عليه، والنبي صلى الله عليه وسلم يتلون وجهه، فقال: والذي نفسي بيده، لو أتاكم يوسف وأنا بينكم فاتبعتموه وتركتموني لضللتم.

2 H ve F: "yâ".

3 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* VII, 171. Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, XI, 111; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 8:
أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن أيوب عن أبي قلابة أن عمر بن الخطاب مر برجل يقرأ كتابا فاستمعه ساعة فاستحسنه، فقال للرجل: أتكتب لي من هذا الكتاب؟ قال: نعم، فاشترى أديما فهيأه، ثم جاء به إليه فنسخ له في ظهره وبطنه، ثم أتى به النبي صلى الله عليه وسلم فجعل يقرؤه عليه، وجعل وجه رسول الله صلى الله عليه وسلم يتلون، فضرب رجل من الأنصار بيده الكتاب، وقال: ثكلتك أمك يا ابن الخطاب ألا ترى وجه رسول الله صلى الله عليه وسلم منذ اليوم وأنت تقرأ عليه هذا الكتاب؟ فقال النبي صلى الله عليه وسلم عند ذلك: «إنما بعثت فاتحا وخاتما، وأعطيت جوامع الكلم وفواتحه واختصر لي الحديث اختصارًا فلا يهلكنكم المتهوكلون».

الصَّالِحَاتِ لَنُبَوِّئَنَّهُمْ مِنَ الْجَنَّةِ غُرَفًا تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَاۜ نِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلِينَۗ ﴿٥٨﴾ اَلَّذِينَ صَبَرُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ ﴿٥٩﴾ وَكَاَيِّنْ مِنْ دَٓابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَاۗ اَللّٰهُ يَرْزُقُهَا وَاِيَّاكُمْۗ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ﴿٦٠﴾ وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُۚ فَاَنّٰى يُؤْفَكُونَ ﴿٦١﴾ اَللّٰهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ وَيَقْدِرُ لَهُۜ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٦٢﴾ وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ نَزَّلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ مِنْ بَعْدِ مَوْتِهَا لَيَقُولُنَّ اللّٰهُۜ قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِۜ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿٦٣﴾

[3788] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Benimle sizin aranızda şâhid Allah yeter, O göklerde ve yerde ne varsa bilir. Bâtıla iman edip de Allah'a [3789] *küfredenler, işte onlardır hep hüsrâna düşenler" (52). Bir de senden acele azab istiyorlar, eğer müsemmâ bir ecel olmasa idi o azab onlara muhakkak gelmişti ve elbette o kendilerine gelecek, şuurları olmayarak ansızın gelecek (53). Senden acele azab istiyorlar, hâlbuki cehennem kâfirleri kuşatıp duruyor (54). O gün ki azab onları hem üstlerinden hem ayakları altından saracak da "tadın bakalım neler yapıyordunuz!" buyuracak[1] (55). Ey benim iman eden kullarım! Haberiniz olsun[2] Benim arzım geniştir, o hâlde Bana ibadet edin o hâlde Bana (56). Her nefis ölümü tadacak, sonra döndürülüp bize getirileceksiniz (57). Ve iman edip sâlih sâlih ameller yapmış olanlar, elbette onları cennetin altlarından ırmaklar akan şehnişînlerine yerleştireceğiz, o hâlde ki orada ebedî kalacaklar, ne güzeldir ecri o iş görenlerin[3] (58). Ki sabretmişlerdir ve yalnız Rablerine dayanırlar (59). Öyle ya, nice hayvanlar var rızkını taşıyamaz, Allah onlara da rızık veriyor size de, O öyle Semîʿ öyle Alîm (60). Celâlim hakkı için sorsan[4] onlara: Kim o gökleri ve yeri yaratıp Şems ü Kamer'i teshir etmiş? Elbette şüphesiz Allah derler, o hâlde nasıl*

1 H ve F +"neler olacak o gün neler!.."
2 H ve F: "cidden".
3 H ve F: "ne güzeldir ecri âmillerin".
4 H ve F: "sorun"; B: "sonra".

çevriliyorlar? (61). Allah kullarından dilediğine rızkı serer de[1] kısar da ona, şüphesiz Allah her şeye Alîm (62). Celâlim hakkı için yine sorsan[2] onlara: Kim o semâdan peyderpey bir su indirip de Arza ölümünden sonra onunla hayat vermekte? [3] Elbette şüphesiz Allah diyecekler, "elhamdülillah" de,[4] fakat onların ekserîsi aklı ermezlerdir[5] (63).

{يَا عِبَادِیَ الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey iman eden kullarım! ❁ "İbâdî" hitabı hitâb-ı teşriftir. Mükellefin en şerefli pâyesidir. عِبَاداً لَنَا [el-İsrâ 17/5] gibi mutlak "ibâd" tâbirinde kâfir dahi dâhil olabilirse de "ibâdî" izâfetinde kâfir dâhil olmaz. Zira kâfir Şeytan'ın sultası altındadır. Hâlbuki اِنَّ عِبَادِی لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ [el-İsrâ 17/65] buyurulmuştur. Şâyân-ı dikkattir ki Cenâb-ı Allah Âdem'i yarattığında şanlı bir isim olan "hilâfet" unvânıyla yâd buyurdu, öyle iken İblis bu isimden yılmadı, bilakis o [3790] sebeple ikdâmını artırdı, adavet etti ve nihâyet galebe edip فَاَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا [el-Bakara 2/36] buyurulduğu üzere ikisini de cennetten kaydırdı. Sonra onun evlâdından عِبَادِی teşrîfine mazhar olan muhlisûna[6] gelince Şeytan onlardan kaçındı اِنَّ عِبَادِی لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ [el-İsrâ 17/65] buyurulduğu gibi Şeytan kendisi de لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَ. اِلَّا عِبَادَكَ [el-Hicr 15/39-40] dedi. Demek ki Allah'ın ibâdı olmak pâyesini ihraz eden mükellef derece itibariyle yeryüzünde halife olandan daha yüksektir. Şu hâlde الَّذِينَ اٰمَنُوا vasfı ihtirâzî değil, şerefin vechini beyan için sıfat-ı kâşifedir. Bu suretle bu hitab kâfirlerin mümâna'âtından dolayı dinini gereği gibi icrâ edemeyen bazı mü'minlere selâmet yolunu göstermek için bir hitâb-ı teşriftir. Yani ey benim iman şerefiyle müşerref olan kullarım {اِنَّ اَرْضِی وَاسِعَةٌ} haberiniz olsun Benim arzım geniştir. ❁ Bulunduğunuz yerden ibaret değil vâsi'dir {فَاِيَّایَ فَاعْبُدُونِ} O hâlde Bana ibadet ve ubûdiyet edin o hâlde, sade Bana ❁ yani bulunduğunuz memlekette

1 H -"de".
2 H ve F: "sorun".
3 H ve F: "verdi".
4 H +"ki".
5 H: "lâ ya'kılûndurlar"; F: "aklı ermezlerdir / lâ ya'kılûndurlar"; B: "akıl etmezler".
6 B: "müslümana".

sade Bana ibadet etmek kolay olmaz, dininizi izharda tazyîke mâruz olur daralırsanız orada bağlanıp kalmayın, onu serbest yapabileceğiniz bir yere gidin, firar edin, hicret edin, o darlıktan genişliğe çıkmak için ne yapmak îcab ediyorsa yapın, Bana kulluk edin. Aleyhissalâtü vesselâm'dan bir hadîs-i şerîfte şöyle vârid olmuştur: "Her kim dini sebebine bir yerden bir yere firar ederse bir karış da olsa cenneti hak eder. Ve İbrâhîm ile Muhammed aleyhimesselâm'a refik olur."[1] Ya ölüm tehlikesi, tehdid olursa ne yapmalı?

{كُلُّ نَفْسٍ} Her nefis ❁ her nasıl olsa ve her nerede bulunsa {ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ} ölümü tadacak {ثُمَّ اِلَيْنَا تُرْجَعُونَ} sonra da hep[2] Bize ircâʿ olunacaksınız ❁ baʿs olunup huzûr-ı Hakk'a dikilerek ecrinizi veya cezânızı alacaksınız. Binâenʿaleyh ondan kaçmakla[3] kurtulamazsınız, bilâkis Allah'tan [3791] başkasına kulluk etmemek için ikrah karşısında bile her fedâkârlığı göze alarak huzûr-ı Hakk'a kemâl-i ihlâs ve hürriyet ile gitmeye çalışmalı.

{وَكَاَيِّنْ مِنْ دَٓابَّةٍ} ❁ Hicret emr olununca bazıları "geçimliğimiz olmayan memlekete nasıl gideriz?" demişlerdi, bu nâzil oldu.[4] {وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ} ❁ Mes'uller Mekke müşrikleri. {فَاَنّٰى يُؤْفَكُونَ} O hâlde nasıl çevriliyorlar? ❁ Hâlık-ı kül olduğunu nâçâr ikrar ederlerken ulûhiyete gelince nasıl ondan dönüp şirke gidiyorlar? Bu hususta en çok ileri sürülen rızık meselesi olduğu için buyuruluyor ki {اَللّٰهُ يَبْسُطُ الرِّزْقَ... إلخ}

وَمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌۜ وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُۢ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٦٤﴾ فَاِذَا رَكِبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَۚ فَلَمَّا نَجّٰيهُمْ اِلَى الْبَرِّ اِذَا هُمْ يُشْرِكُونَۙ ﴿٦٥﴾ لِيَكْفُرُوا بِمَٓا اٰتَيْنَاهُمْۚ وَلِيَتَمَتَّعُواࣞ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٦٦﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا

---

1 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* II, 638; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 82-83:
وروي عن الحسن عن النبي صلى الله عليه وسلم إنه قال: من فر بدينه من أرض إلى أرض وإن كان شبرا من الأرض استوجب الجنة وكان رفيق إبراهيم ومحمد عليهما السلام.

2 B -"hep".

3 B: "çıkmakla".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 462. Krş. Ferrâ', *Meʿâni'l-Kur'ân,* II, 318; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 85:
لما أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم من أسلم بمكة بالهجرة، خافوا الفقر والضيعة، فكان يقول الرجل منهم: كيف أقدم بلدة ليست لي فيها معيشة، فنزلت.

اَنَّا جَعَلْنَا حَرَماً اٰمِناً وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْۜ اَفَبِالْبَاطِلِ يُؤْمِنُونَ وَبِنِعْمَةِ اللّٰهِ يَكْفُرُونَ ﴿٦٧﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً اَوْ كَذَّبَ بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُۜ اَلَيْسَ فٖى جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرٖينَ ﴿٦٨﴾ وَالَّذٖينَ جَاهَدُوا فٖينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَاۜ وَاِنَّ اللّٰهَ لَمَعَ الْمُحْسِنٖينَ ﴿٦٩﴾

[3792] **Meâl-i Şerîfi**

Bu dünyâ hayat bir eğlence ve oyundan ibaret ve hakikaten son yurt (dâr-ı âhiret) işte hâlis hayat o, amma bilselerdi (64). Baksana gemiye bindiklerinde dini Allah'a hâlis kılarak O'na muhlisâne dua ederler de derken kendilerini[1] karaya çıkardı mı derhâl[2] şirke koyulurlar (65). Ki kendilerine verdiğimiz nimete nankörlük etsinler ve hayattan zevk alsınlar diye, fakat ileride bilirler[3] (66). Ya görmediler de mi Biz bir[4] Harem yapmışız, emniyet içinde[5], hâlbuki etraflarında nâs çarpılıp kapılıyor; artık bâtıla inanıyorlar da Allah'ın nimetine küfran mı ediyorlar? (67). Allah'a karşı bir yalanı iftira eden yahut hak kendine gelince yalan diyen kimseden daha zâlim kim olabilir? Cehennemde değil midir ancak kâfirlerin yeri?[6] (68). Bizim uğurumuzda mücahede edenlere gelince elbette Biz onlara yollarımızı gösteririz ve şüphesiz ki Allah her hâlde muhsinlerle beraberdir[7] (69).

---

1 H ve F: "onları".
2 H ve F: "hemen".
3 H ve F: "Hele kendilerine verdiğimiz nimetlere küfrân etsinler de hayattan zevk alsınlar bakalım, ileride bilirler".
4 H ve F +"emîn".
5 H ve F -"emniyet içinde".
6 H ve F: "Kâfirler için yegâne mevki' cehennemde değil mi?".
7 H ve F: "Hâlbuki Bizim uğurumuzda mücahede edenler, her hâlde Biz onlara yollarımızı gösteririz ve şüphesiz Allah her hâlde muhsinlerle beraberdir".

[3793]

سُورَةُ الرُّومِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتُّونَ اٰيَةً

RÛM SÛRESİ

Mekkiyedir.

Âyetleri: Altmış.

Kelimeleri: Sekiz yüz on dokuz.

Harfleri: Üç bin beş yüz on dört.

Fasılası: ن، م، ر[1] harfleridir.

Evvelki sûrede mucize isteyenlerden bahisle وَقَالُوا لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَاتٌ مِنْ رَبِّهٖۜ قُلْ اِنَّمَا الْاٰيَاتُ عِنْدَ اللّٰهِ... اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْ [el-Ankebût 29/50-51] buyurulmuş ve mücahede ve ihsan âyetiyle[2] hatmolunmuştu. Bu sûrede de Kur'ân'ın her türlü mucizeye kifayeti anlatılmak için gaybdan haber vererek kat'î mucize olduğu fiilen tebeyyün etmiş bir âyet ile başlanıp âyât-ı ilâhiye tafsil olunacaktır. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

الٓمٓ ﴿١﴾ غُلِبَتِ الرُّومُۙ ﴿٢﴾ فٖٓي اَدْنَى الْاَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَۙ ﴿٣﴾ فٖي
بِضْعِ سِنٖينَۜ لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُۜ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَۙ ﴿٤﴾ بِنَصْرِ اللّٰهِۜ يَنْصُرُ
مَنْ يَشَٓاءُۜ وَهُوَ الْعَزٖيزُ الرَّحٖيمُ ﴿٥﴾ وَعْدَ اللّٰهِۜ لَا يُخْلِفُ اللّٰهُ وَعْدَهُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ
لَا يَعْلَمُونَ ﴿٦﴾ يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ ﴿٧﴾
اَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فٖي اَنْفُسِهِمْۜ مَا خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَٓا اِلَّا بِالْحَقِّ وَاَجَلٍ
مُسَمًّىۜ وَاِنَّ كَثٖيرًا مِنَ النَّاسِ بِلِقَٓائِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ ﴿٨﴾ اَوَلَمْ يَسٖيرُوا فِي الْاَرْضِ

---

1 M ve B: "و، ن، م".
2 M ve B: "ile".

فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ ۚ كَانُوا اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَاَثَارُوا الْاَرْضَ
وَعَمَرُوهَا اَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ ۖ فَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيَظْلِمَهُمْ
وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ ۜ ﴿٩﴾ ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذِينَ اَسَاؤُا السُّوٓاٰى اَنْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ
اللّٰهِ وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿١٠﴾

[3794] **Meâl-i Şerîfi**

Elif-Lâm-Mîm (1). Rum mağlub oldu (2). Arzın[1] yakınında, maʿamâfîh onlar bu mağlubiyetlerinin arkasından birkaç sene içinde muhakkak galebe edecekler[2]. Önünde de sonunda da emir Allah'ın, ve o gün mü'minler Allah'ın[3] nusretiyle ferahlanacaklar[4]. O kimi [3795] *dilerse muzaffer kılar ve Azîz O'dur, Rahîm O[5] (3-5). Allah'ın vaadi bu, Allah vaadine hulf etmez velâkin nâsın ekserîsi bilmezler (6). Bir zâhir bilirler dünyâ hayattan, âhiretten ise hep gāfildirler[6] (7).[7] Nefislerinde bir düşünmediler de mi? Allah o gökleri ve yeri ve ikisinin arasındakileri başka değil, ancak hak sebep ve müsemmâ bir ecel ile halk buyurmuştur. Bununla beraber doğrusu insanlardan birçoğu Rablerinin likāsına kâfirdirler[8] (8). Ya yeryüzünde gezip bir[9] bakmadılar da mı, nasıl olmuş âkıbeti kendilerinden evvelkilerin? Kuvvetçe kendilerinden daha şiddetli idiler, Arzı aktarmışlar ve onu kendilerinin imarından ziyade imar etmişlerdi. Peygamberleri de onlara beyyinât ile gelmişlerdi, demek[10] Allah onlara zulmetmiyordu velâkin kendileri nefislerine zulmediyorlardı (9). Sonra o fenalık yapanların âkıbeti en fenası oldu, çünkü Allah'ın âyetlerini tekzib ettiler ve onlarla eğleniyorlardı (10).*

---

1 H +"en".
2 H ve F: "bu mağlubiyetlerinin arkasından muhakkak galebe edecekler birkaç sene içinde".
3 B: "Allah".
4 H ve F: "Öyle ya önünde sonunda emir Allah'ındır, hem o gün ferahlanacak mü'minler".
5 H ve F: "Allah'ın nusretiyle, O kimi dilerse mansur eder; öyle Azîz, Rahîm O".
6 H ve F: "gāfildir onlar".
7 H ve F +"Hiç".
8 H ve F: "Maʿamâfîh doğrusu insanlardan birçoğu Rablerinin likāsına katʿiyyen kâfirdirler".
9 B: "bir gezip".
10 H +"ki".

{الٓمٓ} Allahu a'lem: Kur'ân'ın mânâsındaki mucize olan âyâttan evvel nazmındaki i'câzı ifade eden ilâhî sırra işarettir. Sûre-i Bakara'da da geçtiği üzere elif boğazın en içinden, bâtından, lâm dilden, berzahtan, mîm dudağın en kenarından, zâhirden çıktığı için bu üç harf mahreclerin usûlünü teşkil eden üç mahrecden çıkan bütün harflerin bir nazm-ı bedî'ini iş'âr eder.

{غُلِبَتِ الرُّومُ} Rum mağlub oldu. ۞ Bi'set-i seniyye sıralarında şarkī Roma ile İran dünyanın en büyük iki devleti idiler. Hindli Süleyman Nedvî Efendi'nin *Asr-ı Saadet* tarihinde tahrir ettiği üzere bi'setin beşinci, yani mîlâdın altı yüz on üçüncü senelerinde bu iki komşu ve rakib devlet birbirleriyle kanlı bir muharebeye girişmişlerdi. İran İkinci Hüsrev'in, Rum Hirakl'in taht-ı hükmünde idi. Hududları Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde birbirine temas ediyordu. Filistin, Suriye, Mısır ile Irak'ın bir kısmı ve [3796] Küçük Asya (Anadolu) Rumlara tâbi' idi. İranlılar Rumlara iki taraftan hücum ettiler, Dicle ve Fırat üzerinde (اذرعات وبصرى) Suriye'ye, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından küçük Asya'ya taarruz ettiler. İran orduları Rum kuvvetlerini her iki cepheden geri atarak denize dökünceye kadar tâkip etmiş, Suriye'deki bütün mukaddes şehirleri zabt eylemiş, milâdın 614'üncü senesinde bütün Filistin'i ve Kuds-i Şerîf'i istîlâ etmişti. Bu istîlâ esnasında bütün kiliseler yıkılmış, bütün dînî mebânî tahrib ve telvis edilmişti. İranlılara iltihak eden yirmi altı bin Yahudî altmış binden fazla Hıristiyanı kılıçtan geçirmişlerdi. İran Kisrâ'sının[1] kasrı otuz bin maktûlün kafatasıyla donatılmıştı.

Bu istîlâ tûfânı burada durmayarak Mısır'ı da basmış, mîlâdın 616. senesinde İranlılar bir taraftan Nil vâdisini işgal ve İskenderiye'ye muvâsalat, diğer taraftan bütün Anadolu'yu istîlâ ederek İstanbul'un Boğaziçi sahillerine kadar gelmişler, Şarkī Roma İmparatorluğu'nun payitahtı olan Kostantiniye (İstanbul) şehrinin karşısında görünmüşler; saltanatlarını Irak, Suriye, Filistin, Mısır ve Anadolu'ya teşmil etmişlerdi.

1 H ve F: "şehinşâhının".

İranlılar girdikleri her yerde âteşgedeler vücûda getiriyorlar ve bu suretle Hıristiyanlığın çıktığı yerlerde ateşperestlik neşrediyorlardı. Şarkī Roma İmparatorluğu'nun bu hezîmeti karşısında kendisine tâbi' bulunan birçok vilâyetler isyan etmiş, Afrika'daki ülkeler Avrupa tarafındaki vilâyetler, hatta İstanbul'a mücâvir şehirler bu devletin hâkimiyetinden çıkmak istemişler ve çıkmışlardı. Elhâsıl Şarkī Roma İmparatorluğu târumâr olmuş, hâk-i helâke serilmişti.

Romalıların bu mağlubiyeti haberi Mekke'ye vâsıl olduğu zaman müşrikler ferahlanmış ve Müslümanlara karşı şemâtet yapmışlardı: "Siz ve Nasârâ ehl-i kitabsınız, biz ve Fâris ümmîyiz, bizim ihvânımız sizin ihvânınızı tepelediler, biz de sizi tepeleriz" demişlerdi. Bunun üzerine bir [3797] mu'cize-i Muhammediye olmak üzere bu âyet nâzil olup buyuruldu ki: Gerçi Rum mağlub oldu {فِى اَدْنَى الْاَرْضِ} Arzın en yakınında ❁ Mekke arzının, yani Arabistan'ın en yakınında: Şam'da yahut Rum pâyitahtının pek yakınında, yani Anadolu'da İstanbul civarında demek olabilir ki ikisi de doğrudur. O sırada Rum İmparatorluğu öyle perişan olmuştu ki dâhilî isyanlarla devlet inhilâle uğramış, ordusu dağılmış, hazinesi boşalmış, imparator Hirakl İstanbul'u terk ederek Kartaca'ya kaçmayı bile kurmuştu. İranlıların gālib kumandanları zaferin verdiği sermestî ile şu sulhu teklif etmişler: İmparator, İranlılar tarafından istenecek her şeyi verecektir. Ezcümle bin yük altın, bin yük gümüş, bin yük ipek, bin at, bin kadın teslim edecektir. Rum İmparatorluğu bütün bu zillet-âver şerâiti kabul etmiş, bu esaslar üzerinde sulhu imzalayacak murahhaslar göndermişlerdi.

Bu murahhaslar İranlıların nezdine vardıkları zaman Hüsrev şu sözleri de söylemiş: "Bu kâfi değildir. Bizzat İmparator Hirakl karşıma zincirler içinde gelerek maslub ilâhına bedel ateş ve Güneş'e tapmalıdır." İşte o mağlubiyet, böyle bir mağlubiyet idi. Böyle bir izmihlâl içinde Romalıların birkaç sene zarfında canlanıp yeniden gālib geleceklerine kat'iyyetle hükmetmek şöyle dursun, ihtimal vermek bile âdeten

akılların havsalasına sığacak bir şey değil idi.[1] Fakat böyle bir hengâmda Allah teâlâ Resûlüne gāibden şu haberi bildiriyordu: {وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ} Ma'amâfîh[2] onlar bu mağlubiyetlerinin arkasından {سَيَغْلِبُونَ} kat'iyyen galebe edecekler ❁ hem uzak değil {فِى بِضْعِ سِنِينَ} bid'-i sinîn içinde: yani birkaç sene zarfında ❁ ki "bid'" üçten dokuza kadardır. Nitekim bu âyet nâzil olunca Hazret-i Ebû Bekir radıyallahu anh o sevinen müşriklere [3798] şöyle demişti: "Allah sizin gözlerinizi aydınlatmayacak, Peygamberimiz haber verdi. Vallahi Rumlar bid'-i sinîn içinde Fârislere mutlak galebe edecekler[3]." Buna karşı Übey b. Halef "yalan söylüyorsun, haydi aramızda bir müddet tâyin et seninle bahse girelim" dedi ve tarafeynden on deve üzerine bahse girişip üç sene müddet tâyin ettiler. Ebû Bekir keyfiyeti Resûlullah'a haber verdi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem "bid', üçten dokuza kadardır. Hatarı artır, müddeti uzat" buyurdu, bunun üzerine Ebû Bekir çıktı, Übey'e rast gelince o "galiba pişman oldun" dedi; "hayır" dedi, "gel seninle bahsi artıralım, müddeti de uzatalım, haydi dokuz seneye kadar yüz deve yap", o da "haydi yaptım" dedi. Tirmizî'nin *Sahîh*'inde rivayet ettiği üzere Bedir günü Rumlar Fürslere gālib geldiler, Ebû Bekir de sonra onu Übeyy'in veresesinden aldı, Peygamber'e götürdü. Aleyhissalâtü vesselâm da ona "bunu tasadduk et" buyurdu.[4]

---

1 Mevlânâ Şibli, *Asr-ı Saadet,* derl. ve nşr.: Süleyman Nedvî, trc. Ömer Rıza Doğrul, sad. Osman Zeki Mollamehmedoğlu, İstanbul: Eskişehir Kütüphanesi, 1974, III, 42-44.

2 H ve F -"Ma'amâfîh".

3 B: "çalacaklar".

4 Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, III, 402-405; Tirmizî, Tefsîr, 30; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 68-70; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, IX, 3086; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 467:

عن عكرمة قال: اقتتل الروم وفارس فهزمت الروم فبلغ ذلك النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه فشق عليهم وهم بمكة، وفرح الكفار وشمتوا فلقوا أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم، فقالوا لهم: إنكم أهل كتاب والروم أهل كتاب فقد ظهر إخواننا أهل فارس على إخوانكم من الروم فأنزل الله تبارك وتعالى « آلم، غلبت الروم، في أدنى الأرض» وأدنى الأرض يومئذ أذرعات فيها كان القتال «وهم من بعد غلبهم سيغلبون، في بضع سنين لله الأمر من قبل» أن يظهر الروم على فارس «ومن بعد» ما ظهرت، قال: فخرج أبو بكر الصديق رضوان الله عليه إلى الكفار فقال: أفرحتم لظهور إخوانكم على إخواننا فلا تفرحوا ولا يقر الله أعينكم ليظهرن الله الروم على فارس، أخبرنا بذلك نبي الله صلى الله عليه وسلم فقال له أبي بن خلف الجمحي: كذبت يا أبا فصيل. فقال أبو بكر رضي الله عنه: أنت أكذب يا عدو الله. فقال: أناجيك عشر قلائص مني وعشر قلائص منك إلى ثلاث سنين. ثم جاء أبو بكر رضي الله عنه إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: ناجيت عدو الله أبي بن خلف أن يظهر الله عز وجل الروم على فارس إلى ثلاث سنين فقال النبي صلى الله عليه وسلم: ما كذلك ذكرت لك، إنما قال الله عز وجل: «بضع سنين» والبضع ما بين الثلاث إلى التسع فاذهب فزايدهم في الخطر ومادهم في الأجل فخرج أبو بكر رضي الله عنه فلقي أبي بن خلف، فقال: لعلك ندمت يا أبا عامر. قال: فقال تعال أزايدك في الخطر، وأمادكم في الأجل فنجعلها مائة قلوص إلى تسع سنين. قال: قد فعلت... وأهلك الله عز وجل كسرى وجاء الخبر إلى النبي صلى الله عليه وسلم يوم الحديبية ففرح النبي صلى الله عليه وسلم ومن معه بظهور الروم وبأخذ الحظ فذلك قوله عز وجل «وهم من بعد غلبهم سيغلبون».

{لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ} Önünden de sonundan[1] da emir Allah'ın ❁ yani Rumlar gālib gelecekler diye ondan sonra dünyada emr ü irade, hüküm ve kumanda Rumların olacak zannedilmesin, onlar galebe etmezden evvel emir, ne onların ne İrânîlerin olmayıp Allah'ın olduğu gibi onların galebesinden sonra yine Allah'ındır. O önce onları mağlub ettiği gibi sonra da eder. {وَيَوْمَئِذٍ} Hem de o gün ❁ yani Rumların Fürs'e gālib geleceği gün {يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ} mü'minler ferahlanacak {بِنَصْرِ اللّٰهِ} Allah'ın nusretiyle ❁ yani ötede Rumlar İrânîlere gālib gelirken aynı zamanda beriden Müslümanlar da Allah'ın nusretiyle müşriklere karşı muzaffer olacaklar ve yalnız Rumların galebesiyle değil, Allah'ın bilhassa kendilerini muzaffer kılan nusretiyle sevinecekler, mü'minlere bu suretle vaad olunan bu nusret, bu ferah [3799] Bedir muzafferiyetidir. Nitekim *Tefsîr-i Taberî* de وهو نصرة المؤمنين على المشركين ببدر demiştir.[2] Fi'l-vâki' Tirmizî'nin rivayeti vechile Rumların Fürslere galebesi Bedir günü olmuştur.[3] Fakat galebenin tafsîlâtıyla tebeyyünü Hudeybiye sıralarında mâlum olabildiği ve Hazret-i Ebû Bekir de develeri Übeyy'in kendisinden değil, sonra veresesinden aldığı cihetle bazıları bu ferah gününü Hudeybiye günü sanmışlardır. Hindli Süleyman Nedvî Efendi *Asr-ı Saadet* tarihinde bunu şöyle tesbit etmiş[4]: "Resûl-i Ekrem'in işareti mûcebince dokuz sene sonra bu ihbâr-ı nebevî tahakkuk etmiş ve onun tahakkuku Bedir zaferinin ihrâzına tesadüf etmiştir (*Müstedrek* ve Tirmizî). Bazılarına göre bu haber, hicretin altıncı senesinde Hudeybiye musâlahası esnasında tahakkuk etmiştir. Lâkin bu doğru değildir. Bu sû'-i tefehhümün sebebi şudur: *Sahîh-i Buhârî*'nin beyânına nazaran Hazret-i Peygamber'in Hirakl'e gönderdiği nâmeyi hâmil elçi Suriye'ye muvâsalat ettiği zaman Hirakl zaferini tes'îd ediyordu. Bu elçi Hudeybiye musâlahası sıralarında gönderildiği için birçokları Hirakl'in o sıralarda zafer ihraz ettiğini zannetmişler. Hâlbuki Hirakl

---

1 B: "önünde de sonunda da".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 66.

3 Tirmizî, Tefsîr, 30/3192:

عن أبي سعيد، قال: لما كان يوم بدر ظهرت الروم على فارس فأعجب ذلك المؤمنين فنزلت: «آلٓمٓ غلبت الروم» إلى قوله «يفرح المؤمنون بنصر الله» قال: ففرح المؤمنون بظهور الروم على فارس.

4 H ve F: "etmiştir".

zaferi çoktan kazanmış ve onu tes'îd için Suriye'ye gelmiş bulunuyordu. Roma takvimine göre bi'set-i Muhammediye altı yüz dokuz senesinde vukū' bulmuş, Şarkī Roma ile İran arasındaki muhasamât altı yüz onda başlamış[1], on üç ile on dört seneleri harb içinde geçmiş, altı yüz on altıda Romalılar mağlub olmuşlar, altı yüz yirmi ikide mukabil harekete geçmişler, altı yüz yirmi üçte galebeye başlayarak altı yüz yirmi beşte kat'î zaferi ihraz etmişlerdir. Mağlubiyetin başlangıcıyla gālibiyetin başlangıcı arasında dokuz sene geçmiş olduğu gibi kat'î mağlubiyetle kat'î gālibiyet arasındaki müddet de dokuz seneden ibaret bulunuyor."[2]

Hicret-i seniyye bi'setin on üçüncü senesi olduğu için altı yüz yirmi üç hicretin ikinci senesine müsâdif olmuş olur ki Bedir de o senedir. Demek ki Rumlar [3800] mağlubiyetlerinin yedinci, harbin ikinci senesi galebeye başlamışlar ve onlar galebe etmeye başladığı sıra Müslümanlar da Bedir günü müşriklere gālib gelerek ferahlanmışlar[1]. Bununla beraber harb iki sene daha devam etmiş, bu müddette Rumlar İrânîlerin işgal ettikleri bütün vilâyetleri kurtararak düşmanlarını Dicle ve Fırat'ın gerilerine atmışlardır. Bu suretle tam dokuz sene ve üç sene nihâyetinde kat'î galebe tamam olarak سَيَغْلِبُونَ فِى بِضْعِ سِنِينَ haberi her vechile tahakkuk etmiştir. Şu hâlde bundan dokuz sene evvel, yani hicretten yedi sene mukaddem bi'setin yedinci senesi Kur'an bu haberi verirken sarâhaten dokuz senede demeyip بِضْعِ سِنِينَ diye bir nevi ibham ile ifade etmesinde de vâkı'a mutabakat nokta-i nazarından derin ve şümullü bir belâgat ve cem'iyyet varmış. Çünkü "bid'-i sinîn" demekle hem galebe müddeti olan üç seneye, hem mağlubiyet sonundan Bedir'e müsâdif ilk galebeye kadar olan yedi seneye hem de kat'î galebe müddeti olan dokuz seneye[4] muntabık[5] olabilecek bir işaret vermiş bulunuyor ki, bunlardan birisi tasrih olunsa idi vak'anın bütün safahâtı gösterilmiş olmaz ve binâen'aleyh bu cem'iyyetli tarz-ı i'câz bulunmazdı.

1 H ve F -"onda başlamış".
2 Mevlânâ Şibli, *Asr-ı Saadet,* III, 45.
1 H ve F: "ferahlamışlar".
4 B -"hem de kat'î galebe müddeti olan dokuz seneye".
5 B: "mutâbık".

Bir de bu beyandan asıl maksad, Rumların galebesinden ziyade mü'minlerin nusret-i ilâhiye ile ferahlanacakları günün[1] tarihini tesbit etmek olduğuna işaret edilmiş oluyor. Zira bid'-i sinîn mübhem olmakla beraber galebe vukū'una merbut olan يَوْمَئِذٍ muayyendir. Bu cihetle âyetin bu ferah gününü gösteren mucizesi Rum galebesini haber veren mucizesinden daha şanlıdır.

Böyle iken birçoklarının bundan zühûl etmeleri ne kadar şâyân-ı eseftir. Evet, buyuruluyor ki Rumlar[2] mağlubiyetlerinin arkasından bid'-i sinîn içinde galebe edecekler, önünde de sonunda da emir Allah'ın ve onlar galebe ettikleri sıra mü'minler de Allah'ın nusretiyle ferahlanacaklar; "bu nasıl olur?" demeyin {يَنْصُرُ مَنْ يَشَٓاءُ} O kimi [3801] dilerse mansur eder ❁ dilediğini muzaffer kılar. Yani O'nun nusreti esbâba muhtaç değil, esbâb O'nun iradesine bağlıdır. Dün Fürsleri gālib kılmış iken yarın Rumları gālib kılar. Bir de bakarsın hiç ümid edilmedik bir zamanda tutan hiçbir kuvvetleri yok zannedilen mü'minleri hepsine karşı mansur ve muzaffer eder. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ} Ve Azîz O Rahîm O[3] ❁ hiç mağlub olmak ihtimâli olmayan izzet sahibi ancak O'dur. Yegâne rahmet edecek olan da O'dur. Onun için de bir zaman olur mağlubları gālib kılar, mü'minleri nihâyet zafere erdirir.

{وَعْدَ اللّٰهِ} Allah vaadi ❁ bu zikrolunan galebe ve nusret öyle bir vaaddir ki onu Allah teâlâ vaad buyurdu. {لَا يُخْلِفُ اللّٰهُ وَعْدَهُ} Allah vaadine hulfetmez ❁ binâen'aleyh bunlar behemehâl tahakkuk edecektir. Burada açık olarak iki vaad var. Birisi Rumların mağlubiyetlerinden sonra gālib gelecekleri, birisi de mü'minlerin nusret ile ferahlanacaklarıdır. Bu iki vaad çok geçmeden tahakkuk etti, Ebû Bekir bahsi kazandı. Bu suretle bunun nübüvvet-i Muhammediyeyi isbat eden ilâhî bir âyet, bir mucize olduğu tebeyyün eyledi. Bu yüzden birçoklarına hidâyet yetişti Müslüman oldular. Nüzûlü daha mukaddem iken bu suretle mucizeliğinin tahakkuk ve tebeyyünü muahhar olmak hasebiyle tertipte

---

1 B: "günü".
2 F, M ve B: "Rum".
3 H ve F: "Ve öyle Azîz, Rahîm O".

öbür sûreden sonraya konuldu. Orada لَوْلَٓا اُنْزِلَ عَلَيْهِ اٰيَاتٌ مِنْ رَبِّه۪ [el-Ankebût 29/50] diye mucize isteyenlere karşı اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْۜ اِنَّ ف۪ى ذٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرٰى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ [el-Ankebût 29/51] buyrulmakla buna işaret de olunmuştu. Ma'âmâfîh bu iki açık vaad arasında لِلّٰهِ الْاَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ ile anlatılan diğer bir vaad daha vardır ki Rumların İranlılara gālib olduktan sonra ileride Müslümanlara mağlub olacaklarına işaret eder. Nitekim baştaki غلبت ma'lûm سَيغْلبُونَ mechûl sîgasıyla okunduğu takdirde Ebû Sa'îd-i Hudrî vesâireden rivayet edilen kırâat-i şâzze[1] vechile "Rum [3802] gālib geldi, fakat onlar bu galebelerinden sonra ileride mağlub olacaklar" diye doğrudan doğru bu mâna tasrih edilmiş olur. Bu ise evvelkilerden daha uzak ve istikbâle ait olmak itibariyle daha mühim olan bir mucizedir. Fakat öbürleri gibi Peygamber'in zamanında zâhir olmayıp sonra tahakkuk edeceğinden âyette işaret ile gösterilip taraf-ı risaletten beyan buyurulmuştur. Fi'l-vâki' İranlılara gālib gelen Hirakl'in kendi hayatında Rum orduları Hazret-i Ebû Bekir'in zamân-ı hilâfetindeki Yermük muharebesinden itibaren İslâm mücâhidleri karşısında mağlub olmaya başlayarak Hazret-i Ömer zamanındaki fütûh-i Şam'dan tâ İstanbul'un fethine kadar devam etmiş ve bu suretle bu mucize dahi tamamen tahakkuk ve tebeyyün eylemiştir.[2]

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 111-112:

وقرأ عبد الله بن عمر وأبو سعيد الخدري والحسن وعيسى بن عمر «غلبت» بفتح الغين واللام، «سيغلبون» بضم الياء وفتح اللام، وقالوا: نزلت هذه الآية حين أخبر الله عز وجل نبيه عليه السلام عن غلبة الروم فارس، ومعنى الآية: «الٓمٓ. غَلَبت الرومُ» فارسَ «في أدنى الأرض» إليكم.

2 Müsteşriklerden bazıları sûrenin başı ma'lûm sîgasıyla غَلَبت الرومُ okunduğu takdirde âyette mucizelik kalmayacağını ileri sürmek istemiş. Hâlbuki* bu surette mechûl okunacak olan سيغلبون Rumların istikbaldeki mağlubiyetlerini sarâhaten haber vererek daha mühim olan mucizeyi tasrih etmiş olacağını derk edememiştir. Lakin İngiliz müverrihi Gibbon** *Roma İmparatorluğu'nun Sukūt ve İzmihlâli* unvanlı eserinde*** bu hayret-bahş ihbâr-ı nebevînin tahakkuku karşısında mebhut kalarak, bin iki yüz elli sene sonra şu satırları yazmıştır: "İki imparatorluğun hudûdu hâricinde bulunan ve bunlardan her birinin diğerini imha için hazırladıkları tertîbâtı bilen Hazret-i Muhammed, Îrânîlerin adım başında zafer kazandıkları bir dakikada Bizanslıların birkaç sene sonra yeniden gālib geleceklerini söyledi. Dünyada hiçbir haber o zamanın vaziyeti karşısında bunun kadar inanılmayacak bir mâhiyette sayılmazdı, çünkü Kayser Hirakl'in altı yüz ondan altı yüz on ikiye kadar devam eden hâkimiyeti imparatorluğun zafere değil, sukūt ve izmihlâle doğru gittiğini gösteriyordu". *Asr-ı Saadet* tarihinden cild 3. [Müellifin notu]
"Placed on the verge of the two great empires of the East, Mohammed observed with secret joy the progress of their mutual destruction; and in the midst of the Persian triumphs he ventured to foretell that, before many years should elapse, victory would again return to the banners of the Romans. At the time when this prediction is said to have been delivered, no prophecy could be more distant from its accomplishment, since the first twelve years of Heraclius announced the approaching dissolution of the empire."

Bir de Ebû Hayyân *Bahr-i Muhît* nâm tefsirinde şunu kaydetmiştir: Şeyh[1] Üstaz Ebû Ca'fer b. Zübeyr hikâye ederdi ki Ebü'l-Hakem b. Berrecan Müslümanların Beyt-i Makdis'i fethedeceklerini الٓمٓ. غُلِبَتِ الرُّومُ... -إلى- فِى[2] بِضْعِ سِنِينَ kavl-i ilâhîsinden zaman ve günü muayyen olarak istihraç etmiş idi. Ve İbn Berrecan kendisi feth için tâyin ettiği vakitten evvel vefat eyledi, vefatından bir zaman sonra da Müslümanlar onun tâyin ettiği vakitte Kudüs'ü fethettiler. Müşârün ileyh Ebû Ca'fer işbu Ebü'l-Hakem b. Berrecan'ın [3803] kitâbullahdan istihraç ederek mugayyebâta dair birtakım şeylere muttali' olduğuna itikad ederdi.[3] Muhyiddîn-i Arabî dahi işbu Kudüs fethi hakkındaki istihraçtan bahsetmiştir.[4] Demek olur ki âyette ancak ricâlullaha münkeşif olan daha diğer îmâlar da vardır.

Âlûsî tefsirinde de der ki: "Muhyiddîn-i Arabî, Irâkī vesâire gibi ârifînin Kur'ân-ı Kerîm'den mugayyebât istihraç ettikleri meşhurdur. Bu birtakım kavâ'id-i hisâbiye ve a'mâl-i harfiye üzerine mebnîdir ki onlara dair seleften bir şey vârid olmamıştır. Hazret-i Ali kerremallahu vechehû'ya 'Resûlullah size başkalarından ketm eylediği bir sır söyledi mi?' diye sorulmuştu, dedi ki 'hayır, ancak Allah teâlâ'nın bir kuluna kitabında bir anlayış vermiş olması müstesnâ'".[5] {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ}

(*Gibbon's Decline and Fall of the Roman Empire*, London: J. M. Dent&Sons LTD, 1954, IV, 514).
* B -"Hâlbuki".
** M: "Kiyon".
*** H ve F'de dipnot buradan itibaren sonuna kadar eksiktir.

1 H ve F: "Şeyhi".

2 B -"في".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 374-375:
وكان شيخنا الأستاذ أبو جعفر بن الزبير يحكي عن أبي الحكم بن برجان أنه استخرج من قوله تعالى: «آلٓمٓ غلبت الروم» إلى قوله: «في بضع سنين»، افتتاح المسلمين بيت المقدس، معينا زمانه ويومه، وكان إذ ذاك بيت المقدس قد غلبت عليه النصارى، وأن ابن برجان مات قبل الوقت الذي كان عينه للفتح وأنه بعد موته بزمان افتتحه المسلمون في الوقت الذي عينه أبو الحكم. وكان أبو جعفر يعتقد في أبي الحكم هذا، أنه كان يطلع على أشياء من المغيبات يستخرجها من كتاب الله.

4 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* I, 60.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 22:
واستخرج بعض العارفين كمحيي الدين قدس سره، والعراقي، وغيرهم المغيبات من القرآن العظيم أمر شهير وهو مبني على قواعد حسابية وأعمال حرفية لم يرد شيء منها عن سلف الأمة ولا حجر على فضل الله عزّ وجلّ وكتاب الله تعالى فوق ما يخطر للبشر، وقد سئل علي كرم الله تعالى وجهه «هل أسر إليكم رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم شيئا كتمه عن غيركم» فقال: لا إلّا أن يؤتي الله تعالى عبدا فهما في كتابه.
Buhârî, İlim, 39:
عن أبي جحيفة قال: قلت لعلي بن أبي طالب: هل عندكم كتاب؟ قال: لا، إلا كتاب الله، أو فهم أعطيه رجل مسلم، أو ما في هذه الصحيفة. قال: قلت: فما في هذه الصحيفة؟ قال: العقل، وفكاك الأسير، ولا يقتل مسلم بكافر.

Velâkin nâsın ekserîsi bilmezler. ❁ Yani bunların Allah vaadi olduğunu ve Allah'ın vaadi muhakkak vâki' olacağını bilmezler. {يَعْلَمُونَ ظَاهِراً مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} Sade dünyâ hayattan bir zâhir bilirler[1] ❁ bugün kim gālib gelir, ne yüze çıkarsa ona bakar, onu bilirler {وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ} âhiretten ise hep gāfildir onlar ❁ bu dünyanın sonu nereye varacağını düşünmez, ilerisi ne olacağının farkında olmazlar. {اَوَلَمْ يَتَفَكَّرُوا فٖى اَنْفُسِهِمْ} Ya nefislerinde bir düşünmediler de mi? ❁ Yani[2] neye ilerisini düşünmüyorlar? Bu dünyâ hayâtın muvakkat olduğuna ve bunun bir sonu, hak ve sâbit bir âhireti bulunduğuna bütün semâvât u Arz delâlet edip dururken, kendi kendilerine vicdanlarında veyahut kendi nefisleri hakkında neye bir düşünüp de bilmiyorlar ki {مَا خَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا} Allah o gökleri ve yeri ve ikisinin arasındakileri [3804] başka türlü değil {اِلَّا بِالْحَقِّ} ancak hak ile {وَاَجَلٍ مُسَمًّى} ve müsemmâ bir ecel -yani muayyen bir müddet- ile yaratmıştır ❁ yani aşağıda ve yukarıda ve bütün bunların aralarında bulunan kâinattan hepsinin bir ömrü, muayyen bir müddet ile bir eceli, bir sonu vardır. Bununla beraber hiçbiri boşuna yaratılmamış, her biri sâbit ve bâkī bir hakka delâlet etmek üzere bir vech-i hak, bir hikmet-i hak ile yaratılmıştır.

Onun için hepsi كُلُّ شَىْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] mantûkunca bu dünyanın fâni olup sonunda Hakk'ın huzûruna gidilen bir âhiret bulunduğunu anlatmaktadır {وَاِنَّ كَثٖيراً مِنَ النَّاسِ بِلِقَٓائِ رَبِّهِمْ لَكَافِرُونَ} Bununla beraber insanlardan birçoğu her hâlde Rablerinin likāsına kâfirdirler ❁ yani birçokları yalnız âhiretten, tefekkürden gaflet ile kalmazlar da kendilerini yaratıp yetiştiren Hakk'ın huzûruna gidilip mükâfat ve mücâzâta erileceğini kat'iyyen inkâr dahi ederler. Ya dünyayı ebedî imiş gibi farz ederler, yahut da bütün hilkat hikmetsiz, gayesiz, bâtıl imiş gibi her şeyin fâni olup sonunda boşa gittiğini ve binâen'aleyh insanın sonu da bir ölümle hiç olup bittiğini iddia ederler, Rablerinin cemâl ü celâline ermeyi tanımaz küfrederler {اَوَلَمْ يَسٖيرُوا فِى الْاَرْضِ

1 H ve F: "Sade bir zâhir bilirler dünyâ hayattan".
2 B -"Yani".

Ya o Arz'da bir gezmediler mi? ❁ O kâfirler {فَيَنْظُرُوا} bir gezip de baksalar a {كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} nasıl olmuş âkıbeti o kendilerinden evvelkilerin ❁ kendilerinden evvel küfreden Âd, Semûd gibi münkariz olmuş kavimlerin? {كَانُوا اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً} Onlar kuvvetçe kendilerinden daha şiddetli idiler {وَاَثَارُوا الْاَرْضَ} arzı aktarmışlar ❁ ekin ekmek [3805] veya su, maden çıkarmak için toprağın altını üstüne çevirmişler {وَعَمَرُوهَا اَكْثَرَ مِمَّا عَمَرُوهَا} ve onu kendilerinin imârından daha ziyade mâmur etmişlerdi {وَجَاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ} resulleri de kendilerine beyyinelerle, açık burhanlar, mucizelerle gelmişlerdi ❁ yani onlara inanmadılar da helâk ve münkariz oldular {فَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيَظْلِمَهُمْ} demek ki Allah onlara zulmetmiyordu ❁ cürümsüz helâk etmiyordu, buna "zulüm" tâbir olunması Allah teâlâ'nın kemâl-i nezâhetini izhar içindir. Yoksa Allah cürümsüz de helâk etse hakikatte yine zulüm olmazdı. Çünkü Allah celle celâluhu mâlik-i hakīkīdir. Mâlikin milkinde dilediğini yapması zulüm olmaz. Zulüm, gayrin hukūkuna tecavüzü tazammun eder. {وَلٰكِنْ كَانُوا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُونَ} Velâkin onlar, nefislerine zulmediyorlardı çünkü hikmet-i ilâhiyeye nazaran cemiyetlerinin ve kendilerinin helâkini iktizâ eden masiyetleri ihtiyar ediyorlardı. {ثُمَّ كَانَ عَاقِبَةَ الَّذِينَ اَسَاؤُا السُّوٰاۤى[1]} Sonra o kötülük yapanların âkıbeti en kötüsü oldu ❁ âkıbetlerin en kötüsü, en kötü ukūbet olan cehennem azâbıdır. {اَنْ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Çünkü Allah'ın âyetlerini tekzib ettiler {وَكَانُوا بِهَا يَسْتَهْزِؤُنَ} ve onlarla eğleniyorlardı.

اَللّٰهُ يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿١١﴾ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُبْلِسُ الْمُجْرِمُونَ ﴿١٢﴾ وَلَمْ يَكُنْ لَهُمْ مِنْ شُرَكَٓائِهِمْ شُفَعٰٓؤُا وَكَانُوا بِشُرَكَٓائِهِمْ كَافِرِينَ ﴿١٣﴾ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَتَفَرَّقُونَ ﴿١٤﴾ فَاَمَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَهُمْ فِى رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ ﴿١٥﴾ وَاَمَّا الَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَلِقَٓائِ الْاٰخِرَةِ فَاُولٰٓئِكَ فِى الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ ﴿١٦﴾ فَسُبْحَانَ اللّٰهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ ﴿١٧﴾ وَلَهُ الْحَمْدُ فِى السَّمٰوَاتِ

1 H ve F -"السُّوٰاۤى".

وَالْاَرْضِ وَعَشِيًّا وَحِينَ تُظْهِرُونَ ﴿١٨﴾ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ وَيُحْيِي الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ وَكَذٰلِكَ تُخْرَجُونَ ﴿١٩﴾

[3806] **Meâl-i Şerîfi**

Allah halkı ilkin[1] yapar, sonra da[2] çevirir onu yeniden yapar, sonra hep döndürülüp O'na götürüleceksiniz (11). O Sâʿat çattığı gün mücrimler her ümidi keserler (12). Kendilerine şerîklerinden şefaat edenler de bulunmaz, şerîklerine hep kâfir olmuşlardır (13). Hem o Sâʿat çattığı gün o gün ayırt olurlar (14). İmdi iman edip sâlih ameller yapmış olanlar, o vakit onlar bir ravzada neşelenirler (15). Âyetlerimize ve âhiret likāsına yalan deyip de küfredenlere gelince işte bunlar o vakit azab içinde ihzar olunurlar (16). O hâlde tesbih Allah'a, o zaman ki akşam edersiniz ve o zaman ki sabah edersiniz (17). Hem hamd O'na [3807] *göklerde ve yerde ve ikindileyin ve o zaman ki öğle edersiniz[3] (18). O ölüden diri çıkarır, diriden ölü çıkarır ve toprağa ölümünden sonra hayat[4] verir, sizler de işte öyle çıkarılacaksınız (19).*

{شُرَكَٓائِهِمْ} Allah'a karşı uydurup şirk koştukları mâbudlar.

{رَوْضَةٍ} "Ravza" esasında sulu, yeşillikli güzel bostan demek olup burada murad, cennet ravzalarından bir ravzadır. {مُحْضَرُونَ} İhzar olunacaklar.[5]

"**İhzâr**" mücrimi yakalayıp zorla mahkeme huzûruna getirmektir. {فَسُبْحَانَ اللّٰهِ} O hâlde tesbih Allah'a[6] ❁ mâdem ki ilerisi öyledir: O Sâʿat gelip çatacaktır. O gün o ye's ü ihzardan kurtulup bir ravzada neşelenebilmek için şimdi Allah'a tesbih ediniz. Her şey değiştiği hâlde kendisi zeval ve noksandan ârî, tegayyür ü tehavvülden münezzeh, vech-i ehadiyetiyle bâkī sübhân olan Allah-ı zü'l-celâli şirk ve noksan şâibelerinden tenzih ediniz.

---

1 B: "yeniden".
2 H ve F -"da".
3 H ve F: "Göklerde ve yerde hamd de O'nun ve ikindiyin hem o o zaman ki öğle edersiniz".
4 F -"hayat".
5 H ve F -"İhzar olunacaklar".
6 H ve F -"O hâlde tesbih Allah'a".

"**Tenzih**" ya yalnız kalb ile olur: cezmen itikad. Veya onunla beraber dil ile olur: zikr-i hissî, yahut bunlarla beraber bir de erkân ve ef'âl-i mahsûsa ile olur ki amel-i sâlihtir. Evvelkisi asıl, ikincisi onun semeresi, üçüncüsü de ikincinin semeresidir. Çünkü insan, kalbinden bir şeye itikad edince o dilinden zâhir olur. Söylediği zaman da sıdkı, ahvâl ve ef'âlinden belli olur. Lisan kalbin tercümanı, amel de lisânın burhânıdır. Erkânın efdali ise hem lisan ile zikri, hem kalb ile niyeti tazammun eden namazdır. Onun için namaz hem zikirdir, hem bir tenzih ve tesbihtir. Binâen'aleyh tesbih denilince her nev'ine şâmil olursa da mutlak kemâline masruf olacağına göre en evvel namaza mahmul olur.

[3808] Onun için burada beş vakit namaz saatleri telhis olunmuştur ki zamanın âhirete doğru akışını gösteren en mühim inkılab lahzalarını tâkip eden bereketli saatleridir. Evvelâ makam, makām-ı inzâr olmak itibariyle geceye doğru {حِينَ تُمْسُونَ} o zaman ki akşamlarsınız ❁ bu iki vakte şâmildir. Birisi Güneş'in gurûbunu tâkip eden mağrib (işâ-i evvel) yani ilk akşam vakti ki "şafak" denilen kızıllık veya beyazlık[1] gāib olana kadar, ikincisi şafağın gāib olmasını tâkip eden işâ-i ahîre, yani yatsı vakti fecre kadar. Üçüncüsü {وَحِينَ تُصْبِحُونَ} ve o zaman ki sabahlarsınız ❁ fecr-i sâdıktan, yani tan yeri ağardıktan güneş doğana kadar. O ne güzel zaman ve ne güzel nimet. {وَلَهُ الْحَمْدُ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Göklerde ve yerde hamd de O'nun {وَعَشِيًّا} ve ikindiyin.

"Aşiyy" akşam üstü demek olduğuna göre ikindi vakti asr-ı sânî olmak gerektir. {وَحِينَ تُظْهِرُونَ} Hem o zaman ki öğlen edersiniz ❁ bu ikisiyle tam beş vakit olmuş olur. Burada öğlenin tehiri fâsılaya riayet için denilmiş ise de inzar nüktesiyle akşamın takdîmindeki tekabüle riayet için ikindinin "aşiyy" tâbiriyle takdim edilmiş olması makama daha münâsibdir. {يُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ} Ölüden diri çıkarır ❁ gıdadan hayvan, yumurtadan civciv, nutfeden insan, câhilden âlim, kâfirden mü'min gibi ki uyuyandan uyanık da öyledir ve bu münasebetle zikrolunmuştur. Ve bilakis {وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَىِّ} ve diriden ölü çıkarır. ❁ Bunun misâli çoktur

1 B -"veya beyazlık".

{وَيُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} ve Arz'a ölümünden sonra hayat verir. ❁ Hazandan sonra bahara bak. {وَكَذٰلِكَ تُخْرَجُونَ} [3809] İşte siz de öyle çıkarılacaksınız ❁ bu noktada tabiatçılık hatasına düşülmemek için tabiatlar üzerinde hâkim olan Allah teâlâ'nın kudreti delillerinden bazıları ihtar olunarak buyuruluyor ki:

وَمِنْ اٰيَاتِهٓ اَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ اِذَٓا اَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ ﴿٢٠﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهٓ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوٓا اِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةًۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٢١﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهٖ خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَاَلْوَانِكُمْۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْعَالِمٖينَ ﴿٢٢﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهٖ مَنَامُكُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَٓاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهٖۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ ﴿٢٣﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهٖ يُرٖيكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَيُحْيٖ بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٢٤﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنْ تَقُومَ السَّمَٓاءُ وَالْاَرْضُ بِاَمْرِهٖۜ ثُمَّ اِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْاَرْضِ اِذَٓا اَنْتُمْ تَخْرُجُونَ ﴿٢٥﴾ وَلَهُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ ﴿٢٦﴾ وَهُوَ الَّذٖى يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعٖيدُهُ وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِۜ وَلَهُ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ ﴿٢٧﴾

[3810] **Meâl-i Şerîfi**

Ve O'nun âyetlerindendir ki sizi bir topraktan yarattı, sonra da siz şimdi bir beşersiniz intişar edip duruyorsunuz (20). Yine O'nun âyetlerindendir ki sizin için nefislerinizden zevceler yaratmış kendilerine ısınırsınız diye ve aranızda bir sevgi ve bir esirgeme yapmış, şüphesiz ki bunda düşünecek bir kavim için âyetler var (21). Yine O'nun âyetlerindendir: Göklerin ve yerin yaratılışı ile dillerinizin ve benizlerinizin muhtelif oluşu, şüphesiz ki bunda âlimler için âyetler var (22). Yine âyetlerindendir: Gecede gündüzde uyumanız ve

fazlından nasib aramanız; şüphesiz ki bunda işitecek[1] *bir kavim için âyetler var (23). Yine O'nun âyetlerindendir: Size hem korku ve hem tamaʿ için şimşek gösteriyor ve semâdan bir su indiriyor da onunla Arz'a ölümünden sonra hayat veriyor, şüphesiz ki bunda akledecek bir kavim için âyetler var (24). Yine O'nun âyetlerindendir: Göğün ve yerin O'nun emriyle durması, sonra sizi bir çağırış çağırdığı vakit Arz'dan derhâl siz çıkarsınız (25). Hem göklerde ve yerde kim varsa O'nun, hepsi O'na* [3811] *divan durmaktadır (26). Hem O'dur O halkı ilkin yaratan, sonra onu çevirip yeniden yapacak olan ki bu O'na daha kolaydır. Göklerde ve yerde dâstân en yüksek şân O'nun ve Azîz O*[2], *Hakîm*[3] *O (27).*

{وَمِنْ اٰيَاتِه۪} Ve onun âyâtındandır[4]. ❁ Yukarıki haberler gibi şu da Allah'ın ulûhiyeti âyetlerinden: Eşyânın tabiatına[5] mahkum olmayıp tabiatlar üzerinde hâkim ve onun için baʿse dahi kādir bulunduğuna delâlet eden alâmetlerindendir {اَنْ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ} ki sizleri bir topraktan yaratmış, Arz üzerinde hiç insan yok iken onu bulunduğu tabiatta bırakmayıp kuru toprağa hayat vererek مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ [el-Mü'minûn 23/12] müeddâsınca çamurdan bir sülâleden siz insan cinsini halketmesi ki eğer o tabiata mahkum olsa idi câmid toprağa o tehavvülü vermek kābil olmazdı. Evvel bir insan huceyresi yaratılamayacağı gibi, bugün de bir insan gıdası yapılamazdı, hâlbuki yaratılmış {ثُمَّ اِذَٓا اَنْتُمْ بَشَرٌ تَنْتَشِرُونَ} sonra da şimdi siz bir beşersiniz, intişar edip duruyorsunuz -derisi çıplak zarif[6] bir mahluk olarak tenasül edip çoğalıp yayılıyorsunuz- ❁ bir kara toprağın bu derece tekâmüle erdirilmesi, işte Hâlık teâlâ'nın rubûbiyetini ve ölüleri diriltmeye kudretini gösteren âyâtındandır.

1 H ve F: "kulağı olan".
2 H ve F -"O".
3 B: "Rahîm".
4 B: "âyetlerindendir".
5 H, F, M ve B: "tabiata".
6 B: "zayıf".

{وَمِنْ اٰيَاتِهٖ}Yine O'nun âyâtından ❁ ulûhiyetinin[1] eltâfını gösteren âyetlerinden[2] {اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا} ki sizin için nefislerinizden -yani maymun veya diğer bir hayvandan değil, kendi özlerinizden aynı insan, beşer cinsinden- zevceler halketmiş {لِتَسْكُنُٓوا اِلَيْهَا} kendilerine ısınasınız: meyl edip ülfet eyleyesiniz diye ❁ çünkü cinsiyet koklaşmaya, ihtilâf ürküntüye sebeb olur. İnsan eşini başka hayvandan [3812] aramak mecburiyetinde kalsa idi ne fecî olurdu! {وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً} Hem aranızda bir meveddet ve rahmet koymuş ❁ izdivac vasıtasıyla öyle insanî bir seviş ve esirgeyiş ki hayvanlar gibi kızışma demlerine münhasır değil, hatta yalnız zevclerle zevceler[3] arasına değil umûmiyetle siz insanlar arasında bir meveddet ve merhamet hissi yapmıştır {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ} şüphesiz onda ❁ nefislerinizden zevceler yaratıp aranıza meveddet ve rahmet bırakmakta {لَاٰيَاتٍ} âyetler var, sade bir âyet değil, birçok âyetler. Allah teâlâ'nın tabiatları halk ve tahvil edip kemâle erdiren kudretiyle beraber rahmetine, hikmetine[4] ve bilhassa insanlar hakkındaki inâyet-i rahmâniye[5] ve ahkâm-ı rabbâniyesine dahi delâlet eyleyen deliller vardır {لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ} tefekkür edecek bir kavim için ❁ yani bu âyet, çok düşünülecek bir âyettir. Hem sade ferdin düşünmesi kâfi değil cemiyetle kavim düşünmelidir. Düşünecek bir kavim için insan hilkatinin bu âyetinde öyle hikmetler, delâletler vardır ki insanlığın nasıl yüksek bir ahlâk ve sevimli bir medeniyete müsta'id ve ne kadar mes'ud bir hayat ve nimete namzed olarak yaratıldığını ve bu hayatın bir rüknü olan kadının sukūt ve zilletten muhafazası için sevgi ve esirgeme hisleriyle nasıl bir nizâm-ı ictimâ'î tâkip edilmek lâzım geldiğini gösterir.

{وَمِنْ اٰيَاتِهٖ خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Yine O'nun âyâtındandır göklerin ve yerin yaratılışı ❁ iki nokta-i nazardan Allah'ın vücud ve sıfâtının alâmetleridir.

---

1 F ve M: "ulûhiyetin".
2 M: "âyetlerinde".
3 B: "zevcelerle zevcler".
4 M ve B -"hikmetine".
5 B: "Rahîmiye".

Evvelâ, maddenin böyle muhtelif ecrâm ile yükseklere ve alçaklara ayrılarak tabiatın esasında tenevvü' husûle getirilmesi kendi kendine kānûn-ı ıttıraddan başka bir şey olmamak lazım gelen tabiatın fevkinde hâkim olan Hâlık teâlâ'nın kudretini gösterir.

[3813] Sâniyen, semâvât ve Arz'ın yaratılışında öyle yüksek sanat vardır ki her noktası onu yaratan Allah'ın ilm ü iradesiyle sıfâtının kemâlini gösterir. {وَاخْتِلَافُ اَلْسِنَتِكُمْ وَاَلْوَانِكُمْ} Ve dillerinizin, benizlerinizin (renklerinizin) değişişi ۞ "lisanların ihtilâfı" tâbiri, umûmiyetle lügatların ta'addüdünden, lehçe ve şîve gibi husûsî söyleyiş tarzlarının ihtilâfına kadar hepsine sâdık olabilir. Arabın dili başka, Acemin dili başka, Türkün dili başka, Rumun dili başka, Frengin dili başka ilh... her kavmin dili başka başka olduğu gibi, aynı kavimde muhtelif kabilelerin, zümrelerin de dillerinde başkalık vardır. Meselâ Yemenlininki ile Necidlininkinin farkı olur. Hatta her şahsın bile dili diğerlerinden tefrik olunur. Renk, beniz de böyledir. Kiminin beyaz, kiminin siyah, kiminin sarı, kiminin kırmızı olduğu gibi, her şahsın benzinde bile diğerlerine nazaran bir husûsiyet hissedilebilir. Sonra söylenen söze göre de renklerin bir değişişi vardır. {اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِلْعَالِم۪ينَ} Şüphesiz bunda -bu halk u ihtilâfta- ilmi olanlar için âyetler vardır. ۞ İlim, temyiz ifade eder. Temyiz ve temayüz de fasıl ve ihtilâf ile olur, buna işâreten burada "âlimîn" buyurulmuştur. Bu surette ilim ehli olan âlimler bilirler ki:

Evvelâ, bütün bu tenevvü' ve ihtilâf, tabiatın ıttırâdını değiştirerek muhtelif tabiatlar yaratan Allah teâlâ'nın kudretini gösterir. Ve bütün bu ihtilâf içinde nizâm-ı küllü hıfz u idare etmesi de ilim ve sun'undaki kemâl ve hikmetini gösterir.

Sâniyen, demek ki elsine ve elvânın ihtilâfında hikmet vardır. Ve bu hikmetlerden birisi de وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَٓائِلَ لِتَعَارَفُوا [el-Hucûrât 49/13][1] buyurulduğu üzere intişar içinde te'ârüftür. Böyle muhtelif lisanları ve ırkları muhtevî bir cemiyet teşkil edebilmek de ancak ilim ile kābil olabilir.

---

1 "…hem de sizi şa'b şa'b, kabile kabile yaptık ki tanışasınız…"

Demek ki bir insan ne kadar çok lisan bilirse Allah teâlâ'nın âyâtı hakkında o kadar çok maʻlûmât edinmiş olacaktır. Ve demek ki [3814] ilm-i sîma-yı beşer de ilm-i elsine gibi ulûm-ı mühimmedendir ilh...

{وَمِنْ اٰيَاتِه۪ مَنَامُكُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ} Yine O'nun âyâtındandır[1] gecede ve gündüzde uyumanız ❁ uyuyup istirahat etmeniz {وَابْتِغَٓاؤُ۬كُمْ مِنْ فَضْلِه۪} ve fazlından nasib aramanız ❁ sanat ve ticaret gibi esbâbdan birine teşebbüs ile Allah'ın lutf u fazlından rızık istemeniz, gerek uyku, gerek kesb, ikisi de Allah'ın nimetidir. Uykunun nasıl bir büyük nimet olduğunu uykusuz kalanlardan dinlemeli[2], çalışabilmenin ne büyük bir nimet olduğunu da işsiz güçsüz kalanlardan bir sormalı. Görülüyor ki burada "menâm", "ibtiğā"ya takdim olunmuştur. Çünkü çalışmak için dinlenmeye ihtiyaç vardır. Bir de istirahat, lizâtihâ matlubdur, taleb ise hâcet dolayısıyladır. Sonra مِنْ فَضْلِه۪ buyurulmuş ve bununla şu nükteler îzah olunmuştur:

1. Çalışmalı, fakat kısmet olan nasîbi kendinden bilmemeli, Allah'ın fazlından bilmelidir.

2. İnsan her gün bir kâr ve terakki aramalıdır. Zira "fazl" ziyade demektir, ticaret de kâr kazanmaktır. Nitekim مَنِ اسْتَوَى يَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُونٌ "iki günü müsâvî olan ziyanda"[3] demektir.

3. Aramak Hak teâlâ'nın fazlını sezmek ummaktır. Ve hatta çalışıp arayabilmenin kendisi bile Allah'ın fazlındandır.

{اِنَّ فٖي ذٰلِكَ} Şüphesiz ki bunda ❁ bu uyumada ve aramada {لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ} kulağı olan bir kavim için çok âyetler vardır. ❁ Uykuda olsa uyanır, baʻse inanır. Uyuyan kimse en ziyade kulaktan uyanacağı gibi, taleb ve taharrîde bulunan kimselerin de ilk işleri etrafı dinlemek, istihbarattan [3815] istifade etmek olacağı için burada لِقَوْمٍ يَسْمَعُونَ buyurulmuştur. Lisanlar bilindikten sonra kulak verip dinlemek de cidden münâsib olur.

---

1 B: "âyetlerindendir".

2 M: "dinlenmeli".

3 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Menâmât,* thk. Abdülkādir Ahmed Atâ, Beyrut: el-Kütübü's-Sekāfiyye, 1413/1993, s. 116. Krş. İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XXII, 59:

حدثنا أبو بكر، ثني سلمة بن شبيب، ثني سهل بن عاصم، عن الحسين بن موسى الخراساني، عن شيخ من بني سليم قال: «رأيت النبي صلى الله عليه وسلم في منامي فقلت: يا رسول الله ما حالك قال: أحدثك؟ قلت: حدثني، قال: من استوى يوماه فهو مغبون، ومن كان غده شرا من يومه فهو ملعون، ومن لم يكن في زيادة فهو في نقصان، ومن كان في نقصان كان الموت خيرا له.

{وَمِنْ اٰيَاتِهٖ} Yine O'nun âyâtındandır: {يُر۪يكُمُ الْبَرْقَ خَوْفًا وَطَمَعًا} size hem korku ve[1] hem tama' için şimşek gösterir. ❁ Hem celâl sıfatı vardır, hem cemâl; bazen bir hâdisede iki zıd tesiri birden halk ederek ikisini birden tecellî ettirir, hem korkutur hem ümitlendirir. Meselâ size şimşek gösterir, göstermek esasen O'nun âyâtından biridir. Bununla beraber[2] şimşek gösterir ki onunla korku ve ümid iki zıd hâlet-i rûhiyeyi birden telkin eder. Korku yıldırım, tama' rahmet ümididir. O ümid tahakkuk eder mi? {وَيُنَزِّلُ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} Ve semâdan bir su indirir de {فَيُحْي۪ بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} onunla Arz'ı ölümünden sonra diriltir. {اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} Şüphesiz ki bunda aklı olan bir kavim için âyetler var ❁ aklı olan çok düşünmeye hâcet kalmadan bir hads ile anlar ki bunu yapan ölüleri diriltmeye kādirdir. Ölmüş bir kavim de bir şimşek parıltısı arasında semâdan inen su gibi bir neş'e-i hayat ile diriliverir. Ve binâen'aleyh hem O'nun azâbından, yıldırımından korkmalı, mağrur olmamalı, hem de rahmetine şevk u ümid ile sarılmalı, me'yus olmamalı.

{وَمِنْ اٰيَاتِهٖ} Yine O'nun âyâtındandır: {اَنْ تَقُومَ السَّمَٓاءُ وَالْاَرْضُ بِاَمْرِه۪} Göğün ve yerin O'nun emriyle durması ❁ yani vücudda kāim olması hep O'nun "kün" emriyledir. Câzibe ve muvâzene kanunları hep O'nun emrinden ibarettir. {ثُمَّ اِذَا دَعَاكُمْ دَعْوَةً مِنَ الْاَرْضِ} Sonra sizi bir[3] çağırış çağırdığı [3816] vakit arzdan {اِذَٓا اَنْتُمْ تَخْرُجُونَ} derhâl siz çıkarsınız ❁ kabirlerden çıkar, mahşere koşarsınız. Burada İslâm mücahidlerinin hurûcuna da bir işaret vardır. {وَلَهُ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Hem göklerde ve yerde kim varsa hep O'nundur. ❁ O'nun milkidir. {كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ} Hep O'na münkāddırlar ❁ yani gönlüyle itaat etmek istemeyen kâfirler bile istemeyerek de olsa nihâyet O'na inkıyad etmeye mecbur olurlar, kat'î hükmüne karşı gelemezler {وَهُوَ الَّذ۪ي يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُع۪يدُهُ} ve işte O'dur O halkı ibtidâ yapan, sonra onu döndürüp tekrar yapacak olan {وَهُوَ اَهْوَنُ عَلَيْهِ} ki o, O'na daha kolaydır. ❁ Yani iâde ibtidâdan daha kolaydır. Çünkü tabîî

1 H -"ve".
2 H +"bir".
3 B: "hep".

nokta-i nazardan bakıldığı zaman evvelki tabiatın hilâfı iken ikincisi tabîî olmuş olur. {وَلَهُ الْمَثَلُ الْاَعْلٰى فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Göklerde[1] yerde dâstân, en yüksek şân da O'nundur. ❁ Kudret-i tâmme, hikmet-i bâliğa, hâlıkıyet, ma'bûdiyet gibi en yüksek vasıflar ancak O'nundur. لَا اِلٰهَ اِلَّا هُو'dur. {وَهُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ} Ve O öyle Azîz, öyle Hakîm'dir. Öyle yüksek şânına yetişmek ihtimâli olmayan Kādir, ve yaptığını hikmet ü maslahat ile muhkem yapan Hakîm'dir.

ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلاً مِنْ اَنْفُسِكُمْۜ هَلْ لَكُمْ مِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ مِنْ شُرَكَٓاءَ فٖى مَا رَزَقْنَاكُمْ فَاَنْتُمْ فٖيهِ سَوَٓاءٌ تَخَافُونَهُمْ كَخٖيفَتِكُمْ اَنْفُسَكُمْۜ كَذٰلِكَ نُفَصِّلُ الْاٰيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٢٨﴾ بَلِ اتَّبَعَ الَّذٖينَ ظَلَمُٓوا اَهْوَٓاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍۚ فَمَنْ يَهْدٖى مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُۜ وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرٖينَ ﴿٢٩﴾ فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدّٖينِ حَنٖيفاًۜ فِطْرَتَ اللّٰهِ الَّتٖى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَاۜ لَا تَبْدٖيلَ لِخَلْقِ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ الدّٖينُ الْقَيِّمُۙ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَۙ ﴿٣٠﴾ مُنٖيبٖينَ اِلَيْهِ وَاتَّقُوهُ وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَلَا تَكُونُوا مِنَ الْمُشْرِكٖينَۙ ﴿٣١﴾ مِنَ الَّذٖينَ فَرَّقُوا دٖينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعاًۜ كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ ﴿٣٢﴾ وَاِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنٖيبٖينَ اِلَيْهِ ثُمَّ اِذَٓا اَذَاقَهُمْ مِنْهُ رَحْمَةً اِذَا فَرٖيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَۙ ﴿٣٣﴾ لِيَكْفُرُوا بِمَٓا اٰتَيْنَاهُمْۜ فَتَمَتَّعُواۜ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ ﴿٣٤﴾ اَمْ اَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَاناً فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهٖ يُشْرِكُونَ ﴿٣٥﴾ وَاِذَٓا اَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً فَرِحُوا بِهَاۜ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدٖيهِمْ اِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ ﴿٣٦﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٣٧﴾ فَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى حَقَّهُ وَالْمِسْكٖينَ وَابْنَ السَّبٖيلِۜ ذٰلِكَ خَيْرٌ لِلَّذٖينَ يُرٖيدُونَ وَجْهَ اللّٰهِۘ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٣٨﴾ وَمَٓا اٰتَيْتُمْ مِنْ رِباً لِيَرْبُوَا فٖٓى اَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللّٰهِۚ وَمَٓا اٰتَيْتُمْ مِنْ زَكٰوةٍ تُرٖيدُونَ وَجْهَ اللّٰهِ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ ﴿٣٩﴾ اَللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمٖيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيٖيكُمْۜ هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذٰلِكُمْ مِنْ شَيْءٍۜ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٤٠﴾

1 B +"ve".

[3818] **Meâl-i Şerîfi**

Size kendinizden[1] bir temsil yaptı: Hiç size kısmet ettiğimiz şeyde elleriniz altındaki milklerinizden ortaklarınız bulunur da onlarla siz müsâvî olur, kendilerinizi saydığınız gibi onları sayar mısınız? İşte akledecek[2] bir kavim için âyetleri böyle ayırt ediyoruz (28). Fakat zulmedenler hiçbir ilimsiz [3819] *hevâlarına uydular, artık Allah'ın şaşırttığını[3] kim yola getirebilir? [4] Onlara yardımcılardan eser de yoktur (29). O hâlde yüzünü dine bir hanif olarak tut: O Allah fıtratına ki insanları onun üzerine yaratmıştır, Allah yaratışına bedel bulunmaz, doğru sâbit din odur, velâkin nâsın ekserîsi bilmezler (30). Başkasından geçerek hep O'na gönül verin ve O'na korunun ve namaza devam edin de müşriklerden olmayın (31). Onlardan ki dinlerini ayırıp öbek öbek olmuşlardır, her hizib kendilerindekine güvenmektedir (32). Bununla beraber insanlara bir keder dokunduğu vakit her şeyden geçerek Rablerine yalvarır, dua ederler; sonra tarafından bir rahmet tattırıverdiği vakit de bakarsın onlardan bir kısmı tutar O Rablerine şirk[5] koşarlar (33) ki kendilerine verdiğimiz nimete küfran etsinler, haydi[6] zevk edin bakalım yarın bileceksiniz (34). Yoksa Biz onlara bir ferman indirmişiz de ona şirk koşmalarını o mu söylüyor? (35). Bir de Biz insanlara bir rahmet tattırdığımız vakit ona güveniyorlar da ellerinin takdim ettiği bir sebeple başlarına bir fenalık gelirse her ümidi kesiveriyorlar (36). Görmediler de mi? Allah dilediğine rızkı serer hem de sıkar, şüphesiz bunda iman edecek bir kavim için âyetler vardır (37). O hâlde yakınlığı olana da hakkını ver, miskine de yolcuya da, Allah yüzünü murad edenler için o daha hayırlıdır, felah bulanlar da işte onlardır (38). Nâsın mallarında nemalansın diye verdiğiniz ribâ (faiz) Allah yanında nemalanmaz. Allah yüzünü murad ederek verdiğiniz*

1 H ve F: "kendilerinizden".
2 B: "ekledikçe".
3 F, M ve B: "şaşırdığını".
4 H ve F +"Ve".
5 B: "şerîk".
6 B: "haydin".

zekât ise katlayanlar işte onlardır (39). Allah O'dur ki sizi yarattı, sonra da size rızık verdi, sonra sizi öldürür, sonra sizi diriltir, hiç sizin şerîklerinizden bunlardan birini yapacak var mı? Çok münezzeh ve çok yüksektir O Sübhân onların şirkinden (40).

{ضَرَبَ لَكُمْ مَثَلًا مِنْ اَنْفُسِكُمْ... إلخ} O sizlere nefislerinizden bir temsil yapmıştır. ❁ Bu temsil şirkin butlânını bedâhetle göstermek içindir. Yani bir mâlike milkinden şerîk farz [3820] etmek tenakuzdur, bâtıldır. Bunu nefislerinizden bir pay biçerek bi'z-zarûre anlayabilirsiniz; hiç sizin köleniz, uşağınız, hayvanınız haşadınız[1] gibi elleriniz altında milkiniz olan şeyler, Allah'ın size bahşettiği milkinizde sizin şerîkiniz, denginiz olur da memlük mâlikine müsâvî olabilir mi? Olamaz değil mi? Hâlbuki sizin milkleriniz Allah'ın vergisi, mâlikiyetiniz arazî ve gelip geçicidir. Bütün mevcûdât kendisinin îcâden milki olan Allah teâlâ'nın ise mâlikiyeti lâyezâl, milkinden çıkmak muhaldir. Allah teâlâ bu hakikatleri böyle ayırt edip anlatmıştır. İmdi sizin milkinizden size şerîk olamazken Allah teâlâ'nın milkinden mahlûkātından, kullarından kendisine şerîk nasıl olabilir?

{بَلِ} Fakat {اتَّبَعَ الَّذِينَ ظَلَمُوا اَهْوَاءَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ} o zulmedenler, yani o haksızlığı yapıp Allah'a şirk koşanlar hiçbir ilimsiz hevâlarına tâbi' oldular.

"**Hevâ**" nefsin şehevâta meyli demektir ki "keyif" dahi tâbir olunur. Burada بِغَيْرِ عِلْمٍ kaydından anlaşılıyor ki hevâ iki kısımdır: Birisi ilme muvâfık olan, birisi de olmayandır. İlme muvâfık olan hevâ, nazar-ı hakta fıtrat gayesine mutâbık olan meyillerdir. Zira şehvetlerin yaratılışı da boşuna değil, onlar insanları hilkatlerinin gayesine erdirmek için taraf-ı ilâhîden birer sâik ve dâ'iyedir. Ancak şeytânî olan zekâ-yı beşer onu gayesinden çevirerek ilmin zıddına olarak mücerred zevk için boşuna da israf eder. Meselâ iffet ve tenasül niyetiyle nikâh arzusu gāye-i fıtrata muvâfık ve binâen'aleyh ilme mutâbık bir meyildir. Zina ve sifah meyli

1 M ve B: "haşerâtınız".

ise ilme muhalif mücerred bir hevâdır. Ekseriya da hevâ böyle şeye ıtlak olunur. Ve işte müşrikler bir şey bildiklerinden dolayı değil, ilme uymayan hevâları ardında koştuklarından dolayı kendilerini hevesâta esir ederek haksızlıkla zulümkârlıkla şirke saptılar, mâliki milkine ortak etmek, müsâvî tutmak haksızlığıyla Allah'a milkinden, mahlûkātından şerîkler [3821] uydurarak onlara taptılar, onları kendilerinin mâliki imiş gibi tuttular da hürriyetlerini onlara verdiler. {فَمَنْ يَهْدٖى مَنْ اَضَلَّ اللّٰهُ} Artık Allah'ın şaşırdığını kim yola getirir? ❁ Önce hevâlarına ittibâ' kendi fiilleri olarak gösterilmiş, kendilerine nisbet olunmuş iken, burada idlâl Allah'a isnad edilmiştir. Çünkü onlarda o hevâları yaratan Allah teâlâ olduğu gibi, arzularına göre dalâli, şaşkınlığı halk eden de O'dur. Bu idlâl de hatm ve tab' mertebesine gelmiş bulunursa hiçbir vechile hidâyet ihtimâli kalmaz.

Şu hâlde burada "idlâl"den murad dalâl-i hatm demek olur (*Sûre-i Bakara'da* خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ *[el-Bakara 2/7] bak*). {وَمَا لَهُمْ مِنْ نَاصِرٖينَ} Onlara yardımcılardan eser de yoktur ❁ yola gelmesi ihtimâli kalmamış olan o zâlimleri ne dünyada o şaşkınlığından ne de âhirette onun muktezâsı olan azabdan kurtaracak hiçbir yardımcı da yoktur. Yani o taptıkları şeylerin kendilerine hiçbir fâidesi olmayacaktır. {فَـ} O hâlde ❁ yani şirk öyle bâtıl, mâlike milkinde yine milkinden şerîk farz etmek gibi nefislerinizde tecviz edemeyeceğiniz bir tenakuz, büyük bir haksızlık, Allah'ın tafsil ettiği âyetlere ilim fıtratına muhalif bir hevâ-yı dalâl ve sonunda kurtuluş da muhal olunca {اَقِمْ وَجْهَكَ لِلدّٖينِ حَنٖيفاً} sen yüzünü dine hanîf olarak tut.

"**Hanîf**" "hanef" masdarından[1] bir sıfattır. Asl-ı lügatta "hanef" ise[2] dalâlden istikāmete, çarpıklıktan doğruluğa meyildir. Nitekim doğruluktan eğriliğe, haktan nâhakka meyletmeye cim ile "cenef" denilir. Şu halde "hanîf"in asıl mefhûmu eğriliği bırakıp doğrusuna giden demektir. Bu mefhum ile örfte İbrâhim milletine isim olmuştur ki başka dinlerden, bâtıl mâbudlardan çekinip yalnız bir Allah'a eğilen muvahhid demektir. حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِكٖينَ بِهٖ [el-Hac 22/32]

1 B: "maddesinden".
2 B +"de".

[3822] Demek ki burada "hanîfen" ötedeki şirkin, bi-gayr-i ilm[in] hevâya ittibâʿın tam zıddı olan meyl-i hakkı, istikāmeti, tevhîdi ifade etmektedir. Ve mâna şu olur: Sen yüzünü dine öyle tut, öyle tam yönel ki o eğriliklerden, o bozuk hevâlardan, bâtıl meyillerden sakınıp yalnız hakka meylederek dosdoğru {فِطْرَتَ اللّٰهِ} Allah fıtratına ❁ dini veya hanifliği îzahtır. Yani fıtrat olan Allah dinine, Allah'ın o fıtratına, o yaratışına sarıl {الَّتٖى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا} ki insanları onun üzerine yaratmıştır. ❁ Hepsi fıtrat mîsâkında اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ [el-Aʿrâf 7/172] hitâbına "belâ" demiştir. İnsan olarak yaratılmayı kabul etmekle Yaratan'ın rubûbiyetine şâhid olmaya ahid vermiştir. Fıtratın fâtırına delâleti tabîî olduğu için her insanın fıtratında, nefsine şuurunun mebde'inde, vicdânının derinliğinde bir hak duygusu, maʿrifetullah gizlidir. Onun içindir ki başlarının son derece sıkıldığı ıztırar zamanlarında anûd kâfirler bile derinden derine yaratana bir iltica hissi duyarlar; nitekim وَاِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ[1] دَعَوْا رَبَّهُمْ [er-Rûm 30/33] âyetiyle bu[2] ihtar olunacaktır.

فِطْرَتَ "Fıtrat" kelimesi hakkında yukarılarda bazı îzâhât geçmişti. Burada da şunu ihtar edelim ki "fıtrat", ilk yaratmak demek olan فَطَرَ'dan masdar binâ-i nevʿ olarak yaratılışın ilk tarz ve hey'etini ifade eder. Burada النَّاسَ عَلَيْهَا kaydından da anlaşıldığına göre murad her ferdin kendine mahsus olan fıtrat-ı cüz'iyesi değil, bütün insanların insan olmak haysiyetiyle yaratılışlarında esas olan ve hepsinde müşterek bulunan fıtrat-ı külliyedir. Hâricî tesir ve kesb ü âdet gibi derece-i sâniyede vâkiʿ olan avârızından katʿ-ı nazarla mülâhaza olunması lâzım gelen fıtrat-ı ûlâ ve fıtrat-ı asliye dahi denilen asıl fıtrattır: İnsan من حيث انه إنسان tabiatı. Meselâ insanın fıtratında iki gözü bulunması asıldır. Bununla beraber anadan aʿmâ doğanlar[3] da bulunabilir. Fakat bu umûmiyetle insanların üzerine [3823] yaratıldığı fıtrat-ı asliye ve tabîʿat-i nevʿiye değil, derece-i sâniyede arazî olarak mülâhaza edilecek bir hilkat-i cüz'iye ve ferʿiyedir ki, insan hakikati onsuz da tahakkuk eder. Ferdin hilkat-i cüz'iyesinde

---

1 H ve F -"ضر".
2 B: "buna".
3 B: "olanlar".

herhangi bir sebeple eksiklik bulunabilirse de, asıl fıtrat sahih ve sâlimdir. Meselâ gözün fıtratı Hakk'ın âyâtını görmektir. İyi görmeyen bir göz arazî bir sebeple hasta demektir.

Bunun gibi bütün a'zânın hilkatinde esas olan bir fıtrat vardır ki ona o a'zânın menfaati: vazifesi, fonksiyonu, fizyolojisi yahut garîzesi tâbir olunur. İnsan nefsinin bütün meyillerinde böyle yaratılış hikmetine doğru esaslı bir garîze vardır ki ona da fıtrat denilir. Ve[1] fıtrat hep hakk u hayra müteveccih bir istikāmet tâkip eder. Meselâ insanın acıkması ve yemeye içmeye meyli yaşamak için kendisine lâzım veya nâfi' veya evlâ olanı almak hikmeti içindir. Yoksa zehir yutmak veya kuru bir zevk için israf ile midesini bozmak için değildir. O vakit fıtrat bozulmuş, dalâle düşülmüş olur. İnsanın, insan rûh ve zekâsının asl-ı fıtratı da hakkı tanımak ve hak yaratanından başkasına kul olmamak içindir. İnsana rûh yanlış duysun, Şeytan'a uysun diye değil; hak ve hayrını duysun, mebde' ve me'âdını ve ona karşı vazifesini bilsin diye nefholunmuştur. Nitekim fıtrat üzere giden veya fıtrata yakın olan sâfî rûhlar yalanı, eğriliği bilmez, eğrilik meyli sonradan arazî olarak iktisab olunur bir azmanlıktır.

Hâsılı اَلنَّاسُ مَعَادِنُ كَمَعَادِنِ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ hadîs-i şerîfi[2] ile anlatıldığı üzere insanlar altın ve gümüş madenleri gibi maden maden muhtelif hilkat ve seciyelerde bulunabilirlerse de asıl insanlık fıtratı, insan tabiatı[3] nokta-i nazarından hepsi birdir. Benî Âdemdir. İnsanın insan olmak haysiyetiyle asıl fıtratı fâtırına inkıyad وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56][4] buyurulduğu vechile yaratan Allah'a ubûdiyettir. Dinsizlik fıtrata muhalif bir dalâl olduğu gibi Allah'tan başkasına tapmak da öyledir. Fıtrat dini, Allah dini hanîflik, İslâm'dır. [3824] اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19], وَلَهُٓ اَسْلَمَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ

---

1 B -"Ve".

2 Müslim, Birr, 160. Krş. Buhârî, Enbiyâ, 21:

عن أبي هريرة بحديث يرفعه قال: الناس معادن كمعادن الفضة والذهب، خيارهم في الجاهلية خيارهم في الإسلام إذا فقهوا، والأرواح جنود مجندة، فما تعارف منها ائتلف، وما تناكر منها اختلف.

3 B +"insan".

4 "Ve Ben, cinn ü insi ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım."

[Âl-i İmrân 3/83] Binâen'aleyh din husûsu hevâlara göre değil, Allah'ın birliğiyle insanlık vahdeti üzerine yürümelidir. Müfessirînin çoğu fıtratı, hakkı kabul ve idrak kābiliyeti diye, fıtrata sarılmayı da mûcebince amel ile tefsir etmişlerdir.

Hazret-i Enes radıyallahu anh'tan rivayet olunan bir hadiste فِطْرَتَ اللهِ الَّتِى فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا، دين الله تعالى buyurulmuştur.[1] Ebû Hüreyre'den rivayet olunan bir hadîs-i şerîfte de buyurulmuştur ki مَا مِنْ مَوْلُودٍ يُولَدُ إِلَّا عَلَى الْفِطْرَةِ، فَأَبَوَاهُ يُهَوِّدَانِهِ وَيُنَصِّرَانِهِ وَيُمَجِّسَانِهِ، كَمَا تُنْتِجُ الْبَهِيمَةُ بَهِيمَةً جَمْعَاءَ، هَلْ تُحِسُّونَ فِيهَا مِنْ جَدْعَاءَ "her doğan fıtrat üzere doğar. Öyle iken ebeveynidir ki onu Yahudîleştirir veya Nasrânîleştirir veya Mecûsîleştirir. Nitekim behîme derli toplu bir behîme yavrular, içlerinde bir inenmiş görür müsünüz?"[2] Demek ki asl-ı fıtrat tam ve sâlimdir, burnu kulağı sonradan kesilir. Maddeten böyle olduğu gibi mânen ve ahlâken de böyledir. Fıtratın bu selâmeti şuur sahasında ve ictimâ'î şerâitle terbiye muhîtinde, âdetlerin cereyânı içinde ya bozulur veya güzel bir inkişaf ile kemâlini bulur. Âhiret de bu iki neticenin birine göre olur.

Bu vechile dinin iki kaynağı vardır: Biri fıtrat, biri kesb. Fıtrat sırf ilâhîdir. Bir sevk-i haktır. Allah'ın emrini yerine getirerek Allah'a ermek için hep hakka doğru bir insiyak ifade eder. Kesb, enfüsî ve âfakī muhtelif şerâit içinde hissin teheyyücleri, zihnin tefekkürleriyle alâkadar olduğundan fıtratın istikāmetine muhalif hevâlara, zararlara, haksızlıklara, isyan ve şirke sürükleyebilir[3]. Bundan koruyacak olan ise dindir. Bunun için buyuruluyor ki: Dine hanif olarak yüz tut, Allah'ın fıtratına sarıl {لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِ} Allah'ın yaratmasını değiştiren yok, yahut Allah yaratışına bedel bulunmaz. ❁ Bu cümle inşâ veya ihbar olarak birkaç mânâya muhtemildir: Yani Allah'ın esas yaratışı olan fıtratı muktezâsı hilâfına giderek bozmaya, [3825] değiştirmeye kalkışmayın, çünkü

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VI, 493.

2 Buhârî, Cenâiz, 78; Müslim, Kader, 22:

فإن أبا هريرة رضي الله عنه كان يحدث: قال النبي صلى الله عليه وسلم: «ما من مولود إلا يولد على الفطرة، فأبواه يهودانه، أو ينصرانه، أو يمجسانه، كما تنتج البهيمة بهيمة جمعاء، هل تحسون فيها من جدعاء؟» ثم يقول أبو هريرة رضي الله عنه: «فطرت الله التي فطر الناس عليها» الآية.

3 H: "sürüklenebilir"; F: "sürüklebilir".

Allah'ın yaratışına bedel bulunmaz, zâyi' ettiğiniz bir kābiliyeti hiçbir sanatla yerine koyamazsınız. Yahut Allah'ın yarattığı fıtratın hilâfına din uydurmaya, ahkâm vaz' etmeye kalkışmayın. Siz meselâ erkeği dişi, dişiyi erkek yapamazsınız. Yahut Allah'ın halkını başkalarına isnad etmeye, başkalarını hâlık yerine koyup da şirk koşmaya, Allah'ın hükmünden çıkmaya çalışmayın, çünkü Allah'ın yarattığı milki sizin milkleriniz gibi tebdil olunmaz. Din, fıtratı değiştirmek için değil, fıtrattaki umûmî selâmeti inkişaf ettirmek içindir. {ذٰلِكَ الدّ۪ينُ الْقَيِّمُ} İşte doğru pâyidar din odur. Yani eğriliklerden sakınıp umum insanların üzerine yaratılmış olduğu fıtratı istikāmetle tâkip etmektir {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} velâkin insanların ekserîsi bilmezler ❁ de çarpık giderler, dini fıtratta değil, âdette ararlar veya hevâlarına uyar, Allah'ın halkını değiştirmeye kalkarlar. {مُن۪يب۪ينَ اِلَيْهِ} ❁ "Hanîfen" gibi hâl olarak oraya merbuttur. اَقِمْ Emrinin âm olarak herkese hitab olduğuna ve cemaatin[1] lüzumuna işaret olmak üzere burada cemi' sîgası getirilmiştir. Yani her biriniz Allah fıtratına, o tevhîde öyle sarılın ki hepiniz tevbe ve ihlâs[2] ile Allah'a rücû' ve dehâlet ederek, {وَاتَّقُوهُ} hem O'ndan korkun {وَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ} namazı güzel kılın {وَلَا تَكُونُوا[3] مِنَ الْمُشْرِك۪ينَ} ve müşriklerden olmayın -amellerinizi yalnız Allah için yapın, açık veya gizli bir şirk karıştırmayın- ❁ burada hanîfliğin tam zıddı olarak[4] müşriklik yalnız meşhur mânasıyla şirk-i celîden ibaret zannedilmeyip celî, hafî şirkin her türlüsünden ihtiraz edilmek için bedel tarîkiyle îzah olunarak şöyle buyuruluyor: [3826] {مِنَ الَّذ۪ينَ فَرَّقُوا د۪ينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا} Onlardan[5] ki dinlerini ayırdılar da şî'a şî'a, öbek öbek oldular ❁ yani umûmî fıtratı kavrayacak açık bir rûh ve geniş bir hak vicdânı ile hareket etmeyip her biri kendi husûsiyetine, kendi çıkarına, dar kafasıyla kendi kuruntusuna göre bir hevâ ile dinini ayırıp ayrı bir başbuğ arkasına düşerek şî'a şî'a, fırka fırka olmuşlar {كُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَيْهِمْ فَرِحُونَ} her bölük kendilerindekine güvenmektedirler. ❁ Fıtrattan

1 B: "cem'iyyetin".
2 B: "ıslah".
3 H ve F: "تكونن".
4 B: "olan".
5 H ve F: "onlardır".

ayrılıp taassub ile hakkı gözetmemektedirler. Hâlbuki مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ بَاقٍ'dır [en-Nahl 16/96]. Bu noktada insanların üzerine yaratılmış olduğu fıtratın başka değil, yalnız[1] Allah'a yalvarmak olduğunu göstermek için buyuruluyor ki:

{وَاِذَا مَسَّ النَّاسَ ضُرٌّ} Bununla beraber insanlara bir sıkıntı dokunduğu vakit {دَعَوْا رَبَّهُمْ مُنِيبِينَ اِلَيْهِ} bütün o güvendiklerinden ve her şeyden geçip yalnız yaratan Rablerine gönül vererek hep O'na yalvarırlar ❁ nitekim Çanakkale, Sakarya, Afyon muharebeleri sırasında biz Türkler hep böyle olmuştuk. Demek ki fıtrat dini sade Allah dinidir. Her zaman pâyidar dîn-i kayyim yalnız odur. {ثُمَّ اِذَٓا اَذَاقَهُمْ[2] مِنْهُ رَحْمَةً} Böyle iken sonra O, onlara tarafından bir rahmet tattırıverince: O sıkıntıyı açıp bir nimet ihsan ediverince de {اِذَا فَرِيقٌ مِنْهُمْ بِرَبِّهِمْ يُشْرِكُونَ} ne bakarsın, içlerinden bir kısmı o Rablerine şirk koşuyorlardır. ❁ Şükredecek yerde tutarlar da bu, şundan oldu bundan oldu, benden oldu senden oldu diyerek Allah'ın lütfunu başkalarına isnad etmeye kalkarlar {لِيَكْفُرُوا بِمَٓا اٰتَيْنَاهُمْ} ki kendilerine verdiğimiz nimeti küfran ile, nankörlükle karşılamak için {فَتَمَتَّعُوا} haydin yaşayın, zevk edin bakalım {فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ} [3827] yarın bileceksiniz. {اَمْ اَنْزَلْنَا عَلَيْهِمْ سُلْطَانًا} Yoksa Biz onlara bir ferman indirmişiz de {فَهُوَ يَتَكَلَّمُ بِمَا كَانُوا بِهٖ[3] يُشْرِكُونَ} O'na şirk koşmalarının cevâzını o mu söylüyor? ❁ Hayır, öyle bir kitap ve burhan indirilmemiştir. Lâkin onlar yukarıda söylendiği vechile bi-gayr-i ilm[in] hevâları ardında gitmişler, keyiflerine hoş gelene veya gözlerinin korktuğuna perestiş etmişlerdir. Âlemde esbâb yok değildir. Fakat hâkimiyet esbâbın değil, Allah'ındır. Allah izin vermeyince hiçbir sebeple bir yaprak bile oynamaz. Böyle olduğunu fıtrat bilir, onun için sıkıştığı zaman Allah'a yalvarır. {وَاِذَٓا اَذَقْنَا النَّاسَ رَحْمَةً} Bir de Biz insanlara bir rahmet tattırdık mı {فَرِحُوا بِهَا} ona güvenirler ❁ şımarırlar. Gerçi قُلْ بِفَضْلِ اللّٰهِ وَبِرَحْمَتِهٖ فَبِذٰلِكَ فَلْيَفْرَحُوا [Yûnus 10/66] buyurulduğu üzere Allah'ın fazl u rahmetiyle sevinmek memnû'

---

1 B: "ancak".
2 B: "اذقناهم".
3 H ve F -"به".

değil, belki me'mûr[un] bihtir. Fakat o ferahtan maksad mün'imi tanıyarak hamd ü şükrünü bilmek mânasına ferahtır. Burada ise mün'imi hesâba almayıp sade nimete güvenerek şımarıp hevâlarına uyan kimselerin hâli beyan buyuruluyor ki bunlar ibadet ederlerse bile dünya menfaati için ederler ve sırf nimete güvendikleri için {وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدٖيهِمْ} ellerinin takdim ettiği sebeplerden birisiyle de başlarına bir fenalık gelirse {اِذَا هُمْ يَقْنَطُونَ} derhâl me'yus olur, Allah'ın rahmetinden büsbütün ümidi kesiverirler. ❁ Çünkü nazarları bâkī olan Allah'a değil, fânîyedir.

Bir hadîs-i şerîfte buyurulmuştur ki: "Mü'min taze ekine benzer, rüzgâr estikçe yatar yine kalkar. Kâfir çam ağacına benzer, rüzgâr estikçe gürler fakat bir kere yıkılınca artık kalkamaz."[1] Bunlar neye öyle nimete güveniyorlar {اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُ} ya görmüyorlar [3828] mı da ki Allah rızkı dilediğine açıyor da sıkıyor da ❁ bazı kimselere bol bazılarına dar verir ve hatta bir kimseye de bazen genişlik ve bazen darlık verir. {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ} Şüphe yok ki bunda iman edecek bir kavim için çok âyetler var ❁ bunu görenler ne nimete[2] güvenirler, ne de ümidi keserler, bollukta da darlıkta da Allah'a imanlarını tam tutarlar.

Bunun üzerine dinin amelî tezahürü hulâsa edilerek buyruluyor ki: {فَاٰتِ ذَا الْقُرْبٰى حَقَّهُ} O hâlde, yani dine hanîf olarak yüz tutup Allah fıtratına sarıl da ❁ yakınlığı olana da hakkını ver {وَالْمِسْكٖينَ وَابْنَ السَّبٖيلِ} miskine de yolcuya da. ❁ Hak dininin, doğruluğunun muktezâsı böyle uzak yakın demeyip hakkı yerine koymaktır. Kimsenin hakkını yemedikten mâ'adâ kim olursa olsun muhtaç olanlara mümkin olan mu'âveneti yapmak; infak, tasadduk vesâir envâ'-ı birr ü hayrdan biriyle bakmaktır. Muhtaç olan akrabanın insanda bir hakkı olacağı gibi geçimsiz kalmış bir bîçârenin, yolda kalmış bir seyyahın bütün cemiyette bir hakkı vardır. Binâen'aleyh bunları gözetecek müesseseler yapılmalıdır. {ذٰلِكَ} Bu ❁ bunlara hakkını vermek {خَيْرٌ لِلَّذٖينَ يُرٖيدُونَ وَجْهَ اللّٰهِ} Allah yüzünü murad

---

1 Buhârî, Tevhîd, 31; Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 58-59:
عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: مثل المؤمن كمثل خامة الزرع، يفيء ورقه، من حيث أتتها الريح تكفئها، فإذا سكنت اعتدلت، وكذلك المؤمن يكفأ بالبلاء، ومثل الكافر كمثل الأرزة، صماء معتدلة، حتى يقصمها الله إذا شاء.

2 B: "nimetlere".

edenler için -yani Allah'ın rızâsını arayanlar için- hayırlıdır. {وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} Ve[1] felah bulacak olanlar işte onlardır. ❁ Allah rızâsını gözeterek umûmî olsun husûsî olsun hakkını yerine koyanlardır.

{وَمَٓا اٰتَيْتُمْ مِنْ رِبًا لِيَرْبُوَا ف۪ٓي اَمْوَالِ النَّاسِ} Halkın mallarında nemalansın diye verdiğiniz ribâ ❁ burada iki mâna beyan [3829] etmişlerdir. Bazıları bundan murad, mâruf olan ribâ, yani faiz olduğunu söylemişlerdir ki zâhir olan da budur. Nitekim Süddî bu âyetin Sakīf'in ribâsı hakkında nâzil olduğunu rivayet eylemiştir.[2] Çünkü Sakīf ve Kureyş kabileleri faizcilik ederlerdi. Buna göre demek olur ki ribâ, henüz men' edilmeden evvel de zemmedilmiştir. Fakat diğer birçok müfessirîn burada "ribâ" tâbirinin mecaz olup murad, ziyadesiyle karşılığı gözetilerek verilen fazla hediyeler, atıyyeler olduğuna kāil olmuşlardır ki bu mâna İbn Abbas'tan mervîdir.[3] Buna göre fazlasıyla karşılığı gözetilerek verilen hediyeler bir nevi faizciliğe teşbih olunarak zemmedilmiş olacağından bi'l-iktizâ ribânın men'inde daha beliğ olmuş olur. Nitekim mâruf ribâ hakkında "yemek" tâbiri kullanılmıştır. Şu hâlde mâna şöyle olur: Halkın mallarında ribâ gibi nemalanarak fazlasıyla karşılığını almak için verdiğiniz atıyyeler, hediyeler {فَلَا يَرْبُوا عِنْدَ اللّٰهِ} Allah yanında nemalanmaz, artmaz ❁ ribânın Allah yanında hiçbir sevâbı olmadığı gibi, halktan karşılığı ma'a-ziyâdet[in] alınmak niyetiyle verilen hediyeler de öyledir. Gerçi bu günah değildir, fakat sevâbı da yoktur. {وَمَٓا اٰتَيْتُمْ مِنْ زَكٰوةٍ تُر۪يدُونَ وَجْهَ اللّٰهِ} Allah yüzünü, Allah rızâsını murad ederek verdiğiniz zekât ise {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُضْعِفُونَ} işte kat kat katlayanlar onlardır. ❁ كَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ ف۪ي كُلِّ سُنْبُلَةٍ مِائَةُ حَبَّةٍۜ وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُ [el-Bakara 2/261]

---

1 H ve F: "Çünkü".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 163; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 481:

وقال السدي: نزلت في ثقيف كانوا يعطون الربا.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 104. Krş. İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân,* s. 342:

عن ابن عباس قوله: «وَما آتَيْتُمْ مِنْ رِبا لِيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلا يَرْبُو عِنْدَ اللهِ» قال: هو ما يعطي الناس بينهم بعضهم بعضا، يعطي الرجل الرجل العطية، يريد أن يعطى أكثر منها.

Dîn-i tevhid hakkındaki bu emirlerden ve bu beyânâttan sonra zât ve sıfât-ı ilâhiye hakkında türlü felsefelerle ihtilâfa düşülmeksizin Allah'ı tanıtmak için şöyle buyuruluyor: {اَللّٰهُ الَّذٖى} Allah O'dur ki {خَلَقَكُمْ} sizi yaratmıştır ❁ yani Allah'ı tanımak için O'nun zâtı hakkında tefekküre dalmamalı, gayet açık olan ef'âl ü âsârını, âlâ ve [3830] eltâfını düşünmelidir. Şüphesiz ki sizi yaratan var, işte O sizi yaratandır. {ثُمَّ رَزَقَكُمْ} sonra size rızık vermekte, beslemektedir {ثُمَّ يُمٖيتُكُمْ} sonra sizi öldürür {ثُمَّ يُحْيٖيكُمْ} sonra sizi yine diriltir. {هَلْ مِنْ شُرَكَٓائِكُمْ مَنْ يَفْعَلُ مِنْ ذٰلِكُمْ مِنْ شَيْءٍ} Hiç sizin şerîklerinizden bunlardan bir şey yapan var mı? ❁ Yok olduğu şüphesiz. {سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ} Münezzeh ve çok yüksektir O Sübhân onların şirkinden.

ظَهَرَ الْفَسَادُ فِى الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ اَيْدِى النَّاسِ لِيُذٖيقَهُمْ بَعْضَ الَّذٖى عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٤١﴾ قُلْ سٖيرُوا فِى الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلُۜ كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُشْرِكٖينَ ﴿٤٢﴾ فَاَقِمْ وَجْهَكَ لِلدّٖينِ الْقَيِّمِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِىَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ اللّٰهِ يَوْمَئِذٍ يَصَّدَّعُونَ ﴿٤٣﴾ مَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُۚ وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِاَنْفُسِهِمْ يَمْهَدُونَۙ ﴿٤٤﴾ لِيَجْزِىَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْ فَضْلِهٖۜ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْكَافِرٖينَ ﴿٤٥﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنْ يُرْسِلَ الرِّيَاحَ مُبَشِّرَاتٍ وَلِيُذٖيقَكُمْ مِنْ رَحْمَتِهٖ وَلِتَجْرِىَ الْفُلْكُ بِاَمْرِهٖ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهٖ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿٤٦﴾ وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ رُسُلًا اِلٰى قَوْمِهِمْ فَجَٓاؤُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَانْتَقَمْنَا مِنَ الَّذٖينَ اَجْرَمُواۜ وَكَانَ حَقًّا عَلَيْنَا نَصْرُ الْمُؤْمِنٖينَ ﴿٤٧﴾ اَللّٰهُ الَّذٖى يُرْسِلُ الرِّيَاحَ فَتُثٖيرُ سَحَابًا فَيَبْسُطُهُ فِى السَّمَٓاءِ كَيْفَ يَشَٓاءُ وَيَجْعَلُهُ كِسَفًا فَتَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خِلَالِهٖۚ فَاِذَٓا اَصَابَ بِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖٓ اِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٤٨﴾ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمُبْلِسٖينَ ﴿٤٩﴾ فَانْظُرْ اِلٰٓى اٰثَارِ رَحْمَتِ اللّٰهِ كَيْفَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ اِنَّ ذٰلِكَ لَمُحْيِ الْمَوْتٰىۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ

﴿٥٠﴾ وَلَئِنْ اَرْسَلْنَا رِيحاً فَرَاَوْهُ مُصْفَراًّ لَظَلُّوا مِنْ بَعْدِهِ يَكْفُرُونَ ﴿٥١﴾ فَاِنَّكَ لَا تُسْمِعُ الْمَوْتٰى وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَٓاءَ اِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ ﴿٥٢﴾ وَمَٓا اَنْتَ بِهَادِ الْعُمْيِ عَنْ ضَلَالَتِهِمْۜ اِنْ تُسْمِعُ اِلَّا مَنْ يُؤْمِنُ بِاٰيَاتِنَا فَهُمْ مُسْلِمُونَ ﴿٥٣﴾

[3832] **Meâl-i Şerîfi**

İnsanların ellerinin kesbi ile karada ve denizde fesad meydan aldı, yaptıklarının bazısını kendilerine tattırmak için ki rücû' etsinler (41). De ki: "Arzda bir gezin de bakın[1], bundan evvelkilerin âkıbeti nasıl olmuş? Onların ekserîsi müşrik idiler" (42). De de yüzünü o doğru ve sâbit dine tut, Allah'tan reddine hiç[2] çare olmayan bir gün gelmezden evvel ki o gün hep ayırt olurlar[3] (43). Her kim küfrederse küfrü kendi aleyhinedir, her kim de salâh ile çalışırsa sırf kendileri için döşemiş olurlar[4] (44). Çünkü iman edip de sâlih sâlih işler yapanlara fazlından mükâfat verecek, çünkü O kâfirleri sevmez[5] (45). Ve O'nun âyetlerindendir müjdeciler hâlinde rüzgârlar göndermesi ki hem rahmetinden size tattırmak için, hem emriyle gemiler[6] akmak için, hem arayıp fazlından kazanmanız için, hem gerek ki şükredesiniz diye[7] (46). Celâlim hakkı için senden evvel birçok resulleri kavimlerine gönderdik de onlara beyyinelerle vardılar, onun üzerine cürüm işleyenlerden intikam aldık. Mü'minlere ise nusret uhdemizde bir hak oldu[8] (47). Allah O'dur ki rüzgârları gönderir de bir bulut savururlar, derken onu semâda nasıl dilerse öyle serer, parça parça da eder. Derken

---

1 H ve F -"bakın".
2 H ve F: "hiçbir"; B: "bir".
3 H ve F: "olacaklar".
4 H ve F: "Her kim küfrettiyse küfrü boynunda, her kim de sâlih amel işlediyse kendilerine döşek döşerler".
5 H ve F: "O iman edip de sâlih sâlih işler yapanlar, fazlından mükâfat vermek için, çünkü O kâfirleri sevmez".
6 H ve F: "gemi".
7 H ve F -"diye".
8 H ve F: "Celâlim hakkı için senden evvel birçok resuller gönderdik kavimlerine, derken onlara beyyinelerle vardılar da cürüm işleyenlerden intikam aldık. Mü'minlere ise nusret Bize bir hak oldu".

yağmuru görürsün aralarından çıkar, derken onu kullarından kimlere diliyorsa döküverdi mi derhâl yüzleri gülüverir (48). Önce o kendilerine indirilmezden evvel ümidi kesmiş, ye'se düşmüş iseler de (49). Şimdi bak Allah'ın rahmeti âsârına[1], Arzı ölümünden sonra nasıl diriltiyor? Şüphe yok ki O her hâlde ölüleri diriltir, daha da her şeye kâdirdir O[2] (50). Celâlim hakkı için bir rüzgâr göndersek de onu -o eseri- sararmış görseler mutlak onun arkasından küfrâna başlarlar (51). Çünkü sen ölülere işittiremezsin, o daveti sağırlara da işittiremezsin, arkalarını dönmüş giderlerken[3] (52). Körlerin de şaşkınlıklarından yol göstericisi değilsin, ancak âyetlerimize iman edeceklere işittirirsin de onlar İslâm'a gelir, selâmeti bulurlar (53).

{ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ} Karada ve denizde fesad zuhûra [3833] geldi ❁ fıtrî nizam bozuldu, gerek tabîî ve gerek ictimâ'î şerâitte uygunsuzluk meydan aldı {بِمَا كَسَبَتْ اَيْدِي النَّاسِ} insanların ellerinin kesbi yüzünden ❁ fıtratın hilâfına tâkip olunan şirk, ahlâksızlık, haksızlık, muhtelif hevâlar, türlü mezheblerle beşerî ihtirasların çarpışması sebebiyle ki {لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا} yaptıklarının bazısını Allah kendilerine (bu dünyada) tattırmak için ❁ tamamını ise âhirette tadacaklar, asıl cezâsını orada çekecekler, fakat bu dünyada da biraz tattırılırlar {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} gerek ki rücû' ederler diye ❁ yani amellerinin acısını[4] biraz tatsınlar da tevbekâr olup şirkten vazgeçerek fıtrat dinine, tevhîd-i Hakk'a, salâha rücû' etsinler diye. Ve işte bi'set-i Muhammediye insanları tevbe ve salâha davet ile selâmete çıkarmak içindir. Bunun için buyuruluyor ki: Resûlüm! {قُلْ} de ki {سِيرُوا فِي الْاَرْضِ} Arzda bir gezin de {فَانْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلُ} bakın bundan evvelkilerin âkıbeti nasıl olmuş {كَانَ اَكْثَرُهُمْ مُشْرِكِينَ} onların ekserîsi müşrik idi ❁ şirk koşmakla, Allah'ın hikmetine karşı ahkâm vaz'ına kalkışmakla

---

1 H ve F: "âsâr-ı rahmetine".
2 B -"O".
3 H ve F: "Hâsılı şüphesiz ki sen ölülere işittiremezsin, sağırlara da işittiremezsin o daveti, arkalarını dönmüş giderlerken".
4 B: "cezâsını".

Allah'tan kurtulmanın çaresini bulamadılar, sonunda ister istemez Allah'ın hükmüne râm olarak kahrolup gittiler. Onun için {فَاَقِمْ... اِلَخ}

{وَمِنْ اٰيَاتِهٓ اَنْ يُرْسِلَ الرِّيَاحَ مُبَشِّرَاتٍ} ❁ Bu âyetler ibaresiyle ahvâl-i kevniyedeki tasarrufâtı ifade ederken işaretiyle de ahvâl-i ictimâʿiyedeki inkılâbâtı temsil etmektedir. Rüzgârların inkılâbların münzirleri olduğu gibi mübeşşirleri de var. Tabiata ârız olan fesad onlarla düzelir.

[3834]

اَللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةًۜ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُۚ وَهُوَ الْعَلٖيمُ الْقَدٖيرُ ﴿٥٤﴾ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَۙ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍۜ كَذٰلِكَ كَانُوا يُؤْفَكُونَ ﴿٥٥﴾ وَقَالَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ وَالْاٖيمَانَ لَقَدْ لَبِثْتُمْ فٖى كِتَابِ اللّٰهِ اِلٰى يَوْمِ الْبَعْثِۘ فَهٰذَا يَوْمُ الْبَعْثِ وَلٰكِنَّكُمْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٥٦﴾ فَيَوْمَئِذٍ لَا يَنْفَعُ الَّذٖينَ ظَلَمُوا مَعْذِرَتُهُمْ وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ﴿٥٧﴾ وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فٖى هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍۜ وَلَئِنْ جِئْتَهُمْ بِاٰيَةٍ لَيَقُولَنَّ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا مُبْطِلُونَ ﴿٥٨﴾ كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِ الَّذٖينَ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٩﴾ فَاصْبِرْ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَلَا يَسْتَخِفَّنَّكَ الَّذٖينَ لَا يُوقِنُونَ ﴿٦٠﴾

[3835] **Meâl-i Şerîfi**

Allah, O kādir ki sizi bir zaʿftan yaratmakta, sonra zaʿfın arkasından bir kuvvet yapmakta, sonra da kuvvetin arkasından bir zaʿf ve bir saç aklığı yapmakta. Neyi dilerse halk ediyor[1], O öyle Alîm, öyle Kadîr (54). O gün ki Sâʿat gelir kıyamet kopar; mücrimler bir saatten fazla durmadıklarına yemin ederler,[2] evvel de böyle çevriliyorlardı (55). Kendilerine ilm ü iman verilenler de demektedir ki "alimallah, Allah'ın kitabınca baʿs gününe kadar durdunuz. İşte bu baʿs günü,

1 H ve F: "eder".
2 H ve F: "mücrimler kasem ederler bir saatten fazla durmamışlar".

velâkin siz bilmezler gürûhu idiniz" (56). Artık o gün o zulmedenlere mazeretleri fâide vermez ve dertlerinin çaresine bakılmaz[1] *(57). Celâlim hakkı için bu Kur'an'da her türlü meselden temsil getirdik, yemin ederim ki sen onlara başka bir âyet de getirsen o küfredenler yine diyecekler ki: "Siz her hâlde mubtılsiniz*[2]*"*[3] *(58). İlmin kadrini bilmeyenlerin kalblerini Allah öyle tab' eder (59). Şimdi sen sabret, çünkü Allah'ın vaadi muhakkak haktır ve sakın îkānı olmayanlar seni hafifliğe sevketmesinler (60).*

Hâtimedeki bu nasihatı teyid ile tebşir siyâkında hikmetleri mutazammın olan Lokman Sûresi geliyor.

---

1 H ve F: "O gün artık o zulmedenlere mazeretleri fâide vermez ve onlar itâbdan kurtulmazlar".
2 B: "mübtelîsiniz".
3 H ve F: "yemin ederim ki sen onlara başka bir âyet de getirsen her hâlde o küfredenler yine diyecekler ki: 'Siz hep uyduruyorsunuz'".

[3836]

سُورَةُ لُقْمٰانَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اَرْبَعٌ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

LOKMAN SÛRESİ

Lokman Sûresi Mekkîdir. Ancak وَلَوْ اَنَّ مَا فِى الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ اَقْلَامٌ [31/27] üç âyetin Medenî olduğuna dair bir rivayet vardır.[1] Şöyle ki: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem hicret buyurduğu zaman Medine'de Yehûd ahbârı şöyle demişler: "İşittik ki sen: وَمَٓا اُو۫تٖيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلٖيلًا [el-İsrâ 17/85] diyormuşsun. Bizi mi kast ettin, yoksa kavmini mi?" Buyurmuş ki: "Hepsini de". "Öyle ise" demişler, "sen bilirsin ki bize Tevrat verilmiştir. Ve onda her şeyin beyânı vardır." Bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm "Allah'ın ilmi içinde o az bir şeydir" buyurmuş, Allah teâlâ da o âyetleri indirmiştir.[2]

Âyetleri: Mekkî ve Medenî ta'dâdında otuz üç, mütebâkīsinde otuz dörttür.

Kelimeleri: Beş yüz kırk sekizdir.

Harfleri: İki bin yüz ondur.

Fâsılası: مد نظر : م، د، ن، ظ، ر harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Kureyş'in Lokman'dan suâli olmuştur. (*Bahr* ve Âlûsî).[3]

---

1 Dânî, *el-Beyân fî addi âyi'l-Kur'ân,* s. 206; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 408; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 64:

هذه السورة مكية، قال ابن عباس: إلا ثلاث آيات، أولهن: ولو أنما في الأرض.

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* II, 548; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 308; Tirmizî, Tefsîr, 17; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 152:

وذلك أن اليهود قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم إن في التوراة علم كل شيء وقال الله تبارك وتعالى للنبي صلى الله عليه وسلم قل لليهود «وَما أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا» عندي كثيرا عندكم وعلم التوراة عندكم كثير، فقالوا للنبي صلى الله عليه وسلم: من قال هذا؟ فو الله ما قاله لك إلا عدو لنا يعنون جبريل عليه السلام، ثم قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم: خاصة لنا أنا لم نؤت من العلم إلا قليلا. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: بل الناس كلهم عامة. فقالوا للنبي صلى الله عليه وسلم: ولا أنت ولا أصحابك. فقال: نعم. فقالوا: كيف تجمع بين هاتين؟ تزعم أنك أوتيت الحكمة ومن يؤت الحكمة فقد أوتي خيرا كثيرا وتزعم أنك لم نؤت من العلم إلا قليلا. فنزلت «وَلَوْ أَنَّما فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلامٌ...» إلى آخر الآية.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 408; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 64:

وسبب نزولها أن قريشا سألت عن قصة لقمان مع ابنه، وعن بر والديه، فنزلت.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

الٓمٓۚ ﴿١﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ الْكِتَابِ الْحَك۪يمِۙ ﴿٢﴾ هُدًى وَرَحْمَةً لِلْمُحْسِن۪ينَۙ ﴿٣﴾ اَلَّذ۪ينَ يُق۪يمُونَ
الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَۜ ﴿٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُو۬لٰٓئِكَ
هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٥﴾ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَر۪ي لَهْوَ الْحَد۪يثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ بِغَيْرِ عِلْمٍۗ
وَيَتَّخِذَهَا هُزُواًۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُه۪ينٌ ﴿٦﴾ وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا وَلّٰى مُسْتَكْبِراً
كَاَنْ لَمْ يَسْمَعْهَا كَاَنَّ ف۪ٓي اُذُنَيْهِ وَقْراًۚ فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ اَل۪يمٍ ﴿٧﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا
الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتُ النَّع۪يمِۙ ﴿٨﴾ خَالِد۪ينَ ف۪يهَاۜ وَعْدَ اللّٰهِ حَقاًّۜ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٩﴾
خَلَقَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا وَاَلْقٰى فِي الْاَرْضِ رَوَاسِيَ اَنْ تَم۪يدَ بِكُمْ وَبَثَّ ف۪يهَا مِنْ
كُلِّ دَٓابَّةٍۜ وَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً فَاَنْبَتْنَا ف۪يهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ كَر۪يمٍ ﴿١٠﴾ هٰذَا خَلْقُ اللّٰهِ
فَاَرُون۪ي مَاذَا خَلَقَ الَّذ۪ينَ مِنْ دُونِه۪ۜ بَلِ الظَّالِمُونَ ف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ ﴿١١﴾

[3837] **Meâl-i Şerîfi**

Elif-Lâm-Mîm (1). Bunlar sana o hikmetli kitabın âyetleri (2). Hidâyet ve[1] rahmet için o (güzellik yapan) muhsinlere (3). Ki namazı kılarlar ve[2] zekâtı verirler, âhirete de onlar yakīn edinirler (4). İşte bunlar Rablerinden bir[3] hidâyet üzeredir ve işte bunlardır o felah bulanlar (5). Bayağı insanlardan kimi de vardır ki, Allah yolundan bilmeyerek sapıtmak ve onu eğlence yerine tutmak için laf eğlencesi satın alır, işte bunlara mühîn bir azab vardır[4] (6).[5] Karşısında âyetlerimiz okunduğu vakit de[6] kibirlenerek [3838] *ensesini döner, sanki onları işitmemiş, sanki kulaklarında bir ağırlık varmış, sen de onu elîm bir azab ile*

---

1 H ve F: "için".
2 B -"ve".
3 H ve F: "birer".
4 H ve F: "Bayağı insanlardandır o ki laf eğlencesi satın alır, Allah yolundan bilmeyerek sapıtmak ve onu eğlence yerine tutmak için. Böyleleri var ya işte bunlara mühîn bir azab var".
5 H ve F +"Hâlbuki".
6 H ve F -"de".

müjdele (7). Fakat iman edip de iyi işler yapanlar, şüphesiz ki[1] onlara naîm cennetleri var (8). İçlerinde muhalled olmak üzere onlar, hakkā Allah'ın vaadi bu, ve Azîz O'dur Hakîm O (9). Gökleri direksiz yarattı[2], onları görüyorsunuz, Arz'a da sizi çalkalar diye ağır baskılar bıraktı ve onda her bir hayvandan üretti. Hem gökten bir su indirdik de her hoş çeşitten yetiştirdik[3] (10). İşte bu Allah'ın yarattığı,[4] haydi gösterin bana[5] O'ndan berikiler ne yaratmış? Fakat o zâlimler apaçık[6] dalâl içindeler (11).

{لِلْمُحْسِنِينَ} Muhsinlere ❁ bu Kur'an'da indirildiği vechile amelde ihsan yapanlar. El-Bakara'nın evvelinde هُدًى لِلْمُتَّقِينَ buyurulmuştu, burada ise هُدًى وَرَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ buyuruluyor. Nîsâbûrî tefsîrinde der ki: "Burada 'muhsinîn' denildiği için bir de rahmet ziyade kılınmıştır. Çünkü ihsan mertebesi takvânın fevkindedir. Çünkü Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem اَلْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللّٰهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ 'ihsan, Allah'ı görüyormuşsun gibi O'na ibadet etmendir'[7] buyurmuş. Allah sübhânehû ve teâlâ da اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ [en-Nahl 16/128] ve لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ [Yûnus 10/26] kavl-i kerîmleriyle buna işaret buyurmuştur.[8] Burada اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ [el-Bakara 2/3] kaydının zikredilmemesi de bunu teyid eder."[9]

{لَهْوَ الْحَدِيثِ} Laf eğlencesi: Eğlence söz ❁ insanı oyalayan işinden alıkoyan sözler, asılsız hikâyeler, masallar, romanlar, tarih kılıklı efsaneler, güldürücü lakırdılar, gevezelikler, tegannîler gibi eğleyici sesler. Bunun sebeb-i nüzûlünde deniliyor ki: Nadr b. Hâris ticaretle Fâris'e gidiyor,

---

1 H ve F -"ki".
2 H ve F: "Gökleri yarattı: direksiz".
3 H ve F: "Hem gökten bir su indirmekteyiz de, bir de her hoş çeşitten neler yetiştirmekteyiz".
4 H ve F: "İşte Allah'ın yarattığı bu".
5 B: "daha".
6 B: "açık".
7 Buhârî, Îmân, 37, Tefsir, 31; Müslim, Îmân, 1.
8 B: "buyurulmuştur".
9 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* V, 422:
وحيث زاد هاهنا وَرَحْمَةً قال لِلْمُحْسِنِينَ فإن الإحسان مرتبة فوق التقوى لقوله صلى الله عليه وسلم «الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه» ولقوله سبحانه «إِنَّ اللَّهَ مَعَ الَّذِينَ اتَّقَوْا وَالَّذِينَ هُمْ مُحْسِنُونَ» (النحل ١٢٨/١٦) «لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنى وَزِيادَةٌ» (يونس ٢٦/١٠) ومما يؤيد ما قلنا أنه لم يقل هنا «يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ» (البقرة ٣/٢) لئلا يلزم شبه التكرار، فإن الإحسان لا مزيد عليه في باب العقائد.

Acemlerin hikâyelerini, efsane kitaplarını getiriyor ve[1] bunları Kureyş'e okuyarak "Muhammed size Âd ve Semûd hikayeleri söylüyor, gelin ben size Rüstem'in, İsfendiyar'ın, Kisraların hikayelerini anlatayım" diyor ve bu suretle [3839] birçoklarının Kur'an dinlemesine mâni' oluyordu. Bundan başka güzel bir hânende cariye almış, birinin Müslüman olacağını işittiği zaman onu alıp cariyesine: "Haydi buna yedir içir, söyleyiver" der, bu suretle eğlendirip "gördün a, bu Muhammed'in çağırdığından, namazdan oruçtan, onun önünde çarpışmaktan daha iyi değil mi?" dermiş.[2] İbn Hatal da bir cariye almış, seb tegannî edermiş,[3] âyetin nihâyetinde أُولٰٓئِكَ لَهُمْ diye cemî' sîgası getirilmesine nazaran bunların hepsi sebeb-i nüzûlde dâhil olmak gerektir. Müfessirînin ekserîsi bunu gınâ ile tefsir etmişlerse de muhakkikīnin muhtârı zâhiri vechile âm olmasıdır. Ma'amâfîh burada asıl zemmin hikmeti şununla anlatılmıştır.

{لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ} Bilmeyerek Allah yolundan sapıtmak ❁ yani saptırdığını hissettirmeden, yaptığı işin âkıbetini sezdirmeden dini, ahlâkı bozmak {وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا} ve onu, yani Allah yolunu, hak dinini eğlence yerine tutmak için ❁ يَتَّخِذَ[4] Hafs, Hamza, Kisâî, Ya'kūb kıraatlerinde nasb ile, mütebâkīsinde ref' ile okunur. Bu surette "بِغَيْرِ عِلْمٍ", يَشْتَرِى'ye ta'alluk edebilirse de nasb kıraatinde "dalâl"in kaydı olmak gerektir.

{بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا} ❁ Ra'd Sûresi'nde اَللّٰهُ الَّذٖى رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا [13/2] âyetinin tefsirine bak. Bu âyet, Allah teâlâ'nın izzet ü hikmetini takrir ile tevhîdi temhid ediyor. Ve onun için اَنْزَلْنَا ile اٰتَيْنَا'da gıyabdan tekellüme iltifat buyuruluyor. {هٰذَا خَلْقُ اللّٰهِ} İşte bu zikrolunanlar Allah'ın

---

1 B -"ve".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 490. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 432-433; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* II, 326; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 21:

وقيل: نزلت في النضر بن الحرث، وكان يتجر إلى فارس، فيشترى كتب الأعاجم فيحدث بها قريشا ويقول: إن كان محمد يحدثكم بحديث عاد وثمود فأنا أحدثكم بأحاديث رستم وبهرام والأكاسرة وملوك الحيرة، فيستمحلون حديثه ويتركون استماع القرآن. وقيل: كان يشترى المغنيات، فلا يظفر بأحد يريد الإسلام إلا انطلق به إلى قينته فيقول: أطعميه واسقيه وغنيه، ويقول: هذا خير مما يدعوك إليه محمد من الصلاة والصيام وأن تقاتل بين يديه.

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 345:

روي أنها نزلت في قرشي اشترى جارية مغنية تغني بهجاء محمد صلى الله عليه وسلم وسبه فنزلت الآية في ذلك، وقيل إنه ابن خطل.

4 H ve F: "ويتخذ".

yarattığı; {فَاَرُون۪ي مَاذَا خَلَقَ الَّذ۪ينَ مِنْ دُونِه۪} haydi gösterin bana ondan berikiler ne yaratmış? Hiç {بَلِ} fakat {الظَّالِمُونَ} o zâlimler ❁ yani halk ve ulûhiyet mefhumlarına haksızlık ederek [3840] pek büyük zâlim olan, şirki irtikâb eyleyen müşrikler {ف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍ} açık bir dalâl içindedirler. ❁ Açık olan bir hakikatten sapıyorlar. Ki bunlarda iki cihetle haksızlık ve şaşkınlık vardır. Bir taraftan mahlûka hâlık kudreti isnad ederek "filan şunu yarattı, falan şunu yarattı" diye yalan söylerler, bir taraftan da hiçbir şey yaratmadığı[1] mâlum olan nesnelere taparlar. Şimdi burada şöyle bir sual hatıra gelebilir: "İlm ü hikmet, fenn ü sanat ile insanlar tarafından birtakım şeyler yapılmıyor mu? Bunlar birer yaratma değil midir?" denebilir. [2] Buna karşı hikmetin Allah vergisi olduğu ve binâen'aleyh hikmet ile yapılan şeylerin de hâlıkı Allah olduğu bilinerek O'na şükredilmesi lâzım geleceği ve hakîmin nazarında da şirkin çok büyük bir zulüm olduğu anlatılarak buyuruluyor ki:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِۜ وَمَنْ يَشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِه۪ۚ وَمَنْ كَفَرَ فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ حَم۪يدٌ ﴿١٢﴾ وَاِذْ قَالَ لُقْمٰنُ لِابْنِه۪ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللّٰهِۜ اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظ۪يمٌ ﴿١٣﴾ وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِۚ حَمَلَتْهُ اُمُّهُ وَهْنًا عَلٰى وَهْنٍ وَفِصَالُهُ ف۪ي عَامَيْنِ اَنِ اشْكُرْ ل۪ي وَلِوَالِدَيْكَۜ اِلَيَّ الْمَص۪يرُ ﴿١٤﴾ وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ ب۪ي مَا لَيْسَ لَكَ بِه۪ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًاۘ وَاتَّبِعْ سَب۪يلَ مَنْ اَنَابَ اِلَيَّۚ ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٥﴾ يَا بُنَيَّ اِنَّهَٓا اِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ ف۪ي صَخْرَةٍ اَوْ فِي السَّمٰوَاتِ اَوْ فِي الْاَرْضِ يَأْتِ بِهَا اللّٰهُۜ اِنَّ اللّٰهَ لَط۪يفٌ خَب۪يرٌ ﴿١٦﴾ يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَٓا اَصَابَكَۜ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِۚ ﴿١٧﴾ وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ وَلَا تَمْشِ فِي الْاَرْضِ مَرَحًاۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍۚ ﴿١٨﴾ وَاقْصِدْ ف۪ي مَشْيِكَ وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَۜ اِنَّ اَنْكَرَ الْاَصْوَاتِ لَصَوْتُ الْحَم۪يرِ۟ ﴿١٩﴾

1 B: "yaratılmadığı".
2 B: "denilebilir".

[3841] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için Lokman'a hikmet verdik ki şükret Allah'a diye[1], ve her kim şükrederse kendi lehine eder, her kim de nankörlük ederse her hâlde Allah Ganî'dir, Hamîd'dir (12). Hani Lokman da oğluna demişti, ona vaaz ediyordu: "Yavrum, Allah'a şirk koşma, çünkü[2] şirk çok büyük bir zulümdür" (13). Gerçi insana ebeveynini de tavsiye ettik -anası onu[3] zaʿf, zaʿf üstüne taşıdı[4], süt kesimi de iki sene içinde- şükret diye Bana ve anana babana, ki Banadır geliş[5] (14). Bununla beraber o ikisi de sana sence hakkında bir ilim olmayan hiçi Bana şerîk koşturmaya uğraşırlarsa o vakit onlara itaat etme ve kendilerine dünyada [3842] *mâruf surette musâhabet eyle[6] de Bana yüz tutanın yolunu tut. Sonra dönüp Bana geleceksiniz de Ben size yaptıklarınızı haber vereceğim[7] (15). "Yavrum! Haberin olsun ki yaptığın bir hardal dânesi tartısı olsa da bir kaya içinde veya göklerde veya yerin dibinde gizlense Allah onu getirir mîzânına kor; çünkü Allah Latîf'tir, Habîr'dir (16). Yavrum! Namazı kıl, mârufu emir ve münkerden nehiy ve başına gelene sabret, çünkü bunlar azmolunacak işlerdendir (17). Hem nâsa avurdunu şişirme ve yeryüzünde çalımla yürüme, çünkü Allah, öğüngen[8] kurulganın hiçbirini sevmez (18). Gidişinde mutedil ol, sesini pesten al, çünkü seslerin en beti her hâlde[9] eşekler sesidir" (19).*

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَا لُقْمٰنَ الْحِكْمَةَ} Şânım hakkı için Lokman'a hikmet verdik ❁ Lokman Hakîm'in kim olduğu hakkındaki rivayetlerin hulâsası Ebussuud'un nakline göre şudur: Lokman b. Bâʿûrâ ki Âzer evlâdından olup Eyyûb aleyhisselâm'ın hemşire veya teyzezâdesi imiş, uzun müddet

1 H ve F: "diye Allah'a".
2 H ve F: "Yavrum şirk koşma, billâhi".
3 B: "ona".
4 H ve F: "anası onu taşıdı: zaʿf zaʿf üstüne".
5 H ve F: "geliş ise Banadır".
6 B: "et".
7 H ve F: "Bununla beraber o ikisi de sana sence hakkında hiçbir ilim olmayan hiçi Bana şirk koşturmaya uğraşırlarsa o vakit onlara itaat etme ve kendilerine dünyada mâruf surette musâhabet eyle de Bana sığınanın yolunu tut. Sonra dönüp Bana geleceksiniz de Ben size yaptıklarınızı haber vereceğim".
8 B: "öğünen".
9 H ve F: "elbet".

yaşamış, Dâvûd aleyhisselâm'a yetişmiş ve ondan ilim ahzetmiş ve onun ba'sinden evvel iftâ da edermiş. Sâhib-i san'at imiş, Benî İsrâil'de kadılık ettiği de söylenmiş. Bazıları bunun bir nebî olduğuna da kāil olmuşlar ise de cumhûrun kavlince nebî değil bir hakîm idi.[1] İbn Rüşd'ün *Tehâfüt*'ünde dediği gibi her nebî hakîm ise de her hakîm nebî değildir. يُؤْتِى الْحِكْمَةَ مَنْ يَشَٓاءُۚ وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا [el-Bakara 2/269] âyetinde hikmetin târifi hakkında tafsîlât geçmişti. Burada da diyorlar ki ulemânın örfünde "hikmet" nefs-i insânînin nazarî ilimleri iktibas ve ameliyyâtta ef'âl-i fâzılaya tâkati nisbetinde tam bir meleke iktisab ederek tekemmül etmesidir. Yani hikmet gâh nazarî ve gâh ilmî[2] olarak târif edilirse de tam mânasıyla hikmet, ilel ü esbâbı bilerek gayeye isabet edecek vechile ameli ilme, ilmi amele tevfik etmektir. Bunun için kendine hikmet verilene birçok hayır verilmiş olduğu beyan buyurulmuştur. Allah [3843] teâlâ'nın âlemde hikmetiyle vaz' u tahsis buyurduğu esbâb ve ahkâmı, yani kanunları keşfederek ondan birtakım amelî[3] netâic istihrac etmek kābiliyeti şüphe yok ki Allah'ın büyük bir atıyyesidir. Ve hakîm olan kimseye yakışan da ilmen ve amelen bunun şükrünü edâ etmektir. Nitekim şöyle buyuruluyor: Lokman'a hikmeti verdik {اَنِ اشْكُرْ لِلّٰهِ} ki şükret Allah'a diye ❁ bu şükrün ilmî haysiyeti evvelâ o hikmet Allah teâlâ'nın bir vergisi olduğunu bilerek Allah'ı şirkten tenzih etmektir. Amelî haysiyeti de ef'âlinde tâkip ettiği gaye ve makāsıdında kendi hevâsını değil, Allah'ın rızâsını gözetmektir. {وَمَنْ يَشْكُرْ فَاِنَّمَا يَشْكُرُ لِنَفْسِه۪} Ve her kim şükrederse sırf kendi lehine şükretmiş olur. ❁ Çünkü sonunda fâidesi kendine ait olur. Lâkin kendine hikmet verilenler içinde nankörlük ederek küfre sapanlar dahi bulunduğuna işaret ile buyuruluyor ki: {وَمَنْ كَفَرَ} Ve her kim de küfran ederse ❁ o hikmeti Allah'tan bilmeyip "ben yapıyorum, ben yaratıyorum" diyerek şükretmez de sû'-i isti'mâl ederse kendi aleyhine eder. {فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِىٌّ حَم۪يدٌ}

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VI, 622:
وهو لقمان بن باعوراء مِن أولاد آزر ابن أخت أيّوب عليه السَّلامُ أو خالتِه وعاشَ حتَّى أدركَ داودَ عليه السَّلامُ وأخذ عنْهُ العلمَ وكان يُفتي قبل مَبعثِه.
وقيل: كان قاضياً في بني إسرائيلَ. والجمهورُ على أنَّه كانَ حكيماً ولم يكُنْ نبيًّا.

2 B: "amelî".

3 M ve B: "ilmî".

Çünkü Allah ganîdir, ihtiyacı yoktur, hem hamîddir, zâtında hamde layıktır. Hâmiddir, hiç kimse övmese bile kendini övmesini bilir. Yahud mahmûddur, bütün mahlûkāt O'na lisân-ı hâl ile hamd eder. ❁ Filân feylesof hikmet nâmına küfrederse O'na hiçbir zarar eriştiremez, kendi mezmum olur. Bu taksimden sonra Lokman'ın şükrünü nasıl edâ ettiğine dair hikmet ve ahlâktan bir iki numûne zikrolunarak buyuruluyor ki: {وَاِذْ قَالَ لُقْمٰنُ لِابْنِهٖ} Ve hani -yani unutma dâima an- o vakit ki Lokman da oğluna dedi, {وَهُوَ يَعِظُهُ} ona vaaz ediyordu ❁ nasihat veriyordu. Râgıb'ın beyânına göre "va'z" [3844] tahvîfe mukārin bir zecirdir. İmam Halil ise kalbi inceltecek vechile hayrı hatırlatmak demiştir ki daha güzeldir.[1] {يَا بُنَيَّ} Oğulcuğum: yavrum ❁ dedi {لَا تُشْرِكْ بِاللّٰهِ} Allah'a şirk koşma {اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظٖيمٌ} çünkü şirk çok büyük bir zulümdür. ❁ Yahut billâhi şirk çok büyük bir zulümdür. Evvelâ bir zulüm, bir haksızlıktır. Çünkü zulüm bir şeyi mevzi'inin gayriye koymaktır. Allah'ın hakkını Allah'tan başkasına vermektir. Aynı zamanda وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنٖٓى اٰدَمَ [el-İsrâ 17/70] mantûkunca Allah'ın mükerrem kıldığı, şeref verdiği nefs-i insânîyi mahlûka ibadet ettirerek tezlil eylemektir. Sâniyen büyük bir zulümdür. Çünkü mâbudluğu hiç mevzi'i[2] olmayan ve olmasına hiçbir vechile imkân bulunmayan bir mevki'e koymaktır. Zira Zeyd'in malını alıp da Amr'a vermek zulümdür. Çünkü Zeyd'in malını Amr'ın eline koymaktır. Lakin hibe veya bey' gibi temlik sebeplerinden birisiyle o mal sâbıkan veya lâhıkan Amr'ın milki olabilmek mümkindir. Hâlbuki şirk koşmak mâbudluğu Allah'ın mâsivâsına vermektir. Allah'ın mâsivâsının ise mâbud olmasına hiçbir vechile cevaz ve imkân yoktur. {وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ} ❁ Bu iki âyet Lokman'ın nasihatini hikâye esnasında ve şirkten nehyi tekid siyâkında istıtrad suretiyle mu'teriza hâlinde başlı başına bir kelâm-ı ilâhîdir. Rivayet olunduğuna göre Sa'd b. Ebî Vakkās radıyallâhu anh ile anası hakkında nâzil olmuştur. Şöyle ki:

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 876:

الوَعْظُ: زجر مقترن بتخويف. قال الخليل: هو التّذكير بالخير فيما يرقّ له القلب.

Halil b. Ahmed, *el-Ayn,* II, 228:

وعظ: العِظَةُ: الموعظة. وَعَظْتُ الرّجلَ أَعِظُهُ عِظَةً وموعظة: واتّعَظَ: تقبّل العِظَةَ، وهو تذكيرُك إيّاه الخيرَ ونحوَه ممّا يرقُّ له قلبُهُ.

2 B: "mevzû'".

Müşârün ileyh vâlidesine itaatkâr idi. İslâm'a girdiği zaman vâlidesi "yâ Sa'd sen ne yaptın? Eğer sen bu yeni dini bırakmazsan kasem olsun ki ben yemem içmem nihâyet ölürüm, sen de benim yüzümden 'hey anasının kātili' diye bednâm olursun" demiş. O da "yapma ana, ben bu dini hiçbir şey için terk etmem" demiş. Vâlidesi iki gün iki gece yememiş, tâkatten düşmüş, bunu gören Sa'd "anneciğim[1], bilesin ki vallahi yüz canın olsa da birer birer çıksa ben bu dini [3845] hiçbir şey için terk edemem, artık[2] dilersen ye, dilersen yeme" demiş. Bunun üzerine vâlidesi yemeğini yemiş. İşte bu iki âyet veyahut ikinci âyet bu sebeple nâzil olmuştur.[3] {وَهْنًا عَلٰى وَهْنٍ} Vehn, vehn üstüne ❁ bu terkîb-i vasfî "ümm"den hâldir. "Vehn" harekette za'ftır. Yani anası günden güne ağırlaşmak suretiyle za'f za'f üstüne {وَفِصَالُهُ فٖى عَامَيْنِ} süt kesimi de iki yılda ❁ bunun zâhirinden emzik müddetinin a'zamîsi iki sene olduğu anlaşılıyor ki İmâmeyn ve İmam Şâfiî[4] kavlidir. Lakin İmâm-ı A'zam ihtiyat olmak üzere Sûre-i Ahkāf'ta gelecek olan وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلٰثُونَ[5] شَهْرًا [46/15][6] âyeti ile otuz aya kāil olmuştur. Ma'amâfîh fetvâ İmâmeyn kavlinedir. {اَنِ اشْكُرْ} Şükret diye ❁ bununla وَصَّيْنَا tefsir olunuyor. Yani şöyle: Diye tavsiye ettik ki şükret {لٖى وَلِوَالِدَيْكَ} Bana ve anana babana ❁ birisi Aleyhissalâtü vesselâm'a "ben kime iyilik edeyim?" diye sormuştu. Buyurdu ki: "Anana, sonra yine anana, sonra yine anana." "Ya ondan sonra?" dedi, "babana" buyurdu.[7] Anaya babaya şükür, haklarını gözeterek itaat ve ihsanda bulunmak ve

---

1 H ve F: "anacığım".

2 B -"artık".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 138-139. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 374-375, 434; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 181, 185; Müslim, Fedâilü's-Sahâbe, 43; Tirmizî, Tefsîr, 29:

عن مصعب بن سعد، عن أبيه، قال: قالت أمّ سعد لسعد: أليس الله قد أمر بالبرّ، فوالله، لا أطعم طعاما ولا أشرب شرابا حتى أموت أو تكفر، قال: فكانوا إذا أرادوا أن يطعموها شجروا فاها بعصا، ثم أوجروها، فنزلت هذه الآية: «وَوَصَّيْنا الإنسانَ بِوَالِدَيْهِ».

قال سعد بن مالك: نزلت فيّ «وَإِنْ جَاهَدَاكَ عَلى أَنْ تُشْرِكَ بِي مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ فَلا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا» قال: لما أسلمت، حلفت أمي لا تأكل طعاما ولا تشرب شرابا، قال: فناشدتها أوّل يوم، فأبت وصبرت، فلما كان اليوم الثاني ناشدتها، فأبت، فلما كان اليوم الثالث ناشدتها فأبت، فقلت: والله، لو كانت لك مئة نفس لخرجت قبل أن أدع ديني هذا، فلما رأت ذلك وعرفت أني لست فاعلا أكلت.

4 B: "A'zam".

5 H ve F -"ثلثون".

6 "…hamliyle süt kesimi de otuz ay…"

7 Buhârî, Edeb, 2; Müslim, Birr, 1-2:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: جاء رجل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: يا رسول الله، من أحق الناس بحسن صحابتي؟ قال: أمك، قال: ثم من؟ قال أمك، قال: ثم من؟ قال: أمك، قال: ثم من؟ قال: ثم أبوك.

dua etmektir. Sûre-i İsrâ'da bilhassa beyan buyurulmuştur. {اِلَيَّ[1] الْمَص۪يرُ} Dönüş ise Banadır. ❁ Yani şükredip etmediğinizi o vakit Ben sorarım. Bu cümle, Allah'a şükrün ehem ve akdem olduğunu anlatmak suretiyle ikinci âyetin hükmüne bir tavtı'edir.

{وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ ب۪ي} Bununla beraber, yani anaya babaya dahi şükrü insana tavsiye etmiş olmamızla beraber, onlar seni Bana şirk koşasın diye zorlarlarsa {مَا لَيْسَ لَكَ بِه۪ عِلْمٌ} sence hakkında hiçbir ilim olmayan, yani hiçbir ilimde yeri olmayıp muhal olan şirki isnad ettirmek [3846] üzere onu sıkıştırırlarsa {فَلَا تُطِعْهُمَا} o hususta ikisine de itaat etme {وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفاً} de onlara dünyada[2] mâruf surette musâhib ol ❁ yani masiyete iştirak etmeksizin şer'in râzı olacağı ve kerem ü mürüvvetin iktizâ edeceği vechile sohbetlerinde bulun. Meselâ yemek içmek, giymek gibi ihtiyaçlarını tesviye etmek, cefâ etmemek, ağır söylememek, hastalıklarına bakmak[3], vefatlarında defnetmek gibi dünyevî mu'âvenetlerini[4] yap. Din işine gelince {وَاتَّبِعْ سَب۪يلَ مَنْ اَنَابَ اِلَيَّ} Bana inâbe etmiş olan hâlis muhlis muvahhidin yolunu tut {ثُمَّ اِلَيَّ مَرْجِعُكُمْ فَاُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} sonra hepinizin dönümü Banadır, o vakit Ben size neler yaptığınızı haber vereceğim. {يَا بُنَيَّ اِنَّهَا} Yavrum, muhakkak ki o yaptığın ❁ iyilik veya kötülük {اِنْ تَكُ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ... إلخ} yani ne kadar küçük ve gizli ve ne kadar yüksek veya alçak[5] olursa olsun {يَأْتِ بِهَا اللّٰهُ} Allah onu getirir ❁ âhirette karşına kor {اِنَّ اللّٰهَ لَط۪يفٌ} çünkü Allah Latîf'tir. ❁ lutfu, letâifi çok, kudreti en ince, en gizli şeylere yetişir {خَب۪يرٌ} ilmi ile hepsini bilir.

{يَا بُنَيَّ اَقِمِ الصَّلٰوةَ} Yavrum, namazı devamlı kıl ❁ kendini erdirmek için {وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ} emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yap ❁ diğerlerini kemâle erdirmek, cemiyeti istikāmetle götürmek için {وَاصْبِرْ عَلٰى مَٓا اَصَابَكَ} başına gelene de sabret ❁ yani emr bi'l-ma'rûf ve nehy

---

1 H, F, M ve B: "وإلي".
2 H, F ve M -"dünyada".
3 B -"ağır söylememek, hastalıklarına bakmak".
4 B: "mu'âvenetleri".
5 H ve F: "yani ne kadar küçük ve ne kadar gizli ve ne kadar yüksek ve ne kadar alçak".

ani'l-münker yapmak kolay değildir. O yüzden başına [3847] birtakım musibetler gelmek melhuzdur ve onlara sabretmek lâzımdır. Umeyr[1] b. Habîb[2] radıyallâhu anh Hazretleri oğullarına vasiyetinde demiştir ki: "Herhangi biriniz emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapmak isterse ondan evvel ezâya hazırlansın ve Allah'tan sevâba yakīn edinsin. Çünkü her kimin Allah'tan sevâba îkānı olursa dokunan eziyeti duymaz."[3] {إِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ} Çünkü bu işlerin her birisi azmolunacak büyük işlerdendir.

{وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لِلنَّاسِ} Ve nâsa avurdunu şişirme ❁ avurt etme, yani böbürlenip kibirlenme.

"**Sa'r**" (صعر) bir derttir ki deveye ârız olur da boynunu büker. Şu hâlde "tas'îr" boynu dertli deve gibi başını yana bükmek demek olur ki kibirli kimselerin âdetidir. Lisânımızda buna "avurt etmek" veya "kasalmak" tâbir olunur. Buna, nâsa yanağını eğme, boyun eğme, yani kendini tezlil eyleme mânasını veren dahi olmuştur. Bu da muhtemil olmakla beraber üstüne altına muvâfık olan evvelkisidir. Yani emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapmakla beraber kibirlenme {وَلَا تَمْشِ فِى الْأَرْضِ مَرَحًا} ve yeryüzünde çalımla yürüme {إِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ} çünkü Allah kurulanın, övünenin hiçbirini sevmez.

{وَاقْصِدْ فِى مَشْيِكَ} Gidişinde mutedil ol {وَاغْضُضْ مِنْ صَوْتِكَ} sesinden de biraz indir ❁ söylerken bağırma {إِنَّ اَنْكَرَ الْاَصْوَاتِ} çünkü seslerin en beti ❁ en hoşa gitmeyen tatsızı {لَصَوْتُ الْحَمِيرِ} her hâlde eşekler sesidir.

[3848] Lokman'a hikmetin şükür için verildiği anlatıldıktan ve oğluna vaazıyla hikmet ve şükründen bazı numûneler gösterildikten sonra ale'l-umûm insanlığa olan ni'am-ı ilâhiyeyi ihtar ve nankör kâfirlerin zulm ü dalâlini iş'âr ile tevhid[4] ve şükre davet için buyuruluyor ki:

---

1 H ve F: "Amr".

2 B: "حباب".

3 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 152; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VI, 523:
عن جعفر الخطمي، أن جده عمير بن حبيب أوصى بنيه وكانت له صحبة فقال: «يا بني... وإذا أراد أحدكم أن يأمر الناس بالمعروف وينهاهم عن المنكر، فليوطن نفسه على الصبر على الأذى، وليوقن بالثواب من الله، فإنه من يثق بالثواب من الله لا يجد مس الأذى.

4 B: "teyid".

اَلَمْ تَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَاَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً
وَبَاطِنَةًۜ وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يُجَادِلُ فِى اللّٰهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَلَا هُدًى وَلَا كِتَابٍ مُنِيرٍ ﴿٢٠﴾ وَاِذَا
قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا وَجَدْنَا عَلَيْهِ اٰبَٓاءَنَاۜ اَوَلَوْ كَانَ الشَّيْطَانُ
يَدْعُوهُمْ اِلٰى عَذَابِ السَّعِيرِ ﴿٢١﴾ وَمَنْ يُسْلِمْ وَجْهَهُٓ اِلَى اللّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ
بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقٰىۜ وَاِلَى اللّٰهِ عَاقِبَةُ الْاُمُورِ ﴿٢٢﴾ وَمَنْ كَفَرَ فَلَا يَحْزُنْكَ كُفْرُهُۜ اِلَيْنَا مَرْجِعُهُمْ
فَنُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُواۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٢٣﴾ نُمَتِّعُهُمْ قَلِيلًا ثُمَّ نَضْطَرُّهُمْ اِلٰى
عَذَابٍ غَلِيظٍ ﴿٢٤﴾ وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُۜ قُلِ الْحَمْدُ لِلّٰهِۜ
بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢٥﴾ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِىُّ الْحَمِيدُ
﴿٢٦﴾ وَلَوْ اَنَّ مَا فِى الْاَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ اَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ اَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ
كَلِمَاتُ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٢٧﴾ مَا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ اِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍۜ اِنَّ اللّٰهَ
سَمِيعٌ بَصِيرٌ ﴿٢٨﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِ وَسَخَّرَ
الشَّمْسَ وَالْقَمَرَۘ كُلٌّ يَجْرٖٓى اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى وَاَنَّ اللّٰهَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٢٩﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ
اللّٰهَ هُوَ الْحَقُّ وَاَنَّ مَا يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الْبَاطِلُۙ وَاَنَّ اللّٰهَ هُوَ الْعَلِىُّ الْكَبِيرُ ﴿٣٠﴾

[3849] **Meâl-i Şerîfi**

Görmediniz mi?[1] *Allah-ı Zü'l-celâl sizin için göklerdekini ve yerdekini musahhar kılmış, üzerinize zâhiren ve bâtınen nimetlerini ifâza buyurmakta. Bununla beraber nâs içinde kimisi de var ki ne bir ilme ne bir mürşide ne de tenvir eder bir kitaba istinad etmeksizin Allah hakkında mücadele ediyor (20). Ve "Allah'ın indirdiğine tâbi' olun" denildiği vakit kendilerine* [3850] *"hayır, biz*[2] *atalarımızı neyin üzerinde bulduksa onun ardınca gideriz" diyorlar; ya Şeytan onları sa'îr azâbına davet ediyor idiyse de mi? (21) Hâlbuki her kim özü muhsin olarak yüzünü tertemiz Allah'a tutarsa o hakikaten en sağlam kulpa yapışmıştır, öyle*

1 B: "Gördünüz mü?".
2 B: "bir".

ya bütün işlerin âkıbeti Allah'a dayanır (22). Kim de küfrederse artık onun küfrü seni mahzun etmesin, onlar dönüp Bize gelecekler, o vakit Biz onlara bütün yaptıklarını haber vereceğiz. Her hâlde Allah, bütün sînelerin künhünü bilir (23). Biz onlara biraz zevk ettiririz de sonra kendilerini galîz bir azâba muztar kılarız (24). Celâlim hakkı için sorsan onlara: O gökleri ve yeri kim yarattı? Her hâlde elbet[1] Allah diyecekler; "Elhamdü lillah" de, fakat pek çokları bilmezler (25). Göklerde ve yerde ne varsa Allah'ındır; hakikat Allah öyle Ganî öyle Hamîd'dir (26). Eğer yerdeki ağaçlar hep kalem olsa deniz de mürekkeb, arkasından yedi deniz, Allah'ın kelimâtı tükenmez, hakikat Allah Azîz Hakîm'dir (27). Sizin yaratılmanız da, baʿs olunmanız da ancak tek bir nefis gibidir. Hakikat Allah Semîʿdir, Basîr'dir (28). Görmedin mi? Allah geceyi gündüze sokuyor, gündüzü geceye sokuyor ve Şems ü Kamer'i teshir etmiş, hepsi müsemmâ bir ecele doğru cereyan ediyor ve fi'l-vâkiʿ Allah bütün yaptıklarınıza habîrdir (29). Bu şundan: Çünkü Allah hakikat hak O, O'ndan başka çağırdıklarınız hep bâtıl ve hakikat Allah, yegâne yüksek yegâne büyük O (30).

{وَلَوْ اَنَّ مَا فِى الْاَرْضِ} Sûre-i Kehf'te قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ [18/109] bak.[2]

اَلَمْ تَرَ اَنَّ الْفُلْكَ تَجْرِى فِى الْبَحْرِ بِنِعْمَتِ اللّٰهِ لِيُرِيَكُمْ مِنْ اٰيَاتِهٖۜ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ ﴿٣١﴾ وَاِذَا غَشِيَهُمْ مَوْجٌ كَالظُّلَلِ دَعَوُا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَۚ فَلَمَّا نَجّٰيهُمْ اِلَى الْبَرِّ فَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌۜ وَمَا يَجْحَدُ بِاٰيَاتِنَٓا اِلَّا كُلُّ خَتَّارٍ كَفُورٍ ﴿٣٢﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْ وَاخْشَوْا يَوْماً لَا يَجْزِى وَالِدٌ عَنْ وَلَدِهٖۘ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جَازٍ عَنْ وَالِدِهٖ شَيْـًٔاۜ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَاٙ وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ ﴿٣٣﴾ اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِۚ وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَۚ وَيَعْلَمُ مَا فِى الْاَرْحَامِۜ وَمَا تَدْرِى نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَداًۜ وَمَا تَدْرِى نَفْسٌ بِاَىِّ اَرْضٍ تَمُوتُۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ ﴿٣٤﴾

---

1 B: "elbette".

2 H ve F -"{وَلَوْ اَنَّ مَا فِى الْاَرْضِ} Sûre-i Kehf'te قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ bak".

[3851] **Meâl-i Şerîfi**

Baksana size âyetlerinden göstermek için nimetiyle gemilerin denizde akışına! Şüphe yok ki bunda pek sabırlı ve çok şükürlü olanlar için birçok[1] âyetler vardır (31). Ve kara bulutlar gibi dalga sardığı vakit onları dini Allah'a hâlis kılarak yalvarırlar, sonra karaya çıkardığı vakit içlerinden doğru giden de bulunur ve Bizim âyetlerimize ancak gaddar, nankör olanlar[2] çıfıtlık eder[3] (32). Ey insanlar Rabbinizden korkun ve bir günü sayın[4] ki ata evlâdından bir şey ödeyemez, evlât o da atasından bir şey ödeyecek değildir. Muhakkak Allah'ın vaadi hak, o hâlde sakının dünyâ hayat sizi aldatmasın ve sakının o mağrur sizi Allah'a güvendirmesin (33). Her hâlde [3852] *Allah, Sâʿat'e ilim O'nun yanındadır, ve yağmuru O yağdırır, rahimlerde ne var O bilir, ve hiçbir nefis yarın ne kazanacağını bilmez, bir nefis hangi yerde öleceğini de bilmez.[5] Şüphesiz ki Allah Alîm'dir, Habîr'dir (34).*

{خَتَّارٍ} Gaddar, yani sözünde durmayıp çok nakz-ı ahd eden.

{إِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ... الخ} ❁ Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâ'dan mervîdir: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem "mefâtîhü'l-gayb[6] beştir, onları ancak Allah bilir" buyurmuş ve bu âyeti okumuştur.[7] Rivayet olunduğuna göre Hâris b. Amr[8] nâmında bir adam, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne gelmiş "yâ Muhammed, kıyâm-ı Sâʿat ne zaman? Beldelerimiz kuraklıktan sıkıldı, bolluk ne zaman? Karımı gebe bıraktım ne doğuracak, bugün ne kazandığımı biliyorum[9],

---

1 H ve F: "çok".
2 B: "olan".
3 H ve F: "Zulleler (kara bulut) gibi dalga sardığı vakit de onları dini Allah'a hâlis kılarak yalvarırlar, derken karaya çıkardığı vakit de içlerinden doğru giden bulunur ve Bizim âyetlerimize hep gaddar, nankör olanlar çıfıtlık eder".
4 H ve F: "sayın bir günü".
5 H ve F: "hem ne bilir bir nefis yarın ne kazanacak ve ne bilir bir nefis yarın hangi arzda ölecek".
6 Burada "mefâtîhü'l-gayb", gayb kilitleri demektir [Müellifin notu].
7 Buhârî, Tefsîr, 31/2. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* I, 161; II, 683; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 24, 52, 58:
أن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: «مفاتيح الغيب خمس» ثم قرأ: «إن الله عنده علم الساعة».
8 M ve F: "Ömer".
9 B +"fakat".

yarın ne kazanacağım? Nerede doğduğumu biliyorum, fakat nerede öleceğim?"[1] demiş, bu âyet bu sebeple nâzil olmuştur.[2] Demek ki âyet vâki' olmuş bir suâlin cevâbıdır. Lakin mâkablindeki âyetlere nazaran da bir suâl-i mukadderin cevâbıdır. Zira Sûre-i Rûm'un âhirinde وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ [30/55] buyurulduğu gibi burada da وَاخْشَوْا يَوْماً لَا يَجْزٖى buyurulması üzerine şüphesiz ki o gün, o Sâ'at ne zaman diye bir sual hatıra gelebileceğinden bununla ona cevap verilmiş oluyor.

Burada Fahreddin Râzî der ki: "Bazı müfessirîn, 'Allah teâlâ bu âyet ile beş şeye ilmi başkasından nefyetti' diyorlar. Gerçi öyle lâkin maksud o değildir. Çünkü Allah teâlâ mesela tûfan zamanında bir kum yığınındaki cevher-i ferdi (bir atomu[3]) ve rüzgârın onu maşrıktan mağribe kaç[4] kere naklettiğini ve nerede bulunduğunu bilir, [3853] bunu başkası bilemez. Şu hâlde bu beş şeyi zikirde tahsis etmenin vechi yoktur. Bu hususta hak olan şudur ki وَاخْشَوْا يَوْماً buyurulması, اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ diye o günün behemehâl vukū'u tekid edilmesi üzerine 'o gün ne vakit' diye vârid olacak suâle karşı şu suretle cevap veriliyor: 'Onu Allah'tan başkası bilmez velâkin muhakkak olacaktır' deniliyor. Ve kaç defalar geçtiği üzere ba's hakkında iki delil de zikrolunuyor:

Birisi Arz'ın mevtinden sonra ihyâsı: Nitekim yukarıda وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ اَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْهِمْ مِنْ قَبْلِهٖ لَمُبْلِسٖينَ. فَانْظُرْ اِلٰٓى اٰثَارِ رَحْمَتِ اللّٰهِ كَيْفَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ اِنَّ ذٰلِكَ لَمُحْيِ الْمَوْتٰى [er-Rûm 30/49-50] buyurulmuştu. Ve يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ وَكَذٰلِكَ تُخْرَجُونَ [er-Rûm 30/19] buyurulmuştu. Burada da şöyle denilmiş oluyor: 'Ey sualci! Sen onun vaktini bilemezsin, fakat o olacak, Allah, ona kādirdir. Nasıl ki O Arz'ı ölmüşken ihyâ ediyor, yağmuru indiriyor.

---

1 B -"Nerede doğduğumu biliyorum, fakat nerede öleceğim?".

2 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 359; *et-Tefsîru'l-basît,* XVIII, 127-128. Krş. *Tefsîru Mücâhid,* s. 543; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 160:

نزلت في الحارث بن عمرو بن حارثة بن محارب بن حفصة، من أهل البادية، أتى النبي صلى الله عليه وسلم فسأله عن الساعة ووقتها، وقال: إن أرضنا أجدبت فمتى ينزل الغيث؟ وتركت امرأتي حبلى فماذا تلد؟ وقد علمت بأي أرض ولدت، فبأي أرض أموت؟ فأنزل الله تعالى هذه الآية.

3 B: "atom".

4 H: "birkaç".

İkincisi ibtidâ-i halktır. وَهُوَ الَّذِى يَبْدَؤُا الْخَلْقَ ثُمَّ يُعِيدُهُ [er-Rûm 30/27], قُلْ سِيرُوا فِى الْاَرْضِ فَانْظُرُوا كَيْفَ بَدَاَ الْخَلْقَ ثُمَّ اللّٰهُ يُنْشِئُ النَّشْاَةَ الْاٰخِرَةَ [el-Ankebût 29/20] buyurulduğu gibi burada da وَيَعْلَمُ مَا فِى الْاَرْحَامِ buyuruyor. [1] Yani sen onu bilmezsen de o olacaktır, Allah ona kādirdir. Erhâmdakini bilip yarattığı gibi ruhâmdan yaratmasını da bilir. ilh..."[2] *Câmi'u's-Sağīr*'de خَمْسٌ لَا يَعْلَمُهُنَّ اِلَّا اللّٰهُ diye vârid olan Büreyde hadîsinde Münâvî Kebîr [*Feyzu'l-Kadîr*] şerhinde der ki: "Yani bu beş şeyi Allah'tan başkası hem küllî hem cüz'î olarak ihâta ve şümûl vechi üzere bilmez. Şu hâlde Allah teâlâ'nın bazı havâssını hatta bu beşten bazı mugayyebâta muttali' kılmasına münâfî olmaz. Çünkü o mahdud cüz'iyyâttır. Mu'tezile'nin bunu inkâr etmesi de mükâberedir."[3] Bir de Buhârî'de Enes b. Mâlik radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Allah teâlâ rahime bir melek müvekkel kılmıştır. 'Yâ Rab nutfe, yâ Rab aleka, yâ Rab mudga' der, Allah teâlâ da halkını kazâ etmek irade buyurduğu vakit erkek mi [3854] dişi mi, şakī mi sa'îd mi, rızkı ne, eceli ne söyler, anası karnında[4] bunlar yazılır."[5] O vakit onu

---

1 B: "buyuruluyor".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 133:

يقول بعض المفسرين إن الله تعالى نفى علم أمور خمسة بهذه الآية عن غيره وهو كذلك لكن المقصود ليس ذلك، لأن الله يعلم الجوهر الفرد الذي كان في كثيب رمل في زمان الطوفان ونقله الريح من المشرق إلى المغرب كم مرة، ويعلم أنه أين هو ولا يعلمه غيره، ولأن يعلم أنه يوجد بعد هذه السنين ذرة في برية لا يسلكها أحد ولا يعلمه غيره، فلا وجه لاختصاص هذه الأشياء بالذكر وإنما الحق فيه أن نقول لما قال الله: «واخشوا يوما لا يجزي والد عن ولده» وذكر أنه كائن بقوله: «إن وعد الله حق» كأن قائلا قال فمتى يكون هذا اليوم فأجيب بأن هذا العلم ما لم يحصل لغير الله ولكن هو كائن، ثم ذكر الدليلين الذين ذكرناهما مرارا على البعث أحدهما: إحياء الأرض بعد موتها كما قال تعالى: «وإن كانوا من قبل أن ينزل عليهم من قبله لمبلسين فانظر إلى آثار رحمت الله كيف يحي الأرض بعد موتها إن ذلك لمحي الموتى» (الروم ٤٩/٣٠-٥٠) وقال تعالى: «ويحي الأرض بعد موتها وكذلك تخرجون» (الروم ١٩/٣٠) وقال هاهنا يا أيها السائل إنك لا تعلم وقتها ولكنها كائنة والله قادر عليها كما هو قادر على إحياء الأرض حيث قال «وهو الذي ينزل الغيث» (الشورى ٢٨/٤٢) وقال: «ويحي الأرض» وثانيهما: الخلق ابتداء كما قال: «وهو الذي يبدؤا الخلق ثم يعيده» (الروم ٢٧/٣٠) وقال تعالى: «قل سيروا في الأرض فانظروا كيف بدأ الخلق ثم الله ينشئ النشأة الآخرة (العنكبوت ٢٠/٢٩) إلى غير ذلك فقال هاهنا ويعلم ما في الأرحام إشارة إلى أن الساعة وإن كنت لا تعلمها لكنها كائنة والله قادر عليها، وكما هو قادر على الخلق في الأرحام كذلك يقدر على الخلق من الرخام.

3 Münâvî, *Feyzu'l-Kadîr,* III, 458:

(خمس لا يعلمهن إلا الله) على وجه الإحاطة والشمول كليا وجزئيا فلا ينافيه اطلاع الله بعض خواصه على كثير من المغيبات حتى من هذه الخمس لأنها جزئيات معدودة وإنكار المعتزلة لذلك مكابرة.

4 B: "rahminde".

5 Buhârî, Hayz, 17, Enbiyâ, 2:

عن أنس بن مالك، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن الله عز وجل وكل بالرحم ملكا، يقول: يا رب نطفة، يا رب علقة، يا رب مضغة، فإذا أراد أن يقضي خلقه قال: أذكر أم أنثى، شقي أم سعيد، فما الرزق والأجل، فيكتب في بطن أمه.

o melek ve Allah teâlâ'nın mahlûkātından[1] dilediği kimseler de bilir. Demek ki bazılarının bu suretle bilebilmesi zikrolunan ihtisâsa münâfî değildir. Çünkü Allah'a mahsus olan ilim gaybda iken her birinin ahvâline ale't-tafsîl ilm-i tâm ve kâmildir. Meleğin ve bazı havâssın muttali' olabileceği ilim ise az çok delîli tahakkuk etmiş, bir vechile nâkıs bir ilimdir. Kezâlik bulut, rüzgâr, barometre gibi bazı emarelerden yağmura, cenînin bazı evza' ve harekâtından erkek veya dişi olduğuna intikal etmek tarzında vâki' olan zannî istidlâller de buna münâfî değildir. Çünkü zan ilim değildir. İlim şüphesiz olandır.

Âyetteki ihtisâsın vechine gelince: Âlûsî'nin beyânına göre bunun menâtı, ism-i celîlin takdîmiyle haberlerin cümle hâlinde takviye-i hüküm tarzında vâki' olmasında gözetilmiştir.[2] Fakat birinci cümlenin haberinde عِنْدَهُ zarfının takdîmiyle kasr zâhir ise de diğerlerinde fehvâ-yi kelâm ile az çok işaret hâlindedir ki mâna şu oluyor: "O Sâ'at ne zaman?" denilirse {اِنَّ اللّٰهَ عِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ} her hâlde Allah, Sâ'at'e ilim ancak O'nun yanındadır {وَيُنَزِّلُ الْغَيْثَ} ve yağmuru O indirir ❁ o hâlde ne zaman, nereye, ne miktar ve ne suretle yağdıracağını da tamamıyla O bilir. O hâlde ba'sin ne zaman olacağını da ancak O bilir. {وَيَعْلَمُ مَا فِى الْاَرْحَامِ} Bütün rahimlerdekini de O bilir ❁ erkek mi dişi mi? Beyaz mı kırmızı mı? Tam mı nâkıs mı? Her birinin husûsiyetleri nedir? Bütün rahimlerdekinin tafsîlâtını O bilir. Binâen'aleyh kabirlerdekinin de tafsîlâtını O bilir. O yaradan ba's eder {وَمَا تَدْرٖى نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا} ve hiçbir nefis yarın ne kazanacağını kestiremez ❁ yani ileride başına ne geleceğini, eline ne geçeceğini, hayır mı şer mi [3855] kesbedeceğini dirâyetiyle bilemez. {وَمَا تَدْرٖى نَفْسٌ} Yine hiçbir nefis ❁ gerek iyi gerek kötü kim olursa olsun {بِاَىِّ اَرْضٍ تَمُوتُ} hangi arzda öleceğini kestiremez ❁

---

1 H -"mahlûkātından".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 106:

فقيل «إن الله»، ولم يقل «إن علم الساعة عند الله» مع أنه أخصر لأن اسم الله سبحانه أحق بالتقديم ولأن تقديمه وبناء الخبر عليه يفيد الحصر كما قرّره الطيبي مع ما فيه من مزية تكرر الإسناد، وتقديم الظرف يفيد الاختصاص أيضا بل لفظ «عند» كذلك لأنها تفيد حفظه بحيث لا يوصل إليه فيفيد الكلام من أوجه اختصاص علم وقت القيامة بالله عزّ وجلّ.

küçük kıyameti bilemez, büyük kıyameti nerede bilecek? Fakat Allah'a gelince {اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ خَبٖيرٌ} şüphe yok ki Allah Alîm'dir, Habîr'dir ۞ olmuşu[1] olacağı, şâhidi gāibi, zâhiri bâtını hepsini bilir, hepsinden haberdardır. Son iki fıkrada "ilim" yerine "dirayet" tâbir edilmiş olduğu ve Allah teâlâ'nın ilmine "dirayet" ıtlâkı câiz olmadığı için burada Allah'ın ilmi ayrıca tasrih olunarak ihtisâsı böyle nefy ü isbat ile ifade edilmiştir. اَللّٰهُمَّ يَسِّرْ لَنَا حُسْنَ الْإِخْتِتَام

Sûre-i Lokman ile vârid olan irşad ve davetin ihtar ve tezkîri bir Secde Sûresi ile tâkip olunması ne güzeldir.

1 H ve F: "olmuş".

[3856]

سُورَةُ السَّجْدَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلَاثُونَ اٰيَةً

SECDE SÛRESİ

Bu Secde Sûresi de Mekkîdir. Bazıları اَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا'den [32/18] üç âyetin Medenî olduğunu da rivayet etmişlerdir. Kur'an'da Secde Sûresi nâmıyla iki sûre vardır. Birisi bu, diğeri de حٰمٓ فُصِّلَتْ'dir. Aralarını fark için buna "Lokman Secdesi", ona da "Hâmîm Secdesi" denilir. Bir de buna "Medâci' Sûresi" ona da "Fussılet Sûresi" nâmı verilir.

Âyetleri: Basrî ta'dâdında yirmi dokuz, diğerlerinde otuzdur.

Kelimeleri: Üç yüz seksendir.

Harfleri: Bin beş yüz on sekizdir.

Fâsılası: م، ن، ل harfleridir.[1]

Sûre-i Lokman'da tevhid zikrolunup me'âd ile hitâm verilmiş olduğu gibi, bu sûre de usûl-i imandan nübüvvet ile başlayacaktır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

الٓمٓ ﴿١﴾ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٢﴾ اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ لِتُنْذِرَ قَوْمًا مَٓا اَتٰيهُمْ مِنْ نَذِيرٍ مِنْ قَبْلِكَ لَعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ﴿٣﴾ اَللّٰهُ الَّذِى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْ دُونِهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ اَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ ﴿٤﴾ يُدَبِّرُ الْاَمْرَ مِنَ السَّمَٓاءِ اِلَى الْاَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ اِلَيْهِ فِى يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُٓ اَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ ﴿٥﴾ ذٰلِكَ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ ﴿٦﴾ اَلَّذِٓى اَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ وَبَدَاَ خَلْقَ الْاِنْسَانِ مِنْ طِينٍ ﴿٧﴾ ثُمَّ جَعَلَ نَسْلَهُ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ مَٓاءٍ مَهِينٍ ﴿٨﴾ ثُمَّ سَوّٰيهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ

1 H ve F -"م، ن، ل harfleridir".

وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَۜ قَل۪يلاً مَا تَشْكُرُونَ ﴿٩﴾ وَقَالُٓوا ءَاِذَا ضَلَلْنَا فِى الْاَرْضِ ءَاِنَّا لَف۪ى خَلْقٍ جَد۪يدٍۜ بَلْ هُمْ بِلِقَٓاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ ﴿١٠﴾ قُلْ يَتَوَفّٰيكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذ۪ى وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ ﴿١١﴾

[3857] **Meâl-i Şerîfi**

Elif-Lâm-Mîm (1). İndirilişi[1] bu kitabın, şüphe yok bunda, Rabbü'l-âlemîn'dendir (2). Yoksa "onu uydurdu" mu diyorlar? Hayır, haktır[2] o, [3858] *Rabbindendir[3]. Kendilerine senden önce gocundurucu peygamber gelmemiş olan[4] bir kavmi gocundurasın diye[5], gerek ki hidâyeti kabul edeler[6] (3). Allah O ki gökleri ve yeri altı günde yaratmış, sonra Arş üzerine istivâ buyurmuştur. Sizin için O'ndan başka ne bir velî[7] vardır ne bir şefî', artık düşünmez misiniz? (4). Semâdan zemine (yukarıdan aşağıya) emri tedbir eder, sonra da o ona urûc[8] eyler: Bir günde ki mikdârı sizin sayınızdan bin sene eder (5). O'dur işte gaybı da şehadeti de bilen Azîz Rahîm (6). O ki yarattığı her şeyi güzel yarattı ve insanı yaratmaya bir çamurdan başladı (7). Sonra da[9] bir sülâleden, bir hakir sudan neslini yaptı (8). Sonra onu tesviye edip içine rûhundan nefh buyurdu ve sizin için o işitmeyi, o[10] görmeleri ve gönülleri[11] yaptı; siz pek az şükrediyorsunuz (9). Bir de "â! Arzda gâib olduğumuzda mı? Cidden biz mi muhakkak yeni bir hilkatte olacağız?" dediler, fakat onlar Rablerinin likāsını (huzûruna varacaklarını) inkâr eden kâfirlerdir (10). De ki: "Size müvekkel kılınmış olan Melekü'l-mevt canınızı alacak, sonra döndürülüp Rabbinize götürüleceksiniz" (11).*

---

1 B: "İndirilmiş".
2 B: "hakikat".
3 H ve F: "Rabbinden".
4 B -"olan".
5 H ve F -"diye".
6 H ve F +"diye"; B: "ederler".
7 B: "vekîl".
8 B: "rucû'".
9 H ve F -"da".
10 B: "ve".
11 H ve F -"ve gönülleri".

{لِتُنْذِرَ قَوْماً مَٓا اَتٰيهُمْ مِنْ نَذ۪يرٍ مِنْ قَبْلِكَ} Kendilerine senden önce bir nezîr gelmemiş olan bir kavmi inzar etmen[1] için. ۞ اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَش۪يراً وَنَذ۪يراًۜ[2] وَاِنْ مِنْ اُمَّةٍ اِلَّا خَلَا ف۪يهَا نَذ۪يرٌ [Fâtır 35/24][3] Buyurulduğu üzere içlerinde bir nezîr geçmemiş hiçbir kavim yoktur. Şu hâlde burada مَٓا اَتٰيهُمْ مِنْ نَذ۪يرٍ denilmesi يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلٰى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ [el-Mâide 5/19] mantûkunca fetret zamanına işaret olmuş olur.

{ف۪ي سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ} Sûre-i A'râf'a bak.

{يُدَبِّرُ الْاَمْرَ مِنَ السَّمَٓاءِ اِلَى الْاَرْضِ} Semâdan Arz'a: Gökten yere, yukarıdan aşağıya emri tedbir eder ۞ yani O'nun Arş'ta istivâsı, Tevrat'tan zannedildiği gibi dinlenmek mânasına değil, emri tedbir ile icrâ-yı ahkâm ve saltanat mânasınadır.

[3859] "**Tedbîr**" bir işin arkasını görerek ona göre gereğini tâyin etmektir. Allah teâlâ'nın tedbîri ise hikmetine göre irade buyurmasıdır. Şu hâlde burada "emr", "umûr"un müfredi olarak şe'n mânasınadır. Yani dünyanın işini melâike gibi semâvî esbâb ve kuvâ ile yukarıdan aşağı indirmek suretiyle tedbir ve idare eder. {ثُمَّ يَعْرُجُ اِلَيْهِ} Sonra da o emir ona çıkar ۞ bu suretle bir emir, bir şe'n başladığı noktaya rücû'[4] eden bir devir ile hitam bulup kalkar, yalnız ilm-i ilâhîde sâbit kalır. {ف۪ي يَوْمٍ} Bir günde ki bazıları bunu yalnız urûca[5] ta'alluk ettirmişlerse de muhtar olan hem "yüdebbir" hem "ya'rucu"[6] fiillerinin ikisine birden tenâzu' tarîkiyle ta'allukudur. Yani o emrin inmesi ve çıkması öyle bir günde, o kadar bir zamanda olur ki {كَانَ مِقْدَارُهُٓ اَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ} mikdârı sizin saydıklarınızdan bin sene eder. ۞ Demek bir irâde-i ilâhiyenin hükmü olan bir emir, bir şe'n, bir hâdise bazen böyle bin senelik bir devir ile biter. Onun bir günü böyle büyük bir devir teşkil eder. Onun

---

1 M: "etmek".
2 H, F ve B -"اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَش۪يراً وَنَذ۪يراً".
3 "Muhakkak ki Biz seni hak ile hem bir beşîr hem bir nezîr gönderdik, hiçbir ümmet de yoktur ki içlerinde bir nezîr geçmiş olmasın."
4 B: "urûc".
5 B: "rücû'".
6 B: "rücû'".

için "gökleri ve yeri altı günde yarattı" denildiği zaman o günleri alelâde günler zannetmemelidir. Sûre-i Me'âric'de[1] geleceği üzere bunun elli bin sene edeni de vardır. Demek ki "bin sene" denilmesi misâl tarîkiyledir. Yahut bazı müfessirînin dedikleri vechile "bin" tâbiri uzun bir devirden kinayedir. Binâen'aleyh daha az ve daha çok olmasına mâni' değildir.

{اَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ} Yarattığı her şeyi güzel yaratmış ❁ burada "hüsn" güzellik, hikmet ve maslahata uygunluktur. Gül güzel olduğu gibi dikeni de güzeldir ilh. {مِنْ سُلَالَةٍ} ❁ (قَدْ اَفْلَحَ *Sûresinin baş tarafına bak*). {مِنْ مَٓاءٍ مَه۪ينٍ} "Sülâle"den bedeldir. Ma'amâfîh sıfat olması da melhuzdur.

[3860]

وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الْمُجْرِمُونَ نَاكِسُوا رُؤُ۫سِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ رَبَّنَٓا اَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا اِنَّا مُوقِنُونَ ﴿١٢﴾ وَلَوْ شِئْنَا لَاٰتَيْنَا كُلَّ نَفْسٍ هُدٰيهَا وَلٰكِنْ حَقَّ الْقَوْلُ مِنّ۪ى لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَع۪ينَ ﴿١٣﴾ فَذُوقُوا بِمَا نَس۪يتُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَاۚ اِنَّا نَس۪ينَاكُمْ وَذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٤﴾ اِنَّمَا يُؤْمِنُ بِاٰيَاتِنَا الَّذ۪ينَ اِذَا ذُكِّرُوا بِهَا خَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ ﴿١٥﴾ تَتَجَافٰى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًاۘ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ ﴿١٦﴾ فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ مَٓا اُخْفِىَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ اَعْيُنٍۚ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٧﴾ اَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًاۜ لَا يَسْتَوُ۫نَ ﴿١٨﴾ اَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوٰىۘ نُزُلًا بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٩﴾ وَاَمَّا الَّذ۪ينَ فَسَقُوا فَمَأْوٰيهُمُ النَّارُۜ كُلَّمَٓا اَرَادُٓوا اَنْ يَخْرُجُوا مِنْهَٓا اُع۪يدُوا ف۪يهَا وَق۪يلَ لَهُمْ ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّذ۪ى كُنْتُمْ بِه۪ تُكَذِّبُونَ ﴿٢٠﴾ وَلَنُذ۪يقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْاَدْنٰى دُونَ الْعَذَابِ الْاَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٢١﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ ذُكِّرَ بِاٰيَاتِ رَبِّه۪ ثُمَّ اَعْرَضَ عَنْهَاۜ اِنَّا مِنَ الْمُجْرِم۪ينَ مُنْتَقِمُونَ ﴿٢٢﴾

---

1 H, F, M ve B: "Mi'rac'da".

[3861] **Meâl-i Şerîfi**

Görsen o vakit ki mücrimler Rablerinin huzûrunda başlarını eğmişler; "Rabbenâ! Gördük, dinledik; şimdi bizi geri çevir sâlih bir amel işleyelim, zira yakīn hâsıl ettik" derlerken (12). Eğer dilemiş olsa idik her nefse hidâyetini verirdik, velâkin Benden şu kavil hak oldu: Elbette ve elbette cehennemi dolduracağım bütün cinlerle insanlardan (13). O hâlde tadın unuttuğunuz için bu gününüzün çatmasını[1]; işte[2] Biz de sizi unuttuk ve tadın huld[3] azâbını yapıp durduğunuz işler yüzünden (14). Bizim âyetlerimize öyle kimseler iman ederler ki onlarla kendilerine nasihat verildiği vakit secdelere kapanırlar ve Rablerine hamd ile tesbih ederler de kibirlenmezler (15). Yanları yataklardan aralaşır, korku ve ümid içinde Rablerine dua ederler ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan onlar hayra masraf yaparlar[4] (16). Şimdi kimse bilemez[5] onlar için gizlenmiş olan gözler sürûrunu yaptıkları amellere mükâfat [3862] *için[6] (17). Öyle ya, mü'min olan fâsık olan gibi olur mu? Onlar müsâvî olmazlar (18). Evet, iman edip o[7] sâlih amelleri işleyen kimselerin amellerine mukabil konukluk olarak kendilerine me'vâ cennetleri vardır. (19). Ama fâsıklık etmiş olanların me'vâları ateştir. Ondan her çıkmak istedikçe onlar içine iade olunurlar da kendilerine "haydi tadın o ateşin tekzib edip durduğunuz azâbını!" denilir (20). Şu da muhakkak ki onlara o en büyük azabdan beride o yakın azabdan[8] da tattıracağız, gerek ki rücû' edeler[9] (21). Rabbinin âyetleriyle nasihat edilip de sonra onlardan yüz çeviren kimseden daha zâlim de kim olabilir, muhakkak ki mücrimlerden Biz intikam alırız (22).*

---

1 H ve F: "likāsını (gelip çatacağını)".
2 H ve F: "elbette".
3 B: "hulûd".
4 H ve F: "rızıklardan hayra masraf da yaparlar".
5 B: "bilmez".
6 H ve F: "Şimdi yaptıkları amellere mükâfat olarak gözler sürûrundan kendileri için neler gizlendiğini hiçbir nefis bilemez".
7 B: "de".
8 H ve F: "azâbı".
9 B: "ederler".

{إِنَّا نَسِينَاكُمْ} Çünkü Biz sizi unuttuk ❁ yani unutmuş gibi cehennemde bıraktık {تَتَجَافٰى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ} Yanları yataklardan uzaklaşır {يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا} hem korku hem umutla[1] Rablerine dua ederler ❁ gece kalkar teheccüd kılarlar. Birçokları Mu'âz b. Cebel radıyallahu anh'tan sahîhan rivayet etmişlerdir ki şöyle demiştir: "Bir seferinde Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ile beraberdim, bir gün yakınında sabah etmiştim, yürüyor idik; 'yâ nebiyyallah' dedim, 'bana bir amel haber ver ki beni cennete koysun cehennemden uzaklaştırsın.' Buyurdu ki: 'Büyük bir şey sordun, ma'amâfîh o, Allah teâlâ'nın müyesser kıldığı kimseye kolaydır; Allah'a ibadet edersin, O'na hiç şerîk koşmazsın, namazı kılarsın, zekâtı verirsin,[2] ramazan orucunu tutarsın, Beyt'e haccedersin.' Sonra buyurdu ki: 'Sana hayır kapılarını göstereyim mi? Oruç kalkandır, sadaka hatîeyi söndürür, gecenin göbeğinde adamın namazı' dedi sonra تَتَجَافٰى جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ... يَعْمَلُونَ'a kadar kıraat buyurdu."[3]

{فَلَا تَعْلَمُ نَفْسٌ} Şimdi hiçbir nefis bilmez ❁ ne bir melek-i [3863] mukarreb ne de bir nebiyy-i mürsel {مَا أُخْفِيَ لَهُمْ مِنْ قُرَّةِ اَعْيُنٍ جَزَاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} onların yaptıkları amellere mükâfat olarak kendileri için gözler sürûrundan neler gizlenmekte! ❁ Buharî ve sâirede Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den şu hadîs-i kudsî rivayet olunmaktadır:[4] "Allah teâlâ buyuruyor ki: 'Ben sâlih kullarıma öyle şeyler hazırlamışımdır ki hiçbir göz görmemiş, kulaklar işitmemiş, bir beşerin hatırından da geçmemiştir.'"[5]

---

1 B: "ümitle".

2 B -"zekâtı verirsin".

3 Tirmizî, İman, 8; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 181:
عن معاذ بن جبل قال: كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم في سفر، فأصبحت يوما قريبا منه، ونحن نسير، فقلت: يا رسول الله، أخبرني بعمل يدخلني الجنة ويباعدني عن النار، قال: لقد سألتني عن عظيم، وإنه ليسير على من يسره الله عليه، تعبد الله ولا تشرك به شيئا، وتقيم الصلاة، وتؤتي الزكاة، وتصوم رمضان، وتحج البيت، ثم قال: ألا أدلك على أبواب الخير؛ الصوم جنة، والصدقة تطفئ الخطيئة كما يطفئ الماء النار، وصلاة الرجل من جوف الليل. قال: ثم تلا: «تتجافى جنوبهم عن المضاجع» حتى بلغ: «يعملون»، ثم قال: ألا أخبرك برأس الأمر كله وعموده وذروة سنامه؟ قلت: بلى يا رسول الله. قال: رأس الأمر الإسلام، وعموده الصلاة، وذروة سنامه الجهاد ثم قال: ألا أخبرك بملاك ذلك كله؟ قلت: بلى يا نبي الله. فأخذ بلسانه. قال: كف عليك هذا. فقلت: يا نبي الله، وإنا لمؤاخذون بما نتكلم به، فقال: ثكلتك أمك يا معاذ، وهل يكب الناس في النار على وجوههم أو على مناخرهم إلا حصائد ألسنتهم.

4 B: "olunmuştur".

5 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2:
عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله تعالى: «أعددت لعبادي الصالحين، ما لا عين رأت، ولا أذن سمعت، ولا خطر على قلب بشر». فاقرؤوا إن شئتم: «فلا تعلم نفس ما أخفي لهم من قرة أعين».

{مِنَ الْعَذَابِ الْاَدْنٰى دُونَ الْعَذَابِ الْاَكْبَرِ} "Azâb-ı ednâ", yakın azab dünya azabı; "azâb-ı ekber" de âhiret azâbıdır.

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَلَا تَكُنْ فٖى مِرْيَةٍ مِنْ لِقَٓائِهٖ وَجَعَلْنَاهُ هُدًى لِبَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَۚ ﴿٢٣﴾ وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ اَئِمَّةً يَهْدُونَ بِاَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُواۜ وَكَانُوا بِاٰيَاتِنَا يُوقِنُونَ ﴿٢٤﴾ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ يَفْصِلُ بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فٖيمَا كَانُوا فٖيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿٢٥﴾ اَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فٖى مَسَاكِنِهِمْۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍۜ اَفَلَا يَسْمَعُونَ ﴿٢٦﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا نَسُوقُ الْمَٓاءَ اِلَى الْاَرْضِ الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهٖ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ اَنْعَامُهُمْ وَاَنْفُسُهُمْۜ اَفَلَا يُبْصِرُونَ ﴿٢٧﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْفَتْحُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٢٨﴾ قُلْ يَوْمَ الْفَتْحِ لَا يَنْفَعُ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اٖيمَانُهُمْ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿٢٩﴾ فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَانْتَظِرْ اِنَّهُمْ مُنْتَظِرُونَ ﴿٣٠﴾

[3864] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için muhakkak ki vaktiyle Mûsâ'ya kitap vermiştik[1], şimdi de sen onun likāsından şüpheye düşme ve onu[2] Benî İsrâil için bir hidâyet rehberi kılmıştık. (23). Ve içlerinden öncül imamlar yetiştirmiştik ki sabrettiklerinde emrimizle hidâyet ediyorlardı ve âyetlerimize yakīn ile sarılmışlardı (24). Şimdi ihtilâf edip durdukları şeylerde hiç şüphesiz ki Rabbin kıyamet günü beynlerini fasl edecektir (25). Daha irşad etmedi mi onları ki kendilerinden evvel nice karnlar helâk etmişiz, meskenlerinde geziyorlar; elbette bunda şüphesiz âyetler var, hâlâ kulak vermeyecekler mi? (26). Ya hiç görmediler de mi, Biz kır yere suyu salıveriyoruz[3] da onunla bir ekin çıkarıyoruz, ondan hayvanları da yiyor, kendileri de; hâlâ gözlerini açmayacaklar

1 H ve F: "verdik".
2 B: "onun".
3 H ve F: "salıyoruz".

mı? (27). Bir de "ne vakit o fetih eğer doğru iseniz?" diyorlar. (28). De ki: "Küfredenlere o fetih günü imanları fâide vermez ve onlara göz açtırılmaz" (29). Şimdi onlardan yüz çevir de gözet, çünkü onlar gözetiyorlar. (30).

❁ {فَلَا تَكُنْ فِى مِرْيَةٍ مِنْ لِقَٓائِهٖ} Şimdi sen onun likāsından şüphede olma yani vaktiyle Mûsâ'ya verdiğimiz gibi şimdi de sûrenin başında beyan olunduğu üzere sana kitap veriyoruz. Bunda zerrece şüpheye düşme.

[3865]

سورة الأحزاب مدنية وهي ثلث وسبعون آية

AHZÂB SÛRESİ

Bu Ahzâb Sûresi Medenî'dir.

Âyetleri: Yetmiş üçtür.

Kelimeleri: Bin yüz seksendir.

Harfleri: Beş bin yedi yüz doksan altıdır.

Fâsılası: ا ،ل harfleridir. Lâm, يَهْدِى السَّبِيلَ [33/4].[1]

"**Ahzâb**" "hizb"in cem'idir. "Hizb" Râgıb'ın *Müfredât*'ında beyânına göre bir kalınlığı bulunan cemaat demektir.[2] *Kāmûs* ve tercemesi *Okyanus*'ta beyan olunduğuna göre de "hizb" mutlaka tâife mânasınadır. Asıl ma'nâyı mevzû'u budur. Silâha ve harb âletine[3] ve hâssaten insan cemaatine de denir ve bir kimsenin has askerlerine ve muayyen ashâbına da[4] onun hizbi denilir. أُولٰٓئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِ [el-Mücadele 58/19][5] bu mânadandır. Bir adamın her gün mu'tad üzere kıraatine müdavemet eylediği muayyen virdine dahi ıtlak olunur. Kendine vazife kıldığı tâife-i dua demektir. "Hizb" toprağı katı ve kalın olan yere dahi denilir.[6] Sonra "ahzâb" Peygamber'e karşı muharebe etmek üzere toplanıp Medine'yi muhasaraya gelen ve Hendek vak'asına sebep olan azgın kâfirler cemaatlerine isim olmuştur ki buna "Hendek" veya "Ahzâb Gazâsı" denilir. Bu sûrede de bu Ahzâb vak'ası zikredilmiş olduğundan "Ahzâb Sûresi" nâmını almıştır. Bu münasebetle bu sûrede nesebe, mîrâsa, nikâha, talâka, tesettüre, terbiyeye dair bazı ahkâm-ı mühimme de teşrî' buyurulmuştur.

---

1 H ve F -"ا ،ل harfleridir. Lâm, يَهْدِى السَّبِيلَ".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 231:

الحزب: جماعة فيها غلظ.

3 H ve F +"de denir".

4 H ve F -"insan cemaatine de denir ve bir kimsenin has askerlerine ve muayyen ashâbına da".

5 "…Onlar şeytan hizbi (şeytan taraftarı)dırlar…"

6 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 199.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اتَّقِ اللّٰهَ وَلَا تُطِعِ الْكَافِر۪ينَ وَالْمُنَافِق۪ينَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَل۪يماً حَك۪يماًۙ ﴿١﴾ وَاتَّبِعْ مَا يُوحٰٓى اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يراًۙ ﴿٢﴾ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَك۪يلاً ﴿٣﴾ مَا جَعَلَ اللّٰهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ ف۪ي جَوْفِه۪ۚ وَمَا جَعَلَ اَزْوَاجَكُمُ الّٰٓـ۪ٔي تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ اُمَّهَاتِكُمْۚ وَمَا جَعَلَ اَدْعِيَٓاءَكُمْ اَبْنَٓاءَكُمْۜ ذٰلِكُمْ قَوْلُكُمْ بِاَفْوَاهِكُمْۜ وَاللّٰهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّب۪يلَ ﴿٤﴾ اُدْعُوهُمْ لِاٰبَٓائِهِمْ هُوَ اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰهِۚ فَاِنْ لَمْ تَعْلَمُٓوا اٰبَٓاءَهُمْ فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدّ۪ينِ وَمَوَال۪يكُمْۜ وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ ف۪يمَٓا اَخْطَأْتُمْ بِه۪ۙ وَلٰكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَح۪يماً ﴿٥﴾ اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِن۪ينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهُٓ اُمَّهَاتُهُمْۜ وَاُو۬لُوا الْاَرْحَامِ بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ ف۪ي كِتَابِ اللّٰهِ مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُهَاجِر۪ينَ اِلَّٓا اَنْ تَفْعَلُٓوا اِلٰٓى اَوْلِيَٓائِكُمْ مَعْرُوفاًۜ كَانَ ذٰلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُوراً ﴿٦﴾ وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّ۪نَ م۪يثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَاِبْرٰه۪يمَ وَمُوسٰى وَع۪يسَى ابْنِ مَرْيَمَ۪ وَاَخَذْنَا مِنْهُمْ م۪يثَاقاً غَل۪يظاًۙ ﴿٧﴾ لِيَسْـَٔلَ الصَّادِق۪ينَ عَنْ صِدْقِهِمْۚ وَاَعَدَّ لِلْكَافِر۪ينَ عَذَاباً اَل۪يماً۟ ﴿٨﴾

[3867] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o Peygamber! Allah'tan kork ve kâfirlere, münafıklara itaat etme. Muhakkak ki Allah bir Alîm Hakîm bulunuyor (1). Ve Rabbinden sana ne vahyolunuyorsa onun ardınca git, muhakkak ki Allah ne yaparsanız[1] habîr bulunuyor (2). Ve Allah'a tevekkül ([2]itimad) kıl ki vekil Allah yeter (3). Allah bir[3] adam için içinde iki kalb yapmamıştır, ve kendilerinden[4] zıhar yaptığınız zevcelerinizi analarınız kılmamıştır, evlâtlıklarınızı da oğullarınız kılmamıştır. O sizin ağzınızda lafınızdır, Allah ise hakkı söylüyor ve doğru yola hidâyet eyliyor (4). Onları

1 H ve F: "neler yapacaksınız"; B: "yapıyorsanız".
2 H ve F +"ve".
3 M ve B -"bir".
4 H ve F +"bir".

babaları nâmına çağırınız, Allah yanında o daha doğrudur, eğer babalarını bilmiyorsanız dinde kardeşleriniz ve yârânınız (mevâlîniz) dirler, bununla beraber hata ettiklerinizde üzerinize bir günah yoktur velâkin kalblerinizin taʿammüd ettiğinde vardır. Hem Allah bir Gafur, Rahîm bulunuyor (5). Peygamber, mü'minlere nefislerinden daha evlâdır, zevceleri de analarınızdır, ulü'l-erhâm (akraba) da Allah'ın kitabında birbirlerine diğer mü'minlerden ve muhacirlerden daha evlâdırlar. Ancak dostlarınıza bir mâruf (bir vasiyet) yapmanız müstesnâ, kitapta o yazılı bulunuyor (6). Ve unutma o peygamberlerden mîsaklarını aldığımız vakti: Hele senden ve [3868] *Nûh ve İbrâhim ve Mûsâ ve Îsâ b. Meryem'den ki onlardan ağır bir mîsak aldık (7). Sâdıklara sadâkatlerinden soracağı için, kâfirler için ise elîm bir azab hazırladık.*[1] *(8).*

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ} Ey O Peygamber ❁ evvelki kitablarda adı sanı mâlum olan Şanlı Peygamber! Sade {اتَّقِ اللّٰهَ} Allah'tan kork, başkasından değil. ❁ Bu sûre-i celîlede Peygamber'e karşı kâfirlerin ve münafıkların dedikodularına bâʿis olacak bazı ahkâm ve evâmir-i ilâhiye indirileceği cihetle onlara karşı evvelemirde Peygamber'i tesbît için bu hitab ile başlanmıştır. Bu hitab, Ahzâb muharebesiyle hınçlarını alamayan kâfirlerin ve münafıkların Zeyd ve Zeyneb meselesi yüzünden koparacakları yaygaraları, neşredecekleri erâcîf ile diğer bir hücum hazırlayacaklarına işaret ederek onların da öbürleri gibi hükmü olmayacağını önceden ihbar eden bir emr-i ilâhîdir. Onun için buyuruluyor ki takvâyı Allah'a yap! Allah'tan kork {وَلَا تُطِعِ الْكَافِرِينَ وَالْمُنَافِقِينَ} kâfirlere ve münafıklara itaat etme ❁ onların sözlerine kulak verip de vazifeni îfâdan çekinme {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلِيماً حَكِيماً} muhakkak ki Allah, Alîm Hakîm bulunuyor ❁ bütün mesâlih u mefâsidi bilir. Emirlerini de ilmiyle hikmetiyle verir; onun için yalnız O'ndan kork, O'na itaat et {وَاتَّبِعْ مَا يُوحٰٓى اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ} ve Rabbinden sana ne vahyolunursa onun ardınca git {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيراً}[2] muhakkak ki Allah, her ne yapacaksanız habîr bulunuyor ❁ vahyi

1 H ve F: "Sâdıklara sadâkatlerinden sormak için, elîm bir azab hazırlayıp kâfirler için".
2 H, F, M ve B: "ان الله بما تعملون بصير".

de ona göre veriyor, onun için kâfirlerin ve münafıkların dediklerine bakma, sana vahyolunana tâbi' ol. {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} Ve Allah'a tevekkül [3869] kıl ❁ itimad et {وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلًا} vekil olarak Allah yeter[1] ❁ O'ndan başka dayanacak, tefvîz-i umûr edilecek yoktur. Zira O'nun koruduğuna başkası zarar edemez, O'nun vereceği zarardan başkası koruyamaz.

{مَا جَعَلَ اللّٰهُ لِرَجُلٍ مِنْ قَلْبَيْنِ فٖى جَوْفِهٖ} Allah, bir adam için içinde iki kalb yapmamıştır[2] ❁ hiçbir kimseye iki vicdan verilmemiştir, hiçbir adam kalbinde bire iki demez. Hakk'ın birliğinin şâhidi olan bu kalb ve vicdan birliği her duygunun ve her bilginin en esaslı kanunudur. Mantığın tesâduk ve tenakuz kanunları bunun fer'idir. Bu olmasa idi insan kendini tanıyamazdı.

{وَمَا جَعَلَ اَزْوَاجَكُمُ الّٰٓـئٖ تُظَاهِرُونَ مِنْهُنَّ اُمَّهَاتِكُمْ} Ve kendilerinden zıhar yaptığınız zevcelerinizi analarınız kılmamıştır.

"**Zıhâr**" (ظهار) bir adamın zevcesine "sen bana anamın zahrı, yani sırtı gibisin" demesidir ki anam bana nasıl haram ise sen de bana öyle haramsın demek olur. Arablar böyle denilen bir kadını ana gibi addederler, hemen ayırırlardı ve ana gibi addedildiğine göre tekrar nikâh edilememesi de lâzım gelirdi. Burada onlara ana gibi demekle hakikaten ana oluvermeyecekleri[3] anlatılarak[4] bu âdetin ta'dîli lüzûmu gösteriliyor ki tafsîliyle[5] keffâreti قَدْ سَمِعَ Sûresi'nde gelecektir. {وَمَا جَعَلَ اَدْعِيَٓاءَكُمْ اَبْنَٓاءَكُمْ} Evlâtlıklarınızı da oğullarınız kılmamıştır.

"Ed'iyâ", "de'iyy"in[6] cem'idir, "de'iyy" veled çağrılan demektir ki lisânımızda "evlâtlık" tâbir olunur. Ebussuud der ki: "'Ef'ilâ' cem'i, 'takiyy[7]' ve 'etkıyâ' gibi fa'îl bi-ma'nâ fâ'ile mahsus olduğu için mef'ûl mânasına olan 'de'iyy'in bu suretle cem'i şâzdır."[8] {ذٰلِكُمْ} O ❁ zıhar ve o

---

1 B: "yetiyor".
2 B: "yaratmamıştır".
3 B: "olamayacakları".
4 B: "anlatılırken".
5 B -"tafsîliyle".
6 B: "de'iyye'nin".
7 B: "takiyye".
8 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 31:

çağırış {قَوْلُكُمْ بِاَفْوَاهِكُمْ} sizin ağzınızda[1] lafınızdır. ❁ Sadece lafzın muteber olduğu husûsâtta bazı ahkâmı hâiz olabilirse de vâki'de onun [3870] vicdanda tasdik edilmesi lâzım gelen bir hakikati yoktur ve nihâyet bir mecazdır. O hâlde onlar hakkında hakikaten ve her vechile oğul ahkâmı cârî olmak lâzım gelmez. Meselâ onun boşadığı bir kadını almak haram olmaz. Onda وَحَلَٓائِلُ اَبْنَٓائِكُمُ الَّذ۪ينَ مِنْ اَصْلَابِكُمْ [en-Nisâ 4/23] hükmü cereyan etmez {وَاللّٰهُ يَقُولُ الْحَقَّ} Allah ise hakkı, vâkı'a mutâbık olanı, gereği söylüyor {وَهُوَ يَهْدِي السَّب۪يلَ} ve yol gösteriyor. ❁ O hâlde başkasının değil, O'nun irşâdını dinleyiniz, şöyle ki: {اُدْعُوهُمْ لِاٰبَٓائِهِمْ} Onları babalarına çağırın: babalarına nisbet edin {هُوَ اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰهِ} Allah indinde bu daha doğrudur. ❁ Babalarına çağırmanız, herkesin soyunu karıştırmayıp mahfuz tutmanız, doğrusunu söylemeniz, Allah'ca adl ü hakkāniyete daha mutâbık, umûmî menfaatlerinize daha muvâfıktır. {فَاِنْ لَمْ تَعْلَمُٓوا اٰبَٓاءَهُمْ} Eğer babalarını bilmiyorsanız ❁ nesebde değil {فَاِخْوَانُكُمْ فِي الدّ۪ينِ} o vakit dinde ihvânınız {وَمَوَال۪يكُمْ} ve dostlarınızdırlar. {وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ ف۪يمَٓا اَخْطَاْتُمْ بِه۪} Ma'amâfîh hata ettiğiniz hususlarda -yani gerek bu nehiyden evvel ve gerek sonra kasdınız olmaksızın sehv ü nisyan ile yaptığınız yanlışlıklarda- üzerinize bir günah yoktur {وَلٰكِنْ مَا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ} velâkin kalblerinizin ta'ammüd ettiği, işte günah ondadır {وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَح۪يماً} ve[2] Allah bir Gafûr, Rahîm bulunuyor ❁ hata edeni affeder. İmam Şâfi'î hazretleri tebennînin, yani oğul edinmenin hiçbir hükmü olmadığına kāil olmuştur. Lâkin İmâm-ı A'zam Ebû Hanife hazretleri indinde tebennî memlûkün ıtkını îcab [3871] eder, yaşı müsâid olup ilhākı mümkin olan mechûlün de nesebini isbat eyler ki tafsîli fıkıh kitaplarındadır.

{اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِن۪ينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ} Peygamber mü'minlere nefislerinden evlâdır. ❁ Bütün işlerinde kendilerinden daha elverişlidir. Çünkü o onlara ancak iyilikleri, salâhları, necatları ne ise onu gözetir, onu emreder, şerr

و«أدعياءُ» جمع «دَعِيّ» وهو الذي يُدعَى ولداً على الشُّذوذِ لاختصاصِ «أَفعِلاء» بـ«فعيل» بمعنى «فاعِل» كـ«تَقيّ» و«أتقياء» كأنَّه شُبِّه به في اللَّفظِ فجُمع جَمعَه كـ«قتَلاء» و«أُسَرَاء».

1 B: "ağzınızdan".

2 H ve F -"ve".

ü zararlarına râzı olmaz. Hâlbuki nefis öyle değildir. O hâlde Peygamber onlara kendilerinden daha sevgili ve onun emri kendilerinin emrinden daha nâfiz ve ona karşı şefkatleri nefislerine şefkatlerinden daha tam olmalıdır. Rivayet olunur ki Aleyhissalâtü vesselam Tebük gazasına çıkışı emrettiği zaman bazı kimseler "analarımızdan babalarımızdan izin isteyelim" demişlerdi, bu âyet bunun üzerine nâzil oldu.[1] {وَاَزْوَاجُهُٓ اُمَّهَاتُهُمْ} Zevceleri de onların analarıdır. ❁ Yani hürmet ve ihtiramda mü'minînin anaları mesabesindedirler. Nikâhları haram, tâzimleri farzdır. Bundan mâ'adâ husûsâtta ise yabancıları gibidirler. Onun için Hazret-i Âişe "biz kadınların anaları değiliz" buyurmuştur.[2] {وَاُو۬لُوا الْاَرْحَامِ} Erhâm sâhipleri, yani karâbet sâhipleri de {بَعْضُهُمْ اَوْلٰى بِبَعْضٍ} bazısı bazısına evlâdır. ❁ Mirasa daha yakın, daha mukaddemdir. {فٖى كِتَابِ اللّٰهِ} Allah yazısında ❁ bu âyette veya miras âyetlerinde {مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُهَاجِرٖينَ} ❁ bu kayıdda iki ihtimal vardır. Birisi ulü'l-erhâmı beyan olmasıdır. Yani ale'l-umûm mü'minînden[3] ve bilhassa muhâcirînden olan ulü'l-erhâm, çünkü kâfirlerden olan akraba vâris olamaz. Diğeri مِن ibtidâiye olarak "evlâ"nın sılası olmaktır. Yani ulü'l-erhâm yekdiğerine Allah yazısında diğer mü'minlerden ve muhacirlerden daha evlâdır. Din [3872] hakkı bulunan mü'minlerden, hicret hakkı olan muhacirlerden daha mukaddem miras alır. İslâm'ın bidâyetinde hicret ve dinde kardeşlik akdiyle meşrû kılınmış olan tevârüs bu âyet ile nesh edilmiş, akraba diğerlerine takdim olunmuştur. {اِلَّٓا اَنْ تَفْعَلُوٓا اِلٰٓى اَوْلِيَٓائِكُمْ مَعْرُوفًا} Ancak dostlarınıza bir mâruf yapmanız müstesnâ. ❁ Burada "mâruf"tan

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* IV, 373; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 225; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 32:

وكان سبب نزولها أن النبي صلى الله عليه وسلم لما أراد غزاة تبوك أمر الناس بالخروج فقال قوم منهم «نستأذن آباءنا وأمهاتنا» فأنزل الله فيهم هذه الآية، حكاه النقاش.

İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* nşr. Muhammed Abdülkādir Atâ, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003, III, 541:

روي أن النبي صلى الله عليه وسلم لما أراد غزوة تبوك أمر الناس بالخروج، فقال قوم: نستأذن آباءنا وأمهاتنا؛ فأنزل الله تعالى فيهم: «النبي أولى بالمؤمنين من أنفسهم» وفي رواية عكرمة: وهو أبوهم وأزواجه أمهاتهم. والحديث في غزوة تبوك موضوع.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 523. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 700; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* III, 459:

قالت عائشة رضى الله عنها: «لسنا أمهات النساء». تعنى أنهنّ إنما كنّ أمّهات الرجال، لكونهنّ محرّمات عليهم كتحريم أمّهاتهم.

3 B: "mü'minlerden".

murad vasiyettir, yani akrabaya değil de hâriçte olan dostlara yapılan vasiyet, o evleviyet hükmünden müstesnâdır. Çünkü sülüs mikdârında vasiyet mirasa mukaddemdir. {كَانَ ذٰلِكَ فِى الْكِتَابِ مَسْطُوراً} Kitapta bu mestur bulunuyor. ❁ Nitekim Sûre-i Nisâ'da miras âyetlerinde مِنْ بَعْدِ وَصِيَّةٍ يُوصى بِهَا [4/11-12] diye yazılı olduğu gibi burada da bu âyetle[1] yazılıdır. Onun için Allah'ın kitabındaki bu ahkâma tâbi' olup Allah'a mütevekkil ol. {وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّنَ مِيثَاقَهُمْ} ❁ Bu cümle yukarıdaki اتَّقِ اللهَ veya تَوَكَّلْ emirlerinden birine ma'tuf olarak وَاذْكُرْ إِذْ أَخَذْنَا demektir. Yani ve an o peygamberlerden misaklarını aldığımız vakti, peygamberliği kabul ile dine davet ve Allah'ın emirlerini tebliğ ve icrâ etmeye and ile söz verdikleri vakti[2] {وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَابْرٰهِيمَ وَمُوسٰى وَعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ} ve hele senden ve Nûh ve İbrâhim ve Mûsâ ve Îsâ b. Meryem'den ❁ bunların bilhassa zikri şanlarına tenbih ve Peygamberimizin takdîmi de tâzim içindir. Yani başta sen olmak üzere şanları en büyük olan ve "ulü'l-azm" denilen bilhassa bu meşhur peygamberlerden {وَاَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقاً غَلِيظاً} ki hep onlardan galiz bir misak aldık ❁ ağır, kuvvetli birer misak. Niçin? {لِيَسْئَلَ الصَّادِقِينَ عَنْ صِدْقِهِمْ} Sâdıklara Allah sadâkatlerinden sormak için ❁ sözün gelişi mütekellim sîgasıyla لنسأل [3873] "soralım için" denilmekti, lâkin bu surette lâm doğrudan doğru اَخَذْنَا'ya ta'alluk edecekti. Böyle olmayıp istînâfen bir kelâm olmak üzere bir mukaddere ta'alluk ettiği anlaşılmak için tekellümden gıyâba iltifat ile لِيَسْئَلَ denilmiştir ki tahtında هو Allah'a râci'dir. Yani Allah, peygamber gönderip mîsak almayı o sâdıklara sadâkatlerinden sormak, imtihan ile sadâkatlerini tebeyyün ettirmek için yaptı {وَاَعَدَّ لِلْكَافِرِينَ عَذَاباً اَلِيماً} ve kâfirlere elîm bir azab hazırladı. ❁ Görülüyor ki bu اَعَدَّ o mukadder فعل fiiline ma'tuftur. Demek ki sâdıklara sual, kâfirlere azab var; o hâlde Allah'tan korkmalı, kâfirlere bakmamalı.

Şimdi o sual ve imtihandan bir numûne ile bu hakikati tavzih için buyuruluyor ki:

---

1 H ve F: "âyetler".
2 H ve F: "vakit".

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوا نِعْمَةَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ اِذْ جَٓاءَتْكُمْ جُنُودٌ فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رٖيحًا
وَجُنُودًا لَمْ تَرَوْهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرًاۚ ﴿٩﴾ اِذْ جَٓاؤُ۫كُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ اَسْفَلَ مِنْكُمْ
وَاِذْ زَاغَتِ الْاَبْصَارُ وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ وَتَظُنُّونَ بِاللّٰهِ الظُّنُونَا ﴿١٠﴾ هُنَالِكَ ابْتُلِىَ
الْمُؤْمِنُونَ وَزُلْزِلُوا زِلْزَالًا شَدٖيدًا ﴿١١﴾ وَاِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ مَا
وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُٓ اِلَّا غُرُورًا ﴿١٢﴾ وَاِذْ قَالَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ يَٓا اَهْلَ يَثْرِبَ لَا مُقَامَ لَكُمْ
فَارْجِعُواۚ وَيَسْتَاْذِنُ فَرٖيقٌ مِنْهُمُ النَّبِىَّ يَقُولُونَ اِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌۜ وَمَا هِىَ بِعَوْرَةٍۚ اِنْ يُرٖيدُونَ اِلَّا
فِرَارًا ﴿١٣﴾ وَلَوْ دُخِلَتْ عَلَيْهِمْ مِنْ اَقْطَارِهَا ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ لَاٰتَوْهَا وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَٓا اِلَّا
يَسٖيرًا ﴿١٤﴾ وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُوَلُّونَ الْاَدْبَارَۜ وَكَانَ عَهْدُ اللّٰهِ مَسْؤُ۫لًا ﴿١٥﴾
قُلْ لَنْ يَنْفَعَكُمُ الْفِرَارُ اِنْ فَرَرْتُمْ مِنَ الْمَوْتِ اَوِ الْقَتْلِ وَاِذًا لَا تُمَتَّعُونَ اِلَّا قَلٖيلًا ﴿١٦﴾ قُلْ
مَنْ ذَا الَّذٖى يَعْصِمُكُمْ مِنَ اللّٰهِ اِنْ اَرَادَ بِكُمْ سُٓوءًا اَوْ اَرَادَ بِكُمْ رَحْمَةًۜ وَلَا يَجِدُونَ لَهُمْ مِنْ دُونِ
اللّٰهِ وَلِيًّا وَلَا نَصٖيرًا ﴿١٧﴾ قَدْ يَعْلَمُ اللّٰهُ الْمُعَوِّقٖينَ مِنْكُمْ وَالْقَٓائِلٖينَ لِاِخْوَانِهِمْ هَلُمَّ اِلَيْنَاۚ وَلَا
يَاْتُونَ الْبَاْسَ اِلَّا قَلٖيلًاۙ ﴿١٨﴾ اَشِحَّةً عَلَيْكُمْۚ فَاِذَا جَٓاءَ الْخَوْفُ رَاَيْتَهُمْ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ تَدُورُ
اَعْيُنُهُمْ كَالَّذٖى يُغْشٰى عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِۚ فَاِذَا ذَهَبَ الْخَوْفُ سَلَقُوكُمْ بِاَلْسِنَةٍ حِدَادٍ اَشِحَّةً عَلَى
الْخَيْرِۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَمْ يُؤْمِنُوا فَاَحْبَطَ اللّٰهُ اَعْمَالَهُمْۜ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيرًا ﴿١٩﴾ يَحْسَبُونَ
الْاَحْزَابَ لَمْ يَذْهَبُواۚ وَاِنْ يَاْتِ الْاَحْزَابُ يَوَدُّوا لَوْ اَنَّهُمْ بَادُونَ فِى الْاَعْرَابِ يَسْـَٔلُونَ عَنْ
اَنْبَٓائِكُمْۜ وَلَوْ كَانُوا فٖيكُمْ مَا قَاتَلُٓوا اِلَّا قَلٖيلًا ﴿٢٠﴾

[3875] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah'ın üzerinizdeki nimetini anın: O vakit ki size ordular gelmişti[1] de üzerlerine bir rüzgâr ve görmediğiniz ordular salıvermiştik ve ne yapıyordunuz Allah görüyordu (9). O vakit ki hem üstünüzden gelmişlerdi, hem aşağı tarafınızdan; ve o vakit ki gözler

1 B: "göndermişti".

kaymış, yürekler gırtlaklara dayanmıştı ve Allah'a türlü türlü zanlarda bulunuyordunuz (10). İşte burada mü'minler imtihan olunmuş ve şiddetli bir surette sarsılmışlar da sarsılmışlardı (11). Ve o vakit ki münafıklar ve kalblerinde bir maraz bulunanlar "Allah ve Resûlü bize bir aldanıştan başka bir vaad yapmamış" diyorlardı (12). Ve o vakit ki bunlardan bir tâife "ey Yesrib ahâlisi! Sizin için duracak yer yok, hemen dönün" diyorlardı. Yine onlardan bir kısmı da Peygamber'den izin istiyor, "cidden evlerimiz açıktır" diyorlardı, hâlbuki açık değil, sırf kaçmak istiyorlardı (13). Ve eğer onların her tarafından üzerlerine girilse de sonra kendilerinden fitne istenilse derhâl onu yapacaklardı, onunla da pek az duracaklardı (14). Hâlbuki bundan evvel Allah'a ahid vermişlerdi: Arkalarını dönmeyeceklerdi, Allah'ın ahdi ise[1] *mes'ûliyetlidir, mutlak sorulur (15). De ki: "Eğer ölümden veya katlolunmadan kaçıyorsanız kaçmak size asla menfaat vermez, bi'l-farz verdiği takdirde de istifade ettirilmezsiniz,* [3876] *meğer ki pek az" (16). De ki: "Kimin haddine ki sizi Allah'tan saklasın, şayet size bir felâket murad eder, yahut size bir rahmet murad ederse?" Hem Allah'tan başka kendilerine bir velî de bulamazlar bir nasîr de*[2] *(17). Allah şüphesiz biliyor: İçinizden o savsaklayanları, ve ihvanlarına "bize gelin" diyenleri ki harbe pek az geliyorlardı (18). Size karşı kıskançlık ediyorlardı, derken o korku hâli gelince gördün onları ki ölümden baygınlık sarmış kimse gibi gözleri dönerek sana bakıyorlardı. Derken o korku gidince size keskin keskin diller sıyırdılar, hayra karşı kıskançlık ediyorlardı, işte bunlar iman etmediler de Allah amellerini hiçe çıkardı, Allah'a göre o ehemmiyetsiz bulunuyor*[3] *(19). Ahzâbı sanıyorlar*[4] *ki gitmediler, eğer o Ahzâb bir daha gelecek olsa arzu ederler ki bâdiyeye*

---

1 H ve F +"mutlak".

2 H ve F: "De ki: 'Kimin haddine ki sizi Allah'tan saklasın, O size bir felâket murad ederse, yahut size bir rahmet murad ederse?' Allah'ın berisinden kendilerine bir velî de bulamazlar bir nasîr de".

3 H ve F -"bulunuyor".

4 B: "sanıyorlardı".

bedevî urbânın içine çıksalar, sizin havâdislerinizden sorsalar. İçinizde kalacak olsalar da harb etmezler, meğer ki pek az (20).

{اِذْ[1] جَٓاءَتْكُمْ جُنُودٌ} O vakit[2] ki[3] size ordular gelmişti. ❁ Hicretin beşinci senesi gelen Ahzâb orduları ki Kureyş ve Ehâbîş ile Kinâne ve Tihâme'den onlara tâbi' olanlar ve Necid'den Gatafan ile onlara tâbi' olanlar ve Nadîr ve Kureyza Yahudîleri gibi Arabistan'ın kabâil-i mühimmesi toplanıp Buhârî şerhlerinde nakledildiğine göre yirmi dört bine bâliğ oluyorlardı, şöyle ki: Hayber'de yerleşmiş olan Benî Nadîr Yahudîleri İslâm'a karşı geniş bir sû'-i kasd tertîbine çalışıyorlardı. Bunların Sellâm b. Ebi'l-Hukayk[4], Huyey b. Ahtab ve Kinâne b. Rebî' b. Ebi'l-Hukayk[5] gibi ileri gelenleri Mekke'ye giderek Kureyş'i Peygamber'e karşı harbe davet etmişler ve "beraber olursak Müslümanlığın kökünü kazırız" demişlerdi. Kureyş derhâl kabul etti, sonra Necid'de Kays-ı Gaylan'dan Gatafan'a vardılar, Hayber'in yarı vâridâtını vaad ederek ve Kureyş'in beraber olduğunu söyleyerek onları kendileriyle beraber olmaya davet ettiler. Gatafan'ın müttefiki olan Benî Esed de aynı[6] iştirâke davet olunmuştu, Benî Süleym Kureyş'e kan râbıtalarıyla merbut oldukları için onlar da iltihak etmişti. Bu suretle Arabistan'ın [3877] mühim kabileleri birleşerek üç kolordu teşkil etmişlerdi, birinci kol, Gatafan askerlerinden müteşekkil ve Arab rüesâsından Uyeyne b. Hısn'ın kumandasında idi. İkinci kol, Benî Esed'den müteşekkil ve meşhur Tuleyhatü'l-Esedî'nin kumandasında idi. Üçüncü kol, Ebû Süfyan kumandasında Kureyş ordusu idi. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem bunların hazırlanmakta olduklarını haber alınca ashâbıyla istişare etti, Selmân-ı Fârisî radıyallahu anh Hazretleri'nin re'yiyle hendek kazılması emredildi, sonra üç bin kişi ile karşılarına çıktı, Sel'i arkalarına, hendeği de düşman ile aralarına alarak kondu, bir aya yakın zaman geçti, ok ve taş atışmaktan başka harb

---

1 B: "ان".
2 B: "vakti".
3 H ve F -"ki".
4 M: "Ebilhakık"
5 M: "Ebilhakık"
6 B: "ayn".

yapamıyorlardı. Mevsim kış idi, vaziyet şiddet peydâ etti, derken bir gece Allah teâlâ soğuk bir sabâ rüzgârı gönderdi, onları şiddetli üşütüyor, toprakları yüzlerine savuruyor, ateşlerini söndürüyor, çadırlarını söküyordu. Hayvanlar birbirlerine karışmıştı, askerin etrafında melâike tekbir alıyorlardı. Bunun üzerine Tuleyhatü'l-Esedî "amma Muhammed size sihre başladı, haydi çabuk çabuk!" demişti. Kureyş ile Yahudîlerin arası da açılmıştı, artık tutunamadılar, bozulup kaçtılar,[1] işte bu ni'met-i ilâhiye ihtar olunarak buyuruluyor ki:

Birçok ordular geldi de {فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحاً وَجُنُوداً لَمْ تَرَوْهَا} Biz üzerlerine bir rüzgâr ve görmediğiniz askerler gönderiverdik ❁ bu suretle onları def' ettik {وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيراً} ve ne yapıyordunuz Allah görüyor idi ❁ ne zahmetler çekiyordunuz, nasıl hendek kazıyordunuz? Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem hendeğin hudûdunu tâyin etmiş ve her on kişiye kırk arşın olmak üzere müslimîn arasında taksim etmiş idi. Kendisi de bir rençber gibi bilfiil çalışıyordu, mevsim kış idi, Müslümanlar üç gün gıdasız kalmışlardı ve bu esnada Peygamber'in bazı mucizelerini [3878] görmüşlerdi. Muhâcirîn ve Ensar çalışırken şu beyti terennüm ederlermiş:

نَحْنُ الَّذِينَ بَايَعُوا مُحَمَّدًا عَلَى الْجِهَادِ مَا بَقِينَا أَبَدًا[2]

Resûl-i Ekrem de hem çalışır, hem ensar ve muhâcirîne dua ederdi; "yâ Rabbi! Hayr ancak âhiret hayrıdır, ensar ve muhâcirîni mübarek eyle اَللّٰهُمّ لَا خَيْرَ إلّا خَيْرُ الْآخِرَة فَبَارِكْ الْأَنْصَار وَالْمُهَاجِرَة" derdi.[3]

Selman, Huzeyfe, Numan b. Mukrin, Amr b. Avf ve ensardan altı zat

---

1 Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 214-232; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 65-69; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 526; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 153-154.

2 Bizler bâkī olduğumuz müddetçe ebeden cihad etmek üzere Muhammed'e bey'at etmiş kimseleriz [Müellifin notu].

3 Buhârî, Cihâd, 33, Megāzî, 27, Ahkâm, 43:

سمعت أنسا رضي الله عنه يقول: خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى الخندق فإذا المهاجرون والأنصار يحفرون في غداة باردة فلم يكن لهم عبيد يعملون ذلك لهم فلما رأى ما بهم من النصب والجوع قال:

اللهم إن العيش عيش الآخره فاغفر للأنصار والمهاجره

فقالوا مجيبين له:

نحن الذين بايعوا محمدا على الجهاد ما بقينا أبدا.

çalışırlarken bir kaya çıkmış, kıramamışlar, külüngü kırmıştı. Resûlullah'a bildirdiler, oraya indi, Selman beraberinde idi. Resûlullah külüngü aldı, kayaya vurdu, bir darbede çatlattı ve ondan bir şimşek çakmış, Medine sahasını aydınlatmıştı. Resûlullah tekbir aldı, Müslümanlar da aldılar, sonra ikinci, sonra üçüncü, kaya parçalanmıştı. Selman gördüğü şimşeği Resûlullah'a sordu, Resûlullah birincisi Hîre'yi ve Kisra'nın köşklerini gösterdi ve "Cibrîl bana haber verdi ki ümmetim onları alacak, ikincisi Şam ve Rum'un kırmızı köşklerini gösterdi ve haber verdi ki ümmetim onları alacak, üçüncüsü de Yemen'de San'a köşklerini gösterdi ve haber verdi ki ümmetim onları alacak, müjde!" buyurdu, bunun üzerine mü'minler sevindiler, münafıklar da "şaşmaz mısınız? Size ne boş vaadde bulunuyor, yerinizden çıkamazken Yesrib'den ta Hîre'yi ve Kisra'nın Medâin'ini gördüğünü ve onların size fetholunacağını söylüyor" diyorlardı.[1]

{اِذْ جَٓاؤُ۫كُمْ مِنْ فَوْقِكُمْ وَمِنْ اَسْفَلَ مِنْكُمْ} O vakit size üstünüzden ve aşağı tarafınızdan gelmişlerdi ❁ Gatafan ve tevâbi'i vâdinin yukarısından, şark tarafından gelmişler, Uhud'un yanına konmuşlardı. Kureyş de Ehâbîş-i Tihâme ve Kinâne'den tevâbi'iyle on bin kişi kadar olarak vâdinin [3879] aşağısından mağrib tarafından gelmiş, Cürüf ile Zügābe[2] beyninde Rûme'den sellerin toplandığı yere konmuşlardı. {وَاِذْ[3] زَاغَتِ الْاَبْصَارُ} Ve o vakit ki gözler kaymış ❁ hayret ve heyecandan doğru bakamıyor {وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ} ve yürekler gırtlaklara dayanmıştı. ❁ Dehşetli korku ve halecandan nefesler tıkanacaktı. Müşrikler bütün reislerin kumandası altında toplanarak umûmî bir taarruza karar vermişlerdi, bunun için hendeğin en dar noktası taarruza hedef ittihaz edilmişti. Arapların Dırar b. Hattab, Hübeyre b. Ebî Vehb, Nevfel b. Abdullah, Amr b. Abdüved gibi meşhur cengâverleri atlarını sürerek hendeği geçmişlerdi, bunların her biri bin adama mukabil sayılıyordu. Amr b. Abdüved Bedir'de yaralanmış ve intikamını almadıkça saçlarına koku sürmemeye yemin

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 477-478.
2 B: "Zü'âbe".
3 H ve F: "واذا".

etmişti. Uhud'a gelmiş, bu kere Hendek'e bayraklı olarak gelmişti. Bu sıralarda doksan yaşlarında olmasına rağmen hendeği ilk geçen o olmuştu, hendek ile dağın arasında adamlarıyla beraber o dar yerden atlamış, çorak yerde atları cevelâna başlamıştı. Birkaç nefer Müslüman ile Hazret-i Ali de bunlara karşı sınırı tuttu. Amr bayraklı idi, Hazret-i Ali ona "yâ Amr! Senin bir âdetin vardır: Kureyş'ten birisi sana iki teklifte bulunsa mutlaka birini tutarsın değil mi?" dedi, "evet" dedi.

Ali: "O hâlde ben seni Allah ve İslâm'a davet ediyorum."

Amr: "Ona ihtiyacım yok."

Ali: "Öyle ise inişip dövüşmeye[1] davet ediyorum."

Amr: "Vallahi ben seni öldürmek istemem" diye istihzâ etti.

Ali: "Velâkin ben seni öldürmeyi arzu ediyorum" dedi.

Bunun üzerine Amr kızıp atından indi, bir kılıç darbesiyle atının ayağını kesti, Hazret-i Ali'ye saldırdı, [3880] Amr'ın darbesi Ali'nin kalkanını parçalayıp alnını kanatmıştı. Hazret-i Ali mukabil bir darbe ile Amr'ı omuzundan biçmiş, "Allahu ekber" diye bağırmıştı, derhal etraftan yükselen tekbir sesleri ortalığı çınlattı, Amr ile beraber bir iki kişi daha vurulmuştu, birini Hazret-i Ali öldürmüş, birine de bir ok isabet etmiş, süvariler bozulup çekilmişlerdi. Bu gün Ahzâb muharebesinin en dehşetli günü olmuştu, bütün gün muharebe şiddetle gitmiş, düşman Müslümanlar üzerine ok ve taş yağdırmakta devam etmiş idi. Harb üzerinden bir lahza ayrılmaya fırsat bulamadığı için Resûlullah bu gün dört vakit namazı edâya imkân bulamamıştı. İşte o gün gözler istiğraktan kaymış, yürekler boğazlara dayanıp nefesler tıkanmıştı.[2]

{وَتَظُنُّونَ بِاللّٰهِ الظُّنُونَا} Ve Allah'a türlü türlü zanlarda bulunuyordunuz ۞ muhtelif zanlar: kalbleri sâbit olan hâlis mü'minler, Allah'ın dinini i'lâ hakkındaki vaadini yerine getireceğine kāni' olmakla beraber bu

---

1 M: "döğüşmene".

2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 224-225; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 68; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VI, 327; Süheylî, *er-Ravdu'l-ünf,* VI, 210-212.

kere o vaadi incaz mı edecek, yoksa kendilerini imtihan mı edecek diye düşünüyorlar da kusur edip kaymaktan ve gereği gibi tahammül edememekten korkuyorlar, zayıf kalbliler ve münafıklar da وَإِذْ يَقُولُ diye hikâye olunacağı vechile sû'-i zanda bulunuyorlardı. {هُنَالِكَ} İşte bu demde veya bu noktada {ابْتُلِيَ[1] الْمُؤْمِنُونَ} mü'minler imtihâna çekilmiş ۞ muhlis ile münafık, sâbit ile mütezelzil seçilmiş {وَزُلْزِلُوا زِلْزَالاً شَدِيداً} ve şiddetli bir surette sarsılmışlardı.

{وَإِذْ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} Ve o vakit ki münafıklar ve kalblerinde bir[2] maraz bulunanlar, yani itikadları zayıf olanlar şöyle diyorlardı: {مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُٓ اِلَّا غُرُوراً} [3881] "Allah ve Resûlü bize bir gururdan, bir aldanmadan başka bir vaadde bulunmamış" ۞ bunu Mu'attıb b. Kuşeyr söylemiş, "bizim birimiz korkudan kazâ-i hâcete çıkamazken Muhammed tutmuş da bize Kisrâ'nın ve Kayser'in hazinelerini fethedeceğimizi vaad ediyor, bu sırf aldama[3] vaadi[4]: bir[5] va'd-i gururdur" demiş, akranları da tasdik etmişlerdi.[6] {وَإِذْ قَالَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْهُمْ} ۞ Bu tâife de Evs b. Kayzî ve etbâ'ı imiş[7] {يَٓا اَهْلَ يَثْرِبَ} ey Yesrib ahâlisi.

"**Yesrib**" Medîne-i Münevvere'nin eski ismidir, esasen bulunduğu buk'anın ismi olduğu da söyleniyor. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem onun bu isim ile yâd edilmesini mekruh görüp nehy eylemiş, "o Taybe veya Tâbe'dir" buyurmuştu. O hâlde sanki Peygamber'e bir muhalefet olmak için bu adı söylemiş oluyorlar.[8] {لَا مُقَامَ لَكُمْ} Sizin için

---

1 B: "اِبْتَلَى".
2 H ve F -"bir".
3 B: "aldatma".
4 B: "vaadidir".
5 B -"bir".
6 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 459-460; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 522; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 218:

فقال معتب بن قشير: يعدنا محمد كنوز كسرى وقيصر، وأحدنا لا يأمن أن يذهب إلى حاجته، وما وعدنا الله ورسوله إلا غرورا!

7 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 494; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 246; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 224:

يقول أوس بن قيظي ومن كان معه من قومه على مثل رأيه.

8 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 38-39. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* VIII, 362; Begavî, *Me'âli-mü't-Tenzîl,* VI, 332:

«يا أهل يثرب» هو اسم المدينة المطهّرة. وقيل اسم بقعة وقعت المدينة في ناحية منها، وقد نهى النبيّ صلى الله عليه وسلم أن تُسمّى بها كراهةً لها، وقال:

ikāmet edecek, duracak yer yok ❁ yani asker durduracak bir karargâh veya tutunacak bir yer yok {فَارْجِعُوا} onun için dönün ❁ bu tâbirde birkaç mâna ihtimâli vardır: Geri ric'at edin, Medine'ye evlerinize dönün, yahut Muhammed'in dininden eski müşrikliğinize dönün, yahut ona olan bey'atinizden dönün de onu düşmanlara teslim edin, yahut Yesrib'de size duracak yer kalmadı, dönün kâfir olun ki orada durabilesiniz demek olabilir.

{وَيَسْتَأْذِنُ فَرِيقٌ مِنْهُمُ النَّبِىَّ[1]} Onlardan bir fırka da Peygamber'e istîzan ediyorlar ❁ bunlar, Benî Hârise imiş {يَقُولُونَ اِنَّ بُيُوتَنَا[2] عَوْرَةٌ} "evlerimiz avret" diyorlardı.[3] ❁ "Avret" esasen eksik ve gedik demek olup burada sağlam değil açık[4] ve muhafazasız demektir. {وَمَا هِىَ بِعَوْرَةٍ} Hâlbuki o evler açık değildi ❁ mahfuz idi. Hâricen düşmanın o taraftan girmesine ihtimal yoktu, dâhilen de şehrin âsâyiş [3882] ve inzibâtına bakılıyordu. Ma'amâfîh açık olsa idi varıp da onları muhafaza mı edeceklerdi? Hayır {اِنْ يُرِيدُونَ اِلَّا فِرَارًا} sırf kaçmak istiyorlardı. ❁ Yoksa {وَلَوْ دُخِلَتْ[5] عَلَيْهِمْ مِنْ اَقْطَارِهَا} o evlerin etrafından üzerlerine girilse de ❁ onlar içlerinde iken üzerlerine doğru varılsa o açık dedikleri evleri müdafaa[6] mı edecekler? Hatta sade bu kadar değil, girilse de {ثُمَّ سُئِلُوا الْفِتْنَةَ} sonra kendilerinden fitne istenilse ❁ küfre dönmek veya düşmanın emrine teslim olmak teklif olunsa {لَاٰتَوْهَا[7]} mutlaka onu, o fitneyi yaparlar ❁ hiç çarpışmazlardı {وَمَا تَلَبَّثُوا بِهَٓا اِلَّا يَسِيرًا} ve onda tevakkuf etmezlerdi, meğer ki biraz ❁ yani o fitneyi yapmakta tevakkuf etmezler, ancak sual cevab konuşuluncaya kadar biraz dururlardı. Daha doğrusu o küfrü yaptıkları takdirde

---

«هي طيبة» أو «طابة». كأنّهم ذكروها بذلك الاسم مخالفةً له صلى الله عليه وسلم.

Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Fuâd Sezgin, Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1381, II, 134:

«يثْرِبَ» اسم أرض ومدينة النبي صلى الله عليه فى ناحية من يثرب، قال حسّان فى الجاهليّة:

سأهدى لها فى كل عام قصيدة   وأقعد مكفيّا بيثرب مكرما.

1 H ve F -"النبي".
2 H ve F -"يَقُولُونَ اِنَّ بُيُوتَنَا".
3 H ve F -"'evlerimiz avret' diyorlardı".
4 B -"ve gedik demek olup burada sağlam değil açık".
5 B: "دَخَلَتْ".
6 B: "muhâfaza".
7 B: "لَاَتَوْهَا".

o evlerde veya şehirde pek az durabilirlerdi, mahvedilirlerdi, çünkü {وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللّٰهَ مِنْ قَبْلُ} şânım hakkı için bundan evvel Allah'a ahid vermişlerdi {لَا يُوَلُّونَ الْاَدْبَارَ} hiç arkalarını dönmeyeceklerdi. ❁ Benî Hârise Uhud vak'asında yılgınlık ettikleri zaman tevbe edip bir daha böyle yapmayacaklarına yemin ederek Resûlullah'a söz vermişlerdi.[1] {وَكَانَ عَهْدُ اللّٰهِ مَسْؤُلًا} Allah'ın ahdi ise mes'ûliyetlidir ❁ sorulur cezâsı verilir, irtidad edenlerin de âkıbeti mutlaka budur.

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ ف۪ي رَسُولِ اللّٰهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ وَذَكَرَ اللّٰهَ كَث۪يرًاۜ ﴿٢١﴾

[3883] **Meâl-i Şerîfi**

Şânım hakkı için muhakkak ki size Resûlullah'ta pek güzel bir örnek vardır: Allah'a ve son güne ümid besler olup da Allah'ı çok zikr eyleyen kimseler için (21)

{لَقَدْ كَانَ لَكُمْ ف۪ي رَسُولِ اللّٰهِ} ❁ Bu âyet, Resûlullah'ın وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ [el-Haşr 59/7][2] âyeti gibi yalnız sözleriyle değil, fiil ve ahvâliyle dahi delil ve muktedâ bih olduğunu tansis eder. Yani Resûlullah din ve ahlâkın yalnız[3] nazariyâtını tebliğ ve ihkâm ile kalmamış, gerek harbde ve gerek sulhta fi'liyyât ve tatbîkâtıyla ve bütün incelikleriyle kendisinde müşahhas olarak güzel imtisal numûnesi olacak ders ve örnek vermiştir. Onun için sîret-i Muhammediyede her nokta-i nazardan insanlık âlemi için {اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} pek güzel bir üsve vardır.

"**Üsve**" teessî edilecek, yani iktidâ olunacak, arkasından gidilecek uyulacak örnek, meşk, numûne-i imtisal demektir. {لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ} Allah'a ve âhiret gününe ümidvâr olup da {وَذَكَرَ اللّٰهَ كَث۪يرًا}

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 246; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 228:

فهم بنو حارثة، وهم الذين هموا أن يفشلوا يوم أحد مع بني سلمة حين همتا بالفشل يوم أحد، ثم عاهدوا الله أن لا يعودوا لمثلها أبدا، فذكر لهم الذي أعطوا من أنفسهم.

2 "…Bir de Peygamber size her ne emir verirse tutun…"

3 F, M ve B -"yalnız".

Allah'ı çok zikretmekte olan kimseler için ❁ yoksa sade dünyâ hayat ve ziynetini arayanlar ve Allah'ı, âhireti düşünmeyenler için değil.

وَلَمَّا رَاَ الْمُؤْمِنُونَ الْاَحْزَابَۙ قَالُوا هٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُ وَصَدَقَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُۘ وَمَا زَادَهُمْ اِلَّٓا اِيمَانًا وَتَسْلِيمًاۜ ﴿٢٢﴾ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِۚ فَمِنْهُمْ مَنْ قَضٰى نَحْبَهُ وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُۘ وَمَا بَدَّلُوا تَبْدِيلًاۙ ﴿٢٣﴾ لِيَجْزِىَ اللّٰهُ الصَّادِقِينَ بِصِدْقِهِمْ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ اِنْ شَٓاءَ اَوْ يَتُوبَ عَلَيْهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًاۚ ﴿٢٤﴾ وَرَدَّ اللّٰهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًاۜ وَكَفَى اللّٰهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَۜ وَكَانَ اللّٰهُ قَوِيًّا عَزِيزًاۚ ﴿٢٥﴾ وَاَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ صَيَاصِيهِمْ وَقَذَفَ فِى قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ فَرِيقًا تَقْتُلُونَ وَتَأْسِرُونَ فَرِيقًاۚ ﴿٢٦﴾ وَاَوْرَثَكُمْ اَرْضَهُمْ وَدِيَارَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ وَاَرْضًا لَمْ تَطَؤُهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرًاۚ ﴿٢٧﴾

[3884] **Meâl-i Şerîfi**

Mü'minler gördükleri vakit de o ahzâbı "bu, işte Allah'ın ve Resûlünün bize vaad ettiği, Allah ve Resûlü doğru çıktı" [3885] *dediler ve onların imanını ve teslimiyetini artırmaktan başka bir şey yapmadı (22). Mü'minlerdendir o erler ki Allah'a verdikleri ahde sadâkat ettiler: Kimi adağını ödedi kimi de gözetiyor ve hiçbir suretle değiştirmediler (23). Çünkü Allah sâdıklara sadâkatleriyle mükâfat edecek, münafıklara da dilerse azab veya tevbe verecek. Şüphe yok ki Allah bir Gafûr Rahîm bulunuyor (24). Allah hem o kâfirleri hiçbir hayra elleri ermeksizin gayzlarıyla def' etti ve bu suretle Allah, mü'minlere kıtâlin hakkından geliverdi ve Allah Kavî, Azîz bulunuyor*[1] *(25). Hem de ehl-i kitabdan onlara muzâheret edenleri: Kalblerine korku*[2]

1 H ve F -"ve Allah Kavî, Azîz bulunuyor".
2 H ve F: "ru'b".

düşürerek kulelerinden indirdi, bir kısmını katlediyordunuz[1] bir kısmını esir (26). Ve arazilerini ve yurtlarını ve mallarını size miras kıldı[2], bir de bir arzı ki daha ona ayak basmadınız, Allah her şeye kadîr[3] bulunuyor (27).

{هٰذَا مَا وَعَدَنَا اللّٰهُ وَرَسُولُهُ} Bu işte Allah ve Resûlünün bize vaad ettiği ❁ ilk müşahedede hatırlarına gelen bu oldu, çünkü Allah teâlâ اَمْ حَسِبْتُمْ اَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْسَاۤءُ وَالضَّرَّاۤءُ وَزُلْزِلُوا حَتّٰى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُ مَتٰى نَصْرُ اللّٰهِ اَلَا اِنَّ نَصْرَ اللّٰهِ قَرِيبٌ [el-Bakara 2/214] buyurmuştu.[4] Resûlullah da buyurmuştu ki: "Ahzâbın ictimâ'ıyla iş sıkışacak, fakat âkıbet sizin lehinizde, onların aleyhindedir."[5] Bir de "dokuz veya on gece sonra Ahzâb gelecek" demişti.[6]

{مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} Hâlis mü'minlerden {رِجَالٌ صَدَقُوا مَا عَاهَدُوا اللّٰهَ عَلَيْهِ} o erler ki Allah'a verdikleri ahde sadâkat ettiler. ❁ Bunlar sahâbe-i kiramdan birtakım zevâttır ki Resûlullah'ın maiyyetinde herhangi bir harbde bulunurlarsa sebat edip şehid oluncaya kadar çarpışmaya nezretmişlerdi. Bunlar Osman b. Affan ve Talha b. Ubeydullah ve Sa'îd b. Zeyd b. Amr b. Fudayl ve Hamza ve Mus'ab b. Umeyr ve Enes b. en-Nadr[7] vesâire idiler.[8] رضوان الله تعالى عليهم أجمعين

---

1 H ve F -"katl".
2 H ve F: "bıraktı".
3 B: "kādir".
4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 483-484; *Tefsîru Abdirrezzâk,* III, 35:
ثم نعت المؤمنين فقال: «وَلَمَّا رَأَ الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ» يوم الخندق، أبا سفيان وأصحابه وأصابهم الجهد وشدة القتال «قالُوا هَذَا مَا وَعَدَنَا اللَّهُ وَرَسُولُهُ» في البقرة حين قال: «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ ولما يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ مَسَّتْهُمُ الْبَأْساءُ وَالضَّرَّاءُ وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتى نَصْرُ اللَّهِ أَلا إِنَّ نَصْرَ اللَّهِ قَرِيبٌ». وقالوا: صَدَقَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ ما قال فى سورة البقرة.
5 Kirmânî, *Lübâbu't-tefâsîr,* thk. İbrâhim b. Muhammed b. Hasan Dûmerî, Riyâd: Muhammed b. Suûd Üniv., 1429, s. 2169; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 229:
ووعد رسوله بقوله صلى الله عليه وسلم لهم: «سيشتد بكم الأمر باجتماع الأحزاب عليكم، والعاقبة لكم عليهم»
6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 531:
وعن ابن عباس رضى الله عنهما قال قال النبي صلى الله عليه وسلم لأصحابه: «إنّ الأحزاب سائرون إليكم تسعا أو عشرا»، أي: في آخر تسع ليال أو عشر، فلما رأوهم قد أقبلوا للميعاد قالوا ذلك.
7 M ve B: "ibninnadîr".
8 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 45-46. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 532:
وهم رجال مِن الصحابة رضي الله عنهم نذروا أنّهم إذا لَقُوا حربًا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم ثَبَتوا وقاتلوا حتى يُستَشهَدوا، وهم عثمان بن عفّان، وطلحة بن عُبيد الله، وسعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل، وحمزة، ومصعب بن عمير، وأنس بن النضر، وغيرُهم، رضوان الله تعالى عليهم أجمعين.

[3886] {فَمِنْهُمْ مَنْ قَضٰى نَحْبَهُ} Onlardan kimisi nezrini, yani adağını ödedi ❁ Hazret-i Hamza ve Mus'ab b. Umeyr ve Enes b. Mâlik'in amcası Enes b. en-Nadr[1] gibi bazıları adakları vechile şehid olarak vefat ettiler. {وَمِنْهُمْ مَنْ يَنْتَظِرُ} Kimisi de gözetiyor ❁ ki bunlar da Hazret-i Osman ve Talha gibi sonradan şehid olanlardır رضوان الله تعالى عليهم أجمعين

{وَكَفَى اللّٰهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ} Ve Allah, mü'minlere kıtâlin hakkından geliverdi ❁ yani kıtalden kurtardı, mukātele yaptırmadan düşmanlarını def' ediverdi.

{وَاَنْزَلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} ❁ Bu ehl-i kitab Yahudîlerden Benî Kureyza'dır. Resûlullah ile ahde girişmişlerken Benî Nadîr'in ilhâhıyla dönmüşler, Ahzâb'a muzâheret etmişlerdi. Ahzâb'ın münhezim olup dağıldığı gecenin sabahı Müslümanlar Medine'ye dönüp silâhlarını bıraktıkları sırada Cibrîl aleyhisselâm Resûlullah'a gelmiş, "zırhını çıkarıyor musun? Melekler henüz silâhı bırakmadılar, Allah teâlâ sana Benî Kurayza üzerine yürümeni emrediyor, ben de onlara gidiyorum" demişti. Bunun üzerine "ikindiyi Benî Kurayza'da kılsınlar" diye nâsa ilân edildi, vardılar yirmi, yirmi beş gece muhasara ettiler. Resûlullah'ın hükmüne inmeleri teklif olundu, inmediler, Sa'd b. Mu'âz'ın hükmüne inmeye râzı oldular, o da mukātillerin katline ve zürriyet ve nisâlarının esaretine hükmetmiş idi ki vak'a meşhurdur.[2]

{مِنْ صَيَاصِيهِمْ} Sıysalarından.

---

1 M ve B: "ibninnadîr".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 243-244. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 485; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 233-240; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 71:

حدثنا بشر، قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد، عن قتادة، قوله: «وَأَنزلَ الَّذِينَ ظَاهَرُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ» وهم: بنو قُرَيظة، ظاهروا أبا سفيان وراسلوه، فنكثوا العهد الذي بينهم وبين نبيّ الله، قال: فبينا رسول الله صلى الله عليه وسلم عند زينب بنت جحش يغسل رأسه، وقد غسلت شقه، إذ أتاه جبرائيل صلى الله عليه وسلم، فقال: عفا الله عنك؛ ما وضعت الملائكة سلاحها منذ أربعين ليلة، فانهض إلى بني قريظة، فإني قد قطعت أوتارهم، وفتحت أبوابهم، وتركتهم في زلزال وبلبال؛ قال: فاستلأم رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم سلك سكة بني غنم، فاتبعه الناس وقد عصب حاجبه بالتراب؛ قال: فأتاهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فحاصروهم وناداهم: «يا إخوان القردة»، فقالوا: يا أبا القاسم، ما كنت فحاشا، فنزلوا على حكم ابن معاذ، وكان بينهم وبين قومه حلف، فرجوا أن تأخذه فيهم هوادة، وأومأ إليهم أبو لبابة إنه الذبح، فأنزل الله «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لا تَخُونُوا اللَّهَ وَالرَّسُولَ وَتَخُونُوا أَمَانَاتِكُمْ وَأَنْتُمْ تَعْلَمُونَ» فحكم فيهم أن تقتل مقاتلتهم، وأن تسبى ذراريهم، وأن عقارهم للمهاجرين دون الأنصار، فقال قومه وعشيرته: آثرت المهاجرين بالعقار علينا قال: فإنكم كنتم ذوي عقار، وإن المهاجرين كانوا لا عقار لهم. وذُكر لنا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كبر وقال: «قَضَى فِيكُمْ بِحُكْمِ اللهِ».

"**Sayâsî**" "sıysa"nın cem'i, "sıysa" dağın ucuna ve her şeyin aslına ve çulha tarağına denir. Burada müstahkem yüksek kale, hısn ve kule mânasınadır.[1]

[3887]

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ اِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ اُمَتِّعْكُنَّ
وَاُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا ﴿٢٨﴾ وَاِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَالدَّارَ الْاٰخِرَةَ فَاِنَّ اللّٰهَ اَعَدَّ
لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ اَجْرًا عَظِيمًا ﴿٢٩﴾ يَا نِسَٓاءَ النَّبِيِّ مَنْ يَأْتِ مِنْكُنَّ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ
يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِۜ وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيرًا ﴿٣٠﴾ وَمَنْ يَقْنُتْ مِنْكُنَّ لِلّٰهِ
وَرَسُولِهِ وَتَعْمَلْ صَالِحًا نُؤْتِهَٓا اَجْرَهَا مَرَّتَيْنِۙ وَاَعْتَدْنَا لَهَا رِزْقًا كَرِيمًا ﴿٣١﴾ يَا نِسَٓاءَ النَّبِيِّ
لَسْتُنَّ كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَٓاءِ اِنِ اتَّقَيْتُنَّ فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذ۪ي ف۪ي قَلْبِه۪ مَرَضٌ وَقُلْنَ
قَوْلًا مَعْرُوفًاۚ ﴿٣٢﴾ وَقَرْنَ ف۪ي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْاُو۫لٰى وَاَقِمْنَ الصَّلٰوةَ
وَاٰت۪ينَ الزَّكٰوةَ وَاَطِعْنَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ اِنَّمَا يُر۪يدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ
وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْه۪يرًاۚ ﴿٣٣﴾ وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلٰى ف۪ي بُيُوتِكُنَّ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ وَالْحِكْمَةِۜ اِنَّ اللّٰهَ
كَانَ لَط۪يفًا خَب۪يرًا ﴿٣٤﴾

[3888] **Meâl-i Şerîfi**

Ey O Peygamber! Zevcelerine şöyle söyle: Eğer dünya hayat ve ziynetini istiyorsanız, haydi geliniz sizi donatayım ve güzellikle bırakıp salıvereyim (28). Yok eğer Allah ve Resûlünü ve âhiret evini istiyorsanız haberiniz olsun ki Allah içinizden güzellik edenlere pek büyük bir ecir hazırlamıştır (29). Ey Peygamber'in kadınları! Sizden her kim açık bir terbiyesizlik ederse ona azab iki kat katlanır ve Allah'a o kolay bulunuyor (30). Yine sizden her kim Allah'a ve Resûlüne divan durup sâlih bir amel işlerse ona da ecrini iki kere veririz, hem onun için kerîm bir

1 H ve F +"Yirmi birinci cüz'ün sonu".

rızık hazırlamışızdır (31). Ey Peygamber'in kadınları! Siz kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz, eğer korunur takvâlı olursanız; onun için söylerken kırıtmayın da kalbinde bir maraz bulunan tamaʿa düşmesin, güsgüzel, dosdoğru söz söyleyin (32). Hem vakarınızla evlerinizde durun da evvelki câhiliyet çıkışı gibi süslenip çıkmayın; namaz kılın, zekât verin, Allah ve Resûlüne itaat edin. Allah sade şunu istiyor: Sizden kiri uzaklaştırsın da ey ehl-i beyt sizi tertemiz, pampâk etsin! (33). Oturun da evlerinizde okunan[1] âyâtullâhı ve hikmeti anın, şüphe yok ki Allah Latîf, Habîr bulunuyor (34).

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ} ❁ Rivayet olunuyor ki Aleyhissalâtü vesselâm'dan zevceleri ziynet elbiseleri ve ziyade nafaka istemişlerdi, bu âyetler bu sebeple nâzil oldu. Bunun üzerine Resûlullah Hazret-i Âişe'den başlayarak hepsini muhayyer kıldı, müşarün ileyhâ "ben Allah ve Resûlünü [3889] ve âhiret evini isterim" dedi, bâkīleri de öyle dediler. Bundan dolayı da haklarında bir hiss-i takdir olmak üzere ileride gelecek olan تُرْجِى مَنْ تَشَٓاءُ [33/51] âyeti nâzil oldu.[2] Burada "bu tahyir mücerred bir tahyir miydi, yoksa "irâdetin elinde olsun" gibi tefvîz-i talâk mıydı?" diye bir bahis üzerinde ihtilâf etmişlerdir. Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ'dan: "Resûlullah bizi muhayyer kıldı, biz de kendisini ihtiyar eyledik ve onu talâk saymadı" diye rivayet edilmiştir.[3]

{يَا نِسَٓاءَ النَّبِيِّ} Ey Peygamber'in kadınları ❁ nasihatlerine itina olunduğunu izhar için bu suretle hitab telvin olunarak kendilerine tevcih

---

1 B: "okuyun".

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, IX, 3128; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XX, 252. Krş. Buhârî, Mezâlim, 25, Nikâh, 83; Müslim, Talâk, 22:

عن قتادة والحسن رضي الله عنهما قالا: أمره الله أن يخيرهن بين الدنيا والآخرة، والجنة والنار، قال الحسن رضي الله عنه: في شيء كن أردنه من الدنيا وقال قتادة رضي الله عنه: في غيرة كانت غارتها عائشة رضي الله عنها، وكان تحته يومئذ تسعة نسوة خمس من قريش، عائشة وحفصة وأم حبيبة بنت أبي سفيان وسودة بنت زمعة وأم سلمة بنت أبي أمية، وكانت تحته صفية بنت حي الخيبرية وميمونة بنت الحارث الهلالية وزينب بنت جحش الأسدية وجويرية بنت الحارث من بني المصطلق. وبدأ بعائشة رضي الله عنها، فلما اختارت الله ورسوله والدار الآخرة رؤي الفرح في وجه رسول الله صلى الله عليه وسلم، فتتابعن كلهن على ذلك فلما خيرهن واخترن الله ورسوله والدار الآخرة شكرهن الله تعالى على ذلك أن قال: «لا تحل لك النساء من بعد ولا أن تبدل بهن من أزواج ولو أعجبك حسنهن»، فقصره الله تعالى عليهن، وهن التسع اللاتي اخترن الله ورسوله.

3 Buhârî, Talak, 5; Müslim, Talak, 24:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: خيرنا رسول الله صلى الله عليه وسلم فاخترنا الله ورسوله، فلم يعد ذلك علينا شيئا.

buyurulmuştur. Gerek burada ve gerek bundan sonra böyle Peygamber'e izâfetle kendilerine nidâ olunması da, zikrolunacak hükümler bu izâfete terettüb ettiği içindir. {بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ} Çirkinliği belli bir kabahat, herhangi bir kebîre ❁ zira mâlumdur ki farz vukū'u îcab etmez. Ma'amâfîh bundan murad Resûlullah'a karşı baş tutarak, onu sıkacak kederlendirecek taleplerde bulunmak gibi harekât olmak da melhuzdur. {يُضَاعَفْ لَهَا الْعَذَابُ ضِعْفَيْنِ} Ona azab iki kat katlanır ❁ sâir kadınlara verilecek cezânın iki katı verilir. Biri asıl günahın diğeri de Peygamber'e olan izâfete edilen hürmetsizliğin cezâsı; bir de bir kabahatin çirkinliği sâhibinin haysiyeti nisbetinde artar. Nitekim hür olanlara verilen cezâ memlüklerin iki mislidir. Peygamber'e izâfetlerinden dolayı bütün mü'minlerin ümmehâtı olmak şerefini ihraz etmiş olanların kabahatleri elbette mevki'-i ictimâ'ileri nisbetinde büyük olur. Gerçi mevki'-i ictimâ'isi yüksek olanlara halk kolay cezâ veremez. {وَكَانَ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيراً} Allah'a göre o kolay bulunuyor. ❁ Bununla beraber nimet külfete göre [3890] olduğundan buna mukabil tâate ecr u sevab da {مَرَّتَيْنِ} iki keredir. ❁ Birisi asıl tâatin sevâbı, birisi de Peygamber'e olan izâfetin feyz ü bereketidir.

{يَا نِسَٓاءَ النَّبِيِّ لَسْتُنَّ كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَٓاءِ} Ey Peygamber'in kadınları siz, ale'l-umûm kadınlardan her hangi biri gibi değilsiniz ❁ sizde diğer kadınlarda bulunmayan sıfatlar var: Peygamberlerin en hayırlısının zevceleri ve bütün mü'minlerin anaları olmak vasıflarını hâizsiniz. {اِنِ اتَّقَيْتُنَّ[1]} Eğer korunursanız, bu has vasıflarınızı korursanız, yahut hâlinize layık takvâ ile korunacaksanız ❁ bu şart bir mâna ile yukarının, bir mâna ile de aşağının kaydı oluyor. {فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ} O hâlde söze yılışmayın ❁ bir söz söylendiği zaman sınık yılışık bir surette cevap vermeyin ve söylerken yayılarak, kırıtarak söylemeyin {فَيَطْمَعَ الَّذٖى فٖى قَلْبِهٖ مَرَضٌ} de kalbinde bir maraz olan, kalbi çürük kötülüğe mâil kimseler bir tama'a düşmesin {وَقُلْنَ قَوْلاً مَعْرُوفاً} ve mâruf söz söyleyin ❁ yani tasannu'dan, yapmacıktan

1 B: "اتقين".

ârî vakar ve ciddiyetle dosdoğru söyleyin, yahut sert olsa da mâkul[1] ve meşrû, güzel söz söyleyin. {وَقَرْنَ فٖى بُيُوتِكُنَّ} Hem evlerinizde oturun ۞ قَرْنَ "karar"dan emr-i hâzır cem'-i müennes olup aslı اقررن'dir, ظلن gibi. Yani evlerinizde karar edin {وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْاُولٰى} ve evvelki câhiliyet çıkışı gibi çıkmayın ۞ yani İslâm'dan evvelki câhiliyet âdeti gibi süslerini göstererek ve görünmek için kırıtarak çıkmayın. Bu âyet, bu emir ve nehy ile Resûlullah'ın zevcelerine yalnız tesettürü değil, bilhassa "hıdr"ı, yani yabancı [3891] erkeğe hiç görünmemek demek olan muhaddereliği dahi vâcib kılmıştır. Diğer İslâm kadınları için ileride geleceği ve Sûre-i Nûr'da geçtiği üzere tesettür vâcib ise de hıdr vâcib değil, müstehabdır. Bütün İslâm kadınlarının da Peygamber'in zevcelerinin sîret ve ahlâkını numûne ittihaz etmeleri elbette bir hakları ve şerefleridir. Lâkin hepsine muhaddereliğin bir farîza olması harec olurdu. Onun için ileride يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَٓاءِ الْمُؤْمِنٖينَ يُدْنٖينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابٖيبِهِنَّ [33/59] âyetinde tesettür emri bütün nisâ-i mü'minîne dahi ta'mîm edilmiş olduğu hâlde burada وَقَرْنَ فٖى بُيُوتِكُنَّ emri لَسْتُنَّ كَاَحَدٍ مِنَ النِّسَٓاءِ diye tavsif edilen nisâ-i Nebî'ye hitâben vârid olmuştur. Ve ancak "ehl-i beyt" vasfıyla bu emirlerin benât-ı Nebî'ye dahi şâmil olduğu anlatılmıştır. Fakat bundan evlerinizde atâletle boş boşuna oturun gibi bir mâna anlaşılmamak için buyuruluyor ki evlerinizde durun da {وَاَقِمْنَ الصَّلٰوةَ} namaz kılın ۞ ki bununla evvelâ mütekebbir, cebbar takımına benzemekten sakınılmış[2] olur {وَاٰتٖينَ الزَّكٰوةَ} ve zekât verin ۞ bu da Kerîm, Rahîm olan Allah teâlâ'nın ahlâkıyla tahalluk ederek O'nun Rezzâk ismine niyâbetle kulluk etmektir. Şüphe yok ki zekâtı vermek için hakikaten ihtiyacı olan fukarâyı anlayıp dinlemek pek mühim bir şuğl teşkil eder. Ve bundan onların zekât verecek nisâba mâlik bulundukları[3] da anlaşılır. Değilse bundan böyle mâlik olacakları bu emir ile tebşir edilmiş olur. {وَاَطِعْنَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Ve daha Allah'a ve Resûlüne tâatlar yapın

---

1 M ve B +"mâkul".
2 B: "sakınmış".
3 B: "oldukları".

❁ teklifler zikrolunanlara münhasır değildir. Allah ve Resûlü daha her ne emr ü nehyederse onları da tutun. Bunlar tazyik ve harec değil midir? Hayır {إِنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ} Allah teâlâ, sırf şunu murad buyuruyor ki {لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ} kiri, yani şan ve şerefinizi [3892] kirletmek ihtimâli bulunan günahları sizden uzaklaştırsın ey ehl-i beyt {وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا} de sizi tertemiz, pampâk etsin[1]. "**Ehl-i Beyt**" Peygamber'in ehl-i beyti, Peygamber'in hânesine nisbet-i hâssası bulunan bahtiyarlar, hânedân-ı Nebî.

Kelâm, Peygamber'in kadınlarına hitab etmekte olduğu için ehl-i beytten de ilk evvel tebâdür eden onlar olur. Lâkin murad yalnız onlar olmadığı anlatılmak için müzekker zamiri olan كم ile hitab edilmiştir. Zira ilm-i usûlde malûm olduğu üzere cemi' müennes sîgası yalnız müenneslere mahsus olduğu hâlde, cemi' müzekker sîgası ihtilât hâlinde erkeğe ve kadına tağlîben şâmil olur. Demek ki "ehl-i beyt" denilince Peygamber'in zevceleriyle beraber evlâdına ve zükûr ü inâs mensûbîn-i hâssına dahi şâmil olduğu anlatılmak üzere لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ وَيُطَهِّرَكُمْ buyurulmuştur. Hazret-i Hasan ve Hazret-i Hüseyin radıyallahu anhümâ evlâddan olduğu gibi, Hazret-i Ali dahi Hazret-i Peygamber'in evinde yetişmiş ve Hazret-i Fâtıma ile mu'âşereti dolayısıyla nisbet-i hâssayı hâiz bulunmuş olduğundan o da ehl-i beyttendir. Lâkin bunların ehl-i beytten olması Hazret-i Peygamber'in diğer kızlarının ve onlardan olan evlâdlarının dahi ehl-i beytten olmasını mâni' değildir, belki muktezîdir.

Fakat ne tuhaftır ki Şî'a âyetin mevzû'unu teşkil eden ezvâc-ı tâhirâtı dahi hesâba almayarak ehl-i beytin Hazret-i Peygamber'in kendisiyle Ali, Hasan, Hüseyin, Fâtıma radıyallahu anhüm'den ibaret olduğunda ısrar etmek istemişler ve bu yüzden târîh-i İslâm'da çok büyük gürültüler çıkarmışlardır. "Selman bizden ve ehl-i beyttendir"[2] hadîsiyle intisâb-ı

---

1 B: "eylesin".

2 Vâkıdî, *el-Meğâzî,* II, 446-447; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 70; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 223:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: سلمان منا أهل البيت.

mahsus ile Selman bile ehl-i beytten sayıldığı hâlde,[1] Peygamber'le beraber beytûtet eden ezvâc-ı tâhirâtın ehl-i beytten hâriç sayılması ne garib bir taassubdur. Hâlbuki öyle tevehhümâta meydan bırakmamak için "beyt"in kendilerine izâfetini tansis ile yine nisâ-i Nebî'ye hitâben şöyle buyurulmuştur[2]:

[3893] {وَاذْكُرْنَ مَا يُتْلٰى فٖى بُيُوتِكُنَّ مِنْ اٰيَاتِ اللّٰهِ وَالْحِكْمَةِ} Ve ey Peygamber'in kadınları ve kızları! Evlerinizde tilâvet olunup duran âyâtullâhı ve hikmeti anın ❁ toplanıp müzakere edin, yani Kur'ân'ı ve Peygamber'in sünnetlerini belleyin, düşünün; bu suretle Allah'ın ve Peygamber'in emirlerini belleyin, ilim tahsil edin ve bu yüzden mazhar olduğunuz şeref ü şânı hatırdan çıkarmayıp şükrünü bilin {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ لَطٖيفًا خَبٖيرًا} hakikaten Allah bir Latîf, Habîr bulunuyor ❁ onun için bu emirleri ve nehiyleri veriyor.

Şimdi burada daha umûmî ahlâk ve hasenâta tergīb için husustan umûma geçilerek buyuruluyor ki:

اِنَّ الْمُسْلِمٖينَ وَالْمُسْلِمَاتِ وَالْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ وَالْقَانِتٖينَ وَالْقَانِتَاتِ وَالصَّادِقٖينَ وَالصَّادِقَاتِ وَالصَّابِرٖينَ وَالصَّابِرَاتِ وَالْخَاشِعٖينَ وَالْخَاشِعَاتِ وَالْمُتَصَدِّقٖينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ وَالصَّٓائِمٖينَ وَالصَّٓائِمَاتِ وَالْحَافِظٖينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ وَالذَّاكِرٖينَ اللّٰهَ كَثٖيرًا وَالذَّاكِرَاتِ اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ مَغْفِرَةً وَاَجْرًا عَظٖيمًا ﴿٣٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Bütün müslimler ve müslimeler, mü'minler ve mü'mineler, kānitler ve kāniteler, sâdıklar ve sâdıkalar, hâşi'ler ve hâşi'alar, mütesaddıklar ve mütesaddıkalar, sâimler ve sâimeler, [3894] *ırzlarını koruyan erkekler ve kadınlar Allah'ı çok anan zâkirler ve zâkireler hep bunlara Allah bir mağfiret ve bir büyük*[3] *ecir hazırlamıştır (35).*

1 H ve F +"bile".
2 B: "buyuruluyor".
3 B: "büyük bir".

{إِنَّ الْمُسْلِمِينَ وَالْمُسْلِمَاتِ} Her hâlde müslimler ve müslimeler ❁ Allah'ın hükmüne inkıyad edip silme giren, ikrar veren erkekler ve kadınlar {وَالْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ} ve mü'minler ve mü'mineler ❁ tasdîki vâcib olan şeyleri ikrar ile beraber kalben tasdik dahi eden erkekler ve kadınlar, bununla beraber[1] {وَالْقَانِتِينَ وَالْقَانِتَاتِ} ve kānitler ve kāniteler ❁ divan durup tâ'âte devam üzere bulunan itaatli erkekler ve kadınlar, bununla beraber [2]{وَالصَّادِقِينَ وَالصَّادِقَاتِ} sâdıklar ve sâdıkalar ❁ sözünde ve işinde sadâkatle doğruluk yapan erkekler ve kadınlar, bununla beraber [3]{وَالصَّابِرِينَ وَالصَّابِرَاتِ} sâbirler ve sâbireler ❁ sabırlı olan, gerek tâ'âte ve gerek me'âsîden sabreden erkekler ve kadınlar, bununla beraber [4]{وَالْخَاشِعِينَ وَالْخَاشِعَاتِ} hâşi'ler ve haşi'alar ❁ kalbleri ve a'zâları ile tevâzu'lu olan erkekler ve kadınlar, bununla beraber {وَالْمُتَصَدِّقِينَ وَالْمُتَصَدِّقَاتِ} mütesaddıklar[5] ve mütesaddıkalar ❁ sadaka veren erkekler ve kadınlar, bununla beraber [6]{وَالصَّائِمِينَ وَالصَّائِمَاتِ} sâimler ve sâimeler ❁ farz oruçları tutan erkekler ve kadınlar, bununla beraber [7]{وَالْحَافِظِينَ فُرُوجَهُمْ وَالْحَافِظَاتِ} ırzlarını haramdan muhafaza edip koruyan erkekler ve kadınlar, bununla beraber [8]{وَالذَّاكِرِينَ اللّٰهَ كَثِيراً وَالذَّاكِرَاتِ} Allah'ı çok zikreden, gerek kalbi ve gerek lisânı ile anıp unutmayan [3895] erkekler ve kadınlar {اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ} hep bunlara: bu hasenâtı cem' edenlere Allah {مَغْفِرَةً} bir mağfiret ❁ hasbe'l-beşeriyye arada vâki' olan sağāiri örtecek bir gufran {وَاَجْراً عَظِيماً} ve tâatlerine mukabil büyük bir ecir hazırlamıştır. ❁ Ki onu şimdi tasavvur mümkin değildir: Bu suretle bu âyet hem ehl-i beyte hem de onlar gibi bu güzel ahlâk ve evsâfı kendilerine huy edinenlere bir va'd ü tebşirdir. Deniliyor ki Peygamber'in kadınları hakkında o âyetler nâzil olduğu zaman mü'minlerin kadınları "bizim hakkımızda bir şey nâzil

1 B -"kalben tasdik dahi eden erkekler ve kadınlar, bununla beraber".
2 H ve F +"Ve".
3 H ve F +"Ve".
4 H ve F +"Ve".
5 H ve F: "Ve mütesaddık".
6 H ve F +"Ve".
7 H ve F +"Ve".
8 H ve F +"Ve".

olmadı" demişlerdi, bu âyet bu sebeple nâzil oldu.[1] Diğer bir rivayette Peygamber'in zevceleri demişlerdi ki: "Yâ Resûlallah! Allah teâlâ Kur'an'da erkekleri zikrediyor, demek ki bizim zikrolunacak hiçbir hayrımız yok, bizden hiçbir tâat kabul buyurulmayacak diye korkuyoruz." Bu âyet, bunun üzerine nâzil oldu.[2]

وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُولُهُٓ اَمْراً اَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْۜ وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالاً مُبِيناً ﴿٣٦﴾ وَاِذْ تَقُولُ لِلَّـذ۪ٓي اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ وَاَنْعَمْتَ عَلَيْهِ اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ وَاتَّقِ اللّٰهَ وَتُخْف۪ي ف۪ي نَفْسِكَ مَا اللّٰهُ مُبْد۪يهِ وَتَخْشَى النَّاسَۚ وَاللّٰهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشٰيهُۜ فَلَمَّا قَضٰى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَراً زَوَّجْنَاكَهَا لِكَيْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ حَرَجٌ ف۪ٓي اَزْوَاجِ اَدْعِيَٓائِهِمْ اِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَراًۜ وَكَانَ اَمْرُ اللّٰهِ مَفْعُولاً ﴿٣٧﴾ مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ ف۪يمَا فَرَضَ اللّٰهُ لَهُۜ سُنَّةَ اللّٰهِ فِي الَّذ۪ينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُۜ وَكَانَ اَمْرُ اللّٰهِ قَدَراً مَقْدُوراًۙ ﴿٣٨﴾ اَلَّذ۪ينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللّٰهِ وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ اَحَداً اِلَّا اللّٰهَۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَس۪يباً ﴿٣٩﴾ مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَٓا اَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلٰكِنْ رَسُولَ اللّٰهِ وَخَاتَمَ النَّبِيّ۪نَۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يماً ﴿٤٠﴾

[3896] **Meâl-i Şerîfi**

Bununla beraber gerek bir mü'min için ve gerek bir mü'mine, Allah ve Resûlü bir işe hüküm verdiği zaman o işlerinden ihtiyar kendilerinin olmak olamaz, ve her kim Allah ve Resûlüne âsî olursa açık bir sapıklık etmiş olur (36). Hem hatırla o vakti ki[3] o kendisine hem Allah'ın inʿâm ettiği hem senin inʿâm ettiğin kimseye "zevceni kendine sıkı tut ve

---

1 İbn Saʿd, *et-Tabakāt,* VIII, 188; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XX, 269:

عن قتادة قال: «لما ذكر أزواج النبي صلى الله عليه وسلم، قالت النساء: لو كان فينا خير لذكرنا، فأنزل الله: «إن المسلمين والمسلمات» الآية إلى قوله: «مغفرة وأجرا عظيما».

2 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* VI, 351. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* III, 489; *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 720; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 301, 306; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XX, 269-270:

قوله عز وجل: «إن المسلمين والمسلمات» الآية. وذلك أن أزواج النبي صلى الله عليه وسلم قلن: يا رسول الله ذكر الله الرجال في القرآن ولم يذكر النساء بخير، فما فينا خير نذكر به، إنا نخاف أن لا يقبل الله منّا طاعة، فأنزل الله هذه الآية.

3 H ve F +"ona".

Allah'tan kork" diyordun da, nefsinde Allah'ın açacağı şeyi gizliyordun, nâsı sayıyordun, hâlbuki Allah, kendisini saymana daha gerekti. Sonra vaktâ ki Zeyd o kadından ilişiğini kesti, Biz onu sana tezvic eyledik, tâ ki oğulluklarının[1] ilişiği kestikleri zevcelerinde mü'minlere bir darlık olmasın. Allah'ın emri de fiile çıkarılmış bulunuyor (37). Peygamber'e Allah'ın takdir ettiği, mubah kıldığı şeyde bir darlık yoktur, bundan evvel geçen bütün peygamberler hakkında Allah'ın sünneti böyle ve Allah'ın emri biçilmiş bir kader bulunuyor (38). Onlar ki Allah'ın [3897] *risaletlerini tebliğ ederler ve O'ndan korkarlar, Allah'tan başka kimseden korkmazlardı, hesâba alacak da Allah yeter (39). Muhammed sizin[2] ricâlinizden hiçbirinin babası değil, velâkin Allah'ın Resûlü ve Peygamberlerin Hâtemi'dir. Allah her şeye Alîm bulunuyor. (40).*

{وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ} ❁ Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem halası Ümeyme binti Abdülmuttalib'in kızı Zeyneb binti Cahş'ı Zeyd b. Hârise'ye namzedlediği zaman Zeyneb ve biraderi Abdullah imtinâ' etmişler, bu âyet bu sebeple nâzil olmuş deniliyor[3] ki yukarıda geçen اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنٖينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ [33/6] âyetinin tatbîkâtından birisi demektir. Burada îrâdı Peygamber'in zevcelerine yapılan tahyir âyetine nazaran bir tetmim, yani Peygamber'in nokta-i nazarını gözetmek lüzûmuna bir işaret olduğu gibi, bundan sonraki âyete nazaran da bir bast-ı mukaddimedir. {وَاِذْ تَقُولُ} Hem hatırla o zamanı ki diyordun {لِلَّذٖٓى} {اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِ} ona, o kendisine Allah'ın in'âm eylediği ❁ Allah ona zekâ ve kābiliyet vermiş, senin nezdine sevketmiş, ni'met-i İslâm ile mütena"im kılmıştı {وَاَنْعَمْتَ عَلَيْهِ} senin de in'âm eylediğin kimseye ❁ Allah'ın tevfîki

---

1 M ve B: "oğullukların".

2 H ve F -"sizin".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 449. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 271-272:

نزلت في زينب بنت جحش بن رئاب بن النعمان بن صبرة بن مرة ابن غانم بن دودان الأسدية، وأخيها عبد الله بن جحش. وكانت زينب بنت أميمة بنت عبد المطلب عمة النبي صلى الله عليه وسلم، فخطبها رسول الله صلى الله عليه وسلم على مولاه زيد بن حارثة، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم اشترى زيدًا في الجاهلية من عكاظ، وكان من سبي الجاهلية فأعتقه وتبناه، فكان زيد غريبًا في الجاهلية مولى في الإسلام، فلما خطب رسول الله صلى الله عليه وسلم زينب في الجاهلية رضيت وظنت أنَّه يخطبها على نفسه، فلما علمت أنَّه يخطبها على زيد أبت وأنكرت، وقالت: أنا أفخر نساء قريش، وابنة عمتك، فلم أكن لأفعل يا رسول الله، ولا أرضاه لنفسي، وكذلك قال أخوها عبد الله، وكانت زينب بيضاء جميلة، وكانت فيها حدة، فأنزل الله تعالى: «وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ» عبد الله ابن جحش «وَلَا مُؤْمِنَةٍ» أخته زينب...

ile kendisine türlü ihsanlarda bulunduğun, ezcümle âzâd edip hürriyet nimetine erdirdiğin kimseye ki şimdi ismi gelecek olan Zeyd'dir. Yani Zeyd b. Hârise b. Şürahbil, vâlidesi Su'dâ binti Sa'lebe b. Abdi Âmir[1] Benî Ma'n b. Tay'den; *el-İsâbe*[2] *fî ma'rifeti's-sahâbe*'de terceme-i hâli şöyle mesturdur: İşbu Zeyd b. Hârise'nin anası Su'dâ kendi kavmini ziyarete gitmişti, Zeyd de beraberinde idi. Câhiliye devrinde Benî Kayn b. Cisr süvarileri Benî Ma'n evlerine baskın ettiler, Zeyd'i kapıp aldılar, anlayışlı bir çocuk idi, Sûk-i Ukāz'a getirdiler, satılığa çıkardılar, Hakîm[3] b. Hizam ammesi Hatice hesâbına [3898] dört yüz dirheme onu satın aldı. Hazret-i Hatice de Resûlullah kendisini tezevvüc ettiği zaman onu Resûlullah'a hibe etti, onu gāib etmiş olan babası Hârise:

بَكَيْتُ عَلَى زيدٍ ولمْ أدْرِ مَا فعلْ أَحَيٌّ فَيُرْجَى أَمْ أَتَى دُونَهُ[4] الْأَجَلْ[5]

matla'ıyla acıklı beyitler söylemiş, sonra Hârise'nin kabilesi olan Kelb kabilesinden birtakım kimseler hacca gelmişler[6], Zeyd'i görmüşler, Zeyd onlara kendini tanıtmış, onlar da tanımışlar ve "şu beyti[7] benim ehlime götürün" demiş:

أَحِنُّ إِلَى قَوْمِي وَإِنْ كُنْتُ نَائِيًا بِأَنِّي قَطِينُ الْبَيْتِ عِنْدَ الْمَشَاعِرِ[8]

Gitmişler babasına bildirmişler ve yerini târif etmişler. Bunun üzerine Hârise ve biraderi Ka'b onu kurtarmak için fidyesini alıp yola çıktılar, Mekke'ye geldiler. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den sual ettiler, mescidde olduğu söylendi, yanına gittiler[9]; "ey Muttalib'in oğlu, ey kavminin seyyidinin oğlu, siz Allah'ın Harem-i şerîfinin ehlisiniz.

1 M: "âmri"; B: "Âmir'i".
2 B: "İsâbe".
3 B: "Hâkim".
4 H ve F: "دون".
5 Zeyd'e ağladım, bilmem ne yaptı,
Sağ mı ümid olunur mu? Yoksa ecel önüne mi geçti? [Müellifin notu].
6 B: "gitmişler".
7 H ve F: "beytleri".
8 Kavmime arz-ı iştiyak ederim.
Gerçi uzağım, çünkü Meşâ'ir'in yanında Beyt'in mukīmiyim. [Müellifin notu]
9 H ve F: "girdiler".

Siz zahmettekileri kurtarır, esirleri doyurursunuz. Biz sana senin yanındaki çocuğumuz için geldik, bize lutfet ve ihsan et, takdim edeceğimiz fidyesini kabul eyle, ıtlâkına inayet buyur" dediler. "O ne?" buyurdu, "Zeyd b. Hârise" dediler. Bunun üzerine "yahut da başkası, haydin çağırın onu da muhayyer bırakın, eğer sizi ihtiyar ederse fidyesiz sizin olsun, yok eğer beni ihtiyar ederse vallahi ben, beni ihtiyar edene karşı fidyeyi ihtiyar etmem[1]" buyurdu.

Binâen'aleyh çağırdılar, "bunları tanıyor musun?" buyurdu, "evet, şu babam, şu amcam" dedi. "Ha!" buyurdu, "ben de o bildiğinim, sana olan sohbetimi de gördün. Şimdi ya beni ihtiyar et ya onları". O vakit Zeyd dedi ki: "Ben sana karşı kimseyi ihtiyar edemem, sen benim hem babam hem amcamın yerinesin." Buna karşı babası, amcası: [3899] "Yazık sana yâ Zeyd, köleliği hürriyete ve babana ve[2] amcana ve ehl-i beytine tercih mi ediyorsun?" dediler, Zeyd de "ben bu zattan öyle şeyler gördüm ki ona karşı hiç kimseyi tercih edemem" diye cevap verdi. Resûlullah bunu görünce onu Hicr'e çıkardı ve buyurdu ki: "Şâhid olun Zeyd benim oğlumdur, bana vâris olacak ben de ona vâris olacağım". Bunu görünce babası ile amcasının da gönülleri hoş oldu, memnûnen dönüp gittiler.

Bundan böyle tâ İslâm'a gelene kadar "Zeyd b. Muhammed" diye çağırılırdı, Resûlullah onu böyle oğul edindiği gibi ammesi Ümeyme binti Abdülmuttalib'in kızı Zeyneb binti Cahş'ı da bilâhare ona nikâh etmişti. Ondan evvel de âzâdlı câriyesi Ümmü Eymen'i ona tezvic etmiş ve ondan oğlu Üsâme doğmuş idi. Sonra Zeyneb'i boşadığı zaman da ona Ümmü Gülsüm binti Ukbe b. Ebû Muayt'ı tezvic buyurdu ki bu da anası cihetinden Abdulmuttalib'in torunundan, yani Peygamber'in ammezâdelerinden idi. Bundan da Zeyd b. Zeyd ve Rukayye doğmuştu. Sonra Ümmü Gülsüm'ü de boşadı, Ebû Leheb'in kızı Dürre'yi tezevvüc etti, sonra bunu da boşadı Hazret-i Zübeyr'in hemşiresi Hind binti Avvam ile tezevvüc etti. Buharî'de tahric olunduğu üzere İbn Ömer

---

1 B: "edemem".
2 B -"ve".

radıyallahu anh demiştir ki "اُدْعُوهُمْ لِاٰبَائِهِمْ nâzil oluncaya kadar Zeyd b. Hârise'ye Zeyd b. Muhammed derdik." Zührî "biz, Zeyd b. Hârise'den evvel Müslüman olan bilmiyoruz" demiştir. Zeyd b. Hârise Bedir ve ondan sonra gazâlarda Resûlullah ile beraber bulunmuş ve nihâyet Mûte gazasında emir, yani kumandan olarak şehid olmuştur. Resûl-i Ekrem onu seferlerinin bazısında Medine'ye istihlâf etmiştir. Berâ b. Âzib radıyallahu anh'tan mervîdir ki Zeyd b. Hârise "yâ Resûlallah, benimle Hamza aramızda kardeşlik akdettik" demiştir. Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ'dan rivayet olunur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, Zeyd b. Hârise'yi herhangi bir [3900] seriyyede gönderdiği zaman muhakkak onu kumandan yapardı, ve eğer sağ kalmış olaydı onu istihlâf ederdi.[1] Buharî'de rivayet olunduğu vechile Seleme[2] b. Ekvaʿ radıyallah anh demiştir ki: "Peygamber'in maiyyetinde yedi gazâ ettim, Zeyd b. Hârise'nin maiyyetinde de yedi gazâ ettim. Resûlullah, onu bize emir yapardı."[3] Zeyd'in bulunduğu seriyyeler: Evvelâ Karede[4], sonra Hamum[5], sonra Iys, sonra Mutrif, sonra Hısma, sonra Kurza seriyyeleri olmuş, sonra da Mûte gazvesine[6] emirliği vukūʿ bulmuş ve bunda elli beş yaşında olarak şehid olmuştur. Kur'an'da ondan başka sahabî ismiyle söylenmemiştir. Yine Buharî'de İbn Ömer radıyallahu anhumâ'dan rivayet olunduğu üzere Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "O, yani Zeyd hakikaten emirliğe lâyıktır. Ve hakikaten en ziyade sevdiklerimdendir."[7] Tirmizî vesâire rivayetiyle Hazret-i Âişe demiştir ki: "Bir sefer Zeyd b. Hârise Medine'ye geldi, Resûlullah benim evimde idi, geldi kapıyı çaldı. Resûlullah kalktı,

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, VI, 226-227, 254, 281.
2 B: "Selâme".
3 İbn Saʿd, *et-Tabakāt,* III, 45:

عن سلمة بن الأكوع قال: غزوت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم سبع غزوات، ومع زيد بن حارثة تسع غزوات، يؤمره رسول الله صلى الله عليه وسلم علينا.

4 B: "Kārede".
5 B: "Hâmûn".
6 B: "gazvesinde".
7 Buhârî, Megāzî, 42.

onunla sarıldı ve onu öptü."[1] Bir de İbn Ömer radıyallahu anhumâ şöyle demiştir: "Ömer, Üsâme'ye benden daha çok maaş bağladı, kendisine sordum, 'o Resûlullah'a senden daha sevgili idi, babası da Resûlullah'a senin babandan daha sevgili idi' dedi."[2] İşte Zeyd böyle vücûh ile Allah'ın ve Resûlünün nimetine mazhar olmuş bir zat idi, burada bunun bu evsâf ile tavsîfi nimetin kadr ü şükrünü bilecek evsâf-ı cemîle ile husûsiyeti hâiz olduğunu tescil ile gönüldekini kendisine olduğu gibi söylemek için

---

1 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 565; Tirmizî, İsti'zân, 32/2732.

2 İbn Hacer, *el-İsâbe,* II, 495-497:

وحدثنا هشام بن محمد بن السّائب الكلبيّ، عن أبيه، وعن جميل بن مرثد الطائي وغيرهما، قالوا: زارت سعدى أم زيد بن حارثة قومها وزيد معها، فأغارت خيل لبني القين بن جسر في الجاهليّة على أبيات بني معن، فاحتملوا زيدا وهو غلام يفعة، فأتوا به في سوق عكاظ فعرضوه للبيع، فاشتراه حكيم بن حزام لعمته خديجة بأربعمائة درهم، فلما تزوجها رسول اللَّه صلّى اللَّه عليه وآله وسلّم وهبته له، وكان أبوه حارثة بن شراحيل حين فقده قال:

بكيت على زيد ولم أدر ما فعل   أحيّ فيرجى أم أتى دونه الأجل [الطويل] في أبيات يقول فيها:

أوصي به عمرا وقيسا كلاهما ... وأوصي يزيدا ثمّ بعدهم جبل [الطويل]

يعني بعمرو وقيس أخويه، وبيزيد أخا زيد لأمه، وهو يزيد بن كعب بن شراحيل، وبجبل ولده الأكبر، قال: فحجّ ناس من كلب، فرأوا زيدا فعرفهم وعرفوه، فقال: أبلغوا أهلي هذه الأبيات:

أحنّ إلى قومي وإن كنت نائيا   بأنّي قطين البيت عند المشاعر [الطويل] في أبيات.

فانطلقوا فأعلموا أباه، ووصفوا له موضعا، فخرج حارثة وكعب أخوه بفدائه، فقدما مكة، فسألا عن النّبي صلّى اللَّه عليه وآله وسلّم، فقيل: هو في المسجد، فدخلا عليه، فقالا: يا بن عبد المطّلب، يا بن سيد قومه، أنتم أهل حرم اللَّه تفكّون العاني وتطعمون الأسير، جئناك في ولدنا عبدك، فامنن علينا، وأحسن في فدائه، فإنا سنرفع لك. قال وما ذاك؟ قالوا: زيد بن حارثة. فقال: أو غير ذلك؟ أدعوه فخيّروه، فإن اختاركم فهو لكم بغير فداء. وإن اختارني فو اللَّه ما أنا بالذي أختار على من اختارني فداء قالوا: زدتنا على النّصف، فدعاه فقال: هل تعرف هؤلاء؟ قال: نعم، هذا أبي وهذا عمّي، قال: «فأنا من قد علمت، وقد رأيت صحبتي لك فاخترني أو اخترهما.» فقال زيد: ما أنا بالذي أختار عليك أحدا، أنت مني بمكان الأب والعمّ. فقالا: ويحك يا زيد، أتختار العبوديّة على الحرية، وعلى أبيك وعمّك وأهل بيتك؟ قال: نعم، إني قد رأيت من هذا الرجل شيئا ما أنا بالذي أختار عليه أحدا. فلما رأى رسول اللَّه صلّى اللَّه عليه وسلّم ذلك أخرجه إلى الحجر، فقال: «اشهدوا أنّ زيدا ابني، يرثني وأرثه»، فلما رأى ذلك أبوه وعمّه طابت أنفسهما، وانصرفا، فدعي زيد بن محمد حتى جاء اللَّه بالإسلام. وقد ذكر ابن إسحاق قصّة مجيء حارثة والد زيد في طلبه بنحوه.

وقال ابن الكلبيّ، عن أبيه، عن أبي صالح، عن ابن عباس: لما تبنّى النّبي صلّى اللَّه عليه وآله وسلّم زيدا زوّجه زينب بنت جحش، وهي بنت عمته أميمة بنت عبد المطّلب، وزوّجه النبي صلّى اللَّه عليه وآله وسلّم قبل ذلك مولاته أم أيمن، فولدت له أسامة، ثم لما طلق زينب زوّجه أم كلثوم بنت عقبة، وأمها أروى بنت كريز، وأمها البيضاء بنت عبد المطّلب، فولدت له زيد بن زيد، ورقية، ثم طلق أم كلثوم، وتزوّج درة بنت أبي لهب بن عبد المطلب، ثم طلقها وتزوّج هند بنت العوام أخت الزبير. وقال ابن عمر: ما كنا ندعو زيد بن حارثة إلا زيد بن محمّد حتى نزلت: «ادْعُوهُمْ لِآبائِهِمْ» (الأحزاب ٣٣/٥)... الحديث. أخرجه البخاريّ...

وقال عبد الرّزّاق، عن معمر، عن الزهريّ، قال: ما نعلم أن أحدا أسلم قبل زيد بن حارثة. قال عبد الرزّاق: لم يذكره غير الزهريّ... وشهد زيد بن حارثة بدرا وما بعدها، وقتل في غزوة مؤتة، وهو أمير، واستخلفه النبيّ صلّى اللَّه عليه وآله وسلّم في بعض أسفاره إلى المدينة .وعن البراء بن عازب أنّ زيد بن حارثة قال: يا رسول اللَّه، آخيت بيني وبين حمزة. أخرجه أبو يعلى. وعن عائشة: ما بعث رسول اللَّه صلّى اللَّه عليه وآله وسلّم زيد بن حارثة في سرية إلا أمره عليهم، ولو بقي لاستخلفه. أخرجه أبو بكر بن أبي شيبة بإسناد قويّ عنها. وعن سلمة بن الأكوع، قال: غزوت مع النبي صلى اللَّه عليه وآله وسلم سبع غزوات، ومع زيد بن حارثة سبع غزوات، يؤمّره علينا رسول اللَّه صلى اللَّه عليه وآله وسلم. أخرجه البخاريّ. قال الواقديّ: أول سرايا زيد إلى القردة ثم إلى الجموم ثم إلى العيص ثم إلى الطّرف، ثم إلى حسمى ثم إلى أم قرفة، ثم تأميره على غزوة مؤتة، واستشهد فيها وهو ابن خمس وخمسين سنة، ولم يقع في القرآن تسمية أحد باسمه إلا هو باتفاق ثم السّجلّ إن ثبت. وعن محمد بن أسامة بن زيد عن أبيه، قال: قال رسول اللَّه صلى اللَّه عليه وآله وسلم لزيد بن حارثة: «يا زيد، أنت مولاي، ومنّي وإليّ وأحبّ النّاس إليّ». أخرجه ابن سعد بإسناد حسن، وهو عند أحمد مطول. وعن ابن عمر، قال: قال رسول اللَّه صلى اللَّه عليه وآله وسلم: «وايم اللَّه إن كان لخليقا للإمارة –يعني زيد بن حارثة– وإن كان لمن أحبّ النّاس إليّ». أخرجه البخاري. وروى التّرمذيّ وغيره من حديث عائشة، قالت: قدم زيد بن حارثة المدينة ورسول اللَّه صلى اللَّه عليه وآله وسلم في بيتي، فأتاه فقرع الباب، فقام إليه حتى اعتنقه وقبّله. وعن ابن عمر: فرض عمر لأسامة أكثر مما فرض لي، فسألته، فقال: إنه كان أحبّ إلى رسول اللَّه صلّى اللَّه عليه وآله وسلّم منك، وإن أباه كان أحبّ إلى رسول اللَّه صلى اللَّه عليه وآله وسلم من أبيك. صحيح.

çekinecek[1] bir cihet olmadığına bir tenbihtir. Yani sen böyle hâlis bir nimet-dîdene karşı çekinmene hiçbir sebep yokken diyordun {اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ} zevceni kendinde tut ❁ yani Zeyneb'i boşama. Burada tefsirler şöyle bir fıkra derc etmişler: Güya Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Zeyneb'i Zeyd'e nikâh ettikten bir zaman sonra ona tesadüfen bir gözü ilişmiş, birdenbire cemâli gönlünde bir mevki almış [3901] da سبحان الله مقلب القلوب demiş, Zeyneb de bu tesbîhi işitmiş, Zeyd'e söylemiş, Zeyd intikal eylemiş ve bunun üzerine Zeyneb'le sohbeti muvâfık görmeyerek Resûlullah'a gelmiş, "ben sâhibemden ayrılmak istiyorum" demiş, Resûlullah da "ne var? Ondan seni şüpheye düşürecek bir şey mi oldu?" buyurmuş, Zeyd "yok vallahi, ben ondan hayırdan başka bir şey görmedim velâkin şerâfetinden dolayı bana ta'azzum ediyor" demiş ve o vakit Resûlullah اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ buyurmuş.[2] Ansızın görülen bir güzelin cemâlini kemâl-i nezâhetle hiss ü takdir ederek yaradanın sun' u kudretini tesbih ve tenzih ile ilân etmekte enbiyânın şân-ı ismetine muhalif hiçbir mâna olmadığından bu hikâyenin vukū'unu farz etmekte esas itibariyle bir mahzur yoktur. Bununla beraber birtakım Hıristiyan muharrirlerin dedikodu vesilesi yapmak istedikleri bu hikâye, ilm-i hadis bakımından sahih olarak sâbit değildir. Bir kere rivayet itibariyle sahih kitaplarında, sahih bir tarîk ve sened ile rivayet edilmemiştir. Sâniyen dirayet itibariyle: Zeyneb'in hüsn ü cemâlini Resûlullah'ın henüz yeni görüp anlamış olması aklen şâyân-ı kabul değildir. Zira Zeyneb Resûlullah'ın yakın akrabasından olmakla ta çocukluğundan beri görüp bildiği ve bâhusus henüz tesettür emredilmemiş bulunduğu için hüsn ü endâmını yakından tanıyageldiği bir kadın iken, bunu ilk olarak bu kere görülmüş beğenilivermiş diye anlatmak kendi kendini tekzib eden bir hikâyedir. Doğrusu Resûlullah Zeyneb'i evvelden biliyordu ve bildiği

---

1 H: "çekinilecek".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 493-494; İbn İshâk, *Sîre*, s. 262; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 273-274; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 62; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 452:
فأنكحها النبي صلى الله عليه وسلم زيدا فمكثت عنده حينا، ثم إن النبي صلى الله عليه وسلم أتى زيدا فأبصر زينب قائمة، وكانت حسناء بيضاء من أتم نساء قريش فهويها النبي صلّى الله عليه وسلّم فقال «سبحان الله مقلب القلوب» ففطن زيد، فقال: يا رسول الله، ائذن لي في طلاقها فإن فيها كبرا، تعظم علي وتؤذيني بلسانها، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: أمسك عليك زوجك واتق الله.

için onu evlâd gibi sevdiği Zeyd'e nikâh etmiş idi, lâkin Zeyneb onurlu bir kadın idi. Zeyd'i kölelikten âzâd edilmiş olduğundan dolayı kendine küfüv sayamamış[1], ona varmak istememişti, sırf Resûlullah'ın emrine itaatle varmış fakat lâyıkıyla ısınamamış idi. Ara sıra Peygamber'e olan karâbetinden dolayı şerâfet ve asaletiyle iftihar ederek Zeyd'e karşı büyüksenmek istiyordu. Cidden imarete lâyık olarak yaratılmış olan Zeyd buna bir müddet sabretti ise de Resûlullah'a varıp Zeyneb'den ayrılmak [3902] istediğini arz eyledi, Resûlullah da bunu nefsinde muvâfık gördüğü hâlde birdenbire müsaade etmeyip dedi ki: Zevceni kendi üzerinde tut اَمْسِكْ عَلَيْكَ زَوْجَكَ. {وَاتَّقِ اللّٰهَ} ve Allah'tan kork ❁ yani bir kadını boşayıvermek ehemmiyetsiz bir mesele olmadığını, Allah indinde mes'ûliyetli olduğunu[2] düşün, çünkü أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَى اللهِ اَلطَّلَاق yani helâlin Allah'a en mebğûzu talaktır.[3] Bu nasihatler güzel, fakat böyle derken {وَتُخْفِى فِى نَفْسِكَ مَا اللّٰهُ مُبْدِيهِ} nefsinde de Allah'ın meydana çıkaracağı bir şey gizliyordun ❁ boşamasını münâsib görüyordun, yahut nikâhını düşünüyordun da söylemiyordun. Taberî de Süfyan b. Uyeyne tarîkiyle Ali b. Hüseyin'den rivayet eder ki Allah tebareke ve teâlâ Peygamberine bildirmişti, Zeyneb ileride kendisinin zevcelerinden olacaktı. Böyle iken Zeyneb'den şikâyete geldiği zaman ona "zevceni kendinde tut" demişti.[4] Çünkü o hâlde {وَتَخْشَى النَّاسَ} halkı da sayıyordun ❁ Zeyd'in hatırını sayıyor veya nâs dedikodu ederler diye çekiniyordun {وَاللّٰهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشٰيهُ} hâl bu ise Allah daha gerekti ki yalnız O'nu sayasın ❁ eğer korkacak bir şey varsa halkı hiç hesâba almayarak yalnız Allah saygısını duyasın, yani mücerred gizlemek mahzur değildir. Allah için korkacak, Allah'ın emrine muhalif olacak bir şey olsa idi sade Allah korkusuyla gizlemek de mahzur değil idi. Fakat Allah için korkacak bir hâl yok iken sırf halktan korkarak gizlemek veya Allah korkusuyla beraber bir de halk

---

1 B: "sayamamış".

2 H: "bulunduğunu".

3 İbn Mâce, Talâk, 1; Ebû Dâvûd, Talâk, 4.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 274:

حدثنا خلاد بن أسلم، قال: ثنا سفيان بن عيينة، عن علي بن زيد بن جدعان، عن علي بن حسين قال: كان الله تبارك وتعالى أعلم نبيه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم أن زينب ستكون من أزواجه، فلما أتاه زيد يشكوها، قال: «اتق الله وأمسك عليك زوجك»، قال الله: «وَتُخْفِي فِي نَفْسِكَ مَا اللَّهُ مُبْدِيهِ».

korkusu[1] saymak, işte ihtârın sebebi budur. Halktan hiç korkmayarak yalnız Allah korkusunu saymak gerekti. Çünkü Allah'ın risâlâtını[2] tebliğ eden peygamberler beyan buyurulacağı cihetle Allah'tan başka kimseden korkmazlar. وَيَخْشَوْنَهُ وَلَا يَخْشَوْنَ اَحَدًا اِلَّا اللّٰهَ [33/39] Deniliyor ki Peygamber'e karşı en şiddetli âyet işbu وَتُخْفٖى فٖى نَفْسِكَ مَا اللّٰهُ مُبْدٖيهِ'dir. Hazret-i Âişe [3903] demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Kitâbullah'tan bir şey gizlese idi bunu gizlerdi: وَتُخْفٖى فٖى نَفْسِكَ مَا اللّٰهُ مُبْدٖيهِ وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللّٰهُ اَحَقُّ اَنْ تَخْشٰيهُ[3]" Demek ki bu âyet bu suretle onun sıdkına ve pek yüksek olan haşyet ü takvâsına da açık bir delil oluyor.

{فَلَمَّا قَضٰى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا} Derken vaktâ ki Zeyd ondan tamamen ilişiğini kesti ❁ yani o nimet-dîden olan Zeyd, nihâyet o zevcesi Zeyneb'den murâdına erdi, onu tutmak istemeyip boşadı ve iddeti çıktı, ona hiçbir vechile bir ihtiyâcı, bir ilişiği kalmadı ve bu suretle Zeyneb Hatun, açıkta bîvâye kaldı, o vakit {زَوَّجْنَاكَهَا} Biz onu, o hatunu sana tezvic eyledik. ❁ Yani senin çekinmene rağmen nihâyet onu tezevvüc etmeni sana emrettik. Demek ki Peygamber nâsa karşı lakırdısından bile kaçındığı bir fiilin açıktan açığa icrâsına me'mur edilmiş bulunuyordu. Şüphe yok ki bu onun iman ve yakīnindeki kuvvete şâhid olan büyük bir ibtilâdır. Fakat bu ne için böyle oluyordu? Ne idi? Bu tezvicde ümmet için ehemmiyetli bir teşrî' hikmeti vardı, şöyle ki: {لِكَىْ لَا يَكُونَ عَلَى الْمُؤْمِنٖينَ حَرَجٌ فٖٓى اَزْوَاجِ اَدْعِيَٓائِهِمْ اِذَا قَضَوْا مِنْهُنَّ وَطَرًا} Oğulluklarının zevcelerinde ilişiklerini kestikleri vakit mü'minler üzerine bir darlık olmamak hikmeti için. ❁ Zira sûrenin başında geçtiği üzere siz oğulluk edinmekle Allah teâlâ onları hakikaten sizin oğullarınız edivermemiştir. Şu hâlde Sûre-i Nisâ'da وَحَلَٓائِلُ اَبْنَٓائِكُمُ الَّذٖينَ مِنْ اَصْلَابِكُمْ [en-Nisâ 4/23] buyurulduğu vechile sulbî oğulların halîlelerini nikâh haram edilmiştir diye oğullukların zevcelerini de hakikaten onlar gibi farzetmek lâzım gelmez. Bir adamın oğul

---

1 B: "korkusunu".

2 M ve B: "risaletini".

3 Buhârî, Tevhîd, 22; Tirmizî, Tefsîr, 33:

عن أنس قال: جاء زيد بن حارثة يشكو، فجعل النبي صلى الله عليه وسلم يقول: اتق الله، وأمسك عليك زوجك. قالت عائشة: لو كان رسول الله صلى الله عليه وسلم كاتما شيئا لكتم هذه.

edindiği evlâtlığı zevcesini boşayıp iddeti çıktığı zaman o adamın onu tezevvüc etmesi şer'an câizdir. Bunda hiçbir beis yoktur. İşte câhiliyede kökleşmiş[1] olan bu âdetin, bu darlığın İslâm'da [3904] kaldırılması için hikmet-i ilâhiye Peygamber'in bizzat kendisinde tatbîkini iktizâ eylemiş ve bu hikmet için o tezvic emredilmiştir. {وَكَانَ اَمْرُ اللّٰهِ مَفْعُولاً} Allah'ın emri de fiile çıkarılagelmiştir. ❁ Onun için bu emir de icrâ edilmiş, Peygamber tezevvüc etmiş, Zeyneb de Peygamber'in zevcesi olmuştur. Bu suretle bu tezevvücün meşrûiyeti fiilen gösterilmiştir.

İşbu لِكَىْ لَا يَكُونَ ta'lîlinden anlaşılır ki bir husûsiyet delili bulunmadıkça Peygamber ile ümmet hakkında hüküm birdir. Burada şöyle bir tevehhüm hatıra gelebilir: Evlenmek Peygamber'e lâyık mıdır? Hele müte'addid zevceleri var iken böyle bir daha evlenmek nübüvvetin şânına bir nakīsa vermez mi? Hazret-i Yahyâ ile Îsâ hiç evlenmemiş oldukları için rehbâniyeti tercih etmek isteyen Nasârâ mutaassıbları bu meseleyi bahane ederek Peygamber'in izdivaclarına dil uzatmak istemişlerdir. Buna karşı buyuruluyor ki {مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ فِيمَا فَرَضَ اللّٰهُ لَهُ} Peygamber'e Allah'ın, lehinde olarak farz ve takdir buyurduğu, yani helâl ve mubah kıldığı şeyde bir harec, bir darlık olamaz ❁ Allah'ın helâl ve mubah kıldığı hakta hiç kimseye bir memnû'iyet, bir tazyik doğru olmadığı gibi Peygamber'e de olamaz {سُنَّةَ اللّٰهِ فِى الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ} bundan evvel geçenler de Allah'ın sünneti olarak böyledir. ❁ Bütün geçen peygamberlerde Allah'ın âdeti bu, kanunu budur ki hiçbir peygambere şeriatında mubah olarak teşrî' buyurulduğu şey hakkında harec ve tazyik yapmamıştır. Geçen peygamberler de evlenmişler, hem Süleyman ve Dâvûd aleyhimesselâm gibi bazıları pek çok evlenmişler, hiçbirine izdivac yasak edilmemiş, Yahyâ ve Îsâ aleyhimesselâm da men' edildikleri için değil, evlenmek farz kılınmadığı, fi'l ü terkinde harec bulunmadığı için evlenmediler {وَكَانَ اَمْرُ اللّٰهِ قَدَراً مَقْدُوراً} ve [3905] Allah'ın emri biçilmiş bir kader bulunuyor. ❁ Ezelde bilinip takdir

---

1 B: "köklenmiş".

edilmiş kat'î bir hüküm bulunuyor, yahut ezelde[1] makdur olmakla beraber mükellefin kudretini de selb etmez, me'mur için de makdurdur. Binâen'aleyh herkesin mukadderi olan kaderi başına gelir, bununla beraber mes'ûliyetine de mâni' olmaz. {اَلَّذٖينَ يُبَلِّغُونَ رِسَالَاتِ اللّٰهِ} Onlar, o peygamberler ki hep Allah'ın risaletlerini tebliğ ediyorlardı, yani senin gibi resul idiler {وَيَخْشَوْنَهُ} ve O'ndan korkuyorlardı ❁ bununla beraber rehbâniyet yapmıyorlar, izdivac ediyorlardı {وَلَا يَخْشَوْنَ اَحَداً اِلَّا اللّٰهَ} hem de Allah'tan başka hiçbirinden korkmuyorlardı ❁ halktan çekinmiyorlardı. {وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسٖيباً} Hesâba alacak, yahut hesab görecek de Allah yeter. ❁ Allah korkusu başka bir korkuya hâcet bırakmaz. Hâsıl-ı kelâm {مَا كَانَ مُحَمَّدٌ اَبَٓا اَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ} Muhammed sizin ricâlinizden hiçbirinin babası değildir. ❁ Yani kendisinden tevellüd etmiş olmayan sizin ricâlinizden hiçbirinin hakikat mânasıyla babası olmamıştır. Binâen'aleyh Zeyd'in de hakikatte babası değildir. Onun için hürmet-i musâhere sâbit olmaz ve bundan dolayı bir harec mevzû'-i bahis olmaz. Gerçi Kāsım, İbrâhim, Tayyib, Tâhir, Mutahher nâmında oğullarının babası olmuştur. Lâkin bunlar bülûğa ermeden vefat ettikleri için ricâl i'dadına[2] dâhil olmamışlardır. Çünkü hakikatte "recül" bâliğ olan erkeğe denir. Bununla beraber bâliğ olsa idiler o vakit de مِنْ رِجَالِكُمْ değil مِنْ رِجَالِهٖ olurlar, yine umûm-ı nefy müntekız olmazdı, yani o vakit de ümmetin ricâlinden hiçbirinin hakikaten babası olmamış olurdu. {وَلٰكِنْ رَسُولَ اللّٰهِ} Velâkin Allah[3] Resûlüdür. ❁ Onun için babalardan ziyade şefkatli ve daha hayrhâhtır, ebedî hayâtın sebebidir. Bu cihetle her resul, [3906] ümmetinin bir babasıdır denebilir ise de bu bir mecaz mânadır. Mecâzın hükm ü alâmeti de hakikatin ondan selbi sahih olmaktır. Doğrusu hakikaten baba değil, lâkin babadan daha şefkatli Allah Resûlüdür. {وَخَاتَمَ النَّبِيّٖنَ} Hem de Hâtemü'l-Enbiyâ'dır.

"Hâtem" Âsım kıraatinde "ta"nın fethiyle, mütebâkīsinde kesriyle okunur. Kesr ile "hâtim" ism-i fâ'il olup hatm eden, nihâyete erdiren,

1 B: "Ezelden".
2 B: "ıdâdına".
3 B: "Allah'ın".

yahut mühürleyen demek olur. Feth ile "hâtem" de ism-i âlet olup mühür demektir. Mühür de bir şeyin tevsik ve tasdîki için[1] nihâyete basıldığından hem âhir mânasını hem tasdik mânasını[2] tazammun eder. Şu hâlde iki kıraat, "hâtemü'n-nebiyyîn" vasfının iki mefhûmunu ayrı ayrı ihtar[3] ediyor. Yani Muhammed Resûlullah hem peygamberleri hitâma erdiren son peygamberdir, âhirü'l-enbiyâdır; hem de bütün peygamberleri tasdik ve tevsik eden ilâhî bir mühürdür. Eğer o gelmese idi diğer peygamberler unutulup gidecek, tarihte onların mevcudiyetlerini ve nübüvvetlerinin hakkiyetini ilmen isbat etmek mümkin olmayacaktı. Çünkü diğer peygamberlerin hayat ve mevcudiyetleri tarihin sînesinde hayât-ı Muhammed gibi vuzuh ve vüsuk ile mâlum değildir. Öyle ki bugün Kur'an olmasa idi Mûsâ ile Îsâ'nın bile varlıkları ciddiyetle isbat olunamazdı. Hayat ve nübüvvet-i Muhammediyye'nin tarihte vuzuh ve kat'iyyetle mâlum olması sayesindedir ki diğer peygamberlerin de mâzîdeki nübüvvetlerini tasdik için bir vesika elde edilmiş bulunuyor. Aynı zamanda Muhammed aleyhisselâm diğer enbiyânın kendisi hakkındaki bişâretlerini tahakkuk ettirmek itibariyle de onların nübüvvetini mühürleyen ilâhî bir damgadır. Nübüvvet-i Muhammediye ile beşeriyet din nokta-i nazarından tekâmülün[4] gayesine ermiştir. Ondan sonra başka peygamber beklememeli, nûr-i Muhammedîyi tâkip eylemelidir. {وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيماً} Allah ise her şeye [3907] Alîm bulunuyor ❁ her şeyi bilip duruyor, onun için bu ahkâmı emrediyor.

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اذْكُرُوا اللّٰهَ ذِكْراً كَثٖيراًۙ ﴿٤١﴾ وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَصٖيلاً ﴿٤٢﴾ هُوَ الَّذٖى يُصَلّٖى عَلَيْكُمْ وَمَلٰٓئِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِۜ وَكَانَ بِالْمُؤْمِنٖينَ رَحٖيماً ﴿٤٣﴾ تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ سَلَامٌۚ وَاَعَدَّ لَهُمْ اَجْراً كَرٖيماً ﴿٤٤﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ شَاهِداً وَمُبَشِّراً وَنَذٖيراًۙ ﴿٤٥﴾ وَدَاعِياً اِلَى اللّٰهِ بِاِذْنِهٖ وَسِرَاجاً مُنٖيراً ﴿٤٦﴾

---

1 B -"için".
2 B -"mânasını".
3 B: "ihtiyâr".
4 F, M ve B: "tekâmül".

وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنٖينَ بِاَنَّ لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ فَضْلاً كَبٖيراً ﴿٤٧﴾ وَلَا تُطِعِ الْكَافِرٖينَ وَالْمُنَافِقٖينَ وَدَعْ
اَذٰيهُمْ وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكٖيلاً ﴿٤٨﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ
ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَاۚ فَمَتِّعُوهُنَّ وَسَرِّحُوهُنَّ
سَرَاحاً جَمٖيلاً ﴿٤٩﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِنَّٓا اَحْلَلْنَا لَكَ اَزْوَاجَكَ الّٰتٖٓي اٰتَيْتَ اُجُورَهُنَّ وَمَا
مَلَكَتْ يَمٖينُكَ مِمَّٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلَيْكَ وَبَنَاتِ عَمِّكَ وَبَنَاتِ عَمَّاتِكَ وَبَنَاتِ خَالِكَ وَبَنَاتِ
خَالَاتِكَ الّٰتٖي هَاجَرْنَ مَعَكَۘ وَامْرَاَةً مُؤْمِنَةً اِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ اِنْ اَرَادَ النَّبِيُّ اَنْ
يَسْتَنْكِحَهَاۗ خَالِصَةً لَكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنٖينَۜ قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فٖٓي اَزْوَاجِهِمْ وَمَا
مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحٖيماً ﴿٥٠﴾ تُرْجٖي مَنْ تَشَٓاءُ
مِنْهُنَّ وَتُـْٔوٖٓي اِلَيْكَ مَنْ تَشَٓاءُۜ وَمَنِ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَۜ ذٰلِكَ اَدْنٰٓى اَنْ
تَقَرَّ اَعْيُنُهُنَّ وَلَا يَحْزَنَّ وَيَرْضَيْنَ بِمَٓا اٰتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا فٖي قُلُوبِكُمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ
عَلٖيماً حَلٖيماً ﴿٥١﴾ لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَٓاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَٓا اَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ اَزْوَاجٍ وَلَوْ اَعْجَبَكَ
حُسْنُهُنَّ اِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمٖينُكَۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ رَقٖيباً ﴿٥٢﴾

[3909] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah'ı çok anış anın (41). Ve O'na sabah akşam tesbih edin (42). O'dur ki O sizleri karanlıklardan aydınlığa çıkarmak için üzerinize feyz ü bereket[1] indiriyor ve mü'minlere Rahîm bulunuyor[2] (43). O'na kavuşacakları gün tahiyyeleri selâmdır ve onlar için kerîm bir ecir[3] hazırlamıştır (44). Ey O Peygamber! Biz seni hakkā[4] bir şâhid hem bir müjdeci hem bir gocundurucu gönderdik (45). Hem Allah'a izniyle bir davetçi ve nûrlar saçan bir şavk (46). Mü'minlere müjdele: Onlara Allah'tan bir büyük fazl var (47).

1 H: "berekât".
2 H ve F: "hem mü'minlere O bir Rahîm bulunuyor".
3 B: "rızık".
4 B: "hakka".

Kâfirlere ve münafıklara itaat etme, onların ezâlarını bırak da Allah'a mütevekkil ol, Allah vekil olunca hepsine yeter (48). Ey o bütün iman edenler! Mü'mineleri nikâh ettiğiniz[1], sonra onlara dokunmadan talâk verdiğiniz vakit üzerlerinde sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur, derhâl mut'alarını verip onları güzel bir surette salıverin (49). Ey O Peygamber! Biz bilhassa sana şunları helâl kıldık: Mehirlerini vermiş olduğun zevcelerini ve Allah'ın sana ganimet kıldıklarından milk-i yemînin olan câriyeyi, ve ammin kızlarından, dayın kızlarından, teyzen kızlarından seninle beraber hicret etmiş olanları, bir de mü'mine bir kadın kendini Peygamber'e hibe ederse Peygamber nikâh etmek istediği takdirde onu; sâde sana, sâir mü'minlere değil. Onlara zevceleri ve milk-i yemînleri hakkında ne farz kıldığımız malûmumuz, bunlar sana hiçbir darlık olmamak içindir, Allah Gafûr Rahîm bulunuyor (50). Onlardan dilediğini geri bırakırsın, dilediğini yanına alırsın, azl eylediğinden de arzu ettiğinde sana günah yoktur. Onların gözleri aydınlanıp mahzun kalmamalarına ve kendilerine verdiğinle hepsinin hoşnut olmalarına en elverişli olan budur. Allah kalblerinizdekini bilir, Allah hem Alîm hem Halîm bulunuyor (51). Bundan başka kadınlar sana helâl olmaz, bunları başka zevcelere[2] değiştirmek de olmaz, isterse hüsünleri çok hoşuna gitsin, meğer ki milk-i yemînin ola, Allah her şeye gözcü bulunuyor (52).

[3910] {ذِكْرًا كَثِيرًا} çok zikir ❁ vakitlere gālib ve takdis, temcid, tehlil, tahmid gibi Allah'a lâyık zikrin envâ'ına şâmil olur. Bununla beraber envâ'-ı zikr içinde tesbihin, evkāt içinde sabah ile akşamın bilhassa ehemmiyet ve faziletine işaret için de {وَسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَصِيلًا} "ve sabah akşam O'na tesbih edin" buyurmuştur. Çünkü tesbih ezkârın umdesi, sabah ile akşam da meşhur vakitlerdir. Ma'amâfîh "sabah", "akşam" tâbirleri Türkçemizde olduğu gibi Arapça'da da ta'mîm-i evkāt ile devamdan kinaye de olur. Kezâlik "zikr" ü "tesbih" namaza dahi şâmildir.

1 H ve F: "ettiğinizde".
2 B: "zevcelerle".

{يُصَلّٖى عَلَيْكُمْ وَمَلٰٓئِكَتُهُ} Hem kendisi hem melâikesi üzerinize salât yağdırıyor.

"**Salât**" Allah'tan rahmet, meleklerden istiğfar, mü'minlerden dua demektir. Burada aynı fiil Allah'a ve melâikesine isnad edilmiş olduğu cihetle rahmet ve istiğfâra şâmil bir inâyet-i mahsûsa mânası ifade etmek lâzım gelir. {تَحِيَّتُهُمْ يَوْمَ يَلْقَوْنَهُ} O'na kavuşacakları gün ❁ öldükleri yahut kabirden çıktıkları, yahut cennete girdikleri gün tahiyyeleri {سَلَامٌ} selâm ❁ her türlü mahzur ve âfâttan selâmet haberidir. {اَجْرًا كَرٖيمًا} Ecr-i kerîm ❁ cennet {شَاهِدًا} bir şâhid olmak üzere ❁ Allah'ın birliğine şâhid, Allah'a nasıl kulluk edileceğine istişhad edilecek örnek, ümmetin tasdîki, tekzîbi, icâbeti, ʿadem-i icâbeti gibi ahvâline, aʿmâline yarın âhirette huzûr-ı ilâhîde şehadet edecek şâhid {دَاعِيًا اِلَى اللّٰهِ بِاِذْنِهٖ} Allah'ın izniyle bir davetçi ❁ Allah'ın birliğine ve imanı vâcib olan sıfât ve ahkâmına iman ile rızâsına, likāsına doğru gitmeye çağırıcı[1], hem de kendi kendine değil, Allah'ın izn ü müsaadesi, teysîr ü tevfîki ile çağırıcı...

[3911] Yukarıda اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ buyurulduğu hâlde burada bir de بِاِذْنِهٖ kaydıyla takyid olunması bu davetin Allah tarafından bilhassa bir inayet olmayınca yapılamayacak gayet zor bir iş olduğuna bir tenbîhi ifade eder. {وَسِرَاجًا مُنٖيرًا} Nûrlandırıcı bir parlak şavk ❁ cehalet ve şaşkınlık zulmetlerinde akılları, gönülleri aydınlatıp doğru yolu gösteren bir ışık {مِنَ اللّٰهِ فَضْلًا كَبٖيرًا} Allah'tan bir büyük fazl ❁ Allah'ın Muhammed ümmetine mevʿud olan fazl u ihsânı başka ümmetlere verilmiş olandan çok fazla ve çok büyüktür. {وَلَا تُطِعِ الْكَافِرٖينَ وَالْمُنَافِقٖينَ} Kâfirlere ve münafıklara itaat etme ❁ davet emrinde onlara müdârâ etmekten, tebliğde yumuşak davranmaktan, inzarda müsamaha göstermekten nehiy buyuruluyor. Zecr ü tenfirde mübalağa ile tehyic için bu mâna, tâatten nehiy suretinde ifade edilmiş ve Allah'ın emirlerini tebliğde cüz'î bir müsamaha kâfirlere ve münafıklara itaat etmek mânasında olduğu anlatılmıştır. Çünkü kâfirler ve münafıklar onu arzu etmezler. {وَدَعْ اَذٰيهُمْ} Ve onların ezâlarını

1 B: "çağıracağı".

bırak ❁ burada "ezâ" fâiline muzâf olmak zâhir, mef'ûlüne muzâf olmak muhtemildir Yani bundan dolayı onların sana yaptıkları ve yapacakları eziyetlere, rahatsızlıklara aldırma, ilişik etme, yahut itaat etme, fakat ezâya da kalkışma {وَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} ve Allah'a mütevekkil ol ❁ gerek bunlarda ve gerek bunlar gibi yapacağın ve bırakacağın her hususta kendini Allah'a ver, yardımı O'ndan iste, O'na dayan {وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَكِيلًا} Allah, vekil yeter ❁ kâffe-i ahvâlde kendisine tefvîz-i umûr edilecek ancak O'dur, O hepsine kâfîdir. İzmar mevki'inde ism-i celîlin[1] izhârı, hükmü ta'lîl ve cümle-i tezyîliyyenin istiklâline tenbih içindir. Peygamberimiz aleyhissalâtü vesselâm "şâhid", "mübeşşir", "nezîr", "dâ'î ilâllah", "sirâc-ı münîr" diye beş [3912] vasıf ile tavsif olunduğu gibi, bunlara mukabil birer hitab ile de hitab olunmuştur. Ancak "şâhid" hepsine tevzî' edildiği için mukabili ayrıca tasrih olunmamış, yahut "tebşîr"in delâleti ile iktifâ kılınmıştır. "Nezîr"e لَا تُطِعِ دَعْ, "dâ'î ilallâh"a تَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ, "sirâc-ı münîr"e de işbu إكتفا بالله tekabül ettirilmiştir. Çünkü bu ihbarda da iktifâ ile bir emir mânası vardır. Ve bununla[2] o sirâcın nûru[3] doğrudan doğruya Allah'tan olduğuna beliğ bir tenbih yapılmıştır. يَكَادُ زَيْتُهَا يُضٖٓيءُ وَلَوْ لَمْ تَمْسَسْهُ نَارٌۜ نُورٌ عَلٰى نُورٍ [en-Nûr 24/35]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا... إلخ} Sûrenin başından beri Peygamber'e olan her[4] يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ nidâsını, mü'minlere bir يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا nidâsı vely eylemiştir. Bu suretle bu sûrede de bir Peygamber'e bir ümmetine, bir Peygamber'e bir ümmetine hitab eden beş يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ altı يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا nidâsı tevâlî etmiştir.

{اِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ} Mü'mineleri[5] nikâh ettiğiniz[6] ❁ kitâbiyelerde de hüküm böyledir. Fakat mü'minlere yaraşan mü'mineleri[7] nikâh etmek ve mâ'adâdan soyunu sıyânet eylemek olduğunu anlatmak için yalnız

1 B: "celâle".
2 B: "Ve bu onunla".
3 B -"nûru".
4 B -"her".
5 B: "Mü'minleri".
6 H ve F +"sonra da".
7 B: "mü'minleri".

mü'minât zikredilmiştir. {ثُمَّ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ اَنْ تَمَسُّوهُنَّ} Sonra da[1] onları kendilerine dokunmadan boşadığınız vakit ❁ dokunmaktan murad duhuldür. Ancak halvet-i sahîha, yani hiçbir mâni'siz tenha kalmak da o mânadadır. Çünkü gizli şeylerin alâmet-i zâhiresi o şey makamına kāim olur. Binâen'aleyh halvet-i sahîha veya mücama'at olmaksızın mücerred temas olursa dokunulmamış sayılır. {فَمَا لَكُمْ عَلَيْهِنَّ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُّونَهَا} Sizin için onlar üzerinde saydıracağınız bir iddet hakkınız yoktur. ❁ Bundan anlaşılır ki kadınların iddet beklemesi esas itibariyle kocalarının bir hakkıdır. Onun soyunun[2] muhafazası içindir. O sebeple bir hakk-ı şer'îdir. Onun için duhul vâki' olmayınca o hak sâbit olmaz. {فَمَتِّعُوهُنَّ} Derhâl [3913] kendilerine mut'alarını[3] verin. ❁ Sûre-i Bakara'da geçtiği üzere mut'anın vücûbu, mehir kesilmediği takdirdedir. Mehir takdir edilmiş ise onun yarısı lâzım gelir, ma'amâfîh bu âyetin ıtlâkına nazaran o surette de mut'a vâcib değil ise de müstehab olduğu hakkında Hanefiyyece bir rivayet vardır. (*Mut'anın târifi hakkında Sûre-i Bakara'da* وَمَتِّعُوهُنَّ عَلَى الْمُوسِعِ قَدَرُهُ وَعَلَى الْمُقْتِرِ قَدَرُهُ *[2/236] bak.*)

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِنَّٓا اَحْلَلْنَا لَكَ} Ey O Peygamber! Biz sana hâssaten şunları helâl kıldık ❁ Peygamber'e evlâ ve efdal olan zikr ü beyan buyurulmuştur. Zira

Evvelâ: {اَزْوَاجَكَ الّٰتِي اٰتَيْتَ اُجُورَهُنَّ} ecirlerini, yani mehirlerini verdiğin zevcelerin ❁ şüphesiz mehri verilmiş olan[4] zevcenin gönlü, verilmeyenden daha hoştur.

Sâniyen: Bir adamın bizzat kendisinin yaptığı harbde iğtinam ederek mâlik olduğu câriye elbette satın aldığı cariyeden daha temiz ve daha şüphesizdir.

Sâlisen: Beraberinde hicret eden akrabaları da hicret etmeyenlerinden[5] daha şereflidir. Ma'amâfîh bazılarının dediği gibi mehrin evvel verilmesi

1 H ve F -"Sonra da".
2 M: "suyunun".
3 H ve F: "haklarını".
4 H ve F -"mehri verilmiş olan".
5 H: "etmeyenlerden".

Peygamber'in hâssasından olması da muhtemildir. Nitekim amca ve hala, dayı ve teyze kızlarının hillinde {الّٰتِى هَاجَرْنَ مَعَكَ} beraberinde hicret edenler ❁ diye kayıtlanması da Peygamber'in bir hâssası olmak zâhirdir.

Bunu şu rivayet de teyid eder: Ebû Tâlib'in kızı Ümmü Hânî şöyle demiştir: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem mukaddemâ bana namzed olmuştu, ben itizar eyledim mazur gördü, sonra da Allah teâlâ bu âyeti indirdi, ben ona helâl olamadım, çünkü ben onunla hicret etmemiştim, tulekādan idim."[1] Kezâlik {وَامْرَاَةً مُؤْمِنَةً اِنْ وَهَبَتْ نَفْسَهَا لِلنَّبِيِّ} ve nefsini Peygamber'e hibe eden mü'mine bir kadın ❁ yani mehirsiz olarak bıd'ını temlik eden kadın, amma mutlak [3914] değil, {اِنْ اَرَادَ النَّبِيُّ اَنْ يَسْتَنْكِحَهَا} Peygamber onu nikâh etmek istediği takdirde ❁ böyle mehirsiz olarak nikâh da Peygamber'in hâssasındandır. Bazıları Meymûne binti Hâris, Zeyneb binti Huzeymetü'l-Ensâriyye, Ümmü Şerîk binti Câbir ve Havle binti Hakîm bu suretle kendilerini hibe etmişlerdi demiş ise de İbn Abbas bunun fiilen vâki' olmadığını, yani Peygamber'in bu suretle hiçbir kadını tezevvüc etmediğini söylemiştir.[2] {خَالِصَةً لَكَ} Bütün bunlar senin için hâlis olmak üzere, sade sana mahsus bulunmak üzere helâl kılındı {مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ} mü'minlere değil ❁ çünkü zikrolunan kayıtlarla hepsinin hilli sâir mü'minler hakkında mütehakkık değildir. Adedce de keyfiyetçe de fark vardır. {قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ فِى اَزْوَاجِهِمْ وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ} Onlara zevceleri ve milk-i yemînleri olan cariyeleri hakkında farz kıldığımız, takdîr ü teşrî' buyurduğumuz ahkâmı hakkıyla bilmişizdir. ❁ Yani onlara lâyık olanı, menfaat ve maslahatlarını bilerek takdir etmişiz ve bildirmişizdir ki Sûre-i Nisâ'da geçtiği üzere dörde kadardır. Onun için bu beyan olunanları sâir mü'minlere değil sade sana helâl kıldık.

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* VIII, 153; Tirmizî, Tefsîr, 33/3214:

عن أم هانئ بنت أبي طالب قالت: خطبني رسول الله فاعتذرت إليه فعذرني ثم أنزل الله: «إنا أحللنا لك أزواجك اللاتي آتيت أجورهن» حتى بلغ «اللاتي هاجرن معك» قالت: فلم أكن أحل له، لم أهاجر معه كنت مع الطلقاء.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 288:

عن ابن عباس قال: لم يكن عند رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم امرأة وهبت نفسها.

{لِكَيْلَا يَكُونَ عَلَيْكَ حَرَجٌ} Şunun için ki sana hiçbir harec, bir darlık olmasın, olmasın da kalbin huzur içinde vahy-i ilâhîye cilvegâh olsun. {تُرْجِى مَنْ تَشَٓاءُ مِنْهُنَّ} Onlardan dilediğini ircâ edersin ❁ geriye bırakırsın {وَتُـْٔوٓى اِلَيْكَ مَنْ تَشَٓاءُ} dilediğini de yanına alırsın ❁ müte'addid zevcesi olanlara sıra ile bir nevbet tâkip etmek vâcibdir. Buna "kasm" denilir. Fakat Peygamber'in havâssından olmak üzere ona kasm vâcib kılınmayıp [3915] meşiyyetine bırakılıyor. {وَمَنِ ابْتَغَيْتَ مِمَّنْ عَزَلْتَ} Azlettiğinden, yani bıraktığın[1] yahut boşadığından arzu ettiğine rücû' eylediğin surette de {فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكَ} üstüne bir günah yoktur. {ذٰلِكَ} Bu ❁ hüküm, yani tertib üzere nevbetle kasm sana vâcib kılınmayıp böyle senin arzu ve meşiyyetine bırakılması {اَدْنٰٓى اَنْ تَقَرَّ اَعْيُنُهُنَّ} onların gözlerinin aydın olmasına {وَلَا يَحْزَنَّ} ve gözleri aydın olup da mahzun olmamalarına {وَيَرْضَيْنَ بِمَٓا اٰتَيْتَهُنَّ كُلُّهُنَّ} ve senin kendilerine verdiğin ile, yaptığın muâmele ve ihsan ile hepsinin hoşnut olmalarına daha elverişlidir. ❁ Çünkü o, bir kere hepsinin müsâvî oldukları bir hükümdür, sonra sen beynlerini müsâvî tutar kasm yaparsan onu senin bir ihsânın bilerek sevineceklerdir. Ve eğer bazısını tercih edecek olursan onu da Allah'ın bir hükmüyle yaptığını bilecekler yine gönülleri hoş olacaktır. Bundan anlaşılır ki zevceleri sevindirmek, gönüllerini hoş etmek de şer'in gözettiği makāsıddandır. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا فٖى قُلُوبِكُمْ} Kalblerinizdekini de Allah bilir ❁ hatırlarınızdan neler geçiyor, gönüller neler istiyor, ne duyguda, ne niyette bulunuyor hepsini bilir. Onun için kalblerinizi de güzel tutmaya çalışın. {وَكَانَ اللّٰهُ عَلٖيماً حَلٖيماً} ❁ "**Alîm**" mübalağa ile âlim, çok pek çok bilir, onun için gizli açık neyiniz varsa bilir. Fakat Halîm'dir, ukūbette acele edivermez, imhal eder de ihmal etmez. O hâlde tehirine de mağrur olmamalı ve çok titizlik etmemelidir.

{لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَٓاءُ مِنْ بَعْدُ} Sana bundan öte kadınlar helâl [3916] olmaz. ❁ Muhayyer kılınıp da seni ihtiyar eden dokuz zevcenden mâ'adâ kadın

---

1 B: "bıraktığından".

tezevvüc etmen[1] câiz olmaz. Bunlar Âişe binti Ebû Bekir, Hafsa binti Ömer, Ümmü Habîbe binti Ebû Süfyan, Sevde binti Zem'a, Ümmü Seleme binti Ebû Ümeyye, Safiyye binti Huyey el-Hayberiyye, Meymûne binti Hâris el-Hilâliyye, Zeyneb binti Cahş el-Esediyye, Cüveyriyye binti Hâris el-Mustalikıyye radıyallahu anhünne hazarâtı idiler. {وَلَٓا اَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ اَزْوَاجٍ} Onları başka zevcelere değiştirmen de olmaz ❁ yani bunları boşayıp yerlerine başka kadınlar tezevvüc etmen de câiz olmaz. Onlar Allah ve Resûlünü ihtiyar ettikleri için Allah teâlâ da onları böyle ikram[2] ve taltif buyurmuş, Resûlullah da vefâtına kadar bunlara hasr eylemiş vefâtında da onlar ümmehât-ı mü'minîn olarak kalmış idi. {وَلَوْ اَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ} Hüsünleri tuhafına gitse bile ❁ bilfarz alacağın kadınların güzellikleri takdîrine lâyık olsa bile helâl olmaz. İbn Atıyye tefsirinde der ki: "Bu lafız, bir adamın evlenmek istediği kadına nazar etmesi câiz olduğuna delildir."[3] Nitekim Mugīre b. Şu'be[4] ve Muhammed b. Mesleme[5] hadisleriyle sünende de vârid olmuştur. {اِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ} Ancak elinin milki olan müstesnâ ❁ çünkü onlar helâl {وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيباً} bununla beraber Allah her şeye gözcü bulunuyor ❁ onun için ondan korkmalı, hudûdunu tecavüz etmemeli, helâlden harama geçmemeli; bu tezyil yukarısını itmam ederken aşağısına bir mukaddime oluyor.

Peygamber'e bu hitabdan sonra hânesinin ve zevcelerinin hukūkuna müte'allik olmak üzere nâsın riayetle mükellef oldukları vecîbeleri beyan için ale'l-umûm ehl-i imana şöyle nidâ buyuruluyor:

---

1 M: "etmek".

2 H ve F: "ârâm".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 394:

وفي هذه اللفظة «أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ» دليل على جواز أن ينظر الرجل إلى من يريد زواجها.

4 Tirmizî, Nikâh, 5:

عن المغيرة بن شعبة أنه خطب امرأة، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: انظر إليها، فإنه أحرى أن يؤدم بينكما.

5 *Müsned Ebî Dâvûd et-Tayâlisî,* II, 507; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 225, 226; İbn Mâce, Nikâh, 9:

عن محمد أبي سهل ، عن أبيه ، قال: رأيت محمد بن مسلمة يطالع امرأة من فوق إجّار ينظر إليها، فقلت له: أتفعل هذا وأنت من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم؟ فقال: إني سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: إذا ألقى الله عز وجل في قلب أحدكم خطبة امرأة فلا بأس أن ينظر إليها.

[3917]

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ اِلَّٓا اَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ اِلٰى طَعَامٍ غَيْرَ نَاظِرٖينَ اِنٰيهُۙ
وَلٰكِنْ اِذَا دُعٖيتُمْ فَادْخُلُوا فَاِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسٖينَ لِحَدٖيثٍۜ اِنَّ ذٰلِكُمْ كَانَ
يُؤْذِى النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيٖي مِنْكُمْۘ وَاللّٰهُ لَا يَسْتَحْيٖي مِنَ الْحَقِّۜ وَاِذَا سَاَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَسْـَٔلُوهُنَّ
مِنْ وَرَٓاءِ حِجَابٍۜ ذٰلِكُمْ اَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّۜ وَمَا كَانَ لَكُمْ اَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللّٰهِ وَلَٓا اَنْ
تَنْكِحُٓوا اَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهٖٓ اَبَدًاۜ اِنَّ ذٰلِكُمْ كَانَ عِنْدَ اللّٰهِ عَظٖيمًا ﴿٥٣﴾ اِنْ تُبْدُوا شَيْـًٔا
اَوْ تُخْفُوهُ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمًا ﴿٥٤﴾ لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فٖٓي اٰبَٓائِهِنَّ وَلَٓا اَبْنَٓائِهِنَّ
وَلَٓا اِخْوَانِهِنَّ وَلَٓا اَبْنَٓاءِ اِخْوَانِهِنَّ وَلَٓا اَبْنَٓاءِ اَخَوَاتِهِنَّ وَلَا نِسَٓائِهِنَّ وَلَا مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُنَّۚ
وَاتَّقٖينَ اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيدًا ﴿٥٥﴾ اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّۜ
يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلٖيمًا ﴿٥٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يُؤْذُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ
لَعَنَهُمُ اللّٰهُ فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ وَاَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهٖينًا ﴿٥٧﴾ وَالَّذٖينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنٖينَ
وَالْمُؤْمِنَاتِ بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا وَاِثْمًا مُبٖينًا ﴿٥٨﴾

[3918] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o[1] bütün iman edenler! Vaktine bakmaksızın yemeğe izin verilmedikçe size Peygamber'in evlerine girmeyin velâkin çağırıldığınız vakit de girin, yemeği yediğinizde de hemen dağılın. Söz, sohbet için de izinsiz girmeyin, çünkü o, Peygamber'e ezâ veriyor, üzerine de sizden utanıyor, fakat Allah hakkı söylemekten sıkılmaz. Hem haremlerine gerekli bir şey soracağınız vakit de bir perde arkasından sorun, öyle yapmanız hem sizin kalbleriniz ve hem onların kalbleri için daha temizdir. Ve[2] sizin Resûlullah'a ezâ etmeniz olamaz, arkasından zevcelerini nikâh eylemeniz de olamaz. Çünkü o günah, Allah indinde çok büyük bulunuyor (53). Eğer bir şey açıklar veya gizlerseniz

---

1 B -"o".
2 H ve F -"Ve".

şüphe yok ki Allah her şeye alîm bulunuyor.[1] *(54). O zevcelere*[2] *şunlarda günah yoktur: Ne ataları, ne oğulları, ne biraderleri, ne biraderlerinin oğulları, ne hemşirelerinin oğulları, ne kendi kadınları ne de ellerindeki milklerinde, bununla beraber Allah'a korunun (ey Peygamber'in zevceleri) çünkü Allah her şey üzerine şâhid bulunuyor (55). Muhakkak ki Allah ve melâikesi*[3] *Peygamber'e hep salât ile tekrim ederler, ey o bütün iman edenler, haydin ona teslimiyetle salât ü selâm* [3919] *getirin (56). Çünkü Allah ve Resûlüne ezâ edenler muhakkak ki Allah onları dünyada ve âhirette lânetlemiş (rahmeti sahasından kovmuş) ve onlara pek hakāretli bir azab hazırlamıştır (57). Mü'minîn ve mü'minâta istihkak kesbetmedikleri bir vechile ezâ edenler de şüphesiz bir bühtan (açık bir vebal) yüklenmişlerdir (58).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَدْخُلُوا... إلخ} ❁ Ümmetin Peygamber ile hâli iki vecih üzerindedir[4]. Birisi halvettedir. O vakit vâcib olan iz'âc etmemektir. İşte يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ hitâbı ile bu beyan olunuyor. İkincisi de cem'iyyettedir. O vakit vâcib olan da izhâr-ı ta'zîmdir يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيماً hitâbıyla da bu beyan olunuyor. Sûre-i Nûr'da يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلٰٓى اَهْلِهَا [24/27] buyurulmuş, "kendi evlerinizden başka evlere sâhiplerinden izin almaksızın girmeyiniz" diye nehyedilmiş idi. Bu hüküm âm olduğu için elbette Peygamber'in evlerine dahi şâmil idi, fakat اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهُٓ اُمَّهَاتُهُمْ buyurulmakla Peygamber'in mü'minlere nefislerinden daha evlâ ve zevceleri onların anaları olması mü'minlerin hâne-i saâdete kendi evleri gibi istîzansız girebilmelerine mesağ verecek zannedilebilirdi. İşte bu âyet hem böyle bir zanna mesağ olmadığını anlatıyor, hem bu vesile ile ezvâc-ı tâhirâta hicâbı emrediyor, hem de ümmehât-ı mü'minîn olmalarının mânasını îzah eyliyor. Âyetten anlaşıldığına, İbn Abbas'tan da rivayet olunduğuna göre birtakım kimselere vakit vakit

1 H ve F -"Eğer bir şey açıklar veya gizlerseniz şüphe yok ki Allah her şeye alîm bulunuyor".
2 H ve F: "Onlara".
3 H ve F: "melâikeleri".
4 H ve F: "üzerinedir".

Resûlullah'ın hânesinde yemek yediriliyordu. Bunlar bazen yemekten evvel gelip yetişinceye kadar bekliyorlar, yemekten sonra da hemen[1] çıkıp gitmiyorlar, Aleyhissalâtü vesselâm sıkılıyordu, bu âyet nâzil oldu.[2] Zeyneb'i tezevvüc buyurduğu zaman yapılan velîmede nâzil olduğu da Buharî, Tirmizî vesâirede Hazret-i Enes'ten rivayet olunmuştur.[3] {اِلَّٓا اَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ اِلٰى طَعَامٍ} Taâma izin verilmedikçe size ❁ لِطَعَام denilmeyip[4] اِلٰى طَعَامٍ denilmesi izinde davet mânasını tazmin içindir. Beyzâvî'nin ifadesine göre bu [3920] tazmînin nüktesi de izin verilse bile taâma çağırılmadan varmak güzel olmayacağını iş'ârdır.[5] {غَيْرَ نَاظِرٖينَ اِنٰيهُ} Yemek vaktine bakmaksızın, yahut yemeğin olmasını gözetmeksizin veya gözetmemek üzere girmeyin.

"**İnâ**" bir şeyin vakti gelip çatmak, yahut bir şey kemâlini bulup yetişmek mânalarına gelir. Burada ikisiyle de tefsir edilmiştir. İşbu غَيْرَ نَاظِرٖينَ kaydı لَا تَدْخُلُوا'nun fâilinden hâldir. Yani vaktine bakmaksızın girmeyin, yahut لَكُمْ'deki كُمْ'den hâldir. Yani[6] vakti gözetmemeniz beklememeniz üzere size taâma izin verilmedikçe girmeyin {وَلٰكِنْ اِذَا دُعٖيتُمْ فَادْخُلُوا} velâkin çağırıldığınız vakit de girin ❁ vaktinden evvel de olsa girin {فَاِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا} fakat yemeği yediğiniz vakit de hemen dağılın ❁ hiç durmayın {وَلَا مُسْتَأْنِسٖينَ لِحَدٖيثٍ} söz dinlemek veya sohbet etmek üzere izin verilmedikçe girmeyin ❁ bu da غَيْرَ نَاظِرٖينَ üzerine ma'tûftur. Bizim anlayışımıza göre bu kaydın fâidesi taâmdan mâ'adâ makāsıd için

---

1 B -"hemen".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 519:

قال ابن عباس: نزلت في ناس من المؤمنين كانوا يتحينون طعام رسول الله صلى الله عليه وسلم، فيدخلون عليه قبل الطعام إلى أن يدرك، ثم يأكلون ولا يخرجون، وكان رسول الله يتأذى بهم، فنزلت هذِه الآية.

3 Buhârî, Tefsîr, 33/8; Tirmizî, Tefsîr, 33:

عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: لما تزوج رسول الله صلى الله عليه وسلم زينب ابنة جحش دعا القوم فطعموا، ثم جلسوا يتحدثون، وإذا هو كأنه يتهيأ للقيام فلم يقوموا، فلما رأى ذلك قام، فلما قام قام من قام، وقعد ثلاثة نفر، فجاء النبي صلى الله عليه وسلم ليدخل فإذا القوم جلوس، ثم إنهم قاموا، فانطلقت فجئت، فأخبرت النبي صلى الله عليه وسلم أنهم قد انطلقوا، فجاء حتى دخل، فذهبت أدخل، فألقى الحجاب بيني وبينه، فأنزل الله: «يا أيها الذين آمنوا لا تدخلوا بيوت النبي» الآية.

4 B +"de".

5 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 237:

«إلى طَعامٍ» متعلق بـ«يُؤْذَنَ» لأنه متضمن معنى يدعى للإشعار بأنه لا يحسن الدخول على الطعام من غير دعوة وإن أذن كما أشعر به قوله: «غَيْرَ ناظِرِينَ إِناهُ» غير منتظرين وقته، أو إدراكه.

6 B -"Yani".

de izinsiz duhûlün nehyini ta'mîm etmektir. {اِنَّ ذٰلِكُمْ[1]} Çünkü o izinsiz, vakitsiz giriş ve duruş {كَانَ يُؤْذِى النَّبِىَّ} Peygamber'e ezâ veriyordu ❁ hânesini daraltıyor, ehl-i beyti sıkıyordu {فَيَسْتَحْيٖ مِنْكُمْ} fakat sizden utanıyor; "girmeyin, çıkın" demekten sıkılıyordu {وَاللّٰهُ لَا يَسْتَحْيٖ مِنَ الْحَقِّ} Hâlbuki Allah haktan sıkılmaz ❁ yani Sûre-i Nûr âyeti mûcebince başkasının hânesine izinsiz girenlerin ve hâcetten fazla duranların çıkarılması bir haktır. O hâlde Allah'ın söylediği gibi söylemekten sıkılmamak gerektir وَاِنْ قٖيلَ لَكُمُ ارْجِعُوا فَارْجِعُوا هُوَ اَزْكٰى لَكُمْ [en-Nûr 24/28] {وَاِذَا سَاَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعاً} [3921] İzin ile girdiğiniz takdirde de kadınlara bir metâ', gerekli bir şey soracağınız veya isteyeceğiniz vakit {فَسْـَٔلُوهُنَّ[2] مِنْ وَرَٓاءِ حِجَابٍ} artık onlara bir hicab, yani görülmelerine mâni' bir perde, bir siper arkasından sorun. ❁ Bundan böyle harem farz kılınmıştır ki o zamana kadar Arab'da âdet değil idi. {ذٰلِكُمْ} Öyle yapmanız ❁ izinsiz girmemek, çabuk dağılmak, hareme soracağınızı hicab arkasından sormak {اَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ} hem sizin kalbleriniz hem onların kalbleri için daha ziyade temizliktir. ❁ Şeytânî hâtıralardan, vesveselerden uzaklaşırsınız; hem kadınların, hem erkeklerin iffet ve ismet hisleri daha ziyade yükselir; edeb, nezâhet, takvâ, ihtiram artar. {وَمَا كَانَ لَكُمْ اَنْ تُؤْذُوا رَسُولَ اللّٰهِ} Hem Resûlullah'ı ezâlandırmanız, incitmeniz, sizin için doğru ve câiz olamaz ❁ ona hak ve salâhiyetiniz olmadığı gibi size yaraşmaz ve hakkınızda iyi olmaz. Onun için onu incitmesi melhuz olan ahvâl ü harekâtın hepsinden sakınmalı, hiçbirini tecviz etmemelisiniz. {وَلَٓا اَنْ تَنْكِحُٓوا اَزْوَاجَهُ مِنْ بَعْدِهٖٓ اَبَداً} Onun arkasından, yani vefâtından sonra zevcelerini nikâh etmeniz de ebeden olamaz. ❁ İşte onların ümmehât-ı mü'minîn olmalarının asıl mânası budur. Analar gibi nikâhlarının ebeden câiz olmamasıdır. {اِنَّ ذٰلِكُمْ} Çünkü o günah ❁ Peygamber'e ezâ etmek bu cümleden olmak üzere arkasından zevcelerini nikâh eylemek günahı {كَانَ عِنْدَ اللّٰهِ عَظٖيماً} Allah indinde çok büyük bulunuyor. ❁ Peygamber'e kasden ezâ etmek küfür olduğu gibi, zevcelerinin nikâhını helâl saymak da öyledir. Vefâtında da

---

1 M: "ذالكم".
2 H ve F: "فاسئلوا".

indallah öyle muazzam ve [3922] öyle vâcibü't-ta'zîmdir. {اِنْ تُبْدُوا شَيْـًٔا اَوْ تُخْفُوهُ} Siz bir şeyi açıklasanız da gizleseniz de ❁ gerek ezâ kabîlinden olsun, gerek tâzim, gerek hayr gerek şer herhangi bir şey Allah onu bilir. Zira {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمًا} şüphe yok ki Allah her şeye alîm bulunuyor ❁ onun için ne yapacağını da bilir. Rivayet olunuyor ki bu hicab âyeti nâzil olunca babalar, oğullar, akrabalar "yâ Resûlallah, bizler de mi onlara perde arkasından konuşacağız?" demişler, onun üzerine de bu âyet nâzil olmuş.[1] {لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ} Onlara, yani o zevceler üzerine şunlarda günah yok: {فٖٓي اٰبَٓائِهِنَّ} Ne atalarında ❁ ki babalar ve bütün dedeler, amca ile dayı da bu hükümdedir. Ma'amâfîh bu ikisi tasrih edilmediği için bazı ulemâ amca ve dayı yanında başörtüsüz oturmayı mekruh görmüşlerdir. Sûre-i Nûr'a da bak; ilh. {وَلَا نِسَٓائِهِنَّ} Ve ne kendi kadınlarında ❁ kadınların kadınları ale'l-umûm ta'allukātlarından olan kadınlarla tanıdıkları Müslüman kadınlar. {وَاتَّقٖينَ اللّٰهَ} Bununla beraber Allah'tan korkun, iyi korunun ❁ takvâlı, ihtiyatlı bulunun ey Peygamber'in zevceleri {اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيدًا} çünkü Allah her şeye karşı şâhid bulunuyor. ❁ Buhârî şerhi Aynî'de Kâdı İyâz'ın beyânı vechile der ki: "Peygamber'in zevcelerine mahsus olan hicab yüz ve ellerde dahi hilâfsız olarak kendilerine farzdır. Onun için ne şehadet ne diğer bir sebeple yüzlerini ve ellerini açmaları kendilerine câiz olmadığı gibi, çıktıkları zaman şahıslarını izhar[2] etmek de câiz değildi. Nitekim Hazret-i Hafsa babası vefat ettiği gün çıktığında şahsını örtmüştü. Vefâtında da üzerine bir kubbe bina edilmişti."[3]

[3923] {اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ} Çünkü Allah ve melâikesi Peygamber'i hep salavatlar dururlar ❁ Allah teâlâ rahmet ve in'âmıyla[4], melekler istiğfarları ve hizmetleriyle Peygamber'e daima tekrim

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXI, 536-537:
قال ابن عباس: لما نزلت آية الحجاب قال: الآباء والأبناء والأقارب لرسول الله صلى الله عليه وسلم نحن أيضًا نكلمهن من وراء حجاب، فأنزل الله عزَّ وجلَّ «لَا جُنَاحَ عَلَيْهِنَّ فِي آبَائِهِنَّ وَلَا أَبْنَائِهِنَّ وَلَا إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءِ إِخْوَانِهِنَّ وَلَا أَبْنَاءِ أَخَوَاتِهِنَّ وَلَا نِسَائِهِنَّ وَلَا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُهُنَّ» في ترك الحجاب من هؤلاء وأن يروهن.

2 B: "ihzâr".

3 Aynî, *Umdetü'l-kārî*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, IV, 145; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XI, 251:
وقال عياض أما الحجاب الذي خص به زوجات النبي صلى الله عليه وسلم فهو فرض عليهن بلا خلاف في الوجه والكفين فلا يجوز لهن كشف ذلك لشهادة ولا لغيرها ولا إظهار شخصهن إذا خرجن كما فعلت حفصة يوم مات أبوها ستر شخصها حين خرجت وبنيت عليها قبة لما توفيت.

4 B: "inâyetiyle".

etmektedirler. Bu sayede yukarıda هُوَ الَّذٖى يُصَلّٖى عَلَيْكُمْ وَمَلٰٓئِكَتُهُ لِيُخْرِجَكُمْ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِ buyurulduğu üzere mü'minlere feyz-i ilâhî inmektedir. {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلٖيماً} Ey o bütün iman edenler! Sizler ona salât ü selâm getirin, selâmlayarak teslim olun ۞ اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّد، اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ، صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، اَلصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ الله gibi dualarla onun üzerine Allah'ın salavat ve rahmet ü berekâtını niyaz edin. Ve selâm vererek tekrim edin. Ve bir mânaya göre hiç incitmeyerek teslim olun, inkıyad edin. Bu âyet gösterir ki Peygamber'e salavat getirmek farzdır. Ancak tekrarına taarruz yoktur. Sahih olan budur ki ismi zikrolundukça vâcib olur. Bu hususta birçok hadisler rivayet olunmuştur. Ezcümle Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "رَغِمَ أَنْفُ رَجُلٍ ذُكِرْتُ عِنْدَهُ فَلَمْ يُصَلِّ عَلَيَّ burnu sürtülsün o adamın ki yanında ben zikrolunmuşumdur da bana salavat getirmemiştir."[1] Yine buyurmuştur ki: "Allah teâlâ bana iki melek müvekkel kıldı, ben bir müslimin yanında anıldım da bana salavat getirdi mi behemehâl o iki melek ona غفر الله لك derler, Allah teâlâ ve sâir melâikesi de o iki meleğe cevâben 'âmin' derler. Bir müslimin yanında zikrolundum da bana salavat getirmedi mi, behemehâl o iki melek 'Allah sana mağfiret etmesin' derler, Allah teâlâ ve sâir melâikesi de o iki meleğe cevâben 'âmin' derler."[2] Bazıları da zikri tekerrür etse bile bir mecliste bir kere vâcib olur demiştir. Nitekim secde âyetinde böyledir. Kezâlik her duanın evvelinde ve âhirinde de vâcibdir. Namazda اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ diye salavat okumak biz Hanefiyyece namazın vâcibâtından değildir, sünnettir. İbrâhim Neha'î'den mervîdir: "Ashâb-ı kirâm teşehhüddeki اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللهِ وَبَرَكَاتُهُ ile iktifâ edebilirlerdi" demiştir. Lâkin [3924] İmâm Şâfi'î hazretleri "namazın cevâzı için salavat şarttır, vâcibdir" demiştir.[3]

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 254; Tirmizî, Deavât, 100/3545.

2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* III, 89:

عن أم أنيس بنت الحسن بن علي رضي الله عنهما، عن أبيها، قال: قالوا: يا رسول الله أرأيت قول الله عز وجل: «إن الله وملائكته يصلون على النبي»؟ قال: إن هذا لمن مكتوم، ولولا أنكم سألتموني عنه ما أخبرتكم، إن الله عز وجل وكل بي ملكين، لا أذكر عند عبد مسلم فيصلي علي إلا قال ذانك الملكان: «غفر الله لك»، وقال الله وملائكته جوابا لذينك الملكين: «آمين»، ولا يصلي علي أحد إلا قال ذانك الملكان: «لا غفر الله لك»، وقال الله وملائكته جوابا لذينك الملكين: «آمين».

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 558:

وعن إبراهيم النخعي: كانوا يكتفون عن ذلك –يعنى الصحابة– بالتشهد، وهو السلام عليك أيها النبي، وأما الشافعي رحمه الله فقد جعلها شرطا.

Ashâb sormuşlar: "yâ Resûlallah, selâm vermeyi biliyoruz, fakat salâtı nasıl getireceğiz?" demişler, o vakit namazda okunan salavat duası tâlim buyurulmuştur.[1] Peygamberlerden mâ'adâsına salavat tebe'an câiz olursa da istiklâlen mekruhtur. Çünkü örfte peygamberlerin şi'ârıdır. Nitekim Peygamber aziz ve celil olmakla beraber hakkında عَزَّ وَجَلَّ denmez.

{اِنَّ الَّذٖينَ يُؤْذُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Zira Allah'a ve Resûlüne ezâ edenler ❁ "Allah'a ezâ" tâbiri mecazdır. Allah hakkında lâyık olmayan söz söyleyen veyahut Allah'ın râzı olmayacağı fiiller yapan veyahut Allah'ın sevdiği kullarına ezâ eden demektir. {لَعَنَهُمُ اللّٰهُ} Allah onları lânetlemiş, rahmeti sahasından uzaklaştırmış {فِي الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِ} dünyada da âhirette de ❁ dünyada mel'unlukları hayr ve hidâyetten mahrumiyetleridir. {وَاَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا مُهٖينًا} Ve onlara mühîn yani tahkir,[2] tezlil edici bir azab hazırlamıştır. {وَالَّذٖينَ يُؤْذُونَ الْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا} Mü'minlere ve mü'minelere iktisab etmedikleri, yani sebebiyet vermedikleri, müstahik olmadıkları bir vechile ezâ edenlere de ❁ mutlak ezâ, maddî veya mânevî, kavlî veya[3] fiilîden e'amdır. بِغَيْرِ مَا اكْتَسَبُوا Kaydı da iktisab ve istihkāka göre had ve ta'zîr gibi adaletle emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münkerden ihtirazdır. Allah ve Resûlü hakkında ise böyle bir istihkak mülâhazası asla vârid değildir. Onun için Allah ve Resûlüne her ne suretle olursa olsun ezâ edenler mutlaka mel'un ve azâb-ı mühîne müstahik oldukları gibi, mü'minîn ve mü'minâta da müstahik olmadıkları bir vecih ve suretle ezâ[4] edenler {فَقَدِ احْتَمَلُوا بُهْتَانًا} bir bühtan yüklenmişlerdir. ❁ [3925] İşitenin donakalacağı şenî' bir yalan, çirkin bir isnad ve iftira ki sözle olan ezâda bu bühtan sarih, fiilî olan ezâda[5] zımnî olur. {وَاِثْمًا مُبٖينًا} Hem açık bir günah,

---

1 Buhârî, Enbiyâ, 12:
قال حدثني عبد الله بن عيسى سمع عبد الرحمن بن أبي ليلى قال لقيني كعب بن عجرة فقال: ألا أهدي لك هدية سمعتها من النبي صلى الله عليه وسلم فقلت بلى فأهدها لي فقال: سألنا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلنا: يا رسول الله كيف الصلاة عليكم أهل البيت فإن الله قد علمنا كيف نسلم عليكم قال: قولوا: اللهم صل على محمد وعلى آل محمد كما صليت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم إنك حميد مجيد اللهم بارك على محمد وعلى آل محمد كما باركت على إبراهيم وعلى آل إبراهيم إنك حميد مجيد.

2 B +"ve".

3 M ve B: "ve".

4 B: "cezâ".

5 H +"da".

besbelli bir vebal ❁ münafıklardan ve fâsıklardan birtakım çapkınlar geceleyin kazâ-yı hâcet için çıkan kadınları tâkip eder ve cariyelere harf-endâzlıkla sataşırlarmış. Kılık farkı olmadığı için bu arada bilmeyerek veya bilmezden gelerek hür kadınlara dahi takılır ezâ verirlermiş, bundan sonraki gibi bu âyetin de bu sebeple nâzil olduğu söylenmiştir.[1] Bundan dolayı imanlı hür kadınların kendilerine söz getirmemek, ezâ celbine sebebiyet vermemek üzere vakar ve haysiyetle tanınmaları için tam bir tesettür ile örtünmeleri emrolunarak buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَٓاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّۜ ذٰلِكَ اَدْنٰٓى اَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً ﴿٥٩﴾ لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِى الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ فِيهَٓا اِلَّا قَلِيلاًۚ ﴿٦٠﴾ مَلْعُونِينَۚ اَيْنَ مَا ثُقِفُٓوا اُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلاً ﴿٦١﴾ سُنَّةَ اللّٰهِ فِى الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُۚ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيلاً ﴿٦٢﴾ يَسْـَٔلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِۜ قُلْ اِنَّمَا عِلْمُهَا عِنْدَ اللّٰهِۜ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ تَكُونُ قَرِيباً ﴿٦٣﴾ اِنَّ اللّٰهَ لَعَنَ الْكَافِرِينَ وَاَعَدَّ لَهُمْ سَعِيراًۙ ﴿٦٤﴾ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَداًۚ لَا يَجِدُونَ وَلِيّاً وَلَا نَصِيراًۚ ﴿٦٥﴾ يَوْمَ تُقَلَّبُ وُجُوهُهُمْ فِى النَّارِ يَقُولُونَ يَا لَيْتَنَٓا اَطَعْنَا اللّٰهَ وَاَطَعْنَا الرَّسُولَا ﴿٦٦﴾ وَقَالُوا رَبَّنَٓا اِنَّٓا اَطَعْنَا سَادَتَنَا وَكُبَرَٓاءَنَا فَاَضَلُّونَا السَّبِيلَا ﴿٦٧﴾ رَبَّنَٓا اٰتِهِمْ ضِعْفَيْنِ مِنَ الْعَذَابِ وَالْعَنْهُمْ لَعْناً كَبِيراًࣖ ﴿٦٨﴾

[3926] **Meâl-i Şerîfi**

Ey O Peygamber! Zevcelerine ve kızlarına ve mü'minlerin kadınlarına hep söyle: Cilbablarından üzerlerini sıkı örtsünler. Bu onların tanınmalarına, tanınıp da ezâ edilmemelerine en elverişli olandır.[2]

---

1 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* II, 349; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXI, 560-561:
نزلت فِي أهل الفسق والفجور، وكانوا يتبعون الإماء بالمدينة فيفجرونَ بِهِنّ، فكان المسلمونَ فِي الأخبية لَمْ يبْنوا ولم يستقروا. وكانت المرأة من نساء المسلمين تتبرّز للحاجة، فيعرض لَهَا بعض الفجّار يُرى أنها أمَة، فتصيح بِهِ، فيذهب.

2 H ve F: "Bu onların tanınmalarına, binâen'aleyh ezâ edilmemelerine en elverişli olandır".

Bununla beraber Allah bir Gafûr Rahîm bulunuyor (59). Celâlim hakkı için eğer vazgeçmezlerse o münafıklar, kalblerinde[1] maraz bulunanlar ve şehirde erâcîf neşr eden, tahrîkât yapanlar, mutlak ve muhakkak seni kendilerine musallat kılarız, sonra orada civarına pek az yanaşabilirler. (60). Melʿun melʿun[2]: Nerede ele geçirilirlerse tutulurlar ve öldürülürler de öldürülürler (61). Allah'ın bundan evvel geçenler hakkındaki kanunu ki Allah'ın kanununu tebdîle çare bulamazsın (62). O nâs sana Sâʿat'ten soruyor, de ki: Onun ilmi Allah'ın nezdindedir ve ne bilirsin belki o Sâʿat yakında olur. (63). Şu muhakkak ki [3927] *Allah kâfirleri lânetlemiş ve onlara bir çılgın ateş hazırlamıştır (64). Onda muhalled kalırlar ve ne bir velî bulabilirler ne de[3] bir nasîr (65). O gün yüzleri ateşte çevrilirken "ah" derler, "ah ne olurdu bizler Allah'a itaat edeydik, (66) Peygamber'e itaat edeydik.* [4] *Yâ rabbenâ" demektedirler, "doğrusu bizler beylerimize ve büyüklerimize itaat ettik de bizi yanlış yola götürdüler (67). Yâ rabbenâ, onlara azâbın iki katlısını[5] ver ve kendilerini büyük bir lânet ile lânetle" (68).*

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَٓاءِ الْمُؤْمِنِينَ} Ey O Peygamber, zevcelerine de, kızlarına da, bütün mü'minlerin kadınlarına da söyle. ❁ Görülüyor ki burada yalnız Peygamber'in zevcelerine ve kızlarına değil, Sûre-i Nûr'daki وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلٰى جُيُوبِهِنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ [24/31] âyeti gibi nisâ-i mü'minîne dahi teşmil edilmiştir. Bununla beraber nisâ-i mü'minînde asıl hürriyet olduğu için bundan murad hür kadınlar olduğu beyan edilmiştir. Arabda tesettür âdet değil idi. Câhiliyede kadına hürmet yoktu, eski câhiliye kadınlarında erkeklerin nazar-ı dikkatlerini celbedecek vechile göz belerterek açık saçık çıkan, teberrüc eden, mübtezel olanlar bulunurdu. Bundan dolayı kız evlâtlarını diri

---

1 B +"bir".
2 H ve F -"melʿun".
3 H ve F -"de".
4 H ve F -"melʿun".
5 B: "katını".

diri gömenler olmuştu. İslâm ise kadının şânını iffet ve ismetle, vakar ve haysiyetle yükseltiyordu.

Sûre-i Nûr âyetleri قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ اَبْصَارِهِمْ [24/30] ve وَقُلْ[1] لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ اَبْصَارِهِنَّ [24/31] mü'minîn ve mü'minâtın yekdiğerine göz belertmeyip nazarlarını kısarak, edeb ü iffetlerini muhafaza etmeyi öğreterek terbiyelerini yükseltmiş olduğu gibi, burada da imanlı hür kadınların hiçbir vechile ezâya mâruz kalmamalarını teyid için buyuruluyor ki:

{يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ} Cilbablarından üzerlerini sıkı örtsünler.

"**Cilbâb**" baştan aşağı örten çarşaf, ferace, car gibi dış [3928] kisvesinin adıdır. الذي يستر من فوق إلى أسفل، كل ثوب تلبسه المرأة فوق ثيابها، الملحفة والمقنعة، كل ما تستر به من كساء أو غيره Çarşaf ve peçe.

"**İdnâ**" yaklaştırmak demek ise de, عَلٰى ile sılalanması tazmin suretiyle sarkıtmak mânasını da ifade ettiğinden, üzerinden sıkı örtmek demek olur. "Cilbabdan örtmek" tâbirinde de iki vecih vardır: Birisi cilbablarından birisiyle bütün bedenini sıkıca örtmek, birisi de bir cilbâbın bir tarafıyla başından yüzünü örtmek demek olur. Bu beyanda da iki suret vardır. Birisi kaşlarına kadar başını örttükten sonra büküp yüzünü de örtmek ve yalnız tek bir gözünü açık bırakmak,[2] ikincisi de alnının üzerinden sıkıca sardıktan sonra burnunun üzerinden dolayıp gözlerinin ikisi de açık kalsa bile yüzün kısm-ı a'zamını ve göğsü tamamen örtmüş bulunmaktır.[3] Rivayet olunduğu üzere Ümmü Seleme radıyallahu anhâ demiştir ki: " يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ nâzil olduğu vakit ensar kadınları üzerlerine siyah kisâlar giyerek öyle bir sekînet ile çıkmışlardı ki başları üzerinde kuşlar varmış gibi."[4]

---

1 B: "قل".

2 Bizler yetiştiğimiz zaman memleketlerimizde vâlidelerimizin tesettür tarzı bu idi [Müellifin notu].

3 Bin üç yüz onda İstanbul'a geldiğim zaman İstanbul hanımlarının bir peçe ilâve edilmek ve elde açık bir şemsiye bulunmak şartıyla tesettür tarzları da bu idi [Müellifin notu].

4 *Tefsîru Abdirrezzâk,* III, 52; Ebû Dâvûd, Libâs, 33:

عن أم سلمة ، زوج النبي صلى الله عليه وسلم قالت: لما نزلت هذه الآية «يدنين عليهن من جلابيبهن» خرج نساء الأنصار كأن على رءوسهن الغربان من السكينة وعليهن أكسية سود يلبسنها».

Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ'dan da[1] mervîdir, demiştir ki: "Ensar kadınlarına Allah rahmet etsin. İşbu يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ âyeti nâzil olduğu zaman mırtlarını[2] yardılar, onunla başlarını sardılar da Resûlullah'ın arkasında öyle namaz kıldılar ki sanki başlarında kargalar varmış gibi."[3] {ذٰلِكَ} Bu ❁ tesettür {اَدْنٰٓى اَنْ يُعْرَفْنَ} onların tanınmalarına ❁ mebzul cariyelerden, âdî kadınlardan vakar ve heybetle seçilerek hürmet edilmelerine {فَلَا يُؤْذَيْنَ} ve binâen'aleyh incitilmemelerine elverişli olan surettir. ❁ Gerçi [3929] ezâyı kendilerine davet edecek olan içi bozukları örtü zabtediverecek değildir. Lâkin imanlı temiz kadınların kirli nazarlardan sadeflerinde meknun inciler gibi mahfuz kalmalarına en lâyık olan suret de budur. Asıl o vakittir ki onlara ezâ edecek olanların açık bir vebal ve bühtan yüklenmiş oldukları tebeyyün eder. Ve binâen'aleyh bundan evvelki ve sonraki âyetlerin hükümlerine dâhil olacakları anlaşılır.

{وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً} Bununla beraber Allah Gafûr Rahîm bulunuyor. ❁ Burada bu tezyil çok mânalıdır. Bu bize şu mânaları ilham[4] eder: 1. Allah'ın mağfireti çoktur, bugüne kadar geçmiş olan açıklıklara mağfiret buyurur, o kusurları örter; rahmeti de çoktur, bundan böyle emrini tutanları rahmetiyle çok bekâm eder. 2. Allah Gafûr Rahîm olduğu içindir ki kadınlara ezâ edilmesine râzı olmaz ve onun için örtülmelerini emreder. 3. Tesettür emrolunduğundan dolayı da kadınlar bir tazyîke mâruz bırakılmasın, ifrâta gidilmesin, çünkü Allah Gafûr Rahîm'dir. Bu emri onların aleyhine değil, lehine olarak vermiştir demek de olabilir. O Gafûr Rahîm olan Allah bu emri verdikten sonra emn ü âsâyişi, ahlâk ve huzûru ihlâl ve ifsad edenlere karşı celâl ve azametle buyuruluyor ki: {لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ} Celâlim hakkı için söylerim ki eğer vazgeçmezlerse o münafıklar

---

1 B -"da".

2 "Mırt" Arab kadınlarının tutundukları bir nevi yün futa [Müellifin notu].

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 264. Krş. Buhârî, Tefsîr, 24; Ebû Dâvûd, Libâs, 33; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VIII, 2575:

وأخرج ابن مردويه عن عائشة قالت: رحم الله تعالى نساء الأنصار لما نزلت «يا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْواجِكَ وَبَناتِكَ» الآية، شققن مروطهن فاعتجرن بها فصلين خلف رسول الله صلّى الله عليه وسلم كأنما على رؤوسهن الغربان.

4 B: "îhâm".

۞ münafıklıktan ve onun ezâyı mûcib olan ahkâm ve ahlâkından {وَالَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} ve o kalblerinde maraz bulunanlar ۞ henüz İslâm terbiyesini tam almamış, fısk u fücûra meylederek mü'minîn ve mü'minâta ezâ eden[1] ahlâksızlar {وَالْمُرْجِفُونَ فِى الْمَدِينَةِ} ve şehirde erâcîf neşredenler.

"**İrcâf**"[2] aslında zelzele mânasına olan "recfe"den me'huz olarak ortalığı sarsacak tahrîkât yapmak demektir ki [3930] fiilî de olur kavlî de. Bundan dolayı yalan yanlış uydurma havâdisler neşretmeye "ircâf" denildiği gibi, o yoldaki yalanlara da "erâcîf" denilir. Bunu yapanlar içinde münafıklar dahi[3] varsa da ayrıca zikrolunması daha başkalarını da göstermiş oluyor ki Medine ve civarındaki Yahudîlerdi. Bütün bunlar akıllarını başlarına alıp bu fena huylardan tevbekâr olarak bu yaptıklarından vazgeçmezlerse {لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ} azamet-i şânımla mutlak ve muhakkak seni onlara iğrâ ederim ۞ musallat kılar, saldırtırım; katillerine, teb'îdlerine teşvik ve sevkederim {ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ... إلخ} {سُنَّةَ اللّٰهِ فِى الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ} Allah'ın bundan evvelkiler hakkındaki sünneti vechile, yani âdet etmiş olduğu kanun[4] muktezâsınca. Çünkü bir memlekette, bir arzda fitne ve fesada sa'y edenler öteden beri her millette katl ü teb'îd ile cezâlandırılagelmiştir. {وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيلًا} Sen de Allah'ın o sünnetine, kanununa bir tebdil bulamazsın ۞ yani geçmiş ümmetlerdeki birtakım ahkâm ve kavânîni nesh eden din-i İslâm öyle muzır ve müfsid olanları def' ü tenkil etmek kanununu nesih ve tebdil etmek için gelmemiştir. Çünkü Allah, müfsidleri sevmez ve Müslümanlık fesâdı çoğaltmak için değil, salâhı çoğaltmak içindir.

{يَسْـَٔلُكَ النَّاسُ عَنِ السَّاعَةِ} Nâs sana Sâ'at'ten soruyorlar ۞ Kur'ân'ın tehdid ve inzârı vâki' oldukça müşrikler istihzâ yollu isti'câl suretiyle, münafıklık ve[5] mûziblik için, Yahudîler de imtihan için kıyametin ne vakit olacağını sorar dururlardı. {قُلْ... إلخ}

1 H: "veren".
2 B: "Erâcîf".
3 H ve F: "da".
4 H: "kanunu".
5 H -"ve".

Şimdi Peygamber'e olan bu hitabdan sonra yine mü'minlere nidâ ile buyuruluyor ki:

[3931]

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ اٰذَوْا مُوسٰى فَبَرَّاَهُ اللّٰهُ مِمَّا قَالُواۜ وَكَانَ عِنْدَ اللّٰهِ وَج۪يهاً ﴿٦٩﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَقُولُوا قَوْلاً سَد۪يداًۙ ﴿٧٠﴾ يُصْلِحْ لَكُمْ اَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْۜ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزاً عَظ۪يماً ﴿٧١﴾ اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَيْنَ اَنْ يَحْمِلْنَهَا وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُۜ اِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً جَهُولاًۙ ﴿٧٢﴾ لِيُعَذِّبَ اللّٰهُ الْمُنَافِق۪ينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِك۪ينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبَ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَح۪يماً ﴿٧٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Ey o bütün iman edenler! Sizler o Mûsâ'ya ezâ edenler gibi olmayın, ezâ ettiler de Allah onu onların dediklerinden tebri'e etti, temize çıkardı. O, Allah yanında yüzlü idi (69). Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve sağlam söz söyleyin (70) ki işinizi yoluna koysun ve günahlarınıza mağfiret buyursun. Her kim de[1] Allah'a ve Resûlüne itaat ederse o hakikaten [3932] *büyük murâda ermiştir (71). Evet, Biz o emaneti göklere, yere ve dağlara arz ettik, onlar onu yüklenmeye yanaşmadılar, ondan korktular da onu insan yüklendi. O cidden çok zâlim, çok câhil bulunuyor (72). Çünkü Allah münâfıkīn ü münâfıkāta ve müşrikîn ü müşrikâta azab edecek, mü'minîn ü mü'minâta da Allah tevbe ile nazar buyuracak ve Allah Gafûr Rahîm bulunuyor[2] (73).*

{لَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ اٰذَوْا مُوسٰى} Mûsâ'ya îzâ edenler gibi olmayın. ❁ Bu âyet de Resûlullah'ın Zeyneb'i tezevvücünden dolayı edilen lakırdılar

---

1 H ve F -"de".

2 H ve F: "Çünkü Allah münâfıkīne, münâfıkāta ve müşrikîne, müşrikâta azab edecek, mü'minîn ü mü'minâta da Allah tevbe ile nazar buyuracak, Allah Gafûr Rahîm bulunuyor".

üzerine,[1] bir rivayette de ifk meselesi üzerine nâzil olmuş deniliyor.[2] Mûsâ'ya edilen bu îzâ hakkında da müteʿaddid rivayetler söylenmiştir. 1. Hazret-i Mûsâ çok edebli[3] bir zat olduğu için pek sıkı örtünüp bedenini kimseye göstermediğinden dolayı Benî İsrâil'den birtakım kimseler "bu neye bu kadar örtünüyor? Mutlaka bedeninde bir ayıp veya bir âfet var" diye lakırdı etmişler, sonra da bir gün bir tenhâda elbisesini bir taşın üzerine koymuş yıkanırken min-tarafillah taşın yuvarlanmasıyla asâsını kapıp onu tâkip ederken hayli bir kalabalık rast gelip kendisini Allah'ın yarattığı en güzel bir beden ile görüvermişler.[4] 2. Biraderi Hârûn'u öldürdü demişler[5] 3. Hâşâ zinaya nisbet etmek istemişler: Kārûn bağyettiği zaman sürtük bir kadına birçok mal vererek Hazret-i Mûsâ'ya nefsiyle isnadda bulunmak üzere teşvik ve sevketmiş, fakat sonunda kadın Kārûn ile aralarında geçen macerayı ikrar edivermiştir.[6] {فَبَرَّاَهُ اللّٰهُ مِمَّا قَالُوا} Ki Allah onu onların dediklerinden tebri'e buyurdu, temize çıkardı ❁ onu lekelemek isterlerken Allah kendilerini rezîl ü rüsvay etti. {وَكَانَ عِنْدَ اللّٰهِ وَجِيهاً} Ve o, Allah[7] indinde vecîh idi, yahut vecîh oldu.

[3933] "**Vecîh**" vecâhetli, haysiyet ve mevki sâhibi, şerefli, sevgili, tam Türkçesiyle "yüzlü" idi. Onun için duasını kabul ediverdi de

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 563; Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XI, 268:

قيل: نزلت في شأن زيد وزينب، وما سمع فيه من قالة بعض الناس.

2 Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 503.

3 H ve F: "hayâlı".

4 Buhârî, Enbiyâ, 29; Müslim, Fedâil, 156:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن موسى كان رجلا حييا ستيرا، لا يرى من جلده شيء استحياء منه، فآذاه من آذاه من بني إسرائيل، فقالوا: ما يستتر هذا التستر، إلا من عيب بجلده: إما برص وإما أدرة، وإما آفة، وإن الله أراد أن يبرئه مما قالوا لموسى، فخلا يوما وحده، فوضع ثيابه على الحجر، ثم اغتسل، فلما فرغ أقبل إلى ثيابه ليأخذها، وإن الحجر عدا بثوبه، فأخذ موسى عصاه وطلب الحجر، فجعل يقول: ثوبي حجر، ثوبي حجر، حتى انتهى إلى ملأ من بني إسرائيل، فرأوه عريانا أحسن ما خلق الله، وأبرأه مما يقولون، وقام الحجر، فأخذ ثوبه فلبسه، وطفق بالحجر ضربا بعصاه، فوالله إن بالحجر لندبا من أثر ضربه، ثلاثا أو أربعا أو خمسا، فذلك قوله: «يا أيها الذين آمنوا لا تكونوا كالذين آذوا موسى فبرأه الله مما قالوا وكان عند الله وجيها».

5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XX, 335:

عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه في قول الله «لا تَكُونُوا كَالَّذِينَ آذَوْا مُوسَى...» الآية، قال: صعد موسى وهارون الجبل، فمات هارون فقالت بنو إسرائيل: أنت قتلته وكان أشد حبًّا لنا منك وألين لنا منك، فآذوه بذلك، فأمر الله الملائكة فحملته حتى مروا به على بني إسرائيل، وتكلمت الملائكة بموته، حتى عرف بنو إسرائيل أنه قد مات، فبرأه الله من ذلك فانطلقوا به فدفنوه، فلم يطلع على قبره أحد من خلق الله إلا الرخم؛ فجعله الله أصم أبكم.

6 Begavî, *Meʿâlimü't-Tenzîl,* VI, 379; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 186:

وقال أبو العالية: هو أن قارون استأجر مومسة لتقذف موسى بنفسها على رأس الملإ فعصمها الله وبرأ موسى من ذلك، وأهلك قارون.

7 B: "Allah'ın".

düşmanlarını makhur eyledi, yahut daha yüzlü oldu, daha ziyade şeref ü şânı arttı. Muhammed ise Resûlullah ve Hâtemü'n-nebiyyîn olduğu ve Allah ve melâikesi hep ona salavat getirmekte bulunduğu için Allah indinde daha vecîh, daha sevgilidir. Onun için[1] gerek Zeyneb meselesi ve gerek diğer herhangi bir hususta onu incitecek sözler söyleyenler, erâcîf neşredenler kendilerine yazık etmiş olurlar.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ} Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun, takvâlı olun ❁ imana yaraşmaz şeylerden korunun {وَقُولُوا قَوْلاً سَدٖيداً} ve sağlam doğru söz söyleyin ❁ hangi hususta olursa olsun bir söz söylediğiniz zaman hak ve savab hedefine müteveccih sağlam söz söyleyin, sonunda yalan çıkacak, söyleyenlerini küçük düşürecek çürük sözler söylemeyin, o erâcîf ile meşgul olanlara benzemeyin {يُصْلِحْ لَكُمْ اَعْمَالَكُمْ} ki Allah size amellerinizi düzeltiversin, işlerinizi yoluna koyuversin. ❁ Çünkü bir cemiyetin sözü ne kadar sağlam olursa işleri de o nisbette düzgün olur. Sözü sağlam olanın özü de sağlam olur. Özü sağlam olanın işi de sağlam olur. {وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ} Ve günahlarınızı mağfiretiyle örtüversin ❁ zira hâlleri salâh kesbedenlerin günahları da örtülür {وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Her kim de Allah ve Resûlüne itaat ederse ❁ bu tekliflerinin içinde dâhil bulunan emirlerini ve nehiylerini tutarsa ki Allah'a itaat Resûlüne itaatle olur {فَقَدْ فَازَ فَوْزاً عَظٖيماً} O hakikaten çok [3934] büyük murâda ermiştir. ❁ Fevz-i azîme, rıdvân-ı ekbere ermiştir. Bunun sırr u hikmeti de şöyle îzah buyuruluyor:

{اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ... إلخ} ❁ "**Emânet**" aslında "mîm"in zammıyla أمن يأمن'den masdar olup eminlik, yani âharın hukūku emniyet edilip inanılabilir, inanç olmak, inançlık huyu demektir. Sonra emniyet edilip inanılan şeye de isim olmuştur ki اَنْ[2] تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰٓى اَهْلِهَا'da [en-Nisâ 4/58] bu mânaya idi. "Emânet" "vedî'a"dan e'amdır denilir. Burada her iki mâna dahi olabilirse de evvelkisi daha muvâfıktır. Ekseriyetle

---

1 B -"Allah indinde daha vecîh, daha sevgilidir. Onun için".

2 H, F, M ve B: "وان".

müfessirîn bunu teklif veya ferâiz[1] diye tefsir etmişlerdir. Bunu şöyle anlamak lâzım gelir: Allah'ın gerek kendi hukūkuna ve gerek halkın hukūkuna müte'allik emr ü nehyinin, ahkâmının icrâsına Allah'ın emîni, inanç me'muru olmak demek olan emânetini, yani Allah'ın diğer eşyâda olduğu gibi ıztırar ile cebren değil, rızâ ve ihtiyar ile yaptırmak istediği ef'âl-i ihtiyâriyede emrine itaatle hilâfeti demek olan vazife ve mükellefiyeti {عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ} o göklere ve yere ve dağlara: yukarıda ve aşağıda o ağır ve büyük[2] ecrâm ve ecsâmın hepsine arz eyledik {فَاَبَيْنَ اَنْ يَحْمِلْنَهَا} de onlar onu yüklenmekten ibâ ve imtinâ' ettiler. ❁ Gerçi semâvât ve Arz Allah teâlâ'nın اِئْتِيَا طَوْعاً اَوْ[3] كَرْهاً [Fussilet 41/11][4] gibi tekvînî emirlerini اَتَيْنَا طَٓائِعِينَ [Fussilet 41/11][5] diye tav'an kabul ettiler, öyle iken âharın hukūkunu yüklenmek mânasını ifade eden emanet kendilerine arz olunduğu zaman çekindiler {وَاَشْفَقْنَ مِنْهَا} ve ondan korktular. ❁ Emânet böyle semâvât ve Arz ve cibâlin dayanamayacakları derecede ağır, edâsı zor, mes'ûliyetli, büyük ve korkunç bir yüktür. Burada "arz" (عرض) ve "ibâ"yı hakikati üzere mülâhaza eden müfessirler [3935] varsa da çokları emânetin azametini beyan için isti'âre-i temsîliye suretinde bir tasvir olduğuna zâhib olmuşlardır. Emânet îfâ edildiği takdirde neticesi çok büyük bir keramet olduğu gibi, îfâ edilemediği takdirde de hıyânet ve garâmetle büyük bir rüsvâlıktır. {وَحَمَلَهَا الْاِنْسَانُ} İnsan ise onu yüklendi ❁ بلى "belâ" dedi, teklif ve hilâfeti kabul etti. {اِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً جَهُولاً} O insan cidden zalûm cehûl bulunuyor ❁ her ferdi değil, insan cinsi.

"**Zalûm**" çok zâlim, zulme, haksızlığa çok meyyal, Allah'ın ve ibâdullahın hukūkunu yüklendiği hâlde lâyıkıyla îfâ etmeyip kendine yazık ediyor.

---

1 B: "farz".
2 H: "o büyük ve ağır".
3 H, F, M ve B: "و".
4 "…gelin, ikiniz de ister istemez…"
5 "…geldik istiye istiye".

"**Cehûl**" davası gibi âlim değil, bilakis çok câhil çünkü âkıbetinin künhünü bilmiyor onun için zulmediyor. Hâlbuki o arzın hikmeti ve emaneti yüklenmesinin âkıbeti şudur: {لِيُعَذِّبَ اللّٰهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ} Çünkü Allah, âkıbette münafıkların erkeğine dişisine ve müşriklerin erkeğine dişisine azab edecek ❁ emânete hıyânetin, zulümlerinin cezâsını verecek {وَيَتُوبَ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ} gerek erkek ve gerek dişi mü'minlere, emâneti edâ etmeye çalışan imanlılara da tevbelerini kabul ederek dönüp dönüp nazar edecek, mağfiret ve rahmetiyle cemâlini gösterecek {وَكَانَ اللّٰهُ غَفُوراً رَحِيماً} ve[1] Allah Gafûr, Rahîm bulunuyor. ❁ Münafıklar, müşrikler de tevbe edip imana gelirlerse onların da tevbelerini kabul edip mağfiret eder. Demek ki emaneti yerine getiremeyen, vazifelerini yapamayanların âkıbeti çok fena olduğu gibi, Allah'a ve Resûlüne itaat edip de iman ile emaneti yerine getirenler de en [3936] büyük fevze ermiş, Dîdâr-ı ilâhîye kavuşmuş olacaklardır. Şüphesiz ki bu nimet ve rahmet hamd ü şükre sezâdır. Onun için bundan sonra Sûre-i Sebe'in de اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ ile başlaması ne güzeldir.

وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

---

1 H ve F: "öyle ya".

[3937]

سورة سبأ مكية وهي أربع وخمسون آية [1]

SEBE’ SÛRESİ

Sebe’ Sûresi Mekkîdir. Yalnız İbn Atıyye وَيَرَى الَّذِينَ اُوتُوا الْعِلْمَ âyetinin Medenî olduğu hakkında bir kavil de nakletmiştir.[2]

Âyetleri: Şâmî ta‘dâdında elli beş, diğerlerinde elli dörttür.

Kelimeleri: Sekiz yüz seksen üçtür.

Harfleri: Üç bin beş yüz on ikidir.

Fâsılası: ظ، ل، ب، د، م، ن، ر harfleridir.[3]

Sebeb-i nüzûlü: Ebû Hayyân’ın *Bahr*’da nakline göre şudur: Ebû Süfyan Mekke kâfirlerine “Muhammed bizi ölümden sonra azab ile tehdit ediyor ve ba‘s ile korkutuyor, Lât u Uzzâ’ya kasem ederim ki bize o Sâ‘at ebeden gelmeyecek ve biz ba‘s olunmayacağız” demişti. Buna karşı Allah teâlâ yâ Muhammed قُلْ بَلٰى وَرَبّٖى [4] لَتَأْتِيَنَّكُمْ buyurmuştur. Sûrenin bâkīsi de bunu teyid eden tehdit ve inzardır.[5] Bu meyanda bilhassa Sebe’ devlet ve medeniyetinin suret ve esbâb-ı inkırâzından bahsedildiği için bu sûre buna izâfetle yâd olunmuştur.

“**Sebe’**”: Âlûsî’nin beyanı vechile “Sebe’” aslında bir recülün ismidir ki Sebe’ b. Yeşcüb b. Ya‘rub b. Kahtan’dır.[6] Bazı haberlerde vârid olduğu

---

1 H ve F: “خمس”.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz,* IV, 404:

هذه السورة مكية واختلف في قوله تعالى: «وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ الَّذِي أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقَّ» الآية (سبأ ٦/٣٢) فقالت فرقة هي مكية، والمراد المؤمنون بالنبي صلى الله عليه وسلم، وقالت فرقة هي مدنية والمراد من أسلم بالمدينة من أهل الكتاب كعبد الله بن سلام وأشباهه.

3 H ve F -“ظ، ل، ب، د، م، ن، ر harfleridir”.

4 H ve F: “وربك”.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* VIII, 517-518:

وسبب نزولها أن أبا سفيان قال لكفار مكة، لما سمعوا «ليعذب الله المنافقين والمنافقات والمشركين والمشركات» (الأحزاب ٧٣/٣٣): إن محمدا يتوعدنا بالعذاب بعد أن نموت، ويخوفنا بالبعث، واللات والعزى لا تأتينا الساعة أبدا، ولا نبعث. فقال الله: «قل» يا محمد «بلى وربي لتبعثن» (التغابن ٧/٦٤)، قاله مقاتل وباقي السورة تهديد لهم وتخويف.

6 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XI, 299:

وسبأ في الأصل اسم رجل وهو سبأ بن يشجب بالشين المعجمة والجيم كينصر بن يعرب بن قحطان.

üzere Ferve b. Mesîk radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne vardım, 'yâ Resûlallah' dedim, 'bana haber ver Sebe' erkek midir kadın mıdır?' Buyurdu ki: 'O Arabdan bir recüldür. On evlâdı olmuştur. Altısı uğurlu çıktı, dördü uğursuz. Uğurlu olanlar: Ezd, [3938] Kinde, Mezhıc, Eş'arîler, Enmar, Becîle de onlardan. Uğursuz olanlar da Âmile, Gassan, Lahım, Cüzam.'"[1] Abdülmecid b. Abdun kasîdesinin şerhinde Abdülmelik b. Abdullah ibni Bedr el-Hadramî el-Büstî şöyle zikreder ki: "Sebe' b. Yeşcüb bir kavle göre Yemen mülûkünün evvelidir. Kahtan evlâdından ilk evvel seby eden, yani esir alan o olduğu için 'Sebe" tesmiye edilmiştir. Mülkü, yani kurmuş olduğu devlet, dört yüz seksen dört sene sürdü, sonra kabilenin ismi oldu."[2] Sûre-i Neml'de geçtiği üzere onların vatanı olan Me'rib diyarına da ıtlak olunur. Ebu'l-Fidâ tarihinde de der ki: "Sebe'in ismi Abdişems'dir. Çok gazve ve sebe' yaptığı için "Sebe'" denilmiştir.[3] Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtan'dır. Sebe'in müte'addid evlâdı vardı ki Himyer, Kehlân, Amr, Eş'ar, Âmile hep benû Sebe'dir. Yemen Araplarının bütün kabileleri ve mülûkü olan Tebâbi'a hep Sebe' evlâdıdır. Ve Yemen Tebâbi'asının hepsi Himyer b. Sebe' evlâdındandır. Ancak içlerinde İmran ile biraderi Müzeykıya, Kehlân b. Sebe' evlâdından olan Ezd'den Âmir b. Hârise oğullarıdır."[4] Fakat لَقَدْ كَانَ[5] لِسَبَإٍ فِى مَسْكَنِهِمْ âyetinde Sebe'den murad bir adam değil, bir kavim olduğu zâhirdir. Demek

---

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XVIII, 323; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 299:
عن فروة بن مسيك، قال: أتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلت: يا رسول الله أقاتل بمن أقبل من قومي من أدبر منهم؟ قال: «نعم» فلما أدبر دعاه فقال: «أدعهم إلى الإسلام فإن أبوا فقاتلهم» فقلت: يا رسول الله فأخبرني عن سبأ أرجل هو أم امرأة هي؟ قال: «هو رجل من العرب ولد عشرة تيامن منهم ستة، وتشاءم منهم أربعة، فأما الذين تيامنوا فالأزد، وكندة، ومذحج، والأشعريون، وأنمار، منهم بجيلة، وأما الذين تشاءموا فعاملة، وغسان، ولخم، وجذام».

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 299:
وفي شرح قصيدة عبد المجيد بن عبدون لعبد الملك بن عبد الله بن بدرون الحضرمي البستي أن سبأ بن يشجب أول ملوك اليمن في قول واسمه عبد شمس وإنما سمي سبأ لأنه أول من سبى السبي من ولد قحطان وكان ملكه أربعمائة وأربعا وثمانين سنة ثم سمي به الحي.

3 İbn Kesîr, *el-Bidâye,* II, 191:
قال علماء النسب منهم محمد بن إسحاق: اسم سبأ عبد شمس بن يشجب بن يعرب بن قحطان قالوا وكان أول من سبى من العرب فسمي سبأ لذلك.

4 Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* I, 100:
واسم سبأ عبد شمس، فلما أكثر الغزو والسبي سمي سبأ، وهو ابن يشحب بن يعرب بن قحطان، وقد مر نسب قحطان، وكان لسبأ عدّة أولاد، فمنهم حمير وكهلان وعمرو وأشعر. وعاملة بنو سبأ، وجميع قبائل عرب اليمن وملوكها التبابعة، من ولد سبأ المذكور، وجميع تبابعة اليمن من ولد حمير بن سبأ، خلا عمران وأخيه مزيقيا، فإنهما ابنا عامر بن حارثة بن امرئ القيس بن ثعلبة بن مازن بن الأزد، والأزد من ولد كهلان بن سبأ.

5 H ve F +"لكم".

ki kavim, devletinin müessisi olan babalarının ismini almıştır. Sebe' hükûmeti Sûre-i Neml'de geçtiği üzere Belkıs'ın zamanında Hazret-i Süleyman'a inkıyad etmiş idi. Anlaşılıyor ki o zaman Arz-ı Mukaddes'e kadar bütün Arabistan büyük bir ma'mûre imiş.

Bu sûre evvelki sûrenin son âyetini bir nevi tavzih gibidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذ۪ي لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْاٰخِرَةِۜ وَهُوَ الْحَك۪يمُ الْخَب۪يرُ ﴿١﴾ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِي الْاَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَٓاءِ وَمَا يَعْرُجُ ف۪يهَاۜ وَهُوَ الرَّح۪يمُ الْغَفُورُ ﴿٢﴾ وَقَالَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا لَا تَأْت۪ينَا السَّاعَةُۜ قُلْ بَلٰى وَرَبّ۪ي لَتَأْتِيَنَّكُمْ عَالِمِ الْغَيْبِۚ لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمٰوَاتِ وَلَا فِي الْاَرْضِ وَلَٓا اَصْغَرُ مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْبَرُ اِلَّا ف۪ي كِتَابٍ مُب۪ينٍۙ ﴿٣﴾ لِيَجْزِيَ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَر۪يمٌ ﴿٤﴾ وَالَّذ۪ينَ سَعَوْ ف۪ٓي اٰيَاتِنَا مُعَاجِز۪ينَ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ اَل۪يمٌ ﴿٥﴾ وَيَرَى الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ الَّـذ۪ٓي اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ هُوَ الْحَقَّۙ وَيَهْد۪ٓي اِلٰى صِرَاطِ الْعَز۪يزِ الْحَم۪يدِ ﴿٦﴾ وَقَالَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا هَلْ نَدُلُّكُمْ عَلٰى رَجُلٍ يُنَبِّئُكُمْ اِذَا مُزِّقْتُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍۙ اِنَّكُمْ لَف۪ي خَلْقٍ جَد۪يدٍۚ ﴿٧﴾ اَفْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِباً اَمْ بِه۪ جِنَّةٌۜ بَلِ الَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ فِي الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَع۪يدِ ﴿٨﴾ اَفَلَمْ يَرَوْا اِلٰى مَا بَيْنَ اَيْد۪يهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِۜ اِنْ نَشَأْ نَخْسِفْ بِهِمُ الْاَرْضَ اَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمْ كِسَفاً مِنَ السَّمَٓاءِۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَةً لِكُلِّ عَبْدٍ مُن۪يبٍ ﴿٩﴾

[3940] **Meâl-i Şerîfi**

Hamd, O Allah'ındır ki göklerde ne var, yerde ne varsa hep O'nun, âhirette de hamd O'nun, ve O öyle Hakîm öyle Habîr ki (1) yere ne giriyor ve ondan ne çıkıyor, gökten ne iniyor ve ona ne çıkıyor hepsini bilir. Hem O öyle Rahîm, öyle Gafûr. (2). Küfredenler ise[1] *"bize o Sâ'at*

1 H ve F: "Bununla beraber o küfredenler".

gelmez" dediler, de ki "hayır, Rabbim hakkı için o size behemehâl gelecek. Gaybı bilen Rabbim ki[1] *O'ndan göklerde ve yerde zerre miktarı bir şey kaçmaz, ne ondan daha küçüğü ne de daha büyüğü, hepsi mutlak bir 'kitâb-ı mübîn'dedir. (3). Çünkü iman edip iyi ameller işleyenlere mükâfat verecek, işte onlar için bir mağfiret ve bir rızk-ı kerîm var."*[2] *(4). Âyetlerimizi hükümsüz bırakmak için yarışanlar*[3]*, onlar için de pislikten öyle bir azab var ki elîm. (5). Kendilerine ilim verilmiş olanlar ise*[4] *sana Rabbinden indirileni görüyorlar ki o mahza hak, ve O izzetine nihâyet olmayan sâhib-hamdin yolunu gösteriyor. (6). Böyle*[5] *iken o küfredenler şöyle dediler: "Size bir adam gösterelim mi ki tamamen didik didik didiklendiğiniz*[6] *vakit muhakkak siz, yeni bir hilkat içinde bulunacaksınız diye size peygamberlik ediyor? (7). Bir yalanı Allah'a iftira etmekte mi, yoksa kendisinde bir cinnet mi var?" Hayır, doğrusu o âhirete inanmayanlar uzak bir dalâletle azab içindeler. (8). Ya* [3941] *gökten ve yerden önlerindekine ve arkalarındakine bir bakmazlar mı? Dilersek kendilerini yere geçiriveririz, yahut gökten üzerlerine parçalar düşürüveririz; hakikaten onda inâbe edecek (hakka gönül verecek)*[7] *bir kul için şüphesiz bir âyet vardır. (9).*

Kur'an'da hamd ile başlayan beş sûre vardır. İkisi nısf-ı evvelde, En'âm ile Kehf[8]; ikisi de nısf-ı ahîrde, bu sûre ile bundan sonraki Sûre-i Melâike, birisi de Fâtiha'dır ki hem nısf-ı evvel ile okunur hem nısf-ı ahîr ile. Râzî der ki: "Bunun hikmeti; Allah teâlâ'nın nimetleri pek çok ve bizim ihsâya kudretimiz yok olmakla beraber esas itibariyle iki kısımdır: Birisi îcad nimeti, birisi de ibkā nimetidir. Çünkü Allah teâlâ bizi evvelâ rahmetiyle halk buyurmuş ve bizim için durabileceğimiz şeyler de halk

1 H ve F -"ki".
2 H ve F: "Gelecek ki iman edip iyi ameller işleyenlere mükâfat vermek için, işte onlar için bir mağfiret ve bir rızk-ı kerîm var".
3 H nüshasında A. Hamdi Akseki burada "yarış edenlere gelince" şeklinde bir tashih/teklif yapmıştır.
4 H ve F +"o".
5 B +"böyle".
6 H: "didiklediğiniz".
7 H ve F: "(hakka rücû' edecek)".
8 H ve F -"En'âm ile Kehf".

buyurmuştur. Bu nimet bir de iâde olunacaktır. Çünkü O bizi neş'et-i uhrâ ile bir daha halk edecek ve bizim için devam edecek şeyler de halk eyleyecektir. Demek ki bizim bir ibtidâ ile bir iâde: iki hâlimiz vardır. Her iki hâlde de üzerimizde iki nimet var: Îcad, ibkā. Fâtiha'da her iki nimete işaretle اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ. اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ buyurulduğu gibi, nısf-ı evvelde Sûre-i En'âm'da nimet-i îcâd şükrüne işareten اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ buyuruldu. Sûre-i Kehf'te de nimet-i ibkāya şükür olmak üzere اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖٓى اَنْزَلَ عَلٰى عَبْدِهِ الْكِتَابَ buyuruldu. Çünkü kitap ve şeriat sebeb-i bekādır."[1] Nısf-ı ahîrde bu sûre-i celîlede de ni'met-i ahîre ve halk-ı cedîd ihtar olunarak buyuruluyor ki:

{اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ} Hamd -övgü ile tâzim olunmak- Allah'ındır. Allah'ın hakkı, Allah'ın hâssasıdır. {الَّذٖى} O ki {لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} bütün göklerdeki ve yerdeki hep O'nundur. ❁ O'nun halkı, O'nun milki, O'nun nimetidir. Bu dünyada [3942] insanların elinde ne varsa hep emanettir. {وَلَهُ الْحَمْدُ فِى الْاٰخِرَةِ} Âhirette de hamd O'nundur. ❁ Yani bu önün bir sonu, bu dünyanın bir âhireti var. O âhiret ve âhiretteki nimetler de O'nun ve onun için önünde hamd O'nun olduğu gibi sonunda da hamd O'nun. Âhiret, kesb ile alâkadar olduğu[2] için orada hamd O'nun hakkı değil zannedilmesin. Onu hikmetiyle hazırlayan, çalışanların sa'yini zâyi' etmeyip kesbine göre ecrini verecek olan O'dur. Ve gerek ni'am-ı dünya ve gerek ni'am-ı âhiret kesb ile ne kadar alâkadar olursa olsun esas itibariyle istihkāktan ziyade tefaddul tarîkiyle olduğunda da şüphe yoktur. Ehl-i cennet اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى[3] هَدٰينَا لِهٰذَا وَمَا كُنَّا لِنَهْتَدِىَ لَوْلَٓا اَنْ هَدٰينَا اللّٰهُ

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 190:
السور المفتتحة بالحمد خمس سور سورتان منها في النصف الأول وهما الأنعام والكهف وسورتان في الأخير وهما هذه السورة وسورة الملائكة والخامسة وهي فاتحة الكتاب تقرأ مع النصف الأول ومع النصف الأخير والحكمة فيها أن نعم الله مع كثرتها وعدم قدرتنا على إحصائها منحصرة في قسمين: نعمة الإيجاد ونعمة الإبقاء، فإن الله تعالى خلقنا أولا برحمته وخلق لنا ما نقوم به وهذه النعمة توجد مرة أخرى بالإعادة فإنه يخلقنا مرة أخرى ويخلق لنا ما يدوم فلنا حالتان الابتداء والإعادة وفي كل حالة له تعالى علينا نعمتان نعمة الإيجاد ونعمة الإبقاء. فقال في النصف الأول: «الحمد لله الذي خلق السماوات والأرض وجعل الظلمات والنور» (الأنعام ١/٦) إشارة إلى الشكر على نعمة الإيجاد ويدل عليه قوله تعالى فيه: «هو الذي خلقكم من طين» (الأنعام ٢/٦) إشارة إلى الإيجاد الأول وقال في السورة الثانية وهي الكهف «الحمد لله الذي أنزل على عبده الكتاب ولم يجعل له عوجا قيما» (الكهف ١٨/١–٢) إشارة إلى الشكر على نعمة الإبقاء، فإن الشرائع بها البقاء...

2 B -"gibi sonunda da hamd O'nun. Âhiret, kesb ile alâkadar olduğu".

3 B -"اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖى".

[el-Aʿrâf 7/43] diye, الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذ۪ى صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَاَوْرَثَنَا الْاَرْضَ نَتَبَوَّاُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَٓاءُ [ez-Zümer 39/74][1] diye, الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذ۪ٓى اَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَۜ اِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ. اَلَّذ۪ٓى اَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ [Fâtır 35/34-35][2] diye türlü hamdlerle hamd edecekler ve bütün[3] davalarının, dualarının sonu da اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ olacaktır. Dünyada hamd bir vazife, bir ibadet, âhirette ise bir telezzüz, bir zevktir. {وَهُوَ الْحَك۪يمُ} Ve O öyle Hakîm ❁ hikmetiyle dünyayı âhirete, âhireti dünyaya rabt ederek iki âlemin de umûrunu muhkem surette tedbir eden hamde müstahik olan hâkim {الْخَب۪يرُ} öyle Habîr ❁ her şeyin sırr u künhünü, önünü sonunu bilir. Bilerek tedbîr-i umûr eder. Öyle habîrdir ki {يَعْلَمُ} bilir {مَا يَلِجُ فِى الْاَرْضِ} Arz'a ne giriyor ❁ Arz'ın içine muhîtinden ne sokuluyor, meselâ neler yağıyor, neler gömülüyor, neler ekiliyor, neler saklanıyor {وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا} ve ondan ne çıkıyor, ne hurûc ediyor. ❁ Hayvânâttan, nebâtâttan, meʿâdinden, buhardan, râyihadan, harâretten, burûdetten vesâireden neler içinden dışına çıkıyor. {وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَٓاءِ} Ve semâdan ne iniyor ❁ meselâ yağmurdan, kardan, şimşekten, sâʿikadan, taştan, şihâbdan, ziyâdan, harâretten ve sâir maddî ve mânevî [3943] kuvvetlerden ve melâikeden neler Arz'a iniyor {وَمَا يَعْرُجُ ف۪يهَا} ve ne ona urûc ediyor, çıkıp yükseliyor. ❁ Meselâ ne buharlar, ne gazlar, ne gibi maddeler, kuvvetler, melekler, rûhlar, dualar, hamiller, akisler semâya yükselip çıkıyor. Hâsılı hem yerin hem göğün mütekābilen îrad ve masraf[4] bütçelerini sade bütün müfredâtıyla değil, bütün tahakkukātıyla da tamamen bilir ve hepsinin önünü sonunu o suretle idare eder. {وَهُوَ الرَّح۪يمُ الْغَفُورُ} Hem O öyle Rahîm, öyle Gafûr ❁ Hakîm Habîr olduğu gibi Rahîm Gafûr'dur da. Hamd edenlere rahîm, kusur edenlere gafûrdur. Bu haysiyetle de dünya ve âhiret hamd O'nundur. Burada bu esmâ-i hüsnânın zikri âhiretin imkânını kolay tasavvur ettirmek içindir. {وَقَالَ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا} Öyle olmakla beraber küfredenler, yani

1 "…Hamd o Allah'a ki bize vaadini doğru çıkardı ve bizi Arz'a vâris kıldı, cennetten istediğimiz yerde makam tutuyoruz…"
2 "…Hamd olsun Allah'a, bizden o hüznü giderdi, hakikaten Rabbimiz çok Gafûr, Şekûr. (…) bizi durulacak yurda kondurdu…"
3 B +"dünyada".
4 B: "masârif".

Allah'a o suretle hamd etmeyip o sıfatlarını ve âhirete kudretini inkâr edenler dediler ki ilh...

{وَرَبّى} Vâv kasemdir. {عَالِمِ الْغَيْبِ} رَبّى'nin sıfatıdır. Taberî'nin[1] beyânına göre gaybdan murad halkın henüz vukūfu olmayan mümkinâttır ki gerek hiç vücûda gelmemiş olsun gerekse vücud verilmiş de henüz kimse muttali' olmamış bulunsun.[2] Burada bu vasıf ile tavsif, iki nükte ifade eder. Birisi geleceği haber verilen Sâ'at'in ne vakit geleceğini yalnız O'nun bildiğini anlatır, birisi de dağılmış eczânın toplanmasını istib'âd ederek onu inkâr edenlere cevap noktasını gösterir. Bunun nazîri Sûre-i Kāf'ta قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْاَرْضُ مِنْهُمْ'dür [Kâf 50/4][3]. Yani ilmi böyle olan Habîr ü Hakîm'e o nasıl mümteni' olur? {لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِى السَّمٰوَاتِ وَلَا فِى الْاَرْضِ} Ne semâlarda ne de Arz'da zerre miskāli, yani en küçük karınca miktarı, ufak bir mikrop veya molekül O'ndan uzak kalmaz, ilminden [3944] kaçmaz {وَلَٓا اَصْغَرُ مِنْ ذٰلِكَ} ve ne ondan, o zerre miskālinden daha küçüğü ❁ atom, elektron, cüz'-i ferd, cüz'-i lâ yetecezzâ derecesinde asgar-ı mütenâhî {وَلَٓا اَكْبَرُ} ne de daha[4] büyüğü ❁ hey'et-i mecmû'asına varıncaya kadar hiçbiri O'nun ilminden gāib olmaz. {اِلَّا فِى كِتَابٍ مُبِينٍ} Hepsi huzûrunda apaçık bir kitaptadır. ❁ Müfessirînin çoğu burada "kitâb-ı mübîn"i Levh-i Mahfuz diye tefsir etmişlerdir. Fakat bunun وَلَا رَطْبٍ وَلَا يَابِسٍ اِلَّا فِى كِتَابٍ مُبِينٍ'de [el-En'âm 6/59] olduğu gibi doğrudan doğruya ilm-i ilâhîyi tasvir olması daha zâhirdir. Yani gāib ve şâhidiyle bütün kâinat, Allah'ın huzûrunda apaçık bir kitap gibi zâhir ve mâlum ve mazbuttur. {لِيَجْزِىَ الَّذِينَ} ❁ Bu lâm yukarıdaki لَتَأْتِيَنَّكُمْ fiiline müte'allik ve onun hikmetini beyandır. Yani Allah, o iman edip sâlihât işleyenlere mükâfat vermek için muhakkak o Sâ'at gelecek ilh... O hâlde kelâmın hâsılı şu oluyor: Hikmet o Sâ'at'in gelmesini iktizâ ediyor. Hem gaybı hem de büyük küçük, gizli âşikâr, cemî'-i cüz'iyât ve külliyâtıyla bütün

---

1 B: "Taberânî'nin".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XX, 349:

وعنى بقوله «عَلام الْغَيْبِ» علام ما يغيب عن أبصار الخلق فلا يراه أحد، إما ما لم يكونه مما سيكونه أو ما قد كونه فلم يطلع عليه أحدًا غيره.

3 "Fakat Arz onlardan neyi eksiltir bize malûmdur…"

4 B: "ondan".

kâinâtı muhît olan ilm-i kâmil var,[1] bütün onları îcad eden kudret de var, o hâlde o Sâ'at niye gelmesin? Elbette gelecek, bu önün bir sonu olacak, mü'minlere mükâfat, kâfirlere mücâzat edecek. Kâfirler onu inkâr ediyorlarsa da onlara mukabil {وَيَرَى الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ} kendilerine ilim verilenler ❁ Resûlullah'ın ashâbı ve ümmetinden onların izince gidenler veya ehl-i kitab ulemâsından ilmiyle âmil olup da imana gelenler {الَّذٖٓى أُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ} sana Rabbinden[2] indirileni, yani Kur'ân'ı görüyorlar ki {هُوَ الْحَقَّ} o mahz-ı hak {وَ} hem de {يَهْدٖٓى اِلٰى صِرَاطِ الْعَزٖيزِ الْحَمٖيدِ}

"**Azîz**" çok izzetli, çok onurlu, kahreder de asla mağlup edilmez.

[3945] "**Hamîd**" o hamdin sâhibi, dünyada ve âhirette hamd kendisinin hakkı olan Mahmud teâlâ'nın yoluna hidâyet ediyor. Doğrudan doğru caddeyi gösteriyor, o yüksek izzet ve hamdi duyuruyor. O'na ermek zevkini veriyor, yolunu da bildiriyor, böyle iken {وَقَالَ الَّذٖينَ كَفَرُوا} o küfredenler, âyetlerimizi hükümsüz bırakmak için çalışan, yarışan kâfirler dediler ❁ Kureyş kâfirleri nübüvvet ile istihzâ yollu aralarında demişlerdi ki: {هَلْ نَدُلُّكُمْ... إلخ}. {بَلِ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ فِى الْعَذَابِ وَالضَّلَالِ الْبَعٖيدِ} Hayır, doğrusu âhirete inanmayanlar uzak dalâl ile azab içindedirler. ❁ Onun için öyle[3] hezeyan ediyorlar. Âhirete imanı olmayanların âhirette görecekleri azabdan başka dünyada da vicdanları azab içindedir. Zira dünyanın fânîliği meşhud olduğu cihetle âhiret akidesi olmayanların bedbin (pesimist) olmaları tabîîdir. Âkıbeti hakkında bedbin olan vicdanların ise azab içinde bulunduğunda şüphe yoktur. Meğer ki ölümü kendisi için halâs addettirecek bir azab içinde bulunsun. Peygamber'e karşı o hezeyanda bulunan kâfirler de böyle telaş ve şaşkınlık içinde idiler. Bu suretle bu ıdrâb Allah teâlâ tarafından o kâfirlerin hâllerini beyan ile sözlerini ibtaldir. {اَفَلَمْ يَرَوْا اِلٰى[4] مَا بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} Ya körler mi, o semâ ve Arz'dan önlerindekine ve arkalarındakine bakmazlar mı? Nasıl bir vaziyette bulunuyorlar? {اِنْ نَشَأْ نَخْسِفْ بِهِمُ الْاَرْضَ} Dilersek Biz onları yere geçiriveririz. ❁ Bir zelzele

1 H ve F +"ve".
2 H ve F -"Rabbinde".
3 B: "böyle".
4 B -"الى".

ile yerin yarılıvermesi bir anlık bir iş {اَوْ نُسْقِطْ عَلَيْهِمْ كِسَفاً مِنَ السَّمَٓاءِ} yahut üstlerine semâdan parçalar düşürüveririz ❁ bunun için de bir hacer-i semâvî parçaları veya bir yıldızın Arz'a çarpıvermesi kâfi. Bu tehdid cümlesi, arada bir cümle-i mu'teriza gibidir {اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ} şüphesiz ki onda o [3946] göğe ve yere bakıp da önünü ardını düşünmekte {لَاٰيَةً} mutlak bir âyet bulunur. Bir delil, bir açık alâmet bulunur ki Allah'ın kudretini ve Peygamber'in dediğini ve hakikaten didik didik dağıldıktan sonra da bir halk-ı cedîd muhakkak olduğunu ve bu hilkatin bâtıl bir oyuncaktan ibaret olmayıp bu dünyanın bir âhireti bulunduğunu anlatır. Fakat herkesin değil {لِكُلِّ عَبْدٍ مُن۪يبٍ} her abd-i münîb için ❁ inâbe eden, yani taassuptan geçip hakka dönen her kul için.

Buna tarihten güzel bir misâl vermek üzere buyuruluyor ki:

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا دَاوُ۫دَ مِنَّا فَضْلاًۜ يَا جِبَالُ اَوِّب۪ي مَعَهُ وَالطَّيْرَۚ وَاَلَنَّا لَهُ الْحَد۪يدَۙ ﴿١٠﴾ اَنِ اعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاعْمَلُوا صَالِحاًۜ اِنّ۪ي بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ ﴿١١﴾ وَلِسُلَيْمٰنَ الرّ۪يحَ غُدُوُّهَا شَهْرٌ وَرَوَاحُهَا شَهْرٌۚ وَاَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِۜ وَمِنَ الْجِنِّ مَنْ يَعْمَلُ بَيْنَ يَدَيْهِ بِاِذْنِ رَبِّه۪ۜ وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ اَمْرِنَا نُذِقْهُ مِنْ عَذَابِ السَّع۪يرِ ﴿١٢﴾ يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَٓاءُ مِنْ مَحَار۪يبَ وَتَمَاث۪يلَ وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍۜ اِعْمَلُٓوا اٰلَ دَاوُ۫دَ شُكْراًۜ وَقَل۪يلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ ﴿١٣﴾ فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلٰى مَوْتِه۪ٓ اِلَّا دَٓابَّةُ الْاَرْضِ تَأْكُلُ مِنْسَاَتَهُۚ فَلَمَّا خَرَّ تَبَيَّنَتِ الْجِنُّ اَنْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ الْغَيْبَ مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُه۪ينِ ﴿١٤﴾

[3947] **Meâl-i Şerifi**

Şânım hakkı için Dâvûd'a Bizden bir fazl verdik: "Ey dağlar, çınlayın onunla beraber ve ey kuşlar!" dedik ve ona demiri yumuşattık. (10). Bol bol zırhlar yap ve iyi biçime yatır diye. Siz de salâh ile çalışın, daha iyi işler yapın, çünkü Ben her yapacağınızı gözetiyorum. (11). Süleyman'a da rüzgârı: Sabah gidişi bir ay, akşam dönüşü bir ay. Erimiş bakır menba'ını da ona sel gibi akıttık, hem Rabbinin izniyle elinin

altında cinnîlerden de çalışan vardı[1], onlardan da her kim emrimizden inhiraf ederse ona saʿîr azâbını tattırırız. (12). Onlar ona, mihraplar, timsaller ve havuzlar gibi çanaklar ve sâbit kazanlardan her ne isterse yaparlardı. Çalışın ey Dâvûd hânedanı, şükür için çalışın, maʿamâfîh kullarım içinde[2] şekûr olan azdır. (13). Sonra[3] vaktâ ki ona ölümü hükmettik, onlara onun ölümünü sezdiren olmadı, yalnız bir güve böceği (arza)[4] dayandığı[5] asâsını yiyordu. Bu sebeple yıkıldığı zaman tebeyyün etti ki cinler eğer gaybı bilir olsalar[6] o zilletli azab içinde bekleyip durmazlardı. (14).

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَا دَاوُدَ} Hakikaten şânım için Dâvûd'a -en güzel inâbe etmiş olan Dâvûd aleyhisselâm'a- verdik {مِنَّا} Bizden, Bizim tarafımızdan ❁ yani alelâde değil, azamet-i ilâhiyeyi ayrıca bir husûsiyetle ifade eden mahza ilâhî bir atıyye, fevkalâde bir mucize olarak {فَضْلًا} bir fazl ❁ [3948] o vakte kadar diğer enbiyâya verilenlerden fazla bir âyet, bir nimet verdik. Şöyle ki: {يَا جِبَالُ اَوِّبٖي مَعَهُ} "ey dağlar" dedik, onunla beraber te'vîb, yani tercîʿ yapın: Ötün çınlayın {وَالطَّيْرَ} siz de ey kuşlar ❁ Sûre-i Enbiyâ'da geçen وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ [21/79], Sûre-i Sâd'da gelecek olan اِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْاِشْرَاقِ. وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَهُ اَوَّابٌ [Sâd 38/18-19][7] bunun tefsîri demektir. Yani Dâvûd'a öyle güzel bir ses, öyle şanlı bir edâ verilmişti ki akşam sabah tesbih ettikçe onun sesine bütün dağlar ve kuşlar iştirak eder, çınlar öterlerdi. Demek ki güzel sesle hüsn-i elhân Dâvûd'un bir fazîlet-i mahsûsası, kuşları dahi başına toplayan bir mucizesi olmuştu. Bu mâna iledir ki savt-ı Dâvûdî meşhur olduğu gibi mezâmîr-i Dâvûd da meşhurdur. Bu güzel sanatı İslâm'da sûret-i mutlakada mezmum zannedenler olmuştur. Fakat bilmek lâzım

1 H ve F: "Hem ona erimiş bakır menbaʿını sel gibi akıttık, Rabbinin izniyle elinin altında cinnîlerden de çalışan vardı".
2 H: "içinden".
3 H ve F: "Derken".
4 H ve F -"(arza)".
5 B: "dayadığı".
6 H ve F: "olsalardı".
7 "Çünkü Biz onun maiyyetinde dağları musahhar kılmıştık: Tesbih ederlerdi akşamleyin ve işrak vakti. Kuşları da toplu olarak, hepsi onun için tercîʿ yapar (evvâb) idi."

gelir ki mezmum olan lühûn-ı fısktır. Yoksa Kur'an okurken tertil ve tahsîn-i savt, me'mûr[un] bihtir. Bu bâbda kütüb-i sıhâhta hayli hadisler vardır. Birçokları gınânın, yani musikinin tesirini rûhânî zannederler. Böyle bir zan, rûhu hava zannetmektir. Ses bir hava ihtizâzı olduğu için musikinin doğrudan doğru verdiği tesir ve heyecan, bir bûse zevki gibi cismânî ve asabî bir tesirdir. Tegannî ancak bir kelimenin, bir kelâmın mânasını rûha duyurmaya hizmet etmesi itibariyledir ki rûhânî bir kıymet alabilir. Ehl-i fısk, hep şehevânî mevzularla cismânî heyecan aradığı için mânayı öldürerek sade a'sâba basan kuru nağmelerle cismânî tesir arar. Bu ise rûhânî şuuru terbiye değil, ifnâ eder. Belki fâsık için bütün şuurundan geçip mest-i lâya'kil olmak bir zevktir. Fakat dinin, şer'in vermek istediği zevk bu değil; güzel, mânalı, mukaddes şuurlu bir hayat yaşatmaktır. Şer' istiyor ki Kur'an okunurken ses güzelleştirilsin, tegannî edilsin, ancak nazmı[1] bozarak, mânayı unutturarak kuru ses tâkip eden ehl-i fısk elhân ve nağamâtıyla değil; [3949] elfâzın tecvîdini, fesâhatini bozmayarak, mânasını belâgatinin incelikleriyle duyurarak[2] şuurlu bir hayat yaşatacak olan bir lahn ile okunsun ki buna hadîs-i nebevîde "lühûn-ı Arab" tâbir buyurulmuş[3] ve ilm-i edâda tecvid ile târif olunmuştur. Bu suretle biz[4] Kur'an okunurken Hazret-i Dâvûd'un mucizesini yaşamış oluruz. Nitekim Kur'ân'ı güzel okuyan hakkında "Âl-i Dâvûd'un mezâmîrinden bir mizmar verilmiştir" diye sitâyiş buyurulmuştur.[5] Hazret-i Dâvûd'un dağları teshir eden, uçan kuşları durduran mucizesi de kuru bir ses oyunundan ibaret terennümât-ı mücerrede değil, rûhtan kopup Hudâ'ya arz olunan takdîsât ve tesbîhât idi. Nitekim bu mânayı belâgatle ifade için onun maiyyetinde dağlar zevi'l-ukūl gibi gösterilerek يَا جِبَالُ diye nidâ, وَالطَّيْرَ onun mahalline

---

1 B: "namazı".

2 B -"duyurarak".

3 Ebû Ubeyd, *Fedâilü'l-Kur'ân,* s. 165:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اقرءوا القرآن بلحون العرب وأصواتها، وإياكم ولحون أهل الفسق وأهل الكتابين، وسيجيء قوم من بعدي يرجعون بالقرآن ترجيع الغناء والرهبانية والنوح، لا يجاوز حناجرهم، مفتونة قلوبهم وقلوب الذين يعجبهم شأنهم.

4 H ve F: "bir".

5 Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân, 31:

عن أبي موسى رضي الله عنه، عن النبي صلى الله عليه وسلم قال له: يا أبا موسى، لقد أوتيت مزمارا من مزامير آل داود.

atfedilmiştir. Dağlar, kuşlar böyle musahhar olduğu gibi {وَاَلَنَّا لَهُ الْحَد۪يدَ} ve ona demiri de yumuşattık. ❁ Müfessirîn bunu şöyle tefsir ediyorlar: Kızdırmaya, dövmeye muhtaç olmaksızın elinde balmumu gibi dilediği surete koyuverdi. Fahreddin Râzî der ki: "Allah'ın kudretinden bunu istib'âd etmemelidir. Çünkü görülüyor, ateşte öyle yumuşuyor ve öyle münhal oluyor ki yazı yazılan mürekkeb hâline geliyor. O hâlde[1] hangi âkil[2] onu kudret-i ilâhiyeden istib'âd eder? Ma'amâfîh bazı nâs bundan murad ateş ile ve âlât[3] isti'mâliyle demir eritmeyi keşf ve istihrac etti[4] demek olduğuna kāil olmuştur. Lâkin bu doğru değildir. İtikādının zaafı ve Allah'ın kudretine 'adem-i i'timâdı onu bu fikre sevketmiştir."[5] Böyle olmakla beraber âyetin bu mânaya da ihtimâli yok değildir. Demirin keşfi ve izâbesi daha eski olsa gerektir. Fakat onu mum gibi dilediği şekle koyarak elbise dokuyacak derecede ince sanâyi'e tatbik etmek Dâvûd aleyhisselâm'a nasip olmuş bir sanattır. Nitekim Sûre-i Enbiyâ'da وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ [21/80] buyurulmuştu ki bundan bu sanatın ahlâfa da yâdigâr kaldığı anlaşılıyor. Zira لَكُمْ hitâbı ümmet-i [3950] Muhammededir. Burada ise bu hikmet şöyle ifade olunuyor: {اَنِ اعْمَلْ} Yap diye {سَابِغَاتٍ} bol bol, geniş geniş zırhlı elbiseler {وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ} ve serdinde takdir sahibi ol ❁ yani[6] dokunuşunu ve biçimini iyi ölç: Biçiminde maharetli ol, iyi biçime yatır. Deniliyor ki Allah teâlâ'nın bu sanatı senâ buyurmasının hikmeti şudur: Bu sanatta لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ buyurulduğu üzere indallah mükerrem olan âdemiyeti katilden muhafaza ile rûhu vikāye vardır. Onun için bunu yapan, kılıç ve sâire gibi taarruz silâhı yapanlardan daha hayırlıdır. Âlemde fazla bir silah keşfeden ve onu kullanmasını bilenler beşeriyete bir haysiyetle müfîd

---

1 M ve B +"her".
2 B: "akıl".
3 B: "âlet".
4 H ve F: "ettiği".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 196-197:
ألان الله له الحديد حتى كان في يده كالشمع وهو في قدرة الله يسير، فإنه يلين بالنار وينحل حتى يصير كالمداد الذي يكتب به، فأي عاقل يستبعد ذلك من قدرة الله... أنهم استخرجوا تذويب الحديد والنحاس بالنار واستعمال الآلات منهما والشياطين أي أناسا أقوياء وهذا كله فاسد حمله على هذا ضعف اعتقاده [و] عدم اعتماده على قدرة الله والله قادر على كل ممكن وهذه أشياء ممكنة.
6 F, M ve B -"yani".

iseler, ondan vikāye vâsıtasını keşfedenler, sulh u salâha hizmet ettikleri için daha ziyade fâidelidirler. Bu hikmetle buyuruluyor ki {وَاعْمَلُوا صَالِحًا} hem salâh ile çalışın, iyi bir iş yapın ❁ burada وَاعْمَل denilmeyip de وَاعْمَلُوا denilmesi şâyân-ı dikkattir. Bu cümle zamirinin Dâvûd ile beraber maiyyetindeki ehline râci' olduğunu söylemişler ise de biz bunun لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ gibi kıssanın bir ibreti olmak üzere ümmet-i Muhammed'e hitap ile bir tezyil olduğu kanaatindeyiz ki şöyle demek olur: Siz de ey ümmet-i Muhammed! Salâh ile çalışın, daha güzel işler yapın {اِنّ۪ي بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ} çünkü ben ne yapacağınızı gözetiyorum, her ne yaparsanız görürüm ❁ yani ona göre mükâfâtını veririm. {وَلِسُلَيْمٰنَ الرّ۪يحَ} Süleyman'a da rüzgârı ❁ râm ettik, musahhar kıldık. Deniliyor ki Süleyman aleyhisselâm'a musahhar kılınan bir rîh-i mahsus idi, bütün şu rüzgârlar değil idi. Çünkü onlar hâcet vakitlerinde umûmun menâfi'i içindir. Onun için bütün kıraatlerde bu الرّ۪يحَ müfred okunmuş, hiçbirinde الرِّياح okunmamıştır. Yani Süleyman aleyhisselâm isterse bütün âlemin rüzgârını [3951] tutabilirdi demek değil, havada bir cereyânına tasarruf edebilir ve onunla dilediği yere gidebilirdi. O bir rüzgâr idi ki {غُدُوُّهَا شَهْرٌ} sabah gidişi bir ay {وَرَوَاحُهَا شَهْرٌ} akşam dönüşü de bir ay ❁ şer'an bir günlük yol altı saat olduğuna göre otuz kilometre itibar edilirse, gidişi dokuz yüz kilometre, gelişi de dokuz yüz kilometre olarak bin sekiz yüz kilometre kat' eder. Burada غُدُوُّهَا'nın zamiri rîh'a gönderilmiş, غُدُوُّهُ diye Süleyman'a ircâ' edilmemiş olduğuna göre yalnız rüzgârın sürati gösterilmiş demek olur. Süleyman aleyhisselâm bununla balon gibi mi yoksa tayyâre gibi mi giderdi orasını Allah bilir.

Seyretti hevâ üzre denir taht-ı Süleyman
Ol saltanatın yeller eser şimdi yerinde

{وَاَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ} Hem ona -yani Süleyman'a- kıtr, yani erimiş bakır pınarını sel gibi akıttık ❁ yani madenden su akar gibi akıttık. Kadı Beyzâvî bunun Yemen'de olduğunu kaydetmiştir.[1] Âlûsî de şu

---

1 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* IV, 243:

«وَأَسَلْنا لَهُ عَيْنَ الْقِطْرِ» النحاس المذاب أساله له من معدنه فنبع منه نبوع الماء من الينبوع، ولذلك سماه عيناً وكان ذلك باليمن.

rivayetleri[1] kaydediyor: İbn Münzir, İkrime'den şöyle tahric etmiştir: Allah teâlâ bakırı üç gün su gibi akıttı dedi, nereye denildi, bilmem dedi. İbn Ebî Hâtim de Süddî'den şöyle tahric etmiştir: Ona üç gün bir bakır madeni akıtıldı. *Bahr*'de de İbn Abbas, Süddî ve Mücâhid'den şöyle nakledilmiştir: Demişler[2] ki üç gün üç gece akıtıldı ve Yemen'de idi. Mücâhid'den bir rivayette de bakır San'a'dan aktı, ayda üç gün aktığı da söylenmiştir.[3] Biz bunun bir atıyye-i ilâhiye olan bir ilm ü sanatla akıtılmış olmasını daha ehemmiyetli görüyoruz.

{وَمِنَ الْجِنِّ} Cinden de ❁ müfredi "cinnî" olan "cin", bizim îzah edemeyeceğimiz gizli mahluklar (*Sûre-i En'âm'da* وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ *[6/112] âyetine bak*). "Cinden" [3952] denilmekle anlaşılıyor ki hepsi değil bazı cin. {بِاِذْنِ رَبِّه۪} Rabbinin izniyle ❁ yoksa cin inse çalışmaz {وَمَنْ يَزِغْ مِنْهُمْ عَنْ اَمْرِنَا... إلخ} ❁ bu cümle cinlerin dahi mükellef olduğuna tenbihtir. Bununla beraber Hazret-i Süleyman'a çalışan cinlerin cüz'î bir inhiraf ile yanacak vaziyette ateş kenarında[4] şiddetli bir tazyik içinde çalıştıklarına da işarettir. Burada cinlerin esrâr-ı san'atı hâiz sanatkârlar olduğu da şundan anlaşılıyor: {يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَٓاءُ} Onlar ona ne isterse yaparlardı {مِنْ مَحَارِيبَ وَتَمَاثِيلَ} mihraplar ve timsaller.

"**Mihrâb**": "Mif'âl" ism-i âlet vezni olduğu gibi, bir de "midrâr" gibi mübalağa sîgası olur ki "mihrâb"ın esasen bu mânadan me'huz olduğu söyleniyor. *Keşşâf*'ta der ki: "'Mehârîb', ibtizalden masûn olan şerefli mesâkin ve mehâfil demektir. Bunlar hamiyet ile muhafaza ve müdafaa olunduklarından dolayı 'mehârîb' tesmiye edilmiştir. Ma'amâfîh burada mesâcid diye de tefsir olunmuştur. 'Temâsîl' 'timsâl'in cem'idir. 'Timsâl' canlı veya cansız bir şeyin suretine mümâsil tasvir olunan herhangi bir surettir. Burada 'temâsîl' melâike ve enbiyâ ve sâlihîn suretleri

---

1 B: "rivâyeti".

2 B: "Demiştir".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 292. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VIII, 527:
أخرج ابن المنذر عن عكرمة أنه قال في الآية: أسال الله تعالى له القطر ثلاثة أيام يسيل كما يسيل الماء قيل: إلى أين؟ قال: لا أدري. وأخرج ابن أبي حاتم عن السدي قال: سيلت له عين من نحاس ثلاثة أيام، وفي البحر عن ابن عباس والسدي ومجاهد قالوا، أجريت له عليه السّلام ثلاثة أيام بلياليهن وكانت بأرض اليمن، وفي رواية عن مجاهد أن النحاس سال من صنعاء وقيل: كان يسيل في الشهر ثلاثة أيام.

4 B -"cüz'î bir inhiraf ile yanacak vaziyette ateş kenarında".

denilmiştir. Halk görsün de onlar gibi ibadet etsinler diye mescidlerde bakırdan, pirinçten, sırçadan mermerden[1] bunların suretleri yapılırmış. 'Böyle tasvirler yapılmasına Süleyman aleyhisselâm nasıl cevaz verdi?' diye sorabilirsin, cevâben derim ki: Tasvir, yalan ve zulüm gibi aklın takbih ettiği şeylerden değildir. Böyle olanlarda şeriatların[2] ihtilâfı câizdir. Ebu'l-Âliye'den mervî olduğu üzere o zaman ittihâz-ı suver haram kılınmamıştı. Bununla beraber temâsîlin hayvan sureti olması lâzım değildir. Ağaç gibi cansız resimleri olması da câizdir."[3] Onun için Râzî yalnız "nukûş" demekle iktifâ etmiştir.[4] {وَجِفَانٍ كَالْجَوَابِ}

[3953] "**Cifân**" çanak mânasına "cefne"nin cem'i. "**Cevâb**" da büyük havuz mânasına "câbiye"nin cem'idir. {وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ}

"**Kudûr**" "kıdr"ın cem'i; "kıdr" gerek topraktan ve gerek sâir madenden çömlek, tencere ve kazgan gibi yemek pişen kaplar.

"**Râsiyât**" yerinden kalkmaz ağır ve sâbit mânasına "râsî" veya "râsiye"nin cem'idir. Demek ki çok yemekler pişiriliyor, pek büyük sofralar kuruluyormuş. {اِعْمَلُوا اٰلَ دَاوُدَ شُكْرًا} Çalışın ey Dâvûd hânedânı, o büyük şükür için çalışın. Yani o büyük nimet ve refah içinde atâlet ve sefâhate dalmayın, çalışın; hem çalışmanız bu nimetlerin şükrünü edâ etmek, her birini yerinde sarf ederek Allah teâlâ'ya daha güzel amellerle kulluk eylemek için olsun ki لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ [İbrâhim 14/7]. {وَقَلٖيلٌ مِنْ عِبَادِيَ الشَّكُورُ} Ma'amâfîh kullarım içinde şekûr olan azdır.

"**Şekûr**" çok şükreden, bütün vüs'ünü şükre sarf eden; kalbi, dili ve sâir a'zâsı hem itikad, hem itiraf hem çalışmakla ve ekser evkâtta şükür ile meşgul olandır. İbn Abbas'tan bir rivayette: Bütün ahvâlinde

---

1 B -"mermerden".

2 B: "şeriatın".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 572:

المحاريب: المساكن والمجالس الشريفة المصونة عن الابتذال: سميت محاريب لأنه يحامى عليها ويذب عنها. وقيل: هي المساجد. والتماثيل: صور الملائكة والنبيين والصالحين، كانت تعمل في المساجد من نحاس وصفر وزجاج ورخام ليراها الناس فيعبدوا نحو عبادتهم. فإن قلت: كيف استجاز سليمان عليه السلام عمل التصاوير؟ قلت: هذا مما يجوز أن تختلف فيه الشرائع، لأنه ليس من مقبحات العقل كالظلم والكذب، وعن أبي العالية: لم يكن اتخاذ الصور إذ ذاك محرّما. ويجوز أن يكون غير صور الحيوان كصور الأشجار وغيرها...

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXV, 198:

والتماثيل ما يكون فيها من النقوش.

şükredendir.[1] Sûre-i Neml'de geçtiği üzere رَبِّ اَوْزِعْنٖى اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتٖى اَنْعَمْتَ عَلَىَّ وَعَلٰى وَالِدَىَّ وَاَنْ اَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰيهُ وَاَدْخِلْنٖى بِرَحْمَتِكَ فٖى عِبَادِكَ الصَّالِحٖينَ [27/19] duasını vird edinmiş olan Süleyman aleyhisselâm o az olan şekûr kullardandır. Rivayet olunur ki Hazret-i Ömer bir adamın اللهم اجعلني من القليل "Allah'ım, beni o azdan kıl" diye dua ettiğini duymuş, "bu nasıl dua?" diye sormuş. O zât "işitiyorum ki" demiş, "Allah teâlâ وَقَلٖيلٌ مِنْ عِبَادِىَ الشَّكُورُ buyuruyor, ben de beni o azlardan kılmasını istiyorum." Bunun üzerine Hazret-i Ömer: "Herkes Ömer'den a'lem" demiş.[2]

[3954] {دَآبَّةُ الْاَرْضِ} ❁ Burada "arz" yerin ismi değil أرض يأرض fiilinden ekl vezninde masdardır. "Erda" nâmındaki böceğin fiili, yani "ağaç kurdu" denilen bir nevi güvenin yemesi, kırkması mânasınadır deniliyor, bir[3] güve böceği demek olur. Süleyman aleyhisselâm'ın sûret-i vefâtı hakkında türlü rivayetler varsa da biz onlardan sarf-ı nazar ediyoruz.

Allah teâlâ'ya inâbesi güzel, nimetlerine şükürle bahtiyar olan Dâvûd ve Süleyman aleyhimesselâm'ın hâllerini beyandan sonra, küfranda bulunanlara misâl olmak üzere Sebe' kavminin hâli hikâye olunarak buyuruluyor ki:

لَقَدْ كَانَ لِسَبَاٍ فٖى مَسْكَنِهِمْ اٰيَةٌۚ جَنَّتَانِ عَنْ يَمٖينٍ وَشِمَالٍۜ كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُۜ بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ ﴿١٥﴾ فَاَعْرَضُوا فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ ذَوَاتَىْ اُكُلٍ خَمْطٍ وَاَثْلٍ وَشَىْءٍ مِنْ سِدْرٍ قَلٖيلٍ ﴿١٦﴾ ذٰلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُواۜ وَهَلْ نُجَازٖى اِلَّا الْكَفُورَ ﴿١٧﴾ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتٖى بَارَكْنَا فٖيهَا قُرًى ظَاهِرَةً وَقَدَّرْنَا فٖيهَا السَّيْرَۜ سٖيرُوا فٖيهَا لَيَالِىَ وَاَيَّامًا اٰمِنٖينَ ﴿١٨﴾ فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ اَسْفَارِنَا

---

1 B: "şükrederdi". Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 573:
وعن ابن عباس رضى الله عنهما من يشكر على أحواله كلها.

2 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 65:
عن إبراهيم التيمي، قال: قال رجل عند عمر: اللهم اجعلني من القليل، قال: فقال عمر: «ما هذا الذي تدعو به؟»، فقال: إني سمعت الله يقول: «وقليل من عبادي الشكور» فأنا أدعو أن يجعلني من أولئك القليل، قال: فقال عمر: كل الناس أعلم من عمر.

3 H ve F -"bir".

وَظَلَمُٓوا اَنْفُسَهُمْ فَجَعَلْنَاهُمْ اَحَادٖيثَ وَمَزَّقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ
شَكُورٍ ﴿١٩﴾ وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ اِبْلٖيسُ ظَنَّهُ فَاتَّبَعُوهُ اِلَّا فَرٖيقًا مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ ﴿٢٠﴾ وَمَا
كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِنْ سُلْطَانٍ اِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُؤْمِنُ بِالْاٰخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فٖى شَكٍّۜ وَرَبُّكَ عَلٰى
كُلِّ شَىْءٍ حَفٖيظٌ ﴿٢١﴾

[3955] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlime kasem ederim ki Sebe' için meskenlerinde hakikaten bir âyet vardı: Sağ ve soldan iki cennet, yiyin diye Rabbinizin rızkından da O'na şükredin. Ne güzel: Hoş bir belde, Gafûr bir Rab (15). Fakat onlar bakmadılar, Biz de üzerlerine arim selini salıverdik ve o dilber iki[1] cennetlerini buruk yemişli, ılgınlık, az bir şey de sidirden iki harap cennete çevirdik[2] (16). Bunu onlara nankörlüklerinin cezâsı yaptık ve Biz hep öyle[3] çok nankör olanları cezâlandırırız (17). Biz onlarla o feyz ü bereket verdiğimiz memleketler arasında sırt sırta karyeler meydana getirmiştik ve onlarda muntazam seyr ü sefer takdir eylemiştik. "[4]Gezin oralarda gecelerce ve gündüzlerce emniyet içinde" demiştik (18). Buna karşı onlar "yâ Rabbenâ, seferlerimizin arasını uzaklaştır" dediler ve nefislerine zulmettiler. Biz de onları efsanelere çevirdik ve tamamen didik didik dağıttık, şüphesiz ki bunda çok şükredecek her sabırlı için elbette âyetler var (19). Yine celâlime kasem ederim ki İblis, onlar aleyhindeki zannını hakikaten doğru buldu da içlerinde mü'minlerden ibaret bir fırkadan mâʿadâsı ona tâbiʿ oldular (20). Hâlbuki onun onlar üzerinde hiçbir saltanat kudreti yoktu, lâkin biz âhirete imanı olanı belli edecek, ondan [3956] şek içinde bulunandan ayırt eyleyecektik. Öyle ya Rabbin her şeye karşı hafîzdir[5] (21).

1 B: "iki dilber".
2 H ve F: "ve o dilber iki cennetlerini öyle harap iki cennete çevirdik; buruk yemişli, ılgınlık, sidirden de biraz bir şey".
3 H ve F -"öyle"; B: "böyle".
4 H +"Gidin".
5 H ve F: "Öyle ya Rabbindir her şeye karşı yegâne hafîz".

{لِسَبَاٍ فٖى مَسْكَنِهِمْ} Sebe' kavminin meskenlerinde ❁ bâlâda îzah edildiği üzere ataları Sebe' b. Yeşcüb b. Ya'rub b. Kahtan'ın nâmıyla yâd olunan Sebe' kavmi Sûre-i Neml'de kıssaları geçtiği vechile mukaddemâ Güneş'e taparlarken, Belkıs idaresinde Hazret-i Süleyman'a itaat ederek memleketlerini kurtardıktan başka terakki etmişlerdi. Meskenleri, merkezleri Yemen'de Me'rib şehri idi ki Sebe' ona dahi ıtlak edilir. Bunların meskenlerinde kendileri için {اٰيَةٌ} bir âyet, bir ibret vâki' olmuştu. Bu âyet zikrolunacak iki cennet zannedilebilirse[1] de *Keşşâf*ın ihtârı vechile yalnız o değil, kıssalarının hey'et-i mecmû'asıdır.[2] Şöyle ki {جَنَّتَانِ عَنْ يَمٖينٍ وَشِمَالٍ} sağ ve soldan iki cennet ❁ iki taraflı bağlar, bostanlar, lisân-ı hâl ile diyorlardı ki {كُلُوا مِنْ رِزْقِ رَبِّكُمْ وَاشْكُرُوا لَهُ} Rabbinizin rızkından yiyin de O'na şükredin ❁ bu nimetin kadrini bilerek ona göre ibadet edin. Çünkü {بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ وَرَبٌّ غَفُورٌ} beldeniz bir belde-i tayyibe, gayet hoş bir belde; Rabbiniz mağfireti çok bir Rab ❁ onun için şükrünü bilin de iyi hizmet edin. İttifâkāt-ı bedî'adandır[3] ki بَلْدَةٌ طَيِّبَةٌ lafzı ebced hesâbıyla İstanbul'un fethine tarih düşmüştür (857). Molla Câmî merhumun bir hediyesi olmak üzere mâruftur. {فَاَعْرَضُوا} Fakat onlar, o Sebe'liler i'râz ettiler ❁ rivayete nazaran on üç peygamberleri kendilerini davet ettikleri hâlde şükürden kaçındılar, hizmetine bakmadılar {فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ سَيْلَ الْعَرِمِ} Biz de üzerlerine arim selini salıverdik ❁ arim seli önüne geçilmez sarp sel, yahut "Arim" denilen seddin seli veya [3957] Arim deresinin seli. Ebü'l-Fidâ tarihinde "bu seddi Merib arzında Sebe' b. Yeşcüb yapmış ve ona yetmiş kadar çay akıtmış ve uzak vâdilerden selleri celbeylemiş idi" der.[4] Âlûsî'de, *Keşşâf*ta da der ki "bu sed, Belkıs'ın yaptığı sed idi

---

1 B: "zikredilebilirse".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 575:

فإن قلت: ما معنى كونهما آية؟ قلت: لم يجعل الجنتين في أنفسهما آية، وإنما جعل قصتهما، وأنّ أهلهما أعرضوا عن شكر الله تعالى عليهما فخربهما، وأبدلهم عنهما الخمط والأثل آية وعبرة لهم، ليعتبروا ويتعظوا فلا يعودوا إلى ما كانوا عليه من الكفر وغمط النعم. ويجوز أن تجعلهما آية، أي علامة دالة على الله وعلى قدرته وإحسانه ووجوب شكره.

3 B: "bedîhiyyedendir".

4 İbn Kesîr, *el-Bidâye,* II, 193:

ذكر غير واحد من علماء السلف والخلف من المفسرين وغيرهم أن سد مأرب كان صنعته أن المياه تجري من بين جبلين فعمدوا في قديم الزمان فسدوا ما بينهما ببناء محكم جدا حتى ارتفع الماء فحكم على أعالي الجبلين وغرسوا فيهما البساتين والأشجار المثمرة الأنيقة، وزرعوا الزروع الكثيرة، ويقال كان أول من بناه سبأ بن يعرب وسلط إليه سبعين واديا يفد إليه وجعل له ثلاثين فُرضة يخرج منها الماء ومات ولم يكمل بناؤه فكملته حمير بعده.

ki iki dağın arasını taş ve zift ile kapatarak menbaʿ ve yağmur sularını biriktirtmiş ve iskā için lüzûmu kadar harklar bırakmıştı".[1] Âlûsî'nin nakline göre, seddin arkasına suyu hapsedip birbiri üzerine müteʿaddid kapılar ve önüne nehirlerinin adedince on iki havuz yapmıştı. Bir kavilde bu seddi Yemen kabâilinin babası olan Himyer'in yaptığı söylenmiş, bir kavilde de Lokman-ı Ekber b. Âd'ın yaptığı ve taşlarını kalay ve demirle perçinlediği ve bir fersah murabbaʿında olduğu söylenmiştir.[2] Bunların cemʿinde münâfat yoktur. Evvelâ Sebe'in başlamış olması, sonra Himyer'in, sonra Lokman'ın ve Zülkarneyn'in daha sonra da Belkıs'ın peyderpey muhtelif inşaat ve taʿmîrâtta bulunmuş olmaları pek melhuzdur.

{خَمْطٍ} Acı, kekre veya buruk {[3]وَاَثْلٍ} esl ağacı ❁ "tarafe"[4] veya "tarfâ"dan bir nevi, büyük nevi diye tefsir ediyorlar. *Kāmûs* tercemesinde "tarfâ" ılgın ağacı ve "esl" onun acı ılgın denilen iri kısmı diye mezkurdur.[5] {سِدْرٍ} sidir ❁ Arabistan'ın en makbul ağaçlarından olmak üzere mâruftur. Meyvesine "nıbk" ve "Arabistan kirazı" tâbir olunduğu *Kāmûs* tercemesinde mesturdur.[6] Ezherî demiştir ki "sidr ikidir. Birisinden intifâʿ olunmaz ve yaprağı yıkamalara yaramaz. Meyvesi kekredir[7], yenmez, 'dâl' denilen budur. Bir kısmı da su üzerinde biter, meyvesi nıbktır, yaprakları gasûldür, unnab ağacına benzer."[8]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 576:

ضربت لهم بلقيس الملكة بسدّ ما بين الجبلين بالصخر والقار، فحقنت به ماء العيون والأمطار، وتركت فيه خروقا على مقدار ما يحتاجون إليه في سقيهم.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XI, 301:

روي أن بلقيس لما ملكت اقتتل قومها على ماء واديهم فتركت ملكها وسكنت قصرها وراودوها على أن ترجع فأبت فقالوا: لترجعن أو لنقتلنك فقالت لهم: أنتم لا عقول لكم ولا تطيعوني فقالوا: نطيعك فرجعت إلى واديهم وكانوا إذا مطروا أتاهم السيل من مسيرة ثلاثة أيام فأمرت فسد ما بين الجبلين بمسناة بالصخر والقار وحبست الماء من وراء السد وجعلت له أبوابا بعضها فوق بعض وبنت من دونه بركة منها اثنا عشر مخرجا على عدة أنهارهم وكان الماء يخرج لهم بالسوية إلى أن كان من شأنها مع سليمان عليه السّلام ما كان. وقيل: الذي بنى لهم السد هو حمير أبو القبائل اليمنية، وقيل بناه لقمان الأكبر بن عاد ورصف أحجاره بالرصاص والحديد وكان فرسخا في فرسخ.

3 B: "وآئل".

4 H ve F: "tarenâ".

5 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 657, 1147.

6 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 385.

7 B: "kedirdir".

8 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* XII, 247:

السِّدْر من الشجر سِدْران: أحدُهما سِدْرٌ برّيّ لَا يُنتَفَع بثَمره، وَلَا يصلُح ورقُه للغَسول، وَرُبمَا خُبِط ورقُه للرّاعية، وَله ثَمر عَفِصٌ لَا يُؤْكَل، والعرَب تسمِّيه الضّال، والجِنْس الثَّاني من السِّدر ينبُت على الماء، وثمرُه النَّبِق، ورَقُه غَسولُ، يُشبه شجر العُنّاب.

{وَبَدَّلْنَاهُمْ بِجَنَّتَيْهِمْ جَنَّتَيْنِ} ❁ Burada ikinciye "cenneteyn" tâbiri müşâkele ve tehekküm içindir. Türkçemizde mâruf bir mesel vardır: "Bakılırsa bağ olur bakılmazsa dağ [3958] olur." {بِمَا كَفَرُوا} ❁ bu كَفَرُوا "küfran"dandır. Yani nimete nankörlüklerinden dolayı. {وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِى بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً} Hem onlarla o mübarek kıldığımız, içlerine bereket verdiğimiz karyeler arasında sırt sırta karyeler yapmıştık. ❁ O bereketli karyelerden murad Şam bilâdıdır. قُرًى ظَاهِرَةً Katâde'den rivayet olunduğu üzere zahr zahra, yani sırt sırta mütelâsık[1] diye tefsir edilmiştir.[2] {وَقَدَّرْنَا فِيهَا السَّيْرَ} Ve onlarda, yani o karyelerde seyr ü seferi muayyen miktar üzere tertip ve tanzim etmiştik ❁ her biri yolcu için birer istasyon ve birer merhale hâlinde idi, birinden çıkan azık taşımadan ve açıkta yatmadan ve tehlike görmeden diğerine gidebilir, öyle ki {سِيرُوا فِيهَا لَيَالِيَ وَاَيَّامًا اٰمِنِينَ} o kurâ-yı zâhire içinde geceler ve günlerce emniyet ve âsâyiş ile gidin gezin ❁ öyle muntazam, öyle emniyetli idi. Demek ki yalnız Sebe' değil, Yemen'den Şam'a kadar Arabistan'ın bütün vaziyeti böyle bir ma'mûre imiş ki bu çok câlib-i dikkattir. {فَقَالُوا رَبَّنَا} İşte bu nimete karşı da onlar küfrederek "yâ Rabbenâ" dediler {بَاعِدْ بَيْنَ اَسْفَارِنَا} "bizim bu seferlerimizin mesafesini uzaklaştır." ❁ Benî İsrâil'in hayr olan a'lâyı ednâya değişmek istedikleri gibi bunlar da o ma'mûriyetten bîzarlık gösterdiler, onların ortadan kalkıp aralarına uzun mesafelerin, sahrâların girmesini istediler. Bunu hakikaten böyle kavlen istemiş olmaları melhuz ise de yaptıkları küfran ve isyan ile hâlen istemiş olmaları da zannedilir. Öyle dediler {وَظَلَمُوا اَنْفُسَهُمْ} ve nefislerine zulmettiler, kendilerine yazık ettiler, zira belâlarını aradılar {فَجَعَلْنَاهُمْ اَحَادِيثَ} Biz de kendilerini uhdûselere; [3959] efsanelere, masallara çevirdik. ❁ Denilir ki ciddi bir süvari iki aydan ziyade ma'mûre içinde giderdi ve dört aylık mesafeden

---

1 M ve B: "mülâsık".

2 *Tefsîru Abdirrezzâk,* III, 63:

عن قتادة ، في قوله تعالى: «قرى ظاهرة» قال: متواصلة آمنين لا يخافون جوعا ولا ظمأ، أيما يفدون فيقيلون في قرية ويروحون في قرية، أهل جنة حتى لقد ذكر لنا أن المرأة كانت تضع مكتلها على رأسها فيمتلئ قبل أن ترجع إلى أهلها من غير أن تغترف بيدها شيئا، وكان الرجل يسافر لا يحمل زادا ولا سقاء مما بسط للقوم ، فبطر القوم نعمة الله: «فقالوا ربنا باعد بين أسفارنا» فمزقوا كل ممزق، وجعلوا أحاديث.

ahâli yekdiğerinden ateş iktibas edebilirlerdi.[1] {وَمَزَّقْنَاهُمْ كُلَّ مُمَزَّقٍ} Ve[2] didik didik, darmadağınık ettik, Gassân Şam'a iltihak etti, Enmar Yesrib'e, Cüzam Tihâme'ye, Ezd Uman'a ilh. {اِنَّ فِى ذٰلِكَ} Şüphesiz ki bunda ❁ Sebe'in zikrolunan bu kıssasında {لَاٰيَاتٍ} elbette âyetler var, ibret alacak delâletler var[3] {لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ} çok şükredecek her çok sabırlı için ❁ yani çok şükredici şekûr olmak için çok sabırlı olmak lâzımdır. Ve işte böyle çok sabırlı olup çok da[4] nimetlere ermek ve çok şükredici olmak şânından olan kimseler için işbu Sebe' kıssasında mühim âyetler vardır. Hevâ ve heveslerini zabt edip zahmetlere, meşakkatlere tahammül ederek vazife ve ibadetlerine çalışan sabırlı kimseler memleketlerini Allah'ın inâyetiyle cennet gibi mâmur eder nimetlere ererler. Allah'ın pek az olan şekûr kullarından olmak isteyenler de o nimetlerle azmayıp yine sabr u sebat ile şükrüne ikdam edecek ehl-i sabr u mücahede içinde bulunurlar.

{وَلَقَدْ صَدَّقَ عَلَيْهِمْ اِبْلِيسُ ظَنَّهُ} Yine celâlime kasem ederim ki İblis onlar, yani Sebe'liler[5] yahut Benî Âdem aleyhinde zannını doğru çıkarttı ❁ رَبِّ بِمَٓا اَغْوَيْتَنِى لَاُزَيِّنَنَّ لَهُمْ فِى الْاَرْضِ وَلَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَۙ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ [el-Hicr 15/39-40] demiş olan İblis dediğini tahakkuk ettirdi {فَاتَّبَعُوهُ اِلَّا فَرِيقًا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} onun için hâlis mü'minlerden ibaret bir fırkadan mâ'adâsı o İblis'e tâbi' oldular, ardınca sürüklendiler. Bu sürükleniş de onun kudretinden değil, kendilerinin âhirete imansızlıklarındandır. Çünkü Allah teâlâ imanı olanla olmayanın âhiretini ayırmıştır. Onun için o ittibâ', esas itibariyle Şeytan'ın bir galebesinden [3960] değil, emr ü irâde-i Hakk'ın galebesindendir. Yoksa Allah'ın iradesinin zıddını tahakkuk ettirmek kimin haddine? Her şeye karşı hafîz, hâfız, muhâfız, hâkim ancak Rabbin Allah'tır[6]. {وَرَبُّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ} ❁ Onun için hiçbir şeyden korkmayarak:

---

1 B: "edebilirdi" Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 305. Krş. Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb,* XV, 332:
قال عبد الملك في شرح قصيدة ابن عبدون: إن أرض سبأ من اليمن كانت العمارة فيها أزيد من مسيرة شهرين للراكب المجد وكان أهلها يقتبسون النار بعضهم من بعض مسيرة أربعة أشهر.

2 H ve F: "de".
3 B -"ibret alacak delâletler var".
4 H ve F: "da çok".
5 B: "sabırlılar".
6 M: "Allahındır".

قُلِ ادْعُوا الَّذ۪ينَ زَعَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِۚ لَا يَمْلِكُونَ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ فِي السَّمٰوَاتِ وَلَا فِي الْاَرْضِ
وَمَا لَهُمْ ف۪يهِمَا مِنْ شِرْكٍ وَمَا لَهُ مِنْهُمْ مِنْ ظَه۪يرٍ ﴿٢٢﴾ وَلَا تَنْفَعُ الشَّفَاعَةُ عِنْدَهُٓ اِلَّا لِمَنْ
اَذِنَ لَهُۜ حَتّٰٓى اِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ قَالُوا مَاذَاۙ قَالَ رَبُّكُمْۜ قَالُوا الْحَقَّۚ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَب۪يرُ ﴿٢٣﴾
قُلْ مَنْ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ قُلِ اللّٰهُۙ وَاِنَّٓا اَوْ اِيَّاكُمْ لَعَلٰى هُدًى اَوْ ف۪ي ضَلَالٍ
مُب۪ينٍ ﴿٢٤﴾ قُلْ لَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّٓا اَجْرَمْنَا وَلَا نُسْـَٔلُ عَمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٢٥﴾ قُلْ يَجْمَعُ بَيْنَنَا
رَبُّنَا ثُمَّ يَفْتَحُ بَيْنَنَا بِالْحَقِّۜ وَهُوَ الْفَتَّاحُ الْعَل۪يمُ ﴿٢٦﴾ قُلْ اَرُونِيَ الَّذ۪ينَ اَلْحَقْتُمْ بِه۪ شُرَكَٓاءَ
كَلَّاۜ بَلْ هُوَ اللّٰهُ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٢٧﴾ وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَٓافَّةً لِلنَّاسِ بَش۪يرًا وَنَذ۪يرًا وَلٰكِنَّ
اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢٨﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٢٩﴾ قُلْ
لَكُمْ م۪يعَادُ يَوْمٍ لَا تَسْتَأْخِرُونَ عَنْهُ سَاعَةً وَلَا تَسْتَقْدِمُونَ ﴿٣٠﴾

[3961] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Allah'ın berisinden o zuʿm ettiklerinize istediğiniz kadar yalvarın; ne göklerde ne yerde zerre mikdârına[1] güçleri yetmez, onların bunlarda bir ortaklığı da yok, O'nun onlardan bir zahîri de yoktur (22). Huzûrunda şefaat fâide de[2] vermez, ancak izin verdiği kimseninki müstesnâ. Nihâyet[3] kalblerinden dehşet giderildiği zaman "Rabbiniz ne buyurdu?" derler. "Hakkı" derler, O öyle yüksek, öyle büyük (23). "Size" de, "göklerden ve yerden kim rızık veriyor?" "Allah" de, "ve her hâlde biz veya siz mutlak bir hidâyet üzerindeyiz veya açık bir dalâl içinde" (24). De ki: "Siz bizim cürümlerimizden mes'ul edilmezsiniz, biz de sizin yaptıklarınızdan mes'ul olmayız" (25). De ki: "Rabbimiz hepimizi bir araya toplayacak, sonra da hak hükmü ile aramızı ayıracak, O öyle Fettâh, öyle Alîm'dir" (26). De ki: "O'na şerîk diye takıştırdıklarınızı bana gösterin bakayım; hayır öyle şey yok, doğrusu bu: Allah yegâne Azîz, yegâne Hakîm'dir" (27). Seni

---

1 B: "mikdârı".
2 H ve F -"de".
3 H ve F: "Tâ".

de başka değil, ancak[1] bütün insanlara şâmil bir risaletle rahmetimizin müjdecisi, azâbımızın habercisi gönderdik velâkin insanların ekserîsi bilmezler (28). Ve “ne vakit bu vaad eğer gerçekseniz?” diyorlar[2] (29). De ki: “Size bir gün mîʿâdı ki ondan bir saat geri de kalamazsınız[3], ileri de geçemezsiniz” (30).

[3962] {اِلَّا لِمَنْ اَذِنَ لَهُۜ} Ancak kendisine şefaat için izin verilmiş olan kimse müstesnâ ❁ ki evvelâ Makām-ı Mahmûd’da Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem, sonra alâ merâtibihim diğer enbiyâ ve melâike ve sâlihîn {حَتّٰٓى اِذَا فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِمْ} yani izin verdiklerinin şefaati de birdenbire oluvermez, mevkıfta çok tevakkuf ederler; dehşetli korku, halecanlar içinde beklerler, o dereceye kadar beklerler ki nihâyet kalblerinden o dehşet ve halecan giderildiği, yani şefaate izin verildiği zaman şefaat bekleyenler şefaat eden şefaatçilerine {قَالُوا} derler {مَاذَاۙ قَالَ رَبُّكُمْ} “Rabbiniz ne söyledi?” ❁ Şefaatinizi kabul buyurdu mu? Şefaatçiler de cevâben {قَالُوا الْحَقَّ} “hakkı” derler ❁ yani hakkı söyledi, hakkı ne ise o olsun buyurdu derler, binâenʿaleyh kâfirlere şefaat olmaz, وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى [el-Enbiyâ 21/28] mısdâkınca yalnız Allah’ın râzı olduğu mü’minlere şefaat ederler.

{وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَٓافَّةً لِلنَّاسِ} ❁ Bu âyet de risâlet-i Muhammediyenin Arab ve gayr-i Arab bütün insanlara kâffeten âmm u şâmil olduğuna delil olan âyetlerdendir.

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَلَا بِالَّذٖى بَيْنَ يَدَيْهِۜ وَلَوْ تَرٰٓى اِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْۚ يَرْجِعُ بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ الْقَوْلَۚ يَقُولُ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لَوْلَٓا اَنْتُمْ لَكُنَّا مُؤْمِنٖينَ ﴿٣١﴾ قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا لِلَّذِينَ اسْتُضْعِفُوٓا اَنَحْنُ صَدَدْنَاكُمْ عَنِ الْهُدٰى بَعْدَ اِذْ جَٓاءَكُمْ بَلْ كُنْتُمْ مُجْرِمٖينَ ﴿٣٢﴾ وَقَالَ الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا

---
1 B -“ancak”.
2 H ve F: “derler”.
3 B: “kalmazsınız”.

بَلْ مَكْرُ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ اِذْ تَأْمُرُونَنَٓا اَنْ نَكْفُرَ بِاللّٰهِ وَنَجْعَلَ لَهُٓ اَنْدَاداًۜ وَاَسَرُّوا النَّدَامَةَ لَمَّا رَاَوُا الْعَذَابَۜ وَجَعَلْنَا الْاَغْلَالَ ف۪ٓي اَعْنَاقِ الَّذ۪ينَ كَفَرُواۜ هَلْ يُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٣٣﴾ وَمَٓا اَرْسَلْنَا ف۪ي قَرْيَةٍ مِنْ نَذ۪يرٍ اِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَٓاۙ اِنَّا بِمَٓا اُرْسِلْتُمْ بِه۪ كَافِرُونَ ﴿٣٤﴾ وَقَالُوا نَحْنُ اَكْثَرُ اَمْوَالاً وَاَوْلَاداًۙ وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّب۪ينَ ﴿٣٥﴾ قُلْ اِنَّ رَبّ۪ي يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٦﴾

[3963] **Meâl-i Şerîfi**

Bununla beraber o küfredenler: "Biz ne bu Kur'ân'a inanırız ne de önündekine" dediler, fakat görsen o zâlimler yakalanıp Rablerinin huzûruna durdurulduklari zaman bazısı bazısına söz atarken, ki bir taraftan zebûn edilenler, o büyüklük[1] taslayanlara şöyle diyorlardır: "Siz olmasa idiniz her hâlde biz mü'min olurduk" (31). Diğer taraftan büyüklük taslayanlar o zebûn edilenlere şöyle demektedir: "Ya... Size hidâyet [3964] *geldikten sonra sizi ondan biz mi çevirdik, hayır siz kendiniz mücrimdiniz[2]" (32). O zebûn[3] edilenler[4] de o büyüklük taslayanlara demektedir: "Hayır işiniz gece gündüz dolap, çünkü sizler[5] bizlere hep Allah'a küfretmemizi ve O'na menendler koşmamızı emrediyordunuz." Ve böyle atışırlarken hepsi azâbı gördükleri o demde içlerinden pişmanlık getirmektedirler. Tomrukları[6] geçirmişizdir de boyunlarına hep o küfredenlerin, sade yaptıklarının cezâsını çekiyorlardır (33). Biz herhangi bir memlekette (bir nezîr) tehlikeyi haber[7] veren bir resûl gönderdikse her hâlde onun refah ile şımartılmış olanları dediler ki: "Biz sizin gönderildiğiniz şeyleri tanımayız" (34).*

1 B: "büyük".
2 H ve F: "mücrimlerdiniz".
3 M: "zelûm"; sonraki baskılarda "zebûn" şeklinde düzeltilmiştir.
4 B: "O zulmedenler".
5 H ve F -"sizler".
6 B: "Tomruklar".
7 H: "tehlike haberi".

Ve dediler ki: "Biz emvâlce de daha çoğuz evlâdca da, ve biz taʿzîb olunmayız" (35). De ki: "Rabbim rızkı dilediğine döşer dilediğine sıkar velâkin nâsın ekserîsi bilmezler" (36).

وَمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ بِالَّتٖى تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفٰٓى اِلَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًاۘ فَاُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ
جَزَٓاءُ الضِّعْفِ بِمَا عَمِلُوا وَهُمْ فِى الْغُرُفَاتِ اٰمِنُونَ ﴿٣٧﴾ وَالَّذٖينَ يَسْعَوْنَ فٖٓى اٰيَاتِنَا مُعَاجِزٖينَ
اُو۬لٰٓئِكَ فِى الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ ﴿٣٨﴾ قُلْ اِنَّ رَبّٖى يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ وَيَقْدِرُ لَهُۜ
وَمَٓا اَنْفَقْتُمْ مِنْ شَیْءٍ فَهُوَ يُخْلِفُهُۚ وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقٖينَ ﴿٣٩﴾ وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ جَمٖيعًا ثُمَّ يَقُولُ
لِلْمَلٰٓئِكَةِ اَهٰٓؤُلَٓاءِ اِيَّاكُمْ كَانُوا يَعْبُدُونَ ﴿٤٠﴾ قَالُوا سُبْحَانَكَ اَنْتَ وَلِيُّنَا مِنْ دُونِهِمْۚ بَلْ كَانُوا
يَعْبُدُونَ الْجِنَّۚ اَكْثَرُهُمْ بِهِمْ مُؤْمِنُونَ ﴿٤١﴾ فَالْيَوْمَ لَا يَمْلِكُ بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ نَفْعًا وَلَا ضَرًّاۜ
وَنَقُولُ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ النَّارِ الَّتٖى كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ ﴿٤٢﴾ وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ
اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالُوا مَا هٰذَٓا اِلَّا رَجُلٌ يُرٖيدُ اَنْ يَصُدَّكُمْ عَمَّا كَانَ يَعْبُدُ اٰبَٓاؤُ۬كُمْۚ وَقَالُوا مَا هٰذَٓا
اِلَّٓا اِفْكٌ مُفْتَرًىۜ وَقَالَ الَّذٖينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْۙ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُبٖينٌ ﴿٤٣﴾ وَمَٓا
اٰتَيْنَاهُمْ مِنْ كُتُبٍ يَدْرُسُونَهَا وَمَٓا اَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذٖيرٍۜ ﴿٤٤﴾ وَكَذَّبَ الَّذٖينَ مِنْ
قَبْلِهِمْۙ وَمَا بَلَغُوا مِعْشَارَ مَٓا اٰتَيْنَاهُمْ فَكَذَّبُوا رُسُلٖیۜ فَكَيْفَ كَانَ نَكٖيرِ ﴿٤٥﴾

[3965] **Meâl-i Şerîfi**

Hâlbuki ne mallarınız ne de evlâtlarınız değildir sizi huzûrumuza yaklaştıracak olan; ancak iman edip salâh ile iş gören, işte onların amellerine karşı kendilerine kat kat mükâfat vardır. Ve onlar cennet şehnişînlerinde emniyet içindedirler[1] *(37). Âyetlerimizi hükümsüz bırakmak için yarış ederek* [3966] *çalışanlar ise Hakk'ın huzûruna onlar*[2] *azab içinde ihzar edileceklerdir (38). De ki: "Hakikaten Rabbim*

1 H ve F: "Hâlbuki mallarınız da değil evlâtlarınız da değildir sizi huzûrumuza yaklaştıracak olan; ancak iman edip salâh ile iş gören başka, çünkü onlar için amellerine karşı katlı mükâfat vardır. Ve onlar cennet şehnişînlerinde emniyet içindedirler".

2 H ve F: "onlar Hakk'ın huzûruna".

kullarından dilediği kimseye rızkı hem döşer hem sıkar[1] ve her neyi hayra sarf ederseniz O ona halef de verir, hem O rızık verenlerin en hayırlısıdır" (39). O gün ki hep onları birlikte mahşere toplayacağız, sonra melâikeye diyeceğiz: "[2]Şunlar size mi tapıyorlardı?" (40) Demişlerdir: "Zât-ı Sübhânına arz-ı tenzih ederiz[3], Sensin onlara karşı bizim sığınacak velîmiz." Hayır, onlar cinlere tapıyorlardı, ekserîsi onlara inanmışlardı (41). İşte o gün bazınız bazınıza ne bir menfaate ne de bir zarara mâlik olamaz ve o zulmedenlere[4] deriz: "Tadın bakalım o yalan deyip durduğunuz ateşin azâbını"[5] (42). Karşılarında açık beyyineler hâlinde âyetlerimiz tilâvet olunduğu zaman o zâlimler: "Bu başka değil, sırf sizi[6] atalarınızın taptığı[7] mâbudlardan men' etmek isteyen bir adam" dediler ve "bu (Kur'an) başka bir şey değil, sırf uydurulmuş bir iftira" dediler ve o küfredenler hak kendilerine geldiği vakit "bu apaçık bir sihirden başka bir şey değil" dediler[8] (43). Hâlbuki biz onlara öyle ders alacakları kitaplar vermedik ve kendilerine senden evvel bir nezîr de göndermedik (44). Onlardan evvelkiler de tekzib etmişlerdi, hem bunlar onlara[9] verdiklerimizin onda birine ermediler[10]; resullerimizi tekzib ettiler de nasıl oldu inkârım?[11] (45)

{قُلْ اِنَّ رَبِّى يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ وَيَقْدِرُ لَهُ} ❁ Bu bir şahısta iki vakte nazaran, yukarıki de muhtelif iki şahsa nazarandır. Onun için tekrar yoktur {وَهُوَ خَيْرُ الرَّازِقٖينَ} hem o hayru'r-râzikīndir. Çünkü diğerleri hakikaten râzık değil, O'nun rızkını îsâle vâsıtadır.

---

1 B: "kısar".
2 H ve F: "Baksanıza".
3 H ve F: "'Sübhansın' dediler".
4 B: "zu'medenlere".
5 H ve F: "ve deriz o zulmedenlere: 'Tadın bakalım azâbını o yalan deyip durduğunuz ateşin'".
6 B: "sizin".
7 B: "taptıkları".
8 H ve F: "Karşılarında açık beyyineler hâlinde âyetlerimiz tilâvet olunduğu zaman o zâlimler dediler ki: 'Bu başka değil, sırf sizi atalarınızın taptığı mâbudlardan men' etmek isteyen bir adam.' Ve dediler ki: 'Bu (Kur'an) başka bir şey değil, sırf uydurulmuş bir iftira.' Hem o küfredenler o hak kendilerine geldiği vakit 'bu' dediler, 'apaçık bir sihirden ibaret'".
9 B -"Onlardan evvelkiler de tekzib etmişlerdi, hem bunlar onlara".
10 B: "eremediler.
11 H ve F: "Öyle iken resullerimizi tekzib ettiler de inkârım nasıl oldu?"; B: "inkârımız".

{وَمَٓا اَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمْ قَبْلَكَ مِنْ نَذ۪يرٍ} Kendilerine senden evvel bir nezîr de göndermedik ❁ yani o yaptıkları şirkler ne bir kitaba müsteniddir ne de bir peygambere, müşrikliği ihdas [3967] edenler peygamber değildi, yoksa daha evvel İsmâil ve İbrâhim gönderilmemiş değildir. Onun için burada böyle buyurulması ileride وَاِنْ مِنْ اُمَّةٍ اِلَّا خَلَا ف۪يهَا نَذ۪يرٌ [Fâtır 35/24] buyurulmasına münâfî değildir.

قُلْ اِنَّمَٓا اَعِظُكُمْ بِوَاحِدَةٍۚ اَنْ تَقُومُوا لِلّٰهِ مَثْنٰى وَفُرَادٰى ثُمَّ تَتَفَكَّرُواࣞ مَا بِصَاحِبِكُمْ مِنْ جِنَّةٍۜ اِنْ هُوَ اِلَّا نَذ۪يرٌ لَكُمْ بَيْنَ يَدَيْ عَذَابٍ شَد۪يدٍ ﴿٤٦﴾ قُلْ مَا سَاَلْتُكُمْ مِنْ اَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْۜ اِنْ اَجْرِيَ اِلَّا عَلَى اللّٰهِۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَه۪يدٌ ﴿٤٧﴾ قُلْ اِنَّ رَبّ۪ي يَقْذِفُ بِالْحَقِّۚ عَلَّامُ الْغُيُوبِ ﴿٤٨﴾ قُلْ جَٓاءَ الْحَقُّ وَمَا يُبْدِئُ الْبَاطِلُ وَمَا يُع۪يدُ ﴿٤٩﴾ قُلْ اِنْ ضَلَلْتُ فَاِنَّمَٓا اَضِلُّ عَلٰى نَفْس۪يۚ وَاِنِ اهْتَدَيْتُ فَبِمَا يُوح۪ٓي اِلَيَّ رَبّ۪يۜ اِنَّهُ سَم۪يعٌ قَر۪يبٌ ﴿٥٠﴾ وَلَوْ تَرٰٓى اِذْ فَزِعُوا فَلَا فَوْتَ وَاُخِذُوا مِنْ مَكَانٍ قَر۪يبٍۙ ﴿٥١﴾ وَقَالُٓوا اٰمَنَّا بِه۪ۚ وَاَنّٰى لَهُمُ التَّنَاوُشُ مِنْ مَكَانٍ بَع۪يدٍۚ ﴿٥٢﴾ وَقَدْ كَفَرُوا بِه۪ مِنْ قَبْلُۚ وَيَقْذِفُونَ بِالْغَيْبِ مِنْ مَكَانٍ بَع۪يدٍ ﴿٥٣﴾ وَح۪يلَ بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ مَا يَشْتَهُونَ كَمَا فُعِلَ بِاَشْيَاعِهِمْ مِنْ قَبْلُۜ اِنَّهُمْ كَانُوا ف۪ي شَكٍّ مُر۪يبٍ ﴿٥٤﴾

[3968] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Size sade bir tek nasihat edeceğim, şöyle ki: Allah için ikişer üçer ve teker teker kalkarsınız[1], sonra da[2] iyi düşünürsünüz[3], arkadaşınızda cinnetten eser yoktur, o yalnız şiddetli bir azâbın önünde sizi sakındıracak bir peygamberdir" (46). De ki: "Ben sizden ücrete dair bir şey istersem o sırf sizin kendiniz içindir, benim ecrim ancak Allah'a aittir ve Allah her şeye şâhiddir" (47). De ki: "Hakikaten Rabbim hakkı fırlatır, Allâmü'l-guyûb'dur" (48). De ki: "Hak geldi, bâtılın önü de kalmaz sonu da" (49). De ki: "Eğer ben yanılırsam yalnız kendime

---

1 B: "kalkarsanız".
2 H ve F -"da".
3 B: "düşünürseniz".

kalarak yanılırım ve eğer hidâyeti[1] bulmuşsam bilmeli ki Rabbimin bana vahiy vermesiyledir, çünkü O yakındır, işitir, işittirir" (50). Görsen o telâşa düştükleri vakit, artık kaçamak yoktur, yakın yerden yakalanmışlardır (51). Ve "iman ettik O'na" demektedirler, fakat onlara uzak yerden el sunmak nerede? (52). Hâlbuki evvel O'na küfretmişlerdi, uzak yerden gayba taş atıyorlardı (53). Artık kendileriyle arzularının arasına sed çekilmiştir, tıpkı bundan evvel emsâllerine yapıldığı gibi, çünkü hepsi işkilli bir şek içinde bulunuyorlardı (54).

{اِنَّ رَبّٖى يَقْذِفُ بِالْحَقِّ} Hakkı fırlatır, yani kullarından dilediğinin kalbine indirir, yahut bâtılın tepesine endaht eder de onun beynini parçalar; yahut âfâka neşreder, bu[2] surette İslâm'ın intişârını vaad olur. Nitekim {جَٓاءَ الْحَقُّ} hak geldi, yani İslâm geldi, şirk muzmahil olacak. {قُلْ اِنْ ضَلَلْتُ فَاِنَّمَٓا اَضِلُّ عَلٰى نَفْسٖى} Bunda Peygamber'in de kendi kendine ictihad ile hareket ettiği takdirde hata edebileceğine delâlet vardır. {اِذْ فَزِعُوا} O telâşa ve dehşete düştükleri vakit ❁ ölüm [3969] veya haşir dehşeti veya Bedir telâşesi {وَاَنّٰى لَهُمُ التَّنَاوُشُ مِنْ مَكَانٍ بَعٖيدٍ}.

"**Tenâvüş**" tenâvül, el atmak, el sunmak demektir.

"**Mekân-ı Ba'îd**" yani imanın fâide vereceği teklif zamanı; teklif dünyası geçtikten, azab gelip çattıktan sonra iman, iman-ı yeis fâidesizdir. {شَكٍّ مُرٖيبٍ} Reyb veren şek, yani birçok kimseleri de şüpheye düşürmek isteyen veya kendi içlerini de rahatsız eden işkilli, töhmetli şek. Bütün o zâlimlerin, kâfirlerin âhirette böyle dehşetli azâba yakalanacaklarını vaad eden bu âyetler, gerek Peygamber ve gerek mü'minler için büyük bir müjde ve bütün ibâdullah için bir nimet olduğu cihetle bunu müte'âkib Sûre-i Fâtır'ın da hamd ile başlaması ne kadar güzel olmuştur.

1 B: "hidâyet".
2 H ve F: "bir".

[3970]

سُورَةُ فَاطِرٍ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسٌ وَأَرْبَعُونَ آيَةً [1]

FÂTIR SÛRESİ

Fâtır veya Melâike Sûresi denilen bu sûre dahi Mekkîdir.

Âyetleri: Son Medenî ve Şâmî ta'dâdında kırk altı, bâkīsinde kırk beştir.[2]

Kelimeleri: Yedi yüz yetmiş yedidir.

Harfleri: Üç bin yüz otuz.

Fâsılası: ا، ب، ز، د، ن، م، ر harfleridir.[3]

Bu sûre-i celîle, Sûre-i Sebe'de halk-ı cedîdi inkâr eden kâfirlerin rağmına İslâm ile yeni bir âlemin yaratılmakta olduğunu tebşir ediyor gibidir ki ilk âyeti ile vech-i tesmiyesi de anlaşılmaktadır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ جَاعِلِ الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا اُو۪لٓى اَجْنِحَةٍ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَۜ يَز۪يدُ فِى الْخَلْقِ مَا يَشَٓاءُۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿١﴾ مَا يَفْتَحِ اللّٰهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَاۚ وَمَا يُمْسِكْۙ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِه۪ۜ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٢﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْۜ هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللّٰهِ يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِۜ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۘ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ ﴿٣﴾ وَاِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿٤﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَاۜ وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ

---

1 H ve F: "أربعون وخمس".

2 Dânî, *el-Beyân,* s. 210:

وهي أربعون وست آيات في المدني الأخير والشامي وخمس في عدد الباقين.

3 H ve F -"ا، ب، ز، د، ن، م، ر harfleridir".

الْغَرُورُ ﴿٥﴾ اِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّاۜ اِنَّمَا يَدْعُوا حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ اَصْحَابِ السَّعِيرِۜ ﴿٦﴾ اَلَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌۜ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَبِيرٌ ﴿٧﴾

[3971] **Meâl-i Şerîfi**

Hamd Allah'a, O gökleri, yeri yaratan ve melâikeyi kılan Fâtır'a: kanatlı elçiler, ikişer üçer dörder; halkta dilediği kadar ziyade eder, hakikat Allah her şeye kādirdir[1] (1). Allah, insanlara rahmetinden her neyi açarsa onu tutacak, kısacak yoktur, her neyi de tutar kısarsa onu da O'ndan sonra salacak yoktur, öyle Azîz, Hakîm O'dur[2] (2). Ey insanlar! Allah'ın üzerinizdeki[3] nimetini anın, Allah'ın gayrı bir hâlık mı var? Size gökten ve yerden rızık verir[4]; başka tanrı yok ancak O, o hâlde nasıl çevrilirsiniz? (3). Ve eğer seni tekzib ediyorlarsa bundan evvel birçok resuller de tekzib olundu, bütün işler Allah'a ircâ' olunur (4). Ey insanlar! Haberiniz olsun ki Allah'ın vaadi muhakkak haktır, sakın[5] o dünyâ hayat sizi aldatmasın ve sakın o mağrur Şeytan sizi Allah'a da [3972] *mağrurlandırmasın (5). Haberiniz olsun ki Şeytan size düşmandır,[6] siz de onu düşman tutun, çünkü o etrafına toplanan hizbini ancak[7] ashâb-ı sa'îrden olsunlar diye davet eder (6). Küfredenler, onlar için şiddetli bir azab var. İman edip sâlih ameller işleyenler, onlar[8] için de bir mağfiret ve büyük bir ecir var (7).*

{فَاطِرِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Göklerin ve yerin fâtırı ❁ yani bütün âlemi yokken yaratan, fıtratını ibtidâ ibdâ' eden, yahut yaran, 'ademden

---

1 H ve F: "Hamd hep Allah'a, O gökleri ve yeri yaratan ve melâikeyi kanatlı kanatlı elçiler yapan, ikişer üçer dörder; halkta O dilediği kadar ziyade eder, hakikat Allah her şeye kādirdir".
2 H ve F: "O öyle Azîz öyle Hakîm'dir".
3 B: "üzerindeki".
4 H ve F: "veriyor".
5 H +"~~sizi~~".
6 H ve F: "Her hâlde o Şeytan size düşmandır".
7 B: "anacak".
8 B -"onlar".

vücûda çıkaran ve yine yaracak, إِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ [el-İnşikāk 84/1][1] ve إِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ [el-İnfitâr 82/1][2] hükmünü icrâ edecek olan.

Sûre-i En'âm'da dahi geçtiği üzere fatr (فطر) esasen yarmak mânasınadır[3]. Râgıb uzunluğuna yarmak der[4], bundan bir misâl sebketmeksizin ilk olarak yaratmak mânasına müte'âref olmuştur. Bu mânaca "fâtır" îcâd-ı evvele nâzırdır. Ve mâzî mânasına olcağı için izâfet-i ma'neviye olarak ma'rife olup lafza-i celâleye sıfat olmuştur. Bu surette âhirete, neş'et-i sâniyeye işareti, intikālî ve istidlâlî olmuş olur. Ma'âmâfîh bazı müfessirînin dediği gibi yarmak mânasından fâil olması da melhuzdur. Bu surette biz bundan إِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ mantûkundaki "infitâr"ı da anlamak isteriz ki bunda îcâd-ı uhrevî dahi tansis olunmuş olur. Ancak yaracak[5] demek olan bu mâna istikbâle ait olduğu için "fâtır" âmil olarak izâfet-i lafziye olacağından ta'rîf iktisab etmez ve "Allah" ismine sıfat olmamak lâzım gelir. O hâlde iki ihtimal kalır: Birisi bedel yapılmak[6], birisi de مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ gibi istimrar ve sebat kasdolunarak mâzî ve istikbâle şâmil olmaktır. En münâsibi de budur. O hâlde hem îcâd-ı evveli ve hem îcâd-ı sânîyi tazammun ederek mâna işaret ettiğimiz gibi şu olur: Semâvât ve Arz'ı yaran ve yaracak olan, dünyayı yarattığı gibi âhireti de yaratan {جَاعِلِ[7] الْمَلٰٓئِكَةِ رُسُلًا} ve melekleri elçiler yapan ۞ yani kendisinden kullarının şuurlarına tebliğ vâsıtaları, peygamberlere vahiy, sâlihîne ilham, akıllara [3973] fikr-i savâb getiren vâsıtalar, yahut kudretinin âsârını halkına îsâl edici[8] vâsıtalar kılan, öyle ki {اُو۬ل۪ٓي اَجْنِحَةٍ مَثْنٰى وَثُلٰثَ وَرُبَاعَ} ikişer, üçer ve dörder müte'addid ecnihalı.

---

1 "Semâ inşikak ettiği… vakit"
2 "Semâ çatladığı vakit."
3 B: "mânasındandır".
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 640:

أصل الفَطْرِ: الشَّقُّ طولا.

5 M: "yaradacak".
6 B: "yapmak".
7 H, F ve M: "وجاعل".
8 H: "eden".

"**Ecniha**" "cenâh"ın cem'idir. "Cenah" da kanat demektir. Mâruf olan budur. Bir şeyin kanat ve kol gibi şubelerine ve cihetlerine dahi ıtlak olunur. Melâikenin cenahlarının hakikati ve keyfiyeti nasıl olduğunu ise Allah bilir. Ma'amâfîh cihet ile tevil edenler de olmuştur. İfadenin siyâkından anlaşıldığına göre burada zikrolunan adedler tâyin ve tahsis için değil, çokluğu beyan içindir. Binâen'aleyh dörtten yukarı yok demek değildir. Fi'l-hakīka Buhârî, Müslim, Tirmizî لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى [en-Necm 53/18][1] âyetinde İbn Mes'ud Hazretleri'nden rivayet etmişlerdir ki Resûlullah Cibrîl'i altı yüz kanatla görmüştür.[2] Tirmizî'nin Hazret-i Âişe'den rivayetine göre de Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Cibrîl'i kendi suretinde ancak iki defa görmüştür. Bir kere Sidre-i Müntehâ'nın yanında, bir kere de Ciyâd içinde ki altı yüz kanadı vardı, ufku seddetmişti.[3] Filvaki dörtten ziyade olabileceğini de anlatmak için buyuruluyor ki: {يَزِيدُ فِى الْخَلْقِ مَا يَشَٓاءُ} Halkta dilediği kadar ziyade eder ❁ Binâen'aleyh melâikenin kanatlarını daha ziyade yapabileceği gibi, diğer mahluklarında[4] da[5] dilediği ziyadeyi yapabilir. Meselâ güzel yüzler, güzel sesler, güzel saçlar, güzel hatlar, gözlerde melâhat, kāmette letâfet, surette tenâsüb, a'zâda tamamlık, kuvvette şiddet, akılda keskinlik, re'yde cezâlet, kalbde şecaat, nefiste semâhat, lisanda talâkat, tekellümde liyâkat, işte beceriklilik[6] ilh... neler, ne kemâller, ne ziyadelikler yaratır. Binâen'aleyh Allah'ın yaratışını mahdud suretlerle tahdîde kalkışmamalıdır. {اِنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ} Şüphesiz ki Allah, her şeye [3974] kādirdir. Onun için

---

1 "Vallahi gördü Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü."

2 Buhârî, Tefsîr, 53, Bed'ü'l-Halk, 7; Müslim, Îmân, 280-282; Tirmizî, Tefsîr, 53:

عن الشيباني قال: سألت زرا عن قوله تعالى: «فكان قاب قوسين أو أدنى. فأوحى إلى عبده ما أوحى» قال: أخبرنا عبد الله أن محمدا صلى الله عليه وسلم رأى جبريل له ستمائة جناح.

3 Tirmizî, Tefsîr, 53/3278:

عن الشعبي قال: لقي ابن عباس كعبا بعرفة، فسأله عن شيء، فكبر حتى جاوبته الجبال، فقال ابن عباس : إنا بنو هاشم، فقال كعب: إن الله قسم رؤيته وكلامه بين محمد وموسى، فكلم موسى مرتين، ورآه محمد مرتين.

قال مسروق : فدخلت على عائشة ، فقلت: هل رأى محمد ربه؟ فقالت: لقد تكلمت بشيء قَفَّ له شعري. قلت: رويدا، ثم قرأت: «لقد رأى من آيات ربه الكبرى» قالت أين يذهب بك؟ إنما هو جبريل من أخبرك أن محمدا رأى ربه أو كتم شيئا مما أمر به، أو يعلم الخمس التي قال الله تعالى: «إن الله عنده علم الساعة وينزل الغيث» فقد أعظم الفرية، ولكنه رأى جبريل لم يره في صورته إلا مرتين: مرة عند سدرة المنتهى، ومرة في جياد له ست مائة جناح قد سد الأفق.

4 B: "mahluklarına".

5 F -"da".

6 H ve F: "beceriklik".

{مَا} ❁ şartiye {يَفْتَحِ اللّٰهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ} Allah, insanlara rahmetinden her neyi açarsa[1] ❁ rahmeti hazinesinden herhangi bir rahmeti, maddî veya mânevî herhangi lutf u nimeti açar salıverirse {فَلَا مُمْسِكَ لَهَا} artık onu, o rahmeti başka tutacak yoktur. ❁ Yağar da yağar, feyz-i ilâhî coşar da coşar. {وَمَا يُمْسِكْ} Her neyi de tutarsa {فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ} onu da O'ndan başka salacak yoktur. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Ve O öyle Azîz öyle Hakîm'dir. ❁ Azîz, iradesine kudretine karşı gelinmek ihtimâli yok, hiçbir kayd u şartın tesiri altında bulunmayan, hiçbir kanun ile mukayyed olmayan, istediği hârikayı yapan, gālib-i gayr-i mağlûbdur. Bununla beraber Hakîm'dir de, izzet ile fâil olduğu gibi hikmet ile de fâildir. Sun'undan hikmetler, kanunlar çıkar, bu sayede ilimler fenler edinilerek esbâbına teşebbüsle nimetlerine erilir. İzzeti hudûduna yanaşılmaz, lâkin[2] hikmeti âsârından sa'y ü kesb ile istifade edilir. İzzet ve rahmetiyle peygamber, kitab gönderir, hikmetiyle din ve ilim öğretir. {يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ عَلَيْكُمْ} Ey insanlar: bütün insanlar! Allah'ın üzerinizdeki nimetini düşünün ❁ düşünün ki sizi izzet ve hikmetinden müstefid etmek üzere mazhar-ı emânet olan insan yaratmış {هَلْ مِنْ خَالِقٍ غَيْرُ اللّٰهِ} Allah'ın gayrı bir hâlık mı var? ❁ Ne için siz O'nun nimetini düşünmeyip, Allah için çalışmayıp da başkalarına kul olacaksınız? {يَرْزُقُكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} O size gökten ve yerden rızık verir ve[3] veriyor ❁ eğer O vermezse diğer vâsıtaların hepsi hükümsüz kalır, çünkü şimdi geçtiği[4] üzere O'nun imsak ettiğini başkası [3975] koyuveremez[5]. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka kulluk edilecek[6] tanrı yok {فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ} o hâlde siz nasıl çevrilirsiniz? ❁ Nasıl olur da ona şirk koşar, başkalarına taparsınız? {وَاِنْ يُكَذِّبُوكَ} ❁ Bu âyet Peygamber'e tesliyettir. {اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ} Allah'ın vaadi muhakkak haktır. ❁ Âhiret gelecek, o mücâzat ve mükâfat her hâlde olacaktır. O hâlde {فَلَا تَغُرَّنَّكُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} sakın dünyâ hayat sizi mağrur etmesin, aldatmasın

1 B: "her şeyi açar".
2 M ve B: "ya'ni".
3 M ve B -"verir ve".
4 B: "geleceği".
5 F: "koyuvermez".
6 H ve F: "edecek".

❁ bugün keyfimize bakalım da yarın ne olursa olsun demeyin. Dünyaya dalıp da uhrevî vazifelerinizi unutmayın, dünya için âhiretinizi[1] feda etmeyin. Çünkü gençlik uçup ihtiyarlık çöktüğü gibi dünya her ne olsa bir rüya gibi gelir geçer, âhiret ebedî olmak üzere gelir çatar. {وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ} Ve sakın o çok aldatıcı mağrur Şeytan sizi Allah ile de aldatmasın, Allah'a da mağrur etmesin. ❁ Yani Allah Kerîm'dir, Allah Gafûr, Rahîm'dir, Allah her şeye vekildir diyerek günahlara, atâletlere, sefâhetlere sevketmesin, vazifelerinizi sû'-i isti'mâl ettirmesin. Fi'l-vâki' Allah öyledir. Fakat öyledir diye mağrurlanmak, Allah saygısını duymamak, izzet ü celâlini hesâba almamak, Allah'ın ikābını tanımamak gibi bir cinayet ve aynı zamanda Allah'ın iman ile çalışan sâlih kullarına mev'ud olan nimetlerinden mahrumiyettir. Çünkü küfr ü küfrân edenlere şiddetli azab, iman ile sâlih amellere çalışanlara mağfiret ve büyük ecir vardır. Bunu mukayese ile takrir için buyuruluyor ki:

اَفَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُوٓءُ عَمَلِهٖ فَرَاٰهُ حَسَناًۜ فَاِنَّ اللّٰهَ يُضِلُّ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُۘ فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ ﴿٨﴾ وَاللّٰهُ الَّذٖٓى اَرْسَلَ الرِّيَاحَ فَتُثٖيرُ سَحَاباً فَسُقْنَاهُ اِلٰى بَلَدٍ مَيِّتٍ فَاَحْيَيْنَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ كَذٰلِكَ النُّشُورُ ﴿٩﴾ مَنْ كَانَ يُرٖيدُ الْعِزَّةَ فَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ جَمٖيعاًۜ اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُۜ وَالَّذٖينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّـَٔاتِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدٖيدٌۜ وَمَكْرُ اُو۬لٰٓئِكَ هُوَ يَبُورُ ﴿١٠﴾ وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ جَعَلَكُمْ اَزْوَاجاًۜ وَمَا تَحْمِلُ مِنْ اُنْثٰى وَلَا تَضَعُ اِلَّا بِعِلْمِهٖۜ وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهٖٓ اِلَّا فٖى كِتَابٍۜ اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيرٌ ﴿١١﴾ وَمَا يَسْتَوِى الْبَحْرَانِۗ هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ سَٓائِغٌ شَرَابُهُ وَهٰذَا مِلْحٌ اُجَاجٌۜ وَمِنْ كُلٍّ تَأْكُلُونَ لَحْماً طَرِياًّ وَتَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَاۚ وَتَرَى الْفُلْكَ فٖيهِ مَوَاخِرَ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهٖ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ ﴿١٢﴾ يُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِۙ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَۘ كُلٌّ

---

1 B -"unutmayın, dünya için âhiretinizi".

يَجْرٖى لِاَجَلٍ مُسَمًّىۜ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُۜ وَالَّذٖينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ
قِطْمٖيرٍۜ ﴿١٣﴾ اِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَٓاءَكُمْۚ وَلَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْۜ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ
يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْۜ وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبٖيرٍ ﴿١٤﴾

[3977] **Meâl-i Şerîfi**

Ya artık o kimse de mi ki? Kötü ameli kendisine allanmış pullanmış da onu güzel görmüş, şüphe yok ki Allah dilediğini[1] şaşırtır, dilediğini doğru yola çıkarır. O hâlde nefsin onlara karşı hasretlerle geçmesin, çünkü Allah onların bütün sanatlarını bilir (8). Allah O'dur ki rüzgârları göndermiştir, derken bir bulut kaldırır, derken onu ölmüş bir beldeye sevketmişizdir, derken onunla Arz'a ölümünden sonra hayat vermekteyizdir, işte nüşûr böyledir (9). Her kim izzet istiyorsa bilsin ki izzet tamamıyla Allah'ındır, O'na hoş kelimeler yükselir, onu da amel-i sâlih yükseltir. Kötülükler kuranlara gelince onlara şiddetli bir azab vardır ve onların tuzakları hep târumâr olur (10). Hem Allah sizi bir topraktan, sonra bir nutfeden yarattı, sonra sizi çiftler kıldı,[2] O'nun ilmine iktiran etmeksizin ne bir dişi[3] hâmil olur ne de vazʿ eder. Bir yaşatılana çok ömür verilmek de, ömründen eksiltmek[4] de behemehâl bir kitapta yazılıdır, şüphe yok ki o Allah'a göre kolaydır (11). Hem iki deniz müsâvî olmuyor; şu tatlı, harâret keser, içerken kayar, şu da tuzlu, yakar kavurur, bununla beraber her birinden [3978] *bir taze et yersiniz[5] ve bir ziynet çıkarır giyinirsiniz. Gemileri de görürsün, onda yarar yarar giderler, fazlından nasib arayasınız diye ve gerek ki şükredesiniz[6] (12). Geceyi gündüze sokuyor, Şems ü Kamer'i râm etmiş, her biri (müsemmâ bir ecele) mukadder bir gayeye akıp gidiyor. İşte bu gördüklerinizi yapan Allah, Rabbiniz,*

---

1 B: "dilediğinizi".
2 H ve F +"bir iş".
3 H ve F -"bir dişi".
4 B: "eksilmek".
5 H ve F: "ve her birinden bir taze et yersiniz".
6 B: "şükredersiniz".

mülk O'nun, O'ndan beride çağırdıklarınız bir kıtmir idare edemezler (13). Kendilerine dua ederseniz duanızı işitmezler, işitseler bile size cevâbını veremezler, kıyamet günü de şirkinize küfrederler, sana bir habîr gibi haber veren olmaz (14).

{اَفَمَنْ} Ya artık o kimse de mi ki ❁ "Fâ" aşağıyı yukarıya tefrî', hemze de bu tefrî'i inkâr içindir, haber mahzuftur. Yani iman edip sâlih ameller yapan kimselere mağfiret ve büyük bir ecir var diye onun zıddı olan o mağrur kimse de mi onun gibi olacak ki {زُيِّنَ لَهُ سُوٓءُ عَمَلِهٖ} kendisine kötü ameli tezyin edilmiş, hırs-ı şehvetle allanmış pullanmış câzibeli, hem zevkine, hem menfaatine uygun, sonu iyi gelecek bir amel gibi hoş gösterilmiş {فَرَاٰهُ حَسَنًا} de onu güzel görmüş ❁ vehm ü hevâsı aklına galebe etmiş, şehevâtının humârı gönlünü gözünü bürümüş.

استقي[1] حتى تراني   حسنا عندي القبيح[2]

"Öyle içerim ki nihâyet beni görürsün; çirkin indimde güzel"[3] diyen bedmest gibi tersi dönmüş; bâtılı hak, kötüyü iyi, fenalığı güzel görür olmuştur. İşte dünyâ hayata[4] mağrur olan bu hâle geleceği gibi, Allah gafûr diye masiyete ısrar eden mağrurlar da bu hâle gelir. Bir insan böyle kötüyü iyi[5] görecek kadar da şaşkın ve vicdansız nasıl olur diye hayret etme {فَاِنَّ اللّٰهَ} çünkü Allah {يُضِلُّ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَهْدٖى مَنْ يَشَٓاءُ} dilediğini şaşırtır, dilediğini de yola yatırır. ❁ [3979] Peygamberlerine ve onlara uyanlara hidâyet verdiği gibi, şeytanlara ve onlara uyanlara da dalâlet verir. {فَلَا تَذْهَبْ نَفْسُكَ عَلَيْهِمْ حَسَرَاتٍ} Onun için nefsin onlara hasretlerle, teessüflerle geçmesin ❁ üzülme de vazifene bak {اِنَّ اللّٰهَ[6] عَلٖيمٌ بِمَا يَصْنَعُونَ} Allah onların ne sanatlar yaptıklarını ve yapacaklarını da bilir ❁ yani

---

1 Görebildiğimiz kaynaklarda kelime اسقنى şeklindedir. B: "استبقى".

2 Beyit Ebû Nüvâs'a âittir. Bk. İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdü'l-ferîd,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404, VIII, 50; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 600:

آفات الخمر وخبائثها: أول ذلك انها تذهب العقل، وأفضل ما في الإنسان عقله، وتحسن القبيح وتقبح الحسن. قال أبو نواس:

اسقني حتى تراني   حسنا عندي القبيح

3 H ve F: "Doldur bana sâkī, tâ göresi / çirkin indimde güzel".

4 B: "hayatta".

5 H: "güzel".

6 H, F, M ve B: "والله".

onları ibtidâ öyle şaşırtması hikmetsiz ve sırf cebrî olmadığı gibi, sonunda da yaptıklarını yanlarına bırakacak değildir. Şüphe yok ki kötüyü iyi gören âkıbetinde iyilik görecek değildir. Elbette onlar amel-i sâlih yapan mü'minler gibi mağfiret ve ecre nâil olacak değiller, bir gün gelip belâlarını bulacaklardır. Ya o nasıl ve ne zaman olacak denilirse bunun bir inkılâb ve nüşûr ile olacağı anlatılmak üzere buyuruluyor ki: {وَاللّٰهُ الَّـذٖى اَرْسَلَ الرِّيَاحَ} ilâ {كَذٰلِكَ النُّشُورُ} İşte nüşûr da böyledir. ❁ Böyle bir inkılâb ile durgun havaları harekete getirerek semâya yükselecek bulutlar gibi kābiliyetli anâsırı feveran ettirerek fâideli rüzgârlara benzer ilâhî bir cereyânın sevk u idaresiyle bir ölü beldeye nasıl bir hayat veriliyorsa, hesab için ölülerin dirilmesi demek olan nüşûr, yani ba'ʿs ba'de'l-mevt de işte öyle bir kıyam ve kıyamet iledir. (*"Nüşûr" kelimesi için Sûre-i Furkān'a bak*).

{مَنْ كَانَ يُرٖيدُ الْعِزَّةَ} Her kim izzet istiyorsa ❁ zillet ve hakāretten kurtulup şerefli, haysiyetli, kuvvetli olmak arzu ediyorsa {فَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ جَمٖيعاً} bilsin ki izzet tamamıyla Allah'ındır. -Dünyada da Allah'ındır, âhirette de Allah'ındır-. ❁ Binâenʿaleyh izzet isteyen şuna buna tapmakla kendisini zelil etmemeli, hepsini geçip Allah'a yükselmelidir. Fakat {اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ} ona hoş kelimeler yükselir {وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ} onu da amel-i sâlih yükseltir.

[3980] "Kelim-i Tayyib", başta kelime-i tevhid: لا إله ألّا الله olmak üzere tesbih, tahmid, tekbir, dua, istiğfar ve ezkâr gibi hoş kelimelerin hepsine şâmildir. Ve bunların Arş-ı ilâhîye yükselip de اِنَّ كِتَابَ الْاَبْرَارِ لَفٖى عِلِّيّٖينَ [el-Mutaffifîn 83/18][1] buyurulduğu üzere makbul ameller defterine yazılması ancak bunları tahakkuk ve tasdik ettirecek sâlih amellere iktiran ile olur. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den vârid olduğu üzere سُبْحَانَ اللّٰهِ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ وَلَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ kelim-i tayyibdir. Bir kul bunu dediği vakit melek onunla semâya çıkar, onu vech-i Rahmân'a arz eder, fakat amel-i sâlih olmazsa kabul olunmaz.[2] Yine

1 "…Çünkü ebrârın yazısı illiyyîndedir."

2 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXII, 167:

hadiste vârid olmuştur ki: Allah teâlâ bir kavli amelsiz kabul buyurmaz ve kavli de ameli de niyetsiz kabul buyurmaz; kavli, ameli, niyeti de ancak sünnete isabet ile kabul buyurur.[1] Hâsılı izzete nâil olmak kavlî ve fiilî güzel tâat ile olur. Yoksa gurur ve atâlet,[2] şeytanet ve seyyiât ile değil, çünkü {وَالَّذِينَ يَمْكُرُونَ السَّيِّـَٔاتِ} seyyiât, türlü türlü kötülüklere tedbir alan, şeytanet ve entrika ile uğraşanlara veya mürâîlik yapanlara gelince {لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ وَمَكْرُ اُو۬لٰٓئِكَ هُوَ يَبُورُ}dur. ❁ Kureyş'in Dârü'n-Nedve'de Peygamber'e yapmak istedikleri mekirler gibi bozuk çıkar, başlarına geçer.

Allah'ın izzeti ve ba'ʿs ü nüşûrun sıhhati diğer âyetlerle de tavzih olunarak buyuruluyor ki:

{وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ... إلخ} ❁ Bu öyle bir hakikattir ki maymundan yaratıldıklarını iddia edenler bile daha evvel topraktan, sonra da bir nutfeden geldiklerini inkâr edemezler. Silsile-i istidlâlde bir halka daha itiraf etmiş olurlar[3]. Bütün bunlar Allah teâlâ'nın tabiatlar üzerindeki izzet ve hâkimiyetini gösterir. Nitekim {ثُمَّ جَعَلَكُمْ اَزْوَاجاً} sonra sizi çiftler yaptı ❁ o nutfeden sade erkek değil, dişiler de yaptı ve izdivac kanununu vaz' eyledi, hem bunları [3981] yapıp da bırakıvermedi {وَمَا تَحْمِلُ مِنْ اُنْثٰى وَلَا تَضَعُ اِلَّا بِعِلْمِهِ} herhangi bir dişinin hamli ve vaz'-ı hamli hep O'nun ilmiyledir. ❁ Binâen'aleyh gizli günah yapmak isteyenler de bilmelidirler ki Allah yaptıklarını bilir {وَمَا يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ} ve ne[4] yaşatılana çok ömür verilmesi {وَلَا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ} ne de ömründen eksiltilmesi ❁ yani doğmadan ölmesi veya az yaşaması veya yaşadıkça ömrünün tükenmesi olmaz ki {اِلَّا فِي كِتَابٍ} her hâl bir kitabda[5] yazılı olmasın ❁ yani hiçbirisi gelişigüzel bir tesadüf ile değil, her biri[6] behemehâl ilm-i ilâhîde mukadder ve Levh-i Mahfuz'da yazılmış olarak vâki' olur. Bu kadar cüz'iyyât nasıl mâlum olabilir diye istib'âd da etmemelidir. {اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيرٌ} Çünkü o Allah'a

عن أبي هريرة، عن النبي صلى الله عليه وسلم في قول الله تعالى «إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ» قال: هو قول الرجل: «سبحان الله، والحمد لله، ولا إله إلا الله، والله أكبر» إذا قالها العبد عرج بها ملك إلى السماء فحيّا بها وجه الرحمن عز وجل، فإذا لم يكن عمل صالح لم يقبل منه.

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* III, 602-603. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXII, 169:

وفي الحديث: لا يقبل الله قولا إلا بعمل، ولا يقبل قولا ولا عملا إلا بنية، ولا يقبل قولا وعملا ونية إلا بإصابة السنة.

2 H ve F +"ve".

3 M ve F: "olur".

4 H +"bir".

5 H ve F: "illâ kitabda".

6 H ve F: "her biri".

göre kolaydır, onun için O'na göre ba's de kolaydır. {وَمَا يَسْتَوِى الْبَحْرَانِ} Bu da tabiatın hâkim olmadığını isbat eder. ❁ Burada mü'min ile kâfirin veya dâr-ı İslâm ile dâr-ı küfrün de temsil tarîkiyle farkına bir işaret vardır. Biri tatlı biri acıdır. {لَحْماً طَرِيًّا} Taze et ❁ evet, acı denizde tatlı balık oluyor, acı sularda da. Demek ki muhîtin tabiatı fevkinde hâlıkın tesiri böyle de görülüp duruyor; {وَتَسْتَخْرِجُونَ حِلْيَةً تَلْبَسُونَهَا} giyineceğiniz bir hilye, bir ziynet de çıkarıyorsunuz ❁ inci mercan gibi takılan ziynetler. Lâkin bunların tatlı sulardan çıkarıldığı mâlum olmadığına göre مِنْ كُلٍّ kaydına rabtı, cây-ı nazar olmuştur. {يُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ} ❁ Bu da izzet-i ilâhiyenin zaman üzerinde dahi hâkim olduğunu ve bütün inkılâbâtın O'nun hükmüyle cereyan ettiğini gösterir.

[3982] Hulâsa {ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُۜ وَالَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ}

"**Kıtmîr**" esasen hurma ile çekirdiğinin arasındaki ince zar veya çekirdeğin arkasındaki ince pürüz demek olup sonra hakir ve küçük olan şeylerde mesel olmuştur. Nitekim lisânımızda "nıkır kıtmır" diye mâruftur. {وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ} Sana bir habîr gibi, yani Habîr olan Allah gibi haber veren olmaz, Allah'tan başkası peygamberlik veremez.

يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اَنْتُمُ الْفُقَرَٓاءُ اِلَى اللّٰهِۚ وَاللّٰهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ ﴿١٥﴾ اِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍۚ ﴿١٦﴾ وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزِيزٍ ﴿١٧﴾ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰىۜ وَاِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ اِلٰى حِمْلِهَا لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَيْءٌ وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰىۜ اِنَّمَا تُنْذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَۜ وَمَنْ تَزَكّٰى فَاِنَّمَا يَتَزَكّٰى لِنَفْسِهٖۜ وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصِيرُ ﴿١٨﴾ وَمَا يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُۙ ﴿١٩﴾ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُۙ ﴿٢٠﴾ وَلَا الظِّلُّ وَلَا الْحَرُورُۚ ﴿٢١﴾ وَمَا يَسْتَوِى الْاَحْيَٓاءُ وَلَا الْاَمْوَاتُۜ اِنَّ اللّٰهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَٓاءُۚ وَمَٓا اَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِى الْقُبُورِ ﴿٢٢﴾ اِنْ اَنْتَ اِلَّا نَذِيرٌ ﴿٢٣﴾ اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشِيراً وَنَذِيراًۜ وَاِنْ مِنْ اُمَّةٍ اِلَّا خَلَا فِيهَا نَذِيرٌ ﴿٢٤﴾ وَاِنْ يُكَذِّبُوكَ فَقَدْ كَذَّبَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۚ جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ وَبِالزُّبُرِ وَبِالْكِتَابِ الْمُنِيرِ ﴿٢٥﴾ ثُمَّ اَخَذْتُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَكَيْفَ كَانَ نَكِيرِࣖ ﴿٢٦﴾

[3983] **Meâl-i Şerîfi**

Ey insanlar! Sizsiniz hep Allah'a muhtaç[1] fukarâ, Allah ise zengin O, hamd ile övülecek veliyy-i nimet O (15). Dilerse sizi giderir ve yeni bir halk getirir (16) ve Allah'a göre bu zor bir şey değildir (17). Hem günah çeken bir nefis, başkasının günahını çekmeyecek, yükü ağır basan onun yükletilmesine çağırsa da ondan bir şey yüklenilmeyecek[2], isterse bir yakını olsun. Fakat sen ancak o kimseleri sakındırırsın ki gaybda Rablerinin haşyetini duyarlar, namazı dürüst kılarlar, temizlenen de sırf kendisi için temizlenir, nihâyet gidiş Allah'adır (18). Ne kör ile gören müsâvî olur (19) ne zulümât[3] ile nûr (20) ne de zıll ile harûr (21). Ölüler de müsâvî olmaz diriler de, gerçi Allah her dilediğine işittirirse de sen kabirlerdekine işittirecek değilsin (22). Sen sade bir nezîrsin (23). Muhakkak ki Biz seni hak ile hem [3984] *bir beşîr hem bir nezîr gönderdik, hiçbir ümmet de yoktur ki içlerinde bir nezîr geçmiş olmasın (24). Seni tekzib ediyorlarsa bunlardan evvelkiler de tekzib etmişlerdi, onlara peygamberleri beyyinelerle, suhuflarla ve nûrlu kitap ile gelmişlerdi (25). Sonra Ben o küfredenleri tuttum alıverdim, o vakit inkârım nasıl oldu? (26).*

{اَنْتُمُ الْفُقَرَٓاءُ اِلَى اللّٰهِ} Sizsiniz Allah'a muhtaç fukarâ. ❁ اَنْتُمُ الْفُقَرَٓاءُ cümlesinde müsnedin ta'rîfi kasr ifade eder. Yani din ve ibadet Allah'ın ihtiyâcı değil, insanların ihtiyâcıdır. Hem mahlûkāt içinde Allah'a ihtiyâcı en çok olan fukarâ, sade insanlardır. İnsan خُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفاً [en-Nisâ 4/28] mantûkunca zayıf olarak yaratılmış olmakla hangi mertebede olursa olsun hiçbir zaman Allah'a ihtiyaçtan kurtulamayacağı gibi, emâneti hâmil olan insan rûhunun duyduğu ihtiyaç o kadar çoktur ki onun yanında sâir mahlûkāta fakir bile denmez[4]. İnsanın bu ihtiyâcını tatmin etmek için de Allah'tan başka mâbud bulunmaz. Başkaları bir kıtmîre bile mâlik değil {وَاللّٰهُ} Allah ise {هُوَ الْغَنِىُّ} Ganî O ❁ hiçbir ihtiyâcı

1 B +"olan".
2 H ve F: "yükletilmeyecek".
3 B: "zulmet".
4 H: "denilmez".

olmayan ve her şeyden müstağnî, tam mânasıyla zengin, Ganî O, yalnız O'dur. O sizin ibadetinize muhtaç olmadığı gibi bütün ihtiyaçlarınızı tatmin edebilecek kudrete de mâliktir; öyle ama bakalım korur gözetir[1] mi dersiniz? Hem {الْحَميدُ} Hamîd O ❁ hamd ü şükr ile kendisine tâzim ve ibadet olunacak veliyy-i nimet de ancak O'dur. Hakikatte O'ndan başka mün'im[2], O'ndan başka şâyân-ı hamd ü ta'zîm yoktur. Onun için dileklerinizi verirse ancak O verir, hem O kendisine hamd ettirmesini bilir. O öyle Ganî, Hamîd'dir ki {اِنْ يَشَاْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدٖيدٍ} dilerse sizi giderir de yepyeni bir halk getirir. ❁ Hamdetmek istemeyen siz[3] nankörleri def' eder de yerinize hiç bilmediğiniz [3985] başka bir kavim, hamdedecek bir devlet getirir, yahut yeryüzünde bütün insanları ifnâ eder, siler süpürür de hiç görülmedik bambaşka bir yeni mahluk, tanımadığınız bir âlem yaratır {وَمَا ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ بِعَزٖيزٍ} ve Allah'a göre bu olmaz bir şey de değildir. ❁ Çünkü اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـٔاً اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Yâsîn 36/82][4]. Bununla beraber Allah teâlâ'nın adaleti ihtar olunarak buyuruluyor ki {وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى} hem vizr çeken bir nefis diğerinin vizrini çekmez.

"**Vizr**" ağırlık, ağır yük, ağır günah, vebâl demektir. Burada günahın cezâsının ağırlığı demektir. Herkes kendi günahından mes'ul olur, kendi günahının cezâsını çeker; nitekim "her koyun kendi bacağından asılır" deriz. Zâlimlerin, cebâbirenin yaptığı gibi birinin günahı diğerine yükletilmez, Ankebut Sûresi'nde وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْ [29/13] buyurulmuş olması da buna münâfî değildir. Çünkü o hem dâll hem mudil olanlar hakkındadır. Başkasını da sapıtmaya çalışanlar hem dalâletlerinin, hem idlâllerinin vizrini çekerler ki ikisi de kendi vizrleridir. Nitekim مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا "her kim bir kötü âdet çıkarırsa ona hem onun vizri hem de onu işleyenlerin vizri vardır."[5] hadîsi de böyledir.

---

1 H ve F -"gözetir".
2 B: "mü'min".
3 B -"siz".
4 "O'nun emri bir şeyi murad edince ona sade 'ol' demektir, o oluverir."
5 Bk. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* XI, 466; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* X, 472; Müslim, İlim, 15; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* III, 501.

Yani diğer işleyenler çekmeyecek demek değil, o onların hepsi kadar da fazla çekecek demektir. Demek ki birisi "şunu şöyle yap da günahı varsa benim boynuma olsun" diye kefalet ederek diğerini bir günaha sokarsa, o boynuna aldığı günahı çekmeyecek değildir. Ancak sevkettiği kimseyi kurtarmış olmayacak, onun çekeceğini çekmeyecek, birisi aldandığının cezâsını çekecek, birisi aldattığının cezâsını çekecektir. Şu مُثْقَلَةٌ tâbirinde bunlara bir işaret de var gibidir. {وَاِنْ تَدْعُ مُثْقَلَةٌ اِلٰى حِمْلِهَا} Yükü ağır basan, çok ağır yük altında bulunan günahkâr bir nefis, yükünün başkası tarafından alınıp yüklenivermesine çağırsa, yalvarsa da [3986] {لَا يُحْمَلْ مِنْهُ شَیْءٌ} ondan hiçbir şey yüklenilmez. ❁ Rızâ ve ihtiyar ile de yüklenilmez, cebren de yüklenilmez. Çünkü o kıyamet günü لَا تَجْزٖى نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْـًٔا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا تَنْفَعُهَا شَفَاعَةٌ [el-Bakara 2/123] günüdür. لَا بَيْعٌ فٖيهِ وَلَا خِلَالٌ'dir [İbrâhim 14/31]. {وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى} Gerekse bir yakını olsun ❁ yani çağıran veya çağırılan bir yakını bile olsa yine yüklenilmez, o hâlde Allah'ın emaneti gibi göklerin ve yerin çekemediği ağır bir yükü yüklenmiş olan insan bir de o emanete hıyanet ederek ve şunu bunu idlâl eyleyerek "sen yap da günahı benim boynuma olsun" demek gibi başkalarının vizrini de boynuna almaya kalkışmamalı, diğer birtakımı da öylelere uyup "günahı varsa filânın boynuna" diye kendini nâra yakmamalıdır. {اِنَّمَا تُنْذِرُ الَّذٖينَ} Fakat yâ Muhammed, sen bu inzârı ancak şol kimselere duyurur, ancak öyle kimseleri sakındırırsın ki {يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ} Rablerine gaybda, yani henüz huzûruna varmadan gıyabda haşyet beslerler, Allah korkusu, Allah saygısını duyar[1] {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ} da namazı dürüst kılarlar ❁ يَظُنُّونَ اَنَّهُمْ مُلَاقُوا رَبِّهِمْ [el-Bakara 2/46] mısdâkınca Rablerinin huzûrunda likāsına ereceklerine kāni' olarak kılarlar. Ve bu suretle maddeten ve mânen temizlenirler, {وَمَنْ تَزَكّٰى فَاِنَّمَا يَتَزَكّٰى لِنَفْسِهٖ} temizlenen de ancak kendisi için temizlenir, feyizlenir. Bu işte vizr çekmenin tam zıddıdır. Yani insanlar bu ikiden hâlî değildir. Ya vizr çekecekler veya vizrden temizleneceklerdir. Vizr[2] çekenler başkasının vizrini çekmeyeceği gibi, nefislerini îmân-ı kâmil ve ahlâk-ı fâzıla ve a'mâl-i sâliha ile temizleyenler de sırf kendi

---

1 H: "duyarlar".
2 B: "Vizri".

menfaatlerine olarak temizlenmiş olurlar {وَاِلَى اللّٰهِ الْمَصٖيرُ} öyle ya âkıbet gidiş Allah'adır. ❁ Herkes ona göre mükâfat veya [3987] mücâzâtını alacaktır. {وَمَا يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصٖيرُ} ❁ Bu cümle de mü'min ile kâfirin temsîli olmak üzere yukarıki وَمَا يَسْتَوِى الْبَحْرَانِ üzerine ma'tuf denilmiş ise de اِنَّمَا تُنْذِرُ الَّذٖينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ hükmünün tavzîhi siyâkında istînaf olması bizce daha muvâfıktır.

{اِنْ اَنْتَ اِلَّا نَذٖيرٌ} Sen ancak bir nezîrsin ❁ bir habercisin, müseytır, musallat değilsin; yani kasr beşîr olmaktan ihtiraz için değil, fiilen azab me'mûru olmaktan ihtiraz içindir. Nitekim buna tenbih için {اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ بِالْحَقِّ بَشٖيرًا وَنَذٖيرًا} buyurulmuştur. {وَاِنْ مِنْ اُمَّةٍ اِلَّا خَلَا فٖيهَا نَذٖيرٌ} Ve hiçbir ümmet yoktur bir nezîr geçmiş olmasın ❁ şu hâlde Arabda da geçmiştir. Sûre-i Kasas'da beyan olunduğu üzere Tevrat'tan evvel[1] kurûn-ı ûlâda geçmiştir, fakat kurûn-i vustâda, yani Mûsâ'dan bi'set-i seniyyeye kadar geçmedi.

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءًۚ فَاَخْرَجْنَا بِهٖ ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا اَلْوَانُهَاۜ وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بٖيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهَا وَغَرَابٖيبُ سُودٌ ﴿٢٧﴾ وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَٓابِّ وَالْاَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهُ كَذٰلِكَۜ اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُاۜ اِنَّ اللّٰهَ عَزٖيزٌ غَفُورٌ ﴿٢٨﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللّٰهِ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ وَاَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَۙ ﴿٢٩﴾ لِيُوَفِّيَهُمْ اُجُورَهُمْ وَيَزٖيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهٖۜ اِنَّهُ غَفُورٌ شَكُورٌ ﴿٣٠﴾ وَالَّذٖٓى اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بِعِبَادِهٖ لَخَبٖيرٌ بَصٖيرٌ ﴿٣١﴾ ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذٖينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَاۚ فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهٖۚ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌۚ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِاِذْنِ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبٖيرُۜ ﴿٣٢﴾ جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا يُحَلَّوْنَ فٖيهَا مِنْ اَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًاۚ وَلِبَاسُهُمْ فٖيهَا حَرٖيرٌ ﴿٣٣﴾ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖٓى اَذْهَبَ عَنَّا الْحَزَنَۜ اِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌۙ ﴿٣٤﴾ اَلَّذٖٓى اَحَلَّنَا دَارَ الْمُقَامَةِ مِنْ فَضْلِهٖۚ لَا

---

1 H ve F -"evvel".

يَمَسُّنَا فِيهَا نَصَبٌ وَلَا يَمَسُّنَا فِيهَا لُغُوبٌ ﴿٣٥﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَهُمْ نَارُ جَهَنَّمَۚ لَا يُقْضٰى عَلَيْهِمْ فَيَمُوتُوا وَلَا يُخَفَّفُ عَنْهُمْ مِنْ عَذَابِهَاۜ كَذٰلِكَ نَجْزِي كُلَّ كَفُورٍۚ ﴿٣٦﴾ وَهُمْ يَصْطَرِخُونَ فِيهَاۚ رَبَّنَٓا اَخْرِجْنَا نَعْمَلْ صَالِحاً غَيْرَ الَّذِي كُنَّا نَعْمَلُۜ اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَٓاءَكُمُ النَّذِيرُۜ فَذُوقُوا فَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ نَصِيرٍ ﴿٣٧﴾

[3989] **Meâl-i Şerîfi**

Görmedin mi Allah yukarıdan bir su indirdi de onunla birçok meyveler çıkardık: Renkleri başka başka, dağlardan da yollar var; beyazlı, kırmızılı, renkleri muhtelif, hem de kuzgûnî siyahlar (27). İnsanlardan, hayvanlardan, davarlardan da kezâlik türlü renklileri var, ancak Allah saygısını kullarından bilenler duyar, haberiniz olsun ki Allah Azîz bir Gafûr'dur[1] (28). O[2] Allah'ın kitabını okur, ardınca gider olanlar ve namazı kılıp kendilerine merzuk kıldığımız şeylerden gizli ve açık infak etmekte bulunanlar her hâlde[3] öyle bir ticaret umarlar ki hiç batmak ihtimâli yoktur (29). Çünkü Allah ecirlerini kendilerine tamamen ödedikten başka fazlından da[4] onlara ziyadesini verecektir, çünkü O hem Gafûr hem Şekûr'dur (30). Kitaplar içinde o sana vahy eylediğimiz kitap da önündekileri musaddık olmak üzere hak, ancak[5] odur, her hâlde Allah kullarına Habîr bir Basîr bulunuyor (31). Sonra Biz o kitabı kullarımızdan süzdüklerimize miras kıldık; onlardan da nefislerine zulmeden var, muktesid orta giden var, Allah'ın izniyle hayırlarda[6] ileri geçenler var, işte büyük fazl o (32). Adn cennetleri: ona girecekler, orada altın bileziklerden, hem de inci süslenecekler, elbiseleri de orada ipektir[7] (33). Ve şöyle demektedirler: "Hamd olsun Allah'a, bizden o

1 H ve F: "çünkü Allah Azîz bir Gafûr'dur".
2 H ve F: "Hakikat onlar".
3 H ve F -"her hâlde".
4 M -"da".
5 H ve F -"ancak".
6 B: "hayırlardan".
7 H ve F: "Adn cennetleri: onlar onlara girecekler, orada süslenecekler altın bileziklerden, hem de inci ile, elbiseleri de orada ipektir".

hüznü giderdi, hakikaten Rabbimiz çok Gafûr, Şekûr" (34). [3990] *Fazlından bizi*[1] *durulacak yurda*[2] *kondurdu, burada bize yorgunluk gelmeyecek, burada bize usanç gelmeyecek (35). Küfredenlere gelince onlara cehennem ateşi var: hüküm verilmez ki ölsünler, kendilerinden biraz azâbı da hafifletilmez, işte her nankörü böyle cezâlandırırız (36). Ve onlar*[3] *orada şöyle feryat ederler: "Yâ Rabbenâ, bizleri çıkar, yapageldiklerimizin gayri yarar bir amel yapalım." Ya size düşünecek olanın düşüneceği kadar ömür vermedik mi ki, hem size Peygamber de geldi, o hâlde tadın, çünkü zâlimleri kurtaracak yoktur (37).*[4]

{اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً} ❁ Burada yine Allah teâlâ'nın tabiat üzerinde tasarruf ve rubûbiyetini gösteren ve onu bir su gibi sebeb-i vâhid altında muhtelif havâs ve isti'dad ile muhtelif mezâhirde muhtelif ecnâs ve envâ'a ayıran iradesinin bir âyeti demek olan ıstıfâ kanununun açık ve mühim bir ihtar ve tatbîki vardır. {فَاَخْرَجْنَا بِهٖ} ❁ Gıyâbdan tekellüme iltifattır. Yani indirdik de o bir su ile şunları çıkardık {ثَمَرَاتٍ مُخْتَلِفًا اَلْوَانُهَا} renkleri muhtelif olmak üzere birçok semereler, meyveler, mahsuller ❁ demek ki onları çıkaran suyun tabiatı değil, Allah'ın iradesidir ve semerelerin ihtilâf ve tenevvü'ü Hâlık'ın murâdıdır. Mâlum ki muhtelif olan meyvelerin yalnız renkleri değil, daha birçok havâs ve tabiatları da muhteliftir. Ancak renkler[5] pek zâhir olduğu için onların zikriyle diğerlerinden iktifâ olunmuştur. Hem bu yalnız nebâtâtta[6] değil {وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ} dağlardan da cüddeler[7], yol yol alacalar var.

"**Cüded**" Cîm'in zammıyla "cüdde"nin cem'idir. "Cüdde" bir rengi diğer renkten ayıran yol gibi hatt-ı fâsıl, nitekim cîm'in fethiyle "cedde" dahi cadde demektir. {وَغَرَابِيبُ سُودٌ} Ve kapkara[8], yani koyu kuzgûnî siyah.

1 B: "bizleri".
2 B: "yerde".
3 H ve F +"da".
4 H ve F nüshalarında 38. âyet ve meali burada yer almaktadır.
5 M ve B: "renkleri".
6 M: "nebatta".
7 B: "cüdedler".
8 B: "pek kara".

[3991] "**Garâbîb**" gayn'ın kesriyle "gırbîb"in cem'idir. "Gırbîb" siyahın şiddetlisi demektir ki te'kîden mübalağası için kullanılır. İşte dağların taşlarında ve topraklarında böyle yol yol[1] muhtelif alacalar da sade bir tesadüf eserinden ibaret değil, hâlıkın bir tahsis ve tasfiyesidir. {وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَٓابِّ وَالْاَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهُ كَذٰلِكَ} İnsanlardan, hayvanlardan davarlardan da kezâlik muhtelif renklileri vardır. ❁ Bunlar da öyle sûrî ve mânevî mazhariyetlere ayrılarak seçilmişlerdir. Öyle ki insanlar içinde ilmi olanlar, olmayanlar vardır {اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا} fakat Allah haşyetini, Allah korkusunu, Allah saygısını kulları içinden ancak ulemâ duyar ❁ ancak Allah'ı bilenler o saygıyı hissederler. Yani اِنَّمَا تُنْذِرُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ [Fâtır 35/18] buyurulduğu üzere Allah saygısını müstemirren duyup da Peygamber'in inzârından müstefid olacak ve binâen'aleyh temizlenip korunacak olanlar Allah'ı celâl ü cemâliyle, sıfât-ı kemâliyle bilen ehl-i ilimdir. Çünkü bir şey hakkında saygı onun şânına olan bilgi ve bilginin derecesiyle mütenâsib olur. Bir kulun da Allah'a dair ilmi ne kadar kemâlli ise haşyeti de o nisbette kâmil olur. Onun için Resûlullah أَنَا أَخْشَاكُمْ لِلّٰهِ وَأَتْقَاكُمْ[2] demiştir. Niçin Allah'ı bilmek haşyete sebep oluyor? {اِنَّ اللّٰهَ عَزِيزٌ غَفُورٌ} Çünkü Allah bir Azîz Gafûr'dur ❁ yalnız bir Gafûr değil, Azîz bir Gafûr'dur. Sade bir Gafûr olsa idi, O'nu bilmek belki nazlanmaya, mağrur olmaya, hiç korkusuz ümid bağlamaya[3] sebep olabilirdi. Fakat Allah yalnız Gafûr Rahîm değil, Azîz; hiçbir sebebe mağlub olmayan, hiçbir kanun altına alınmak ihtimâli bulunmayan, dilediğini dilediği anda kahr u tedmir eden çok kuvvetli, çok azametli, gālib kahhâr bir Gafûr'dur. Mağfireti çok olduğu gibi ikābı[4], intikāmı da çok şiddetlidir. Onun için Allah'ı bilmeyenler her haltı ederler. O'nu bir kul ne kadar iyi bilirse o kadar [3992] çok saygılı, o kadar çok ihtiramlı olur. Bununla beraber ulemânın saygısı, haşyeti, korkusu ne kadar yüksek olursa ümidi de o

1 M (birinci baskı): "bol bol".
2 Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VI, 356. Krş. Buhârî, İman, 11.
3 F ve M: "bağlanmağa"; B -"mağrur olmaya, hiç korkusuz ümid bağlamaya".
4 B: "kahrı da".

nisbette çok olacağı unutulmamalıdır. Çünkü {إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللّٰهِ... إلخ} yani Allah'ın kitabını vird ederek okuyup içindekini tâkip eder olanlar {وَأَقَامُوا الصَّلٰوةَ} ve onlarla beraber namazı dürüst kılıp {وَأَنْفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً} kendilerine merzuk kıldığımız şeylerden gizli ve açık nasıl iktizâ ederse öyle infak edenler[1], yani Allah'ın kitabındaki ahkâmın icrâsı için masraf yapıp zekât ve sadaka verenler {يَرْجُونَ تِجَارَةً} öyle bir ticaret ümid ederler ki {لَنْ تَبُورَ} asla batmak, iflas etmek ihtimâli yoktur {لِيُوَفِّيَهُمْ أُجُورَهُمْ وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ} çünkü Allah onlara ecirlerini tamamıyla ödeyecek, hem de fazlından artırıp ziyadesini verecektir. {إِنَّهُ} Çünkü O ❁ Allah {غَفُورٌ شَكُورٌ} hem Gafûr, hem Şekûr'dur. ❁ O'nun izzetini saydıklarından dolayı mağfiretiyle günahlarını bağışlar, hizmetlerinin fazlasıyla takdir edip sa'ylerini[2] çok meşkur kılar. Çünkü izzet, küfr ü küfrâna karşı kahrı[3] iktizâ ettiği gibi hizmet ve şükrâna karşı da in'âm ve ikrâmı iktizâ eyler. Şu hâlde Allah'a en çok haşyeti olan ulemâ olunca Allah'ın kulları içinde en çok tekrim buyurduğu da ulemâ olmuş olur. Bu haysiyetledir ki رُتْبَةُ الْعِلْمِ أَعْلَى الرُّتَب'dir. İlmin bu ehemmiyeti de yalnız nazarî haysiyetiyle değil, amelî haysiyetiyledir. Zira yukarıda وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ [35/10] buyurulduğu gibi burada da haşyet ve meşkûriyetin bu haysiyete ibtinâsı gösterilmektedir[4]. Şimdi de ıstıfâ-yı ilâhîde kitapların en güzidesi Kur'an, ilmini vahy-i Hak'tan alan peygamberler içinde[5] en güzidesi[6] Muhammed Mustafâ, [3993] ümmetlerin içinde en güzidesi ümmet-i Muhammed, onlar içinde de en güzidesi hamele-i Kur'an olan ulemâ olduğu ihtar olunmak üzere buyuruluyor ki: {وَالَّذٖى اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ مِنَ الْكِتَابِ} Kitaplar içinde sana vahiy ile gönderdiğimiz kitap işte {هُوَ الْحَقُّ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} önündekileri musaddık ve mümeyyiz olmak üzere hak olan da ancak odur. ❁ Diğerlerinde onun tasdîkine iktiran etmeyen noktalar ma'mûl[ün] bih olamaz. {إِنَّ اللّٰهَ بِعِبَادِهِ لَخَبِيرٌ بَصِيرٌ} Şüphe

1 H, F, M ve B: "edenlere".
2 B: "ziyadesini".
3 B: "kahr".
4 B: "gözetilmektedir".
5 M ve B +"de".
6 F, M ve B: "güzide".

yok ki Allah, kullarına her hâlde Habîr, Basîr'dir. ❁ Bâtın ve zâhirleriyle bütün husûsiyetlerini muhîttir. Onun için seni lâyık görmese idi bunu sana vahyetmez, seni böyle hâtemü'l-enbiyâ Muhammed Mustafâ kılmazdı. {ثُمَّ اَوْرَثْنَا الْكِتَابَ} Sonra o kitabı, yani Kur'ân'ı {الَّذِينَ[1] اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا} kullarımızdan ıstıfâ eylediğimiz güzidelere miras kıldık ❁ yani senden sonra ona ümmetin olan kullarımız içinden seçip beğendiğimiz süzme kulları ona vâris kıldık, bu suretle ümmet-i Muhammed en müterakkī, en süzme ümmet olduğu gibi, onlar içinde de en güzideleri hamele-i Kur'an olarak Peygamber'e vâris olan ulemâdır.

{فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ} Ki onlar içinden[2] de kimisi nefsine zâlim ❁ kitaba vâris olduğu hâlde gereği gibi tilâvet ile amel etmeyecek {وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ} kimi de muktesid, orta ❁ gâh amel ediyor gâh etmiyor {وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ بِإِذْنِ اللّٰهِ} kimisi de Allah'ın izniyle hayırlarda ileri gider. ❁ Hayırlarda öne geçer, imam pîşvâ olur ki işte asıl vâris-i peygamberî olan, وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. اُولٰئِكَ الْمُقَرَّبُونَ. فِى جَنَّاتِ النَّعِيمِ [el-Vâkıʿa 56/10-12][3] medîhasına mazhar bulunanlar[4] onlardır. {ذٰلِكَ هُوَ[5] الْفَضْلُ الْكَبِيرُ} İşte fazl-ı kebîr budur. ❁ Böyle hayrâtta sâbık olup ileri geçmektir[6]. [3994] Şöyle ki: {جَنَّاتُ عَدْنٍ يَدْخُلُونَهَا... إلخ}. {يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ اَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا} Orada[7] altın bileziklerden ziynetlenecekler hem de inci. "Altın bilezikler", Allahu aʿlem, dünyada o hayırları yapmak için ettikleri infakları kazanmalarına sebep olan sanatlar, yükselmelerine vâsıta[8] olan sâlih amellerdir. Bundan dolayı olsa gerektir ki "sanat altın bileziktir" sözü bizde meşhur mesel olmuştur. İnci de safâdan kinayedir. {دَارَ الْمُقَامَةِ} Yani dâr-ı ikāmet, ikāmetgâh, vatan-ı ikāmet, kalınacak yurt {اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ} ya[9] düşünüp anlayacak kimsenin düşüneceği kadar bir müddet

---

1 B: "الذي".
2 B: "içinde".
3 "İlerde sâbikûn, işte o sâbikûn. Onlar naʿîm cennetlerinde mukarrabûn."
4 B: "olanlar".
5 H, F, M ve B -"هو".
6 B: "gitmektir".
7 B: "onda".
8 B: "sebep".
9 B -"ya".

sizi muammer kılmadık mı? ۞ Tecribe[1] zamanı dahi tâbir olunan bu müddeti yaşayan bir kimse için hâlıkını bilememekte özür kalmamıştır. Bu müddet hakkında muhtelif rivayetler vârid olmuştur. Altmış, kırk altı, kırk, sinn-i büluğ, yirmi, yirmiden altmışa kadar denilmiş ise de hakikatini Allah bilir. Büluğdan sonra her vefat eden hakkında bu müddet tahakkuk etmiş demektir. Altmış, Peygamber'den mervî olduğu üzere[2] a'zamîsi demektir. Yani bundan sonra küfre hiç mazeret kalmıyor demektir. {وَجَٓاءَكُمُ النَّذٖيرُ} Bu da fürû'-ı ahkâma nazarandır.

اِنَّ اللّٰهَ عَالِمُ غَيْبِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ اِنَّهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٣٨﴾ هُوَ الَّذٖى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ فِى الْاَرْضِۜ فَمَنْ كَفَرَ فَعَلَيْهِ كُفْرُهُۜ وَلَا يَزٖيدُ الْكَافِرٖينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ اِلَّا مَقْتًاۚ وَلَا يَزٖيدُ الْكَافِرٖينَ كُفْرُهُمْ اِلَّا خَسَارًا ﴿٣٩﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ شُرَكَٓاءَكُمُ الَّذٖينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِۜ اَرُونٖى مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْاَرْضِ اَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِى السَّمٰوَاتِۚ اَمْ اٰتَيْنَاهُمْ كِتَابًا فَهُمْ عَلٰى بَيِّنَتٍ مِنْهُۚ بَلْ اِنْ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا اِلَّا غُرُورًا ﴿٤٠﴾ اِنَّ اللّٰهَ يُمْسِكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ اَنْ تَزُولَاۚ وَلَئِنْ زَالَتَٓا اِنْ اَمْسَكَهُمَا مِنْ اَحَدٍ مِنْ بَعْدِهٖۜ اِنَّهُ كَانَ حَلٖيمًا غَفُورًا ﴿٤١﴾ وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَٓاءَهُمْ نَذٖيرٌ لَيَكُونُنَّ اَهْدٰى مِنْ اِحْدَى الْاُمَمِۚ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ نَذٖيرٌ مَا زَادَهُمْ اِلَّا نُفُورًاۙ ﴿٤٢﴾ اِسْتِكْبَارًا فِى الْاَرْضِ وَمَكْرَ السَّيِّئِۜ وَلَا يَحٖيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهٖۜ فَهَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا سُنَّتَ الْاَوَّلٖينَۚ فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّٰهِ تَبْدٖيلًاۚ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّٰهِ تَحْوٖيلًا ﴿٤٣﴾ اَوَلَمْ يَسٖيرُوا فِى الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَكَانُٓوا اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةًۜ وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِى السَّمٰوَاتِ وَلَا فِى الْاَرْضِۜ اِنَّهُ كَانَ عَلٖيمًا قَدٖيرًا ﴿٤٤﴾ وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَٓابَّةٍ وَلٰكِنْ يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّىۚ فَاِذَا جَٓاءَ اَجَلُهُمْ فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِعِبَادِهٖ بَصٖيرًا ﴿٤٥﴾

---

1 H ve F -"Tecribe".

2 Buhârî, Rikāk, 5:

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أعذر الله إلى امرئ أخر أجله حتى بلغه ستين سنة.

[3996] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphe yok ki Allah, göklerin ve yerin gaybına âlimdir. Elbette O[1] sînelerin künhünü bilir (38). O ki sizleri yeryüzünde halifeler kıldı, o hâlde kim küfrederse küfrü kendi aleyhinedir. Kâfirlere küfürleri Rablerinin katında buğzdan başka bir şey artırmaz, kâfirlere küfürleri hasardan başka bir şey artırmaz (39). De ki gördünüz a o Allah'ın berisinden yalvardığınız şerîklerinizi? Gösterin bana onlar bu Arz'dan hangi cüz'ü yaratmışlar?[2] Yoksa onların göklerde mi bir ortaklığı var? Yoksa kendilerine bir kitap vermişiz de ondan bir beyyine üzerinde mi bulunuyorlar? Hayır o zâlimler birbirlerine aldatmadan başka bir vaadde bulunmuyorlar (40). Doğrusu gökleri ve yeri zeval buluvermelerinden Allah tutuyor, celâli[3] hakkı için zeval buluverirlerse onları ondan başka kimse tutamaz; O cidden Halîm bir Gafûr bulunuyor (41). Yeminlerinin en kuvvetlisiyle Allah'a kasem de etmişlerdi ki: Billahi kendilerine inzar edici bir[4] peygamber gelse her hâlde[5] ilerideki ümmetlerin en birincisinden daha kābiliyetli olacaklar, daha iyi yola geleceklerdi; fakat kendilerine inzar edici bir peygamber geldiği vakit onlara sırf bir ürküntü artırdı (42). Yerde bir kibirlenme ve bir sû'-i kasd düzeni, hâlbuki fena düzen ancak sâhibinin başına geçer, o hâlde evvelkilerin sünnetinden başka ne gözetirler. O hâlde Allah'ın sünnetine bir tebdil [3997] *bulamazsın, Allah'ın sünnetine bir tahvil de bulamazsın (43). Ya yeryüzünde gezip bir bakmadılar da mı, kendilerinden evvelkilerin âkıbeti nasıl olmuş? Hâlbuki onlar onlardan daha kuvvetli idiler. Allah, ne göklerde ne yerde hiçbir şeyin O'nu âciz bırakmasına imkân ü ihtimal yoktur. O hiç şüphesiz Alîm bir Kadîr bulunuyor (44). Bununla beraber Allah insanları[6] kesbleriyle hemen muâhaze ediverecek olsa yeryüzünde bir deprenen bırakmazdı, velâkin müsemmâ bir ecele kadar onları tehir buyurur, nihâyet ecelleri geldiği vakit, işte o vakit, şüphe yok ki Allah kullarına Basîr bulunuyor (45).*

---

1 H +"bütün".
2 H ve F: "yaratmıştır".
3 M ve B: "celâlim".
4 H ve F -"bir".
5 H ve F +"o".
6 H ve F: "insanların".

{هُوَ الَّذٖى جَعَلَكُمْ خَلَٓائِفَ فِى الْاَرْضِ} O O'dur ki, sizi yeryüzünde halifeler kıldı ❁ hilâfet verip bundan böyle ahkâm-ı ilâhiyenin icrâsına me'mur eyledi. Bu âyet, ümmet-i Muhammed'e istikbâlin hükûmetini vaad eden gayb haberlerindendir. Mekke'de bu sûrenin nâzil olduğu zaman düşünülürse[1] bu âyetin ne büyük mucizeyi tazammun etmekte olduğu kolaylıkla itiraf olunur. Şüphe yok ki bu çok büyük nimettir. {فَمَنْ كَفَرَ} İmdi her kim küfreder, böyle bir nimete karşı nankörlük eyler de iman ve şükür yolunu tutmazsa {فَعَلَيْهِ كُفْرُهُ} küfrü sırf kendi aleyhinedir. ❁ Cezâsını kendi çeker, öyle ya {وَلَا يَزٖيدُ الْكَافِرٖينَ كُفْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ اِلَّا مَقْتًا} kâfirlere küfürleri Rablerinin indinde mebğuz olmaktan başka bir şey artırmaz. Küfür bir küfran, bir nankörlük olmak itibariyle Allah yanında mebğuz, mağdûb, menfur olmaktan başka bir netice vermez {وَلَا يَزٖيدُ الْكَافِرٖينَ كُفْرُهُمْ اِلَّا خَسَارًا} ve[2] kâfirlere küfürleri hasardan başka bir şey artırmaz. ❁ Çünkü imansızlık hem mahrumiyet hem de sebeb-i felâkettir. Yâ Resûl! {قُلْ} De [3998] ki: {اَرَاَيْتُمْ} Gördünüz mü {شُرَكَٓاءَكُمُ الَّذٖينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ} Allah'ın berisinden çağırdığınız şerîklerinizi? Yani Allah'a şerîk koşarak taptığınız veya nâmına davet eylediğiniz mâbudlarınızı {اَرُونٖى مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْاَرْضِ} gösterin bana bu Arz'dan neyi, hangi cüz'ü halketmişler? ❁ Müstakillen yaratmışlar da siz onlara tapıyor[3], onlara yalvarıyorsunuz, halkı onlara çağırıyorsunuz? {اَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِى السَّمٰوَاتِ} Yoksa onların semâlarda mı bir ortaklıkları var? ❁ Arz'dan hiçbir parçayı bi'l-istiklâl yaratmadılarsa da göklerde halk veya diğer bir hüküm ve tasarruf itibariyle Allah'a iştirakleri mi var? Hâşâ ne o, ne de o; hiçbiri de olmadığı apaçık mâlum iken nasıl olur da siz onlara tapar veya davet edersiniz? O ne cehalet, ne hamâkat, ne haksızlık?. {اَمْ اٰتَيْنَاهُمْ كِتَابًا} Yoksa Biz onlara bir kitap vermişiz de {فَهُمْ عَلٰى بَيِّنَتٍ مِنْهُ} kendileri ondan bir beyyine üzerinde mi bulunuyorlar? ❁ Yerde gökte bir şirketleri olmadığı mâlum olmakla beraber Biz onlara mâbudluk pâyesi verdik, ulûhiyetimize şerîk kıldık diye ellerine bir kitap, bir ferman vermişiz de bundan dolayı açık bir delile, kat'î bir

---

1 M (birinci baskı): "düşünürlerse".
2 H ve F -"ve".
3 H: "tapıyorsunuz".

hüccete mi mâlik bulunuyorlar? {بَلْ} Hayır {اِنْ يَعِدُ الظَّالِمُونَ بَعْضُهُمْ بَعْضاً اِلَّا غُرُوراً} yalnız zâlimler birbirlerine sade bir gurur, sırf bir aldanış vaad eder dururlar. ❁ "Onlar bizim Allah yanında şefaatçilerimizdir" diye selefler halefleri, başlar geridekileri aldatır giderler. Bu âyetin hükmü yalnız putperestlere değil, Allah'tan başka gerek put, gerek melek, gerek mülûk ve gerek diğer herhangi bir şeye tapan müşriklerin hepsine âm u şâmil olduğunda şüphe yoktur. {اِنَّ اللّٰهَ يُمْسِكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ اَنْ تَزُولَا} Şüphe yok [3999] ki gökleri ve yeri zeval buluvermelerinden Allah tutuyor ❁ yani şirk ve zulüm öyle fena, o kadar büyük cinayettir ki onun şeâmetinden yerler gökler yıkılır, çünkü onlar ancak adl ü hak ile kāimdirler. Hakkın muvâzenesi bozulunca kendilerini tutamazlar. Zatlarında mümkin olduğu için vücudlarında da bekālarında da kendileri kendilerine kâfi değildirler.[1] Onun için haksızlık nizâm-ı âlemi ifsaddır. Allah'a şirk ise en büyük zulüm olduğundan müşriklerin meydan alan zulm ü fesadlarıyla âlem yıkılmak üzere bulunuyor. Fakat Allah teâlâ onların vakt-i mukadderinden evvel zevallerini istemediği için tutuyor, muhafaza buyuruyor da henüz yıkılmıyorlar. {وَلَئِنْ زَالَتَا} Kasem olsun ki, eğer zevâle ererlerse {اِنْ اَمْسَكَهُمَا مِنْ اَحَدٍ مِنْ بَعْدِهٖ} onları[2] ondan sonra -o zevalden sonra, yahut Allah'tan başka- hiçbir tutacak yoktur {اِنَّهُ كَانَ حَلِيماً غَفُوراً} O cidden Halîm ve Gafûr bulunuyor. ❁ Zira şân-ı celâline karşı yapılan o şirk ve zulüm yüzünden تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْاَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدّاً [Meryem 19/90] mazmûnunca yıkılmak üzere bulunan gökleri ve yeri tutuyor {وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْ لَئِنْ جَٓاءَهُمْ نَذِيرٌ لَيَكُونُنَّ اَهْدٰى مِنْ اِحْدَى الْاُمَمِ} ❁ çünkü Kureyş ehl-i kitâbın peygamberlerini tekzib ettiklerini işitmişler ve şöyle demişlerdi: "Allah Yehûd ve Nasarâ'ya lânet etsin, eğer bize bir resul gelse idi her hâlde biz ümmetlerin her birinden daha hidâyetkâr olurduk." {فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ نَذِيرٌ} Sonra da kendilerine bir peygamber, yani Muhammed aleyhissalâtü vesselam geldiği zaman {مَا زَادَهُمْ اِلَّا نُفُوراً} onlara fazla bir ürkeklik verdi ❁ yeminleri gibi hakkı

---

1 B -"Zatlarında mümkin olduğu için vücudlarında da bekālarında da kendileri kendilerine kâfi değildirler".

2 F: "onlar".

kabul değil de [4000] haktan bir kaçınma {اِسْتِكْبَاراً فِى الْاَرْضِ} yeryüzünde bir kibirlenme, yahut kibirlendikleri için {وَمَكْرَ السَّيِّئِ} ve kötülük mekri, sû'-i kasd düzeni ۞ وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ اَوْ يَقْتُلُوكَ اَوْ يُخْرِجُوكَ [el-Enfâl 8/30] mantûkunca O Peygambere sû'-i kasd tertîbi {وَلَا يَحِيقُ الْمَكْرُ السَّيِّئُ اِلَّا بِاَهْلِهِ} hâlbuki kötü mekir sırf sâhibinin, yani yapanın başına geçer ۞ nitekim onların mekri de Bedir'de başlarına geçti {فَهَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا سُنَّتَ الْاَوَّلِينَ} demek ki onlar da sırf evvelkilerin sünnetine bakıyorlar ۞ evvelki tekzib eden, kötülük yapan ümmetlerin başlarına gelen sünnetullâhı, kānûn-ı ilâhîyi gözetiyorlar. {فَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّٰهِ تَبْدِيلاً} O hâlde Allah'ın sünnetine bir tebdil bulamazsın ۞ hakkı tekzib edenlere ve kötülük yapanlara azab kanununu dîn-i İslâm neshedecek değildir. {وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّتِ اللّٰهِ تَحْوِيلاً} Ve Allah'ın sünnetine bir tahvil de bulamazsın ۞ o azâbı müstahik olanlardan başkasına çeviremezsin de. {اَوَلَمْ يَسِيرُوا فِى الْاَرْضِ} Arz'da dolaşıp da bir bakmadılar da mı? ۞ Mâkabline istişhaddır. Yani Şam'a, Yemen'e ve Irak'a ticaret vesâir herhangi bir sebeple seyr ü seferlerinde hiç bakıp görmediler de mi? Peygamberlerini dinlemeyen geçmiş ümmetler şu arzda nasıl helâk olmuşlar, yurtları nasıl harabelere dönmüş? {وَكَانُوا اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً} Hâlbuki onlar o Âdlar, Semudlar, kendilerinden çok kuvvetli idiler ۞ Allah'ın emirleri dairesinde hareket etmedikleri için azab kanunlarıyla kökleri kazındı {وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعْجِزَهُ مِنْ شَيْءٍ فِى السَّمٰوَاتِ وَلَا فِى[1] الْاَرْضِ} ne göklerde ne yerde hiçbir şeyin Allah'ı âciz bırakmak ihtimâli yok [4001] {اِنَّهُ كَانَ عَلِيماً قَدِيراً} çünkü o Alîm bir Kadîr bulunuyor. ۞ Her şeye karşı ilmi, kudreti nihâyetsiz olan Zât-ı ecell ise hiçbir vechile âciz olmaz. "Ya öyle de bu kadar kâfirleri, müşrikleri neye yaşatıyor da mahvedivermiyor?" denilirse buyuruluyor ki: {وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا} Eğer Allah bütün insanları kesbleriyle kesbettikleri günahlar yüzünden hemen muâhaze ediverecek olsa {مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَٓابَّةٍ} yeryüzünde hiçbir deprenen bırakmazdı. ۞ İnsan masiyetlerinin şeâmetinden bir hayvan bile kalmazdı demişlerse de deprenir[2] bir insan

---

1 F, M ve B -"لا في".

2 B: "deprenen".

bırakmazdı mânasına olmak daha mâkuldür. Çünkü şu fıkralardaki هم zamiri ukalâda zâhirdir. {وَلٰكِنْ} Velâkin[1] derhâl muâhaze edivermez de {يُؤَخِّرُهُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} o insanları müsemmâ bir ecele kadar tehir eder ۞ ki o kıyamet günüdür. {فَاِذَا جَٓاءَ اَجَلُهُمْ} Ecelleri geldiği vakit de {فَاِنَّ اللّٰهَ كَانَ بِعِبَادِهِ بَصِيرًا} şüphe yok ki Allah kullarına Basîr bulunuyor. ۞ Hiçbirini kaçırmaz, her ne kesbleri varsa ona göre hayra hayır, şerre şer cezâlarını verir. Bu cümle عِبَادِهِ vasfıyla ubûdiyetini bilen kullara[2] bir tesliyeyi iş'âr etmekle beraber, umum için ağır bir muâhazeyi ihtar eden heybetli bir inzardır. Ve işte bu hâtimeyi bir heyecân-ı beliğ ile duyurup[3] yaşatmak için Sûre-i Yâsin aşk-ı ilâhî ile çarpan bir kalb-i vâsıl darabânıyla tâkip ve tafsil edecektir. Şüphesiz Basîrsin yâ Rab! Biz kullarını da bütün ahvâlimizle görür gözetirsin, gözet, lutf-i rahmetinle gözet ilâhî![4]

---

1 H ve F -"Velâkin".
2 B: "kullarına".
3 M: "doyurup".
4 H ve F: "Yirmi ikinci cüz'ün hitâmı".

[4002]

سورة يس مكية وهي ثلاث وثمانون آية

YÂSÎN SÛRESİ

Yâsîn Sûresi Mekkîdir.

Âyetleri: Kûfî'de seksen üç, mâʻadâsında seksen ikidir.

Kelimeleri: Yedi yüz yirmi yedidir.

Harfleri: Üç bindir.

Fâsılası: م، ن harfleridir.

İsimleri: Bu sûreye "el-Azîme", "el-Muʻimme (الْمُعِمَّة), "Müdâfaʻa-i Kâdiye", "Kalb-i Kur'an" dahi denilmiştir. Âlûsî nakleder: "Ebû Nasr-ı Siczî[1] *İbâne*'de 'Hasen' diyerek Hazret-i Âişe'den şöyle tahric eylemiştir: Müşârün ileyhâ demiştir: 'Resûlullah şöyle buyurdu: «Kur'an'da bir sûre vardır, indallah 'Azîme' yâd olunur, sâhibi de indallah 'Şerîf' yâd olunur. Sâhibi kıyamet günü Rebîʻa ve Mudar'dan daha çokları hakkında şefaat eder. O Yâsîn Sûresi'dir.»'"[2] Saʻîd b. Mansur ile Beyhakī dahi Hassan b. Atıyye'den tahric eylemişlerdir ki Resûlullah şöyle buyurmuş: "Yâsîn Sûresi'ne Tevrat'ta 'Muʻimme' denilir; sâhibine dünya ve âhiret hayrını taʻmîm eyler ve ondan dünya ve âhiret mihnetlerine karşı kor, ve dünya ve âhiret korkularını defʻ eder. Buna 'müdâfaʻa-i kâdıye' dahi denilir; sâhibinden her fenalığı defʻ eder ve her hayırlı hâceti kazâ eyler." Maʻamâfîh Beyhakī demiştir ki: "Bunda Süleyman b.[3] Mirkâʻdan[4] Muhammed b. Abdurrahman b. Ebû Bekr Cedʻânî teferrüd eylemiştir.

---

1 M: "Seczî".

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, VII, 40:

وأخرج أبو نصر السجزي في الإبانة وحسنه عن عائشة قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن في القرآن لسورة تدعى العظيمة عند الله يدعى صاحبها الشريف عند الله يشفع صاحبها يوم القيامة في أكثر من ربيعة ومضر.

3 B -"b.".

4 M: "Defâʻdan".

O ise münkerdir.[1] Bununla beraber Hatîb dahi Enes'ten mislini tahric eylemiştir."[2] Tirmizî, Kuteybe ve Süfyan b. Vekî' tarîklerinden Katâde hadîsiyle Enes'ten Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Her şeyin bir kalbi vardır, Kur'ân'ın kalbi de Yâsîn'dir. Her kim Yâsîn [4003] okursa Allah onun kıraatine on kere Kur'an okumak sevâbı yazar" diye tahric eylemiş ve buna bir hadîs-i garîbdir demiş, senedinde Hârûn b. Muhammed'in meçhul bir şahıs olduğunu ve bu babda Hazret-i Ebû Bekir Sıddîk'tan da bir rivayet varsa da isnâdında za'f bulunduğunu söylemiştir.[3] Fakat Âlûsî şunu da kaydeder: İmam Ahmed ve daha gayrileri hadîsiyle Ma'kil b. Yesar'dan sahih olarak mervîdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem: "Yâsîn Kur'ân'ın kalbidir"[4] buyurmuş ve bu, onun isimlerinden biri addolunmuştur. Hüccetü'l-İslâm İmâm Gazzâlî buna bir vecih olmak üzere bu sûrede haşr u neşrin eblağ ve ahsen vech üzere takrir edilmiş olduğunu, haşr u neşri itiraf da imanın kalbi mesabesinde bulunduğunu[5] söylemiştir. İmâm Râzî de bunu beğenmiştir.[6] *Keşf*'te şöyle denilmiştir: "Bir şeyin

---

1 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IV, 97:

حدثنا محمد بن عبد الرحمن بن أبي بكر الجدعاني من قريش من بني تميم من أهل مكة، عن سليمان بن مرقاع الجندي، عن هلال، عن الصلت أن أبا بكر الصديق رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «سُورةُ يَس في التوراة تُدعى الْمُعمّة» قيل: ما المعمة؟ قال: «تعمّ صاحبها بخير الدنيا والآخرة، وتكابد عنه بَلوى الدنيا، وتدفع عنه أهوال الآخرة، وتُدعى «المدافعة القاضية» تَدفع عن صاحبها كلّ سوءٍ، وتقضي له كل حاجةٍ. من قرأها عدلت له عشرين حَجَّة، ومن سمعها عدّلت له ألفَ دينار في سبيل الله. مَن كَتَبها ثُمَّ شَرِبها أَدخَلت جوفَه ألف دواء وألف نور وأَلف يقين وألف بركة وألف رحمة، ونزعت عنه كلّ غلّ وداء». تفرد به محمد بن عبد الرحمن هذا عن سليمان وهو منكر.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 37-38. Krş. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiye, 2002, IV, 175:

وأخرج سعيد بن منصور والبيهقي عن حسان بن عطية أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: سورة يس تدعى في التوراة «المعمة» تعم صاحبها بخير الدنيا والآخرة وتكابد عنه بلوى الدنيا والآخرة وتدفع عنه أهاويل الدنيا والآخرة وتدعى «المدافعة القاضية» تدفع عن صاحبها كل سوء وتقضي له كل حاجة... قال البيهقي تفرد به محمد بن عبد الرحمن بن أبي بكر الجدعاني عن سليمان بن رفاع الجندي وهو منكر وأخرج الخطيب من حديث أنس مثله.

3 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 7:

حدثنا قتيبة، وسفيان بن وكيع قالا: حدثنا حميد بن عبد الرحمن الرؤاسي، عن الحسن بن صالح، عن هارون أبي محمد، عن مقاتل بن حيان، عن قتادة، عن أنس قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: «إن لكل شيء قلبا، وقلب القرآن يس، ومن قرأ يس كتب الله له بقراءتها قراءة القرآن عشر مرات». هذا حديث غريب لا نعرفه إلا من حديث حميد بن عبد الرحمن، وبالبصرة لا يعرفون من حديث قتادة إلا من هذا الوجه، وهارون أبو محمد شيخ مجهول.

حدثنا أبو موسى محمد بن المثنى، قال: حدثنا أحمد بن سعيد الدارمي، قال: حدثنا قتيبة، عن حميد بن عبد الرحمن بهذا، وفي الباب عن أبي بكر الصديق، ولا يصح من قبل إسناده، وإسناده ضعيف. وفي الباب عن أبي هريرة.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 381:

صح من حديث الإمام أحمد وأبي داود والنسائي وابن ماجة والطبراني وغيرهم عن معقل بن يسار أن رسول الله صلّى الله عليه وسلم قال: «يس قلب القرآن» وعد ذلك أحد أسمائها.

5 B -"haşr u neşri itiraf da imanın kalbi mesabesinde bulunduğunu".

6 Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957, I, 444; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XI, 381:

kalbi onun lübbü ve aslıdır ki mâʿadâsı onun mukaddimâtından veya mütemmimâtından sayılır. Bu sûreye 'kalb' tesmiyesinde de işâret-i nebeviye Fâtiha'ya 'Ümmü'l-kitab' tesmiyesinde söylediğimiz vecih olsa gerektir. Yani peygamberler göndermek ve kitaplar indirmekten maksud kulları meʿâdda gāye-i kemâllerine irşaddır. O kemâl ise burada zikrolunan tahakkuk ve tahalluk ile olur ki sırât-ı müstakīme sülûk tâbir olunur. Bu sûre de işte onu beyâna dairdir."[1] Bundan Gazzâlî'nin haşrı tahsis etmesinin vechi de anlaşılmış oluyor. Biz de bunu şöyle ifade etmek isteriz: Kalb, hayâtî heyecânın bir menşe'i olduğu gibi, bu sûre de sırr-ı baʿs ile bir heyecân-ı dînî ifade ettiği için "kalb-i Kur'an" tesmiye edilmiştir demek olur. Yine bu hikmete mebnî olsa gerektir ki sahih haberlerde bu sûrenin mevtâya okunması hakkında emir dahi vârid olmuştur. Ezcümle İbn Mâce, Maʿkil b. Yesar'dan şöyle tahric eder: "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki اِقْرَؤُهَا عِنْدَ مَوْتَاكُمْ يَعْنِي يٰسٓ 'onu mevtânızın yanında okuyun: yani Yâsîn'i.'"[2] Burada "mevtâ"dan murad, hâl-i ihtizarda ölmek üzere bulunanlardır deniliyor. Tîbî[3] demiştir [4004] ki: "El-ilmü indallah bunun sırrı şu olsa gerektir: Bu sûre-i kerîme usûl-i iman ilminin ümmehâtını; nübüvvet, keyfiyyet-i davet, ahvâl-i ümem, efʿâl-i ibâdın Allah teâlâ'ya istinâdı, isbât-ı tevhid, nefy-i zıd, emârât-i Sâʿa, haşr u iâde gibi mesâil-i muteberenin hepsini takrir ve beyan ile meşhundur."[4] İbn Hibban "mevtâ ile murad, muhtazar,

---

وقال الغزالي في قوله صلى الله عليه وسلم: «إن لكل شيء قلبا وقلب القرآن يس» إن ذلك لأن الإيمان صحته بالاعتراف بالحشر والنشر وهو مقرر في هذه السورة بأبلغ وجه فجعلت قلب القرآن لذلك واستحسنه فخر الدين الرازي.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XI, 381:

وفي الكشف: «لعل الإشارة النبوة في تسمية هذه السورة قلبا وقلب كل شيء لبه وأصله الذي ما سواه إما من مقدماته وإما من متمماته إلى ما أسفلناه في تسمية الفاتحة بأم القرآن من أن المقصود من إرسال الرسل وإنزال الكتب إرشاد العباد إلى غايتهم الكمالية في المعاد وذلك بالتحقق والتخلق المذكورين هنالك وهو المعبر عنه بسلوك الصراط المستقيم ومدار هذه السورة الكريمة على بيان ذلك أتم بيان اه.

2 İbn Mâce, Cenâiz, 4.

3 M: "Taybî".

4 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XIII, 106-107:

وقلت –والعلم عند الله–: إن هذه السورة الكريمة من فاتحتها إلى خاتمتها في تقرير أمهات علم الأصول وجميع المسائل المعتبرة التي أوردها العلماء في مصنفاتهم بأبلغ وجه وأتمه: فقوله تعالى: «يس. والْقُرْآنِ الحَكِيمِ» وقوله: «تَنزِيلَ العَزِيزِ الرَّحِيمِ» في إثبات المعجزة، فإن الحكيم بمعنى مفعل؛ أي: المحكم المتقن الرصين الذي لا يأتيه الباطل من بين يديه ولا من خلفه، تنزيل من حكيم حميد، فهو محكم في نفسه، فلو حام حوله سمة الحدوث ووصمة العدم لم يكن محكمًا في نفسه، ولم يكن تنزيلًا من عزيز رحيم، ومحكم في ترصيفه وتركيبه، فلو عورض لمثله لم يكن محكمًا في ترصيفه وترتيبه ولم يكن منزلًا من لدن عزيز رحيم. وقوله: «إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ» إلى قوله: «اتَّبِعُوا مَن لَّا يَسْأَلُكُمْ أَجْرًا وهُم مُّهْتَدُونَ» في بيان المسائل المعتبرة في النبوات من التبليغ والبشارة والنذارة وكيفية دعوة الأمة واستعمال اللين والرفق فيها وعدم الطمع في الأجر، وأحوال الأمم وقبول البعض وإباء الآخرين، وبيان خاتمة السعداء منهم والأشقياء، وقوله: «لَقَدْ حَقَّ القَوْلُ

مَنْ حَضَرَهُ الْمَوْت'tir" der. İbn Ebi'd-Dünyâ ile İbn Merdûye'nin tahric eyledikleri şu hadis de bunu teyid eyler: مَا مِنْ مَيِّتٍ يُقْرَأُ عِنْدَ رَأْسِهِ يٰسٓ إِلَّا هَوَّنَ اللهُ عَلَيْهِ "Herhangi bir meyyitin başucunda Yâsîn okunursa her hâlde Allah ona kolaylık verir."[1] Bununla beraber müteahhirînden bazıları hadîsi zâhiri ile ahz eylemiş, "hayır öldükten sonra okunur" demiştir. Bazısı da kabrinin başında okunmasına zâhib olmuştur. İbn Adî vesâirenin rivayet ettiği şu haber de bunu teyid eyler: "Her kim anasının babasının veyahut bunlardan birinin kabrini her cuma ziyaret eder de yanlarında Yâsîn okursa her harfinin adedince ona mağfiret edilir."[2] Bu babda daha diğer eserler de nakledilmiştir. An Ma'kil b. Yesar radıyallahu anh أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: قَلْبُ الْقُرْآنِ يٰس، لَا يَقْرَأُهَا رَجُلٌ يُرِيدُ اللَّهَ وَالدَّارَ الْآخِرَةَ إِلَّا غُفِرَ لَهُ، اقْرَءُوهَا عَلَى مَوْتَاكُمْ. رواه أحمد وأبو داود والنسائي واللفظ له وابن ماجه والحاكم وصححه.[3] وعن جندب رضى الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: مَنَ قَرَأَ يٰس فِي لَيْلَةٍ اِبْتِغَاءَ وَجْهِ اللهِ غُفِرَ لَهُ. رواه مالك وابن السني وابن حبان.[4] Fakat unutmamak lâzım gelir ki Kur'an ölüler için değil, diriler için nâzil olmuştur.

Bu suretle bu sûrenin yukarıda söylediğimiz vechile Sûre-i Fâtır'ın hâtimesine olan münasebeti de bir kat daha tavazzuh etmiş bulunuyor.

عَلَى أَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ» في إثبات القدر وأن الكائنات كلها واقعة بقدر الله ولا يخرج شيء منها من علمه، وقوله: «إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلالًا» الآيات في إثبات القضاء. وأن أفعال العباد مخلوقة لله تعالى، وإن كان كسبًا لهم، فعلم أنه لا يجري في الملك والملكوت طرفة عين ولا فلتة خاطر إلا بقضاء الله وقدره وإدارته ومشيئته وقوله: «ومَا لِيَ لا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» وقوله: «أَأَتَّخِذُ مِن دُونِهِ آلِهَةً» وقوله: «وأَنِ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُّسْتَقِيمٌ» في إثبات التوحيد ونفي الأضداد والأنداد ومواجب العبادة. وقوله: «وآيَةٌ لَّهُمُ الأَرْضُ الْمَيْتَةُ أَحْيَيْنَاهَا» إلى آخر الآيات كالبحر الزاخر في إثبات الصفات المعتبرة في أصول الدين مدبجًا بدليل الآفاق والأنفس على أتم وجه. وقوله: «مَا يَنظُرُونَ إِلاّ صَيْحَةً واحِدَةً» إثبات لأمارات الساعة لأنها هي النفخة الأولى، يدلك عليه قوله: «تَاخُذُهُمْ وهُمْ يَخِصِّمُونَ» على ما روينا عن مسلم: «وهم في ذلك دار رزقهم حسن عيشهم»، وفيه: «أول من يسمعه رجل يلوط حوض إبله» الحديث. كما أن قوله: «ونُفِخَ فِي الصُّورِ» إثبات للنفخة الثانية، وقوله: «قَالَ مَن يُحْيِي العِظَامَ وهِيَ رَمِيمٌ» إلى آخره في بيان الإعادة، وقوله: «فَإِذَا هُم مِّنَ الأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنسِلُونَ» في بيان الحشر. وقوله: «فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَّدَيْنَا مُحْضَرُونَ» بيان للحضور في العرصات والموقف. وقوله: «فَالْيَوْمَ لا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا» إثبات للحساب والجزاء. وقوله: «إِنَّ أَصْحَابَ الجَنَّةِ اليَوْمَ» وقوله «وامْتَازُوا اليَوْمَ» في بيان المرجع والمآب بعد الحساب: فريق في الجنة وفريق في السعير.

1 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 38.

2 İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ,* VI, 260:

حدثنا محمد بن الضحاك بن عمرو بن أبي عاصم النبيل، حدثنا يزيد بن خالد الأصبهاني، حدثنا عمرو بن زياد، حدثنا يحي بن سليم الطائفي عن هشام بن عروة، عن أبيه عن عائشة رضي الله عنها، عن أبي بكر الصديق رضي الله عنه سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من زار قبر والديه أو أحدهما يوم الجمعة فقرأ يس غفر له. وهذا الحديث بهذا الإسناد باطل ليس له أصل ولعمرو بن زياد غير هذا من الحديث منها سرقة يسرقها من الثقات ومنها موضوعات وكان هو يتهم بوضعها.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 26; Nesâî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle,* thk. Fâruk Hamade, Beyrut: Risâle, 1406, s. 581.

4 Dârimî, Dedâilü'l-Kur'ân, 21; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* VI, 312.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يٰسٓ ﴿١﴾ وَالْقُرْاٰنِ الْحَك۪يمِۙ ﴿٢﴾ اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَل۪ينَۙ ﴿٣﴾ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍۜ ﴿٤﴾
تَنْز۪يلَ الْعَز۪يزِ الرَّح۪يمِۙ ﴿٥﴾ لِتُنْذِرَ قَوْماً مَٓا اُنْذِرَ اٰبَٓاؤُ۬هُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ ﴿٦﴾ لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ
عَلٰٓى اَكْثَرِهِمْ فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٧﴾ اِنَّا جَعَلْنَا ف۪ٓي اَعْنَاقِهِمْ اَغْلَالاً فَهِيَ اِلَى الْاَذْقَانِ فَهُمْ
مُقْمَحُونَ ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ اَيْد۪يهِمْ سَداًّ وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَداًّ فَاَغْشَيْنَاهُمْ فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ
﴿٩﴾ وَسَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠﴾ اِنَّمَا تُنْذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ
وَخَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِۚ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَاَجْرٍ كَر۪يمٍ ﴿١١﴾ اِنَّا نَحْنُ نُحْيِ الْمَوْتٰى وَنَكْتُبُ
مَا قَدَّمُوا وَاٰثَارَهُمْۜ وَكُلَّ شَيْءٍ اَحْصَيْنَاهُ ف۪ٓي اِمَامٍ مُب۪ينٍ ﴿١٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Yâ-Sîn (1). Hikmetli Kur'ân'ın hakkı için (2). Emin ol ki sen o risaletle gönderilen peygamberlerdensin (3). Bir sırât-ı müstakīm üzerindesin (4). Tenzîliyle O Azîz Rahîm'in (5). İnzar edesin, vehâmeti haber veresin diye bir kavme ki babaları inzar edilmedi de haberleri yok gāfiller (6). Celâlim hakkı için daha çoklarına karşı söz hak olmuştur da onlar imana gelmezler (7). Çünkü Biz onların boyunlarına kelepçeler geçirmişiz, onlar çenelerine dayanmıştır da burunları yukarı gözleri aşağı somurtmaktadırlar (8). Hem önlerinden bir sed ve arkalarından bir sed çekmişiz, kendilerini sarmışızdır da baksalar da [4006] görmezler (9). Ve onlarca müsâvîdir: Ha inzar etmişsin kendilerini ha etmemişsin; inanmazlar (10). Ancak zikri tâkip eden ve gaybda Rahmân'a haşyet besleyen kimseyi sakındırırsın, işte onu hem bir mağfiretle hem bir ecr-i kerîm ile müjdele (11). Hakikat Biz Biziz[1], ölüleri diriltiriz ve takdim ettikleri şeyleri ve bıraktıkları eserleri kitaba geçiririz[2] ve zaten her şeyi açık bir kütükte bir "İmâm-ı Mübîn"de ihsâ etmişizdir (12).

1 B -"Biziz".
2 B: "geçirmişiz".

{يٰسٓ} يٰسٓ ۞ Yâsîn, ekserin kavlince Halil ve Sîbeveyh'in tasrihleri gibi sûrenin ismidir. Bazılarınca kasemdir. Allah teâlâ'nın esmâsındandır. Bazılarınca da Allah teâlâ'nın kelâmını açtığı bir miftâh-ı kelâmdır demişler, el-Bakara sûresinin evvelinde الٓمٓ'de verilen tafsîlât umûmî surette burada da cârîdir. Yalnız burada husûsî olarak şu iki rivayet vardır: Birisi İkrime tarîkiyle İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere "yâ insan!" demek olmasıdır.[1] Birisi de Sa'îd b. Cübeyr'den mervî olduğu üzere Peygamber'in bir ismi olmasıdır[2] ki اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ hitâbı bunu andırır. *Şifâ-i Şerîf*'te zikrolunduğu üzere Nakkaş, Aleyhissalâtü vesselâm'dan "benim Kur'an'da yedi ismim vardır: Muhammed, Ahmed, Tâhâ, Yâsîn, Müddessir, Müzzemmil, Abdullah" diye rivayet eylemiştir.[3] *Tefsîr-i Hakāyık* sâhibi Sülemî, Vâsıtî'den ve Ca'fer b. Muhammed'den, Yâsîn yâ seyyid demek olduğunu da hikâye etmiştir.[4]

Kıraat: Ebû Bekir, Hamza, Kisâî, Revh, Halef-i Âşir, yâ'nın fethasını imâle ile okurlar. Aşere kıraatlerinin hepsinde "sîn" vakıfta ve vasılda sâkin okunur. Kālûn, İbn Kesîr, Ebû Amr, Hafs, Hamza "nûn"u vasılda izhar, diğerleri idgam ederler. Ancak Ebû Ca'fer hep sekt yaptığı için ona da izhar lâzım gelir[5]. {وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيمِ}de "vâv" kasem içindir. Yalnız يٰسٓ'de yemin mânası bulunduğuna göre atıf için olmasını dahi tecviz edenler olmuştur. Dilimizde ayrıca bir yemin harfi bulunmadığından birçok [4007] yerlerde kasemi "hakkı için" diyerek ifade ediyoruz ki şöyle demek olur: يٰسٓ Hem Kur'an-ı hakîm hakkı için ۞ "**Hakîm**" hikmetli, hikmet söyleyen, hikmet sâhibi, yahut çok hâkim ve muhkem mânalarına gelir ki Kur'an hakkında hepsi de sâdıktır. {اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ}

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 488:

عن عكرمة، عن ابن عباس، في قوله «يس» قال: يا إنسان بالحبشية.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 445:

أن سعيد بن جبير قال: إنه اسم من أسماء محمد صلى الله عليه وسلم دليله «إِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ».

3 Kādī Iyâz, *eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukūki'l-Mustafâ,* Dâru'l-Fikr, 1409/1988, I, 232:

وروى النقاش عنه صلى الله عليه وسلم: لي في القرآن سبعة أسماء: محمد وأحمد ويس وطه والمدثر والمزمل وعبد الله.

4 Kādī Iyâz, *eş-Şifâ,* I, 32; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XV, 5:

وحكى أبو عبد الرحمان السلمي عن جعفر الصادق أنه أراد «يا سيد» مخاطبة لنبيه صلى الله عليه وسلم.

5 F: "gelmez".

Emin ol ki sen hiç şüphesiz risaletle gönderilen peygamberlerdensin. ❁ Görülüyor ki bu hitab hem kasem, hem إِنَّ, hem lâm, hem de cümle-i ismiye ile takviye ve tekid olunmuştur. Bu kadar kuvvetli tekid ise ancak muhatabın şiddetle münkir olduğu makamda yakışır. Onun için "burada muhatab Peygamber'in kendisi olduğu hâlde, ona tebliğde bu derece te'kîde ne lüzum vardı?" diye bir sual sorulabilir. Buna cevap şudur: Bu cümle لٰكِنِ اللّٰهُ يَشْهَدُ[1] بِمَٓا اَنْزَلَ اِلَيْكَ اَنْزَلَهُ بِعِلْمِهٖۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يَشْهَدُونَۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَه۪يداً [en-Nisâ 4/166] buyurulduğu üzere hakikatte taraf-ı ilâhîden risâlet-i Muhammediyeye bir şehadettir. Bundan dolayı bu tekidler evvelemirde şiddetli küfr ü inkârlarla karşılaşan Peygamber'i umum muvâcehesinde lâyıkıyla tatmin ve te'min içindir. Bu haysiyetle şöyle demek olur: Bütün münkirlerin mu'ânidlerin, cehûdların küfr ü inkârlarına rağmen emin ol ki sen şüphesiz o risaletle gönderilen, yani, Allah'ın tebliğ edilmek üzere emanetini hâiz ve dinlenilmediği takdirde muâhazesi muhakkak elçileri olan hak peygamberlerdensin. {عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَق۪يمٍ} Bir sırât-ı müstakīm üzere❁sin, hiç eğriliği olmayan dosdoğru Allah'a götüren yeni bir cadde üzerinde gönderildin ki o İslâm şeriatıdır. {تَنْز۪يلَ[2]} Tenzîli -nasb ile de ref' ile de okunur. Yani peyderpey indirdiği vahyi-[3] ile {الْعَز۪يزِ الرَّح۪يمِ[4]} O Azîz Rahîm'in ❁ bütün izzet ve kuvvet, galebe ve nusret kendisinin olan ve izzetini tanıyan mü'minlere nimet ve rahmetine nihâyet olmayan Allah Zü'l-celâl'in. Burada esmâ-i hüsnâdan bilhassa bu iki ism-i celîlin zikri كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُل۪ي [el-Mücâdele 58/21][5] [4008] mazmûnuyla وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَم۪ينَ [el-Enbiyâ 21/107] mazmûnuna işarettir. Bu tenzîlin hikmeti {لِتُنْذِرَ} inzar etmen için ❁ yani bu dünyanın bir âhireti bulunduğunu, sonunda hep O Azîz-i Rahîm'in huzûruna varılıp hesap verileceğini, doğru yoldan gitmeyenlerin, tehlikeden korunmayanların âkıbetleri vahim olduğunu haber verip sakındırasın diye {قَوْماً} bir kavmi[6]

---

1 H ve F -"يشهد".
2 B +"العزيز الرحيم".
3 H ve F: "vahiy".
4 B -"العزيز الرحيم".
5 "Allah yazdı: Celâlim hakkı için, her hâlde Ben yenerim, Ben ve Resullerim…"
6 B: "kavm".

ki {مَٓا اُنْذِرَ اٰبَٓاؤُهُمْ} babaları inzar edilmedi ❁ pek uzak dedelerine değilse de yakın babalarına nezîr, yani Allah korkusunu anlatacak peygamber gönderilmedi {فَهُمْ غَافِلُونَ} de onlar, o kavim, gāfillerdir ❁ doğru yolun ne olduğundan, âkıbetin nereye varacağından haberleri yok. Sûre-i Kasas'ta وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْاُولٰى [28/43] âyetinde beyan olunduğu üzere Mûsâ'ya Tevrat, kurûn-ı ûlânın ihlâkinden sonra verilmişti ve o vakitten bi'set-i Muhammediyeye[1] kadar geçen kurûn-ı vustâ zarfında Benî İsrâil'e birçok peygamberler gönderilmiş olduğu hâlde Araplara doğrudan doğruya bir peygamber gönderilmemiş olduğundan büsbütün gaflet ve fetret içinde idiler. Bu suretle rahmet-i ilâhiye Kur'ân'ın Arabî olmasını ve Hâtemü'l-enbiyâ'nın Arabdan gelmesini iktizâ etmiş idi. Gerçi Kur'ân'ın inzârı Araba mahsus değil ve Resûlullah يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ لَكُمْ عَلٰى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ اَنْ تَقُولُوا مَا جَٓاءَنَا مِنْ بَشِيرٍ وَلَا نَذِيرٍ فَقَدْ جَٓاءَكُمْ بَشِيرٌ وَنَذِيرٌ [el-Mâide 5/19] buyurulduğu üzere hem bütün ehl-i kitâba dahi mürsel, hem de وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَٓافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيراً وَنَذِيراً [Sebe' 34/28] mantûkunca kâffeten insanları davete me'mur bir beşîr ü nezîr ise de, bu davet ve inzar evvelemirde وَاَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْاَقْرَبِينَ [eş-Şu'arâ 26/214] müeddâsınca en yakınından, وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ اِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ [İbrâhim 14/4] misdâkınca da Arabdan başlayacaktı, çünkü bunlar bütün bütün gāfil idiler. {لَقَدْ حَقَّ الْقَوْلُ عَلٰٓى اَكْثَرِهِمْ} Celâlim hakkı için daha çoklarına karşı söz, hak oldu ❁ لَقَدْ'de لام kaseme cevaptır. والله لقد takdîrinde Allah teâlâ'nın nâm-ı celâline [4009] bir yemini iş'âr eder. Müfessirlerin ekserîsi burada "kavil"den murad لَاَمْلَـَٔنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعِينَ [Hûd 11/119; es-Secde 32/13] kelimesi olduğunu söylemişlerdir. Nitekim اِنَّ الَّذِينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ [Yûnus 10/96] âyetinde de böyledir. Yani bu kavl-i celîl mûcebince aleyhlerinde azab ile hüküm vâcib oldu. Ancak buna şöyle bir sual vârid olur: ذٰلِكَ اَنْ لَمْ يَكُنْ رَبُّكَ مُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ[2] [el-En'âm 6/131], وَمَا كُنَّا[3] مُعَذِّبِينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولاً [el-İsrâ 17/15] buyurulmuş iken, burada فَهُمْ غَافِلُونَ diye gafletle tavsif olunan bir

---

1 B: "Muhammediye".
2 H, F, M ve B: "وَمَا كَانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرٰى بِظُلْمٍ وَاَهْلُهَا غَافِلُونَ".
3 H ve F: "لنا".

kavim aleyhine kelime-i azab nasıl hak olur? Cevap olarak bunlara o kavlin hak olması peygamber gönderilmeden evvel değil, gönderildikten sonra Ebû Cehil gibi inat edip kabul etmeyenlere aittir deniliyor. Lâkin bu itibar ile doğru olsa da sonradan çoklarının imana gelmiş olmalarına nazaran bunlara imana gelmez bir ekseriyet denilemeyeceği gibi, Peygamber'in bi'setini müte'âkib ekseriyetin bu suretle hemen mahkûmiyeti dahi مَٓا اُنْذِرَ اٰبَٓاؤُ۬هُمْ فَهُمْ غَافِلُونَ mazeretiyle nazmın gelişine de mülâyim düşmüyor. O hâlde bu ekser o kavmin içinden ziyade dışında olmak gerektir. Zira nahivde mâlumdur ki ism-i tafdîlin izâfetle isti'mâlinde iki vecih vardır. Birisinde muzâf-ı ileyhten cüz olması şart olur: "Yûsufu ahsenü'n-nâsi" gibi. Diğerinde ise ziyâde-i mutlaka kasdolunmakla muzâf-ı ileyhten hâriç olabilir. "Yûsufu ahsenü ihvetihi" gibi ki işte burada اَكْثَرِهِمْ bu mâna ile mülâhaza edildiği takdirde bu ekseriyet o gāfillerin hâricinde bulunan ve babaları inzar edilmiş olan azgınlara masruf olacağından sual vârid olmaz. Yani sade o gāfillerin içinden çoklarına değil, onların daha çoklarına, babalarına peygamber[1] gönderilmiş olduğu hâlde doğru yoldan ayrılmış olan pek çok kavimlere söz hak olmuştur {فَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} da onlar imana gelmezler. ۞ Onun için inzâra[2] onlardan başlamak hikmete muvâfık olmaz {اِنَّا جَعَلْنَا فٖٓي اَعْنَاقِهِمْ اَغْلَالًا} çünkü Biz onların boyunlarında birtakım bağlar, kelepçeler yapmışızdır.

"**Ağlâl**" "gayn"ın zammıyla "gull"ün cem'idir. [4010] *Bahr*'da der ki "gull" unf, tazyik, ta'zîb, esaret mânasıyla boynu ihâta eden ve boyun[3] ile beraber iki veya bir eli de bağlayandır.[4] Râgıb da şöyle der: A'zâyı ortasına alan bağdır.[5] Bazıları da ta'zîb ve teşdid için eli boyuna bağlayan bağdır diye ifade etmişlerdir. *Kāmûs* mütercimi de mahbus ve mecnun boynuna

---

1 B: "peygamberler".
2 B -"inzâra".
3 B: "boyunu".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 50:
والغُلّ ما أحاط بالعنق على معنى التعنيف والتضييق والتعذيب والأسر، ومع العنق اليدان أو اليد الواحدة على معنى التعليل.
5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 610:
الغَلَلُ أصله: تدرّع الشيء وتوسّطه، ومنه: الغَلَلُ للماء الجاري بين الشّجر، وقد يقال له: الغيل، وانْغَلَّ فيما بين الشّجر: دخل فيه، فَالْغُلُّ مختصّ بما يقيّد به فيجعل الأعضاء وسطه، وجمعه أَغْلَالٌ، وغُلَّ فلان: قيّد به.

geçirdikleri demir toka ve lâleye denilir diye anlatmıştır.[1] Demek ki "gull" kelepçe[2] ve lâle makūlesi demir bağlardır. Ebû Hayyân *Bahr*'da diyor ki zâhir olan işbu اِنَّا جَعَلْنَا فٖى اَعْنَاقِهِمْ اَغْلَالاً âyeti istiare değil, hakikat olmaktır. İman etmeyeceklerini haber verince âhiretteki hâllerinden de[3] bir şey haber verilmiş demektir. Bununla beraber cumhur bunun bir istiare olduğunu söylemişlerdir[4] ki hidâyetlerine mâni' olan enfüsî ve ictimâ'î itiyad[5] ve şerâitin وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ فٖى عُنُقِهٖ [el-İsrâ 17/13] misdâkınca bir cezâ-yı mükteseb hâlinde tab' u ilzâmını tasvirdir. Çünkü tomruk ve kelepçe gibi bağlar cezâ ve ukūbet âlâtından olmak itibariyle cebrî olan fıtriyyâtı değil, iktisab ile istihkāka terettüb eden cezâî bir ilzam ifade eder. İlk nazarda asrî medeniyetin boyun bağlarını ihtar eder gibi görünen bu "ağlâl" hem ferdin kābiliyyet-i fıtriyesini yanlış hedeflere sevkeden bir cemiyet sultasının fena tazyiklerini; hem de bâtıl itikadlar, çirkin itiyadlar, kötü huylar, taklid, taassub, hevâ gibi küfr ü masiyeti hoşlandırıp imandan kaçındıran fena melekelere ve keyfiyetlere nefislerin alıştırıla alıştırıla değişmez hâle getirilmiş olmasını temsildir. Evet, o kelepçeler خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [el-Bakara 2/7] mazmûnu üzere çıkmaz bir surette boyunlarına geçirilmiş {فَهِىَ} onlar ❁ o demir çemberler, enli, dik yakalıklar hâlinde {اِلَى الْاَذْقَانِ} çenelere[6] dayanmıştır. {فَهُمْ مُقْمَحُونَ} Burunları yukarı, gözleri aşağı somurtmuş kalmışlardır. ❁ Hakkı görmek için etraflarına bakmazlar ve bakamazlar [4011] {وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ اَيْدٖيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا} hem önlerinden bir sed ve arkalarından bir sed çekmişizdir. {فَاَغْشَيْنَاهُمْ} Kendilerini sarmışızdır da {فَهُمْ لَا يُبْصِرُونَ} artık baksalar da görmezler. ❁ Onun için {وَسَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ} onlara karşı müsâvîdir de[7] {ءَاَنْذَرْتَهُمْ اَمْ لَمْ تُنْذِرْهُمْ} ha inzar etmişsin kendilerini

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, IV, 11.
2 B: "kelepçek ve".
3 B -"de".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, IX, 49:
والظاهر أن قوله: «إنا جعلنا في أعناقهم أغلالا» الآية هو حقيقة لا استعارة. لما أخبر تعالى أنهم لا يؤمنون، أخبر عن شيء من أحوالهم في الآخرة إذا دخلوا النار... وقال الجمهور: ذلك استعارة.
5 B: "itiya".
6 B: "çenelerine".
7 H ve F -"de".

ha etmemişsin {لَا يُؤْمِنُونَ} imana gelmezler. {إِنَّمَا تُنْذِرُ مَنِ} Ancak o kimseyi inzar edersin, yani ekseriyet öyle olmakla beraber[1] sen yine umûmunu da inzar edeceksin, çünkü inzarının o kimselere fâidesi[2] olur, o kimseleri sakındırır korundurursun ki {اتَّبَعَ الذِّكْرَ} zikri tâkip etmekte ❁ kitabı, Kur'ân'ı cidden düşünerek vird etmekte, nasihat dinlemekte {وَخَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِ} ve Rahmân'a gaybda haşyet beslemektedir. ❁ Yani âhirette olacağı gibi henüz huzûruna varmış olmayıp gıyâbında bulunduğu hâlde O'nun celâl ü azametini sayarak ikābından korkar, Rahmân'dır diye rahmetine mağrur olmaz. نَبِّئْ عِبَادٖى اَنّٖى اَنَا الْغَفُورُ الرَّحٖيمُ. وَاَنَّ عَذَابٖى هُوَ الْعَذَابُ الْاَلٖيمُ [el-Hicr 15/49] buyurduğunu hesab eder, emirlerini tutar. Yahut kendi gaybında içinden yani yalnız[3] zâhiri değil, Allah'tan başka kimsenin vâkıf olamayacağı kalbinin iç yüzünden haşyet duyar. Hangi kavimden olursa olsun {فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَاَجْرٍ كَرٖيمٍ} işte onu hem bir mağfiret hem de bir ecr-i kerîm ile tebşir et. ❁ "Mağfiret" ve "ecr"deki tenvinler tefhıym içindir. Yani hiçbir günah bırakmayıp örten geniş, ehemmiyetli bir mağfiret ve hiçbir minnet[4] ve eksikliği olmayan şanlı, şerefli güzel bir ecir ile müjdele: Demek ki risalet yalnız inzar için değil, hem de böyle büyük müjde ile tebşir hikmeti içindir. Bu inzar ve tebşîrin asıl sırr u hikmeti ise şudur: [4012] {إِنَّا نَحْنُ} Hakikat Biz, Biziz ❁ mâlumdur ki Allah teâlâ'nın "Biz" buyurması azamet içindir, yani azamet şânımız olan Biz izzet ve kudreti mâlum olan Allahız, yahut Biz başka değil yalnız Biz[5] {نُحْيِ الْمَوْتٰى} ölüleri diriltiriz {وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا} ve takdim ettikleri şeyleri ❁ hayatlarında yaptıkları iyi ve kötü bütün amelleri {وَاٰثَارَهُمْ} ve eserlerini ❁ yani geriye bıraktıkları nâfi' veya muzır eserlerini, gerek okuttukları ilimler, yazdıkları kitaplar, yaptıkları vakıflar, medreseler, mescidler, mektebler, yollar, çeşmeler, köprüler, hastahaneler, türlü imaretler gibi hayr ü hasenât müesseselerini ve gerek zulm ü udvân kanunlarını tesis

1 B -"beraber".
2 B: "faide".
3 B -"yalnız".
4 B: "mihnet".
5 H ve F -"yalnız Biz".

ve fısk u isyan numûneleri tertib eden fesad ocakları gibi şer ve seyyiât-ı menhûselerini ve hatta bütün izlerini ve gölgelerini yazarız, namlarına hesaplarına geçiririz. Bir hadîs-i sahîhde vârid olmuştur ki إِذَا مَاتَ الْإِنْسَانُ انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا مِنْ ثَلَاثٍ:[1] صَدَقَةٍ جَارِيَةٍ، وعِلْمٍ يُنْتَفَعُ بِهِ ووَلَدٍ صَالِحٍ يَدْعُو لَهُ "insan[2] öldüğü vakit ameli munkatı' olur, şu üçten başka: Sadaka-i câriye, intifâ' olunur ilim, ona dua eden sâlih evlad."[3] Demek ki bu hadîs-i şerîf kalacak hayırlı eserlerin aksâmını beyan etmiştir. Âyet bunların zıddı olan kötü eserlerin de yazılacağını beyan ediyor {وَكُلَّ شَيْءٍ اَحْصَيْنَاهُ فِي اِمَامٍ مُبِينٍ} ve zaten her şeyi önce açık bir kütükte, bir ana kitabda, yani Levh-i Mahfûz'da ihsâ etmişizdir. ❁ Yani her şey, vukū'undan evvel ilm-i ilâhîde mâlum olup Levh-i Mahfûz'da bütün sayısıyla zabtedilmiş olmakla beraber vukū'undan sonra da bütün izleri ve gölgeleriyle[4] yazılır ve insanlar bu suretle yaptıklarından mes'ul edilir. Böyle inzar ve tebşir et.

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا اَصْحَابَ الْقَرْيَةِۢ اِذْ جَٓاءَهَا الْمُرْسَلُونَۚ ﴿١٣﴾ اِذْ اَرْسَلْنَٓا اِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُٓوا اِنَّٓا اِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ ﴿١٤﴾ قَالُوا مَٓا اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَاۙ وَمَٓا اَنْزَلَ الرَّحْمٰنُ مِنْ شَيْءٍۙ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَكْذِبُونَ ﴿١٥﴾ قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ اِنَّٓا اِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ ﴿١٦﴾ وَمَا عَلَيْنَٓا اِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿١٧﴾ قَالُٓوا اِنَّا تَطَيَّرْنَا بِكُمْۚ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهُوا لَنَرْجُمَنَّكُمْ وَلَيَمَسَّنَّكُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَلِيمٌ ﴿١٨﴾ قَالُوا طَٓائِرُكُمْ مَعَكُمْۜ اَئِنْ ذُكِّرْتُمْۜ بَلْ اَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ ﴿١٩﴾ وَجَٓاءَ مِنْ اَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعٰى قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَۙ ﴿٢٠﴾ اِتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْـَٔلُكُمْ اَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٢١﴾ وَمَا لِيَ لَٓا اَعْبُدُ الَّذٖي فَطَرَنٖي وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٢﴾ ءَاَتَّخِذُ مِنْ دُونِهٖٓ اٰلِهَةً اِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمٰنُ بِضُرٍّ لَا تُغْنِ عَنّٖي شَفَاعَتُهُمْ شَيْـًٔا وَلَا يُنْقِذُونِۚ ﴿٢٣﴾ اِنّٖٓي اِذًا لَفٖي ضَلَالٍ مُبٖينٍ ﴿٢٤﴾ اِنّٖٓي اٰمَنْتُ بِرَبِّكُمْ

---

1. M ve F: "إِذَا مَاتَ ابن آدم انْقَطَعَ عَمَلُهُ إِلَّا فِي ثَلَاثٍ".
2. H ve F: "Âdemoğlu".
3. Müslim, Vasıyyet, 14; Ebû Dâvûd, Vasâyâ, 14:
   عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إذا مات الإنسان انقطع عنه عمله إلا من ثلاثة: إلا من صدقة جارية، أو علم ينتفع به، أو ولد صالح يدعو له.
4. B: "gölgeleri".

فَاسْمَعُونِۜ ﴿٢٥﴾ قٖيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَۜ قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمٖى يَعْلَمُونَۙ ﴿٢٦﴾ بِمَا غَفَرَ لٖى رَبّٖى
وَجَعَلَنٖى مِنَ الْمُكْرَمٖينَ ﴿٢٧﴾ وَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلٰى قَوْمِهٖ مِنْ بَعْدِهٖ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَٓاءِ وَمَا
كُنَّا مُنْزِلٖينَ ﴿٢٨﴾ اِنْ كَانَتْ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً فَاِذَا هُمْ خَامِدُونَ ﴿٢٩﴾ يَا حَسْرَةً عَلَى
الْعِبَادِۚ مَا يَأْتٖيهِمْ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٣٠﴾ اَلَمْ يَرَوْا كَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ
الْقُرُونِ اَنَّهُمْ اِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ ﴿٣١﴾ وَاِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمٖيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ ﴿٣٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve onlara, o karye sâhiplerini temsil getir; o dem ki ona o gönderilen resuller varmıştı (13). O sıra ki onlara o[1] *ikiyi göndermiştik, bunları tekzib ettiler, Biz de bir üçüncü ile izzet (ve kuvvet) verdik de varıp dediler: "Haberiniz olsun biz sizlere gönderilmiş resulleriz" (14). "Siz" dediler, "bizim gibi bir beşerden başka bir şey değilsiniz, hem Rahmân hiçbir şey indirmedi, siz sırf yalan söylüyorsunuz" (15). Dediler: "Rabbimiz bilir, inanın biz gerçek size gönderilmiş resulleriz (16). Açık bir tebliğden ötesi ise bizim üstümüze değil" (17). "Doğrusu" dediler, "biz sizinle teşe"üm ettik, yemin ederiz ki vazgeçmezseniz sizi hiç tınmadan recmederiz ve her hâlde size bizden pek acıklı bir azab dokunur" (18). Dediler: "Sizin şûm kuşunuz beraberinizde ya... Nasihat edilirseniz öyle mi? Doğrusu siz israfı âdet etmiş bir* [4015] *kavimsiniz" (19). O esnada şehrin tâ ucundan bir er koşarak geldi, "ey hemşehrilerim" dedi, "uyun o gönderilen resullere (20). Uyun sizden bir ecir istemeyen o zatlara ki onlar hidâyete ermişlerdir (21). Hem neyime kulluk etmeyeyim ben, o beni yaratana? Hep de döndürülüp O'na götürüleceksiniz (22). Hiç ben O'ndan başka mâbudlar mı tutarım? Eğer O Rahmân bana bir keder irade buyurursa onların şefaati benden yana hiçbir şeye yaramaz ve beni kurtaramazlar (23). Şüphesiz ben o vakit açık bir dalâl içindeyim (24). Haberiniz olsun ki ben Rabbinize iman getirdim, gelin dinleyin beni" (25). Denildi ki: "Haydi gir cennete!"*

---

1 H -"o".

"Ay" dedi, "nolurdu kavmim bilselerdi, (26) Rabbim bana ne mağfiret buyurdu, Beni ikram olunan kullarından kıldı" (27). Arkasından ise kavminin üzerine semâdan bir ordu indirmedik, indirecek de değildik (28). O yalnız bir sayha oldu, derhâl sönüverdiler (29). Ey!.. Ne hasret o kullara ki kendilerine her gelen resul ile mutlaka istihzâ ediyorlardı (30). Baksalar a kendilerinden evvel ne kadar karnlar helâk etmişiz, onlar hiç onlara dönüp gelmiyorlar (31). Ancak hepsi toplanıp Bizim katımıza ihzar edilmişlerdir (32).

{وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا اَصْحَابَ الْقَرْيَةِ} ❁ Ketb-i âsâra ve asîl bir numûnede birçok şeyin ihsâsına bir misâl gibi olan bu mesel gerek üzerlerine kavil hak olanları inzar ve gerek zikre ittibâ' edenleri tebşir sadedinde Peygamber'e mev'ud olan inkılâbâtın mühim bir misâlini vermektedir ki buna bu itibarla "Yâsîn'in kalbi" denilse sezâdır. Yani Nasrâniyetin karşısında müşrik Romalılar nasıl söndüyse İslâmiyetin karşısında da öyle devletler sukūt edecek, لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ [et-Tevbe 9/33] sırrı zâhir olacaktır. Burada bu karye Antakya, mürselûn da Îsâ aleyhisselâm'ın Havâriyyûnundan gönderilenler olduğu naklediliyor.[1] O hâlde "ashâb-ı karye" ashâb-ı memleket ve zikrolunan kavim Romalılar olduğu anlaşılır. {اِذْ اَرْسَلْنَا اِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا} ❁ Bunun zâhiri, [4016] bunların taraf-ı ilâhîden nübüvvet verilmiş resuller olduklarını iş'âr eder. Ebû Hayyân der ki: "مَا[2] اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا denilmiş olması da buna delâlet eyler. Çünkü bu muhavere peygamberlere karşı olur. İbn Abbas'ın ve Ka'b'ın kavli de budur. Lâkin Katâde ve gayrıları demişlerdir ki bunlar Havariyyûndan olup Îsâ aleyhisselâm[3] ref'i sırasında gönderdi[4]."[5] Bu

---

1 Taberî, Câmi'u'l-beyân, XX, 500:

عن قتادة «وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ» قال: ذُكر لنا أن عيسى ابن مريم بعث رجلين من الحواريين إلى أنطاكية –مدينة بالروم– فكذبوهما فأعزهما بثالث «فَقَالُوا إِنَّا إِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ».

2 H, F, M ve B: "ان".

3 B: "aleyhisselâm'ın".

4 B: "gönderildi".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 53:

الظاهر من «أرسلنا» أنهم أنبياء أرسلهم الله، ويدل عليه قوله المرسل إليهم: «ما أنتم إلا بشر مثلنا». وهذه المحاورة لا تكون إلا مع من أرسله الله، وهذا قول ابن عباس وكعب. وقال قتادة وغيرهم: من الحواريين، بعثهم عيسى عليه السلام حين رفع وصلب الذي ألقي عليه الشبه.

surette اَرْسَلْنَا buyurulması Hazret-i Îsâ tarafından gönderilmeleri de Allah teâlâ'nın emriyle olduğundan dolayı olmuş oluyor. Bazıları bu ikisinın Yuhanna ile Pavlus olduğunu {فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ} ❁ bu üçüncüsünün de Şem'ûnu's-Safâ olduğunu söylemişlerdir. Fakat beyânın asıl hedefi temsil olduğu cihetle bunun bu suretle ifade buyurulması risâlet-i Muhammediyenin şân-ı izzetini temsilde sarih denecek kadar bir işaretle göstermek içindir. Yani ikinin bir üçüncü ile takviyesi Mûsâ ve Îsâ aleyhimesselâm'ın ahîren risâlet-i Muhammediye ile مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ [el-Bakara 2/97; Âl-i İmrân 3/3; el-Mâide 5/48] ta'zîz ve takviyesini temsil eyliyor. "Önce Mûsâ ve Îsâ'yı göndermiştik, bunları tekzib ettiler, sonra da Muhammed aleyhisselâm ile bunlara izzet ve kuvvet verdik" denilmiş gibi oluyor. Mürselûn o karyeye vardılar da[1] {فَقَالُٓوا اِنَّٓا اِلَيْكُمْ مُرْسَلُونَ} "haberiniz olsun, biz sizlere gönderilmiş resulleriz" dediler. {قَالُوا} O karye sâhipleri -resullere karşı- şöyle dediler: {مَٓا[2] اَنْتُمْ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا} Siz bizim gibi bir beşerden başka bir şey değilsiniz ❁ fazla ne meziyetiniz olabilir ki öyle bir davada bulunuyorsunuz {وَمَٓا اَنْزَلَ الرَّحْمٰنُ مِنْ شَيْءٍ} ve Rahmân hiçbir şey indirmemiştir ❁ ne vahiy, ne risalet, ne kitap {اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا تَكْذِبُونَ} siz sırf yalan söylüyorsunuz ❁ vahy ü risaleti, beşerî nübüvveti [4017] esasından inkâr ettiler. Çünkü Romalılar müşrik putperest idiler, bununla beraber Allah'ı inkâr etmemişlerdi. {وَجَٓاءَ مِنْ اَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ[3]} O esnada medînenin aksâsından bir er ❁ bu er, bu kahraman fedâi, bu büyük mücâhid, bu güzel vâiz, doğru cennete giden ve Allah teâlâ'nın bilhassa ikramına mazhar olan bu sevgili şehid, Sâhib-i Yâsîn "Habîb-i Neccar" diye mâruftur.

"Medine" şehir demektir. "Medinenin aksâsı" şehrin en ucu, ta öte başı demek oluyor ki resullerin teblîgâtı ve onlara karşı edilen muâmele şehrin her tarafından işitilmiş, belâğ-ı mübîn yapılmış idi. Bu medine

---

1 H ve F -"da".
2 H, F, M ve B: "ان".
3 B +"يسعى".

de Antakya'dır diyorlar ve o zaman büyük ve geniş bir şehir olduğunu söylüyorlar. Ma'amâfîh "medinenin aksâsından" demek, o memleket ricâlinin en ileri gelenlerinden bir zat mânasını da andırır. Resullere sû'-i kasdedilmek üzere bulunduğunu haber alıp bu zat geldi {يَسْعٰى} koşuyordu ❁ yani koşarak geldi, ehl-i imana numûne olmak, irşad etmek için bütün cehdiyle çalışıyordu. Bakınız kısaca ne güzel nasihat etti: {قَالَ يَا قَوْمِ} "ey benim kavmim: ey hemşehrilerim" dedi {اتَّبِعُوا الْمُرْسَلٖينَ} "uyun o gönderilen resullere uyun, dedikleri yola gidin." ❁ Demek evvelâ hemşehrilik şefkatini ileri sürerek nasihati takdim ve onların resul olduklarını ihbar ile imanını izhar eyledi, esbâb-ı mûcibesini de şu tekid ile îzah eyledi: {اِتَّبِعُوا مَنْ} Uyun o kimseye ki {لَا يَسْـَٔلُكُمْ اَجْرًا} sizden bir ecir istemez ❁ dünyevî bir garaz u ivaz talep etmez {وَهُمْ مُهْتَدُونَ} kendileri ise hidâyete ermiş, doğru yolu tutmuşlar. ❁ Burada şöyle bir kıyâs-ı mukassem, bir dilem vardır: Bir yolcunun bir rehbere uyması için iki mâni' [4018] tasavvur olunabilir: Ya biçimsiz bir ücret istemesi yahut ehliyetine emniyet edilememesi. Bunlar ise hem bir ücret istemiyorlar, hem hidâyet sâhibi zatlar; o hâlde bunlar resul olmasalar bile doğru ve hasbî olduklarından dolayı kendilerine[1] ittibâ' etmemek için hiçbir sebep yoktur. Hidâyetlerinin zuhûrunu beyan ile 'adem-i mâni'den sonra muktezînin vücûdunu göstermek için de buyuruluyor ki: {وَمَا لِيَ لَٓا اَعْبُدُ} Hem benim neyime ibadet ve kulluk etmeyeyim {الَّذٖى فَطَرَنٖى} o beni yaratana ❁ bu, muktezîye işaret ve bu söz irşadda telattuf için ibrâz-ı şefkatle beliğ bir ta'rîzdir. Yani o resuller bizi yaratana kulluk etmeye ve yalnız O'nu mâbud tanıyıp O'na ibadet etmeye davet ediyorlar. Bunun doğruluğu ise âşikârdır. Ben sizi kendim gibi düşünüyorum, ben beni yaratana kulluk etmeyi borcum, vazifem bilirim, çünkü beni yaratmıştır. O'na karşı bu vazifemi yapmamak için hiçbir özrüm ve mâni'im yok. O hâlde siz, o sizi yaratan Rabbinize neye ibadet etmeyesiniz? {وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} Hâlbuki hep döndürülüp O'na götürüleceksiniz ❁ o hâlde O'na kulluktan nasıl kaçınırsınız? {ءَاَتَّخِذُ مِنْ دُونِهٖٓ اٰلِهَةً} Hiç ben O'ndan başka

---

1 B -"doğru ve hasbî olduklarından dolayı kendilerine".

ilâhlar mı edinirim, başka mâbudlar mı tutarım? Çünkü {اِنْ يُرِدْنِ الرَّحْمٰنُ بِضُرٍّ} eğer o Rahmân -rahmetiyle beni yaratmış olan Rahmân- ya beni bir durr ile, bir sıkıntı ile sıkmak isterse {لَا تُغْنِ عَنّٖى شَفَاعَتُهُمْ شَيْـًٔا} onların, yani O'ndan başka tapılanların benden yana şefaatleri hiçbir fâide vermez {وَلَا يُنْقِذُونِ} ve beni kurtaramazlar ۞ hiçbiri mâbud olamazlar. {اِنّٖى اِذًا لَفٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ} Şüphesiz ki o takdirde -beni yaratan Rahmân'dan[1] başka [4019] mâbudlar edindiğim surette- apaçık bir dalâl içindeyimdir. {اِنّٖى اٰمَنْتُ بِرَبِّكُمْ فَاسْمَعُونِ} ۞ Bu güzel nutkun hâtimesi olan[2] bu güzel hitâbede birkaç mâna vardır:

Evvelâ, mürselîne hitabdır; halkın öldürmek için hücûmu üzerine onlara şöyle ikrar verip işhad etmiştir: Haberiniz olsun ey mürselîn, ben sizin Rabbinize cidden iman ettim, şimdi beni duyun da şâhid olun. Yarın âhirette O'nun huzûrunda şehadet edin.

İkincisi, yine kavmine hitabdır ki şöyle demek olur: Haberiniz olsun ben O sizi yaratan Rabbinize şüphesiz iman ettim; ey kavmim gelin dinleyin beni de o resullere uyun, siz de iman edin.

Üçüncüsü, istikbâlin insanları da dâhil olmak üzere duymak kābiliyeti olan umûma hitab veya kasem olarak haberiniz olsun ben iman getirdim, Rabbiniz aşkına bundan böyle dinleyin beni, benim nutkumu, macera ve menâkıbımı ey duygusu olanlar! Bakınız netice ne oldu: {قٖيلَ ادْخُلِ الْجَنَّةَ} "Gir cennete" denildi ۞ yani şehid edildi, doğrudan doğru cennete girmekle ikram olundu, ki Allah yolunda şehid olanlar hep böyledir. Böyle denince ne dedi bilir misiniz? {قَالَ} Dedi ki {يَا} ay! ۞ bu ne güzelmiş {لَيْتَ قَوْمٖى يَعْلَمُونَ} keşke kavmim bilselerdi {بِمَا غَفَرَ لٖى رَبّٖى} Rabbim bana ne büyük mağfiret buyurdu da {وَجَعَلَنٖى مِنَ الْمُكْرَمٖينَ} beni böyle ikram edilen kullarından kıldı ۞ kavmi hakkında böyle temennide bulundu, demek kavmini unutuvermemiş, gayz u intikam da beslememiş, düşmanlarına bile merhamet eden evliyâ rûhuyla istemişti

---

1 B: "Rabbimden".
2 B -"olan".

ki kendinin erdiği saadeti bilseler de cinayetlerine, küfürlerine tevbe edip iman ve tâat [4020] yolunu tutsalar, Allah yolunda fedâilik etseler. Bununla beraber bu temenni, bir mübâhat mânasından hâlî de değildir.

Şimdi hiç şüphe yok ki burada hatıra şöyle bir sual gelir: Böyle bir kahramanı, böyle yüksek bir vâiz ve mücâhidi katleden o kavme Allah teâlâ ne yaptı? Böyle bir suâle karşı buyuruluyor ki:

{وَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلٰى قَوْمِهٖ مِنْ بَعْدِهٖ مِنْ جُنْدٍ مِنَ السَّمَٓاءِ} Onun arkasından da kavminin üzerine semâdan bir ordu indirmedik ❁ yani onu dinlemeyip katleden kavmini de onun arkasından sağ bırakmadık, gerçi o şehidin arkasında ve resullerin elinde bir ordu yoktu, bununla beraber onlara harb için gökten bir ordu da indirmedik {وَمَا كُنَّا مُنْزِلٖينَ} indirmiş de değildik ❁ yani bu gibi ahvâlde gökten apaçık bir ordu indirivermek âdet-i ilâhiye olmamış olduğu gibi hârikulâde olarak da indirmedik, daha doğrusu indirecek de değildik, Allah'ın bir kavmi mahvetmesi için öyle ordular indirmesine lüzum yoktur. Bedir'de, Hendek'de melâike indirmesi bile mücerred mü'minlere bir müjde ile kalblerini tatmin için idi, o bir iş murad edince sade "ol" der oluverir, onun için {اِنْ كَانَتْ} olan hâdise başka değil {اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً} sade bir sayha oldu ❁ tek bir ses, bir haykırma, Cibrîl'in bir haykırması {فَاِذَا هُمْ خَامِدُونَ} hemen sönüvermişlerdi ❁ önüne geleni yakmak isteyen o âteşîn kavim o vakitten itibaren sönmüşlerdir. Bundan, Antakya ahâlisinin mahv u helâkini anlamak istemişlerse de da'vet-i Îseviye karşısında müşrik Roma devletinin ortadan kalkmış olduğunu anlamak daha şümullüdür. {يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ} Ey ne hasret o kullara ilh... ❁ Bu [4021] yalnız o sönenlere bir teessüf değildir. Kavl hak olan eksere meselin tatbîki hâsılı olan bir inzar, gâfilîne de bir tenbihtir. {اَلَمْ[1] يَرَوْا} Ya görmedi mi de[2] onlar ❁ o istihzâ edip duran kullar? {كَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ} Kendilerinden evvel ne kadar karnlar helâk etmişiz {اَنَّهُمْ اِلَيْهِمْ لَا يَرْجِعُونَ} onlar, onlara dönüp gelmiyorlar ❁ yani dünyaya bir daha dönmüyorlar {وَاِنْ كُلٌّ} ve hepsi ❁ o ihlâk edilen ve henüz edilmeyen hepsi

1 B: "اولم".
2 H ve F -"de".

başka değil {لَمَّا[1] جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ} yalnız toplanıp Bizim huzûrumuza ihzar edilmekte olan bir cemiyet bulunuyorlar. ❁ Böyle iken nasıl olur da başka ilâhlar ittihaz edip şirk koşarlar?

"**İhzâr**" huzûra getirmek demektir. Mahkemeye rızâsıyla gelmeyen kimseyi tutup cebren hâkimin huzuruna getirmek mânasında kullanılır ki burada bilhassa bu mânayadır. Yani herkes ölmekle yok olup gitmiyor, hesab ve cezâ için Hak teâlâ'nın huzûruna haşr u sevk olunuyor.

Bu tebliğden sonra bir de aklî delillerle tenvir olunarak buyuruluyor ki:

وَاٰيَةٌ لَهُمُ الْاَرْضُ الْمَيْتَةُۚ اَحْيَيْنَاهَا وَاَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ ﴿٣٣﴾ وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ وَفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِۙ ﴿٣٤﴾ لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهٖۙ وَمَا عَمِلَتْهُ اَيْدِيهِمْۜ اَفَلَا يَشْكُرُونَ ﴿٣٥﴾ سُبْحَانَ الَّذِى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ وَمِنْ اَنْفُسِهِمْ وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٦﴾ وَاٰيَةٌ لَهُمُ الَّيْلُۚ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ فَاِذَا هُمْ مُظْلِمُونَۙ ﴿٣٧﴾ وَالشَّمْسُ تَجْرِى لِمُسْتَقَرٍّ لَهَاۜ ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِۜ ﴿٣٨﴾ وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ حَتّٰى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ ﴿٣٩﴾ لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِى لَهَٓا اَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا الَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِۜ وَكُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ﴿٤٠﴾ وَاٰيَةٌ لَهُمْ اَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِۙ ﴿٤١﴾ وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهٖ مَا يَرْكَبُونَ ﴿٤٢﴾ وَاِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَۙ ﴿٤٣﴾ اِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَمَتَاعًا اِلٰى حِينٍ ﴿٤٤﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ اَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٤٥﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّقُوا مَا بَيْنَ اَيْدِيكُمْ وَمَا خَلْفَكُمْ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿٤٥﴾ وَمَا تَأْتِيهِمْ مِنْ اٰيَةٍ مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِمْ اِلَّا كَانُوا عَنْهَا مُعْرِضِينَ ﴿٤٦﴾ وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُۙ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ اٰمَنُٓوا اَنُطْعِمُ مَنْ لَوْ يَشَٓاءُ اللّٰهُ اَطْعَمَهُۗ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٤٧﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

1 H ve F: "إلا".

﴿٤٨﴾ مَا يَنْظُرُونَ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ ﴿٤٩﴾ فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً وَلَٓا اِلٰٓى اَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Hem bir âyettir onlara ölü Arz: Biz ona hayat verdik ve ondan habbeler[1] çıkardık da ondan yiyip duruyorlar (33). Ve onda cennetler yaptık; hurma bahçeleri, üzüm bağları, neler! İçlerinde kaynaklar akıttık (34). Yesinler diye mahsûlünden ve kendi ellerinin maʿmûlâtından,[2] hâlâ şükretmeyecekler mi? (35). Tenzih o yaratan Sübhân'a bütün o çiftleri, hepsini, Arz'ın bitirdiklerinden ve kendi nefislerinden ve daha bilemeyecekleri[3] neler, nelerden (36). Bir âyet de onlara gece, ondan gündüzü soyarız derken[4] bir de[5] bakarlar ki karanlığa dalmışlardır (37). Güneş de, kendisine mahsus bir müstekar için cereyan ediyor, o işte O Azîz-i Alîm'in takdîridir (38). Ay'a da: Menzil menzil ona miktarlar biçmişizdir, nihâyet dönmüş eski urcûn gibi olmuştur (39). Ne Güneş, kendine Ay'a çatması yaraşır,[6] ne de gece gündüzü geçer, her biri birer felekte yüzerler (40). Bir âyet de onlara o dolu gemide zürriyetlerini taşımamız (41) ve kendilerine o misilliden binecekleri şeyler[7] yaratmamızdır (42). Dilersek onları gark da ederiz, o vakit ne onlara feryadcı vardır, ne de onlar kurtarılırlar (43). [4024] *Ancak tarafımızdan bir rahmet ve bir zamana kadar yaşatmak için başka (44). Hâl böyle iken onlara "önünüzdekini ve arkanızdakini gözetip korunun ki rahmete şâyân olasınız" denildiği zaman (45) kendilerine Rablerinin[8] âyetlerinden herhangi bir âyet de gelse mutlaka ondan yüz çeviregeldiler (46). "Allah'ın size merzuk kıldığı şeylerden hayra*

---

1 H ve F: "dâneler".
2 B +"ve kendi ellerinin maʿmûlâtından".
3 B: "bilmeyecekleri".
4 M ve B -"derken".
5 B -"onlara gece, ondan gündüzü soyarız derken bir de".
6 H ve F: "Ne Güneş yaraşır kendine Ay'a çatması".
7 H ve F -"şeyler".
8 B: "Rabbinin".

sarfedin" denildiği zaman da onlara o küfredenler, iman edenler için şöyle dediler: "Biz hiç yedirir miyiz o kişiye ki Allah dilese ona yiyeceğini verirdi, siz apaçık bir dalâl içinde değil de nesiniz!" (47). "Ve ne zaman bu vaad, doğru iseniz?" diyorlar (48). Başka değil, tek bir sayhaya bakıyorlar, bir sayha ki onlar çekişip dururlarken kendilerini yakalayıverir (49). O zaman bir tavsiyeye bile kādir olamazlar, ailelerine de dönecek değillerdir (50).

{وَاٰيَةٌ} Hem bir âyet ❁ yani Allah teâlâ'nın kudretinin kemâline ve ölüleri diriltebileceğine açık bir delil ve alâmettir. {لَهُمُ} Onlara, o gāfillere ve münkirlere {الْاَرْضُ الْمَيْتَةُ} o ölü Arz ❁ Arz, toprak, mâlum ki câmiddir, hatta Sûre-i Hac'da[1] وَتَرَى الْاَرْضَ هَامِدَةً [22/5] buyurulduğu üzere sönmüş bir ateş hâlinde, hayat ile tamamen zıd bir mâhiyette ölüdür. Hele bir öğle sıcağında bir Arabistan çölünün manzarası düşünülürse onun hayattan ne kadar uzak olduğu görülür. Eğer tabiata kalsa idi o[2] ölü Arz'da bir ot bile bitmezdi. Fakat {اَحْيَيْنَاهَا} Biz ona hayat verdik ❁ onda hayat yarattık; nebâtî, hayvânî uzviyetlerle dirilik, şenlik vücûda getirdik. Hayâtın ibtidâ bir huceyreden başladığını göstererek de buyuruluyor ki: {وَاَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا} Ve ondan, yani Arz'dan bir dâne çıkardık

"**Habb**", "habbe"nin ism-i cinsidir ki azına da çoğuna da ıtlak olunur. Cem'i "hubûb", onun cem'i "hubûbât"tır. [4025] Lisânımızda olduğu üzere bilhassa buğday, arpa, pirinç, susam gibi yenen dânelerde şâyi' olmakla beraber ale'l-umûm ot ve çiçek tohumlarında dahi müte'âreftir. *Kāmûs* sâhibi *Besâir*'de der ki: "Hubûbun bir tekine 'habbe' denilmesi, şeyin aslı ve madde-i kıvâmı olması itibariyledir."[3] Bu haysiyetle[4] bir habbe, hayâtın ilk başlangıcı olan bir huceyre (*cellule*) demektir. Burada da bu cinse işâreten اَخْرَجْنَا مِنْهَا حَبًّا buyurulmuştur. Ulûm-i tabî'iye nokta-i nazarından mülâhaza edildiği zaman Arz'ın anâsırından bir hayat

1 H, F, M ve B: "sûrei «Hıcir»de".
2 B -"o".
3 Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz,* II, 416:
ومنه الحبّة لواحدة الحبوب إذ هى أصل الشيء ومادّته وقوامه.
4 B +"de".

huceyresinin tekevvünü, bir habbenin çıkması tabîî değildir. Tohumsuz bir hayat huceyresi tabîî olarak teşekkül edemez, *genération spontanée* olmaz. Fi'l-vâki' bir nâkısın kendiliğinden bir zâid oluvermesi akla da muvâfık gelmez. Bununla beraber Arz'da hayat emr-i vâki' olduğu için yine ulûm-i tabî'iye ashâbı derler ki: Fakat bidâyette ilk tohumun, ilk huceyrenin gayr-i tabîî olarak vücûda gelmiş olduğunu itiraf etmek zarûrîdir. İşte bu nokta doğrudan doğru tabiatlar üzerinde hâkim olan Hâlık teâlâ'nın ölülere hayat veren kudret-i rabbâniyesini gösterir. Bunun bir ıstıfâ olduğunu söylemek de aynı mânayı isbat etmektir. Çünkü ıstıfânın her mertebesi fevka't-tabî'a bir tekemmül arzeder (*Sûre-i En'âm'a bak*). Bu suretle ölü Arz'a hayât-i nebâtîden başlayan bir hayat verilip ondan habbeler çıkarıldığı ve böyle tek huceyrelerden başlayan bu hayâtın insan hayâtına doğru terbiye ve tekemmül ettirildiği latif bir imtinan[1] tarzında, beliğ bir i'câz ile ihtar olunarak buyuruluyor ki: Ondan bir habb çıkardık da {فَمِنْهُ يَأْكُلُونَ} şimdi ondan yiyorlar. ❁ Belli ki bu şöyle demektir: O insanları dahi yarattık da o dânelerden yiyip duruyorlar. Sonra onların terkîbi ve terakkīsiyle bilhassa hayât-i[2] insâniyenin idâme ve tekemmülâtı esbâbına inayet buyurulduğu anlatılmak üzere de buyuruluyor ki: {وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ} Hem onda, o Arz'da [4026] cennetler yaptık ❁ o tek hücreli hayâtı üretip terkib ve telif ederek birbirine girmiş dilber, dil-nişîn bağlar husûle getirdik. {مِنْ نَخِيلٍ وَاَعْنَابٍ} Hurmalıklar ve üzümlükler, neler ❁ ki bunlar nebâtî hayâtın en mükemmel şekli ve insan ezvâkının en tatlı menâbi'idirler[3]. {وَفَجَّرْنَا فِيهَا} Ve onda ❁ yine Arz'da, yahut o cennetler içinde {مِنَ الْعُيُونِ} kaynaklardan çaylar, pınarlar akıttık {لِيَأْكُلُوا مِنْ ثَمَرِهِ} ki onun mahsûlünden, Allah'ın verdiği meyvesinden, hâsılâtından {وَمَا عَمِلَتْهُ اَيْدِيهِمْ} ve ellerinin yaptığı şırası, pekmezi ve teferru'âtı gibi ma'mûlâtından yesinler, intifâ' etsinler diye. ❁ Bu mânaya göre مِنْ ثَمَرِهِ'de لا vardır, vakfolunmaz. Ma'amâfîh burada ما'nın nâfiye olması da tecviz edilmiştir. Buna göre مِنْ ثَمَرِهِ'de vakıf câiz (ج) olup

1 H: "insan".
2 B: "heyet-i".
3 B: "menba'larıdır".

mâna şöyle olur: Mahsûlünden[1] yesinler, onu onların elleri yapmadı, yani o bağlara bakmaları ve suyu, çapası gibi işlerine çalışmaları iktizâ ederse de alıp intifâ' edecekleri o mahsul onların sun'u değil, Allah'ın vergisidir. {اَفَلَا يَشْكُرُونَ} Hâlâ şükretmeyecekler mi? ۞ Şirk ve küfrandan vazgeçip tevhid ü iman ile ibadet ve kulluk etmeyecekler mi?

Abdulkādir Geylânî kuddise sirruh *Fütûhu'l-Gayb*'da der ki: "Şükür ya lisan veya kalb veya cevârih ile olur. Lisan ile şükür, nimetin Allah teâlâ'dan olduğunu itiraf ve halka izâfeti terk eylemektir. Ne kendine, ne havl ü kuvvetine ve[2] kesbine, ne de senin gayrından ellerinde cereyan edenlerin hiçbirine isnad etmemek; çünkü sen de onlar da hep o nimet için esbâb, âlât ve edevâtsınızdır. Onu kısmet eden, gönderen, îcad eden, onunla meşgul eyleyen, müsebbib olan Allah azze ve celle'dir. Kāsım O, mu'tî O, mûcid O'dur. Şükre ehak olan O'dur. Hediyeyi getiren [4027] uşağa bakılmaz, gönderen efendiye bakılır. Bu bakışı bilmeyenler hakkındadır ki يَعْلَمُونَ ظَاهِرًا مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ[3] غَافِلُونَ [er-Rûm 30/7] buyurmuştur. Zâhire, sebebe[4] bakıp da ilmi ve marifeti ondan ilerisine geçmeyen câhildir, nâkıstır, aklı kāsırdır. Çünkü âkile âkil denilmesi âkıbeti görmesi itibariyledir.[5] Kalb ile şükür: Sende olan nimetlerin hepsi zâhirde ve bâtında, harekât[6] ve sekenâtındaki menfaatlerin, lezzetlerin cümlesi başkasından değil, ancak Allah'tan olduğuna[7] i'tikād-ı dâimle sağlam bağlanmaktır ki lisânınla şükrün, kalbindeki şükrün tercemânı olur. وَاَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً [Lokman 31/20], وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ [en-Nahl 16/53], وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا [İbrâhim 14/34; en-Nahl 16/18] buyuruluyor ki mü'min için Allah'tan başka mün'im kalmaz. Cevârih ile şükre gelince: Bütün a'zâlarını Allah teâlâ'nın tâatinde tahrik ve isti'mâl eylemektir. O hâlde Allah'tan i'râz

1 B: "mahsûlâtından".
2 B +"ne".
3 B -"هم".
4 B: "esbâba".
5 B -"Çünkü âkile âkil denilmesi âkıbeti görmesi itibariyledir".
6 H: "harekâtında".
7 B: "olduğunu".

bulunan herhangi bir hususta halktan hiçbirine icâbet etmemek lazım gelir. Ki bu nefse, hevâya, iradeye, emânîye vesâir halka şâmildir. Allah'a tâati asıl ve metbû' ve mâsivâsını[1] fer' ve tâbi' kılmak gibi ki başka türlü yaparsan cebbar, zâlim ve Allah'ın hükmünün gayrıyla hâkim olmuş olursun. "وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ" [el-Mâide 5/44][2]

{سُبْحَانَ الَّذٖى[3]} ۞ Sûre-i Bakara'da ve Sûre-i İsrâ'nın başında îzah edildiği üzere "sübhân" "tesbîh"in alemidir. Bununla beraber büyük taaccüb makamında da kullanılır. Tesbîh de tenzîhin aksâsıdır; yani herhangi bir lekeden, yaraşıksızlıktan itikadda, kavilde, fiilde son derece tenzihdir. Bu suretle أُسَبِّحُ سُبْحَانَ yahut سَبِّحُوا سُبْحَانَ mazmûnunu ifade eden bu tesbîhin burada böyle istînâf ile sevki ne güzeldir!

Evvelâ, bu bir taraftan şükretmeyenleri tevbih, bir taraftan da şükredeceklere şükrün başı kemâl-i tenzih ile tevhid olduğunu tâlimdir.

Sâniyen, sıla mevki'inde zikrolunan âsâr-ı kudretin ehemmiyetini iş'âr ile şükrün esbâb-ı mûcibesini ziyadesiyle tekiddir.

[4028] Sâlisen, eşleri yaratanın eşsizliğini, şerîk ve nazîrden münezzeh birliğini isbat eden beliğ bir san'at-ı tıbâk vardır: Tesbih o yaratana, yahut ne münezzeh Sübhân'dır o yaratan ki {خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا} bütün o çiftlerin hepsini yarattı.

---

1 B -"halka şâmildir. Allah'a tâati asıl ve metbû' ve mâsivâsını".

2 Abülkādir el-Cîlânî, *Fütûhu'l-gayb,* Mektebetü Halebî, 1392/1973, s. 134-136:

والشكر باللسان والقلب والجوارح .أما باللسان فالإعتراف بالنعمة أنها من الله عز وجل وترك الإضافة إلى الخلق لا إلى نفس وحولك وقوتك وكسبك ولا إلى غيرك من الذين جرت على أديهم، لأنك وإياهم أسباب وآلات وأداة لها، وإن قاسمها ومجريها وموجدها والشاغل فيها والمسبب لها هو الله عز وجل والقاسم هو الله، والمجري هو والموجد هو، فهو أحق بالشكر من غير. لا ننظر إلى الغلام الحمال للهدية إنما النظر إلى الأستاذ المنفذ المنعم بها قال الله تعالى في حق من عدم هذا المنظر: «يَعْلَمُونَ ظَاهِراً مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ». فمن نظر إلى الظاهر والسبب ولم يجاوز علمه ومعرفته فهو الجاهل الناقص قاصر العقل، إنما سمي العاقل عاقلا لنظره في العواقب. وأما الشكر بالقلب، فبالإعتقاد الدائم، والعقد الوثيق الشديد المتبرم. إن جميع ما بك من النعم والمنافع واللذات في الظاهر والباطن في حركاتك وسكناتك من الله عز وجل لا من غيره، ويكون شكرك بلسانك معبرا عما في قلبك. وقد قال عز وجل: «وَمَا بِكُمْ مِنْ نِعْمَةٍ فَمِنَ اللّٰهِ» وقال تعالى: «وَاَسْبَغَ عَلَيْكُمْ نِعَمَهُ ظَاهِرَةً وَبَاطِنَةً»، وقال تعالى: «وَاِنْ تَعُدُّوا نِعْمَتَ اللّٰهِ لَا تُحْصُوهَا» .فمع هذا لا يبقى لمؤمن منعم سوى الله تعالى. وأما الشكر بالجوارح فبأن تحركها وتستعملها في طاعة الله عز وجل دون غيره من الخلق، فلا تجيب أحدا من الخلق فيما فيه إعراض عن الله تعالى، وهذا يعم النفس والهوى والإرادة والأماني وسائر الخليقة كجعل طاعة الله أصلا ومتبوعا، وإماما وما سواها فرعا وتابعا ومأموما، فإن فعلت غير ذلك كنت جائرا ظالما حاكما بغير حكم الله عز وجل الموضوع لعباده المؤمنين، وسالكا غير سبيل الصالحين، قال الله عز وجل: «وَمَنْ لَمْ يَحْكُمْ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ».

3 B: "الله".

"**Ezvâc**" "zevc"in cem'idir. "Zevc" çift ve eş demektir ki Râgıb'ın beyânı vechile iki karînin her birine de ve bir diğerine mümâsil veya zıd olarak alâkadar olan her şeye de denir. Bu itibar ile âlemdeki şeylerin hepsi bir zıddı veya mümâsili veya herhangi bir terkib ve tekabülü bulunmak haysiyetiyle çifttirler. Meselâ cisim ve rûh, madde ve kuvvet, cevher ve araz, nefis ve âfâk, Arz ve semâ, zulmet ve nûr, dünya ve âhiret gibi ki elektrik bile müsbet ve menfî ikiye ayrılıyor. O hâlde "haleka'l-ezvâc" demek bütün envâ' ve esnâfıyla âlemi halketti demeye müsâvîdir. Ancak burada asıl sevk, bütün âlemin halkını anlatmak değil, bir şerîk ve nazîri bulunan bütün eşlerin, bütün çiftlerin mahluk olduğunu ve binâen'aleyh mahlûkun Hâlık'a eş olamayacağını anlatarak Hâlık'ın nezâhet ve vahdâniyetini isbat etmektir. Bundan başka "ezvâc" tâbir olunmasında diğer bir nükte daha vardır ki, hayât-ı beşer için evvelki nimetlerden daha ziyade ehemmiyeti hâiz olan izdivac nimetinin halkına işaret ile şükre tehyic ifade eder. Nitekim ezvâc şöyle beyan buyuruluyor. O çiftleri ki {مِمَّا تُنْبِتُ الْاَرْضُ} Arz'ın bitirdiklerinden ❁ evvelki âyette zikrolunan ve olunmayan envâ'-ı nebâtât ve eşcâr {وَمِنْ اَنْفُسِهِمْ} ve kendi nefislerinden ❁ erkek ve dişi {وَمِمَّا لَا يَعْلَمُونَ} ve daha bilemeyecekleri şeylerden ❁ ki ne göz görmüş, ne kulak işitmiş, ne de bir beşerin hâtırına gelmiştir.

{وَاٰيَةٌ لَهُمُ الَّيْلُ} Bir âyet de onlara gecedir. ❁ Mekânda [4029] tecellî eden kudret-i ilâhiyeyi ihtardan sonra, bununla da zamanda tecellî eden kudret-i rabbâniyeye işaret buyuruluyor. Şöyle ki: {نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهَارَ} Ondan gündüzü yüzeriz ❁ "**selh**" kelimesi biri diğerinin lâzımı iki mâna ile kullanılır: Soymak, çıkarmak; سلخت الإهاب عن الشاة denilir; "koyundan deriyi yüzdüm, soydum, giderdim" demek olur. Diğerinde ise سلخت الشاة عن الإهاب "koyunu deriden soydum" denilir. "Açtım, meydana çıkardım" demek olur. Türkçemizde de "elmayı soydum" yahut "elmanın kabuğunu soydum" dediğimize göre biz de "soymak" kelimesinde bu iki sureti farklı farksız kullanıyoruz demektir. Burada her iki mâna ile de tefsir edilmiştir ki ikisi de doğrudur. Evvelkine göre geceden gündüzün yüzülmesi, bir

kurbanın derisi yüzülüyormuş gibi muhîtten ziyânın sıyrılıp sönmesiyle ‘adem-i aslîyi ihtar eden karanlığın zuhûru, yani akşam olmak hâdisesi demek olur. Ki {فَاِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ} derken bir de bakarlar ki onlar karanlığa dalmışlardır ❁ kavlinde ta‘kīb ve müfâce'e bu mânada zâhir olduğundan, ekser müfessirîn bu vechi ihtiyar etmişlerdir. Bu surette gece yalnız bir inzar âyeti olarak ihtar edilmiş olur. İkinci mânaya göre ise geceden gündüzün yüzülmesi karanlık içinden aydınlığın çıkarılması, yani sabah olmak hâdisesi olmuş oluyor, ki bunda ölülere hayat vermekten numûne olan bir neş'e-i tebşir vardır. Nitekim "geceler gebedir" denilir. Buna göre فَاِذَا هُمْ مُظْلِمُونَ yine aynı günün âhiri geceye varacağını göstermiş olur.

{وَالشَّمْسُ} Güneş de ❁ bir âyettir, Yani gece ve gündüzün sebebi gibi görünen Güneş de Allah'ın kudretine bir alâmettir {تَجْرٖى لِمُسْتَقَرٍّ لَهَا} kendisi için mukadder bir müstekar için cereyan ediyor ❁ bu cereyânı Şems'in yalnız mekânda hareketi diye anlamamalı, mekânî ve zamânî [4030] bi'l-cümle âsâr ve evzâ‘ıyla vücudda tevâlîsi mânasına anlamalıdır. Meselâ ziyâ ve harâret neşri de onun bir cereyânıdır.

"Müstekar" mîmli masdar, ism-i zaman, ism-i mekân olabildiği, lam ile de birkaç mânaya geldiği cihetle bu ifade müte‘addid mânalara sâdıktır.

Evvelâ, Güneş kendisi için takdir ve tahsis edilmiş bir istikrar sebebiyle, yani sâbit bir karar, muntazam bir kanun ile cereyan eder. Hesabsız, serseri, kör bir tesadüf ile değil.

Sâniyen, bir istikrar için, yani kendi âleminde bir karar ve muvâzene husûle getirmek hikmet ve gayesiyle, yahut nihâyet bir sükûna erip durmak için cereyan ediyor.

Sâlisen, ism-i zaman olduğuna göre kendine mahsus bir istikrar zamanı için, yani duracağı bir vakte, bir ecel-i müsemmâya kadar cereyan eder ki bu vakit اِذَا[1] الشَّمْسُ كُوِّرَتْ [et-Tekvîr 81/1][2] vaktidir.

---

1 B: "واذا".
2 "O Güneş dürüldüğü vakit."

Râbi'an ism-i mekân olduğuna göre kendine has bir istikrar mahalline mahsus, yani yerinde sâbit olarak cereyan eder, mihverinde döner; yahut kendisinin karargâhı olan âlemin menâfi'i için cereyan eder. Bu mânada vatana hizmet için bir teşvik de vardır. Nihâyet birinci lam ilâ mânasına olmak üzere şu mâna da vardır: Kendisi için bir istikrar noktasına doğru gitmektedir. Tatbîki birkaç vechile îzâha muhtemil bulunan bu mânaya göre Şems'in diğer bir merkeze doğru hareket etmekte bulunduğu da anlaşılabiliyor. Nitekim bir hadîs-i şerîfte de مُسْتَقَرّهَا تَحْتَ الْعَرْشِ "Şems'in müstekarrı Arş'ın altındadır"[1] diye vârid olmuştur.

{ذٰلِكَ} İşte o ❁ cereyân-ı acîb {تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ} O Azîz-i Alîm'in takdîridir. ❁ Yani kudretiyle her şeye gālib ve hâkim ve ilmiyle her şeyi muhît olan ve sana Kur'ân'ı [4031] indirip sırât-ı müstakīmi gösteren Allah'ın takdîri, yani bütün hudûd ve tafsîlâtını bilip biçmesiyledir. Yoksa ne yaptığını bilmez kör bir tabiatın eseri değil, bi'z-zât kadîm bir müessir hiç değildir.

{وَالْقَمَرَ} Kamer'e gelince {قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ} ona menzil menzil mikdar biçmişizdir. ❁ O Güneş gibi istikrarlı bir surette cereyan etmez. Ona birtakım menziller ve her menzile göre bir mikdar tâyin etmişizdir. Seyyardır, her gün bir menzile gelir, her menzile göre bir şekilde görünür. Araplar, menâzil-i Kamer'i şunlarla saymışlardı[2]: Şertan[3], butayn, süreyya, deberan[4], hek'a, hen'a[5], zira', nesre, tarf, cebhe, zübre, sarfe, avvâ', simâk, gafr+[6], zubânâ, iklil, kalb, şevle, ne'âim, belde, sa'dü'z-zâbih, sa'dü büla', sa'du's-su'ûd, sa'du'l-ahbiye, fer'u'd-delvi'l-mukaddem, fer'u'd-delvi'l-muahhar, reşâ. Bunlardan her gece bir menzile konar da istikbâle kadar günden güne nûru arta arta sonra da eksile eksile son menzilde -ki ictimâ'dan öncedir- iyice incelir, kavslenir {حَتّٰى عَادَ كَالْعُرْجُونِ الْقَدِيمِ} nihâyet dönüp eski urcûn gibi olana kadar.

1 Buhârî, Tefsîr, 36, Tevhîd, 23; Müslim, İman, 250-251.
2 B: "saymışlardır".
3 B: "Sertan".
4 H ve F: "keberan".
5 B -"hen'a".
6 B: "gafîr".

"**Urcûn**" eğri salkım çöpü demektir. Bilhassa hurma salkımının dip çöpü ki eskisi, yani geçen seneninki daha ince, daha eğri, daha renkli olur. Bu teşbih pek bedî'dir. Zannedildiği gibi hilâlin ilk ve son şeklini göstermekle kalmıyor, Kamer'in o menâzilde giderken Arz etrafında bir ayda kat' ettiği[1] mahrekin bir mürtesemini[2] de göstermiş oluyor.

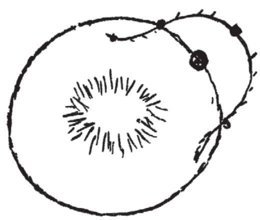

[4032] "Eski" denilmekle bu mahrek üzerinde Kamer'in her menzildeki cirmi de tahyîl edilmiş bulunuyor ki eski heyetçiler bu teşbihin letâfetini idrak edemezlerdi. Bu takdir o kadar güzel ve bu tevzî'-i vezâif o kadar yerindedir ki {لَا الشَّمْسُ يَنْبَغ۪ي لَهَٓا اَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ} ne Güneş kendisine Ay'a çatmak yaraşır {وَلَا الَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ} ne de[3] gündüz gecenin önüne geçer {كُلٌّ ف۪ي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ} hepsi birer felekte yüzerler. ۞ Biri diğerine çarpmaz, vazifeleri o kadar güzel ve muntazam tevzî' olunmuştur. يَسْبَحُونَ Cemi' sîgasıyla îrad olunmakla "kül"den murad yalnız Şems ü Kamer'den her biri değil, bütün ecrâm olduğu anlatılmıştır. Bu cihetle hey'et-i cedîde düstûruna işaret eden bu âyetin bir nazîri Sûre-i Enbiyâ'da geçmiş olduğu cihetle oraya bak.

Yalnız "Şems'in yüzdüğü feleği nedir? Bu bir medâr olduğuna göre, onun da bir seyyare olması lâzım gelmiyor mu?" diye sorulabilir. Gerçi mihveri etrafına da mahall-i deveran mânasına medâr denebilirse de bundan zâhir olan Güneş'in bâlâda zikrolunduğu üzere hadîs-i şerîfin gösterdiği vechile Arş'ın altında diğer bir müstekarra, bir merkeze doğru hareket ettiğini ve binâen'aleyh onun yüzdüğü felek de ona olan medâr ve mahreki olduğunu kabul etmek iktizâ eder.

1 H ve F -"kat' ettiği".
2 H ve F: "birer kısmını".
3 M ve B -"de".

{وَاٰيَةٌ لَهُمْ اَنَّا حَمَلْنَا ذُرِّيَّتَهُمْ فِى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ} ❁ "Fülk-i meşhûn" denilince ibtidâ Hazret-i Nûh'un gemisi hâtıra gelir. Fakat burada ذُرِّيَّتَهُمْ kaydı bunu iradeye mâni'dir. Bu karîne ile burada "fülk-i meşhûn" hâmil kadınların rahimlerinden mecaz, beliğ bir istiaredir. Evet, sulb-i pederden bir tûfan ile atılan zürriyetler, anaların rahimlerinde Hazret-i Nûh'un gemisi gibi bir sefîne-i necat bulur. {وَخَلَقْنَا لَهُمْ مِنْ مِثْلِهِ مَا يَرْكَبُونَ} [4033] ❁ Bu bütün merâkib-i bahriye ve berriyeye şamildir. {وَاِنْ نَشَأْ نُغْرِقْهُمْ} Ve dilersek onları, o zürriyetleri fülk-i meşhûn gibi olan rahimlerde, kendilerini de onun mislinden bindikleri gemilerde gark ediveririz {فَلَا صَرِيخَ لَهُمْ} de ne o zürriyetler için bir feryadcı, bir feryad eden veya feryâda yetişen bulunur {وَلَا هُمْ يُنْقَذُونَ} ne de berikiler gark oldukları denizden kurtarılırlar. {اِلَّا رَحْمَةً مِنَّا وَمَتَاعًا اِلٰى حِينٍ} Meğerki Bizden bir rahmet ile ve bir zamana kadar yaşatmak için ola ❁ ancak o takdirde kurtarılırlar.

{وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اَنْفِقُوا... إلخ} ❁ Âfâkī ve tekvînî âyetlerden sonra tenzîlî âyetlerden de i'râzlarını beyandır. {وَاِذَا قِيلَ لَهُمْ اَنْفِقُوا[1] مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا... الآية} Bu âyetin zındıklar hakkında nâzil olduğu söylenir. Mekke'de birtakım zındıklar sadaka ve iane için teşvik olunduklarında, "Allah fakir edecek biz besleyeceğiz öyle mi?" diye böyle küfrederlermiş[2] ki bu zenâdıka eski İran'dan mün'akis olmak gerektir. {وَيَقُولُونَ} Bir de derler ki, {مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ} ne zaman bu vaad ❁ bu ölülerin dirilmesi, bu ihzar vaadi {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer doğru iseniz ❁ yani böyle diyerek istihzâ etmek isterler. {مَا يَنْظُرُونَ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً} Fakat başka değil, bir tek sayhaya bakıyorlar ki ilk nefha, yani Sûr'un birinci üfürülüşü. Bir sayha ki: {تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ} ❁ يختصمون'un [4034] idgāmıdır. Yani bir sayha ki onlar birbirlerine geçmiş çekişip dururlarken kendilerini alıverir. {فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً} O vakit artık[3] bir tavsiyeye -hiçbir işleri hakkında bir kelime vasiyet etmeye- bile kādir olamazlar {وَلَا اِلٰى اَهْلِهِمْ يَرْجِعُونَ} ailelerine de dönecek değiller.

---

1 B -"واذا قيل لهم انفقوا".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 19:

وعن ابن عباس رضى الله عنهما: كان بمكة زنادقة، فإذا أمروا بالصدقة على المساكين قالوا: لا والله، أيفقره الله ونطعمه نحن؟

3 B: "Artık o vakit".

وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَاِذَا هُمْ مِنَ الْاَجْدَاثِ اِلٰى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ ﴿٥١﴾ قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَنْ بَعَثَنَا
مِنْ مَرْقَدِنَاۜ هٰذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمٰنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ ﴿٥٢﴾ اِنْ كَانَتْ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً
فَاِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ ﴿٥٣﴾ فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـًٔا وَلَا تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ
تَعْمَلُونَ ﴿٥٤﴾ اِنَّ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِى شُغُلٍ فَاكِهُونَۚ ﴿٥٥﴾ هُمْ وَاَزْوَاجُهُمْ فِى ظِلَالٍ
عَلَى الْاَرَٓائِكِ مُتَّكِؤُنَ ﴿٥٦﴾ لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَۚ ﴿٥٧﴾ سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبٍّ
رَحِيمٍ ﴿٥٨﴾ وَامْتَازُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ ﴿٥٩﴾ اَلَمْ اَعْهَدْ اِلَيْكُمْ يَا بَنٖٓى اٰدَمَ اَنْ لَا
تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَۚ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌۙ ﴿٦٠﴾ وَاَنِ اعْبُدُونٖىۜ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ ﴿٦١﴾
وَلَقَدْ اَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثٖيرًاۜ اَفَلَمْ تَكُونُوا تَعْقِلُونَ ﴿٦٢﴾ هٰذِهٖ جَهَنَّمُ الَّتٖى كُنْتُمْ تُوعَدُونَ
﴿٦٣﴾ اِصْلَوْهَا الْيَوْمَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٦٤﴾ اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلٰٓى اَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَٓا اَيْدٖيهِمْ
وَتَشْهَدُ اَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٦٥﴾ وَلَوْ نَشَٓاءُ لَطَمَسْنَا عَلٰٓى اَعْيُنِهِمْ فَاسْتَبَقُوا
الصِّرَاطَ فَاَنّٰى يُبْصِرُونَ ﴿٦٦﴾ وَلَوْ نَشَٓاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلٰى مَكَانَتِهِمْ فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا
وَلَا يَرْجِعُونَ۟ ﴿٦٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Bir de Sûr üfürülmüştür, ne baksınlar kabirlerinden Rablerine doğru akın ediyorlardır (51). "Eyvah, başımıza gelenlere!" derler, "kim kaldırdı bizi uyuduğumuz yerden? Bu işte, O Rahmân'ın vaad buyurduğu, doğru imiş o gönderilen resuller" (52). Başka değil, sade bir tek sayha olmuş, derhâl hepsi toplanmış, huzûrumuza ihzar edilmişlerdir (53). Artık bugün hiç kimseye zerrece zulmedilmez, ancak yaptıklarınızın cezâsını çekeceksiniz (54). Cidden ashâb-ı cennet bugün bir şuğl içinde zevk etmektedirler (55). Kendileri ve zevceleri erîkeler üzerine kurulmuşlardır (56). Onlara orada bir meyve var, hem onlara orada ne iddia ederlerse var (57). Bir selâm, Rahîm bir Rab'den kelâm (58). Ve haydin ayrılın bugün ey mücrimler! (59). And

vermedim mi size: "Ey Âdemoğulları, Şeytan'a kulluk etmeyin, o size açık [4036] bir düşmandır" diye? (60). "Ve bana kulluk edin, doğru yol budur" diye? (61) Böyle iken celâlime karşı o içinizden birçok cibilletleri yoldan çıkardı, ya o vakit sizin akıllarınız[1] yok muydu? (62). Bu işte o cehennem ki vaad olunur dururdunuz (63). Bugün yaslanın ona bakalım, küfrettiğiniz için (64). Bugün ağızlarını mühürleriz de Bize elleri söyler ve ayakları şehadet eyler neler kesbediyorlardı[2] (65). Hem dilesek gözlerini üzerinden silme kör ediverirdik de yola dökülürlerdi, fakat nereden görecekler? (66). Daha dilesek kendilerini oldukları yerde meshediverirdik de ne ileri gidebilirlerdi ne dönebilirlerdi (67).

{وَنُفِخَ فِى الصُّورِ} ❁ İkinci nefha: ثُمَّ نُفِخَ فيهِ اُخرى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُون [ez-Zümer 39/68][3] {فَالْيَوْمَ لَا تُظْلَمُ نَفْسٌ... اِلخ} ❁ burada تَعْقِلُونَ'a kadar o gün onlara söyleneceği hikâyedir. {اِنَّ اَصْحَابَ الْجَنَّةِ} Haberiniz olsun ki ashâb-ı cennet: Sâlih amellerle cennete sâhip olanlar ❁ gerçi cennete girmek esas itibariyle Allah'ın fazlıyladır. Lâkin وَلَا تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ buyurulması itibariyle burada bu mâna ihtar buyurulmuştur. {فَاكِهَةٌ} Meyve ❁ tâbir buyurulması da mücerred zevkten ziyade semere-i mesâ'îye işaret eder. {الْاَرَآئِكِ} Erîkeler ❁ "**Erîke**" hacelede, yani gelin odasında döşenen süslü koltuktur. {وَلَهُمْ مَا يَدَّعُونَ} Ve onlara iddia ettikleri, istedikleri var, davayı kazandılar, yani {سَلَامٌ} selâm var {قَوْلاً مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ} Rahîm olan, yani sonunda mü'minleri rahmetiyle murâda erdiren ve şerîki nazîri olmayan bir Rab'den doğrudan doğru söylenme bir selâm ❁ bir hadîs-i şerîfte Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem demiştir ki: "Ehl-i cennet nimetleri içinde zevkyâb olurlarken kendilerine bir nûr parıldar, [4037] başlarını kaldırır bakarlar ki fevklerinden Rab kendilerini şeref-i dîdârıyla müşerref kılmış, السلام عليكم يا أهل الجنة buyuruyor; işte سَلَامٌ قَوْلاً مِنْ رَبٍّ رَحِيمٍ kavl-i ilâhîsi budur. Bunun üzerine onlara nazar buyurur, onlar da O'na nazar ederler ve nazar ettikleri müddetçe diğer nimetlerden

1 B: "aklınız".
2 H ve F: "kesbediyordular".
3 "…Sonra ona bir daha üflenmiştir, bu kere de hep onlar kalkmışlar bakıyorlardır."

hiçbir şeye iltifat etmezler, tâ ihticab buyuruncaya kadar ki o vakitte üzerlerinde ve diyarlarında nûr ve bereketi bâkī kalır."[1]

{اَضَلَّ مِنْكُمْ جِبِلًّا كَثِيرًا} Birçok cibilletleri şaşırttı, yani birçok cemaatlerin ahlâklarını bozdu {اَلْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلٰٓى اَفْوَاهِهِمْ... اِلخ} ❁ işte Sûre-i Nûr'da[2] يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ اَلْسِنَتُهُمْ وَاَيْدِيهِمْ[3] وَاَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [en-Nûr 24/24] buyurulan gün bu gündür. {وَلَوْ نَشَٓاءُ لَطَمَسْنَا عَلٰٓى اَعْيُنِهِمْ... اِلخ} ❁ Bu da âhirete ait zannedilmiş ise de dünyaya ait bir tehdit olarak مَا يَنْظُرُونَ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً kavline ma'tuf olması mâna itibariyle daha muvâfıktır. Yani âhirette öyle olacağı gibi, Biz[4] de dilersek şimdi o nankörlüğü yapan, "Allah dilese idi it'âm ederdi" diyen kâfirlerin gözlerini büsbütün siler kör ediverirdik {فَاسْتَبَقُوا الصِّرَاطَ} de yola[5] dökülürlerdi -yola gelmekte yarış ederlerdi-. ❁ Çünkü her küfredenin gözü kör edilivermiş olsa idi bu bir ilcâ olur, hepsi imana gelirdi {فَاَنّٰى يُبْصِرُونَ} fakat o kâfirler nereden görecekler ❁ Burada "ibsâr" basîret-i kalb ile tefsir edilmiştir. Yani o kadar âyât-ı ilâhiyeyi görmeyen o basiretsiz kâfirler bunu böyle yapabileceğimizi idrak etmezler. {وَلَوْ نَشَٓاءُ لَمَسَخْنَاهُمْ عَلٰى مَكَانَتِهِمْ} Dilesek onları tam kuvvetleri çağında mesh de[6] ediverirdik ❁ kılıklarını değiştirir, oldukları yere donduruverirdik de {فَمَا اسْتَطَاعُوا مُضِيًّا وَلَا يَرْجِعُونَ} ne geçebilir ne dönebilirlerdi. ❁ Şu hâlde böyle irade buyurulmuyorsa [4038] yapılamayacağından değil, cezâları âhirette verileceği içindir. Bununla beraber:

وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ فِى الْخَلْقِؕ اَفَلَا يَعْقِلُونَ ﴿٦٨﴾ وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغٖى لَهُؕ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْاٰنٌ مُبٖينٌۙ ﴿٦٩﴾ لِيُنْذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرٖينَ ﴿٧٠﴾ اَوَلَمْ

---

1 İbn Mâce, Mukaddime, 13:
عن جابر بن عبد الله، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: بينا أهل الجنة في نعيمهم إذ سطع لهم نور، فرفعوا رؤوسهم، فإذا الرب قد أشرف عليهم من فوقهم، فقال: «السلام عليكم يا أهل الجنة». قال: وذلك قول الله سبحانه: «سلام قولا من رب رحيم». قال: فينظر إليهم وينظرون إليه، فلا يلتفتون إلى شيء من النعيم ما داموا ينظرون إليه حتى يحتجب عنهم، ويبقى نوره وبركته عليهم في ديارهم.

2 H ve F: "Nûr'un".

3 H ve F -"ألسنتهم وأيديهم".

4 H ve F: "bir".

5 H ve F: "yerlere".

6 H ve F -"de".

يَرَوْا اَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ اَيْد۪ينَٓا اَنْعَاماً فَهُمْ لَهَا مَالِكُونَ ﴿٧١﴾ وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا
رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ ﴿٧٢﴾ وَلَهُمْ ف۪يهَا مَنَافِعُ وَمَشَارِبُۜ اَفَلَا يَشْكُرُونَ ﴿٧٣﴾ وَاتَّخَذُوا
مِنْ دُونِ اللّٰهِ اٰلِهَةً لَعَلَّهُمْ يُنْصَرُونَۜ ﴿٧٤﴾ لَا يَسْتَط۪يعُونَ نَصْرَهُمْۙ وَهُمْ لَهُمْ جُنْدٌ مُحْضَرُونَ
﴿٧٥﴾ فَلَا يَحْزُنْكَ قَوْلُهُمْۢ اِنَّا نَعْلَمُ مَا يُسِرُّونَ وَمَا يُعْلِنُونَ ﴿٧٦﴾ اَوَلَمْ يَرَ الْاِنْسَانُ اَنَّا
خَلَقْنَاهُ مِنْ نُطْفَةٍ فَاِذَا هُوَ خَص۪يمٌ مُب۪ينٌ ﴿٧٧﴾ وَضَرَبَ لَنَا مَثَلاً وَنَسِيَ خَلْقَهُۜ قَالَ مَنْ يُحْيِ
الْعِظَامَ وَهِيَ رَم۪يمٌ ﴿٧٨﴾ قُلْ يُحْي۪يهَا الَّذ۪ٓي اَنْشَاَهَٓا اَوَّلَ مَرَّةٍۜ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَل۪يمٌۙ ﴿٧٩﴾
اَلَّذ۪ي جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْاَخْضَرِ نَاراً فَاِذَٓا اَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ ﴿٨٠﴾ اَوَلَيْسَ الَّذ۪ي خَلَقَ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْۜ بَلٰى وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَل۪يمُ ﴿٨١﴾ اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ
اِذَٓا اَرَادَ شَيْـٔاً اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٨٢﴾ فَسُبْحَانَ الَّذ۪ي بِيَدِه۪ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ وَاِلَيْهِ
تُرْجَعُونَ ﴿٨٣﴾

[4039] **Meâl-i Şerîfi**

Bununla beraber her kimin ömrünü uzatıyorsak hilkatte onu tersine çeviriyoruz, hâlâ da akıllanmayacaklar mı? (68) Biz ona şiir öğretmedik, ona yaraşmaz da; o sade bir zikir ve parlak bir Kur'an'dır (69). Hayâtı olanı uyandırmak, nankörlere de o söz hak olmak için (70). Şunu da görmediler mi?[1] Biz onlar için ellerimizin yaptıklarından birtakım yumuşak hayvanlar (enʿâm)[2] yaratmışız da onlara mâlik bulunuyorlar (71). Ve onları kendilerine zebûn[3] etmişiz de hem onlardan binitleri var, hem de onlardan yiyorlar. (72). Onlarda daha birçok menfaatleri ve türlü içecekleri de var, hâlâ şükretmeyecekler mi? (73) Tuttular da Allah'tan başka birtakım ilâhlar edindiler, güya yardım olunacaklar (74). Onların onlara yardıma güçleri yetmez, onlar ise onlar için hazırlanan askerler (75). O hâlde onların lakırdıları seni mahzun

1 H ve F -"mi?".
2 H, F, M ve B: "(enʿâm) yumuşak hayvanlar".
3 B -"zebûn".

etmesin, Biz onların içlerini de biliriz dışlarını da (76). Görmedi mi o insan? Biz onu bir nutfeden yarattık da şimdi o çeneli bir çekişgen kesildi (77). Yaratılışını unutarak Bize bir de mesel fırlattı: "Kim diriltir o kemikleri onlar çürümüşken?" dedi (78). De ki: "Onları ilk defa inşâ eden diriltir ve O[1] her halkı bilir" (79). O ki size yeşil ağaçtan bir ateş [4040] *yaptı da şimdi siz ondan tutuşturup duruyorsunuz (80). Ya gökleri ve yeri yaratan onlar gibisini yaratmaya kādir değil midir? Elbette kādir; Hallâk O, Alîm O (81). O'nun emri bir şeyi murad edince ona sade "ol" demektir, o oluverir. (82). Artık tesbih edilmez mi öyle her şeyin melekûtu yedinde bulunan Sübhân'a! Hep de döndürülüp O'na götürüleceksiniz (83).*

{وَمَنْ نُعَمِّرْهُ} Ma'amâfîh her kimi de muammer ediyorsak ❁ gençlik çağında almayıp uzun ömür ile yaşatıyorsak {نُنَكِّسْهُ فِى الْخَلْقِ} hilkatte tepesi üstü dikiyoruz. ❁ Yani bidâyettekinin, gençliğin aksine olarak günden güne kuvvetten düşürüp zaafını artırıyor, ölüme doğru götürüyoruz. {اَفَلَا يَعْقِلُونَ[2]} Hâlâ akıllanmayacaklar mı? ❁ Bunu yapan kudretin daha evvel o tams ü meshi de yapabileceğini anlayıp da doğru yolu tutmayacaklar mı? {وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ} Biz ona, yani Peygamber'e şiir öğretmedik ❁ bu söylenenleri bir şiir saymamalıdır. Kur'ân'ın ne lafzen ne de mânen şiir olmadığı açıktır. Bir kere Kur'ân'ın nazmında şiir nazmının vezn ü kāfiyesi yoktur. Mâna bakımından ise şiir, hakikat olup olmadığı aranmaksızın hoşlandırmak veya tiksindirmek, coşturmak veya küstürmek gibi hisleri gıcıklayan muhayyel kuruntulara, vehmî kıyaslara, hissiyyât oyunlarına râci'dir. Kur'an ise Hakk'ın sırât-ı müstakīmine irşad eden hikem ve ahkâm ile irfan nûru, îkān rehberi bir yâdigâr-ı ilâhîdir. Fakat kâfirlerin birçokları onu bir şiir gibi mülâhaza etmek ve ettirmekte ısrar ettikleri ve bu suretle Peygamber'i bir şâir gibi tanıttırmak istedikleri cihetle buyuruyor[3]: Biz ona şiir öğretmedik {وَمَا يَنْبَغِى لَهُ} hem o, ona yaraşmaz da

---

1 B -"O".
2 B: "تعقلون".
3 B: "buyuruluyor".

⊛ zira, وَالشُّعَرَٓاءُ يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُنَ'dur [eş-Şu'arâ 26/224]. Ne makām-ı risalete şâirlik yaraşır, ne de [4041] Kur'ân'a şiir demek. {اِنْ هُوَ} O Kur'an başka değil {اِلَّا ذِكْرٌ} ancak bir zikir ⊛ mahza Allah tarafından bir va'z u irşad {وَقُرْاٰنٌ مُبِينٌ} ve bir Kur'ân-ı mübîndir. ⊛ İbadetlerde ve ibadethânelerde okunacak kelâmullahtır. {لِيُنْذِرَ مَنْ كَانَ حَيًّا} Hayâtı, yani aklı, duygusu olanı inzar edip gafletten uyandırmak {وَيَحِقَّ الْقَوْلُ عَلَى الْكَافِرِينَ} küfürde ısrar ile kâfirlik edenler aleyhine kavil hak olmak için ⊛ bundan evvel ekserîsine olduğu gibi azab ile hüküm vâcib[1] olmak için. {اَوَلَمْ[2] يَرَوْا} Şunu da mı görmediler ⊛ o gāfiller ki uyanmıyorlar? {اَنَّا خَلَقْنَا لَهُمْ مِمَّا عَمِلَتْ اَيْدِينَٓا اَنْعَامًا} Biz kendileri için ellerimizin i'mâl ettiği şeylerden, yani başka hiçbir sanatın dahli[3] olmayıp doğrudan doğru kendimizin ihdas eylediğimiz nimetlerden en'âm, yumuşak hayvanlar yarattık ilh... ⊛ Bu ihtarda birçok cihetten incelikler vardır ki bunu tefsirden ziyade okuyanların zevki takdir edecektir.

{اَوَلَمْ يَرَ الْاِنْسَانُ... إلخ} ⊛ Rivayet olunuyor ki Übey b. Halef Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'in huzûruna bir çürümüş kemikle gelmiş, onu eliyle ufalayarak "Allah bunu böyle çürüdükten sonra diriltir der misin?" demiş "evet, seni de ba's eder ve ateşe kor" buyurmuş ve bu âyet bu sebeple nâzil olmuştur.[4] {وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ} Ve o halkın hepsine alîmdir. ⊛ Yani her mahlûku bütün tafsîlâtıyla, her birinin toplanan ve dağılan bütün eczâsı, usûl ü fürû'u, evzâ'ı, ahvâli, keyfiyyât ve kemmiyyâtı, her türlü husûsiyyâtıyla bilir ve her halkı, yaratmanın

---

1 H: "hak"; F -"vâcib".

2 B: "الم".

3 B: "dâhil".

4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 585-586; *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 820; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 554:

نزلت فى أبي بن خلف الجمحي في أمر العظم، وكان قد أضحكهم بمقالته فهذا الذي أعلنوا وذلك أن أبا جهل، والوليد بن المغيرة، وعتبة، وشيبة ابني ربيعة، وعقبة، والعاص بن وائل، كانوا جلوسا فقال لهم أبي بن خلف، قال لهم في النفر من قريش: إن محمدا يزعم أن الله يحيي الموتى، وأنا آتيه بعظم فأسأله كيف يبعث الله هذا؟ فانطلق أبي ابن خلف فأخذ عظما باليا، حائلا نخرا، فقال: يا محمد، تزعم أن الله يحي الموتى بعد إذ بليت عظامنا وكنا ترابا تزعم أن الله يبعثنا خلقا جديدا. ثم جعل يفت العظم ثم يذريه في الريح، ويقول يا محمد، من يحيي هذا؟ فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «يحيي الله عز وجل هذا ثم يميتك، ثم يبعثك، ثم يدخلك نار جهنم»، فأنزل الله عز وجل في أبي بن خلف «أَوَلَمْ يَرَ الْإِنْسانُ».

her türlüsünü bilir; maddeli maddesiz, âletli âletsiz, örnekli örneksiz, gerek ilkin gerek sonra her nev'ini bilir. Bütün [4042] mesele bundan ibarettir. {اَلَّذٖى جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْاَخْضَرِ نَارًا} O ki size yeşil ağaçtan bir ateş yaptı ❁ meşhur olan bu ağaç "merh" ile "afar" denilen iki ağaçtır ki ikisi de yemyeşil suları damlarken merh çakmak makamında afara sürtülmek suretiyle ateş çıkarılır, bedevîlerce mâlumdur. Bunun birini erkek birini dişi menzilesinde de farzetmişlerdir. Ma'amâfîh "في كل شجر نار واستمجد المرخ والعفار her ağaçta ateş vardır, fakat merh ile afar bol bulmuştur" diye bir mesel vardır.[1] Bu haysiyetle bazı müfessirler demişlerdir ki ağaçtan murad cinstir. Merh ve afar temsil tarîkiyle zikrolunmuştur. Ancak burada şâyân-ı dikkat olan nokta şudur ki bununla maksud ağaçtaki odun veya kömürü göstermek değil, delk ü temas ile yeşil ağaçtan zuhûra gelen harâret ve işti'âli anlatmaktır. Bu ise şimdi bildiğimize göre bir elektrik hâdisesidir. Demek ki bu suretle âyet elektriğe işaret etmiş[2] ve bu işaretten كن emrini anlamaya zihinleri takrib için bir misâl de verilmiş oluyor. {فَاِذَٓا اَنْتُمْ مِنْهُ تُوقِدُونَ} Yapmış da siz ondan çakıp çakıp hemen tutuşturuyorsunuz. ❁ Yani bilfiil tecribe ile mâlumunuz olan şüphesiz bir ateş. Demek ki mücerred akl-ı nazarî ile bilinemeyecek hakikatler tecribe ile münkeşif olur. {اَوَلَيْسَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ} Hem O gökleri ve yeri, yani bütün şu âlemi yaratmış olan Allah; onların mislini, onlar gibisini, yani o çürümüş insanlar gibi küçüğünü hatta bütün o âlemin mislini diğer bir neş'et ile yine yaratmaya kādir değil midir? {بَلٰى} Evet kadirdir { وَهُوَ الْخَلَّاقُ الْعَلٖيمُ } ve O öyle Hallâk, öyle Alîm'dir. {اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـًٔا اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ} O'nun emri, bir şeyi murad edince ona sâde "ol" demektir, o oluverir. {فَسُبْحَانَ الَّذٖى بِيَدِهٖ مَلَكُوتُ كُلِّ شَىْءٍ} O hâlde tesbih O'na; O[3] her [4043] şeyin melekûtu yedinde bulunan, her şeyde dilediği gibi tasarruf eden Sübhân'a {وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ} hep

1 Câhız, *el-Hayevân,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424, IV, 491.
2 B -"etmiş".
3 M ve B -"O".

de döndürülüp O'na götürüleceksiniz. ۞ Ona Sâhib-i Yâsîn gibi koşa koşa iman ve islâm ile bi'r-rızâ rücû' ederek mazhar-ı gufran ve ikram olmak istemeyenler de âkıbet kerhen[1] ircâ' olunacak, yakalanıp O'nun huzûr-ı celâline götürülecek, hesâbı görülüp cezâsı verilecektir.

İbn Abbas Hazretleri'nden mervîdir ki: "Yâsîn hakkında rivayet olunan faziletlerin niçin ona mahsus olduğunu bilmiyordum, bu âyet için imiş."[2]

"Melekût" yukarılarda da geçtiği üzere "mülk"ün mübalağa sîgasıdır ki tam bir hâkimiyetle saltanatın esrâr-ı idaresi demektir.

Şimdi bu melekût ve ircâ'a bir[3] tavzih olmak üzere Ve's-Sâffati Sûresi başlıyor.

---

1 B: "kahran".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 32:

وعن ابن عباس رضى الله عنهما: كنت لا أعلم ما روي في فضائل يس وقراءتها كيف خصت بذلك، فإذا أنه لهذه الآية.

3 H +"nevi".

[4044]

سُورَةُ الصَّافَّاتِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ مِائَةٌ وَاثْنَانِ وَثَمَانُونَ اٰيَةً

SÂFFÂT SÛRESİ

Sâffât Sûresi Mekkîdir.

Âyetleri: Basriyyûnda yüz seksen bir, diğerlerinde ikidir.

Kelimeleri: Sekiz yüz altmıştır.

Harfleri: Üç bin sekiz yüz yirmi altıdır.

Fâsılası: ا، د، ق، ب، ن، م harfleridir.[1]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالصَّٓافَّاتِ صَفًّاۙ ﴿١﴾ فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًاۙ ﴿٢﴾ فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًاۙ ﴿٣﴾ اِنَّ اِلٰهَكُمْ لَوَاحِدٌۜ
﴿٤﴾ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِۜ ﴿٥﴾ اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا
بِز۪ينَةٍۨ الْكَوَاكِبِۙ ﴿٦﴾ وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍۚ ﴿٧﴾ لَا يَسَّمَّعُونَ اِلَى الْمَلَاِ الْاَعْلٰى
وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍۗ ﴿٨﴾ دُحُورًا وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌۙ ﴿٩﴾ اِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ
فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ ﴿١٠﴾ فَاسْتَفْتِهِمْ اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا اَمْ مَنْ خَلَقْنَاۜ اِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ
ط۪ينٍ لَازِبٍ ﴿١١﴾ بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَۖ ﴿١٢﴾ وَاِذَا ذُكِّرُوا لَا يَذْكُرُونَۖ ﴿١٣﴾ وَاِذَا
رَاَوْا اٰيَةً يَسْتَسْخِرُونَۖ ﴿١٤﴾ وَقَالُٓوا اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ مُب۪ينٌۚ ﴿١٥﴾ ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا
وَعِظَامًا ءَاِنَّا لَمَبْعُوثُونَۙ ﴿١٦﴾ اَوَاٰبَٓاؤُ۬نَا الْاَوَّلُونَۜ ﴿١٧﴾ قُلْ نَعَمْ وَاَنْتُمْ دَاخِرُونَۚ ﴿١٨﴾
فَاِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَاِذَا هُمْ يَنْظُرُونَ ﴿١٩﴾ وَقَالُوا يَا وَيْلَنَا هٰذَا يَوْمُ الدّ۪ينِ ﴿٢٠﴾ هٰذَا
يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذ۪ي كُنْتُمْ بِه۪ تُكَذِّبُونَ ﴿٢١﴾

1 H ve F -"ا، د، ق، ب، ن، م harfleridir".

[4045] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun ol kuvvetlere: o saf dizip de duranlara (1). O haykırıp da sürenlere (2) ve o yolda zikr okuyanlara (3) ki ilâhınız birdir sizin (4). Hep o göklerin yerin ve aralarındakilerin Rabbi ve bütün maşrıkların Rabbi (5). Bakınız Biz o dünyâ semâyı (o yakın göğü) bir ziynetle donattık: kevâkib (6). Hem mütemerrid ve her şeytandan koruduk (7). Onlar Mele-i A'lâ'yı dinleyemezler, tard için her taraftan sıkıya tutulurlar (8). Ve onlara ayrılmaz bir azab vardır (9). Ancak bir çalıp çarpan, onun da peşine bir şihâb-ı sâkıb takılır (10). Şimdi sor onlara: Yaratılışça kendileri mi daha çetin yoksa[1] Bizim yarattıklarımız mı? Biz kendilerini bir cıvık çamurdan yarattık (11). Fakat sen taaccüb ettin onlar eğleniyorlar (12). İhtar edildiklerinde de düşünmüyorlar (13). Bir mucize gördükleri vakit de eğlence yerine tutuyorlar (14). Ve "bu" diyorlar, "başka bir şey değil, apaçık bir sihir (15). Öldüğümüz ve bir toprakla bir yığın kemik [4046] *olduğumuz vakit mi? Biz mi ba's olunacakmışız? (16). Evvelki atalarımız da mı?" (17). De ki: "Evet, hem siz çok hor, hakir olarak[2]" (18). Çünkü[3] o bir zorlu kumandadan ibarettir,[4] derhâl gözleri açılıverir (19). "Eyvah bizlere" derler, "bu o din günü!" (20). Bu işte o sizin yalan dediğiniz fasıl günü (21).*

{وَالصَّٓافَّاتِ صَفاًّ} ❁ واو kasem içindir, أقسم بالصافات mânasını gösterir.

"**Sâffât**" saf yapanlar demektir ki Ebussuud'un beyânına göre hem dizilip saf olanlar, hem saf dizenler mânasına gelir. İleride gelecek olan وَاِنَّا لَنَحْنُ الصَّٓافُّونَ da bu iki mâna üzerine deveran eder.[5] "Saff" müte'addid şeyleri düz[6] bir hat nizâmı üzerinde sıra ile dizmek mânasına masdar

---

1 H ve F +"yoksa".
2 H ve F: "hem siz çok hor ve hakir".
3 H ve F -"Çünkü".
4 H ve F +"ki".
5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VII, 219:
«والصافات صَفًّا» إقسامٌ من اللّهِ عزَّ وجلَّ بطوائِف الملائكةِ الفاعلاتِ للصُّفوفِ، على أنَّ المرادَ إيقاعُ نفْسِ الفعلِ مِن غيرِ قصدٍ إلى المفعولِ، أو الصَّافَّاتِ أنفُسَها، أي: النَّاظِماتِ لها في سِلك الصُّفوفِ بقيامها في مقاماتها المعلومةِ، حسبما ينطِق به قوله تعالى «وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ» (الصافات ٣٧/١٦٤)، وعلى هذينِ المعنيَينِ مَدارُ قوله تعالى «وَإِنَّا لَنَحْنُ الصافون» (الصافات ٣٧/١٦٥).
6 H ve F: "müte'addid".

olup, dizilen sıraya da isim olarak "saff" denilir; "namaz saffı", "saff-ı harb nizâmı" gibi. Melekût-ı ilâhîde merâtib-i muhtelifede kemâl-i intizam ile dizilip îfâ-yı vazife eden melâikeye kasem buyuruluyor ki, bunda İslâm için matlub olan cemaat, cihad, ilim kuvvetleri gibi teşkîlâtın esaslarına da işaret vardır. Bu suretle mâna şu oluyor: Yemin ederim o meleklere, o kuvvetlere ki saflar yapıp dizilmişler. Bu sıfat, Arş-ı ilâhî etrafını donatmış olan meleklerden tâ semâ-yı dünyâyı tezyin eden ecrâmda ahz-ı makam ederek îfâ-yı vazife için emr-i ilâhîye âmâde bulunan melâikeye kadar hepsine şâmil ve esası beş vakit namazlarda bağlanan saflarla temsil olunan millet ve cemaate işareti de hâvîdir. {فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا} Derken zecrederek sürerler.

"**Zecr**" aslında bir tasallutla bağırıp azarlayarak bir şeyden def' etmektir. Haylayıp sevketmek ve bağırmaksızın men' ü nehy eylemek mânalarına da kullanılır. Binâen'aleyh gerek bulutları sevkeden sürücü melekler gibi sâik ve gerek ale'l-umûm men' ü def' eden dâfi' kuvvetler [4047] bu zâcirâttandırlar. Bu suretle bütün mücâhid ordular buna dâhil olduğu gibi, bilhassa kumanda edip götürenler ve vaaz edip yürütenler de bunda dâhildir. {فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا} Sonra bir zikir tilâvet ederler ❁ Hak'tan vahiy, kitap, Kur'an indirir[1], ilm ü marifet telkin[2] ederler. Bütün bunlara kasem ile ehemmiyetlerini ihtar ederek söylerim ki {اِنَّ اِلٰهَكُمْ لَوَاحِدٌ} hakikatte sizin ibadet edeceğiniz Tanrınız birdir. ❁ İsbâtı: {رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا} O bütün göklerin ve yerin ve aralarındakilerin Rabbi {وَرَبُّ الْمَشَارِقِ} hem bütün maşrıkların Rabbi ❁ "meşârık"[3] kevâkibin maşrıkları veyahut sene zarfında her gün başka bir noktada doğması itibariyle Güneş'in maşrıkları demek olabilirse de, bunlardan başka فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا karînesiyle bilcümle envâr-ı mâneviyenin dahi işrâkātına işaret olunmak için رَبُّ الْمَشَارِقِ buyurulmuş olması daha doğrudur. Çünkü zâhir ile bâtın, hâriç ile zihin, âfâk ile enfüs birleşmeden hakkın vahdeti bilinemez. Envâr-ı zâhirenin semâ-yı dünya ziynetinden gösterilmesi

1 B: "indirirler".
2 H: "tâlim".
3 B: "meşrık".

de bunu anlatır. Şöyle ki: {إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍ} Biz dünyâ semâyı: En yakın göğü bir ziynet ile donattık: {الْكَوَاكِبِ} kevkebler ❁ yıldızlarla. "Semâ-yı dünyâ" terkîbinde de "dünyâ" "ednâ"nın müennesidir ki en yakın demektir. Bu ifadenin zâhiri bütün kevâkibin semâ-yı dünyâda olmasıdır. Şu hâlde burada "semâ-yı dünyâ" Arz'ın etrafında yalnız Felek-i Kamer sahasından ibaret değil, yalnız Hey'et-i Şemsiye âlemi de değil, ale'l-umûm kevâkibin bulunduğu cismânî saha,[1] yani eb'âd-ı selâse sahasıdır. Gerçi tezyin cirimleriyle değil de ziyâlarıyla olduğuna göre bunların Arz'dan görünebildikleri irtisam ve in'ikas sahasına sırf görünüş (*optique*)[2] haysiyetiyle bu isim verilmiş olmak dahi muhtemil ise [4048] de zâhir olan evvelkisidir. Her iki takdirde de bu suretle dünyâ semânın tezyîni ihtar edilmekle işbu zâhirî envâr ve tezyînin herkes tarafından bile hiss ü takdir olunabileceği ve fakat daha yukarısının böyle olmadığı anlatılmış oluyor. Onun için buyuruluyor ki: {وَحِفْظًا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍ} Hem de mârid, tâate yanaşmaz her bir şeytandan hıfzeyledik. Şöyle ki {لَا يَسَّمَّعُونَ اِلَى الْمَلَاِ الْاَعْلٰى} onlar Mele-i A'lâ'yı dinleyemezler[3] ❁ o cismânî tezyinleri, zâhirî nûrları geriden görürler; fakat daha yüksek hey'etleri, en âlî cemiyetleri yani melâikeyi dinleyip işitemezler, peygamberler gibi vahiy alamazlar, mi'râca çıkamazlar, o hudûdda duramazlar. {وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ دُحُوراً} Kovulmak için her taraftan atış edilir, mermiye tutulurlar. ❁ Semâ-yı dünyânın dahi hudûdunda böyle def' edici tard edici kuvvetler vardır, ki bunlar zikrolunan zâcirâttandırlar. Dinsiz şeytanların Mele-i A'lâ'yı dinlemeyip de peygamberlik taslayamamaları için karakol bekler, onları tard ederler. {وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ} Bir de o şeytanlara dâimî bir azab vardır ❁ ki o da âhirettedir {اِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ} ancak bir çalıp kapmaca yapan olur. ❁ Bir kulak hırsızlığı ile Mele-i A'lâ haberlerinden, vahy ü ilham vâridâtından çalıp kaçan bulunur. {فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ} Onu da bir şihâb-ı sâkıb, semâdan Arz'a doğru delip geçen bir alev tâkip eder ❁ (*Sûre-i Hicr'de şihâb hakkında söz geçmişti bak.*)

---

1 B -"de değil, ale'l-umûm kevâkibin bulunduğu cismânî saha".
2 M: "(optigue").
3 F: "dinlemezler".

"**Sâkıb**" esasen delen veya delici demektir. Ziyâsıyla semâyı delivermiş gibi parlak görünen yıldıza "necm-i sâkıb" denildiği gibi, "şihâb-ı sâkıb" da böyledir. Bununla beraber şihâblar hakikaten hevâ-yı nesîmîye hâricinden bir mermi [4049] gibi gelerek delip geçiyor da demektir. Şihâbların ebhıre-i mütesâ'ideden işti'âl etmiş olması nazariyesi bugün kabul edilmiyor. Şihâblar semâ-yı dünyânın sâbit ziyneti olan mâruf kevâkib gibi büyük olmamakla beraber yine yıldızlar cümlesinden sayılabilecek küçük ve küme küme dolaşan ecrâmdandırlar. Hevâ-yi nesîmîye temâsı ile işti'âl ettiği sırada bir fişenk gibi kaymasıyla ziynet hizmetinden de hâlî kalmaz. Ma'amâfîh şeytanlara atılan şihâbdan murad rûhânî bir şihâb olması da pek muhtemildir. Asıl mesele aşağıdan semâya karşı tecavüz etmek isteyenlerin vaziyetlerini göstererek ilâhî olan ilhâmâttan bir kulak hırsızlığına râci' olan şeytanlıklarla Peygamber'e karşı rekabete kalkışan dinler uydurmaya çalışan dinsizlerin maddî ve mânevî hezimet ve perişanlıklarını anlatmaktır.

{فَاسْتَفْتِهِمْ} Şimdi sor onlara ❁ bunları gösterdikten ve hepsini yaratanın birliğini anlattıktan sonra sor o seninkilere, o münkirlere ki {اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا} hilkatçe kendileri mi daha çetin, daha kavî {اَمْ مَنْ خَلَقْنَا} yoksa Bizim yarattığımız o mahluklarımız mı? O sâffât, zâcirât, tâliyât, o semâlar mı? Hangisini yaratmak daha zor? Bunları yaratan Allah hiç kendilerini bir neş'et ile daha yaratamaz mı? Görülüyor ki burada Yâsîn'in âhirindeki اَوَلَيْسَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِقَادِرٍ عَلٰى اَنْ يَخْلُقَ مِثْلَهُمْ [Yâ-sîn 36/81] âyetinin bir tafsil[1] ile takrîri vardır. Bu suâlin cevâbı da şunun içindedir: {اِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِنْ طٖينٍ[2] لَازِبٍ} Çünkü Biz kendilerini bir cıvık yapışkan çamurdan yarattık ❁ onlar yaratıldıktan sonra bir cıvık çamurun ne çetinliği olur? Bir cıvık çamur ki en mütekâmil şekli nutfedir. {بَلْ عَجِبْتَ} Fakat sen ta'accüb ettin ❁ Allah'ın [4050] kudretine ve onların inkârına {وَيَسْخَرُونَ} onlar ise eğleniyorlar ilh...

O fasıl, o ayırış şöyle ki:

---

1 B: "tafsîli".
2 F: "طيب".

اُحْشُرُوا الَّذٖينَ ظَلَمُوا وَاَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَۙ ﴿٢٢﴾ مِنْ دُونِ اللّٰهِ فَاهْدُوهُمْ اِلٰى
صِرَاطِ الْجَحٖيمِۙ ﴿٢٣﴾ وَقِفُوهُمْ اِنَّهُمْ مَسْؤُ۫لُونَۙ ﴿٢٤﴾ مَا لَكُمْ لَا تَنَاصَرُونَ ﴿٢٥﴾ بَلْ هُمُ
الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ ﴿٢٦﴾ وَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَسَٓاءَلُونَ ﴿٢٧﴾ قَالُٓوا اِنَّكُمْ كُنْتُمْ
تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمٖينِ ﴿٢٨﴾ قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنٖينَۚ ﴿٢٩﴾ وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ
مِنْ سُلْطَانٍۚ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغٖينَ ﴿٣٠﴾ فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَاۗ اِنَّا لَذَٓائِقُونَ ﴿٣١﴾
فَاَغْوَيْنَاكُمْ اِنَّا كُنَّا غَاوٖينَ ﴿٣٢﴾ فَاِنَّهُمْ يَوْمَئِذٍ فِى الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ ﴿٣٣﴾ اِنَّا كَذٰلِكَ
نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمٖينَ ﴿٣٤﴾ اِنَّهُمْ كَانُٓوا اِذَا قٖيلَ لَهُمْ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ يَسْتَكْبِرُونَۙ ﴿٣٥﴾ وَيَقُولُونَ
اَئِنَّا لَتَارِكُٓوا اٰلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَجْنُونٍۜ ﴿٣٦﴾ بَلْ جَٓاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلٖينَ ﴿٣٧﴾ اِنَّكُمْ
لَذَٓائِقُوا الْعَذَابِ الْاَلٖيمِۚ ﴿٣٨﴾ وَمَا تُجْزَوْنَ اِلَّا مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَۙ ﴿٣٩﴾ اِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ
الْمُخْلَصٖينَ ﴿٤٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَعْلُومٌۙ ﴿٤١﴾ فَوَاكِهُۚ وَهُمْ مُكْرَمُونَۙ ﴿٤٢﴾ فٖى جَنَّاتِ
النَّعٖيمِۙ ﴿٤٣﴾ عَلٰى سُرُرٍ مُتَقَابِلٖينَ ﴿٤٤﴾ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِكَأْسٍ مِنْ مَعٖينٍۙ ﴿٤٥﴾ بَيْضَٓاءَ
لَذَّةٍ لِلشَّارِبٖينَۚ ﴿٤٦﴾ لَا فٖيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ ﴿٤٧﴾ وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ
عٖينٌۙ ﴿٤٨﴾ كَاَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَكْنُونٌ ﴿٤٩﴾ فَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَسَٓاءَلُونَ ﴿٥٠﴾ قَالَ
قَٓائِلٌ مِنْهُمْ اِنّٖى كَانَ لٖى قَرٖينٌۙ ﴿٥١﴾ يَقُولُ اَئِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقٖينَ ﴿٥٢﴾ ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا
تُرَابًا وَعِظَامًا ءَاِنَّا لَمَدٖينُونَ ﴿٥٣﴾ قَالَ هَلْ اَنْتُمْ مُطَّلِعُونَ ﴿٥٤﴾ فَاطَّلَعَ فَرَاٰهُ فٖى سَوَٓاءِ
الْجَحٖيمِ ﴿٥٥﴾ قَالَ تَاللّٰهِ اِنْ كِدْتَ لَتُرْدٖينِۙ ﴿٥٦﴾ وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبّٖى لَكُنْتُ مِنَ الْمُحْضَرٖينَ
﴿٥٧﴾ اَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتٖينَۙ ﴿٥٨﴾ اِلَّا مَوْتَتَنَا الْاُو۫لٰى وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبٖينَ ﴿٥٩﴾ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ
الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ ﴿٦٠﴾ لِمِثْلِ هٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ ﴿٦١﴾ اَذٰلِكَ خَيْرٌ نُزُلًا اَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ
﴿٦٢﴾ اِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمٖينَ ﴿٦٣﴾ اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فٖٓى اَصْلِ الْجَحٖيمِۙ ﴿٦٤﴾
طَلْعُهَا كَاَنَّهُ رُؤُ۫سُ الشَّيَاطٖينِ ﴿٦٥﴾ فَاِنَّهُمْ لَاٰكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِؤُ۫نَ مِنْهَا الْبُطُونَۜ ﴿٦٦﴾ ثُمَّ اِنَّ

لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍۚ ﴿٦٧﴾ ثُمَّ اِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَاِلَى الْجَحِيمِ ﴿٦٨﴾ اِنَّهُمْ اَلْفَوْا اٰبَٓاءَهُمْ ضَٓالّٖينَۙ ﴿٦٩﴾ فَهُمْ عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ ﴿٧٠﴾ وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ اَكْثَرُ الْاَوَّلٖينَۙ ﴿٧١﴾ وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا فٖيهِمْ مُنْذِرٖينَ ﴿٧٢﴾ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرٖينَۙ ﴿٧٣﴾ اِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصٖينَ ﴿٧٤﴾

[4052] **Meâl-i Şerîfi**

Toplayın mahşere o zulmedenleri ve eşlerini ve Allah'tan başka taptıkları şeyleri (22). Toplayın da götürün onları sırâta; cehennem köprüsüne doğru[1] (23). Ve[2] tevkīf edin onları, çünkü sorguya çekilecekler (24). Ne oldu sizlere yardımlaşmıyorsunuz? (25). Hayır, bugün onlar[3] teslim olmuşlardır (26). Ve bazısı bazısına dönmüş soruşuyorlardır: (27). "Siz" diyorlardır, "bize sağdan gelir durdunuz" (28). "Yok" diyorlardır, "siz inanmamıştınız (29). Ve bizim size karşı cebredebilecek bir saltanatımız yoktu, fakat siz azmış bir kavim idiniz (30). Onun için üzerimize Rabbimizin kavli hak oldu, her hâlde hepimiz tadacağız" (31). "Evet biz sizi [4053] *kışkırttık, çünkü biz azgındık" (32). O hâlde hepsi o gün azabda müşterektirler (33). İşte biz mücrimlere böyle yaparız (34). Çünkü onlar Lâ ilâhe illallah denildiği zaman kafa tutuyorlardı (35). Ve "hiç biz bir mecnun şair için ilâhlarımızı bırakır mıyız?" diyorlardı (36). Hayır, o hak ile geldi ve bütün peygamberleri tasdik eyledi (37). Elbette siz o elîm azâbı tadacaksınız (38). Maʿamâfîh başka değil, hep yaptığınız amellerinizle cezâlanacaksınız (39). Müstesnâ ancak Allah'ın ihlâs verilmiş kulları (40). Onlar için bir "mâlum rızık" var (41). Meyveler, ve onlar hep ikram olunurlar (42) naʿîm cennetlerinde (43) karşılıklı tahtlar üzerinde (44). Maʿînden bir ke's ile üzerlerine pırlanılır (45). Bembeyaz, içenlere lezzet (46). Onda ne bir gāile vardır ne de başlarına vurur (47). Yanlarında iri gözlü, nazarlarını kasretmiş*

---

1 H ve F: "Toplayın da gösterin onlara sırâtı: cehennem köprüsünü".
2 H ve F: "Hem".
3 F, M ve B: "onlara".

nâzenînler, (48) sanki saklı yumurtalar (49). Derken bazısı bazısına dönmüş soruşuyorlardır. (50). İçlerinden bir söyleyen[1] "benim" der, "bir karînim vardı (51), derdi: 'Sen cidden inananlardan mısın? (52). Öldüğümüz ve bir toprakla bir yığın kemik olduğumuz vakit hakikaten biz cezâlanacak mıyız?'" (53). "Nasıl" der, "bir bakıştırır mısınız?" Derken bakmış onu tâ cehennemin ortasında görmüştür (54). "Tallahi" der, "doğrusu sen az daha beni helâk edecektin (56). Rabbimin nimeti olmasa idi ben de bu ihzar edilenlerden olacaktım (57). Nasılmış bak? Biz ölecek değiliz (58) ilk ölümümüzden başka ve biz mu'azzeb değiliz" [2] *(59). Bu işte hiç şüphesiz o büyük murad, büyük kurtuluş (60). Böyle bir murad için çalışsın çalışan erler (61). Nasıl bu mu hayırlı konmak için yoksa o zakkum ağacı mı? (62). Ki Biz onu zâlimler için bir fitne kılmışızdır (63). O bir ağaçtır ki cehennemin kökünde çıkar (64). Tomurcukları şeytanların başları gibidir (65). Her hâlde onlar ondan yiyeceklerdir. Yiyecekler de ondan karınlarını dolduracaklardır (66). Sonra üzerine onların hamîmden bir haşlamaları vardır (67). Sonra da dönümleri şüphesiz ki cehennemedir (68). Çünkü onlar babalarını dalâlette buldular (69). Şimdi de onların izlerince koşturuluyorlar (70). Hakikat onlardan evvel eskilerin ekserîsi dalâlette idi (71). Celâlim hakkı için içlerinde* [4054] *inzar edici peygamberler de[3] gönderdik (72). Sonra da[4] bak o inzar edilenlerin âkıbeti nasıl oldu? (73). Ancak Allah'ın ihlâs ile seçilen kulları başka[5] (74).*

{وَاَزْوَاجَهُمْ} Eşleriyle ❁ yani emsâl emsâle: Puta tapanı puta tapanla, yıldıza tapanı yıldıza tapanla, yahut zulmedenlerin erkeğini dişisini yahut şeytanlardan olan arkadaşlarını. {تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ} Bize sağdan gelirdiniz ❁ sağdan gelmek sağlam taraftan, iyi ve hayırhah bir surette gelmek {رِزْقٌ مَعْلُومٌ} devamı, lezzeti gibi hasâisi mâlum ve mukarrer, yani

1 B: "söyleten".
2 H ve F: "Nasıl, biz ilk ölümümüzden başka ölecek değilmişiz (58) değil mi? Ve biz mu'azzeb değiliz".
3 H ve F -"de".
4 H ve F: "Gönderdik de".
5 H ve F: "Müstesnâ fakat Allah'ın ihlâs ile seçilen kulları".

{فَوَاكِهُ} fâkiheler, meyveler ❁ bu tâbirde iki nükte vardır. Birisi, ehl-i cennetin yemeleri içmeleri mahza zevk u lezzet için olduğunu ihtardır. Çünkü meyve sade lezzet için yenir. Diğeri de dünyadaki mesâînin semerâtı olmasına işarettir. {فِي جَنَّاتِ النَّعِيمِ} Na'îm cennetleri ❁ nimetten başka bir şey olmayan cennetler {بِكَأْسٍ} ke's ❁ dolu kadeh, boşuna "ke's" denmez, {مَعِينٍ}

"**Ma'în**" aslında menba'ından çıkan, yahut göz önünde akan su demek olup cennet içkisi bununla tavsif olunmuştur ki {لَا فِيهَا غَوْلٌ} onda hiçbir gāile yok ❁ dünya şarapları gibi humârı, mazarratı, günahı yok {وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ} ve ondan sarhoş da edilmezler. {قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ} Gamzelerini zevclerine kasretmiş, başkasına bakmaz dilberler. {اِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ} Benim bir karînim vardı ❁ yani dünyada beraberimde duran bir arkadaş.[1] Buhârî'de bu karîn, şeytan [4055] diye tefsir edilmiştir.[2] {اَذٰلِكَ[3] خَيْرٌ نُزُلًا} Bu mu hayırlı konukluk için.

"**Nüzül**"[4] misafir gelir gelmez ikram için sunulan konukluk. Burada bu tâbir gösteriyor ki yukarıda ehl-i cennet için söylenen henüz yeni gelene konulan ikramiye kabîlinden olup, onlara onun ilerisinde öyle nimetler vardır ki şimdi zihinler onu anlamaktan âcizdir. İşte ehl-i cehennem için de {شَجَرَةُ الزَّقُّومِ} zakkum ağacı ❁ öyledir.

"**Zakkūm**" Tihâme'de biten küçük yapraklı acı ve fena kokar bir ağacın ismi olup, ber vech-i âtî târif olunan ve meyvesi ehl-i cehennemin konukluğu olan ağaç bununla tesmiye olunmuştur. Buyuruluyor ki {اِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ} zira Biz onu zâlimler için bir fitne kılmışızdır. Ona dünyada zâlimler meftun ve mübtelâ olur. Âhirette de mihnet ve azâbını çekerler. Allâhu a'lem[5], halkı zulüm ile yemek için kurulan zaleme teşkîlâtı o zâlimler kurumu. {اِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي اَصْلِ الْجَحِيمِ} O cehennemin

---

1 H ve F +"ki".

2 Buhârî, Tefsîr, 37:

«قَرِينٌ» شَيْطَانٌ.

3 M ve B: "ذلك".

4 B: "Nüzûl".

5 B: "va'lem".

kökünde, dibinde çıkar ❁ da dalları derekâtına dağılır. {طَلْعُهَا} Tal'ı, meyvesinin doğum noktaları {كَاَنَّهُ رُؤُسُ الشَّيَاطِينِ} sanki şeytanların başları gibidir. ❁ Buna üç mâna verilmiştir:

1. Son derece çirkinlikten kinaye olmak üzere muhayyel bir teşbih.

2. "Şeyâtîn" çirkin suratlı korkunç yılanlar demektir.

3. "Ruûsü'ş-şeyâtîn" çirkin manzaralı mâruf bir otun meyvesi imiş ki Yemen'de "esten" denilirmiş. Biz de dördüncü bir mâna anlamak istiyoruz ki, zâlimleri en çok aldatan, meftun eden nokta onun çiçek açıp meyvesini verecek olan noktalarıdır. Vâridât menba'ları gibi [4056] görünen o noktalar öyle iğfalkârdır ki sanki şeytanların başları yahut rüesâsı gibi. {ثُمَّ اِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا لَشَوْبًا مِنْ حَمِيمٍ} Sonra onların bunun üzerine hamîmden bir haşlamaları da vardır.

"**Şevb**" içkiye karıştırılan katkı, aşlama veya haşlama.

"**Hamîm**" esasen kaynar su demek olup cehennemin[1] em'âyı parçalayan suyuna denir. Bununla haşlanan o içki de "gassâk", akan cerahat, irindir. Çünkü zâlimler halkı bu hâle getirirler. Âhirette de öyle haşlanırlar.

وَلَقَدْ نَادٰينَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَۘ ﴿٧٥﴾ وَنَجَّيْنَاهُ وَاَهْلَهُ مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِۘ ﴿٧٦﴾ وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَۘ ﴿٧٧﴾ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الْاٰخِرِينَۘ ﴿٧٨﴾ سَلَامٌ عَلٰى نُوحٍ فِى الْعَالَمِينَ ﴿٧٩﴾ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ ﴿٨٠﴾ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ﴿٨١﴾ ثُمَّ اَغْرَقْنَا الْاٰخَرِينَ ﴿٨٢﴾ وَاِنَّ مِنْ شِيعَتِهِ لَاِبْرٰهِيمَۢ ﴿٨٣﴾ اِذْ جَٓاءَ رَبَّهُ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ ﴿٨٤﴾ اِذْ قَالَ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهِ مَاذَا تَعْبُدُونَۚ ﴿٨٥﴾ اَئِفْكًا اٰلِهَةً دُونَ اللّٰهِ تُرِيدُونَۜ ﴿٨٦﴾ فَمَا ظَنُّكُمْ بِرَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٨٧﴾ فَنَظَرَ نَظْرَةً فِى النُّجُومِۙ ﴿٨٨﴾ فَقَالَ اِنِّى سَقِيمٌ ﴿٨٩﴾ فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ ﴿٩٠﴾ فَرَاغَ اِلٰٓى اٰلِهَتِهِمْ فَقَالَ اَلَا تَأْكُلُونَۚ ﴿٩١﴾ مَا لَكُمْ لَا تَنْطِقُونَ ﴿٩٢﴾ فَرَاغَ

1 B -"'**Hamîm**' esasen kaynar su demek olup cehennemin".

عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمٖينِ ﴿٩٣﴾ فَاَقْبَلُٓوا اِلَيْهِ يَزِفُّونَ ﴿٩٤﴾ قَالَ اَتَعْبُدُونَ مَا تَنْحِتُونَۙ ﴿٩٥﴾
وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ ﴿٩٦﴾ قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَاَلْقُوهُ فِى الْجَحٖيمِ ﴿٩٧﴾ فَاَرَادُوا
بِهٖ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْاَسْفَلٖينَ ﴿٩٨﴾ وَقَالَ اِنّٖى ذَاهِبٌ اِلٰى رَبّٖى سَيَهْدٖينِ ﴿٩٩﴾ رَبِّ هَبْ
لٖى مِنَ الصَّالِحٖينَ ﴿١٠٠﴾ فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلٖيمٍ ﴿١٠١﴾ فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْىَ قَالَ يَا بُنَىَّ
اِنّٖٓى اَرٰى فِى الْمَنَامِ اَنّٖٓى اَذْبَحُكَ فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰىۜ قَالَ يَٓا اَبَتِ افْعَلْ مَا تُؤْمَرُۘ سَتَجِدُنٖٓى اِنْ
شَٓاءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّابِرٖينَ ﴿١٠٢﴾ فَلَمَّٓا اَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبٖينِۚ ﴿١٠٣﴾ وَنَادَيْنَاهُ اَنْ يَٓا اِبْرٰهٖيمُۙ
﴿١٠٤﴾ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَاۚ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنٖينَ ﴿١٠٥﴾ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ الْبَلٰٓؤُا الْمُبٖينُ
﴿١٠٦﴾ وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظٖيمٍ ﴿١٠٧﴾ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الْاٰخِرٖينَ ﴿١٠٨﴾ سَلَامٌ عَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ
﴿١٠٩﴾ كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنٖينَ ﴿١١٠﴾ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنٖينَ ﴿١١١﴾ وَبَشَّرْنَاهُ
بِاِسْحٰقَ نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحٖينَ ﴿١١٢﴾ وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلٰٓى اِسْحٰقَۜ وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ
وَظَالِمٌ لِنَفْسِهٖ مُبٖينٌ ﴿١١٣﴾

[4058] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için Bize Nûh nidâ etmişti, Biz de hakikat ne güzel mücîbiz (75). Hem onu ve ehlini o büyük sıkıntıdan kurtardık (76) hem zürriyetini bâkī kalanlar kıldık (77). Hem de nâmına bıraktık sonrakiler içinde (78). Selam Nûh'a bütün âlemler içinde (79). Biz böyle mükâfat ederiz işte muhsinlere (80). Çünkü o Bizim mü'min kullarımızdan (81). Sonra da diğerlerini suya boğduk (82). Şüphesiz İbrâhim de onun kolundan[1] (83). Çünkü Rabbine selîm bir kalb ile geldi (84). Çünkü babasına ve kavmine şöyle dedi: "Siz nelere tapıyorsunuz?[2] (85). Yalancılık etmek için mi Allah'tan başka ilâhlar istiyorsunuz? (86). Siz Rabbü'l-âlemîn'i ne zannediyorsunuz?" (87).

---

1 M: "kolondan".
2 B: "tapınıyorsunuz".

Derken bir bakım baktı da nücûma (88), "ben" dedi, "hastayım" (89). O vakit arkalarını dönerek başından kaçışıverdiler (90). Derken bir kurnazlıkla onların ilâhlarına vardı da "buyursanız a" dedi, "yemez misiniz? (91). Neyiniz var söylemiyorsunuz?" (92) diyerek bir takrib ile onlara kuvvetli bir darbe indirdi (93). Bunun üzerine birbirlerine girerek ona yöneldiler (94). "A" dedi, "siz kendi yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz? (95). Hâlbuki sizi ve yaptıklarınızı Allah yarattı" (96). "Haydin" dediler, "bunun için bir binâ yapın ve bunu ateşe atın" (97). Böyle ona bir tuzak kurmak istediler, Biz de tuttuk kendilerini daha alçak düşürdük (98). Bir de dedi ki: "Ben Rabbime gidiyorum, O bana yolunu gösterir (99). Rabbim! Bana sâlihînden ihsan buyur" (100). Biz de ona uslu bir oğul müjdeledik (101). Vaktâ ki yanında koşmak çağına erdi, "ey yavrum!" dedi; "ben menâmda [4059] *görüyorum ki ben seni boğazlıyorum, artık bak ne görürsün." "Ey babacığım" dedi, "ne emrolunuyorsan yap! Beni inşaallah sâbirînden bulacaksın" (102). Vaktâ ki bu suretle ikisi de teslim oldular ve onu tuttu şakağına yıktı (103). Ve şöyle ona nidâ ettik: "Yâ İbrâhim! (104). Rüyayı gerçek*[1] *tasdik eyledin, Biz böyle mükâfat ederiz işte muhsinlere (105). Şüphesiz ki bu açık bir ibtilâ, kat'î bir imtihan" (106) dedik ve ona büyük bir kurbanlık fidye verdik (107). Nâmına da bıraktık sonrakiler içinde (108). Selam İbrâhim'e*[2] *(109). Böyle mükâfat ederiz işte muhsinlere (110). Çünkü o Bizim mü'min kullarımızdan (111). Bir de onu sâlihînden bir peygamber olmak üzere İshak ile müjdeledik (112). Hem ona hem İshak'a bereketler verdik. İkisinin zürriyetinden de hem muhsin olan var hem de nefsine açık zulmeden (113).*

{الْكَرْبِ الْعَظِيمِ} Tûfan felâketi. {وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ} Hem zürriyetini, bâkī kalanlar onlar kıldık. ❁ "Onun üç oğlu: Sâm, Hâm, Yâfes ve bunların zevcelerinden başka sâir gemide bulunanların hepsi zürriyet

1 H ve F: "gerçi".
2 B -"Nâmına da bıraktık sonrakiler içinde (108). Selam İbrâhim'e".

bırakmayarak vefat etti"[1] demişlerse[2] de, biz bunu Sûre-i Hûd'da geçen قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلٰٓى اُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَ [Hûd 11/48] âyetine muvâfık bulmayız[3]. Çünkü "مَنْ مَعَكَ", وَمَٓا اٰمَنَ مَعَهُٓ اِلَّا قَلٖيلٌ [Hûd 11/40] buyurulan kalîl olduğu zâhirdir. O hâlde buradaki kasr gemidekilere değil, gark olanlara nazaran izâfî olmak daha muvâfıktır. Bununla beraber denebilir ki bütün gemidekilerin zürriyetleri tağlîben onun zürriyeti hükmünde tutulmuş ve bu suretle bâkīlerin hepsi onun zürriyeti olarak sayılmış, ona "Âdem-i sânî" denmiştir[4]. Taberî der ki: "Arab Sâm evlâdından, Sûdan Hâm evlâdından, Türk ve sâirleri Yâfes evlâdındandır."[5] Ebû Hayyân da *Bahr*'de bunu naklettikten sonra şöyle kaydediyor: "Bir fırka da şöyle söylemiştir: Allah teâlâ Hazret-i Nûh'un zürriyetini ibkā edip neslini uzatmıştır. Bununla beraber bütün insanlar onun nesline münhasır değildir. Ümmetler içinde ona [4060] râci' olmayan da vardır".[6] Âlûsî de şu mütalaada bulunmuştur: Sanki bu fırka, garkın umûmî olduğuna kāil olmuyor. Nûh aleyhisselâm küffâr aleyhinde dua etmiş, fakat ehl-i Arz'ın hepsine gönderilmemiştir. Çünkü bi'setin umûmî olması ilk evvel Hâtemü'l-Mürselîn sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin hâssasındandır[7]. Umûma kāil olup da, hasrı gark edilenlere nisbetle yapmış olması da câizdir."[8] {وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الْاٰخِرٖينَ}

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXII, 358. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 610; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 144; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 48:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: لما خرج نوح عليه السلام من السفينة مات من معه من الرجال والنساء إلا ولده ونساؤهم، فذلك قوله تعالى: «وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاقِينَ».

2 B: "denilmişse".

3 B: "bulmuyoruz".

4 B: "denilmiştir".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 59:

يقول: وجعلنا ذريّة نوح هم الذين بقوا في الأرض بعد مَهْلِك قومه، وذلك أن الناس كلهم من بعد مَهْلِك نوح إلى اليوم إنما هم ذرية نوح، فالعجم والعرب أولاد سام بن نوح، والترك والصقالبة والخَزَر أولاد يافث بن نوح، والسودان أولاد حام بن نوح، وبذلك جاءت الآثار، وقالت العلماء.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 108:

وقالت فرقة: أبقى الله ذرية نوح ومد في نسله، وليس الناس منحصرين في نسله، بل في الأمم من لا يرجع إليه.

7 B: "hasâisindendir".

8 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 95-96:

وكأن هذه الفرقة لا تقول بعموم الغرق، ونوح عليه السلام إنما دعا على الكفار وهو لم يرسل إلى أهل الأرض كافة فإن عموم البعثة ابتداء من خواص خاتم المرسلين صلّى الله عليه وسلم ووصول خبر دعوته وهو في جزيرة العرب إلى جميع الأقطار كقطر الصين وغيره غير معلوم. والحصر في الآية بالنسبة إلى من في السفينة ممن عدا أولاده وأزواجهم فكأنه قيل: وجعلنا ذريته هم الباقين لا ذرية من معه في السفينة وهو لا يستلزم عدم بقاء ذرية من لم يكن معه وكان في بعض الأقطار الشاسعة التي لم تصل إليها الدعوة ولم يستوجب أهلها الغرق كأهل الصين فيما يزعمون، ويجوز أن تكون قائلة بالعموم وتجعل الحصر بالنسبة إلى المغرقين...

Hem de âhirîn içinde, yani sonrakiler, geriden gelen bâkīler içinde de kendine bıraktık. ❁ Burada iki vecih vardır: Birisi mef'ul mahzuftur. Nâmına zikr-i cemîl, hüsn-i senâ bıraktık demektir. Bu surette {سَلَامٌ عَلٰى نُوحٍ فِى الْعَالَمٖينَ} selâm Nûh'a bütün âlemîn içinde ❁ Allah teâlâ tarafından bir selâm olur. Diğeri de hikâye tarîkiyle bu selâmın mef'ul olmasıdır ki bu vecih daha zâhirdir. {وَاِنَّ مِنْ شٖيعَتِهٖ لَاِبْرٰهٖيمَ} Ve şüphesiz onun şî'asındandır[1] elbette İbrâhim.

"**Şî'a**" bir kimsenin[2] arkasında izince giden taraftarları, peyrevleri demektir. İbrâhim aleyhisselâm da iman ve ihlâs esasında[3] ve Allah yolunda müşriklere karşı mücahede[4] husûsunda ve şeriatının teferru'âtında değilse de usûlünde onun izince gitmiştir. {بِقَلْبٍ سَلٖيمٍ} "Selîm kalb" ❁ tertemiz, her lekeden sâlim, Allah sevgisinde hâlis, tamamen O'na teslim olmuş kalb. {اَئِفْكًا اٰلِهَةً دُونَ اللّٰهِ تُرٖيدُونَ} İfk için mi Allah'tan başka ilâhlara irade veriyorsunuz?

"**İfk**" yalan dolan iftira demek ki Allah'tan başka ilâh var demek yalancılıktır, iftiradır, bühtandır. {فَنَظَرَ نَظْرَةً فِى النُّجُومِ} Derken nücûmda bir nazar yürüttü, yahut bir [4061] bakıma baktı ❁ bundan bizce mütebâdir[5] olan mâna Sûre-i En'âm'da فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ رَاٰ كَوْكَبًا... إلخ [el-En'âm 6/76] geçen fikir ve nazardır. Bu surette {فَقَالَ اِنّٖى سَقٖيمٌ} baktı da "ben hastayım" dedi ❁ kavil لَئِنْ لَمْ يَهْدِنٖى رَبّٖى لَاَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّٓالّٖينَ [el-En'âm 6/77] meâlinde olur. Fakat müfessirîn buna şöyle mâna vermişlerdir: Kendileriyle beraber ibadet teklif ettikleri için nücûmda bir bakıma baktı da ahkâm-ı nücûma bakıyormuş gibi mevki'lerini, ittisallerini gözden geçirdi, onlar müneccim oldukları için o da onlarla istidlâl ediyormuş gibi görünerek "ben keyifsizim" dedi; onların tekliflerinden rahatsız olduğunu kast ediyordu. "Hastayım" deyince {فَتَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرٖينَ} arkalarını dönerek başından kaçışıverdiler ❁ hastalıktan, tâundan

---

1 H ve F: "şi'asından biri".
2 H ve F: "kimse".
3 M ve B: "esnasında".
4 B: "müşâhede".
5 B: "mu'teber".

korkmuşlar. Bu ifade ne kadar nüktelidir; "hastayım" deyince idbar, sonra darbeyi vurunca da {فَاَقْبَلُوا اِلَيْهِ يَزِفُّونَ} zifaf eder gibi birbirine girerek ona ikbal eylediler ❁ hücum ettiler. İkbal göstermeleri âdî insanların ve umûmî cemiyetlerin hâlet-i rûhiyelerini anlatır. {فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ} Bunun üzerine onu bir gulâm-ı halîm ile müjdeledik. ❁ Bu uslu oğul İsmâil aleyhisselâm'dır. İshak'ı tebşir bundan sonra ayrıca söylenecektir. {فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْىَ} Derken vaktâ ki beraberinde koşmak, yani çalışmak çağına erdi, ona Allah için yapılacak bir iş, bir tâat göstermek üzere {قَالَ يَا بُنَىَّ اِنّٓى اَرٰى فِى الْمَنَامِ} "ey yavrum!" dedi, "ben düşümde görüyorum[1] ki {اَنّٓى اَذْبَحُكَ} ben seni boğazlıyorum {فَانْظُرْ مَاذَا تَرٰى} artık bak ne görürsün" ❁ ne dersin, ne re'yde bulunursun. Deniliyor ki Hazret-i İbrâhim bunu zilhiccenin sekizinci, dokuzuncu, onuncu [4062] yani terviye, arefe, nahr geceleri sıra ile üç gece görmüş idi.[2] Peygamberlerin rüyası vahiy, tâbirleri de vahiy olduğundan Hazret-i İbrâhim böyle görmüş ve böyle tâbir eylemiş ve binâen'aleyh böyle vahiy almış olmakla bu, icrâsı vâcib bir emr-i Hak olmuş oluyordu. Bunun üzerine onu cebren icrâya kalkışmayıp evvelâ sûret-i icrâsını müşavere etmek üzere böyle re'yini sorarak tebliğ eyledi, ki bununla ilk önce onun itaat ve inkıyad ile ecr ü sevâba nâiliyetini temin etmek istedi.[3] Düşünmeli bunu söylerken "ey yavrucuğum" diye hitap eden bir babanın kalbinde ne yüksek bir şefkat hissi çarpıyor ve ona ne kadar büyük bir vazife aşkı, Allah mahabbeti hâkim bulunuyordu. Düşünmeli de duymalı ki bu ne büyük bir belâ, ne dehşetli bir imtihân-ı ilâhî idi. İşte bunun böyle bir emr-i ilâhî olduğunu anlayan ve Allah'ın sabredenlerle beraber olduğunu bilen o halîm oğul {قَالَ يَٓا اَبَتِ} "ey babacığım!" dedi {افْعَلْ مَا تُؤْمَرُ} "ne emrolunuyorsan yap {سَتَجِدُنٓى اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ مِنَ الصَّابِرِينَ} beni inşallah sabredenlerden bulacaksın."

---

1 M: "görüyordum".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 53-54. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 615; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXII, 392:

وقيل: رأى ليلة التروية كأن قائلا يقول له: إنّ الله يأمرك بذبح ابنك هذا، فلما أصبح روّى في ذلك من الصباح إلى الرواح، أمن الله هذا الحلم أو من الشيطان؟ فمن ثم سمى يوم التروية، فلما أمسى رأى مثل ذلك، فعرف أنه من الله، فمن ثم سمى يوم عرفة، ثم رأى مثله في الليلة الثالثة، فهم بنحره فسمى اليوم يوم النحر.

3 H +"Bir".

{فَلَمَّٓا اَسْلَمَا} Vaktâ ki böyle ikisi de teslim oldular ❁ Allah'ın emrine teslîm-i nefs eylediler. {وَتَلَّهُ لِلْجَبٖينِ} Ve İbrâhim, onu tuttu şakağına yıktı.

"**Cebîn**" şakak, yani alnın yanlarıdır. Bu, Mina'da Sahra'nın yanında veya mescidine nâzır mevzi'de, yahut bugün kurbanların kesildiği mevki'de olmuştu diye naklediliyor.[1] Bıçağı[2] çekip çekmediği hakkında iki kavil vardır. Burada yalnız buyuruluyor ki şakağına yatırdı {وَنَادَيْنَاهُ اَنْ} Biz de ona şöyle nidâ ettik: {يَٓا اِبْرٰهٖيمُۙ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا} Yâ İbrâhim, rüyayı gerçekten tasdik eyledin ❁ sıdk [4063] ile yerine getirdin, gördüğün gibi inandın ve azm ü sadâkatle icrâ eyledin, çünkü اَذْبَحُ diye görmüş ذبحتُ dememişti. Azm ve ciddiyetle zebhe teşebbüs etmekle de[3] o tahakkuk etmişti. Taberî gibi bazı müfessirîn işbu وَنَادَيْنَاهُ... إلخ, لَمَّا'nın cevâbı ve "vâv"ın وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا [ez-Zümer 39/73] kabîlinden olduğuna kāil olmuşlarsa da[4] muhakkiklerin muhtârına göre vâv-ı atf olup burada cevap, tefhıym için mahzuftur, şöyle demektir: Ve Biz böyle nidâ edince, ne büyük bayram, ne târife sığmaz neş'e ve sürur hâsıl olduğunu söylemeye hâcet yok!.. Şu da cevâbın ta'lîlidir: {اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنٖينَ} Çünkü Biz böyle mükâfat ederiz muhsinlere. {اِنَّ هٰذَا} Şüphesiz ki bu ❁ İbrâhim'in mâruz olduğu bu oğlunu kurban etmesi işi {لَهُوَ الْبَلَٓؤُا الْمُبٖينُ} elbette açık belâ, parlak imtihandır. ❁ Öyle açık belâ ve parlak imtihandır[5] ki gerek İbrâhim'in ve gerek oğlunun اَلْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ الله كَأَنَّكَ تَرَاهُ[6] mantûkunca en yüksek mertebe-i ihsanda bulunan muhsinlerden olduklarında hiç şüpheye mahal bırakmaz. Onun için onların o ihsanlarını mükâfat ile karşılayarak öyle nidâ ettik {وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظٖيمٍ} ve ona azîm bir kurbanlık ile fidye de verdik ❁ yani İbrâhim'e oğlunun yerine kesilmek

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 55:

وروى أن ذلك كان عند الصخرة التي بمنى، وعن الحسن: في الموضع المشرف على مسجد منى. وعن الضحاك: في المنحر الذي ينحر فيه اليوم.

2 M: "Bıçağını".

3 F, M ve B +"kalmayıp".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 78:

وقوله «وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا» وهذا جواب قوله «فَلَمَّا أَسْلَمَا» ومعنى الكلام: فلما أسلما وتلَّه للجبين، وناديناه أن يا إبراهيم; وأدخلت الواو في ذلك كما أدخلت في قوله «حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا» وقد تفعل العرب ذلك فتدخل الواو في جواب فلما، وحتى وإذا تلقيها.

5 H: "imtihan".

6 Buhârî, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.

için büyük bir kurbanlık fidye-i necât da verdik. Zebhe mübaşeretle rüya tahakkuk ettirilmiş olup da قَدْ صَدَّقْتَ الرُّءْيَا diye nidâ olunduktan sonra fidyenin mânası ne olabilir? Bunu en güzel îzah eden vecih şudur: Deniliyor ki İbrâhim aleyhisselâm bir oğlu olursa Allah yolunda kurban edeceğini nezr eylemişti, sonra unutmuş, rüya bunu ihtar eylemişti. Onun için nidâ olunduğu zaman rüya tahakkuk ettirilmiş olmakla beraber nezir yerini bulmamış olduğundan bu fidye onu böyle nesih suretiyle ikmal etmiş ve ayrıca bir nimet olmuştur. Bundan dolayı İmâm-ı A'zam demiştir ki: "Çocuğunu kurban etmeyi [4064] nezredene bir koyun kesmek vâcib olur." Acaba o azîm kurbanlık ne idi ve azameti neresinde idi? Çokları cennetten gelme, beyaz ve bir rivayette emlah, yani alaca ve a'yen; iri gözlü bir koç idi demişler ki Yehûd'un kavli de buna muvâfıktır. Bazıları da Sebîr Dağı'ndan inme bir va'l, yani dağ keçisi demişlerdir. Büyüklüğünü de bazıları maddî olarak iri cüsseli diye, bazıları da mânevî azamet ve ehemmiyetle tefsir eylemişlerdir. Yalnız bir peygamber değil, belki baba ve oğul iki peygamberin ibtilâsını ref' eyleyen ve bâhusus neslinden Hâtemü'l-Enbiyâ gelecek bir peygamberin fidyesi olan ve cennetten gelen bir kurbanlık elbette azîm olur. Bazıları da demişlerdir ki azameti ondan sonra sünnet ve din olması itibariyledir. Ebû Bekr Verrâk "bir nesilden değil, doğrudan doğru tekvinden olması haysiyetiyledir" demiş. Fakat ihtâra hâcet yoktur ki Kur'ân'ın بِذِبْحٍ عَظِيمٍ ifadesi bütün bunlardan daha şümullü ve daha azametlidir, Allâhu a'lem. {وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِى الْاٰخِرِينَ} Sonrakilerde de nâmına bıraktık ❁ onu zikr-i cemîl ile yâd eder ve sünnetini icrâ ile bayram yaparlar. {سَلَامٌ عَلٰٓى اِبْرٰهِيمَ} Selam İbrâhim'e {كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنِينَ} işte muhsinlere böyle mükâfat ederiz. ❁ Burada اِنَّا[1] denilmemesi biraz evvel geçmiş olduğu için burada bir nevi tekid kast edildiğine işaret olmalıdır. Evet, İbrâhim muhsinlerdendir. {اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ} Çünkü o Bizim mü'min kullarımızdan. ❁ Yehûd bu zebîhin Hazret-i İshak olduğuna kāil imişler. Muhammed b. İshak, Taberî gibi bazıları da buna zâhib olmuşlar,[2] Muhyiddîn-i Arabî de

---

1 B: "نا".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 80:

عن ابن إسحاق، عن مسروق، في قوله «وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ» قال: هو إسحاق.

Fusûs'unda buna gitmiştir.[1] Lâkin burada şu atıf onları reddetmekte zâhirdir. Zira فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ üzerine atıf ile buyuruluyor ki {وَبَشَّرْنَاهُ بِاِسْحٰقَ} bir de onu İshak ile müjdeledik ❁ belli ki bu şöyle demek oluyor: رَبِّ هَبْ لِى مِنَ الصَّالِحِينَ diyen İbrâhim'i [4065] o zebh kıssası zikredilen halîm oğulla müjdeledikten başka bir de İshak ile müjdeledik {نَبِيًّا مِنَ الصَّالِحِينَ} ki sâlihînden bir peygamber olmak üzere. ❁ Şu âyet de bu ikisine sarf edilmek daha mülâyimdir: {وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ} Hem ona ❁ o halîm oğula {وَعَلٰٓى اِسْحٰقَ} ve hem İshak'a bereketler de verdik ❁ yani ikisinin de zürriyetlerini bereketlendirdik, çoğalttık. Burada عَلَيْهِ zamirini İbrâhim'e göndermek zürriyet cihetiyle İshak'a tekabülünü iktizâ edeceğinden yakışmaz. İshak ve zürriyeti İbrâhim'in zürriyetinden olduğu için İbrâhim'in İshak'a mukabil[2] olarak zürriyet ve bereketi ancak diğer oğlu itibariyle olabilir. Onun için عَلَيْهِ zamiri bu itibar ile İbrâhim'e gönderilse bile şu tesniye zamiri her hâlde iki oğula gönderilmek lâzım gelir: {وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا} İkisinin zürriyetinden de ❁ İbrâhim'in iki oğlunun ikisinin zürriyetinden de, gulâm-ı halîm olan İsmâil'in zürriyetinden de İshak'ın zürriyetinden de {مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ لِنَفْسِهِ مُبِينٌ} hem muhsin hem de nefsine açık zâlim olan var. ❁ İşbu وَمِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا'dan murad evlâd-ı İsmâil ile evlâd-ı İshak olduğunda hiç tereddüt edilmemek iktizâ eder. Zira zamir İbrâhim ile İshak'a gönderildiği takdirde bile İshak zürriyetinin mukabilinde İbrâhim zürriyeti İshak zürriyetinden mâ'adâ bir zürriyet olmak lâzım gelir. Bu da mâlum olan evlâd-ı İsmâil'dir. Ve hatta bu takdirde "İbrâhim zürriyeti" unvânının İshak evlâdından ziyade İsmâil evlâdına evlâ ve ahrâ olduğuna bir işaret yapılmış olur. Hâsılı: "Ben Rabbime gidiyorum" deyip de رَبِّ هَبْ لِى مِنَ الصَّالِحِينَ diye yalvaran ve o belâ-i mübîn ile imtihânı muvaffakiyetle geçen İbrâhim'e Rabbi öyle selâm ve selâmetle zikr-i cemîl ihsan etti, ve iki oğul müjdeleyerek onlardan zürriyetine öyle bereket verdi ki [4066] hâlâ ikisinin de zürriyeti o feyz ü bereketle yaşamakta ve fakat hepsi

---

Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 74:

وكان فيما ذكر أن إبراهيم نذر حين بشَّرته الملائكة بإسحاق ولدًا أن يجعله إذا ولدته سارَة لله ذبيحا; فلما بلغ إسحاقُ مع أبيه السَّعْي أرِي إبراهيم في المنام، فقيل له: أوف لله بنذرك، ورؤيا الأنبياء يقين، فلذلك مضى لما رأى في المنام، وقال له ابنه إسحاق ما قال.

1 İbn Arabî, *Fusûsu'l-hikem,* s. 84-85.

2 B: "İshak mukābili".

sâlih ve muhsin değil; kimisi iman ile mertebe-i ihsanda, kimisi de küfr ü masiyetle nefsine zulmetmekte. Bu suretle İbrâhim'e verilen bu zürriyet bereketi, Nûh'a verilen zürriyet bekāsına şebîhtir. Ancak şunu unutmamalı ki ataların salâhı evlâdın salâhını istilzam etmez, onun için Nûh'un zürriyetinden putperestler, İbrâhim'in zürriyetinden zâlimler çıkmıştır.

وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلٰى مُوسٰى وَهٰرُونَۚ ﴿١١٤﴾ وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِۚ ﴿١١٥﴾
وَنَصَرْنَاهُمْ فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَۚ ﴿١١٦﴾ وَاٰتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَۚ ﴿١١٧﴾
وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَۚ ﴿١١٨﴾ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْاٰخِرِينَ ﴿١١٩﴾ سَلَامٌ عَلٰى
مُوسٰى وَهٰرُونَ ﴿١٢٠﴾ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ﴿١٢١﴾ اِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ
﴿١٢٢﴾ وَاِنَّ اِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَۜ ﴿١٢٣﴾ اِذْ قَالَ لِقَوْمِه۪ٓ اَلَا تَتَّقُونَ ﴿١٢٤﴾ اَتَدْعُونَ بَعْلًا
وَتَذَرُونَ اَحْسَنَ الْخَالِقِينَۙ ﴿١٢٥﴾ اَللّٰهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ اٰبَٓائِكُمُ الْاَوَّلِينَ ﴿١٢٦﴾ فَكَذَّبُوهُ فَاِنَّهُمْ
لَمُحْضَرُونَۙ ﴿١٢٧﴾ اِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٢٨﴾ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْاٰخِرِينَ ﴿١٢٩﴾
سَلَامٌ عَلٰٓى اِلْ يَاسِينَ ﴿١٣٠﴾ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ ﴿١٣١﴾ اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ
﴿١٣٢﴾ وَاِنَّ لُوطًا لَمِنَ الْمُرْسَلِينَۜ ﴿١٣٣﴾ اِذْ نَجَّيْنَاهُ وَاَهْلَهُٓ اَجْمَعِينَۙ ﴿١٣٤﴾ اِلَّا عَجُوزًا
فِي الْغَابِرِينَ ﴿١٣٥﴾ ثُمَّ دَمَّرْنَا الْاٰخَرِينَ ﴿١٣٦﴾ وَاِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَۙ ﴿١٣٧﴾
وَبِالَّيْلِۜ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٣٨﴾

[4067] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için Mûsâ ile Hârûn'u da minnettar eyledik[1] (114). Hem kendilerini ve kavimlerini o büyük sıkıntıdan kurtardık, (115) hem yardım ettik[2] onlara da gālibler[3] onlar oldular, (116) hem kendilerine o belli kitabı verdik (117) ve kendilerini doğru yola çıkardık (118). Sonrakiler

---

1 H ve F: "Celâlim hakkı için Mûsâ ile Hârûn'a da menn eyledik".
2 H ve F: "hem nusret verdik".
3 F: "gālib".

içinde de namlarına şunu bıraktık: (119) Selâm Mûsâ ile Hârûn'a (120). Biz böyle mükâfat ederiz işte muhsinîne (121). Çünkü ikisi de Bizim mü'min kullarımızdan (122). Şüphesiz İlyas da mürselînden (123). Zira kavmine demişti: "Siz Allah'tan korkmaz mısınız? (124). Bir ba'le mi yalvarıyorsunuz bırakıp da o Ahsenü'l-hâlikīn'i? (125) O Rabbiniz ve evvelki atalarınızın da Rabbi olan Allah'ı?" (126). O vakit onu tekzib ettiler[1], şüphesiz ki onlar da ihzar edildiler (127). Müstesnâ Allah'ın ihlâslı kulları (128). Ona da sonrakilerde şunu bıraktık: (129) Selâm İlyâsîn'e (130). Biz böyle mükâfat ederiz işte muhsinîne (131). Çünkü o Bizim mü'min kullarımızdan (132). Şüphesiz Lût da mürselînden (133). Zira kurtardık[2] onu ve bütün ehlini (134) kalan bir karıdan başka batanlar içinde (135). Sonra diğerlerini tedmir eyledik (136). Ve siz [4068] *elbette onlara uğrar ve üzerlerinden geçersiniz, sabahleyin (137) ve geceleyin, ya akıl edip de düşünmez misiniz? (138)*

{الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ} Belli kitap, yahut beyânı, ifadesi güzel kitap, yani Tevrat. {وَاِنَّ اِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ} İlyas da o mürselînden ❁ yani yukarıda وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا فِيهِمْ مُنْذِرِينَ buyurulduğu üzere inzar için gönderildiklerine kasem edilen peygamberlerden, o da Benî İsrâil peygamberlerinden (İlyas b. Yâsîn) ki Hârûn aleyhisselâm'ın ahfâdından denilmiş (*Sûre-i En'âm'a bak*).

{بَعْلاً} "**Ba'l**" bir putun ismi ki yirmi arşın boyunda, altından ve dört yüzlü bir put olduğu söyleniyor. Kim bilir konduğu kāidesi ne kadardı, hâlâ Şam'da Ba'lebek Kasabası bu nâm iledir. {سَلَامٌ عَلٰۤى اِلْيَاسِينَ} Selam, İlyâsîn'e.

"**İlyâsîn**" İlyas demektir. Bazı kıraatlerde آلِ يَاسِين okunduğundan her iki kıraate de mutâbık olmak için imlâsı الياسين suretinde yazılır.

"**Yâsîn"** İlyas aleyhisselâm'ın babası olmakla "Âl-i Yâsîn" yine İlyas demek olur. Yâsîn bir de Resûl-i Ekrem'in isimlerinden olduğuna göre bazıları "Âl-i Yâsîn"den murad ümmet-i Muhammed olduğunu

1 F +"de".
2 H ve F +"da".

söylemişlerdir. Her hâlde سَلَامٌ عَلٰى اِلْيَاس denilmeyip اِلْيَاسين buyurulması bir tevriyeden hâlî değildir. "Âl-i Yâsîn" kıraati de bu tevriyede sarihtir. İmlâda لام vasledilmeyip de iki kıraate müsaid şekilde yazılması da bu tevriyenin bi'l-vücûh mültezem[1] olduğunu iş'âr eder. Şu hâlde demek olur ki burada "selâm İlyas'a" denirken[2] "selâm âl-i Muhammed'e" mânasına bir de tevriye kast olunarak اِلْيَاسِينَ buyurulmuş ve bundan dolayı olmalıdır ki selâm fıkraları da burada bitirilmiş, Lût ve Yûnus kıssalarında daha ziyade [4069] فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَرِينَ mazmûnuna tenbih buyurulmuştur. Bu tevriyeye nazaran ❁ {اِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ} İlyas'a veya[3] Yâsîn'e râci' olabilir demektir. ❁ {وَاِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ} Kureyş Şam'a ticaretle giderlerken yolları kavm-i Lût'un yerlerine uğrar.

وَاِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴿١٣٩﴾ اِذْ اَبَقَ اِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ ﴿١٤٠﴾ فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ ﴿١٤١﴾ فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ ﴿١٤٢﴾ فَلَوْلَٓا اَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ ﴿١٤٣﴾ لَلَبِثَ فِى بَطْنِهٓ اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿١٤٤﴾ فَنَبَذْنَاهُ بِالْعَرَٓاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ ﴿١٤٥﴾ وَاَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْطِينٍ ﴿١٤٦﴾ وَاَرْسَلْنَاهُ اِلٰى مِائَةِ اَلْفٍ اَوْ يَزِيدُونَ ﴿١٤٧﴾ فَاٰمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ اِلٰى حِينٍ ﴿١٤٨﴾ فَاسْتَفْتِهِمْ اَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ ﴿١٤٩﴾ اَمْ خَلَقْنَا الْمَلٰٓئِكَةَ اِنَاثًا وَهُمْ شَاهِدُونَ ﴿١٥٠﴾ اَلَٓا اِنَّهُمْ مِنْ اِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ ﴿١٥١﴾ وَلَدَ اللّٰهُ وَاِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿١٥٢﴾ اَصْطَفَى الْبَنَاتِ عَلَى الْبَنِينَ ﴿١٥٣﴾ مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ ﴿١٥٤﴾ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿١٥٥﴾ اَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُبِينٌ ﴿١٥٦﴾ فَأْتُوا بِكِتَابِكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿١٥٧﴾ وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ اِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ ﴿١٥٨﴾ سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٥٩﴾ اِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٦٠﴾ فَاِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ ﴿١٦١﴾ مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ ﴿١٦٢﴾ اِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحِيمِ ﴿١٦٣﴾ وَمَا مِنَّا

1 B: "müstelzim".
2 B: "denilirken".
3 M ve B: "ve".

اِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ ﴿١٦٤﴾ وَاِنَّا لَنَحْنُ الصَّٓافُّونَۚ ﴿١٦٥﴾ وَاِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ ﴿١٦٦﴾ وَاِنْ كَانُوا لَيَقُولُونَۙ ﴿١٦٧﴾ لَوْ اَنَّ عِنْدَنَا ذِكْراً مِنَ الْاَوَّلِينَۙ ﴿١٦٨﴾ لَكُنَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصِينَ ﴿١٦٩﴾ فَكَفَرُوا بِه۪ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿١٧٠﴾ وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَۚ ﴿١٧١﴾ اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَۖ ﴿١٧٢﴾ وَاِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ ﴿١٧٣﴾ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتّٰى ح۪ينٍۙ ﴿١٧٤﴾ وَاَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ ﴿١٧٥﴾ اَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ ﴿١٧٦﴾ فَاِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ فَسَٓاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ ﴿١٧٧﴾ وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتّٰى ح۪ينٍۙ ﴿١٧٨﴾ وَاَبْصِرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ ﴿١٧٩﴾ سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَۚ ﴿١٨٠﴾ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَل۪ينَۚ ﴿١٨١﴾ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ ﴿١٨٢﴾

[4071] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphesiz Yûnus da o mürselînden (139). Hani bir vakit dolu[1] gemiye kaçmıştı, (140) kura çekişmişti de kaydırılanlardan olmuştu (141). Derken kendisini balık yuttu, melâmette idi (142). Eğer çok tesbih edenlerden olmasa idi (143) her hâlde ba's olunacakları güne kadar onun karnında kalırdı (144). Hemen Biz onu alana attık, hasta idi (145). Ve üzerine kabak cinsinden bir ağaç bitirdik (146). Ve onu yüz bine resul gönderdik ve hatta artıyorlardı (147). O vakit ona iman ettiler de onları bir zamana kadar istifade ettirdik (148). Şimdi sor o seninkilere: Rabbine kızlar, onlara oğullar öyle mi? (149). Yoksa Biz melâikeyi dişi yaratmışız da onlar şâhid mi bulunuyorlarmış? (150). Ha!.. Onlar şüphesiz ki bühtanlarından (151) "Allah doğurdu" derler ve elbette bunlar yalancıdırlar (152). Kızları oğullara tercih mi etmiş? (153). Nah sizlere! Nasıl hükmediyorsunuz? (154). Hiç de mi düşünmezsiniz? (155). Yoksa sizin için açık bir ferman mı var? (156). O hâlde getirin kitabınızı sâdıksanız (157). Bir de O'nunla[2] cinler beyninde bir neseb uydurdular. Celâlim hakkı için cinler bilirler ki onlar

---

1 B +"bir".
2 B: "onlara".

ihzar olunacaklardır (158). Münezzeh Sübhân O Allah onların isnad ettikleri vasıflardan (159). Lâkin Allah'ın ihlâs ile seçilen kulları başka (160). Çünkü siz ve taptıklarınız (161) O'na karşı kimseyi[1] meftun edemezsiniz (162). Meğer ki cahîme saldıran olsun (163). Bizden ise her birimiz için bir makām-ı maʿlum vardır (164). Ve biz, elbette biz o saf dizenleriz (165). Ve biz elbette biz o tesbih edenleriz (166). Ve gerçek evvel şöyle diyorlardı: (167). "Eğer yanımızda evvelkilerinkinden bir zikir olsa idi (168) her hâlde Allah'ın ihlâs ile seçilmiş [4072] *kullarından olurduk" (169). Fakat şimdi O'na küfrettiler, artık ileride bilecekler (170). Celâlim hakkı için risaletle gönderilen kullarımız hakkında şu kelimemiz sebkat etmiştir: (171) "Onlar, elbette onlar muhakkak muzaffer olacaklardır (172). Ve elbette Bizim askerlerimiz, mutlak onlar gālib geleceklerdir" (173). Onun için yüz çevir de onlardan bir zamana kadar (174), gör onları: Yakında görecekler (175). Ya şimdi Bizim azâbımızı mı iviyorlar?[2] (176). Amma onların sahasına indiği vakit ne fenadır o acı haber verilenlerin sabahı!.. (177). Yine sen yüz çevir de onlardan bir zamana kadar (178), gör, yakında görecekler (179). Tesbih[3] O izzetin sâhibi Rabbine[4] onların vasıflarından (180). Ve selâm[5] mürselîne (181). Ve hamd[6] âlemlerin Rabbi Allah'a (182).*

{وَاِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ} Şüphesiz ki Yûnus da o mürselînden ❁ Yûnus aleyhisselâm'ın kıssasında Allah teâlâ'nın bir peygamberini hapsedişinin bir ifadesi vardır. Bunun burada zikri daha ziyade Peygamber'e bir tezkir olmak haysiyetiyledir. {اِذْ اَبَقَ اِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ} Hani düşün o vakti ki Yûnus ibâk suretiyle dolu gemiye kaçmıştı.

"**İbâk**" bir kölenin efendisinden firar etmesidir. Sûre-i Enbiyâ'da وَذَا النُّونِ اِذْ ذَهَبَ مُغَاضِباً[7] [21/87] buyurulduğu üzere Yûnus aleyhisselâm

1 H ve F -"kimseyi".
2 B: "eviyorlar".
3 H ve F: "Sübhân".
4 H ve F: "Rabbin".
5 H ve F +"o".
6 H ve F +"o".
7 H ve F: "مغاجنا".

öfkelenip taraf-ı ilâhîden izin gözlemeksizin çıkmış olduğundan "ibâk" tâbir buyurulmuştur. Âlûsî tefsirinde der ki: "Yûnus aleyhisselâm hakkında ehl-i kitâbın kitaplarında mezkur olan şudur: Allah teâlâ onu Ninova[1] ahâlisine gidip davet etmeye me'mur eylemişti ve o vakit Ninova[2] cidden büyük idi, üç gün kadar bir müddette kat' olunabilirdi. Şerleri büyümüş, fesadları çoğalmış idi. İşi isti'zam etti ve Tersis'e[3] kaçtı, onun için Yafa'ya geldi, bir gemi buldu, sâhipleri Tersis'e[4] gitmek istiyorlardı, istîcar etti, ücretini verdi ve gemiye bindi. Derken büyük bir fırtına koptu, dalgalar çoğaldı, gemi gark olacak [4073] hâle geldi, gemiciler telaş ettiler, gemi hafiflemek için bazı eşyaları denize attılar. O sırada Yûnus geminin karnına inmiş uyumuş, hatta nefesi yukarı çıkarmış. Kaptan ona vardı, 'ne uyuyorsun kalk Rabbine dua et, ola ki bizi bu hâlden halâs eder de helâk etmez' dedi ve birbirlerine 'gelin bu şer bize kimin sebebiyle geldi bilmek için kura atalım' dediler, kura attılar Yûnus'a düştü. Bunun üzerine: 'Anlat bize sen ne yaptın, nereden gelip nereye gidiyorsun, hangi köyden hangi soydansın?' dediler, o vakit onlara 'ha ben karayı ve denizi yaratan İlâhü's-semâ Rabb'in kuluyum' dedi ve haberini anlattı, onun üzerine çok korktular ve 'niye öyle yaptın?' diye levm ettiler, sonra ona 'bu deniz durmak için biz sana ne yapalım?' dediler, 'beni denize atın durur, çünkü bu büyük fırtına benim için' dedi. Adamlar gemiyi geri karaya atmaya çalıştılar, yapamadılar, nihâyet Yûnus'u tuttular, gemide bulunanların necâtı için denize attılar, derhâl deniz durdu ve Allah teâlâ büyük bir balığa da emretti onu yuttu. Onun karnında üç gün üç gece kaldı, ve karnında Rabbine dua ediyor ve ona yalvarıyordu. Derken Allah sübhânehu balığa emretti, onu karaya bıraktı, sonra Allah azze ve celle ona 'kalk, Ninova'ya[5] var, bundan evvel sana emrettiğim vechile ahâlisine nidâ et' buyurdu. Yûnus aleyhisselâm

1 M: "Ninüva".
2 M: "Ninüva".
3 B: "Tarsus'a".
4 B: "Tarsus'a".
5 M: "Ninüvaya".

da vardı, nidâ etti[1] ve 'Ninova[2] üç gün zarfında batacak' dedi, bunun üzerine Ninova[3] ricâli Allah teâlâ'ya iman ettiler ve oruç nidâ ettiler ve hepsi eskiler giydiler. Kral haber aldı, o da tahtından indi, hullesini çıkardı ve bir çul giydi ve kül üzerine oturdu. Gerek insan ve gerek hayvan hiçbiri ne yiyecek ne içecek tatmasın diye münâdî çağırtıldı ve hepsi Allah teâlâ'ya sığındılar ve şer ve zulümden geçtiler. Allah teâlâ da kendilerine merhamet buyurdu, azab etmedi, etmeyince Yûnus aleyhisselâm merak etti, 'ilâhî işte ben bundan kaçmıştım, çünkü bilirdim sen Rahîm, Raûf, Sabûr, Tevvâb'sındır. Yâ Rab benim canımı al artık [4074] ölüm bana hayattan hayırlıdır' dedi. 'Yâ Yûnus cidden mahzun oldun?' buyurdu, 'evet yâ Rab' dedi ve Yûnus çıktı, şehrin mukabilinde beride bir gölgelik yaptı, altına oturdu, şehirde ne olacağını gözetiyordu. Allah teâlâ emretti kendisine sıkıntısından gölge olmak için başı ucunda bir kabak çıktı, o kabakla ferahlandı, büyük bir ferah duydu. Yine Allah teâlâ bir kurda emreyledi kabağı vurdu kuruttu, sonra sıcak bir semum rüzgarı esti, Güneş de Yûnus aleyhisselâm'ın başına aksetti, iş ağırlaştı. Ölüm hoşlanılacak hâle geldi, o vakit Rab: 'Yâ Yûnus kabağa cidden acıdın mı?' buyurdu, 'cidden acıdım yâ Rab' dedi, Allah sübhânehû da "ya sen o hiç üzerine yorulmadığın, bakıp büyütmediğin, belki bir gecede bitip bir gecede helâk olan kabağa acırsın da, Ben o içinde on iki tepeden fazla insan sâkin olan ve sağını solunu bilmez bir kavim ve birçok hayvânât bulunan o büyük Ninova[4] şehrine merhamet etmez miyim?' buyurdu." Âlûsî bunu naklettikten sonra, "bunda hakka muhalif noktalar bulunmakla beraber ıttılâ' hâsıl olmak için nakleyledim" diyor.[5] Onun için bu kıssaları okurken Kur'ân'ın ifadesindeki nezâhete

---

1 B -"buyurdu. Yûnus aleyhisselâm da vardı, nidâ etti".
2 M: "Ninüva".
3 M: "Ninüva".
4 M: "Ninüva".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 142:
والمذكور في شأن يونس عليه السلام في كتب أهل الكتاب أن الله عز وجل أمره بالذهاب إلى دعوة أهل نينوى وكانت إذ ذاك عظيمة جدا لا تقطع إلا في نحو ثلاثة أيام وكانوا قد عظم شرهم وكثر فسادهم فاستعظم الأمر وهرب إلى ترسيس فجاء يافا فوجد سفينة يريد أهلها الذهاب بها إلى ترسيس فاستأجر وأعطى الأجرة وركب السفينة فهاجت ريح عظيمة وكثرت الأمواج وأشرفت السفينة على الغرق ففزع الملاحون ورموا في البحر بعض الأمتعة لتخف السفينة وعند ذلك نزل يونس إلى بطن السفينة ونام حتى علا نفسه فتقدم إليه الرئيس فقال له: ما بالك نائما؟ قم وادع إلهك لعله يخلصنا مما نحن فيه ولا يهلكنا، وقال بعضهم

ve inceliklere[1] dikkat ederek okumalıdır. Orada Yûnus aleyhisselâm'ı kavminin imanından sonra azab etmedi diye balığın karnındakinden ziyade vicdan azâbına düşmüş ve başında kabak da ondan sonra bitmiş gösteriyor, hâlbuki Kur'an Sûre-i Enbiyâ'da فَاسْتَجَبْنَا لَهُۙ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْغَمِّۜ وَكَذٰلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ [21/88] diye onun gamdan kurtarıldığını anlattığı gibi, burada da alana atılışını ve kabağının bitirilmesini balığın karnından[2] hasta olarak çıkarılması akibinde olarak anlatmış ve kıssanın sonunu da kavminin imanıyla istifadeleri gibi bir hüsn-i âkıbetle bağlamıştır. Sûre-i Yûnus'ta فَلَوْلَا[3] كَانَتْ قَرْيَةٌ اٰمَنَتْ فَنَفَعَهَٓا اِيمَانُهَٓا اِلَّا قَوْمَ يُونُسَۜ لَمَّٓا اٰمَنُوا كَشَفْنَا عَنْهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَمَتَّعْنَاهُمْ اِلٰى حِينٍ [10/98] buyurulduğu üzere[4] böyle îmân-ı ye's hâlinde halâs yalnız kavm-i Yûnus'a nasip olmuştur. Azab iman etmediklerinden dolayı mev'ud olduğu için kavmi iman ettikten sonra azab [4075] etmedi diye bir peygamberin güya yalancı çıkmış olup da "ölsem[5] bundan iyi idi" diye mahzun olmasında mâna yoktur. Bu hüzün belki bidâyetinde kızıp kaçtığı zaman olmuş olabilir. Hulâsa buyuruluyor ki: Hani o dolu gemiye kaçmıştı {فَسَاهَمَ} da sehim, kura atışmıştı {فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ} kaydırılanlardan olmuştu ❁ yani kurada mağlup olmuş, gemiden atılmıştı. Burada kendi kendini attı diye bir söz varsa da مُدْحَضِينَ tâbirinin zâhirine muvâfık değildir. Kendini atmış değil

---

لبعض: تعالوا نتقارع لنعرف من أصابنا هذا الشر بسببه فتقارعوا فوقعت القرعة على يونس فقالوا له: أخبرنا ماذا عملت ومن أين أتيت وإلى أين تمضي ومن أي كورة أنت ومن أي شعب أنت؟ فقال لهم: أنا عبد الرب إله السماء خالق البر والبحر وأخبرهم خبره فخافوا خوفا عظيما. وقالوا له: لم صنعت ما صنعت يلومونه على ذلك ثم قالوا له: ما نصنع الآن بك ليسكن البحر عنا؟ فقال: ألقوني في البحر يسكن فإنه من أجلي صار هذا الموج العظيم فجهد الرجال أن يردوها إلى البر فلم يستطيعوا فأخذوا يونس وألقوه في البحر لنجاة جميع من في السفينة فسكن البحر وأمر الله تعالى حوتا عظيما فابتلعه فبقي في بطنه ثلاثة أيام وثلاث ليال وصلى في بطنه إلى ربه واستغاث به، فأمر سبحانه الحوت فألقاه إلى اليبس ثم قال عز وجل له: قم وامض إلى نينوى وناد في أهلها كما أمرتك من قبل فمضى عليه السلام ونادى وقال: تخسف نينوى بعد ثلاثة أيام فآمنت رجال نينوى بالله تعالى ونادوا بالصيام ولبسوا المسوح جميعا ووصل الخبر إلى الملك فقام عن كرسيه ونزع حلته ولبس مسحا وجلس على الرماد ونودي أن لا يذق أحد من الناس والبهائم طعاما ولا شرابا وجأروا إلى الله تعالى ورجعوا عن الشر والظلم فرحمهم الله تعالى فلم ينزل بهم العذاب فحزن يونس وقال: إلهي من هذا هربت فإني علمت أنك الرحيم الرؤوف الصبور التواب يا رب خذ نفسي فالموت خير لي من الحياة فقال: يا يونس حزنت من هذا جدا؟ فقال: نعم يا رب وخرج يونس وجلس مقابل المدينة وصنع له هناك مظلة وجلس تحتها إلى أن يرى ما يكون في المدينة فأمر الله تعالى يقطينا فصعد على رأسه ليكون ظلاله من كربه ففرح باليقطين فرحا عظيما وأمر الله تعالى دودة فضربت اليقطين فجف ثم هبت ريح سموم وأشرقت الشمس على رأس يونس عليه السلام فعظم الأمر عليه واستطيب الموت فقال له الرب: يا يونس أحزنت جدا على اليقطين؟ فقال: نعم يا رب حزنت جدا فقال سبحانه: حزنت عليه وأنت لم تتعب فيه ولم تربه بل صار من ليلته وهلك من ليلته فأنا لا أشفق على نينوى المدينة العظيمة التي فيها سكان أكثر من اثني عشر ربوة من الناس قوم لا يعلمون يمينهم ولا شمالهم وبهائمهم كثيرة. انتهى. وفيه من المخالفة للحق ما فيه ولتطلع على حاله نقلته لك وكم لأهل الكتاب من باطل.

1 B -"okurken Kur'ân'ın ifadesindeki nezâhete ve inceliklere".
2 F, M ve B: "karnında".
3 H ve F: "فلو".
4 H ve F -"üzere".
5 B: "ölüm".

de kendi rızâsıyla atılmış olabilir. {فَالْتَقَمَهُ[1] الْحُوتُ} Derhâl balık onu lokma etti, yani yuttu {وَهُوَ مُلِيمٌ} o hâlde ki melâmette idi, kendini levm ediyordu, pişman oluyordu {فَلَوْلَٓا اَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ} eğer o[2] çok tesbih edenlerden olmasa idi ❁ öteden beri Allah'ı tesbih ile çok zikrederdi, bu zulümâtta da لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنّ۪ي كُنْتُ مِنَ الظَّالِم۪ينَ [el-Enbiyâ 21/87] diye nidâ ediyordu. Fakat sade şimdi değil, öteden beri çok tesbih edenlerden olmasa idi {لَلَبِثَ ف۪ي بَطْنِه۪ٓ اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ} ba'sʿ olunacakları güne kadar elbette onun karnında kalırdı ❁ lâkin kalmadı {فَنَبَذْنَاهُ بِالْعَرَٓاءِ} hemen Biz onu alana, açık, boş bir sahaya fırlattık {وَهُوَ سَق۪يمٌ} o hâlde ki hasta idi, fırlattık {وَاَنْبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِنْ يَقْط۪ينٍ} ve üzerine yaktîn, yani bal kabağı cinsinden bir ağaç bitirdik. ❁ Gövdesiz, çabuk biter, çok çatallanır, uzar ve yaprakları büyük olduğundan gölgeliğe kābiliyetli bir ağaç; sâkı olmadığı hâlde buna ağaç denilmesi çatallanıp yükselebilmesi itibariyledir. Demek ki başında bu kabağın bitmesi çıktığı sırada hasta hâlinde bir siper olmak için idi. Bunun basit bir teşkîlâta işaret olması da melhuzdur. {وَاَرْسَلْنَاهُ[3] اِلٰى مِائَةِ[4] اَلْفٍ} ve [4076] onu, yani Yûnus'u yüz bine gönderdik ❁ yani kaçtığı yere tekrar gönderildi[5] ki yüz bin nüfusa bâliğ oluyordu {اَوْ يَز۪يدُونَ} hatta artıyorlardı. ❁ Yani pek çok değillerse de az da değillerdi, artmaya da müstaʿid idiler. Bu tâbir iki irsal arasında tezâyüd bile vâkiʿ olduğuna işarettir. {فَاٰمَنُوا فَمَتَّعْنَاهُمْ اِلٰى ح۪ينٍ} Bunun üzerine iman ettiler de Biz de onları bir zamana kadar yaşattık. ❁ Îmân-ı ye's fâide vermezken bu suretle kavm-i Yûnus'a verdi. {فَاسْتَفْتِهِمْ} ❁ Bu "fâ" bir fezlekedir, yani yukarıdaki فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُنْذَر۪ينَ. اِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَص۪ينَ [37/73-74] emrinden buraya kadar tafsil olunan kıssaları bir telhis ederek demek olur ki şimdi bunlara atf-ı nazar ve nihâyet Yûnus kıssasını da teemmül eyledikten sonra, peygamberliğin müşkilâtından kaçınmayarak yâ Muhammed, sen yine müşriklere sor, susturmak için de[6]:

---

1 M: "فالتقه".
2 B -"o".
3 B: "وارسلنا".
4 M: "ماة".
5 B: "gönderdi".
6 H ve F: "ver".

{اَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ} Rabbine kızlar, onlara oğullar öyle mi! ❁ Bu ne biçim taksim? Cüheyne, Benî Seleme, Huzâ'a Benî Melîh gibi Arap müşrikleri "melekler Allah'ın kızlarıdır[1]" diyorlardı, hâlbuki kendilerinin kız evlâtları olsa istemiyorlardı. Bir de meleklere kız demekle onlarda şiddet tasavvur etmiyorlardı. Sûrenin başında onların tasvir olunan şiddetlerini duyurmak için فَاسْتَفْتِهِمْ اَهُمْ اَشَدُّ خَلْقًا buyurulduğu gibi burada da akidelerini ibtal için zecir buyuruluyor. Buna karşı i'tizâr[2] makamında murad "dişi mahlûkları demektir" diyecek olurlarsa buyuruluyor ki: {اَمْ خَلَقْنَا الْمَلٰٓئِكَةَ اِنَاثًا وَهُمْ شَاهِدُونَ} Yoksa Biz melâikeyi dişi olarak yaratmışız da onlar şâhidler mi imiş? {اَلَٓا ... إلخ[3]} Ha bak ❁ bu yukarıki "sor" emrinde dâhil olmayarak doğrudan doğru taraf-ı ilâhîden yalancılıklarını ilan ile mezheblerini ibtal ve [4077] tenakuz gibi açık yalan olduğu mâlum olan şeylere şehadet etmeye kalkışanların şehadetleri mesmû' olamayacağını ihtar eder.[4] {وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا}[5] Bir de Allah ile cinler beyninde bir neseb uydurdular. ❁ Bu cümle لَيَقُولُونَ وَلَدَ اللّٰهُ kavli üzerine mâtuftur. Hitabdan yine bu suretle gıyâba geçilmesi sözlerinin şenâ'atinden dolayı hitâba kābiliyetleri olmadığını bir ihtardır. Yani iftiralarından[6] bütün cinlerle Allah arasında bir neseb, ulûhiyette iştirâki[7] ifade edecek vechile bir münasebet, bir ortaklık uydurmaya kadar gittiler. Burada "cin" meleklere dahi şâmil olan e'am mânaya[8] ale'l-umûm gizli mahluklar, mâba'de't-tabîî kuvvetler, bütün rûhânîler demektir. Mecûsî mezheplerinde olduğu üzere "Şeytan Allah'ın kardeşidir, melekler Allah'ın kızlarıdır" dedikleri gibi, birtakımları da "rûhânîlerin, cinlerin, meleklerin Allah'a münasebeti, yakınlığı vardır. Biz onların vesâtati olmaksızın Allah'a yaklaşamayız, Allah yanında şefî'lerimiz olmak için biz onlara ibadet etmekteyiz" diyor, şirk koşuyor; "biri şer yapar, biri

1 B: "kızları".
2 B: "i'tirâz".
3 H ve F -"إلخ".
4 H +"~~Ulûhiyette iştirâki ifade edecek vechile bir münasebet, bir akrabalık~~".
5 B +"Ve".
6 B: "itiraflarından".
7 B: "iştirak".
8 H ve F +"yani".

hayır" diyorlardı. Sûre-i En'âm'da وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ [6/100], وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ [6/112] âyetlerinin tefsîrinde buraya dair tafsîlât geçmişti, bak. {وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ} Hâlbuki o neseb isnad ettikleri rûhânîler ale'l-husus melâike[1] bilir, şehadet ederler ki {اِنَّهُمْ} her hâlde onlar: O iftirayı uyduran yalancılar {لَمُحْضَرُونَ} muhakkak ihzar olunacaklar ❁ yakalanıp cehenneme tıkılacaklardır. {سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يَصِفُونَ} Allah, onların isnad ettikleri vasıflardan münezzeh sübhândır. ❁ Bilirler, böyle tesbih ile tenzih ederler. Meleklerin tesbihinde şüphe olmadığı gibi خَلَقْتَنٖى مِنْ نَارٍ [el-A'râf 7/12; Sâd 38/76] diye mahlûkiyetini itiraf eden İblis bile [4078] müşriklerin isnad eyledikleri şirk vasıflarından Allah'ı tenzih eder, اِنّٖى بَرٖٓیءٌ مِنْكُمْ [el-Enfâl 8/48] der, {اِلَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصِينَ} lâkin Allah'ın ihlâs ile seçilen kulları başka ❁ onlar öyle isnadda bulunmazlar ve onun için azâba da ihzar olunmazlar. {فَاِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ} Çünkü siz ve o taptıklarınız ❁ putlarınız ve şeytanlarınız {مَٓا اَنْتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنٖينَ} Allah'a karşı meftun edemezsiniz {اِلَّا مَنْ هُوَ صَالِ الْجَحٖيمِ} ancak cehenneme yaslanacak olanı aldatırsınız ❁ onun için Allah'ın ihlâs ile seçilen kullarını bozamazsınız. Şu da o bilen cinlerin, yani melâikenin sözlerindendir. {وَمَا مِنَّا} Bizden ise başka değil {اِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ} ancak ona mâlum bir makam vardır. ❁ Yani her birimizin Allah teâlâ'ya ubûdiyet için durduğumuz mâlum bir makamı, muayyen bir haddi vardır ki onu geçemeyiz {وَاِنَّا لَنَحْنُ الصَّٓافُّونَ} ve biz elbette biz şüphesiz o saf dizenleriz ❁ وَالصَّٓافَّاتِ صَفًّا {وَاِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ} Ve biz her hâlde biz o tesbih edenleriz ❁ yani Allah teâlâ'yı şân-ı sübhânîsine lâyık olmayan evsâftan tenzih ederiz. Binâen'aleyh veled, neseb gibi isnadları kat'iyyen reddederiz. {وَاِنْ} انّ'nin muhaffefidir. Yani ve gerçek {كَانُوا لَيَقُولُونَ} kat'iyyetle diyorlardı ki {لَوْ اَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْاَوَّلٖينَ} bizim indimizde evvelkilerinkinden bir zikir olsa idi ❁ onlarınki gibi Allah tarafından indirilme bir kitap, fikirler açıp ibret dersi veren ilâhî bir kitap olsa idi {لَكُنَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصٖينَ} Allah'ın ihlâs ile seçilen [4079] kulları olurduk. ❁ Kureyş böyle demişlerdi[2]

---

1 B: "melekler".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 623; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXI, 129:

قوله عز وجل «وإن كانوا ليقولون» كفار مكة «لو أن عندنا ذكرا من الأولين» خبر الأمم الخالية كيف أهلكوا وما كان من أمرهم «لكنا عباد الله المخلصين» بالتوحيد. نزلت فى الملأ من قريش.

{فَكَفَرُوا بِهِ} fakat olunca ona küfrettiler ❁ ihlâs ile sarılmak şöyle dursun küfrettiler, zikirlerin en güzeli olan Kur'an[1] nâzil olunca nankörlük edip tanımak istemediler {فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ} artık ileride bilecekler ❁ küfürlerinin âkıbeti neye varacağını görecekler, çünkü va'd-i ilâhî şöyledir: {وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ} Celâlim hakkı için mürselîn kullarımız hakkında ezelde şu kelimemiz sebketmiştir: {اِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنْصُورُونَ} Elbette onlar muhakkak mansur olacaklardır onlar ❁ önünde olmazsa sonunda yardım onlara olacaktır. {وَاِنَّ جُنْدَنَا} Ve elbette Bizim askerlerimiz ❁ o mürselîne yardım edecek, onun ensârı olacak olan hak orduları {لَهُمُ الْغَالِبُونَ} muhakkak onlar gālib olacaklardır. ❁ Peygamberlerin hikmet-i irsalleri âkıbet tahakkuk edecek, davaları zaferi kazanacaktır. Burada bu kelime-i ilâhiye Peygamber'e vaad ve muhaliflerine va'îd siyâkındadır. Bu va'd ü va'îd tekrar buyurulduktan sonra bu sûre-i celîle de şu âyetle hatm olunuyor: {سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ} Tesbih, O izzetin sahibi olan Rabbin Sübhân'a onların isnad ettikleri vasıflardan ❁ yani seni terbiye edip risaletle gönderen ve o kat'î nusret ve galebeyi vaad buyurmuş olup vaadinde hulf etmesine veya kuvvet ü kudretine karşı gelinmesine[2] ihtimal bulunmayan sâhib-izzet Rabbin Sübhân'a o müşriklerin, kâfirlerin isnad eyledikleri eksik vasıflardan tenzih {وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ} bir de selâm, o mürselîne ❁ mansûriyetleri ezelde mukadder olan sana ve yukarıda bir kısmının isimleri geçmiş olan bütün peygamberlere, bütün bu [4080] nimetlerden dolayı {وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} hamd de Allah'a, Rabbü'l-âlemîne ❁ bu âyet de pek cem'iyyetli olan âyetlerdendir. İbn Ebî Hâtim'in Şa'bî'den tahric eylediği bir hadiste Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her kimi kıyamet günü ecirden tam ölçekle ölçmek mesrur edecekse meclisinin âhirinde kalkacağı sıra desin:

سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.[3]

---

1 H ve F: "Kur'ân'ı".

2 H ve F: "gelmesine".

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3234. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 849; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 519: عن يونس بن أبي إسحاق عن الشعبي قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من سره أن يكتال بالمكيال الأوفى من الأجر يوم القيامة، فليقل آخر مجلسه حين يريد أن يقوم :سبحان ربك رب العزة عما يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين.

[4081]

سورة ص مكية وهى ثمان وثمانون آية

SÂD SÛRESİ

Sâd Sûresi Mekkîdir, bir ismi de Sûre-i Dâvûd'dur (*Besâir*).[1]

Âyetleri: Kûfîde seksen sekiz[2], Hicâzî, Basrî, Şâmî'de seksen altıdır.

Kelimeleri: Yedi yüz otuz ikidir.

Harfleri: Üç bin altmış dokuzdur.

Fâsılası: صد قطرب من لج harfleridir[3].

Evvelki sûrenin âhirine doğru لَوْ اَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْاَوَّلِينَ. لَكُنَّا عِبَادَ اللّٰهِ الْمُخْلَصِينَ [es-Sâffât 37/168-169] hikâye buyurulduğu için bu sûre de صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ ile başlıyor.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ ﴿١﴾ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ ﴿٢﴾ كَمْ اَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ فَنَادَوْا وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ ﴿٣﴾ وَعَجِبُوا اَنْ جَاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ وَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ ﴿٤﴾ اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا اِنَّ هٰذَا لَشَىْءٌ عُجَابٌ ﴿٥﴾ وَانْطَلَقَ الْمَلَاُ مِنْهُمْ اَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلٰى اٰلِهَتِكُمْ اِنَّ هٰذَا لَشَىْءٌ يُرَادُ ﴿٦﴾ مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِى الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِ اِنْ هٰذَا اِلَّا اخْتِلَاقٌ ﴿٧﴾ ءَاُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُمْ فِى شَكٍّ مِنْ ذِكْرِى بَلْ لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ ﴿٨﴾ اَمْ عِنْدَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ ﴿٩﴾ اَمْ لَهُمْ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا فَلْيَرْتَقُوا فِى الْاَسْبَابِ ﴿١٠﴾ جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِنَ

---

1 Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz,* I, 399:

ولها اسمان سورة صاد، لافتتاحها بها، وسورة داود، لاشتمالها على مقصد قصّته فى قوله: «واذكر عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الأيد».

2 H, F, M ve B -"sekiz".

3 H ve F -"harfleridir".

الْاَحْزَابِ ﴿١١﴾ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُوالْاَوْتَادِۙ ﴿١٢﴾ وَثَمُودُ وَقَوْمُ لُوطٍ
وَاَصْحَابُ لْـَٔيْكَةِۜ اُولٰٓئِكَ الْاَحْزَابُ ﴿١٣﴾ اِنْ كُلٌّ اِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ ﴿١٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Sâd, bu zikir ile meşhun Kur'ân'a bak (1). Fakat o küfredenler bir onur, bir şikāk içindeler (2). Kendilerinden evvel nicelerini[1] helâk ettik, çığırıştılar: Değildi fakat vakt-i halâs (3). İçlerinden kendilerine uyandırıcı bir peygamber geldiğine şaştılar da dediler ki kâfirler: "Bu bir sihirbaz, bir kezzâb (4). İlâhları hep bir ilâh mı kılmış? Bu cidden şaşılacak bir şey, çok tuhaf" (5). İçlerinden o heyet de fırladı şöyle: "İlâhlarınız üzerinde sabr u sebat edin, bu cidden arzu olunur bir şey, bir murad (6). Biz bunu diğer millette işitmedik, bu bir uydurmadır mutlak (7). O zikir aramızdan ona mı[2] indirilmiş?" Doğrusu onlar Benim zikrimden bir kuşkulu şek içindeler, doğrusu henüz azâbımı [4083] *tatmadılar (8). Yoksa sana onu veren Azîz Vehhâb Rabbinin rahmeti hazineleri onların yanında mı?[3] (9). Yoksa onların mı bütün o göklerin, yerin ve aralarındakilerin mülkü? Öyle ise haydi esbâb içinde üstüne çıksınlar[4] (10). Onlar burada ahzâb döküntüsünden (muhtelif partilerden) bozuk bir ordu (11). Onlardan evvel tekzib etmişti Nûh kavmi ve Âd ve o kazıkların sâhibi Firavun (12). Ve Semûd ve kavm-i Lût ve Eykeliler, bunlar işte o ahzâb (13). Başka değil, hepsi gönderilen elçileri (resulleri) tekzib etti de öyle hak oldu azâbım[5] (14).*

Rivayet olunuyor[6] ki Ebû Tâlib hastalandığı zaman Kureyşten bir heyet geldi, içlerinde Ebû Cehil de vardı. Yanına girdiler, "biraderinin oğlu bizim ilâhlarımıza şetmediyor, şöyle yapıyor, şöyle şöyle diyor, ona

1 H ve F: "niceden".
2 H ve F -"mı".
3 H ve F: "Yoksa onların yanında mı rahmeti hazineleri sana onu veren Azîz Vehhâb Rabbinin?"
4 H ve F: "Yoksa onların mıdır mülkü bütün o göklerin, yerin ve aralarındakilerin? Öyleyse haydi esbâbı içinde üstüne çıksınlar".
5 H ve F: "azâb".
6 H ve F: "olunur".

haber göndersen de nehy eylesen" dediler, haber gönderdi. Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem geldi odaya girdi, Ebû Tâlib'in yanında bir kişilik yer vardı, oraya oturmasın diye Ebû Cehil sıçradı oraya oturdu. Resûlullah amcasının yakınında oturacak yer bulamayınca kapının yanında oturdu, Ebû Tâlib "ey biraderzâdem! Kavmin yine senden şikâyet ediyorlar, ilâhlarına şetmediyorsun, şöyle şöyle diyorsun zu'munda bulunuyorlar" dedi, onlar da birçok söylendiler. Resûlullah söz aldı: "Yâ ammi! Ben onları bir kelime üzere[1] istiyorum, bir kelime ki onunla Arab onlara inkıyad edecek, Acem onlara cizye verecek" dedi, bunun üzerine ferahlandılar, "babanın aşkına ondan fazlasını veririz, ne o kelime?" dediler. "Bir tek kelime" dedi, "ne o?" dediler: "Lâ ilâhe illallah" dedi, der demez telâş ile kalktılar ve elbiselerini çırparak اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهاً وَاحِداًۚ اِنَّ هٰذَا لَشَىْءٌ عُجَابٌ dediler, işte صٓ وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ... اِنْ هٰذَٓا اِلَّا اخْتِلَاقٌ'a kadar bunun üzerine nâzil oldu.[2]

{صٓ} Sâd, bunu âyet sayan rivayet yoktur. Yazılışı itibariyle bir harf, okunuşu itibariyle bir isim veya [4084] صيد'dan fi'l-i mâzî veya صدا'dan emr-i hâzır olabilir. Harf olduğuna göre diğer mukatta'âtta geçtiği üzere tehaddî ve i'câz yoluyla serdedilmiştir. Ekserin kavlince bu sûrenin ismidir. Mücerred bir remz olması da melhuzdur. Fâtiha'da bu harf ile alâkadar "sırat" kelimesi vardır. "Sıdk" maddesi de bu remzin ilk ihtar edeceği kelimelerdendir. صدق الله, "sâdıksın yâ Muhammed", "yâ sâdık" gibi.[3] Hasen'den rivayet olunduğuna göre "sâdâ"nın[4] mufâ'alesi

---

1 B: "üzerine".

2 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* XX, 365. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 635-636; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 227, 362; Tirmizî, Tefsîr, 39/3232; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 149-150:

عن ابن عباس قال: لما أن مرض أبو طالب دخل عليه رهط من قريش فيهم أبو جهل قال: فقالوا: إن ابن أخيك يشتم آلهتنا ويفعل ويفعل ويقول ويقول، فلو بعثت إليه فنهيته، فبعث إليه أو قال: جاء النبي صلى اللّه عليه وسلم فدخل البيت وبينه وبين أبي طالب مجلس رجل، قال: فخشي أبو جهل إن جلس النبي صلى اللّه عليه وسلم إلى جنب أبي طالب أن يكون أرق له عليه، فوثب فجلس في ذلك المجلس، ولم يجد النبي صلى اللّه عليه وسلم مجلسا قرب عمه، فجلس عند الباب قال أبو طالب: أي ابن أخي ما بال قومك يشكونك؟ يزعمون أنك تشتم آلهتهم وتقول وتقول وتفعل وتفعل، قال: فأكثروا عليه من اللحو، قال: فتكلم النبي عليه الصلاة والسلام فقال: «يا عم، إني أريدهم على كلمة واحدة يقولونها تدين لهم بها العرب، وتؤدي إليهم بها العجم الجزية»، قال: ففزعوا لكلمته ولقوله قال: فقال القوم: كلمة واحدة –نعم وأبيك– وعشرا، قال: وما هي، قال: أبو طالب وأي كلمة هي يا ابن أخي قال: «لا إله إلا اللّه»، قال: فقاموا فزعين ينفضون ثيابهم وهم يقولون: «أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلَٰهًا وَاحِدًا إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ»، قال: وقرأ من هذا الموضع إلى قوله: «لَمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ».

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 138; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 491; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 135:

عن الضحاك فى قوله «ص» قال: صدق الله.

4 B: "sadâ'nın".

olan "müsâdât"tan emirdir.[1] "Sadâ" karşılık vermektir. Onun için sesin aksettiği yerden verilen karşılığa "sadâ" denir. Binâen'aleyh "dâl"in kesriyle "sâdi", "sadâla[2] sen, Kur'an sesine ma'kes ol, sadâ gibi karşılık ver, yani mazmûnuyla âmil ol, icrâ et"[3] demek olur. İbn Abbas'tan bir rivayete göre "Sâd" gece ve gündüz yokken Arş-ı Rahmân'ın üzerinde bulunduğu deryânın ismidir.[4] (وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ [Hûd 11/7] bak.) Said b. Cübeyr'den; Allah teâlâ'nın iki nefha arasında mevtâyı ihyâ buyurduğu deryânın ismidir.[5] Bu iki rivayet garîb olmakla beraber latîftir. Bunlarda "Sâd" kasem mânasını da tazammun edebilir. Ve o surette {وَالْقُرْاٰنِ} atıf olur[6]. {ذِى الذِّكْرِ} Sâhib-zikir, zikirli, zikir dolu ❁ burada zikir şu üç mânadan her biriyle tefsir olunabilir.

"**Zikr**" nâmı anılmak, şeref ü şan mânasına وَاِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ [ez-Zuhruf 43/44][7] gibi. Anmak, tezkir, vaaz ve ihtar mânasına, şeriat ve ahkâm, va'd ü va'îd, geçmiş ümmetlerin vekāyi'inden medâr-ı ibret olan kısas ve ahbâr gibi. Dinde ihtiyaç bulunan şeyleri anlatmak mânasına, yani şanlı, nasihatli din öğreten, ibret dersi veren Kur'ân'a kasem olsun ki. Bu kasemin cevabı mahzuftur. بَلِ o mahzufa ma'tuftur. Yani sen risaletinde sâdıksın, sana söylenen haktır, o[8] va'd ü va'îd muhakkak yerini bulacaktır. Fakat kâfirler {فِى عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ} bir izzet ile şikāk içinde ❁ kendilerini bir onur, kibir[9], şikāk sarmış, kibirlerinden hakkı kabul etmiyorlar, [4085] muhtelif garazlarla türlü mâbudlar peşinde boğuşuyorlar. {فَنَادَوْا} Çığırıştılar ❁ yani helâki gördükleri

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 137; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* IV, 319; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 491:

قال أبو جعفر: اختلف أهل التأويل في معنى قول الله عزّ وجلّ: «ص» فقال بعضهم: هو من المصاداة، من صاديت فلانا، وهو أمر من ذلك، كأن معناه عندهم: صاد بعملك القرآن: أي عارضه به، ومن قال هذا تأويله، فإنه يقرؤه بكسر الدال، لأنه أمر، وكذلك رُوي عن الحسن.

2 B: "sadla".

3 B -"sadâ gibi karşılık ver, yani mazmûnuyla âmil ol, icrâ et".

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXII, 452; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 155:

وقال عكرمة: سأل نافع بن الأزرق عبد الله بن عباس رضي الله عنهما عن «ص» فقال: «ص» كان بحرًا بمكة، وكان عليه عرش الرحمن إذ لا ليل ولا نهار.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXII, 452; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 155:

وقال سعيد بن جبير: «ص» بحر يُحْيِي الله به الموتى بين النفختين.

6 M: "atfoluyor".

7 "Ve muhakkak ki o hem senin için, hem kavmin için bir şereftir…"

8 B: "ve".

9 H, F ve B: "ki".

vakit tevbe edip "aman yâ Rabbi" diye bağırıştılar, feryad ettiler. {وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ} Fakat o vakit, yahut o çığrışma kurtulacak zaman değildi, kaçamak ihtimâli kalmamıştı ❁ "lât", "lâ" demektir. {اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا} İlâhları hep bir ilâh mı kıldı ❁ yani لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ diye hepsinden ulûhiyeti nefyetti de yalnız birine mi kasr etti {اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ} bu cidden pek acayib[1] bir şey ❁ atalarından beri şirke alışmış olan câhiliye kafası bu kadar muhtelif insanların muhtelif âmâl ve hissiyâtını yalnız bir mâbudun nasıl tatmin edebileceğini düşünemiyor, onun بِيَدِهٖ مَلَكُوتُ كُلِّ شَيْءٍ [Yâsîn 36/83] olduğunu bilmiyor[2] da tevhide taaccüb ediyor. {مَا سَمِعْنَا بِهٰذَا فِى الْمِلَّةِ الْاٰخِرَةِ} Biz bunu millet-i âhirede işitmedik ❁ "millet-i âhire" diğer millet, yahut sonraki millet demektir. Bu surette Nasrâniyete işaret olur. Çünkü İslâm gelmeden evvel o zaman için en son millet Nasrâniyet idi, o da teslisi kabul ediyordu. {ءَاُنْزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِنْ بَيْنِنَا} O zikir, yani Allah'ın zikr ü ihtârını hâvî olan Kur'an aramızdan ona mı indirilmiş? {ذِكْرٖى} Zikrim, yani Kur'an {عَذَابِ} "azâbî" demektir, kesre ile "yâ"dan iktifâ olunmuştur. عِقَابِ de böyledir[3]. {جُنْدٌ مَا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ[4] مِنَ الْاَحْزَابِ} Onlar burada ahzâbdan kalma bozuk bir ordu döküntüsü ❁ yani eskiden peygamberlere karşı toplanmış, mahvolmuş muhtelif hiziblerden bakıyye, onlar gibi hezîmete mahkum, bozuk, vahdet-i rûhiyesi yok, mâneviyatı perişan, derme çatma birkaç asker, ordu, askerler böyle askerler. Bu âyet çok [4086] câlib-i dikkattir. Burada Kureyş'in Bedir'den başlayan hezîmetine işaret olunduğu gibi muvaffak olacak muntazam bir ordunun muntazam bir milletten çıkabileceğini anlatıyor.

وَمَا يَنْظُرُ هٰٓؤُلَٓاءِ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ ﴿١٥﴾ وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطَّنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ ﴿١٦﴾ اِصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْاَيْدِۚ اِنَّهُٓ اَوَّابٌ ﴿١٧﴾ اِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْاِشْرَاقِۙ ﴿١٨﴾ وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةًۜ كُلٌّ

1 B: "acîb".
2 B: "bilemiyor".
3 B: "öyledir".
4 H, F, M ve B -"مَهْزُومٌ".

لَهُٓ اَوَّابٌ ﴿١٩﴾ وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَاٰتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ ﴿٢٠﴾ وَهَلْ اَتٰيكَ
نَبَؤُا الْخَصْمِ اِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَۙ ﴿٢١﴾ اِذْ دَخَلُوا عَلٰى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْۚ
خَصْمَانِ بَغٰى بَعْضُنَا عَلٰى بَعْضٍ فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَٓا اِلٰى سَوَٓاءِ الصِّرَاطِ
﴿٢٢﴾ اِنَّ هٰذَٓا اَخٖى لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِيَ نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ اَكْفِلْنٖيهَا وَعَزَّنٖى
فِى الْخِطَابِ ﴿٢٣﴾ قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ اِلٰى نِعَاجِهٖۜ وَاِنَّ كَثٖيرًا مِنَ الْخُلَطَٓاءِ
لَيَبْغٖى بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ اِلَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلٖيلٌ مَا هُمْۜ وَظَنَّ دَاوُدُ
اَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَاَنَابَ ﴿٢٤﴾ فَغَفَرْنَا لَهُ ذٰلِكَۜ وَاِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى
وَحُسْنَ مَاٰبٍ ﴿٢٥﴾ يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلٖيفَةً فِى الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا
تَتَّبِعِ الْهَوٰى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِۜ اِنَّ الَّذٖينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبٖيلِ اللّٰهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدٖيدٌ بِمَا
نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ ﴿٢٦﴾

[4087] **Meâl-i Şerîfi**

Onlar da başka değil, bir tek sayhaya bakıyorlar öyle ki ona hık yok (15). Bir de "yâ Rabbenâ, bizim pusulamızı hesap gününden evvel acele ver" dediler[1] (16). Şimdi sen onların dediklerine sabret de kuvvetli kulumuz Dâvûd'u an, çünkü o çok tercîʿ yapar (evvâb) idi[2] (17). Çünkü Biz onun maiyyetinde dağları musahhar kılmıştık: Tesbih ederlerdi akşamleyin ve işrak vakti[3] (18). Kuşları da toplu olarak, hepsi[4] onun için tercîʿ yapar (evvâb) idi (19). Hem mülkünü kuvvetlendirmiştik, hem de kendisine hikmet ve fasl-ı hitâb vermiştik (20). Bir de hasım kıssası geldi mi sana? Hani sûrdan mihrâba aştıkları vakit (21). O vakit Dâvûd'un üzerine giriverdiler de onlardan telâşa düştü, "korkma" dediler, "iki hasmız, bazımız bazımıza tecavüz etti, şimdi sen[5] aramızda hak ile hükmet ve

---

1 H ve F: "Bir de dediler ki: 'Yâ Rabbenâ, bizim pusulamızı hesap gününden evvel acele ver.'"
2 H ve F: "çünkü o çok zekkâr (evvâb) idi".
3 H ve F: "Biz dağları maiyyetinde musahhar kılmıştık: Tesbih ederlerdi akşam".
4 B -"hepsi".
5 B -"sen".

aşırı gitme de bizi doğru yolun ortasına çıkar (22). Şu benim biraderim, onun doksan dokuz dişi koyunu var, benim ise bir tek dişi koyunum var, böyle iken 'bırak onu bana' dedi ve beni söyleşmede yendi" (23). Dedi ki: "doğrusu senin bir [4088] *koyununu kendi koyunlarına istemesiyle sana zulmetmiş ve hakikaten karışıkların çoğu birbirlerine tecavüz ediyorlar, ancak iman edip de salâh isteyenler başka, onlar da pek az." Ve sanmıştı ki Dâvûd kendisine sırf bir fitne yaptık, hemen*[1] *Rabbine istiğfar etti ve rükûʿ ederek yere kapanıp tevbe ile rücûʿ etti (24). Biz de onu kendisine mağfiret buyurduk ve hakikat ona indimizde katʿî bir yakınlık ve bir âkıbet güzelliği vardır (25). "Yâ Dâvûd! Muhakkak ki Biz seni Arz'da bir halîfe kıldık, imdi nâs arasında hak ile hükmet de (keyfe*[2]*) hevâya tâbiʿ olma ki seni Allah yolundan sapıtmasın, çünkü Allah yolundan sapanlar hesap gününü unuttukları cihetle kendilerine pek şiddetli bir azab vardır" (26).*

{وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطَّنَا} ۞ "**Kıtt**" esasen pusla, atıyye puslası demektir. Burada hisse mânasınadır. "Hesab gününe, kıyamete kadar beklemeye lüzum yok, o ikābdan bizim hissemizi şimdiden peşin ver" diye istihzâ etmek istiyorlar. {ذَا الْاَيْدِ} Sâhib-te'yîd, kuvvetli ۞ rivayet olunur ki müşârün ileyh bir gün oruç tutar bir gün iftar ederdi ve gece yarısı namaza kalkardı. Bu suretle kuvvetinin esası din kuvveti olduğu anlatılmak üzere şöyle taʿlîl olunuyor: {اِنَّهُٓ اَوَّابٌ} Çünkü o bir evvâbdır.

"**Evvâb**"[3] "tevvâb" vezninde "evb"den mübalağalı ism-i fâildir. "Evb" Râgıb'ın beyânına göre rücûʿun bir nevʿi, irâdî olan kısmıdır. Dönülmesi lâzım gelen yere dönmek demektir. Bu mânadan "evvâb", "tevvâb" gibi Allah'a çok rücûʿ eden demek olur. Onun için burada رَجَّاع إلى مرضاة الله diye tefsir etmişlerdir.[4] Ancak "reccâʿ" hem "rücûʿ"dan, hem de müteʿaddîsi

---

1 B -"sanmıştı ki Dâvûd kendisine sırf bir fitne yaptık, hemen".

2 H ve F: "(keyf)".

3 B: "Ebvâb".

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 97:

الأَوْبُ: ضرب من الرجوع، وذلك أنّ الأوب لا يقال إلا في الحيوان الذي له إرادة، والرجوع يقال فيه وفي غيره، يقال: آب أَوْباً وإِيَاباً ومَآباً. قال الله تعالى: «إِنَّ إِلَيْنا إِيابَهُمْ» (الغاشية ٢٥/٨٨) وقال: «فَمَنْ شاءَ اتَّخَذَ إِلى رَبِّهِ مَآباً» (النبأ ٣٩/٧٨)، والمآب: المصدر منه واسم الزمان والمكان. قال الله تعالى: «وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ» (آل عمران ١٤/٣)، والأَوَّاب كالتوّاب، وهو الراجع إلى الله تعالى بترك المعاصي وفعل الطاعات، قال تعالى: «أَوَّابٍ حَفِيظٍ» (ق ٣٢/٥٠)، وقال: «إِنَّهُ أَوَّابٌ» (ص ١٧/٣٨، ٣٠) ومنه قيل للتوبة: أَوْبَة...

olan "rec'"den olabilir. "Rec'" ise ircâ' ve tercî' mânalarına geldiğine ve seste tercî', nağme ve âhenk yapmak veya sadâ vermek demek olduğuna göre "reccâ'" iyi tercî' yapan mürecci' mânâsını dahi ifade etmiş olur. [4089] Nitekim يَا جِبَالُ اَوِّبِى'de [Sebe' 34/10] bu mâna açıktır. Bu münasebetle "evvâb", Mücâhid'den rivayet olunduğu üzere bir de müsebbih, çok tesbih eden mânasına tefsir edilmiştir ki Ebussuud bunun vechinde şöyle diyor: "İkinci 'evvâb' müsebbih mevzi'ine[1] konmuştur, çünkü tesbihi tercî' yapıyordu, mürecci' de reccâ'dır. Çünkü ard ardına fiiline rücû' eder durur, 'Evvâb' Allah teâlâ'ya çok rücû' eden tevvâb demek olduğuna göre de çok tevbekâr olanın âdeti çok zikr ü tesbih ve takdis etmektir."[2] *Kāmûs*'ta "evb" kasd ve istikāmet mânalarına[3] dahi geldiğinden "evvâb" çok doğru ve azimkâr demek de olabilir. Şu hâlde "evvâb" birçok mânalara muhtemil bir kelime olduğundan hepsini aynı bir kelime ile terceme kābil olmayacaktır[4]. Evvelâ Allah'a rücû' sûfiyyenin "mevt-i irâdî" tâbir ettikleri fenâfillah makamıdır ki tevbe ve inâbe bunun başıdır. Bu makamda sâdır olan her kuvvet ilâhîdir. Onun için teyid ve kuvvetinin illetinde öyle buyuruluyor. Çünkü o bir evvâb idi. {اِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ} Hakikaten Biz dağları onun maiyyetinde musahhar kılmıştık: öyle ki dağlar {يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْاِشْرَاقِ} akşam ve işrak vakitleri tesbih ederlerdi. ❁ Bunun zâhiri onunla beraber sesle tesbih etmeleri, onun tesbihine te'vîb ve tercî' tarîkiyle cevap vermeleridir. Resûlullah'ın avucunda taşların tesbihi[5] kabîlinden olduğu da söylenmiştir.

---

1 B: "mânasına".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 282:
ووضع «الأوّاب» موضع المسبِّح إمّا لأنّها كانت تُرجّع التسبيح والمرجِّعُ رجّاع؛ لأنّه يَرجِع إلى فِعله رجوعًا بعد رجوع، وإمّا لأنّ «الأوّاب» هو التوّاب الكثيرُ الرجوع إلى الله تعالى، ومِن دأبه إكثارُ الذِّكر وإدامةُ التسبيح والتقديس.

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 140.

4 B: "olamayacaktır".

5 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* Haydarâbâd: Dâiretü'l-Ma'ârifi'l-Osmâniyye, ts., VIII, 442. Krş. *Müsnedü'l-Bezzâr,* IX, 431, 434; Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve,* thk. Muhammed Ravvâs Kal'acî - Abdülberr Abbâs, Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1406/1986, s. 431; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* VIII, 298-299:
كان أبو ذر يقول: التمست النبي صلى الله عليه وسلم في بعض حوائط المدينة، فإذا هو قاعد تحت نخلة، فسلم على النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: ما جاء بك؟ فقال: جئت النبي صلى الله عليه وسلم، فأمره أن يجلس، وقال: ليأتينا رجل صالح، فسلم أبو بكر، ثم قال: ليأتينا رجل صالح، قال: فجاء عمر فسلم، وقال له مثله، وقال: ليأتينا رجل صالح، فأقبل عثمان بن عفان، ثم جاء علي، فسلم، فرد عليه مثله، ومع النبي صلى الله عليه وسلم حصيات، فسبحن في يده، فناولهن أبا بكر، فسبحن في يده، ثم عمر، فسبحن في يده، ثم عثمان، فسبحن في يده.

“**İşrak vakti**” Güneş doğup ufk-ı şarkīde biraz yükselerek ziyâsının sâfiyetle parlamaya başladığı vakittir ki ilk kuşluk (dahve-i suğrâ)dır. Bayram namazlarını kıldığımız vakittir. İşrak namazı da sünnettir. Sonra kaba kuşluk, dahve-i kübrâ olur. {وَالطَّيْرَ} Kuşları da ❁ musahhar kıldık. {مَحْشُورَةً} Haşir hâlinde ❁ toplanmış olarak {كُلٌّ} hepsi ❁ dağlar da kuşlar da hep {لَهُ} onun için ❁ yani [4090] Dâvûd için {اَوَّابٌ} evvâb idi ❁ hep ona tercî‘ yaparak âhenk ile tesbih ediyorlardı. Ne hoştur ki burada “evvâb” fâsılasının tercî‘iyle mânasındaki rücû‘ ve tercî‘e bir misâl de verilmiştir. Meselâ Dâvûd “evvâb” deyince onlar da “evvâb” diyorlar. Ma‘amâfîh sade bir tekrardan ibaret değil, mânaları farklıdır. Demin ihtar olunduğu üzere evvelki rücû‘dan çok rücû‘kâr mânasına, ikincisi de tercî‘ mânasına “rec‘”den tercî‘kâr mânasına olmuş oluyor. Dâvûd Allah’a rücû‘ ediyor, onlar Dâvûd’a tercî‘ yapıyorlar; bununla beraber şu mâna da verilmiştir: Küll, yani Dâvûd da, dağlar da, kuşlar da, hep لَهُ Allah için tercî‘ ile tesbih yapıyorlardı. Dini, ibadeti böyle kuvvetli olduğu gibi {وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ} hem mülkünü kuvvetlendirmiştik {وَاٰتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ} hem de kendisine hikmet, nübüvvet, ilm ü amelde muhkemlik yahut Zebur ve ilm-i teşrî‘ {وَفَصْلَ الْخِطَابِ} ve fasl-ı hitab: söz kesimi vermiştik ❁ yani hakkı bâtıldan ayırarak nizâ‘ı ayırt edip kesmek hâssası vermiştik. Kesip atan ayırtıcı söz ve sözde iki kıssa arasını ayıran أَمَّا بَعْدُ gibi fâsıl söze dahi “fasl-ı hitab” denilir. İşte böyle müeyyed, kuvvetli, bir tevbekâr idi. Bununla beraber {وَهَلْ اَتٰيكَ} bir de geldi[1] mi sana? ❁ Bu suretle istifham kıssanın[2] ehemmiyetine nazar-ı dikkati celb içindir. {نَبَؤُا الْخَصْمِ} Hasım kıssası ❁ “hasm” esasen masdar olup muhâsım mânasına dahi kullanılır. Müfrede, cem‘e, müzekker ve müennese ıtlak olunur. Nitekim burada şöyle cemi‘ zamiri gönderiliyor[3]. {اِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ} Mihrâbın sûrunu aştıkları vakit.

“**Sûr**” yüksek duvar, “Mihrâb” da köşk, şehnişîn [4091] {اِذْ دَخَلُوا عَلٰى دَاوُدَ} Dâvûd’un üzerine girdikleri vakit {فَفَزِعَ مِنْهُمْ} ki birdenbire onlardan telâş etti ❁ çünkü bunca muhafızlara rağmen sûr aşılmış içeri girilmişti,

1 B: “gelmedi”.
2 F ve M: “kıssasının”.
3 M ve B: “gönderiyor”.

fakat girdiler de ne yaptılar {قَالُوا} dediler {لَا تَخَفْ} korkma {خَصْمَانِ} iki hasım ❁ yani biz birbiriyle davalı iki alay muhâsımız {بَغٰى[1] بَعْضُنَا عَلٰى بَعْضٍ} bazımız bazımıza tecavüz etti {فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ} onun için sen aramızda hak ile hükmet {وَلَا تُشْطِطْ} ve aşırı gitme ❁ haktan uzaklaşıp cevr etme {وَاهْدِنَٓا اِلٰى سَوَٓاءِ الصِّرَاطِ} de[2] bizi düz yolun ortasına çıkar ❁ adalet yap. Görülüyor ki davaya tekaddüm eden bu şifâhî arz-ı hâlin kelimeleri çok îhâmlıdır. Hele işbu وَلَا تُشْطِطْ hitabında târizden daha ileri giden bir ihtar vardır. Bunlar alelâde davacılara benzemiyorlar. "O hâlde dava nedir?" denirse {اِنَّ هٰذَٓا} işte şu ❁ hâzır bi'l-meclis olan zat {اَخٖى} benim kardeşim ❁ melâike olduklarına göre din kardeşi veya arkadaşı diye tefsir edilmiştir. Fakat zarûrî değildir {لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً} onun doksan dokuz na'cesi;

"**Na'ce**" dişi koyuna ve dişi sülüne denildiği gibi kadına da istiare edilir. {وَلِىَ نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ} Benim ise bir tek na'cem var. {فَقَالَ اَكْفِلْنِيهَا} Böyle iken onu benim nasibime bırak dedi {وَعَزَّنٖى[3] فِى الْخِطَابِ} ve hitabda bana ağır bastı ❁ söyleşmede yahut namzetleşmede hatırlı geldi, galebe etti. {قَالَ} dedi ki Dâvûd {لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ اِلٰى نِعَاجِهٖ} senin bir [4092] koyununu koyunlarına istemekle sana zulmetmiş vallahi {وَاِنَّ كَثٖيرًا مِنَ الْخُلَطَٓاءِ} ve hakikaten halîtlerden birçoğu ❁ burada "huletâ"yı yalnız şürekâ diye tefsir etmek bize kāsır geliyor. أخ Tâbirinden de anlaşıldığına göre ihtilât hâlinde bulunan, yani bir cemiyette yaşayan insanlar; ihvân, rüfekā, arkadaşlar, yoldaşlardan birçoğu {لَيَبْغٖى بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ} mutlak birbirlerine tecavüz ediyorlar {اِلَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} ancak iman edip sâlih ameller işleyenler başka {وَقَلٖيلٌ[4] مَا هُمْ} onlar da pek az. {وَظَنَّ دَاوُدُ} Ve Dâvûd zannetmişti ❁ girdikleri zaman veya bu "bâğī"[5] sözünü söylerken sanmıştı {اَنَّمَا فَتَنَّاهُ} ki Biz kendisini sırf bir fitneye düşürdük ❁ sevk-i ilâhî ile mülkünde bir ihtilâl oluyor, kendine bağy ile bir baskın yaptılar zannetti, yahut sezmişti ki kendisine mücerred bir

---

1 B: "يبغى".
2 B -"de".
3 H, F, M (ilk baskı) ve B: "وغرني".
4 B: "وقيل".
5 B: "Bağy".

imtihan yaptık {فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ} derhâl Rabbine istiğfar etti ❁ mağfiretini[1] niyaz eyledi {وَخَرَّ رَاكِعًا} ve rükû' ederek secdeye kapandı {وَاَنَابَ} ve tevbe ile Allah'a sığındı {فَغَفَرْنَا لَهُ ذٰلِكَ} Biz de onun için kendisine onu: o zannını veya zannettiğini mağfiret buyurduk. ❁ Demek mülkünün şiddet ve kuvveti sûrdan aşılıp[2] mihrâba girilivermesine mâni' olmadığı gibi, öyle bir fitne manzarası görününce de evvâb olan Dâvûd derhâl tevbe ve istiğfar ile Allah'a rücû'da gecikmemiş ve hemen mağfiret-i ilâhiyeye ermiştir. Zannettiği fitne vâki' olmamış[3], mücerred bir ders-i ibret olarak kapanmıştır. Bu kıssa münasebetiyle birçok lâflar edilmiş, masallar söylenmiştir.[4] Onun için Hazret-i Alî'nin "her kim Dâvûd hadîsini kassasların rivayeti vechile tahdis ederse ona yüz altmış [4093] değnek vururum" dediği naklediliyor.[5] Bâhusus Cenâb-ı Hak buyuruyor ki {وَاِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى} ve şübhesiz ki ona huzûr-ı izzetimizde muhakkak bir yakınlık {وَحُسْنَ مَاٰبٍ} ve bir meâb güzelliği, âkıbet varacağı güzel bir merci', cennette güzel bir makam vardır. Onun için kendisine şöyle hitab edildi: {يَا دَاوُدُ اِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِى الْاَرْضِ} Ya Dâvûd muhakkak ki Biz seni arzda bir halîfe kıldık ❁ yani kendi keyfine göre asâletle hükûmet etmek üzere değil, Allah teâlâ'nın nâmına izâfetle O'nun ahkâmını icrâya me'mur ki Âdem'in hilkatinin hikmeti de bu idi. {فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ} İmdi insanlar arasında hak ile hükmet ❁ zira hilâfetin mânası budur. {وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوٰى} Ve hevâya tâbi' olma ❁ nefsin arzusu arkasından gitme, keyfe göre hükmetme {فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} ki seni Allah'ın yolundan şaşırmasın {اِنَّ الَّذِينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} çünkü Allah yolundan sapanlar ❁ Firavunlar gibi hüküm kendilerinin zannederek Allah'ın ahkâmından başkasını tatbîke çalışanlar {لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ} hesap gününü unuttukları için kendilerine çok şiddetli bir azab vardır.

---

1 B: "mağfiretine".

2 H +"ansızın".

3 B: "olmamışdır".

4 B -"mücerred bir ders-i ibret olarak kapanmıştır. Bu kıssa münasebetiyle birçok lâflar edilmiş, masallar söylenmiştir".

5 Ömer en-Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* thk. Mâhir Edîb Habbûş, İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440/2019, XII, 486; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 81. Krş. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* IV, 328:

قال سعيد بن جُبير وابن المسيِّب: سمعتُ عليًّا رضي اللّٰه عنه يقول: مَن حدَّثكم بحديث داود على ما يرويه القُصَّاص جلدتُه مئة وستين؛ لأنه حدُّ الفِرْية على الأنبياء، فأُضَعِّفُه.

Bunun üzerine şu üç âyet, iki kıssa arasında fâsıla âyetleri, yani bir fasl-ı hitabdır. Bunlar da Dâvûd'a hitab olmak muhtemil ise de واذكر اصبر[1] gibi hitâbât-ı Muhammediyeden olması daha doğrudur.

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَٓاءَ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلاًۜ ذٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُواۚ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِۜ ﴿٢٧﴾ اَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِى الْاَرْضِ اَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ ﴿٢٨﴾ كِتَابٌ اَنْزَلْنَاهُ اِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُٓوا اٰيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ﴿٢٩﴾

[4094] Meâl-i Şerîfi

Hem o göğü ve yeri ve aralarındakileri Biz boşuna yaratmadık; o, o küfredenlerin zannı. Onun için küfredenlere ateşten bir veyl var (27). Yoksa iman edip de sâlih sâlih işler yapanları Biz o yerdeki müfsidler gibi[2] yapar mıyız? (28). Yoksa o korunan müttakīleri arsız çapkınlar gibi yapar mıyız? Bir kitap ki bu sana[3] indirdik, çok mübarek, âyetlerini düşünsünler ve ibret alsın temiz özlüler (29).

{وَمَا خَلَقْنَا السَّمَٓاءَ وَالْاَرْضَ} ❁ Âl-i İmran'ın âhirinde اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [3/190] âyetine bak. {كِتَابٌ} Kur'an, yahut bu sûre {لِيَدَّبَّرُٓوا ...الخ} tedebbür aklî, tezekkür naklî cihetlerde olmak gerektir.

وَوَهَبْنَا لِدَاوُ۫دَ سُلَيْمٰنَۜ نِعْمَ الْعَبْدُۜ اِنَّهُٓ اَوَّابٌۜ ﴿٣٠﴾ اِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ الصَّافِنَاتُ الْجِيَادُۙ ﴿٣١﴾ فَقَالَ اِنّ۪ٓى اَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبّ۪ىۚ حَتّٰى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِۘ ﴿٣٢﴾ رُدُّوهَا عَلَيَّۜ فَطَفِقَ مَسْحاً بِالسُّوقِ وَالْاَعْنَاقِ ﴿٣٣﴾ وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمٰنَ وَاَلْقَيْنَا عَلٰى كُرْسِيِّه۪ جَسَداً ثُمَّ اَنَابَ ﴿٣٤﴾ قَالَ رَبِّ اغْفِرْ ل۪ى وَهَبْ ل۪ى مُلْكاً لَا يَنْبَغ۪ى لِاَحَدٍ مِنْ بَعْد۪ىۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْوَهَّابُ ﴿٣٥﴾ فَسَخَّرْنَا لَهُ الرّ۪يحَ تَجْر۪ى بِاَمْرِه۪ رُخَٓاءً حَيْثُ اَصَابَۙ ﴿٣٦﴾

1 H, F, M ve B: "واصبر".
2 B -"gibi".
3 M ve B -"bu sana".

وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَغَوَّاصٍۙ ﴿٣٧﴾ وَاٰخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِى الْاَصْفَادِ ﴿٣٨﴾ هٰذَا عَطَٓاؤُ۬نَا فَامْنُنْ اَوْ اَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿٣٩﴾ وَاِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَاٰبٍ ﴿٤٠﴾

[4095] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de Dâvûd'a Süleyman'ı bahşettik; ne güzel kul, o cidden bir evvâb (30). Arzolundukta[1] *kendisine akşam üstü sâfinât hâlinde hâlis atlar (31). "Ben" dedi, "o hayır sevgisini Rabbimin zikrinden sevdim", nihâyet hicâba gizlendi (32). "Geri getirin onları bana", tuttu bacaklarını, boyunlarını silmeye başladı (33). Celâlim hakkı için Süleyman'a bir fitne de verdik ve tahtının üstüne bir cesed bıraktık, sonra tevbe ile rücû' etti (34). "Ya Rab! Bana mağfiret buyur ve bana öyle bir mülk bağışla ki ardımdan kimseye yaraşmasın, şüphesiz Sensin bütün dilekleri veren Vehhâb, Sen!" dedi (35). Bunun üzerine ona rüzgârı* [4096] *musahhar ettik, emriyle istediği yere yumuşacık cereyan ederdi (36). Şeytanları da: bütün bennâ' ve gavvâs (37). Ve daha diğerlerini bendlerde çatılı çatılı (38). "Bu işte" dedik, "Bizim atâmız; artık diler kerem et, diler imsak hesâbı yok" (39). Ve şüphesiz ki ona huzûr-ı izzetimizde bir yakınlık ve bir âkıbet güzelliği var (40).*

{اِذْ عُرِضَ عَلَيْهِ بِالْعَشِيِّ} ❁ "**Aşiyy**" öğleden sonra akşama kadar. {الصَّافِنَاتُ} ❁ Atın üç ayağını basıp birinin tırnağını dikerek duruşuna "sufûn" denilir ki en güzel bir duruştur. Ekseriya hâlis Arap atlarında olurmuş. Öyle duran ata "sâfin", cem'inde "sâfinât" denilir. {الْجِيَادُ} "Cevâd"ın veya "cevd"in cem'idir. Koşuda serî' olan öğdül at. Demek ki "sâfinât" duruştaki güzelliği, "ciyâd" da gidişteki güzelliği ifade ediyor. Şu hâlde arzda hem duruş[2] gösterilmiş hem koşuş[3]. {فَقَالَ} Onun üzerine dedi ki {اِنّ۪ٓي اَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَنْ ذِكْرِ رَبّ۪ي} ❁ müfessirînin çoğu buna şu mânayı vermişlerdir: Ben hayr yani mal ve at sevmek için Rabbimin zikrinden

1 H ve F: "O vakit ki arzolundu da".
2 H ve F: "duruşu".
3 H ve F: "koşu".

kaldım {حَتّٰى تَوَارَتْ[1] بِالْحِجَابِ} nihâyet Güneş hicâba gizlendi ❁ yani gurûb etti, ikindi namazı geçti diye bu suretle teessüf etti ve bundan dolayı "getirin onları bana" deyip hepsini Allah için kurban etti diyorlar. Bu surette حَتّٰى تَوَارَتْ[2] بِالْحِجَابِ mekūl-i kavilde dâhil olarak zamir "Şems"e gönderilmiş oluyor. Lâkin diğer birtakım müfessirîn ile beraber biz bunu şöyle anlıyoruz: "Ben o hayır sevmeyi, at sevmeyi Rabbimin zikrinden dolayı sevdim" dedi, yani namazını veya virdini geçirmedi, bilakis böyle diyerek atları bırakıp zikrini edâya gitti. حَتّٰى تَوَارَتْ[3] بِالْحِجَابِ Tâ ki o atlar hicâba gizlendi ❁ ahırlara çekildi, yahut koşuda gözden nihan oldu, o vakit namazını bitirdi {رُدُّوهَا عَلَيَّ} "geri getirin onları bana" dedi. {فَطَفِقَ مَسْحًا بِالسُّوقِ وَالْاَعْنَاقِ} Artık paçalarını, [4097] boyunlarını silmeye başladı ❁ okşadı, tımarlarına itina etti. Evvelkiler buna kılıç ile silmek mânası vermişler ve namazı geçirtmeye[4] sebep oldular diye Allah yolunda kurban edildiklerini söylemişlerdir ki ikisi de Süleyman'ın evvâb olduğunu anlatan birer misâldirler. Eğer bu kurban ediş harbe sevkedilerek öldürülmüş olmaları ise güzel bir mânadır.

{وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمٰنَ وَاَلْقَيْنَا عَلٰى كُرْسِيِّهٖ جَسَدًا} Celâlim hakkı için Süleyman'ı bir de fitneye düşürdük ve tahtının üzerine bir cesed bıraktık. ❁ Bu fitne hakkında da birtakım garîbeler söylenmiştir. Sûre-i Bakara'da işaret olunduğu üzere anlaşılıyor ki Süleyman aleyhisselâm Beytülmakdis'i yaptırdığı sırada celbettiği sanatkârlar içinde hiyel-i sanâyi'a vâkıf birtakım şeytanların kurdukları bir ihtilâl yüzünden bir müddet nüfûzunu zâyi' etmiş yahut tahtından cüdâ olmuş, bu suretle tahtında ya kendisi kuvvetsiz bir cesed hâlinde hükümsüz kalmış, yahut tahtı da işgal olunup ona kırk gün kadar heykel gibi birisi oturtulmuş idi. Mason tarihlerinde mason cemiyetlerinin Süleyman aleyhisselâm aleyhine olan bu ihtilâl hareketlerini esas ittihaz ettikleri ve reisinin hatırasına hürmet eyledikleri söylenir.

---

1 B: "توارد".
2 B: "توارد".
3 B: "توارد".
4 B: "geçirmeye".

Bu fitne oldu {ثُمَّ اَنَابَ} sonra Süleyman rücû' etti ۞ tevbe ile Allah'a sığınıp tekrar tahtına döndü: şöyle ki {قَالَ رَبِّ} yâ Rab dedi {اغْفِرْ لِى} bana mağfiret buyur ۞ her ne kusur, hata sâdır oldu ise afv u kereminle ört {وَهَبْ لِى مُلْكًا} ve bana öyle bir mülk bağışla ki {لَا يَنْبَغِى لِاَحَدٍ مِنْ بَعْدِى} benden başka kimseye gerekmesin ۞ yani benim hâlime münâsib, bana mahsus bir mucize olsun, yahut bu kere olduğu gibi kimse onu benden selb ü nez' edemesin. [4098] Yukarılarda da geçtiği üzere Râzî tefsirinin bir yerinde buna şöyle de mâna vermiştir: Yani bana öyle şanlı bir mülk ver ki ben ona nâil olup öldükten sonra "dünya mülkünün vefâsı olsa idi Süleyman'a olurdu" denilsin de kimsenin dünya mülküne hırs u rağbeti yaraşık almasın.[1] Bu da güzel bir mazmundur. Fakat biz öyle anlıyoruz ki Süleyman aleyhisselâm'ın asıl maksadı fâni olan dünya mülkü değil, âhiret mülkünü istemektir. Zira مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِى حَرْثِهٖۚ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهٖ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ'dir [eş-Şûrâ 42/20][2]. Ve ondan dolayıdır ki kendisine ziyadesi verilmiştir. Nitekim şöyle buyuruluyor: {فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ} Biz de onun üzerine kendisine[3] rüzgârı musahhar kıldık ۞ bunda[4] dünya mülkünün bir[5] rüzgâr gibi gelip geçici olduğuna da bir telmih vardır. O rüzgâr ona öyle musahhar, öyle münkād oldu ki bir me'mur gibi {تَجْرِى بِاَمْرِهٖ رُخَاءً حَيْثُ اَصَابَ} onun emriyle serfürû ederek istediği yere akardı. {وَالشَّيَاطِينَ} Şeytanları da ۞ fitnenin menşe'i olan şeytanları da musahhar kıldık. Burada bu şeytanların hem birtakım sanat dehâlarına dahi şümûlünü ve hem üç mertebe üzere teşekküllerini anlatan şöyle bir bedel ile îzah edilmesi ne kadar şâyân-ı dikkattir: {كُلَّ بَنَّاءٍ} Her

---

1 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XVI, 7:

«هب لي ملكا لا ينبغي لأحد من بعدي» يعني أن بعد حصول هذا الملك لا يبقى للنفس اشتغال بطلب الدنيا، ثم يعرف أن عند حصول هذا الملك الذي هو أعظم الممالك لا حاصل للدنيا ولا فائدة في لذاتها وشهواتها، فحينئذ يعرض القلب عن الدنيا ولا يقيم لها وزنا.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVI, 395:

الوجه الخامس: أن من لم يقدر على الدنيا يبقى ملتفت القلب إليها فيظن أن فيها سعادات عظيمة وخيرات نافعة، فقال سليمان يا رب العزة أعطني أعظم الممالك حتى يقف الناس على كمال حالها، فحينئذ يظهر للعقل أنه ليس فيها فائدة وحينئذ يعرض القلب عنها ولا يلتفت إليها، وأشتغل بالعبودية ساكن النفس غير مشغول القلب بعلائق الدنيا.

2 "Her kim âhiret ekimi isterse ona ekinini artırırız, her kim de dünya ekimi isterse ona da ondan veririz amma âhirette ona hiç nasip yoktur."

3 B -"kendisine".

4 B: "bundan".

5 M: "dir".

bir bennâ' ❁ her türlü yapıcı, binâ yapmak sanatı olanların[1] her türlüsü, her türlü binâ yapanlar ve yapıcıların her türlüsü: mimarı, ustası, kalfası. Corci Zeydan, *Târîhu'l-mâsûniyyeti'l-âm ve'l-bennâîne'l-ahrâr* nâmındaki masonluk tarih-i umûmîsinde "bennâ" kelimesini "mason", "franc-maçon"[2] kelimesini de "bennâ'-i hür" diye terceme etmiştir.[3] {وَغَوَّاصٍ} Ve gavvâs ❁ dalgıç, denizlerin diplerine dalmakta mâhir olanları {وَاٰخَرِينَ} ve daha diğerlerini ❁ ki mertebe-i hafâda bulunan bunlar diğer [4099] sanatkârlara şâmil olmakla beraber ins şeytanlarından cin şeytanlarına kadar varmaktadır. Onun için bunlar şu kayıt ile kayıtlanmışlardır: {مُقَرَّنِينَ فِى الْاَصْفَادِ} Bukağılarda, zincirlerde çatılı olarak teshir edilmişlerdir.

"**Asfâd**" "safed"in cem'idir ki bukağı, bend demektir. Bir de bahşiş mânasına gelir. Çünkü bahşiş dahi alanı verene bağlayan bir benddir. Lâkin burada بِالْاَصْفَادِ değil **فِى الْاَصْفَادِ** yani asfâd ile çatılmış değil, asfâdda birbirlerine çatılmış denilmekle bukağı mânasına olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki şerr ü fesadlarına meydan verilmeyecek bir surette sıkı bir kayd-ı inzibat altına alınmışlardır. {هٰذَا} Bu ❁ yani teshir ettik de dedik ki sana verilen bu saltanat, bu teshir {عَطَٓاؤُنَا} bizim atâmız ❁ bahşişimiz, vergimizdir. {فَامْنُنْ} Artık diler mennet ❁ dilediğine kerem et, in'âm, ihsan eyle {اَوْ اَمْسِكْ} diler tut ❁ dilediğinden de men' et yâ Süleyman {بِغَيْرِ حِسَابٍ} hesab yok ❁ zira tasarruf sana müfevvaz, yahut hesapsız çok bir atâ, dünyada böyle olmakla beraber {وَاِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفٰى وَحُسْنَ مَاٰبٍ} şu da muhakkak ki ona huzûr-ı izzetimizde şüphesiz bir yakınlık ve bir hüsn-i meâb: cennette güzel bir merci' ve makam vardır.

Bir de:

وَاذْكُرْ عَبْدَنَٓا اَيُّوبَۘ اِذْ نَادٰى رَبَّهُٓ اَنّ۪ي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍۜ ﴿٤١﴾ اُرْكُضْ بِرِجْلِكَۚ هٰذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ ﴿٤٢﴾ وَوَهَبْنَا لَهُٓ اَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرٰى

1 M: "onların".
2 M: "(Fran mason)".
3 Corci Zeydan, *Târîhu'l-mâsoniyyeti'l-âm,* Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2012, s. 29, 41, 45, 49, 50.

لِاُولِى الْاَلْبَابِ ﴿٤٣﴾ وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِبْ بِهٖ وَلَا تَحْنَثْ اِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِعْمَ الْعَبْدُ اِنَّهُٓ اَوَّابٌ ﴿٤٤﴾

Meâl-i Şerîfi

Kulumuz Eyyûb'u da an, o vakti[1] ki Rabbine şöyle nidâ etmişti: "Bak bana: meşakkat ve elem ile bana şeytan dokundu" (41). "Depren ayağınla, işte serin bir yıkanacak ve içecek" dedik[2] (42) ve ona bütün ehlini ve beraberlerinde daha bir mislini bahşettik tarafımızdan bir rahmet olarak, hem de bir ders-i ibret, temiz akıllılar için[3] (43). "Bir de al bir demet, elinle de vur onunla[4] hânis olma"; hakikat Biz onu sabırlı bulduk, ne güzel kul, hakikaten o bir evvâbdır (44).

{اَيُّوبَ} Eyyûb ❁ aleyhisselâm İbn İys b. İshak aleyhisselâm {اِذْ نَادٰى رَبَّهُٓ} hani Rabbine nidâ ettiği, "yâ Rab" diye çağırdığı vakti an: Şöyle ki {اَنِّى} ben, hâlim şu {مَسَّنِىَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ} zahmet ve acı ile şeytan bana dokundu ❁ vesveseye yol buldu.

"**Nusb**" meşakkat, bedende zahmet, azabda elem, mal[5] ve evlâd acısıyla tefsir edilmiştir. {اُرْكُضْ بِرِجْلِكَ} depren ayağınla.

[4101] "**Rekz**" (ركض), üzengi tepmek, kanat çırpmak kabîlinden olan harekettir. Ne kadar dikkate şâyân bir noktadır ki Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn, Eyyûb'un duasına cevap olan halâs mucizesini verirken bile evvelâ ona böyle bir hareket emretmiştir ki bu emir, tıpkı Meryem kıssasındaki هُزِّى [19/25] emrine benzer ve اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ [Fâtır 35/10] mazmûnunu da ihtar eder. Burada bu emir Hazret-i Eyyûb'a söylendiği gibi hikâye olunarak قُلْنَا hazf edilmiştir. Bu suretle âyet, arada Resûl-i Ekrem'e hitab eden bir cümle-i mu'teriza imiş gibi bir telmih

1 M ve B: "vakıt".
2 H ve F: "Depren ayağınla, işte bir yıkanacak, serin ve içecek".
3 H ve F: "ve ona bütün ehlini ve beraberlerinde daha bir mislini bahşettik bir rahmet olarak bizden ve bir ders-i ibret, temiz akıllılar için".
4 B: "onlara".
5 B -"mal".

de yapılmıştır. Ayak vurmak, ayakla deprenmek, üzengilemek, olduğu yerde tepinmeye, çabalamaya veya sefer veya hicret veya gazâ eylemeye, yani mücahedenin mümkin olabilen her kısmına sâdık olabileceğine göre bu telmih, kıssanın[1] hisse noktalarından birini teşkil eder. وَخُذْ بِيَدِكَ de böyledir. İbn Cerîr Taberî tefsirinde Hazret-i Eyyûb'un deprendiği bu arzın Câbiye olduğu naklediliyor.[2] {هٰذَا} İşte ❁ yani deprenince bir kaynak zuhur etti, işte dedik sana {مُغْتَسَلٌ} bir yıkanacak {بَارِدٌ} sepserin {وَشَرَابٌ} ve içecek ❁ yıkan ve iç, için dışın iyileşsin, yorgunluğun dinlensin, yüreğin soğusun. Bazılarına göre[3] "bârid" "muğtesel"in sıfatı değil, ikinci bir haber mevki'inde ve şarâb-ı bârid mânasındadır. Bunlar biri sıcak, biri soğuk iki menba' zuhur etmiş, sıcağıyla yıkanmış, soğuğunu içmiş olduğunu söylemişlerdir.[4] Fakat âyetin zâhiri evvelkidir.

{وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا[5]} Ve elinle bir demet tut {فَاضْرِبْ بِهٖ} da vur onunla {وَلَا تَحْنَثْ} ve hânis olma, yemininde durmamazlık etme.

"**Dığs**" demet, deste. Deniliyor ki bir hâdise dolayısıyla zevcesine yüz değnek vurmaya yemin etmiş idi. Bu [4102] suretle bir demet yaparak vurmakla yeminin yerine geleceği kendisine ruhsat olarak gösterilmiş ve hudûd ve eymânda bu, "Eyyûb ruhsatı" nâmıyla bâkī kalmıştır.[6] Âyette ne demeti olduğu tasrih edilmediği için daha geniş vücûha muhtemildir. Bizim kanaatimizce bu emir yalnız o ruhsatı göstermekle kalmıyor, eli altında bir cemaat teşkîli lüzûmunu da nâtık bulunuyor. Nitekim şu tezkirde o cihet daha sarihtir.

---

1 H, F, M ve B: "kıssasının".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Türkî), XX, 107; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 102:

وقيل: إن الأرض التي أمر أيوب أن يركضها برجله: الجابية.

3 B -"bu".

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXII, 560:

«هَذَا مُغْتَسَلٌ» فيه إضمار معناه: اركض فركض، وظهرت عين ماء حارٍ فاغتسل منها ثم نبعت له عين أخرى باردة فقال هذا «بَارِدٌ وَشَرَابٌ».

5 B -"ضغثا".

6 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* V, 31. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 98; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVI, 399:

«وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثاً» عطف على اركض والضغث الحزمة الصغيرة من الحشيش ونحوه. «فَاضْرِبْ بِهِ وَلا تَحْنَثْ» روي أن زوجته ليا بنت يعقوب وقيل رحمة بنت افراثيم بن يوسف ذهبت لحاجة فأبطأت فحلف إن برىء ضربها مائة ضربة، فحلل الله يمينه بذلك وهي رخصة باقية في الحدود.

وَاذْكُرْ عِبَادَنَٓا اِبْرٰهٖيمَ وَاِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ اُو۬لِي الْاَيْدٖي وَالْاَبْصَارِ ﴿٤٥﴾ اِنَّٓا اَخْلَصْنَاهُمْ بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِۚ ﴿٤٦﴾ وَاِنَّهُمْ عِنْدَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْاَخْيَارِ ﴿٤٧﴾ وَاذْكُرْ اِسْمٰعٖيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِۜ وَكُلٌّ مِنَ الْاَخْيَارِۜ ﴿٤٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Kullarımız İbrâhim'i, İshak'ı, Yaʿkūb'u da an, eller ve gözler sâhipleri idiler (45). Çünkü Biz onları temiz bir hâssa, hâlis yurt düşüncesiyle halîslerimizden kılmışızdır (46). Ve çünkü onlar muhakkak[1] nezdimizde seçilmiş ahyârdan[2] (47). İsmâil'i de, Elyesaʿı da, Zülkifl'i de an, hepsi de o ahyârdan[3] (48).

{اُو۬لِي الْاَيْدٖي وَالْاَبْصَارِ} ❁ Amelde ve ilimde kuvvetleri: icrâ ve istihbar âletleri vardı {اِنَّٓا اَخْلَصْنَاهُمْ} Çünkü Biz onları hâlislerimizden, ihlâsa erdirilmiş havâssımızdan kılmıştık. {بِخَالِصَةٍ} Bir hâlisa ile ❁ yani hâlis bir hâssa, lekesiz bir [4103] haslet ile ki şudur: {ذِكْرَى الدَّارِ} Yurt düşüncesi ❁ şüphe yok ki düşünmek, âkıbeti düşünmektir. {الْمُصْطَفَيْنَ} ❁ Aslı الْمصطفيين'dir. Yani mustafâlardan, güzidelerden, süzülüp seçilmişlerden. {الْاَخْيَارِ} Ahyâr, en hayırlılar ❁ ömürlerini zevk ü safa ile geçirmişler değil, Allah indinde en hayırlı olarak seçilmişlerden خَيرُ النَّاسِ مَنْ يَنْفَعُ النَّاسِ[4] müeddâsınca insanların en[5] hayırlısı insanlara menfaati olanlardır. İnsanların hakiki menfaati de sonunda şer olmayan uhrevî menfaatlerdir.

{وَاذْكُرْ اِسْمٰعٖيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ} İsmâil'i, Elyesaʿı ve Zülkifl'i de an. ❁ İsmâil'i, babası İbrâhim ile biraderi İshak'tan ayrı olarak zikir, şânına bilhassa itina içindir. Elyesaʿ b. Uhtûb b. Acuz aleyhisselâm İlyas aleyhisselâm'ın Benî İsrâil üzerine halîfesi olup sonra nübüvvet verilmiş. Zülkifl, Eyyûb aleyhisselâm'ın oğlu Bişr[6] olup Şam'da tevhide davet

1 H ve F -"muhakkak".
2 H ve F: "ahyârdandırlar"; B: "ahyârdır".
3 H ve F: "hepsi o ahyârdandırlar".
4 Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Kesb,* s. 48; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 238.
5 H -"en".
6 H, F, M ve B: "Şeref".

eylediği zikrolunuyor.[1] {وَكُلٌّ مِنَ الْاَخْيَارِ} Hep bunlar da ahyârdan ❁ Allah için hayr u fazilet neşredenlerden.

هٰذَا ذِكْرٌۜ وَاِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَاٰبٍۙ ﴿٤٩﴾ جَنَّاتِ عَدْنٍ مُفَتَّحَةً لَهُمُ الْاَبْوَابُۚ ﴿٥٠﴾ مُتَّكِـِٔينَ فِيهَا يَدْعُونَ فِيهَا بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ وَشَرَابٍ ﴿٥١﴾ وَعِنْدَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ اَتْرَابٌ ﴿٥٢﴾ هٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ ﴿٥٣﴾ اِنَّ هٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِنْ نَفَادٍۚ ﴿٥٤﴾

[4104] **Meâl-i Şerîfi**

İşte bu bir zikirdir, ve şüphesiz korunan müttakīler için her hâlde güzel[2] bir istikbal (bir hüsn-i meâb) var (49). Adn cennetleri: açılarak kendilerine bütün kapılar (50). İçlerine kurularak orada birçok yemişle bambaşka bir içki isteyecekler (51). Yanlarında da gamzeleri kasan hep bir yaşıt dilberler (52). İşte bu, o hesap günü için size vaad olunan (53). İşte[3] ki bu Bizim rızkımız, muhakkak ki[4] ona hiç tükenmek yok (54).

{هٰذَا} Bu ❁ geçen âyetlerle anılan mehâsin {ذِكْرٌ} bir zikirdir. ❁ وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ buyrulduğu üzere Kur'ân'ın hâvî olduğu zikirlerden bir zikir, dâima hatırda tutulup ibret alınacak bir hâtıra-i şeref لَوْ اَنَّ عِنْدَنَا ذِكْرًا مِنَ الْاَوَّلِينَ [es-Sâffât 37/168] diyenlerin istedikleri "zikr[ün] mine'l-evvelîn"dir.

هٰذَاۜ وَاِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَاٰبٍۙ ﴿٥٥﴾ جَهَنَّمَۚ يَصْلَوْنَهَاۚ فَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿٥٦﴾ هٰذَاۙ فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌۙ ﴿٥٧﴾ وَاٰخَرُ مِنْ شَكْلِهٖٓ اَزْوَاجٌۜ ﴿٥٨﴾ هٰذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْۚ لَا مَرْحَبًا بِهِمْۜ اِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ ﴿٥٩﴾ قَالُوا بَلْ اَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْۜ اَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَاۚ فَبِئْسَ الْقَرَارُ

---

1 Taberî, *Târîh*, I, 325; Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 636:

وأن الله عز وجل بعث بعده ابنه بشر بن أيوب نبيا، وسماه «ذا الكفل» وأمره بالدعاء إلى توحيده، وأنه كان مقيما بالشام عمره حتى مات، وكان عمره خمسا وسبعين سنة.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XII, 202:

«وَذَا الْكِفْلِ» قيل هو ابن أيوب، وعن وهب أن الله تعالى بعث بعد أيوب شرف ابن أيوب نبيا وسماه «ذا الكفل» وأمره بالدعاء إلى توحيده وكان مقيما بالشام عمره حتى مات وعمره خمس وسبعون سنة.

2 B: "her hâl güz".

3 H ve F: "Şüphesiz".

4 H ve F -"muhakkak ki".

﴿٦٠﴾ قَالُوا رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هٰذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِى النَّارِ ﴿٦١﴾ وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرٰى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْاَشْرَارِ ﴿٦٢﴾ اَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا اَمْ زَاغَتْ عَنْهُمُ الْاَبْصَارُ ﴿٦٣﴾ اِنَّ ذٰلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ اَهْلِ النَّارِ ﴿٦٤﴾

[4105] **Meâl-i Şerîfi**

Bu böyle, şüphesiz azgınlar için de fena bir istikbal (şer bir meâb) var (55). Cehennem, ona yaslanacaklar, fakat o ne çirkin döşek (56). İşte, artık tatsınlar onu bir hamîm ve bir gassâk (57). Ve o şekilden bir diğeri: Çifte çifte (58). Şu: bir alay: maiyyetinizde göğüs germiş; onlara merhaba yok, çünkü onlar cehenneme salınıyorlar (59). "Hayır" derler, "size merhaba yok,[1] onu bize siz takdim ettiniz, bakın ne fena yatak" (60). "Yâ Rabbenâ" derler, "bize bunu takdim edene ateşte azâbı hemen kat kat artır" (61). Bir de derler ki: "Neye görmüyoruz biz o eşrârdan saydığımız birtakım adamları? (62) Onları eğlence yerine tuttuktu ha! Yoksa onlardan kaydı mı bu gözler?" (63). Şüphesiz ki bu haktır muhakkak olacaktır[2] ehl-i nârın birbirine husûmeti (64).

{وَغَسَّاقٌ} "**Gassâk**" ❁ yaradan akan sarı su, irin, cerahat akıntısı, yahut şarap gibi kaynar olan "hamîm"in zıddı olmak üzere içilmez derecede gayet soğuk ve çok çirkin kokulu içki ki hamîm sıcaklığıyla yakar, gassâk da soğukluğuyla. {وَاٰخَرُ مِنْ شَكْلِهِ} Ve onun şeklinden, yani o tadılan azab veya içki kabîlinden daha diğeri de var. {اَزْوَاجٌ} Çifte çifte, türlü türlü acılar, zehir zakkum[3] içkiler. {هٰذَا[4] فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ} Şu sizinle beraber iktiham eden bir alay ❁ maiyyetlerindeki tâbi'leriyle beraber cehenneme girdikleri sırada o tâğîlerin rüesâsına hikâye buyuruluyor.

"**İktiham**" şiddete göğüs gerip saldırmaktır. {لَا مَرْحَبًا بِهِمْ} Onlara merhaba yok, yahut merhaba olmasın ❁ bu da [4106] reislerin onlara

1 B +"derler".
2 H ve F: "Şüphesiz ki bu hak muhakkak olacak".
3 M: "zakkım".
4 M (ilk baskı): "هدا".

sözlerini hikâye. "Merhaba" demek رحبت مرحبا takdîrinde bir dua ile misafire bir iltifattır ki "geniş olasın, genişlik içinde güle güle oturasın" demektir. {وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرٰى رِجَالاً كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْاَشْرَارِ} ۞ Mü'minlerin fukarâsını kastediyorlar.

قُلْ اِنَّمَٓا اَنَا۬ مُنْذِرٌۗ وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّا اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُۚ ﴿٦٥﴾ رَبُّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ ﴿٦٦﴾ قُلْ هُوَ نَبَؤٌا عَظِيمٌۙ ﴿٦٧﴾ اَنْتُمْ عَنْهُ مُعْرِضُونَ ﴿٦٨﴾ مَا كَانَ لِيَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَاِ الْاَعْلٰٓى اِذْ يَخْتَصِمُونَ ﴿٦٩﴾ اِنْ يُوحٰٓى اِلَيَّ اِلَّٓا اَنَّمَٓا اَنَا۬ نَذِيرٌ مُبِينٌ ﴿٧٠﴾ اِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلٰٓئِكَةِ اِنِّي خَالِقٌ بَشَراً مِنْ طِينٍ ﴿٧١﴾ فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ ﴿٧٢﴾ فَسَجَدَ الْمَلٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ اَجْمَعُونَۙ ﴿٧٣﴾ اِلَّٓا اِبْلِيسَۜ اِسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٧٤﴾ قَالَ يَٓا اِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ اَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّۜ اَسْتَكْبَرْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ ﴿٧٥﴾ قَالَ اَنَا۬ خَيْرٌ مِنْهُۜ خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ ﴿٧٦﴾ قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَاِنَّكَ رَجِيمٌۚ ﴿٧٧﴾ وَاِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي اِلٰى يَوْمِ الدِّينِ ﴿٧٨﴾ قَالَ رَبِّ فَاَنْظِرْنِي اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ ﴿٧٩﴾ قَالَ فَاِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرِينَۙ ﴿٨٠﴾ اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ ﴿٨١﴾ قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَاُغْوِيَنَّهُمْ اَجْمَعِينَۙ ﴿٨٢﴾ اِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ ﴿٨٣﴾ قَالَ فَالْحَقُّۘ وَالْحَقَّ اَقُولُۚ ﴿٨٤﴾ لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ اَجْمَعِينَ ﴿٨٥﴾ قُلْ مَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ وَمَٓا اَنَا۬ مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ ﴿٨٦﴾ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ ﴿٨٧﴾ وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَاَهُ بَعْدَ حِينٍ ﴿٨٨﴾

[4107] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ben ancak korkuyu haber veren bir peygamberim, başka bir tanrı da yok ancak Allah: O Vâhid-i Kahhâr (65). O göklerin, yerin ve aralarındakilerin Rabbi Azîz, Gaffâr var" (66). De ki: "Bu bir azîm haberdir (67). Siz ondan yüz çeviriyorsunuz (68). Benim Mele'-i A'lâ'ya ne ilmim olurdu onlar münakaşa ederlerken? (69). Fakat ben açık inzar

edecek bir peygamber olduğum içindir ki o ilim bana vahyolunuyor" (70). Rabbin melâikeye dediği vakit: "Haberiniz olsun ben bir çamurdan bir beşer yaratmaktayım (71). Onu tesviye ettim de rûhumdan[1] ona[2] nefh eyledim mi derhâl ona secdeye kapanın" (72). Onun üzerine melâikenin hepsi toptan secde ettiler (73). Yalnız İblis kibirlenmek istedi ve kâfirlerden oldu (74). "Ey İblis!" buyurdu, "o Benim iki elimle yarattığıma secde etmene ne mâni' oldu sana? Kibirlenmek mi istedin? Yoksa âlîlerden mi bulunuyorsun?" (75). Dedi ki: "Ben ondan hayırlıyım, beni bir ateşten yarattın, onu ise bir [4108] *çamurdan yarattın" (76). Buyurdu ki: "Hemen çık oradan, çünkü artık sen matrud (racîm)sin (77). Ve her hâlde üzerindedir lânetim[3] cezâ gününe kadar" (78). Dedi: "Yâ Rab! O hâlde ba's olunacakları güne kadar beni geri bırak" (79). "Haydi" buyurdu, "geri bırakılanlardansın (80) mâlum vakit gününe kadar" (81). "Öyle ise" dedi, "izzetine kasem ederim ki ben onların hepsini mutlak iğvâ eder sapıtırım (82). Ancak içlerinden ihlâs ile seçilmiş has kulların müstesnâ" (83). Buyurdu ki: "O doğru ve Ben hep doğruyu söylerim (84). Celâlim hakkı için cehennemi mutlak dolduracağım senden ve onların sana tâbi' olanlarından topunuzdan tıka basa" (85). De ki: "Bir ecir istemiyorum sizden ona karşı ve ben o tekellüfcülerden değilim (86). O sırf bir zikir, bir öğüttür bütün âlemîn için (87). Ve her hâlde onun haberini bir zaman sonra bileceksiniz"[4] (88).*

{قُلْ هُوَ نَبَؤٌا عَظِيمٌ} De ki o bir azîm haberdir ❁ yani benim size verdiğim bu haber, benim böyle inzâra me'mur peygamberliğimle Allah'ın şerîkten münezzeh olarak vahdâniyeti haberi çok ehemmiyetli, azametli büyük bir haberdir. Bir ucunda O Vâhid'in hiçbir tarafından müdafaası kābil olmayan ebedî kahrı[5], bir taraftan da O'nun izzet ve mağfireti var. {مَا كَانَ لِيَ مِنْ عِلْمٍ بِالْمَلَإِ الْاَعْلٰى} Benim o Mele'-i A'lâya hiçbir ilmim yoktu.

---

1 B -"bir beşer yaratmaktayım (71). Onu tesviye ettim de rûhumdan".
2 H ve F -"ona".
3 B: "lânetin".
4 H ve F: "Ve her hâlde bileceksiniz onun haberini bir zaman sonra".
5 B: "kahr".

"**Mele'-i A'lâ**" en yüksek heyet, melâike âlemi {اِذْ يَخْتَصِمُونَ} onlar münakaşa ederlerken {اِنْ يُوحٰٓى اِلَىَّ اِلَّٓا اَنَّمَٓا اَنَا۬ نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌ} ancak ben mahza bir nezîr-i mübîn, açıktan açığa inzâra me'mur bir peygamber olduğum için o ilim bana vahyolunuyor ❁ da biliyorum. Şöyle ki: {اِذْ قَالَ رَبُّكَ} Yani Rabbin şöyle dediği vakit ettikleri münakaşa ❁ ki [4109] Sûre-i Bakara'da tafsil olunduğu üzere اَتَجْعَلُ ف۪يهَا مَنْ يُفْسِدُ ف۪يهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَٓاءَ [2/30] demişlerdi. Mâruf bir hadîs-i şerîfte Mele'-i A'lâ'nın ihtisâmı[1] keffârât ve derecât hakkındadır[2] diye îzah edilmesi de bu mânanın tafsîlâtındandır. Şüphe yok ki en yüksek münakaşanın sırrı nezd-i ilâhîde mağfiret ve derecâta mazhariyet meselesidir. Melâikenin وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ [2/30] diyerek hilâfete rağbet izhar etmeleri de bundan olmuştur. {اِنّ۪ي خَالِقٌ بَشَراً مِنْ ط۪ينٍ} Ben bir çamurdan bir beşer halketmekteyim ❁ beşeresinin, yani derisinin açık olması hasebiyle insana "beşer" denilmiştir. {فَاِذَا سَوَّيْتُهُ} Binâen'aleyh onu tesviye ettiğim ❁ خَلَقَ فَسَوّٰى [el-A'lâ 87/2][3] kavlinden de anlaşıldığı üzere "tesviye" "halk"tan sonra olur. Demek ki insan maddesi çamurdan yaratıldıktan sonra bir de insan suretini almak, insanlık seviyesine gelmek için bir müddet de tesviye olunmuş, bedeninin eczâsı[4] kıvâmına getirilmek için düzeltilmiştir. Bu sebepledir ki muhtelif âyetlerde muhtelif merâtib-i halkına işaret olunmuştur. Nitekim Âl-i İmrân'da türâbdan, burada tînden, قَدْ اَفْلَحَ'da سُلَالَةٍ مِنْ ط۪ينٍ'den [23/12], Hicr'de صَلْصَالٍ'den, حَمَاٍ مَسْنُونٍ'dan [15/26], Enbiyâ'da acel'den[5] halk edildiği söylenmiştir. {وَنَفَخْتُ ف۪يهِ مِنْ رُوح۪ي} Ve içine rûhumdan nefh eylediğim vakit. ❁ "Rûhî" izâfeti cüz'iyyet için değil, şeref içindir. Çünkü rûh Allah'ın emrindendir. "Nefh" tâbiri de maddeye bilfiil hayat mebde'inin

1 H ve F -"ihtisâmı".

2 Tirmizî, Tefsîr, 38/3233:

عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أتاني الليلة ربي تبارك وتعالى في أحسن صورة، قال: أحسبه في المنام، فقال: يا محمد، هل تدري فيم يختصم الملأ الأعلى، قال: قلت: لا، قال: فوضع يده بين كتفي حتى وجدت بردها بين ثديي، أو قال في نحري، فعلمت ما في السماوات وما في الأرض، قال: يا محمد، هل تدري فيم يختصم الملأ الأعلى؟ قلت: نعم، في الكفارات، والكفارات المكث في المساجد بعد الصلوات، والمشي على الأقدام إلى الجماعات، وإسباغ الوضوء في المكاره، ومن فعل ذلك عاش بخير ومات بخير، وكان من خطيئته كيوم ولدته أمه، وقال: يا محمد، إذا صليت فقل: اللهم إني أسألك فعل الخيرات وترك المنكرات وحب المساكين، وإذا أردت بعبادك فتنة فاقبضني إليك غير مفتون قال: والدرجات إفشاء السلام وإطعام الطعام والصلاة بالليل والناس نيام.

3 "...yarattı da düzenine koydu..."

4 B: "bedenin cezâsı".

5 B: "acele'den".

ifâzasını temsil eder. Hatta, وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ'den [2/31] anlaşıldığına göre yalnız hayât-ı cismâniye değil, hayât-ı zihniye[1] ve ilmiye mebde'i olan şuur rûhunun, nefs-i nâtıkanın ta'allukunu ifade eder. Yoksa nefh-i rûh, hayat alâiminden[2] olan teneffüs ile de tevil olunabilirdi. {فَقَعُوا لَهُ} ❁ فاء cezâiyye, قَعُوا vukû'dan قَعْ emr-i hâzırının cem'idir. Yani rûh nefh olununca onun için düşün {سَاجِدٖينَ} sâcidîn olarak, her biriniz secde [4110] ederek ❁ tahiyye ve tekrim secdesi, yahut Allah'ın emrine kıble secdesi {فَسَجَدَ الْمَلٰٓئِكَةُ كُلُّهُمْ اَجْمَعُونَ} onun üzerine melâikenin hepsi toptan secde ettiler ❁ ve o secdenin neticesidir ki peygamber olanlara vahiy getirirler. {لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ} İki yedimle halkettiğime ❁ Kur'an'da Allah teâlâ'ya bazen "yedullah" gibi müfred olarak, bazen de مِمَّا عَمِلَتْ اَيْدٖينَا [Yâ-sîn 36/71] gibi cemi' olarak, bazen de böyle بِيَدَيَّ gibi tesniye olarak "yed" nisbet olunmuştur. Bir hadiste كِلْتَا يَدَيْهِ يَمِين[3] buyurulduğundan her birinde şân-ı ilâhîye lâyık bir mâna murad olduğunda şüphe yoktur. (*Sûre-i Mâide'ye* وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللّٰهِ *bak*). Birçokları burada iki yedin ayrıca birer mânası maksud olmayıp i'tinâ-yı mahsus ile yaratmak mânasından kinaye olduğuna kāil olmuşlardır. Zira Âdem bütün esbâb-ı âdiyenin fevkinde olarak en yüksek bir ıstıfâ ile yaratılmıştır. Bazıları da kudret mânasıyla tevil eylemişler ve tesniye mücerred tekid için olduğunu, çünkü Âdem'in hilkatinde kudret-i ilâhiyenin tecelliyâtı müekked ve muzâ'af bulunduğunu söylemişlerdir. İbn Ömer Hazretleri'nden rivayet olunur ki: "Allah teâlâ dört şeyi yediyle halk buyurmuştur: Arş, Cennet-i Adn, Kalem, Âdem; sonra her şeye 'ol!' demiş olmuştur."[4] Burada zâhir ki "yed", hiçbir sebep araya girmeksizin doğrudan doğru kudret-i ilâhiye ile demektir. Âdem'de ise bu mâna muzâ'aftır. Bizce burada en yakın vecih biri tesviyeye, biri de nefh-i rûha işaret olmasıdır. Ki beşerin hilkatinde cisim âlemi ile rûh âleminin ictimâ'ını ve binâen'aleyh insanın nüsha-i

---

1 B +"değil hayât-ı zihniye".
2 B: "âleminden".
3 Müslim, İmâret, 18.
4 Ebû Bekir el-Enbârî, *ez-Zâhir fî me'ânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412, I, 499; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 349; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 515:
وقال ابن عمر: خلق الله عز وجل أربعة أشياء بيده: العرش والقلم وآدم وعدناً، وقال لسائر الأشياء: كوني، فكانت.

câmi'a olduğunu anlatmış olur. {اَسْتَكْبَرْتَ اَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ} Kibirlenmek mi istedin, yoksa âlîlerden mi bulunuyorsun? ❁ Yani hiç istihkākın olmayarak mücerred bir kibir mi tasladın, yoksa zu'munca bihakkın yüksek, mâfevk mi bulunuyorsun? Nitekim İblis cevâbında bu ikinci şıkka [4111] tutunarak {قَالَ اَنَا خَيْرٌ مِنْهُ... الخ} ❁ Sûre-i A'râf'a bak. Bu îzâha göre burada مِنَ الْعَالِينَ tâbiri اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ'deki [el-Mü'minûn 23/14] "hâlıkīn" gibi farazî ve takdîrîdir. Lâkin Muhyiddin-i Arabî bunu tahkīke hamlederek buradan[1] bi'l-istidlâl şuna kāil olmuştur ki Âdem'e secde ile me'mur olmayan melâike de vardır. Bunlar âlîndir. "Müheyyemûn" denilen bir kısım melâike vardır ki Allah teâlâ'nın cemâl ve celâlini mülâhazaya müstağraktırlar. Hiçbiri Allah teâlâ'nın ondan gayrısını yaratmış olduğunu bilmez, bunlar Âdem'e secde ile emrolunmamışlardır. "el-Âlîn" bunlar yahut semâ melâikelerinin hepsidir. Onlar da Âdem'e secde ile emrolunmamışlardır. Âdem'e secde ile emrolunan melâike hep Arz melâikesidir.[2] Ancak Şeyh'in bu fikri insanın nüsha-i câmi'a olması hakkındaki mezhebine muvâfık düşmemiştir. {قَالَ فَالْحَقُّ} Allah teâlâ buyurdu ki o, hak ❁ yani ihlâslı kullarımı iğvâ edemeyeceğin sözü doğrudur. اِنَّ عِبَادِى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ [el-Hicr 15/42; el-İsrâ 17/65] Yahut o hâlde hakkı, yani iğvâ ettiğin surette hakkı, hak cezâsı nedir bilir misin? {وَالْحَقَّ اَقُولُ} O hakkı da Ben söyleyeyim ❁ yahut Ben hep[3] hak söylerim: {لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ} إلخ...

{قُلْ مَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ} De ki ona karşı, yani Kur'an'dan, o azîm haberden dolayı sizden bir ecir istemiyorum {وَمَٓا اَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ} Ben

---

1 H ve F: "burada".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 217:

وقيل إن «العالين» صنف من الملائكة يقال لهم المهيمون مستغرقون بملاحظة جمال الله تعالى وجلاله لا يعلم أحدهم أن الله تعالى خلق غيره، لم يؤمروا بالسجود لآدم عليه السلام أو هم ملائكة السماء ولم يؤمروا بالسجود وإنما المأمور ملائكة الأرض.

İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* III, 294:

وقد يريد بـ«العالين» الملائكة المهيمة في جلال الله الذين لم يدخلوا تحت الأمر بالسجود. وهم أرواح ما هم ملائكة فإن الملائكة هي الرسل من هذه الأرواح كجبريل عليه السلام وأمثاله فإن الألوكة هي الرسالة في لسان العرب فالملائكة هم الرسل من هذه الأرواح خاصة فما بقي ملك إلا سجد لأنهم الذين قال الله لهم «اسْجُدُوا لِآدَمَ» ولم تدخل الأرواح المهيمة فيمن خوطب بالسجود فإن الله ما ذكر أنه خاطب إلا الملائكة ولهذا قال «فَسَجَدَ الْمَلائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ» ونصب إبليس على الاستثناء المنقطع لا المتصل وهذه الأرواح المهيمة في جلال الله لا تعلم أن الله خلق آدم ولا شيئا لشغلهم بالله. يقول الله لإبليس «أَمْ كُنْتَ من الْعالِينَ» أي من هؤلاء الذين ذكرناهم فلم تؤمر بالسجود.

3 B: "pek".

o tekellüfcülerden de değilim ❁ kendinde olmayan bir şeye özenerek tekellüf ve tasannu' ile satmaya çalışan müdde'îlerden değilim. Yani böyle ciddiyetim samimiyetim mâlumunuzdur. Yok yere nübüvvet iddia etmeyeceğimi, Kur'ân'ı uydurmaya kalkışmayacağımı teslim etmeniz lâzım gelir.

İbn Adî Ebû Berze'den şöyle tahric eder, demiş ki: [4112] "Resûlullah 'size ehl-i cenneti haber vereyim mi?' buyurdu, 'belâ yâ Resûlallah' dedik, buyurdu[1]: هُمُ الرُّحَمَاءُ بَيْنَهُمْ 'onlar aralarında merhametli olanlardır. Size ehl-i nârı haber vereyim mi?' 'belâ yâ Resûlallah' dedik, buyurdu ki: 'هُمُ الآيِسُونَ القانطون الكذّابون المتكلِّفون onlar ye'se düşenler, ümidi kesenler, yalancılar, tekellüfcü olanlardır.'"[2] Mütekellifin alâmeti de Beyhakī'nin *Şu'abü'l-Îmân*'da İbn Münzir'den tahrîcine göre üçtür: Kendisinin[3] fevkinde olan kimse ile yarışmak ve yetişemeyeceği şeye el sunmak ve bilmediği şeyi söylemek.[4] *Sahihayn*'da vârid olduğu üzere İbn Mes'ud radıyallahu anh demiştir ki: "Ey insanlar, içinizden her kim bir ilim bilirse söylesin, bilmeyen de Allahu a'lem desin. Allah teâlâ Resûlüne şöyle buyurdu: قُلْ مَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ اَجْرٍ وَمَٓا اَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّف۪ينَ"[5]

{اِنْ هُوَ} O Kur'an başka değil {اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَم۪ينَ} bütün âlemîn için bir zikirdir. ❁ Bütün zevi'l-ukūl âlemleri için ilâhî bir ihtar, bir öğüttür. {وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَاَهُ بَعْدَ ح۪ينٍ} Ve kasem ederim ki onun haberini, dünyevî ve uhrevî haber verdiği va'd ü va'îd vesâireyi bir zaman sonra muhakkak bileceksiniz ❁ kimi dünyada kimi âhirette.

---

1 F +"ki".

2 İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ,* IV, 135; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 209; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 220:

عن أبي برزة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ألا أنبئكم بأهل الجنة» قال قلنا بلى قال: «الرحماء بينهم ألا أنبئكم بأهل النار» قلنا بلى قال: «هم الآيسون القانطون الكذابون المتكلفون».

3 H: "kendinin".

4 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* VII, 89; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 209; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 220:

عن أرطأة بن المنذر قال: آية المتكلف ثلاث يتكلم فيما لا يعلم وينازع من فوقه ويتعاطى ما لا ينال.

5 Dârimî, Mukaddime, 21; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 220:

عن عبد الله قال: من علم منكم علما، فليقل به، ومن لم يعلم، فليقل لما لا يعلم: الله أعلم. فإن: العالم إذا سئل عما لا يعلم، قال: الله عز وجل أعلم، وقد قال الله لرسوله: «قل ما أسألكم عليه من أجر وما أنا من المتكلفين».

[4113]

سورة الزمر مكية وهي خمس وسبعون آية

ZÜMER SÛRESİ

Zümer Sûresi Mekkîdir. Ancak قُلْ يَا عِبَادِىَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا'dan üç âyet müstesnâ. *İtkan* ve *Keşşâf*'ta beyan olunduğu üzere buna "Sûre-i Guref" dahi denilir.[1] "Zümer", "zümre"nin cem'idir. "Zümre" de bir takım demektir. Bu sûre nihâyette nefh-i Sûr ile kâfirleri zümre zümre cehenneme, müttakīleri de zümre zümre cennete sevkettiği için "Zümer" tesmiye olunmuştur. غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ âyetinden dolayı da "Guref" denilmiştir.

Âyetleri: Yetmiş beştir.

Kelimeleri: Bin yüz yetmiştir.

Harfleri: Dört bin yedi yüz sekizdir.

Fâsılası: من لى بدر.

Bu sûrenin Sûre-i Sâd hâtimesini[2] tavzih ve isbat ve nübüvvet ü tevhîdi takrir ile tâkip ederek başladığını ihtâra hâcet bile yoktur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

تَنْز۪يلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَز۪يزِ الْحَك۪يمِ ﴿١﴾ اِنَّٓا اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ فَاعْبُدِ اللّٰهَ مُخْلِصاً لَهُ الدّ۪ينَۜ ﴿٢﴾ اَلَا لِلّٰهِ الدّ۪ينُ الْخَالِصُۜ وَالَّذ۪ينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِه۪ٓ اَوْلِيَٓاءَۢ مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰىۜ اِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ بَيْنَهُمْ ف۪ي مَا هُمْ ف۪يهِ يَخْتَلِفُونَۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْد۪ي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ ﴿٣﴾ لَوْ اَرَادَ اللّٰهُ اَنْ يَتَّخِذَ وَلَداً لَاصْطَفٰى مِمَّا يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُۙ سُبْحَانَهُۜ

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 110; Süyûtî, *el-İtkān,* I, 194:
وتسمى سورة الغرف.

2 M (ilk baskı) ve B: "hâtimesi".

هُوَ اللّٰهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ ﴿٤﴾ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّۚ يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ
النَّهَارَ عَلَى الَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَۜ كُلٌّ يَجْرٖى لِاَجَلٍ مُسَمًّىۜ اَلَا هُوَ الْعَزٖيزُ الْغَفَّارُ
﴿٥﴾ خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَاَنْزَلَ لَكُمْ مِنَ الْاَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍۜ
يَخْلُقُكُمْ فٖى بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِنْ بَعْدِ خَلْقٍ فٖى ظُلُمَاتٍ ثَلٰثٍۜ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُۜ
لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ فَاَنّٰى تُصْرَفُونَ ﴿٦﴾ اِنْ تَكْفُرُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَنِيٌّ عَنْكُمْ وَلَا يَرْضٰى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَۚ
وَاِنْ تَشْكُرُوا يَرْضَهُ لَكُمْۜ وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰىۜ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا
كُنْتُمْ تَعْمَلُونَۜ اِنَّهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٧﴾ وَاِذَا مَسَّ الْاِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنٖيبًا اِلَيْهِ
ثُمَّ اِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُٓوا اِلَيْهِ مِنْ قَبْلُ وَجَعَلَ لِلّٰهِ اَنْدَادًا لِيُضِلَّ عَنْ سَبٖيلِهٖۜ
قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلٖيلًاۗ اِنَّكَ مِنْ اَصْحَابِ النَّارِ ﴿٨﴾ اَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ اٰنَٓاءَ الَّيْلِ سَاجِدًا
وَقَٓائِمًا يَحْذَرُ الْاٰخِرَةَ وَيَرْجُوا رَحْمَةَ رَبِّهٖۜ قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذٖينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذٖينَ لَا يَعْلَمُونَۜ
اِنَّمَا يَتَذَكَّرُ اُولُوا الْاَلْبَابِ ﴿٩﴾

[4115] **Meâl-i Şerîfi**

İndirilişi bu kitabın Allah'tan, O Azîz Hakîm Allah'tandır (1). Emin ol Biz sana kitabı hakkıyla indirdik, onun için Allah'a öyle ibadet ve kulluk et ki dini O'na hâlis kılarak (2). İyi bil ki Allah'ındır ancak hâlis din, O'nun berisinden birtakım velîlere tutunanlar da şöyle demektedirler: "Biz onlara ibadet etmiyoruz, ancak bizi Allah'a yakın yaklaştırsınlar diye." Şüphe yok ki Allah onların aralarında ihtilâf edip durdukları şeyde hükmünü verecek, her hâlde yalancı nankör olan kimseyi Allah doğru yola çıkarmaz (3). Allah bir veled edinmek murad etse idi elbette yaratacağından dileyeceğini seçecekti. Tenzih O Sübhân'a, O öyle bir Allah ki Vâhid, Kahhâr (4). Gökleri ve yeri hak ile yarattı, geceyi gündüzün üstüne sarıyor, gündüzü gecenin üstüne sarıyor, Ay ve Güneş'i musahhar kılmış, her biri bir müsemmâ ecele cereyan ediyor. Uyan, O öyle Azîz, öyle Gaffâr (5). O O'dur ki sizi

bir tek nefisten yarattı. Hem onun eşini de ondan yaptı ve sizin için yumuşak başlı [4116] *hayvanlardan sekiz eş en'âm da indirdi. Sizleri analarınızın karınlarında üç zulmet içinde hilkatten hilkate yaratıp duruyor. İşte Rabbiniz Allah O, mülk O'nun, O'ndan başka tanrı yok, o hâlde nasıl çevrilirsiniz? (6). Eğer küfrederseniz şüphe yok ki Allah'ın size ihtiyâcı yok, bununla beraber kulları hesabına küfre râzı olmaz. Ve eğer şükrederseniz sizin hesâbınıza ona râzı olur. Bir vizir çeken de diğerinin vizrini çekecek değildir. Sonra dönümünüz Rabbinizedir. O vakit O size bütün yaptıklarınızı haber verecek, çünkü O bütün sînelerin künhünü bilir (7). İnsana bir sıkıntı dokunduğu vakit Rabbine öyle dua eder ki bütün gönlünü O'na vererek, sonra kendisine tarafından bir nimet lutfediverdiği zaman da önceden O'na dua ettiği hâli unutur da yolundan[1] sapıtmak için Allah'a menendler koşmaya başlar. De ki: "Küfrünle biraz zevk et, çünkü sen o ateşliklerdensin" (8). Yoksa o, gece saatlerinde kalkan, secdeye kapanıp kıyam durarak dâima vazifesini yapan âhireti sayar ve Rabbinin rahmetini umar kimse gibi olur mu? Hiç bilirlerle[2] bilmezler müsâvî olur mu? Ancak temiz akıllı olanlar anlar (9).*

{تَنْزِيلُ الْكِتَابِ} İndirilişi bu kitabın {مِنَ اللّٰهِ} Allah'tandır. ❁ Başkası veremez. Tekellüfle tasannu' ile yapılamaz. Nübüvvet kesbî değildir ve zorla alınamaz. Çünkü Allah {الْعَزِيزِ} O öyle Azîz {الْحَكِيمِ} öyle Hakîm. ❁ "Azîz" iki mânaya gelir: Birisi mağlub olmaz, gālib ve kādir; bir de şerîk ve nazîri yok müteferrid demektir. Allah teâlâ hakkında ikisine de sâdık bir mâna murad olunmak lâzım gelir. Bilhassa bu iki vasfın zikriyle hem Kur'ân'ın azîz, hakîm bir kitap olduğuna tenbih, hem de zikrolunacak tevhîde temhiddir. {بِالْحَقِّ} Hakkıyla ❁ bihakkın, hak olarak. "Bâ", mülâbese, musâhabe veya sebebiye olmak üzere bunda birkaç vecih muhtemildir. Mülâbese olduğuna göre hakka mülâbis, yani haklı olarak hak olarak nüzul veya [4117] kitabın tam hakkı verilerek demek olur.

---

1 B: "yoldan".
2 B: "bilenlerle".

Sebebiyet olduğuna göre de hak sebebiyle, hakkı beyan etmek için veya hikmet-i hak ile demek olur ki, yerine göre bu mânalardan[1] biri tercih olunur.

{اَلَا لِلّٰهِ الدّ۪ينُ الْخَالِصُ} İyi bil ki Allah'ındır ancak hâlis din ❁ hiçbir şirk karışığı olmaksızın temiz ve hâlis tevhid dini, tam mânasıyla şüphesiz din, hâlis ibadet ve tâat ancak Allah'a yapılır ve yapılmalıdır. Bunu tahkik için buyuruluyor ki: {وَالَّذ۪ينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِه۪ٓ اَوْلِيَٓاءَ} O'nun berisinden birtakım evliyâ ittihaz edenler de ❁ Allah denince kendisinden daha ilerisi, daha yükseği, daha ötesi mümkin olmayan Zât-ı Ekmel denilmiş olduğu için, Allah'ın fevkinde ilâh iddiasına kalkışılmak mevzû'-i bahis olamaz. Şirk koşanlar, hep O'nun mâdûnundan birtakım velîler, hâmîler tutmak isterler. İsterler ama O'ndan başka velîlere, veliyyü'l-emrlere, sâhiplere tutunanlar, gerek اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًا [Sâd 38/5] diyenler gibi putlara ve gerek meleklere ve gerek Îsâ gibi ibâd-ı mükremîne ilâh diye sarılanlar {مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى} demektedirler. Böyle diyerek tutunmaktadırlar. Demek ki şirk bâtıldır. Mâbudluk yalnız Allah'ın hakkıdır. Hâlis din ancak Allah'ındır. (*Sûre-i Mâide'de sâbiîn hakkında geçen tafsîlâta bak*). {ف۪ي ظُلُمَاتٍ ثَلٰثٍ} Üç zulmette ❁ batın zulmeti, rahim zulmeti, meşîme[2] zulmeti.

قُلْ يَا عِبَادِ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْۜ لِلَّذ۪ينَ اَحْسَنُوا ف۪ي هٰذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌۜ وَاَرْضُ اللّٰهِ وَاسِعَةٌۜ اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ ﴿١٠﴾ قُلْ اِنّ۪ٓي اُمِرْتُ اَنْ اَعْبُدَ اللّٰهَ مُخْلِصاً لَهُ الدّ۪ينَۙ ﴿١١﴾ وَاُمِرْتُ لِاَنْ اَكُونَ اَوَّلَ الْمُسْلِم۪ينَ ﴿١٢﴾ قُلْ اِنّ۪ٓي اَخَافُ اِنْ عَصَيْتُ رَبّ۪ي عَذَابَ يَوْمٍ عَظ۪يمٍ ﴿١٣﴾ قُلِ اللّٰهَ اَعْبُدُ مُخْلِصاً لَهُ د۪ين۪يۙ ﴿١٤﴾ فَاعْبُدُوا مَا شِئْتُمْ مِنْ دُونِه۪ۜ قُلْ اِنَّ الْخَاسِر۪ينَ الَّذ۪ينَ خَسِرُٓوا اَنْفُسَهُمْ وَاَهْل۪يهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اَلَا ذٰلِكَ هُوَ الْخُسْرَانُ الْمُب۪ينُ ﴿١٥﴾ لَهُمْ مِنْ فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِنَ النَّارِ وَمِنْ تَحْتِهِمْ ظُلَلٌۜ ذٰلِكَ يُخَوِّفُ اللّٰهُ بِه۪ عِبَادَهُۜ يَا عِبَادِ فَاتَّقُونِ ﴿١٦﴾ وَالَّذ۪ينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ اَنْ يَعْبُدُوهَا وَاَنَابُٓوا اِلَى اللّٰهِ

1 B: "mânaların".
2 H ve F: "meşîn".

لَهُمُ الْبُشْرٰىۚ فَبَشِّرْ عِبَادِۙ ﴿١٧﴾ اَلَّذ۪ينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ اَحْسَنَهُۜ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ
هَدٰيهُمُ اللّٰهُ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمْ اُو۬لُوا الْاَلْبَابِ ﴿١٨﴾ اَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِۜ اَفَاَنْتَ تُنْقِذُ
مَنْ فِي النَّارِۚ ﴿١٩﴾ لٰكِنِ الَّذ۪ينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِنْ فَوْقِهَا غُرَفٌ مَبْنِيَّةٌۙ تَجْر۪ي مِنْ
تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ وَعْدَ اللّٰهِۜ لَا يُخْلِفُ اللّٰهُ الْم۪يعَادَ ﴿٢٠﴾ اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ اَنْزَلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً
فَسَلَكَهُ يَنَاب۪يعَ فِي الْاَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِه۪ زَرْعاً مُخْتَلِفاً اَلْوَانُهُ ثُمَّ يَه۪يجُ فَتَرٰيهُ مُصْفَرّاً ثُمَّ
يَجْعَلُهُ حُطَاماًۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِاُو۬لِي الْاَلْبَابِ ﴿٢١﴾

[4119] **Meâl-i Şerîfi**

Tarafımdan söyle: Ey iman eden kullarım, Rabbinize takvâ ile korunun. Bu dünyada güzellik yapanlara bir güzellik var ve Allah'ın arzı geniştir. Ancak sabredenlerdir ki ecirlerine hesabsız erdirilir (10). De ki: "Ben Allah'a dini O'nun için hâlis kılarak ibadet edeyim diye emrolundum (11). Hem O'nun birliğine teslim olan müslimînin evveli olayım diye emrolundum" (12). De ki: "Ben korkarım Rabbime isyan edersem büyük bir günün azâbından" (13). De ki: "Ben yalnız Allah'a kulluk ederim, dinimi O'na hâlis[1] *kılarak, (14) siz de O'nun berisinden dilediğinize kul olun." De ki: "Asıl hüsrâna düşenler kıyamet günü kendilerine ve mensublarına ziyan edenlerdir. Evet, odur işte asıl*[2] *açık hüsran (15). Onlara üstlerinden ateş çatılır, altlarından çatılır." Duydunuz a, işte Allah kullarını bundan tahzir buyuruyor: Ey kullarım onun için Bana korunun (16). Tâğūttan, ona kulluk etmekten kaçınıp da tam gönülle Allah'a yönelenlere gelince onlarındır müjde: Haydi tebşir et kullarıma (17). Onlar ki sözü dinlerler, sonra da en güzelini tatbik ederler. İşte onlar Allah'ın kendilerine hidâyet verdiği kimselerdir ve işte onlardır o temiz akıllılar (18). Ya üzerine "kelime-i azâb" hak olmuş kimse de mi? Artık o ateşteki kimseyi sen mi çıkaracaksın? (19). Fakat o Rablerine korunanlar, onlara şehnişînler var ki üzerlerinden şehnişînler yapılmış,*

---

1 F: "halâs".
2 B -"asıl".

altlarından ırmaklar akar. Allah'ın vaadi, Allah mîʿâdını şaşırmaz (20). Görmedin mi Allah'ın semâdan [4120] *bir su indirip de onu bir yoluyla Arz'da menbaʿlara koyduğunu? Sonra onunla bir ekin çıkarır, türlü renklerle, sonra o heyecâna gelir, bir de görürsün onu sararmış, sonra da onu bir çöpe çevirir. Elbette bunda bir ihtar var temiz akılları*[1] *olanlar için (21).*

اَفَمَنْ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِ فَهُوَ عَلٰى نُورٍ مِنْ رَبِّهٖۜ فَوَيْلٌ لِلْقَاسِيَةِ قُلُوبُهُمْ مِنْ ذِكْرِ اللّٰهِۜ اُو۬لٰٓئِكَ فٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ ﴿٢٢﴾ اَللّٰهُ نَزَّلَ اَحْسَنَ الْحَدٖيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَۗ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذٖينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْۚ ثُمَّ تَلٖينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ هُدَى اللّٰهِ يَهْدٖى بِهٖ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ﴿٢٣﴾ اَفَمَنْ يَتَّقٖى بِوَجْهِهٖ سُٓوءَ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ وَقٖيلَ لِلظَّالِمٖينَ ذُوقُوا مَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ ﴿٢٤﴾ كَذَّبَ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَاَتٰيهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٢٥﴾ فَاَذَاقَهُمُ اللّٰهُ الْخِزْىَ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُۢ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٢٦﴾ وَلَقَدْ ضَرَبْنَا لِلنَّاسِ فٖى هٰذَا الْقُرْاٰنِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَۚ ﴿٢٧﴾ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا غَيْرَ ذٖى عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ ﴿٢٨﴾ ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا رَجُلًا فٖيهِ شُرَكَٓاءُ مُتَشَاكِسُونَ وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍۜ هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًاۜ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِۚ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢٩﴾ اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُونَۘ ﴿٣٠﴾ ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ ﴿٣١﴾

[4121] **Meâl-i Şerîfi**

Demek ki her kimin Allah bağrını İslâm'a açmış ise işte o Rabbinden bir nûr üzerinde değil mi? O hâlde vay o Allah'ın zikrinden kalbleri katılara![2] *Onlar bir açık dalâl içindedirler*[3] *(22). Allah kelâmın en güzelini indirdi; ikizli, âhenkli bir kitap. Ondan Rablerine saygısı olanların derileri ürperir, sonra derileri de kalbleri de Allah'ın*

---

1 B: "akıllılar".

2 H ve F: "katı kalblilere".

3 H ve F: "içindeler".

zikrine yumuşar. O işte Allah rehberidir, Allah onunla dilediğini doğru yola çıkarır. Her kimi de Allah şaşırtırsa artık ona hidâyet edecek yoktur (23). O hâlde kıyamet günü zâlimlere "tadın bakalım kazanıp durduklarınızı" denilirken, o kötü azâbı yüzü ile koruyacak kimse ne olur? (24). Onlardan evvelkileri tekzib ettiler, ettiler de kendilerine hatırlarına gelmez cihetten azab geliverdi (25). Geliverdi de Allah onlara dünyâ hayatta zilleti tattırdı ve elbette âhiret azâbı daha büyüktür, velâkin bilselerdi (26). Yemin ederim ki bu Kur'an'da insanlar için her türlüsünden temsil getirdik, gerek ki iyi düşünsünler (27). Bir Kur'an ki pürüzsüz bir Arabî, gerek ki korunsunlar (28). Allah şunu bir mesel yapmıştır: Bir adam, onda birtakım ortaklar var, hırçın hırçın çekiştirip duruyorlar, bir [4122] *adam da selâmetle bir adamın; hiç bu ikisinin hâl ü şânı bir olur mu? Hamd Allah'ındır, fakat pek çokları bilmezler (29). Elbet sen öleceksin ve elbet onlar da ölecekler (30). Sonra siz muhakkak Rabbinizin huzûrunda muhakemeye duruşacaksınız (31).*

Kimin haklı, kimin haksız çıkacağına ve neticenin ne olacağına gelince:

فَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللّٰهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ اِذْ جَٓاءَهُۜ اَلَيْسَ ف۪ى جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِر۪ينَ
﴿٣٢﴾ وَالَّذ۪ى جَٓاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِه۪ٓ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ ﴿٣٣﴾ لَهُمْ مَا يَشَٓاؤُ۫نَ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ
ذٰلِكَ جَزٰٓؤُا الْمُحْسِن۪ينَۚ ﴿٣٤﴾ لِيُكَفِّرَ اللّٰهُ عَنْهُمْ اَسْوَاَ الَّذ۪ى عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ اَجْرَهُمْ بِاَحْسَنِ
الَّذ۪ى كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٣٥﴾ اَلَيْسَ اللّٰهُ بِكَافٍ عَبْدَهُۜ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذ۪ينَ مِنْ دُونِه۪ۜ وَمَنْ يُضْلِلِ
اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍۚ ﴿٣٦﴾ وَمَنْ يَهْدِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ مُضِلٍّۜ اَلَيْسَ اللّٰهُ بِعَز۪يزٍ ذِى انْتِقَامٍ
﴿٣٧﴾ وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُۜ قُلْ اَفَرَاَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ
دُونِ اللّٰهِ اِنْ اَرَادَنِىَ اللّٰهُ بِضُرٍّ هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّه۪ٓ اَوْ اَرَادَن۪ى بِرَحْمَةٍ هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ
رَحْمَتِه۪ۜ قُلْ حَسْبِىَ اللّٰهُۜ عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ ﴿٣٨﴾ قُلْ يَا قَوْمِ اعْمَلُوا عَلٰى مَكَانَتِكُمْ

إِنِّى عَامِلٌۚ فَسَوْفَ تَعْلَمُونَۙ ﴿٣٩﴾ مَنْ يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ ﴿٤٠﴾ اِنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّۚ فَمَنِ اهْتَدٰى فَلِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَاۚ وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ ﴿٤١﴾

[4123] **Meâl-i Şerîfi**

Artık o kimseden daha zâlim (daha haksız) kim olabilir ki Allah üzerine yalan söylemiş, doğruyu da kendisine geldiği vakit tekzib eylemiştir. Cehennemde değil midir mevkiʿi kâfirlerin?[1] *(32) Doğruyu getiren ve onu tasdik eden ise işte onlar korunan müttakīler (33). Onlara Rablerinin indinde ne dilerlerse var, o işte muhsinlerin cezâsı (34). Çünkü Allah onların mukaddemâ yaptıkları amelin en kötüsünü bile keffâretle örtüp, işlemekte bulundukları güzel amellerin en güzeline göre ecirlerini kendilerine ihsan edecektir (35). Allah kuluna kâfî değil mi? Durmuşlar da seni ondan beridekilerle korkutuyorlar, her kimi ki Allah şaşırtır artık ona hidâyet edecek yoktur (36). Her kime de Allah hidâyet verir onu da şaşırtacak yoktur, bir intikāmı var Azîz değil mi Allah? (37). Celâlim hakkı için sorsan*[2] *onlara:* [4124] *O gökleri ve yeri kim yarattı? Elbette şüphesiz Allah diyecekler, de ki: "O hâlde gördünüz a o Allah'tan başka çağırdıklarınızı; eğer Allah bana bir keder murad ederse onlar O'nun kederini açabilirler mi? Yahut bana bir rahmet murad ederse onlar O'nun rahmetini tutabilirler mi?" De ki: "Allah bana yeter, hep O'na dayanır mütevekkil olanlar" (38). De ki: "Ey kavmim! Hâliniz üzere çalışın, her hâlde ben çalışıyorum, artık ileride bileceksiniz: (39) kimmiş o kendine rüsvay edecek bir azab gelecek ve üstüne yerli bir azâb inecek?" (40). Biz insanlar için senin üzerine hakkıyla kitap indirdik,*[3] *o hâlde kim yola gelirse kendi lehinedir, her kim de saparsa sırf kendi aleyhine olarak sapar ve sen değilsin üzerlerine vekil (41).*

---

1 H ve F: "Değil mi cehennemdedir kâfirler için yegâne mevkiʿ".
2 B: "sorun".
3 H ve F: "Biz senin üzerine kitabı hakkıyla [H: "hakla"] insanlar için indirdik".

اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ حٖينَ مَوْتِهَا وَالَّتٖى لَمْ تَمُتْ فٖى مَنَامِهَاۚ فَيُمْسِكُ الَّتٖى قَضٰى عَلَيْهَا
الْمَوْتَ وَيُرْسِلُ الْاُخْرٰٓى اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّىۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٤٢﴾ اَمِ
اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ شُفَعَٓاءَۜ قُلْ اَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْـًٔا وَلَا يَعْقِلُونَ ﴿٤٣﴾ قُلْ لِلّٰهِ
الشَّفَاعَةُ جَمٖيعاًۜ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٤٤﴾ وَاِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ
وَحْدَهُ اشْمَاَزَّتْ قُلُوبُ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِۚ وَاِذَا ذُكِرَ الَّذٖينَ مِنْ دُونِهٖٓ اِذَا هُمْ
يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٤٥﴾ قُلِ اللّٰهُمَّ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ اَنْتَ تَحْكُمُ
بَيْنَ عِبَادِكَ فٖيمَا كَانُوا فٖيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿٤٦﴾ وَلَوْ اَنَّ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعاً
وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهٖ مِنْ سُٓوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ وَبَدَا لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مَا لَمْ يَكُونُوا
يَحْتَسِبُونَ ﴿٤٧﴾ وَبَدَا لَهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا كَسَبُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿٤٨﴾
فَاِذَا مَسَّ الْاِنْسَانَ ضُرٌّ دَعَانَاۘ ثُمَّ اِذَا خَوَّلْنَاهُ نِعْمَةً مِنَّاۙ قَالَ اِنَّمَٓا اُو۫تٖيتُهُ عَلٰى عِلْمٍۜ بَلْ هِىَ
فِتْنَةٌ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٤٩﴾ قَدْ قَالَهَا الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَمَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا
كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٥٠﴾ فَاَصَابَهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا كَسَبُواۜ وَالَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْ هٰٓؤُلَٓاءِ سَيُصٖيبُهُمْ
سَيِّـَٔاتُ مَا كَسَبُواۙ وَمَا هُمْ بِمُعْجِزٖينَ ﴿٥١﴾ اَوَلَمْ يَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَٓاءُ
وَيَقْدِرُۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٢﴾

[4126] **Meâl-i Şerîfi**

Allah alır o canları öldükleri zaman, ölmeyenleri de uyuduklarında. Sonra üzerlerine ölüm hükmü verdiklerini[1] alıkor da diğerlerini salıverir bir müsemmâ ecele kadar. Şüphesiz ki bunda düşünecek bir kavim için âyetler var (42). Yoksa Allah'ın berisinden şefaatçiler mi edindiler? De ki: "Hiçbir şeye güç yetiremezler ve akıl erdiremezlerse de mi?"[2] (43). De ki:[3] "Allah'ındır o şefaat bütün, O'nundur mülkü göklerin ve yerin, sonra

1 B: "verildiklerini".
2 H: "akıl erdiremezler iseler de mi?"; B: "akıl erdiremezler de mi?".
3 H -"De ki".

hep döndürülüp O'na götürüleceksiniz" (44). Böyle iken Allah bir olarak anıldığı vakit âhirete inanmayanların yürekleri burkulur da[1] O'ndan berikiler anıldığı vakit[2] derhâl yüzleri güler (45). De ki: "Ey gökleri ve yeri yaratan ve gayb u şehadeti bilen Allah'ım! Kullarının arasında o ihtilâf edip durdukları şeyler hakkında Sen hüküm vereceksin"[3] (46). Ve eğer bütün Arzdakiler, bir misli de beraber o zulmedenlerin olsa kıyamet günü azâbın fenalığından kurtulmak için onu mutlak feda ederlerdi zuhur edip de kendilerine Allah'tan hiç hesab etmedikleri nesneler[4] (47). Öyle ki yaptıkları amellerin fenalıkları karşılarına çıkmış ve istihzâ edip durdukları şeyler kendilerini sarmıştır[5] (48). Fakat insana bir sıkıntı dokunuverince[6] Bize yalvarır, sonra kendisine tarafımızdan[7] bir nimet bahşediverdiğimiz zaman da "o bana[8] bir bilgi üzerine[9] verildi" der. Belki o bir fitnedir velâkin pek çokları bilmezler (49). Onu bunlardan evvelkiler de söyledi fakat o kazandıkları kendilerini kurtarmadı (50). Neticede kazandıklarının fenalıkları başlarına geçti, şunlardan o zulmedenlerin de kazandıklarının fenalıkları başlarına geçecektir[10], onlar da atlatacak değillerdir (51). Hâlâ bilmediler mi ki Allah rızkı dilediğine açar, kısar da;[11] şüphesiz ki bunda iman edecekler için âyetler vardır[12] (52).

[4127] {اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا} Allah kabzeder alır o nefisleri ölümleri zamanı. ❁ Bu âyetin sevki yukarıya üç noktadan alâkadardır. Bir kere kasr ile nihâyetteki وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكٖيلٍ kavline nâzırdır. Yani

---

1 H ve F -"da".
2 H ve F +"ise".
3 H ve F: "Sen hüküm vereceksin kullarının arasında o ihtilâf edip durdukları şeyler hakkında".
4 H ve F: "Ve eğer o zulmedenlerin olsa bütün Arzdakiler, bir misli de beraber, mutlak feda ederlerdi onu azâbın fenalığından kurtulmak için kıyamet günü [H +"ve"] zuhur ettiği vakit kendilerine Allah'tan hiç hesab etmedikleri nesneler".
5 H ve F: "Zuhur edip de onlara yaptıkları amellerin kötüleri, sardığı vakit kendilerini o istihzâ edip durdukları şeyler".
6 H ve F: "Fakat insana bir zaruret messettiği vakit".
7 H ve F: "Bizden".
8 H ve F +"bendeki".
9 B -"üzerine".
10 H ve F: "geçecek".
11 H ve F: "açar ve kısar".
12 H ve F: "var".

vekil sen değilsin Allah'tır. Çünkü o canları ancak Allah alır. Bu nokta daha ileride وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ وَكٖيلٌ diye tasrih de edilecektir, ikincisi hidâyet ve dalâletin, hayat ve memat ile bir temsîlini iş'âr eder. Üçüncüsü de tâ yukarıdaki اِنَّكَ مَيِّتٌ وَاِنَّهُمْ مَيِّتُونَۘ ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ عِنْدَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ kavlini bir nevi tavzih ile فَمَنِ اهْتَدٰى فَاِنَّمَا يَهْتَدٖى لِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ ضَلَّ فَاِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا [Yûnus 10/108] ihtârını bir takrir ve isbattır. Sâhib-i *Keşşâf* burada "enfüs"ten murad rûh ile beden mecmû'u olduğuna kāil olarak demiştir ki: "el-Enfüs kemâ-hiye cümlelerdir, teveffîsi de imâtesidir ki hassâs derrâk bir zî-hayat olmasının medârı olan eczâsının sıhhat ve selâmeti kabîlinden esbâb ve şerâitin selb olunmasıdır. Çünkü sıhhati selb olununca ke-enne zâtı selb olunmuş gibi olur. Çünkü Allah azze ve alâ teveffîyi[1], mevti, menâmı hep enfüse ta'alluk ettirmiştir. Hâlbuki akl u temyiz nefsi[2] mevt ve nevm ile muttasıf değildir, ölen ve uyuyan ancak cümle mânasına nefistir."[3] "Nefs", "beden" mukabili olarak rûh mânasına dahi geldiği ve bilhassa "rûh-i[4] emrî" denilen nefs-i nâtıkaya ıtlak edildiği cihetle diğer müfessirîn burada "enfüs"ü[5] İbn Abbas Hazretleri'nden vârid olan bir rivayet vechile "akl u temyiz nefsi" denilen nüfûs-ı nâtıka ile tefsir etmişler ve "teveffî"yi de bedene olan ta'alluk ve tasarrufunu kesmek suretiyle kabzedip almak diye beyan eylemişlerdir. Mevtte zâhiren ve bâtınen, uykuda da yalnız zâhiren ta'alluku kesildiğini söylemişlerdir. İbn Abbas Hazretleri demiştir ki: "Âdem oğlunda bir nefis bir rûh vardır, aralarındaki fark Güneş ile şu'âı gibidir. Nefis kendisiyle akıl ve temyiz yapılan, rûh da teneffüs ve hareket yapılandır. Ölümde ikisi de müteveffâ, uykuda yalnız nefis müteveffâdır."[6] "Rûh" denilince

---

1 B: "keyfiyet-i".

2 H: "nefs-i".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 131:

«الْأَنْفُسَ» الجمل كما هي. وتوفيها: إماتتها، وهو أن يسلب ما هي به حية حساسة درّاكة: من صحة أجزائها وسلامتها، لأنها عند سلب الصحة كأن ذاتها قد سلبت... لأنّ الله عز وعلا علق التوفي والموت والمنام جميعا بالأنفس، وما عنوا بنفس الحياة والحركة ونفس العقل والتمييز غير متصف بالموت والنوم، وإنما الجملة هي التي تموت وهي التي تنام.

4 B: "rûhu".

5 F, M ve B -"'enfüs'ü".

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3252; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIII, 69:

وقال ابن عباس: في ابن آدم نفس وروح بينهما مثل شعاع الشمس، فالنفس التي بها العقل والتمييز والروح التي بها النَّفَسْ والتحرك، فإذا نام العبد قبض الله نفسه ولم يقبض رُوحه.

umûmiyetle hayat mebde'i anlaşılageldiği gibi, hayat[1] da [4128] ekseriya cismânî tezâhürât ile anlaşıldığından hayât-ı ma'neviye mebde'i olan rûha "nefs" ıtlak edilmiştir. Güneş ile şu'âını temsil getirmesi gösterir ki aralarında bir cevher farkı anlatmak istememiştir[2]. Bizim anladığımız şudur: Nefis kendini duyan, kendine ve kendindekine vicdânı olan, yani ene şuuruna sâhip olan zattır. Her nefiste böyle şâ'ir ve meş'ur olmak üzere çifte bir haysiyet vardır. Teveffî, bir şeyi vâfî olarak, yani kâmilen ve tamamıyla almak, selb etmektir. Bundan dolayı rûhun taraf-ı ilâhîden tamamıyla ahz u kabzına "teveffî" ve ölüme "vefat" denilmiştir. Emaneti yerine teslim ile tamamen vefâ etmek gibidir. Nefisler vâcibü'l-vücud değildirler, onun için kendilerine şuurları bizâtihâ[3] olsa bile lizâtihâ[4] değildir. Allah'tandır. Allah onları kendilerinden alıp kendilerinden geçirir. Bu mâna اَنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِه۪ [el-Enfâl 8/24] gibidir. İşte nefsin teveffîsi, ölüm ve uyku hâllerinde olduğu gibi kendinden geçirilip akl u temyîzinin kendinden alınmasıdır. Bu suretle mâna şu oluyor: اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ O nefisleri nüfûs-ı nâtıkayı başka değil, ancak Allah kendilerinden alır, kabzeder, yok etmeksizin kendilerinden geçirir, şuur ve temyizlerini alır {حِينَ مَوْتِهَا} öldükleri zaman ❁ yani bedene tasarruf ve ta'allukları kesildiği zaman {وَالَّت۪ى لَمْ تَمُتْ} ölmeyenleri de {ف۪ى مَنَامِهَا} uyudukları zaman alır da {فَيُمْسِكُ الَّت۪ى قَضٰى عَلَيْهَا الْمَوْتَ} üzerine ölüm hükmünü verdiklerini alıkor, ba'se kadar tutar. {وَيُرْسِلُ الْاُخْرٰى} Diğerlerini, henüz ölüm hükmü verilmemiş olan uykudakileri salıverir {اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} müsemmâ, mukadder bir ecele kadar ki ölecekleri zamandır. ❁ İşte böyle hem ölüm hâlinde, hem de uyku hâlinde o nefisler, Allah teâlâ'nın kabzında bulunur. Burada şu sual hatıra gelir: Yukarıda Sûre-i Secde'de قُلْ يَتَوَفّٰيكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذ۪ى وُكِّلَ بِكُمْ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ[5] تُرْجَعُونَ [es-Secde 32/11] [4129] buyurulmuş, daha yukarıda Sûre-i En'âm'da

---

1 H: "hayattan".
2 B: "anlamak istemiştir".
3 B: "bizâtihî".
4 B: "lizâtihî".
5 H, F, M ve B: "اليه".

حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَحَدَكُمُ[1] الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفَرِّطُونَ، ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ [el-En'âm 6/61-62] buyurulmuş olmakla bunlarda teveffî Allah'ın resullerine ve Melekü'l-mevt'e isnad edilmiş idi. Şu hâlde burada kasr ile اَللّٰهُ يَتَوَفَّى buyurulması bunlara münâfî olmaz mı? Fahreddin Râzî tefsirinde buna şöyle bir cevap verilmiştir: "Hakikatte teveffî eden ancak Allah teâlâ'dır. Şu kadar ki Allah teâlâ esbâb âleminde her nevi ameli melâikeden bir meleğe tefviz buyurmuş, bu suretle ervâhın kabzına da Melekü'l-mevt'i me'mur kılmıştır ki o reistir, maiyyetinde etbâ'ı ve hademesi vardır. Onun için o âyetlerde teveffî onlara nisbet edilmiş, burada da hakiki olarak Allah teâlâ'ya nisbet olunmuştur."[2] Bunun hâsılı Allah'ın me'mur edip gönderdiği rusülün kabzı Allah'ın kabzı demektir. Yahut Allah'ın kabzı doğrudan doğruya veya melekleri vâsıtasıyla olmaktan e'amdır demek oluyor. Bu cevap haddizâtında doğru ve وَهُوَ الْقَاهِرُ فَوْقَ عِبَادِهٖ وَيُرْسِلُ عَلَيْكُمْ حَفَظَةًۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاءَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا [el-En'âm 6/61] diye "hattâ" ile وَهُوَ الْقَاهِرُ kasrına tefrî'i de buna şâhid ise de burada daha mühim bir nükte vardır. Dikkat olunmak lâzım gelir ki zikrolunan âyetlerin yerinde Melekü'l-mevt'in kabzından sonra ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ[3] تُرْجَعُونَ buyurulduğu gibi, diğerinde de ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ [el-En'âm 6/62] buyurulmuştur. İşte buradaki teveffî o ircâ' ve red lahzasını beyandır. Bunun tavzîhi de şu olur: Melekü'l-mevt bedenden "rûh-ı hayvânî" denilen hayât-ı cismâniye rûhunu kabzeder, "akl ü temyiz rûhu" denilen nüfûs-ı nâtıkayı, emr-i Rab olan rûh-ı insânîyi ise وَنَفَخْتُ فٖيهِ مِنْ رُوحٖى [el-Hicr 15/29] mantûkunca doğrudan doğru Allah nefhettiği gibi اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ mantûkunca kabz u teveffîsi de doğrudan doğru Allah'a aittir. ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ [el-En'âm 6/62], ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ[4] [es-Secde 32/11] buyurulması da bu ihtisâsı iş'âr eyler.

---

1 H, F, M ve B: "احدهم".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVI, 457:

وجوابه أن المتوفي في الحقيقة هو الله، إلا أنه تعالى فوض في عالم الأسباب كل نوع من أنواع الأعمال إلى ملك من الملائكة، ففوض قبض الأرواح إلى ملك الموت وهو رئيس وتحته أتباع وخدم فأضيف التوفي في هذه الآية إلى الله تعالى بالإضافة الحقيقية، وفي الآية الثانية إلى ملك الموت لأنه هو الرئيس في هذا العمل وإلى سائر الملائكة لأنهم هم الأتباع لملك الموت والله أعلم.

3 H, F, M ve B: "اليه".

4 H, F, M ve B: "واليه ترجعون".

{اِنَّ فٖى ذٰلِكَ} Şüphesiz ki bunda bu teveffî ve imsak ve irsalde {لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ} [4130] düşünecek bir kavim için elbet âyetler var. Ki Allah'tan başka mâbud olamayacağına ve âkıbet hep Allah'a gidileceğine ve ba's olunup huzûrunda muhakeme olunacağına ve Allah'a karşı yalan söylemiş, zulüm, küfr etmiş haksızların, kâfirlerin mesvâsı[1] cehennem olup[2] sâdık, mü'min, müttakī, muhsinlerin en güzel mükâfâta ereceklerine, velhâsıl اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156] mısdâkına delâlet ederler (*Sûre-i En'âm'da* وَهُوَ الَّذٖى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ ثُمَّ يَبْعَثُكُمْ فٖيهِ *[el-En'âm 6/60] âyetinin tefsîrine bak.*) "Nefislerin uykudaki[3] gibi kendilerinden geçirilmesi azâbı duymamak itibariyle kâfirlerin lehlerine olmaz mı?" diye de bir sual hatıra gelebilir. Sâhib-i *Keşşâf* bu suâle meydan vermemek için, nefs-i nâtıkanın ölümle muttasıf olmayacağını[4] söylemişti,[5] fakat bunun asıl cevâbı Hazret-i Ali'ye nisbet olunan şu kıtadadır:

وَلَوْ أَنَّا إِذا متْنا تُرِكْنا   لَكَانَ الْمَوْتُ رَاحَةَ كُلِّ حَيٍّ
وَلَكِنَّا إِذا متْنا بُعِثْنَا   فَنُسْأَلُ بَعْدَ ذَا عَنْ كُلِّ شَيْءٍ

"Eğer biz öldüğümüz vakit bırakılmış olsa idik ölüm her zîhayâtın rahatı olurdu velâkin bizler öldüğümüz vakit ba's olunacağız da ondan sonra her şeyden sual edileceğiz." Demek[6] meselenin asıl tefekkür olunacak hall noktası bu kabz u imsak ve irsalden Allah teâlâ'nın tasarruf-ı mutlaka kudretini anlayarak bu tutuşun[7], bu habs ü imsâkin onları kaçırmayıp ba's için bir habs ü tevkif olduğunu istintac etmek ve ba's ile likāullâhın dehşetini,[8] celâl ü cemâlini mülâhaza edebilmektir. Onun için Yâsîn'de

---

1 B: "me'vâsı".
2 H ve F: "ve".
3 B: "uyudukları".
4 M ve B: "olamıyacağını".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 131:

ونفس العقل والتمييز غير متصف بالموت والنوم، وإنما الجملة هي التي تموت وهي التي تنام.

6 B +"ki".
7 H: "tutuşunun".
8 H -"ve ba's ile likāullâhın dehşetini".

geçtiği üzere Sûr nefh olununca kâfirler مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا[1] [Yâsîn 36/52] diyeceklerdir ki aşağıya doğru bu mâna burada da tavzih olunacaktır. Ve yine bundan dolayıdır ki kâfirler اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ [el-Mü'min 40/11] diyeceklerdir. Bütün bu inzarlara karşı müşriklerin yegâne tutundukları tutamak şefaat davası olduğu için buyuruluyor ki: {اَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ شُفَعَٓاءَ} Yoksa Allah'ın berisinden şefaatçiler mi edindiler? ❁ Allah'a karşı yalan söyleyen مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى diyen, Allah veled ittihaz [4131] eyledi diyen o müşriklere[2] {قُلْ اَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْـٔاً وَلَا يَعْقِلُونَ} ❁ bu evvelâ putların şefaati davasını ibtaldir. Diğerleri hakkında da şöyle buyuruluyor: {قُلْ لِلّٰهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعاً} Bütün şefaat Allah içindir. Onun da mâliki O'dur. O'nun izni olmaksızın huzûrunda kimse şefaat edemez,[3] şefaate me'zun olanlar da hep O'nun rızâsını mülâhaza ederek şefaat edebilirler. Çünkü {لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ... إلخ}

قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاًۜ اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٥٣﴾ وَاَنِيبُوٓا اِلٰى رَبِّكُمْ وَاَسْلِمُوا لَهُ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ ثُمَّ لَا تُنْصَرُونَ ﴿٥٤﴾ وَاتَّبِعُوٓا اَحْسَنَ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَۙ ﴿٥٥﴾ اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ يَا حَسْرَتٰى عَلٰى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللّٰهِ وَاِنْ كُنْتُ لَمِنَ السَّاخِرِينَۙ ﴿٥٦﴾ اَوْ تَقُولَ لَوْ اَنَّ اللّٰهَ هَدٰينِي لَكُنْتُ مِنَ الْمُتَّقِينَۙ ﴿٥٧﴾ اَوْ تَقُولَ حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ اَنَّ لِي كَرَّةً فَاَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ ﴿٥٨﴾ بَلٰى قَدْ جَٓاءَتْكَ اٰيَاتِي فَكَذَّبْتَ بِهَا وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنْتَ مِنَ الْكَافِرِينَ ﴿٥٩﴾ وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللّٰهِ وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌۜ اَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٦٠﴾ وَيُنَجِّي اللّٰهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْۘ لَا يَمَسُّهُمُ السُّٓوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦١﴾ اَللّٰهُ خَالِقُ كُلِّ

---

1 B +"هذا".
2 H: "müşrikler".
3 H +"ve".

شَيْءٍ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ ﴿٦٢﴾ لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٦٣﴾

[4132] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: Ey[1] nefisleri aleyhine israf etmiş kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidi kesmeyin, çünkü Allah bütün günahları mağfiret buyurur, şüphesiz ki O öyle Gafûr öyle Rahîm O (53). Onun için ümidi kesmeyin de başınıza azab gelmeden evvel tevbe ile Rabbinize dehâlet edin ve ona hâlis müslümanlık yapın, sonra kurtulamazsınız (54). Haberiniz olmayarak ansızın başınıza azab gelmeden evvel hâlis müslüman olun da Rabbinizden size indirilenin en güzelini tâkip ve tatbik edin (55). Diyeceği gün[2] bir nefis: "Eyvah, Allah yanında yaptığım eksikliklerden dolayı hasretime bak,[3] doğrusu ben eğlenenlerden idim" (56). Yahut diyeceği: "Allah bana yolunu gösterse idi her hâlde ben müttakīlerden[4] olurdum" (57). Veyahut azâbı gördüğü zaman [4133] *diyeceği: "Bana bir geri dönmek olsa idi de muhsinlerden olsa idim!" (58). Hayır sana âyetlerim geldi de onlara yalan dedin, kibretmek istedin ve kâfirlerden oldun (59). Hem o kıyamet günü görürsün ki Allah'a karşı o yalan söyleyenlerin yüzleri kararmıştır; cehennemde değil mi mevkiʿi mütekebbirlerin[5] (60). Korunan müttakīleri ise Allah muradlarınca necâta çıkarır, onlara fenalık dokunmaz ve onlar değildir mahzun olacaklar (61). Allah her şeyin hâlıkıdır, her şey üzerine vekil de O (62). Bütün göklerin ve yerin kilitleri O'nundur, Allah'ın âyetlerine küfredenler işte onlar kendilerine yazık edenlerdir[6] (63).*

{قُلْ} De ki ❁ yani Allah tarafından şu hitâbı tebliğ et {يَا عِبَادِىَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ} ey nefislerine karşı israf etmiş kullarım.

---

1 H ve F +"o".
2 H: "için".
3 H ve F: "Eyvah, ne hasretim! Allah yanında yaptığım eksikliklerden dolayı".
4 B: "küfredenlerden".
5 H ve F: "değil mi cehennemdedir yegâne mevkiʿi mütekebbirlerin".
6 H: "yazık eden hâsirûndur".

"**İsrâf**" mal sarfında meşhur ise de insanın yaptığı herhangi bir fiilde haddini aşmaktır. Burada cinayet mânası da tazmin olunarak عَلٰى ile sılalanmıştır. Yani masiyette ifrat ederek kendi nefislerine cinayet yapmış olan kullarım {لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ... إلخ} Bu âyetin Kur'an'da en ümidli âyet olduğu söylenir. Bununla beraber dikkat edilmek lâzım gelir ki bu ümid, günaha teşvik için değil en günahkâr kimseleri bile bir an evvel tevbe ve inâbeye teşvik için olduğu ikinci ve üçüncü âyetten zâhirdir. Bunun sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır. Atâ b. Yesâr'dan[1] olan rivayete göre Hazret-i Hamza'nın kātili Vahşi hakkında Medine'de nâzil olmuştur.[2] İbn Ömer'den rivayet olunduğuna göre de demiştir ki: "Ayyaş b. Ebî Rebî'a ve Velîd b. Velîd ve daha birkaç nefer Müslüman olmuşlardı. Sonra ta'zîb edilmiş fitneye düşmüşlerdi, biz bunlar hakkında 'Allah artık bunlardan ebeden hiçbir şey kabul etmez. Müslüman oldular, sonra da bir azab ile ta'zîb olunduklarından dolayı dinlerini terkettiler' [4134] diyor idik, bu âyetler nâzil oldu. Ömer b. el-Hattab kâtib idi bunları kendi eliyle yazdı, Ayyaş b. Ebî Rebîa'ya ve[3] Velid b. Velid'e ve diğer birkaç kimseye gönderdi, onlar da Müslüman olup hicret ettiler."[4] İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre de Mekkeliler şöyle demişler: "Muhammed zu'mediyor ki putlara tapan, Allah ile beraber diğer bir ilâha dua eden ve Allah'ın muhterem kıldığı nefsi katl eyleyen kimseler mağfiret olunmaz, o hâlde biz nasıl hicret eder ve Müslüman oluruz, ilâhlara tapmış, adam öldürmüşüz, ehl-i şirkiz." Bunun üzerine Allah teâlâ قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِ âyetini[5] indirdi.[6]

---

1 B: "Yâsir'den".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXI, 307:

عن عطاء بن يسار، قال: نزلت هذه الآيات الثلاث بالمدينة في وحشيّ وأصحابه «يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ» إلى قوله: «مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ بَغْتَةً وَأَنْتُمْ لا تَشْعُرُونَ».

3 B -"ve".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXI, 309:

عن ابن عمر قال: إنما أنزلت هذه الآيات في عياش بن أبي ربيعة والوليد بن الوليد ونفر من المسلمين، كانوا أسلموا ثم فتنوا وعذّبوا فافتنوا، كنا نقول: لا يقبل الله من هؤلاء صرفا ولا عدلا أبدا، قوم أسلموا ثم تركوا دينهم بعذاب عُذّبوه، فنزلت هؤلاء الآيات، وكان عمر بن الخطاب كاتبا، قال: فكتبها بيده ثم بعث بها إلى عَيَّاش بن أبي ربيعة والوليد بن الوليد، إلى أولئك النفر، فأسلموا وهاجروا.

5 H ve F -"âyetini".

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXI, 306:

عن ابن عباس: «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ» وذلك أن أهل مكة قالوا: يزعم محمد أنه من عبد الأوثان، ودعا مع

Ma'âmâfîh sebeb-i nüzul kâfirlerin islâmı meselesi ise de mefhum âsîlerin tevbesine de şâmil olduğunda şüphe yoktur, o evleviyetle sâbit olur. Demek ki اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِه۪ [en-Nisâ 4/48, 116] âyeti mûcebince şirkin mağfiret olunmaması tevbe edilmediği takdirdedir. {مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَكُمُ الْعَذَابُ} Azab size gelmezden evvel ❁ buyurulması da îmân-ı ye'sin fâide vermeyeceğini anlatır.

{اَنْ تَقُولَ نَفْسٌ} Bir nefis diyeceği için[1] ❁ yani dememek için {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ وَك۪يلٌ} ❁ tâ yukarıdaki وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَك۪يلٍ hitâbına mukabildir. Yani üzerlerinde tasarruf kendisine ait olan yahut görüp gözetecek, maslahat veya mes'ûliyetlerini tatbik eyleyecek olan ancak O'dur. {لَهُ مَقَال۪يدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ}

"**Mekālîd**" "mıklîd" veya "mıklâd"ın[2] cem'idir ki kilit veya anahtar demektir. "Kilid"in mu'arrebi, "ıklîd"in cem'i olduğu da söylenmiştir. Burada kilit veya anahtardan maksat yer ve gök hazineleri ve onlarda dilediği gibi tasarruf etmektir.

[4135]

قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُٓونّ۪ٓي اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ ﴿٦٤﴾ وَلَقَدْ اُو۫حِيَ اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِكَۚ لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِر۪ينَ ﴿٦٥﴾ بَلِ اللّٰهَ فَاعْبُدْ وَكُنْ مِنَ الشَّاكِر۪ينَ ﴿٦٦﴾ وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِه۪ۗ وَالْاَرْضُ جَم۪يعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَم۪ينِه۪ۜ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٦٧﴾ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِي الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُۜ ثُمَّ نُفِخَ ف۪يهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ ﴿٦٨﴾ وَاَشْرَقَتِ الْاَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا وَوُضِعَ الْكِتَابُ وَج۪ٓيءَ بِالنَّبِيّ۪نَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٦٩﴾ وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ وَهُوَ اَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ ﴿٧٠﴾

الله إلها آخر، وقتل النفس التي حرّم الله لم يغفر له، فكيف نهاجر ونسلم، وقد عبدنا الآلهة، وقتلنا النفس التي حرم الله ونحن أهل الشرك؟ فأنزل الله: «يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ».

1 B: "gün".
2 B: "mıklad'ın".

Meâl-i Şerîfi

De ki: "Böyle iken şimdi O Allah'ın gayrısına mı kulluk etmemi emrediyorsunuz bana ey câhiller?!"[1] (64). Celâlim hakkı için sana da vahyolundu şu, senden evvelkilere de: "Yemin ederim ki [4136] eğer şirk koşarsan çalışman[2] bütün boşuna gider ve mutlak kendine yazık eden hâsirlerden olursun (65). Hayır, onun için yalnız Allah'a kulluk et ve şükredenlerden ol[3] (66). Allah'ı hakkıyla takdir edemediler, hâlbuki[4] bütün Arz kıyamet günü O'nun bir kabzası gökler de yemînine dürülmüşlerdir.[5] Çok münezzeh ve çok yüksektir O Sübhân onların şirkinden (67). Ve Sûr üflenmiştir[6] de göklerde kim var, yerde kim varsa çarpılıp yıkılmıştır, ancak Allah'ın dilediği müstesnâ. Sonra ona bir daha üflenmiştir[7], bu kere de hep onlar kalkmışlar bakıyorlardır (68). Ve Arz Rabbinin nûruyla parlamıştır, kitap konmuş, peygamberler ve şâhidler getirilmiş ve beynlerinde hak ile hüküm verilmektedir, hem hiç zulmolunmazlar[8] (69). Ve her nefis ne amel yaptı ise tamamen ödenmiştir ve her ne yapıyorlarsa O a'lemdir[9] (70).

{وَالْاَرْضُ جَمِيعاً[10] قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ} Arz bir kabzası kıyamet günü, semâlar da yemîniyle dürülmüşlerdir. ❁ Zemahşerî, Beyzâvî, Ebussuud gibi belâgatte mümtaz olan müfessirler diyorlar ki: Bu kavl-i celil Allah teâlâ'nın gayet azametine ve kudretinin kemâline ve zihinlerin hayret ettiği büyük fiiller O'nun kudretine nisbet edilince çok küçük ve hakir kalacağına bir tenbih ve âlemi yıkıvermek O'na göre pek kolay bir şey olduğunu temsil ve tahyil tarîkiyle bir ifadedir

---

1 H ve F: "De ki: 'Böyle iken şimdi O Allah'ın gayrısına mı emrediyorsunuz bana kulluk edeyim ey câhiller?!'".
2 B -"çalışman".
3 H ve F: "Hayır, yalnız Allah'a o hâlde kulluk et ve şükrünü bilen şâkirlerden ol".
4 B +"Allah'ın".
5 H ve F: "Allah'ı hakkıyla takdir edemediler, hâlbuki bütün Arz bir kabzasıdır O'nun kıyamet günü gökler de yemîniyle dürülmüşlerdir".
6 B: "üfürülmüştür".
7 B: "üfürülmüştür".
8 H ve F +"onlar".
9 H ve F: "ve* a'lemdir O ne yapıyorlarsa".
* F -"ve".
10 H ve F -"جميعا".

ki[1] "kabza" ve "yemîn" kelimelerinin hakikat veya mecaz olmaları ciheti mülâhaza edilmeksizin شَابَتْ لُمَّةُ اللَّيْلِ "gecenin zülfüne kır düştü" terkîbi gibi hey'et-i mecmû'asıyla bir tasvirdir.[2] Diğer bazıları da demişlerdir ki kelâmda asıl olan hakikattir, fakat hakikatin müte'azzir olduğuna bir delil bulununca da mecâza sarfı vâcib olur. "Kabza" ve "yemîn" kelimeleri cârihada hakikattir, Allah teâlâ'ya a'zâ ve cevârihin[3] sübûtu mümteni' bulunduğuna da delîl-i aklî vardır, o hâlde mecâza hamli vâcibdir. Zira falan fülânın kabzasında (avucunda)dır denilir. Onun tedbir ve teshîri altında[4] demektir. وَمَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ'de [el-Ahzâb 33/50] [4137] de murad kendilerinin milki olmaktır. "Şu hâne fülânın yedinde, fülânın kabzında ve fülânın kabzasına geçti" derler ki hâlis milki olduğunu söylemek isterler, hep[5] bunlar müsta'mel ve meşhur mecazlardır. İbn Atıyye de demiştir ki: "Kabza kudretten ibarettir."[6] Dilimizde dahi pek çok kullanılan "kabza" kelimesi esasında "kabz"dan masdar binâ-i merredir. Bir kabz, bir sıkma veya bir tutma demektir. Avuçla tutulan mikdara dahi kāfın zammıyla "kubza", "tutam" veya "sıkım" denildiği gibi kāfın fethiyle "kabza" da denilir. Demek ki "kabza" bir sıkım, bir tutam veya bir avuç mânalarına olabiliyor[7]. Burada bir sıkım diye ifade edilmek kıyametin tazyîkini anlatmak itibariyle daha vâzıh olur.

"**Yemîn**" sağ demektir. Kuvvet ve kasem mânalarına da gelir. Burada kuvvet veya kasem demek olabileceği de söylenmiştir. Cenâb-ı Allah[8]

---

1 H +"bu".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 142:

والغرض من هذا الكلام إذا أخذته كما هو بجملته ومجموعه تصوير عظمته والتوقيف على كنه جلاله لا غير، من غير ذهاب بالقبضة ولا باليمين.

Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* V, 48; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 364:

تنبيه على عظمته وحقارة الأفعال العظام التي تتحير فيها الأوهام بالإضافة إلى قدرته، ودلالة على أن تخريب العالم أهون شيء عليه على طريقة التمثيل والتخييل من غير اعتبار القبضة واليمين حقيقة ولا مجازاً كقولهم: شابت لمة الليل.

3 B: "cevârih".

4 H: "altındadır".

5 M ve B: "hem".

6 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 541:

وعلى كل وجه، فـ«اليمين» هنا و«القبضة» وكل ما ورد: عبارة عن القدرة والقوة، وما اختلج في الصدور من غير ذلك باطل، وما ذهب إليه القاضي من أنها صفات زائدة على صفات الذات قول ضعيف، وبحسب ما يختلج في النفوس التي لم يحضنها العلم.

7 B: "olabilir".

8 M ve B -"Cenâb-ı Allah".

يَوْمَ نَطْوِى السَّمَّاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ [el-Enbiyâ 21/104] mantûkunca semâyı dürmeye ahdetmiş olduğu için tahkik itibariyle bu mâna dahi doğru ise de evvelki mâna ile kuvvet ve kudretin tasvir ve temsîli daha kuvvetli, daha azametli bir mâna ifade ettiğini ihtâra hâcet yoktur. *Sahîh-i Müslim*'de Hazret-i Âişe'den rivayet olunduğuna göre Arz ve semâvâtın bu kabz u tayyı sırasında insanların nerede olacağı Resûlullah'tan sual olunmuş, "Sırat üzerinde" buyurulmuştur.[1] Kıyameti tasvir için de buyuruluyor ki {وَنُفِخَ فِي الصُّورِ} ❁ "Sûr"un mânası Sûre-i Neml'de يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَفَزِعَ [en-Neml 27/87] âyetinde geçmiş idi. Görülüyor ki burada iki nefh beyan olunuyor. Birincisi yıkan nefh-i sa'ıktır ki bu, nefha-i ûlâ veya vustâdır. İkincisi kaldıran nefh-i kıyamdır ki bu da nefha-i sâniye veya sâlisedir. Ve "kıyamet" kelimesi bu ikincideki kıyam mânasından olmakla beraber birinciyi de mebde'i olmak üzere mutazammındır. Onun için kıyametin kopması en büyük yıkımı[2] ifade eder. Buna "Sâ'at", "Vâkı'a", "Hâkka" dahi denilir.

[4138] "**Sa'ık**" yıldırım çarpmasında olduğu gibi bayılıp düşmeye ve ölmeye denilir. Bu kıyamdan sonra "yevm-i dîn" ve "yevm-i fasl" denilen safhayı beyan ile buyuruluyor ki:

{وَاَشْرَقَتِ الْاَرْضُ} Ve Arz parlamıştır. ❁ Bu parlayacak olan Arz, kabzdan sonra يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ [İbrâhîm 14/48] mantûku üzere değişecek olan Arz-ı Mahşer'dir. Bir hadîs-i şerîfte şöyle vârid olmuştur: "Nâs hâlis elenmiş un çöreği gibi beyaz bir arz üzerinde haşrolunacaktır ki üzerinde kimsenin bayrağı yok."[3] {بِنُورِ رَبِّهَا} Rabbimin nûruyla Kur'ân'ın birçok âyetlerinde Kur'ân'a, burhâna, hakk u adle "nûr" tâbir buyurulmuş

1 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 29:

عن عائشة قالت: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن قوله عز وجل: «يوم تبدل الأرض غير الأرض والسماوات» فأين يكون الناس يومئذ يا رسول الله؟ فقال: على الصراط.

2 B: "kıyâmı".

3 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 28:

عن سهل بن سعد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يحشر الناس يوم القيامة على أرض بيضاء عفراء، كقرصة النقي، ليس فيها علم لأحد.

olduğu gibi, burada da "nûr" hakk u adalet tecellîsi demek olduğu söylenmiştir. Fakat Ebû Hayyân'ın naklettiği üzere[1] İbn Abbas demiştir ki: "Burada 'nûr' Şems ü Kamer'in nûru değil diğer bir nûrdur ki Allah teâlâ halkedecek de onunla Arz'ı tenvir eyleyecektir."[2] Bu rivayet bizi öbüründen daha bedî' bir mâna ile tenvir etmektedir. Zira elektrik ile bir misâlini tasavvur edebileceğimiz parlak bir nûrun, bir nûr-i rabbânînin yaratılacağını bize önceden haber vermiş oluyor. Bir nûr ki onunla Mahkeme-i Kübrâ'nın kurulacağı Arz-ı Mahşer tenvir olunacaktır. {وَوُضِعَ الْكِتَابُ} Kitap ortaya konmuş ❁ burada "kitab" defter-i a'mâl ile tefsir edilmiştir {وَجِيٓءَ بِالنَّبِيّٖنَ وَالشُّهَدَٓاءِ} ve peygamberlerle şâhidler getirilmiş ❁ يَوْمَ[3] يَجْمَعُ اللّٰهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَٓا اُجِبْتُمْ [el-Mâide 5/109] فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهٖيدٍ وَجِئْنَا بِكَ عَلٰى هٰٓؤُلَٓاءِ شَهٖيدًا [en-Nisâ 4/41] يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْ [el-İsrâ 17/71] mazmunları zâhir olmuştur. Ma'amâfîh burada "nebiyyîn" muhbirler mânasını da ifade edebilir.

وَسٖيقَ الَّذٖينَ كَفَرُٓوا اِلٰى جَهَنَّمَ زُمَرًاۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاؤُ۫هَا فُتِحَتْ اَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُـهَٓا اَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِنْكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ اٰيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنْذِرُونَكُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَاۜ قَالُوا بَلٰى وَلٰكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرٖينَ ﴿٧١﴾ قٖيلَ ادْخُلُٓوا اَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدٖينَ فٖيهَاۚ فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرٖينَ ﴿٧٢﴾ وَسٖيقَ الَّذٖينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ اِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًاۜ حَتّٰٓى اِذَا جَٓاؤُ۫هَا وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدٖينَ ﴿٧٣﴾ وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلّٰهِ الَّذٖي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَاَوْرَثَنَا الْاَرْضَ نَتَبَوَّاُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَٓاءُۚ فَنِعْمَ اَجْرُ الْعَامِلٖينَ ﴿٧٤﴾ وَتَرَى الْمَلٰٓئِكَةَ حَٓافّٖينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْۚ وَقُضِيَ بَيْنَهُمْ بِالْحَقِّ وَقٖيلَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ ﴿٧٥﴾

---

1 H: "naklettiğine göre".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 223. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XV, 282:

وقال ابن عباس: النور هنا ليس من نور الشمس والقمر، بل هو نور يخلقه الله فيضيء الأرض.

3 H, F, M ve B: "اليوم".

[4139] **Meâl-i Şerîfi**

Ve küfredenler zümre zümre cehenneme sevkedilmektedir, nihâyet ona vardıklarında kapıları açılır ve bekçileri onlara [4140] *şöyle der: "Size Rabbinizin âyetlerini okur ve sizi bu günün likāsından korkutur resuller gelmedi mi içinizden sizlere?" "Evet" derler, "geldi velâkin[1] kâfirler üzerine 'kelime-i azâb' hak oldu"[2] (71). Denilir: "Girin cehennemin kapılarına, ebediyen içinde kalmak üzere, bak ne fenadır mevkiʿi mütekebbirlerin"[3] (72). Rablerine korunmuş olan müttakīler de zümre zümre cennete sevk olunmaktadır, nihâyet ona vardıkları ve kapıları açılıp bekçileri onlara "selâm sizlere, ne hoşsunuz! Haydin girin onlara ebediyen kalmak üzere" diye selâm durdukları[4] (73); onlar da: "Hamd o Allah'a ki bize vaadini doğru çıkardı ve bizi Arz'a vâris kıldı, cennetten[5] istediğimiz yerde makam tutuyoruz" dedikleri vakit... Bak artık ne güzeldir ecri o âmillerin (74). Melâikeyi de görürsün Arş'ı etrafından donatmışlar Rablerine hamd ile tesbih ediyorlardır ve halk arasında hak ile hüküm icrâ edilip denilmektedir:* الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ *(75).*

Ya Rab, bizi de bu hamde eren kullarından eyle. Burada Sûre-i Zümer bitti, bunu Sûre-i Mü'min tâkip ediyor.

---

1 B: "fakat".
2 H ve F: "Derler: 'Evet, velâkin kâfirler üzerine «kelime-i azâb» hak oldu'".
3 H ve F: "Denilir: 'Girin cehennemin kapılarına, içinde ebedî kalmak üzere, o hâlde ne fena mevkiʿi mütekebbirlerin'".
4 H ve F: "ve kapıları açıldığı ve bekçileri selâm durup onlara dedikleri: 'Selâmun aleyküm, çok hoş çok* temizsiniz. Onun için içlerinde ebediyen kalmak üzere onlara girin".
F -"çok".
5 H: "cennette".

[4141]

سُورَةُ الْمُؤْمِنِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسٌ وَثَمَانُونَ اٰيَةً

MÜ'MİN SÛRESİ

İşbu el-Mü'min Sûresi de Mekkîdir, buna "Sûre-i Gāfir" ve "Sûre-i Tavl" dahi denilir. "el-Mü'min" وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ diye beyan buyurulduğu üzere âl-i Firavun içinden iman etmiş olan kahraman zâta işarettir ki Sahib-Yâsîn gibi sâbikūndandır.

Âyetleri: Kûfî ve Şâmîde seksen beş, Hicâzîde seksen dört, Basrîde seksen ikidir.

Kelimeleri: Bin yüz doksan dokuzdur.

Harfleri: Dört bin dokuz yüz yetmiştir.

Fâsılası: من علق دبر

Bu sûrenin Sûre-i Zümer'e birçok cihetten münasebeti vardır. Evvelâ o ahvâl-i kıyamet ve âhiret ile hitam bulduğu gibi bu da onunla başlayacak[1] ve bazı tafsîlât verecektir.[2] Sâniyen Âlûsî şunu kaydeder: *Tenâsuku'd-Dürer*'de mezkurdur ki yedi Hâmîm'in Zümer Sûresi'ni vely etmesinin vechi başlarında تَنْزِيلُ الْكِتَابِ matla'larının benzeyişidir. Sonra da Hâmîm'ler, حٰمٓ ve zikr-i kitab ile başlamakta müşterek oldukları ve hep Mekkî bulundukları için tertip üzere vârid olmuşlardır. Hatta İbn Abbas'tan ve Câbir b. Zeyd'den vârid olduğuna göre Zümer'in akibinde sırasıyla nâzil olmuşlardır. Ve Hâmîm'lerin fazileti hakkında birçok haberler de vârid olmuştur. Ezcümle Ebû Ubeyd *Fezâil*'inde İbn Abbas'tan tahric eylemiştir:[3] "Her şeyin bir lübâbı[4] vardır, Kur'ân'ın

1 B: "başlayacaktır".
2 B -"ve bazı tafsîlât verecektir".
3 B: "eylemişlerdir".
4 B: "lübbü".

lübâbı[1] da Hâmîm'lerdir."[2] Yine o ve[3] *Şu'ab-ı Îmân*'da Beyhakī vesâire İbn Mes'ud'dan şunu tahric etmişlerdir[4]: "Hâmîm'ler Kur'ân'ın dîbâsıdır."[5] Ebu'ş-Şeyh ve Ebû Nuaym ve Deylemî Enes'ten, yine Deylemî ve İbn Merdûye Semüre b. Cündüb'den tahric eylemişlerdir: [4142] "Hâmîm'ler cennet ravzalarından birer ravzadır."[6] İbn Nasr ve İbn Merdûye Enes b. Mâlik'ten şöyle tahric eylemişlerdir[7], dedi ki: "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni işittim, diyordu: 'Allah teâlâ bana Seb'-i Tıvâli Tevrat yerine verdi, الر'dan طس'lere kadar İncil yerine verdi, طس'lerle Hâmîm'ler arasını Zebur yerine verdi,[8] Hâmîm'ler ve mufassallarla da beni tafdil buyurdu, bunları benden evvel hiçbir peygamber okumadı.'"[9] Beyhakī *Şu'ab*'da Halil b.[10] Mürre'den şöyle tahric etmiştir. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Hâmîm'ler yedidir. Cehennemin kapıları da yedidir. Hâmîm'lerden her biri gelir, o kapılardan birine durur da: 'Allah'ım, bana iman edip de beni okuyanı bu kapıdan sokma' der."[11] Daha bazı husûsî rivayetler de vardır, meselâ Tirmizî ve daha bazıları Ebû Hüreyre'den şöyle rivayet etmişlerdir: "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Her kim حٰمٓ... -إلى- اِلَيْهِ[12] الْمَصٖيرُ ve

---

1 B: "lübbü".

2 Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 254:

عن ابن عباس، قال: «إن لكل شيء لبابا، وإن لباب القرآن آل حم» أو قال: «الحواميم».

3 H, F ve B -"ve".

4 H ve B: "eylemişlerdir".

5 Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân*, s. 255; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, IV, 101:

قال عبد الله: آل حم ديباج القرآن.

6 Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hitâb*, II, 160:

سمرة بن جندب: الحواميم روضة من رياض الجنة.

7 H ve F: "etmişlerdir".

8 B -"طس 'lerle Hâmîm'ler arasını Zebur yerine verdi".

9 Mervezî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl*, s. 170; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XX, 10:

عن أنس، رضي الله عنه أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إن الله أعطاني السبع مكان التوراة، وأعطاني الراءات مكان الإنجيل، وأعطاني ما بين الطواسين إلى الحواميم مكان الزبور، وفضلني بالحواميم والمفصل، ما قرأهن نبي من قبلي.

10 F, M ve B -"b.".

11 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, IV, 105. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIII, 153-154:

عن الخليل بن مرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان لا ينام حتى يقرأ «تبارك» و»حم السجدة» وقال: الحواميمُ سبع وأبواب جهنم سبع، تجيء كل حم منها تقف على باب من هذه الأبواب فتقول: اللهم لا تدخل هذا الباب من كان يؤمن بي ويقرؤني.

12 H, F, M ve B: "واليه".

Âyete'l-Kürsî'yi sabahleyin okursa akşama kadar onlarla mahfuz olur ve akşamleyin okursa sabaha kadar onlarla mahfuz olur.'"[1]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

حٰمٓ ﴿١﴾ تَنْز۪يلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَز۪يزِ الْعَل۪يمِۙ ﴿٢﴾ غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَد۪يدِ الْعِقَابِ ذِي الطَّوْلِۜ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ اِلَيْهِ الْمَص۪يرُ ﴿٣﴾ مَا يُجَادِلُ ف۪ٓي اٰيَاتِ اللّٰهِ اِلَّا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا فَلَا يَغْرُرْكَ تَقَلُّبُهُمْ فِي الْبِلَادِ ﴿٤﴾ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَالْاَحْزَابُ مِنْ بَعْدِهِمْۖ وَهَمَّتْ كُلُّ اُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ لِيَأْخُذُوهُ وَجَادَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ فَاَخَذْتُهُمْۖ فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ ﴿٥﴾ وَكَذٰلِكَ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ عَلَى الَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا اَنَّهُمْ اَصْحَابُ النَّارِ ﴿٦﴾ اَلَّذ۪ينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِه۪ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُواۚ رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَحْمَةً وَعِلْمًا فَاغْفِرْ لِلَّذ۪ينَ تَابُوا وَاتَّبَعُوا سَب۪يلَكَ وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَح۪يمِ ﴿٧﴾ رَبَّنَا وَاَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ الَّت۪ي وَعَدْتَهُمْ وَمَنْ صَلَحَ مِنْ اٰبَٓائِهِمْ وَاَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّاتِهِمْۜ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُۙ ﴿٨﴾ وَقِهِمُ السَّيِّـَٔاتِۜ وَمَنْ تَقِ السَّيِّـَٔاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُۜ وَذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُ ﴿٩﴾

[4144] **Meâl-i Şerîfi**

Hâ-Mîm. İndirilişi bu kitabın Allah'tan, O Azîz, Alîm (2). O günah bağışlayıcı ve tevbe kabul edici, ikābı şiddetli, fazl sahibi Allah'tandır ki O'ndan başka tapılacak yok, hem O'nadır dönüm (3). Allah'ın âyetlerinde ancak nankörlük eden kâfirler mücadele eder. Şimdi[2] onların beldeler içinde dönüp dolaşmaları seni aldatmasın (4). Onlardan evvel Nûh'un kavmi, arkalarından da Ahzâb tekzib etmişlerdi ve her ümmet kendi resullerini yakalamak kasdında bulundu ve hakkı bâtılla gidermek için boşuna mücadele ettiler de Ben onları tuttum alıverdim; o vakit nasıl

1 Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 2/2879.

2 H: "İmdi".

oldu ikābım? (5) Ve işte o nankörlük eden kâfirlere Rabbinin kelimesi öyle[1] hak oldu, onlar nâra yanacaklar (6). Arş'ı hâmil olanlar ve onun etrafındakiler Rablerinin hamdiyle tesbih ve O'na iman ederler, ve iman etmişler için de şöyle mağfiret dilerler: "Yâ Rabbenâ, rahmet ve ilmin her şeye geniş, hemân mağfiret buyur onlara, o[2] tevbe edip yoluna uyanlara ve koru onları o cahîm[3] azabından (7). Yâ Rabbenâ hem koy onları o kendilerine vaad buyurduğun Adn cennetlerine, atalarından ve zevcelerinden ve zürriyetlerinden salâhı olanları da, şüphesiz[4] Sen O Azîz Hakîm'sin Sen (8). Ve onları fenalıklardan koru; Sen her kimi fenalıklardan[5] korursan o gün muhakkak onu rahmetinle yarlığamışsındır, işte asıl fevz-i azîm de odur" (9).

{حٰمٓ} Hâ-Mîm ۞ الٓمٓ gibi murâdını Allah bilir, oraya bak!

Gerçi muhkem muhkemât-ı Ümmü'l-kitâb sînede[6]
Kim bilir Hâ-Mîm'den maksûd-ı Rahmânım nedir?

Hâ-mîm, رحمن، رحيم harflerinden olduğu cihetle o iki isme remz veya kasem olması söylenmiş ve الر, حم, ن الرحمن okunduğu da söylenmiştir. Bundan dolayı olmalıdır ki bazıları حٰمٓ'in حواميم veya حاميمات "Hâ-mîmler" diye cemi'lenmesini tecviz etmemiş, sûrelerin ta'addüdlerine[7] işaret kasdolunduğu zaman آلُ حٰمٓ denilmesini tercih eylemişlerdir. Bu [4145] haysiyetle حٰمٓ sûreleri rahmet-i rahmâniye ve rahîmiyeden birer numûnedirler. Bununla beraber حم harfleri hamdin başı, "Muhammed" isminin de ortasıdır. "Yâ Muhammed" demek de olabilir. Fakat çokları Kur'ân'ın veya sûrenin ismi olmasıyla iktifâ etmişlerdir. Bundan dolayı alemiyet ve te'nîs yahut alemiyet ve şibh-i ucme ile gayr-i munsarif olduğunu da söylemişlerdir.

1 B: "şöyle".
2 B: "ve".
3 B: "cehennem".
4 H +"ki".
5 B: "fenalıktan".
6 M: "Gerçi muhkem muhkemat ümmülkitabı sînede".
7 H: "ta'addüdüne".

{الْاَحْزَابُ} ❁ Sâd'da geçti. {اَلَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ} Arş'ı hâmil olanlar ❁ *("Arş" hakkında Âyete'l-Kürsî ve Sûre-i A'râf'ta* ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ *[7/54] âyetine bak.)* "Hamele-i Arş" büyük meleklerdir ki el-Hâkka'da وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ [69/17][1] kıyamet günü sekiz oldukları musarrahtır. Bazı âsârda bugün dahi sekiz olduğu rivayet edilmiş ise de bazıları bugün dört olup kıyamet günü diğer dört melek ile teyid olunarak sekiz olacaklarına kāil olmuşlardır ki Muhyiddîn-i Arabî de böyle der.[2]

{وَمَنْ حَوْلَهُ} Ve etrafındakiler ❁ حَٓافّٖينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ [ez-Zümer 39/75] buyurulduğu üzere Arş'ın etrafını donatan melekler ki bunlar çok, pek çoktur, adetlerini ancak Allah bilir. "Hamele-i Arş" ile bunlara "Kerûbiyyûn" derler ki kâf'ın fethi râ'nın zammı ve tahfîfiyle "kerûbî"nin cem'idir. Teşdid hatadır. Lâkin öyle şâyi' de olmuştur.

"**Kerûb**" kurb mânasına "kerb"den fe'ûldür. Allah'a en yakın olan melekler demek olur. Onun için bazıları Kerûbiyyûn yalnız Hamele-i Arş'tır demişler, İbn Sînâ da Melâike risalesinde şöyle demiştir: "Melâike-i kerûbiyyûn tîh-i a'lâ arasâtının âmirleri, zümre zümre mevkıf-ı ekremde vâkıflar, manzar-ı ebhâya nâzırlardır[3] ki bunlar melâike-i mukarrebûn ve ervâh-ı müberreûndur[4]. Amma melâike-i âmilûn Hamele-i Arş ve Kürsî ve semâvâtın âmirleridirler."[5] İşte bütün bunlar tesbih ve tahmid ile Rablerine iman etmişler ve mü'minler için öyle istiğfar ve dua[6] ederler.

---

1 "…ve üstlerinde o gün Rabbinin Arş'ını sekiz hâmil olur."

2 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* III, 431-234:
وجعل فيما خلق من الملائكة أربع حملة تحمل العرش من الأربع القوائم الذي هو العرش عليها... فهي ثمانية قوائم لا حامل لتلك الأربعة اليوم إلى يوم القيامة فإذا كان في القيامة وكل الله بها من يحملها فيكونون في الآخرة ثمانية وهم في الدنيا أربعة وما بين كل قائمتين قوائم العرش عليها...

3 M ve B: "nâzırdırlar".

4 M ve B: "müberrundur".

5 İbn Sînâ, *Risâle fi'l-Melâike*, (Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lüğatü's-sûfiyye fi felsefeti İbn Sînâ,* Beyrut: el-Müessesetü'l-Câmi'iyye li'd-Dirâsâti ve'n-Neşri ve't-Tevzî', 1403/1983 içinde), s. 291:
وأما الكروبيون فهم الغامرون لعرصات التيه الأعلى، والمائلون في الموقف الأكرم عبيداً. وهم الناظرون إلى المنظر الأبهى نظراً، وهم الملائكة المقربون والأرواح المبرءون.

6 H: "dua ve istiğfar".

[4146]

اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يُنَادَوْنَ لَمَقْتُ اللّٰهِ اَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ اَنْفُسَكُمْ اِذْ تُدْعَوْنَ اِلَى الْاِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ ﴿١٠﴾ قَالُوا رَبَّنَٓا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبِيلٍ ﴿١١﴾ ذٰلِكُمْ بِاَنَّهُٓ اِذَا دُعِيَ اللّٰهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْۚ وَاِنْ يُشْرَكْ بِهٖ تُؤْمِنُواۜ فَالْحُكْمُ لِلّٰهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ ﴿١٢﴾ هُوَ الَّذٖى يُرِيكُمْ اٰيَاتِهٖ وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ رِزْقًاۜ وَمَا يَتَذَكَّرُ اِلَّا مَنْ يُنٖيبُ ﴿١٣﴾ فَادْعُوا اللّٰهَ مُخْلِصٖينَ لَهُ الدّٖينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿١٤﴾ رَفٖيعُ الدَّرَجَاتِ ذُوالْعَرْشِۚ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ اَمْرِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِۙ ﴿١٥﴾ يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَۚ لَا يَخْفٰى عَلَى اللّٰهِ مِنْهُمْ شَيْءٌۜ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَۜ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴿١٦﴾ اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْۜ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَۜ اِنَّ اللّٰهَ سَرٖيعُ الْحِسَابِ ﴿١٧﴾ وَاَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْاٰزِفَةِ اِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمٖينَۜ مَا لِلظَّالِمٖينَ مِنْ حَمٖيمٍ وَلَا شَفٖيعٍ يُطَاعُۜ ﴿١٨﴾ يَعْلَمُ خَٓائِنَةَ الْاَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ ﴿١٩﴾ وَاللّٰهُ يَقْضٖي بِالْحَقِّۜ وَالَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍۜ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ السَّمٖيعُ الْبَصٖيرُ ﴿٢٠﴾

[4147] **Meâl-i Şerîfi**

O küfredenlere muhakkak şöyle bağırılacaktır: "Elbette Allah'ın buğzu sizin nefislerinize buğzunuzdan daha büyük, zira siz imana davet olunuyordunuz da küfrediyordunuz" (10). Diyecekler ki: "Yâ Rab! Bizi iki öldürdün iki de diriltti̇n, şimdi günahlarımızı anladık fakat var mı çıkmaya bir yol?" (11) İşte bu size şu yüzdendir ki bir olarak Allah'a çağrıldığında küfrettiniz, O'na şirk koşulunca ise iman ediyordunuz, işte hüküm O ulu, O büyük Allah'ın (12). O'dur ki size âyetlerini gösteriyor ve sizin için semâdan bir rızık indiriyor, fakat ancak gönül veren anlar (13). O hâlde siz, dini Allah için hâlis kılarak hep O'na çağırın, isterse kâfirler hoşlanmasınlar (14). O dereceleri yüksek, Arş'ın sâhibi telâkī gününün[1] dehşetini haber vermek için

1 B: "gününü".

kullarından dilediğine rûh indiriyor (15). O günün ki onlar meydana fırlarlar, kendilerinden hiçbir şey Allah'a karşı gizlenmez. Kimin mülk bugün? O Vâhid, Kahhâr Allah'ın (16). Bugün her nefis kazandığı ile cezâlanacak, zulüm yok bugün, şüphesiz [4148] *ki Allah'ın hesâbı serîʿdir (17). Hem haber ver onlara o yaklaşan felâket gününü: O dem ki yürekler gırtlaklara dayanmış yutkunur da yutkunurlar. Zâlimler için ne ısınacak bir hısım*[1] *vardır ne dinlenecek bir şefîʿ (18). Gözlerin hain bakışını da bilir, gönüllerin gizlediğini de (19). Allah hakkı yerine getirir, onların O'ndan başka yalvardıkları ise hiçbir şeyi yerine getiremezler, çünkü Allah'tır hakkıyla işiten, gören (20).*[2]

{اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} O küfredenler ❁ Allah'ın âyâtında mücadele eden ve[3] ashâb-ı nâr oldukları beyan buyurulan kâfirlerin cehenneme girdikten sonraki hâlleri anlatılıyor: {يُنَادَوْنَ} Onlara şöyle bağırılacak[4] ❁ Allah tarafından cehennemde zebânîler bağıracaklar {لَمَقْتُ اللّٰهِ} elbette Allah'ın makti[5] ❁ "**makt**" buğzun şiddetlisi {اَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ اَنْفُسَكُمْ} sizin kendinize[6] buğzunuzdan daha büyük[7]. ❁ Kâfirler kendi kendilerine üç vechile buğz edecekler: Bir kere kıyameti, cenneti[8] ve cehennemi gördükleri zaman

1 B +"bir".

2 H ve F: "O küfredenler muhakkak şöyle bağırılacaklar: "Elbette Allah'ın buğzu nefislerinize sizin kendi buğzunuzdan daha büyüktür, zira siz imana davet olunuyordunuz da küfrediyordunuz" (10). Diyecekler ki: "Yâ Rabbenâ! Bizi iki öldürdün iki de diriltin, şimdi günahlarımızı itiraf ettik fakat çıkmaya hiç* var mı bir yol?" (11) Bu işte size şu sebepledir ki yalnız Allah çağrıldığı vakit küfrettiniz de O'na şirk koşulursa iman ediyordunuz, işte hüküm O ulu, O büyük Allah'ın (12). O O ki** size âyetlerini gösteriyor ve sizin için semâdan bir rızık indiriyor, fakat ancak gönül veren anlar (13). Onun için kâfirler hoşlanmasalar da siz dini Allah'a hâlis kılarak hep Allah'a çağırın (14). Dereceleri yükselten O Arş'ın sâhibi kullarından dilediğine emrinden rûh ilkā ediyor, dehşetini haber vermek için o telâkī gününün (15). O günün ki onlar meydana fırlamışlardır, kendilerinden hiçbir şey Allah'a karşı gizlenmez. Kimindir mülk bugün? O Vâhid, Kahhâr Allah'ın (16). Bugün her nefis kazandığı ile cezâlanacak, zulüm yok bugün, şüphesiz ki Allah'ın hesâbı serîʿdir (17). Hem haber ver onlara o yaklaşan felâket gününü: O dem ki yürekler gırtlaklara dayanmış yutkunur da yutkunurlar. Zâlimler için yok ne ısınacak bir hısım ne dinlenecek bir şefîʿ (18). Gözlerin hain bakışını da bilir O, gönüllerin gizlediğini de (19). Allah hakkı yerine getirir, O'ndan başka yalvardıkları ise hiçbir şeyi yerine getiremezler, çünkü Allah'tır hakkıyla işiten, gören (20)".
* F -"hiç".
** F: "O'dur ki".

3 M ve B -"ve".

4 H ve F: "bağırılacaklar".

5 H ve F -"elbette Allah'ın makti".

6 B: "nefislerinize".

7 H ve F -"daha büyük".

8 H: "cennet".

bunları inkârda ısrar ettiklerinden dolayı nefislerine kızacaklar, sonra tâbi' olanlar metbû'ları olan rüesâya kızacaklar, daha sonra cehenneme girdiklerinde İblis kendilerine nutuk îrad edip "benim sizin üzerinizde bir saltanatım yoktu, yalnız sizi davet ettim de beni dinlediniz, artık beni levm etmeyin kendinizi levm edin" فَلَا تَلُومُونِى وَلُومُوٓا اَنْفُسَكُمْ [İbrâhim 14/22] dediği zaman da kendilerine buğz edeceklerdir. {قَالُوا رَبَّنَٓا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ} Diyecekler ki: "Yâ Rabbenâ bizi iki öldürdün iki de diriltin" ❁ yani iki ölüm öldürdün, iki dirim diriltin.[1] Buradan azâb-ı kabre istidlâl edilmiştir. Deniliyor ki birinci öldürme dünyâ hayâtı bitiren ilk ölüm, ikinci öldürme kabirdeki birinci ihyâyı tâkip eden ölüm, ikinci ihyâ da ba's; şu hâlde dünyâ hayat kāle alınmamıştır. Çünkü [4149] dünyada inkâr ettiklerini ikrar ile i'tirâf-ı zünûb ediyorlar. Buna mukabil mü'minler Sûre-i Sâffât'ta اَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتٖينَۙ اِلَّا مَوْتَتَنَا الْاُو۫لٰى [37/58-59] demişlerdi. Sûre-i Duhân'da da müttakīler hakkında لَا يَذُوقُونَ فٖيهَا الْمَوْتَ اِلَّا الْمَوْتَةَ الْاُو۫لٰى [44/56][2] buyurulacaktır. Bu münasebetle bunlardan birincinin bedene ait ölüm ve hayat, ikincinin de rûha ait ölüm ve hayat diye mülâhaza edilmesi ve mü'min rûhunun اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ'da [en-Neml 27/87; ez-Zümer 39/68] dâhil olarak doğrudan doğru bekāsına işaret olması da muhtemildir. Burada kâfirlerin sözlerindeki ikiyi ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ[3] كَرَّتَيْنِ [el-Mülk 67/4][4] tesniyesi gibi mahza tekrar ve teksir maksadına haml edenler de olmuştur, güya şöyle demişlerdir: Sen bizi kaç kereler öldürdün kaç kereler diriltin, bunları görüp kudretinin azametini ve binâen'aleyh iadeyi de yapabileceğini anladık {فَاعْتَرَفْنَا بِذُنُوبِنَا} şimdi günahlarımızı itiraf ettik, tanıdık anladık[5] {فَهَلْ اِلٰى خُرُوجٍ مِنْ سَبٖيلٍ} fakat çıkmaya bir yol var mı? ❁ Bu ateşten gerek dünyaya dönmek ve gerek başka bir yere gitmek, yahut bir daha ölmek gibi herhangi bir suretle olursa olsun bir çıkmaya yol var mı? Yok diye yeis izhar ediyorlar, yahut sen istersen ona da yol bulursun demek istiyorlar.

---

1 H ve F -"yani iki ölüm öldürdün, iki dirim diriltin".
2 "İlk ölümden başka ölüm tatmazlar…"
3 B: "فارجع البصر".
4 "Sonra yine çevir gözü, tekrar tekrar…"
5 H ve F -"tanıdık anladık".

Buna karşı red ile cevap olmak üzere şöyle buyuruluyor: {ذٰلِكُمْ} Bu içinde bulunduğunuz azab {بِاَنَّهُ} şu sebepledir ki {اِذَا دُعِيَ اللّٰهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ} bir olarak Allah'a çağırıldığı[1] vakit küfrettiniz {وَاِنْ يُشْرَكْ بِهٖ تُؤْمِنُوا} de O'na şirk koşulursa iman ediyordunuz ❁ o şirk koşulanların hepsi fâni olup gittikleri, hiçbirinin hükmü olmadığı için {فَالْحُكْمُ لِلّٰهِ} işte hüküm Allah'ın {الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ} O ulu, büyük Allah'ın ❁ gāyet-i ulüv ve kibriyâ ile muttasıf; zâtında, sıfâtında ve [4150] ef'âlinde لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11][2] olup mâbudluk yalnız kendinin hakkı bulunan Allah'ın.[3] İşte O size ebedî azâbı hükmetti.[4] O'nun hükmünden kurtuluşa imkan yoktur, müşriklere buğzu büyüktür, şirke mağfiret etmez. Bu suretle o kâfirlerin ahvâlini beyandan sonra buyuruyor[5] ki: {هُوَ الَّذٖى يُرِيكُمْ اٰيَاتِهٖ} O O'dur ki size, siz insanlara âyetlerini gösteriyor ❁ ulûhiyette teferrüdünü ve azametini anlatan âyâtını gösteriyor, onunla beraber {وَيُنَزِّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَٓاءِ رِزْقًا} ve sizin için semâdan bir rızık da indiriyor ❁ yani cismânî rızkınıza sebep olan yağmur, mânevî rızkınıza sebep olan ilim ve Kur'an indiriyor. {وَمَا يَتَذَكَّرُ اِلَّا مَنْ يُنٖيبُ} Ma'amâfîh o âyetleri herkes anlamaz, ancak inâbe eden, gönül veren düşünen anlar. O hâlde siz gönlünüzü veriniz de {فَادْعُوا اللّٰهَ مُخْلِصٖينَ لَهُ الدّٖينَ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ} Allah'a dini ihlâs ederek ibadet ve dua edin ey mü'minler! İsterse o[6] kâfirler hoşlanmasınlar. {رَفٖيعُ الدَّرَجَاتِ} Dereceleri çok yüksek ❁ meleklere ve sevdiği kullarına bahşeylediği dereceler çok yüksek, yahut dereceleri yükselten {ذُوالْعَرْشِ} o Arş'ın sâhibi, o saltanatın sâhibi ❁ kullarından dilediğine öyle yüksek dereceler veriyor ki {يُلْقِى الرُّوحَ مِنْ اَمْرِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ} kullarından dilediği kimseye emrinden rûh ilkā buyuruyor ❁ yani melek indirip vahiy veriyor {لِيُنْذِرَ يَوْمَ التَّلَاقِ} o telâkī gününü inzar etmek için. Onun korkunçluğunu haber vermek için.

---

1 H ve F: "yalnız Allah denildiği".
2 "…O'nun misli gibi bir şey yoktur…"
3 H ve F: "olan Allah'ın".
4 H ve F -"İşte O size ebedî azâbı hükmetti".
5 B: "buyuruluyor".
6 M ve B -"o".

"**Telâkī Günü**" kıyamet günüdür. Zira o gün rûhlar ve cisimler, göktekiler ve yerdekiler, ameller ve âmiller, mâbudlar ve âbidler telâkī edecekler, birbirlerine [4151] kavuşacak veya çatışacaklar, yani {يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ} o gün ki o halk hep burûz etmişler, kabirlerden[1] çıkmış, açığa fırlamışlardır. Nefislerini örten, amellerini gizleyen hiçbir şey kalmamış {لَا يَخْفٰى عَلَى اللّٰهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ} Allah'a karşı hiçbir şeyleri gizli değildir[2] ❁ ne kendileri ne amelleri ne de hâlleri hiçbir şey hiçbir zaman Allah'a gizli kalmaz. Fakat dünyada gizliyoruz zannedenler o gün kendileri de bir şey gizlemeye çalışmazlar, bütün üryanlıklarıyla Hakk'ın huzûrunda bulunurlar. Buyurulur ki: {لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ} Kimin mülk bugün? ❁ Buna şöyle cevap verilir: {لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ} Vâhid, Kahhâr Allah'ın.

"**Vâhid**" zâtında hiç şirkete, kesrete ihtimâli yok; eczâsı da yok, cüz'iyyâtı da yok.

"**Kahhâr**" bir şerîki olmak şöyle dursun her şey O'nun kahrına mahkum; كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] her şeye istediğini yapacak vechile gālib ve hâkim. {اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ... الآية} ❁ Mülk ve kahrın eserini beyandır. {وَاَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْاٰزِفَةِ} Onları o Âzife gününden de korkut.

"**Âzife**" yaklaşmakta olan felâket, ölüm saati, yahut ölümü aratan o kıyamet saati, yahut hesap görülüp cezâ kesilip de cehenneme girilmek üzere bulunulduğu saat ki kıyametin en acı saatidir. {وَاللّٰهُ يَقْضٖى بِالْحَقِّ} Hem Allah hakkı kazâ buyurur ❁ hak ile hükmeder ve hükmünü tamamen icrâ eyler, hakkı ihkāk eyler, yerine getirir. {وَالَّذٖينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهٖ} O'ndan başka tapınıp yalvardıkları ise ❁ gerek câmid putlar gerek diğerleri {لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ} [4152] hiçbir şeyi kazâ edemezler ❁ kendiliklerinden hiçbir şeye kat'iyyetle hüküm verip tamamıyla icrâ ve infaz edemezler, çünkü hepsi Allah'ın hükmü altında makhurdur, onun için hiçbir şeyi yerine getiremezler {اِنَّ اللّٰهَ هُوَ السَّمٖيعُ الْبَصٖيرُ} çünkü Allah'tır ancak hakkıyla işiten, gören ❁ iyi işitip görmeyen ise hakkı yerine getiremez, kādî olamaz.

---

1 B: "kabirlerinden".
2 H: "değil".

Allah'ın âyetlerinde mücadele eden o kâfirler:

اَوَلَمْ يَسٖيرُوا فِى الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذٖينَ كَانُوا مِنْ قَبْلِهِمْؕ كَانُوا هُمْ اَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَاٰثَارًا فِى الْاَرْضِ فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ وَاقٍ ﴿٢١﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَانَتْ تَأْتٖيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا فَاَخَذَهُمُ اللّٰهُؕ اِنَّهُ قَوِىٌّ شَدٖيدُ الْعِقَابِ ﴿٢٢﴾ وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَا وَسُلْطَانٍ مُبٖينٍۙ ﴿٢٣﴾ اِلٰى فِرْعَوْنَ وَهَامَانَ وَقَارُونَ فَقَالُوا سَاحِرٌ كَذَّابٌ ﴿٢٤﴾ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ بِالْحَقِّ مِنْ عِنْدِنَا قَالُوا اقْتُلُٓوا اَبْنَٓاءَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ وَاسْتَحْيُوا نِسَٓاءَهُمْؕ وَمَا كَيْدُ الْكَافِرٖينَ اِلَّا فٖى ضَلَالٍ ﴿٢٥﴾ وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونٖى اَقْتُلْ مُوسٰى وَلْيَدْعُ رَبَّهُۚ اِنّٖى اَخَافُ اَنْ يُبَدِّلَ دٖينَكُمْ اَوْ اَنْ يُظْهِرَ فِى الْاَرْضِ الْفَسَادَ ﴿٢٦﴾ وَقَالَ مُوسٰٓى اِنّٖى عُذْتُ بِرَبّٖى وَرَبِّكُمْ مِنْ كُلِّ مُتَكَبِّرٍ لَا يُؤْمِنُ بِيَوْمِ الْحِسَابِ ﴿٢٧﴾

[4153] **Meâl-i Şerîfi**

Yeryüzünde bir gezmediler de mi? Baksalar a kendilerinden evvelkilerin âkıbeti nasıl olmuş? Onlar, gerek kuvvetçe ve gerek Arz'da âsârca kendilerinden daha çetin idiler, öyle iken Allah onları günahlarıyla tuttu alıverdi ve kendilerine Allah'tan bir koruyucu bulunmadı (21). O, şundan idi ki onlara resulleri beyyinelerle geliyorlardı da küfrettiler, Allah da tuttu kendilerini alıverdi, çünkü O'nun kuvveti çok, ikābı şiddetlidir (22). Celâlim hakkı için Mûsâ'yı âyetlerimizle ve açık bir burhan ile gönderdik (23) Firavun'a ve Hâmân'a ve Kārun'a da, dediler ki: "Bir sihirbaz, bir yalancı" (24). Bunun üzerine kendilerine tarafımızdan hakkı getiriverince de "onunla beraber iman etmiş olanların oğullarını öldürün, kadınlarını diri tutun" dediler, kâfirlerin düzeni de hep dalâl içinde (25). Bir de Firavun: "Bırakın beni" dedi, "öldüreyim Mûsâ'yı da o Rabbine dua etsin, zira ben onun dininizi değiştirmesinden veyahut Arz'da bir fesad çıkarmasından korkuyorum" (26). Mûsâ da "ben" dedi, "her hâlde öyle hesap gününe inanmaz her mütekebbirden Rabbim ve Rabbinize sığındım" (27).

{وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونٖٓى اَقْتُلْ مُوسٰى وَلْيَدْعُ رَبَّهُ} ❁ Bununla yukarıda geçen وَهَمَّتْ كُلُّ اُمَّةٍ بِرَسُولِهِمْ [40/5] kavline bir misâl gösterilmiş de[1] [4154] oluyor. Anlaşılıyor ki Hazret-i Mûsâ'nın mu'cizâtı karşısında Firavun'un istibdâdı kırılmış, dilediğini yapamaz olmuş ve şaşırmıştı. Sûre-i A'râf'ta geçtiği üzere mesele cemiyetin yalnız re'yine müracaattan ibaret kalmamış, bir müdahale mâhiyetini almış olmalı ki "bırakın beni" diye bağırıyor. Demek ki o cebbar Firavun cebrini yürütemez olmuş ve şaşırmış idi, şaşkınlığından hezeyan ediyordu. Bir taraftan "o Rabbine[2] dua etsin" diye Allah'ı inkâr veya istihfaf etmek istiyor, bir taraftan da "dininizi değiştirecek" diye dindarlık gösteriyor. Belki onun Allah dediği kendi saltanatıdır.

وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌۗ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ اٖيمَانَهُٓ اَتَقْتُلُونَ رَجُلًا اَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللّٰهُ وَقَدْ جَٓاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْۜ وَاِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُۚ وَاِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِبْكُمْ بَعْضُ الَّذٖى يَعِدُكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدٖى مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ ﴿٢٨﴾ يَا قَوْمِ لَكُمُ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ظَاهِرٖينَ فِى الْاَرْضِۘ فَمَنْ يَنْصُرُنَا مِنْ بَأْسِ اللّٰهِ اِنْ جَٓاءَنَاۜ قَالَ فِرْعَوْنُ مَٓا اُرٖيكُمْ اِلَّا مَٓا اَرٰى وَمَٓا اَهْدٖيكُمْ اِلَّا سَبٖيلَ الرَّشَادِ ﴿٢٩﴾ وَقَالَ الَّذٖٓى اٰمَنَ يَا قَوْمِ اِنّٖٓى اَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْاَحْزَابِۙ ﴿٣٠﴾ مِثْلَ دَأْبِ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذٖينَ مِنْ بَعْدِهِمْۜ وَمَا اللّٰهُ يُرٖيدُ ظُلْمًا لِلْعِبَادِ ﴿٣١﴾ وَيَا قَوْمِ اِنّٖٓى اَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِۙ ﴿٣٢﴾ يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرٖينَۚ مَا لَكُمْ مِنَ اللّٰهِ مِنْ عَاصِمٍۚ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ ﴿٣٣﴾ وَلَقَدْ جَٓاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فٖى شَكٍّ مِمَّا جَٓاءَكُمْ بِهٖۜ حَتّٰٓى اِذَا هَلَكَ قُلْتُمْ لَنْ يَبْعَثَ اللّٰهُ مِنْ بَعْدِهٖ رَسُولًاۜ كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ مُرْتَابٌۚ ﴿٣٤﴾ اَلَّذٖينَ يُجَادِلُونَ فٖٓى اٰيَاتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ اَتٰيهُمْۜ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ وَعِنْدَ الَّذٖينَ اٰمَنُواۜ كَذٰلِكَ يَطْبَعُ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ ﴿٣٥﴾ وَقَالَ

1 H -"de".
2 H: "Bir taraftan üzerine".

فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لٖى صَرْحًا لَعَلّٖٓى اَبْلُغُ الْاَسْبَابَۙ ﴿٣٦﴾ اَسْبَابَ السَّمٰوَاتِ فَاَطَّلِعَ اِلٰٓى
اِلٰهِ مُوسٰى وَاِنّٖى لَاَظُنُّهُ كَاذِبًاۜ وَكَذٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُٓوءُ عَمَلِهٖ وَصُدَّ عَنِ السَّبٖيلِۜ وَمَا كَيْدُ
فِرْعَوْنَ اِلَّا فٖى تَبَابٍ ﴿٣٧﴾

[4156] **Meâl-i Şerîfi**

Âl-i Firavun'dan mü'min bir er de -ki imanını saklıyordu- "â" dedi, "bir adamı 'Rabbim Allah' diyor diye öldürecek misiniz, size Rabbinizden beyyinelerle de gelmiş iken? Hem o bir yalancı ise çok sürmez yalanı boynuna geçer, fakat doğru ise size yaptığı vaʿîdlerin bir kısmı olsun başınıza gelir, şüphe yok ki Allah müsrif bir yalancıyı doğru yola çıkarmaz (28). Ey benim kavmim! Bugün mülk sizin, Arz'da yüze çıkmış bulunuyorsunuz, fakat Allah'ın hışmından bizi kim kurtarır şayet gelirse bize?" Firavun "ben" dedi, "size re'yimden[1] başkasını göstermem[2] ve her hâlde ben size reşad[3] yolunu gösteriyorum" (29). O iman etmiş olan zât da "ey kavmim!" dedi, "doğrusu ben size Ahzâb günleri gibi bir günden korkuyorum (30). Nûh kavminin, Âd'ın, Semûd'un ve daha sonrakilerin maceraları gibi ki Allah kullarına bir zulüm istemez (31). Hem ey kavmim! Hakikaten ben size o çığrışma gününden korkarım (32). O arkanıza dönüp gideceğiniz gün yoktur size Allah'tan bir himaye edecek. Her kimi de Allah şaşırtırsa yoktur ona artık[4] bir hidâyet edecek (33). Bundan evvel size beyyinelerle[5] Yûsuf gelmişti, o vakit de onun size getirdiği hakikatte şekketmiş durmuştunuz. Nihâyet vefat ettiğinde de "bundan sonra Allah asla resul göndermez" dediniz. İşte müsrif şüpheci olanları Allah böyle şaşırtır (34). Onlar ki kendilerine gelmiş bir burhan olmaksızın Allah'ın âyetlerinde mücadele ederler, Allah yanında ve imanı olanlar indinde

---

1 B: "re'y eden".
2 H ve F: "başkasına re'y vermem".
3 B: "rüşd".
4 B: "artık ona".
5 H ve F -"beyyinelerle".

mebguz olmak için ne büyük huy. İşte Allah her[1] cebbar mütekebbirin kalbini öyle bir tabiat ile mühürler (35). Firavun da "yâ Hâmân!" dedi, "bana bir kule yap, belki ben ererim o esbâba (36).[2] Semâların [4157] *esbâbına da Mûsâ'nın tanrısına muttali' olurum ve her hâlde ben onu yalancı sanıyorum". İşte bu suretle Firavun'a kötü ameli süslendirildi de yoldan çıkarıldı, Firavun düzeni hep hüsrandadır (37).*

{وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ اِيمَانَهُ} Bir de Âl-i Firavun'dan bir mü'min er ki imanını gizliyordu, şöyle dedi ❁ bazıları bu zâtın İsrâilîlerden olduğunu zannetmişlerse de مِنْ اٰلِ فِرْعَوْنَ vasfının zâhiri bunun daha ziyade Mısırlılardan ve belki Firavun'un kendi hânedânından olduğunu anlatıyor. Nitekim Süddî bunu Firavun'un amcası oğlu diye rivayet eylemiştir.[3] Veliyy-i ahdi ve sâhib-şurtası, yani polis nâzırı olduğu da söylenmiştir. Firavun Mûsâ'yı öldüreyim derken Allah kendi adamlarından böyle bir kahramanı başına dikmiş, karşısına çıkarmıştı. Bu sebeple "âl-i Firavun'un mü'mini" diye mâruf olmuş olan bu zâtın Firavun'a ve âl-i Firavun'a karşı olan nutuklarını ve mücahedesini Cenâb-ı Allah burada bilhassa hikaye buyurduğu için bu sûreye onun nâmına muzâf olarak "Sûre-i Mü'min" denilmiştir. Bu zât, ibtidâ imanını ketm ederek gizliden gizliye tedbirlerle bir müddet Firavun'u avutmuş ise de nihâyet Hazret-i Mûsâ'nın katli kararı karşısında meydana çıkmak lüzûmunu hissederek evvelâ tedric ile nasihate başlamış, sonra da açıktan bir[4] mücahede meydanına atılmıştır. Onun için evvelemirde yine belli etmemek üzere diyor ki: {اَتَقْتُلُونَ رَجُلًا اَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللّٰهُ} Â! Bir adamı "Rabbim Allah" diyor diye öldürecek misiniz? {وَقَدْ جَٓاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ} Rabbinizden size beyyinelerle de gelmiş iken[5] ❁ sonra da tedrîcen imanını ilâna kadar gitmek üzere ihtiyat ile istidlâle kuvvet vererek ilâve

1 B: "bir".
2 H ve F +"Bütün o".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 375:

عن السديّ «وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ» قال: هو ابن عم فرعون.

4 H -"bir".
5 H ve F: "beyyinelerle de gelmiş iken size Rabbinizden".

ediyor: {وَاِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ} Hem eğer yalancı çıkarsa yalanı sırf kendi üzerine ❁ [4158] kendi boynuna geçer, vebâlini cezâsını kendi çeker, size zararı olmaz. Binâen'aleyh yalancılığı tahakkuk etmeden öldürmeye ihtiyâcınız yok. Buna mukabil {وَاِنْ يَكُ صَادِقًا} ve eğer doğru çıkarsa {يُصِبْكُمْ بَعْضُ الَّذٖى يَعِدُكُمْ} size yapmakta olduğu va'îdlerin bazısı, hiç olmazsa bazısı[1] başınıza gelir sizi musâb eder ❁ yani âhirete inanmıyorsanız dünyada azâbı gelir. {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدٖى مَنْ هُوَ مُسْرِفٌ كَذَّابٌ} Şüphe yok ki Allah bir yalancı müsrif kimseyi doğru yola çıkarmaz, muvaffak etmez ❁ Bu iki mânalı diğer bir istidlâldir. Birincisi, o aşırı bir yalancı olsa idi Allah ona o beyyineleri vermez, o mucizelerle teyid eylemezdi. İkincisi eğer aşırı bir yalancı ise muvaffak[2] olamayacağında şüphe yoktur, öldüreceğiz diye uğraşmaya[3] ne hâcet. Bu iki mâna ile asıl maksad da Firavun'a târizdir. Yani sen bu kadar kan döken müsrif bir yalancısın, Allah seni onu öldürmek maksadına muvaffak etmez, kendin zarar edersin. {يَا قَوْمِ لَكُمُ الْمُلْكُ الْيَوْمَ} ❁ Bu suretle doğrudan doğru kavme hitap etmesinden anlaşılıyor ki bu hatâbeler husûsî bir mecliste değil, umûmî bir şûrâda cereyan etmiştir (*Sûre-i A'râf'a bak*). Böyle olduğu bilhassa şundan da anlaşılır: {قَالَ فِرْعَوْنُ مَٓا اُرٖيكُمْ اِلَّا مَٓا اَرٰى وَمَٓا اَهْدٖيكُمْ اِلَّا سَبٖيلَ الرَّشَادِ} ❁ Zira Firavun bu kelâmıyla yalnız re'yini anlatmış oluyor, doğrudan doğru icrâ emri veremiyor. {وَقَالَ[4] الَّذٖٓى اٰمَنَ} O iman eden zat ❁ evvelâ dünya azâbıyla tehdîde girişiyor ki bunlara[5] o vaad edilenlerdir. {يَوْمَ التَّنَادِ}

"**Yevm-i Tenâd**" tenâdî günü, çığırışma, bağırışma günü demektir ki kıyamet gününün bir ismidir. Çünkü [4159] o gün birbirlerine feryâd ü figan ile bağırışacaklar, "yetişen yok mu" diye istimdâd edecekler, yahut وَنَادٰٓى اَصْحَابُ الْجَنَّةِ اَصْحَابَ النَّارِ [el-A'râf 7/44] mûcebince ehl-i cennet ehl-i cehenneme, ehl-i cehennem de ehl-i cennete nidâ edecekler. {وَلَقَدْ جَٓاءَكُمْ يُوسُفُ} ❁ Bazıları buradaki Yûsuf'tan murad, Hazret-i Yûsuf'un

---

1 B -"bazısı".
2 F, M ve B: "mevki'i".
3 H: "uğraşmanıza".
4 H, F, M ve B: "قال".
5 F ve M: "bunlara".

torunu Yûsuf b. Efrâyim b. Yûsuf demişlerse de doğrusu Yûsuf b. Ya'kūb aleyhisselâm'dır. Ancak *Tefsîr-i Kurtubî*'de mezkur olduğu üzere Hazret-i Mûsâ'nın Firavunu Hazret-i Yûsuf'un Firavunu değildir. Fir'avn-ı Yûsuf Amâlikadan idi, Fir'avn-ı Mûsâ ise kıbtîdir.[1]

{وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا} Yine Firavun dedi ki: Yâ Hâmân, bana bir kule yap {لَعَلِّي اَبْلُغُ الْاَسْبَابَ اَسْبَابَ السَّمٰوَاتِ} belki ben o esbâba, o göklerin esbâbına, sebeplerine, yollarına ererim {فَاَطَّلِعَ اِلَى اِلٰهِ مُوسٰى} de Mûsâ'nın ilâhına muttali' olurum. {وَاِنِّي لَاَظُنُّهُ كَاذِبًا} Ma'amâfîh ben onu muhakkak yalancı zannediyorum a... ❁ Firavun bir rasad kulesi yaptırarak fennî bir teşebbüste bulunmak ve bu suretle Hazret-i Mûsâ'yı güya yalancı çıkarmak için bir şarlatanlık etmek istiyordu ki bunda iki mülâhazanın birisi vardı. Ya halka diyecekti ki: "Bakınız! İşte gökleri de tarassud ettik oralarda Mûsâ'nın dediği ilâhı göremedik, olsa idi görünmesi lâzım gelirdi." Yahut diyecekti ki "bakınız, biz bu kadar vesâit-i mâliye ve teşebbüsât-ı sınâ'iyemizle göklere çıkmanın yolunu bulamadık, o hâlde Mûsâ nereden çıktı da bize onların Rabbi tarafından me'mur olduğunu söylüyor?" {وَكَذٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوٓءُ عَمَلِهِ} Ve işte Firavun'a kötü ameli böyle tezyin edildi, süslü gösterildi ❁ de bunları siyaset nâmına iyi bir şey yapıyormuş gibi yapıyordu[2] [4160] {وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ} ve yoldan saptırılıyordu. ❁ Çünkü gökte bir yıldız arar gibi rasad ile cismânî bir yolda Allah aramaya kalkmak, Allah'ı aramak yolu değil, halkı bu suretle iğfâle çalışmak da muvaffak olacak bir siyaset yolu[3] değildi. Gökler ve yer, göklerde ve yerde her şey hâlıkının vücûduna delâlet edip durmakta iken ve Allah'ı eserinden anlamak için yerin gökten bir farkı olamayacağı da aklı olanlar nezdinde mâlum olmak lâzım gelirken Hazret-i Mûsâ'nın Sûre-i Tâhâ'da رَبُّنَا الَّذِي اَعْطٰى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى [20/50] Sûre-i Şu'arâ'da رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَمَا بَيْنَهُمَا اِنْ كُنْتُمْ تَعْقِلُونَ [26/26], رَبُّكُمْ وَرَبُّ اٰبَائِكُمُ الْاَوَّلِينَ

1 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* IX, 215; XV, 313:

وقال وهب بن منبه: إن فرعون موسى هو فرعون يوسف عمر. وغيره يقول: هو آخر.

2 H: "yapıyorum diye yapıyor"; F: "zannediyorum diye yapıyordu".

3 B -" değil, halkı bu suretle iğfâle çalışmak da muvaffak olacak bir siyaset yolu".

[26/28] diye öğrettiği herkese açık yolu[1] bırakıp da yetişemeyeceği uzaklara gitmeye kalkışmak elbette çıkar yol değildir. Maʿamâfîh Firavun bunu ciddî olmak için değil, halkı aldatmak için bir hile, bir keyd olmak üzere yapıyordu. {وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ اِلَّا ف۪ى تَبَابٍ} Fakat Firavun'un keydi, hilesi, düzeni sırf hasar içinde ❁ neticesizdir,[2] akamettedir. Onun böyle yanlış yolda entrika çevirmeye kalkışması kendisini[3] muvaffak etmek şöyle dursun bilakis aleyhine olmuştu. Çünkü:

وَقَالَ الَّذ۪ٓى اٰمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ اَهْدِكُمْ سَب۪يلَ الرَّشَادِۚ ﴿٣٨﴾ يَا قَوْمِ اِنَّمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا
مَتَاعٌۘ وَاِنَّ الْاٰخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ ﴿٣٩﴾ مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَاۚ وَمَنْ عَمِلَ
صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَاُو۬لٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ يُرْزَقُونَ ف۪يهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ
﴿٤٠﴾ وَيَا قَوْمِ مَا ل۪ٓى اَدْعُوكُمْ اِلَى النَّجٰوةِ وَتَدْعُونَن۪ٓى اِلَى النَّارِۜ ﴿٤١﴾ تَدْعُونَن۪ى لِاَكْفُرَ
بِاللّٰهِ وَاُشْرِكَ بِه۪ مَا لَيْسَ ل۪ى بِه۪ عِلْمٌۘ وَاَنَا۬ اَدْعُوكُمْ اِلَى الْعَز۪يزِ الْغَفَّارِ ﴿٤٢﴾ لَا جَرَمَ اَنَّمَا
تَدْعُونَن۪ٓى اِلَيْهِ لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ فِى الدُّنْيَا وَلَا فِى الْاٰخِرَةِ وَاَنَّ مَرَدَّنَٓا اِلَى اللّٰهِ وَاَنَّ الْمُسْرِف۪ينَ
هُمْ اَصْحَابُ النَّارِ ﴿٤٣﴾ فَسَتَذْكُرُونَ مَٓا اَقُولُ لَكُمْۜ وَاُفَوِّضُ اَمْر۪ٓى اِلَى اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ بَص۪يرٌ
بِالْعِبَادِ ﴿٤٤﴾ فَوَقٰيهُ اللّٰهُ سَيِّـَٔاتِ مَا مَكَرُوا وَحَاقَ بِاٰلِ فِرْعَوْنَ سُٓوءُ الْعَذَابِۚ ﴿٤٥﴾ اَلنَّارُ
يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّاۚ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ۠ اَدْخِلُٓوا اٰلَ فِرْعَوْنَ اَشَدَّ الْعَذَابِ ﴿٤٦﴾
وَاِذْ يَتَحَٓاجُّونَ فِى النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفٰٓؤُا لِلَّذ۪ينَ اسْتَكْبَرُٓوا اِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ اَنْتُمْ
مُغْنُونَ عَنَّا نَص۪يبًا مِنَ النَّارِ ﴿٤٧﴾ قَالَ الَّذ۪ينَ اسْتَكْبَرُٓوا اِنَّا كُلٌّ ف۪يهَٓا اِنَّ اللّٰهَ قَدْ حَكَمَ
بَيْنَ الْعِبَادِ ﴿٤٨﴾ وَقَالَ الَّذ۪ينَ فِى النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِنَ
الْعَذَابِ ﴿٤٩﴾ قَالُٓوا اَوَلَمْ تَكُ تَأْت۪يكُمْ رُسُلُكُمْ بِالْبَيِّنَاتِۜ قَالُوا بَلٰىۜ قَالُوا فَادْعُواۚ وَمَا
دُعٰٓؤُا الْكَافِر۪ينَ اِلَّا ف۪ى ضَلَالٍ ﴿٥٠﴾

---

1 F ve M: "diye herkese öğrettiği açık yolu"; B: "diye herkese gösterdiği açık yolu".
2 H: "netice".
3 B: "kendini".

[4162] **Meâl-i Şerîfi**

O iman eden zat ise "ey kavmim" dedi, "gelin ardımca size reşad yolunu göstereyim (38). Ey kavmim! Bu dünyâ hayat ancak 'bir meta'', bir kazançtan ibarettir, âhiret ise 'dârü'l-karâr' durulacak yurttur (39). Her kim bir kötülük yaparsa ona onun gibi kötülükten başka karşılık olmaz. Gerek erkekten, gerek dişi her kim de[1] mü'min olarak iyi bir iş işlerse işte onlar cennete girerler, orada hesapsız merzuk olurlar (40). Hem ey kavmim! Neye ben sizi halâsa davet ederken siz beni ateşe davet ediyorsunuz? (41) Siz beni Allah'a küfretmeye ve bence hiç ilimde[2] yeri olmayan şeyleri O'na şerîk koşmaya davet ediyorsunuz, ben ise sizi O Azîz, Gaffâr'a davet ediyorum (42). Hiç kābil-i inkâr değildir ki hakikatte sizin beni davet ettiğinizin ne dünyada ne âhirette[3] bir davet hakkı yoktur ve hepimizin varacağımız Allah'tır, ve bütün müsrifler nâra yanacaktır (43). Siz benim söylediklerimi sonra anlayacaksınız, ben emrimi Allah'a tefviz ediyorum, her hâlde Allah kullarını görür gözetir" (44). [4163] *Onun için Allah da[4] onu onların kurdukları mekrin fenalıklarından korudu da âl-i Firavun'u o kötü azab kuşattı[5] (45). Ateş,[6] onlar[7] sabah akşam ona arz olunur dururlar; Sâʿat kıyam edeceği gün de tıkın âl-i Firavun'u en şiddetli azâba (46). Ve hele ateş içinde birbirlerine ihticâc (protesto) ederlerken; o vakit zuʿafâ kısmı o büyüklük taslayanlara diyorlardır: "Hani bizler sizin tebaanız idik, şimdi siz bizden bir ateş nevbetini savabiliyor musunuz?" (47) Büyüklük taslayanlar da şöyle demektedirler: "Evet, hepimiz onun içindeyiz, çünkü Allah kulları beyninde hükmünü verdi" (48). Ve hep o ateştekiler cehennem bekçilerine derler: "Rabbinize dua ediverin bir gün bizden azâbı biraz hafifletsin" (49). "Ya size" derler, "beyyinelerle resulleriniz geliyor değil mi idi ki?" "Evet" derler, "öyle ise kendiniz dua edin" derler, kâfirlerin duası ise hep çıkmazdadır (50).*

1 F -"her kim de".
2 H: "amelde".
3 H: "âhiret".
4 F, M ve B -"da".
5 H ve F: "âl-i Firavun'u kuşattı o kötü azab".
6 B: "Ateşe".
7 H ve F -"onlar".

{وَقَالَ الَّذٖى اٰمَنَ} o iman etmiş olan zat ❁ mukaddemâ imanını gizlemiş olan recül-i mü'min dedi ki: {يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ اَهْدِكُمْ سَبٖيلَ الرَّشَادِ} Ey kavmim! Bana tâbi' olun, arkamca gelin size reşâd yolunu, murâda erdirecek savâb yolu[1] göstereyim. ❁ O sebîlü'r-reşâd Firavun'un gösterdiği yol değil benim göstereceğim yoldur. Bu söz gösteriyor ki bu zat Hazret-i Mûsâ'ya yardım etmek için Firavun'a karşı hurûc etmiş, kavmini kendisine ittibâ' için davete başlamıştır. Bundan dolayı bazıları bunu Mûsâ zannetmişlerse de hilâf-ı zâhirdir. Murad Bey'in *Târîh-i Umûmî*'sinde de Mısır kâhinlerinden "Uzarsif" nâmında birisinin Hiksoslar tarafına geçerek mühim bir ordu ile Firavun aleyhine hurûc etmiş[2] olduğu Mısır tarihlerinden nakledilmiş ve müverrihler nazarında bu zâtın Hazret-i Mûsâ olduğu hakkında bir dereceye kadar ittifak var gibidir diye bir mütalaa da serd olunmuş ise de, bu zâtın Hazret-i Mûsâ değil, âl-i Firavun'un[3] mü'mini olan bu er olması daha doğrudur. اَللّٰهُ أَعْلَمُ [4164] Şu hâlde bu söz artık müşavere meclislerinde[4] değil, silah bedest olarak karşıya çıkan bir mücâhidin tebliği hâlinde geliyordu. İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre bu zat avanesiyle bir dağa çekilmişti.[5] {يَا قَوْمِ اِنَّمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا مَتَاعٌ} Ey kavmim! Bu dünyâ hayat bir metâ'dan ibarettir ❁ durup eğlenecek, istirahat edecek bir yer değil, kullanılıp intifâ' edilecek bir kazançtan, gelip geçici bir kazanç fırsatından ibarettir. اَلدُّنْيَا مَزْرَعَةُ الْأَخِرَةِ "Dünya, âhiretin ekinliği, çiftliğidir"[6] hadîsi mantûkunca âhirette biçilip intifâ' edilmek için çalışılması lâzım gelen bir kâr, bir temettu' vasıtası veya bir mesâî saatidir. {وَاِنَّ الْاٰخِرَةَ هِىَ دَارُ الْقَرَارِ} Âhiret ise işte dâru'l-karâr

1 H: "sevâb yolunu".
2 B: "kavmini kendisine ittibâ' için davete başlamıştır. Bundan dolayı bazıları bunu Mûsâ zannetmişlerse de hilâf-ı zâhirdir. Murad Bey'in *Târîh-i Umûmî*'sinde de Mısır kâhinlerinden "Uzarsif" nâmında birisinin Hiksoslar tarafına geçerek mühim bir ordu ile Firavun aleyhine hurûc etmiş".
3 M: "Fir'avin".
4 B: "meclisinde".
5 Mukâtil b. Süleyman, *Tefsir*, III, 715; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, V, 159; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, XV, 318:

فهرب المؤمن إلى الجبل فطلبه رجلان فلم يقدرا.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XII, 325:

وعن ابن عباس أن هذا المؤمن لما أظهر إيمانه قصد فرعون قتله فهرب إلى جبل.

6 Sâgânî, *el-Mevzû'ât*, s. 64/106.

odur ❁ durulacak istirahat edilecek yurt ancak odur. Orada kazanmak çalışmak yoktur. Onun için dünyada eğlenceye bakmayıp çalışmaya kazanmaya bakmalıdır ki âhirette istifade edilsin. Bunun, bu temettu'un beyânı şöyle ki:

{مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً فَلَا يُجْزٰٓى اِلَّا مِثْلَهَا} Her kim bir kötülük yaparsa başka değil, ancak onun misli ile cezâlanır. ❁ Yani kötülüğün cezâsı, müstahık olduğu karşılığı iyilik olamaz, onun gibi kötülük olur. Kötü amel yapanın güzel ecir beklemeye hakkı yoktur. Onun bekleyebileceği karşılık ancak bir kötülüktür. Şu kadar ki yaptığı kötülükten fazla değil, onun misli bir kötülüktür.[1] Gerçi kısmen veya tamamen affolunanlar olabilir. Fakat afv, o kötülüğün cezâsı değil, başkaca bir fazldır.[2] Adalet kanunu seyyienin, misli olan seyyie ile cezâlanmasıdır. {وَمَنْ عَمِلَ صَالِحًا} Her kim de sâlih bir amel, iyi bir iş yaparsa {مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى} gerek erkekten olsun gerek dişi {فَاُو۬لٰٓئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ} işte onlar cennete girerler {يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ} orada hesapsız merzuk olurlar. ❁ [4165] İyiliğin mukabili de iyiliktir. Adalet kanunu bunun da bir misli olmasını iktizâ ederse de ihsan kanunu, onun on mislinden hesapsız emsâline kadar çıkar; yerine iyi bir dâne eken, on dâne alabilir. Yüz, yedi yüz, daha ziyadesine kadar da katlanıp gidebilir. Onun için Firavun'a karşı mücahede ederek salâha çalışmalıdır. {وَيَا[3] قَوْمِ مَا لِٓي اَدْعُوكُمْ اِلَى النَّجٰوةِ وَتَدْعُونَنِٓي اِلَى النَّارِ... إلخ} Bu hitap da Firavun'a karşı yapılan bu hurûc ve davetin bir bağy olmayıp meşrû ve muhakkak bir necat meselesi olduğunu beyandır. {فَوَقٰيهُ اللّٰهُ سَيِّـَٔاتِ مَا مَكَرُوا} Bu suretle Allah onu, âl-i Firavun'un kurdukları mekirlerin fenalıklarından korudu. ❁ Onlar âl-i Firavun'un düştükleri kötü amellere düşmedikleri gibi âl-i Firavun'un onlar hakkında kurdukları fena tuzaklara da düşmediler, Firavun'un ta'kībâtı vikāye-i ilâhiye sayesinde kendilerine bir zarar vermediği[4] gibi {وَحَاقَ بِاٰلِ فِرْعَوْنَ سُٓوءُ الْعَذَابِ} azâbın kötüsü âl-i Firavun'un

---

1 F, M ve B -"Şu kadar ki yaptığı kötülükten fazla değil, onun misli bir kötülüktür".
2 B -"Fakat afv, o kötülüğün cezâsı değil, başkaca bir fazldır".
3 H, F, M ve B: "يا".
4 B: "yapamadığı".

başına indi ۞ İbn Abbas'tan rivayete göre Firavun'un onu tâkip için gönderdiği asker telef olmuştu. Sonra da kendisi ve cünûdu mâlum olduğu üzere gark edilmişti.[1] {اَلنَّارُ} Ateş ۞ mübtedâdır, haberi şu: {يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا} onlar ona, sabah ve akşam arz olunup durmaktadırlar. ۞ Yani âl-i Firavun dünyada kötü azab ile mahvoldukları gibi âhirete kadar âlem-i berzahta da akşam sabah nâra arz ile ta'zîb olunmaktadırlar. Sonra da {وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ اَدْخِلُوا[2]...} إلخ

Şimdi kıssanın hissesi beyan olunarak buyuruluyor ki:

[4166]

اِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْاَشْهَادُۙ ﴿٥١﴾ يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ وَلَهُمْ سُٓوءُ الدَّارِ ﴿٥٢﴾ وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْهُدٰى وَاَوْرَثْنَا بَنٖٓى اِسْرَٓائِيلَ الْكِتَابَۙ ﴿٥٣﴾ هُدًى وَذِكْرٰى لِاُو۬لِى الْاَلْبَابِ ﴿٥٤﴾ فَاصْبِرْ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِىِّ وَالْاِبْكَارِ ﴿٥٥﴾ اِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فٖى اٰيَاتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ اَتٰيهُمْۙ اِنْ فٖى صُدُورِهِمْ اِلَّا كِبْرٌ مَا هُمْ بِبَالِغٖيهِۚ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِۜ اِنَّهُ هُوَ السَّمٖيعُ الْبَصٖيرُ ﴿٥٦﴾ لَخَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٥٧﴾ وَمَا يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصٖيرُ وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسٖٓىءُۜ قَلٖيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ ﴿٥٨﴾ اِنَّ السَّاعَةَ لَاٰتِيَةٌ لَا رَيْبَ فٖيهَا وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٥٩﴾ وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْۜ اِنَّ الَّذٖينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتٖى سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرٖينَ ﴿٦٠﴾

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 325:
وعن ابن عباس أن هذا المؤمن لما أظهر إيمانه قصد فرعون قتله فهرب إلى جبل فبعث في طلبه ألف رجل فمنهم من أدركه يصلي والسباع حوله فلما هموا ليأخذوه ذبت عنه فأكلتهم، ومنهم من مات في الجبل عطشا، ومنهم من رجع إلى فرعون خائبا فاتهمه وقتله وصلبه. فالمراد بآل فرعون هؤلاء الألف الذين بعثهم إلى قتله أي فنزل بهم وأصابهم «سُوءُ الْعَذابِ» الغرق على الأول وأكل السباع والموت عطشا والقتل والصلب على ما روي عن ابن عباس.

2 B -"ادخلوا".

[4167] **Meâl-i Şerîfi**

Elbette biz resullerimizi ve iman edenleri mansur kılacağız hem dünyâ hayatta hem de şâhidler dikileceği gün (51). O gün ki[1] zâlimlere özür dilemeleri fâide vermez, onlara lânet vardır ve onlara yurdun kötüsü vardır (52). Şânım hakkı için Biz Mûsâ'ya o hidâyeti verdik ve Benî İsrâil'e o kitabı miras kıldık (53) ki akl-ı selîm sâhiplerine bir irşad ve bir ihtar olmak için (54). O hâlde sabret, çünkü Allah'ın vaadi haktır; hem[2] günahına istiğfar[3] ve akşam sabah Rabbine[4] hamdiyle tesbih et (55). Çünkü o kendilerine gelmiş katʿî bir burhan olmaksızın Allah'ın âyetlerinde mücadele edenler muhakkak ki onların sînelerinde ancak[5] yetişemeyecekleri bir kibir vardır. Sen hemen Allah'a sığın, çünkü O, Semîʿ O'dur, Basîr O (56). Elbette göklerin ve yerin halkı o nâsın halkından daha büyüktür[6] velâkin nâsın ekserîsi bilmezler (57). Kör ise görenle müsâvî olmaz, iman edip iyi iyi işler yapan kimselerle ne de kötülük yapan, siz[7] pek az düşünüyorsunuz (58). Her hâlde o Sâʿat muhakkak gelecek,[8] onda şüphe yok velâkin nâsın ekserîsi inanmazlar (59). Hâlbuki Rabbiniz buyurdu ادْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْ *yalvarın ki Bana size karşılık vereyim, çünkü Benim ibadetimden[9] kibirlenenler yarın hor[10] hakīr olarak cehenneme girecekler[11] (60).*

[4168] {اِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا} Biz gönderdiğimiz peygamberlerimizi[12] ve iman edenleri elbette mansur kılarız ❁ yardım eder, hüccet ve zafer ve kâfirlerden intikam ile murâda erdiririz {فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} hem dünyâ hayatta {وَيَوْمَ يَقُومُ الْاَشْهَادُ} hem de şâhidlerin şehadete duruşacakları gün ❁

---

1 M: "kü".
2 H ve F: "ve".
3 H ve F +"eyle".
4 B -"Rabbine".
5 H -"ancak"; F: "sırf".
6 H ve F: "Elbette gökleri ve yeri yaratmak o nâsı yaratmaktan daha büyük".
7 H ve F: "az".
8 H ve F: "Çünkü o Sâʿat elbette gelecek".
9 B: "ibadetlerimden".
10 B +"ve".
11 H ve F: "Hâlbuki Rabbiniz buyurdu ki ادْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْ yalvarın Bana karşılık vereyim size, çünkü Benim ibadetimden kibirlenenler yarın hakīr olarak cehenneme girecekler".
12 F: "peygamberlerimiz".

kıyamet günü, yani hem dünya hem âhiret ikisinde de. Bazı ahvâlde bir müddet için onların mihnetlere mâruz olarak[1] imtihanlar geçirmeleri, bu vaadin kat'iyyetini nakz etmez, çünkü ibret, âkıbet ve neticeyedir. Bununla beraber peygamberlerin ve mü'minlerin muzaffer olmaları yalnız âhirete de kalmayacaktır. Mûsâ'nın ve o iman eden zâtın Firavun'a galebesi gibi dünyada da tahakkuk edecek, âhirette de.

"**Eşhâd**" "şâhid"in cem'idir, "sâhib"in cem'inde "ashâb" gibi. Bunlar kıyamet günü nâsa karşı şâhidlik edecek olan melâike ve enbiyâ ve mü'minîndir. {يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعْذِرَتُهُمْ} O gün ki zâlimlere mazeretleri menfaat vermez ❁ çünkü mazeretleri bâtıldır. Yahut وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ [el-Mürselât 77/36][2] müeddâsınca özür beyan etmek için kendilerine izin verilmez, ağız açtırılmaz {وَلَهُمُ اللَّعْنَةُ} ve onlara lânet vardır ❁ Allah'ın rahmetinden kovulmak, uzaklaştırılmak vardır {وَلَهُمْ سُوءُ الدَّارِ} ve onlara yurdun kötüsü vardır ❁ cehennem.

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْهُدٰى} Şânım hakkı için Mûsâ'ya o hüdâyı verdik ❁ Firavun'a karşı dünyada o muvaffakiyeti verdik, arkasından {وَاَوْرَثْنَا بَنٖى اِسْرَٓائٖلَ الْكِتَابَ} Benî İsrâil'e o kitabı, yani Tevrat'ı miras da bıraktık {هُدًى وَذِكْرٰى لِاُو۬لِى الْاَلْبَابِ} [4169] ulü'l-elbâba; selîm, hâlis akıl sahibi olanlara bir irşad ve[3] tezkir olmak için. ❁ Yani Allah'ın resullerine ve mü'minlere dünya ve âhiret nusreti muhakkak olduğunu ve Firavun gibi zâlimlere karşı mücahedenin lüzûmunu ihtar eylemek için. {فَاصْبِرْ} O hâlde sabret ❁ müşriklerin ezâlarına tahammül ederek sebat et[4] {اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ} çünkü Allah'ın vaadi haktır, nusreti muhakkak olacaktır, onun için sabret {وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ} ve zenbine istiğfar eyle ❁ tedârik edemediğin eksiklikleri örtmesi için Rabbinin mağfiretini iste {وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} ve Rabbinin hamdiyle tesbih et {بِالْعَشِيِّ وَالْاِبْكَارِ} akşam ve sabah. ❁ Bu tâbir her vakit demek gibi devam ifade eder. Allah'a hamd ü şükr ederek tenzîhe devam et; ne lisan ne kalb, hiç zikirden gâfil olmasın demek olur[5].

1 H: "kalarak".
2 "İzin de verilmez ki i'tizâr edeler."
3 H +"bir".
4 H: "etmek".
5 H -"demek olur".

{اِنَّ الَّذ۪ينَ يُجَادِلُونَ ف۪ٓى اٰيَاتِ اللّٰهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ اَتٰيهُمْۙ} Kendilerine gelmiş bir sultân: bir salâhiyet ve burhan olmaksızın Allah'ın âyâtında mücadele eden kimseler ❁ "âyâtullah" Allah'ın varlığına ve birliğine ve herhangi bir husûsun hakkiyetine dair nasbettiği delâil ve kütüb-i münzelesi ve peygamberlerinde izhar eylediği mu'cizâttan e'amdır. Bunlarda mücadele için mesağ verecek bir burhan ve hüccet mutasavver olmadığından, burada "bigayri sultân" kaydının mefhûm-ı muhâlifi maksud değildir. Ancak din işinde söz söyleyebilmek için hüccet ve burhâna müstenid bir salâhiyet lâzım olduğuna tenbihtir. Bununla beraber nesih, tahsis ve takyid kabîlinden mesâilde olduğu gibi âyâtullahı[1] yine âyâtullah ile karşılaştırarak bahsetmek câiz olduğuna işarettir de denilebilir. Lâkin hiç böyle bir salâhiyet ve [4170] burhan olmaksızın âyâtullahda mücadele edenler {اِنْ ف۪ى صُدُورِهِمْ اِلَّا كِبْرٌ} onların sînelerinde, gönüllerinde[2] kibirden başka bir şey yoktur ❁ hakkı kabûle tenezzül etmek istemeyen bir büyüklük davası, kuru bir azamet kuruntusu, lâkin {مَا هُمْ بِبَالِغ۪يهِ} bir kibir ki[3] onlar ona yetişecek değillerdir. ❁ Hadlerinden çok aşkın, ne şimdi ne ileride muktezâsına ermeleri ihtimâli bulunmayan bir kibir, çünkü Allah'ın âyâtının üstüne çıkılmaz, Allah'ın vermediği kadr ü menzilet zorla alınmaz. Peygamberliğe kesb ile yetişilemediği gibi Allah vergisinden fazla bir salâhiyete de erilmez. İşte Allah'ın âyetlerinde mücadele edenler sırf böyle bir kesb ile mücadele ediyorlar. Delili zâhir olan hakka karşı taassub ile mücadele edenlerin hepsi bu hükümde dâhildir. Hepsi böyle sînelerinde yetişemeyecekleri bir kibir taşıdıklarından dolayı mücadele ederler. Bunun sebeb-i nüzûlünde iki rivayet vardır:

1. Kureyş müşrikleridir ki[4] لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظ۪يمٍ [ez-Zuhruf 43/31][5] diyorlar. Ve لَوْ كَانَ خَيْرًا مَا سَبَقُونَٓا اِلَيْهِ [el-Ahkâf 46/11][6] diyorlardı.

---

1 H: "âyâtullahda".
2 B -"gönüllerinde".
3 H ve F -"bir kibir ki".
4 B +"haklarında".
5 "Ve 'ne olurdu şu Kur'an iki memleketten bir büyük adama indirilse idi'…"
6 "…Eğer o bir hayr olsa idi bizden evvel ona koşmazlardı…"

2. Yehûddur, Mukātil demiştir ki "haklarında bu âyet nâzil olan mücâdiller Yahudîlerdir. Deccal'e tâzim ettiler, bu nâzil oldu."[1] Ebu'l-Âliye de buna zâhib olmuştu. Âlûsî'nin nakline göre Abd b. Humeyd ve İbn Ebî Hâtim sened-i sahîh ile ondan şöyle tahrîc etmişlerdir: Yahudîler, Hazret-i Peygamber'e (sallallâhu aleyhi ve sellem) geldiler de "Deccal" dediler, "âhir zamanda bizden olacak ve işte olacaklar o zaman olacak ve şöyle yapacak böyle yapacak" diye büyüttüler de büyüttüler, bunun üzerine Allah teâlâ إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ... إلخ âyetini indirdi.[2] Buna göre bu sûrede bu âyetin Medenî olması yakışır. Ebussuud bunu şöyle nakleder: "Bir de[3] denildi ki mücadele edenler Yahudîlerdir. Diyorlardı ki 'bizim Tevrat'ta mezkur olan [4171] sâhibimiz sen değilsin, o Mesih b. Dâvûd, yani Deccal âhir zamanda çıkacak, saltanatı berr ü bahre erecek, ırmaklar beraberinde gidecek. Allah'ın âyetlerinden bir âyet olacak, o vakit mülk bize rücû' edecek.' İşte Allah teâlâ onların bu temennilerine (ideallerine) kibir tesmiye etti ve kuruntularına ermelerini nefiy buyurdu."[4] Yani Yahudîler, Benî İsrâil'den başkasında nübüvvet görmek istemedikleri için gerek Kur'an'da ve gerek sâir kitaplarda nübüvvet-i Muhammediyeye delâlet eden âyetlere sırf kibir ve hased yüzünden mücadele ederek Hâtemü'l-Enbiyâ'yı bırakıp Deccal'i iltizam etmişler ve onun zamanında saltanatın kendilerine geçeceğini bir temenni hâlinde ileri sürmüşler ise de Deccal çıktığı zaman dahi mülk ü saltanat kendilerine rücû' etmeyecektir. Âlûsî der ki: "Bu mücadelede Yehûd iki vechile yalan söylediler, evvelâ, Resûlullah'a 'sen bizim muteber olan

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsir*, III, 717-718:
وذلك أن اليهود قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم إن صاحبنا يبعث في آخر الزمان وله سلطان يعنون الدجال ماء البحر إلى ركبته والسحاب فوق رأسه فقال: «إِنَّ الَّذِينَ يُجادِلُونَ فِي آياتِ اللَّهِ» يعني يمارون في آيات الله لأن الدجال آية من آيات الله عز وجل...

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3268; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 294; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 331:
عن أبي العالية رضي الله، عنه قال: إن اليهود أتوا النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: إن الدجال يكون منا في آخر الزمان، ويكون من أمره فعظموا امره، وقالوا: يصنع كذا... فأنزل الله: «إن الذين يجادلون في آيات الله بغير سلطان أتاهم إن في صدورهم إلا كبر ما هم ببالغيه» قال: لا يبلغ الذي يقول «فاستعذ بالله» فأمر نبيه صلى الله عليه وسلم أن يتعوذ من فتنة الدجال «لخلق السماوات والأرض أكبر من خلق الناس» الدجال.

3 H: "Bize".

4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 399:
وقيل: المجادلون هم اليهود، وكانوا يقولون: «لست صاحبَنا المذكور في التوراة؛ بل هو المسيح بن داود –يريدون الدجال– يخرج في آخر الزمان، ويبلغ سلطانه البرّ والبحر، وتسير معه الأنهار، وهو آية مِن آيات الله تعالى، فيرجع إلينا الْمُلك». فسمّى الله تعالى تمنّيهم ذلك كِبرًا ونفى أن يبلغوا مُتمنّاهم.

sâhibimiz değilsin’ demelerinde yalan söylediler. Sâniyen Deccal’i kast ederek ‘o Mesih b. Dâvûd’dur’ demelerinde yalan söylediler. Çünkü hangi peygamber ba‘s olunduysa ümmetini behemehâl Deccal’den tahzir buyurmuş, sakındırmıştır. O bir bişâret değil, fitne ve beliyyedir. Onlar ise onu peygamber yerine tutarak ‘sâhibimiz’ demişlerdir[1] ki bunun âyâtullaha bi-gayri sultân^in mücadele olduğunda şüphe yoktur.”[2]

Hadislerde eşrât-ı Sâ‘at’ten olmak üzere iki mesih zikrolunur. Birisi: Mesih Îsâ’nın nüzûlü[3], birisi de Mesih Deccal’in zuhûrudur.[4] Müseylime gibi yalan yere peygamberlik iddiasıyla çıkacak otuz kadar Deccal zikredilmiş,[5] en büyük fitne olan Mesih Deccal’in ise ulûhiyet iddiasıyla hurûc edeceği haber verilmiştir.[6] Ancak Mesih Deccal’e Mesih b. Dâvûd denilmiş olduğunu da bu âyetin tefsirinde işitmiş oluyoruz. Hâlbuki Matta İncili’nin başında görüldüğüne göre Hıristiyanlar bu ismi “Îse’l-Mesîh b. Dâvûd” diye Hazret-i Îsâ’ya vermektedirler.

Buna sebep olarak da Meryem’in nişanlısı dedikleri [4172] Yûsuf’un Hazret-i Dâvûd neslinden olduğunu söylemektedirler. Îsâ’nın tevellüdü Meryem’le Yûsuf’un ictimâ‘larından evvel Rûhu’l-Kudüs’ten oldu diye tasrih edilmiş iken Yûsuf babası imiş gibi onun vâsıtasıyla Hazret-i Dâvûd’a nisbet edilmesi bir tenakuz teşkil eder. Lâkin Matta İncili her nedense bu tenakuzla beraber Hazret-i Îsâ’ya Mesih b. Dâvûd demekte ısrar etmiştir. Aynı zamanda Hazret-i Îsâ’yı tanımadıkları mâlum olan

---

1 H: “demişler”.

2 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XII, 331:

ثم إن اليهود عليهم اللعنة كذبوا أولا بقولهم للنبي عليه الصلاة والسلام: «لست صاحبنا»، وثانيا بقولهم: «بل هو المسيح بن داود» يعنون الدجال، أما الكذب الأول فظاهر، وأما الثاني فلأنه لم يبعث نبي إلا وقد حذر أمته الدجال وأنذرهم إياه كما نطقت بذلك الأخبار، وهم قالوا: «هو صاحبنا» يعنون المبشر ببعثته آخر الزمان، وكل ذلك من الجدال في آيات الله تعالى بغير سلطان.

3 B: “zuhûru”.

4 H: “hurûcudur”; F: “zarûrîdir”.

5 Buhârî, Fiten, 25. Krş. Müslim, Mukaddime, 6, 7:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: لا تقوم الساعة حتى تقتتل فئتان عظيمتان يكون بينهما مقتلة عظيمة، دعوتهما واحدة، وحتى يبعث دجالون كذابون، قريب من ثلاثين، كلهم يزعم أنه رسول الله...

6 İbn Mâce, Fiten, 33. Krş. Buhârî, Fiten, 26, Tevhîd 17; Müslim, Îmân, 274; Tirmizî, Fiten, 60:

...يا عباد الله أيها الناس، فاثبتوا، فإني سأصفه لكم صفة لم يصفها إياه نبي قبلي، إنه يبدأ فيقول: أنا نبي؛ ولا نبي بعدي، ثم يثني فيقول: أنا ربكم؛ ولا ترون ربكم حتى تموتوا، وإنه أعور، وإن ربكم ليس بأعور...

Yahudîler de âhir zamanda çıkacak Deccal'e bu ismi vermişler, bu cihetle aralarında bir menşe'den çıkmış olması melhuz bulunan garip bir nokta-i nazar teşâbühü hâsıl olmuştur. Biz bundan şunu anlamış oluyoruz ki: Mesih-i Deccal yalancı mesih demektir. Vârid olan haberlere göre Deccal bir yalancı, nâsı aldatmakta mâhir bir sahtekârdır ki kâfirliği, sahtekârlığı yüzünden belli olduğu hâlde birtakım hârikalar göstererek ulûhiyet dava edecek ve en büyük fitne olması da bundan olacaktır. Ulemâ demişlerdir ki: Allah teâlâ peygamberlik iddia eden bir yalancıya tasdik ihtimâli bulunan bir mucize vermez; çünkü teşkik olur, âyâtullah[1] ile mücadeleye sultân verilmiş olur. Fakat ulûhiyet iddia eden bir yalancıya ibtilâ için her türlü hârikayı verebilir. Zira kendisi hâdis olan mahlûkun Allah olmadığına aklî burhan dâima kāim bulunduğu için, onun yalancılığı haddizâtında zâhirdir, ondan dolayı âyâtullah ile mücadeleye bir sultân verilmiş olmaz. Deccal'in bu suretle bir yalancı mesih olması, onun Hıristiyanlık taklîdi altında zuhur edeceğini anlatır. Mesîh-i sâdık olan Îsâ'nın nüzûlüyle onu katledeceğine dair olan eserler de bunu teyid eyler. Yahudîlerin[2] mesîh-i sâdık olan Îsâ'ya ve Hâtemü'l-Enbiyâ'ya kibr ü hasetle küfrederek bütün ümitlerini mesîh-i kâzib olan Deccal'e bağlamaları ne acîb bir bedbahtlık, ne elîm bir mahrûmiyettir. Bu son senelerde Yahudîlere Filistin'de bir hükûmet yapıvermek isteyen İngiltere acaba onlara [4173] gözledikleri mesîh-i kâzib rolünü oynayıverecek midir? Lâkin Allah teâlâ buyuruyor ki: مَا هُمْ بِبَالِغِيهِ {فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ} Onun için sen hemen Allah'a sığın ❁ öyle kibirden ve kibirli hasetçilerden, yahut Deccal'in şerrinden Allah'a sığın {اِنَّهُ هُوَ السَّم۪يعُ الْبَص۪يرُ} çünkü işitecek O'dur, görecek O. ❁ Yani senin ve onların bütün dediklerinizi işiten ve işitecek olan ve bütün yaptıklarınızı gören ve görecek olan ancak O'dur. Bu, bir taraftan vaad, bir taraftan va'îddir. {لَخَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ} Elbette semâvât ve Arz'ın

1 B: "âyetullah".
2 B -"Mesîh-i sâdık olan Îsâ'nın nüzûlüyle onu katledeceğine dair olan eserler de bunu teyid eyler. Yahudîlerin".

halkı o nâsın halkından daha büyüktür. ❁ Bu âyetin[1] terkîbinde birkaç mâna vardır: Bir kere nâsın[2] Allah'a ve Allah'ın âyetlerine karşı kibr ü mücadelesi haddini bilmemek olduğunu ihtardır. Yani o kibredenlerin[3] kibir ne haddinedir ki göklerin ve yerin yaratılışı onların[4] yaratılışından daha büyük, daha azametlidir. Öyle ki insan onların içinde bir zerrecik gibi kalır, hatta insan Arz'ın üzerinde bir mikrop, Arz bütün âlemin içinde bir zerre mesabesindedir. O hâlde insanın yere göğe karşı bile büyüklenmek haddi değilken onları yaratan Hâlık'a karşı kibir taslamaya kalkması ne büyük cehalettir[5]. İkincisi ba' s ü iadeye işaretle bir va'îd olmak üzere şöyle demektir: İlk evvel semâvât ve Arz'ı yaratmak, ibdâ' etmek, insanları tekrar yaratmaktan daha büyük bir iştir. O gökleri ve yeri hiç yok iken yaratan, ölen insanlara tekrar hayat verip de yaratamaz mı? İade ibtidâdan elbette kolaydır. Zemahşerî bu mânayı tercih etmiştir.[6] Üçüncüsü Nakkāş gibi bazı müfessirînin verdiği mânaya göre "halku'n-nâs" fâiline muzâf olmak üzere: Gökleri ve yeri yaratmak[7] insanların yaptığı şeylerden elbette büyüktür.[8] Bunun hâsılı semâvât ve Arz ile insanları mukayese değil, [4174] Allah'ın sun'uyla insanların sun'unu mukayesedir, bu mukayesenin sebebi de mücadele edenlerin sanatlarına güvenerek kibirleridir.[9] Yani insanlara nisbet olunan keşifler, sanatlar, iddialarınca îcadlar, yaratışlar her ne olursa olsun hiçbir zaman Allah'ın yaratışına benzeyemez, göklerin, yerin yaratılışı gibi olamaz. Binâen'aleyh mücâdillerin, deccallerin gösterecekleri hârikalar insanları

---

1 H +"sevkinde ve"; F +"ve".
2 H ve F: "insanın".
3 H ve F: "Yani insanın".
4 H ve F: "insanın".
5 H ve F: "kibir taslamaya kalkmak ne haddinedir".
6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 174:
فإن قلت: كيف اتصل قوله «لَخَلْقُ السَّماواتِ وَالْأَرْضِ» بما قبله؟ قلت: إن مجادلتهم في آيات الله كانت مشتملة على إنكار البعث، وهو أصل المجادلة ومدارها، فحجوا بخلق السماوات والأرض لأنهم كانوا مقرين بأن الله خالقها وبأنها خلق عظيم لا يقادر قدره، وخلق الناس بالقياس إليه شيء قليل مهين، فمن قدر على خلقها مع عظمها كان على خلق الإنسان مع مهانته أقدر، وهو أبلغ من الاستشهاد بخلق مثله.
7 H ve F: "Göklerin ve yerin yaratılışı".
8 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* IV, 565; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 268:
وقال النقاش: المعنى مما يخلق الناس، إذ هم في الحقيقة لا يخلقون شيئا، فالخلق في قوله: «مِنْ خَلْقِ النَّاسِ» مضاف إلى الفاعل على هذا التأويل.
9 H ve F -"Bunun hâsılı semâvât ve Arz ile insanları mukayese değil, Allah'ın sun'uyla insanların sun'unu mukayesedir, bu mukayesenin sebebi de mücadele edenlerin sanatlarına güvenerek kibirleridir".

aldatmamak lâzım gelir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin nâsın ekserîsi bilmezler ۞ de aldanırlar, kendilerini veya eserlerini göklerden ve yerden büyükmüş gibi farz eder[1] mağrur olurlar. Yahut insanların yaptığını Allah'ın yaptığından büyük zannederler, kibirlenirler.[2] Meselâ Allah bir kulak yaratmıştır, insan onunla uzak[3] yakın mesafeden ses işitir. Sonra insanlar bir de radyo keşfetmişlerdir, fakat ilmi olmayan nâsın çoğu[4] radyoyu insanın halkı ve kulaktan daha mühim bir sanat zanneder, düşünmez ki kulak olmayınca radyo hiçtir ve bilmez ki hakikatte radyo da Allah'ın yaratmasıdır. Muhyiddîn-i Arabî *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinde der ki: "İşbu لَخَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ âyetinde büyüklüğü cirm ve kemmiyet büyüklüğü sanma, çünkü o basar ve basireti olan herkes için mâlumdur. O büyüklük Allah teâlâ'nın onlarda icrâ eylediği bir mânadan dolayıdır ki o insanda yoktur. اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ [el-Ahzâb 33/72] âyeti[5] ondandır, onların ibâsını cehllerinden sanma, belki emâneti hâmil olmak cehldendir, onun için Allah teâlâ ظَلُوماً جَهُولاً [el-Ahzâb 33/72] diye insanı tavsif buyurmuştur. Demek ki semâvât ve Arz ve cibâl emânetin kadrini ve onu hâmil olanın muhatarada olduğunu, çünkü onu ehline edâya muvaffak olacağına yakīni bulunmadığını bilmişler ve Allah'ın arz ile murâdı aklı mîzâna çekmek olduğunu anlamışlardı. Demek ki Arz'ın, cibâlin, semânın aklı insanın aklından çok idi. Onlar kendilerini Allah'ın üzerlerine vâcib kılmadığı şeye sokmadılar, çünkü o bir arz idi, bir emir değil idi ki Allah'ın îcâbına tâzim lüzûmuyla tav'an ve kerhen icâbet [4175] ta'ayyün etsin. Hâlbuki ائْتِيَا طَوْعاً اَوْ كَرْهاً [Fussilet 41/13] yani size bırakılacak şeyleri ister istemez kabûle âmâde olun dediği vakit اَتَيْنَا طَٓائِعِينَ dediler. Hakk'ın kendilerinde yapmak istediği her şeyi kabûle âmâde olduklarını söylediler."[6]

---

1 H ve F -"kendilerini veya eserlerini göklerden ve yerden büyükmüş gibi farz eder".
2 H ve F -"Yahut insanların yaptığını Allah'ın yaptığından büyük zannederler, kibirlenirler".
3 H +"veya".
4 B: "birçoğu".
5 B -"âyeti".
6 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* III, 2:
قال تعالى «لَخَلْقُ السَّماواتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ من خَلْقِ النَّاسِ وَلكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ» أترى هذا الكبر في الجرم و عظم الكمية هيهات لا والله فإن

Şeyhin bu sözü insanı nüsha-i kübrâ ve nüshâ-i câmi'a addeden sözlerine münâfî görünür. Zira semâvât ve Arz'ın cismânî haysiyetten mâlum olan büyüklüğünden başka aklî haysiyetinden de büyüklükleri tesbit edilince insan için hiç büyüklük haysiyeti kalmamış demektir, bunu وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ [el-Câsiye 45/13][1] âyeti ile tevfik etmek lâzım gelir ki birinde maddiyet birinde mâneviyet haysiyeti zâhir görünür. Ma'amâfîh şeyhin bu ifadesi bize garîzî nokta-i nazardan da bir mukayese ihtar etmiştir. Garîzî, yani fizyolojik haysiyetiyle bakıldığı zaman da semâvât ve Arz emr-i Hakk'a muhalif hiçbir şey yapmaz, vazifede ne hata ne isyan yapmaz, teklif ile ihtiyârî vazîfe-i emâneti kabul etmemiş, lâkin îcab ile verilen emânâtı hakkıyla saklar. Hâlbuki insan hem hata eder hem isyan yapar, emânâtına zulüm de eder, yanılır da; bunun için semâvât ve Arz, Hakk'ın emrine itaat haysiyetiyle de insandan büyüktür, demek ki kibirlenenler cehaletinden kibirlenirler.[2] {وَمَا يَسْتَوِى الْاَعْمٰى وَالْبَصِيرُ} Kör de gören ile müsâvî olmaz ۞ yani mebde' ve me'âdında hakkı tanımaz olan kör kalbli ile, hakka ârif olan basiret sâhibi ilim ehli müsâvî olmaz. İlmi olup da mûcebiyle amel etmeyenler, görüp de görmezceden gelenler de görmez hükmündedir. Onun için temsilden tahkīke geçilerek buyuruluyor ki: {وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَلَا الْمُسٖٓيءُ} İman edip sâlih ameller işleyenlerle ne de kötülük yapan ۞ bunlar da müsâvî olmaz. O hâlde insan ahsen-i takvîm de olur, cismânî olan küçüklüğe mukabil وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ [el-Câsiye 45/13] mantûkunca nüsha-i câmi'a olur {قَلٖيلاً مَا تَتَذَكَّرُونَ[3]}

ذلك معلوم بالحس وإنما ذلك لمعنى أوجده فيهم لم يكن ذلك للإنسان يعطيه العلم بالمراتب ومقادير الأشياء عند الله تعالى فتنزل كل موجود منزلته التي أنزله الله فيها من مخلوق وأسماء إلهية ومن ذلك قوله تعالى «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ عَلَى السَّماواتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَها وَأَشْفَقْنَ مِنْها وَحَمَلَهَا الْإِنْسانُ إِنَّهُ كانَ ظَلُوماً جَهُولًا» أترى ذلك لجهلهم لا والله بل الحمل للأمانة كان لمجرد الجهل من الحامل وهل نعت الله بالجهل على المبالغة فيه وبالظلم لنفسه فيها ولغيره إلا الحامل لها وهو الإنسان فعلمت الأرض ومن ذكر قدر الأمانة وأن حاملها على خطر فإنه ليس على يقين من الله أن يوفقه لأدائها إلى أهلها وعلمت مراد الله بالعرض أنه يريد ميزان العقل فكان عقل الأرض والجبال والسماء أوفر من عقل الإنسان حيث لم يدخلوا أنفسهم فيما لم يوجب الله عليهم فإنه كان عرضا لا أمرا فتتعين عليهم الإجابة طوعا أو كرها أي على مشقة لمعرفتهم تعظيم ما أوجب الله عليهم فأتوا طائعين حين قال لهما «ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْها» أي تهيئا لقبول ما يلقى فيكما فلما أتيا طائعين وتهيئا لقبول ما شاء الحق أن يجعل فيهما مستسلمين خائفين.

1 "Hem göklerde ne var yerde ne varsa hepsini kendinden olarak sizin için musahhar kıldı…"

2 H ve F -"Muhyiddîn-i Arabî *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinde der ki: (…) Hâlbuki insan hem hata eder hem isyan yapar, emânâtına zulüm de eder, yanılır da; bunun için semâvât ve Arz, Hakk'ın emrine itaat haysiyetiyle de insandan büyüktür, demek ki kibirlenenler cehaletinden kibirlenirler".

3 H, F, M ve B: "تذكرون".

siz pek az düşünüyorsunuz ۞ [4176] ey insanlar yahut ey mücâdiller. {اِنَّ السَّاعَةَ لَاٰتِيَةٌ[1]} Her hâlde[2] o Sâ'at -o cezâ saati olan[3] kıyamet- muhakkak[4] gelecek {لَا رَيْبَ فِيهَا} onda şüphe yok ۞ şüpheye mahal yok {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ} velâkin nâsın ekserîsi iman etmezler. {وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْ} Hâlbuki Rabbiniz buyurdu ki: ادْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْ "Yalvarın Bana ki size karşılık vereyim." ۞ Hem dua hem ibadet zikredilmiş olduğu için ya dua ibadet ile yahut da ibadet dua ile tefsir edilmek iktizâ eylediği[5] için müfessirler iki vecih beyan etmişlerdir. Birincisi, Kur'ân'ın birçok yerlerinde olduğu üzere dua ibadet mânasına olarak "Bana ibadet ve kulluk edin ki size sevap ve mükâfat vereyim" demek olur. İbn Abbas, Dahhâk ve Mücâhid'den mervî olan[6] bu tefsîre göre taleb-i fiilî de şart edilmiş demektir. Bu surette şu ta'lîl bu mânaya mutâbık olur: {اِنَّ الَّذٖينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتٖى} Zira Benim ibadetimden istikbar edenler ۞ yani kibirlerinden Bana ibadet etmek istemeyenler {سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرٖينَ} muhakkak yarın hor[7] ve hakir olarak cehenneme gireceklerdir. ۞ İkincisi ادْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْ demek, "isteyin Benden vereyim size" demektir ki Süddî'den mervî olan[8] ve ilk nazarda anlaşılan da budur. Fakat buna göre de ibadet dua ile tefsir edilmek lâzım gelecektir. Bunu böyle iki vecihli olarak ifadenin nüktesi, ibadetin dua, duanın[9] da ibadet ile telâzümünü ifade içindir, bir taraftan dua ibadetin iliği mesabesinde olduğu gibi ibadet de duanın kabûlü[10] şerâitindendir. Bu dua emri çok ehemmiyetli ve şâyân-ı dikkattir. Burada evvelâ insanın irâde-i cüz'iyesinin bir tahkīki ile cebrin reddi vardır. Gerek ibadet mânasına olsun gerek sade

1 F, M ve B: "اتية".
2 H ve F: "Çünkü".
3 F +"o".
4 H ve F: "her hâlde".
5 H: "ettiği".
6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 333. Krş. Vâhidî, *el-Vecîz,* s. 948; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 175:
«وَقالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ» أي اعبدوني أثبكم على ما روي عن ابن عباس والضحاك ومجاهد وجماعة.
7 M: "hâr".
8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 268; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 333:
قال السدي: اسألوني أعطكم.
9 F: "dua".
10 H ve F: "kabul".

dua, ikisinde de istemek emredilmiş ve Allah'ın isticâbesi [4177] için kulun istemesi şart kılınmıştır. Hem öyle şart kılınmıştır ki şartın intifâsından meşrûtun intifâsı lâzım geleceği cihetle terkine[1] سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ diye va'îd terettüb ettirilmiştir. Şu hâlde emir vücûb içindir, her duanın kabul edilip edilmemesi husûsuna gelince بَلْ اِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ اِلَيْهِ اِنْ شَٓاءَ [el-En'âm 6/41] âyetinden anlaşıldığına göre meşiyyet ile mukayyeddir. Yani buradan anlaşılan kaziyye-i şartiye külliye değil mühmeledir. اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ [Fâtır 35/10] Müeddâsınca bazı şerâit-i kabul ile de meşruttur. Onun için burada ibadet ile müterâfık olarak zikredilmiştir. *Keşşâf* da Ka'b'dan şöyle nakleder: Allah teâlâ bu ümmete üç haslet vermiştir ki onları nebiyy-i mürsel olanlardan başkasına vermemişti, her peygambere "sen benim halk üzerine şâhidimsin" demişti, bu ümmete de لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ [el-Bakara 2/143] buyurdu. مَا كَانَ عَلَى النَّبِيِّ مِنْ حَرَجٍ [el-Ahzâb 33/38] mantûkunca "sana harac yok" demişti, bu ümmete de مَا يُرِيدُ اللّٰهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ [el-Mâide 5/6] buyurdu. ادْعُنِي اَسْتَجِبْ لَكَ demişti, bu ümmete de ادْعُونٖٓي اَسْتَجِبْ لَكُمْ buyurdu.[2] ادْعُونٖٓي اَسْتَجِبْ لَكُمْ Şöyle demek de olur: Çağırın Bana ki size cevap vereyim. Bu şöyle demek olur: Benden Beni talep edin, size icâbet ederim, Beni bulursunuz, Beni bulan da her şeyi bulmuş olur. Çünkü اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـًٔا اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ'dür [Yâsîn 36/82]. Denilmiştir ki işte hiç reddolunmayan dua budur.[3] Nitekim bazı haberlerde مَنْ طَلَبَنِي وَجَدَنِي vârid olmuştur[4], Bana ibadetten, yani Bana dua ile Beni[5] talebden istikbar edenler, Benden uzak kalarak mahrûmiyet cehenneminde zelîl ve hakīr olacaklardır.

---

1 B -"terkine".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 175. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* I, 391:

وعن كعب: أعطى الله هذه الأمة ثلاث خلال لم يعطهن إلا نبيا مرسلا: كان يقول لكل نبيّ «أنت شاهدي على خلقي»، وقال لهذه الأمة «لِتَكُونُوا شُهَداءَ عَلَى النَّاسِ» وكان يقول: «ما عليك من حرج»، وقال لنا «ما يُرِيدُ اللَّهُ لِيَجْعَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ حَرَجٍ» وكان يقول: «ادعني أستجب لك»، وقال لنا «ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ».

3 B -"Denilmiştir ki işte hiç reddolunmayan dua budur.".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 345. Krş. Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn,* IV, 324; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* III, 101, 243, 500:

قيل أي «اطلبوني مني أجبكم فتجدوني ومن وجدني وجد كل شيء» فالدعاء الذي لا يرد هو هذا الدعاء، ففي بعض الأخبار «من طلبني وجدني».

5 B -"Beni".

اَللّٰهُ الَّذ۪ي جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا ف۪يهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِراًۜ اِنَّ اللّٰهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ
وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ﴿٦١﴾ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍۘ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۘ
فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ ﴿٦٢﴾ كَذٰلِكَ يُؤْفَكُ الَّذ۪ينَ كَانُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ يَجْحَدُونَ ﴿٦٣﴾ اَللّٰهُ الَّذ۪ي جَعَلَ
لَكُمُ الْاَرْضَ قَرَاراً وَالسَّمَٓاءَ بِنَٓاءً وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِۜ ذٰلِكُمُ
اللّٰهُ رَبُّكُمْۚ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَم۪ينَ ﴿٦٤﴾ هُوَ الْحَيُّ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِص۪ينَ لَهُ
الدّ۪ينَۜ اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ ﴿٦٥﴾ قُلْ اِنّ۪ي نُه۪يتُ اَنْ اَعْبُدَ الَّذ۪ينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ
لَمَّا جَٓاءَنِيَ الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبّ۪ي وَاُمِرْتُ اَنْ اُسْلِمَ لِرَبِّ الْعَالَم۪ينَ ﴿٦٦﴾ هُوَ الَّذ۪ي خَلَقَكُمْ
مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُٓوا اَشُدَّكُمْ ثُمَّ لِتَكُونُوا
شُيُوخاًۚ وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفّٰى مِنْ قَبْلُ وَلِتَبْلُغُٓوا اَجَلاً مُسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾ هُوَ الَّذ۪ي
يُحْي۪ي وَيُم۪يتُۚ فَاِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٦٨﴾

[4179] **Meâl-i Şerîfi**

Allah O ki sizin için geceyi yaptı, içinde dinlenesiniz diye, gündüzü de göz açıcı. Hakikat Allah insanlara karşı bir fazl sâhibi, velâkin insanların ekserîsi şükretmezler (61). İşte O Allah'tır Rabbiniz her şeyi yaratan, başka tanrı yok ancak O, o hâlde nasıl çevrilirsiniz? (62) İşte Allah'ın âyetlerine cehudluk edenler öyle çevriliyorlar (63). Allah O ki sizin için Arz'ı bir makar yaptı, semâyı bir binâ ve size suret verdi, sonra da suretlerinizi güzellendirdi, hoş nimetlerden sizi merzuk da buyurdu. İşte O Allah'tır Rabbiniz, ne yücedir O Allah, Rabbü'l-âlemîn (64). Hayy[1] *ancak O, O'ndan başka tapılacak yok. Onun için dini hâlis kılarak O'na, hep O'na yalvarın, hamd Allah'ın, O Rabbü'l-âlemîn'in (65). De ki: "Bana Rabbimden beyyineler geldiği vakit ben o sizin Allah'tan başka yalvardıklarınıza ibadet etmekten katʿiyyen nehyedildim de emrolundum ki müslim olayım O Rabbü'l-âlemîn'e*

---

1 F: "Hem".

(66). O O'dur ki sizi bir topraktan yarattı, sonra bir nutfeden, sonra bir alekadan, sonra sizi bir bebek olarak çıkarıyor, sonra kuvvetiniz çağına eresiniz diye büyütüyor, sonra da ihtiyar olasınız diye. İçinizden kimi de daha evvel vefat ettirilir, hem de müsemmâ bir ecele eresiniz diye, bir de gerek ki akıl edesiniz (67). O O'dur ki hem diriltir hem öldürür, hâsılı O bir emri istediği vakit ona sade "ol!" der, oluverir (68).

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ يُجَادِلُونَ فٖى اٰيَاتِ اللّٰهِؕ اَنّٰى يُصْرَفُونَۚ ﴿٦٩﴾ اَلَّذٖينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَٓا اَرْسَلْنَا بِهٖ رُسُلَنَاۗ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَۙ ﴿٧٠﴾ اِذِ الْاَغْلَالُ فٖٓى اَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُۜ يُسْحَبُونَۙ ﴿٧١﴾ فِى الْحَمٖيمِ ثُمَّ فِى النَّارِ يُسْجَرُونَۚ ﴿٧٢﴾ ثُمَّ قٖيلَ لَهُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ تُشْرِكُونَۙ ﴿٧٣﴾ مِنْ دُونِ اللّٰهِؕ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَلْ لَمْ نَكُنْ نَدْعُوا مِنْ قَبْلُ شَيْـًٔاؕ كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ الْكَافِرٖينَ ﴿٧٤﴾ ذٰلِكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَفْرَحُونَ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَمْرَحُونَۚ ﴿٧٥﴾ اُدْخُلُٓوا اَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدٖينَ فٖيهَاۚ فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرٖينَ ﴿٧٦﴾ فَاصْبِرْ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّۚ فَاِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذٖى نَعِدُهُمْ اَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَاِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ﴿٧٧﴾ وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلًا مِنْ قَبْلِكَ مِنْهُمْ مَنْ قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنْ لَمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَؕ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ اَنْ يَأْتِىَ بِاٰيَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۚ فَاِذَا جَٓاءَ اَمْرُ اللّٰهِ قُضِىَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ ﴿٧٨﴾

[4181] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şimdi o Allah'ın âyetlerinde mücadeleye kalkanlara, nereden döndürülüyorlar? (69) Kitaba ve resullerimizi gönderdiğimiz şeylere yalan diyenler artık ileride bilecekler (70). O vakit ki tomruklar boyunlarında ve zincirler[1], sürüklenecekler (71). Hamîmde, sonra ateşte kaynatılacaklar (72). Sonra denecek onlara: "Nerede o şirk koştuklarınız, (73) Allah'ın berisinden?" Diyecekler ki: "Onlar bizden gāib oldular, daha doğrusu biz bundan evvel bir şeye ibadet eder değilmişiz." İşte Allah kâfirleri böyle şaşkın eder (74). Bu şundan: Çünkü

1 H: "zincir".

yeryüzünde haksızlıkla seviniyordunuz ve çünkü güveniyordunuz (75). Girin cehennemin kapılarına içlerinde muhalled kalmak üzere, bak ne çirkin mevkiʿi o kibirlenenlerin (76). Onun için sabret, Allah'ın vaadi haktır: muhakkak olacaktır. Artık onlara ettiğimiz vaʿîdin[1] bazısını sana göstersek de, yahut seni kendimize alsak da onlar mutlak döndürülüp bize getirilecekler[2] (77). Celâlim hakkı için Biz senin önünden nice resuller göndermişiz, onlardan kimini sana ayıtmışız, kimini de ayıtmamışızdır. Hiçbir resul için Allah'ın izni olmaksızın bir âyet (bir mucize) getirmek olamaz, Allah'ın emri gelince de hak yerine getirilir ve işte hüsrâna burada düştü mubtıller (78).

اَللّٰهُ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَۘ ﴿٧٩﴾ وَلَكُمْ فٖيهَا مَنَافِعُ وَلِتَبْلُغُوا عَلَيْهَا حَاجَةً فٖى صُدُورِكُمْ وَعَلَيْهَا وَعَلَى الْفُلْكِ تُحْمَلُونَۜ ﴿٨٠﴾ وَيُرٖيكُمْ اٰيَاتِهٖۗ فَاَىَّ اٰيَاتِ اللّٰهِ تُنْكِرُونَ ﴿٨١﴾ اَفَلَمْ يَسٖيرُوا فِى الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ كَانُوا اَكْثَرَ مِنْهُمْ وَاَشَدَّ قُوَّةً وَاٰثَارًا فِى الْاَرْضِ فَمَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿٨٢﴾ فَلَمَّا جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٨٣﴾ فَلَمَّا رَاَوْا بَأْسَنَا قَالُٓوا اٰمَنَّا بِاللّٰهِ وَحْدَهُ وَكَفَرْنَا بِمَا كُنَّا بِهٖ مُشْرِكٖينَ ﴿٨٤﴾ فَلَمْ يَكُ يَنْفَعُهُمْ اٖيمَانُهُمْ لَمَّا رَاَوْا بَأْسَنَاۜ سُنَّتَ اللّٰهِ الَّتٖى قَدْ خَلَتْ فٖى عِبَادِهٖۚ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْكَافِرُونَ ﴿٨٥﴾

[4182] **Meâl-i Şerîfi**

Allah O'dur ki[3] sizin için enʿâmı, o yumuşak başlı hayvanları yarattı, onlardan binit edinesiniz diye[4], hem onlardan yersiniz (79). Size[5] onlarda daha birçok menfaatler var, hem onların üzerinde

---

1 B: "vaadin".
2 H ve F: "Artık onlara ettiğimiz vaʿîdin bazısını sana gösterirsek, yahut seni kendimize alırsak da mutlak bize döndürülüp getirileceklerdir".
3 F -"ki".
4 H ve F: "binit edinesiniz diye onlardan".
5 H ve F: "Sizin için".

sînelerinizdeki bir hâcete eresiniz diye, hem onlar üzerinde hem gemiler üzerinde taşınırsınız (80). Ve size âyetlerini gösterir, şimdi Allah'ın âyetlerinin hangisini inkâr edersiniz? (81) Daha[1] *yeryüzünde gezip de bir bakmazlar mı, kendilerinden* [4183] *evvelkilerin âkıbeti nasıl olmuş? Onlar kendilerinden hem*[2] *daha çok hem kuvvetçe ve Arz'da âsârca daha çetin idiler, öyle iken o kesbettikleri şeyler kendilerini kurtarmadı*[3] *(82). Çünkü onlara peygamberleri beyyinelerle geldikleri vakit kendilerinde bulunan ilme güvendiler de o istihzâ ettikleri şey kendilerini kuşatıverdi (83). O vakit hışmımızı gördüklerinde "Allah'ın birliğine inandık ve O'na şirk*[4] *koştuğumuz şeylere küfrettik" dediler (84). Dediler amma hışmımızı gördükleri vakitki imanları kendilerine fâide verecek değildi, Allah'ın kullarında geçegelen sünneti, ve işte hüsrâna bu noktada düştü kâfirler (85).*

{اَللّٰهُ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا} ❁ Bu beyan ve imtinan bilhassa seyr ü sefere teşvik için bir mukaddimedir ki aşağıda اَفَلَمْ يَسٖيرُوا ihtârı buna tefrî' olunacaktır. {فَلَمَّا جَٓاءَتْهُمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَرِحُوا بِمَا عِنْدَهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} Resulleri kendilerine beyyinelerle geldikleri vakit onlar ilim nâmına kendilerinde bulunana güvendiler ❁ fenlerine felsefelerine güvenerek peygamberlerin mucizelerini, haber verdikleri açık âyetleri tanımamak istediler ki bunlar her zaman vardır.

---

1 H ve F: "Artık".
2 H ve F -"hem".
3 H ve B: "kurtaramadı".
4 B: "şerîk".

[4184]

سورة حم السجدة مكية وهي اربع وخمسون آية

FUSSİLET SÛRESİ

"Fussilet Sûresi", "Sûre-i Secde", "Sûre-i Hâ-mîmi's-Secde", "Sûre-i Mesâbîh" ve "Sûre-i Akvât" dahi denilen bu sûre de[1] Mekkî'dir.

Âyetleri: Kûfî rivayetinde elli dört, Mekkî ve Medenî elli üç, Basrî ve Şâmî elli iki sayılmıştır.

Kelimeleri: Yedi yüz.

Harfleri: Üç bin üç yüz elli.

Fâsılası: م، ن، د، ر، ز، ب، ص، ط، ظ، ض harfleridir[2].

Bu sûre, Sûre-i Mü'min'in âhirinde اَفَلَمْ يَسٖيرُوا فِى الْاَرْضِ... إلخ [40/82] hâtimesiyle kâfirlere karşı yapılan tehdidin bir nevi tafsil ile bir teyidi gibidir. Beyhakī'nin *Şu'ab-ı İman*'da Halil b. Mürre'den tahrîcine göre Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem تبارك ile Hâ-mîm Secde'yi okumadan uyumazdı.[3]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

حٰمٓ ﴿١﴾ تَنْزٖيلٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِۚ ﴿٢﴾ كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَۙ ﴿٣﴾ بَشٖيرًا وَنَذٖيرًاۚ فَاَعْرَضَ اَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ ﴿٤﴾ وَقَالُوا قُلُوبُنَا فٖٓى اَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَٓا اِلَيْهِ وَفٖٓى اٰذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ اِنَّنَا عَامِلُونَ ﴿٥﴾ قُلْ اِنَّمَٓا اَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحٰٓى اِلَيَّ اَنَّمَٓا اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقٖيمُٓوا اِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُۜ

---

1 H ve F: "dahi".

2 H ve F: "ظن طب ضر زم صد".

3 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IV, 105/2250. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 103/29816; Dârimî, Fedâilü'l-Kur'ân, 19; Tirmizî, Fedâilü'l-Kur'ân, 9; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IV, 91, 92/2228-2229:

عن الخليل بن مرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان لا ينام حتى يقرأ «تبارك» و«حم السجدة» وقال:«الحواميمُ» سبع وأبواب جهنم سبع، تجيء كل حم منها تقف على باب من هذه الأبواب فتقول: اللهم لا تدخل هذا الباب من كان يؤمن بي ويقرؤني.

وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَۙ ﴿٦﴾ اَلَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكٰوةَ وَهُمْ بِالْاٰخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ ﴿٧﴾ اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٨﴾

[4185] **Meâl-i Şerîfi**

Hâ-Mîm. (1). O Rahmân-ı Rahîm'den indirilme (2) öz Arapça bir Kur'an olmak üzere âyetleri[1] ayırt edilmiş bir kitap, bilecek bir kavim için[2] (3). Hem müjdeci olarak hem kocundurucu, onun için çokları başını çevirmiştir de onlar işitmezler[3] (4). Ve[4] şöyle demektedirler: "Kalblerimiz senin bizi çağırdığın şeyden örtüler içinde,[5] kulaklarımızda da bir ağırlık var, ve seninle bizim aramızdan bir gergi çekilmiştir. Haydi yap yapacağını, çünkü biz yapıyoruz" (5). De ki: "Ben sırf[6] sizin gibi bir beşerim, ancak bana şöyle vahiy veriliyor: Hepinizin tanrısı bir tanrıdır, onun için hep O'na doğrulun ve O'nun mağfiretini isteyin ve vay hâline o müşriklerin (6) ki zekâtı vermezler ve âhirete onlar kâfirdirler (7). Şüphesiz iman edip iyi iyi işler yapanlar, onlar için minnetsiz bir ecir var (8).

{فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ} Âyetleri tafsil olunmuş ❁ hem lafzı itibariyle fâsılaları ve sûrelerinin evvel ve âhirleri ayırt edilmiş, hem de mânası itibariyle va'd ü va'îd, kısas u ahkâm ve sâir aksâma ayrılarak tafsil ve tavzih olunmuştur. (*Sûre-i Hûd'un evvelinde* كِتَابٌ اُحْكِمَتْ اٰيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ *[11/1] bak.*) {وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِى اَكِنَّةٍ... إلخ} ❁ Bunu söyleyenler Ebû Cehil ile maiyyetinde Kureyş'ten bir cemaat idi. Hazret-i Ömer'den mervîdir ki[7] [4186] Kureyş Resûlullah'a doğru bakmışlardı, Resûlullah onlara "sizi İslâm'a gelip de Araba efendilik etmekten men' eden nedir?" buyurdu, dediler ki: "Yâ Muhammed, biz senin söylediğini anlamıyoruz, işitmiyoruz,

1 B -"âyetleri".
2 H ve F: "bir kitap ki âyetleri ayırt edilmiş; temiz Arapça, güzel bir Kur'an, bilecek bir kavim için".
3 H ve F: "Hem müjdeci hem kocundurucu, fakat ekserîsi başını çevirmiştir de onlar dinlemezler".
4 H -"Ve".
5 H ve F: "Senin bizi çağırdığın şeyden bizim kalblerimiz örtüler içinde".
6 H ve F -"sırf".
7 Harem-i Şerîf'in içinde olacak [Müellifin notu].

kalblerimizde kılıf var.” Ebû Cehil de tuttu kendisiyle Resûlullah’ın arasına bir perde çekip “yâ Muhammed!” dedi, قُلُوبُنَا فٖى اَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا اِلَيْهِ وَفٖى اٰذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ.[1] Fakat ertesi gün onlardan yetmiş kişi Resûlullah’a gelip “yâ Muhammed! bize İslâm’ı arz et” dediler, arz edince İslâm’a girdiler. Resûlullah tebessüm edip: “اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ dün benim davetime karşı kalblerinizde kılıf, kabuk olduğunu, kulaklarınızda ağırlık bulunduğunu söylüyordunuz, bugün Müslüman oldunuz” buyurdu, “yâ Resulallah vallâhi[2] biz dün yalan söylemişiz, öyle olsa idi ebeden hidâyet bulamazdık[3]” dediler.[4]

قُلْ اَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذٖى خَلَقَ الْاَرْضَ فٖى يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُٓ اَنْدَادًاؕ ذٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمٖينَۚ ﴿٩﴾ وَجَعَلَ فٖيهَا رَوَاسِىَ مِنْ فَوْقِهَا وَبَارَكَ فٖيهَا وَقَدَّرَ فٖيهَٓا اَقْوَاتَهَا فٖٓى اَرْبَعَةِ اَيَّامٍؕ سَوَٓاءً لِلسَّٓائِلٖينَ ﴿١٠﴾ ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ وَهِىَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًاؕ قَالَتَٓا اَتَيْنَا طَٓائِعٖينَ ﴿١١﴾ فَقَضٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ فٖى يَوْمَيْنِ وَاَوْحٰى فٖى كُلِّ سَمَٓاءٍ اَمْرَهَاؕ وَزَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابٖيحَۗ وَحِفْظًاؕ ذٰلِكَ تَقْدٖيرُ الْعَزٖيزِ الْعَلٖيمِ ﴿١٢﴾ فَاِنْ اَعْرَضُوا فَقُلْ اَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَؕ ﴿١٣﴾ اِذْ جَٓاءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ اَيْدٖيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ اَلَّا تَعْبُدُٓوا اِلَّا اللّٰهَؕ قَالُوا لَوْ شَٓاءَ رَبُّنَا لَاَنْزَلَ مَلٰٓئِكَةً فَاِنَّا بِمَٓا اُرْسِلْتُمْ بِهٖ كَافِرُونَ ﴿١٤﴾ فَاَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ اَشَدُّ مِنَّا قُوَّةًؕ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ الَّذٖى خَلَقَهُمْ هُوَ اَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةًؕ وَكَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿١٥﴾ فَاَرْسَلْنَا

---

1 F, M ve B +“dedi”.

2 F, M ve B -“vallâhi”.

3 H ve F +“velâkin Allah teâlâ sâdık, kulları O’na karşı yalan söylüyorlarmış; O Ganî biz ise O’na muhtâcız”.

4 Âlûsî, *Rûhu’l-meʿânî,* XII, 350. Krş. Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VII, 312-313:

عن عمر رضي الله تعالى عنهما أنه قال في الآية: أقبلت قريش إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال لهم: «ما يمنعكم من الإسلام فتسودوا العرب؟» فقالوا: «يا محمد ما نفقه ما تقول ولا نسمعه وأن على قلوبنا لغلفا»، وأخذ أبو جهل ثوبا فمده فما بينه وبين رسول الله عليه الصلاة والسلام فقال: «يا محمد قلوبنا في أكنة مما تدعونا إليه وفي آذاننا وقر ومن بيننا وبينك حجاب»، وفيه: فلما كان من الغد أقبل منهم سبعون رجلا إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: «يا محمد اعرض علينا الإسلام» فلما عرض عليهم الإسلام أسلموا عن آخرهم فتبسم النبي عليه الصلاة والسلام وقال: «الحمد لله بالأمس تزعمون أن على قلوبكم غلفا وقلوبكم في أكنة مما أدعوكم إليه وفي آذانكم وقرا وأصبحتم اليوم مسلمين» فقالوا: «يا رسول الله كذبنا والله بالأمس لو كذلك ما اهتدينا أبدا ولكن الله تعالى الصادق والعباد الكاذبون عليه وهو الغني ونحن الفقراء إليه».

عَلَيْهِمْ رِيحاً صَرْصَراً فٖٓى اَيَّامٍ نَحِسَاتٍ لِنُذٖيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْىِ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۜ وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَخْزٰى وَهُمْ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١٦﴾ وَاَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمٰى عَلَى الْهُدٰى فَاَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَۚ ﴿١٧﴾ وَنَجَّيْنَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ۟ ﴿١٨﴾

[4188] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Siz gerçekten küfredip duracak mısınız O Hâlık'a ki Arz'ı iki günde yarattı, bir de O'na menendler koşuyorsunuz? O bütün âlemlerin Rabbi[1] *(9). Hem ona*[2] *üstünden ağır baskılar yaptı ve onda bereketler husûle getirdi, ve onda azıklarını takdir buyurdu, araştıranlar için bir düzeye dört gün içinde*[3] *(10). Sonra semâya doğruldu da o bir dumanken ona ve Arz'a 'gelin, ikiniz de ister istemez' dedi; 'geldik isteye isteye' dediler*[4] *(11). Bu suretle*[5] *onları iki günde yedi semâ olmak üzere yerine koydu, ve*[6] *her semâda ona ait emrine vahiy verdi ve*[7] *dünyâ semâyı kandillerle*[8] *donattık ve hıfzettik, işte bu hep O Azîz Alîm'in takdiridir" (12). Bunun üzerine yine başlarını çevirirlerse o vakit de ki:*[9] *"Size Âd ve Semûd sâʿikası gibi bir sâʿika haber veriyorum" (13). Onlara "Allah'tan başkasına tapmayın" diye resuller önlerinden ve arkalarından geldiği vakit, "Rabbimiz dilese idi melâike gönderirdi, onun için biz sizin gönderildiğiniz şeylere inanmayız" dediler*[10] *(14). Sonra Âd, Arz'da bigayr-i hak kibirlenmek istediler ve "bizden daha*

1 H ve F: "De ki: 'Her hâlde siz lâbüd küfredeceksiniz de O Arz'ı iki günde yaratana menendler koşup duracak mısınız O'na? O bütün âlemlerin Rabbi".
2 H ve F: "onda".
3 H ve F: "dört gün içinde bir düzeye araştıranlar için".
4 H ve F: "ona ve Arz'a 'gelin' dedi, 'ikiniz de ister istemez'; dediler 'geldik isteye isteye'".
5 H ve F: "Hemân".
6 H ve F: "hem".
7 H ve F: "hem de".
8 B: "kendileriyle".
9 H ve F: "Bunun üzerine yine baş bükerlerse o vakit de de ki".
10 H ve F: "Onlara önlerinden ve arkalarından resuller vardıkları vakit 'Allah'tan başkasına tapmayın' diye, 'Rabbimiz' dediler, 'dilese idi her hâlde melâike gönderirdi, onun için biz sizin gönderildiğiniz şeylere inanmayız'".

kuvvetli kim var?" dediler, ya kendilerini yaratmış olan Allah'ın onlardan daha kuvvetli olduğunu bir düşünmediler de mi? Fakat âyetlerimizi inkâr ediyorlardı (15). Biz de kendilerine dünyâ hayatta zillet azâbını tattırmak için nuhûsetli günlerde üzerlerine bir sarsar rüzgârı salıverdik ve elbette âhiret azâbı daha zilletlidir, hem de onlar kurtarılmayacaklardır[1] (16). Semûd'a gelince: Biz onlara yolu gösterdik de onlar hidâyete karşı körlüğü sevmek istediler, derken ve kendilerini[2] kesbleri sebebiyle o hor azab sâ'ikası alıverdi (17). İman edip de[3] korunur olanları ise kurtardık (18).

{خَلَقَ الْاَرْضَ ف۪ى يَوْمَيْنِ} ❁ Bu ف۪ى يَوْمَيْنِ kaydında iki ihtimal vardır: birisi خَلَقَ'ya müteallik mef'ûl[ün] fîh olmak, ikincisi zarf-ı müstekar olarak "Arz"dan hâl-i mukaddere olmaktır. Evvelkisine göre mâna "Arz'ı iki günde halketti" demek olur. Arz halk olunurken henüz mâlumumuz olan gün bulunmayacağından "yevm" mutlak vakit mânâsına, [4189] yani iki nevbette demek olur ki Allahu a'lem birisi اَوَلَمْ يَرَ الَّذ۪ينَ كَفَرُٓوا اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقاً فَفَتَقْنَاهُمَا [el-Enbiyâ 21/30] mantûkunca Arz'ın semâdan fetk olunduğu gün, birisi de وَهُوَ الَّذ۪ى مَدَّ الْاَرْضَ [er-Ra'd 13/3] buyurulduğu üzere, Arz'ın meddolunduğu, yani kışr-ı Arz'ın kaymak hâlinde döşenmeye başladığı gündür. İkincisine göre de mâna "Arz'ı iki günde olmak üzere halk buyurdu" demek olur. Bu surette Arz'ın kaç günde yaratıldığı söylenmiş olmayarak yaratıldıktan sonra iki gün içinde bulunması hâli anlatılmış olur ki, bu da bir seneyi ikiye bölen iki gün dönümü nevbetidir. Çünkü Arz bu iki vakit içinde deveran etmek üzere yaratılmıştır. {وَجَعَلَ ف۪يهَا رَوَاسِيَ مِنْ فَوْقِهَا} Hem onda üstünden baskılar yaptı ❁ dağlar, kışr-ı Arz'ı tabanına çiviler gibi kazıklar. Bu "vav" istînâfiyedir, خَلَقَ'ya atıf değildir, çünkü fasıl vardır. {وَبَارَكَ ف۪يهَا} Ve onda bereketler husûle getirdi ❁ Arz'da hayr ü hayâta sâlih şeyler, sular, madenler,

---

1 H ve F: "Biz de üzerlerine nuhûsetli günlerde bir sarsar rüzgârı salıverdik, kendilerine dünyâ hayatta zillet azâbını* tattırmak için ve elbette âhiret azâbı daha zilletkâr, hem de onlar kurtarılmazlar".
* F: "azâbı".

2 H ve F: "istediler, kendilerini de".

3 H ve F -"de".

neşv ü nemâ kuvvetleriyle nebâtât ve hayvânât gibi feyz ü bereket menâbi'i yetiştirdi {وَقَدَّرَ فِيهَٓا اَقْوَاتَهَا} ve onda azıklarını da takdir buyurdu ❁ yani nebâtât ve hayvânâtın yaşamak için muhtaç oldukları yağmur ve sâir hâsılâtı da mikdar ve kemmiyetleriyle[1] tâyin buyurup Arz'da biçimine koydu. {فٖٓى اَرْبَعَةِ اَيَّامٍ} Dört gün içinde ❁ yani bütün bunları dört gün içinde yaptı, yahut dört gün içinde olarak yaptı. Evvelki iki de içinde dâhil[2] olmak üzere dört, ki bunda[3] da gösterdiğimiz vechile öbürleri gibi iki mânâ vardır. Birisi, me'âdinin ve dağların halkı nevbeti, biri de nebâtât ve hayvânâtın halkı nevbeti ki iki evvelki ile dört olur. Birisi de فِيهَا'dan hâl olmasıdır ki fusûl-i erba'ayı göstermiş olur, bu suretle evvelki iki gün burada dâhil olmuş bulunur. Fehm-i âcizâneme göre burada bu mâna [4190] öbüründen daha zâhir ve nazmın siyâkına daha mülâyimdir. Çünkü Arz'ın berekât ve akvâtı her sene bu dört mevsim içinde yetişir, kemmiyet ve mikdârıyla biçimini bunlar içinde alır; bu haysiyetle فٖى'nin بَارَكَ ve قَدَّرَ fiillerine ta'alluku dahi aynı mânayı ifade edebilir ve bu mânaca şu kayıt da vâzıh olur: {سَوَٓاءً لِلسَّٓائِلٖينَ} bütün araştıranlar için müsâvî olmak üzere ❁ dört gün, zira her yerde rızık isteyenlerin hepsinin rızkı bu dört mevsim içinde yetişir, rızıklar müsâvî olmazsa da günler müsâvîdir. Dört mevsim hepsi için dörttür. Burada لِلسَّٓائِلٖينَ, سَوَٓاءٍ'ya[4] müte'allik olmamak ve meseleyi soranlar mânasına olmak da melhuzdur.

Bu dört günü evvelki ikiye zam ile mecmû'unu altı olmak üzere tefsîri muvâfık görmüyorlar, zira bu surette semânın zikrolunacak iki günüyle günlerin mecmû'u sekize bâliğ olur. Hâlbuki birçok âyetlerde خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ [el-A'râf 7/54; Yûnus 10/3; Hûd 11/7; el-Hadîd 57/4] buyurulmuş olmakla bu günler o altı günün beyânı olduğuna göre onu tecavüz etmemek lâzım gelir. Bu ciheti[5] Sûre-i A'râf'ta tafsil etmiş

---

1 H -"mikdar ve kemmiyetleriyle".
2 H -"dâhil".
3 B: "dünyada".
4 B: "سواء, للسائلين'ye".
5 B: "cihetle".

olduğumuz cihetle[1] اِنَّ رَبَّكُمُ اللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ [el-Aʿrâf 7/54] âyetine bak.

{ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ} Sonra semâya doğru doğruldu ❁ yani inâyet-i ilâhiyesini dosdoğru semâya tevcih buyurdu. اسْتَوٰى kelimesi اِلَى ile sılalandığı zaman istikāmet almak, dosdoğru teveccüh etmek mânasınadır ki[2] Allah teâlâ hakkında doğrudan doğru irade ile tefsir olunur. Yani inâyet-i ilâhiyesini doğrudan semâya doğru tevcih buyurdu {وَهِىَ دُخَانٌ} o bir duman hâlinde idi {فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ} irade buyurdu da ona ve Arz'a dedi ki: {ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا} "ikiniz de ister istemez gelin" ❁ ikiniz bir[3] müttefikan emrime münkād olun, tabiatlarınıza gerek muvâfık olsun gerek olmasın, yahut ikiniz de vücûda gelin, tekevvün edin [4191] {قَالَتَٓا اَتَيْنَا طَٓائِعٖينَ} dediler ki "ikimiz de isteyerek geldik" ❁ buradaki ثُمَّ'yi Râzî ve Kadı Beyzâvî gibi müfessirînin bir kısmı zamânî değil, rütbî terâhî ile anlamışlar, yani semânın yaratılışı Arz'ın yaratılışından evvel olup yalnız burada Arz'ın halkını beyandan sonra beyan edilmiştir. Bu surette ائْتِيَا demek "vücûda gelin" mânasına tekvinden ibarettir. "Duhan" da ilk maddenin yaratıldığı hâldir. İbtidâ madde-i ûlâ yaratılmış ve onda henüz bir ziyâ olmadığı, zulmânî bir hâlde bulunduğu veyahut madde tabiatı esas itibariyle zulmânî bulunduğu için "duhan" tabir edilmiştir.[4] Bu güzel bir mânadır. Lâkin وَهِىَ دُخَانٌ cümlesinin hâliyye olarak اسْتَوٰى'ya iktirânı ve ائْتِيَا emrine tekaddümü iktizâ edeceğine göre maddenin kıdemini îhâm etmek gibi bir şâibe vardır. Buna mukabil ekser müfessirîn ise ثُمَّ'nin terâhisi zamânî olduğuna kāil olmuşlar ve Arz'ın ilk halkı semâdan evvel olup ancak وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَا [en-Nâziât 79/30][5]

---

1 F, M ve B -"tafsil etmiş olduğumuz cihetle".

2 H -"ki".

3 H: "de".

4 Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* V, 67-68. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 546-547:
والظاهر أن «ثم» لتفاوت ما بين الخلقتين لا للتراخي في المدة لقوله: «وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحَاهَا» ودحوها متقدم على خلق الجبال من فوقها. «وَهِيَ دُخَانٌ» أمر ظلماني، ولعله أراد به مادتها أو الأجزاء المتصغرة التي ركبت منها «فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا» بما خلقت فيكما من التأثير والتأثر وأبرزا ما أودعتكما من الأوضاع المختلفة والكائنات المتنوعة. أو ائْتِيا في الوجود على أن الخلق السابق بمعنى التقدير أو الترتيب للرتبة، أو الإخبار أو إتيان السماء حدوثها وإتيان الأرض أن تصير مدحوة، وقد عرفت ما فيه أو لتأت كل منكما الأخرى في حدوث ما أريد توليده منكما ويؤيده قراءة «وآتيا» من المؤاتاة أي لتوافق كل واحدة أختها فيما أردت منكما.

5 "Ondan sonra da Arz'ı döşedi."

mantûkunca dahvi, yani döşenmesi sonra olduğunu söylemişlerdir. Bu âciz de bunu cumhûrun üslûbu üzere anlamayı tercih ediyorum. Şu kadar ki "semâ"dan murad وَاَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً'de [el-Mü'minûn 23/18; el-Furkân 25/48; Lokman 31/10] olduğu gibi Arz'ın yukarısı, yani hava tarafı demek olduğuna zâhib oluyorum, bu surette ثُمَّ اسْتَوٰى yukarıdaki خَلَقَ الْاَرْضَ'ya ma'tuf olarak şöyle demek olur: Arz'ı ilk halkettikten[1] sonra doğrudan doğru yukarısını yaratmayı irade buyurdu bir duman olarak, demek ki Arz ilk yaratılışında ibtidâ semâdan ayrıldığı sıra ateş hâlinde idi, sonra bu ateşten onun yukarısına doğru semâsı olarak duman hâlinde gazlar püskürüyordu. فَقَالَ لَهَا وَلِلْاَرْضِ Bu hâlde o duman hâlindeki semâya ve Arz'a ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا ikiniz bir tav'an veya[2] kerhen gelin ۞ tabiatınıza uygun gelse de gelmese de ikiniz birlikte birbirinize uyarak bir nizam üzere hareket edin dedi. Bütün semâ içinde Arz'ın ve havasının birlikte hareket etmesini emreyledi. قَالَتَٓا اَتَيْنَا طَٓائِعِينَ "ikimiz de tav'ımızla geldik" dediler. Bazıları bu [4192] emr ü tav'ı[3] şu'ûrî mânada anlamak istemişlerse de mutlak tevâfuk ve inkıyad mânasına olmak daha mütebâdirdir. Yani verilen emirde icrâ edilen tesirde her biri tabiatındakinin hilâfına bir fiil ve harekete dahi sevkedilseler onlar onun kabûlünü bir tabiat edinmişlerdir. Onun için hareket ve sükûn gibi muhtelif tabiatta tesirleri tabî'î gibi kabul ederler. Emr-i ilâhîye karşı hiçbir muhalefetleri vâki' olmaz. Onun için "atâlet kanunu" denilen bu mutâva'at ve kābiliyet ile bütün ecrâm-ı semâviye ve ecsâm-ı arziyenin hâdisâtı tabî'î imiş gibi îzah olunabilir. Burada eserden olmak üzere şöyle bir قِيل de naklederler: Denilmiş ki semâvât ve Arz halk olunmadan Arş su üzerinde idi, sudaki suhûnetten bir kaymak ve bir duman çıktı. Kaymak suyun yüzünde kaldı, ondan kuraklığı halketti ve ondan Arz'ı ihdas eyledi. Duman da yukarı yükseldi, ondan da semâyı yarattı. Fahr-i Râzî der ki: "Bu kıssa Kur'an'da yoktur, Yehûd'un Tevrat dediği kitabın evvelinde vardır. Bir delil delâlet ederse kabul olunabilir."[4] Zemahşerî

---

1 F, M ve B -"ettikten".
2 H, M ve B: "ve".
3 M: "emri ve tav'î".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 546:

garib bir fıkra daha nakleder de kuraktan bir arz yaptı, sonra da onu ayırdı iki arz yaptı der.[1] Ayrılan bu iki arz nedir? Ya Arz'dan Kamer'in ayrılması olacak, yahut da Amerika'nın ayrılması olacaktır.

Şimdi asıl semâvâta geçilerek buyuruluyor ki: {فَقَضٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ فِى يَوْمَيْنِ} Hâsılı onları iki günde sağlam yedi semâya tamamladı ❁ bu iki günün birisi, Arz'ın da halkından evveli[2] ilk maddenin halkı, birisi de ecrâmın teşekkülü günleridir ki Sûre-i A'râf'ta beyan olunduğu üzere[3] altı günden ikisini teşkil eder. Yahut birisi Arz'ın halkından evveli, birisi de Arz'ın halkından sonrasıdır. Çünkü Kamer, Zühre, Utarid gibi bazı ecrâmın halkı Arz'dan sonradır. Buna göre فَقَضٰيهُنَّ'deki fâ'nın ta'kīb mânası da mahfuz kalmış olur (*Sûre-i Bakara'da* فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ *[2/29] bak.*) Fikr-i âcizâneme göre bu iki gün "semâvât"tan hâl-i mukaddere olmak [4193] üzere biri dünya biri âhiret olmak da muhtemildir. Bunları böyle ihkâm ve itmam buyurdu, {وَاَوْحٰى فِى كُلِّ سَمَٓاءٍ اَمْرَهَا} her semâda ona ait emri de vahiy buyurdu. ❁ Her semânın meleklerine orada cereyan edecek şuûnun emrini de telkin buyurdu ki bu da itmam cümlesindendir. Bütün bunların bu yolda zuhur ve itmâmından Sâni' teâlâ'nın kudreti âyâtı tecellî ettiği için bu noktada gıyabdan tekellüme iltifat ile buyuruluyor ki: {وَزَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ} Ve[4] dünyâ semâyı misbahlar, yani parlak kandillerle donattık süsledik ❁ بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ [es-Sâffât 37/6] {وَحِفْظًا} hem de mahfuz kıldık ❁ şeytanlar yanaşamazlar. {ذٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ} İşte[5] o, O Azîz Alîm'in takdîridir. ❁ Siz O'na hep küfür mü edip duracaksınız?

ذكر صاحب «الأثر» أنه كان عرش الله على الماء قبل خلق السموات والأرض فأحدث الله في ذلك الماء سخونة فارتفع زبد ودخان، أما الزبد فيبقى على وجه الماء فخلق الله منه اليبوسة وأحدث منه الأرض، وأما الدخان فارتفع وعلا فخلق الله منه السموات. واعلم أن هذه القصة غير موجودة في القرآن، فإن دل عليه دليل صحيح قبل وإلا فلا، وهذه القصة مذكورة في أول الكتاب الذي يزعم اليهود أنه التوراة.

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 189:

قيل: كان عرشه قبل خلق السماوات والأرض على الماء، فأخرج من الماء دخانا، فارتفع فوق الماء وعلا عليه، فأيبس الماء فجعله أرضا واحدة، ثم فتقها فجعلها أرضين، ثم خلق السماء من الدخان المرتفع.

2 H ve F: "evvel".

3 H: "olunduğuna göre".

4 H ve M -"Ve".

5 H -"İşte".

de {فَاِنْ اَعْرَضُوا} yine i'râz ederler, aldırmazlarsa {فَقُلْ} o vakit de[1] de ki:[2] {اَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً} Size[3] bir sâ'ika tehlikesi haber veriyorum ❁ yani yıldırım gibi bir çarpışta helâk edecek şiddetli bir azab. {مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ... إلخ}

❁ *Delâilü'n-Nübüvve*'de Beyhakī ve İbn Asâkîr Câbir b. Abdullah'tan rivayet ederler, demiştir ki: Ebû Cehil ile Kureyş'in ileri gelenlerinden bir cemaat şöyle dediler: "Muhammed'in işi bizi şüpheye düşürdü, sihir ve kehanet ve şiire âlim bir adam arasanız onunla konuşsa da bize onun işini bir anlatsa" dediler. Bunun üzerine Utbe b. Rebî'a "ben vallahi şiiri, kehaneti, sihri dinlemişim, ona dair bir ilim edinmişimdir. Eğer öyle ise Muhammed bana gizli kalmaz" dedi ve vardı da "yâ Muhammed, sen mi daha hayırlısın Hâşim mi, sen mi daha[4] hayırlısın Abdülmuttalib mi?" dedi. Resûlullah cevap vermedi, "ya sen bizim ilâhlarımıza neye[5] kadh ediyor ve atalarımızı tadlil eyliyorsun? [4194] Eğer reislik senin olsun istiyorsan bayraklarımızı sana dikelim ve eğer mal istiyorsan sana mallarımızdan seni ve arkandakileri müstağnî edecek mal toplayalım ve eğer kadın ihtiyâcın varsa Kureyş kızlarından beğeneceğin on tanesini sana tezvic edelim" dedi. Resûlullah susuyor söylemiyordu, vaktâ ki Utbe sözünü bitirdi, Aleyhissalâtu vesselâm بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ deyip حٰمٓ. تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا diye okudu فَاِنْ اَعْرَضُوا فَقُلْ اَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ'a [41/1-13] gelince Utbe hemen Aleyhissalâtu vesselâm'ın fem-i saâdetini tuttu, rahime yemin vererek vazgeçmesini rica etti ve kalkıp evine gitti, Kureyş'e çıkmadı. Birkaç günler görünmeyince Ebû Cehil "ey ma'şer-i Kureyş" dedi, "Utbe neye görünmüyor, zannederim Muhammed'e saptı, galiba onun yemeği hoşuna gitti, bu mutlak ihtiyacından olmalı, kalkın gidelim bakalım" dedi, vardılar. Ebû Cehil "yâ Utbe!" dedi, "sen Muhammed'e saptın, o galiba hoşuna gitti, bir ihtiyâcın varsa seni Muhammed'e muhtaç

1 B -"de".
2 M: "o vakit dedi ki".
3 H: "Siz".
4 M ve B -"daha".
5 M ve B -"neye".

etmeyecek mal toplayabiliriz." Bunun üzerine Utbe kızdı ve bundan sonra Muhammed'e ebeden bir şey söylemeyeceğine billahi diye yemin etti de dedi ki: "Bilirsiniz, ben Kureyş'in malca en zenginiyim, velâkin ben ona vardım" diye kıssayı anlattı. "Bana" dedi, "bir şey ile cevap verdi ki, vallahi o sihir değil, şiir de değil, kehanet de değildir; okudu بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ، حٰمٓۚ تَنْز۪يلٌ مِنَ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِۚ كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ قُرْاٰناً عَرَبِياً... -حَتَّى- اَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ'a gelince ben ağzını tuttum ve rahime yemin verdim, bunun üzerine kesti. Vallahi bilirsiniz ki Muhammed bir şey söylediği zaman yalan çıkmaz, onun için başınıza bir azab inmesinden korktum."[1]

{مِنْ بَيْنِ اَيْد۪يهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ} Önlerinden ve arkalarından ❁ yani her taraflarından geldiler ve her cihetten her vechile çalıştılar, uğraştılar; yahut ilerisini gerisini, geçmişi geleceği anlattılar, inzar ettiler. {ر۪يحاً صَرْصَراً} Sarsar rüzgârı ❁ soğuğunun şiddetinden yakıp kavuran yahut [4195] gürültüsü çok olan fırtına {ف۪ٓي اَيَّامٍ نَحِسَاتٍ} nuhûsetli, uğursuz günlerde. ❁ Müneccimler buradan bazı günlerin nahs olduğuna istidlâl eylemişlerdir. Lâkin mütekellimîn demişlerdir ki günlerin sa'd ve nahs[2] ile ittisâfı zâtî değil, izâfîdir. Aynı[3] gün bir adama nazaran nahs, diğer bir adama nazaran sa'd olabilir. Elem gören bir adam için meş'um, nimet gören bir adam için uğur olur. Denilir ki bu günler şubatın âhirinden

---

1 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* II, 202-204; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* c. 38, s. 242-247. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 330:

عن جابر بن عبد الله قال: قال أبو جهل والملأ من قريش «لقد انتشر علينا أمر محمد فلو التمستم رجلا عالما بالسحر والكهانة والشعر فكلمه ثم أتانا ببيان من أمره» فقال عتبة «لقد سمعت قول السحرة والكهانة والشعر وعلمت من ذلك علما وما يخفى علي إن كان كذلك» فأتاه فلما أتاه قال له عتبة «يا محمد أنت خير أم هاشم، أنت خير أم عبد المطلب، أنت خير أم عبد الله؟» فلم يجبه قال: «فيم تشتم آلهتنا، وتضلل آباءنا، فإن كنت إنما بك الرئاسة عقدنا ألويتنا لك فكنت رأسنا ما بقيت، وإن كان بك الباءة زوجناك عشر نسوة تختار من أي أبيات قريش شئت، وإن كان بك المال جمعنا لك من أموالنا ما تستغني بها أنت وعقبك من بعدك»، ورسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ساكت لا يتكلم، فلما فرغ قال رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم: «بسم الله الرحمن الرحيم. حم. تنزيل من الرحمن الرحيم. كتاب فصلت آياته قرآنا عربيا لقوم يعلمون –فقرأ حتى بلغ– أنذرتكم صاعقة مثل صاعقة عاد وثمود» فأمسك عتبة على فيه وناشده الرحم أن يكف عنه ولم يخرج إلى أهله واحتبس عنهم. فقال أبو جهل: «يا معشر قريش والله ما نرى عتبة إلا قد صبا إلى محمد وأعجبه طعامه، وما ذاك إلا من حاجة أصابته، انطلقوا بنا إليه» فأتوه، فقال أبو جهل: «والله يا عتبة ما حسبنا إلا أنك صبوت إلى محمد وأعجبك أمره فإن كانت بك حاجة جمعنا لك من أموالنا ما يغنيك عن طعام محمد». فغضب وأقسم بالله لا يكلم محمدا أبدا. قال: «ولقد علمتم أني من أكثر قريش مالا ولكني أتيته» فقص عليهم القصة «فأجابني بشيء والله ما هو بسحر ولا شعر ولا كهانة قرأ بسم الله الرحمن الرحيم. حم. تنزيل من الرحمن الرحيم. كتاب فصلت آياته قرآنا عربيا لقوم يعلمون». قال يحيى كذا قال «يعقلون» حتى بلغ فقال: «أنذرتكم صاعقة مثل صاعقة عاد وثمود» فأمسكت بفيه وناشدته الرحم أن يكف وقد علمتم أن محمدا إذا قال شيئا لم يكذب فخفت أن ينزل بكم العذاب.

2 B: "nahs ve sa'd".

3 M ve B: "Ya'ni".

berdü'l-acûz denilen[1] günleri idi.[2] Şevvalin âhirinde çarşambadan çarşambaya olduğu da mervîdir.[3]

وَيَوْمَ يُحْشَرُ اَعْدَٓاءُ اللّٰهِ اِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ ﴿١٩﴾ حَتّٰٓى اِذَا مَا جَٓاؤُ۫هَا شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَاَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٠﴾ وَقَالُوا لِجُلُودِهِمْ لِمَ شَهِدْتُمْ عَلَيْنَاۜ قَالُٓوا اَنْطَقَنَا اللّٰهُ الَّذ۪ٓي اَنْطَقَ كُلَّ شَيْءٍ وَهُوَ خَلَقَكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢١﴾ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ اَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَٓا اَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلٰكِنْ ظَنَنْتُمْ اَنَّ اللّٰهَ لَا يَعْلَمُ كَث۪يرًا مِمَّا تَعْمَلُونَ ﴿٢٢﴾ وَذٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذ۪ي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ اَرْدٰيكُمْ فَاَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِر۪ينَ ﴿٢٣﴾ فَاِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْۚ وَاِنْ يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَب۪ينَ ﴿٢٤﴾ وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَٓاءَ فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ اَيْد۪يهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ ف۪ٓي اُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِۚ اِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِر۪ينَ ﴿٢٥﴾

[4196] **Meâl-i Şerîfi**

Allah düşmanlarının toplanıp ateşe sevk olunacakları gün ise artık onlar baştan âhire hep tevkif olunurlar (19). Hatta ona vardıklarında aleyhlerine kulakları ve gözleri ve derileri şehadet eder, neler yapıyor idiyseler (20). Derilerine "niçin aleyhimizde şâhidlik ettiniz?" derler. "Bizi" derler, "her şeyi söyleten Allah söyletti, sizi de ilk defa O yarattı, yine O'na götürülüyorsunuz" (21). Evvel kulaklarınız ve[4] gözleriniz ve[5] derileriniz aleyhinize şehadet eder diye sakınmaz idiniz velâkin zannetmiş idiniz ki Allah yaptıklarınızdan birçoğunu bilmez (22).[6] İşte Rabbinize beslediğiniz o zannınız sizi helâke sürükledi de hüsrâna düşenlerden oldunuz (23). Artık sabredebilirlerse ateş kendilerine

1 H -"denilen".
2 H +"Aynı zamanda".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 365. Krş. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 174; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 9:

وكانت هذه الأيام من آخر شباط وتسمى أيام العجوز، وكانت فيما روي عن ابن عباس ومجاهد وقتادة آخر شوال من الأربعاء إلى الأربعاء.

4 H -"ve".
5 H -"ve".
6 H +"Ve".

bir ikāmetgâhtır, yok eğer hoşnutluğa dönmek isterlerse hoşnut edileceklerden değildirler (24). Hem onlara birtakım yanaşıklar[1] sardırmışızdır da onlar, onlara önlerindekini ve arkalarındakini ziynetleyivermişlerdir. Cin ve insten önlerinden geçen ümmetler içinde onların aleyhine de söz hak olmuştur, çünkü hep kendilerine yazık etmişlerdir[2] (25).

{شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَاَبْصَارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ} Kulak ve gözleri ve derileri aleyhlerine şehadet ederler ❁ kendilerinin hiss ü [4197] idrak ve tehaffuz âlât ve vâsıtası[3] olan cihaz ve a'zâları şâhidlik ederler ki inkılâbâtın en fecî safhalarından biridir. Kadı Beyzâvî şöyle diyor: "Allah'ın onları intâkı ile yahut üzerlerinde kesblerine delâlet edecek birtakım eserler, izler izhar[4] etmesiyle ki bu surette lisân-ı hâl ile söylemiş olurlar."[5] Lâkin biraz sonra اَنْطَقَنَا اللّٰهُ الَّذٖٓى اَنْطَقَ كُلَّ شَىْءٍ diye tasrih edilecektir. Hadiste vârid olmuştur ki insanda ilk söyleyen fahz-ı yüsrâ: sol uyluktur, sonra cevârih söyler, bunun üzerine "kahrolası" der, "ben seni müdafaa ediyorum."[6]

{وَذٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذٖى ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ اَرْدٰيكُمْ} Ve işte bu sizin Rabbinize zannettiğiniz zannınızdır ki[7] sizi helâk etti. ❁ Bu zan Allah hakkında yanlış olan sû'-i zandır ki mühliktir. Demişlerdir ki اَلظَّنُّ ظَنَّانِ ظَنٌّ مُنْجٍ وَظَنٌّ مُرْدٍ zan ikidir biri münci' biri mühliktir.[8] أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي Hadîs-i kudsîsinin[9] mânâsını yanlış telakkī etmemelidir. Hasen-i Basrî Hazretleri bu âyeti okumuş da demiştir ki: "Nâsın ameli Rablerine olan zanlarına göredir, mü'min Allah'a güzel zanda bulunur, güzel amel yapar, kâfir ve münafık

---

1. B: "arkadaşlar".
2. B: "etmiştir".
3. B: "vesâiti".
4. B: "ihzâr".
5. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* V, 69:
   «شَهِدَ عَلَيْهِمْ سَمْعُهُمْ وَأَبْصارُهُمْ وَجُلُودُهُمْ بِما كانُوا يَعْمَلُونَ» بأن ينطقها الله تعالى، أو يظهر عليها آثاراً تدل على ما اقترف بها فتنطق بلسان الحال.
6. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 298. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 10; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 69:
   ففي الحديث: أن أول ما ينطق من الإنسان فخذه اليسرى، ثم تنطق الجوارح فيقول: تبا لك، وعنك كنت أدافع.
7. H ve F: "zannınız".
8. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 73; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 12.
9. Buhârî, Tevhîd, 15; Müslim, Zikir, 2.

da kötü zanda bulunur kötü amel yaparlar."[1] {فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ} Artık onlar arzularına erdirilecek, döndürülecek değillerdir. ❁ Bir hadîs-i nebevîde لَيْسَ بَعْدَ الْمَوْتِ مُسْتَعْتَبٍ buyurulmuştur.[2] Öldükten sonra geri çevrilecek yoktur. {وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ} Ve onlara birtakım karînler takdir eyledik sardırdık ❁ Şeytanlardan kendilerine karîn olup yanaşan birtakım arkadaşlar ki kabuğunun yumurtayı sarması gibi onları sarmışlar, başlarına dolanmışlardır. Çünkü وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ 'dir [ez-Zuhruf 43/36]. {وَحَقَّ عَلَيْهِمُ[3] الْقَوْلُ} Ve üzerlerine o söz hak oldu ❁ o söz kelime-i azab, yani Hak teâlâ'nın İblis'e şu kavli فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ اَقُولُ. لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنْكَ وَمِمَّنْ تَبِعَكَ مِنْهُمْ اَجْمَعِينَ [Sâd 38/84-85].

[4198]

وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ ﴿٢٦﴾ فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَسْوَاَ الَّذِى كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾ ذٰلِكَ جَزَاۤءُ اَعْدَاۤءِ اللّٰهِ النَّارُۚ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِۜ جَزَاۤءً بِمَا كَانُوا بِاٰيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿٢٨﴾ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَاۤ اَرِنَا الَّذَيْنِ اَضَلَّانَا مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ نَجْعَلْهُمَا تَحْتَ اَقْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الْاَسْفَلِينَ ﴿٢٩﴾ اِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلٰۤئِكَةُ اَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِى كُنْتُمْ تُوعَدُونَ ﴿٣٠﴾ نَحْنُ اَوْلِيَاۤؤُكُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِۚ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهٖۤى اَنْفُسُكُمْ وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَۜ ﴿٣١﴾ نُزُلًا مِنْ غَفُورٍ رَحِيمٍ ﴿٣٢﴾

1 *Tefsîru Abdirrezzâk,* III, 152; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXI, 456-457
عن معمر ، قال: تلا الحسن هذه الآية «وذلكم ظنكم الذي ظننتم بربكم أرداكم»... فقال: ألا وإن أعمال الناس على قدر ظنونهم بربهم ، فأما المؤمن فأحسن بالله الظن فأحسن العمل ، وأما الكافر والمنافق فأساء بالله الظن وأساء العمل، قال الله: «وما كنتم تستترون...» (فصلت ٤١/٢٢) حتى «فأصبحتم من الخاسرين» (فصلت ٤١/٢٣)

2 Câhız, *el-Beyân ve't-tebyîn,* Beyrut: Dâru'l-Hilâl, 1423, I, 249; İbn Ebi'd-Dünyâ, *Kasru'l-emel,* s. 129; Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* XIII, 153/10097.

3 B: "عليه".

[4199] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de[1] dedi ki o küfredenler: "Şu Kur'ân'ı dinlemeyin ve ona yaygara yapın, belki bastırırsınız" (26). İşte[2] Biz de onun için o küfredenlere şiddetli bir azab tattıracağız ve kendilerine yaptıkları amellerin en kötüsünün cezâsını vereceğiz (27). O işte cezâsı Allah düşmanlarının, o ateş, onlara ondadır ancak دَارُ الْخُلْدِ *ebediyet evi, âyetlerimize yaptıkları cehûdluğun cezâsı (28). Ve[3] muhakkak diyecek ki o küfredenler: "Ey Rabbimiz![4] Göster bize cinn ü insten bizleri idlâl edenlerin ikisini[5] de, ki onları ayaklarımızın altına alalım en aşağılıklardan olsunlar" (29). Haberiniz olsun ki "Rabbimiz Allah" deyip de sonra doğru gidenler yok mu, onların üzerlerine şöyle melekler iner: "Korkmayın, mahzun olmayın, vaad olunup durduğunuz cennet ile neş'eyâb olun[6] (30). Bizler sizin hem dünyâ hayatta hem âhirette dostlarınızız ve size orada nefislerinizin hoşlanacağı var, hem size orada ne isterseniz var[7] (31). Konukluk[8] olarak, mağfiret ü rahmetine nihâyet olmayan bir Gafûr-i Rahîm'den"[9] (32).*

{وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهٰذَا الْقُرْاٰنِ وَالْغَوْا فِيهِ} Bir de dedi ki o küfredenler: "Şu Kur'ân'ı dinlemeyin ve onun hakkında lâğv yapın." ❁ Rivayet olunduğuna göre Resûlullah Mekke'de iken yüksek sesle Kur'an okuduğu zaman müşrikler etraftan dinleyen insanları kovar dağıtırlar; "dinlemeyin şu Kur'ân'ı ve lâğv, yani asılsız yaygara, gürültü yapın" derler ve ıslık çalar, gürültü ederlerdi.[10]

---

1 H ve F: "Hem".
2 H ve F: "Elbette".
3 H ve F: "Bir de".
4 H ve F: "Yâ Rabbenâ!".
5 M ve B: "ikisine".
6 H ve F: "Şüphesiz şol kimseler ki 'Rabbimiz Allah' demekte, sonra da doğruluk etmektedirler, onların üzerlerine* peyderpey melekler iner, şöyle diyerek: 'Korkmayın, mahzun olmayın, neş'eyâb olun o cennet ile ki vaad olunuyordunuz".
* H: "üzerine".
7 H ve F: "Biz sizin dostlarınızız hem dünyâ hayatta hem âhirette ve size orada nefisleriniz ne arzu ederse var, hem ne isterseniz var".
8 M: "Konuklu".
9 H ve F: "Mağfiret ü rahmetine nihâyet olmayan bir Gafûr-i Rahîm'den konukluk olarak".
10 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3272. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 460; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 13:

Cenâb-ı Allah kâfirlere olan va'îd ve inzardan sonra mü'minlere va'd ü tebşir ile buyuruyor ki:

{اِنَّ الَّذ۪ينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا} Onlar ki "Rabbimiz Allah'tır" dediler, sonra istikāmet ettiler, doğru gittiler. ❁ Yani Allah'ın vahdâniyet ve rubûbiyetini tasdik ve ikrar edip şirke rücû etmeksizin o ikrarda sâbit olarak muktezâsınca gittiler. *Tefsîr-i Keşşâf*ta der ki: "ثُمَّ 'istikāmet'in [4200] mertebede 'ikrar'dan terâhîsi ve onun üzerine fazlı hasebiyledir. Çünkü bütün şan, istikāmettedir. اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا [el-Hucurât 49/15] Kavl-i kerîmi de bunun bir naziridir. Mâna 'sonra o ikrar ve muktezâsı üzerinde sebat ettiler' demektir. Hazret-i Ebû Bekir'den bir rivayette, kavilde müstakīm oldukları gibi fiilde de müstakīm oldular. Diğer bir rivayette de yine Ebû Bekr-i Sıddık radıyallahu anh bunu tilâvet edip 'ne dersiniz?' dedi, 'günah işlemediler' dediler, 'pek zoruna hamlettiniz, ibâdet-i evsâna dönmediler' dedi. Hazret-i Ömer radıyallahu anh da bir hutbesinde bu âyeti tefsir edip demiştir ki: 'Allah'a itaatte istikāmet yaptılar, tilkiler gibi hîlekârlığa sapmadılar.' Hazret-i Osman radıyallahu anh'tan: 'Amelde ihlâs yaptılar.' Hazret-i Ali kerremallahu vechehu'dan: 'Ferâizi eda ettiler.'"[1] Süfyân-ı Sevrî hazretlerinden: "Dediklerine muvâfık amel ettiler."[2] Rebî' b. Enes'ten: "Allah'ın mâsivâsından i'râz eylediler".[3] Süfyan b. Abdullah es-Sekafî radıyallahu anh Hazretleri de demiştir ki: "'Yâ Resûlallah, bana tutunacağım bir emir haber ver' dedim, Resûlullah buyurdu ki: قُلْ «رَبِّيَ اللّٰهُ»

عن ابن عباس رضي الله، عنهما قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو بمكة إذا قرأ القرآن يرفع صوته، فكان المشركون يطردون الناس، عنه ويقولون: لا تسمعوا لهذا القرآن والغوا فيه لعلكم تغلبون وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أخفى قراءته لم يسمع من يجب أن يسمع القرآن فأنزل الله: ولا تجهر بصلاتك ولا تخافت بها.

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 198-199:

«ثُمَّ» لتراخى الاستقامة عن الإقرار في المرتبة وفضلها عليه، لأنّ الاستقامة لها الشأن كله، ونحوه قوله تعالى إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا والمعنى: ثم ثبتوا على الإقرار ومقتضياته. وعن أبي بكر الصديق رضى الله عنه: استقاموا فعلا كما استقاموا قولا. وعنه: أنه تلاها ثم قال: ما تقولون فيها؟ قالوا: لم يذنبوا. قال حملتم الأمر على أشدّه. قالوا: فما تقول؟ قال: لم يرجعوا إلى عبادة الأوثان. وعن عمر رضى الله عنه: استقاموا على الطريقة لم يروغوا روغان الثعالب. وعن عثمان رضى الله عنه: أخلصوا العمل. وعن على رضى الله عنه: أدّوا الفرائض.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 289; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 15; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XV, 358; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 303:

وقال سفيان الثوري: عملوا على وفاق ما قالوا.

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 289; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 15; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XV, 358; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 303:

وقال الربيع: أعرضوا عما سوى الله.

ثُمَّ اسْتَقِمْ 'Rabbim Allah de, sonra da müstakīm ol.' Bunun üzerine 'benim hakkımda en korkacağın[1] nedir?' dedim, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem[2] kendi dilini tutup 'işte bu' buyurdu."[3] {تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلٰٓئِكَةُ} Üzerlerine peyderpey Allah'ın[4] elçileri melekler iner ❁ kâfirlere şeytanlar karîn olduğu gibi bunlara da melekler iner. Mücâhid ve Süddî demişler: inde'l-mevt,[5] Mukātil demiş: inde'l-ba'ʿs.[6] Bazıları da hem mevt, hem kabir, hem baʿs sırası demişler,[7] maʿamâfîh âyet mutlaktır. Dünyada hayâtın her lahzasına da[8] sâdıktır. تَتَنَزَّلُ hem[9] muzâriʿ olmakla istimrar, hem tefe"ulden olmakla tekellüf ve tevâlî[10] ifade eder, bâhusus hem dünya ve[11] hem âhiret tansis de[12] olunacak, yani dembedem iner iner dururlar. {اَنْ} Şöyle diye ki {لَا تَخَافُوا} korkmayın ❁ istikbalden [4201] endişe etmeyin {وَلَا تَحْزَنُوا} mahzun da olmayın ❁ yani geçmişe de merak etmeyin. Çünkü اَلَٓا اِنَّ اَوْلِيَٓاءَ اللّٰهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ'dur. [Yûnus 10/62]. {وَاَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتٖى كُنْتُمْ تُوعَدُونَ} Vaad olunup durduğunuz cennet ile müjdelenin, neşelenin {نَحْنُ اَوْلِيَٓاؤُكُمْ} biz sizin evliyânız dostlarınızız {فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِ[13]} hem dünya hem âhirette. ❁ Bu kayıt gösterir ki meleklerin inişi hem dünya hem âhirete şâmildir. Ancak bazıları bunun

---

1 B: "korkunç".

2 F, M ve B +"buyurdu ki".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 199. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 413; İbn Mâce, Fiten, 12; Tirmizî, Zühd, 61/2410:

وقال سفيان بن عبد الله الثقفي رضى الله عنه: قلت يا رسول الله، أخبرنى بأمر أعتصم به. قال: قل «ربيّ الله» ثم استقم، قال فقلت: ما أخوف ما تخاف عليّ؟ فأخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم بلسان نفسه فقال: «هذا».

4 H: "Allah".

5 *Tefsîru Mücâhid,* s. 586; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXI, 466; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 304:

عن مجاهد، في قوله: «تتنزل عليهم الملائكة» قال: ذاك عند الموت.

قال: ثنا أسباط، عن السديّ «تَتنزلُ عَلَيْهِمُ الْمَلائِكَةُ» قال: عند الموت.

6 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 742:

«تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلائِكَةُ» في الآخرة من السماء وهم الحفظة «أَلَّا تَخافُوا وَلا تَحْزَنُوا وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنْتُمْ تُوعَدُونَ» وذلك أن المؤمن إذا خرج من قبره، فينفض رأسه، وملكه قائم على رأسه يسلم عليه، فيقول الملك للمؤمن أتعرفني؟ فيقول: لا، فيقول: «أنا الذي كنت أكتب عملك الصالح فلا تخف ولا تحزن وأبشر بالجنة التي كنت توعد»، وذلك أن الله وعدهم على ألسنة الرسل –فى الدنيا– الجنة.

7 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 292:

قال وكيع بن الجراح: البشرى تكون في ثلاثة مواطن: عند الموت، وفي القبر، وفي البعث.

8 H: "lahzasında".

9 B -"hem".

10 M: "vetevavli"; B: "tevellî".

11 H -"ve".

12 H -"de".

13 H, F, M (birinci baskı) ve B: "في الدنيا والاخرة".

doğrudan doğru kelâm-i ilâhi olduğuna kāil olmuşlardır[1] ki اَللّٰهُ وَلِيُّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا [el-Bakara 2/257] kabîlinden veliyyü'l-emr, veliyyü'n-ni'me, hâmi ve hafîz demek olur. Lâkin zâhir olan melâikenin kelâmından olmasıdır. Cennet ile sevinecek ne var derseniz {وَلَكُمْ فٖيهَا مَا تَشْتَهٖٓى اَنْفُسُكُمْ} orada size[2] canlarınız ne arzu ederse var {وَلَكُمْ فٖيهَا مَا تَدَّعُونَ} hem orada size ne isterseniz var, yani her neyi gelsin derseniz hemen gelir {نُزُلًا} bir nüzül, yani konukluk ikramiye olarak {مِنْ غَفُورٍ رَحٖيمٍ} bir Gafûr-i Rahîm'den. ❁ Saadet mertebeleri tam ve fevka't-tam olmak üzere ikidir. Tam saadet, zatında kâmil olacak sıfât-ı fâzıla iktisab etmektir. Bu dereceyi geçip de nâkısları kemâle erdirmek için çalışmak da fevka't-tamdır. Birinciye işaret olmak üzere اِنَّ الَّذٖينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا buyurulduğu gibi ikinciyi anlatmak üzere de buyuruluyor ki:

وَمَنْ اَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَٓا اِلَى اللّٰهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ اِنَّنٖى مِنَ الْمُسْلِمٖينَ ﴿٣٣﴾ وَلَا تَسْتَوِى الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ اِدْفَعْ بِالَّتٖى هِىَ اَحْسَنُ فَاِذَا الَّذٖى بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَاَنَّهُ وَلِىٌّ حَمٖيمٌ ﴿٣٤﴾ وَمَا يُلَقّٰيهَٓا اِلَّا الَّذٖينَ صَبَرُواۚ وَمَا يُلَقّٰيهَٓا اِلَّا ذُوحَظٍّ عَظٖيمٍ ﴿٣٥﴾ وَاِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ اِنَّهُ هُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ ﴿٣٦﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهِ الَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلّٰهِ الَّذٖى خَلَقَهُنَّ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿٣٧﴾ فَاِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذٖينَ عِنْدَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْـَٔمُونَ ﴿٣٨﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهٖٓ اَنَّكَ تَرَى الْاَرْضَ خَاشِعَةً فَاِذَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَٓاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ اِنَّ الَّـذٖٓى اَحْيَاهَا لَمُحْيِ الْمَوْتٰى اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٣٩﴾ اِنَّ الَّذٖينَ يُلْحِدُونَ فٖٓى اٰيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا اَفَمَنْ يُلْقٰى فِى النَّارِ خَيْرٌ اَمْ مَنْ يَأْتٖٓى اٰمِنًا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ اِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿٤٠﴾ اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَٓاءَهُمْ وَاِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزٖيزٌ ﴿٤١﴾ لَا يَأْتٖيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهٖ تَنْزٖيلٌ مِنْ حَكٖيمٍ حَمٖيدٍ ﴿٤٢﴾ مَا يُقَالُ

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 304; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 373:

وقيل: «نحن أولياؤكم» من كلام الله تعالى، أولياؤكم بالكفاية والهداية.

2 H: "sizin".

لَكَ اِلَّا مَا قَدْ قٖيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَۜ اِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ اَلٖيمٍ ﴿٤٣﴾ وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْاٰنًا اَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُۜ ءَاَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّۜ قُلْ هُوَ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا هُدًى وَشِفَٓاءٌۜ وَالَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ فٖٓي اٰذَانِهِمْ وَقْرٌ وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًىۜ اُو۬لٰٓئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍ بَعٖيدٍ ﴿٤٤﴾

[4203] **Meâl-i Şerîfi**

Ben şüphesiz Müslümanlardanım deyip salâh ile çalışarak Allah'a davet eden kimseden daha güzel sözlü de kim olabilir? (33). Hem hasene de müsâvî olmaz seyyie de, seyyieyi en güzel olan hasene ile def' et, o vakit bakarsın ki seninle arasında bir adâvet bulunan kimse yakılgan bir hısım gibi olmuştur (34). O rütbeye ise ancak sabredenler kavuşturulur ve o rütbeye ancak büyük bir haz sâhibi olan kavuşturulur (35). Şayet seni Şeytan'dan bir dürtüş dürtecek olursa hemen Allah'a sığın (isti'âze et), çünkü O'dur ancak işiten bilen (36). Ve O'nun âyetlerindendir leyl ü nehâr, Şems ü Kamer. Şems ü Kamer'e secde etmeyin de onları yaratan Allah'a secde edin, gerçek O'na [4204] *ibadet edecekseniz (37). Buna karşı kibretmek isterlerse haberleri olsun ki Rabbinin huzûrundakiler gece ve gündüz O'na tesbih ederler, hem onlar usanmazlar (38). Ve O'nun âyetlerindendir ki sen Arz'ı görürsün boynu bükük huşû hâlinde, derken üzerine suyu indiriverdik mi ihtizaz eder ve kabarır, şüphe yok ki ona o hayâtı veren elbette ölüleri diriltticidir. Hakikat O her şeye kādirdir (39). Âyetlerimizde ilhâda sapan sapkınlar elbette bize gizli kalmazlar. O hâlde ateşe atılan mı hayırlıdır yoksa kıyamet günü emniyet içinde gelecek olan mı? Düşünün de istediğinizi yapın, çünkü O her ne yaparsanız*[1] *görür (40). Onlar, o zikir kendilerine geldiği vakit ona körlük eden mülhidler, hâlbuki o misli bulunmaz azîz bir kitap (41). Ona ne önünden ne ardından bâtıl yaklaşamaz, bütün kâinatın övdüğü Hamîd bir Hakîm'den indirilme bir Tenzil (42). Sana senden evvelki resullere denilenden başka bir şey denilmiyor ve şüphe yok ki Rabbin hem bir mağfiret sâhibidir, hem de elîm bir ikāb (43). Ve eğer*

---

1 B: "yapıyorsanız".

biz onu aʿcemî bir Kur'an yapa idik, diyecekler idi ki: "Âyetleri tafsil edilseydi ya![1] Araba Acemce mi?" De ki: "O, iman edenler için hidâyet ve şifâdır, iman etmeyenlerin ise kulaklarında bir ağırlık vardır ve o[2] onlara karşı körlüktür, onlara[3] uzak bir mekândan haykırılır" (44).

{وَمَنْ اَحْسَنُ قَوْلاً مِمَّنْ} Ve kimdir o kimseden daha güzel sözlü ki ❁ yani kavli ve mezhebi o kimseden daha güzel hiçbir kimse olamaz ki {دَعَٓا اِلَى اللّٰهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ اِنَّن۪ى مِنَ الْمُسْلِم۪ينَ} "ben şüphesiz müslimîndenim[4]" deyip, yani ihlâs ile Allah'a yüz tutup İslâm mezhebini seve seve iltizam edip hayır ve salâha çalışarak Allah'a davet etmektedir. ❁ Sûrenin başında geçtiği üzere قُلُوبُنَا ف۪ٓى اَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَٓا اِلَيْهِ diyen kâfirlerin sözlerine karşı ne güzel bir cevaptır. Allah'a davet enbiyânın ve verese-i enbiyâ olan ermişlerin mesleğidir. قُلْ هٰذِه۪ سَب۪يل۪ٓى اَدْعُٓوا اِلَى اللّٰهِ عَلٰى بَص۪يرَةٍ اَنَا۬ وَمَنِ اتَّبَعَن۪ى [Yûsuf 12/108] buyurulduğu üzere bu âyet de başta Peygamber olmak üzere onun izince giden [4205] ve basiret ile Allah'a davet eden erenlerin hepsine şâmildir. Bu haysiyetledir ki İbn Abbas'tan bir rivayette bunun Resûlullah hakkında,[5] bir rivayette de ashâbı hakkında nâzil olduğu nakledilmiş,[6] Hazret-i Âişe'den de müezzinler hakkında nâzil olduğu rivayet olunmuştur.[7] Maʿamâfîh sebeb-i nüzul hâs olsa bile bu vasıflarla muttasıf olan, yani İslâm'a muʿtekid hâlis muvahhid ve hayr u salâh[8] âmili olarak Allah'a davet eden her dâʿî bu mefhumda dâhil olduğunda şüphe yoktur. Sûre Mekkî olmak, ezan ise Medîne'de meşrû kılınmış bulunmak hasebiyle müezzinler hakkında nüzûlü rivayetini hükmün

---

1 H ve F -"ya".
2 B -"o".
3 H ve F: "onlar".
4 B: "müslimînden".
5 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXI, 469:

عن السديّ «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ» قال: محمد صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم حين دعا إلى الإسلام.

قال ابن زيد، في قوله: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ» قال: هذا رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم.

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 199; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 305:

«مِمَّنْ دَعا إِلَى اللَّهِ» عن ابن عباس رضى الله عنهما: هو رسول الله صلى الله عليه وسلم دعا إلى الإسلام «وَعَمِلَ صالِحاً» فيما بينه وبين ربه، وجعل الإسلام نحلة له. وعنه: أنهم أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم.

7 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 204. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXI, 469:

عن عائشة قالت: ما أرى هذه الآية نزلت إلا في المؤذنين: «وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ».

8 F ve M: "hayra, salâh".

onlara da şümûlü mânasına anlamak iktizâ eder, ezanın da en güzel sözlerden olduğu[1] söz götürmez. Demek olur ki Allah'a davet yalnız imana davet demek[2] değildir, mü'minleri amele davet de bu mânada dâhildir. Binâen'aleyh Allah'a davet tevhid ve tâatine davet demektir ki bunun meâli de likāullâha davete râci' olur. Hulâsa Allah'a davet en güzel sözdür, ancak böyle olması iki şart ile meşruttur: Birisi, o davet yalnız kuru bir laftan ibaret kalmamalı, hâli kāline muhalif olmamalı, amel-i sâlihe iktiran etmelidir. Yani evvelâ kendini düzeltmeli, kendisi ilâhî ahlâk ile mütehallık olup başkalarını davete lâyık ve sözüne kendi fiili şâhid olacak vechile çalışarak güzel iş yaparak davet etmeli ki basiret üzere bulunmak ve îcâbında seyfe sarılmak bu amel-i sâlih cümlesindendir. Birisi de İslâm'dır, dâ'î müslimînden[3] olmalı, davetine hiç şirk karıştırmayarak "Rabbimiz Allah" deyip sonra istikāmetle giden hâlis Müslümanlardan bulunmalıdır. İslâm olmayınca amelde tam salâh bulunmaz ve Allah'a davet edilmiş olmaz. Ebû Hayyân *Bahr*'da der ki:[4] "Zeyd b. Ali دَعَا اِلَى الله بِالسَّيْفِ demiştir. Kendisini Benî Ümeyye mülûkünden bazı zalemeye karşı seyf ile hurûca sevkeden de bu olsa [4206] gerektir. Müşârünileyh Zeyd kitabullâha âlim idi, Hişam[5] b. Abdülmelik'in[6] hapsinde iken kendisinden zabt edenlere takrir ettiği tefsirinden bir kısmına vâkıf oldum ki ilimden ve kelâm-ı Arab ile istişhaddan çok bir hazzı var. Denilir ki biraderi Muhammed Bâkır ile ikisi münazara ettikleri zaman herkes hokkalarını alıp toplanırlar, onların sânihât-ı ilmiyelerini yazarlardı, rahimehumallah ve radıye anhuma."[7]

---

1 H ve F +"da".
2 M: "etmek".
3 B: "müslümandan".
4 Zeydiyye'nin intisab ettikleri Zeyd b. Ali Zeynelâbidin b. Hüseyin b. Ali b. Ebû Tâlib radıyallahu anh [Müellifin notu].
5 B: "Hâşim".
6 H ve F: "Melik'in".
7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 305. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 16; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XII, 374:
وقال زيد بن علي: دعا إلى الله بالسيف، وهذا، والله أعلم، هو الذي حمله على الخروج بالسيف على بعض الظلمة من ملوك بني أمية. وكان زيد هذا عالما بكتاب الله، وقد وقفت على جملة من تفسيره كتاب الله وإلقائه على بعض النقلة عنه وهو في حبس هشام بن عبد الملك، وفيه من العلم والاستشهاد بكلام العرب حظ وافر، يقال: إنه كان إذا تناظر هو وأخوه محمد الباقر اجتمع الناس بالمحابر يكتبون ما يصدر عنهما من العلم، رحمهما الله ورضي عنهما.

Allah'a davetin merâtibi ve mertebesine göre birtakım[1] mezâhim ve metâ'ibi bulunduğundan dolayı da buyuruluyor ki: {وَلَا تَسْتَوِى الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ} Bununla beraber güzellik de müsâvî olmaz kötülük de ❁ hasene ile seyyie müsâvî olmak şöyle dursun, her hasene de bir olmaz, her seyyie de; hem güzel huyların, iyi amellerin âsâr ve ahkâmda mertebeleri muhteliftir, hem de kötülüklerin, kötü huyların mertebeleri muhteliftir. Meselâ kötülüğe karşı kötülükle iyiliğe karşı kötülük bir olamayacağı gibi, iyiliğe karşı iyilikle kötülüğe karşı iyilik de[2] bir olmaz. Onun için en güzel olan davete karşı yapılan kötülükler, o küfürler, küfranlar, eziyetler de kötülüklerin kötüsüdür. Bununla beraber o kötülüklerin de muhtelif mertebeleri vardır. O hâlde ne yapmalı? Emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker ile Allah'a davet yapılırken kötülüklerin teşdîdine[3] sebebiyet vermeyerek {اِدْفَعْ بِالَّتِى هِىَ اَحْسَنُ} en güzel hasene olan muâmele ile yahut Allah'a davetin en güzel sureti ile def' et السَّيِّئَةَ o seyyieyi o muhtelif merâtibdeki[4] seyyieyi, kötülüğü def' etmek için en güzel yol Allah'a davet yolu, Allah'a davetin en güzel tarzı İslâm ile amel-i sâlihe mukārin olanı, amel-i sâlihin en güzeli de kötülüğe karşı iyiliktir ki mücerred aftan, sabırdan daha güzeldir. {فَاِذَا الَّذِى بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ} O surette bir de bakarsın ki seninle arasında adavet [4207] bulunan kimse {كَاَنَّهُ وَلِىٌّ حَمِيمٌ} şefkatli bir hısım gibi olmuştur. ❁ Denilmiştir ki nitekim Ebû Süfyan öyle oldu.[5] {وَمَا يُلَقّٰيهَٓا اِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا} Ona ise yani[6] kötülüğü en güzel hasene ile def' etmek seciyesine ancak sabredenler, sabrı huy edinenler erdirilir ❁ çünkü nefsi intikam hissinden men'[7] etmek ancak sabr-ı hakîkî[8] ile olur. {وَمَا يُلَقّٰيهَٓا اِلَّا ذُوحَظٍّ عَظِيمٍ} Ve ona ancak azîm haz sâhibi erdirilir ❁ kuvve-i rûhiyye ve fezâil-i nefsiyeden yüksek bir derece ile, ni'met-i ilâhiyeden

---

1 F ve M -"birtakım".
2 F ve M -"de".
3 B: "şiddetine".
4 B: "mertebedeki".
5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 300:
قال مقاتل: نزلت في أبي سفيان بن حرب وكان مؤذيًا لرسول الله صلى الله عليه وسلم فصار له وليًّا، بعد أن كان عدوًّا، نظيره قوله تعالى: «عَسَى اللَّهُ أَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً» (الممتحنة ٧/٦٠)
6 F, M ve B -"yani".
7 F, M ve B: "def'".
8 H -"hakîkî".

büyük bir nasîbe mazhar olmuş bahtiyar nâil olur. {وَاِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ} Ve şayet seni Şeytan'dan bir dürtme dürtecek olursa ona uyma da şerrinden {فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ} hemen Allah'a sığın ۞ اَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ deyip Allah'ın korumasını iste {اِنَّهُ هُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ} şüphesiz ki O'dur öyle Semî', öyle Alîm. ۞ Senin sığınmanı işitir, niyetini ve her hâlini bilir. Allah'a davet, a'mâl ve akvâlin en güzellerinden olduğu beyan buyurulduktan sonra, O'nun azamet ve kudretini en bâhir âyetlerle göstermek üzere buyuruluyor ki: {وَمِنْ اٰيَاتِهِ الَّيْلُ وَالنَّهَارُ} Ve O'nun âyetlerinden: vücud ve kudretinin, ilim ve hikmetinin delâil ve alâmetlerindendir gece ile gündüz ۞ âlemdeki bu hâdiseler, zamanın cereyânındaki bu tehavvüller, bunlar gösterir ki yukarıda yaratıldıkları beyan olunan Arz ve semâsı ile bu âlem bir kararda, bir tabiatta durup kalmaz; lahzadan lahzaya, hâlden hâle değişir, bugünü yarın tâkip eder. Bu surette bütün bu tehavvülât hâlıkının sun' u kudretini ve bu dünyanın bir âhireti bulunduğunu gösterir. Gaflet etmemek lâzım gelir ki gece ile gündüzün bu ihtârında mağrurlara bir inzar, mağmumlara bir tesliyet mündemicdir.

[4208] Böyle gece ile gündüz O'nun âyâtından olduğu gibi {وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ} ve Güneş'le Ay da ۞ biri gündüz sultanı olan ziyâ, biri de gece sultanı olan nûr, ikisi de Allah teâlâ'nın sanat ve kudretinin, semâ-yı dünyayı tezyin eden en güzel tecelliyâtındandır. Leyl ü nehâra nazaran Şems ü Kamer'in aksedilerek ifade edilmesinde birkaç fâide vardır. Birincisi, Şems'in nehâra ittisâlini muhafaza etmek, ikincisi, Şems'in Kamer'e nazaran asâletine işaret eylemek, üçüncüsü, geceden gündüze geçildiği gibi gündüzden de geceye olan tehavvüle îmâ eylemek, dördüncüsü de leyl ü nehar ile Şems ü Kamer arasında "râ" harfinde bir tevazün letâfeti vermektir. Şems ü Kamer'in bu tecelliyâtından dolayı {لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ[1]} ne Şems'e ne de Kamer'e secde etmeyin ۞ çünkü onlar da sizin gibi mahluklardır[2]. {وَاسْجُدُوا لِلّٰهِ الَّذٖى خَلَقَهُنَّ} bütün onları yaratmış olan Allah'a secde edin {اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ} eğer siz

1 H: "والقمر".
2 B: "mahlukdurlar".

gerçekten O'na ibadet edecekseniz ۞ başkasına secde etmezsiniz, zira secde ibadetin en hâssıdır. خَلَقَهُنَّ'de هُنَّ zamiri Zemahşerî'nin beyânına göre âyât teviliyle leyl ü nehar ve Şems ü Kamer'e râciʿ olmak üzere cemʿ-i müennes getirilmiştir.[1] Bununla beraber: كُلٌّ فٖى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [el-Enbiyâ 21/33; Yâ-sîn 36/40] gibi Şems ü Kamer'le beraber bütün nücûma dahi ircâʿı melhuzdur. İmam Şâfiî'ye göre secde işbu تَعْبُدُونَ'da yapılır. Lâkin İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanife Hazretleri'ne göre ikinci âyetin nihâyetinde لَا يَسْـَٔمُونَ'da yapılmalıdır. Çünkü kelâm orada tamam oluyor, İbn Abbas, İbn Ömer, Ebû Vâil ve Bekr b. Abdullah da buna kāil olmuşlar; Mesrûk, Sülemî, Nehaî, Ebû Salih ve İbn Sîrîn'den de böyle nakl[2] olunmuştur. Yine tehavvülât-ı âleme işaretle buyuruluyor ki: {وَمِنْ اٰيَاتِهٖ} Ve O'nun âyâtındandır[3] ki {اَنَّكَ تَرَى الْاَرْضَ خَاشِعَةً} sen Arz'ı [4209] hâşiʿ görürsün ۞ boynu bükük bir zelil gibi kuraklıktan çökmüş, perişan bir hâle düşmüştür. Arz'ın hüsran ve kuraklık hâlindeki perişanlığı zillete düşmüş bir kimsenin boynunu büktüğü huşûʿ, yani tezellül hâline benzetilmiştir. Bu teşbih bir taraftan secde etmek istemeyen mütekebbirlerin nihâyet toprak olup zelil olacaklarını ihtar ettiği gibi bir taraftan da mütevâzıʿ olanların yükseleceklerini işʿâr için buyuruluyor ki: {فَاِذَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَٓاءَ} Derken onun üzerine o suyu indirdiğimiz vakit {اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ} ihtizaz eder, deprenir ve kabarır {اِنَّ الَّذٖٓى اَحْيَاهَا} şüphe yok ki ona o hayatı veren ۞ o Arz'ı öyle dirilten {لَمُحْيِ الْمَوْتٰى} elbette ölüleri diriltıcidir. ۞ Rûhsuz cesedlere rûh verir. {اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ} Şüphesiz ki O her şeye kādirdir. ۞ İradesinin taʿalluk ettiği her şey vücûda gelir, kâfirler yıkılır, mü'minler yükselir. Onun için hâlden yılmayıp davete ikdam etmelidir. Bu beyandan sonra istikāmetin zıddına giden mülhidleri tehdid ile buyuruluyor ki:

{اِنَّ الَّذٖينَ يُلْحِدُونَ فٖٓى اٰيَاتِنَا} Bizim âyetlerimizde mülhidlik edenler.

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 200:
الضمير في «خَلَقَهُنَّ» لليل والنهار والشمس والقمر، لأنّ حكم جماعة ما لا يعقل حكم الأنثى أو الإناث. يقال: الأقلام بريتها وبريتهنّ: أو لما قال «وَمِنْ آياتِهِ» كن في معنى الآيات.

2 H: "rivayet"; F -"nakl".

3 B: "âyetlerindendir".

"**İlhâd**" esasen lahde koymak demek olup doğruluktan eğrilmek, haktan bâtıla sapmak mânasına dahi gelir. Râgıb der ki: "İlhad iki türlüdür: birisi Allah'a şirk ilhâdı, birisi de esbâbda şirk ilhâdıdır. Evvelkisi imana münâfî olur, onu ibtal eder,[1] ikincisi ise onu ibtal etmezse de tutamaklarını zayıflatır."[2] Âyetlerde "ilhad" doğru mâna vermeyip istikāmetten ayrılarak eğrisine çekmek demek olur ki tekzîbe ve yanlış te'vîl ü tahrîfe şâmil olur. Âyât, [4210] zikrolunan leyl ü nehar, Şems ü Kamer gibi tekvînî âyetler ve mucizelerle Kur'an gibi tenzîlî ve teşrîʿî olan âyetlerden eʿamdır. Her ikisine de aykırı gitmek ilhaddır. İlhâdın da cezâsı nâra atılmaktır. Çünkü ilhad, ateşe gülistan diye atılmak gibidir. Onun için buyuruluyor ki {اَفَمَنْ يُلْقٰى فِى النَّارِ خَيْرٌ... إلخ}

{اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ} ❁ Tehdiddir. {اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَٓاءَهُمْ} ❁ yukarıki اِنَّ الَّذٖينَ يُلْحِدُونَ فٖٓى اٰيَاتِنَا'dan bedeldir. Binâenʿaleyh haberi de geçen لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا'dır. "Zikr"den murad, Kur'an olduğu için mutlak âyâttan sonra bilhassa Kur'ân'ın şânına itina ile tansistir. Demek ki "âyât" Kur'an'dan eʿam olduğu gibi, "ilhad" da "küfr"den eʿamdır {كِتَابٌ عَزٖيزٌ} Azîz bir kitap ❁ yani bir kitap ki misli bulunmaz {لَا يَأْتٖيهِ الْبَاطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهٖ} ne önünden ne ardından ona bâtıl yanaşamaz. ❁ Mündericâtı hiçbir vechile ibtal edilemeyecek derecede doğru ve sağlam, ona karşı yapılan lağviyyât, küfr ü ilhad, onun haddizâtındaki hüccet ve metânetine hiç halel veremez[3], öyle azîz. {تَنْزٖيلٌ مِنْ حَكٖيمٍ حَمٖيدٍ} Hamîd, yani bütün kâinâtın üzerindeki nimetleriyle hamd ü medh ettiği bir Hakîm'den indirilme.

Yâ Muhammed! {مَا يُقَالُ لَكَ اِلَّا مَا قَدْ قٖيلَ لِلرُّسُلِ مِنْ قَبْلِكَ} Sana senden evvelki peygamberlere söylenenden başka bir şey söylenmiyor ❁ kâfirler tarafından sana söylenen sözlerin bütün hâsılı فَاِنَّا بِمَٓا اُرْسِلْتُمْ بِهٖ كَافِرُونَ diye evvelki peygamberlere karşı söylenen küfür ve tekzîb ü ilhaddan başka bir şey değildir. Binâenʿaleyh keder etme de onlar gibi sabret

---

1 Bundan dolayı lisânımızda "ilhad" taʿtîl, ateizm mânasına dahi kullanılmıştır [Müellifin notu].

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 737:

والْإِلْحَادُ ضربان: إلحاد إلى الشّرك بالله، وإلحاد إلى الشّرك بالأسباب. فالأوّل ينافي الإيمان ويبطله. والثاني: يوهن عراه ولا يبطله.

3 H ve F: "vermez".

{اِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ اَلِيمٍ} şüphe yok ki Rabbin [4211] muhakkak bir mağfiret sâhibi, hem de elîm bir ikāb sâhibidir. ❁ Enbiyâsına ve tevbekâr olanlara mağfireti büyük olmakla beraber aʿdâsına ve ehl-i masiyetine ikābı da çok elîmdir. Günü gelir o yola gelmek istemeyen kâfirlerin, mülhidlerin belâlarını verir. Bâlâda كِتَابٌ فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ burada da تَنْزِيلٌ مِنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ buyurulmasına karşı o yapılan ilhad cümlesinden olmak üzere demişler ki: "O öyle bir tenzil ise neye Arapça olmuş, başka bir lisan ile indirilse de mucizeliği daha açık olsa ya?" Ona cevâben istînaf "vâv"ı ile buyuruluyor ki: {وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْاٰنًا اَعْجَمِيًّا} Ve eğer biz onu Aʿcemî bir Kur'an yapsa idik ❁ yani fasih Arapçanın gayrı bir dil ile indirse idik {لَقَالُوا} muhakkak diyeceklerdi ki {لَوْلَا فُصِّلَتْ اٰيَاتُهُ} âyetleri tafsil edilse! ❁ Anlaşılacak bir lisan ile ayırt edilip anlatılsa! Yahut diğer bir mâna ile: Her dilden ayrı ayrı olarak bazısı Arabî, bazısı Aʿcemî olsa ne vardı? {ءَاَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ} Araba Aʿcemce mi? ❁ Arabî bir peygambere Acemce bir Kur'an olur mu? Yahut bir Araba Acemce söylenir mi? derlerdi, ve o vakit قُلُوبُنَا فِى اَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا اِلَيْهِ demelerinin bir mânası olurdu. (*Sûre-i İbrâhim'de* وَمَا اَرْسَلْنَا مِنْ رَسُولٍ اِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ *[İbrâhim 14/4] bak*). "**Acemî**"[1], Acem cinsine mensub olan. "**Acem**" Arabın gayrısı, Türk, Fürs, Hindli, Avrupalı ilh... hangi cinsten olursa olsun fasih olmayan, iyi söyleyemeyen, gerek tutukluktan ve gerek dilinin garâbetinden dolayı dediği anlaşılmayana "aʿcemî" denir ki biz bunu her hususta taʿmîm ederek "acemi"[2] deriz, "aʿcem" de aynı mânadadır. Onun için "aʿcemî"nin يا'sı nisbet mi, mübalağa mı diye münakaşa edilmiştir. Maʿamâfîh *Kāmûs*'un işaret ettiği vechile "aʿcem" bir de Arabdan olmayana denilir, müfredi ve cemʿi beraberdir رَجُلٌ وَقَوْمٌ اَعْجَم denilir, Arabî değil demek olur.[3] Şu hâlde "aʿcemî", nisbet olarak Arabın gayri olan aʿcemî mânasına da gelebilecektir. [4212] Nitekim âyette de Aʿcemî gayr-i Arab diye tefsir edilmiştir. {قُلْ} de ki {هُوَ} o Arabî Kur'an {لِلَّذِينَ اٰمَنُوا} iman edenler için ❁ ki gerek Arap olsun gerek gayrısı {هُدًى} ayn-ı hidâyet ❁ doğru yola irşad eden rehber {وَشِفَاءٌ} ve mahz-ı

1 B: "Aʿcemî".
2 B: "aʿcemî".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 392.

şifâdır. ❁ Sînelerdeki marazlara: cehalet, ahlâksızlık, şüphecilik gibi dertlere devâdır[1], iman eden ondan istifade etmenin yolunu da bulur, hiç olmazsa فَسْـَٔلُٓوا اَهْلَ الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ [en-Nahl 16/43; el-Enbiyâ 21/7] emri mûcebince bilen ehlinden sorar. {وَالَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ} İman etmeyenlere gelince {فٖٓى اٰذَانِهِمْ وَقْرٌ} onların kulaklarında bir ağırlık vardır ❁ Arap olsa da iyi işitmezler {وَهُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى} hem de o, onlara karşı bir körlüktür ❁ onun güzelliğini, hikmetlerini, inceliklerini göremezler, aksine teessür duyarlar. {اُو۬لٰٓئِكَ يُنَادَوْنَ مِنْ مَكَانٍ بَعٖيدٍ} Onlara uzak bir mekândan bağırılır. ❁ Bu ifadede birkaç mâna vardır: Birincisi hitâba kābiliyetleri olmadığını, مَثَلُ الَّذٖينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذٖى يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ اِلَّا دُعَٓاءً وَنِدَٓاءً [el-Bakara 2/171] mazmûnu üzere bir temsildir. İkincisi[2] سَنُرٖيهِمْ اٰيَاتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفٖٓى اَنْفُسِهِمْ buyurulacağı[3] üzere İslâm sıyt u şevketinin[4] âfâka intişar edip uzaklara kadar yayıldıktan sonra onun kadrini takdir etmeyen Araplara uzaktan nidâ edeceğine işarettir. Üçüncüsü Sûre-i Mü'min'de geçtiği üzere اِنَّ الَّذٖينَ كَفَرُوا يُنَادَوْنَ لَمَقْتُ اللّٰهِ اَكْبَرُ مِنْ مَقْتِكُمْ اَنْفُسَكُمْ اِذْ تُدْعَوْنَ اِلَى الْاٖيمَانِ فَتَكْفُرُونَ [40/10] mısdâkınca nidâ olunacaklarına da işaret olur.

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فٖيهِۜ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِىَ بَيْنَهُمْۜ وَاِنَّهُمْ لَفٖى شَكٍّ مِنْهُ مُرٖيبٍ ﴿٤٥﴾ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖ وَمَنْ اَسَٓاءَ فَعَلَيْهَاۜ وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِلْعَبٖيدِ ﴿٤٦﴾

[4213] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için Mûsâ'ya o kitabı verdik de onda ihtilâf edildi[5] ve eğer Rabbinden bir kelime geçmiş olmasa idi aralarında iş bitirilirdi ve her hâlde onlar ondan kuşkulu bir şek içindedirler. (45) İyi iş yapan kendine, kötü yapan yine kendinedir, yoksa Rabbin kullara zulümkâr değildir. (46)

---

1 B: "daʿvâdır".
2 M ve B -"İkincisi".
3 B: "buyurulduğu".
4 H: "cemʿiyyet ve şekvetinin"; B: "şöhretinin".
5 B: "ettiler".

{وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ} Kasem olsun ki[1] Mûsâ'ya o kitabı verdik {فَاخْتُلِفَ فِيهِ} de onda ihtilâf edildi ❁ kimi inandı kimi inanmadı, sonra inananlar da türlü nizâlara düştüler. Bu âyetin üst tarafına iki vechile bakımı vardır: Evvelâ مَا يُقَالُ لَكَ اِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ kavlini bir misâliyle tahkiktir. Yani küfür ve muhalefet ibtidâ sana ve Kur'ân'a karşı oluyor değil, Mûsâ'ya ve Tevrat'a karşı da olmuştu. İkincisi, Kur'ân'ın Arabî, A'cemî[2] her lisandan ayrı ayrı fasıllarla nâzil olması tasavvurundaki mahzûru îzahtır. Yani Tevrat bir lisanda nâzil olmuş iken onun aslında türlü ihtilâf çıkarıldı, o hâlde onları tevhîde davet için nâzil olan[3] Kur'ân'ın muhtelif lisanlarda indirilmesi daha çok ihtilâfa sebep olmak gibi bir tenakuz olmaz mı idi? {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ} Ve eğer Rabbinden ezelde bir kelime sebkat[4] etmiş olmasa idi ❁ ki azâbın bir ecel-i müsemmâ ile vakt u saatine tehiri, yani kıyamet vaadi takdir edilmiş bulunmasa idi {لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ} o ihtilâf edenler beyninde, yani iman [4214] edenlerle etmeyenler arasında iş bitiriliverirdi, lâkin o kelimenin hükmüyle saatine bırakılmıştır. {وَاِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ} Ma'amâfîh onlar, o iman etmeyenler her hâlde ondan, yani o Kur'an'dan kuşkulu bir şek içindedirler ❁ iman etmemekle beraber hâllerinden emin de değildirler, şüpheler içinde muztariptirler. {مَنْ عَمِلَ صَالِحًا... إلخ}

Fakat o saat ne zaman denecek olursa:

اِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِۜ وَمَا تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ اَكْمَامِهَا وَمَا تَحْمِلُ مِنْ اُنْثٰى وَلَا تَضَعُ اِلَّا بِعِلْمِهٖۜ وَيَوْمَ يُنَادٖيهِمْ اَيْنَ شُرَكَٓائٖيۙ قَالُٓوا اٰذَنَّاكَۙ مَا مِنَّا مِنْ شَهٖيدٍۚ ﴿٤٧﴾ وَضَلَّ عَنْهُمْ مَا كَانُوا يَدْعُونَ مِنْ قَبْلُ وَظَنُّوا مَا لَهُمْ مِنْ مَحٖيصٍ ﴿٤٨﴾ لَا يَسْـَٔمُ الْاِنْسَانُ مِنْ دُعَٓاءِ الْخَيْرِۘ وَاِنْ مَسَّهُ الشَّرُّ فَيَؤُ۫سٌ قَنُوطٌ ﴿٤٩﴾ وَلَئِنْ اَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِنَّا مِنْ بَعْدِ ضَرَّٓاءَ مَسَّتْهُ لَيَقُولَنَّ هٰذَا لٖيۙ وَمَٓا اَظُنُّ السَّاعَةَ قَٓائِمَةًۙ وَلَئِنْ رُجِعْتُ اِلٰى رَبّٖٓي اِنَّ لٖي عِنْدَهُ لَلْحُسْنٰىۚ فَلَنُنَبِّئَنَّ

1 B -"Kasem olsun ki".
2 B: "Acemî".
3 F ve M +"bir".
4 H: "sebk".

الَّذٖينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُواۘ وَلَنُذٖيقَنَّهُمْ مِنْ عَذَابٍ غَلٖيظٍ ﴿٥٠﴾ وَاِذَٓا اَنْعَمْنَا عَلَى الْاِنْسَانِ
اَعْرَضَ وَنَاٰ بِجَانِبِهٖۚ وَاِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ فَذُو دُعَٓاءٍ عَرٖيضٍ ﴿٥١﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ
اللّٰهِ ثُمَّ كَفَرْتُمْ بِهٖ مَنْ اَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فٖى شِقَاقٍ بَعٖيدٍ ﴿٥٢﴾ سَنُرٖيهِمْ اٰيَاتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفٖٓى
اَنْفُسِهِمْ حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ اَنَّهُ الْحَقُّۜ اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيدٌ ﴿٥٣﴾
اَلَٓا اِنَّهُمْ فٖى مِرْيَةٍ مِنْ لِقَٓاءِ رَبِّهِمْۜ اَلَٓا اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُحٖيطٌ ﴿٥٤﴾

[4215] **Meâl-i Şerîfi**

Sâʿat'e ilim O'na havâle edilir, hem O'nun ilmi olmaksızın ne meyvelerden biri tomurcuklarından çıkar ve ne bir dişi yüklü olur, ne de vazʿ eder. "Nerede imiş şeriklerim?" diye onlara haykıracağı gün ise diyeceklerdir: "Arzederiz huzûruna ki bizden hiç şâhid yok" (47). Önceden tapıp durdukları şeyler onlardan kaybolup gitmişler ve onlar kendilerine hiçbir kaçamak kalmadığını anlamışlardır (48). İnsan hayır istemekten usanmaz da kendisine bir şer dokunuverirse hemen ümidi keser, ye'se düşer (49). Ve şayet ona dokunan bir sıkıntıdan sonra tarafımızdan bir rahmet tattırırsak mutlak der ki: "Bu benim hakkım ve zannetmem ki Sâʿat başıma dikilmiş olsun, bilfarz Rabbime döndürülecek olursam muhakkak benim için O'nun yanında daha güzeli vardır, fakat o vakit Biz o küfredenlere ne yaptıklarını haber vereceğiz ve onlara muhakkak yoğun bir azab tattıracağız (50). Evet, insana nimet verdiğimiz vakit yan büker, başının tuttuğuna gider de kendisine şer dokunuverdi mi artık enine boyuna duaya dalar (51). De ki "söyleyin bakayım, eğer o Kur'an Allah tarafından da sonra siz ona küfretmiş iseniz o uzak şikāka düşenden daha şaşkın kim olur?" (52). İleride Biz onlara hem âfakta hem nefislerinde âyetlerimizi öyle göstereceğiz ki nihâyet onun hak olduğu kendilerine tebeyyün edecek, [4216] *kâfi değil mi bu ki Rabbin her şeye şâhid (53). Uyan! Onlar Rablerinin likāsından işkil içindeler, uyan ki O her şeyi muhît (54).*

{وَمَا[1] تَخْرُجُ مِنْ ثَمَرَاتٍ مِنْ اَكْمَامِهَا} ❁ Sâʿat'in arkasından böyle semerât ile haml ve vazʿ-ı hamlden bahsedilmesi âhiret ahvâline de bir işareti hâvî olması itibariyle mânidardır. Çünkü dünya âhiretin mezraʿası olduğu için kıyamet semerâtın iktitaf edileceği bir hasat zamanını andıracaktır, aynı zamanda يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمْۚ اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَیْءٌ عَظ۪يمٌ. يَوْمَ تَرَوْنَهَا تَذْهَلُ كُلُّ مُرْضِعَةٍ عَمَّٓا اَرْضَعَتْ وَتَضَعُ كُلُّ ذَاتِ حَمْلٍ حَمْلَهَا [el-Hac 22/1-2] mazmûnuna da bir işaret vardır.

{سَنُر۪يهِمْ اٰيَاتِنَا} İleride biz onlara, o küfredenlere âyetlerimizi Kur'ân'ın hakkıyetine delâlet edecek delillerimizi göstereceğiz {فِي الْاٰفَاقِ} hem âfâkta ❁ kendilerinin bulunduğu Harem hudûdu hâricinde {وَف۪ٓي اَنْفُسِهِمْ} hem de kendi nefislerinde ❁ Mekke ve Harem içinde. İslâm'ın ileride cihânın âfâkına intişar ve istîlâ edeceğini böyle katʿiyyetle haber veren bu âyet, Kur'ân'ın hak, Allah kelâmı olduğunu açık açık isbat etmiş gayb mucizelerindendir. Bunun Mekke'de iken nâzil olduğu bir düşünülür, bir de ondan sonra Peygamber'e ve hulefâsına Allah teâlâ'nın müyesser kıldığı fütûhât-ı celîle ve İslâm'ın şark u garba yayılmasındaki fevkalâdelik mülâhaza edilirse bunun ne yüksek bir âyet ve mucize olduğu tebeyyün eder. İlmî nokta-i nazardan bir hakikatin isbâtı için delil ya âfâkī olur ya enfüsî; ya gözlerden, müşâhede-i hâriçten, ya gönülden, müşâhede-i bâtından gelir, vücud bu iki pencereden görünür. Allah teâlâ bu âyette bu taksîmi gösterdikten sonra Kur'ân'ın hakkıyetini, risâlet-i Muhammediyenin sıdkını, İslâm'ın ulviyetini isbat için bu iki nevi âyâtın ikisini de göstereceğini vaad buyuruyor. Öyle ki [4217] {حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ[2] اَنَّهُ الْحَقُّ} onun hak olduğu o kâfirlerce[3] tebeyyün edinceye kadar Bedir'den Mekke'nin fethine kadar Mekke müşrikleri bunu hem kendi nefislerinde hem de âfâkta gördüler, ondan sonra diğerleri de görmeye başladılar. Bunlar görüldükten, bu hakikat

---

1 B: "و".
2 B -"حَتّٰى يَتَبَيَّنَ لَهُمْ".
3 B: "küfr edenlerce".

tebeyyün ettikten sonra sanki hiç görülmemiş[1] gibi hâlâ inkârda devam eden sonraki kâfirler de ileride göreceklerdir. Buna şâhid istersen {اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} Rabbinin her şey üzerine şâhid olması kâfi değil midir? ۞ O hâlde kâfirler[2] şüphe ederse de sen etme {اَلَٓا اِنَّهُمْ ف۪ي مِرْيَةٍ مِنْ لِقَٓاءِ رَبِّهِمْ} iyi bil ki onlar, o küfredenler Rablerinin likāsından şek içindedirler. ۞ Kıyamet günü Hakk'ın huzûruna varacaklarına imanları yok, onunla beraber şüpheden de muztariptirler, fakat {اَلَٓا اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُح۪يطٌ} iyi bil ki O her şeyi muhîttir ۞ ilmiyle, kudretiyle her şeyi kuşatmıştır, onlar O'nun cezâsından kurtulacak değillerdir. Likāullah haktır, muhakkaktır. İşte Sûre-i Secde'nin [Fussilet] hâtimesi budur. Bunu da Sûre-i Şûrâ tâkip edecektir.

---

1 B: "görmemiş".
2 B +"kâfirler".

[4218]

سورة الشورى مكية وهى ثلث وخمسون اية

ŞÛRÂ SÛRESİ

Şûrâ Sûresi Mekkîdir حٰمٓ عٓسٓقٓ yahut yalnız عٓسٓقٓ dahi denilir.

Âyetleri: Kûfîde elli üç, diğerlerinde ellidir. Hilâf حٰمٓ عٓسٓقٓ bir de كَالْاَعْلَامِ'dadır.

Kelimeleri: Sekiz yüz altmış altıdır.[1]

Harfleri: Üç bin seksen sekizdir.[2]

Fâsılası: زر [3] لصب قدم harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

حٰمٓ ﴿١﴾ عٓسٓقٓ ﴿٢﴾ كَذٰلِكَ يُوحٓى اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ اللّٰهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣﴾ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَهُوَ الْعَلِىُّ الْعَظِيمُ ﴿٤﴾ تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ وَالْمَلٰٓئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِى الْاَرْضِ اَلَٓا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٥﴾ وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٓ اَوْلِيَٓاءَ اللّٰهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِوَكِيلٍ ﴿٦﴾ وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا لِتُنْذِرَ اُمَّ الْقُرٰى وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنْذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ ﴿٧﴾ وَلَوْ شَٓاءَ اللّٰهُ لَجَعَلَهُمْ اُمَّةً وَاحِدَةً وَلٰكِنْ يُدْخِلُ مَنْ يَشَٓاءُ فِى رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمُونَ مَا لَهُمْ مِنْ وَلِىٍّ وَلَا نَصِيرٍ ﴿٨﴾ اَمِ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٓ اَوْلِيَٓاءَ فَاللّٰهُ هُوَ الْوَلِىُّ وَهُوَ يُحْيِ الْمَوْتٰى وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿٩﴾

---

1 H -"Sekiz yüz altmış altıdır".
2 H -"Üç bin seksen sekizdir".
3 H: "در"; B: "زو".

[4219] **Meâl-i Şerîfi**

Hâ-Mîm (1). Ayn-Sîn-Kāf (2). İşte böyle vahiy veriyor sana -senden evvelkilere de- Allah, O Azîz, Hakîm (3). O'nundur bütün göklerdeki ve yerdeki ve O öyle ulu, öyle azîm (4). Ki gökler hemen hemen üstlerinden çatlayacak gibi titreşiyorlar, melekler hamd ile Rablerine tesbih ediyorlar ve yerdeki kimse için mağfiret diliyorlar; uyan Allah'tır ancak öyle Gafûr, öyle Rahîm (5). Onun berisinden velîlere tutunanlara gelince: Onların da üzerlerine Allah gözcü, sen değilsin üzerlerine vekil (6). Ve işte böyle sana Arabî bir Kur'an vahyetmekteyiz ki Ümmü'l-kurâ'yı ve çevresindekileri sakındırasın ve o toplama gününün dehşetini haber veresin; onda şüphe yok, bir fırka cennette, bir fırka sa'îrde[1] (7). Dilese idi Allah elbet hepsini bir ümmet de yapardı, velâkin dilediğini rahmetine koyuyor da zâlimlere gelince ne bir velî [4220] *var onlara[2] ne de bir nasîr (8). Yoksa ondan beride velîler mi[3] edindiler? Fakat Allah'tır ancak velî; ölüleri O diriltir, ve her şeye kadîr[4] O'dur[5] (9).*

{حٰمٓ. عٓسٓقٓ} ❁ İki isim olmak gerektir. Onun için araları ayrılmış ve iki âyet sayılmış; كٓهٰيٰعٓصٓ gibi bir isim olduğuna göre ayrılması başında diğer Hâ-mîm'lere mutâbık olmak için denilmiştir. {كَذٰلِكَ} böyle ❁ bu tarz-ı vahy ile veya ber vech-i âtî mazmun ile {يُوحٖٓى اِلَيْكَ} vahiy veriyor ve verir sana {وَاِلَى الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكَ} ve senden[6] evvelki peygamberlere[7] ❁ Sâhib-i *Keşşâf* burada şöyle der: "Yani bu sûrenin mutazammın olduğu me'ânî öyle me'ânîdir ki, Allah teâlâ onun mislini hem bu sûrenin gayrısında sana vahy eylemiştir[8], hem de senden evvelki peygamberlere vahy eylemiştir.[9] Bu suretle Allah teâlâ bu mânaları Kur'an'da ve semâvî

1 H ve F: "sa'îr".
2 B -"onlara".
3 M: "veliylerimi".
4 B: "kādir".
5 H ve F: "ve O her şeye kadîrdir".
6 M: "sende".
7 B: "peygamberler".
8 B: "etmiştir".
9 H ve F: "Yani bu sûrenin mutazammın olduğu me'ânî, hem Allah teâlâ sana onun mislini bu sûrenin

kitapların hepsinde tekrar buyurmuştur. Çünkü bunlarda evvel[1] âhir kullarına beliğ bir tenbih ve azîm bir lütuf vardır. اوحى buyurulmayıp da muzâri' lafzıyla يُوحٖى buyurulması da böyle îhâ âdeti olduğuna delâlet içindir."[2] Bundan başka burada bir de şu mâna vardır: Allah teâlâ'nın sana ve senden evvelki peygamberlere vahyinin tarzı bu حٰمٓ. عٓسٓقٓ vahyi gibi, yani bu sûrede beyan ve târif olunduğu gibidir. Çünkü vahyin envâ'ı bu sûrenin âhirinde مَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَآئِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِىَ بِاِذْنِهٖ مَا يَشَٓاءُ [42/51] diye beyan olunacaktır. عٓسٓقٓ da bu üç tarza remz olmak muhtemildir. *Sûre-i Nisâ'da* اِنَّٓا اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ كَمَٓا اَوْحَيْنَٓا اِلٰى نُوحٍ وَالنَّبِيّٖنَ مِنْ بَعْدِهٖ *[4/163] bak.*

{تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ[3]} ۞ Allah teâlâ'nın ulüvv ü azameti âsârını tasvirdir. Yani Allah öyle yüksek ve öyle büyük ve azametlidir ki cismânî yükseklik ve büyüklüğün [4221] timsâli olan semâlar, o yüksek gökler O'nun celâl ve azametinin heybeti altında üstlerinden çatlayıverecek gibi ezilip titremektedir. مِنْ فَوْقِهِنَّ[4] denilmesi Allah'ın yüksekliği semâların yüksekliğinin fevkinde olmasındandır. Zemahşerî'nin dediğine göre, çünkü Allah teâlâ'nın celâl ü azametine delâlet eden âyâtın en büyükleri semâvâtın fevkinde Arş ve Kürsî ve Arş'ın etrafında[5] tesbih ve takdis ile çalkanan sufûf-ı[6] melâike ve daha künhünü Allah'tan başkasının bilemeyeceği melekût-i uzmâ âsârıdır.[7]

---

gayrısında vahy etmiştir, hem de senden evvelki peygamberlere de eylemiştir".

1 H, F ve B +"ve".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 208:

يعنى أن ما تضمنته هذه السورة من المعاني قد أوحى الله إليك مثله في غيرها من السور، وأوحاه من قبلك إلى رسله، على معنى: أن الله تعالى كرر هذه المعاني في القرآن في جميع الكتب السماوية، لما فيها من التنبيه البليغ واللطف العظيم لعباده من الأوّلين والآخرين، ولم يقل: أوحى إليك، ولكن على لفظ المضارع، ليدل على أن إيحاء مثله عادته.

3 H, F, M ve B: "منه".

4 H: "ومن فوقهن"; F: "ومن فوقهم"; M ve B: "من فوقهم".

5 B: "fevkinde".

6 B: "nüfûs-ı".

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 209:

فإن قلت: لم قال «مِنْ فَوْقِهِنَّ»؟ قلت: لأن أعظم الآيات وأدلها على الجلال والعظمة: فوق السماوات، وهي: العرش، والكرسي، وصفوف الملائكة المرتجة بالتسبيح والتقديس حول العرش، وما لا يعلم كنهه إلا الله تعالى من آثار ملكوته العظمى، فلذلك قال «يَتَفَطَّرْنَ مِنْ فَوْقِهِنَّ» أى يبتدئ الانفطار من جهتهنّ الفوقانية.

{وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَنْ فِى الْاَرْضِ} Ve Arz'dakiler için mağfiret isterler ❁ yani mağfiretlerini iktizâ edecek şeylere çalışırlar;[1] şefaat, ilham ve tâate sâik esbâbı[2] ihzar gibi vesilelere sa'y ederler. Bu mâna ise umûmiyetle mü'mine ve kâfire şâmil olur. Hatta istiğfar eksiği örtmek mânasına tefsir olunursa hayvan ve cemâda bile âm olur. Tekabül karînesiyle mü'minlere tahsis olunduğu takdirde ise murad şefaattir.

وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِنْ شَيْءٍ فَحُكْمُهُٓ اِلَى اللّٰهِ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ رَبّ۪ي عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَاِلَيْهِ اُن۪يبُ ﴿١٠﴾
فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا وَمِنَ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجًا يَذْرَؤُكُمْ ف۪يهِ
لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ وَهُوَ السَّم۪يعُ الْبَص۪يرُ ﴿١١﴾ لَهُ مَقَال۪يدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ
لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَقْدِرُ اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿١٢﴾ شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدّ۪ينِ مَا وَصّٰى بِه۪ نُوحًا وَالَّذ۪ٓي
اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِه۪ٓ اِبْرٰه۪يمَ وَمُوسٰى وَع۪يسٰٓى اَنْ اَق۪يمُوا الدّ۪ينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا ف۪يهِ
كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِك۪ينَ مَا تَدْعُوهُمْ اِلَيْهِ اَللّٰهُ يَجْتَب۪ٓي اِلَيْهِ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَهْد۪ٓي اِلَيْهِ مَنْ يُن۪يبُ
﴿١٣﴾ وَمَا تَفَرَّقُٓوا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ اِلٰٓى
اَجَلٍ مُسَمًّى لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَاِنَّ الَّذ۪ينَ اُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَف۪ي شَكٍّ مِنْهُ مُر۪يبٍ ﴿١٤﴾
فَلِذٰلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَٓا اُمِرْتَ وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ وَقُلْ اٰمَنْتُ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنْ كِتَابٍ
وَاُمِرْتُ لِاَعْدِلَ بَيْنَكُمْ اَللّٰهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ لَنَٓا اَعْمَالُنَا وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ
اَللّٰهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا وَاِلَيْهِ الْمَص۪يرُ ﴿١٥﴾ وَالَّذ۪ينَ يُحَٓاجُّونَ فِي اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُج۪يبَ لَهُ
حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ وَلَهُمْ عَذَابٌ شَد۪يدٌ ﴿١٦﴾ اَللّٰهُ الَّذ۪ٓي اَنْزَلَ الْكِتَابَ
بِالْحَقِّ وَالْم۪يزَانَ وَمَا يُدْر۪يكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَر۪يبٌ ﴿١٧﴾ يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذ۪ينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا
وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا وَيَعْلَمُونَ اَنَّهَا الْحَقُّ اَلَٓا اِنَّ الَّذ۪ينَ يُمَارُونَ فِي السَّاعَةِ لَف۪ي ضَلَالٍ
بَع۪يدٍ ﴿١٨﴾ اَللّٰهُ لَط۪يفٌ بِعِبَادِه۪ يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ وَهُوَ الْقَوِيُّ الْعَز۪يزُ ﴿١٩﴾

1 F, M ve B -"yani mağfiretlerini iktizâ edecek şeylere çalışırlar".
2 B: "sâlik esbâb".

[4223] **Meâl-i Şerîfi**

İhtilâf ettiğiniz herhangi bir şey hakkında da hüküm Allah'a aittir. "İşte" de, "O Allah benim Rabbim, ben O'na dayanmaktayım ve hep O'na sığınırım (10). O gökleri ve yeri yaratan, size kendilerinizden çiftler yapmış, enʿâmdan da çiftler, sizi o suretle üretip duruyor. O'nun misli gibi bir şey yoktur ve O öyle Semîʿ, öyle Basîr'dir[1] *(11). Göklerin, yerin kilitleri O'nun, rızkı dilediğine açar ve kısar, çünkü O her şeyi bilir (12). Sizin için dinden Nûh'a tavsiye ettiğini ve sana vahy eylediğimizi ve İbrâhim'e ve Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiye kıldığımızı teşrîʿ buyurdu, şöyle ki: Dini doğru tutun ve onda tefrikaya düşmeyin.*[2] *Müşriklere bu davet ettiğin emir ağır geldi, Allah ona dilediklerini seçecek ve yüz tutanları ona hidâyetle erdirecektir (13). Tefrikaya düşmeleri ise kendilerine ilim geldikten sonra sırf aralarında bağy ü ihtirastan dolayıdır, ve eğer Rabbinden müsemmâ bir ecele kadar diye bir kelime geçmiş olmasa idi,*[3] [4224] *aralarında hükm-i kazâ mutlak icrâ edilir bitirilirdi*[4]*. Arkalarından kitaba vâris kılınanlar da ondan işkilli bir şek içindedirler (14). Onun için sen durma davet et ve emrolunduğun gibi doğru git, onların hevâlarına tâbiʿ olma ve de ki: "Ben Allah'ın indirdiği her kitaba iman getirdim ve emrolundum ki aranızda adalet yapayım. Allah bizim Rabbimiz sizin de Rabbiniz, bize amellerimiz, size de amelleriniz; sizinle aramızda hüccet yok, Allah hepimizi bir araya getirecek ve hep O'na gidilecektir" (15). Bu kabul olunduktan sonra Allah hakkında ihticâca kalkışacakların Rableri huzurunda*[5] *hüccetleri sâkıttır, üzerlerine bir gazab ve kendilerine şedîd bir azab vardır (16). O Allah'tır ki hakka dair*[6] *kitap ve mîzan indirdi ve ne bilirsin belki Sâʿat yakındır (17). Onu inanmayan imansızlar acele isterler, iman*

---

1 H ve F: "O'na benzer gibi bir şey yok ve O öyle Semîʿ, öyle Basîr*".
* F: "Basîr'dir".

2 H ve F: "Sizin için teşrîʿ buyurdu: Dinden Nûh'a tavsiye ettiğini ve sana vahy eylediğimizi ve İbrâhim'e ve Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiye kıldığımızı ki dini doğru tutun ve onda tefrikaya düşmeyin".

3 H ve F: "ve eğer Rabbinden bir kelime geçmiş olmasa idi müsemmâ bir ecele kadar".

4 B -"bitirilirdi".

5 H ve F: "indinde".

6 H ve F: "hakkıyla (hak ile)/حقيله".

edenler ise hak olduğunu bilirler de ondan korkar sakınırlar. İyi bil ki o Sâʿat hakkında mücadele edenler her hâlde uzak bir dalâl içindedirler (18). Allah kullarına çok lütufkârdır, her dilediğini bir suretle merzuk kılar ve O öyle Kavî öyle Azîz (19).

{وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فٖيهِ مِنْ شَيْءٍ} Siz ve gavurların gerek dine ve gerek dünyaya müteʿallik hakkında ihtilâf ettiğiniz herhangi bir şey {فَحُكْمُهُ} imdi O'nun hükmü ❁ o ihtilâfı kesip atacak hüküm {اِلَى اللّٰهِ} Allah'a aittir. ❁ Onu başkası değil O halleder. O cemʿ günü haklıyı haksızı O ayıracak فَرٖيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرٖيقٌ فِي السَّعٖيرِ'i[1] O yapacaktır. Burası Resûl'ün lisânından[2] hikayedir veyahut yukarıki اَوْحَيْنَا karînesiyle bir قُلْ emri mukadderdir. Yani de ki {ذٰلِكُمُ اللّٰهُ} işte O hâkim[3] olan Allah'tır. {رَبّٖي} Benim Rabbim ❁ mâlikim, sâhibim {عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ} ben O'na tevekkül etmişim ❁ bütün işlerimde yalnız O'na dayanmışımdır. {وَاِلَيْهِ اُنٖيبُ} Ve hep O'na yüz [4225] tutarım ❁ başımın sıkıldığı her müşkil işte O'na müracaat eder, O'na sığınır, O'na yalvarırım. {فَاطِرُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O gökleri ve yeri yaratan {جَعَلَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ} sizin için kendilerinizden, yani kendi cinsinizden yine insan olarak {اَزْوَاجًا} çiftler, dişiler yaratmıştır ❁ hakkınızda minnete lâyık bir nimet. Maʿamâfîh bu insanlara mahsus değil {وَمِنَ الْاَنْعَامِ اَزْوَاجًا} enʿâmdan da çiftler -yani enʿâm için de cinslerinden çiftler yaratmıştır. Yahut sizin menâfiʿiniz için enʿâmdan da erkekli dişili sınıf sınıf eşler yaratmıştır. ❁ Bu fıkranın zikrinde insanların hayvanlara müşareketi haysiyetini bir ihtar vardır. Çünkü izdivac ve tenasül, esas itibariyle hayvânî bir haslettir. {يَذْرَؤُكُمْ فٖيهِ} Sizi onun içinde, yani zikrolunan bu yapı, bu tezvic tedbîri içinde zürriyetlendirip üretiyor. Bu suretle sizin eşleriniz, emsâlleriniz[4], evlâdlarınız oluyor, çoğalıyorsunuz, fakat {لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ} O'nun misli gibi bir şey yok ❁ doğrudan doğru O'nun misli bir şey bulunmak şöyle dursun, O'na benzer bile bir şey yoktur. Bu kavl-i kerîm nefy-i teşbih ile tevhid ve tenzihte muhkem beliğ bir nastır.

1 M ve B: "فَرٖيقٌ فِي الْجَنَّةِ ve فَرٖيقٌ فِي السَّعٖيرِ'i".
2 F ve M: "risaletinden".
3 B: "hakîm".
4 H: "emsâliniz".

Misline teşbîhi nefyden asıl[1] murad kendine teşbîhi nefyde mübalağadır. Nitekim مِثْلُكَ لَا يَبْخَلُ "senin gibi bir zât bahîllik etmez" derler. Bununla onun zâtından buhlün nefyini murad ederler, nefyde mübalağa kastıyla kinaye üslûbuna giderler. Bu mâna lisânımızda da çok şâyi'dir. Meselâ "senin gibi bir zat ona tenezzül eder mi?" desek[2], "sen ona tenezzül etmezsin" demiş oluruz. Bunda mübalağa ile beraber bazen tâzim de kastedilir. Dolayısıyla nefyde[3] doğrudan doğru kendine nisbeti tasavvur bile câiz olamayacağına bir işaret gibi incelik vardır. Bazen de bu bir [4226] istidlâl neş'esi verir,[4] hatta bu kinaye mânası o kadar kuvvetlidir ki burada hakikati üzere "Allah'a benzer bir şey yok[5]" denilse idi kinaye tarîkiyle zâtını nefy şâibesi bulunacağından dolayı böyle[6] güzel olmazdı. Sâhib-i *Keşşâf* der ki: "Bunun kinaye olduğu mâlum olunca 'Allah gibi bir şey yok' demekle, 'misli gibi bir şey yok' demek arasında kinayenin verdiği fâideden başka bir mâna farkı olmadığı anlaşılır ki, ikisinin de mânası zâtından mümâseleti nefiydir, Allah'ın misli yok demektir."[7]

"**Mümâselet**" hakikatte iştirak, yani sıfât-ı zâtiyede benzeyiştir, "makamını tutabilecek surette ehass-ı sıfâtta iştirak" diye de târif edilmiştir. Bu îzâha göre asıl mâna mümaselet suretiyle teşbîhi nefy olmuş oluyor. Bununla beraber mümaselete yakın bir surette teşbîhin nefyi denilmek daha muvâfıktır. Âlûsî der ki: "Min külli vech^in müşabeheti nefydir. Bunda herhangi bir şeyin O'na eş olabilmesinin nefyi de dâhildir. Bu âyetin mâkabline vech-i irtibâtı da budur. Bu sevk "İhlâs"daki وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ [112/3][8] mazmûnudur. Ebussuud'un beyânına göre irtibâtı şu mâna iledir: Bu bedî' tedbîrin cümlesinden bulunduğu şuûnâttan hiçbir

---

1 F, M ve B -"asıl".
2 B: "dersek".
3 B -"bazen tâzim de kastedilir. Dolayısıyla nefyde".
4 H ve F +"şundan da gaflet etmemelidir ki".
5 B: "yoktur".
6 F, M ve B -"böyle".
7 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 213:
فإذا علم أنه من باب الكناية لم يقع فرق بين قوله: ليس كالله شيء، وبين قوله «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ» إلا ما تعطيه الكناية من فائدتها، وكأنهما عبارتان معتقبتان على معنى واحد: وهو نفى المماثلة عن ذاته.
8 "O'na bir küfüv de olmadı."

şe'nde O'nun misli yoktur. Yani O'nun yaptığı gibisini yapacak yoktur."[1] Râgıb'ın hikâye eylediği diğer mânaya göre onun sıfatı gibi sıfat[2] yoktur[3] denilmesi de buna yakındır. Gerçi Allah teâlâ'nın ahlâk ve evsâfından ilim ve irade gibi bazıları ile insanın da vasıflandığı varsa da o sıfatların Allah teâlâ'daki hakikati insanlardaki gibi değildir. Buna bilhassa işaret için de buyuruluyor ki {وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ} ve O öyle Semî', öyle Basîr'dir. ❁ Yani misli olmayan semî' ve basîrdir[4]. Mesmû'âtın bazısını değil, hepsini işitir. Mubsarât ve mevcûdâtın hepsini görür, hem insanlarda olduğu gibi âfâktan hâssenin teessürü tarîkiyle değil; hudûstan, tahayyül ve tevehhümden ârî tam ve kadîm bir idrak ile bilerek. [4227] Gerçi اِنَّا خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ اَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعاً بَصِيراً [el-İnsân 76/2][5] buyurulduğu üzere insanı bir semî' basîr yapmıştır. Fakat o böyle mec'ul ve يَذْرَؤُكُمْ[6] فِيهِ mantûkunca yaratılıp duran semî' ve basîr değil, o sem' u basarları yaratan ve onları mülkünde zabt u idare eden misli yok kadîm, muhît, hakīkī bir semî' ve basîrdir. Edilen inâbeleri, yapılan ilticâları işitir, bütün ihtiyâcâtı[7] görür gözetir. {لَهُ مَقَالِيدُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O'nundur bütün göklerin ve yerin kilitleri ❁ hiç kimsenin erişemediği, el süremediği hazineleri, gizli servetleri. {يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَنْ يَشَاءُ} Dilediğine rızkı açar {وَيَقْدِرُ} kısar da ❁ kimisine[8] bol verir kimisine[9] dar, aynı kimseye de bazı bol bazı dar. {اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} Çünkü O her şeye alîmdir. ❁ Hepsini her cihetiyle[10] pek iyi bilir, her yaptığını gereği gibi bilerek yapar; her dileyişinde, dar vermesinde de bir hayr u hikmet vardır. Bu

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 452:

أي ليس مثلَه شيء في شأن مِن الشئون التي مِن جملتها هذا التدبير البديع.

2 B: "sıfât gibi sıfât".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 759:

وقيل: المِثْلُ هاهنا هو بمعنى الصّفة، ومعناه: ليس كصفته صفة، تنبيها على أنه وإن وصف بكثير ممّا يوصف به البشر فليس تلك الصّفات له على حسب ما يستعمل في البشر، وقوله تعالى: «لِلَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ مَثَلُ السَّوْءِ وَلِلَّهِ الْمَثَلُ الْأَعْلى» (النحل ٦٠/١٦) أي: لهم الصّفات الذّميمة وله الصّفات العلى.

4 F -"basîrdir".

5 "Çünkü Biz yarattık o insanı birtakım katkılarla mezcedilmiş (emşâc) bir nutfeden, evire çevire mübtelâ kılmak üzere de onu bir semî' basîr yaptık."

6 H, M ve B: "ويذرؤكم".

7 B -"işitir, bütün ihtiyâcâtı".

8 H: "kimine".

9 H: "kimine".

10 H: "cihetle".

cümle böyle mâkabline ta'lîl, mâba'dine de bir temhiddir ki اِنَّ اللّٰهَ يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ [el-Mâide 5/1] mantûkunca irâdî bir emir olan teşrî'in kemâl-i ilm ile de alâkasını gösterir. Yani mücerred bir meşiyyet ve irade değil, her şeyi bilen bir ilim ile müterâfık bir hükm ü hikmet ile {شَرَعَ لَكُمْ} sizin için teşrî' buyurdu. ❁ Ey Muhammed ve ümmeti! Sizin hayr u menfaatiniz için şeriat olmak üzere vaz' u takrir buyurdu, açık yol, umûmî kanun yaptı: {مِنَ الدّ۪ينِ مَا وَصّٰى بِه۪ نُوحاً} Dinden Nûh'a tavsiye buyurduğunu {وَالَّذ۪ٓي اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ} ve sana vahy eylediğimizi. ❁ Sûrenin başında كَذٰلِكَ يُوح۪ٓي[1] اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِكَ buyurulduğu üzere ta Nûh'tan sana gelinceye kadar geçmiş ulü'l-azm enbiyâya ve bâhusus {وَمَا وَصَّيْنَا بِه۪ٓ اِبْرٰه۪يمَ وَمُوسٰى وَع۪يسٰٓى} İbrâhim'e ve Mûsâ'ya ve Îsâ'ya tavsiye ettiğimizi {اَنْ} şöyle ki {اَق۪يمُوا الدّ۪ينَ} [4228] dini ikāme edin ❁ kāim, dürüst, doğru kılın, doğrultun, doğru tutun; doğru din tutun ve doğru tutun.

"**Dîn**" ihtiyârî fiillerin iyiliğine veya kötülüğüne göre sonunda iyi veya kötü bir neticeye varacağına, sevab veya ikāb bir âkıbete sebep olacağına inanarak Hak teâlâ indinde en güzel âkıbete ermek için tutulacak yoldur. Bu suretle din insanları tabiatta cereyan eden cebr ü ıztırar tazyiklerinin üstüne istekleriyle yükseltecek olan bir hürriyet yolu, yani hürriyet ve iradenin muvaffakiyet ve mes'ûliyeti kanunudur. Onun için bütün tabiatların fevkinde her şeyin hâlıkı, لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ her şeye alîm olan Allah teâlâ'nın hükm ü iradesine yükselmeden doğru din bulunamaz. Dinin[2] doğrusu اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَق۪يمَ صِرَاطَ الَّذ۪ينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ diye beyan buyurulan sırât-ı müstakīm, tevhid ile Allah teâlâ'nın hükmüne iman ve itaat, yani İslâm'dır. Onu doğru tutmak da erkânını halelden muhafaza ederek âyât ve edillesinden doğrusunu anlayıp iman ve amelde ihlâs[3] ile tatbik etmektir. Doğru tutun {وَلَا تَتَفَرَّقُوا ف۪يهِ} ve onda tefrikaya düşmeyin -muhtelif hevâlara veya müte'addid ilâhlara tâbi' olup da asıl dini ikāme etmekte ihtilâf çıkarmayın, dağılmayın. ❁ İşte bu

---

1 H, F, M ve B: "وكذلك اوحينا".
2 B: "din".
3 B: "ihtisas".

emir ile bu nehiy ta Nûh aleyhisselâm'dan Muhammed aleyhisselâm'a kadar gelen sâhib-şeriat peygamberlerin hepsine emr ü tavsiye olunan bir din kānûn-ı esâsîsi, bir din şeriatıdır ki bütün peygamberler bunu tatbik için gönderilmiş, hepsi zamanındaki din bozukluklarını düzeltmek için doğru din ile gelmiş, tefrikayı kaldırmak için tevhîde davet eylemiştir. Her birinin zamanına göre şeriatlarının fürûʿâtında yekdiğerini nâsih muhtelif ahkâm bulunmakla beraber ümmet-i Muhammed'e şeriat yapılan bu asılda, bu İslâm esasında hepsi müttefiktir.

Muhyiddîn-i Arabî *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinin sonunda vasiyet bâbında bu âyetten başlayarak der ki: "Allah teâlâ vasiyyet-i âmmede شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدّ۪ينِ مَا وَصّٰى بِه۪ نُوحاً وَالَّـذ۪ٓي اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِه۪ٓ اِبْرٰه۪يمَ وَمُوسٰى وَع۪يسٰٓى اَنْ اَق۪يمُوا الدّ۪ينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا ف۪يهِ [4229] buyurdu. İmdi Hak sübhânehû ve teâlâ ikāme-i[1] dini ki o her zaman ve millette vaktin şerʿidir,[2] onun üzerinde ictimâʿ etmemizi ve onda tefrika çıkarmamaklığımızı emreyledi. Çünkü يَدُ اللّٰهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ'dır.[3] Kurt da sürüden ayrılan koyunu yer,[4] ki cemaatin bulunduğundan kaçıp uzaklaşarak yalnız kalandır. Bunun hikmeti: Çünkü Allah teâlâ'nın mâbud bir ilâh olarak düşünülmesi ancak esmâ-i hüsnâsı haysiyetiyledir[5], bu esmâ-i hüsnâdan muʿarrâ olması haysiyetiyle değildir. Onun için esmâsının kesreti ile beraber aynını tevhid lâzımdır. O mecmûʿu ile ilâhtır. Bundan dolayı yedullah yani kuvvet, cemaat iledir. Hukemâdan birisi vefat ederken evlâdına vasiyet etti bir cemaat idiler, 'bana bir kucak değnek getirin' dedi getirdiler. Tuttu onları toplayıp bir deste yaptı, 'bunu böyle toplu olarak kırın' dedi, kıramadılar. Sonra dağıttı, 'birer birer kırın' dedi, kırdılar. 'İşte" dedi, "siz de benden sonra böylesiniz, toplu olduğunuz müddetçe mağlup olmazsınız, ayrıldınız mı düşmanınız fırsat bulur, sizi mahveder.' Ve işte dini tutacak olanlar da

1 B: "ekmel".
2 H ve F +"ve".
3 Tirmizî, Fiten, 7/2166.
4 Ebû Dâvûd, Salât, 47/547:
عن أبي الدرداء، قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «ما من ثلاثة في قرية ولا بدو لا تقام فيهم الصلاة إلا استحوذ عليهم الشيطان، فعليك بالجماعة فإنما يأكل الذئب القاصية».
5 B: "hasebiyledir".

böyledir. İkāme-i din hususunda ictimâ' edip de dağılmadıkları takdirde düşman onlara kahredemez. İnsan kendi nefsinde de böyledir. Nefsinde kendini toplayıp da Allah'ın dinini ikāmeye azmettiği vakit ne insten ne cinden bir şeytan vereceği vesvese ile onu imanın ve melekin müsâ'adesi karşısında mağlup edemez."[1]

{كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ} Müşriklere ağır geldi {مَا تَدْعُوهُمْ اِلَيْهِ} o senin kendilerini davet edip durduğun şey ❁ o putlardan o şirk ve tefrikadan vazgeçip tevhid ile İslâm'a girmek, dini doğrultmak işi {اَللّٰهُ يَجْتَبٖٓى اِلَيْهِ مَنْ يَشَٓاءُ} Allah ona: dinine veya kendisine dilediğini seçer, derer {وَيَهْدٖٓى اِلَيْهِ مَنْ يُنٖيبُ} ve kim gönül verirse ona onu muvaffak kılar ❁ o doğru [4230] yola onu çıkarır. {وَمَا تَفَرَّقُوا} O ayrılanların ayrılmaları ise -gerek peygamberlere karşı ayrı baş tutarak muhalefet etmeleri, gerekse onların arkasından ümmetlerinin dinde tefrika çıkararak birbirleriyle uğraşmaları- başka bir sebeple değil {اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ} ancak kendilerine ilim geldikten sonra ❁ tefrikanın muzır ve âkıbeti fena olduğu peygamberlerin tebliğiyle ve hatta bi't-tecribe mâlumları olduktan sonra {بَغْيًا بَيْنَهُمْ} aralarındaki bağyden dolayıdır. ❁ Kıskançlık, çekememezlik dünya hırsı ile haksız istekler, aşırı sevdâlar yüzünden. Demek ki ilim insanların salâhı için kâfi değildir. Nefs-i emmârenin öyle kötü hissiyâtı vardır ki insanları bildiklerinin hilâfına açık açık fenalıklara sevkeder, onun için ahlâk-ı beşerin ıslâhı işinde ilimden başka hissiyâtın tehzîbi için bir terbiye-i ameliye dahi lâzımdır. Dînî terbiyenin bu haysiyetle de ehemmiyyet-i mahsûsası vardır. "Mâdem ki ilim böyle idi, bu kadar peygamberlere لَا تَتَفَرَّقُوا فٖيهِ buyurulmuş idi, o hâlde bunu dinlemeyip o tefrikayı çıkaranlar hemen ilmin muktezâsı olan cezâlarını görmek lâzım gelmez

---

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* IV, 445:

قال الله تعالى في الوصية العامة «شَرَعَ لَكُمْ من الدِّينِ ما وَصَّى به نُوحاً وَالَّذِي أَوْحَيْنا إِلَيْكَ وَما وَصَّيْنا به إِبْراهِيمَ وَمُوسى وَعِيسى أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ" فأمر الحق بإقامة الدين وهو شرع الوقت في كل زمان وملة وأن يجتمع عليه ولا يتفرق فيه فإن يد الله مع الجماعة وإنما يأكل الذئب القاصية وهي البعيدة التي شردت وانفردت عما هي الجماعة عليه وحكمة ذلك أن الله لا يعقل إلها إلا من حيث أسماؤه الحسنى لا من حيث هو معرّى عن هذه الأسماء الحسنى فلا بد من توحيد عينه وكثرة أسمائه وبالمجموع هو الإله فيد الله وهي القوة مع الجماعة. أوصى حكيم أولاده عند موته وكانوا جماعة فقال لهم: "ائتوني بعصيّ" فجمعها وقال لهم: "اكسروها" وهي مجموعة فلم يقدروا على ذلك ثم فرقا فقال لهم: "خذوا واحدة واحدة فاكسروها" فكسروها، فقال لهم: "هكذا أنتم بعدي لن تغلبوا ما اجتمعتم فإذا تفرقتم تمكن منكم عدوكم فأبادكم". وكذلك القائمون بالدين إذا اجتمعوا على إقامة الدين ولم يتفرقوا فيه لم يقهرهم عدوّ، وكذلك الإنسان في نفسه إذا اجتمع في نفسه على إقامة دين الله لم يغلبه شيطان من الإنس ولا من الجن بما يوسوس به إليه مع مساعدة الايمان والملك بلمته له.

mi idi?" denilirse {وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ} ve eğer Rabbinden bir kelime geçmiş olmasa idi ۞ azab için ezelde bir vakt ü saat takdir edilmiş bulunmasa idi {اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} müsemmâ bir ecele kadar diye ۞ فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ olacak olan kıyamet gününe tehir edilmiş olmasa idi {لَقُضِىَ بَيْنَهُمْ} aralarında hüküm icrâ edilirdi ۞ hemen ayrıldıkları sırada cezâları verilir, işleri bitirilir idi. Lâkin بَلِ السَّاعَةُ[1] مَوْعِدُهُمْ [el-Kamer 54/46][2] buyurmuş[3], o icrâyı muayyen bir müddet ile cezâ gününe tehir eylemiştir. {وَاِنَّ الَّذِينَ اُورِثُوا الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِهِمْ} Onlardan [4231] sonra kitaba vâris kılınanlar ise ۞ o peygamberlerin arkasından kitaba vâris kılınan, yani şimdi asr-ı Muhammedîde bulunan ehl-i kitab da {لَفِى شَكٍّ مِنْهُ مُرِيبٍ} ondan, yani kitaplarından muhakkak bir şek içinde muztarip bulunuyorlar. {فَلِذٰلِكَ} Şimdi onun için ۞ yani emr ü şeriat öyle[4] ikāme-i din, hâl de böyle bağy ü tefrika şekk ü ıztırab içinde olduğundan[5] dolayı yâ Muhammed {فَادْعُ} sen hemen davet et ۞ o doğru dine, tevhid ve İslâm dinine çağır {وَاسْتَقِمْ كَمَٓا اُمِرْتَ} ve emrolunduğun gibi doğruluk et, doğru git {وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَهُمْ} de onların -yani gerek müşriklerden ve gerek ehl-i kitabdan davet eylediğin halkın- hevâlarına uyma ۞ onların muhtelif, hakka muhalif bâtıl arzularına tâbi' olma, çünkü dinin eğilmesi, tefrikanın sebebi hep hevâya tâbi' olmaktır. Onlara uyma {وَقُلْ} ve[6] de ki {اٰمَنْتُ بِمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنْ كِتَابٍ} ben[7] Allah'ın indirdiği her kitaba iman getirdim ۞ bazısına inanıp da bazısına inanmamazlık etmem ve şek üzere değilim {وَاُمِرْتُ لِاَعْدِلَ بَيْنَكُمْ} ve emrolundum ki aranızda adalet yapayım ۞ Allah'ın ahkâm ve şeriatını adalet ile tebliğ ve icrâ eyleyeyim. O zulüm menba'ı olan, şunun bunun hevâsıyla yapılan şirk ü bağy hükümlerini atıp Hak hükmüyle Allah için herkes arasında adalet edeyim.[8] Bundan

---

1 H, F, M ve B: "والساعة".
2 "Daha doğrusu onların asıl mev'idi Sâ'at'tir…"
3 B: "buyurulmuş".
4 B: "böyle".
5 B: "bulunduğundan".
6 H ve F: "de".
7 B -"ben".
8 H ve F: "O zulüm menba'ı olan, şunun bunun hevâsıyla yapılan şirk ü bağy kanunlarını ve kendi keyf ü hevâlarına göre hükmeden zâlim hâkimleri ve hükûmetleri atıp Hak hükmüyle Allah için herkes arasında adalet edeyim".

anlaşılır ki dini doğrultmanın en mühim tezâhürâtından birisi zulüm hükümlerini kaldırıp adalet yapmaktır. Bu da Allah'ı bir bilip dinine doğru sarılmakla olur. {اَللّٰهُ رَبُّنَا وَرَبُّكُمْ} Allah bizim de Rabbimiz sizin de Rabbiniz ❁ hepimizin hâlıkımız, hâkimimiz[1], mevlâmız {لَنَٓا اَعْمَالُنَا} bizim amellerimiz bizim ❁ [4232] iyiliğinden kötülüğünden siz mes'ul olmazsınız, karşılığında sevâbı veya ikābı bize aittir. {وَلَكُمْ اَعْمَالُكُمْ} Sizin amelleriniz de sizin ❁ onun da[2] mes'ûliyeti sizin; kâr ve zararı, cezâsı size aittir. {لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ} Sizinle bizim aramızda hüccet yok ❁ husûmet ve ihticâca mahal yok ey ehl-i kitab! Çünkü bu beyan ve isbat ile hak zâhir olmuş, başkaca münakaşaya hâcet kalmamıştır. {اَللّٰهُ يَجْمَعُ بَيْنَنَا} Allah aramızı cem' edecek ❁ yevmü'l-cem' olan kıyamet günü hepimizi bir araya toplayıp hükmünü verecek {وَاِلَيْهِ الْمَص۪يرُ} ve hep O'na gidilecektir. ❁ Her neye tapılır, her ne emele hizmet edilirse edilsin, nihâyet herkesin varıp hesap vereceği merci yalnız Allah'tır. لَا حُجَّةَ بَيْنَنَا mazmûnunu tavzih için buyuruluyor ki: {وَالَّذ۪ينَ يُحَٓاجُّونَ فِي اللّٰهِ مِنْ بَعْدِ مَا اسْتُج۪يبَ لَهُ} Ona icâbet olunduktan sonra, yani Allah'a icâbet olunduktan, bu beyan mûcebince bütün indirdiği kitaba iman edilip emri istikāmetle tutulduktan sonra Allah hakkında, yahut Allah'ın dini hakkında münakaşaya kalkışacak olanların {حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ} hüccetleri Rableri indinde sâkıttır. ❁ Ne nazarî ne amelî, ne naklî ne aklî hiçbir tutamakları kalmaz. Hüccet ancak eğriliğe ve eğrilere karşı müteveccih olur. İlmen ve amelen zâhir olan hak ve istikāmet karşısında yapılan münakaşa sırf bir bağy ve haksızlık ilanından ibaret kalır, onun için indallah hüccetleri sâkıt olduktan başka {وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ} hem aleyhlerinde bir gazab {وَلَهُمْ[3] عَذَابٌ شَد۪يدٌ} hem de haklarında şedîd bir azab vardır.

[4233] {اَللّٰهُ الَّـذ۪ٓي} Allah O'dur ki {اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ} hem[4] hak ile kitap indirmiştir. ❁ Hakkı, hükm-i hakkı beyan için hak olarak, hak nübüvvet ile kitap cinsini, bâhusus Kur'ân'ı indirmiştir. {وَالْم۪يزَانَ} Hem de mîzan ❁

1 H: "mâlikimiz".
2 H -"da".
3 B: "و".
4 H ve F -"hem".

muvâzene kanunu, adalet, ki bu sayede eşyâ tartıldığı gibi a'mâl de tartılır, akl ü nakilde hükm-i hak tezahür eder ve ona göre cezâsı verilir. {وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ} Ve ne bilirsin belki Sâ'at yakındır ❁ amellerin tartılıp hesâbın görüleceği o kıyamet günü gelmek üzeredir. Çünkü {يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا} ona imanı olmayanlar onu isti'câl ederler[1]. ❁ Çabuk oluversin diye iviyorlar. Ki bu ivmek hâlen ve kālen olmak üzere iki vechiledir. Birisi, olacağına inanmadıkları için "doğru iseniz[2] hani ne vakit o vaad?" مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ [Yâsin 36/48] diye eğlenmek suretiyle kavlen isti'câl ederler. Bir de imanları olmadığı için küfürle, haksızlıkla muvâzenenin bozulmasına, nizâm-ı âlemin ihlâline sebep olmak suretiyle fiilen isti'câl ederler. {وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا} İman edenler ise ondan hazer üzere bulunurlar ❁ mîzanlarının hafif gelmesinden korkarlar da salâh ve hasenâtlarını artırmak, ziyade sevâba nâil olmak için korunurlar. {وَيَعْلَمُونَ اَنَّهَا الْحَقُّ} Ve bilirler ki o haktır, muhakkak olacaktır. {اَلَٓا اِنَّ الَّذِينَ يُمَارُونَ فِى السَّاعَةِ} İyi bil ki o Sâ'at hakkında şüphe uyandırmaya kalkışanlar {لَفِى ضَلَالٍ بَعِيدٍ} her hâlde uzak bir dalâl içindedirler. ❁ Haktan çok uzağa sapmışlardır. Âlemin fânîliği[3] delâiline nazaran Sâ'at'in vukū'u hemen hemen mahsüs denecek kadar kuvvetli iken onun cevâzına yol bulamayan ondan ötesine hiç bulamaz. [4234] {اَللّٰهُ لَطِيفٌ بِعِبَادِهِ} Allah ibâdına latîftir ❁ ubûdiyetini bilen, vazifesini doğru yapan kullarına (âbidlerine) çok lütufkârdır. Onları envâ'-ı lütfundan öyle şadkâm eder ki akıllar onun ihâtasından âcizdir. {يَرْزُقُ مَنْ يَشَٓاءُ} Her dilediğini bir suretle merzuk kılar ❁ ibâdından her birini hikmet-i bâliğayı tazammun eden meşiyyetine göre bir nevi lütuf ile mümtaz kılar {وَهُوَ الْقَوِىُّ الْعَزِيزُ} ve O öyle Kavî, öyle Azîz'dir[4] ❁ ki her şeye ve herkese karşı dilediği gibi iradesini infâza ve vaadini incâza kādir ve hiçbir sebep ve suretle mağlup edilmez her vechile gālibdir. Onun için dinini doğru tutan kullarını o korkunç saat geldiği zaman zelîl etmez, kuvvet ve izzetiyle türlü eltâfından nasîbedâr edecektir.

1 H: "ediyorlar".
2 F, M ve B: "ise".
3 B: "fenâlığı".
4 H ve F: "Azîz".

Bu lütfun "Sâʿat"ten sonra zikri ibtidâî değil, müterettib bir vaad olduğunu işʿâr eder. Burada "ibâd"ın[1] izâfeti ya şeref için olarak وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مُشْفِقُونَ مِنْهَا buyurulan mü'minleri gösterir veyahut "âbid"in cemʿidir. Bu suretle hem bu vaadin iman ve ubûdiyete terettübünü îmâ eyler, hem de esas itibariyle bu terettübün zarûrî olmayıp lütuf ve meşiyyet-i ilâhiye eseri olduğunu anlatır.

İlm-i dinin mevzûʿu irâdî fiiller olduğuna tenbih ve bu lütuf ve vaadin niyet ve iradeye terettübünü tavzih için buyuruluyor ki:

مَنْ كَانَ يُر۪يدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ ف۪ي حَرْثِه۪ۚ وَمَنْ كَانَ يُر۪يدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِه۪ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي الْاٰخِرَةِ مِنْ نَص۪يبٍ ﴿٢٠﴾ اَمْ لَهُمْ شُرَكٰٓؤُا شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدّ۪ينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللّٰهُۜ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْۜ وَاِنَّ الظَّالِم۪ينَ لَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٢١﴾ تَرَى الظَّالِم۪ينَ مُشْفِق۪ينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْۜ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ ف۪ي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِۚ لَهُمْ مَا يَشَٓاؤُ۫نَ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَب۪يرُ ﴿٢٢﴾ ذٰلِكَ الَّذ۪ي يُبَشِّرُ اللّٰهُ عِبَادَهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۜ قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبٰىۜ وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ ف۪يهَا حُسْنًاۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ شَكُورٌ ﴿٢٣﴾ اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًاۚ فَاِنْ يَشَاِ اللّٰهُ يَخْتِمْ عَلٰى قَلْبِكَۜ وَيَمْحُ اللّٰهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِه۪ۜ اِنَّهُ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٢٤﴾ وَهُوَ الَّذ۪ي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِه۪ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّـَٔاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَۙ ﴿٢٥﴾ وَيَسْتَج۪يبُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَز۪يدُهُمْ مِنْ فَضْلِه۪ۜ وَالْكَافِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَد۪يدٌ ﴿٢٦﴾ وَلَوْ بَسَطَ اللّٰهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِه۪ لَبَغَوْا فِي الْاَرْضِ وَلٰكِنْ يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَٓاءُۜ اِنَّهُ بِعِبَادِه۪ خَب۪يرٌ بَص۪يرٌ ﴿٢٧﴾ وَهُوَ الَّذ۪ي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُۜ وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَم۪يدُ ﴿٢٨﴾ وَمِنْ اٰيَاتِه۪ خَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَثَّ ف۪يهِمَا مِنْ دَٓابَّةٍۜ وَهُوَ عَلٰى جَمْعِهِمْ اِذَا يَشَٓاءُ قَد۪يرٌ ﴿٢٩﴾

---

1 H ve F: "ibâd'a".

[4236] **Meâl-i Şerîfi**

Her kim âhiret ekimi isterse ona ekinini artırırız, her kim de dünya ekimi isterse ona da ondan veririz amma âhirette ona hiç nasip yoktur (20). Yoksa onların şerîkleri var, onlara dinden Allah'ın izin vermediği şeyleri meşrûʿ kıldılar, öyle mi? Eğer o fasıl kelimesi olmasa idi aralarında hüküm icrâ edilir, bitirilirdi ve şüphesiz ki zalimler için elîm bir azab vardır (21). Göreceksin o zâlimleri kazandıklarından titrerlerken, o ise tepelerine inmekte; iman edip güzel güzel işler yapanlar ise cennetlerin hoş hoş ravzalarında, onlara[1] Rablerinin indinde ne dilerlerse var, işte bu o büyük fazl (22). İşte bu müjdedir ki Allah iman edip iyi iyi işler yapan kullarına tebşir buyuruyor. De ki: "Buna karşı sizden yakınlıkta sevgiden başka bir ecir istemem ve her kim çalışır bir güzellik kazanırsa ona onda daha ziyade bir güzellik veririz, çünkü Allah Gafûr'dur Şekûr'dur" (23). Yoksa Allah'a iftira etti bir yalanı[2] mı diyorlar? [4237] *Allah dilerse senin de kalbini üstünden mühürleyiverir. Allah bâtılı mahveder de kelimâtı ile hakkı ihkāk eyler. Şüphesiz ki O bütün sînelerin künhünü[3] bilir (24). Hem O'dur ki O, kullarından tevbeyi kabul eder ve kabahatlerden[4] af buyurur ve her ne yaparsanız[5] bilir (25). Ve iman edip sâlih ameller yapanlara icâbet buyurur, fazlından onlara ziyade de verir. Küfredenlere gelince onlara şiddetli bir azab var (26). Bununla beraber Allah kullarına rızkı bol bol[6] seriverse Arz'da azar ve taşkınlık ederlerdi[7], velâkin dilediği kadar bir miktar ile indiriyor.[8] Şüphesiz ki O kullarına habîrdir basîrdir (27). Ve öyledir ki O, ümidi kesmişlerken feyiz indirir ve rahmetini neşreder; O öyle Velî öyle Hamîd'dir (28). O göklerin ve yerin yaratılışı ve onlarda ürettiği her dâbbenin üretilişi de O'nun âyâtındandır[9] ve O dileyeceği zaman onları toplamaya da kādirdir (29).*

---

1 H: "onlar".
2 B: "yalan".
3 B: "hükmünü".
4 B: "kabahatlerinden".
5 B: "yapıyorlarsa".
6 H ve F -"bol".
7 M: "taşgınlı kederlerdi"; B: "taşkınlı giderlerdi".
8 H +"Ve".
9 B: "âyetlerindendir".

{مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ} Her kim âhiret harsı murad ederse…

"**Hars**" asl-ı vaz'ında yeri onarıp tohum atmak demektir. *Kāmûs* şârihinin ihtârına göre zer'den e'amdır. Sürmek mânasına da gelir.[1] Râgıb'ın dediği gibi mahrûse, yani ekilen tarlaya ve ondan husûle gelen ekine de ıtlak olunur.[2] Asıl olan bu iki mânayı "ekim" ve "ekin" diye ifade edebiliriz. Bunlardan istiare tarîkiyle, ileride kazanmak için yapılan sa'y ü ameller ve onların semerât ve netâyici hakkında da kullanılır, örf olmuştur.[3] Nitekim bu âyette de böyledir. Amel veya sevâbı demektir. Bu âyet bize gösteriyor ki din işi bir hars, yani ucunda hâsılat almak, kazanmak maksadıyla yapılan bir ekim, bir kültür işidir. Bu da ucunda murad edilen, yani niyet olunan gaye ve maksatla mütenâsibdir. Bu haysiyetle hars iki kısımdır. Birisi âhiret gayesi âhiret sevabı, diğeri de dünya maslahat ve menfaati matlub olandır. Her kim din nâmına yaptığı ameli sırf âhiret sevâbına niyet ederek yaparsa [4238] {نَزِدْ لَهُ فٖى حَرْثِهٖ} Biz ona harsında ziyadelik veririz ۞ ekinini, hâsılâtını artırırız, yani âhirette kat kat fazlasıyla vereceğimiz gibi dünyasından[4] da veririz, o lütuf ve rızık o suretle müzdâd olur. {وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا} Her kim de dünya harsını murad ederse ۞ dünya kârı için, yani ölmezden evvel dünyâ hayatta ereceği bir maslahat ve gaye için çalışırsa {نُؤْتِهٖ مِنْهَا} ona da ondan, o geçici dünyadan veririz ۞ Hûd'da ve İsrâ'da geçtiği üzere istediği kadar değil, amelinin haddizâtında değerinden aşağı olmamak üzere Allah'ın dilediği kadar dünyadan verilir {وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ} ve fakat ona âhirette hiçbir nasip yoktur. ۞ *Buhârî-i Şerîf*'in başında dahi rivayet olunan niyet hadisi bu âyetin bir tefsiri gibidir. Şöyle ki

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 647.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 226:

الحَرْث: إلقاء البذر في الأرض وتهيّؤها للزرع، ويسمّى المحروث حرثا، قال الله تعالى: «أَنِ اغْدُوا عَلى حَرْثِكُمْ إِنْ كُنْتُمْ صارِمِينَ» (القلم ٦٨/٢٢)، وتصوّر منه معنى العمارة التي تحصل عنه في قوله تعالى: «مَنْ كانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ، وَمَنْ كانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيا نُؤْتِهِ مِنْها وَما لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ» (الشورى ٤٢/٢٠).

3 H ve F +(dipnotta) "Frenkler bütün bu mânalarda *culture* ve *cultiver* demişler ve bu suretle 'kültür' kelimesini sosyoloji ve edükasyon ıstılahlarında şöhretlendirmişlerdir. Nitekim bizde de onunla kültiver olanlar 'Kültür Bakanlığı' diye bir uydurma yaptılar ki ilk işitenler 'Ziraat Nezâreti' sanmışlardı, meğer ki 'Maârif Nezâreti' yerine imiş".

4 B: "dünyada".

إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَلِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى، فَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ فَهِجْرَتُهُ إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ، وَمَنْ كَانَتْ هِجْرَتُهُ إِلَى دُنْيَا يُصِيبُهَا أَوِ امْرَأَةٍ يَنْكِحُهَا فَهِجْرَتُهُ إِلَى مَا هَاجَرَ إِلَيْهِ[1] "ameller, sırf niyetlerledir. Ve her kişiye niyet ettiği vardır. Meselâ her kimin hicreti Allah'a ve Resûlüne ise onun hicreti Allah'a ve Resûlünedir; her kimin de hicreti ereceği bir dünyaya yahut nikâh edeceği bir kadına ise onun hicreti de hicrete kalkıştığınadır[2]". Bundan şu da anlaşılır ki murad muhtelif fiillerin mukayesesi değil, aynı fiilin muhtelif niyetlere göre hüküm ve sevâbını göstermektir. Şu hâlde yaptığı fiili, hangi fiil olursa olsun mücerred dünya garaz ve maksadına ermek niyetiyle yapan kimsenin âhirette onun için nasip, bir ecr ü sevap beklemeye hiç[3] hakkı yoktur. {اَمْ لَهُمْ شُرَكٰٓؤُا} Yoksa onlar için birtakım şerîkler mi var? ❁ Bu âyetin yukarıya üç vechile irtibatı vardır: Bir kere âhirette nasibi olmayan ehl-i dünyaya bir zecr ü tahkir olmak üzere öbür âyetin sonuna ta'alluk eder. İkincisi Allah'ın izin vermediği şeyleri meşrû kılmak [4239] için[4], şeriat yapmaya kalkışmak dünya harsı nâmına yapılan fenalıkların, şirklerin başında sayılmak lâzım geleceğini ihtar eder. Üçüncüsü de ta yukarıdaki شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدِّينِ âyeti mukābilinde müşriklerin cinayetlerine taarruz eyliyor. Yani Allah'ın şer'ine karşı gelmek için yoksa o müşriklerin, o muâsır kâfirlerin birtakım şerîkleri Allah'a ortak olmak için şirket akd etmiş küfür şerîkleri şeytanlar var ve istedikleri gibi teşrî' salâhiyetini hâiz bulunuyorlar da {شَرَعُوا لَهُمْ مِنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللّٰهُ} dinden Allah'ın izin vermediği şeyleri onlara meşrû mu kıldılar?[5] ❁ Meselâ müşriklik, müte'addid hükûmete tâbi'iyet, âhireti inkâr, zulüm, nakz-ı ahd, teklîf-i mâlâyutak gibi Allah'ın izin vermediği, meşrû kılmadığı birtakım şeyleri teşrî' ediyorlar, diledikleri gibi din yapıyorlar öyle mi? Fakat Allah'ın meşrû kılmadığını meşrû kılacak hiçbir kuvvet yoktur. İnsanların

---

1 Buhârî, Îmân, 41. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1:
عن عمر: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «الأعمال بالنية، ولكل امرئ ما نوى، فمن كانت هجرته إلى الله ورسوله فهجرته إلى الله ورسوله، ومن كانت هجرته لدنيا يصيبها أو امرأة يتزوجها، فهجرته إلى ما هاجر إليه».

2 H: "kalkıştığına şebîhtir".

3 B -"hiç".

4 H ve F +"kanun koymaya".

5 H ve F: "dinden onlara Allah'ın izin vermediği şeyleri meşrû kıldılar öyle mi?".

teşrî'deki mesâîsi Allah teâlâ'nın izni hudûdunu aşmamalıdır.[1] {وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِىَ بَيْنَهُمْ} Ve eğer fasıl kelimesi olmasa idi aralarında hüküm icrâ edilmiş bitirilmişti. ❁ "Fasıl kelimesi", azâbın bir ecel-i müsemmâya tehirine dair ezelde sebkeden kelime. Burada "fasl", hüküm veya beyan veya tefrik mânalarına olabilir. Tefrik mânasında: Mü'minlerle kâfirler beyninde فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ hükmü veya müşriklerle taptıkları şerîklerin aralarının açılması, yahut dünya harsı hükmünün âhiret harsı hükmünden ayrılması mânaları mülâhaza olunabilir. Ma'amâfîh asl-ı mâna cezânın saatine tehiri kaziyyesidir ki şununla {وَاِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ اَلِيمٌ} ...إلخ itmâm ve beyan buyuruluyor. Yani hak dinin muktezâsı Allah şeriatının hükmü olan fasıl ve [4240] kazâ ezelde vakt ü saatine tehir olunmakla icrâsız kalmayacaktır. Bütün zâlimlere elîm bir azab muhakkaktır[2]. O fasıl günü gelecek {تَرَى الظَّالِمِينَ} göreceksin o zâlimleri ❁ Allah'ın izin vermediği şeyleri meşrû tanıtmak için yol açarak, hüküm[3] koyarak, cezâ vererek zulmeden ve onlara uyan o zâlimleri göreceksin ey muhatab {مُشْفِقِينَ[4] مِمَّا كَسَبُوا} yaptıkları zulümlerle kazandıkları vebâlin dehşetinden korkular içinde titrerlerken {وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ} o ise tepelerine inmekte. {وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} İman edip iyi ameller yapan kimseler[5] ise {فِى رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ} cennetlerin hoş ravzalarında ❁ en hoş, en latif yerlerinde.

"**Ravza**" suluk, yeşillik mevki'ler olup bağların, bahçelerin en güzel oturulacak yerlerine ıtlak olunur. Öyle ki {لَهُمْ مَا يَشَٓاؤُنَ عِنْدَ رَبِّهِمْ} onlara Rablerinin indinde ne dilerlerse var ❁ yani o cennet ravzalarında olduktan başka Rablerinin huzûrunda bulunacaklar, şeref-i cemâliyle müşerref olacaklar ve işte orada bütün dileklerine erecekler, ne isterlerse hazır bulacaklar. {ذٰلِكَ} İşte bu ❁ mü'minlerin ereceği bu ikbal, böyle

---

1 H ve F +"İnsanların zorlamasıyla erkek kadın, kadın erkek yapılamadığı gibi zulümler adalete, küfürler imana, dinsizlik dindarlığa, eğrilik istikāmete tebdil olunamaz. Bu âyetin bu cümlesi asrî cemiyetlerin hâlet-i rûhiyesi nokta-i nazarından câlib-i dikkattir".

2 B: "mukadderdir".

3 H ve F: "kanun".

4 B: "مشفقون".

5 B: "kimselere".

her[1] dilediğini ve dileyeceğini hazır bulmak saadeti {هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ} o fazl-ı kebîrdir. ❁ Kadrini takdir ve tahdid[2] kābil olmayan ve nihâyetine erilmek[3] ihtimâli bulunmayan büyük fazl-ı ilâhîdir ki bunun yanında bütün dünya küçük, pek küçük kalır. {ذٰلِكَ} İşte bu ❁ büyük fazl, bu dinlediğiniz lütuf {الَّذٖى} o müjdedir ki {يُبَشِّرُ اللّٰهُ عِبَادَهُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} Allah o [4241] iman edip sâlih sâlih, güzel güzel ameller yapan kullarına müjdeliyor ❁ Allah kullarına böyle latîftir.

{قُلْ لَٓا اَسْـَٔلُكُمْ عَلَيْهِ اَجْرًا} De ki bu teblîğ u tebşîre karşı ben sizden bir ecir istemem {اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى} ancak مَوَدَّت فِى الْقُرْبٰى ❁ buna üç mâna vermişlerdir. Birincisi: Karâbette sevgi, yani hiç olmazsa size akrabalığımdan dolayı hukūkuma riayet etmenizi isterim.[4] Buhârî, Müslim, Tirmizî ve daha gayrileri rivayet etmişlerdir ki: İbn Abbas Hazretleri'nden işbu اِلَّا الْمَوَدَّةَ فِى الْقُرْبٰى sual olunmuş, Saîd b. Cübeyr "âl-i Muhammed karâbeti" deyivermiş, bunun üzerine İbn Abbas demiştir ki: "Acele ettin, Kureyş'ten bir batın yoktur ki Peygamber aleyhissalâtü vesselâm'a bir karâbeti bulunmasın, hiç olmazsa sizinle aramdaki karâbete riayet edin."[5] Bunun hâsılı şöyle demek olur: "Nübüvvet ve risâletim ve rahmeten li'l-âlemîn olmam haysiyetleriyle olan hukūkumu tanımıyorsanız, bari aramızdaki akrabalık hukūkuna riayet edin de söylediklerimi dinleyin, düşmanlık etmeyin." İkincisi: "Bana karâbeti olanları, yani akrabamı sevmenizi isterim" diye mâna verenler de olmuştur. Nitekim Saîd b. Cübeyr'in sözü bunu gösteriyordu. Bazıları bu karâbeti Ali ve Fâtıma evlâdına tahsis etmek istemişlerdir.[6]

---

1 B +"hâlde".

2 F, M ve B: "tahdid ve ta'yin".

3 B: "ermek".

4 H ve F +"Peygamber'in karâbeti sâbittir".

5 Buhârî, Tefsîr, 42; Tirmizî, Tefsîr, 42:

عن ابن عباس رضي الله عنهما: أنه سئل عن قوله: «إلا المودة في القربى» فقال سعيد بن جبير: قربى آل محمد صلى الله عليه وسلم، فقال ابن عباس: عجلت، أن النبي صلى الله عليه وسلم لم يكن بطن من قريش إلا كان له فيهم قرابة. فقال: إلا أن تصلوا ما بيني وبينكم من القرابة.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 31-32:

أخرج ابن المنذر وابن أبي حاتم والطبراني وابن مردويه من طريق ابن جبير عن ابن عباس قال: «لما نزلت هذه الآية «قُلْ لا أَسْئَلُكُمْ» إلخ قالوا: يا رسول الله من قرابتك الذين وجبت مودتهم؟ قال «علي وفاطمة وولدها» صلّى الله عليه وسلّم على النبي وعليهم. وسند هذا الخبر على ما قال السيوطي في الدر المنثور ضعيف، ونص على ضعفه في تخريج أحاديث الكشاف ابن حجر، وأيضا لو صح لم يقل ابن عباس ما حكي عنه في الصحيحين وغيرهما وقد تقدم إلا أنه روي عن جماعة من أهل البيت ما يؤيد ذلك...

Üçüncüsü: Âlûsî'nin naklettiği vechile Abd b. Humeyd'in[1] Hasan'dan rivayet ettiği gibi[2] yakınlıkta meveddet, yani güzel amellerle Allah'a tekarrub hususunda sevgi demektir ki "kurbâ", neseb yakınlığı değil, "kurbet", yani Allah'a yakınlık mânasınadır.[3] Ve bu mâna hem e'amdır[4] hem de üstüne altına daha muvâfıktır. Zira buyuruluyor ki: {وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً} Her kim bir hasene, güzel bir amel kazanırsa {نَزِدْ لَهُ فٖيهَا حُسْنًا} Biz ona onun hakkında daha ziyade bir güzellik veririz ❁ daha güzel sevap veririz ve o sebeple hem o hasenenin hüsnü [4242] artmış olur, hem de daha güzelini yapmak melekesi ihsan edilir. {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ} çünkü Allah Gafûr'dur ❁ günahları örter. {شَكُورٌ} Şekûr'dur ❁ güzel amellere güzel sevap ve mükafat ile mukabele eder. Hasenâtın ecrini zâyi' etmez. {اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا} Yoksa Allah'a karşı bir yalan uydurdu mu diyorlar? ❁ Bu Kur'ân'ı yalan olarak uydurup Allah'a isnad ile iftira etti diye iftira mı ediyorlar? {فَاِنْ يَشَاِ اللّٰهُ يَخْتِمْ عَلٰى قَلْبِكَ} Allah dilerse senin de kalbini mühürler ❁ yani Kur'ân'a uydurma, yalan diyenler, sana yalan isnad edenler kalbleri mühürlenmiş, hakkı duyacak kābiliyetleri kalmamış kimselerdir. Allah teâlâ dilerse senin kalbinin üzerini de mühürleyiverir; vahyini, lütfunu kesiverir. Şu hâlde sen onların dediklerine keder etme de Allah'ın lütfuna şükret {وَيَمْحُ اللّٰهُ الْبَاطِلَ} hem Allah bâtılı mahveder {وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَاتِهٖ} de kelimâtı ile hakkı ihkāk eyler ❁ onun için günden güne o yalan diyenlerin bâtıl sözleri mahvolur da senin hak olan nübüvvetin tahakkuk ve teekküd eyler ve Kur'ân'ın vaadleri sübut bulur. Kur'an yalan olsa idi Allah onu tahakkuk ettirmez, çok sürmeden mahvederdi. {اِنَّهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Şüphesiz o bütün sînelerin künhünü bilir ❁ senin kalbindekini de bilir, onların kalblerindekini de. Bununla beraber {وَهُوَ الَّذٖى يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهٖ} ...إلخ binâen'aleyh o günahkârlar da hemen tevbe edip o seyyiâttan vazgeçmelidirler. {وَمَا بَثَّ فٖيهِمَا مِنْ دَٓابَّةٍ} Ve bu ikisinde, yani göklerde ve yerde yaymış olduğu dâbbe ❁ debelenen hayvan[5]. Bu

1 M: "Hamidin".

2 H ve F: "vechile".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 33. Krş. *Sünenü Saîd b. Mansur,* VII, 254; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 529:
وأخرج عبد بن حميد عن الحسن أن المعنى لا أسألكم عليه أجرا إلا التقرب إلى الله تعالى بالعمل الصالح فالقربى بمعنى القرابة وليس المراد قرابة النسب.

4 H ve F: "âmdır".

5 H +"vardır".

âyetin zâhirine göre [4243] göklerde de hayvânât vardır. Mücâhid de buna kāil olmuştur. Diğer bazıları ise semâvâttaki "dâbbe"den murad havada uçuşan hayvânât olduğuna zâhib olmuşlarsa da, böyle bir tevile zarûret yoktur. {وَهُوَ عَلٰى جَمْعِهِمْ اِذَا يَشَٓاءُ} Bunları böyle yaratıp yayan o Allah dileyince hepsini toplayıvermeye de {قَد۪يرٌ} kādir[1], tamamıyla kādirdir. ❁ Onun için haşr ü neşirde tereddüde mahal yoktur.

وَمَٓا اَصَابَكُمْ مِنْ مُص۪يبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْد۪يكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَث۪يرٍۜ ﴿٣٠﴾ وَمَٓا اَنْتُمْ بِمُعْجِز۪ينَ فِي الْاَرْضِۚ وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَص۪يرٍ ﴿٣١﴾ وَمِنْ اٰيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِۜ ﴿٣٢﴾ اِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرّ۪يحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلٰى ظَهْرِه۪ۜ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍۙ ﴿٣٣﴾ اَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفُ عَنْ كَث۪يرٍۘ ﴿٣٤﴾ وَيَعْلَمَ الَّذ۪ينَ يُجَادِلُونَ ف۪ٓي اٰيَاتِنَاۜ مَا لَهُمْ مِنْ مَح۪يصٍ ﴿٣٥﴾ فَمَٓا اُو۫ت۪يتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَاَبْقٰى لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَۚ ﴿٣٦﴾ وَالَّذ۪ينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ وَاِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَۚ ﴿٣٧﴾ وَالَّذ۪ينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَۖ وَاَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْۖ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَۚ ﴿٣٨﴾ وَالَّذ۪ينَ اِذَٓا اَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ ﴿٣٩﴾ وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَاۚ فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ فَاَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِۜ اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِم۪ينَ ﴿٤٠﴾ وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَب۪يلٍۜ ﴿٤١﴾ اِنَّمَا السَّب۪يلُ عَلَى الَّذ۪ينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ وَيَبْغُونَ فِي الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٤٢﴾ وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ اِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ۟ ﴿٤٣﴾

[4244] **Meâl-i Şerîfi**

Başınıza ne musibet geldi ise kendi ellerinizin kazancı iledir, hâlbuki birçoğundan affediyor (30). Hem siz Arz'da âciz bırakacak değilsiniz ve size Allah'tan başka kurtaracak ne bir hâmî ne de bir yardımcı yoktur (31). Yine O'nun âyetlerindendir denizde o dağlar gibi akanlar (32),

---

1 B: "kadîr".

dilerse o rüzgârı durduruverir de sırtı üzerinde[1] durakalırlar, şüphesiz ki bunda nice âyetler var, çok sabırlı çok şükredici her kimse için (33). Yahut da onları içindekilerin kazançlarıyla helâke sürükler, birçoğundan [4245] *da af buyurur (34). Hem bilsinler diye o âyetlerimizde mücadele edenler ki kendileri için kaçacak yer yoktur (35). Hâsılı size verilmiş bulunan şeyler hep dünyâ hayâtın geçici metâʿıdır, Allah yanındaki ise daha hayırlı ve daha bekālıdır fakat o kimseler için ki iman etmişlerdir ve Rablerine itimad ederler[2] (36). Ve onlar ki günahın büyüklerine ve açık çirkinliklere uzak bulunurlar ve her gazablandıkları vakit de onlar kusur örterler (37). Ve onlar ki Rableri için davete icâbet etmekte ve namazı kılmaktadırlar, buyurukları da aralarında şûrâ (danışıklı) dır.[3] Kendilerine kısmet ettiğimiz rızıklardan onlar masraf da[4] verirler (38). Ve onlar ki kendilerine bağy (haklarına tecavüz) vâkiʿ olduğu vakit yardımlaşır onlar öcünü alırlar[5] (39). Kötülüğün cezâsı da misli kötülüktür, fakat her kim affedip ıslah ederse onun da ecri Allah'adır, her hâlde O zâlimleri sevmez (40). Ve elbette her kim zulmolunduktan sonra öcünü alırsa artık onlar üzerine (cezâ için) yol yoktur (41). Yol ancak haksızlıkla yeryüzünde bağyederek nâsa zulmeyleyenler üzerinedir, işte onlara elîm bir azab vardır (42). Her kim de sabreder suç örterse işte o azmolunacak umûrdandır (43).*

{وَمَٓا اَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ اَيْدِيكُمْ} Başınıza ne musibet geldiyse kendi ellerinizin kesbiyledir[6]. ❁ Bu hitap mücrimlere mahsustur. Zira sabır ile ecre veya terfîʿ-i dereceye mazhar edilmek gibi diğer birtakım sebeplerle mücrim olmayanlara isabet eden musibetler de yok değildir. وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَىْءٍ مِنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِنَ الْاَمْوَالِ وَالْاَنْفُسِ وَالثَّمَرَاتِ وَبَشِّرِ الصَّابِرِينَ

---

1 H: "üzre".
2 H ve F: "Demek ki size verilmiş bulunan şeyler hep dünyâ hayâtın geçici metâʿı, Allah yanındaki ise iman edip Rablerine itimad besleyenler için daha hayırlı ve daha bekālıdır".
3 M ve B: "şurâdır (danışıklıdır)";
H ve F +"Hem de".
4 H ve F -"da".
5 H ve F: "onlar yardımlaşır öcünü alırlar".
6 B: "kesbleridir".

[el-Bakara 2/155] {وَيَعْفُوا عَنْ كَثٖيرٍ} Hâlbuki birçoğundan af buyuruyor ❁ yani kesbettiğiniz günahlarınızın birçoğundan af buyuruyor da dünyada muâhaze etmiyor, zira وَلَوْ يُؤَاخِذُ اللّٰهُ النَّاسَ بِمَا كَسَبُوا مَا تَرَكَ عَلٰى ظَهْرِهَا مِنْ دَٓابَّةٍ [Fâtır 35/45] {وَمَٓا اَنْتُمْ بِمُعْجِزٖينَ فِي الْاَرْضِ} Ve siz Arz'da âciz [4246] bırakacak değilsiniz. ❁ Yani siz ne olsanız bu Arz'dasınız ve her ne yaparsanız, ne kuvvetler iktisab etseniz başınıza gelmesi mukadder olan musibetlerden yakanızı kurtaramazsınız {وَمَا لَكُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ مِنْ وَلِيٍّ وَلَا نَصٖيرٍ} ve sizin için Allah'tan başka ne re'sen kurtaracak bir velî, bir hâmi vardır, ne de yardım edip def' edecek bir nasîr. ❁ Onun için Allah'a sığınıp O'nun emirlerine, kanunlarına göre vazife îfâ etmekten başka suretle korunmanın çaresi yoktur. {وَمِنْ اٰيَاتِهِ} Ve O'nun âyetlerindendir {الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِ} denizde akan dağlar gibi gemiler ❁ sizin de Arz'da hâliniz o gemidekilerin hâli gibidir. Allah {اِنْ يَشَأْ يُسْكِنِ الرّٖيحَ} dilerse o rüzgârı, yani o gemileri hareket ettiren kuvve-i muharrikeyi durduruverir {فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلٰى ظَهْرِهٖ} o vakit o gemiler denizin sırtı üzerinde durakalırlar. {اِنَّ فٖي ذٰلِكَ} Şüphe yok ki bunda, gemilerin denizin sırtı üzerinde durakalmasında {لَاٰيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ} çok sabırlı, çok şükreden her kimse için birçok[1] âyetler vardır ❁ ki insanların aczini ve hakikatte Allah'tan başka ne bir velî ne de bir nasîr olmadığını isbat eder. Lâkin sabrı olmayanlar bu gemilere binip de bu vukū'âtı müşahede ve tefekküre himmet edemezler, şükrü olmayanlar da bu nazar ve tefekkür nimetinin kadrini bilip de netâicini istihrac edemezler; onun için demişlerdir ki imanın nısfı sabır, nısfı şükürdür.

{اَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا} Yahut da içindekilerin kesbleriyle, yani kazandıkları cürümleri sebebiyle veya mallarıyla birlikte o gemileri telef eder, rüzgârı durdurmaz, lâkin şiddetli fırtına vererek batırır, parçalar {وَيَعْفُ عَنْ كَثٖيرٍ} bununla beraber birçoğundan da affeder. ❁ Batırmadan [4247] kurtarır. {وَيَعْلَمَ الَّذٖينَ يُجَادِلُونَ فٖٓي اٰيَاتِنَا} Hem bunları bir de şunun için yapar ki âyetlerimizde[2] mücadele edenler bilsin anlasınlar

1 H ve F: "çok".
2 H ve F: "âyetlerimizden".

{مَا لَهُمْ مِنْ مَحِيصٍ} kendilerine kaçamak, kurtuluş yoktur ❁ halâs, kurtuluş, ancak Allah'ın âyetlerini teslim ederek onların delâletleri dairesinde çalışmakladır ey Allah'ın âyâtında mücadele eden kâfirler! {فَمَٓا اُو۫تِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ} Bütün bunlardan anlaşılır ki şimdi size verilmiş bulunan şeyler her ne olursa olsun {فَمَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} hep dünyâ hayâtın geçici metâ'ıdır {وَمَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ وَاَبْقٰى} Allah yanındaki ise hem daha hayırlı hem daha bekālıdır ❁ hem şer karışığı olmaksızın hâlis hayr u menfaattir, hem de devamlı ebedîdir. {لِلَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ} Fakat[1] o kimseler için ki iman etmişlerdir ve yalnız Rablerine tevekkül kılarlar ❁ ancak O'na tefvîz-i umûr ederler ve O'nun kudretine, vaadlerine, va'îdlerine[2] itimad ederek emri dairesinde vazifelerini yaparlar ve her vesile ile rızâsını ararlar. Hazret-i Ali'den rivayet olunur ki Hazret-i Ebû Bekir malının hepsini tasadduk etmiş, birtakım kimseler onu levm eylemişlerdi. Bu âyet o sebeple nâzil oldu.[3] İman ve itimad[4] gerek bir ferdin ve gerek bir cemaatin rûhunda dinin, muvaffakiyetin rüknü olan iki esas haslettir. Bu iki seciyenin bazı tezâhürâtını îzah eden âtîdeki evsâf[5] da bir millet için ne güzel düsturlardır. {وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ} Ve onlar ki günahın kebâirine ve fevâhişe uzak dururlar.

"**Kebâir**" üzerine va'îd terettüb eden veya haddi îcab eyleyen[6], yahut sarâhaten nehiy olunmuş[7] olan günahlar; [4248] "**fevâhiş**" de onların içinde bilhassa çirkinliği açık ve aşırı olan günahlar, fuhşiyyât. {وَاِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ} Ne zaman da gazablanırlarsa onlar mağfiret ederler. ❁ Suçu onlar örterler, kusur affederler. Burada هُمْ zamiri kasr ifade eder. Bu kasrın da vechi şudur: Gazab hâlinde kusur ve günah

---

1 H ve F -"Fakat".
2 H -"va'îdlerine".
3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIII, 387:
عن علي قال: اجتمع لأبي بكر مال مرة فتصدق به كلّه في سبيل الخير، فلامه المسلمون وخطّأه الكافرون، فأنزل الله تعالى: «فَمَا أُوتِيتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا» إلى قوله: «وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ» خص به أبا بكر رضي الله عنه، وعم به من اتبعه .
4 B: "itaat".
5 H ve F: "evsâfta".
6 F, M ve B: "eden".
7 F ve M: "bulunmuş".

affedebilmek gayet nadir vâki' olan yüksek bir ahlâktır. Bu sebeple şöyle denilmiş oluyor ki, işte gazab hâlinde kusur örtmek, gayzı yutmak gibi büyük haslet ancak onlara yakışır, ve onlar ona lâyıktırlar, وَالْكَاظِمٖينَ الْغَيْظَ وَالْعَافٖينَ عَنِ النَّاسِ [Âl-i İmrân 3/134] medîhasına müstahiktirler. {وَالَّذٖينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ} Ve onlar ki Rableri için davete icâbet etmekte {وَاَقَامُوا الصَّلٰوةَ} ve namazı dürüst kılmaktadırlar. ❁ Allah'a iman ve itaat için Peygamber tarafından yapılan davete ashâb-ı kirâmın bey'at ve icâbetleri gibi bey'at ve dinin direği olan namazı ikāme ile cemaat ve cem'iyyeti sağlam tutanlar {وَاَمْرُهُمْ شُورٰى بَيْنَهُمْ} emirleri de beynlerinde şûrâdır. ❁ İşleri: buyurukları istibdad ile değil, aralarında danışıkla, re'ylerine müracaat iledir. Kendi işlerine kendileri sâhiptir, başkalarının elinde esir değil aralarında tesânüdsüz, cem'iyyetsiz, müteferrik de değil, toplanıp sözü bir etmesini bilirler. Müracaatın sureti de re'y kābiliyeti olan âmmenin re'ylerini temsil edebilecek ictihad sâhibi hall ü akd erbâbının toplanıp müzakere etmesiyledir. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem وَشَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِ [Âl-i İmrân 3/159] müeddâsınca harp maslahatlarına ta'alluk eden işlerde müşavere ederdi. Ondan sonra da ashâb gerek onda ve gerek ahkâmda müşavere ettiler, Peygamber'in vefâtı üzerine halife intihâbı ve ehl-i riddete kıtal, ceddin mîrâsı, şarap içenlerin haddinin adedi ve Irak'ta fetholunan arazinin ahkâmı vesâire gibi mesâil hep bu kabîldendir. Şüphe yok ki ahkâma müte'allik müşavere, hakkında nass-ı kat'î mâlum [4249] olmayıp az çok mevrid-i ictihad olan veya tatbîkātı mücahedeye mütevakkıf bulunan husûsâttadır. Şûrâ müzakereleri icmâ'î meselelerin aslını teşkil eder. Târîh-i İslâm'da ve usûl-i fıkıhta ma'a't-teessüf bu şûrâ düstûru devr-i sahâbeden sonra Kur'ân'ın verdiği bu ehemmiyet ile mütenâsib bir surette inkişaf ettirilememiştir.[1]

---

1 H ve F +"Zamanımızdaki hükûmetler* bunu شَرَعُوا** لَهُمْ مِنَ الدّٖينِ مَا لَمْ يَأْذَنْ بِهِ اللّٰهُ kabîlinden tahakkümâne vesile ittihaz etmektedirler".
* H: "hükûmetlerin".
** H: "وشرع".

"**Şûrâ**" esasen "fütyâ" gibi "büşrâ" vezninde masdar olup teşavür, yani birbirinin re'yini almak demektir. Aslı arıdan bal almak mânasıyla alâkadardır. Zû-şûrâ mânasına da gelir, nitekim bu mâna ile şûrâ heyetine de ıtlak olunur. {وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ} Ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan infak da ederler. ❁ Belli ki bu infak şûrâ ile verilen kararın icrâsı için lâzım gelen masrafı[1] temin mânasını anlatmaktadır. O münasebetle bu da iktizâsına göre şûrâ ile halledilmek lâzım gelir. Şu da bunu iş'âr eyler[2]: {وَالَّذِينَ اِذَٓا اَصَابَهُمُ الْبَغْيُ} Ve onlar ki kendilerine bağy isabet ettiği, yani haklarına tecavüz vâki' olduğu vakit {هُمْ يَنْتَصِرُونَ} yine kendileri yardımlaşır, öclerini alırlar. ❁ Haklarını müdafaa eder, haksızlığa boyun eğmez, zilleti hoşlanmaz, bağy ü tecavüz edenin cezâsını verirler, aşırı gitmeyerek adaletle öclerini alırlar ve bunun için başka bir milletin himâyesine sığınmazlar, kendi cemaat ve milletlerinin istiklâli ve izzet ve nusreti birliğiyle zâlim ve bağīnin hakkından gelirler. Görülüyor ki burada bağy هُمْ zamiri ile cem'a ta'alluk ettirilmiştir. Bu ise bağyin umûma ta'allukunu ifade eder. Bundan dolayı bazıları bunu yalnız hâriçten vâki' olan tecavüze mahsus zannetmişler de müşrik müslime tecavüz ettiği takdirde intikamını alanın medhiyle tefsir etmişlerdir. Lâkin gerek hakkullah ve gerek hakk-ı abd olsun mutlak hakkın mahfûziyeti hakkullah, yani hukūk-ı âmme cümlesinden olduğu ve binâen'aleyh her ferd-i mü'minin hukūku cemaatin taahhüdü altında bulunduğu cihetle ona [4250] karşı tecavüz hukūk-ı âmmeye tecavüzü mutazammın olduğundan gerek hâriçten ve gerek dâhilden umûmî, husûsî vâki' olan tecavüzün def'i ve cezâsının verilmesi cemiyetin vazifesi, yani lâekal farz-ı kifâyedir. Dâhilden olanda[3] mahkemelerin adaletini temin, hâriçten olanda[4] da siyâsî tedbirlerle bu intisârın yapılması veya yapılabilmesi bir milletin yüksekliğini ve hakk-ı hayâtını gösteren en âlî faziletlerdendir[5]. Onun için diğer müfessirîn demişlerdir ki كُلُّ بَاغٍ بَغَي فَحُمِدَ الْمُنْتَصِرُ مِنْهُ[6] bağyeden her bâğīye karşı intisar medholunmuştur. İbn Cerîr

1 B: "mesârifi".
2 B: "eder".
3 F ve M: "olanlara".
4 B: "olanlara".
5 H: "faziletlerindendir".
6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 547.

Taberî tefsirinde der ki: "Bu ikinci kavil savâba evlâdır. Zira Cenâb-ı Allah bir mânayı tahsis buyurmamış, bağyedenden bihakkın öcünü alan her muntasırı senâ etmiştir. Buna karşı bir diyen diyebilir: 'İntikamda senâ edecek ne var?' Denilir ki zâlime müstahik olduğu cezâyı vermekte onu hak yoluna doğrultmak, bunda ise en büyük medih vardır."[1] Hâsılı bu sıfat yukarıda وَاُمِرْتُ لِاَعْدِلَ بَيْنَكُمْ diye beyan buyurulan adalet emrinin tatbîki nokta-i nazarından gayet mühim olan yüksek bir ahlâkın, kuvvetli bir rûh-ı ictimâ'înin tecelliyâtını ifade etmektedir ki bunu[2] mukabili olan وَاِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ vasfıyla beraber olarak mülâhaza etmek, gerek kasırların mânasını mülâhaza ve gerek ehemmiyetini takdir eylemek için daha fâideli olur. Yani af da ederler, intikam da alırlar, lâkin her ikisini de kendi istiklâlleriyle yaparlar; ne aflarında ne de intikamlarında başka bir millet ve cemaatin tesirine mahkum olmazlar. Böyle intisar ve intikāmın niçin ve nasıl meşrû ve müstahsen olduğuna gelince: {وَجَزٰۤؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا} Kötülüğün cezâsı da misli kötülüktür. ❁ Bu düstur Fıkıhta ukūbât ahkâmına[3] büyük bir esas olan ve ale'l-umûm cezâ kanunlarına esas ittihaz edilmesi lâzım gelen bir kānûn-ı küllîdir. Yani bağy zulümdür, kötülüktür, kötülüğe meydan vermeyip cezâ vermek de güzel bir iştir. Lâkin bunun güzel olması iki şart ile meşruttur. Birincisi: Cürme[4] [4251] cezâ olabilmek için onun gibi bir seyyie, yani mücrimin hoşuna gitmez bir fiil olmalıdır. Yoksa o bir cezâ değil cürm ve zulme teşvik olur, yerine düşmeyen güzellik ise çirkin olur. İkincisi; cezâ cürmün misli ve müsâvîsi olmalıdır, yoksa adalet olmaz. Bu mâna "adalet" kelimesinin mefhûmunda da dâhildir. Onun için bağye karşı öc alınırken[5] haddini aşıp da tecavüz etmemelidir. {فَمَنْ عَفَا[6] وَاَصْلَحَ} Her kim de affedip ıslah eylerse ❁ kendine kötülük eden kimsenin suçunu affedip onunla arasındaki husûmet hâlini düzeltirse {فَاَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ} onun da ecri Allah'adır. ❁ Allah'ın uhdesindedir. Yani Allah ona çok

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 547:

وهذا القول الثاني أولى في ذلك بالصواب، لأن الله لم يخصص من ذلك معنى دون معنى، بل حمد كلّ منتصر بحقّ ممن بغى عليه. فإن قال قائل: وما في الانتصار من المدح؟ قيل: إن في إقامة الظالم على سبيل الحقّ وعقوبته بما هو له أهل تقويما له، وفي ذلك أعظم المدح.

2 B: "bunun".

3 F ve M: "ahkāmına".

4 F: "cürmü".

5 B: "alırken".

6 M ve B: "عفى".

büyük ecir ihsan eder. Burada مَنْ عَفَا[1] diye "afv"ın müfred sîgasıyla îrâdı bunun hukūk-ı umûmiyede[2] değil, hukūk-ı şahsiyede cereyan edeceğine bir tenbih gibidir. {اِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمٖينَ} Her hâlde O, Allah zulmedenleri sevmez ❁ yani gerek ibtidâen bağy ü zulm edenleri, gerekse cezâda ileri gitmek suretiyle zulmedenleri, hiçbirini sevmez. Cezâda mümâselet ve müsâvâta riayet müşkil olan husûsâtta zulüm ihtimâli gālib olacağı için tecziyeye kādir olduğu hâlde af ile ıslah yapan kimselere Allah büyük ecir verir. {وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهٖ} Zulmolunduktan sonra öcünü alan kimse elbette {فَاُولٰٓئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبٖيلٍ} öyleler üzerine yol yoktur. ❁ Af evlâ olmakla beraber affetmeyip de mukābele bi'l-misl yapan ferdlere karşı cezâ için yol yoktur. {اِنَّمَا السَّبٖيلُ عَلَى الَّذٖينَ يَظْلِمُونَ النَّاسَ} O yol ancak nâsa zulmedenlere ❁ ibtidâen zulmeyleyen veya mukabelede ileri giden, cezâda haddi aşanlara {وَيَبْغُونَ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ} ve yerde[3] haksızlıkla bağy eyleyen [4252] ❁ tekebbür ve tecebbür yapanlaradır. {اُولٰٓئِكَ} İşte onlar ❁ öyle bi-gayri hak zulm ü bağy ile mevsuf olanlar {لَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ} için elîm bir azab vardır. {وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ} Ve elbette sabredip setr eyleyen kimse {اِنَّ ذٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ} şüphesiz ki o azmolunacak umûrdandır. ❁ Buradaki "mağfiret", yukarıda zikrolunan "afv", "sabır" da ıslahtır. Buna "sabır" tâbir olunması af ve mağfiretin sabra mütevakkıf ve bunun ulü'l-azm olan büyük kimselerin şânından bulunduğunu ve binâen'aleyh afv ü setrin âcizlerden değil, gücü yetenlerden sâdır olmak şartıyla medh ü sitâyişe şâyan olduğunu anlatır.

وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ وَلِيٍّ مِنْ بَعْدِهٖؕ وَتَرَى الظَّالِمٖينَ لَمَّا رَاَوُا الْعَذَابَ يَقُولُونَ هَلْ اِلٰى مَرَدٍّ مِنْ سَبٖيلٍۚ ﴿٤٤﴾ وَتَرٰيهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعٖينَ مِنَ الذُّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّؕ وَقَالَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا اِنَّ الْخَاسِرٖينَ الَّذٖينَ خَسِرُوا اَنْفُسَهُمْ وَاَهْلٖيهِمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِؕ اَلَا اِنَّ الظَّالِمٖينَ فٖى عَذَابٍ مُقٖيمٍ ﴿٤٥﴾ وَمَا كَانَ لَهُمْ مِنْ اَوْلِيَٓاءَ يَنْصُرُونَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِؕ وَمَنْ يُضْلِلِ اللّٰهُ فَمَا لَهُ مِنْ سَبٖيلٍؕ ﴿٤٦﴾ اِسْتَجٖيبُوا لِرَبِّكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا مَرَدَّ لَهُ مِنَ

---

1 M ve B: "عفى".
2 B: "umûmiye".
3 H: "bir de".

اللّٰهُ مَا لَكُمْ مِنْ مَلْجَاٍ يَوْمَئِذٍ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَكِيرٍ ﴿٤٧﴾ فَاِنْ اَعْرَضُوا فَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ عَلَيْهِمْ حَفِيظًاۜ اِنْ عَلَيْكَ اِلَّا الْبَلَاغُۜ وَاِنَّٓا اِذَٓا اَذَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنَّا رَحْمَةً فَرِحَ بِهَاۚ وَاِنْ تُصِبْهُمْ سَيِّئَةٌ بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ فَاِنَّ الْاِنْسَانَ كَفُورٌ ﴿٤٨﴾ لِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُۜ يَهَبُ لِمَنْ يَشَٓاءُ اِنَاثًا وَيَهَبُ لِمَنْ يَشَٓاءُ الذُّكُورَۙ ﴿٤٩﴾ اَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَاِنَاثًاۚ وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَٓاءُ عَقِيمًاۜ اِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ ﴿٥٠﴾ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْيًا اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَٓاءُۜ اِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ ﴿٥١﴾ وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحًا مِنْ اَمْرِنَاۜ مَا كُنْتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْاِيمَانُ وَلٰكِنْ جَعَلْنَاهُ نُورًا نَهْدِي بِهِ مَنْ نَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِنَاۜ وَاِنَّكَ لَتَهْدِٓي اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍۙ ﴿٥٢﴾ صِرَاطِ اللّٰهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِۜ اَلَٓا اِلَى اللّٰهِ تَصِيرُ الْاُمُورُ ﴿٥٣﴾

[4254] **Meâl-i Şerîfi**

Her kimi de Allah şaşırtırsa artık ondan sonra ona hiçbir velî yoktur ve göreceksin o zâlimleri, azâbı gördükleri vakit diyecekler: "Var mı geri dönmeye bir yol?" (44). Ve göreceksin onları o ateşe arz olunurlarken, zilletten boyunlarını bükerek göz altından bakarlarken[1]; iman etmiş olanlar da şöyle demekte[2]: "Gerçek hüsrâna düşenler kıyamet günü kendilerine ve ailelerine hasar eden kimselermiş!" [3] Bakın zâlimler hakikaten mukīm bir azab içindedirler (45). Ve onlara Allah'ın önünden kendilerini kurtaracak velîler de yoktur,[4] her kimi de Allah saptırırsa artık onun için yol yoktur (46). Allah'tan reddine çare olmayan bir gün gelmezden evvel Rabbinizin davetine icâbet ediniz, o gün sizin için ne sığınacak bir[5] yer vardır ne de inkâra çare (47). Yine aldırmıyorlarsa[6] Biz de seni üzerlerine murâkıb göndermedik a,

1 H ve F +"ki".
2 H ve F: "iman etmiş olanlar da demektedirler".
3 H ve F: "Gerçek hüsrâna düşenler kendilerine ve ailelerine kıyamet günü hasar eden kimseler".
4 H ve F: "Ve onlara Allah'ın berisinden kendilerine yardım edecek birtakım evliyâ da yoktur".
5 F, M ve B -"bir".
6 H ve F: "aldırmazlarsa".

sana düşen ancak tebliğdir. Fakat Biz insana tarafımızdan bir rahmet tattırdığımız vakit onunla ferahlanır ise de kendi ellerinin takdim ettiği sebeplerle başlarına bir fenalık gelirse o vakit insan hepsini unutan bir nankördür (48). Allah'ındır bütün göklerin ve yerin mülkü, dilediğini yaratır, dilediği kimseye dişiler bahşeder, dilediği kimseye de erkekler bahşeder (49). Yahut da onları erkekli dişili ikizler, dilediğini de akīm kılar. Her hâlde O'nun ilmi çok, kudretine nihâyet yoktur (50). Bununla beraber hiçbir beşer için kābil değildir ki Allah ona başka suretle kelâm söylesin, ancak vahyile veya bir hicab arkasından veyahut bir resul gönderip de izniyle ona dilediğini vahyettirmesi müstesnâ. Çünkü O çok yüksek, çok hakîmdir (51). Ve işte sana böyle emrimizden bir rûh vahyettirdik, sen kitap nedir, iman nedir bilmiyordun; velâkin Biz onu bir nûr kıldık. Onunla kullarımızdan dilediğimize hidâyet vereceğiz ve emin ol[1] sen her hâlde doğru bir yola çağırıyorsun[2] (52). O Allah'ın yoluna ki göklerde ne var, yerde ne varsa hep O'nundur[3], uyan! Bütün işler döner dolaşır Allah'a varır (53).

{إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ} Çünkü O Alîm'dir, Kadîr'dir ❁ onun için her [4255] ne yaparsa hikmet ile, ihtiyar ile bile bile yapar ve her ne isterse yapar. {وَ} Bunula beraber[4] {مَا كَانَ لِبَشَرٍ} hiçbir beşer için kābil değildir ki {أَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ} Allah ona -şu üç suretten- başka türlü kelâm söylesin {إِلَّا وَحْيًا} ancak vahiy hâlinde ❁ doğrudan doğru vahyederek, gayet serî' ve hafî bir işaret hâlinde tefhim ve birdenbire kalbe bırakıp ilham eylemek[5] suretiyle[6] ki kelâmın sırf rûhânî olarak bilâ vâsıta sünuh ve telakkīsidir.[7] Şiddet ve za'f ile müte'addid merâtibe mütehammil olabilir. Hem enbiyâya hem de Hazret-i Mûsâ'nın vâlidesine olduğu gibi sâir insanlara dahi gerek yakazada ve gerek menâmda olur. Gıyâbdan da olur, rü'yet hâlinde de;

---

1 H ve F +"ki".
2 B: "çevriliyorsun".
3 H ve F: "O'nun".
4 B -"Bununla beraber".
5 F, M ve B -"eylemek".
6 H ve F: "suretiyledir".
7 F, M ve B +"ve".

nitekim İsrâ gecesi Resûlullah'a öyle olmuş idi, onun için mukabilinde buyuruluyor ki: {اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ} Veya hicâb arkasından ❁ söylemekle ki bazı ecsâmda ve sâmiʿada kelâm halk edip işittirir de, işiten kimin söylediğini görmez. Nitekim Hazret-i Mûsâ'ya böyle olmuştu. Bu doğrudan doğru kalbe değil, sâmiʿaya ilkā edilmiş olduğundan perde arkasından olmuş oluyor. Resûlullah'ın أَحْيَانًا يَأْتِينِي مِثْلَ صَلْصَلَةِ الْجَرَسِ[1] "bazen bana çan sesi gibi gelir" dediği kısım da bu kabîlden sayılmak lâzım gelir. {اَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً} Yahut da bir resul, yani tebliğ vâsıtası bir melek gönderip -ve[2] mübelliğ olduğunu tanıttırıp- da {فَيُوحِىَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَٓاءُ} izniyle, tevfik ve teysîriyle dilediğini vahyettirmek suretiyle ❁ ki peygamberlere ekser vakitlerde vâkiʿ olan böyle îhâdır. مَا يَشَٓاءُ buyurulmasından da anlaşılacağı üzere bu îhâ ile meleğin vahyi gerek kalbe ilkā ve gerek sesle veyahut sessiz kelam ile olabileceği gibi, meleğin gelişi dahi cismânî bir surette temessül edip etmemekten eʿamdır. Meleğin [4256] kuvvet ve mertebesinin de ayrıca bir ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Meselâ Cibrîl ile olan vahyin ifade ettiği ilm-i zarûrî hepsinden yüksek olur. Sonra peygamberler vâsıtasıyla sâir insanlara olan teblîğât ve telkīnât da bu kısma dâhildir, resul göndermektir. Bu kısımda resul tebliğe vâsıta olurken aynı zamanda mürsil ile mürsel[ün] ileyh arasında bir şâhid demek olduğu cihetle bu nevi vahyin ilmiyetinde öbürlerinden fazla bir müeyyid var demektir. Enbiyâya ekseriya bu suretle vahiy vârid olması da bundan olsa gerektir. Vahiy hakkında yukarılarda bazı sözler geçmişti. Bu âyet, vahyin bütün aksâm-ı mümkinesini hulâsa ettiği cihetle kelimenin lügattaki mânasına bir daha atf-ı nazar edelim. Âlûsî'nin kaydettiği vechile İmam Ebû Abdullah Teymî İsfahânî[3] demiştir ki: "'Vahy',[4] aslı tefhimdir. Kendisiyle bir şey tefhim olunabilenin hepsi[5] meselâ ilham, işaret, yazı hep birer vahiydir."[6] Râgıb da *Müfredât*'ında der ki: "Vahyin

1 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 2, Bed'ü'l-Halk, 6.
2 F, M ve B -"ve".
3 H, F, M ve B: "isbehânî".
4 M ve B: "Vahyin".
5 F, M ve B: "tefhim olunabilen".
6 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XIII, 56:
فقد قال الإمام أبو عبد الله التيمي الأصبهاني: الوحي أصله التفهيم وكل ما فهم به شيء من الإلهام والإشارة والكتب فهو وحي.

aslı serîʿ işarettir. Sürʿati tazammun ettiği içindir ki أمر وحي denilir, çok çabuk emir demektir. Bu, kâh remiz ve târiz yollu kelâm ile olur ve kâh terkibden mücerred ses ile olur ve bazı cevârihin işaretiyle ve kitâbet ile de olur. Nitekim فَاَوْحٰٓى اِلَيْهِمْ اَنْ سَبِّحُوا [Meryem 19/11] kavl-i kerîmi ona hamledilmiştir: Remiz denilmiş, itibar denilmiş, yazı denilmiştir. يُوحِى بَعْضُهُمْ اِلٰى[1] بَعْضٍ [el-Enʿâm 6/112] وَاِنَّ الشَّيَاطِينَ لَيُوحُونَ اِلٰٓى اَوْلِيَٓائِهِمْ [el-Enʿâm 6/121] kavlinde de bu vücûh üzere مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ kavliyle işaret olunan vesvese tarzındadır. Bir de bilhassa Allah teâlâ'nın enbiyâ ve evliyâsına ilkā olunan kelime-i ilâhiyeye "vahy" denilir, bu da işbu وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ âyetiyle beyan buyurulduğu üzere birkaç türlüdür: Ya müşahede olunan bir resul ile olur ki zâtı görülür kelâmı işitilir, Cibrîl aleyhisselâm'ın muayyen bir surette Peygamber'e tebliği gibi. Yahut muâyene[2] olmaksızın kelâmı işitmekle olur. Mûsâ aleyhisselâm'ın kelâmullâhı işitmesi gibi. Yahut kalbe ilkā ile olur. Aleyhissalâtü vesselâm'ın إن روح القدس نفث في روعي 'Rûhu'l-kudüs rûʿuma, yani kalbime üfledi'[3] buyurduğu gibi, yahut ilham ile olur: وَاَوْحَيْنَٓا اِلٰٓى اُمِّ مُوسٰى [el-Kasas 28/7] gibi veyahut teshir [4257] ile olur, وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ [en-Nahl 16/68] gibi.[4] Yahut menâmda olur. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki إنقطع الوحي وبقيت المبشرات[5] رؤيا المؤمن 'vahiy kesildi mübeşşirât kaldı; mü'minin rüyası'.[6] İlham, teshir, menâm bu üçüne اِلَّا وَحْيًا kavli delâlet ediyor, kelâmı işitmeye اَوْ مِنْ وَرَٓائِ حِجَابٍ kavli delâlet ediyor. Cibrîl'in tebliğine de اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا kavli delâlet ediyor."[7] Lügaten vahyin

1 M: "الا".
2 B: "muayyen".
3 Maʿmer b. Râşid, *el-Câmiʿ,* XI, 125.
4 H -"veyahut teshir ile olur, وَاَوْحٰى رَبُّكَ اِلَى النَّحْلِ [en-Nahl 16/68] gibi".
5 M: "المبرات".
6 Bk. Dârimî, Rüyâ, 3; Tirmizî, Rüyâ, 2/2272; İbn Mâce Rüyâ, 1.
7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 858-859:

أصل الوحي: الإشارة السّريعة، ولتضمّن السّرعة قيل: أمر وَحْيٌ، وذلك يكون بالكلام على سبيل الرّمز والتّعريض، وقد يكون بصوت مجرّد عن التّركيب، وبإشارة ببعض الجوارح، وبالكتابة، وقد حمل على ذلك قوله تعالى عن زكريّا: «فَخَرَجَ عَلَى قَوْمِهِ مِنَ الْمِحْرابِ فَأَوْحى إِلَيْهِمْ أَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا» (مريم ١١/١٩) فقد قيل: رمز. وقيل: أشار، وقيل: كتب، وعلى هذه الوجوه قوله: «وَكَذلِكَ جَعَلْنا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَياطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِي بَعْضُهُمْ إِلى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُوراً» (الأنعام ١١٢/٦)، وقوله: «وَإِنَّ الشَّياطِينَ لَيُوحُونَ إِلى أَوْلِيائِهِمْ» (الأنعام ١٢١/٦) فذلك بالوسواس المشار إليه بقوله: «مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ» (الناس ٤/١١٤)، وبقوله عليه الصلاة والسلام: «وإنّ للشّيطان لُمّة». ويقال للكلمة الإلهيّة التي تلقى إلى أنبيائه وأوليائه: وحي، وذلك أضرب حسبما دلّ عليه قوله تعالى: «وَما كانَ لِبَشَرٍ أَنْ يُكَلِّمَهُ اللَّهُ إِلَّا وَحْياً» إلى قوله «بِإِذْنِهِ ما يَشاءُ» (الشورى ٥١/٤٢) وذلك إمّا برسول مشاهد ترى ذاته ويسمع كلامه، كتبليغ جبريل عليه السلام للنّبيّ في صورة معيّنة، وإمّا بسماع كلام من غير معاينة كسماع موسى كلام الله، وإمّا بإلقاء في الرّوع كما ذكر عليه الصلاة والسلام:

fiili sülâsîden de gelir ise de Kur'an'da hep if'âlden vârid olmuştur. İf'âl bâbından "îhâ" sülâsîsi gibi vahyetmek, vahiy vermek mânasına gelmekle beraber ta'diye ile vahyettirmek, göndermek mânasına dahi gelir. Burada aksâmı temyiz ettirmek için doğrudan doğru olan evvelkine "vahiy", resul ile olan üçüncüye "îhâ" tâbir buyurulmuştur. Hâsılı Allah teâlâ hiçbir peygambere, ne Mûsâ'ya ne de sâirlerine bu üç tarzdan başka bir suretle kelâm söylememiştir ve hiçbir beşere başka türlü söylemez. Beşerin beşerle konuşması gibi karşı karşıya ve apaçık mahdud bir suretle konuşmaz {إِنَّهُ عَلِيٌّ} çünkü O çok ulu, çok yüksektir. ❁ Onun için beşer O'nun yüksekliğine yetişip de kadîm olan kelâmını olduğu gibi telakkīye dayanamaz. Fakat {حَكِيمٌ} hakîmdir ❁ onun için hikmetine göre vahiy veya îhâ ile söyler. Bu âyetin tefsirinde Şeyh Abdülvehhâb Şa'rânî'nin kayda şâyan bazı ifadeleri vardır ki Âlûsî bunları şöyle nakleder: "Şunu bil ki: Hakk'ın kelâmını işitmekten men' eden ancak beşeriyettir. Kul ondan yükseldiği vakit ona Allah teâlâ, ervâh-ı mücerredeye söylediği haysiyetten söyler, beşere beşer denilmesi de rûhun derecesine ermekten alıkoyan umûra mübaşereti hasebiyledir. Eremeyince de Allah teâlâ ona eşyâda söyler ve onlarda tecellî eder. Enbiyâ gibi ona erenler ise öyle değildir. Onun için onların gayrısına Hak sübhânehû ancak suret hicabları içinde tecellî eyler. Eğer Allah teâlâ'nın kuluna hidâyeti olmasa idi O'nun Rabbi olduğunu tanıyamazdı. Şunu da bil ki Allah teâlâ'nın kendisinin gayrına [4258] söylemesine yahut kendisinin gayrısına işittirmesine hakikat tahammül edemez, o hâlde kuluna işittirmek üzere hitap ettiği vakit onun cemî'-i kuvâsı olmak iktizâ eder.[1] Çünkü münâcat sırasında Hak sübhânehû onun bütün kuvveleri olmaksızın hâdisin kelâm-ı kadîmi işitmeye tâkat yetirebilmesi muhaldir. Onun için Mûsâ aleyhisselâm düştü bayıldı, zira o makama lâyık tecellîyi kabul edecek

---

«إنّ روح القدس نفث في روعي»، وإمّا بإلهام نحو: «وَأَوْحَيْنا إلى أُمِّ مُوسى أَنْ أَرْضِعِيهِ» (القصص ٧/٢٨)، وإمّا بتسخير نحو قوله: «وَأَوْحى رَبُّكَ إِلَى النَّحْلِ» (النحل ٦٨/١٦) أو بمنام كما قال عليه الصلاة والسلام: «انقطع الوحي وبقيت المبشّرات رؤيا المؤمن» فالإلهام والتّسخير والمنام دلّ عليه قوله: «إِلَّا وَحْياً» (الشورى ٥١/٤٢) وسماع الكلام معاينة دلّ عليه قوله: «أَوْ مِنْ وَراءِ حِجابٍ» (الشورى ٥١/٤٢)، وتبليغ جبريل في صورة معيّنة دلّ عليه قوله: «أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ» (الشورى ٥١/٤٢).

1 لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ، وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِالله [Müellifin notu].

isti'dâdı yoktu, fakat Peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellem sebat etti. Hakk'ın abdine sem'i ve basarı[1] ve cemî'-i kuvâsı olduğu o mahabbet derecesi dağda bulunmadığı için cebel dahi hitâbı işitmeye dayanamadı da hurduhaş oluverdi. Şunu da bil Hak sübhânehû'nun halka hadîsi (sırrî söyleyişi) ebeden lâyezâldir, şu kadar ki insanlardan kimisi onun hadîs olduğunu bilir, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh ve ona vâris olan evliyâ gibi, kimisi[2] de onu tanımaz da bana şöyle şöyle zuhur etti der durur ve onun kendisine Hak sübhânehû ve teâlâ'nın bir hadîsi olduğunu bilemez. Şeyhimiz der idi: Hazret-i Ömer semâ'-ı[3] mutlak ashâbından idi ki Allah teâlâ onlara her şeyde söyler velâkin söylemenin lakapları vardır: Eğer onunla Hak teâlâ'ya cevap veriyorlarsa ona 'hadîs' denir ve eğer birbirlerine cevap veriyorlarsa ona 'muhâdese' (muhâvere) denilir ve eğer Hak sübhânehû'nun hadîsini dinliyorlarsa o kendileri hakkında hadîs değil, bir hitap veya[4] kelâmdır. Müteheccidîn hakkında إنهم أهل المسامرة 'onlar ehl-i müsâmeredir'[5] diye vârid olmuştur. Demek oldu ki vahiy, Allah teâlâ'nın has kullarının kalblerine hadîs tarzında ilkā buyurduğudur ki ondan onlar için herhangi bir emre bir ilim hâsıl olur. Eğer böyle olmazsa ne vahiy ne hitap olmaz. Çünkü nâs indindeki zarûrî ilimler gibi bazı insanlar kalblerinde bir işe dair bir ilim duyabilirler ve bu sahih bir ilimdir. Lâkin hitaptan sâdır olmuş [4259] değildir. Sözümüz ise 'vahiy' denilen ilâhî hitap hakkındadır. Çünkü Allah teâlâ vahyin[6] bu sınıfını kendisine gelen kimsenin bir ilim istifade edebileceği bir kelâm yapmıştır. Şunu da bilmeli ki evliyânın kalblerine ilham vahyinden inebilen ancak ervâh-ı melekiyeden uzanan bazı dakīkalardır, yoksa nefs-i melâike değildir. Çünkü melek peygamberlerden gayrısına asla vahyile inmez ve kat'â bir emr-i ilâhî ile emretmez. Zira şeriat takarrur etmiş, yalnız mübeşşirât vahyi kalmıştır ki vahyin en umûmîsidir.

1 B: "semi' ve basîr".
2 H: "kimi".
3 B: "sem'-ı".
4 B: "ve".
5 "Müsamere": gece sohbeti [Müellifin notu].
6 B -"vahyin".

Hak'tan abde olur, vâsıtasız da olur, vâsıta ile de olur. Vâsıta nübüvvetin şânındandır, vâsıtalıda meleğin tavassutu lâbüd olur. Lâkin melek ilkā hâlinde zâhir olmaz. Hâlbuki peygamberlerde öyle[1] değildir. Çünkü onlar meleği söylerken görürler, velî ise meleği ancak ilkā hâlinin gayrısında müşahede edebilir; kelâmını işitirse göremez, görürse söylemez. Demek ki ârifler kendilerini geçmiş olan nübüvvet pâyelerine eremezler, bununla beraber haklarında mübeşşirât bâkīdir. Ancak onda da nâs mütefâdıldırlar, kimisi vâsıta bişâretinden ileri geçemez, kimisi de yükselir: Efrâd gibi ki onlar için vâsıtaların irtifâ'ıyla mübeşşirât vardır, ma'amâfîh nübüvvet yine yoktur. Onun için ahkâmda inkâr olunurlar. Zira hakkın kendilerine ta'rîfâtından gördükleri ile zâhirde müstakil bir şeriat imiş gibi amel etmeleri haysiyetinden enbiyâya benzemek isterler, fakat o bir şeriat değil, onu bir beyandır[2]. Binâen'aleyh munkatı' olan vahiy ancak teşrî' vahyidir. Sünnette mücmel olan umûrun târifine gelince, bu ümmet için o bâkīdir ki nâsı davet ettikleri mevzularda basiret üzere bulunsunlar, çünkü o ilâhî bir haberdir, Allah teâlâ'dan ilham eylediği kuluna görünmeyen bir melek vasıtasıyla ihbardır. İlham ancak hayr hususunda olur. فَاَلْهَمَهَا[3] فُجُورَهَا [eş-Şems 91/8][4] da fücûrun ilhâmı ictinab edilmesi mânasınadır. Nitekim takvâsının ilhâmı amel edilmesi içindir. İlhâmın ekmeli şer'a ittibâ' ve kütüb-i ilâhiyeye nazar ve onun hudûdunda durmak ve emirlerini tutmak ilham [4260] olunmasıdır, ta[5] ki tabiatın pası silinsin de onda suver-i âlem intikaş etsin. Amma مِنْ وَرَٓاۨئِ حِجَابٍ kavl-i celîli kalbe değil, sem'a ilkā[6] olunan hitâb-ı ilâhîdir ki ilkā olunan kimse onu idrak eder de işittirenin maksadı ne olduğunu anlar. Bu bazen tecellî suretinde hâsıl olur da o[7] suret ona hitap eder, hâlbuki o ayn-ı hicâbdır. Fakat o hitaptan delâlet ettiği ilim fehm olunur ve bilinir ki o bir hicabdır, mütekellim onun verâsındadır.

---

1 B: "böyle".
2 B: "onun bir beyânıdır".
3 H, F, M ve B: "والهمها".
4 "Sonra da ona bozukluğunu ve korunmasını ilham eyleyene ki."
5 H -"ta".
6 B: "mâna ilham".
7 B -"o".

أَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً kavline gelince: Bu da melekle indirilen veya beşerî resul ile bize getirilendir. İkisi de Allah teâlâ'nın kelâmını tilâvet edenler gibi bilhassa nakleyledikleri zamandır[1], yoksa kendi nefislerinde buldukları bir ilmi nakl ü îzah ederlerse o kelâm-ı ilâhî değildir. Evliyâdan kimisi her insana husûsî olan vahiy ve ilkā hâlinde Allah teâlâ'dan terceme verir, bunda söylenen veya yazılan harflerin suretleri mütercimin ve o suretlerin rûhu ise Allah'ın kelâmı olur. Bazı kere de velî 'kalbim bana Rabbimden şöyle tahdis etti' der ki husûsî surette demek ister[2]. Bunları belle ve iyi teemmül eyle."[3] Şa'rânî kuddise sirruh bu son ihtar ile "enbiyâdan

---

1 H: "zaman".

2 B: "olur".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 60-61:

قال سيدي الشيخ عبد الوهاب الشعراني في تفسيره الآية المذكورة: اعلم أن المانع من سماع كلام الحق إنما هو البشرية فإذا ارتفع العبد عنها كلمه الله تعالى من حيث كلم سبحانه الأرواح المجردة عن المواد، والبشر ما سمي بشرا إلا لمباشرته الأمور التي تعوقه عن اللحوق بدرجة فلما لم يلحق كلمه الله تعالى في الأشياء وتجلى سبحانه له فيها بخلاف من لحق كالأنبياء عليهم السلام فلا يتجلى الحق سبحانه لغيرهم إلا في حجاب الصور ولولا هدايته تعالى للعبد ما عرف أنه سبحانه ربه، واعلم أن الحقيقة تأبى أن يكلم الله تعالى غير نفسه أو يسمع غير نفسه فلا بد إذا خاطب عبدا على قصد إسماعه أن يكون جميع قواه لأنه محال أن يطيق الحادث سماع كلام القديم ولم يكن الحق سبحانه قواه عند النجوى ولذلك خر موسى عليه السلام صعقا إذ لم يكن له استعداد يقبل له التجلي اللائق بمقامه وثبت نبينا صلّى الله عليه وسلّم ولما لم يكن للجبل درجة المحبة التي يكون بها الحق سمع عبده وبصره وجميع قواه لم يقدر على سماع الخطاب فدك، واعلم أن حديث الحق سبحانه للخلق لا يزال أبدا غير أن من الناس من يفهم أنه حديث كعمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه ومن ورثه من الأولياء ومنهم من لا يعرف ذلك ويقول: ظهر لي كذا وكذا ولا يعرف أن ذلك من حديث الحق سبحانه معه وكان شيخنا يقول: كان عمر من أهل السماع المطلق الذي يحدثهم الله تعالى في كل شيء ولكن له ألقاب وهو أنه إن أجابوه به تعالى فهو حديث وإن أجابوه بهم فهي محادثة وان سمعوا حديثه سبحانه فليس بحديث في حقهم وإنما هو خطاب أو كلام، وقد ورد في المتهجدين انهم أهل المسامرة فقد علمت أن الوحي ما يلقيه الله تعالى في قلوب خواص عباده على جهة الحديث فيحصل لهم من ذلك علم بأمر ما فإن لم يكن كذلك فليس بوحي ولا خطاب فإن بعض الناس يجدون في قلوبهم علما بأمر ما مثل العلوم الضرورية عند الناس فهو علم صحيح لكن ليس صادرا عن خطاب وكلامنا إنما هو في الخطاب الإلهي والمسمى وحيا فإن الله تعالى جعل هذا الصنف من الوحي كلاما يستفيد به العلم من جاء له.

واعلم أنه لا ينزل على قلوب الأولياء من وحي الإلهام إلا دقائق ممتدة من الأرواح الملكية لا نفس الملائكة لأن الملك لا ينزل بوحي على غير نبي أصلا ولا يأمر بأمر إلهي قطعا لأن الشريعة قد استقرت فلم يبق إلا وحي المبشرات وهو الوحي الأعم ويكون من الحق إلا العبد من غير واسطة ويكون أيضا بواسطة والنبوة من شأنها الواسطة فلا بد من واسطة الملك فيها لكن الملك لا يكون حال إلقائه ظاهرا بخلاف الأنبياء عليهم السلام فإنهم يرون الملك حال الكلام والولي لا يشهد الملك إلا في غير حال الإلقاء فإن سمع كلامه لم يره وإن رآه لا يكلمه فالعارفون لا ينالون ما فاتهم من النبوة مع بقاء المبشرات عليهم إلا أن الناس يتفاضلون فمنهم من لا يبرح في بشارة الواسطة ومنهم من يرتفع عنها كالأفراد فإن لهم المبشرات بارتفاع الوسائط وما لهم النبوات ولهذا ينكر عليهم الأحكام لأنهم ضاهوا الأنبياء من حيث كونهم يعلمون بما يرونه من تعريفات الحق لهم كأنه شريعة مستقلة في الظاهر وليس ذلك بشريعة إنما هو بيان لها فالمنقطع إنما هو وحي التشريع لا غير أما التعريف لأمور مجملة في السنة فهو باق لهذه الأمة ليكونوا على بصيرة فيما يدعون الناس إليه لأنه خبر إلهي وأخبار من الله تعالى للعبد على يد ملك مغيب على هذا الملهم، ولا يكون الإلهام إلا في الخير و«فَأَلْهَمَهَا فُجُورَهَا» (الشمس ٨/٩١) على معنى إلهامها إياه لتجتنبه كما إلهامها تقواها لتعمل بها، وأكمل الإلهام أن يلهم اتباع الشرع والنظر في الكتب الإلهية ويقف عند حدودها وأوامرها حتى يزول صدى طبيعته وتنتقش فيها صور العالم، وأما قوله تعالى: «أَوْ مِنْ وَراءِ حِجابٍ» فهو خطاب إلهي يلقيه على السمع لا على القلب فيدركه من ألقي إليه فيفهم منه ما قصده من يسمعه ذلك وقد يحصل له ذلك في صورة التجلي فتخاطبه تلك الصورة وهي عين الحجاب فيفهم من ذلك الخطاب علم ما يدل عليه ويعلم أن ذلك حجاب وأن المتكلم من وراء ذلك الحجاب وكل من أدرك صورة التجلي الإلهي يعلم أن ذلك هو الله تعالى فما يزيد صاحب هذا الحال على غيره إلا بمعرفته أن المخاطب له من وراء الحجاب.

وأما قوله تعالى: «أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا» فهو ما ينزل به الملك أو ما يجيء به الرسول البشري إلينا إذا نقلا كلام الله تعالى خاصة كالتالين فإن نقلا علما وجداه في أنفسهما وأفصحا عنه فذلك ليس بكلام إلهي، ومن الأولياء من يعطي الترجمة عن الله سبحانه في حال الإلقاء والوحي الخاص بكل إنسان فيكون المترجم موجدا لصور الحروف اللفظية أو المرقومة ويكون روح تلك الصور كلام الله عزّ وجلّ لا غير، وقد يقول الولي: حدثني قلبي عن ربي يعني به من الوجه الخاص فاعلم ذلك وتأمل ما قررته لك فإنه نفيس والله تعالى يتولى هداك.

mâʻadâsının ilhâmı umum için ilim sebeplerinden değildir" diye akāid ve usûlde ulemâ beyninde mâruf olan esasa tenbih eylemiş oluyor. Şundan da gaflet edilmemek lâzım geliyor ki vahiy, sırf enfüsî olan mücerred bir vicdan hâdisesi olarak da[1] kalmıyor, haktan haber alan bir ihtibar, nefsin mâverâsında vâkiʻi duyuran bir ilm-i yakīn ve hatta ayn-ı yakīn haysiyetini hâizdir. Bunda aynî, semʻî, kalbî üç haysiyet de vardır. İhtimal ki عٓسٓقٓ buna işarettir. Bu suretle sûrenin başında كَذٰلِكَ[2] يُوحٖٓى اِلَيْكَ وَاِلَى الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكَ buyurulduğu gibi burada da buyuruluyor ki: {وَكَذٰلِكَ} Ve işte böyle ۞ bu zikrolunan üç nevi vahiy ile yahut sûrenin başında geçtiği üzre evvelki peygamberlere vahyedildiği gibi bu üç tarz ile {اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ} {رُوحاً مِنْ اَمْرِنَا} sana emrimizden bir rûh [4261] vahy eyledik ۞ yani[3] ilim, irade mebde'i gibi bir manevî hayat mebde'i olan Kur'ân'ı vahyettik, diğer bir mâna ile rûh-ı emîn olan Cibrîl'i vahiy ile gönderdik. Yoksa {مَا كُنْتَ تَدْرٖى مَا الْكِتَابُ وَلَا الْاٖيمَانُ} sen ne kitap nedir bilirdin ne de iman ۞ kitap sahibi olmak şöyle dursun, kitabın mâhiyetini bile bilmezdin ve mücerred kendi dirayetinle imanın vücûbunu ve erkân ve şerâitini kitapta olduğu gibi takdir edemezdin. Çünkü imanın şerâiti meyânında yalnız akıl kifayet etmeyip vahiy ile alınması lâzım gelen cihetler vardır. Hatta şerʻ vârid olmadan tevhid bilinse de imanın vücûbu, yani teklif ve vazife aklın değil, şerʻin îcâbına tâbiʻ olduğundan vahiysiz bilinemezdi[4]. Kitabın ne olduğunu bilmeyen bir kimsenin diğer bir şerʻ ile taʻabbüdü olabilirse de ilmî ve tahkīkī olmaz وَمِنْهُمْ اُمِّيُّونَ لَا يَعْلَمُونَ الْكِتَابَ اِلَّٓا اَمَانِيَّ وَاِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ [el-Bakara 2/78] mısdâkınca bir zann u taklidden ibaret olur. {وَلٰكِنْ جَعَلْنَاهُ نُوراً} Velâkin Biz onu -o sana vahy eylediğimiz rûhu- bir nûr kıldık. Bir nûr ki {نَهْدٖى بِهٖ مَنْ نَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِنَا} onunla kullarımızdan dilediğimiz kimselere hidâyet edeceğiz, yol göstereceğiz, murâda erdireceğiz {وَاِنَّكَ لَتَهْدٖٓى اِلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} ve emin ol ki sen her hâlde bir

---

1 H -"da".
2 H, F, M ve B: "وكذلك".
3 H -"yani".
4 M ve B: "bilemezdi".

doğru yola kılavuzluk ediyorsun[1] {صِرَاطِ اللّٰهِ} yani Allah'ın[2] yoluna ❁ şunun bunun hüküm ve tâbi'iyeti altındaki[3] eğri ve dolambaçlı yollara değil, doğrudan doğru Allah'tan gelen ve Allah'a götüren yola. Bu yolun, bu gayenin şânındaki azameti tescil, ve her murâda ermek için istiklal ve istikāmetinin vechini takrir ve sülûkunun vücûbunu te'kid zımnında hâtime olarak şu vasıf îrâd buyurulmuştur: {الَّذٖى} O Allah ki {لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} göklerde ne var, yerde ne varsa hepsi O'nun[4] ❁ her [4262] vechile O'nundur, O'nun halkı, O'nun milkidir. Bütün tasarruf hakkı O'nun, hüküm O'nun; onun için her ne istenecekse O'ndan istenilmek ve O'nun iradesi, şer' u kanunu dairesinde istenilmek en doğru yoldur. Bazı şeyler, O'ndan beride bazı kimselerin, ferdlerin veya cemiyetlerin emr ü tasarrufu altında olmasına gelince: {اَلَٓا اِلَى اللّٰهِ تَصٖيرُ الْاُمُورُ} İyi bil ki bütün işler döne dolaşa nihâyet yalnız Allah'a varır ❁ o muvakkat tasarruflar zâil ve bütün hüküm Allah'a ait olur. Onun için başka yola giden, başkalarına tapanlar sonunda şaşkın ve perişan, Allah yolunu tutanlar ise âkıbet her murâda erer, mazhar-ı gufran ve rıdvan olurlar.

Sûre-i Şûrâ burada hitam buldu. 30 Receb 1354 [28 Ekim 1935]. Şimdi aynı rûhu Sûre-i Zuhruf tâkip edecektir.

اللهم اجعلنا ممن هديت الى صراطك المستقيم

---

1 F +"şunun bunun hüküm ve tâbi'iyeti altındaki eğri ve dolambaçlı yollara değil".
2 H: "Allah".
3 M ve B -"şunun bunun hüküm ve tâbi'iyeti altındaki".
4 F, M ve B: "hep O'nundur".

[4263]

سُورَةُ الزُّخْرُفِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعٌ وَثَمَانُونَ اٰيَةً

ZUHRUF SÛRESİ

Zuhruf Sûresi Mekkiyedir.

Âyetleri: Seksen dokuz.

Kelimeleri: Sekiz yüz otuz üç.

Harfleri: Üç bin dört yüzdür.

Fâsılası: م، ل، ن harfleridir.

"Zuhruf" yaldızlı ziynet ve bâhusus altın ve gümüş demektir. وَلَوْلَٓا اَنْ يَكُونَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً ... وَزُخْرُفاً ...إلخ âyeti dolayısıyla bu sûreye bu isim verilmiştir.

Bu sûrenin Sûre-i Şûrâ'nın hâtimesini tâkip ederek başladığı açıktır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

حٰمٓۚ ﴿١﴾ وَالْكِتَابِ الْمُب۪ينِۙ ﴿٢﴾ اِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْءٰناً عَرَبِياًّ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَۚ ﴿٣﴾ وَاِنَّهُ
ف۪ٓي اُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيٌّ حَك۪يمٌۜ ﴿٤﴾ اَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحاً اَنْ كُنْتُمْ قَوْماً
مُسْرِف۪ينَ ﴿٥﴾ وَكَمْ اَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيٍّ فِي الْاَوَّل۪ينَ ﴿٦﴾ وَمَا يَأْت۪يهِمْ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّا كَانُوا بِه۪
يَسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿٧﴾ فَاَهْلَكْنَٓا اَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشاً وَمَضٰى مَثَلُ الْاَوَّل۪ينَ ﴿٨﴾ وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ
خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَز۪يزُ الْعَل۪يمُۙ ﴿٩﴾ اَلَّذ۪ي جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ مَهْداً
وَجَعَلَ لَكُمْ ف۪يهَا سُبُلاً لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَۚ ﴿١٠﴾ وَالَّذ۪ي نَزَّلَ مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً بِقَدَرٍۚ فَاَنْشَرْنَا بِه۪
بَلْدَةً مَيْتاًۚ كَذٰلِكَ تُخْرَجُونَ ﴿١١﴾ وَالَّذ۪ي خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا وَجَعَلَ لَكُمْ مِنَ الْفُلْكِ وَالْاَنْعَامِ
مَا تَرْكَبُونَۙ ﴿١٢﴾ لِتَسْتَوُ۫ا عَلٰى ظُهُورِه۪ ثُمَّ تَذْكُرُوا نِعْمَةَ رَبِّكُمْ اِذَا اسْتَوَيْتُمْ عَلَيْهِ

وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذِى سَخَّرَ لَنَا هٰذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَۙ ﴿١٣﴾ وَاِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ ﴿١٤﴾ وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًاۜ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُبِينٌۜ ﴿١٥﴾

[4264] **Meâl-i Şerîfi**

Hâ-Mîm (1). Bu parlak kitabın kadrini bilin (2). Hakkā Biz onu Arabî olarak okunacak bir Kur'an kıldık ki akıl erdiresiniz (3). Ve hakikat o, Bizim nezdimizdeki ana kitapta çok yüksek, çok hikmetlidir (4). Siz müsrif bir kavim olduğunuz için şimdi sizden o öğüdü bertaraf mı edeceğiz? (5). Hâlbuki evvelkiler içinde Biz nice [4265] *peygamber*[1] *gönderdik (6). Hiçbir peygamber de gelmiyordu ki kendilerine onunla mutlak*[2] *eğlenmesinler (7). Onun için Biz onlardan daha sert pençelileri helâk ettik ve evvelkilerin meseli geçti (8). Celâlim hakkı için sorsan onlara o gökleri ve yeri kim yarattı? (9). "Elbette" diyecekler, "onları O Azîz, Alîm yarattı." O ki Arz'ı sizin için bir beşik yaptı ve doğru gidesiniz diye size yollar açtı (10). Ve O ki yukarıdan bir miktar ile bir su indirmekte ve onunla ölü bir beldeye hayat neşretmekteyiz, işte siz de öyle çıkarılacaksınız (11). Ve O ki bütün çiftleri yarattı ve sizin için gemilerden ve yumuşak hayvanlardan bineceğiniz şeyler yaptı (12). Ki sırtlarına kurulasınız, sonra üzerine kurulduğunuzda Rabbinizin nimetini anıp diyesiniz: "Tenzih O Sübhân'a ki bunu bize musahhar kılmış, yoksa biz bunu yanaştıramazdık (13) ve her hâlde biz dönüp dolaşıp Rabbimize varacağız" (14). Öyle iken tuttular kullarından ona bir cüz*[3] *tasladılar; hakikat insan çok nankör, açık bir küfürbazdır. (15).*

{وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ} O Kitâb-ı Mübîn hakkı için ۞ حٰمٓ'de kasem mânası bulunduğuna göre "vav" atıf, olmadığına göre kasem içindir. O Kitâb-ı[4] Mübîn, Allah yolunu apaçık gösterir bir nûr olan o parlak kitap, yani Kur'an. Kur'ân'ın şânını beyan ederken yine Kur'ân'a beyan vasfıyla yemin

---

1 B: "peygamberler".
2 H ve F: "behemehâl".
3 H: "cezâ".
4 B: "takdirde".

edilmesi onun kendini tanıttırmak için başka delile muhtaç olmayıp bizâtihi beyyin olan bir nûr olduğunu ifade içindir. Aynı zamanda ona yemin edilmesi hakkına tâzim emrini istilzam ettiğinden mealde bu lâzım mânayı gösterdik. {اُمِّ الْكِتَابِ} Kitabın aslı, ana kitab, yani Levh-i Mahfûz, yahut onun dahi aslı olan ilmullah. {لَعَلِيٌّ} Her hâlde çok yüksek ❁ indirilmiş olan kitapların hepsinden yüksek {حَكِيمٌ} çok hikmetli veya çok hâkim[1] yahut çok muhkem. {اَفَنَضْرِبُ عَنْكُمُ الذِّكْرَ صَفْحًا} Ya şimdi [4266] sizden o zikri bir yana mı atacağız? {اَنْ كُنْتُمْ قَوْمًا مُسْرِفِينَ} Müsrif bir kavim olduğunuz için? ❁ Yani küfürde haksızlıkta musır, cinayette ileri gitmeyi âdet etmiş müşrikler olduğunuz[2] için Peygamber'e bir zararınız dokunur diye çekinip de size va'z u ihtarda bulunmaktan, bir tezkir olan o kitabı indirmekten vazgeçeceğiz, hâlinize bırakıvereceğiz mi zannediyorsunuz? {وَكَمْ اَرْسَلْنَا مِنْ نَبِيٍّ فِي الْاَوَّلِينَ} Hâlbuki evvelkilerde, yani sizden daha müsrif, daha sert olan evvelki kavimler içinde biz ne kadar peygamberler gönderdik {وَمَا[3] يَأْتِيهِمْ... إلخ} ❁ evvelkilerin de isrâfını beyandır. Netice {فَاَهْلَكْنَا اَشَدَّ مِنْهُمْ بَطْشًا} gönderdik de öyle eğlenerek küfrettikleri için bi'n-netîce yumruğu onlardan, yani o müsrif kavimden daha şiddetli olanları helâk ettik ❁ burada مِنْهُمْ zamiri, "evvelîn"e değil, muhatab olan "kavm"e râci'dir. Onun için zâhirin[4] muktezâsı مِنْكُمْ denilmek idi. Lâkin bunda Peygamber'e de bir îhâm ihtimâline mebnî hitabdan gıyâba geçilerek kelâm, iltifat suretinde yalnız Peygamber'e tevcih olunmuş[5] ve bu suretle ona bir tekrîm-i mahsus ile tesliye yapılmıştır. "Nasıl helâk edildi?" denilirse {وَمَضٰى مَثَلُ الْاَوَّلِينَ} ve evvelkilerin meseli geçti ❁ nasıl helâk edildiklerine dair mesel hâline gelmiş, acîb kıssaları Kur'an'da geçti, yukarılarda zikrolundu yâ Muhammed! {وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ... إلخ} {لَيَقُولُنَّ خَلَقَهُنَّ الْعَزِيزُ الْعَلِيمُ} ❁ Yani Allah'ın yarattığını itiraf ederler, bu ise onun izzetini, ilmini ve daha zikrolunan vasıflarını istilzam eyler. {وَالَّذِى[6] خَلَقَ} ❁ Bu tavsifler[7] Allah teâlâ tarafından tavzihtir. Böyle olduğuna karîne olmak üzere gıyabdan tekellüme iltifat ile şöyle

1 B: "hakîm".
2 H ve F -"olduğunuz".
3 B: "ما".
4 B: "zâhiren".
5 F, M ve B: "olunmuştur".
6 B: "الذي".
7 B: "suretle".

buyuruluyor: {فَاَنْشَرْنَا بِه۪ بَلْدَةً مَيْتًا} [4267] onunla ölü bir beldeye nüşûr, yani yeniden hayat verdik {كَذٰلِكَ[1] تُخْرَجُونَ} ve işte siz de böyle çıkarılacaksınız ❁ bir rûh olan bu Kur'an ile siz de yepyeni bir hayâta çıkarılacaksınız, yahut kabirlerden çıkarılacaksınız. Bunu yapan izzet ve kudret bunu da yapar. {وَالَّذ۪ي خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا} ❁ Burada "ezvâc", eşyânın envâʿ ve esnâfı veya ale'l-umûm mütekābilât ile tefsir edilmiştir. Râzî'nin naklettiği vechile bazı muhakkıkīn demiştir ki: Allah'ın mâsivâsı hep çifttir, yalnız Hak teâlâ zıdd u misilden münezzeh ferddir.[2] Şu da vârid-i hâtır olur ki her şey sûret-i zihniye ve hâriciyesi itibariyle çifttir. Yalnız Hak teâlâ, sûret-i zihniye ile tahdid olunamaz. Onun kendisine ilmi de husûlî suret ile değil, huzûrîdir. O her vechile[3] لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ olarak vâhiddir. {وَتَقُولُوا سُبْحَانَ الَّذ۪ي سَخَّرَ لَنَا هٰذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِن۪ينَ} ❁ Rivayet olunur ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem ayağını üzengiye koyduğu zaman بِسْمِ اللّٰهِ der, hayvanın üzerine doğrulduğunda اَلْحَمْدُ لِلهِ عَلَى كُلِّ حَالٍ. سُبْحَانَ الَّذ۪ي سَخَّرَ لَنَا هٰذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِن۪ينَ. وَاِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ der ve üç tekbir alır, üç de tehlil.[4] Yine rivayet olunmuştur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem sefere çıkacağı vakit râhilesine bindiğinde üç tekbir alır, sonra سُبْحَانَ الَّذ۪ي سَخَّرَ لَنَا هٰذَا der, sonra da şöyle dua ederdi: اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ فِي سَفَرِي هَذَا الْبِرَّ وَالتَّقْوَى، وَمِنَ الْعَمَلِ مَا تَرْضَى، اللَّهُمَّ هَوِّنْ عَلَيْنَا السَّفَرَ وَاطْوِ عَنَّا بُعْدَ الْأَرْضِ، اللَّهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ، وَالْخَلِيفَةُ عَلَى الْأَهْلِ، اَللّٰهُمَّ اصْحَبْنَا فِي سَفَرِنَا، وَاخْلُفْنَا فِي أَهْلِنَا sonra da ehline avdet ettiği zaman آيِبُونَ، تَائِبُونَ لِرَبِّنَا حَامِدُونَ derdi.[5] {وَاِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ} Ve her hâlde biz Rabbimize döneceğiz ❁ bütün

---

1 H, F, M ve B: "وكذلك".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 620:
وقال بعض المحققين: كل ما سوى الله فهو زوج كالفوق والتحت واليمين واليسار والقدام والخلف والماضي والمستقبل والذوات والصفات والصيف والشتاء والربيع والخريف، وكونها أزواجا يدل على كونها ممكنة الوجود في ذواتها محدثة مسبوقة بعدم، فأما الحق سبحانه فهو الفرد المنزه عن الضد والند والمقابل والمعاضد فلهذا قال سبحانه: «والذي خلق الأزواج كلها» أي كل ما هو زوج فهو مخلوق، فدل هذا على أن خالقها فرد مطلق منزه عن الزوجية.

3 F: "O her şey"; M ve B: "O her şey değil".

4 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 413-414; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 239. Krş. Taberânî, *ed-Duâ,* s. 248:
عن علي رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم: أنّه كان إذا وضع رجله في الرّكاب، قال: «بسم الله» فإذا استوى على الدابة قال: «الحمد لله على كلّ حال سبحان الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين وإنّا إلى ربّنا لمنقلبون»، وكبّر ثلاثًا وهلّل ثلاثًا.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 622.
Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 144; Tirmizî, Deavât, 47/3447:
عن عبد الله بن عمر، أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا ركب راحلته كبر ثلاثا ثم قال: «سبحان الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين وإنا إلى ربنا لمنقلبون» ثم يقول: «اللهم إني أسألك في سفري هذا البر والتقوى، ومن العمل ما ترضى، اللهم هون علينا السفر، واطو لنا البعيد، اللهم أنت الصاحب في السفر، والخليفة في الأهل، اللهم اصحبنا في سفرنا، واخلفنا في أهلنا» وكان إذا رجع إلى أهله، قال: «آيبون تائبون إن شاء الله، عابدون، لربنا حامدون».
Müslim, Hac, 425; Ebû Dâvûd, Cihâd, 77:

inkılâbâtımız, dönüp dolaşmamız O'na doğrudur, nihâyet O'na varacağız. Bu âyet de اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ mazmûnu üzere İslâm'ın en büyük gayesini, en büyük rûhunu, en büyük tesellisini ifade eder. Bu burada şu nükteyi işʻâr ediyor ki bir binite binen bir kimse yolculuğun [4268] bir inkılab olduğunu düşünmeli, ondan da asıl büyük yolculuğu, Allah'a olan seyr ü inkılâbı düşünmeli de o mülâhazaya göre hareket etmeli. Bunun neticesi ise rükûbunun mahza bir emr-i meşrû için olmasıdır. {وَجَعَلُوا لَهُ مِنْ عِبَادِهِ جُزْءًا} Öyle iken tuttular da ona kullarından bir cüz tasladılar. ❁ Bu âyet yukarıdaki وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ... لَيَقُولُنَّ âyetine bakıyor. Allah bütün semâvât ve Arz'ın hâlıkı olduğunu ikrar ve itiraf ederlerken tenakuza bak ki bir de tutarlar Allah'a kullarından bir cüz yaparlar. Burada birkaç mâna vardır. Evvelâ hulûlü ibtaldir. Çünkü Hulûliyye Allah'ı kullarından bir cüz yapmış olur. İkincisi veled isnad edenleri zemdir. Çünkü çocuk babasının cüz'ünden hâsıl olduğu için onun cüz'üdür. Üçüncüsü müşrikler her mâbuda bir hisse vermekle Allah'a kullarının küllünü değil, yalnız bir cüz'ünü tanımış, yalnız bir hisse vermiş oluyorlar. Diğer hisseler diğer taptıklarının sayılmış olur. {اِنَّ الْاِنْسَانَ لَكَفُورٌ مُبِينٌ} Çünkü insan çok nankördür, apaçık ❁ zira küfür ve şirk nankörlüğün en açığıdır. Allah'ın hepsini hâlık olduğu mâlum iken sonra dönüp hâlıkı mahluktan veya mahlûku hâlıktan cüz yapmak, yahut hâlıkın mahlûkunu tamamen kendinin saymayıp şirk koşmak apaçık küfür ve küfrandır.

اَمِ اتَّخَذَ مِمَّا يَخْلُقُ بَنَاتٍ وَاَصْفٰيكُمْ بِالْبَنٖينَ ﴿١٦﴾ وَاِذَا بُشِّرَ اَحَدُهُمْ بِمَا ضَرَبَ لِلرَّحْمٰنِ مَثَلاً ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظٖيمٌ ﴿١٧﴾ اَوَمَنْ يُنَشَّؤُا فِى الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِى الْخِصَامِ غَيْرُ مُبٖينٍ ﴿١٨﴾ وَجَعَلُوا الْمَلٰٓئِكَةَ الَّذٖينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمٰنِ اِنَاثًا اَشَهِدُوا خَلْقَهُمْ سَتُكْتَبُ شَهَادَتُهُمْ وَيُسْـَٔلُونَ ﴿١٩﴾ وَقَالُوا لَوْ شَٓاءَ الرَّحْمٰنُ مَا عَبَدْنَاهُمْ مَا لَهُمْ بِذٰلِكَ مِنْ عِلْمٍ اِنْ هُمْ اِلَّا يَخْرُصُونَ ﴿٢٠﴾ اَمْ اٰتَيْنَاهُمْ كِتَابًا مِنْ قَبْلِهٖ فَهُمْ بِهٖ مُسْتَمْسِكُونَ ﴿٢١﴾ بَلْ قَالُٓوا

قال ابن جريج : أخبرني أبو الزبير أن عليا الأزدي أخبره أن ابن عمر علمهم أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا استوى على بعيره خارجا إلى سفر كبر ثلاثا، ثم قال: «سبحان الذي سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين. وإنا إلى ربنا لمنقلبون. اللهم إنا نسألك في سفرنا هذا البر والتقوى، ومن العمل ما ترضى، اللهم هون علينا سفرنا هذا، واطو عنا بعده، اللهم أنت الصاحب في السفر، والخليفة في الأهل، اللهم إني أعوذ بك من وعثاء السفر وكآبة المنظر وسوء المنقلب في المال والأهل»، وإذا رجع قالهن، وزاد فيهن: «آيبون، تائبون، عابدون، لربنا حامدون».

إِنَّا وَجَدْنَٓا اٰبَٓاءَنَا عَلٰٓى اُمَّةٍ وَاِنَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ مُهْتَدُونَ ﴿٢٢﴾ وَكَذٰلِكَ مَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ فٖى قَرْيَةٍ مِنْ نَذٖيرٍ اِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَٓاۙ اِنَّا وَجَدْنَٓا اٰبَٓاءَنَا عَلٰٓى اُمَّةٍ وَاِنَّا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ مُقْتَدُونَ ﴿٢٣﴾ قَالَ اَوَلَوْ جِئْتُكُمْ بِاَهْدٰى مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ اٰبَٓاءَكُمْۜ قَالُٓوا اِنَّا بِمَٓا اُرْسِلْتُمْ بِهٖ كَافِرُونَ ﴿٢٤﴾ فَانْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَانْظُرْ كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبٖينَ ﴿٢٥﴾

[4269] **Meâl-i Şerîfi**

Yoksa O, yaratıp durduğu mahluklarından kendine kızlar edindi de oğullarla[1] imtiyâzı size mi verdi? (16) Hâlbuki içlerinden biri o Rahmân'a fırlattığı mesel ile kendisi tebşir kılındığı vakit yüzü simsiyah oluyor da kederinden yutkunup yutkunup dolukuyor (17). Ya o ziynet içinde yetiştirilecek de muhasamaya [4270] *gelince beceremeyecek olanı öyle mi? (18) Rahmân'ın kulları olan melâikeyi de dişi yaptılar, yaratılışlarına şâhid mi idiler? Şehadetleri yazılacak ve sorguya çekilecekler (19). Bir de dediler ki "Rahmân dilese idi biz onlara tapmazdık". Bu babda onların bir ilimleri yoktur, sade atıyorlar (20). Yoksa Biz onlara bundan evvel bir kitab vermişiz de ona mı tutunuyorlar? (21) Hayır, şöyle dediler: "Bizler, atalarımızı bir ümmet üzerinde bulduk, biz de onların izlerince giderek murada ereriz" (22). Yine[2] böyle senden evvel hangi memlekette bir nezir gönderdikse onun refahlı takımı demişti ki: "Bizler atalarımızı bir ümmet üzerinde[3] bulduk, biz de onların izlerine uyarız" (23). "Ya" dedi, "size atalarınızı[4] üzerinde bulduğunuzdan daha doğrusunu getirdimse de mi?" "Ha!" dediler, "biz o sizin gönderildiğiniz şeylere inanmıyoruz" (24). Onun üzerine Biz de onlardan intikamını aldık da bak o tekzib edenlerin âkıbeti nasıl oldu? (25)*

1 B: "oğullara".
2 H: "Ve".
3 B: "üzere".
4 H: "atalarınızın".

{أُمَّةٍ} Arkasına düşülecek bir cemaat veya tarikat, millet.

وَاِذْ قَالَ اِبْرٰهِيمُ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهِ اِنَّنِى بَرَآءٌ مِمَّا تَعْبُدُونَ ﴿٢٦﴾ اِلَّا الَّذِى فَطَرَنِى فَاِنَّهُ سَيَهْدِينِ ﴿٢٧﴾ وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِى عَقِبِهِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٢٨﴾ بَلْ مَتَّعْتُ هٰؤُلَٓاءِ وَاٰبَٓاءَهُمْ حَتّٰى جَٓاءَهُمُ الْحَقُّ وَرَسُولٌ مُبِينٌ ﴿٢٩﴾ وَلَمَّا جَٓاءَهُمُ الْحَقُّ قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ وَاِنَّا بِهِ كَافِرُونَ ﴿٣٠﴾ وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ ﴿٣١﴾ اَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا وَرَحْمَتُ رَبِّكَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ ﴿٣٢﴾ وَلَوْلَٓا اَنْ يَكُونَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ لِبُيُوتِهِمْ سُقُفًا مِنْ فِضَّةٍ وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ ﴿٣٣﴾ وَلِبُيُوتِهِمْ اَبْوَابًا وَسُرُرًا عَلَيْهَا يَتَّكِؤُنَ ﴿٣٤﴾ وَزُخْرُفًا وَاِنْ كُلُّ ذٰلِكَ لَمَّا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُتَّقِينَ ﴿٣٥﴾

[4271] **Meâl-i Şerîfi**

Bir vakit de İbrâhim babasına ve kavmine dedi: "Haberiniz olsun ben o sizin taptıklarınızdan berîyim (26). O beni yaratandan başka, zira O'dur ki beni erdirecektir" (27). Ve onu ardında (zürriyetinde) kalan bir kelime yaptı gerek ki rücû' edeler[1] (28). Fakat şunları ve atalarını ta kendilerine hak ve bir resûl-i mübîn gelinceye kadar müstefid edip yaşattım (29). Yaşattım da [4272] *kendilerine hak gelince "bu bir sihirdir, biz buna inanmayız" dediler (30). Ve "ne olurdu şu Kur'an iki memleketten bir büyük adama indirilse idi" dediler (31). Rabbinin rahmetini onlar mı taksim ediyorlar? Onların o dünyâ hayattaki maişetlerini aralarında Biz taksim ettik ve bir kısmını diğerinin derecelerle üstüne çıkardık ki bazısı bazısını tutsun, çalıştırsın. Rabbinin rahmeti ise onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır[2] (32).*

---

1 B: "ederler".

2 H -"çalıştırsın. Rabbinin rahmeti ise onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır".

Ve eğer insanlar hep (küfre sapacak) bir ümmet olacak olmasa[1] idi Biz o Rahmân'a küfreden kimselerin her hâlde evlerine gümüşten tavanlar ve[2] üzerlerinde çıkacakları asansörler (33) ve odalarına kapılar ve üzerlerine kurulacakları koltuklar kanepeler (34) ve altın ziynetler yapardık ve doğrusu bütün bunlar dünyâ hayâtın geçici metâʿı, Rabbinin indinde âhiret ise korunan[3] müttakīler içindir (35).

{وَجَعَلَهَا كَلِمَةً بَاقِيَةً فِى عَقِبِهِ} Ve bu tevhid kelimesini İbrâhim akabinde, yani zürriyetinde bir kelime-i bâkiye kıldı ❁ (وَوَصّٰى بِهَٓا اِبْرٰهِيمُ بَنِيهِ وَيَعْقُوبُ *Sûre-i Bakara'ya [2/132] bak*.) Yahut Allah onu onun[4] zürriyetinde ibkā buyurdu. Onun için onun zürriyetinde Allah'ı tevhid eden hiç eksik olmadı {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} ki rücûʿ edeler ❁ dalâle şirke düşenler muvahhidlerin ihtârı ile o kelimeye dönsünler {بَلْ} fakat rücûʿ etmediler. {هٰٓؤُلَٓاءِ} Şunlar, Resûlullah'a muâsır olanlar, ezcümle Kureyş {وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ} "nolurdu bu Kur'an karyeteynden büyük bir[5] adama indirilse idi?" dediler.

"**Karyeteyn**" Mekke ile Tâif. Demek ki Kur'ân'ın güzelliğini hissediyorlar da onu Peygamber'e yakıştıramıyorlar, zavallılar büyüklüğü dünya malı, dünya câhı ile [4273] sanıyorlar. Mekke'de Velîd b. Muğîre, Tâif'te Urve b. Mesʿûd es-Sekafî gibi dünyaca zengin gördükleri kimseleri Peygamber'den büyük addediyorlar da Kur'ân'ı da onlara lâyık görüyorlar,[6] Allah teâlâ da redd ü tevbih ile buyuruyor ki: {اَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ... إلخ}

{وَلَوْلَٓا اَنْ يَكُونَ النَّاسُ اُمَّةً وَاحِدَةً} Bütün insanlar bir ümmet oluverecek olmasa idi ❁ yani insanları hep kâfir edecek derecede küfre teşvik eylemek lâzım gelmese idi {لَجَعَلْنَا لِمَنْ يَكْفُرُ بِالرَّحْمٰنِ} Rahmân'a küfreden kimseler için her hâlde yapardık {لِبُيُوتِهِمْ سُقُفاً مِنْ فِضَّةٍ} evlerine gümüşten tavanlar

1 B: "ümmet olacaklarsa".
2 H -"ve".
3 H -"korunan".
4 H -"onun".
5 H: "bir büyük".
6 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXI, 592-594.

{وَلِبُيُوتِهِمْ} ve odalarına kapılar -hep gümüşten yahut altından- {وَسُرُرًا} ve serirler ❁ kanepe, koltuk, sandalye {عَلَيْهَا يَتَّكِؤُنَ} ki üzerlerine kurulurlar {وَزُخْرُفًا} hem de zuhruf ❁ yani altın yaldızlı, nakışlar, ziynetler yapardık {وَاِنْ كُلُّ ذٰلِكَ} bunlar ise hakikatte hiçbir şey değil {لَمَّا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا} ancak dünyâ hayâtın aldatıcı metâʿıdır {وَالْاٰخِرَةُ عِنْدَ رَبِّكَ} hâlbuki Rabbinin indinde âhiret ❁ hayat ve saadeti {لِلْمُتَّقِينَ} müttakīlere mahsustur, bir gün gelip Allah'a gidileceğini sayarak küfr ü masiyetten korunup fezâil ile mütehallî olanlarındır. Büyük, işte korunup da o âhireti kazanandır.

{وَمَعَارِجَ عَلَيْهَا يَظْهَرُونَ} ve üzerlerinde çıkacakları miʿraclar: asansörler {اَبْوَابًا}

[4274]

وَمَنْ يَعْشُ عَنْ ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ نُقَيِّضْ لَهُ شَيْطَانًا فَهُوَ لَهُ قَرِينٌ ﴿٣٦﴾ وَاِنَّهُمْ لَيَصُدُّونَهُمْ عَنِ السَّبِيلِ وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٣٧﴾ حَتّٰى اِذَا جَاءَنَا قَالَ يَا لَيْتَ بَيْنِى وَبَيْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَيْنِ فَبِئْسَ الْقَرِينُ ﴿٣٨﴾ وَلَنْ يَنْفَعَكُمُ الْيَوْمَ اِذْ ظَلَمْتُمْ اَنَّكُمْ فِى الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ ﴿٣٩﴾ اَفَاَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ اَوْ تَهْدِى الْعُمْىَ وَمَنْ كَانَ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٤٠﴾ فَاِمَّا نَذْهَبَنَّ بِكَ فَاِنَّا مِنْهُمْ مُنْتَقِمُونَ ﴿٤١﴾ اَوْ نُرِيَنَّكَ الَّذِى وَعَدْنَاهُمْ فَاِنَّا عَلَيْهِمْ مُقْتَدِرُونَ ﴿٤٢﴾ فَاسْتَمْسِكْ بِالَّذِى اُوحِىَ اِلَيْكَ اِنَّكَ عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٤٣﴾ وَاِنَّهُ لَذِكْرٌ لَكَ وَلِقَوْمِكَ وَسَوْفَ تُسْـَٔلُونَ ﴿٤٤﴾ وَسْـَٔلْ مَنْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا اَجَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمٰنِ اٰلِهَةً يُعْبَدُونَ ﴿٤٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Ve her kim Rahmân'ın zikrinden teʿâmî ederse Biz ona bir şeytan sardırırız[1], artık o ona arkadaştır (36). Ve[2] her hâlde onlar onları yoldan çıkarırlar, onlar ise onları doğru sanırlar (37). Nihâyet Bize geldiği vakit "ah" der, "keşke benimle senin aranda iki maşrık buʿdu olsa idi!

1 B: "saldırırız".
2 H -"Ve".

Sen ne kötü [4275] arkadaşmışsın[1]" (38). Böyle demek[2] bugün size hiç de fâide vermez, çünkü zulmettiniz, hepiniz azabda müştereksinizdir (39). O hâlde sen mi işittireceksin o sağırlara? Yahut hidâyet edeceksin o körlere ve açık bir dalâl içinde bulunanlara? (40). Şu hâlde şayet[3] Biz seni alır götürür isek elbette onlardan intikam alacağız (41). Yahut onlara yaptığımız vaʿîdi[4] sana gösterirsek şüphe yok ki Biz ona da muktediriz (42). Sen hemen o sana vahyolunana tutun, muhakkak ki sen doğru bir yol üzerindesin (43). Ve muhakkak ki o hem senin için, hem kavmin için bir şereftir ve ileride ondan mes'ul olacaksınız (44). Senden evvel gönderdiklerimize de[5] sor resullerimizden, Biz Rahmân'dan başka ibadet olunacak ilâhlar yapmış mıyız? (45)

{وَمَنْ يَعْشُ} ❁ "**Aşâ**" gözde bir nevi zaaf ve "tavuk karanlığı" tâbir olunan görmemezlik, bir nevi körlük. Fakat burada murad öyle körlük edip de görmemezlikten gelmektir. {ذِكْرِ الرَّحْمٰنِ} Rahmân'ın zikri ❁ Kur'an, yani her kim Kur'an'dan göz yumup görmemezlik eder, onun irşâdını dinlemezse ki Kureyş böyle yapmışlardı لَوْلَا نُزِّلَ[6] هٰذَا الْقُرْاٰنُ ilh... demişlerdi.

{وَسْـَٔلْ مَنْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا... إلخ} ❁ Bundan murad enbiyânın icmâʿı ile tevhîde istişhaddır ki bununla hem o icmâʿ ihbar edilmiş, hem teyidi zımnında taharrî emrolunmuştur. Yani haberin olsun ki peygamberlerin hepsi Allah'tan başka mâbud olmadığında müttefiktir. Hiçbirisi müşrikliği, putperestliği kabul etmemiştir. İstersen ümmetlerinin mü'min ulemâsından, eserlerinden ve rûhlarından sor, yahut ictihad ile tedkik edip istidlâl eyle. İbn Abbas'tan Atâ şöyle rivayet etmiştir ki Resûlullah Mescid-i Aksâ'ya isrâ olunduğu vakit Allah teâlâ bütün mürselîni baʿs buyurdu, Cebrâil ezan okudu, kāmet getirdi,

1 H ve F: "arkadaş".
2 B +"de".
3 H -"şayet".
4 B: "vaadi".
5 F, M ve B -"de".
6 B: "انزل".

"yâ Muhammed! Geç öne bunlara namaz kıldır" dedi. [4276] Resûlullah namazdan fâriğ olduktan sonra Cebrâil "yâ Muhammed!" dedi وَسْـَٔلْ مَنْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَا... الآية Aleyhissalâtü vesselâm da "sormam, çünkü şekketmiyorum" buyurdu.[1]

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى بِاٰيَاتِنَٓا اِلٰى فِرْعَوْنَ وَمَلَا۬ئِه۪ فَقَالَ اِنّ۪ي رَسُولُ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ ﴿٤٦﴾ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ بِاٰيَاتِنَٓا اِذَا هُمْ مِنْهَا يَضْحَكُونَ ﴿٤٧﴾ وَمَا نُر۪يهِمْ مِنْ اٰيَةٍ اِلَّا هِيَ اَكْبَرُ مِنْ اُخْتِهَاۘ وَاَخَذْنَاهُمْ بِالْعَذَابِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٤٨﴾ وَقَالُوا يَٓا اَيُّهَ السَّاحِرُ ادْعُ لَنَا رَبَّكَ بِمَا عَهِدَ عِنْدَكَۚ اِنَّنَا لَمُهْتَدُونَ ﴿٤٩﴾ فَلَمَّا كَشَفْنَا عَنْهُمُ الْعَذَابَ اِذَا هُمْ يَنْكُثُونَ ﴿٥٠﴾ وَنَادٰى فِرْعَوْنُ ف۪ي قَوْمِه۪ قَالَ يَا قَوْمِ اَلَيْسَ ل۪ي مُلْكُ مِصْرَ وَهٰذِهِ الْاَنْهَارُ تَجْر۪ي مِنْ تَحْت۪يۚ اَفَلَا تُبْصِرُونَۜ ﴿٥١﴾ اَمْ اَنَا۬ خَيْرٌ مِنْ هٰذَا الَّذ۪ي هُوَ مَه۪ينٌ وَلَا يَكَادُ يُب۪ينُ ﴿٥٢﴾ فَلَوْلَٓا اُلْقِيَ عَلَيْهِ اَسْوِرَةٌ مِنْ ذَهَبٍ اَوْ جَٓاءَ مَعَهُ الْمَلٰٓئِكَةُ مُقْتَرِن۪ينَ ﴿٥٣﴾ فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاَطَاعُوهُۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْماً فَاسِق۪ينَ ﴿٥٤﴾ فَلَمَّٓا اٰسَفُونَا انْتَقَمْنَا مِنْهُمْ فَاَغْرَقْنَاهُمْ اَجْمَع۪ينَۙ ﴿٥٥﴾ فَجَعَلْنَاهُمْ سَلَفاً وَمَثَلاً لِلْاٰخِر۪ينَ ﴿٥٦﴾

[4277] Meâl-i Şerîfi

Celâlim hakkı için Mûsâ'yı âyetlerimizle Firavun'a ve cemiyetine gönderdik, vardı, "haberiniz olsun" dedi, "ben bütün âlemlerin rabbinin resûlüyüm" (46). Vaktâ ki onlara böyle âyetlerimizle vardı, birdenbire onlar bunlara gülüverdiler (47). Her ne âyet de gösteriyorsak onlara mutlak birbirinden büyüktü, tuttuk onları azâba da çektik ki rücû' edeler (48). Bu hâlde diyorlardı ki: "Gel ey sâhir! Bizim için rabbine bir dua et, sende olan ahdi hürmetine, çünkü biz artık yola geleceğiz" (49). Bunun üzerine kendilerinden azâbı açtığımız vakit de

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 635. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 612:

قال عطاء عن ابن عباس: لما أسري به صلى الله عليه وسلم إلى المسجد الأقصى بعث الله له آدم وجميع المرسلين من ولده، فأذن جبريل ثم أقام فقال: «يا محمد تقدم فصل بهم» فلما فرغ رسول الله صلى الله عليه وسلم من الصلاة قال له جبريل عليه السلام «واسأل يا محمد من أرسلنا من قبلك من رسلنا» الآية، فقال صلى الله عليه وسلم: «لا أسأل لأني لست شاكا فيه».

derhâl cayıverdiler (50). Ve Firavun kavminin içinde şöyle bağırdı: "Ey kavmim! Mısır mülkü benim ve hep şu nehirler benim altımdan akıyor değil mi?[1] Artık gözünüzü açsanız a! (51). Yoksa ben şundan daha hayırlı değil miyim ki o hem hakir[2] hem de merâmını anlatamıyor[3] (52). Eğer o dediği gibi ise üzerine altın bilezikler atılsa ya! Yahut yanında melâikeler[4] dizilse gelse ya!" (53) Bu suretle kavmini istihfaf etti, onlar da ona itaat eylediler çünkü dinden çıkmış fâsık bir kavim idiler (54). Böyle vaktâ ki Bizi gazaba davet ettiler,[5] Biz de kendilerinden intikam aldık hepsini birden gark ediverdik (55). Gark ediverdik de onları sonrakiler için hem bir selef hem bir mesel kıldık (56).

{وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا مُوسٰى} ❁ Bu kıssanın sevkinde iki vech-i münasebet vardır. Kureyş, Peygamber'in dünya serveti [4278] olmadığından dolayı büyüklüğünü takdir etmedikleri gibi, Firavun da Hazret-i Mûsâ'ya karşı اَلَيْسَ لٖى مُلْكُ مِصْرَ diye öyle gururlanmıştı, bu suretle bu kıssa Peygamber'i tesliye ve takviye ile hasımlarını inzar sadedindedir. Bir de وَسْـَٔلْ مَنْ اَرْسَلْنَا suâli üzerine bir cevâbı dahi tazammun eder. Binâen'aleyh asıl maksat kıssanın tekrarı değil, bu cevapların takrîridir[6]. Bununla beraber nefs-i kıssada da diğer yerlerde bulunmayan nükteler dahi eksik değildir.

وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا اِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ ﴿٥٧﴾ وَقَالُٓوا ءَاٰلِهَتُنَا خَيْرٌ اَمْ هُوَ مَا ضَرَبُوهُ لَكَ اِلَّا جَدَلًا بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ ﴿٥٨﴾ اِنْ هُوَ اِلَّا عَبْدٌ اَنْعَمْنَا عَلَيْهِ وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِبَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ ﴿٥٩﴾ وَلَوْ نَشَٓاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلٰٓئِكَةً فِى الْاَرْضِ يَخْلُفُونَ ﴿٦٠﴾ وَاِنَّهُ لَعِلْمٌ لِلسَّاعَةِ فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا وَاتَّبِعُونِ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقٖيمٌ ﴿٦١﴾ وَلَا يَصُدَّنَّكُمُ الشَّيْطَانُ اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبٖينٌ ﴿٦٢﴾ وَلَمَّا جَٓاءَ عٖيسٰى بِالْبَيِّنَاتِ قَالَ قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ وَلِاُبَيِّنَ

1 H ve F: "Ve Firavun kavminin içinde bağırdı: "Ey kavmim! Benim değil mi Mısır mülkü ve hep şu nehirler benim altımdan akıyor?".
2 B: "kâfir".
3 H ve F: "Yoksa ben şundan daha hayırlıyımdır, şu ki hem hakir hem de âdetâ* merâmını anlatamıyor". F -"âdetâ".
4 B: "melekler".
5 H -"çünkü dinden çıkmış fâsık bir kavim idiler (54). Böyle vaktâ ki Bizi gazaba davet ettiler".
6 B: "tekrarıdır".

لَكُمْ بَعْضَ الَّذٖى تَخْتَلِفُونَ فٖيهِۚ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُونِ ﴿٦٣﴾ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ رَبّٖى وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُۜ هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقٖيمٌ ﴿٦٤﴾ فَاخْتَلَفَ الْاَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْۚ فَوَيْلٌ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا مِنْ عَذَابِ يَوْمٍ اَلٖيمٍ ﴿٦٥﴾ هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا السَّاعَةَ اَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ ﴿٦٦﴾ اَلْاَخِلَّٓاءُ يَوْمَئِذٍ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقٖينَۜ ﴿٦٧﴾

[4279] **Meâl-i Şerîfi**

Ve vaktâ ki Meryem'in oğlu bir mesel olarak ortaya atıldı[1], derhâl kavmin ondan çığrıştılar (57). "Ya!" dediler, "bizim ilâhlarımız mı hayırlı, yoksa o mu?" Bunu sana sırf bir cidal olarak fırlattılar, doğrusu onlar çok husûmetli[2] bir kavimdirler (58). Hayır o ilâh değil, hâlis bir kuldur, Biz ona inʿâm ettik ve kendisini Benî İsrâil için bir mesel yaptık (59). Ve dilersek sizlerden de melâike yaparız Arz'da halef olurlar (60). Ve hakikat o, Sâʿat için bir ilimdir, onun için sakın o Sâʿat'in geleceğinde şek etmeyin de bana tâbiʿ olun, işte bu yegâne doğru yoldur (61). Ve sakın sizi Şeytan çelmesin, çünkü o size belli bir düşmandır (62). Îsâ da o beyyinelerle geldiği vakit şöyle dedi: "Ben size hikmet ile ve ihtilâf edip durduğunuz şeylerin bazısını size beyan edeyim diye geldim, onun için Allah'tan korkun ve bana itaat edin (63). Muhakkak[3] ki Allah benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz, hemen O'na ibadet edin,[4] işte bu yegâne doğru yoldur (64). Sonra o hizibler kendi aralarında ihtilâf ettiler, onun için elîm bir günün azâbından vay o zulmedenlere (65). Hep o Sâʿat'e, hiç farkında değillerken ansızın onun başlarına gelivermesine [4280] *bakıyorlar (66). Dostlar o gün birbirlerine düşmandırlar, müstesnâ ancak müttakîler (67).*

{وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا} İbn Meryem bir mesel olarak ortaya atılınca ❁ وَسْـَٔلْ مَنْ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رُسُلِنَٓا اَجَعَلْنَا مِنْ دُونِ الرَّحْمٰنِ اٰلِهَةً يُعْبَدُونَ yani buyurulmasına karşı Nasârânın Îsâ'ya ilâh ve ibnullah dedikleri bir itiraz

1 H ve F: "dermeyan edildi".
2 M (birinci baskı): "husumetle".
3 H ve F: "Haberiniz olsun".
4 F, M ve B -"Muhakkak ki Allah benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz, hemen O'na ibadet edin".

misâli olarak ileri sürüldüğü zaman {اِذَا قَوْمُكَ مِنْهُ يَصِدُّونَ} birdenbire kavmin, yani Kureyş ondan keyiflenerek "ha ha hah"[1] diye haykırışıyorlardı. {وَقَالُٓوا ءَاٰلِهَتُنَا خَيْرٌ اَمْ هُوَ} "Ya, bizim ilâhlarımız mı daha hayırlı yoksa o mu?" dediler. ❁ Bunlar sûrenin başında geçtiği üzere melâikeye Allah'ın kızları diyorlar ve onları mâbud ittihaz edip namlarına putlar dikerek ibadet ediyorlardı. Şimdi Hıristiyanların Îsâ'ya ilâh dedikleri mevzû'-i bahis olunca keyiflenerek bir velvele ile diyorlar ki: "Bizim ilâh deyip ibadet ettiğimiz melâikeler Meryem'in oğlundan daha hayırlı değil mi, o ilâh oluyor da bizimkiler neye olmasın?" {مَا ضَرَبُوهُ لَكَ اِلَّا جَدَلًا} Onu sana sırf bir cedel olarak îrâd ediyorlar ❁ o itirazın hak olduğuna kāni' olup da bir hakkı izhar eylemek için münazara değil güya seni ilzam edeceklermiş gibi mücerred cedel için onu ileri sürüyorlardı. {بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصِمُونَ} Doğrusu onlar çok husûmetçi adamlar ❁ husûmette şedid, çekişmeye haris, nizâ'da mâhir kimseler. Onların itirazlarını ve hâllerini böyle hikâye ettikten sonra hakikatin beyânıyla meselenin halli ve cevâbın tahkīki için buyuruluyor ki: {اِنْ هُوَ} O, Meryem'in oğlu Îsâ hakikatte başka bir şey değildir, ne ilâhtır, ne de Allah'ın oğludur {اِلَّا عَبْدٌ} ancak [4281] bir abd, hâlis bir kuldur {اَنْعَمْنَا عَلَيْهِ} ki Biz ona in'âm etmişizdir ❁ nübüvvet ve risalet vermişiz {وَجَعَلْنَاهُ مَثَلًا لِبَنٖٓى اِسْرَٓائِيلَ} ve onu Benî İsrâil için bir mesel kılmışızdır ❁ Benî İsraîl için imtisal numûnesi olmak üzere acîb bir âyet, bir kudret delîli ki dillerinde dâsitân olmuştur. Yoksa dedikleri gibi ilâh ve ibnullah değil.[2] {وَلَوْ نَشَٓاءُ لَجَعَلْنَا مِنْكُمْ مَلٰٓئِكَةً} Dilersek elbet sizlerden de melâike yapardık ❁ Îsâ'yı Benî İsrâil için mesel olarak yaratıp Meryem'den doğurttuğumuz gibi sizlerden de melekler doğurturduk[3] o sizin Allah'ın kızları, ilâhlarımız dediğiniz melâike evlâdınız olur {فِى الْاَرْضِ يَخْلُفُونَ} Arz'da size halef olurlar, yahut hilâfet yaparlardı. {وَاِنَّهُ لَعِلْمٌ لِلسَّاعَةِ} Muhakkak ki o Sâ'at için bir ilimdir de ❁ Sâ'at'in geleceğini, ölülerin dirilip kıyam edeceğini bildiren bir delil ve alâmettir. Çünkü Îsâ gerek zuhûru ve gerek emvâtı ihyâ mucizesi ve gerek emvâtın kıyâmını haber vermesi itibariyle kıyametin vâki' olacağına bir delil olduğu gibi,

---

1 M: "hahh hahh".

2 H -"Yoksa dedikleri gibi ilâh ve ibnullah değil".

3 F, M ve B: "doğurtarak".

hadiste vârid olduğuna göre nüzûlü de eşrât-ı Sâ'at'tendir.[1] {فَلَا تَمْتَرُنَّ بِهَا} Onun için sakın onda, yani Sâ'at'te şek etmeyin {وَاتَّبِعُونِ} de[2] Bana tâbi' olun ❁ yani Benim hidâyetime, şeriatıma göre sade Bana ibadet ve ubûdiyet edin, başka mâbudlar peşinde gitmeyin. {هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ} İşte bu biricik doğru yoldur. ❁ Ki onu tutan dalâle düşmez {وَلَا يَصُدَّنَّكُمُ الشَّيْطَانُ} ve sakın sizi Şeytan çelmesin ❁ bu doğru yoldan o hak tâbi'iyetinden saptırmasın {اِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ} çünkü o size [4282] açık bir düşmandır. ❁ Kendi gizli olsa da düşmanlığı açıktır, zira sizi cennetten çıkardı belâlara soktu. Şimdi asıl mevzû'-i bahis olan Îsâ'nın ulûhiyeti meselesinin açık halline gelelim. Îsâ hiçbir zaman öyle bir davada bulunmamış olduğunu göstermek için buyuruluyor ki: {وَلَمَّا جَٓاءَ عِيسٰى بِالْبَيِّنَاتِ} Vaktâ ki Îsâ o beyyinelerle, açık mucizelerle geldi, {قَالَ} şöyle dedi: {قَدْ جِئْتُكُمْ بِالْحِكْمَةِ} Ben size hikmet ile, yani nübüvvet ve kitap ile geldim {وَلِاُبَيِّنَ لَكُمْ بَعْضَ الَّذ۪ي تَخْتَلِفُونَ ف۪يهِ} hem de hakkında ihtilâf edip durduğunuz şeylerin bazısını beyan edeyim diye geldim {فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُونِ} onun için Allah'tan korkun ve bana itaat edin ❁ teblîğātımı dinleyin, tutun, şöyle ki {اِنَّ اللّٰهَ هُوَ رَبّ۪ي وَرَبُّكُمْ} haberiniz olsun Allah benim[3] Rabbim, sizin de Rabbiniz ancak O'dur {فَاعْبُدُوهُ} onun için hep O'na ibadet edin ❁ ancak O'nu mâbud tanıyın {هٰذَا صِرَاطٌ مُسْتَق۪يمٌ} işte bu biricik doğru yoldur. ❁ İşte Îsâ böyle dedi, onun bütün teblîğātının hulâsası budur (*Sûre-i Bakara'ya ve Sûre-i Meryem'e de bak*).

{فَاخْتَلَفَ الْاَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ} Sonra hizibler: her biri bir maksadla toplanan fırkalar kendi aralarında ihtilâf çıkardılar. ❁ Yahudîler başka söylediler, Nasârâ da muhtelif fırkalara ayrıldılar, ilâh, ibnullah lâflarını da onlar

---

1 Buhârî, Enbiyâ, 50; Müslim, Îmân, 242-246:

عن ابن شهاب: أن سعيد بن المسيب: سمع أبا هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «والذي نفسي بيده، ليوشكن أن ينزل فيكم ابن مريم حكما عدلا، فيكسر الصليب، ويقتل الخنزير، ويضع الجزية، ويفيض المال حتى لا يقبله أحد، حتى تكون السجدة الواحدة خير من الدنيا وما فيها». ثم يقول أبو هريرة: واقرؤوا إن شئتم: «وإن من أهل الكتاب إلا ليؤمنن به قبل موته ويوم القيامة يكون عليهم شهيدا».

Müslim, Îmân, 247:

عن ابن جريج قال: أخبرني أبو الزبير أنه سمع جابر بن عبد الله يقول: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: لا تزال طائفة من أمتي يقاتلون على الحق ظاهرين إلى يوم القيامة، قال: فينزل عيسى ابن مريم صلى الله عليه وسلم فيقول أميرهم: تعال صل لنا، فيقول: لا، إن بعضكم على بعض أمراء، تكرمة الله هذه الأمة.

2 B -"de".

3 H ve F +"de".

çıkardılar {فَوَيْلٌ لِلَّذ۪ينَ ظَلَمُوا} artık vay o zulmedenlere ❁ gerek ifrat ve gerek tefrit suretiyle haksızlık eden hiziblere {مِنْ عَذَابِ يَوْمٍ اَل۪يمٍ} [4283] elîm bir günün azâbından ❁ ki kıyamet günüdür {هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا السَّاعَةَ} hepsi başka değil, yalnız Sâ'at'e bakıyorlar. ❁ Gerek o hiziblerden gerek Kureyş'ten bütün[1] zâlimler hep o azab saatinin gelmesine bakıyorlar {اَنْ تَأْت۪يَهُمْ بَغْتَةً وَهُمْ لَا يَشْعُرُونَ} ki farkında değillerken ansızın kendilerini bastırıverecek. {اَلْاَخِلَّٓاءُ... إلخ}

يَا عِبَادِ لَا خَوْفٌ عَلَيْكُمُ الْيَوْمَ وَلَٓا اَنْتُمْ تَحْزَنُونَۚ ﴿٦٨﴾ اَلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا بِاٰيَاتِنَا وَكَانُوا مُسْلِم۪ينَۚ ﴿٦٩﴾ اُدْخُلُوا الْجَنَّةَ اَنْتُمْ وَاَزْوَاجُكُمْ تُحْبَرُونَ ﴿٧٠﴾ يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ وَاَكْوَابٍۚ وَف۪يهَا مَا تَشْتَه۪يهِ الْاَنْفُسُ وَتَلَذُّ الْاَعْيُنُۚ وَاَنْتُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَۚ ﴿٧١﴾ وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّت۪ٓي اُو۫رِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٧٢﴾ لَكُمْ ف۪يهَا فَاكِهَةٌ كَث۪يرَةٌ مِنْهَا تَأْكُلُونَ ﴿٧٣﴾ اِنَّ الْمُجْرِم۪ينَ ف۪ي عَذَابِ جَهَنَّمَ خَالِدُونَۚ ﴿٧٤﴾ لَا يُفَتَّرُ عَنْهُمْ وَهُمْ ف۪يهِ مُبْلِسُونَۚ ﴿٧٥﴾ وَمَا ظَلَمْنَاهُمْ وَلٰكِنْ كَانُوا هُمُ الظَّالِم۪ينَ ﴿٧٦﴾ وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَۜ قَالَ اِنَّكُمْ مَاكِثُونَ ﴿٧٧﴾ لَقَدْ جِئْنَاكُمْ بِالْحَقِّ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَكُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ ﴿٧٨﴾ اَمْ اَبْرَمُٓوا اَمْرًا فَاِنَّا مُبْرِمُونَۚ ﴿٧٩﴾ اَمْ يَحْسَبُونَ اَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْۜ بَلٰى وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ ﴿٨٠﴾ قُلْ اِنْ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ وَلَدٌۗ فَاَنَا اَوَّلُ الْعَابِد۪ينَ ﴿٨١﴾ سُبْحَانَ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٨٢﴾ فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذ۪ي يُوعَدُونَ ﴿٨٣﴾ وَهُوَ الَّذ۪ي فِي السَّمَٓاءِ اِلٰهٌ وَفِي الْاَرْضِ اِلٰهٌۜ وَهُوَ الْحَك۪يمُ الْعَل۪يمُ ﴿٨٤﴾ وَتَبَارَكَ الَّذ۪ي لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَاۚ وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِۚ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٨٥﴾ وَلَا يَمْلِكُ الَّذ۪ينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِهِ الشَّفَاعَةَ اِلَّا مَنْ شَهِدَ بِالْحَقِّ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿٨٦﴾ وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ فَاَنّٰى يُؤْفَكُونَۙ ﴿٨٧﴾ وَق۪يلِه۪ يَا رَبِّ اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَۢ ﴿٨٨﴾ فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌۜ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ ﴿٨٩﴾

1 B +"o".

[4285] **Meâl-i Şerîfi**

Ey benim kullarım! Size hiç korku yoktur bugün ve siz mahzun da olmayacaksınız (68). Benim âyetlerime iman edip de hâlis Müslüman olan kullarım (69). Girin cennete siz ve zevceleriniz, sürûrlar, neşeler içinde (70). Altından tepsiler ve küplerle üzerlerine dönülür dolaşılır; nefislerin hoşlanacağı, gözlerin lezzet alacağı şeyler hep orada ve siz orada muhalledsiniz (71). Ve işte bu, sizin çalıştığınız ameller sebebiyle vâris kılındığınız cennet (72). Sizin için onda çok meyveler vardır, onlardan yiyeceksiniz (73). Haberiniz olsun ki mücrimler cehennem azâbında muhalleddirler (74). Kendilerinden o azab gevşetilmez ve onlar onun içinde her ümidi kesmişlerdir (75). Ve Biz onlara zulmetmemişizdir velâkin kendileri zâlim idiler (76). Ve şöyle çığrışmaktadırlar: "Yâ Mâlik! Rabbin işimizi bitiriversin", o demiştir ki: "Her hâlde siz duracaksınız" (77). Celâlim hakkı için Biz size[1] hakkı gönderdik velâkin ekseriniz hakkı hoşlanmayanlarsınız (78). İşi sıkı mı büktüler, fakat işte sıkı büken Biziz (79). Yoksa Biz onların sırlarını ve fısıltılarını işitmeyiz mi sanıyorlar? Hayır işitiriz, hem de yanlarında elçilerimiz vardır yazarlar (80). De ki: "Rahmân'ın bir veledi olsa ben ona tapanların birincisi olurdum" (81). Tenzih O Sübhân'a, O göklerin ve yerin Rabbi, Rabbü'l-Arş'a onların vasıflarından (82). Şimdi bırak onları dalsınlar, oynayadursunlar tâ vaad olundukları günlerine çatasıya kadar (83). Hem O O'dur ki gökte de ilâh yerde de ilâhtır ve Hakîm O'dur, Alîm O (84). Ve ne yücedir O ki göklerin yerin ve bütün aralarındakilerin mülkü O'nun, Sâʿat'e ilim de O'nun nezdindedir ve hep döndürülüp O'na götürüleceksiniz (85). O'ndan başka yalvarıp durdukları şeyler şefaat de edemezler, ancak bilerek hakka şehadet eden kimseler müstesnâ (86). Celâlim hakkı için sorsan onlara, kendilerini kim yarattı?[2] "Elbette Allah" derler, o hâlde nasıl çevrilirler? (87) Onun "yâ Rab!" demesi hakkı için her hâlde onlar imana gelmez bir kavimdirler (88). Şimdi sen onlardan sarf-ı nazar et de "selâm" de, artık ileride bileceklerdir (89).

---

1 H: "Celâlim hakkı için Bize".

2 B: "Celâlim hakkı için re'sen onlara, kendilerini kim yarattı diye sorsan".

[4286] {يَا عِبَادِ... إلخ} ❁ Allah için sevişen o müstesnâ müttakīlere o günkü hitâb-ı ilâhîyi hikâyedir ki bu hatâbenin letâfetine doyulmaz, Allah teâlâ bizleri de bu kullarından eyleye. {تُحْبَرُونَ} ❁ Bunda üç mâna gösterirler: 1. "Habâr"ı, yani eseri yüzlerinizde zâhir olacak surette sevindirilip neşelendirileceksiniz. 2. Hüsn-i hey'et mânasına "hibr"den, süslenip ziynetleneceksiniz. 3. Vasf-ı cemîlde mübalağa mânasına "habr"dan, son derece ikram olunacaksınız. {يُطَافُ عَلَيْهِمْ} ❁ Cennete girdikten sonraki neşelerinden bir nebzeyi hikâyedir. Onun için girdiklerinde kendileri müşahede hâlinde bulunacaklarından burası عَلَيْكُمْ diye kendilerine hitab edilmeyip عَلَيْهِمْ diye gıyab ile dünyadakilere hikâye edilmektedir. Yani o emir üzerine girecekler, girdiklerinde etraflarında tavaf olunacak, cennet hizmetçileri tarafından üzerlerine dönüp dolaşılacak. {بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ} Altın[1] safhalar: tepsiler, tabaklar ❁ Ebû Hayyân nakleder ki: "Kisâî şöyle demiştir: 'Kas'aların en büyüğü cefnedir, sonra kas'a[2] gelir, on kişiye yetişir, sonra sahfe[3], beş kişilik, sonra mekîle iki üç kişilik.'"[4] {وَاَكْوَابٍ} Ve küplerle ❁ "küp" dilimizdeki mânasından farklıdır, kulpu ve emziği olmayan ibrik diye târif edildiğine göre sürahi ve testi demek olur. {وَفِيهَا} Hem onda ❁ o cennette {مَا تَشْتَهِيهِ الْاَنْفُسُ} nefislerin hoşlanacağı {وَتَلَذُّ الْاَعْيُنُ} ve gözlerin lezzetleneceği her şey var {وَاَنْتُمْ فِيهَا خَالِدُونَ} ve siz orada ebedî[5] kalacaksınız. ❁ Görülüyor ki arada gıyâba bir iltifat yapıldıktan sonra yine hitâba geçilmiştir. {وَتِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِى} Ve işte bu o cennettir ki {اُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} siz buna [4287] yaptığınız ameller sebebiyle vâris kılındınız ❁ işte Allah için sevişip korunan müttakīlere böyle denecek. Nitekim Sûre-i A'raf'ta da وَنُودُٓوا اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ[6] اُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [7/43] buyurulmuştu, "miras" tâbiri için oraya bak. {لَكُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ كَثِيرَةٌ} Sizin için orada çok meyveler, yemişler var ❁

---

1 H -"Altın".

2 B: "ke's".

3 B: "safha".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 357:

وقال الكسائي: أعظم القصاع الجفنة، ثم القصعة تليها تسع العشرة، ثم الصحفة تسع الخمسة، ثم المكيلة تسع الرجلين والثلاثة.

5 B: "ebedâ".

6 B +"التي".

amellerin semeresi olarak Allah teâlâ'nın fazlıyla kat kat fazlalaştırılmış olan leziz meyveler {مِنْهَا تَأْكُلُونَ} onlardan yiyeceksiniz ❁ "fâkihe", açlık için değil, zevk ve lezzet için yendiği cihetle cennette yalnız fâkihe yeneceği anlatılmıştır. {اِنَّ الْمُجْرِمِينَ} ❁ Bununla da mücrimlerin hâli hikâye olunuyor ki mücrimlerden murad iman ve islâmı olmayanlardır. {يَا مَالِكُ} ❁ "Mâlik" cehennem muhafızının ismidir. {لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ} Rabbin aleyhimizde kazâ buyuruversin[1] yani işimizi bitiriversin[2] diye bağrışmaktadırlar ki öldürüversin[3] de bizi bu azabdan kurtarıversin demektir. Buna karşı {قَالَ اِنَّكُمْ مَاكِثُونَ} buyurmuştur ki her hâlde siz duracaksınız ❁ kalacaksınız, size ölümle[4] vesâire ile halâs yok. İbn Abbas'tan mervîdir ki bu cevap da bin sene sonra verilir,[5] bazılarından yüz, İbn Amr[6] Hazretleri'nden de kırk sene[7] diye rivayet olunmuştur[8] ki üçü de kesretten kinaye olsa gerektir. {لَقَدْ جِئْنَاكُمْ بِالْحَقِّ} Celâlim hakkı için Biz size hakkı gönderdik {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَكُمْ لِلْحَقِّ كَارِهُونَ} velâkin sizin ekseriniz hakkı hoşlanmayanlarsınız. ❁ Evvelki اَلْحَقّ ahd için, yani Peygamber'le gönderilen dîn-i hak, tevhid ve Kur'an, ikincisi cins içindir. Ekseriyetin hoşlanmadığı ale'l-ıtlâk cins-i haktır. Gönderilen ma'hûd hakka nazaran hepsi de kârihtir. {اَمْ اَبْرَمُوا اَمْرًا} ❁ Bu âyet [4288] mücrimlerin âhiretteki hâllerini hikâyeden Kureyş mücrimlerinin dünyadaki hâllerine intikaldir. Mukātil'den nakledildiğine göre bu âyet Mekke müşriklerinin Dâru'n-Nedve'de Resûlullah'a bir sûikasd tertîbi kararlaştırmaları sebebiyle nâzil olmuştur.[9]

---

1 M: "buyuruverirsin".
2 M: "bitiriverirsin".
3 M: "öldürüverirsin".
4 B: "ölüm".
5 *Tefsîru Süfyân es-Sevrî,* s. 274; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXI, 645:
عن بن عَبّاس في قول اللَّهِ «وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ قال انكم ماكثون» قال مكث عنهم ألف سنة ثم قال «انكم ماكثون».
6 H, F, M ve B: "Ömer".
7 F, M ve B -"sene".
8 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXI, 645:
عن نوف في قوله: «وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ» قال: يتركهم مئة سنة مما تعدون، ثم يناديهم فيقول: يا أهل النار إنكم ماكثون.
عن عبد الله بن عمرو، قال: «وَنَادَوْا يَا مَالِكُ لِيَقْضِ عَلَيْنَا رَبُّكَ» قال: فخلى عنهم أربعين عاما لا يجيبهم، ثم أجابهم: «إِنَّكُمْ مَاكِثُونَ».
İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 64-65:
وقال نوف: مائة سنة، وقيل: ثمانين سنة. وقال عبد الله بن عمر: وأربعين سنة، ثم حينئذ يقول لهم: إِنَّكُمْ ماكِثُونَ.
9 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 803-805:

"**İbrâm**" bir ipi katlayıp sağlam bükmektir. Bundan her ne suretle olursa olsun bir şeyi muhkemleştirmek mânasına da kullanılır. "Mübrem" muhkem demektir. Yani o cidalci hasım kavim yalnız hakkı hoşlanmamakla kalmayıp sağlam bir iş yaptılar, işi mübremleştirdiler, sağlamlaştırdılar mı? Peygamber'e karşı bir tuzak kurmaya karar mı verdiler? {فَاِنَّا مُبْرِمُونَ} Fakat işin sağlamını, mübremini Biz yaparız ۞ onlarınki hiç kalır {اَمْ يَحْسَبُونَ اَنَّا لَا نَسْمَعُ سِرَّهُمْ وَنَجْوٰيهُمْ} yoksa Biz onların sırlarını ve fısıltılarını işitmeyiz mi sanıyorlar? {بَلٰى وَرُسُلُنَا لَدَيْهِمْ يَكْتُبُونَ} Hayır hem onların yanlarında bizim resullerimiz vardır, yazarlar. ۞ Hafaza melâikesi, kirâmen kâtibîn. Burada sûrenin hâtimesi olmak üzere makāsıdını hulâsa etmek üzere buyuruluyor ki: {قُلْ اِنْ كَانَ لِلرَّحْمٰنِ وَلَدٌ...[1] إلخ}. {وَقِيلِهِ يَا رَبِّ} ۞ Bu "vâv"ın atıf olması da muhtemil ise de kasem için olması daha selistir. Zamir Resûlullah'a râciʿdir. Böyle hitab esnâsında gāib zamiri Peygamber'in şânına bir tâzim ifade eder. Yani Peygamber'in "yâ rab! yâ rab!" diye dua etmesi hakkı için söylerim ki {اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ} şunlar ۞ şu mekre kalkışan müşrikler {قَوْمٌ لَا يُؤْمِنُونَ} imana gelmez kimselerdir. {فَاصْفَحْ عَنْهُمْ وَقُلْ سَلَامٌ فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ}

[4289] Şimdi bu Sûre-i Zuhruf'un hâtimesi olan işbu فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ inzârını bir nevi beyan siyâkında Sûre-i Duhân başlıyor.

وذلك أن نفرا من قريش منهم أبو جهل بن هشام، وعتبة وشيبة ابنا ربيعة، وهشام بن عمرو، وأبو البختري بن هشام، وأمية بن أبي معيط، وعيينة بن حصن الفزاري، والوليد بن المغيرة، والنضر بن الحارث، وأبي بن خلف، -بعد موت أبي طالب- اجتمعوا في دار الندوة بمكة ليمكروا بالنبي صلى الله عليه وسلم سرا عند انقضاء المدة فأتاهم إبليس في صورة شيخ كبير فجلس إليهم، فقالوا له: ما أدخلك في جماعتنا بغير إذننا؟ قال عدو الله: أنا رجل من أهل نجد، وقدمت مكة فرأيتكم حسنة وجوهكم، طيبة ريحكم، فأردت أن أسمع حديثكم، وأشير عليكم، فإن كرهتم مجلسي خرجت من بينكم. فقال بعضهم لبعض: هذا رجل من أهل نجد ليس من أهل مكة فلا بأس عليكم منه. فتكلموا بالمكر بالنبي صلى الله عليه وسلم فقال أبو البختري بن هشام -من بني أسد بن عبد العزى-: أما أنا فأرى أن تأخذوا محمدا صلى الله عليه وسلم فتجعلوه في بيت وتسدوا عليه بابه، وتجعلوا له كوة لطعامه وشرابه حتى يموت. فقال إبليس: بئس الرأي رأيتم تعمدون إلى رجل له فيكم صغو، قد سمع به من حولكم، تحبسونه في بيت، وتطعمونه وتسقونه، فيوشك الصغو الذي له فيكم أن يقاتلكم عنه ويفسد جماعتكم ويسفك دماءكم. قالوا: صدق والله الشيخ. فقال هشام بن عمرو -من بنى عامر بن لوى-: أما أنا فأرى أن تحملوه على بعير، فتخرجوه من أرضكم، فيذهب حيث شاء ويليه غيركم. فقال إبليس: بئس الرأي، رأيتم تعمدون إلى رجل قد أفسد عليكم جماعتكم، وتبعه طائفة منكم فتخرجونه إلى غيركم فيفسدهم كما أفسدكم، فيوشك بالله أن يميل بهم عليكم. فقال أبو جهل: صدق والله الشيخ. فقال أبو جهل بن هشام: أما أنا فأرى أن تعمدوا إلى كل بطن من قريش فتأخذون من كل بطن منهم رجلا، فتعطون كل رجل منهم سيفا فيضربونه جميعا فلا يدري قومه من يأخذون به، وتؤدي قريش ديته، فقال إبليس: صدق والله الشاب. إن الأمر لكما. قال: فتفرقوا عن قول أبي جهل فنزل جبريل عليه السلام فأخبر النبي صلى الله عليه وسلم بما ائتمروا به وأمره بالخروج فخرج النبي صلى الله عليه وسلم من ليلته إلى الغار. وأنزل الله تعالى فى شرهم الذي أجمعوا عليه «أَمْ أَبْرَمُوا أَمْراً فَإِنَّا مُبْرِمُونَ».

1 B -"ولد".

[4290]

سورة الدخان مكية وهي تسع وخمسون آية

DUHÂN SÛRESİ

Sûre-i Duhân Mekkîdir.

Âyetleri: Elli dokuzdur[1].

Kelimeleri: Üç yüz kırk.

Harfleri: Bin dört yüz kırktır.

Fâsılası م، ن harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

حٰمٓ ﴿١﴾ وَالْكِتَابِ الْمُبٖينِ ﴿٢﴾ اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ اِنَّا كُنَّا مُنْذِرٖينَ ﴿٣﴾ فٖيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكٖيمٍ ﴿٤﴾ اَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا اِنَّا كُنَّا مُرْسِلٖينَ ﴿٥﴾ رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ اِنَّهُ هُوَ السَّمٖيعُ الْعَلٖيمُ ﴿٦﴾ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا اِنْ كُنْتُمْ مُوقِنٖينَ ﴿٧﴾ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ يُحْيٖى وَيُمٖيتُ رَبُّكُمْ وَرَبُّ اٰبَٓائِكُمُ الْاَوَّلٖينَ ﴿٨﴾ بَلْ هُمْ فٖى شَكٍّ يَلْعَبُونَ ﴿٩﴾ فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِى السَّمَٓاءُ بِدُخَانٍ مُبٖينٍ ﴿١٠﴾ يَغْشَى النَّاسَ هٰذَا عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿١١﴾ رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ اِنَّا مُؤْمِنُونَ ﴿١٢﴾ اَنّٰى لَهُمُ الذِّكْرٰى وَقَدْ جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مُبٖينٌ ﴿١٣﴾ ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَجْنُونٌ ﴿١٤﴾ اِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ قَلٖيلًا اِنَّكُمْ عَٓائِدُونَ ﴿١٥﴾ يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرٰى اِنَّا مُنْتَقِمُونَ ﴿١٦﴾ وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ وَجَٓاءَهُمْ رَسُولٌ كَرٖيمٌ ﴿١٧﴾ اَنْ اَدُّٓوا اِلَیَّ عِبَادَ اللّٰهِ اِنّٖى لَكُمْ رَسُولٌ اَمٖينٌ ﴿١٨﴾ وَاَنْ لَا تَعْلُوا عَلَى اللّٰهِ اِنّٖٓى اٰتٖيكُمْ بِسُلْطَانٍ مُبٖينٍ ﴿١٩﴾ وَاِنّٖى عُذْتُ بِرَبّٖى وَرَبِّكُمْ اَنْ تَرْجُمُونِ ﴿٢٠﴾ وَاِنْ لَمْ تُؤْمِنُوا لٖى فَاعْتَزِلُونِ ﴿٢١﴾ فَدَعَا رَبَّهُٓ اَنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ قَوْمٌ مُجْرِمُونَ ﴿٢٢﴾ فَاَسْرِ بِعِبَادٖى لَيْلًا اِنَّكُمْ مُتَّبَعُونَ

1 H: "dokuz".

﴿٢٣﴾ وَاتْرُكِ الْبَحْرَ رَهْواًۜ اِنَّهُمْ جُنْدٌ مُغْرَقُونَ ﴿٢٤﴾ كَمْ تَرَكُوا مِنْ جَنَّاتٍ وَعُيُونٍۙ ﴿٢٥﴾ وَزُرُوعٍ وَمَقَامٍ كَرِيمٍۙ ﴿٢٦﴾ وَنَعْمَةٍ كَانُوا فِيهَا فَاكِهِينَۙ ﴿٢٧﴾ كَذٰلِكَ قف وَاَوْرَثْنَاهَا قَوْماً اٰخَرِينَ ﴿٢٨﴾ فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَٓاءُ وَالْاَرْضُ وَمَا كَانُوا مُنْظَرِينَ ع ﴿٢٩﴾

[4292] **Meâl-i Şerîfi**

Hâ-Mîm (1). Hem kitâb-ı mübîn hakkı için (2). Elhak Biz onu bir mübarek gecede indirdik, çünkü Biz nezir gönderiyorduk (3). Bir gece ki[1] her hikmetli emir onda ayırt edilir (4). Tarafımızdan emir, çünkü Biz resul gönderiyorduk (5). Rabbinden bir rahmet olarak, hakikat O, öyle Semîʿ öyle Alîm'dir (6). O göklerin ve yerin ve bütün aralarındakilerin rabbidir ehl-i yakīn olsanız[2] (7). O'ndan başka tanrı yoktur, hem diriltir hem öldürür, hem sizin rabbiniz hem de evvelki atalarınızın rabbi (8). Fakat onlar şek içinde oynuyorlar (9). O hâlde gözet o semânın açık bir duman[3] ile geleceği günü (10). Ki nâsı saracaktır, bu bir elîm azabdır (11). "Rabbenâ! Bizden bu azâbı aç, çünkü biz[4] mü'minleriz" diyecekler (12). Onlara düşünmek, ibret almak nerede? Kendilerine apaçık anlatan bir resul geldi de (13) sonra ondan döndüler, "öğretilmiş" dediler, "bir[5] mecnun" dediler (14). Biz o azâbı biraz açacağız, fakat siz yine döneceksiniz (15). Ama o büyük satvetle sıkıvereceğimiz gün her hâlde Biz intikam alacağız[6] (16). Celâlim hakkı için onlardan evvel Firavun'un kavmini fitneye düşürdük, onlara da kerîm bir resul gelmişti (17). Şöyle diye: "Allah'ın kullarını bana teslim edin, çünkü ben size emîn bir resûlüm (18). Ve Allah'a karşı baş kaldırmayın,[7] çünkü ben size açık bir burhan[8] ile geliyorum (19). Ve haberiniz olsun ki ben sizin

---

1 H ve F: "Bir gece ki".

2 H ve F: "Hem* göklerin Rabbi hem yerin hem de bütün aralarındakilerin eğer ehl-i yakīn olsanız".
* F +"o".

3 B: "duhan".

4 H: "bizler".

5 H -"bir".

6 B: "imtihan olacağız".

7 B -"çünkü ben size emîn bir resûlüm (18). Ve Allah'a karşı baş kaldırmayın".

8 H ve F: "sultan".

beni recminizden Rabbim ve Rabbinize sığınmışımdır (20). Onun için eğer bana iman etmezseniz bari benden çekilin" (21). Sonra Rabbine dua etti: "bak bunlar mücrim bir kavim" dedi (22). "Hemen" buyurdu, "kullarımı geceleyin yürüt, çünkü siz tâkip olunacaksınız (23). Ve denizi açık bırak, çünkü onlar ordu hâlinde gelip gark olunacaklar[1]" (24). Neler terk etmişlerdi: Ne cennetler, ne kaynaklar, ne çiftlikler, (25) ne kerîm makam (26) ve içinde zevk sürdükleri ne nimet ve refah (27). Evet öyle ve hep onları başka bir kavme miras kıldık (28). Binnetice ne gök ağladı üzerlerine ne yer, ne de imhâl olundular (29).

{حٰمٓ} Hâ-Mîm ❁ Rahmân'ın rûh-i Muhammedîde tecellî eden [4293] ledünnî[2] rahmetinin bir remz-i icmâlîsi {وَالْكِتَابِ الْمُبِينِ} hem de o kitâb-ı mübîne kasem olsun.

"**Mübîn**" beyânı güzel, ifadesi parlak. Bu[3] "kitâb-ı mübîn" bir bakıma Levh-i Mahfuz olabilirse de Kur'an olması zamir itibariyle daha mütebâdir, daha mütenâsıktır. {اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ} Ki[4] Biz onu mübarek bir gecede indirdik ❁ ekser müfessirînin kavlince bu mübarek gece kadir gecesidir. İkrime ve daha bazıları ise şabanın yarısı gecesi demişlerdir. *Keşşâf* tefsirinde der ki: "Leyle-i mübareke leyle-i kadirdir. Bir de denildi ki şabanın yarısı gecesidir ki bunun dört adı vardır: 'Leyle-i mübareke', 'leyle-i berâe', 'leyle-i sakk', 'leyle-i rahmet' ve denildi ki bununla leyle-i kadir arasında kırk gün vardır. Leyle-i berâe ve sakk tesmiye olunması hakkında da denilmiştir ki harac tamamen alındığı vakit onlara berâetlerini nâtık bir sakk (bir sened) yazıldığı gibi Allah teâlâ da bu gece mü'min kullarına berâet yazar[5] ve denilmiştir ki bu gecede beş haslet vardır: 1. Tefrîk-i külli emr[in] hakîm. 2. Bundaki ibadetin fazileti: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuş ki:

1 B: "olacaklar".
2 H: "لدنى".
3 F, M ve B -"Bu".
4 H -"Ki".
5 Bunun için lisânımızda "berat gecesi" diye mâruf olmuştur ki hem "berâet" muhaffefidir hem sakk mânasına gelir [Müellifin notu].

'Her kim bu gece yüz rekat namaz kılarsa Allah teâlâ ona yüz melek gönderir, otuzu ona cenneti tebşir eyler, otuzu ona cehennem azâbından teminat verir, otuzu da ondan dünya âfâtını[1] defʿ ederler, onu da ondan şeytanın tuzaklarını hîlelerini defʿ ederler.'[2] 3. Nüzûl-i rahmet, Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: 'Allah teâlâ bu gece ümmetime öyle rahmet eder ki Benî kelb ağnâmının kılları sayısınca.'[3] 4. Husûl-i mağfiret: Yine Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: 'Allah teâlâ bu gece bütün[4] Müslümanlara mağfiret buyurur ancak kâhin yahut sâhir, yahut müşâhin (çok buğuzkâr) yahut [4294] içkiye düşkün olan, yahut ebeveynini inciten, yahut zinaya musır olan müstesnâ[5].'[6] 5. Bunda Resûlullah'a şefaatin tamamı verilmiş olmasıdır. Çünkü Resûlullah şabanın on üçüncü gecesi ümmeti hakkında şefaat niyaz etti, üçte biri verildi, on dördüncü gecesi niyaz etti üçte ikisi verildi, sonra on beşinci gecesi niyaz etti hepsi verildi, ancak Allah'tan deve kaçar gibi kaçanlar başka. Bir de bu gece zemzem suyunun bâriz bir surette artması âdet-i ilâhiyedendir. Maʿamâfîh ekserin kavli bu leyle-i mübareke ile murad kadir gecesidir. Çünkü اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ [el-Kadr 97/1][7] buyurulmuştur. Bir de فٖيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكٖيمٍ kavli تَنَزَّلُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ فٖيهَا بِاِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ اَمْرٍ [el-Kadr 97/4][8] kavline mutâbıktır. Bir de شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖٓى اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ [el-Bakara 2/185] buyurulmuştur. Ve ekser akvâlde kadir gecesi ramazandadır. Eğer dersen: 'Kur'ân'ın bu gecede indirilmesinin mânası nedir?' Derim ki: Şöyle dediler: Yedinci semâdan dünyâ semâya bir

---

1 H: "azâbını".

2 Bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzûʿât,* II, 128-129.

3 Tirmizî, Savm, 39/739; İbn Mâce, İkāme, 191:

عن عائشة قالت: فقدت رسول الله صلى الله عليه وسلم ليلة، فخرجت فإذا هو بالبقيع،» فقال: «أكنت تخافين أن يحيف الله عليك ورسوله؟» قلت: يا رسول الله، إني ظننت أنك أتيت بعض نسائك! فقال: «إن الله عز وجل ينزل ليلة النصف من شعبان إلى السماء الدنيا فيغفر لأكثر من عدد شعر غنم كلب». وفي الباب عن أبي بكر الصديق. حديث عائشة لا نعرفه إلا من هذا الوجه من حديث الحجاج، وسمعت محمدا يضعف هذا الحديث، وقال: يحي بن أبي كثير لم يسمع من عروة، والحجاج بن أرطاة لم يسمع من يحي بن أبي كثير.

4 B -"bütün".

5 H ve F -"müstesnâ".

6 Bk. İbn Mâce, İkāme, 191:

عن أبي موسى الأشعري، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «إن الله ليطلع في ليلة النصف من شعبان، فيغفر لجميع خلقه، إلا لمشرك أو مشاحن.»

7 "Elhak biz indirdik onu kadir gecesî."

8 "İner peyderpey melâike ve rûh onda, izniyle Rablerinin her bir emirden."

cümle olarak indi, sefere-i kirâm leyle-i kadirde istinsâhıyla emrolundu. Cibrîl aleyhisselâm da nücûmen nücûmen (kısım kısım) Resûlullah'a indiriyordu."[1] *Keşşâf*'ın inzal hakkındaki bu son beyânı leyle-i berâe diyenlerin kavline muntabık olmuş oluyor. Zira leyle-i kadirde ibtidâ Peygamber'e indirilmeye başlamıştır. Onun için Kādî ve Ebussuud şöyle demişlerdir: "İbtidâ o gece indirilmeye başladı, yahut o gece cümleten Levh'ten semâ-yı dünyaya indirildi ve Cibrîl aleyhisselâm sefereye (yazıcı meleklere) imlâ etti, sonra da Peygamber'e yirmi üç senede nücûmen indiriyordu."[2] Fahreddin Râzî de şöyle kaydetmiştir: "Rivayet olunur ki: Atıyye-i Harûrî İbn Abbas Hazretleri'nden اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ kavli ile اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ kavlinden şöyle sual etti: 'Allah teâlâ Kur'ân'ı ayların hepsinde indirmiş iken bu nasıl sahih olur?' İbn Abbas radıyallahu anh Hazretleri de dedi ki: 'Ey İbn Esved, ben helâk olsam da bu nefsinde kalsa cevâbını da bulamasan helâk olacaktın. Kur'an cümleten Levh-i Mahfûz'dan Beyt-i Ma'mûr'a[3] nâzil oldu ki o dünyâ semâdadır. Sonra

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 269-270:

والليلة المباركة: ليلة القدر. وقيل: ليلة النصف من شعبان، ولها أربعة أسماء: الليلة المباركة، وليلة البراءة، وليلة الصكّ، وليلة الرحمة وقيل: بينها وبين ليلة القدر أربعون ليلة. وقيل في تسميتها: ليلة البراءة. والصكّ: أن البندار إذا استوفى الخراج من أهله كتب لهم البراءة، كذلك الله عز وجل يكتب لعباده المؤمنين البراءة في هذه الليلة. وقيل: هي مختصة بخمس خصال: تفريق كل أمر حكيم وفضيلة العبادة فيها: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من صلى في هذه الليلة مائة ركعة أرسل الله إليه مائة ملك: ثلاثون يبشرونه بالجنة، وثلاثون يؤمنون من عذاب النار، وثلاثون يدفعون عنه آفات الدنيا. وعشرة يدفعون عنه مكايد الشيطان». ونزول الرحمة: قال عليه الصلاة والسلام: «إنّ الله يرحم أمّتي في هذه الليلة بعدد شعر أغنام بنى كلب» وحصول المغفرة: قال عليه الصلاة والسلام: «إنّ الله تعالى يغفر لجميع المسلمين في تلك الليلة إلا لكاهن أو ساحر أو مشاحن أو مدمن خمر أو عاق للوالدين، أو مصرّ على الزنا»، وما أعطى فيها رسول الله صلى الله عليه وسلم من تمام الشفاعة، وذلك أنه سأل ليلة الثالث عشر من شعبان في أمّته، فأعطى الثلث منها، ثم سأل ليلة الرابع عشر فأعطى الثلثين، ثم سأل ليلة الخامس عشر فأعطى الجميع، إلا من شرد عن الله شراد البعير. ومن عادة الله في هذه الليلة: أن يزيد فيها ماء زمزم زيادة ظاهرة.

والقول الأكثر: أنّ المراد بالليلة المباركة: ليلة القدر، لقوله تعالى «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» ولمطابقة قوله: «فِيها يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ» لقوله: «تَنَزَّلُ الْمَلائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيها بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ» وقوله تعالى «شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ» وليلة القدر في أكثر الأقاويل في شهر رمضان. فإن قلت: ما معى إنزال القرآن في هذه الليلة؟ قلت: قالوا أنزل جملة واحدة من السماء السابعة إلى السماء الدنيا، وأمر السفرة الكرام بانتساخه في ليلة القدر وكان جبريل عليه السلام ينزله على رسول الله صلى الله عليه وسلم نجوما نجوما.

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 517. Krş. Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl,* V, 99:

ابتُدِئ فيها إنزالُه، أو أُنزلَ فيها جملةً إلى السماء الدنيا مِن اللوح، وأملاه جبريل عليه السلام على السَّفَرة، ثمّ كان يُنزله على النبيّ صلّى الله عليه وسلم نُجومًا في ثلاث وعشرين سنةً.

3 Doğrusu "Beyt-i İzzet" olmalı, zira "Beyt-i Ma'mûr" yedinci semada melekler için inşa edilmiş, bir gelen bir daha gelmemek üzere her gün 70.000 meleğin ziyaret edip ibadette bulunduğu bir mâbeddir. (Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, III, 149, 153; IV, 207, 209, 210; Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6, Menâkıbü'l-Ensâr, 42; Müslim, Îmân, 259, 264; Nesâî, Salât, 1). el-Beytü'l-Ma'mûr'un dördüncü veya altıncı semâda olduğuna dair rivayetler de vardır. Beytü'l-İzze ile ilgili ise İbn Abbas (r.a) şöyle demiştir: "Kur'an 'zikir makamı'ndan (levh-i mahfûz) alındı, dünya semasındaki Beytü'l-'İzze'ye kondu. Cibrîl de onu Hz. Peygamber'e indirir ve ağır ağır okurdu" (*Tefsîru Abdirrezzâk,* I, 254; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 144; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 242/2881, 667/4216).

onun arkasından envâ'-ı [4295] vekāyi'e göre hâlen fehâlen nâzil oldu.'"[1] Demek ki Kur'ân'ın bir nüzûl-i icmâlîsi bir de nüzûl-i tafsîlîsi vardır. Nüzûl-i icmâlîsi bir defada olmuştur. Buna daha ziyade "inzâl" tâbiri muvâfıktır[2]. Nüzûl-i tafsîlîsi de peyderpey yirmi üç senede olmuştur. Buna da "tenzîl" tâbiri muvâfıktır[3]. Bunların aynı mânada kullanıldıkları da münker olmadığı gibi, "tenzîl"in her necmi ayrıca mülâhaza olunduğu zaman yine "inzâl" denilmek muvâfık olacağından, birinin bir gecede birinin de diğer gecede olması iki rivayetin tevfîkine daha uygun gelecektir. Şu hâlde leyle-i mübarekenin leyle-i berâe olması اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ buyurulmasına münâfî olmayacaktır.

"**Mübâreke**" hayrı çok demektir, çünkü Allah teâlâ bunda kullarının menfaatlerine ait işler tehyi'e buyurur ki yalnız Kur'ân'ın inzâli olsa yine yeterdi. Amma niçin gece indirildi, {اِنَّا كُنَّا مُنْذِرٖينَ} çünkü Biz münzir idik, yani inzar yapıyorduk, inzar edecek nezir bir peygamber gönderiyorduk. ❁ Demek ki Peygamber'in inzârı sıdk ile yapılması için evvelemirde onu kendi nefsinde duyması muktezâ-yı hikmet idi. Buna da en yaraşan gece olması idi, gecenin mübarekliğine gelince: {فٖيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكٖيمٍ} Her emr-i hakîm onda ayırt edilir ❁ her hikmetli mühim iş, yahut her muhkem, sağlam olması lâzım gelen işler onda, yani gecede ayrılıp tedbir ve tevzî' olunur. İcrâ edilmek üzere sûret-i mahsûsada ayrılır yazılır. Bu cümle istînâfiye yahut da geceye sıfattır. Evvelkine göre mutlak gecede, ikinciye göre de o gecede demek olur. Ebussuud der ki: "Bu vasıf onun kadir gecesi olduğuna delâlet eder يُفْرَقُ'nun mânası da şu demek olur: Gelecek seneye kadar ibâdın erzâkı, âcâli vesâir umûru yazılır, fasl olunur. Bir de denilmiştir ki: bunun Levh'ten istinsâhına berâet gecesi başlanır, kadir gecesi bitirilir. Erzak nüshası Mikâil'e, harbler, zelzeleler, hasifler,

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 654:
روي أن عطية الحروري سأل ابن عباس رضي الله عنهما عن قوله «إنا أنزلناه في ليلة القدر» وقوله «إنا أنزلناه في ليلة مباركة» كيف يصح ذلك مع أن الله تعالى أنزل القرآن في جميع الشهور؟ فقال ابن عباس رضي الله عنهما: «يا ابن الأسود لو هلكت أنا ووقع هذا في نفسك ولم تجد جوابه هلكت، نزل القرآن جملة من اللوح المحفوظ إلى البيت المعمور، وهو في السماء الدنيا، ثم نزل بعد ذلك في أنواع الوقائع حالا فحالا». والله أعلم.

2 B: "mâruftur".

3 B: "mâruftur".

sâʿikalar nüshası Cebrâil'e, [4296] ameller nüshası semâ-yı dünya sâhibi İsmâil'e ki büyük bir melektir, mesâib nüshası da Melekü'l-mevt'e verilir."[1] {اَمْرًا مِنْ عِنْدِنَا} Tarafımızdan emir ❁ yani "emr-i hakîm"den murad doğrudan doğruya Allah'tan olan umûrdur. Yahut tarafımızdan emr ile ayırt edilir. Yahut اَنْزَلْنَاهُ zamirinden hâldir, yani o Kur'ân'ı tarafımızdan bir emir, bir ferman olarak indirdik {اِنَّا كُنَّا مُرْسِلِينَ} çünkü Biz risalet veriyorduk, resul gönderiyorduk[2] ❁ ki resûlün, elçinin elinde alâmet olmak üzere bir emirnâme, bir ferman bulunmak lâzım gelir. O risalet ne için? {رَحْمَةً مِنْ رَبِّكَ} Rabbinden bir rahmet olmak üzere ❁ ki risâlet-i Muhammediye rahmeten li'l-âlemîndir. İnzar da onun içindir. {اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ} Hakikat O öyle Semîʿ öyle Alîm'dir. ❁ Mazlumların muhtaçların[3] feryatlarını işitir, ihtiyaçlarını bilir. Rabbin {رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا}dır {اِنْ كُنْتُمْ مُوقِنِينَ} eğer siz îkān sâhipleri iseniz ❁ ilimlerde yakīn edinmiş iseniz, yahut yakīn arıyorsanız bu böyledir {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ}dur {يُحْيِي وَيُمِيتُ} hem hayat verir hem öldürür ❁ bunu müşahede edip duruyorsunuz. {رَبُّكُمْ وَرَبُّ اٰبَٓائِكُمُ الْاَوَّلِينَ} Hem sizin rabbiniz hem de evvelki atalarınızın rabbidir ❁ eski babalarınızı öldürmüş, şimdi size hayat vermiş, binâenʿaleyh körü körüne eski ataları taklit edeceğiz diye uğraşmamalı, O'nun emrine tâbiʿ olmalıdır. {بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ يَلْعَبُونَ} Fakat onlar bir şek içinde oynuyorlar ❁ îkān sâhibi değiller, Allah deseler de cidd u izʿân ile değil, şu beyan olunan şuûn-i ilâhiyeye, Allah'ın kitap [4297] indirdiğine, peygamber gönderdiğine yakīn ile inanmıyor, eğleniyorlar {فَارْتَقِبْ} o hâlde muntazır ol, gözle ❁ işte buradan inzar başlıyor, artık gözet {يَوْمَ تَأْتِي السَّمَٓاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ} o günü[4] ki semâ bir duhân-ı mübîn ile gelecek[5] {يَغْشَى النَّاسَ} nâsı saracak.

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VII, 518:
وهذا يدلّ على أنّها ليلة القدر. ومعنى «يُفْرَقُ» أنّه يُكتب ويُفصَل كلّ أمر حكيم مِن أرزاق العباد وآجالِهم وجميع أمورهم مِن هذه الليلة إلى الأخرى مِن السنة القابلة. وقيل: يُبدأ في استنساخ ذلك مِن اللوح في ليلة البراءة، ويقع الفراغ في ليلة القَدْر، فتُدفع نسخةُ الأرزاق إلى ميكائيل، ونسخةُ الحروب إلى جبريل، وكذا الزلازل والخَسف والصواعق، ونسخةُ الأعمال إلى إسماعيل صاحب سماء الدنيا وهو ملَك عظيم، ونسخةُ المصائب إلى ملَك الموت عليهم السلام.

2 F, M ve B -"resul gönderiyorduk".

3 B: "münâcatlarını".

4 B: "gün".

5 H: "gelecektir".

"**Duhân-ı mübîn**" âşikâre duman. Bu duhân hakkında iki tefsir rivayet olunmaktadır. Birisi İbn Mes'ûd Hazretleri'nden mervî olduğuna göre şiddetli açlık ve kaht seneleridir, çünkü çok aç olan kimseye gerek gözlerinin zaafından ve gerek çok kuraklık ve kahtlık senelerde havanın fenalığından semâ dumanlı görünür. Bir de Arab, gālib olan şerre "duhân" tesmiye eder.[1] Nitekim "dumanlı hava" tâbirini biz de bu mânada[2] kullanırız. Vak'a şudur: Kureyş Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e isyanda ileri gitmek isteyince aleyhlerinde şöyle dua etti: اَللّٰهُمَّ اشْدُدْ وَطْأَتَكَ عَلَى مُضَرَ، وَاجْعَلْهَا عَلَيْهِمْ سِنِينَ كَسِنِي يُوسُفَ Yani Yûsuf'un seneleri gibi kıtlık seneleriyle tazyik olunmalarını niyaz eyledi. Bunun üzerine onları bir kaht yakaladı, hattâ cîfe, kemik, ılhiz[3] yediler, kişi yer ile gök arasını duman görüyordu, söyleyenin sesini işitir dumandan kendisini görmezdi. يَغْشَى النَّاسَ[4] buyurulduğu üzere[5] halkı sarmıştı {هٰذَا عَذَابٌ اَلِيمٌ} bu elim bir azab ۞ diyorlardı. Ebû Süfyan birkaç kişi ile Peygamber'e geldiler, Allah teâlâ'ya ve rahime ant verdiler, eğer dua eder de bu hâli üzerlerinden def' eylerse iman edeceklerine vaadleştiler. {رَبَّنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ اِنَّا مُؤْمِنُونَ} "Yâ rabbenâ bizden azâbı aç biz mü'miniz" ۞ yani açarsan iman edeceğiz demeleri de budur.[6] İkinci tefsirde ise Hazret-i Ali'den şöyle menkuldür:

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 656:
فالحاصل أن هذا الدخان هو الظلمة التي في أبصارهم من شدة الجوع، وذكر ابن قتيبة في تفسير الدخان بهذه الحالة وجهين الأول: أن في سنة القحط يعظم يبس الأرض بسبب انقطاع المطر ويرتفع الغبار الكثير ويظلم الهواء، وذلك يشبه الدخان ولهذا يقال لسنة المجاعة الغبراء. الثاني: أن العرب يسمون الشر الغالب بالدخان فيقول كان بيننا أمر ارتفع له دخان، والسبب فيه أن الإنسان إذا اشتد خوفه أو ضعفه أظلمت عيناه فيرى الدنيا كالمملوءة من الدخان.

2 F, M ve B -"bu mânada".

3 "Ilhiz", iri kene ve devenin tüyünü kan ile yoğurup pişirerek yapılan bir nevi yemek ki a'râb kaht senelerinde yer (*Kāmûs*) [Müellifin notu]; B: "İlhâz".

4 F, M ve B -"يَغْشَى النَّاسَ".

5 F ve M: "gibi".

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 271-272:
ويروى أنه قيل لابن مسعود: إن قاصا عند أبواب كندة يقول: إنه دخان يأتي يوم القيامة فيأخذ بأنفاس الخلق، فقال: من علم علما فليقل به، ومن لم يعلم فليقل: الله أعلم، فإن من علم الرجل أن يقول لشيء لا يعلمه: الله أعلم، ثم قال: ألا وسأحدّثكم أنّ قريشا لما استعصت على رسول الله صلى الله عليه وسلم دعا عليهم فقال: «اللهم اشدد وطأتك على مضر واجعلها عليهم سنين كسني يوسف» فأصابهم الجهد حتى أكلوا الجيف والعلهز، وكان الرجل يرى بين السماء والأرض الدخان، وكان يحدّث الرجل فيسمع كلامه ولا يراه من الدخان، فمشى إليه أبو سفيان ونفر معه وناشدوه الله والرحم وواعدوه إن دعا لهم وكشف عنهم أن يؤمنوا، فلما كشف عنهم رجعوا إلى شركهم «بِدُخانٍ مُبِينٍ» ظاهر حاله لا يشك أحد في أنه دخان «يَغْشَى النَّاسَ» يشملهم ويلبسهم.
Buhârî, Tefsîr, 30; İstiskā, 2:
عن مسروق قال: بينما رجل يحدث في كندة فقال: يجيء دخان يوم القيامة، فيأخذ بأسماع المنافقين وأبصارهم، يأخذ المؤمن كهيئة الزكام، ففزعنا، فأتيت ابن مسعود، وكان متكئا، فغضب، فجلس فقال: من علم فليقل، ومن لم يعلم فليقل: الله أعلم، فإن من العلم أن تقول لما لا تعلم لا أعلم، فإن الله قال لنبيه صلى الله عليه وسلم: «قل ما أسألكم عليه من أجر وما أنا من المتكلفين». وإن قريشا أبطؤوا عن الإسلام، فدعا عليهم النبي صلى الله عليه وسلم فقال: «اللهم أعني عليهم بسبع كسبع يوسف». فأخذتهم سنة حتى هلكوا فيها، وأكلوا الميتة والعظام، ويرى الرجل ما بين السماء والأرض كهيئة الدخان، فجاءه

Kıyametten evvel semâdan gelecek bir [4298] duhândır, kâfirlerin kulaklarına girecek, ta ki her birinin başı püryan olmuş başa dönecek, mü'mine de ondan zükâm gibi bir hâl ârız olacak ve bütün Arz, içinde ocak yakılmış fakat deliği yok bir eve dönecek. Huzeyfe b. Yemân'dan rivayet olunduğuna göre Resûlullah buyurmuştur ki: "Âyâtın evveli duhân ve Îsâ b. Meryem'in nüzûlü ve Aden'in ka'rından çıkacak bir ateştir ki nâsı mahşere sevkedecektir." Huzeyfe: "Yâ Resûlallah, o duhân nedir?" demiş, Resûlullah يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ بِدُخَانٍ مُبِينٍ يَغْشَى النَّاسَ diye okuyup buyurmuştur ki: "Maşrık ile mağrib arasını dolduracak, kırk gün kırk[1] gece duracak, mü'min zükâm gibi olacak, kâfire sarhoş gibi burnundan kulağından girip aşağısından çıkacak."[2] Fahreddin Râzî İbn Abbas'tan meşhur kavil[3] bu olduğunu söyler.[4] Ma'amâfîh "duhân-ı mübîn" tâbiri buna, kelâmın siyâkı da evvelkine daha mülâyimdir. Zira Resûlullah'ın hayatında olduğunu işrab etmektedir. Buyuruluyor ki: {اَنّٰى لَهُمُ الذِّكْرٰى} Onlara ibret almak, bellemek nerede? {وَقَدْ جَاءَهُمْ رَسُولٌ مُبِينٌ} Hâlbuki kendilerine bir resûl-i mübîn geldi ۞ açık âyetler, zâhir mucizelerle Allah tarafından gönderildiği besbelli olarak her şeyi apaçık anlatan, hem fiili hem kavli ile mübîn olan bir peygamber geldi. {ثُمَّ تَوَلَّوْا عَنْهُ} Sonra ondan yüz döndürdüler[5] de {وَقَالُوا مُعَلَّمٌ مَجْنُونٌ} "mu'allem, mecnun" dediler ۞ kâh mu'allem, tâlim olunmuş, öğretilmiş, Sakif'ten[6] birinin a'cemî bir kölesi öğretiyor dediler, kâh da mecnun dediler, artık bu hâlde bu kābiliyette

---

أبو سفيان فقال: يا محمد، جئت تأمرنا بصلة الرحم، وإن قومك قد هلكوا فادع الله. فقرأ: «فارتقب يوم تأتي السماء بدخان مبين –إلى قوله– عائدون». أفيكشف عنهم عذاب الآخرة إذا جاء ثم عادوا إلى كفرهم، فذلك قوله تعالى: «يوم نبطش البطشة الكبرى». يوم بدر، «ولزاما» يوم بدر، «آلٓمٓ. غلبت الروم –إلى– سيغلبون». والروم قد مضى.

1 H: "ve".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 272:

عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه وبه أخذ الحسن: أنه دخان يأتي من السماء قبل يوم القيامة يدخل في أسماع الكفرة، حتى يكون رأس الواحد منهم كالرأس الحنيذ، ويعترى المؤمن منه كهيئة الزكام، وتكون الأرض كلها كبيت أوقد فيه ليس فيه خصاص. وعن رسول الله صلى الله عليه وسلم «أوّل الآيات: الدخان، ونزول عيسى ابن مريم، ونار تخرج من قعر عدن أبين تسوق الناس إلى المحشر». قال حذيفة: يا رسول الله، وما الدخان؟ فتلا رسول الله صلى الله عليه وسلم الآية وقال: «يملأ ما بين المشرق والمغرب يمكث أربعين يوما وليلة. أما المؤمن فيصيبه كهيئة الزكمة، وأما الكافر فهو كالسكران يخرج من منخريه وأذنيه ودبره».

3 B: "kavli".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 656:

والقول الثاني: في الدخان أنه دخان يظهر في العالم وهو إحدى علامات القيامة، قالوا فإذا حصلت هذه الحالة حصل لأهل الإيمان منه حالة تشبه الزكام، وحصل لأهل الكفر حالة يصير لأجلها رأسه كرأس الحنيذ، وهذا القول هو المنقول عن علي بن أبي طالب عليه السلام وهو قول مشهور لابن عباس.

5 H ve F: "döndüler".

6 B +"gönderilmiş".

bulunan insanlara yalnız vuku'âtın ifadesinden ibret almak, mütenebbih olmak, sözünde durmak ne kadar uzak! {اِنَّا كَاشِفُوا الْعَذَابِ قَلٖيلًا} Biz azâbı biraz açacağız {اِنَّكُمْ عَٓائِدُونَ} muhakkak ki siz döneceksiniz ❁ رَبَّـنَا اكْشِفْ عَنَّا الْعَذَابَ اِنَّا مُؤْمِنُونَ diye iman vaadinizde durmayacaksınız. Bu intibâhı, [4299] bu رَبَّـنَا diye yalvarışı, bu iman azmini unutup eski hâlinize, küfr ü küfrânınıza avdet edeceksiniz {يَوْمَ نَبْطِشُ الْبَطْشَةَ الْكُبْرٰى} büyük sıkımla[1] tutup sıkacağımız gün ❁ kıyamettir. {اِنَّا مُنْتَقِمُونَ} Şüphesiz ki Biz intikam alırız ❁ عَٓائِدُونَ tâbiri azâbın da avdetini îmâ ettiğine nazaran ikinci rivayeti batşe-i kübrânın mukaddimesi olmak üzere burada mülâhaza etmek iki mâna beynini cem' etse gerektir.

{وَلَقَدْ فَتَنَّا قَبْلَهُمْ قَوْمَ فِرْعَوْنَ} ❁ Allah teâlâ'nın intikamlarından bir numûneyi beyandır. Yine Firavun kavminden misal getirilmesi Firavun hükûmetinin en büyük zulm ü şer hükûmeti olması ve اِنَّهُ كَانَ عَالِيًا مِنَ الْمُسْرِفٖينَ [ed-Duhân 44/31] buyurulacağı üzere katl ve cinâyâtta israf edenlerin en üstünü bulunması itibariyledir. {فَمَا بَكَتْ عَلَيْهِمُ السَّمَٓاءُ وَالْاَرْضُ} Bi'n-netîce üzerlerine ne gök ağladı ne yer. ❁ Bunda birkaç vecih vardır: 1. Vâhidî'nin *Basît*'te[2] dediği vechile Enes b. Mâlik radıyallahu anh rivayet etmiştir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: "Hiçbir kul yoktur ki semâda ona iki kapı olmasın; bir kapıdan rızkı çıkar, bir kapıdan da ameli girer. O öldüğü zaman onu kaybederler ve ona ağlarlar." Böyle buyurup bu âyeti okudu, buyurdu ki: "Çünkü bunlar yeryüzünde sâlih bir amel yapmamışlardı ki yer ağlasın, semâya da ne sâlih bir amelleri ne de hoş bir sözleri çıkmamıştı ki semâ ağlasın." Ekser müfessirînin kavli budur.[3] 2. "Ehl-i semâ" ve "ehl-i Arz" takdîrindedir[4].

---

1 F ve M: "sıkmakla".
2 B: "*Bast*'ta".
3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XX, 110:
روى أنس بن مالك أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: «ما من عبد إلا له في السماء بابان باب يخرج منه رزقه، وباب يدخل فيه عمله فإذا مات فقداه وبكيا عليه» وتلا هذه الآية، قال: وذلك أنهم لم يكونوا يعملون على الأرض عملًا صالحًا يبكي عليهم ولم يصعد لهم إلى السماء كلام طيب ولا عمل صالح فيبكي عليهم، وهذا قول جميع المفسرين ابن عباس وسعيد بن جبير ومقاتل وقتادة، قالوا: لم تبك عليهم مصاعد أعمالهم على السماء، ولا مواضع سجودهم من الأرض.
Tirmizî, Tefsîr, 44/3255:
عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما من مؤمن إلا وله بابان: باب يصعد منه عمله، وباب ينزل منه رزقه، فإذا مات بكيا عليه، فذلك قوله عز وجل: «فما بكت عليهم السماء والأرض وما كانوا منظرين».
4 B: "takdirlerindedir".

Yani ne melâike ağladı ne mü'minler, belki onların helâkiyle mesrur oldular. 3. Büyük bir adam vefat ettiği zaman "cihan ağladı", "yer gök ağladı" gibi tâbirlerle musibetin büyüklüğünü anlatmak için mübalağa edilmek âdettir. Sâhib-i *Keşşâf* Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den nakleder ki [4300] şöyle buyurmuştur: "Herhangi bir mü'min ağlayıcıları gāib bulunan bir gurbette ölürse her hâlde ona Arz u semâ ağlar."[1]

Cerîr de bir beytinde şöyle demiştir:

الشمس طالعة ليست بكاسفة[2]　　　تبكي عليك نجوم الليل والقمر[3]

Bir de bunda onları[4] tehzîle benzer bir tahkir vardır.

Yani onlar kendilerini öyle büyük addediyorlardı, ölecek olsalar kendilerine cihan ağlamak lâzım gelir, hâlbuki hiç de öyle olmadı, belki âlem sevindi.

وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ مِنَ الْعَذَابِ الْمُهٖينِۙ ﴿٣٠﴾ مِنْ فِرْعَوْنَۜ اِنَّهُ كَانَ عَالِيًا مِنَ الْمُسْرِفٖينَ ﴿٣١﴾ وَلَقَدِ اخْتَرْنَاهُمْ عَلٰى عِلْمٍ عَلَى الْعَالَمٖينَۚ ﴿٣٢﴾ وَاٰتَيْنَاهُمْ مِنَ الْاٰيَاتِ مَا فٖيهِ بَلٰٓؤٌا مُبٖينٌ ﴿٣٣﴾ اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ لَيَقُولُونَۙ ﴿٣٤﴾ اِنْ هِىَ اِلَّا مَوْتَتُنَا الْاُولٰى وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرٖينَ ﴿٣٥﴾ فَأْتُوا بِاٰبَٓائِنَٓا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٣٦﴾ اَهُمْ خَيْرٌ اَمْ قَوْمُ تُبَّعٍۙ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ اَهْلَكْنَاهُمْۘ اِنَّهُمْ كَانُوا مُجْرِمٖينَ ﴿٣٧﴾ وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 276. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXII, 35; Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 529; Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* XII, 295:

وفي حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما من مؤمن مات في غربة غابت فيها بواكيه إلا بكت عليه السماء والأرض.

2 H: "بكاشفة".

3 *Güneş doğmaktadır tutulmuş değil*
Sana gecenin yıldızlarıyla ay ağlıyor [Müellifin notu].
Bu beyit, Emevîler devrinde eski üslûbu devam ettiren üç büyük hiciv şairinden biri olan Cerîr b. Atıyye'nin (ö. 110/728) Ömer b. Abdülaziz için yazdığı mersiyede yer almaktadır. Bk. *Dîvânu Cerîr bi-şerhi Muhammed b. Habîb,* thk. Numan Muhammen Emîn Tâhâ, Kahire: Dâru'l-Maʿârif, ts., II, 736:

فالشمس كاسفة ليست بطالعة　　　تبكي عليك نجوم الليل والقمرا.

4 B -"onları".

لَاعِبِينَ ﴿٣٨﴾ مَا خَلَقْنَاهُمَٓا اِلَّا بِالْحَقِّ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٣٩﴾ اِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ
مِيقَاتُهُمْ اَجْمَعِينَۙ ﴿٤٠﴾ يَوْمَ لَا يُغْنِى مَوْلًى عَنْ مَوْلًى شَيْـًٔا وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَۙ ﴿٤١﴾ اِلَّا
مَنْ رَحِمَ اللّٰهُۜ اِنَّهُ هُوَ الْعَزِيزُ الرَّحِيمُ۟ ﴿٤٢﴾ اِنَّ شَجَرَتَ الزَّقُّومِۙ ﴿٤٣﴾ طَعَامُ الْاَثِيمِۚ ﴿٤٤﴾
كَالْمُهْلِۚ يَغْلِى فِى الْبُطُونِۙ ﴿٤٥﴾ كَغَلْىِ الْحَمِيمِ ﴿٤٦﴾ خُذُوهُ فَاعْتِلُوهُ اِلٰى سَوَٓاءِ الْجَحِيمِۚ
﴿٤٧﴾ ثُمَّ صُبُّوا فَوْقَ رَأْسِهِ مِنْ عَذَابِ الْحَمِيمِۜ ﴿٤٨﴾ ذُقْۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ ﴿٤٩﴾
اِنَّ هٰذَا مَا كُنْتُمْ بِهِ تَمْتَرُونَ ﴿٥٠﴾ اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِى مَقَامٍ اَمِينٍۙ ﴿٥١﴾ فِى جَنَّاتٍ وَعُيُونٍۚ
﴿٥٢﴾ يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَاِسْتَبْرَقٍ مُتَقَابِلِينَۚ ﴿٥٣﴾ كَذٰلِكَۗ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ عِينٍۜ
﴿٥٤﴾ يَدْعُونَ فِيهَا بِكُلِّ فَاكِهَةٍ اٰمِنِينَۙ ﴿٥٥﴾ لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ اِلَّا الْمَوْتَةَ الْاُولٰىۚ
وَوَقٰيهُمْ عَذَابَ الْجَحِيمِۙ ﴿٥٦﴾ فَضْلًا مِنْ رَبِّكَۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ﴿٥٧﴾ فَاِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ
بِلِسَانِكَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ ﴿٥٨﴾ فَارْتَقِبْ اِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ ﴿٥٩﴾

[4302] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için, Benî İsrâil'i kurtarmıştık o ihânetli (إهانتلى) azabdan (30). Firavun'dan, çünkü o üstün müsriflerden idi (31). Ve şânım hakkı için Biz onları bir ilim üzere[1] âlemîne karşı ihtiyar eylemiştik (32). Ve onlara âyetlerden öylesini vermiştik ki onda açık bir nimet ile imtihan vardı (33). Fakat şu berikiler diyorlar ki: (34) "İlk ölümümüzden ilerisi yok ve biz yeniden neşrolunacak değiliz (35). Haydi getirin babalarımızı doğru iseniz" (36). Ya onlar mı hayırlı? Yoksa Tübbaʿın kavmi ve onlardan evvelkiler mi? Hep onları helâk ettik, çünkü mücrim idiler (37). Ve Biz o göklerle yeri ve aralarındakileri oyunculukla yaratmadık (38). İkisini de ancak hak sebebiyle yarattık velâkin pek çokları bilmezler (39). Haberiniz olsun ki[2] o fasıl günü hepsinin[3] mîkātıdır (40). O gün ki yar yardan bir şey

1 B: "üzerine".
2 H ve F: "Her hâlde".
3 F, M ve B: "hepinizin".

def' edemez ve bir taraftan yardım da olunmazlar (41). Ancak Allah'ın rahmetiyle yarlığadığı başka, çünkü O öyle Azîz öyle Rahîm'dir (42) Şüphesiz o zakkum ağacı (43) çok vebal yüklenenin yemeğidir (44). Pota gibi karınlarında kaynar (45) hamîm kaynar gibi (46). Tutun onu da yaka paça doğru cehennemin ortasına sürükleyin (47). Sonra da başının üstüne hamîm azâbından dökün (48). "Tat bakalım" deyin, "çünkü sen azizdin, kerimdin" (49). İşte o sizin şek ve mücadele edip durduğunuz bu (50). Elbette müttakīler emîn bir makamda (51). Cennetlerde pınar başlarında (52). Sündüs ve istebraktan elbiseler giyerek karşı karşıya (53). Evet böyle, hem onları iri gözlü hurilerle[1] tezvic de etmişizdir (54). Orada emniyetler içinde her türlü yemişi çağırır getirtirler (55). İlk ölümden başka ölüm tatmazlar. Korumuştur da onları[2] o cahîm azâbından (56). Hepsi Rabbinden bir fazl olarak, işte budur ancak fevz-i azîm[3] (57). Biz onu sade senin dilinle müyesser kıldık gerek ki iyi düşünsünler (58). O hâlde gözet çünkü onlar gözetiyorlar (59).

{وَلَقَدْ نَجَّيْنَا بَنٖٓي اِسْرَٓائٖيلَ} ❁ Allah teâlâ Firavun'a ve kavmine yaptığını beyandan sonra bununla da Mûsâ ve kavmine [4303] olan ihsânını beyan buyuruyor. Yani o gark ve tahrîbin hikmeti bu necâtı[4] temin etmek olmuştu. Ve Benî İsrâili bu nimete intihâbı da bir tesadüf değil, bile bile onlara bahşetmiş olduğu bazı meziyetler ve nimetler hasebiyle لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا [Hûd 11/7; el-Mülk 67/2][5] mantûkunca imtihâna çekmek içindir. Bu suretle bu kıssayı itmamdan sonra yine Mekkelilere nakl-i kelâm ile buyuruluyor ki: {اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ} Şunlar: yani şu Mekke kâfirleri {لَيَقُولُونَۙ اِنْ هِيَ اِلَّا مَوْتَتُنَا الْاُولٰى وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرٖينَ... اِلخ} ❁ ilk ölümden ötesini, âhireti ve ba'si inkâr ediyorlar. {اَهُمْ خَيْرٌ اَمْ قَوْمُ تُبَّعٍۙ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} Ya onlar mı hayırlı yoksa Tübba'ın kavmi ve ondan evvelkiler mi? {اَهْلَكْنَاهُمْ} Biz onları

1 B: "huriler".
2 H ve F: "Ve korumuştur onları".
3 H ve F: "Hepsi fazl olarak Rabbinden, budur işte ancak fevz-i azîm".
4 B: "netîceyi".
5 "…hanginiz daha güzel amel yapacaksınız diye sizi imtihan meydanına çıkarmak için…" "…sizi imtihâna çekip şunu bildirmek için ki hanginiz amelce daha güzel…"

ihlâk ettik. ۞ İlk ölümden ilerisini inkâr edenlere karşı bu kelâmın nasıl bir cevap teşkil ettiğini düşünmelidir. Bunda iki suretle cevap vardır: Birinci ilk ölüm olan ferdin ölümünden sonra onun mensup olduğu kavim ve milletin helâki ikinci bir ölüm demek olduğunu anlatmıştır. Bu اِنْ هِيَ اِلَّا مَوْتَتُنَا الْاُولٰى demelerine cevaptır. İkincisi de hakk u adl için cezânın lüzûmuna mebnî ba'sin hakkiyetini[1] isbat ile va'îddir ki bu da وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرِينَ'in cevâbıdır[2]. Ve bu, daha sonraki âyetlerle daha ziyade tavzih ve tafsil olunacaktır.

Ebû Ubeyde demiş ki: "Yemen mülûkünün her birine 'Tübba'' denilirdi, çünkü ehl-i dünya onlara tâbi' olurlardı. Câhiliyede Tübba'ın mevkii İslâm'da halifenin mevkii gibi idi, bunlar Arab mülûkünün en[3] büyükleri idi." Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ "Tübba' bir recül-i sâlih idi" demiş, Ka'b da: "Allah teâlâ onun kavmini zemmetti, kendisini zemmetmedi" demiştir. Kelbî "o, Ebû Kerb Es'ad'dır" demiş, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den de şu nakledilmiştir: "Tübba'a sebbetmeyin, çünkü o müslim [4304] olmuştu",[4] "Bilmem Tübba' nebî midir değil midir?[5]"[6] "Onlardan daha hayırlı mı" demek, "daha kuvvetli ve şevketli mi" demektir.

{لَا يَذُوقُونَ فِيهَا الْمَوْتَ اِلَّا الْمَوْتَةَ الْاُولٰى} ۞ Sûre-i Mü'min'de kâfirlerin رَبَّنَٓا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ [40/11] diyecekleri geçmişti. Demek ki müttakîler için birinci ölümden sonra berzah ölümü de yoktur, âhirette ise zaten ölüm yok.

---

1 B: "hakîkatini".
2 H: "وَمَا نَحْنُ بِمُنْشَرِينَ'e cevaptır".
3 H -"en".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 340:
عن سهل بن سعد قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: لا تسبوا تبعا؛ فإنه قد كان أسلم.
5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3289; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 536:
عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أدري تبع نبيا كان أم غير نبي؟
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVII, 662. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 533:
قال أبو عبيدة: ملوك اليمن كان كل واحد منهم يسمى «تُبَّعًا» لأن أهل الدنيا كانوا يتبعونه، وموضع تبع في الجاهلية موضع الخليفة في الإسلام وهم الأعاظم من ملوك العرب. قالت عائشة: كان تبع رجلا صالحا. وقال كعب: ذم الله قومه ولم يذمه. قال الكلبي: هو أبو كرب أسعد. وعن النبي صلى الله عليه وسلم: «لا تسبوا تبعا فإنه كان قد أسلم»، «ما أدري أكان تبع نبيا أو غير نبي».

{فَاِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ} ❁ Bu hâtime sûrenin evvelini bir telhistir. Yani o kitâb-ı mübîni, Kur'ân'ı ancak senin lisânın ile müyesser kıldık, bu güzel beyânı bu açık ve kolay anlatışı başka bir dil ile değil[1] yalnız Arapça ile yaptık[2] {لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ} gerek ki anlasın düşünsünler. {فَارْتَقِبْ} Binâen'aleyh gözle ❁ başlarına ne gelecek {اِنَّهُمْ مُرْتَقِبُونَ} çünkü onlar gözetiyorlar. ❁ Aceb onun istikbâli ne olacak diye gözlüyorlar. O gözetilen şeylerin beyânı da Sûre-i Câsiye'de gelecek.

---

1 H -"değil".
2 H ve F +"ki".

[4305]

سُورَةُ الْجَاثِيَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سَبْعٌ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

CÂSİYE SÛRESİ

İşbu Câsiye Sûresi Mekkîdir. Buna "Şeriat Sûresi" ve "Dehr Sûresi" dahi denilir.

Âyetleri: Otuz yedidir.

Kelimeleri: Dört yüz seksen sekizdir.

Harfleri: İki bin yüz altmış birdir.

Fâsılası: م، ن harfleridir.

"Câsiye" toplu yahut diz çökmüş demek olup bu sûre وَتَرٰى كُلَّ اُمَّةٍ جَاثِيَةًۜ كُلُّ اُمَّةٍ تُدْعٰٓى اِلٰى كِتَابِهَا [45/28] âyeti sebebiyle bu nâmı almıştır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

حٰمٓۜ ﴿١﴾ تَنْز۪يلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَز۪يزِ الْحَك۪يمِ ﴿٢﴾ اِنَّ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِلْمُؤْمِن۪ينَۜ ﴿٣﴾ وَف۪ي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَٓابَّةٍ اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَۙ ﴿٤﴾ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ رِزْقٍ فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْر۪يفِ الرِّيَاحِ اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ ﴿٥﴾ تِلْكَ اٰيَاتُ اللّٰهِ نَتْلُوهَا عَلَيْكَ بِالْحَقِّۚ فَبِاَيِّ حَد۪يثٍ بَعْدَ اللّٰهِ وَاٰيَاتِه۪ يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾ وَيْلٌ لِكُلِّ اَفَّاكٍ اَث۪يمٍۙ ﴿٧﴾ يَسْمَعُ اٰيَاتِ اللّٰهِ تُتْلٰى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا كَاَنْ لَمْ يَسْمَعْهَاۚ فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ اَل۪يمٍ ﴿٨﴾ وَاِذَا عَلِمَ مِنْ اٰيَاتِنَا شَيْـًٔا اتَّخَذَهَا هُزُواًۜ اُو۬لٰٓئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُه۪ينٌۜ ﴿٩﴾ مِنْ وَرَٓائِهِمْ جَهَنَّمُۚ وَلَا يُغْن۪ي عَنْهُمْ مَا كَسَبُوا شَيْـًٔا وَلَا مَا اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَوْلِيَٓاءَۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ عَظ۪يمٌۜ ﴿١٠﴾ هٰذَا هُدًىۚ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ لَهُمْ عَذَابٌ مِنْ رِجْزٍ اَل۪يمٌ ﴿١١﴾

[4306] **Meâl-i Şerîfi**

Hâ-Mîm (1). Kitab indirilmek O Azîz, Hakîm Allah'tan (2). Her hâlde[1] göklerde ve yerde mü'minler için âyetler var (3). Hayvânâtı tenevvü' ettirip üreterek sizi yaratmasında da yakīn edinecek bir kavim için çok âyetler var (4). Gece ile gündüzün ihtilâfında ve Allah'ın semâdan bir rızık indirip de onunla Arz'ı ölümünden sonra diriltmesinde ve rüzgârları çevirmesinde de aklı olan bir kavim için birçok âyetler var (5). İşte bunlar Allah'ın âyetleri, sana[2] onları bihakkın okuyoruz (6). Artık Allah'ın [4307] *âyetlerine inanmadıktan sonra hangi söze inanırlar? (6). Veyl o her bir vebal yüklü sahtekâra (7). Allah'ın âyetleri karşısında okunurken işitir de sonra kibrinden hiç işitmemiş gibi ısrar eyler, işte onu elîm bir azab ile müjdele (8). Âyetlerimizden bir şey mâlumu olduğu vakit de onu eğlenceye tutar, işte onlar için mühîn bir azab var (9). Peşlerinde cehennem ve onlardan ne kazandıkları bir şey def' edebilir, ne de Allah'tan başka evliyâ edindikleri şeyler, hem onlara azîm bir azab var (10). Bu bir irşaddır, rablerinin âyetlerine küfredenler ise onlara en fenasından bir elîm azab var (11).*

{حٰمٓ} ❁ mübtedâ yahut haber yahut kasem yahut nidâdır {تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ}

"**Tenzîl**" masdar-ı ma'lûm indirmek veya masdar-ı mechûl indirilmek yahut masdar bi-ma'nâ mef'ûl indirilme kitap manalarına gelebilir. Yani bu حٰمٓ sesleri Allah'tan kitab indirme, indirilmedir yahut bu kitap Allah'tan indirilmiş kitaptır, yahut bir kimseye kitap indirilmek, risalet verilmek veya bu kitabın indirilişi {مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ} O Azîz, Hakîm Allah'tandır[3]. ❁ Kesb ile yapılmaz, çalışmakla uydurulmaz, çünkü Allah Azîz, emrinde gālib ve tedbîrinde Hakîm'dir. Binâen'aleyh bu kitap da azîz,[4] hakîmdir. {اِنَّ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ لَاٰيَاتٍ لِلْمُؤْمِنِينَ} Şüphesiz ki göklerde ve yerde mü'minler için çok âyetler var. ❁ Yani delil ve burhana inanmak, tasdik

1 H ve F: "Şüphesiz".
2 B: "sonra".
3 B: "Allah'ındır".
4 H +"ve".

etmek şânından olan kimseler için çok deliller, hüccetler, alâmetler vardır ki Allah teâlâ'nın varlığına, izzet ve kudretine, hikmetine delâlet ederler. Şu hâlde imanı olanlar semâvâtı ve Arz'ı müşahede ve tedkik ile onlardaki âyâtı peyderpey keşfederek delâlet ettikleri hikmet-i ilâhiyeyi fehm ü istihrac edip ona göre güzel güzel hakîmâne ameller yapmaya [4308] çalışmak lâzım gelir. Onun için sonraki Müslümanların bu âyetlerden, bu ilimlerden gāfil kalmaları sukūtlarına sebep olmuş ve fünûnun tabiatçılar elinde ilhâda sapmasına meydan vermiştir (*Âl-i İmrân'da* اِنَّ فٖى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ *[3/190] âyetine bak*). {وَفٖى خَلْقِكُمْ} Sizin yaratılışınızda {وَمَا يَبُثُّ مِنْ دَٓابَّةٍ} ve üretip durduğu hayvanlarda da ❁ yani Allah'ın bir dâbbeden birçoklarını tenevvü' ve tekessür ve tekâmül[1] ettirerek üretip durduğu hayvânâtta da[2] {اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} yakīn edinecek kimseler için âyetler vardır. ❁ Hayvânâtta uzviyetin teşekkülünde, tegaddîsinde[3], tenemmîsinde[4], tevellüd ve tenâsülünde ve böyle ibtidâî bir hücreden başlayıp tekâmül, tenevvü' ederek üremesinde ve a'zâ vezâifinde ve bâhusus mebhas-i beşerde tecellî eden hayat hâdiseleri, her nev'in ve hatta her ferdin tehavvülâtında irâe ettiği tekâmül safhaları itibariyle sade fizik ve kimyâ-yı gayr-i uzvî hâdiselerinden çok daha mütekâmil ve binâen'aleyh Sâni' teâlâ'nın kudret ve hikmetine delâlette daha kavî ve daha zâhir olduğu ve bir de enfüs ve âfâkı câmi' bulunduğu için bunlar îkān ayetleri olarak gösterilmiştir. Demek ki hayvânâtın güzel bir tasnîfi ve hilkat-i beşerin tedkīki ile mutazammın oldukları âyât-ı hikmeti istihrâca çalışmak dahi ehl-i îkānın[5] vezâifindendir. {وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ} Gece ve gündüzün ihtilâfında ❁ değişmesinde yahut birbiri arkasından gelmesinde, ki zamanın gidişini, ömürlerin geçişini gösterir {وَمَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ مِنَ السَّمَٓاءِ مِنْ رِزْقٍ} ve Allah'ın semâdan indirdiği rızıkta ❁ yani rızka sebep olmak itibariyle hem kudret ve hem rahmet cihetinden âyet olan yağmur ve karda {فَاَحْيَا بِهِ الْاَرْضَ} indirip de onunla Arz'a hayat vermesinde

---

1 F, H ve B -"ve tekâmül".
2 H ve F -"da".
3 B -"tegaddîsinde".
4 H ve F: "nümüvvünde".
5 B: "imânın".

❁ hayâtın ilk alâmeti olan bir ihtizaz neş'esiyle toprağı deprendirip türlü türlü nebatlar, ekinler, meyveler [4309] yetiştirmesinde, hem de {بَعْدَ مَوْتِهَا} o[1] Arz'ın ölümünden sonra ❁ hayattan eser kalmayıp kuvve-i nâmiyesi tükendikten, otlar kuruyup ağaçlar yapraklarını, meyvelerini döktükten sonra {وَتَصْرِيفِ الرِّيَاحِ} ve rüzgârları çevirmesinde {اٰيَاتٌ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ} akıl edecek bir kavim için âyetler var. ❁ Zamanın cereyânını ve ömrün geçişini ve zamân ü mekân üzerinde Allah teâlâ'nın doğrudan doğru tasarrufâtını gösteren bu tehavvülât, her tehavvülde bir âhirete doğru gidildiğini ve kıyâs-ı temsîlî tarîkiyle ba'ʿs ba'ʿde'l-mevti ifade ettiği cihetle bu âyetlerde bilhassa aklın, aklı hüsn-i istiʿmâl etmenin ehemmiyeti tasrih olunmuştur ki bunda iki sahife sonra zikri gelecek olan dehrîlerin akıllarındaki noksana da bir tenbih vardır.

{تِلْكَ} İşte bunlar ❁ bu ihtar olunan tekvînî âyetler ve onları anlatan bu tenzîlî âyetler, bu sûre {اٰيَاتُ اللّٰهِ} Allah'ın âyetleridir. ❁ Allah'ın kudret ve iradesini, hikmet ve ahkâmını anlatmak için ikāme ve tenzil buyurduğu delillerdir. {فَبِاَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَ اللّٰهِ وَاٰيَاتِهِ يُؤْمِنُونَ} Allah ve âyetlerinden sonra artık hangi söze inanacaklar? ❁ Yani Allah'a ve âyetlerine inanmadıktan sonra o imansızlar hangi söze inanırlar? Hiç. {وَيْلٌ لِكُلِّ اَفَّاكٍ اَثِيمٍ. يَسْمَعُ اٰيَاتِ اللّٰهِ... إلخ} Ebû Cehil ve Nadr b. Hâris gibiler hakkında nâzil olmuştur. {ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِرًا} ❁ "Israr"ın aslı, eşeğin kulaklarını dikip kıçın kıçın dayatmasıdır.

اَللّٰهُ الَّذٖى سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ لِتَجْرِىَ الْفُلْكُ فٖيهِ بِاَمْرِهٖ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهٖ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَۚ ﴿١٢﴾ وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا مِنْهُۜ اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ ﴿١٣﴾ قُلْ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذٖينَ لَا يَرْجُونَ اَيَّامَ اللّٰهِ لِيَجْزِىَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٤﴾ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ اَسَاءَ فَعَلَيْهَاۘ ثُمَّ اِلٰى رَبِّكُمْ تُرْجَعُونَ ﴿١٥﴾ وَلَقَدْ اٰتَيْنَا بَنٖى اِسْرَٓائٖيلَ الْكِتَابَ وَالْحُكْمَ وَالنُّبُوَّةَ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ

1 B: "ve".

الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى الْعَالَمِينَۚ ﴿١٦﴾ وَاٰتَيْنَاهُمْ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْاَمْرِۚ فَمَا اخْتَلَفُوا
اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْۜ اِنَّ رَبَّكَ يَقْضٖي بَيْنَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فٖيمَا كَانُوا
فٖيهِ يَخْتَلِفُونَ ﴿١٧﴾ ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلٰى شَرٖيعَةٍ مِنَ الْاَمْرِ فَاتَّبِعْهَا وَلَا تَتَّبِعْ اَهْوَٓاءَ الَّذٖينَ
لَا يَعْلَمُونَ ﴿١٨﴾ اِنَّهُمْ لَنْ يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔاۜ وَاِنَّ الظَّالِمٖينَ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍۚ
وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُتَّقٖينَ ﴿١٩﴾ هٰذَا بَصَٓائِرُ لِلنَّاسِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿٢٠﴾ اَمْ
حَسِبَ الَّذٖينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّـَٔاتِ اَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۙ سَوَٓاءً
مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْۜ سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ ﴿٢١﴾

[4311] **Meâl-i Şerîfi**

Allah O'dur ki sizin için denizi musahhar kıldı, onda emri ile gemiler aksın diye, hem fazlından talepte bulunasınız diye ve gerek ki şükredesiniz (12). Hem göklerde ne var yerde ne varsa hepsini kendinden olarak sizin için musahhar kıldı, şüphesiz ki bunda düşünecek bir kavim için[1] *âyetler var (13). Söyle iman edenlere: Allah günlerini ümid etmeyen kimselere mağfiretle muâmele etsinler, çünkü her kavmi kesbleriyle cezâlandıracak (14). Her kim iyi bir iş yaparsa kendi lehine, her kim de kötü yaparsa kendi aleyhinedir, sonra hep döndürülüp Rabbinize götürüleceksiniz (15). Şânım hakkı için, Biz vaktiyle Benî İsrâil'e kitap vermiş, hüküm vermiş, nübüvvet vermiştik ve kendilerini pâk rızıklardan merzuk kılmıştık, hem âlemlerin üstüne geçirmiştik (16). Bu emirden onlara beyyineler de vermiştik, imdi ihtilâf etmeleri sırf kendilerine ilim geldikten sonra aralarında bağy u ihtirastan dolayıdır, muhakkak ki Rabbin onların ihtilâf edip durdukları şeyde kıyamet günü beynlerinde hükmünü verecektir (17). Sonra emirden*[2] *bir şeriat üzere seni me'mur kıldık, onun için sen o şeriata ittibâ' eyle de ilmi olmayanların* [4312] *hevâlarına uyma (18).*

---

1 B -"musahhar kıldı, şüphesiz ki bunda düşünecek bir kavim için".
2 B: "emrinden".

Çünkü onlar Allah'tan gelecek hiçbir şeyi senden def' edemezler ve çünkü zâlimler birbirlerinin velîleri, Allah ise müttakīlerin velîsidir (19). Bu (Kur'an) insanlara basiret nûrları ve yakīn edinecek bir kavim için mahz-ı hidâyet ve rahmettir (20). Yoksa, o kötülükleri[1] yapıp duran kimseler, kendilerini o iman edip sâlih ameller yapan kimseler gibi yapacağız, hayat ve memâtlarını müsâvî kılacağız mı sandılar? Ne fena hükmediyorlar! (21).

{اَللّٰهُ الَّذٖى} Allah: ulûhiyet münhasıran kendinin hakkı olan zü'l-celâli ve'l-kemâl[2] o kadar mün'imdir ki {سَخَّرَ لَكُمُ الْبَحْرَ} size yahut sizin için denizi teshir buyurmuştur.

"**Teshîr**" bir şeyi zorla hizmete koşmak, itaat ve inkıyad ettirmektir. Ve سَخَّرَ لَكُمْ'de lâm sıla veya ta'lîl olmak muhtemildir. Sıla olduğuna göre "size musahhar kıldı" demek olur, ta'lîl olduğuna göre de "sizin için, yani sizin menfaatiniz gaye ve hikmeti için emriyle[3] musahhar kıldı" demek olur, بِاَمْرِهٖ kaydı buna bir işaret gibidir. {لِتَجْرِىَ الْفُلْكُ فٖيهِ[4] بِاَمْرِهٖ} Emriyle onda gemiler cereyan etsin diye ❁ yani sizin menfaatiniz için ise de sizin emrinizle değil O'nun emriyle cereyan etmek için musahhar kıldı. Emri, izn ü irâdesi ve O'na delâlet eden hükm-i şuûnu demektir ki hem geminin hacmi ile aynı hacimdeki su arasındaki hiffet ve sıklet nisbetine ve hem onunla muharrik kuvvet arasındaki şiddet ve mukāvemet nisbetine hem de muhitteki[5] ahvâl[6] ve şerâitin onlarla mütenâsib bir surette sevk u idaresi ahkâmına şâmil olur. Yoksa insanlar her istedikleri gibi denizde tasarruf edemezler, Allah'ın emrine tatbik etmeden sırf kendi emirleriyle gemi yürütemezler. Allah'ın emriyle gemi yürüsün {وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهٖ} ve [4313] Allah'ın fazlından isteyip arayasınız diye ❁ ticaret, dalgıçlık, avcılık vesâir taharrî ve iktisab suretleriyle berr ü bahrda tasarruf edip kazanasınız {وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ} hem de gerek ki

1 H: "kötülükler".
2 B: "ve'l-cemâl".
3 H ve F: "emrimize".
4 B -"فيه".
5 B -"şiddet ve mukāvemet nisbetine hem de muhitteki".
6 F: "ehvâl".

şükredesiniz ❁ bu nimetler yalnız O'nun olduğunu bilip mâbud yalnız O'nu tanıyasınız ve O'nun emirlerini nehiylerini tanıyarak O'na ibadet ve kulluk edesiniz, şirkten, nankörlükten kaçınasınız. Şükür yalnız nimeti ve nimetin zevk u neş'esini sezmek değil, mün'imi tanımak ve nimeti mukabelesinde tâzim etmektir. Hem O'nun[1] nimeti bu kadarla kalmıyor.

{وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ} Hem göklerde ne var ve[2] yerde ne varsa hepsini kendisinden sizin için teshir buyurdu ❁ başka birinin tavassutuyla değil, yalnız kendisinin halk u teshîriyle olarak[3] hepsini sizin menâfi' ve mesâlihinize hizmet ettirmektedir, yahut size musahhar kılmıştır. Taraf-ı sübhânîsinden bir lütuf olmak üzere hepsini bir suretle istihdam edebilirsiniz. {اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ} Şüphe yok ki bunda: bu teshirde tefekkür edecek bir kavim için çok âyetler vardır ❁ ki Allah teâlâ'nın insan üzerindeki nimetinin çokluğuna ve insana olan fazl u inayetinin ehemmiyetine ve insanın Allah'tan başkasına kulluğu câiz olamayacağına delâlet eder. Bu âyet çok câlib-i dikkat bir âyettir. Evvelâ, müfessirîn buradaki جَمِيعاً مِنْهُ kaydının i'râbında birkaç vecih göstermişlerdir. Zemahşerî "جَمِيعاً مِنْهُ kavlinde مِنْهُ'nun mânası nedir ve i'râbdan mevkii ne oluyor?" suâline karşı der ki: "Hâl mevkiindedir, mâna[4] şudur: أنه سخر هذه الأشياء كائنة منه وحاصلة من عنده، يعنى: أنه مكوّنها وموجدها بقدرته وحكمته O bütün bu eşyâyı O'ndan olarak, O'nun indinden husûle gelmiş olarak teshir etti, yani O kudret ve hikmeti ile onların mükevvin ve mûcidi, sonra da halkına teshir edenidir. Mahzuf bir mübtedânın haberi [4314] olmak da câizdir: هِيَ جَمِيعاً مِنْهُ demek olur. Bir de سَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ yukarıdaki سَخَّرَ لَكُمْ'ü tekid olmak diye başlanılmak[5] da câizdir. مَا فِى الْاَرْضِ Mübtedâ مِنْهُ haber olmak da câizdir."[6]

1 H: "bunun".
2 B -"ve".
3 H ve F -"olarak".
4 M ve B: "yani".
5 H: "başlanmak".
6 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 288:

Taberî İbn Abbas'tan كل شيء هو من الله تعالى yani her şey Allah teâlâ'dandır diye nakleder.[1] Ki bütün müfessirîn ve muhaddisîn bunu Zemahşerî'nin dediği gibi Allah teâlâ tarafından halk u îcad olunmuştur diye anlarlar. Hikâye olunur ki Hârûn Reşid'in huzurunda Nasârâ râhiblerinden birisi Hazret-i Îsâ hakkındaki itikadına Kur'an'dan وَكَلِمَتُهُۥٓ أَلْقٰيهَآ إِلٰى مَرْيَمَ وَرُوحٌ مِنْهُ [en-Nisâ 4/171] kavliyle[2] istidlâl etmek istemiş, "مِنْ teb'îz ifade eder" demişti, ona karşı Alî b. Hüseyin[3] b. Vâkıd da bu âyeti okumuş جَمِيعاً مِنْهُ ne ise رُوحٌ مِنْهُ de odur. Her şey Allah'ın cüz'ü demek olamayıp Allah'ın[4] mahlûku demek olduğu gibi, Îsâ da Allah tarafından halkedilmiş bir rûh demek olduğunu anlatmıştır.[5]

Vahdet-i vücudcu sûfiyyenin ise burada başka bir neş'esi vardır: Âlûsî'nin beyanı vechile sûfiyyeden Şeyh İbrâhîm-i Kûrânî[6] demiştir ki: "Mahlûkat vücûd-i müfâzın ta'ayyünâtıdır, vücûd-i müfâz, 'amâ' tesmiye olunan nefes-i Rahmânînin suretidir. Şöyle ki: Amâ nefsü'l-emrde mütemeyyiz umûr-ı 'ademiyeden ibaret olan hakāik üzere inbisat eylemiştir, inbisat hâdistir, ve amâ mâhiyyâta iktirânı haysiyetinden

---

فإن قلت: ما معنى «مِنْهُ» في قوله «جَمِيعاً مِنْهُ» وما موقعها من الإعراب، قلت: هي واقعة موقع الحال، والمعنى: أنه سخر هذه الأشياء كائنة منه وحاصلة من عنده، يعنى: أنه مكوّنها وموجدها بقدرته وحكمته، ثم مسخرها لخلقه. ويجوز أن يكون خبر مبتدإ محذوف، تقديره: هي جميعا منه، وأن يكون «وَسَخَّرَ لَكُمْ» تأكيدا لقوله تعالى «سَخَّرَ لَكُمْ» ثم ابتدئ قوله: «ما فِي السَّماواتِ وَما فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ» وأن يكون «ما فِي الْأَرْضِ» مبتدأ، و»مِنْهُ» خبره.

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 65:

عن ابن عباس قوله «وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الأَرْضِ جَمِيعًا مِنْهُ» يقول: كل شيء هو من الله، وذلك الاسم فيه اسم من أسمائه، فذلك جميعا منه، ولا ينازعه فيه المنازعون، واستيقن أنه كذلك.

2 B: "âyetiyle".

3 H, F, M ve B: "Hüseyin b. Ali".

4 B -"cüz'ü demek olamayıp Allah'ın".

5 Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IV, 143. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XI, 96-98; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 144:

وليست للتبعيض كما فهمه بعض النصارى فادعى أن عيسى جزء من الله تعالى، فرد عليه علي بن الحسين بن واقد المروزي حين استدل النصراني بأن في القرآن ما يشهد لمذهبه وهو قوله: «وروح منه»، فأجابه ابن واقد بقوله: «وسخر لكم ما في السماوات وما في الأرض جميعا منه» وقال: إن كان يجب بهذا أن يكون عيسى جزأ منه وجب أن يكون ما في السموات وما في الأرض جزأ منه، فانقطع النصراني وأسلم. وصنف ابن واقد إذ ذاك كتاب النظائر.

6 M: "Gûrânî". Ebü'l-İrfân (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm b. Hasen b. Şihâbiddîn el-Kûrânî eş-Şehrezûrî (ö. 1101/1690) Şâfiî fakihi, muhaddis ve mutasavvıftır. Çeşitli İslâmî ilimlerde uzmanlık seviyesinde derinleşen Kûrânî'nin Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerini savunan *İthâfu'z-zekî bi-şerhi't-Tuhfeti'l-Mürsele* isimli eserinin yanısıra çok sayıda eser ve risalesi bulunmaktadır. Toplu risaleleri *Mecmû'u resâili'l-Allâme el-Molla el-Kûrânî* ismiyle üç cilt halinde neşredilmiştir (nşr. Muhammed Berekât, Ali Muhammed Zeynû, Sâriye Fâyiz Aclûnî, Dârü'l-Lübâb: İstanbul-Beyrut, 2020) (Bk. Recep Cici, "Kûrânî", *DİA*, XXVI, 426).

Hak teâlâ'nın zâtının gayrıdır. Çünkü Zât-ı Hak sübhanehu mâhiyyâta iktiran etmeyen vücûd-ı mahzdır. Binâenʿaleyh mevcûdât, amâda hâdis ve bununla kāim suretlerdir. Allah teâlâ da onların kayyûmudur. Zira celle ve alâ o suretlere bekā ile imdad eden evvel-i bâtındır. Ve bundan havâdisin Zât-ı Hak ile kıyâmı lâzım gelmez. Ve Hak sübhanehu'nun onlara[1] madde[2] olması da lâzım gelmez. Çünkü Hak teâlâ'nın vücûdu, mâhiyyâttan mücerreddir: Onlara gayr-i mukterindir, onlara göre müteʿayyin olan ancak amâdır ki vücûd-i müfâzdır."[3] Bu ifade halkı işrak nazariyesine bir tatbik oluyor, halk u îcad [4315] tâbiri yerine ifâza-i vücud tâbirini koymak daha nezih bir ifade değildir. Bunun[4] için beyan olunduğu üzere müfessirîn ve muhaddisînin ifadeleri daha vâzıh ve daha ziyade şâyân-ı tercihtir. Bizim zevkimize kalırsa, مِنْهُ "تسخيرا كائنًا منه" mânasıyla سَخَّرَ'den mefʿûl-i mutlak olmak makām-ı minnete daha muvâfıktır. Yani bu teshir ne insanlardan ne de eşyâdan bir sebebiyet ve iktizâ ile değil, mahza Allah'ın insanlara bir lütfu inâyetinden neş'et etmiştir ve onun için yalnız O'na ubûdiyet ile şükr eylemelidir. Bu anlaşıldıktan sonra gelelim diğer bir işkâle: Burada سَخَّرَ لَكُمْ gerek "size teshir etti" demek olsun, gerekse "sizin için teshir etti" demek olsun ikisinde de insanların bütün eşyâdan daha ehemmiyetli olduğunu ifade eder. Zira bütün semâvât ve Arz'daki eşyânın insana musahhar olması insanın hepsine hâkimiyetini ifade edeceği gibi, insan için musahhar olması da insanın gāye-i hilkat olmasını ifade eder, her iki takdirde ise insan diğer eşyâdan daha mütekâmil bir hilkatte yaratılmış demek olacağından "لَخَلْقُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ[5] [el-Mü'min 40/57]

1 F ve M: "onda".

2 M ve B -"madde".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XIII, 144:

وقال الشيخ إبراهيم الكوراني من الصوفية: إن المخلوقات تعينات الوجود المفاض الذي هو صورة النفس الرحماني المسمى بالعماء وذلك أن العماء قد انبسط على الحقائق التي هي أمور عدمية متميزة في نفس الأمر والانبساط حادث والعماء من حيث اقترانه بالماهيات غير ذات الحق تعالى فإنه سبحانه الوجود المحض الغير المقترن بها فالموجودات صور حادثة في العماء قائمة به والله تعالى قيومها لأنه جلّ وعلا الأول الباطن الممد لتلك الصور بالبقاء ولا يلزم من ذلك قيام الحوادث بذات الحق تعالى ولا كونه سبحانه مادة لها لأن وجوده تعالى مجرد عن الماهيات غير مقترن بها والمتعين بحسبها هو العماء الذي هو الوجود المفاض منه تعالى بإيجاده جلّ شأنه.

4 H: "Onun".

5 B -"وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ".

âyetiyle bu âyet beyninde bir teʿâruz olmaz mı?" diye bir sual hatıra gelir. Müfessirlerden buna taarruz edenine[1] müsâdif olmadığımdan âyetin lüzum gösterdiği tefekkür ile bunu şöyle anlayabileceğimizi arzederim:

İnsanın iki haysiyeti vardır, birisi bedenî, birisi de rûhî haysiyetidir. Beden haysiyetiyle bedîhîdir ki insanın hilkati semâvât ve Arz'ın yanında bir zerre denemeyecek kadar küçüktür. Lakin rûh haysiyetine gelince وَنَفَخْتُ فٖيهِ مِنْ رُوحٖى [Sâd 38/72] izâfetiyle şereflendirilmiş ve قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّٖى [el-İsrâ 17/85] beyânıyla iʿlâ edilmiş olan rûh-i insânî diğer ecrâm ve ecsâm âleminin hâiz olmadığı yüksek bir cemʿiyyeti hâizdir. Ve işte bu âyette beyan buyurulan teshir de bu haysiyetledir. İnsanın bir nazarla Arz ve semâdan ne kadar geniş bir sahayı görebildiği mülâhaza olunursa bu teshîrin bir lahzası mütalaa edilmiş olur. Bu âyetin [4316] bilhassa tefekkür âyeti olmak üzere ihtar edilmiş olması da gösterir ki buradaki umûmî teshirden murad teshîr-i rûhânîdir, teshîr-i fiilî ona terettüb eder. Bu suretle bu âyet daha çok tefekkürlerle terakkīye müsâid ise de bu kadar işaret elverir. Yalnız şunu bir daha ihtar edelim ki bu tefekkürün ilk neticesi insana bu teshîri inayet buyurmuş olan Zât-ı ecell ü aʿlâ'nın vahdâniyetini bilerek nimetlerine şükretmek kaziyyesi olacağını unutmayalım.

{قُلْ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا يَغْفِرُوا لِلَّذٖينَ لَا يَرْجُونَ اَيَّامَ اللّٰهِ} İman edenlere söyle o Allah günlerini ümid etmeyen kimselere mağfiretle muâmele etsinler. ❁ Araplar, harb gibi büyük tarihî vakʿalara "eyyâm" tabir ederler. Meselâ Arabın büyük târihî vakʿalarına "eyyâm-ı Arab" denilir ki meşhur bir mecazdır. Bu suretle "eyyâmullah" da Allah'ın düşmanlarına îkāʿ ettiği vekāyiʿ, yahut Allah'ın mü'minlere nusreti, sevab ve mükâfâtı, vaadi, kâfirlere kahr u azâbı, vaʿîdi için tâyin buyurduğu vakitler demek olur ki şununla îzah edilmiştir de denebilir: {لِيَجْزِىَ قَوْمًا بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} Bir kavmi kesbleriyle cezâlandırmak için ❁ olan günler yahut cezâlandıracağı için mağfiret etsinler. Bu cümle emrin, yahut cevâbı olan يَغْفِرُوا'nun illetidir. Yahut da "eyyâmullah"ın beyânı mesâbesinde kaydı olup dolayısıyla

---

1 B: "edene".

emrin hikmetini de ifade eder. "Kavim" de mü'minler yahut kâfirler yahut her ikisi olabilir, cezâ da ona göre mücâzat ve mükâfâta şâmildir. Birisi Hazret-i Ömer'e sebbetmiş, o da onu yakalamak istemiş, affetmesi için bu âyet nâzil olmuştur deniliyor.[1] Maksud, lüzûmunda harbden nehiy değil, ferdî olarak âdî münâzaʿalardan nehiydir. Binâenʿaleyh kıtal âyetleriyle bunun neshi lâzım gelmez, hatta eyyâmullah ile ona işaret vardır.

{وَمَنْ اَسَٓاءَ فَعَلَيْهَا ۞ وَلَقَدْ اٰتَيْنَا بَنٖٓى اِسْرٰٓائٖيلَ} [Fussilet 41/46] Hükmünün yalnız ferdde değil, cemiyette de cereyânına misâldir. Nitekim [4317] İsrâ'da اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ وَاِنْ اَسَأْتُمْ فَلَهَا [17/7] buyurulmuştu, bak. {الْكِتَابَ} Kitap ۞ Tevrat yahut Zebur ve İncil'e dahi şâmil olmak üzere cins-i kitab {وَالْحُكْمَ} hüküm ۞ hükûmet {وَالنُّبُوَّةَ} ve nübüvvet ۞ çünkü Benî İsrâil'de çok enbiyâ gelmiştir {وَاٰتَيْنَاهُمْ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْاَمْرِ} ve onlara bu emirden beyyineler verdik ۞ bu din emrinden açık deliller, yahut mucizeler verdik. İbn Abbas Hazretleri demiştir ki: "Bu emirden murad emr-i Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Yani Hâtemü'l-enbiyâ'nın geleceğini ve Tihâme'den Yesrib'e hicret edeceğini beyan etmişti[2] (*Sûre-i Bakara'ya bak*.) {يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} Kıyamet günü ۞ Allah günlerinden bir gün ki o günkü kazâ, hakkıyla muâhaze ve cezâdır. {ثُمَّ جَعَلْنَاكَ عَلٰى شَرٖيعَةٍ مِنَ الْاَمْرِ} Sonra emirden bir şeriat üzere seni me'mur kıldık ۞ *Bahr*'da der ki: "Kelâm-ı Arabda 'şerîʿat' nâsın ırmaklardan ve emsâlinden su almaya vardıkları mevzidir, din şerîʿatı da bu mânadandır, çünkü nâs ondan Allah'ın emirlerine ve rahmetine ve kurbüne erer."[3] Râgıb da demiştir ki: "Şerʿ aslında masdardır. Sonra açık ve geniş yola isim yapılmış

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 837:

نزلت في عمر بن الخطاب رضي الله عنه وذلك أن رجلا من كفار مكة شئتم عمر بمكة، فهمّ عمر أن يبطش به فأمره الله بالعفو والتجاوز فقال: «قُلْ لِلَّذِينَ آمنوا» يعني عمر...

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XX, 141:

قوله تعالى: «وَآتَيْنَاهُمْ بَيِّنَاتٍ مِنَ الْأَمْرِ» قال ابن عباس: يعني ما بين لهم من أمر النبي صلى الله عليه وسلم وأنه مهاجر من تهامة إلى يثرب يكون أنصاره أهل يثرب.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 419:

والشريعة في كلام العرب: الموضع الذي يرد فيه الناس في الأنهار والمياه، ومنه قول الشاعر:

وفي الشرائع من جيلان مقتنص   رب الثياب خفي الشخص منسرب

فشريعة الدين من ذلك، من حيث يرد الناس أمر الله ورحمته والقرب منه.

'şer'', 'şir'a' ve 'şerî'at' denilmiştir. Bu da dinde tarîkat-i ilâhiyeye istiare edilmiştir. Bazıları "şerî'at"a şeriat denilmesi, şerî'a-i mâ'ya şu vechile bir teşbih olduğunu söylemişlerdir: Çünkü hakikat ve sıdk üzere ona sülûk eden hem kanar, hem temizlenir; kanmaktan murad bazı hukemânın dediğidir: 'İçerdim kanmazdım, vaktâ ki Allah'ı tanıdım içmeden kandım.' Temizlenmekten murad da اِنَّمَا يُرِيدُ اللّٰهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً [el-Ahzâb 33/33] mazmûnudur."[1] Burada شَرِيعَةٍ'da tenvin tâzim içindir; "emr", din işi, yahut Allah'ın emri demektir, yani bu Kur'an'da beyan [4318] olunduğu üzere Allah'ın sana vahy eylediği emr ü nehyinden bir büyük ve geniş yol, muazzam bir şeriat üzere seni me'mur ettik[2] {فَاتَّبِعْهَا} onun için o şeriata ittibâ' et ❁ kendini ona uydur da {وَلَا تَتَّبِـعْ اَهْوَٓاءَ الَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ} bilmeyenlerin hevâlarına uyma ❁ Allah'ın ahkâmına ilmi bulunmayan veya ilmin muktezâsına tâbi' olmayan kimseler sırf kendi keyf ü heveslerinin arkasında koşarlar. Hevâlar ise ferde göre ihtilâf eder, Benî İsrâil gibi ihtilâfa düşürür, Allah'ın gazabına götürür. Şeriat ise toplar, tevhid ile rızâsına götürür. Şeriatı tâkip et de câhillerin hevâlarına uyma {اِنَّهُمْ لَنْ يُغْنُوا عَنْكَ مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاً} çünkü onlar Allah'tan gelecek hiçbir şeyi senden def' edemezler, ❁ onlara uyduğun takdirde Allah'tan gelecek olan[3] azab ve ikābdan seni hiçbir suretle kurtaramazlar {وَاِنَّ الظَّالِمِينَ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍ} ve çünkü zâlimler birbirlerinin velîleridirler. ❁ Onun için onlara yalnız zâlim olanlar uyar dost olur {وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُتَّقِينَ} Allah ise müttakīlerin velîsidir, ❁ zulümden, haksızlıktan korunanları sever, onlara yardım eder. Onun için sen o câhillere, zâlimlere uyma da takvâya devam et, korun.

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 450-451:

والشَّرْعُ: مصدر، ثم جعل اسما للطريق النّهج فقيل له: شِرْعٌ، وشَرْعٌ، وشَرِيعَةٌ، واستعير ذلك للطريقة الإلهيّة. قال تعالى: «لِكُلٍّ جَعَلْنا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهاجاً» (المائدة ٥/٤٨)... قال بعضهم: سمّيت الشَّرِيعَةُ شَرِيعَةً تشبيها بشريعة الماء من حيث إنّ من شرع فيها على الحقيقة المصدوقة روى وتطهّر، قال: وأعني بالرّيّ ما قال بعض الحكماء: كنت أشرب فلا أروى، فلمّا عرفت الله تعالى رويت بلا شرب. وبالتّطهّر ما قال تعالى: «إِنَّما يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً» (الأحزاب ٣٣/٣٣)...

2 Burada Mettâ İncilinin Eş'iyâ Peygamber'e atfen naklettiği şu kelâmın itmâmı vardır: "İşte intihab eylediğim mustafâ kulum, râzı olduğum habîbim, rûhumu onun üzerine koyacağım o tâifelere şeriat ilan edecektir. Münâza'a etmeyecek, bağırmayacak, onun sadâsını kimse meydanlarda işitmeyecektir. Tâ şeriatı muzaffer edinceye dek ezilmiş kamışı kırmayacak ve tüter fitili söndürmeyecektir. Tâifeler dahi onun ismine ümid edeceklerdir." لَيْسَ بِفَحَّاشٍ وَلَا صَخَّابٍ فِي الْأَسْوَاقِ Yani fâhiş söylemez, sokaklarda bağırmaz vasfı Tevrat'ta Hâtemü'l-enbiyâ'nın evsâfındandır. [Dârimî, Mukaddime, 2/8] [Müellifin notu].

3 B -"olan".

{هٰذَا} Bu ❁ Kur'an yahut bilhassa bu öğüt veya şeriata ittibâʿ ile ittikā emri {بَصَٓائِرُ لِلنَّاسِ} insanlara basiret nûrlarıdır. ❁ Hevâ, şehevâta ittibâ insanların kalblerini körlettiği, hakkı idraklerine mâniʿ olduğu gibi, Allah'ın kelâmını [4319] ve emirlerini tutarak şeriatına ittibâʿ etmek de insanların hakka doğru kalb gözlerini açan basiret nûrlarıdır {وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ} ve îkān şânından olan kimseler için hak ve savâbı gösteren bir hidâyet ve saadete erdirecek bir rahmettir.

{اَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّـَٔاتِ} Yoksa kötülükler işleyip duran, seyyiât işlemekle bulaşık ve yaralı olan kimseler sandılar mı {اَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} ki kendilerini o iman edip de sâlih ameller yapan kimseler gibi yapacağız, {سَوَٓاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ} dirimlerini[1] ölümlerini müsâvî kılacağız? ❁ Öyle mi sandılar? Yani dünyâ hayatta kendileri hakkında يَغْفِرُوا لِلَّذِينَ لَا يَرْجُونَ اَيَّامَ اللّٰهِ diye afv u müsamaha ile emrettik diye âhirette de öyle olacaklar, mü'minler gibi mağfirete erecekler mi zannettiler? {سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ} Ne fena hükmediyorlar. Hâlbuki:

وَخَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ وَلِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿٢٢﴾ اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُ وَاَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰى عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلٰى سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلٰى بَصَرِهِ غِشَاوَةًۜ فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللّٰهِۜ اَفَلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٢٣﴾ وَقَالُوا مَا هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَٓا اِلَّا الدَّهْرُۚ وَمَا لَهُمْ بِذٰلِكَ مِنْ عِلْمٍۚ اِنْ هُمْ اِلَّا يَظُنُّونَ ﴿٢٤﴾ وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ مَا كَانَ حُجَّتَهُمْ اِلَّٓا اَنْ قَالُوا ائْتُوا بِاٰبَٓائِنَٓا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٢٥﴾ قُلِ اللّٰهُ يُحْيِيكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ فِيهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٢٦﴾

[4320] **Meâl-i Şerîfi**

Hâlbuki Allah o gökleri ve yeri hak ile halketti, hem de her nefsi hiç hakları yenmeksizin kazandığı ile cezâlandırmak için (22). Ya şimdi

---

1 F, M ve B: "dirimleri".

baksana o kimseye ki ilâhını hevâsı ittihaz etmiş, Allah da onu bir ilim üzerine şaşırtmış, kulağını ve kalbini mühürleyip gözüne de bir perde çekmiştir; artık onu Allah'tan sonra kim yola getirir? Hâlâ da düşünmez misiniz? (23) Hem dediler ki: "O hayat[1] sırf bizim dünya hayatımızdan ibarettir, ölürüz ve yaşarız ve bizi ancak dehr helâk[2] eder." Hâlbuki buna dair bir ilimleri yoktur, onlar sade zannederler (24). Karşılarında açık açık beyyineler hâlinde âyetlerimiz okunurken şöyle demekten başka bir tutunacakları yoktur[3]: "Haydi babalarımızı getirin doğru iseniz!" (25) De ki: "Size Allah hayat veriyor, sonra sizi O öldürür, sonra da sizi kıyamet gününe toplayacak velâkin nâsın ekserîsi bilmezler" (26).

[4321] {وَخَلَقَ اللّٰهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ} Hâlbuki Allah o gökleri ve yeri hak ile halketti ❁ zulüm ile değil, hakk u hakkāniyete mülâbis olarak her birinin husûsiyetinde gerek birbirine ve gerek hâlıklarına nazaran vâcib olan adl ü hikmeti gözeterek yarattı. Bu âyet evvelki hükme bir delil siyâkındadır. Çünkü hak ile yaratış zâlimden mazlûmun hakkını alıvermek ve iyi ile kötüyü müsâvî tutmayıp iyiye iyiliğinin, kötüye de kötülüğünün cezâsını vermek demek olan adaleti iktizâ eder. Şu hâlde bu, bugün şu[4] dünyada olmuyorsa yarın âhirette olmak lâzım gelir. Onun için bu mâna tasrih olunarak buyuruluyor ki:

{وَلِتُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} Hem her nefis hakları yenmeksizin kazandığıyla cezâlandırılmak, yani iyiye iyi, kötüye kötü karşılığı verilmek için yaratılmıştır. Binâen'aleyh kötülük yapanların istikbâli iyilik yapanların istikbâline müsâvî olamaz, birisi mücâzat görürken diğeri mükâfat görecektir, böyle olunca {اَفَرَاَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ اِلٰهَهُ هَوٰيهُ} gördün a şimdi o kimseyi ki ilâhını hevâsı ittihaz etmiş ❁ hakkı düşünmeyip keyfi ne[5] isterse onu mâbud edinmiş, kendi zevkinin sevdâsına düşmüş {وَاَضَلَّهُ اللّٰهُ عَلٰى عِلْمٍ}

1 H ve F -"hayat".
2 H: "ihlâk".
3 H: "olmadı".
4 H: "bu".
5 H: "keyif neyi".

Allah da bir ilim üzerine onu şaşırtmış ❁ yani bir ilmi olmakla beraber şaşırtmış فَمَا[1] اخْتَلَفُوا اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَهُمُ الْعِلْمُ kabîlinden olmuş {وَخَتَمَ عَلٰى سَمْعِهٖ وَقَلْبِهٖ} ve kulağını ve[2] kalbini üstünden mühürlemiş {وَجَعَلَ عَلٰى بَصَرِهٖ غِشَاوَةً} ve gözüne bir perde çekmiştir. ❁ Zira hevâ ve şehvet gözü kör, kulağı sağır, kalbi hissiz eder; o kimse âlim de olsa ilmine rağmen hakkı duymaz olur, nitekim feylesofların ve dünya hayatına[3] düşkün din âlimlerinin birçoğu böyle olmuştur. {فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللّٰهِ} [4322] Artık onu Allah'tan sonra kim yola getirebilir? ❁ Yani Allah şaşırttıktan sonra kimin haddine ki hidâyet etsin {اَفَلَا تَذَكَّرُونَ} ya hâlâ düşünmeyecek misiniz? ❁ Bu ihtârât karşısında hevânızı[4] bırakarak ilmin muktezâsına göre bir düşünüp hakk u âkıbeti anlamayacak mısınız? Bunların dalâllerini ve sem' u kalblerinin hatmi ahkâmını beyan ile buyuruluyor ki: {وَقَالُوا} ve dediler ❁ yani ilme karşı hevâlarını ilâh ittihaz edenler sapkınlıklarından dediler ki {مَا[5] هِيَ اِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا} dünya hayatımızdan başka hayat yoktur ❁ hayat denilen ondan ibarettir {نَمُوتُ وَنَحْيَا} ölürüz ve yaşarız ❁ öleceğimizi bilmekle beraber dünyâ hayatı[6] yaşarız, ondan ötesi yoktur {وَمَا يُهْلِكُنَٓا اِلَّا الدَّهْرُ} bizi başka değil, ancak dehr helâk eder.

"**Dehr**" aslında âlemin müddet-i bekāsı demektir[7]. دهر اي غلبه fiilinden masdar da olur. Râgıb der ki: "'Dehr' âlemin vücûdunun başlangıcından nihâyetine kadar olan müddetin ismidir. هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ [el-İnsân 76/1][8] Sonra çok bir müddete dahi ıtlak edilir; 'zaman' az bir müddete de ıtlak edilmek itibariyle bundan farklıdır. 'Filânın dehri' onun müddet-i hayâtı demek olur. Bir de 'dehr' masdar olur, دَهَرَ فلانا نائبة دهرًا denilir, filâna bir felâket bir sarış sardı demektir."[9] Şu hâlde "dehr"

---

1 H, F, M ve B: "وما".
2 B -"ve".
3 H: "hayata".
4 F, M ve B: "hevâları".
5 H, F, M ve B: "ان".
6 H +"ile"; F +"iyi".
7 M: "demekti".
8 "Filhakîka geldi insan üzerine dehirden bir müddet o anılır bir şey olmadı."
9 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 319:
الدّهر في الأصل: اسم لمدّة العالم من مبدأ وجوده إلى انقضائه، وعلى ذلك قوله تعالى: «هَلْ أَتى عَلَى الْإِنْسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ» (الدهر ١/٧٦)، ثمّ يعبّر به عن كلّ مدّة كثيرة، وهو خلاف الزمان، فإنّ الزّمان يقع على المدّة القليلة والكثيرة، ودَهْرُ فلان: مدّة حياته، واستعير للعادة الباقية مدّة الحياة، فقيل: ما دهري بكذا، ويقال: دَهَرَ فلانا نائبة دَهْراً، أي: نزلت به.

ya masdar ya isim olur. Masdar olduğuna göre kahr u galebe ve istîlâ mânasına gelir, isim olduğu vakit de asıl mânası zamân-ı kül, yani bütün âlemin baştan nihâyete kadar cereyân-ı[1] müddetidir ki bu bilhassa lâm ile "ed-dehr"dir. Bundan mâʿadâ bir de uzun bir zaman, müddet-i kesîre mânasına gelir ki lâmsız nekre olarak دهراً denildiği zaman bu mâna daha mütebâdirdir. İmâm-ı Aʿzam Ebû Hanife hazretleri nekre olan bu [4323] "dehr"in mânasında, yani ne kadar bir zamana ıtlak edildiğinde tevakkuf etmiştir.[2] "Zaman" kelimesi ise dehrin az veya çok bütün eczâsında da kullanıldığı cihetle eʿam ve küllî olmuş oluyor. "Zaman" mâzî, hâl ve istikbal kısımlarına ayrılır. "ed-Dehr" ise âlemin baştan âhire kadar bir imtidâdının ifadesi demek olduğundan "zaman", "dehr"in makāmâtından olarak mülâhaza olunur. Burada "ed-dehr" üç mânadan her birine haml olunabilir ise de en ziyade murûr-ı zaman, tûl-i zaman diye tefsir edilmiştir. Çünkü mevzûʿ-i bahis olan ihlâk, âlemin nihâyeti olan ihlâk-i küllî değil ihlâk-i baʿzdır.

وَلِلّٰهِ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يَوْمَئِذٍ يَخْسَرُ الْمُبْطِلُونَ ﴿٢٧﴾ وَتَرٰى كُلَّ اُمَّةٍ جَاثِيَةًۜ كُلُّ اُمَّةٍ تُدْعٰٓى اِلٰى كِتَابِهَاۜ اَلْيَوْمَ تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٨﴾ هٰذَا كِتَابُنَا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّۜ اِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٢٩﴾ فَاَمَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَيُدْخِلُهُمْ رَبُّهُمْ ف۪ي رَحْمَتِه۪ۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْمُب۪ينُ ﴿٣٠﴾ وَاَمَّا الَّذ۪ينَ كَفَرُواࣞ اَفَلَمْ تَكُنْ اٰيَات۪ي تُتْلٰى عَلَيْكُمْ فَاسْتَكْبَرْتُمْ وَكُنْتُمْ قَوْمًا مُجْرِم۪ينَ ﴿٣١﴾ وَاِذَا ق۪يلَ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ وَالسَّاعَةُ لَا رَيْبَ ف۪يهَا قُلْتُمْ مَا نَدْر۪ي مَا السَّاعَةُۙ اِنْ نَظُنُّ اِلَّا ظَنًّا وَمَا نَحْنُ بِمُسْتَيْقِن۪ينَ ﴿٣٢﴾ وَبَدَا لَهُمْ سَيِّـَٔاتُ مَا عَمِلُوا وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِه۪ يَسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿٣٣﴾ وَق۪يلَ الْيَوْمَ نَنْس۪يكُمْ كَمَا نَس۪يتُمْ لِقَٓاءَ يَوْمِكُمْ هٰذَا وَمَأْوٰيكُمُ النَّارُ وَمَا لَكُمْ مِنْ نَاصِر۪ينَ

---

1 F: "cereyânı".

2 Ebû Bekir el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî,* VII, 436:

فإن أبا حنيفة قال: لا أدري ما الدهر.

Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* V, 266:

ولم يعرف أبو حنيفة معنى دهرا فلم يجب فيه بشيء.

﴿٣٤﴾ ذٰلِكُمْ بِاَنَّكُمُ اتَّخَذْتُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ هُزُوًا وَغَرَّتْكُمُ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَاۚ فَالْيَوْمَ لَا يُخْرَجُونَ مِنْهَا وَلَا هُمْ يُسْتَعْتَبُونَ ﴿٣٥﴾ فَلِلّٰهِ الْحَمْدُ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَرَبِّ الْاَرْضِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿٣٦﴾ وَلَهُ الْكِبْرِيَٓاءُ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۖ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٣٧﴾

[4324] **Meâl-i Şerîfi**

Ve Allah'ındır bütün göklerin ve yerin mülkü, ve o gün ki Sâʿat gelecek o gün o mubtıller hep hüsrâna düşeceklerdir (27). Ve her ümmeti görürsün ki diz çökmüştür ve[1] her ümmet kitabına davet olunuyordur, bugün o yaptığınız amellerin cezâsı verilecek (28). İşte kitabımız, yüzünüze karşı hakkı söylüyor, çünkü Biz sizin yaptıklarınızı hep istinsah ediyorduk (29). İşte o iman edip de yaraşıklı işler yapmış olan kimseler o vakit onları [4325] Rableri rahmeti içine koyacak, işte o fevz-i mübîn o (30). Küfredenlere gelince: Değil mi karşınızda Benim âyetlerim okunurdu da siz[2] kibirlenmek istedinizdi ve mücrim bir kavim idiniz? (32) Hem "Allah'ın vaadi haktır ve o Sâʿatin geleceğinde şüphe yoktur" denildiğinde demiştiniz ki: "Bilmiyoruz Sâʿat nedir? Yalnız bir zandır zannediyoruz fakat biz yakīn edinmiş değiliz" (32). Derken onlara yaptıkları amellerin kötülükleri yüz göstermiş ve o istihzâ edip durdukları şey kendilerini kuşatıvermiştir (33). Ve denilmiştir ki "bugün Biz sizi, sizin bu gününüzün geleceğini unuttuğunuz gibi unutacağız, yatağınız ateştir ve sizin için yardımcılardan bir eser de yoktur (34). Bunun sebebi, çünkü siz Allah'ın âyetlerini eğlence yerine tuttunuz ve dünyâ hayat sizi mağrur etti"; onun için bugün ateşten çıkarılmazlar ve kendilerinden tarziye de kabul edilmez (35). Binâenʿaleyh hamd Allah'ın, O göklerin rabbi, yerin de rabbi Rabbü'l-âlemîn'in (36). Ve göklerde, yerde büyüklük O'nun, O öyle Azîz, öyle Hakîm (37).

{وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ} ❁ "Sâʿat", aslında Râgıb'ın beyan ettiği vechile zamanın eczâsından bir cüzdür, buna teşbîhen kıyamete de denilir اِقْتَرَبَتِ

1 F ve M -"ve".
2 H ve F -"siz".

يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةُ [el-Kamer 54/1][1], وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ [ez-Zuhruf 43/85] ve يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ [el-Ârâf 7/187; el-Ahzâb 33/63; en-Nâziât 79/42] gibi. Bunun iki vechi vardır: Birisi وَهُوَ اَسْرَعُ الْحَاسِبِينَ [el-Enʿâm 6/62] buyurulduğu üzere hesâbının sürʿatidir. Birisi de şöyle tebyin olunan mazmundur كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا عَشِيَّةً اَوْ ضُحٰيهَا [en-Nâziʿât 79/46][2], لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ [el-Ahkâf 46/35][3], وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ [er-Rûm 30/55] evvelkisi kıyamet, ikincisi zamanın bir cüz'-i kalîlidir. Bir de denilmiştir ki kıyamet mânasına Sâʿat üçtür: 1. Sâʿat-i kübrâ ki insanların muhasebe için baʿsidir, nitekim «لا تقوم السّاعة حتّى يظهر الفحش والتّفحّش وحتّى يعبد الدّرهم والدّينار...» إلى غير ذلك "fuhuş ve tefahhuş açıklanıncaya ve dirhem ü dînâra tapılıncaya ilh... şöyle şöyle oluncaya kadar Sâʿat kıyam etmez"[4] hadîsinde Aleyhissalâtü vesselâm buna işaret buyurmuştur. 2. Sâʿat-i vustâ, bir karn ahâlisinin ölümüdür. Nitekim rivayet olunduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm Abdullah b. Üneys'i görmüş, "bu gulâmın ömrü uzarsa Sâʿat kıyam edinceye kadar ölmez" buyurmuş[5] [4326] idi ki müşârünileyh sahabenin en son vefat edenidir deniliyor. 3. Sâʿat-i suğrâ, insanın ölümüdür ki her insanın sâʿati kendi ölümüdür.[6] قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقَاءِ اللّٰهِ حَتّٰى اِذَا جَاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً [el-Enʿâm 6/31] gibi bazı âyetlerde de "sâʿat" bu mânayadır.[7]

---

1 "Yaklaştı Sâʿat…"

2 "Onu görecekleri gün onlar, sanki bir akşam veya kuşluğundan başka durmamışa dönecekler!"

3 "…gündüzün bir saatinden başka durmamışa döneceklerdir."

4 Bk. Maʿmer b. Râşid, *el-Camiʿ*, XI, 404:

حدثني عبد الله بن عمرو بن العاص أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إن الله يبغض الفحش والتفحش، والذي نفس محمد بيده لا تقوم الساعة حتى يظهر الفحش والتفحش، وسوء الجوار، وقطيعة الأرحام، وحتى يخون الأمين، ويؤتمن الخائن...

5 Müslim, Fiten, 137. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 213:

عن أنس: أن رجلا سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم متى تقوم الساعة؟ وعنده غلام من الأنصار يقال له محمد، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن يعش هذا الغلام، فعسى أن لا يدركه الهرم حتى تقوم الساعة.

6 Buhârî, Rikāk, 42; Müslim, Fiten, 136:

عن عائشة قالت: كان رجال من الأعراب جفاة، يأتون النبي صلى الله عليه وسلم فيسألونه: متى الساعة، فكان ينظر إلى أصغرهم فيقول: «إن يعش هذا لا يدركه الهرم حتى تقوم عليكم ساعتكم». قال هشام: يعني موتهم.

7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 434-435:

السَّاعَةُ: جزء من أجزاء الزّمان، ويعبّر به عن القيامة، قال: «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ» (القمر ١/٥٤)، «يَسْئَلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ» (الأعراف ١٨٧/٧)، «وَعِنْدَهُ عِلْمُ السَّاعَةِ (الزخرف ٨٥/٤٣)، تشبيها بذلك لسرعة حسابه، كما قال: «وَهُوَ أَسْرَعُ الْحاسِبِينَ» (الأنعام ٦٢/٦)، أو لما نبّه عليه بقوله: «كَأَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَها لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا عَشِيَّةً أَوْ ضُحاها» (النازعات ٤٦/٧٩)، «لَمْ يَلْبَثُوا إِلَّا ساعَةً مِنْ نَهارٍ» (الأحقاف ٣٥/٤٦)، «وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ ما لَبِثُوا غَيْرَ ساعَةٍ» (الروم ٥٥/٣٠)، فالأولى هي القيامة، والثانية الوقت القليل من الزمان. وقيل: الساعات التي هي القيامة ثلاثة: السَّاعَةُ الكبرى، هي بعث الناس للمحاسبة وهي التي أشار إليها بقوله عليه السلام: «لا تقوم السّاعة حتّى يظهر الفحش والتّفحّش وحتّى يعبد الدّرهم والدّينار» إلى غير ذلك وذكر أمورا لم تحدث في زمانه ولا بعده. والساعة الوسطى، وهي موت أهل القرن الواحد وذلك نحو ما روي أنّه رأى عبد الله بن أنيس فقال: «إن يطل عمر هذا الغلام لم

من مات فقد قامت قيامته Maʿamâfîh bizim anladığımıza göre hangi mânaca olursa olsun kıyamete "Sâʿat" denilmesi, indallah müsemmâ bir ecelin, bir vaktin hulûlü sâati olması itibariyledir. Nitekim lisânımızda da "vakt ü sâat gelmiş" tâbiri mâruftur. Burada da "sâʿat" kıyamet mânasınadır.

{وَتَرٰى كُلَّ اُمَّةٍ جَاثِيَةً} Ve her ümmeti câsiye görürsün ۞ "câsiye" iki mâna ile tefsir edilmiştir. Birisi diz çökmüş mânasına ki lâzımı muraddır. Zira diz çökmek derli toplu en itinalı ve en hürmetli vaziyettir. Birisi de toplanmış cemaat mânasınadır ki جثوه'den me'huzdur. Bir araya gelmiş taş yığınına denir. Murad, Sûre-i Yâsîn'de اِنْ كُلٌّ لَمَّا جَمٖيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ [36/32] buyurulduğu üzere Hakk'ın huzûrunda hesap için toplanmaktır.[1]

يمت حتّى تقوم السّاعة» فقيل: إنه آخر من مات من الصحابة، والساعة الصّغرى، وهي موت الإنسان، فَسَاعَةُ كلّ إنسان موته، وهي المشار إليها بقوله: «قَدْ خَسِرَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِلِقاءِ اللَّهِ حَتَّى إِذا جاءَتْهُمُ السَّاعَةُ بَغْتَةً» (الأنعام ٦/٣١).

1 H ve F +"Yirmi beşinci cüz'ün hitâmı".

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

5. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi	: 31
Kitabın Adı	: HAK DİNİ KUR'AN DİLİ 5. Cilt, Ahkāf-Meʿâric
Müellifi	: Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)
Özgün Dili	: Osmanlı Türkçesi
Hazırlayan	: Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi Doç. Dr. Murat Kaya İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri (Tefsir), Öğretim Üyesi
Dizgi ve Son Okuma	: Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı
Yapım	: Yüksel Yücel
Baskı	: Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti. Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul Tel: 0 (212) 624 21 11- Sertfika No: 40421
Baskı Yeri ve Yılı	: İstanbul 2023
Baskı Miktarı	: 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl
ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-5568-1 (5. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

5. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

[4333]

سُورَةُ الْاَحْقَافِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسٌ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

AHKĀF SÛRESİ

Buna "Ahkāf Sûresi" denir. Mekkîdir. Bir iki âyetinin Medenî olduğuna dair de bir rivayet vardır ki[1] قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ [46/10], فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ اُولُوا الْعَزْمِ[2] مِنَ الرُّسُلِ [46/35] âyetleridir[3].

Âyetleri: Kûfî'de otuz beş, diğerlerinde otuz dörttür. İhtilâf حٰمٓ'dedir.

Kelimeleri: Üç yüz kırk dörttür.

Harfleri: İki bin üç yüzdür.

Fâsılası: م، ن harfleridir.

وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍۜ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ âyeti dolayısıyla bu ismi almıştır ki bir mevki adıdır; bak.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

حٰمٓ ﴿١﴾ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللّٰهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ ﴿٢﴾ مَا خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَٓا اِلَّا بِالْحَقِّ وَاَجَلٍ مُسَمًّىۜ وَالَّذِينَ كَفَرُوا عَمَّٓا اُنْذِرُوا مُعْرِضُونَ ﴿٣﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ مَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَرُونِي مَاذَا خَلَقُوا مِنَ الْاَرْضِ اَمْ لَهُمْ شِرْكٌ فِي السَّمٰوَاتِۜ اِيتُونِي بِكِتَابٍ مِنْ قَبْلِ هٰذَٓا اَوْ اَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٤﴾ وَمَنْ اَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُٓ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ وَهُمْ عَنْ دُعَٓائِهِمْ غَافِلُونَ ﴿٥﴾ وَاِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ اَعْدَٓاءً وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ ﴿٦﴾ وَاِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِمْ اٰيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْۙ هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌۜ ﴿٧﴾ اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُۜ قُلْ اِنِ افْتَرَيْتُهُ

1 H -"ki".
2 M: "لعزم".
3 F, M ve B: "âyetidir".

فَلَا تَمْلِكُونَ لِي مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا هُوَ اَعْلَمُ بِمَا تُفِيضُونَ فِيهِ كَفٰى بِهِ شَهِيدًا بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ
وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٨﴾ قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ وَمَٓا اَدْرِي مَا يُفْعَلُ بِي وَلَا بِكُمْ
اِنْ اَتَّبِعُ اِلَّا مَا يُوحٰٓى اِلَيَّ وَمَٓا اَنَا اِلَّا نَذِيرٌ مُبِينٌ ﴿٩﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ
وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنٖٓي اِسْرَٓائِيلَ عَلٰى مِثْلِهِ فَاٰمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي
الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿١٠﴾

[4334] **Meâl-i Şerîfi**

Hâ-Mîm (1). Bu kitabın ceste ceste indirilmesi Azîz, Hakîm Allah'tandır[1] *(2). Biz o gökleri ve Yeri ancak hak ile ve müsemmâ* [4335] *bir ecel ile yarattık, küfredenler ise inzar edildikleri şeylerden alındırmıyorlar (3). De ki: "Şimdi baksanıza şu sizin Allah'ın berisinden yalvarıp durduklarınıza, gösterin bana onlar Arz'dan hangi cüz'ü yaratmışlar, yoksa onların göklerde mi bir ortaklıkları var? Haydin bana bundan evvel bir kitap yahut ilimden bir eser getirin eğer sâdıksanız" (4). Hem o kimseden daha şaşkın kim olabilir ki Allah'ı bırakır da kendisine kıyamete kadar cevap veremeyecek*[2] *kimselere dua eder, onlar ise onların dualarından gāfildirler (5). Nâs toplanıp haşrolunduğu vakit de onlara düşman olurlar ve ibadetlerini inkâr ederler (6). Karşılarında âyetlerimiz açık açık, parlak parlak okunurken de o küfredenler dediler ki hakka*[3]*, kendilerine geldiği zaman: "Bu parlak bir sihir" (7). Yok, "iftira etti" mi diyorlar? De ki: "Ben onu iftira ettimse siz beni Allah'tan kurtaracak hiçbir şeye mâlik olamazsınız ve O sizin neye yaygara edip durduğunuzu pekâlâ bilir. Ona benimle aranızda şâhid O yeter, hem de Gafûr, Rahîm O" (8). De ki: "Ben peygamberler içinden bir türedi değilim, bana ve size ne yapılacağını da bilmiyorum, yalnız bana gönderilen vahye ittibâ' ediyorum, ben başka değil, açık bir nezîrim" (9). De ki: "Şuna vicdânınızda bir re'y edindiniz mi? Eğer bu, Allah*

1 B: "Allah'ındır".
2 B: "vermeyecek".
3 B: "hakkā".

tarafından da siz ona küfrettinizse ve Benî İsrâil'den bir şâhid onun misline şehadet edip iman getirdi de siz kibretmek istedinizse? Şüphe yok ki Allah zâlimleri doğru yola çıkarmaz" (10).

{اَثَارَةٍ مِنْ عِلْمٍ} İlimden bakıyye kalmış bir eser, evvelki peygamberlerin ilimlerinden kalma me'sur bir ilim, yahut toz üstüne bir yazı.

{قُلْ مَا كُنْتُ بِدْعًا مِنَ الرُّسُلِ}

"**Bid'**", "**bid'at**" âdette hiç örneği geçmemiş, yeni türemiş, türedi, yani ilk olarak peygamberlik iddia eden yahut hiçbir peygambere benzemeyerek kendi kendine Allah'ın izni olmaksızın birtakım örneksiz şeyler ibdâ' [4336] edecek bir mübdi' değilim. {وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنٖى اِسْرَٓائٖيلَ عَلٰى مِثْلِهٖ فَاٰمَنَ} Benî İsrâil'den bir şâhid de onun misline şehadet edip iman getirir de ❁ buradaki مِثْلِهٖ zamirinde iki vecih vardır. Biri Kur'ân'a biri de Peygamber'e râci' olmasıdır. Kur'ân'ın Tevrat gibi Allah kitabı olduğuna yahut Hazret-i Peygamber'in Mûsâ gibi bir peygamber olduğuna şehadet ederek iman eyler de. Sûre-i Bakara'da tafsîli geçtiği üzere Tevrat'ta Hazret-i Peygamber, Hazret-i Mûsâ'ya نَبِيًّا مِثْلَكَ diye Mûsâ'nın misli bir peygamber olmak üzere tavsif buyurulmuş idi.[1] Benî İsrâil'den böyle şehadet ile iman eden şâhid de cumhûrun kavline göre Abdullah b. Selâm radıyallâhu anh'tır.[2] İmâm Şa'bî gibi bazıları "şâhid"den murad Hazret-i Mûsâ olduğunu söylemişlerdir[3] ki mukaddemâ haber vermiştir. İbn Cerîr ve daha sâirlerinin rivayetlerine göre Sa'd b. Ebî Vakkas radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûl-i Ekrem

1 Mâverdî, *A'lâmu'n-nübüvve,* Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1409, s. 149-150; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* III, 479:

في الفصل الحادي عشر من السفر الخامس عن موسى عليه السلام: إن الرب إلهكم قال: «إني أقيم لهم نبيا مثلك من بين إخوتهم أجعل كلامي على فمه فأيما رجل لم يسمع كلماتي التي يؤديها عني ذلك الرجل باسمي فأنا أنتقم منه». ومعلوم أن أخا بني إسرائيل هم بنو إسماعيل وليس منهم من ظهر كلام الله تعالى على فمه غير محمد صلى الله عليه وسلم.

2 *Tefsîru Mücâhid,* s. 602; Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 18; Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 49; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 104-107.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 102-103:

عن الشعبيّ، قال: أناس يزعمون أن شاهدا من بني إسرائيل على مثله عبد الله بن سلام، وإنما أسلم عبد الله بن سلام بالمدينة، وقد أخبرني مسروق أن آل حم إنما نزلت بمكة، وإنما كانت محاجة رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم قومه، فقال: «أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ» يعني القرآن «وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ» موسى ومحمد عليهما الصلاة والسلام على الفرقان.

sallallâhu aleyhi ve sellem'i[1] yeryüzünde yürüyen bir kimse hakkında 'o ehl-i cennettir' derken işitmedim, Abdullah b. Selâm'dan başka ki وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنٖٓى اِسْرَٓائٖيلَ عَلٰى مِثْلِهٖ [46/10] de onun hakkında nâzil oldu."[2] Sûre Mekkî, Abdullah b. Selâm'ın imanı ise Medine'de vâki' olduğu cihetle bu surette bu âyet gayb haberlerinden demek olur. Lâkin bâlâda işaret olunduğu üzere bazıları sûre Mekkî olmakla beraber bu âyetin Medenî olduğunu söylemişlerdir. Hasan'dan rivayet olunur ki şöyle demiştir: "Bana şu vâsıl oldu: Abdullah b. Selâm İslâm'a girmek istediği zaman 'yâ Resûlallah' dedi, 'Yehûd bilir ki ben onların ulemâsındanım. Babam da onların ulemâsından idi, hâlbuki şimdi ben şehadet ediyorum ki sen Allah'ın hak resûlüsün ve onlar seni Tevrat'ta yazılı bulurlar. Şimdi filâna filâna ve daha Yahudîlerden adlarını saydıklarına adam gönder ve beni evinde gizle de onlara benden ve babamdan sor, çünkü onlar sana benim kendilerinin en âlimi[3] olduğumu, babamın da en [4337] âlimlerinden bulunduğunu şüphesiz söyleyeceklerdir. Ben de o vakit çıkarım, senin Resûlullah olduğunu ve onların seni yanlarındaki Tevrat'ta yazılı olarak buluyor[4] idiklerine ve hakikaten senin hidâyet ve hak din ile gönderildiğine şehadet ederim.' Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem de öyle yaptı, onu evinde gizledi, Yahudîleri çağırttı, yanına girdiler. Derken Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Sizin içinizde Abdullah b. Selâm nedir?' 'Kendisi de' dediler, 'bizim en âlimimiz, babası da.' 'O hâlde o Müslüman olduysa ne dersiniz?' 'Olmaz' dediler, üç kere tekrar ettiler, bunun üzerine çağırdı, o da çıktı, sonra, أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللهِ وَأَنَّهُمْ يَجِدُونَكَ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَاةِ وَأَنَّكَ بُعِثْتَ بِالْهُدَى وَدِينِ الْحَقِّ dedi, deyince Yahudîler 'biz senden bunu beklemezdik yâ Abdallah b. Selâm' dediler, küfrederek çıktılar. Bunun üzerine[5] Allah azze ve celle de

---

1 B: "sellem".

2 Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 49; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 104:
عن عامر بن سعد بن وقاص، عن أبيه قال: ما سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول لأحد يمشي على الأرض: إنه من أهل الجنة، إلا لعبد الله بن سلام.
قال: وفيه نزلت هذه الآية: «وشهد شاهد من بني إسرائيل على مثله» الآية، قال: لا أدري، قال مالك الآية، أو في الحديث.

3 B: "a'lemi".

4 B: "buluyorlar".

5 F, M ve B -"Bunun üzerine".

bunu indirdi: قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَكَفَرْتُمْ[1] بِهٖ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنٖى اِسْرَٓائٖلَ عَلٰى مِثْلِهٖ فَاٰمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ... الأية” [46/10][2]. Buna dair daha diğer rivayetler de vardır. Bununla beraber Mesrûk da demiştir ki: “Bu Abdullah b. Selâm hakkında nâzil olmadı, Mekke'de nâzil oldu. Abdullah b. Selâm ise Medine'de Müslüman oldu. Bu ancak Resûlullah'ın kavmine karşı bir ihticacdır. Tevrat Kur'an gibi, Mûsâ da Muhammed gibidir sallallâhu aleyhimâ ve sellem. Onlar Tevrat'a ve peygamberlerine iman ettiler de siz küfrettiniz demektir.”[3] İbn Cerîr der ki: “Gerçi Mesrûk'un dediği Tenzîl'in zâhirine daha uygundur. Çünkü قُلْ اَرَاَيْتُمْ اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ وَكَفَرْتُمْ بِهٖ taraf-ı ilâhîden Kureyş müşriklerine karşı bir tevbih ve Peygamberi için onlar aleyhine bir ihticac siyâkındadır. Bu âyet de mâkablindeki âyetlerin nazîridir. Onlarda ne ehl-i kitâbın ne de Yehûd'un zikri geçmediği gibi mukaddemâ zikri geçenlerden kelâmın tahvîline delâlet eder bir karîne de görülmüyor. Fakat Resûlullah'ın ashâbından bir cemaatten bununla Abdullah b. Selâm kastedilmiş olduğuna dair haberler vârid olmuştur. Ve ehl-i te'vîlin ekserisi de bunun üzerine yürümüştür. Bunlar ise Kur'ân'ın [4338] mânalarını ve nüzûlünün sebebini ve ne murad olunduğunu daha iyi bilirler. Buna göre şâhid Abdullah b. Selâm, tevbih olunan muhatablar da ma'şer-i Yehûd olmuş oluyor.”[4] Yalnız

---

1 H, F, M ve B: “ثم كفرتم”.

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXII, 106. Krş. Buhârî, Enbiyâ, 2; Ashâbu'n-Nebî, 74, Tefsîr, 2/6:
عن الحسن، قال: بلغني أنه لما أراد عبد الله بن سلام أن يسلم قال: يا رسول الله، قد علمت اليهود أني من علمائهم، وأن أبي كان من علمائهم، وإني أشهد أنك رسول الله، وأنهم يجدونك مكتوبًا عندهم في التوراة، فأرسل إلى فلان وفلان، ومن سماه من اليهود، وأخبئني في بيتك، وسلهم عني، وعن أبي، فإنهم سيحدثونك أني أعلمهم، وأن أَبي من أعلمهم، وإني سأخرج إليهم، فأشهد أنك رسول الله، وأنهم يجدونك مكتوبا عندهم في التوراة، وأنك بُعثت بالهدى ودين الحقّ، قال: ففعل رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، فخبأه في بيته وأرسل إلى اليهود، فدخلوا عليه، فقال رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم: «ما عبد الله بن سلام فيكم؟» قالوا: أعلمنا نفسا، وأعلمنا أبا. فقال رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم: «أرأيْتُمْ إنْ أسْلَمَ تُسْلِمُونَ؟» قالوا: لا يسلم، ثلاث مرار، فدعاه فخرج، ثم قال: أشهد أنك رسول الله، وأنهم يجدونك مكتوبا عندهم في التوراة، وأنك بُعِثْتَ بالهدى ودين الحقّ، فقالت اليهود: ما كنا نخشاك على هذا يا عبد الله بن سلام، قال: فخرجوا كفارا، فأنزل الله عزّ وجلّ في ذلك «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ».

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXII, 103:
قال مسروق: والله ما نزلت في عبد الله بن سلام، ما أنزلت إلا بمكة، وما أسلم عبد الله إلا بالمدينة، ولكنها خصومة خاصم محمد صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم بها قومه، قال: فنزلت «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ فَآمَنَ وَاسْتَكْبَرْتُمْ» قال: فالتوراة مثل القرآن، وموسى مثل محمد صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، فآمنوا بالتوراة وبرسولهم، وكفرتم.

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXII, 107-108:
والصواب من القول في ذلك عندنا أن الذي قاله مسروق في تأويل ذلك أشبه بظاهر التنزيل، لأن قوله «قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَكَفَرْتُمْ بِهِ وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ عَلَى مِثْلِهِ» في سياق توبيخ الله تعالى ذكره مشركي قريش، واحتجاجا عليهم لنبيه صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، وهذه الآية نظيرة سائر الآيات قبلها، ولم يجر لأهل الكتاب ولا لليهود قبل ذلك ذكر، فتوجه هذه الآية إلى أنها فيهم نزلت، ولا دلّ على انصراف الكلام عن قصص الذين تقدّم الخبر عنهم

Taberî'nin "mukaddemâ zikri geçenlerden kelâmın tahvîline delâlet eder bir karîne görülmüyor" demesinde nazar vardır. Zira bir kere başta وَالَّذٖينَ كَفَرُوا عَمَّٓا اُنْذِرُوا مُعْرِضُونَ buyurulmakla kelâmın asıl sevki mutlak kâfirler hakkında olduğu gösterilmiş, sonra da iki قُلْ اَرَاَيْتُمْ hitâbı ile bunların iki kısmına işaret olunarak evvelkisinde müşriklere ikincisiyle de diğerlerine yahut mecmû'una hitab yapıldığı anlatılmıştır. Demek ki hem asıl siyâkın vahdeti muhafaza edilmiş hem de iki kere قُلْ اَرَاَيْتُمْ buyurulmakla bir tahvîl-i hitab karînesi de verilmiştir. Binâen'aleyh {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمٖينَ} ۞ evvelemirde Yehûd'a muntabık olmakla beraber mefhum itibariyle hepsinden e'amdır. Bu cümle, şartın cevâbı makamına kāimdir. Yani öyle olunca siz zulmetmiş olursunuz, hidâyete eremezsiniz. Çünkü...

وَقَالَ الَّذٖينَ كَفَرُوا لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا لَوْ كَانَ خَيْراً مَا سَبَقُونَٓا اِلَيْهِۜ وَاِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهٖ فَسَيَقُولُونَ هٰذَٓا اِفْكٌ قَدٖيمٌ ﴿١١﴾ وَمِنْ قَبْلِهٖ كِتَابُ مُوسٰٓى اِمَاماً وَرَحْمَةًۜ وَهٰذَا كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَاناً عَرَبِياًّ لِيُنْذِرَ الَّذٖينَ ظَلَمُواۗ وَبُشْرٰى لِلْمُحْسِنٖينَ ﴿١٢﴾ اِنَّ الَّذٖينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا فَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَۚ ﴿١٣﴾ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدٖينَ فٖيهَاۚ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٤﴾ وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ اِحْسَاناًۜ حَمَلَتْهُ اُمُّهُ كُرْهاً وَوَضَعَتْهُ كُرْهاًۜ وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلٰثُونَ شَهْراًۜ حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ اَشُدَّهُ وَبَلَغَ اَرْبَعٖينَ سَنَةًۙ قَالَ رَبِّ اَوْزِعْنٖٓى اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتٖٓى اَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلٰى وَالِدَيَّ وَاَنْ اَعْمَلَ صَالِحاً تَرْضٰيهُ وَاَصْلِحْ لٖى فٖى ذُرِّيَّتٖىۚ اِنّٖى تُبْتُ اِلَيْكَ وَاِنّٖى مِنَ الْمُسْلِمٖينَ ﴿١٥﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّـَٔاتِهِمْ فٖٓى اَصْحَابِ الْجَنَّةِۜ وَعْدَ الصِّدْقِ الَّذٖى كَانُوا يُوعَدُونَ ﴿١٦﴾ وَالَّذٖى قَالَ لِوَالِدَيْهِ اُفٍّ لَكُمَٓا اَتَعِدَانِنٖٓى اَنْ اُخْرَجَ وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلٖىۚ وَهُمَا يَسْتَغٖيثَانِ اللّٰهَ وَيْلَكَ اٰمِنْۗ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّۚ فَيَقُولُ مَا هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ

معنى، غير أن الأخبار قد وردت عن جماعة من أصحاب رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم بأن ذلك عنى به عبد الله بن سلام وعليه أكثر أهل التأويل، وهم كانوا أعلم بمعاني القرآن، والسبب الذي فيه نزل، وما أريد به. فتأويل الكلام إذ كان ذلك كذلك، وشهد عبد الله بن سلام، وهو الشاهد من بني إسرائيل على مثله، يعني على مثل القرآن، وهو التوراة، وذلك شهادته أن محمدا مكتوب في التوراة أنه نبيّ تجده اليهود مكتوبا عندهم في التوراة، كما هو مكتوب في القرآن أنه نبيّ.

﴿١٧﴾ أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فٖى اُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِۜ اِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرٖينَ ﴿١٨﴾ وَلِكُلٍّ دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُواۚ وَلِيُوَفِّيَهُمْ اَعْمَالَهُمْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ ﴿١٩﴾ وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذٖينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِۜ اَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فٖى حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا وَاسْتَمْتَعْتُمْ بِهَاۚ فَالْيَوْمَ تُجْزَوْنَ عَذَابَ الْهُونِ بِمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ فِى الْاَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنْتُمْ تَفْسُقُونَ ﴿٢٠﴾

[4340] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de küfredenler, iman edenler hakkında dediler ki: "Eğer[1] o bir hayr olsa idi bizden evvel ona koşmazlardı." Bununla muvaffak olamayınca da şöyle diyecekler: "Bu eski bir yalan" (11). Onun önünden Mûsâ'nın kitabı var; bir imam ve rahmet, bu da tasdikleyici bir kitap, Arapça dilli, zulmedenleri inzar için ve muhsinlere müjde (12). "Rabbimiz Allah" deyip de sonra doğru gidenler, her hâlde onlara bir korku yoktur ve onlar mahzun olmayacaklardır (13). Onlar ashâb-ı cennettir, işledikleri amellere mükâfâten orada ebedî kalacaklardır (14). Hem Biz o insana vâlideyni hakkında ihsan tavsiye ettik. Anası onu zahmetle taşıdı ve zahmetle vaz' etti, hamliyle süt kesimi de otuz ay. Nihâyet kemâline erdiği[2] ve kırk yaşına girdiği zaman "yâ Rab!" dedi, "beni öyle sevk et ki bana ve anama[3] babama in'âm buyurduğun nimetine şükredeyim ve râzı [4341] *olacağın sâlih bir amel işleyeyim. Zürriyetim hakkında da benim için ıslah nasib eyle, çünkü ben tevbe ile cidden Sana yüz tuttum ve ben gerçek Müslümanlardanım" (15). İşte bunlar ashâb-ı cennet içinde o mümtazlardır ki kendilerinden yaptıkları amellerin en güzelini kabulleneceğiz ve günahlarından geçeceğiz. Bu şaşmaz doğru vaad iledir ki vaad olunmakta bulunuyorlar (16). Şöylesi ise ki, anasına babasına "of size" dedi, "bana çıkarılacağımı mı vaad ediyorsunuz? Hâlbuki benden evvel nice karnlar geçmiş."*

1 H -"Eğer".
2 F: "erdi".
3 B +"ve".

İkisi de Allah'a el-emân çekerek "yazık sana, her hâlde imana gel, her hâlde Allah'ın vaadi haktır" diyorlar da o yine diyor ki: "Bu, eskilerin[1] esâtîrinden başka bir şey değildir" (17). İşte bunlar ins ü cinden önlerinde geçen ümmetler içinde üzerlerine söz hak olmuş olan kimselerdir, çünkü bunlar hep hüsrâna mahkum olmuşlardır (18). Her biri için de yaptıkları amellerden dereceler vardır, bu da hiç hakları yenmeyerek bütün amellerini kendilerine tamamen ödemek içindir (19). Ve küfredenler ateşe arz olunacağı gün şöyle denir: "Siz bütün tayyibâtınızı (lezâizinizi) dünya hayatınızda giderdiniz ve onlarla zevkyâb oldunuz, alacağınızı aldınız, artık bugün hakāret azâbıyla cezâlanacaksınız, çünkü yeryüzünde haksızlıkla kibir taslıyordunuz ve çünkü dinden çıkıp fâsıklık ediyordunuz" (20).

{وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا... إلخ} ❁ Bu da hem müşriklere hem Yehûd'a muhtemildir. Ekser müfessirîne göre müşriklerdir. Mü'minlerin ekserîsini Ammâr, Suheyb ve Bilâl gibi[2] fukarâ ve zu'afâdan görerek tahkir etmek ve güya bu suretle İslâm'ı düşürmek istiyorlar. Sa'lebî "Yehûd'un Abdullah b. Selâm ve ashâbı hakkında makālesi" demiştir.[3] {وَإِذْ لَمْ يَهْتَدُوا بِهِ} Bununla yani böyle demekle, iman edenlere ta'n etmekle muradlarına muvaffak olamayınca İslâm'ı ve Kur'ân'ı körletmek veya şehadeti ibtal eylemek maksadına eremeyince {فَسَيَقُولُونَ هٰذَٓا اِفْكٌ قَدِيمٌ} [4342] daha diyeceklerdir ki "bu bir ifk-i kadîmdir, eski uydurulmuş bir yalandır." ❁ Yani Peygamber hakkında evvelkilerden rivayet olunan tebşîrât eski bir yalandır diyecekler, yahut İslâm'ı inkâr etmek için dini kökünden inkâr edecekler. Demek ki istikbâlin kâfirleri daha azgın olacaktır. {وَمِنْ قَبْلِهِ} Hâlbuki onun önünden ❁ yani Kur'an'dan evvel nâzil olmuş {كِتَابُ مُوسٰى} Mûsâ'nın kitabı var ❁ bununla hem "ifk-i kadîm" demelerinin nereye kadar vardığı gösterilmiş oluyor hem de cevâbı verilmiş oluyor. Zira o öyle var ki {إِمَاماً وَرَحْمَةً} bir imam ve rahmet

---

1 B: "evvelkilerin".

2 H: "Ammâr, Suheyb, Bilâl gibi mü'minlerin ekserîsini".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 75:

قوله تعالى: «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا» من اليهود «لِلَّذِينَ آمَنُوا لَوْ كَانَ» دين محمّد «خَيْرًا مَا سَبَقُونَا إِلَيْهِ» يعني عبد الله بن سلام وأصحابه، قاله أكثر المفسِّرين.

olmuş bir hâlde ❁ Allah'ın dininde senelerce rehber, muktedâ-bih edinilmiş, arkasınca gidilmiş ve o sayede Allah teâlâ'nın rahmetine, nimetine[1] erilmiş. Eğer o bir ifk, bir yalan olsa idi o feyz ü rahmet olur muydu? {وَهٰذَا} Ve işte bu da ❁ yani Kur'an da {كِتَابٌ مُصَدِّقٌ لِسَانًا عَرَبِيًّا} dili Arabî olarak tasdik edici bir kitab ❁ Mûsâ'nın bir imam ve rahmet olan kitabını tasdik, onun esasındaki hakikati ispat ve teyid eyleyen Arapça dilli bir kitap ki tasdîkin hikmeti de {لِيُنْذِرَ الَّذٖينَ ظَلَمُوا} zulmedenleri inzar etmek için ❁ her kim olursa olsun kendisinden herhangi bir suretle zulüm, haksızlık sâdır olanlara Allah'ın azâbını haber vererek âkıbetin vehâmetini anlatmak için {وَبُشْرٰى لِلْمُحْسِنٖينَ} güzellik yapan muhsinlere de müjde için ❁ şöyle ki {اِنَّ الَّذٖينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا} ❁ yani ilmin hulâsası olan tevhid ile amelin müntehâsı olan istikāmeti cem' edenler. حٰمٓ فُصِّلَتْ'de bu âyetin nazîrine bak; orada melâike vâsıtasıyla tebşir yapılıyordu, burada doğrudan doğru. [4343] {وَوَصَّيْنَا الْاِنْسَانَ بِوَالِدَيْهِ اِحْسَانًا} ❁ "**Tavsiye**" bir kimseye yapması iktizâ eden bir[2] şeyi va'z u nasihat tarzında önceden söylemektir. İman ve istikāmet en birinci şiarları olan muhsinlerin şânı beyan olunurken anaya babaya ihsan bilhassa tavsiye edilmiştir. Bu tavsiye birkaç yerde vârid olmuştur. Fakat her birinde başka bir nükte ve nokta-i nazarla sevkedilmiş olduğu için tekrar değil ayrı ayrı fâideyi müfîddirler. Nitekim burada da جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [46/14] münasebetiyle ihsan ve istikāmetin mühim bir misâli olmak üzere îrad buyurulmuştur. Ve rivayet olunduğuna göre وَعْدَ الصِّدْقِ الَّذٖى[3] كَانُوا يُوعَدُونَ'a [46/16] kadar bu iki âyet Hazret-i Ebû Bekir Sıddîk radıyallâhu anh hakkında nâzil olmuş[4] ve bir hayli ahkâmın da esaslarını

---

1 B -"nimetine".

2 H ve F -"bir".

3 F ve M: "الذين".

4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 20; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 52; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 115; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 245:

قوله: «ووصينا الإنسان بوالديه إحسانا» يعني برًّا بهم نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه ابن أبي قحافة، وأم أبى بكر بن أبي قحافة واسمها أم الخير بنت صخر بن عمرو بن كعب بن سعد بن تيم بن مرة «حملته أمه كرها ووضعته كرها» يعني حملته في مشقة ووضعته في مشقة «وحمله» في البطن تسعة أشهر «وفصاله» من اللبن واحدا وعشرين شهرا فهذا «ثلاثون شهرا حتى إذا بلغ أشده» ثماني عشرة سنة «وبلغ أربعين سنة» فهو في القوة والشدة من ثماني عشرة سنة إلى أربعين سنة فلما بلغ أبو بكر أربعين سنة، صدق بالنبي صلى الله عليه وسلم «قال رب أوزعني» يقول ألهمني «أن أشكر نعمتك التي أنعمت علي» بالإسلام «وعلى والدي» يعنى أبا قحافة ابن عمرو بن كعب بن سعد ابن تيم بن مرة وأمه: أم الخير بنت صخر بن عمرو، ثم قال: وألهمنى «أن أعمل صالحا

ihtivâ eylemiştir. Evvelâ, ahlâkī nokta-i nazardan vâlideye üç mertebede nazar-ı dikkat celb olunmuştur. Birincisi, babanın taht-ı galebesinde olarak وَالِدَيْنِ tağlîbi içinde, ikincisi حَمَلَتْهُ, üçüncüsü وَضَعَتْهُ ve فِصَالُهُ ile vaz' u irdâ' haysiyetleridir[1]. Vâlid, yani baba ise yalnız وَالِدَيْنِ'de bir kere zikredilmiştir. Bir hadîs-i şerîfte beyan olunan şu mazmun bununla[2] mütenâsibdir: Bir adam "yâ Resûlallah مَنْ أَبَرُّ ben kime çok iyilik edeyim?" demişti, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "أُمَّكَ anana", "sonra kime?" dedi, yine أُمَّكَ buyurdu "sonra kime?[3]" dedi, yine أُمَّكَ buyurdu, "sonra kime?" dedi "أَبَاكَ babana" buyurdu.[4] {حَمَلَتْهُ اُمُّهُ كُرْهاً} Anası onu kürh ile yani[5] zahmet ve meşakkat ile yüklendi {وَوَضَعَتْهُ كُرْهاً} yine zahmet ve meşakkat ile hamlini vaz' etti {وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلٰثُونَ شَهْراً} hamli ve fisâli de otuz aydır ❁ Bakara'da وَالْوَالِدَاتُ يُرْضِعْنَ اَوْلَادَهُنَّ حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ [2/233] Lokman'da وَفِصَالُهُ فِى عَامَيْنِ [31/14] buyurulduğuna göre bu otuzun iki senesi emzirme müddeti, altı ay da haml müddeti olmuş oluyor. [4344] Demek ki hamlin ekall-i müddeti, radâ'ın da ekser-i müddeti gösterilmiştir. Zira bunlara kadının namusu, neseb ve hürmet-i nikâh cihetleriyle pek çok ahkâm-ı mühimme teferru' eder. Rivayet olunur ki Hazret-i Ömer radıyallâhu anh'a bir kadın mürâfa'aya götürülmüştü ki altı ayda doğurmuştu, haddini emretti, Hazret-i Ali radıyallâhu anh bu âyeti ihtar ederek "had lâzım gelmez, hamlin ekall-i müddeti altı aydır" diye itiraz etti, Hazret-i Ömer de tasdik eyledi. Fahreddin Râzî bunu naklettikten sonra der ki: "Akıl ve tecribe dahi bunun böyle olduğuna delâlet ederler. Ashâb-ı tecârib diyorlar ki: Cenînin tekevvünü için mukadder bir zaman vardır, o zaman tezâ'uf edince cenîn harekete başlar. Bu mecmû'a iki misli munzam olunca cenîn anasından infisal eyler. Meselâ, cenînin hilkati otuz günde

---

ترضاه وأصلح لي في ذريتي» يقول واجعل أولادي مؤمنين فأسلموا أجمعين نظيرها في المؤمن قوله: «...ومن صلح من آبائهم...» يقول: «من آمن»، ثم قال أبو بكر: «إني تبت إليك» من الشرك «وإني من المسلمين» يعنى من المخلصين بالتوحيد.

1 B: "haysiyetiyledir".
2 F, M ve B: "ile".
3 M: "kim".
4 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, s. 15; İbn Mâce, Edeb, 1; Ebû Dâvûd, Edeb, 128; Tirmizî, Birr, 1.
5 F, M ve B -"yani".

tamam olduğunu farzedelim, bu zaman katlanıp altmış gün oldu mu cenîn hareket eder. Bu mecmû'a iki misli olan yüz yirmi daha artınca yüz seksen eder ki altı aydır, o vakit cenîn infisal eder. Hilkati otuz beş günde tamam olduğunu farzedelim, o vakit yetmiş günde hareket eder, iki misli yüz kırk daha ilâve olununca mecmû'u iki yüz on gün eder ki yedi aydır, çocuk infisal eyler. Kırk gün farzetsek seksende hareket eder, iki yüz kırk günde infisal eyler ki sekiz aydır, kırk beş günde tamam olduğunu farzedelim, doksan günde hareket eder iki yüz yetmiş[1] günde infisal eyler ki dokuz ay eder. İşte tecribecilerin zikrettikleri zabt[2] budur. Calinus demiştir ki: 'Ben, haml zamanlarının miktarlarını çok merak ile araştırırdım, bir kadın gördüm ki yüz seksen dört günde doğurdu.' İbn Sina da kendisinin bunu müşahede etmiş olduğunu kaydeylemiştir. Demek ki hamlin ekall-i müddeti Kur'ân'ın nassına göre de, tıbbın tecribelerine göre de bir olarak altı aydır. Ama hamlin ekser-i müddeti hakkında Kur'an'da bir delâlet yoktur. Ebû Ali İbn Sina unvân-ı *Şifâ*'dan dokuzuncu makālenin altıncı faslında demiştir ki tamamıyla [4345] itimad ettiğim mevsuk bir yerden bana bâliğ oldu ki bir kadın haml senelerinin dördüncüsünden sonra bir çocuk doğurdu, dişleri bitmişti, hem de yaşadı. Aristoteles'ten de şöyle hikâye olunmuştur: Hayvanların vilâdet ve haml[3] zamanları mazbuttur, insandan başka ki gebe bir kadın bazen yedi ayda bazı sekiz ayda doğurur, sekizinci de Mısır gibi muayyen beldelerden mâ'adâsında az yaşar. Gālib olan dokuzuncu aydan sonra doğmaktır. Ehl-i tecârib şunu da ihtar ederler ki ber vech-i bâlâ tezâ'uf suretiyle beyan ettiğimiz zabt[4] tahdîdî değil takrîbîdir. Bazen[5] günlerde ziyadelik, eksiklik olabilir."[6] Sonra Râzî cenînin tamamlandığı müddeti

---

1 B: "altmış".
2 M ve B: "zâbıt".
3 B: "hamli".
4 M ve B: "zâbıt".
5 H: "Bazı".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 15:
المسألة الثانية: دلت الآية على أن أقل مدة الحمل ستة أشهر، لأنه لما كان مجموع مدة الحمل والرضاع ثلاثون شهرا، قال: «والوالدات يرضعن أولادهن حولين كاملين» (البقرة ٢/٢٣٣) فإذا أسقطت الحولين الكاملين وهي أربعة وعشرون شهرا من الثلاثين، بقي أقل مدة الحمل ستة أشهر. روي عن عمر أن امرأة رفعت إليه، وكانت قد ولدت لستة أشهر، فأمر برجمها، فقال علي: لا رجم عليها، وذكر الطريق الذي ذكرناه، وعن عثمان أنه هم بذلك، فقرأ ابن عباس

de altı kısma taksim ederek tecribî ma'lûmatına göre kaydetmiştir ki zamanımızda buna mebhas-i rüşeym denilmekte ve bir tasnîf-i mahsûsa tâbi' tutulmaktadır. Nihâyet der ki altıncısında a'zâlar birbirinden seçilir ve hissolunacak vechile tebeyyün eyler, bunun mecmû'u kırk gündür, bazı da kırk beş güne kadar teahhur eder. Ekalli de otuzdur. Şu hâlde bu tıbbî[1] tecribeler dahi sâdık masduk Nebiyy-i zîşân'ın şu hadîsinde haber verdiğine mutâbıktır: يُجْمَعُ خَلْقُ أَحَدِكُمْ فِي بَطْنِ أُمِّهِ أَرْبَعِينَ يَوْمًا "her birinizin hilkati anası karnında kırk günde toplanır."[2] "Tecribe sâhibleri derler ki: Kırktan sonraki sıkıt selâsı yarılıp da soğuk suya konulduğu zaman etrafı mütemeyyiz küçük bir şey zuhur eder."[3] Hâsılı hamlin ekall-i müddeti altı ay olduğu gibi radâ' müddetinin de ekseri iki senedir. "ثَلٰثُونَ شَهْرًا", حَمْلُهُ وَفِصَالُهُ mecmû'unun haberidir. Ancak İmâm-ı A'zam Ebû Hanife hazretleri bu âyette bir de şu mâna ihtimâlini nazar-ı dikkate almıştır,

---

عليه ذلك. واعلم أن العقل والتجربة يدلان أيضا على أن الأمر كذلك، قال أصحاب التجارب: إن لتكوين الجنين زمانا مقدرا، فإذا تضاعف ذلك الزمان تحرك الجنين، فإذا انضاف إلى ذلك المجموع مثلاه انفصل الجنين عن الأم، فلنفرض أنه يتم خلقه في ثلاثين يوما، فإذا تضاعف ذلك الزمان حتى صار ستين تحرك الجنين، فإذا تضاعف إلى هذا المجموع مثلاه وهو مائة وعشرون حتى صار المجموع مائة وثمانين وهو ستة أشهر، فحينئذ ينفصل الجنين، فلنفرض أنه يتم خلقه في خمسة وثلاثين يوما فيتحرك في سبعين يوما، فإذا انضاف إليه مثلاه وهو مائة وأربعون يوما صار المجموع مائة وثمانين وعشرة أيام، وهو سبعة أشهر انفصل الولد، ولنفرض أنه يتم خلقه في أربعين يوما، فيتحرك في ثمانين يوما، فينفصل عند مائتين وأربعين يوما، وهو ثمانية أشهر، ولنفرض أنه تمت الخلقة في خمسة وأربعين يوما، فيتحرك في تسعين يوما، فينفصل عند مائتين وسبعين يوما، وهو تسعة أشهر، فهذا هو الضبط الذي ذكره أصحاب التجارب. قال جالينوس: إن كنت شديد التفحص عن مقادير أزمنة الحمل، فرأيت امرأة ولدت في المائة والأربع والثمانين ليلة، وزعم أبو علي بن سينا أنه شاهد ذلك، فقد صار أقل مدة الحمل بحسب نص القرآن، وبحسب التجارب الطبية شيئا واحدا، وهو ستة أشهر، وأما أكثر مدة الحمل، فليس في القرآن ما يدل عليه، قال أبو علي بن سينا: في الفصل السادس من المقالة التاسعة من عنوان الشفاء، بلغني من حيث وثقت به كل الثقة، أن المرأة وضعت بعد الرابع من سني الحمل ولدا قد نبتت أسنانه وعاش. وحكي عن أرسطاطاليس أنه قال: أزمنة الولادة، وحبل الحيوان مضبوطة سوى الإنسان، فربما وضعت الحبلى لسبعة أشهر، وربما وضعت في الثامن، وقلما يعيش المولود في الثامن إلا في بلاد معينة مثل مصر، والغالب هو الولادة بعد التاسع. قال أهل التجارب: والذي قلناه من أنه إذا تضاعف زمان التكوين تحرك الجنين، وإذا انضم إلى المجموع مثلاه انفصل الجنين، إنما قلناه بحسب التقريب لا بحسب التحديد، فإنه ربما زاد أو نقص بحسب الأيام، لأنه لم يقم على هذا الضبط برهان، إنما هو تقريب ذكروه بحسب التجربة، والله أعلم.

1 B: "tabî'î".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 414; Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Müslim, Kader, 1.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 16:

ثم قال المدة التي فيها تتم خلقة الجنين تنقسم إلى أقسام فأولها: أن الرحم إذا اشتملت على المني ولم تقذفه إلى الخارج استدار المني على نفسه منحصرا إلى ذاته وصار كالكرة، ولما كان من شأن المني أن يفسده الحركات، لا جرم يثخن في هذا الوقت وبالحري أن خلق المني من مادة تجف بالحر إذا كان الغرض منه تكون الحيوان واستحصاف أجزائه ويصير المني زبدا في اليوم السادس وثانيها: ظهور النقط الثلاثة الدموية فيه إحداها: في الوسط وهو الموضع الذي إذا تمت خلقته كان قلبا والثاني: فوق وهو الدماغ والثالث: على اليمين وهو الكبد، ثم إن تلك النقط تتباعد ويظهر فيما بينها خيوط حمر، وذلك يحصل بعد ثلاثة أيام أخرى فيكون المجموع تسعة أيام وثالثها: أن تنفذ الدموية في الجميع فيصير علقة وذلك بعد ستة أيام أخرى حتى يصير المجموع خمسة عشر يوما ورابعها: أن يصير لحما وقد تميزت الأعضاء الثلاثة، وامتدت رطوبة النخاع، وذلك إنما يتم باثني عشر يوما فيكون المجموع سبعة وعشرين يوما وخامسها: أن ينفصل الرأس عن المنكبين والأطراف عن الضلوع والبطن يميز الحسن في بعض ويخفى في بعض وذلك يتم في تسعة أيام أخرى فيكون المجموع ستة وثلاثين يوما وسادسها: أن يتم انفصال هذه الأعضاء بعضها عن بعض ويصير بحيث يظهر ذلك الحس ظهورا بيّنا، وذلك يتم في أربعة أيام أخرى فيكون المجموع أربعين يوما وقد يتأخر إلى خمسة وأربعين يوما قال والأقل هو الثلاثون، فصارت هذه التجارب الطبية مطابقة لما أخبر عنه الصادق المصدوق في قوله صلى الله عليه وسلم: «يجمع خلق أحدكم في بطن أمه أربعين يوما» قال أصحاب التجارب إن السقط بعد الأربعين إذا شق عنه السلالة ووضع في الماء البارد ظهر شيء صغير متميز الأطراف.

hamli de fisâli de otuz aydır. Bu surette haml müddeti de otuz ay radâ‘ müddeti de otuz ay olmak ve ikisinin de ekseri[1] beyan edilmiş bulunmak lâzım gelir. Hazret-i Âişe'nin rivayet eylediği bir hadîs-i şerîf hamlin ekser-i müddeti iki seneden ziyade olamayacağını ispat etmiş olmakla[2] haml hakkında mezkur ihtimal sâkıt olmak lâzım gelirse de [4346] fisâl hakkında iki sene حَوْلَيْنِ كَامِلَيْنِ لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يُتِمَّ الرَّضَاعَةَ [2/233] kaydıyla mukayyed bulunduğu için nikâhın hurmetini ifade eden müddet-i radâ‘ nokta-i nazarından ekserin otuz ay olması şüphesi bâkīdir. Bu ihtimâli ref‘ edecek bir delil yoktur. Binâen‘aleyh, muharrim, mübîhe tercih olunmak kā‘ide-i usûliyesi mûcebince otuz ay içinde emişenler hakkında ihtiyâten hürmet-i radâ‘ sâbit olmak lâzım gelir. Lâkin Sûre-i Lokman'da وَفِصَالُهُ فٖى عَامَيْنِ [31/14] mutlak olduğu için İmâmeyn bu şüpheye iştirak etmemişlerdir. Fetvâda da bu tercih olunmuştur (fıkıhtan *Hidâye* ve etrafına bak).[3] İşte babanın ananın böyle hukūkundan dolayı onlara ihsan ile muamele etmesini o insana tavsiye ettik {حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ اَشُدَّهُ} ta ki eşüddüne erdi ❁ kuvvet ve kemâl çağına erdi, kuvveti ve aklı sağlamlaştı. Bunu bazıları büluğ ile, bazıları da kühûlet ile tefsir etmişlerdir. Bu şuna daha akrebdir {وَبَلَغَ اَرْبَعٖينَ سَنَةً} ve kırk yaşına erişti. ❁ Denilir ki peygamberler hep kırktan sonra ba‘s edilmiştir. Ma‘amâfîh Hazret-i Îsâ ile Yahyâ'nın sabâvetlerinde nübüvvetleri de mevzû‘-i bahistir. İşte tam aklını, kuvvetini toplayıp da kırkına erdiği vakit o tavsiyeyi yerine getirerek {قَالَ} dedi: ❁ Allah'tan üç murad istedi. Birincisi şöyle nimetlerine şükür niyâzı {رَبِّ اَوْزِعْنٖى} yâ Rab! bana öyle ilham et, öyle

---

1 B: "ekserîsi".

2 Muhammed b. Hasan, *el-Hucce alâ ehli'l-Medîne,* III, 433; *Sünenü Saîd b. Mansûr,* VII, 338; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 364:

وقد بلغنَا عن عائشة رضي الله عنها انها قالت: لا تحمل الْمرأة فوق سنتيَيْن ظلّ مغزل.

3 Mergīnânî, *el-Hidâye,* thk. Tallâl Yûsuf, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., I, 217:

«ثم مدة الرضاع ثلاثون شهرا عند أبي حنيفة رحمه الله وقالا سنتان» وهو قول الشافعي رحمه الله وقال زفر رحمه الله ثلاثة أحوال لأن الحول حسن للتحول من حال إلى حال ولا بد من الزيادة على الحولين لما نبين فيقدر به ولهما قوله تعالى: «وَحَمْلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلاثُونَ شَهْراً» (الأحقاف ١٥/٤٦) ومدة الحمل أدناها ستة أشهر فبقي للفصال حولان وقال النبي عليه الصلاة والسلام «لا رضاع بعد حولين» وله هذه الآية ووجهه أنه تعالى ذكر شيئين وضرب لهما مدة فكانت لكل واحد منهما بكمالها كالأجل المضروب للدينين إلا انه قام المنقص في أحدهما فبقي في الثاني على ظاهره ولأنه لا بد من تغير الغذاء لينقطع الإنبات باللبن وذلك بزيادة مدة يتعود الصبي فيها غيره فقدرت بأدنى مدة الحمل لأنها مغيرة فإن غذاء الجنين يغاير غذاء الرضيع كما يغاير غذاء الفطيم والحديث محمول على مدة الإستحقاق وعليه يحمل النص المقيد بحولين في الكتاب.

şevk ver ki {اَنْ اَشْكُرَ نِعْمَتَكَ} nimetine şükredeyim ❁ evvelâ şükrü istemesi, şükür[1] dâima bir neş'e-i nimet ile alâkadar olduğundan evvelemirde kalbin neş'esini bulmak içindir.[2] İşte her muvaffakıyetin sırrı da bu neş'edir, o neş'e iledir ki rızâya uygun büyük sâlih[3] ameller yapılabilir. {الَّتٓى اَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلٰى وَالِدَيَّ} Hem bana in'âm ettiğin nimetine, hem [4347] vâlideynime ❁ anama babama, yani ni'met-i din ve ni'met-i vücud. İkincisi {وَاَنْ اَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضٰيهُ} ve Senin râzı olacağın sâlih bir amel işleyeyim ❁ صَالِحًا'da tenvin tâzim için, yani büyük bir iş. Yahut teksir[4] için: Birçok iş, yahut vahdet-i nev'iyye ki amel-i sâlih cinsinden Allah teâlâ'nın rızâsını bilhassa câlib olacak bir nevi amel, tâ'at-ı marziyye. Üçüncüsü {وَاَصْلِحْ لٖى فٖى ذُرِّيَّتٖى} zürriyetimde de benim için ıslah nasib et ❁ yani salâhı onlara da sirâyet ettir, içlerinde sâbit kıl. {اِنّٖى تُبْتُ اِلَيْكَ} Çünkü ben tevbe ile Sana yüz tuttum ❁ Senin[5] râzı olmayacağın fiillerden veya Senin zikrinden alıkoyacak[6] şeylerden tevbe edip Sana yöneldim {وَاِنّٖى مِنَ الْمُسْلِمٖينَ} ve çünkü ben müslimîndenim ❁ kendilerini ihlâs ile Senin birliğine teslim edenlerdenim. Bu iki cümle duanın sıhhati tevbe ve islâma mütevakkıf olduğuna işarettir. İbn Abbas radıyallâhu anhümâ Hazretleri demiştir ki: "Allah teâlâ Ebû Bekir radıyallâhu anh'ın duasını kabul buyurdu da mü'minlerden dokuz kişiyi âzad eyledi ki Bilâl-i Habeşî ve Âmir b. Füheyre bunlardandır ve her ne hayr murad etti ise Allah teâlâ ona yardım etti. Zürriyeti hakkında da duasını kabul buyurdu, evlâdlarının hepsi iman ettiler, ona hem anasının babasının hem de evlâdlarının cemî'sinin islâmı müyesser oldu. Babası Ebû Kuhâfe Osman b. Amr ve anası Ümmü'l-Hayr binti Sahr b. Ömer, oğlu Abdurrahman b. Ebû Bekir ve onun oğlu Ebû Atîk hepsi Peygamber'e yetiştiler. Ve Hazret-i Ebû Bekir'in mazhariyeti derecesi sahabeden

---

1 B: "şükrü".
2 H +"Ve".
3 H -"sâlih".
4 H: "tenkir".
5 H: "Seni".
6 B -"fiillerden veya Senin zikrinden alıkoyacak".

hiçbirine müyesser olmadı."[1] رِضْوَانُ اللّٰهِ تَعَالَى عَلَيْهِمْ اَجْمَعِينَ Ma'âmâfîh ashâb-ı kirâmın hepsi böyle ihsan ve istikāmet hissi ile meşbû' idiler. Buna işâreten buyuruluyor ki: {اُو۬لٰٓئِكَ} İşte [4348] bunlar ۞ böyle bu güzel evsâf[2] ile muttasıf olan muhsin, şâkir insanlar {الَّذِينَ نَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَنَتَجَاوَزُ عَنْ سَيِّـَٔاتِهِمْ فٖى اَصْحَابِ الْجَنَّةِ} o ashâb-ı cennet içinde, yani iman ve istikāmetleri hasebiyle haklarında اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فٖيهَاۚ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [46/14] buyurulan ve kendilerine kıyamet günü havf u hüzün olmayan ehl-i cennet içinde öyle mümtaz kimselerdir ki kendilerinden amellerinin en güzelini kabulleniriz ve günahlarından geçeriz. ۞ Burada اَحْسَنَ مَا عَمِلُوا tâbiri hakkında müfessirînin iki kavli vardır. Birisi "ahsen", hasen mânasınadır denilmiş, birisi de "ahsen"den murad mubâhın mâfevki olan tâattir ki mendub ve vâcibe şâmildir. Zira mubah çirkin değil, hasendir. Lâkin ona sevab ve 'ikāb terettüb etmez. Fakat zâhir olan şudur ki bunların seyyiâtlarından geçilmiş olduğu gibi alelâde hasenâtları da onlara keffâret gibi olarak cennetteki mertebeleri en güzel amellerine göre olmasıdır. Burada Mücâhid'den Taberî, Hazret-i Ebû Bekir'in Ömer'e olan vasiyetini[3] nakleder, şöyle ki: Hazret-i[4] Ebû Bekir Hazret-i Ömer'i radıyallâhu anhümâ çağırdı da ona dedi ki "ben sana bir vasiyet edeceğim onu iyi hıfzedesin. Allah'ın gecede bir hakkı vardır, onu gündüzün kabul etmez ve gündüzün bir hakkı vardır, onu da gece kabul etmez. Bizim hiçbirimiz için farzı edâ etmedikçe nâfile yoktur. Kıyamet günü mîzanları ağır gelenlerin mîzanlarının ağır gelmesi hep dünyada hakka ittibâ'ları ve onun onlara ağır gelmesi sebebiyledir. Haktan başka bir şey konmayan bir mîzânın ağır gelmesi ise hakkıdır. Kıyamet günü mîzanları hafif gelenlerin[5] mîzanlarının hafif gelmesi de dünyada bâtıla tâbi' olmalarından ve onun onlara hafif gelmesindendir. Bâtıldan başka

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 177. Krş. Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VII, 258:
قال ابن عباس: أجاب الله تعالى دعاء أبي بكر فأعتق تسعة من المؤمنين، منهم بلال وعامر بن فهيرة ولم يرد شيئا من الخير إلا أعانه الله تعالى عليه، ودعا أيضا فقال «أَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي» فأجابه الله تعالى فلم يكن له ولد إلا آمنوا جميعا فاجتمع له إسلام أبويه وأولاده جميعا، وقد أدرك أبوه وولده عبد الرحمن وولده أبو عتيق النبي صلّى الله عليه وسلّم وآمنوا به ولم يكن ذلك لأحد من الصحابة رضي الله تعالى عنهم أجمعين.

2 B: "vasıf".

3 B: "vasiyyetine".

4 H -"Hazret-i".

5 F -"mîzanları hafif gelenlerin".

bir şey konmayan bir mîzânın hafif gelmesi de hakkıdır. Görmez misin, Allah teâlâ ehl-i cenneti en güzel amelleriyle zikretmiştir. Onun için bir kāil der ki: 'benim amelim bunların ameline nerede erişecek?' Onun sebebi, çünkü Allah teâlâ onların kötü [4349] amellerinden geçmiştir de onları izhar etmez ve görmez misin Allah teâlâ ehl-i nârı en kötü amelleriyle anmıştır da bir kāil der ki: 'ben amelce onlardan iyiyimdir[1].' Onun sebebi, çünkü Allah teâlâ onların en güzel amellerini kendilerine reddetmiştir. Görmez misin Allah teâlâ şiddet âyetini rızâ âyetinin yanında ve rızâ âyetini şiddet âyetinin yanında indirmiştir ki mü'min hem ümitli hem saygılı olsun da kendi eliyle tehlikeye atılmasın ve Allah'a karşı hak olmayan bir kuruntuya kapılmasın."[2]

{وَالَّذٖى قَالَ لِوَالِدَيْهِ اُفٍّ لَكُمَا} ❁ Bununla evvelki âyetin tamamen zıddına, yani anasına babasına ezâ edenlere intikal ile inzâra geçiliyor. Mervan bunun Abdurrahman b. Ebû Bekir hakkında nâzil olduğunu iddia etmiş ise de doğru değildir. Hikâye olunuyor ki: Mervan bir gün mescidde[3] hutbesinde "ben emîrü'l-mü'minînin, yani Muâviye'nin Yezid'i istihlâf etmesi hakkındaki re'yini güzel görüyorum, çünkü Ebû Bekir de istihlâf etti Ömer de" demişti. Bunun üzerine Abdurrahman b. Ebû Bekir "أَهِرَقْلِيَّة yani krallık mı? Ebû Bekir radıyallâhu anh vallahi onu ne evlâdından birisi ne de ehl-i beytinden birisi hakkında yapmadı. Muâviye ise sırf oğluna rahmet ve keramet yaptı" dedi. Mervan "sen الَّذٖى قَالَ لِوَالِدَيْهِ اُفٍّ لَكُمَا değil misin?" dedi, Abdurrahman da "sen Resûlullah'ın lânetlediği mel'ûnun oğlu değil misin?" dedi. Hazret-i Âişe işitti, Mervan'a "sen Abdurrahman'a şöyle şöyle mi dedin? Yalan söylemişsin. Vallahi o onun

---

1 B: "iyiyim".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 116-117:

عن مجاهد، قال: دعا أبو بكر عمر رضي الله عنهما، فقال له: إني أوصيك بوصية أن تحفظها: إن لله في الليل حقا لا يقبله بالنهار، وبالنهار حقا لا يقبله بالليل، إنه ليس لأحد نافلة حتى يؤدّي الفريضة، إنه إنما ثقُلت موازين من ثقُلت موازينه يوم القيامة باتباعهم الحقّ في الدنيا، وثقُل ذلك عليهم، وحقّ لميزان لا يوضع فيه إلا الحقّ أن يثقل، وخفَّت موازين من خفَّت موازينه يوم القيامة، لاتباعهم الباطل في الدنيا، وخفته عليهم، وحقّ لميزان لا يوضع فيه إلا الباطل أن يخف. ألم تر أن الله ذكر أهل الجنة بأحسن أعمالهم، فيقول قائل: أين يبلغ عملي من عمل هؤلاء، وذلك أن الله عزّ وجلّ تجاوز عن أسوأ أعمالهم فلم يبده، ألم تر أن الله ذكر أهل النار بأسوأ أعمالهم حتى يقول قائل: أنا خير عملا من هؤلاء، وذلك بأن الله ردّ عليهم أحسن أعمالهم، ألم تر أن الله عزّ وجلّ أنزل آية الشدّة عند آية الرخاء، وآية الرخاء عند آية الشدّة، ليكون المؤمن راغبا راهبا، لئلا يُلقي بيده إلى التهلكة، ولا يتمنى على الله أمنية يتمنى على الله فيها غير الحقّ.

3 B: "mecliste".

hakkında nâzil olmadı, isteseydim kimin hakkında nâzil olduğunu söylerdim" dedi.[1] {اَتَعِدَانِنٖٓى اَنْ اُخْرَجَ} Bana çıkarılacağımı mı[2] vaad ediyorsunuz? ❁ Öldükten sonra kabirden ba'ʿs olunacağımı mı[3] vaad ediyorsunuz? {وَقَدْ خَلَتِ الْقُرُونُ مِنْ قَبْلٖى} Hâlbuki benden evvel nice karnlar geçmiş ❁ yani onlardan kim kabirden çıkmış da ben çıkacakmışım? diyor {هُمَا} o ikisi ❁ yani [4350] anası babası ise {يَسْتَغٖيثَانِ اللّٰهَ} Allah'a sığınıyorlar ❁ onun böyle inkârından, cür'etinden, küfründen el-aman çekerek "neʿûzübillah aman yâ rabbî!" diye feryat ediyorlar {وَيْلَكَ} yazıklar olsun sana {اٰمِنْ اِنَّ وَعْدَ اللّٰهِ حَقٌّ} inan, iman getir, her hâlde Allah'ın vaadi haktır diyorlar.

"**Veylek**", veyl sana; aslında bizim "canı çıkası, geberesi[4]" tâbirimiz gibi bir helâk duası olmakla beraber hakikaten helâk için değil, azarlayarak teşvik ve tergīb için de kullanılır ki burada da maksad odur. Onun için buna "yazıklar olsun sana" demek daha muvâfık olacaktır. {فَيَقُولُ مَا هٰذَٓا اِلَّٓا اَسَاطٖيرُ الْاَوَّلٖينَ} O yine onları tekzib ederek, bu sizin Allah'ın vaadi dediğiniz evvelkilerin esâtîrinden başka bir şey değildir -hiç aslı olmayarak yazılmış masallardır- der. {اُولٰٓئِكَ} İşte bunlar ❁ öbürlerinin tam zıddına olarak {الَّذٖينَ حَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فٖٓى اُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ} cin ve insten kendilerinden evvel geçen ümmetler içinde aleyhlerine söz hak olmuş kimselerdir. ❁ "Kavl"den murad لَاَمْلَئَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَعٖينَ [Hûd 11/129; es-Secde 32/13] kelime-i azâbıdır. Burada فٖٓى اُمَمٍ yukarıdaki فٖٓى اَصْحَابِ الْجَنَّةِ'nin mukabilinde olarak ashâb-ı cehennemi gösteriyor ve bu âyetten cinnin dahi ins gibi ölümü olduğu anlaşılıyor. {اِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرٖينَ} Çünkü bunlar kendilerini ziyan etmiş, hüsrâna düşmüş kimselerdir {وَلِكُلٍّ} ve her biri için ❁ yani şu zikrolunan iki kısımdan, ashâb-ı cennet

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3295; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 444; Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XIII, 177:
أخبرني عبد الله بن الميني قال: إني لفي المسجد حين خطب مروان، فقال: إن الله أرى أمير المؤمنين في يزيد رأيا حسنا، وإن يستخلفه فقد استخلف أبو بكر وعمر. فقال عبد الرحمن بن أبي بكر: أهرقلية؟! إن أبا بكر والله ما جعلها في أحد من ولده، ولا أحد من أهل بيته، ولا جعلها معاوية في ولده إلا رحمة وكرامة لولده. فقال مروان: ألست الذي قال لوالديه: أف لكما؟ فقال عبد الرحمن: ألست ابن اللعين الذي لعن رسول الله صلى الله عليه وسلم أباك. قال: وسمعتهما عائشة فقالت: يا مروان، أنت القائل لعبد الرحمن كذا وكذا؟ كذبت، ما فيه نزلت، ولكن نزلت في فلان بن فلان. ثم انتحب مروان، ثم نزل عن المنبر حتى أتى باب حجرتها فجعل يكلمها حتى انصرف.

2 H ve F -"mı".

3 H ve F -"mı".

4 B: "kahrolası".

ile hâsirînden her bir kısım için {دَرَجَاتٌ مِمَّا عَمِلُوا} amellerinden dereceler var ❁ işledikleri hayır veya şer amellere göre muhtelif dereceleri [4351] vardır. Ehl-i cennetin de dereceleri muhteliftir, kavil hak olanların da. Çünkü gerek mâhiyet, gerek tarz[1] itibariyle amelleri muhteliftir. Onun cezâsı olan dereceleri de ona göre muhteliftir. Bunun için buyuruluyor ki: {وَلِيُوَفِّيَهُمْ اَعْمَالَهُمْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ} Bu da onlara hiçbir zulüm edilmeksizin amelleri kendilerine tamamen ödenmek içindir. ❁ Onun için kiminінki dünyada tamamlanır, kiminінki âhirette. Bu suretle kâfirler sırf dünya için çalıştıkları ve yaptıkları iyi amellerin mükâfâtını behemehâl dünyada alacakları cihetle {وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِ} o küfredenler ateşe arz olunacağı gün de -ki kıyamet günü- şöyle denecektir: {اَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِى حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا... إلخ} ❁ Hazret-i Ömer radıyallâhu anh'tan mervîdir: "İstesem ben sizin en hoş yemekliniz, en güzel giyimliniz[2] olurdum velâkin gördüm ki Allah teâlâ bir kavme tayyibâtlarının fena haberini vermiş, اَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِى حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا buyurmuştur, ben tayyibâtımı bâkī kılmak isterim" demiştir[3].[4] Yine rivayet olunur ki Şam'a geldiği vakit ona mukaddemâ misli görülmedik bir yemek yapılmış idi, buyurdu ki: "Bu bizim, fakat vefat etmiş olan fukarâ-yı müslimîn için ne var? Onlar arpa ekmeğinden doymuyorlardı." Hâlid b. Velid "onlara cennet var" dedi, deyince Ömer'in gözleri doluktu da "vallahi bizim hazzımız bu hutâmda olup da onlar gittiler ise!..." dedi ki, Allahu a'lem "cennette aramız ne kadar uzak olur" demektir.[5] Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi

---

1 B: "tarzı".

2 M: "yiyimliniz".

3 H -"ben tayyibâtımı bâkī kılmak isterim' demiştir".

4 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* s. 204; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* III, 279:

أخبرنا جرير بن حازم قال: سمعت الحسن يقول: قدم على أمير المؤمنين عمر وفد من أهل البصرة مع أبي موسى الأشعري، قال: فكنا ندخل عليه، وله كل يوم خبز يلت، وربما وافيناه ما دوم بسمن، وأحيانا بزيت، وأحيانا باللبن، وربما وافقنا القدائد اليابسة قد دقت، ثم أغلي بماء، وربما وافقنا اللحم الغريض وهو قليل، فقال لنا يوما: إني والله لقد أرى تعذيركم، وكراهيتكم طعامي، وإني والله لو شئت لكنت أطيبكم طعاما، وأرقكم عيشا، أما والله ما أجهل عن كراكر وأسنمة، وعن صلاء، وعن صلائق، وصناب –قال جرير: الصلاء الشواء، والصناب الخردل، والصلائق الخبز الرقاق– ولكني سمعت الله تعالى عير قوما بأمر فعلوه، فقال : «أذهبتم طيباتكم في حياتكم الدنيا واستمتعتم بها»...

Tefsîru Abdürrezzâk, III, 198; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 120:

قال: عمر: لو شئت أن أكون أطيبكم طعاما، وألينكم ثيابا لفعلت ولكني أستبقي طيباتي.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 120:

وذُكر لنا أنه لما قدم الشأم، صنع له طعام لم ير قبله مثله، قال: هذا لنا، فما لفقراء المسلمين الذين ماتوا وهم لا يشبعون من خبز الشعير؟ قال خالد بن الوليد: لهم الجنة، فاغرورقت عينا عمر، وقال: لئن كان حظنا في الحطام، وذهبوا –قال أبو جعفر فيما أرى أنا– بالجنة، لقد باينونا بونا بعيدا.

ve sellem bir gün ehl-i suffenin yanlarına girdi, elbiselerine yamalık bulamadıklarından deri ile yamıyorlardı, buyurdu ki: "Siz bugün mü daha hayırlısınız, yoksa her biriniz sabah bir hulle akşam bir hulle giyeceğiniz ve sofranızda sahnın biri gelip biri gideceği ve evi Kâbe örtülür gibi örtüleceği gün mü?" "Biz bugün daha hayırlıyız" dediler. "Evet" [4352] buyurdu, "bugün daha hayırlısınız."[1] İbn Zeyd bu[2] âyetin tefsirinde şu âyetleri okumuş:

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ اِلَيْهِمْ اَعْمَالَهُمْ فِيهَا[3] وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ [Hûd 11/15]

ve مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْاٰخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِى حَرْثِهٖۚ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهٖ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ نَصِيبٍ [eş-Şûrâ 42/20],

مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَٓاءُ لِمَنْ نُرِيدُ[4]... إلى آخِرِ الآية [el-İsrâ 17/18]

ve demiştir ki: "İşte dünya hayatlarında tayyibâtlarını giderenler bunlardır."[5]

{عَذَابَ الْهُونِ} Hûn azâbı ❁ hevân, yani zillet ve hakāret azâbı.

Bunun bir misâl ile îzâhı:

وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍۜ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهٖٓ اَلَّا تَعْبُدُوٓا اِلَّا اللّٰهَۜ اِنّ۪ٓي اَخَافُ عَلَيْكُمْ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٢١﴾ قَالُوٓا اَجِئْتَنَا لِتَأْفِكَنَا عَنْ اٰلِهَتِنَاۚ فَأْتِنَا بِمَا تَعِدُنَٓا اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِق۪ينَ ﴿٢٢﴾ قَالَ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِۘ وَاُبَلِّغُكُمْ

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 120-121:

وذُكر لنا أن نبيّ الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم دخل على أهل الصفة –مكانا يجتمع فيه فقراء المسلمين–، وهم يرقّعون ثيابهم بالأدَم، ما يجدون لها رقاعا، قال: أنتم اليوم خير، أو يوم يغدو أحدكم في حلة، ويروح في أُخرى، ويغدى عليه بجفنة، ويُراح عليه بأخرى، ويستر بيته كما تستر الكعبة. قالوا: نحن يومئذ خير، قال: بل أنتم اليوم خير.

2 B -"bu".

3 B -"فيها".

4 M: "تريد".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 121:

حدثني يونس، قال: أخبرنا ابن وهب، قال: قال ابن زيد، في قول الله عزّ وجلّ «أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا»... إلى آخر الآية، ثم قرأ «مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لا يُبْخَسُونَ» وقرأ «مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الآخِرَةِ نزدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا» وقرأ «مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَنْ نُرِيدُ»... إلى آخر الآية، وقال: هؤلاء الذين أذهبوا طيباتهم في حياتهم الدنيا.

مَٓا اُرْسِلْتُ بِهٖ وَلٰكِنّ۪ٓي اَرٰيكُمْ قَوْمًا تَجْهَلُونَ ﴿٢٣﴾ فَلَمَّا رَاَوْهُ عَارِضًا مُسْتَقْبِلَ اَوْدِيَتِهِمْۙ
قَالُوا هٰذَا عَارِضٌ مُمْطِرُنَاۜ بَلْ هُوَ مَا اسْتَعْجَلْتُمْ بِهٖۜ ر۪يحٌ ف۪يهَا عَذَابٌ اَل۪يمٌۙ ﴿٢٤﴾ تُدَمِّرُ كُلَّ
شَيْءٍ بِاَمْرِ رَبِّهَا فَاَصْبَحُوا لَا يُرٰٓى اِلَّا مَسَاكِنُهُمْۜ كَذٰلِكَ نَجْزِي الْقَوْمَ الْمُجْرِم۪ينَ ﴿٢٥﴾
وَلَقَدْ مَكَّنَّاهُمْ ف۪يمَٓا اِنْ مَكَّنَّاكُمْ ف۪يهِ وَجَعَلْنَا لَهُمْ سَمْعًا وَاَبْصَارًا وَاَفْـِٔدَةًۘ فَمَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ
سَمْعُهُمْ وَلَٓا اَبْصَارُهُمْ وَلَٓا اَفْـِٔدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ اِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ وَحَاقَ بِهِمْ مَا
كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُ۫نَ ﴿٢٦﴾

[4353] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de Âd'ın kardeşini an, Ahkāf'ta kavmini inzar ettiği vakti[1] ki önünden ve ardından nice nezirler de geçmiştir, "Allah'tan başka mâbud tanımayın" diye, "çünkü ben size büyük bir günün azâbından korkuyorum" (21). "Sen" dediler, "bizi mâbudlarımızdan çevirmek için mi geldin bize? Haydi getir o bize vaad edip durduğun azâbı, sâdıklardan isen!" (22) Dedi: "O ilim ancak Allah yanında, ben size gönderildiğim şeyi tebliğ ediyorum velâkin sizi öyle bir kavim görüyorum ki câhillik ediyorsunuz" (23). Derken vaktâ ki onu vâdilerine karşı gelen bir bulut hâlinde gördüler, "bu" dediler, "bir ârız (ufukta[2] beliren bir bulut), bize yağmur yağdıracak." Hayır, o sizin acele istediğiniz şey: bir rüzgâr ki onda çok acıklı bir azab var (24). Rabbinin emriyle her şeyi tedmir eder, derken öyle oluverdiler ki meskenlerinden başka bir şey görünmez oldu, işte öyle mücrim bir kavme Biz böyle cezâ veririz (25). Yemin ile söylerim: Doğrusu Biz onlara öyle şeyler vermiş idik ki size o kuvvet ve mükneti vermemişizdir, hem kendileri için kulak ve gözler, gönüller yapmış idik ki ne kulakları, ne gözleri, ne gönülleri kendilerine bir fâide vermedi, zira Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlardı, o istihzâ ettikleri şey de kendilerini kuşatıverdi (26).

---

1 B: "vakit".
2 B: "ufaktan".

[4354] {اَخَا عَادٍ} Âd'ın kardeşi ۞ yani اِذْ قَالَ لَهُمْ اَخُوهُمْ هُودٌ [eş-Şu'arâ 26/124] buyurulduğu üzere Âd kavminin içlerinden kendilerine peygamber olan Hûd aleyhisselâm {بِالْاَحْقَافِ} Ahkāf'ta.

"**Ahkāf**" esasen uzun ve i'vicaclı yüksekçe kum yığını demek olan "hıkf"ın cem'idir ki o eğri büğrü kum tepeleri demek olup Âd kavminin o inzar sırasında mevkileri bu nâm ile yâd olunmuştur. İbn Zeyd ve Katâde'den Yemen bilâdından "Şıhr" denilen arzda denize doğru kumluklarda sâkin olurlardı diye, İbn Abbas'tan Uman ile Mehre arasında diye rivayet edilmiş, Muhammed b. İshak da demiştir ki: "Hûd aleyhisselâm ba's olunduğu vakit Âd'ın menâzili ve cemaatleri Ahkāf, Uman mâbeyninde Hadramevt'e doğru kumluk, sonra da bütün Yemen idi, bununla beraber arzın her tarafına yayılmış ve Allah'ın verdiği fazla kuvvetleriyle ahâlisini kahretmişlerdi."[1] *Mu'cemü'l-Büldân*'da der ki: "Bu üç rivayetin üçünde de mâna birdir."[2] Ancak Dahhâk'tan Şam'da bir dağdır[3] diye bir rivayet de vârid olmuş ise de İbn Atıyye tefsirinde "sahih olan" demiş, "Âd'ın bilâdı Yemen'de idi ve اِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ onların idi"[4] (وَالْفَجْرِ'e[5] [89/7] bak). Demek ki "ahkāf" kelimesi mefhum itibariyle Âd'ın kuvvetlerine rağmen mevkilerindeki çürüklüğü iş'âr eden ve inzar ile mütenâsib olan bir kelimedir. Bu cihetle {وَقَدْ خَلَتِ النُّذُرُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ}de "nüzür" inzar mânasına "nezîr"in cem'i olması da mülâhaza

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 123-124:

عن ابن عباس «وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ» قال: فقال: الأحقاف الذي أنذر هود قومه واد بين عمان ومهرة.

عن ابن إسحاق، قال: كانت منازل عاد وجماعتهم، حيث بعث الله إليهم هودا الأحقاف: الرمل فيما بين عُمان إلى حَضْرَمَوْتَ، فاليمن كله، وكانوا مع ذلك قد فشَوْا في الأرض كلها، قهروا أهلها بفضل قوّتهم التي آتاهم الله.

عن قتاده، قوله «وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ» ذُكر لنا أن عادا كانوا حيا باليمن أهل رمل مشرفين على البحر بأرض يقال لها الشِّحْر.

2 Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* I, 115:

الأَحْقَافُ: جمع حقف من الرمل. والعرب تسمّي الرمل المعوجّ حقافا وأحقافا، واحقوقف الهلال والرمل إذا اعوجّ، فهذا هو الظاهر في لغتهم، وقد تعسّف غيره. والأحقاف المذكور في الكتاب العزيز: واد بين عمان وأرض مهرة، عن ابن عباس، قال ابن إسحاق: الأحقاف رمل فيما بين عمان إلى حضرموت، وقال قتادة: الأحقاف رمال مشرفة على البحر بالشّحر من أرض اليمن، وهذه ثلاثة أقوال غير مختلفة في المعنى.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 123:

عن ابن عباس: «وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ» قال: الأحقاف: جبل بالشام.

أخبرنا عبيد، قال: سمعت الضحاك يقول في قوله «إِذْ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالأَحْقَافِ» جبل يسمى الأحقاف.

4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 101:

والصحيح من الأقوال: أن بلاد عاد كانت باليمن ولهم كانت إرم ذات العماد.

5 M ve B: "والفجر".

olunabilir. Lâkin masdarın cem'i hilâf-ı zâhir olacağından münzir mânasına "nezîr"in cem'i[1] olmak daha doğrudur, yani Hûd'dan daha evvel ve daha sonra inzar edici peygamberler de gelmiş geçmiş ise de şimdi sen bilhassa Hûd'un inzârını yâd et {اَنْ} şöyle ki: {لَا تَعْبُدُٓوا اِلَّا اللّٰهَۜ اِنّ۪ٓى اَخَافُ عَلَيْكُمْ... إلخ}

[4355] {فَلَمَّا رَاَوْهُ عَارِضاً} ❁ "**Ârız**", asl-ı mânasında bir yanı zuhur eden demek olup bundan muhtelif mânalarda kullanılmıştır. Bu cümleden olmak üzere ufukta 'arz^{an} zuhur eden buluta da "ârız" denilir ki burada bu mâna ile tefsir edilmiştir. {كَذٰلِكَ نَجْزِى الْقَوْمَ الْمُجْرِم۪ينَ} İşte Biz böyle cezâlandırırız öyle mücrim kavimleri ❁ yani her vechile onun gibi değil, fakat fecaat itibariyle öyle, ummadıkları bir surette gelip her şeyi tedmir eden bir rüzgâr sür'at ve dehşetiyle saran bir helâk cezâsı. İbn Ebi'd-Dünyâ *Kitâb-ı Sehâb*'da ve Ebu'ş-Şeyh *Azamet*'te İbn Abbas'tan şöyle tahric etmişler ki onun azab olduğunu ilk tanımaları şöyle olmuştur: Çıkmış olan yüklerinin ve mevâşîlerinin birer kuş tüyü gibi gök ile yer arasında uçuşmaya başladığını görmüşler, derhâl evlerine girmişler ve kapılarını kapamışlar, derken rüzgâr gelmiş, kapılarını açmış, yedi gece sekiz gün[2] üzerlerine kum seli akıtmış, sonra da Allah teâlâ rüzgâra emretmiş üzerlerinden kumu açmış ve hepsini denize dökmüş, işte فَاَصْبَحُوا لَا يُرٰٓى اِلَّا مَسَاكِنُهُمْ budur.[3] Yine rivayet olunmuş ki içlerinde azâbı ilk gören bir kadın olmuştu, ateş alevi gibi bir rüzgâr görmüştü.[4] Hûd aleyhisselâm'a gelince, şöyle rivayet olunmuş: Rüzgârı hissettiği zaman kendinin ve mü'minlerin üzerine bir hat çizmiş, bir menba' civarına doğru çekilmişti. İbn Abbas'tan da şöyle mervîdir ki maiyyeti ile beraber

---

1 B -"hilâf-ı zâhir olacağından münzir mânasına "nezîr"in cem'i".

2 H +"savm olarak"; F +"olarak".

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 450:

وأخرج ابن أبي الدنيا في كتاب السحاب وأبو الشيخ في العظمة عن ابن عباس رضي الله عنهما في قوله «فلما رأوه عارضا مستقبل أوديتهم» قال غيم فيه مطر فأول ما عرفوا أنه عذاب رأوا ما كان خارجا من رحالهم ومواشيهم يطير بين السماء والأرض مثل الريش دخلوا بيوتهم وأغلقوا أبوابهم فجاءت الريح ففتحت أبوابهم ومالت عليهم بالرمل فكانوا تحت الرمل سبع ليال وثمانية أيام حسوما لهم أنين ثم أمر الريح فكشف عنهم الرمل وطرحتهم في البحر فهو قوله «فأصبحوا لا يرى إلا مساكنهم».

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 512; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 402:

وكان أوّل من أبصر ما فيها وعرف أنها رِيح، فيما يذكرون، امرأة من عاد يقال لها «مَهْدَد».، فلما تيقنت ما فيها صاحت، ثم صَعِقت. فلما أن أفاقت قالوا: ماذا رأيت يا مهدد؟ قالت: رأيتُ رِيحًا فيها كشُهُب النار، أمامها رجالٌ يقودُونها!

bir hazîreye çekilmişti, onlara rüzgârdan ancak derileri yumuşatacak ve nefislere neşe verecek kadar dokunuyor ve fakat[1] Âd'a uğrayınca yer ile gök arasında göç ettiriyor ve taşlarla beyinlerini parçalıyordu.[2] {فَمَٓا اَغْنٰى عَنْهُمْ سَمْعُهُمْ وَلَٓا اَبْصَارُهُمْ وَلَٓا اَفْـِٔدَتُهُمْ مِنْ شَيْءٍ اِذْ كَانُوا يَجْحَدُونَ بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} ❁ Bu gösteriyor ki onlar için ondan tehaffuz mümkin idi, eğer Allah teâlâ'nın onlara göstermiş olduğu âyât ve delâili inkâr etmeyip de [4356] Hûd aleyhisselâm'ın inzârı vechile iman ve itaat etselerdi helâk olmayacaklardı, lâkin dinlemeyip eğlendikleri için {وَحَاقَ بِهِمْ مَا كَانُوا بِهٖ يَسْتَهْزِؤُنَ} o istihzâ ettikleri -"haydi getir bize" dedikleri- azab da kendilerini kuşatıverdi ❁ şu hâlde onlardan daha zayıf olan sizleri kuşatamaz mı? Görülüyor ki bunlarla bütün âfât-ı semâviye beşerin bir cürmüne ikāb olmak üzere anlatılmış oluyor, beşerin kesbi ile alâkadar olan âfâtın dehşeti ve Allah teâlâ'nın her kuvvet fevkindeki kudreti anlatılmış oluyor.

وَلَقَدْ اَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقُرٰى وَصَرَّفْنَا الْاٰيَاتِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ ﴿٢٧﴾ فَلَوْلَا نَصَرَهُمُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ قُرْبَانًا اٰلِهَةً بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ وَذٰلِكَ اِفْكُهُمْ وَمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ ﴿٢٨﴾ وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْاٰنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُٓوا اَنْصِتُوا فَلَمَّا قُضِيَ وَلَّوْا اِلٰى قَوْمِهِمْ مُنْذِرِينَ ﴿٢٩﴾ قَالُوا يَا قَوْمَنَٓا اِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا اُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسٰى مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ يَهْدٓى اِلَى الْحَقِّ وَاِلٰى طَرِيقٍ مُسْتَقِيمٍ ﴿٣٠﴾ يَا قَوْمَنَٓا اَجِيبُوا دَاعِيَ اللّٰهِ وَاٰمِنُوا بِهٖ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُجِرْكُمْ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ ﴿٣١﴾ وَمَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللّٰهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْاَرْضِ وَلَيْسَ لَهُ مِنْ دُونِهٓ اَوْلِيَٓاءُ اُولٰٓئِكَ فٖى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٣٢﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّ اللّٰهَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يُحْيِيَ

---

1 H -"ve fakat".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 513. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ukūbât,* thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996, s. 84:

فاعتزل هُود، فيما ذكر لي، ومن معه من المؤمنين في حظيرة، ما يصيبه ومن معه من الريح إلا ما تلين عليهِ الجلود، وتَلتذُّ الأنفس، وإنها لتمرُّ على عاد بالطَّعن بين السماء والأرض، وتدمغهم بالحجارة.

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 403; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* III, 245:

فاعتزل هود عليه السلام، ومن معه من المؤمنين في حظيرة، وما يصيبه ومن معه من الريح إلاّ ما تلين عليه الجلود، وتَلتذُّ الأنفس، وإنها لتمرُّ على عاد بالظعن فتحملهم ما بين السماء والأرض، وتدمغهم بالحجارة.

الْمَوْتٰىۜ بَلٰٓى اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ ﴿٣٣﴾ وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا عَلَى النَّارِۜ اَلَيْسَ هٰذَا بِالْحَقِّۜ قَالُوا بَلٰى وَرَبِّنَاۜ قَالَ فَذُوقُوا الْعَذَابَ بِمَا كُنْتُمْ تَكْفُرُونَ ﴿٣٤﴾ فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ اُو۬لُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْۜ كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَۙ لَمْ يَلْبَثُٓوا اِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍۜ بَلَاغٌۚ فَهَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ ﴿٣٥﴾

[4357] **Meâl-i Şerîfi**

Celâlim hakkı için hakikaten etrafınızdaki memleketleri helâk etmişizdir, âyetleri tasrif de etmiştik, gerekti ki rücû' edeler (27). O vakit Allah'ın mâsivâsından yakınlık için ilâh ittihaz eyledikleri kimseler onları kurtarsalardı ya! Bilakis onlardan savuşup yittiler gittiler, ki işte onların sapıtmalarının ve uydurup durdukları iftiralarının hâsılı budur (28). Bir de şu vakti anlat ki cinlerden birtakımını Kur'an dinlemek üzere sana [4358] *sevk etmiştik, bu suretle vaktâ ki ona hazır oldular, "susun dinleyin" dediler. Sonra bitirildiği vakit de döndüler, inzar etmek üzere kavimlerine gittiler (29). "Ey kavmimiz!" dediler, "haberiniz olsun, bizler bir kitap dinledik, Mûsâ'dan sonra indirilmiş, önündekini tasdik ediyor, hakka ve bir doğru yola hidâyet eyliyor (30). Ey kavmimiz! Allah'ın davetçisine icâbet edin ve ona iman getirin ki bazı günahlarınıza mağfiret buyursun ve sizi elîm bir azabdan korusun" (31). Ve her kim Allah'ın davetçisine icâbet eylemezse arzda âciz bırakacak değildir ve ona onun berisinden sâhip olacak velîler de yoktur, öyleler açık bir dalâl içindedirler (32). Ya görmediler de mi ki o gökleri ve yeri yaratmış ve onları yaratmakla yorulmamış olan Allah ölüleri diriltmeye muhakkak kādirdir. Evet, hiç şüphe yok ki O her şeye kādirdir (33). Ve o küfredenler ateşe arzolunacağı gün, "nasıl bu hak değil mi imiş?" diye, "evet, Rabbimiz hakkı için" diyecekler. Buyuracak: "Öyle ise haydin tadın azâbı, küfredegeldiğiniz için" (34). Binâen'aleyh ulü'l-azm peygamberlerin sabrettiği gibi sabret ve onlar hakkında ivedi etme, sanki*

onlar o vaad olundukları acıyı görecekleri gün gündüzün bir saatinden başka durmamışa döneceklerdir. Kâfi bir tebliğ, demek ki ihlâk edilecek başka değil, ancak tâatten çıkmış fâsıklar gürûhudur (35).

{وَلَقَدْ اَهْلَكْنَا مَا حَوْلَكُمْ مِنَ الْقُرٰى} ❁ Misâl tarîkiyle ehl-i Mekke'ye hitabdır. Etraflarındaki helâk olan memleketler[1], Me'rib, Semûd'un Hicr'i, Sedûm, Eyke gibi {وَصَرَّفْنَا الْاٰيَاتِ} âyetleri tasrif etmiştik ❁ yani inzar âyetlerini hep onlara türlü şekillerde evirip çevirerek tekrar da eylemiştik, {لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ} ki rücû' edeler ❁ şirkten, isyandan vazgeçip tevhîde döneler. Zaten bu inkılâbâtın her biri diğerleri için başlı başına bir âyet bile oluyordu, gösteriyordu ki Allah'tan başka dayanılıp perestiş olunacak yoktur. [4359] {فَلَوْلَا نَصَرَهُمُ} O vakit onları[2] kurtarsa idi ya! {الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللّٰهِ قُرْبَانًا اٰلِهَةً} O Allah'ın berisinden yakınlık için مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى [ez-Zümer 39/3], هٰٓؤُلَٓاءِ شُفَعَٓاؤُ۬نَا عِنْدَ اللّٰهِ [Yûnus 10/18] diye şefaat için ilâhlar diye tutundukları kimseler, o mâbud taslakları neye kurtarmadılar? {بَلْ ضَلُّوا عَنْهُمْ} Hayır, bilakis onlardan kaybolup gittiler ❁ yani onları bırakıp dünyadan ve itikadlarından silinip gittiler {وَذٰلِكَ} ve işte bu ❁ dalâl, bu inkisâr-i hayâl {اِفْكُهُمْ} onların ifkleri, yani eser-i ifkleri, yalan ve bâtıl itikadlarının vardığı[3] neticedir {وَمَا كَانُوا يَفْتَرُونَ} ve uydurdukları iftiranın hâsıl-ı meâlidir[4].

{وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ} ❁ Bu اِذْ yukarıdaki اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ üzerine ma'tuf zannedilebilirse de değildir. وَاذْكُرْ اِذْ صَرَفْنَا Takdîrinde وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍ cümlesine ma'tuftur. Arapçada "**nefer**" kelimesi üçten ona ve ondan kırka kadar toplanmış bir cemaate ıtlak olunur.

"**Cin**", "ins" mukabili gizli mahluklar, (*Sûre-i En'âm'da* وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ [6/112] *âyetinde bu kelimenin îzâhına ve Sûre-i Cin'e bak*). Bu tezkir de mahza ibret ve inzar içindir[5]. Birkaç rivayette

1 B: "memleketlere".
2 H: "onlar".
3 B: "verdiği".
4 H: "hâsılı odur".
5 B: "için".

vârid olduğuna göre[1] bunlar Diyarbekir tarafından Nasîbîn cinlerinden imiş; Ninovalı da denilmiştir.[2]

Fahreddin Râzî der ki: "Bu vâkı'anın keyfiyetinde iki kavil vardır, evvelkisi: Sa'îd b. Cübeyr demiştir ki: Cinler istimâ' ederlerdi, vaktâ ki recm olundular, semâda olan bu hâdise her hâlde Arz'da bir şeyden dolayı hâdis olsa gerektir diye sebebini aramaya gittiler. O sırada Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke [4360] ahâlisinin kendisine icâbetlerinden me'yus olarak İslâm'a davet için Tâif'e çıkmıştı, Mekke'ye dönmek üzere bulunduğu zamana tesadüf ediyordu. Batn-ı Nahl[3] nâm vâdide kalkmış sabah namazında Kur'an okuyordu. İşte oraya Nasîbîn cinlerinin eşrafından bir bölük cin uğramıştı, çünkü İblis onları semânın rücûm ile korunmasını îcab eden sebebi öğrenmek üzere göndermişti, Kur'ân'ı işittiler ve sebebin o olduğunu anladılar.

İkinci kavil: Allah teâlâ Peygamber'e cinleri de inzar edip davet etmeye ve kendilerine Kur'an okumaya me'mur etmişti, onun için Allah teâlâ ona Kur'an dinlemek ve kavimlerini inzar eylemek üzere birtakım cin göndermişti."[4] Ebû Hayyan da *Bahr*'da der ki: "Cin kıssası iki kere olmuştu, birisi Tâif'ten avdetinde ki ashâb-ı siyerin zikrettikleri kıssa vechile onlardan ensar aramaya çıkmıştı. Vâdî-i Nahle'de namaz kılarken dinlediler, o bilmiyordu, sonra Allah teâlâ onların dinlediklerini haber verdi. Diğer bir kere de Allah teâlâ Peygamber'e cinleri inzar eyleyip onlara Kur'an okumasını emir buyurmuştu, bunun üzerine 'ben cinlere Kur'an okumaya me'mur edildim, arkamdan kim gelecek?' dedi, bunu

---

1 F, M ve B: "Bu tezkirde mahza ibret ve inzar için bir kaç rivayette vârid olduğuna göre".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 135-136:

عن ابن عباس «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ»... الآية، قال: كانوا سبعة نفر من أهل نصيبين، فجعلهم رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم رسلا إلى قومهم.

عن قتادة، قوله «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ» قال: ذكر لنا أنهم صرفُوا إليه من نِينوَى...

3 Vâdî-i Nahle, nahl deresi ki Mekke'ye bir gecelik kadar mesafededir* [Müellifin notu].

* M: "mesafedir".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 27-28:

وفي كيفية هذه الواقعة قولان الأول: قال سعيد بن جبير: كانت الجن تستمع فلما رجموا قالوا: هذا الذي حدث في السماء إنما حدث لشيء في الأرض فذهبوا يطلبون السبب، وكان قد اتفق أن النبي صلى الله عليه وسلم لما أيس من أهل مكة أن يجيبوه خرج إلى الطائف ليدعوهم إلى الإسلام، فلما انصرف إلى مكة، وكان ببطن نخل قام يقرأ القرآن في صلاة الفجر، فمر به نفر من أشراف جن نصيبين، لأن إبليس بعثهم ليعرفوا السبب الذي أوجب حراسة السماء بالرجم، فسمعوا القرآن وعرفوا أن ذلك هو السبب. والقول الثاني: أن الله تعالى أمر رسوله أن ينذر الجن ويدعوهم إلى الله تعالى ويقرأ عليهم القرآن، فصرف الله إليه نفرا من الجن ليستمعوا منه القرآن وينذروا قومهم.

üç kere söyledi[1], Abdullah b. Mes'ûd'dan başkası ses çıkarmamış, önlerine bakmışlardı. Abdullah b. Mes'ûd radıyallâhu anh demiştir ki: 'Cin gecesi benden başka kimse hazır olmadı, gittik ta Hacun Şı'bı'na vardığımızda bana bir hat çizdi, "ben gelinceye kadar bundan çıkma" dedi, sonra Kur'an okumaya başladı. Ben şiddetli bir şamata işittim, hatta Resûlullah'a bir şey olmaktan korktum, onu birçok karaltılar kapladı, onunla benim arama hâil oldu, hatta sesini işitmez oldum. Sonra bulut parçalanır gibi parçalandılar, sonra bana "bir şey gördün mü?" dedi, "evet, beyaz esvâba bürünmüş siyah adamlar gördüm" dedim, "işte onlar Nasîbîn cinleri" buyurdu'."[2] Taberî tefsirinde der ki: [4361] "Allah teâlâ'nın وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ buyurduğu cin neferinin kaç adet olduğu hakkında ehl-i te'vil ihtilâf etmişlerdir. Bazısı yedi nefer idi dedi, ezcümle İbn Abbas'tan İkrime demiştir ki Nasîbîn ahâlisinden yedi nefer idiler, Resûlullah onları kavimlerine resul yaptı, diğer bazıları da dokuz idi dediler. Ezcümle Zirr b. Hubeyş demiştir ki: 'Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Batn-ı Nahle'de iken فَلَمَّا حَضَرُوهُ inzal buyuruldu[3], dokuz idiler, birisi Zevbe'a idi. فَلَمَّا حَضَرُوهُ kavli, yani Allah'ın Resûlüne sarf buyurduğu cin neferleri Peygamber'in huzûruna vardıklarında demektir.'"[4] Âlûsî de şunları kaydetmiştir: "İbn Ebî Hâtim'in Mücâhid'den tahrîcine göre yedi idiler: üçü Harran'dan, dördü

---

1 B -"bunu üç kere söyledi".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 449-450:

والذي يجمع اختلاف الروايات، أن قصة الجن كانت مرتين. إحداهما: حين انصرف من الطائف، وكان خرج إليهم يستنصرهم في قصة ذكرها أصحاب السير. فروي أن الجن كانت تسترق السمع فلما بعث الرسول، حرست السماء، ورمي الجن بالشهب، قالوا: ما هذا إلا أمر حدث. وطافوا الأرض، فوافوا رسول الله صلى الله عليه وسلم بوادي نخلة، وهو قائم يصلي فاستمعوا لقراءته، وهو لا يشعر فأنبأه الله باستماعهم. والمرة الأخرى: أن الله أمره أن ينذر الجن ويقرأ عليهم فقال: «إني أمرت أن أقرأ على الجن فمن يتبعني» ، قالها ثلاثا، فأطرقوا إلا عبد الله بن مسعود، قال: لم يحضره أحد ليلة الجن غيري. فانطلقنا حتى إذا كنا في شعب الحجون، خط لي خطا وقال «لا تخرج منه حتى أعود إليك»، ثم افتتح القرآن. وسمعت لغطا شديدا حتى خفت على رسول الله صلى الله عليه وسلم، وغشيته أسودة كثيرة حالت بيني وبينه حتى ما أسمع صوته، ثم تقطعوا تقطع السحاب، فقال لي: «هل رأيت شيئا؟» قلت: نعم، رجالا سودا مستثفري ثياب بيض، فقال: «أولئك جن نصيبين».

3 B: "buyurdu".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 135:

واختلف أهل التأويل في مبلغ عدد النفر الذين قال الله «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ» فقال بعضهم: كانوا سبعة نفر... عن ابن عباس «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ»... الآية، قال: كانوا سبعة نفر من أهل نصيبين، فجعلهم رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم رسلا إلى قومهم. وقال آخرون: بل كانوا تسعة. نفر... عن زرّ «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ» قال: كانوا تسعة نفر فيهم زَوْبعة. عن زِرّ بن حبيش، قال: «أنزل على النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم وهو ببطن نخلة، «فَلَمَّا حَضَرُوهُ» قال: كانوا تسعة أحدهم زَوْبَعَة». وقوله «فَلَمَّا حَضَرُوهُ» يقول: فلما حضر هؤلاء النفر من الجنّ الذين صرفهم الله إلى رسوله نبيّ الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم.

Nasîbîn'den, isimleri de Hasâ, Mesâ,[1] Şasır, Masır, Elerdevanyan, Serme, el-Ahkam yahut el-Ahkab idi."[2] Taberânî *Evsat*'ta ve İbn Merdûye, cinnin Resûlullah'a iki kere gönderildiğini nakleylemişlerdir.[3] Şihâb-ı Hafâcî de Kāzî hâşiyesinde Sûre-i Cin'de zikreylemiştir ki hadisler cinnin gönderilmesi altı kere vâki' olduğuna delâlet eylemektedir.[4] Rivayetlerde gerek adet ve gerek sâir hususta görülen ihtilâf da bununla tevfik edilmiş olur. Nitekim Ebû Nuaym tahric etmiştir ki ehl-i Nasîbîn'den dokuz nefer Batn-ı Nahle'den gittiler, bunlar fülân ve fülân ve fülân ve el-Erdevanyan ve el-Ahkab kavimlerine münzir olarak vardılar, sonra da çıktılar, Resûlullah'a vefd (hey'et-i murahhasa) olarak geldiler, üç yüz idiler. Hacun'a kadar geldiler, el-Ahkab geldi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e selâm verdi ve "kavmimiz likāna nâil olmak üzere Hacun'da hazır bulunuyorlar" dedi. Resûlullah da Hacun'da[5] geceden bir saate vaad verdi.[6] İbn Ebî Hâtim de İkrime'den bu âyette onların Musul ceziresinden on iki bin olduklarını tahric eylemiştir.[7] Bu adedi *Keşşâf* da hikâye eder. Resûlullah'ın onlara okuduğu sûre اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1] idi.[8] Bununla beraber *Bahr*'da İbn Ömer ve Câbir b. Abdullah radıyallâhu anhümâ'dan nakledilmiştir ki, Aleyhissalâtü vesselâm onlara اَلرَّحْمٰنُ Sûresi okudu, فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ [er-Rahmân 55/13] [4362]

---

1 H: "Hasnâ ve Mesnâ".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 187:

وأخرج ابن أبي حاتم عن مجاهد أنهم كانوا سبعة. ثلاثة من أهل حران، وأربعة من نصيبين وكانت أسماؤهم حسى، ومسى، وشاصر، وماصر، والاردوانيان، وسرق، والأحقم، بميم آخره، وفي رواية عن كعب الأحقب بالباء.

3 Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat,* I, 6; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 188:

عن ابن عباس قال: صرفت الجن إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم مرتين، وكان أشراف الجن بنصيبين.

4 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 254:

وقد دلت الأحاديث على أنّ وفادة الجن كانت ست مرات.

5 B: "Hacûn'a".

6 Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve,* s. 364:

عن كعب الأحبار قال: لما انصرف النفر السبعة من أهل نصيبين من بطن نخلة وهم فلان وفلان وفلان والأردوانيان والأحقب جاءوا قومهم منذرين فخرجوا وافدين إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهم ثلاثمائة فانتهوا إلى الحجون فجاء الأحقب فسلم على رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: إن قومنا قد حضروا الحجون يلقونك، فواعده رسول الله صلى الله عليه وسلم من الليل بالحجون.

7 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3296:

عن عكرمة في قوله تعالى: «وإذ صرفنا إليك نفرا من الجن» قال: هم اثنا عشر ألفا جاءوا من جزيرة الموصل، فقال النبي صلى الله عليه وسلم لابن مسعود كاد أن يذهب، فذكر قول رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم يبرح، فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: لو ذهبت ما التقينا إلى يوم القيامة.

8 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 312:

وكانوا اثنى عشر ألفا، والسورة التي قرأها عليهم «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ».

dedikçe[1] "hayır, Rabbimizin âyâtından hiçbir şey tekzib etmeyiz رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ" derlerdi.[2] Bir de Ebû Nuaym *Delâil*'de Resûlullah'a cinnin gelişi, nübüvvetin on birinci senesinde olduğunu tahric eylemiştir.[3] Bu kıssa hicretten üç sene evvel idi[4] denilen de bu mânadadır.

{كِتَابًا اُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسٰى} ❁ Mûsâ'dan sonra deyip de Îsâ'yı söylememelerine iki vecih beyan etmişlerdir. Birincisi, zira Mûsâ aleyhisselâm iki ehl-i kitab beyninde müttefek^un aleyhtir ve ona indirilen kitap Kur'an'dan evvel ecell-i kütüb idi, Îsâ aleyhisselâm da onunla amele me'mur idi. İkincisi; Atâ demiştir ki "çünkü Yehûd milleti üzere idiler."[5] Bu ifadelerin bir hayli noktaları bu gizli mahlukların zannedildiği gibi sade mücerredâttan[6] ibaret[7] olmadıklarını iş'âr etmekten hâlî kalmıyor. Onun için mütekellimîn bunlara "ecsâm-ı latîfe" tâbir etmişlerdir. {مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ} Önündekini, yani Tevrat'ı yahut bütün kütüb-i sâlifeyi tasdikliyor {يَهْدٖى اِلَى الْحَقِّ} hakka, yani usul itibariyle sahih itikada {وَاِلٰى طَرٖيقٍ مُسْتَقٖيمٍ} ve doğru bir yola ❁ fürû' itibariyle de doğru Allah'ın rızâsına erdirecek amelî ahkâm-ı şer'iyeye hidâyet eyliyor. {يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ} ❁ Burada ba'ziyet ifade eden مِنْ ile مِنْ ذُنُوبِكُمْ denilmesi şâyân-ı dikkattir. Denilmiş ki murad hâlis hakkullah olan günahlardır. Zira ibâdın hukūku mücerred iman ile mağfiret olunuvermez. Gerçi bir harbî kanlar döküp mallar yağma etmiş olup da sonra Müslüman olsa İslâm'ı hiç şüphesiz bütün

---

1 H: "dedi".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 450:

وقال ابن عمر، وجابر بن عبد الله: قرأ عليهم سورة الرحمن، فكان إذا قال: «فبأي آلاء ربكما تكذبان»، قالوا: لا شيء من آيات ربنا نكذب ربنا لك الحمد.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 293:

والسورة التي استمعوها، قال عكرمة: «اقرأ باسم ربك»، وقيل: سورة الرحمن.

3 Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve,* s. 364:

عن إسحاق بن عبد الله بن جعفر قال: غاب رسول الله صلى الله عليه وسلم بالطائف إلى أن رجع خمسا وعشرين ليلة وقدم مكة يوم الثلاثاء لثلاث وعشرين خلت من ذي القعدة وكان قد خرج لثلاث بقين من شوال وقدم عليه الجن الحجون في ربيع الأول سنة إحدى عشرة من النبوة قال الواقدي: وبقي رسول الله صلى الله عليه وسلم بمكة ثلاثة أشهر حتى قدم عليه الجن.

4 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 254; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 93:

وقصة الجن كانت قبل الهجرة بثلاث سنين.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 141; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VII, 269; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 312:

قال عطاء: كان دينهم اليهودية لذلك قالوا: «إِنَّا سَمِعْنَا كِتَابًا أُنْزِلَ مِنْ بَعْدِ مُوسَى».

6 B: "mücerrebâttan".

7 B -"ibaret".

geçmişlerini keser atar ise de yine o harbînin birkaç sene evvel istîman ile gelip bir şahıstan borç almış olduğunu farz etsek, bu kerre mücerred İslâm'a gelmesiyle o borcun[1] sâkıt oluvermesi lâzım gelmez. Yani aynı dâr içinde zimmî ve mu'âhidin islâmı, muayyen olan hukūk-ı [4363] ibâdı ıskāt eylemez. Bu cinler de kendi kavimleri içinde imana davet eyledikleri için yalnız bazı zünûbun mağfiretini vaad eylemişlerdir. Daha diğer vecihler[2] de söylenmiştir. {وَمَنْ لَا يُجِبْ دَاعِيَ اللّٰهِ فَلَيْسَ بِمُعْجِزٍ فِي الْاَرْضِ} Her kim de Allah'ın davetçisine, yani Peygamber'e ve Peygamber'in elçilerine icâbet eylemezse Arz'da âciz bırakacak değildir. ❁ Yani Allah'ı âciz bırakıp da O'nun azâbından kendini kurtarabilecek değildir. Bu âyet, tehdid ve inzârı hulâsa etmiş oluyor. Ve bununla[3] burada cinlerin sözü hitam buluyor. Nihâyet ba's ü me'âd meselesi takrir olunmak üzere buyuruluyor ki: {اَوَلَمْ يَرَوْا} Görmediler de mi ❁ bu rü'yet göz görüşünden kalb görüşü ile re'y ve istidlâldir. Yani şu görülüp duran semâvât ve Arz'ı halketmiş {وَلَمْ يَعْيَ بِخَلْقِهِنَّ} ve onları halk ile yorulmamış ❁ bu kayd, Yehûd'un "altı günde halketti de yedinci gün dinlendi" demelerini reddir. Nitekim Sûre-i Kāf'ta وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ [50/38] buyurulmuştur. {بِقَادِرٍ عَلٰى اَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتٰى} ❁ İhyâ-yı mevtâ اَوَمَنْ كَانَ مَيْتًا فَاَحْيَيْنَاهُ وَجَعَلْنَا لَهُ نُورًا يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ [el-En'âm 6/122] mazmûnunca ihyâya da şâmil olduğunda şüphe yoktur. {بَلٰى اِنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} Evet hiç şüphe yok ki O her şeye kadîrdir ❁ ihyânın da her türlüsüne kādirdir. Onun için İslâm her hâlde ebedî hayat bulacak, kâfirler cehenneme girecektir. {وَيَوْمَ يُعْرَضُ الَّذِينَ كَفَرُوا... اِلخ} {فَاصْبِرْ}. Böyle olunca -yani kâfirlerin âkıbeti böyle ateş olacak ve hakkı itirafa mecbur kalacak olunca yâ Muhammed-sen sabret {كَمَا صَبَرَ اُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ} ulü'l-azm resullerin sabrettiği gibi ❁ çünkü sen de onlardansın.

"**Ulü'l-azm**" azim sâhipleri, "azm" bir işin icrâ ve infâzına kalbi kat'iyyetle bağlamak, yahut iradede [4364] cidd[4] ü sebat ile ta'kīb-i

---

1 B: "borcu".
2 F ve M: "vecihle".
3 F, M ve B -"bununla".
4 F, M ve B: "sabr".

murad, ictihad demektir. مِنَ الرُّسُلِ'de مِنْ beyâniyye ve teb'îziyye olmak muhtemildir. Beyan[1] olduğuna[2] göre "ulü'l-azm"den murad resuller olduğunu, resullerin hepsi azim sâhipleri bulunduğunu gösterir. Çünkü peygamberlerin hepsi cidd[3] u sebat, azm ü ikdam sâhibleridir. Ba'ziyye olduğuna göre de peygamberler içinden azimlerinin fevkalâdeliğiyle mümtaz bir kısım, yani sâhib-şeriat olup onun tesis ve takrîrinde çok çalışan ve onun meşakkatlerine ve hasımların düşmanlıklarına tahammül ederek sabreyleyen rusül-i kirâm ki bunların meşhurları وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّٖنَ مِيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ وَاِبْرٰهٖيمَ وَمُوسٰى وَعٖيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَاَخَذْنَا مِنْهُمْ مٖيثَاقًا غَلٖيظًا [el-Ahzâb 33/7] âyetinde isimleri sayılanlardır. Bu babda daha başka kaviller de vardır. Bizim fikrimizce Kur'an'da isimleri zikrolunan peygamberlerin hepsi ulü'l-azm rusüldür denilmek de doğrudur. Zira rusül Kur'an'da[4] mezkur olanlardan ibaret değildir. وَرُسُلًا لَمْ نَقْصُصْهُمْ[5] عَلَيْكَ vardır [en-Nisâ 4/164. Krş. el-Mü'min 40/78]. {وَلَا تَسْتَعْجِلْ لَهُمْ} Sabret de onlar, o kâfirler, bâhusus Kureyş kâfirleri hakkında azâbı acele etme. {كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ} Sanki onlar vaad olundukları sonu görecekleri gün, bir günün bir saatinden fazla durmamış gibi olacaklardır. ❁ O saat gelince onun hevlinden ve âhiretin uzunluğundan dünyada durdukları senelerce ömür[6] o kadar az gelecektir. Müddet-i devr-i felek bir demdir[7] âdem bir nefes. {بَلَاغٌ} Yeter ❁ yani bu size edilen va'z u tezkir son derece beliğ, kâfi bir öğüttür, elverir. Yahut beliğ bir tebliğdir. Haberiniz olsun, duymadık demeyin. {فَهَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ} Hâsılı helâk olacak başkası değil, ancak o fâsıklar[8] gürûhudur. ❁ Tâatten çıkmış öğüt dinlemez fâsık

---

1 B: "Beyâniyye".
2 F, M be B: "olunduğuna".
3 M ve B: "sabr".
4 B -"isimleri zikrolunan peygamberlerin hepsi ulü'l-azm rusüldür denilmek de doğrudur. Zira rusül Kur'an'da".
5 F, M ve B: "نقصص".
6 M ve B +"az".
7 F, M ve B: "gündür".
Bâkî'ye âit olan beytin orijinali şöyledir:
Âkil oldur gelmeye dünya metâ'ından gurur
Müddet-i devr-i felek bir demdir âdem bir nefes
8 B: "kâfirler".

kavimdir. Âlûsî tefsirinde der ki: "Bu sûrenin âyetleri [4365] meyânında işbu كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ... إلخ âyetinin bir hâssıyeti bulunduğunu iş'âr eden bazı âsâr vardır. Taberânî *Duâ*'da Enes'ten Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den şöyle tahric etmiştir, buyurdu ki: "Bir hâcet diledin ve onun is'âf olunmasını arzu ettin mi şöyle de:

لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ الْعَلِيّ الْعَظِيم، لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ الْحَلِيمُ الْكَرِيمُ، بِسْمِ اللهِ الَّذِي لَا إِلٰهَ إلا هُوَ[1] الْحَيُّ الْحَلِيمُ سُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، «كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَ مَا يُوعَدُونَ لَمْ يَلْبَثُوا اِلَّا سَاعَةً مِنْ نَهَارٍ بَلَاغٌ فَهَلْ يُهْلَكُ اِلَّا الْقَوْمُ الْفَاسِقُونَ» اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ مُوجِبَاتِ رَحْمَتِكَ، وَعَزَائِمَ مَغْفِرَتِكَ وَالسَّلَامَةَ مِنْ كُلِّ إِثْمٍ وَالْغَنِيمَةَ مِنْ كُلِّ بِرٍّ وَالْفَوْزَ بِالْجَنَّةِ وَالنَّجَاةَ مِنَ النَّارِ، اَللّٰهُمَّ لَا تَدَعْ لِي ذَنْباً إِلَّا غَفَرْتَهُ وَلَا هَمًّا إِلَّا فَرَّجْتَهُ وَلَا دَيْنًا إِلَّا قَضَيْتَهُ وَلَا حَاجَةً مِنْ حَوَائِجِ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِلَّا قَضَيْتَهَا بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ.[2]

1 H: "الله".

2 Taberânî, *ed-Duâ,* s. 318. Krş. İbn Mâce, İkāme, 189; Tirmizî, Vitr 17/479:
عن أنس بن مالك، رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: إذا طلبت حاجة فأحببت أن تنجح فقل: لا إِلٰهَ إلا الله وحده لا شريك له العلي العظيم، لا إِلٰهَ إلا الله وحده لا شريك له الحليم الكريم، بسم الله الذي لا إِلٰهَ إلا هو الحي الحليم، سبحان رب العرش العظيم، والحمد لله رب العالمين «كأنهم يوم يرون ما يوعدون لم يلبثوا إلا ساعة من نهار بلاغ فهل يهلك إلا القوم الفاسقون» (الأحقاف ٤٦/٣٥) «كأنهم يوم يرونها لم يلبثوا إلا عشية أو ضحاها» (النازعات ٧٩/٤٦) اللّهم إني أسألك موجبات رحمتك، وعزائم مغفرتك، والغنيمة من كل بر، والسلامة من كل ذنب، اللّهم لا تدع لنا ذنبا إلا غفرته، ولا هما إلا فرجته، ولا دينا إلا قضيته، ولا حاجة من حوائج الدنيا والآخرة إلا قضيتها برحمتك يا أرحم الراحمين.

[4366]

سُورَةُ مُحَمَّدٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٌ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

MUHAMMED SÛRESİ

Sûre-i Muhammed Aleyhisselâm, nâm-ı diğeri "Sûre-i Kıtâl" Medine'de nâzil olmuştur. Ancak وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِىَ اَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتٖى اَخْرَجَتْكَ [47/13] âyeti Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke'den çıkıp Gār'a giderken ona bir baktı da "sen Allah'ın beldelerinin Allah'a en sevgilisisin, sen Allah'ın bilâdının bana[1] en sevgilisisin, senin ahâlin beni çıkarmasalardı ben senden çıkmazdım" dedi, o vakit de Allah teâlâ bu âyeti indirdi diye Katâde'den bir rivayet vardır.[2] Bu suretle hicret seferinde[3] henüz Medine'ye vusulden evvel nâzil olanların da Mekkî sayıldığına nazaran o âyet de Mekkî addedilmek lâzım gelir.

Âyetleri: Kûfîde otuz sekiz.

Kelimeleri: Beş yüz kırktır.

Harfleri: İki bin üç yüz kırk dokuzdur.

Fâsılası: م، ا harfleridir.

Bu sûrenin başı ile evvelki sûrenin âhiri beynindeki münasebet ihtâra hâcet olmayacak kadar açıktır. Öyle ki besmele okunmadan vasledilirse ilk âyet onun doğrudan doğru bir sıfat-ı kâşifesi[4] olarak okunur.

Peygamberlerden Nûh, Hûd, Sâlih, Mûsâ, Dâvud, Süleyman aleyhimüsselâm harb ü kıtal ile emrolunmuşlardı. Evvelki sûrede فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ اُولُوا الْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ [el-Ahkâf 46/35] buyurulduğu gibi, burada

---

1 M ve B -"bana".

2 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVI, 235. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 165; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 181:

قال قتادة وابن عباس: لما خرج النبي صلى الله عليه وسلم من مكة إلى الغار التفت إلى مكة وقال: «اللّهم أنت أحب البلاد إلى الله وأنت أحب البلاد إلي ولولا المشركون أهلك أخرجوني لما خرجت منك» فنزلت الآية.

3 H: "seferinden".

4 H: "bir sıfat-ı kâşife ile beyânı".

da o sabrın tatbîkātından birisi harb ü kıtalde sabr u sebat ve hasâis-i Muhammediyeden birisi de[1] bu suretle cihad olacağı anlatılmıştır. Zira dinde hakk-ı takvâ ve Allah için hakk-ı cihad ancak hak yolunda fedâ-yı canı [4367] göze alarak Allah yolunda çarpışmakla mümkin olur. Ve Allah için olmayan katllerin[2], tecavüzlerin önüne ancak Allah için kıtâle hazırlanmakla geçilebilir. Bu suretle bu sûre Bedir'den Mekke'nin fethine kadar olan istihzârâtın وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ [el-Enfâl 8/60] mazmûnu ile يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ حَرِّضِ الْمُؤْمِنِينَ عَلَى الْقِتَالِ [el-Enfâl 8/65] mısdâkı üzere bir ifadesidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَلَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ اَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ ﴿١﴾ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاٰمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلٰى مُحَمَّدٍ وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْۙ كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْ وَاَصْلَحَ بَالَهُمْ ﴿٢﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ وَاَنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْۜ كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ لِلنَّاسِ اَمْثَالَهُمْ ﴿٣﴾ فَاِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِۜ حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَۙ فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَاۚۛ ذٰلِكَۛ وَلَوْ يَشَٓاءُ اللّٰهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْۙ وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍۜ وَالَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ فَلَنْ يُضِلَّ اَعْمَالَهُمْ ﴿٤﴾ سَيَهْدِيهِمْ وَيُصْلِحُ بَالَهُمْۚ ﴿٥﴾ وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ عَرَّفَهَا لَهُمْ ﴿٦﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ وَيُثَبِّتْ اَقْدَامَكُمْ ﴿٧﴾ وَالَّذِينَ كَفَرُوا فَتَعْسًا لَهُمْ وَاَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ ﴿٨﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ كَرِهُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ فَاَحْبَطَ اَعْمَالَهُمْ ﴿٩﴾ اَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْاَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْۜ دَمَّرَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْۘ وَلِلْكَافِرِينَ اَمْثَالُهَا ﴿١٠﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّ اللّٰهَ مَوْلَى الَّذِينَ اٰمَنُوا وَاَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلٰى لَهُمْ ﴿١١﴾

1 B -"sabr u sebat ve hasâis-i Muhammediyeden birisi de".
2 B: "kıtâllerin".

[4368] **Meâl-i Şerîfi**

Onlar ki küfretmekte ve[1] Allah yolundan yüz çevirmektedirler, Allah amellerini boşa gidermektedir (1). Ve onlar ki iman etmekte ve sâlih sâlih ameller işlemekte ve Muhammed'e indirilene iman eylemektedirler -ki Rablerinden gelen hak da odur- taraflarından kabahatlerini örtmekte ve hâl ü şanlarını düzeltmektedir (2). Bunun sebebi, çünkü küfredenler kendilerini bâtıla uydurmakta, iman edenler ise Rablerinden gelen hakka uymaktadırlar, işte Allah insanlara kılıklarını böyle tanıtır (3). Onun için küfredenlerle muharebeye tutuştunuz mu hemen boyunlarını vurmaya bakın, tâ kuvvetlerini derinden kırıp tepeleyinceye kadar. O vakit de bağı sıkı basın, ondan sonra da[2] ya âzâd ya fidye, tâ harp ağırlıklarını atana kadar. Bu böyle, gerçi Allah dilese elbette onlardan öc alıverir[3] velâkin sizi yekdiğerinizle imtihan edecek; Allah yolunda katledilenlere gelince amellerini asla boşa gidermez (4). İleride onları muradlarına erdirir, rûhlarını şâd eder (5) ve kendilerini [4369] cennete koyar, onu onlar için güzel kokularla donatmaktadır (6). Ey o bütün iman edenler! Eğer siz Allah'a yardım ederseniz O size nusret verir ve ayaklarınızı kaydırmaz (7). Küfredenler ise yıkım onlara, ne yapacaklarını şaşırtmaktadır (8). Öyle, çünkü onlar Allah'ın indirdiğini hoşlanmamışlardır, O da onların bütün amellerini heder etmektedir (9). Ya yeryüzünde bir gezmediler mi? Baksalar a kendilerinden evvelkilerin âkıbetleri ne olmuş? Allah üzerlerinden tedmir eylemiş, o kâfirlere de öylesi yaraşır (10). Öyle, çünkü Allah iman edenlerin mevlâsıdır, kâfirlere gelince onlar için mevlâ yoktur (11).

{اَلَّذِينَ كَفَرُوا} Onlar ki küfredip {وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} Allah yolundan yüz çevirmekte yahut men' eylemektedirler.

"**Saddû**" yüz çevirmek, i'râz eylemek mânasına "sudûd"dan lâzım, yahut da men' eylemek, çevirmek mânasına "sadd"dan müte'addî

---

1 H -"ve".
2 B -"da".
3 H: "alıverirdi".

olabilir. İkisiyle de tefsir edilmiştir. *Keşşâf* hâşiyesi *Keşf*'te der ki: "Evvelki azherdir. Zira قُلْ هٰذِهٖ سَبٖيلٖٓي اَدْعُٓوا اِلَى اللّٰهِ عَلٰى بَصٖيرَةٍ [Yûsuf 12/108] buyurulduğu cihetle Allah yolundan sadd, Muhammed aleyhisselâm'ın getirdiği tarîk-i müstakīmden i'râzdır. İkinci âyette وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاٰمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلٰى مُحَمَّدٍ buyurulmasına tekabül suretiyle mutabık olan da budur."[1] Hakikaten bu iki âyetin sevki kâfirlerle mü'minlerin ve bilhassa Hazret-i Muhammed'e indirilene gereği gibi iman edenlerle etmeyenlerin bir mukayesesini göstermek itibariyle bu tekabül mühimdir. Nüzûlün sebebi Mekke müşrikleri olmakla beraber mefhum âmdır[2]. Yani Mekke müşrikleri gibi küfredip de Allah yolundan, Muhammed aleyhisselâm'ın davet ettiği hak İslâm dininden yüz çevirenlerin {اَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ} Allah amellerini dalâle vermektedir. ❁ Mesâîlerini, çalışmalarını, yaptıkları iyi işleri hedefine isabet ettirmeyip boşa[3] gidermektedir. Buna mukabil {وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} ve onlar ki iman edip sâlih [4370] sâlih işler yapmakta {وَاٰمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلٰى مُحَمَّدٍ} ve Muhammed'e indirilene iman eylemektedirler. ❁ Yani burada imandan murad bilhassa Muhammed aleyhisselâm'a indirilen kitap ve şeriata imandır. {وَهُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ} Çünkü Rablerinden[4] gelen hak odur ❁ Allah yolunu hakkıyla beyan eden ve Allah'tan geldiğinde hiç şüphe olmayan hak kitap ancak odur. Diğerleri kısmen tahrîfe uğramış, kısmen de nesh edilmiş olmakla Kur'ân'ın tasdîkine iktiran etmeyenler hak değildir. Onun için matlub olan iman ona imandır. Bu suretle ona bihakkın iman edip de muktezâsınca sâlih amellere çalışan mü'minler {كَفَّرَ عَنْهُمْ سَيِّئَاتِهِمْ} Allah kendilerinden kabahatlerini keffâretleyip[5] örtmekte {وَاَصْلَحَ بَالَهُمْ} ve yüreklerini: hâl ü şânlarını düzeltmektedir. ❁ Kâfirler boşuna çalışırken bunlar salâh ve intizam içinde günden güne terakki ederek

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 194:
قال في الكشف: والأول أظهر لأن الصد عن سبيل الله هو الإعراض عما أتى به محمد صلّى الله عليه وسلّم لقوله تعالى: «قُلْ هذِهِ سَبِيلِي أَدْعُوا إِلَى اللَّهِ» (يوسف ١٠٨/١٢) فيطابق قوله تعالى: «وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَآمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلى مُحَمَّدٍ».

2 M ve B: "eâmmdır".

3 H: "boşuna".

4 B: "Rabbinden".

5 B: "mağfiretleyip".

fikir ve kalblerini düzeltmekte ve işlerinde ileri gitmektedirler. Mekke'deki kâfirlerle[1] Medine'deki mü'minlerin hâli mukayese edilince bu bi't-tecribe sâbit olduğu gibi, bütün tarihte de imanlarında sâdık olan Müslümanların hâli böyle olmuştur. Şu hâlde her ne zaman bunun hilâfı görülmüşse Müslümanların iman ve salâhlarına halel gelmiş olmasındandır. {ذٰلِكَ} O ❁ öyle olması, yani kâfirlerin şaşkınlığı, mü'minlerin salâhı {بِاَنَّ} şu sebepledir ki {الَّذِينَ كَفَرُوا اتَّبَعُوا الْبَاطِلَ} küfredenler bâtıla tâbi' olmuşlar ❁ Allah yolundan kaçınıp hevâlarına, keyiflerine uyarak boş, fâni maksatlar peşinde koşmuşlar[2] {وَاَنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا اتَّبَعُوا الْحَقَّ مِنْ رَبِّهِمْ} iman edenler ise Rablerinden gelen hakka tâbi' olmuşlardır. {كَذٰلِكَ يَضْرِبُ اللّٰهُ لِلنَّاسِ اَمْثَالَهُمْ} [4371] işte Allah insanlara mesellerini böyle darb eder. ❁ Her kavmin âlemde mesel olacak iyi veya kötü âkıbetlerini kendilerine bu suretle yapıştırır, kılıklarını yüzlerine böyle çarpar, bâtıl peşinde koşanların meselleri[3] şaşkınlık, hakka tâbi' olanların meselleri de salâh-ı bâl ile muvaffakiyet olur. {فَاِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا} Öyle olunca o küfredenlere savaşla karşılaştığınız vakit[4] {فَضَرْبَ الرِّقَابِ} hemen boyunlarını vurmaya bakın ❁ فَاضْرِبُوا ضَرْبَ الرِّقَابِ boyunlarının köküne vurun da vurun, öldürün de[5] öldürün {حَتّٰى اِذَآ اَثْخَنْتُمُوهُمْ} tâ onları ishan ettiğiniz vakit ❁ yani çok kırıp ordularının yarasını derinleştirdiğiniz, iyice alt ettiğiniz vakit {فَشُدُّوا الْوَثَاقَ} bağı sıkı basın ❁ kalanlarını sağlam bağlayıp esir edin {فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَآءً} sonra da artık ya menn ya fidye[6] ❁ yani muhayyersiniz ya lutfeder salıverirsiniz, yahut can bahası bir fidye-i necât alırsınız. Terdidde aslolan infisâl-i hakīkī olacağı için bu terdîdin zâhiri esir alındıktan sonra ya menn ya fidâdan başka bir şey yapılamayacağını gösterir, o hâlde tutulan esiri katletmek veya istirkak eylemek nasıl câiz olur? Bundan dolayı Hasan-ı Basrî Hazretleri gibi bazıları esir tutulduktan sonra katlolunamayacağına[7] kāil

---

1 H: "kâfirlerin".
2 H: "koşmuşlardır".
3 B: "mesellerini".
4 B: "zaman".
5 M ve B -"öldürün de".
6 B: "fidâ".
7 H: "katlolunmak câiz olamayacağına".

olmuşlardır. Rivayet olunuyor ki Haccâc'a böyle birtakım esirler getirilmişti, Haccâc onlardan birini katl için İbn Ömer radıyallâhu anhümâ Hazretleri'ne gönderdi, İbn Ömer Hazretleri dedi ki: "Biz bununla emrolunmadık, Allah teâlâ ancak حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً buyurdu."[1] Lâkin ekseriyetle ulemâ demişlerdir ki imam muhayyerdir: 1. Müslüman olmadıkları[2] takdirde dilerse katleder. Çünkü Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Ukbe b. Ebî Muayt'ı[3] ve Tuayme b. Adî'yi ve Nadr b. Hâris'i sabren katletti. Ma'amâfîh imamın emri olmaksızın gāzîlerden birinin esiri [4372] kendiliğinden katledivermesi câiz olmaz. Esirin şerrinden korkmak gibi bir sebeb-i mülcî olmaksızın katletmiş bulunursa imam onu ta'zîr eder. 2. İmam dilerse istirkak eyler, çünkü bunda[4] hem şerlerinin def'i[5] hem de İslâm'ın menfaati vardır. 3. Dilerse hürriyetleri mahfuz olmak üzere Müslümanlara ehl-i zimmet olarak bırakır. Nitekim Hazret-i Ömer Irak'ın sevad ahâlisini öyle bırakmıştı. Ancak Arap müşriklerinin zimmetleri de kabul edilmez, istirkakları da câiz olmaz, mürtedler gibi ya katl ya islâm teklif olunur. 4. Müfâdat, yani esirleri esirlerle mübadele[6]. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den bir rivayette tecviz edilmemiş ise de *Siyer-i Kebîr*'in rivayeti olan azher-i rivayette câizdir.[7] Ebû Yûsuf, Muhammed, Şâfiî, Mâlik[8], Ahmed kavilleri de budur. Resûlullah'ın iki müslimi iki müşrik fidâsı ile kurtardığı rivayet olunur. Hatta bir kadın ile bir hayli Müslüman esirlerini kurtardığı dahi rivayet olunmuştur.

---

1 Ebû Yûsuf, *Harâc*, s. 214; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 155:
عن الحسن أن الحجاج أتي بأسير؛ فقال لعبد الله بن عمر: قم فاقتله، فقال ابن عمر: ما بهذا أمرنا، يقول الله تبارك وتعالى: «حتى إذا أثخنتموهم فشدوا الوثاق فإما منا بعد وإما فداء».

2 B: "oldukları".

3 B: "Muayt".

4 B: "bundan".

5 H -"def'i".

6 H: "esirlerin esirlerle mübadelesi".

7 Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr,* eş-Şeriketü'ş-Şarkiyye li'l-İ'lânât, 1971, s. 1587:
قال ولا بأس بأن يفادي أسراء المسلمين بأسراء المشركين الذين في أيدي المسلمين من الرجال والنساء. وهذا قول أبي يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى وهو أظهر الروايتين عن أبي حنيفة رضي الله تعالى عنه، وعنه في رواية أخرى أنه قال: ولا تجوز مفاداة الأسير بالأسير، وجه ظاهر الرواية أن تخليص أسراء المسلمين من أيدي المشركين واجب، ولا يتوصل إلى ذلك إلا بطريق المفاداة، وليس في هذا أكبر من ترك القتل لأسراء المشركين، وذلك جائز لمنفعة المسلمين.

8 F, M ve B: "Malikî".

5. Müfâdat bi'l-mâl. Hanefiyye mezhebince meşhur olan tecviz edilmemiş, çünkü bunda düşmana para ile asker kazandırmak vardır. Ve Bedir'de bu suretle alınan fidyelerden dolayı Sûre-i Enfâl'de[1] مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُٓ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِؕ تُرِيدُونَ عَرَضَ الدُّنْيَاۗ وَاللّٰهُ يُرِيدُ الْاٰخِرَةَۜ وَاللّٰهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ. لَوْلَا كِتَابٌ مِنَ اللّٰهِ سَبَقَ لَمَسَّكُمْ فِيمَٓا اَخَذْتُمْ[2] عَذَابٌ عَظِيمٌ [8/67] âyetiyle itâb vârid olmuştur. Ma'amâfîh *Siyer-i Kebîr*'de "Müslümanlarda hâcet olunca beis yoktur" der.[3] *Dürer*'de de "fidâ bi'l-mâl harb bitmeden câiz olursa da harb tamam olduktan sonra câiz olmaz" diye mezkurdur.[4] Yani meşhûrun mahmili budur. Bu mâna حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا kaydından müstefâd olsa gerektir. 6. "Menn", yani hiçbir şey almaksızın meccânen dâr-ı harbe salıvermek mânasına menn, Ebû Hanîfe, Mâlik, Ahmed b. Hanbel mezheblerinde tecviz edilmemiştir. Fakat İmâm Şâfiî buna da cevaz[5] vermiştir. Çünkü Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem, Bedir esirlerinden birtakımına mennetmişti, ki bunlardan birisi Ebu'l-Âs b. Rebî'[6] idi, şöyle ki Mekke ahâlisi esirlerini kurtarmak için fidyelerini gönderdiklerinde Resûlullah'ın kerîmesi [4373] Zeyneb de zevci olan Ebu'l-Âs'ın fidyesini göndermişti, bunun içinde bir gerdanlık var idi ki bunu Zeyneb Ebu'l-Âs'a gelin olurken vâlidesi Hazret-i Hatice radıyallâhu anhâ takmıştı. Resûlullah bunu görünce rikkatinden çok müteessir oldu. Bunun üzerine Resûlullah ashâbına, "bakın, bunun gönderdiğini kendisine iade edip de esirini koyuvermek re'yinde bulunursanız yapın" dedi, onlar da onu[7] ma'a'l-memnûniyye yaptılar.[8]

---

1 H: "Berâe'deki"; F ve M: "«Berae»de"; B: "Bedir'de".

2 B +"فيه".

3 Serahsî, *Şerhu's-Siyeri'l-kebîr,* s. 1592:

وعند الضرورة لا بأس بالمفاداة بالمال، وعليه يحمل أيضا ما يروى أن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم لما سبى الذراري والنساء من بني قريظة بعث بنصف السبي مع سعد بن زيد إلى نجد، فباعهم من المشركين بالسلاح والحيوان، وبالنصف الباقي مع سعد بن عبادة إلى الشام ليشتري بهم السلاح والكراع، وإنما فعل ذلك لحاجتهم كانت إلى السلاح يومئذ...

4 Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hukkâm şerhu Gureri'l-ahkâm,* Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts., I, 286:

(قوله: وأما الفداء فقبل الفراغ من الحرب جاز بالمال) أي لقيام الحاجة فيكون محمل قول الزيلعي، وأما المفاداة بالمال فلا تجوز عند عدم الحاجة إلى المال وإن احتاجوا إليه جاز اهـ.

(قوله وبعده لا يجوز بالمال عند علمائنا) أي لعدم الحاجة فهو محمل قول المجمع إن المفاداة بالمال غير جائزة اتفاقا. اهـ

5 F, M: "cevab".

6 H, F, M ve B: "Ebi'r-Rebî'".

7 B: "bunu".

8 Burada mennin bi'l-müşâvere millet kararıyla yapılmasına da istidlâl olunabilir [Müellifin notu].

Resûlullah'ın bunu salıverirken Zeyneb'i tahliye etmesine söz aldığını da rivayet ederler. Kezâlik Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ehl-i Yemâme'nin seyyidi Sümâme b. Üsâl[1] b. Numan-ı Hanefî'ye de mennetmişti ki o[2] sonra güzel Müslüman oldu. Bir de *Bûhârî*'de sâbit olduğu üzere şöyle buyurmuştu: "Mut'im b. Adiy sağ olsa da şu kokanlar -yani Bedir esirleri- hakkında bana söylese idi, ben onları behemehâl bırakıverirdim."[3] Bu hadis de menn ü ıtlâkın cevâzını gösterir. Zira câiz olmasa Peygamber yapardım demezdi. Bunlardan başka İmâm Şâfiî bir de işbu فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً âyetiyle istidlâl eylemiştir. Gerçi bazılarının dediği gibi burada menn, fidâ olmadığı hâlde katletmemek mânasına hamledildiği surette gerek rıkkiyet ve gerek zimmî olarak hürriyet ile ibkā etmeye şâmil olacağı gibi, mutlak âzâd etmek mânasına hamlolunduğu surette de zimmî olarak kalması şıkkına da mütenâvil olur ise de bunların hiçbirisi meccânen memleketine iadesi mânasına mâni' olmaz, evleviyetle mütenâvil olur. Binâen'aleyh bu âyete karşı menni nesh edecek bir delil bulunmadıkça İmâm Şâfiî'nin dediği gibi mennin cevâzı şüphesiz olur. Süyûtî'nin *Dürr-i Mensûr*'da zikrettiğine göre İbn Abbas, Katâde ve Dahhâk ve Mücâhid'den bu âyetin bundan sonra nâzil olmuş bulunan Sûre-i Berâe âyetleriyle mensuh olduğu rivayet edilmiştir.[4] İbn Cerîr de der ki: "Ehl-i ilim işbu حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ فَشُدُّوا الْوَثَاقَ فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً [4374] âyetinde ihtilâf ettiler, bazıları dediler ki mensuhtur, onu فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [et-Tevbe 9/5] ve فَاِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ [et-Enfâl 8/57] nesh eylemiştir. İbn Cüreyc'den ve Süddî'den فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ [et-Tevbe 9/5] nesh etti diye rivayet edilmiştir. Katâde'den de[5] فَاِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ nesh eyledi diye rivayet edilmiştir. İbn Abbas'tan da[6] فَاِذَا لَقِيتُمُ

---

1 M ve B: "Esal".
2 B -"o".
3 Buhârî, Fardu'l-Humus, 16, Megāzî, 9:

عن محمد بن جبير، عن أبيه رضي الله عنه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال في أسارى بدر: لو كان المطعم بن عدي حيا، ثم كلمني في هؤلاء النتنى، لتركتهم له.

4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 457-458.
5 F, M ve B -"de".
6 M ve B -"da".

فَإِذَا انْسَلَخَ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ ilâ âhiri'l-âye fidâ mensuhtur. Bu âyeti فَإِذَا انْسَلَخَ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ –إلى– كُلَّ مَرْصَدٍ [et-Tevbe 9/5] nesh eyledi, Berâe ve insilâh-ı eşhürden sonra müşriklerden hiçbirinin ne ahdi ne hurmeti kalmadı. Dahhâk'ten de[1]: فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَآءً bu mensuhtur. فَإِذَا انْسَلَخَ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ onu nesh eyledi. Berâe'den sonra müşriklerden hiçbirinin ne ahdi ne zimmeti kalmadı. Lâkin diğer birtakımları da bu muhkemdir, mensuh değildir, esiri katl câiz olmaz, ancak menn veya fidâ câiz olur demişlerdir. Bâlâda nakledildiği üzere İbn Ömer hazretleri: "Biz katl ile emrolunmadık فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَآءً" demiştir. Atâ, müşrikin sabren katlini mekruh görür bu âyeti okurdu: فَإِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَإِمَّا فِدَآءً. Hasan demiştir ki "esirler katledilmez, ancak harbde onlarla düşman tehyîb edilir." Ömer b. Abdülaziz recülü recüle fidâ yapardı ve Hasan mal ile müfâdâtı mekruh görürdü.[2] Taberî bunları naklettikten sonra der ki: "Bence savâb olan, bu âyet mensuh değil, muhkemdir. Zira nâsih ile mensuh hâlet-i vâhidede hükümlerinin ictimâ'ı cereyan etmeyen yahut birinin diğerini nâsih olduğuna kat'î hüccet kāim olandır. Hâlbuki menn ü fidâ ve katlde Resûlullah'a ve ondan sonra ümmetin emriyle kāim[3] olanlara muhayyerlik verildiği inkâr olunmamaktadır. Gerçi bu âyette katl mezkur değil ise de diğer âyette اقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ diye katle izin verilmiştir. Resûlullah da öyle yapmış, ehl-i harbden yedinde esir bulunanı[4] bazen katletmiş, bazen fidâ, bazen de menn yapmıştır. Bu âyette bilhassa menn ü fidânın zikredilmiş olması ise yukarıdan beri geçen âyetlerde katl emr ü izinlerinin mükerrer geçmiş olmasındandır."[5] Görülüyor ki Taberî'nin

---

1 F: "Dahhâk de"; M ve B -"de".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 154-156.

3 B: "hâkim".

4 B: "olanları".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 156-157:

والصواب من القول عندنا في ذلك أن هذه الآية محكمة غير منسوخة، وذلك أن صفة الناسخ والمنسوخ ما قد بيَّنا في غير موضع في كتابنا إنه ما لم يجز اجتماع حكميهما في حال واحدة، أو ما قامت الحجة بأن أحدهما ناسخ الآخر، وغير مستنكر أن يكون جعل الخيار في المنّ والفداء والقتل إلى الرسول صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، وإلى القائمين بعده بأمر الأمة، وإن لم يكن القتل مذكورا في هذه الآية، لأنه قد أذن بقتلهم في آية أخرى، وذلك قوله «فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ»... الآية، بل ذلك كذلك، لأن رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم كذلك كان يفعل فيمن صار أسيرا في يده من أهل الحرب، فيقتل بعضا، ويفادي ببعض، ويمنّ على بعض، مثل يوم بدر قتل عقبة بن أبي مُعَيْطٍ وقد أتي به أسيرا، وقتل بني قُرَيظة، وقد نزلوا على حكم سعد، وصاروا في يده سلما، وهو على

bu beyânına göre اِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً [4375] tahyîrinin[1] ıtlâkı, katle delâlet eden diğer âyetlerle takyid edilmiş oluyor. Hâlbuki usûl-i fıkıhta mâlum olduğu üzere mutlakın takyîdi mukārin ile olursa tahsîsi[2], muahhar ile olursa bir neshi tazammun eder. Berâe âyetleri de nüzulde muahhar olduğu için bu sûret-i hall demek ki İbn Abbas'ın dediği gibi bir neshi itiraftan başka bir şey değildir. Nitekim Hanefiyyeden birçokları neshe kāil olmuşlardır. Onun için Ebussuud şöyle der: فَاِمَّا مَنًّا بَعْدُ وَاِمَّا فِدَٓاءً أَيْ إمَّا تَمُنُّونَ مَنًّا بَعْدَ ذٰلِكَ وَإمَّا تَفْدُونَ فِدَاءً "Mâna ise katil, istirkak, menn, fidâ beyninde tahyirdir. Ve bu tahyir inde'ş-Şâfiî sâbittir. Bizim indimizde ise mensuhtur demişlerdir ki, bu Bedir günü nâzil oldu sonra nesholundu. Hüküm ya katil ya istirkaktır. Mücâhid'den de 'bugün menn ü fidâ yoktur, ancak[3] islâm veya darb-ı unuk vardır' diye mervîdir."[4] Fakat unutulmamak[5] lâzım gelir ki Mücâhid'den mervî olan bu hüküm Arap müşriklerine mahsustur. Hanefiyyeden Allâme İbn Hümâm *Hidâye* şerhinde der ki: "Nesih sözlerine karşı şu söylenebilir: Sûre-i Berâe'deki katl emri üserânın gayrisi hakkındadır. Delîli de onlar hakkında istirkākın cevâzıdır. Bundan anlaşılır ki me'mûr^un bih olan katl esirlerin gayrı hakkındadır."[6] Ma'âmâfîh bu istirkak Arap esirlerinin gayrısındadır.

Bu tafsîlâttan sonra biz şu kanaate gelmek istiyoruz ki, Sûre-i Muhammed'in en güzel ve en mühim ahkâmından[7] olan bu âyet esas itibariyle sâbittir. Bununla Sûre-i Berâe âyetleri arasında bir nesihten

---

فدائهم، والمنّ عليهم قادر، وفادى بجماعة أسارى المشركين الذين أُسروا ببدر، ومنّ على ثمامة بن أثال الحنفيّ، وهو أسير في يده، ولم يزل ذلك ثابتا من سيره في أهل الحرب من لدن أذن الله له بحربهم، إلى أن قبضه إليه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم دائما ذلك فيهم، وإنما ذكر جلّ ثناؤه في هذه الآية المنّ والفداء في الأسارى، فخصّ ذكرهما فيها، لأن الأمر بقتلهما والإذن منه بذلك قد كان تقدم في سائر آي تنزيله مكرّرا، فأعلم نبيه صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم بما ذكر في هذه الآية من المنّ والفداء ما له فيهم مع القتل.

1 F ve M: "tahyirin"; B: "tahyîrini".
2 F, M ve B: "tahsis".
3 B -"ancak".
4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 584:
«فإما منا بعد وإما فداء» أي فإمّا تمنّون بعد ذلك مَنّا أو تفْدُون فِداءً والمعنى التخيير بين القتل والاسترقاق والْمَنّ والفداء، وهذا ثابت عند الشافعي رحمه الله تعالى وعندنا منسوخ، قالوا: نزَل ذلك يوم بدر ثم نُسخ والْحُكم إمّا القتل أو الإسترقاق. وعن مجاهد: ليس اليوم مَنٌّ ولا فِداء إنما هو الإسلام أو ضرب العنُق.
5 B: "unutmamak".
6 İbn Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî, 1389/1970, V, 476:
وقد يقال إن ذلك في حق غير الأسارى بدليل جواز الاسترقاق، فيه يعلم أن القتل المأمور حتما في حق غيرهم.
7 B +"biri".

ziyade bir[1] tefsir ve tafsil farkı bulabiliriz. Bir kere en ziyade ileri sürülen فَاِذَا انْسَلَخَ الْاَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ ile buradaki اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ arasında katl emri nokta-i nazarından te'âruz değil, bir tevâfuk vardır. فَاقْتُلُوا ne ise فَاضْرِبُوا ضَرْبَ الرِّقَابِ da odur. Yine Sûre-i Enfâl'deki[2] مَا كَانَ لِنَبِيٍّ اَنْ يَكُونَ لَهُٓ اَسْرٰى حَتّٰى يُثْخِنَ فِى الْاَرْضِ [8/67] âyeti de buradaki حَتّٰٓى اِذَٓا اَثْخَنْتُمُوهُمْ mazmûnunu bir beyandır. Yalnız فَاِمَّا تَثْقَفَنَّهُمْ فِى الْحَرْبِ فَشَرِّدْ بِهِمْ مَنْ خَلْفَهُمْ [et-Enfâl 8/57] âyetinde menn ü fidâya mu'ârız düşecek bir husûsiyet[3] var gibidir. Lâkin Hasan-ı [4376] Basrî'nin "harbde düşman tehyîb olunur" dediği bu mânayı da "ishan" mazmûnu içinde mülâhaza etmek mümkindir. Bu suretle görülüyor ki burada evvelâ ishan hâsıl oluncaya kadar boyunlarını vurmak emrolunuyor. Boyun[4] vurmaktan maksad da yalnız boynu vurmak değil, şiddetli surette katl olduğu mâlumdur. "İshan"daki[5] kesret-i katl ile düşman ordusunu derinden cerîhadar etmek, ezmektir. Bu da imamın, kumandanın takdir edebileceği bir vaziyettir. Binâen'aleyh bu gayenin husûlüne kadar katl memûr[un] bihtir. Esir tutulduktan sonra da bu gayeyi tahakkuk ettirmek mânasına mülhak olarak katl me'zûn[un] fîh olmalıdır. Ondan sonradır ki فَشُدُّوا الْوَثَاقَ emri verilmiştir. Bunda sadece tutup yakalamaktan fazla bir mazmûn-ı şiddet vardır ki istirkāka da muhtemil olabilir. Ma'ahâzâ zâhiri zabt u tevkiftir. Ondan sonra da ya menn ya fidâ denilmiştir. Menn ü fidâ istirkaktan sonra meccânen veya bi-ivaz[in] ıtlak ve âzâda dahi muhtemil olmakla beraber menn dâr-ı harbe avdet ile zimmet beyninde serbest olmak üzere i'âde-i hürriyet, fidâ da mal veya üserâ-yı müslimîn ile mübadeledir. "İmmâ"[6] ile terdid istirkak bakımından mâni'atü'l-cem' olmak melhuz ise de hakīkī olmak asıldır. Biz burada şu mütalaada bulunuyoruz: Kur'ân'ın birçok yerlerinde مِنْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُكُمْ diye milk-i yemîn tâbiriyle hep işaret tarîkiyle istirkāka

1 H -"bir".
2 H, F, M ve B: "sûrei «Berâe» deki".
3 B: "haysiyet".
4 B: "Boyunlarını".
5 F, M ve B: "'İshan da".
6 B: "imam".

cevaz ve müsaade verilmiş olduğunda şüphe yok ise de, hiçbir yerinde buna teşvik eden bir emir vârid değildir. اقْتُلُوا [et-Tevbe 9/5], قَاتِلُوهُمْ يُعَذِّبْهُمُ اللهُ بِاَيْدِيكُمْ وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ وَيَشْفِ صُدُورَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ [et-Tevbe 9/14] gibi emirler bulunmakla beraber, istirkak, isti'bâd için emir yoktur. Bilakis كُونُوا عِبَاداً لِى مِنْ دُونِ اللهِ [Âl-i İmrân 3/79] demek nehyedilmiştir. Bundan şu netice çıkar ki Kur'an istirkak usûlünü nehyetmemiş[1] ise de tervic de etmemiştir. Onun için Müslümanlar istirkākı terketmekle âsim olmazlar. Onun için burada da tasrih etmeyip zâhiri menn ü fidâya kasr eylemiştir[2]. Biz Kur'ân'ın tertîbinin dahi tevkīfî olmasına [4377] kāil olduğumuz için bu âyetin burada dercini de hikmetten hâlî bulmuyoruz. Allâhu a'lem bunun hikmeti istikbalde istirkākın terki evlâ olacağını ihtar olsa gerektir. Yani bu âyet tam zamanımızdaki ahkâmdır.

Ba'de'l-ishân şedd-i vesâktan sonra ya menn ya fidâ {حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا} tâ harb ağırlıklarını atana kadar. ❁ Bu kayıt,[3] yakınlığı itibariyle menn ü fidânın gayesi gibi görünürse de "şedd"in veya "darb"ın yahut da mecmû'un gayesi dahi olabilir. En muvâfıkı ve akrebi kelâmın mecmû'una gaye olmaktır. Sonra buradaki اَلْحَرْب'in elif lâmında ahd veya cins olmak üzere iki vecih vardır. Ahd olduğu takdirde de[4] iki vecih muhtemildir. Birisi bilhassa muayyen bir ahd-i ferdî olmasıdır ki buna bazıları Bedir Harbi demişlerdir. Bu surette الَّذِينَ كَفَرُوا dahi[5] ma'hud kâfirler demek olur. Lâkin böyle sebeb-i nüzûle tahsîsi umûmî kāidemize muvâfık değildir. Diğeri de başlanmış[6] olan harb demektir ki اِذَا لَقِيتُمْ'den müstebân olan ahiddir. Yukarıda *Dürer*'den naklettiğimiz mesele bu iki mânaya göre fidânın gayesi olmasına mübtenîdir. Cins mânasına olduğu takdirde ale'l-umûm harb cinsini ifade eder. Harbin ağırlıkları âlât ve edevâtı yahut tazyik ve mükellefiyeti yahut harbe sebebiyet veren şirk ve cinâyât demek olabilir. Binâen'aleyh mânanın hâsılı şu üç suretle hulâsa

1 F, M ve B: "neshetmemiş".
2 H: "etmiştir".
3 F, M ve B -"Bu kayıt".
4 B -"de".
5 F, M ve B -"dahi".
6 B: "başlamış".

edilebilir: Ma'hud müşriklerle başladığınız mâlum Bedir Harbi bitene kadar yahut herhangi kâfirlerle başladığınız harb bitene, muhâribler silâhı bırakana kadar, yahut harb dünyadan kalkana kadar. Yani o müşriklerin şevketi sönüp de harb ihtimâli kalmayana kadar, yahut bütün insanlık âleminde İslâm'ın gayesi olan bir silm-i küllî teessüs edene kadar ki bazıları buna Îsâ'nın nüzûlüne kadar demişlerdir. Bunda harbi kaldırmak için çalışanlara bir ümit vardır. Buna göre اَلْجِهَادُ مَاضٍ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ hadîsinde[1] ya cihad harbden e'am bir mânaya yahut kıyamet ehas bir mânada tevil olunmak iktizâ edecektir. Diğer bir ihtimal de bu [4378] hadîsin zâhirine muvâfık olmak üzere حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا kıyamete kadar demek olabilir. Nitekim Âlûsî'nin naklettiği üzere Seleme b. Nüfeyl'den rivayet olunan bir hadiste وَلَا تَضَعُ الْحَرْبُ أَوْزَارَهَا حَتَّى يَخْرُجَ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ vârid olmuştur.[2] Burada şöyle bir sual hatıra gelebilir: Cenâb-ı Allah sevgili Peygamberi Muhammed aleyhisselâm'ı gönderdikten sonra artık bu muharebelere ne lüzum vardı, bir mucize ile kâfirleri kahrediverse olmaz mıydı? Buna karşı buyuruluyor ki: {وَلَوْ يَشَٓاءُ اللّٰهُ لَانْتَصَرَ مِنْهُمْ} Eğer Allah dileyecek olsa idi, onlardan, yani o küfredip Allah yolundan sapan veya men' eden kâfirlerden öcünü, intikāmını alıverirdi, herhangi bir helâk sebebiyle helâk ediverirdi; meselâ yere geçiriverir, volkan yapar, gark eder, ölet verir ilh... {وَلٰكِنْ لِيَبْلُوَا بَعْضَكُمْ بِبَعْضٍ} velâkin[3] bazınızı bazınızla mübtelâ kılmak, imtihan etmek için ۞ öyle harb u darb emrini veriyor. Yani mucize ile cebren yapmak için değil, şer' u kanun ile emren yapmak ve insanları birbirleriyle def' edip Allah yolunda mücahede edenleri sevâba erdirmek için bu emirleri veriyor. Fakat bu surette yalnız kâfirler vurulmuş olmuyor, mü'minlerden[4] de birçokları katlolunuyor denecek olursa buyuruluyor ki: {وَالَّذٖينَ قُتِلُوا فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda katlolunanlara gelince {فَلَنْ يُضِلَّ اَعْمَالَهُمْ} Allah onların amellerini, çalışmalarını, o yoldaki fedâkârlıklarını asla boşa gidermez, hedefinden şaşırmaz {سَيَهْدٖيهِمْ} onları

---

1 Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997, s. 202; Krş. Ebû Dâvûd, Cihâd, 34; Zeyla'î, *Nasbu'r-râye,* III, 377.

2 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VIII, 68.

3 H ve F -"velâkin".

4 H: "mü'minlerin".

ileride muradlarına erdirir {وَيُصْلِحُ بَالَهُمْ} ve şanlarını düzeltir, rûhlarını şâd eder {وَيُدْخِلُهُمُ الْجَنَّةَ} ve kendilerini cennete koyar. {عَرَّفَهَا لَهُمْ} O hâlde ki onu, o cenneti onlar için "ta'rîf" ederek, yani arf ile, güzel kokularla donatarak yahut tanıtarak koyar ❁ ki [4379] bu ta'rîfin hem dünyada hem de ukbâda olan kısmı vardır. Dünyada onlara iman ile cennetin güzelliğinin zevkini duyurur, öyle bir aşk verir ki o zevk u aşk ile o yolda cihad ederler ve o aşk ile cennetteki makamlarına ererler. İbn Ebî Hâtim'in tahrîcine göre Mukātil demiştir ki: "Bize şöyle bâliğ oldu ki dünyada şahsın[1] amelinin hıfzına müvekkel olan melek cennette onun önünde gider, şahıs da onu tâ menzilinin aksâsına kadar tâkip eder, giderken melek ona Allah teâlâ'nın cennette verdiği şeylerin hepsini ona târif eyler[2], nihâyet menzilinin aksâsına varınca şahıs konağına ve zevcelerinin yanına girer, melek döner."[3] Kur'an'da bunun bir mısdâkı da {نَحْنُ اَوْلِيَٓاؤُكُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَفِى الْاٰخِرَةِ}'dir [Fussilet 41/31]. {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوٓا اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ} Ey o bütün iman edenler! Siz Allah'a yardım ederseniz ❁ Allah teâlâ kendisi ihtiyaçtan münezzeh mu'în-i nâsır[4] olduğu için burada "Allah'a yardım" tâbiri emrini tutmak, dinine ve Resûlüne yardım etmek mânasından mecazdır. Bunun asıl nüktesi şudur: Dînî fiiller cebr[5] ile değil, kulların iradeleriyle yapılması matlub olan ihtiyârî fiillerdir. Onun için abdin irâde-i cüz'iyesi ta'alluk etmeden matlub olan semere ve sevap husûle gelmez. O hususta irâde-i ilâhiye kulların niyet ve meşiyyetine[6] müterettibdir. İşte bu suretle Allah'ın emirlerini îfâ etmek için kulların irâde-i cüz'iyelerini sarf ile hizmet etmelerine "Allah'a yardım" tâbir olunmuştur ki isnadda mecaz, yahut istiaredir. Yani imandan sonra siz Allah'ın emirlerini yerine getirmek, rızâsına ermek için size şart kılmış

---

1 B: "şahsen".

2 H: "eder".

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XX, 224; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 310; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 462:
وقال مقاتل بن حيان: بلغنا أن الملك الذي كان وكل بحفظ عمله في الدنيا يمشي بين يديه في الجنة، ويتبعه ابن آدم حتى يأتي أقصى منزل هو له، فيعرفه كل شيء أعطاه الله في الجنة، فإذا انتهى إلى أقصى منزله في الجنة دخل إلى منزله وأزواجه، وانصرف الملك عنه. ذكرهن ابن أبي حاتم، رحمه الله.

4 B: "nasîr".

5 B: "ferd".

6 B: "meşiyetlerine".

olduğu niyet ve gayretlerinizi sarfetmek suretiyle dinine hizmet ederseniz {يَنْصُرْكُمْ} Allah size yardım eder, sizi düşmanlarınıza gālib ve muzaffer kılar {وَيُثَبِّتْ اَقْدَامَكُمْ} ve ayaklarınızı sıkı bastırır ❁ harb meydanlarında, cihad mevki'lerinde ayaklarınızı kaydırmaz, sebat ve [4380] metânetle sizi pâyidâr eyler {وَالَّذِينَ كَفَرُوا} küfredenlere ise {فَتَعْسًا لَهُمْ} artık yıkım onlara.

"**Ta's**" aslında ayak kayıp yüzün koyu, yahut tepesi üstü düşüp yıkılmak ve kalkınamayıp helâk olmaktır. *Kāmûs*'ta der ki: "Ta's: Helâk olmak, kaymak, düşmek, şer, bu'd, inhitat mânalarına gelir."[1] تعسًا له tâbiri kahrolası, canı çıkası veya canı çıksın gibi dua mevki'inde de mesel hâlinde kullanılır. Burada mü'minlere[2] tesbît-i akdâm vaadine mukabil kâfirlere yıkım ile va'îddir. {وَاَضَلَّ اَعْمَالَهُمْ} Ve bütün amellerini, çalışmalarını şaşırtmış, boşa gidermiştir. {ذٰلِكَ} Bu ❁ yıkım ve idlâl {بِاَنَّهُمْ} şu sebepledir ki onlar {كَرِهُوا مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ} Allah'ın indirdiğini hoşlanmamışlardır. ❁ Binâen'aleyh beyan olunduğu üzere iradelerini sarf ile Allah'ın dinine hizmet ve nusrette bulunmayıp zıddına gitmişlerdir {فَاَحْبَطَ اَعْمَالَهُمْ} onun için Allah da onların amellerini ihbat eylemiş[3], heder etmiştir. {اَفَلَمْ يَسِيرُوا... إلخ} Münkariz olmuş akvâmın âsâr ve harabelerini mütalaa ile mâzîden ibrete davettir. Zira gerek Arabistan'da ve gerek sâir yerlerde olsun batmış milletlerin âkıbetleri yerleri ve izleri gözden geçirilirse görülür ki {دَمَّرَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} Allah onların üzerlerine demâr: helâk yağdırmış ❁ bütün husûsiyetlerini imhâ etmiştir {وَلِلْكَافِرِينَ اَمْثَالُهَا} o kâfirlere de onun, o âkıbetin emsâli yaraşır ❁ o helâk olan kâfirlere o âkıbet hak olduğu gibi, onlar gibi küfredip de Allah yolundan ayrılan beriki kâfirlere de yaraşan odur. O âkıbetin emsâli, yine[4] onun gibi helâk ve inkırazdır. Cem'[5], ta'addüd itibariyledir. Görülüyor ki bu اَمْثَالُهَا bilhassa nazar-ı dikkati [4381] celb için elif fâsılası ile gelmiştir ki ikincisi

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 884-885.
2 H ve F: "mü'minlerin".
3 B: "eylemiştir".
4 H ve F: "yani".
5 B: "cem'i".

حَتّٰى تَضَعَ اَمْ عَلٰى قُلُوبٍ اَقْفَالُهَا [Muhammed 47/24] olacaktır. Yukarıda geçen[1] حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا da bir fâsıla sayıldığı takdirde ise üç olmuş oluyor. Demek ki bunlar Sûre-i Kıtâl'in bilhassa kulak verilecek âyetleridir. Yine böyle {ذٰلِكَ} o ❁ kâfirlere o misilli âkıbetin hak olması {بِاَنَّ اللّٰهَ مَوْلَى الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} şu sebepledir ki Allah iman edenlerin mevlâsıdır. ❁ Yardımcısı, velîsidir. {وَاَنَّ الْكَافِر۪ينَ لَا مَوْلٰى لَهُمْ} Kâfirlerin ise mevlâları yoktur. ❁ Allah'ın azab ve ikābından kurtaracak hiçbir velîleri, nâsırları[2] yoktur. "Mevlâ" kelimesi burada velî ve nasîr mânasınadır. Mâlik mânasına da gelir. Nitekim ثُمَّ رُدُّٓوا اِلَى اللّٰهِ مَوْلٰيهُمُ الْحَقِّ [el-En'âm 6/62] âyetinde öyledir. Binâen'aleyh iki âyet beyninde münâfat var zannedilmesin. Yani Allah mü'minin de kâfirin[3] de bütün kulların mâlikidir. Lâkin وَاللّٰهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِن۪ينَ [Âl-i İmrân 3/68] mazmûnunca mü'minlerin dostu ve nasîridir, kâfirlerin değil. اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ şartiyyesine[4] ancak mü'minler sadâkat eder. Bu aslın hüküm ve neticesini beyan siyâkında buyuruluyor ki:

اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْاَنْعَامُ وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ ﴿١٢﴾ وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ اَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّت۪ٓي اَخْرَجَتْكَۚ اَهْلَكْنَاهُمْ فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ ﴿١٣﴾ اَفَمَنْ كَانَ عَلٰى بَيِّنَةٍ مِنْ رَبِّه۪ كَمَنْ زُيِّنَ لَهُ سُٓوءُ عَمَلِه۪ وَاتَّبَعُٓوا اَهْوَٓاءَهُمْ ﴿١٤﴾ مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّت۪ي وُعِدَ الْمُتَّقُونَۜ ف۪يهَٓا اَنْهَارٌ مِنْ مَٓاءٍ غَيْرِ اٰسِنٍۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِب۪ينَۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّىۜ وَلَهُمْ ف۪يهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْۜ كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِي النَّارِ وَسُقُوا مَٓاءً حَم۪يماً فَقَطَّعَ اَمْعَٓاءَهُمْ ﴿١٥﴾ وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَۚ حَتّٰٓى اِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قَالُوا لِلَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ اٰنِفاًۗ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ وَاتَّبَعُٓوا اَهْوَٓاءَهُمْ ﴿١٦﴾ وَالَّذ۪ينَ اهْتَدَوْا زَادَهُمْ هُدًى وَاٰتٰيهُمْ تَقْوٰيهُمْ ﴿١٧﴾

1 F, M ve B -"geçen".
2 B: "nasîrleri".
3 M ve B: "kâfirlerin".
4 F, M ve B: "şerîtasına".

فَهَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا السَّاعَةَ اَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةًۚ فَقَدْ جَٓاءَ اَشْرَاطُهَاۚ فَاَنّٰى لَهُمْ اِذَا جَٓاءَتْهُمْ ذِكْرٰيهُمْ ﴿١٨﴾ فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوٰيكُمْ ﴿١٩﴾

[4382] **Meâl-i Şerîfi**

Muhakkak ki Allah iman edip sâlih sâlih[1] ameller işleyenleri altlarından ırmaklar akar cennetlere koyacaktır, küfredenler [4383] *ise zevk etmeye bakar[2] ve hayvanlar gibi yerler içerler, hâlbuki ateş ikāmetgâhıdır[3] onların (12). Seni çıkaran karyenden[4] daha kuvvetli ne karyeler vardı ki Biz onları helâk ettik de onları kurtaran[5] yok (13). Ya[6] şimdi Rabbinden bir beyyine üzerinde[7] bulunan kimse hiç o kötü ameli kendine süslü gösterilmiş de hevâ ve hevesleri ardına düşmüş kimselere benzer mi? (14). Korunanlara vaad olunan cennetin temsîli: Onda ırmaklar var bir sudan ki bozulması yok, ırmaklar var bir sütten ki tadı değişmez, ırmaklar var bir şarabdan ki içenlere lezzet, ırmaklar var bir baldan ki[8] sâfi süzme. Hem onlara semerelerin (hâsılâtın) her türlüsünden var, hem de Rablerinden bir mağfiret var. Hiç bunlar o ateşte muhalled olan ve kaynar bir mâyi'den sulanıp da bağırsaklarını parçalamakta bulunan kimselere benzer mi? (15) Onlardan seni dinlemeye gelen de var, hatta yanından çıktıklarında kendilerine ilim verilmiş olanlara derler ki: "O demin ne söyledi?" Bunlar öyle kimselerdir ki Allah kalblerini tab' etmiştir de hep hevâları ardına düşmektedirler (16). Hidâyeti kabul edenlere gelince Allah onların muvaffakiyetlerini artırmakta ve kendilerine takvâlarını (korunmalıklarını)[9] vermektedir (17). Artık onlar yalnız o "saat"e, onun birdenbire kendilerine*

1 B -"sâlih".
2 M ve B: "bakarlar".
3 M ve B: "ikametgâhı".
4 B: "karyeden".
5 H: "kurtaracak".
6 M ve B -"Ya".
7 B: "üzere".
8 H ve F -"ki".
9 H, F, M ve B: "(takvâlarını) korunmalıklarını".

gelivermesine bakıyorlar, çünkü işte alâmetleri geldi. Fakat o başlarına geldiği vakit anlamaları kendilerine ne fâide verir?[1] *(18). Şimdi şunu bil ki lâ ilâhe illallah, başka tanrı yok ancak bir Allah, bil de günahına ve mü'minîn ü mü'minâta istiğfar eyle, Allah dolaştığınız yeri de bilir durduğunuz yeri de (19).*

{اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} ❁ Allah teâlâ'nın velâyetinin âhirette hüküm ve semeresini beyan ve sebebini îzahtır. Yani velâyetin, nusretin sebebi zikrolunduğu üzere Muhammed'e indirilene iman ve اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ müeddâsınca amel-i sâlih olduğu gibi, imanın şerâitinde bilhassa âhirete iman kaziyyesi de vardır. {جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} ❁ [4384] O nehirler biraz sonra temsil olunacak {وَالَّذٖينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْاَنْعَامُ} o küfredenler ise zevklerine bakar, dünyadan birkaç gün nasip almaya çalışır ve hayvanlar gibi yerler ❁ yani hayatı sırf hayât-ı hayvâniye ve cismâniye bilir, âhiretini Mevlâsını düşünmez, sırf karnını şişirmekle meşgul olur, onun için Allah kendilerine velî olmaz {وَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ} ateş de kendilerine yegâne bir ikāmetgâh olur. ❁ Onlara semânın kapıları açılmaz وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فٖى سَمِّ الْخِيَاطِ [el-A'râf 7/40] mazmûnuna mâsadak olurlar. Ve Allah'ın azâbından kurtaracak hiçbir sâhip ve hâmî de bulamazlar. {وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِىَ اَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ الَّتٖى اَخْرَجَتْكَ} Yani Mekke ki murad ehl-i karyedir. ❁ Mekke müşrikleri وَهَمُّوا بِاِخْرَاجِ الرَّسُولِ [et-Tevbe 9/13] müeddâsınca Peygamber'i çıkarmak fikrinde bulundukları ve sû'-i kasd tertîbâtıyla Peygamber'in hicretine sebep oldukları için ihrâc onlara nisbet edilmiş ve bu suretle küfürlerinden bir safha anlatılmıştır. Vak'anın sûret-i cereyânı hakkında Sûre-i Enfâl'de geçen وَاِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذٖينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ اَوْ يَقْتُلُوكَ اَوْ يُخْرِجُوكَ وَيَمْكُرُونَ وَيَمْكُرُ اللّٰهُ [8/30] âyetine bak. Sûrenin baş tarafında geçtiği üzere bu âyetin hicret esnasında nâzil olduğuna dair bir rivayet vardır.[2]

---

1 B: "verdi".

2 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVI, 235. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 165; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 181:

قال قتادة وابن عباس: لما خرج النبي صلى الله عليه وسلم من مكة إلى الغار التفت إلى مكة وقال: «اللّهم أنت أحب البلاد إلى الله وأنت أحب البلاد إلي ولولا المشركون أهلك أخرجوني لما خرجت منك» فنزلت الآية.

Bununla beraber Peygamber'e bir vaad ve tesliyeti tazammun eden bu âyetten zâhir olan şudur ki bu sûrenin nüzûlü sebeplerinden başlıcası Mekke'nin fethine ihzar olmuştur. Asıl maksat karyenin kendisi değil ahâlisi olduğunu tasrih için buyuruluyor ki: {اَهْلَكْنَاهُمْ} Biz onları ihlâk ettik ❁ öyle daha kuvvetlilerini ihlâk edince berikiler evleviyette kalır. {فَلَا نَاصِرَ لَهُمْ} İhlâk ettik de onları bir kurtaran bulunmadı, hâlâ da yok. ❁ Bu zamiri de [4385] ihlâk edilen karye ahâlisine gönderiyorlar ve hikâye-i hâl yapıyorlar, kendi kendilerini kurtaramadıkları gibi bir yardımcı vâsıtasıyla da kurtulmadıklarını[1] beyan, فا'da bi'l-vâsıta olanı bizzat olana atfediyorlar. Lâkin bu فا'nın neticesi olarak bu zamirin Peygamber'i çıkaran karye ahâlisine gitmesini daha selâsetli buluyoruz. Yani daha kuvvetli ve birçok karyelerin ihlâkinden anlaşılır ki seni çıkarmak isteyen o Mekke kâfirlerini de kurtaracak bir nâsır[2] yoktur. Mekke helâk edilmeyecek fakat orada küfredenler bırakılmayacaktır, Mekke fetholunacaktır. {اَفَمَنْ كَانَ عَلٰى بَيِّنَةٍ} İki tarafın hâllerini bir mukayesedir: Beyyine üzerine olan, Peygamber ve tâbi'i olan mü'minîn, hevâlarına uyanlar da onlara zıt giden kâfirlerdir. {مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَ} O korunan müttakīlere vaad olunan cennetin meseli ❁[3] جَنَّاتٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ diye cennetin altından aktığı anlatılan ırmakların burada bir tefsiri vardır. "Müttakīler" tâbir buyurulmuş ve bu suretle şu anlatılmıştır ki[4] dinden asıl maksad takvâdır. İman ve amel-i sâlih de takvâ cümlesindendir. Esası[5], vâcib olan fiilleri yapıp seyyiâttan kaçınarak Allah'ın vikāyesine girip azâbından korunmaktır. Yani اِنَّ اللّٰهَ يُدْخِلُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ mantûkunca: Muhammed'e indirilene iman edip sâlih sâlih ameller yaparak korunan mü'minlere vaad olunan cennetin temsîli tarîkiyle[6] acîb[7] bir hâlinin

1 B: "kurtulamadıklarını".
2 B: "nasîr".
3 F +"~~Burada~~".
4 F, M ve B -"ki".
5 H: "Esas".
6 H -"tarîkiyle".
7 H: "ücîb".

tasvîri şudur: {فِيهَٓا اَنْهَارٌ} Onda ırmaklar var: {مِنْ مَٓاءٍ} öyle bir sudan ki {غَيْرِ اٰسِنٍ} bozulması yok ❁ bayatlamaz, tadı bozulmaz, kokmaz, yiğmez öyle cereyan eder. {وَاَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ} Yine ırmaklar var: Öyle bir sütten ki {لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ} tadı değişmez ❁ dünya sütleri gibi ekşimez, kesilmez, [4386] kokmaz, fıtratı vechile ter ü taze akar {وَاَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ} yine[1] nehirler var: Bir şarabdan ki {لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ} içenlerine[2] lezzet ❁ dünya şarabları gibi kekreliği yok, humârı yok, günahı, gāilesi yok. {وَاَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ} Yine nehirler var: Öyle bir baldan ki {مُصَفًّى} sâfi süzme; mumu yok posası yok. ❁ Ebussuud der ki: "Cennetin meşrûbâtını dünyada en ziyade hoşa giden meşrûbâtın nakīsalarından tecrid ve tahliye suretiyle bir temsildir."[3] İbn Abbas'tan vârid olmuştur ki: Bu nehirlerin sütü sağılmaz.[4] Saîd b. Cübeyr'den de mervîdir ki fers ü dem arasından çıkma değildir. Şarabı sıkıcıların ayağı ile çiğnenmez, balı arılardan çıkmaz.[5] {وَلَهُمْ فِيهَا مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ} Hem onlara semerâtın, meyvelerin her türlüsünden var, içecekler öyle olduğu[6] gibi yiyeceğin de envâ'ı var; fakat ihtiyaç için değil, sırf telezzüz için. Çünkü meyve telezzüz için yenilir. Bir de "semere" sermaye üzerinde[7] hâsıl olan hâsılâta ıtlak edilir. Ehl-i cennet sermayeden değil, amellerinin semeresi olan hâsılât ve vâridâttan merzuk olacaklardır. {وَمَغْفِرَةٌ مِنْ رَبِّهِمْ} Hem de Rablerinden bir mağfiret var. ❁ "Mağfiret" günahı örtmek demek olduğuna göre o, cennete girilmezden evvel değil midir? O hâlde cennette mağfiretin mânası nedir? Buna demişlerdir ki evvel olan mağfiret günah ile muâhaze etmemek mânasına setr-i zünûbdur. Buradaki mağfiretten murad ise

---

1 B -"yine".

2 H ve B: "içenlere"; F: "içlerinde".

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 591:

وفي هذا تمثيل لما يجري مجرى الأشربة في الجنة بأنواع ما يُستطاب منها ويُستلذّ في الدنيا بالتخلية عمّا ينغِّصها وينقِّصها والتحليةِ بما يوجب غَزارتها ودَوامها.

4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 464:

قال ابن عباس رضي الله عنهما: لم يحلب.

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 464:

عن سعيد بن جبير رضي الله عنه في قوله «وأنهار من لبن لم يتغير طعمه» قال: لم يخرج من بين فرث ودم «وأنهار من خمر لذة للشاربين» قال: لم تدنسه الرجال بأرجلهم «وأنهار من عسل مصفى» قال: لم يخرج من بطون النحل.

6 F, M ve B: "aktığı".

7 B: "üzerinden".

utandırmamak için günahı hiç anmamak, hatırlatmamak mânasına setr-i zünûbdur. Yahut mağfiretten murad günahı hasenât ile setr mânasına naʻîm ve rıdvandır. Artık bir düşünmeli, hiç böyle bu cennette hâlid olacak olan o[1] müttakîler {كَمَنْ هُوَ خَالِدٌ فِى النَّارِ} o cehennem ateşinde [4387] hâlid olacak olan o[2] kimseye benzer mi? Ki cennetliklerin[3] o güzel içeceklerine mukabil {وَسُقُوا مَٓاءً حَم۪يماً} bir kaynar su ile suvarılırlar {فَقَطَّعَ اَمْعَٓاءَهُمْ} da emʻâlarını, yani bağırsaklarını parça parça eder.

"**Emʻâ**", "miʻâ'"ın[4] cemʻidir ki mideden sonra taâmın intikal eylediği bağırsağa denilir. {وَمِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ اِلَيْكَ} Onlardan seni dinleyenler de var ❁ ki bunlar münafıklardır. Resûlullah'ın meclisine gelirler, kelâmını dinlerler, fakat iman ve itina ile dinlemedikleri için iyi bellemez, istihfaf ederlerdi. {حَتّٰٓى اِذَا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ} Hatta yanından çıktıklarında {قَالُوا لِلَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ مَاذَا قَالَ اٰنِفاً} kendilerine ilim verilmiş olan, Resûlullah'ın kelâmından ders alıp da ilme nâil olan ashâb-ı kirâma "o demin ne dedi?" derlerdi. ❁ Bunu İbn Mesʻûd Hazretleri'ne söylediklerine dair bir kavil vardır.[5] {اُو۬لٰٓئِكَ} Bunlar ❁ bu söz anlamaz herifler {الَّذ۪ينَ طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ} o kimselerdir ki Allah kalblerinin üzerini mühürlemiştir. {وَاتَّبَعُٓوا اَهْوَٓاءَهُمْ} Ve hep hevâlarına tâbiʻ olmaktadırlar ❁ keyiflerine tâbiʻ ola ola[6] kendilerinden ve kendi hevâlarından başka hiçbir şeye bakmayacak vechile kalbleri mühürlenmiş olduğundan dolayıdır ki kulaklarına söz girmez {وَالَّذ۪ينَ اهْتَدَوْا} hâlbuki hidâyeti kabul edenlere gelince {زَادَهُمْ هُدًى وَاٰتٰيهُمْ[7] تَقْوٰيهُمْ} Allah yahut Peygamber'in söylediği kelâm onların takvâlarını artırmaktadır. ❁ Takvâ hislerini, korunmaları esbâbını

---

1 M ve B -"o".
2 M ve B -"o".
3 B: "cennettekilerin".
4 M: "miâ'nın".
5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 47; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 385; Belâzürî, *Ensâbu'l-eşrâf,* thk. Süheyl Zekkâr, Riyâz ez-Zirikli, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/199, XI, 226:

«ومنهم» يعني من المنافقين «من يستمع إليك» يعني إلى حديثك بالقرآن يا محمد «حتى إذا خرجوا من عندك» منهم رفاعة بن زيد، والحارث بن عمرو، وحليف بن زهرة، وذلك أن النبي صلى الله عليه وسلم خطب يوم الجمعة، فعاب المنافقين وكانوا في المسجد، فكظموا عند النبي صلى الله عليه وسلم فلما خرجوا يعني المنافقين من الجمعة «قالوا للذين أوتوا العلم» وهو الهدى، يعني القرآن يعني عبد الله ابن مسعود الهذلي «ماذا قال» محمد: «آنفا» وقد سمعوا قول النبي صلى الله عليه وسلم فلم يفقهوه.

6 H: "tâbiʻ olarak".
7 H, F, M ve B -"هُدًى وَاٰتٰيهُمْ".

artırmaktadır. O sayede onlar lâzım gelen hazırlığı yapmakta, saat gelince Allah teâlâ'nın [4388] huzuruna takvâ ile varmaya çalışmaktadırlar. {فَهَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّا السَّاعَةَ} Demek ki ötekiler sırf saati gözetiyorlar {اَنْ تَأْتِيَهُمْ بَغْتَةً} ansızın kendilerini bastırıvermesini bekliyorlar. ❁ Fiilen başlarına kıyamet kopmadan inanmayacaklar, söz anlamayacaklar {فَقَدْ جَٓاءَ اَشْرَاطُهَا} çünkü eşrâtı da geldi.

"**Eşrât**" "râ"nın fethiyle "şarat"ın cem'i olarak alâmetler demektir. Yani o Sâ'at'in alâmetleri geldi. Bunların başında بُعِثْتُ أَنَا وَالسَّاعَةُ كَهَاتَيْنِ buyuran Âhir Zaman Peygamberi'nin bi'seti vardır. Şehadet parmağıyla orta parmağını göstererek: "Ben ba's olundum, Sâ'at işte şu ikisi gibi" buyurmuştur.[1] Şakk-ı Kamer vesâire gibi mucizeler göstermiştir.[2] Böyle alâmetler geldiği hâlde iman etmediler. Demek ki o Sâ'at'in bilfiil başlarına birdenbire gelivermesini bekliyorlar. Bu âyette de "sâ'at"i bütün dünyanın yıkılması mânasına Sâ'at-i Kübrâ'ya hamlediyorlarsa da, burada zikri geçen kâfirlerin bilhassa kendi saatleri, kendi kıyametlerinin kopması mânasını anlamak daha mâkul ve فَقَدْ جَٓاءَ اَشْرَاطُهَا mazmûnuyla inzâra daha muvâfıktır. Bu eşrât, sûrenin ilk âyetlerinde gösterildiği üzere Muhammed'e indirilene iman edip güzel güzel çalışmakta olan mü'minlerin günden güne terakkîsi ve ona küfredip Allah yolundan sapan kâfirlerin Mekke'deki müşrikler cumhuriyetinin günden güne sukūtunu ve şaşkınlığını anlatan alâmetler, yani mu'cizât-ı Muhammediye olmalıdır. Onları gördükleri hâlde inanmayanlar bilfiil kendi başlarına kıyamet kopmadan inanmayacaklardır. {فَاَنّٰى لَهُمْ اِذَا جَٓاءَتْهُمْ ذِكْرٰيهُمْ} Fakat o geldiği vakit akıllanıp anlamaları kendilerinin ne işlerine yarar? ❁ Çünkü o vakit korunmaya imkân kalmaz, îmân-ı ye's makbul olmaz. Sûrenin başından buraya kadar geçen beyânâta bir netice olmak üzere buyuruluyor ki: [4389] {فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ} Öyle ise şimdi iyi

---

1 Buhârî, Tefsîr, 79, Talâk, 23; Müslim, Cum'a, 43:

حدثنا سهل بن سعد رضي الله عنه قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم قال بإصبعيه هكذا، بالوسطى والتي تلي الإبهام: بعثت أنا والساعة كهاتين.

2 Buhârî, Tefsîr, 54:

عن ابن مسعود قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فرقتين: فرقة فوق الجبل، وفرقة دونه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.

bil ki Lâ ilâhe illallah'tır. ❁ Tapılacak, ibadet yapılacak, kulluk edilecek, mâbud tanılacak başka hiçbir mâbud yok, yalnız ulûhiyet kendisinin hakkı olan Allah vardır. Hakikatin böyle olduğunu şimdi kıyamet kopmadan evvel bil {وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ} bil de hem kendi günahın için mağfiret iste hem de mü'minîn ve mü'minât için {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مُتَقَلَّبَكُمْ وَمَثْوٰيكُمْ} ki nerede dolaşıp nerede karar kılacağınızı Allah bilir. ❁ Hâlinizin ne olduğunu dünya ve âhirette istikbâlinizin nereye varacağını yalnız Allah bilir. Onun için vâki' veya mümkin her türlü zünûba o suretle istiğfar et. Bu istiğfârın cevâbı Sûre-i Fetih'te gelecektir.

وَيَقُولُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ سُورَةٌۚ فَاِذَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ ف۪يهَا الْقِتَالُۙ رَاَيْتَ الَّذ۪ينَ ف۪ي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِۜ فَاَوْلٰى لَهُمْۚ ﴿٢٠﴾ طَاعَةٌ وَقَوْلٌ مَعْرُوفٌۜ فَاِذَا عَزَمَ الْاَمْرُۜ فَلَوْ صَدَقُوا اللّٰهَ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْۚ ﴿٢١﴾ فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ اَنْ تُفْسِدُوا فِي الْاَرْضِ وَتُقَطِّعُٓوا اَرْحَامَكُمْ ﴿٢٢﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ فَاَصَمَّهُمْ وَاَعْمٰٓى اَبْصَارَهُمْ ﴿٢٣﴾ اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَ اَمْ عَلٰى قُلُوبٍ اَقْفَالُهَا ﴿٢٤﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ ارْتَدُّوا عَلٰٓى اَدْبَارِهِمْ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدَىۙ الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْۜ وَاَمْلٰى لَهُمْ ﴿٢٥﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَالُوا لِلَّذ۪ينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ سَنُط۪يعُكُمْ ف۪ي بَعْضِ الْاَمْرِۚ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِسْرَارَهُمْ ﴿٢٦﴾ فَكَيْفَ اِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ يَضْرِبُونَ وُجُوهَهُمْ وَاَدْبَارَهُمْ ﴿٢٧﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمُ اتَّبَعُوا مَٓا اَسْخَطَ اللّٰهَ وَكَرِهُوا رِضْوَانَهُ فَاَحْبَطَ اَعْمَالَهُمْ ﴿٢٨﴾

[4390] **Meâl-i Şerîfi**

İman edenler "bir sûre indirilseydi" diyorlar, derken muhkem bir sûre indirilip onda kıtal zikredilince kalblerinde bir maraz bulunanları görüyorsun[1]*, sana öyle bir bakış bakıyorlar ki*[2] *tıpkı ölümden baygınlık gelmiş kimsenin bakışı, o da onlara pek yakındır (20). Fakat bir tâat ve bir güzel söz, sonra emir kat'iyyet kesb edince Allah'a sadakat*

1 H ve F +"ki".
2 H ve F -"ki".

etselerdi elbette kendileri için daha hayırlı olurdu (21). Nasıl, döner de Arz'ı fesâda verir ve rahimlerinizi doğratabilir misiniz? (22). Öyleler o kimselerdir ki Allah onları lânetlemiş de duygularını almış ve gözlerini kör etmiştir (23). Öyle olmasa Kur'ân'ı bir tedebbür etmezler mi? Yoksa kalbler üzerinde üst üste kilitleri mi var? (24). Haberiniz olsun ki o kendilerine hak tebeyyün ettikten sonra gerisin geri irtidâda doğru gidenlere şeytan fit[1] *vermiş ve kendilerini uzun uzun emellere düşürmüştür (25). Öyle, çünkü bunlar Allah'ın indirdiğini hoşlanmayanlara demişlerdir ki: "Biz, size bazı emirde itaat edeceğiz", Allah ise onların o gizli konuşmalarını bilip duruyor*[2] *(26). O hâlde melekler onların yüzlerine ve arkalarına vura vura canlarını alırlarken nasıl olacak bakalım (27).* [4391] *Öyle, çünkü onlar Allah'ın hışmına sebep olan şeylerin ardına düştüler de onun rıdvanını istemediler, o da onların bütün amellerini heder etmiştir (28).*

{وَيَقُولُ الَّذِينَ اٰمَنُوا لَوْلَا نُزِّلَتْ[3] سُورَةٌ} İman edenler diyorlar ki bir sûre indirilse idi ❁ hâllerinde günden güne salâh artmış, imanlarında sâdık hâlis mü'minler kâfirlerin dalâl ve tuğyânı karşısında takvâ hislerinin izdiyâdıyla fî sebîlillah cihâda izin verilmesini arzu ederek ol babda bir sûre indirilmesine iştiyak besliyorlar {فَاِذَٓا اُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْكَمَةٌ وَذُكِرَ فِيهَا الْقِتَالُ} onun üzerine muhkem bir sûre indirilip onda kıtal zikredilince ❁ yani kıtâlin vücûbu teşâbüh ve ihtimalden ârî sağlam bir surette beyan olunan bir sûre, yahut hükmü sâbit gayr-i mensuh bir sûre, يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا فَضَرْبَ الرِّقَابِ buyurulan bu[4] sûre, قَاتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ الَّذِينَ [2/190, 244], كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ [2/216, 246] buyurulan Sûre-i Bakara, يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِذَا لَقِيتُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا زَحْفًا فَلَا تُوَلُّوهُمُ الْاَدْبَارَ [8/15], اِذَا لَقِيتُمْ فِئَةً فَاثْبُتُوا [8/45] buyurulan Sûre-i Enfâl ve nihâyet Sûre-i Berâe[5] gibi kıtal zikredilen sûrelerin hepsi bu hususta muhkemdirler. Âyât-ı

1 F: "kıymet".
2 B: "konuşmalarını duyuyor".
3 H, F, M ve B: "انزلت".
4 H: "bir".
5 B: "Bakara".

kıtâl حَتّٰى تَضَعَ الْحَرْبُ اَوْزَارَهَا sâbittir. {رَاَيْتَ الَّذ۪ينَ ف۪ى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ} Görüyorsun ki o kalblerinde bir maraz bulunanları ❁ bir nifak, yahut din zayıflığı bulunanları {يَنْظُرُونَ اِلَيْكَ نَظَرَ الْمَغْشِيِّ عَلَيْهِ مِنَ الْمَوْتِ} sana öyle bir bakış bakıyorlar ki[1] tıpkı ölümden baygınlık gelmiş kimsenin bakışı gibi ❁ yani gözünü açmaya dermanı olmayan bir muhtazar gibi baygın baygın gözlerini kaldıramıyor, yan yan bakıyorlar, öyle korkuyorlar {فَاَوْلٰى لَهُمْ} o da onlara evlâdır. ❁ Yani öyle kimselere de ölüm yaşamaktan daha evlâ daha münâsibdir. Yahut "veyl"den ism-i tafdîl olarak veylin [4392] de en dehşetlisi onlara demektir. ilh... {فَهَلْ عَسَيْتُمْ اِنْ تَوَلَّيْتُمْ} ❁ Burada "tevellî" iki mânaya muhtemildir: Birisi arkasını dönüp kaçmak mânasına "tevellî"den, birisi de "velâyet"ten tefe"ul olarak vâli olmak, iş başına geçmek mânasına tefsir olunmuştur. Binâen'aleyh şu iki mânanın ikisi de doğrudur. Evvelki mânaca nasıl o korkaklıkla döner harbden kaçar da {اَنْ تُفْسِدُوا فِى الْاَرْضِ} Arz'da fesat yapar ❁ ordu bozanlık edip düşmanın istîlâsına sebebiyet verir {وَتُقَطِّعُوٓا اَرْحَامَكُمْ} ve erhâmınızı[2] doğratabilir misiniz?

"**Erhâm**" "rahim"in cem'idir. "Rahim" esasen kadının çocuk makarrı olan cihâzıdır. Karâbet menşe'i olmak hasebiyle akrabalığa da "rahim" ıtlak olunur. Bu mâna ile akrabaya "ulü'l-erhâm" denildiği gibi, "erhâm" da denilir ki burada bu mânayadır. Yani çoluğunuzu çocuğunuzu, kadınlarınızı, hısımlarınızı parçalatabilir misiniz? Çünkü Müslüman ordusunda fesat çıkarıp düşman istîlâsına sebebiyet verildiği takdirde hâsıl olacak netice budur. Öbür mânaca: Nasıl o korkaklıkla[3] iş başına geçer, kumandayı elinize alır da vatanınızı câhiliye devri gibi fesâda verir, ihtilâl içinde hısım ve akrabalarınızı yine öyle perişan edebilir misiniz? Bu âyetle kat'-ı rahimin hurmetine istidlâl olunur. Burada bunları bu suretle tevbih ederken, böyle tevbih tarîkiyle bile hitâba lâyık olmadıklarını[4] anlatmak için hitâbı tahvil ile buyuruluyor ki: {اُو۬لٰٓئِكَ} Onlar ❁ o vasıfları zikrolunan

1 H ve F -"ki".
2 B: "rahimlerinizi".
3 B -"hâsıl olacak netice budur. Öbür mânaca: Nasıl o korkaklıkla".
4 F: "olduklarını".

ve harb emri kat'iyyet ve ciddiyet kesb ettiği sıra sadakatsizlik edip de erhâmlarını doğratacak vechile vatanlarını fesâda verecek olan kalbi marazlılar {الَّذٖينَ لَعَنَهُمُ اللّٰهُ} Allah'ın lânet ettiği; rahmeti sahasından tard eylediği kimselerdir. {فَاَصَمَّهُمْ وَاَعْمٰٓى اَبْصَارَهُمْ} Onun için [4393] kulaklarını sağır ve gözlerini kör etmiştir. ❁ Hak kelâmını işitmezler, enfüs ü âfâktaki âyât-ı hakkı görmezler, bakmak istemedikleri için görmezler. {اَفَلَا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْاٰنَ} Öyle olmasa Kur'ân'ı bir tedebbür etmezler mi? {اَمْ عَلٰى قُلُوبٍ اَقْفَالُهَا} Yoksa birtakım kalbler üzerine kilitler mi vurulmuş? ❁ Bunun طَبَعَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ mazmûnu üzere istifhâm-ı takrîrî olması siyâka daha münâsibdir. Burada اَقْفَالُهَا fâsılası tâ yukarıdaki لِلْكَافِرٖينَ اَمْثَالُهَا fâsılasına nâzırdır, onu ihtar eder, gaflet olunmaya. {اِنَّ الَّذٖينَ ارْتَدُّوا... اِلخ}. {الشَّيْطَانُ سَوَّلَ لَهُمْ[1]} Şeytan onlara tesvil yaptı. ❁ Büyük günahları ehemmiyetsiz göstererek şehevâta saldırttı {وَاَمْلٰى لَهُمْ} ve onları arzu ve emellere düşürdü. {ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ} Şu sebeple ki bunlar ❁ bu münafıklar {قَالُوا لِلَّذٖينَ كَرِهُوا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ} Allah'ın indirdiğini hoşlanmayanlara dediler ❁ Benî Kureyza ve Benî Nadîr Yahudîleri Hazret-i Peygamber'e Kur'ân'ın indirilmesini hoşlanmamışlardı. Kureyş müşrikleri de لَوْلَا نُزِّلَ هٰذَا الْقُرْاٰنُ عَلٰى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظٖيمٍ [ez-Zuhruf 43/31] demişlerdi, münafıklar o Yahudîlere veya müşriklere gizlice söz vererek {سَنُطٖيعُكُمْ فٖى بَعْضِ الْاَمْرِ} "biz size bazı emirde itaat edeceğiz" ❁ demişlerdi, nitekim Sûre-i Haşr'de اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِاِخْوَانِهِمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَئِنْ اُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَلَا نُطٖيعُ فٖيكُمْ[2] اَحَدًا اَبَدًا وَاِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ [59/11] buyurulmuştur. Ahzâb vak'asındaki ittifakları da vardı. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِسْرَارَهُمْ} Hâlbuki Allah onların o gizli konuşmalarını biliyordu. ❁ Öyle iken onu hesâba almadılar da Allah'a ve Peygamberine karşı gizli ittifâka kalkıştılar. {فَكَيْفَ اِذَا تَوَفَّتْهُمُ الْمَلٰٓئِكَةُ}... {فَاَحْبَطَ اَعْمَالَهُمْ} اِلخ. de amellerini ihbat eylemiştir.

[4394] "**İhbât**" amelin sevâbını giderip hiçe indirmektir. Güzel amel, günaha keffâret olup kötü ameli örttüğü gibi kötü ameller de iyi amelleri ihbat eder. Bu suretle ihbat keffâret ve mağfiretin zıddı demek olur. Anlaşılıyor ki onların iyi amelleri de yok değildi, fakat Allah'ın

1 H, F, M ve B: "سول لهم الشيطان".
2 F ve B: "منكم".

gazabını davet eden şeyler yapıp rıdvânını kerih gördüklerinden dolayı iyi amelleri habt olunmuştur.

اَمْ حَسِبَ الَّذ۪ينَ ف۪ي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ اَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللّٰهُ اَضْغَانَهُمْ ﴿٢٩﴾ وَلَوْ نَشَٓاءُ لَاَرَيْنَاكَهُمْ
فَلَعَرَفْتَهُمْ بِس۪يمٰيهُمْۜ وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ ف۪ي لَحْنِ الْقَوْلِۜ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اَعْمَالَكُمْ ﴿٣٠﴾ وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ
حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِد۪ينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِر۪ينَۙ وَنَبْلُوَا۬ اَخْبَارَكُمْ ﴿٣١﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا
عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ وَشَٓاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدٰىۙ لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـٔاًۜ وَسَيُحْبِطُ
اَعْمَالَهُمْ ﴿٣٢﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَط۪يعُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَ وَلَا تُبْطِلُٓوا اَعْمَالَكُمْ
﴿٣٣﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ ثُمَّ مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ ﴿٣٤﴾
فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُٓوا اِلَى السَّلْمِۗ وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَۗ وَاللّٰهُ مَعَكُمْ وَلَنْ يَتِرَكُمْ اَعْمَالَكُمْ ﴿٣٥﴾ اِنَّمَا
الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌۜ وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا يُؤْتِكُمْ اُجُورَكُمْ وَلَا يَسْـَٔلْكُمْ اَمْوَالَكُمْ ﴿٣٦﴾
اِنْ يَسْـَٔلْكُمُوهَا فَيُحْفِكُمْ تَبْخَلُوا وَيُخْرِجْ اَضْغَانَكُمْ ﴿٣٧﴾ هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا
ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِۚ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخَلُۚ وَمَنْ يَبْخَلْ فَاِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِه۪ۜ وَاللّٰهُ الْغَنِيُّ وَاَنْتُمُ
الْفُقَرَٓاءُۚ وَاِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْماً غَيْرَكُمْۙ ثُمَّ لَا يَكُونُٓوا اَمْثَالَكُمْ ﴿٣٨﴾

[4395] **Meâl-i Şerîfi**

Yoksa o kalblerinde bir maraz bulunanlar, Allah kendilerinin kinlerini asla meydana çıkarmaz mı sandılar? (29) Dilesek Biz onları sana gösteriverirdik de kendilerini bütün sîmâlarıyla tanırdın ve her hâlde sen onları lakırdılarının edâsından tanırsın, Allah ise bütün yaptıklarınızı bilir (30). Celâlim hakkı için sizi imtihâna sokacağız, tâ ki içinizden mücâhidleri ve sabredenleri belli edelim ve haberlerinizi imtihan meydanlarına numûne yapalım (31). Haberiniz olsun ki o küfredip Allah yolundan men‘ eyleyen ve hak kendilerine tebeyyün ettikten sonra Peygamber'e karşı gelenler hiçbir zaman Allah'a zerrece bir zarar edecek değiller, O onların amellerini heder edecektir (32).

Ey o bütün iman edenler! Allah'a itaat edin ve Resûl'e itaat edin[1] *de amellerinizi ibtal eylemeyin (33). Haberiniz olsun ki küfredip Allah yolundan sapan, sonra da kâfir oldukları hâlde ölenleri Allah hiçbir zaman mağfiret buyurmaz (34). Onun için gevşeklik etmeyin de sizler daha üstün olacak iken sulha yalvarmayın. Allah sizinledir ve asla sizin amellerinize kıymaz (35). Dünyâ hayat bir oyun ve eğlenceden ibarettir, hâlbuki siz iman eder* [4396] *de iyi korunursanız size hem ecirlerinizi verir hem de sizden bütün mallarınızı istemez (36). Eğer sizden onların hepsini ister de sizi çıplak bırakacak olursa buhl eder dayatırsınız, bütün kinlerinizi de meydana çıkarır (37). İşte siz şunlarsınız: Allah yolunda infak etmeye (iktizâ eden masrafı vermeye) davet olunuyorsunuz da yine içinizden kimisi kıskanıyor, hâlbuki kim kıskanırsa kendine*[2] *kıskanmış olur. Allah ganî, fukara sizsiniz (ihtiyaç sizin) ve eğer tersine giderseniz başka bir kavmi tutar yerinize getirir, sonra onlar sizin gibi olmazlar (38).*

{اَنْ لَنْ يُخْرِجَ اللّٰهُ اَضْغَانَهُمْ} Allah kendilerinin kinlerini hiç meydana çıkarmaz ❁ yani Allah bilse de Peygamberine ve mü'minlere bildirmez mi zannettiler? Ne boş zan. {وَلَوْ نَشَٓاءُ لَاَرَيْنَاكَهُمْ} Dilesek onları sana gösterirdik de. ❁ Kādî Beyzâvî gibi bazıları burada irâeyi kalbî ve ilmî gösteriş, yani târif etmek tanıtmak mânasına tefsir etmişlerse[3] de zâhir olan gözle gösteriştir, marifetin onun üzerine tertîbi daha kuvvetli görünür, şöyle ki {فَلَعَرَفْتَهُمْ بِسِيمٰيهُمْ} gösterirdik de kendilerini sîmâları ile, şahıslarını tâyin ettiren alâmet-i fârikaları ile tanırdın. {وَلَتَعْرِفَنَّهُمْ فٖى لَحْنِ الْقَوْلِ} Ma'amâfîh sen onları sözlerinin lahninde de tanırsın ❁ sözün lahni, söyleniş tarzı, edâsı, üslûbu yahut eğimi, kırımı; nitekim i'râbda veya tecvidde hataya da "lahn" denilir. Meselâ nusret zamanı اِنَّا كُنَّا مَعَكُمْ [el-Ankebût 29/10] demeleri, biraz sıkışınca اِنَّ بُيُوتَنَا عَوْرَةٌ [el-Ahzâb 33/13] demeleri, yahut

1 B -"ve Resûl'e itaat edin".
2 H: "kendinden".
3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 124:

«وَلَوْ نَشاءُ لَأَرَيْنٰاكَهُمْ» لعرفناكهم بدلائل تعرفهم بأعيانهم.

demin geçtiği üzere "o demin ne dedi?[1]" demeleri gibi sözler hep lahn-i kavil cümlesindendir. {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اَعْمَالَكُمْ} Allah bütün amellerinizi bilir ❁ hepinizin niyetlerinize göre iyiye iyi, kötüye kötü cezâ-yı sezâsını verir {وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ} ve celâlim hakkı için sizi imtihâna çekeceğiz ❁ [4397] cihad gibi bazı meşakkatli tekliflerle mükellef kılacağız {حَتّٰى نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنْكُمْ وَالصَّابِرِينَ} tâ ki[2] içinizden mücahede edip uğraşanları ve sabredip dayananları bilelim ❁ yani belli edip meydana çıkaralım {وَنَبْلُوَا اَخْبَارَكُمْ} ve haberlerinizi deneyelim ❁ yani cihad ve sabrınıza, iman ve sadakatinize, kahramanlıklarınıza müte'allik haberlerinizi numûne-i imtisal olmak için imtihan meydanlarından âlem-i şuhûda neşr ü ilan edelim. {اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ وَشَٓاقُّوا الرَّسُولَ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمُ الْهُدٰى} ❁ Benî Kureyza, Benî Nadîr veya Bedir günü müşrikler ordusunu besleyenler gibiler {لَنْ يَضُرُّوا اللّٰهَ شَيْـًٔا} Allah'a hiçbir şey zarar edecek değillerdir. ❁ Yani Allah'ın Peygamberine hiçbir zarar eriştiremezler {وَسَيُحْبِطُ اَعْمَالَهُمْ} de O[3] onların amellerini habt edecektir. ❁ Yani iyi amellerinin sevâbını o küfür ve sadd ü şikāk ile mahvedecek, yahut o yoldaki bütün mesâîlerini hiçe giderecektir. {يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler {اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ} Allah'a itaat edin ve Peygamber'e itaat edin {وَلَا تُبْطِلُوا اَعْمَالَكُمْ} de amellerinizi ibtal etmeyin. ❁ Yani öbürlerinin yaptığı gibi küfür, nifak, ucub, riya, menn ü ezâ ve bunlara benzer itaatsizlik ve başlanmış olan herhangi bir ameli nakz u ibtal edecek ma'kus bir fi'l ü hareket ile boşa gidermeyin, hükümsüz bırakmayın. Çünkü {اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ ثُمَّ[4] مَاتُوا وَهُمْ كُفَّارٌ فَلَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ} ❁ yani amelleri ihbat olunduktan başka bir [4398] mağfiret ihtimâli de yoktur. Deniliyor ki bu âyet de ashâb-ı kalîb hakkında nâzil olmakla beraber küfür üzere ölenlerin hepsine e'amdır.

"**Ashâb-ı Kalîb"** Bedir'de katlolunup kuyuya atılmış olan müşriklerdir. {فَلَا تَهِنُوا} Binâen'aleyh gevşeklik etmeyin ❁ zaaf göstermeyin, yani öyle

1 H: "idi".
2 H -"ki".
3 B -"O".
4 B: "و".

küfür ile ölenlerin mağfiret[1] olunmayacağı; küfrün, itaatsizliğin amelleri habt edeceği mâlumunuz olunca artık amellerinizi ibtal etmeyin ve gevşeklik, alçaklık yapmayın {وَتَدْعُٓوا اِلَى السَّلْمِ} alçaklık edip de horluk ve meskenet ile sulha yalvarmayın. {وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ} Sizler en âlî, en gālib olacak iken {وَاللّٰهُ مَعَكُمْ} ve Allah sizinle beraber iken ❁ yani size yardımcı ve nusret ve zafer vaad etmekte iken {وَلَنْ يَتِرَكُمْ اَعْمَالَكُمْ} ki her hâlde O size amellerinizi noksanına ödemez ❁ zulmetmez. Burada فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُٓوا اِلَى السَّلْمِ diye sulha yalvarmaktan nehy edilmiş olması düşman tarafından yapılmış olan herhangi bir sulh teklifinin reddini iktizâ etmez. Nitekim Sûre-i Enfâl'de[2] وَاِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا [8/61] âyetiyle sulha yanaşan düşmanların[3] talebine karşı sulha yanaşmak emrolunmuştu. Sûre-i Fetih'te geleceği üzere Hudeybiye sulhu da Müslümanların galebesi hâlinde idi. Demek ki maksad her hâlde sulhu reddetmek değil, gevşeklik edip de zillet ile sulha tâlib olmamaktır. Bunlar ümmet-i Muhammed'in اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَاٰمَنُوا بِمَا نُزِّلَ عَلٰى مُحَمَّدٍ vasfını muhafaza etmek şartıyla istikbalde vâsıl olacakları yüksekliği ihbar ile Peygamberine vaaddir. Bu suretle ileride mev'ud olan fütûhâta ihzar ve âhiret ecrine tergīb için buyuruluyor ki: {اِنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ} Dünyâ hayat sırf bir oyun ve eğlenceden ibarettir ❁ öyle sebatsız, ehemmiyetsizdir. İlerisi için bir kazanç ve korunma vâsıtası olmak üzere istifade [4399] edilmediği surette hiçtir[4]. {وَاِنْ تُؤْمِنُوا وَتَتَّقُوا} Ve eğer iman eder ve âhiret için korunursanız {يُؤْتِكُمْ اُجُورَكُمْ} iman ve takvânızın ecirlerini Allah size verir {وَلَا يَسْـَٔلْكُمْ اَمْوَالَكُمْ} bütün mallarınızı da istemez ❁ O korunmak ve cihad etmek için lâzım gelen masraflara infak etmek üzere mallarınızın hepsini de istemez. {اِنْ يَسْـَٔلْكُمُوهَا} Eğer sizden o mallarınızın hepsini ister de {فَيُحْفِكُمْ} sizi çıplak bırakacak olursa ❁ zekât veya harb teklîfi nâmına mallarınızın kökünü kazıyacak olur, bütün emvâle hükûmet nâmına[5] vaz'-ı yed etmeye kalkışırsa {تَبْخَلُوا} buhl edersiniz ❁ esirger vermezsiniz,

1 F -"mağfiret".
2 H, F ve M: "Berae'de"; B: "Bakara'da".
3 H: "düşmanınızın".
4 B: "boştur".
5 M ve B -"hükûmet nâmına".

vermemeye hakkınız olur. {وَيُخْرِجْ اَضْغَانَكُمْ} Ve[1] o vakit bütün kinlerinizi meydana çıkarır ❁ fesat ve ihtilâl çıkarmaya sebebiyet verir, lâkin Allah ve Peygamber sizden öyle bütün mallarınızı istemez. {هَٓا اَنْتُمْ هٰٓؤُلَٓاءِ} Siz onlarsınız ki {تُدْعَوْنَ لِتُنْفِقُوا فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} Allah yolunda infak edesiniz diye davet olunuyorsunuz ❁ ki bu davet zekâta ve techîzât-ı harbiye i'ânesine şâmil olabilir. Allâhu a'lem Mekke'nin fethine dair ihzârâttır. {فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخَلُ} Yine de içinizden buhl eden var {وَمَنْ يَبْخَلْ فَاِنَّمَا يَبْخَلُ عَنْ نَفْسِهٖ} fakat her kim buhl eder, kıskanırsa sırf kendi nefsinden kıskanmış olur ❁ çünkü infâkın menfaati, buhlün zararı kendine ait olur. {وَاللّٰهُ الْغَنِىُّ وَاَنْتُمُ الْفُقَرَٓاءُ} Allah ganîdir, fukarâ sizsiniz ❁ ihtiyaç sizindir, bu emirler sizin ihtiyâcınız, sizin menâfi'iniz[2] içindir. {وَاِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبْدِلْ قَوْماً غَيْرَكُمْ} Ve eğer siz i'râz ederseniz, [4400] yani o iman ve ittikā ile infaktan çekinerek bu emre sâhip olmayacak olursanız size bedel başka bir kavmi tutar, bu işin başına geçirir {ثُمَّ لَا يَكُونُٓوا اَمْثَالَكُمْ} sonra onlar sizin gibi olmazlar, iman ve ittikā ile bu işe sâhip olur, mev'ud olan ecr ü fütûhâta onlar nâil olurlar. (*Sûre-i Mâide'de* يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ [5/54] *âyetine bak*).

---

1 M ve B -"Ve".
2 B: "menfaatiniz".

[4401]

سُورَةُ الْفَتْحِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

FETİH SÛRESİ

Sûre-i Fetih Medenîdir. Fakat Medine'nin içinde nâzil olmuş mânasına değil, hicretten sonra nâzil olmuş mânasına Medenîdir. Çünkü hicretin altıncı senesi seferde Hudeybiye dönüşünde Mekke civarında nâzil olmuştur. Âlûsî'nin naklettiği vechile İbn Ebî Şeybe, Ahmed, Buharî *Târîh*'inde ve Ebû Dâvûd ve Nesâî ve daha bir cemaat İbn Mes'ûd'dan şöyle tahric eylemişlerdir ki, "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ile beraber Hudeybiye'den dönmüştük, yani hicretin altıncı senesi ki Aleyhissalâtü vesselâm ona zilkadenin hilâlinde isneyn günü çıkmıştı. Orada on küsur -bir kavilde yirmi- gün durdu, sonra avdet buyurdu. Yürüdüğümüz sırada idi ki ona vahiy geldi, vahiy geldiği vakit de üzerine şiddet gelirdi. Derken açıldı, kendisinde maşaallah sürur vardı, o vakit bize اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً nâzil olduğunu haber verdi."[1] Ahmed ve Buhârî ve Tirmizî ve Nesâî ve İbn Mâce ve İbn Merdûye[2] de Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh'tan şöyle tahric etmişlerdir, demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ile seferde idik, ona bir şeyden üç kere sual ettim, cevap vermedi. Ben de devemi sürdüm, sonra nâsın önüne geçtim ve hakkımda Kur'an indirilmesinden korkmuştum. Çok durmamıştım bir bağıran işittim, bana bağırıyordu, korktum, zannediyordum ki hakkımda bir şey nâzil oldu. Vardım, Hazret-i Peygamber sallallâhu

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 390; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 391; Ebû Dâvûd, Salât, 11; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 238:

قال: سمعت عبد الله بن مسعود، قال: أقبلنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم من الحديبية، فذكروا أنهم نزلوا دهاسا من الأرض يعني بالدهاس الرمل قال: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «من يكلؤنا»، قال: فقال بلال: أنا ، قال: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا تنام» قال: فناموا حتى طلعت الشمس فاستيقظ أناس فيهم فلان وفلان وفيهم عمر: قال: فقلنا، اهضبوا يعني تكلموا، قال: فاستيقظ النبي صلى الله عليه وسلم فقال: «افعلوا كما كنتم تفعلون»، قالوا: ففعلنا، قال: «كذلك فافعلوا لمن نام أو نسي»، قال: وضلت ناقة رسول الله صلى الله عليه وسلم فطلبتها، قال: «فوجدت حبلها قد تعلق بشجرة»، فجئت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فركب فسرنا ، قال: وكان النبي صلى الله عليه وسلم إذا نزل عليه الوحي اشتد ذلك عليه وعرفنا ذلك فيه، قال: فتنحى منتبذا خلفنا ، قال: فجعل يغطي رأسه بثوبه ويشتد ذلك عليه حتى عرفنا أنه قد أنزل عليه فأتونا فأخبرونا أنه قد أنزل عليه «إنا فتحنا لك فتحا مبينا».

2 H: "Ahmed ve Buhârî ve Tirmizî ve İbn Hayyân ve İbn Merdûye".

teâlâ aleyhi ve sellem buyurdu ki: ‘Bu gece üzerime bir sûre indirildi, bana dünya ve mâfîhâdan daha sevgili إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً. لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ”[1] Yine Ahmed ve Ebû Dâvûd ve [4402] gayrılarının Mücemmi‘[2] b. Câriye el-Ensârî'den tahric ettikleri bir hadîs-i sahihte Aleyhissalâtü vesselâm'ın Hudeybiye'den hareketinden sonra nüzûlünü ve bunun Kürâ‘u'l-Gamîm[3] yanında olduğunu ve Aleyhissalâtü vesselâm'ın onu râhilesi üzerinde nâsa karşı okuduğunu ifade eder.[4] İbn Sa‘d'ın ondan rivayetinde de bunun Dacnân'da olduğuna delâlet vardır.[5] Ve bu Bikā‘î'den naklolunmuştur.[6] Dacnân, *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere Mekke kurbünde bir dağdır.[7] Bunlar gösteriyor ki nüzûlü Mekke ile Medine arasında[8] olmuştur. Böyle olanlara da Medenî denildiği meşhurdur. Zira “Medenî” hicretten sonra nâzil olandır ki gerek Medine'de olsun gerek Mekke'de, gerek seferde. “Mekkî” de Medine'ye hicretten evvel nâzil olandır.

Âyetleri: Yirmi dokuzdur.

---

1 Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 12. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 31; Müslim, Cihâd, 97; Tirmizî, Tefsîr, 48:

عن زيد بن أسلم، عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يسير في بعض أسفاره، وعمر بن الخطاب يسير معه ليلا، فسأله عمر عن شيء فلم يجبه رسول الله صلى الله عليه وسلم، ثم سأله فلم يجبه، ثم سأله فلم يجبه، فقال عمر: ثكلتك أمك، نزرت رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاث مرات، كل ذلك لا يجيبك، قال عمر: فحركت بعيري حتى كنت أمام الناس، وخشيت أن ينزل في قرآن، فما نشبت أن سمعت صارخا يصرخ بي، قال: فقلت: لقد خشيت أن يكون نزل في قرآن، قال: فجئت رسول الله صلى الله عليه وسلم فسلمت عليه، فقال: «لقد أنزلت علي الليلة سورة لهي أحب إلي مما طلعت عليه الشمس». ثم قرأ: «إنا فتحنا لك فتحا مبينا».

2 M: “Mücmi'”.

3 Usfan nâm mahalle üç mil mesafede bir mevziin adıdır. Usfan Mekke'ye iki merhale mesafede bir mevzi adıdır ki Medine tarafına düşer (*Kāmûs,* III, 401, 679) [Müellifin notu].

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 420; Ebû Dâvûd, Cihâd, 153:

حدثنا مجمع بن يعقوب، قال: سمعت أبي، يقول: عن عمه عبد الرحمن بن يزيد، عن عمه مجمع ابن جارية الأنصاري –وكان أحد القراء الذين قرءوا القرآن– قال: شهدنا الحديبية، فلما انصرفنا عنها إذا الناس ينفرون الأباعر، فقال: الناس بعضهم لبعض: ما للناس؟ قالوا: أوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فخرجنا مع الناس نوجف حتى وجدنا رسول الله صلى الله عليه وسلم على راحلته عند كراع الغميم، واجتمع الناس إليه فقرأ عليهم: «إنا فتحنا لك فتحا مبينا» فقال رجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم: أي رسول الله، وفتح هو؟ قال: «إي والذي نفس محمد بيده، إنه لفتح» فقسمت خيبر على أهل الحديبية، لم يدخل معهم فيها أحدا إلا من شهد الحديبية، فقسمها رسول الله صلى الله عليه وسلم على ثمانية عشر سهما، وكان الجيش ألفا وخمس مائة، فيهم ثلاث مائة فارس، فأعطى الفارس سهمين، وأعطى الراجل سهما.

5 İbn Sa‘d, *et-Tabakāt,* II, 98-99:

...وأقام رسول الله صلى الله عليه وسلم بالحديبية بضعة عشر يوما ويقال عشرين يوما ثم انصرف رسول الله صلى الله عليه وسلم فلما كانوا بضجنان نزل عليه: «إنا فتحنا لك فتحا مبينا». فقال: جبريل عليه السلام: يهنئك يا رسول الله وهنأه المسلمون.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIII, 238.

7 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 673.

8 H +“nâzil”.

Kelimeleri: Beş yüz altmıştır.

Harfleri: İki bin dört yüz otuz üçtür.

Fâsılası: Hep ا (elif) harfidir.

İki sûre arasındaki münasebet de baştan âhire vücûh ile âşikârdır: biri mukaddem, biri tâlî demektir. Zira nusret ve zafer mânasına "feth" ıslâh-ı bâl ile kıtâle müterettibdir. Orada istiğfar ile emredilmiş, burada mağfiretin vukū'u haber verilmiş; ona istibdal inzârıyla hitam verilmiş, buna fütûhât tebşîriyle ibtidâ olunmuştur.

İbn Sa'd'ın rivayet ettiği Mücemmi'[1] b. Câriye hadisinde vârid olmuştur ki Cebrâil aleyhisselâm bu sûre ile nâzil olduğu zaman "tehni'e ederiz seni yâ Resûlallah" demiş, Cibrîl tehni'e edince Müslümanlar da tehni'e etmişlerdir.[2] Bu sûrede İslâm'ın bütün edyâna galebesi de vaad olunmuştur.

[4403]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِيناًۙ ﴿١﴾ لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ وَيَهْدِيَكَ صِرَاطاً مُسْتَقِيماًۙ ﴿٢﴾ وَيَنْصُرَكَ اللّٰهُ نَصْراً عَزِيزاً ﴿٣﴾ هُوَ الَّذٖٓى اَنْزَلَ السَّكٖينَةَ فٖى قُلُوبِ الْمُؤْمِنٖينَ لِيَزْدَادُٓوا اٖيمَاناً مَعَ اٖيمَانِهِمْۜ وَلِلّٰهِ جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٖيماً حَكٖيماًۙ ﴿٤﴾ لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَا وَيُكَفِّرَ عَنْهُمْ سَيِّـَٔاتِهِمْۜ وَكَانَ ذٰلِكَ عِنْدَ اللّٰهِ فَوْزاً عَظٖيماًۙ ﴿٥﴾ وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقٖينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكٖينَ وَالْمُشْرِكَاتِ الظَّٓانّٖينَ بِاللّٰهِ ظَنَّ السَّوْءِۜ عَلَيْهِمْ دَٓائِرَةُ السَّوْءِۚ وَغَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ وَلَعَنَهُمْ وَاَعَدَّ لَهُمْ جَهَنَّمَۜ وَسَٓاءَتْ مَصٖيراً ﴿٦﴾ وَلِلّٰهِ

---

1 M: "Mücmi'".

2 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 98-99:

...وأقام رسول الله صلى الله عليه وسلم بالحديبية بضعة عشر يوما ويقال عشرين يوما ثم انصرف رسول الله صلى الله عليه وسلم فلما كانوا بضجنان نزل عليه: «إنا فتحنا لك فتحا مبينا». فقال: جبريل عليه السلام: يهنئك يا رسول الله وهنأه المسلمون.

جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَز۪يزاً حَك۪يماً ﴿٧﴾ اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ شَاهِداً وَمُبَشِّراً وَنَذ۪يراًۙ ﴿٨﴾ لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُۜ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَص۪يلاً ﴿٩﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يُبَايِعُونَكَ اِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَۜ يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ اَيْد۪يهِمْۚ فَمَنْ نَكَثَ فَاِنَّمَا يَنْكُثُ عَلٰى نَفْسِه۪ۚ وَمَنْ اَوْفٰى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللّٰهَ فَسَيُؤْت۪يهِ اَجْراً عَظ۪يماً ﴿١٠﴾

[4404] **Meâl-i Şerîfi**

Elhak Biz sana bir feth-i mübîn açtık (1) ki Allah senin zenbinden geçmişini ve geleceğini mağfiret buyurup üzerindeki nimetini tamamlayacak ve seni dosdoğru[1] bir caddeye çıkaracak (2). Ve nazîrsiz bir muzaffariyet ile seni Allah mansur ve muazzez kılacak (3). O, O'dur ki mü'minlerin kalblerine o sekîneti[2] indirdi, imanları üstüne iman artırsınlar diye. Öyle ya Allah'ındır bütün o göklerin ve yerin orduları ve Allah bir Alîm, Hakîm bulunuyor (4). Mü'minleri ve mü'mineleri ebediyen içinde kalmak üzere altından ırmaklar akar cennetlere koymak ve kabahatlerini taraflarından keffâretleyip örtmek için ki, Allah yanında bu bir fevz-i azîm bulunuyor (5). Ve o Allah'a sû'-i zan eden[3] münafıkları ve münafıkaları ve müşrikleri ve müşrikeleri, o kötülük girdâbı başlarına dönesileri ta'zîb etmek için ki Allah onlara gazab etmiş, lânet etmiş ve kendilerine cehennemi hazırlamıştır, ona gidiş de ne fenadır (6). Allah'ındır evet, o göklerin ve yerin bütün orduları ve Allah bir Azîz, Hakîm bulunuyor (7). Elhak Biz seni hem bir şâhid gönderdik hem bir mübeşşir hem bir nezîr (8) ki Allah'a ve Resûlüne iman edesiniz de bunu takviye ve tevkīr edip O'na sabah akşam tesbih edesiniz (9). Her hâlde sana bey'at edenler mahza Allah'a bey'at ederler, Allah'ın eli onların ellerinin[4] üstündedir. Onun için her kim cayarsa sırf kendi aleyhine cayar, her kim de Allah'a ahid verdiği şeyi îfâ ederse O da ona yarın bir ecr-i azîm verecektir (10).

---

1 B: "doğru".
2 F: "sekînetini".
3 B: "sû'-i zandan".
4 F, M ve B: "elinin".

[4405] {إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحًا مُبِينًا} Elhak Biz sana bir feth-i mübîn açtık ❁ istikbâli açan, ileride vukū' bulacak birçok fetihlerin mebde'i olan bir fetih. Bazı müfessirîn bunu Mekke'nin fethini vaad diye telakkī etmişlerse de cumhur bunun Hudeybiye sulhunu ihbar olduğunu söylemişler; İbn Abbas, Enes, Şa'bî ve Zührî'den de böyle rivayet eylemişlerdir. İbn Atıyye buna وَهُوَ الصَّحِيح demiştir.[1] Mâlum ki "**feth**" aslında açmak, yani kapalılığı gidermektir. Bir memleketi fetih de *Keşşâf*'ın beyânı vechile ona harbli veya harbsiz, anveten[2] veya[3] sulhen zafer bulmaktır ki zafer bulmadıkça kapalıdır.[4] فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا اِلَى السَّلْمِ وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ [Muhammed 47/35] mısdâkına muhalif gibi görünen Hudeybiye sulhunun bir fetih olması ashabdan bazılarına bile hafî kalmıştı. Cenâb-ı Allah bunun bir feth-i mübîn olduğunu beyan buyurmuştur. Evvelâ bir fetih olması: Gerçi Peygamber bunda bir harb için değil, bir umre niyetiyle hareket etmiş ve kurbanlıklar sevkeylemişti, fakat müşrikler çarpışmayı kurmuştu. Şiddetli bir kıtal olmamış, lâkin tarafeynden ok ve mancınık atışmak olmuş, وَهُوَ الَّذٖى كَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ اَنْ اَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ buyurulduğu üzere Müslümanlar müşrikleri mağlub edip diyarlarına sokmuşlardı ve sulha müşrikler tâlib olmuşlardı. Sâniyen bunun bir feth-i mübîn olmasına gelince: Bu sulh ile ilk evvel Müslümanlığın âlemde bir devlet olarak mevcûdiyeti düşmanları tarafından dahi tasdik olunarak bir mukaveleye rabt edilmiş bulunuyordu. Bu suretle bu bundan sonra zuhûra başlayacak bir silsile-i fütûhâtın[5] başı ve fâtihası olmuş ve bundan sonraki İslâm fütûhâtından her biri bunun tahtında bir şubesi

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 482:

وكانت هذه البشرى بلفظ الماضي، وإن كان لم يقع، لأن إخباره تعالى بذلك لا بد من وقوعه، وكون هذا الفتح هو فتح مكة بدأ به الزمخشري. وقال الجمهور: هو فتح الحديبية وقاله السدي، والشعبي، والزهري. قال ابن عطية: وهو الصحيح. انتهى.

İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 125:

وقال جمهور الناس: والصحيح الذي تعضده قصة الحديبية أن قوله «إِنَّا فَتَحْنا لَكَ» إنما معناه: إن ما يسر الله لك في تلك الخرجة فتح مبين تستقبله، ونزلت السورة مؤنسة للمؤمنين، لأنهم كانوا استوحشوا من رد قريش لهم ومن تلك المهادنة التي هادنهم النبي عليه السلام فنزلت السورة مؤنسة لهم في صدهم عن البيت ومذهبه ما كان في قلوبهم.

2 M: "unveten".

3 F, M ve B: "ve".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 332:

والفتح الظفر بالبلد عنوة أو صلحا بحرب أو بغير حرب، لأنه منغلق ما لم يظفر به، فإذا ظفر به وحصل في اليد فقد فتح.

5 M: "fütuhatının".

mesabesinde olarak mev'ud bulunmuş oluyordu ki sûrenin başı bunu ilâhî bir lisan ile îzah etmektedir. Fi'l-vâki' yine sûrenin içinde "feth-i karîb" diye işaret olunduğu üzere bunu pek yakından Hayber fethi tâkip etmiş, sonra da Mekke fetholunmuş [4406] sonra da İslâm'ın bütün edyâna galebesi vaad buyurulmuştur. Zührî demiştir ki: "Hudeybiye fethinden büyük bir fetih olmamıştır. Bu sayede müşrikler Müslümanlarla ihtilâta girişmiş ve sözlerini işitmeye başlamış ve bu onların kalblerinde yer etmiş ve binâen'aleyh üç sene zarfında birçok halk Müslüman olarak İslâm'ın çoğalmasına sebep olmuştur."[1] Bütün bunlar Sûre-i Muhammed'in başında geçen âyetlerin feyz-i hükmüdür.

"**Mübîn**" açık, parlak, yahut ilerisini açan gösteren demektir. Cenâb-ı Allah bu fethin mübîn olmasının hikmetini şu dört vechi cem' ile beyan buyuruyor: 1. Mağfiret. 2. İtmâm-ı nimet, 3. Bir sırât-ı müstakīme hidâyet. 4. Nasr-ı azîz. Yani bunların her birini ayrıca değil mecmû'unu birden bir hikmet olmak üzere bir lâm-ı âkıbet ile şöyle buyuruyor: {لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ} Ki Allah senin zenbinden mâtekaddem ve mâteahharı[2]: geçmişi ve geleceği mağfiret buyura. ❁ Kādî Beyzâvî der ki: "Fetih küffâra cihad ile şirkin def'ine ve dinin i'lâsına ve nüfûs-ı nâkısanın tedrîcen ihtiyarlarıyla tekemmül edebilmeleri için kahran sevkine ve zu'afâyı zalemenin elinden tahlîse sa'y etmenin bir neticesi olmak itibariyle mağfiret fethe illet kılınmıştır."[3] Ki murad illet-i gāiyye, yani hikmettir. Demek olur ki buradaki feth u mağfiret Sûre-i Muhammed'deki وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [47/19] emrine imtisâlin cevâbı ve semeresi olmuştur. Âlûsî der ki: "Fetih اِنَّا فَتَحْنَا diye azamet nûnuyla isnad olunduktan sonra mağfiretin لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ diye ism-i

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 322:

يقول الزهري: فما فتح في الإسلام فتح قبله كان أعظم منه، إنما كان القتال حيث التقى الناس، فلما كانت الهدنة، ووضعت الحرب، وآمن الناس بعضهم بعضا، والتقوا فتفاوضوا في الحديث والمنازعة، فلم يكلم أحد بالإسلام يعقل شيئا إلا دخل فيه، ولقد دخل في تينك السنتين مثل من كان في الإسلام قبل ذلك أو أكثر.

2 B: "mütekaddim ve müteahhiri".

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 126:

«لِيَغْفِرَ لَكَ اللَّهُ» علة للفتح من حيث إنه مسبب عن جهاد الكفار والسعي في إزاحة الشرك وإعلاء الدين وتكميل النفوس الناقصة قهراً ليصير ذلك بالتدريج اختياراً، وتخليص الضعفة عن أيدي الظلمة.

celâl ile isnad olunması şu nükteye işaret olabilir ki fethi Allah teâlâ vesâit ile icrâ buyurursa da mağfireti Zât-ı sübhânîsi doğrudan doğru kendisi yapar. Bazıları şunu tasrih etmişlerdir ki büyüklerin kendilerinden 'biz' diye mütekellim me'a'l-gayr sîgasıyla tâbir âdetleri kendilerinden sâdır olan fiillerin ekseriya tevâbi' istihdam etmek suretiyle olmasındandır. Buna nasrın وَيَنْصُرَكَ اللّٰهُ diye ism-i celîle isnad olunmasıyla itiraz da [4407] edilmez."[1] وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ [Âl-i İmrân 3/126; el-Enfâl 8/10], وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/135] hakikatlerine işaret olunmuş demek daha açık olacaktır. Zenbin mâtekaddem ve mâteahharı, geçmişi ve geleceği hepsini ihâtadan kinayedir. Bu suretle Peygamber'e cemî'-i zünûbdan mağfiretle tahâret ve berâeti[2] tebliğ buyurulmuştur. Ancak "mâtekaddem" tâbiri zenbin vukū'unu iş'âr ederse de, "mâteahhar" tâbiri farazî[3] olduğunu ihtar eyler. Bunun için burada Peygamber'den sudûru melhuz olan zenbin ne olabileceği hakkında bahis yapılmıştır. Muhyiddîn-i Arabî gibi bazıları murad, ümmetin zenbi olduğuna kāil olmuşlardır.[4] Nitekim فَاِنْ كُنْتَ فِى شَكٍّ [Yûnus 10/94], لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ [ez-Zümer 39/65] âyetlerinde murad Peygamber'e değil, dolayısıyla ümmete hitab olduğu müttefek[un] aleyhtir. Ancak bu tevil وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [Muhammed 47/19] âyetinde yaraşmaz. Bazıları da demişlerdir ki zenbin vukū'u murad olmayarak terkîbin hey'et-i mecmû'ası 'adem-i muâhazeden kinayedir. Ekser müfessirînin kavlince ise vahiy vârid olmayan husûsâttaki ictihâdâtında makāmına nisbetle hilâf-ı evlâ kabîlinden olan ihtiyarlarıdır ki عَفَا اللّٰهُ عَنْكَۚ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 245:

وأقول: يمكن أن يكون في إسناد المغفرة إليه تعالى بالاسم الأعظم بعد إسناد الفتح إليه تعالى بنون العظمة إيماء إلى أن المغفرة مما يتولاها سبحانه بذاته وأن الفتح مما يتولاه جل شأنه بالوسائط، وقد صرح بعضهم بأن عادة العظماء أن يعبروا عن أنفسهم بصيغة المتكلم مع الغير لأن ما يصدر عنهم في الأكثر باستخدام توابعهم، ولا يعترض بأن النصر كالفتح وقد أسند إلى الاسم الجليل لما لا يخفى عليك.

2 F, M ve B: "berâet".

3 F, M ve B: "farz".

4 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* II, 138:

فكذلك قيل له «لِيَغْفِرَ لَكَ الله ما تَقَدَّمَ من ذَنْبِكَ وَما تَأَخَّرَ" وهو معصوم من الذنوب فهو المخاطب بالمغفرة والمقصود من تقدم من آدم إلى زمانه وما تأخر من الأمة من زمانه إلى يوم القيامة فإن الكل أمته فإنه ما من أمة إلا وهي تحت شرع من الله وقد قررنا إن ذلك هو شرع محمد صلى الله عليه وسلم من اسمه الباطن حيث كان نبيا وآدم بين الماء والطين وهو سيد النبيين والمرسلين فإنه سيد الناس وهم من الناس وقد تقدم تقرير هذا كله فبشر الله محمدا صلى الله عليه وسلم بقوله "لِيَغْفِرَ لَكَ الله ما تَقَدَّمَ من ذَنْبِكَ وَما تَأَخَّرَ" بعموم رسالته إلى الناس كافة وكذلك قال إنا أرسلناك إلى الناس كافة...

[et-Tevbe 9/43] gibi hitâbât-ı ilâhiye ile[1] ihtar buyurulmuştur. Buna "zenb" tesmiyesi makām-ı risalete nisbetledir. Çünkü حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ'dir. Buradan bundan böyle risalet vazifesinin îfâsında evvelki mihen ü mezâhimin ağırlığı kalmayacağına da istidlâl olunabilir. Nitekim Sûre-i İnşirah'ta وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ. اَلَّذٓى اَنْقَضَ ظَهْرَكَ [94/2-3][2] buyurulmuştur. Semerâtı iktitaf olunmaya başlayan vazifelerin müşkilâtı muvaffakiyet neş'eleriyle örtülmüş olur. {وَيُتِمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكَ} Ve üzerindeki nimetini tamamlaya ❁ risaletteki muvaffakiyetine bir de mülk zammolunmak gibi dînî ve dünyevî nimetler ifâza eyleye {وَيَهْدِيَكَ صِرَاطاً مُسْتَقِيماً} ve seni bir sırât-ı müstakīme hidâyet kıla ❁ gerek risaletin îfâsında ve gerek riyasetin merasimini edâda doğrudan doğru Allah'ın rızâsına erdiren bir istikāmet yoluna çıkara ki bu yol وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطاً لِتَكُونُوا شُهَدَٓاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً [el-Bakara 2/143] [4408] mantûkunca bütün insanlığın numûne-i imtisâli olmak üzere umûr-i İslâm'ın ağyâr te'sîrâtından âzâde olarak mahza şer'-i hak dairesinde bi'l-istiklâl idaresi yoludur. Gerçi asl-ı istikāmet fetihten evvel de mevcud ve gidilen yol o yol ise de, fetihten sonra istiklâlin resmen[3] hâriç ve dâhilde tanınmasıyla hidâyet ve tevfik başkaca bir vuzuh ve revnak kesbetmiş ve bundan böyle سَنُرِيهِمْ اٰيَاتِنَا فِى الْاٰفَاقِ وَفٓى اَنْفُسِهِمْ [Fussilet 41/53] mısdâkınca büyüyüp inkişaf etmek nevbetine girmiştir. Onun için de buyuruluyor ki: {وَيَنْصُرَكَ اللّٰهُ نَصْراً عَزِيزاً} Ve Allah seni azîz bir nasr ile, yani misli bulunmaz bî-nazîr bir[4] nusret ü zafer ile mansur ve muazzez kıla ❁ bu da لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ ile tavzih olunacaktır. İşte bu fetih böyle mübîn bir fetihtir. {هُوَ} O ❁ Allah {الَّذٓى} O Zât-ı celîl'dir[5] ki {اَنْزَلَ السَّكٖينَةَ فٖى قُلُوبِ الْمُؤْمِنٖينَ} mü'minlerin kalblerine o sekîneti indirdi.

"**Sekînet**" sükûn ve itmi'nan, sebat ve temkin mânasına masdardır ki nefisteki telaş ve halecânın[6] kesilmesiyle hâsıl olan ve "kalb oturması",

1 B -"ile".
2 "Ve indirmedik mi senden o bârını? Ki zâr etmişti bütün zahrını?"
3 B: "re'sen".
4 B -"ile".
5 B: "ecel'dir".
6 H: "heyecânın".

"yürek ısınması", "gönül rahatı" tâbir olunan huzur ve sükûn hâline veya onun menşe'ine isim dahi olur. Sekînetin inzâli, halk u îcâdı demektir. Şânının yüksekliğine îmâ için "inzal" tâbir buyurulmuştur. Râgıb der ki: "Allah teâlâ'nın kuluna nimetini inzâli i'tâsı demektir; ki ya o şeyin kendisini inzal ile olur Kur'ân'ın inzali gibi, yahut da esbâbını indirip ona hidâyet etmekle olur, demiri ve sâireyi indirmek gibi."[1] Ma'amâfîh burada kondurmak kalblerini sekînete menzil ve makar yapmak mânasına da olur. Hazret-i Ali'den bir rivayette de denilmiştir ki "sekînet mü'minin kalbine sâkin olup onu temin eyleyen bir melektir."[2] Sekînet hakkında *Fütûhât-ı Mekkiyye*'nin şu mütalaası hoştur: "Sekînetin başlangıcı, emri her vechile ihâta tarîkiyle mütalaadır. Böyle olmayınca sekînet sahih olmaz. [4409] İbrâhim aleyhisselâm رَبِّ اَرِنِى كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتٰىۜ قَالَ اَوَلَمْ تُؤْمِنْ قَالَ بَلٰى وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِى [el-Bakara 2/260] dedi, itmi'nânı bed'-i sekîne yaptı, çünkü ona ihyânın[3] vücûhu muhtelif gelmişti, kendisini her taraftan çekiştiriyordu. Allah teâlâ ona keyfiyeti müşahede ettirince o muhtelif vücûhtan gelen cezbelerle ıztırabdan sükûna eriverdi. İşte bu suretle matlûbun husûlü[4] yahut tahsîlinden yeis o matlab hakkında sekînetin başı olduğu gibi, korkulan şeylerde de lâyıkı vechile böyle olur. İnsan böyle imanın şartlarını tekmil edip muhkemleyince Hak'tan o mü'minin kalbine bir tecellî hâsıl olur ki o tecellîye 'zevk' tesmiye edilir. O sekîneti o sıfattaki mü'minin kalbinde O husûle getirmiştir ki o sekînet onun için iman vâki' olacak gāib emrin husûlüne bir kapı ve bir merdiven olsun da onun beraberinde evvelki emrin müeddâsına[5] vücûh ile sükûn yüz gösterip esbâba alışmış olan kimselerin esbâba sükûnu gibi bir emr-i mu'tâd hâlini alsın. Bu ise asla gaybdan olmaz; belki zevkten, yani mu'âyeneden olur. Meselâ insanın yanında

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 799:

وإنزال الله تعالى نعمه ونقمه على الخلق، إعطاؤهم إياها، وذلك إما بإنزال الشيء نفسه كإنزال القرآن، وإما بإنزال أسبابه والهداية إليه، كإنزال الحديد واللباس.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 417:

وقوله تعالى: «أنزل السكينة في قلوب المؤمنين»، فقد قيل: هو ملك يسكن قلب المؤمن ويؤمنه، كما روي أن أمير المؤمنين عليه السلام قال: «إن السكينة لتنطق على لسان عمر».

3 B: "imanın".

4 F, M ve B: "husul".

5 B: "müdde'âsına".

bir günlük nafakası bulunursa o günün vereceği ıztırâba karşı nefis bir sekînet bulur. Çünkü nafakasının milkinde husûlünü bi'l-mu'âyene görmektedir. İşte nezdinde iman bu derece[1] hükmü tahtında hâsıl olmuş ise o sekînet sâhibidir. Ve eğer insan, imanın hükmü altında ıyân kendisine[2] münâza'a ediyorsa onda sekînet hâsıl olmamıştır. Şu da bilinmeli ki kalblerin ittisaf ettiği me'ânî, bazen Allah teâlâ onların kullarından dilediği kimselerin nefislerinde husûlüne hâriçten bir alâmet de yapar, o alâmete de nefiste hâsıl olan mânanın ismi verilir ki o, onun kalbinde husûlüne alâmet olduğu bilinmek için. Nitekim Benî İsrâil'in Tabut'unda böyle bir sekîne konulmuştu ki o bir şekil bir suret idi, ihtilâflı olan tafsîline lüzum yok. O suretin bir hâlinden veya bir hareketinden nusret mânası anlayarak[3] kalbleri onu görünce sükûnet bulurdu ve[4] alâmet olan o surete de 'sekîne' denilmişti[5]. Fakat mâlum olan sekînenin mahalli ancak [4410] kalbdir. Allah teâlâ bu ümmet için sekînetin husûlüne kendilerinin hâricinden bir alâmet yapmamıştır. Onlar için onun kalblerinde husûlünden başka bir alâmet yoktur. Bu ümmetin sekîneti Benî İsrâil'de olduğu gibi hâriçten bir delile muhtaç olmaksızın bizzat kendi nefsinde kendine delildir. Sekînetin mebde'i anlaşıldıktan sonra kendisine gelelim: Sekînet şol emirdir ki nefis onunla kendisine edilen vaade veya kendisinde hâsıl olan bir matlûba sükûnet bulur. Buna 'sekîne' yahut 'sekînet' denilmesi şunun içindir ki, bu hâsıl olunca nefsin diğer cihete olan esintilerini keser atar. Nitekim bıçağa 'sikkîn' denilmesi onunla sâhibinin kesecek şeyleri kesmesinden dolayıdır. Ve bu lafız 'sükûn'dan müştaktır. Sükûn ise hareketin zıddı olan sübuttur. Çünkü hareket bir nakledir. Sekînet ise nefsin mutmain olduğu şey üzerine sübut verir ki velevse hareket olsun. İşte sekînetin hakikati budur. Ve bu ancak bir mütalaa veya müşahededen olabilir. Bu sebeple mü'minlerin üzerine iner ve inmesiyle onları bulundukları iman

1 H: "dereceye".
2 B: "iman kendine".
3 B: "ayrılarak".
4 F, M ve B -"ve".
5 B: "denilmiştir".

mertebesinden mu'âyene makamına nakleder."[1] Ve böyle ıyân ile imanlarını katlar {لِيَزْدَادُٓوا اِيمَانًا مَعَ اِيمَانِهِمْ} ki imanları ile beraber iman artırsınlar diye. ❁ Basit olan asl-ı imanda ziyade ve noksan olmasa bile müeyyidâtı arttıkça imanın kemâlinin de artacağında şüphe yoktur. Bir de imanın esbâb ve müte'allikātı arttıkça asl-ı tevhid olan iman[2] bir ağaç gibi fürû' ve şu'âbâtını artıra artıra neşv ü nemâ bularak nihâyet matlub olan meyvelerini verir. Asl-ı imana nazaran ise ziyade ve noksan, şiddet ve za'f ile tefsir olunur, çünkü asl-ı[3] tasdik kemmiyet kabîlinden değildir. {وَلِلّٰهِ جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Ve[4] göklerin ve yerin orduları hep O'nundur. ❁ Sekînetin mebde'i olan ihâtalı görgü ile bütün eşyâyı Allah teâlâ'ya teslîme işarettir. Yani gökleri [4411] ve yeri tutan yukarıda ve aşağıda mevcud olan bütün kuvvetler O'nundur. Dilediğine dilediği gibi nusret verir ve işte mü'minlerin kalbine indirdiği sekînet de O'nun cünûdundan biridir. Onunla hüccet-i[5] câhiliyenin verdiği galeyanlar def' edilerek

---

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* II, 59-60:
ما بدء السكينة، الجواب مطالعة الأمر بطريق الإحاطة من كل وجه وما لم يكن ذلك فالسكينة لا تصح. قال إبراهيم عليه السلام "أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِ الْمَوْتى قالَ أَوَلَمْ تُؤْمِنْ قالَ بَلى وَلكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْبِي" فجعل الطمأنينة بدء السكينة لما اختلفت عليه وجوه الإحياء فكانت تجاذبه من كل ناحية فلما أشهده الله الكيفية سكن عما كان يجده من القلق لتلك الجذبات التي للوجوه المختلفة قال بعضهم:

إنما أجزع مما اتقى   فإذا حل فما لي والجزع
وكذا أطمع فيما أبتغي   فإذا فات فما لي والطمع

فحصول المطلوب أو الياس من تحصيله بدء السكينة فيما يطلب وكذلك على ما يليق به يكون ما يخاف منه فاعلم ذلك. فإذا أكمل الإنسان شرائط الايمان وأحكمها حصل من الحق تجل لقلب هذا المؤمن الذي هو بهذه الصفة يسمى ذلك التجلي ذوقا هو بدء جعل السكينة في قلبه لتكون تلك السكينة له بابا أو سلما إلى حصول أمر مغيب يقع له الايمان به فيكون معه وجود السكون لما أعطاه الأمر الأول لكونه يصير أمرا معتادا مثل سكون من تعود الأسباب إلى الأسباب ولا يكون ذلك عن غيب أصلا بل عن ذوق وهو المعاينة فإن الإنسان إذا كان عنده قوت يومه سكنت نفسه لما يعطيه قلق يومه لمعاينة ما عنده بحصوله تحت ملكه فإن حصل الايمان عنده بهذه المثابة تحت حكمه فهو صاحب سكينة وإن كان الإنسان تحت حكم الايمان نازعه العيان فلم تحصل سكينة واعلم أن المعاني التي تتصف بها القلوب قد يجعل الله علامة على حصولها في نفوس من شاء من عباده أن يحصلها فيه علامات من خارج تسمى تلك العلامة باسم ذلك المعنى الذي يحصل في نفسه من الله وإنما يسميه به ليعلم أن تلك العلامة لحصول هذا المعنى نصبت مثل قوله تعالى في تابوت بنى إسرائيل إن الله قد جعل فيه سكينة وهي صورة على شكل حيوان من الحيوانات اختلف الناس في أي صورة حيوان كانت ولا فائدة لنا في ذكر ما ذكروه في صورتها فكانت تلك الصورة إذا هفت أو ظهرت منها حركة خاصة بصروا فسكن قلبهم عند رؤية تلك العلامة من تلك الصورة التي سماها سكينة وإن السكينة المعلومة إنما محلها القلوب فلم يجعل لهذه الأمة علامة خارجة عنهم على حصولها فليس لهم علامة في قلوبهم سوى حصولها فهي الدليل على نفسها ما تحتاج إلى دليل من خارج كما كان في بنى إسرائيل فبدء السكينة قد بيناه و أما السكينة فهي الأمر الذي تسكن له النفس لما وعدت به أو لما حصل في نفسه من طلب أمر ما وسميت سكينة لأنها إذا حصلت قطعت عنه وجود الهبوب إلى غير ما سكنت إليه النفس ومنه سمي السكين سكينا لكون صاحبه يقطع به ما يمكن قطعه به وهذا اللفظ مشتق من السكون وهو الثبوت وهو ضد الحركة فإن الحركة نقلة فالسكينة تعطي الثبوت على ما سكنت إليه النفس ولو سكنت إلى الحركة هذا حقيقتها ولا يكون ذلك إلا عن مطالعة أو مشاهدة فتنزل عليهم وهم مؤمنون فتنقلهم بنزولها عن رتبة ما كانوا به مؤمنين إلى مقام معاينة ذلك وهو تضاعف إيمانهم بالعيان "لِيَزْدادُوا إِيماناً مَعَ إِيمانِهِمْ» ألا ترى إلى قوله تعالى "إِذْ يُغَشِّيكُمُ النُّعاسَ أَمَنَةً مِنْهُ" إلا أن الأمنة هي السكينة لا غيرها "وَاللهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ".

2 B -"esbâb ve müte'allikātı arttıkça asl-ı tevhid olan iman".

3 M: "asıl".

4 B +"o".

5 F, M ve B -"hüccet-i".

imanlar arttırılır, o sayede hâller, salâhlar, muvaffakiyetlerle öyle büyük fetihler kazanılır {وَكَانَ اللّٰهُ عَلِيماً حَكِيماً} ve Allah bir Alîm Hakîm bulunuyor ❁ her şeyi ve bütün umûru kemâl-i ilim ile bilir ve hikmet ile takdir ve tedbir eyler. Binâen'aleyh gökteki ve yerdeki bütün o orduları da ilm ü hikmetiyle dilediği gibi gâh birbirine taslit ederek ve gâh beynlerinde sulh yaptırarak tedbir ve idare eder, şunun için ki {لِيُدْخِلَ الْمُؤْمِنِينَ... إلخ} ❁ Bu lâm'ın لِيَغْفِرَ gibi fetha veya يَنْصُرَكَ اللّٰهُ'ya yahut لِيَزْدَادُوا'ya müte'allik olması ihtimalleri de söylenmiş ise de, Zemahşerî gibi muhakkikīnin muhtârına göre عَلِيماً حَكِيماً'dan münfehim olan ilm ü hikmetin, makāma tatbik ve tefrî'ine müte'alliktir ki şöyle demek olur: O orduları idare eden ilm ü hikmetin fürû'âtından birisi de mü'minlerin kalblerine sekînet[1] indirip Hudeybiye sulhuna ısındırarak büyük fütûhâta ihzar etmesidir. Bunu böyle yapması da şu hikmet içindir ki mü'minlere ondaki nimetlerini tanıtsın, şükrünü edâ etsinler, sevâba müstahik olsunlar da onları cennetlerine koysun, fevz-i azîm olan en büyük murâda erdirsin.[2] Bunu hoşlanmayan münafıkları ve müşrikleri de {وَيُعَذِّبَ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ} buyurduğu vechile muazzeb kılsın. Münafıkların Müslümanlara zararı müşriklerden daha çok olduğu için evvelâ onların ta'zîbi söylenmiştir. {الظَّٓانِّينَ بِاللّٰهِ ظَنَّ السَّوْءِ} Allah'a sû'-i zan edenler[3] ❁ ki Allah Peygamberine ve mü'minlere yardım etmez sanırlar. [4412] Peygamber'e[4] ve mü'minlere kötülük gözetirler, geleceği vechile لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ وَالْمُؤْمِنُونَ اِلٰٓى اَهْلِيهِمْ اَبَداً derler, hatta kendi haklarında da iman edip hüsn-i himmet besleyip de Allah'tan hayr u rahmet istemezler. Hâsılı Allah'a karşı doğru zanda bulunmazlar {عَلَيْهِمْ دَٓائِرَةُ السَّوْءِ} kötülük dairesi, yani fesad girdabı yahut kasırgası başlarına dönesiler! {وَلِلّٰهِ جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Evet göklerin ve yerin orduları Allah'ındır. ❁ Bunu iki defa ihtârın hikmeti hakkında demişlerdir ki Allah teâlâ'nın hem rahmet

---

1 F, M ve B: "sekineti".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 334:

«وَلِلَّهِ جُنُودُ السَّماواتِ وَالْأَرْضِ» يسلط بعضها على بعض كما يقتضيه علمه وحكمته، ومن قضيته أن سكن قلوب المؤمنين بصلح الحديبية ووعدهم أن يفتح لهم، وإنما قضى ذلك ليعرف المؤمنون نعمة الله فيه ويشكروها فيستحقوا الثواب، فيثيبهم ويعذب الكافرين والمنافقين لما غاظهم من ذلك وكرهوه.

3 B: "ederler".

4 B: "Peygamberlere".

orduları hem de azab orduları bulunduğuna tenbihtir. Bu ikincisinden murad cünûd-i azâbdır. Nitekim izzet vasfını ihtar ile "azîzen hakîmâ" buyurulmuştur. Evvelkisi tebşir, ikincisi inzar siyâkında olmak üzere zikrolunmuştur. Onun için her iki haysiyeti cem' ile buyuruluyor ki: {اِنَّٓا اَرْسَلْنَاكَ شَاهِداً} Elhak Biz seni bir şâhid olarak gönderdik ❁ Fahreddin Râzî der ki: "Burada müfessirîn وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيداً [el-Bakara 2/143] medlûlünce ümmetin fiillerine şâhid demişlerdir. Lâkin evlâ olan شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُولُوا الْعِلْمِ [Âl-i İmrân 3/18] buyurulduğu vechile فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ [Muhammed 47/19] emri mûcebince Allah'ın birliğine şâhid demek olmasıdır."[1] {وَمُبَشِّراً وَنَذِيراً} Hem bir mübeşşir hem de bir nezir ❁ o şehadeti kabul edip mûcebince amel edenlere müjdeci, kabul[2] etmeyenlere de inzarcı. Bu suretle resul gönderilmenin fâidesini beyan için de Peygamber'e ve ümmetine hitâben buyuruluyor ki: {لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَتُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُؕ وَتُسَبِّحُوهُ بُكْرَةً وَاَصِيلاً} ❁ Burada birkaç vechile mâna vardır. Birisi bu dört emrin her biri irsal, şehadet, tebşir, inzardan her birine müterettib olmaktır. Şöyle ki: İrsal Allah[3] ve resûlüne imanı iktizâ eder, şehadet ta'zîri [4413] yani dinine nusret ile takviyeyi; tebşir, tevkīr ve tâzimi; inzar da azabdan korunmak için tenzih ve tesbîhi iktizâ eyler, yahut her biri bu dördü iktizâ eyler. Bunların dördü mecmû'u evvelkilerin her birine terettüb eder ki bu da ikinci mânadır. Bu iki takdirde zamirler hep Allah'a râci'dir. Diğer bir ihtimâle göre de[4] تُعَزِّرُوهُ وَتُوَقِّرُوهُ zamirleri Resûl'e, وَتُسَبِّحُوهُ zamiri Allah'a râci' olur ki bu surette وَتُوَقِّرُوهُ üzerinde vakıf vardır. Mushaflarımızda buraya vakf-ı mutlak işareti olan ط konulması bu mânaya göredir. {اِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ اِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللّٰهَ} Muhakkak ki o sana bey'at edenler sırf Allah'a bey'at ederler. ❁ Çünkü resûle resul olması haysiyetiyle itaat onu gönderene itaattir. مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXVIII, 72:
قال المفسرون: شاهدا على أمتك بما يفعلون كما قال تعالى: «ويكون الرسول عليكم شهيدا» (البقرة ١٤٣/٢) والأولى أن يقال: إن الله تعالى قال: «إنا أرسلناك شاهدا» وعليه يشهد أنه لا إلٰهَ إلا الله كما قال تعالى: «شهد الله أنه لا إلٰهَ إلا هو والملائكة وأولوا العلم» (آل عمران ١٨/٣) وهم الأنبياء عليهم السلام، الذين آتاهم الله علما من عنده وعلمهم ما لم يكونوا يعلمون، ولذلك قال تعالى: «فاعلم أنه لا إلٰهَ إلا الله» (محمد ١٩/٤٧) أي فاشهد.

2 M ve B -"kabul".

3 F, M ve B: "Allah'a".

4 B -"zamirler hep Allah'a râci'dir. Diğer bir ihtimâle göre de".

[en-Nisâ 4/80]. Sûre-i Tevbe'de اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ[1] اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ [9/111] âyetine bak. Bunun nüzûlü biraz sonra geleceği vechile Hudeybiye'de ağacın altında yapılan Bey'at-ı Rıdvan hakkındadır. Kaçmamaya veya ölüme söz vererek bey'atlaşmış idiler. Fakat mefhum âm olmak lâzım gelir. {يَدُ اللّٰهِ فَوْقَ اَيْدِيهِمْ} Allah'ın eli onların ellerinin fevkinde ❁ yani mübâya'a bir alım satım gibi el ele vererek karşılıklı bir mukavele ve mu'âvaza[2] hâlinde ise de, hakikatte bundan istifade edecek olanlar onlardır. Çünkü Allah'ın eli onların ellerinin fevkindedir. İbn Cerîr tefsirinde der ki: "Bunda iki vecih vardır: Birisi, bey'at yaparlarken Allah eli onların ellerinin fevkinde demektir. Çünkü onlar Allah'ın peygamberine bey'at etmekle Allah'a bey'at etmiş oluyorlardı. Birisi de: Allah'ın kuvveti onların kuvvetinin fevkindedir demektir."[3] Birinci veche göre cümle, bey'atı tasvir hâlinde bir tekid olarak Peygamber Allah teâlâ'nın bir resûlü, ahkâmını icrâya me'mur bir âleti olmak itibariyle Allah'ın bir eli gibi tasvir ve tahyil olunmuştur. Çünkü Allah teâlâ[4] kendisinden bir cüz olmak mânasına cârihadan münezzehtir. İkinci mânaya göre ise cümle-i istînâfiye olarak "yed", kuvvet ve kudret [4414] veya nimet mânasına tevil olunmuştur ki ikisinin de hâsılı bu bey'attan hâsıl olan asıl fâidenin bey'at edenlere ait olacağını beyandır. Onun için buna tefrî'an buyuruluyor ki: {فَمَنْ نَكَثَ فَاِنَّمَا يَنْكُثُ عَلٰى نَفْسِه} Bunun üzerine her kim cayarsa sırf kendi aleyhine olarak caymış olur {وَمَنْ اَوْفٰى بِمَا عَاهَدَ عَلَيْهُ اللّٰهَ} her kim de Allah'a üzerine ahid verdiği şeyi îfâ ederse {فَسَيُؤْتِيهِ اَجْرًا عَظِيمًا} o muhakkak ileride ona büyük bir ecir verecektir ❁ ki cennet ve rıdvandır. Onda gözlerin görmediği, kulakların işitmediği ve beşer kalbine henüz hutûr bile etmemiş şeyler vardır.[5]

---

1 H ve F "من المؤمنين".

2 B: "muvâda'a".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 210:

وفي قوله «يَدُ اللَّهِ فَوْقَ أَيْدِيهِمْ» وجهان من التأويل: أحدهما: يد الله فوق أيديهم عند البيعة، لأنهم كانوا يبايعون الله ببيعتهم نبيه صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، والآخر: قوّة الله فوق قوّتهم في نصرة رسوله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم، لأنهم إنما بايعوا رسول الله صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّم على نُصرته على العدو.

4 F, M ve B: "Allah tealânın".

5 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله تعالى: «أعددت لعبادي الصالحين، ما لا عين رأت، ولا أذن سمعت، ولا خطر على قلب بشر». فاقرؤوا إن شئتم: «فلا تعلم نفس ما أخفي لهم من قرة أعين».

سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْاَعْرَابِ شَغَلَتْنَٓا اَمْوَالُنَا وَاَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَاۚ يَقُولُونَ
بِاَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فٖى قُلُوبِهِمْۜ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا اِنْ اَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا اَوْ
اَرَادَ بِكُمْ نَفْعًاۜ بَلْ كَانَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرًا ﴿١١﴾ بَلْ ظَنَنْتُمْ اَنْ لَنْ يَنْقَلِبَ الرَّسُولُ
وَالْمُؤْمِنُونَ اِلٰٓى اَهْلٖيهِمْ اَبَدًا وَزُيِّنَ ذٰلِكَ فٖى قُلُوبِكُمْ وَظَنَنْتُمْ ظَنَّ السَّوْءِۚ وَكُنْتُمْ قَوْمًا
بُورًا ﴿١٢﴾ وَمَنْ لَمْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ فَاِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِرٖينَ سَعٖيرًا ﴿١٣﴾ وَلِلّٰهِ مُلْكُ
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ يَغْفِرُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيُعَذِّبُ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَكَانَ اللّٰهُ غَفُورًا رَحٖيمًا ﴿١٤﴾
سَيَقُولُ الْمُخَلَّفُونَ اِذَا انْطَلَقْتُمْ اِلٰى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْۚ يُرٖيدُونَ اَنْ يُبَدِّلُوا
كَلَامَ اللّٰهِۜ قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا كَذٰلِكُمْ قَالَ اللّٰهُ مِنْ قَبْلُۚ فَسَيَقُولُونَ بَلْ تَحْسُدُونَنَاۜ بَلْ كَانُوا لَا
يَفْقَهُونَ اِلَّا قَلٖيلًا ﴿١٥﴾ قُلْ لِلْمُخَلَّفٖينَ مِنَ الْاَعْرَابِ سَتُدْعَوْنَ اِلٰى قَوْمٍ اُو۬لٖى بَأْسٍ شَدٖيدٍ
تُقَاتِلُونَهُمْ اَوْ يُسْلِمُونَۚ فَاِنْ تُطٖيعُوا يُؤْتِكُمُ اللّٰهُ اَجْرًا حَسَنًاۚ وَاِنْ تَتَوَلَّوْا كَمَا تَوَلَّيْتُمْ مِنْ
قَبْلُ يُعَذِّبْكُمْ عَذَابًا اَلٖيمًا ﴿١٦﴾ لَيْسَ عَلَى الْاَعْمٰى حَرَجٌ وَلَا عَلَى الْاَعْرَجِ حَرَجٌ وَلَا عَلَى
الْمَرٖيضِ حَرَجٌۜ وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۚ وَمَنْ يَتَوَلَّ
يُعَذِّبْهُ عَذَابًا اَلٖيمًا ﴿١٧﴾

[4416] **Meâl-i Şerîfi**

Yakında diyecek sana o a'rabîlerden geri bırakılanlar ki: "Bizleri mallarımız ve ailelerimiz oyaladı, onun için bize istiğfar ediver!" Kalblerinde olmayan şeyi ağızlarıyla söyleyecekler, de ki: "Şimdi hakkınızda Allah'tan kim bir şeye mâlik olabilir eğer size bir zarar irade buyurur yahut bir menfaat irade buyurursa? Doğrusu Allah ne yapıyorduğunuza habîr bulunuyor" (11). Doğrusu siz, Peygamber ve mü'minler ebeden ailelerine dönemeyecekler zannettiniz, ve bu kalblerinizde allandı pullandı, kötü zanna düştünüz[1] *de düşkün bir kavim oldunuz a (12). Her kim Allah'a ve Resûlüne inanmazsa bilsin*

---

1 M (ilk baskı): "düşündünüz".

ki Biz, kâfirler için bir çılgın ateş hazırlamışızdır (13). Ve Allah'ındır hep o göklerin, yerin mülkü. Kimine diler mağfiret buyurur, kimine de diler azab eyler ve Allah bir Gafûr, Rahîm bulunuyor (14). Yakında diyecek[1] ki o geri bırakılanlar, -sizler birtakım ganimetlere koştuğunuz vakit onları almak için- "bırakın bizi arkanızdan gelelim." Allah'ın kelâmını tebdil etmek isteyecekler, de ki: "Siz bizim arkamızdan asla gelmeyeceksiniz, hakkınızda bundan evvel Allah böyle buyurdu." Ona da diyecekler ki: "Hayır bizi kıskanıyorsunuz", hayır ince anlamazlar[2], anlayışları az (15). De ki o geri bırakılan a'rabîlere: "Siz ileride şiddetli harb ehli bir kavme çağırılacaksınız, onlara muharebe edersiniz, yahut Müslüman olurlar. Eğer itaat ederseniz o vakit Allah size güzel bir ecir verir ve eğer bundan evvel yaptığınız gibi aksine giderseniz sizi elîm bir azab ile ta'zîb eyler" (16). A'mâya harec yok, aksağa da harec yok, hastaya da harec yok, bununla beraber her kim Allah'a ve Resûlüne itaat eylerse onu altından ırmaklar akan cennetlere kor, ve her kim aksine giderse onu da elîm bir azab ile ta'zîb eyler (17).

{سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْاَعْرَابِ} ❁ "**A'râb**", bedevîler (*Sûre-i Tevbe'de* اَلْاَعْرَابُ اَشَدُّ كُفْرًا وَنِفَاقًا [9/97] *bak*). Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hudeybiye senesi umre için Mekke'ye [4417] gitmek istediği sırada Kureyş'in bir taarruzu veya mümâna'atı ihtimâline karşı Cüheyne, Müzeyne, Gıfar, Eşca', Düil, Eslem kabilelerinin dahi seferber olarak beraber hareket etmesini istemiş ve maksadı harb olmadığını anlatmak için maiyyetinde kurbanlık hediyeler dahi sevk eylemiş idi. Bu zikrolunan bedevî kabileler karşıda[3] Kureyş ve Sakif ve Kinâne ve Mekke'ye mücavir "Ehâbiş" denilen kabileler gibi büyük bir düşman görerek gitmekten çekindiler. Henüz iman kalblerinde yerleşmemiş olduğu için Resûlullah ile beraber gitmeyip kaldılar, "Muhammed ve ashâbı bu seferden avdet etmez" dediler. İşte burada Cenâb-ı Allah bunların bu sözlerini ve edecekleri i'tizârı Resûlüne henüz kendilerine

---

1 B: "diyecekler".
2 F, M ve B: "anlamazdırlar".
3 M ve B: "karşısında".

vüsûlünden evvel bildirmiş ve öyle de olmuştur.[1] {سَيَقُولُ[2] الْمُخَلَّفُونَ} O geri kalanlar ۞ yani yine o zikrolunan a'râb {اِذَا انْطَلَقْتُمْ اِلٰى مَغَانِمَ لِتَأْخُذُوهَا} siz ganimetler almak için gittiğiniz vakit diyecekler. ۞ Rivayet olunur ki Allah teâlâ Peygamberine Hayber gazâsını emreyleyip fethini vaad buyurmuş ve oraya giderken o a'râbîlerin şöyle diyeceklerini de haber vermiş ve öyle de olmuştur.[3] Evvel gitmediklerine pişman olarak o a'rabîler o vakit diyecekler {ذَرُونَا نَتَّبِعْكُمْ} bırakın bizi size ittibâ' edelim ۞ ardınızca gidelim, böyle demekle {يُرِيدُونَ اَنْ يُبَدِّلُوا كَلَامَ اللّٰهِ} Allah'ın kelâmını değiştirmek isteyecekler ۞ çünkü Allah teâlâ o ganimetleri bilhassa Hudeybiye'de bulunanlara vaadetmiş iken onlara iştirak etmeye kalkışarak Allah'ın vaadini tebdil etmek isteyecekler. {قُلْ لَنْ تَتَّبِعُونَا} De ki "siz bize asla ittibâ' etmeyeceksiniz" ۞ yani biz o ganimetlere giderken asla arkamızdan gelmeyin {كَذٰلِكُمْ قَالَ اللّٰهُ مِنْ قَبْلُ} bundan evvel, -yani siz ittibâ'a [4418] hazırlanmadan evvel Hudeybiye dönüşünde- Allah hakkınızda böyle söyledi. {فَسَيَقُولُونَ} Buna karşı da diyecekler ki {بَلْ تَحْسُدُونَنَا} hayır bize hased ediyorsunuz ۞ size ganimette iştirak edeceğiz diye kıskanıyorsunuz. {بَلْ كَانُوا لَا يَفْقَهُونَ} Hayır, ince anlamıyorlar {اِلَّا قَلٖيلًا} ancak pek az ۞ bir anlayışları var, yani[4] meselenin fıkhını, ledünniyyâtını anlayacak bir hâlde değiller, ancak dünyaya müte'allik az[5] bir anlayışları var. Ganimet denince gelmek isterler de ganimete ne ile, ne hak ile erilir, Peygamber'e karşı nasıl idâre-i kelâm edilir bilmezler, cehalet ile "hased ediyorsunuz" derler. Te'kîd-i nefy suretinde لَنْ ile ittibâ'ı nehyeden

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 243-244. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 70-71; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 130:

قوله تعالى: «سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ» قال ابن عبّاس رضي الله عنهما ومجاهد رحمه الله: يعني أعراب غِفار، ومزينة، وجهينة، وأشجع، وأسلم، والديل، وذلك أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم حين أراد المسير إلى مكّة عام الحديبية معتمرًا استنفر من حول المدينة من الأعراب، وأهل البوادي ليخرجوا معه حذرًا من قريش أن يعترضوا له بحرب أو يصدُّوه عن البيت، وأحرم هو صلى الله عليه وسلم بالعمرة وساق معه الهدي ليُعلِم النّاس أنّه لا يريد حربًا، فتثاقل عنه كثير من الأعراب، وقالوا: نذهب معه إلى قوم، قد جاءوه، فقتلوا أصحابه، فنقاتلهم، فتخلّفوا عنه، واعتلُّوا بالشغل، فأنزل الله تعالى: «سَيَقُولُ لَكَ الْمُخَلَّفُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ» الذين خلّفهم الله عن صحبتك، وخِدمَتِك في وجهتك وعمرتك إذا انصرفت إليهم، فعاتبهم على التخلّف عنك «شَغَلَتْنَا أَمْوَالُنَا وَأَهْلُونَا فَاسْتَغْفِرْ لَنَا». ثمّ كذّبهم في اعتذارهم واستغفارهم، وأخبر عن إسرارهم وإضمارهم، فقال: «يَقُولُونَ بِأَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ قُلْ فَمَنْ يَمْلِكُ لَكُمْ مِنَ اللَّهِ شَيْئًا إِنْ أَرَادَ بِكُمْ ضَرًّا».

2 B +"لك".

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 72; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 215.

4 F, M ve B -"yani".

5 B -"az".

لَنْ تَتَّبِعُونَا men'i, ebedî olmadığına ve ganimete ermek hakkı ancak Allah yolunda çarpışmakla hâsıl olacağına tenbih ile istikbaldeki vukû'âtı ihbar sadedinde buyuruluyor ki: {قُلْ لِلْمُخَلَّفِينَ مِنَ الْاَعْرَابِ} De ki o geri kalan a'râbîlere {سَتُدْعَوْنَ اِلٰى قَوْمٍ اُولٖى بَأْسٍ شَدٖيدٍ} siz ileride şiddetli be's sâhibleri, yani kuvvetli harb ehli çetin[1] bir kavme davet olunacaksınız -onlarla harb için çağırılacaksınız.- ❁ Bazıları bu kavim, Müseylime'nin kavmi olan Benî Hanîfe olduğunu rivayet etmişlerdir ki buna davet Hazret-i Ebû Bekir zamanında oldu. Bazıları da Fürs diye rivayet etmişlerdir ki Hazret-i Ömer, Medine, Cüheyne, Müzeyne a'râbını Fâris kıtâline davet etmişti. Diğer bazıları da Rum demişlerdir ki bu davet de Mûte ve Tebûk gazvelerinde Hazret-i Peygamber tarafından başlamıştır. Ebû Hayyan der ki: "Bu kaviller hasr için değil, misâl tarîkiyle söylenmiştir[2]."[3]

Evvel ve âhir tehallüf husûsunda mazereti olanlar için de buyuruluyor ki: {لَيْسَ عَلَى الْاَعْمٰى حَرَجٌ... إلخ} A'mâya [4419] harec yoktur. ilh... Yani gitmek için tazyik yoktur; a'mâ, topal, hasta geri kalabilir, bunlar mâzurdurlar. Bununla beraber menhî de değildirler. Kendi arzularıyla gidebildikleri takdirde men' de olunmazlar. Başkalarına bâr olacak derecede olmamak şartıyla muzâ'afen me'cur bile olurlar. Nitekim İbn Ümm-i Mektûm radıyallâhu anh hazretleri a'mâ olmakla beraber Kādisiyye harblerinin bazısında bulunmuş, bayrak tutmuştu.[4] Ebû Hayyan *Bahr*'da der ki:

---

1 H ve F -"çetin".

2 B: "söylemiştir".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 490:

وأبهم تعالى في قوله: «إلى قوم أولي بأس شديد». فقال عكرمة وابن جبير وقتادة: هم هوازن ومن حارب الرسول صلى الله عليه وسلم في حنين. وقال كعب: الروم الذين خرج إليهم عام تبوك والذين بعث إليهم في غزوة مؤتة. وقال الزهري والكلبي: أهل الردة وبنو حنيفة باليمامة. وعن رافع بن خديج: إنا كنا نقرأ هذه الآية فيما مضى ولا نعلم من هم حتى دعا أبو بكر رضي الله تعالى عنه إلى قتال بني حنيفة، فعلمنا أنهم أريدوا بها. وقال ابن عباس وعطاء بن أبي رباح ومجاهد وعطاء الخراساني وابن أبي ليلى: هم الفرس. وقال الحسن: فارس والروم. وقال أبو هريرة: قوم لم يأتوا بعد. وظاهر الآية يرد هذا القول. والذي أقوله: إن هذه الأقوال تمثيلات من قائليها، لا أن المعنى بذلك ما ذكروا، بل أخبر بذلك مبهما دلالة على قوة الإسلام وانتشار دعوته وكذا وقع حسن إسلام تلك الطوائف وقاتلوا أهل الردة زمان أبي بكر وكانوا في فتوح البلاد أيام عمر وأيام غيره من الخلفاء.

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 392; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ,* I, 364-365:

عن قتادة قال: أخبرني أنس بن مالك، قال: «رأيته يوم القادسية عليه درع ومعه راية سوداء» يعني ابن أم مكتوم.

İbn-i Sa'd, *Tabakât*, IV, 210, 212:

عن عبد الرحمن بن أبي ليلى قال: نزلت «لا يستوي القاعدون من المؤمنين والمجاهدون في سبيل الله» فقال عبد الله بن أم مكتوم: أي رب أنزل عذري أنزل عذري، فأنزل الله: «غير أولي الضرر» (النساء ٤/٩٥) فجعلت بينهما، وكان بعد ذلك يغزو فيقول: ادفعوا إلي اللواء، فإني أعمى لا أستطيع أن أفر، وأقيموني بين الصفين.

"Eğer Müslümanlar muhasara olunursa farz-ı cihad da vüs'u nisbetinde müteveccihtir."[1]

Mütehallifleri, mâzurları zikirden sonra hâlis mü'minlerin hâlini beyan ile buyuruluyor ki:

لَقَدْ رَضِىَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ اِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ فَعَلِمَ مَا فِى قُلُوبِهِمْ فَاَنْزَلَ السَّكِينَةَ عَلَيْهِمْ وَاَثَابَهُمْ فَتْحاً قَرِيباًۙ ﴿١٨﴾ وَمَغَانِمَ كَثِيرَةً يَأْخُذُونَهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَزِيزاً حَكِيماً ﴿١٩﴾ وَعَدَكُمُ اللّٰهُ مَغَانِمَ كَثِيرَةً تَأْخُذُونَهَا فَعَجَّلَ لَكُمْ هٰذِهِ وَكَفَّ اَيْدِىَ النَّاسِ عَنْكُمْۚ وَلِتَكُونَ اٰيَةً لِلْمُؤْمِنِينَ وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطاً مُسْتَقِيماًۙ ﴿٢٠﴾ وَاُخْرٰى لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا قَدْ اَحَاطَ اللّٰهُ بِهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيراً ﴿٢١﴾ وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوَلَّوُا الْاَدْبَارَ ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيّاً وَلَا نَصِيراً ﴿٢٢﴾ سُنَّةَ اللّٰهِ الَّتِى قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُۚ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِيلاً ﴿٢٣﴾ وَهُوَ الَّذِى كَفَّ اَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَاَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ اَنْ اَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيراً ﴿٢٤﴾ هُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَالْهَدْىَ مَعْكُوفاً اَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُۜ وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَٓاءٌ مُؤْمِنَاتٌ لَمْ تَعْلَمُوهُمْ اَنْ تَطَؤُهُمْ فَتُصِيبَكُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍۚ لِيُدْخِلَ اللّٰهُ فِى رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَٓاءُۚ لَوْ تَزَيَّلُوا لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَاباً اَلِيماً ﴿٢٥﴾ اِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوٰى وَكَانُٓوا اَحَقَّ بِهَا وَاَهْلَهَاۜ وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَىْءٍ عَلِيماً ﴿٢٦﴾

[4421] **Meâl-i Şerîfi**

Hakikaten Allah o mü'minlerden râzı oldu, ağacın altında sana bey'at ederlerken, ki kalblerindekini bildi de üzerlerine o sekîneti indirdi ve

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 491:

«ليس على الأعمى حرج»: نفي الحرج عن هؤلاء من ذوي العاهات في التخلف عن الغزو، ومع ارتفاع الحرج، فجائز لهم الغزو، وأجرهم فيه مضاعف، والأعرج أحرى بالصبر وأن لا يفر. وقد غزا ابن أم مكتوم، وكان أعمى، في بعض حروب القادسية، وكان رضي الله عنه يمسك الراية، فلو حصر المسلمون، فالغرض متوجه بحسب الوسع في الغزو.

kendilerine yakın bir[1] fethi sevab verdi (18). Birçok da ganimetler[2] ki onları alacaklar ve Allah[3] bir Azîz, Hakîm bulunuyor (19). Size Allah birçok ganimetler vaad buyurdu,[4] onları alacaksınız, şimdilik[5] bunu size peşin verdi ve sizden o nâsın ellerini çekti ki mü'minlere bir âyet olsun ve sizi doğru bir caddeye çıkarsın (20). Bir diğerini daha ki ona henüz eliniz ermedi, fakat Allah onu ihâta buyurmuştur, daha da Allah her şeye kādir bulunuyor (21). Eğer o küfredenler sizinle çarpışa idiler mutlak arkalarını döneceklerdi, sonra da ne bir velî bulabileceklerdi ne de bir nasîr (22). Allah'ın öteden beri cereyan edegelen sünneti, Allah'ın o sünnetine bir tebdil de bulamazsın (23). Ve O'dur ki onların ellerini sizden, sizin ellerinizi de onlardan çekti Mekke deresinde onlara karşı size zafer vermişken. Hem[6] Allah, her ne yaparsanız basîr bulunuyor (24). Onlar o küfredip de sizi Mescid-i Haram'dan ve durdurulmakta bulunan hediyeleri mahalline varmaktan men' eden kimselerdir, eğer kendilerini bilmediğiniz birtakım mü'min erkekler ve mü'mine kadınları bilmeyerek çiğneyip de şânınıza o yüzden şeyn gelecek olmasa idi, Allah dilediğini rahmetine koyacağı için, eğer onlar çekilebilselerdi[7] elbette içlerinden o küfredenleri elîm bir azâba dûçar ederdik (25). O küfredenler kalblerinde o hamiyeti[8]: câhiliye hamiyetini kaynattığı sıra, ki o vakit Allah, Resûlünün ve mü'minlerin üzerine sekînetini indirdi ve onlara kelime-i takvâyı ilzam buyurdu, onlar da ona ehak ve ehil idiler; evet, Allah her şeye alîm bulunuyor (26).

{لَقَدْ رَضِىَ اللّٰهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ اِذْ يُبَايِعُونَكَ تَحْتَ الشَّجَرَةِ} ❁ İşte yukarıda da zikri geçen bu bey'at, Hudeybiye'de yapılan ve bu âyet mûcebince Allah

1 F, M ve B: "bir yakın".
2 F, M ve B: "ganimetleri".
3 B -"ve Allah".
4 H ve F: "Size birçok ganimetler vaad buyurdu Allah".
5 B: "şimdi".
6 H ve F: "Ve".
7 B: "çekinebilselerdi".
8 B: "hamiyet".

teâlâ'nın rızâsıyla mübeşşer olduğundan dolayı "Bey'atü'r-Rıdvan" nâmı verilmiş olan [4422] bey'attır.[1] Kıssayı müfessirîn şöyle hulâsa etmişlerdir: Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hudeybiye'ye indiğinde Huzâ'îlerden Hıraş b. Ümeyye'yi Sa'leb nâmındaki devesine bindirip Mekkelilere gönderdi, muharebe niyetinde olmayıp mücerred Kâbe'yi ziyaret ve umre için geldiğini bildiriyordu. Bunu varıp onlara söyleyince deveyi vurdular,[2] kendisini de öldürmek için hücum ettiler, fakat Ehâbiş araya girip kurtardılar. O da gelip keyfiyeti Resûlullah'a haber verdi, bunun üzerine Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Ömer'i göndermek için çağırdı, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh "yâ Resûlallah" dedi, "onlar benim kendilerine olan gayz u adâvetimi bilirler. Ben onlara emniyet edemem[3], şayet bir ezâya mâruz kalırsam Mekke içinde beni müdafaa edecek hısımlarım Adiy oğullarından kimse yoktur. Binâen'aleyh Osman b. Affan'ı gönderseniz, orada onun akraba ve ta'allukātı çoktur, hem onu severler, iradenizi o tebliğ edebilir." Bunun üzerine Resûlullah Hazret-i Osman'ı çağırdı, Kureyş'e gönderdi, "biz onlarla muharebeye gelmedik, yalnız ziyaret ve umre için geldik, bunu onlara haber ver ve kendilerini İslâm'a davet eyle" dedi ve Mekke'de imana gelmiş birtakım erkeklere ve kadınlara varıp fethi tebşir etmesini ve Allah teâlâ'nın dinini yakında Mekke'de izhar eyleyeceğini haber vermesini dahi emreyledi. Bu suretle Hazret-i Osman Kureyş'e gitti, kendisini Ebân b. Said b. el-Âs karşıladı, hayvanından indi, onu bindirdi ve kayırdı (yani[4] himayesini taahhüd etti), böylelikle Kureyş'e vardı, me'mur olduğu haberi tebliğ etti, dediler ki: "İstersen sen Beyt'i tavaf et, lâkin hepinizin üzerimize gelip girmeniz olamaz, ona yol yok." Müşârün ileyh radıyallâhu anh "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem tavaf etmedikçe ben tavaf edemem" dedi. Bunun üzerine onu alıkoydular, göz hapsine tuttular, beriden ise Resûlullah'a ve Müslümanlara "Osman

1 H: "'Bey'atü'r-Rıdvan' nâmı verilmiştir".
2 H +"ve".
3 B: "etmem".
4 F, M ve B -"yani".

katlolunmuş" diye duyuldu. Bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm "o kavim ile çarpışmadan gitmeyiz" dedi [4423] ve Aleyhissalâtü vesselâm'ın münâdîsi şöyle nidâ etti: "Haberiniz olsun ki Resûlullah'a Rûhu'l-kudüs indi de ona bey'at emretti, hemen çıkın Allah teâlâ nâmına Peygamber'e bey'at edin." Derhâl Müslümanlar fırladılar ve Resûlullah'a bey'at eylediler. Bu bey'at bir ağacın altında olmuş idi ki bir semüre ağacı idi[1]. Denilmiştir ki Resûlullah ağacın dibine oturmuştu, dallarından bir dal sırtının üzerine geliyordu. Abdullah b. Mugaffel radıyallâhu anh demiştir ki: "Ben başucunda dikiliyordum ve elimde ağaçtan bir dal vardı, koruyordum, dalı sırtından kaldırdım. Önünde ölmek ve kaçmamak üzere kendisine bey'at ettiler, Resûlullah onlara 'siz bugün ehl-i Arz'ın en hayırlısısınız' buyurdu."[2] Müslim vesâirede rivayet olunduğu üzere Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh "biz Resûlullah'a bey'ati firar etmemek üzere yaptık, ölüme bey'at etmedik" demiştir.[3] Buhârî de Seleme b. el-Ekva' radıyallâhu anh'tan[4] şöyle rivayet eylemiştir: "Ben Resûlullah'a ağacın altında bey'at ettim" demiş, "ne üzerine bey'at ettiniz?" denildiğinde de "kaçmamak üzere" demiştir.[5] Müslim, Ma'kil b. Yesâr'dan da bey'at ederlerken Resûlullah'ın yüzünden ağacın dallarını tuttuğunu rivayet eylemiştir.[6] İlk bey'at eden Ebû Sinân-ı Esedî olmuştur

---

1 Semüre ağacı bâdiye ağaçlarından meşhur bir ağaçtır ki *Kāmûs Tercemesi*'nde mugaylan cinsinden olduğunu söyler. *Kāmûs*'ta "sîn'in fethi ve mîm'in zammıyla mâlum bir ağaçtır" [Fîrûzâbâdî, *Kāmûsu'l-muhît,* s. 410] diyor*. Tercemesinde "mîm'in sükûnuyla" demesi yanlış olacak [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 408] [Müellifin notu].

* H: "der".

2 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XIV, 400; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 492. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 54; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 265:

وقيل: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم جالسًا في أصل الشجرة وعلى ظهره غصن من أغصانها، قال عبد الله بن المغفل: وكنت قائمًا على رأسه وبيدي غصن من الشجرة أذب عنه، فرفعت الغصن عن ظهره، فبايعوه على الموت دونه وعلى أن لا يفروا، فقال لهم رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنتم اليوم خير أهل الأرض.

3 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 707; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 315:

عن جابر بن عبد الله، قال: سئل جابر بن عبد الله كيف بايعتموه؟ قال: بايعنا رسول الله صلى الله عليه وسلم على أن لا نفر، ولم نبايعه على الموت.

4 F, M ve B +"de".

5 Buhârî, Cihâd, 109:

حدثنا يزيد بن أبي عبيد عن سلمة رضي الله عنه قال: بايعت النبي صلى الله عليه وسلم ثم عدلت إلى ظل الشجرة فلما خف الناس قال: يا ابن الأكوع ألا تبايع قال: قلت: قد بايعت يا رسول الله قال: وأيضا فبايعته الثانية. فقلت له: يا أبا مسلم على أي شيء كنتم تبايعون يومئذ قال: على الموت.

6 Müslim, İmâret, 76:

عن معقل بن يسار قال: لقد رأيتني يوم الشجرة والنبي صلى الله عليه وسلم يبايع الناس وأنا رافع غصنا من أغصانها عن رأسه ونحن أربع عشرة مائة،

ki Ukkâşe b. Mihsan'ın[1] biraderi Vehb b. Mihsan'dır[2].[3] Beyhakī'nin *Delâil*'inde Şa'bî'den rivayetine göre, bu zat Hazret-i Peygamber'e "elini uzat, sana bey'at edeyim" dedi. Hazret-i Peygamber "ne üzerine bey'at edeceksin?" buyurdu, "nefsindeki ne ise onun üzerine" dedi.[4] Müslim'in rivayet eylediği Câbir hadîsinde, Hazret-i Câbir "biz Aleyhissalâtü vesselâm'a bey'at ettiğimizde yed-i saâdetlerini Ömer radıyallâhu anh tutuyordu" demiştir.[5] Fakat bu, bey'atın sonlarına doğru olduğu anlaşılıyor. Zira *Sahîh-i Buhârî*'de Nâfi'den, Ömer radıyallâhu anh [4424] Hudeybiye günü oğlu Abdullah'ı ensardan bir zâtın yanında bulunan feresini üzerinde kıtal etmek üzere getirmeye göndermişti. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ağacın yanında bey'at alıyor, Ömer bilmiyordu. Abdullah bey'atı yaptı, sonra gitti feresi getirdi, Ömer radıyallâhu anh kıtal için zırh giyiyordu. Kendisine Resûlullah'ın ağaç altında bey'atleştiğini haber verdi, hemen beraber gitti, Resûlullah'a bey'at etti diye de mervîdir.[6] Demek ki ondan sonra Hazret-i Ömer Resûlullah'ın yorulmaması için yed-i saâdetini tutmuştu. Bir de Resûl-i

---

قال: لم نبايعه على الموت ولكن بايعناه على أن لا نفر.

1 M: "Ukâşe ibni Muhsının".

2 M: "Muhsındır".

3 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 603; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 225:

ويقال: أول الناس بايع سنان بن أبي سنان ابن محصن، فقال: يا رسول الله، أبايعك على ما في نفسك. فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يبايع الناس على بيعة سنان بن أبي سنان.

İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 316:

قال ابن هشام: فذكر وكيع عن إسماعيل بن أبي خالد عن الشعبي: أن أول من بايع رسول الله صلى الله عليه وسلم بيعة الرضوان أبو سنان الأسدي.

4 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 251. Krş. Ebû İshâk el-Fezârî, *es-Sîre,* thk. Fâruk Hamâde, Beyrut: Risâle, 1987, s. 197:

حدثنا أبو أسامة عن إسماعيل أخبرنا عامر قال: أول من بايع تحت الشجر أبو سنان بن وهب الأسدي فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: علام تبايع؟ قال: على ما في نفسك، فبايعه ثم تتابع الناس فبايعوه.

Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* IV, 137:

عن الشعبي قال: لما دعا النبي صلى الله عليه وسلم الناس إلى البيعة كان أول من انتهى إليه أبو سنان الأسدي، فقال: ابسط يدك أبايعك، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: على ما تبايعني؟ فقال أبو سنان: على ما في نفسك.

5 Müslim, İmâret, 67:

عن جابر قال: كنا يوم الحديبية ألفا وأربعمائة، فبايعناه وعمر آخذ بيده تحت الشجرة، وهي سمرة، وقال: بايعناه على أن لا نفر، ولم نبايعه على الموت.

6 Buhârî, Megāzî, 33; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 260:

عن نافع قال: إن الناس يتحدثون أن ابن عمر أسلم قبل عمر، وليس كذلك، ولكن عمر يوم الحديبية أرسل عبد الله إلى فرس له عند رجل من الأنصار، يأتي به ليقاتل عليه، ورسول الله صلى الله عليه وسلم يبايع عند الشجرة، وعمر لا يدري بذلك، فبايعه عبد الله ثم ذهب إلى الفرس، فجاء به إلى عمر، وعمر يستلئم للقتال، فأخبره أن رسول الله صلى الله عليه وسلم يبايع تحت الشجرة، قال: فانطلق، فذهب معه حتى بايع رسول الله صلى الله عليه وسلم، فهي التي يتحدث الناس أن ابن عمر أسلم قبل عمر.

Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem sağ elini öbür eline vurup "bu da Osman'ın bey'atı" demişti.[1] Müşrikler bu bey'atı işittiler ve korktular ve Hazret-i Osman ile beraber Müslümanlardan bir cemaati de salıverdiler. Bu Bey'at-i Rıdvân'ı yapan mü'minlerin adedi en sahih rivayet bin dört yüzdür. Bin beş yüz kadar ve daha ziyade rivayetleri vardır. Denilmiştir ki birinde küçükler ve tâbi'ler sayılmamış, diğerlerinde hepsi sayılmıştır, orada mevcud olanlardan hiç bey'at etmeyen kalmamış,[2] yalnız Ced b. Kays nâmında bir münafık devesinin karnının altında gizlenmiş kalmış idi.[3] Nâfi'den rivayet olunduğu üzere altında bey'at vâki' olan o semüre ağacına bilâhare nâs gidip yanında namaz kılar olmuşlardı. Hazret-i Ömer işitti, o ağacın kesilmesini emrediverdi,[4] henüz câhiliye âdetini unutmayanların fitneye tutulup Allah'ın gayrısına ibadet etmesinden sakınmıştı. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den hadiste vârid olmuştur ki: "Bey'at-i Rıdvan'da bulunan kimse[5] nâra girmez."[6] Bu âyette de kasem ile لَقَدْ رَضِىَ اللّٰهُ[7] buyurmuştur. Ebû Hayyan der ki: "Burada rızâ, üzerlerine izhâr-ı ni'am mânasına sıfat-ı fi'ldir, sıfat-ı zât değildir. Çünkü اِذْ يُبَايِعُونَكَ diye zaman ile takyid edilmiştir."[8] Hâsılı: Nâmına kasem olsun ki Allah o mü'minlerden râzı oldu, o ağacın altında sana bey'at ederlerken {فَعَلِمَ مَا فِى قُلُوبِهِمْ} çünkü kalblerindekini bildi ۞ sıdk u

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 97:

وبلغ رسول الله صلى الله عليه وسلم أن عثمان قد قتل، فذلك حيث دعا المسلمين إلى بيعة الرضوان فبايعهم تحت الشجرة وبايع لعثمان رضي الله عنه، فضرب بشماله على يمينه لعثمان رضي الله عنه، وقال: إنه ذهب في حاجة الله وحاجة رسوله.

2 B -"orada mevcud olanlardan hiç bey'at etmeyen kalmamış".

3 Müslim, İmâret, 69. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 591; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 100:

عن ابن جريج، أخبرني أبو الزبير: سمع جابرا يسأل: كم كانوا يوم الحديبية؟ قال: كنا أربع عشرة مائة فبايعناه، وعمر آخذ بيده تحت الشجرة وهي سمرة فبايعناه، غير جد بن قيس الأنصاري اختبأ تحت بطن بعيره.

4 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 100; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 492:

عن نافع، قال: كان الناس يأتون الشجرة التي يقال لها شجرة الرضوان فيصلون عندها قال: فبلغ ذلك عمر بن الخطاب فأوعدهم فيها وأمر بها فقطعت.

5 H: "kimseler".

6 Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 163; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 492:

قال ابن جريج: أخبرني أبو الزبير؛ أنه سمع جابر بن عبد الله يقول: أخبرتني أم مبشر؛ أنها سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول، عند حفصة: «لا يدخل النار، إن شاء الله، من أصحاب الشجرة أحد الذين بايعوا تحتها» قالت: بلى. يا رسول الله! فانتهرها. فقالت حفصة: «وإن منكم إلا واردها» (مريم ٧١/١٩) فقال النبي صلى الله عليه وسلم «قد قال الله عز وجل: «ثم ننجي الذين اتقوا ونذر الظالمين فيها جثيا» (مريم ٧١/١٩).

7 B +"عنه".

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 492:

والرضا على هذا بمعنى إظهار النعم عليهم، فهو صفة فعل، لا صفة ذات لتقييده بالزمان.

ihlâslarını ve müşriklerin fiillerine [4425] karşı teesür ve heyecanlarını bildi {فَاَنْزَلَ السَّكٖينَةَ عَلَيْهِمْ} de üzerlerine o sekîneti indirdi ❁ sulha yatıştırdı {وَاَثَابَهُمْ فَتْحًا قَرٖيبًا} ve kendilerine yakın bir fethi sevab verdi. ❁ Mekke'den dönüşte Hayber'in fethini kendilerine bir mükâfat olarak vaad buyurdu. Bir de harbsiz olarak Hecer[1] arazisi fetholunmuştu ki birçok zaman hâsılâtından istifade ettikleri güzel bir fetihtir. Hasan-ı Basrî "feth-i karîb"den murad bu olduğunu söylemiştir.[2] Diğerleri ise Hayber demişlerdir.[3] {وَمَغَانِمَ كَثٖيرَةً يَأْخُذُونَهَا} Birçok da ganimetleri ki onları alacaklar ❁ bu ganâim-i kesîre Hayber ganimetleridir ki süvariye iki sehim, piyadeye bir sehim olarak taksim olundu. {وَعَدَكُمُ اللّٰهُ مَغَانِمَ كَثٖيرَةً تَأْخُذُونَهَا} Daha Allah sizlere birçok ganimetler vaad buyurdu ki onları alacaksınız. ❁ Bunlar da kıyamete kadar Müslümanların fütûhâtı ve alacakları ganâimdir. {فَعَجَّلَ لَكُمْ هٰذِهٖ} Şimdilik bunu size peşin verdi ❁ vaad olunan birçok ganimetlerden önce Hayber ganimetini müsta'celen verdi {وَكَفَّ اَيْدِيَ النَّاسِ عَنْكُمْ} ve sizden nâsın ellerini çekti. ❁ Hayberlilerin müttefikleri olan Esed ve Gatafan kabileleri onlara yardım etmek istediler[4] de korkup kaçtılar. Hudeybiye sulhuyla Kureyş'in de eli çekildi, Hendek vak'asında olduğu gibi Müslümanlara saldırmak isteyen düşmanların sultaları kırılıp ba'demâ İslâm devleti emniyet sahasına girdi. {وَلِتَكُونَ اٰيَةً لِلْمُؤْمِنٖينَ} Hem de mü'minlere bir âyet ❁ istikbalde mev'ud olan fütûhât ve ganâimin tahakkukuna bir emare ve alâmet olsun {وَيَهْدِيَكُمْ صِرَاطًا مُسْتَقٖيمًا} ve sizi doğru bir yola hidâyet buyursun ❁ muvaffak kılsın ki o [4426] yol müstakillen Allah'a ve Allah'ın fazlına itimad yoludur. {وَاُخْرٰى} Bu peşinden başka diğer bir ganimeti daha isâbe (إثابه) buyurdu ki {لَمْ تَقْدِرُوا عَلَيْهَا} ona henüz gücünüz yetmedi ❁ yani daha elinize geçmedi {قَدْ اَحَاطَ اللّٰهُ بِهَا} lâkin Allah onu muhakkak surette ihâta ve istîlâ buyurdu ❁ yani zaferinizi takdir ve kat'iyyen vaad buyurdu, mü'minler için hıfzetmektedir. Ki bu da Hevâzin veya Fâris ganâimidir.

---

1 M: "Hecr".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 340; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 493:

وعن الحسن: فتح هجر، وهو أجلّ فتح، اتسعوا بثمرها زمانا.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 259.

4 B: "isterler".

{وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيراً} Daha da Allah her şeye kādir bulunuyor. ❁ Onu verdikten sonra daha neler neler verebilir. {وَلَوْ قَاتَلَكُمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا} Ve eğer o küfredenler size kıtal etmiş olsalardı ❁ yani Mekkeliler musâlaha yapmayıp size muharebe etselerdi {لَوَلَّوُا الْاَدْبَارَ} muhakkak arkalarına dönüp kaçacaklardı ❁ çünkü Allah sizin bey'atınızdan râzı olmuş ve isâbenizi (اثابه‌كزى) takdir buyurmuş idi, onun için kaçacaklardı {ثُمَّ لَا يَجِدُونَ وَلِيًّا وَلَا نَصٖيراً} sonra da[1] ne himaye edecek bir sâhip, ne de öc alacak bir yardımcı bulamayacaklardı. {سُنَّةَ اللّٰهِ الَّتٖى قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ} Allah'ın öteden beri geçegelen sünneti ❁ âdeti böyle, yani O'nun peygamberlerinin galebesi, eski ümmetlerden beri cereyan edegelen bir âdetidir. {وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدٖيلاً} Sen de Allah'ın o sünnetine bir tebdil bulamazsın ❁ fakat bu sulh sayesinde onlardan da birçoğuna iman nasib olarak kurtulacaklardır. {بِبَطْنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ اَنْ اَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ} Mekke deresinde size onların üzerine bir zafer verdikten sonra ellerinizi çekti. ❁ Bu zafer nasıldı? Evvelâ, Müslümanların Hudeybiye'ye kadar varıp da [4427] orada ordu kurmaları bile bir zaferdi. Çünkü Hâlid b. Velid iki yüz kadar Kureyş süvarisinin kumandanı olarak Kürâ'u'l-Gamîm'e[2] kadar gelmiş idi, ashâba yaklaşmak istedi, Resûlullah Abbâd b. Bişr'i me'mur etti, o da süvarileri ile ileri vardı, karşılarında saf bağladı, öğle vakti olmuş idi. Resûlullah salât-ı havf kıldı, Hâlid çekildi gitti, Resûlullah da yolu sağ tarafta yokuşa vurup[3] Hudeybiye'ye kadar vardı diye nakledilmiştir.[4] Sâniyen, Tirmizî ve gayrıları Hazret-i Enes'ten rivayet

---

1. H ve F -"da".
2. B: "Gamâm'e".
3. F, M ve B: "durup".
4. İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 95-96. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 309-310; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 323:

استنفر رسول الله صلى الله عليه وسلم أصحابه إلى العمرة فأسرعوا وتهيأوا ودخل رسول الله صلى الله عليه وسلم بيته فاغتسل ولبس ثوبين وركب راحلته القصواء وخرج، وذلك يوم الاثنين لهلال ذي القعدة... وأحرم ولبى، وقدم عباد بن بشر أمامه طليعة في عشرين فرسا من خيل المسلمين وفيهم رجال من المهاجرين والأنصار وخرج معه من المسلمين ألف وستمئة، ويقال ألف وأربعمئة، ويقال ألف وخمسمائة وخمسة وعشرون رجلا، وأخرج معه زوجته أم سلمة رضي الله عنها، وبلغ المشركين خروجه فأجمع رأيهم على صده عن المسجد الحرام وعسكروا ببلدح وقدموا مائتي فارس إلى كراع الغميم وعليهم خالد بن الوليد ويقال عكرمة بن أبي جهل ودخل بسر بن سفيان الخزاعي مكة فسمع كلامهم وعرف رأيهم فرجع إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فلقيه بغدير الأشطاط وراء عسفان فأخبره بذلك. ودنا خالد بن الوليد في خيله حتى نظر إلى أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فأمر رسول الله صلى الله عليه وسلم عباد بن بشر فتقدم في خيله فأقام بإزائه وصف أصحابه وحانت صلاة الظهر وصلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بأصحابه صلاة الخوف فلما أمسى رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لأصحابه: «تيامنوا في هذا العصل فإن عيون قريش بمر الظهران وبضجنان» فسار حتى دنا من الحديبية...

etmişlerdir ki: Seksen kişi sabah namazı vakti Peygamber'i katl kasdıyla Cebel-i Ten'îm tarafından Peygamber ve ashâbının üzerine inmişlerdi, yakalandılar, sonra da Peygamber onları âzâd etti.[1] Bir de bu âyetin Mekke fethi hakkında olduğuna dair İmâm-ı A'zam Ebû Hanife Hazretleri'ne nisbet edilen bir kavil vardır.[2] Öyle zafer elvermişken el çektirmenin hikmeti beyan olunmak üzere buyuruluyor ki: {هُمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَصَدُّوكُمْ عَنِ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ} Onlar o kimselerdir ki küfredip sizleri Mescid-i Haram'dan {وَالْهَدْىَ مَعْكُوفًا اَنْ يَبْلُغَ مَحِلَّهُ} ve o bekletilen kurbanlık hediyeleri mahalline, yani kurban edilmesi helâl olan mekânına, Mina mevkiine varmaktan men' ettiler. ۞ Binâen'aleyh azab ve ukūbete lâyık idiler, bu hediyeler yetmiş kadar vardı[3]. El çektiren sebebe gelince {وَلَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ وَنِسَٓاءٌ مُؤْمِنَاتٌ} eğer onların arasında birtakım iman etmiş erkekler ve iman etmiş kadınlar bulunmasa idi {لَمْ تَعْلَمُوهُمْ} ki siz onları bilmiyordunuz ۞ şahıslarıyla tanımıyordunuz {اَنْ تَطَؤُهُمْ فَتُصٖيبَكُمْ مِنْهُمْ مَعَرَّةٌ بِغَيْرِ عِلْمٍ} eğer onları bilmeyerek çiğnemeniz, çiğneyip de o yüzden size bir mazarrat[4] gelecek olmasa idi ۞ mü'minin hatâen katlinden dolayı keffâret ve diyet gibi bir mes'ûliyet [4428] veya dindaşı öldürmek gibi ağyâr nazarında şânınıza leke getirecek veya vicdan azâbı verecek bir şemâtet yahut günah olmasa idi...

"**Me'arre**" uyuz illeti gibi rahatsız eden maddî veya mânevî dert ve meşakkat veya garâmet ve günah demektir. Burada bazıları diyet, bazıları keffâret, bazıları günah, bazıları da küffârın serzenişi veya vicdanda elem ve teessüf ile tefsir etmişlerdir. İbn Atıyye der ki: "Günah ve diyet kavilleri zayıftır, çünkü dâr-ı harbde imanı mestur olan bir mü'minin katlinde ism ve diyet yoktur."[5] Keffâret hakkında da eimmenin ihtilâfı

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 48:
عن أنس أن ثمانين هبطوا على رسول الله صلى الله عليه وسلم وأصحابه من جبل التنعيم عند صلاة الصبح وهم يريدون أن يقتلوه، فأخذوا أخذا، فأعتقهم رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنزل الله: «وهو الذي كف أيديهم عنكم وأيديكم عنهم» الآية.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 341:
وبه استشهد أبو حنيفة رحمه الله على أنّ مكة فتحت عنوة لا صلحا.

3 H: "idi".

4 B: "ma'zeret".

5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz*, V, 137:
و«المعرة» السوء والمكروه اللاصق، مأخوذ من العر والعرة وهي الجرب الصعب اللازم. واختلف الناس في تعيين هذه المعرة، فقال ابن زيد: هي المأثم وقال

vardır: Âlûsî şunları kaydetmiştir: "*Fusûl-i İmâdiyye*'de fıkıhta *Te'sisü'n-nezâir*'den naklen şöyle zikreder: 'Bizim ashâbımız, yani Hanefiyye demişlerdir ki dâr-ı harb şübühât ile münderî olanların vücûbunu men' eder, zira bizim ahkâmımız onların dârında cereyan etmez, onların dârlarının hükmü de bizde cereyan etmez. Şâfiî'ye göre ise dâr-ı harb مَا يَنْدَرِئُ بِالشُّبُهَاتِ'in vücûbuna[1] mâni' olmaz. Bunun beyânı: Bir harbî dâr-ı harbde müslüman olsa da eman ile dârlarına girmiş olan bir müslimi katleylese bize göre kısas da, diyet de yoktur. Şafiî'ye göre ise kısas vardır. Kezâlik iki müslim, müste'men olarak dâr-ı harbe girseler de birisi diğerini katleylese yine hüküm böyledir: Bizce kısas yok, Şâfiîce vardır.' Sonra Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf ve Muhammed beyninde ihtilâflı bir mesele de zikretmiş de demiştir ki: 'İki esirin birisi arkadaşını dâr-ı harbde katleylese Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf indinde ona keffâretten başka bir şey lâzım gelmez. Çünkü esir onların elindedir, ehl-i harbden birisi gibi olmuştur. Fakat İmam Muhammed indinde diyet vâcib olur. Zira esire kendi nefsinin hükmü vardır. Yalnızca kendi nefsindeki hükme itibar olunur.' *Kâfî*'den de şu meseleyi nakl eder: 'Bir kimse dâr-ı harbde müslüman olmuş da bize hicret etmemiş, bir müslim de onu amden yahut hatâen [4429] katleylemiş ve onun orada müslüman vârisleri de bulunmuş olsa, eğer amden ise bir şeyi zâmin olmaz, hatâen ise keffâreti zâmin olur, diyeti değil'"[2].[3] Zemahşerî şöyle der: "'Onları bilmeyerek katlettiklerinde isabet edecek me'arre nedir?' der isen, derim

---

ابن إسحاق: هي الدية. قال القاضي أبو محمد: وهذان ضعيفان، لأنه لا إثم ولا دية في قتل مؤمن مستور الإيمان من أهل الحرب. وقال الطبري حكاه الثعلبي: هي الكفارة. وقال منذر: المعرة: أن يعيبهم الكفار ويقولوا قتلوا أهل دينهم. وقال بعض المفسرين: هي الملام والقول في ذلك، وتألم النفس منه في باقي الزمن.

1 M ve B: "vücuduna".

2 وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ اَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِناً فَاِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ عَدُوٍّ لَكُمْ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ [en-Nisâ 4/92]. (Sure-i Nisâ'da [4/92] âyetine bak) [Müellifin notu].

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 267:

وفي الفصول العمادية ذكر في تأسيس النظائر في الفقه قال أصحابنا: دار الحرب تمنع وجوب ما يندرىء بالشبهات لأن أحكامنا لا تجري في دارهم وحكم دارهم لا يجري في دارنا. وعند الشافعي دار الحرب لا تمنع وجوب ما يندرىء بالشبهات، بيان ذلك حربي أسلم في دار الحرب وقتل مسلما دخل دارهم بأمان لا قصاص عليه عندنا ولا دية وعند الشافعي عليه القصاص وعلى هذا لو أن مسلمين متسامنين دخلا دار الحرب وقتل أحدهما صاحبه لا قصاص عليه عندنا وعند الشافعي عليه ذلك، ثم ذكر مسألة مختلفا فيها بين أبي حنيفة وأبي يوسف ومحمد فقال: إذا قتل أحد الأسيرين صاحبه في دار الحرب لا شيء عليه عند أبي حنيفة وأبي يوسف إلا الكفارة لأنه تبع لهم فصار كواحد من أهل الحرب، وعند محمد تجب الدية لأن له حكم نفسه فاعتبر حكم نفسه على حدة انتهى. ونقل عن الكافي أن من أسلم في دار الحرب ولم يهاجر إلينا وقتله مسلم عمدا أو خطأ وله ورثة مسلمون ثم لا يضمن شيئا إن كان عمدا وإن كان خطأ ضمن الكفارة دون الدية انتهى.

ki: Diyet ve keffâretin vücûbu ve dindaşlarını fark u temyiz etmeyerek bize yaptıklarını yaptılar diye kâfirlerin kötü sözleri, bir de biraz taksir cereyan etmiş ise ism isabet eder."[1] Ancak diyetin vâcib olması dâr-ı İslâm'da veyahut وَإِنْ[2] كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ [en-Nisâ 4/92] kaydıyla mukayyed olduğu unutulmamak lâzım gelir.

Müfessirîn derler ki: Burada îcâz-ı hazif vardır: لَوْلَا'nın cevâbı kelâmın delâletiyle hazfedilmiştir ki لَمَا كَفَّ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ demektir. Yani o iman edenler olmasa idi onlardan ellerinizi çekmezdi. Bununla beraber Zemahşerî der ki: لَوْلَا رِجَالٌ مُؤْمِنُونَ ile[3] لَوْ تَزَيَّلُوا bir mânaya râci' olmak itibariyle bir tekrir gibi olup لَعَذَّبْنَا'nin cevap[4] olması da câiz olur."[5] *Keşşâf* muhaşşîsi[6] İbnü'l-Müneyyir[7] Ahmed[8] de bunu teyid ederek şöyle der: "Gerçi لَوْلَا bir vücuddan dolayı imtinâ'a delâlet etmek, لَوْ de imtinâ'dan dolayı imtinâ'a delâlet eylemek itibariyle aralarında münâfat varsa da burada لَوْ, تَزَيَّلُوا'ya dâhil olmuş, tezeyyül de 'adem-i vücûda râci' bulunmuş olduğu cihetle meâlen birleşmiş olurlar. Ceddim merhum bu ikinci vechi ihtiyar eyler ve buna 'tatriye', yani 'tazelemek' tesmiye ederdi ve ekseriya kelâm uzayıp evveli uzaklaşarak âhirin evvele reddine ihtiyaç hâsıl olduğu zaman yapılır. Bazen aynı lafz ile bazen de onun müeddâsını edâ edecek diğer bir lafız ile tazelenir. Bunun birçok emsâli geçmiştir."[9]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 343:

فإن قلت: أى معرة تصيبهم إذا قتلوهم وهم لا يعلمون. قلت: يصيبهم وجوب الدية والكفارة، وسوء قالة المشركين أنهم فعلوا بأهل دينهم مثل ما فعلوا بنا من غير تمييز، والمأثم إذا جرى منهم بعض التقصير.

2 H, F, M ve B: "فان".

3 H ve F -"ile".

4 H: "cevâbı".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 343:

ويجوز أن يكون «لَوْ تَزَيَّلُوا» كالتكرير لـ»لولا رجال مؤمنون»، لمرجعهما إلى معنى واحد، ويكون «لَعَذَّبْنَا» هو الجواب.

6 M (ilk baskı): "Hacşîs"; B: "hâşiyesi".

7 H: "Münir".

8 İbnü'l-Müneyyir, Ebü'l-Abbâs Nâsırüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr el-Cüzâmî el-Cerevî el-İskenderî (ö. 683/1284), Mâlikî fakihi, edip ve müfessir. (Geniş bilgi için bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, "İbnü'l-Müneyyir", *DİA*, XXI, 156-157).

9 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 343; Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XIV, 408:

وإنما كان مرجعهما هاهنا واحدًا وإن كانت «لولا» تدل على امتناع لوجود، و«لو» تدل على امتناع لامتناع، وبين هذين تناف ظاهر، لأن لولا هاهنا دخلت على وجود، و»لو» دخلت على قوله «تزيلوا» وهو راجع إلى عدم وجودهم وامتناع عدم الوجود وجود، فآلا إلى أمر واحد من هذا الوجه. وكان جدي رحمه الله يختار هذا الوجه الثاني ويسميه تطرية، وأكثر ما تكون إذا تطاول الكلام وبعد عهد أوله واحتيج إلى رد الآخر على الأول، فمرة يطرى بلفظه، ومرة بلفظ آخر يؤدى مؤداه. وقد تقدمت لها أمثال.

Bu vecih, haziften selâmet itibariyle bizim de hoşumuza gider gibi ise de çokları evvelkini tercih ediyorlar. Fi'l-vâki' şu cümlenin cevap ile irtibâtı da esbâb-ı tercihten sayılır: {لِيُدْخِلَ اللّٰهُ فٖى رَحْمَتِهٖ مَنْ يَشَٓاءُ} Allah [4430] dilediğini rahmetine idhal buyuracağı için ❁ bu cümle kelâmın gelişinden anlaşılan ve âyetin mâ-sîka-lehi olan mânaya müte'alliktir ki mantık tâbirince لَوْلَا kaziyye-i şartiyesinin mukaddime-i istisnâiyesine illettir. Bu istisnâ ya mahzuf olan cevâbın nakîzini istisnâ eyleyen bir mukaddime-i râfi'adır; mâna şöyle demek olur: لَوْلَا رِجَالٌ إلخ... لَمَا كَفَّ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ لكِنْ كَفَّ أَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ لِيُدْخِلَ اللهُ... إلخ Yani o iman eden ricâl ve nisâ ilh. bulunmasa idi ellerinizi onlardan[1] çekmezdi, lâkin ellerinizi onlardan çekti, çünkü Allah dilediğini rahmetine koyacaktır. Bu mânaya göre cevap burada mukadder olmak iktizâ eder. Bizim bir mülâhazamıza göre ise burada kelâmın asıl mâ-sîka-lehi olan mukaddime-i istisnâiyeyi tâlînin değil de mukaddemin nakîzini istisnâ eden ve[2] mânada mukaddime-i vâzı'aya râci' bir mukaddime-i râfi'a olmak üzere takdir etmek لَوْلَا'nın vaz'ına daha muvâfık olacaktır. Çünkü geçtiği üzere لَوْلَا'nın vaz'ı medhûlünün vücûdundan dolayı cevâbının imtinâ'ını ifade etmektir. Buna göre mâna şu olur: Eğer o iman edenler... mevcud olmasa idi ilh... lâkin mevcud oldular, çünkü Allah dilediğini rahmetine[3] koyacağı için onların imanlarını dilemiş idi, binâen'aleyh o yüzden size bir mazarrat[4] gelmesin diye ellerinizi onlardan çekti. Kâdî Beyzâvî'nin burada أَيْ[5] كَانَ ذٰلِكَ لِيُدْخِلَ اللّٰهُ فِي رَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ diye tefsir etmesi[6] bu mânayı andırır. Bu mânaya göre cevap muahhar olabilirse de burada mahzuf olması daha müfîd olacaktır. Şu da bir tekrir değil, daha ziyade bir tavzihtir: {لَوْ تَزَيَّلُوا} ❁ Cem'-i müzekker zamirleri ricâl ve nisânın ictimâ'ı hâlinde ikisine de şâmil olacağından burada da mü'minîn ve mü'minât mecmû'u muraddır. Ma'amâfîh mü'minler ve kâfirler mecmû'una rücû'u ihtimâli

1 F, M ve B: "ondan".
2 M ve B: "istisnâ ederek".
3 B: "mağfiretine".
4 B: "ma'zeret".
5 H, F, M ve B: "ان".
6 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 131.

de söylenmiştir. "**Tezeyyül**" fark u temyiz, yani ayrılıp seçilmek demektir. Yani o mü'min erkeklerle mü'mine kadınlar kâfirlerin içinden[1] ayrılıp da çekilebilselerdi, çiğnenmeksizin oradan ayrılıp sizden tarafa [4431] geçebilselerdi, yahut kâfirlerle mü'minler fark edilebilselerdi {لَعَذَّبْنَا الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ} onlardan -yani Mekke ahâlisi içinden- küfredenleri elbette {عَذَابًا اَلِيمًا} elîm bir azab ile ta'zîb ederdik ❁ ya katledilirlerdi ya esir. {اِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ} O vakit ki o küfredenler kalblerinde o hamiyeti kaynatmıştı. ❁ Burada اِذْ'in yukarıdaki صَدُّوا'ya yahut mukadder اُذْكُرْ'e ta'alluku dahi tecviz edilmiş ise de zâhir ve karîb olan لَعَذَّبْنَا'ya müte'allik olmasıdır.

"**Hamiyyet**" namus gayretiyle kızmak, bir şeyden arlanarak[2] istinkâf etmektir. Râgıb der ki: "Kuvve-i gazabiye kabarıp çoğaldığı vakit 'hamiyyet' tâbir olunur. حَمِيْتُ عَلَى فُلَانٍ 'Filâna karşı hamiyete geldim' kızdım demek, غَضِبْتُ عَلَيْهِ ona gazab ettim öfkelendim demektir."[3] {حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ} O câhiliye hamiyeti câhiliye milletinin hamiyeti, yahut câhiliyet hamiyeti, yani câhillik hamiyeti veya câhilâne hamiyet ki yerinde olmayan mânasız hamiyet yahut hakkı kabûle mâni' olan hamiyet. Nitekim بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ yazılmasını istememişler, بِاسْمِكَ اللّٰهُمَّ yazılsın demişlerdi. "Resûlullah" nâmını kabul etmemişler, Kâbe'nin ziyaretini bu sene için durdurup gelecek seneye bırakmak istemişlerdi {فَاَنْزَلَ اللّٰهُ سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ} de[4] ona karşı Allah gerek Resûlünün üzerine ve gerek mü'minlerin üzerine sekînetini indirdi -sûrenin başında beyan olunduğu üzere hak itmi'nânı ile kalblerdeki heyecânı teskin edip hilm ü vakar verdi.- ❁ Rivayet olunur ki Kureyş Süheyl b. Amr-ı Kureşî'yi ve Huveytib[5] b. Abdüluzza'yı ve Mikrez[6] b. Hafs-ı Ahyef'i, gelecek sene Mekke Kureyş tarafından üç gün tahliye

---

1 M ve B: "içinde".
2 B: "arlanmak".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 259:

وعبر عن القوة الغضبية إذا ثارت وكثرت ب»الحمية»، فقيل: حميت على فلان، أي: غضبت عليه.

4 H ve F: "ki".
5 B: "Huveyne".
6 M: "Mükriz".

edilmek üzere bu senelik[1] avdet buyurmasını Resûlullah'a arzetmek için göndermişlerdi. Resûlullah da kabul etti, aralarında bir musâlahanâme yazdılar, Resûl-i [4432] Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Ali radıyallâhu anh'a "yaz بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ" buyurdu, Süheyl ve arkadaşları "biz onu tanımıyoruz بِاسْمِكَ اللّٰهُمَّ yaz" dediler. Sonra "yaz: هٰذَا مَا صَالَحَ عَلَيْهِ رَسُولُ اللهِ أَهْلَ مَكَّةَ bu, Resûlullah'ın ehl-i Mekke'ye yaptığı musâlaha şartlarıdır" buyurdu, buna da: "Biz senin Resûlullah olduğunu bilsek seni beytten men etmez, harbe kalkışmazdık velâkin هٰذَا مَا صَالَحَ عَلَيْهِ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللهِ yaz" dediler, Aleyhissalâtü vesselâm "ben şehadet ederim ki ben Resûlullah'ım ve ben Muhammed b. Abdullah'ım, yaz arzularını" buyurdu. Müslümanlar bundan müteessir oldular, onların tekliflerini kabul etmek istemediler, herifleri tutuvermeyi kurdular. Derken Allah teâlâ üzerlerine sekînetini indirdi de hilm ü vakar ile yumuşadılar, yatıştılar."[2] İbn Cerîr'in zikrettiğine göre; Resûlullah tavaf etmek için Beyt'in tahliye edilmesi şartını teklif eylemişti, Süheyl "sıkışmışlar diye Araba söz ettirmeyiz, bu sene olmaz velâkin gelecek sene" dedi, yazıldı. Sonra Süheyl şu şartı teklif etti: "Bizden sana bir adam gelirse senin dininde dahi olsa bize iade edersin" dedi, Müslümanlar: "Sübhanallah! Müslim olarak gelen bir adam müşriklere nasıl reddolunur?" dediler, bunun müzakeresi esnâsında[3] idi, Süheyl'in oğlu Ebû Cendel kendisine vurulmuş olan bukağılarla sekerek Mekke'nin altından çıkmış, kendisini Müslümanların içine atmıştı, babası Süheyl "yâ Muhammed! İlk evvel ben bunun bize reddini taleb ederim" dedi. Resûlullah, "gel bunu benim için kurtar" buyurdu, "senin için kurtarmam" dedi; "etme yap" buyurdu

---

1 H: "sene".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 344. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî*, II, 605; Buhârî, Şurût, 15; Müslim, Cihâd, 93:
روى أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم لما نزل بالحديبية بعثت قريش سهيل بن عمرو القرشي وحويطب بن عبد العزى ومكرز بن حفص بن الأخيف، على أن يعرضوا على النبي صلى الله عليه وسلم أن يرجع من عامه ذلك على أن تخلى له قريش مكة من العام القابل ثلاثة أيام، ففعل ذلك، وكتبوا بينهم كتابا، فقال عليه الصلاة والسلام لعلي رضى الله عنه: اكتب بسم الله الرحمن الرحيم، فقال سهيل وأصحابه: ما نعرف هذا، ولكن اكتب: باسمك اللّهم، ثم قال: اكتب «هذا ما صالح عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم أهل مكة» فقالوا: لو كنا نعلم أنك رسول الله ما صددناك عن البيت ولا قاتلناك، ولكن اكتب: هذا ما صالح عليه محمد بن عبد الله أهل مكة، فقال عليه الصلاة والسلام: اكتب ما يريدون، فأنا أشهد أني رسول الله وأنا محمد بن عبد الله، فهمّ المسلمون أن يأبوا ذلك ويشمئزوا منه، فأنزل الله على رسوله السكينة فتوقروا وحلموا.

3 F: "esnâda".

"yapmam" dedi, arkadaşı Mikrez[1] yanında idi, "biz senin için müsaade ederiz" dediler, Ebû Cendel de öteden "ey Müslümanlar! Ben size müslim olarak gelmişken müşriklere red mi olunacağım? Görmüyor musunuz ne hâldeyim!" dedi, Allah yolunda çok ta'zîb olunmuştu. Bu noktada Hazret-i Ömer dayanamamış, Hazret-i Peygamber'e gelmiş demiş idi[2] ki: "Biz hak üzere değil miyiz?" Resûlullah "evet" [4433] buyurdu, "o hâlde ne için dinimizde bu zillete söz veriyoruz?" dedi, "ben Allah'ın Resûlüyüm, O'na âsî olmam, O benim nâsırımdır[3]" buyurdu. "Ya sen bize Beyt'e varacağız, onu tavaf edeceğiz demiyor muydun?" dedi, "evet amma bu sene varacağız[4] dedim mi sana?" buyurdu, "hayır, dedi "öyle ise yine varacaksın, tavaf edeceksin" buyurdu.

Sonra Ebû Bekir'e varıp "bu hakkā Allah'ın Peygamberi değil mi?" dedi, Ebû Bekir "evet" dedi. "Biz hak üzere değil miyiz?" dedi, "hak üzereyiz" dedi. "O hâlde dinimizde bu zillete niçin söz veriyoruz?" dedi[5]. Ebû Bekir demişti ki: "Behey adam, o Allah'ın Resûlüdür, Rabbine isyan etmez. Sen vefâtına kadar onun rikâbına iyi yapış, vallahi o şüphesiz hak üzerindedir." "Ya bize Beyt'e varacağımızı ve tavaf edeceğimizi söylemiyor muydu?" dedi, "evet amma sana bu sene varacaksın dedi mi?" "Hayır" dedi, "o hâlde varacaksın ve tavaf edeceksindir" dedi. Hazret-i Ömer bunu kendisi nakletmiş ve Peygamber'e karşı islâmından beri bir kere olmak üzere yaptığı bu kusurdan dolayı da[6] bilâhare keffâret olmak üzere birçok ameller yapmıştır ki onları hadis ve siyer kitapları anlatırlar.[7]

---

1 M: "Mükriz".
2 H -"idi".
3 B: "nasîrimdir".
4 H: "varacaksın".
5 B -"dedi".
6 H -"da".
7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 246. Krş. Buhârî, Şurût, 1, 15; Hac, 106; Muhsar, 3; Megāzî, 35:
فقال النبيّ صلى الله عليه وسلّم: على أنْ تُخَلُّوا بيننا وبين البيت، فنطوف به، قال سُهيل: والله لا تتحدّث العرب أنّا أُخِذنا ضغطة، ولكن لك من العام المقبل، فكتب فقال سهيل، وعلى أنه لا يأتيك منا رجل إن كان على دينك إلا رددته إلينا، فقال المسلمون: سبحان الله، وكيف يُرد إلى المشركين وقد جاء مسلما؟ فبينما هم كذلك، إذا جاء أبو جَنْدل بن سُهيل بن عمرو يرسُف في قيوده، قد خرج من أسفل مكة حتى رمى بنفسه بين أظهر المسلمين، فقال سهيل: هذا يا محمد أوّل من أقاضيك عليه أن تردّه إلينا، فقال النبيّ صلَّى الله عليه وسلم: فَأَجِزْهُ لي، فقال: ما أنا بمجيره لك، قال: بلى فافعل، قال: ما أنا بفاعل، قال صاحبه مِكْرز وسهيل إلى جنبه: قد أجرناه لك، فقال أبو جندل أي معاشر المسلمين، أأُرَدُّ إلى المشركين وقد جئتُ مسلما؟ ألا ترون ما قد لقيت؟ كان قد عُذّب عذابا شديدا في الله. قال عمر بن الخطاب: والله ما شككت منذ أسلمت إلا يومئذ، فأتيت النبيّ صلى الله عليه وسلّم فقلت: ألسنا على الحقّ وعدوّنا على الباطل؟ قال: بلى، قلت:

Sûre-i Muhammed'de فَلَا تَهِنُوا وَتَدْعُوا اِلَى السَّلْمِ وَاَنْتُمُ الْاَعْلَوْنَ [47/35] buyurulmuş olmak itibariyle Müslümanların ve Hazret-i Ömer'in bu heyecanları zâhire nazaran bir vazife demektir. Bey'at-i Rıdvan da böyle bir heyecan ile yapılmıştır. Fakat Allah teâlâ bu sulhu yaptırmakla birçok mü'minîn ve mü'minâtı kurtaracak ve bunu bir feth-i mübînin mebde'i yapacaktı. Onun için o kâfirlerin hamiyyet-i câhiliyye sâikasıyla İslâm'a karşı gösterdikleri inada mukabil Allah teâlâ hem Resûlünün[1], hem mü'minlerin üzerine sekînetini indirerek bu heyecanları yatıştırdı. Görülüyor ki burada hamiyet halkın fiili gösterilmiş, sekînet Allah'a muzâf kılınmıştır. Bununla o câhilâne hamiyetin mezmum bir fi'l-i mükteseb, ona karşı o sekînetin ise ilâhî ve kudsî bir mevhibe olduğu anlatılmıştır. Bir de سَكِينَتَهُ عَلٰى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ [4434] buyurulmuş, عَلٰى رَسُولِهِ وَالْمُؤْمِنِينَ demekle iktifâ olunmamıştır. Bunda da sekînetin her birine lâyık bir surette indirilmiş olduğuna bir îmâ vardır. Bu suretle Allah teâlâ sekînetini hem Resûlünün üzerine hem de mü'minlerin üzerine indirdi {وَاَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوٰى} ve onlara kelime-i takvâyı ilzam buyurdu, iltizam ettirdi.

"**Takvâ**" Allah'ın vikāyesine girmek, emrini tutup azâbından korunmaktır. "Kelime-i takvâ" izâfeti, ihtisas veya ednâ mülâbese veya beyâniye olabilir. Evvelkisi, sebebin müsebbebine izâfeti kabîlinden olarak, takvâ için esas-ı şart, elzem olan kelime: korunmak için zarûrî olan kelime; ikincisi[2] ehl-i takvânın kelimesi, korunanların şi'ârı olan kelime; üçüncüsü takvâ kelimesi, takvâ mâhiyeti demek olur. Birçokları

فِلِم نعطَى الدنية في ديننا إذا؟ قال: إنّي رَسُولُ اللهِ، وَلَسْتُ أَعْصِيه وَهُوَ ناصري، قلت: ألست تحدِّثنا أنا سنأتي البيت، فنطوف به؟ قال: بَلى، قال: فأخبرتك أنك تأتيه العام؟ قلت: لا قال: فإنَّكَ آتِيهِ وَمتطَوِّفٌ به، قال: ثم أتيت أبا بكر، فقلت: أليس هذا نبيّ الله حقا؟ قال: بلى، قلت: ألسنا على الحقّ وعدوّنا على الباطل؟ قال: بلى، قلت: فلِم نعطَى الدنية في ديننا إذا؟ قال أيها الرجل إنه رسول الله، وليس يعصِي ربه، فاستمسك بغرزه حتى تموت، فوالله إنه لعلى الحقّ، قلت: أوليس كان يحدثنا أنا سنأتي البيت ونطوف به؟ قال: بلى، أفأخبرك أنك تأتيه العام؟ قال: لا قال: فإنك آتيه ومتطوّف به. قال الزُّهري: قال عمر: فعملت لذلك أعمالا.
İbn Seyyidinnâs, *Uyûnü'l-eser fî fünûni'l-megāzî veş-şemâil ves-siyer,* Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1414/1993, II, 161:

قال: فكان عمر يقول: ما زلت أصوم وأتصدق وأصلي وأعتق من الذي صنعت يومئذ، مخافة كلامي الذي تكلمت به حين رجوت أن يكون خيرا.

1 B -"hem Resûlünün".

2 F, M ve B -"ikincisi".

“kelime-i takvâ”dan murad kelime-i tevhid ve şehadet olduğunu[1] söylemişlerdir. Zira bütün takvânın başı ve esâs-ı şartı odur. Onun için Sûre-i Muhammed'de فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [47/19] buyurulmuş idi. Tirmizî ve Abdullah b. Ahmed ve Dârekutnî vesâire Übey b. Ka‘b'dan merfû‘an rivayet etmişlerdir ki kelime-i takvâ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ'dır.[2] İbn Merdûye dahi Ebû Hüreyre'den ve Seleme b. el-Ekva‘dan öyle rivayet etmiştir.[3] Ebû Hüreyre'den bir rivayette مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ beraberdir.[4] Ahmed ve İbn Hibban ve Hâkim de Humran'dan tahric etmişlerdir ki, Osman b. Affan radıyallâhu anh: “Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den işittim buyuruyordu: ‘Ben bir kelime bilirim ki onu kalbinden hak olarak söyleyen bir[5] kul nâra haram olur’ dedi. Bunun üzerine Ömer b. el-Hattab radıyallâhu anh da dedi ki: ‘Ben size söyleyeyim nedir o; o kelime-i ihlâstır ki Allah teâlâ onu Muhammed'e ve ashâbına ilzam buyurdu ve o o[6] kelime-i takvâdır ki Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem amcası Ebû Tâlib'e vefâtı sırasında telkin buyurmuştu: شَهَادَةُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ.”[7] [4435] Ebû Hayyan'ın nakline göre Hazret-i Ali'den ve İbn Ömer ve İbn Abbas'tan dahi rivayet olunmuştur. Hazret-i Ali'den ve İbn Ömer'den لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ أَكْبَرُ diye, Misver b. Mahreme'den لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ diye, Atâ b. Ebî Rebah'tan ve Mücâhid'den لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ وَهُوَ

---

1 Kelime-i tevhid لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ, Kelime-i şehadet أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ [Müellifin notu].

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 48/3265:

عن الطفيل بن أبي بن كعب، عن أبيه، عن النبي صلى الله عليه وسلم: «وألزمهم كلمة التقوى» قال: لا إِلٰهَ إلا الله.

3 Nehhâs, *İ‘râbu'l-Kur'ân,* IV, 135; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIII, 271:

وكذلك يروى عن علي وابن عمر وأبي هريرة وسلمة بن الأكوع رحمهم الله قالوا: كلمة التقوى «لا إِلٰهَ إلا الله».

4 Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXII, 252; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 87:

عن سعيد بن المسيب، أن أبا هريرة أخبره أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا إِلٰهَ إلا الله، فمن قال لا إِلٰهَ إلا الله فقد عصم مني ماله ونفسه إلا بحقه وحسابه على الله». وأنزل الله في كتابه، فذكر قوما استكبروا فقال: «إنهم كانوا إذا قيل لهم لا إِلٰهَ إلا الله يستكبرون» وقال الله «إذ جعل الذين كفروا في قلوبهم الحمية حمية الجاهلية فأنزل الله سكينته على رسوله وعلى المؤمنين وألزمهم كلمة التقوى وكانوا أحق بها وأهلها» وهي لا إِلٰهَ إلا الله محمد رسول الله، استكبر عنها المشركون يوم الحديبية، يوم كاتبهم رسول الله صلى الله عليه وسلم على قضية المدة.

5 M ve B -“bir”.

6 M ve B -“o”.

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I, 63; Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 502:

عن حمران بن أبان أن عثمان بن عفان قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «إني لأعلم كلمة لا يقولها عبد حقا من قلبه إلا حرم على النار» فقال له عمر بن الخطاب: أنا أحدثك ما هي؟ هي كلمة الإخلاص التي ألزمها الله تبارك وتعالى محمدا صلى الله عليه وسلم وأصحابه، وهي كلمة التقوى التي ألاص عليها نبي الله صلى الله عليه وسلم عمه أبا طالب عند الموت: شهادة أن لا إِلٰهَ إلا الله.

عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ diye rivayet de olunmuştur.[1] Hasan-ı Basrî'den menkul olduğu üzere bazıları da sebat ve ahde vefa demişlerdir.[2] Yani akd-i sulhta sebat ile musâlahanâme ahkâmını îfâ etmeyi iltizam eylemişlerdir. Buna göre "kelime-i takvâ" akd-i sulh, ta'bîr-i âharla sulh ahidnâmesi demek olur. Çünkü bununla mü'minîn ve mü'minât korunacak, ilerisi için hazırlanacak idi. Bunu da evvelki mânada derc mümkin ise de bu mâna nazmın siyâkına daha yakındır. Nitekim şöyle buyuruluyor: {وَكَانُوا اَحَقَّ بِهَا وَاَهْلَهَا} Ve onlar, ona ehak ve onun ehli idiler.[3] ❁ O mü'minler ilm-i ilâhîde o kelimeye daha müstahik, hem de ehil idiler. Öyle bir kelime ile korunmak diğerlerinden ziyade onların hakları idi, hem de onu hıfz u iltizâma ehil müşrikler değil onlar idi, çünkü Allah onlardan râzı olmuştu. O[4] hamiyyet-i câhiliyye sâhibi müşrikler korunmaya lâyık olmadıkları gibi, onu muhafaza ve idâme etmek ehliyetini de hâiz değil idiler. Nitekim öyle oldu, mü'minler korundu ve âkıbet onların oldu. Burada بِهَا، أَهْلَهَا zamirlerini yukarıda zikri geçen Mekke'ye gönderenler de olmuştur. Yani mü'minler o Mekke'ye müşriklerden daha ehak ve ehil oldukları hâlde Allah o hikmete mebnî böyle takvâyı ilzam buyurup harb ettirmedi {وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا} ve Allah her şeye Alîm bulunuyor. ❁ Fi'l-vâki' bu sulh Müslümanlar için bir feth-i mübîn mebde'i olmuş

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 497:

وكلمة التقوى: لا إِلٰهَ إلا الله. روي ذلك عن النبي صلى الله عليه وسلم، وبه قال علي وابن عباس وابن عمر وعمرو بن ميمون وقتادة ومجاهد وعكرمة والضحاك وسلمة بن كهيل وعبيد بن عمير وطلحة بن مصرف والربيع والسدي وابن زيد. وقال عطاء بن أبي رباح ومجاهد أيضا: هي لا إِلٰهَ إلا الله وحده لا شريك له، له الملك وله الحمد، وهو على كل شيء قدير. وقال علي بن أبي طالب وابن عمر رضي الله تعالى عنهما: لا إِلٰهَ إلا الله والله أكبر. وقال أبو هريرة وعطاء الخراساني: لا إِلٰهَ إلا الله، محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأضيفت الكلمة إلى التقوى لأنها سبب التقوى وأساسها. وقيل: هو على حذف مضاف، أي كلمة أهل التقوى. وقال المسور بن مخرمة ومروان بن الحكم: كلمة التقوى هنا هي بسم الله الرحمن الرحيم، وهي التي أباها كفار قريش، فألزمها الله المؤمنين وجعلهم أحق بها. وقيل: قولهم سمعا وطاعة.

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3301; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 537:

عن المسور بن مخرمة ومروان بن الحكم: «وألزمهم كلمة التقوى» قال: لا إِلٰهَ إلا الله وحده لا شريك له.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 344:

وعن الحسن رضى الله عنه: كلمة التقوى هي الوفاء بالعهد.

Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 623:

وقيل «كلمة التقوى» هي الوفاء بالعهد والثباتُ عليه.

3 "Ehil", "ehak"tan eblağdır. "Hakk"a nazaran "ehak" ne ise, "ehakk"a nazaran "ehil" de öyledir derler [Müellifin notu]. Bu dipnot B nüshasında yoktur.

4 B: "ve".

ve çok geçmeden Müslümanlar öyle [4436] çoğalmıştı[1] ki bu kere Hudeybiye'ye yalnız bin beş yüz kişi ile gelebilen Müslümanlar iki sene sonra on bin kişilik müeyyed bir ordu ile Mekke'nin fethine gitmişlerdir.

لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُولَهُ الرُّءْيَا بِالْحَقِّۚ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ اٰمِنِينَۙ مُحَلِّقِينَ
رُؤُسَكُمْ وَمُقَصِّرِينَۙ لَا تَخَافُونَۜ فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذٰلِكَ فَتْحاً قَرِيباً ﴿٢٧﴾
هُوَ الَّذٖٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهٖۜ وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيداًۜ
﴿٢٨﴾ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِۜ وَالَّذِينَ مَعَهُٓ اَشِدَّٓاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَٓاءُ بَيْنَهُمْ تَرٰيهُمْ رُكَّعاً سُجَّداً
يَبْتَغُونَ فَضْلاً مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَاناًۘ سِيمَاهُمْ فٖى وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِۜ ذٰلِكَ مَثَلُهُمْ فِى
التَّوْرٰيةِۚۛ وَمَثَلُهُمْ فِى الْاِنْجِيلِۚۛ كَزَرْعٍ اَخْرَجَ شَطْـَٔهُ فَاٰزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهٖ
يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَۜ وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً
وَاَجْراً عَظِيماً ﴿٢٩﴾

[4437] **Meâl-i Şerîfi**

Şânına[2] kasem olsun ki Allah hakikaten Resûlüne o[3] rüyayı hakkıyla sâdık gösterdi. Şânına kasem olsun ki inşaallah Mescid-i Haram'a emniyetler içinde, başlarınızı kazıtarak, kırkarak, korkunuz olmayarak sûret-i kat'iyyede gireceksiniz. Fakat sizin bilmediğiniz şeyleri bildi de ondan önce yakın bir fetih yaptı (27). O O'dur ki Resûlünü hidâyet rehberi ve hak dini ile gönderdi, onu her dinin üstüne çıkarmak için; şâhid olarak da Allah yeter (28). Muhammed Resûlullah'tır, onun maiyyetindekiler ise küffâra karşı çok çetin, kendi aralarında gayet merhametlidirler. Onları görürsün cemâatle rükû', sücud ederek Allah'tan fazl u rıdvan isterler. Sîmâları secde eserinden yüzlerindedir. Bu onların Tevrat'taki meselleri; İncil'deki meselleri de bir ekin gibidir ki filizini çıkarmış, derken onu kuvvetlendirmiş, derken kalınlaşmış,

1 F, M ve B: "çoğalmıştır".
2 F: "Şânıma".
3 H -"o".

derken sâkları üzerinde bir düze istikāmet almış, zürrâ'ın hoşuna gidiyor; onlarla kâfirlere gayz vermek için. Onlardan iman edip de sâlih sâlih ameller yapanlara Allah hem bir mağfiret vaad buyurdu hem de bir ecr-i azîm (29).

{لَقَدْ صَدَقَ اللّٰهُ رَسُولَهُ الرُّءْيَا بِالْحَقِّ} Şânına kasem olsun ki Allah hakikaten Resûlüne o rüyayı bihakkın sâdık etti. ❁ Hak olarak, yahut imanında sâbit olanlarla olmayanları ayırt etmek gibi hak bir sebep ve hikmet ile doğru gösterdi, yahut doğru çıkardı, yalan çıkarmadı. Resûlullah Hudeybiye'ye çıkmazdan evvel görmüştü ki kendisi ve ashâbı emniyetler içinde başlarını kazıtmış ve kırktırmış olarak Mekke'ye girmişlerdi. Bunu ashâbına söylemiş, onlar da Peygamber'in rüyası hak olduğunu bildiklerinden sevinmişler, müjdelenmişler ve bu sene gireceklerini [4438] zannetmişlerdi. Nitekim Hazret-i Ömer'in söyledikleri geçmiştir. Hâlbuki o daha sonra olacaktı, onun için geri kalarak Medine'ye dönüldüğünde münafıklardan Abdullah b. Übey ve Abdullah b. Nüfeyl ve Rifâ'a b. el-Hâris[1] "vallahi ne kazıttık, ne kırktırdık, ne de Mescid-i Haram'ı gördük" diye dokunmak istemişler, onun üzerine bu nâzil olmuştur.[2] Demek ki bu âyet Medine'ye avdetten sonra nâzil olmuştur. Bu sebeple Peygamber'in o rüyası kasem ve tekidlerle tahkik ve kavlen ve fiilen tasdik ve teyid olunarak vahy-i sarih ile beyan ve va'd-i kat'î ile ilan[3] edilmek üzere buyuruluyor ki: {لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ} ❁ Bu hem rüyayı beyan hem de vahy-i sarih ile yeni baştan va'd ü ilandır. Lâm kasem, nûn tekiddir, وَاللّٰهِ لَتَدْخُلُنَّ الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ... إلخ demektir. Yani siz mü'minler vallahi o Mescid-i Haram'a kat'î surette gireceksiniz inşaallah. اِنْ شَٓاءَ اللّٰهُ kaydında da bir kaç nükte vardır; evvelâ bu gibi vaad makamlarında tâlim içindir. İkincisi, o giriş kendi celâdetleriyle değil,

---

1 H ve F: "Hars".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 345. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 76; Vâhidî, *et-Tefsiru'l-basît,* XX, 322:

رأى رسول الله صلى الله عليه وسلم قبل خروجه إلى الحديبية كأنه وأصحابه قد دخلوا مكة آمنين وقد حلقوا وقصروا، فقصّ الرؤيا على أصحابه، ففرحوا واستبشروا وحسبوا أنهم داخلوها في عامهم، وقالوا: إن رؤيا رسول الله صلى الله عليه وسلم حق، فلما تأخر ذلك قال عبد الله بن أبيّ وعبد الله بن نفيل ورفاعة بن الحارث: والله ما حلقنا ولا قصرنا ولا رأينا المسجد الحرام، فنزلت.

3 B -"olunarak vahy-i sarih ile beyan ve va'd-i kat'î ile ilan".

Allah'ın dilemesiyle olduğuna tenbih içindir. Üçüncüsü, muhatablar içinde o zamana kadar vefat edecekler bulunabileceğine işaret olmak üzere cemaatin mevcud efrâdına nazaran bir ihtimâli iş'âr içindir. İnşaallah öyle gireceksiniz ki {اٰمِنٖينَ} emniyetler içinde ❁ âsûde âsûde[1] {مُحَلِّقٖينَ رُؤُسَكُمْ وَمُقَصِّرٖينَ} başlarınızı kazıtmış ve kırktırmış olarak -yani kiminiz kazıtmış, kiminiz kırktırmış bir hâlde- ❁ ihramdan çıkarken tıraş olmak nüsüktendir. Buradan anlaşılır ki kazıtmak vâcib değildir. Taksir, yani kırkmak, kısaltmak da câizdir. Şu kadar ki takdîminden anlaşıldığına göre kazıtmak evlâdır. Haberlerde vârid olan da öyledir. Buhârî, Müslim ve sâirede rivayet olunduğuna göre Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُحَلِّقٖينَ buyurdu يَا رَسُولَ اللّٰهِ وَالْمُقَصِّرٖينَ dediler اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِلْمُحَلِّقٖينَ buyurdu, üç kere, yine يَا رَسُولَ اللّٰهِ وَالْمُقَصِّرٖينَ dediler, وَالْمُقَصِّرٖينَ buyurdu.[2] Kadınlara gelince [4439] Ebû Dâvûd ve Beyhakī *Sünen*'de[3] لَيْسَ عَلَى النِّسَاءِ حَلْقٌ "kadınlara kazıtmak yoktur."[4] {لَا تَخَافُونَ} Korkunuz olmayarak ❁ yani girerken öyle[5] emin emin girdiğiniz gibi girdikten sonra da korkmayacaksınız, emniyetli tam bir fethe nâil olacaksınız, bu muhakkak, Allah bunu hak olarak dosdoğru gösterdi {فَعَلِمَ مَا لَمْ تَعْلَمُوا} fakat sizin bilmediğiniz bir şey, bir hikmet bildi {فَجَعَلَ مِنْ دُونِ ذٰلِكَ} de ondan önce ❁ o duhûlden beride {فَتْحاً قَرٖيباً} yakın bir fetih yaptı. ❁ Hudeybiye sulhunu temin ile Hayber fethini yaptı ve bunu o rüyanın sıdkına bir delil ve alâmet kıldı. Hem bu feth-i mübîn, Mekke'nin fethi ile kalacak da değil {هُوَ الَّذٖى} O, O Allah'tır ki {اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ} Resûlünü hüdâ ve hak dini ile gönderdi ❁ Resûlü, şimdi geleceği üzere Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem. "**Hüdâ**" doğru yol gösteren delil هُدًى لِلنَّاسِ [el-Bakara 2/185], هُدًى لِلْمُتَّقٖينَ [el-Bakara 2/2] olan Kur'an.

---

1 B -"{اٰمِنٖينَ} emniyetler içinde ❁ âsûde âsûde".

2 Buhârî, Hac, 126; Müslim, Hac, 320:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اللّهم اغفر للمحلقين». قالوا: وللمقصرين، قال: «اللّهم اغفر للمحلقين». قالوا: وللمقصرين، قالها ثلاثا، قال: «وللمقصرين».

3 M ve B: "sünnette".

4 Ebû Dâvûd, Menâsik, 78:

أن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ليس على النساء حلق، إنما على النساء التقصير.

5 F, M ve B -"öyle".

"**Hak**" esmâ-i hüsnâdan, "**Dîni'l-Hak**", Hakk'ın[1] dini, bütün insanlığın hukūkunu tekeffül eden Hak teâlâ'dan başkasına ibadeti kabul etmeyen dîn-i İslâm {لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ} ki onu dinin hepsinin üzerine kâhir ve gālib kılmak için ❁ din cinsinin hepsinin üzerine çıkarmak, hepsine gālib ve üstün etmek için ki bu galebe iki vecihledir. Birisi, ilmen hüccet ve burhanda galebedir ki بِالْهُدٰى buna işarettir. Birisi de, amelen fi'liyyâtta galebe ve istîlâdır ki "dîni'l-Hak" tâbirinde de bunun tahakkukuna işaret vardır. İslâm ile çarpışmak isteyen dinlerin hepsi muhakkak mağlub olacaktır.[2] Bunlardan birincisi tamamen zâhir olduğunda şüphe yoktur. Dîn-i İslâm ilmî nokta-i nazardan her dine gālibdir. İkincisi ise tarihte bir dereceye kadar tahakkuk etmiş [4440] ve bir zamanlar Müslümanlar her kavme gālib olmuş ise de bunun tamamı daha ziyade istikbâlin sîne-i inkişâfındadır. Bazıları bunun Îsâ'nın nüzûlünde olacağını söylemişlerdir, Allahu a'lem (*Sûre-i Tevbe'de bu âyetin nazîrine bak*). {وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيدًا} Şâhid olarak da Allah yeter ❁ o indirdiği âyât ve fiilen izhar eylediği mu'cizât ile şehadet eder, {مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ} ki Muhammed Allah'ın Resûlüdür. ❁ Binâen'aleyh ona olan vaadlerini fi'liyyât ile tahakkuk ettirerek isbat edecek olan da O'dur. Allah'ın bu şehadetine karşı "Muhammed Resûlullah" demek istemeyen kâfirler hakikatte kendileri zarar etmiş olurlar. {وَالَّذِينَ مَعَهُ} Onunla beraber olanlar[3] da {اَشِدَّٓاءُ عَلَى الْكُفَّارِ} kâfirlere karşı çok çetin ❁ çok şiddetlidirler, onların küfürlerine karşı zaaf, yılgınlık göstermez, sert ve kuvvetli davranırlar. Onun için sulh müzakeresi esnâsında kâfirlerin sözlerine karşı galeyâna gelmişlerdi. Fakat {رُحَمَٓاءُ بَيْنَهُمْ} kendi aralarında çok rahîmdirler ❁ birbirlerine çok yumuşak, çok nâzik, merhametli hareket ederler. Onun için aralarında kelime-i hak üzerinde toplanmaları da kolay olur. {تَرٰيهُمْ رُكَّعًا سُجَّدًا} Onları hep rükû', sücûd hâlinde görürsün ❁ o kadar çok namaz kılarlar, öyle itaatkâr ve âbiddirler {يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا} Allah'tan hep fazl u rıdvan isterler ❁ daha ziyade sevap ve rızâsını

---

1 H: "Hak".
2 H +"ki".
3 H: "onlar".

talep ederler, öyle çalışırlar ve dâima Allah'ın rızâsına doğru terakkīyi düşünürler. {سِيمَاهُمْ فِى وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِ} Sîmâları secde eserinden yüzlerindedir ❁ Allah için hâlisâne secde edip durdukları yüzlerinin[1] salâh ile parlayan nûrânîliğinden [4441] bellidir. Bir hadîs-i şerîfte vârid olmuştur ki مَنْ كَثُرَتْ صَلَاتُهُ بِاللَّيْلِ حَسُنَ وَجْهُهُ بِالنَّهَارِ "gece namazı çok olanın gündüz yüzü güzel olur."[2] Ebussuud tefsirinde der ki: "Çok secde etmekten hâsıl olan eserdir. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den rivayet olunan لَا تَعْلُبُوا صُوَرَكُمْ yani 'suratlarınızı sertleştirmeyiniz, sertlikle damgalamayınız'[3] hadîs-i nebevîsi ile vârid olan nehiy alınlarını yere sürterek o sîmâları husûle getirmeye çalışanlar hakkındadır ki o sırf riya ve nifaktır. Burada kelâm ise sırf Allah için secde eden hâlis muhlis secdekâr olanların vecihlerinde hâsıl olan eserdir."[4] Mücâhid'den rivayet olunduğuna göre, İbn Abbas demiştir ki: سِيمَاهُمْ فِى وُجُوهِهِمْ مِنْ اَثَرِ السُّجُودِ "O göreceğiniz eser değil, velâkin İslâm sîmâsı, seciyyesi, tavrı, huşû'u, tevâzû'udur."[5] Bazı müfessirîn de bunu dünyadaki secdelerinden, namazlarından kıyamet günü yüzlerinde hâsıl olacak nûr diye rivayet etmişlerdir.[6] تَعْرِفُ فِى وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ [el-Mutaffifîn 83/24][7], يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ [Âl-i İmrân 3/106] kabîlinden demek olur. {ذٰلِكَ} O ❁ zikrolunan vasıf

---

1 H -"yüzlerinin".

2 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 174:

حدثنا إسماعيل بن محمد الطلحي، حدثنا ثابت بن موسى أبو يزيد، عن شريك، عن الأعمش، عن أبي سفيان عن جابر، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من كثرت صلاته بالليل، حسن وجهه بالنهار.

Söz seneddeki râvîlerden Şerîk'e aittir. Ondan bu sözü nakleden Sâbit birgün Şerîk'in meclisine vardığında Şerîk bu senedi zikrediyormuş, o esnada âmâ ve âbid bir zât olan Sâbit'in geldiğini görünce bu sözü söylemiş, Sâbit de onu zikredilen senedin hadisi zannederek nakletmiştir (İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* II, 305).

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 347.

4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 626-627:

حال من المستكنّ في الجارّ أي: من التأثير الذي يؤثّره كثرةُ السجود. وما روي عن النبي صلى الله عليه وسلم من قوله عليه الصلاة والسلام: «لا تعْلُبُوا صُوَرَكم» أي: لا تَسِمُوها، إنما هو فيما إذا اعتمد بجبهته على الأرض ليُحدث فيها تلك السِّمة، وذلك مَحض رياء ونفاق، والكلام فيما حدث في جبهة السّجّاد الذي لا يسجد إلّا خالِصًا لوجه الله عز وجل.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 264:

عن مجاهد، عن ابن عباس، في قوله «سيماهم في وجوههم من أثر السجود» قال: أما إنه ليس بالذي ترون، ولكنه سيما الإسلام وسحنته وسمته وخشوعه.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 262-264:

عن مقاتل بن حيان، قال: «سيماهم في وجوههم من أثر السجود» قال: النور يوم القيامة.

عن الحسن، في قوله «سيماهم في وجوههم من أثر السجود» قال: بياضا في وجوههم يوم القيامة.

7 "Yüzlerinde naîmin revnakını tanırsın!"

{مَثَلُهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ} onların Tevrat'taki meselleridir. ❁ Tevrat'ta mesel olarak zikrolunan acîb sıfatlarıdır. {وَمَثَلُهُمْ فِى الْاِنْجِيلِ} İncil'deki meselleri de ❁ şudur: {كَزَرْعٍ} Bir ekin gibi ki {اَخْرَجَ شَطْـَٔهُ} filizini çıkarmış ❁ yani çimi sürgününü yarmış, çatallanmış {فَاٰزَرَهُ} derken onu kuvvetlendirmiş ❁ başak çıkarmaya başlamış {فَاسْتَغْلَظَ} derken kalınlaşmış {فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهِ} derken sâkları üzere bir düziye dizilmiş ❁ sâklarında zaaf yok, yatık değil, dik ve düzgün, öyle güzel bir terbiye ile muntazam bir siyak üzere yetişmiş, öyle düzgün öyle dolgun, öyle feyizli [4442] {يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ} öyle ki ekincilerin hoşuna gider. ❁ Hars erbâbı ve ta'lîm ü terbiye üstadları onları gördükçe imrenir. İşte Resûlullah ve ashâbı böyle hoş, mükemmel, muntazam, güzel bir ekin gibi yetiştirilmiş bir ordudur. Burada Resûlullah'ın feyz-i ahlâkı ve ta'lîm ü terbiyesi ile ümmetine rûhen ve cismen verilen hayâtî nizam ve neş'enin bir ifadesi ve Mekke fâtihlerinin bir geçit resmi vardır. Katâde ve Dahhâk'ten rivayet olunan tefsire göre, bu tasvir ümmet-i Muhammed'in İncil'de zikrolunan meselleridir. İncil'de "bir kavim çıkacak ki ekin yetişir gibi yetişecekler, onların içinden de bir kavim çıkacak, emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapacaklar" diye yazılmış olduğu da nakledilmiştir.[1] Lâkin diğer bir kısım müfessirîne göre وَمَثَلُهُمْ فِى الْاِنْجِيلِ [el-Feth 48/29], مَثَلُهُمْ فِى التَّوْرٰيةِ üzerine ma'tuf olarak yukarının kaydıdır, ذلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْرٰيةِ وَالْاِنْجِيلِ demektir. كَزَرْعٍ Taraf-ı ilâhîden yeni bir temsildir. Sâhib-i *Keşşâf* şöyle der: "Bu bir meseldir ki Allah teâlâ bunu millet-i İslâm'ın başlayışı ile sûret-i terakkīsi hakkında darb buyurmuştur. Çünkü Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem yalnız olarak kıyam etti, sonra Allah teâlâ onu ekinin ilk çimi ondan doğarak etrafını saran filizlerle katlanıp kuvvetlendiği gibi maiyyeti ile takviye buyurdu."[2]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 268; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 321. Krş. Mervezî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl,* s. 52:

عن قتادة «ومثلهم في الإنجيل كزرع أخرج شطأه» قال: هذا مثل أصحاب محمد صلى الله عليه وسلم في الإنجيل، قيل لهم: إنه سيخرج قوم ينبتون نبات الزرع، منهم قوم يأمرون بالمعروف، وينهون عن المنكر.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 348:

وهذا مثل ضربه الله لبدء أمر الإسلام وترقيه في الزيادة إلى أن قوى واستحكم، لأنّ النبي صلى الله عليه وسلم قام وحده، ثم قوّاه الله بمن آمن معه كما يقوى الطاقة الأولى من الزرع ما يحتف بها مما يتولد منها حتى يعجب الزرّاع.

Zira bunun zâhiri zer‘ Peygamber, şat'ı ashâbıdır. Şu hâlde yalnız ashâbının[1] değil, Peygamber'le beraber ashâbının bir temsîli olmuş olur. Bunların ne için böyle yetiştirildiğine gelince {لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ} onlarla küffârı gayzlandırmak için ❁ yetiştirilmişlerdir. Yahut mâba‘dine merbut olarak: Onlarla kâfirleri öfkelendirmek için. {وَعَدَ اللّٰهُ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَاَجْرًا عَظِيمًا} Allah onlardan iman edip sâlih ameller işleyenlere bir mağfiret ve büyük bir ecir vaad buyurmuştur. ❁ Buradaki مِنْهُمْ zamirini müfessirlerden çoğu [4443] öbür zamirler gibi وَالَّذِينَ مَعَهُ'ya[2] göndermişler ve مِنْ beyâniyye olduğunu söylemişlerdir ki hepsinin الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ vasfıyla muttasıf olduğunu ifade etmiş olur. Bu surette مِنْ teb‘îziye olamaz. Fakat İbn Cerîr işbu مِنْهُمْ zamirinin شَطْئَهُ mânasına râci‘ olduğunu beyan etmiştir. Yani o zer‘in çıkarıldığı filizlerden iman edip Allah ve Resûlünü tasdik eyleyip de Allah'ın emrettiği güzel amelleri işleyen kimselere mağfiret ve ecr-i azîm vaad buyurdu demek olur ki bunlar İslâm'a dâhil olanlardır. Yukarıda وَالَّذِينَ مَعَهُ diye sıfatları beyan olunan cemaatten sonra kıyamete kadar dîn-i Muhammedîye dâhil olacak olanların hepsi murad olunduğu için burada filiz zamiri cemi‘lenmiştir.[3] Bizce bu mâna öbüründen daha güzeldir. Ma‘amâfîh bu surette bu مِنْهُمْ zamirinin küffâra ircâ‘ edilmesi gayz ta‘lîline daha muvâfık olacağı kanaatindeyiz. Yani Allah teâlâ Resûlünün maiyyetindeki ashâbı ile küffâra gayz vermek için onlardan, o kâfirler içinden imana gelip de sâlih ameller yapan kimselere mağfiret ve ecr-i azîm vaad buyurdu, şüphe yok ki kâfirleri bu suretle imana davet hamiyyet-i câhiliyelerine dokunur, kızdırır. Nitekim oğlu Ebû Cendel'in imana gelmesi babası Süheyl'i ne kadar kızdırmıştı. Bu vechile burada hem ashâba gayz edenlerin küffâr oldukları anlatılmış, hem Ebû Cendel

---

1 M: "eshabın".

2 H: "والذين'ye".

3 Taberî, *Câmi‘u'l-beyân*, XXII, 270:

وقوله «منهم» يعني: من الشطء الذي أخرجه الزرع، وهم الداخلون في الإسلام بعد الزرع الذي وصف ربنا تبارك وتعالى صفته. والهاء والميم في قوله «منهم» عائد على معنى الشطء لا على لفظه، ولذلك جمع فقيل: «منهم»، ولم يقل «منه». وإنما جمع الشطء لأنه أريد به من يدخل في دين محمد صلى الله عليه وسلم إلى يوم القيامة بعد الجماعة الذين وصف الله صفتهم بقوله «والذين معه أشداء على الكفار رحماء بينهم تراهم ركعا سجدا».

ve Ebû Basîr[1] vak'aları gibi küffârı kızdıran vukū'âta işaret edilmiş olduğu gibi, istikbâlin fütûhâtı ile İslâm'a dâhil olup güzel hizmet edeceklerin mağfiret ve ecr ü mesûbâtı dahi ayrıca anlatılmış oluyor.

İşte Allah teâlâ Peygamberine evvel ve âhiri mağfiret ve nimet olan bu sûre ile böyle mübîn, böyle parlak ve şümullü bir fetih temin buyurmuştur. Bu suretle Sûre-i Feth'in âhiri bilhassa terbiye ve intizâmın ehemmiyetini iş'âr ettiği için bunun üzerine dâhilî terbiye ve ıslâhâtın istikmâli zımnında Sûre-i Hucurât başlayacaktır.

---

1 H, F, M ve B: "Nasîr".

[4444]

سُورَةُ الْحُجُرَاتِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِي عَشْرَةَ آيَةً

HUCURÂT SÛRESİ

Hucurât Sûresi Medenîdir. Yalnız يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى [49/13] âyetinin Mekkî olması hakkında İbn Abbas'tan bir rivayet de vardır.[1]

Âyetleri: On sekizdir.

Kelimeleri: Üç yüz kırk üçtür.

Harfleri: Bin dört yüz yetmiş altıdır.

Fâsılası: م، ن harfleridir.

Sûre-i Feth'in âhiri Peygamber'in maiyyetindeki ashâbın ahlâk ve terbiyesiyle yetişecek mü'minlerin istikballerine müntehî olmuştu. Bu sûre de mü'minlerin salâhını artıracak olan tehziblerine[2] ta'alluk etmekte ve Allah ve Resûlüne karşı teşrîfât tâlimiyle başlamaktadır. Evvelki sûre mü'minlerle kâfirler arasında hâricî işlere ta'alluk eden irşâdâtı da ihtivâ ettiği hâlde bu sûre yalnız mü'minler arasında dâhilî nokta-i nazardan ta'lîmât ve tanzîmâtı nâtıktır. Onun için evvelkilerde küffâr ile kıtal mevzû'-ı bahs olduğu hâlde bunda buğât ile kıtal zikredilmiştir. Hâsılı bu sûre bize sevkiyle bilhassa şunu gösteriyor ki herhangi bir fetihten sonra en evvel dikkat edilmesi lâzım gelen cihet dâhilî ıslâhâta dikkat etmek ve fetholunan yeni kavimlerin feyz-i İslâm'dan müstefîd olmaları için itaat ve terbiyelerine itina eylemek kaziyyeleridir. Onun için buyuruluyor ki:

[4445]

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 284. Krş. Fîrûzâbâdî, *Besâiru zevi't-temyîz,* I, 100-101:
سورة الحجرات مدنية كما قال الحسن وقتادة وعكرمة وغيرهم وفي مجمع البيان عن ابن عباس إلا آية وهي قوله تعالى: يا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَى (الحجرات ٤٩/١٣).

2 B: "tezhiblerine".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ وَرَسُولِه۪ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ سَم۪يعٌ عَل۪يمٌ ﴿١﴾
يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَرْفَعُٓوا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ
بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ ﴿٢﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يَغُضُّونَ اَصْوَاتَهُمْ
عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰىۜ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظ۪يمٌ ﴿٣﴾ اِنَّ
الَّذ۪ينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَٓاءِ الْحُجُرَاتِ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ ﴿٤﴾ وَلَوْ اَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتّٰى
تَخْرُجَ اِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنْ جَٓاءَكُمْ فَاسِقٌ
بِنَبَاٍ فَتَبَيَّنُٓوا اَنْ تُص۪يبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نَادِم۪ينَ ﴿٦﴾ وَاعْلَمُٓوا
اَنَّ ف۪يكُمْ رَسُولَ اللّٰهِۜ لَوْ يُط۪يعُكُمْ ف۪ي كَث۪يرٍ مِنَ الْاَمْرِ لَعَنِتُّمْ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ
الْا۪يمَانَ وَزَيَّنَهُ ف۪ي قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَۙ
﴿٧﴾ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَنِعْمَةًۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿٨﴾ وَاِنْ طَٓائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِن۪ينَ اقْتَتَلُوا
فَاَصْلِحُوا بَيْنَهُمَاۚ فَاِنْ بَغَتْ اِحْدٰيهُمَا عَلَى الْاُخْرٰى فَقَاتِلُوا الَّت۪ي تَبْغ۪ي حَتّٰى تَف۪ٓيءَ اِلٰٓى
اَمْرِ اللّٰهِۚ فَاِنْ فَٓاءَتْ فَاَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَاَقْسِطُواۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِط۪ينَ ﴿٩﴾ اِنَّمَا
الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ فَاَصْلِحُوا بَيْنَ اَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ ﴿١٠﴾

[4446] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Allah[1] ve Resûlünün önüne geçmeyin ve[2] geçirmeyin[3] ve Allah'tan korkun, çünkü Allah işitir, bilir (1). Ey o bütün iman edenler! Seslerinizi Peygamber'in sesinden üstün kaldırmayın ve ona birbirinize bağırır gibi iri söylemeyin. Haberiniz olmadan amelleriniz hiçe iniverir (2). Her hâlde Resûlullah'ın yanında seslerini kısanlar, onlar o kimselerdir ki Allah kalblerini takvâ için

1 F, M ve B: "Allah'ın".
2 H -"ve".
3 M ve B -"ve geçirmeyin".

imtihan etmiştir, onlara hem bir mağfiret hem de büyük bir ecir vardır (3). Hücrelerin arkasından sana ünleyenler[1], her hâlde ekserîsi aklı ermeyenlerdir (4). Eğer onlar sen kendilerine çıkıncaya kadar sabretselerdi elbette haklarında hayırlı[2] olurdu, bununla beraber Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (5). Ey o bütün iman edenler! Eğer size bir fâsık bir haberle gelirse onu tahkik edin ki cehaletle bir kavme [4447] *sataşırsınız da yaptığınıza pişman olursunuz (6). Hem biliniz ki içinizde Allah'ın Resûlü var. Eğer o birçok işlerde size itaat eder olsa hâliniz yaman olurdu velâkin Allah size imanı sevdirdi ve küfrü, füsûku, isyânı nazarınızda kerih kıldı (7). İşte onlardır ki Allah'ın fazl u nimetiyle rüşde ermişlerdir ve Allah Alîm'dir, Hakîm'dir (8). Ve eğer mü'minlerden iki tâife çarpışırlarsa hemen aralarını bulun barıştırın, şayet biri diğerine karşı bağy ediyorsa o vakit bâğī olana Allah'ın emrine rücû' edinceye kadar kıtal edin. Eğer rücû' ederse yine adaletle beynlerini sulh edin ve hep insaflı olun, çünkü Allah adalet yapanları sever (9). Mü'minler ancak kardeştirler, onun için iki kardeşinizin aralarını düzeltin ve Allah'tan korkun ki rahmete şâyân olasınız (10).*

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler! ❁ Hitâbın böyle nidâ ile başlaması muhatablara gelecek sözün ehemmiyetini ve dikkat ü i'tinâ ile dinlenmesi lüzûmunu ihtardır. İman vasfıyla tavsif de neşat vermek ve imanın o söylenecek sözü muhafazaya sâik ve ihlâle[3] mâni' olduğunu bütün o vasfı hâiz olanlara ilan eylemektir. Yani ey iman şerefiyle bahtiyar olan kimseler, haberiniz olsun bütün sizlere o imanın dikkat ve itina ile dinleyip tutmayı iktizâ ettiği ehemmiyetli bir tebliğ yapılıyor, şöyle ki: {لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ} Allah ve Resûlünün önüne geçmeyin, geçirtmeyin. ❁ لَا تُقَدِّمُوا "takdîm"den nehy-i hâzırdır.

"**Takdîm**" esas itibariyle müte'addîdir. Bir şeyi diğerinin üzerine geçirmek demektir ki ekseriya ikinci mef'ûlüne عَلٰى ile te'addî eder.

---

1 M: "önleyenler".
2 H: "hayır".
3 F, M ve B: "ihtilâle".

Burada ise hiç mef'ûl-i bih yok. Onun için bunda iki vecih vardır: Birisi, herhangi bir mef'ûle ta'allukundan kat'-ı nazarla lâzım menzilesinde nefs-i fiili kasdetmektir ki Allah'ın ve Resûlünün önünde takdim denilen fiili asla yapmayın; şunu veya bunu [4448] takdim diye düşünmek şöyle dursun, takdim nâmı verilebilecek hiçbir fiil yapmayın demektir. İkincisi de mef'ûlün ta'mîm için hazf edilmiş olmasıdır ki hangi mef'ul takdir edilse tercîh bilâ müreccih olmak lâzım geleceğinden hazf olunur. Hiçbir şeyi, hiçbir emri, ne kendinizi, ne başkasını asla takdim etmeyiniz demek olur. Evvelkisi nefs-i fiili nehyetmek itibariyle makāmın hakkına daha muvâfık, ikincisi ise isti'mâli daha çok ve umûmda daha sarih olmak itibariyle daha zâhir görülmüştür. Bu kelâmda iki mecaz olduğu ihtar olunur: Birisi بَيْنَ يَدَى tâbirinde mecâz-ı mürseldir. Zira bunun hakikati iki el arası demektir. Fakat örfte bundan mücâveret alâkasıyla sağ ve sol semtten iki cihetin müvâzâtı dolayısıyla mülâhaza olunan ön mânasına kullanıldığı gibi, burada Allah ve Resûlünün önüne takdim veya tekaddüm de isti'âre-i temsîliyedir ki, Allah ve Resûlünün emr ü hükmünü gözetmeden hiçbir emri kestirip atmayın demek olup Kitap ve Sünnetin ahkâmını nazar-ı itibara almaksızın acele veya istibdad ile bir işe ikdam etmekten nehiydir. Bir de قَدَّمَ fiili تَقَدَّمَ mânasına lâzım olur. Nitekim askerin pîşdârına "mukaddime" denilir ki mütekaddime, öne geçen demektir. Burada bu mânadan olarak Allah'ın ve Resûlünün önüne geçmeyin diye de tefsir edilmiştir. Bunda mef'ûl-i fîh olan بَيْنَ mef'ûl-i bih çeşnisini almak itibariyle de müte'addî neş'esi verebiliyor. Ancak bunda yalnız kendiniz geçmeyin demek olur. Diğerini geçirmemek için de bir emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker vazifesi teveccüh edebileceğini ifade etmez. Meğer ki işaret ettiğimiz vechile geçmeyin ve geçirmeyin diye tasrih edilsin. Fakat bu da evvelki ta'diye mânasından çıkabilecektir. Bazı müfessirîn de demişlerdir ki burada asıl mâna Resûlullah'ın önüne geçmeyin, geçirmeyin[1] demektir. İsmullâhın zikri mücerred tâzim ve Resûlünün nezd-i ilâhîde celâlet-i kadrini ve ziyade ihtisâsını bildirmek içindir. Nitekim bundan sonraki âyetler yalnız Peygamber hakkındadır.

1 M ve B -"geçirmeyin".

[4449] Buna göre mâna şu olur: Allah'ın Resûlünün önüne geçmeyin, çünkü onun Allah'a ziyade ihtisâsı vardır. O hep Allah'ın huzûrundadır, onun önüne geçmek Allah'ın huzûrunda cüretkârlıkta bulunmaktır.

Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır:

1. Buhârî'nin Abdullah b. Zübeyr'den bir rivayetine göre Benî Temîm'den Resûlullah'a bir heyet gelmişti. Hazret-i Ebû Bekir radıyallâhu anh "Ka'kā' b. Ma'bed'i onlara emir yap" dedi, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh da "Hayır,[1] Akra' b. Hâbis'i emir yap" dedi. Ebû Bekir: "Sırf bana muhalefet etmek istedin" dedi, Ömer de: "Hayır sana muhalefet etmek istemedim" dedi, münakaşa ettiler, sesleri yükseldi, bundan dolayı يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيِ اللّٰهِ وَرَسُولِهٖ nâzil oldu.[2] Fakat yine Buhârî'nin ve sâirlerinin diğer[3] rivayetlerine göre bu münakaşa bundan sonraki âyetin nüzûlüne sebep olmuştur.[4]

2. Abd b. Humeyd'in ve İbn Cerîr'in ve İbn Münzir'in Hasan'dan rivayetlerine göre bazı kimseler kurban bayramı günü Resûlullah'tan evvel kurban kesmişlerdi, Aleyhissalâtü vesselâm onlara iadesini emir buyurdu, bu âyet nâzil oldu.[5] *Keşşâf*'ın nakline göre bayram namazından evvel kesmişlerdi, bu âyet nâzil oldu. Resûlullah da onlara diğer bir kurban keserek iade etmelerini emir buyurdu.[6]

---

1 F, M ve B -"Hayır".

2 Buhârî, Megāzî, 64:

عن ابن أبي ملكية: أن عبد الله بن الزبير أخبرهم: أنه قدم ركب من بني تميم على النبي صلى الله عليه وسلم، فقال أبو بكر: أمر القعقاع بن معبد بن زرارة، قال عمر: بل أمر الأقرع بن حابس، قال أبو بكر: ما أردت إلا خلافي، قال عمر: ما أردت خلافك، فتماريا حتى ارتفعت أصواتهما، فنزل في ذلك: «يا أيها الذين آمنوا لا تقدموا» حتى انقضت.

3 M ve B -"diğer".

4 Buhârî, Tefsîru'l-Kur'ân, 49:

عن ابن أبي ملكية قال: كاد الخيران أن يهلكا أبو بكر وعمر رضي الله عنهما، رفعا أصواتهما عند النبي صلى الله عليه وسلم حين قدم عليه ركب بني تميم، فأشار أحدهما بالأقرع بن حابس أخي بني مجاشع، وأشار الآخر برجل آخر، قال نافع: لا أحفظ اسمه، فقال: أبو بكر لعمر: ما أردت إلا خلافي، قال: ما أردت خلافك، فارتفعت أصواتهما في ذلك، فأنزل الله: «يا أيها الذين آمنوا لاترفعوا أصواتكم» الآية. قال ابن الزبير: فما كان عمر يسمع رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد هذه الآية حتى يستفهمه. ولم يذكر ذلك عن أبيه، يعني أبا بكر.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 286. Krş. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 31; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IX, 70; Süyûtî, *Lübâbu'n-nukūl,* s. 178:

وأخرج عبد بن حميد وابن جرير وابن المنذر عن الحسن أن أناسا ذبحوا قبل رسول الله صلّى الله عليه وسلّم يوم النحر فأمرهم عليه الصلاة والسلام أن يعيدوا ذبحا فأنزل الله تعالى: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» إلخ.

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 350:

وعن الحسن أنّ أناسا ذبحوا يوم الأضحى قبل الصلاة فنزلت، وأمرهم رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يعيدوا ذبحا آخر.

3. İbn Cerîr'in Katâde'den rivayetine göre birtakım kimseler, şunun hakkında şöyle nâzil olsa idi şöyle şöyle olurdu diye söyleniyorlardı, bu nâzil oldu.[1]

4. Âlûsî'nin kaydettiğine göre Hasan'dan şu da mervîdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Medine'de istikrar edince kendisine âfâktan vüfûd (sifâret heyetleri) geliyor, pek çok meseleler soruyorlar, çok söylüyorlardı, Resûlullah başlamadan meseleye[2] başlamaktan nehy olundular.[3] Ebû Hayyân *Bahr*'da der ki: "Resûlullah'a bir kavim [4450] geldiği vakit nasıl selâm vereceklerini öğretmek üzere Ebû Bekir onlara bir adam gönderir, ve Resûlullah'ın huzûrunda sekînet ve vakar üzere bulunmalarını emrederdi."[4] Bazıları tekaddümü husûsî misâllerle tefsir etmişlerse de âyetten zâhir olan gerek kavil gerek fiil hepsine umûmî olmasıdır. Resûlullah'ın meclisinde bir mesele cereyan ettiği vakit ondan evvel cevâba kalkışmamaları dâhil olduğu gibi, yolda giderken bir izin ve işaret veya hâcet olmaksızın önünde yürümemeleri ve sofrada ondan evvel yemeğe başlamamaları dahi dâhil olur ki buna usûlde umûm-ı mecaz, yahut beyanda kinâye tâbir olunur. Hakikati iradeye mâni' olmaz. Namazda hiçbir vechile imamın önüne geçmenin câiz olmamasındaki mâna da budur. Resûlullah'ın huzûrunda biri[5] imam edilip namaz kılınacak olsa onun izni olmaksızın sahih olmaz. Bu suretle bu âyetten her şeyde şer'e ittibâ' lüzûmuna ihticac olunur. İşte bu âyet Resûlullah'ın teşrîfâtına ta'alluk eden böyle bir asl-ı küllîdir ki, bundan sonraki âyetin mantûku dahi bunun mazmûnunda dâhildir. Bazıları bununla kıyâsın aleyhine de istidlâl etmek istemişlerse de kıyas, Allah ve

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 276:

عن قتادة «يا أيها الذين آمنوا لا تقدموا بين يدي الله ورسوله» ذكر لنا أن ناسا كانوا يقولون: لو أنزل في كذا لوضع كذا وكذا، قال: فكره الله عز وجل ذلك، وقدم فيه.

2 H -"meseleye".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 286:

وعن الحسن أيضا لما استقر رسول الله صلّى الله عليه وسلّم بالمدينة أتته الوفود من الآفاق فأكثروا عليه بالمسائل فنهوا أن يبتدئوه بالمسألة حتى يكون عليه الصلاة والسلام هو المبتدئ.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 507-508:

وكان أبو بكر، إذا قدم على الرسول صلى الله عليه وسلم قوم، أرسل إليهم من يعلمهم كيف يسلمون ويأمرهم بالسكينة والوقار عند رسول الله صلى الله عليه وسلم.

5 B: "birisi".

Resûlünün hükmüne tekaddüm değil, ittibâ‘ için mâna taharrîsidir. Evet, hiçbir vechile Allah ve Resûlünün önüne geçmek mânası bulunan hiçbir saygısızlık yapmayın {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkun ❁ gerek yapacağınız ve gerek çekineceğiniz her hususta, her kavl ü fiilde ve binâen‘aleyh bilhassa bu babda ileri gitmekte Allah'ın gazabından korkup emrine korunun {اِنَّ اللّٰهَ سَمٖيعٌ عَلٖيمٌ} çünkü Allah Semî‘dir, Alîm'dir. ❁ Binâen‘aleyh bütün söylediklerinizi işitir, yaptıklarınızı bilir, ona göre cezâ verir.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ❁ Nidâ yeni geçmişken iadesi bunun da aynı itina ile dinlenmesi lüzûmuna tenbihtir. Evvelkinde [4451] nefs-i kavil ve fiilde ileri gitmek nehyolunduğu gibi bunda da kavlin keyfiyetinde, yani söyleyişte aşırı gitmek nehyolunuyor, şöyle ki: {لَا تَرْفَعُٓوا اَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ} Seslerinizi Peygamber'in sesi fevkinde kaldırmayın ❁ yani seslerinizi Peygamber'in sesinin vardığı hadden ileri geçirmeyin {وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ} ve ona söz söylerken birbirinize bağırdığınız gibi iri sesle söylemeyin ❁ akran gibi de konuşmayın. Yani evvelkisi ileri gitmeyi nehyediyor, bu cümle de müsâvâtı nehyediyor. Rivayet olunur ki bu âyet nâzil olunca Hazret-i Ebû Bekir radıyallâhu anh: "Yâ Resûlallah, vallahi ben bundan sonra Allah'a kavuşuncaya kadar sana gizli veya gizli gibi konuşurum." Hazret-i Ömer radıyallâhu anh da Peygamber'e öyle yavaş konuşur olmuştu ki istifham buyurmayınca işittirmezdi.[1] {اَنْ تَحْبَطَ اَعْمَالُكُمْ وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ} Zira amelleriniz habt olur, hiçe gider de haberiniz olmaz. ❁ Çünkü[2] Peygamber'e hürmetsizliğe ve ezâya bâ‘is olabilen şeyler küfre varabilir, küfür ise a‘mâli[3] habt eder. وَمَنْ يَكْفُرْ بِالْاٖيمَانِ فَقَدْ حَبِطَ عَمَلُهُ [el-Mâide 5/5]. Burada وَاَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ kaydıyla şuurun nefyinden şu anlaşılır ki bu nehyolunan ref‘ ve cehirden murad yalnız istihfaf ve saygısızlık kastıyla olanlar değildir. Çünkü o mü'minlerden sudûru melhuz olmayan sarih küfürdür. Fakat

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 507. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 92; Buhârî, İ‘tisâm, 5: ولما نزلت قال أبو بكر رضي الله عنه: لا أكلمك يا رسول الله إلا السرار أو أخا السرار حتى ألقى الله. وعن عمر رضي الله عنه، أنه كان يكلم النبي صلى الله عليه وسلم كأخي السرار، لا يسمعه حتى يستفهمه.

2 H: "Zira".

3 B: "ameli".

sarih küfür olmamakla beraber dolayısıyla ona varan küfür[1] mazinnesi olan hâller de vardır. Bazı fiiller vardır ki küfür kastıyla yapılmasalar bile küfür tehlikesini hâiz olurlar, Peygamber'e ezâ bu kabîldendir. Buhârî ve Müslim Enes radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir ki bu âyet nâzil olunca Sâbit b. Kays radıyallâhu anh evinde oturmuş, "ben ehl-i nârdanım" diyerek kendini hapseylemişti. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Sa'd b. Muâz'a: "Yâ Ebâ Amr, Sâbit ne hâlde, [4452] rahatsız mı?" diye sual buyurdu, Sa'd "o benim komşumdur, rahatsızlığını bilmiyorum" dedi ve gitti sordu, Sâbit dedi ki: "Bu âyet indirildi, hâlbuki bilirsiniz ben sizin en yüksek seslinizim, demek ki ben ehl-i nârdanım" dedi. Sa'd bunu Peygamber'e söyledi, Resûlullah "hayır, o ehl-i cennettendir" buyurdu.[2] Diğer bir rivayette de Resûlullah haber gönderip getirtti, sual buyurdu, "yâ Resûlallah" dedi, "Allah teâlâ sana bu âyeti indirdi, benim ise sesim kuvvetli, korkarım ki amelim habt ola." Aleyhissalâtü vesselâm buyurdu ki: "Hayır, sen hayr ile yaşayacak ve hayr ile öleceksin."[3] Taberânî ve Hâkim'in rivayetlerine göre Resûlullah ona: "Râzı olmaz mısın hamîden yaşayasın, şehîden katlolunasın ve cennete giresin?" [4] buyurdu, o da: "Râzıyım ve artık sesimi Peygamber'in sesinden üstün kaldırmam" dedi.[5]

---

1 B -"olmamakla beraber dolayısıyla ona varan küfür".

2 Müslim, Îmân, 187. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 145:

عن أنس بن مالك أنه قال: لما نزلت هذه الآية: «يا أيها الذين آمنوا لا ترفعوا أصواتكم فوق صوت النبي» إلى آخر الآية، جلس ثابت بن قيس في بيته، وقال: أنا من أهل النار، واحتبس عن النبي صلى الله عليه وسلم، فسأل النبي صلى الله عليه وسلم سعد بن معاذ فقال: يا أبا عمرو، ما شأن ثابت؟ أشتكى؟ قال سعد: إنه لجاري، وما علمت له بشكوى، قال: فأتاه سعد، فذكر له قول رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال ثابت: أنزلت هذه الآية، ولقد علمتم أني من أرفعكم صوتا على رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأنا من أهل النار، فذكر ذلك سعد للنبي صلى الله عليه وسلم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: بل هو من أهل الجنة.

3 İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd,* VI, 170:

قال: حدثني عطاء الخراساني، حدثتني بنت ثابت بن قيس بن شماس قالت: لما أنزل الله تبارك وتعالى: «يا أيها الذين آمنوا لا ترفعوا أصواتكم فوق صوت النبي» دخل ثابت بيته وأغلق عليه بابه وطفق يبكي ففقده رسول الله صلى الله عليه وسلم فأرسل إليه فسأله فأخبره فقال: أنا رجل شديد الصوت. أخاف أن يكون قد حبط عملي. قال: لست منهم. بل تعيش بخير، وتموت بخير.

4 B -"hamîden yaşayasın, şehîden katlolunasın ve cennete giresin?".

5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* II, 68; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 260:

حدثنا أبو ثابت بن ثابت بن قيس بن شماس، حدثني أبي ثابت بن قيس بن شماس، عن أبيه قال: لما نزلت هذه الآية: «لا ترفعوا أصواتكم فوق صوت النبي»، قعد ثابت في الطريق يبكي، فمر به عاصم بن عدي، قال: ما يبكيك يا ثابت؟ قال: أنا رفيع الصوت وأتخوف أن تكون هذه الآية نزلت في، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «يا بني أما ترضى أن تعيش حميدا، وتقتل شهيدا، وتدخل الجنة؟»، فقال: رضيت ببشرى الله ورسوله، لا أرفع صوتي أبدا على رسول الله صلى الله عليه وسلم، فنزلت، «إن الذين يغضون أصواتهم» الآية.

Terhibden sonra imtisâle tergīb için buyuruluyor ki: {اِنَّ الَّذٖينَ يَغُضُّونَ اَصْوَاتَهُمْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ} O kimseler ki Resûlullah'ın yanında seslerini kısarlar ❁ nehye muhalefetten sakınarak ve edebe riayet ederek seslerini indirir, pesten alırlar {اُولٰٓئِكَ الَّذٖينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى} şüphesiz onlar o kimselerdir ki Allah teâlâ onların kalblerini takvâ için imtihan etmiştir. ❁ Sûre-i Fetih'te geçtiği üzere onlara kelime-i takvâyı ilzam[1] buyurup türlü mihnetlerle tecribe sahasında takvâya alıştırmış, takvâlarını bi't-tecribe meydana çıkarmıştır. {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ عَظٖيمٌ}. {اِنَّ الَّذٖينَ يُنَادُونَكَ مِنْ وَرَٓاءِ الْحُجُرَاتِ} Şüphesiz ki sana hücrelerin gerisinden bağıranlar ❁ arkasından veya önünden çağıranlar.

"**Hücre**" etrafı çevrilerek içine girilmekten men' olunan arz kıtasıdır. "Hucurât"tan murad Resûlullah'ın hâne-i saâdetinin odalarıdır ki her biri zevcelerinden birine ait olmak üzere dokuz oda idi. Âlûsî şöyle kayd eder: "İbn [4453] Sa'd'ın Atâ-i Horasânî'den tahrîcine göre hurma dallarından ahşap idi ve kapılarının üzerinde siyah kıldan çullar vardı".[2] Buhârî *Edeb*'de ve İbn Ebi'd-Dünyâ ve Beyhakī Dâvûd b. Kays'tan şöyle tahric etmişlerdir ki: "Hucurâtı gördüm, 'cerîd-i nahl'den olup hâricinden kıl çullarla örtülmüş idi. Hücrenin kapısından beytin kapısına kadar beytin arzını altı yahut yedi zirâ' zannederim ve iç beyti[3] on zirâ' tahmin ediyorum, irtifâ'ı da yedi ile sekiz arası sanırım" demiştir.[4] Hasan-ı Basrî'den[5] tahric etmişlerdir ki, "Hazret-i Osman'ın hilâfetinde ezvâc-ı Peygamberînin evlerine girerdim, tavanlarına elimle yetişirdim."[6]

---

1 F, M ve B: "iltizam".

2 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* VIII, 167; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 291:

حدثني معاذ بن محمد الأنصاري، قال: سمعت عطاء الخراساني، في مجلس فيه عمران بن أبي أنس يقول: وهو فيما بين القبر والمنبر: أدركت حجر أزواج رسول الله من جريد النخل على أبوابها المسوح من شعر أسود...

3 H: "beytini".

4 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkī, Kahire: el-Matba'atü's-Selefiyye, 1379, s. 160:

عن عبد الله قال: أخبرنا داود بن قيس قال: رأيت الحجرات من جريد النخل مغشيا من خارج بمسوح الشعر، وأظن عرض البيت من باب الحجرة إلى باب البيت نحوا من ست أو سبع أذرع، وأحزر البيت الداخل عشر أذرع، وأظن سمكه بين الثمان والسبع نحو ذلك، ووقفت عند باب عائشة فإذا هو مستقبل المغرب.

5 B +"de".

6 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 500, VII, 161; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 160:

أخبرنا حريث بن السائب قال: سمعت الحسن يقول: كنت أدخل بيوت أزواج النبي صلى الله عليه وسلم في خلافة عثمان بن عفان فأتناول سقفها بيدي.

Abdülmelik'in oğlu Velid zamanında onun emriyle Resûlullah'ın mescidine ilhak edildi ve bundan dolayı nâs ağladı ve o gün Sa'îd b. Müseyyeb şöyle dedi: "Vallahi arzu ederdim ki alâ hâlihâ bıraksalar[1] da Medine ahâlisinden birtakım kimseler neşveyâb olsalar ve ehl-i âfâk da gelip Resûlullah'ın hayatında ne ile iktifâ buyurduğunu görseler de zühd dersi alsalardı."[2]

Ehl-i siyerin çoğu bu bağıranları Benî Temîm'den olmak üzere zikretmişlerdir, şöyle ki: Benî Temîm'den yetmiş veya seksen kişi kadar bir vefd, bir heyet gelmişti. İçlerinde Zibrikan b. Bedr, Utârid b. Hâcib b. Zürâre ve Kays b. Âsım ve Kays b. Hâris ve Amr b. Ehtem ve Akra' b. Hâbis vardı. Ebû Hayyân'ın *Bahr*'da zikrine göre bunlar gelmişler, öğle sıcağında mescide girmişlerdi, Resûlullah henüz uyuyordu. "Yâ Muhammed, bize çık!" diye bağırdılar, bunun üzerine uyandı ve çıktı, Akra' b. Hâbis "yâ Muhammed! Benim medhim zeyn, zemmim şeyndir" dedi, Resûlullah: "Veyl sana, öyle olan Allah teâlâ'dır" buyurdu. Derken nâs mescide toplandı. Bunlar "Biz[3] Benî Temîm, hatîbimizle şâirimizle sana müşâ'are ve mufâhare edeceğiz" dediler. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem: "Ben şiir ile ba's olunmadım, mufâhare ile de emrolunmadım velâkin haydin bakalım" buyurdu. Zibrikan [4454] içlerinden bir gence "haydi kavminin fezâilinden intihab et, söyle" dedi, bir genç kalktı اَلْحَمْدُ لِلهِ الَّذِي جَعَلَنَا خَيرُ خَلْقِهِ وَآتَانَا أَمْوَالًا... إلخ bir hutbe îrâd etti. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Sâbit b. Kays b. Şemmas'a -ki hatîbi idi- "kalk, cevap ver" buyurdu. Sâbit de اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ أَحْمَدُهُ وَأَسْتَعِينُهُ وَأُومِنُ بِهِ... إلخ bir hutbe ile

---

1 B: "bırakılsa".

2 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 499-500; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 291:
قال محمد بن عمر: فحدثت هذا الحديث، معاذ بن محمد الأنصاري فقال: سمعت عطاء الخراساني، في مجلس فيه عمر بن أبي أنس يقول وهو فيما بين القبر والمنبر: أدركت حجر أزواج رسول الله صلى الله عليه وسلم من جريد النخل على أبوابها المسوح من شعر أسود فحضرت كتاب الوليد بن عبد الملك يقرأ يأمر بإدخال حجر أزواج النبي صلى الله عليه وسلم في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم فما رأيت أكثر باكيا من ذلك اليوم. قال عطاء: فسمعت سعيد بن المسيب يقول يومئذ: والله لوددت أنهم تركوها على حالها ينشأ ناشئ من أهل المدينة ويقدم القادم من الأفق فيرى ما اكتفى به رسول الله صلى الله عليه وسلم في حياته فيكون ذلك مما يزهد الناس في التكاثر والتفاخر قال معاذ: فلما فرغ عطاء الخراساني من حديثه قال عمر بن أبي أنس: ...فأما ما ذكرت من البكاء يومئذ فلقد رأيتني في مجلس فيه نفر من أبناء أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم منهم أبو سلمة بن عبد الرحمن بن عوف وأبو أمامة بن سهل بن حنيف وخارجة بن زيد بن ثابت وإنهم ليبكون حتى أخضل لحاهم الدمع وقال يومئذ أبو أمامة: ليتها تركت فلم تهدم حتى يقصر الناس عن البناء ويروا ما رضي الله لنبيه صلى الله عليه وسلم ومفاتيح خزائن الدنيا بيده.

3 F, M ve B -"Biz".

cevap verdi. Zibrikan diğer bir gence "kalk, kavminin fazlını anlatacak birkaç beyit söyle" dedi;

نَحْنُ الْكِرَامُ فَلا حَيّ يُعَادِلُنَا   فِينَا الرُّؤُوسُ وَفِينَا يقسم الرُّبُعُ
ونُطْعِمُ النَّاس[1] عِنْدَ القَحْطِ كُلَّهُمُ   مِنَ السَّدِيفِ إِذَا لَمْ يُؤنسِ الفَزَعُ
إِذَا أَبَيْنَا فَلَا يَأْبَى لَنَا أَحَدٌ   إِنَّا كَذٰلِكَ عِنْدَ الْفَخْرِ نَرْتَفِعُ

dedi, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hassân b. Sâbit'i çağırdı, Hassân: "Söylediğini bana tekrar et" dedi. Dinledi, şöyle cevap verdi:

إِنَّ الذَّوَائِبَ مِنْ فِهْرٍ وَإِخْوَتِهِمْ   قَدْ شَرَعُوا سُنَّةً لِلنَّاسِ تُتَّبَعُ
يَرْضَى بِهِمْ[2] كُلُّ مَنْ كَانَتْ سَرِيرَتُهُ   تَقْوَى الْإِلَهِ وَكُلَّ الْخَيْرِ يَصْطَنِعُ

Daha bazı beyitlerden sonra Hassân şunları da söyledi:

نَصَرْنَا رَسُولَ اللّٰهِ وَالدِّينَ عَنْوَةً   عَلَى رَغْمِ غاب مِنْ مَعَدٍ وَحَاضِرِ
بِضَرْبٍ كَأَنْوَاعِ الْمَخَاضِ مُشَاشُهُ   وَطَعْنٍ كَأَفْوَاهِ اللِّقَاحِ الْمَصَادِرِ
وَسَلْ أُحُدًا يَوْمَ اسْتَقَلَّتْ جُمُوعُهُمُ   بِضَرْبٍ لَنَا مِثْلَ اللُّيُوثِ الْخَوَادِرِ
أَلَسْنَا نَخُوضُ الْمَوْتَ فِي حَوْمَةِ الْوَغَا   إِذَا طَابَ وِرْدُ الْمَوْتِ بَيْنَ الْعَسَاكِرِ
فَنَضْرِبُ هَامًا بِالذِّرَاعَيْنِ نَنْتَمِي   إِلَى حَسَبٍ مِنْ جِذْعِ غَسَّانَ زَاهِرِ
فَلَوْلَا حَيَاءُ اللّٰهِ قُلْنَا تَكَرُّمًا   عَلَى النَّاسِ بِالْحَقَّيْنِ هَلْ مِنْ مُنَافِرِ[3]
فَأَحْيَاؤُنَا مِنْ خَيْرِ مَنْ وَطِئَ الْحَصَا   وَأَمْوَاتُنَا مِنْ خَيْرِ أَهْلِ الْمَقَابِرِ

Bunun üzerine Akra' b. Hâbis kalkmış, "vallahi[4] ben bir iş için geldim ve bir şiir söyledim onu dinleteceğim" demiş ve şunu söylemiş:

أَتَيْنَاكَ كَيْمَا يَعْرِفُ النَّاسُ فَضْلَنَا   إِذَا خَالَفُونَا عِنْدَ ذِكْرِ الْمَكَارِمِ
وَإِنَّا رُءُوسُ النَّاسِ فِي كُلِّ غَارَةٍ   تَكُونُ بِنَجْدٍ أَوْ بِأَرْضِ التَّهَائِمِ
وَإِنَّ لَنَا الْمِرْبَاعَ فِي كُلِّ مَعْشَرٍ   وَأَنْ لَيْسَ فِي أَرْضِ الْحِجَازِ كَدَارِمِ

1 H, F, M ve B: "النفس".
2 H, F, M ve B: "يوصى بها".
3 H: "مسافر".
4 H +"demiş".

Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hassân'a: "Kalk, cevap ver" buyurdu. Hassân radıyallâhu anh da dedi ki:

[4455]

بَنِي دَارِمٍ لَا تَفْخَرُوا إِنَّ فَخْرَكُمْ	يَصِيرُ وَبَالًا عِنْدَ ذِكْرِ الْمَكَارِمِ
هَبِلْتُمْ[1] عَلَيْنَا تَفْخَرُونَ وَأَنْتُمْ	لَنَا خَوَلٌ مِنْ بَيْنِ ظِئْرٍ وَخَادِمِ

Bu noktada Aleyhissalâtü vesselâm لَقَدْ كُنْتَ غَنِيًّا يَا أَخَا دَارِمٍ[2] أَنْ يُذْكَرَ مِنْكَ مَا ظَنَنْتَ، انَّ النَّاسَ قَدْ لَتِنُوهُ[3] buyurdu ve Peygamber'in bu kelâmı onlara Hassân'ın söylediklerinin hepsinden daha ziyade müessir geldi. Hassân şiirini şöyle bitirdi:

فَإِنْ كُنْتُمْ جِئْتُمْ لِحَقْنِ دِمَائِكُمْ	وَأَمْوَالِكُمْ أَنْ تُقْسَمُوا فِي الْمَقَاسِمِ
فَلَا تَجْعَلُوا لِلّٰهِ نِدًّا وَأَسْلِمُوا	وَلَا تَفْخَرُوا عِنْدَ النَّبِيِّ بِدَارِمِ
وَإِلَّا وَرَبِّ الْبَيْتِ قَدْ مَالَتِ الْقَنَا	عَلَى هَامِكُمْ بِالْمُرْهِفَاتِ الصَّوَارِمِ

Bunun üzerine Akra' b. Hâbis "vallahi bilmem bu ne iştir? Hatîbimiz söyledi, onların hatîbi daha güzel söyledi; şâirimiz söyledi, onların şâiri daha şâir, daha güzel söylüyor" dedi, sonra Resûlullah'ın huzûruna daha[4] yakın vardı: أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَأَنَّكَ رَسُولُ اللّٰهِ dedi, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem de "o hâlde bundan evvel olan sana zarar vermez" buyurdu, sonra onlara atâ ve kisâ ile iltifat buyurdu.[5] İbn Hişâm

---

1 H: "هليتم".

2 B: "يا أخا دارم غنيا".

3 "Kasem olsun ki ey Dârim'in biraderi, sen o ettiğin zannın senden anılmasından ganî idin, yani nene gerekti söylemesen daha iyi ederdin çünkü nâs onu netin ettiler -kirpi meseline çevirdiler-." مَتَى لَمْ نَقْضِ الثُّلَّنَةَ أَخَذَتْنَا اللُّتَنَّةُ derler, ثُلُنَّه hâcet, لُتُنَّه kirpi demektir. Yani her ne zaman hâceti kazâ etmezsek bizi kirpi yakalar [Müellifin notu].

4 H -"daha".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 509-510:

نزلت في وفد بني تميم الأقرع بن حابس، والزبرقان بن بدر، وعمرو بن الأهتم وغيرهم. وفدوا ودخلوا المسجد وقت الظهيرة، والرسول صلى الله عليه وسلم راقد، فجعلوا ينادونه بجملتهم: يا محمد، اخرج إلينا. فاستيقظ فخرج، فقال له الأقرع بن حابس: يا محمد، إن مدحي زين وذمي شين، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ويلك! ذلك الله تعالى». فاجتمع الناس في المسجد فقالوا: نحن بني تميم بخطيبنا وشاعرنا، نشاعرك ونفاخرك فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «ما بالشعر بعثت، ولا بالفخار أمرت، ولكن هاتوا». فقال الزبرقان لشاب منهم: فخر واذكر فضل قومك، فقال: الحمد لله الذي جعلنا خير خلقه، وآتانا أموالا نفعل فيها ما نشاء، فنحن من خير أهل الأرض، من أكثرهم عددا ومالا وسلاحا، فمن أنكر علينا فليأت بقول هو أحسن من قولنا، وفعل هو أحسن من فعلنا. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم، لثابت بن قيس بن شماس، وكان خطيبه: «قم فأجبه»، فقال: الحمد لله أحمده وأستعينه وأومن به وأتوكل عليه، وأشهد أن لا إِلٰهَ إلا الله، وأشهد أن محمدا عبده ورسوله، دعا المهاجرين من بني عمه أحسن الناس وجوها وأعظمهم أحلاما فأجابوه، والحمد لله الذي جعلنا

Siyer'inde kıssayı daha biraz farklı nakletmiş olduğunu da Âlûsî kaydeder.[1] Bu âyetin Benî Anber hakkında nâzil olduğunu da söylemişlerdir. Lâkin Benî Anber Benî Temîm'den bir batn olmak hasebiyle evvelkine muhalif düşmez. Nitekim *Kāmûs*'ta Anber, Temîm'den bir hayyin babasıdır der.[2] {اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ} Onların ekserîsi akılları ermezlerdir. ❁ Henüz dini öğrenmemiş, edeb ü erkân bilmez kaba a'râbî gürûhudur. {وَلَوْ اَنَّهُمْ صَبَرُوا حَتّٰى تَخْرُجَ اِلَيْهِمْ لَكَانَ خَيْرًا لَهُمْ} Ve eğer sen onlara çıkıncaya kadar sabretselerdi kendileri için daha hayırlı olurdu ❁ çünkü [4456] hüsn-i

---

أنصار دينه ووزراء رسوله وعزا لدينه، فنحن نقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إِلٰهَ إلا الله، فمن قالها منع نفسه وماله، ومن أباها قتلناه وكان رغمة علينا هينا، أقول قولي هذا وأستغفر الله للمؤمنين والمؤمنات. وقال الزبرقان لشاب: قم فقل أبياتا تذكر فيها فضل قومك، فقال:

نحن الكرام فلا حي يعادلنا ‏ ‏ ‏ فينا الرءوس وفينا يقسم الربع

ونطعم النفس عند القحط كلهم ‏ ‏ ‏ من السديف إذا لم يؤنس الفزع

إذا أبينا فلا يأبى لنا أحد ‏ ‏ ‏ إنا كذلك عند الفخر نرتفع

فأمر النبي صلى الله عليه وسلم، فدعا حسان بن ثابت، فقال له: «أعدلي قولك فأسمعه»، فأجابه:

إن الذوائب من فهر وإخوتهم ‏ ‏ ‏ قد شرعوا سنة للناس تتبع

يوصى بها كل من كانت سريرته ‏ ‏ ‏ تقوى الإله فكل الخير يطلع

ثم قال حسان في أبيات:

نصرنا رسول الله والدين عنوة ‏ ‏ ‏ على رغم غاب من معد وحاضر

بضرب كأنواع المخاض مشاشه ‏ ‏ ‏ وطعن كأفواه اللقاح المصادر

وسل أحدا يوم استقلت جموعهم ‏ ‏ ‏ بضرب لنا مثل الليوث الخوادر

ألسنا نخوض الموت في حومة الوغا ‏ ‏ ‏ إذا طاب ورد الموت بين العساكر

فنضرب هاما بالذراعين ننتمي ‏ ‏ ‏ إلى حسب من جذع غسان زاهر

فلولا حياء الله قلنا تكرما ‏ ‏ ‏ على الناس بالحقين هل من منافر

فأحياؤنا من خير من وطئ الحصا ‏ ‏ ‏ وأمواتنا من خير أهل المقابر

قال: فقام الأقرع بن حابس فقال: إني والله لقد جئت لأمر، وقد قلت شعرا فاسمعه، وقال:

أتيناك كيما يعرف الناس فضلنا ‏ ‏ ‏ إذا خالفونا عند ذكر المكارم

وإنا رءوس الناس في كل غارة ‏ ‏ ‏ تكون بنجد أو بأرض التهائم

وإن لنا المرباع في كل معشر ‏ ‏ ‏ وأن ليس في أرض الحجاز كدارم

فقال النبي صلى الله عليه وسلم لحسان: «قم فأجبه»، فقام وقال:

بني دارم لا تفخروا إن فخركم ‏ ‏ ‏ يصير وبالا عند ذكر المكارم

هبلتم علينا تفخرون وأنتم ‏ ‏ ‏ لنا خول من بين ظئر وخادم

فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «لقد كنت غنيا يا أخا دارم أن يذكر منك ما ظننت أن الناس قد لتنوه». فكان قوله عليه الصلاة والسلام أشد عليهم من جميع ما قاله حسان، ثم رجع حسان إلى شعره فقال:

فإن كنتم جئتم لحقن دمائكم ‏ ‏ ‏ وأموالكم أن تقسموا في المقاسم

فلا تجعلوا لله ندا وأسلموا ‏ ‏ ‏ ولا تفخروا عند النبي بدارم

وإلا ورب البيت قد مالت القنا ‏ ‏ ‏ على هامكم بالمرهفات الصوارم

فقال الأقرع بن حابس: والله ما أدري ما هذا الأمر، تكلم خطيبنا، فكان خطيبهم أحسن قولا، وتكلم شاعرنا، فكان شاعرهم أشعر وأحسن قولا، ثم دنا من رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: أشهد أن لا إِلٰهَ إلا الله وأنك رسول الله، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «ما يضرك ما كان قبل هذا»، ثم أعطاهم وكساهم.

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 560-567; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 293.
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 563.

edeb ile Peygamber'e tâzim etmiş olurlardı, o da senâ ve sevâba ve mes'ullerinin is'âfına elverişli olurdu. Zira denildiğine göre Benî Anber esirlerine şefaat etmek üzere gelmişlerdi, yarısı ıtlak edildi, yarısına da fidye kabul olundu. {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} Ma'amâfîh Allah Gafûr, Rahîm'dir ❁ tevbe ve salâh ile akıllanmaya yüz tuttukları takdirde affeder, tazyik buyurmaz.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنْ جَٓاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَأٍ فَتَبَيَّنُوا} Ey o bütün iman edenler! Bir fâsık size bir haber getirirse onu tebyin[1] ettirin ❁ birdenbire kapılmayın da beyan isteyin, tahkik edip anlayın dinleyin, fısktan kaçınmayan yalandan da[2] kaçınmaz. "Fâsık"ın mukābili "adl"dir.

Fahreddin Râzî der ki: "Bu sûrede mü'minleri mekârim-i ahlâka bir irşad vardır. O ise ya Allah ile veya Peygamber ile veya ebnâ-yı cins[3] ile olur. Bunlar da iki sınıftır, çünkü ya mü'minler yolunda gider, tâat rütbesinde dâhil veya hâriç olurlar. Hâriç olan fâsıktır. Mü'minler gidişinde dâhil olanlar da yanlarında hâzır veya gāib bulunurlar. Bu suretle ahlâk beş kısım olur: 1. Allah cânibine ta'alluk eder. 2. Peygamber cânibine ta'alluk eder. 3. Fâsıklar cânibine ta'alluk eder. 4. Mü'min-i hâzıra, 5. Mü'min-i gāibe ta'alluk eder. İşte bunlardan her birine ait olmak üzere Allah teâlâ bu sûrede beş kere يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا buyurmuştur. Allah ve Resûlüne ait olanı beyandan sonra üçüncü olarak burada da fâsıkların sözlerine itimat edilmemesi lüzûmunu beyan buyuruyor. Çünkü onlar araya fitne ilkā etmek isterler ki o fitne وَاِنْ طَٓائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنٖينَ اقْتَتَلُوا... إلخ beyan buyurulacaktır."[4] Bununla beraber fâsıkın kavlini de

---

1 F, M ve B: "tebeyyün".
2 H ve F -"da".
3 F, M ve B: "cinsi".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 97-98:
هذه السورة فيها إرشاد المؤمنين إلى مكارم الأخلاق، وهي إما مع الله تعالى أو مع الرسول صلى الله عليه وسلم أو مع غيرهم من أبناء الجنس، وهم على صنفين، لأنهم إما أن يكونوا على طريقة المؤمنين وداخلين في رتبة الطاعة أو خارجا عنها وهو الفاسق والداخل في طائفتهم السالك لطريقتهم إما أن يكون حاضرا عندهم أو غائبا عنهم فهذه خمسة أقسام أحدها: يتعلق بجانب الله وثانيها: بجانب الرسول وثالثها: بجانب الفساق ورابعها: بالمؤمن الحاضر وخامسها: بالمؤمن الغائب فذكرهم الله تعالى في هذه السورة خمس مرات «يا أيها الذين آمنوا» وأرشدهم في كل مرة إلى مكرمة مع قسم من الأقسام الخمسة فقال أولا: «يا أيها الذين آمنوا لا تقدموا بين يدي الله ورسوله» وذكر الرسول كان لبيان طاعة الله لأنها لا تعلم إلا بقول رسول الله، وقال ثانيا: «يا أيها الذين آمنوا لا ترفعوا أصواتكم فوق صوت النبي» لبيان وجوب احترام النبي صلى الله عليه وسلم وقال ثالثا: «يا أيها الذين آمنوا إن جاءكم فاسق بنبإ» لبيان وجوب الاحتراز عن الاعتماد على أقوالهم، فإنهم يريدون إلقاء الفتنة بينكم وبين ذلك عند تفسير قوله «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا»...

büsbütün hiçe saymayıp tahkik ve tebyîni[1] emrolunmuştur. Demek ki fâsık olmayıp da adl[2] olacak olsa yerine göre haber-i vâhid mesmû‘ olabilecektir. Bu âyetin nüzûlüne sebep olmak üzere [4457] şöyle rivayet ediyorlar: Resûlullah, Velîd b. Ukbe'yi Beni Mustalik'a vâli ve zekât memuru olarak göndermişti. Onunla onlar arasında bir kin varmış, yaklaştığı zaman karşısına gelen süvarileri kendisine kıtal yapacaklar zannetmiş, korkmuş, dönmüş, Resûlullah'a varıp "onlar irtidad ettiler, zekâtı men‘ eylediler" demişti. Resûlullah da gazaba gelmiş ve onlara gazâ etmeyi kurmuştu, bu âyet bunun üzerine nâzil oldu. Bir rivayette de Hâlid b. Velîd'i göndermiş, o tarassud etmiş, ezan okuduklarını ve teheccüd dahi kıldıklarını görmüş ve zekâtlarını da ona teslim etmişler, o suretle avdet eylemiştir[3].[4] "Fâsık" ile "nebe"'in tenkîri şüyû‘ içindir. Herhangi bir fâsık, herhangi bir nebe' demektir. Zira Râzî'nin ihtârı vechile nekre[5] ma‘rız-ı şartta cânib-i sübûtta âm, cânib-i nefiyde hâs olur. Nitekim haberlerde cânib-i nefiyde âm, cânib-i sübutta hâstır.[6] إِذْ جَاءَكُمْ denilmeyip de harf-i şek olan اِنْ ile ifade edilmesi mü'minlerin fâsıklara aldanmayacak vechile müteyakkız olmaları lüzûmunu ihtar ve öyle uyanık olan mü'minlere herhangi bir fâsıkın cür'eti nâdir olacağını iş‘âr nüktesini hâizdir. {اَنْ تُصِيبُوا قَوْماً بِجَهَالَةٍ} Çünkü bir cehalet ile hâllerini bilmeyerek ❁ bir kavmi musâb kılarsınız, vurursunuz, bir musibete, bir zarara giriftar edersiniz {فَتُصْبِحُوا عَلٰى مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ} de sonra yaptığınıza nâdim olursunuz ❁ çünkü haber yanlış olunca sonra berâetleri tahakkuk eder de telâfisi kābil olmayan bir gam çekilir. İman vicdanı öyle bir

---

1 F, M ve B: "tebeyyünü".

2 B: "âdil".

3 B: "eylemişti".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 359-360. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 92; Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXII, 288; Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 363-364:

بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم الوليد بن عقبة... مصدّقا إلى بنى المصطلق، وكانت بينه وبينهم إحقة، فلما شارف ديارهم ركبوا مستقبلين له، فحسبهم مقاتليه، فرجع وقال لرسول الله صلى الله عليه وسلم قد ارتدوا ومنعوا الزكاة، فغضب رسول الله صلى الله عليه وسلم وهمّ أن يغزوهم، فبلغ القوم فوردوا وقالوا: نعوذ بالله من غضبه وغضب رسوله... وقيل: بعث إليهم خالد بن الوليد فوجدهم منادين بالصلوات متهجدين، فسلموا إليه الصدقات، فرجع.

5 F, M ve B -"nekre".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 98-99:

النكرة في معرض الشرط تعم إذا كانت في جانب الثبوت، كما أنها تعم في الإخبار إذا كانت في جانب النفي، وتخص في معرض الشرط إذ كانت في جانب النفي، كما تخص في الإخبار إذا كانت في جانب الثبوت.

haksızlığa karşı mütemâdiyen sızlar. Zemahşerî der ki: “Nedem, yani pişmanlık bir nevi gamdır ki vâki‘ olan şeyin olmamasını temenni ederek gam yemektir. Böyle bir gam ise devamlı ve mülâzemetli olur, zira vak‘a hatıra geldikçe nedâmet yapışır.”[1] {وَاعْلَمُٓوا اَنَّ فٖيكُمْ رَسُولَ اللّٰهِ} Ve biliniz ki içinizde Allah'ın Resûlü var ❁ binâen‘aleyh Allah'tan [4458] korkun da yalan ve bâtıl söylemekten sakının, çünkü Allah ona doğrusunu bildirir ve bir haber işittiğiniz vakit de tebeyyün için ona sorun size beyan eder, kendi re'yinizle onu kandırmaya çalışmayın.[2] {لَوْ يُطٖيعُكُمْ فٖى كَثٖيرٍ مِنَ الْاَمْرِ} Emirden birçoğunda size itaat eder olsa idi {لَعَنِتُّمْ} anete düşerdiniz -sarpa sarardınız: hâliniz yaman olurdu- ❁ çok zahmetler, felâketler çeker, helâke doğru giderdiniz. Çünkü öyle metbû‘un tâbi‘ vaziyetine düşmesi bir ihtilâl ve işlerin tersine gitmesi demek olan bir inhilaldir.

“**Anet**” meşakkat ve helâk, sıkıntı ve günah mânalarına geldiği gibi esasında kırılan bir kemiğin sarıldıktan sonra tekrar kırılması demektir. Buradan anlaşılıyor ki birtakımları o haber üzerine o kavmi vurmak fikrinde bulunmuşlardı. “Emirden birçoğunda” deniliyor, demek ki bazı umûrda itaat mahzurlu değildir. Belki gönüllerini celb ile hüsn-i siyaset olur. Bir de لَوْ mâzîye dâhil olmak lâzım gelirken يُطٖيعُكُمْ diye muzâri‘ sîgası getirilmiştir ki لَوْ كَانَ يُطِيعُكُمْ takdîrindedir. Bunda iki mâna vardır: Birisi, itaat eder olsa idi demek olur ki istimrârın imtinâ‘ını ifade ederek itaatin aslı değil, istimrârı mahzurlu olduğunu anlatır. Buna göre müstemirren olmayıp da bazen umûr-ı kesîrede itaat dahi anete bâdî değilmiş gibi anlaşılır. Bundan dolayı diğer bazı müfessirîn maksat tâatin istimrârının imtinâ‘ı değil, imtinâ‘ının[3] istimrârı demek olduğunu söylemişlerdir ki buna göre mâna “birçok umûrda itaat edecek olsa idi” demek olur. Yani umûr-ı kesîrede itaat hiç vâki‘ olmamak lâzım gelir. Ebussuud bu iki vechi[4]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 360-361:
والندم: ضرب من الغم، وهو أن تغتمّ على ما وقع منك تتمنى أنه لم يقع، وهو غم يصحب الإنسان صحبة لها دوام ولزام، لأنه كلما تذكر المتندّم عليه راجعه من الندام: وهو لزام الشريب ودوام صحبته.

2 B: “çalışmayınız”.

3 B: “imtinâ‘ın”.

4 H: “vecih beynini”.

münakaşa etmiştir, arzu eden bakabilir.[1] Sonra Zemahşerî işbu لَوْ يُطِيعُكُمْ cümlesinin rabtı hakkında şöyle bir îzah yapmıştır: Bu cümle müste'nef bir kelâm olmaz, [4459] çünkü nazımda[2] bir âhenksizliğe sebep olur[3] velâkin فِيكُمْ'deki müstetir merfû' zamirden veya bâriz mecrur zamirden hâl olarak mâkabline muttasıldır, mâna şöyle demek olur: İçinizde Resûlullah öyle bir hâlette bulunuyor, yahut öyle bir hâlde bulunuyorsunuz ki onu değiştirmeniz üzerinize vâcibdir. O hâl şudur: Siz istiyorsunuz ki o size tâbi' imiş gibi hâdisâtta sizin re'yinize göre amel etsin, hâlbuki öyle yapsa hâliniz yaman olur, helâke giderdiniz.[4]

{وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ الْاِيمَانَ} Velâkin Allah size imanı sevdirdi ۞ sevgili kıldı, binâen'aleyh iman ettiniz. Bu gösteriyor ki iman etmek için yalnız marifet kâfi değil, bir irade fiili olabilmek için sevmek de lâzımdır. Bu haysiyetle dinin başı mahabbettir. Nitekim bir hadîs-i şerifte اَلْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ "kişi halîlinin, yani sır dostunun dini üzeredir, onun için her biriniz iyi bakın kime dostluk ediyor, kiminle sevişiyor"[5] buyurulması bu mânadandır. Yine bundan dolayıdır ki: قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/31] buyurulmuştur. Ancak ulemâ, mahabbeti tabîî ve aklî olmak üzere ikiye taksim etmişlerdir. Mahabbet-i tabîiye, tab'a mülâyemettir. Mahabbet-i akliye[6] gayede bir hayr u menfaat idrâkinden neş'et eder ki sıhhat için ilacı sevmek kabîlinden gayeye nazaran tabîî, mebde'e nazaran aklî ve mecâzî bir mahabbet demek olur. Binâen'aleyh mebâdîsi mükteseb olmak itibariyle o da mükteseb addolunur. Ve bu cihetle bu şuurlu mahabbet iman ve

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 638-639.

2 B: "namazda".

3 Râzî ve daha birtakım müfessirîn de bunu ihtiyar etmişlerdir. Ma'amâfîh Ebû Hayyân der ki "istînâf olması da ba'îd değildir." [Müellifin notu]

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 361:

الجملة المصدّرة بلو لا تكون كلاما مستأنفا، لأدائه إلى تنافر النظم، ولكن متصلا بما قبله حالا من أحد الضميرين في «فيكم» المستتر المرفوع، أو البارز المجرور. وكلاهما مذهب سديد. والمعنى: أن فيكم رسول الله على حالة يجب عليكم تغييرها. أو أنتم على حالة يجب عليكم تغييرها: وهي أنكم تحاولون منه أن يعمل في الحوادث على مقتضى ما يعنّ لكم من رأى، واستصواب فعل المطواع لغيره التابع له فيما يرتئيه، المحتذى على أمثلته، ولو فعل ذلك «لَعَنِتُّمْ» أى لوقعتم في العنت والهلاك.

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 303, 334; Ebû Dâvûd, Edeb, 19; Tirmizî, Zühd, 42.

6 B -"tab'a mülâyemettir. Mahabbet-i akliye".

terbiyenin iktisâbı haysiyetinde ehemmiyeti hâiz bulunur. Nitekim Hazret-i Ömer "yâ Resûlallah, sen bana[1] iki yanım arasındaki nefsimden başka her şeyden sevgilisin" demişti, Resûlullah "ben sana nefsinden de daha sevgili olmadıkça imanın tamam olmaz" buyurdu, bunun üzerine Hazret-i [4460] Ömer hemen "vallahi sen bana iki yanım arasındaki nefsimden daha sevgilisin" dedi, Resûlullah da "şimdi yâ Ömer, imanın tamam oldu" buyurdu.[2] İşte Hazret-i Ömer'in böyle bir lahza içinde mahabbetini artırarak kasem ile ikrar verebilmesi bu kabildendir. Maʿamâfîh her iki takdirde de nefs-i mahabbet bir akıl işi değil, doğrudan doğru Allah teâlâ'nın verdiği bir histir. Allah'ın sevdirmediği şeyler düşünmekle sevilemez, ancak Allah'ın sevdirdiği şeyler bilinmek, düşünülmek sayesinde akıl ile, tecribe ile sevgi şuuruna erilebilir. İşte böyle imanın esası, bir sevgi ile alâkadar olduğu, sevgi de Allah'ın bir vergisi bulunduğu için burada buyuruluyor ki: Allah size imanı sevdirdi, yani o sayede Resûlullah'a iman ettiniz {وَزَيَّنَهُ فِى قُلُوبِكُمْ} ve onu, o imanı kalbinizde tezyin buyurdu ۞ mûcebince amel edip Peygamber'e itaat ettiniz {وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ} ve küfrü, füsûku, isyânı size kerih, iğrenç kıldı ۞ onun için onlardan sakındınız.

"**Küfr**" "iman"ın mukabili, inkâr ile Allah'ın nimetlerini örtmek.

"**Füsûk**" esasen hurûc, yani çıkmak demek olup bazen dinden çıkmak mânasına kullanılırsa da o, küfürde dâhil olduğu için burada ondan beri bir mâna murad olunmak lâzım gelir. Bu sebeple ekseriya sıdk u tâatten hurûc, yani kavli ve fiili imanın muktezâsına uymamak mânasında[3] kullanılır. Burada "küfr" imana, "füsûk" ve "isyan" da imanın[4] tezyînine mukabil demek olduğundan, "füsûk" yalancılık ile kavlen sıdk u tâatten hurûc, "isyan" da emri terk ile fiilen tâatten hurûc

1 H -"sen bana".

2 Buhârî, Eymân, 2:

حدثني أبو عقيل، زهرة بن معبد: أنه سمع جده عبد الله بن هشام قال: كنا مع النبي صلى الله عليه وسلم، وهو آخذ بيد عمر بن الخطاب، فقال له عمر: يا رسول الله، لأنت أحب إلي من كل شيء إلا من نفسي، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «لا، والذي نفسي بيده، حتى أكون أحب إليك من نفسك». فقال له عمر: فإنه الآن، والله، لأنت أحب إلي من نفسي، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «الآن يا عمر».

3 B: "mânasına da".

4 F, M ve B: "iymanının".

mânasında olmak müreccah görülmüştür. "Füsûk"u kebâire, "isyân"ı sağāire sarfetmek isteyenler de olmuştur. Şu hâlde اِنْ جَٓاءَكُمْ[1]'da fâsık, sözü iman istikāmetinde olmayan bir yalancı, yahut büyük [4461] günah işleyen bir günahkâr demek olur. {اُو۬لٰٓئِكَ} İşte onlar ❁ öyle imanı sevip Peygamber'e iman eden ve kalblerinde iman ziynetlenip mûcebince amel ederek sıdk ile itaat eyleyen ve küfrü,[2] füsûku, isyânı menfur görüp imanın istikāmetince sadakat ve itaatten ayrılmayan kimseler {هُمُ الرَّاشِدُونَ}dur ki ancak rüşd sâhibidirler. ❁ Hak yolunda sarsılmadan dosdoğru[3] giden zatlardır.

"**Rüşd**" hak yolunda salâbet ü metanet ve kemâl-i isabetle dosdoğru gitmektir. {فَضْلاً مِنَ اللّٰهِ وَنِعْمَةً[4]} Allah'ın fazl u nimetinden ❁ yani o rüşd, yahut hep bu zikrolunan tahbib ve tekrih ve rüşd Allah'ın fazl u nimetinden olarak cereyan etmektedir. İşbu اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ ism-i işaretinde hitab peygambere, işaret ve zamir[5] حَبَّبَ اِلَيْكُمُ'deki muhataplaradır. Zâhire nazaran لَوْ يُطٖيعُكُمْ'deki muhataplar da bunlarda dâhil görünüyor. Yani Peygamber'in beyan ve ihtârı üzerine re'ylerinde ısrar etmeyip hepsi iman ve itaatle rüşd ü kiyâset gösterdiler, füsûk u isyandan sakındılar. Lâkin Zemahşerî bunları Peygamber'e karşı re'y dermeyan etmekten sakınan ve takvâda ciddiyetleri ile öyle bir cür'et ve cesaretten korunan ve yukarıda اُو۬لٰٓئِكَ الَّذٖينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى diye tavsif olunan kısım olmak üzere îzah etmiş de şöyle demiştir: لَوْ يُطٖيعُكُمْ... إلخ delâlet eder ki mü'minlerin bazısı Velîd'in sözünü tasdik ile Benî Mustalik'i vurmak fikrini Resûlullah'a iyi göstermek istediler, bu ise hata ve onların kusurlarından idi. Diğer bazıları ise sakınıyorlardı ve takvâda ciddiyetleri öyle bir cesarete mâni' oluyordu ki onlar وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ ile istisnâ kılınanlardır. Bu, إلَى بَعْضِكُمْ demektir velâkin sıfatlarının öbürlerinden farklı olması بَعْض kelimesinin zikrinden muğnî kılmıştır. Bunlar Kur'ân'ın öyle îcazlarından ve latif

1 B +"فاسق".
2 H ve F +"ve".
3 B -"dosdoğru".
4 B: "ونعمته".
5 H: "işaret dahi".

lemehâtındandır[1] ki onları ancak havâs sezebilir. Müfessirînin bazısından bunlar أُولٰٓئِكَ الَّذِينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى buyurulanlardır diye [4462] menkuldür, أُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ da bu müstesnâlardır. {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ}dir. ❁ Her şeyi bilir, fazl u nimetini[2] de hikmetiyle verir.

Fâsıkın sözüne kapılmanın ve Peygamber'i dinlememenin neticelerinden biri olan anet ve fitneye[3] bir işaret olmak üzere buyuruluyor ki: {وَاِنْ طَٓائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا} Ve eğer mü'minlerden iki tâife vuruşurlarsa ❁ rivayetlerin hulâsasına göre Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Sa'd b. Ubâde'nin marazında ziyaretine müteveccihen giderken, Abdullah b. Übey b. Selûl'e de uğraması recâ edilmiş ve bir merkebe binerek uğramıştı. Abdullah b. Übey "merkebin kokusu bizi rahatsız etti" demiş, mecliste hazır bulunan ensardan Abdullah b. Revâha hazretleri de "vallâhi Resûlullah'ın merkebinin kokusu senden daha hoştur" demiş, bunun üzerine Abdullah b. Übey'in kavminden taraftarları kızmış, Abdullah b. Revâha Hazretleri'nin arkadaşları da kızmışlar, İbn Revâha Hazrecî, İbn Übey Evsî[4] olduklarından iki kabileden birtakım kimseler, silahsız olarak elleriyle, pabuçlarıyla, sopalarla dövüşmeye başlamışlar, bunun üzerine bu âyet nâzil olmuş, Resûlullah kıraat[5] buyurmuş, bu suretle barışmışlar.[6] Fakat İbn Cerîr'in ve İbn Ebî Hâtim'in Süddî'den rivayetlerine göre; ensardan İmran nâmında bir zâtın "Ümmü Zeyd" nâmında bir zevcesi vardı, kadın hısımlarını ziyaret etmek istemiş, zevci göndermemiş ve onlardan kimse gelmemek için de hânesinin ıllıyesinde (üst katında, çardağında) haps eylemişti. Kadın

---

1 B: "lemhalarındandır".
2 F, M ve B: "ni'meti".
3 F, M ve B: "takdime".
4 İbn Übey de Hazrecî'dir.
5 B: "haraket".
6 Buhârî, Sulh, 1. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 93; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 293; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 366:
حدثنا مسدد: حدثنا معتمر قال: سمعت أبي: أن أنسا رضي الله عنه قال: قيل للنبي صلى الله عليه وسلم: لو أتيت عبد الله بن أبي، فانطلق إليه النبي صلى الله عليه وسلم وركب حمارا، فانطلق المسلمون يمشون معه، وهي أرض سبخة، فلما أتاه النبي صلى الله عليه وسلم قال: إليك عني، والله لقد آذاني نتن حمارك، فقال رجل من الأنصار منهم: والله لحمار رسول الله صلى الله عليه وسلم أطيب ريحا منك، فغضب لعبد الله رجل من قومه، فشتمه، فغضب لكل واحد منهما أصحابه، فكان بينهما ضرب بالجريد والأيدي والنعال، فبلغنا أنها نزلت: «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فأصلحوا بينهما».

ailesine haber göndermiş, onun üzerine kavmi gelmiş, oradan indirip götürmek istemişler, kocası da çıkmış kendi kavminden isti'âne etmiş, binâen'aleyh amcasının oğulları gelip kadın ile ailesinin aralarına girmeye çalışmışlar, onlar da müdafaa etmekle dövüşmüşler, bu âyet nâzil olmuş, Resûlullah adam göndermiş barıştırmış, tarafeyn Allah'ın emrine rücû' etmişler.[1] Evvelkisi birinci âyetin [4463] mazmûnuna daha yakındır. Câlib-i dikkattir ki âyette evvelâ وَاِنْ[2] طَٓائِفَتَانِ diye tesniye ile başlanıldığı hâlde fiilde[3] اقتتلا denilmeyip cemi' sîgasıyla اقْتَتَلُوا buyurulmuştur ki bu fark tercemede gösterilemiyor. Bunun nüktesi azdan başlayan bir kıtâlin bastırılmadığı takdirde tevessü' edeceğini ihtardır. Onun için {فَاَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا} derhâl ikisi arasını ıslah edin ❁ düzeltin, nasihat ile ve şayet arada bir şüphe varsa onu izâle ile, olmadığı takdirde Allah'ın hükmüne davet ile sulh edin, barıştırın {فَاِنْ بَغَتْ اِحْدٰيهُمَا عَلَى الْاُخْرٰى} bunun üzerine şayet birisi diğerine karşı bağy ederse.

"**Bağy**" bi-gayri hak yükselmek isteyerek ta'addî etmektir. Yani sulh teşebbüsü yapıldığı ve şüphe varsa izâle edildiği hâlde birisi sulha yanaşmayıp behemehâl haksızlıkla üste çıkmak sevdâsını beslerse {فَقَاتِلُوا الَّتٖى تَبْغٖى} o vakit o bağy eden tâifeye kıtal edin {حَتّٰى تَفٖٓيءَ اِلٰٓى اَمْرِ اللّٰهِ} tâ ki o, Allah'ın emrine rücû' edene kadar ❁ Allah'ın emri اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ وَاُولِى الْاَمْرِ مِنْكُمْ [en-Nisâ 4/59] mûcebince hükmüdür. Râzî der ki: "حَتّٰى[4] تَفٖٓيءَ işaret eder ki bu kıtal bâğī'ye had gibi terki hâlinde de ikāme olunacak bir cezâ değildir. Rücû' edinceye kadardır, def'-i sâil (دفع صائل) kabîlindendir. Onun için fi'e-i bâğiye emre rücû' edince kıtal haram olur."[5] Buyuruluyor ki: {فَاِنْ فَٓاءَتْ} Eğer rücû' ederse {فَاَصْلِحُوا

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3304. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXII, 294:
عن السدي قال: كان رجل من الأنصار يقال له عمران تحته امرأة يقال لها أم زيد، وأنها أرادت أن تزور أهلها فحبسها زوجها، وجعلها في علية له لا يدخل عليه أحد من أهلها، وإن المرأة بعثت إلى أهلها فجاء قومها فأنزلوها لينطلقوا بها، وكان الرجل قد خرج فاستعان أهل الرجل، فجاء بنو عمه ليحولوا بين المرأة وبين أهلها فتدافعوا واجتلدوا بالنعال فنزلت فيهم هذه الآية «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا» فبعث إليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فأصلح بينهم وفاؤوا إلى أمر الله.

2 H -"وان".

3 B -"fiilde".

4 M ve B -"حتى".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 105:
...الثاني: قال: «حتى تفيء» إشارة إلى أن القتال ليس جزاء للباغي كحد الشرب الذي يقام وإن ترك الشرب، بل القتال إلى حد الفيئة، فإن فاءت

{بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ} o vakit de adalet ile aralarını sulh edin[1] ۞ barıştırın, yani mücerred mütareke ile bırakmayın da Allah'ın şer'i mûcebince haklarını gözeterek hükmedip aralarını bulun. Evvelkinde mutlak olarak فَاَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا buyurulduğu hâlde burada بِالْعَدْلِ kaydı ile takyid edilmiştir. Çünkü mukāteleden sonra olduğu için bunda hayf tehlikesi maznundur. [4464] Onun için bir de mecmû'una nazaran şu vechile te'kid[2] olunmuştur: {وَاَقْسِطُوا} Hem -her hususta- adl ü hakkāniyet yapın ۞ her hak sâhibine haktan nasibini verin, bağyden, zulümden sakının {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ} çünkü Allah adalet yapanları sever. ۞ Ebû Hayyân'ın *Bahr*'da beyânına göre bu âyetteki فَاَصْلِحُوا، فَقَاتِلُوا... إلخ hitapları مَنْ لَهُ الْأَمْر olan velâyet sâhiplerinedir[3].[4] Bu mâna İbn Abbas'tan da rivayet edilmiştir.[5] Yani aynen vücûb, hükûmet adamlarına müteveccihtir. Zira bir kıtâle müdahale ile ıslah yapabilmek istitâ'ati sırf ferdî bir istitâ'at olarak mülâhaza edilemez, lâkin herhangi bir suretle ıslah ve kıtal şânından olanlar hakkında farz-ı kifâye olmak üzere ümmetin mecmû'una hitap olması يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا nidâsının zâhirine daha muvâfıktır. Onun için bağy tahakkuk edince ona karşı ulü'l-emre yardım cihadda olduğu gibi umûma teveccüh eden bir vecîbe olur. Nitekim Hâkim[6] ve Beyhakī'nin rivayetlerine göre Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâ Hazretleri "ben şu fi'e-i bâğiyeye kıtal etmediğimden dolayı işbu وَاِنْ طَٓائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا âyetinden nefsimde bulduğumu hiçbir şeyden bulmadım" demiştir.[7]

الفئة الباغية حرم قتالهم. الثالث: هذا القتال لدفع الصائل، فيندرج فيه وذلك لأنه لما كانت الفيئة من إحداهما، فإن حصلت من الأخرى لا يوجد البغي الذي لأجله حل القتال.

1 H: "o vakit de beynlerini adalet ile sulh edin"; F: "o vakit de adalet ile sulh edin".

2 B: "takyîd".

3 B: "sâhiplerinindir".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 516:

والأمر في «فأصلحوا» و«قاتلوا» هو لمن له الأمر من الملوك وولاتهم.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 292-293:

عن ابن عباس، قوله «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فأصلحوا بينهما فإن بغت إحداهما على الأخرى فقاتلوا التي تبغي حتى تفيء إلى أمر الله» فإن الله سبحانه أمر النبي صلى الله عليه وسلم والمؤمنين إذا اقتتلت طائفتان من المؤمنين أن يدعوهم إلى حكم الله، وينصف بعضهم من بعض، فإن أجابوا حكم فيهم بكتاب الله، حتى ينصف المظلوم من الظالم، فمن أبى منهم أن يجيب فهو باغ، فحق على إمام المؤمنين أن يجاهدهم ويقاتلهم، حتى يفيئوا إلى أمر الله، ويقروا بحكم الله.

6 B: "Hakîm".

7 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 502; Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VIII, 298:

عن الزهري، قال: أخبرني حمزة بن عبد الله بن عمر، أنه بينا هو جالس مع عبد الله بن عمر جاءه رجل من أهل العراق فقال: يا أبا عبد الرحمن إني والله

Buğāt hakkında kütüb-i fıkhiyede bahs-i mahsus vardır. اَقْسِطُوا emri gibi şu da bütün mü'minlere umûm ifade eder: {اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ} Bütün mü'minler sırf kardeştirler. ❁ Zira hepsi ebedî hayâta sebep olan iman esasında birleşir din kardeşidirler. {فَاَصْلِحُوا بَيْنَ اَخَوَيْكُمْ} Onun için iki kardeşiniz arasını düzeltin ❁ gerek iki ferd, gerek iki mü'min cemaat bozuştuklarında hemen aralarını bulup barıştırın, dinde kardeşliğin îcâbı budur. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} Ve Allah'a korunun ❁ yani bu ıslah ve uhuvvet takvâ cümlesindendir. Bozuşmaktan korunun, mü'minlerin kendi aralarında sulh u salâh [4465] bulunmazsa, uhuvvetleri kuvvetli olmazsa küffâra karşı mücahede edemezler, Allah'ın azâbından iyi korunamazlar. Onun için Allah'tan korkun bozuşmayın, bozuşursanız barışmaktan, barıştırmaktan kaçınmayın, her işinizde takvâ yolunu tutun {لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ} ki rahmete erdirilesiniz.

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسٰٓى اَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَلَا نِسَٓاءٌ مِنْ نِسَٓاءٍ عَسٰٓى اَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّۚ وَلَا تَلْمِزُٓوا اَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْاَلْقَابِۜ بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْا۪يمَانِۚ وَمَنْ لَمْ يَتُبْ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿١١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثٖيرًا مِنَ الظَّنِّۘ اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ وَلَا تَجَسَّسُوا وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضًاۜ اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ اَخٖيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ تَوَّابٌ رَحٖيمٌ ﴿١٢﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَٓائِلَ لِتَعَارَفُواۜ اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ عَلٖيمٌ خَبٖيرٌ ﴿١٣﴾ قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّاۜ قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْا۪يمَانُ فٖي قُلُوبِكُمْۜ وَاِنْ تُطٖيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ لَا يَلِتْكُمْ مِنْ اَعْمَالِكُمْ شَيْـًٔاۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٤﴾ اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا وَجَاهَدُوا بِاَمْوَالِهِمْ

لقد خرجت أن أتسمت بسمتك، وأقتدي بك في أمر فرقة الناس، وأعتزل الشر ما استطعت، وأن أقرأ آية من كتاب الله محكمة، قد أخذت بقلبي، فأخبرني عنها، أرأيت قول الله عز وجل: «وإن طائفتان من المؤمنين اقتتلوا فأصلحوا بينهما فإن بغت إحداهما على الأخرى فقاتلوا التي تبغي حتى تفيء إلى أمر الله فإن فاءت فأصلحوا بينهما بالعدل وأقسطوا إن الله يحب المقسطين» أخبرني عن هذه الآية. فقال عبد الله بن عمر: «ما لك ولذلك انصرف عني». فقام الرجل فانطلق حتى إذا توارينا سواده أقبل إلينا عبد الله بن عمر فقال: ما وجدت في نفسي في شيء من أمر هذه الآية إلا ما وجدت في نفسي أني لم أقاتل هذه الفئة الباغية كما أمرني الله تعالى.

وَاَنْفُسِهِمْ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ اُولٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ ﴿١٥﴾ قُلْ اَتُعَلِّمُونَ اللّٰهَ بِدٖينِكُمْ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا
فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ ﴿١٦﴾ يَمُنُّونَ عَلَيْكَ اَنْ اَسْلَمُوا قُلْ لَا
تَمُنُّوا عَلَيَّ اِسْلَامَكُمْ بَلِ اللّٰهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ اَنْ هَدٰيكُمْ لِلْاٖيمَانِ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿١٧﴾ اِنَّ
اللّٰهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاللّٰهُ بَصٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٨﴾

[4466] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Alay etmesin bir kavim bir kavim ile,[1] belki kendilerinden daha hayırlı olurlar; ne de birtakım kadınlar diğer kadınlarla,[2] belki onlardan daha hayırlı olurlar. Hem kendilerinizi ayıplamayın ve kötü lakaplarla atışmayın, imandan sonra fâsıklık ne kötü isimdir. Her kim de tevbe etmezse artık onlar kendilerine zulmedenlerdir (11). Ey o bütün iman edenler! Zannın birçoğundan çekinin, çünkü [4467] *zannın bazısı vebaldir. Tecessüs de etmeyin, bazınız bazınızı gıybet de etmesin; hiç arzu eder mi ki biriniz kardeşinin ölü hâlinde etini yesin? Demek tiksindiniz! O hâlde Allah'a korunun, çünkü Allah Tevvâb'dır, Rahîm'dir (12). Ey o bütün insanlar! Biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık, hem de sizi şa'b şa'b, kabile kabile yaptık ki tanışasınız. Haberiniz olsun ki Allah yanında ekreminiz en takvâlınızdır, her hâlde Allah Alîm'dir, Habîr'dir (13). A'râbîler "iman ettik" dediler, de ki: "Siz henüz iman etmediniz, velâkin henüz iman kalblerinizin içine girmemiş olduğu hâlde 'islâma girdik' deyin ve eğer Allah'a ve Resûlüne itaat ederseniz size amellerinizden hiçbir şey eksiklemez[3], çünkü Allah Gafûr, Rahîm'dir" (14). Mü'minler ancak o kimselerdir ki Allah'a ve Resûlüne iman ettikten sonra şüpheye düşmeyip Allah yolunda mallarıyla, canlarıyla mücahede etmektedirler; işte onlardır ki sâdıklardır (15). De ki: "Siz Allah'a dindarlığınızı mı öğretiyorsunuz,*

---

1 H ve F: "Bir kavim bir kavim ile alay etmesin".
2 H ve F: "birtakım kadınlar da diğer kadınlarla".
3 B: "eksilmez".

hâlbuki Allah göklerdekini ve yerdekini bilir ve Allah her şeye alîmdir" (16). İslâm'a girdiklerini senin başına kakıyorlar, de ki "İslâmınızı benim başıma kakmayın, belki sizi imana hidâyet buyurduğundan dolayı Allah sizin başınıza kakar, eğer sâdıksanız" (17). [1]Göklerin, yerin gaybını Allah bilir ve Allah görür[2] her ne yaparsanız (18).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ} ❁ Mü'minler arasında ıslah ve ittikā emrolunduktan sonra o uhuvvet ve salâhı haleldâr edebilecek câhilliklerden sakındırmak ve mü'minler arasında ıslah[3] ve ittikā hissini en yüksek bir samimiyet ile tatbik ettirerek mütekābil hürmet telkin eylemek ve bu suretle İslâm'ın daha birçok kavimlere yayılıp inkişaf edeceğine işaret ile o geniş uhuvveti tarsin edecek tehzîbe yükseltmek üzere bu iki âyet ümmete ta'lîm-i edeb ile huzur ve gıyabda ahlâkī bir irşaddır. Nüzûlü hakkında birkaç sebep zikrolunmuştur. Dahhâk'ten rivayet olunduğuna göre Benî Temîm'den bir kavim; Bilâl-i Habeşî, Habbâb, Ammâr, Suheyb, Ebû Zer, Sâlim mevlâ [4468] Huzeyfe gibi zevât ile istihzâ etmişlerdi.[4] Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan: Zeyneb binti Huzeyme el-Hilâliyye'yi kısalığından dolayı eğlenmişti.[5] Kezâlik Hazret-i Âişe ile Hazret-i Hafsa, Ümmü Seleme Hazretleri'ni kısa diye konuşmuşlardı.[6] İbn Abbas'tan: Hazret-i Safiyye binti Huyey Resûlullah'a gelmiş, "kadınlar bana 'ey Yahudî kızı Yahudî!' diye söz atıyorlar" demiş, Resûlullah da: "'Babam Hârûn, amcam

---

1 H +"Çünkü".
2 B: "Gafûr".
3 F, M ve B: "salâh".
4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 375. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3304:
وقال الضحاك: نزلت في وفد تميم –الذين ذكرناهم في صدر السورة– استهزؤوا بفقراء أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم، مثل عمار وخباب وبلال وصهيب وسلمان وسالم مولى أبي حذيفة رضي الله عنهم، لما رأوا من رثاثة حالهم، فأنزل الله عز وجل في الذين آمنوا منهم: «يَاأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ».
5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 517; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303:
وعن عائشة، أنها كانت تسخر من زينب بنت خزيمة الهلالية، وكانت قصيرة.
6 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 409. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 327; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303:
نزلت في امرأتين من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم سخرتا من أم سلمة وذلك أنها ربطت حقويها بسبنية –وهي ثوب أبيض– وسدلت طرفها خلفها فكانت تجره، فقالت عائشة لحفصة: انظري إلى ما تجر خلفها كأنه لسان كلب! فهذا كان سخريتها.
وقال أنس: نزلت في نساء النبي صلى الله عليه وسلم، عيرن أم سلمة بالقصر.

Mûsâ, zevcim de Muhammed' niye demedin?" buyurmuştu.[1] Şu da rivayet olunmuştur ki: Sâbit b. Kays, kulağında biraz ağırlık vardı, Resûlullah'ın meclisine geldiği vakit işitsin diye yer açarlardı. Bir gün gelmiş, "açılın" diye diye Resûlullah'ın yanına kadar varmıştı. Bir zâta "çekil" dedi, o aldırmadı; "bu kim?" dedi, o zât da "ben filânım" dedi, o "hayır, sen filân kadının oğlusun" diye câhiliyede ta'yîb olunduğu bir vâlide söyledi. Adamcağız mahcup oldu, bu âyet nâzil olunca Sâbit "bundan sonra kimseye karşı haseb ile de iftihar etmem" dedi.[2] Bir de Ebû Cehil'in oğlu İkrime Müslüman olmuştu, bazı kimseler ona "bu, bu[3] ümmetin Firavununun oğlu" demişlerdi; gücüne gelmiş[4], Resûlullah'a şikayet eylemişti,[5] işte bu âyet bu sebeplerle[6] nâzil oldu. Kurtubî demiştir ki: "'Suhriyet' istihkar ve istihânet ve gülünecek vechile ayıp ve noksana tenbihtir. Bazı[7] fiilini veya kavlini hikâye ve[8] işaret veya îmâ ile yahut lakırdısına veya işine veya herhangi bir kusuruna veya suratına gülmek ile de olur."[9] Diğer bir târife göre bir şahsı huzûrunda gülünecek vechile

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 376. Krş. İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* VIII, 127; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 135; Tirmizî, Menâkıb, 63/3892; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 517:

وروى عكرمة عن ابن عباس رضي الله عنهما، أنَّ صفية بنت حيي بن أخطب رضي الله عنها، أتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: إنَّ النساء يعيرنني، ويقلن: يا يهودية بنت يهوديَّين، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «هلا قلت: إنَّ أبي هارون وإنَّ عمي موسى وإنَّ زوجي محمد» فأنزل الله عز وجل هذِه الآية.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 305. Krş. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 72; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 374:

روي أن الآية نزلت في ثابت بن قيس وكان به وقر فكانوا يوسعون له في مجلس رسول الله صلّى الله عليه وسلّم ليسمع فأتى يوما وهو يقول: «تفسحوا» حتى انتهى إلى رسول الله عليه الصلاة والسلام فقال لرجل: «تنح» فلم يفعل فقال: من هذا؟ فقال الرجل: أنا فلان فقال: بل أنت ابن فلانة يريد أما كان يعير بها في الجاهلية فخجل الرجل فنزلت. فقال ثابت: لا أفخر على أحد في الحسب بعدها أبدا.

3 B -"bu".

4 B: "gitmiş".

5 Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye,* Câmi'atü'ş-Şârika, 1429/2008, XI, 7003; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 149; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303-304:

ويروى أن هذه الآية نزلت في عكرمة بن أبي جهل بن هشام قدم المدينة مسلماً فكان يمر بالمؤمنين فيقولون: هذا ابن فرعون هذه الأمة، فشكا ذلك إلى النبي صلى الله عليه وسلم فنهاهم أن يقولوا ذلك، ونزلت الآية عامة فيه وفي غيره.

6 F, M ve B: "sebeble".

7 H: "Bazen".

8 B: "veya".

9 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303. Krş. Gazzâlî, *İhyâ*, III, 131:

وقال القرطبي: السخرية الاستحقار والاستهانة والتنبيه على العيوب والنقائص بوجه يضحك منه وقد تكون بالمحاكاة بالفعل والقول أو الاشارة أو الإيماء أو الضحك على كلام المسخور منه إذا تخبط فيه أو غلط أو على صنعته أو قبح صورته.

Bu tarif Gazzâlî'ye âittir. Âlûsî Bakara sûresinin tefsirinde (I, 160) bu sözü Gazzâlî'ye izafe etmekle birlikte burada sehven Kurtubî'ye atfetmiştir. Kurtubî'de ise bu tarifin zikrine rastlayamadık.

kavlen veya fiilen tahkir etmektir.[1] *Kāmûs*'un tâbirince eğlenmektir.[2] Râzî burada murad olan mânaya göre bunu şöyle târif etmiştir: Mü'min kardeşine tâzim ve iclâl gözü ile bakmayıp derecesinden iskāt ederek iltifat eylememektir ki ihvânınızı hakir görmeyin, küçültmeyin demektir.[3] "Kavim" tâbiri aslında "kāim"in cem'i veya tesmiye bi'l-masdar kabîlinden olarak iş gören ve kendilerini müdafaaya kıyam edebilecek, yani dirişebilir erkek cemaatine denir, kavm-i [4469] Nûh ve kavm-i Fir'avn tâbirlerinde olduğu gibi. Kadınlara şümûlü, dolayısıyla ve bi't-teba'dır. Burada erkek ve kadına[4] ayrı ayrı ihtar olunmak üzere "kavim" ve "nisâ" diye tasrih olunmuştur. "Kavim" ve "nisâ"nın tenkîri nehiyde şüyû' ve ta'mîm ifade etmek içindir. Müfredin istiğrâkı daha şümullü olduğu hâlde "kavmün ve lâ nisâün[5]" diye cem'-i münekker getirilmesinde[6] de nükteler vardır. Bu evvelâ İslâm'ın sade fertlere değil, birçok kavimlere şüyû' ve intişar edeceğini bir ihtardır. Sâniyen suhriyet işinin muhatarası büyük olup ona tek başına bir erkek veya kadının ikdam etmeyeceğine işarettir. Sâlisen, alay eden veya maskaralık yapan kişinin yanında ekseriya gülüp eğlenecek ve o suretle ona arkadaş olacak kimselerin eksik olmayacağını ve bu yüzden vâhidin cemaate münkalib olarak işin büyüyebileceğini de iş'âr eyler. Hâsılı hiçbir mü'min kavim hiçbir mü'min kavim ile eğlenmesin, alay etmesin {عَسٰٓى اَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ} belki onlar kendilerinden daha hayırlı olurlar. ❁ Bu cümle, nehyin illetidir. Bundan dolayı فَعَسَى أَنْ يَكُونُوا gibi bir edat[7] ile vasl olunmak zâhir görünürken bir sual ve cevap tarzında takrir olunmak için istînâf hâlinde îrad olunmuştur. Yani bu nehyin sebebi sorulmak istenilirse her mü'min şöyle itikad etmelidir: Olabilir ki

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 303:

وقال بعض: هو ذكر الشخص بما يكره على وجه مضحك بحضرته، واختير أنه احتقاره قولا أو فعلا بحضرته على الوجه المذكور.

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 405; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 384.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 108:

فالسخرية هي أن لا ينظر الإنسان إلى أخيه بعين الإجلال ولا يلتفت إليه ويسقطه عن درجته، وحينئذ لا يذكر ما فيه من المعايب، وهذا كما قال بعض الناس تراهم إذا ذكر عندهم عدوهم يقولون هو دون أن يذكر، وأقل من أن يلتفت إليه، فقال لا تحقروا إخوانكم ولا تستصغروهم.

4 H: "kadın".

5 M ve B: "velânisün".

6 B: "getirilmemesinde".

7 B: "âdet".

eğlenilen, Allah yanında o eğlenenden daha hayırlı olsun, çünkü insanlar yalnız zâhir-i ahvâle muttali' olabilirler, iç yüzünde gizli cihetleri bilmezler, Allah yanında tartı tutacak olan ise vicdanların ihlâsı, kalblerin takvâsıdır. İnsanın ilmi ise onun Allah yanındaki tartısını tartmaya, iki kalbin uhrevî tecelliyâtını[1] ölçmeye kâfi değildir. Onun için kimse zâhir-i hâle bakıp da gözünün kestiğini horlamaya, eğlenmeye cür'et etmesin, eğer Allah indinde muvakkar, muhterem olan bir şahsı tahkir etmiş bulunursa nefsine ne büyük zulmetmiş olur. Kezâlik {وَلَا نِسَٓاءٌ مِنْ نِسَٓاءٍ عَسٰى... إلخ} [4470] {وَلَا تَلْمِزُٓوا اَنْفُسَكُمْ} ve kendilerinize[2] lemz etmeyin ❁ ayıp sürmeyin.

"**Lemz**" dil[3] ile ta'n etmek, ayıplamak, zemm ü kadh etmek. Burada iki mâna vardır ki ikisi de sahihtir; birisi mü'minler hepsi bir nefis gibi olduklarından bir mü'mini ayıplayan kendi nefsini ayıplamış gibi olur. Birisi de ayıplanacak şey yapan kendi nefsini ayıplamış olur. Evvelkine göre mâna: Mü'minleri ayıplamayın, zemm ü kadh etmeyin ki kendi nefsinizi ayıplamış olursunuz. İkinciye göre mâna: Bir mü'min ile eğlenmek[4] gibi ayıplanacak, kendinize leke olacak şeyler yapmayın ki kendinizi ayıplamış, lekelemiş olmayasınız[5] demektir. Birinci mâna uhuvvet nokta-i nazarından daha samimi, ikinci mâna izzet-i nefs haysiyetinden daha nezihtir.

{وَلَا تَنَابَزُوا بِالْاَلْقَابِ} Lakaplarla da atışmayın ❁ yani birbirinize zemmi andıran kötü lakab takarak da çağırışmayın[6].

"**Lakab**" medhi veya zemmi iş'âr eden isim veya sıfattır[7]. Zemmi iş'âr eden lakablar çirkin lakablardır.

"**Nebz**" örfte kötü lakab takmak mânasına olduğu için burada nehyolunan elkāb kötü lakablardır. Yoksa muhatabın hâliyle mütenâsib

---

1 F, M ve B: "temâyülâtını".
2 B: "kendinize".
3 F: "din".
4 F, M ve B: "Bir mü'mini eğlenmek".
5 B: "olursunuz".
6 B: "çağırmayın".
7 F, M ve B: "vasıftır".

olarak medh ü ihtirâmı ifade eden güzel lakablarla yâd etmek menhî değildir. *Keşşâf*'ta der ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir مِنْ حَقِّ الْمُؤْمِنِ عَلَى أَخِيهِ أَنْ يُسَمِّيَهُ بِأَحَبِّ أَسْمَائِهِ 'mü'minin mü'min kardeşi üzerindeki hakkından birisi de onu en sevdiği ismiyle çağırmasıdır.'[1] Onun için künye koymak sünnetten ve âdâb-ı haseneden olmuştur. Hazret-i Ömer radıyallâhu anh 'künyeleri işâ'a edin, çünkü münebbihtir' demiştir. Fi'l-hakīka Hazret-i Ebû Bekir 'Atîk' ve 'Sıddîk', Hazret-i Ömer 'Fâruk', Hazret-i Hamza 'Esedullah', Hâlid b. Velîd 'Seyfullah' lakablarıyla telkib olunmuşlardır. Ve meşâhîrin [4471] çoğu hep lakablarıyla yâd olunmuşlardır. Hem böyle güzel lakablar gerek Arabın ve gerek sâir ümmetlerin hemen hemen hepsinde cereyan edegelmiştir."[2] Fakat mü'mini gücendirmesi ve ayıplaması melhuz olan lakablarla çağırmak, çağırışmak[3] mü'minler arasında yapılmamalıdır. {بِئْسَ الِاسْمُ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْاِيمَانِ} İmandan sonra fâsıklık ne fena isim! ❁ Yani imandan sonra bu menhiyyâtı, o suhriyeti, o[4] lemzi veya nebzi yapanlar fısk yapmış ve mûcebince kendilerine fâsıklığı revâ görmüş olurlar. Hâlbuki imandan sonra fâsıklık veya fısk ile anılmak ne fena bir yâd, ne çirkin bir addır. Binâen'aleyh bir mü'min bunu ne kendine ne de ihvânına revâ görmemelidir. {وَمَنْ لَمْ يَتُبْ} Ve her kim -bu[5] nehyolunan şeyleri yapar da- tevbe etmezse {فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} işte onlar zâlimlerdir. ❁ Tâat yerine isyânı koyarak zulmetmiş, hem imandan sonra fısk adını takınarak ve kendini azâba mâruz kılıp nefsine yazık eylemiş kimselerdir.

---

1 Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 285:

حدثني جدي حنظلة بن حذيم قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم يعجبه أن يدعى الرجل بأحب أسمائه إليه، وأحب كناه.

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* IX, 141; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 485. Bu söz Hz. Ömer'e de izafe edilmektedir. Bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* s. 119; İbn Vehb, *el-Câmi',* s. 325; İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk,* s. 100:

عن شيبة الحجبي عن عمه عثمان بن طلحة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: ثلاث يُصَفِّينَ لك ود أخيك: تسلم عليه إذا لقيته، وتوسع له في المجلس، وتدعوه بأحب أسمائه إليه.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 369-370:

روي عن النبي صلى الله عليه وسلم: «من حق المؤمن على أخيه أن يسميه بأحب أسمائه إليه» ولهذا كانت التكنية من السنة والأدب الحسن. قال عمر رضى الله عنه: «أشيعوا الكنى فإنها منبهة». ولقد لقب أبو بكر ب»العتيق» و»الصدّيق»، وعمر ب»الفاروق»، وحمزة ب»أسد الله»، وخالد ب»سيف الله». وقلّ من المشاهير في الجاهلية والإسلام من ليس له لقب، ولم تزل هذه الألقاب الحسنة في الأمم كلها من العرب والعجم تجرى في مخاطباتهم ومكاتباتهم من غير نكير.

3 B -"çağrışmak".

4 F, M ve B: "veya".

5 F, M ve B: "şu".

Nîsâbûrî *Garâibu'l-Kur'ân*'da der ki: "Zira nehyolunan[1] şeyde ısrar küfürdür, menhîyi me'mur gibi saymadır."[2]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler! {اجْتَنِبُوا كَث۪يراً مِنَ الظَّنِّ} Zannın birçoğundan ictinab edin ❁ uzak bulunun, beslemekten, yahut onunla amel etmekten sakının {اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ} çünkü zannın bazısı ağır günahtır.

"**İsm**" sonunda üzerine ukūbet terettüb eden günahtır. Çünkü zan, ihtimal üzere bir hüküm olduğundan bir kısmı hakka hiç isabet etmez, etmeyince de gayrın hakkı ta'alluk eden hususta o suretle aleyhine hüküm bühtan ve iftira ve binâen'aleyh bir vebal olur. Bâhusus zannın [4472] menşe'i mücerred umûr-ı nefsiye olduğu zaman hata daha büyük olur. Zannın bazısı ism ü vebal olunca da böyle bir vebal ve zarara düşmemek için ihtiyat etmek ve hangi nevi zandan olduğunu teemmül edebilmek üzere onun birçoğundan sakınmak lâzım gelir. Nehyolunan çirkinliklerden birçoğu da böyle zunûndan neş'et eder. Gerçi zannın hepsi ism ve günah değildir. Allah'a ve mü'minlere hüsn-i zan gibi vâcib olan zan da vardır. Nitekim Sûre-i Nûr'da لَوْلَٓا اِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِاَنْفُسِهِمْ خَيْراً [24/12] buyurulmuş ve hadîs-i kudsîde أَنَا عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِي بِي "Ben kulumun Bana[3] zannı yanındayımdır"[4] diye vârid olmuştur. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: لَا يَمُوتَنَّ أَحَدُكُمْ إِلَّا وَهُوَ يُحْسِنُ الظَّنَّ بِاللهِ "her biriniz Allah'a hüsn-i zan ederek ölsün"[5] ve buyurmuştur ki: حُسْنُ الظَّنِّ مِنَ الْإِيمَانِ "hüsn-i zan imandandır.[6] Ameliyyâtta kat'[7] bulunmayan husûsâtta zannî delil ile amelin vâcib olduğu mevâki' de vardır. Sonra maîşete müte'allik husûsâtta olduğu gibi mubah olan zanlar da vardır. Lâkin zannın bir kısmı da haramdır. Yakīn vâcib olan ilahiyyâtta

---

1 H: "menhî olan".

2 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 166:

«ومن لم يتب» عما نهي عنه «فأولئك هم الظالمون» لأن الإصرار على المنهي كفر إذ جعل المنهي كالمأمور فوضع الشيء في غير موضعه.

3 B -"Bana".

4 Buhârî, Tevhîd, 15; Müslim, Zikr, 2.

5 Müslim, Cennet, 82.

6 Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr,* II, 1123; Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân,* VI, 166:

الظن على أربعة أوجه: مأمور به ومحظور ومندوب إليه، ومباح. أما المأمور به: فحسن الظن بالله، وهو قوله عليه السلام: إن حسن الظن من الإيمان.

7 B: "kat'î".

ve nübüvvâtta zan haram olduğu gibi Allah'a ve ehl-i salâha sû-i zan da haramdır. Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur: إِنَّ اللهَ حَرَّمَ مِنَ الْمُسْلِمِ دَمَهُ وَعِرْضَهُ وَأَنْ يُظَنَّ بِهِ ظَنُّ السُّوءِ "Allah teâlâ müslimden kanını ve ırzını ve kendisine sû-i zan edilmesini haram kılmıştır."[1] İşte bu âyet de bu siyakta vârid olmuştur. Ve hepsinin değil, bazı zannın ism olduğu tasrih buyurulmuştur. Burada ma'rife olarak كَثِيرَ الظَّنِّ denilmeyip de nekre ile mübhem olarak كَثِيرًا مِنَ الظَّنِّ buyurulmasının[2] nüktesinde[3] de *Keşşâf* gibi ehl-i me'ânî olan müfessirîn diyorlar ki: Bunun nekre gelmesi ba'ziyet mânasını ifade etmek ve zanların içinde tebyin ve tâyin olunmaksızın[4] ale'l-ıtlâk ictinâbı vâcib olanlar bulunduğunu iş'âr eylemek içindir ki herkes hak ve bâtılı açık emâresiyle seçmeden ve iyi nazar ve teemmül etmeden zanna cür'et etmesin, Allah'tan korksun. Eğer ma'rife getirilse idi zandan ictinâb emri [4473] az bir zanna[5] değil, çok olan zanna menût imiş ve ictinâbı lâzım gelen zan çoklukla muttasıf olan zan olup az olan zanna ruhsat var imiş gibi telakkī olunabilirdi. İctinâbı vâcib olan zannı diğerlerinden[6] ayıracak olan mümeyyize gelince: Zâhirde bir sebebi ve sahih emâresi bulunmayan zan haramdır, ictinab lâzımdır. Binâen'aleyh mestur bir adama hüsn-i zan vâcib olmasa bile sû'-i zan da câiz olmaz. Lâkin fısk u fücur ile tanınan kimselere sû'-i zan haram olmaz.[7] Bununla beraber {وَلَا تَجَسَّسُوا} tecessüs de etmeyin ❁ yani mü'minlerin eksikliklerini bulacağız, açık delil ve emareler elde ederek zan veya yakīn husûle

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 372. İbn Mâce (Fiten, 2) rivayeti şu şekilde nakleder:
حدثنا عبد الله بن عمر، قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يطوف بالكعبة، ويقول: ما أطيبك وأطيب ريحك، ما أعظمك وأعظم حرمتك! والذي نفس محمد بيده، لحرمة المؤمن أعظم عند الله حرمة منك، ماله ودمه، وأن نظن به إلا خيرا.

2 H -"buyurulmasının".

3 B: "nüktesi".

4 F, M ve B: "olmaksızın".

5 B: "zamana".

6 F, M ve B: "diğerinden".

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 371-372:
والمأمور باجتنابه هو بعض الظن، وذلك البعض موصوف بالكثرة: ألا ترى إلى قوله «إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ»؟ فإن قلت: بَيِّنْ الفصل بيْن «كَثِيراً» حيث جاء نكرة وبينّه لو جاء معرفة. قلت: مجيئه نكرة يفيد معنى البعضية، وإنّ في الظنون ما يجب أن يجتنب من غير تبيين لذلك ولا تعيين، لئلا يجترئ أحد على ظنّ إلا بعد نظر وتأمّل، وتمييز بين حقه وباطله بأمارة بينة، مع استشعار للتقوى والحذر، ولو عرف لكان الأمر باجتناب الظنّ منوطا بما يكثر منه دون ما يقل، ووجب أن يكون كل ظنّ متصف بالكثرة مجتنبا، وما اتصف منه بالقلة مرخصا في تظننه. والذي يميز الظنون التي يجب اجتنابها عما سواها: أنّ كل ما لم تعرف له أمارة صحيحة وسبب ظاهر: كان حراما واجب الاجتناب، وذلك إذا كان المظنون به ممن شوهد منه الستر والصلاح، وأونست منه الأمانة في الظاهر، فظنّ الفساد والخيانة به محرّم، بخلاف من اشتهره الناس بتعاطى الريب والمجاهرة بالخبائث.

getireceğiz diye casus gibi inceden inceye yoklayıp araştırmayın da zâhir olanı tutun, Allah'ın örttüğünü örtün.

"**Tecessüs**", "cess"ten tefe"uldür. "Cess" aslında hastalığı sağlığı anlamak için nabız yoklamaktır ki el ile yoklamak ve haber araştırmak mânalarına gelir. "Tecessüs" de bundan tekellüftür ki dikkat ve gayretle araştırmak demektir. Nitekim "casus" da bu maddedendir. Bir hadîs-i şerifte şöyle vârid olmuştur: لَا تَتَّبِعُوا عَوْرَاتِ الْمُسْلِمِينَ فَإِنَّ مَنْ تَتَبَّعَ عَوْرَاتِ الْمُسْلِمِينَ تَتَبَّعَ اللَّهُ عَوْرَتَهُ وَمَنْ تَتَبَّعَ اللَّهُ عَوْرَتَهُ يَفْضَحْهُ وَلَوْ فِي جَوْفِ بَيْتِهِ "müslimînin eksikliklerini, ayıplarını tetebbu' etmeyin. Zira her kim müslimînin ayıplarını tetebbu' ederse Allah teâlâ da onun ayıbını tâkip eder, nihâyet evinin içinde bile onu rezîl ü rüsva eyler".[1] Rivayet olunuyor ki Hazret-i Ömer radıyallâhu anh Medine'de geceleyin karakol gezerdi. Bir gece bir evde tegannî eden bir adamın sesini işitti, duvardan aştı içeri girdi, baktı ki yanında bir kadın bir de şarap var, "ey Allah'ın düşmanı" dedi, "sen masiyet yapacaksın da Allah seni muhakkak[2] setredecek mi sandın?" Adam, "sen de acele etme yâ emîre'l-mü'minîn!" dedi, "ben bir masiyet yaptım ise, sen üç hususta Allah'a masiyet yaptın. Allah teâlâ[3] وَلَا تَجَسَّسُوا buyurdu, sen tecessüs ettin, Allah teâlâ وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ اَبْوَابِهَا [el-Bakara 2/189] buyurdu, sen duvardan aştın, Allah [4474] celle şânuhû لَا تَدْخُلُوا بُيُوتاً غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتّٰى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلٰٓى اَهْلِهَا [en-Nûr 24/27] buyurdu, sen benim üzerime izinsiz girdin." Bunun üzerine Hazret-i Ömer, "nasıl, şimdi affedersem sizde bir hayır var mı?" -Yani sen de beni affeder[4], tevbe eyler misin?- dedi, o da "evet" dedi, bu suretle bıraktı çıktı.[5] {وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُمْ بَعْضاً} Ve bazınız bazınızı gıybet de etmesin.

---

1 Tirmizî, Birr, 85:
عن ابن عمر قال: صعد رسول الله صلى الله عليه وسلم المنبر فنادى بصوت رفيع فقال: يا معشر من أسلم بلسانه ولم يفض الإيمان إلى قلبه، لا تؤذوا المسلمين ولا تعيروهم ولا تتبعوا عوراتهم؛ فإنه من تتبع عورة أخيه المسلم تتبع الله عورته، ومن تتبع الله عورته يفضحه ولو في جوف رحله.

2 B: "muhakkak seni".

3 H: "sübhânehû".

4 F, M ve B: "afveyler".

5 Harâitî, *Mekârimü'l-ahlâk,* Kâhire: Dâru'l-Âfâk, 1419, s. 152:
عن ثور الكندي، أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه كان يعس بالمدينة من الليل، فسمع صوت رجل في بيت يتغنى، فتسور عليه، فوجد عنده امرأة، وعنده خمرا، فقال: يا عدو الله، أظننت أن الله يسترك وأنت على معصيته؟ فقال: وأنت يا أمير المؤمنين، لا تعجل علي، إن أكن عصيت الله واحدة، فقد عصيت الله في ثلاث، قال تعالى: «ولا تجسسوا» (الحجرات ١٢/٤٩) وقد تجسست، وقال الله عز وجل: «وليس البر بأن تأتوا البيوت من ظهورها» (البقرة ١٨٩/٢)، وقد تسورت علي، ودخلت علي من ظهر البيت بغير إذن، وقال الله عز وجل: «لا تدخلوا بيوتا غير بيوتكم حتى تستأنسوا وتسلموا على أهلها» (النور ٢٧/٢٤)، فقد دخلت بغير سلام. قال عمر رضي الله عنه: فهل عندك من خير إن عفوت عنك؟ قال: نعم، والله يا أمير المؤمنين، لئن عفوت عني لا أعود لمثلها أبدا، قال: فعفا عنه، وخرج وتركه.

"**Gıybet**", bir kimsenin gıyâbında hoşlanmayacağı bir şey söylemektir. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Bilir misiniz gıybet nedir?" "Allah ve Resûlü a'lem[1]" dediler. "Kardeşini hoşlanmayacağı bir şey ile anmandır" buyurdu. "Ya söylediğim kardeşimde varsa?" denildi, "eğer söylediğin onda varsa gıybet etmiş olursun, ve eğer söylediğin onda yoksa o vakit de[2] ona bühtan etmiş olursun" buyurdu ki bunu Müslim, Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve sâire[3] zikretmiştir.[4] Demek ki bundan evvelki âyette yüzüne karşı ayıplamak nehyedildiği gibi burada da gıybet nehyedilmiştir. Birgivî *Tarîkat-ı Muhammediye*'de bu hadisi naklettikten sonra der ki[5]: "Gıybet, dîn ü dünya ayıplarının zikrine şâmil olur. Lâkin bizim ulemâmıza göre muhatabın tanınması ve sebb tarîkiyle olması da şarttır. *Kādîhân Fetâvâsı*'nda 'bir adam kardeşinin mesâvîsini ihtimam suretiyle zikrederse o gıybet olmaz. Gıybet ancak gazab suretiyle sebb kasdederek zikrolunmaktır' diye mezkurdur. Binâen'aleyh münkeri tağyir için veya istiftâ için veya şerrinden tahzir için yahut topal demek gibi târif için olursa gıybet olmaz. Kezâlik fıskı, zulmü açıklar bir kimse olur da onun fıskını, zulmünü anarsa yine gıybet olmaz. Lâkin başka bir ayıbını zikrederse gıybet olur. İbn Şeyh, Enes radıyallâhu anh'tan: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki مَنْ أَلْقَى جِلْبَابَ الْحَيَاءِ فَلَا غِيْبَةَ لَهُ 'her kim hayâ örtüsünü atarsa artık onun gıybeti yoktur.'[6] İbn Ebi'd-Dünyâ, Behz[7] b. Hakîm'den, o babasından, o dedesinden: Hazret-i [4475] Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: أَتَرْعَوْنَ عَنْ ذِكْرِ الْفَاجِرِ؟ مَتَى يَعْرِفُهُ النَّاسُ؟ اذْكُرُوهُ[8] بِمَا فِيهِ يَحْذَرْهُ النَّاسُ 'fâciri nâs tanırken anmaktan korkacak mısınız? Onu onda olan ile

---

1 B: "a'lemdir".
2 F, M ve B -"de".
3 B +"de".
4 Müslim, Birr, 70:
عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أتدرون ما الغيبة؟» قالوا: الله ورسوله أعلم قال: «ذكرك أخاك بما يكره». قيل: أفرأيت إن كان في أخي ما أقول؟ قال: إن كان فيه ما تقول فقد اغتبته، وإن لم يكن فيه فقد بهته.
5 H -"der ki".
6 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk,* s. 42.
7 H ve F: "Behz".
8 B: "اذ ذكروه".

anın ki nâs sakınsın'[1].[2] Gazzâlî sebbi şart etmemiş ve ihtimâma iltifat eylememiş olduğu için daha çok daraltmıştır. Sonra gıybet üç nevidir. Evvelkisi gıybet edip de 'ben gıybet etmiyorum, onda olanı söylüyorum' demektir. Bu fakih Ebu'l-Leys'in *Tenbîh*'de dediği gibi kat'î haramı helâl saymak olduğu için küfürdür.[3] İkincisi gıybet edip gıybeti muğtâba bâliğ olmaktır; bu masiyettir, helâlleşmedikçe tevbe de tamam olmaz, çünkü ezâ eylemiş kul hakkı ta'alluk etmiştir. İbn Ebi'd-Dünyâ ve Taberânî'nin Câbir'den tahric eyledikleri şu hadîsin mahmili de budur: 'Gıybet zinadan eşeddir' buyurulmuş, 'nasıl olur?' denilmiş, Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuş ki: 'Recül zina eder[4] sonra tevbe eder Allah mağfiret buyurur. Gıybet eden ise sâhibi mağfiret etmedikçe mağfiret olunmaz.'[5] Üçüncüsü, sahibine bâliğ olmaz. Bu hem kendisine ve hem gıybet ettiği kimseye istiğfar ederek tevbe eylemekle[6] affolunabilir. Bazıları mutlaka istihlâle muhtaçtır demişler, bazıları da mutlaka tevbe ve istiğfar kâfidir demişlerdir."[7]

{اَيُحِبُّ[8] اَحَدُكُمْ اَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ اَخِيهِ مَيْتًا} Hiçbiriniz kardeşinin ölü olarak etini yemesini sever mi? ۞ Gıybetin tab'an ve aklen ve şer'an şenâ'atini ve çirkinliğini tasvirdir. Gıybet edilen kimse gāib olup söylenen söze şuuru bulunmamak ve o lahzada müdafaa edecek vaziyette olmamak hasebiyle, bir ölü hem de kardeş olan bir ölü ve o vaziyette onun kötülüğünü

---

1 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Zemmü'l-gıybeti ve'n-nemîmeti,* s. 27.

2 Şerhler bu iki hadîsin zayıf olduğunu söylemişlerdir. Âlûsî der ki: "اذْكُرُوا الْفَاجِرَ بِمَا فِيهِ يَحْذَرْهُ النَّاسُ hadîsi zayıftır. Ahmed münker demiş, Beyhakī لَيْسَ بِشَيْءٍ demiştir. Sahih olsa bile fücûrunu ilan eden fâcir hakkındadır" [XIII, 309] [Müellifin notu].

3 Ebu'l-Leys, *Tenbîhü'l-gāfilîn,* s. 167-168:

وروي عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «اذكروا الفاجر بما فيه لكي يحذره الناس» قال رضي الله تعالى عنه: الغيبة على أربعة أوجه: في وجه هي كفر، وفي وجه هي نفاق، وفي وجه هي معصية، والرابع مباح وهو مأجور، فأما الوجه الذي هو كفر فهو أن يغتاب المسلم، فيقال له لا تغتب فيقول ليس هذا غيبة وأنا صادق في ذلك. فقد استحل ما حرم الله تعالى، ومن استحل ما حرم الله تعالى صار كافرا نعوذ بالله.

4 Zina cebren olmayıp gayrın menkûhası da değil ise (şerh) [Müellifin notu].

5 İbn Ebî Hâtim, *el-'İlel,* V, 121-122:

عن جابر بن عبد الله، عن النبي أنه قال: إياكم والغيبة؛ فإن الغيبة أشد من الزنى، وإن الرجل قد يزني فيتوب الله عليه، وإن صاحب الغيبة لا يغفر له حتى يغفر له صاحبه.

6 B: "etmekle".

7 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* thk. Muhammed Rahmetullah en-Nedvî, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1432/2011, s. 362-365.

8 B: "ايحسب".

söyleyerek gıybet ile haysiyetine saldırmak bir ölünün etlerini parçalayıp yemek ve bâhusus [4476] o saldıranın zu'munca da fena ve binâen'aleyh kurtlu bir cîfe hâlinde bulunan o etleri hırs u iştihâ ile seve seve yemek kabîlinden bir canavarlık olmak üzere tasvir buyuruluyor ki ifadedeki müte'addid mübalağalar da dikkatten kaçmayacak[1] kadar bârizdir: Bir taraftan takrîre, bir taraftan da inkâra muhtemil olan istifham, son derece iğrenç bir şeye mahabbet ile alâka, fiili istiğrak ile ehade isnad, hem sade insan eti ile değil, kardeş eti yemekle, hem de sağ değil, ölü, cîfe hâlinde yemekle temsil olunuyor, ve insanın namus ve haysiyeti eti ve kanı gibi ve belki daha mühim olduğuna işaret buyuruluyor. Demek ki gıybet böyle sefil bir canavarlık, gıybet eden öyle alçak bir canavar mesabesindedir. Ve işte gıybetin târifinde ulemâ-yı Hanefiyyenin gösterdikleri gazab ve sebb tarîkiyle olması kaydı da bu temsîlin mazmûnundan müstefâd[2] olmaktadır. Çünkü etini yemek hissi düşmanlık ve gazab şi'ârıdır. Sâhib-i *Keşşâf* gibi Ebussuud ve daha bazıları istifhâmı takrîrî gibi göstermiş görünüyorlar.[3] Buna göre mâna şu olur: Biriniz kardeşinin ölü olarak etini yemeyi sevecek öyle mi? Lâkin biz Fahr-i Râzî'nin dediği gibi[4] inkârî olmasında ısrar etmek istiyoruz. Onun için şu mânayı gösteriyoruz: Hiçbiriniz kardeşinin ölü olarak etini yemeyi sever mi? Elbette sevmez değil mi? {فَكَرِهْتُمُوهُ} Demek ki ondan: O eti yemekten tiksindiniz ۞ çünkü fıtrat bundan tiksinmeyi iktizâ eder. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} öyle ise yapmayın ve Allah'a korunun. ۞ Burada vâv-ı atıf, bir ma'tûf-ı aleyhin hazfine delâlet eder, فَلَا تَفْعَلُوهُ وَاتَّقُوا الله demektir. Yani madem ki onu yemekten

---

1 B: "kaçırılmayacak".

2 F, M ve B: "müstebân".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 373:

وفيه مبالغات شتى: منها الاستفهام الذي معناه التقرير...

Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 644:

تمثيل وتصوير لِما يصدر عن المغتاب مِن حيث صدورُه عنه، ومِن حيث تعلّقُه بصاحبه على أفحَش وجه وأشنَعِه طبعًا وعقلًا وشرعًا مع مبالَغاتٍ مِن فنون شتَّى؛ الاستفهامُ التقريري...

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 111:

الفاء في قوله تعالى: «فكرهتموه» تقتضي وجود تعلق، فما ذلك؟ نقول فيه وجوه، أحدها: أن يكون ذلك تقدير جواب كلام، كأنه تعالى لما قال: «أيحب» قيل في جوابه ذلك وثانيها: أن يكون الاستفهام في قوله «أيحب» للإنكار كأنه قال: «لا يحب أحدكم أن يأكل لحم أخيه ميتا فكرهتموه»، إذا ولا يحتاج إلى إضمار.

tiksindiniz o hâlde gıybet[1] etmeyin de Allah'ın ictinab emrettiğinden sakınarak ve yaptıklarınıza nedâmetle tevbe ederek vikāyesine girin korunun {إِنَّ اللّٰهَ تَوَّابٌ رَحِيمٌ} çünkü Allah Rahîm bir[2] Tevvâb'dır ۞ tevbeyi kabulde ve rahmetini[3] ifâzada çok belîğdir.

[4477] "**Tevvâb**" ism-i şerîfi tevbesi pek çok mânasına mübalağalı ism-i fâil olup delâlet eylediği mübalağada üç vecih vardır: 1. Kendisine tevbe ve rücû' eden kulları çok demektir. 2. Öyle çok tevbe kabul eder ki tevbe ile her günahı affedebilir[4]. Hiçbir günahkârın tevbe ile affolunamayacak bir günahı farz olunamaz. Çünkü en büyük günah şirktir. Tevbe ve iman ile Allah onu da affeder; لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهِ [en-Nisâ 4/48, 116] tevbe etmeyenler hakkındadır. 3. Tevbeyi kabulde çok belîğdir. Öyle ki tevbe eden bir günahkârı hiç günah yapmamış gibi afv u rahmetiyle bahtiyar eder. Böyle tevbeyi kabul rahmeti eseri olduğu gibi gıybetten, kötü zandan, kötü ahlâktan nehyi de rahmeti eseridir. Rivayet olunur ki Selmân-ı Fârisî sahâbeden iki zâta hizmet eder, yemeklerini yapardı. Bir gün işinden uyuyakalmıştı, bunun üzerine bir katık istemek için onu Peygamber'e gönderdiler, Peygamber'in yemeğine de Üsâme bakıyordu, "benim[5] yanımda bir şey yok" dedi, Selman da gidip haber verdi. O iki zat aralarında Selman hakkında "[6]onu taşkın bir kuyuya göndersek suyu çekilir" demişlerdi, sonra bu iki zat Resûlullah'ın huzuruna vardıklarında Resûlullah[7] "niye ben sizin ağızlarınızda et yeşilliği görüyorum?" buyurdu, "et yemedik" dediler, "her hâlde siz gıybet etmişsiniz" buyurdu ki bu âyet nâzil olmuştu.[8]

---

1 F, M ve B: "gıybeti".
2 M ve B: "ve".
3 M: "rahmetin".
4 B: "tevbe edebilir".
5 F, M ve B -"benim".
6 F, M ve B +"biz".
7 B -"Resûlullah".
8 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VII, 645. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 328; Begavî, *Me'âli-mü't-Tenzîl,* VII, 344; İbn Kesîr, *Tefsîr,* VII, 383:
رُوِي أنَّ رجلين من الصحابة رضي الله عنهم بعثَا سلمانَ إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم يبغِي لهما إدَامًا، وكانَ أسامةُ على طعامِه عليهِ السلامُ فقالَ: «ما عندى شيءٌ»، فاخبرهما سلمانُ، فقالَا: «لو بعثنا سليمان إلى بئرِ سُمَيْحَةَ لَغارَ ماؤُها»، فلمَّا راحا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لهما: «مَا لي أَرَى خُضرةَ اللحم في أفواهِكُمَا»، فقالَا: «ما تناوَلْنا لحمًا»، فقال عليه السلامُ: «إنَّكُما قدِ اغتَبتما» فنزلت.

Bu suretle mü'minlerin uhuvveti ve mekârim-i ahlâk ile tehzibleri takrir olunduktan sonra hitap bütün insanlara ta'mîm olunarak buyuruluyor ki:

{يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ} Ey insanlar {اِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَاُنْثٰى} haberiniz olsun ki biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık ❁ Âdem ile Havvâ'dan yahut her birinizi bir ana ile bir babadan yarattık, yani bu cihetle hepiniz müsâvîsiniz, birbirinize karşı övünmeye veya şu kavim bu kavim diye tahkir etmeye hak yoktur. Bu haysiyetle bir insanlık uhuvveti vardır ki o bile öyle suhriyete ve birbirinin [4478] etini yercesine gıybete mâni' olmak lâzım gelir. {وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَٓائِلَ} Ve sizi şa'blar ve kabileler yaptık ki {لِتَعَارَفُوا} tanışasınız ❁ yani soylarınız, atalarınızla tefâhur için değil birbirinizi soyu sopu ile tanıyarak ona göre yardımlaşasınız.

"Şu'ûb" "şa'b"ın cem'i, "**kabâil**" "kabîle"nin cem'idir. Araplar, cemiyet taksîmâtını insan bedeninin hilkatini esas ittihaz ederek yapmışlardır. Şöyle ki: İnsanın kafatasını teşkil eden baş kemiklerinden her birine "kabîle" ve mecmû'una "kabâil" denir ve bu baş kemiklerinin birbirine kavuşup bitiştiği eke de "şa'b" ıtlak edilir. Bir babanın sulbünden müteşa''ib olan kesretli bir cemaate bundan me'huz olarak "kabîle" denildiği gibi, müte'addid kabileleri câmi' olan ve hey'et-i mecmû'ası bir asla mensup bulunan büyük cemiyete de "re's" ve "şa'b" tesmiye olunur. Bu suretle bir asla mensup olan cemiyetlerin hepsinin başı ve büyüğü olan cemiyet "şa'b"dır ki kabileleri ihtivâ eyler. Kabile "amâre"leri ihtivâ eyler ki sadır, yani göğüs mesâbesindedir. "Amâre" batınları ihtivâ eyler ki Türkçemizde "göbek" tâbirine benzer. Batın fahzları ihtivâ eder, fahz da fasîleleri ihtivâ eyler, mecmû'u altı tabaka eder. Bazıları fasîleden sonra yedinci olarak da[1] aşîreti saymışlardır. Meselâ: Huzeyme bir şa'b, Kinâne bir kabile, Kureyş bir amâre, Kusay bir batn, Hâşim bir fahz, Abbas bir fasîledir. Ma'amâfîh bazı müfessirîn burada "kabâil" Arap batınlarına, "şu'ûb" da Acem, yani Arabın gayrı akvâm batınlarına işaret olduğunu

1 F, M ve B -"da".

söylemişlerdir. Hâsılı bir erkekle bir dişiden yaratılıp da böyle[1] şu'ûb ve kabâile ayrılış darılıp darılıp dağılmak ve dövüşmek, söğüşmek için değil, tanışıp yardımlaşarak sevişmek ve güzel ahlâkları tatbik ederek daha büyük, daha güzel cemiyetler husûle getirip korunmak içindir. {اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ} Zira muhakkak ki Allah [4479] indinde en itibarlınız en takvâlınızdır. ❁ Nefislerin kemâlâtının ve şahısların merâtib ve derecâtının bütün medârı takvâdır. Şu, bu zâtın nesebinden veya fülân kavmin soyundan olmak değildir. فَاِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ فَلَٓا اَنْسَابَ بَيْنَهُمْ'dur [el-Mü'minûn 23/101]. Allah yanında yüksek derecelere nâil olmak isteyenler takvâya sarılmalıdırlar.

"**Etkā**" "takvâ"dan ism-i tafdîldir. Yukarılarda da geçtiği üzere "takvâ" lügatta "vikāye"dendir. "Vikāye" fart-ı sıyânet, yani gayet iyi korunup sakınmaktır. Aslı "vakyâ"dır[2]. Vâv'ı "tüklân" ve "tücah" gibi tâ'ya, yâ'sı da "bakvâ" gibi vâv'a kalbedilmiştir ki nefsi korkulacak şeylerden vikāyeye koyup korumak, ta'bîr-i âharla sipere girip korunmak demektir. Lügatta hakikati budur. Sonra bazen korkuya takvâ ve takvâya korku tâbir olunur. Şeriatta iki mânada kullanılır: Birisi geniş olan âm mânasıdır ki sonunda âhirette muzır olandan sakınıp korunmak demektir. Bunun ziyadeyi ve noksanı kabul eden geniş bir sahası[3] vardır ki en aşağısı cehennemde muhalled kılan şirkten sakınmaktır. En yükseği de sırrını Hak'tan işgal edebilecek her husustan temiz tutarak tenezzüh ve[4] bütün mevcûdiyetiyle Hakk'a tebettüldür, bütün mânasıyla Allah'ın vikāyesine duhûldür ki اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهٖ [Âl-i İmrân 3/102] kavlinde murad olan hakīkī takvâ budur. Bir de şer'de müte'âref olan hâs mânası vardır ki mutlak olarak takvâ denildiği ve karîne bulunmadığı zaman murad bu olur: Nefsi ukūbete müstahik kılacak gerek fiil ve gerek terk herhangi bir günahtan korumaktır. اَلَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ اِلَّا اللَّمَمَ [en-Necm 53/32][5] mûcebince bunda kebâirden ictinab bi'l-ittifak

1 F, M ve B -"böyle".
2 B: "'vikâye'dir".
3 B: "mânası".
4 M ve B -"tenezzüh ve".
5 "Onlar ki günahın büyüklerinden; vebalden, fuhşiyâttan kaçınırlar, ancak ufak tefek kusur başka…"

lâzımdır. Sağāirden ictinab hakkında söz edilmiştir. Tirmizî ve sâirenin rivayet ettiği bir hadîs-i şerifte: لَا يَبْلُغُ الْعَبْدُ أَنْ يَكُونَ مِنْ الْمُتَّقِينَ حَتَّى يَدَعَ مَا لَا بَأْسَ بِهِ حَذَرًا عَمَّا بِهِ بَأْسٌ "kul be's olan şeyden sakınmak için lâ-be'se bih olanı terk etmedikçe müttakīlerden olmaz"[1] buyurulmuş olması hasebiyle haram şüphesi bulunan helâllerden, yani kerâhet-i tahrîmiye ile mekruh olanlardan dahi ictinab lâzımdır.

[4480] Râgıb der ki: "Şer'in te'ârüfünde 'takvâ' nefsi ismden hıfzetmektir, bu ise haramı terk ile olur, bu da mubâhâtı terk ile tamam olur. Çünkü rivayet olunan الْحَلَالُ بيِّنٌ وَالْحَرَامُ بيِّنٌ وَبيْنَهُمَا مُشْتَبِهَاتٌ hadîsi[2] mûcebince korunun kenarında otlayan, içine düşebilir."[3] Buhârî, Müslim ve sâirede tahric olunduğu üzere Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Helâl belli, haram da bellidir, yani şer'an beyan olunmuştur. Fakat bu ikisi arasında ikisine de benzeyebilen şüpheli şeyler vardır ki nâsın çoğu onları bilmez, binâen'aleyh şübühâttan korunan kimse dinini ve ırzını temiz tutmuş olur. Şübühâta düşen ise harama da düşer, nitekim koru kenarında güden çobanın koruya düşmesi pek melhuzdur. Haberiniz olsun ki her melikin bir korusu vardır, Allah'ın korusu da mehârimidir. Haberiniz olsun ki cesedde bir et parçası vardır, o iyi olursa cesedin hepsi iyi olur. O bozuk olursa cesedin hepsi bozuk olur. Biliniz ki o kalbdir."[4] Birgivî bu hadîsi naklettikten sonra der ki: "Lügavî mâna şer'de mümkin olduğu kadar mer'îdir. Fart-ı sıyânet mânası ise sağāir ve şübühâttan dahi korunmayı iktizâ eder. Lâkin bu zamanda[5] şübühâtın hepsinden ihtiraz mümkin değildir. Onun için harama karîb

---

1 İbn Mâce, Zühd, 24; Tirmizî, Kıyamet, 16:
قال النبي صلى الله عليه وسلم: لا يبلغ العبد أن يكون من المتقين حتى يدع ما لا بأس به حذرا لما به البأس.

2 Buhârî, Büyû', 2.

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 881:
وصار التقوى في تعارف الشرع حفظ النفس عما يؤثم، وذلك بترك المحظور، ويتم ذلك بترك بعض المباحات لما روي: الحلال بين والحرام بين ومن رتع حول الحمى فحقيق أن يقع فيه.

4 Buhârî, Îmân, 37; Büyû', 2:
سمعت النعمان بن بشير يقول: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: الحلال بين، والحرام بين، وبينهما مشبهات لا يعلمها كثير من الناس، فمن اتقى المشبها استبرأ لدينه وعرضه، ومن وقع في الشبهات، كراع يرعى حول الحمى أوشك أن يواقعه، ألا وإن لكل ملك حمى، ألا وإن حمى الله في أرضه محارمه، ألا وإن في الجسد مضغة، إذا صلحت صلح الجسد كله، وإذا فسدت فسد الجسد كله، ألا وهي القلب.

5 B -"şübühâttan dahi korunmayı iktizâ eder. Lâkin bu zamanda".

olan şüphelerden mâʻadâsı hâriç olur. Çünkü tâat bi'kaderi't-tâkadır. O hâlde takvânın tahakkukunda her bir haramdan bir de kerâhet-i tahrîmiye ile mekruh olanlardan ictinab lüzûmu taʻayyün eder."[1] Bu îzahta takvânın yukarılarda zikredilmiş olan üç mertebesine de işaret edilmiş oldu, bunlar gösteriyor ki takvâlı olabilmek için korunulması lâzım gelen günahları, tehlikeleri bilmek lâzım gelecek, ilim olmadan takvâ olamayacaktır. Bu ise اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [Fâtır 35/28] mazmûnuna işaret olur. Bu cihetle takvâ lâzımı olan havf ü haşyet ile tefsir edilecek olursa en takvâlı demek Allah'tan en çok korkan mânasını da ifade eder. Bu suretle bu âyet, yani bu âyette işbu اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ düstûru bu sûrenin bir gayesi [4481] olarak mülâhaza olunmak iktizâ edecektir. Başta وَاتَّقُوا اللّٰهَ ve اُولٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ امْتَحَنَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ لِلتَّقْوٰى buyurulması da bunu anlatır. Bir hadîs-i şerifte buyurulmuştur ki: مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَكُونَ أَكْرَمَ النَّاسِ فَلْيَتَّقِ اللَّهَ "Her kimi nâsın en mükerremi olmak mesrur ederse Allah'a takvâlı olsun"[2], diğer bir hadîs-i şerifte de Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur: "Ey nâs! İnsanlar iki adamdan ibarettir: Biri mü'min, takī, Allah yanında kerîm; biri de fâcir, şakī, Allah yanında hakir."[3] İbn Abbas'tan da şöyle mervîdir: "Dünyanın keremi[4] zenginlik, âhiretin keremi[5] takvâdır."[6] {اِنَّ اللّٰهَ عَل۪يمٌ خَب۪يرٌ} Şüphe yok ki Allah Alîm'dir, Habîr'dir ☸ sizi ve her yaptığınızı bilir ve ahvâlinizin iç yüzünden de haberdardır. Hanginiz etkā olduğunu O bilir. هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰى [en-Necm 53/32].

---

1 Birgivî, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye,* s. 152:
المعنى اللغوي مرعي في الشرعيّ ما أمكن وفرط الصيانة يقتضي الاجتناب عن الصغائر والشبهات أيضا لكن الاحتراز عن جميع الشبهات لا يمكن في هذا الزمان على ما سيجيء إن شاء الله تعالى فخرج ما عدا الشبهة القريبة من الحرام، لأن الطاعة بقدر الطاقة فتعين لزوم اجتناب كل حرام ومكروه تحريما في تحقق التقوى، هذا ما عندي والعلم عند الله.

2 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 239.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 375:
يا أيها الناس، إنما الناس رجلان: مؤمن تقى كريم على الله، وفاجر شقى هين على الله.
Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 49/3270; Beyhakī, *Şuʻabu'l-îmân,* VII, 127:
عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم خطب الناس يوم فتح مكة فقال: يا أيها الناس، إن الله قد أذهب عنكم عبية الجاهلية وتعاظمها بآبائها، فالناس رجلان: رجل بر تقي كريم على الله، وفاجر شقي هين على الله، والناس بنو آدم، وخلق الله آدم من تراب، قال الله: «يا أيها الناس إنا خلقناكم من ذكر وأنثى وجعلناكم شعوبا وقبائل لتعارفوا إن أكرمكم عند الله أتقاكم إن الله عليم خبير.

4 B: "kerameti".

5 B: "kerameti".

6 Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 403:
وقال ابن عباس رضي الله عنهما: كرم الدنيا الغنى، وكرم الآخرة التقوى.

Şimdi Müslüman olup da henüz imanın bu yüksek zevkine erecek kadar terbiye almamış olanlara bu tehzîbi vermek ve hakka ihtimam ile tâlim ve terbiye sadedinde lemz ü gıybet hükmü cârî olmayacağını anlatmak üzere buyuruluyor ki: {قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّا} O a'râbîler اٰمَنَّا dediler. ❁ Medine civarında Benî Esed b. Huzeyme kabilesi ganimet hevesiyle Müslümanlığa girmişlerdi, rivayet olunduğuna göre bir kıtlık senesi Medine'ye gelmişler ve iki kelime-i şehadeti izhar eylemişlerdi. Peygamber'e karşı "biz benû fülân, benû fülân gibi sana kıtal yapmadık, eskāl ve ıyal ile geldik" diyorlar, sadaka gözetiyorlardı ve yaptıklarını Peygamber'e mennetmek istiyorlardı, bu nâzil oldu.[1] {قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا} De ki: Siz iman etmediniz. ❁ Çünkü iman yalnız dil ile ikrardan ibaret değil, yürekten sevgi ile vüsuk ve itmi'nâna mukārin tasdik olmak lâzımdır. Bu ise anlatılacağı vechile henüz hâsıl olmadı, yoksa Müslüman olduk diye Peygamber'i minnettar etmeye kalkışılmazdı[2]. {وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْاِيمَانُ فِى قُلُوبِكُمْ} Velâkin [4482] henüz iman kalblerinize girmemiş olduğu hâlde islâma geldik deyin ❁ yani Müslümanlığa ikrar verdik, silme girdik deyin, böyle derseniz yalan söylememiş olursunuz. Çünkü harbin zıddı olan silme duhûl ve inkıyâd mânasına islâm muharebeyi terkedip de zâhirde ikrar vermekle hâsıl olabilir. Hâlbuki kalbde sağlam tasdik olmadan iman ettik demek yalan olur. Burada sözün gelişi اٰمَنَّا demeyin velâkin اَسْلَمْنَا deyin, yahut "siz iman etmediniz velâkin islâma girdiniz" denilmekti. Lâkin birincisi imanı söylemekten sarih nehiy şeklinde olacağı, ikincisi de şer'an itibarının şartı olan iman maksud olduğu hâlde islâmlarına cezm ifade edeceği için bunlardan ihtiraz olmak üzere nazmın üslûbu bu nâzik şekle ifrağ edilmiştir. Fahreddin Râzî burada "mü'min ile müslim Ehl-i Sünnete göre birdir. [3]Nasıl olup da burada bu fark anlaşılabiliyor?" diye sorarak buna şöyle bir cevap

---

1 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 73; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 329; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 408:

فهذه نزلت فى أعاريب بني أسد قدموا عَلَى النَّبِيّ صَلَّى اللَّهُ عليه المدينة بعيالاتهم طمعًا فِي الصدقة، فجعلوا يروحون ويغدون ويقولون: أعطنا فإنا أتيناك بالعيال والأثقال، وجاءتك العرب عَلَى ظهور رواحلها، فأنزل اللَّه جل وعز «يَمُنُّونَ عَلَيْكَ أَنْ أَسْلَمُوا».

2 B: "kalkışmazlardı".

3 F +"Bu".

verir: "Âm ile hâssın farkı vardır. İman ancak kalb ile hâsıl olur. Bazen onunla[1] beraber lisan ile de olur. İslâm ise e'amdır, lâkin hâs suretinde âm ile hâs müttehid[2] bulunur."[3] Râgıb da *Müfredât*'ında şöyle der: "İslâm, şer'de iki kısımdır. Birisi imanın dûnundadır ki bu, lisan ile itiraftır. Bununla dem sıyânet olunur. Beraberinde itikad gerek olsun gerek olmasın قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّاۜ قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا âyetinde bu mâna kast olunmuştur. Birisi de imanın fevkindedir ki bunda lisânen itiraf ile beraber hem kalben itikad hem vefa hem de Allah teâlâ'ya bütün kazâ ve kaderinde teslimiyet vardır. Nitekim İbrâhim aleyhisselâm hakkında اِذْ قَالَ لَهُ رَبُّهُٓ اَسْلِمْۙ قَالَ اَسْلَمْتُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَ [el-Bakara 2/131] buyurulması böyledir. Kezâlik اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] kavli ve تَوَفَّنِى مُسْلِمًا [Yûsuf 12/101] kavli de[4] bu mânayadır. Beni rızâna teslim olan kullarından kıl demektir. Şeytan'ın kaydından sâlim kıl mânasına olmak da câizdir."[5] İmâm-ı A'zam'a mensub *Fıkh-ı Ekber*'de de şöyle mezkurdur: "İman, ikrar ve tasdiktir, İslâm Allah teâlâ'nın emirlerine teslim ve inkıyaddır. Binâen'aleyh [4483] iman ile islâm arasında lügat tarîkinden fark vardır. Velâkin hükm-i şer'de islâmsız iman, imansız islâm olmaz. Bu ikisi zahr[6] ile batn[7], yüz ile astar gibidir. Din de iman ve islâm ve şeriatın hepsine birden vâki' olan isimdir."[8] Demek olur ki

---

1 B: "bununla".

2 B: "müte'addit".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 116:

المؤمن والمسلم واحد عند أهل السنة، فكيف يفهم ذلك مع هذا؟ نقول بين العام والخاص فرق، فالإيمان لا يحصل إلا بالقلب وقد يحصل باللسان، والإسلام أعم، لكن العام في صورة الخاص متحد مع الخاص ولا يكون أمرا آخر غيره.

4 F, M ve B -"de".

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 423:

والإسلام في الشرع على ضربين: أحدهما: دون الإيمان، وهو الاعتراف باللسان، وبه يحقن الدم، حصل معه الاعتقاد أو لم يحصل، وإياه قصد بقوله: «قالت الأعراب آمنا قل لم تؤمنوا ولكن قولوا أسلمنا» (الحجرات ١٤/٤٩) والثاني: فوق الإيمان، وهو أن يكون مع الإعتراف اعتقاد بالقلب، ووفاء بالفعل، واستسلام لله في جميع ما قضى وقدر، كما ذكر عن إبراهيم عليه السلام في قوله: «إذ قال له ربه أسلم قال أسلمت لرب العالمين» (البقرة ١٣١/٢)، وقوله تعالى: «إن الدين عند الله الإسلام» (آل عمران ١٩/٣) وقوله: «توفني مسلما» (يوسف ١٠١/١٢)، أي: اجعلني ممن استسلم لرضاك، ويجوز أن يكون معناه: اجعلني سالما عن أسر الشيطان حيث قال: «لأغوينهم أجمعين إلا عبادك منهم المخلصين» (الحجر ٤٠/١٥)، وقوله: «إن تسمع إلا من يؤمن بآياتنا فهم مسلمون» (النمل ٨١/٢٧)، أي: منقادون للحق مذعنون له.

6 B: "zâhir".

7 B: "bâtın".

8 Ebû Hanîfe, *el-Fıkhu'l-Ekber*, s. 74-75 (*İmâm-ı Azam'ın Beş Eseri*):

وَالْإِيمَان هُوَ الْإِقْرَار والتصديق... والإسلام هو التَّسْلِيم والإنقياد لأوامر الله تعالى فمن طريق اللُّغَة فرق بَين الإيمان والإسلام ولكن لا يكون إيمان بلا اسلام ولا يُوجد إسلام بلا إيمان وهما كالظهر مع البطن. والدّين اسْم وَاقع على الإيمان والإسلام والشرائع كلها.

yukarılarda إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] âyetinde ve daha bazı yerlerde geçtiği üzere "islâm" kelimesi lügatta madde-i asliyesi olan silm ü selâmet ve hemzesinin duhûl ve ta'diye ve diğer mânalarına nazaran silm ü müsâlemete girmek veya koymak, selâmete çıkarmak, sâlim olmak veya sâlim kılmak, ihlâs ve teslimiyet ve inkıyad gibi birkaç mânaya gelebildiği cihetle "islâm" ile "iman"ın mefhumlarında lügat nokta-i nazarından muhtelif farklar bulunduğundan şer' daha ziyade bunların ikisinin birlikte ictimâ' ve tahakkuku haysiyetlerine itibar etmiş olmakla beraber lügavî mefhumları da az çok nazardan ıskāt etmemiş bulunmasına mebnî isti'mâl-i şer'îde üç mâna hâsıl olmuştur.

Birincisi: Biri diğerinin şartı olmak, biri zâhir, biri bâtın nokta-i nazarından asıl bulunmak gibi bir mefhum farkıyla beraber tahakkukta müsâvî, itibarda mütelâzim olmalarıdır. Meselâ[1] imanda islâmın hem bâtında ihlâs mefhûmu hem zâhirde teslim mefhûmu şart olduğu gibi, islâmda da iman bir medlûl olmak üzere şarttır. Bundan dolayıdır ki Sûre-i Nisâ'da وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰٓى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا [4/94] "size selâm veya silm veren kimseye mü'min değilsin demeyin" buyurulmuş ve bu sebeple mü'min ve müslim hakikatte bir addedilmiştir. Buna ma'nâ-yı mârufuyla islâm demek muvâfık olur.

İkincisi: İslâm imandan e'am ve onun bir mukaddimesi olmak üzere imanın dûnunda bir ikrar ve iman, islâmın bir gayesi olmak üzere fevkinde bir medlûl ifade etmesidir ki bu âyet bu mâna üzere vârid olmuş ve Râzî yalnız bu farkı kayd eylemiştir.[2] Bunu hakīkī ve hâlis Müslümanlık mukabilinde resmî Müslümanlık diye de ifade [4484] edebiliriz. Bu henüz Müslümanlık değil, Müslümanlığa bir giriştir. Burada ihtar olunuşu da bilhassa bu nükte içindir. Ve onun için وَلٰكِنْ أَسْلَمْتُمْ diye tasdik buyurulmamış, قُولُٓوا اَسْلَمْنَا diye lügavî nokta-i nazardan ihtar yapılmıştır, bir de "sâdikūn"a tekabül ettirilmiştir.

---

1 H -"Meselâ".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 116.

Üçüncüsü: İmandan ehas ve onun bir kemâli, bir gayesi olmak üzere fevkinde olan islâmdır ki بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112] buyurulduğu üzere ihsan mertebesini dahi mutazammın bulunan ve اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] hakikatinin müfâdı olan ve اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ hitâbıyla da burada işaret ve tergīb[1] buyurulan mânadır. Bu mânaya sevk olunmak üzere buyuruluyor ki: {وَاِنْ تُط۪يعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Ve eğer Allah'a ve Resûlüne itaat ederseniz ❁ yani zâhiren şehadet ile ikrar verildiği gibi kalben de ihlâs ile imana terakkī edip mü'min-i kâmil ve müslim-i sâdık olmak üzere mûcebince amel ederek Allah ve Resûlünün emirlerini seve seve icrâ ederseniz {لَا يَلِتْكُمْ مِنْ اَعْمَالِكُمْ شَيْـًٔا} Allah size amellerinizden hiçbirini eksik olarak ödemez ❁ değerinden eksik ecir ile karşılamaz {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ} çünkü Allah Gafûr'dur ❁ itaat edenlerin kusurunu mağfiret eyler {رَح۪يمٌ} Rahîm'dir ❁ rahmetinden fazlıyla ecir verir. "Mü'min nasıl olur?" denilirse: {اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ} Mü'minler ancak {الَّذ۪ينَ} o kimselerdir ki {اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Allah ve Resûlüne iman etmişlerdir ❁ yani dilleriyle ikrar verdikleri gibi kalbleriyle de sağlam inanmışlardır. {ثُمَّ لَمْ يَرْتَابُوا} Sonra da işkillenmemiş, şüpheye düşmemişlerdir. ❁ Demek ki iman etmek için ibtidâ kalbden şüpheyi atmak şart olduğu gibi ileride bekāsı için de şüpheden âzâde olmak şarttır. Onlar sonradan da şüpheye [4485] düşmemişlerdir. {وَجَاهَدُوا بِاَمْوَالِهِمْ وَاَنْفُسِهِمْ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ} Mallarıyla canlarıyla Allah yolunda mücahede etmekte, yani Allah'a itaat yolunda her türlü zahmet ve meşakkate göğüs germektedirler. ❁ Emvâl ve enfüs ile mücahede mâlî ve bedenî her türlü ibâdâta şâmildir. {اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ} Ve işte onlar sâdıklardır. ❁ İman iddiasında sâdık, verdikleri ikrâra kalbleriyle ve fiilleriyle sadakat etmiş hâlis Müslümanlardır. {قُلْ اَتُعَلِّمُونَ اللّٰهَ بِد۪ينِكُمْ} De ki: Allah'a dininizi öğretiyor musunuz? ❁ Yani Allah'a diyanetinizi, dindarlığınızı[2] haber verip bildirmek mi istiyorsunuz ki "biz iman ettik" diyorsunuz? Hâlbuki {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ}dir. ❁ Bu âyet o a'râbîleri tevbihtir. {يَمُنُّونَ عَلَيْكَ

---

1 B: "tebliğ".
2 B -"dindarlığınızı".

{اَنْ اَسْلَمُوا} Müslüman olduklarını sana karşı mennediyorlar ❁ sana bir minnet sayıyorlar, başına kakıyorlar, seni minnettar etmek istiyorlar.[1]

"**Minnet**" o nimettir ki onu veren verdiği kimseden hiçbir sevap istemez, yalnız onun ihtiyâcını kesmek ister ki bu ebedî şükre değer büyük bir nimet olur. Veren hiçbir karşılık beklemediği ve hiçbir şey yapmamış gibi kesip attığı için alan kimse ebeden minnettar kalır. Öyle nimet cana minnet kesilir. İşte fiilen böyle bir nimet ile minnettar etmeye "menn" denildiği gibi[2] onu hesâba alıp söylemeye, yani başa kakmaya da "mennetmek", "minnet saymak" denilir. İkisi de kesmek mânasına "menn"den me'huzdur. İn'âm fiili ihtiyâcı keser, söylemek de nimeti keser ve şükrün kesilmesini iktizâ eyler. Lâkin Râgıb, bu menn ü minnetin evzândan olan batman mânasına "menn"den me'huz olduğuna kāil olarak der ki: "'Minnet' ni'met-i [4486] sakīle demektir. Ve bu iki vechile söylenir: Birisi fiil ile olur. 'Fülân fülâna mennetti' denir ki nimet ile ağırlaştırdı, yani çok nimet verdi demektir. لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ [Âl-i İmrân 3/164], فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ [en-Nisâ 4/94], وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلٰى مُوسٰى [es-Sâffât 37/114], نُرِيدُ اَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذٖينَ [el-Kasas 28/5] يَمُنُّ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ [İbrâhîm 14/11], hep bu mânayadır. Hakikatte bu ancak Allah teâlâ'dan olur. İkincisi de söz ile olur, o ağırlık laf ile verilir ki insanlar arasında bu çirkin sayılır.[3] Meğer ki küfrân-ı ni'met hâlinde ola, ve çirkin olduğu için اَلْمِنَّةُ تَهْدِمُ الصَّنِيعَةَ 'minnet iyiliği yıkar' denilmiştir. Küfran hâlinde söylenmesi iyi düşeceğinden dolayı da إِذَا كُفِرَتِ النِّعْمَةُ حَسُنَتُ الْمِنَّةُ 'nimet nankörlükle karşılanınca minnet güzelleşir[4]' denilmiştir. يَمُنُّونَ عَلَيْكَ اَنْ اَسْلَمُواۜ قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ اِسْلَامَكُمْ kavl-i ilâhîsinde onlardan olan minnet kavil ile, Allah'tan onlara olan minnet de fiil iledir ki onlara hidâyetidir."[5] "Râgıb'ın bu son

---

1 B -"başına kakıyorlar, seni minnettar etmek istiyorlar".

2 فَامَّا مَنًّا بَعْدُ [Muhammed 47/4] bu mânadandır [Müellifin notu].

3 لَا تُبْطِلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْاَذٰى [el-Bakara 2/264] bu mânadandır. Biz buna "başa kakmak" tâbir ederiz [Müellifin notu].

4 B: "güzeldir".

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, s. 777-778:

والمنة: النعمة الثقيلة، ويقال ذلك على وجهين: أحدهما: أن يكون ذلك بالفعل، فيقال: مَنَّ فلان على فلان: إذا أثقله بالنعمة، وعلى ذلك قوله: «لقد من الله على المؤمنين» (آل عمران ٣/١٦٤)، «كذلك كنتم من قبل فمن الله عليكم» (النساء ٤/٩٤)، «ولقد مننا على موسى وهارون» (الصافات

sözü cây-i nazardır. Burada Allah teâlâ'nın onlara menni hidâyet nimetine karşı küfran hâlinde hasen olan kavlen ihtar mânasında olmalıdır. Zira fiil ile minnet ve hidâyette inzar mânası yoktur. Hâlbuki bu menn-i ilâhî nehiyden sonra bir inzar siyâkındadır[1]. {قُلْ لَا تَمُنُّوا عَلَيَّ اِسْلَامَكُمْ} De ki: İslâmınızı bana minnet saymayın; benim başıma kakmayın {بَلِ اللّٰهُ يَمُنُّ عَلَيْكُمْ} belki Allah size menneder. ❁ Yani menn sizin hakkınız değil, bilakis Allah'ın hakkıdır. Siz Müslüman olduk diye başa kakarsanız doğrusu Allah size minnetin ağırlığını yükletir, nimetini başınıza kakar. {اَنْ هَدٰيكُمْ لِلْاِيمَانِ} Çünkü sizi imana hidâyet buyurmuştur {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer sâdık iseniz ❁ yani اٰمَنَّا demekte doğru iseniz dediğiniz gibi hakikaten mü'min, sâdık Müslüman iseniz, iman çok büyük bir nimet, buna hidâyet Allah'tan bir minnet[2] olduğu için siz[3] buna şükretmeyip [4487] de onu Peygamber'in başına kakarsanız Allah teâlâ bu hidâyete karşı küfrânınızdan dolayı sizin başınıza kakar, hitâb-ı itâbının ağırlığı altında ezer, nimetini keser. {اِنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ غَيْبَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Haberiniz olsun ki Allah göklerin ve yerin gaybını bilir ❁ binâen'aleyh sizin içiniz dışınız O'nun mâlumudur. İslâmınızda sâdık olup olmadığınızı, kalblerinizde iman ve sadakat bulunup bulunmadığını, niyetlerinizden neler geçirdiğinizi ve[4] geçireceğinizi tamamen bildiği gibi âlemde, göklerde ve yerde neler olacağını ve sizlerin nelerle karşılaşacağınızı da bilir. {وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} Ve Allah bütün amellerinize basîrdir ❁ her ne yaparsanız hepsini görür, hiçbirini kaçırmaz. Binâen'aleyh siz de içinizi dışınızı düzelterek ona göre korunup ona göre çalışınız.

١١٤/٣٧)، «يمن على من يشاء» (إبراهيم ١١/١٤)، «ونريد أن نمن على الذين استضعفوا» (القصص ٥/٢٨)، وذلك على الحقيقة لا يكون إلا لله تعالى.
والثاني: أن يكون ذلك بالقول، وذلك مستقبح فيما بين الناس إلا عند كفران النعمة، ولقبح ذلك قيل: المنة تهدم الصنيعة، ولحسن ذكرها عند الكفران قيل: إذا كفرت النعمة حسنت المنة. وقوله: «يمنون عليك أن أسلموا قل لا تمنوا علي إسلامكم» (الحجرات ١٧/٤٩) فالمنة منهم بالقول، ومنة الله عليهم بالفعل، وهو هدايته إياهم كما ذكر.

1 H: "siyâkında".
2 B: "nimet".
3 H -"siz".
4 H -"ve".

[4488]

سورة ق مكية وهي خمس وأربعون آية

KĀF SÛRESİ

Kāf Sûresi Mekkî'dir. Buna "Bâsikāt Sûresi" dahi denilir.

Âyetleri: Kırk beştir.

Kelimeleri: Üç yüz yetmiş beş.

Harfleri: Bin dört yüz yetmiş yedi.

Fâsılası: «صر جد ظب» د، ب، ظ، ج، ص، ر harfleridir.[5]

Sûre-i Hucurât'ın âhiri وَاللّٰهُ بَصِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ile nihâyet bulmuştu, bu ise bir istikbal, bir âhiret ihtar ediyordu ki işte Kāf o istikbâlin mes'ûliyetini ihtar etmek üzere o hudûda açılan bir kapıdır. Fetihten sonra dâire-i İslâm'a yeni girenlerin اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ [el-Hucurât 49/13] mazmûnu üzere tehzib ve terbiyelerini istikmal zımnında dâhilî ıslâhât ile yeniden cihâda ihzar eden Medenî Hucurat Sûresi'nden bu suretle yine[2] Mekkî olan Sûre-i Kāf'a geçilmesi İslâm'ın cihâna yayılmak için peyderpey inkişâfâtındaki bir inkılab devresine daha işarettir. Müslim ve gayrısında Câbir b. Semüre radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu sûreyi çok kere sabah namazında okurdu.[3] İbn Mâce ve gayrısında, Kutbe b. Mâlik'den rivayet olunduğuna göre de Aleyhissalâtü vesselâm bunu sabah namazının ilk rekatında kıraat buyururdu.[4] Ahmed ve Müslim ve Ebû Dâvûd ve

---

5 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, I, 437; Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân*, VI, 171:

السورة مكية بالاتفاق. وآياتها خمس وأربعون. وكلماتها ثلاثمائة وخمس وسبعون. وحروفها ألف وأربعمائة وأربع وسبعون. مجموع فواصل آياتها (صر جد ظب) سميت بـ«قاف» لافتتاحها بها.

مكية، حروفها ألف وأربعمائة وسبعة وسبعون، كلماتها ثلاثمائة وخمس وسبعون، آياتها خمس وأربعون.

2 F, M ve B: "yeni".

3 Müslim, Salât, 168-169:

عن جابر بن سمرة قال: إن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقرأ في الفجر بـ«قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيدِ» وكان صلاته بعد تخفيفا.

4 Tirmizî, Salât, 112/306. Krş. İbn Mâce, İkāme, 5:

عن زياد بن علاقة، عن عمه قطبة بن مالك قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقرأ في الفجر «والنخل باسقات» (قٓ ١٠/٥٠) في الركعة الأولى.

İbn Mâce ve Tirmizî ve Nesâî Ebû Vâkıd Leysî'den rivayet etmişlerdir ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem bayramda Kāf ile اِقْتَرَبَتِ okurdu.[1] Ebû Dâvûd ve Beyhakī ve İbn Mâce ve İbn Ebî Şeybe, Ümmü Hişam binti Hârise'den [4489] de şöyle rivayet eylemişlerdir, demiştir ki: "Ben قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجيد'i başkasından değil, sırf Resûlullah'ın fem-i saâdetinden ahzeylemişimdir. Her cuma minberde nâsa hutbe îrad ettiği vakit okurdu."[2] İbn Merdûye hadîsinde de Ebü'l-Alâ radıyallâhu anh'tan merfû'an تَعَلَّمُوا «قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجيد» "Kāf ve'l-Kur'âni'l-Mecîd'i öğreniniz" diye vârid olmuştur.[3] Bütün bunlar gösteriyor ki bu sûre en büyük sûrelerdendir. Tıvâl-i mufassal denilen sûreler de buradan başlar.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَج۪يدِۚ ﴿١﴾ بَلْ عَجِبُٓوا اَنْ جَٓاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ فَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا شَيْءٌ عَج۪يبٌ ﴿٢﴾ ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَاباًۚ ذٰلِكَ رَجْعٌ بَع۪يدٌ ﴿٣﴾ قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْاَرْضُ مِنْهُمْۚ وَعِنْدَنَا كِتَابٌ حَف۪يظٌ ﴿٤﴾ بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْ فَهُمْ ف۪ٓي اَمْرٍ مَر۪يجٍ ﴿٥﴾ اَفَلَمْ يَنْظُرُٓوا اِلَى السَّمَٓاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ ﴿٦﴾ وَالْاَرْضَ مَدَدْنَاهَا وَاَلْقَيْنَا ف۪يهَا رَوَاسِيَ وَاَنْبَتْنَا ف۪يهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَه۪يجٍۙ ﴿٧﴾ تَبْصِرَةً وَذِكْرٰى لِكُلِّ عَبْدٍ مُن۪يبٍ ﴿٨﴾ وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً مُبَارَكاً فَاَنْبَتْنَا بِه۪ جَنَّاتٍ وَحَبَّ الْحَص۪يدِۙ ﴿٩﴾ وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ لَهَا طَلْعٌ نَض۪يدٌۙ ﴿١٠﴾ رِزْقاً لِلْعِبَادِۙ وَاَحْيَيْنَا بِه۪ بَلْدَةً مَيْتاًۜ كَذٰلِكَ الْخُرُوجُ ﴿١١﴾ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَاَصْحَابُ الرَّسِّ وَثَمُودُۙ ﴿١٢﴾ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ وَاِخْوَانُ لُوطٍۙ

---

1 Müslim, Salâtü'l-Iydeyn, 14; İbn Mâce, İkāme, 157:

عن عبيد الله بن عبد الله أن عمر بن الخطاب سأل أبا واقد الليثي: ما كان يقرأ به رسول الله صلى الله عليه وسلم في الأضحى والفطر؟ فقال: كان يقرأ فيهما بـ«قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيد» و«اقتربت الساعة وانشق القمر».

2 Müslim, Cum'a, 51; Ebû Dâvûd, Salât, 228/1102:

عن بنت لحارثة بن النعمان، قالت: ما حفظت قٓ، إلا من في رسول الله صلى الله عليه وسلم، يخطب بها كل جمعة، قالت: وكان تنورنا وتنور رسول الله صلى الله عليه وسلم واحدا.

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 122; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 588; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 321:

عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ...تعلموا «عَمَّ يَتَسَاءَلُونَ» وتعلمون «قٓ وَالْقُرْاٰنِ الْمَجيد».

﴿١٣﴾ وَاَصْحَابُ الْاَيْكَةِ وَقَوْمُ تُبَّعٍۜ كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ وَعِيدِ ﴿١٤﴾ اَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْاَوَّلِۜ بَلْ هُمْ فٖى لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدٖيدٍ ﴿١٥﴾

[4490] **Meâl-i Şerîfi**

Kāf ve Kur'ân-ı Mecîd hakkı için (1). Doğrusu şaştılar da kendilerine içlerinden korkutucu bir peygamber geldiğine dediler ki kâfirler: "Bu acîb bir şey (2). Öldüğümüz ve bir toprak olduğumuz vakit ha? Bu ba'îd bir ircâ'" (3). Fakat[1] Arz onlardan neyi eksiltir Bize mâlumdur ve nezdimizde hıfzedici bir kitap vardır (4). Doğrusu hak kendilerine geldiği zaman tekzib ettiler de şimdi karma karışık bir ıztırab içindeler (5). Artık üstlerindeki semâya bir baksalar a, Biz onu nasıl binâ etmişiz ve ziynetlemişiz, hiçbir gediği yok (6). Arz'a da bir imtidad vermişiz ve ağır baskılar oturtmuşuz ve her çeşitten çiftler bitirmişiz ki temâşâsına doyulmaz (7). Gözler gönüller açar, yaratanın kudretini ihtar eder, dersler verir birer nişâne-i basîret ve numûne-i ibret olmak üzere, hakka yüz tutan her kul için (8). Bir de semâdan mübarek bir su indirip de onunla bağlar bahçeler bitirmekteyiz ve biçilecek dâneler (9). Ve semâya ser çeken hurma ağaçları ki sıvama dizilmiş bir tal'ı vardır (10) kullara rızık için, ve onunla ölü bir beldeye hayat vermekteyiz, işte o hurûc da böyledir (11). Tekzib etti onlardan evvel Nûh'un kavmi ve Ashâb-ı Ress ve Semûd (12). Ve Âd ve Firavun ve ihvân-ı Lût (13) ve Ashâb-ı Eyke ve Tübba'ın kavmi, her biri gönderilen peygamberleri [4491] *tekzib etti de hak oldu va'îd (14). Ya artık birinci yaratış ile yoruluverdik mi? Doğrusu onlar, yeni[2] bir yaratılıştan iltibastalar (15).*

{قٓ} ❁ Bu sûre ile Sâd Sûresi'nin başlayışında ziyade bir benzeyiş vardır. Evvelâ, ikisi de birer harf ve Kur'ân'a kasem ve بل ile başlıyor, kâfirlerin taaccübüne taarruz ediyor. Onun evvelinde وَالْقُرْاٰنِ ذِى الذِّكْرِ [Sâd 38/1] âhirinde اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمٖينَ [Sâd 38/87], bunun evvelinde وَالْقُرْاٰنِ الْمَجٖيدِ

1 F +"Biz".
2 H -"yeni".

ve[1] âhirinde فَذَكِّرْ بِالْقُرْاٰنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ [Kāf 50/45] buyuruluyor. Onda imanın şartlarından ilk esas olan tevhîde, bunda ba's ü haşre inayet buyuruluyor.

قٓ Yazılışta harf, okunuşta "kāf" isim tarzındadır. Zahir olan harfin ismi, bundan da bu sûrenin ismidir. Bu münasebetle Kaf Dağı'ndan da bahsedilmiş, remzen veya sarâhaten emr-i hâzır olması ihtimâli de söylenmiştir. Doğrusu diğerleri gibi bu da müteşâbihâttandır. Tevilini Allah bilir. Fahreddin Râzî burada evvelâ şu ihtarâtta bulunmuştur: "Yukarılarda anlatmış idik[2] ki böyle sûrelerin evvelindeki harfler, okunacak Kur'ân'ı iyi dinletmek için sâmi'in dikkatini uyandırmak üzere tenbîhâttır. Yine anlatmış idik[3] ki ibadetin kalb ile olanı, lisan ile olanı, bedenin zâhirdeki cevârihi ile olanı vardır. Câriha ile olanlar içinde mânasına akıl eren de var, mânası akıl ile bilinemeyip sırf taabbüdî olan da vardır. Nitekim hacda remy ve sa'y vesâire gibi ameller böyledir. Kalbî ibadetler[4] içinde de[5] ilm-i tevhid ve imkân-ı haşr ve Allah'ın sıfâtı ve peygamberlerin doğruluğu gibi hem aklın delil ile bildiği kısım vardır hem de kıldan ince kılıçtan keskin sırat ve amelleri tartacak mîzan gibi sem'[6] olmadıkça cezm ü tasdik mümkin olmayan kısım vardır. Şu hâlde ibâdet-i lisâniye olan zikirlerde de böyle olmak gerektir. Bunların da Kur'ân'ın ekserîsi gibi hem mânasına akıl eren kısmı vardır, hem de bu teheccî harfleri gibi [4492] mânasını aklın kavrayamayacağı veya anlamadığı kısım vardır. Çünkü onu telaffuzdan maksad sırf emre inkıyaddır. Yoksa kelâmda mu'tad olduğu üzere bir hüküm veya hoş bir kıssa, yahut رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا gibi güzel bir maksad ifadesi değildir. Belki mücerred söylemek sadece taabbüd olur. Bunu şu cihet de teyid eder: Bu harflere yemin edilmiş bulunuyor, muksem^un bih mevkiindedirler, hâlbuki Allah teâlâ'nın tîn ve zeytuna kasemi onlara şeref vermek olduğu

1 F, M ve B -"ve".
2 B: "anlatılmış idi".
3 B: "anlatılmış idi".
4 M (ilk baskı) ve B: "âdetler"; M (ikinci baskı): "akıydeler".
5 F, M ve B -"de".
6 M ve B: "şeri'".

gibi, marifetin delîli ve târifin âleti olan şerefli kelâmın aslı olan harflere kasemi de onların ayrıca bir şerefi hâiz olduklarını evleviyetle ifade eder. Şimdi bu noktada şunları mülâhaza etmek gerektir:

1. Allah teâlâ'dan kasem ya وَالْعَصْرِ، وَالنَّجْمِ gibi bir şeye ve صٓ، قٓ، نٓ gibi bir harfe vâki' olmuştur, yahut وَالسَّمَٓاءِ وَالطَّارِقِ [et-Târık 86/1],[1] وَالضُّحٰىۙ وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى [ed-Duhâ 93/1-2][2] gibi iki şeye ve طٰهٰ، طٰسٓ، يٰسٓ، حٰمٓ gibi iki harfe, yahut وَالصَّٓافَّاتِ... فَالزَّاجِرَاتِ... فَالتَّالِيَاتِ [es-Saffât 37/1-3] gibi üç şeye ve الٓمٓ، طٰسٓمٓ، الٓرٰ gibi üç harfe, yahut وَالذَّارِيَاتِ'da, وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ'da, وَالطُّورِ وَالتّٖينِ'de olduğu gibi dört şeye ve الٓمٓصٓ، الٓمٓرٰ gibi dört harfe, yahut وَالْمُرْسَلَاتِ'da, وَالنَّازِعَاتِ'da, وَالْفَجْرِ'de olduğu gibi beş şeye ve كٓهٰيٰعٓصٓ ve حٰمٓ عٓسٓقٓ gibi beş harfe olmuştur. Beş şeyden ziyadeye kasem yalnız bir sûrede vardır ki o da وَالشَّمْسِ وَضُحٰيهَا'dır. Beş harften ziyadeye hiç kasem yapılmamıştır. Zira hurûf-ı asliyesi beşten ziyade kelime istiskal edilmiştir. Mâna için terkîbinde sakīl görülüp kabul edilmeyince mânasına ilim ihâta olunamadığı veya mânası olmadığı zaman daha şiddetle istiskal edilmek lâzım gelir.

2. Ma'hud şeylere kasemde kasem harfi olan vâv zikredilmiş وَالطُّورِ، وَالنَّجْمِ، وَالشَّمْسِ denilmiş, lâkin harflere kasemde kasem harfi zikredilmemiştir. Meselâ وق، وحٰم denilmemiştir. Zira kasem harflerin kendilerine olunca harfi harfe âlet makāmında îrad müsâvâtı ihlâl ederdi.

3. Allah teâlâ, تِين، طُور gibi eşyâya kasem etmiş, onların asılları olan cevher-i ferdlere, basit maddelerine [4493] kasem etmemiştir. Fakat harflere terkibsiz olarak kasem etmiştir. Zira eşyânın terkîbinde maddesi en güzel bir hâlde bulunur. Lâkin harfler terkib olununca yemin lafızlarına değil, semâ ve Arz gibi mânalarına ait olmuş olur. Mânasız terkîbe nazaran ise müfred eşref olur. Onun için hurûfun yalnız müfredâtına kasem edilmiştir.

4. Sûre-i Bakara'da geçtiği üzere harflere kasem yalnız[3] yirmi sekiz sûrededir. Adetleri harflerin adedince olan eşyâya kasem ise -ki وَالشَّمْسِ'den

1 "Kasem olsun o semâya ve târık'a."
2 "O duhâya ve dindiği zaman o geceye kasem olsun ki."
3 F, M ve B -"yalnız".

gayrısındadır- on dört sûrededir. Çünkü hurûfun gayrı şeylere kasem sûrelerin evvelinde de vardır, esnâsında da vardır. Meselâ: وَالْقَمَرِ، وَالَّيْلِ اِذْ[1] اَدْبَرَ gibi. Harflere olan kasem ise ancak sûrelerin evvellerindedir ve orada güzel olmuştur. Zira mefhum arasında gayr-i mefhum güzel olmazdı, onun için sûre evvellerinde eşyâya kasem hurûfa kasemin yarısı kadardır.

5. Harflere kasem, Kur'ân'ın iki nısfının ikisinde de hatta yedi kısmında da vardır[2]. Eşyâ-yı ma'dûdeye kasem ise yalnız nısf-ı ahîrde, hatta وَالصَّٓافَّاتِ'dan mâ'adâsı kısm-ı ahîrdedir. Zira ekseriya harflere kasemden sonra "Kur'an" veya "kitab" veya "tenzil" zikredilmiş, يٰسٓ وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيمِ، الٓمٓ تَنْزِيلُ الْكِتَابِ، الٓمٓ ذٰلِكَ الْكِتَابُ buyurulmuştur. İşte Kur'ân'ın hepsi harflerle edâ olunan bir mucize olduğundan onlar her kısımda bulunmuş, ma'dud eşyâya kasem ise böyle değildir."[3]

---

1 M: "اذا".

2 فمي بشوق. [Müellifin notu].

Bu harfler sahabenin Kur'ân'ı yedi hizbe ayırıp bir haftada hatim etmelerini simgeler. **F** harfi Fâtiha'dan Nisâ'nın sonuna kadar birinci hizbi, **M** Mâide'den Tevbe'nin sonun kadar ikinci hizbi, **Y** Yûnus'tan Nahl'in sonuna, **B** Benî İsrâil (İsrâ)'dan Furkān'ın sonuna, **Ş** Şu'arâ'dan Yâ-sîn'in sonuna, **V** Ve's-Sâffât'tan Hucurât'ın sonuna, **K** Kāf'tan Nâs'ın sonuna kadar yedinci hizbi remzeder.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 120-121:

وقد ذكرنا أن الحروف تنبيهات قدمت على القرآن، ليبقى السامع مقبلا على استماع ما يرد عليه، فلا يفوته شيء من الكلام الرائق والمعنى الفائق. وذكرنا أيضا أن العبادة منها قلبية، ومنها لسانية، ومنها جارحية ظاهرة، ووجد في الجارحية ما عقل معناه، ووجد منها ما لم يعقل معناه كأعمال الحج من الرمي والسعي وغيرهما، ووجد في القلبية ما عقل بدليل كعلم التوحيد وإمكان الحشر وصفات الله تعالى وصدق الرسل، ووجد فيها ما يبعدها عن كونها معقولة المعنى أمور لا يمكن التصديق، والجزم بما لولا السمع كالصراط الممدود الأحد من السيف الأرق من الشعر والميزان الذي يوزن به الأعمال، فكذلك كان ينبغي أن تكون الأذكار التي هي العبادة اللسانية منها ما يعقل معناه كجميع القرآن إلا قليلا منه، ومنها ما لا يعقل ولا يفهم كحرف التهجي لكون التلفظ به محض الانقياد للأمر، لا لما يكون في الكلام من طيب الحكاية والقصد إلى غرض كقولنا «ربنا اغفر لنا وارحمنا» بل يكون النطق به تعبدا محضا، ويؤيد هذا وجه آخر، وهو أن هذا الحروف مقسم بها، وذلك لأن الله تعالى لما أقسم بالتين والزيتون كان تشريفا لهما، فإذا أقسم بالحروف التي هي أصل الكلام الشريف الذي هو دليل المعرفة، وآلة التعريف كان أولى، وإذا عرفت هذا فنقول على هذا فيه مباحث:

الأول: القسم من الله وقع بأمر واحد، كما في قوله تعالى: «والعصر» وقوله تعالى: «والنجم» وبحرف واحد، كما في قوله تعالى: «ص» و«ن» ووقع بأمرين، كما في قوله تعالى: «والضحى والليل إذا سجى» وفي قوله تعالى: «والسماء والطارق» وبحرفين كما في قوله تعالى: «طه» و«طس» و«يس» و«حم» وبثلاثة أمور كما في قوله تعالى: «والصافات... فالزاجرات... فالتاليات» وبثلاثة أحرف كما في «الم» وفي «طسم» و«الر» وبأربعة أمور كما في «والذاريات» وفي «والسماء ذات البروج» وفي «والتين» وبأربعة أحرف كما في «المص» و«المر» وبخمسة أمور كما في «والطور» وفي «والمرسلات» وفي «والنازعات» وفي «والفجر» وبخمسة أحرف كما في «كهيعص» و«حم عسق» ولم يقسم بأكثر من خمسة أشياء إلا في سورة واحدة وهي «والشمس وضحاها» ولم يقسم بأكثر من خمسة أصول، لأنه يجمع كلمة الاستثقال، ولما استثقل حين ركب لمعنى، كان استثقالها حين ركب من غير إحاطة العلم بالمعنى أو لا لمعنى كان أشد.

البحث الثاني: عند القسم بالأشياء المعهودة، ذكر حرف القسم وهي الواو، فقال: «والطور»، «والنجم»، «والشمس» وعند القسم بالحروف لم يذكر حرف القسم، فلم يقل «وق» «وحم» لأن القسم لما كان بنفس الحروف كان الحروف مقسما به، فلم يورده في موضع كونه آلة القسم تسوية بين الحروف.

البحث الثالث: أقسم الله بالأشياء: كالتين والطور، ولم يقسم بأصولها، وهي الجواهر الفردة والماء والتراب. وأقسم بالحروف من غير تركيب، لأن الأشياء عنده يركبها على أحسن حالها، وأما الحروف إن ركبت بمعنى، يقع الحلف بمعناه لا باللفظ، كقولنا «والسماء والأرض» وإن ركبت لا بمعنى، كان المفرد أشرف، فأقسم بمفردات الحروف.

البحث الرابع: أقسم بالحروف في أول ثمانية وعشرين سورة، وبالأشياء التي عددها عدد الحروف، وهي غير «والشمس» في أربع عشرة سورة، لأن القسم

Bundan sonra Râzî "Kāf"a mahsus mebâhisten olmak üzere şunu da ilâve eder: "Kāf Arz'ı muhit olan bir dağdır ki semânın etrafı onun üzerindedir denilmiş, bu kavil, vücûh ile zayıftır:

1. Kıraat vakf üzeredir, hâlbuki cebelin[1] ismi olsa idi yemin edilmiş olmakla vasılda vakıf câiz olmazdı.

2. وَالطُّورِ gibi kasem harfi ile söylenmek lâzım gelirdi. Çünkü harf-i kasemin hazfolunduğu mevâki'de[2] [4494] muksem^{un} bih اللهِ لَأَفْعَلَنَّ gibi kaseme müstahik olarak hazfe karîne olur, زَيْدٍ لَأَفْعَلَنَّ denmez.

3. Öyle olsa قاف yazılırdı. بِكَافٍ عَبْدَهُ [ez-Zümer 39/36], عَيْنٌ جَارِيَةٌ [el-Ğâşiye 88/12][3] kabîlinden olurdu. Hâlbuki bütün mushaflarda ق harfi[4] yazılmıştır.

4. Bunda zâhir olan harf olmaktır. Gerçi onun İbn Abbas'tan menkul olduğu da söylenmiştir, lâkin İbn Abbas'tan menkul olan Kāf'ın bir dağ ismi olmasıdır. Ama burada bu Kāf ile murad o dağ olduğu sâbit değildir."[5]

بالأمور غير الحروف وقع في أوائل السور وفي أثنائها، كقوله تعالى: «كلا والقمر والليل إذ أدبر» (المدثر ٧٤/٣٢-٣٣) وقوله تعالى: «والليل وما وسق» (الإنشقاق ١٧/٨٤) وقوله «والليل إذا عسعس» (التكوير ١٧/٨١) والقسم بالحروف لم يوجد ولم يحسن إلا في أوائل السور، لأن ذكر ما لا يفهم معناه في أثناء الكلام المنظوم المفهوم يخل بالفهم، ولما كان القسم بالأشياء له موضعان والقسم بالحروف له موضع واحد جعل القسم بالأشياء في أوائل السور على نصف القسم بالحروف في أوائلها.

البحث الخامس: القسم بالحروف وقع في النصفين جميعا بل في كل سبع وبالأشياء المعدودة لم يوجد إلا في النصف الأخير بل لم يوجد إلا في السبع الأخير غير «والصافات»، وذلك لأنا بينا أن القسم بالحروف لم ينفك عن ذكر القرآن أو الكتاب أو التنزيل بعده إلا نادرا فقال تعالى: «يس والقرآن الحكيم» (يس ٣٦/١-٢) «حم تنزيل الكتاب» (غافر ٤٠/١-٢)، «الم ذلك الكتاب» (البقرة ٢/١-٢) ولما كان جميع القرآن معجزة مؤداة بالحروف وجد ذلك عاما في جميع المواضع ولا كذلك القسم بالأشياء المعدودة.

1. F, M ve B: "cebel".
2. B: "mevki'de".
3. "…cârî bir menba."
4. F, M ve B: "harf".
5. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 121:

ولنذكر ما يختص بقاف قيل إنه اسم جبل محيط بالأرض عليه أطراف السماء وهو ضعيف لوجوه: أحدها: أن القراءة الكثيرة الوقف، ولو كان اسم جبل لما جاز الوقف في الإدراج، لأن من قال ذلك قال بأن الله تعالى أقسم به وثانيها: أنه لو كان كذلك لذكر بحرف القسم كما في قوله تعالى: «والطور» وذلك لأن حرف القسم يحذف حيث يكون المقسم به مستحقا لأن يقسم به، كقولنا «الله لأفعلن كذا»، واستحقاقه لهذا غني عن الدلالة عليه باللفظ ولا يحسن أن يقال «زيد لأفعلن» ثالثها: هو أنه لو كان كما ذكر لكان يكتب قاف مع الألف والفاء كما يكتب «عين جارية» (الغاشية ١٢/٨٨) ويكتب «أليس الله بكاف عبده» (الزمر ٣٦/٣٩) وفي جميع المصاحف يكتب حرف ق، رابعها: هو أن الظاهر أن الأمر فيه كالأمر في ص، ن، حم وهي حروف لا كلمات وكذلك في ق فإن قيل هو منقول عن ابن عباس، نقول المنقول عنه أن قاف اسم جبل، وأما أن المراد في هذا الموضع به ذلك فلا.

Demek ki Râzî esas itibariyle Kaf dağı diye söylenegelen rivayeti inkâr etmiyor, burada onunla tefsiri zayıf buluyor. Âlûsî de rivayetleri kaydettikten sonra şöyle diyor: "Karâfî[1], Kaf Dağı'nın vücûdu olmadığına zâhib olmuş ve buna burhan getirerek delîli olmayan şeye itikad câiz olamayacağını söylemiştir[2]. İbn Hacer Heytemî de vârid olan rivayetleri ileri sürerek ona bazı itirazda bulunmuştur." Âlûsî bunları hikâye ettikten sonra "ben de" diyor, "Karâfî'nin[3] dediği gibi his şehadetiyle bu dağın vücûdu olmadığına zâhib oluyorum. Çünkü bu Arz'ın berrini, bahrini medâr-ı seretâna kadar kaç kereler kat' ettiler, öyle bir şey müşahede etmediler. Gerçi o haberleri râvîlerinden[4] bir cemaat sahih tahric edercesine iltizam ile rivayet eylemişler ise de onların sıhhatine ta'n etmek hissi tekzib etmekten ehvendir. Bu, bulamamaktan dolayı vücûdu nefyetmek kabîlinden de değildir. Zelzele işinin de öyle bir dağa tevakkufu yoktur, çünkü zelzeleler Arz'ın salâbetiyle beraber çıkmak isteyen buharların tazyîkindendir. Ve biraz insaf damarı olanlar nazarında bunu inkâr etmek mükâberedir."[5] Biz de bu münasebetle şunu söyleyelim ki daha hakîm olan Râzî bu hususta daha insaflı hareket etmiştir. Bizce insaf rivayetleri tekzib etmekte değil, bir mahmil-i sahih bulmaktadır. Gerçi bu hususta Peygamber'e kadar ref' edilen bir hadis yoktur. Fakat bir kısım ulemânın kanaatlerini gösteren şâyi' bir telakkī vardır. İbn Cerîr'in ve İbn Münzir'in [4495] rivayetlerine göre İbn Abbas şöyle demiştir: "Allah teâlâ bu Arz'ın arkasından onu muhît bir deniz, onun arkasından bir cebel yaratmıştır ona Kaf denilir. Semâ-yı dünya onun

---

1 B: "غرافي".
2 F, M ve B: "söylemiş".
3 B: "غرافينك".
4 H: "râvîleri".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XIII, 322:
وذهب القرافي إلى أن جبل قاف لا وجود له وبرهن عليه بما برهن ثم قال: ولا يجوز اعتقاد ما لا دليل عليه. وتعقبه ابن حجر الهيتمي فقال: «يرد ذلك ما جاء عن ابن عباس من طرق خرجها الحفاظ وجماعة منهم ممن التزموا تخريج الصحيح، وقول الصحابي ذلك ونحوه مما لا مجال للرأي فيه حكمه حكم المرفوع إلى النبي صلّى الله عليه وسلّم ان وراء أرضنا بحرا محيطا ثم جبلا يقال له قاف إلى آخر ما تقدم، ثم قال: وكما يندفع بذلك قوله: لا وجود له يندفع قوله: ولا يجوز اعتقاد إلخ لأنه إن أراد بالدليل مطلق الامارة فهذه عليه أدلة أو الامارة القطعية فهذا مما يكفي فيه الظن كما هو جلي انتهى، والذي أذهب إليه ما ذهب إليه القرافي من أنه لا وجود لهذا الجبل بشهادة الحس فقد قطعوا هذه الأرض برها وبحرها على مدار السرطان مرات فلم يشاهدوا ذلك، والطعن في صحة هذه الأخبار وإن كان جماعة من رواتها ممن التزم تخريج الصحيح أهون من تكذيب الحس، وليس ذلك من باب نفي الوجود لعدم الوجدان كما لا يخفى على ذوي العرفان، وأمر الزلزلة لا يتوقف على ذلك الجبل بل هي من الأبخرة وطلبها الخروج مع صلابة الأرض وإنكار ذلك مكابرة عند من له أدنى عرق من الإنصاف والله تعالى أعلم.

üzerine sarkmaktadır."[1] Demek ki Kaf Arz'ı kaplamış olan bahr-ı muhîti muhîttir. Bu ifadeye göre Kaf Dağı denilen şey küre-i nesîm olmuş olur. Zira biz biliyoruz ki Arz'ı etrafından kaplayan bir bahr-ı muhît vardır, bahr-ı muhîti de küre-i nesîm kaplamıştır. Ve semâ-yı dünyanın[2] etekleri bu küre-i nesîm üzerindedir. Bizim "gök" tâbir ettiğimiz zümrüd gibi göklük burada müncelîdir. İbn Münzir'in, Ebu'ş-Şeyh'in, Hâkim'in, İbn Merdûye'nin Abdullah b. Büreyde'den rivayetlerinde "Kaf, dünyayı muhît zümrüdden bir dağdır ki semânın etekleri onun üzerindedir"[3] diye zümrüd ile ifade edilmesi de teşbîh-i belîğ kabîlinden olmak üzere bu rengi teyid eyler. Buna "dağ" tâbir olunması da şekl-i kürevîsi ile fevka'l-ufuk irtifâ' ve azameti haysiyetinden yahut bir menba' ve mahzen olması nokta-i nazarından olmak gerektir. Bununla beraber İbn Ebi'd-Dünyâ'nın ve Ebu'ş-Şeyh'in tahriclerinde Kaf yalnız Arz'ı değil, âlemi muhît olmak üzere de nakledilmiş ve damarları Arz'ın içine kadar indiği ve zelzeleler onun damarlarının hareketinden husûle geldiği de söylenmiştir.[4] Bu noktaya gelince "Kaf" kelimesi bize eski Yunânîlerde dahi mâruf olan ve her şeyin menba'ı olmak üzere maddenin bir halîta-i kül mâhiyetinde mülâhaza edilen ilk hâlini ifade eyleyen "chaos=kao"[5] kelimesini hatırlatmıştır. Kaf dağı rivayetleri Hazret-i Peygamber'e istinad ettirilmemiş bulunduğu için bunu eski zamanlarda pek şâyi' olmuş bir nazariye kabîlinden telakkī etmekte hiçbir mahzur yoktur. Lâkin bunu tefsir için esas ittihaz etmek muvâfık olmaz. ق harfini müteşâbih olarak kudretullâha bir remiz telakkī etmek Kaf Dağı denilen imkân âlemiyle tefsir etmekten daha münâsib olur.

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3307; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 394:

عن ابن عباس قال: خلق الله من وراء هذه الأرض بحرا محيطا بها ثم خلق من وراء ذلك جبلا يقال له ق، السماء الدنيا مترفرفة عليه...

2 H: "Ve o dünyanın".

3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 504:

عن عبد الله بن بريدة في قول الله عز وجل: «ق والقرآن المجيد» قال: جبل من زمرد محيط بالدنيا عليه كنفا السماء.

4 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ukūbât,* thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1416/1996, s. 32:

عن ابن عباس قال: خلق الله عز وجل جبلا يقال له قاف، محيط بالعالم، وعروقه إلى الصخرة التي عليها الأرض، فإذا أراد الله عز وجل أن يزلزل قرية أمر ذلك الجبل يحرك العرق الذي يلي تلك القرية، فيتزلزلها ويحركها، فمن ثم يحرك القرية دون القرية.

5 B: "Kaos = Kao".

[4496] {وَالْقُرْاٰنِ الْمَجِيدِ} Ve Kur'ân-ı Mecîd hakkı için.

"**Mecîd**", mecd sahibi, mecd geniş kerem ile alâkadar büyük şeref ve şandır. Şu hâlde "Kur'ân-ı Mecîd" şerefi[1] kitapların hepsinden büyük olan yahut mânasını bilip amel edeni şereflendiren şanlı Kur'an demek olur. "Vav" kasem yahut kaseme atıf içindir. Kāf ile şanlı Kur'ân'a kasem edilmiştir. Kasemin cevâbı mâba'di karînesiyle mahzuftur, yani sen münzirsin inzar için geldin {بَلْ عَجِبُوا اَنْ جَٓاءَهُمْ مُنْذِرٌ مِنْهُمْ} fakat onlar kendilerine kendilerinden bir münzir geldiğine taaccüb ettiler. ❁ Yani Kur'ân'ın şeref ve şânı olmadığından değil, fakat insanlara yine insanlardan bir münzir, korku haberi vererek korkutan bir peygamber geldiğine şaştıklarından dolayı küfür ve inkâra gittiler. Hâlbuki insanlara kendi hâriçlerinden gelen bir münzir, gayr-i tabî'î ve şâyân-ı taaccüb görülse bile yine kendilerinden bir münzir gelmesi görülmedik bir şey değil idi. Fakat onun gelişine ve inzar edişine şaştılar {فَقَالَ الْكَافِرُونَ هٰذَا شَيْءٌ عَجِيبٌ} da kâfirler dediler ki: "Bu acîb bir[2] şey." ❁ Bunda iki vecih vardır. Birisi taaccüblerini tefsir ve taaccüb noktasını tafsil ile küfürlerini tasrihtir. Bu surette فا tefsir, هذا Peygamber'in inzârına işarettir. İkincisi Peygamber'in bi'setine taaccübden sonra âhirette ba'se taaccüblerini beyandır. Bu surette فا atıf هذا mübhem olarak şu söze işaret olur: {ءَاِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا} Öldüğümüz ve bir toprak olduğumuz vakit ha! ❁ Yani bizi o vakit ba's ü haşr ile mi korkutuyor? {ذٰلِكَ} bu ❁ öldükten sonra diriltmek {رَجْعٌ بَعِيدٌ} ba'îd bir ircâ' ❁ akıldan veya âdetten uzak olan bir iade, bir döndürüş yahut bir cevaptır. Şimdi bunun Allah'ın [4497] kudretinden uzak olmadığını isbat ile buyuruluyor ki: {قَدْ عَلِمْنَا مَا تَنْقُصُ الْاَرْضُ مِنْهُمْ} Doğrusu Biz Arz'ın onlardan ne eksilteceğini bilmişizdir. ❁ Yani onun uzak zannedilmesi bir insanın hakikati ve eczâsının tafsîlâtı tamamıyla bilinemediği için cehaletten neş'et eder. Yoksa hayat ilmi bilinse de bir insanın hususiyetini teşkil eden bütün esrâr münkeşif olsa bir kimseyi öldürüp yeniden diriltmek ba'îd sayılmazdı. Hâlbuki Allah

1 H: "şerefin".
2 H ve F -"bir".

teâlâ onu bilmiş ve yaratmıştır. Ölüp çürüyüp de toprak olan akvâmın veya eşhâsın hüviyet ve ayniyetlerini teşkil eden erkân ve şerâitten kalan nedir, eksilen nedir? Rûh mudur, beden midir? Bedenin maddesi ve eczâsı mıdır, yoksa mütemâsil eczâ arasında hayâtı ve ayniyeti ifade eden bir nisbet-i muayyene ve mahsûsası mıdır? Allah hepsini bilir, Arz'da çürüyüp yok olduğu zannedilen teşekküllerin, nisbetlerin, kuvvetlerin, hususiyetlerin en hurdesine varıncaya kadar hepsi olduğu gibi Allah teâlâ'nın ilminde mâlum ve mahfuzdur. {وَعِنْدَنَا كِتَابٌ حَفِيظٌ} Ve nezdimizde mahfuz, değişmez, bozulmaz bir kitap vardır, hepsi onda mazbuttur. ❁ Cüz'î ve küllî hiçbir şeyi kaçırmaz, hatta onların amellerini de bütün tafsîlâtıyla hıfzetmektedir. İlmullah bir de[1] böyle Levh-i Mahfûz'da yazı ile müekked olarak mütecellîdir. Bunu tehavvül ve tehaffuz kanununun bir ifadesi olarak da mülâhaza edebiliriz. Bu tamamıyla bilinmiş olunca herhangi bir insanı ifnâ ettikten sonra onu teşkil eden ve ondan intişar ve tehavvül etmiş olan hususiyetlerin mâlumiyet ve mahfûziyeti hasebiyle onu yeniden iade etmek hiç de ba'îd olmaz. Onun için gerek bir kavmi, gerek bir şahsı öldükten sonra ba's ü haşr etmek Allah'a göre ba'îd bir ircâ' olmadığı bu mülâhaza ile mâlum olur. {بَلْ كَذَّبُوا بِالْحَقِّ لَمَّا جَٓاءَهُمْ} Fakat onlar hakkı kendilerine geldiği anda [4498] tekzib ettiler ❁ kendilerini yaratmış olan Allah'ın ilmini ve gönderdiği kitabını ve peygamberini gelir gelmez tekzib ettiler {فَهُمْ فٖى اَمْرٍ مَرٖيجٍ} de şimdi onlar pek muztarib bir hâl içinde çalkanıyorlar. ❁ Gâh sâhir, gâh kâhin, gâh şâir diyerek; gâh taaccüb gâh inkâr ile ıztırab içinde istikbalden, âhiret hayâtından me'yus bir hâlde kıvranıyorlar. Buna karşı Allah teâlâ'nın ilmini ve ihyâya kudretini isbat ile ıztırâbı def' siyâkında buyuruluyor ki:

{اَفَلَمْ يَنْظُرُٓوا اِلَى السَّمَٓاءِ فَوْقَهُمْ} Ya üstlerindeki semâya bakmadılar da mı ki? ❁ Burada "semâ" ufkumuzun üstünde görebildiğimiz ecrâm ve eb'âdı ile bir sûret-i mahsûsada nazarımıza irtisam eden ve semâ-yı dünya denilen yüksek binâdır ki biri hissî biri aklî olmak üzere iki haysiyeti vardır. Evvelemirde bunun hissî haysiyetiyle gözlerimize olan sûret-i tecellîsine

---

1 B -"bütün tafsîlâtıyla hıfzetmektedir. İlmullah bir de".

nazar-ı dikkat celbolunmuştur. İkinci derecede efkâr ve istidlâlât ile aklen istinbat mümkin olabilen hey'et-i semânın derinliklerine dalınmadan sâde hissî olan bu şekl-i mürtesimin keyfiyetine nazar edildiği zaman bile onu binâ eden sâni'in ilm ü kudretindeki azamet derhâl gözlere gönüllere kendini gösterir. Buradaki "fâ" mahzûfuna atıftır. Görmediler de o kâfirler üstlerindeki o semâya bakmadılar, baksalar a {كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا} Biz onu nasıl binâ etmişiz ve ziynetlemişiz. {وَمَا[1] لَهَا مِنْ فُرُوجٍ} Hiçbir yarığı çatlağı yok. Yani kapısı geçidi yok değil, aybı kusuru yok. {وَالْاَرْضَ مَدَدْنَاهَا} Arz'ı da uzatmışız ❁ o binânın döşeği gibi sermişiz, bakıldığı zaman semâ kürevî olarak görünürken sâha-i rü'yet dâhilinde Arz da[2] onun altında ufka doğru bir imtidâd-ı mahsus ile uzanmış görünür ve böyle görünmesi onun da bir küre olduğunu akl ü istidlâl ile [4499] anlamaya mâni' değildir (*Sûre-i Ra'd'da* وَهُوَ الَّذٖى مَدَّ الْاَرْضَ [13/3] *bak*). Âlûsî der ki: "Bu imtidad, Arz'ın tam yahut kutublar cihetinden nâkıs bir küre olmasına münâfî olmaz."[3] {وَاَلْقَيْنَا فٖيهَا رَوَاسِىَ} Ve ona ağır baskılar, oturaklı dağlar serpmişiz {وَاَنْبَتْنَا فٖيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهٖيجٍ} ve onda gözler gönüller açan her güzel çiftten bitirmişiz.

"**Behîc**" behcetli, gözlere gönüllere neş'e ve sürur veren sevimli, güzel,

"**Zevc**" çift. "**İnbât**" nebâtâtta zâhir ise de "zevc-i behîc" insana kadar hayvânâtın da her hoş sınıfına şâmil olmak zâhirdir. {تَبْصِرَةً وَذِكْرٰى لِكُلِّ عَبْدٍ مُنٖيبٍ} Her abd-i münîb için tebsıra ve tezkir kılmak üzere ❁ yani bütün bunları böyle yapış ve bitiriş Rabbine gönül verecek, Hakk'a yüz tutup düşünecek her kulun gözüne göstermek ve fikrini açmak için âyet ve muhtıra kılmak hikmetiyledir.

"**Tebsıra**" hem göze basar kuvveti hem de kalbe basîret kuvveti vermek mânasına olabilirse de, ikincisi ذِكْرٰى ile ifade edilmiş olmak hasebiyle burada basarî mânada[4] olmak daha muvâfık görünür. Bunun birisi hissî

---

1 H, F, M ve B: "ما".
2 H -"da".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 326:

«وَالْأَرْضَ مَدَدْنَاهَا» بسطناها وهو لا ينافي كريتها التامة أو الناقصة من جهة القطبين لمكان العظم.

4 B: "mânasında".

birisi[1] aklî haysiyeti ifade eder: biri ihsas, biri ihtardır. Bunların her biri birer yeni hayat neş'esiyle Allah teâlâ'nın ilmine ve ba's ü ihyâ kudretine delâlet ederler. İhsas, hâl olan dünyâ hayâtı yaşatırken ihtar ve tezkir mâzî ve istikbal şuuruyla âhireti duyurur.

"**Münîb**"[2] kaydı da bilfiil müstefid olanları göstermek ve inâbeye tergīb etmek içindir. {وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً مُبَارَكًا} Ve semâdan bir mübarek su indirmekteyiz ❁ ki hayr u bereketi, menfaati pek çok. Bununla o güzel çiftlerin nasıl bitirildikleri gösterilerek makāma tatbik ve ihyâ tarzına bir misâl verilmiş oluyor. Kur'an da bu mübarek [4500] suya şebîhtir. {فَاَنْبَتْنَا بِه۪} İndirip de onunla, o su sebebiyle bitirmekteyiz: {جَنَّاتٍ} Birçok cennetler, yani[3] meyveli ağaçları hâvî bağlar, bahçeler {وَحَبَّ الْحَص۪يدِ} ve biçilen ekin dâneleri {وَالنَّخْلَ بَاسِقَاتٍ} ve çıvgın veya dolgun hurma ağaçları.

"**Bâsık**" uzun düzgün veya yüklü {لَهَا طَلْعٌ نَض۪يدٌ} ki istifli bir tal'ı vardır. ❁ Yani birbiri üstüne dizilmiş çok yahut içinde meyvesi çok, çünkü tal', hurmanın ilk çıkan tomurcuğudur ki meyvesi içinde istiflidir. {رِزْقًا لِلْعِبَادِ} Kullara rızık olmak için ❁ yetiştirmekteyiz {وَاَحْيَيْنَا بِه۪ بَلْدَةً مَيْتًا} ve[4] bir beldeyi ölmüş iken onunla -o su ile- diriltmekteyiz. ❁ Neşv ü nemâdan kesilmiş kuru toprağa hayat vermekteyiz. {كَذٰلِكَ الْخُرُوجُ} İşte hurûc böyledir. ❁ Yani ölü bir beldenin bir su indirmekle dirilmesi gibidir. Allah'ın indireceği feyizle sizin de dirilip çıkmanız, Allah'ın kudretinden o nasıl uzak değilse bu da uzak değildir. Burada "hurûc" tâbir olunması mânalıdır. Ebussuud'un beyânına göre yerden nebâtâtın çıkarılmasına "ihyâ" ve ölülerin dirilmesine "hurûc" tâbir olunması ehemmiyetsiz gibi görülen inbâtın şânını büyütmek ve istib'âd edilen ba's işini[5] (bir fi'l-i tabî'î gibi) kolay göstermek ve bu suretle nebâtı ihrac ve emvâtı ihyâ arasında mümaseleti tahkik ile mukayeseyi tavzih ve fehimlere takrib içindir. Her

---

1 B -"hissî birisi".
2 B: "Mübîn".
3 F, M ve B -"yani".
4 F, M ve B -"ve".
5 B: "için".

hâlde biz bununla ölmüş bir kavimden feyz-i Hak ile İslâm'ın zuhur ve yeni bir hayat ile ağyara karşı hurûc ve galebesi mânasına da bir işaret anlarız[1]. {كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ} Bununla Peygamber'e tesliye ve[2] kâfirlere inzar [4501] misâlleri veriliyor. {وَاَصْحَابُ الرَّسِّ} ❁ Buna dair Sûre-i Furkan'da söz geçti, bak. {وَاِخْوَانُ لُوطٍ} Ve Lût'un hemşehrileri ❁ Lût aleyhisselâm'ın kavmi ki kendisine sıhriyetleri bulunmak hasebiyle "ihvan" denildiği söylenmiştir. Bu tâbir gerek neseb ve gerek sıhriyet ile yakınlığın kurtaramayacağını anlatır. {وَقَوْمُ تُبَّعٍ} Tübba'ın kavmi ❁ kendisi değil, kavmi ki Himyerîlerdir; Sûre-i Duhân'a bak. {كُلٌّ كَذَّبَ الرُّسُلَ} Her birisi resulleri tekzib etti ❁ yeni hayâta davet için Allah tarafından gönderilen peygamberlerin irşadlarına inanmadılar, ba's ü haşr için hazırlanmadılar {فَحَقَّ وَعِيدِ} da va'îdim hak oldu ❁ yani hep helâk ve munkariz oldular.

"**Va'îd**", "va'd" gibi masdardır, mef'ûl mânasına da olur. "Va'd" maddesi hayr u şerde, acıda ve tatlıda kullanılır. Fakat "va'îd" ve "î'âd", acı ve korkunç olanlarda isti'mâl olunur, tehdid ve inzar ifade eyler. Burada وَعِيدِ, وَعِيدِى demektir. Kesre ile iktifâ olunarak mütekellim "ya"sı hazfolunmuştur. {اَفَعَيِينَا بِالْخَلْقِ الْاَوَّلِ} Şu hâlde ilk halka acz mi göstermişiz? ❁ Yani gerek sâirlerini gerek kendilerini ilk yaratışla, birinci kere vücûda getirmekle kudretimizi göstermiş değil miyiz ki ikinci bir yaratışı istib'âd ediyorlar da رَجْعٌ بَعِيدٌ diyorlar? Yahut kendilerinden evvel yarattığımız halka, o evvelki insanlara karşı yarattıktan sonra va'îdimizi, tehdîdimizi yerine getirmeye gücümüz yetmemiş de âciz mi kalmışız ki korkmadan tekzib ve istib'âd ediyorlar? Yahut ilk yaratışla kudretimiz tükenmiş de ilerisini yaratmaktan acze mi düşmüşüz?[3] {بَلْ} Hayır ❁ öyle olmadığını bilirler {هُمْ} onlar [4502] {فِى لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ} yeni bir halktan iltibastadırlar.

"**Lebs**" esasen karıştırıp şüpheye düşürmek demektir. Burada iki mâna vardır: Birisi umumiyetle müfessirînin[4] beyânı vechile şöyle demektir:

1 B: "alırız".
2 H -"ve".
3 Bu üçüncü mâna gelecek olan وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ [Kāf 50/38] mazmûnuna mutabıktır [Müellifin notu].
4 B: "müfessirlerin".

Onlar halk-ı evveli ve Bizim kudretimizi itiraf etmekle beraber yeni bir halk ile ölülerin dirilebileceğinde şüphe ediyorlar. Bir kere yapılanın bir kere daha yapılabileceği hakkındaki kıyası, tabîî kanunu bırakıyorlar da kudrete karşı şüpheye düşerek tenakuzda bulunuyorlar. Bu mâna ilzâmî bir mâna olur. İkincisi Sûre-i En'âm'da وَهُوَ الَّذٖى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ وَيَعْلَمُ مَا جَرَحْتُمْ بِالنَّهَارِ [6/60] âyetinde geçtiği üzere bir kavmin hayâtı gibi bir şahsın hayâtı da eczâsının lahzadan lahzaya yenilenmesi suretiyle bir iltibas içinde cereyan ettiğini ve binâen'aleyh "halk-ı evvel" denilen bu halkta bekā-yı şahsînin bile vahdet-i nev'iye gibi peyderpey halkolunan birbirine benzer eczâ arasındaki bir iltibas ve müşabehet içinde tecellî eden bir nisbet vahdetinden aynı nisbetle tevâlî eden bir halk-ı cedîd istimrârından ibaret olduğunu beyandır. Şeyh Muhyiddîn Arabî buradan bütün eşyânın, a'râz gibi cevâhirin[1] de anbean halk-ı cedîd ile müteceddid olduğunu istinbâta kadar gitmiş,[2] Fransız feylesofu meşhur Descartes[3] da bu suretle bir halk-ı cedîd nazariyesine zâhib olmuştur. Bu âyette[4] هُمْ zamirine nazaran halk-ı cedîdin böyle bütün eşyâya ta'mîmi zâhir olmasa bile her hâlde insanlar gibi zîhayat cisimlere nemâları itibariyle intibâkı münakaşa götürmeyecek kadar vâzıhtır denilebilir[5]. Bu surette bir şahsın hüviyeti için gerek idâme gerek iadede rükün olarak mülâhaza edilmesi lâzım gelen esas bir nehrin suyu gibi değişip duran maddî eczâsının aynen kendilerinde ve kemmiyetlerinde değil, aralarındaki nizâm-ı nisbet ile ifade ettikleri temasül vahdetiyle rûhânî tesâdukta gözetmek lâzım gelir. Onun için bir şahsın teşahhusu hacmin büyüklüğü ve küçüklüğü ile alâkadar [4503] görünmeyerek[6] gerek

---

1 B: "cevherine".

2 İbn Arabî, *Fusûsu'l-hikem*, s. 155-156. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* X, 200:

فكان آصف ابن برخيا أتم في العمل من الجن؛ فكان عين قول آصف بن برخيا عين الفعل في الزمن الواحد. فرأى في ذلك الزمان بعينه سليمانُ عليه السلام عرشَ بلقيس مستقرًا عنده لئلا يتخيل أنه أدركه وهو في مكانه من غير انتقال، ولم يكن عندنا بإتحاد الزمان إنتقال، وإنما كان إعدام وإيجاد من حيث لا يشعر أحد بذلك إلا من عرَّفه وهو قوله تعالى «بل هم في لبس من خلق جديد». ولا يمضي عليهم وقت لا يرون فيه ما هم راءون له. وإذا كان هذا كما ذكرناه، فكان زمان عدمه –أعني عدم العرش– من مكانه عين وجوده عند سليمان، من تجديد الخلق مع الأنفاس. ولا علم لأحد بهذا القدر، بل الإنسان لا يشعر به من نفسه أنه في كل نَفَس لا يكون ثم يكون...

3 M: "de Cart".

4 B: "sûretle".

5 H ve F: "denebilir".

6 B: "görülmeyerek".

bir zerre, bir hüceyre ve gerek büyük bir cisim ve cirim hâlinde dahi hüviyetini muhafaza edebiliyor da, yetmiş yaşındaki Zeyd, beşikteki bebek, rahm-i mâderdeki cenin, sulb-i pederde nutfe olan aynı şahıs diye mülâhaza olunur[1]. Kuyruk kemiğinin ucundan ba'si gösteren mâruf "acbü'z-zeneb" hadîsi[2] de bunu ifade etmiştir. Zaten insanların böyle halk-ı cedîd ile yaşayabilmeleridir ki onların ihtiyaçlarının sırrını teşkil eder, öyle olmasa idi insanın yarın için hiçbir endişesi ve hiçbir emeli olmazdı. Ma'amâfîh bu mâna yalnız insana ve zîhayâta mahsus değildir. Âlemde her şey كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] mantûkunca helâk ve fenâ içinde her lahza tegayyüre mâruz ve her tegayyürde yeni bir halk ile ihtilât ve iltibas içindedir. وَنَزَّلْنَا مِنَ السَّمَٓاءِ مَٓاءً مُبَارَكًا[3] فَاَنْبَتْنَا بِهٖ... إلخ buyurulması da bu mâna ile alâkadardır. Âlûsî'nin bu mânayı ba'îd görmesi garib görünür.[4] Bütün âlem böyle halk-ı cedîd içinde âhirete doğru giderken onu Allah'ın kudretinden istib'âd ederek inkâr ve tekzib[5] etmek o istikbâlin saadetini yaşamamaya azmeden bir dalâl-i ba'îdden başka bir şey değildir.

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُۚ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَر۪يدِ ﴿١٦﴾ اِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ عَنِ الْيَم۪ينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَع۪يدٌ ﴿١٧﴾ مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ اِلَّا لَدَيْهِ رَق۪يبٌ عَت۪يدٌ ﴿١٨﴾ وَجَٓاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّۜ ذٰلِكَ مَا كُنْتَ مِنْهُ تَح۪يدُ ﴿١٩﴾ وَنُفِخَ

1 M ve B: "olunuyor".

2 Buhârî, Tefsîr, 78:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما بين النفختين أربعون». قال: أربعون يوما؟ قال: أبيت، قال: أربعون شهرا؟ قال: أبيت، قال: أربعون سنة؟ قال: أبيت. قال: «ثم ينزل الله من السماء ماء، فينبتون كما ينبت البقل، ليس من الإنسان شيء إلا يبلى، إلا عظما واحدا وهو عجب الذنب، ومنه يركب الخلق يوم القيامة».

Müslim, Fiten, 142, 143:

عن أبي هريرة : أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: كل ابن آدم يأكله التراب، إلا عجب الذنب، منه خلق وفيه يركب.

عن همام بن منبه قال: هذا ما حدثنا أبو هريرة عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، فذكر أحاديث، منها: وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن في الإنسان عظما لا تأكله الأرض أبدا، فيه يركب يوم القيامة». قالوا: أي عظم هو يا رسول الله؟ قال: «عجب الذنب».

3 H, F, M ve B -"مباركا".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 328:

وأورد الشيخ الأكبر قدس سره هذه الآية في معرض الاستدلال على تجدد الجواهر كالتجدد الذي يقوله الأشعري في الإعراض، فكل منهما عند الشيخ لا يبقى زمانين، ويفهم من كلامه قدس سره أن ذلك مبني على القول بالوحدة وأنه سبحانه كل يوم هو في شأن، ولعمري أن الآية بمعزل عما يقول.

5 B -"ederek inkâr ve tekzib".

فِى الصُّورِۜ ذٰلِكَ يَوْمُ الْوَع۪يدِ ﴿٢٠﴾ وَجَٓاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَٓائِقٌ وَشَه۪يدٌ ﴿٢١﴾ لَقَدْ كُنْتَ فِى غَفْلَةٍ مِنْ هٰذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَٓاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَد۪يدٌ ﴿٢٢﴾ وَقَالَ قَر۪ينُهُ هٰذَا مَا لَدَیَّ عَت۪يدٌۜ ﴿٢٣﴾ اَلْقِيَا ف۪ى جَهَنَّمَ كُلَّ كَفَّارٍ عَن۪يدٍۙ ﴿٢٤﴾ مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ مُر۪يبٍۙ ﴿٢٥﴾ اَلَّذ۪ى جَعَلَ مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ فَاَلْقِيَاهُ فِى الْعَذَابِ الشَّد۪يدِ ﴿٢٦﴾ قَالَ قَر۪ينُهُ رَبَّنَا مَٓا اَطْغَيْتُهُ وَلٰكِنْ كَانَ ف۪ى ضَلَالٍ بَع۪يدٍ ﴿٢٧﴾ قَالَ لَا تَخْتَصِمُوا لَدَیَّ وَقَدْ قَدَّمْتُ اِلَيْكُمْ بِالْوَع۪يدِ ﴿٢٨﴾ مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَیَّ وَمَٓا اَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَب۪يدِࣖ ﴿٢٩﴾

[4504] **Meâl-i Şerîfi**

Hem şânıma kasem ederim ki hakikat insanı Biz yarattık ve biliriz nefsi onu ne ile vesveselendirir ve Biz ona "habl-i verîd"den daha yakınızdır (16). İki zabıt me'mûru zabıt tutarlarken: biri sağdan oturmuş biri soldan (17). Her ne söz atarsa mutlak yanında hazır bir gözcü vardır (18). Ve ölüm sekerâtı hak ile geldikte, "işte" diye, "o senin kaçıp durduğun" (19). Ve Sûr üfürüldükte: ki işte o va'îd günüdür (20). Ve her nefis gelmiştir: beraberinde bir sevk me'mûru ve bir şâhid vardır (21). "Celâlim hakkı için" (denir) "sen bundan bir gaflette idin: şimdi senden perdeni açtık, artık bugün gözün keskindir" (22). Ve karîni demiştir: "İşte bu yanımdaki hazır" (23). (Buyurulur:) "Atın atın cehenneme her nankör anûd (24), hayra engel, haşarı işkilci kâfiri (25) ki Allah'ın yanında başka ilâh tutmuştur, haydin ikiniz bir atın onu o şiddetli azab içine" (26). Arkadaşı der: "Ya Rabbenâ, onu ben azdırmadım velâkin kendisi uzak bir dalâl içinde idi" (27). Buyurur ki: "Huzûrumda çekişmeyin, Ben size önceden [4505] *va'îd göndermiş iken (28). Benim indimde söz değiştirilmez ve Ben kullara zulümkâr değilim" (29).*

{وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ} ❁ Bu ihtar hem halk-ı evveli takrir hem de mâba'dine temhiddir, hem ilmin isbâtına halktan bir istidlâl[1] hem de

---

1 H -"halktan bir istidlâl".

akrebiyetten bahsolunurken hâlık ile mahlûku karıştırmamak için bir tenzih delîlini telkindir. {وَنَعْلَمُ} Ve biliriz {مَا تُوَسْوِسُ بِه۪ نَفْسُهُ} nefsi ona ne vesvese verir, yahut ne ile vesvese verir. ❁ "Nefsin vesvesesi" tâbiri, içinden kendine söylediği, gönlünden geçirdiği gizli duygular, vehimler, hâtıralar, kuruntular, kararlar gibi bütün bâtınî şuur şuûnâtına şâmildir. Söyleneceği vechile zabta me'mur hafaza meleklerinin bile henüz vâkıf olmadığı derecede gizli olarak insanın gönlüne gelen hâtırat ve şuûnât-ı nefsiyenin hepsini de Allah bilir. Çünkü hâlıkıdır. {وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَر۪يدِ} Ve Biz ona (yani insana) verîd damarından daha yakınızdır. ❁ Öyle yakından bilir, öyle yakından yetişir, icrâ-yı te'sîr ederiz. Hâlık ile mahlûku arasındaki nisbet, mahluk ile nefsi arasındaki nisbetten daha mukaddemdir. Çünkü mahlûkun kıyâmı lizâtihi değil, hâlıkının kudretiyledir (*Sûre-i Bakara'da* وَاِذَا سَاَلَكَ عِبَاد۪ي عَنّ۪ي فَاِنّ۪ي قَر۪يبٌ [2/186] *bak*). Teşrihte iki nevi damar sayarlar. Bedenin etrafından kalbe vürud eden, yani siyah kanı etrafından kalbe götüren damarlara "verîd", cem'inde "evride"; kalbden etrafa giden kırmızı kanı bedene dağıtan damarlara da "şerâyîn" denilir. Şiryanların kökü kalbin sol butaynından çıkan ebherdir. Boyunda gırtlağın yanlarından geçen ve "vedecân" tâbir olunan şah damarları bundan şahlanır. Kalbde verîdlerin munsab olduğu büyük damara da "vetîn" (verîd-i ecvef) denilir. Verîd-i ecvef[1] (yani vetîn) ensiceye temasında [4506] müvellidü'l-humûzasını gāib eylemiş olan siyah kanı kalbin üzeyn-i eymenine îsâl eder[2], butayn-ı eyser ile üzeyn-i eymen arasında teessüs etmiş olan bu cümle-i vi'âiyedeki deverân-ı deme "deverân-ı kebîr" nâmı verilir. Siyah kan üzeyn-i eymenden butayn-ı eymene ve butayn-ı eymenden şiryân-ı ri'evîye geçer. Şiryân-ı ri'evîye giren kan, ri'ede ev'iye-i şa'riye içerisinde hava ile temasa gelince kırmızı kana tehavvül ederek evride-i ri'eviye ile sol üzeyne, ba'dehu sol butayna dökülür. Butayn-ı eymeni üzeyn-i eysere birleştiren cümle-i vi'âiyedeki deveran dahi "deverân-ı sağîr" nâmını alır. Deverân-ı kebîrde şiryanlarda kırmızı, verîdlerde siyah kan vardır. Deverân-ı sağīrde ise şiryanlarda

1 H ve F: "ecvefler".
2 H ve F: "ederler".

siyah ve verîdlerde kırmızı kan vardır.[1] Binâen'aleyh kırmızı kana "şiryan kanı" ve siyah kana "verîd kanı" demek her vakit doğru olmaz. Deverân-ı kebîr için sahih olan bu târif deverân-ı sağīr için yanlıştır. Demek ki verîdlere "siyah kan damarları" denmesi küllî değil, ekseriyet itibariyledir. *Keşşâf*'ta der ki: "El-verîdân boynun önünde iki safhasını kavramış iki damardır ki vetîne muttasıl olup baştan ona doğru vürud ederler"[2].[3] İbn Esîr de *Nihâye*'de "verîd, boynun yüzündeki damardır ki gazab hâlinde şişer, bunlar iki verîddirler" der.[4] Buna nazaran verîd, bizim teşrih kitaplarında verîd-i vidâcî denilen boyun damarında mâruf imiş gibi görünürse de bu ihtisas "el-verîdân" diye tesniye suretinde olmak gerektir. Nitekim Râgıb şöyle ifade etmiştir: "Verîd, kebide ve kalbe muttasıl olur bir damardır ki kanın mecrâları ondadır."[5]

Nizamüddîn Nîsâbûrî de *Garâibü'l-Kur'ân* nâm tefsirinde "verîd, şerâyînin gayrı olarak demi hâmil damardır. Verîdân ise boynun önünde iki safhasını kavramış iki damardır ki baştan müteşa‟ib ve vetîne muttasıl olurlar" diye târif eylemiştir.[6]

[4507] "**Habl**", mâlum ki ip ve bağ demektir. Damar mânasına[7] da gelir. Burada ekseriyet bu mâna ile "verîd ipi" servi ağacı gibi âmmın hâssa izâfetiyle beyânı kabîlinden verîd damarı demektir diye tefsir etmişlerdir. "Habl" âtık, yani boyun dibi mânasına da geldiğinden Zemahşerî bu mâna ile lâmî izâfeti de tecviz eylemiştir. Ki bu mâna ile "habl-i verîd"

---

1 B -"Deverân-ı sağīrde ise şiryanlarda siyah ve verîdlerde kırmızı kan vardır".

2 Buna göre verîd fa'îl bi-ma'nâ fâ'il olarak vârid demek olup kalbe doğru vürûdu münasebetiyle bu adı almış oluyor, kanın ona vürûdu mülâhazasıyla mevrud mânasına olduğunu söyleyenler de* olmuştur [Müellifin notu].

* H -"de".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 384:

والوريدان: عرقان مكتنفان لصفحتى العنق في مقدمهما متصلان بالوتين، يردان من الرأس إليه.

4 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, V, 173:

وفي حديث المغيرة «منتفخة الوريد» هو العرق الذي في صفحة العنق ينتفخ عند الغضب، وهما وريدان، يصفها بسوء الخلق وكثرة الغضب.

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 865:

والوَرِيدُ: عرقٌ يتّصل بالكبد والقلب، وفيه مجاري الدّم والرّوح.

6 Nîsâbûrî, *Garâibü'l-Kur'ân*, VI, 175:

والوريد: العرق الحامل للدم سوى الشرايين، سمي وريدا لأن الروح أو الدم يرده. والوريدان عرقان يكتنفان لصفحتي العنق في مقدمها يتشعبان من الرأس يتصلان بالوتين.

7 B: "mânasında".

boyun veya bedenden mecaz da olabilir. Sonra لجين الماء kabîlinden izâfet-i teşbîhiyye ile "verîd ipi", boyuna dolanmış ipe benzeyen verîd mefhûmunu da ifade eyleyebilir. Verîd müfred olmak itibariyle cinse hamlolunmak lâzım geleceği cihetle "habl-i verîd", bütün verîd şebekesi veya onların bağlandığı vetîn diye de mülâhaza olunabilir. Maʻamâfîh bu mânalar "verîd damarı" demekle de kasdolunabilir. Râgıb, "habl-i verîd"den murad rûh olduğuna kāil olmuştur[1].[2] Kırmızı kanı hâmil olan şiryanlar daha evvel mülâhaza edilmek lâzım gelirse de şiryanlarda cereyan kalbden etrafa doğru dağılıp uzaklaştığı, verîdde ise etraftan ve baştan kalbe doğru toplanıp geldiği cihetle yakınlık için temsilde verîd zikredilmiştir. Bu suretle habl-i verîd pek yakınlıkta mesel olmuştur. Nitekim şâir وَالْمَوْتُ أَدْنَى لَهُ مِنَ الْوَرِيدِ "ölüm ona verîdden daha yakındır" demiş. Şu hâlde mâna: Kalbine kan akıtan en yakın damarından, yahut canından daha yakın demek olur. Sonra verîdin siyah kan damarı olması ve kullanılmış, ölmüş hüceyreleri hâmil olan bir siyah kanın kalbe vürûdu bir tasfiye ile yeni bir halka alâkadar bulunması haysiyetiyle gerek üst tarafındaki halk-ı cedîd ve gerek ber vech-i âti zikrolunacak âhiret ahvâline intikal[3] nokta-i nazarından dikkate şâyân bir nüktesi de vardır.

İbn Cerîr Taberî der ki: "Ehl-i Arabiyye وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ kavlinin mânasında ihtilâf ettiler. Bazıları bunun mânası dediler, نَحْنُ أَمْلَكُ بِهِ وَأَقْرَبُ إِلَيْهِ فِي الْمَقْدِرَةِ عَلَيْهِ yani üzerinde infâz-ı kudret ve icrâ-yı te'sîrde daha yakın, kendisine daha [4508] ziyade mâlik ve mutasarrıfız demektir. Bazıları da nefsindeki vesveseyi bilmekte daha yakın demektir dediler."[4] Yani kurb-i Zât mânası anlayan olmadı, ancak kelâmın sevkine nazaran bazıları te'sîr-i kudret, bazıları da ilim itibariyle yakınlık

---

1 Lâkin rûhtan murâdı "rûh-ı hayvânî" deniler rûh olduğu anlaşılıyor [Müellifin notu].

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat,* s. 865:

قال تعالى: «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» أي: من روحه.

3 B -"ve gerek ber vech-i âti zikrolunacak âhiret ahvâline intikal".

4 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXII, 342:

وقد اختلف أهل العربية في معنى قوله «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» فقال بعضهم: معناه: نحن أملك به وأقرب إليه في المقدرة عليه. وقال آخرون: بل معنى ذلك «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» بالعلم بما تُوَسْوِس به نفسه.

mânasını tercih ettiler. Fahr-ı Râzî bunu şöyle ifade etmiştir: "Allah teâlâ'nın ilminin kemâlini beyandır. Allah ilmi ile ona damarındaki kandan daha yakındır, zira damara hâil vardır. O, ona hafî kalabilir. Lâkin Allah teâlâ'nın ilmine hâil mümkin değildir. Buna şu mâna da söylenebilir: Kendisinde kudretimizin teferrüdü itibariyle Biz ona habl-i verîdden daha yakınızdır. Emrimiz onda damarlarındaki kanın cereyânı gibi cereyan eder."[1] Sâhib-i *Keşşâf* da şöyle der: وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ mecazdır. Murad ona ilminin yakınlığı ve ondan ve ahvâlinden mâlumuna, sanki zâtı karîb imiş gibi en gizli şeylerinden hiçbirisi hafî kalmayacak bir ta'alluk ile ta'alluk eder olmasıdır. Nitekim 'Allah her yerdedir' denilir, hâlbuki Allah mekânlardan ecell ve münezzehtir."[2] Bundan anlaşılan mecaz denilmesinin sebebi, lügatta yakınlık ve uzaklık mekân ve mesafe itibariyle cismâniyyâtta hakikat olduğu ve Zât-ı ilâhîde mekânî yakınlık tasavvur olunamayacağı içindir. Kādî Beyzâvî ile Ebussuud da bunu bir nükte ilâvesiyle hulâsa etmişler de şöyle[3] demişlerdir: أيْ نَحْنُ أَعْلَمُ بِحَالِهِ مِمَّنْ كَانَ اَقْرَبَ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، تَجَوَّزَ بِقُرْبِ الذَّاتِ لِقُرْبِ الْعِلْمِ لِأَنَّهُ مُوجِبُهُ "Yani Biz onun hâlini ona habl-i verîdden daha yakın olandan daha iyi biliriz demektir. Kurb-i zat ile kurb-i ilme mecaz yapılmıştır. Çünkü o onun mûcibidir."[4] Görülüyor ki bu ifadede مِمَّنْ كَانَ اَقْرَبَ اِلَيْهِ diye bir mufaddal^{un} aleyh takdir olunmuştur. Çünkü "akreb" a'lem mânasına mecaz olunca "habl-i verîd" ilim itibariyle mufaddal^{un} aleyh olamaz, şu hâlde o مَنْ كَانَ kim? O ya kendisinden kinayedir, bu surette "habl-i verîd"den murad kendi şahsı olup mâna onu kendisinden daha iyi biliriz demek olur[5]. Yahut zikrolunacak meleklerdir ki bu surette o hafaza [4509] meleklerinin de

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 134:

وقوله «ونحن أقرب إليه من حبل الوريد» بيان لكمال علمه، والوريد العرق الذي هو مجرى الدم يجري فيه ويصل إلى كل جزء من أجزاء البدن والله أقرب من ذلك بعلمه، لأن العرق تحجبه أجزاء اللحم ويخفى عنه، وعلم الله تعالى لا يحجب عنه شيء، ويحتمل أن يقال «ونحن أقرب إليه من حبل الوريد» بتفرد قدرتنا فيه يجري فيه أمرنا كما يجري الدم في عروقه.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 383:

«ونحن أقرب إليه» مجاز، والمراد: قرب علمه منه، وأنه يتعلق بمعلومه منه ومن أحواله تعلقا لا يخفى عليه شيء من خفياته، فكأن ذاته قريبة منه، كما يقال: الله في كل مكان، وقد جل عن الأمكنة.

3 F, M ve B -"şöyle".

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 140-141; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 15:

«وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» أي ونحن أعلم بحاله ممن كان أقرب إليه مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ، تجوز بقرب الذات لقرب العلم لأنه موجبه.

5 B -"demek olur".

ona habl-i verîdden daha yakın olduklarına ve fakat Allah'ın onlardan daha yakın bulunduğuna tenbih edilmiş oluyor ki bu mâna nazmın mâba'dine irtibâtından çıkarılır. Âlûsî burada "ehl-i vahdetin kelâmı hâl sâhibi olmayanlar için zor anlaşılır şeylerdendir" demiştir.[1] Ma'amâfîh biz Şeyh Muhyiddîn-i Arabî'nin *Futûhât-ı Mekkiyye*'sinin Esmâ-i Hüsnâ bâbında "Akreb" ism-i şerîfinde şu sözlerini nakledelim:

حَضْرَةُ الْأَقْرَب أَعْلَى الْحَضَرَاتِ   وَهِيَ بِالذَّاتِ لِأَهْلِ الْعَثَرَاتِ

فَهِيَ قرب فيه بعد لِلَّذِي   قيل فيه أنه ذُو عَثَرَاتِ[2]

"Bu hazretin sâhibine 'abdü'l-akreb' ve 'abdü'l-karîb' denilir. Çünkü O azze ve celle bize habl-i verîdden akrebdir فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ [el-Bakara 2/186] buyurmuş, إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ [Sebe' 34/50] buyurmuştur. Aleyhissalâtü vesselâm'ın haber verdiği gibi Arş'tan dünya semâya nüzûlüyle karîbdir, akrebdir,[3] çünkü nerede olsak bizimle beraberdir, onun için Karîb, Akreb isimleriyle müsemmâdır. O bize bizden daha yakındır. Çünkü habl-i verîd bizdendir ve habl vasıldır, O ise evsaldir. Çünkü vasl ancak O'nunladır; işitmemiz, görmemiz, kıyâmımız, ku'ûdumuz, meşiyyetimiz, hükmümüz O'nunladır. Bu ahkâm ise habl-i verîdde yoktur. Demek ki O bize habl-i verîdden daha yakındır. Zira bizden habl-i verîdin gayesi diğer damarların hâli gibi hükm-i hayâtın mecrâsı ve kanların[4] yolu olmasından ibarettir. Sonra Allah teâlâ bizde de kendisine kurbu teşrî' buyurdu. Çünkü biz O'nun sureti üzere mahlukları olduğumuz cihetle bizi emsâl menzilesine koydu, hâlbuki iki misil zıddırlar. Zıd ise muzâd olduğu şeye sıfât-ı zâtiyye-i nefsiyede iştirâkinden dolayı gayet yakın olmakla beraber aynı zamanda gayet de uzaktır. Kulda böyle tasrîf-i ilâhî ile Allah'tan uzaklık tahakkuk etmekle

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 328:

وكلام أهل الوحدة مما يشق فهمه على غير ذوي الأحوال.

2 Ehl-i aserât: ehl-i keşf ü vukūf; zû aserât: sâhib-i zünûb [Müellifin notu].

3 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 168-172:

عن الأغر أبي مسلم يرويه عن أبي سعيد وأبي هريرة قالا: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله يمهل حتى إذا ذهب ثلث الليل الأول نزل إلى السماء الدنيا، فيقول: هل من مستغفر؟ هل من تائب؟ هل من سائل؟ هل من من داع؟ حتى ينفجر الفجر.

4 B -"hâli gibi hükm-i hayâtın mecrâsı ve kanların".

Allah teâlâ kendisine yakınlık yollarını meşrû kıldı ki, bu bu'd ile beraber yapılması meşrû kılınan fiilleri [4510] yapmakla O onun sem'i, basarı ve cemî'-i kuvâsı olana kadar bu suretle kul züll ü iftikārından dolayı O'na zıddır. Ve onun için meşrû kılınan şeylerde züll ü iftikārı sebebiyle fiilin[1] O'na izâfeti sahih olmuştur da kendisine nisbet olunan fiil ile O'na tekarruba yol bulmuş ve binâen'aleyh Hak teâlâ'nın كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ... إلخ[2] diye onun bütün hüviyetiyle cemî'-i kuvâsı olduğunu haber verdiği kurb ile yaklaşmıştır. Bundan da akreb olunca artık olmaz (abd kâin olmaz) çünkü سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَلِسَانَهُ... إلخ[3] buyururken zamiri abde ircâ' ile abdin aynını tesbit etmiş ve o, hüve hüve olmadığını isbat eylemiştir. Çünkü o ancak kuvâsıyle hüve hüvedir. Kuvâsı onun zâtî haddindendir. O olmayış وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ رَمٰى [el-Enfâl 8/17] buyurduğu gibidir ki o vakit suret ve mâna ikisi de Allah'ındır, hepsine mâlik olmuş, küllün[4] aynı olmuştur. Artık kevnde başka yok ancak O, esmâ-i hüsnâsının[5] menâzilinde kendisinden müte'âlî münezzeh sübhan vardır. Çünkü orada O'ndan başka kendisinden tesbih ve tenzih edeceğin yoktur. Allah teâlâ kurbetleri hep bu hazretten teşrî' buyurdu, şer'in vücûduna sebep de dava olduğundan şeriat müddeîye ve gayr-i müddeîye âm oldu. Her biri[6] kıyamet günü niyetine göre haşrolunur ve millet ve mezhebiyle seçilir."[7]

---

1 B: "fi'len".

2 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

3 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* II, 195:

وقال صلى الله عليه وسلم حكاية عن الله تعالى: إذا أحببت عبدي كنت سمعه وبصره ولسانه في يسمع وبي يبصر وبي ينطق وبي يعقل.

İbn Ebî Hâtim, *el-İlel,* Sa'd b. Abdullah el-Hamîd vd., Matâbiu'l-Humeydî, 1427/2006, V, 146; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, X, 81:

وسألت أبي عن حديث رواه هشام –يعني: ابن عمار– عن صدقة بن خالد؛ قال: حدثنا عثمان بن أبي العاتكة، عن علي بن يزيد، عن القاسم، عن أبي أمامة، عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه كان يقول: إن الله عز وجل يقول: من أهان لي وليا فقد بارزني بالعداوة، ابن آدم! لن تدرك ما عندي إلا بأداء ما افترضت عليك، ولا يزال عبدي المؤمن يتحبب إلي بالنوافل حتى أحبه، ومن أحببته، كنت سمعه الذي يسمع به، ولسانه الذي ينطق به، وبصره الذي يبصر به، فإن دعاني أجبته، وإن سألني أعطيته، وإن استنصرني نصرته، وأحب عبادة عبدي إلي: النصيحة؟ قال أبي: هذا حديث منكر جدا.

4 B: "kulun".

5 B: "hüsnânın".

6 F, M ve B -"Her biri".

7 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* IV, 272-273:

Görülüyor ki Şeyh beytinde bizzat kurba kāil olmuş ve kurb-i fiili anlatmış, sonunu da abdin fenâsıyla vahdete bağlamıştır. Âlûsî'nin dediği gibi bazı noktaları hâl ehlinin gayrına ağırdır. Semâ-yı dünyaya nüzulden kurb-i mekânı[1] değil, kurb-i emri anlamak iktizâ eder. Hadiste nüzul var ise de Arş'tan kaydı yoktur, sonundan da vahdet çıkarmalı, ittihad çıkarmamalıdır. Zira âyet öyle bir vesveseye ve tevehhüme gidilmemek, hâlık ve mahlûkun hakkı gözetilmek için evvelemirde وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ kasemiyle insanın mahlûkiyetini te'kîden tansis buyurmuştur. Vahdet-i vücud meselesinde de vâzıh ve şâibesiz bir akide olmak üzere *Keşşâf* hâşiyesinde İbn Müneyyir'in[2] de beyan [4511] ettiği vechile şunu söyleyelim ki bizim itikadımızca لَا مَوْجُودَ إِلَّا اللّٰهُ وَصِفَاتُهُ وَأَفْعَالُهُ'dur. Yani Allah'ın zât ü sıfât ve ef'âlinden başka mevcud yoktur. Şu kadar ki Allah teâlâ ef'âlinin bazısını bazısına mahal yapmış, o mahalle fâil, hâlle O'nun fiili tesmiye olunmuştur. Bu suretle bütün âlem Allah'ın fiili, yani halkı olduğu gibi insanlar ve insanlara cebren ve ihtiyâren nisbet olunan fiiller de وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ [es-Saffât 37/96] mısdâkınca Allah'ın halkıdır. İşte bir mü'min için zarûrî olan tevhid budur. Sıfât zâtın[3] aynı değildir, lâ-hüve velâ gayruhu'dur. Fiil de fâilin aynı olamaz. Hâlık ile mahluk hüve hüve müttehid olamaz. Allah'ın olmayan hiçbir şey yoktur, hepsi Allah'ındır, lâkin Allah'ın olmak, Allah olmak değildir. Şu da unutulmamak lâzım gelir ki makām-ı kurb ne kadar yakın olursa

---

يدعى صاحبها «عبد الأقرب» و«عبد القريب» فإنه عز وجل أقرب إلينا من حَبْلِ الْوَرِيدِ وقال تعالى «فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ» وقال «إِنَّهُ سَمِيعٌ قَرِيبٌ» فهو القريب بنزوله من العرش إلى السماء الدنيا كما أخبر صلى الله عليه وسلم وهو أقرب فإنه معنا أينما كنا فهو المسمى بـ«القريب الأقرب» فهو أقرب إلينا منا لأن حبل الوريد منا والحبل الوصل فهو أوصل فإنه ما كان الوصل إلا به فبه نسمع ونبصر ونقوم ونقعد ونشاء ونحكم وهذه الأحكام ليست لحبل الوريد فهو أقرب إلينا من حَبْلِ الْوَرِيدِ فإن غاية حبل الوريد منا الذي جاء له ما للعروق من الحكم في أنها مجرى الحياة وسكك الدماء ثم إنه تعالى شرع القرب فينا لكوننا مخلوقين على صورته فأنزلنا منزلة الأمثال والمثلان ضدان والضد في غاية البعد ممن يضاده مع كونه في غاية القرب للاشتراك في الصفات الذاتية النفسية فلما تحقق العبد بالتعريف الإلهي هذا البعد عن الله شرع له تعالى طرق القربة إليه إلى أن كان مع هذا البعد سمعه وبصره وجميع قواه بفعله ما شرع له أن يفعل فهو لذله وافتقاره ضد وهو بالصورة لكونه مثلا ضد فصح بالذلة والإفتقار إضافة الفعل إليه فيما شرع له فتقرب إليه بما نسب إليه من الفعل فقرب القرب الذي أخبر الحق أنه جميع قواه وأعضائه بهويته وأقرب من هذا فلا يكون فإنه أثبت عين العبد بإعادة الضمير عليه من قوله «سمعه وبصره ولسانه ويده ورجله» وأثبت أنه ما هو هو فإنه ليس هو هو إلا بقواه فإنها من حده الذاتي كما قال «وَما رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلكِنَّ اللهَ رَمى» فالصورة والمعنى معا له تعالى فملك الكل إذ كان عين الكل فما في الكون إلا هو سبحانه وتعالى عنه في منازل أسمائه الحسنى لأنه ما ثم عمن تسبحه و تنزهه إلا عنه... ولما شرع الله القرب ما شرعها إلا من هذه الحضرة وسبب وجود الشرع الدعوى فعمت الشريعة المدعي وغير المدعي وكل واحد يحشر يوم القيامة على نيته ويختص بنحلته وملته.

1 M: "mekânî".
2 M: "İbn Münîrin".
3 F, M ve B: "Zâtının".

olsun bir farkı muktezîdir. İttisal ve ittihad kurb değildir. Onun için makām-ı kurbda meselâ bir resûlün fiili ve kuvveti mürsiline nisbet olunduğu zaman resul, mürsilin aynı olmasını îcab etmez. Belki resûlün aynı sâbit olduğu hâlde kendisi de fiili de mürsilin olur. Aynda değil, hükümde ittihad bulunur. Gerek kurb-i ferâizle ve gerek kurb-i nevâfille tekarrub etmiş olan abdin de aynı sâbit olmakla beraber mazhar-ı vilâyet olarak bütün kuvâsından ilâhî kudret tecellî eder, lâkin ondan onun Allah olması lâzım gelmez. Sonra mekânî yakınlık mutlaka arada bir faslı istilzam eder, aradaki fâsılanın büyüklüğüne küçüklüğüne göre mülâhaza olunur bir nisbettir, bu cihetle o hakikatte bir bu'ddür. Ve Allah teâlâ mekândan münezzeh olduğu için O'nda mekânî kurb mülâhaza olunamaz. Çünkü O'nda mekânî yakınlık farzetmek, mekânın bir kısmını O'nun ihâtasından hâriç ve mekânı O'ndan büyük ve geniş farzetmektir. Hâlbuki O Aliyy ü Azîm her şeyi muhît, her mekândan yüksek عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى'dır [Tâhâ 20/5]. Bundan dolayı burada kurb-i mekânî tevehhüm olunmamak için kurb-i zât ile değil kurb-i sıfat [4512] ile tefsir olunmuştur. Çünkü mücerred nefs-i nâtıkası ile değil, bedeni ile dahi mülâhaza olunan insanın zâtı bir cism-i mütemekkin olduğundan dolayı ona kurb-i zatî ile akrebiyet mülâhazası bir kurb-i mekânî îham edebilir. Ancak bunun muktezâsı mekânî olmayan zât-ı ilâhîden kurb-i zatîyi nefyetmek değil, kurb-i mekânîyi nefyetmek suretiyle bir mecaz yapılmaktır. Lâkin bu suretle de mecaz mânası zarûrî olunca müfessirîn, umum için en sâlim olan mânayı ihtiyar eylemişlerdir. Rahmân-ı Rahîm'de olduğu gibi sıfât ve esmâ-yı ilâhiyede matlub gāyâtı olduğuna göre akreb vasfı kurb-i zat ile tefsir edilse bile tebşir veya inzâr makāmında kurb-i zattan gayesi ve âsâr-ı müterettibesi matlub olmuş olur. Onun için وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ [el-Hadîd 57/4][1] mantûkunca her yerde hâzır ve nâzır diye anlaşılagelen ma'iyyet-i ilâhiye ilim[2] ile tefsir olunduğu gibi buradaki akrebiyet de naklettiğimiz vechile ilim veya kudret yakınlığıyla tefsir olunmuştur. Bakılırsa bunun cem'inde münâfat

1 "…ve her nerede olsanız sizinle beraberdir…"
2 B -"ilim".

olmamalı, hem ilmi hem kudreti ile akrebiyet murad olunabilmeli idi, acaba niçin terdid ile söyleniyor? Buna dair bir sarahat görmedim, fakat şu iki sebep gösterilebilir: Birincisi[1] kurb-ı zattan mecaz olmak hasebiyle iki mecazın, iki lâzımın bir arada cem'i tecviz edilememek ve ikisini câmi' bir mefhum da murad olunamamaktır. Lâkin isti'âre-i temsîliye veya kinâiye suretinde biz bunu mümkin zannediyoruz. İkincisi, siyak ve sibakda خَلَقْنَا، نَعْلَمُ، اِذْ يَتَلَقَّى، وَجَاءَتْ، وَنُفِخَ gibi karînelerin bazısı yalnız ilmi bazısı da kudreti iktizâ ve ifade etmesidir ki ihtilâfın sebebi de budur. Biz bunların cem'ine taraftarız. Gerçi ilim evsa'dır, fakat kudreti müstelzim değildir. Kudret ise ilmi müstelzimdir. Kudret ile kurb murad edildiği takdirde kurb-i ilmî[2] dahi ifade edilmiş bulunacaktır. Hâlbuki ilim ile kurb murad edildiği surette bunun bir tebşir veya tehdid ifade etmesi kudreti mülâhazaya mütevakkıf olacaktır. وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُ ile en yakından ilim ifade edildikten [4513] sonra bir de وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ buyurulması dahi bu nükte ile alâkadar olmak gerektir. Onun için biz bundan yalnız ilmen kurb değil, lutf u inâyete kahr u gazaba da darb-ı mesel olabilen bir kurb anlıyoruz ki bu lâekal kurb-i kudrettir. Nitekim Râgıb *Müfredât*'ında der ki: "Kurb ve bu'd mütekābildirler. Kurb zamanda, mekânda, nisbette, huzve (yani hazda,[3] kadr ü haysiyet) de, riayette, kudrette kullanılır. Mekânda وَلَا تَقْرَبَا هٰذِهِ الشَّجَرَةَ [el-Bakara 2/35; el-A'râf 7/19], لَا تَقْرَبُوا الزِّنٰى [el-İsrâ 17/34], لَا تَقْرَبُوا[4] مَالَ الْيَتِيمِ [el-İsrâ 17/32], لَا يَقْرَبُوا[5] الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ [et-Tevbe 9/28] gibi, zamanda اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ [el-Enbiya 21/1], وَاِنْ اَدْرٖى اَقَرِيبٌ اَمْ بَعِيدٌ [el-Enbiya 21/109] gibi, nisbette الْوَالِدَانِ[6] وَالْاَقْرَبُونَ [en-Nisâ 4/8], وَاِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ اُولُوا الْقُرْبٰى [en-Nisâ 4/7, 33], وَلَوْ كَانَ ذَا قُرْبٰى [el-Mâide 5/106, el-En'âm 6/152, el-Fâtır 3/18], وَالْجَارِ ذِى الْقُرْبٰى [en-Nisâ 4/36], يَتِيماً ذَا مَقْرَبَةٍ [el-Beled 90/15] gibi, huzvede yani hazz u haysiyette وَلَا الْمَلٰٓئِكَةُ[7] الْمُقَرَّبُونَ [en-Nisâ 4/172],

1 H: "Birisi".
2 F, M ve B: "ilim".
3 M: "haz ve".
4 F, M ve B: "تقربا".
5 H, F, M ve B: "تقربوا".
6 H, F, M ve B: "والوالدان".
7 H, F, M ve B: "والملئكة".

وَمِنَ الْمُقَرَّبٖينَ [Âli-İmran 3/45], يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ [el-Mutaffifîn 83/28][1], وَاِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبٖينَ [el-Vâkı'a 56/88][2], فَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبٖينَ [el-A'râf 7/114], وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا [el-Meryem 19/52] gibi ve huzveye yani hazza kurbet denilir قُرُبَاتٍ عِنْدَ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/99], اَلَٓا اِنَّهَا قُرْبَةٌ لَهُمْ [et-Tevbe 9/99], تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنَا زُلْفٰى [Sebe 34/37] gibi, riayette, yani gözetmekte اِنَّ رَحْمَتَ اللّٰهِ قَرٖيبٌ [el-A'râf 7/56], فَاِنّٖى قَرٖيبٌ [el-Bakara 2/186] gibi, kudrette وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرٖيدِ gibi.[3]

{اِذْ يَتَلَقَّى الْمُتَلَقِّيَانِ} İki mütelakkī telakkī ederlerken ❁ bu اِذْ'de akreb ilim mânasında, yalnız kudret mânasında ise نَعْلَمُ ile tenâzu' üzere âmil olmak yaraşır. Yani her insanın söylediğini telakkī ile zabta me'mur iki melek vardır, ifadesini zabteder dururlar. İşte onlar {عَنِ الْيَمٖينِ وَعَنِ الشِّمَالِ قَعٖيدٌ} sağdan ve soldan oturmuş zabıt tutarlarken, öyle ki {مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ} her ne söz atarsa ❁ yani gerek hayra ve gerek şerre dair ağzından ne çıkarırsa {اِلَّا لَدَيْهِ رَقٖيبٌ عَتٖيدٌ} her hâl yanında bir rakīb; ne yaptığını ne söylediğini gözeten bir murâkıb hâzır ❁ hiçbir dediğini kaçırmadan kaydederlerken Allah ona her yakından daha yakındır. O sırada insanın nefsinde onların[4] dahi vâkıf olamayacakları gizlilikleri bilir, dilediği tesiri yapabilir. [4514] Şu hâlde o meleklerin zabt u hıfzı O'nun ihtiyâcından değil kulların istikbâli için hikmete mebnîdir. *Keşşâf*'ta der ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den şöyle mervîdir: 'İki meleğin oturduğu yer ön dişlerinin üzeri, dilin onların kalemleri, tükürüğün de mürekkebleri, sen ise mâlâyaninde akıp gidiyorsun, ne Allah'tan utanıyorsun, ne

---

1 "…mukarrebûn onunla içerler."

2 "Amma o mukarrebînden ise."

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 663-664:

الْقُرْبُ والبعد يتقابلان. يقال: قَرُبْتُ منه أَقْرُبُ، وقَرَّبْتُهُ أُقَرِّبُهُ قُرْباً وقُرْبَاناً، ويستعمل ذلك في المكان وفي الزمان وفي النّسبة وفي الحظوة والرّعاية والقدرة. فمن الأوّل نحو: «وَلا تَقْرَبا هذِهِ الشَّجَرَةَ»، «وَلا تَقْرَبُوا مالَ الْيَتِيمِ»، «وَلا تَقْرَبُوا الزِّنى»، «فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرامَ بَعْدَ عامِهِمْ هذا». وقوله: «وَلا تَقْرَبُوهُنَّ» كناية عن الجماع كقوله: «فَلا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرامَ»، وقوله: «فَقَرَّبَهُ إِلَيْهِمْ». وفي الزّمان نحو: «اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسابُهُمْ»، وقوله: «وَإِنْ أَدْرِي أَقَرِيبٌ أَمْ بَعِيدٌ ما تُوعَدُونَ». وفي النّسبة نحو: «وَإِذا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُوا الْقُرْبى»، وقال: «الْوالِدانِ وَالْأَقْرَبُونَ»، وقال: «وَلَوْ كانَ ذا قُرْبى»، «وَلِذِي الْقُرْبى»، «وَالْجارِ ذِي الْقُرْبى»، «يَتِيماً ذا مَقْرَبَةٍ». وفي الحظوة: «لَا الْمَلائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ»، وقال في عيسى: «وَجِيهاً فِي الدُّنْيا وَالْآخِرَةِ وَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ»، «عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ»، «فَأَمَّا إِنْ كانَ مِنَ الْمُقَرَّبِينَ»، «قالَ نَعَمْ وَإِنَّكُمْ لَمِنَ الْمُقَرَّبِينَ»، «وَقَرَّبْناهُ نَجِيًّا». ويقال للحظوة: الْقُرْبَةُ، كقوله: «قُرُباتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَواتِ الرَّسُولِ أَلا إِنَّها قُرْبَةٌ لَهُمْ»، «تُقَرِّبُكُمْ عِنْدَنا زُلْفى». وفي الرّعاية نحو: «إِنَّ رَحْمَتَ اللَّهِ قَرِيبٌ مِنَ الْمُحْسِنِينَ»، وقوله: «فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ». وفي القدرة نحو: «وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ».

4 B: "olanların".

onlardan.'"[1] Bu âyetin zâhirinden anlaşıldığına göre bu melekler ağızdan çıkan her sözü yazarlar, bunun delâletinden ef'âli de yazdıkları anlaşılır. Mâkabline nazaran sevkinden de nefisteki vesveseler gibi bazı şeylerin Allah'a mâlum olmakla beraber onlardan gizli kaldığı anlaşılmıştı. İmâm Mâlik "her şey yazılır, hattâ hastalıktaki enîni bile" demiştir. Lâkin bundan anlaşılan hârice çıkan her şey demektir. Akāid kitaplarından *Cevhere* ve şerhi Lakkānî'de Âlûsî'nin nakline göre şöyle denilmiştir[2]: "İtikadı vâcib olan şeylerden biri de şudur: Allah teâlâ'nın öyle melaikesi vardır ki kulların fiillerini gerek hayır gerek şer gerekse onların gayrı olsun, gerek kavil olsun gerek amel gerek itikad, gerek hemm olsun gerek azim gerek takrir hepsini yazarlar[3], Allah teâlâ onları onun için ihtiyar buyurmuştur. Gerek kasden ve ta'ammüden işlesinler gerek zühûlen ve nisyânen yapsınlar, gerek sıhhatlerinde sâdır olsun gerek marazlarında, şuûnlarından hiçbir şeyi ihmal etmezler, nakl ü rivayet ulemâsı böyle rivayet eylemiştir."[4] Demek ki hemm, azim, karar mertebelerine gelmeyen vesveseler yazılmaz, bu cihetle مَا تُوَسْوِسُ بِهِ نَفْسُهُ hemm ve kasd mertebesine gelmeyen ehâdîs-i nefs, kararı olmayan mücerred hâtıralar olmuş olur. Kelâm-ı nefsînin hiç yazılmadığını iş'âr eden âsâr da vardır. Nitekim Beyhakī *Şu'ab*'da Huzeyfe b. el-Yemân radıyallâhu anh'tan şöyle tahric etmiştir: "Kelâmın yedi kilidi vardır, onlardan çıktığı zaman yazılır, çıkmazsa yazılmaz. Kalb, küçük dil, dil, iki çene, iki dudak."[5] Bu مَا يَلْفِظُ مِنْ قَوْلٍ kavlinin zâhirine muvâfıktır. İmam Mâlik'in kelâmı

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 384. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *es-Samt,* s. 267, no: 579; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 455-456:

وعن النبي صلى الله عليه وسلم: إن مقعد ملكيك على ثنيتيك، ولسانك قلمهما، وريقك مدادهما، وأنت تجرى فيما لا يعنيك لا تستحي من الله تعالى ولا منهما.

2 H: "demiştir".

3 H: "yazar".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 330:

وفي شرح الجوهرة للقاني: مما يجب اعتقاده أن لله تعالى ملائكة يكتبون أفعال العباد من خير أو شر أو غيرهما قولا كانت أو عملا أو اعتقادا، همًّا كانت أو عزما أو تقريرا، اختارهم سبحانه لذلك فهم لا يهملون من شأنهم شيئا فعلوه قصدا وتعمدا أو ذهولا ونسيانا صدر منهم في الصحة أو في المرض كما رواه علماء النقل والرواية انتهى.

5 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* VII, 66:

عن أبي بكر السلامي، رفعه إلى حذيفة بن اليمان قال: إن للكلام سبعة أغلاق إذا خرج منها كتب، وإذا لم يخرج لم يكتب: القلب، واللهاة، واللسان، والحنكين، والشفتين.

da bunu [4515] andırır, bazıları mubâhâtın yazılmadığına, ancak sevab veya ikābı bulunanların yani mes'ûliyeti olanların yazıldığına kāil olmuşlardır. Biz zâhire çıkan her fi'l ü kavlin yazıldığına, bâtında kalanlardan yazılmayanlar bulunduğuna, ma'amâfîh hafızaya geçenlerin yazılmış demek olduğuna kāiliz. Sonra burada âyetin üslûb-i ifadesine dikkat edilirse bu zabt u murakabe altında insan, gıyâbında terceme-i hâli yazılan bir şahıs vaziyetinde değil, ya müstantık huzûrunda ifadesi zabtolunan ve gönlünden heyecanlar ve vesveseler geçen bir müttehem, yahut ihtizar hâlinde başı beklenen bir marîz gibi tasvir buyurulmuş ve öyle bir lahzada gerek havf ve gerek recâ nokta-i nazarından Allah teâlâ'nın ilmi ve akrebiyeti anlatılmıştır. Bu nükte iledir ki buradan mevt ve âhirete geçilerek buyuruluyor ki: {وَجَٓاءَتْ سَكْرَةُ الْمَوْتِ بِالْحَقِّ} Ve ölüm sekerâtı hak ile geldiğinde ❁ dahi Allah habl-i verîdden daha yakındır. وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلٰكِنْ لَا تُبْصِرُونَ [el-Vâkı'a 56/85] Mevtin sekresi, sekerâtı aklı gideren şiddetidir; ölümün hak ile gelmesi Allah'ın emriyle كُلُّ نَفْسٍ ذَٓائِقَةُ الْمَوْتِ [Âl-i İmrân 3/185; el-Enbiyâ 21/35; el-Ankebût 29/57] hakikatini getirmesidir. {ذٰلِكَ} O işte ❁ ey insan {مَا كُنْتَ... إلخ}. {وَنُفِخَ فِى الصُّورِ} ❁ ikinci nefha {ذٰلِكَ[1] يَوْمُ الْوَعِيدِ} ❁ yani va'îdin incaz edileceği, cezâ verileceği gün {وَجَٓاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَٓائِقٌ وَشَهِيدٌ} ve her nefis beraberinde bir sâik, bir şehîd[2] ile gelmiştir. ❁ İki nevi melek birisi o nefsi mahşere sevke me'mur, birisi de ameline şâhid, herkesin ameline göre şehadet ve sevkin keyfiyeti muhtelif olmakla beraber hepsi böyle iki me'mur maiyyetinde sevk olunur. Şâhidin murakabe eden hafaza melâikesinden olması tebâdür eder. Bazıları seyyiâtı yazan sâik, hasenâtı yazan şâhid demişler, daha başka da [4516] söylenmiştir. Tafsîlini Allah bilir. {لَقَدْ كُنْتَ فِى غَفْلَةٍ} ❁ Bu cümle ya istinâfiye[3] veya mukadder kavlin mekūlüdür. Hepsine bu hitâbın yapılması herkeste âhiretten az çok bir gaflet bulunması, ليس الخبر كالعيان olması hikmetine mebnîdir. {وَقَالَ قَرِينُهُ} Ve karîni demiştir ❁ yani yanındaki sâik Hak teâlâ'nın huzûruna ihzar edip böyle demiştir

---

1 H, F, M ve B: "وذلك".
2 B: "şâhid".
3 B: "istifhâmiye".

{هٰذَا مَا لَدَیَّ عَت۪یدٌ} bu benim yanımdaki hâzır ❁ Allah teâlâ tarafından da o sâik ve şehide veya cehennem zebânilerinden ikisine yahut te'kîden emir suretiyle birine şöyle hitab buyuruluyor: {اَلْقِيَا ف۪ي جَهَنَّمَ... اِلخ}. {قَالَ قَر۪ينُهُ} ❁ Bu karîn, dünyada o kâfire musallat olup âhirette beraber sevkolunan Şeytan olduğu şu sözünden bellidir: {رَبَّنَا مَٓا اَطْغَيْتُهُ... اِلخ} Demek oluyor ki "yâ Rab[1], beni bu azıttı" diye i'tizar ve şikayet etmek istemiş, o da bu yolda cevab vermiştir. {وَلٰكِنْ كَانَ ف۪ي ضَلَالٍ بَع۪يدٍ} ❁ Yani kendisi haktan uzağa sapmış bulunuyordu da ben ona öyle yanaştım مَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ اِلَّٓا اَنْ دَعَوْتُكُمْ [İbrâhim 14/22] der. {قَالَ} Allah teâlâ buyurur ki: {لَا تَخْتَصِمُوا لَدَيَّ} Benim huzurumda çekişmeyin {وَقَدْ قَدَّمْتُ اِلَيْكُمْ بِالْوَع۪يدِ} vaktiyle Ben size va'îd göndermiş iken ❁ mukaddemâ dünyada çalışma çağında kitaplarla ve peygamberlerle inzar etmiş, tuğyan edenlere böyle şiddetli azab edileceğini haber vererek tenbihler, tehdidler yapmış iken dinlemediğiniz hâlde şimdi, hesab ve cezâ mevkiinde boşuna çekişmeyin. Bâhusus şunu anlamış iken {مَا يُبَدَّلُ الْقَوْلُ لَدَيَّ} [4517] Benim nezdimde söz değiştirilmez ❁ vaad değiştirilmediği gibi va'îd de değiştirilmez. Bazı günahkârlardan af meselesi ise tebdil değil va'îdleri tahsis eden af delillerinin tatbîkidir. {وَمَٓا اَنَا بِظَلَّامٍ لِلْعَب۪يدِ} ❁ Kavl-i celîli de küllî bir surette hakkı tahkik siyâkında vârid olmuştur ki bu şerâit altında va'îdin tatbîki kendi istihkaklarının neticesi olduğunu tefhimdir.

Şimdi bu[2] va'd ü va'îdi itmam için buyuruluyor ki:

يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ هَلِ امْتَلَأْتِ وَتَقُولُ هَلْ مِنْ مَز۪يدٍ ﴿٣٠﴾ وَاُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّق۪ينَ غَيْرَ بَع۪يدٍ ﴿٣١﴾ هٰذَا مَا تُوعَدُونَ لِكُلِّ اَوَّابٍ حَف۪يظٍۚ ﴿٣٢﴾ مَنْ خَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِ وَجَٓاءَ بِقَلْبٍ مُن۪يبٍ ﴿٣٣﴾ اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍۜ ذٰلِكَ يَوْمُ الْخُلُودِ ﴿٣٤﴾ لَهُمْ مَا يَشَٓاؤُ۫نَ ف۪يهَا وَلَدَيْنَا مَز۪يدٌ ﴿٣٥﴾

---

1 H: "Rabbi".
2 H ve F: "o".

Meâl-i Şerîfi

O gün ki cehenneme "doldun mu?" diyeceğiz, o, "daha ziyade var mı?" diyecek (30). Cennet de müttakīlere uzak olmayarak yaklaştırılmış bulunacak (31) "işte bu" diye, "o sizin vaad olunduğunuz: Her bir tevbekâr, vazifesine riayetkâr olan (32), gaybda Rahmân'a haşyet duyan ve inâbeli bir kalb ile gelen kimselere (33). Girin ona bir selâm ile, bu işte o hulûd günü" (34). Orada onlara ne dilerlerse var, Bizim nezdimizde ise ziyade var (35).

[4518] {يَوْمَ نَقُولُ لِجَهَنَّمَ... إلخ} ❁ Bu يَوْمَ mukadder أُذْكُرْ veya أَنْذِرْ ile mansubdur. Yahut sonunda "o gün ne dehşettir" gibi bir takdir vardır deniliyor. مَٓا اَنَا'deki nefy-i zulüm ma'nâ-yı fiili hepsinden yakındır. Bu sual ve cevap لَاَمْلَـَٔنَّ جَهَنَّمَ [es-Secde 32/13] va'îdinin[1] tatbîkini ve cehennemin dehşetini ve hızını tasvirdir. İstifham takrîrîdir. Yani cehennem[2] o genişliğiyle beraber لَاَمْلَـَٔنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ اَجْمَع۪ينَ [es-Secde 32/13] kavli mûcebince fevc fevc atılan cin ve insden doldurulacak, fakat hızı kesilmeyecek, mücrimlere gayz u şiddetinden daha ziyadeye ihtiras gösterecektir. Çokları bu sual ve cevâbı bu vechile bir tasvîre hamletmişlerdir. Bazıları da hakikat demişlerdir ki Âlûsî "zâhir olan da budur, hakikat mümkin iken âhiret işleri dünyaya kıyas edilmemelidir" der.[3] Buhârî ve Müslim ve daha diğerleri Enes radıyallâhu anh'tan şu mealde bir hadis rivayet ederler: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu لَا تَزَالُ جَهَنَّمُ يُلْقَى فِيهَا وَتَقُولُ: هَلْ مِنْ مَزِيدٍ حَتَّى يَضَعَ رَبُّ الْعِزَّةِ فِيهَا قَدَمَهُ، فَيَنْزَوِي بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ وَتَقُولُ: قَطْ قَطْ بِعِزَّتِكَ وَكَرَمِكَ، وَلَا يَزَالُ فِي الْجَنَّةِ فَضْلٌ حَتَّى يُنْشِئَ اللهُ لَهَا خَلْقًا[4] فَيُسْكِنَهُمْ فَضْلَ[5] الْجَنَّةِ "Cehennem, dâima içine atılır durur ve atıldıkça هَلْ مِنْ مَز۪يدٍ der, tâ Rabb-i izzet ona kademini koyuncaya kadar. O vakit bazısı bazısına büzülür de 'yetişir yetişir, izzetin ve keremin hakkı için' der. Cennette de dâima bir

---

1 M: "va'dînin".

2 H: "cehennemin".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIII, 337; IX, 431-432:
والظاهر إبقاء السؤال والجواب على حقيقتهما، وكذا في نظير ذلك من اشتكاء النار والإذن لها بنفسين وتحاج النار والجنة، ونحن متعبدون باعتقاد الظاهر ما لم لا يمنع مانع ولا مانع هاهنا، فإن القدرة صالحة والعقل مجوز والظواهر قاضية بوقوع ما جوزه العقل، وأمور الآخرة لا ينبغي أن تقاس على أمور الدنيا.

4 B +"اخر".

5 H, F, M ve B: "في فضول".

fazlalık bulunur, tâ Allah teâlâ onun için bir halk inşâ edip de onları cennetin fazlalarında iskân edinceye kadar."[1] Yine Buhârî ve Müslim ve daha diğerleri Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan rivayet ederler, demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu: تَحَاجَّتِ الْجَنَّةُ وَالنَّارُ فَقَالَتِ النَّارُ: أُوثِرْتُ بِالْمُتَكَبِّرِينَ وَالْمُتَجَبِّرِينَ، وَقَالَتِ الْجَنَّةُ: مَا لِي لَا يَدْخُلُنِي إِلَّا ضُعَفَاءُ النَّاسِ وَسَقَطُهُمْ، قَالَ اللّٰهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى لِلْجَنَّةِ: أَنْتِ رَحْمَتِي أَرْحَمُ بِكِ مَنْ أَشَاءُ مِنْ عِبَادِي، وَقَالَ لِلنَّارِ: إِنَّمَا أَنْتِ عَذَابِي أُعَذِّبُ بِكِ مَنْ أَشَاءُ مِنْ عِبَادِي، وَلِكُلٍّ وَاحِدَةٍ مِنْهُمَا مِلْؤُهَا، فَأَمَّا النَّارُ: فَلَا تَمْتَلِئُ حَتَّى يَضَعَ رِجْلَهُ فَتَقُولُ: قَطْ قَطْ، فَهُنَالِكَ تَمْتَلِئُ وَيُزْوَى بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ، وَلَا يَظْلِمُ اللّٰهُ مِنْ خَلْقِهِ أَحَدًا، وَأَمَّا الْجَنَّةُ: فَإِنَّ اللّٰهَ تعالى يُنْشِئُ لَهَا خَلْقًا yani cennet ve nâr münakaşa ettiler: Nâr 'ben mütekebbirler ve mütecebbirlerle tercih olundum' dedi, cennet de 'neye bana nâsın ancak zu'afâsı ve [4519] sakatları giriyor?' dedi, Allah teâlâ da cennete şöyle buyurdu: 'Sen Benim rahmetimsin, Ben seninle kullarımdan dilediğime rahmet ederim.' Nâra da şöyle buyurdu: 'Sen sırf benim azâbımsın, Ben seninle kullarımdan dilediğime azab ederim. Her birinize de dolusu var.' Ama nâr dolmaz, ta O ayağını koyuncaya kadar ki o vakit 'yetişir yetişir!' der, o vakit dolar, bazısı bazısına büzülür ve Allah halkına hiç[2] zulmetmez. Cennete gelince onun için de Allah teâlâ yeni bir halk inşâ eder."[3] "Ayak" cehenneme en son atılacak kullar, yahut ayağını koymak, çiğnemek gibi gazab eseri olan bir tazyik ile şiddetini kırmaktan kinâyedir. {مَزِيدٍ} ❁ Mimli masdar veya مَبِيع gibi ism-i mef'ul olabilir. {غَيْرَ بَعِيدٍ} Uzak olmayarak veya uzak olmayan bir takrib ile ❁ أُزْلِفَتِ'den sonra bu kayıt yalnız te'kîde hamledilmiş ise de, yukarıda geçtiği üzere رَجْعٌ بَعِيدٌ diyenlerin sözlerini sarâhaten red içindir. Yani kâfirlerin zannettikleri gibi Allah'ın kudretinden ba'îd olmayarak müttakīlere yaklaştırılmış bulunacaktır. {هٰذَا مَا تُوعَدُونَ} ❁ Zâhiri bu şimdi söyleniyor: İşte bu ki siz[4] vaad olunuyorsunuz. Lâkin müfessirlerin çoğu قَوْل takdîri ile âhirette söyleneceği hikâye diyorlar ki, "işte bu o ki siz vaad olunuyordunuz diye" mânasında olmuş oluyor. Bunun karînesi aşağıda

---

1 Müslim, Cennet, 38. Krş. Buhârî, Tefsîr, 50.
2 H ve F: "ebeden".
3 Buhârî, Tefsîr, 50; Müslim, Cennet, 36.
4 H ve F -"siz".

وَجَٓاءَ بِقَلْبٍ مُن۪يبٍ'dir. {لِكُلِّ اَوَّابٍ} ❁ لِلْمُتَّق۪ينَ'den bedel, aradaki söz mu'teriza olmuş oluyor وَعْدًا كَائِنًا لِكُلِّ أَوَّابٍ mânasıyla تُوعَدُونَ'ye rabtı da muvâfık olur.

"**Evvâb**" Sûre-i Sâd'da geçtiği üzere Allah'a rücû'u çok olan ve çok tevbekâr olan mânalarına gelir. {حَف۪يظٍ} ❁ Vazifesini bilip korunan وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/112] olan ki bu da şöyle bir bedel ile beyan olunuyor: {مَنْ خَشِيَ الرَّحْمٰنَ بِالْغَيْبِ} yani [4520] Rahmân'a gaybında haşyet duymuş ❁ henüz huzûruna gelmeden, âhiret olmadan, perdeler açılmadan Rahmân'a iman edip rahmetinin zevki, azâbının dehşeti ile saygısını duymuş {وَجَٓاءَ بِقَلْبٍ مُن۪يبٍ} ve münîb bir kalb ile yani her şeyden geçip yalnız o Rahmân'ın rahmetine sığınan bir kalb ile huzûruna gelmiş bulunan kimselere ❁ mev'ud olup yaklaştırılmıştır. {اُدْخُلُوهَا بِسَلَامٍ} Haydin selâm ve selâmet ile girin ona ❁ denecek. {ذٰلِكَ} İşte o ❁ giriş günü {يَوْمُ الْخُلُودِ} hulûd günüdür. ❁ Yani ebedî kalmanın mukadder olduğu gündür ki Kur'an'da خَالِد۪ينَ ف۪يهَا diye zikrolunup duran hulûd o günden itibaren başlayacaktır. Artık onun nihâyeti yoktur. {لَهُمْ مَا يَشَٓاؤُ۫نَ ف۪يهَا} Onlara orada ne dilerlerse vardır ❁ envâ'-ı metâlibden her ne isterlerse var {وَلَدَيْنَا مَز۪يدٌ} indimizde de ziyadesi var ❁ onların hatırlarına gelmeyen, dilekleri dâhiline girmeyen öyle şeyler ki ne gözler görmüştür, ne kulaklar işitmiştir, ne de bir beşerin gönlüne doğmuştur. Burada iki mâna vardır: birisi Allah teâlâ cennettekilere istediklerinden ziyade hatırlarına gelmez nimetler verecek, henüz yaratılmamış şeyler de yaratacak demektir. Birisi de, ehl-i cennet Allah'ın ziyafetine gidecekler, huzûrunda ziyade ile ikram olunacaklar demek olur.

Bu tebliğden sonra bir de şu ihtar ile buyuruluyor ki:

وَكَمْ اَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ هُمْ اَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِۜ هَلْ مِنْ مَح۪يصٍ ﴿٣٦﴾ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَذِكْرٰى لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ اَوْ اَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَه۪يدٌ ﴿٣٧﴾ وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا ف۪ي سِتَّةِ اَيَّامٍۗ وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ ﴿٣٨﴾

[4521] **Meâl-i Şerîfi**

Hem önlerinde nice karn helâk ettik, onlar tutumca onlardan daha çetin idiler, beldelerde delik aradılar: Var mı bir kaçamak? (36). Şüphesiz ki bu söylenende kalbi olan yahut şuhûd hâlinde kulak tutan kimse için uyandıracak bir ihtar vardır (37). Şânım hakkı için Biz o gökleri ve yeri ve aralarındakileri altı günde halkettik, Bize bir yorgunluk da dokunmadı (38).

{فَنَقَّبُوا فِى الْبِلَادِ} Yani kuvvetli olduklarından Arz'ı delik deşik etmişler, ölümden kurtulmaya çare aramışlardı. {هَلْ مِنْ مَحِيصٍ} Allah'tan veya ölümden kaçacak bir yer var mı? {اِنَّ فِى ذٰلِكَ} Şüphesiz bunda ❁ yani bu sûrede söylenen sözde {لَذِكْرٰى} elbette bir ibret dersi, bir mev'iza[1] ve tezkir vardır {لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ} kalbi olan yani duyacak vicdânı olan kimse için {اَوْ اَلْقَى السَّمْعَ وَهُوَ شَهِيدٌ} yahut şâhid olarak kulak veren ❁ yani kendinden gāfil olmayarak şuuruna sâhip, zihni hazır, şuhûd hâlinde, duya duya dinleyen kimseler için. {فِى سِتَّةِ اَيَّامٍ} ❁ Sûre-i A'râf'a ve Fussilet'e bak. {وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ} Ve Bize bir yorgunluk dokunmadı, bir fütur gelmedi ❁ yani Yahudîlerin dediği gibi Allah yedinci [4522] gün dinlenmeye ihtiyaç duymuş değildir. Hâlâ yaratıyor, hâlâ yaratıyor,[2] yeniden de yaratır, topraktan da yaratır.

فَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ الْغُرُوبِ ﴿٣٩﴾ وَمِنَ الَّيْلِ فَسَبِّحْهُ وَاَدْبَارَ السُّجُودِ ﴿٤٠﴾ وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ ﴿٤١﴾ يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذٰلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ ﴿٤٢﴾ اِنَّا نَحْنُ نُحْيِى وَنُمِيتُ وَاِلَيْنَا الْمَصِيرُ ﴿٤٣﴾ يَوْمَ تَشَقَّقُ الْاَرْضُ عَنْهُمْ سِرَاعًا ذٰلِكَ حَشْرٌ عَلَيْنَا يَسِيرٌ ﴿٤٤﴾ نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَقُولُونَ وَمَا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ فَذَكِّرْ بِالْقُرْاٰنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ ﴿٤٥﴾

---

1 F, M ve B: "va'z".
2 B -"hâlâ yaratıyor".

Meâl-i Şerîfi

O hâlde onların laflarına karşı sabret de Rabbine hamd ile tesbih eyle Güneş doğmadan evvel ve batmadan evvel (39). Geceden de tesbih et O'na hem de secde arkalarında[1] (40). Ve dinle o münâdînin bağıracağı günü yakın bir yerden (41). Hakk'a çağıran o sayhayı işitecekleri gün, işte o, hurûc günüdür (42). Şüphesiz ki Biz Biziz, hem diriltiriz, hem öldürürüz ve dönüş Bizedir (43). O gün ki Arz onlardan ayrılır sür'atle koşarlar, o bir haşrdır ki ancak Bize kolaydır (44). Biz pekâlâ biliyoruz ki ne diyorlar, ma'amâfîh sen onlara karşı bir cebbar değilsin, şimdi sen Benim va'îdimden[2] korkacaklara bu Kur'an ile öğüt ver (45).

[4528] {وَاَدْبَارَ السُّجُودِ} Ve[3] secdelerin arkalarında, yani namazlardan sonra ❁ tesbih her namazın arkasında yapılır.[4] Nâfile namaz mânasına tesbih ise sabah ve ikindi namazlarından sonra mekruhtur. اَدْبَارَ السُّجُودِ Akşam namazının[5] son sünnetine işaret olduğunu söyleyenler de çoktur.

{يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ} O münâdînin nidâ edeceği gün ❁ o münâdî İsrâfil veya Cebrâil aleyhimesselâm'dır. "Ey çürümüş kemikler, kopmuş mafsallar, didiklenmiş etler, dağılmış saçlar; Allah teâlâ size fasl-ı kazâ için toplanmanızı emrediyor!" diye bağıracak {مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ} yakın bir mekândan ❁ yani ses herkese ale's-seviyye işitilecek[6] vechile ki iadedeki bu sayhayı ibdâdaki كُنْ emrine benzetmişlerdir. Taberî'nin naklettiği üzere bazı rivayetlerde bu yakın mekânın Beyt-i Makdis sahrası (صخرة)[7] olduğu rivayet edilmiştir[8] ki bu Sûre-i Rûm'daki فِى اَدْنَى الْاَرْضِ

---

1 H ve F: "Geceden de tesbih et O'na, secde arkalarında da".
2 M ve B: "veîdlerinden".
3 H ve F -"Ve".
4 H -"tesbih her namazın arkasında yapılır".
5 B: "namazlarının".
6 H: "işitecek".
7 B: "sahrâsı".
8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 382:
يقول تعالى ذكره لنبيه محمد صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم: واستمع يا محمد صيحة يوم القيامة، يوم ينادي بها منادينا من موضع قريب. وذُكر أنه ينادي بها من صخرة بيت المقدس. ذكر من قال ذلك: حدثني عليّ بن سهل، قال: ثنا الوليد بن مسلم، عن سعيد بن بشر، عن قتادة، عن كعب، قال: «وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِي مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ» قال مَلك قائم على صخرة بيت المقدس ينادي: أيتها العظام البالية والأوصال المتقطعة، إن الله يأمركن أن تجتمعن لفصل القضاء.
حدثنا بشر قال: ثنا يزيد، قال: ثنا سعيد عن قتادة «وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِي مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ» قال: كنا نحدّث أنه ينادي من بيت المقدس من الصخرة، وهي أوسط الأرض. وحُدّثنا أن كعبا قال: هي أقرب الأرض إلى السماء بثمانية عشر ميلا. حدثنا ابن عبد الأعلى، قال: ثنا ابن ثور، عن معمر، عن

[30/3] gibi olmuş olur[1]. İslâm'ın istikbâline ta'alluk eden bu rivayetin bizce ehemmiyet-i mahsûsası vardır. {يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ} Hakk'a çağıran o sayhayı işitecekleri gün {ذٰلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ} işte o, hurûc günüdür. ❁ Kabirlerden çıkış günü. Beyzâvî der ki: "Yevm-i hurûc, yevm-i kıyâmetin isimlerindendir, bayrama da denilir."[2] {يَوْمَ تَشَقَّقُ الْاَرْضُ عَنْهُمْ} Arz'ın onlardan çatlayıp ayrılacağı gün ❁ bu يَوْمَ evvelkilerden bedel veya مَصِير'e müte'allik, yahut سِرَاعًا'e müte'alliktir. Yevm, yevm diye günlerin ta'addüdü tehvil için olmakla beraber vukū'âtın ta'addüdüne de işaret olmalıdır. Arz'ın şakk olup ayrılması nükteli birkaç mânaya muhtemildir. {سِرَاعًا} ❁ Ya عَنْهُمْ'den hâldir. Üzerinde toplanmış hızla giderlerken altlarından Arz'ın çatlayıp [4524] kendilerinden ayrılması ve sukūt etmeleri demek olur. Yahut يَوْمَ'nin müte'allakı olarak يَخْرُجُونَ سِرَاعًا veya يُسْرِعُونَ سِرَاعًا demektir ki bu surette Arz'ın üzerlerinden çatlayıp içinden dışarı fırlamaları demek olur. Birisinde Arz üzerinden tazyik ile, birisinde de altından tazyik ile çatlamış oluyor[3]. İkisinde de يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ [İbrâhim 14/48] mantûku tahakkuk etmiş bulunuyor. {ذٰلِكَ حَشْرٌ} Bu toplanış müthiş bir haşrdır ❁ öyle ki {عَلَيْنَا يَسِيرٌ} ancak Bize kolaydır. ❁ Başkalarının yapabileceği bir şey değildir. Onun için {فَذَكِّرْ بِالْقُرْاٰنِ مَنْ يَخَافُ وَعِيدِ} şimdi sen Benim va'îdimden korkacak kimselere bu Kur'an ile va'z u nasihat et ❁ de o gün için korunsunlar, kalb-i münîb ile gelmeye, selâm ile dâr-ı hulde girmeye çalışsınlar.[4]

قتادة «يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِي مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ» قال: بلغني أنه ينادي من الصخرة التي في بيت المقدس.

حدثني محمد بن سعد، قال: ثني أبي، قال: ثني عمي، قال: ثني أبي، عن أبيه، عن ابن عباس، قوله «وَاسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِي الْمُنَادِي مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ» قال: هي الصيحة.

حدثني عليّ بن سهل، قال: ثنا الوليد بن مسلم، قال: ثني بعض أصحابنا، عن الأغرّ، عن مسلم بن حيان، عن ابن بُريدة، عن أبيه بُريدة، قال: مَلك قائم على صخرة بيت المقدس، واضع أصبعيه في أذُنيه ينادي، قال: قلتُ: بماذا ينادي؟ قال: يقول: «يا أيها الناس، هلموا إلى الحساب»، قال: فيقبلون كما قال الله «كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ».

1 M ve B: "oluyor".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 144:

«ذلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ» من القبور، وهو من أسماء يوم القيامة وقد يقال للعيد.

3 H: "olur".

4 H +"Yirmi altıncı cüz'ün hitâmı".

[4525]

سُورَةُ الذَّارِيَاتِ مَكِّيَّةٌ وَسِتُّونَ آيَةً 1

ZÂRİYÂT SÛRESİ

Ve'z-Zâriyât Sûresi Mekkiyedir.

Âyetleri: Altmıştır.

Kelimeleri: Üç yüz yetmiştir.

Harfleri Bin iki yüz seksen altıdır.

Fâsılası: ن، م، ف، ك، ع، ق، ا harfleridir.

Bu sûre de "Kāf"taki ihtârın bir müeyyidesi, nihâyetteki va'îdin bir tafsîlidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالذَّارِيَاتِ ذَرْواًۙ ﴿١﴾ فَالْحَامِلَاتِ وِقْراًۙ ﴿٢﴾ فَالْجَارِيَاتِ يُسْراًۙ ﴿٣﴾ فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْراًۙ ﴿٤﴾ اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌۙ ﴿٥﴾ وَاِنَّ الدِّينَ لَوَاقِعٌۜ ﴿٦﴾ وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْحُبُكِۙ ﴿٧﴾ اِنَّكُمْ لَفِى قَوْلٍ مُخْتَلِفٍۙ ﴿٨﴾ يُؤْفَكُ عَنْهُ مَنْ اُفِكَۜ ﴿٩﴾ قُتِلَ الْخَرَّاصُونَۙ ﴿١٠﴾ اَلَّذِينَ هُمْ فِى غَمْرَةٍ سَاهُونَۙ ﴿١١﴾ يَسْـَٔلُونَ اَيَّانَ يَوْمُ الدِّينِۜ ﴿١٢﴾ يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ ﴿١٣﴾ ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْۜ هٰذَا الَّذِى كُنْتُمْ بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ ﴿١٤﴾ اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِى جَنَّاتٍ وَعُيُونٍۙ ﴿١٥﴾ اٰخِذِينَ مَٓا اٰتٰيهُمْ رَبُّهُمْۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُحْسِنِينَۜ ﴿١٦﴾ كَانُوا قَلِيلاً مِنَ الَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ ﴿١٧﴾ وَبِالْاَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ ﴿١٨﴾ وَفِٓى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ ﴿١٩﴾ وَفِى الْاَرْضِ اٰيَاتٌ لِلْمُوقِنِينَۙ ﴿٢٠﴾ وَفِٓى اَنْفُسِكُمْۜ اَفَلَا تُبْصِرُونَ ﴿٢١﴾ وَفِى السَّمَٓاءِ رِزْقُكُمْ وَمَا تُوعَدُونَ ﴿٢٢﴾ فَوَرَبِّ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ اِنَّهُ لَحَقٌّ مِثْلَ مَٓا اَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ ﴿٢٣﴾

---

1 B: "سبعون".

[4526] **Meâl-i Şerîfi**

O tozdurup savuranlara (1) derken bir ağırlık taşıyanlara (2) derken bir kolaylıkla akanlara (3) derken bir emir taksim edenlere kasem olsun (4) ki muhakkak o size vaad olunan her hâlde doğrudur (5). Ve muhakkak ki cezâ şüphesiz vâki'dir (6). O[1] düzgün hâreli semâya kasem ederim (7) ki siz pek muhtelif bir kavil içinde bulunuyorsunuz (8). Ondan çevrilen çevrilir (9). O kahrolası yalancılar (10) o sarhoşluk içinde yaptığını bilmezler (11) soruyorlar: "Ne zaman o cezâ günü? (yevm-i dîn)" (12). Ateş üzerinde kıvranacakları gün (13). Tadın diye fitnenizi: Bu, işte o sizin acele istediğiniz (14). Şüphesiz ki müttakīler cennetlerde pınar başlarındadır (15). Alarak Rablerinin kendilerine verdiğini, çünkü onlar bundan evvel güzellik yapmayı âdet edinmişlerdi (16). Geceden pek az uyuyorlardı (17). Ve seher vakitleri hep istiğfar ederlerdi (18). Ve mallarında sâil ve mahrum için bir hak vardı (19). Arz'da da âyetler var îkān ehli için (20) nefislerinizde de, hâlâ[2] görmeyecek misiniz? (21) Semâda da rızkınız ve o vaad olunduğunuz (22). İşte o göğün ve yerin Rabbine kasem ederim ki o şüphesiz haktır sizin nâtık olmanız gibi (23).

[4527] {وَالذَّارِيَاتِ ذَرْواً} ۞ "**Zerv**" tozutup götürmek, savurmak, kırıp ufalamak.

"**Zâriyât**" kırıp ufalayan, yahut savuran yahut toz duman edip götüren kuvvetler demektir. Meselâ toprağı vesâireyi tozdurup savuran rüzgârlar, volkanları püskürten, mahlûkātı kırıp dağıtan ve yayıp neşreden melekler; ve barut, dinamit gibi sonradan keşfedilmiş ve edilecek şiddetli infilak, tahrib, tahrik edici bütün sebepler bu mefhumda dâhildir. Beyzâvî, أَوِ الْأَسْبَاب الَّتِي تَذْرِي الْخَلَائِق demekle[3] bu umûmu göstermiştir. Ekser müfessirînin "riyâh" ile iktifâ etmesi Hazret-i Ali'den vârid olan rivayete[4] mebnîdir ki mefhum ile değil,

---

1 B: "Ve".
2 H: "hâl".
3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 146.
4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 234:

bir misâl ile tefsir olmak gerektir. Yoksa mefhum itibariyle zürriyet neşreden velûd kadınlar diye de mâna verilmiştir. {فَالْحَامِلَاتِ وِقْرًا} Sonra bir ağırlık yüklenenlere ❁ yağmur yüklenen bulutlar, bulutları taşıyan rüzgârlar veya gebe kadınlar veya bütün bunların sebepleri ki bunlar evvelkilerin aynı da gayrı da olabilir. Evvelâ tozdurur sonra da yüklenir taşır, yahut tozdurup savuran başka, taşıyıp götüren başka olur, bir ordunun ağırlıkları ve ganâimi gibi. {فَالْجَارِيَاتِ يُسْرًا} Sonra da kolaylıkla akanlara[1] ❁ gemiler ve emsâli trenler, otomobiller gibi. {فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا} Sonra da bir emir taksim edenlere kasem olsun. ❁ Yani bütün bunları idare etmek; tozdurulan, taşınan götürülen şeyleri varacakları yerlere yetiştirmek için Allah teâlâ'nın emrini taksim ve tevzî' eden melâikeye; Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil, Azrâil gibi emir meleklerine kasem olsun. Bunlara kasem, cezânın vukū'unda bilhassa hizmetlerini ihtardır. Yani bu zikrolunan kuvvetlerin ehemmiyetlerini iş'âr ile kat'iyyen ihtar olunur ki {اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ} size vaad olunan muhakkak doğrudur. [4528] ❁ Kāf'ta geçtiği üzere size yapılmakta bulunan vaadler va'îdler, o yeni[2] yaratılış, ba's ü hurûc, duhûl ü hulûd hep doğrudur. {وَاِنَّ الدّ۪ينَ لَوَاقِعٌ} Ve her hâlde din, vâki'dir ❁ din, yani cezâ ve mes'ûliyet vardır. Amellerin cezâsı: iyiliğe çalışanlara iyilikle mükâfat, kötülüğe çalışanlara kötülükle mücâzat behemehâl olacak, herkes ettiğini bulacaktır. {وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ} Zâti'l-hubük semâya kasem ederim ❁ "zâti'l-hubük" vasfı bedî' bir tâbirdir. Bunun mânasında hayli söz söylenmiştir.

"**Hubük**" "habîke"nin de, "hibâk"ın[3] da cem'i olabilir. "Tarîka" "turuk", "misâl" "müsül" gibi.

"**Habîke**" dikkat ve itina ile sağlam sanatlı dokunmuş yol yol hâreli güzel kumaşa denilir.

عن أبي الطفيل، قال شهدت عليا وهو يخطب ويقول: سلوني فوالله لا تسألوني عن شيء يكون إلى يوم القيامة إلا حدثتكم به وسلوني عن كتاب الله، فوالله ما من آية إلا وأنا أعلم بليل نزلت أم بنهار وأم في سهل، أم في جبل، فقام إليه ابن الكواء، وأنا بينه وبين علي وهو خلفي فقال: ما «والذاريات ذروا فالحاملات وقرا فالجاريات يسرا فالمقسمات أمرا»، فقال له علي: ويلك سل تفقها ولا تسأل تعنتا، «والذاريات ذروا» الرياح، «فالحاملات وقرا» السحاب، «فالجاريات يسرا» السفن، «فالمقسمات أمرا» فقال: هم الملائكة...

1 H ve F: "akanlar".
2 H: "iki".
3 H ve F: "ihbâk'ın".

"**Hibâk**" da rüzgâr lâtif estiği zaman denizde veya kumda husûle gelen yol yol kırıntılara denir. Saçların çok kıvırcıklığından husûle gelen dalgalanmalara dahi (*ondulation*)[1] "hubük" denilir. Maddenin aslı olan "habk" sıkı bağlayıp muhkem kılmak ve kumaşı sıkı sağlam ve üzerinde sanat eseri zâhir olacak vechile güzel bir zemin üzere dokumak mânasına gelir ki esası safâkat, yani kumaşı sağlam ve güzel dokumak diye hulâsa edilmiştir. Çokları hâreli, yollu yollu mânasıyla zâtü't-tarâik diye tefsir etmişlerdir. Bundan da bazıları yıldızların mahrekleri mânasına mahsüs yolları, bazıları da ulûm u ma'ârife götüren ve Sâni'in vahdet ve kudretine ve ilm ü hikmetine delâlet eyleyen mâkul yolları[2] anlamışlar, bazıları da samanyolları, kehkeşan dahi tâbir olunan mecerreleri söylemişlerdir. Fakat İbn Abbas, Katâde, İkrime, Mücâhid ve Rebî''den rivayet olunduğuna göre de ذَاتُ الْخَلْقِ الْمُسْتَوِي الْجَيِّدِ güzel düzgün hilkatlı,[3] Mücâhid'den diğer bir rivayette de مَتِينُ الْبُنْيَانِ diye tefsir olunmuştur.[4] Hâsıl-ı mânayı anlatan bu ifadeden biz şunu anlıyoruz ki: Semâ [4529] yıldızları ve türlü türlü medâr ve mahrekleri ile pek sıkı ve gayet sanatlı bir surette dokunmuş, güzel nakışları hâvî, düzgün ve sağlam hârâ bir kumaşa teşbih edilmiş ve buna kasem ile onun hey'et-i umûmiyesinde tevhîde delâlet eden ve Sani'inin vahdet ve kudretini gösteren güzel ve metîn âhenk ihtar olunarak sözleri muhtelif olanlara bir zecir yapılmış, ihtilâfların tevhîde ircâ'ı lüzûmu anlatılmıştır. "Habk" maddesi hem yolları hem de sağlam ve güzel bir dokuma mânasını mutazammın olmak itibariyle bunda kesretleri birleştiren yüksek bir cemiyetin manzarasına da işaret vardır. Bunun yedinci semâ olduğunu söyleyenler olmuş ise de cins-i semâ olması daha zâhirdir. Şu hâlde hâsıl-ı mâna: O sağlam ve düzgün dokunmuş hârâ kumaşlı güzel ve yüksek semâya

---

1 M ve B: "(öndülasyon)".

2 B -"yolları".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 549. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 397; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 512:

ذات الحبك: أي ذات الخلق المستوي الجيد، قاله ابن عباس وعكرمة وقتادة والربيع.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 397; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 342; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 513:

عن مجاهد، قوله «وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْحُبُكِ» قال: المتقن البنيان.

dikkat nazarınızı celbederek söylerim ki {اِنَّكُمْ لَفٖى قَوْلٍ مُخْتَلِفٍ} siz cidden muhtelif bir kavilde bulunuyorsunuz. ❁ Sözleriniz birbirini tutmuyor, bir kelime altında toplanmıyorsunuz: Gökleri ve yeri yaratan Allah dersiniz, sonra da tutar başkalarına taparsınız, muhtelif mâbudlara taptığınız için mezhebleriniz, maksadlarınız bir gayede toplanmıyor, hakta birleşmediğiniz için Peygamber'e gâh sâhir, gâh kâhin, gâh şâir, gâh mecnun gibi birbirini tutmaz sözler söylüyorsunuz. Bir taraftan din: cezâ vâki‘ olduğuna inanmıyor, hakkın hilafına kāil oluyorsunuz, bir taraftan da ileride bize şefaat ederler diye putlara tapıyorsunuz. {يُؤْفَكُ عَنْهُ مَنْ اُفِكَ} Ondan çevrilen çevrilir. ❁ O muhtelif kavilden dönmesi mukadder olan döner, doğruya iman eder. İman etmeyenlere gelince قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ... إلخ yahut hak yolundan saptırılmış, sapıklık da tabiatı[1] olmuş bulunan me'fuklar, o sâdık ve vâki‘ olan va‘d u va‘îde, âhiret ve cezâya iman etmekten saptırılır, muhtelif kavle sürüklenirler. {قُتِلَ الْخَرَّاصُونَ} O kahrolası harrâslar ❁ yani mücerred kendi [4530] zann u tahminlerine göre atan, fikir nâmına kendi hevâlarını ileri süren yalancılar {اَلَّذٖينَ هُمْ فٖى غَمْرَةٍ} ki onlar bir gamre içinde ❁ yani müstevlî bir sel gibi kendilerini her noktadan sarıp bürümüş olan bir batak, bir sarhoşluk veya bir cehalet içinde {سَاهُونَ} şuursuzdurlar. ❁ Allah'ın emrinden gāfiller, başlarına gelecek felaketin farkında değiller: {يَسْـَٔلُونَ اَيَّانَ يَوْمُ الدّٖينِ} "O din günü, yani vâki‘ olacağı haber verilen o cezânın günü ne vakit?" diye soruyorlar. ❁ İnanmadıkları için eğlenmek istiyorlar. İşte cevâbı: {يَوْمَ هُمْ عَلَى النَّارِ يُفْتَنُونَ} Onların ateş üzerinde kıvrandırılacakları gün.

"**Fitne**"nin asıl mânası: Altın ve gümüş herhangi bir cevheri iyisini kötüsünden ayırmak için ateşe arzetmektir. Bundan mihnete sokmak, sınamak yani imtihan etmek, azdırmak, çok beğenip meftun olmak gibi lâzımı olan diğer birtakım mânalarda da kullanılır. Nitekim {ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ} tadın fitnenizi ❁ azab yahut azâb u mihnete sebep olan küfür ve fesad mânasınadır. {هٰذَا الَّذٖى كُنْتُمْ بِهٖ تَسْتَعْجِلُونَ} ❁ Yani böyle denecek {اِنَّ الْمُتَّقٖينَ فٖى جَنَّاتٍ وَعُيُونٍ} ❁ Yani künh ü mikdârını tâyin ve takdir

1 B: "âdeti".

edemeyeceğiniz cennetler ve menba'larda {اٰخِذ۪ينَ مَٓا اٰتٰيهُمْ رَبُّهُمْ} Rablerinin kendilerine verdiğini alarak ❁ yani hüsn-i kabul ile telakkī edip râzı ve hoşnut olarak[1] {اِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُحْسِن۪ينَ} çünkü onlar ondan evvel, yani dünyada muhsinlerdiler. ❁ Güzel ameller yapar ve güzel yaparlardı, onun için ecr ü mükâfâta müstahik olmuşlardı, onu şâd ü handan alırlar[2]. Bu [4531] cümle "îtâ"nın sebebini gösterirken takvânın da yalnız menfî bir mâhiyette olmayıp aynı zamanda güzel işler yapmak mânasında müsbet bir mefhum ifade ettiğini anlatır. Onun için bu da şöyle beyan olunuyor: {كَانُوا قَل۪يلاً مِنَ الَّيْلِ مَا يَهْجَعُونَ} Geceden pek az uyurlardı ❁ قُمِ الَّيْلَ اِلَّا قَل۪يلاً [el-Müzzemmil 73/2][3] müeddâsıyla amel ederler, Allah şevki, âhiret endişesiyle gözlerine uyku girmez, ibadet eder[4], vazife yaparlardı.

"**Hucû'**"[5] az uyku ve bilhassa gece uykusu. ما mezîd veya mevsul veya masdariyedir. Nâfiye olmak üzere şöyle de mâna verilmiştir: Bazı gece biraz bile uyumazlar, hepsini ihyâ ederlerdi. Bir rivayette de az idiler geceden uyumazlardı diye iki cümle olarak mâna verilmişse de zâhir olan evvelkidir. {وَبِالْاَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ} Ve seher vakitleri onlar istiğfar ederlerdi ❁ yani geceleri öyle ibadet etmekle beraber sanki günah ile vakit geçirmiş gibi seher vakitleri de yatmaz, kusurlarına mağfiret dilerlerdi. هُمْ zamiri ile ifadede kasr vardır. Yani dua ve istiğfârın en güzel vakti olan o seher vakitleri öyle icâbet[6] ve kabûle şâyân istiğfârı onlar, o muhsinler yaparlar. {وَف۪ٓي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ} Mallarında da sâil ve mahrum için bir hak vardı.

"**Sâil**" isteyen, dilenen; "**mahrûm**" ta'affüfünden dolayı zengin zannedildiği için sadakadan dahi mahrum bulunan muhtaç. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir: "Miskin bir yemek iki yemek ve bir lokma iki lokma ve bir hurma iki hurma kendisini savacak

1 B -"yani hüsn-i kabul ile telakkī edip râzı ve hoşnut olarak".
2 H ve F: "alırlardı".
3 "Kalk gece, meğer biraz".
4 B: "ederler".
5 B: "hec'".
6 B: "ibadet".

olan değil" buyurmuş. "O halde miskin kimdir?" demişler. "Odur ki bulamaz ve bilinip kendisine sadaka da verilemez" buyurmuş.[1] İbn Abbas'tan bir rivayette: "Kazanamayan[2] bedbaht" denilmiş. Bazıları da, rızık esbâbı kendisine [4532] yaklaşmış olduğu hâlde uzaklaşmış, mahrum kalmış olan düşkün[3] diye tefsir etmişler ise de evvelkisi daha şümullüdür. "Hak" tâbiri zâhiren bunun vâcib olmasına delâlet eder. Onun için Kādî Münzir b. Sa'îd bunun farz olan zekât olduğuna kāil olmuştur. Lâkin bu sûrenin Mekkî ve zekâtın Medine'de farz kılınmış olması hasebiyle çokları bunu tetavvu'a hamletmişler[4] ve zekâttan ayrı olarak kendilerinin taahhüd ettikleri vâfir bir nasib diye tefsir eylemişlerdir.[5] İslâm cemaatinin yükselmesinde çok büyük ehemmiyeti olan bu noktanın bilhassa câlib-i dikkat olduğunu ihtâra hâcet yoktur. {وَفِى الْاَرْضِ اٰيَاتٌ لِلْمُوقِنٖينَ. وَفٖٓى اَنْفُسِكُمْ} Arz'da da âyetler vardır yakīn edinecekler için, nefislerinizde de ❁ nice deliller vardır ki cezânın ve mes'ûliyetin vâki' ve dinin hak olduğunu gösterirler. Yeryüzünde dolaşan ve Arz'ı tedkik edenler iyi çalışanlarla çalışmayanların, korunanlarla korunmayanların,[6] musaddıklarla mükezziblerin âkıbetlerindeki farkı gösterecek çok âyetler bulurlar. Vicdanlara müracaat edildiği surette de îkān şânından olan herkes hilkatinin etvârından Allah'ın kudretini ve her günkü hayâtında bile vazife ve mes'ûliyetinin varlığını anlar. {وَفِى السَّمَٓاءِ رِزْقُكُمْ} Semâda da rızkınız ❁ yağmur, harâret vesâire gibi esbâbı {وَمَا تُوعَدُونَ} ve vaad olunduğunuz şeyler var ❁ yahut mukadder. Bunun zâhiri yukarıki gibi va'd ü va'îde şâmildir. Fakat ekseriyetle sevab ile tefsir etmişler ve cennet yedinci semânın üstünde, Arş'ın

---

1 Müslim, Zekât, 101. Krş. Buhârî, Zekât, 52:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: ليس المسكين بهذا الطواف الذي يطوف على الناس فترده اللقمة واللقمتان والتمرة والتمرتان، قالوا: فما المسكين يا رسول الله قال: الذي لا يجد غنى يغنيه، ولا يفطن له فيتصدق عليه، ولا يسأل الناس شيئا.

2 H ve F: "Kazanamayana".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 10. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 414:

وفسره ابن عباس بالمحارف الذي يطلب الدنيا وتدبر عنه ولا يسأل الناس، وقيل: هو الذي يبعد منه ممكنات الرزق بعد قربها منه فيناله الحرمان.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 552; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 10:

وقال القاضي منذر بن سعيد: هذا الحق هو الزكاة المفروضة، وضعف بأن السورة مكية، وفرض الزكاة بالمدينة.

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 33:

«وفى أموالهم حق» أي نصيب وافر يستوجبونه على أنفسهم تقرّبًا إلى الله تعالى وإشفاقًا على الناس.

6 B: "korkanlarla korkmayanların".

tahtında olduğunu nakl eylemişlerdir. {فَوَرَبِّ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} İşte o semâ ve Arz'ın Rabbine kasem olsun {اِنَّهُ} ki o ❁ size edilen vaad {لَحَقٌّ} her hâlde haktır {مِثْلَ مَٓا اَنَّكُمْ تَنْطِقُونَ} tıpkı sizin nâtık olmanız, [4533] söylemeniz gibi. ❁ Yani sizin nâtıkıyetiniz nasıl muhakkak bir emr-i vâki' ise mes'ûliyetiniz, vaad olunan cezâ ve mükâfâtınız da öylece vâki' olacaktır.

Arz ve enfüsteki bu âyetleri bazı misâller ile tavzih ve nübüvveti takrir için buyuruluyor ki:

هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ ضَيْفِ اِبْرٰهِيمَ الْمُكْرَمِينَۢ ﴿٢٤﴾ اِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَاماًۜ قَالَ سَلَامٌۚ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ ﴿٢٥﴾ فَرَاغَ اِلٰٓى اَهْلِهِ فَجَٓاءَ بِعِجْلٍ سَمِينٍۙ ﴿٢٦﴾ فَقَرَّبَهُٓ اِلَيْهِمْ قَالَ اَلَا تَأْكُلُونَۘ ﴿٢٧﴾ فَاَوْجَسَ مِنْهُمْ خِيفَةًۜ قَالُوا لَا تَخَفْۜ وَبَشَّرُوهُ بِغُلَامٍ عَلِيمٍ ﴿٢٨﴾ فَاَقْبَلَتِ امْرَاَتُهُ فِى صَرَّةٍ فَصَكَّتْ وَجْهَهَا وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقِيمٌ ﴿٢٩﴾ قَالُوا كَذٰلِكِۙ قَالَ رَبُّكِۜ اِنَّهُ هُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ ﴿٣٠﴾ قَالَ فَمَا خَطْبُكُمْ اَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿٣١﴾ قَالُوٓا اِنَّٓا اُرْسِلْنَٓا اِلٰى قَوْمٍ مُجْرِمِينَۙ ﴿٣٢﴾ لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ حِجَارَةً مِنْ طِينٍۙ ﴿٣٣﴾ مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ لِلْمُسْرِفِينَ ﴿٣٤﴾ فَاَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَۚ ﴿٣٥﴾ فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَۚ ﴿٣٦﴾ وَتَرَكْنَا فِيهَٓا اٰيَةً لِلَّذِينَ يَخَافُونَ الْعَذَابَ الْاَلِيمَۜ ﴿٣٧﴾ وَفِى مُوسٰٓى اِذْ اَرْسَلْنَاهُ اِلٰى فِرْعَوْنَ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ ﴿٣٨﴾ فَتَوَلّٰى بِرُكْنِهِ وَقَالَ سَاحِرٌ اَوْ مَجْنُونٌ ﴿٣٩﴾ فَاَخَذْنَاهُ وَجُنُودَهُ فَنَبَذْنَاهُمْ فِى الْيَمِّ وَهُوَ مُلِيمٌۜ ﴿٤٠﴾ وَفِى عَادٍ اِذْ اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الرِّيحَ الْعَقِيمَۚ ﴿٤١﴾ مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ اَتَتْ عَلَيْهِ اِلَّا جَعَلَتْهُ كَالرَّمِيمِۜ ﴿٤٢﴾ وَفِى ثَمُودَ اِذْ قِيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتّٰى حِينٍ ﴿٤٣﴾ فَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَهُمْ يَنْظُرُونَ ﴿٤٤﴾ فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَمَا كَانُوا مُنْتَصِرِينَۙ ﴿٤٥﴾ وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُۜ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْماً فَاسِقِينَ ﴿٤٦﴾

[4534] **Meâl-i Şerîfi**

Geldi mi sana İbrâhim'in ikram edilen misafirlerinin kıssası? (24). O vakit ki üzerine girdiler[1] *de "selâmen" dediler. "Selâm, görülmedik bir kavim" dedi (25). Hemen bir bahane ile ehline gitti, bir semiz dana getirdi de (26) onu yakınlarına koydu, "yemeğe buyurmaz mısınız?" dedi (27). O vakit onlardan içine bir korku düştü, "korkma" dediler ve kendisine alîm bir oğlan tebşir ettiler (28). Bunun üzerine hatunu bir çığlık içinde döndü de elini yüzüne çarptı ve "akīm bir kocakarı!" dedi (29). Dediler: "Öyle, Rabbin buyurdu, şüphesiz Alîm O, Hakîm O" (30). İbrâhim "o hâlde asıl me'mûriyetiniz nedir ey mürselûn?" dedi (31). "Biz" dediler, "mücrim bir kavme gönderildik (32). Üzerlerine çamurdan* [4635] *taşlar salmak için (33). Rabbinin nezdinde damgalanmışlar müsrifler için" (34). Bi'n-netice orada bulunan mü'minleri çıkardık (35). Fakat bir hâneden başka orada müslüman da bulmadık (36). Ve öyle elîm azabdan korkacaklar için orada bir âyet bıraktık (37). Bir de Mûsâ'da ki onu bir sultân-ı mübîn ile Firavun'a gönderdik de (38) o bütün kuvvetiyle tersine gitti: "sâhir veya mecnun" dedi (39). Onun üzerine Biz de tuttuk kendisini ve ordularını deryâya fırlatıverdik, nâmertlik ederken o leîm (40). Bir de Âd'da, ki üzerlerine o köklerini kesen rîh-i akīm'i salıvermiştik (41). Uğradığı bir şeyi bırakmıyor, mutlak onu çürütüp kül gibi ediyordu (42). Bir de Semûd'da, ki onlara "bir zamana kadar istifade edin" denilmişti de (43) Rablerinin emrinden azgınlık ettiler, bu yüzden o sâ'ika kendilerini yakalayıverdi, bakınıp duruyorlardı*[2] *(44). O vakit bir kalkınmaya da güç yetiremediler, bir yardım da görmediler (45). Daha evvel de Nûh kavmini, çünkü hep onlar yoldan çıkmış fâsık birer kavim idiler (46).*

{هَلْ اَتٰيكَ} ❁ Bu tâbir, kıssanın fehâmetine ve vahiy ile bildirildiğine[3] tenbihtir {حَدِيثُ}

---

1 B: "geldiler".
2 B -"bakınıp duruyorlardı".
3 M: "bildirdiğine".

"**Hadîs**" insana gerek yakazada ve gerek menâmda vahiy veya işitme suretiyle gelen söze denilir. Biz bu gibi yerlerde "kıssa" diyoruz.

{ضَيْفِ} "**Dayf**" aslında "izâfet" ve "ziyâfet"in menşe'i olan meyil mânasına masdar olmakla müfred ve cem'e ıtlak olunur. Eski Türkçe'de buna "konuk" derlerdi, biz "misafir" diyoruz. Fakat biz bunu Arapça'da mâruf olan yolcu mânasıyla değil, Arabların "dayf" dediği mâna ile Türkçe bir kelime gibi kullanıyoruz. Burada cemi'dir. Çünkü {الْمُكْرَمِينَ} sıfatıyla tavsif olunmuşlardır. Bunlar Sûre-i Enbiyâ'da عِبَادٌ مُكْرَمُونَ [21/26] buyurulduğu üzere Allah indinde ikrâma [٤٥٣٦] mazhar bulunan melâike-i kirâmdır. Hazret-i İbrâhim de bunlara zevcesi Sâre ile kendisi bizzat hizmet etmek ve ziyafet vermek suretiyle ikram eylemiştir. Bir rivayette on iki melâike, bir rivayette de üç melek, Cebrâil, Mîkâil, İsrâfil denilmiştir. {سَلَاماً} Selâmen ❁ نُسَلِّمُ سَلَامًا عَلَيْكَ terkîbinden muhaffeftir. "Sana selâm verir, selâmet dileriz[1]" demek gibidir. {سَلَامٌ} Selâm ❁ "Aleyküm selâm" demektir. Merfû'da sübut mânası olmak itibariyle daha kuvvetli bir selâm ile cevap vermiştir. {قَوْمٌ مُنْكَرُونَ} Münker, yani görülmedik, tanınmadık, acayip bir cemaat dedi. ❁ İslâm'ın alâmeti olan ve o zaman mâruf olmayan selâm verişleri ve hâl ü tavırları tuhafına gitmiş, bu suretle mütenekkiren geldiklerini de sezer gibi olmuştur. {فَرَاغَ اِلٰى اَهْلِه۪} Derhâl bir tedbir ile ehline sivişti ❁ yani misafirlere sezdirmeksizin evvelemirde yemek tedariki için ailesine koştu, demek ki misafire ikrâmın âdâbından birincisi budur. Gitti ne yaptı ise yaptı {فَجَٓاءَ بِعِجْلٍ سَم۪ينٍ} çok geçmeden semiz bir buzağı getirdi. ❁ Sûre-i Hûd'da حَن۪يذٍ [11/69] yani kebap edilmiş olduğu geçmiş idi. Burada da semizliği anlatılıyor. Demişler ki umumiyetle malı sığır idi, onun için en güzel ikram olmak üzere semiz danayı intihab etti. {فَقَرَّبَهُٓ اِلَيْهِمْ} Hemen onu yakınlarına koydu {قَالَ اَلَا تَأْكُلُونَ} "yemez misiniz?" dedi. ❁ Bunun "yemeğe buyurun" mânasına bir arz veya "ne için yemiyorsunuz?" mânasına bir istifsar olması da söylenmiştir. {فَاَوْجَسَ مِنْهُمْ خ۪يفَةً} Bunun üzerine onlardan içine bir korku düştü ❁ فَلَمَّا رَاٰ اَيْدِيَهُمْ لَا تَصِلُ اِلَيْهِ نَكِرَهُمْ [Hûd 11/70] yemeğe

1 H ve F: "deriz".

el uzatmadıklarını görünce işkillendi, zira yemeğini yememek az çok husûmet ve infi'âle delâlet eden bir mânadan hâlî kalmaz. İbn [4537] Abbas'tan mervî olduğuna göre melâike olduklarını sezdi, azab için gelmiş olmaları ihtimâli hatırına gelerek korktu[1] {قَالُوا لَا تَخَفْ وَبَشَّرُوهُ بِغُلَامٍ عَلٖيمٍ} "korkma" dediler ve ona alîm bir oğul tebşir ettiler. ❁ Sûre-i Hûd'da musarrah olduğu üzere bu oğul İshak'tır. Sâffât'ta فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلٖيمٍ [37/101] ise İsmâil idi. "Alîm", yani bulûğundan sonra çok âlim olacak bir oğul, ki nübüvvet ile de tefsir edilmiştir. Bu vasıf ile müjde hem hayâtını hem de kemâlini beyan ile tebşirdir. {فَاَقْبَلَتِ امْرَاَتُهُ} Bunun üzerine hatunu yüzünü döndü. ❁ Müfessirler diyorlar ki zevcesi Sâre bir köşede bakıyordu, o tebşîri işitince utandı, evine gitmek için yüzünü döndü.

{فٖي صَرَّةٍ} "**Sarre**" "sarîr"den sayha mânasınadır. Yani "â..." diye içini çekerek bir çığlık kopardı da {فَصَكَّتْ وَجْهَهَا} elini yüzüne çarptı {وَقَالَتْ عَجُوزٌ عَقٖيمٌ} ve "akīm bir acûze!" dedi. ❁ Yani ihtiyarlamış, bununla beraber gençliğinde bile doğurmamış kısır bir kocakarı çocuk mu doğurur? Buna karşı {قَالُوا كَذٰلِكِ قَالَ رَبُّكِ} dediler ki: "Öyle, Rabbin buyurdu." ❁ Yani biz o söylediğimizi kendimizden söylemiyoruz, yalnız Rabbinin kelâmını haber veriyoruz. {اِنَّهُ هُوَ الْحَكٖيمُ الْعَلٖيمُ} Şüphesiz ki O öyle Hakîm, öyle Alîm'dir. ❁ Hikmetiyle dilediğini yapar ve nasıl yapacağını bilir. Binâen'aleyh O'nun dediği muhakkak olur. Bu suretle İbrâhim aleyhisselâm onların Allah tarafından gönderilmiş melâike olduklarını anladığı gibi, me'mur oldukları vazifenin bu tebşirden ibaret olmadığını da sezerek {قَالَ} dedi {فَمَا خَطْبُكُمْ} "şu hâlde hatbınız nedir?"

[4588] "**Hatb**" emr-i mühim, yani bu müjdeden sonra asıl gönderilmenize sebep olan iş nedir {اَيُّهَا الْمُرْسَلُونَ} ey mürseller ❁ Allah tarafından gönderilmiş şanlı elçiler! {اِلٰى قَوْمٍ مُجْرِمٖينَ} ❁ Yani Lût kavmi {لِنُرْسِلَ عَلَيْهِمْ} üzerlerine salmak için ❁ memleketlerinin altını üstüne çevirdikten sonra üzerlerine yağdırmak için {حِجَارَةً مِنْ طٖينٍ} çamurdan

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIV, 547:

وقال ابن عباس رضي الله عنهما: وقع في نفسه أنَّهم ملائكة وأنهم إنما أرسلوا بالعذاب.

taşlar ❁ çamurdan tehaccür etmiş siccîl {مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ} Rabbinin indinde damgalanmış, nişanlanmış, hangisinin kime ve nasıl isabet edeceği takdir olunmuş, belli edilmiş {لِلْمُسْرِفِينَ} o müsrifler için ❁ cürümde, fısk u fücurda haddini aşmış, ifrâta sapmış azgınlar için alâmetleriyle tertib edilmiş, hazırlanmış, mendud. {فَاَخْرَجْنَا مَنْ كَانَ فِيهَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ} ❁ "Fâ" fasîhadır. Mahzuf cümleleri telhis eder. Yani diğer sûrelerde beyan olunduğu üzere o kavmin karyesine vardıklarında, orada mü'minlerden kim varsa çıkardık {فَمَا وَجَدْنَا فِيهَا غَيْرَ بَيْتٍ مِنَ الْمُسْلِمِينَ} fakat orada bir evden başka müslüman bulmadık ❁ yani bir evden başka mü'min yok idi, onun için bir ev halkından başka selâmete çıkan bulunmadı ki o ev Hazret-i Lût'un evi idi. Karısından başka bütün ailesi mü'min oldukları için beraberinde selâmete çıkmış, kurtulmuşlardı. Demek Hazret-i Lût'un teblîgātına daha başka iman eden bulunsa idi onlar da kurtulacaklardı. Burada "müslimîn", "mü'minîn" mürâdifi gibi kullanılmış olmakla beraber selâmet bulanlar mefhûmunu da ifade etmektedir. {وَتَرَكْنَا فِيهَٓا اٰيَةً} Ve orada bir âyet bıraktık ❁ yani o karyelerin battığı yerde bir alâmet [4539] kalmıştır ki Arz'daki âyetlerden biridir. İbn Cerîr[1]: "Birçok istifli büyük taşlar" demiş,[2] bazıları da bir kokar su demiştir.[3] Ma'amâfîh Ankebut Sûresi'nde وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَٓا اٰيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ [29/35] âyetinde geçtiği üzere "âyet"ten murad âyet-i kelâmiye olması da[4] melhuzdur ki vak'anın kütüb-i münzelede zikriyle dillerde destan olan bir ibret âyeti bırakılması demek olur. Bu surette mâna: "Onlar hakkında bir âyet de bıraktık" demek olacağından bu mânaya göre {وَفِى مُوسٰى} kavlinin hiçbir hazifsiz buraya atfı sahih olur. Evvelki mânada ise وَجَعَلْنَا فِي مُوسَى diye âmil takdîriyle تَرَكْنَا فِيهَا üzerine atfolunur. Yahut وَفِي مُوسَى آيَة takdîrindedir. Bu takdirde وَفِى الْاَرْضِ اٰيَاتٌ üzerine de

---

1 Nakledilen görüşün sahibi olan İbn Cüreyc'in isminin "İbn Cerîr" şeklinde okunduğu anlaşılıyor. Zira İbn Cerîr'in tefsirinde böyle bir görüş zikredilmiyor.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 552-553; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 403; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 16:

قوله عز وجل: «وَتَرَكْنَا فِيهَا آيَةً» قال ابن جريج: الحجارة المنضودة.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 403:

وقيل: ماء أسود منتن.

4 B: "daha".

atfı tecviz edenler olmuştur. {بِسُلْطَانٍ مُبٖينٍ} Kuvvetli açık burhan ile, yani mucizelerle {فَتَوَلّٰى بِرُكْنِهٖ} gönderdik de Firavun rüknüyle, yani bütün kuvvetiyle, yahut kavminden dayanmış olduğu kuvvetine güvenerek i'râz etti, Allah'ın âyetlerine iman etmedi. {وَهُوَ مُلٖيمٌ} Levm ettirecek, kınanacak fiiller yaparken, yani küfür ve tuğyan ile cinayetler yapıp dururken ❁ müfessirînin gösterdiği bu mâna garkına[1] önünden mukārin olan hâlini beyan olur. Bir de مُلٖيمٌ nefsini levmederek demek olabilir ki gark olurken لَٓا اِلٰهَ اِلَّا الَّذٖٓى اٰمَنَتْ بِهٖ بَنُٓوا اِسْرَٓائٖلَ [Yûnus 10/90] diyerek gösterdiği pişmanlığı ifade eder. {الرّٖيحَ الْعَقٖيمَ} Akīm bir rüzgâr ❁ hiç hayr u menfaati olmayan, telkīh yapmaz bir rüzgâr;[2] ma'amâfîh "akīm" müte'addî dahi olabildiği cihetle burada ta'kīm edici, mühlik mânasına olmak daha münâsib olacaktır. Nitekim şöyle tefsir olunuyor: {مَا تَذَرُ مِنْ شَيْءٍ اَتَتْ عَلَيْهِ اِلَّا جَعَلَتْهُ كَالرَّمٖيمِ} رَمٖيمٍ ❁ Çürümüş, kül [4540] gibi tozup dağılıveren. {اِذْ قٖيلَ لَهُمْ تَمَتَّعُوا حَتّٰى حٖينٍ} ❁ Bunu Sûre-i Hûd'da geçen تَمَتَّعُوا فٖى دَارِكُمْ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ [11/65] ile tefsir edenler olmuş ise de o, عقر'dan[3] sonra, bu ise "fâ"nın delâletine göre "utüv"den mukaddem olmak hasebiyle daha evvelden verilmiş bir fırsat olmak lâzım geleceği söylenmiştir. Yani Sâlih aleyhisselâm'ın bi'setiyle[4] verilen fırsattan istifade etmediler de {فَعَتَوْا عَنْ اَمْرِ رَبِّهِمْ} Rablerinin emrinden imtinâ' ile azgınlık ettiler {فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ} onun için kendilerini yıldırım çarpıverdi. ❁ Yani azab yakalayıverdi. Diğer sûrelerde "sayha", burada "sâ'ika" denilmiştir ki murad aynı musibettir. {وَهُمْ يَنْظُرُونَ} Bakıp duruyorlardı ❁ üç gün denilmiş olduğu ve alâmetleri görülmeye başladığı için azâbı gözetmeye başlamışlardı. Azâba intizar ise azabdan daha acı olduğu da unutulmamalıdır. Yahut azâba çarpılmış, henüz can çekiştirirken birbirlerinin bütün felâket ve fecaatini görüp duruyorlardı {فَمَا اسْتَطَاعُوا مِنْ قِيَامٍ وَمَا كَانُوا مُنْتَصِرٖينَ} bakıyorlardı da ne kendi kendilerine kalkmaya güçleri yetiyordu ne de

---

1 B: "garkın".
2 Kur'an'da müfred sîgasıyla رِيحٌ muzır ve münzir, cemi' sîgasıyla رِيَاحٌ ise nâfi' ve mübeşşir olmak üzere zikrolunmuştur [Müellifin notu].
3 H ve F: "عقي'den".
4 F, M ve B: "ba'siyle".

bir yardım bulabiliyorlardı. ❁ Bu ifadeler herhangi bir suretle batmakta olan bir kavmin bütün fecaatiyle manzarasını göstermektedir.

{وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ} Bunlardan evvel Nûh kavmini de ❁ helâk etmiştik وَاَهْلَكْنَا قَوْمَ نُوحٍ takdîrindedir. Yahut اَخَذَتْهُمُ'deki هُم üzerine ma'tuf olarak o mealdedir. {اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْماً فَاسِقِينَ} Çünkü o helâk edilenler hep fâsık birer kavim idiler ❁ onun için helâk edildiler. Bu suretle bunlar Arz'da cezânın vukū'una delâlet eden birer [4541] misâlidirler. Bunu ihbar ve beyandan sonra yükselmeye davet için buyuruluyor ki:

وَالسَّمَٓاءَ بَنَيْنَاهَا بِاَيْدٍ وَاِنَّا لَمُوسِعُونَ ﴿٤٧﴾ وَالْاَرْضَ فَرَشْنَاهَا فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ ﴿٤٨﴾ وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ ﴿٤٩﴾ فَفِرُّٓوا اِلَى اللّٰهِۜ اِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌۚ ﴿٥٠﴾ وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَۜ اِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ ﴿٥١﴾ كَذٰلِكَ مَٓا اَتَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا قَالُوا سَاحِرٌ اَوْ مَجْنُونٌ ﴿٥٢﴾ اَتَوَاصَوْا بِهٖۚ بَلْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ ﴿٥٣﴾ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ فَمَٓا اَنْتَ بِمَلُومٍ ﴿٥٤﴾ وَذَكِّرْ فَاِنَّ الذِّكْرٰى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ ﴿٥٥﴾ وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ ﴿٥٦﴾ مَٓا اُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَٓا اُرِيدُ اَنْ يُطْعِمُونِ ﴿٥٧﴾ اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُوالْقُوَّةِ الْمَتِينُ ﴿٥٨﴾ فَاِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذَنُوباً مِثْلَ ذَنُوبِ اَصْحَابِهِمْ فَلَا يَسْتَعْجِلُونِ ﴿٥٩﴾ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذِي يُوعَدُونَ ﴿٦٠﴾

[4542] **Meâl-i Şerîfi**

Bir de semâya bakın, Biz onu kuvvetle binâ ettik ve şüphe yok ki Biz çok vüs'a[1] mâlikiz (47). Arz'ı da döşedik, bakınız Biz ne güzel döşeriz (48). Hem her şeyden iki çift yarattık ki düşünesiniz (49). O hâlde hemen Allah'a kaçın, haberiniz olsun ki ben size O'ndan bir açık[2] nezîrim (50). Ve Allah'la beraber başka bir tanrı uydurmayın, haberiniz olsun ki ben size ondan bir açık nezîrim (51). Böyle, bunlardan evvelkiler bir resul gelince behemehâl ya sâhir dediler ya mecnun (52). Hep buna

---

1 B: "vâsi'".
2 B: "açık bir".

vasiyetleştiler mi? Hayır, hep onlar azgın kavimler (53). Onun için onlardan[1] yüz çevir, artık sen levm olunacak değilsin (54). Onunla beraber va'z u nasihata devam et, çünkü vaaz mü'minlere fayda verir (55). Ve Ben, cinn ü insi ancak Bana kulluk etsinler diye yarattım (56). Ben onlardan bir rızık istemiyorum, bana yemek yedirmelerini de istemiyorum (57). Şüphe yok ki Allah, Rezzâk, kuvvet sahibi Metîn O (58). Onun için muhakkak ki o zulmedenlere arkadaşlarının payı gibi dolgun bir pay vardır, şimdi onu acele etmesinler (59). Artık o vaad olundukları günlerinden vay o küfredenlere!... (60).

{وَالسَّمَٓاءَ بَنَيْنَاهَا بِاَيْدٍ} ❁ إِضْمَار عَلَى شَرِيطَةِ التَّفْسِير'dir: yani semânın âmili olan fiil gizlenmiş de zamirine ta'alluk ettirilerek بَنَيْنَاهَا diye tefsir edilmiştir. Eserden müessire istidlâli ifade eden bu üslupta lafız mânanın mazmûnuna terkîbi ile de intibak etmiştir.

"**Eyd**" "yed"in cem'i olabilirse de burada دَاوُدَ ذَا الْاَيْدِ'de [Sâd 38/17] olduğu gibi te'yîdin aslı olan kuvvet mânasına olması zâhirdir. Bu beyan فَفِرُّوا ile وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ mazmûnuna limmî bir temhiddir. Nitekim sonunda اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُوالْقُوَّةِ الْمَتِينُ ile teyid olunacaktır. {وَاِنَّا لَمُوسِعُونَ} Ve hiç şüphesiz Biz çok vüs'a mâlikiz. ❁ Bunda iki mâna vardır: Birisi kudret genişliğini ifade eder, kudret ve [4543] kuvvetimiz öyle geniştir ki semâyı binâ ile tükenmedikten başka onu daha çok genişletebilir. Bu mâna hem وَمَا مَسَّنَا مِنْ لُغُوبٍ [Kāf 50/38] hem de وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ [el-Bakara 2/255] mazmunlarını andırır. Birisi de, zenginliği, nimet ve in'âmda genişliği ifade eder, Biz darlıkları genişletiriz. Yalvaran muztarlara icâbet eder, sıkıntıları açar, ihtiyaçları def' eyler, fakirleri zenginleştirir mün'imiz demek olur. {وَالْاَرْضَ فَرَشْنَاهَا} Arz, onu da döşedik -türlü nimetlerle donattık, döşek gibi altınıza serdik- ❁ ki üzerinde bir zamana kadar karar edip hayattan nasib alasınız. {فَنِعْمَ الْمَاهِدُونَ} Daha da[2] ne güzel döşeriz ❁ türlü nimetlerle döşenmiş olduğu gibi ileride daha güzelini döşeyecek, daha güzel nimetler verecek

1 B: "bunlardan".
2 H -"da".

vüs' u kudret de mevcuddur. {وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ} Her şeyden de iki çift halkettik ❁ İbn Zeyd gibi bazı zatlar[1] bunu her cins hayvandan erkek ve dişi nevilerine hamletmişlerdir[2] ki اَنْبَتْنَا فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجٍ بَهِيجٍ [Kāf 50/7] mûcebince nebâtâtı da buna idhal edebiliriz. Mücâhid hareket ve sükûn, leyl ü nehar, semâ ve Arz, siyah ve beyaz, sıhhat ve maraz, lezzet ve elem, sevab ve ikāb ale'l-umûm ezdâd ve mütekābilâta işaret olduğunu söylemiştir.[3] Diğer bazıları da eşyânın nevilere tenevvü'üyle tefsir etmişlerdir ki en azı iki nevi olur. Bu tenevvü', zaman zaman muhtelif mekūlelerle ve tasniflerle tezekkür edilmek istenilmiştir. Beyzâvî yalnız bu mânayı göstererek مِنَ الْأَجْنَاسِ نَوْعَيْنِ diye tefsir etmiştir.[4] Bu mâna evvelkilerini de tazammun edebilmek itibariyle şümullüdür. Ancak bunda "külli şey"den murad sade cins olmuş oluyor. Lafzın zâhiri ise her ferde istiğraktır. Onun için biz bundan, her şeyin âfâkī ve enfüsî yahut hâricî ve zihnî olmak üzere iki haysiyetini ifade eden ve hâriç ile nefs beyninde müzdevic bir intibak ile tecellî eyleyen idrak meselesine de bir işaret anlıyoruz. Fi'l-vâki' her şey bize nefis [4544] hâricindeki suretini hikâye eden bir intibâ' ile tecellî eder ve hakikat bu iki suretin yekdiğerine mutabakatıyla bilinir ki bunun birine "asîlî", birine "zıllî" dahi tâbir olunur. Herhangi bir şeyden hâsıl olan her şuur hâdisesinde bu ikilik lâbüddür. Bu ikilik içinde birleştirilmeden hiçbir şey tasdik olunamaz. Ve tefekkür ü tezekkür yapılamaz {لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ} buyurulması da bunu teyid eyler. Yalnız şundan gaflet edilmemek lâzım gelir ki buradaki كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا karînesiyle ancak mahlûkāta şâmil olabilir. وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ'deki "şey" gibidir. Bu "şey"de

1 H: "zevât".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 440:

قال ابن زيد، في قوله «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» قال: ذكرًا وأنثى، ذاك الزوجان، وقرأ «وَأَصْلَحْنَا لَهُ زَوْجَهُ» قال: امرأته.

Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 560:

وقال ابن زيد وغيره: من كل شيء: أي من الحيوان، خلقنا زوجين: ذكرا وأنثى.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 439; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 560:

واختلف في معنى «خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» فقال بعضهم: عنى به: ومن كلّ شيء خلقنا نوعين مختلفين كالشقاء والسعادة والهدى والضلالة، ونحو ذلك. ذكر من قال ذلك: حدثني يعقوب بن إبراهيم، قال: ثنا ابن علية، قال: ثنا ابن جريج، قال: قال مجاهد، في قوله «وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» قال: الكفر والإيمان، والشقاوة والسعادة، والهدى والضلالة، والليل والنهار، والسماء والأرض، والإنس والجنّ.

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 150:

«وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ» من الأجناس «خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ» نوعين.

Allah teâlâ dâhil değildir. Çünkü O لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ'dir [eş-Şûrâ 42/11]. Mahluk olmadığı gibi mahluk olan şey ile müzâveceden münezzehtir. O Ehad'dır, Samed'dir, وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ'dır, وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ وَلَا وَلَدٌ'dir[1]. O'nun kendi zâtına ilmi ilm-i husûlî kabîlinden değil, bizzat olan ilm-i huzûrî ile olduğu için sûret-i zihniyeye (ide)[2] muhtaç olmayan ve binâen'aleyh zâtına bir zevciyet iktizâ etmeyen bir ilm-i kadîmdir. Allah'a da "şey" denilir diye *Fütûhât-ı Mekkiye*'de Muhyiddîn-i Arabî'nin buradaki كُلِّ شَيْءٍ'de O'nu dahi idhal eder yollu mütalaada bulunması doğru değildir. خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ'in [el-En'âm 6/102] شَيْءٍ'inde Allah dâhil olmadığı gibi, burada da değildir. Hâsılı zevciyetten murad yalnız hâriçteki tenevvü' ve tekabül değil, hem hâriç hem ezhândaki suretlerle âfâk ve enfüsteki tenevvü' ve tekabüle şâmildir. Allah teâlâ kuvvet ve vüs'ünü göstermek üzere semâyı binâ etmiş ve Arz'ı döşemiş ve her şeyden çift çift halk eylemiştir ki düşünesiniz[3], çiftler arasındaki münâsebâtı düşünesiniz de yaratanın kuvvet ve kudretini, sun'unun hikmetini,[4] ukūbetinin şiddetini, nimetinin vüs'atini, bugünün yarınını, dünyanın âhiretini, âhiretin ikāb ve sevâbını anlayasınız diye. {فَفِرُّٓوا اِلَى اللّٰهِ} O hâlde düşünün de hep Allah'a kaçın ❁ O'nun ikābından, o elîm azabdan korunmak, cennât ve uyûn ile mübeşşer olan [4545] müttakīler içine girmek için[5] îmân ü tevhid ve ihsân u ubûdiyet ile O'nun vikāyesine girin. {اِنّ۪ي لَكُمْ مِنْهُ} Haberiniz olsun ki ben sizin için O'nun tarafından {نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌ} mübîn bir nezîrim. ❁ Şirk ü isyan edenlere hazırlanmış azâbı haber vermeye me'mur bir peygamber, hem de peygamberliği açık âyât ve mu'cizât ile belli, yahut anlatılması lâzım gelen şeyleri güzel anlatır bir peygamberim. Yani böyle de, yâ Muhammed! {وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللّٰهِ اِلٰهاً اٰخَرَ} Ve Allah ile beraber diğer bir ilâh yapmayın. ❁ Bu nehiy, ilk evvel kaçılması lâzım gelen en büyük günahı ayrıca ihtardır. {كَذٰلِكَ} Bu böyledir, yani

1 Bk. el-En'âm 6/101; el-Cin 72/3.
2 F, M ve B: "(iydeye)".
3 B: "düşünseniz".
4 B -"yaratanın kuvvet ve kudretini, sun'unun hikmetini".
5 B -"içine girmek için".

{مَٓا اَتَى الَّذ۪ينَ... إلخ} ❁ bu âyet Resûlullah'a bir tesliyedir. {اَتَوَاصَوْا بِه۪} Ona vasiyetleştiler mi? ❁ Yani sâhir veya[1] mecnun demeyi evvelkilerle şimdikiler hep birbirlerine tavsiye mi ettiler? Nerde edecekler, çoklarının birbirlerinden haberleri bile yok. {بَلْ هُمْ} Hayır, onlar ❁ peygamberlere[2] öyle sâhir veya mecnun diyenler hep {قَوْمٌ طَاغُونَ} tuğyan etmiş azgınlar gürûhudur. ❁ Hakk'a karşı tuğyan etmekte, tâğîlik sıfatında müttefik oldukları için onun muktezâsı olan sözleri de birbirlerine benziyor. {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} Onun için sen şimdi onlardan yüz çevir ❁ zikrolunduğu üzere فَفِرُّوا... وَلَا تَجْعَلُوا diye daveti tekrar edip tebliğ vazifeni yaptığın hâlde onlar inat ile tuğyanda ısrar ettiklerinden dolayı artık[3] onlarla mücadele ve münakaşadan sarf-ı nazar et, kendilerinden yüz çevir. {فَمَٓا اَنْتَ بِمَلُومٍ} O surette levm olunacak, kınanacak sen değilsin, sende kusur olmaz. [4546] {وَذَكِّرْ} Onunla beraber tezkîre devam et ❁ yani vazife ve mes'ûliyeti ihtar ile va'z u nasihata devam eyle {فَاِنَّ الذِّكْرٰى تَنْفَعُ الْمُؤْمِن۪ينَ} çünkü tezkir mü'minlere menfaat verir ❁ va'z u nasihat ile vazife ve mes'ûliyeti ihtârın mü'minlere fâidesi olur. İman etmiş olanların unutmamasına, gaflete düşmemesine, imanlarının kuvvetlenmesine, neş'elerinin artmasına, bilmediklerinin öğrenilmesine, hatta iman şânından olanların imana gelmesine sebep olur. Tezkir edilmesi lâzım gelen vazifenin esası ne olduğuna gelince {وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ} Ben cinn ü insi ancak Bana ibadet ve kulluk etsinler diye yarattım. ❁ İşte tezkir edilmesi lâzım gelen vazife budur. Cin ve ins cinsinin hilkatlerinin hikmeti Allah'ı tanıyıp O'na ibadet ve ubûdiyet etmektir. Mâ'adâya masruf olan ömürler, emeller izâ'a edilmiş olur, onun için azâba müstahik olur. Bazıları لِيَعْبُدُونِ, لِيَعْرِفُونَ diye bir tefsir nakletmişlerdir.[4] Bunun mânası da "Beni mâbud tanısınlar" demektir. Bu ise "Benim emirlerimi tutarak

---

1 F, M ve B: "ve".
2 H: "peygamberler".
3 B -"onlar inat ile tuğyanda ısrar ettiklerinden dolayı artık".
4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 133;

فوعظ كفار مكة بوعيد القرآن فقال: «وما خلقت الجن والإنس إلا ليعبدون» يعنى إلا ليوحدون، وقالوا: إلا ليعرفون.

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIV, 566; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, IX, 562:

وقال مجاهد: إلّا ليعرفوني.

Bana kulluk ve ibadet etsinler" demeye râci' olur. İbadet ve ubûdiyet ef'âl-i ihtiyâriyeden olarak matlub oldukları için bazılarından vâki' olmaması cins için gāye-i kemâl olmasına münâfî olmaz, murâd-ı ilâhînin tehallüf etmiş olması da lâzım gelmez. Zira bu gibi mevâki'de fukahânın اَلْحِكْمَةُ تُرَاعَى فِي الْجِنْسِ لَا فِي الْأَفْرَادِ dedikleri gibi hikmet, efrâdın her biri itibariyle değil, cins itibariyle mülâhaza olunur. Hâsılı bunun mânası "ibadet ile mükellef olmak üzere yarattık" demektir. Yoksa "hepsinin ibâd-ı sâlihînden olmasını takdir eyledik" demek değildir. Böyle ibadet ve ubûdiyetin fâidesi Allah'a ait olmayıp yine kulların menfaatleri için olduğuna tenbih için de buyuruluyor ki: {مَٓا اُر۪يدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَٓا اُر۪يدُ اَنْ يُطْعِمُونِ} [4547][1] Ben onlardan bir rızık istemem, Bana yemek yedirmelerini de istemem. ❁ Yani diğer efendilerin kullarından, uşaklarından bekledikleri gibi efendilerin menfaatine kulluk değil {اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُوالْقُوَّةِ} zira Allah kendisidir O Rezzâk, kuvvet sâhibi {الْمَت۪ينُ} Metîn, yani kuvveti şiddetli. ❁ Onun için O'na kulluk O'nun kuvvetinden istifade ile kullarına nâfi' olmak ve o sayede vaad buyurduğu yüksek sevâba ermek içindir. Onun için Allah'a kaçın ve Allah'a kulluk edin {فَاِنَّ لِلَّذ۪ينَ ظَلَمُوا} zira o zulmedenlere[2] ❁ Peygamber'e inanmayıp Allah'a ubûdiyetten kaçan ve şirk ü tuğyan ile kendilerini ebedî azâba sürükleyerek nefislerine yazık etmiş olan Mekke müşrikleri gibilere {ذَنُوباً مِثْلَ ذَنُوبِ اَصْحَابِهِمْ} arkadaşlarının hisseleri gibi dolgun bir hisse var.

"**Zenûb**" sakaların su taksim ettikleri dolgun büyük[3] kufadır ki, burada azabdan nasib mânasına istiare olunmuştur. {فَلَا يَسْتَعْجِلُونِ} Şimdi onu Benden acele istemesinler ❁ مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ [Yûnus 10/48] deyip durmasınlar {فَوَيْلٌ لِلَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ يَوْمِهِمُ الَّذ۪ى يُوعَدُونَ} çünkü kendilerine vaad olunan o günlerinden dolayı vay[4] o küfredenlere ❁ zira sûrenin başında geçtiği üzere اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَصَادِقٌ. وَاِنَّ الدّ۪ينَ لَوَاقِعٌ'dir. Bu mâna şimdi bir de وَالطُّورِ ile teyid olunacaktır.

---

1 F, M ve B +"Ve".
2 H: "zulmedenler".
3 F, M ve B +"bir".
4 H: "veyl".

[4548]

سُورَةُ الطُّورِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعٌ وَاَرْبَعُونَ اٰيَةً

TÛR SÛRESİ

Tûr Sûresi Mekkîdir.

Âyetleri: Kırk dokuzdur.

Kelimeleri: Üç yüz on ikidir.

Harfleri: Bin beş yüzdür.[1]

Fâsılası: م، ن، ا، ع، ر harfleridir.

Celâl-i Süyûtî demiştir ki: "Bunun Ve'z-Zâriyât'tan sonra konmasının vechi, ikisinin de matla' ve makta'da teşâbühleridir."[2] İlk nazarda görülür ki Ve't-Tûr'un başı Ve'z-Zâriyât'ın başına benzedikten[3] başka onun makta'ı olan فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا tehvîlini tevsî'an tahkik ve takrirdir. Bundan başka iki sûre mazmun itibariyle de birbirlerine pek yakındırlar.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالطُّورِۙ ﴿١﴾ وَكِتَابٍ مَسْطُورٍۙ ﴿٢﴾ فٖى رَقٍّ مَنْشُورٍۙ ﴿٣﴾ وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِۙ ﴿٤﴾ وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِۙ ﴿٥﴾ وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِۙ ﴿٦﴾ اِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌۙ ﴿٧﴾ مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍۙ ﴿٨﴾ يَوْمَ تَمُورُ السَّمَٓاءُ مَوْراًۙ ﴿٩﴾ وَتَسٖيرُ الْجِبَالُ سَيْراًۜ ﴿١٠﴾ فَوَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبٖينَۙ ﴿١١﴾ اَلَّذٖينَ هُمْ فٖى خَوْضٍ يَلْعَبُونَۘ ﴿١٢﴾ يَوْمَ يُدَعُّونَ اِلٰى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّاۜ ﴿١٣﴾ هٰذِهِ النَّارُ الَّتٖى كُنْتُمْ بِهَا تُكَذِّبُونَ ﴿١٤﴾ اَفَسِحْرٌ هٰذَٓا اَمْ اَنْتُمْ لَا تُبْصِرُونَ ﴿١٥﴾ اِصْلَوْهَا فَاصْبِرُٓوا اَوْ

---

1 H -"Harfleri: Bin beş yüzdür".

2 Süyûtî, *Esrâru tertîbi'l-Kur'ân,* Dâru'l-Fazîle, ts., s. 133; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 27:
أقول: وجه وضعها بعد الذاريات: تشابههما في المطلع والمقطع؛ فإن في مطلع كل منهما صفة حال المتقين بقوله: «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ» الآيات (الذاريات ١٥/٥١؛ الطور ١٧/٥٢)، وفي مقطع كل منهما صفة حال الكفار، بقوله في تلك: «فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا» (الذرايات ٦٠/٥١)، وفي هذه: «فَالَّذِينَ كَفَرُوا» (الطور ٤٢/٥٢).

3 B: "benzetildikten".

لَا تَصْبِرُواۚ سَوَٓاءٌ عَلَيْكُمْۜ اِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿١٦﴾ اِنَّ الْمُتَّق۪ينَ ف۪ي جَنَّاتٍ
وَنَع۪يمٍۙ ﴿١٧﴾ فَاكِه۪ينَ بِمَٓا اٰتٰيهُمْ رَبُّهُمْۚ وَوَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ عَذَابَ الْجَح۪يمِ ﴿١٨﴾ كُلُوا وَاشْرَبُوا
هَن۪ٓيـًٔا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَۙ ﴿١٩﴾ مُتَّكِـ۪ٔينَ عَلٰى سُرُرٍ مَصْفُوفَةٍۚ وَزَوَّجْنَاهُمْ بِحُورٍ ع۪ينٍ ﴿٢٠﴾
وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِا۪يمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَمَٓا اَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ
شَيْءٍۜ كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَه۪ينٌ ﴿٢١﴾ وَاَمْدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ وَلَحْمٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ ﴿٢٢﴾
يَتَنَازَعُونَ ف۪يهَا كَأْساً لَا لَغْوٌ ف۪يهَا وَلَا تَأْث۪يمٌ ﴿٢٣﴾ وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ غِلْمَانٌ لَهُمْ كَاَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ
مَكْنُونٌ ﴿٢٤﴾ وَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَسَٓاءَلُونَ ﴿٢٥﴾ قَالُٓوا اِنَّا كُنَّا قَبْلُ ف۪ٓي اَهْلِنَا
مُشْفِق۪ينَ ﴿٢٦﴾ فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا وَوَقٰينَا عَذَابَ السَّمُومِ ﴿٢٧﴾ اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُۜ
اِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ الرَّح۪يمُ ﴿٢٨﴾

[4550] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun o[1] Tûr'a (1) yazılmış bir kitâba (2) ve yayılmış bir varakta[2] (3)[3] ve Beyt-i Ma'mûr'a (4) ve sakf-ı merfû'a[4] (5) ve bahr-ı mescûra ki (6) Rabbinin azâbı olacak muhakkak (7). Yoktur onu hiçbir def' edecek (8). O gün ki semâ bir çalkanış çalkanır (9) dağlar da bir yürüyüş yürür (10). Vay artık o gün o yalan diyenlere (11). Ki onlar daldıkları bir batakta oynayıp duruyorlar (12). O gün ki cehenneme bir kakılış kakılacaklar (13). "İşte" diye, "bu sizin o yalan deyip durduğunuz ateş" (14). Bu da mı sihir? Yoksa siz görmüyor musunuz? (15). Yaslanın ona bakalım, ister sabredin, ister etmeyin, artık hepsi bir, hep yaptıklarınızın cezâsını çekeceksiniz (16). Fakat korunan müttakīler cennetler, nimetler içinde (17) Rablerinin kendilerine verdiği ile zevkyâb olmaktadırlar, Rableri korumuştur da onları o cahîm[5] azâbından (18).

---

1 H -"o".
2 H: "rakkta"; F: "merakta".
3 M ve B: "ve yayılmış bir verakta (2) yazılmış bir kitaba (3)";
F: "ve yayılmış bir merakta (2) yazılmış bir kitâba (3)".
4 F -"ve sakf-ı merfû'a".
5 B: "cehennem".

Yiyin için, âfiyetler olsun çalıştığınız için (19). Dayanarak, sıra sıra dizilmiş a'lâ koltuklara, eş etmişizdir de kendilerine güzel iri gözlü hurileri (20). Ve iman edenleri ki zürriyetleri de iman ile arkalarından gelmiş, zürriyetlerini kendilerine ilhak etmişizdir, bununla beraber kendilerine amellerinden hiçbir şey eksiltmemişizdir, herkes kazancına bağlıdır (21). Bir de onlara bir meyve ve içlerinin çekeceği bir et yetiştirmekteyizdir (22). Orada bir peymâne çekiştirirler ki ne bir saçmalama vardır onda ne de[1] bir günaha sokma (23). Pırıl pırıl[2] da üzerlerine döner kendilerine mahsus hizmetçiler, sanki sedeflerinde saklı inciler (24). Ve bazısı bazısına dönmüş soruşuyorlardır (25). Demektedirler: "Evet, biz bundan evvel ilimizde korkular içinde idik (26). Bakınız Allah bize lutfetti ve bizleri o semûm azâbından korudu (27). Evet, biz bundan evvel O'na dua ediyor, korumasını istiyorduk, hakikat[3] O öyle keremkâr, öyle Rahîm" (28).

{وَالطُّورِ} Kasem olsun o Tûr'a ❁ Hazret-i Mûsâ'nın [4551] Allah kelâmını işittiği dağ, Tûr-i Sînâ. Beyzâvî der ki: "Tûr, Süryânîde dağ demektir. Yahut evc-i îcaddan hadıyd-ı[4] mevâdda veya âlem-i gaybdan âlem-i şehadete tayeran edendir."[5] {وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ. فِى رَقٍّ مَنْشُورٍ} Ve bir rakk-ı menşûrda mestur kitaba.

"**Rakk**" kâğıt hâline getirilmiş yazı yazılan ince deri demektir. O münasebetle "varak" gibi, yazı yazılan her şeye de ıtlak olunabilir.

"**Menşûr**" neşredilmiş, dürülü, kapalı değil, açılmış, yayılmış, satır, yazılı harfleri nizâma koymak.

"**Mestûr**" muntazamen yazılmış demektir. Tûr'dan sonra bu kitâb-ı mestûrun Tevrat olması tebâdür ederse de; وَالْكِتَابِ الْمَسْطُورِ değil, nekre olarak وَكِتَابٍ مَسْطُورٍ buyurulması, bunun henüz tanınmadık başka bir

1 M, F ve B -"de".
2 M: "Bırıl bırıl".
3 B: "hakikaten".
4 B: "hatar".
5 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 152:
«وَالطُّورِ» الجبل بالسريانية أو ما طار من أوج الإيجاد إلى حضيض المواد، أو من عالم الغيب إلى عالم الشهادة.

kitap olduğunu andırır ki وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَلْقٰيهُ مَنْشُورًا [el-İsrâ 17/13] buyurulmuş olan defter-i a'mâl olması en müreccah mânadır. Levh-i Mahfuz veya yeni bir kitap olmak itibariyle Kur'an olması da melhuzdur. {وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ} ve Beyt-i Ma'mûr'a.

"**Beyt-i Ma'mûr**" bir rivayete göre yedinci semâda bir beyttir ki, her gün onu yetmiş bin melâike ziyaret eder, kıyamete kadar bir daha avdet etmezler, ona "Durâh (ضراح)" dahi denilir.[1] Hasan-ı Basrî'den bir rivayette de murad Kâbe'dir. Allah teâlâ onu her sene altı yüz bin kişi ile ma'mur kılar. Eğer insanlar ondan eksik olursa melâike ile doldurur denilmiştir.[2] Mâlum ki bir yerin ma'mur olması demek meskun olması ve geleni gideni çok olup güzel bakılması mânasından mecazdır. Kâbe'nin ma'mûriyeti de وَطَهِّرْ بَيْتِيَ لِلطَّٓائِفِينَ وَالْقَٓائِمِينَ[3] [el-Hac 22/26. Krş. el-Bakara 2/125] mısdâkınca etrafındakilerin ve huccâcın kesret ve ziyaretiyledir. Beyzâvî der ki: "Yahut Beyt-i Ma'mûr'dan murad mü'minin kalbidir ki ma'mûriyeti marifet ve ihlâs iledir."[4] {وَالسَّقْفِ الْمَرْفُوعِ} [4552] ve sakf-ı merfû'a ❁ o yüksek tavana, yani semâya, bir rivayette de cennetin sakfı olan Arş {وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ} ve mescur denize ❁ "**mescûr**" 1. Alevlendirilmiş, kızdırılmış demektir ki وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ [et-Tekvîr 81/6][5] buyurulduğu üzere kıyamet koparken denizler ateş olup kaynatılacak, onunla cehennem kızıştırılacaktır. 2. Dolgun, taşkın demek olup bahr-ı muhît mânasını ifade eder. 3. Muhtelit, karışkan, suyu birbirine veya tatlısı

---

1 *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmi' li'bn Vehb*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, thk. Miklos Muranyi, 2003, II, 81; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* V, 249; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 456:

عن خالد بن عرعرة أن عليا سئل عن «البيت المعمور»، قال: هو بيت في السماء السادسة يقال له الضراح يدخله كل يوم سبعون ألفا من الملائكة، ثم لا يعودون في آخر الأبد.

عن وهب بن عبد الله، أن أبا الطفيل، أخبره أنه سمع ابن الكواء، سأل عليا، عن البيت المعمور ما هو؟ فقال علي: ذلك الضراح في سبع سموات في العرش، يدخله كل يوم سبعون ألف ملك، لا يعودون إليه إلى يوم القيامة.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 14:

عن الحسن في قوله عز وجل: «وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ» قال: هو الكعبة البيت الحرام الذي هو معمورٌ من الناس يعمره الله تعالى كل سنة بِستمائة ألف، فإن عجز الناس عن ذلك أتمه الله سبحانه وتقدَّس بالملائكة وهو أول بيت وضعه الله تعالى للعبادة في الأرض.

3 H, F, M ve B: "والعاكفين".

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 152:

«وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ» يعني الكعبة وعمارتها بالحجاج والمجاورين، أو الضراح وهو في السماء الرابعة وعمرانه كثرة غاشيته من الملائكة، أو قلب المؤمن وعمارته بالمعرفة والإخلاص.

5 "Ve denizler ateşlendiği vakit."

acısına karışan demek de olabilir. 4. Ezdâddan olarak boş mânasına geldiği de söylenmiştir ki bu da kıyamet alâmetlerinden demek olur. Tûr karînesiyle bu "bahr-ı mescûr" Firavun'un battığı denize işaret olmak da pek melhuzdur. Başta vâv kasem, sonrakiler ona atıf içindir. {اِنَّ عَذَابَ رَبِّكَ لَوَاقِعٌ} ۞ Kasemin cevâbıdır. {يَوْمَ} ۞ وَاقِعٌ'in zarfıdır, yani o gün vâki' olacak ki {تَمُورُ السَّمَٓاءُ مَوْرًا} semâ bir çalkanış çalkanacak ۞ kıyamet ıztırâbını bir tasvirdir. {وَتَسٖيرُ الْجِبَالُ سَيْرًا} Dağlar da bir yürüyüş yürüyecek ۞ yerinden oynayıp hebâen mensûrâ olacak. {فَوَيْلٌ يَوْمَئِذٍ} Artık veyl o gün ۞ o çalkanış olduğu gün {لِلْمُكَذِّبٖينَ} o yalan diyenlere {اَلَّذٖينَ هُمْ فٖى خَوْضٍ يَلْعَبُونَ} ki daldıkları bir batakta oynarlar ۞ iman edip de o gün için hazırlanacak, korunacak yerde birtakım yalan dolana dalmış uğraşır dururlar. {يَوْمَ يُدَعُّونَ اِلٰى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّا} Cehennem ateşine bir kakılış kakılacakları gün ۞ bu "yevm" evvelki "yevm"den bedel veya mukadder kavl[1] ile mansub olarak "veyl"i îzahtır. {هٰذِهِ النَّارُ} [4553] Yani o gün böyle diyerek kakılacaklar. {اَفَسِحْرٌ هٰذَا} Bu da bir[2] sihir mi? ۞ fâ-i mukaddere ma'tuftur. Yani siz bu ateşi haber veren vahye bir sihir, bir aldatma diyordunuz, şimdi onun böyle fiilen tahakkuku da sihir mi? ilh... Böyle denecek.[3]

{اِنَّ الْمُتَّقٖينَ فٖى جَنَّاتٍ وَنَعٖيمٍ} ۞ Kur'an'da dâima mu'tad olduğu üzere kâfirlerin hâlini beyan yanında müttakī mü'minlerin hâlleri de beyan olunuyor. Demek oluyor ki Allah'ın azâbını dâfi' bulunmamakla beraber vâkī vardır, Allah'ın vikāyesiyle ondan korunulur. Onun için Allah'tan korkup Peygamber'i tasdik edip de Allah'a kulluk ederek, Allah'ın emri vechile çalışan korunan müttakīler, Allah'ın vikāyesiyle o gün cennât ü na'îm içinde zevkyâb olacaklardır. {وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا} ۞ Bunda iki vecih vardır. Birisi حُورٍ عٖينٍ'e ma'tuf mahallen mecrur olmasıdır ki mü'minlerin mü'minlerle arkadaşlığını ifade eder. Bunu عَلَفْتُهَا تِبْنًا وَمَاءً بَارِدًا kabîlinden olarak وقرناهم بالذين آمنوا meâlinde anlamak daha iyi olur.

---

1 H ve F: "kavli".

2 F, M ve B -"bir".

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 153:

«أَفَسِحْرٌ هذا» أي كنتم تقولون للوحي «هذا سحر» أفهذا المصداق أيضاً سحر.

Bu surette {وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ}, زَوَّجْنَا'ya ma'tuf olur. Birisi de وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا mübtedâ, "وَاتَّبَعَتْهُمْ" اٰمَنُوا'ya ma'tuf, {اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ} de mübtedânın haberi olmasıdır ki birçokları bu vechi tercih etmek istemişlerdir. Buna göre mâna şu olur: Hem o kimseler ki iman etmişler, zürriyetleri de bir iman ile onların ardınca gitmişlerdir, zürriyetlerini kendilerine ilhak etmişizdir. Yani zürriyetleri amelde atalarından dûn olmakla beraber iman ile onlara ittibâ' sayesinde cennette onların derecelerine çıkarılarak yanlarında bulundurulur ki zevk u sürurları tam[1] olsun. {وَمَٓا اَلَتْنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ} Bununla beraber kendilerine amellerinden hiçbir [4554] şey eksiltmemişizdir. ❁ Zürriyetlerini kendilerine ilhaktan dolayı amellerinin sevablarından bir şey eksik verilmiş de değildir. {كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهٖينٌ} Herkes kazancına bağlıdır ❁ rehin gibi bağlıdır. Kazanç kazanma, yani çalışma veya çalışılan amel sanki bir borç ve insan o borca Allah yanında bir rehin gibidir, kurtuluşu ona bağlıdır[2]. Eğer güzel kazanç tutar, güzel çalışırsa borcunu öder, çünkü Allah sâlih ameli kabul buyurur. Yok eğer çalışmaz veya kötü amele çalışırsa halâs olamaz, kendisini kurtaramaz. Zira tayyib, temiz ve güzel olmayan şeyler Allah teâlâ'ya yükselemez اِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَالْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ'dur [Fâtır 35/10]. Bundan dolayıdır ki ileride كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهٖينَةٌ. اِلَّٓا اَصْحَابَ الْيَمٖينِ [el-Müddessir 74/38-39][3] istisnâsı[4] gelecektir. Yani ashâb-ı yemînden mâ'adâsı nefislerini o bağlantıdan kurtaramazlar. Onun için mükezzibîn tekziblerine bağlı kalarak cehennemde kıvranırlarken müttakīler Allah'ın vikāyesiyle kurtulup cennetlerde nimetler içinde zevk edeceklerdir. Ve Allah teâlâ'nın ayrıca fazl u lutfuna da mazhar olarak zürriyetlerinin i'tilâsına da sebep olacaklardır. Bu cümlenin burada sevki zürriyetler nokta-i nazarından da mühimdir. Yani zürriyetlerin kurtuluşu ve sâbikūn olan atalarının derecelerine yükselişleri de kendilerinin hiç kesbi olmaksızın mücerred babalarının kazançlarıyla değildir. Kendilerinin iman ile onlara ittibâ'

1 B: "tamam".
2 H -"kurtuluşu ona bağlıdır".
3 "Her nefis kazancına bağlıdır, ancak ashâb-ı yemîn."
4 F, M ve B -"istisnâsı".

etmeleri ve onların ardınca[1] gitmeleri sebebiyledir. Ataları kesbleriyle sebep oldukları için evlâdlarını cennette kendilerine ilhak olunmuş görmekle mes'ud olacaklar, evlâdları da iman ile onlara ittibâ' ettikleri için kendilerini kurtardıktan başka Allah teâlâ'nın fazl u kereminden onların derecesinde mütena"im olacaklardır. Demek ki zâdegân kendi kesbleri olmaksızın mücerred babalarının, dedelerinin kesbleriyle kendilerini kurtaramazlar. Ancak iman ile çalıştıkları takdirde atalarının feyzinden de müstefid olarak daha kolaylıkla yükselirler. İşte mü'minlerin evlâdlarını atalarına ittibâ' ile [4555] yükselmeye sevkederken, neseb şerefine güvenerek atâlete düşmemeleri için كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ buraya tezyil edilmiştir. Binâen'aleyh bu âyette, وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39] kasrını nâsih bir mâna bulunduğunu zannetmek doğru değildir. Bilakis كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ [et-Tûr 52/21], لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى mısdâkındadır. {وَاَمْدَدْنَاهُمْ بِفَاكِهَةٍ وَلَحْمٍ مِمَّا يَشْتَهُونَ} Hem onlara bir fâkihe ve bir et ile imdad etmekteyizdir ki içlerinin çekeceklerinden ❁ yani esaslı nimetlerden ziyade olarak mahza zevk ve telezzüz için vakit vakit türlü nimetler yetiştirmekteyizdir. Burada âhiret saadetinin dünyada[2] keyif ve zevkine mübtelâ işret düşkünlerini imrendirecek, iştihâlarını gıcıklayacak bir neş'e ile tasvîri vardır ki hulâsası humardan, günahtan âzâde saf ve temiz bir garâm neşvesi duyurur. {يَتَنَازَعُونَ فِيهَا كَأْسًا} Orada, yani cennette bir ke's çekiştirirler ki...

"**Ke's**" dolgun kadeh demektir. Mecâzen içindeki içkiye de denilir. Kadeh çekiştirmek de neş'e ile te'âtîden mecazdır. Bir ke's ki {لَا لَغْوٌ فِيهَا} onda lağv yok ❁ yani onu içerken boş, saçma sapan söz söylemek yoktur {وَلَا تَأْثِيمٌ} günaha sokmak da yoktur ❁ dünya işretleri gibi değil. Şâir şu mazmûnu ne güzel söylemiştir:[3]

Hûn-ı ciğerle memlû' câm-ı zer olmadansa
Bî inkisâr-ı hâtır işkeste sâgar[4] olsun

1 F, M ve B +"yollarından".
2 F, M ve B: "dünya".
3 Nâilî-yi Kadîm olsa gerektir [Müellifin notu].
4 B: "hâtır".

{وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ} Ve üzerlerine dolanır ❁ Sûre-i Vâkı'a'da geleceği üzere ellerinde sâgarlar, sürahilerle hizmete âmâde ve emre müheyyâ olarak etraflarında pırıl pırıl döner dolaşır {غِلْمَانٌ لَهُمْ} kendilerinin has milkleri olan uşaklar, cennet sâkīleri genç hizmetçiler {كَاَنَّهُمْ لُؤْلُؤٌ مَكْنُونٌ} sanki saklı iri [4556] inciler ❁ sedeflerinde gizli hiç kirlenmemiş, el değmemiş, öyle beyaz, öyle sâfî, öyle temiz, parıl parıl.

"**Lü'lü'**", parıldayan büyük inci demektir. {وَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَسَٓاءَلُونَ} Ve bazısı bazısına dönmüş soruşuyorlardır. ❁ Hem o zevk ve neş'e esnâsında birbirlerine yüzyüze yönelmiş ahvâl ve ef'âlinden soruyor, hasbihâl ediyorlardır. {قَالُٓوا} Soranlar demektedirler ❁ ki[1] yine her biri demektir {اِنَّا كُنَّا قَبْلُ فٖٓي اَهْلِنَا مُشْفِقٖينَ} Evet, doğrusu biz evvel ehlimiz içinde; ilimizde veya obamızda veya hânemizde ailemiz içinde yüreklerimiz titrer, korkar idik ❁ âkıbetten endişe eder, bir isyâna düşmekten veya bir azâba mâruz olmaktan korkar idik. {فَمَنَّ اللّٰهُ عَلَيْنَا} Şimdi Allah bize mennetti: lutf u tevfîkiyle bu nimetleri in'âm buyurdu {وَوَقٰينَا عَذَابَ السَّمُومِ} ve bizi o semûm azâbından korudu.

"**Semûm**", yukarılarda[2] geçtiği üzere mesâmmâta işleyen, zehirli, sıcak, "sâm" dahi denilen mâruf rüzgârdır. Burada zikri geçen cehennem ateşi veya dünyadaki o korkunç hayat ona teşbih edilmiştir. "Semûm" cehennemin isimlerinden biridir diye bir rivayet de vardır.[3] {اِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلُ نَدْعُوهُ} Evet, biz bundan evvel O'na, yani Allah'a dua ediyor رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ [el-Bakara 2/201] diye korunmamızı diliyorduk. {اِنَّهُ هُوَ الْبَرُّ} Hakikat O[4], öyle Berr, yani vaadinde sâdık, muhsin, keremkâr {الرَّحٖيمُ} öyle Rahîm ❁ kendisine dua ve ibadet eden mü'minlere âkıbette merhameti çok, rahmetine nihâyet yok.

[4557]

---

1 M ve B -"ki".

2 F, M ve B +"da".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXV, 40-41. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, VI, 438:

قال الحسن: السموم اسم من أسماء النار وطبقة من طبقات جهنم.

4 H ve F -"O".

فَذَكِّرْ فَمَٓا اَنْتَ بِنِعْمَتِ رَبِّكَ بِكَاهِنٍ وَلَا مَجْنُونٍۜ ﴿٢٩﴾ اَمْ يَقُولُونَ شَاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِه۪
رَيْبَ الْمَنُونِ ﴿٣٠﴾ قُلْ تَرَبَّصُوا فَاِنّ۪ي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّص۪ينَۜ ﴿٣١﴾ اَمْ تَأْمُرُهُمْ اَحْلَامُهُمْ
بِهٰذَٓا اَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَۚ ﴿٣٢﴾ اَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُۚ بَلْ لَا يُؤْمِنُونَۚ ﴿٣٣﴾ فَلْيَأْتُوا بِحَد۪يثٍ
مِثْلِه۪ٓ اِنْ كَانُوا صَادِق۪ينَۜ ﴿٣٤﴾ اَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ اَمْ هُمُ الْخَالِقُونَۜ ﴿٣٥﴾ اَمْ خَلَقُوا
السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَۚ بَلْ لَا يُوقِنُونَۜ ﴿٣٦﴾ اَمْ عِنْدَهُمْ خَزَٓائِنُ رَبِّكَ اَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَۜ
﴿٣٧﴾ اَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ ف۪يهِۚ فَلْيَأْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطَانٍ مُب۪ينٍۜ ﴿٣٨﴾ اَمْ لَهُ الْبَنَاتُ
وَلَكُمُ الْبَنُونَۜ ﴿٣٩﴾ اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ اَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَۜ ﴿٤٠﴾ اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ
يَكْتُبُونَۜ ﴿٤١﴾ اَمْ يُر۪يدُونَ كَيْدًاۜ فَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَك۪يدُونَۜ ﴿٤٢﴾ اَمْ لَهُمْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِۜ
سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٤٣﴾ وَاِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَٓاءِ سَاقِطًا يَقُولُوا سَحَابٌ مَرْكُومٌ
﴿٤٤﴾ فَذَرْهُمْ حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذ۪ي ف۪يهِ يُصْعَقُونَۙ ﴿٤٥﴾ يَوْمَ لَا يُغْن۪ي عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـًٔا
وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَۜ ﴿٤٦﴾ وَاِنَّ لِلَّذ۪ينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذٰلِكَ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ
﴿٤٧﴾ وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ فَاِنَّكَ بِاَعْيُنِنَا وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ ح۪ينَ تَقُومُۙ ﴿٤٨﴾ وَمِنَ الَّيْلِ
فَسَبِّحْهُ وَاِدْبَارَ النُّجُومِ ﴿٤٩﴾

Meâl-i Şerîfi

O hâlde va'z u tezkîre devam et, çünkü sen, Rabbinin nimeti hakkı için, ne kâhinsin ne de mecnun (29). Yoksa "bir şâir, biz ona 'raybe'l-menûn'u gözetiyoruz" mu diyorlar? (30). De ki: "Gözetin, çünkü ben de sizinle gözetenlerdenim" (31). Yoksa onlara bunu (bu[1] tenakuzu) akılları mı emrediyor? Yoksa azgın bir kavim midirler? (32). Yoksa "onu (o Kur'ân'ı) kendisi uydurmakta" mı diyorlar? Hayır, kendileri inanmazlar (33). Haydi onun gibi bir söz getirsinler, doğru iseler (34). Yoksa kendileri lâ-şey'den mi yaratıldılar? Yoksa yaratan onlar

1 H: "o".

mıdırlar? (35). Yoksa gökleri ve yeri mi yarattılar? Hayır, îkān ehli değiller (36). Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mı? Yoksa onlar mı istîlâ etmişler? (37). Yoksa onlara mahsus bir merdiven var da ondan dinliyorlar mı? Öyle ise dinleyicileri beyan edecek bir burhan getirsin (38). Yoksa kızlar O'na, oğullar size öyle mi? (39). Yoksa kendilerinden bir ücret[1] *istiyorsun da cereme vermekten ezilmekteler mi? (40). Yoksa gayb onların yanında da onlar mı yazıyorlar? (41). Yoksa bir tuzak mı kurmak istiyorlar? Fakat o küfredenler kendileri o tuzağa düşeceklerdir. (42). Yoksa onların Allah'tan başka bir ilâhları mı var?* [4559] *Sübhânallah onların şirkinden*[2] *(43). Hem*[3] *onlar semâdan bir kıt'ayı düşerken görseler, terâküm etmiş bir bulut diyecekler (44). O hâlde bırak onları tâ o çarpılacakları*[4] *günlerine kadar (45). O gün ki hiçbir tedbirlerinin kendilerine zerrece fâidesi olmayacaktır ve hiçbir suretle kurtarılmayacaklardır*[5] *(46). O zulmedenlere ondan beride de*[6] *bir azab vardır, velâkin pek çokları bilmezler (47). Hem Rabbinin hükmüne sabret, çünkü sen bizim nezâretimiz altındasın. Kalktığın sırada Rabbine hamd ile tesbih eyle (48). Geceden de*[7] *tesbih et O'na, hem de nücûmun idbârı sıra (49).*

{بِنِعْمَتِ رَبِّكَ} ❁ Bâ mülâbese yahut kasem içindir. Rabbinin nimetiyle, yahut Rabbinin nimeti hakkı için[8].

{بِكَاهِنٍ} "**Kâhin**" bir nevi zan ile gayb haberi[9] verene denir. Geçmişe müte'allik olursa "kâhin", istikbâle müte'allik olursa "arrâf" denildiği de söylenir. Kehanette meşhur olan cinden istimdaddır.

{رَيْبَ الْمَنُونِ} Dehrin işkili.

1 H: "ecir".
2 B: "şerrinden".
3 H ve F: "Ve".
4 B: "çırpınacakları".
5 H: "kurtulamayacaklardır".
6 B -"de".
7 F ve M'de 48. âyetin numarası sehven buraya konulmuştur.
8 H +"rabbindir".
9 B: "haberleri".

"**Menûn**" kesmek[1] mânasına مَنّ'den me'huz olarak ömürleri vesâireyi kesmesi mülâhazasıyla dehr ve zamana, bir de ölüme ıtlak edilir ki pek keskin, kıyak denilmiş gibidir.

"**Reyb**" de ıztırab vermek mânasından olarak رَيْبَ الْمَنُونِ dehrin ıztırab veren musibeti veya ölüm felâketi demek olur. Rivayet olunur[2] ki Kureyş Dârü'n-Nedve'de toplanmış ve Aleyhissalâtü vesselâm hakkında re'yler çoğalmış, nihâyet Abdüddâr oğulları "ona reybü'l-menûnu gözetin, çünkü o bir şâirdir; Züheyr'in, Nâbiga'nın, A'şâ'nın helâk olduğu gibi o da helâk olur" demişler, bunun üzerine dağılmışlar.[3] {تَرَبَّصُوا} ❁ Tehekküm ve tehdiddir. {فَاِنّ۪ي مَعَكُمْ مِنَ الْمُتَرَبِّص۪ينَ} Çünkü ben de sizinle beraber [4560] gözetenlerdenim ❁ yani siz benim helâkimi gözetiyorsanız ben de sizin helâkinizi gözetiyorum. {اَمْ تَأْمُرُهُمْ اَحْلَامُهُمْ} Yoksa onlara akılları mı emrediyor {بِهٰذَا} bunu? ❁ Sözlerindeki bu[4] tenakuzu, çünkü kâhin keskin akıllı, zeki olur, mecnûnun ise akl ü fikri muhtel bulunur. O hâlde nasıl olur da kâhin dediklerine mecnun, mecnun dediklerine kâhin diyebilirler? Demek ki akıllılık iddia eden o kimseler ne dediklerini bilmeyecek, nasıl tenakuza düştüklerini fark etmeyecek derecede akılsızlıklarını göstermişlerdir. Onun için buyuruluyor ki: {اَمْ هُمْ قَوْمٌ طَاغُونَ} Yoksa onlar akıllı değil, azgın, hakkı kabul etmemekte haddini aşkın, kendi ihtirâsâtına uymayınca akl ü insaf dairesinden hâriç, yalan uydurmaya alışkın bir güruh mudurlar? {اَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ} Yoksa onu, o Kur'ân'ı kendiliğinden söylemiş, uydurmuş mu diyorlar?

"**Tekavvül**" kendisinde olmayanı söylemeye çalışmaktır ki yalan onun lâzımı olmak hasebiyle yalan söylemek mânasına da gelir. Yani vahiyle değil, kendiliğinden söylüyor da Allah'a isnad ediyor mu diyorlar? {بَلْ لَا يُؤْمِنُونَ} Hayır, kendileri inanmazlar ❁ yani bu söylediklerini kendileri

---

1 B: "kasem".

2 F, M ve B: "olunuyor".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* IX, 574. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 479:
روي أن قريشا اجتمعت في دار الندوة وكثرت آراؤهم فيه صلى الله عليه وسلم حتى قال قائل منهم وهم بنو عبد الدار، قاله الضحاك: «تربصوا به ريب المنون، فإنه شاعر سيهلك كما هلك زهير والنابغة والأعشى» فافترقوا على هذه المقالة، فنزلت الآية في ذلك.

4 H -"bu".

bile inanmayarak söylerler, yahut imansızlıklarından öyle[1] söylerler. Zira bilirler ki Muhammed yalan söylemez, binâen'aleyh kendi sözünü Allah'a iftira etmez. Ve yine bilirler ki bu söz uydurma bir söze benzemez. Fakat mücerred küfr ü inadlarından dolayı öyle derler. {فَلْيَأْتُوا بِحَد۪يثٍ مِثْلِه۪} Haydi onun misli bir söz getirsinler ❁ hem mâna hem nazım cihetinden Kur'ân'ın hâiz olduğu mümtaz vasıfları hâiz onun gibi bedî' bir söz uydursunlar, getirsinler bakalım. {اِنْ كَانُوا صَادِق۪ينَ} Eğer sâdık iseler ❁ yani [4561] kendi uydurup söylemiş demelerinde doğru iseler, kendilerinin de öyle bir sözü uydurup getirebilmeleri iktizâ eder. Çünkü o beşer uydurması bir kelâm olsa idi onların beşeriyette müşareketten başka nutuk, hitabet ve şiir ile iştigalleri, nazm ü nesir kelâm üslublarında mümâreseleri, tarih ve vekāyi'e vukufları, okuyup yazmaları ve tahsilleri ve kâhinleri bulunduğundan dolayı onu tanzîre kudretleri bulunmak lâzım gelirdi. Şu hâlde niçin onu Allah'ın gönderdiğine inanmıyorlar da imansızlık ediyorlar? Kendilerine cezâlarını verecek yok mu sanıyorlar? {اَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ} Yoksa lâ-şeyden mi yaratılmışlar? ❁ Yani kendilerinin evvel yoğiken sonradan yaratılmış oldukları mâlum, şu hâlde akılları varsa hiç düşünmüyorlar mı? Kendilerini yaratan bir hâlık yok mu? Hiçbir şeysiz, bir yaratan olmayarak yahut yaratan ma'dum olarak mı yaratıldılar, yahut yaratanı hiçbir şey yerine tutmuyorlar mı ki onun kudretini hesâba almıyorlar, cezâsından korkmuyorlar da imansızlık ediyorlar. Burada bütün aklî ilimlerin esası olan bir kanuna işaret olunuyor ki şu suretlerle[2] ifade olunur: Yoktan bir şey olmaz, yokluk varlığa illet olamaz. Mevcûdun illeti ma'dum olamaz. Hiçbir hâdis muhdissiz olamaz. Yok, ne kendini ne de başkasını vücûda getiremez ilh... Lâkin bunu yanlış anlamamalı. Evvel yok olan bir şey sonra yaratılamaz gibi bir mâna çıkarmamalıdır. Çünkü her yaratılan yok iken yaratılır, var olanı yaratmak mümkin olmaz[3], çünkü hâsılı tahsil olur. Ancak yok olanı vücûda getirecek illet-i fâ'ile bir yokluktan ibaret, lâ-şey

1 B: "böyle".
2 B: "sûretle".
3 M ve B: "olamaz".

olamaz. Yoku var edecek olan hâlık muhakkak bir varlık olmak zarûrîdir. Ulûm-i tabî'iye nâmı verilen ilimlerde dahi esas olan bu kanun, eşyânın kendi tabiatlarıyla kendiliklerinden vücûda gelivermiş olması gibi bir tabiat fikrini de ibtal eder. Bazıları da bundan her hâdisin bir madde ile mesbuk olması [4562] lâzım geleceğini zannetmiştir. Fakat madde bir şeyin vücûdu için kâfi bir illet olmadığı gibi mutlak vücud için zarûrî de değildir. Vâcib olan ancak illet-i fâ'iledir. Bir hâlık mevcud olmayınca hiçbir şey yaratılamaz. İşte böyle aklın en esaslı kanunu hâlıkın vücud ve kudretini tanımak iken o kâfirler kendilerini yaratanı hiçe sayarak öyle imansızlıklar ediyorlar. {اَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ} Yoksa hâlık onlar mıdırlar? ❁ kendilerini ve eşyâyı onlar yaratmışlar da onun için mi kibrediyorlar, Allah'tan korkmuyorlar, Peygamber'e dil uzatıyorlar? {اَمْ خَلَقُوا السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ} Yoksa o gökleri ve yeri mi yarattılar? {بَلْ} Hayır[1] hiçbirisi olmadığı belli, fakat {لَا يُوقِنُونَ} yakīn edinmezler ❁ "gökleri ve yeri yaratan Allah'tır" derler[2] de yine[3] reyb içinde dolaşırlar, onun mantıkī netâyicini tatbik edecek şüphesiz bir kanaat ile hareket etmezler; emr ü nehiy tanımaz, Allah'ın âyâtına inanıp Peygamberini tasdik edip yakīne ermek istemezler de reybe'l-menûnu gözetir dururlar. {اَمْ عِنْدَهُمْ خَزَٓائِنُ رَبِّكَ} Yoksa Rabbinin hazineleri onların yanında mı? ❁ Yani seni yetiştirip rahmet ve nimetiyle risalet vererek gönderen Rabbinin rahmeti hazineleri onların yanında, hazine kâhyası onlar da onun nimetlerini onlar mı tevzî' ediyorlar ki o nübüvvet ve risaleti sana vermek istemiyorlar? {اَمْ هُمُ الْمُصَيْطِرُونَ} Yoksa onlar ona musallat, müstevlî zorbalar mıdırlar? ❁ Allah'a galebe etmişler, hazinelerini zabteylemişler de onun vergilerini verdirmek istemiyorlar, yahut Allah'ın verdiğini cebren almak mı istiyorlar? {اَمْ لَهُمْ سُلَّمٌ يَسْتَمِعُونَ فِيهِ} Yoksa onların bir merdivenleri var, orada dinliyorlar mı? ❁ Yani Allah'ın Mele'-i A'lâ'ya [4563] emirlerini, vahiylerini[4] ve bütün kelâmını o merdivenden dinliyorlar da kimin kimden evvel öleceğini ve Kur'ân'ın

1 F, M ve B -"Hayır".
2 H: "demezler".
3 H: "ter (?)".
4 B -"vahiylerini".

Allah tarafından vahyedilmeyip uydurularak isnad olunduğunu o suretle mi biliyorlar? {فَلْيَأْتِ مُسْتَمِعُهُمْ بِسُلْطَانٍ مُبِينٍ} Öyle ise dinleyenleri beyan edici kuvvetli bir burhan getirsin ❁ dinlediğini isbat etsin. Nasıl ki Peygamber Kur'ân'ı getirerek فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ [et-Tûr 52/34] tehaddîye davet ederek apaçık burhânı olan mucizesini gösterdiği gibi[1], o da öyle bir burhan getirsin. {اَمْ لَهُ الْبَنَاتُ وَلَكُمُ الْبَنُونَ} Yoksa kızlar O'nun, oğlanlar sizin öyle mi? ❁ Yani aklınızın bozukluğuna ve ilâhiyâta dair duygunuzun neden ibaret olduğuna delâlet etmek üzere bu babda getireceğiniz en açık burhan bu olacak değil mi? Ve'n-Necmi'de geleceği üzere bu ne hayıflı, ne haksız taksim? "Melekler Allah'ın kızlarıdır" diyorlar, onlar nâmına birtakım putlar yapıp Lât, Uzzâ, Menât gibi müennes isimler vererek tapıyorlar, sonra "biz bunları Allah'a şerîk koşmuyoruz, Allah'ın kızları oldukları için Allah yanında bize şefaat etsinler diye tapıyoruz" diyorlardı. Kendilerine gelince kız evlâdına kızıyor, oğlan istiyorlardı. {اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ اَجْرًا} Yoksa sen onlardan bir ecir mi istiyorsun? ❁ Va'z u tezkirden ve risalet vazifesinin îfâsından dolayı bir ücret mi istiyorsun {فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ} da onlar garâmet ağırlığından ezilmekteler mi?

"**Mağrem**", "gurm", "garâmet" mutlak borca dahi denilirse de Râgıb'ın beyânına göre aslında hiçbir suçu olmayarak bir insana malında lâzım gelen zarar demek olduğundan gerek kefâlet gibi sarih veya tenâsur gibi zımnî bir taahhüd ve iltizam ve gerek cebrî bir iltizam ile verilen herhangi bir zarar ve ziyâna dahi denilir ki [4564] lisânımızda[2] "ziyan vermek" veya "cereme vermek"[3] dahi tâbir olunur. Yani mütegallib hükûmetlerin tazyikleri altında ağır vergiler ile ezilmekte bulunan halk gibi ezilmekteler mi, ki sana reybe'l-menûnu gözetiyorlar? {اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ} Yoksa gayb onların yanında da onlar yazıyorlar mı? ❁ Kimin evvel öleceğini Levh-i Mahfûz'dan yazıyorlar da halka onu mu haber veriyorlar? {اَمْ يُرِيدُونَ كَيْدًا} Yoksa bir keyd yapmak, bir tuzak kurmak mı

---

1 B: "halde".
2 B: "lâzımında".
3 "Cereme", aslı "cerîme": Bir cürüm sebebiyle alınan vergi veya cezâ-yı nakdî demek olup sonradan bi-gayr-i hakkın alınanda şâyi' olmuştur [Müellifin notu].

istiyorlar? ❁ Yani sana ve mü'minlere bir sû'-i kasd tertib etmek mi istiyorlar yâ Muhammed! Dârü'n-Nedve'de tertib etmek istedikleri sû'-i kasdı ihbardır. {فَالَّذٖينَ كَفَرُوا هُمُ الْمَكٖيدُونَ} Fakat o küfredenler kendileri aldanacak, o tuzak kendi başlarına geçecektir. ❁ Nitekim Resûlullah sâlimen hicret etti ve Ebû Cehiller Bedir'de kendileri yakalandılar. Bu suretle bu âyet daha önceden gaybı haber vermiştir. Gaybı onların değil, Allah'ın bilip Peygamberine haber verdiğini anlatmıştır. Denilmiştir ki sû'-i kasdı tertib edenlerin Bedir'de katlleri bi'setin on beşinci senesinde olmuştur. Burada da اَمْ kelimesinin on beş defa zikredilmesiyle buna işaret olunmuştur. Şihâb'ın dediği gibi bu kabîl gizli işaretler mu'cizât-ı Kur'âniyeden istib'âd edilmez.[1] {اَمْ لَهُمْ اِلٰهٌ غَيْرُ اللّٰهِ} Yoksa onların Allah'tan gayrı bir ilâhları mı var ❁ da onları kurtaracak mı? O taptıkları putlar onları Allah'ın azâbından kurtaracak mı zannediyorlar? {سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ} Allah onların koştukları şirklerden münezzehtir. Hakikatte O'ndan başka ilâh yoktur ve O'nun azâbı وَاقِعٌ. مَا لَهُ مِنْ دَافِعٍ'dir. {وَاِنْ يَرَوْا كِسْفًا مِنَ السَّمَٓاءِ سَاقِطًا} Bununla beraber onlar öyle [4565] kâfirdirler[2] ki semâdan bir kıt'anın düşmekte olduğunu görseler ❁ فَاَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفًا مِنَ السَّمَٓاءِ [eş-Şu'arâ 26/187] diye istedikleri azâbın başlarına inmekte olduğunu görseler bile yine inanmazlar da {يَقُولُوا سَحَابٌ مَرْكُومٌ} "toplanmış bir bulut" derler ❁ fiilen başlarına inmedikçe inanmazlar. Zira اِنَّ الَّذٖينَ حَقَّتْ عَلَيْهِمْ كَلِمَتُ رَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ. وَلَوْ جَٓاءَتْهُمْ كُلُّ اٰيَةٍ حَتّٰى يَرَوُا الْعَذَابَ الْاَلٖيمَ'dir [Yûnus 10/96-97]. {فَذَرْهُمْ} Onun için şimdi bırak onları, o keyd yapmak isteyenleri {حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ} tâ o günlerine çatacakları deme kadar {الَّذٖى فٖيهِ يُصْعَقُونَ} ki o gün çarpılacaklar ❁ helâk olacaklar. {يَوْمَ لَا يُغْنٖى عَنْهُمْ كَيْدُهُمْ شَيْـًٔا} O gün ki hiç o keyd ü tedbirlerinin kendilerine zerrece fâidesi olmayacak {وَلَا هُمْ يُنْصَرُونَ} ve hiçbir taraftan kurtarılmayacaklar[3]. ❁ İşte Peygamber'e sû'-i kasd tertib etmek isteyen Ebû Cehil ve akrânı Bedir

---

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 107:
وقصة بدر في السنة الخامسة عشر من النبوّة قيل ولذا وقعت كلمة أم مكرّرة هنا خمس عشرة مرّة للإشارة لما ذكر ومثله لا يستبعد من المعجزات القرآنية وإن كان الإنتقال لمثله خفياً ومناسبته أخفى.

2 H: "kâfirlerdir".

3 B: "kurtulamayacaklar".

günü böyle olmuşlardı. {وَاِنَّ لِلَّذٖينَ ظَلَمُوا} Ve o zulmedenlere {عَذَابًا دُونَ ذٰلِكَ} onun önünde de bir azab vardır. ❁ Burada iki ihtimal vardır. Birisi, o günden beride, yani dünyada bir azab daha var demektir. Nitekim Mekkeliler yedi sene kıtlık çekmişlerdi.[1] Bundan başka o günden ötede, yani ölümlerinden sonra kabirde ve âhirette bir azab daha var demek de olabilir. {وَلٰكِنَّ اَكْثَرَهُمْ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin onların pek çokları bilmezler ❁ âkıbetin böyle olacağını da, onun için küfrederler. {وَاصْبِرْ[2] لِحُكْمِ رَبِّكَ} O hâlde Rabbinin hükmüne sabret ❁ onları o günlerine kadar bıraktırıp da seni zahmetlere göğüs germeye me'mur eden Rabbinin hükmüne sabret, telâş etme {فَاِنَّكَ بِاَعْيُنِنَا} çünkü sen Bizim [4566] görüp gözetmemizle hıfzımız, nezâretlerimiz[3] altında mahfuzsun, emin ol. {وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} Ve Rabbine hamdile tesbih et سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهٖ diye hamdederek tesbih[4] et {حٖينَ تَقُومُ} kalkacağın sıra ❁ yani herhangi bir meclisten kalkarken. Ebû Dâvûd, Nesâî vesâirede Ebû Berze el-Eslemî[5] radıyallâhu anh'tan rivayet olunmuştur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir meclisten kalkacağı zaman سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ أَشْهَدُ اَنْ لَا إِلٰهَ اِلَّا أَنْتَ أَسْتَغْفِرُكَ وَأَتُوبُ اِلَيْكَ derdi. Sual olundu, "mecliste olana keffârettir" buyurdu.[6] Bazıları da namaza durulduğu vakit سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَتَبَارَكَ اسْمُكَ وَتَعَالٰى جَدُّكَ وَلَا إِلٰهَ غَيْرُكَ okunması hakkında olduğunu rivayet etmişlerdir[7].[8] Bazıları da yataktan kalktığın vakit namaza durana kadar demek[9] olduğunu söylemişlerdir[10]

---

1 Vâhidî, *el-Vecîz,* s. 1037:

«عذاباً دون ذلك» قبل موتهم وهو الجوع والقحط سبع سنين.

2 H, F, M ve B: "فاصبر".

3 B: "nezâretimiz".

4 H: "tenzih".

5 B: "el-Ensârî".

6 Ebû Dâvûd, Edeb, 32; Tirmizi, Deavât, 39:

عن أبي برزة الأسلمي قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول بأخرة إذا أراد أن يقوم من المجلس: «سبحانك اَللّٰهُمَّ وبحمدك، أشهد أن لا إِلٰهَ إلا أنت، أستغفرك وأتوب إليك» فقال رجل: يا رسول الله صلى الله عليه وسلم، إنك لتقول قولا ما كنت تقوله فيما مضى، فقال: «كفارة لما يكون في المجلس».

7 H: "eylemişlerdir".

8 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 210; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 489:

عن الضحاك، في قوله: «وسبح بحمد ربك حين تقوم» قال: حين تقوم إلى الصلاة تقول هؤلاء الكلمات: سبحانك اَللّٰهُمَّ وبحمدك وتبارك اسمك وتعالى جدك ولا إِلٰهَ غيرك.

9 H -"demek".

10 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 488-489:

عن أبي الأحوص، في قوله: «وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ حِينَ تَقُومُ» قال من كل منامة، يقول حين يريد أن يقوم: سبحانَك وبحمدك.

ki buna göre “kıyam edeceğin sıra” demek daha mânalı olacaktır. {وَمِنَ الَّيْلِ فَسَبِّحْهُ} Geceden de O’nu[1] tesbih et ❁ yani gecenin bazı cüz’ünde de tesbih ile ibadet et[2] {وَاِدْبَارَ النُّجُومِ} hem de yıldızların idbârında -batmaya yaklaştığı sıra ki gecenin âhirinde sabah vakti.- ❁ “Geceden tesbih” akşam ve yatsı namazlarına, “idbâre’n-nücum” da sabah namazına işaret olduğu söylenmiştir.[3] Hazret-i Ömer, Hazret-i Ali ve Ebû Hüreyre ve Hasan radıyallâhu anhüm’den de “‘geceden tesbih’ nevâfil, ‘idbâre’n-nücum’ da fecrin iki rekâtı, yani sabah namazının sünneti” olduğu nakledilmiştir.[4] Bu suretle “ve’t-Tûr” Sûresi, sabâhın gelmekte olduğunu iş‘âr eden idbârü’n-nücum ile hitam buldu, şimdi bu makta‘ı وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰى matla‘ının tâkibi de bakınız ne güzel olmuştur:

---

1 H -“O’nu”.

2 B -“yani gecenin bazı cüz’ünde de tesbih ile ibadet et”.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 415. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 150; Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XXII, 490:

«ومن الليل»: صلاة العشاءين، و«إدبار النجوم»: صلاة الفجر.

4 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz,* V, 194; Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* IX, 577:

«وَمِنَ اللَّيْلِ» المغرب والعشاء. «وَإِدْبارَ النُّجُومِ» الصبح. ومن قال هي النوافل جعل «إدبارهم النُّجُومِ»: ركعتي الفجر، وعلى هذا القول جماعة كثيرة، منهم عمر وعلي بن أبي طالب وأبو هريرة والحسن رضي الله عنهم.

سورة النجم مكية وهي اثنتان وستون آية

NECM SÛRESİ

Ve'n-Necmi Sûresi, "Necm Sûresi" de denilir, Mekkîdir.

Âyetleri: Altmış ikidir.

Kelimeleri: Üç yüz almıştır.

Harfleri: Bin dört yüz beştir.

Fâsılası: و، ن، ة، ا، ى harfleridir.[1]

Buhârî'nin İbn Abbas'tan, İbn Merdûye'nin[2] İbn Mes'ûd'dan tahriclerine göre bu sûre Peygamber'in kıraatini ilan ettiği ilk sûredir. Harem-i Şerîf'te kıraat buyurdu, müşrikler dinliyordu.[3] Yine Buhârî ve Müslim ve Ebû Dâvûd ve Nesâî'nin İbn Mes'ûd'dan rivayetlerinde de secde nâzil olan ilk sûre ve'n-Necmi'dir. Resûlullah secde etti, nâs da hep secde ettiler; ancak bir adam, bir avuç toprak aldı onun üzerine secde etti, sonra ben onun kâfiren katlolunduğunu gördüm, o Ümeyye b. Halef idi demiştir.[4] Ebû Hayyân da *Bahr*'da "Resûlullah ile beraber mü'minler ve müşrikler hep secde ettiler, Ebû Leheb'in gayrı, çünkü o bir avuç toprağı alnına kaldırdı bu yeter dedi" diye kaydetmiştir.[5]

---

1 H -"Fâsılası: و، ن، ة، ا، ى harfleridir";
F -"و، ن، ة، ا، ى harfleridir".
2 B: "Merdûye'den".
3 Buhârî, Tefsîr, 53:
عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: سجد النبي صلى الله عليه وسلم بالنجم، وسجد معه المسلمون والمشركون، والجن والإنس.
Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 639; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 44:
وأخرج ابن مردويه عن ابن مسعود قال: أول سورة أعلن بها النبي صلى الله عليه وسلم يقرؤها «والنجم».
4 Buhârî, Tefsîr, 53:
عن عبد الله رضي الله عنه قال: أول سورة أنزلت فيها سجدة «والنجم»، قال: فسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم وسجد من خلفه إلا رجلا، رأيته أخذ كفا من تراب فسجد عليه، فرأيته بعد ذلك قتل كافرا، وهو أمية بن خلف.
5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 9:
وهي أول سورة أعلن رسول الله صلى الله عليه وسلم بها في الحرم، والمشركون يستمعون، فيها سجد، وسجد معه المؤمنون والمشركون والجن والإنس غير أبي لهب، فإنه رفع حفنة من تراب إلى جبهته وقال: يكفي هذا.

Âlûsî ikisinin de öyle yapmış olması muhtemildir diye cem'e işaret eylemiştir.[1]

Sebeb-i nüzûlü[2]: Yine Ebû Hayyân'ın beyânına göre; müşriklerin "Muhammed aleyhissalâtü vesselâm, Kur'ân'ı kendi uyduruyor" demiş olmalarıdır.[3] Bu sebeple de Sûre-i Tûr'un âhirine münasebeti zâhirdir. Orada "kâhin, mecnun, şâir, kendi tekavvül ediyor" dedikleri tasrih olunmuş idi. Allah teâlâ onları red için kasem ile hakikati beyan ederek buyuruyor ki:

[4568]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰىۙ ﴿١﴾ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰىۚ ﴿٢﴾ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰىۜ ﴿٣﴾ اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰىۙ ﴿٤﴾ عَلَّمَهُ شَد۪يدُ الْقُوٰىۙ ﴿٥﴾ ذُومِرَّةٍۜ فَاسْتَوٰىۙ ﴿٦﴾ وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰىۜ ﴿٧﴾ ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰىۙ ﴿٨﴾ فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰىۚ ﴿٩﴾ فَاَوْحٰٓى اِلٰى عَبْدِه۪ مَٓا اَوْحٰىۜ ﴿١٠﴾ مَا كَذَبَ الْفُؤٰادُ مَا رَاٰى ﴿١١﴾ اَفَتُمَارُونَهُ عَلٰى مَا يَرٰى ﴿١٢﴾ وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰىۙ ﴿١٣﴾ عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى ﴿١٤﴾ عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوٰىۜ ﴿١٥﴾ اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰىۙ ﴿١٦﴾ مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى ﴿١٧﴾ لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى ﴿١٨﴾

Meâl-i Şerîfi

O necme kasem ederim indiği dem ki (1) şaşırmadı[4] sâhibiniz, azıtmadı da (2). Ve hevâdan söylemiyor (3). O sade bir vahiydir ancak[5] vahyolunur (4). Tâlim etti ona kuvveleri[6] şiddetli (5) bir kuvvet

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 44:

فيحتمل أنه وأمية فعلا كذلك.

2 H: "nüzûl".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 9:

وسبب نزولها قول المشركين: أن محمدا صلى الله عليه وسلم يختلق القرآن.

4 H ve F +"da".

5 B -"ancak".

6 B: "kuvvetli".

sâhibi, hemen duruklandı (6). Ve o en yüksek ufukta idi (7). Sonra yaklaştı da tedellî etti (8). قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى *oldu da (9) verdi kuluna verdiği vahyi (10). Gözün gördüğünü kalb tekzib etmedi (11). Şimdi siz ona o görüşüne karşı* [4569] *mücadele mi ediyorsunuz? (12). Kasem olsun ki o onu bir daha da inişinde gördü (13). Sidre-i Müntehâ'nın yanında (14). Ki Cennetü'l-Me'vâ onun yanında*[1] *(15). O dem ki o Sidre'yi bürüyen bürüyordu (16). Göz ne şaştı, ne aştı (17). Vallahi gördü, Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü (18).*

{وَالنَّجْمِ} En-Necme kasem ❁ Lâm ahid de cins de olabilir.

"**Necm**" birkaç mânaya gelir, burada her birine ihtimal verilmiştir. 1. Evvelâ mâlum olduğu üzere yıldız demektir. 2. Şecer mukabili olarak sâkı olmayan ot, çemen mânasına gelir وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ [er-Rahmân 55/6] gibi. 3. Vakit vakit, ceste ceste taksit suretiyle verilen şeyin her kısmına da denir. Kur'an da yirmi üç senede ceste ceste nâzil olduğundan müneccemen nâzil oldu denilir ve her defasında nâzil olan miktarına bir necm ıtlak edilir. 4. Sonra lâm-ı ahd ayrılmamak şartıyla النَّجْمُ bilhassa Süreyya'ya yani Ülker yıldızına isim olmuştur ki esmâ-i gālibe kabîlindendir. Ülker, semâda üzüm salkımı gibi görünür. Kamer'in menâzilinden üçüncü sayılır. Araplar mesel olarak إذَا طَلَعَ النَّجْمُ عِشَاءً اِبْتَغَى الرَّاعِي كِسَاءً "Ülker akşam doğarsa çoban örtü ister" derler. Çünkü o zaman Güneş onun mukabilinde olarak Akreb'in evvelinde bulunduğundan gurûbu ile tulû' eder, bir hadiste de إذَا طَلَعَ النَّجْمُ صَبَاحًا اِرْتَفَعَتِ الْعَاهَةُ[2] vârid olmuştur ki "Ülker sabahleyin doğarsa âfet kalkar"[3] demektir.

---

1 B -"Ki Cennetü'l-Me'vâ onun yanında".

2 B: "العاعه".

3 Ebû Yûsuf, *el-Âsâr,* s. 205:

عن أبي هريرة رضي الله عنه، قال: إذا طلع النجم رفعت العاهة عن أهل كل بلد.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 341:

عن أبي هريرة، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا طلع النجم ذا صباح، رفعت العاهة.

Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* IV, 103:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا طلع النجم صباحا رفعت العاهة». وفي رواية: «ما طلع النجم صباحا قط وبقوم عاهة إلا رفعت أو جفت». رواه كله أحمد، والبزار، والطبراني في الصغير، ولفظه: «إذا ارتفع النجم رفعت العاهة عن كل بلد». وروى الأول في الأوسط بنحوه، وفيه عسل بن سفيان؛ وثقه ابن حبان وقال: يخطئ ويخالف. وضعفه جماعة، وبقية رجاله رجال الصحيح.

Bu suretle Süreyya yıldızın en göze çarpanı ve menâzilin en meşhuru olmak hasebiyle burada müfessirlerin bazıları bununla tefsir etmişlerdir. Bir de bu sûrede رَبُّ الشِّعْرٰى geleceği cihetle bazıları da burada lâm-ı ahd ile "en-Necm" Şi'râ yıldızı olduğunu söylemişlerdir. Bu ikisinde "hüviyy" (هُوِيّ) tulû' mânasına olur. Birçokları da lâm-ı cins ile mutlak yıldız mânasına haml eylemişlerdir. Sonra kimisi hakikat kimisi de mecaz mânası [4570] gözetmişlerdir. Nitekim Ca'fer-i Sâdık Hazretleri "murad Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'dir" demiş,[1] buna göre "hüviyy" (هُوِيّ)[2] Mi'râc'dan inmesi yahut lâmekâna urûcu demek olur. Fakat Ebû Hayyân'ın nakline göre İbn Abbas, Mücâhid, Ferrâ ve Kâdî Münzir b. Sa'îd burada "en-Necm"den murad Kur'ân'ın nüzul eden miktarı demek olduğunu söylemişlerdir.[3] Nîsâbûrî der ki: "Bu surette وَالْقُرْاٰنِ الْحَكِيمِ. اِنَّكَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ [Yâsîn 36/2-3] gibi olur."[4] Biz de bu mânayı tercih etmek istiyoruz. Bunun için mealde "necm"i "yıldız" diye tercüme etmeyip bu ihtimallere muntabık olabilmek üzere şöyle diyoruz: O necme kasem ederim {اِذَا هَوٰى} indiği dem ki ۞ هَوَى - يَهْوِي ikinci babdan masdarı[5] هُوِيًّا وهَوِيًّا هَوَيَانًا'dir ki şahinin inişi gibi sür'atle süzülüp inmek ve düşmek veya[6] yukarı fırlamak mânalarına gelir. Yıldızların tulû'u da gurûbu da bir heveyân, yani ufka bir fırlayış veya ufuktan bir iniş yahut düşüş demektir. Ecrâm-ı semâviye كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [Yâsîn 36/40] olduklarından hepsi sukūt kanununa tâbi'dirler. *Gravitation* kanunu bir heveyân kanunudur. Bu madde dördüncü babdan olarak هَوِيَ - يَهْوَى diye kullanıldığı zaman da masdarı هَوًى gelir ki nefsin şehvetine meyli, arzusuna düşkünlüğü, sevdâsı mânasına gelir.

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 72; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 83; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 45:

وقال جعفر بن محمد بن علي بن الحسين رضي الله عنهم: «وَالنَّجْمُ» يعني: محمدًا صلى الله عليه وسلم «إِذَا هَوَى» إذا نزل من السماء ليلة المعراج.

2 F, M ve B: "هوى'den murad".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 9:

وأقسم تعالى بالنجم، فقال ابن عباس ومجاهد والفراء والقاضي منذر بن سعيد: هو الجملة من القرآن إذا نزلت، وقد نزل منجما في عشرين سنة.

4 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 198:

ورابعها: النجم أحد نجوم القرآن وقد نزل منجما في عشرين سنة فيكون كقوله «والقرآن الحكيم. إنك لمن المرسلين. على صراط مستقيم» (يس ٣٦/٢-٤).

5 B: "masdar".

6 H -"veya".

Burada "en-Necm" yıldız mânasına olduğuna göre heveyânı gurûba da tulû'a da muhtemildir. Yolcular[1] yıldızların tulû' veya gurûb lahzalarıyla istidlâl ederek yol bulurlar. Umum yıldızların gurûbu ise sabah vakti demektir. Şu hâlde cins murad olunursa kasem, sabah vaktine yapılmış demek olur. Çemen mânasında ise "heveyân" otların yükselip yere yattığı zamandır ki baharın kuvvetli çağıdır. Kur'ân'ın necmi olduğuna göre ise "hüviy" onun nüzûlü demektir. Bu surette Kur'ân'ın bir inişte inen her kısmının indiği lahzaya, yani vahiy vâkı'asının[2] tecellî eylemekte bulunduğu saatte[3] tecellî eden âyât-ı ilâhiyeye yemin edilerek şu cevap tahkik[4] ve tekid ile [4571] isbat ve tebliğ olunuyor: {مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى} Sapıtmadı[5] da sâhibiniz azıtmadı da.

"**Dalâl**" "hüdâ"nın zıddı, yolunu[6] kaybetmek veya hiç yol bulamayıp şaşkın kalmak,

"**Gayy**" da "rüşd"ün zıddı ki aklın istikāmetini veya yolun doğrusunu kaybetmektir.

"Sâhib"den murad, Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Hitab da ona "Kur'ân'ı kendi uyduruyor" diyen Kureyş ve eşbâhınadır. Bunlara karşı "sâhibiniz" tâbiri mânalıdır. Zira sâhib dâima sohbette bulunan arkadaş ve sahâbet edip koruyan hâmî mânalarını ifade ettiği için şu meâli ifade eder: Şimdiye kadar sohbetinde bulunarak pek iyi tanıdığınız, aklına istikāmetine kāil olduğunuz, bundan sonra da sizi sahâbet edip hak yolunu göstermek isteyen arkadaşınız ne yolunu şaşırdı ne de aklını: ne aldanır ne de aldatır. Ne sâhirdir ne kâhindir ne de mecnun. {وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى} Hevâdan da söylemiyor ❁ onun nutku bâhusus Kur'ân'ı nâtık olması kendisinin re'y ü arzusundan, gönlünün meyl ü sevdâsından neş'et etmez. Öyle sırf nefsî bir söyleyiş değildir. Binâen'aleyh o bir şâir olmadığı gibi keyif ve arzusuna göre hüküm

1 B: "Yolcuların".
2 B: "vak'asının".
3 B: "sûrette".
4 B: "tahakkuk".
5 B: "saptırmadı".
6 F, M ve B: "yol".

sürmek isteyen ehl-i hevâdan da değildir. {اِنْ هُوَ} O ❁ yani Kur'an veya onun nutku {اِلَّا وَحْيٌ} ancak bir vahiydir, başka türlü söylenemez[1], yalnız {يُوحٰى} vahyolunur ❁ Allah teâlâ tarafından kendisine vahiy ve tebliğ olunmak suretiyle bilinip söylenebilir. İlmî hakikatler, bâhusus istikbâlin karanlıklarını keşfederek verilecek hükümler, söylenecek haberler Hak tarafından bir ihbar ve ihtibâra mütevakkıftır.

Peygamber'in hiç ictihad ile âmil olmadığına kāil olan [4572] ulemâ, bu âyet ile istidlâl etmişlerdir. Fakat عَفَا اللّٰهُ عَنْكَۚ لِمَ اَذِنْتَ لَهُمْ [et-Tevbe 9/43] gibi âyetler Peygamber'de de ictihâdın vukūʿunu, ancak isabet olmazsa o hâlde bırakılmayıp vahiyle tashih edildiğini işʿâr eder. Bu âyet de esas itibariyle Kur'an hakkında olmak gerektir. Hadislerine de şâmil olmak üzere mutlak nutkuna hamledildiği takdirde de müntehâsı itibariyle mülâhaza edilmek iktizâ edecektir. وَحْيٌ يُوحٰى'da "vahy"in muzâriʿ sîgasıyla tekid olunarak tahkik ve tavsîfinde buna da bir işaret yok değildir. Sonra bu vahyin en kuvvetli ilim olduğunu beyan için de buyuruluyor ki: {عَلَّمَهُ} Tâlim etti ona ❁ "tâlim" fiili iki mefʿûle taʿaddî eder. Bundan burada ya birinci veya ikinci mefʿûlün mahzuf olduğunu anlarız. عَلَّمَهُ'daki zamir Peygamber'e ircâʿ edilirse Kur'ân'a râciʿ olan ikincisi mahzuf demektir. Bu zamir Kur'ân'a ircâʿ edildiği, yani "tâlim etti onu" diye mâna verildiği surette de Peygamber'e râciʿ olan birincisi hazfedilmiş demek olur. Maʿamâfîh ikisinde de[2] mâna birdir. Yani sâhibinize o vahyolunan Kur'ân'ı öğretti, belletti {شَدِيدُ الْقُوٰى} kuvveleri şiddetli {ذُومِرَّةٍ} bir kuvvet sâhibi ❁ اَلرَّحْمٰنُ. عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ [er-Rahmân 55/1-2] buyurulduğu vechile Kur'ân'ı tâlim eden Allah teâlâ olduğunda şüphe yok ise de قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/97] ve قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ [en-Nahl 16/102], نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْاَمِينُ [eş-Şuʿarâ 26/193] âyetlerinde beyan olunduğu üzere Allah'ın izniyle Kur'ân'ı kalb-i Muhammedî'ye indiren اَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا فَيُوحِيَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَٓاءُ [eş-Şûrâ 42/51] mısdâkınca vahyi getiren resul, Rûhu'l-kudüs Cibrîl-i

1 B: "söylemez".
2 H -"de".

Emîn olduğu da muhakkak bulunduğundan burada iki veche muhtemil görünür.

İbn Abbas'tan vârid olan bir rivayete göre Allah teâlâ denilmiş ise de Hazret-i Âişe'den vârid olan rivayette Cebrâil diye tefsir olunmuş ve evsâf ve elfâzın zâhiri de buna münâsib bulunmuş olduğundan çokları Cebrâil demişlerdir.[1] Nitekim Beyzâvî مَلَكٌ شَدِيدٌ قُوَاهُ وَهُوَ جَبْرَائِيلُ فَإِنَّهُ الْوَاسِطَةُ فِي إِبْدَاءِ الْخَوَارِقِ yani "kuvveleri[2] şiddetli bir melek ki [4573] Cebrâil'dir. Zira o, hârikalar izhârında vâsıtadır" demiştir. Sonra da öbür kavle قيل ile işaret eylemiştir.[3] Taberî, "şedîdü'l-kuvâ, şedîdü'l-esbâb demektir" diyor.[4] Nîsâbûrî de "yani ilmî ve amelî kuvveleri hepsi şedîd" diye ifade etmiş ve demiştir ki: "Müte'allimin fazileti anlaşılmak için muallim medholunmuştur. عَلَّمَهُ جَبْرَائِيلُ denilmiş olsa idi bunun zâhirinden müte'allimin fazileti açık anlaşılmazdı. Bir de bunda يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ [en-Nahl 16/103] diyenlerin sözünü red vardır. Çünkü وَخُلِقَ الْاِنْسَانُ ضَعِيفًا [en-Nisâ 4/28], وَمَٓا اُو۫تٖيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَلٖيلًا'dir" [el-İsrâ 17/85].[5]

"**Mirre**"[6] "murûr"un binâ-i nev'i, öd, akıl, kuvvet, kat, sağlamlık gibi birkaç mânaya gelebileceğine göre "zû mirre" müessir ve nâfiz, ödlü, yani ödeğin zıddı olarak kavî rûhlu, akıllı, kuvvetli, sağlam vücudlu mefhumlarını ifade edebilirse de müfessirîn başlıca üç mâna göstermişlerdir:

1. Kuvvetli 2. Sağlam yapılı, güzel manzaralı 3. *Keşşâf*, Beyzâvî ve Ebussuud'un ifadelerine göre akıl ve re'yinde hasâfet ve metânet sâhibi. Bunlardan birincisi, yani kuvvetli mânası اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الرَّزَّاقُ ذُوالْقُوَّةِ الْمَتٖينُ

---

1 Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 417, 461; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 358; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 107; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 196; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 10.

2 B: "kuvveti".

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 157.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 498:

وعُنِي بقوله «شَدِيدُ الْقُوَى» شديد الأسباب.

5 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 200:

«شديد القوى» وهو جبرائيل عليه السلام أي قواه العلمية والعملية كلها شديدة، مدح المعلم ليلزم منه فضيلة المتعلم. ولو قال «علمه جبرائيل عليه السلام» لم يفهم منه فضل المتعلم ظاهرا. وفيه رد على من زعم أنه يعلمه بشر، لأن الإنسان خلق ضعيفا «وما أوتي من العلم إلا قليلا».

6 B: "Zû mirre".

[ez-Zâriyât 51/58] mûcebince Allah teâlâ'nın sıfatı olabilirse de ikinci ve üçüncü mânalar Cebrâil'e yakışır. {فَاسْتَوٰى} Hemen istivâ ediverdi ۞ Râgıb der ki: "'İstivâ' kelimesi iki türlü kullanılır. Birisinde iki veya daha ziyade fâile isnad olunur; meselâ 'isteva Zeyd^ün^ ve Amr^un^' denilir, müsâvî oldular demektir. 'Müsâvat' da kemmiyette veya keyfiyette mu'âdele, yani denkleşmedir. لَا يَسْتَوُنَ عِنْدَ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/19] bu mânadandır. İkincisi de[1] şeyin zâtındaki itidale -düzgünlük, denklik, doğruluk, yükseklik gibi nisbet-i mahsûsaya- söylenir, ذُومِرَّةٍ فَاسْتَوٰى [en-Necm 53/6], فَاِذَا اسْتَوَيْتَ اَنْتَ [el-Mü'minûn 23/28], لِتَسْتَوُا عَلٰى ظُهُورِهٖ [ez-Zuhruf 43/13], فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهٖ [el-Feth 48/29] ve اِسْتَوَى فُلَانٌ عَلَى عَمَالَتِهِ، وَاسْتَوَى أَمْرُ فُلَانٍ gibi. عَلَى ile ta'diyesinde de istîlâ mânasını iktizâ eder."[2] Ma'amâfîh buradaki فَاسْتَوٰى'da müfessirînin birkaç vechi vardır. Evvelâ bunun zamirinde iki vecih muhtemildir. Birisi tâlim eden Cebrâil'e, birisi de [4574] tâlim olunan sâhibe râci' olmasıdır. Cibrîl'e râci' olduğuna göre fâ, tefsîriye olarak عَلَّمَهُ'ya atfolunup مَٓا اَوْحٰى kavline kadar tâlimin keyfiyetini bir nevi beyandır. Bunda "istivâ" Cibrîl'in düpedüz kendi suretiyle ufuk-ı a'lâda doğrudan doğru zuhûru mânasına olarak اِسْتَقَامَ عَلَى صُورَتِهِ الْحَقِيقِيَّه diye anlatılmıştır. Denilmiş ki enbiyâdan hiçbiri Cebrâil'i hakīkī suretiyle görmemişti ancak Muhammed aleyhissalâtü vesselâm biri Arz'da biri semâda iki kere gördü.[3] Bu îzâha göre mâna şu oluyor: Cebrâil ona şöyle tâlim etti: Bazen olduğu gibi, beşer suretinde temessül ederek değil, Allah'ın yarattığı gibi[4] hakīkī suret ve hilkati ile düpedüz doğrudan

---

1 B -"bir".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 439:

واسْتَوَى يقال على وجهين: أحدهما: يسند إليه فاعلان فصاعدا، نحو: اسْتَوَى زيد وعمرو في كذا، أي: تَسَاوَيَا، وقال: «لا يَسْتَوُونَ عِنْدَ اللَّهِ» (التوبة ١٩/٩) والثاني: أن يقال لاعتدال الشيء في ذاته، نحو: «ذُو مِرَّةٍ فَاسْتَوى» (النجم ٦/٥٣)، وقال: «فَإِذَا اسْتَوَيْتَ أَنْتَ» (المؤمنون ٢٨/٢٣)، «لِتَسْتَوُوا عَلى ظُهُورِهِ» (الزخرف ١٣/٤٣)، «فَاسْتَوى عَلى سُوقِهِ» (الفتح ٢٩/٤٨)، واستوى فلان على عمالته، واستوى أمر فلان، ومتى عدّي بـ«على» اقتضى معنى الاستيلاء...

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 59. Krş. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 157; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 200; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 47:

«فاستوى» عطفٌ على «علّمه» بطريق التفسير فإنّه إلى قوله تعالى «ما أوحى» بيان لكيفيّة التعليم، أي: فاستقام على صورته التي خلقه الله تعالى عليها دون الصورة التي كان يتمثّل بها كلّما هبط بالوحي، وذلك أنّ رسول الله صلى الله عليه وسلم أحبَّ أن يراه في صورته التي جُبل عليها، وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم بحِراء فطلع له جبريلُ عليهما السلام مِن المشرق فسدّ الأرض من المغرب وملأ الأفق، فخرَّ رسول الله عليه السلام فنزل جبريلُ في صورة الآدميّين فضمّه إلى نفسه وجعل يمسح الغبار عن وجهه. قيل ما رآه أحد مِن الأنبياء في صورته غير النبي عليهم السلام فإنّه رآه فيها مرّتين مرّةً في الأرض ومرّةً في السماء.

4 B: "beşer suretinde temessül ederek değil, Allah'ın yarattığı gibi".

doğru ufuk-ı a'lâda durup göründü. Bunu "dosdoğru semâda göründü" diye de ifade edebiliriz. Bazıları "tâlim etti de semâda durdu" demişler,[1] bazıları da "verilen emir üzerine kuvvetiyle istîlâ etti" demişlerdir.[2] İstivâ eden Peygamber olduğuna göre ise -ki biz bu mâna üzerine yürümek istiyoruz- fâ mücerred ta'kīb veya sebebiye olarak şöyle demek olur: O kuvvetleri şiddetli kuvvet sâhibi tâlim etti de sâhibiniz hemen istivâ etti. Yani ilm ü nübüvvette yükselip istikāmetini aldı {وَهُوَ} ve o ﷺ istivâ ettiği sıra {بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى} en yüksek ufukta olarak istivâ etti.

"**Ufuk**" esas mânasında mutlaka kıyı ve kenar demektir. Bilhassa semânın kenarlarından kıyısına ve eteğine denir. Rüzgârların estiği cihetlere de ıtlak edilir. Hey'etçilerin ufuk-ı hissî, ufuk-ı zâhirî veya mer'î veya şu'âî, ufuk-ı hakīkī diye mülâhaza ettikleri üç daire ıstılâhî olmakla beraber ikinci mânadan hâriç değildir. Çünkü hâsılı râsıdın kāmetine amûden bulunduğu noktadan veya gözünden veya merkez-i Arz'dan geçtiği düşünülen Arz müstevîsinin semâ ile fasl-ı müşterekine "ufuk" denilmiş oluyor ki Arz bakımından gökkubbenin tam kıyısı demektir. Şu hâlde ufuk bir bakıma Arz'ın, bir bakıma da semânın kıyısı olacağından en yüksek kıyısı [4575] demek olan "ufuk-ı a'lâ", ufuk-ı semâ ve ufuk-ı şarkī denilmiştir.

Fahreddin[3] Râzî der ki: "Meşhuru bu هُوَ zamiri Cibrîl'indir. 'Cibrîl, Allah'ın halkettiği gibi ufuk-ı şarkīde istivâ eyledi, azametinden bütün maşrıkı kapladı' diye mâna verilmiştir. Hâlbuki zahir olan murad Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem olmasıdır. Mânası mekânda âlî bir makamda istivâ ise de maksad hakikaten mekânda bulunmak değil, kadrinin, rütbe ve menzilesinin yüksekliğidir."[4]

{ثُمَّ دَنَا} Sonra yaklaştı {فَتَدَلّٰى} tedellî etti de ﷺ "tedellî" kelimesinde üç iştikak vardır. Birisi "delâl"den aslı "tedellül" olarak dilber, naz suretinde

1 H -"Bazıları 'tâlim etti de semâda durdu' demişler".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 157; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 59:

وقيل: استوى بقوّته على ما جُعل له مِن الأمر.

3 H: "Fahr-ı".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 238:

«وهو بالأفق الأعلى» والمشهور أن هو ضمير جبريل وتقديره استوى كما خلقه الله تعالى بالأفق الشرقي، فسد المشرق لعظمته، والظاهر أن المراد محمد صلى الله عليه وسلم معناه استوى بمكان وهو بالمكان العالي رتبة ومنزلة في رفعة القدر لا حقيقة في الحصول في المكان.

cilve ve inbisat göstermektir. Burada bu mânadan bahsetmişlerse de Allah teâlâ'ya isnad edildiği takdirde habîb ile mahbub beyninde mahabbet tecelliyâtından güzel bir istiare olabilir. İkincisi: yâî olarak "delâ"dan yaklaşmak ve tevazu eylemek mânasına gelir ki burada bazıları bu mânayı vermişlerdir. Bu surette دَنَا'nın bir tefsiri gibi olarak "yaklaştı indi" veya "indi yaklaştı" meâlinde olur. Üçüncüsü vâvî olarak "delv"den müştak olmasıdır. "Delv" ismi kofa demek olduğu gibi "delv" masdarı da kofayı sarkıtmak veya çekmek mânalarına geldiği için onun tefe"ulü olan "tedellî" de herhangi bir şeyin yukarıdan aşağı sarkması veya aşağıdan yukarı çekilmesi mânalarına gelebilir. Onun için çokları Cibrîl'in fiili olmak üzere sarkmak mânasıyla tefsir etmişlerdir. Yani Cibrîl ufuk-ı a'lâda istivâdan sonra yaklaştı, birdenbire Peygamber'e doğru sarktı. Bu takdir, Cebel-i Hirâ'da اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][1] tâlimiyle vahyin başlangıcındaki gelişini anlatmış oluyorsa da henüz Peygamber'in terakkīsine, Mi'râcına müte'allik bir mazmun ifade etmiş olmuyor. Bu dünüv ve tedellîyi Allah'ın fiili olarak mülâhaza edenler tedellîyi bir de cezb mânası ile [4576] tefsir etmişlerdir. Nitekim Beyzâvî bunu naklederken وَتَدَلِّيهِ جَذْبُهُ بِشَرَاشِرِهِ إِلَى جَنَابِ الْقُدْسِ "yani Allah teâlâ'nın tedellîsi Peygamber'i bütün külliyeti ile Cenâb-ı Kuds'e cezbetmesi demektir" diye göstermiştir[2].[3] Fakat biz bunu cezb değil cezbin eseri ve istivâ gibi Peygamber'in vasfı olmak üzere aynı mânadan incizab ile bir terakki anlıyoruz ki yukarıdan aşağıya sarkmak değil, aşağıdan yukarıya çekilip çıkmak mânasıdır ve bununla tamamen Mi'râca işaret buyurulmuştur. Yani Peygamber, Cibrîl'in tâlimi üzerine ufuk-ı a'lâda istivâ ile de kalmadı, o istivâdan sonra kurb-i Hakk'a, Cenâb-ı Kuds'e doğru yaklaştı. Allahu a'lem لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ[4] mazmûnu zâhir

---

1 "Oku ismiyle O Rabbinin!"

2 B: "gösterilmişdir".

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 158.

4 Bk. Buhârî, Rikāk, 38:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

oldu da birdenbire bir incizab ile ufuk-ı a'lânın mâverasına fırladı. {فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى} Derken قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى oldu ❁ iki yay kadar veya daha yakın.

"**Kavs**" mâlum ki yay demektir.

"**Kāb**" da yayın kabzasıyla kiriş[1] mahalli olan iki köşe aralığına denir ki bir yayda iki kāb bulunur. Bu mâna ile bazıları burada kalb tarîkiyle bir kavsın iki kābı قَابَي قَوْس demek olabileceğini söylemişlerdir. Yayın kabzasıyla kirişi arasına da "kāb" denilebildiği söylenmiştir. Mızrak (*rumh*), değnek (*sevt*), arşın (*zirâ', kol*), boy, kulaç (*bâ'*), adım (*hatve*), karış (*şibr*), serre (*fitr*), parmak (*isbi'*) tûl ölçüsü olarak kullanılmış olduğu gibi, kavs da öyle bir tûl mikyâsı olarak kullanılmıştır. Hicaz lügatında "kavs" zirâ' mânasına geldiği ve İbn Abbas'tan burada bu mânaya olduğu da söylenmiştir. Buna göre قَابَ قَوْسَيْنِ iki arşın kadar demek gibi olmuş oluyor. Lâkin burada daha güzel bir mâna nakledilmiştir. Şöyle ki Araplar câhiliyede bir ittifak için antlaşacakları zaman iki yay çıkarır, birini diğerinin üzerine koyarak ikisinin kābını birleştirir, sonra ikisini beraber çekip onlarla bir ok atarlar. Bu onların her birinin rızâsı [4477] diğerinin rızâsı, gazabı diğerinin gazabı olup hilâfı mümkin olmayacak vechile ahitleştiklerine işaret olurdu. Bu mânada "kāb" mikdar mânasına değil, iki kavsin[2] birlik manzarasını gösteren kabza ile kiriş[3] arası demek oluyor. Görülüyor ki bu mâna hem öbüründen daha ziyade bir yakınlık tasvir ediyor, hem de mânevî bir kurbe işaret eyliyor.[4] اَوْ اَدْنٰى'daki اَوْ [5]"hatta daha yakın" mânasına bir terakki ifade eder. Böyle muhatabların bakımından terdid suretinde anlatılması da ifadenin temsîlî olduğunu ihtar içindir. Bunun için müfessirîn derler ki kemâl-i kurbü tasvir eden bu ifade meleke-i ittisâli temsil ve bu'd-i mülebbisi nefyile Peygamber'in vahyi istimâ'ını tahkiktir. {فَاَوْحٰٓى اِلٰى عَبْدِهٖ مَٓا اَوْحٰى} Bu suretle Allah kuluna

---

1 M: "giriş".
2 H -"iki kavsin".
3 M: "giriş".
4 H +"Ve".
5 H +"hem".

verdiği vahyi verdi ❁ burada عَبْدِه'deki zamirin Allah'a râci' olduğunda ihtilâf yoktur. "Şedîdü'l-kuvâ"dan murad Allah teâlâ olduğuna göre bu zâhirdir. Diğer vecihlerde de ifadenin cereyânından ismullah mâlum olarak mezkur hükmündedir. Şu hâlde burada başlıca iki mâna mümkindir. Birisi: İşte Cebrâil böyle yaklaştı da Allah'ın kulu Muhammed aleyhisselâm'a gönderdiği her vahyi getirdi, vahyetti onu öyle tâlim etti: ibtidâ bütün suretiyle görünerek onun vahy-i ilâhî olduğunu öğretti de peyderpey tebliğ eyledi. Birisi de: İşte Allah'ın has kulu olan sâhibiniz Muhammed aleyhisselâm o istivâdan sonra Rabbine öyle yaklaştı, her vâsıta mürtefi' oldu da Allah o kuluna doğrudan doğru verdiği vahyi verdi. Yani Mi'râc'da her ne vahy eyledi ise Cibrîl'in dahi tavassutu olmaksızın vahy eyledi. Biz bu mânaya taraftarız. Evvelki mânaya göre Mi'râc kaziyyesi yalnız وَلَقَدْ رَاٰهُ kavline bırakılmış oluyor.

Mi'râc'da bilâ-vâsıta vahyolunan مَٓا اَوْحٰى ne idi? Bunun birisi namaz olduğu mâruftur, bir de şu rivayet edilmiştir: Peygamberlerden hiçbiri senden evvel cennete girmeyecek, ümmetlerden hiçbiri de senin ümmetinden [4578] evvel cennete girmeyecek.[1] Sûre-i Bakara'nın âhiri اٰمَنَ الرَّسُولُ'nün de Mi'râc'da nüzûlüne dair rivayet[2] geçmişti.[3] *Sahîh-i Müslim*'de "Resûlullah'a üç şey verildi. Beş vakit namaz verildi, Sûre-i Bakara'nın havâtimi verildi, ümmetinden hiçbir şey şerîk koşmayanlara mukhimât, yani büyük günahlar mağfiret olundu" diye mervîdir.[4] Ma'âmâfîh o bezm-i hâstaki vahyin tafsîlâtı ne olduğunu ancak Allah ile Peygamberi bilir. Nitekim Nizameddin Nîsâbûrî tefsirinde der ki:

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 240; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 201:

وفي الذي وجوه أولها: الذي أوحى الصلاة. ثانيها: أن أحدا من الأنبياء لا يدخل الجنة قبلك وأمة من الأمم لا تدخل الجنة قبل أمتك.

2 H ve F: "bir söz".

3 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 189; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* III, 425; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 755:

«آمَنَ الرَّسُولُ بِما أُنْزِلَ إِلَيْهِ» روي عن الحسن وعن مجاهد: أن هذه الآية نزلت في قصة المعراج، وهكذا روي في بعض الروايات عن عبد الله بن عباس. وقال بعضهم: جميع القرآن نزل به جبريل على محمد صلى الله عليه وسلم إلا هذه الآية، فإن النبيّ صلّى الله عليه وسلم سمعها ليلة المعراج.

4 Müslim, Îmân, 279:

عن عبد الله قال: لما أسري برسول الله صلى الله عليه وسلم انتهي به إلى سدرة المنتهى، وهي في السماء السادسة إليها ينتهي ما يعرج به من الأرض فيقبض منها، وإليها ينتهي ما يهبط به من فوقها فيقبض منها، قال: «إذ يغشى السدرة ما يغشى» قال: فراش من ذهب. قال: فأعطي رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاثا: أعطي الصلوات الخمس، وأعطي خواتيم سورة البقرة، وغفر لمن لم يشرك بالله من أمته شيئا المقحمات.

"Zâhir olan[1], birtakım esrâr ve hakāik ve ma'âriftir ki onları Allah ile Resûlünden[2] başkası bilmez."[3]

{مَا كَذَبَ الْفُؤٰادُ مَا رَاٰى} Gördüğünü gönül tekzib etmedi ❁ burada رَاٰى zamiri "abd"e de "fuâd"a da gidebilir. مَا زَاغَ الْبَصَرُ buyurulmasına göre bu rü'yetin basarî olması iktizâ eder. Gözünün gördüğünü kalbi tekzib etmedi demek olur. Yani gerek bütün o kuvvelerinin, kuvvetinin şiddetiyle Cibrîl'i ve gerek Mi'râc'daki o tecelliyâtı görmesi bir hayâl değil, kalb ve vicdânının[4] yalan çıkarmayıp şehadet ederek tasdik eylediği hakikattir. Onun için Cibrîl her geldikçe herhangi surette olursa olsun tanıdı. {اَفَتُمَارُونَهُ عَلٰى مَا يَرٰى} Şimdi siz ona, o görüşüne karşı mücadele mi ediyorsunuz? ❁ Muzâri' sîgasıyla يَرٰى buyurulması rü'yetin istimrârına delâlet eder. Nitekim bunu sarâhatle takrir için de şöyle buyuruluyor: {وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى} Kasem olsun ki o, onu bir de diğer inişte gördü. ❁ Bir de o gördüğü Şedîdü'l-kuvâ Zû-mirre'yi, yani hakīkī sureti ve bütün kuvâsı ve kuvveti ile kendini tâlim eden Cibrîl'i bir de Mi'râc'dan inerken gördü. Burada Cibrîl'in mertebesi Resûlullah'ın mertebesinden geri kaldığına işaret olunmuştur. Müfessirînin çoğu diyorlar ki: نَزْلَةً masdar binâ-i merre olduğundan dolayı مرة mânasında [4579] zarfiyet üzere mansubdur. "Diğer bir kere de bir inişte gördü" demek olur. Hûfî[5] ve İbn Atıyye gibi bazıları da hâl mevkiinde masdar olduğunu söylemişlerdir[6] ki "inerken" demek olur. اُخْرٰى evvelkine göre نَزْلَةً'in sıfatı, "diğer bir iniş", ikinciye göre de مَرَّةً أُخْرَى "diğer bir kere" yahut رَاٰى'nin mef'ûl-i mutlakı olarak رُؤْيَةً أُخْرَى "diğer bir görüş" demektir. Bu

---

1 H: "olacak".

2 B: "peygamberinden".

3 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 201:

والظاهر أنها أسرار وحقائق ومعارف لا يعلمها إلا الله ورسوله.

4 F, M ve B: "vicdanın".

5 M ve B: "Sofî".

6 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 199:

و«نَزْلَةً» معناه: مرة، ونصبه على المصدر في موضع الحال.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 50:

وقال الحوفي وابن عطية: إن «نزلة» منصوب على المصدرية للحال المقدرة أي نازلا نزلة.

inişin Mi'râc gecesi olduğunda ittifak vardır. Ancak[1] kimin inişi olduğu hakkında söz de[2] vardır. Bazıları Allah teâlâ'nın nüzûlü demişlerdir. Râzî der ki: "Allah teâlâ hakkında hareket ve nüzul tasavvuru bâtıldır. Manevî kurb ile nüzul ise rahmet ve fazl ile abdine yaklaşır da abd onu görmez. Onun için Mûsâ رَبِّ اَرِنِى [el-A'râf 7/143] dedi ki, 'azamet ve celâl hicablarından bazısını izâle et, kuluna rahmet ve ifdal ile yaklaş da seni göreyim' demektir."[3] Birçokları Cibrîl'in hakīkī sureti ile nüzûlü demişlerdir.[4] Lâkin Cibrîl Sidre-i Müntehâ'dan öte geçemediğine göre burada عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى kaydı Cibrîl'in nüzûlü hâline münâsib olmaz. Zira Cibrîl bir iniş hâlinde Sidre-i Müntehâ'nın yanında görülmek için oraya daha yüksekten inmiş olmak iktizâ eder. Bunun için biz bunu[5] قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى olan Peygamber'in Mi'râc'dan inişi mânasına anlıyoruz. Râzî ve Nîsâbûrî'nin kaydettikleri vechile Mi'râc haberlerinde vârid olduğuna göre Mi'râc gecesi Cibrîl لَوْ دَنَوْتُ أُنْمُلَةً[6] لَاحْتَرَقْتُ "bir parmak ucu daha yaklaşsam muhakkak yanardım" dediği makamda Peygamber'den geri kalıp Peygamber geçti, sonra ona avdet eyledi ki bu iniştir.[7] Bir de Resûlullah namaz emrinde birkaç kereler inip çıkmış idi[8], نَزْلَةً اُخْرٰى tâbiri bu itibar ile son inişi ifade etmiş olacağından daha mânalı olmuş oluyor. Biz bu mânada karar kılmak istiyoruz. Bunun hâsılı şu oluyor:

---

1 B: "Fakat".

2 H ve F -"de".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 243:

وعلى هذا فالنزلة تحتمل وجهين أحدهما: أنها لله، وعلى هذا فوجهان أحدهما: قول من يجوز على الله تعالى الحركة والانتقال وهو باطل وثانيهما: النزول بالقرب المعنوي لا الحسي فإن الله تعالى قد يقرب بالرحمة والفضل من عبده ولا يراه العبد، ولهذا قال موسى عليه السلام «رب أرني» (البقرة ٢/٢٦٠) أي أزل بعض حجب العظمة والجلال، وادن من العبد بالرحمة والإفضال لأراك.

4 B -"Birçokları Cibrîl'in hakīkī sureti ile nüzûlü demişlerdir".

5 M ve B: "bu".

6 B: "نملة".

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 243; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 202. Krş. Kuşeyrî, *Letâifü'l-işârât,* I, 121:

ورد في بعض أخبار ليلة المعراج، جاوز جبريل عليه السلام، وقال له جبريل عليه السلام لو دنوت أنملة لاحترقت، ثم عاد إليه فذلك نزلة.

8 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Müslim, Îmân, 263:

...ثم فرضت علي خمسون صلاة فأقبلت حتى جئت موسى فقال: ما صنعت قلت: فرضت علي خمسون صلاة قال: «أنا أعلم بالناس منك عالجت بني إسرائيل أشد المعالجة وإن أمتك لا تطيق فارجع إلى ربك فسله» فرجعت فسألته فجعلها أربعين ثم مثله ثم ثلاثين ثم مثله فجعل عشرين ثم مثله فجعل عشرا فأتيت موسى فقال مثله فجعلها خمسا فأتيت موسى فقال: «ما صنعت» قلت: «جعلها خمسا» فقال مثله قلت: «سلمت بخير» فنودي: إني قد أمضيت فريضتي وخففت عن عبادي وأجزي الحسنة عشرا.

Resûlullah Cibrîl'i necm-i Kur'ân'ın her nüzûlünde temessül ettiği suret ile görüyordu, hakīkī sureti ile de bir kere Mi'râc'dan evvel gördü, o vakit Cibrîl Resûlullah'a inmiş idi, bir kere de Mi'râc'dan inerken gördü. Bunda Resûlullah Cibrîl'e doğru iniyordu, [4580] Cibrîl onu istikbal ediyordu. {عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى} Sidre-i Müntehâ'nın yanında.

"**Sidre-i Müntehâ**", Müntehâ Sidresi, terkîb-i izâfîdir.

"**Müntehâ**" ism-i mekân ve masdar-ı mîmî olabileceğine göre nihâyet sidresi[1] veya son haddin sidresi mefhûmunu ifade eder bir isim olmuştur. "Sidre", yukarılarda da geçtiği üzere bir ağaçtır. *Kāmûs* tercemesinde: "Sidr[2], sîn'in kesri ve dâl'in sükûnuyla şecer-i nebk ismidir ki 'Arabistan kirazı' tâbir olunur. Trabzon hurması ol nevidendir. Müfredi 'sidre'dir, cem'i 'siderât' ve 'sidirât' ve 'sider' ve 'südür' gelir. Ve şecer-i mezbur iki gûne olur biri büstânîdir ki yemişi hoş olup yaprağıyla da gaslolunur. Birisi berrîdir ki yemişi kekre olur. Ve ikisinin de gölgesi begāyet koyu ve latif ve hafif olur."[3] Bu maddede bir hayret mânası da vardır. "Seder" ve "sederât" göz kamaşmak ve hayran olmak demektir. "Sidre",[4] bundan binâ-i nevi' olduğu zaman da bir nevi tehayyür ifade eder. Müfessirîn "Sidre-i Müntehâ"yı her iki mânaya işaret ederek tefsir etmişlerdir:

1. Meşhûru;[5] Sidre-i Müntehâ, Arş'ın sağından yedinci semâda -bir hadiste de altıncı semâda- bir nebk ağacıdır ki müttakīlere mev'ud olan cennetteki nehirler (Sûre-i Muhammed) onun altından kaynar. Hazret-i Peygamber'den bunun vasfında "nebkı kulâl-i[6] Hecer ve yaprakları âzân-ı fiyele gibi bir şecere ki râkib gölgesinde yetmiş sene gitse kat' edemez, bir yaprağı ümmetin hepsini örter", "bir şecere ki râkib gölgesinde[7] yüz sene gider kat' edemez ve bir yaprağı bütün ümmeti bürür" gibi

---

1 F: "sidre".
2 H: "Sidre".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, II, 385.
4 F, M ve B -"Sidre".
5 F, M ve B -"Meşhûru".
6 M: "kilâli".
7 H -"yetmiş sene gitse kat' edemez, bir yaprağı ümmetin hepsini örter", "bir şecere ki râkib gölgesinde".

haberler nakledilmiştir.[1] Bunda bütün âlem-i halkın ecrâm ve eb'âdı ile müntehâ-yı teşekkülâtı, âlem-i emir hudûduna dikilmiş bir ağaç, bir şecere-i kevn olarak gösterilmiş gibi görünür. İbn[2] Mes'ûd radıyallâhu anh'tan da: سِدْرَةُ الْمُنْتَهَى مِنْ صُبُرِ[3] الْجَنَّةِ عَلَيْهَا فُضُولُ السُّنْدُسِ وَالْإِسْتَبْرَقِ [4581] "Sidre-i Müntehâ cennetin uçlarındandır üzerinde sündüs ve istebrakın etekleri vardır"[4] diye rivayet edilmiş olmakla *Keşşâf*'ta كَأَنَّهَا فِي مُنْتَهَى الْجَنَّةِ وَآخِرِهَا denilmiştir.[5] İbn Abbas ve Ka'b'dan nakledildiğine göre Sidre-i Müntehâ Arş'ın tahtında bir sidredir ki gerek melek ve gerek nebî ve gerek sâir mahlûkāttan her âlimin ilmi nihâyet ona müntehî olur. Ondan ötesi gaybdır, Allah'tan başkası bilmez.[6] Yahut Dahhâk'tan rivayet olunduğu[7] üzere emr-i ilâhîden her şey ona müntehî olur. Ondan ileri geçmez.[8] Hep bu kaviller, "müntehâ" denilmesinin vechini beyan gibidir.

2. Fahr-i Râzî'nin birinciden sonra kaydettiği bir kavle göre de; "sidre" "râkib"den "rikbe" gibi binâ-i merre olarak Sidre-i Müntehâ hayret-i kusvâ demektir. Yani akılların hayrette kaldığı, daha fevkinde

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 516-518. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* I, 104, 110; *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 250:

عن أبي هريرة أو غيره –شكّ أبو جعفر الرازيّ– قال: لما أُسريَ بالنبيّ صلى الله عليه وسلم انتهى إلى السدرة، فقيل له هذه السدرة ينتهي إليها كلّ أحد خلا من أمتك على سنتك، فإذا هي شجرة يخرج من أصلها أنهار من ماء غير آسن، وأنهار من لبن لم يتغير طعمه، وأنهار من خمر لذّة للشاربين، وأنهار من عسل مصفى، وهي شجرة يسير الراكب في ظلها سبعين عاما لا يقطعها، والورقة منها تغطي الأمة كلها.

عن أسماء بنت أبي بكر، قالت: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم، وذكر سدرة المنتهى، فقال: «يَسيرُ في ظلّ الفَنَن منها مئة راكب، أو قال: يَسْتَظِلُّ فِي الفَنَنِ منها مئة راكب»، شكّ يحيى «فيها فَراش الذّهب، كانَّ ثمرها القِلالُ».

عن الربيع، عن سدرة المنتهى، قال: السدرة: شجرة يسير الراكب في ظلها مئة عام لا يقطعها، وإن ورقة منها غَشَّت الأمَّةَ كلها.

عن قتادة، في قوله «عند سدرة المنتهى»: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: رفعت لي سدرة منتهاها في السماء السابعة، نبقها مثل قلال هجر، وورقها مثل آذان الفيلة، يخرج من ساقها نهران ظاهران، ونهران باطنان، قال: قلت لجبريل: ما هذان النهران... قال: أما النهران الباطنان، ففي الجنة، وأما النهران الظاهران: فالنيل والفرات».

2 B -"İbn".

3 H: "حبر".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 517:

عن ابن مسعود «سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى» قال: من صُبْر الجنة عليها أو عليه فضول السندس والإستبرق، أو جعل عليها فضول.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 421.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 513-514. Krş. İbn Mübârek, *ez-Zühd ve rekāik,* s. 434; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 53/3276:

عن شمر، قال: جاء ابن عباس إلى كعب الأحبار، فقال له: حدثني عن قول الله «عند سدرة المنتهى عندها جنة المأوى» فقال كعب: إنها سدرة في أصل العرش، إليها ينتهي علم كل عالم، ملك مقرب، أو نبي مرسل، ما خلفها غيب، لا يعلمه إلا الله.

7 H: "edildiği".

8 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 57; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 514:

عن الأجلح، قال: قلت للضحاك: لم سميت سدرة المنتهى؟ قال: لأنه ينتهي إليها كل شيء من أمر الله.

hayret tasavvur edilmeyecek vechile son derecede[1] hayrette kaldığı makamda Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hayrette kalmadı, şaşmadı, kaybetmedi, gördüğünü gördü.[2] Ma'âmâfîh yine Râzî der ki "sahih olan evvelki vecihtir."[3]

3. Ebussuud'un kaydettiği bir mânaya göre, وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى [en-Necm 53/42] buyurulduğu üzere "müntehâ" Allah teâlâ, Sidretü'l-Müntehâ da milkin mâlikine izâfeti ile Allah'ın sidresi demek dahi olabilir.[4]

{عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوٰى} Cennetü'l-Me'vâ onun yanında ❁ yani sidrenin yanında. Cennetü'l-Me'vâ müttakīlerin veya şühedâ ervâhının varacakları cennet. {اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰى} O dem ki Sidre'yi bürüyen bürüyordu ❁ o demde gördü. Mi'râc hadislerinde İbn Cerîr'in tahric ettiği rivayetlerde Hazret-i Enes radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûlullah buyurdu: 'Melek beni Mi'râc'a çıkardı, sonra Sidre'ye müntehî oldum, onun Sidre olduğunu tanıyordum[5], yaprağını ve meyvesini tanıyordum. Derken onu Allah'ın emrinden bürüyen bürüyüverince öyle tehavvül etti ki hüsnünden [4582] kimsenin tavsif edemeyeceği bir hâle geldi, onu vasfedemem."[6] İbn Cerîr'de İbn Zeyd'den: "Yâ Resûlallah, Sidre'yi gaşyeden ne gördün?" denildi, buyurdu ki: فَرَاشٌ مِنْ ذَهَبٍ yani "altından bir

---

1 H: "derece".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 244:

وقيل سدرة المنتهى هي الحيرة القصوى من السدرة، والسدرة كالركبة من الراكب عند ما يحار العقل حيرة لا حيرة فوقها، ما حار النبي صلى الله عليه وسلم وما غاب ورأى ما رأى.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 245:

المسألة الثانية: قد ذكرت أن في بعض الوجوه سدرة المنتهى هي الحيرة القصوى، وقوله يغشى السدرة على ذلك الوجه ينادي بالبطلان، فهل يمكن تصحيحه؟ نقول يمكن أن يقال المراد من الغشيان غشيان حالة على حالة، أي ورد على حالة الحيرة حالة الرؤية واليقين، ورأى محمد صلى الله عليه وسلم عند ما حار العقل ما رآه وقت ما طرأ على تلك الحالة ما طرأ من فضل الله تعالى ورحمته، والأول هو الصحيح، فإن النقل الذي ذكرنا من أن السدرة نبقها كقلال هجر يدل على أنها شجرة.

4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 61:

أو إضافة الْمُلك إلى المالك على حذف الجارّ والمجرور، أي: سدرة المنتهى إليه وهو الله عزّ وجلّ، قال تعالى: «إلى ربك المنتهى» (النجم ٥٣/٤٢).

5 M: "tanıyorum".

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 516:

عن أنس، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «عرج بي الملك، قال: ثم انتهيت إلى السدرة وأنا أعرف أنها سدرة، أعرف ورقها وثمرها، قال: فلما غشيها من أمر الله ما غشيها تحولت حتى ما يستطيع أحد أن يصفها». عن أنس عن رسول الله صلى الله عليه وسلم مثله، إلا أنه قال: «حتى ما أستطيع أن أصفها».

pervane gaşyediyordu gördüm ve gördüm ki her yaprağında bir melek kāim Allah'a tesbih eyliyordu."[1] İbn Abbas'tan: إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰى "onu Allah gaşy etti de Muhammed Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü."[2] Bu gaşy sıfat-ı fi'l olmak gerektir. Rebî''den: "Sidre'yi Rabbin nûru gaşy etti ve melâike gaşy etti."[3] Ebu'l-Âliye'den: "Onu Hallâk'ın nûru gaşy etti ve melâike gaşy etti[4] öyle ki ağaca uçuşan kuşlar gibi."[5] Mücâhid'den: "Muhammed, Sidre'yi gördü ve Muhammed kalbi ile Rabbini gördü."[6] {مَا زَاغَ الْبَصَرُ} Göz şaşmadı ❁ onu gören Resûlullah'ın gözü kaymadı, şaşıp da sağa sola bir eğri bakmadı {وَمَا طَغٰى} ve aşmadı ❁ görmek haddini tecavüz edip de yanlış bir görüş de görmedi. Akılların şaşacağı, gözlerin kamaşacağı hayretengiz şeyler görmekle beraber ne şaştı ne de aştı, kemâl-i dikkat ve sıhhat ile tesbit edip müşahede etti. Evvelkisi edebini, ikincisi kuvvetini beyandır. Râzî der ki: "Mûsâ aleyhisselâm'a olduğu gibi olmadı, zira onda cebel düpedüz olmuş, Mûsâ sa'ka ile yıkılmış ve binâen'aleyh nazarı kesmiş bayılmış idi. Lâkin Sidre cebelden kuvvetli idi, cebel dekk oldu Sidre sebat etti, şecere kımıldamadı. وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقاً [el-A'râf 7/143] oldu fakat Muhammed sarsılmadı."[7]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 519:

قال ابن زيد، في قوله «إذ يغشى السدرة ما يغشى» قال: قيل له: يا رسول الله، أي شيء رأيت يغشى تلك السدرة؟ قال: رأيتها يغشاها فراش من ذهب، ورأيت على كل ورقة من ورقها ملكا قائما يسبح الله.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 520:

عن ابن عباس، قوله: «إذ يغشى السدرة ما يغشى» قال: غشيها الله، فرأى محمد من آيات ربه الكبرى.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 520:

عن الربيع «إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى» قال: غشيها نور الربّ، وغشيتها الملائكة من حُبّ الله مثل الغربان حين يقعن على الشجر.

4 F, M ve B -"ve melâike gaşy etti".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 520:

عن أبي العالية الرياحي، عن أبي هريرة أو غيره «شكّ أبو جعفر» قال: لما أُسري بالنبيّ صلى الله عليه وسلم انتهى إلى السدرة، قال: فغشيها نور الخَلاقِ، وغشيتها الملائكة أمثال الغربان حين يقعن على الشجر...

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 520:

عن مجاهد، في قوله «إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى» قال: كان أغصان السدرة لؤلؤًا وياقوتا أو زبرجدا، فرآها محمد، ورأى محمد بقلبه ربه.

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 245:

ما الذي غشى السدرة؟ نقول فيه وجوه... الثالث: أنوار الله تعالى، وهو ظاهر، لأن النبي صلى الله عليه وسلم لما وصل إليها تجلى ربه لها، كما تجلى للجبل، وظهرت الأنوار، لكن السدرة كانت أقوى من الجبل وأثبت، فجعل الجبل دكا، ولم تتحرك الشجرة، وخر موسى صعقا، ولم يتزلزل محمد... إن قلنا الغاشي للسدرة هو الجراد والفراش، فمعناه لم يتلفت إليه ولم يشتغل به، ولم يقطع نظره عن المقصود، وعلى هذا فغشيان الجراد والفراش يكون ابتلاء، وامتحانا لمحمد صلى الله عليه وسلم. وإن قلنا أنوار الله، ففيه وجهان أحدهما: لم يلتفت يمنة ويسرة، واشتغل بمطالعتها وثانيهما: «ما زاغ البصر» بصعقة بخلاف موسى عليه السلام، فإنه قطع النظر وغشي عليه.

{لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْـكُبْرٰى} Vallahi gördü, Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü[1] ❁ Lâm, kasemin cevabı, قَدْ tahkik ile takviyesi,[2] اٰيَاتِ acâibât demektir. "الْـكُبْرٰى"da iki vecih vardır. Birincisi gösterildiği vecihle رَاٰى'nin mef'ûlü olarak الْآيَة الْكُبْرٰى sebkindedir. İkincisi, اٰيَات'ın sıfatı olup "vallahi Rabbinin en büyük âyâtından bir şey gördü" demek olur. Üçüncü bir mânada مِنْ zâid olarak "vallahi Rabbinin en büyük âyetlerini gördü" demek olabilir. Hâsılı [4583] Mi'râc'da Rabbinin rubûbiyeti âyâtından, mülk ü melekûtu acâibâtından kelâmın ifadesi hudûduna sığmayacak ve ancak müşahede ile erilebilecek en büyük âyetini veya en büyük âyetlerini gördü demek oluyor. Şu hâlde bu âyetin ne olduğunu îzâha kalkışmak haddimiz olmaz. Görülüyor ki "Rabbini gördü" denilmemiş, "Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördü" denilmiştir. Bundan rü'yet-i Zât'ı anlamaya zâhiren hak görünmez. Gerçi yukarıdaki مَا رَاٰى bu âyetten ibaret değildir denilebildiğine ve قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى kurb-i Zât'a işaret olduğuna göre rü'yet-i Zât ve onun rü'yet-i basariye mi yoksa mücerred rü'yet-i kalbiye mi olduğu hakkında bahse de bir mecâl görülebilirse de, âyâtın en büyüğünü gösteren bu âyet bütün yukarıki beyânâtın zübdesi demek olduğundan[3] yukarıki مَا رَاٰى başka olduğu takdirde de[4] bundan daha büyük olamamak iktizâ edecektir.

Buhârî'de Mesrûk tarîkiyle Hazret-i Âişe'den şöyle tahric olunmuştur; Mesrûk demiştir ki: "Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'ya dedim: 'Vâlide Hazretleri! Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Rabbini gördü mü?' Müşârün ileyhâ dedi ki: 'Söylediğinden tüylerim diken diken oldu. Nerdesin şu üçten ki her kim onları sana söylerse yalan söylemiştir. Her kim Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Rabbini gördü derse yalan söylemiştir.' Sonra okudu: لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَۚ وَهُوَ اللَّطٖيفُ الْخَبٖيرُ [el-En'âm 6/103] 'Ve her kim sana yarın ne olacağını bilirim derse yalan söylemiştir.' Sonra okudu: وَمَا تَدْرٖى نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا [Lokman 31/34]

1 M -"gördü".
2 H -"Lâm, kasemin cevabı, قَدْ tahkik ile takviyesi".
3 B -"bütün yukarıki beyânâtın zübdesi demek olduğundan".
4 H -"de".

'Ve her kim sana o ketmetti derse yalan söylemiştir' sonra okudu يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ [el-Mâide 5/67] 'velâkin o Cibrîl aleyhisselâm'ı iki kere suretinde gördü.'"[1] Yine Buhârî'de Abdullah b. Mes'ûd'dan: "Cebrâil'i gördü, altı yüz cenâhı vardı",[2] yine Abdullah'tan: لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى demiştir ki: "Cennetten yeşil bir refref gördü, ufku seddetmişti."[3] Demek ki görülen âyât Cibrîl'den ibaret değildir. Bundan başka Müslim'de şunlar da rivayet edilmiştir: 1. Atâ [4584] tarîkiyle İbn Abbas'tan: O'nu kalbi ile gördü.[4] 2. Ebu'l-Âliye tarîkiyle İbn Abbas'tan, مَا كَذَبَ الْفُؤٰادُ مَا رَاٰى... وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى "onu fuâdı ile iki kere gördü" demiştir[5] ki Rabbini gördü diye tefsir etmişlerdir. Buna mukabil Buhârî'dekinden başka bir de daha mufassal olmak üzere Mesrûk'tan şöyle rivayet etmiştir. 3. Mesrûk demiştir ki: "Hazret-i Âişe'nin yanında idim, dedi: 'Yâ Ebâ Âişe: Üç, her kim onlardan birini söylerse Allah'a karşı büyük iftira etmiş olur.' 'Nedir onlar?' dedim; 'her kim' dedi, 'Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Rabbini gördü diye zu'mederse Allah'a karşı büyük iftira etmiş olur.' Ben dayanıyordum, oturdum da 'yâ Ümme'l-mü'minîn' dedim, 'bana müsaade buyur, acele etme, Allah azze ve celle وَلَقَدْ رَاٰهُ بِالْاُفُقِ الْمُبِينِ [et-Tekvîr 81/23][6], وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى buyurmadı mı?' Bunun üzerine 'ben' dedi, 'bu ümmetin Resûlullah'tan onu ilk evvel soranıyım, buyurdu ki 'o Cibrîl'dir. Onu yaratılmış olduğu suret üzere bu iki kereden başka görmedim; semâdan

---

1 Buhârî, Tefsîr, 53:

عن مسروق قال: قلت لعائشة رضي الله عنها: يا أمتاه، هل رأى محمد صلى الله عليه وسلم ربه؟ فقالت: لقد قف شعري مما قلت، أين أنت من ثلاث، من حدثكهن فقد كذب: من حدثك أن محمدا صلى الله عليه وسلم رأى ربه فقد كذب، ثم قرأت: «لا تدركه الأبصار وهو يدرك الأبصار وهو اللطيف الخبير»، «وما كان لبشر أن يكلمه الله إلا وحيا أو من وراء حجاب»، ومن حدثك أنه يعلم ما في غد فقد كذب، ثم قرأت: «وما تدري نفس ماذا تكسب غدا»، ومن حدثك أنه كتم فقد كذب، ثم قرأت: «يا أيها الرسول بلغ ما أنزل إليك من ربك» الآية، ولكنه رأى جبريل عليه السلام في صورته مرتين.

2 Buhârî, Tefsîr, 53:

عن الشيباني قال: سألت زرا عن قوله تعالى: «فكان قاب قوسين أو أدنى. فأوحى إلى عبده ما أوحى» قال: أخبرنا عبد الله أن محمدا صلى الله عليه وسلم رأى جبريل له ستمائة جناح.

3 Buhârî, Tefsîr, 53:

عن عبد الله رضي الله عنه: «لقد رأى من آيات ربه الكبرى» قال: رأى رفرفا أخضر قد سد الأفق.

4 Müslim, Îmân, 284:

عن عطاء، عن ابن عباس؛ قال: رآه بقلبه.

5 Müslim, Îmân, 285:

عن أبي العالية، عن ابن عباس؛ قال: «ما كذب الفؤاد ما رأى»، «ولقد رآه نزلة أخرى» قال: رآه بفؤاده مرتين.

6 "Vallâhi gördü onu açık ufukta."

inerken gördüm, hilkatinin büyüklüğü semâ ile Arz arasını örtmüş idi' dedikten sonra müşarün ileyhâ 'hem işitmedin mi' dedi, 'Allah teâlâ لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُۘ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَۚ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ [el-En'âm 6/103] buyuruyor ve işitmedin mi Allah teâlâ وَمَا كَانَ لِبَشَرٍ اَنْ يُكَلِّمَهُ اللّٰهُ اِلَّا وَحْياً اَوْ مِنْ وَرَآئِ حِجَابٍ اَوْ يُرْسِلَ رَسُولاً فَيُوحِيَ بِاِذْنِهِ مَا يَشَآءُۜ اِنَّهُ عَلِيٌّ حَكِيمٌ [eş-Şûrâ 42/51] buyuruyor. İlâ âhiri'l-hadîs."[1] Bu rivayette hadis, Hazret-i Âişe'nin kendi ictihâdı olmak ihtimâliyle mevkuf kalmıyor, Hazret-i Peygamber'e müsned de olmuş oluyor. Bunun için Müslim buna "etem ve atvel" demiştir.[2] 4. Abdullah b. Şakīk Ebû Zer'den; dedi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne 'Rabbini gördün mü?' diye sordum, نُورٌ أَنَّى أَرَاهُ 'bir nûr, O'nu nasıl görürüm?' yahut 'nereden görürüm?'[3] buyurdu."[4] 5. Bir de Abdullah b. Şakīk demiştir ki: "Ebû Zerr'e: 'Resûlullah'ı göreydim, sorardım' dedim, 'neyi sorardın?' dedi, 'Rabbini gördün mü diye sorardım' dedim. Ebû Zer dedi ki: 'Ben sordum da buyurdu ki رَأَيْتُ نُورًا bir nûr gördüm.'"[5]

[4585] Kādî İyâz, *Şifâ-i Şerîf*'te der ki: "Bir cemaat Hazret-i Âişe'nin kavlincedir. İbn Mes'ûd'dan ve Ebû Hüreyre'den meşhur olan da budur. Bu vechile muhaddisîn ve fukahâ ve mütekellimînden bir cemaat dünyada[6] rü'yetin imtinâ'ına ve inkârına kāil oldular. İbn Abbas'tan meşhur olan ise Peygamber'in Rabbini gözleriyle görmüş olmasıdır. Hatta

---

1 Müslim, Îmân, 287:

عن داود، عن الشعبي، عن مسروق؛ قال: كنت متكئا عند عائشة. فقالت: يا أبا عائشة! ثلاث من تكلم بواحدة منهن فقد أعظم على الله الفرية. قلت: ما هن؟ قالت: من زعم أن محمدا صلى الله عليه وسلم رأى ربه فقد أعظم على الله الفرية. قال وكنت متكئا فجلست. فقلت: يا أم المؤمنين! أنظريني ولا تعجليني. ألم يقل الله عز وجل: «ولقد رآه بالأفق المبين»، «ولقد رآه نزلة أخرى» فقالت: أنا أول هذه الأمة سأل عن ذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم. فقال: «إنما هو جبريل. لم أره على صورته التي خلق عليها غير هاتين المرتين. رأيته منهبطا من السماء. سادا عظم خلقه ما بين السماء إلى الأرض» فقالت: أو لم تسمع أن الله يقول: «وما كان لبشر أن يكلمه الله إلا وحيا أو من وراء حجاب أو يرسل رسولا فيوحي بإذنه ما يشاء إنه علي حكيم»...

2 Müslim, Îmân, 289:

وحديث داود أتم وأطول.

3 B -"'bir nûr, O'nu nasıl görürüm?' yahut 'nereden görürüm?'".

4 Müslim, Îmân, 291:

عن عبد الله بن شقيق، عن أبي ذر؛ قال: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم: هل رأيت ربك؟ قال: نور أنى أراه.

5 Müslim, Îmân, 292:

عن عبد الله بن شقيق قال: قلت لأبي ذر: لو رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم لسألته، فقال: عن أي شيء كنت تسأله؟ قال: كنت أسأله هل رأيت ربك؟ قال أبو ذر: قد سألت، فقال: رأيت نورا.

6 Zira âhiretteki rü'yette ehl-i sünnetin ihtilâfı yoktur [Müellifin notu].

rivayetlerinin bazı tarafında -Hâkim, Nesâî, Taberânî rivayetlerinde- Allah teâlâ Mûsâ'ya kelâm[1], İbrâhim'e hullet, Muhammed'e rü'yet ile ihtisas buyurdu" demiştir. Eş'arî ve ashâbından bir cemaat de Peygamber'in Allah teâlâ'yı basarı ile ve baş gözüyle gördüğüne kāildir. Bazı meşâyih de göz ile rü'yette tevakkuf eylemiş, bu babda vâzıh bir delil yoksa da câiz olduğunu söylemiştir.[2] Kādî İyâz der ki: "Evet, hiç şüphesiz hak olan budur. Allah teâlâ'nın dünyada görülmesi aklen câizdir, akılda onu muhal kılacak bir şey yoktur[3]. Şer'de de istihâlesine, imtinâ'ına kat'î bir delil yoktur. لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ Gözler ihâta edemez veya her göz göremez demek gibi te'vîlâta müsâid bulunduğu için imtinâ'da hüccet değildir. لَنْ تَرٰينِى [el-A'râf 7/143] de umum üzere değildir. Ma'amâfîh Peygamberimiz'in gözle rü'yeti hakkında da kat'î nas yoktur. Çünkü bu babda en ziyade itimad edilen وَالنَّجْمِ'nin iki âyetidir. Bunlarda ise ihtilâf me'sûr ve ihtimal mümkindir. Peygamber'den tevâtür yok, İbn Abbas'ın kavli de kendi itikadıdır ve Peygamber'e isnad etmemiştir."[4] *Şifâ* şerhinde Aliyyü'l-Kārî, "Gazzâlî *İhyâ*'sında sahih olan Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Mi'râc gecesi Allah teâlâ'yı görmedi demiş velâkin Nevevî *Fetâvâ*'da rü'yeti tashih[5] etmiş ve onu muhakkıkīnden

---

1 B: "kelîm".

2 Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 195-198:

وقال جماعة بقول عائشة رضي الله عنها وهو المشهور عن ابن مسعود ومثله عن أبي هريرة أنه قال إنما رأى جبريل واختلف عنه. وقال بإنكار هذا وامتناع رؤيته في الدنيا جماعة من المحدثين والفقهاء والمتكلمين وعن ابن عباس رضي الله عنهما أنه رآه بعينه... روي ذلك عنه من طرق وقال إن الله تعالى اختص موسى بالكلام وإبراهيم بالخلة ومحمدا بالرؤية وحجته قوله تعالى «ما كذب الفؤاد ما رأى أفتمارونه على ما يرى ولقد رآه نزلة أخرى» قال الماوردي: قيل إن الله تعالى قسم كلامه ورؤيته بين موسى ومحمد صلى الله عليهما وسلم فرآه محمد مرتين وكلمه موسى مرتين... وقال أبو الحسن علي بن إسماعيل الأشعري رضي الله عنه وجماعة من أصحابه أنه رأى الله تعالى ببصره وعينَيْ رأسه وقال كل آية أوتيها نبي من الأنبياء عليهم السلام فقد أوتي مثلها نبينا صلى الله عليه وسلم وخص من بينهم بتفضيل الرؤية ووقف بعض مشايخنا في هذا وقال ليس عليه دليل واضح ولكنه جائز أن يكون.

3 H: "yok".

4 Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 198-201:

قال القاضي أبو الفضل وفقه الله: والحق الذي لا امتراء فيه أن رؤيته تعالى في الدنيا جائزة عقلا وليس في العقل ما يحيلها... وليس في الشرع دليل قاطع على استحالتها ولا امتناعها إذ كل موجود فرؤيته جائزة غير مستحيلة ولا حجة لمن استدل على منعها بقوله تعالى «لا تدركه الأبصار» لاختلاف التأويلات في الآية وإذ ليس يقتضي قول من قال في الدنيا الاستحالة وقد استدل بعضهم بهذه الآية نفسها على جواز الرؤية وعدم استحالتها على الجملة وقد قيل لا تدركه أبصار الكفار وقيل «لا تدركه الأبصار» لا تحيط به وهو قول ابن عباس وقد قيل لا تدركه الأبصار وإنما يدركه المبصرون وكل هذه التأويلات لا تقتضي منع الرؤية ولا استحالتها وكذلك لا حجة لهم بقوله تعالى «لن تراني» وقوله «تبت إليك» لما قدمناه ولأنها ليس على العموم... وأما وجوبه لنبينا صلى الله عليه وسلم والقول بأنه رآه بعينه فليس فيه قاطع أيضا ولا نص إذ المعول فيه على آيتي النجم والتنازع فيهما مأثور والاحتمال لهما ممكن ولا أثر قاطع متواتر عن النبي صلى الله عليه وسلم بذلك وحديث ابن عباس خبر عن اعتقاده لم يسنده إلى النبي صلى الله عليه وسلم...

5 B: "tahsîs".

nakleylemiştir" diye kaydeder.[1] Fahreddin Râzî tefsirinde; cihetsiz mukabelesiz rü'yetullâhın cevâzından bahsettiğinden ve ehl-i sünnete göre rü'yetin kudret-i abd ile değil Allah'ın iradesiyle olduğunu ve Allah teâlâ'nın diler gözde dilerse gönülde idrak [4586] halkedebileceğini ve sahabe beyninde meselenin muhtelef[ün] fîh olup vukū'da ihtilâf, cevazda ittifâka delâlet eylediğini söyledikten başka, bilhassa der ki: " لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى kavlinde şuna delil vardır ki; Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Mi'râc gecesi Allah'ın âyâtını görmüş, Allah'ı görmemiştir. Ma'amâfîh bunda hilâf da vardır. Bunun vechi: Allah teâlâ Mi'râc kıssasını rü'yet-i âyât ile hatmetmiş[2], سُبْحَانَ الَّذٖى اَسْرٰى بِعَبْدِهٖ'de de لِنُرِيَهُ مِنْ اٰيَاتِنَا [el-İsrâ 17/1] buyurmuştur. Eğer Rabbini görmüş olsa idi mümkin olanın[3] en büyüğü olurdu, o takdirde âyet rü'yet olur ve en büyük şey rü'yetten ibaret bulunurdu."[4] Yani bizzat Allah'ı rü'yet olsa idi Mi'râc'ın en büyük gayesi o rü'yet olacağından sonunda لَقَدْ رَأَى رَبَّهُ veya لِنُرِيَنَا diye onun söylenmesi iktizâ ederdi.

Râzî'nin bu son ifadesi bize diğer bir mâna ihtar etti. Rü'yet en büyük âyet olunca burada "kübrâ"yı rü'yet ile tefsir edebilmemiz lâzım gelecektir ki bunu iki vecih ile mülâhaza mümkindir. Birisi: Rabbinin âyâtından, yani acâib-i mu'cizâtından en büyüğü olan rü'yet mucizesini gördü, âhirette ümmetinin göreceği gibi beni gördü demek olabilir. Bir de en büyük âyet olan rü'yetin hakikatini gördü demek olabilir. Çünkü لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ [el-En'âm 6/103] âyetinde de geçtiği üzere basarların künhünü ve binâen'aleyh rü'yet denilen fiilin hakikatini ancak[5] Allah bilir. O hâlde rü'yetin hakikatini görmek

---

1 Aliyyü'l-Kārî, *Şerhu'ş-Şifâ*, I, 423:
وقال الغزالي في الإحياء: والصحيح أن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم ما رأى الله تعالى ليلة المعراج لكن النووي صحح الرؤية في الفتاوى ونقله عن المحققين والله سبحانه وتعالى أعلم.

2 B: "hatmetmemiş".

3 H: "olabilenin".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXVIII, 246:
فيه دليل على أن النبي صلى الله عليه وسلم رأى ليلة المعراج آيات الله ولم ير الله، وفيه خلاف ووجهه: هو أن الله تعالى ختم قصة المعراج هاهنا برؤية الآيات، وقال: «سبحان الذي أسرى بعبده ليلا» إلى أن قال: «لنريه من آياتنا» (الإسراء ١٧/١) ولو كان رأى ربه لكان ذلك أعظم ما يمكن، فكانت الآية الرؤية، وكان أكبر شيء هو الرؤية.

5 F, M ve B -"ancak".

كُنْتُ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَقَلْبَهُ[1] hadîsi, وَمَا رَمَيْتَ اِذْ رَمَيْتَ [el-Enfâl 8/17] mazmûnu üzere Allah teâlâ'nın Resûlullah'ta tecellî eden en büyük âyât ve delâil-i kurbundan olmuş olur. Bu mânaca "âyet-i kübrâ" Hakīkat-i Muhammediye demektir. İsrâ'da[2] اِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ [17/1] kasrında bu mânaya bir tenbih olsa gerektir. Aliyyü'l-Kārî bu mesele hakkında güzel bir tevfik yaparak der ki: "Allahu a'lem bu müşkil meselede delillerin beynini cem' etmek mümkin olur, şöyle ki: Rü'yeti isbâta delâlet ederek vârid olan ancak tecellî-i sıfât itibariyledir. Rü'yeti nefye işaret ederek vârid olan da [4587] tecellî-i zâta mahmuldür. Çünkü zât-ı şeyin tecellîsi ancak hakikatinden keşf ile olur, bu ise Allah teâlâ'nın zâtı hakkında ihâta ve hıyâtası itibariyle muhaldir. Nitekim لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ buyurulması ve لَا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْمًا [Tâhâ 20/110] buyurulması buna delâlet eyler. فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا kavlinde Rabbin zikriyle 'ca'l' tâbir olunmasında buna bir telvih, kezâlik وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ [el-Kıyâmet 75/22-23][3] kavlinde bir telmih ve Peygamber'in سَتَرَوْنَ رَبَّكُمْ كَمَا تَرَوْنَ هٰذَا الْقَمَرَ لَيْلَةَ الْبَدْرِ لَا تُضَامُّونَ فِي رُؤْيَتِهِ 'Bedir gecesi Kamer'i birbirinizi[4] sıkışmayarak gördüğünüz gibi göreceksiniz'[5] kavlinde de bir tasrih vardır.[6] Velhâsıl dünyada marifetten yakīnen bilinen ukbâda ona ayn-ı yakīn olur. Bununla beraber hakīkat-i zâtiyeden kâşif olan[7] tecelliyât-ı sıfâtiyenin de makāmât-ı ebediye ve hâlât-ı sermediyede nihâyeti yoktur. Seyr ilallahta müntehî olan sâlik cennette yine seyr fillah ile ebeden sâir olur. وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى buyurulmuştur. Ma'amâfîh O'nun evveliyetine bidâyet olmadığı gibi âhiriyetine nihâyet de yoktur."[8]

---

1 Bk. Buhârî, Rikāk, 38.

2 F, M ve B -"İsrâ'da".

3 "Nice yüzler o gün ışılar, parlar Rabbine nâzır!"

4 B: "birbirinizle".

5 Tirmizî, Cennet, 17.

6 Yani rü'yet tasrih edilmiş fakat Rab ismiyle min haysü'r-rubûbiye* tasrih edilmiştir. Yoksa Allah ismiyle min haysü'z-zât değil [Müellifin notu].

* H: "min haysü'l-ebediyye".

7 H -"olan".

8 Aliyyü'l-Kārî, *Şerhu'ş-Şifâ,* I, 436:

أقول والله سبحانه وتعالى أعلم أنه يمكن الجمع بين الأدلة في هذه المسألة المشكلة بأن ما ورد مما يدل على إثبات الرؤية إنما هو باعتبار تجلي الصفات

وما جاء مما يشير إلى نفي الرؤية فهو محمول على تجلي الذات إذ التجلي للشيء إنما يكون بالكشف عن حقيقته وهو محال في حق ذاته تعالى باعتبار احاطته

Nazm-ı celîlin zâhirinin muktezâsını beyanda da iki nokta-i nazar üzere söz söylenmiştir. Sâhib-i *Keşf*[1] şöyle cezmeder: "Nazmın zâhiri ekserin dedikleri gibi dünüvv ve tedellînin Peygamber ile Cibrîl arasında olup mer'înin[2] Cibrîl aleyhisselâm olmasıdır. Hazret-i Peygamber'in Hazret-i Âişe'ye cevâbı haberi sahih olunca ona kāil olmaktan kimse vâreste olamaz."[3] Allâme-i Tîbî de demiştir ki "nazmın muktezâsı şudur: Kelâmın cereyânı وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى'ya kadar[4] vahiy emri ve melekten telakkīsi ve hasımların şüphelerinin ref'i hakkında, ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰى'dan مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى kavline kadar da Cenâb-ı Akdes'e urûc hakkındadır. Her sâhib-i lüb olana hafî değildir ki فَاَوْحٰى makāmı 'Cibrîl Allah'ın kuluna vahyetti' mânasına hamilden ibâ eder. [4588] Zira erbâb-ı kulûbun zevki ondan iki sır söyleşen beynindeki yakınlık mânasını tadar ki ona bisât-ı vehim zîk, nitâk-ı fehim nâ-mutîktır."[5]

Bu tafsîlâttan sonra bizim de Hazret-i Âişe hadîsinin Peygamber'e merfû' olan noktasını i'mâl ile beraber nazmın cereyânından anladığımızın hulâsası bu minval üzeredir. Evvelâ Resûlullah'ın Cibrîl vâsıtasıyla اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ [el-Alak 96/1][6] mısdâkınca tâlimi, sonra istivâ ile ufuk-i a'lâya yükselişi, sonra da ufukun fevkinde Mi'râc ile makām-ı

وحياكته كما يدل عليه قوله تعالى «لا تُدْرِكُهُ الْأَبْصارُ» وقوله سبحانه وتعالى «وَلا يُحِيطُونَ بِهِ عِلْماً» ومما يؤيده أنه قال تعالى «فَلَمَّا تَجَلَّى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا» ففي ذكر الرب والجعل تلويح لما قررناه وكذا في قوله تعالى «وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلى رَبِّها ناظِرَةٌ» تلميح لما حررنا وكذا في قوله صلى الله تعالى عليه وسلم: «سترون ربكم كما ترون القمر ليلة البدر لا تضامون في رؤيته» تصريح بما قررنا والحاصل أن ما علم يقينا من معرفته في الدنيا يصير عين اليقين بها في العقبى مع أن التجليات الصفاتية الكاشفة عن الحقيقة الذاتية لا نهاية لها في المقامات الأبدية والحالات السرمدية فالسالك المنتهي في السير إلى الله تعالى يكون في الجنة أيضا سائرا في الله كما قال تعالى «وَأَنَّ إِلى رَبِّكَ الْمُنْتَهى» مع أنه لا نهاية لآخريته كما أنه لا بداية لأوليته.

1 M: "Keşşaf".

2 H: "müdlînin (مدلينك)".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 54. Krş. Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb,* XV, 83:

واختلف فيما يقتضيه ظاهر النظم الجليل فجزم صاحب الكشف بأنه ما عليه الأكثرون من أن الدنو والتدلي مقسم ما بين النبي وجبريل صلاة الله تعالى وسلامه عليهما أي وأن المرئي هو جبريل عليه السلام، وإذا صح خبر جوابه عليه الصلاة والسلام لعائشة رضي الله تعالى عنها لم يكن لأحد محيص عن القول به.

4 F, M ve B +"kelâm".

5 Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb,* XV, 86; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 54:

وأما اقتضاء النظم فإن مجرى الكلام إلى قوله: «وهُوَ بِالأُفُقِ الأَعْلَى»، من أمر الوحي، وتلقيه من الملك، ودفع شبه الخصوم، ومن قوله: «ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى» إلى قوله: «مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الكُبْرَى» على أمر العروج إلى الجناب الأقدس، والضمير في: «أَوْحَى» لله تعالى، و«عَبْدِهِ» من إقامة المظهر موضع المضمر، لتصحيح نسبة القرب، وتحقيق معنى: «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا» (الإسراء ١/١٧). ولا يخفى على كل ذي لب إباء مقام «مَا أَوْحَى» الحمل على أن جبريل أوحى إلى عبد الله ما أوحى، إذ لا يذوق منه أرباب القلوب إلا معنى المناغاة بين المتسارين، وما ينطوي عنده بساط الوهم، ولا يطيقه نطاق الفهم كله.

6 "Oku ismiyle O Rabbinin!"

Cibrîl'i geçişi ve Cibrîl'i[1] görüşü عَلٰى مَا يَرٰى işaretinden anlaşıldığı üzere müstemir olmakla beraber biri Mi'râc'a çıkmazdan evvel fevkinde, biri de Mi'râc'dan[2] inerken dûnunda olmak üzere hakīkī suretinde iki nevi görüşü olduğu ve nihâyet Rabbinin âyâtından en büyüğünü gördüğü[3] anlatılmıştır ki, bu siyâka göre bu "kübrâ"nın Cibrîl'den ibaret olmayıp daha büyük olması iktizâ eder. Nitekim Râzî de "zâhir olan, bu âyât Cibrîl'in gayrı olmaktır" der.[4] Âlûsî de şöyle demiştir: "Bazı haberlerde Aleyhissalâtü vesselâm'ın bu gördüğünü Cibrîl ve Refref diye tâyin vârid olmuş ise de gerek olan hasra haml eylememektir[5]. Aleyhissalâtü vesselâm Mi'râc gecesi lâ-tuhsâ âyât-ı kübrâ görmüştür."[6] *Sahîh-i Müslim*'de İbn Abbas ile[7] Ebû Habbete'l-Ensarî radıyallâhu anhümâ'dan rivayet olunduğu üzere Resûlullah buyurmuştur ki: ثُمَّ عُرِجَ بِي حَتَّى ظَهَرْتُ لِمُسْتَوًى أَسْمَعُ فِيهِ صَرِيفَ الْأَقْلَامِ "Sonra urûc ettirildim, tâ bir müstevâya çıktım ki orada kalemlerin cızırtısını işitiyordum."[8] Yani "bir makāma, bir seviyeye erdirildim ki kâinatın mukadderâtının cereyânına muttali' oluyordum." Biz bu hadîsi[9] فَاسْتَوٰىۙ وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى âyetinin mazmûnu ile alâkadar görüyoruz. Burada الْكُبْرٰى [en-Necm 53/18] الْآيَةَ الْكُبْرٰى takdîrinde olarak en büyük âyet demek olduğuna, kelâmın cereyânı da makām-ı Muhammedînin beyânı hakkında bulunduğuna binâen bu en büyük âyetin hakīkat-i Muhammediye olduğuna kāil [4589] olmak istiyoruz. Çünkü murad her hangisi olursa olsun âyâtın en büyüğü veya

---

1 B -"geçişi ve Cibrîl'i".
2 F: "Mi'râc'a".
3 B -"gördüğü".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 246:
قال بعض المفسرين «لقد رأى من آيات ربه الكبرى» وهي أنه رأى جبريل عليه السلام في صورته، فهل هو على ما قاله؟ نقول الظاهر أن هذه الآيات غير تلك، وذلك لأن جبريل عليه السلام وإن كان عظيما، لكن ورد في الأخبار أن لله ملائكة أعظم منه.
5 H: "edilmemektir".
6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 52:
وجاء في بعض الأخبار تعيين ما رأى عليه الصلاة والسلام، أخرج البخاري وابن جرير وابن المنذر وجماعة عن ابن مسعود أنه قال في الآية: رأى رفرفا أخضر من الجنة قد سد الأفق. وعن ابن زيد: رأى جبريل عليه السلام في الصورة التي هو بها، والذي ينبغي أن لا يحمل ذلك على الحصر كما لا يخفى فقد رأى عليه الصلاة والسلام آيات كبرى ليلة المعراج لا تحصى ولا تكاد تستقصى.
7 F, M ve B -"ile".
8 Müslim, Îmân, 263.
9 H ve F: "hadis ile".

âyâttan en büyüğü onda tecellî etmiş bulunduğunda şüphe yoktur.[1] Burada şu noktanın da ihtârını mühim görürüz: *Müslim-i Şerîf*'te de

---

1 Dehlevî *Hüccetullâhi'l-Bâliğa*'nın âhirinde, siyer-i Nebî bahsinde Mi'râc'a dair şunları söylemiştir: "Mescid-i Aksâ'ya, sonra Sidre-i Müntehâ'ya ve ilâ mâşâallah isrâ buyuruldu, bunun hepsi yakazada cesedine idi velâkin misâl ile şehadet beyninde berzah ve ikisinin ahkâmını câmi' bir mevtında idi. Onun için cesed üzerinde rûh ahkâmı zâhir olmuş, rûh ve me'ânî-i rûhiye, ecsâd hâlinde temessül eylemişti. Ondan dolayı bu vak'alardan her biri için bir tâbir zâhir olmuştur. Sadrın şakkı ve iman doldurulması: Bunun hakikati envâr-ı melekiyenin galebesi ve leheb-i tabiatın intifâsı ve Hazîre-i Kuds'ten vâki' olan ifâzaya hudû'u demektir. Burak'a binmesi: Bunun hakikati nefs-i nutkiyenin kemâl-i hayvânî olan neseme üzerine istivâsıdır ki nefs-i nâtıkası ahkâmı behîmiyet hevâsı üzerine musallat olarak gālib olduğu gibi, Burak'a binerek yükseldi. Mescid-i Aksâ'ya isrâsı: Allah şe'âirinin mahall-i zuhûru ve Mele'-i A'lâ'nın müte'allak-ı himemi ve enbiyânın matmah-ı enzârı ve sanki melekût-ı ilâhîye bir pencere gibi olması hasebiyledir. Enbiyâ ile mülâkātı ve mufâharesi: Bunun hakikati de onlarla Hazîre-i Kuds'e irtibatları haysiyetinden ictimâ'ı ve onların arasında kendine mahsus olan vücûh-i kemâlin zuhûrudur. Semâdan semâya semâvâta çıkması: Bunun hakikati ise mertebe mertebe müstevâ-yı Rahmân'a insilâh ve ona müvekkel olan melâikenin ve onlara iltihak eden efâzıl-ı beşerin hâllerine ve Allah teâlâ'nın onlarda vahy eylemiş olduğu tedbîre ve o mele'de husûle gelen münakaşaya vukuf ve marifetidir. Mûsâ'nın ağlaması hasedden değil velâkin umûm-ı daveti kaybetmiş olmasının ve yolunda bulunup da tahsil edememiş olduğu bir kemâlin bekāsının misâlidir. Sidre-i Müntehâ'ya gelince: O şecere-i kevndir. Kâinâtın bir tedbir altında bazısının bazısına terettübü ile gāziye ve nâmiye vesâirede ictimâ' eden bir ağaç gibi ictimâ' etmesidir. Hayvan misâlinde temessül etmedi, zira efrâdında* küllî siyasete şebîh tedbîr-i cümlî-i icmâlîye en ziyade benzeyen şey hayvan değil, ağaçtır. Çünkü hayvanda kuvâ-yı tafsîliye vardır ve onda irade senen-i tabiatten daha sarihtir. Onun dibinden çıkan nehirler ise şehadette olduğu gibi melekûtta feyezân eden rahmet ve hayat ve inmâ'dır. Onun için burada âlem-i şehadette de Nil ve Fırat gibi bazı umûr-i nâfi'a ta'ayyün etmiştir. Onu gaşy eden envâr da tedelliyât-ı ilâhiye ve tedbîrât-ı Rahmâniyedir ki şehadette isti'dâdâta göre yaldıramaktadır**. Beyt-i Ma'mûr'a gelince, onun hakikati de beşerin secdelerinin, tazarru'âtının teveccüh eylediği tecellî-yi ilâhîdir ki yanlarındaki Kâbe ve Beyt-i Makdis tarzında bir beyt olarak temessül etmiştir. Sonra bir kap süt ve bir kap şarap getirildi de sütü ihtiyar etti. Cibrîl bunun üzerine dedi ki 'fıtrata hidâyet olundun, şarabı alsandı ümmetin azacaktı'; demek ki Aleyhissalâtü vesselâm ümmetinin câmi'i ve menşe'-i zuhûru olmuştur." [Müellifin notu]

* H: "efrâdına".

** M: "yaldıramaktır".

Dehlevî, *Hüccetüllâhi'l-Bâliğa,* thk. Seyyid Sâbık, Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1426/2005, II, 320-321:

وأسرى به إلى الْمسجد الأقصى، ثمَّ إلى سدرة الْمنتهى، وإلى ما شاء الله، وكل ذلك لجسده صلى الله عليه وسلم في اليقظة ولكن ذلك في موطن هو برزخ بين الْمثال والشهادة جامع لأحكامهما فَظهر على الجسد أحكام الرّوح وتمثل الرّوح والمعاني الروحية أجسادا، ولذلك بَان لكل وَاقعَة من تلك الوقائع تعبير، وقد ظهر لحزقيل وموسى وغيرهما عليهما السلام نحو من تلك الوقائع وكذلك لأولياء الْأمة ليَكُون علو درجاتهم عِنْد الله كحالهم فِي الرُّؤْيَا والله أعلم. أما شقّ الصدر وملؤه إِيمَانًا فحقيقته غَلَبَة أنوار الملكية وانطفاء لَهب الطبيعة وخضوعها لما يفِيض عليها من حظيرة القدس. وأما ركوبه على البراق فحقيقته استواء نَفسه النطقية على نسمته التي هي الكمال الحيواني فاستوى راكبا على البراق كما غلبت أحكام نَفسه النطقية على البهيمية وتسلطت عليها. وأما إسراؤه إلى الْمسجد الأقصى فلأنه محل ظهور شعائر الله ومتعلق همم الْملأ الأعلى ومطمح أنظار الأنبياء عليهم السلا فكأنه كوَّة إِلَى الملكوت. وَأما ملاقاته مع الأنبياء صلوات الله عليهم ومفاخرته مَعَهم فحقيقتها اجْتِمَاعهم من حَيْثُ ارتباطهم بحظيرة الْقُدس وَظُهُور مَا اختصَّ بِهِ من بَينهم من وُجُوه الْكَمَال. وَأما رقِيه إِلَى السَّمَاوَات سَمَاء بعد سَمَاء فحقيقته الانسلاخ إلى مستوى الرحمن منزلة بعد منزلة ومعرفة حال الْملائكة الموكلة بهَا وَمن لحق بهم من أفاضل الْبشر والتدبير الذي أوحاه الله فيها والاختصام الذي يحصل فِي ملئها. وأما بكاء موسى فليس بحسد ولكنه مثال لفقده عموم الدعوة وبقاء كمال لم يحصله مما هو في وجهه. وأما سدرة الْمنتهى فشجرة الكون وترتب بعضها على بعض وانجماعها في تدبير واحد كانجماع الشجرة في الغاذية والنامية ونحوهما ولم تتمثل حيوانا لأن التدبير الجملي الإجمالي الشبيه للسياسة الكلِّي أفراده، وإنما أشبه الأشياء به الشجرة دون الحيوان فإن الحيوان فيه قوى تفصيلية والإرادة فِيهِ أصرح من سنَن الطبيعة. وَأما الْأَنْهَار فِي أَصْلهَا فرحمة فائضة فِي الملكوت حَذْو الشهادَة وحياة وإنماء، فَلذَلِك تعين هُنَالك بعض الْأُمُور النافعة فِي الشهادَة كالنيل والفرات. وَأما الْأَنْوَار الَّتِي غشيتها فتدليات إلهية وتدبيرات رحمانية تلعلعت فِي الشَّهَادَة حَيْثُمَا استعدت لَهَا. وَأما الْبَيْت الْمَعْمُور فحقيقته التجلي الإلهي الَّذِي يتوَجَّه إليه سجدَات الْبشر وتضرعاتها يتَمَثَّل بيْتا على حَذْو مَا عِنْدهم من الْكَعْبَة وَبيت الْمُقَدّس. ثمَّ أُتِي بِإِنَاء من لبن. وإناء من خمر فَاخْتَارَ اللَّبن، فقَالَ جِبرْائِيل: «هديت للفطرة وَلَو أخذت الْخمر لغوت أمتك» فَكَانَ هو صلى الله عليه وسلم جَامع أمته ومنشأ ظُهُورهمْ.

rivayet olunduğu üzere ehâdîs-i şerîfede vârid olmuştur ki Resûlullah önünden gördüğü gibi arkasından da görüyordu,[1] demek ki onun görüşü cihet ve mukabele ile meşrut olmayan başka bir görüştü.

[4590] İşte sâhibiniz böyle, şimdi:

اَفَرَاَيْتُمُ اللَّاتَ وَالْعُزّٰىۙ ﴿١٩﴾ وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى ﴿٢٠﴾ اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى ﴿٢١﴾ تِلْكَ اِذًا قِسْمَةٌ ضٖيزٰى ﴿٢٢﴾ اِنْ هِيَ اِلَّٓا اَسْمَٓاءٌ سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُكُمْ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍۜ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْاَنْفُسُۚ وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدٰىۜ ﴿٢٣﴾ اَمْ لِلْاِنْسَانِ مَا تَمَنّٰىۘ ﴿٢٤﴾ فَلِلّٰهِ الْاٰخِرَةُ وَالْاُولٰى۟ ﴿٢٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Siz de gördünüz değil mi Lât u Uzzâ'yı? (19).Üçüncü olarak da Menât-ı uhrâyı? (20) Size erkek O'na dişi, öyle mi? (21). Bu öyle ise çok hayflı bir taksim (22). Onlar hiçbir şey değil, sırf sizin ve babalarınızın taktığınız kuru isimler. Allah onlara öyle[2] bir saltanat indirmedi, yalnız zanna ve nefislerin sevdâsına tâbi' oluyorlar, hâlbuki Rablerinden kendilerine doğru yolu gösteren geldi (23). Yoksa var mı insana her kurduğu hülyâ? (24) Fakat Allah'ındır âhiret ve ûlâ (25).

{اَفَرَاَيْتُمُ} ❁ Risaleti takrir ve Allah teâlâ'nın kuvvet ve kudreti âyâtının büyüklüğüyle tevhîde tenbihten sonra, müşriklere mâbudlarının hakāreti, akidelerinin sekāmeti gösteriliyor. Hitab Kureyş'edir. Yani sırf vahy-i ilâhî olan [4591] bu kelâmı dinledikten ve sâhibinizin gördüğünü duyduktan sonra şimdi siz de söyleyin; gördünüz a {اللَّاتَ وَالْعُزّٰى} o Lât u Uzzâ'yı {وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى} hem üçüncü giriği Menât'ı. ❁ Lât, Uzzâ, Menât onların taptıkları putlardan idi, onun için Abdullât, Abdüluzzâ, Abdi Menât diye isimler korlar, "bismillâti ve'l-uzzâ" diye yeminler ederlerdi. Ebû Ubeyde gibi bazıları bunların taştan putlar olup Kâbe'nin

---

1 Buhârî, Salât, 40; Müslim, Salât, 112:

عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: هل ترون قبلتي ههنا، فوالله ما يخفى علي خشوعكم ولا ركوعكم، وإني لأراكم من وراء ظهري.

2 H ve F -"öyle".

içinde bulunduklarını söylemişler ise de başka yerde ayrı ayrı husûsî hâneleri bulunduğu da nakledilmektedir. Kâbe içinde Hübel gibi daha diğer putlar bulunduğu cihetle bunlar etrafta husûsî hâneleri bulunan putlar olmak gerektir. Lât için Taif'te, Uzzâ için Nahle'de, Menât için Kudeyd'de birer beyt-i mahsus varmış. *Mu'cemü'l-büldan*'da[1]: "Lât Taif'te, Sakif beyaz murabba'[2] bir taş üzerine beytini binâ etmiş ve ona sedene tâyin eylemiş idi. Kureyş ve bütün Arab ona tâzim ederlerdi, sedenesi Sakif'ten idi, bugünkü Tâif Mescidi'nin sol minaresinin bulunduğu mevzide idi. Sakif İslâm'a girdiğinde Resûlullah Ebû Süfyan b. Harb ile Muğîre b. Şu'be'yi göndermiş, onu yıktırtmış idi.[3] Uzzâ, Nahle'de bir ağaç yanında bir vesen idi, Gatafan ona ta'abbüd ederdi. Sedenesi Benî Sayreme b. Murre'den idi. Uzzâ'yı Zâlim b. Es'ad ittihaz eylemiş idi, Nahle-i Şâmiye vâdisinden Hurâd (حراض) nâm mevkide idi ki Mekke'den Irak'a doğru Mus'ad'ın sağından Gumeyr'in[4] izâsında Zât-ı ırk'ın üstünde Bustan'a dokuz mil mesafede idi. Onun üzerine Bess denilen bir beyt binâ etmiş idi ve onun içinde bir ses işitirlerdi, Arab ve Kureyş ona tâzim ederlerdi ve Kureyş indinde esnâmın en büyüğü idi; onu ziyaret eder,[5] hediye ve kurban verirlerdi. Kureyş onun nâmına[6] Hurâd vâdisinden Sükam nâmında bir koru korumuş, onu Kâbe'nin haremine benzetmek istemişlerdi. Benî Şeyban b. Câbir b. Murre'den olan sedenesi Beni'l-Hâris b. [4592] Abdilmuttalib b. Hâşim'in hulefâsından idi. Onlardan sedenesinin en sonu da Dübeyye b. Harmî es-Selemî[7] idi. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem

---

1 B: "*Mecme'u'l-büldân*'da".
2 F, M ve B -"murabba'".
3 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* V, 4:
اللات... فاتخذتها ثقيف طاغوتا وبنت لها بيتا وجعلت لها سدنة وعظمته وطافت به، وقيل: كانت صخرة بيضاء مربعة بنت عليها ثقيف بنية وأمرهم النبي صلى الله عليه وسلم بهدمها عند إسلام ثقيف، فهي اليوم تحت مسجد الطائف، وكان أبو سفيان بن حرب أحد من وكل إليه فهدمه، وقال ابن حبيب: وكانت اللات لثقيف بالطائف على صخرة وكانوا يسيرون إلى ذلك البيت ويضاهئون به الكعبة وله حجبة وكسوة وكانوا يحرّمون واديه فبعث رسول الله صلّى الله عليه وسلّم أبا سفيان بن حرب والمغيرة بن شعبة فهدماه، وكان سدنته آل أبي العاص بن أبي يسار ابن مالك من ثقيف...
4 H ve F: "Umeyr'in"; M ve B: "Amirin".
5 H +"ve".
6 F, M ve B -"nâmına".
7 M: "harmesselemî".

Mekke'yi fethettiği zaman Hâlid b. Velid'i gönderip buyurmuştu ki: 'Batn-ı Nahle'ye git, üç semüre ağacı bulacaksın. Birinciyi kes.' Vardı, kesti, dönüp geldiğinde 'bir şey gördün mü?' buyurdu, 'hayır' dedi. 'Öyle ise git ikinciyi de kes' buyurdu, kesip geldiğinde 'bir şey gördün mü?' buyurdu, 'hayır' dedi. 'O hâlde üçüncüyü de kes' buyurdu. Bu kere varır, bir de bakar ki vazgeçirmek isteyen çıplak bir şeytan karı[1] saçlarını dağıtmış, ellerini ensesine atmış dişlerini gösteriyordu, arkasında da sâdini bulunan Dübeyye b. Harmî es-Selemî eş-Şeybânî[2] Hâlid'e bakıp şöyle diyordu:

فَيَا عُزُّ شُدِّي شِدَّةً لَا تَكْذِبِي عَلَى خَالِدٍ أَلْقِى الْخِمَارَ وَشَمِّرِي
فَإِنَّكَ إِلَّا تَقْتُلِي الْيَوْمَ خَالِدًا تَبُوئِي بِذُلٍّ عَاجِلٍ وَتَنَصَّرِي[3]

Hâlid de:

يَا عُزُّ كُفْرَانَكِ لَا سُبْحَانَكِ إِنِّي رَأَيْتُ اللَّهَ قَدْ أَهَانَكِ[4]

dedi, sonra kılıçla vurdu. Başını biçti öldürdü, sonra ağacı kesti, Dübeyye'yi de öldürdü[5] ba'dehu Resûlullah'a geldi haber verdi. 'Uzzâ o idi, artık bundan sonra Arab'a Uzzâ yok' buyurdu."[6] Menât'a gelince

---

1 F, M ve B +"çıkar".
2 M: "harmesselemiyyışşeybanî".
3 "Yâ Uzzâ! Haydi yalan çıkarma, şiddetli bir saldırış saldır Hâlid'in üzerine, örtüyü bırak ve çemren. Çünkü sen bugün Hâlid'i katletmezsen pîşin bir zilletle dönecek ve Nasrânîleştirileceksin" [Müellifin notu].
4 "Yâ Uzzâ, küfran sana, sana tenzih yok! Gördüm ki* Allah seni zelil kıldı" [Müellifin notu].
   * F, M ve B -"ki".
5 Diğer rivayetlerde* tasrih olunduğu üzere üzerindeki beyti de yıktı [Müellifin notu].
   * F, M ve B +"de".
6 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* IV, 116-118. Krş. Kelbî, *Kitâbu's-sanem,* thk. Ahmed Zekî Bâşâ, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2000, s. 25-26:
   اللّات: صنم كان لثقيف، والعزّى: سمرة كانت لغطفان يعبدونها وكانوا بنوا عليها بيتا وأقاموا لها سدنة، فبعث النبي، صلّى الله عليه وسلّم، خالد بن الوليد إليها فهدم البيت وأحرق السّمرة، والعزّى تأنيث الأعزّ مثل الكبرى تأنيث الأكبر، والأعزّ بمعنى العزيز والعزى بمعنى العزيزة، وقال ابن حبيب: العزى شجرة كانت بنخلة عندها وثن تعبده غطفان وسدنتها من بني صرمة بن مرّة، قال أبو منذر بعد ذكر مناة واللّات: ثم اتخذوا العزّى وهي أحدث من اللات ومناة، وذلك أني سمعت العرب سمّت بها عبد العزّى... وكان الذي اتخذ العزّى ظالم بن أسعد، وكانت بواد من نخلة الشامية يقال له حراض بازاء الغمير عن يمين المصعد إلى العراق من مكة، وذلك فوق ذات عرق إلى البستان بتسعة أميال، فبني عليها بسّا، يريد بيتا، وكانوا يسمعون فيه الصوت، وكانت العرب وقريش تسمّي بها عبد العزّى، وكانت أعظم الأصنام عند قريش، وكانوا يزورونها ويهدون لها ويتقرّبون عندها بالذبائح... وكانت قريش قد حمت لها شعبا من وادي حراض يقال له سقام يضاهئون به حرم الكعبة... وكانت سدنة العزّى بني شيبان بن جابر بن مرّة بن عبس بن رفاعة بن الحارث بن عتبة بن سليم بن منصور، وكانوا حلفاء بني الحارث بن عبد المطلب بن هاشم بن عبد مناف، وكان آخر من سدنها منهم دبيّة بن حرمي السلمي... فلم تزل العزى كذلك حتى بعث الله نبيّه، صلّى الله عليه وسلّم، فعابها وغيرها من الأصنام ونهاهم عن عبادتها ونزل القرآن فيها فاشتدّ ذلك على قريش... قال أبو المنذر: حدّثني أبي عن أبي صالح عن ابن عباس،

yine *Mu'cemü'l-büldan*'da: "Menât, Medine ile Mekke arasında Müşellel nâhiyesinde Kudeyd nâm mevkide deniz sâhilinde dikilmiş taştan bir sanemin ismidir. Diğer putların hepsinden evvel bu dikilmiş, ilk diken Amr b. Luhayy-ı Huzâî imiş, ibtidâ Şam tarafından getirmiş, Kâbe'nin etrafına dikmiş.[1] Hüzeyl ve Huzâ'a'nın putu imiş, Kureyş vesâir Arab da ona tâzim ederler ve kurbanlar, [4593] hediyeler takdim eylerlermiş. Sonra Kudeyd'de dikilmiş, Evs ve Hazrec onu ziyaret etmedikçe haclarını tamam saymazlarmış. Nihâyet hicretin sekizinci fetih senesi Resûlullah Medine'den dört veya beş gün gittikten sonra Hazret-i Ali b. Ebî Tâlib'i gönderdi, o gitti onu hedmetti, nesi varsa aldı getirdi, aldığı şeyler meyânında Mihzem ve Resub nâmında iki de kılıç vardı. Resûlullah onları Hazret-i Ali'ye verdi, bunlardan birisi Zülfikar'dır denilir. Bunun sedenesi Ezd'den Gatârîf idi."[2]

رضي الله عنه، قال: كانت العزى شيطانة تأتي ثلاث سمرات ببطن نخلة، فلما افتتح النبي، صلّى الله عليه وسلّم، مكة بعث خالد بن الوليد فقال له: ائت بطن نخلة فإنك تجد ثلاث سمرات فاعضد الأولى، فأتاها فعضدها، فلما عاد إليه قال: هل رأيت شيئا؟ قال: لا، قال: فاعضد الثانية، فأتاها فعضدها، فلما عاد إليه قال: هل رأيت شيئا؟ قال: لا، قال: فاعضد الثالثة، فأتاها فإذا هو بخنّاسة نافشة شعرها واضعة يديها على عاتقها تصرف بأنيابها وخلفها دبيّة ابن حرمي السلمي ثم الشيباني وكان سادنها، فلما نظر إلى خالد قال:

يا عزّ شدّي شدّة لا تكذبي — على خالد ألقي الخمار وشمّري

فإنك إلا تقتلي اليوم خالدا — فبوئي بذلّ عاجل وتنصّري

فقال خالد:

يا عزّ كفرانك لا سبحانك — إني رأيت الله قد أهانك

ثم ضربها ففلّق رأسها فإذا هي حممة ثم عضد الشجر وقتل دبيّة السادن... ثم أتى النبيّ، صلّى الله عليه وسلّم، فأخبره قال: تلك العزى ولا عزّى بعدها للعرب، أما إنها لن تعبد بعد اليوم!

1 Râzî'de "Safâ sanemi" demiştir ki Safâ tepesine dikilmiş demektir [Müellifin notu].
Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 247:

وأما مناة فهي فعلة صنم الصفا، وهي صخرة كانت لهذيل وخزاعة.

2 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* V, 204-205:

مَنَاةُ: وهذا اسم صنم في جهة البحر مما يلي قديدا بالمشلّل على سبعة أميال من المدينة وكانت الأزد وغسان يهلّلون له ويحجون إليه، وكان أول من نصبه عمرو بن لحيّ الخزاعي وقال ابن الكلبي: كانت مناة صخرة لهذيل بقديد، وكأن التأنيث إنما جاء من كونه صخرة، وإليه أضيف زيد مناة وعبد مناة، وقال أبو المنذر هشام بن محمد: كان عمرو بن لحيّ واسم لحيّ ربيعة بن حارثة بن عمرو بن عامر الأزدي وهو أبو خزاعة وهو الذي قاتل جرهم حتى أخرجهم عن حرم مكة واستولى على مكة وأجلى جرهم عنها وتولى حجابة البيت بعدهم، ثم إنه مرض مرضا شديدا فقيل له إن بالبلقاء من أرض الشام حمّة إن أتيتها برأت، فأتاها فاستحمّ بها فبرأ، ووجد أهلها يعبدون الأصنام فقال: ما هذه؟ فقالوا: نستسقي بها المطر ونستنصر بها على العدوّ، فسألهم أن يعطوه منها ففعلوا فقدم بها مكة ونصبها حول الكعبة، فلما صنع عمرو بن لحيّ ذلك دانت العرب للأصنام وعبدوها واتخذوها فكان أقدمها كلها مناة وقد كانت العرب تسمّي عبد مناة، وكان منصوبا على ساحل البحر من ناحية المشلل بقديد بين المدينة ومكة وما قارب ذلك من المواضع يعظمونه ويذبحون له ويهدون له، وكان أولاد معدّ على بقية من دين إسماعيل، وكانت ربيعة ومضر على بقية من دينه ولم يكن أحد أشدّ إعظاما له من الأوس والخزرج، قال أبو المنذر: وحدث رجل من قريش عن أبي عبيدة عبد الله بن أبي عبيدة بن عمّار بن ياسر وكان أعلم الناس بالأوس والخزرج قال: كانت الأوس والخزرج ومن يأخذ مأخذهم من عرب أهل يثرب وغيرها فكانوا يحجون ويقفون مع الناس المواقف كلها ولا يحلقون رؤوسهم فإذا نفروا وأتوا مناة وحلقوا رؤوسهم عنده وأقاموا عنده لا يرون لحجهم تماما إلا بذلك... ومناة هذه التي ذكرها الله تعالى في قوله عز وجل: «ومناة الثالثة الأخرى»، وكانت لهذيل وخزاعة، وكانت قريش وجميع العرب تعظمها فلم تزل على ذلك حتى خرج رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم من المدينة في سنة ثمان للهجرة وهو عام الفتح، فلما سار من المدينة أربع ليال أو خمس ليال بعث علي ابن أبي طالب

Sonra bütün bu isimler müennestirler. Taberî der ki: "el-Lât, Allah lafzındandır. Tâ-i te'nîs ilhak edilmiştir. Müzekkere Amr müennese Amre, erkeğe Abbas dişiye Abbâse denildiği gibi, müşrikler putlarına Allah'ın isimlerinden isim vererek Allah isminden el-Lât ve el-Azîz isminden el-Uzzâ demişlerdir."[1] Râzî de[2] der ki: "el-Lât اللَّوَه'in te'nîsidir. Aslı اللَّاهَةُ denilmekti lâkin te'nîste üzerine ha ile vakfolunup اللَّاهَه olur[3]. İki 'ha'nın birisi hazf olunarak kelime iki harf-i aslî ile bir tâ-i te'nîs üzerine kalmış olduğundan tâ-i te'nîsi asl-ı kelimeden gibi yapılmış, 'zâ-mâl'in[4] müennesinde 'zât-i mâl' denildiği gibi olmuştur.[5] Lât'ın daha diğer iştikākından da bahsedilmiştir. Etrafında toplanılmak ve dolaşılmak mânasıyla لَوَى aslı لَوْيَه olduğu da söylenmiştir. Aşere'den Ya'kūb'un Ruveys rivayetinde 'tâ'nın şeddesiyle اللَّاتّ okunduğuna göre لَتَّ'den müştak olduğu da söylenmiştir. لَتَّ döğüp ezmek ve bulayıp karmak mânalarınadır. Denilmiştir ki vaktiyle bir adam yağ ile sevık karıp halka yedirir ve yiyenler semirir idi, sonra o mâbud ittihaz edilip sureti üzere bir put yapılarak Lât tesmiye edildi." Râzî 'buna göre Lât erkek olmuş oluyor' demiş[6] ise de, 'suret' teviliyle yine müennes olmalıdır. Zira âyetin siyâkına göre hep müennestirler. Uzzâ da belli ki 'e'azz'in müennesi olarak azîze demek gibidir. Menât, kader veya ölüm veya

---

إليها فهدمها وأخذ ما كان لها وأقبل به إلى رسول الله، وكان من جملة ما أخذه سيفان كان الحارث بن أبي شمر الغساني أهداهما لها أحدهما يسمّى مخذما والآخر رسوبا... فوهبهما النبي صلّى الله عليه وسلّم لعلي رضي الله عنه فأحدهما يقال له «ذو الفقار» سيف الإمام علي، ويقال إن عليّا وجد هذين السيفين في الفلس وهو صنم طيء حيث بعثه رسول الله، صلّى الله عليه وسلّم، فهدمه، وقد جرى ذكر ذلك في الفلس على وجهه، وقال ابن حبيب: كانت الأنصار وأزد شنوءة وغيرهم من الأزد يعبدون مناة وكان بسيف البحر سدنته الغطاريف من الأزد.

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 522:

يقول تعالى ذكره: أفرأيتم أيها المشركون اللات، وهي من الله ألحقت فيه التاء فأنثت، كما قيل عمرو للذكر وللأنثى عمرة، وكما قيل للذكر عباس، ثم قيل للأنثى عباسة، فكذلك سمى المشركون أوثانهم بأسماء الله تعالى ذكره وتقدّست أسماؤه، فقالوا من الله اللات، ومن العزيز العُزَّى.

2 H -"de".

3 H -"اللاهه olur".

4 H: "zâ-mân'ın".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 248:

فاللات تأنيث اللوة وكان أصله أن يقال اللاهة لكن في التأنيث يوقف عليها فتصير اللاهة فأسقط إحدى الهاءين وبقيت الكلمة على حرفين أصليين وتاء التأنيث فجعلناها كالأصلية كما فعلنا بذات مال وذا مال.

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 247. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 422; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 159; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 55:

قال الزمخشري: هي فعلة من لوى يلوي، وذلك لأنهم كانوا يلوون عليها، وعلى ما قال فأصله لوية أسكنت الياء وحذفت لإلتقاء الساكنين فبقيت لوة قلبت الواو ألفا لفتح ما قبلها فصارت لات، وقرئ اللات بالتشديد من لت، قيل إنه مأخوذ من رجل كان يلت بالسمن الطعام ويطعم الناس فعبد واتخذ على صورته وثن وسموه باللات، وعلى هذا فاللات ذكر.

ümid[1] mânasına "mena"dan, yahut İbn Kesir kıraatinde مَنَاءَةَ okunduğu vechile نَوْء'den me'huz olarak yanında kurbanların kanı dökülmesi veya zu'mlarınca [4594] yağmur ümid edilmesi gibi bir mülâhaza ile tesmiye edilmiştir.[2]

Burada Menât'tan sonra الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى diye tavsif tehekküm ve tahkir içindir. Evvelâ bunda "o iki kere gördü ise siz üç gördünüz değil mi?" zemîninde bir tehekküm vardır. Sâniyen الْاُخْرٰى vasfıyla putların geriliğini ifade eden bir tahkir vardır. Çünkü, اُخْرٰى isti'mâlde diğer mânasına şâyi' olmuş ise de aslında teahhurdan tafdil olmak itibariyle yerine göre en geri mânasına bir tevriye dahi[3] ifade edebilir. O en geri olunca öbürlerinin de geriliği anlaşılmış olur. Bir de Menât, daha evvel dikilmiş en büyük putları iken Lât ve Uzzâ'dan sonra üçüncü mertebe putlar meyânına düşürülmüş olmasına da işaret anlaşılır. Bu suretle buyuruluyor ki: Bu beyandan sonra siz de o taptığınız muhtelif putları ve geriliklerini gördünüz değil mi? Şimdi haber verin bakalım {اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى} size erkek O'na dişi öyle mi? ۞ Erkek isimleri kendiniz alıp dişi isimleri mâbuda veriyorsunuz öyle mi? Arapça'da isimler ya müzekker ya müennes olur. Fakat müşrikler putlarına hep dişi isimleri vermişlerdi, bâhusus Allah nâmına dikildiği iddia olunan mezkur putlar müennes isimli idiler. Bundan başka bir de müşrikler fikirlerince "putlar ilâhî kuvvetlerin ve melâikenin suretleridir, melâike Allah'ın kızlarıdır, biz onların suretlerini yapıp dişi isimleri vererek onlara perestiş etmekle kendilerini Allah indinde şefaatçi ittihaz eder, şefaatlerini umarız" هٰٓؤُلَٓاءِ شُفَعَٓاؤُ۬نَا عِنْدَ اللّٰهِ [Yûnus 10/18], مَا نَعْبُدُهُمْ اِلَّا لِيُقَرِّبُونَٓا اِلَى اللّٰهِ زُلْفٰى [ez-Zümer 39/3] diyorlardı. *Mu'cemü'l-büldan*'da Yâkūt-ı Hamevî Uzzâ'yı anlatırken şu fıkrayı da nakleder: Kureyş Kâbe'yi tavaf ederken: وَاللَّاتِ وَالْعُزَّى وَمَنَاةَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَى فَإِنَّهُنَّ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْتَجَى yani

---

1 F: "Allah"; M ve B: "ilâh".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 55. Krş. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 159:

قيل: وزنها فعلة، وسميت بذلك لأن دماء النسائك كانت تمنى عندها أي تراق، وقرأ ابن كثير على ما في البحر «مناءة» بالمد والهمزة... ووزنها مفعلة فالألف منقلبة عن واو كما في مقالة، والهمزة أصل وهي مشتقة من النوء كأنهم كانوا يستمطرون عندها الأنواء تبركا بها.

3 B -"ifade eden bir tahkir vardır. Çünkü, اُخْرٰى isti'mâlde diğer mânasına şâyi' olmuş ise de aslında teahhurdan tafdil olmak itibariyle yerine göre en geri mânasına bir tevriye dahi".

'Lât ve Uzzâ ve Menât-ı sâlise-i uhrâ hürmetine, çünkü onlar o ulu ak kuğulardır ve her hâlde onların şefaatleri umulur' diyorlardı ve 'onlar Allah'ın kızlarıdır, O'na şefaat ederler' [4595] diyorlardı. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ba's[1] buyurulunca ona اَفَرَاَيْتُمُ اللّٰاتَ وَالْعُزّٰى وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى تِلْكَ اِذاً قِسْمَةٌ ضِيزٰى اِنْ هِىَ اِلَّٓا اَسْمَٓاءٌ سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُكُمْ مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ inzal buyuruldu.[2] Bu nakilden garânîk lakırdısının menşe'i de anlaşılmış oluyor. "Garânîk", müfredi "gurnûk", "gurneyk" kuğu kuşu denilen beyaz bir su kuşudur ki kazdan büyük uzun boyunlu güzel endamlı bir kuştur. "Sîmten" tâbir olunan beyaz, güzel, dolgun bedenli taze dilbere de ıtlak olunur. Nesîm-i dilküşâ estikçe deprenip oynayan yumuşak saçlara da "garânika" ve "garânikiyye" denilir. İşte müşrikler beyaz taşlardan yapılan putlarını böyle şâirâne bir teşbih ile yüksekte uçan garânîka benzeterek Allah'ın kızları diye şefaatlerini umduklarından dolayı itikadlarının sehâfet ve butlânı gösterilmek üzere evvelâ tevbih suretinde buyuruluyor ki: Erkek size, dişi O'na öyle mi? {تِلْكَ اِذاً قِسْمَةٌ ضِيزٰى} Bu o hâlde pek zâlimâne hayflı[3] bir taksim. ❁ "**Dayz**" ve "**davz**" eksiklik etmek, bir kimseye hakkını eksik vermek, cevr ü cefâ etmek demektir. "**Dîzâ**" da eksik, haksız, hayflı yani zâlimâne demek olur. *Kāmûs* mütercimi Âsım Efendi bu kelimede bilhassa şu ihtârı yaparak der ki: "Şihâb, *Dürretü'l-gavvâs* şerhinde şöyle beyan eylemiştir: Dîzâ kelimesi fu'lâ vezninde sıfattır. Nâkısa mânasınadır. Aslı fâ'nın[4] zammı ile iken yâ'ya mücâveret sebebiyle dâd'ın zammesi kesreye tebdil olunmuştur. Çünkü ecvef-i yâî olan ضِير'den me'huzdur. Eğer ضوز'den ola idi ضوزى denir idi. Kaldı ki kelâm-ı Arabda sıfat olarak 'fâ'nın kesriyle fi'lâ vezninde kelime yoktur.

---

1 H -"ba's".

2 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* IV, 116:

وكانت قريش تطوف بالكعبة وتقول: واللّات والعزّى ومناة الثالثة الأخرى فانهنّ الغرانيق العلى وإن شفاعتهنّ لترتجى، وكانوا يقولون بنات الله، عز وجل، وهنّ يشفعن إليه، فلما بعث رسوله، صلّى الله عليه وسلّم، أنزل عليه: «أفرأيتم اللّات والعزّى ومناة الثالثة الأخرى، ألكم الذكر وله الأنثى تلك إذا قسمة ضيزى، إن هي إلا أسماء سميتموها أنتم وآباؤكم ما أنزل الله بها من سلطان».

3 B -"hayflı".

4 H: "hâ'nın (خانك)".

Bu vezin Şi'râ ve zikrâ gibi isimlerin binâsındandır. Hâşiye-i Sa'diye'nin[1] beyânına göre ise o kavil, Sîbeveyh'in kavlidir. Sâirleri sıfatlardan da[2] 'fâ'nın kesriyle fi'lâ vezninin vürûdunu nakil ve hıykā ve kiysâ ile temsil eylediler مِشْيَةٌ حِيْكَى denilir. أَيْ يَحِيكُ فِيهَا Yani salınır tebahtur eder. Ve رَجُلٌ كِيصَى denilir أَيْ يَأْكُلُ وَحْدَهُ وَيَنْزِلُ وَحْدَهُ yani yalnız yer ve yalnız konar göçer."[3] Ebû Hayyân "zikrâ" gibi masdar ile [4596] vasıf kabîlinden olmasına da cevaz vermiştir.[4] Sîbeveyh'in kavlince Uzzâ ve uhrâ gibi ef'al-i tafdîlin müennes vezni olmakla en zâlimâne demek olur. Çünkü Allah'a veled isnâdı haddizâtında azîm zulüm olan haksızlık olduktan başka müşrikler kendilerinin kızları olmasını eksiklik addederek arzu etmedikleri halde dişileri O'na tahsis etmekle kendi vicdanlarına karşı tâzim eylemek istedikleri mâbudu tahkir eylemiş oluyorlar. Bu tevbihten sonra hakikatin beyânı için de buyuruluyor ki: {اِنْ هِيَ} Onlar ❁ o kancık isimler ve vasıflarla yâd olunan putlar hiçbir şey değil, kendilerinde gözetilen mânaları: ulûhiyet, izzet, Allah'a nisbet, şefaat gibi mefhumları tahakkuk ettirecek hiçbir haysiyeti hâiz değil {اِلَّٓا اَسْمَٓاءٌ} sâde kuru isimlerden ibarettirler. ❁ Vâki'de mânası olmayan boş isimlerdir. İsm-i işaretler zât me'a'l-vasfa[5], zamirler yalnız zâta delâlet eder diye mâruf olan bir kāide vardır. Bu sebeple burada bu müennes هِيَ zamiri merci'i itibariyle bize bir nükte ifade etmektedir. Çünkü اَفَرَاَيْتُمُ hitâbıyla o putlar ma'hud olan bütün vaziyet ve sıfatlarıyla istihzar ettirildikten bir de تِلْكَ işaretiyle isnad olunan vasıflarının münasebetsizliği gösterildikten sonra, اِنْ هِيَ denilince birdenbire bu zamir bir ism-i işaret mevkiinde görünerek o putları ibtal olunan sıfatları ile gösterir gibi olduktan sonra zamir olmak itibariyle dönüp onları o sıfatlardan tecrid ederek ihtar ve öyle kuru isimlerden başka bir şey olmadıklarını ifham eylemektedir. Bu tafsilden maksadımız, bu âyetin siyâkı garânîk uydurmasının da bilhassa

---

1 B: "Sa'deddîn'in".
2 H -"da".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, II, 818.
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 18:

ويجوز أن تكون مصدرا على وزن فعلى، كذكرى، ووصف به.

5 F: "me'a'l-vasf".

ibtâlini müş'ir olduğunu anlatmaktır. Zira bu da onların o putlara isnad ettikleri evsâftan olduğu için burada şu mazmun da hâsıl olmuş oluyor: O sizin her hâlde şefaatleri umulur garânîk-i ulâ dediğiniz o putlar hiçbir şey değil, sade kuru isimlerden ibarettirler.

[4597] Sırası gelmiş iken şunu da söyleyelim: Sûre-i Hac'da وَمَٓا اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ[1] مِنْ رَسُولٍ وَلَا نَبِيٍّ اِلَّٓا اِذَا تَمَنّٰٓى اَلْقَى الشَّيْطَانُ ف۪ٓى اُمْنِيَّتِه۪ۚ فَيَنْسَخُ اللّٰهُ مَا يُلْقِى الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكِمُ اللّٰهُ اٰيَاتِه۪ [22/52] âyetinin tefsirinde Taberî ve Zemahşerî gibi bazı müfessirler kendilerine yakışmayan bir ق۪يل söylemişler; güya Ve'n-Necmi Sûresi nâzil olup da Resûlullah Harem-i Şerîf'te okuduğu ve nihâyetinde mü'minlerle beraber müşrikler de secde ettikleri zaman وَمَنٰوةَ الثَّالِثَةَ الْاُخْرٰى'dan sonra تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْتَجَى kelimeleri de bir yanlışlıkla işitilmiş, sonra Şeytan ilkāsı olan bu kelimeleri Allah teâlâ neshedip âyâtını ihkâm eylemiştir. Bu suretle şeytanların her türlü taarruzlarına karşı vahy-i ilâhînin kuvvet ve mahfûziyetini anlatmak istemişlerdir. Ebû Hayyân rahmetullahi aleyh der ki: "Bu kıssa, sîret-i nebeviye câmi'i İmam Muhammed b. İshak'tan sual edildiğinde zenâdıkanın vaz'ından olduğunu söylemiş ve bunun hakkında bir kitap tasnif eylemiştir. İmam Hâfız Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyn-i Beyhâkī dahi demiştir ki: 'Bu kıssa nakil cihetinden sâbit değildir. Râvîleri mat'ûndur. Sıhâhta ve hadis tasniflerinde öyle söylediklerinden bir şey zikredilmemiştir. Binâen'aleyh tarhı vâcibdir. Onun için ben kitabımı ondan tenzih eyledim.'"[2]

Bu muharrir-i âciz de derim ki: Yukarıda da işaret ettiğimiz vechile müşrikler Kâbe'yi tavaf ederlerken وَاللَّاتِ وَالْعُزَّى وَمَنَاةَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَى فَإِنَّهُنَّ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْتَجَى demek âdetleri olduğunu Yâkūt-i Hamevî *Mu'cemü'l-büldan*'da nakletmiştir. Demek ki garânîk teşbîhi Peygamber'den evvel söylenegelmiş bir sözdür. Muhtelif şekillerde söylenmiş olması da buna

---

1 H, F, M ve B -"من قبلك".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* VII, 526:

وهي قصة سئل عنها الإمام محمد بن إسحاق جامع السيرة النبوية، فقال: هذا من وضع الزنادقة، وصنف في ذلك كتابا. وقال الإمام الحافظ أبو بكر أحمد بن الحسين البيهقي: هذه القصة غير ثابتة من جهة النقل، وقال ما معناه: إن رواتها مطعون عليهم وليس في الصحاح ولا في التصانيف الحديثة شيء مما ذكروه فوجب اطراحه ولذلك نزهت كتابي عن ذكره فيه.

delâlet eder. O hâlde bu söz esas itibariyle müşriklere bir ilkā-i şeytânîdir. Ancak mesele bunun Peygamber'den sâdır olup olmamasındadır. وَالنَّجْمِ اِذَا هَوٰىۙ مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰىۚ وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰىۜ اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى diye okunup dururken Peygamber'in vahiy teblîğātında şeytânî bir ilkānın bulunamayacağında da asla şüphe yoktur. Şu kadar ki Kur'ân'ın birçok yerlerinde kâfirlerin, müşriklerin, [4598] şeytanların sözleri de hikâye edilmiş olduğu gibi bunu da Peygamber'in hikâye tarîkiyle söylemiş olması mümkin olabilirdi ve eğer söylenmiş olsa idi yakışan tam burada yani تِلْكَ اِذاً قِسْمَةٌ ضِيزٰى'den sonra اِنْ هِيَ'den evvel söylenmek lâzım gelirdi. Zira denildiği gibi وَمَنَاةَ الثَّالِثَةِ الْأُخْرَى تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْجَى اَلَكُمُ الذَّكَرُ وَلَهُ الْاُنْثٰى تِلْكَ اِذاً قِسْمَةٌ ضِيزٰى tarzında söylenmiş olsa idi tevbîhi ile âheng-i kelâm muhtel olurdu. Hâlbuki bu tevbihten sonra تِلْكَ الْغَرَانِيقُ الْعُلَى وَإِنَّ شَفَاعَتَهُنَّ لَتُرْجَى إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْمَاءٌ denildiği takdirde لَتُرْجَى fiili hikâye-i hâl olarak "o ulu kuğular ki bir de onların her hâlde şefaatleri umuluyor, onlar hiçbir şey değil, sade kuru isimlerden ibarettir" denilmiş olurdu. Bu mâna ise bir ilkā-i şeytânî değil, müşriklerin ilkā-i şeytânî olan sözlerini ibtal eden muntazam bir kelâm ve matlub bir mâna olacağından neshe hâcet olmazdı. Çünkü aşağıda وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِى السَّمٰوَاتِ لَا تُغْنٖى شَفَاعَتُهُمْ âyetinde bilhassa bu şefaat mazmûnuna ilişileceği cihetle bu mâna lafzen tasrih edilmediği hâlde bile fehvâ-yı kelâmdan tamamıyla matlub ve murad olduğunda tereddüde mahal yoktur. Demek ki burada Sûre-i Enbiyâ âyetinin[1] mazmûnu üzere bir nesh geçmemiş olduğuna mahall-i kelâm kendisi şâhiddir. وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى diyen "Ve'n-Necmi" sûresini okurken lisân-ı Muhammedîden hevâ ile bir söz sudûruna ihtimal olmadığı gibi putların hakāret ve hiçliğini ilan eden âyetlerin arasında onların lehinde bir kelime geçmiş olmasının da tehekküm ve istihzâdan başka hiçbir mâna ve mazmûnu olamaz. Zira buyuruluyor ki onlar hiçbir şey değil, sade kuru isimlerden ibarettir. ❁ {سَمَّيْتُمُوهَٓا اَنْتُمْ وَاٰبَٓاؤُ۬كُمْ} Onlara o isimleri siz ve babalarınız taktınız ifade ettikleri mefhumlardan hiçbiri bulunmaksızın o putlara o isimleri

---

1 Kastedilen âyet-i kerîme, biraz yukarıda geçen Hac sûresinin 52. âyeti olmalıdır.

siz ve babalarınız yalan olarak verdiniz. {مَٓا اَنْزَلَ اللّٰهُ بِهَا مِنْ سُلْطَانٍ} Allah onlara öyle bir saltanat indirmedi ❁ öyle bir tesmiyeye hak verdirecek hiçbir burhan, [4599] hiçbir ma'nâ-yı müessir indirmedi. Onun için onlar hakikatte müsemmâları olmayan kuru isimlerdir. O hâlde nasıl ve ne sebeple o isimleri verip de onlara perestiş ettiklerine gelince, bunu beyan sırasında onların hitâba kābil olmadıklarına tenbih için hitabdan gıyâba geçilerek buyuruluyor ki: {اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْاَنْفُسُ} Başka değil, sırf zanna ve nefislerinin hevâlarına tâbi' oluyorlar. ❁ İtikad ve amellerinde hak ve hayrı aramıyorlar. Dini mücerred nefsin hevâ ve hevesiyle hissiyâtından ibaret imiş gibi farzederek nefs-i emmârelerinin meylettiği boş, mânasız, hayâlât ile kuru temenniyât peşinde gidiyorlar. {وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدٰى} Hâlbuki Rablerinden onlara doğru yolu gösteren hidâyetçi de geldi, yani zann u hevâ ile murâda erilemeyeceğini anlatan ve murâda doğru ermek için tâkip edilmesi lâzım gelen hak ve yakīn yolunu gösteren Peygamber ve Kur'an Allah tarafından gelmiş iken yine hevâlarına ve zanlarına uyuyorlar da putlardan şefaat umuyorlar. {اَمْ لِلْاِنْسَانِ مَا تَمَنّٰى} Yoksa insana var mı her kuruntusu ❁ her temenni ettiği, kendi gönlünce arzu edip kurduğu her ümniyyesi, her ideali tahakkuk eder de oluverir mi? Putlar şefaat ederler diye temenni etmekle nefislerin arzusu yerine geliverir mi? Yahut herkes peygamberlik arzu etmekle peygamber[1] oluverir mi?[2] Hayır olmaz, insanın her temennisi vukū'a gelivermez, Allah'ın iradesine bağlıdır {فَلِلّٰهِ الْاٰخِرَةُ وَالْاُو۫لٰى} zira âhiret ve ûlâ, sonu ve önü Allah'ındır. ❁ İlk vücûda geliş insanın kendi elinde olmayıp sırf Allah'ın hükm ü iradesine tâbi' olduğu gibi sonu, âhireti de Allah'ın hükm ü kanunu dairesinde cereyan eder. Binâen'aleyh insan âhiretini kurtarmak, sonunda murâda erebilmek için sırf [4600] kendi temenniyât ve hissiyâtıyla değil, Allah'ın hükm ü iradesine delâlet etmek üzere[3] vaz' u inzâl buyurduğu delâil ve ahkâma göre hareket etmek lâzım

---

1 H -"peygamber".
2 B -"Yahut herkes peygamberlik arzu etmekle peygamber oluverir mi?".
3 H +"sırf kendi temenniyât ve hissiyâtıyla değil, Allah'ın hükm ü iradesine delâlet etmek üzere".

gelir. Demek ki mücerred nefsin arzu ve temennisinden ibaret kuru[1] bir ümniyyecilik kuruntuculuk, yani sade idealizm kâfi değildir. (Reel) hak bir esâsa istinad ederek yürümek lâzımdır. Çünkü önünde ve sonunda mülk ve hüküm insan[2] nefsinin değil, Allah'ındır.

وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِى السَّمٰوَاتِ لَا تُغْنٖى شَفَاعَتُهُمْ شَيْـًٔا اِلَّا مِنْ بَعْدِ اَنْ يَأْذَنَ اللّٰهُ لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَرْضٰى ﴿٢٦﴾ اِنَّ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ لَيُسَمُّونَ الْمَلٰٓئِكَةَ تَسْمِيَةَ الْاُنْثٰى ﴿٢٧﴾ وَمَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍۜ اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّۚ وَاِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنٖى مِنَ الْحَقِّ شَيْـًٔاۚ ﴿٢٨﴾ فَاَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ اِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۜ ﴿٢٩﴾ ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِۜ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبٖيلِهٖ وَهُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدٰى ﴿٣٠﴾ وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۙ لِيَجْزِىَ الَّذٖينَ اَسَٓاؤُا بِمَا عَمِلُوا وَيَجْزِىَ الَّذٖينَ اَحْسَنُوا بِالْحُسْنٰىۚ ﴿٣١﴾ اَلَّذٖينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ اِلَّا اللَّمَمَۜ اِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِۜ هُوَ اَعْلَمُ بِكُمْ اِذْ اَنْشَاَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ وَاِذْ اَنْتُمْ اَجِنَّةٌ فٖى بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْۚ فَلَا تُزَكُّٓوا اَنْفُسَكُمْۜ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰى ﴿٣٢﴾

[4601] **Meâl-i Şerîfi**

Göklerde nice melâike vardır da Allah[3] dileyip râzı olduğuna izin vermezden evvel şefaatleri hiçbir şeye yaramaz (26). Evet, âhirete imanı olmayanlar melâikeye dişi adı takıp duruyorlar (27). Ma'amâfîh ona dair bir bilgileri olduğundan değil sırf zanna tâbi' oluyorlar[4], hâlbuki zan haktan hiçbir şeyi muğnî olmaz (28). O hâlde bakma sen o Bizim zikrimizden yüz çevirip de dünyâ hayattan ötesini istemeyen kimselere (29). İşte odur onların ilimden erebildikleri gaye, şüphesiz ki Rabbin, O'dur en bilen yolundan sapanı, hem de O'dur en bilen

1 F, M ve B -"kuru".
2 H: "insanın".
3 H -"Allah".
4 B: "ittibâ' ediyorlar".

hidâyeti tutanı (30). Hem bütün göklerdeki ve yerdeki hep Allah'ındır, âkıbet kötülük yapanları yaptıklarıyla cezâlandıracak, güzellik edenleri de daha güzeliyle mükâfatlandıracak (31). Onlar ki günahın büyüklerinden: vebalden, fuhşiyyâttan kaçınırlar, ancak ufak tefek kusur başka; şüphesiz ki Rabbin geniş mağfiretlidir, hem O[1] sizin her hâlinize[2] a'lemdir. Sizi Arz'dan inşâ ettiği sıra ve sizler analarınızın karınlarında ceninler iken, şimdi nefislerinizi tezkiyeye kalkışmayın, O'dur en bilen müttakī olanı (32).

{وَكَمْ مِنْ مَلَكٍ فِى السَّمٰوَاتِ} Müşrikler putları melâike suretleri ve melâikeyi Allah'ın kızları farzederek onların suretlerini yapıp takmakla melekî kuvvetlere tekarrub hâsıl olacağı ve bu vesîle ile şefaatlerine erilebileceği [4602] zannında bulunduklarından dolayı bu iki âyette bilhassa bu zanlarının butlânı gösterilmek üzere evvel ve son Allah'ın olduğu takrir olunuyor. Yani ne kadar çok melek vardır göklerde de {لَا تُغْنٖى شَفَاعَتُهُمْ شَيْـًٔا} şefaatleri hiçbir şeye yaramaz ❁ izinsiz şefaat etmek hadleri değildir a, ettikleri farzedilse yine fâide vermez {اِلَّا مِنْ بَعْدِ اَنْ يَأْذَنَ اللّٰهُ} meğer ki Allah izin verdikten sonra ola ❁ o da herkes için değil {لِمَنْ يَشَٓاءُ وَيَرْضٰى} kime diler ve râzı olursa onun için ❁ bu hem şefaat edeceklere hem de şefaat olunacaklara kayd olabilir. Demek ki önünde sonunda rızâsı aranacak olan mâbud melekler değil, Allah'tır. Meleklerin şefaati böyle olunca putlardan ne şefaat umulur? {اِنَّ الَّذٖينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ} Evet, muhakkak ki âhirete imanı olmayanlar ❁ günahın ve Allah'a karşı yalan ve iftiranın âhiretteki cezâ ve mes'ûliyetinden hakīkī bir[3] iman ile korkmadıkları için {لَيُسَمُّونَ الْمَلٰٓئِكَةَ تَسْمِيَةَ الْاُنْثٰى} melâikeye dişi adı verip duruyorlar ❁ "Allah'ın kızları" diyorlar. Onun için nefislerinin hevâsına uyacak vechile kız suretinde putlarını yapıp duruyorlar. {وَمَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ} Ma'âmâfîh ona dair bir[4] ilimleri yok ❁ melâikenin ne olduğunu ve ne dediklerini bildiklerinden değil {اِنْ يَتَّبِعُونَ اِلَّا الظَّنَّ} sırf zanna tâbi' oluyorlar buralarda "zan" tevehhüm mânasınadır. Yani dişi tasavvur ve

1 F, M ve B -"O".
2 M ve B: "hallerinize".
3 F, M ve B -"bir".
4 F, M ve B -"bir".

tasvir olunursa daha câzibeli olacağını zannediyorlar. {وَاِنَّ الظَّنَّ لَا يُغْنٖى مِنَ الْحَقِّ شَيْـًٔاۚ} Hâlbuki zan haktan hiçbir şeyi muğnî olmaz. ❁ Hiçbir vechile hakkın yerini tutmaz. Zan sırf nefsî bir hâdisedir, hak ise vâki'deki hakikattir. Onun için yakīn ile iman lâzım [4603] olan i'tikādî mesâilde zan kâfi olmaz. {فَاَعْرِضْ} Onun için sen i'râz et: sarf-ı nazar eyle {عَنْ مَنْ} öyle kimselerden ki {تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا} Bizim zikrimizden, yani hakkı ihtar ve tebliğ[1] ederek nasihat eden Kur'ân-ı azîmü'ş-şan'dan yüz çevirmiş ❁ dinlemiyor, aldırmıyor {وَلَمْ يُرِدْ اِلَّا الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا} dünyâ hayattan başka bir şey istememekte ❁ Nadr b. Hâris, Velîd b. Muğire gibi. {ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ} O onların ilimden erebildikleri gaye ❁ varabildikleri son had, yani bildikleri o kadar, bütün ilimlerinin nihâyet murâdı dünyâ hayat zevkidir. يَعْلَمُونَ ظَاهِراً مِنَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَهُمْ عَنِ الْاٰخِرَةِ هُمْ غَافِلُونَ [er-Rûm 30/7] {اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبٖيلِهٖ وَهُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اهْتَدٰى} Her hâlde yolundan sapanı, dalâlette ısrar edeni en ziyade bilen Rabbindir. ❁ Hidâyeti kabul edip doğru yolu tutanı en ziyade bilen de O'dur. Bu cümle i'râz emrini ta'lîldir, هُوَ اَعْلَمُ kavlinin tekrârı da her iki mâlum arasındaki tebâyünü ilandır. "İlim"den murad da ikāb ve sevâbını tertib ve tatbik edecek vechile ilimdir. Onun için kudret gösterilmek üzere şöyle buyuruluyor: {وَلِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Hem Allah'ındır bütün göklerdeki ve yerdeki ❁ halkan da O'nun, milken de O'nundur. {لِيَجْزِىَ} Bu lâm'ın müte'allakında birkaç ihtimal söylenmiştir, لِلّٰهِ'nin medlûlü olan halk veya milke veya "a'lemu"ya veya i'râz emrine ta'alluk edebilir. Kādî Beyzâvî der ki: "Mâkablinin medlûlüne illettir, yani âlemi şunun için halk ve tesviye etti yahut dâl ve mühtedîyi şunun için ayırıp hâllerini hıfz eyledi ki..."[2] Evvelki mukadder خلقه'ya, ikincisi[3] هُوَ اَعْلَمُ'ya müte'allik demektir. Ebû Hayyân milk mânasının medlûlüne أَيْ يُضِلُّ وَيَهْدِي لِيَجْزِيَ. وَقِيلَ: بِقَوْلِهِ: بِمَنْ ضَلَّ، وَبِمَنِ اهْتَدى [4604] demiştir.[4] Râzi اَعْرِضْ'a müte'allik olması muhtemil, اَعْلَمُ'ya müte'allik olması akreb demiştir.[5] Ebussuud da bunu tercih

---

1 F, M ve B -"ve tebliğ".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 160:

وهو علة لما دل عليه ما قبله أي خلق العالم وسواه للجزاء، أو ميز الضال عن المهتدي وحفظ أحوالهم لذلك.

3 H: "ikinci".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 20.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 268.

eylemiştir.[1] Bir de demişlerdir ki ef'âl-i ilâhiyede bu gibi lâm'lar hikmet ve âkıbet içindir, şu hâlde mâna şöyle demek olur: Bu semâvât ve Arz mülk ve saltanatının veya dalâl ile hidâyetin, hakk ile bâtılın bilinmesi veya dünyâ hayattan başka bir şey istemeyip Allah'ın zikrinden yüz çevirmiş kimselerden i'râz olunması şu hikmet ve âkıbet içindir ki Allah {الَّذِينَ اَسَٓاؤُا بِمَا عَمِلُوا} kötü iş yapanları yaptıklarıyla cezâlandıracak ❁ kötü amellerine mukabil misli olan kötü cezâ verecek {وَيَجْزِىَ الَّذِينَ اَحْسَنُوا بِالْحُسْنٰى} güzel iş yapanları da daha güzeliyle karşılayacak ❁ hüsnâ, yani en güzel[2] mükâfat olan cennet ile yahut amellerinin daha güzeli olan ez'âf-ı muzâ'afa ecr ile mükâfatlandıracaktır. İhsan vasfının tahakkuku için kebâirden ictinab şart olduğu da şu vasıf ile beyan olunuyor: {اَلَّذِينَ} O muhsinler ki {يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ} günahın kebâirinden ❁ yukarılarda da geçtiği üzere ikābı büyük olan, yahut hakkında bi-husûsihi va'îd bulunan günahlar kebâirdir. {وَالْفَوَاحِشَ} ve fevâhişten -yani kebâir meyânında bilhassa çirkinliği açık olan fuhşiyyâttan- kaçınırlar. {اِلَّا اللَّمَمَ} "Lemem" başka, yani az ve küçük olan kusurlar müstesnâ. Çünkü kebâirden ictinab edilince meselâ bir nazar, bir gamze, bir bûse gibi sağāir ma'füv olur. {اِنَّ رَبَّكَ وَاسِعُ الْمَغْفِرَةِ} Şüphesiz ki Rabbin geniş mağfiretlidir. ❁ kebâirden ictinab edilince sağāiri mağfiret buyurduğu gibi tevbe edilince kebâiri de mağfiret buyurur, dilerse tevbesiz de mağfiret buyurur, ancak tevbe edilmedikçe [4605] şirke mağfiret etmez. {وَهُوَ اَعْلَمُ بِكُمْ} Hem O size a'lemdir. Sizin her hâlinizi bilir, hükmünü de ona göre verir. {اِذْ اَنْشَاَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ} Sizi Arz'dan inşâ ettiğinde ❁ Arz'da ilk insan cinsinin, insan huceyresinin yaratılışı zımnında veya insan gıdasının topraktan yaratıldığı sırada {وَاِذْ اَنْتُمْ اَجِنَّةٌ فِى بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ} ve siz analarınızın karınlarında cenin bulunduğunuz vakitte ❁ yani sizin kendinizi bilmediğiniz zamanlarda bile nasıl olduğunuzu ve ne hâlde bulunduğunuzu ve bütün istikbalde ne hâller kesbedeceğinizi, hâsılı bütün eksiğinizle varlığınızı hep bilir. {فَلَا تُزَكُّٓوا اَنْفُسَكُمْ} O hâlde

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 69:

وقوله تعالى «لِيَجْزِىَ... إلخ» متعلّق بما دلَّ عليهِ «أعلمُ... إلخ» وما بينهما اعتراضٌ مقرِّر لِما قبله.

2 H: "hatta en güzel".

nefislerinizi tezkiye etmeyin ❁ kendilerinizi[1] hiç günahsız, kusursuz, tertemiz addederek övmeyin, farkında olmadığınız birçok kusurlarınız bulunabilir. {هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰى} Tamamıyla korunup müttakī olanı en ziyade O bilir. ❁ Çünkü bütün hâlinize vâkıf olan O'dur. Ehl-i ihsan ile ehl-i isâe âhirette huzûr-ı Hak'ta seçileceklerdir.

اَفَرَاَيْتَ الَّذ۪ي تَوَلّٰىۙ ﴿٣٣﴾ وَاَعْطٰى قَل۪يلاً وَاَكْدٰى ﴿٣٤﴾ اَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرٰى ﴿٣٥﴾ اَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا ف۪ي صُحُفِ مُوسٰىۙ ﴿٣٦﴾ وَاِبْرٰه۪يمَ الَّذ۪ي وَفّٰىۙ ﴿٣٧﴾ اَلَّا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰىۙ ﴿٣٨﴾ وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰىۙ ﴿٣٩﴾ وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰىۖ ﴿٤٠﴾ ثُمَّ يُجْزٰيهُ الْجَزَٓاءَ الْاَوْفٰىۙ ﴿٤١﴾ وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰىۙ ﴿٤٢﴾ وَاَنَّهُ هُوَ اَضْحَكَ وَاَبْكٰىۙ ﴿٤٣﴾ وَاَنَّهُ هُوَ اَمَاتَ وَاَحْيَاۙ ﴿٤٤﴾ وَاَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰىۙ ﴿٤٥﴾ مِنْ نُطْفَةٍ اِذَا تُمْنٰىۖ ﴿٤٦﴾ وَاَنَّ عَلَيْهِ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰىۙ ﴿٤٧﴾ وَاَنَّهُ هُوَ اَغْنٰى وَاَقْنٰىۙ ﴿٤٨﴾ وَاَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرٰىۙ ﴿٤٩﴾ وَاَنَّهُٓ اَهْلَكَ عَادًاِۨ الْاُو۫لٰىۙ ﴿٥٠﴾ وَثَمُودَا۬ فَمَٓا اَبْقٰىۙ ﴿٥١﴾ وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُۜ اِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ اَظْلَمَ وَاَطْغٰىۜ ﴿٥٢﴾ وَالْمُؤْتَفِكَةَ اَهْوٰىۙ ﴿٥٣﴾ فَغَشّٰيهَا مَا غَشّٰىۚ ﴿٥٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكَ تَتَمَارٰى ﴿٥٥﴾ هٰذَا نَذ۪يرٌ مِنَ النُّذُرِ الْاُو۫لٰى ﴿٥٦﴾ اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُۚ ﴿٥٧﴾ لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللّٰهِ كَاشِفَةٌ ﴿٥٨﴾ اَفَمِنْ هٰذَا الْحَد۪يثِ تَعْجَبُونَۙ ﴿٥٩﴾ وَتَضْحَكُونَ وَلَا تَبْكُونَۙ ﴿٦٠﴾ وَاَنْتُمْ سَامِدُونَ ﴿٦١﴾ فَاسْجُدُوا لِلّٰهِ وَاعْبُدُوا ﴿٦٢﴾

[4607] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi gördün a o çevrileni (33). Ve biraz verip de dayatıvereni (34). Gayb ilmi yanında da artık görüyor[2] mu? (35). Yoksa haber mi[3] verilmedi[4] Mûsâ'nın suhufundaki ile[5] (36). Ve çok vefakâr olan İbrâhim'inkindeki ile[6] (37). Ki doğrusu bir vizir çeken başkasının vizrini çekecek değil[7] (38).

---

1 M ve B: "kendinizi".
2 B: "güveniyor".
3 B -"mi".
4 H: "Yoksa haber verilmedi mi".
5 M ve B -"ile".
6 M ve B -"ile".
7 H: "değildir".

Doğrusu insanın sa'yinden başkası kendinin değil (39). Ve elbette sa'yi yarın görülecek (40). Sonra ona en değerli mükâfat verilecek (41). Ve elbette nihâyet Rabbine gidilecek[1] (42). Hakikat O'dur güldüren ağlatan (43). Hakikat O'dur öldüren, dirilten (44). Hakikat O'dur erkeği dişiyi iki eş yaratan (45) bir nutfeden, ekildiği zaman (46). Şüphesiz O'na aittir neş'et-i uhrâ da (47). Hakikat zengin eden, sermaye veren O (48). Ve hakikat Şi'râ'nın rabbi O (49). Ve fi'l-vâki' O helâk etti evvelki Âd'ı (50) ve Semûd'u da hiç bırakmadı (51). Daha evvel de Nûh'un kavmini, çünkü bunlar pek zâlim, pek azgındılar (52). Mü'tefike'yi de Hâviye'ye attı (53) sardırttı da onlara o sardırdığını (54). Şimdi Rabbinin hangi eltâfına şekkedersin?[2] (55). Bu işte o evvelki inzarlardan bir inzar (56). Yaklaştı yaklaşıcı (57). Yoktur ona Allah'tan başka açıcı (58). Şimdi siz bu kelâma mı taaccüb ediyorsunuz (59) ve gülüyorsunuz da ağlamıyorsunuz?[3] (60) Siz mi kafa tutuyorsunuz hey gāfiller? (61). Haydi secdeye kapanın ve[4] Allah'a[5] kulluk edin (62).

{اَفَرَاَيْتَ الَّذٖى تَوَلّٰى} Şimdi gördün a o yüz çevireni, hakta sebat edemeyip de döneni ❁ Mücâhid'den ve İbn Zeyd'den rivayet olunduğu üzere Velîd b. Muğīre Resûlullah'ın meclisine gelir[6], kıraatini ve vaazını dinler, İslâm'a yaklaşırdı. Resûlullah da onun hakkında ümid beslemişti. Sonra müşriklerden birisi ona itab edip "atalarının milletini terk mi ediyorsun? Dinine dön, onda sebat et, âhiret hakkında her neden korkuyorsan ben onu senden üzerime alırım, yüklenirim, lâkin bana şöyle şöyle mal vermen şartıyla" demişti. Velîd de ona muvâfakat edip İslâm'a [4608] olan himmetinden dönmüş ve şart edilen malın birazını verip kalanına dayatıvermiş idi. Bu âyet buna işaret etmektedir.[7] {وَاَكْدٰى} Dayattı, vermedi.

1 B: "gidecek".
2 B: "şekkedersiniz".
3 F: "anlamıyorsunuz".
4 H ve F: "da".
5 F, M ve B -"Allah'a".
6 F: "gelse".
7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 22. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 541; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 145-146:
قال مجاهد وابن زيد ومقاتل: نزلت في الوليد بن المغيرة، كان قد سمع قراءة رسول الله صلى الله عليه وسلم، وجلس إليه ووعظه، فقرب من الإسلام،

"**Küdye**" kazılmaz katı yer ve yalçın kaya, "**ikdâ**" da küdyeye varmak mânasınadır ki: حَفَرَ الْأَرْضَ وَأَكْدَى derler; yeri kazdı da küdyeye, yani kazılmayacak sert kayaya dayandı demektir, bundan buhul ve men' mânasına da kullanılmıştır. {اَعِنْدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرٰى} Ya, gayb ilmi onun[1] yanında da artık görüyor mu? ❁ Şimdiden âhireti görüyor da günahını başkasının yükleniverececeğini biliyor mu? {اَمْ لَمْ يُنَبَّأْ} Yoksa haber verilmedi mi {بِمَا فٖى صُحُفِ مُوسٰى} Mûsâ'nın suhufundaki ile ❁ yani Tevrat ile[2] {وَاِبْرٰهٖيمَ} ve İbrâhim'inki ile ❁ İbrâhim'e inzal edilmiş olan suhuftaki {الَّذٖى وَفّٰى} o İbrâhim ki çok vefâ etmişti ❁ وَاِذِ ابْتَلٰٓى اِبْرٰهٖيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاَتَمَّهُنَّ [el-Bakara 2/124] mantûkunca me'mur ve mübtelâ olduğu kelimâtı tamamıyla îfâ etmişti. Her hususta ahdine çok vefâkâr idi. Ebû Hayyân *Bahr*'da şöyle der: "Mûsâ ile İbrâhim, bu iki peygamberin tahsîsi için denilmiştir ki: Nûh ile İbrâhim[3] arasında, bir adamı, babası ve oğlu ve amcası ve dayısı ile, bir kocayı karısı ile, köleyi efendisi ile muâhaze ederlerdi, onlara ilk muhalefet eden İbrâhim oldu. İbrâhim'in şeriatından Mûsâ'nın şeriatına kadar da adamı gayrın cürmüyle muâhaze etmezlerdi.[4] Ma'amâfîh asıl murad hükm-i uhrevîyi beyandır. Mûsâ ile İbrâhim'in suhufundaki şudur: {اَنْ} ki doğrusu bu اَنْ muhaffefedir, zamîr-i şan mahzuf olup اَنَّهُ demektir. Yani hakikat bu {لَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى} [4609] vizir çeken bir nefis diğerin vizrini çekmez, ancak kendi günahını çeker.

"**Vizr**"[5] günah ve ağır yük mânasına gelir ki burada günah ve günahın cezâsını çekmek mânasınadır. Yani âhirette cezâ çekecek hiç[6] kimse,

---

وطمع فيه رسول الله صلى الله عليه وسلم. ثم إنه عاتبه رجل من المشركين، فقال له: أتترك ملة آبائك؟ ارجع إلى دينك واثبت عليه، وأنا أتحمل لك بكل شيء تخافه في الآخرة، لكن على أن تعطيني كذا وكذا من المال. فوافقه الوليد على ذلك، ورجع عن ما هم به من الإسلام، وضل ضلالا بعيدا، وأعطى بعض ذلك المال لذلك الرجل، ثم أمسك عنه وشح.

1 M ve B -"onun".
2 B -"yani Tevrat ile".
3 H: "babası".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 23:
وخص هذين النبيين عليهما أفضل الصلاة والسلام. قيل: لأنه ما بين نوح وإبراهيم كانوا يأخذون الرجل بأبيه وابنه وعمه وخاله، والزوج بامرأته، والعبد بسيده. فأول من خالفهم إبراهيم، ومن شريعة إبراهيم إلى شريعة موسى صلى الله عليه وسلم عليهما، كانوا لا يأخذون الرجل بجريمة غيره.
5 F, M ve B +"bir".
6 M ve B -"hiç".

başkasının[1] günahının cezâsını çekecek değil, herkes kendi cürmünün cezâsını çekecektir. Meşhur tâbirimizce her koyun kendi bacağından asılır. Bunun ta'bîr-i fıkhîsi "ukūbâtta niyâbet câri olmaz" kā'ide-i külliyesidir. Şu hâlde birisi başkasının günahını boynuna almakla onu kurtaramaz, belki kendi taahhüdünün cezâsını çeker وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْ [el-Ankebût 29/13] olur; مَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَعَلَيْهِ وِزْرُهَا وَوِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ "her kim kötü bir âdet çıkarırsa onun vizri ve kıyamete kadar onunla amel edenin vizri onun boynunadır"[2] hadîsi de[3] böyledir. Şu da o suhuftakilerdendir: {وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى} Doğrusu insanın sa'yinden başkası kendisinin değil ❁ insanınki ancak sa'yidir. Yani bir insan başkasının cürmü ile muâhaze olunmayacağı gibi kendi sa'yinden başkasıyla sevablanmak da kendinin has hakkı değildir. Olursa başkasının atıyyesi, teberru'u olur. لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ [el-Bakara 2/286]. Bu ilk bakışta insana sa'yinden başkası[4] yok demek zannolunabilirse de insana gerek dünyada olsun gerek âhirette sa'y ü kesbinden başka vehbî olarak verilen nice rahmet ve atâyâ-yı ilâhiye bulunduğunda da şüphe yoktur. Sonra te'âvünün me'mûr^un bih ve dünya ve âhirette müfîd olduğu da şer'an mâlumdur. Ebussuud der ki: "Enbiyânın şefaati, melâikenin istiğfârı, dirilerin ölüler için duası, sadakası gibi insanın kendi amelinden olmamakla beraber nâfi' olduğu mâlum bulunan nâkābil-i ihsâ birçok umûra gelince bütün bunlarda menfaatin menâtı kendi ameli olan iman ve salâh olduğu ve iman olmayınca hiçbirisinin menfaati olamayacağı için bunlarda da nâfi' [4610] olan kendi sa'y ü ameli olmak üzere gösterilmiş demektir."[5] Ebû Hayyân nakleder: Horasan vâlisi Abdullah b. Tâhir وَاللّٰهُ يُضَاعِفُ لِمَنْ يَشَٓاءُ [el-Bakara 2/261] ile bu âyetten Hüseyin b.

---

1 F -"başkasının"; M ve B: "hiç kimsenin".
2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* III, 501. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 361; Müslim, İlim, 15; İbn Mâce, Mukaddime, 14.
3 H ve F -"de".
4 F, M ve B: "başka".
5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 73:
وأمّا شفاعة الأنبياء عليهم السلام واستغفارُ الملائكة عليهم السلام ودعاءُ الأحياء للأموات وصدقتُهم عنهم وغيرُ ذلك ممّا لا يكاد يحصى مِن الأمور النافعة للإنسان، مع أنّها ليست من عمله قطعًا، فحيث كان مناطُ منفعة كلّ منها عملُه الذي هو الإيمان والصلاح ولم يكن لشيء منها نفعٌ ما بدونه جُعل النافع نفسَ عملِه وإن كان بانضمام عَمِل غيره إليه.

Fazl'a sormuştu, Hüseyin ona "adl ile ancak mâ-se'â, fazl ile ise Allah'ın dilediği kadar vardır" diye cevap verdi, bunun üzerine Abdullah Hüseyin'in başını öptü.[1] Bunun mensuh olduğuna dair İbn Abbas'tan söylenen söz sahih değildir. (*Sûre-i Tûr'a bak* كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ [52/21]) Cumhur indinde bu muhkemdir, İbn Atıyye bunu şöyle tahkik eder: "Bence bu âyette tahrir şöyledir: Mânanın mihveri لِلْاِنْسَانِ'daki lâmdır. İnsanın لِي كَذَا şu benimdir demeye hakkı olan şeyi tahkik ettiğin zaman onu ancak sa'yinden ibaret bulursun, ondan başka bir şefaat veya sâlih bir peder veya sâlih bir evlâd riayeti ile veya hasenâtı katlamak veya mahz-ı fazl ü merhamet kasdıyla olanlar hep[2] merhamettir. Onların hiçbiri insanın kendinin değildir. Ona hakikaten benim demeye salâhiyeti yoktur, ancak hakikate ilhak ile mecaz olarak söylenebilir."[3] Bunun hâsılı lâm'ın ihtisas veya istihkak mânasına olması, kasrın da ona müteveccih bulunmasıdır. Türkçemizde bu mânayı andıran bir mesel vardır, "elden gelen öğün olmaz o da vaktinde gelmez" derler. "Mâ-se'â"daki مَا masdariyyedir, sa'y demektir, sa'y ettiği mânasına mevsûle olması ihtimâli de melhuz ise de o umûmiyetle sâdık olmaz. Zira her sa'y ettiği insanın olmaz, insanın olan ancak sa'yidir {وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰى} Ve hakikat sa'yi yarın görülecektir ❁ kıyamet günü defterinde görülecek ve mîzânına konulacaktır. Yani sa'yi boşa gitmez, fakat onun semeresini peşin ve fi'l-hâl görmeye kalkışmamalıdır. O ileride görülecektir. {ثُمَّ يُجْزٰيهُ الْجَزَٓاءَ الْاَوْفٰى} Sonra ona en dolgun karşılık verilecektir. ❁ Bu suretle insanın istikbâli sa'yinin mâhasali olacak demektir. Fakat "bu âlemde birçok güzel sa'ylerin boşa gittiği [4611] görülüp dururken bu değerli karşılığı kim temin edecek?" denirse {وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى} bu da bir hakikat ki intihâ Rabbinedir ❁ nihâyet

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 24. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 206:

وسأل والي خراسان عبد الله بن طاهر الحسين بن الفضل عن هذه الآية مع قوله: «والله يضاعف لمن يشاء»، فقال: ليس له بالعدل إلا ما سعى، وله بالفضل ما شاء الله، فقبّل عبد الله رأس الحسين.

2 H +"bir".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 206-207:

والتحرير عندي في هذه الآية أن ملاك المعنى هو في اللام من قوله: «لِلْإِنْسانِ» فإذا حققت الشيء الذي هو حق الإنسان يقول فيه «لي كذا» لم يجده إلا سعيه، وما بعد من رحمة ثم شفاعة أو رعاية أب صالح أو ابن صالح أو تضعيف حسنات أو تغمد بفضل ورحمة دون هذا كله فليس هو للإنسان ولا يسعه أن يقول «لي كذا» إلا على تجوز وإلحاق بما هو له حقيقة.

Rabbine gidilecektir. Bütün halk sonunda dönüp O'na varır, O'nun huzûruna haşr u ihzar olunur, işte o vakit o tam cezâ da hakka'l-yakīn olur. Evvel[1] O'dur Âhir O. {وَاَنَّهُ هُوَ اَضْحَكَ وَاَبْكٰى} Ve hakikat güldüren ve ağlatan O'dur ❁ hayâtın tecelliyâtından iki mütekābil hâlet ki biri neş'e nişânesi biri elem, biri muhtıra-i sevab biri muhtıra-i ikābdır[2]. Biri cenneti andırır biri cehennemi, biri cilve-i cemâl biri cilve-i celâldir. {وَاَنَّهُ هُوَ اَمَاتَ وَاَحْيَا} Ve hakikat öldüren ve dirilten de O'dur ❁ başkası değil. {وَاَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى} Ve hakikat erkek ve dişi iki eşi yaratan da O'dur. ❁ Gerek insanlardan ve gerek hayvanlardan erkek ve dişi bütün çiftleri O halketmektedir. {مِنْ نُطْفَةٍ} Bir nutfeden {اِذَا تُمْنٰى} döküldüğü zaman ❁ yani rahime atıldığı zaman. Demek ki tabiata dilediği tenevvü'ü verip dilediği mütekābilâtı yaratıyor ve bunları O'ndan başkası yapamaz. {وَاَنَّ عَلَيْهِ النَّشْاَةَ الْاُخْرٰى} Ve hakikat bu ki diğer neş'et de O'nun uhdesindedir. ❁ Ölümden sonraki âhiret neş'etini de O taahhüd eylemiştir; O yapacak[3], iyiliklerin ve kötülüklerin cezâ ve mükâfâtını O verecektir. Binâen'aleyh O'nu inkârda mâna yoktur. Bütün bu çift hilkatler bu dünyanın bir âhireti bulunduğuna delâlet edip durmaktadır. {وَاَنَّهُ هُوَ اَغْنٰى وَاَقْنٰى} Ve hakikat O'dur iğnâ ve iknâ eden ❁ fakiri zengin edip sermayelendiren, fakir olan bir kulunu ihtiyaçtan kurtarıp sermayedâr eden, yahut hoşnut eyleyen ki وَوَجَدَكَ عَٓائِلًا فَاَغْنٰى [ed-Duhâ 93/8][4] buyurulması da bu [4612] cümledendir. {وَاَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرٰى} Ve hakikat bu ki O'dur Şi'râ'nın Rabbi.

"**Şi'râ**" esasen "zikrâ" vezninde şuur mânasına masdar olup semânın kadr-i evvel kevâkibinden en parlak iki yıldıza isim olmuştur. Kadr-i evvel kevkeblerinden Şi'râ nâmıyla iki yıldız vardır; birine "Şi'râ-yı Yemânî" veya "Abûr", birine de "Şi'râ-yı Şâmî" veya "Gumeysâ" denilir. Şi'râ-yı Yemânî burcların en güzeli olan Cevzâ'da "el-Cebbâr" denilen sûretin[5] arkasında tâbi'i addedilerek "Kelbü'l-Cebbâr" dahi denilen

1 F: "Ûlâ".
2 M ve B: "ikāb".
3 H: "yapacaktır".
4 "Ve seni bir yoksul iken zengin etmedi mi?"
5 Hey'etçiler "burc" kelimesini mıntakatü'l-bürûcdaki on ikiye tahsis etmiş olduklarından diğerlerine "sûret" tâbir etmişlerdir. Onun için *Kāmûs* mütercimi der ki: "el-Cebbâr Cevzâ burcunda bir sûretin

Kelb-i Ekber'de, Şi'râ-yı Şâmî de Kelb-i Asgar'dadır. Şi'râ-yı Yemânî semânın en parlak yıldızıdır, burada الشِّعْرٰى bununla tefsir olunmuştur. Zira mutlak olarak الشِّعْرٰى denilince ma'hud ve mütebâdir olan odur. Çünkü en parlak olmakla mâlum olan o olduğu gibi câhiliyede ona ta'abbüd de edilmiştir. Süddî demiştir ki: "Himyer ve Huzâ'a ona taparlardı."[1] Âlûsî'nin kaydettiği vechile diğerleri de demiştir ki onu ilk evvel mâbud edinen Ebû Kebşe olmuştu. Huzâ'a'dan veya reisleri olup ismi Vahz b. Gālib idi. Onun için müşrikler Hazret-i Peygamber'e "İbn Ebî Kebşe" diyorlar, putlara ibadet hususunda kavmine muhalefet etmiş olmak itibariyle ona benzetiyorlardı. Bazıları onu Peygamber'in anası[2] tarafından dedelerinin birisi olduğunu ve kişinin her sıfatı atalarının birinden geldiğine kāil olup "filân damar filana çekmiş" dediklerini söylemiştir. Peygamber'in anası tarafından dedesi Vehb b. Abdimenâf'ın künyesi olduğu[3] söylenmiş, murdi'ası Halîme-i Sa'diyye'nin zevcinin künyesi olduğu da söylenmiştir. Hâsılı Araplarda Şi'râ'ya tâzim ve âlemde onun tesirine itikad edenler bulunduğu ve [4613] tulû'u zamanında mugayyebâta dair sözler söyledikleri cihetle burada bilhassa Şi'râ'ya izâfetle "Rabbü'ş-Şi'râ" buyurularak Şi'râ'nın rab değil, merbub olduğu gösterilip o itikadları ibtal edilmiş, Şi'râ'ya değil Şi'râ'nın Rabbine ibadet edilmesi lüzûmu anlatılmıştır.[4] Bunun üzerine inzar ifade etmek üzere buyuruluyor ki: {وَاَنَّـهُٓ اَهْلَكَ عَاداًۨ الْاُو۫لٰى} Ve hakikat O

---

ismidir. Ayak üzere ve elinde bir çomak kaldırmış bir kimseye hışım ile darbeder hey'etindedir. Ve iki paçası arasında bir tavşan sureti vardır" [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 200] [Müellifin notu].

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 405; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 119; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 26:

فقال السدي: كانت تعبده حمير وخزاعة.

2 H, F, M ve B: "atası".

3 M ve B +"da".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 69:

وقال غيره: أول من عبدها أبو كبشة رجل من خزاعة، أو هو سيدهم واسمه وخز بن غالب وكان المشركون يقولون للنبي صلى الله تعالى عليه وسلم: ابن أبي كبشه شبهوه به لمخالفته قومه في عبادة الأصنام، وذكر بعضهم أنه أحد أجداده عليه الصلاة والسلام من قبل أمه وأنهم كانوا يزعمون أن كل صفة في المرء تسري إليه من أحد أصوله فيقولون نزع إليه عرق كذا، وعرق الخال نزاع، وقيل: هو كنية وهب بن عبد مناف جده صلى الله تعالى عليه وسلم من قبل أمه، وقولهم له عليه الصلاة والسلام ذلك على ما يقتضيه ظاهر القاموس لأنه صلى الله تعالى عليه وسلم في الشبه الخلقي دون المخالفة، وقيل: كنية زوج حليمة السعدية مرضعته عليه الصلاة والسلام، وقيل: كنية عم ولدها ولكونها عبدت من دونه عز وجل خصت بالذكر ليكون ذلك تجهيلا لهم بجعل المربوب ربا، ولمزيد الاعتناء بذلك جيء بالجملة على ما نطق به النظم الجليل. ومن العرب من كان يعظمها ويعتقد تأثيرها في العالم ويزعمون أنها تقطع السماء عرضا وسائر النجوم تقطعها طولا ويتكلمون على المغيبات عند طلوعها ففي قوله تعالى: «وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشِّعْرى» إشارة إلى نفي تأثيرها.

ihlâk etti Âd-i Ûlâ'yı ❁ yani[1] eski Âd kavmini ki Nûh kavminden sonra helâk edilen kavm-i Hûd'dur. Bu mânaca buna "ûlâ" denilmesi sonraki akvâma nazaran olup öteden beri gelen kıdemli Âd demek olur. Bazıları "Âd-i Ûlâ" birinci Âd demek olup "Âd-i Uhrâ" mukabili olduğunu söylemişlerdir ki zâhir olan da budur. Âd-i Uhrâ hakkında ihtilâf edilmiştir. Zemahşerî Âd-i Ûlâ kavm-i Hûd, Âd-i Uhrâ İrem demiştir.[2] Lâkin İrem de helâk edilmiş olduğundan burada "ûlâ" tahsîsinin fâidesi zâhir olmaz. Müberred "Âd-i Uhrâ Semûd'dur" demiş,[3] Taberî "Âd-i Uhrâ Mekke'de Amâlika ile beraber olan Benû Lukaym b. Hüzâl'dir" demiş.[4] Amâlika'ya "Cebbârîn" denildiği cihetle "Âd-i Uhrâ cebbarlar idi" denilen kavil de buna yakındır. Bazıları da "Âd-i Ûlâ, Âd b. İrem b. Avf b. Sâm b. Nûh evladıdır. Âd-i Uhrâ da Âd-i Ûlâ evlâdındandır" demişler[5] ki bu bize hepsinden akreb geliyor. Zira Âd içinden Hazret-i Hûd'a iman etmiş olanların kurtarıldıkları Sûre-i Hûd'da geçmiş idi. Şu hâlde Âd-i Ûlâ Hazret-i Hûd'a iman etmeyip eski hâllerinde inad ile helâk olanlar, Âd-i Uhrâ da iman ile neş'et-i uhrâ iktisab etmiş olanlar[6] demek olur ve bu mâna Semûd'da ve diğerlerinde de vardır. O suretle {وَثَمُودَاۨ} Semûd'u da helâk etti de {فَمَٓا اَبْقٰى} hiç bırakmadı ❁ yani ne Âd'den ne Semûd'dan iman etmeyenlerin hiçbirini bırakmadı, yahut hiçbirine bırakmadı, yani[7] günahlarını cezâsız yanlarına bırakmadı. {وَقَوْمَ نُوحٍ مِنْ قَبْلُ} daha evvel de Nûh [4614] kavmini helâk etmişti.

---

1 H -"yani".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 429:

عاد الأولى: قوم هود، وعاد الأخرى: إرم.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 69:

وقال المبرد: عاد الأخرى هي ثمود.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 552:

وإنما قيل لعاد بن إرم: عاد الأولى، لأن بني لُقَيم بن هزال بن هزل بن عَبِيل بن ضِدّ بن عاد الأكبر، كانوا أيام أرسل الله على عاد الأكبر عذابه سكانا بمكة مع إخوانهم من العمالقة، ولد عمليق بن لاوذ بن سام بن نوح، ولم يكونوا مع قومهم من عاد بأرضهم، فلم يصبهم من العذاب ما أصاب قومهم، وهم عاد الآخرة، ثم هلكوا بعد.

5 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 120; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 26; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 69:

وقيل: عاد الأولى هو عاد بن إرم بن عوص بن سام بن نوح، وعاد الثانية من ولد عاد الاولى.

6 B -"Âd-i Uhrâ da iman ile neş'et-i uhrâ iktisab etmiş olanlar".

7 M ve B -"yahut hiçbirine bırakmadı, yani".

{اِنَّهُمْ كَانُوا هُمْ اَظْلَمَ وَاَطْغٰى} Çünkü[1] onlar daha zâlim ve daha azgın idiler. Nûh kavmi öbürlerinden daha zâlim idiler, Hazret-i Nûh'a pek çok ezâ ediyorlardı. Yahut diğer bir mâna ile Âd, Semûd ve daha evvel kavm-i Nûh, hep o helâk edilenler Kureyş'ten daha zâlim ve daha azgın idiler. {وَالْمُؤْتَفِكَةَ اَهْوٰى} Mü'tefike'yi de hâviyeye[2] attı ❁ hevâya kaldırıp hâviyeye, yerin altına geçirdi. "Mü'tefike" Lût kavminin altı üstüne gelen şehirleri, Sedum vesâire diye tefsir olunmuştur ki "münkalibe" üstü altına gelmiş demektir. فَجَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا [el-Hicr 15/74]. Ebû Hayyân der ki: "Herhangi bir inkılab ile mesâkîn ve emâkini alt üst olan her memleket murad olunmak ihtimâli de bulunduğu söylenmiştir."[3] {فَغَشّٰيهَا مَا غَشّٰى} Attı da ona ne sardırdı ise sardırdı ❁ bu ifade onlara inen azabı tehvil içindir. Bunlardan kesb-i beşerin hiç alâkası olmayacak mücerred âfât-ı semâviyeyi anlamamalı, insanların kesb ve zünûblarına terettüb eden felâketleri anlamalıdır. Nitekim şöyle buyuruluyor:

{فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكَ تَتَمَارٰى} Şimdi Rabbinin hangi nimetlerinde şek edersin? ❁ Ey insan! Bu hitâbın bilhassa Peygamber'e olması melhuz ise de hitab şânından olan mutlak insana hitab olması daha muvâfıktır.

"**Âlâ'**" ni'am[4] mânasına cemi'dir. Müfredi "ilyün", "elyün", "elen", "ilen" ve "elvün"dür. Burada nikmet dahi zikredilmiş olduğu hâlde zikrolunanların hepsine nimet ıtlak edilmesi, nikmetlerin ihtârı dahi ehl-i iman ve erbâb-ı ukūl için ibret alınarak istifade edilecek va'z u nasihat olmak itibariyle bir nimet demek olduğunu anlatır. Bununla beraber istifhâmın sevkinde ve fâ ile mâkablindeki helâk tezkirlerine tertîbinde şek ile nankörlük edenlere karşı mühim bir inzar [4615] mânası da[5] vardır. Onun için buyuruluyor ki: {هٰذَا} Bu ❁ beyan اَمْ لَمْ يُنَبَّأْ بِمَا فٖى صُحُفِ مُوسٰى وَاِبْرٰهٖيمَ'den beri haber verilenler {نَذٖيرٌ مِنَ النُّذُرِ الْاُولٰى} evvelki

---

1 H ve F -"Çünkü".
2 H ve F: "havadan".
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 28:

قيل: ويحتمل أن يراد بالمؤتفكة: كل ما انقلبت مساكنه ودبرت أماكنه.

4 B: "na'îm".
5 H ve F -"da".

inzarlardan bir inzardır ❁ evvelki peygamberlerin inzarları cümlesinden veya onlar kabîlinden bir inzardır. Bu mânaca "nezîr" inzar mânasına masdardır, münzir mânasına sıfat olursa هٰذَا Peygamber'i göstermiş olur. Yani bu Kur'ân'ı getiren Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem o Mûsâ ve İbrâhim gibi evvelki peygamberler cümlesinden bir peygamberdir. Verdiği haberler muhakkak olacaktır. هٰذَا Kur'ân'a işaret olmak melhuz olduğu gibi bilhassa şu habere işaret olmak da muhtemildir: {اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُ} Âzife yaklaştı.

"**Âzife**" yaklaşan, yaklaşacak olan, yaklaşmakta bulunan demek olup kıyametin isimlerindendir. Yani اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ [el-Kamer 54/1] diye yaklaşmak vasfıyla muttasıf bulunan vakt ü sâ'at günden güne yaklaşmakta {لَيْسَ لَهَا مِنْ دُونِ اللّٰهِ كَاشِفَةٌ} ona Allah'tan başka keşf edecek bir kudret yoktur. ❁ Yani onun ıztırâbâtını, hâilelerini Allah'tan başka açacak, def' veya ref' edecek hiçbir kuvvet ve kudret yoktur. Yahut onun ne zaman ve nasıl olacağını Allah'tan başka keşfederek bilecek kimse yoktur. {اَفَمِنْ هٰذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ} Şimdi siz bu kelâmdan mı taaccüb ediyorsunuz ❁ yani bunları anlatan Kur'ân'a mı taaccüb ediyorsunuz? İnanılmayacak gibi acîb görüyorsunuz {وَتَضْحَكُونَ} ve gülüyorsunuz ❁ eğlence yerine tutuyorsunuz {وَلَا تَبْكُونَ} de ağlamıyorsunuz ❁ inzarlarının dehşetinden ve hâlinizin vehâmetinden dolayı ağlamıyorsunuz? {وَاَنْتُمْ سَامِدُونَ}

[4616] "**Sümûd**" kafa tutmak, kibirlenip somurtmak ve sersem olmak, oynayıp eğlenmek, çalıp oynamak ve tegannî eylemek mânalarına gelir. Buna göre burada[1] muhtelif mânalar ifade eder. Yani ağlamıyorsunuz da çalıp oynuyor musunuz veya eğleniyor musunuz? Veya hayran hayran sersem sersem duruyor musunuz? Veyahut siz mi kafa tutuyorsunuz ey gāfiller! {فَاسْجُدُوا لِلّٰهِ وَاعْبُدُوا} haydi[2] şimdi Allah'a secdeye kapanın ve ibadet edin ❁ hakikaten ibadet ve kulluk edin. Boş temennîlerle vakit geçirmeyin.

1 F, M ve B +"da".
2 F, M ve B: "Haydin".

Burada ekser ehl-i ilim indinde secde vardır. Bâlâda İbn Mes'ûd'dan nakledildiği üzere Resûlullah'ın secde ettiği Buhârî ve Müslim vesâir sıhâhta vârid olmuştur.[1] Bir de İbn Merdûye ve *Sünen*'de Beyhakī İbn Ömer'den şöyle tahric etmişlerdir: İbn Ömer radıyallâhu anhümâ demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bize namaz kıldırdı, en-Necm okudu, bizimle secde etti ve secdeyi uzattı"[2], kezâlik Hazret-i Ömer de secde etmiştir.[3] Âlûsî'nin kaydı vechile Sa'îd b. Mansûr, Sebre'den şöyle[4] tahric eylemiştir, dedi ki: "Ömer b. Hattab bize sabah namazını kıldırdı, birinci rekâtta Sûre-i Yûsuf'u okudu, sonra ikincide Ve'n-Necmi sûresini okudu, hemen secde etti, sonra kalktı إِذَا زُلْزِلَتِ okudu sonra rükû etti."[5]

Burada Sûre-i Necm bitti, bunu Sûre-i Kamer tâkip ediyor.

---

1 Buhârî, Sücûdü'l-Kur'ân, 4, 5; Müslim, Mesâcid, 105:

عن عبد الله رضي الله عنه: أن النبي صلى الله عليه وسلم قرأ سورة النجم فسجد بها، فما بقي أحد من القوم إلا سجد، فأخذ رجل من القوم كفا من حصى، أو تراب، فرفعه إلى وجهه، وقال: يكفيني هذا، فلقد رأيته بعد قتل كافرا.

2 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* III, 259:

عن ابن عمر قال: صلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقرأ النجم، فسجد بنا فأطال السجود، وكثر الناس، فصلى بعضهم على ظهر بعض.

3 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* II, 88, 457; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 71:

عن أبي هريرة، أن عمر بن الخطاب رضي الله عنه قرأ لهم «والنجم إذا هوى» فسجد فيها، ثم قام فقرأ سورة أخرى.

4 H ve F -"şöyle".

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 668; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 71. Krş. Tahâvî, *Şerhu me'âni'l-âsâr,* I, 181:

وأخرج سعيد بن منصور عن سبرة قال: صلى بنا عمر بن الخطاب الفجر فقرأ في الركعة الأولى سورة يوسف ثم قرأ في الثانية النجم فسجد ثم قام فقرأ إذا زلزلت ثم ركع.

[4617]

سُورَةُ الْقَمَرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسٌ وَخَمْسُونَ اٰيَةً

KAMER SÛRESİ

Bu Kamer Sûresi ki اِقْتَرَبَتْ dahi denilir, Mekkîdir. Hicretten evvel Mekke'de iken Peygamber'den Mekkeliler mucize istediler, inşikāk-ı Kamer mucizesi gösterildi. Kâfirler "bu bir müstemir sihir" dediler, bunun üzerine nâzil oldu.[1]

Âyetleri: Elli beştir.[2]

Kelimeleri: Üç yüz kırk ikidir.

Harfleri: Bin dört yüz on üçtür.

Fâsılası: ر harfidir.[3]

Bu sûrenin Ve'n-Necmi'ye münasebeti necm ile Kamer'in münasebeti kadar açıktır. O هٰذَا نَذيرٌ مِنَ النُّذُرِ الْاُولٰى. اَزِفَتِ الْاٰزِفَةُ [53/56-57] diyerek hitâm buluyor; bu اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ diyerek başlıyor. O evvelki inzarları tafsil ediyor; bu cihetle "En'âm"dan sonra "A'râf"a, "Furkān"dan sonra "Şu'arâ"ya, Yâsîn'den sonra "Sâffât"a benziyor.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ ﴿١﴾ وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ ﴿٢﴾ وَكَذَّبُوا وَاتَّبَعُوٓا اَهْوَٓاءَهُمْ وَكُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ ﴿٣﴾ وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنَ الْاَنْبَٓاءِ مَا فِيهِ مُزْدَجَرٌ ﴿٤﴾ حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ ﴿٥﴾ فَتَوَلَّ عَنْهُمْ يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 565. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 177:
وكان ذلك فيما ذُكر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو بمكة، قبل هجرته إلى المدينة، وذلك أن كفار أهل مكة سألوه آية، فآراهم صلى الله عليه وسلم انشقاق القمر، آية حجة على صدق قوله، وحقيقة نبوّته، فلما أراهم أعرضوا وكذبوا، وقالوا: هذا سحر مستمرّ، سحرنا محمد، فقال الله جلّ ثناؤه «وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ».

2 H -"Âyetleri: Elli beştir".

3 H ve F -"Fâsılası: ر harfidir".

نُكُرٍۙ ﴿٦﴾ خُشَّعاً اَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ كَاَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌۙ ﴿٧﴾ مُهْطِعينَ
اِلَى الدَّاعِۜ يَقُولُ الْكَافِرُونَ هٰذَا يَوْمٌ عَسِرٌ ﴿٨﴾ كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا
وَقَالُوا مَجْنُونٌ وَازْدُجِرَ ﴿٩﴾ فَدَعَا رَبَّهُٓ اَنّى مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ ﴿١٠﴾ فَفَتَحْنَٓا اَبْوَابَ
السَّمَٓاءِ بِمَٓاءٍ مُنْهَمِرٍۘ ﴿١١﴾ وَفَجَّرْنَا الْاَرْضَ عُيُوناً فَالْتَقَى الْمَٓاءُ عَلٰٓى اَمْرٍ قَدْ قُدِرَۚ
﴿١٢﴾ وَحَمَلْنَاهُ عَلٰى ذَاتِ اَلْوَاحٍ وَدُسُرٍۙ ﴿١٣﴾ تَجْرى بِاَعْيُنِنَاۚ جَزَٓاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرَ
﴿١٤﴾ وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَٓا اٰيَةً فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ ﴿١٥﴾ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابى وَنُذُرِ ﴿١٦﴾ وَلَقَدْ
يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ ﴿١٧﴾ كَذَّبَتْ عَادٌ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابى وَنُذُرِ ﴿١٨﴾
اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ ريحاً صَرْصَراً فى يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّۙ ﴿١٩﴾ تَنْزِعُ النَّاسَۙ كَاَنَّهُمْ اَعْجَازُ
نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ ﴿٢٠﴾ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابى وَنُذُرِ ﴿٢١﴾ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ
مُدَّكِرٍ ﴿٢٢﴾ كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ ﴿٢٣﴾ فَقَالُٓوا اَبَشَراً مِنَّا وَاحِداً نَتَّبِعُهُٓۙ اِنَّٓا اِذاً لَفى
ضَلَالٍ وَسُعُرٍ ﴿٢٤﴾ ءَاُلْقِىَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا بَلْ هُوَ كَذَّابٌ اَشِرٌ ﴿٢٥﴾ سَيَعْلَمُونَ
غَداً مَنِ الْكَذَّابُ الْاَشِرُ ﴿٢٦﴾ اِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً لَهُمْ فَارْتَقِبْهُمْ وَاصْطَبِرْۘ ﴿٢٧﴾
وَنَبِّئْهُمْ اَنَّ الْمَٓاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْۚ كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ ﴿٢٨﴾ فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ فَتَعَاطٰى
فَعَقَرَ ﴿٢٩﴾ فَكَيْفَ كَانَ عَذَابى وَنُذُرِ ﴿٣٠﴾ اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً فَكَانُوا
كَهَشيمِ الْمُحْتَظِرِ ﴿٣١﴾ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ ﴿٣٢﴾ كَذَّبَتْ قَوْمُ
لُوطٍ بِالنُّذُرِ ﴿٣٣﴾ اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ حَاصِباً اِلَّٓا اٰلَ لُوطٍۜ نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍۙ ﴿٣٤﴾ نِعْمَةً
مِنْ عِنْدِنَاۜ كَذٰلِكَ نَجْزى مَنْ شَكَرَ ﴿٣٥﴾ وَلَقَدْ اَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ ﴿٣٦﴾
وَلَقَدْ رَاوَدُوهُ عَنْ ضَيْفِهِ فَطَمَسْنَٓا اَعْيُنَهُمْ فَذُوقُوا عَذَابى وَنُذُرِ ﴿٣٧﴾ وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً
عَذَابٌ مُسْتَقِرٌّۚ ﴿٣٨﴾ فَذُوقُوا عَذَابى وَنُذُرِ ﴿٣٩﴾ وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ
مُدَّكِرٍ ﴿٤٠﴾

[4620] **Meâl-i Şerîfi**

Yaklaştı Sâʿat, yarıldı Kamer (1). Hâlâ bir âyet görseler yüz çevirip de[1] derler: "Müstemir bir sihir" (2). "Yalan" dediler, hevâlarına uydular, hâlbuki her emir müstekır (3). Celâlim hakkı için onlara kıssalardan öyleleri de geldi ki onlarda zecredecek haberler var (4). Bir hikmet-i bâliğa, fakat inzarlar fâide vermiyor (5). Sen de onlardan yüz çevir, o gün ki çağırıcı görülmedik müdhiş bir şeye çağırır (6). Gözleri düşkün düşkün kabirlerden çıkarlar, sanki çıvgın çekirgeler gibi (7) çağırana koşarak, derler[2] ki kâfirler: "Bu pek zorlu bir gündür" (8). Onlardan evvel Nûh kavmi tekzib etti, "yalancı" dediler o kulumuza, "mecnun" dediler, çok incittiler (9). O da nihâyet Rabbine dua etti; "ben" dedi, "mağlûbum, hemen nusretini ver" (10). Bunun üzerine göğün kapılarını açtık dökülen bir su ile şakır şakır (11). Yeri de fışkırttık kaynaklar hâlinde, derken su birleşti bir emir üzerine ki olmuştu öyle mukadder (12). Onu ise taşıdık elvahlı ve kenetli bir hamûle üzerinde ki akar (13) nezâretimizle giderdi o nankörlük edilen zâta bir mükâfat olarak (14). Celâlim hakkı için bıraktık da onu bir âyet olarak, fakat düşünen mi var (15) ki nasılmış[3] azâbım ve inzarlarım? (16). Şânım nâmına Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var? (17). Tekzib etti de Âd, nasıl oldu azâbım ve inzarlarım? (18) Çünkü salıverdik üzerlerine müstemir, nühûsetli bir günde bir soğuk rüzgâr ki sarsar (19) insanları kökünden devrilen hurma kütükleri gibi yolar (20). Bak, nasılmış azâbım ve inzarlarım? (21). Şânım nâmına [4621] *Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var? (22). Semûd o inzarları tekzib ettiler (23). Şöyle dediler: "İçimizden bir beşere mi tâbiʿ olacağız? Şüphesiz biz o vakit şaşkınlık içinde kalır ateşlere yanarız (24). O zikir aramızdan ona mı bırakılıyor? Belki o bir şımarık yalancıdır" (25). İleride bilecekler o şımarık yalancı kimdir. (26). İşte Biz onlara bir fitne olmak üzere o nâkayı (o dişi deveyi) salıyoruz. Onun için gözet onları ve sabırlı ol (27). Hem haber ver onlara ki su aralarında nevbetle*

---

1 F, M ve B -"de".
2 F, M ve B: "der".
3 F, M ve B: "nasıl".

taksim ve her su alış huzur iledir (28). Bunun üzerine sâhiplerine bağırdılar, o da silâha sarıldı da ayaklarını çırptı[1] (29). Fakat bak, nasıl oldu azâbım ve inzarlarım? (30). Çünkü Biz[2] üzerlerine tek bir sayha salıverdik, ağılcı çırpısı gibi kırılıp dökülekaldılar (31). Şânım nâmına Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var? (32). Lût'un[3] kavmi o inzarlara yalan dediler (33). Biz gönderdik üzerlerine taşlar yağdıran, yalnız Lût'un ailesini necâta çıkardık bir seher (34). Tarafımızdan bir nimet olarak, işte şükredeni böyle karşılarız (35). Celâlim hakkı için satvetimizin şiddetini kendilerine ihtar da etmiş idi, fakat o ihtarları cidâl ile karşıladılar (36). Ve onun müsafirlerinden kâm almaya kalkıştılar,[4] Biz de gözlerini siliverdik de "tadın bakalım" dedik "azâbımı ve inzarlarımı" (37). Ve celâlim hakkı için bastırıverdi kendilerini bir sabah bir azâb-ı müstekır (38). Tadın bakalım azâbımı ve inzarlarımı (39). Şânım nâmına Kur'ân'ı müyesser de kıldık düşünmek için, fakat düşünen mi var? (40).[5]

---

1 B: "çarptı".

2 H ve F -"Biz".

3 H: "Lût".

4 B -"Ve onun müsafirlerinden kâm almaya kalkıştılar".

5 Bütün nüshalarda 40 âyetin meali topluca verilmiş ve nüsha farklılıkları da ilgili yerlerde belirtilmiş olmakla birlikte, 23. âyetin tefsirine başlarken H ve F nüshalarında 23-40. âyetlerin mealleri tekrar verilmiş olup, mezkur âyetlere ait bu ikinci meallerde, topluca verilen ilk meallere nazaran epeyce farklılıklar bulunmaktadır. Bu sebeple H ve F nüshalarında tekrar edilen bu ikinci grup meali burada olduğu gibi aktarıyoruz:
"Semûd o inzarları tekzib ettiler (23). 'Â' dediler, 'içimizden bir beşere, bir kişiye mi tâbi' olacağız? Biz asıl o vakit dalâl içinde kalmış, ateşlere düşmüş oluruz (24). O zikir aramızdan ona mı bırakılıyor? Hayır, o bir şımarık yalancı' (25). Yarın bilecekler kimmiş o şımarık yalancı. (26). Çünkü Biz onlara fitne için o nâkayı salacağız. Artık gözet onları ve sabırlı ol (27). Hem onlara suyun aralarında nevbetle taksim olunacağını ve her içimin huzur ile olacağını haber ver (28). Bunun üzerine sâhiplerine bağırıştılar, o da aldı alacağını vurdu yıktı (29). Fakat nasıl oldu azâbım, inzarlarım? (30). Çünkü Biz üzerlerine bir sayha salıverdik, ağılcı çırpısı gibi kırılıp dökülekaldılar (31). Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık düşünmek için, fakat hani düşünen? (32). Lût kavmi o inzarları tekzib ettiler (33). Biz üzerlerine bir çakıl yağdıran salıverdik, yalnız Lût'un* âli müstesnâ, onları kurtardık bir seher (34). Tarafımızdan bir nimet olarak, işte şükredeni böyle karşılarız (35). Celâlim hakkı için tutuşumuzun şiddetini kendilerine ihtar da etmişti, fakat onlar o inzarları cidâl ile karşıladılar (36). Ve alimallah ona müsafirlerinden mutâlebede bulundular, Biz de gözlerini sildik de 'haydin' dedik 'tadın azâbımı, inzarlarımı' (37). Celâlim hakkı için bastırıvermişti onları bir sabah bir azâb-ı müstekır (38). Haydin tadın bakalım azâbımı, inzarlarımı (39). Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık düşünmek için, fakat hani düşünen? (40).

* H: "Lût'u".

{اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ} Sâ'at yaklaştı ❁ mü'minlere sevâbın, kâfirlere ikābın mev'ud olduğu kıyamet vakti günden güne yaklaşmaktadır. Hazırlanmak lâzım gelir. {وَانْشَقَّ الْقَمَرُ} Ve Ay yarıldı ❁ Peygamber'in en parlak mu'cizâtından olan inşikāk-ı Kamer mucizesi vâki' oldu. Ashâb,[1] tâbi'în ve müteahhirînden mâlum olan müfessirlerin umûmu bunun şakk-ı Kamer[2] mucizesini[3] haber verdiğinde müttefiktir. Haber meşhurdur, sahâbeden bir hayli zevât rivayet etmişlerdir. [4622] Ezcümle Hazret-i Ali, İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Huzeyfe, Enes, Cübeyr b. Mut'im, İbn Ömer ve sâire. Gerçi İbn Abbas ve Enes gibi bazıları vak'ada bizzat şâhid olmamışlardır. İbn Abbas henüz doğmamıştı, Enes de Medine'de dört beş yaşlarında bulunuyordu. Fakat âyetin tefsirinde vak'ayı sahih olarak rivayet eylemişlerdir. İbn Mes'ûd, Cübeyr b. Mut'im ise bizzat şâhid olarak rivayet edenlerdendir.

Buhârî'de İbn Mes'ûd'dan 1. "Resûlullah'ın devrinde Kamer iki fırkaya inşikak etti; bir fırka dağın fevkinde, bir fırka da dûnunda[4], Resûlullah 'şâhid olun!' buyurdu."[5] 2. "Kamer inşikak etti, biz Peygamber'le beraber idik, iki fırka oldu, bize 'şâhid olun, şâhid olun!' buyurdu.[6] İbn Abbas'tan: "Peygamber'in zamanında Kamer inşikak etti."[7]

Enes'ten, "Mekke ahâlisi kendilerine bir âyet gösterilmesini istediler, Peygamber de Kamer'in inşikākını gösterdi"[8], "Kamer iki fırkaya ayrıldı."[9]

---

1 H +"ve".
2 F -"şakk-ı Kamer".
3 M ve B: "bunun bu mucizeyi".
4 F, M ve B: "ardında".
5 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن ابن مسعود قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فرقتين: فرقة فوق الجبل، وفرقة دونه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.
6 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن عبد الله قال: انشق القمر ونحن مع النبي صلى الله عليه وسلم، فصار فرقتين، فقال لنا: «اشهدوا اشهدوا».
7 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: انشق القمر في زمان النبي صلى الله عليه وسلم.
8 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن أنس رضي الله عنه قال: سأل أهل مكة أن يريهم آية، فأراهم انشقاق القمر.
9 Buhârî, Tefsîr, 54:
عن أنس قال: انشق القمر فرقتين.

Müslim, İbn Mes'ûd'dan: 1. "Resûlullah'ın ahdinde Kamer iki şıkka inşikak etti, Resûlullah 'şâhid olun!' buyurdu."[1] 2. "Biz Resûlullah ile Minâ'da bulunduğumuz sırada idi, Kamer iki filkaya infilâk etti. Bir filka dağın arkasında idi, bir filka da berisinde. Resûlullah bize "şâhid olun!' buyurdu."[2] 3. "Resûlullah'ın ahdinde Kamer iki filkaya münşak oldu, bir filkayı dağ setr etti, bir filka da dağın üstünde idi, Resûlullah اَللّٰهُمَّ اشْهَدْ dedi."[3] İbn Ebî Adiyy[4] hadisinde اِشْهَدُوا اِشْهَدُوا dedi.[5]

Enes'ten: "Ehl-i Mekke Resûlullah'tan bir âyet göstermesini istediler, o da 'merreteyn' olarak Kamer'in inşikākını gösterdi", diğer rivayette 'firkateyn'.[6] - İbn Abbas'tan Buhârî gibi. Tirmizî, İbn Mes'ûd'dan: "Biz Resûlullah ile beraber Minâ'da idik Kamer iki filkaya inşikak etti, bir filka dağın ötesinde bir filka da berisinde[7]. Resûlullah bize 'şâhid olun!' dedi, yani اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ."[8] Enes'ten: "Ehl-i Mekke Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den bir âyet istediler, binâen'aleyh Mekke'de[9] Kamer iki kere [4623] 'merreteyn' inşikak etti. Bunun üzerine اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ nâzil oldu.[10]

---

1 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 43:

عن عبد الله قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم بشقتين. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.

2 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 44:

عن عبد الله بن مسعود. قال: بينما نحن مع رسول الله صلى الله عليه وسلم بمنى، إذا انفلق القمر فلقتين. فكانت فلقة وراء الجبل، وفلقة دونه. فقال لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.

3 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 45:

عن عبد الله بن مسعود قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فلقتين. فستر الجبل فلقة. وكانت فلقة فوق الجبل. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اَللّٰهُمَّ اشهد.

4 H -"Adiyy".

5 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 45:

غير أن في حديث ابن أبي عدي: فقال: اشهدوا، اشهدوا.

6 Müslim, Sıfatü'l-Kıyâme, 46-47:

عن أنس أن أهل مكة سألوا رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يريهم آية فأراهم انشقاق القمر مرتين.

عن أنس قال: انشق القمر فرقتين.

7 M: "birisinde".

8 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54:

عن ابن مسعود قال: بينما نحن مع رسول الله صلى الله عليه وسلم بمنى فانشق القمر فلقتين؛ فلقة من وراء الجبل، وفلقة دونه، فقال لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اشهدوا» -يعني- «اقتربت الساعة وانشق القمر».

9 Burada "Mekke'de" tâbiri Medine'ye hicretten evvel Peygamber Mekke'de* iken demektir. Binâen'aleyh Minâ'da olmasına mâni' değildir [Müellifin notu].

* B: "Medine'de".

10 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54:

İbn Ömer'den: "Resûlullah'ın ahdinde Kamer yarıldı, Resûlullah 'şâhid olun!' buyurdu."[1] Cübeyr b. Mut'im'den: "Peygamber'in ahdinde Kamer inşikak etti, hatta iki fırka oldu, şu dağın üzerinde ve şu dağın üzerinde. Bunun üzerine 'Muhammed, bizi büyüledi' dediler, bazıları da 'eğer bizi büyüledi ise herkesi de büyüleyemez ya' dediler."[2]

Şifâ-i Şerîf'te Ebû Huzeyfe el-Erhabî rivayetiyle Hazret-i Ali'den: "Kamer inşikak etti, biz Resûlullah ile beraber idik."[3]

Yine *Şifâ*'da ve *Müsned*-i Ahmed'de Esved rivayetiyle İbn Mes'ûd'dan: "Hatta cebeli, Kamer'in iki fürcesi arasında gördüm."[4] Mesrûk rivayetiyle İbn Mes'ûd'dan: "Kureyş kâfirleri 'Ebî[5] Kebşe'nin oğlu size büyü yaptı' dediler, içlerinden birisi 'eğer Muhammed Kamer'e büyü yaptı ise büyüsü[6] bütün ehl-i Arz'ı tutacak değil a[7]. Diğer beldelerden[8] gelenlere sorun bakalım görmüşler mi?' dedi. Gelenler oldu, sordular, öyle gördüklerini söylediler."[9] Semerkandî'nin nakline göre Ebû Cehil "bu bir sihirdir, ehl-i âfâka haber salın gören olmuş mu bakalım" dedi, ehl-i âfâk da onu münşak olarak gördüklerini haber verdiler, yine de هَذَا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ dediler.[10]

عن أنس، قال: سأل أهل مكة النبي صلى الله عليه وسلم آية، فانشق القمر بمكة مرتين، فنزلت «اقتربت الساعة وانشق القمر» –إلى قوله– «سحر مستمر» يقول: ذاهب.

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54:

عن ابن عمر، قال: انفلق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اشهدوا.

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 54:

عن محمد بن جبير بن مطعم، عن أبيه، قال: انشق القمر على عهد النبي صلى الله عليه وسلم حتى صار فرقتين؛ على هذا الجبل، وعلى هذا الجبل، فقالوا: «سحرنا محمد»، فقال بعضهم: لئن كان سحرنا فما يستطيع أن يسحر الناس كلهم.

3 Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 282:

فقال علي من رواية أبي حذيفة الأرحبي: انشق القمر ونحن مع النبي صلى الله عليه وسلم.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 413; Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 281:

عن الأسود، عن عبد الله، قال: انشق القمر على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، حتى رأيت الجبل من بين فرجتي القمر.

5 B: "İbn".

6 H: "büyü".

7 H -"a".

8 F, M ve B: "beldeden".

9 Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 281-282. Krş. Ebû Nuaym, *Delâil,* s. 281:

ورواه عنه مسروق أنه كان بمكة وزاد فقال كفار قريش: «سحركم ابن أبي كبشة» فقال رجل منهم: «إن محمدا إن كان سحر القمر فإنه لا يبلغ من سحره أن يسحر الأرض كلها فاسألوا من يأتيكم من بلد آخر هل رأوا هذا» فأتوا فسألوهم فأخبروهم أنهم رأوا مثل ذلك.

10 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 369; Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 282:

وقال الضحاك: لما رأى أهل مكة انشقاق القمر وقال أبو جهل: «هذا سحر مستمر فابعثوا إلى أهل الآفاق، حتى ينظروا إذا رأوا القمر منشقاً أم لا»، فأخبر أهل الآفاق أنهم رأوه منشقاً، قالوا: «هذا سحر مستمر» يعني: استمر سحره في الآفاق.

İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim ve Ebû Nu'aym *Delâil*'de Huzeyfe'den: Huzeyfe Medâin'de[1] bir hutbesinde demiştir ki: "Uyanın, Allah teâlâ اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ buyuruyor. Evet Sâ'at cidden yaklaştı ve Peygamberimizin zamanında Kamer hakikaten münşak oldu. Uyanın dünya firak ilan etmektedir, haberiniz olsun ki bugün meydan yarın koşu."[2]

Hâsılı bu bâbda hadis hayli çoktur, bütün bunlar âyetin tefsiri hakkında vârid olmuş rivayetlerdir. Bilhassa İbn Mes'ûd'un ve İbn Abbas'ın tâbirleri vechile inşikāk-ı Kamer mucizesi mâzîdir. Nitekim İbn Mes'ûd'un [4624] diğer bir ifadesinde beş şey geçmiştir: Duhan, lizam, batşe, Kamer, rum.[3] Hazret-i Enes'in rivayetinde bir "merreteyn" tâbiri vardır. Âlûsî'nin nakline göre Abd b. Humeyd, Hâkim ve İbn Merdûye ve Beyhakī İbn Mes'ûd'dan dahi رَأَيْتُ الْقَمَرَ مُنْشَقًّا شِقَّتَيْنِ مَرَّتَيْنِ بِمَكَّةَ قَبْلَ مَخْرَجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ "Peygamber çıkmazdan evvel Mekke'de iken Kamer'i iki kere iki şakka münşak olarak gördüm" diye rivayet edilmiştir.[4] Bunun için Hâfız Ebu'l-Fazl Irâkī *Nazmü's-Sîre*'de[5] inşikākın iki kere vukū'u mücma'un aleyh olduğuna kāil olarak "bi'l-icmâ' iki kere münşak oldu" demiştir.[6] Hâfız İbn Hacer de bunun hakkında demiştir ki: "Peygamber'in zamanında inşikākın ta'addüdüne cezmeden ulemâ-yı hadisten kimse bilmiyorum. 'Bi'l-icmâ'' kaydı 'merreteyn'e

---

1 M (ilk baskı) ve B: "Medyende".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 567-568:

عن أبي عبد الرحمن السُلَميّ، قال: نزلنا المدائن، فكنا منها على فرسخ، فجاءت الجمعة، فحضر أبي، وحضرت معه، فخطبنا حُذيفة، فقال: ألا إن الله يقول «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ» ألا وإن الساعة قد اقتربت، ألا وإن القمر قد انشقّ، ألا وإن الدنيا قد آذنت بفراق، ألا وإن اليوم الْمِضمار، وغدا السباق، فقلت لأبي: أتستبق الناس غدا؟ فقال: يا بنيّ إنك لجاهل، إنما هو السباق بالأعمال، ثم جاءت الجمعة الأخرى، فحضرنا، فخطب حُذيفة، فقال: ألا إن الله تبارك وتعالى يقول «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ» ألا وإن الساعة قد أقتربت، ألا وإن القمر قد انشقّ، ألا وإن الدنيا قد آذنت بفراق، ألا وإن اليوم الْمضمار وغدا السباق، ألا وإن الغاية النار، والسابق من سَبق إلى الجنة.

3 Buhârî, Tefsîr, 25:

قال عبد الله: خمس قد مضين: الدخان، والقمر، والروم، والبطشة، واللزام، «فسوف يكون لزاما».

4 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 512; Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* II, 265; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 74.

5 M ve B: "Nazmüssiyerde".

6 Irâkī, *Elfiyetü's-Sîrati'n-Nebeviyye* (*Nazmu'd-düreri's-seniyyeti'z-zekiyye*), Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1426, s. 59:

وإذ بغت منه قريش أن يري — آيا، أراهم انشقاق القمر
فصار فرقتين: فرقة علت — وفرقة للطود منه نزلت
وذاك مرتين بالإجماع — والنص والتواتر السماعي

değil, 'inşikāk'a müte'allik olmalıdır. 'Merreteyn' diyenin murâdı da 'firkateyn' demek olsa gerektir"[1].[2] Aliyyü'l-Kārî der ki: "İbn İmâm-ı Cevziyye *İğāsetü'l-lehfân*[3] kitabında '«merrât»tan[4] bazı kere ef'âl, bazı kere a'yân murad olunur, ekseriya ef'âlde kullanılmakla beraber انْشَقَّ الْقَمَرُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ مَرَّتَيْنِ hadîsinde olduğu gibi a'yânda dahi kullanılır ki bu hadiste şıkkayn ve filkateyn demektir. Bunu bilmeyenler inşikākı iki zamanda iki defa olmuş zanneylemişler, hâlbuki bir kere olmuştur' diye zikretmiş[5] olduğunu şeyhim Irâkī'ye söyledim, cevap vermedi" demiştir.[6] Lâkin Âlûsî İbn Mes'ûd rivayetinde şıkkateyn merreteyn denilmiş olması hasebiyle bunun firkateyn mânasına olması yaraşmayacağını ve binâen'aleyh İbn Mes'ûd'un kelâmında "merreteyn" rü'yetin kaydı olmak muvâfık olacağını, yani iki inşikak olmayıp iki kere bakıp şüphesiz olarak gördüğünü söylemiştir.[7] Bizim ise bunlardan vâsıl olduğumuz netice şudur: İnşikāk-ı Kamer vak'ası iki değil birdir. Ancak bu inşikak esnasında Ay şimşek çakar gibi sür'atle iki [4625] kere ayrılıp kapanmıştır. Ve iki ayrılış esnasında da dağ, yani Cebel-i Hirâ veya Cebel-i Ebî Kubeys aradan görünmüştür.

1 "Firkateyn", "filkateyn" iki kıt'a mânasınadır. *Sahîhayn*'da "şıkkayn" iki şak, iki nısıf, Cübeyr b. Mut'im hadisinde "isneteyn", yani ikiye ayrıldı; Ebû Nuaym'ın *Delâil*'deki [s. 280] rivayetinde فَصَارَ قَمَرَيْنِ "iki kamer oldu" tâbiri vardır. (*Şifâ* şerhi Aliyyü'l-Kārî [I, 589]) [Müellifin notu].

2 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* VII, 183:

ولا أعرف من جزم من علماء الحديث بتعدد الانشقاق في زمنه صلى الله عليه وسلم ولم يتعرض لذلك أحد من شراح الصحيحين... وقد قال العماد بن كثير في الرواية التي فيها «مرتين» نظر ولعل قائلها أراد «فرقتين». قلت وهذا الذي لايتجه غيره جمعا بين الروايات ثم راجعت نظم شيخنا فوجدته يحتمل التأويل المذكور ولفظه «فصار فرقتين فرقة علت وفرقة للطود منه نزلت وذاك مرتين بالإجماع والنص والتواتر السماع» فجمع بين قوله «فرقتين» وبين قوله «مرتين» فيمكن أن يتعلق قوله بالإجماع بأصل الانشقاق لا بالتعدد مع أن في نقل الإجماع في نفس الإنشقاق نظرا.

3 F -"*İğâsetü'l-lehfân*"; M ve B: "bir".

4 M ve B: "merreteynden".

5 B: "zikredilmiş".

6 Ali el-Kārî, *Şerhu'ş-Şifâ,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421, I, 591:

قال الحلبي هذه المسألة فتشت عنها كثيرا حتى وجدتها في كلام أبي عبد الله ابن إمام الجوزية ذكرها في كتابه إغاثة اللهفان فذكر كلاما وفيه أن المرات يراد بها الأفعال تارة والأعيان تارة وأكثر ما تستعمل في الأفعال وأما الأعيان فكقوله في الحديث «انْشَقَّ الْقَمَرُ عَلَى عَهْدِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى الله تعالى عليه وسلم مرتين» أي شقين وفلقتين ولما خفي هذا على من لم يحط به علما زعم أن الانشقاق وقع مرة بعد مرة في زمانين وهذا مما يعلم أهل الحديث ومن له خبرة بأحوال الرسول وسيرته أنه غلط وأنه لم يقع الانشقاق إلا مرة واحدة انتهى وقال شيخي العراقي في سيرته التي نظمها أنه انشق مرتين بالإجماع وإن ذلك متواتر وقد راجعته بكتاب وذكرت له فيه كلام ابن القيم فلم يرد جوابه على أقول ولعله أعرض عن الجواب اكتفاء بما بين في الكتاب أن إرادة الفلقتين بالمرتين هو الصواب.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 74-75:

ولا يخفى أن هذا التأويل مع بعده لا يتسنى في خبر ابن مسعود المذكور آنفا لمكان شقتين وهي بمعنى فرقتين ومرتين معا، والذي عندي في تأويل ذلك أن مرتين في كلام ابن مسعود قيد للرؤية وتعددها لا يقتضي تعدد الإنشقاق بأن يكون رآه منشقا فصرف نظره عنه ثم أعاده فرآه كذلك لم يتغير ففيه إشارة إلى أنه رؤية لا شبهة فيها وقد فعل نحو ذلك الكفرة.

Âyet وَانْشَقَّ الْقَمَرُ diye tasrih ettiği[1], haber[2] de böyle meşhur olduğu hâlde bir iki müfessirin buna mecaz bir mâna verdiği de söylenmiştir. Ebussuud'un nakline göre Osman b. Atâ babasından, سَيَنْشَقُّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ "kıyamet günü münşak olacak" demiş,[3] Nesefî gibi bazı tefsirlerde bu, Hasan-ı Basrî'ye de atfolunmuştur.[4] Gerçi mâzînin mecâzen muzârî mânasına geldiği ve tahakkukuna tenbih için istikbâlin mâzî ile[5] ifade edildiği mevkiler Kur'an'da hayli çoktur. Lâkin burada böyle bir te'vilin mânasız olacağı gösterilmiştir. Çünkü önündeki وَاِنْ يَرَوْا âyeti bunu reddeyler. Fahreddin Râzî der ki: "Müfessirînin hepsi murad 'Kamer münşak oldu, onda inşikak vukū'a geldi' demek olduğunu söylemişler, haberler de inşikākın hudûsuna delâlet etmekte bulunmuştur. Sahîh'te haber meşhurdur.[6] Sahâbeden bir cemaat rivayet eylemiş ve demişlerdir ki Resûlullah'tan bir mucize olarak inşikak âyeti ayniyle istendi, o da Rabbine dua etti, binâen'aleyh şakk eyledi ve geçti. Bazı müfessirînin 'murad سَيَنْشَقُّ demektir, inşikak edecektir' demesi ba'îddir ve hiç mânası yoktur. Çünkü onu teslim etmeyip men' eyleyen felsefeci mâzîde de men' eder müstakbelde de; tecviz eden için ise tevile hâcet yoktur. Kamer'in yarılması haddizâtında mümkinâttandır, haber-i sâdık ile vukū'u haber verilince inanmamaya sebep yoktur. Mütevâtir olan Kur'an onu isbat için en kuvvetli delil iken başkaca tevâtür aramaya da hâcet yoktur. Hâriçteki müverrihlerin ve müneccimlerin farkına varamamasından veya bir husuf gibi telakkī etmesinden dolayı zabt u kayd etmemiş olmaları vak'ayı inkâra hak veremeyeceği gibi, 'semâvî ecrâmın hark u iltiyâmı mümkin değildir' diyenlerin lakırdılarının da ehemmiyeti

---

1 H +"gibi".

2 H: "haberler".

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 79:

وعن عثمانَ بن عطاء عن أبيه أنّ معناه سينشقّ يومَ القيامة.

4 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 409; Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr,* II, 1161; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 126; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 33:

الثالث: أنه انشقاق القمر على حقيقة انشقاقه. وفيه على هذا التأويل قولان: أحدهما: أنه ينشق بعد مجيء الساعة وهي النفخة الثانية ، قاله الحسن ، قال: لأنه لو انشق ما بقي أحد إلا رآه لأنها آية والناس في الآيات سواء.

5 F, M ve B: "gibi".

6 B -"Sahîh'te haber meşhurdur".

yoktur, butlânı sâbittir."[1] Ebû Hayyân der ki: انْشَقَّ الْقَمَرُ kavlinin mânası kıyamette münşak olacaktır zu'munda bulunanın [4626] sözü hilâfına ümmetin icmâ'ı vardır ve onu وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ âyeti reddeder. Çünkü bu kelâm ancak istenen âyetin zuhûrundan sonra münâsib olur. Huzeyfe Medâin'deki[2] hutbesinde 'âgâh olunuz ki Sâ'at yaklaştı ve Peygamberimizin zamanında Kamer hakikaten münşak oldu' demişken, Hasan'ın 'Sâ'at geldiği vakit nefha-i sâniyeden sonra Kamer münşak olacak' demesine iltifat olunamayacağı gibi; "Kamer'in inşikâkı, Ay doğduğu esnada zulmetin yarılmasından ibarettir, mâna ظَهَرَ الْأَمْرُ demektir, çünkü Arap vâzıh olan şeyde Kamer'i mesel darbeder, nitekim zulmetin infilâkından dolayı sabaha 'felâk' tesmiye olunur ve infilâka 'inşikak' tâbir edilir' diyenin sözüne de iltifat olunmaz. Bunlar bozuk kavillerdir. Eğer müfessirîn zikretmemiş olsalardı ben[3] hiç kāle almazdım."[4] Fi'l-hakīka imandan ziyade inkâra heveskâr olanları memnun edecek gibi görünen bu son tevil büsbütün fâsid bir safsatadır. Zira her lisanda olduğu gibi Arabda da Ay ile aydınlığın mesel olmuş bir münasebeti bulunduğu gizli bir şey değil ve bir şey üzerine Ay doğmak

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 288:

والمفسرون بأسرهم على أن المراد أن القمر انشق، وحصل فيه الانشقاق، ودلت الأخبار على حديث الانشقاق، وفي الصحيح خبر مشهور رواه جمع من الصحابة، وقالوا: سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم آية الإنشقاق بعينها معجزة، فسأل ربه فشقه ومضى، وقال بعض المفسرين المراد سينشق، وهو بعيد ولا معنى له، لأن من منع ذلك وهو الفلسفي يمنعه في الماضي والمستقبل، ومن يجوزه لا حاجة إلى التأويل، وإنما ذهب إليه ذلك الذاهب، لأن الإنشقاق أمر هائل، فلو وقع لعم وجه الأرض فكان ينبغي أن يبلغ حد التواتر، نقول: النبي صلى الله عليه وسلم لما كان يتحدى بالقرآن، وكانوا يقولون: إنا نأتي بأفصح ما يكون من الكلام، وعجزوا عنه، فكان القرآن معجزة باقية إلى قيام القيامة لا يتمسك بمعجزة أخرى فلم ينقله العلماء بحيث يبلغ حد التواتر. وأما المؤرخون فتركوه، لأن التواريخ في أكثر الأمر يستعملها المنجم، وهو لما وقع الأمر قالوا: بأنه مثل خسوف القمر، وظهور شيء في الجو على شكل نصف القمر في موضع آخر فتركوا حكايته في تواريخهم، والقرآن أدل دليل وأقوى مثبت له، وإمكانه لا يشك فيه، وقد أخبر عنه الصادق فيجب اعتقاد وقوعه، وحديث امتناع الخرق والالتئام حديث اللئام، وقد ثبت جواز الخرق والتخريب على السموات، وذكرناه مرارا فلا نعيده.

2 B: "Medine'deki".

3 F, M ve B: "yine".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 33:

والأمة مجمعة على خلاف من زعم أن قوله: وانشق القمر معناه: أنه ينشق يوم القيامة، ويرده من الآية قوله: «وإن يروا آية يعرضوا ويقولوا سحر مستمر». فلا يناسب هذا الكلام أن يأتي إلا بعد ظهور ما سألوه معينا من انشقاق القمر. وقيل: سألوا آية في الجملة، فأراهم هذه الآية السماوية، وهي من أعظم الآيات، وذلك التأثير في العالم العلوي. وقرأ حذيفة: وقد انشق القمر، أي اقتربت، وتقدم من آيات اقترابها انشقاق القمر، كما تقول: أقبل الأمير وقد جاء المبشر بقدومه. وخطب حذيفة بالمدائن، ثم قال: إلا أن الساعة قد اقتربت، وإن القمر قد انشق على عهد نبيكم، ولا التفات إلى قول الحسن أن المعنى: إذ جاءت الساعة انشق القمر بعد النفخة الثانية، ولا إلى قول من قال: إن انشقاقه عبارة عن انشقاق الظلمة عند طلوعه في أثنائها، فالمعنى: ظهر الأمر، فإن العرب تضرب بالقمر مثلا فيما وضح، كما يسمى الصبح فلقا عند انفلاق الظلمة عنه، وقد يعبر عن الانفلاق بالانشقاق. قال النابغة:

فلما أدبروا ولهم دوي   دعانا عند شق الصبح داعي

وهذه أقوال فاسدة، ولولا أن المفسرين ذكروها، لأضربت عن ذكرها صفحا.

vuzuh ve zuhurdan mecaz ve kinaye olabilirse de, Ay'ın yarılmasına karanlığın yarılması mülâhazasıyla Ay'ın doğması mânası vermek, sonra da bundan vuzuh ve zuhur mânasına intikal ederek ortalığın aydınlandığı ve binâen'aleyh kıyametin yaklaştığı mânasını anlamak pek aykırı bir düşünce olur. Evet, sabahleyin zulmetin yarılmasına "fecr" ve "felak" ve "infilak" denilir, çünkü sabah demek o zulmetin yarılışı ve açılışı demektir. Fakat ondan dolayı Güneş'in doğmasına "inşikāk-ı Şems" denilemeyeceği gibi, Ay'ın doğmasına da "inşikāk-ı Kamer" denilemez. Mecazda semâ' şart değildir diye birisinin böyle bir mecaz düşünebileceği farzedilirse her hâlde Kur'ân'ı böyle aykırı mânalardan tenzih etmek lâzım gelir. İhtâra hacet yoktur ki kıyametin yaklaşmasına yaraşan mâna ayın doğması ile[1] ortalığın aydınlanması değil, ayın yarılması [4627] ve ecrâm-ı semâviyenin dahi yıkılabileceğinin anlaşılmasıdır. Ve bu haysiyetledir ki inşikāk-ı Kamer mucizesi Sâ'at'in zamanda yakınlığından ziyade akla yakınlığını göstermiştir. Bu münasebetle şunu da söyleyelim: Hasan-ı Basrî ile Atâ'ya atfedilen mânada bir sû'-i tefehhüm olmuştur. Onlar, Kamer'in kıyamette inşikak edeceğini söylemekle, geçmiş olan inşikāk-ı Kamer vak'asını inkâr edivermiş gibi farzedilmiştir. Hâlbuki hakikat öyle değildir. Onlar âyette sarih ve haberde meşhur olan mâzîdeki inşikākı inkâr etmiş değil, âyetin diğer bir delâletini tavzih ve tefsir eylemişler, vâki' olan inşikāk-ı Kamer mucizesinden ileride Kamer'in büsbütün yarılıp kıyametin kopacağı mânasını anlamak lüzûmunu ihtar etmişlerdir. Zira "Sâ'at yaklaştı ve Kamer yarıldı" denilince şüphe yok ki Kamer'in yarılması kıyamet alâmetlerinden olduğu anlaşılıyor. Fakat Peygamber'in zamanında yarılmış olmakla olduğu gibi kalacak mıdır? Yoksa bu yarılışından ileride saati geldiği zaman وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ [el-Kıyâme 75/9] mantûkunca hepsinde sırr-ı fenânın zuhûra geleceğini anlatmak için mi bu âyet sevk olunmuştur? İşte Hasan ve Atâ سَيَنْشَقُّ فِي الْقِيَامَةِ demekle bu sevki göstermişlerdir. Bu mâna zannedildiği gibi اِنْشَقَّ mâzîsinin muzârî mânasına hamli tarzında bir mecaz ile tevil değil,

1 H -"ile".

mâzî olan inşikākın müstakbeldeki inşikāka bir delâleti ve aynı zamanda اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ cümlesinin bir mazmûnudur. Bu şöyle demek oluyor: Kamer'in inşikākı bir emr-i vâki'dir, mâzîde vâki' olan bu inşikak, Kamer'in ve onun gibi semâvî ecrâmın dahi yarılıp parçalanabileceğini ve bu suretle âlemdeki her şey hakkında Peygamber'in haber verdiği kıyametin akla yakın olduğunu göstermiştir. Binâen'aleyh müşriklere o saatin hulûlü ile Peygamber'in zaferi de uzak değil, yaklaşmaktadır. İşte bizim anladığımıza göre سَيَنْشَقُّ denilmesinin mânası budur. Bu da bütün müfessirlerin anladığı mânanın müfâdından başka bir şey değildir. Yoksa Hasan ile Atâ [4628] inşikāk-ı Kamer mucizesinin vukū'undan haberdar olmamış veya rivayetleri reddetmiş veya âyetin siyâkından gaflet ederek mâzî mânasını nefy eylemiş demek için hiçbir delil yoktur. Ancak istikbaldeki inşikākı tasrîhen söylemişlerdir.

Felsefe bakımından meselenin münakaşası ilm-i kelâm meselesidir. Fahreddin Râzî demişti ki "felsefeci mâzîyi de istikbâli de men' eder."[1] Esas itibariyle mu'cizâtı tasavvur edemeyenlere karşı ilk yapılacak iş Kur'ân'ın birçok yerlerinde yapıldığı vechile hilkatteki acâibâta nazar-ı dikkati celbetmektir. Bunun için evvelâ burada İbn Sînâ'nın bazı[2] sözlerini hikâye edelim:

İbn Sînâ *İşârât*'ının nihâyetinde "Esrâr-ı Âyât"[3] nâmıyla mu'cizât ve kerâmât gibi havârık ve garâibden bahseden Nemat-ı Âşir'de nefs-i insânînin fevkalâdelikle alâkadar olan bazı husûsiyyâtına, hey'et ve kuvâsına, irfânına ve Hakk'a nisbetine dair işaretlerden[4] sonra şu tenbihleri yapar da der ki: "Belki sana ârifînden âdeti kalbediyor gibi gelen birtakım haberler vâsıl olur sen de hemen tekzîbe kalkışırsın; meselâ denilir ki bir ârif[5] nâs için istiskā etti de yağmur yağdı, yahut

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 288:

وقال بعض المفسرين: المراد سينشق، وهو بعيد ولا معنى له، لأن من منع ذلك وهو الفلسفي يمنعه في الماضي والمستقبل.

2 H -"bazı".

3 B: "Esrârıyât".

4 F, M ve B: "işaretlerinden".

5 "Dünyanın metâ' ve tayyibâtından i'râz edene 'zâhid' ismi tahsis olunur. Kıyam ve sıyâm ve sâir ibadet fiillerine devam edene 'âbid' ismi tahsis olunur. Sırrında nûr-i Hakk'ın işrâkını devam ettirmek üzere

istişfâ etti de şifâ buldular, yahut aleyhlerine dua etti de zelzeleye tutulup yere geçtiler, yahut diğer bir suretle helâk oldular[1]; yahut lehlerine dua etti de üzerlerinden vebayı, öleti, seli, tûfânı bertaraf etti. Yahut bazısına yırtıcı hayvanlar boyun eğdi, yahut bazısından kuş kaçmadı ve daha bunlar gibi sarîhan mümteni‘ tarîkinde tutulmayacak şeyler işittiğin zaman birdenbire inkâra kalkışma da tevakkuf et, acele eyleme. Çünkü tabiatın esrârında bu gibilerin de esbâbı vardır. Belki ben sana bazılarını da hikâye ederim. [4629] Tabiat âleminde umûr-ı gaybiye[2] üç mebde'den münba‘is olur. Birisi zikredilen hey'et-i nefsiye, ikincisi unsurî cisimlerin havâssı ki mıknatısın kendine has olan kuvvet ile demiri cezbi gibi; üçüncüsü semâvî kuvvetler ki onlarla ecsâm-ı arziyenin vaziyetlerine göre emzice-i mahsûsaları beyninde yahut onlarla nüfûs-ı arziyenin ahvâl-i felekiyeye göre fi‘lî veya infi‘âlî kuvâ-yı mahsûsaları[3] beyninde bir münasebet birtakım âsâr-ı garîbenin hudûsunu istitbâ‘ eder. Sihir evvelki kısım kabîlindendir. Belki mucizeler ve kerametler ve neyrencât ikinci kısım kabîlinden, tılsımlar üçüncü kısım kabîlindendir. Sakın ukalâlığın ve avamdan[4] farkın münkirlikle her şeyden sıyrılıp çıkmak olmasın; o bir boş beyinlilik, hafiflik ve aczdir. Sâbit olan bir şeyi anlayamadığından dolayı tekzib etmendeki[5] hımbıllık, delîli olmayan bir şeyi tasdik edivermendeki hımbıllıktan aşağı değildir. Kulağına eriştirilen haberin garâbeti seni iz‘âc etse bile onun muhal olduğuna burhânın olmadıkça tevakkuf ipine sarıl. Savâb olan, o gibileri kāim burhânın bulunmadıkça imkân buk‘asına salmaktır. İyi bil ki tabiatta nice acâib

---

fikriyle kuds-i ceberûta gidene de 'ârif' ismi tahsis olunur. Bunlar yekdiğeriyle terekküb de eyler*." (*İşârât*-ı İbn Sînâ) [Müellifin notu].

* H: "eder".

İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* trc. Muhittin Mâcit - Ali Durusoy - Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013, s. 182:

الْمُعرِض عن متاع الدنيا وطيّباتها يُخَصّ باسم الزاهد والمواظب على فعل العبادات من القيام والصيام ونحوهما يخص باسم العابد والمنصرف بفكره إلى قدس الجبروت مستديمًا لشروق نور الحق في سره يخص باسم العارف وقد يتركب بعض هذه مع بعض.

1 M ve B: "edildiler".
2 *İşârât*'ta "garîbe" diye geçmektedir.
3 F, M ve B: "nüfûs-ı arziyenin vaziyetlerine göre emzice-i mahsûsaları".
4 B: "evhamdan".
5 M: "ekmekteki".

ve kuvâ-yı âliye-i fa‘‘âle ile kuvâ-yı sâfile-i münfa‘ilenin ictimâ‘âtında nice garâib vardır. Birader! Sana hak kaymağından yayık döğdüm ve latif kelimeler içinde hikmet lokmalarıyla ziyafet çektim. Sen o gibi[1] câhillerden, mübtezellerden, görgüsü ve mümaresesi yok, safâsı koku arkasında dolaşmak olan kimselerden yahut şu feylesofluk taslayanların mülhidlerinden ve sinek gibi bulaşık mızmızlarından sakın!"[2]

Böyle dua ile zelzele olabilmesini ve koleranın kalkabilmesini bile tabiat esrârında mümteni‘ görmeyen İbn Sînâ teessüf olunur ki ilm-i tabîî nâmına nazariyesinde yanlış bir fikre zâhib olmuş, semâ ve ecrâm-ı semâviyeyi tab‘ında hareket-i müstakīme mebde'i bir meyil bulunmayan ve lemsi kābil olmayan sırf ibdâ‘î ve gayr-i unsurî cism-i basît hâlinde vaz‘ ederek mülâhaza etmiş ve [4630] "tab‘ında hareket-i müstakīme mebde'i bulunmayan bir cismin ise hark u iltiyam şânından olamayacağını" îzah eyleyerek bu kübrâ ile o mevzû‘adan şu neticeyi almış: "Cirmi muhît ve muhaddid-i cihât olan ve kendisinde yalnız meyl-i müstedîr mebde'i bulunan cism-i semâ kābil-i hark değildir, yırtılmayı kabul etmez" demiş, bunu böyle müberhen gibi göstermiştir. Ve bu suretle onun kevn ü fesâdı kābil olmadığını, tekevvünî[3] değil ibdâ‘î bir cevher olduğunu da söylemiş, sonra kevâkibin,[4] hâmilleri olan eflâkin gayrı ecrâm olduklarını, bunun beraber anâsırdan tekevvün etmeyen cevher-i

---

1 H ve F: "Sen onu".

2 İbn Sînâ, *el-İşârât,* s. 387:

ولعلك قد يبلغك عن العارفين أخبار تكاد تأتي بقلب العادة فتبادر إلى التكذيب. وذلك مثل ما يقال إن عارفاً استسقى للناس فسُقوا، أو استشفى لهم فشفوا، أو دعا عليهم فخسف بهم وزلزلوا أو هلكوا بوجه آخر، أو دعا لهم فصرف عنهم الوباء والموتان، أو السيل والطوفان، أو خشع لبعضهم سبُع، أو لم ينفر عنه طير، ومثل ذلك مما لا يأخذ في طريق الممتنع الصريح فتوقَّف ولا تعجل، فإن لأمثال هذه أسباباً في أسرار الطبيعة، ربما يتأتى لي أن أقتص بعضها عليك...

اَنّ الأمور الغريبة تنبعث في عالَم الطبيعة مِن مَبَادٍ ثلثة احدها الهيئة النفسانية الْمذكورة وثانيها خواصُّ الأجسام العنصرية مِثل جذْبِ الْمِغْنَاطِيسِ للحديد بِقُوّة تَخُصُّهُ وثالثها قوًى سماويَّة بيْنها وبين أمزجة أجسام أَرْضِيَّة مخصوصة بِهَيْئات وَضْعِيَّة أو بينها وبين قوًى نفوس أرضيَّة مخصوصة بأحوال مَلَكِيَّة فِعْلِيَّة أو انفعالية مناسبة تَسْتَتْبِعُ حدوث آثار غريبة. والسِّحْرُ من قبيل القسم الأول بل الْمعجزات والكرامات والنِّيرنجات من قبيل القسم الثاني والطلسمات من قبيل القسم الثالث.

ايّاك أن تكون تَكَيُّسُك وتبرّؤُك عن العَامَّةِ هو أن تنبريء مُنْكِراً لكلّ شيء فذلك طيْش وعَجْز وليس الْخُرْقُ في تكذيبك ما لم تَسْتَبِن بَعْدُ جَلِيَّته دون الْخُرْقِ في تصديقك بما لم يَقُمْ بين يديك بينته بل عليك الاعتصام بحبل التوقُّف وإن أزعجك استنكار ما يوعاه سمعك ما لم يتبرهن استحالته لك والصواب لك أن تسرح أمثال ذلك إلى بقعة الإمكان ما لم يذدك عنها قائم البرهان واعلم أن في الطبيعة عجائب وللقُوى العالية الفعالة والقُوَى السافلة الْمُنفعلَة اجتماعات على غرائب.

أيها الأخ إني مخضتُ لك في هذه الإشارات عن زُبْدة الحق وألقمتُكَ قفيّ الحكمِ في لطائف الكلم فَصُنْهُ عن الْمُبتذَلِين والجاهلين ومن لم يرزق الفطنة الوقادة والدربة والعادة وكان صغاه مع الغاغة أو كان من مُلْحِدة هؤلاء الْمتفلسفة ومن همجهم.

3 F, M ve B: "tekvînî".

4 H +"bir".

mübdaʿ cinsinden bulunduklarını ve çünkü zikri geçen mevzûʿaya mebnî gayr-i mütekevvin olan ecsâma, mütekevvin olan ecsâmın yabancı bir şey gibi tehallül edemeyeceğini ve binâenʿaleyh Şems ü Kamer ve bütün kevâkibin de basît olmaları lüzûmunu müsbet gibi göstermiş ve kābil-i levn, mübsar olmakla beraber melmus olmadıklarını da ilâve eylemiştir.[1] Hâsılı semâ ve eflâk sanki buʿd-i mücerred gibi koparılması mülâhaza edilemeyecek sade bir imtidad suretinde şeffaf ve basît bir cirm-i muhît, kevâkib de bir ziyâ gibi görünen ve fakat dokunulması ve bölünmesi kābil olmayan gayr-i unsurî ecrâm-ı basîta-i ibdâʿiye telakkī edilerek ya heyûlalarının başkalığından yahut heyûla tabiatı umûmiyetle kābil-i infisal olduğu hâlde sûret-i cismiyelerinin tabiatından nâşî semâ ve ecrâm-ı semâviyenin hark u iltiyâmı tabʿan mümteniʿ olduğu felsefece ilm-i tabiîde müberhen gibi addolunmakla zamanlarının fenni nâmına bu felsefe ardında gidenler Kamer'in tabʿına nazaran şakkını imkânsız zanneylemişlerdir.

Lâkin hakikatte bu, burhan ile isbat edilmiş değil, söylediğimiz gibi tabʿında hareket-i müstakīmeye mebde' olabilecek bir meyil bulunmadığını teslim eden bir mevzûʿaya istinad ettirilmiştir ki bu mevzûʿanın kevâkibe taʿmîminde eski Batlamyus hey'eti [4631] nazariyelerinin tesiri olmuştur. Haydi buʿd-i mücerred gibi hiç vezn ü sıkleti olmadığından dolayı harekete asla meyli olmayan basît vâhid-i muttasıl sade bir imtidad (*étendue*)[2] suretinde bir cisim tasavvur olunsun, fakat herhangi bir cisimde hareket-i müstedîre mebde'i olan meyl kabul edildikten sonra, onda hareket-i müstakīme mebde'i olan meylin imtinâʿını iddia eden bir mevzûʿa bize bir tenakuz gibi gelir. Çünkü müstakīm veya müstedîr olmak hareket mefhûmunun zâtîsi değil, arazîsidir. Birinin câiz olabildiği bir yerde diğeri de câiz olabilir. Mâniʿ de muktezî gibi başkaca mülâhaza edilmek lâzım gelir.

---

1 Bk. İbn Sînâ, *eş-Şifâ* (es-Semâu ve'l-Âlem), trc. Harun Kuşlu - Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2010, s. 28-33.

2 H -"(*étendue*)"; M: "Etendu".

Burada mütekellimînin münakaşalarını tafsil edecek değiliz, ancak şunu da söyleyelim ki bu feylesofların kevâkibi hâmilleri olan feleklerle beraber hareket ettirebilmek için ecsâm-ı gayr-i unsuriyeden saymaları da doğru değildir. Onlar da Arz gibi ecsâm-ı unsuriyeden mürekkeb ve binâen'aleyh kevn ü fesâdı kābildirler. Zamanımızın fennî ve felsefî telakkīleri de böyledir. Hatta bugün kabul edilmekte bulunan nazariyyâta göre Arz Şems'ten ayrılmış olduğu gibi Kamer de Arz'dan ayrılmıştır. Buna göre de اِنْشَقَّ الْقَمَرُ mâzîde olmuş bir vâkı'a[1] olarak sâdıktır. Felsefeci isterse âyete bu mânayı verebilir. Fakat bu mânayı verirken gerek şakk-ı Kamer mucizesini ve gerek kıyamet zuhûruyla ileride Kamer'in yarılabileceğini gayr-i mümkin saymaya hakkı olmadığını da itiraf etmek lâzım gelir.

Bugünkü fen Kamer'i bir cism-i esîrî farzetmediği gibi yarılabilmek kābiliyetini de inkâr etmez. Ancak yarılması için tatbîki lâzım gelen kuvvet[2] veya kudreti tâyin edebilmek bir mesele teşkil eder. Yoksa gerek dâhilinden bir infilâk ve gerek hâricinden bir cereyan, bir mevce, bir müsâdeme farzıyla parçalanması tasavvur olunabileceği gibi bir nevi elastikiyet veya tazyik farzıyla açılıp kapanmasını tasavvur etmek de mümkindir. Burada [4632] mevzû'-i bahis olan müessir ise Allah teâlâ'nın kudret ve iradesidir. مَا كَانَ لِرَسُولٍ اَنْ يَأْتِيَ بِاٰيَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ'dır [er-Ra'd 13/38; el-Mü'min 40/78]. Sûre-i Necm'de "şedîdü'l-kuvâ"nın tâlimiyle istivâdan sonra kābe kavseyni ev ednâ tedellîsinde rü'yet-i âyât ile tecellî eden kurb-i ilmî ve şuhûdî, Sûre-i Kamer'de kurb-i irâdî ile tecellî etmiş ve Resûlullah'ın talebi üzerine şakk-ı Kamer'e irâde-i ilâhiyenin ta'alluku zâhir oluvermiştir.

Şeyh Muhyiddîn-i Arabî *Fütûhât*'ının üç yüz otuzuncu bâbında Hazret-i Muhammediyeden menzil-i Kamer'i marifet hakkında berzahî bir ifade ile şöyle der: "Allah seni tarafından rûh ile te'yid buyursun, bil ki: Kamer, 'hilâl' denilen ile 'bedir' denilen arasında nûrun ziyade ve noksânı

1 B: "vak'a".
2 F, M ve B: "kuvveti".

hâlinde bir berzahî makamdır. Görülünce ay diye sesler yükseldiği için 'hilal' denilmiştir. Görenin gözünde nûrun zâtına umûmu hâlinde de 'bedir' denilir. Kamer için bu iki hüküm mâbeyninden başka bir menzil kalmamıştır. Ancak[1] onunla gözler arasına hâil olan şu'â-i Şems tahtında gözlerin idrâkinden istitârındaki[2] bedriyetine 'mihâk' denilir. O vakit o Güneş'e gelen yüzünden tıpkı bize doğru olduğu zamanki gibi[3] bedir hâlindedir. Güneş'in zâhir olmadığı yüzünden de mihâktır. Bu iki makāmın arasında da bir yüzünden nûr zâhir olduğu kadar[4] diğer yüzünden eksilir ve bir yüzünden eksildiği kadar da diğer yüzünden nûr ile zâhir olur. Bu ise kavs-i felekînin i'vicâcındandır. Demek ki o hem dâimâ bedir hem dâimâ mahmuk olur durur. Bu da Allah teâlâ'nın ârif billah olanlara bildirmeyi irade buyurduğu bir sır içindir. Onlara bilfiil bu meseli darb buyurmuştur ki bundan ibret alarak onun mâ-nusıbe lehine intikal etsinler. Yani suret üzere vücûdu ve zâhir olduğu merâtibin tefsîrine göre ahvâlinin tegayyürü hasebiyle ondan insân-ı kâmili tanımak ve marifetullâha ermek gayesine geçsinler. Allah teâlâ وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ [Yâsîn 36/39] buyurdu, ne bedir ne de hilâl tesmiye etmedi; çünkü bu iki hâlde onun bir, [4633] ikiden başka menzili yoktur. 'Menâzil' tâbiri ancak Kamer hakkında sâdık olur. Tedânî ve tedellî dereceleri Kamer'indir. Hazret-i gayba duhûlde ve hazret-i şehadete hurûcda ziyade ve noksânı almak onundur. Sonra Allah teâlâ onu insân-ı kâmilin sûret-i ilâhiye ile zuhûru için inşikak ile tavsif etti[5] ve onun zuhûru o suretin şakkı oldu, onun için o suretin[6] zuhûru, Kamer'in iki filka üzere inşikākının zuhûru gibi iki emir üzerinedir. Sahâbîden haberde vârid oldu ki Resûlullah'ın ahdi üzerine Kamer inşikak etti. Arabdan bir tâife onun sıdkına kendileri için bir âyet olmasını istemişlerdi, onun üzerine

---

1 H -"Ancak".
2 B: "istidârındaki".
3 F, M ve B -"gibi".
4 F, M ve B +"da".
5 Çünkü Kamer'in inşikākı Peygamber'in Allah tarafından risaletinin sıdk ile zuhûru için bir delil, bir âyettir [Müellifin notu].
6 H -"o suretin".

inşikak etti de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem hâzır bulunanlara 'şâhid olun' dedi. Allah teâlâ da اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ buyurdu. Fakat sual vâki' olan inşikākı mı murad etti? Kestirilemiyor,[1] ma'amâfîh âyetten zâhir olan odur. Çünkü inşikākı şu kavil ile tâkip buyurmuştur: وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ Fi'l-vâki' onu gördükleri vakit onlar öyle dediler. Ve onun için Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem hâzır bulunanlara 'şâhid olun' dedi, çünkü onların vukū'unu istedikleri vukū'a geldi. Bununla beraber onlarca olan ancak zâhir olandır, o vâki' nefsü'l-emrde mi yoksa nâzırın nazarında mı? Bu lâzım olmaz. Çünkü o ihtimal ancak onun nefsü'l-emrde gözlere zâhir olan gibi olduğunu haber verdiği zaman muhbirin kavliyle mürtefi' olacaktır. Hâlbuki muhbirin kavli mahall-i nizâ' o (yani sihir diyenlerin nokta-i nazarları bu, zâhirî bir gösterişten ilerisine inanmıyorlar) ve istedikleri vâki' olduğu zaman kendilerinden zuhûra gelen itirazın kendilerinden zuhûra gelmemesini suallerinde şart da koşmamışlardı. Binâen'aleyh Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e sual vâki' olandan ziyadesi de lâzım gelmez (yani [4634] mucizeyi gösterdikten sonra ilcâî bir surette inandırmak Peygamber'in vazifesi değildir. Hatta suallerinde şart etselerdi yine lâzım gelmezdi, çünkü ilcâî âyet hikmet-i bi'sete münâfîdir, yoksa bazı rivayetlerde vârid olduğu vechile Kamer şakkedildiği surette iman edeceklerini vaad etmekle itiraz etmemeyi taahhüt de etmişlerdi. Fakat hislerine, görüşlerine inanmadılar, âfâktan habere havale ettiler). Sonra âfâktan insanlar geldi, o gece Kamer'in inşikākını haber veriyorlardı, onun için de Allah teâlâ سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ dediklerini hikâye buyurdu, sonra da Allah كُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ buyurdu, o emir olduğu gibi oldu. Hâsılı, Kamer berzahiyyu'l-mertebe olmasa idi ne ihlâl ve ibdârı ne de mahk u isrârı kabul etmezdi. Demek ki sihr-i müstemir dahi كُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ hükmünde dâhildir. İşte bu, Hakk'a bir şikāk ve ayn-ı[2] ilimde bir cehildir. ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ [en-Necm 53/30] buyurulandır ki bir ilim olarak

1 ينشق denildiğine işaret eyliyor [Müellifin notu].
2 M: "aynî".

tesbit eylemiştir."[1] Şeyhin bu sözlerinden bazıları, yanlış bir fikre zâhib olmuş, inşikāk-ı Kamer mucizesi hakkında "Kamer'in nefsü'l-emrde yarılmış olması lâzım olmayıp bakanların gözlerine öyle gösterilmiş olması kâfi olduğunu söylemiş" zannetmişlerdir. Hâlbuki böyle demek Şeyh'i sihir diyenlerin sözlerine iştirak etmiş farzetmektir.[2] Bu ise Şeyh'in ka'bına yakışmaz. Zamanımızda basılan en güzel eserlerden *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* nâm kitabında Bay İsmail Fennî[3] mu'cizâta dair yazdığı şâyân-ı istifade ma'lûmât sırasında Şeyh'in bu sözlerine temas ederek şöyle bir mütalaada bulunmuştur:

"Şeyh-i Ekber, inşikāk-ı Kamer'in nâzırın nazarında vukū'u ihtimâlinin[4] mürtefi' olmadığını beyan ediyor. Şu hâlde ona göre bu mucizenin yalnız enzâr-ı nâsta vukū' bulmuş olması da muhtemildir. Vâkı'â buna karşı 'o hâlde müşriklerin ona sihir demekte haklı olmaları lâzım gelir' denilerek itiraz edilebilirse de bu itirâza cevap vermek mümkindir. Denilebilir ki inşikāk-ı Kamer'in yalnız enzâr-ı [4635] nâsda vukū'u onun bir mu'cize-i hakīkiye olmasına mâni' değildir.

---

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* 3, 110-111:
اعلم أيدك الله أن القمر مقام برزخي بين مسمى الهلال ومسمى البدر في حال زيادة النور ونقصه فسمي هلالا لارتفاع الأصوات عند رؤيته في الطرفين ويسمى بدرا في حال عموم النور لذاته في عين الرائي وما بقي للقمر منزل سوى ما بين هذين الحكمين غير أن بدريته في استتاره عن إدراك الأبصار تحت شعاع الشمس الحائل بين الأبصار وبينه يسمى محقا وهو من الوجه الذي يلي الشمس بدر كما هو في حال كونه عندنا بدرا هو من الوجه الذي لا يظهر فيه الشمس محق وما بين هذين المقامين على قدر ما يظهر فيه من النور ينقص من الوجه الآخر وعلى قدر ما يستتر به من أحد الوجهين يظهر بالنور من الوجه الآخر وذلك لتعويج القوس الفلكي فلا يزال بدرا دائما ومحقا دائما وذلك لسر أراد الله إعلامه للعارفين بالله فضرب لهم هذا المثل بالفعل ليعتبروا فيه بالعبور إلى ما نصب له من معرفة الإنسان الكامل ومعرفة الله لوجوده على الصورة وتغير أحواله فيها لتغير المراتب التي يظهر فيها قال تعالى: «وَالْقَمَرَ قَدَّرْنَاهُ مَنَازِلَ» ولم يسمه بدرا ولا هلالا فإنه في هاتين الحالتين ما له سوى منزلة واحدة بل اثنتين فلا يصدق قوله «مَنَازِلَ» إلا في القمر فللقمر درج التداني والتدلي وله الأخذ بالزيادة والنقص في الدخول إلى حضرة الغيب والخروج إلى حضرة الشهادة ثم إن الله تعالى نعته بالانشقاق لظهور الإنسان الكامل بالصورة الإلهية فكان شقا لها فظهورها في أمرين ظهور انشقاق القمر على فلقتين ورد في الخبر عن الصاحب أن القمر انشق على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم عند سؤال طائفة من العرب أن يكون لهم آية على صدقه فانشق فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم للحاضرين: «اشهدوا» وقال تعالى: «اقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ» فلا يدري هل أراد الانشقاق الذي وقع فيه السؤال وهو الظاهر من الآية فإنه أعقب الانشقاق بقوله «وَإِنْ يَرَوْا آيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ» وكذا وقع القول منهم لما رأوا ذلك ولهذا قال رسول الله صلى الله عليه وسلم للحاضرين «اشهدوا» لوقوع ما سألوا وقوعه وما لهم إلا ما ظهر وهل هو ذلك الواقع في نفس الأمر أو في نظر الناظر هذا لا يلزم فإنه لا يرتفع الإحتمال إلا بقول المخبر إذا أخبر أنه في نفس الأمر كما ظهر في العين وقول المخبر هو محل النزاع وما اشترطوا في سؤالهم أن لا يظهر منهم ما ظهر منهم من الاعتراض عند وقوع ما سألوا وقوعه فلم يلزم النبي صلى الله عليه وسلم أكثر مما وقع فيه من السؤال ثم جاء الناس من الآفاق يخبرون بانشقاق القمر في تلك الليلة ولهذا قال الله تعالى عنهم إنهم قالوا فيه «سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ» فقال الله: «كُلُّ أَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ» كان ذلك الأمر ما كان فالقمر لولا ما هو برزخي المرتبة ما قبل الإهلال والإبدار والمحق والسرار فالسحر المستمر داخل تحت حكم كل ذي أمر مستقر فهذا انشقاق بالحق وجهل في عين العلم وهو قوله «ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ من الْعِلْمِ» فأثبته عِلما.

2 H -"Hâlbuki böyle demek Şeyh'i sihir diyenlerin sözlerine iştirak etmiş farzetmektir".

3 H: "İsmail Fennî Bey"; F: "İsmail Fennî Bay".

4 H ve F: "ihtimâli"; M: "ıhtımali".

Çünkü buna müşâbih bir sihrin vukū'u ne görülmüş ne de işitilmiştir. Sâhirlerin bazı hayâlât gösterdikleri mervî ise de bu hayâlâtı öyle ecrâm-ı semâviyeye kadar teşmil eden ve bilfiil mevcut Kamer'i bulunduğu hâlin gayride gösteren bir sâhir[1], kimse işitmemiştir."[2]

Böyle bir cevap hiç de doğru olmaz. İtiraf etmek lâzım gelir ki gerek kavilde olsun gerek fiilde, olmamış bir şeyi olmuş gibi göstermek büyük bir hüner de addedilse vâkı'a mutabık olmayan bir yalan, bir aldatış mâhiyetinden çıkmış olmaz. Makām-ı nübüvvetin kuvve-i kudsiyesi öyle şâibelerden tenzih edilmek iktizâ eder. Sihir diyenlerin murâdı da onun vâki'de olmayıp sade gözlere bir gösterişten ibaret olduğunu iddia etmekten başka bir şey değildir.[3] Şeyh'in anlattığı da budur. O, kelâmının bütün cereyânında inşikāk-ı Kamer'i bir vak'a olarak anlatmıştır. "Bununla beraber onlarca olan ancak zâhir olandır.[4] O vâki', nefsü'l-emrde mi yoksa nâzırın nazarında mı bu ihtimal ancak muhbirin kavliyle mürtefi' olacaktır. Muhbirin kavli ise mahall-i nizâ'dır" sözünden murâdı da sihir diyenlerin nokta-i nazarlarındaki berzahiyeti anlatmaktır. Zamirler onlara râci' ve ihtimal onların kendi hislerindeki şüpheleri, haberde nizâ' eden onlardır. ذٰلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِنَ الْعِلْمِ [en-Necm 53/30] de onlar hakkındadır. Onun için Şeyh o sözler arkasından şu ihtârı yapar: "Yine bil ki nazar ve itibar, esrâr ve envârdan zâhir olan ulûmdandır. Nûr da basar ve ibsâr içindir. Onun için Allah teâlâ bu makāmı zikrettiğinde فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِي الْاَبْصَارِ [el-Haşr 59/2][5] buyurdu. Yani basarın nûruyla idrak ettiği mubsarât ve ahkâmından

1 H: "sâhiri".

2 İsmail Fennî Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* (1928), s. 335.

3 *Asr-ı Saadet Tarihi*'nin dördüncü cildinde Bay Ömer Rızâ'nın* "bazı mütekellimîn, ezcümle Şah* Veliyyullah Kamer'in iki parçaya ayrılmadığını ancak öyle görüldüğünü söylerler. İmam Gazzâlî bu fikri kabule mütemâyildir. Çünkü Enes'in hadisinde şu sözler söyleniyor: Mekke ahâlisi Peygamber'in kendilerine bir âyet göstermesini istediler o da onlara Kamer'i iki parça gösterdi" (Ömer Rızâ, *İslâm Tarihi: Asr-ı Saadet,* 1928, IV, 1609-1610) demesi de büyük bir galat ve yanlış bir azivdir. Evet gösterdi, fakat yalan değil انْشَقَّ الْقَمَرُ. [Müellifin notu].

* B: "Şeyh".

* H ve F: "Ömer Rızâ Bey'in".

4 B -"Bununla beraber onlarca olan ancak zâhir olandır".

5 "…Düşünün de ibret alın ey görecek gözleri olanlar!"

size verdiğini basiret [4636] gözleriyle idrak edeceğiniz şuhûd veya fikre geçiniz ki şuhûd-i etemm ve akvâdır. Fikir o mertebe-i ulyâdan aşağı olan şuhûd-i ednâdır. İkisi de zâhir olandan müstetir ve bâtın olana geçer, bunlar اٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ [Yûnus 10/6] olduğu gibi hem de اٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ'dur [Yûnus 10/24]. Müttakīyi Allah tâlim eder, onun için O'nun ilmine şek ve şüphe girmez. Mütefekkir ise mahlûkunun kuvvetine bakar, onun için gâh isabet eder gâh hata eder. İsabet ettiği takdirde de yollar muhtelif olduğu için o isabeti ifade eden kuvvet ile kendisine şüphe girmesi de kābil olur. Hâsılı müttakī basiret sahibidir. Mütefekkir basar ile basiret arasındadır. Basar ile kalmaz, hâlis basîrete de[1] varamaz."[2] Mûmâ ileyh Fennî Bay da kelâmının sonunda hiss-i takvâsıyla basiretine sahip olarak şu sağlam hakikatleri ihtar eder: "Muhyiddîn-i Arabî kuddise sirruh hem ekâbir-i ulemâ ve meşâyihten hem de müfessirînden olduğundan kendisinin şakk-ı Kamer mucizesinin nazarlarda vukū'unu muhtemil addetmesinde erbâb-ı şükûk tarz-ı tefekkürlerine muvâfık bir sûret-i îzâhiye bulabilirler. Lâkin hamdolsun biz onlardan değiliz. Cenâb-ı Allah'ın her şeye kādir olduğuna ve kavânîn-i tabîiye O'nun كُنْ emrinin muktezâsından başka bir şey olmadığına ve Kur'ân-ı Azîm'in mahz-ı hakikat idiğine imanımız vardır. Madem ki Kur'an'da 'Kamer inşikak etti' buyurulmuştur ve cumhûr-ı ulemâ ve müfessirîn-i kirâm bu inşikākın yevm-i kıyamette vukū' bulacağı hakkında Osman b. Atâ'nın pederinden ettiği rivayeti sâlifü'z-zikr ashâb-ı kirâmın rivayetleriyle ve bundan başka وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ kavl-i celîlinin delâlet-i sarîhasıyla reddederek inşikāk-ı Kamer'in ahd-i nebevîde mucize olarak vukū'unu bi'l-icmâ' kabul eylemişlerdir, biz artık bunun nefsü'l-emrde vukū'unu kabul ve tasdik husûsunda asla tereddüt etmeyiz ve

---

1 H: "hâlis basîret ile de".

2 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* 3, 111:

واعلم أن النظر والاعتبار من العلوم التي تظهر من الأسرار والأنوار فالنور للبصر والأبصار فقال الله لما ذكر هذا المقام «فَاعْتَبِرُوا يا أُولِي الْأَبْصارِ» أي جوزوا مما أعطاكم البصر بنوره مما أدركه من المبصرات وأحكامها إلى ما تدركونه بعين بصائركم شهودا وهو الأتم الأقوى أو عن فكرة وهو الشهود الأدنى عن المرتبة العليا وكلاهما عابر عما ظهر إلى ما استسر وبطن فهي «آيات لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ» كما هي «آيات لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ» فالمتقي يتولى الله تعليمه فلا يدخل علمه شك ولا شبهة والمتفكر ناظر إلى قوة مخلوقة فيصيب ويخطئ وإذا أصاب يقبل دخول الشبهة عليه بالقوة التي أفادته الإصابة لاختلاف الطرق فالمتقي صاحب بصيرة والمتفكر بين البصر والبصيرة لم يبق مع البصر ولا يخلص للبصيرة.

bunun keyfiyetini ancak Allah teâlâ ve Resûlü bilir deriz. (...) Böyle bir hâdisenin her yerde[1] görülmesi lâzım geleceği yolunda îrâd edilmek istenilen [4637] itiraz dahi bizce mûcib-i iştibah ve tereddüt olamaz. Zira Kamer'in inşikākını etrafta bulunanlar dahi görmüşler ve gördüklerine şehadet etmişlerdir. Gerçi ufukların tehâlüfü, Kamer'in sehâb ile mestur olması, gece vakti ekser-i nâsın meskenleri dâhilinde bulunmaları ve herkesin semâyı tarassudla meşgul olmaması gibi esbâbdan dolayı bunu bi't-tab' bütün âlem göremezse de elbette sâir mahallerde dahi görenler olmuştur. Lâkin o devr-i cehalette hükümfermâ olan cehalete mebnî bu hâdisenin sâhir ve cin ve şeytanların ef'âline atfedilerek gayr-i mazbut kalmış olması muhtemildir. Mu'cizâtı kavânîn-i tabîîye ile telife çalışmak bunları hârikalıktan çıkarıp umûr-ı âdiye sırasına sokmaya kalkışmak demektir. Hâlbuki akıl bu gibi umûr-ı fevka't-tabî'anın mâhiyetlerini idrakten âcizdir. Ve onu dâire-i salâhiyetinin hâricinde kullanmak pek vahim hatalara sebebiyet verir."[2] *Şerh-i Mevâkıf*'ta Seyyid Şerîf, inşikāk-ı Kamer mucizesinin mütevâtir olduğunu söylemiştir.[3] İbn Hâcib'in *Muhtasar*'ı[4] şerhinde Sübkî de bunu ihtiyar ederek der ki: "Doğrusu inşikāk-ı Kamer mütevâtirdir. Kur'an'da mansustur. *Sahîhayn*'de ve sâirede turuk-ı şettâdan mervîdir. Öyle ki tevâtüründe şüphe edilmeyecek haysiyettedir."[5] Tevâtürü, Kur'an'da انْشَقَّ الْقَمَرُ sarih olmak haysiyetiyledir. Hadisler bunun tefsirine müte'allik olmak[6] itibariyle hey'et-i mecmû'asına nazaran tevâtür-i ma'nevî denebilecek[7] kadar meşhurdur. Bununla beraber icmâli[8] Kur'an'da mansus ise de tefsir

---

1 B: "halde".
2 İsmail Fennî Ertuğrul, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli,* s. 336-337.
3 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* VIII, 280-281:
[الكلام في سائر المعجزات] أي ما سوى القرآن وهي أنواع الأول: إنشقاق القمر على ما دل عليه قوله تعالى: «اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ وَانْشَقَّ الْقَمَرُ»، وهذا متواتر قد رواه جمع كثير من الصحابة كإبن مسعود وغيره...
4 F, M ve B: "*Muhtasar*".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 74:
وهو الذي اختاره العلامة ابن السبكي قال في شرحه لمختصر ابن الحاجب: الصحيح عندي أن انشقاق القمر متواتر منصوص عليه في القرآن مروي في الصحيحين وغيرهما من طرق شتى بحيث لا يمترى في تواتره انتهى باختصار.
6 B -"haysiyetiyledir. Hadisler bunun tefsirine müte'allik olmak".
7 M: "denilebilecek".
8 F, M ve B: "icmâl".

nokta-i nazarından tevâtüründe söz edilmiş bulunduğu için müevvili ve tafsîlinin münkiri ikfâr olunmaz. Çünkü dinden çıkarmak pek büyük bir iş olduğu için ihtiyat edilmek lâzım gelir.

Evet Sâʻat yaklaştı ve[1] Ay yarıldı da {وَاِنْ يَرَوْا اٰيَةً يُعْرِضُوا} hâlâ bir âyet görseler iʻrâz ediyorlar. ❁ Olacak olmadan akıllanmıyorlar, âkıbeti düşünmüyorlar,[2] ibret almak istemiyorlar da her gördükleri âyetten yüz çeviriyorlar [4638] {وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ} ve müstemir bir sihir diyorlar. ❁ Bu tekabülden anlaşıldığı üzere burada "âyet" alâmet-i acîbe yani hârika ve mucize mânasınadır. Bununla beraber şu da bir kāidedir ki siyâk-ı şartta nekre, siyâk-ı nefiyde gibi âm olur. Binâenʻaleyh herhangi bir âyet mânasına her türlü âyete şâmildir. Yani hiçbir âyeti, hiçbir delîli, hiçbir mucizeyi nazar-ı itibara almıyorlar da "müstemir bir sihir" deyip geçiyorlar. Bu "müstemir" kelimesine de birkaç mâna verilmiştir. Birisi mâruf olduğu üzere yeniden yeniye muttariden cârî ve mütevâlî demektir. Birisi de geçici, yani gelip geçici demektir ki Buhârî'de bu mâna menkuldür.[3] Bu iki mâna da "mürûr"dan müştaktır. Bir de kuvvet mânasına "mirre"den müştak olarak muhkem demek olduğu Ebu'l-Âliye ve Dahhâk'tan nakledilmiştir.[4] Bu mâna birincinin lâzımı olarak da mülâhaza olunabilir. Sihir tâbirine yakışan gelip geçici mânasına olmaktır. Âyât ve muʻcizâtın tevâlî ve teʻâkubuna yakışan da kuvvetli ve mütemâdî mânasıdır. Binâenʻaleyh hepsinin birer vechi vardır. Yukarıda geçtiği üzere Kamer'in inşikākını gördükleri vakit "Ebû Kebşe'nin oğlunun sihrini[5], bakalım etraftan gelecek yolculara soralım" dediler, gelenler de gördüklerini söyleyince "sihr-i müstemir" dediler[6] diye rivayet olunduğuna göre kuvvetli ve ıttıradlı mânası kasdedilmiş olmak

---

1 H -"ve".
2 B -"âkıbeti düşünmüyorlar".
3 Buhârî, Tefsîr, 54:

قال مجاهد: «مستمر»: ذاهب.

4 Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 203:

«وَيَقُولُوا سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ» وقال أبو العالية والضحاك: محكم شديد قوي، وهو من المرة وهي القوة.

5 F, M ve B: "sihri".
6 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 369; Kādî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 282.

iktizâ eder. Hâlbuki sihir, her ne de olsa bâtıl olacağından böyle demeleri şaşkınlıkla bir nevi tenakuza düşmüş olduklarını iş'âr eyler. {وَكَذَّبُوا} Ve tekzib ettiler ❁ Peygamber'i ve getirdiği haberleri ve gösterdiği âyetleri ve mucizeleri yalana nisbet edip inkâr eylediler. Fakat bir şey bildiklerinden, bir delîle istinad ettiklerinden değil de {وَاتَّبَعُٓوا اَهْوَٓاءَهُمْ} hevâlarına uydular ❁ keyiflerine, sırf nefislerinin meyillerine tâbi' olarak tekzib [4639] ettiler. Vâki'de hakkın muktezâsını hesâba almadılar. {وَكُلُّ اَمْرٍ مُسْتَقِرٌّ} Hâlbuki her emir müstakır ❁ yani Peygamber'in işi zannettikleri gibi gelip geçici bir şey değildir. Her işi Allah teâlâ'nın ilm ü takdîrinde kararını almış, ona doğru gitmektedir. Hepsinin varıp karar kılacağı bir gaye ve âkıbet vardır ki hakikati o zaman tebeyyün eder. Peygamber'in işinin hakikat ve ulviyeti ve onların hevâlarının mâhiyeti ve şeâmeti ind-i ilâhîde mukarrer olduğu gibi saati gelince belli olacaktır. {وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنَ الْاَنْبَٓاءِ مَا} Celâlim hakkı için onlara mühim haberlerden öylesi de geldi ki ❁ yani geçen ümmetlerin ahvâline veya âhirete müte'allik haberlerden Kur'an'da öyle mühim haberler de geldi ki {فِيهِ مُزْدَجَرٌ} onda zecredecek, vazgeçirecek tehdit, sakındıracak öğüt, yahut sakınılması lâzım gelen acı âkıbetler var.

"Müzdecer" masdar-ı mîmî de ism-i mekân da olabilir. {حِكْمَةٌ بَالِغَةٌ} Bir hikmet-i bâliğa.

"**Hikmet-i Bâliğa**" ihkâmın ve gayeye isabetin en yüksek derecesine ermiş hikmet demek olup "mâ"dan veya "müzdecer"den bedel, yahut mahzuf bir mübtedânın haberidir. Yani bir hikmet-i bâliğa olan zecirler ve haberlerle Kur'an geldi. Yahut[1] bunların hepsi, cereyân-ı hâlin böyle olması bir hikmet-i bâliğadır. {فَمَا تُغْنِ النُّذُرُ} Demek ki o inzarlar fâide vermiyor. {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} o hâlde sen de onlardan -o hevâları peşinde giden münkirlerden- yüz çevir ❁ boş yere mücadele ile uğraşma da yaklaşmakta olan Sâ'at'e bak. {يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ} O gün ki davetçi davet edecek ❁ bu [4640] gün yaklaşmakta olduğu zikrolunan Sâ'at'i bir beyandır. Bu "yevm" mukadder zikre müte'allik olabilirse de aşağıdaki يَخْرُجُونَ'a

1 H ve F -"Yahut".

müte'allik olması daha muvâfıktır. Kıyamet günü onlardan yüz çevir, şefaat etme mânasına تَوَلَّ'ye[1] ta'allukunu tecviz edenler dahi olmuş ise de secâvendde bu ihtimâli kesmek için عَنْهُمْ üzerine vakf-ı lâzım işareti mim konmuştur. Kavl-i meşhur "davetçi" İsrâfîl'dir. Diğer bir melek olduğu da söylenmiştir. Ebussuud buradaki davet كُنْ فَيَكُونُ'deki emir kabîlinden olmak da câiz olur diyor.[2] Bu surette çağıran Allah teâlâ olmuş olur. Yani o çağırıcı {اِلٰى شَیْءٍ نُكُرٍ} münker, yani misli görülmedik müdhiş bir şeye ❁ hesâba veya haşre[3] veya haşr için neşre çağıracağı gün {خُشَّعًا اَبْصَارُهُمْ} gözleri huşû' içinde ❁ hâilenin dehşetinden gözler korku ve saygı ile düşkün bir hâlde {يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ} kabirlerden çıkacaklar {كَاَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ} sanki cerâd-ı münteşir gibi ❁ çıvgın çekirgeler gibi intişar ile {مُهْطِعِينَ اِلَى الدَّاعِ} o çağıran davetçiye yelerek fırlayacaklar. {يَقُولُ الْكَافِرُونَ} Diyecek ki o kâfirler {هٰذَا يَوْمٌ عَسِرٌ} "bu çok zorlu bir gün." ❁ Bundan mü'minler için öyle olmayacağı anlaşılır.

{كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ[4]} Onlardan evvel Nûh'un kavmi tekzib etti ❁ yani o tekzib denilen fiili yâ Muhammed senin kavminden evvel Nûh kavmi yaptı, Allah'ın peygamber gönderdiğine inanmadı {فَكَذَّبُوا عَبْدَنَا} öyle ki o kulumuza yalan isnad ettiler {وَقَالُوا مَجْنُونٌ} ve mecnun dediler {وَازْدُجِرَ} hem de zecredildi ❁ tebliğden men' edilmek için [4641] çok azarlandı, incitildi, eziyet olundu. لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ يَا نُوحُ لَتَكُونَنَّ مِنَ الْمَرْجُومِينَ [eş-Şu'arâ 26/116] diye vazgeçmezse recm ü idam ile tehdit olunuyordu {فَدَعَا رَبَّهُ} o da Rabbine dua etti, {اَنِّى مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ} şöyle ki: "Ben mağlûbum, artık öcünü al." {فَفَتَحْنَا اَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ} Biz de dökülen bir su ile semânın kapılarını açtık. ❁ Cumhûrun beyânına göre su ile semânın kapılarını açmak tâbiri bir isti'âre-i temsîliyedir, bulutlardan suyun kesretle boşanışı, kuvvetli sel ile semânın kapıları açılıp gökkubbenin yarılması manzarasına teşbih olunmuştur. {وَفَجَّرْنَا الْاَرْضَ عُيُونًا} Arz'ı da kaynaklar

1 M ve B: "فول'ye".
2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 81:
والداعي إسرافيلُ عليه السلام، ويجوز أن يكون الدعاء فيه كالأمر في قوله تعالى «كن فيكون» (البقرة ٢/١١٧) وإسقاطُ «الياء» للاكتفاء بالكسر تخفيفًا.
3 F, M ve B: "haşir".
4 F: "موسى".

hâlinde coşturduk {فَالْتَقَى الْمَٓاءُ} derken su birleşti ❁ اَلْمَاآنِ[1] mâân = "iki su" denilmeyip müfred olarak اَلْمَٓاءُ buyurulması esas itibariyle ikisinin bir su olduğuna işaret olsa gerektir. Müfessirîn bu[2] ifrâdın vechinde diyorlar ki: İki suyun iltikāsı mücâveret tarîkiyle değil, ihtilât ve ittihad suretiyle olduğunu tahkik içindir. {عَلٰٓى اَمْرٍ قَدْ قُدِرَ} Ezelde takdir olunmuş bir emre binâen ki indirilen suyun çıkarılan kadar olması kanunudur. Yahut ezelde kader kılınmış bir emir üzerine ki bu da Nûh kavminin tûfân ile helâki işidir. {وَحَمَلْنَاهُ} Onu ise yükledik {عَلٰى ذَاتِ اَلْوَاحٍ وَدُسُرٍ} elvâhlı ve düsürlü bir şeye bindirdik. ❁ "Elvâh" "levh"in cem'idir. "**Levh**" her neden olursa olsun tahta gibi yassı şeye denir. "**Düsür**" "disâr"ın cem'idir; "disâr", eğser, yahut geminin tahtalarını yekdiğerine bağladıkları râbıta, kenet, perçin veya halat. "Zât-i elvâh ve düsür"den murad gemidir. Bir nevi târif için sıfat isim makamına ikāme olunmuştur. Yani birtakım elvâhın birbirlerine sûret-i mahsûsada kenetlenmesiyle yapılmış olan gemiye [4642] bindirdik. {تَجْرٖى بِاَعْيُنِنَا} O elvâhlı şey Bizim nezâretimiz altında akıyordu. ❁ وَهِىَ تَجْرٖى بِهِمْ فٖى مَوْجٍ كَالْجِبَالِ ❁ [Hûd 11/42] mûcebince dağlar gibi dalgaların içinde Allah'ın görüp gözetmesiyle doğrudan doğru muhafazası tahtında akıp gidiyordu. {جَزَٓاءً لِمَنْ كَانَ كُفِرَ} O küfredilmiş, kadri bilinmeyip nankörlükle karşılanmış olan zâta, yani Nûh'a mükâfat için ❁ ki onu tekzib edenler gark olurken o böyle hıfz-ı ilâhîde mahfuz bulunuyordu. {وَلَقَدْ تَرَكْنَاهَٓا اٰيَةً} Şânım hakkı için onu, yani gemiyi bir âyet olarak bıraktık da ❁ burada Hazret-i Nûh'un gemisinin enkāzı Cûdî Dağı'nda kaldı, hatta bu ümmetin evâili onu gördü diye Katâde'den rivayet vardır.[3] Lâkin murad aynen o geminin kalmış olması değil, mutlaka gemi cinsinin onu hatırlatacak bir muhtıra olduğunu söylemek olması daha ziyade melhuzdur. Çünkü bunda ibret ve tezekkür sahası daha geniş, daha umûmî ve binâen'aleyh şu itâbın fâidesi daha bariz olur: {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} Fakat hani düşünen? ❁ "**Müddekir**", aslı "zikr"den

---

1 H ve F: "ماآن".

2 F, M ve B -"bu".

3 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 260; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 582:

عن قتادة في قوله تعالى: «ولقد تركناها آية» قال: أبقى الله سفينة نوح على الجودي حتى أدركها أوائل هذه الأمة.

ifti'âl bâbından "müztekir"dir. "Müzdecer"de olduğu gibi tâ, dâl'e kalb olunmuş, sonra da zâl dâl'de idgam edilmiştir. Mütezekkir gibi düşünen demektir. Her gemiyi gören veya duyan düşünmek lâzım gelirken düşünen mi var {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابٖى وَنُذُرِ} ki nasılmış azâbım ve inzarlarım? ❁ Bu istifham, tehvil ve ta'cîb ile tedhiş içindir. {وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ} Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık, kolaylaştırdık, yahut kolaylıkla ihsan eyledik {لِلذِّكْرِ} düşünülmek için {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} fakat hani düşünen? ❁ İşbu وَلَقَدْ يَسَّرْنَا âyeti [4643] bu sûrenin bir tercî' âyetidir ki her kıssanın akabinde وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ مِنَ الْاَنْبَٓاءِ مَا فٖيهِ مُزْدَجَرٌ mazmûnunu hatırlatmak için tekrar edilmiş ve bu suretle her birinin müstakil olarak o izdicar ve iddikârı, yani düşünüp ibret almayı îcab ettiği anlatılmıştır.

{كَذَّبَتْ عَادٌ} Âd tekzib etti ❁ kıssanın istiklâline tenbih için atıf yapılmamıştır[1]. {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابٖى وَنُذُرِ} Tekzib etti de azâbım ve inzarlarım nasıl oldu? ❁ Bu istifham evvelki gibi tehvil için değil, söylenecek söze dikkat ve ısgāyı[2] celb içindir. {اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رٖيحاً صَرْصَراً} Çünkü Biz onların üzerine bir sarsar rüzgârı gönderdik ❁ "**Sarsar**" soğuk veya gürültülü bir fırtına {فٖى يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ} müstemir[3] bir uğursuzluk[4] gününde ❁ ki nuhûset ve şeâmeti onların helâkleriyle hitam bulmadı[5] da kıyamete kadar berzahta da mu'azzeb kaldılar. Bazı nücûmcuların zannettiği gibi o nuhûset o günün[6] zâtîsi değil, herkes ve her şey için uğursuz değil, onlar hakkında öyle oldu. {تَنْزِعُ النَّاسَ} O insanları yoluyordu ❁ çekip koparıp alıyordu {كَاَنَّهُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ مُنْقَعِرٍ} sanki dibinden kopmuş hurma kütükleri imişler. ❁ Âd, iri bedenli bir kavim oldukları için başları kopup kopup devrildikçe bu teşbîhe mâsadak oluyorlardı. {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابٖى وَنُذُرِ} O hâlde nasılmış azâbım ve inzarlarım? ❁ Bu istifham da tehvil ve ta'cîb içindir. {وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ} Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık {لِلذِّكْرِ} düşünmek için {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} fakat hani düşünen?

---

1 H: "eylememiştir".
2 B: "saygı".
3 F, M ve B -"müstemir".
4 M ve B: "uğursuz".
5 B: "buldu".
6 F, M ve B -"o günün".

[4644] {كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِالنُّذُرِ} Semûd nezirleri tekzib etti. ❁ Burada "nüzür" inzar ve vaaz mânasına "nezîr"in cem'i olabileceği gibi "münzir", yani peygamberler mânasına da olabilir. Fahr-i Râzî burada şöyle bir mütalaada bulunup demiştir ki: "Allah teâlâ bu sûrede beş kıssa zikretmiş ve mütevassıt kıssanın zikrini etemm-i vech üzere yapmıştır. Çünkü Sâlih aleyhisselâm'ın hâli Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin hâline daha çok benziyor, çünkü onun getirdiği mucize sâir peygamberlerin getirdikleri mucizelerden daha acîbdir. Gerçi Îsâ aleyhisselâm ölüyü diriltmiştir lâkin ölü, hayâta mahal idi, demek o Allah'ın izniyle hayâtı kābil olan bir mahalde isbat etmişti. Mûsâ aleyhisselâm'ın da asâsı ejderha oldu, demek Allah teâlâ bir haşebede hayat isbat eyledi. Lâkin haşeb nebattır. Nebatta da hayvanınkine müşâbih bir nemâ kuvveti vardır.[1] Bu öbüründen daha acîbdir. Sâlih aleyhisselâm'ın yedinde zâhir olan ise taştan deve çıkmasıdır. Hâlbuki taş cemaddır, hayâta da mahal değildir, nemâya da mahal değildir. Demek ki bu daha acîbdir. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ise hepsinden daha acîbini getirdi ki semâvî bir cirimde tasarruftur. Müşrik diyordu ki: 'semâya kimse eremez. Onun şakk u harkına imkân yoktur. Arziyyât, maddeleri müşterek ecsâm olup her biri diğerinin suretini kabul edebilirse de semâvât onu kabul etmez' diyorlardı. Bu suretle Hazret-i Peygamber'in getirdiği mucize Sâlih aleyhisselâm'ın en acîb olan mucizesinden de daha acîb ve daha beliğ ve etem[2] olmuştur."[3]

---

1 B -"Nebatta da hayvanınkine müşâbih bir nemâ kuvveti vardır".

2 F, M ve B: "dâim".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 309:
واعلم أن الله تعالى ذكر في هذه السورة خمس قصص، وجعل القصة المتوسطة مذكورة على أتم وجه لأن حال صالح كان أكثر مشابهة بحال محمد صلى الله عليه وسلم، لأنه أتى بأمر عجيب أرضي كان أعجب مما جاء به الأنبياء، لأن عيسى عليه السلام أحيا الميت لكن الميت كان محلا للحياة فأثبت بإذن الله الحياة في محل كان قابلا لها، وموسى عليه السلام انقلبت عصاه ثعبانا فأثبت الله له في الخشبة الحياة لكن الخشبة نبات كان له قوة في النماء يشبه الحيوان في النمو فهو أعجب، وصالح عليه السلام كان الظاهر في يده خروج الناقة من الحجر والحجر جماد لا محل للحياة ولا محل للنمو فيه والنبي صلى الله عليه وسلم أتى بأعجب من الكل وهو التصرف في جرم السماء الذي يقول المشرك لا وصول لأحد إلى السماء ولا إمكان لشقه وخرقه، وأما الأرضيات فقالوا: إنها أجسام مشتركة المواد يقبل كل واحد منها صورة الأخرى، والسموات لا تقبل ذلك فلما أتى بما عرفوا فيه أنه لا يقدر على مثله آدمي كان أتم وأبلغ من معجزة صالح عليه السلام التي هي أتم معجزة من معجزات من كان من الأنبياء غير محمد صلى الله عليه وسلم.

{فَقَالُٓوا اَبَشَراً مِنَّا وَاحِداً} Tekzib ettiler de dediler ki: "Â! Bizden bir beşere, bir kişiye mi {نَتَّبِعُهُ} tâbi' olacağız?" ⊛ Evvelâ, اَبَشَراً demekle bir[1] beşere tâbi' olmayı kabul etmek istemiyorlar, melek istiyorlar gibi görünüyor, sonra مِنَّا [4645] "bizden" demekle kendilerinden ve kendi içlerinden olan bir beşere tâbi' olmak istemediklerini anlatmış oluyorlar. Bunun mefhûm-ı muhâlifi kendi içlerinden olmayıp da hâriçlerinden bir beşer olsa tâbi' olabileceklerini iş'âr eder ki bu hâl, umûmiyetle istiklâle lâyık olmayan kavimlerin hâlet-i rûhiyelerini gösterir, kendi aralarında kıskançlık ile geçimsizlik ederler de bir yabancının başlarına geçmesini memnûniyetle telakkī ederek esarete doğru giderler. Daha sonra da وَاحِداً diyorlar ki kendi içlerinden bir ferde ittibâ'ı kabul etmiyorlar, fakat bir cemiyet olsa tâbi' olabileceklerini ifade etmiş bulunuyorlar. Onun için olmalı ki içlerinde وَكَانَ فِى الْمَدٖينَةِ تِسْعَةُ رَهْطٍ يُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ [en-Neml 27/48] mantûku vâki' olmuştu. Hâlbuki hakikatte bir cemiyetin teşekkül edebilmesi de vâhidin riyâseti tahtında vahdet kanununa tâbi'dir. Lâkin onlar kendilerinden bir beşere teba'iyeti istemiyorlar da diyorlar ki: {اِنَّٓا اِذاً لَفٖى ضَلَالٍ وَسُعُرٍ} "Her hâlde biz o vakit muhakkak bir şaşkınlık ve çılgınlık içinde kalmış oluruz, yahut o surette yolumuzu gāib etmiş ve ateşler içine düşmüş bulunuruz."[2] ⊛ Sâlih aleyhisselâm onlara Allah'ın emrini dinlemedikleri takdirde dalâl içinde kalıp ateşlere yanacaklarını söylediği için onlar da böyle reddediyorlar. Yani "asıl sana uyarsak şaşkınlık etmiş ve ateşlere düşmüş oluruz" diyorlar. {ءَاُلْقِىَ الذِّكْرُ عَلَيْهِ مِنْ بَيْنِنَا} O zikir, yani vahiy ve kitap aramızdan[3] ona mı bırakılıyor? ⊛ Biz de onun gibi bir ferd, bir beşer değil miyiz? Yahut içimizde ondan daha lâyıkı yok mu? {بَلْ هُوَ كَذَّابٌ اَشِرٌ} Hayır, o bir kezzâb-ı eşir ⊛ mağrur, şımarık, şımarıklıkla üstümüze çıkmak isteyen bir yalancı; işte bu derece yalan isnâdıyla tekzib ettiler. {سَيَعْلَمُونَ غَداً} Yarın, yani, azâbı [4646] görecekleri gün bilecekler {مَنِ الْكَذَّابُ الْاَشِرُ} kimmiş o kezzâb-ı eşir ⊛ hakka inanmayan şımarık yalancı. {اِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً لَهُمْ} Çünkü[4] Biz

---

1 H -"bir".

2 Yani burada "sü'ur" ateş ve cinnet mânalarına tefsir olunmuştur [Müellifin notu].

3 H: "aramızda".

4 H -"Çünkü".

onlara fitne için nâkayı salacağız ❁ "**Nâka**" dişi deve demektir. Sûre-i Şu'arâ'da geçtiği üzere مَٓا اَنْتَ اِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَاۚ فَأْتِ بِاٰيَةٍ اِنْ كُنْتَ مِنَ الصَّادِقٖينَ [eş-Şu'arâ 26/154] diye Sâlih aleyhisselâm'dan âyet, yani nübüvvetine alâmet olacak mucize[1] istemeleri üzerine birkaç sûrede geçtiği vechile "işte size bir nâka, bir âyet olmak üzere Allah nâkası" هٰذِهٖ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فٖٓى اَرْضِ اللّٰهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُٓوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ [el-A'râf 7/73] denilmişti. Bu nâkanın nereden ve nasıl çıktığı Kur'an'da musarrah değildir. Ancak نَاقَةُ اللّٰهِ tâbir olunmuştur. Lâkin haberlerde bir hadbe'den (هَضْبه), yani yalçın kayadan ibaret bir tepeden çıkarılmış olduğu şâyi'dir.[2] Burada bunun çıkarılması değil de irsâli, yani "bırakın Allah'ın arzında otlasın" diye salınması bir fitne olduğu beyan buyuruluyor. Bunu çokları imtihan mânasına tefsir etmişler ise de meşhur mânasına hamlini tecviz edenler dahi olmuştur. Râzî der ki: "Burada fitne mef'ûl[ün][3] lehtir, buna göre 'irsâl'den maksud fitne olmuş oluyor, lâkin asıl maksud Peygamber'i tasdik olmak lâzım gelir. Çünkü bihakkın[4] Sâlih aleyhisselâm'ın mucizesidir. Şu hâlde bunun tefsirinde tahkik nedir? Deriz ki bunda iki vecih vardır. Birisi: Mucize bir fitnedir. Çünkü onunla müsâb olacak kimsenin hâli mu'azzeb olacak kimsenin hâlinden seçilir. Zira Allah teâlâ mucize ile mahza Peygamber'in sıdkını anlatmış olması hasebiyle küfredenleri ta'zîb eyler, bu cihetle mucize Peygamber'i bir tasdik olması haysiyetiyle bir ibtilâdır. Zira tasdikten sonra musaddık ile mükezzib seçilecektir. İkincisi bundan daha incedir. Şöyle ki: Nâkanın kayadan çıkarılması bir mucize, salınması ve aralarında dolaşması ve suyun taksim olunması da bir ibtilâdır. Onun için اِنَّا مُخْرِجُ النَّاقَةِ فِتْنَةً buyurulmamış, اِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً [4647] buyurulmuştur.[5] Bir de bunda şöyle bir gizli işaret vardır ki

---

1 H: "nübüvvetine mucize olacak alâmet".

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* II, 82; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 525:

عن أبي الطفيل قال: قالت ثمود يا صالح ائتنا بآية إن كنت من الصادقين، فقال لهم صالح: اخرجوا إلى هضبة من الأرض، فخرجوا فإذا هي تمخض كما تمخض الحامل، ثم إنها انفرجت فخرج من وسطها الناقة، فقال لهم صالح: «هذه ناقة الله لكم آية فذروها تأكل في أرض الله ولا تمسوها بسوء فيأخذكم عذاب أليم» (الأعراف ٧٣/٧) لها شرب ولكم شرب يوم معلوم...

3 F: "mağlûl[ün]".

4 H -"bihakkın".

5 "**Fitne**"nin asıl mânası bir madenin hâlisini karışığından ayırmak için ateşe tutmaktır. Onun için mebde'i mihnet ve ibtilâ, müntehâsı imtihan ve ihtibar ve temyiz mânasına râci' olur. Ve yerine göre bu mânalardan birinde kullanılır [Müellifin notu].

Allah teâlâ dilediğine hidâyet buyurur ve hidâyetin yolları vardır. Bazısı insanın kesb ile medhali olacak bir surette olur, meselâ delil olacak bir şey halkeder ve onda insanın nazar ve tefekkürü o suretle vâki' olur ki indinde hak tereccuh eyler de ona tâbi' olur. Bazen de onu ibtidâdan[1] ona ilcâ eder ve tâ küçüklüğünden onu hatadan sıyânet eyler. İşte peygamberler eliyle mucize izhârı kesb ile ihtidâsını dilediğine hidâyet kabîlindendir. Peygamberlerin kendilerine olan hidâyet ise kesb ile değil belki kendilerinde gayr-i kesbî birtakım ilimler halkı iledir. Bu suretle إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ فِتْنَةً لَهُمْ onlara işarettir ve onun için لَهُمْ buyurulmuştur ki mânası 'onlar için[2] fitne olabilecek vechile' demektir."[3] {فَارْتَقِبْهُمْ} Onun için gözet onları ❁ bak o yüzden nasıl bir mihnet ve azâba düşecekler {وَاصْطَبِرْ} ve sabırlı ol, sana eziyet ederlerse azâbı acele etme {وَنَبِّئْهُمْ اَنَّ الْمَٓاءَ قِسْمَةٌ بَيْنَهُمْ} ve onlara haber ver ki su, aralarında taksimdir. ❁ Yani nâka ile onlar arasında لَهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍ [eş-Şu'arâ 26/155] mısdâkınca nevbet ile taksimlidir. Bir gün nâka içer bir gün de onlar su alır ve hayvanlarını sularlar. Yahut nâkanın gününden mâ'adâsında onlar arasında taksimlidir.[4] {كُلُّ شِرْبٍ مُحْتَضَرٌ} Her şirb, huzur iledir. ❁ Fıkıhta "şirb" "şefe"den e'am, yani hem içmek hem kullanmak ve sulamak hususlarına şâmildir. Her şirb, gerek nâkanın şirbi ve gerek halkın şirbi, yahut gerek su içimi, gerek süt içimi demektir. Deniliyor ki halk kendi su nevbetlerinde su alıyorlar, devenin nevbetinde de [4648] sütünü sağıp içiyorlardı. Demek ki bu nâkanın bir taraftan külfet bir

---

1 B: "ibtidâen".

2 H -"لَهُمْ buyurulmuştur ki mânası 'onlar için".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 309-310:

«فتنة» مفعول له فتكون الفتنة هي المقصودة من الإرسال لكن المقصود منه تصديق النبي صلى الله عليه وسلم، وهو صالح عليه السلام لأنه معجزة فما التحقيق في تفسيره؟ نقول: فيه وجهان أحدهما: أن المعجزة فتنة لأن بها يتميز حال من يثاب ممن يعذب، لأن الله تعالى بالمعجزة لا يعذب الكفار إلا إذا كان ينبئهم بصدقه من حيث نبوته فالمعجزة ابتلاء لأنها تصديق وبعد التصديق يتميز المصدق عن المكذب وثانيهما: وهو أدق أن إخراج الناقة من الصخرة كان معجزة وإرسالها إليهم ودورانها فيما بينهم وقسمة الماء كان فتنة ولهذا قال: «إنا مرسلوا الناقة فتنة» ولم يقل: إنا مخرجو الناقة فتنة، والتحقيق في الفتنة والابتلاء والامتحان قد تقدم مرارا وإليه إشارة خفية وهي أن الله تعالى يهدي من يشاء وللهداية طرق، منها ما يكون على وجه يكون للإنسان مدخل فيه بالكسب، مثاله يخلق شيئا دالا ويقع تفكر الإنسان فيه ونظره إليه على وجه يترجح عنده الحق فيتبعه وتارة يلجئه إليه ابتداء ويصونه عن الخطأ من صغره فإظهار المعجز على يد الرسول أمر يهدي به من يشاء اهتداء مع الكسب وهداية الأنبياء من غير كسب منهم بل يخلق فيهم علوما غير كسبية فقوله: «إنا مرسلوا الناقة فتنة» إشارة إليهم، ولهذا قال «لهم»، ومعناه: على وجه يصلح لأن يكون فتنة.

4 H -"Bir gün nâka içer bir gün de onlar su alır ve hayvanlarını sularlar. Yahut nâkanın gününden mâ'a-dâsında onlar arasında taksimlidir".

taraftan nimet olan acîb hususiyetleri vardı. Bir kere su nevbeti bütün halkın su nevbetine mu'âdil bir günü işgal ediyor. Bu suretle onları tazyik eden bir ibtilâ oluyor. Buna mukabil onlara birçok süt veriyor. Bu cihetle de hâllerine vüs'at veren bir nimet oluyor. İki hâlin ikisinde de bir değil, birçok develerin yerini tutan büyük bir mahluk olmuş oluyor. Buna "nâkatullah" denilmesine ve Allah'ın arzında bırakılıp salma yayılmasına nazaran alâ hükmi milkillah muameleye tâbi' olan vakıf veya beytü'l-mâl emvâli gibi idare olunmuş bir cins sağmal mala benziyor. Nitekim bir de köşeği[1] olduğu naklediliyor. Allah için hakkı gözetilerek bakıldığı takdirde kendileri için pek büyük bir nimet olacak olan bu Allah devesi iktizâ ettiği külfet ve meûnet ve nizâm-ı kısmet gibi ahkâm-ı maslahat ile haklarında bir nevi tazyik ifade eden bir fitne ve ibtilâ olmakla bu kuyûd ve mükellefiyete dayanamadılar. {فَنَادَوْا صَاحِبَهُمْ} Derken sâhiplerine bağırıştılar. ❁ Şehirlerindeki dokuz çetenin, "tis'a-i raht"ın başı olan ve Semûd'un kızılı (Ahmer-i[2] Semûd) denilen Kudâr b. Sâlif'e feryat ettiler {فَتَعَاطٰى} o da aldı alacağını ❁ kalktı silahını veya arkadaşını veya cinayeti mukabilinde alacağını aldı {فَعَقَرَ} da akr etti.

"**Akr**" bir hayvanı ayağından biçerek devirip yıkmaktır. Bu suretle deveyi vurdu öldürdü. Deniliyor ki Sâlih aleyhisselâm "bari köşeğine yetişin" dedi, o, dağa kaçmıştı, koştular bozulayarak anasının geldiği kayaya girdi yetişemediler. {فَكَيْفَ كَانَ عَذَابٖى وَنُذُرِ} Fakat arkasından azâbım ve inzarlarım nasıl oldu? ❁ Nasıl acı bir surette tahakkuk etti? Sâlih aleyhisselâm فَقَالَ تَمَتَّعُوا فٖى دَارِكُمْ ثَلٰثَةَ اَيَّامٍ ذٰلِكَ وَعْدٌ غَيْرُ مَكْذُوبٍ [Hûd 11/65] onun üzerine "üç gün yurdunuzda yaşayın, işte o, [4649] yalan çıkmayacak bir vaad" diye tebliğ etti. Rivayet olunduğu üzere "yarın yüzleriniz sararacak, yarından sonra kızaracak, üçüncü gün kararacak, sonra da sabahleyin başınıza azab gelecek" dedi, derken bu alâmetleri görmeye başladıklarında Sâlih aleyhisselâm'ı da tutup öldürmek istediler, o bi-emrillah maiyyetindeki mü'minlerle Filistin'e çekilip

1 M: "küşeği".
2 F, M ve B: "Uhaymir-i".

kurtuldular. Dördüncü günü ki bir pazar günü idi, öbürleri[1] azâba kanaat[2] getirerek gözleri baka baka titreye titreye bir lahzada helâk oldular [ez-Zâriyât 51/44]. فَاَخَذَتْهُمُ الصَّاعِقَةُ وَهُمْ يَنْظُرُونَ {اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ صَيْحَةً وَاحِدَةً} Zira Biz onların üzerlerine bir sayha salıverdik ۞ evlerinin önünde titreşerek bakışıp dururlarken yıldırım çatlar gibi semâdan bir sayha koptu, yerden de bir recfe {فَكَانُوا كَهَشِيمِ الْمُحْتَظِرِ} derhal ağılcı çırpısının kırıntıları gibi kırılakaldılar. ۞ Çoban ağılının etrafına harîm olmak için çekilen çalı çırpının döğülüp çiğnenerek çürümüş olan kırıntıları gibi yahut çobanın ağılında yaktığı çalı çırpının yanık kırıntıları gibi kırılakaldılar. Bu teşbîhin mazmûnunda da düşünülecek mânalar vardır. {وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ} Kur'ân'ı da müyesser kıldık düşünmek için {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} fakat hani düşünen? ۞ Düşünüp de bu mazmunlardan ibret alacak ve ona göre hareket edecek olan? {كَذَّبَتْ قَوْمُ لُوطٍ بِالنُّذُرِ} ۞ Bu kıssanın da muhtelif yerlerde zikri geçti, mücerred tekrar suretiyle değil, her birinde husûsî bir noktasına işaret olunarak geçti. {اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ} Onun için Biz üzerlerine salıverdik[3] {حَاصِبًا} çakıl, taş yağdıran [4650] melek yahut rüzgâr ۞ üzerlerine siccilden istif edilmiş taşlar yağdırıyordu. {اِلَّٓا اٰلَ لُوطٍ} Ancak Lût'un iman eden mensupları müstesnâ ۞ ki[4] karısı hâriç olmak üzere ailesinden birkaç kişi idi. {نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ} Onları bir seher vakti, yani sabaha yakın kurtardık. Selâmete çıkardık. {كَذٰلِكَ نَجْزِى مَنْ شَكَرَ} İşte Biz, iman ve itaatle nimetimize şükreden kimseleri böyle karşılarız, böyle mükâfatlandırırız. {وَلَقَدْ اَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا} Hâlbuki celâlim hakkı için Lût ötekileri, yani kavmini inzar etmiş, tutuşumuzun dehşetini kendilerine haber de vermiş idi. {فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ} Fakat onlar o inzarları şekk ü cidâl ile karşıladılar.[5] {وَلَقَدْ رَاوَدُوهُ عَنْ ضَيْفِهِ} Kasem ile söylerim ki o

---

1 F, M ve B: "o yerleri".
2 F, M ve B -"kanaat".
3 H -"{اِنَّٓا اَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ} Onun için Biz üzerlerine salıverdik".
4 B -"ki".
5 H -"üzerlerine siccilden istif edilmiş taşlar yağdırıyordu. {اِلَّٓا اٰلَ لُوطٍ} Ancak Lût'un iman eden mensupları müstesnâ ۞ ki karısı hâriç olmak üzere ailesinden birkaç kişi idi. {نَجَّيْنَاهُمْ بِسَحَرٍ} Onları bir seher vakti, yani sabaha yakın kurtardık. Selâmete çıkardık. {كَذٰلِكَ نَجْزِى مَنْ شَكَرَ} İşte Biz, iman ve itaatle nimetimize şükreden kimseleri böyle karşılarız, böyle mükâfatlandırırız. {وَلَقَدْ اَنْذَرَهُمْ بَطْشَتَنَا} Hâlbuki celâlim hakkı için Lût ötekileri, yani kavmini inzar etmiş, tutuşumuzun dehşetini kendilerine haber de vermiş idi. {فَتَمَارَوْا بِالنُّذُرِ} Fakat onlar o inzarları şekk ü cidâl ile karşıladılar".

gelen müsafirlerinden dolayı mutâlebede bulundular ۞ müsafirlerinden murad almak, fücur etmek için gidip geldiler. Tazyik etmek istediler ki müsafirleri Hazret-i İbrâhim'in müsafirleri olan resuller idi. {فَطَمَسْنَٓا اَعْيُنَهُمْ} Onun üzerine Biz de gözlerini siliverdik ۞ yani yüzlerinde eseri bile kalmayacak vechile silme kör ettik, eve girdikleri hâlde hiçbir şey göremez oldular, nereden çıkacaklarını bile bilemediler de Hazret-i Lût tuttu çıkardı. {فَذُوقُوا عَذَابٖى وَنُذُرِ} Bu suretle "haydin azâbımı, inzarlarımı tadın!" dedik. {وَلَقَدْ صَبَّحَهُمْ بُكْرَةً} Celâlim hakkı için sabahleyin erkenden de onları bastırıverdi[1] {عَذَابٌ مُسْتَقِرٌّ} müstakır, yani üzerlerinde [4651] karârını bulmuş def' olunmaz, yahut onları karargâhları olan cehenneme götürene kadar devam eden bir azab. {فَذُوقُوا عَذَابٖى وَنُذُرِ} Haydi şimdi azâbımı ve inzarlarımı tadın bakalım ۞ yani böyle denerek bastırdı, yahut bu ifade onların istihkaklarını beyan için temsîlî bir hitaptır. Bunlar zevklerine düşkün oldukları için[2] cezâlarında da فَذُوقُوا ile tehekküm yapılmıştır. Bunlar gibi inzarları tekzib eden muâsır kâfirler hakkında da buyuruluyor ki: {وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} Şânım nâmına Kur'ân'ı da müyesser kıldık düşünmek için, fakat hani düşünen?

Beşinci kıssa:

وَلَقَدْ جَٓاءَ اٰلَ فِرْعَوْنَ النُّذُرُۚ ﴿٤١﴾ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا كُلِّهَا فَاَخَذْنَاهُمْ اَخْذَ عَزٖيزٍ مُقْتَدِرٍ ﴿٤٢﴾

Meâl-i Şerîfi

Şânım hakkı için âl-i Firavun'a da geldi inzar edici peygamberler (41). Âyetlerimizin hepsini tekzib ettiler, Biz de onları öyle bir tutuşla alıverdik ki muktedir bir azîze öyle yaraşır (42).

Bu kıssalardan hisseye gelince:

اَكُفَّارُكُمْ خَيْرٌ مِنْ اُو۬لٰٓئِكُمْ اَمْ لَكُمْ بَرَٓاءَةٌ فِى الزُّبُرِۚ ﴿٤٣﴾ اَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمٖيعٌ مُنْتَصِرٌ ﴿٤٤﴾ سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ ﴿٤٥﴾ بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ اَدْهٰى وَاَمَرُّ ﴿٤٦﴾

1 M ve B: "bastırdı".
2 H -"temsîlî bir hitaptır. Bunlar zevklerine düşkün oldukları için".

اِنَّ الْمُجْرِم۪ينَ ف۪ي ضَلَالٍ وَسُعُرٍۢ ﴿٤٧﴾ يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِي النَّارِ عَلٰى وُجُوهِهِمْۜ ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ ﴿٤٨﴾ اِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ ﴿٤٩﴾ وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ ﴿٥٠﴾ وَلَقَدْ اَهْلَكْنَٓا اَشْيَاعَكُمْ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ ﴿٥١﴾ وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ ﴿٥٢﴾ وَكُلُّ صَغ۪يرٍ وَكَب۪يرٍ مُسْتَطَرٌ ﴿٥٣﴾ اِنَّ الْمُتَّق۪ينَ ف۪ي جَنَّاتٍ وَنَهَرٍۙ ﴿٥٤﴾ ف۪ي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَل۪يكٍ مُقْتَدِرٍ ﴿٥٥﴾

[4652] **Meâl-i Şerîfi**

Sizin kâfirleriniz onlardan hayırlı mı? Yoksa sizin için kitaplarda bir berâet mi var? (43). Yoksa "biz yardımlaşır bir cemiyetiz" mi diyorlar? (44). Her hâlde o cemiyet bozulacak ve arkalarını dönüp gidecekler (45). Daha doğrusu onların asıl mev'idi Sâ'at'tir ve o Sâ'at daha acı,[1] *daha belâ ve bedterdir (46). Muhakkak ki mücrimler şaşkınlık ve çılgınlıklar içindedirler (47). O gün ki yüzleri üstü ateşte sürüklenecekler, "tadın ne imiş" diye mess-i sakar (48). Haberiniz olsun ki Biz her şeyi bir kaderle yaratmışızdır (49). Emrimiz de başka değil birdir, bir lemh-i basar gibi*[2] *(50).* [4653] *Celâlim hakkı için emsâlinizi hep helâk da ettik, fakat hani düşünen? (51). Bununla beraber işledikleri her şey defterlerdedir (52). Ve küçük büyük hepsi satıra geçmiştir (53). Şüphesiz müttakīler cennetlerde nûr içinde (54) sadâkat meclisinde, kudretine nihâyet olmayan bir şehinşâhın huzûr-ı kibriyâsında (55).*

{اَكُفَّارُكُمْ} Sizin kâfirleriniz ❁ hitap ehl-i Mekke'ye, dolayısıyla Arab'a, dolayısıyla karn-ı ahîr insanlarınadır. Ey bu zaman insanları! Sizin gavurlarınız {خَيْرٌ مِنْ اُو۬لٰٓئِكُمْ} onlardan hayırlı mı? ❁ Yani kavm-i Nûh'tan Firavun'a kadar helâkleri zikrolunan kâfirlerden daha mı kuvvetli yahut Allah'ın azâbından kurtulmak için daha mı yararlıklı? {اَمْ لَكُمْ بَرَٓاءَةٌ فِي الزُّبُرِ} Yoksa sizin için kitaplarda bir berâet mi var? ❁ Yani âhir

---

1 F, M ve B +"ve".
2 M ve B: "gibidir".

zaman insanları ne kadar küfr ü isyan ederlerse etsinler indallah cezâ ve mes'ûliyetleri yoktur diye berâetinize dair kütüb-i semâviyede bir sarâhat mi var? {اَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمٖيعٌ مُنْتَصِرٌ} Yoksa "biz yardımlaşır muntazam bir cemiyetiz, öcümüzü alır kendimizi kurtarırız" mı diyorlar? ۞ Bu, kurûn-ı ahîre insanlarında cemiyet ve medeniyet vâsıtalarının çoğalacağına ve onunla iftihar olunacağına delâlet eder. Lâkin {سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ} o cemiyet muhakkak bozulacak ve arkalarını dönecekler. ۞ İbn Ebî Hâtim, ve *Evsat*'ta Taberânî ve İbn Merdûye Ebû Hüreyre'den şöyle rivayet etmişlerdir, dedi ki[1]: "سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ kavlini Allah teâlâ Peygamberine Bedir gününden evvel Mekke'de iken indirdi ve Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh şöyle dedi: 'Yâ Resûlallah, hangi cemiyet bozulacak?' dedim, vaktâ ki Bedir günü oldu ve Kureyş bozuldu, Resûlullah'a baktım [4654] arkalarından kılıcı çekmiş, سَيُهْزَمُ الْجَمْعُ وَيُوَلُّونَ الدُّبُرَ diyordu.'"[2] Bu suretle bu âyetin Bedir günü için bir mucize olduğu anlaşıldı. {بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ} Daha doğrusu Sâ'at onların asıl mev'idleri[3] ۞ yani o hezîmet onların tam ukūbetleri değil bir mukaddimedir. Asıl mî'âdları azablarının vaad olunduğu zaman Sâ'attir. {وَالسَّاعَةُ اَدْهٰى} O saat ise daha büyük dâhiye ۞ "**Dâhiye**" kurtulmak çaresi olmayan belâ ve musibet {وَاَمَرُّ} ve daha acı, daha bedterdir[4]. {اِنَّ الْمُجْرِمٖينَ} Şüphe yok ki mücrimler ۞ gerek evvelkiler gerek sonrakiler {فٖى ضَلَالٍ} dalâl içinde ۞ yanlış yolda helâke giden şaşkınlık {وَسُعُرٍ} ve çılgın ateşler içinde ۞ yahut çılgınlıklar, delilikler içindedirler. {يَوْمَ يُسْحَبُونَ فِى النَّارِ عَلٰى وُجُوهِهِمْ} O yüzleri üstü cehennem ateşi içinde sürüklenecekleri gün ۞ denecek {ذُوقُوا مَسَّ سَقَرَ} "tadın bakalım mess-i sekarı" ۞ bir ismi de "sekar" olan cehennemin dokunuşu, okşayışı ne imiş, nasılmış?

---

1 B -"ki".

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 261; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 602; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3321; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* IV, 145:

عن عكرمة أن عمر قال: لما نزلت «سيهزم الجمع» جعلت أقول: أي جمع يهزم؟ فلما كان يوم بدر ورأيت النبي صلى الله عليه وسلم يثب في الدرع وهو يقول «سيهزم الجمع ويولون الدبر».

3 B: "mev'ididir".

4 M ve B: "bedter".

"**Sekar**" سَقْر, صَقْر gibi güneş çalmak denilen yakıştır ki[1] rengi değiştiriverir. "Sekar" bu mânadan me'huz olarak cehenneme alem yapılmıştır ki alemiyet ve te'nîs ile gayr-i munsariftir. Ucme diyenler de olmuştur. Sûre-i Müddessir'de مَٓا اَدْرٰيكَ مَا سَقَرُۜ لَا تُبْقٖى وَلَا تَذَرُۚ لَوَّاحَةٌ لِلْبَشَرِۚ عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ [74/27-30][2] diye târif olunmuştur. {اِنَّا كُلَّ شَىْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ} Çünkü Biz her şeyi bir kader ile halketmişizdir. ❁ Her şeyin vukū'undan evvel ezelde ilm-i ilâhîde mukadder olan bir kaderi, yani bir[3] haysiyyet-i ilmiyesi vardır ki kazâsının cereyânı, fiilen yaratılışı o kadere göre vâki' olur. Onu başkası istediği gibi îcab ve tâyin (determine)[4] edemez. Onun [4655] için mücrim, kendi keyif ve iradesine göre cürmün mâhiyet ve mukadderâtını değiştiremez. Kaderde âkıbeti bedbahtlık, mes'ûliyet, mahkûmiyet ile cehenneme götürmek olan cürm ü me'âsî sevab ve saadet vesilesi yapılamaz. Onun için mücrimler mücrim oldukları haysiyetten dalâl ve nîran içindedirler.

"**Kader**" abdin irâde-i cüz'iyesine münâfî de[5] değildir. Çünkü ihtiyârî fiillerin vukū'u için irâde-i cüz'iye dahi kader cümlesindendir. O halk ve fiilin nasıl olduğuna, yani kaderin kazâ ile icrâsına gelince {وَمَٓا اَمْرُنَا} Bizim emrimiz de -yani işimiz yahut herhangi bir şeyi halk için buyurultumuz da- başka değil {اِلَّا وَاحِدَةٌ} ancak birdir ❁ bir kelimeden veya bir lemhadan ibarettir {كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ} basarla bir lemha gibi ❁ gözle serî' bir bakış lahzası, yani bir şuur ânı gibi ki[6] اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـًٔا اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Yâsîn 36/82] buyurulduğu üzere bir "kün" emrinden ibarettir. Hakikatte illet-i tâmme bu kün emridir. İllet vâki' olunca ma'lul de hemen olur. Onun için o cemiyetler nasıl bozulacak, o Sâ'at nasıl olacak, mücrimler o mukadderâta nasıl sürüklenecek diye tereddüde mahal de yoktur; "ol!" deyince hepsi olur. {وَلَقَدْ اَهْلَكْنَٓا اَشْيَاعَكُمْ}

1 H -"ki".
2 "Bilir misin hem ne sekar. Ne bakıyye kor ne bırakır. Beşere susamış bir susuz. Üzerinde on dokuz."
3 F, M ve B -"bir".
4 M: "(determire)".
5 H -"de".
6 B -"ki".

Hem emsâlinizi hep helâk etmişizdir ❁ düşünseniz siz de gitmek üzere bulunduğunuzu anlarsınız {فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ} fakat hani düşünen? ❁ Denebilir ki dünyadan kötüler de gidiyor, iyiler de, fânîliği ve helâki düşünmekten ne çıkar? Bu gibi mukadder sualleri halletmek üzere buyuruluyor ki: {وَكُلُّ شَيْءٍ فَعَلُوهُ فِي الزُّبُرِ} Onunla beraber işledikleri her şey defterlerde yazılı ❁ yani kendileri helâk olup gitmekle beraber iyi ve kötü bütün fiilleri kitaplarına, amel defterlerine yazılıdır [4656] {وَكُلُّ صَغِيرٍ وَكَبِيرٍ مُسْتَطَرٌ} hem küçük büyük hepsi satıra geçmiştir ❁ demek ki insanın helâkten sonra da bir istikbâli vardır. Ve onun[1] orada hakikati dünyada yaptığı fiillerin hâsılasıdır. Hak teâlânın indinde mîzâna konacak ancak odur. Ona göre haşrolunacaktır. Helâkinden[2] sonra hakikatin böyle olacağını düşünen bir kimse ise elbette defterini küfr ü cürm ile kirletmek istemez. Zira {اِنَّ الْمُتَّقِينَ} şüphesiz ki müttakîler ❁ küfr ü isyandan korunanlar {فِي جَنَّاتٍ} cennetlerde {وَنَهَرٍ} ve nûr cereyânı içindedir. ❁ Burada "neher", "nehr" gibi ırmak mânasına olmak mütebâdir görünürse de "nehâr" maddesinden nûr ve aydınlık mânasına olmak daha latiftir. {فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ} Mak'ad-i sıdkta ❁ sıdk makadı, sıdk meclisi, sadâkat sandalyesi. Yani sâdıklara mahsus olan ve yalan çıkması, zevâl bulması ihtimâli olmayan sâbit bir makam ve mevkide {عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ} gayet iktidarlı, yani kudretine nihâyet olmayan bir melîkin, pek büyük mülk sâhibi bir şehinşâhın huzûr-ı kibriyâsında ❁ ki Rahmân teâlâ'dır. "Melîk", "Muktedir" isimlerinde tenvin, azamet içindir. Demişlerdir ki Hak sübhânehû burada indiyet ve kurbü[3] ibham ve "Melîk" ü "Muktedir"i tenkir ile îrad buyurmakla mülk ve kudretinin künhünü fehimlerin ihâta edemeyeceğine ve O'nun huzûr-ı izzetine yakınlık مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ[4] kabîlinden târif ve beyâna sığmayacak gayet büyük bir saadet

---

1 B: "bunu".
2 B: "Helâkten".
3 H +"ifade eden".
4 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2:
عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله تعالى: «أعددت لعبادي الصالحين، ما لا عين رأت، ولا أذن سمعت، ولا خطر على قلب بشر». فاقرؤوا إن شئتم: «فلا تعلم نفس ما أخفي لهم من قرة أعين».

ve keramet olduğuna işaret buyurmuştur. Âlûsî der ki: "Bazı eserlerde vârid olduğuna göre duanın müstecâb olmasında[1] bu iki ism-i celîlin bir şânı vardır."[2] İbn Ebî Şeybe Sa'îd b. Müseyyeb'den tahric etmiştir, demiş ki: "Mescide girdim, sabah oldu zannediyordum, meğerse uzun bir gece varmış, benden başka kimse de yoktu, uyumuşum. Arkamdan bir [4657] hareket işittim, korktum, 'ey kalbi korku dolan! Korkma da اَللّٰهُمَّ إِنَّكَ مَلِيكٌ مُقْتَدِرٌ مَا تَشَاءُ مِنْ أَمْرٍ يَكُونُ[3] Allah'ım, sen şüphesiz bir Melîk-i Muktedir'sin, de, sonra da gönlüne ne doğarsa iste' dedi. Ondan sonra Allah teâlâ'dan ne istedimse müstecâb kıldı."[4]

اَللّٰهُمَّ إِنَّكَ مَلِيكٌ مُقْتَدِرٌ مَا تَشَاءُ مِنْ أَمْرٍ يَكُونُ، فَوَفِّقْ[5] لِي فِيمَا أَنَا بِصَدَدِهِ وَأَسْعِدْنِي فِي الدَّارَيْنِ وَأَعِذْنِي مِنْ فِتْنَةِ الْمَحْيَا وَالْمَمَاتِ وَنَجِّنَا مِمَّا نَخَافُ يَا خَفِيَّ الْأَلْطَافِ وَصَلَّى اللهُ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ أَجْمَعِينَ وَالْحَمْدُ لِلهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

---

1 B: "olmasından".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 95:

ولهذين الإسمين الجليلين شأن في استجابة الدعاء على ما في بعض الآثار.

3 H ve F: "تكون".

4 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 40:

عن خالد بن سعيد بن المسيب، قال سعيد: دخلت المسجد وأنا أرى أني قد أصبحت، وإذا علي ليل طويل، فإذا ليس فيه أحد غيري، فقمت فسمعت حركة خلفي ففزعت، فقال: أيها الممتلئ قلبه فرقا، لا تفرق، ولا تفزع، وقل: «اَللّٰهُمَّ إنك مليك مقتدر ما تشاء من أمر يكون»، ثم سل ما بدا لك، قال سعيد: فما سألت الله شيئا إلا استجاب لي.

5 B: "فوق".

[4658]

سُورَةُ الرَّحْمٰنِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٌ وَسَبْعُونَ اٰيَةً

RAHMÂN SÛRESİ

Er-Rahmân Sûresi Mekkîdir. Beyhakī'nin Hazret-i Ali kerremallahu vecheh ve radıyallâhu anh'tan merfû'an tahric eylediği bir hadiste buna "Arûsü'l-Kur'ân"[1] nâmı dahi verilmiştir.[2]

Âyetleri: Kûfî ve Şâmî'de yetmiş sekiz, Hicâzî'de yetmiş yedi, Basrî'de yetmiş altıdır. اَلرَّحْمٰنُ, evvelki[3] خَلَقَ الْاِنْسَانَ، لِلْاَنَامِ، الْمُجْرِمُونَ، شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ muhtelef^un fîh noktalardır.

Kelimeleri: Üç yüz elli bir.

Harfleri: Bin üç yüz otuz altı.

Fasılası: ن، ر، م (نرم) harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Ebû Hayyân'ın *Bahr*'ında[4] Mukātil'den nakline göre, وَاِذَا قِيلَ لَهُمُ اسْجُدُوا لِلرَّحْمٰنِ [el-Furkân 25/60] nâzil olduğu zaman; "biz Rahmân'ı tanımıyoruz, وَمَا الرَّحْمٰنُ [el-Furkân 25/60] Rahmân ne?" demişlerdi, اَلرَّحْمٰنُ. عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ nâzil oldu.[5] Bir de اِنَّمَا يُعَلِّمُهُ بَشَرٌ [en-Nahl 16/103] dedikleri zaman Allah teâlâ onları tekzib ederek اَلرَّحْمٰنُ. عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ buyurdu denilmiştir.[6]

Evvelki sûre عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ [el-Kamer 54/55] diye hitam bulmuştu. Bu sûre onu bir beyan gibi اَلرَّحْمٰنُ diye başlıyor ve sıfat-ı rahmetten neş'et

---

1 B: "Arşu'l-Kur'ân".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 285; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IV, 117:

عن علي رضي الله عنه قال: سمعت النَّبِيّ صلى الله عليه وسلم يقول: إنَّ لكل شيء عروسًا، وعروس القرآن سورة الرَّحْمَن.

3 B -"evvelki".

4 B: "*Bahr*'da".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 54. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 195; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 378:

وسبب نزولها فيما قال مقاتل: أنه لما نزل «وإذا قيل لهم اسجدوا للرحمن» الآية، قالوا: ما نعرف الرحمن، فنزلت: «الرحمن، علم القرآن».

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 288; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 54:

وقيل: نزلت جوابًا لأهل مكة حين قالوا: «إنما يعلمه بشر».

eden âlâ-i ilâhiyeyi ta'dâd ediyor. Orada بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ وَالسَّاعَةُ اَدْهٰى وَاَمَرُّ [el-Kamer 54/46] buyurulmuş, sonra da mücrimlerin sekardaki hâlleri, müttakīlerin de cennât ü neherdeki hâlleri icmâl edilmiş idi, burada o icmâl o tertib üzere tafsil olunacak; Sâ'at'in acılığı, sonra يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ diye mücrimlerin hâli, sonra da وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّه۪ جَنَّتَانِ diye [4659] "takvâ"nın tefsiriyle beraber cennetin ve ehl-i cennetin evsâfı beyan olunacaktır.

Evvelki sûrede geçmiş ümmetlerden peygamberleri tekzib edenlerin başlarına inen türlü azabları sayarken her birinin arkasından وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْاٰنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّكِرٍ [el-Kamer 54/22] âyetiyle va'z u tezkir için bir tercî' yapılmıştı. Bu sûrede de bütün insanlara dînî, dünyevî, enfüsî, âfâkī türlü nimetler tezkir olunarak her birinin arkasından vecîbe-i şükrün ihlâline karşı فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ tevbîhi ile öyle latif tercî'ler yapılmıştır ki, "âlâ"nın meddi gibi letâfetine doyulmaz. *İtkān*'da tekrarı birkaç kısma taksim etmiştir. "Bunlardan birisi" demiş, "müte'allakının ta'addüdünden dolayı tekerrür edendir ki ikinci, birincinin ta'alluk ettiğinden başkasına müte'allik olur." Sonra bu kısma "terdîd" tesmiye olunduğunu söylemiş, فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ kavlini bu kabîlden saymıştır. Çünkü bu, otuz bir yerde tekerrür ettiği hâlde her biri mâkabline müte'allik bir hususiyetle mümtazdır.[1] Biz bu kabîl tekrarlara edebî ıstılahâtımızda "tercî'" nâmını vermişizdir.

Zemahşerî der ki: "Allah azze ve alâ âlâsını, ni'am-ı vâlâsını ta'dâd buyurdu, envâ'-i âlâ ve esnâf-ı na'mâsından da ilk evvel ayağı en ileride olanı takdim buyurdu ki o, din nimetidir. Din nimetleri içinden de evvelâ mertebesi en yüksek olanı takdim buyurdu ki o da Kur'ân'ı in'âmı, tenzil ve tâlimidir. Çünkü Kur'an vahy-i ilâhînin rütbece en büyüğü, menzilece en yükseği, dinin ebvâbında tesiri itibariyle en güzelidir. O bütün kütüb-i semâviyenin evci, mısdâkı, mi'yârıdır. İnsanı yaratışının

---

1 Süyûtî, *el-İtkān,* III, 226:

ومنه ما كان لتعدد المتعلق بأن يكون المكرر ثانيا متعلقا بغير ما تعلق به الأول وهذا القسم يسمى بالترديد... وجعل منه قوله: «فبأي آلاء ربكما تكذبان» فإنها وإن تكررت نيفا وثلاثين مرة فكل واحدة تتعلق بما قبلها.

zikrini onun[1] zikrinden sonraya bıraktı ve onu ona velyettirdi ki onu yaratışı mahza din ve ilim dolayısıyla olduğu bilinmek için. Çünkü maksad ilmen mukaddemdir. Sonra da insanın insanlığını temeyyüz[2] ettiren ve zamîrindekini güzel bir surette izhar ve tebliğ demek olan beyan, yani ilm ü tâlimin en büyük esbâbından biri olan lisan nimetini zikretti."[3] Şöyle ki:

[4660]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلرَّحْمٰنُۙ ﴿١﴾ عَلَّمَ الْقُرْاٰنَۜ ﴿٢﴾ خَلَقَ الْاِنْسَانَۙ ﴿٣﴾ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ﴿٤﴾ اَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍۙ ﴿٥﴾ وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ ﴿٦﴾ وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْم۪يزَانَۙ ﴿٧﴾ اَلَّا تَطْغَوْا فِي الْم۪يزَانِ ﴿٨﴾ وَاَق۪يمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ وَلَا تُخْسِرُوا الْم۪يزَانَ ﴿٩﴾ وَالْاَرْضَ وَضَعَهَا لِلْاَنَامِۙ ﴿١٠﴾ ف۪يهَا فَاكِهَةٌۙ وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْاَكْمَامِۖ ﴿١١﴾ وَالْحَبُّ ذُوالْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُۚ ﴿١٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿١٣﴾ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِۙ ﴿١٤﴾ وَخَلَقَ الْجَٓانَّ مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍۚ ﴿١٥﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿١٦﴾ رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِۚ ﴿١٧﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿١٨﴾ مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِۙ ﴿١٩﴾ بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِۚ ﴿٢٠﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٢١﴾ يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُۚ ﴿٢٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٢٣﴾ وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَاٰتُ فِي الْبَحْرِ كَالْاَعْلَامِۚ ﴿٢٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ۟ ﴿٢٥﴾

---

1 B: "onu".

2 H -"temeyyüz".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 443:

عدّد الله عز وعلا آلاءه، فأراد أن يقدّم أوّل شيء ما هو أسبق قدما من ضروب آلائه وأصناف نعمائه، وهي نعمة الدين، فقدّم من نعمة الدين ما هو في أعلى مراتبها وأقصى مراقيها وهو إنعامه بالقرآن وتنزيله وتعليمه، لأنه أعظم وحى الله رتبة وأعلاه منزلة وأحسنه في أبواب الدين أثرا وهو سنام الكتب السماوية ومصداقها والعيار عليها، وأخر ذكر خلق الإنسان عن ذكره، ثم أتبعه إياه ليعلم أنه إنما خلقه للدين، وليحيط علما بوحيه وكتبه وما خلق الإنسان من أجله، وكأن الغرض في إنشائه كان مقدّما عليه وسابقا له، ثم ذكر ما تميز به من سائر الحيوان من البيان، وهو المنطق الفصيح المعرب عما في الضمير.

[4661] **Meâl-i Şerîfi**

Rahmân (1) öğretti Kur'ân'ı (2). Yarattı insanı (3). Belletti ona o güzel beyânı (4). Güneş ve Ay hesablı (5). Çemen, ağaç secdedân (6). Bak şu güzel semâya verdi ona irtifâ' vaz' eyleyip mîzânı (7) ki taşmayın mîzânda (8) ve doğru tutun adaletle tartıyı da aksatmayın mîzânı (9). Arz'a da bir tevâzu' verdi berâ-yı enâm (10). Onda bir meyve, ve ekmâmıyla duran nahl-i benâm (11). Ve o[1] çimli dâneler ve o[2] hoşbû reyhân (12). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (13). Fağfur gibi bir salsâlden insanı yarattı (14). Bir mâric ateşten de o cânnı yarattı (15). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (16). Hem iki maşrıkın Rabbi hem iki mağribin Rabbi (17). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (18). Salmış iki deryâyı demâdem çatışırlar (19). Beyinlerinde bir berzah bağy eylemez onlar[3] bir ân (20). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (21). Çıkar onlardan inci ile mercan (22). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (23). Hem onun denizde akıp giden o münşeâtı alem-nişân[4] (24). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (25).

{اَلرَّحْمٰنُ} Rahmân, ol rahmân ❁ Fatiha'da besmelenin tefsirinde bu ism-i şerîf hakkında îzâhât geçti, yani rahmet ve in'âmı nâmütenâhî kaynaşıp duran ve ondan dolayı bir ismi de Rahmân olan Allah teâlâ. اَلرَّحْمٰنُ, İ'rabca zâhir olan mübtedâ, mâba'di haber görünür. Lâkin müstakil bir âyet olduğuna nazaran[5] mukadder bir mübtedânın haberi olarak şöyle bir cümle teşkil eder: Allah Rahmân'dır, yahut هُوَ اَلرَّحْمٰنُ, O Muktedir Melîk Rahmân'dır. Rahmetiyle O Rahmân, {عَلَّمَ الْقُرْاٰنَ} tâlim etti Kur'ân'ı. ❁ "İlm"den, [4662] öğretmek mânasına "ta'lîm" iki mef'ûle ta'addî edeceği[6] cihetle bu mânaca burada birinci mef'ul hazfedilmiş ve bu suretle maksad şuna veya buna ta'lîmi değil, nefs-i

1 B -"o".
2 B -"o".
3 M ve B: "bagyeylemezler".
4 B: "âlem-nişân".
5 B: "göre".
6 B: "ettiği".

taʻlîmi ifade olduğu anlatılmıştır; gerek Cibrîl'e, gerek Peygamber'e, gerek ümmete olan tâlim kısımlarından hepsine muhtemil olur. Bazıları da demişler ki burada عَلَّمَ alâmettendir; "Kur'ân'ı alâmet kıldı", yani ibret alacak olanlara bir âyet, yahut nübüvvete bir alâmet ve mucize kıldı demektir. Bu surette diğer bir mefʻûlün hazfini gözetmeye hâcet kalmaz ve evvelki sûrenin başındaki انْشَقَّ الْقَمَرُ [el-Kamer 54/1] âyeti[1] ile de mütenâsib olur. O sûre bâb-ı heybetten bir mucize ile[2], bu sûre de bâb-ı rahmetten bir mucize ile başlamış bulunur. Şu hâlde tercemede "öğretti" denilmeyip de "tâlim etti" denilirse bu iki veche de işaret mahfuz kalmış olur. Maʻamâfîh Âlûsî der ki: "Kāil bin münasebet de gösterse yine bunun ilim tâliminden olduğu bilinmek gerektir. Kur'ân'ı tâlimin mânasına gelince Kur'ân'a ilim ifade etmektir. Fakat yalnız elfâzına değil, onunla beraber meʻânîsine dahi şâyân-ı ehemmiyet bir surette ilim ifade eylemektir ki bu mütefâvittir. Bazen işârât ve rumûzundan hâdisât-ı kevniyeye vukuf derecesine kadar çıkar. İbn Cerîr'in ve İbn Ebî Hâtim'in İbn Mesʻûd'dan tahriclerine göre Kur'an'da her şeye dair ilim indirilmiş ve her şey beyan edilmiş ise de bizim ilmimiz onun hepsine yetişemez.[3] İbn Abbas da demiştir ki: 'Devemin bir ipi kaybolsa her hâlde Kitabullah'ta bulurdum.'[4] Mürsî demiş[5] ki: 'Kur'an evvelîn ve âhirînin ulûmunu câmiʻdir. Öyle ki onun hakikatini ancak mütekellim olan Allah teâlâ bilir. Sonra da وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7] mısdâkınca Allah teâlâ'nın kendine tahsis buyurduğu müstesnâ olmak üzere Resûlullah, sonra sâdât-ı sahâbe sonra da onlara vâris olan tâbiʻûn ilh...'[6]

---

1 H -"âyeti".

2 B -"ile".

3 Süyûtî, *el-İklîl fî istinbâti't-Tenzîl,* thk. Seyfüddin Abdülkādir el-Kâtib, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1401/1981, s. 12:

وقال ابن مسعود أيضاً: أنزل في القرآن كل علم وبين لنا فيه كل شيء ولكن علمنا يقصر عما بين لنا في القرآن، أخرجه ابن جرير وابن أبي حاتم.

Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* IX, 44:

عن ابن مسعود: ان الله عز وجل أنزل في الكتاب تبيانا لكل شئ ولكن علمنا يقصر عما بين لنا ثم قرأ «وانزلنا عليك الكتاب تبيانا لكل شئ».

4 Süyûtî, *el-İklîl,* s. 13:

وابن عباس حتى قال: لو ضاع لي عقال بعير لوجدته في كتاب الله.

5 B: "demiştir".

6 Süyûtî, *el-İklîl,* s. 13:

وقال المرسي: جمع القرآن علوم الأولين والآخرين بحيث لم يحط بها علماً حقيقةً إلا المتكلم به، ثم رسول الله صلى الله عليه وسلم، خلا ما استأثر به سبحانه، ثم ورث عنه معظم ذلك سادات الصحابة وأعلامهم مثل الخلفاء الأربعة، ومثل ابن مسعود وابن عباس.

Bazıları ‘ta‘lîm'i; tasavvur-ı me‘ânî için nefsi tenbih diye târif etmişlerdir.”[1]

[4663] Sâ‘at'in yaklaşmasına karşı rahmet-i ilâhiyeden zuhur eden en büyük ve en mühim nimetin ta‘lîm-i Kur'an nimeti olduğu bu suretle anlatıldıktan sonra kime ve nasıl tâlim olunduğunu beyan için de buyuruluyor ki: O Rahmân {خَلَقَ الْاِنْسَانَ} yarattı insanı. ❁ Bazıları burada “insan”dan murad Âdem, bazıları da Kur'an karînesiyle Muhammed aleyhisselâm demişler ise de hepsine şâmil olmak üzere cins-i insan[2] olması daha zâhirdir. Ma‘amâfîh Kur'ân'ın tâlimine mahal olan insân-ı kâmil murad olunması da melhuzdur. Yani Kur'ân'ı tâlim etmek üzere insanı yarattı. {عَلَّمَهُ الْبَيَانَ} Belletti ona o beyânı ❁ Yani kendini ve vicdan ve zamîrindeki duygu ve idrâkât ve irâdâtını[3] hâricindekilere açık ve güzel ifade ile anlatmak, ifâde-i meram etmek ve anlamak demek olan nutuk ve lisan nimetini ki ilim ve ta‘lîm-i Kur'an nimeti de bununla husûle gelir. Hazret-i Âdem yaradıldıktan sonra ta‘lîm-i esmâ sayesinde melâikenin bilemediklerini bildi, eremediklerine erdi. Enbiyânın nübüvvete mazhar olması, taraf-ı ilâhîden teblîğāt yapabilmeleri, kitaplar getirmeleri, ümmetlerin onlardan istifade edebilmeleri[4] hep beyan ilmi, dil nimeti sayesinde olduğu gibi Kur'ân'a ve Kur'ân'ın tefsir ve tercemesi nimetine nâiliyetimiz ve ondan derece-i istifademiz dahi o nimetten hissemiz nisbetindedir. Ebussuud der ki: “Beyânı ta‘lîmden murad, insanı mücerred kendi beyânına temkinden ibaret değil[5], onunla başkasının beyânını anlamaktan e‘amdır. Çünkü Kur'ân'ı tâlim ancak onun üzerine deveran eder. Bu cümleler, ahbâr-ı müterâdifedirler,

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 98:
وقد أبعد القائل ولو أبدى ألف مناسبة، فالذي ينبغي أن يعلم أنه من التعليم، والمراد بتعليم القرآن قيل: إفادة العلم به لا بمعنى إفادة العلم بألفاظه فقط بل بمعنى إفادة ذلك والعلم بمعانيه على وجه يعتد به وهو متفاوت وقد يصل إلى العلم بالحوادث الكونية من إشاراته ورموزه إلى غير ذلك... وأخرج ابن جرير وابن أبي حاتم عن ابن مسعود أنزل في هذا القرآن علم كل شيء وبين لنا فيه كل شيء ولكن علمنا يقصر عما بين لنا في القرآن، وقال ابن عباس: لو ضاع لي عقال بعير لوجدته في كتاب الله تعالى: وقال المرسي: جمع القرآن علوم الأولين والآخرين بحيث لم يحط بها علما حقيقة إلا المتكلم به، ثم رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم خلا ما استأثر به سبحانه، ثم ورث عنه معظم ذلك سادات الصحابة وأعلامهم كالخلفاء الأربعة، ثم ورث عنهم التابعون لهم بإحسان... وفسر بعضهم التعليم بتنبيه النفس لتصور المعاني.

2 H: “insânî”.

3 M ve B: “varidatını”.

4 B -“taraf-ı ilâhîden teblîğāt yapabilmeleri, kitaplar getirmeleri, ümmetlerin onlardan istifade edebilmeleri”.

5 F, M ve B: “değildir”.

sonrakilerin atıfsız îrâdı da ta'dâd üslûbunda vârid oldukları içindir."[1] Müsned-i ileyhin takdîmi de kasr ifade eyler. Bundan sonra hayât-ı beşerin en ziyade alâkadar olduğu nimetler latif bir surette beyan ile secde ve şükre davet için buyuruluyor ki: {اَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ} Güneş ve Ay [4664] hesab iledir. ❁ Hesab ile cereyan ederler. Binâen'aleyh insanlar hesabı iyi bellemeli[2] ve bir hesab gününün geleceğini bilip ona göre hesaba hazır olmalıdır.

"**Hüsbân**" "hâ"nın zammıyla hesab mânasına ve "hesab"ın cem'i hesablar mânasına gelir. Bir de değirmen taşının mihverine "hüsbânü'r-rehâ" denilir. {وَالنَّجْمُ} Ve necim ❁ yani Arz'dan zuhur edip de sâkı olmayan nebat, çimen {وَالشَّجَرُ} ve şecer ❁ sâkı olan nebat, ağaç {يَسْجُدَانِ} secde ederler ❁ Allah teâlâ'nın iradelerine tab'an inkıyad ederler, kanunları karşısında elastikiyetle istediği vaziyeti alırlar. O hâlde insanlar da tav'an Allah'ın emirlerine inkıyad ederek nimetlerine şükür için secdeyi bilmelidirler. {وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا} Hem semâya bak ona irtifâ' verdi ❁ bu terkîbe nahivde إِضْمَارٌ عَلَى شَرِيطَةِ التَّفْسِيرِ tâbir edilir. Bir mef'ûlün fiilini evvelâ hazfedip sonra zamiriyle meşgul olarak tefsir eylemektir. Şu hâlde kelâm, وَرَفَعَ السَّمَاءَ رَفَعَهَا takdîrindedir. Bunun fâidesi evvelemirde mef'ûle nazar-ı dikkati celbetmek, sonra da fiilin ma'lûmiyetini beyan ile sûret-i mahsûsada ihtar eylemektir. "Semâ"dan murad, bütün ecrâmıyla üzerimizde yükselen muhît-i âlemdir. Onun ref'i, yani irtifâ' verilip yükseltilmesi de yüksek olarak ibdâ' ve inşâ olunmasıdır. Yükseklikten murad da zâhir olan hissî ve sûrî irtifâ'dır. Umûm-i mecâz tarîkiyle hissî ve mânevî yüksekliğe şâmil bir mâna murad olunmak da câiz olabilir. Belli ki semânın böyle rif'ati onu yükselten Rahmân'ın sun' u rahmetinin yüksekliğini ve binâen'aleyh kendisinin daha âlî, yani cihât ve mekânın fevkinde bir ulululukla yüksek olduğunu gösterir. Evet, O Rahmân öyle ulu, öyle yüksek ve öyle secde ve tâzime müstahiktir ki gerek maddî ve

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 93-94:
وليس المراد بتعليمه مجرّدَ تمكين الإنسان مِن بيان نفسه، بل منه ومِن فَهْم بيانِ غيره أيضًا، إذ هو الذي يدور عليه تعليم القرآن. والجملُ الثلاث أخبارٌ مترادفة لـ«الرحمن» وإخلاءُ الأخيرتين عن العاطف لورودها على منهاج التعديد.

2 B: "bilmeli".

gerek mânevî haysiyetiyle yüksekliği [4665] meşhud olup duran o güzel semâya o yüksekliği O[1] verdi. {وَوَضَعَ الْمِيزَانَ} Ve mîzânı vaz' eyledi. ۞ Yani o yüksekliklerin durabilmesi için aşağı ve yukarı muhtelif ve müte'addid sıkletler, mevcûdiyetler, hukuklar arasında her şeyin hakkına göre duruşu vaziyeti demek olan muvazene kanununu, adalet kanununu[2] vaz' eyledi ki bu kanun olmasa idi semâvât ve Arz'ın kıyâm u intizâmı olmazdı. Nitekim bir hadîs-i şerîfte بِالْعَدْلِ قَامَتِ السَّموَاتُ وَالْأَرْضُ buyurulmuştur.[3]

"**Mîzân**" "mîsâk" gibi hem vezin mânasına masdar, hem de vezin âleti terazi mânasına ism-i âlet olabilir. "Vezn" eşyânın yekdiğerine nisbetle mikdârı veya mikdârının tanınmasıdır ki asıl sıklette mâruftur. Ve bir mukayese ve mu'âdele ile yapılır. Ve bu mukayesenin yapıldığı âlete de "mîzân" denilir. Bu suretle "vezn" dâima bir mu'âdele, yani bir denkleşme nisbetini ifade ettiğinden adalete ve adaletin mi'yârı olan şeriata da[4] "mîzân" tâbir olunagelmiştir. Onun için burada "mîzân" eşyânın gerek sıklet itibariyle ve gerek sâir suretle mikdarlarının tanınmasına mi'yâr olarak herhangi bir âlet mânasına hamledilebildiği gibi, daha şümullü olmak üzere adalet mânasına hamledilmiş, şeriat ile de tefsir edildiği olmuştur. Burada "mîzân" kelimesi üç kere zikredilmiş ve sâhib-*Keşşâf* bunun tavsiyeyi teşdid ve takviye için bir tekrar olduğunu söylemiş[5] ise de ma'rifeten zikir ve ma'rifeten iâdede sâni evvelin aynı olmak kāidesi küllî olmadığı ve biri biri ardınca tevâlî eden üç fâsılanın aynı mânada bir tekrardan ibaret olması pek muvâfık olamayacağı cihetle biz bunlardan herbirinin ayrı[6] bir mânaya işaret ettiğine kāni' bulunuyoruz. Evvelâ وَوَضَعَ الْمِيزَانَ'da "mîzân"dan[7] ref'-i semâ münasebetiyle en[8] zâhir

---

1 B -"O".
2 H -"adalet kanununu".
3 *Tefsîru'r-Râğıb el-İsfahânî,* I, 132; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XII, 25:
...ولذلك قال عليه السلام: بالعدل قامت السماوات والأرض.
4 H -"da".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 444:
وكرّر لفظ «الميزان» تشديدا للتوصية به، وتقوية للأمر باستعماله والحث عليه.
6 M +"ayrı".
7 F, M ve B: "mîzân".
8 F, M ve B -"en".

olan mâna bütün eşya arasındaki muvâzene-i umûmiye kanunudur ki "pesanteur"[1] yahut "gravitation" denilen câzibe-i umûmiye veya sıklet kanunu bunun en zâhir tecellîsidir. Mâlumumuz olan terazi ve kantar ve[2] çeki [4666] gibi tartı mikyâsı olan bütün mîzanların esası da budur. Eskiler bunun yalnız Arz'da cârî olduğunu zannediyorlar idiyse de ulvî ve süflî bütün ecsâm ve ecrâmda cârî bir kānûn-ı umûmî olduğu ve ilm-i hey'et bakımından ehemmiyet-i mahsûsası bulunduğu anlaşılmıştır. Bununla beraber muvâzene-i umûmiye kanunu yalnız mihânikî ve fizikî olan câzibe kanununa hasredilmeyip kimyevî ve rûhî münasebetlere dahi şâmil olmak üzere "adalet kanunu" nâmıyla daha şümullü olarak tefsir edildiği takdirde faydası daha geniş olacağı derkârdır. Her şeyi eşyâ arasında lâyık ve müsta'id olduğu mevki ve mertebeye koymak demektir. Kādî Beyzâvî bunu her müsta'idde müstehakkını, her sâhib-i hakka hakkını vermek suretiyle umûr-ı âlemin intizam ve istikāmeti diye târif etmiştir. Gerek tekvînî ve gerek teşrî'î adl ü muvazeneden e'am olmuş olur. Şu hâlde ikinci "mîzân" masdar yahut şeriat, üçüncüsü de âhiretteki mîzân-ı a'mâl olmak gerektir, ma'amâfîh diğer itibar da mümkindir.

Evet, mîzânı vaz' eyledi {اَنْ} ki {لَا تَطْغَوْا فِى الْمِيزَانِ} mîzanda taşmayasınız ❁ şeriat ve kanuna tecavüz edip de haddinizi aşmayasınız[3], mîzansız iş yapmayasınız[4], yahut maddî mânevî tartıda taşkınlık etmeyesiniz de Allah teâlâ'nın emirlerine, hükümlerine itaat ve hukūka riayet edesiniz. {وَاَقِيمُوا الْوَزْنَ بِالْقِسْطِ} hem vezni, kavil ve fiil her hususta tartmak işini adaletle doğru tutun ❁ yani hem eksik tartı kullanmayın hem de tartarken insaf ve adaletle dosdoğru tartın. Kendiniz için tartarken bir tarafa, diğeri için tartarken diğer tarafa ağdırmayın da hepsinde de terazinin dilini doğru tutun {وَلَا تُخْسِرُوا الْمِيزَانَ} ve mîzânı aksatmayın, eksiltmeyin, teraziyi sû'-i isti'mâl ile ahirette mîzânınıza yazık etmeyin diye mîzânı vaz' etti ve semâya irtifâ' verdi. O Rahmân

1 M: "pesenteur".
2 F, M ve B -"ve".
3 B: "aşmayınız".
4 B: "yapmayınız".

[4667] {وَالْاَرْضَ وَضَعَهَا} Arz'ı da alta koydu ❁ tevâzu'lu kıldı, aşağıya serdi {لِلْاَنَامِ} enâm için ❁ "**Enâm**" *Kāmûs*'ta halk, yahut cin ve ins yahut yeryüzündeki mahlûkāt demektir.[1] Arz'ın bu suretle aşağıya vaz'ı, üzerindeki mahlûkātın menfaati hesâbınadır. Şöyle ki {فِيهَا فَاكِهَةٌ} onda birçok fâkihe vardır ❁ enâmın bâhusus insanların intifâ' edebilmesi için birçok fâkiheler vardır. {وَالنَّخْلُ ذَاتُ الْاَكْمَامِ} Ve ekmâmı olan mâlum hurma ağacı vardır. ❁ "**Ekmâm**" kâfın kesriyle "kimm"in cem'idir ki meyvenin çiçeğinin üzerindeki kabcık, tomurcuk demektir. Yahut kâfın fethiyle "kemm" örtmek demek olduğu cihetle elyafı, dalları, kabcıkları gibi örten şeyleri demektir ki birisinde istikbal için feyiz ve menâfi'ine birisinde de korunuşuna[2] işaret edilmiş demek olur. {وَالْحَبُّ ذُوالْعَصْفِ} Ve o çimli dâneler ❁ buğday, arpa gibi hububat ki taze çim yapraklar içinde yetişir ve o yapraklar kuruduğu zaman saman olur ve bu suretle hem kendilerinden intifâ' olunur hem de yapraklarından istifade edilir. {وَالرَّيْحَانُ} Hem de reyhan ❁ ki şâmmeyi temizler, a'sâb ve rûha neş'e ve neşat verir. "**Reyhân**" güzel râyihalı veya revhâniyetli demek olup bizim de "reyhan" dediğimiz nebat gibi koklanan güzel kokulu otların hepsine ıtlak olunur. Bununla beraber İbn Abbas'tan burada rızık mânasına olduğu da nakledilmiştir.[3] Nitekim a'râbînin birine "nereye?" demişler; أَطْلُبُ مِنْ رَيْحَانِ اللّٰهِ "Allah'ın reyhanından taleb ediyorum" demiş ki Allah'ın rızkından demek istemiş.[4] Rızkın rahat bahşetmesi veyahut ekmek kokusunun bâhusus acıkmış olanlar için her kokudan güzel olması vech-i münasebet olmak gerektir. Bu surette murad sâhib-*Keşşâf*'ın dediği gibi [4668] habbin asfına mukabil lübbü demek olur.[5] Hamza,

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 180.

2 M: "kurutuşuna".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 20. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8, Tefsîr, 55:

عن ابن عباس قال: كلّ ريحان في القرآن فهو رزق.

4 Herevî, *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadîs,* thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1419/1999, III, 786-787; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* 369-370:

والريحان: الرزق وقال مجاهد في قوله تعالى: «ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ» الريحان والرزق، وهو الحب، وحكي عن بعض الأعراب: اطلب من ريحان الله، أي: من رزقه.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 444:

و«الْعَصْف» ورق الزرع، وقيل التبن و«الرَّيْحان» الرزق وهو اللب.

Kisâî ve Halef-i Âşir kıraatlerinde nûn'un cerriyle وَالرَّيْحَانِ okunması bu mânayı müeyyiddir. İbn Âmir kıraatinde[1] nasb ile وَالْحَبَّ ذَا الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانَ okunması ise ihtisas üzere fiilin hazfine binâendir. وَخَلَقَ الْحَبَّ... إلخ takdir edenler olmuşsa da وَأَخُصُّ الْحَبَّ takdîri bizim zevkimizce daha mülâyimdir ki şöyle demek olur: Hele o çimli dâneler ve o hoşbû reyhan[2] {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} imdi Rabbinizin nimetlerinin hangisini tekzib edersiniz? ۞ "Fâ" önünü evveline terettüb ettirmek içindir. "Âlâ'", Sûre-i Necm'de geçtiği üzere ni'am ve eltâf demek olup müfredi "ilyün", "ilen", "elen" veya "elvün"dür. Nimeti tekzib, inkâr ile nankörlük etmektir. Nimetin nimet olmasını inkâr veya mün'ime[3] nisbetini inkâr veya her ikisini inkâr hususlarına şâmil olur. Meselâ Kur'an tâliminin hem bir nimet olduğunu hem de Allah'a nisbeti bulunduğunu[4] inkâr ederler. Hilkatin, lisânın[5], Arz u semânın, adl[6] ü mîzânın nimet olduğunu inkâr edenler bile bulunabiliyor. Meyvelerin, yiyeceklerin, kokacakların nimet olduğunu inkâr etmeseler de münhasıran Allah'a nisbetini sarâhaten veya delâleten inkâr edenler de çoktur. Hitab, aşağıda tasrih olunacağı üzere ins ü cin sekaleynedir ki enâmda dâhildirler. Rubûbiyet unvânını tasrîh[7] de tevbihte kuvvet ifade etmek içindir. Yani ey o enâmın gizli ve âşikâr iki kısmını teşkil eden ins ü cin! Şimdi siz bunları dinledikten sonra Rabbiniz Rahmân teâlâ'nın şu dinleyip gördüğünüz türlü nimetlerinden hangi birine yalan deyip de[8] nankörlük edersiniz! Hiç böyle bir veliyy-i nimete nankörlük edilir mi? İbn Ömer'den ve Câbir'den radıyallâhu

---

1 F, M ve B -"nûn'un cerriyle وَالرَّيْحَانِ okunması bu mânayı müeyyiddir. İbn Âmir kıraatinde".

2 "Reyhân", aslında "revh"ten "reyvihân" olup vâv, kāide mûcebince "yâ"ya kalb edilip teşdid ile "reyyihân" oldukdan sonra, "meyyit" ve "meyt"te olduğu gibi tahfif için ikinci* "yâ" hazfedilmiştir. Bazıları da aslı "revhân"** demiştir [Müellifin notu].

* B -"ikinci".

** B: "reyhân".

3 B: "mü'mine".

4 F: "hem bir nimet olduğunu hem de olduğunu"; M ve B: "hem bir nimet olduğunu hem de Allahın bir nimeti olduğunu".

5 B: "insanın".

6 H: "adalet".

7 M ve B: "Rübubiyyet unvanının tasrihi".

8 H -"de".

anhüm rivayet olunmuştur ki, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem ashâbına er-Rahmân Sûresi'ni okudu, sükût ettiler. Buyurdu ki "neye ben cinnîlerden sizinkinden daha güzel [4669] cevap işitiyorum? Leyle-i cinde bunu ben cinnîlere okudum, فَبِاَيِّ اٰلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ kavl-i ilâhîsine her geldiğimde لَا بِشَيْءٍ مِنْ نِعْمَتِكَ رَبَّنَا نُكَذِّبُ فَلَكَ الْحَمْدُ 'hayır, nimetlerinden hiçbir şeyi tekzib etmeyiz yâ Rabbenâ hamd sana' dediler."[1] Bunun için[2] bu sûre-i celile okunurken dinleyenlerin[3] فَبِاَيِّ اٰلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ dendikçe öyle söylemeleri mendub denilmiştir. İns ü cinden her birinin bilhassa kendi yaratılışlarına müte'allik nimetin şükrü vecibesini îfâ etmemelerine karşı tevbîhe mukaddime yapılmak için her birinin hilkatlerinin mebde' ve menşe'ini[4] beyan ile buyuruluyor ki:

{خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ} Fağfur gibi bir salsâlden insanı yarattı. ❁ مِنْ ibtidâ içindir. "**Salsâl**" tıngır tıngır ses veren kuru çamur, "**fehhâr**" iyi pişkin saksı, çini kâse fağfur demektir[5]. Yani fağfur gibi çin çin ses verecek kadar kurumuş, hayattan o derece uzak kuru topraktan ki insanın ilk menşe'i olan arz harâret-i Şems karşısında bu derece hayattan uzak iken Allah teâlâ ondan tavırdan tavra bir sülâle ıstıfâ ederek insanı yarattı (*Bakara, Âl-i İmrân, Hicr, Mü'minûn sûrelerine bak*). {وَخَلَقَ الْجَٓانَّ} cânnı da yarattı. ❁ "**Cânn**" nûnun teşdîdiyle cin demektir. "Mâlih" ile "milh" gibi ikisi de vasıftır. Veya cin "milh" gibi ism-i cins, "cânn" "mâlih" gibi ism-i sıfattır. Yahut burada insandan murad Âdem olduğuna göre cândan murad da cinnin babası demektir. Bazıları bunu[6] Mücâhid'den "cinnin babasıdır, İblis değil" diye nakl eylemiştir[7].[8] Bizim kanaatimizce mebde'

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 305. Krş. Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 55; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 515; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 187:

عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما قال: قرأ علينا رسول الله صلى الله عليه وسلم سورة الرَّحْمَن حتَّى ختمها، ثم قال: ما لي أراكم سكوتًا؟ لَلْجنُّ كانوا أحسن منكم ردًّا، ما قرأتُ عليهم هذِه الآية من مرة «فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ» إلَّا قالوا: ولا بشيء مِن نِعمتك ربَّنا نكذب فلك الحمد.

2 B: "üzerine".

3 M ve B: "dinliyenlerinizin".

4 M: "münşeini".

5 F, M ve B -"çini kâse fağfur demektir".

6 H ve F: "buna".

7 H ve F: "edilmiştir".

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 59; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 104:

وقال مجاهد: هو أبو الجن، وليس بإبليس.

itibariyle bütün insan cinsi salsâlden yaratılmış olduğundan "insan"dan murad yalnız Âdem değil cins olduğu gibi "cânn"dan[1] murad da cin cinsidir. Aşağıda da اِنْسٌ وَلَا جَٓانٌّ diye ikisi de cins olarak zikrolunacaktır, Sûre-i Hicr'de وَالْجَٓانَّ خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ [el-Hicr 15/27] buyurulduğuna göre demek olur ki insanı yaratmadan evvel "cânn" yahut "cin" denilen gizli mahlukları yaratmıştık {مِنْ مَارِجٍ مِنْ نَارٍ} ateşten bir [4670] mâricden ۞ birinci "min" ibtidâiye, ikinci "min" beyâniye olarak bir mâric ateşten demek olur. Burada "mâric" iki mâna ile tefsir olunmuştur. Bazıları asıl mefhûmu ıztırab mânasına "merec"den olarak ateşten ibaret bir çalkanan, yani hâlis ateş, dumansız sâfi alev demişler, bazıları da "merec"in asıl mânası ihtilât olmak itibariyle muhtelit dumanlı bir ateş demişlerdir. Sûre-i Hicr'de geçen "nâri's-semûm" tâbirine muhtelit mânası daha muvâfık gibi görünür. Şu kadar ki muhtelit, sade duman karışık demek gibi ibtidâî bir mânaya olmayıp semûm mefhûmuna da mutabık olmak üzere her şeye nüfuz ve ihtilât eden diye ateşin hakikatini ifade etmiş olsa gerektir. Bundan başka "mâric" müte'addî "merc"den olmak üzere halt edici, yani karıştırıcı demek de olabilir ki bu da ateşin, yani harâretin eşyâ üzerindeki kimyevî bir hâssasını ifade etmiş olur. Hâsılı demek oluyor ki insan yaratılmazdan evvel Güneş'te veya Arz'ın bidâyetinde olduğu gibi çalkanıp[2] duran muztarib ve müteheyyic bir hâlde bulunan hâlis bir ateş veya elektrik hâlinde olduğu gibi her şeye karışabilen nâfiz bir ateş veyahut eşyâyı birbirine karıştırmak ihtilât ettirmek hâssasını hâiz bir ateşten biz insanların gözlerine ber mu'tâd görünmeyen gizli birtakım hayat kuvvetleri, hayâtî unsurlar yaratılmıştır ki bunlara "cânn" tesmiye olunur. {فَبِاَيِّ} İlh… {رَبُّ الْمَشْرِقَيْنِ وَرَبُّ الْمَغْرِبَيْنِ} Hem iki maşrıkın rabbi hem iki mağribin rabbi ۞ dir O yaratan Rahmân. Yani yalnız insan ve cânnın mebde'inden hâlıkı olmakla kalmayıp bütün cihât-ı vücûdun ve hatta vücûdî ve ademî nimetlerin hepsinin[3] mâliki ve bütün merâtib-i

---

1 B: "cinden".
2 M ve B: "çalkalanıp".
3 H -"hepsinin".

tekemmülün rabbi[1] ve sâhibidir. "İki maşrık ve iki mağrib" tâbirinde de birkaç vecih vardır. Birincisi اَلشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ'den anlaşılacağı[2] üzere Şems ve Kamer'in maşrıkları ve mağribleri. İkincisi yaz ve kış, günlerin uzayıp kısalmasına göre olan [4671] maşrık ve mağrib. Bu surette gerçi her gün için ayrı bir maşrık ve mağrib varsa da müntehâlarını zikr ile aralarındakilere de şümûlü kastedilmiş demek olur. Nitekim "bütün şark u garb onun" denildiği zaman bütün mâbeynleriyle her taraf demek olur. Üçüncüsü, nevi kasdıyla gerek Şems'in ve gerek sâirlerinin maşrıkı demek olabilir ki bütün ecrâmın maşrık ve mağribine işaret edilmiş olur. Dördüncüsü Arz kürevî olmak itibariyle her nısfına nazaran bir maşrık ve mağribe işaret edilmiş olur ki bunda maşrık denilen bir nokta aynı zamanda mağrib ve mağrib denilen nokta da aynı zamanda maşrık dahi olmuş olur. Beşincisi Şems ü Kamer gibi envâr-ı zâhire ile akl u şuur gibi envâr-ı bâtınenin doğuş ve batış noktalarına işaret olabilir ki bunu bir itibar ile üçüncü vecihte idhal de mümkindir. Ve herhangisi olursa olsun asıl ma'nâ-yı murad vücûdî ve ademî bütün nimetlerin mâlik ve müdebbiri olduğunu beyandır. Görülüyor ki bu âyetler hem nimeti hem kudreti ihtar ediyorlar. Nimeti ihtar şükrü îcab, kudreti ihtar da küfrâna karşı tevbîhi takviye içindir. Evet {فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ} ilh... } {مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ} İki denizi mercetti ❁ burada "merc" müte'addîdir. مَرَجَ الدَّابَّه mânasındandır ki salıverdi demektir. Bu da esas itibariyle karıştırmak mânasına müteferri' ise de ayrıca bir isti'mâldir. Bu iki deniz hakkında misâl olmak üzere muhtelif vecihler söylemişlerdir. Evvelâ: Sûre-i Furkān'da geçen وَهُوَ الَّذٖى مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ هٰذَا عَذْبٌ فُرَاتٌ وَهٰذَا مِلْحٌ اُجَاجٌۚ وَجَعَلَ بَيْنَهُمَا بَرْزَخًا وَحِجْرًا مَحْجُورًا [25/53] âyetine mutabık olmak üzere biri tatlı diğeri acı iki deryâ denilmiş, meselâ Şap Denizi'nde Nil, Basra körfezinde Dicle munsabbında olduğu gibi satıhlarının telâkīsi ile beraber birdenbire yekdiğeriyle imtizac etmeksizin bir hayli mesafe hâssıyetleri temâdî eden büyük sularla temsil edilmiştir. Bunlarda iltikā, bilfiil temas mânasına

1 H: "mürebbî".
2 B: "anlaşıldığı".

olmuş[1] oluyor. İltikā temas edecek vechile yakınlık ve [4672] mücaveret hâline de hamlolunabilir. Ve bu surette acı denizin altında veya yakınında ahz-ı mevki eden su hazinelerine de muntabık olabilir. İkincisi ikisi de acı deniz olmak üzere bir zamanlar[2] Bahr-ı Fâris denilmiş olan Bahr-ı Muhît-i Hindî ile Bahr-ı Rûm denilmiş olan Akdeniz ile temsil edilmiştir ki aralarındaki berzah Arabistan şibh-i cezîresi veya telâkī etmek üzere bulundukları Süveyş berzahıdır. Buna göre يَلْتَقِيَانِ telâkī edeceklerdir mânasına da telâkkī edilebilir ve bu suretle Süveyş Kanalı'nın[3] ileride açılacağını göstermiştir[4]. يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ âyeti de bu ikinci mânaya akrebdir. Zira tatlı sudan inci ve mercan çıkması biraz tevile mütevakkıftır. Üçüncüsü bahr-ı semâ, bahr-ı Arz denilmiştir ki denizlerle bulutlar veya daha geniş bir mâna murad olunabilir. Dördüncüsü, Arz'ı etrafından muhît olan dış denizle Arz'ın kıtaları arasındaki iç deniz ki bu iki deniz telâkī ederler, Arz aralarında bir berzah hâlinde kalır, taşıp da onu istîlâ etmezler. Beşincisi "maşrıkayn ve mağribeyn"de dahi geçtiği üzere acı tatlı, iç dış, semâvî ve arzî ve hatta hakikat ve mecaz her iki nev'iyle deniz demek de olabilir ki en umûmî mânasıdır. Bu surette işârî mâna olarak âlem-i cismânî ile âlem-i rûhânîye dahi şâmil olabilir ki aralarındaki berzah da hayâl ve zılâl âlemi olmuş olur. {يَلْتَقِيَانِ} İltikā ederler. ❁ Bu cümle ya istînâfiye veya hâliyedir, yani kavuşurlar yahut karşılaşırlar. Veyahut öyle bir hâlde salmıştır ki kavuşacaklar veya kavuşuyorlardır. Fakat {بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ} aralarında bir berzah vardır. ❁ "**Berzah**" asıl mânasında iki şey arasında bulunan hâciz, hadd-i fâsıl demektir. Coğrafya ıstılâhında mâlum olduğu üzere iki deniz arasında bulunan karaya denir.[5] Burada ya bu mânaya yahut kudretten herhangi bir had mânasınadır. [4673] Aralarında bir berzah bulunduğundan dolayı o iki deniz {لَا يَبْغِيَانِ} bağy etmezler. ❁ O berzahı, o haddi aşıp da diğerinin mevkiini işgal edecek, husûsiyetini ifnâ eyleyecek bir zulüm ve

1 M ve B -"olmuş".
2 B -"İkincisi ikisi de acı deniz olmak üzere bir zamanlar".
3 F, M ve B -"Kanalı'nın".
4 B: "göstermiş".
5 Dünya ile âhiret arasında kabir âlemine de "âlem-i berzah" tâbir olunur [Müellifin notu].

tecavüz yapmazlar, yapmaya meydan bulmazlar.[1] {اللُّؤْلُؤُ} İnci, bâhusus iri inci {وَالْمَرْجَانُ} ve mercan ❁ lisânımızda da kırmızısı mâruf olan mercan. Mâlum ki inci ile mercan, ziynet ve ticaret nimetlerindendir. {وَلَهُ الْجَوَارِ الْمُنْشَاٰتُ فِى الْبَحْرِ} Hem O'nundur o denizde inşâ olunmuş akıp gidenler. ❁ "Cevârî" akıcı mânasına "câriye"nin cem'idir ki gemiler demektir.

"**Münşeât**" iki mâna ile tefsir olunmuştur. Birincisi mâlum olduğu üzere inşâ olunmuşlar demektir ki, gemi[2] inşâsının ehemmiyetini ve Allah'ın bir nimeti olduğunu ve insanlar tarafından inşâ edilmiş olması وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ [es-Sâffât 37/96] mısdâkınca Allah'ın olmalarına mâni' olmadığını anlatır. İkincisi yelkenleri açılmış mânasına da tefsir edilmiştir. Çünkü "inşâ" ref' etmek, yukarı kaldırmak mânasına da geldiği cihetle "münşeât" merfû'ât demek olur ki gemiler hakkında bu vasıf yelken açmış veya bayrak açmış demek olabilir. Şu teşbihde buna da bir îmâ vardır: {كَالْاَعْلَامِ} Alemler gibi, yani dağlar gibi. ❁ Burada "alem" dağ mânasına olmakla beraber bayrak ve alâmet mânasını da îmâ edebilir. Evet, inşâ olunup da denizde akıp giden ve o inciler, mercanlar[3] gibi nice menâfi'i taşıyan o dağlar gibi gemiler de Allah'ın nimetlerindendir. Ma'amâfîh "cevâri'l-münşeât" vasfı, semâ deryâsında yüzüp duran bütün ecrâm-ı ulviyenin Allah teâlâ'nın kudreti alâiminden olarak denizde akar gemiler gibi akıp gitmekte bulunduklarını dahi ifadeye müsâiddir. Bu suretle gelecek âyete bir girizgâh da olmuş olur. Şöyle ki:

[4674]

كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍۚ ﴿٢٦﴾ وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِۚ ﴿٢٧﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٢٨﴾ يَسْـَٔلُهُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فٖى شَأْنٍۚ ﴿٢٩﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٠﴾ سَنَفْرُغُ لَكُمْ اَيُّهَ الثَّقَلَانِۚ ﴿٣١﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٢﴾ يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ اِنِ اسْتَطَعْتُمْ اَنْ تَنْفُذُوا مِنْ اَقْطَارِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ فَانْفُذُواۜ

1 B -"yapmaya meydan bulmazlar".
2 F, M ve B -"gemi".
3 M ve B: "inci ve mercan".

لَا تَنْفُذُونَ اِلَّا بِسُلْطَانٍۚ ﴿٣٣﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٤﴾ يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِنْ
نَارٍ وَنُحَاسٌ فَلَا تَنْتَصِرَانِۚ ﴿٣٥﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٦﴾ فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ
فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِۚ ﴿٣٧﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٣٨﴾ فَيَوْمَئِذٍ لَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذَنْبِهٓ
اِنْسٌ وَلَا جَٓانٌّۚ ﴿٣٩﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٠﴾ يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ فَيُؤْخَذُ
بِالنَّوَاصِي وَالْاَقْدَامِۚ ﴿٤١﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٢﴾ هٰذِهِ جَهَنَّمُ الَّت۪ي يُكَذِّبُ بِهَا
الْمُجْرِمُونَۢ ﴿٤٣﴾ يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَم۪يمٍ اٰنٍۚ ﴿٤٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٥﴾

[4675] **Meâl-i Şerîfi**

Üzerindeki herkes fâni كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ *(26). Bâkī O Rabbinin yüzü O Zü'l-celâli ve'l-ikrâm (27). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (28). O'ndan dilenir göklerde hem yerde olan* كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ *(29). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (30). Yarın size kalacağız ey sekalân! (31). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (32). Ey cinn ü insin ma'şeri! Gücünüz yeterse geçin gidin aktâr-ı Arz u semâdan, geçemezsiniz olmazsa ferman (33). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (34). Salınır üstünüze ateşten bir yalın, bir zehir duman, kurtulamazsınız deseniz de el-aman (35). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (36). Gök bir yarılıp oluverdi mi bir gül, yağ gibi eriyen, kızaran yanan (37). Şimdi[1] Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (38). O gün sorulmaz[2] cürmünden artık ne bir insan ne de bir[3] cânn (39). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (40). Tanınır da mücrimler sîmâlarından, tutulur perçemleriyle ayaklarından (41). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (42). İşte bu, mücrimlerin yalan dedikleri cehennem (43). Olacaklar bununla bir kızgın hamîmin arasında pûyan (44). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (45).*

---

1 B -"şimdi".
2 F +"~~artık~~".
3 H -"bir".

{كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ} ❁ Bu عَلَيْهَا zamiri cevârî dolayısıyla yahut doğrudan doğru yukarıdaki "Arz"a râci'dir. Yani o Arz üzerinde bulunan her kim olursa olsun hepsi fânîdir. Gerek o gemilerdekiler, gerek diğerleri hepsi de su üzerindeki o münşeât-ı câriye gibi akıp akıp fenâya [4676] gidecekler, öleceklerdir[1]. Ey muhâtab! {وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ} Rabbinin yüzü ise bâkī kalır {ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ} O celâl ve ikram sâhibi. ❁ وَجْهُ رَبِّكَ'de "vech" كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ'de [el-Kasas 28/88] olduğu gibi Zât-ı Rab mânasına olduğu anlaşılıyor. Çünkü "Zü'l-celâli ve'l-ikrâm" sıfatı "zû" diye merfu olarak "vech"e sıfat yapılmıştır. Eğer öyle olmasa idi sûrenin nihâyetinde geleceği vechile "Zi'l-celâli ve'l-ikrâm" diye cer ile "Rabb"a sıfat yapılmak iktizâ ederdi. Bununla beraber başka mânalar da verilmiştir. Ezcümle Kādî Beyzâvî "Zât" ile tefsir ettikten sonra şöyle demiştir: "Mevcûdâtın cihetlerini istikrâ ve vecihlerini tefahhus etmiş olsan hepsini haddizâtında fâni bulursun, ancak Vechullah, yani Allah yüzü müstesnâ ki أَيِ الْوَجْهَ الَّذِي يَلِي جِهَتَهُ O'nun cihetine yönelen yüz, yahut cihetine onun sâhip olduğu yüz demektir."[2] Hâşiyesinde Şihâb bunu şöyle îzah etmiştir: "Bu diğer bir tefsirdir. Bunda 'vech'[3] Zât'tan mecaz câriha mânasına değil, belki kasd ve teveccüh olunacak cihet mânasınadır. Üstadımız Makdisî kaddesallahu rûhahu dedi ki: 'Haddizâtında adem olanda asıl, kendi zatı itibariyle olduğu hâl üzere kalması, adem olmasıdır. Ancak Hakk'ın sâhip olduğu cihet yani fazlıyla tevellî buyurup ind-i sübhânîsinden o şeye ifâza[4] buyurduğu cihet müstesnâdır.' Şu hâlde mâna şudur: Hakk'ın mâsivâsı mümkinât fânîdir. Yani haddizâtında kābil-i fenâdır. Hakk'ın ona nazarı ve hil'at-i vücûdu ifazası olmasa idi onun için vücud şerefi hâsıl olmazdı, olduğu hâl üzere mefkud kalırdı."[5] Demek ki Hakk'ın

---

1 B -"öleceklerdir".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 172:
«وَيَبْقى وَجْهُ رَبِّكَ» ذاته ولو استقريت جهات الموجودات وتفحصت وجوهها وجدتها بأسرها فانية في حد ذاتها إلا وجه الله أي الوجه الذي يلي جهته.

3 H: "'Vecih' bunda".

4 B: "ifzâ".

5 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 133:
(ولو استقريت جهات الموجودات إلخ) هذا تفسير آخر على أنّ الوجه ليس بمعنى الجارحة مجازا عن الذات بل بمعنى الجهة التي تقصد ويتوجه إليها فإنه موضوع لهذا لغة أيضا لا بمعنى القصد والمراد المقصود كما توهم. قال أسناذنا المقدسيّ قدس الله روحه: ما هو في حد ذاته عدم فالأصل بقاؤه على ما هو عليه

ona nazarından sonra o mümkin, haddizâtında ve kendine nazar ile kendisi için sâbit olan fenâ üzere kalmamıştır. Şu hâlde bazı tefsirlerde olduğu gibi "vech" ile amel-i sâlih murad olunmak da mümkin olur. يَلِي جِهَتَهُ kavlinin mânası da şudur: Onunla Allah'a tekarrub olunur ve teveccüh olunmasını bize emr ettiği[1] cihet [4677] kasdedilir. O hayyiz-i ademde iken abd, onu emre imtisâlen işleyince Allah ona mükâfâtını verinceye kadar onu onun için ibkā eder. Diyebilirsin ki: O kabul ile gayr-i kābil-i fenâ oldu, çünkü cezâ onun makāmına kāim olmuştur, o ise[2] bâkīdir. Meşâyıhımızdan bazısı da şöyle dedi: O adem-i fenâ ile mevsuf olan vech, Allah teâlâ'nın mevcûdâta kayyûmiyetidir. Ve o Hak teâlâ'nın Zâtında gayr-i kābil-i fenâ bir sıfatıdır. Biz ona Allah teâlâ'nın haber verdiği vechile iman ederiz. Selef mezhebince giderek vech, yed gibi sıfatları isbat eder ve keyfiyeti, yahut tevili ile iştigal etmeyiz dediğimiz takdirde de bu sıfat, haddizâtında gayr-i kābil-i fenâdır diye tavsif sahihtir. Bazı ârifler demişlerdir ki muhakkikler Allah teâlâ'nın gayrısına şehadetten ibâ ettiler. Çünkü O, onları şuhûd-ı kayyûmiyyet ve ihâta-i deymûmiyet ile tahakkuk ettirdi. İbn Atâ demiştir ki kevn, hep zulmettir. Onu ancak Hak teâlâ'nın onda zuhûru nurlandırmaktadır. Binâen'aleyh her kim kevni görür de onda veya onun indinde veya ondan evvel veya ondan sonra O'na şehadet etmezse o envârdan mahrum kalmış, kendisinden marifet güneşleri, sehâb-ı âsâr ile ihticab etmiştir.[3] Hâsılı, Allah yüzü eşyânın veya insanların Allah'a bakan yüzü, yani kendi zatlarına nazaran değil de Allah teâlâ'nın rubûbiyetinden, feyz-i tecellîsinden istifadeleri haysiyetiyle O'na nisbet ve izâfetleri, ilimdeki a'yân-ı sâbiteleri ile mukadderât-ı âtiyeleri manzarası gibi bir mâna ile de

---

بحسب الذات إلا الجهة التي يليها الحق أي يتولاها بفضله ويفيضها عليه من عنده. فالمعنى: ما سوى الحق من الممكنات فإن أي قابل للفناء في حد ذاته لولا نظر الحق إليه وإفاضة خلع الوجود عليه لما حصل له تشريف الوجود، ولبقي على ما كان عليه وهو مفقود.

1 F, M ve B: "emr eylediği".

2 H: "da".

3 Atâullah İskenderî, *el-Hikemü'l-Atâiyye,* thk. Nizâr Hammâdî, Tunus: Dâru'l-İmâm İbn Arafe, ts., s. 40, no: 14:

الكون كلّه ظلمة وإنّما أناره ظهور الحقّ فيه. فمن رأى الكون ولم يشهده فيه أو عنده أو قبله أو بعده فقد أعوزه وجود الأنوار وحجبت عنه شموس المعارف بحسب الآثار.

mülâhaza olunabilir ise de burada "vech"in "Zü'l-celâli ve'l-ikrâm" sıfatıyla[1] vasıflanması bütün bu mülâhazaların hepsine mâni'dir. Bununla ancak Allah teâlâ'nın Zât-ı kibriyâsı vasıflanabilir. O hâlde "وَجْهُ رَبِّكَ" "Zâtü Rabbik" demek olunca, وَيَبْقٰى رَبُّكَ denilmekle iktifâ olunmayıp da Zât'tan "vech" ile tâbir olunmasının nüktesi ne olabilir?" diye bir sual hatıra gelir. Bunun nüktesi Zât'ın yalnız bâtında ve mücerred zat olarak değil, sıfât[2] ve rubûbiyetinin zuhur ve tecellîsi itibariyle dahi [4678] bekāsına tenbih olmak gerektir. Bunu kayyûmiyet sıfatıyla ifade edenler de bu nükteyi anlatmak istemişlerdir. Bilhassa şu iki sıfat ile tavsif de bunu teyid eyler. Yani Rabbinin[3] bâkī kalacak olan vechi şu iki sıfatla muttasıftır. ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ ki hem celâl sâhibi hem ikrâm. Karşısında hiçbir şey kendi kendine tutunamayacak, azamet ve celâli ile her şeyi kahr u ifnâ edebilecek derecede büyüklük ve istiğnâ-yı mutlak sâhibi, hem de ma'dum ve fânîlere vücud vererek kerem ü inayetine mazhar edecek fazl-ı tâm sâhibidir. Bu celâl ve ikrâm, gelecek âyetlerle tavzih ve tafsil olunacaktır. Râgıb der ki: "İşbu Zü'l-celâli ve'l-ikrâm sıfatı Allah teâlâ'ya mahsus olan ve O'nun gayrısında kullanılmayan sıfatlardandır."[4] Ve binâen'aleyh Allah teâlâ'nın ehass-ı evsâfındandır. Tirmizî'nin Enes'ten, İmam Ahmed'in Rebî'a b. Âmir'den merfû'an rivayet ettikleri şu hadîs-i şerîf de buna şehadet eder: أَلِظُّوا بِـ«يَا ذَا الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» "'Yâ ze'l-celâli ve'l-ikrâm'a devam ve sebat edin, dualarınızda çok söyleyin" demektir.[5] Yine Tirmizî, Ebû Dâvûd ve Nesâî Enes'ten rivayet etmişlerdir ki müşârün ileyh Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin maiyyetinde bulunuyordu, bir adam da namaz kılıyordu. Sonra dua etti de şöyle dedi: اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِأَنَّ لَكَ الْحَمْدُ لَا إِلٰهَ إِلَّا أَنْتَ الْمَنَّانُ بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ يَا حَيّ يَا قيُّوم Bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ashâbına buyurdu ki: "Biliyor musunuz ne ile

---

1 H: "sıfatları ile".
2 M: "sıfat".
3 H ve F: "Rabbin".
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 198:

الجَلَالَة: عظم القدر، والجلال بغير الهاء: التناهي في ذلك، وخصّ بوصف الله تعالى، فقيل: «ذُو الْجَلالِ وَالْإِكْرامِ»، ولم يستعمل في غيره.

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 177; Tirmizî, Deavât, 91/3524.

dua etti?" "Allah ve Resulü a'lem" dediler, buyurdu ki: "Nefsim yed-i kudretinde olan Zât-ı ecell'e kasem ederim ki Allah'a en büyük ismiyle dua etti, o İsm-i A'zam ki onunla çağırıldığı vakit icâbet buyurur ve onunla istenildiği vakit verir."[1] {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına yalan dersiniz?[2] ❁ Yani siz kendiniz hep fâni olduğunuz hâlde sizin fenânızdan sonra bile ikrâmı bâkī olan Rabbinizin hangi nimetlerine [4679] nankörlük edersiniz?[3] Bu surette "fâ" evvelki âyetin mazmûnuna terettüb ediyor. Çünkü fenâ bekānın, ebedî hayâtın, sermedî nimet ile sevâbın bir kapısı olmuş oluyor. Tîbî[4] demiştir ki: "Âyet-i sâbıkadan murad mânasının melzûmudur. Zira o, bir cezâ ve mükâfat vaktinin geleceğinden kinayedir. Onun için bilhassa celâl ve ikram zikredilmiştir. Zira bunlar ikāb ve sevâba delâlet ederler. İkābı ihtardan murad da[5] üzerine ikāb terettüb edecek fiillerden kulları tahzir etmektir. Bu gibi tahzirler ise ayrıca bir nimettir. İşte فَبِاَيِّ hitâbı bu nimetlere tergīb içindir."[6] Bunu şöyle de anlayabiliriz: Allah'ın celâlinde de nimet, ikrâmında da nimet vardır. Yahut şöyle diyebiliriz: Allah'ın celâlinden nasıl korkmaz, ikrâmına nasıl tâlib olmaz da nimetlerine küfran edersiniz? O celâl ve ikrâmı tafsil siyâkında cümle-i istînâfiye veya hâliye ile buyuruluyor ki: {يَسْـَٔلُهُ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Göklerde ve yerde olan herkes[7] O'ndan dilenir ❁ gerek hudûs ve gerek bekāları ve

---

1 Nesâî, Sehv, 58. Krş. Ebû Dâvûd, Salât, 356; Tirmizî, Deavât, 99:
عن أنس بن مالك قال: كنت مع رسول الله صلى الله عليه وسلم جالسا يعني: ورجل قائم يصلي، فلما ركع وسجد وتشهد دعا فقال في دعائه: اللّهم إني أسألك بأن لك الحمد، لا إلهَ إلا أنت المنان، بديع السماوات والأرض، يا ذا الجلال والإكرام، يا حي يا قيوم، إني أسألك. فقال النبي صلى الله عليه وسلم لأصحابه: تدرون بما دعا؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال: والذي نفسي بيده لقد دعا الله باسمه العظيم الذي إذا دعي به أجاب وإذا سئل به أعطى.

2 H: "dersiniz yalan".

3 M: "ederseniz".

4 M: "Taybî".

5 H -"da".

6 Tîbî, *Fütûhu'l-ğayb,* XV, 162:
فأي نعمة في بقاء الحق بعد إفناء الخلق، وأجاب بأن المراد من الآية ملزوم معناها، لأنها كناية عن مجيء وقت الجزاء، وهو من أجل النعم، كما سبق في قوله تعالى: «ثُمَّ إِنَّكُمْ بَعْدَ ذَلِكَ لَمَيِّتُونَ» (المؤمنون ١٥/٢٣) ولذلك خص الوصفين بالذكر يعني: الجلال والإكرام، لأنهما يدلان على الإثابة والعقاب.
Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 109:
وقال الطيبي: المراد من الآية السابقة ملزوم معناها لأنها كناية عن مجيء وقت الجزاء وهو من أجل النعم، ولذلك خص الجلال والإكرام بالذكر لأنهما يدلان على الإثابة والعقاب، المراد منها تخويف العباد وتحذيرهم من ارتكاب ما يترتب عليه العقاب، والتحذير من مثل ذلك نعمة، فلذا رتب عليها بالفاء قوله تعالى: «فبأي آلاء... إلخ»، وليس بذاك.

7 H: "her şey".

gerek sâir hâlleri itibariyle zatlarında muhtaç oldukları her dileği O'ndan isterler. Gerek hâlen ve gerek kālen olsun dâima O'ndan ister dururlar. Çünkü kendi kendilerine ve hakīkat-i imkâniyelerine nazaran vücûda asla istihkakları yoktur. Her an O'ndan dilenirler. {كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فٖى شَأْنٍ} O her gün bir şe'ndedir. ❁ Ya celâle[1] veya ikrâma[2] müte'allik bir emirde, bir iştedir ki onların dileklerini vermek de o cümledendir. Zira Hak celle ve alâ hikem-i bâliğaya mübtenî[3] meşiyyeti muktezâsınca her lahza nicelerini ifnâ ve nicelerini inşâ ve nicelerini iğnâ eder, birtakım ahvâli giderir birtakım ahvâli getirir. İbn Mâce ve İbn Hibbân ve daha birtakımları Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir ki Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyette şöyle buyurmuştur: "Günahlara mağfiret buyurmak ve sıkıntıları[4] açmak ve birtakımlarını [4680] yükseltip birtakımlarını alçaltmak da O'nun şânındandır."[5] Bezzâr'ın rivayetinde "dualara icâbet buyurmak" ziyâdesi de vardır.[6] İşbu كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فٖى شَأْنٍ iki mâna ile tefsir edilmiştir. Birisi "yevm" mutlak vakit mânasına olarak her saat her lahza mânasına tefsir edilmiştir. Bir de İbn Uyeyne'den ve Hasan-ı Basrî'den nakledildiği üzere Allah teâlâ'ya göre dehr iki günden ibarettir. Birisi dünya birisi âhirettir. Her birine göre de Allah'ın bir şe'ni vardır. Dünyadaki şe'ni emr ü nehiy, âhiretteki şe'ni de hesâb ü cezâdır. Nitekim âhiretteki şe'ni beyan için buyuruluyor ki: {سَنَفْرُغُ لَكُمْ} Yarın size kalacağız. ❁ "**Ferâğ**" lügatta boşalmak demek olduğundan önce bir meşguliyet ister[7], bir şey için boşalmak da sonradan bir meşguliyet iktizâ eyler. Hâlbuki Allah teâlâ'yı[8]

---

1 H: "celâl".
2 B: "cemâle".
3 H: "mebnî".
4 H: "sıkıntılarını".
5 İbn Mâce, Mukaddime, 13; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 39-40; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 110:
عن أبي الدرداء عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله تعالى: «كل يوم هو في شأن»، قال: مِن شأنه أن يغفر ذنبا، ويفرج كربا، ويرفع قوما، ويخفض آخرين.
6 *Müsnedü'l-Bezzâr,* X, 73:
عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم «كل يوم هو في شأن» قال: مِن شأنه أن يغفر ذنبا أو يكشف كربا أو يجيب داعيا ويرفع قوما ويضع آخرين. وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فرغ الله إلى كل عبد من أجله ورزقه ومضجعه وأثره.
7 F, M ve B: "işi".
8 H: "teâlâ".

hiçbir iş diğerinden[1] alıkoyamayacağı[2] için burada münhasıran âhiret şuûnu olan hesab ve cezâyı ifade için bu suretle bir istiare veya kinaye yapılmıştır. Yani bugünkü dünya şuûnu geçecek, bu dünya hayat ve nimetleri fenâya gidecek, bu mühletler, müsamahalar tükenecek, yarın Allah'a rücû' ile mücerred mes'ûliyet, hesab ve cezâ için huzûra geleceksiniz de sırf sizin işinize bakılacak[3], sizin mes'ûliyetiniz şuûnu tatbik olunacaktır. {اَيُّهَ الثَّقَلَانِ} Ey sekalân ❁ "**sekalân**" yahut "sekaleyn", iki sekal, bundan sonraki âyette tasrih olunacağı üzere ins ü cinnin bir unvânıdır. "Sekal" yük ve ağırlık demektir. Vech-i tesmiyede deniliyor ki: Arz bir yüklü hayvana ve ins ü cin ona yükletilmiş iki ağır denge benzetilerek bu isim verilmiştir. Buna göre Arz üzerinde ins ü cinden mâ'adâ mahlûkāt ilâve kabîlinden demek olur ki iki denk arasına konulan fazlaya veya takılan takıntıya "ilâve" denilir. İns ü cin Arz'da gizli ve açık kuvâ-yı hayâtiye olmak itibariyle onun esaslı ağırlığı gibi mülâhaza edilmiş demek olur. Bir de Arz üzerinde ağırlıkları veya re'ylerinin rezâneti ve kadr ü şanlarının [4681] ehemmiyet ve azameti hasebiyle o nâmı aldıkları söylenmiştir. Bundan başka teklif ile kendilerine ağırlık verilmiş olduğundan denilmiş, günah ile ağırlıklarından dolayı da denilmiştir. Bir hadîs-i şerifte إِنِّي تَارِكٌ فِيكُمُ الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللهِ وَعِتْرَتِي "ben sizin içinizde iki ağırlık bıraktım, biri Kitâbullah biri de itretim"[4] buyurulmuş ve bunda "sekaleyn" tâbiri Kitâbullah gibi kadr ü şânı büyük olan mânevî ağırlıklar hakkında kullanılmış bulunduğuna göre bu ıtlak üçüncü veche münâsib de olur. Yani ins ü cinne maddî haysiyetlerinden ziyade mânevî haysiyetleri itibariyle "sekalân" ıtlak edilmiş olması şâyân-ı tercih görünür. {فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} ❁ Yani yarın böyle hesâbı gelip çatacak iken gerek bugün içinde bulunduğunuz hayat nimetlerine ve gerek yarının cezâ ve mükâfâtına nasıl küfran edersiniz?

---

1 F, M ve B: "diğer işten".
2 H: "alıkoymayacağı".
3 B: "bakacak".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 17, 26, 59. Krş. Tirmizî, Menâkıb, 31:

عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إني أوشك أن أدعى فأجيب، وإني تارك فيكم الثقلين: كتاب الله عز وجل وعترتي، كتاب الله حبل ممدود من السماء إلى الأرض، وعترتي: أهل بيتي، وإن اللطيف الخبير أخبرني أنهما لن يفترقا حتى يردا علي الحوض، فانظروا بم تخلفوني فيهما.

Yahut bu ihtar ve ihbar ile küfrandan tahzir dahi o nimetlerden birisi iken nasıl olur da bugün nankörlük edip yarının o yüksek nimetlerinden mahrum kalır ve kendinizi büyük tehlikelere sürüklersiniz? Bu suretle bir cezâ gününün geleceği anlatıldıktan sonra Allah teâlâ'nın hükm ü saltanatından çıkıp kaçmanın imkân ve ihtimâli bulunmadığı[1] ve binâen'aleyh fenâya gitmekle hesab ve cezâdan kurtuluşa çare bulunamayacağını anlatmak için buyuruluyor ki: {يَا مَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ} Ey cinn ü ins ma'şeri! ❁ Bununla "sekalân" tefsir edilmiş de oluyor. Yani ey cinn ü ins cemaati {اِنِ اسْتَطَعْتُمْ اَنْ تَنْفُذُوا مِنْ اَقْطَارِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} o semâvât ve Arz'ın aktârından, göklerin ve yerin hudûd u eb'âdından çıkıp gitmeye gücünüz yeterse, yani Allah teâlâ'nın mülkünden, hükm ü saltanatı altından kaçabilirseniz {فَانْفُذُوا} haydin çıkın[2] gidin ❁ mümkinse [4682] kendinizi kurtarın. Bu emir ta'cîz emridir. {لَا تَنْفُذُونَ} Fakat çıkamazsınız[3] {اِلَّا بِسُلْطَانٍ} bir sultan olmadıkça ❁ yani bütün o göklerin ve yerin kuvvetlerini mağlub edecek başkaca bir kuvvet ve saltanat olmadıkça çıkamazsınız, yani öyle bir kuvvetiniz de yoktur. Cinn ü ins "sekalân" ıtlak edilecek kadar kadr ü şânı hâiz olmakla beraber bütün şu Arz ve semâ kuvvetlerinin üstüne çıkacak derecede bir kuvvet ve saltanatı hâiz de değildirler. Onun için çıkamazsınız. Daha doğrusu Allah teâlâ tarafından bahşedilecek bir kuvvet veya bir ferman olmadıkça çıkamazsınız, firar edemezsiniz. {فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} Şu hâlde Rabbinizin hangi nimetlerini tekzib ve inkâr edersiniz? ❁ Yani her nereden bakılsa O'nun hükm ü saltanatı hudûdundan çıkmak imkânı olmadığı hâlde O'na karşı nasıl küfr ü küfranda bulunmaya cür'et edersiniz? "Fakat çıkmaya kalkışıldığı takdirde ne olur?" denilirse {يُرْسَلُ عَلَيْكُمَا شُوَاظٌ مِنْ نَارٍ} salınır üstünüze ateşten bir yalın ❁ bir alev {وَنُحَاسٌ} ve bir bakır ❁ yani erimiş bakır, yahut bakır gibi bir kızıl duman, yahut bir zehirli duman ki yalını yakar, dumanı boğar {فَلَا تَنْتَصِرَانِ} da[4] her ne yapsanız kurtulamazsınız ❁ müdafaa edemez, kaçıp gidemezsiniz,

1 B: "bulunmadığını".
2 H ve B: "kaçın".
3 B: "kaçamazsınız".
4 H -"da".

yakalanır yakılırsınız. *Bahr*'da der ki: "Bu ifadeden maksad cinn ü insi ta'cîzdir. Yani kaçamayacaklarını takrirdir."[1] Lâkin şâyân-ı dikkattir ki bu tarz-ı tehdid zamanımız toplarının, tayyare bombalarının ateşlerini andırır şekilde bir tasvir telkin etmektedir. İbn Ebî Şeybe'nin bu âyette Dahhâk'ten tahrîcine göre, bu dünyada da olacak, mağrib tarafından bir ateş çıkacak, nâsı haşredecek, hatta [4683] maymunları haşredecek, hınzırlar da onların yattıkları yerde yatacak, uyudukları yerde uyuyacaklar.[2] {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} ❁ Buralarda bu hitâbın terettübü için tehdid bir lütuf ki mutî' ile âsîyi tefrik ve kâfirlerden intikam da bir nimettir deniliyor. Ma'amâfîh bunları kavil takdiriyle bir cümle-i hâliye suretinde rabt da mümkindir. Yani böyle denerek ateş salınır. {فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ} Sonra da semâ bir[3] yarıldı mı ❁ yani kıyamet kopmaya başlayıp gök dürülmek üzere çatladığı {فَكَانَتْ وَرْدَةً} çatlayıp da bir gül olduğu ❁ kıpkırmızı bir gül gibi âteşîn bir hâlde kızardığı {كَالدِّهَانِ} yağ gibi eridiği zaman… ❁ اِذَا şartiye, cevâbı mahzuftur. Yani şimdi tafsîlini[4] anlayamayacağınız, beyâna sığmaz ne[5] dehşetler, ne[6] inkılablar olacaktır. Böyle iken şimdi {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} ❁ zira o hâileli dehşetli inkılab günlerini haber vererek halâsa irşad ve terbiye için ihtar dahi eltâf-ı ilâhiyedendir. Yahut o günler o tekziblerin cezâsını vermek için böyle hitâb-ı ikāb ile tevbih ederek gelecektir. {فَيَوْمَئِذٍ} İşte o gün ❁ gök yarılıp o olacaklar olduğu gün {لَا يُسْـَٔلُ عَنْ ذَنْبِه۪ٓ اِنْسٌ وَلَا جَٓانٌّ} ne ins ne de cânn günahından[7] sorulmaz ❁ yani mücrim olup olmadığı anlaşılmak için şuradan buradan sorularak tahkik olunmaya muhtaç olunmaz. Günahlı ile günahsız karıştırılmaz, hepsi tesbit edilmiştir. Şimdi beyan olunacağı vechile mücrimler sîmâlarıyla tanınırlar. Demek hesab ve mes'ûliyet yok

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 65:

والمعنى: يعجز الجن والإنس، أي أنتما بحال من يرسل عليه هذا فلا يقدر على الامتناع مما يرسل عليه.

2 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 471:

عن الضحاك، قوله «يرسل عليكما شواظ من نار» قال: نار تخرج من قبل المغرب تحشر الناس حتى إنها لتحشر القردة والخنازير، تبيت حيث باتوا وتقيل حيث قالوا.

3 H -"bir".
4 B: "tefsîrini".
5 H -"ne".
6 H -"ne".
7 B: "günahlarından".

değil, lâkin o gün mücrimin şahsı tanınmak için sual olunmaz. {يُعْرَفُ الْمُجْرِمُونَ بِسِيمٰيهُمْ} Mücrimler sîmâlarıyla [4684] tanınırlar da {فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِى وَالْاَقْدَامِ} perçemleriyle ayaklarından tutulur ❁ daha Türkçesi yaka paça yakalanırlar. {فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} "Ya Rabbinizin hangi nimetlerine yalan derdiniz?"[1] diyerek yakalanırlar. ❁ Yahut mücrimlerin bu suretle yakalanması mücrim olmayanlar için bir nimet olur. {هٰذِهِ جَهَنَّمُ} İşte bu cehennem ki {يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ} mücrimler onu tekzib ediyor, yalan diyorlardı. {يَطُوفُونَ} Döner dolaşır onlar {بَيْنَهَا} onun beyniyle ❁ o cehennem ateşi ile {وَبَيْنَ حَمِيمٍ اٰنٍ} kızgın bir hamîm beyninde. ❁ "**Hamîm**" sıcak su, "**Ânî**" son derece kızgın. {فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} diye ❁ cürümlerinin, küfür ve küfranlarının cezâsı çektirilir.

Zü'l-celâli ve'l-ikrâm'ın celâl tecelliyâtı bu suretle beyan olunduktan sonra ikram tecelliyâtını beyan için de buyuruluyor ki:

وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِۚ ﴿٤٦﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۙ ﴿٤٧﴾ ذَوَاتَاۤ اَفْنَانٍۚ ﴿٤٨﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٤٩﴾ فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِۚ ﴿٥٠﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٥١﴾ فِيهِمَا مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِۚ ﴿٥٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٥٣﴾ مُتَّكِـِٔينَ عَلٰى فُرُشٍ بَطَاۤئِنُهَا مِنْ اِسْتَبْرَقٍۜ وَجَنَا الْجَنَّتَيْنِ دَانٍۚ ﴿٥٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٥٥﴾ فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِۙ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَاۤنٌّۚ ﴿٥٦﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٥٧﴾ كَاَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُۚ ﴿٥٨﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٥٩﴾ هَلْ جَزَاۤءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُۚ ﴿٦٠﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٦١﴾ وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِۚ ﴿٦٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۙ ﴿٦٣﴾ مُدْهَاۤمَّتَانِۚ ﴿٦٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٦٥﴾ فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِۚ ﴿٦٦﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٦٧﴾ فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌۚ ﴿٦٨﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٦٩﴾ فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌۚ ﴿٧٠﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٧١﴾ حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِۚ ﴿٧٢﴾ فَبِاَيِّ اٰلَاۤءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ

1 B: "dersiniz".

﴿٧٣﴾ لَمْ يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَآنٌّۚ ﴿٧٤﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِۚ ﴿٧٥﴾ مُتَّكِـ۪ٔينَ عَلٰى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍۚ ﴿٧٦﴾ فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ ﴿٧٧﴾ تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذِي الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ ﴿٧٨﴾

[4686] **Meâl-i Şerîfi**

Rabbinin makāmından[1] *korkan kimseye iki cennet râygân (46). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (47). Var her birinde envâ'-i bostan, envâ'-ı ağsân (48). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (49). Onlarda iki kaynak olur revân (50). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (51). Onlarda her meyveden çifte çifte hân (خوان)*[2] *(52). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (53). Dayanmışlar öyle mefrûşâta kim astarları istebraktan.*[3] *Her iki cennetin derimi de yakından*[4] *(54). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (55). O cennetlerde öyle kāsıratü't-tarf dilberler ki dokunmamıştır onlara onlardan evvel ins ü cânn (56). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (57). Sanırsın onları yâkūt u mercân (58). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (59). İhsânın cezâsı elbette ihsân (60).*[5] *Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (61). Ötelerinden de diğer cennetân (62). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (63). Yağız yeşil ne dilsitân (64). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (65). Bunlar da püsküren çifte şadırvan*[6] *(66). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (67). Bunlarda bir meyve, bir başka hurma, bir başka rummân (68). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (69). İçlerinde dilber, hayırlı hûbân (70). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (71). Cibinliklerde mestur, mahsus hûriyân (72). Şimdi Rabbinizin*

---

1 M (ilk baskı) ve B: "makāmında".
2 B: "هان".
3 H, F, M (ilk baskı) ve B +"Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan?".
4 H: "yakınlarından".
5 F -"Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (59). İhsânın cezâsı elbette ihsân (60)".
6 M: "şadravan".

hangi eltâfına dersiniz yalan? (73). Dokunmamıştır onlara onlardan evvel ins ü cânn (74). Şimdi Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (75). Kurulmuşlar yeşil refref ve güzel abkarîler üzere şâdân (76). Şimdi [4687] *Rabbinizin hangi eltâfına dersiniz yalan? (77). Yüce, çok yüce nâmı Rabbinin*[1]*; O'nun o celâl, O'nun o ikrâm (78).*

{وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ} Rabbinin makāmından korkan kimse için ise[2] ❁ Burada "makām" kelimesi masdar-ı mîmî ve ism-i mekân olabilir. Masdar olduğuna göre ya fâiline veya müte'allakına muzâftır. Fâiline muzâf olduğuna göre Rabbinin makāmı Rabbü'l-âlemîn olan Allah teâlâ'nın kıyâmı ve her şey üzerindeki kayyûmiyeti ve binâen'aleyh insanlar üzerinde murâkıb ve nigehbân, yani bütün ahvâline gözcü ve muhâfız oluşu demek olur ki اَفَمَنْ هُوَ قَٓائِمٌ عَلٰى كُلِّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ [er-Ra'd 13/33] kavlindeki "kıyam" gibidir. Müte'allakına muzâf olduğuna göre insanların yevm-i kıyamette hesab için Hak teâlâ'nın huzûruna duruşu demek olur. İsm-i mekân olduğu surette de bu mâna ile Rabbinin huzûruna duracağı mevki demek olur. Yahut "makām" kelimesi kinaye suretiyle mukham olup Rabbinden korkan mânasına kinaye olması da tecviz edilmiştir. Korkudan murad yalnız yürek halecânı değil, küfr ü küfrandan sakınıp iman ve şükran ile itaat için saygı ve tâzim mânasına lâzımıdır. Hâsılı rubûbiyet ile kāim ve kayyum Zü'l-celâli ve'l-ikrâm olan Rabbinin celâlinden korkan, yahut kıyamet günü O'nun huzûr-ı celâline dikileceği makāmını sayıp da korkan[3] her kimse için de[4] {جَنَّتَانِ} iki cennet vardır ❁ ki biri cismânî cennet, biri rûhânî cennet; yahut biri Adn cenneti biri na'îm cenneti; yahut biri dâr-ı İslâm, biri dârü's-selâm olmak da muhtemildir. Daha diğer bazı vecihler de söylenmiş ise de uhrevî ahvâl görülmeden tafsîli bilinemeyeceği için daha ziyade îzâhına kalkışılmak doğru olmaz. İbn Ebî Hâtim'in ve Ebü'ş-Şeyh'in Atâ'dan rivayetlerinde Ebû Bekir Sıddîk radıyallâhu anh bir gün düşünmüş,

1 F: "Yüce, çok yüce Rabbin"; M ve B: "Yüce, çok yüce Rabbinin adı".
2 H ve F -"ise".
3 H -"yahut kıyamet günü O'nun huzûr-ı celâline dikileceği makāmını sayıp da korkan".
4 H -"de".

kıyamet, mîzân, cennet ve nâr, melâikenin [4688] safları, semâvâtın tayyı, dağların serpilip dağılışı, Güneş'in dürülüşü, yıldızların dağılışı hakkında fikir yürütmüş de "arzu ederdim ki ben şu yeşilliklerden bir yeşillik olaydım, hayvanlar gelip beni yiyeydiler ve ben yaratılmamış olaydım" demişti. Bunun üzerine işbu وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهٖ جَنَّتَانِ nâzil oldu.[1] Beyhakī *Şu'ab-ı Îmân*'da Hasan'dan rivayet eder ki Hazret-i Ömer radıyallâhu anh zamanında bir genç mescide ve ibadete devam ederdi, derken bir kız ona âşık[2] olmuştu. Bir tenhâda kız yanına geldi, söyledi konuştu, derken gönlü çekti, bunun üzerine genç bir şehka ile hıçkırdı ve bayıldı. Bir amcası vardı, geldi yüklenip evine götürdü, sonra ayıldığı vakit "yâ ammî!" dedi, "Ömer'e git benden kendisine selâm söyle ve sor ona ki: Rabbinin makāmından[3] korkan kimseye ne var?" Bunun üzerine amcası gitti Ömer'e haber verdi, arkasından delikanlı bir şehka ile daha hıçkırıp vefat etti. Hazret-i Ömer radıyallâhu anh[4] vâkıf olunca dedi ki: لَكَ جَنَّتَانِ، لَكَ جَنَّتَانِ "sana iki cennet var, sana iki cennet."[5]

{ذَوَاتَٓا اَفْنَانٍ} İkisi de efnân sâhipleri. ❁ "Zevâtâ", "zâtâ" gibi "zât"ın tesniyesidir. Zira sâhibe mânasına "zât"ın aslı "zevât" olup müfred ile cem'ini[6] fark için vav hazfedilmiştir. "**Efnân**" "fen" yahut "fenen"in cem'idir. "Fen" nevi demektir. Nitekim ilmin nevine de örfte "fen" ıtlak edilir. "Fenen" de ince ve yumuşak dal, gusn ve nihal mânasınadır. Yani her birinde türlü türlü bostanlar yahut birçok dallar, şu'beler var[7], ikisi

---

1 Ebu'ş-Şeyh, *el-Azame,* thk. Rızâullah b. Muhammed İdrîs Mübârekfûrî, Riyâd: Dâru'l-Âsıme, 1408, I, 307; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 706; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 116:
عن عثمان بن عطاء عن أبيه أن أبا بكر رضي الله عنه ذكر ذات يوم وفكر في يوم القيامة والموازين والجنة حيث أزلفت وفي النار حين أبرزت وصفوف الملائكة وطي السماوات والأرض ونسف الجبال وتكوير الشمس وانتثار الكواكب فقال: وددت أني كنت خضرا من هذه الخضراء تأتي علي بهيمة فتأكلني وأني لم أخلق، فنزلت هذه الآية «ولمن خاف مقام ربه جنتان».

2 F +"ona âşık"; M ve B +"o da ona âşık".

3 F: "makāmının".

4 H -"radıyallâhu anh".

5 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* II, 198:
عن الحسن قال: كان شاب على عهد عمر بن الخطاب رضي الله عنه يلازم المسجد والعبادة، فعشِقَتْه جارية فأتتْه في خلوة فكلّمته فحدَّث نفسه بذلك فشهقَ شهقة فغُشي عليه، فجاء عمٌّ له فحمله إلى بيته، فلما أفاقَ قال: يا عمّ انطلق إلى عمر فاَقرِئه منّي السلام وقل له: ما جزاءُ من خاف مقام ربّه؟ فانطلق عمّه فأخبر عمر، وقد شهق الفتى شهقة أخرى فمات منها. فوقف عليه عمر فقال: لك جنتان، لك جنّتان.

6 H ve F: "cem'i".

7 M ve B: "vardır".

de çeşitli. {فِيهِمَا عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ} Onlarda iki kaynak akar ❁ birine "tesnîm" denilir, birine "selsebîl." {مِنْ كُلِّ فَاكِهَةٍ زَوْجَانِ} Her yemişten çifte çifte ❁ meselâ yaşı da var kurusu da, yahut ikizli, yahut biri dünyada mâruf biri de gayr-i ma'rûf olmak üzere iki sınıf. {مُتَّكِـِٔينَ} Dayanmış[1] oldukları hâlde ❁ لِمَنْ خَافَ'deki [4689] "men"den hâldir. {فُرُشٍ} Fürüş ❁ mefrûşât, yaygı, sergi[2], döşeme takımları ki {بَطَٓائِنُهَا} bitâneleri, astarları {مِنْ اِسْتَبْرَقٍ} istebraktan ❁ kalın ipek kumaştan. Artık yüzlerinin güzelliğini Allah bilir. {وَجَنَا الْجَنَّتَيْنِ} Hem iki cennetin derimi ❁ meyvelerin toplanışı da {دَانٍ} yakından ❁ her vaziyette zahmetsizce alınıverecek derecede yakın. {فِيهِنَّ} O cennetlerde ❁ burada "hümâ" denilmeyip "hünne" diye cemi' zamiri gönderilmesi her iki cennetin çeşitleriyle birçok cenneti ihtivâ etmiş olduğuna yahut her kişiye ikişer cennetten birçok ta'addüdü bulunduğuna tenbihtir. {قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ} Nazarı kısan nâzeninler ❁ İşbu "kāsırâtü't-tarf" tâbiri birkaç mâna ile tefsîri kābil bir medih sıfatıdır. Birincisi, nazarlarını yalnız zevclerine kasreden, başkalarına atf-ı nazar eylemeyen sevgili, sadakatli, vefâlı dilberler demek olur. İkincisi, bakanın nazarını kendisine cezb ü kasr eden, bir gören gözü başkasına bakmak istemeyecek derecede kendisine bağlayan güzel dilberler. Nitekim Mütenebbî şöyle demiştir:

وَخَصْرٌ تَثْبُتُ الْأَبْصَارُ فِيهِ   كَأَنَّ عَلَيْهِ مِنْ حَدَقٍ نِطَاقَا[3]

Üçüncüsü, gamzeleri kendi önlerine kırılmış, şuraya buraya bakmaz, edeb ve hayâlı[4], vakar ve nezâhetle mümtaz demek de olabilir. Nitekim İmri'ü'l-Kays şöyle demiştir:

مِنَ الْقَاصِرَاتِ الطَّرْفِ لَوْ دَبَّ مُحْوِلٌ   مِنَ الذَّرِّ فَوْقَ الْأَنْفِ مِنْهَا لَأَثَّرَا[5]

[4690] Çokları birinci mânayı göstermişlerdir. Bazı haberlerde Peygamber'den de zevclerinden başkasına bakmazlar diye vârid olduğu

---

1 B: "döşenmiş".
2 M ve B -"sergi".
3 Bir bel ki ona gözler dikilir, sanki üzerinde göz bebeklerinden bir kuşak teşekkül eder [Müelifin notu].
4 F, M ve B: "hayâ".
5 O kāsırât-ı tarftan ki bir karıncanın nazarı burnunun üstünde dolaşsa müteessir eder [Müelifin notu].

nakil dahi edilmiştir.[1] Âlûsî der ki: "Bazı âsârda şöyle de vârid olmuştur: Her biri zevcine şöyle der: 'Rabbimin[2] izzeti hakkı için ben cennette senden güzelini görmüyorum, beni sana eş yapan seni de bana eş yapan Allah'a hamdolsun.'"[3]

{لَمْ يَطْمِثْهُنَّ} ❁ "**Tams**" esasen kanamaktır, onun için hayız kanına "tams" denilir. Sonra bikr ile olan cimâ'a ıtlak edilmiştir. Sonra mutlak cimâ'a ta'mîm olunduğu da söylenmiştir. Binâen'aleyh şöyle demek olur: Onları kimse kanatmamıştır, yahut onlara kimse dokunmamıştır. Hep bâkirdirler. {هَلْ جَزَٓاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ} İhsânın cezâsı ancak ihsandır. ❁ Yani güzelliğin karşılığı güzellik, güzel iş yapanın karşılığı güzel sevabdır. Bundan anlaşılır ki yukarıda "havf"tan murad ihsan ile ameldir. İhsan da أَنْ تَعْبُدَ اللهَ كَأَنَّكَ تَرَاهُ فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ فَإِنَّهُ يَرَاكَ[4] hadîs-i şerîfinde îzah olunduğu üzere Allah'ı görüyormuşsun gibi O'na[5] ibadet etmendir. Çünkü sen O'nu görmezsen[6] O seni görüyordur. Hakîm Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-Usûl*'de, Begavî'nin tefsirde, Deylemî'nin *Müsned-i Firdevs*'te İbn Neccâr'ın *Tarih*'inde Hazret-i Enes'ten rivayetlerinde Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem işbu هَلْ جَزَٓاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ âyetini okumuş da "biliyor musunuz rabbiniz ne buyuruyor?"[7] "Allah ve Resûlü a'lem" demişler, buyurmuş ki: يَقُولُ هَلْ جَزَاءُ مَنْ أَنْعَمْتُ عَلَيْهِ بِالتَّوْحِيدِ إِلَّا الْجَنَّةُ "Benim kendisine tevhîdi in'âm eylediğim kimsenin cezâsı ancak cennettir buyuruyor."[8] Tevhid, ilmî ve amelîden e'am olarak mülâhaza edilince

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 710; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 118:

وأخرج ابن مردويه عن جعفر بن محمد عن أبيه عن جده عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله «قاصرات الطرف» قال: لا ينظرن إلا إلى أزواجهن.

2 M ve B: "rabbın".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 63; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 118:

قال ابن زيد، في قوله: «قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ» قال: لا ينظرن إلا إلى أزواجهنّ، تقول: وعزّة ربي وجلاله وجماله، إن أرى في الجنة شيئا أحسن منك، فالحمد لله الذي جعلك زوجي، وجعلني زوجَك.

4 Buhârî, Tefsir, 31; Müslim, İman, 1.

5 H -"O'na".

6 H: "görmesen".

7 H: "buyurulmuş".

8 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 366. Krş. Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* II, 266; Deylemî, *el-Firdevs,* IV, 337:

عن أنس بن مالك رضي الله عنه قال: قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم «هَلْ جَزَاءُ الْإِحْسَانِ إِلَّا الْإِحْسَانُ» ثم قال: هل تدرون ما قال ربكم عز وجل؟، قالوا: الله ورسوله أعلم. قال: هل جزاءُ من أنعمتُ عليه بالتوحيد إلَّا الجنة.

bu da ihsan hadîsinin bir[1] mazmûnu olmuş olur. Ma'amâfîh âyette iki ihsânı mefhûmen birleştirmek için daha umûmî olarak tefsir edilmesi zâhirdir. {وَمِنْ دُونِهِمَا} [4691] Onların dûnundan da ❁ berilerinden yahut ötelerinden {جَنَّتَانِ} diğer iki cennet var. ❁ İbn Zeyd'den mervî olduğuna göre evvelkiler sâbikîn-i[2] mukarrebîn için, bunlar ashâb-ı yemîn içindir.[3] Hasan'dan mervî olduğuna göre evvelkiler sâbıkīn, sonrakiler tâbi'în içindir.[4] Bunlara göre ikinciler kadr ü mertebece evvelkilerden aşağı وَمِنْ دُونِهِمَا'nın mânası da bu olmuş oluyor. Çünkü[5] evvelkiler ذَوَاتَا اَفْنَانٍ olmakla daha cem'iyyetli, daha mütekâmil vasıf ile vasıflanmıştır. هَلْ جَزَٓاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَانُ da en yüksek olan mertebe-i ihsânı göstermiş bulunuyor. Ma'amâfîh bazıları sonrakilerin evsâfı daha memduh olduğuna kāil olmuşlardır. Buna göre وَمِنْ دُونِهِمَا onların daha ilerisinde demek olur.[6] {مُدْهَٓامَّتَانِ} Yemyeşil ❁ "**Müdhâmmetân**" "müdhâmme"nin tesniyesidir. "Müdhâmme", "ihmîrâr" bâbından اِدْهَامَّ، يَدْهَامُّ، إِدْهِيمَامًا[7]'den ism-i fâil müennestir. Aslı "dühme"den gelir ki gece karaltısı veya[8] yağız at rengi demektir. Nitekim yağız ata "edhem" denilir, yağıza yakın tam koyu yeşile de ıtlak edilir ki burada bu mânada olduğu beyan olunuyor. İbn Abbas, Mücâhid, İbn Cübeyr, İkrime, Atâ, İbn Ebî Rebâh ve daha sâirleri "hadrâvân" diye tefsir etmişlerdir.[9] Hatta Taberânî ve İbn Merdûye'nin tahriclerine göre Ebû Eyyûb radıyallâhu anh demiştir ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e مُدْهَٓامَّتَانِ kavl-i

---

1 F, M ve B -"bir".
2 F, M ve B -"sâbikîn-i".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 58:

قال ابن زيد، في قوله: «وَلِمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّتَانِ» قال: جنتا السابقين، فقرأ «ذَوَاتَا أَفْنَانٍ»، فقرأ حتى بلغ «كَأَنَّهُنَّ الْيَاقُوتُ وَالْمَرْجَانُ»، ثم رجع إلى أصحاب اليمين فقال: «وَمِنْ دُونِهِمَا جَنَّتَانِ»، فذكر فضلهما وما فيهما.

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 371; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 235; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 70. Krş. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîz,* thk. Huseyn b. Ukkâşe - Muhammed b. Mustafa el-Kenz, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002, IV, 333:

وقال الحسن: الأوليان للسابقين، والأخريان للتابعين.

5 F, M ve B -"Çünkü".
6 B -"Buna göre وَمِنْ دُونِهِمَا onların daha ilerisinde demek olur".
7 B: "ادهيمام".
8 F, M ve B: "ve".
9 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 41; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 70-71; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 120:

عن ابن عباس: «مدهامتان» قال: خضراوان.

ilâhîsinden sordum, Aleyhissalâtü vesselâm 'hadrâvân' buyurdu."[1] Demek ki murad yeşilliklerinin kuvvetini beyandır. Lisânımızda "yemyeşil" yahut "gömgök" tâbir ederiz. {فِيهِمَا عَيْنَانِ نَضَّاخَتَانِ} Onlarda püsküren çifte pınarlar ۞ yahut fevvâreler, şadırvanlar. "**Nadh**" (نَضْح) suyun feverânı, püskürmesidir. Nokta ile nadh نَضْخ ise daha kuvvetlisidir ki burada noktalıdır. Böyle püsküren şadırvanlar daha sanatlı ve cereyandan fazla güzelliği hâiz bulunduğundan dolayı bazıları bunları عَيْنَانِ تَجْرِيَانِ'dan daha memduh ve daha [4692] mütekâmil saymışlardır. {فِيهِمَا فَاكِهَةٌ وَنَخْلٌ وَرُمَّانٌ} ۞ Bunlarda tenvin, emsâli görülmedik derecede tenkir ile tefhıymlerine işarettir. "Fâkihe"den sonra bilhassa "nahl" ile "rummân"ın zikri de Sûre-i En'âm'da geçtiği üzere bunların yemişlikten başka ta'âm ve devâ itibariyle de bir husûsiyetleri olmasındandır. Hele çekirdeksiz nar bilhassa zikre şâyandır. {فِيهِنَّ خَيْرَاتٌ حِسَانٌ} İçlerinde hayırlı güzeller, yani ahlâkları da güzel hilkatleri de güzel[2], hem yararlıklı hem yaraşıklı hûbân {حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِي الْخِيَامِ} haymeler içinde maksur hûriler ۞ yani şurada burada dolaşan takımdan değil, evlerinin işiyle meşgul muhaddere, beyaz tenli, kara gözlü mümtaz dilberler. "**Hûr**" "ahver"in veya "havrâ"nın cem'idir ki gözünün beyazı şiddetle beyaz, karası da şiddetle kara olan âhu[3] gözlüye denilir. Âlûsî der ki: "İbn Münzir ve gayrilerinin İbn Abbas'tan tahrîcine ve Ümmü Seleme radıyallâhu anhâ Hazretleri'nin Resûlullah'tan rivayetine göre 'hûr', 'bıyz'[4] diye tefsir edilmiştir."[5] Ümmü Seleme hadîsinin sıhhati sâbit olursa Resûlullah'ın tefsirinden udûl olunmamak lâzım gelir. "**Hayme**" lisânımızda çadır diye meşhurdur. *Kāmûs* tercemesinde "'hayme', buyût-i a'râbdan

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 715; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 120. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IV, 180:

وأخرج الطبراني وابن مردويه عن أبي أيوب قال: سألت النبي صلى الله عليه وسلم عن قوله «مدهامتان» قال: خضراوان.

2 F, M ve B -"yani ahlâkları da güzel hilkatleri de güzel".

3 B -"âhu".

4 B: "beyaz".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 122. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XXIII, 367; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 440:

وقوله تعالى: «حور» بدل من «خيرات» وهو جمع حوراء وكذا جمع أحور، والمراد «بيض» كما أخرجه ابن المنذر وغيره عن ابن عباس وروته أم سلمة أيضا عن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم.

müstedîr olan beyte denir ki 'çadır' tâbir olunur. Bazıları dedi ki üç yahut dört amûd üzere tertib olunup üzerini 'sümam' dedikleri otlukla örttükleri beyttir ki harâret-i havâdan anda müstezıl olurlar. Yahut mutlaka ağaç dallarından tertib ettikleri beyte denir ki Türkîde bunlara 'salaş' tâbir olunur. Hulâsası a'râb tâifesi kıldan müdevver kubbe tarzında ittihaz ederler ve bazen müstatîl olur. Deriden dahi düzerler. Lisânımızda[1] bunlara 'çadır' tâbir olunur ve[2] ağaçtan çattıklarına Türkmen lisânında 'alacık' tâbir olunur. Sazlıktan yaptıklarına 'hüğ' tâbir olunur. Hâlâ müte'âref olan çadırlar muhdestir. Otak, şemsiye, kubbe ve aylak çadırları gibi günâgûnu ihdas olunmuştur."[3] [4693] Fakat burada cennet haymeleri inciden olmak üzere nakledilmiştir. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve daha sâirlerinin Ebû Mûsâ el-Eş'arî Hazretleri'nden rivayet ettikleri üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervîdir: "Hayme mücevvef bir incidir (*dürretün mücevvefe*), semâda tûlu altmış mildir. Her zâviyesinde mü'minin bir ehli vardır. Diğerleri onları görmezler, mü'min bunları dolaşır."[4] Birtakımlarının da Ebu'd-Derdâ Hazretleri'nden rivayete göre hayme bir lü'lüe, büyük bir incidir. Dürden yetmiş kapısı vardır.[5] Şüphe yok ki bunlar cennet meskenlerinin safâsını tasvir için birer temsildir. Râzî der ki: "حُورٌ مَقْصُورَاتٌ فِى الْخِيَامِ kavli hûrilerin azametlerine işarettir. Çünkü onlar hacr ü habs suretiyle kasrolunmuş değiller, kendileri için husûsî çadırlar kurulduğuna ve üzerlerine örtüler salındığına işaret olunmuştur. Ahşaptan ev[6] gibi hayme adamın yatak odasıdır. Hatta Arab kıldan olan beyte 'hayme' tesmiye eder. Çünkü ikāmet için hazırlanmıştır. Bu tesbit olunduktan sonra şunu da söyleyelim ki

---

1 F, M ve B -"Lisânımızda".
2 H -"ve".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 274-275.
4 Tirmizî, Sıfatü'l-Cenne, 3. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 24-25:

عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن في الجنة لخيمة من درة مجوفة عرضها ستون ميلا، في كل زاوية منها أهل، لا يرون الآخرين يطوف عليهم المؤمن.

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VII, 719; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 122. Krş. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 72; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VII, 509:

عن أبي الدرداء رضي الله عنه قال: الخيمة لؤلؤة واحدة لها سبعون بابا من در.

6 M ve B: "oda".

işbu مَقْصُورَاتٌ فِى الْخِيَامِ kavli, gayet latif bir mânaya işaret eder. Şöyle ki: Cennette mü'min bir şey için harekete muhtaç olmaz, eşyâ ona hareket eder. Binâen'aleyh[1] hareket etmeden ona yiyecek içecek gelir. Arzu ettikleri şeylerle üzerlerine dolaşırlar[2]. Hûriler evlerde bulunurlar, murad ettikleri vakit mü'minlere intikalleri sırasında haymelerle götürülürler. Mü'minlerin köşkleri vardır, hûriler o haymelerden o köşklere inerler."[3] Râzî'nin gösterdiği bu mânadaki letâfeti ifade edebilmek için mealdeki[4] "hayme"yi "cibinlik" ile terceme etmek zevkimizce daha muvâfık olacaktır.[5]

{مُتَّكِـِٔينَ} Dayanmışlar ❁ ihtisas üzere [4694] mansubdur. Yahut fahvâ-yı kelâm ile قَبْلَهُمْ zamirinden hâl olarak "tams edenler dayanmış oldukları hâlde" demektir[6]. Şâyân-ı dikkattir ki evvelkilerde مُتَّكِـِٔينَ عَلٰى فُرُشٍ بَطَٓائِنُهَا مِنْ اِسْتَبْرَقٍ hâli فِيهِنَّ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ diye nisvânın zikrinden evvel söylenmişti, burada ise لَمْ يَطْمِثْهُنَّ اِنْسٌ قَبْلَهُمْ وَلَا جَٓانٌّ'dan sonra söyleniyor. Bunun hikmetinde Râzî der ki: "Ehl-i cennet için yorulmak ve çabalamak yoktur, onlar dâima mütena"imdirler. Lâkin dünyada insanlar kısım kısımdır, kimisi ehli ile müstefîz bir surette ictimâ' eder. Hâcetini tatmin[7] ettikten sonra da yıkanmak veya kesbi[8] ile iştigal etmek için gider. Kimi de kesb için koşar çalışır. İstihsalden sonra ehline döner. Fakat ilk önce istirahat edip yorgunluğunu dinlendirmek ister.

---

1 B +"o".

2 F, M ve B: "dolaşır".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIX, 380:

«حور مقصورات في الخيام»... إشارة إلى عظمتهن فإنهن ما قصرن حجرا عليهن، وإنما ذلك إشارة إلى ضرب الخيام لهن وإدلاء الستر عليهن، والخيمة مبيت الرجل كالبيت من الخشب، حتى أن العرب تسمي البيت من الشعر خيمة لأنه معد للإقامة، إذا ثبت هذا فنقول: قوله: «مقصورات في الخيام» إشارة إلى معنى في غاية اللطف، وهو أن المؤمن في الجنة لا يحتاج إلى التحرك لشيء وإنما الأشياء تتحرك إليه فالمأكول والمشروب يصل إليه من غير حركة منه، ويطاف عليهم بما يشتهونه فالحور يكن في بيوت، وعند الانتقال إلى المؤمنين في وقت إرادتهم تسير بهن للارتحال إلى المؤمنين خيام وللمؤمنين قصور تنزل الحور من الخيام إلى القصور.

4 F, M ve B: "mealde".

5 Râzî'nin beyânı, çocukluğumda memleketim Elmalı'da ibtidâî mektebinde bulunduğum sıradaki bir hatırayı uyandırdı. Taze gelinler "cibinlik" yahut "ciyindirik" tâbir olunan dört direkli müzeyyen çadır gibi bir örtü altında süslenmiş bir ata bindirilerek mektep çocuklarının ilâhîleri ve "âmîn" sesleri içinde kız evinden oğlan evine götürülür, muhteşem bir mevkib yapılırdı [Müellifin notu].

6 H ve F -"demektir".

7 B: "itmâm".

8 M: "kisbi".

İşte Allah teâlâ ehl-i cennetin gerek ictimâʻdan evvel ve gerek ictimâʻdan sonra dâima sükûn ve istirahat üzere olup her iki hâlde de yorgunluktan âzâde bulunduklarını beyan için birinde ʻittikâ'yı takdim, birinde de tehir buyurmuştur."[1]

{عَلٰى رَفْرَفٍ خُضْرٍ} Yeşil refref ❁ "**Refref**" ism-i cins yahut "refrefe"nin ism-i cemʻi olmak itibariyle "ahdar"ın veya "hadrâ"nın cemʻi olan "hudr" ile sıfatlanmıştır. Aslı "raf" gibi yükseklik ifade eden "ref"ten müştaktır. Bu münasebetle muhtelif ıtlâkātı vardır. Perde ve döşeme yapılan yeşil kumaşa, ince ve nâzik ipek kumaşlara ve döşeklerin, tahtların, karyolaların, yaygıların, perdelerin sarkan eteklerine ve yere gelen saçaklarına ve salkım söğüt gibi dalları aşağı sarkan taze ve[2] latif ve nâzik ağaca ve çadırların eteklerine ve mergizar ve çemenzâra ve *Kāmûs Tercemesi*'nde tafsil olunduğu üzere daha bazı şeylere ıtlak olunur.[3] Âlûsî şunları kaydetmiştir: "Hazret-i Ali, İbn Abbas ve Dahhâk'ten: Fuzûl-i mehâbis, yani yatakların üzerine serilen çarşaf. Cevherî: Mehâbis yapılan yeşil[4] kumaş.[5] Hasan'dan bisâtlar, yani minder, yaygı ve döşemeler. Âsım-ı Cahderî'den: Yastık gibi dayanılan vesâid. Cübbâî'den: Yüksek döşekler. Diğer bazılarından: Tahtlardan sarkan pahalı örtüler. [4695] Râgıb'ın beyânına göre: Bahçelere benzeyen bir nevi mensûcât. İbn Cerîr ve diğer bir cemaatin Saʻîd b. Cübeyr'den rivayetine göre: 'Refref' cennet bahçeleri ki Abd b. Humeyd İbn Abbas'tan da böyle rivayet etmiştir."[6]

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 381:

ما الحكمة في تأخير ذكر اتكائهم عن ذكر نسائهم في هذا الموضع مع أنه تعالى قدم ذكر اتكائهم على ذكر نسائهم في الجنتين المتقدمتين حيث قال: «متكئين على فرش» (الرحمن ٥٥/٥٤) ثم قال: «قاصرات الطرف» (الرحمن ٥٥/٥٦) وقال هاهنا: «فيهن خيرات حسان» (الرحمن ٥٥/٧٠) ثم قال: متكئين؟ والجواب عنه من وجهين أحدهما: أن أهل الجنة ليس عليهم تعب وحركة فهم منعمون دائما لكن الناس في الدنيا على أقسام منهم من يجتمع مع أهله اجتماع مستفيض وعند قضاء وطره يستعمل الاغتسال والانتشار في الأرض للكسب، ومنهم من يكون مترددا في طلب الكسب وعند تحصيله يرجع إلى أهله ويريح قلبه من التعب قبل قضاء الوطر فيكون التعب لازما قبل قضاء الوطر أو بعده، فالله تعالى قال في بيان أهل الجنة: متكئين قبل الاجتماع بأهلهم وبعد الاجتماع كذلك، ليعلم أنهم دائم على السكون فلا تعب لهم لا قبل الاجتماع ولا بعد الاجتماع.

2 F, M ve B -"taze ve".

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 597.

4 F, M ve B: "ince".

5 Cevherî, *Sıhâh,* IV, 1366:

والرفرف: ثياب خضر تتخذ منها المحابس.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XIV, 123:

{وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ} Ve güzel abkarîler ve canfesler üzerinde. ❁ "**Abkarî**" esasen "Abkar"a mensub demektir. Ebussuud ve sâir tefsirlerin beyânına göre "Abkar", Arabın zu'munca bir cin beldesinin ismidir ki Arablar acîb gördükleri her şeyi ona nisbetle tavsif ederek "abkarî" derler.[1] *Mu'cemü'l-Büldân*'da şu tafsil mezkurdur: "'Abkar', dolu, yani buluttan inen donmuş sudur ve demişlerdir ki cinnin sâkin olduğu bir arzdır. Meselde كَأَنَّهُمْ جِنُّ عَبْقَرَ 'sanki abkar cinni gibi' denilir. Merrâr-ı Adevî şöyle demiştir:

اَعَرَفْتَ الدَّارَ أَمْ أَنْكَرْتَهَا   بَيْنَ تِبْرَاكٍ فَشَسَّى عَبُقُرٍ[2]

A'şâ da şöyle demiş:

كُهُولاً وَشُبَّانًا كَجِنَّةِ عَبْقَرٍ

İmriü'l-kays:

كَأَنَّ صَلِيلَ الْمَرْوِ حِينَ تُشِذُّهُ[3]   صَلِيلُ زُيُوفٍ يُنْتَقَدْنَ بِعَبْقَرَا

Küseyyir:

جَزَتكَ الْجَوَازِي عَنْ صَدِيقِكَ نَظْرَةً   وَأَدْنَاكَ رَبِّي فِي الرَّفِيقِ الْمقَرَّبِ
مَتَى تَأْتِهِمْ يَوْمًا مِنَ الدَهْرِ كُلِّهِ   تَجِدهُمْ إِلَى فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ تَرَتّب
كَأَنَّهُمْ مِنْ وَحْشِ جِنٍّ صَرِيمَة   بِعَبْقَر لَمَّا وُجِّهَتْ لَمْ تَغَيَّبِ

Îzâhında demişlerdir ki: Abkar arz-ı Yemen'dendir. Bu delâlet eder ki o meskun bir mevzi ve sarrafları olmakla meşhur bir beldedir.[4] Sarrafları olunca diğer insanları [4696] da olmak gerektir. Galiba bu harab olmuş kadim bir belde imiş, nakışlı kumaşlar buna nisbet olunurmuş, sonra tanınamaz olunca onu cinne nisbet eylemişlerdir; Allahu a'lem.

وفسره في الآية علي كرم الله تعالى وجهه وابن عباس والضحاك بفضول المحابس وهي ما يطرح على ظهر الفراش للنوم عليه، وقال الجوهري: الرفرف ثياب خضر تتخذ منها المحابس واشتقاقه من رف إذا ارتفع، وقال الحسن –فيما أخرجه ابن المنذر وغيره عنه– هي البسط. وأخرج عن عاصم الجحدري أنها الوسائد، وروي ذلك عن الحسن أيضا وابن كيسان وقال الجبائي: الفرش المرتفعة، وقيل: ما تدلى من الأسرة من غالي الثياب، وقال الراغب: ضرب من الثياب مشبهة بالرياض، وأخرج ابن جرير وجماعة عن سعيد بن جبير أنه قال: الرفرف رياض الجنة، وأخرج عن عبد بن حميد نحوه عن ابن عباس.

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 110:

العبقري منسوب إلى عَبْقَر، تزعم العرب أنّه اسم بلد الجنّ، فينسبون إليه كلّ شيء عجيب.

2 Vezn için "bâ"yı meftuh okumak lâzım gelince binâ tehavvül ettiğinden dolayı misâlsiz lafız olmamak için kāf da mazmum okunmuştur [Müellifin notu].

3 H, F, M ve B: "تطيره".

4 Bu mâna İmriü'l-kays'ın beytinde 'abkarda sayılan züyuf paraların tıngırtısı gibi' tâbirinden* anlaşılıyor [Müellifin notu].

* M ve B +"de".

Nessâbûn demişlerdir ki: Enmar b. Erraş b. Amr b. Gavs b. Nebt b. Mâlik b. Zeyd b. Kehlân b. Sebe' b. Yeşcub b. Ya'rub b. Kahtan, Hind bint-i Mâlik b. Gâfık b. Şâhid b. Akk'i tezevvüc etmişti, ondan "Eftel" denilen Haş'am'ı doğurdu. Sonra Hind'in vefatı üzerine Büceyle bint-i Sa'b b. Sa'di'l-Aşîre'yi tezevvüc etti, o da Sa'd'ı doğurdu, ona "Abkar" lakabı verildi, Büceyle[1] onu ceddi Sa'dü'l-Aşîre'nin ismiyle tesmiye etmişti. "Abkar" lakabıyla da telkīb edildi. Zira Cezîre'de bir mevzide "Abkar" denilen bir cebel üzerinde doğmuştu ki orada veşiy, yani alaca kumaş yapılırdı. Bir de Abkar Yemâme nevâhîsinde dahi bir mevzidir. "Abkar"ı cin arzına nisbet edenler Züheyr'in şu kavliyle istidlâl etmişlerdir:

بِخَيلٍ عَلَيْهَا جِنَّةٌ عَبْقَرِيَّةٌ   جَدِيرُونَ يَوْمًا أَنْ يَنَالُوا فَيَسْتَعْلَوْا

Bazıları da demiştir ki: "Abkarî"nin aslı, vasfına hırs ile rağbet olunan her şeye sıfattır. Bunun da esası, çünkü Abkar'da döşeme vesâire nakışları yapılırdı. Onun için her iyi şey Abkar'a nisbet edildi. Ferrâ "'Abkarî' tanâfis-i sihân, yani kalın canfeslerdir, müfredi 'abkariyye'dir" dedi. Mücâhid: "'Abkarî' dîbac, yani ipek kumaş" dedi. Katâde "zerâbî, yani halı kilim" dedi, Sa'îd b. Cübeyr de "zerâbînin antikasıdır" dedi. Bunlar onu bir isim yaptılar, bir mevzie nisbet etmediler. Allahu a'lem."[2] Şimdi

---

1 B: "Böylece".

2 Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân,* IV, 79-80:

عَبْقَرٌ: بفتح أوله، وسكون ثانيه، وفتح القاف أيضا، وراء، وهو البرد، بالتحريك، للماء الجامد الذي ينزل من السحاب، قالوا: وهي أرض كان يسكنها الجن، يقال في المثل: كأنهم جن عبقر، وقال المرّار العدوي:

أعرفت الدار أم أنكرتها   بين تبراك فشسّي عبقرّ

الشسّ: المكان الغليظ، قال: كأنه توهم تثقيل الراء وذلك أنه احتاج إلى تحريك الباء لإقامة الوزن فلو ترك القاف على حالها لتحوّل البناء إلى لفظ لم يجيء مثله وهو عبقرّ لم يجيء على بنائه ممدود ولا مثقّل... وقد قال الأعشى:

كهولا وشبّانا كجنّة عبقر

وقال امرؤ القيس:

كأنّ صليل المرو حين تطيره   صليل زيوف ينتقدن بعبقرا

وقال كثيّر:

جزتك الجوازي عن صديقك نظرة   وأدناك ربي في الرفيق المقرّب

متى تأتهم يوما من الدهر كله   تجدهم إلى فضل على الناس ترتب

كأنهم من وحش جن صريمة   بعبقر لما وجّهت لم تغيّب

قالوا في فسره: عبقر من أرض اليمن فهذا كما تراه يدل على أنه موضع مسكون وبلد مشهور به صيارف وإذا كان فيه صيارف كان أحرى أن يكون فيه غير ذلك من الناس، ولعلّ هذا بلد كان قديما وخرب، كان ينسب إليه الوشي فلما لم يعرفوه نسبوه إلى الجنّ، والله أعلم، وقال النسّابون: تزوّج أنمار بن أراش

bütün bu tafsîlâttan sonra "müdhâmmetân" karînesiyle şöyle hulâsa edebiliriz ki "refref" o yağız yeşil cennetlerin çemenzârı, "abkarî"ler de ehl-i cennetin şimdiki hâlde sırrını [4697] îzah mümkin olmayan güzel kisveleri olmak gerektir. {فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ} ۞ Görülüyor ki bununla bu âyet otuz birinci defa tercî' edilmiş bulunuyor. Bunlardan sekizi acâib-i hilkatı ta'dâd ve mebde' ü me'âdı zikir akibinde, yedisi ehvâl-i[1] nâra müte'allik ihtârât akibinde ki cehennem kapılarının adedine müsâvîdir. Sekizi ilk iki cennetin evsâfı akibinde ki bunlarda cennet kapılarının adedine müsâvîdir.[2] Bu suretle şuna işaret olunmuş gibidir ki ilk sekize itikad edip de mûcebince amel eden kimse her iki cennete müstahik olur[3] ve cehennemden vikāye edilir. Bu vechile bu mübarek sûrede zikredilen ve cinn ü ins enâma feyezan eyleyen âlâ-i rahmâniyeyi takrir ve nâm-ı sübhânîsini takdis için hâtime olarak buyuruluyor ki: {تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ} ۞ "Tebâreke" kelimesi hakkında Sûre-i Furkān'da geçen tafsilâta bak. Burada {ذِى الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ} vasfına enseb olan "tebâreke", te'âlî ve yücelik mânasına olmaktır. Bazıları bu sûre-i kerîmede âlâ ü ni'amın ta'dâdı siyâkına enseb olan hayr u bereketin çokluğu mânası olacağını söylemişlerdir. Âlûsî der ki: "'Tebareke' fiilinin bu mânaca ism-i ilâhîye isnâdı da ba'îd değildir. Çünkü O'nun hürmetine rahmet istenir iğāse olunur, nusret istenir i'âne olunur."[4] "İsm"i, esmâ-i hüsnâsından her birine sâdıktır. Bununla beraber bilhassa sûrenin başında geçen "er-Rahmân" ism-i şerîfi ilk evvel mülâhaza edilmek lâzım gelir. Şüphe yok

---

بن عمرو بن الغوث بن نبت بن مالك بن زيد ابن كهلان بن سبإ بن يشجب بن يعرب بن قحطان هند بنت مالك بن غافق بن الشاهد بن علكّ فولدت له أفتل وهو خثعم ثم توفيت فتزوّج بجيلة بنت صعب بن سعد العشيرة فولدت له سعدا ولقّب بعبقر فسمّته باسم جده وهو سعد العشيرة، ولقّب بعبقر لأنه ولد على جبل يقال له عبقر في موضع بالجزيرة كان يصنع به الوشي، قال: وعبقر أيضا موضع بنواحي اليمامة، واستدلّ من نسب عبقر إلى أرض الجن بقول زهير:

بخيل عليها جنّة عبقريّة   جديرون يوما أن ينالوا فيستعلوا

وقال بعضهم: أصل العبقريّ صفة لكل ما يولع في وصفه، وأصله أن عبقرا كان يوشى فيه البسط وغيرها فنسب كل شيء جيد إلى عبقر، وقال الفرّاء: العبقريّ الطنافس الثّخان، واحدتها عبقرية، وقال مجاهد: العبقريّ الديباج، وقال قتادة: هي الزّرابيّ، وقال سعيد بن جبير: هي عتاق الزّرابيّ، فهؤلاء جعلوها اسما لهذا ولم ينسبوها إلى موضع، والله أعلم.

1 M: "ahvali".
2 B -"Sekizi ilk iki cennetin evsâfı akibinde ki bunlarda cennet kapılarının adedine müsâvîdir".
3 F, M ve B -"olur".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 126:

وزعم بعضهم أن الأنسب بما قصد من هذه السورة الكريمة هو تعدد الآلاء والنعم تفسير تبارك بكثرت خيراته ثم إنه لا بعد في إسناده بهذا المعنى لاسمه تعالى إذ به يستمطر فيغاث ويستنصر فيعان.

ki isminin yüksekliğini ilan[1] da daha evvel Zâtının yüksekliğini işʻâr eder. Onun için "Zi'l-celâli ve'l-ikrâm" vasfı doğrudan doğru Zâtına cereyan ettirilmiştir. Ancak İbn Âmir kıraatinde ism-i sıfat olarak "Zû" okunur. Bunun için bazıları ismin ثُمَّ اِسْمُ السَّلَامِ عَلَيْكُمَا gibi mukham olduğuna, bazıları da müsemmâ mânasına olduğuna zâhib olmuşlardır. İşte "er-Rahmân" ismiyle başlayan bu Arûs-ı Kur'an böyle celâl ü ikram ile itmam edilmiş bulunuyor ki, bu celâl ve ikrâmın tecelliyâtından biri olmak üzere Sûre-i Vâkıʻa başlayacaktır.

---

1 F, M ve B: "ı'la".

[4699]

سورة الواقعة مكية وهي ست وتسعون آية

VÂKI'A SÛRESİ

Vâkı'a Sûresi Mekkiyedir.

Âyetleri: Hicâzî ve Şâmî'de doksan dokuz, Basrî'de doksan yedi, Kûfî'de doksan altıdır.

Kelimeleri: Bin iki yüz yetmiş sekizdir.

Harfleri: Yedi bin elli üçtür.

Fâsılası: لا بد منه harfleridir.

Bu sûrenin Sûre-i Rahmân'a kuvvetli bir ittisâli vardır. Evvelâ, âhirindeki celâl ve ikrâmın diğer bir tafsîli demektir. Sâniyen, başlangıcının oradaki فَبِاَيِّ اٰلَٓاءِ رَبِّكُمَا تُكَذِّبَانِ mazmûnuna bir terettübü vardır: Vâkı'a'nın vukū'undan sonra tekzib ihtimâli kalmayacağı ve îmân-ı ye's zarûrî olacağı cihetle fırsat elde iken tekzibden vazgeçilmeyi[1] ihtar ile iman ve şükre bir teşvîki ifade eder. Sâlisen, orada mücrimîne azab ve mü'minlere na'îm anlatılırken mükelleflerin kâfir ve mü'mine, mü'minlerin de her iki cennet mukayesesinden anlaşılacağı üzere fazilette mütefâvit iki sınıfa inkısâmı anlaşılmıştı. Burada da ibtidâ o üç sınıf telhis olunarak başlanmıştır. Râbi'an, orada فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ buyurulmuş[2], yalnız semânın inşikākıyla iktifâ kılınmıştı. Burada da اِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ buyurulduktan sonra Arz'ın recci zikredilmiş, bu suretle iki sûre mütelâzim olarak müttehid bir sûre gibi olmuş ve bunda evvelkinin tertîbi aksolunarak onun âhirindeki bunun evvelinde, evvelindeki de âhirinde zikrolunmuştur.

---

1 B +"orada".
2 H: "buyurulmuştu".

[4700] İşbu Vâkı‘a Sûresi’nin fezâiline dair bazı âsâr vârid olmuştur. Ebû Ubeyd *Fezâil*’inde[1] ve İbnü’d-Dureys[2] ve Hâris b. Ebû Üsâme, ve Ebû Ya‘lâ, ve İbn Merdûye, ve *Şu‘ab*’da Beyhakī İbn Mes‘ûd radıyallâhu anh’tan rivayet etmişlerdir; demiştir ki: “Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri’ni işittim, buyuruyordu: مَنْ قَرَأَ سُورَةَ الْوَاقِعَةِ كُلَّ لَيْلَةٍ لَمْ تُصِبْهُ فَاقَةٌ أَبَدًا ‘‘Kim Vâkı‘a Sûresi’ni her gece okursa ona ebedâ fâka isabet etmez.”[3] İbn Asâkir de İbn Abbas’tan merfû‘an böyle rivayet eylemiştir.[4] Yine İbn Merdûye Hazret-i Enes radıyallâhu anh’tan tahric eylemiştir. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: “Vâkı‘a Sûresi gınâ sûresidir, onu evlâdlarınıza belletiniz.”[5] Deylemî de ondan şöyle rivayet etmiştir: “Kadınlarınıza Vâkı‘a Sûresini öğretiniz, çünkü gınâ sûresidir.”[6]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُۙ ﴿١﴾ لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌۢ ﴿٢﴾ خَافِضَةٌ رَافِعَةٌۙ ﴿٣﴾ اِذَا رُجَّتِ الْاَرْضُ رَجًّاۙ ﴿٤﴾ وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّاۙ ﴿٥﴾ فَكَانَتْ هَبَٓاءً مُنْبَثًّاۙ ﴿٦﴾ وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةًۜ ﴿٧﴾ فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِۜ ﴿٨﴾ وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِۜ ﴿٩﴾ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَۙ ﴿١٠﴾ اُو۬لٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَۚ ﴿١١﴾ ف۪ي جَنَّاتِ النَّع۪يمِ ﴿١٢﴾ ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّل۪ينَۙ ﴿١٣﴾ وَقَل۪يلٌ مِنَ الْاٰخِر۪ينَۜ ﴿١٤﴾ عَلٰى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍۙ ﴿١٥﴾ مُتَّكِـ۪ٔينَ عَلَيْهَا مُتَقَابِل۪ينَ ﴿١٦﴾ يَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَۙ ﴿١٧﴾ بِاَكْوَابٍ وَاَبَار۪يقَ وَكَأْسٍ مِنْ مَع۪ينٍۙ ﴿١٨﴾ لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَۙ ﴿١٩﴾ وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَۙ ﴿٢٠﴾ وَلَحْمِ طَيْرٍ مِمَّا

---

1 F, M ve B: “Fezâilde”.

2 M: “İbn Darîs”.

3 Ebû Ubeyd, *Fezâilü’l-Kur’ân,* s. 257; İbnü’d-Dureys, *Fezâilü’l-Kur’ân,* s. 103; *Müsnedü’l-Hâris,* II, 729; Beyhakī, *Şu‘abu’l-îmân,* IV, 119.

4 İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XXXVI, 444:

عن ابن عباس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ كل ليلة «إذا وقعت الواقعة» لم يصبه فقر أبدا ومن قرأ كل ليلة «لا أقسم بيوم القيامة» لقي الله يوم القيامة ووجهه كالقمر ليلة البدر.

5 Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 3; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 128:

وأخرج ابن مردويه عن أنس عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: سورة الواقعة سورة الغنى فاقرأوها وعلموها أولادكم.

6 Deylemî, *el-Firdevs,* III, 10; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 128:

أنس بن مَالك: علّموا نساءكم سورة الواقعة فإنّها سورة الغنى.

يَشْتَهُونَۜ ﴿٢١﴾ وَحُورٌ عٖينٌۙ ﴿٢٢﴾ كَاَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِۚ ﴿٢٣﴾ جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ
﴿٢٤﴾ لَا يَسْمَعُونَ فٖيهَا لَغْوًا وَلَا تَأْثٖيمًاۙ ﴿٢٥﴾ اِلَّا قٖيلًا سَلَامًا سَلَامًا ﴿٢٦﴾ وَاَصْحَابُ
الْيَمٖينِ مَٓا اَصْحَابُ الْيَمٖينِۜ ﴿٢٧﴾ فٖى سِدْرٍ مَخْضُودٍۙ ﴿٢٨﴾ وَطَلْحٍ مَنْضُودٍۙ ﴿٢٩﴾ وَظِلٍّ
مَمْدُودٍۙ ﴿٣٠﴾ وَمَٓاءٍ مَسْكُوبٍۙ ﴿٣١﴾ وَفَاكِهَةٍ كَثٖيرَةٍۙ ﴿٣٢﴾ لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍۙ ﴿٣٣﴾
وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍۜ ﴿٣٤﴾ اِنَّٓا اَنْشَاْنَاهُنَّ اِنْشَٓاءًۙ ﴿٣٥﴾ فَجَعَلْنَاهُنَّ اَبْكَارًاۙ ﴿٣٦﴾ عُرُبًا اَتْرَابًاۙ ﴿٣٧﴾
لِاَصْحَابِ الْيَمٖينِۜ ﴿٣٨﴾

[4701] **Meâl-i Şerîfi**

Koptu mu o vâkı'a bir (1) olmaz vak'asına yalan diyen dil (2). İndirir bindirir (3). Yer bir sarsılış sarsıldığı (4) dağlar bir serpiliş serpildiği (5) hepsi dağılıp ber-hevâ bir hebâ olduğu (6) siz de üç sınıf olduğunuz zaman (7) ki sağda "ashâb-ı meymene" ne "ashâb-ı meymene!" (8). Solda "ashâb-ı meş'eme"; ne "ashâb-ı meş'eme!" (9). İlerde sâbikūn, işte o sâbikūn (10). Onlar na'îm cennetlerinde mukarrebûn (11-12). Bir [4702] *çok evvelînden (13) biraz da âhirînden (14). Murassa' tahtlar üstünde (15) karşı karşıya*[1] *kurulmuşlar. (16). Pırlanır etraflarında muhalled evlâdlar (17). Küpler ve ibriklerle ma'înden bir piyâle (18). Ne başları ağrıtılır ondan, ne de erer zevâle (19). Meyve beğendiklerinden (20) kuş eti istediklerinden (21). Hûr-i în. (22). Saklı inci timsâlleri gibi (23). İşledikleri amellere*[2] *mükâfat için (24). Ne bir boş lâf işitirler orada ne de bir te'sîm (25). Ancak bir kelâm: Selâmen selâm (26). Ashâb-ı yemîn ise ne ashâb-ı yemîn (27). Dal bastı kirazlar (28) sıvama muzlar içinde (29). Memdûd bir saye (30) çağlayan bir su (31) birçok meyve (32). Ne eksilir, ne men' edilir (33). Yüksek döşekler (34). Biz etmişizdir de onları yeniden inşâ (35) kılmışızdır bir yaşıt ebkâr-ı şeydâ (36-37) ashâb-ı yemîn için (38).*

---

1 H: "karşı".
2 B +"bir".

{إِذَا وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ} O vâkı‘a vukua gelince, yani kıyamet kopunca ❁ "**Vâkı‘a**" esasen vukū‘a gelen, vukū‘u muhakkak olan hâdise demektir. Lâm-ı ahd ile "el-Vâkı‘a" da kıyametin bir ismidir. İstikbâlde vukū‘u muhakkak olmak itibariyle bu isim verilmiştir. إِذَا şart mânasını mutazammın zarfiyedir. Çokları cevâbın tehvil için mahzuf olup hâsıl-ı mâna "kıyamet kopunca neler neler olacaktır!" demek olduğunu söylemişler ise de, zâhir olan cevap şudur: {لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ} Vak‘asına yalan diyen nefis yoktur. Yahut onun vak‘asına yalan yoktur.[1] ❁ "**Vukū‘**" düşmek demek olduğu gibi, esasen "vak‘a" da masdar binâ-i merre olarak şiddetle bir düşüş demektir. Sonra başa çarpan büyük iş mânasında şâyi‘ olmuştur. Bazen bilhassa harbe ıtlak olunur. Onun için burada kıyametin kopuşuna "vak‘a" tâbir olunmuştur. Hâsılı kıyamet kopmadan evvel onu tekzib ve inkâr edenler bulunursa da onun vukū‘u tahakkuk edip bir kere olacak oldu mu artık onu kimse inkâr edemez, çarnâçar tasdîke mecbur olur. Ta‘bîr-i âharla onun başa çarpışı yalan olmaz. Te'sîrinden[2], [4703] inkılâbından kurtuluşa imkân kalmaz. {خَافِضَةٌ} İndirdiğini indirir {رَافِعَةٌ} bindirdiğini bindirir. ❁ Birtakımlarını düşürür alçaltır, diğer birtakımlarını kaldırır yükseltir; çünkü devletler yıkan fitneler, ihtilâller, inkılâblar gibi büyük vak‘alar azizleri zelil, zelilleri aziz ederek nicelerini aşağı düşürür, nicelerini de yükseklere kaldırır. "Hafd"ın takdîmi tehvil için yahut bu gibi vâkı‘ada yıkım yapıya mukaddem olduğu içindir. {إِذَا رُجَّتِ الْأَرْضُ رَجًّا} إِذَا وَقَعَتِ'tan bedel olarak onu bir nevi tasvirdir, yahut tenâzu‘ üzere خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ'ya müte‘alliktir. "**Recc**" zelzele, şiddetle hareket ve sarsıntı demektir ki, bizim "dünya yerinden oynadı" tâbirimize benzer. Yani bütün üzerlerindeki yıkılacak vechile Arz dehşetle sarsılıp sarsılıp dünya yerinden oynadığı {وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا} dağlar da toz duman olup bir serpiliş serpildiği وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَابًا [en-Nebe' 78/20][3] mazmûnu tahakkuk edip {فَكَانَتْ هَبَاءً مُنْبَثًّا} hepsi hava üzerinde uçuşan zerrât

---

1 F, M ve B -"Yahut onun vak‘asına yalan yoktur".
2 F, M ve B: "Te'siri (Te'sîr-i)".
3 "Ve dağlar yürütülmüş olmuştur serâb."

hâline geldiği {وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً} siz de üç çift, yani üç sınıf olduğunuz zaman. ❁ Hitab tağlib suretiyle ümmet-i hâzıra ve ümem-i sâlife mecmû'u bütün insanlara olabilirse de bazı müfessirînin ihtiyârı vechile ümmet-i hâzıraya olmak bizce daha müreccahtır. O üç sınıf fâ-i tafsîliye ile şöyle beyan buyuruluyor: {فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ} Ki ashâb-ı meymene ❁ "**Meymene**" yemin yeri, yani sağ kol, sağ taraf yahut meymenet, yümn ü bereket mânalarına gelir. Sağ taraf, mecâlis ve mehâfilde tâzim ve ihtiram mevkii olduğuna göre ashâb-ı meymene ihtiram mevkiinde bulunan yüksek haysiyet sâhipleri [4704] demek olur. Aynı zamanda bu gibi kimseler hayra yarar kendilerinden istifade olunur nâfi' zatlar olmak hasebiyle meymenetli de olurlar. Nitekim kelimenin iki mânasına da işaret için şöyle nazar-ı dikkat celb olunuyor: {مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ} Amma ne ashâb-ı meymene ❁ yani öyle çok meymenet sâhibi zatlar ki yümn ü bereketleri her vechile gıbta ve hayrete şâyân. Fikrimizce bu vasıf hitâbın ümmet-i hâzıraya olduğuna bir tenbih gibidir. Yani ümem-i sâlifede misli bulunmayan ashâb-ı meymene. Bunlara mukabil {وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ} ve ashâb-ı meş'eme ❁ "**Meş'eme**" de şu'm yeri, yani sol kol, yahut "yümn"ün zıddı olan şeâmet ve uğursuzluk mânalarına gelir. "Ashâb-ı meş'eme" de solak tarafta alçak mevkide bulunan değersizler[1], yahut kendilerine ve yakınlarına şeâmeti dokunan uğursuzlar demek olur. İki mânaya işâreten de şu vasıf tekrar olunuyor: {مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ} Amma ne ashâb-ı meş'eme ne uğursuz kimseler! ❁ Biraz sonra gelecek olan tafsilde ashâb-ı meymeneye "ashâb-ı yemîn" denildiği gibi, ashâb-ı meş'emeye de "ashâb-ı şimâl" dahi ıtlak olunacaktır, ki vechi orada îzah olunur. Bunların hepsinin önünde olmak üzere {وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ} sâbikūn da sâbikūndur ❁ sebkedip ileri geçmişlerdir. Bunlar Hakk'a kullukta iman ve tâatte hayır yarışlarında en öne geçenlerdir. Enbiyâ ve[2] mürselîn, Sâhib-i Yâsîn, Âl-i Fir'avn'ın mü'mini, muhâcirîn ve ensardan "sâbikūn-ı evvelûn" unvânını hâiz ashâb-ı kirâm gibi. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ Mübtedâ

1 M ve B: "değersiz".
2 F, M ve B -"ve".

ve haberdir. Yani “sâbikūn” unvânını hâiz olanlar hakikaten sâbikūn vasfını hâiz olan ve üç sınıfın en[1] ilerisinde, menzil-i maksûda hepsinden evvel varan zevâttır. {أُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ} İşte onlar mukarrebûndur ❁ [4705] Allah teâlâ indinde yakınlığa, en yüksek mertebe ve makāma erdirilmiş zatlardır. {فٖى جَنَّاتِ النَّعٖيمِ} Na‘îm cennetlerinde mukarrebdirler ❁ rûhânî ve cismânî nimetlerle lezzet-i dâime ve sâfiye içinde mütena“imdirler. {ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّلٖينَ} Evvelînden birçok {وَقَلٖيلٌ مِنَ الْاٰخِرٖينَ} âhirînden de[2] biraz ❁ hitab ümmet-i hâzıraya olduğuna göre böyle olması zâhirdir. Sâbikūnun çoğu evvelînden olmak yaraşır. Nitekim sâbikūn-ı evvelûn ashâbdandır. Hitab ümem-i sâlifeye de şâmil olduğuna göre ise evvelînden sâbikūnun çokluğu bütün enbiyâ ve mürselîne şâmil olması hasebiyledir. “**Sülle**” cemaat, çok bir cemaat. Bunların na‘îmlerini tasvir ile ezhâna takrib için buyuruluyor ki: {عَلٰى سُرُرٍ مَوْضُونَةٍ} Murassa‘ tahtlar üzerinde. ❁ “**Sürür**” “serîr”in cem‘i, “serîr” taht ve sandalye ve köşk demektir. “Mevdûne” altın ve inci ve yakut, elmas gibi mücevherât çakmalı veya işlemeli, yani murassa‘, yahut birbirlerine yakın dizilmiş müretteb muntazam demektir. {وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَ} Dâima vildân şeklinde taze kalan genç hizmetçiler, garsonlar; yahut “hılede” denilen bir nevi küpe ile küpeli uşaklar. {اَكْوَابٍ} Küpler ❁ sapı ve emziği olmayan sürahi, desti ve küp gibi kaplar {اَبَارٖيقَ} ibrikler ❁ emziği ve sapı olan kaplar {كَأْسٍ} dolgun kadeh {مَعٖينٍ} menba‘ından[3], pınarından akan içki {لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا} ondan tasdî‘ olunmazlar ❁ başlarına sudâ‘ verilmez, başları ağrıtılmaz. Yahut cemiyetleri perişan edilmez, lezzetleri kesilmez {وَلَا يُنْزِفُونَ} nezf de [4706] yapmazlar ❁ akıllarını gidermezler. Sarhoş olmazlar, yahut içtikleri tükenip bitirilmez[4], zevâle ermez.

{لَا يَسْمَعُونَ فٖيهَا لَغْوًا} Orada o na‘îm cennetlerinde hiç lağv işitmezler ❁ boş, mânasız laf veya çirkin lakırdı duymazlar. {وَلَا تَأْثٖيمًا} Te'sîm de işitmezler. ❁ “**Te'sîm**” isme, günaha nisbet etmektir. Yani kendilerine

---

1 F, M ve B -“en”.
2 H ve F -“de”.
3 H: “ma‘înden”.
4 H: “içtiklerini tüketip bitirmezler”.

günah işlediniz denilmez. {إِلَّا قِيلًا} Ancak bir kelâm işitirler ❁ ki o da {سَلَامًا سَلَامًا} "selâmen selâm"dır ❁ kemâl-i selâmetle selâmlanır dururlar. {وَاَصْحَابُ الْيَمِينِ} Ashâb-ı yemîn ise {مَٓا اَصْحَابُ الْيَمِينِ} ne ashâb-ı yemîndir! ❁ işbu "ashâbü'l-yemîn" cümlesi اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ üzerine ma'tuftur. Yukarıda "ashâbü'l-meymene", burada "ashâbü'l-yemîn" tâbir olunması tefennün için olmak gerektir. Bunlara "ashâb-ı yemîn" denilmesi defter-i a'mâlleri olan kitapları kıyamet günü فَاَمَّا[1] مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ [el-İnşikāk 84/7][2] mantûkunca sağlarından verilmesi hasebiyle olduğu dahi söylenmiştir. "Ashâb-ı yemîn" yemîninde sâdık, ahdinde[3] vefâkâr, işine sâhip bahtiyarlar demek de olabilir ki mukabili hânislik, yeminsizliktir. Bir de "ashâb-ı yemîn" sâbikūna[4] Allah için yemin[5] ile[6] merbut sâdık vefâkârlar olabilir. {فِى سِدْرٍ مَخْضُودٍ} "**Sidr-i mahdûd**" ❁ yukarılarda da geçtiği üzere "Arabistan kirazı" tâbir olunan meşhur nabk ağacının ismidir. "Mahdûd" (مَخْضُودٍ) iki mâna ile tefsir edilmiştir. Birisi silinmiş, tesviye edilmiş, düzgün demektir. Arabistan sidri dikenli bir ağaç olduğu için, bununla cennet sidrinin dikensiz olduğu anlatılmıştır. Hâkim ve Beyhakī Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Resûlullah'ın ashâbı derlerdi ki 'Allah teâlâ bizi a'râbîlerle ve onların mes'eleleriyle müstefid buyuruyor.' Bir gün bir a'râbî [4707] geldi, 'yâ Resûlallah, Allah teâlâ Kur'an'da bir şecere-i mûziye zikrediyor, hâlbuki ben cennette sâhibine ezâ verecek bir ağaç bulunacağını zannetmezdim' dedi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem 'nedir o?' buyurdu, a'râbî 'sidr, çünkü onun dikeni vardır' dedi. Resûlullah buyurdu ki: 'Allah teâlâ فِى سِدْرٍ مَخْضُودٍ buyurmuyor mu? Allah onun dikenini silmiştir de her dikenin yerine bir meyve yapmıştır ve onun meyvelerinden her biri yetmiş iki taam rengiyle açar, bir rengi

---

1 H, F, M ve B: "واما".
2 "O vakit kitabı sağ eline verilen."
3 F, M ve B: "ahdine".
4 M ve B: "sabikan".
5 M ve B: "yemînine".
6 F -"ile".

diğerine benzemez'."[1] İkincisi, Abd b. Humeyd'in İbn Abbas, Katâde, İkrime ve Dahhâk'ten tahriclerine göre meyvesinin çokluğundan dalları basıp bükülmüş mânasına tefsir edilmiştir[2] ki, biz bunu "dal bastı" tâbirimize yakın görerek mealde[3] "dal bastı kiraz" diye ifade etmeyi öbür mânadaki dikensizlik mefhûmuna da mutabık olacağı kanaatiyle zevkimize muvâfık bulduk.

{وَطَلْحٍ مَنْضُودٍ} Ve talh-ı mendûd ❁ meyvesi aşağıdan yukarı istifli, sıvama muz, bazıları muz değil, dünya muzuna benzer ki[4] meyvesi baldan tatlı bir ağaçtır demişlerdir. Daha başka türlü söyleyenler de olmuştur. {وَظِلٍّ مَمْدُودٍ} Uzanmış bir gölge ❁ tekallus ve tefâvütü yok, fecr ile Güneş'in tulû‘u arasındaki sabah gölgesi gibi latif {وَمَٓاءٍ مَسْكُوبٍ} ve çağlayan bir su ❁ yüksekten dökülen akarsu. Denilmiştir ki kufasız, dolapsız istedikleri yerde akan bir su. Yukarıda sâbikīnin hâli dünyada şehirlilerin, medenî halkın imrenecekleri, en yüksek saydıkları ezvâk ve lezâize göre tasvir olunarak yeni edebiyatçıların "sembolizm" dedikleri remzî tarzda ifade ve temsil edilmiş olduğu gibi, ashâb-ı yemînin hâli de bedevîleri imrendirecek latif yaylalar menâzırını[5] andıran remizlerle ifade olunarak ikisi arasındaki fark medenîlerle bedevîlerin farkı [4708] gibi olduğuna bir nevi işaret yapılmıştır denebilir. Mücâhid'den menkuldur ki Vecc, gölgelikleri, talhı ve sidri ile Müslümanların hoşlarına gitmişti, Allah teâlâ وَاَصْحَابُ الْيَمٖينِ مَٓا اَصْحَابُ الْيَمٖينِؕ فٖي سِدْرٍ مَخْضُودٍ... إلخ inzal buyurdu.[6] Dahhâk'ten rivayette de Müslümanlar Vecc'e baktılar, imrendiler, "nolurdu bunun

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 518; Beyhakī, *el-Ba‘s ve'n-nüşûr,* s 187:

عن أبي أمامة رضي الله عنه قال: كان أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم يقولون: إن الله ينفعنا بالأعراب ومسائلهم أقبل أعرابي يوما فقال: يا رسول الله، لقد ذكر الله في القرآن شجرة مؤذية وما كنت أرى أن في الجنة شجرة تؤذي صاحبها. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: وما هي؟ قال: السدر، فإن لها شوكا. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «في سدر مخضود» يخضد الله شوكه فيجعل مكان كل شوكة ثمرة، فإنها تنبت ثمرا تفتق الثمرة معها عن اثنين وسبعين لونا ما منها لون يشبه الآخر.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 139. Krş. Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIII, 111; Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 449:

وأخرج عبد بن حميد عن ابن عباس وقتادة وعكرمة والضحاك أنه الموقر حملا على أنه في خضد الغصن إذا ثناه وهو رطب فمخضود مثنى الأغصان كني به عن كثير الحمل.

3 B -"'dal bastı' tâbirimize yakın görerek mealde".

4 F, M ve B -"ki".

5 B: "manzarasını".

6 *Tefsîru Mücâhid,* s. 642; Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIII, 113; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 12; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 140:

عن مجاهد: «وطلح منضود» الموز المتراكم، وذلك أنهم كانوا يعجبون بـ«وَجّ» وظلاله من طلحه وسدره.

gibi bizim de olsaydı" dediler, bu âyet nâzil oldu.[1] {وَفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ} Ve çok meyve ❁ her türlüsünden bol bol {لَا مَقْطُوعَةٍ وَلَا مَمْنُوعَةٍ} ne maktû' ne de memnû' ❁ yani dünya meyveleri gibi değil, hiçbir zaman kesilmez, tükenmez, almak isteyenlerden men' de edilmez, yasak da yok. {وَفُرُشٍ مَرْفُوعَةٍ} Ve yüksek döşekler ❁ Ebû Ubeyde demiştir ki: "Burada 'firâş'tan murad kadındır[2], yükseklik de mânevî yükseklik, yani rif'at-i kadrdir"[3] zira şöyle buyuruluyor: {اِنَّٓا اَنْشَأْنَاهُنَّ اِنْشَٓاءً} Biz onlara inşâ suretiyle yeni bir neş'et vermişizdir. ❁ İbn Cerîr, Tirmizî ve daha diğerlerinin Hazret-i Enes radıyallâhu anh'tan rivayetlerinde Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyette buyurmuştur ki: إِنَّ الْمُنْشَآتِ اللَّاتِي كُنَّ فِي الدُّنْيَا عَجَائِزَ عُمْشًا رُمْصًا "Bu inşâ olunan kadınlar dünyada kocamış, buruşmuş kadınlardır."[4] Taberânî ve İbn Ebî Hâtim ve daha birtakımlarının rivayetleri üzere Seleme b. Yezîd-i[5] Cu'fî radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûlullah'ı اِنَّٓا اَنْشَأْنَاهُنَّ اِنْشَٓاءً âyetinde işittim, şöyle diyordu: 'Gerek seyyib gerek bikr, dünyadaki kızlar ve kadınlar."[6] Tirmizî'nin *Şemâil*'de rivayet ettiği üzere Resûlullah'a bir kocakarı geldi. "Ya Resûlallah, Allah'a dua et beni cennete koysun" dedi, Resûlullah "ya Ümme fülân, cennete hiç kocakarı girmez" buyurdu[7]. Kadın ağlayarak döndü, Resûlullah buyurdu ki: "Haber verin ona, kocakarı olarak girmez, çünkü Allah teâlâ şöyle buyuruyor: اِنَّٓا اَنْشَأْنَاهُنَّ اِنْشَٓاءً."[8] {فَجَعَلْنَاهُنَّ اَبْكَارًا} İnşâ edip de

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXV, 449-450; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 422; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 140:

وقال أبو العالية والضحاك: فنظر المسلمون إلى وَجّ –وهو واد بالطائف مخصب– فأعجبهم سدره، فقالوا: يا ليت لنا مثل هذه، فأنزل الله تعالى هذه الآية.

2 F, M ve B: "kadınlardır".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 244; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 82; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 141. Krş. Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 250:

وقال أبو عبيدة وغيره: أراد بالفرش النساء. و«مَرْفُوعَةٍ» معناه: في الأقدار والمنازل.

4 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 56; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 119:

عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في قوله: «إنا أنشأناهن إنشاء» قال: إن من المنشآت اللائي كن في الدنيا عجائز عمشا رمصا.

5 H, F, M ve B: "Mirsad".

6 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VII, 40. Krş. *Tefsîru Mücâhid,* s. 642; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 119; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 141:

عن سلمة بن يزيد عن النبي صلى الله عليه وسلم في قول الله عز وجل: «إنا أنشأناهن إنشاء» يعني: الثيب وأبكارا اللاتي كن في الدنيا.

7 Bu fıkra Resûlullah'ın latifelerinden olmak üzere meşhurdur [Müellifin notu].

8 Tirmizî, *eş-Şemâilü'l-Muhammediyye,* thk. Muhammed Avvâme, Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1422/2001, s. 401-403:

عن الحسن قال: أتت عجوز إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقالت: يا رسول الله، أدع الله أن يدخلني الجنة. فقال: يا أم فلان! انّ الجنة لا تدخلها عجوز. قال: فولّت تبكي، فقال: أخبروها أنها لا تدخلها وهي عجوز، إن الله تعالى يقول: إِنَّا أَنْشَأْناهُنَّ إِنْشاءً. فَجَعَلْناهُنَّ أَبْكاراً. عُرُباً أَتْراباً.

[4709] onları hep bikr kızlar kılmışızdır. Öyle ki {عُـرُبًا} hep nâzeninler ❁ "**Urub**" "arûb"un cem'idir, üç mâna ile tefsir edilmiştir: 1. Kocalarına âşık-ı şeydâ, yani zevclerini çok seven sevgili kadınlar. 2. Cilveli işvekâr. 3. Güzel söz söyleyen. Şüphe yok ki işve ve hüsn-i beyan da sevişmenin en latif esbâbından ve nâzeninlik şi'ârındandır. {اَتْـرَابًا} Hep bir yaşıt ❁ yani yaşları da müsâvî, hep birbirine denk. Tirmizî'nin Hazret-i Mu'âz'dan rivayet eylediği bir hadiste şöyle vârid olmuştur: "Ehl-i cennet cennete tüysüz, emred, gözleri sürmeli otuz, otuz üç yaşlarında[1] olarak girerler."[2] {لِاَصْحَابِ الْيَمِينِ} Ashâb-ı yemîn için ❁ inşâ edilmişlerdir.

ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّلِينَۙ ﴿٣٩﴾ وَثُلَّةٌ مِنَ الْاٰخِرِينَۜ ﴿٤٠﴾ وَاَصْحَابُ الشِّمَالِۙ مَٓا اَصْحَابُ الشِّمَالِۜ ﴿٤١﴾ فِي سَمُومٍ وَحَمِيمٍۙ ﴿٤٢﴾ وَظِلٍّ مِنْ يَحْمُومٍۙ ﴿٤٣﴾ لَا بَارِدٍ وَلَا كَرِيمٍ ﴿٤٤﴾ اِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُتْرَفِينَۚ ﴿٤٥﴾ وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحِنْثِ الْعَظِيمِۚ ﴿٤٦﴾ وَكَانُوا يَقُولُونَ اَئِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ءَاِنَّا لَمَبْعُوثُونَۙ ﴿٤٧﴾ اَوَاٰبَٓاؤُ۬نَا الْاَوَّلُونَ ﴿٤٨﴾ قُلْ اِنَّ الْاَوَّلِينَ وَالْاٰخِرِينَۙ ﴿٤٩﴾ لَمَجْمُوعُونَ اِلٰى مِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ ﴿٥٠﴾ ثُمَّ اِنَّكُمْ اَيُّهَا الضَّٓالُّونَ الْمُكَذِّبُونَۙ ﴿٥١﴾ لَاٰكِلُونَ مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍۙ ﴿٥٢﴾ فَمَالِؤُ۫نَ مِنْهَا الْبُطُونَۚ ﴿٥٣﴾ فَشَارِبُونَ عَلَيْهِ مِنَ الْحَمِيمِۚ ﴿٥٤﴾ فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهِيمِۜ ﴿٥٥﴾ هٰذَا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِۜ ﴿٥٦﴾ نَحْنُ خَلَقْنَاكُمْ فَلَوْلَا تُصَدِّقُونَ ﴿٥٧﴾

[4710] **Meâl-i Şerîfi**

Birçok evvelînden (39) ve birçok âhirînden (40). Ashâb-ı şimâl ise ne ashâb-ı şimâl! (41). Bir semûm ve hamîm (42) ve zifirden bir zıll-i mağmûm içinde (43). Ne serin ne de kerîm (44). Çünkü onlar bundan evvel mütrefîn: Keyiflerine düşkün şımarık müsrifîn idiler (45) ve

---

1 F, M ve B: "yaşında".

2 Tirmizî, Sıfatü'l-Cenne, 12:

عن معاذ بن جبل، أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: يدخل أهل الجنة الجنة جردا، مردا، مكحلين، أبناء ثلاثين أو ثلاث وثلاثين سنة.

büyük cinayete[1] ısrar ediyorlardı (46). Ve diyorlardı ki: "Â![2] Öldüğümüz ve bir toprak, bir yığın kemik olduğumuz vakit mi? Cidden biz mi mutlak ba's olunacakmışız? (47) Ya evvelki atalarımız da mı?" (48). De ki: "Muhakkak bütün evvelîn ve âhirîn (49) lâbüd cem' olunacaklar mîkātına mâlum bir günün"[3] (50). Sonra siz, ey sapkın münkirler! (51). Lâbüd yersiniz de bir ağaçtan, zakkumdan (52). Doldurursunuz da karınlarınızı ondan (53). İçersiniz de üstüne o hamîmden (54). İçersiniz hüyam illetine tutulmuş kanmak bilmez develer gibi (55). İşte bu onların konuklukları o din günü (cezâ günü) (56). Biz yarattık sizi, hâlâ tasdik etmeyecek misiniz? (57).

{ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّلٖينَۙ وَثُلَّةٌ مِنَ الْاٰخِرٖينَ} Birçok evvelînden ve birçok âhirînden ❁ yani ashâb-ı yemîn sâbikūn gibi değil çoktur. Evvelînden de birçok, âhirînden de birçoktur. Evvelîn ve âhirîn ya bütün ümmetlerin mütekaddimîn ve müteahhirîni, yahut bu ümmetin mütekaddimîn ve müteahhirînidir. İmam Ahmed b. Hanbel ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve İbn Merdûye'nin Ebû Hüreyre [4711] radıyallâhu anh'tan rivayetlerine göre ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّلٖينَۙ وَقَلٖيلٌ مِنَ الْاٰخِرٖينَ nâzil olunca ashâb-ı Resûlullah'ın gücüne gelmişti, bunun üzerine, ثُلَّةٌ مِنَ الْاَوَّلٖينَۙ وَثُلَّةٌ مِنَ الْاٰخِرٖينَ nâzil oldu. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Ben herhâlde ümid ederim siz ehl-i cennetin sülüsü olursunuz. Belki siz ehl-i cennetin nısfı, yahut ehl-i cennetin şatrısınızdır, ikinci nısfı da onlarla paylaşırsınız."[4] Demek ki ehl-i cennet içinde ümmet-i Muhammed az olacak diye merak etmişlerdi, bununla o endişe bertaraf edilmiş oldu. Şu hâlde ümmet-i Muhammed'in evvelîninden sâbikūn, müteahhirîninden çok olduğu gibi ümem-i sâlifenin sâbikūnu da ümmet-i Muhammed'inkinden çoktur. Çünkü ümem-i sâlife içinde enbiyâ çoktur.

---

1 B: "cinayette".
2 F, M ve B -"Â!".
3 B -"lâbüd cem' olunacaklar mîkātına mâlum bir günün".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 391; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3330:
عن أبي هريرة، قال: لما نزلت «ثلة من الأولين وقليل من الآخرين» (الواقعة ١٤/٥٦)، شق ذلك على المسلمين، فنزلت «ثلة من الأولين وثلة من الآخرين» (الواقعة ٣٩/٥٦) فقال: أنتم ثلث أهل الجنة، بل أنتم نصف أهل الجنة، وتقاسمونهم النصف الباقي.

Bununla beraber ümmet-i Muhammed[1] sâbikūnunun tâbi‘îni ümem-i sâlife sâbikūnunun tâbi‘îninden çok olacaktır. Çünkü ehl-i cennetin yarısından ziyadesini teşkil edeceklerdir. Bu, ihtimal ki nüfûs-i beşerin gittikçe tezâyüd etmesi kaziyyesi ile de alâkadardır. Şâyân-ı dikkattir ki sâbikūnda جَزَٓاءً بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ buyurulduğu hâlde ashâb-ı yemînde bu söylenmemiştir. Bundan ashâb-ı yemînin saadeti sâbikūna tâbi‘iyetleri sebebiyle mahz-ı fazl olduğuna bir işaret anlaşılabilir. Nitekim "zıll-i memdûd" tâbirinde de buna bir[2] îmâ vardır. Bu mazmun Sûre-i Tûr'da geçen وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَاتَّبَعَتْهُمْ ذُرِّيَّتُهُمْ بِا۪يمَانٍ اَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ [52/15] mazmûnuna şebîhtir. Buna nazaran demek olur ki "sâbikūn" sâbık bi'l-hayrât olan enbiyâ ve eimme-i müctehidîn, "ashâb-ı yemîn" de onların sıdk ile tâbi‘înidir. Üç sınıfın üçüncüsü bulunan ve ashâb-ı yemînin zıddı olarak sâbikūnun solunda ahz-ı mevki edip kitapları sol taraflarından verilecek olan şeâmet sâhipleri ashâb-ı şimâle gelince, buyuruluyor ki: {وَاَصْحَابُ الشِّمَالِ} Ve[3] ashâb-ı şimâl ise {مَٓا اَصْحَابُ الشِّمَالِ} ne ashâb-ı şimâl! ❁ Ne solak, ne uğursuz, ne bedbahttırlar! {ف۪ي سَمُومٍ} Bir semûm ❁ mesammâta nüfuz eden bir harâret [4712] {وَحَم۪يمٍ} ve bir hamîm ❁ bir kızgın su. Cehennem suyu {وَظِلٍّ مِنْ يَحْمُومٍ} ve zifirden bir zıll ❁ kömür veya kurum gibi kararıp duran sisli, boğucu bir gölge içinde. "**Yahmûm**" kömür gibi simsiyah olan şey, zifir ve kara duman mânalarına gelir. Buna "zulmet" denilmeyip de "gölge" denilmesi tehekküm içindir. İbn Abbas'tan bir rivayette de cehennem ahâlisini her taraflarından kaplayıp ihâta eden perdenin ismidir.[4] {لَا بَارِدٍ} Serin de değil {وَلَا كَر۪يمٍ} kerîm de değil ❁ yani hiçbir hayır ve menfaati ve hiçbir hoşluğu olmayan bir gölge. Bunların içine düşmelerinin sebebi ise {اِنَّهُمْ كَانُوا قَبْلَ ذٰلِكَ مُتْرَف۪ينَ} çünkü onlar bundan evvel, bu azâbın vukū‘undan evvel mütrefîn idiler ❁ imhal edilerek şımartılmış, keyiflerine düşkün, mübâlâtsız kimseler idiler. {وَكَانُوا يُصِرُّونَ عَلَى الْحِنْثِ الْعَظ۪يمِ} O hins-ı azîme ısrar ediyorlardı ❁ "**Hins**"

---

1 B -"çoktur. Çünkü ümem-i sâlife içinde enbiyâ çoktur. Bununla beraber ümmet-i Muhammed".
2 H -"bir".
3 M ve B -"Ve".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 85; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 143:

وقال ابن عباس أيضا: هو سرادق النار المحيط بأهلها، يرتفع من كل ناحية حتى يظلهم.

esasen günah mânasınadır. Yemîninde durmayıp bozmaya da "hins" denilir. Müfessirlerin çoğu burada "hins-i azîm"i büyük günah yani şirk[1] diye tefsir etmişlerdir. Çünkü اِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ [Lokmân 31/13] buyurulduğu üzere şirk, zulm-i azîm ve ekber-i kebâirdir. Bazıları yemîn-i gamûs, yani yalan yere yemin demişlerdir. Takiyyüddîn Sübkî وَاَقْسَمُوا بِاللّٰهِ جَهْدَ اَيْمَانِهِمْۙ لَا يَبْعَثُ اللّٰهُ مَنْ يَمُوت [en-Nahl 16/38] buyurulduğu üzere kuvvetli kuvvetli yemin ederek ba'si[2] inkâr etmeleri demiştir.[3] Bu mâna "hins"in meşhur mânasına muvâfık olur ise de bu surette {وَكَانُوا يَقُولُونَ... إلخ} onu tefsirden ibaret olmuş olacağı cihetle evvelki mâna tercih olunmuştur. Ancak şirki "hins-i azîm" tâbiriyle ifadenin bir nüktesini de aramak lâzım gelir. Bu nükte ise Sûre-i Berâe'de فَقَاتِلُوا اَئِمَّةَ الْكُفْرِۙ اِنَّهُمْ لَٓا اَيْمَانَ لَهُمْ [9/12] buyurulduğu vechile bunların yemin tanımaz, yeminlerinde durmaz yalancılar [4713] olduklarını da iş'âr etmek olsa gerektir. Nitekim bunlara اَيُّهَا الضَّٓالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ diye hitab edilmesi de bunu teyid eyler ve bu mâna iledir ki bunlar ashâb-ı yemînin tam zıddı oldukları tevazzuh eder. {لَمَجْمُوعُونَ اِلٰى مِيقَاتِ يَوْمٍ مَعْلُومٍ} ❁ O mâlum gün kıyamet günüdür. "**Mîkāt**" bir şeyin vaktini tâyin eden haddir. Kıyamet de dünyanın vaktini tahdid ettiği için "mîkāt" tâbir olunmuştur. İzafet beyâniyedir; mîkāt olan gün demektir. {مِنْ شَجَرٍ مِنْ زَقُّومٍ} ❁ Zakkum ağacı hakkında Ve's-Sâffât Sûresi'ne bak. {الْهِيمِ} "**Hîm**" "ehyem"in veya "heymâ"nın cem'idir. Hüyam illetine uğramış deve demektir. "Hüyam", deveye ârız olan istiskāya benzer bir susuzluk illetidir ki içer içer kanmaz. Onlar da zakkumu yer, hamîmi içer içer kanmazlar. {هٰذَا نُزُلُهُمْ يَوْمَ الدِّينِ} Bu işte onların o din günü, yani cezâ günü konuklukları dır. ❁ "**Nüzül**" konukluk, misafir gelince kahve veya kahvaltı gibi ilk sunulan mâhazardır. İlk konuklukları böyle olunca artık ilerisi ne kadar elîm olacağı düşünülsün.

---

1 F, M ve B -"yani şirk".

2 H: "yani".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 144. Krş. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 143:

وقال التاج السبكي في طبقاته: سألت الشيخ، -يعني والده تقي الدين- ما الحنث العظيم؟ فقال: هو القَسم على إنكار البعث المشار إليه بقوله تعالى: وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لا يَبْعَثُ اللَّهُ مَنْ يَمُوتُ (النحل ١٦/٣٨).

Bu beyandan sonra münkirlere telvîn-i hitab ile ilzam ve tebkit için buyuruluyor ki: {نَحْنُ خَلَقْنَاكُمْ} Biz halkettik sizi {فَلَوْلَا تُصَدِّقُونَ} hâlâ tasdik etmeyecek misiniz?

Bunu daha ziyade tavzih için de şöyle buyuruluyor:

اَفَرَاَيْتُمْ مَا تُمْنُونَ ﴿٥٨﴾ ءَاَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ اَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ ﴿٥٩﴾ نَحْنُ قَدَّرْنَا بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ ﴿٦٠﴾ عَلٰى اَنْ نُبَدِّلَ اَمْثَالَكُمْ وَنُنْشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ ﴿٦١﴾ وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْاَةَ الْاُولٰى فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ ﴿٦٢﴾ اَفَرَاَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ ﴿٦٣﴾ ءَاَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ اَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ ﴿٦٤﴾ لَوْ نَشَاءُ لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ ﴿٦٥﴾ اِنَّا لَمُغْرَمُونَ ﴿٦٦﴾ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ ﴿٦٧﴾ اَفَرَاَيْتُمُ الْمَاءَ الَّذِي تَشْرَبُونَ ﴿٦٨﴾ ءَاَنْتُمْ اَنْزَلْتُمُوهُ مِنَ الْمُزْنِ اَمْ نَحْنُ الْمُنْزِلُونَ ﴿٦٩﴾ لَوْ نَشَاءُ جَعَلْنَاهُ اُجَاجًا فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ ﴿٧٠﴾ اَفَرَاَيْتُمُ النَّارَ الَّتِي تُورُونَ ﴿٧١﴾ ءَاَنْتُمْ اَنْشَاْتُمْ شَجَرَتَهَا اَمْ نَحْنُ الْمُنْشِؤُنَ ﴿٧٢﴾ نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً وَمَتَاعًا لِلْمُقْوِينَ ﴿٧٣﴾ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ ﴿٧٤﴾

[4714] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi gördünüz mü o döktüğünüz meniyi? (58) Siz mi yaratıyorsunuz onu, yoksa Biz miyiz[1] yaratan? (59) Biz takdir ettik aranızda o ölümü ve Bizim önümüze geçilmez (60). Kılıklarınızı değiştirmek ve sizi bilemeyeceğiniz bir neş'ette inşâ etmek üzereyiz (61). Her hâlde ilk neş'eti biliyorsunuz, o hâlde düşünsenize[2] (62). Şimdi gördünüz mü o ektiğiniz tohumu? (63) Siz mi bitiriyorsunuz onları[3], yoksa Biz miyiz bitiren? (64) Dilesek[4] onları elbet bir [4715] *çöpe çeviriverirdik[5] de şöyle geveler dururdunuz: (65) "Her hâlde biz çok ziyandayız (66), daha doğrusu büsbütün mahrûmuz!" (67). Şimdi gördünüz mü o*

---

1 H: "mi".
2 B -"Her hâlde ilk neş'eti biliyorsunuz, o hâlde düşünsenize".
3 M ve B: "onu".
4 F, M ve B -"Dilesek".
5 M ve B: "çeviriverdik".

içtiğiniz suyu? (68) Siz mi indiriyorsunuz onu buluttan, yoksa Biz miyiz indiren? (69) Dilersek[1] onu acı bir çorak ediverirdik, o hâlde şükretseniz a! (70). Bir de gördünüz mü o çaktığınız ateşi (71) Siz mi inşâ ettiniz onun ağacını, yoksa Biz miyiz inşâ eden? (72). Biz onu hem bir muhtıra kıldık hem de bir istifade: Alandaki muhtaçlar için (73). O hâlde tesbih et Rabbine azîm ismiyle (74).

{مَا تُمْنُونَ} İmnâ ettiğiniz, yani rahimlere döktüğünüz nutfeyi. {ءَاَنْتُمْ تَخْلُقُونَهُ} Siz mi yaratıyorsunuz onu? ❁ Siz mi takdir ve tasvir edip insan biçimine koyuyorsunuz {اَمْ نَحْنُ الْخَالِقُونَ} yoksa Biz miyiz hâlık ❁ hiç yokken biçimine koyup yaratan. {نَحْنُ قَدَّرْنَا بَيْنَكُمُ الْمَوْتَ} Aranızda ölümü Biz takdir ettik ❁ hikem-i bâliğayı tazammun eden irademizin muktezâsına göre her birinize bir vakit tâyin ederek aranızda ölümü kat'iyyen takdir ve taksim eyledik[2]. {وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ} Ve biz önüne geçilenlerden değiliz ❁ kimse Bize üstün gelemez, irademizi alıkoyamaz. Her dilediğimizi istediğimiz gibi yaparız, kādiriz. {عَلٰٓى اَنْ نُبَدِّلَ اَمْثَالَكُمْ} ❁ Müfessirler bu âyette gerek عَلٰى'nin ta'alluku ve gerek "emsâl"in mânası itibariyle birkaç vecih beyan etmişlerdir. عَلٰى,[3] وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ mazmûnundaki kudrete veya mahzûfa veya قَدَّرْنَا'ya müte'allik olabilir. اَمْثَالَكُمْ de mîm'in kesriyle "misl"in cem'i olabileceği gibi, iki fetha ile "mesel"in cem'i de olabilir. Kesr ile "misl"in cem'i ve قَدَّرْنَا'ya müte'allik olduğuna[4] [4716] göre mâna: Aranızda ölümü takdir ettik ki, neslinizi kesmek üzere değil, sizi emsâl ve eşbâhınıza tebdil etmek üzere. وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ'nin mazmûnu olan قَادِرِين'e müte'allik olduğuna göre: Aranızda ölümü takdir ettiğimiz gibi sizi giderip yerinize emsâlinizi getirmek suretiyle tebdîle de kādiriz. Bu surette اِنْ يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ [Fâtır 35/16] gibi olur. Lâkin burada fethateyn ile "mesel"in cem'i olması daha ziyade şâyân-ı tercihtir.

1 M ve B: "Dilesek".
2 H: "ettik".
3 F, M ve B -"عَلٰى".
4 B: "olacağına".

“**Mesel**” sıfat ve şekil mânalarıyla maddî ve mânevî temsîli[1] ifade eden huy ve kılık demek olduğundan mâna şu olur: Gerek efkâr ve ahlâkça ve gerek şekl ü suretçe bulunduğunuz ve bildiğiniz kılıklarınızı değiştirmeye {وَنُنْشِئَكُمْ فٖى مَا لَا تَعْلَمُونَ} ve sizi şimdi bilemeyeceğiniz bir neş’ette inşâ etmeye kādiriz. Kimse bunun önüne geçemez. ❁ Bu mâna hem dünyevî inkılâbâtı hem uhrevî neş’et olan ba‘si ifade eder. Ve binâen‘aleyh hem va‘îdi ve hem vaadi tazammun eyler. Hasan-ı Basrî Hazretleri va‘îd cihetini mülâhaza ederek “sizi maymunlara, hınzırlara çeviririz” tarzında bir tehdid olmak üzere ifade etmiştir[2] ki Sûre-i Nisâ’da geçen يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اٰمِنُوا بِمَا نَزَّلْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَطْمِسَ وُجُوهًا فَنَرُدَّهَا عَلٰٓى اَدْبَارِهَٓا اَوْ نَلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّٓا اَصْحَابَ السَّبْتِ [4/47] âyetinin mazmûnuna benzer. Kelâmın evvel ve âhiri ba‘s ve cezâ ve neş’et-i uhrâ ile alâkadar olduğundan tebdil fıkrası dünyevî inkılâbâta[3], inşâ fıkrası da ondan sonra mütehakkık[4] olan uhrevî ba‘se tenbih olarak anlaşılmak en muvâfık mâna olur. {وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ النَّشْاَةَ الْاُو۫لٰى} Her hâlde ilk neş’eti bildiniz ❁ insanın bu dünyâ hayatta toprak, sonra nutfe, aleka,[5] mudğa; tavırdan tavra tekâmül ettirilerek nasıl yaratıldığı gerek müşahede ve tecribeden ve gerek Kur’ân’ın beyânâtından mâlumunuz bulunuyor. {فَلَوْلَا[6] تَذَكَّرُونَ} O hâlde düşünseniz a ❁ düşünseniz de bildiğiniz bu tarz-ı tehavvül ve tekâmül ile sizi [4717] peyderpey yaratıp bulunduğunuz neş’ete getiren ve aranızda ölümü takdir de etmiş bulunan hâlıkınız Allah teâlâ’nın sizi değiştirip şimdi tafsîlâtını bilemeyeceğiniz diğer bir neş’ette ba‘s etmeye kādir olduğunu anlasanız a.

Hayât-ı beşerin levâzımından birisi rızk, rızıkta da esas maddî veya mânevî hars olduğu için hilkati ihtardan sonra rızkı ihtar için harstan

---

1 F, M ve B: “temessülü”.

2 Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, XXV, 499:

وقال الحسن: «وَنُنْشِئَكُمْ فِي مَا لَا تَعْلَمُونَ» أي: نبدل صفاتكم ونجعلكم قردة وخنازير كما فعلنا بمن كان قبلكم .

3 F, M ve B: “inkılâba”.

4 M ve B: “muhakkak”.

5 F, M ve B: “topraktan sonra nutfeden aleka”.

6 H, F, M ve B: “افلا”.

bed' ile buyuruluyor ki: {اَفَرَاَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ} Şimdi gördünüz mü ektiğiniz[1] tohumu? {ءَاَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ} Siz mi bitiriyorsunuz onu ❁ siz mi tutturup büyütüp gayesine eren mezrû'ât hâline getiriyorsunuz? {اَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ} Yoksa Biz miyiz bitiren? ❁ Kurtubî der ki: "Ekini eken ekinci eûzü besmele'den sonra bu âyeti okuyup şöyle demek müstehab olur:[2] 'Ekini[3] bitiren, yetiştiren Allah teâlâ'dır. اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ، وَارْزُقْنَا ثَمَرَهُ وَجَنِّبْنَا ضَرَرَهُ وَاجْعَلْنَا لِأَنْعُمِكَ مِنَ الشَّاكِرِينَ[4] Denilmiş ki bu dua ekinin âfâtını def' ile intâcında mücerrebdir."[5] {حُطَامًا} "**Hutâm**" kuru şeylerin kırıntısına denir; çörçöp, ot çöpü, saman çöpü[6], kabuk kırıntıları gibi. {فَظَلْتُمْ تَفَكَّهُونَ} Tefekküh eder dururdunuz. ❁ "**Tefekküh**" esasen türlü yemiş yemek demek olup mecaz olarak taaccüb etmek ve pişman olmak mânalarına da gelir. Burada murad şaşkınlıkla şu lakırdıları yemiş yer gibi tekrar tekrar söyler, çiğner, geveler dururdunuz demektir. Yani şöyle der dururdunuz: {اِنَّا لَمُغْرَمُونَ} Biz her hâlde çok ziyandayız ❁ ektiğimiz tohumlar zâyi' oldu, yaptığımız masraflar boşa gitti, yahut borçlandık. Yahut "garâm" helâk mânasına olduğuna göre; inanın helâk olduk, mahv [4718] olduk {بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ} daha doğrusu biz mahrûmuz ❁ yani ektiğimiz mahv ve ziyan olduğu gibi yiyecek rızıktan da mahrûmuz. Yahut bundan böyle hiç kazanç ihtimâli kalmamış, her şeyden mahrum, sefâlete mahkûmuz. Bu sözler bir cümlesini birisi, bir cümlesini diğer birisi söylemek suretiyle muhavere tarzında tekrar tekrar söylenir durur. Bu suretle[7] ye'se kapılarak teşekkür edecek hiçbir nimet kalmamış gibi mızırdanılır[8]

---

1 F -"ektiğiniz".

2 B -"Ekini eken ekinci eûzü besmele'den sonra bu âyeti okuyup şöyle demek müstehab olur:".

3 H ve F: "Ekin".

4 Allahım! Muhammed'e salavat indir ve bizi bu ekinin semeresinden merzuk buyur ve zararından uzak tut, hem de bizi nimetlerine şükredenlerden kıl [Müellifin notu].

5 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 218. Krş. Halîmî, *el-Minhâc fî şu'abi'l-îmân,* thk. Hilmî Muhammed Fûde, Dâru'l-Fikr, 1399/1979, I, 333:

والمستحب لكل من يلقي البذر في الأرض أن يقرأ بعد الاستعاذة «أفرأيتم ما تحرثون» الآية، ثم يقول: بل الله الزارع والمنبت والمبلغ، اَللّٰهُمَّ صلي على محمد، وارزقنا ثمره، وجنبنا ضرره، واجعلنا لأنعمك من الشاكرين، ولآلائك من الذاكرين، وبارك لنا فيه يا رب العالمين. ويقال: إن هذا القول أمان لذلك الزرع من جميع الآفات: الدود والجراد وغير ذلك، سمعناه من ثقة وجرب فوجد كذلك.

6 B -"saman çöpü".

7 B -"muhavere tarzında tekrar tekrar söylenir durur. Bu suretle".

8 H ve F: "hırlanılır".

durulur. Düşünülmez ki bunu söylerken içilecek bir su olsun bulunur ve Allah'ın bundan daha büyük felâketleri olabileceği hatırlara[1] getirilmez, onun için bunun arkasından bir de buyuruluyor ki: {اَفَرَاَيْتُمُ الْمَٓاءَ الَّذٖى تَشْرَبُونَ} ilh... {مِنَ الْمُزْنِ} buluttan ❁ asıl "**Müzn**" bulut yahut ak bulut demektir ki ondan yağmur yağmak nâdir olur. Bir de denilmiş ki suyu daha tatlıdır. {لَوْ نَشَٓاءُ جَعَلْنَاهُ اُجَاجًا} Dilersek onu bir ücâc, yani tuzlu bir acı su yapardık ki içilmek ihtimâli olmazdı. Ekilen tohumların bazen çürüdüğü vâki‘de mâlum, yağmurun acı yağması ise mümkin olduğu[2], yahut me'kûlât meşrûbâttan daha mühim olduğu için evvelkinde lâm ile لَجَعَلْنَاهُ حُطَامًا bunda lâmsız جَعَلْنَاهُ اُجَاجًا buyurulmuştur. Gerek evvelkinde, gerek bunda لَوْ نَشَٓاءُ ile başlayan iki cümle-i şartiye Allah teâlâ'nın harsı ve suyu muhill-i intifâ‘ âfât ve ahvâlden sâlim kılması[3] da inbat ve inzal nimetlerinden ayrıca şükredilmesi lâzım gelen diğer birer nimet olduğunu beyan için sevk olunmuş birer cümle-i istînâfiyedirler. {فَلَوْلَا تَشْكُرُونَ} O hâlde şükretseniz a ❁ Bütün bu nimetlerden her birine şükretseniz de biri eksik oluverince hemen "mahrûmuz" diye ye's ile, veya "biz ekip biçiyoruz" diye gurur ile küfrâna düşmeseniz a. {اَفَرَاَيْتُمُ النَّارَ الَّتٖى تُورُونَ} Sonra gördünüz mü o çaktığınız ateşi [4719] ❁ yani birbirine sürtüp çakmak suretiyle çıkardığınız ateşi ki delk ü temas ile çıkan bir elektrik ateşi demektir. Sûre-i Yâsîn'de geçen اَلَّذٖى[4] جَعَلَ لَكُمْ مِنَ الشَّجَرِ الْاَخْضَرِ نَارًا [36/71] âyetine bak. {ءَاَنْتُمْ اَنْشَاْتُمْ شَجَرَتَهَا} Siz mi inşa ettiniz onun ağacını ❁ ki mâruf merh u afâr'dır. Ma‘amâfîh[5] her ağaçta ve elektrik istihsâl edilen her şeyde ve çakmak taşında dahi bu mâna vardır. Nitekim فِي كُلِّ شَجَرٍ نَارٌ وَاسْتَمْجَدَ الْمَرْخُ وَالْعَفَارُ denilmiştir[6] ki her ağaçta ateş vardır, fakat[7] merh u afâr şan almıştır. {اَمْ نَحْنُ الْمُنْشِؤُنَ} Yoksa Biz miyiz inşâ eden? ❁ O ağacı diğerlerinden ziyade bir husûsiyetle ibdâ‘ ve

---

1 B: "hatıra".
2 B +"kadar".
3 M ve B: "kılınması".
4 H ve F: "هو الذي".
5 M ve B: "maahaza".
6 Câhız, *el-Hayevân,* IV, 491.
7 H +"fakat".

halk eyleyen? Şüphe yok ki Allah teâlâ cisimlerde o elektrik hâssasını[1] ibdâ' ve inşâ etmemiş olsa idi hiçbir vechile elektrik istihsâli kābil olmaz, ne bedevînin çakmağı çakar ne de bugünkü medenîlerin elektrik fenerleri yanar idi. {نَحْنُ جَعَلْنَاهَا تَذْكِرَةً} Biz onu hem bir muhtıra kıldık ❁ maîşet sebepleri kendisine rabt olunup hayat mücadelesine numûne ve cehennem ateşinin azâbını[2] andırıp düşündürecek bir muhtıra {وَمَتَاعًا} hem de bir metâ', bir temettu', bir intifâ' ve kazanç vâsıtası {لِلْمُقْوٖينَ} alanda bulunanlar için ❁ ikvâ edenler[3], yani sahraya konup göçenler için ki[4] ondan en ziyade onlar istifade ederler. Çünkü çakmak çakarak ateş yakmak ihtiyâcı medenîlerden ziyade bedevîlerde olur. Ve o ağacı en ziyade onlar getirip satarlar. Diğer bir mâna ile: İhtiyâcı çok olan fakirler için. Zira başka[5] bir kâr ü kesb bulamayan fakirler hiç olmazsa odun toplayıp getirerek ta'ayyüş ederler. {فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظٖيمِ} O hâlde tesbih et Rabbine azîm ismiyle ❁ yani bu nimetleri ihsan edip duran Rabbin çok büyük ve şirk ü noksandan münezzehtir. Onun için O'na [4720] سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظٖيمِ diye nâm-ı azametini tenzih ederek tesbih eyle yahut namaz kıl.

فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِۙ ﴿٧٥﴾ وَاِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظٖيمٌۙ ﴿٧٦﴾ اِنَّهُ لَقُرْاٰنٌ كَرٖيمٌۙ ﴿٧٧﴾
فٖى كِتَابٍ مَكْنُونٍۙ ﴿٧٨﴾ لَا يَمَسُّهُٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَۜ ﴿٧٩﴾ تَنْزٖيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمٖينَ ﴿٨٠﴾
اَفَبِهٰذَا الْحَدٖيثِ اَنْتُمْ مُدْهِنُونَۙ ﴿٨١﴾ وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ اَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ ﴿٨٢﴾ فَلَوْلَٓا اِذَا
بَلَغَتِ الْحُلْقُومَۙ ﴿٨٣﴾ وَاَنْتُمْ حٖينَئِذٍ تَنْظُرُونَۙ ﴿٨٤﴾ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ وَلٰكِنْ لَا
تُبْصِرُونَ ﴿٨٥﴾ فَلَوْلَٓا اِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدٖينٖينَۙ ﴿٨٦﴾ تَرْجِعُونَهَٓا اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٨٧﴾
فَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبٖينَۙ ﴿٨٨﴾ فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ وَجَنَّتُ نَعٖيمٍ ﴿٨٩﴾ وَاَمَّٓا اِنْ كَانَ
مِنْ اَصْحَابِ الْيَمٖينِۙ ﴿٩٠﴾ فَسَلَامٌ لَكَ مِنْ اَصْحَابِ الْيَمٖينِ ﴿٩١﴾ وَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ

---

1 F, M ve B: "Şüphe yok ki Allah teâlâ cisimleri o elektrikıyyet hâssası ile".
2 F, M ve B: "Cehennem azâbının ateşini".
3 H ve F: "kavâ'".
4 F, M ve B -"ki".
5 H: "hiç".

الْمُكَذِّبِينَ الضَّٓالِّينَۙ ﴿٩٢﴾ فَنُزُلٌ مِنْ حَمِيمٍۙ ﴿٩٣﴾ وَتَصْلِيَةُ جَحِيمٍ ﴿٩٤﴾ اِنَّ هٰذَا لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِۚ ﴿٩٥﴾ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ ﴿٩٦﴾

[4721] **Meâl-i Şerîfi**

Artık yok, o nücûmun mevkilerine kasem ederim (75). Ve fi’l-hakīka o bilseniz çok büyük bir kasemdir (76) ki hakikaten[1] o bir Kur’ân-ı Kerîm’dir (77). Öyle bir kitapta ki mahfuz tutulur (78) ona tertemiz temizlenmiş olanlardan başkası el süremez (79). Rabbü’l-âlemîn’den indirilmedir (80). Şimdi bu kelâma siz yağ mı süreceksiniz? (81) Ve rızkınızı tekzîbiniz[2] mi kılacaksınız? (82) O hâlde haydiseniz a can hulkūma geldiği vakit (83) ki siz o vakit bakar durursunuz (84). Biz ise ona sizden yakınızdır velâkin görmezsiniz (85). Evet, haydiseniz a dine boyun eğmeyecek, (86) cezâ çekmeyecekseniz, onu geri çevirseniz a, davanızda doğru iseniz (87). Amma o mukarrebînden ise artık (88) bir revh u reyhân ve bir cennet-i na‘îm (89). Ve amma ashâb-ı yemînden ise (90) artık selâm sana ashâb-ı yemînden (91). Ve amma o[3] tekzib eden (92) sapkınlardan ise her hâlde konukluğu hamîm (93) ve yaslanacağı cahîmdir (94). İşte budur hakikat hakku’l-yakīn (95). Haydi tesbih et Rabbine azîm ismiyle (96).

{فَلَٓا اُقْسِمُ} ❁ “fâ” kelâmın mâba‘dini mâkabline tertib içindir. Bu tertîbin vechini Râzî şu suretle ifade etmiştir: “Allah teâlâ hidâyet ve dîn-i hak ile Resûlünü gönderdiğinde ona gereken her şeyi vermiş ve gerekmeyen her şeyden onu tathir buyurmuştur. Ve binâen‘aleyh ona hikmet, yani kat‘î burhanlarla onların vücûh-i isti‘mâlini ve mev‘iza-i hasene, yani kalbleri inceltip fikirleri tenvir edecek müfîd nutuklar ve en güzel yollarla mücadele usullerini[4] bahşetmiş ve herkesi herhangi bir suretle mu‘ârazasından âciz bırakmış, bununla beraber kâfirler

---

1 H -“hakikaten”.
2 H: “tekzib”.
3 H -“o”.
4 H: “usulleri”.

imana gelmemişlerdi. Bütün bunlar kendisine okunup da iman etmeyen kimsenin ise nihâyet diyeceği şu olur: Bu beyan, müdde‘înin haklı olmasından değil, zihninin kuvvetinden ve edillenin terkîbine iktidârından[1]; ve sözünün zuhûruyla değil, cidâlinin kuvvetiyle galebe edeceğini bilmesindendir.

[4722] Nitekim birçokları mübahasede âciz kalınca derler ki ‘hak benim yedimde olduğunu sen bilirsin ama beni zayıf görüyorsun insaf etmiyorsun’; vaziyet bu noktaya gelince de öyle bir hasma söylenecek sözde yemîn ile teminat vermekten başka çare kalmaz. Onun için Allah teâlâ inzal buyurduğu âyât ve delâilini bir de türlü kasemlerle teyid buyurmuştur. Ve bundan dolayı ilk nâzil olan sûrelerde ve bâhusus sub‘-ı ahîrde kasem çoktur.”[2] Bu kasem suretlerinden birisi de لَٓا اُقْسِمُ’dur. Bunda kasem fiili tasrih olunmakla beraber evvelemirde bir de لَا ile[3] nefy vardır. Bu لَا hakkında müfessirîn başlıca üç vecih beyan etmişlerdir. Birçokları kelâmın âhengini tezyin için ziyade kılınan ve nefy mânası maksud olmayan lâ-i zâide olduğuna kāil olmuşlardır. Bazıları da lâm-ı tekid ve aslı لَأُقْسِمُ olup vakıf hâlinde olduğu gibi fethası işbâ‘ edilmiş olduğunu söylemişlerdir. Diğer bazıları da “lâ vallâhi” denildiği gibi aslı üzere nâfiye olduğunu söylemişlerdir ki bizce zâhir olan da budur. Binâen‘aleyh mâna şu olur: Yok[4], iş öyle zannettikleri gibi değil, yemin ederim, yahut artık başka söze lüzum yok kasem ederim {بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ} o nücûmun mevkilerine ki ❁ “nücûm” yıldızlar demek olduğuna göre mevkileri gurûb ettikleri veya tulû‘ ettikleri mahaller, yani mağribleri

---

1 H: “iktidârı”.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 425:

المسألة الأولى: في الترتيب ووجهه هو أن الله تعالى لما أرسل رسوله بالهدى ودين الحق آتاه كل ما ينبغي له وطهره عن كل مالا ينبغي له فآتاه الحكمة وهي البراهين القاطعة واستعمالها على وجوهها، والموعظة الحسنة وهي الأمور المفيدة المرققة للقلوب المنورة للصدور، والمجادلة التي هي على أحسن الطرق فأتى بها وعجز الكل عن معارضته بشيء ولم يؤمنوا والذي يتلى عليه، كل ذلك ولا يؤمن لا يبقى له غير أنه يقول: هذا البيان ليس لظهور المدعى بل لقوة ذهن المدعي وقوته على تركيب الأدلة وهو يعلم أنه يغلب بقوة جداله لا بظهور مقاله وربما يقول أحد المناظرين للآخر عند انقطاعه أنت تعلم أن الحق بيدي لكن تستضعفني ولا تنصفني وحينئذ لا يبقى للخصم جواب غير القسم بالأيمان التي لا مخارج عنها أنه غير مكابر وأنه منصف، وذلك لأنه لو أتى بدليل آخر لكان له أن يقول: وهذا الدليل أيضا غلبتني فيه بقوتك وقدرتك، فكذلك النبي صلى الله عليه وسلم لما آتاه الله جل وعز ما ينبغي قالوا: إنه يريد التفضل علينا وهو يجادلنا فيما يعلم خلافه، فلم يبق له إلا أن يقسم فأنزل الله تعالى عليه أنواعا من القسم بعد الدلائل، ولهذا كثرت الأيمان في أوائل التنزيل وفي السبع الأخير خاصة.

3 H: “لَا ile bir de”.

4 B -“Yok”.

ve maşrıkları yahut semâdaki mevzileri, burçları ve menzilleri, yahut şihâbların sukūt ettikleri mevkiler, yahut kıyamet günü döküldükleri sıra düşecekleri mevkiler olmak üzere dört beş veche veya hepsine muhtemildir. Ma‘amâfîh burada da "nücûm" Kur'ân'ın necimleri yani her tenzilde indirilen kısımları mânasına olmak daha muvâfıktır. Bu mâna tevriye suretiyle olsun her hâlde murad olacağından "nücûm" yıldızlar diye terceme edilmemek lâzım gelir. Bu mânaca o nücûmun mevkileri ise melâikenin, Peygamber'in, hâfızların kalbleri, yahut [4723] yazıldıkları sahifeler veya mânaları veya nüzûlüne sebep olan vâkı‘ât ve ahkâmdır. Şu hâlde "mevâki‘-i nücûm" ıtlak olunanların hepsine şumûlü en muvâfık mâna olur. {وَاِنَّهُ لَقَسَمٌ} ❁ Bir cümle-i mu‘terizadır. {لَوْ تَعْلَمُونَ} ❁ Mu‘teriza içinde mu‘terizadır. {اِنَّهُ لَقُرْاٰنٌ} ❁ Kasemin cevabıdır. {كَرِيمٌ} Kerîm ❁ yani çok faydalı, feyizli, çünkü me‘âş ve me‘âda müte‘allik birçok mühim ilimlerin esaslarını muhtevîdir. Diğer bir mâna ile: Gayet güzel, hoş, tekrim ve ihtirâma lâyık; diğer bir mâna ile de: Allah teâlâ indinde mükerrem {فِى كِتَابٍ مَكْنُونٍ} meknun bir kitapta ❁ "**Meknûn**" saklı, yani temiz tutulmak, kirletilmemek, zâyi‘ edilmemek için saklanır, mahfazalar içinde mahfuz tutulur. Mushaflar öyle mahfuz tutulmalıdır. Öyle ki {لَا يَمَسُّهُٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَ} mutahhar olanlardan başkası ona el sürmez[1]. ❁ Bu nefiy, nehiy mânasındadır. Yani taharetsiz kirli eller ona dokunmasın, ancak maddî ve mânevî pislikten: hubs ü hadesten tahâretle temizlenmiş imanlı, abdestli kimseler temas etsin. Bu âyet sebebiyledir ki fıkıhta cünüb iken Kur'an okunamayacağı ve abdesti olmayanın mushafa messedemeyeceği beyan olunmuştur. Çünkü {تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ} Rabbü'l-âlemîn tarafından indirilmiş bir tenzildir o. {اَفَبِهٰذَا الْحَدِيثِ اَنْتُمْ مُدْهِنُونَ} Şimdi siz bu kelâma mı yağ süreceksiniz ❁ hürmetsizlik edip inkâr veya tahâretsizlikle onu kirletmeye mi kalkışacaksınız? {وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ اَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ} Ve rızkınızı sırf tekzib etmenizden ibaret mi kılacaksınız? ❁ Yani o kitaptan nasîbinizi [4724] onu tekzib etmek, bu suretle o nimete karşı nankörlük eylemekten ibaret mi yapacaksınız? Çünkü ondan istifade

1 F, M ve B: "süremez".

edecek yerde ona hürmetsizlik etmek, onu kirletmeye çalışmak ondan alınacak nasîbi küfr ü inkârdan ibaret kılmaktır. Bunun üzerine de tekzib ve inkârda ısrâra karşı âkıbeti göstererek buyuruluyor ki: {فَلَوْلَٓا اِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ} O hâlde haydiseniz a can hulkūma geldiği vakit ❁ "fâ" tekzib üzerine tertîb-i[1] kelâm için, لَوْلَا da aczlerini göstermek üzere tahdıyd[2] içindir, cevâbı ikinci لَوْلَا'den sonra gelecek olan تَرْجِعُونَهَا'dır. بَلَغَتِ fiilinin tahtındaki هِيَ zamiri nefse, yani rûha râci olduğu kelâmın cereyânından mâlumdur. "**Hulkūm**" boğaz demektir. Lisânımızda da "can hulkūma geldiği vakit" denilir ki, rûh çıkmak üzere bulunduğu son ihtizar vakti demektir. {وَاَنْتُمْ} ❁ "Vav" i'tirâziyedir. Yani onun etrafında hazır bulunan alâkadarlar, sizler {حِينَئِذٍ} o sıra ❁ içinizden birinin canı hulkūma geldiği o demde {تَنْظُرُونَ} bakar durursunuz ❁ onun sekerâtını görür, kurtaracak[3] hiçbir şey yapamaz, acz içinde kara kara bakarsınız. {وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْكُمْ} Biz ise ona, o can çekiştiren arkadaşınıza sizden daha yakınızdır. ❁ Gerek ilim gerek kudret gerek tasarruf cihetiyle her hususta yakınız[4]. Siz onun ahvâlinden yalnız zâhirde gördüğünüz âsârını tanıyabilirsiniz. Onun künhüne, keyfiyyâtına, bâtındaki husûsiyyâtına vâkıf olamaz ve onlardan hiçbirini def' edemezsiniz, Biz ise hepsini bilir ve dilediğimizi yaparız {وَلٰكِنْ لَا تُبْصِرُونَ} [4725] velâkin siz görmezsiniz ❁ o yakınlığı idrak etmezsiniz. {فَلَوْلَا} O vakit haydiseniz a ❁ bu لَوْلَا evvelkini tekiddir. {اِنْ كُنْتُمْ غَيْرَ مَدِينِينَ} Eğer siz hak dinin hükmüne tâbi' olmayacak, tekzîbinizin cezâsını çekmeyecekseniz {تَرْجِعُونَهَا} o hulkūma gelen canı geri çevirseniz a ❁ bu cümle لَوْلَا'ların cevâbı olmakla beraber اِنْ كُنْتُمْ şartiyesinin cezâsı makāmına da kāimdir. Onu çevirseniz a bakalım {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer sâdıksanız. ❁ Allah'ın dinine tâbi' olmamak, vahdâniyetle rubûbiyetini tanımamak davasında doğru iseniz! Fakat ihtimali mi var? İşte siz Allah teâlâ'nın hükm ü kudreti altında öyle âciz öyle mahkumsunuz.

---

1 B: "tekzîb-i".
2 H ve F: "tahkīki"; B: "tehdid".
3 B: "kurtulacak".
4 F, M ve B: "yakın".

Şimdi hâtime olarak o müteveffânın ölümden sonraki hâlini beyan için de buyuruluyor ki: {فَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُقَرَّبٖينَ} Amma[1] o canı geri dönmeyip vefat eden kimse o mukarrebînden ise sûrenin başında zikri geçen üç sınıftan en ileride bulunan sâbikūndan ise ki en yüksek vasıfları olan “mukarrebîn” ile zikredilmişlerdir. {فَرَوْحٌ} Artık ona bir revh ❁ “**Revh**” rahat, rahmet, ferah, hayât-ı dâime mânalarına gelir. {وَرَيْحَانٌ} Ve bir reyhan ❁ güzel bir rızık {وَجَنَّتُ نَعٖيمٍ} ve bir na‘îm cenneti ❁ hiç kederi olmayan bir nimet ve saadet cenneti. {وَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنْ اَصْحَابِ الْيَمٖينِ} Amma ashâb-ı yemînden ise ❁ aynen bâlâdaki unvan ile zikredilmişlerdir. {فَسَلَامٌ لَكَ مِنْ اَصْحَابِ الْيَمٖينِ} Artık sana ashâb-ı yemînden selâm ❁ ashâbı yemînin [4726] birbirlerine selâmını taraf-ı ilâhîden ihbardır. {وَاَمَّٓا اِنْ كَانَ مِنَ الْمُكَذِّبٖينَ الضَّٓالّٖينَ} Ve amma o tekzib eden dâllînden, o sapkın münkirlerden ise ❁ ki bunlar ashâb-ı şimâldir ki ثُمَّ اِنَّكُمْ اَيُّهَا الضَّٓالُّونَ الْمُكَذِّبُونَ [el-Vâkı‘a 56/51] diye tavsif ve zemmedilmişlerdi[2]. “Dâllin” vasfı sıfat-ı kâşifeleridir. {اِنَّ هٰذَا} Hakikaten işte bu ❁ bu Kur’an, bâhusus bu[3] sûrede zikrolunan haber ve nihâyet üç sınıftan her birine ait ecr ü cezâ {لَهُوَ حَقُّ الْيَقٖينِ} hiç şüphesiz hakku’l-yakīndir o. ❁ Yalnız ilmü’l-yakīn ve aynü’l-yakīn değil, hakku’l-yakīndir. Onlar bunun içinde mütehakkık olarak kalacaklardır. “Hak” ve “yakīn” ikisi de aynı mânayı ifade ettikleri hâlde “hakk”ın “yakīn”e izâfeti hakkında hayli söz söylenmiştir. En muvâfıkı İbn Atıyye’nin beyânı ve Râzî’nin tercîhi[4] vechile “‘hakku’l-hak’ ve ‘savâbu’s-savâb’ demek gibi bir nevi tekiddir ki yakīnin son derecesi, daha fevkinde bir vusul bulunmayan en yüksek mertebesi demek olur.”[5]

---

1 F, M ve B -“Amma”.

2 B: “zikredilmişlerdi”.

3 F, M ve B -“bu”.

4 F -“tercîhi”; M ve B: “dediği”.

5 İbn Atıyye, *el-Muharraru’l-vecîz,* V, 254-255:

«لَهُوَ حَقُّ الْيَقِينِ» وإضافة الحق إلى الْيَقِينِ عبارة فيها مبالغة، لأنهما بمعنى واحد، فذهب بعض الناس إلى أنه من باب «دار الآخرة» و«مسجد الجامع»، وذهبت فرقة من الحذاق إلى أنه كما تقول في أمر تؤكده: هذا يقين اليقين أو صواب الصواب، بمعنى أنه نهاية الصواب، وهذا أحسن ما قيل فيه، وذلك لأن دار الآخرة وما أشبهها يحتمل أن تقدر شيئا أضفت الدار إليه وصفته بالآخرة ثم حذفت وأقمت الصفة مقامه، كأنك قلت: دار الرجعة أو النشأة أو الخلقة، وهنا لا يتجه هذا، وإنما هي عبارة مبالغة وتأكيد معناه أن هذا الخبر هو نفس اليقين وحقيقته.

Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XXIX, 440:

ثالثها: وهو أقرب منها ما ذكره ابن عطية أن ذلك نوع تأكيد يقال: هذا من حق الحق، وصواب الصواب، أي غايته ونهايته التي لا وصول فوقه.

Fi'l-vâki' yukarılarda da geçtiği ve Seyyid'in *Ta'rîfât*'ında da târif olunduğu üzere yakīn üç mertebe olarak mülâhaza olunur: İlmü'l-yakīn, aynü'l-yakīn, hakku'l-yakīndir. Hakku'l-yakīn ilm ü ıyân haddini[1] geçip bilfiil içinde tahakkuk ile yaşanan hakikattir[2].[3] Demişlerdir ki "hakku'l-yakīn" abdin Hak'ta fânî olması ve O'nunla yalnız ilmen değil, hem ilmen hem şuhûden hem hâlen bekāsıdır. Meselâ her âkilin ölümü bilmesi ilm-i yakīndir, melâikeyi mu'âyenesi aynü'l-yakīndir, ölümü tatması hakku'l-yakīndir. {فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ} O hâlde tesbih et Rabbine azîm ismiyle ۞ bu sûrenin de tercî' âyeti budur. Allah teâlâ hakkı beyan buyurduktan sonra kâfirlerin imtinâ'ı üzerine Resûlüne buyuruyor ki: Kâfirler imtinâ' etseler de sen onları bırak[4], gerek tasdik etsinler, gerek tekzib etsinler [4727] sen[5] hemen Rabbine tesbih et, hem de azîm ismiyle tesbih et. Bu suretle bu âyetin üst tarafına bir tertîbi bulunduğu gibi, mâna itibariyle gelecek sûrenin başına da bir irtibâtı vardır ki şu mânayı ifade eder: Bütün göklerde ve yerdeki mevcûdât Allah'ı tesbih eder, sen onlara nazaran bir şirzime-i kalîle demek olan kâfirlere bakma da bütün kâinat ile beraber Rabbine tesbih ve O'nun nâm-ı azameti, ism-i a'zamı ile tenzih[6] eyle.

---

1 M ve B: "ilm ü ıyandan".
2 F, M ve B: "hakikat demektir".
3 Seyyid Şerif Cürcânî, *Ta'rîfât,* s. 90, 156, 160, 259:

حق اليقين: عبارة عن فناء العبد في الحق، والبقاء به علمًا وشهودًا، وحالًا لا علمًا فقط، فعلم كل عاقل الموت علم اليقين، فإذا عاين الملائكة فهو عين اليقين، فإذا أذاق الموت فهو حق اليقين، وقيل: علم اليقين: ظاهر الشريعة، وعين اليقين: الإخلاص فيها، وحق اليقين: المشاهدة فيها.

4 H ve F: "bırakma".
5 F, M ve B -"sen".
6 B: "tesbih".

[4729]

سورة الحديد مدنية وهي تسع وعشرون آية

HADÎD SÛRESİ

Sûre-i Hadîd denilen bu sûrenin Medenî olduğunu söyleyenler olmuş ise de cumhûrun beyanına göre doğrusu Mekkîdir. Ma'amâfîh İbn Atıyye'nin tasrih ettiği vechile içinde Medenî olan âyetler bulunduğunda da ihtilâf yoktur.

Âyetleri: Yirmi dokuzdur.

Kelimeleri: Beş yüz kırk dörttür.

Harfleri: Bin dört yüz yetmiş dörttür.

Fâsılası: من بز رد harfleridir.

Bu sûre, evvelki sûrenin âhirini bir tafsil ile başlar, şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزٖيزُ الْحَكٖيمُ ﴿١﴾ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ يُحْيٖ وَيُمٖيتُۚ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدٖيرٌ ﴿٢﴾ هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُۚ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ ﴿٣﴾ هُوَ الَّذٖى خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِۜ يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِى الْاَرْضِ وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَٓاءِ وَمَا يَعْرُجُ فٖيهَاۜ وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿٤﴾ لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ ﴿٥﴾ يُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِۜ وَهُوَ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٦﴾

[4729] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih etmekte Allah'ı göklerde ve yerdeki; O öyle Azîz, öyle Hakîm'dir (1). Göklerin ve yerin mülkü O'nun, hem diriltir hem öldürür,[1] hem O

[1] B -"hem diriltir hem öldürür".

her şeye kadîrdir (2). O'dur Evvel ü Âhir ve Zâhir ü Bâtın, hem O her şeye Alîm'dir (3). O O'dur ki gökleri ve yeri altı günde yarattı, sonra Arş üzerine istivâ buyurdu. Yere gireni ve ondan çıkanı, gökten ineni ve ona yükseleni hepsini bilir ve her nerede olsanız sizinle beraberdir; hem Allah her ne yaparsanız görür (4). Bütün göklerin ve yerin mülkü O'nundur ve bütün işler Allah'a ircâ' olunur (5). Geceyi gündüze sokar, gündüzü geceye sokar ve bütün sînelerin künhünü bilir (6).

{سَبَّحَ لِلّٰهِ} Allah'ı yahut Allah için tesbih etmekte. ❁ "**Tesbih**" Allah teâlâ'yı Cenâb-ı akdesine lâyık olmayan şâibelerden gerek i'tikāden,[1] gerek kavlen ve gerek kalben tenzih etmek ve uzak tutmaktır. "Takdis" de böyledir. Bunlar esasen uzak gitmek ve uzaklaştırmak mânasından me'huzdur. سَبَحَ فِي الْمَاءِ derler; "suda uzağa gitti" demektir. قَدَسَ فِي الْأَرْضِ da Arz'da uzağa[2] gitti mânasına gelir (*Sûre-i Bakara'da* قَالُوا سُبْحَانَكَ [2/32] *âyetiyle Sûre-i İsrâ'nın başına bak*). [4730] لِلّٰهِ'de lâm ya شَكَرْتُ لَهُ وَنَصَحْتُ لَهُ gibi tekid için ziyade kılınmış sıladır veya Allah için mânasına ta'lîldir. {مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Göklerde ve yerde ne varsa hepsi ❁ مَا esas itibariyle ukalânın gayriye mahsus ise de, مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ tâbiri bunlarda gerek cüz'iyet ve gerek istikrar suretiyle bulunanların hepsine şâmil olur. Binâen'aleyh gerek melâike ve mü'minîn gibi lisân-ı kāl ile ve gerek sâirleri gibi lisân-ı hâl ile söyleyenlerin hepsi dâhil olmak üzere mecaz bir mâna murad olunmuştur. Çünkü mevcûdât efrâdından her ferd imkân ve hudûsu ve arzettiği nizâm-ı san'at ile Sâni' teâlâ'nın noksandan münezzeh ve kemâl-i azamet ile muttasıf olan vücûd-i sübhânîsine delâlet etmektedir (*Sûre-i İsrâ'da* وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ [17/44] *âyetine bak*). {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Tesbîhin vechine işaretir. {لَهُ[3] مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Yani bütün âlemde her vechile tasarruf-ı küllî, îcad ve i'dâm vesâir bilinen ve bilinmeyen tasarrufât O'nun[4]. {يُحْيِي وَيُمِيتُ} ❁ Mülk ahkâmının bazısını tafsil {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ} hepsini bütün şerâitiyle fezlekedir. {هُوَ} O'dur

1 H +"ve".
2 H: "uzak".
3 H ve F -"له".
4 H ve F -"O'nun".

{الْاَوَّلُ} Evvel ❁ her şeyden ilkin, bidâyeti yok mevcûdâtın[1] hepsinden akdem, çünkü hepsinin mebde'i ve mübdi'idir. {وَالْاٰخِرُ} Ve Âhir ❁ hepsinin fenâsından sonra bâkī كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88], كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍۚ وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/27] mantuklarınca hepsi helâk ve fenaya gider, gidebilir, ancak O kalır. Bütün mevcûdât-ı mümkine illetlerinden kat'-ı nazar edilince haddizâtında hâlik ve fânîdir. Sonra bütün umur O'na ircâ' olunur. Binâen'aleyh O hepsinden evvel olduğu gibi hepsinin gayesi, müntehâ ve merci'idir de[2]. {وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ} Hem [4731] de Zâhir ü Bâtın ❁ Zâhir, varlığı her şeyden âşikârdır, çünkü her şey O'nun vücûduna delildir. Hiçbir şey yoktur ki vücudda zuhur ederken daha evvel O'nun vücûdunu isbat etmiş olmasın. Ma'amâfîh her zâhiri O zannetmemelidir, çünkü O Zâhir olmakla beraber Bâtın'dır da, havâs ile his, hayâl ile tahayyül olunamayacağı gibi, hakikati akılların idrak ve ihâtasına sığmaktan münezzehtir. Binâen'aleyh ne yalnız zâhir ne de yalnız bâtın diye hükmetmemeli, hükmü atıftan sonra yaparak "Zâhir ü Bâtın" demelidir; "Evvel ve Âhir" de böyledir. Ebussuud'un da ihtârı vechile وَالظَّاهِرُ'deki "vav" bu iki vasıf mecmû'unu evvelki iki vasıf mecmû'una atfeder.[3] Şu hâlde buna nazaran hüküm kable'r-rabt olabilirse de "ve'l-âhir" ile "ve'l-bâtın"da hüküm ba'de'r-rabttır. Ma'amâfîh hepsinde hüküm, rabttan sonra olmak daha evlâdır. Çünkü "hüve" zamiri Allah ism-i celâline râci'dir. Allah ismi ise bütün esmâ ve sıfâtın mertebe-i cem'idir. Hâlbuki birçokları bundan gaflet ederek vahdet-i vücud nâmına hatalara düşmektedirler. {وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} Ve O her şeye alîmdir. Binâen'aleyh kendini de bilir. Bâtın isminden kendine nazaran da bâtın olduğu zannedilmemelidir. Burada bu tezyil bu şüpheyi def' içindir. {هُوَ الَّذٖى خَلَقَ... إلخ} ❁ Bu da mülk ahkâmından[4]

---

1 F, M ve B -"mevcûdâtın".
2 F, M ve B: "müntehayı vücuddur da".
3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 136:
و«الواو» الأولى والأخيرة للجمع بين الوصفين المكتنفين بهما، والوسطى للجمع بين المجموعين فهو متّصف باستمرار الوجود في جميع الأوقات والظهور والخفاء.
4 H: "izâfîdir".

bazısını beyandır. {فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ} ❁ (*A'râf ve Fussilet Sûrelerine bak*). {ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ} Sonra Arş üzerine istivâ buyurdu ❁ yani halkedip bırakıvermedi, emri tedbir edip duruyor (*istivâ meselesi hakkında Sûre-i A'râf'ta tafsîlât geçti, bak*). {يَعْلَمُ مَا يَلِجُ فِى الْاَرْضِ} Yere gireni de bilir ❁ tohumlar gibi {وَمَا يَخْرُجُ مِنْهَا} ondan çıkanı da ❁ ekinler gibi {وَمَا يَنْزِلُ مِنَ السَّمَٓاءِ} gökten ineni de ❁ yağmurlar gibi [4732] {وَمَا يَعْرُجُ فٖيهَا} ona çıkanı da ❁ buharlar gibi {وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ} ve her nerede olsanız O sizinle beraberdir. ❁ İlmi ve kudreti yanınızdan ayrılmaz {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} ve Allah her ne yaparsanız basîrdir. ❁ Görür, ona göre cezâsını verir. {لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} ❁ Bu bir kere ibtidâda zikrolunduğu gibi bir kere de i'âdede zikrolunarak tekid olunuyor. Çünkü ikisinin de mukaddimesi gibidir. Bir de istihlâftan bahsedileceği için bu ihtârın tekidinde başkaca bir fâide-i mühimme de vardır. {وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ} Ve bütün işler Allah'a ircâ' olunur ❁ çünkü Evvel ve Âhir O'dur. Binâen'aleyh gerek mâl ü milkinizde ve gerek sâir husûsâttaki tasarrufâtınız[1] dahi[2] evvel ve âhiri O'na ircâ' olunmak[3] ve hepsi O'na ubûdiyet nâmına icrâ' edilmek iktizâ eder. {يُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِ} ❁ Yani zamanın acı tatlı bütün inkılâbat ve tehavvülâtı O'nun taht-ı hükmündedir. Gamları sürûra, sürurları gama tebdil eder. Zulmet içinde nûr, nûr içinde zulmet yaratır. {وَهُوَ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Hem O bütün sînelerin künhünü bilir. ❁ En gizli fikirleri, niyetleri, elemleri, kederleri ve her türlü tehassüsâtı bilir.

Onun için:

اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَاَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَفٖينَ فٖيهِۜ فَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ وَاَنْفَقُوا لَهُمْ اَجْرٌ كَبٖيرٌ ﴿٧﴾ وَمَا لَكُمْ لَا تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِۚ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ لِتُؤْمِنُوا بِرَبِّكُمْ وَقَدْ اَخَذَ مٖيثَاقَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنٖينَ ﴿٨﴾ هُوَ الَّذٖى يُنَزِّلُ عَلٰى عَبْدِهٖٓ اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَكُمْ

1 F: "tasarrufâtınızın".
2 F -"dahi".
3 H -"Binâen'aleyh gerek mâl ü milkinizde ve gerek sâir husûsâttaki tasarrufâtınız dahi evvel ve âhiri O'na ircâ' olunmak".

مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِۜ وَاِنَّ اللّٰهَ بِكُمْ لَرَؤُ۫فٌ رَح۪يمٌ ﴿٩﴾ وَمَا لَكُمْ اَلَّا تُنْفِقُوا ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ وَلِلّٰهِ م۪يرَاثُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ لَا يَسْتَو۪ي مِنْكُمْ مَنْ اَنْفَقَ مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ وَقَاتَلَۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَعْظَمُ دَرَجَةً مِنَ الَّذ۪ينَ اَنْفَقُوا مِنْ بَعْدُ وَقَاتَلُواۜ وَكُلًّا وَعَدَ اللّٰهُ الْحُسْنٰىۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ ﴿١٠﴾

[4733] **Meâl-i Şerîfi**

İman edin Allah'a ve Resûlüne de sizi istihlâf buyurduğu şeylerden infak eyleyin ki iman edip de infak eyleyenleriniz için azîm bir ecir vardır (7). Hem neye iman etmeyesiniz Allah'a ki Peygamber sizi Rabbinize iman edesiniz diye davet edip duruyor, hâl bu ise mîsâkınızı da aldı, gerçek mü'min olacaksanız.[1] *(8) O O'dur ki sizi karanlıklardan nûra çıkarsın diye kuluna parlak parlak âyetler indiriyor. Muhakkak ki Allah size çok re'fetli bir Rahîm'dir (9). Hem Allah yolunda neye infak etmeyesiniz ki göklerin yerin mîrâsı zaten Allah'ın (hepsi O'na kalacaktır). Fetihten evvel infak*[2] *edip çarpışanlarınız diğerlerine müsâvî olmaz, onlar sonradan infak edip çarpışanlardan derece itibariyle daha büyüktür. Bununla* [4734] *beraber hepsine de Allah hüsnâyı vaad buyurdu. Allah her ne yaparsanız da habîrdir (10).*

{اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Sıfâtı ber vech-i bâlâ zikrolunan Allah'a iman etmekle beraber Resûlüne de iman edin ❁ çünkü O'nun teblîğâtını, emirlerini nehiylerini o getirecek, o beyan edecektir. İman edin de {وَاَنْفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُمْ مُسْتَخْلَف۪ينَ ف۪يهِ} hakkında sizi istihlâf eylediği şeylerden infak eyleyin[3] ❁ yani hakikatte mülk O'nun olduğu gibi milk de O'nundur. Siz O'nun olduğunuz gibi sizin milk diye sâhip olduğunuz şeyler de O'nundur. Ancak size salâhiyet verip onlarda tasarruf etmek için sizi halife kılmıştır. Ondan dolayı bir vekil ve nâib gibi izin verdiği

---

1 H ve F: "Hem neye iman etmeyesiniz Allah'a, Peygamber sizi Rabbinize iman edesiniz diye davet edip dururken, hem mîsâkınızı da almış iken, gerçek mü'min olacaksanız".

2 B -"infak".

3 H ve F: "edin".

husûsâtta tasarruf edebilirsiniz. O hâlde iman ediniz de sizi öyle istihlâf ettiği mâl ü menâlde kendinizi asîl değil, O'nun nâibi bilerek O'nun yolunda ve beyan ettiği husûsâtta sarf u infak ediniz.

وَمَا الْمَالُ والأَهْلُونَ إلّا وَدَائِعُ　　وَلَا بُدَّ يَوْمًا أَنْ تُرَدَّ الوَدَائِعُ[1]

Bazıları bu infaktan murad zekâttır demişlerse de evlâ olan vâcib ve tetavvu'a şâmil olmaktır. Âlûsî'nin kaydettiği vechile[2] bu âyetler Dahhâk'ten rivayet edildiği üzere Tebük vak'asında nâzil olmuştur.[3] Binâen'aleyh bu sûrenin Medenî olan âyetlerindendir. {وَقَدْ اَخَذَ مِيثَاقَكُمْ} Hâlbuki mîsâkınızı[4] da aldı ۞ اَخَذَ zamiri Allah'a da[5] Resûlüne de râci' olabilir. Allah'a râci' olduğuna göre "mîsak"tan murad fıtrat mîsâkı olan قَالُوا بَلٰى mîsâkıdır ki nasb-ı edille ve temkîn-i nazar ile de tevil edilmiştir. Resûlullah'a râci' olduğuna göre de ona edilen[6] bey'at olmak gerektir. Zira Ubâde b. Sâmit radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere Resûlullah'a [4735] neşât u keselde sem' ü tâat ve usr ü yüsürde nafaka ve emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker ve levm-i lâimden korkmayarak Allah teâlâ hakkında söz söylemek üzere[7] bey'at etmişlerdi.[8] {مِنْ قَبْلِ الْفَتْحِ} ۞ "Fetih"ten murad Mekke yahut Sûre-i Feth'in nâzil olduğu Hudeybiye'dir. Bu fıkradan da bu âyetin Medenî olduğu anlaşılır. Vâhidî'nin rivayetine göre bu âyet Ebû Bekir Sıddık radıyallâhu anh

---

1 Mal ve evlâd ü iyâl birer vedî'adan başka birşey değildir*. Bir gün olup da vedî'aların geri verilmesi ise lâ-büddür [Müellifin notu]. Bk. *Dîvânu Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî,* nşr. Hamdu Tammâs, Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004, s. 56.

* M: "değildirler".

2 F, M ve B -"Âlûsî'nin kaydettiği vechile".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 169:

والآية على ما روي عن الضحاك نزلت في تبوك فلا تغفل.

4 F, M ve B: "mîsaklarınızı".

5 F, M ve B: "ve".

6 F, M ve B: "olan".

7 F, M ve B: "üzerine".

8 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 325; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 170:

فقال: عبادة لأبي هريرة: يا أبا هريرة إنك لم تكن معنا إذ بايعنا رسول الله صلى الله عليه وسلم إنا بايعناه على السمع والطاعة في النشاط والكسل، وعلى النفقة في اليسر والعسر، وعلى الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر، وعلى أن نقول في الله تبارك وتعالى ولا نخاف لومة لائم فيه، وعلى أن ننصر النبي صلى الله عليه وسلم إذا قدم علينا يثرب فنمنعه مما نمنع منه أنفسنا وأزواجنا وأبناءنا، ولنا الجنة فهذه بيعة رسول الله صلى الله عليه وسلم التي بايعنا عليها فمن نكث فإنما ينكث على نفسه، ومن أوفى بما بايع عليه رسول الله صلي الله عليه وسلم وفى الله بما بايع عليه نبيه صلى الله عليه وسلم.

hakkında nâzil olmuştur.[1] Bununla beraber sebebin husûsu hükmün umûmuna mâni' olmayacağından Feth-i Mekke'den veya Hudeybiye'den evvel infak ve mukātele yapan muhâcirîn ve ensardan sâbikūnun hepsine şâmildir. Onun için cemi' sîgasıyla {اُولٰٓئِكَ اَعْظَمُ} buyurulmuştur. Ahmed b. Hanbel'in Hazret-i Enes'ten tahric ettiği vechile Hâlid b. Velid ile Abdurrahman b. Avf Hazretleri arasında bir lakırdı olmuştu. Hâlid, Abdurrahman'a "siz bizi sebketmiş olduğunuz günlerle üzerimize uzanmak istiyorsunuz" demişti, bu söz Hazret-i Peygamber'e vâsıl oldu, bunun üzerine buyurdu ki: "Ashâbımı benim için bırakın, nefsim yed-i kudretinde olan Zât-ı a'lâ'ya kasem ederim ki sizler[2] dağlar kadar altın infak etseniz onların amellerine yetişemezsiniz."[3] Bu hadis اُولٰٓئِكَ ile işaret olunanların Hudeybiye'den evvel infak edenler olduğunu teyid eyler. Zira Hâlid b. Velid'in islâmı Hudeybiye'den sonra Feth-i Mekke'den evvel idi. Şu hâlde "fetih"ten murad Hudeybiye demek olur. Ma'amâfîh Zemahşerî gibi birçokları Feth-i Mekke demişlerdir.[4]

{الْحُسْنٰى} "Hüsnâ" defe'ât ile geçtiği üzere en güzel mükâfat, yani cennet demektir.

مَنْ ذَا الَّذٖى يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُٓ اَجْرٌ كَرٖيمٌ ﴿١١﴾ يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ بُشْرٰيكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَاۜ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ ﴿١٢﴾ يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قٖيلَ ارْجِعُوا وَرَٓاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًاۜ فَضُرِبَ

---

1 Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 425:

قوله تعالى: «لا يستوي منكم من أنفق من قبل الفتح وقاتل...» الآية. روى محمد بن فضيل، عن الكلبي: أن هذه الآية نزلت في أبي بكر الصديق رضي الله عنه.

2 F, M ve B: "siz".

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 266. Krş. Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 5; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 222:

عن أنس، قال: كان بين خالد بن الوليد وبين عبد الرحمن بن عوف كلام، فقال خالد لعبد الرحمن: تستطيلون علينا بأيام سبقتمونا بها، فبلغنا أن ذلك ذكر للنبي صلى الله عليه وسلم، فقال: دعوا لي أصحابي، فوالذي نفسي بيده، لو أنفقتم مثل أحد –أو مثل الجبال– ذهبا، ما بلغتم أعمالهم.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 474:

«لا يَسْتَوِي مِنْكُمْ مَنْ أَنْفَقَ» قبل فتح مكة قبل عز الإسلام وقوّة أهله ودخول الناس في دين الله أفواجا وقلة الحاجة إلى القتال والنفقة فيه، ومن أنفق من بعد الفتح فحذف لوضوح الدلالة.

بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌۜ بَاطِنُهُ ف۪يهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُۜ ﴿١٣﴾ يُنَادُونَهُمْ اَلَمْ
نَكُنْ مَعَكُمْۜ قَالُوا بَلٰى وَلٰكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ اَنْفُسَكُمْ وَتَرَبَّصْتُمْ وَارْتَبْتُمْ وَغَرَّتْكُمُ الْاَمَانِيُّ
حَتّٰى جَٓاءَ اَمْرُ اللّٰهِ وَغَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ ﴿١٤﴾ فَالْيَوْمَ لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ وَلَا مِنَ الَّذ۪ينَ
كَفَرُواۜ مَأْوٰيكُمُ النَّارُۜ هِيَ مَوْلٰيكُمْۜ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿١٥﴾ اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اَنْ تَخْشَعَ
قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّۙ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ
عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْۜ وَكَث۪يرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ ﴿١٦﴾ اِعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ
مَوْتِهَاۜ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ ﴿١٧﴾ اِنَّ الْمُصَّدِّق۪ينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ وَاَقْرَضُوا
اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا يُضَاعَفُ لَهُمْ وَلَهُمْ اَجْرٌ كَر۪يمٌ ﴿١٨﴾ وَالَّذ۪ينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِه۪ٓ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ
الصِّدّ۪يقُونَۗ وَالشُّهَدَٓاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ لَهُمْ اَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْۜ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ
اَصْحَابُ الْجَح۪يمِ ﴿١٩﴾

[4737] **Meâl-i Şerîfi**

Hani kim o Allah'a bir karz-ı hasen takdim edecek kimse ki Allah onu ona katlayıversin, hem onun için çok hoş bir ecir de var (11). O gün ki göreceksin o mü'minleri ve mü'mineleri, önlerinde ve sağlarında nûrları koşuyor, (12) "müjde bugün size" diye,[1] "o cennetler ki altlarından ırmaklar akıyor, içlerinde muhalled kalacaksınız, işte fevz-i azîm odur" (13). O gün ki o münafıklar ve münafıkalar o iman edenlere şöyle diyecek: "Bize bakınız nûrunuzdan iktibas edelim." Denilecek ki: "Dönün gerinize de bir nûr araştırın", derken aralarına bir sur çekilmiştir, bir kapısı vardır; içi rahmet onda, dışı ise o cihetten azab. Onlara şöyle bağırışırlar: "Bizler sizinle beraber değil miydik?" "Evet", derler, "velâkin sizler kendilerinize fitne yaptınız,[2] gözettiniz,[3]

1 M ve B: "müjde size diye bu gün".
2 H ve F +"ve".
3 H ve F +"ve"; B -"gözettiniz".

işkillendiniz ve[1] o kuruntular sizi aldattı, [4738] *tâ Allah'ın emri gelinceye kadar; hem[2] Allah'a mağrurlandırdı sizi[3] o aldatıcı mağrur" (14). Artık bugün ne sizden ne de o küfredenlerden fidye kabul edilmez, sığınacağınız yer ateştir, lâyıkınız odur, ona gidiş de ne fenadır! (15). Ya[4] o iman edenlere çağı gelmedi mi ki kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hak aşkına huşû' ile coşsun ve bundan evvel kendilerine kitap verilmiş sonra üzerlerinden uzun zaman geçip de kalbleri katılaşmış ve ekserîsi fıska dalmış[5] bulunanlar gibi olmasınlar (16). İyi biliniz ki Allah Arz'ı ölümünden sonra diriltir, işte size âyetleri beyan ettik gerek ki aklınız ersin (17). Şüphesiz sadaka veren erkekler ve dişiler ve Allah'a öyle karz-ı hasen takdim edenler, verdikleri kendileri hesabına kat kat katlanır. Bir de onlara pek hoş bir ecir vardır (18). Hem Allah'a ve Resûlüne iman edenler, hep onlar aynı sıddîkler ve şehidlerdir, Rablerinin indinde onlara onların ecirleri ve nûrları vardır. Âyetlerimizi tekzib edenlere gelince işte onlar hep ashâb-ı cahîmdir (19).*

{مَنْ ذَا الَّذِى يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا... اِلخ} ❁ Bu âyetin bir nazîri Sûre-i Bakara'da geçmişti, bak. "**Karz**" yani ödünç, ibtidâen âriyet intihâen bey'-i sarf olan bir muameledir. "Karz-ı hasen" güzel ödünç demek ise de burada malın en iyisini seçip Allah rızâsı için ihlâs ile efdal cihâta sarfetmektir. Demişlerdir ki karz-ı hasen on sıfatı câmi' olandır. Birincisi helâlden olmalı, çünkü Allah teâlâ temizdir temiz olmayanı kabul etmez. İkincisi kişinin mâlik olduğu malın en iyisinden olmalı, üçüncüsü kişi sıhhatte olup yaşamak ümidini besler ve fakirlikten korkar muktesid olmalı, dördüncüsü en muhtaç ve evlâ olana vermeli, beşincisi ketmetmeli söylememeli, altıncısı arkasından başa kakmamalı, ezâ etmemeli, yedincisi maksadı sırf Allah rızâsı olmalı, sekizincisi verdiği çok olsa da az ve ehemmiyetsiz görmeli, dokuzuncusu en sevdiği

---

1 M ve B -"ve".
2 M ve B +"sizi".
3 F, M ve B -"sizi".
4 M: "Ye".
5 B: düşmüş".

malından olmalı, onuncusu fakire îsâlinde evine [4739] götürüvermek gibi onu en ziyade memnun edecek şekli intihab etmeli. Burada "Allah'a karz-ı hasen" tâbiri mecazdır. Malının en iyisini ve efdal-i cihâtı intihab ederek fî-sebîlillah ihlâs ile Allah teâlâ'nın kat kat ecr ü ivazını taahhüd buyurması itibariyle bir karz-ı hasene teşbih olunarak fiilde bir isti'âre-i teba'iye veya hey'ette bir isti'âre-i temsîliye yapılmıştır. {يَوْمَ تَرَى} Göreceğin günü ۞ لَهُٓ اَجْرٌ zarfına veya فَيُضَاعِفَهُ'ya yahut mahzuf اذكر fiiline müte'alliktir. Yani kıyamet günü {يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ} ۞ İbn Ebî Şeybe ve İbn Cerîr ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve Hâkim ve İbn Merdûye tahric etmişlerdir, İbn Mes'ûd radıyallâhu anh demiştir ki: "Amellerine göre nûr verilir, sırâtı geçerler. Kiminin nûru dağ gibi, kiminin nûru ağaç gibi, en aşağısı nûru başparmağında olandır ki bir yanar bir söner."[1] *Bahr*'da der ki: "Zâhir olan bu nûr iki kısımdır: Birisi önlerindedir gidecekleri yeri tenvir eder, birisi de sağlarındadır. Cumhur demişlerdir ki nûrun aslı yeminlerinde olandır, önlerindeki ondan yayılan ziyâdır. Bir de denilmiş ki بَا, عَنْ mânasına olup "yemînlerinden" demektir ki her taraflarından mânasınadır. Bundan "eymân" ile tâbir olunması şerefinden dolayıdır[2].[3]

Zemahşerî de şöyle der: "بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ denilmesi; çünkü su'adânın sahâif-i a'mâli bu iki cihetten verilir. Nitekim eşkıyânınkiler sollarından ve arkalarından verilir."[4] İbn Ebî Hâtim ve Hâkim ve İbn Merdûye Abdurrahman b. Cübeyr b. Nadîr'den tahric eylemişlerdir, Ebû Zer ve Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anhümâ derlerdi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: 'Ben kıyamet günü secdeye

---

1 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 107; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 179; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3336; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 520:

عن عبد الله، في قوله: «يسعى نورهم بين أيديهم» قال: يؤتون نورهم على قدر أعمالهم، منهم من نوره مثل الجبل ومنهم من نوره مثل النخلة وأدناهم نورا من نوره على إبهامه يطفأ مرة ويتقد أخرى.

2 Yani şerefinden dolayı sağ taraf diğerlerine tağlib olunmuştur [Müellifin notu].

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 105; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 174:

فيظهر أنهما نوران: نور ساع بين أيديهم، ونور بأيمانهم فذلك يضيء الجهة التي يؤمونها، وهذا يضيء ما حواليهم من الجهات. وقال الجمهور: النور أصله بأيمانهم، والذي بين أيديهم هو الضوء المنبسط من ذلك النور. وقيل: الباء بمعنى عن، أي عن أيمانهم، والمعنى: في جميع جهاتهم. وعبر عن ذلك بالأيمان تشريفا لها.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 475:

وإنما قال «بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ» لأنّ السعداء يؤتون صحائف أعمالهم من هاتين الجهتين، كما أن الأشقياء يؤتونها من شمائلهم ومن وراء ظهورهم.

izin verileceklerin[1] birincisiyim, izin verilip başını kaldıracakların da birincisiyim. Başımı kaldırıp önüme, arkama, sağıma, soluma nazar ederim [4740] bakınca bütün ümmetlerin arasında ümmetimi tanırım.' 'Yâ Resûlallah, Nûh aleyhisselâm'dan ümmetine kadar bunca ümmetler arasında nasıl tanırsın?'[2] denildi, buyurdu ki: 'غُرٌّ مُحَجَّلُونَ مِنْ أَثَرِ الْوُضُوءِ Abdest eserinden alınları, elleri ve ayakları parıldar ve bu başkalarında yoktur ve kitapları sağlarından verilir onunla tanırım, yüzlerinde sücud[3] eserinden alâmetleri vardır onunla tanırım, önlerinde[4] ve sağlarından ve sollarından koşan nûrlarıyla tanırım.'"[5] İbn Ebî Hâtim, Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şöyle tahric eylemiştir: "Kıyamet günü bir zulmet salınır, ne mü'min, ne kâfir hiçbiri avucunu görmez, ta Allah teâlâ mü'minlere amelleri kadar nûr gönderinceye kadar…"[6] İbn Cerîr ve Beyhakī *Ba's*'de İbn Abbas'tan tahric eylemişlerdir ki: "Nâs zulmet içinde iken Allah teâlâ bir nûr gönderir, mü'minler o nûru görünce o cihete yönelirler, o nûr onlara Allah tarafından cennete delil olur."[7] Bundan sonraki âyetin mazmûnundan bizim anladığımıza göre bu nûrun önlerinde ve sağlarında koşması solda ve arkada bulunan münafıklar ve kâfirler istifade etmemek içindir. Binâen'aleyh أَيْمَانِهِمْ'de "her taraf" mânasına tağlib doğru olmamalıdır[8]. ۞ {يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ}

---

1 M (ilk baskı): "vereceklerin".

2 F, M ve B: "Yâ Resûlallah, Nûh aleyhisselâm'dan ümmetine kadar bütün ümmetleri nasıl tanırsın?".

3 B: "secde".

4 B -"alâmetleri vardır onunla tanırım, önlerinde".

5 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 112; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 199; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3336; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 520:
عن عبد الرحمن بن جبير، سمع أبا ذر وأبا الدرداء قالا: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنا أول من يؤذن له في السجود يوم القيامة، وأول من يؤذن له برفع رأسه، فأنظر بين يدي وأعرف أمتي من بين الأمم، وأنظر عن شمالي فأعرف أمتي من بين الأمم، وأنظر من خلفي فأعرف أمتي من بين الأمم، فقال رجل: يا رسول الله، كيف تعرف أمتك من بين الأمم، ما بين نوح إلى أمتك، قال: غر محجلون من آثار الوضوء ولا يكون من الأمم أحد غيرهم، وأعرفهم أنهم يؤتون كتبهم بأيمانهم وأعرفهم بسيماهم في وجوههم من أثر السجود وأعرفهم بنورهم يسعى بين أيديهم وبأيمانهم.

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3337; İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 17; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 53:
عن أبي أمامة قال: تبعث ظلمة يوم القيامة فما من مؤمن ولا كافر يرى كفه، حتى يبعث الله بالنور إلى المؤمنين بقدر أعمالهم، فيتبعهم المنافقون فيقولون: «انظرونا نقتبس من نوركم».

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 182; Beyhakī, *el-Ba's ve'n-nüşûr,* s. 320:
عن ابن عباس، قوله: «يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ»... إلى قوله: «وَبِئْسَ الْمَصِيرُ» قال ابن عباس: بينما الناس في ظلمة، إذ بعث الله نورا، فلما رأى المؤمنون النور توجهوا نحوه، وكان النور دليلا من الله إلى الجنة...

8 H ve F: "değildir".

يَوْمَ تَرَى'dan bedeldir. İbn Atıyye demiştir ki: ذٰلِكَ هُوَ[1] الْفَوْزُ الْعَظِيمُ kavline de zarf olabilir. Yani münafıkların şöyle şöyle çığırıştıkları gün mü'minler o büyük murâda erecekler demektir. Münafıklar Medine'de olduğuna nazaran bu âyetler de Medenî olmak gerektir. {انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ} Bize bakınız, nûrunuzdan iktibas edelim ❁ yani mü'minler nûrları önlerinde ve sağlarında koşarak o büyük murâda ererlerken münafıklar yetişemeyip karanlıkta kalacaklar da mü'minlere arkalarından diyecekler ki "bizden tarafa bir bakın da nûrunuzdan biz de ışık alalım, istifade edelim." Zira onlardan tarafa baktıkları zaman [4741] önlerinde bulunan nûr o tarafa geleceğinden ondan istifade edecekler. Yahut "bizi gözetin, bekleyin de biz de size iltihak edelim ve bu suretle nûrunuzdan ışık alalım." {قِيلَ} Denecek ki ❁ mü'minler veya melekler tarafından denecek {ارْجِعُوا وَرَٓاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُوراً} "dönün arkanıza da bir nûr almaya çalışın" ❁ bir nûr bulmak vâsıtası arayın. Evvelâ bu "dönün[2]" emri, "defolun" gibi bir azar, bir tarddır; "siz dünyada dönekliği sever, irtidâda vâsıta arardınız, haydin dönün kābilse veya dönmekte fâide varsa dönün arkanıza da bir nûr arayın, şimdi burada size bakacak yok." Arkaları, nûr taksim olunan mevkif yahut nûrun sebebi olan imanın tahsil olunduğu dünyadır. {فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ} Derken aralarına bir sur çekilmiştir. ❁ "**Sur**" bir şehrin etrafına dâiren-mâ-dâr çekilen hisara denilir. Burada mutlak hâciz mânası verilmiştir. İbn Zeyd ve Mücâhid buna A'râf demiştir.[3] Diğerleri ise A'râf'tan başka olduğunu söylemişlerdir. Bazıları mümâna'at ve haylûlet mânası vermişler, yani "münafıklar, mü'minleri talebden men' olunacaklar" demişlerdir. Sâirleri de cennet ile cehennem arasında bir sed demişlerdir. Öyle bir sur ki {لَهُ بَابٌ} onun[4] bir kapısı var ❁ Çok değil bir kapı, Allahu a'lem bu iman kapısı olmalıdır. Ondan ancak mü'min[5]

---

1 H, F, M ve B -"هو".

2 M: "dönüm".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 182-183; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 106:

عن مجاهد في قوله: «بِسُورٍ لَهُ بَابٌ» قال: كالحجاب في الأعراف.

قال ابن زيد في قوله: «فَضُرِبَ بَيْنَهُمْ بِسُورٍ لَهُ بَابٌ» قال: هذا السور الذي قال الله «وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ».

4 B: "bunun".

5 F: "mü'minler".

olanlar girebilecektir. {بَاطِنُهُ} Bâtını ❁ yani o kapının yahut surun içi {فِيهِ الرَّحْمَةُ} rahmet onda ❁ künhü târif ve tasvire sığmayacak bütün sevab ve nimet onun içinde {وَظَاهِرُهُ} dışı ise {مِنْ قِبَلِهِ} o yüzden ❁ yani o kapı veya sur cihetinden {العذاب} azabdır. ❁ Dışındakilere azab o cihetten gelir. [4742] {يُنَادُونَهُمْ اَلَمْ نَكُنْ مَعَكُمْ} Münafıklar, mü'minlere "biz sizinle beraber değil miydik?" diye bağırışırlar ❁ dünyada zâhiren "âmennâ" deyip mü'min göründüklerini söylemek isterler. Buna karşı mü'minler {قَالُوا} diyecekler {بَلٰى [1] وَلٰكِنَّكُمْ فَتَنْتُمْ اَنْفُسَكُمْ} "evet,[2] velâkin sizler kendilerinizi fitneye soktunuz" ❁ yani münafıklık ile mihnete düşürdünüz, ateşe doğru gittiniz, helâk ettiniz. {وَتَرَبَّصْتُمْ} Ve gözettiniz ❁ mü'minlere musibet gelmesini beklediniz. Bunun da sebebi {وَارْتَبْتُمْ} ve şüphe ettiniz işkillendiniz ❁ inanamadınız, hakikaten mü'minlerle beraber olmadınız {وَ} ve ❁ bunun sebebi {غَرَّتْكُمُ الْاَمَانِيُّ} ümniyyeleriniz sizi aldattı ❁ boş temenniyât ve hülyâlarla kuruntularınıza mağrur oldunuz, münafıklıkla o boş kuruntulara ereceğinizi, İslâm'ın muvaffak olamayacağını zannetiniz {حَتّٰى جَٓاءَ اَمْرُ اللّٰهِ} tâ Allah'ın emri, yani ölüm gelinceye kadar mağrurlandınız {وَ} ve ❁ bunun da sebebi {غَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ} o aldatıcı mağrur, yani Şeytan sizi Allah'a güvendirdi ❁ "adam sen de, günahın zararı yoktur Allah Gafûr Rahîm'dir affeder" diye keyifleriniz arkasından koşturdu. {فَالْيَوْمَ} İlh. ❁ fâ sebebiyedir, yani o sebeple bugün {لَا يُؤْخَذُ مِنْكُمْ فِدْيَةٌ} sizden hiçbir fidye kabul edilmez ❁ kendinizi kurtarmak için her ne kadar fidye-i necât verecek olsanız kabul edilmez {وَلَا مِنَ الَّذٖينَ كَفَرُوا} ne de küfredenlerden ❁ sade sizin gibi bâtınen değil, [4743] zâhiren ve bâtınen küfredenlerden de fidye kabul edilmez. {مَأْوٰيكُمُ النَّارُ} Me'vânız, sığınacağınız yer ateş, yani cehennemdir. {هِيَ مَوْلٰيكُمْ} İşinizi görecek hâmîniz yahut lâyıkınız, evlâ olan cezânız odur. {وَبِئْسَ الْمَصٖيرُ} o da ne fena masîrdir. ❁ Ne fena gidilecek yerdir. Yahut ona gidiş de ne fenadır.

{اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا} ❁ Bu âyetin de mazmûnu Medenî olduğunu andırır, ma'amâfîh Mekkî olduğuna dair de muhtelif iki rivayet vardır.

---

1 H ve F -"بَلَى".
2 H ve F -"evet".

İbn Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'nden mervîdir: "İslâmımızdan henüz dört sene geçmişti ki bu âyet ile itâb olunduk" demiş;[1] İbn Abbas radıyallâhu anhümâ Hazretleri'nden de şöyle mervîdir: "Cenâb-ı Allah mü'minlerin kalblerinde bir betâet görerek Kur'ân'ın nüzûlünden on üçüncü sene başında itâb buyurdu."[2] Şu hâlde bu iki rivayet müte'ârız demek olacağından birini tercih edemeyeceğiz. Bir de mü'minler Mekke'de sıkıntı içinde idiler,[3] Medine'ye hicret ettiklerinde rızk u nimete erince eski hâllerine nazaran uyuşukluk gösterenler oldu, bu âyet de bunun üzerine nâzil oldu denilmiştir.[4] Lâkin bu da âyetin mazmûnuna pek mutâbık görünmüyor. Çünkü âyet, nihâyetinde فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ demekle bu mânaya temas ediyor gibi ise de asıl siyâkında bir tenezzül vukū'una değil, "henüz vakti gelmedi mi?" diye matlub olan bir tekâmülün husûlüne teşvik ve tergībi ifade etmektedir. Gerçi bunda bir itâb vardır. Fakat bu itâb, sebeb-i nüzûl olan ashâb-ı kirâma[5] dînî neş'ede bir tedennî itâbı değil, imanda kemâl âsârını ibraz ile İslâmın faaliyete geçmesi için terakki aşk u heyecânını uyandırmak, istikbalde de o neş'enin sönmemesi için şart olan rûhî bir kanuna tenbih etmek suretiyle tehyic ifade eden bir teşvik itâbıdır. Bu suretle buyuruluyor ki: O iman edenlere çağı, yani vakt ü [4744] zamanı gelmedi mi {اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ} ki kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hakka huşû' etsin ❁ saygı ile boyun eğip itaat eylesin. "Allah'ın zikri" nâm-ı ilâhînin

---

1 Müslim, Tefsîr, 24:

عن عون بن عبد الله عن أبيه أن ابن مسعود قال: ما كان بين إسلامنا وبين أن عاتبنا الله بهذه الآية: «ألم يأن للذين آمنوا أن تخشع قلوبهم لذكر الله» إلا أربع سنين .

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 59; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 477; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VIII, 37. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3338:

وقال ابن عباس رضي الله عنهما: إنَّ الله تعالى استبطأ قلوب المؤمنين فعاتبهم على رأس ثلاث عشرة سنة من نزول القرآن، فقال: «أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا».

3 F, M ve B +"ki".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 477:

قيل: كانوا مجدبين بمكة، فلما هاجروا أصابوا الرزق والنعمة ففتروا عما كانوا عليه، فنزلت.

Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 292. Krş. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir,* s. 54; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 64:

روى الثوري عن الأعمش قال: لما قدموا المدينة أصابوا من لين العيش ورفاهيته ففتروا عن بعض ما كانوا عليه فعوتبوا ونزلت في ذلك «أَلَمْ يَأْنِ» الآية.

ونحو هذا قال القرظي، قال: كانوا مجدبين بمكة فلما هاجروا أصابوا الريف ففتروا عما كانوا عليه.

5 F, M ve B +"nazaran".

anılması, yahut Kur'an'dır[1]; "inen hak" da vukū'âta göre Kur'an ile taraf-ı ilâhîden nâzil olan ahkâmdır. İman evvelâ marifet ve mahabbet gibi iki hâlet-i rûhiyeyi tazammun eder. Sonra da Hak teâlâ tarafından vârid olan emir ve nehye[2] göre sâlih amellere müsâra'atı ve mekârim-i ahlâk ile tahalluku iktizâ eyler. Yeni imana gelen kalblerde ilk tehassüslerin vicdanlara çarpışı kuvvetli ve binâen'aleyh mahabbet neş'esi şiddetli olsa da gerek marifet ve gerek muktezâ-yı imanın tatbîkātı itibariyle kemâline ermiş bir kalb gibi yüksek melekâta ve fi'l ü infi'âlde, amelî suhûlet[3] ve itidale sâhip olamaz. Nitekim tûl-i emed ve murûr-ı zaman ile hissiyyât kocayarak neş'esini zâyi' eder. Şevke fütur, kalbe kasvet gelir ve bu rûhî kanundan dolayı ferdler gibi cemiyetler de dînî neş'elerinde hadâset ve tufûliyet, şebâb ve rüşd, kemâl ve kühûlet, herem ü şeyhûhet gibi tavırdan tavra muhtelif devirler yaşar. Ve bu suretle kocayan cemiyetler ancak neş'enin yenilenmesi tarîkiyle ba's ba'de'l-mevt gibi yeniden hayat kesbederek mevcûdiyetini idâme ve yine o suretle tekâmülünü istihsâl edebilir. Tevhîd-i Hak ile İslâm, âleme bir likāullah neş'esi getirmiş idi ki ona tenâhî tasavvur olunmaz ve onun hiçbir neş'e ile mübadelesi tecviz edilmez. İstikbâlin âgûş-ı imkânında gizlenen hiçbir devlet, hiçbir neş'e-i nimet onun ihâtası hâricine çıkamaz. Rıdvân-ı ekber bütün neş'elerin, saadetlerin gayesidir. Sâbikūn o neş'enin aşkıyla iman ve islâma sarılıyorlardı; müşriklerin kızgın taşlarla işkenceleri altında hiç fütur getirmeyerek "ehad ehad" diye zikrullah ile imanının şetâretini ilan eden Bilâl-i Habeşî radıyallâhu anh gibi ashâb-ı kirâm hep o neş'enin şevkiyle [4745] zevkyâb oluyorlardı. Sonra da bu neş'e günden güne feyz u terakkīye müsta'id[4] olarak اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَت۪ي [el-Mâide 5/3] gününe doğru bir tekâmül tâkip ediyordu. Şüphesiz ki ashâb-ı kirâm imanlarının ilk deminden itibaren kalbleri huşû' ile çarpan ecille-i enâmdırlar. Bununla beraber efrâdın tekâmül merâtibinde seyir

---

1 H ve F: "Kur'an'dan".
2 F, M ve B: "nehyine".
3 H: "suhûlete".
4 B: "müsâ'id".

ve kābiliyetleri ve her mertebede derece-i huşû'ları mütefâvit olduğu gibi, ilk zamanlarda cemiyet itibariyle tezâhürâtında henüz o neş'e-i[1] inkişâfını bulmamış, kuvvet ve şebâb çağına gelmemiş idi. İşte bu âyet bu rûh kanunlarıyla islâm ma'şerinin, iman hasâilinde ve amelî melekâtta zikrullâha ve ahkâm-ı Hakk'a tam bir huşû' ve inkıyad melekesi edinerek faaliyet çağına geçmeleri zamanının hulûl ettiğini ihtar eylemektedir. Çünkü Sûre-i Enfâl'de geçen اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ زَادَتْهُمْ اِيمَانًا [8/2] buyurulduğu üzere asıl mü'minler o kimselerdir ki Allah teâlâ'nın nâm-ı celâli[2] anılınca kalbleri çarpar ve âyâtı okundukça imanları artar. Binâen'aleyh iman edenler böyle olsun {وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ} ve şöyleler gibi olmasınlar ki {اُوتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ} önceden kendilerine kitap, yani Tevrat ve İncil verildi {فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ} sonra üzerlerine tûl-i emed vâki' oldu ❁ zaman uzadı, peygamberleriyle aralarında murûr-ı zaman oldu; yahut gaye uzadı, mev'ud olan maksad ve ecel[3] geçirkedi; yahut ecel uzadı, ömürleri uzayıp ölümü unutarak tûl-i emele düştüler {فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ} de kalbleri katılaştı ❁ Allah nâmına zikr ü nasihat tesir etmez, Hakk'a boyun eğmez, hak neş'esi duymaz oldular. فَهِىَ كَالْحِجَارَةِ اَوْ اَشَدُّ قَسْوَةً [el-Bakara 2/74] {وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} Hem içlerinden çokları fâsıktırlar. ❁ Dinlerinin hudûdundan çıkmış, kitaplarındakini [4746] terketmişlerdir. فَنَسُوا حَظًّا مِمَّا ذُكِّرُوا بِهِ [el-Mâide 5/14] Onun için siz onlar gibi olmayın, katı kalbli de olmayın, fâsık da olmayın da Allah teâlâ'nın zikrine, Kur'ân'ındaki va'z u tezkîrine ve indirdiği ahkâm-ı Hakk'a itaat ve inkıyâdı meleke edinecek vechile yumuşak ve ince kalbli olun. فَقَسَتْ'deki "fâ"da zâhir olan sebebiyettir. Demek ki tûl-i emed, yani zamanın uzaması kalb katılığına bir sebep gösterilmiştir. Zira murûr-ı zaman ile duyguların şiddeti söner, kalbler kasvet peydâ eder. O hâlde hatırlara burada şöyle bir sual gelir: Murûr-ı zaman kasvet-i kalbe sebep olunca üzerlerine zaman uzayanların ondan ihtirâzı nasıl mümkin olur? Ve bu surette "onlar gibi olmasınlar" demenin umum nokta-i

---

1 B: "neş'enin".
2 B: "celîli".
3 F, M ve B: "emel".

nazarından fâidesi ne olur? Bunun cevâbı: Usûlde mâlum olduğu üzere böyle murûr-ı zaman gibi kulların iradesine tâbi' olmayan husûsâtta teklif, onun alâkadar olduğu ihtiyârî esbâbı istihsâle ta'alluk eder. Bunda da murûr-ı zamanın hükmünü kat' edebilecek esbâbın taharrîsiyle ictihâda sevk var demektir. Bir de âyette asıl matlub huşû'dur. Huşû' ise irade ve ihtiyar ile alâkadar olan bir fiildir. Sonra esbâb-ı tabî'iye karşısında da ye'se düşülmemek için şöyle buyuruluyor: {اِعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا} Biliniz ki Allah teâlâ[1] Arz'ı ölümünden sonra diriltir ❁ şüphe yok ki onu dirilten Allah, zamanın uzamasıyla katılaşmış olan kalbleri de yeni bir intibah, bir neş'e-i hayat ile diriltir. {قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ} İşte size âyetleri beyan ettik. {لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ} Gerek ki akleder, anlarsınız ❁ da onlara huşû' ile sarılır, zamanın uzamasıyla dahi kasvete düşmemek için kemâl-i iman ile çalışır, Kur'ân'ın feyziyle âleme yeni yeni hayatlar neşredersiniz.[2] Bunu yapabilmek için de fî-sebîlillah infak ve tasadduk

---

1 H ve F -"teâlâ".

2 Müellif, *Metâlib ve Mezâhib*'in Dibace'sinde Hadîd Sûresi'nin 16 ve 17. âyet-i kerîmelerini bir nevi tefsir etmektedir. İstifadeyi artırmak ve mukayese imkânı vermek amacıyla bu uzun pasajı buraya dercediyoruz:

"Din bir ta'abbüd ve inkıyaddır. Fakat cihet-i ilmiyeti hâiz bir ta'abbüddür.

شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۙ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَاُو۬لُوا الْعِلْمِ قَٓائِماً بِالْقِسْطِؕ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ. اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/18-19]

Din, mutedil ve munsif ehl-i ilmin şehadet edebileceği bir inkıyad, bir ta'abbüddür; çünki Hakk'a ta'abbüddür. Akliyyet-i mahza mâni'-i ta'abbüd, hissiyet-i mahza mâni'-i ta'akkuldür. Ta'akkul hakkiyete, ta'abbüd hayriyete, din ise câmi'ü'l-hak ve'l-hayr olan ulûhiyete nazırdır.

Avrupa'nın terakkiyât-ı ahîresi İslâm'a temâsından sonra aldığı vicdânın tesiriyle aklı, Nasrâniyet'in ta'abbüd-i mahzı karşısında sönmekten kurtarıp ayrıca faaliyetine kıymet verebilmesi ve Nasrâniyet'i dâire-i hassasiyetinde tevkîfe çalışmasıyla başlamıştır. Binâen'aleyh bugünki Avrupa medeniyeti böyle zihniyet ve hassasiyeti mütebâyin çatlak bir medeniyettir. İlim ile his arasındaki bu çatlaklık Avrupa'yı kemâl-i insaniyetten mahrum bırakan ve bir gün gelip bünyân-ı hâzırını yıkacak olan en büyük rahnesidir. Avrupa'ya imrenirken bu rahneden titremek lâzım gelir.

Ehl-i İslâm'ın inhitât-ı vâki'i ise hassâsiyet-i dîniyenin tenâkusu ve aşk u şevkin intıfâsı ve akāidin bir hâlet-i cümûdiye iktisab etmesi yüzündendir. Akāid-i İslâm'ın akliyeti lehü'l-hamd her zaman sâbit ve emîn olup âlemde Müslümanlar kadar mu'tekid hiçbir millet bulunmadığı da mücerreb ve meşhud iken bu mebâdî-i i'tikādiyenin namzed bulunduğu inkişâfât-ı ilmiye ve ameliyeden mahrum kalması dinin hassasiyetine gereği gibi atf-ı nazar edilememesinden ve akideye aşkı da zammettirecek bir neşve-i vicdâniye ile tâkip olunamamasından neş'et etmiştir. Felsefe-i İslâmiyenin bütün felsefede sâbit esaslarla tenâzu'u bulunmadığı ve bu itibar ile bizde nizâ'-ı ilim ve din bahsi olmamak lâzım geldiği hâlde, biz niçin fünûnun cebhe-i tehâcümünde kalmış gibi görünüyoruz? Bence bunun sebebi dinimizin hissiyeti tâkip olunamamasından, akāidimizle fünûn-ı müsbete arasındaki münâsebât-ı mütezâyide inkişaf ettirilemediği gibi edebiyat ve sanâyi'-i rûhiyemize, vicdân-ı ictimâ'îmizin neşve-i hayâtiyesine revnak verecek bir hassasiyet bahşedilememesinden münba'istir. Bir cihetten akliyeti tamamen mahfuz olan

kelâmımızda, felsefe-i hâzıra gibi fünûn-i hâzıranın herbirini tâyin eden mebâdî-i husûsiye arasındaki münâsebâtı tesbit ve tensik etmek ve bu suretle evvelâ ulûmumuza bir âheng-i ictimaî vermek, diğer cihetten hukūk-ı beşerin kudsiyetini umde ittihaz eden ve müteneffizînin bâzîçe-i tegallübâtı olmamasına i'tinâ eyleyen şer'iyyâtımızın ciddiyetini muhafaza ile beraber inkişâfâtına bezl-i cehd etmek ve aynı zamanda edebiyat ve ictimâiyâtımıza bir neşve-i hayat verecek bir hassasiyet-i dîniye tâkip eylemek; işte bence terakkīmizin esrarı bu üç noktada mündericdir. Biz her ne zaman bir feyz gördükse hassâsiyet-i dîniyenin câzibe-i neşvedârında gördük ve fakat bunu idâme edecek hiçbir tezahürde bulunmadık. Hassâsiyet-i İslâmiye; hubb-i hak, hüsn-i ihtiyar, zevk-i bekā diye tasnif olunabilir ve bu tasnif mahabbet ve mehâfetullah ile icmâl ve münye-i kusvâ, mefkûre-i ulyâ, rızâullaha ircâ' olunur.

باد وقبله در ره توحيد نتوان رفت راست

يا رضاى دوست بايد يا هواى خويشتن

[*İki kıble ile tevhîd yolunda doğru gidilmez*

Ya dostun rızâsı gerek, ya nefsin hevâsı]

اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللّٰهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّۙ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْۜ وَكَث۪يرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ. اِعْلَمُوا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَاۜ قَدْ بَيَّنَّا لَكُمُ الْاٰيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ

âyetlerine bir atf-ı nazar edelim:

'Daha vakti gelmedi mi ki ehl-i imanın kalbleri zikrullah ve hakāik-i münzele karşısında titresin de diğer ehl-i kitab gibi olmasınlar. Onlara tûl-i emed, yani murûr-ı zaman vâki' olmuş da kalblerini kasvet bürümüş ve ekserîsi fâsık olmuştur. Biliniz ki Allah ölen toprağı diriltir, artık erbâb-ı ukûlden iseniz, düşünüp anlamak şânınızdan ise size her türlü âyât ve edilleyi beyan ettik' meâlini ifade eden şu âyetlerden birincisinde hassâsiyet-i dîniyenin mühim bir noktasına işaret edilmiş, ikincisi de bu nokta-i hassâsiyeti yine aklın kuvve-i muvâzenesine ta'lîk etmiştir. Muhatab olan zevât ehl-i imandan oldukları hâlde hassasiyetten mücerred imanın gāye-i dîniyeye kâfî gelmediğini ve buna bir şuhûd-i hassasiyet munzam olup 'Allah' dedikçe gönüllerin başka bir aşk ve huzû' ile çarpması ve hakāik-i ilâhiyeye pek büyük bir i'tisâm ile sarılması lâzım geldiğini ve bu hassasiyetin murûr-ı zaman ile söndüğünü ve ehl-i kitabın bundan dolayı kalbleri katılaşmış ve ekserisi dûçar-ı fısk bulunduğunu ifade eden bu âyet, ilmü'n-nefsin hassasiyet kanunlarından gayet mühim bir kanunu, bir sünnet-i ilâhiyeyi mutazammındır.

Mâlum olduğu üzre her his bir tehavvül ile ve o tehavvülün şiddet ve nâgehânîliği ile mütenâsibdir. Susamış bir adamın ilk yudum suda bulduğu lezzet son yudumunda yoktur. Büyük bir ikbal veya muzafferiyetin ilk neş'esi gittikçe tenâkus eder, nihayet duyulmaz olur. Aynı nimet veya nıkmet içinde bulunan insanlar, her zaman sürur ve kederde müsâvî değildirler, çünki o nimet veya nıkmetin şerâit-i mütekaddimesi meselâ, tezâyüd veya tenâkus suretiyle vâki' olması gibi tehavvülâtın o sürur ve kederde alâkası vardır. Yoktan bin lira kazanmış adam ile, on bin lira servetinin dokuz binini gāib etmek suretiyle bin liraya mâlik bulunan adamlardan birinin hissi sürur, birinin hissi de keder olur. Binâen'aleyh ıttırâdın ve murûr-ı zamanın hassasiyet üzerinde büyük tesirleri vardır.

Eğer akıl ve fikir noksan ise tehavvül-i hâricî ile vâki' olan o elem ve lezzet pek çabuk söner, geçer. Ve eğer tehavvül bir sebeb-i dâime, bir illet-i akliyeye müstenid ise o illetin tezkir ve tezekkürü âlâm ü lezâizi tecdid eder. Bunun içindir ki 'lezâiz-i akliye ebedî, lezâiz-i hissiye fânîdir' derler. Yoksa lezâiz-i akliye mâhiyet itibariyle lezâiz-i hissiyeden başka bir şey değildir. Çünki her lezzet bir histir. İnsan bir tezekkür sayesindedir ki hâlini mâzî ve istikbâli ile ta'dîl eder. Bugünki büyük bir sürûra yarınki muhtemel bir kederin veya bugünki büyük bir kedere yarınki bir ümidin te'âruzu aks-i te'sîr yapar. Tedbîr-i hayat bir te'âruz ve tercîhin idaresi demektir. Akliyetten, hasîsa-i tezekkürden mahrum olan rûhlar, hassasiyetin ilel ve esbâbı ile değil, yalnız netâic-i hâliyesiyle alâkadar kalacağından murûr-ı zaman ahkâmına çabuk mâruz olurlar ve cüz'î felâketlerde derhal ıztırâba düşerler.

İnsanlık bekāyı büyük bir zevk bilmekle beraber teceddüdden lezzetyâb olur. Fakat sevilen yenilik memâtın yeniliği değil, hayâtın yeniliğidir. Lebîd:

لِكُلِّ جَدِيدٍ لَذَّةٌ غَيْرَ أَنَّنِى

وَجَدْتُ جَدِيدَ الْمَوْتِ غَيْرُ لَذِيذٍ

beytiyle 'her yeninin bir tadı var, fakat ben mevtin yenisini tatsız buldum' diye büyük ve basit bir ha-

kikat söylemiştir. İnsanda meyl-i teceddüd, bir taraftan rûhun temâyülâtındaki nâmütenâhîlikten, bir taraftan da hayat-ı hâdisin teceddüd-i şu'ûn zımnında bekâpezîr olmasından münba'istir. Bekā içinde teceddüd, teceddüd içinde bekā; işte nefsin aradığı budur. Vicdân-ı nefsînin asıl zevki bundadır ve bunun içindir ki bekāya nâzır olan akıl ile teceddüde nâzır olan hissin cihet-i vahdetine merbuttur. Yoksa ale'l-ıtlâk hubb-i teceddüdün bir mânası yoktur. Bütün ihtisâsât tehavvül ve teceddüde merbut, elemler de bir ihtisastır. Hâlbuki elem getiren teceddüd sevilmez. Her elem muhbir-i mevt gibi göründüğü için elem, her lezzet müeyyid-i hayat gibi göründüğü için lezzettir. Nüfûs-i kâmileye bunlar oldukları gibi görünürler, onlar bazı lezâizi âlâm, bazı âlâmı lezâiz tâkip edeceğini bilirler. Bazı âlâmı kabul, bazı lezâizi reddederler. Âlâm ve lezâizi haysiyet-i hissiyeleriyle değil, haysiyet-i akliyeleriyle muhakeme ederler. Hissiyattan ma'kûlât, ma'kûlâttan ihtisas çıkarırlar. Çünkü bunlar akıl ve hissin nokta-i telâkīsinde bulunan bir vicdân-ı nefsîye mâliktirler. Nefs-i emmâre değil, nefs-i mutmainne erbâbıdırlar. Tecârib-i cüz'iye ile aldanmaz, tecârib arasında cihet-i temâsül ve istikrâyı gözetirler. Aynı zamanda ta'lîl-i aklîye mahkum kalmayıp yarınki tecribenin bir cihet-i tehavvülü hâiz olabileceğini de bilirler ve burada akliyet ve hissiyetlerini Cenâb-ı Müsebbibü'l-esbâb'a rabtederek bir hiss-i ta'abbüdle nâmütenâhî sahasına atılırlar. Sırf hissî vicdan ile yürüyenler, tecârib-i cüz'iyeye merbut olup âlâm ve lezâizin mebâdî ve netâicinden gāfil bulundukları gibi, sırf vicdân-ı aklî ile yürüyenler de tecârib-i cüz'iyenin zevk-i şuhûdundan gāfil ve mebâdî-i akliyede meknuz olan tecelliyât-ı hissiyeden mahrum olurlar. Çünkü akl-ı mücerred bir zihniyet-i mahza demektir. Zihin ise bizzat bir vicdân-ı şuhûdî değil, vicdânın bir mâzî kıymetini hâizdir. O zihniyetin hâl ve istikbâl ile münâsebetidir ki asıl zevk-i vicdânı teşkil eder. Meselâ akıl bir kere Allah'a götürür, fakat o akla mu'ârız olmayan vicdan hissidir ki şu'ûn-i rûzmerre ile o visâlin zevkini tazeler durur. Hissiyatı kapanmış olan akl-ı mahzın kârı sönük bir intibâ'-ı mâzînin zıll-i hayâlinde durup kalmaktır. İlk neşve-i idrâki veren mebde'-i intibâ' ne kadar murûr-ı zamana uğrarsa o neşve o nisbette söner, yerine kasvet gelir.

Ahd-i nübüvvet uzaklaştıkça, heyecân-ı şebâb geçtikçe kalbleri bir cümûd kaplar, tezkîr-i muttarid hassasiyeti tehyic edemez olur. Vâkı'ât-ı hayat muttarid giderse itiyad, revnak-ı hissîyi izâle eder. Tehavvülât-ı cedîde vâki' olursa bu tehavvülâtın kanunlarına ve mebâdî-i vicdâniyesine tefrî'an mütâlâası kesb-i su'ûbet eyler. Rûhlar bu vukū'ât-ı cedîdeyi mebâdî-i asliyeleriyle telif edemedikçe buhran ve ıztırâb-ı vicdanî hâsıl olur. Hâlbuki teşehhî veya ıztırab içinde re'y yoktur. Bu suretle Hak'tan tebâ'üde düşülmüş ve bekā mübhemiyet kesb etmiş bulunur. Bu kasvet ve buhran tâkat-fersâ bir hâle gelince gönüllerde gelişigüzel bir meyl-i teceddüd uyanır. Arzettiğim vechile her teceddüd hayat olmayacağı ve teceddüdün kıymeti mutazammın bulunduğu cihet-i temâsül ile bekāyı teyid edebilmesinde ve tehavvül ve tehaffuzun derece-i azametinde bulunacağı için cihet-i temâsülden mahrum ve tegāyür-i mutlaka müntehî olan teceddüdler artık teceddüd değil, bekāyı yıkan bir tebeddüldür. Bir aslın seyr-i inkişâfını tâkip etmeyen, bir vâkı'a-i ibtidâiyenin etrafında bir silsile-i tekâmül ahz eylemeyen teceddüdler mevt-i küllîdirler. Buna lisân-ı şeriatta 'bid'at-ı seyyie' ıtlak olunur. Hep şiir olmak isterseniz darabât-ı hakikat karşısında nazm u âhengi gāib edersiniz; hep akıl ve mantık olmak isterseniz henüz ihâtanızdan hâriç bulunan tecelliyât-ı hayat karşısında bedbin olursunuz. Hep akl-ı fâ'il olmak ve her şeyi fikr-i ta'lîl ile halletmek isterseniz yarınki tecelliyât-ı Hak karşısında kör bir mutaassıb olursunuz. İlhâm-ı Hak'tan, feyz-i tecribeden mahrum kalırsınız. Hep akl-ı kābil olmak isterseniz, her yeni tesir altında bir kisve-i rûhiyeye giren bir hevâî olursunuz. Akl-ı fâil, yani fikir ve istintac mütenâhî; akl-ı kābil, yani ihtibar, tecribe ve istikrâ gayr-i mütenâhîdir. Fakat o mütenâhîler, Hayy u Kayyûm olan Zât-ı Hakk'ın ehadiyetine istinad sayesinde sûretpezîr-i vücûd olabilir. Bütün mevcûdiyetinizle Hakk'a bağlı değilseniz vâridât-ı akliye ve hissiyeniz şirk içinde yüzer, akl-ı fâilin mütenâhî olan fâide-i istintâcından bile mahrum düşersiniz. Hakk'a bağlı iseniz hem vâridatınız tezâyüd eder ve hem vahdet-i rûhiyenizi ibtal etmeyecek bir tarz-ı muntazamda devam eder. Bu sayededir ki yalnız bekā-yı nev'înizi değil, bekā-yı şahsînizi bile temin etmek saadetine mazhar olursunuz. Cenâb-ı Hak âlem dediğimiz şu teceddüdât-ı gayr-i mütenâhiyenin nizâm-ı vahdetini halk ve idare eden kudret-i bâliğadır. O kudret-i bâliğa-i vahîdeye istinad eden bir dinin tenâhîsi yoktur, böyle bir din bir safha-i tekâmülde tevakkuf edip kalacak bir vâkı'a-i ibtidâiye değil, her tekâmülü ihtivâ eden bir hasîsa-i rahmâniye ve rabbâniyedir. İşte اِعْلَمُوٓا اَنَّ اللّٰهَ يُحْيِ الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا... إلخ âyeti: 'Ey mü'minler! Biliniz ki Cenâb-ı Allah'a yalnız aklen değil, aklen ve hissen merbut olan insanlar için murûr-ı zaman korkusu yoktur. Onlar eskidikçe yenilenmek imkânını bilmeli, peyderpey eşvâk-ı cedîde içinde ile'l-ebed pâyidar olmalıdırlar. Bu din mahdud bir safha-i tekâmülde

tevakkuf için nâzil olmuş bir din-i hâs değil, nâmütenâhî tekâmülü idare için inzal olunmuş mebâdî-i hakkayı mutazammın bir din-i âmmdır' gibi bir meal ifade ve îmâ etmektedir.

Kitab'dan aldığımız bu mâna ve mebde' bir hadîs-i şerifte tarîkıyla îzâh olunmuştur. Peygamberimiz buyuruyor ki:

اِنَّ اللّٰهَ يَبْعَثُ لِهٰذِهِ الْأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةِ سَنَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ لَهَا دِينَهَا

'Cenâb-ı Allah bilâ-şübhe her yüz sene başında yani her asırda bu ümmete dinini tecdîd ediverecek adam veya adamlar gönderecektir' [Ebû Dâvûd, Melâhim, 1] diye bir vaadi ifade eden bu hadîs-i şerif ber vech-i âtî nıkātı mutazammındır:

1) Bi'l-ibare ba'ṡ-i müceddidi vaad ediyor.

2) Bi'l-işâre lüzûm-i tecdîde tenbih ve bunu asır ile tevkīt ediyor.

3) Bi'l-îmâ ümmeti her asır başında teceddüde imâle ve kesb ve kabûlüne teşvik eyliyor.

4) 'Hâzihi'l-ümmeti' ibaresi, teceddüdde ümmetin hâziyyeti mahfuz kalacağında ve teceddüdün tebeddül değil, bu hâziyyet ve hüviyeti teyid ve idâme etmesi lüzûmunda nastır.

5) Müceddidin teşahhusuna işaret vardır.

İşte Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu suretle bize tūl-i emed, murûr-ı zaman netâicinden ictinab ve istihlâsın tarîkini ve cihet-i kesbiyetini irâ'e buyurmuştur. Demek oluyor ki her asır başında dinimizin teceddüdüne intizar bir hakkımız ve bu teceddüdü yapacak müceddide nâiliyet için çalışmak bir vazifemizdir. Biz vazifemizi idrak edersek Cenâb-ı Allah da vaadini infaz edecektir. Bu suretle murûr-ı zaman kasvetinden kurtulmaya çalışacağız ve nûr-i nübüvvet uzaklaştıkça biz ona yaklaşacak ve bu sayede hassasiyetimizi muhafaza ederek neşveden neşveye koşacağız.

Şimdi mebâdî-i ilmiye ve akliyesi sabit ve mahfuz olan dinimize bu teceddüd nasıl gelebilir? Fikr-i bid'ate karşı muhâcim olan dîn-i mübîn bu teceddüdü nasıl temin edebilecek? Şunu iyi derhâtır etmek lâzım gelir ki evvel ve âhir söylediğim vechile teceddüd, tebeddül ve tahrif değildir. İslâm'da en büyük düstur, düstûr-i vahdet olduğu için bütün mebâdî-i sâire bu düstûr-i vahdetin cihet-i inkişâfı nokta-i nazarından âmil olacak ve bütün teceddüdâtta bu nokta-i nazar mahfuz tutularak hâziyyet-i ümmet muhafaza edilecektir. Bu suretle her asırda vâki' olan fikrî ve maddî hâdisât bir tecribe nokta-i nazarıyla tedkik edilip mebâdînin suver-i tatbîkiyesine ircâ'-i nazar olunacak ve bu suretle bir taraftan tecrübî ve istikrâî, diğer taraftan aklî ve istintâcî muzâ'af bir seyr ile cihet-i telâkī bulunacak ve bu suretle hayât-ı ümmete şu'ûrî veya lâ-şu'ûrî olarak giren şu'ûnât-ı cedîdenin neseb-i sahîha-i dîniye ve şer'iyesi tenkih ve tesbit olunacak ve avârız-ı mühlike olan bid'atlarla, esbâb-ı hayâtiyeden olan inkişâfât-ı cedîde bi't-tefrîk birisi tayy ve birisi takrir edilecek ve nihâyet ukūl ile hissiyyât tevhid olunarak vicdanlara yeni ihtiyaçları tatmin eden yeni bir neşve-i şetâret ve emniyet verilmek hususuna itinâ kılınacaktır. Mebâdî-i mansûsa mahfuz tutulacak ve fakat tefrî'ât ve tatbîkāt nokta-i nazarından yenilikler husûle gelecek, daha doğrusu bizimseyeceğimiz yeniliklerle bizimsemeyeceğimiz yeniliklerin hudûdu ayrılmak gibi bir inkişâf-ı vicdânî elde edilecek ve bu tarîk ile nefs-i ictimâ'î fetret ve şikāktan kurtulacaktır. Müceddidin yapacağı şey vahdeti kırmak, şikākı artırmak, usûlü inkâr, fürû'u tecrid, istikāmetten inhiraf, teşehhiyât-ı mücerredeye tebe'iyet suretiyle vicdân-ı ümmeti ecnebî vicdanlara temsil etmek ve hâziyyet-i ümmeti ref' edecek bid'iyyâta yol açmak olmayacaktır. Teceddüd bize nefret değil mahabbet zerk edecek, herâs değil emniyet getirecektir. Her asrın tarihini güzelce zabtetmek ve o tarihte, esbâb ve ilel-i şer'iyenin kıymet-i ameliyeleri ve netâic-i ictimâ'iyelerini tedkik ve bu suretle asr-ı sâbıkın bir fezlekesini yapıp asr-ı âtînin ihtiyâcâtını tâyin eylemek; işte verese-i enbiyâ olacak ulemâ-i dinin vazifeleri budur. Bu ihtiyâcât bazen nazarî, bazen amelî kıymetleri hâiz olur. İhtiyâcât-ı nazariye ilmî, ihtiyâcât-ı ameliye amelî şahsiyetler ister ki müceddidler işte bu şahsiyetlerden zuhur edecek ve bu şahsiyetler ümmetin hâziyyetinden yetişmek lâzım gelecektir.

Kelâm ve hikmetin bi'l-cümle ulûm ve fünûn ve kâffe-i akliyyât ile, fıkhın teşrî'iyyât ve ictimâ'iyyât ile, hadis ve tefsirin ahlâk ve edebiyat ve bütün cihât-ı dîniye ve insâniye ile olan alâkaları takviye ve tenmiye olunur; bir cihetten hak ve bâtılın, bir cihetten de hüsn ü kubhun mi'yârları tavzih ve ta'mîm kılınır ve hâlden me'yus olan gönüller istikbal için bir aşk-ı câvidânî bahşedecek münyeler, mefkûrelerle işbâ' kılınır. İlim ve akıl, şu'ûn-i cedîde içinde vicdân-ı ictima'înin bekā-yı vahdetini taht-ı damâna

en [4747] birinci sebeplerden birini teşkil ettiğine şu suretle işaret buyuruluyor {إِنَّ الْمُصَّدِّقِينَ وَالْمُصَّدِّقَاتِ} ilh…

{وَالَّذِينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِه[1]} Hem Allah'a ve resullerine[2] iman edenler ki imanlarının keyfiyeti Sûre-i Bakara'nın hâtimesinde beyan olunmuştu. {اُولٰٓئِكَ هُمُ الصِّدِّيقُونَ وَالشُّهَدَٓاءُ} Onlar hep sıddîklar[3] ve şehidlerdir. ❁ "**Sıddîklar**" Allah'ı ve Resûlünü tasdik ve tasdîkine sadakatte en ileri gidenler; "**şehidler**" Allah yolunda can veren mücâhidler ki cennetlik olduklarına şehadet edilmiş meşhudlar; yahut hakikatte ölmüş olmayıp hayatta bulunduklarına şehadet edilmiş olmakla henüz hazır demek olan[4] şâhidlerdir. {عِنْدَ رَبِّهِمْ} Rablerinin indinde ❁ Allah yanında, yani hakîkī mü'minler[5] Allah'ın hükm ü ilminde sıddîklar ve şehidler hükmünde ve tıpkı onlar gibidirler. Çünkü Allah'a ve Resûlüne hakikaten iman etmiş olanlar onlar gibi Allah'ın ve peygamberlerinin bütün haberlerini tasdik ve imanına sadakat eder ve Allah için onların fiillerine sıdk ile şehadet ve mu'âvenet eylerler. Onun için {لَهُمْ} onlara ❁ öyle sıdk u şehadet ile iman edenlere {اَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ} onların, yani sıddîkların ve

---

alarak zarûriyyât-ı diniye ve ictimâiyeyi takviye eder, hayat da nefs-i ictimâ'înin bu vahdet içinde aşk ve heyecânını gıcıklar. Tenâfür gider, yerine tecâzüb gelir. Ervâh ve kulûb Livâi'l-Hamd-i Ahmedî altında toplanır, zıll-i Arşu'r-Rahmân'da öpüşüp koklaşacak bir hayât-ı câvidânî iktisab eyler. Artık أَشْهَدُ أَنْ لاَ اِلٰهَ اِلاَّ اللّٰهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ kelime-i şehadeti ağızdan çıkıp havaya münkalib olmaz, bütün mânasıyla gönüllerde ve cemî' a'zâ-yı mükellefede kemâl-i şuhûd ile rakseder. Gulgule-i tekbir en heyecanlı marş olur. Dîdâr-ı ebed görünür, zevk-i fenâ hiçleşir. Bu dîdâr muvacehesinde insaniyet aşktan aşka, feyzden feyze koşarak asr-ı tâlîde daha yüksek bir kemâl için hazırlanır.

لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌۜ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌۜ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِۚ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ

[Yûnus 10/26] sırrı hüveydâ olur.

Peygamber-i zîşân Efendimiz Hazretleri bizi bu suretle tūl-i emedin fütur ve kasvetinden kurtaracak bir va'd-i ilâhîyi tebşir etmiş ve fi'l-hakîka zaman zaman bu va'd-i ilâhî tahakkuk ederek beyza-i İslâm'ı ırktan ırka, memleketten memlekete götürmüştür. Bin tarihlerinden beridir ki biz feyzimizi bu düsturda aramadık ve onun için zāmin-i bekā bir teceddüdden mahrum kaldık. Heves ettiğimiz teceddüdler, hep teceddüd-i mevt gibi acı bir tebeddül oldu. Yıktı, yapmadı. Bugün âlem-i İslâm büyük bir sukūtun ve aynı zamanda büyük mesâibden mütevellid azîm bir intibahın halecânıyla müteheyyicdir. Bu intibah içinde Cenâb-ı Hak'tan o neşve-i mev'ûdeyi isteyelim ve isterken ilmiyle dini mütebâyin, aklı ile hissi mütehâlif, nâmülâyim ve çatlak medeniyetleri değil, insanlığa kemâl-i vahdetiyle yapışacak ve vicdân-ı millîmizi kökünden kavrayacak olan bir medeniyet-i mes'ûdeyi münye ve mefkure ittihâz edelim." (*Metâlib ve Mezâhib*, s. 29-36 (1926); s. 42-49 (2019))

1 B: "ورسوله".
2 F, M ve B: "Resulüne".
3 B: "sâdıklar".
4 M (ilk baskı): "alan".
5 B +"yani".

şehidlerin ecirleri ve nûrları vardır. ❁ Onlar da onlara mev'ud olan ecr ü nûra nâil olurlar. Müfessirlerin[1] beyânına göre şu fark ile ki bunlarınki onlarınki[2] gibi katlanmaz[3]. Bu suretle seçilirler. Aralarında mâhiyet farkı bulunmaz, lâkin keyfiyet ve derece farkı bulunur. Bazı müfessirler de bu âyeti başka türlü rabt etmişler ve demişlerdir ki: اُولٰٓئِكَ'nin haberi هُمُ الصِّدّيقُونَ'da tamam olmuştur, burada vakfetmelidir. وَالشُّهَدَٓاءُ, صِدّيقُونَ'a ma'tuf değil, mübtedâdır. Haberi[4] لَهُمْ اَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ'dur. Ve bu üç zamirin üçü de "şühedâ"ya râci'dir. Buna göre mâna [4748] şu olur: "Allah'a ve Resûlüne iman edenler, onlar hep sıddîklardır. Rablerinin indinde şehidler ise onların kendilerine mahsus ecirleri ve nûrları vardır." Bu surette şühedâdan murad فَكَيْفَ اِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ اُمَّةٍ بِشَهِيدٍ [en-Nisâ 4/41] âyetinde olduğu gibi peygamberler olmak da melhuzdur. {وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُولٰئِكَ اَصْحَابُ الْجَحِيمِ} Âyetlerimize yalan deyip küfredenler ise onlar hep ashâb-ı cahîmdir. ❁ Cehennemde muhalleddirler. Kādî Beyzâvî der ki: "Bundan nârda hulûdun kâfirlere mahsus olduğu anlaşılır. Zira terkib ihtisâsa delâlet ettiği gibi sohbet de örfen mülâzemete delâlet eyler."[5]

Mü'min ve kâfir iki kısmın âhiretteki hâllerini bu suretle beyandan sonra dünyanın, yani âhiret saadetini istihsâl için sarf olunmayan fâni hayâtın ehemmiyetsizliğini tasvir ile âhiret kazancına teşvik için buyuruluyor ki:

اِعْلَمُٓوا اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِۜ كَمَثَلِ غَيْثٍ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرٰيهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًاۜ وَفِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌۙ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٌۜ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ ﴿٢٠﴾ سَابِقُٓوا

1 M (ilk baskı): "Müfsirlerin".
2 B: "bunlardaki onlardaki".
3 M: "katlanamaz".
4 B: "Hâlbuki".
5 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, V, 188:
«وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآياتِنا أُولئِكَ أَصْحابُ الْجَحِيمِ» فيه دليل على أن الخلود في النار مخصوص بالكفار من حيث أن التركيب يشعر بالاختصاص والصحبة تدل على الملازمة عرفا.

اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِۙ اُعِدَّتْ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖۜ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ ﴿٢١﴾ مَٓا اَصَابَ مِنْ مُصٖيبَةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ اِلَّا فٖى كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَبْرَاَهَاۜ اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيرٌۚ ﴿٢٢﴾ لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَٓا اٰتٰيكُمْۜ وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍۙ ﴿٢٣﴾ اَلَّذٖينَ يَبْخَلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِۜ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِىُّ الْحَمٖيدُ ﴿٢٤﴾ لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمٖيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِۚ وَاَنْزَلْنَا الْحَدٖيدَ فٖيهِ بَأْسٌ شَدٖيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِۜ اِنَّ اللّٰهَ قَوِىٌّ عَزٖيزٌ ﴿٢٥﴾

[4750] **Meâl-i Şerîfi**

Biliniz ki dünyâ hayat bir oyun, bir eğlence, bir süs ve aranızda bir tefâhur ve mâl ü evlâdda bir çokluk yarışından ibarettir. Bir yağmur temsîli gibi ki otu rençberleri imrendirmiştir, sonra heyecâna gelir, bir de görürsün[1] sararmıştır, sonra da bir çörçöp olur[2]. Âhirette ise şiddetli bir azab bir de Allah'tan bir mağfiret ve bir[3] rıdvan vardır. Dünyâ hayat bir aldanış metâ'ından başka bir şey değildir (20). Siz Rabbinizden bir mağfirete ve eni yerin[4] göğün eni gibi bir cennete yarışın ki Allah'a ve resullerine[5] iman edenler için hazırlanmıştır. O Allah'ın fazlıdır, onu dilediği kimselere verir ve Allah çok büyük fazl sâhibidir (21). Ne Arz'da, ne de nefislerinizde bir musibet başa gelmez ki Biz onu fiile çıkarmazdan evvel bir kitapta yazılmış olmasın, şüphesiz bu Allah'a göre kolaydır (22). Şunun için ki kaybettiğinize gam yemeyesiniz ve size verdiğine de güvenmeyesiniz. Allah çok övünen kurulanın topunu sevmez (23). Onlar ki hem bahillik ederler hem de halka

---

1 B +"ki".
2 M ve B: "sonra da olur bir çörçöp".
3 F, M ve B -"bir".
4 F, M ve B: "yerle".
5 H, F ve B: "Resûlüne".

bahillik emrederler. Her kim de ardını dönerse haberi olsun ki Allah, Ganî Hamîd O (24). Celâlim hakkı için Biz resullerimizi beyyinelerle gönderdik ve beraberlerinde kitap ve mîzan indirdik ki insanlar adaletle tutunsunlar. Bir de demiri indirdik, onda hem çetin bir sertlik hem de insanlar için birçok menfaatlar vardır ve çünkü Allah kendisine ve resullerine gıyâbda[1] yardım edenleri belli edecek, şüphe yok ki Allah Kavî'dir, Azîz'dir (25).

{اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا} Dünyâ hayat ❁ yani âhiret kazancı için sarfedilmeyen, âlem-i bekā nimetlerinin iktisâbına vâsıta kılınmayan fâni hayat sırf çocukları aldatan ve yorgunluktan başka semeresi olmayan şu hâllerden ibarettir: {لَعِبٌ} Bir oyun ❁ heves edilir, uğraşılır, boğuşulur. [4751] Yense de yenilse de netice itibariyle hiçe müncer olur. {وَلَهْوٌ} Ve eğlence ❁ insanı fâideli olan işinden, gücünden, vazifesinden alıkoyan ve vaktini öldürmekten başka bir işe yaramayan lehviyyât {وَزِينَةٌ} ve süs ❁ zâtî bir şeref bahşetmeyen ve kadınlar, çocuklar gibi gāfilleri aldatan giyimler kuşanımlar, ciciler biciler kabîlinden mücerred bir nümâyiş {وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ} ve aranızda bir tefâhur ❁ "ben senden üstünüm, ben fülan oğluyum" gibi bir övünüş, bir kurum. "**Tefâhur**" iftihar yarışı etmektir. "Fahr u iftihar" ise kişinin kendinden hâriç olan şeylere güvenip övünmesidir. {وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ} Ve emvâl ü evlâdda bir çokluk yarışı, bir gurur. ❁ İşte sırf dünya için yaşayanlara hayat bunlardan ibarettir. Onların bütün mesâîleri bunlar içindir[2]. {كَمَثَلِ غَيْثٍ} Bir yağmur meseli gibi ki {اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ} otu küffârı imrendirmiştir. ❁ Burada "küffâr" şer'an mâruf olan mânasıyla kâfirler demek dahi[3] olabilir ise de İbn Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'nden mervî olduğu üzere çiftçi rençberler mânasına olması daha müreccahtır.[4] Çünkü "küfr" asıl lügat mânasında örtmek demek olduğu ve çiftçiler tohumu toprağa atıp

1 F, M ve B: "gıyabında".
2 F, M ve B -"Onların bütün mesâîleri bunlar içindir".
3 B: "dahi demek".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 464:

قال ابن مسعود: المراد من الكفار الزراع.

örttükleri cihetle onlara da bu vasıf ıtlak edilir. Otların bitmesi de hayvânât dolayısıyla en evvel onları hoşlandırır. Ancak bu tâbirin ihtiyar buyurulması mâlum olan mânaya[1] tevriyeden de hâlî olmaz, âhirete inanmayan kâfirlerin hoşlandığı da hayvânî bir hayat olduğuna işaret için bu tâbir kullanılmış demektir. {ثُمَّ يَهِيجُ} Sonra heyecâna gelir ❁ coşar, gürelir, yahut kurumaya yüz tutar, körelir {فَتَرٰيهُ مُصْفَرًّا} bir de [4752] bakarsın onu sararmış görürsün {ثُمَّ يَكُونُ حُطَامًا} sonra[2] bir hutâm, bir çöp olur. ❁ İşte dünyâ hayâtın temsîli budur. {وَفِى الْاٰخِرَةِ} Âhirette ise {عَذَابٌ شَدِيدٌ} şiddetli bir azab var. ❁ Bu[3] dünyâ hayâta inhimâkin neticesi olan elîm bir acıdır[4]. Onun için burada evvela azab haber veriliyor {وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ} bir de Allah'tan bir mağfiret ❁ bütün günahları örten, zahmetleri unutturan, künhü tasvîre sığmayan bir[5] mağfiret {وَرِضْوَانٌ} ve bir rıdvan var ❁ ki her şeyden büyük, her zevkten üstün, Allah'ın rızâsına ermek رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ [el-Beyyine 98/8] mısdâkınca hem marzî hem râzı olmak, o ebedî hoşnutluk, bütün saadetlerin a'zamı, bütün safâların ekmelidir. Bu ise dünyâ hayâtı gaye edinmeyip âhiret için çalışan mü'minlere[6] mev'uddur. Görülüyor ki şedîd bir azâba mukabil iki şey zikrolunuyor: mağfiret ve rıdvan; bunda rahmetin galebesine bir tenbih vardır. Hâsılı {وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ} dünyâ hayat metâ'-ı gurûrdan başka bir şey değildir. ❁ Bir metâ'dır fakat bir aldanma metâ'ıdır. Hoş gibi görünür lâkin neş'esi humar ile, zevki elem ü hicran, azâb-ı nîrân ile neticelenir. Ancak Sa'îd b. Cübeyr Hazretleri'nden mervî olduğu[7] üzere metâ'-ı gurûr olması, âhiret talebinden alıkoyması cihetiyledir. Ama Allah teâlâ'nın rıdvânına ve âhiret metâlibine vesile edinilmesi haysiyetiyle ne güzel metâ', ne güzel vesiledir.[8] O hâlde insan olanlar

---

1 F, M ve B -"mânaya".
2 M: "sona".
3 F, M ve B -"Bu".
4 F, M ve B: "acı".
5 M ve B -"bir".
6 B: "kimselere".
7 B -"olduğu".
8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 464:
قال سعيد بن جبير: الدنيا متاع الغرور إذا ألهتك عن طلب الآخرة، فأما إذا دعتك إلى طلب رضوان الله وطلب الآخرة فنعم الوسيلة.

dünyâ hayatın geçici zevklerine kendilerini kaptırmayıp sonundaki o firak ile bir taraftan o şedîd azâbı bir taraftan da o mağfiret ve rıdvânı düşünmeli de yalnız azab korkusuyla değil o mağfiret ve rıdvâna lâyık bir neş'e, bir aşk u mahabbet ile âhiret için çalışmalı, o büyük murâda [4753] ermelidir. Onun için buyuruluyor ki: {سَابِقُوٓا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَٓاءِ وَالْاَرْضِ} ilh. ❁ Âl-i İmrân'da geçen وَسَارِعُوٓا اِلٰى مَغْفِرَةٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمٰوَاتُ [3/133] âyetine bak. "**Müsâra'at**" ve "**müsâbaka**" sür'at yarışı, geçmek yarışı, mefhûmen farklı olmakla beraber mütelâzimdirler. سَابِقُوا Müsâbaka edin, yani sizden evvelki ümmetlerin sâbikūnunu geçmek ve onlardan daha ileri olarak Rabbinizin mağfiretine ve tavsif olunan cennet ü rıdvâna ermek için lâzım gelen esbâbı hazırlamak hususunda koşu meydanlarında yarışan yarışçılar gibi yarışın, güzel hayırlı amellerde mücahede edin {اُعِدَّتْ لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا بِاللّٰهِ وَرُسُلِهٖ[1]} ki o cennet Allah'a ve resullerine[2] iman edenler için hazırlanmıştır. ❁ O hâlde müsâbakanın aslını bu imanda müsâbaka teşkil eder. Bu imanda müsâbaka ise Allah ve Resûlünün teblîğâtını tasdik ve icrâda mümkin olan mesâînin en yükseğini sarf eylemek, yani yukarıda geçtiği üzere Allah'ın zikrine ve inen hakka huşû' ile itaatte yarış etmek suretiyle olacaktır. {ذٰلِكَ} O i'dâd, yani vaad olunan o geniş cenneti hazırlayış[3] {فَضْلُ اللّٰهِ} Allah'ın fazlıdır. ❁ Üzerine vâcib olduğu için değil, mahza fazl u keremiyle ihsan ettiği bir atıyyesi, bir bahşişidir. {يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُ} O fazlını dilediği kimselere verir. ❁ Onun için onu öyle iman edenlere tahsis buyurmuştur. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ} Ve Allah çok büyük fazl sâhibidir. ❁ Onun için O'na öyle büyük ve geniş bir fazl çok görülmez, sizler hemen iman[4] edip ona ermek için yarışarak çalışın da muvaffakiyeti yine O'nun fazlından ümid edin, fakat "dünyâ hayatın peşin olan eğlencelerini

---

İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 35 (mülhak); İbn Ebi'd-Dünyâ, *ez-Zühd,* s. 174:

عن سعيد بن جبير قال: الغرة من الله أن يصر العبد في معصية الله، ويتمنى على الله في ذلك، والغرة في الدنيا أن يغتر بها وأن تشغله عن الآخرة أن يمهد لها ويعمل لها كقول العبد إذا أفضى إلى الآخرة: «يا ليتني قدمت لحياتي»، وأما متاع الغرور فهو ما يلهيك عن طلب الآخرة، فهو متاع الغرور، وما لم يلهك فليس بمتاع الغرور، ولكنه متاع بلاغ إلى ما هو خير منها.

1 H, F, M ve B: "ورسوله".
2 H, F, M ve B: "Resulüne".
3 H: "hazırlamak".
4 B -"iman".

bırakıp da böyle âhirette mev'ud olan bir [4754] mağfiret ve cennet için yarışa kalkışmakta gerek memleket ve gerek nüfus itibariyle birtakım dünyevî zararlar, sıkıntılar, musibetler başa gelmek ihtimâli varken öyle bir müsâbakaya nasıl girişilebilir?" denirse buyuruluyor ki: {مَٓا اَصَابَ مِنْ مُصِيبَةٍ فِى الْاَرْضِ وَلَا فٖٓى اَنْفُسِكُمْ اِلَّا فٖى كِتَابٍ} Ne Arz'da ne de nefislerinizde hiçbir musibet isabet etmez ki her hâlde bir kitapta yazılı olmasın. ❁ "**Musîbet**" hedefine isabet eden mermi gibi insana şiddetle[1] dokunan hâdise ve felâkettir. Arz'da musibet, Arz'da[2] herhangi bir zarar ve harâbîye sebep olan âfetler, ziyanlardır. Kuraklık, kıtlık hâsılat veya hayvânâta ârız olan âfetler[3], ev veya şehir yıkımı, arazi zayâ'ı, zelzele vesâir her türlü zararlara şâmil olur. Nefislerdeki musibet de ölüm, hastalık, yara, bere, kırık, hapis, işkence, açlık, susuzluk, züğürtlük gibi canlara ta'alluk eden acılardır. Tatlı muvaffakiyetler Allah'ın fazlı olduğu gibi bütün musibetler de Allah'ın ilm-i ezelîsinde veya Levh-i Mahfuz'da yazılmış bir takdîridir. Öyle ki {مِنْ قَبْلِ اَنْ نَبْرَاَهَا} o Arz, veya o nefisler veya o musibet; yaratmamızdan, vücûda getirmemizden evvel yazmışızdır.[4] ❁ "O nasıl mümkin olur?" denilmesin {اِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيرٌ} zira o Allah'a göre kolaydır. ❁ Çünkü Allah teâlâ madde ve müddetten müstağnîdir. O hâlde mukadder olan musibetten ise kaçınmakla kurtulunmaz. O yazılmış ise yalnız müsâbakaya girişenlere değil, kaçanlara veya oturup zevk ve rahatına bakanlara dahi gelir çatar. Bu hususta böyle itikad etmeli ve o yolda hareket eylemelidir. Mesâibe karşı böyle kadere itikadın kalbe kuvvet ve metanet vermek, gerek acı ve gerek tatlı hâdisât karşısında sarsılmamak için büyük fâideleri[5] vardır. Bu şöyle beyan buyuruluyor: {لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ} O yazı şu hikmet içindir [4755] ki kaybettiğiniz dünya nimetlerine gam yemeyesiniz, yerinmeyesiniz ❁ "Allah'ın takdîri böyle imiş" diye mütesellî olup metanetinizi muhafaza edesiniz {وَلَا تَفْرَحُوا بِمَٓا اٰتٰيكُمْ} ve size verdiği ile de güvenmeyesiniz ❁ mağrurlanmayıp

---

1 H: "şiddetli".
2 B -"musibet, Arz'da".
3 B -"ziyanlardır. Kuraklık, kıtlık hâsılat veya hayvânâta ârız olan âfetler".
4 H ve F: "yaratılmadan, vücûda getirilmeden evvel yazılmıştır".
5 F, M ve B: "sarsılmamak faidesi".

هٰذَا مِنْ فَضْلِ رَبّٖيۜ لِيَبْلُوَنٖٓي ءَاَشْكُرُ اَمْ اَكْفُرُ [en-Neml 27/36] diye sonunu düşünesiniz. Zira hepsinin mukadder yazılı olduğuna imanı olan ve kalbleri Allah'ın zikrine ve inen hakka huşû' duygusunu besleyen kimseler Allah teâlâ'nın vukû'ât ile tebeyyün eden acı tatlı kazâ ve kaderi tecelliyâtı karşısında hasbe'l-beşeriye müteessir veya mütehassis olsa da kendini şaşırmaz, ne gamın ıztırâbına ne de sevincin gurur ve heyecânına kaptırmaz. Hepsinin Hak'tan indiğini ve nice gizli hikmetleri bulunduğunu bilerek her iki hâlde de gönlünü Allah'ın mağfiret ve rıdvânı neş'esine bağlayıp huşû' ve rızâ hisleriyle vazifesine bakar. {وَاللّٰهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ} Hem Allah çok iftihar eden kurumlunun, yani çok övünen, mağrurlanan kibirlilerin, kendini beğenmişlerin hiçbirini sevmez. ❁ Bu tezyil ferahın mahzûrunu ve mezmum olan nev'ini beyandır. Demek ki mezmum olan ferah kibir ve gurur getiren fazla güveniştir. Zira "fehûr" mübalağa sîgasıdır. Çok iftihar edici demektir. "Muhtâl" de "ihtiyâl"den ism-i fâil olup, kendinde görünen bir fazilet tahayyül ederek kurumlanan mütekebbir demektir ki, "kendini beğenmiş" tâbir ederiz. Aslında "huyelâ"dan müştaktır. {اَلَّذٖينَ} ❁ مُخْتَالٍ'den bedel yahut هُمُ الَّذٖينَ mânasına mahzuf mübtedânın haberidir, sıfat olamaz. Çünkü مُخْتَالٍ nekre, bu ma'rifedir. Yani şöylelerini ki yahut onlar öyle kimselerdir ki {يَبْخَلُونَ} bahillik ederler ❁ Sadaka ve i'âne vermekten, Allah yolunda infak eylemekten mallarını kıskanır, esirgerler, hasislik ederler {وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ} [4756] nâsa da bahillik emrederler. ❁ Bu emir iki vechile olur. Ya nasihat ediyormuş gibi doğrudan doğruya ağızlarıyla söylerler; iktisattan, idareden bahsederek sıkılığa, hasisliğe teşvik ederler, yahut hâlleriyle herkese nekeslik numûnesi olurlar. {وَمَنْ يَتَوَلَّ} Her kim de ardını dönerse ❁ Allah yolunda infaktan yüz çevirirse {فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ[1] الْغَنِيُّ الْحَمٖيدُ} haberi[2] olsun ki Allah, Ganî Hamîd ancak O'dur. Hiç ihtiyâcı olmayan, zâtında mahmud ve memduh olan, zengin ancak O'dur. Onların yüz çevirmeleriyle O'nun hiçbir şeyi

1 B –"هو".
2 B: "haberiniz".

eksilmez, zarar onların kendilerine ait olur. İhtiyaç kendilerinindir. Burada Nâfi', İbn Âmir, Ebû Ca'fer kıraatlerinde هُوَ'siz فَاِنَّ اللّٰهَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ okunur. Mâna değişmez.

Bunun üzerine hamdi iktizâ eden eltâf-ı ilâhiyeden bazılarını ihtar ve yüz çevirenleri inzar siyâkında buyuruluyor ki: {لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ} Celâlim hakkı için beyyinelerle, yani açık ve kat'î burhanlar ve mucizelerle resullerimizi gönderdik {وَاَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ} ve beraberlerinde kitap ve mîzan indirdik. ❁ "Kitâb"dan murad cinstir. Yazının bildirilmesi de zımnındadır. "Mîzân" da mâlum terazi demektir ki âlemdeki muvâzenet kanununun bir alâmet ve mi'yârı olarak eşyânın muvâzenetini tâyin için kullanılır. Bunun indirilmesi ise cânib-i[1] Hak'tan beşerin ilmine indirilmesi, ilham ile bildirilmesi, i'mal ve isti'mâlinin öğretilip emrolunmasıdır, ki bu da muvâzeneyi anlayan bir mîzân-ı aklî ve fikrî ile alâkadardır[2]. Böyle kitap ve mîzan da indirildi {لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ} ki nâs insaf ve adaletle doğrulsun. ❁ Âdî terazi tartabildiği şeylerde bir adalet, bir denkleştirme mi'yârı olmakla beraber hukūkī muvâzenelerin hepsini ölçmek için kâfi değildir. Fakat adalet mefhûmunun en mahsüs bir misâl veya vâsıtasını [4757] gösterdiği için "mîzân" kelimesi mutlak adalet remzi olarak da kullanılır. Burada da "mîzân" hukūkī, ictimâ'î, siyasî muvâzeneyi tâyin eden mi'yâr-ı adalet mânasına olmak münâsibdir. Muvâzeneyi bozan, adaleti ihlâl edenlere gelince: {وَاَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ} Bir de demiri indirdik ❁ yani mebzûlen yaratıp mevcûdiyetini bildirdik, kullanılmasını öğrettik. {فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ} Onda şiddetli bir be's ❁ kuvvetli bir darbe, çetin bir azab var. Çelik silahlar, harb aletleri ondan yapılır {وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ} ve insanlar için birçok menfaatler vardır. ❁ İğneden ipliğe hiçbir sanat yoktur ki onda demirin hizmet ve menfaati olmasın. Demir bütün sanâyi'in, medeniyetin[3] hem belkemiği hem eli ve tırnağı gibidir. Mezarlar da onunla kazılır, şehirler de onunla yapılır, yiyecek de onunla, giyecek de onunladır. Fahreddin Râzî'nin

---

1 B: "cenâb-ı".
2 B -"ki bu da muvâzeneyi anlayan bir mîzân-ı aklî ve fikrî ile alâkadardır".
3 M ve B -"medeniyetin".

dediği gibi demirin insanlığa menfaati[1] altından çok fazladır. Denilebilir ki altın bulunmaz olsa dünya maslahatlarında büyük bir eksiklik olmaz. Lâkin demir bulunmasa hemen hemen bütün mesâlih-i dünya muhtel olur. Zamanımızda makinecilikle demir sanâyi'inin vâsıl olduğu derece ise hemen hemen her şeyi istîlâ etmiştir. Hem be's-i şedîdi artırmış, hem menâfi'i çoğaltmıştır. Öyle ki devletler küçük bir kâğıt parçasını altın yerine ikāme ederek altının kıymetini değilse de tedavülünü hayli tevkif etmiş ve hatta altın mikyâsının kaldırılmasını bile lakırdı sahasına atmış[2] oldukları hâlde, demirin bir iğnesini eksiltmek şöyle dursun, demir ihtiyâcının günden güne şiddetini artırdığını görmekten başka bir şey yapamamaktadırlar. Şüphe yok ki beşeriyetin böyle her taraftan demir çemberleriyle kuşatılması ve derelerin tepelerin demir makinelerden savrulan dinamit ateşleriyle dekken dekkâ edilmesi nice kalblere kasvet vermekte ve kitap ve mîzan düşünmeyip yumuşak döşeklerde [4758] rahata meftun olan veya engin cehalet ve atâlet derelerinde çalıp oynamak isteyen nice milletleri وَلَهُمْ مَقَامِعُ مِنْ حَدِيدٍ [el-Hac 22/21] mazmûnunca demir kıskaçlar içinde cehennemî bir tazyik ile ezmekte, bu ise demirdeki şiddetli be'sin tezâhürâtından bulunmaktadır. Fakat bu şiddetli be'si, bu kuvvetli tazyîki kırarak yüksek bir hürriyet havası teneffüs etmek için cevv-i semâya doğru uçuran tayyareler de demirdeki lâ-yuhsâ menâfi'in şevâhidi cümlesinden olduğunda şüphe yoktur. Hâsılı demirin insanlar için menâfi'i pek çok ve insanların demire ihtiyâcı altına[3] ihtiyaçlarından çok fazla olduğundan dolayı Allah teâlâ demiri altından çok ve kolay bulunur bir surette yaratmış ve altından önce keşfini müyesser de kılmıştır. Altını ise ihtiyâcın kılleti hasebiyle[4] az ve nâdirü'l-vücûd yaratmış ve zor bulunacak ve kirlenmez bir kıymet mîzânı yapılacak vechile ağırlık ve izzetiyle Arz'ın derinliklerine atmıştır. Allah teâlâ'nın cûd u hikmeti ve kullarına rahmet ve inayeti âsârından

1 M ve B: "hizmeti".
2 B -"ve hatta altın mikyâsının kaldırılmasını bile lakırdı sahasına atmış".
3 F, M ve B: "altın".
4 B: "nisbetiyle".

biri de ihtiyaç çok olan şeyleri tabiatta daha çok ve kolay bulunur bir hâlde yaratmış olmasıdır. Nitekim hukemâ derler ki hayatta en çok ihtiyaç havayadır. Çünkü bir lahza ri'elere vusûlü munkatı' olsa insan derhâl ölür. Allah teâlâ da onu en çok ve en kolay bulunur ve kolaycacık teneffüs edilir bir surette yaratmış, öyle ki insan hiçbir tekellüfe muhtaç olmaksızın onu tabîî olarak teneffüs eder. Suya ihtiyaç havadan az olduğu için onu bulmak biraz daha güç, yiyeceğe ihtiyaç sudan az olduğu için onu bulmak daha güç, kezâlik yiyeceklerin envâ'ı da ihtiyâcın mertebesine göre mütefâvittir. Bulunması[1] zor olana ihtiyaç daha az olur. Mücevherâta ihtiyaç daha az olduğu için onlar da cidden az ve çok zorlukla bulunur ve onun için kıymetli olurlar. Bütün bunlardan şunu anlarız ki tab'an bir şeye ihtiyaç ne kadar çoksa o da hilkatte o nisbette çok bulunur. O hâlde Allah'ın rahmetine ihtiyâcımız [4759] hepsinden daha çok olduğu için Allah teâlâ'nın bize rahmetini her şeyin en kolay bulunan bir fazlı kılacağını da ümid ve niyaz ederiz.

سُبْحَانَ مَنْ خَصَّ الْعَزِيزَ بِعِزِّهِ وَالنَّاسُ مُسْتَغْنُونَ عَنْ أَجْنَاسِهِ
وَأَذَلَّ أَنْفَاسَ الْهَوَاءِ وَكُلُّ ذِي نَفْسٍ فَمُحْتَاجٌ إِلَى أَنْفَاسِهِ[2]

Bu âyetin nazîri اَللّٰهُ الَّذٖى اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ[3] وَالْمٖيزَانَ [eş-Şûrâ 42/17] ve وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمٖيزَانَ [er-Rahmân 55/7] âyetleridir. Burada kitap ve

---

1 B -"en".

2 Tenzih o sübhâna ki azîzi izzine tahsis buyurmuş, nâs da ecnâsından gınâya ermiştir. Havanın nefeslerini mebzul kılmış, her nefes sâhibi ise onun enfâsına muhtaçtır [Müellifin notu].

Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 471-472:

وعند هذا يظهر أن أكثر مصالح العالم لا تتم إلا بالحديد، ويظهر أيضا أن الذهب لا يقوم مقام الحديد في شيء من هذه المصالح فلو لم يوجد الذهب في الدنيا ماكان يختل شيء من مصالح الدنيا، ولو لم يوجد الحديد لاختل جميع مصالح الدنيا، ثم إن الحديد لما كانت الحاجة إليه شديدة، جعله سهل الوجدان، كثير الوجود، والذهب لما قلت الحاجة إليه جعله عزيز الوجود، وعند هذا يظهر أثر وجود الله تعالى ورحمته على عبيده، فإن كل ما كانت حاجتهم إليه أكثر، جعل وجدانه أسهل، ولهذا قال بعض الحكماء إن أعظم الأمور حاجة إليه هو الهواء، فإنه لو انقطع وصوله إلى القلب لحظة لمات الإنسان في الحال، فلا جرم جعله الله أسهل الأشياء وجدانا، وهيأ أسباب التنفس وآلاته، حتى إن الإنسان يتنفس دائما بمقتضى طبعه من غير حاجة فيه إلى تكلف عمل، وبعد الهواء الماء، إلا أنه لما كانت الحاجة إلى الماء أقل من الحاجة إلى الهواء جعل تحصيل الماء أشق قليلا من تحصيل الهواء، وبعد الماء الطعام، ولما كانت الحاجة إلى الطعام أقل من الحاجة إلى الماء، جعل تحصيل الطعام أشق من تحصيل الماء، ثم تتفاوت الأطعمة في درجات الحاجة والعزة فكل ما كانت الحاجة إليه أشد، كان وجدانه أسهل، وكل ما كان وجدانه أعسر كانت الحاجة إليه أقل، والجواهر لما كانت الحاجة إليها قليلة جدا، لا جرم كانت عزيزة جدا، فعلمنا أن كل شيء كانت الحاجة إليه أكثر كان وجدانه أسهل، ولما كانت الحاجة إلى رحمة الله تعالى أشد من الحاجة إلى كل شيء فنرجو من فضله أن يجعلها أسهل الأشياء وجدانا، قال الشاعر:

سبحان من خص العزيز بعزه والناس مستغنون عن أجناسه
وأذل أنفاس الهواء وكل ذي نفس فمحتاج إلى أنفاسه.

3 F, M ve B -"بالحق".

mîzan ile demirin münasebetlerine dair Fahreddin Râzî tefsirindeki şu güzel vecihleri okumadan geçmeyelim:

"1. Teklîfin medârı iki emirdir: Birisi lâyık olanı yapmak, ikincisi de lâyık olmayanı terketmektir. Evvelkisi maksûd bi'z-zâttır. Zira maksûd bi'z-zât terk olsaydı hiç kimse yaratılmamak lâzım gelirdi. Çünkü terk ezelden hâsıl idi. Lâyık olan fiil ise ya nefse müte'allik olur ki o ulûm ve ma'âriftir, yahut bedene müte'allik olur ki o da âlât ve cevârih ile amellerdir. İşte enfüsî fiillerden lâyık olanı yapmaya tevessül olunacak şey kitaptır. Hak bâtıldan, delil şüpheden onunla temyiz olunur. Bedenî fiillerden lâyık olanı yapmaya tevessül olunacak şey de mîzandır. Çünkü amellerde en ağır teklifler halk ile muameleye râci' olanlardır. Mîzan da adlin zulümden, fazlanın eksikten temyîzine medar olandır. Demirdeki kuvvet ve şiddet de halkı lâyık olmayan fiillerden zorla men' vâsıtasıdır. Hâsılı kitap kuvve-i nazariyeye, mîzan kuvve-i ameliyeye, demir lâyık olmayanın def'ine işarettir. Bu üçten en şereflisi rûhânî maslahatlara riayet, sonra cismânî maslahatlara riayet, sonra da lâyık olmayanlardan zecr olmak hasebiyle âyette bu tertîbe riayet olunmuştur.

2. Muamele ya Hâlık iledir, bunun yolu kitaptır; [4760] yahut halk iledir, bu da ya ahbab ile ya a'dâ ile olur. Ahbab ile muamele müsâvât ile, o da mîzan iledir. A'dâ ile muamele de kılıç ve demir iledir.

3. İnsanlar üç kısımdır. Birincisi sâbikūndur. Onlar halka kitabın muktezâsına göre muamele ederler, insaf ederler. Kendi haklarında ise semâhatli davranır, intisâfa müracaat etmezler, şüphe mevkilerinden[1] sakınırlar. İkincisi muktesitlerdir. Bunlar hem başkasının hakkına insaf ederler, hem kendi hakkını ister intisaf ederler. Bunlar için ise mîzan lâzımdır. Üçüncüsü haksızlar, zâlimlerdir. Bunlar kendi haklarında insaf isterler, fakat başkalarının hakkında insaf etmezler. Kendi canlarının yandığını istemez, başkalarının ise canını yakarlar. Bunlara karşı da kuvvet, demir lâzımdır.

---

1 H: "mevkiinden".

4. İnsan ya hakikat makāmındadır ki[1] nefs-i mutmainne ve mukarrebîn makamıdır. Bu makamda sükûnu ancak Allah'a olur ve ancak kitâbullah ile amel eder. Nitekim أَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [er-Râ'd 13/28] buyurulmuştur. Yahut tarikat makāmındadır, bu da nefs-i levvâme makāmı, ashâb-ı yemîn makāmıdır. Bu makamda ifrat ve tefritten sakınıp doğru yolda gidebilmek için ahlâkı tanımakta bir mîzan lâzımdır. Yahut şeriat makāmındadır ki bu da nefs-i emmâre makamıdır. Bunda ise nefsi terbiye için riyâzât-ı şâkka ve mücahede demiri lâzımdır.

5. İnsan ya mükâşefe sâhibi vâsılîndendir. Onun enîsi ancak kitap ve zikrullahtır. Yahut taleb ve istidlâl sâhibidir. Onun için de bir delil ve hüccet mîzânı lâzımdır. Yahut da inad ve mükâbere sâhibidir. Onun da demirle arzdan def'i lâzımdır.

6. Din ya usûl veya fürû'dur. Diğer bir tâbir ile ya ma'ârif veya a'mâl ve ahlâktır. Usûl kitaptan alınır. Fürû'a gelince maksud insanların maslahatları ve adaletle doğruluklarıdır. Bu ise mîzan ile olur. Zira mîzan [4761] adalet remzidir. Bu iki tarîki terkedenlerin de te'dîbi için demir lâzımdır.

7. Kitap, Allah teâlâ'nın kitâbında zikreylediği adl ü insâfı muktezî ahkâma işarettir. Mîzan da nâsı o adl ü insâfa ibtinâ eden ahkâma doğru sevke işarettir ki bu hükûmetlerin işidir. Demir de temerrüd edenleri kuvvet ve kılıç ile sevkin lüzûmuna işarettir. Bundan anlaşılır ki kitaba sâhip olan ulemânın mertebesi, kılıca sâhip olan ümerânın mertebesinden yüksektir. Daha çok münasebet vecihleri bulunabilirse de bu zikrolunanlar tenbih için kâfi gelebilir."[2]

---

1 F, M ve B +"bu".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 470:

في وجه المناسبة بين الكتاب والميزان والحديد وجوه. أحدها: وهو الذي أقوله أن مدار التكليف على أمرين: أحدهما: فعل ما ينبغي فعله والثاني: ترك ما ينبغي تركه، والأول هو المقصود بالذات، لأن المقصود بالذات لو كان هو الترك لوجب أن لا يخلق أحد، لأن الترك كان حاصلا في الأزل، وأما فعل ما ينبغي فعله، فإما أن يكون متعلقا بالنفس، وهو المعارف، أو بالبدن وهو أعمال الجوارح، فالكتاب هو الذي يتوسل به إلى فعل ما ينبغي من الأفعال النفسانية، لأن يتميز الحق من الباطل، والحجة من الشبهة، والميزان هو الذي يتوسل به إلى فعل ما ينبغي من الأفعال البدنية، فإن معظم التكاليف الشاقة في الأعمال هو ما يرجع إلى معاملة الخلق، والميزان هو الذي يتميز به العدل عن الظلم والزائد عن الناقض، وأما الحديد ففيه بأس شديد، وهو زاجر للخلق عما لا ينبغي، والحاصل أن الكتاب إشارة إلى القوة النظرية، والميزان إلى القوة العملية، والحديد إلى دفع مالا ينبغي، ولما كان أشرف الأقسام رعاية المصالح الروحانية، ثم رعاية المصالح الجسمانية، ثم الزجر عما لا ينبغي، روعي هذا الترتيب في هذه الآية وثانيها: المعاملة إما مع الخالق وطريقها الكتاب أو مع الخلق وهم: إما الأحباب والمعاملة

İşte Allah teâlâ böyle kitap ve mîzan ve bir de insanlara hem be'si[1] hem de birçok menâfi'i olan demiri indirdi ki nâs okumayı ve adalet ölçülerini bellesin, adl ü hakka niyetle tutunsun, belini doğrultsun, mu'âmelât ve harekâtında demirin be'sinden sakınsın ve onun kullanılmasını da öğrenip gerek siyaset ve gerek sanâyi' ve ticaret nokta-i nazarından menâfi'inden istifade etsin {وَلِيَعْلَمَ اللّٰهُ مَنْ يَنْصُرُهُ وَرُسُلَهُ بِالْغَيْبِ} hem de şunun için ki Allah kendisine ve gönderdiği peygamberlerine ani'l-gıyâb, yani bilfiil Hakk'ın huzûruna varmadan evvel yahut gösteriş için değil hulûs-i[2] kalb ile yardım eden mücâhidleri ilm-i ezelîsinde olduğu gibi fiilen de temayüz ettirip belli etsin de ecirlerini versin. ❁ "Allah'a yardım", dine[3] yardım ve irâde-i cüz'iyeyi sarftır (*Sûre-i Muhammed'de geçen* اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [47/7] *âyetine bak*). {اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ عَز۪يزٌ} Şüphe yok ki Allah Kavî'dir, Azîz'dir. ❁ Kuvveti pek çok, izzetine nihâyet yoktur. Her şeye gālib, her dilediğini yapmaya kādir, mağlub edilmesine imkân tasavvur olunmaz, hârikalar yaratır bir sâhib-izzettir. Bu tezyîlin fâidesi hem hakkı tahkik hem de yardım teklîfinden hatırlara gelmesi melhuz olan bir [4762] eksiklik tevehhümünü def' ile vâki' olan nusret ve mücahede tekliflerinin fâidesi insanların kendilerine ait olduğunu ihtar ve aynı zamanda muhalefetten tahzir için beliğ bir inzardır.

معهم بالسوية وهي بالميزان، أو مع الأعداء والمعاملة معهم بالسيف والحديد وثالثها: الأقوام ثلاثة: إما السابقون وهم يعاملون الخلق بمقتضى الكتاب، فينصفون ولا ينتصفون، ويحترزون عن مواقع الشبهات، وإما مقتصدون وهم الذين ينصفون وينتصفون، فلا بد لهم من الميزان، وإما ظالمون وهم الذين ينتصفون ولا ينصفون ولا بد لهم من الحديد والزجر ورابعها: الإنسان، إما أن يكون في مقام الحقيقة وهو مقام النفس المطمئنة ومقام المقربين، فههنا لا يسكن إلا إلى الله، ولا يعمل إلا بكتاب الله، كما قال: «ألا بذكر الله تطمئن القلوب» (الرعد ١٣/٢٨) وإما أن يكون في مقام الطريقة وهو مقام النفس اللوامة، ومقام أصحاب اليمين، فلا بد له من الميزان في معرفة الأخلاق حتى يحترز عن طرفي الإفراط والتفريط، ويبقى على الصراط المستقيم وإما أن يكون في مقام الشريعة وهو مقام النفس الأمارة، وهاهنا لا بد له من هاهنا لا بد له من حديد المجاهدة والرياضيات الشاقة وخامسها: الإنسان إما أن يكون صاحب المكاشفة والوصول فلا أنس له إلا بالكتاب، أو صاحب الطلب والاستدلال فلا بد له من ميزان الدليل والحجة أو صاحب العناد واللجاج، فلا بد وأن ينفى من الأرض بالحديد وسادسها: أن الدين هو إما الأصول وإما الفروع، وبعبارة أخرى: إما المعارف وإما الأعمال، فالأصول من الكتاب، وأما الفروع: فالمقصود الأفعال التي فيها عدلهم ومصلحتهم وذلك بالميزان فإنه إشارة إلى رعاية العدل، والحديد لتأديب من ترك ذينك الطريقين وسابعها: الكتاب إشارة إلى ما ذكر الله في كتابه من الأحكام المقتضية للعدل والإنصاف، والميزان إشارة إلى حمل الناس على تلك الأحكام المبنية على العدل والإنصاف وهو شأن الملوك، والحديد إشارة إلى أنهم لو تمردوا لوجب أن يحملوا عليهما بالسيف، وهذا يدل على أن مرتبة العلماء وهم أرباب الكتاب مقدمة على مرتبة الملوك الذين هم أرباب السيف، ووجوه المناسبات كثيرة، وفيما ذكرناه تنبيه على الباقي.

1 F, M ve B: "beis".
2 H: "huzûr-ı".
3 M ve B: "Allaha yardımın ma'nası dinine"; F: "Allah'a yardımın dinine".

Şimdi o peygamberleri bir nevi tafsil ve nübüvvet ve kitaptan sonra bir de kuvvet isti'mâlinin sebebini beyan ile hâtimeye temhid olarak buyuruluyor ki:

وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحاً وَاِبْرٰهٖيمَ وَجَعَلْنَا فٖى ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍۚ وَكَثٖيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ ﴿٢٦﴾ ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا وَقَفَّيْنَا بِعٖيسَى ابْنِ مَرْيَمَ وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْجٖيلَ وَجَعَلْنَا فٖى قُلُوبِ الَّذٖينَ اتَّبَعُوهُ رَاْفَةً وَرَحْمَةًۜ وَرَهْبَانِيَّةًۨ ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ اِلَّا ابْتِغَٓاءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَتِهَاۚ فَاٰتَيْنَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مِنْهُمْ اَجْرَهُمْۚ وَكَثٖيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ ﴿٢٧﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِهٖ يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِهٖ وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُوراً تَمْشُونَ بِهٖ وَيَغْفِرْ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌۙ ﴿٢٨﴾ لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَلَّا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ وَاَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ يُؤْتٖيهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظٖيمِ ﴿٢٩﴾

[4763] **Meâl-i Şerîfi**

Hem celâlim hakkı için Nûh'u ve İbrâhim'i gönderdik, zürriyetlerinde de nübüvvet ve kitabı atâ kıldık. Öyle iken içlerinden[1] bazısı hidâyeti kabul etmiş, çokları ise yoldan çıkmış fâsıklardır (26). Sonra onların izleri üzerinde resullerimizle tâkip ettik, bir de Meryem'in oğlu Îsâ ile tâkip ettik ve ona İncil'i verdik ve ona tâbi' olanların kalblerinde bir rikkat, bir merhamet yarattık. Bir de rehbâniyet ki onu onlar ibtidâ'[2] ettiler, Biz onu üzerlerine yazmamıştık[3]. Ancak Allah rızâsını aramak için yaptılar, sonra da ona hakkıyla riayet etmediler. Biz de içlerinden iman etmiş olanlara ecirlerini verdik, çokları ise yoldan çıkmış fâsıklardır (27). Ey o bütün iman edenler! Allah'tan korkun ve Resûlüne iman edin ki sizlere rahmetinden iki nasib versin ve size bir nûr bahşeylesin ki onunla yürüyesiniz, hem de size mağfiret

1 H: "içinden".
2 F, M ve B: "ibda'".
3 H: "yazmıştık".

buyursun. Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (28). Çünkü ehl-i kitab bilmeyecek mi ki Allah'ın fazlından bir şeye güç yetiremezler ve hakikat fazl Allah'ın yedindedir, onu dilediğine verir ve Allah çok büyük fazl sâhibidir (29).

لَقَدْ اَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ ۞ {وَلَقَدْ اَرْسَلْنَا نُوحًا وَاِبْرٰهِيمَ} kavlini bir nevi tafsildir. Vâv istînâfiye, lâm kasem muvattı'esi, قَدْ tahkik içindir. وَبِجَلاَلِي قَدْ أَرْسَلْنَا demek gibidir. Bu kuvvetli tekidler "vâv"ın delâlet ettiği mukadder[1] suâlin cevabı ve Resûl-i Ekrem'in kitaptan mâ'adâ bir de kuvvet ve seyf ile mücahedeye me'mur olarak irsâli sebebinin[2] îzâhı olan bu beyânı takviye ve ehemmiyetini iş'âr [4764] içindir. Mukadder sual, kelâmın gelişinden anlaşıldığına göre şöyledir: Açık mucizelerle resuller gönderildikten ve beraberlerinde kitap ve mîzan indirildikten sonra insanların adaletle doğrulmaları için bunlar kâfi olmalı değil miydi? O hâlde bir de demirin şiddetli be'si ile menâfi'inin istihsâli için mücahede emri ve onunla inzar edici yeni bir resul irsâlinin hikmeti nedir? İşte hem bu gibi hâtıralara cevap hem de sûrenin âhirini evveline uygun bir hâtime ile bağlamaya temhid olmak üzere buyuruluyor ki: Nâm-ı celâlime yemin ile söylerim, hakikaten Biz Nûh'u ve İbrâhim'i gönderdik {وَجَعَلْنَا فِى ذُرِّيَّتِهِمَا النُّبُوَّةَ وَالْكِتَابَ} zürriyetlerinde de nübüvvet ve kitabı atâ kıldık ۞ yani kendilerine risalet verdikten başka zürriyetleri içinde de peygamberler yaptık ve onlara kitaplar vahy eyledik. İbn Abbas'tan burada "kitap" kalem ile yazı mânasına olduğuna dair bir rivayet vardır.[3] Buna göre demek olur ki daha evvel vahyolunan kitaplar yalnız ezberlerde tutulabilenlerden ibaret iken sonradan yazının îcâdıyla yazılmaya da başlanmıştır. Nitekim Tevrat yazının îcâdından sonra nâzil olan kitaplardandır. {فَمِنْهُمْ مُهْتَدٍ} Öyle iken içlerinden hidâyeti kabul eden, doğru yolu tutan var {وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} onunla beraber çokları fâsıktırlar. ۞ Doğru yola yanaşmamış yahut doğru yoldan çıkmış, fıskı âdet edinmişlerdir. Demek ki yalnız kitap

---

1 M ve B +"bir".

2 F, M ve B: "esbâbının".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXVI, 97:

وقال ابن عباس رضي الله عنهما: الكتاب الخط بالقلم.

ekserî[1] insanların insaf ve hakkāniyetle tutunmaları için kâfi değildir. Bunun hâlâ da böyle olduğunu isbat için de buyuruluyor ki: {ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا} Sonra onların izleri üzerinde resullerimizle tâkip ettik. ❁ "**Takfiye**" aslı ense demek olan "kafâ" kelimesinden me'huz olup [4765] bir kimseyi diğerinin ensesinden ve ardı sıra yollamak, ona kafadar etmek demektir. Yani bir zaman fâsıladan sonra o evvel gönderilen resullerin[2], peygamberlerin izlerince arkalarından kafadarları olmak üzere ardı ardına birçok peygamberler gönderdik ki Mûsâ'dan sonraki Benî İsrâil peygamberleri hep bunlar içinde dâhildirler. {وَقَفَّيْنَا بِعِيسَى ابْنِ مَرْيَمَ} Bir de Îsâ ibn Meryem ile tâkip ettik. ❁ Yani o ardı ardına irsal nihâyet Îsâ aleyhisselâm'a kadar geldi, bir de onunla tekid olundu {وَاٰتَيْنَاهُ الْاِنْجِيلَ} ve ona İncil'i verdik. ❁ Âlûsî der ki: "Ona verilen İncil elyevm Nasârâ'nın ellerinde bulunan ve onun vilâdeti[3] kıssasıyla salbi kıssa-i müfterâsını hâvî olan İnciller değildir."[4]

Bugün Hıristiyanların ellerinde resmî olarak Matta İncili, Markos[5] İncili, Luka İncili, Yuhanna İncili nâmıyla dört İncil vardır ki isimlerinden ve mündericâtlarından da anlaşıldığı üzere hepsi sonradan yazılmıştır. Bunlar Hazret-i Îsâ'nın bir terceme-i hâli olarak yazılmış muhtelif eserlerdir. Tarihlerin beyânına göre Konstantin zamanında ilk teşekkül eden sinodda daha birçok İnciller içinden seçilmiştir. Nitekim Arapçaya terceme edilmiş olan "Barnaba İncili" nâmındaki gayr-i resmî İncil ile öbürlerinin arasında çok büyük fark vardır. Dört İncil'de Hazret-i Îsâ'nın mev'izaları olmak üzere yazılmış olan vaazlar[6] içinde hakīkī İncil âyetlerinin mazmûnu olması melhuz bulunan güzel kelâmlar da yok değil ise de[7], birçoklarının tahrîfe uğramış olduğu birbirleriyle

1 F, M ve B: "emri".
2 B -"resullerin".
3 M ve B: "miylâdı".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 189:
«وَآتَيْنَاهُ الْإِنْجِيلَ» بأن أوحينا إليه وليس هو الذي بين أيدي النصارى اليوم أعني المشتمل على قصة ولادته وقصة صلبه المفتراة.
5 M: "Merkuş".
6 B: "yazılar".
7 B: "çok ise de".

mukayesesinden anlaşılacak kadar bârizdir. En bârizi de tevhid rûhunu değiştirmiş, teslîse tebdil eylemiş olan noktalardır. Ma'amâfîh imana tergīb ile ahlâkī ve edebî incelikleri ihtivâ eden noktaları da vardır. {وَجَعَلْنَا فِى قُلُوبِ الَّذِينَ اتَّبَعُوهُ رَأْفَةً وَرَحْمَةً} Ve ona, yani Îsâ'ya ittibâ' edenlerin kalblerinde bir [4766] şefkat ve merhamet yarattık ❁ aralarında sevişecek ve birbirlerine acıyıp yardımlaşacak bir kalb inceliğine muvaffak kıldık. Sûre-i Fetih'te Resûlullah'ın ashâbı hakkında رُحَمَٓاءُ بَيْنَهُمْ [48/29] buyurulduğu gibi merhametli idiler مَثَلُهُمْ فِى الْاِنْجِيلِ [el-Feth 48/29]. Bundan başka {وَرَهْبَانِيَّةً} bir de rehbâniyeti ❁ "**Rehbâniyyet**" büyük bir korku hissiyle halktan[1] çekilip dünya lezâizini terkederek zühd ü riyâzat ile ibadette mübalağa etmektir ki esasen rehbâna mahsus fiil ve hâlet demektir. "Rehbân" da çok korkmak mânasına "rehbet"ten "râhib"in mübalağası olup çok korkan demektir. Bir de "râhib"in cem'i "râ"nın zammıyla "ruhbân" geldiğinden cem'e nisbet edilerek zam ile "ruhbâniyet" dahi denildiğini Ebussuud kaydeder.[2] "Ruhbanlık" râhibler hasleti demek olur. {ابْتَدَعُوهَا} Ki onu onlar ibtidâ' ettiler ❁ bid'at olarak ilkin kendileri ihdas ve iltizam etmek istediler. Yani {مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ} Biz onu üzerlerine yazmamıştık ❁ re'sen farz kılmamış, onunla mükellef tutmamıştık {اِلَّا ابْتِغَٓاءَ رِضْوَانِ اللّٰهِ} ancak Allah'ın rızâsını aramak için iltizam ettiler. ❁ Çünkü Ashâb-ı Kehf kıssasında geçtiği üzere Hazret-i Îsâ'nın ref'inden sonra mü'minler cebâbire tarafından tazyîke uğramış, kaç defalar katliamlara mâruz kalarak kırılmışlar, pek az kalmışlardı. Onun için fitneye düşmekten korkarak dinlerini muhafaza etmek ve kendilerini ihlâs ile ibadete vermek üzere rehbâniyeti ihtiyar edip dağ başlarına, gizli yerlere çekildiler. Taberî'nin[3] Abdullah b. Mes'ûd radıyallâhu anh'tan tahric ettiğine göre Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Bizden evvelkiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar,

---

1 F, M ve B -"halktan".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 153:

ورهبانيةً مبتدَعة من عندهم، أى: وفّقناهم للتراحم بينهم ولابتداع الرهبانيّة واستحداثها، وهي المبالغة في العبادة بالرياضة والانقطاع عن الناس، ومعناها الفِعْلة المنسوبة إلى «الرَّهبان» وهو الخائف «فَعْلان» مِن رَهِب كـ«خشيان» مِن «خشي» وقُرئ بضمّ «الراء»، كأنّها نسبة إلى «الرُّهبان» وهو جمع «راهب» كـ«رَاكب» و«رُكبان».

3 B: "Taberânî'nin".

içlerinden üçü necat buldu, sâirleri helâk oldu. Üç fırkadan birisi[1] mülûk ile karşılaştı, Allah'ın dini ve Îsâ ibn Meryem salevâtullahi aleyh'in dini üzerine onlarla çarpıştılar. Mülûk onları katlettiler, bir fırkanın [4767] da mülûk ile çarpışmaya tâkatleri yoktu, onların kavimleri arasında ikāmet edip Allah'ın dinine ve Îsâ ibn Meryem salevatullahi aleyh'in dinine davet ediyorlardı[2]. Mülûk bunları da katlettiler ve bıçkılarla biçtiler. Diğer bir fırkanın ise ne mülûk ile çarpışmaya ne de onların[3] kavimleri arasında ikāmete tâkatleri yoktu, bunlar da çöllere ve dağlara çekilerek oralarda terehhüb ettiler."[4] Hazret-i Yahyâ ile Hazret-i Îsâ'nın tecerrüd hayatlarında buna az çok bir numûne yok değil ise de o kendilerine farz kılınmış[5] değil idi. Ancak gayr-i meşrû bir hâl karışmamak şartıyla Allah rızâsı için nezr ü iltizam olunduğu takdirde îfâsı vücub kesbedecek ihtiyârî bir nâfile idi. Onlar Allah'ın rıdvânını aramak için onu ihtiyar ve iltizam ettiler {فَمَا رَعَوْهَا حَقَّ رِعَايَـتِهَا} sonra da ona hakkıyla riayet etmediler ❁ riayet edenler bulundu ise de hepsi etmediler. Çokları اِنَّ كَثِيراً مِنَ الْاَحْبَارِ وَالرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ اَمْوَالَ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ وَيَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/34] mazmûnuna mâsadak oldular. O re'fet ve rahmet[6] ile tevhîdi bırakıp ruhbanlık bahanesiyle hazine toplamaya ve teslîse sapmaya ve ahlâksızlık yapmaya kalkıştılar. {فَاٰتَيْنَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا مِنْهُمْ اَجْرَهُمْ} Biz de içlerinden iman edenlere ecirlerini verdik {وَكَثٖيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ} çokları ise fâsıktırlar ❁ hakkıyla riayet şöyle dursun, iman hudûdundan çıkıp fısk içinde pûyân olarak nâsın adalet ve insaf ile kıyâmına mâni' olmaktadırlar. İşte hâl bu merkezde iken Allah teâlâ İbrâhim zürriyetinden Resûlü Muhammed Mustafâ'yı yeni bir kitap ve

---

1 H: "biri".

2 H: "eyliyorlardı".

3 H: "ne mülûk ile çarpışmaya da onları".

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIII, 204-205. Krş. Nesâî, Kadâ, 12:

عن عبد الله بن مسعود، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اختلف من كان قبلنا على إحدى وسبعين فرقة، نجا منهم ثلاث وهلك سائرهم: فرقة من الثلاث وازت الملوك وقاتلتهم على دين الله ودين عيسى ابن مريم صلوات الله عليهم، فقتلتهم الملوك؛ وفرقة لم تكن لهم طاقة بموازاة الملوك، فأقاموا بين ظهراني قومهم يدعونهم إلى دين الله ودين عيسى ابن مريم صلوات الله عليه، فقتلتهم الملوك، ونشرتهم بالمناشير؛ وفرقة لم تكن لهم طاقة بموازاة الملوك ولا بالمقام بين ظهراني قومهم يدعونهم إلى دين الله ودين عيسى صلوات الله عليه، فلحقوا بالبراري والجبال فترهبوا فيها...

5 B -"değil ise de o kendilerine farz kılınmış".

6 F, M ve B: "O rahmet ve re'fet".

şeriat ve seyf ü kuvvet ile mücahedeye me'mur ederek irsal buyurdu. {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler! ❁ Yani geçen resullere iman edip de ahidlerine riayet eyleyen ve ecre nâil olmuş bulunan mü'minler! Şimdi {اتَّقُوا اللّٰهَ} Allah'tan [4768] korkun ❁ o fâsıkların mevki'ine düşmekten sakının da {وَاٰمِنُوا بِرَسُولِه۪} Resûlüne iman edin ❁ yani son gönderdiği Resûlü Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem'e dahi iman edin {يُؤْتِكُمْ كِفْلَيْنِ مِنْ رَحْمَتِه۪} ki size rahmetinden iki nasib versin. ❁ Birisi evvelki resullere[1] imanın ecri, birisi de bu Resûlüne imanın ecri olan iki nasib. İbn Cerîr'in Ebû Mûsâ el-Eş'arî radıyallâhu anh'tan tahric eylediği bir hadiste Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki[2]: ثَلاثَةٌ يُؤْتَوْنَ أجْرَهُمْ مَرَّتَيْن: رَجُل آمَنَ بِالْكِتَابِ الْأَوَّلِ وَالْكِتَابِ الْآخِرِ، وَرَجُلٌ كَانَتْ لَهُ أَمَةٌ فَأَدَّبَها وَأَحْسَنَ تَأدِيبَهَا ثُمَّ أَعْتَقَهَا فَتَزَوَّجَها، وَعَبْدٌ مَمْلُوكٌ أَحْسَنَ عِبَادَةَ رَبِّهِ، وَنَصَحَ لِسَيِّدِهِ yani "üç kişi iki kere ecre nâil olurlar: Evvelki kitaba ve sonraki kitaba iman eden adam, ve bir cariyesi olup da onu güzel edeb ile terbiye sonra da onu âzâd edip de tezevvüc eden adam, bir de Rabbine güzel ibadet eden ve efendisine hayırhâh olan abd-i memluk."[3] {وَيَجْعَلْ لَكُمْ نُوراً} Ve size bir nûr bahşeylesin {تَمْشُونَ بِه۪} ki onunla ileri doğru yürüyesiniz ❁ يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ[4] يَسْعٰى نُورُهُمْ بَيْنَ اَيْد۪يهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ âyetinde beyan olunan nûr {وَيَغْفِرْ لَكُمْ} ve size mağfiret buyursun ❁ geçmişte olan günahlarınızı rahmetiyle örtsün {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ} ve Allah, Gafûr'dur, Rahîm'dir. ❁ Yani fâsık olanlar dahi iman ettikleri takdirde onları da affeder, mağfiret ve rahmetiyle me'cur eyler. Onun için rahmeten li'l-âlemîn olan resûlünü fazlıyla ba's ü irsal buyurmuştur. {لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ} Ehl-i kitab bilmeyeceği için mi? ❁ Vâhidî demiştir ki: "Bu âyet müşkildir. Bunun mâkabline keyfiyyet-i ittisâli hakkında müfessirînin vâzıh bir kelâmı yoktur."[5] Müfessirînin ekserîsi buradaki لَا, لَٓا اُقْسِمُ'de olduğu gibi mezîd olup hâsıl-ı mâna

---

1 H: "sûrelere".
2 H -"ki".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 211. Krş. Buhârî, Cihâd, 143.
4 H ve F -"وَالْمُؤْمِنَاتِ".
5 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 321; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 475: وهذه آية مشكلة وليس للمفسرين ولا لأهل المعاني فيها بيان ينتهى إليه ويلفق به بين هذه الآية والتي قبلها، وأقوالهم مختلفة متدافعة، وأقربها إلى الفهم وأحسنها قول قتادة.

müsbet olarak يَعْلَمَ demek olduğunu [4679] söylemişler ve mâkabline irtibâtı için de birkaç ihtimal beyan etmişlerdir. Fahr-i Râzî bunu kavl-i meşhur olarak şöyle hulâsa eder: Ehl-i kitab vahy ü risaletin ve kitâb u şer'in kendilerine mahsus olduğu iddiasında bulundukları cihetle Allah teâlâ onların Muhammed aleyhisselâm'a iman etmelerini emir ve buna büyük ecirler vaad buyurduktan sonra akabinde de bu âyeti getirmiştir ki maksad, nübüvvet faziletinin kendilerine mahsus olması itikādını kalblerinden izâle[1] etmek olup mâna şudur: "Bu hitab[2] ve beyan,[3] bu va'd ü va'îd, ehl-i kitâbın şunu bilmeleri içindir ki…" Ebû Müslim İsfahânî gibi bazıları da لَا'yı nefy mânasında tutmakla beraber, لَا يَقْدِرُونَ zamirini Peygamber ve ashâbına göndererek kelâmın fahvâsından yine müsbet mâna çıkarmak istemişler ve o[4] mânayı şöyle takdir etmişlerdir: "Bu ihtârı ve bu va'd ü va'îdi şunun için yaptık ki ehl-i kitab, Peygamber ve ashâbı[5] Allah'ın fazlından bir şeye kādir olamazlar, yani o iki ecr ü nûra, o mağfirete sebep olamazlar diye itikad etmesinler, bilakis kādir olacaklarını bilsinler. Zira şüphe yok ki kādir olamazlar diye bilmezlerse kādir olurlar diye bilmeleri lâzım gelir.[6] Râzî bu mânayı tercih etmiştir. Fakat biz, burada لا'nın zâid olmasını münâsib görmediğimiz gibi, ehl-i kitâba râci' olması zâhir olan لا يَقْدِرُونَ zamirinin Peygamber ve ashâbına

---

1 H: "âzâd".

2 B: "kitab".

3 F, M ve B +"ve".

4 B -"o".

5 H: "ashâbını".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIX, 475-476:

واعلم أن أكثر المفسرين على أن «لا» هاهنا صلة زائدة، والتقدير: ليعلم أهل الكتاب، وقال أبو مسلم الأصفهاني وجمع آخرون: هذه الكلمة ليس بزائدة، ونحن نفسر الآية على القولين بعون الله تعالى وتوفيقه. أما القول المشهور: وهو أن هذه اللفظة زائدة، فاعلم أنه لا بد هاهنا من تقديم مقدمة وهي: أن أهل الكتاب وهم بنو إسرائيل كانوا يقولون: الوحي والرسالة فينا، والكتاب والشرع ليس إلا لنا، والله تعالى خصنا بهذه الفضيلة العظيمة من بين جميع العالمين، إذا عرفت هذا فنقول: إنه تعالى لما أمر أهل الكتاب بالإيمان بمحمد عليه الصلاة والسلام وعدهم بالأجر العظيم على ذلك الإيمان أتبعه بهذه الآية، والغرض منها أن يزيل عن قلبهم اعتقادهم بأن النبوة مختصة بهم وغير حاصلة إلا في قومهم، فقال: إنما بالغنا في هذا البيان وأطنبنا في الوعد والوعيد ليعلم أهل الكتاب أنهم لا يقدرون على تخصيص فضل الله بقوم معينين ولا يمكنهم حصر الرسالة والنبوة في قوم مخصوصين وأن الفضل بيد الله يؤتيه من يشاء ولا اعتراض عليه في ذلك أصلا. أما القول الثاني: وهو أن لفظة «لا» غير زائدة، فاعلم أن الضمير في قوله: «ألا يقدرون» عائد إلى الرسول وأصحابه، والتقدير: لئلا يعلم أهل الكتاب أن النبي والمؤمنين لا يقدرون على شيء من فضل الله وأنهم إذا لم يعلموا أنهم لا يقدرون عليه فقد علموا أنهم يقدرون عليه، ثم قال: «وأن الفضل بيد الله» أي وليعلموا أن الفضل بيد الله، فيصير التقدير: إنا فعلنا كذا وكذا لئلا يعتقد أهل الكتاب أنهم يقدرون على حصر فضل الله وإحسانه في أقوام معينين وليعتقدوا أن الفضل بيد الله. واعلم أن هذا القول ليس فيه إلا أنا أضمرنا فيه زيادة، فقلنا في قوله: وأن الفضل بيد الله تقدير وليعتقدوا أن الفضل بيد الله وأما القول الأول: فقد افتقرنا فيه إلى حذف شيء موجود، ومن المعلوم أن الإضمار أولى من الحذف، لأن الكلام إذا افتقر إلى الإضمار لم يوهم ظاهره باطلا أصلا، أما إذا افتقر إلى الحذف كان ظاهره موهما للباطل، فعلمنا أن هذا القول أولى والله أعلم.

ircâʿını da muvâfık bulmuyoruz. Bizim kanaatimize göre bu âyet, اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِه۪ emrine muhalefet ettikleri takdirde ehl-i kitâba bir vaʿîd mâhiyetinde olup kelâm, istifhâm-ı inkârî mânasında ve "lâm" mukadder لَا يُؤْمِنُونَ'ye müteʿallik olarak لِأَنْ لَا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتَابِ لَا يُؤْمِنُونَ takdîrindedir. Ve şöyle demek olur: Ehl-i kitab şunu bilmeyecekleri için mi iman etmeyecekler? Hayır, bilmeleri lâzım gelir {اَلَّا يَقْدِرُونَ عَلٰى شَيْءٍ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ} ki onlar Allah'ın fazlından olan[1] bir şeye karşı güç yetiremezler ❁ Allah'ın bir fazlı olan [4770] nübüvvet ve risaleti zorla alamazlar. Allah'ın fazlıyla risalet verdiği Resûlüne güç yetiremezler ve ona iman etmedikçe ona mevʿud olan fazla ecre nâil olamazlar {وَ} ve ❁ yine bilmeleri lâzım gelir ki {اَنَّ الْفَضْلَ بِيَدِ اللّٰهِ} fazl, Allah'ın yedindedir {يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَٓاءُ} onu dilediğine verir ❁ onun için Resûlüne risalet vermiş ve ona iman edenleri fazla ecr ü nûr ile mümtaz kılmıştır. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظ۪يمِ} Ve Allah çok büyük fazl sâhibidir. ❁ Ehl-i kitab bu hakikatleri bilmezler mi, bilmeyecekleri için mi Resûlüne iman etmeyecekler? Hayır, iman etmezlerse bunları bilmediklerinden değil, mücerred hased, taassub ve inad ile fısklarından dolayı iman etmezler. Onun için iman edenleri ondan sakındırmak için اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِه۪ diye hitab buyurulmuştur. İbn Cerîr'in Katâde'den tahric ettiğine göre يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَاٰمِنُوا بِرَسُولِه۪ âyeti nâzil olduğunda ehl-i kitab Müslümanlara hased ettiler, onun üzerine de Allah teâlâ لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ اَلَّا يَقْدِرُونَ âyetini inzâl buyurdu.[2] Bir de demiştir ki: "Bize şöyle zikrolundu: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki 'bizim meselimizle bizden evvelki iki ehl-i[3] kitâbın meseli tıpkı şu temsil gibidir: Bir adam geceye kadar bir kırata çalışmak üzere birtakım ecîrler tutmuş, derken nısf-ı nehar olunca çalışmaktan usanmışlar vazgeçmişler, o da hesablarını görmüş, yarım kırat ücretlerini vermiş. Sonra yine geceye kadar çalışmak üzere bir kırata birtakım ecîrler daha tutmuş, onlar da ikindiye kadar çalışmışlar, sonra çalışmaktan

1 F, M ve B -"olan".

2 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIII, 214:

عن قتادة، قوله: «ياأيها الذين آمنوا اتقوا الله وآمنوا برسوله...» الآية، قال: لما نزلت هذه الآية حسد أهل الكتاب المسلمين عليها فأنزل الله عز وجل «لئلا يعلم أهل الكتاب ألا يقدرون...» الآية.

3 B -"ehl-i".

usanmış bırakmışlar, onların da hesâbını görmüş, o kadar ücretlerini vermiş.[1] Sonra da bakıyye kalan işe[2] geceye kadar çalışmak üzere iki kırata diğer birtakım ecîrler tutmuş, denilmiş[3] ki[4]: «Neye bunların ameli [4771] daha azken ücretleri daha çok?» O da demiş ki «mal benim istediğime veririm.» İşte umarım ki biz iki kırat ashâbından olalım.'"[5]

Burada Sûre-i Hadîd hitam buldu; اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلَى التَّمَامِ 23 Cumâdelâhire 1355 [10 Eylül 1936]. Bunu Mücâdele Sûresi tâkip edecektir.

رَبِّ يَسِّرْ وَلَا تُعَسِّرْ رَبِّ تَمِّمْ بِالْخَيْرِ.[6]

---

1 H -"Sonra yine geceye kadar çalışmak üzere bir kırata birtakım ecîrler daha tutmuş, onlar da ikindiye kadar çalışmışlar, sonra çalışmaktan usanmış bırakmışlar, onların da hesâbını görmüş, o kadar ücretlerini vermiş".

2 H: "amele".

3 F: "demiş".

4 H -"ki".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 214. Krş. Buhârî, İcâre, 8-9:

قال: ذكر لنا أن نبي الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: إنما مثلنا ومثل أهل الكتابين قبلنا كمثل رجل استأجر أجراء يعملون إلى الليل على قيراط، فلما انتصف النهار سئموا عمله وملوا فحاسبهم فأعطاهم على قدر ذلك، ثم استأجر أجراء إلى الليل على قيراطين يعملون له بقية عمله، فقيل له ما شأن هؤلاء أقلهم عملا وأكثرهم أجرا؟ قال: مالي أعطي من شئت، فأرجو أن نكون نحن أصحاب القيراطين.

6 H ve F +"Yirmi yedinci cüz'ün hitâmı".

[4772]

سورة المجادلة وهي اثنتان وعشرون آية

MÜCÂDELE SÛRESİ

Mücâdele Sûresi, "dâl" üstün de esre de okunabilir, ikincisi daha mâruftur. Buna قَدْ سَمِعَ Sûresi dahi denilir. Hazret-i Übey radıyallâhu anh'ın mushafında "Sûre-i Zıhâr" denilmiş olduğunu da Âlûsî zikreder.[1] Bu sûre-i celîle Medenîdir. Atâ'dan Aşr-ı evvel Medenî bâkīsi Mekkî diye de bir rivayet vardır.[2] Kādî Beyzâvî bunun aksini, yani aşr-ı evvel Mekkî bâkīsi Medenî[3] denildiğini kaydetmiştir.[4]

Âyetleri Mekkî ve Medenî ta'dâdında yirmi bir, sâirlerinde yirmi ikidir. İhtilâf فِى الْاَذَلّٖينَ'dedir.

Kelimeleri: Dört yüz doksan üçtür.

Harfleri: Bin dokuz yüz doksan ikidir.

Fâsılası ر، م، د، ذ، ز harfleridir.

Dâl'ın kesriyle "el-Mücâdile", ism-i fâil müfred müennes olup اَلَّتٖى تُجَادِلُكَ فٖى زَوْجِهَا buyurulduğu üzere mücadele eden kadın demektir. Dâl'ın fethiyle "mücâdele" ise bunun masdarıdır. Ma'amâfîh gerek bu kadının mücadelesine ve gerekse sûrenin diğer âyetlerinde kâfirler ve münafıklarla olan mücadele mazmunlarına dahi muntabık olur. "**Mücâdele**" esasen çekişmek, yani iki tarafın kendi davasını isbat için tekrar tekrar sual ve cevap ile karşılaşması, şiddetle münakaşa ve muhasama etmesi demektir.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 197. Krş. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Zâdü'l-me'âd,* V, 298; Süyûtî, *el-Mu'terakü'l-akrân,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1988, III, 199:

وسميت في مصحف أبيّ رضي الله تعالى عنه الظهار.

2 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 487; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 120:

مدنية في قول الجميع إلا رواية عن عطاء أن العشر الأول منها مدني وباقيها مكي.

3 H: "aşr-ı evvel Medenî bâkīsi Mekkî".

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 192:

مدنية وقيل العشر الأول مكي والباقي مدني.

Hadîd Sûresi'nden sonra Mücâdele Sûresi'nin başlaması ne kadar mânalı olduğunu da beyâna hâcet yoktur. [4773] Hadîd Sûresi وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ diye hitam bulmuştu, bu sûre de evvelemirde Allah teâlâ'nın bir kadın hakkında tecellî eden fazlının beyânıyla başlayacak, sonra da Allah ve Resûlü ile yarışa kalkışan kâfirlere ve münafıklara hadlerini bildirecek ve nihâyet mü'minlere va'd-i rıdvan ile hitam bulacaktır. Bu suretle işbu Mücâdele Sûresi'nin evvelemirde kadın ve aile hukukunun tanzîmine dair ahkâm ile başlaması hem dinden maksud olan adaletin icrâsı için ilk evvel en zayıfların şikâyetlerini dinleyip insaf ve merhamet[1] dairesinde haklarının mümkin olduğu kadar ihkākı lüzûmuna, hem de düşmanlarla çarpışmazdan evvel dâhilî umûrun tanzîmi vücûbuna bir tenbih gibidir. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّت۪ي تُجَادِلُكَ ف۪ي زَوْجِهَا وَتَشْتَك۪ٓي اِلَى اللّٰهِۗ وَاللّٰهُ يَسْمَعُ تَحَاوُرَكُمَاۜ اِنَّ اللّٰهَ سَم۪يعٌ بَص۪يرٌ ﴿١﴾ اَلَّذ۪ينَ يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ مِنْ نِسَٓائِهِمْ مَا هُنَّ اُمَّهَاتِهِمْۜ اِنْ اُمَّهَاتُهُمْ اِلَّا الّٰٓـ۪ٔي وَلَدْنَهُمْۜ وَاِنَّهُمْ لَيَقُولُونَ مُنْكَرًا مِنَ الْقَوْلِ وَزُورًاۜ وَاِنَّ اللّٰهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ ﴿٢﴾ وَالَّذ۪ينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا فَتَحْر۪يرُ رَقَبَةٍ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَٓاسَّاۜ ذٰلِكُمْ تُوعَظُونَ بِه۪ۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ ﴿٣﴾ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَٓاسَّاۚ فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَاِطْعَامُ سِتّ۪ينَ مِسْك۪ينًاۜ ذٰلِكَ لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪ۜ وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِۜ وَلِلْكَافِر۪ينَ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿٤﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ كُبِتُوا كَمَا كُبِتَ الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ وَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍۜ وَلِلْكَافِر۪ينَ عَذَابٌ مُه۪ينٌۚ ﴿٥﴾ يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَم۪يعًا فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُواۜ اَحْصٰيهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَه۪يدٌ ﴿٦﴾

[4774] **Meâl-i Şerîfi**

Evet işitti Allah, işitti o kadının dediğini ki kocası hakkında sana mücadele ediyor ve Allah'a şikayet eyliyordu, Allah da muhaverenizi

1 F, M ve B: "rahmet".

dinliyordu, çünkü Allah işitir görür (1). İçinizden zıhâr ile kadınlarından ayrılmaya kalkışan kimseler bilmelidirler ki o kadınlar onların anaları değildir, anaları ancak onları doğurmuş olanlardır. Bununla beraber onlar her hâlde çirkin ve asılsız bir lakırdı söylüyorlardır. Ma'amâfîh Allah'ın affı, mağfireti çok olduğunda da şüphe yoktur (2). Ve öyle kadınlarından zıhâr ile ayrılmaya kalkıp da sonra dediklerini geri alacak olanlar onun için ikisi temas etmezden evvel bir kul âzâd etmek lâzımdır. Bunu duydunuz a, işte siz bununla öğütlenirsiniz, hem[1] *Allah her ne yaparsanız haberdardır (3). Ona gücü yetmeyen de ikisi temas etmezden evvel sırasıyla iki ay oruç tutsun, ona da güç yetiremeyen altmış yoksul doyursun. Bunlar Allah'a*[2] *ve Resûlüne iman edesiniz diyedir ve bunlar Allah'ın çizdiği hududdur, kâfirler için ise elîm bir azab vardır (4). Muhakkak ki Allah ve Resûlüne had yarışına kalkanlar çarpıldılar, tıpkı onlardan evvelkilerin* [4775] *çarpıldıkları gibi. Hâlbuki açık açık âyetler de indirmiştik, kâfirlere hem de hakāretli bir azab var (5). O gün ki Allah onları hep ba's edecek de bütün yaptıklarını kendilerine haber verecek. Allah onu bir bir saymış*[3] *onlarsa onu unutmuşlardır, Allah her şeye şâhiddir (6).*

{قَدْ سَمِعَ} ❁ قَدْ tahkik ve tevakku'[4], yani vukū'a intizar mânalarına geldiğinden meal şu olur: Evet Allah işitti, hakikaten beklendiği gibi işitti, dinleyip îcâbını icrâ etti {قَوْلَ الَّتِى تُجَادِلُكَ فِى زَوْجِهَا وَتَشْتَكِى اِلَى اللّٰهِ} o kadının sözünü ki zevci hakkında sana mücadele ediyor ve Allah'a şikâyet eyliyordu ❁ gam ve kederini döküyor, çaresini istiyordu. Rivayetlerin hâsılına göre bu âyetlerin inmesine sebep olan bu kadın ensardan Evs b. Sâmit'in zevcesi Havle binti Sa'lebe idi. Vak'a şöyle olmuştu: Zevci bulunan Evs b. Sâmit -ki Ubâde b. Sâmit'in biraderi idi- ihtiyarlamış, titizlenmişti. Bir gün kadın kendisinden bir şey istemiş, o da öfkelenip أَنْتِ عَلَيَّ كَظَهْرِ أُمِّي "sen bana anamın sırtı gibisin" deyivermişti ki buna

1 F -"hem"; M ve B: "ve".
2 F, M ve B: "Allah".
3 B: "yazmış".
4 F, M ve B: "tevki'".

"zıhâr" tâbir olunur. Câhiliye örfünde bir adam karısına bu sözü söylediği zaman o kadın ona haram olurdu, bir daha alamazdı. Bu hâdise İslâm'da ilk vâki' olan bir zıhâr olmuştu, derken çok geçmeden söylediğine pişman olup kadını kendine çağırmış, kadın imtinâ' etmiş, "canım elinde olan Rabbime kasem ederim ki sen o lakırdıyı söyledikten sonra Allah ve Resûlü hükmünü verinceye kadar sen benim yanıma gelemezsin, git Resûlullah'a danış" demişti. Zevc "ben utanırım, Resûlullah'a bunu soramam" cevâbında bulunmakla kadın "ben gider sorarım" deyip Resûlullah'ın hâne-i saâdetinde huzûruna vardı. "Yâ Resûlallah! Evs beni tezevvüc ettiğinde bir[1] genç idim, mergub idim. Vaktâ ki yaşım ilerledi, birçok evlâdlarım[2] oldu, [4776] şimdi beni anası gibi kıldı, kimsesiz bırakıverdi. Eğer bana bir ruhsat bulur da beni yine onunla geçindirirsen beyan buyur yâ Resûlallah!" diye arz-ı hâl etti. Resûlullah "ben şimdiye kadar bu babda bir şey ile emrolunmadım, re'yim haram olmuşsun" buyurdu. Kadın "vallahi talak zikretmedi" dedi. Resûlullah "haram olmuşsun" buyurdu. "Kurbanın olayım nazar buyur yâ Nebiyyallah!" dedi, bu yolda Resûlullah'a[3] mirâren mücadele etti, sonra da Allah'a arz-ı şikayet ederek "Allah'ım! Yalnızlığımın şiddetinden ve bana zor gelecek olan ayrılmamın acısından Sana şikayet ederim. Küçük çocuklarım var, onları ona bıraksam zâyi' olacaklar, kendime alsam aç kalacaklar" diye ağlıyor, başını göğe kaldırıyor, "Allah'ım sana şikâyet ederim, Allah'ım Peygamberinin lisânına bir vahiy indir!" diyordu. Oradan ayrılmamıştı, nihâyet hakkında Kur'an nâzil oldu, vahyin şiddeti açıldıktan sonra Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem "Yâ Havle müjde!" buyurdu; قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّتِى تُجَادِلُكَ فِى زَوْجِهَا... إلى ...وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ اَلِيمٌ okudu. Bunun üzerine kadının zevcini çağırttı, "o yaptığın yemin ile murâdın ne idi?" buyurdu, "onun keffâreti var mı?" dedi, Aleyhissalâtü vesselâm "bir rakabe âzâd etmeye gücün yeter mi?" diye sordu, "Lâ vallahi yâ Resûlallah, ona gücüm yetmez, malımın hepsi gider, rakabe pahalıdır, benimse malım

---

1 F, M ve B: "ben".
2 M ve B: "evlâdları".
3 M ve B +"kirâren".

azdır" dedi. "Ona gücün yetmezse iki ay sırasıyla oruç tutabilir misin?" buyurdu, "Lâ vallahi ben günde üç kere yemezsem gözümün feri kaçar" dedi. "O hâlde altmış miskin doyurabilir misin?" buyurdu, "Lâ vallahi meğer ki bana i'âne buyurasınız" dedi. Resûlullah da "ben sana onbeş sâ' ile yardım ederim ve bereketine dua eylerim" buyurdu, bu suretle aralarını düzeltti.[1] Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan[2] rivayet olunur ki şöyle dermiş: "تَبَارَكَ الَّذِي وَسِعَ سَمْعُهُ الْأَصْوَاتِ كُلِّهَا = Ne büyüktür o işitmesi seslerin hepsini ihâta buyuran Allah tebâreke ve teâlâ ki kadın, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne hâlini [4777] arzederken öyle yavaş fısıltı ile söylüyordu ki yanlarında ben söylediklerinin bazısını işitiyordum, bazısını işitmiyordum. Resûlullah'a zevcinden şikayet ediyor, 'yâ Resûlallah, gençliğimi yedi, karnım ona saçıldı نثرت له بطني yani ona evlâdlar doğurdum, nihâyet sinnim ilerleyip çocuktan kesildiğim zaman bana zıhâr yaptı, Allah'ım sana şikâyet ediyorum!' diyordu. Yerinden ayrılmadan nihâyet Cibrîl aleyhisselâm şu âyetlerle nâzil oldu: قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ قَوْلَ الَّتِى تُجَادِلُكَ فِى زَوْجِهَا وَتَشْتَكِى اِلَى اللّٰهِ."[3] Ve[4] yine rivayet olunur ki Hazret-i Ömer radıyallâhu anh bu kadın yanına geldiği zaman ona ikram ederdi ve "Allah teâlâ onu dinledi" derdi. İbn Ebî Hâtim ve *Esmâ*

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 222-223. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 257-259; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 410; Ebû Dâvûd, Talâk, 17; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 120-123:
عن ابن عباس، قوله: «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها وتشتكي إلى الله...» إلى قوله: «فإطعام ستين مسكينا»، وذلك أن خولة بنت الصامت امرأة من الأنصار ظاهر منها زوجها، فقال: أنت علي مثل ظهر أمي، فأتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: إن زوجي كان تزوجني، وأنا أحب، حتى إذا كبرت ودخلت في السن، قال: أنت علي مثل ظهر أمي، فتركني إلى غير أحد، فإن كنت تجد لي رخصة يا رسول الله تنعشني وإياه بها فحدثني بها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أمرت في شأنك بشيء حتى الآن، ولكن ارجعي إلى بيتك، فإن أومر بشيء لا أغممه عليك إن شاء الله، فرجعت إلى بيتها، وأنزل الله على رسوله صلى الله عليه وسلم في الكتاب رخصتها ورخصة زوجها «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها...» إلى قوله: «وللكافرين عذاب أليم»، فأرسل رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى زوجها؛ فلما أتاه، قال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أردت إلى يمينك التي أقسمت عليها؟ فقال: وهل لها كفارة؟ فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: هل تستطيع أن تعتق رقبه؟ قال: إذا يذهب مالي كله، الرقبة غالية وأنا قليل المال، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: فهل تستطيع أن تصوم شهرين متتابعين؟ قال: لا والله، لولا أني آكل في اليوم ثلاث مرات لكل بصري، فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: هل تستطيع أن تطعم ستين مسكينا؟ قال: لا والله، إلا أن تعينني على ذلك بعون وصلاة، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إني معينك بخمسة عشر صاعا، وأنا داع لك بالبركة، فأصلح ذلك بينهما.

2 M: "anhten".

3 İbn Mâce, Talâk, 25; Mukaddime, 13. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 46; Buhârî, Tevhîd, 9; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 226:
قالت عائشة: تبارك الذي وسع سمعه كل شيء، إني لأسمع كلام خولة بنت ثعلبة، ويخفى علي بعضه، وهي تشتكي زوجها إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهي تقول: يا رسول الله، أكل شبابي، ونثرت له بطني، حتى إذا كبرت سني، وانقطع ولدي ظاهر مني، اللّهم إني أشكو إليك. فما برحت حتى نزل جبريل بهؤلاء الآيات: «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها وتشتكي إلى الله».

4 H -"Ve".

ve Sıfât'ta Beyhakī rivayet etmişlerdir: Hazret-i Ömer radıyallâhu anh nâs ile beraber giderken bu kadın onun durmasını istedi, Hazret-i Ömer de durdu ve ona yaklaştı ve elini onun omuzlarına[1] koyup onu itina ile dinledi, o da hâcetini bitirdi, çekildi gitti. Birisi "yâ emîre'l-mü'minîn! Şu kocakarının karşısında Kureyş'in ricâlini beklettin" dedi, "yuf sana! Kim o biliyor musun?" buyurdu, "hayır" dedi, "bu o kadındır ki Allah teâlâ yedi semânın fevkinden onun şikâyetini dinledi, bu Havle binti Sa'lebe'dir.[2] Vallahi geceye kadar gitmese idi o hâcetini bitirmeden ben ayrılmazdım" buyurdu.[3] Buhârî'nin *Târih*'inde rivayetine göre müşarün ileyhâ kadın Hazret-i Ömer'e "dur yâ Ömer!" dedi, o da durdu, kadın ona iri söz söyledi. Birisi "yâ emîre'l-mü'minîn! Ben bugün gibisini görmedim" dedi, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh da şöyle dedi: "Ben[4] nasıl dinlemem ki onu Allah teâlâ dinledi de hakkında قَدْ سَمِعَ اللّٰهُ âyetlerini[5] indirdi."[6] Sebeb-i nüzûlüne dair olan bu rivayetlerden şu da anlaşılıyor ki örf ü âdet neshedilmedikçe muteber olur. Zıhâr hakkında henüz bir hüküm nâzil olmamış bulunduğu için Resûlullah örf ü teâmül mûcebince kadına "haram olmuşsun" buyurmuştur. Bu gibi delillerden dolayıdır ki "âdet muhakkemdir"[7] kaziyyesi fıkıhta bir kâ'ide-i külliye ittihaz olunmuştur. Yukarıda [4778] da[8] geçtiği üzere zıhâr İslâm'dan evvel Arapların örfünde kat'î bir hurmet ifade ediyordu ve bunun

---

1 M ve B: "omuzuna".

2 B -"bu o kadındır ki Allah teâlâ yedi semânın fevkinden onun şikâyetini dinledi, bu Havle binti Sa'lebe'dir".

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3342; Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* thk. Abdullah b. Muhammed el-Hâşidî, Cidde: Mektebetü's-Sevâdî, 1413/1993, II, 322:

عن ابن زيد قال: لقى عمر ابن الخطاب امرأة يقال لها خولة وهو يسير مع الناس، فاستوقفته، فوقف لها ودنا منها وأصغى إليها رأسه ووضع يديه على منكبيها حتى قضت حاجتها وانصرفت، فقال له رجل: يا أمير المؤمنين، حبست رجال قريش على هذه العجوز، قال: ويحك وتدري من هذه؟ قال: لا. قال: هذه امرأة سمع الله شكواها من فوق سبع سموات، هذه خولة بنت ثعلبة والله لو لم تنصرف عني إلى الليل ما انصرفت حتى تقضي حاجتها.

4 F, M ve B -"Ben".

5 B: "âyetini".

6 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* VII, 245:

عن ثمامة بن حزن قال: بينما عمر بن الخطاب يسير على حمار، لقيته امرأة فقالت: قف يا عمر، فوقف، فأغلظت له القول، فقال رجل: يا أمير المؤمنين، ما رأيت كاليوم شدة امرأة على رجل ولا استماع رجل لامرأة، قال: ويحك، ما يمنعني أن أستمع إليها وهي التي استمع الله لها، انزل فيها ما أنزل: «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها» فما أحقني بأن استمع لمن استمع الله منها.

7 "Âdet muhakkemdir.

Yani hükm-i şer'îyi isbat için örf ü âdet hakem kılınır, gerek âm olsun ve gerek hâs olsun." (Mecelle 36. md).

8 B -"da".

hilline bir çare yoktu. Kur'an zıhâr olmak üzere söylenen sözün İslâm'a yakışmaz bir münker ve zûr, yani çirkin bir yalan olduğunu beyan etmiş, evvelemirde ondan ihtiraz olunması lâzım geldiğini ve ma'amâfîh söylendiği takdirde de hiç hükümsüz kalmayıp yine hurmet hükmünü ifade edeceğini ve ancak münker olarak söylenen o sözü bir keffâret ile telâfi ederek geri alıp o hurmeti kaldırmak lâzım geleceğini beyan ile mezkur örfü kısmen ibkā ve kısmen nesh ile ta'dîl etmiş ve bu suretle çirkin âdetlerin ıslâhı lüzûmunu göstermiştir. Şöyle ki:

{اَلَّذِينَ[1] يُظَاهِرُونَ مِنْكُمْ[2] مِنْ نِسَٓائِهِمْ} Kadınlarından zıhâr yapan kimseler -yani zıhâr tâbir olunan sözle kadınlarından uzaklaşan kimseler- ❁ sırt ve arka demek olan "zahr" kelimesinden me'huz olan "**zıhâr**" veya "**muzâhere**"; bir kimsenin zevcesine "sen bana anamın zahrı yani arkası gibisin" demesi veya onun bir uzvunu kendine mahrem olan kadınlardan birinin karın, bel, kasık gibi nazar haram olan bir uzvuna benzetmesidir ki helâli haram kılan çirkin bir sözdür[3]. Evvelemirde bunun söylenmesi câiz olmayan bir münker, bir cinayet olduğu anlatılmak üzere şöyle buyuruluyor: Câhiliyede o sözü söylemeyi âdet etmiş olanlar bilmelidirler ki {مَا هُنَّ اُمَّهَاتِهِمْ} o zıhâr yaptıkları kadınlar onların anaları değildirler. {اِنْ اُمَّهَاتُهُمْ اِلَّا الّٰٓئِي وَلَدْنَهُمْ} Onların anaları ancak onları doğurmuş olan vâlideleridir ❁ ki وَاُمَّهَاتُكُمُ الّٰتِٓي اَرْضَعْنَكُمْ [en-Nisâ 4/23] mantûkuyla emzirenler ve اَلنَّبِيُّ اَوْلٰى بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ وَاَزْوَاجُهُٓ اُمَّهَاتُهُمْ [el-Ahzâb 33/6] [4779] mantûkuyla Peygamber'in zevceleri dahi analar hükmündedir. {وَاِنَّهُمْ} Ve haberleri olsun ki onlar ❁ o zıhâr sözünü söyleyenler {لَيَقُولُونَ مُنْكَراً مِنَ الْقَوْلِ وَزُوراً} her hâlde münker, yani gayr-i meşrû, çirkin bir lakırdı ve bir yalan[4] söylüyorlardır ❁ yalandır, çünkü kadınları anaları değildir. Hem gayra muzır bir yalandır, bir tezvirdir, kadının gönlünü kırar ve hukūkunu haleldâr eder. Bununla beraber çirkin

---

1 M ve B: "والذين".
2 H, F, M ve B -"منكم".
3 Bu mânaca "zıhâr" ve "muzâhere" bir iftirak mânasını tazammun ettiğinden, zahîr olmak mânasına "muzâheret"ten tefrik için مِنْ ile sılalanır, onun için يُظَاهِرُونَ نِسَائَهُمْ denilmeyip يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ buyurulmuştur [Müellifin notu].
4 B -" ve bir yalan".

bir sözdür, çünkü anasının veya mahreminin nâmahrem bir uzvunu ağzına almaktır. Bunlarla beraber Allah'ın helâl kıldığını haram kılmak gibi bir küstahlıkla hukūkullâha tecavüzdür. O hâlde ağza alınmaması lâzım gelen bir cinayet, bir günahtır. Fakat söylenince de hükümsüz kalamaz. İhbârı yalan olmakla beraber iktizâsıyla bir hurmet inşâsından hâlî de olamaz, öyle ki erkeğin ağzından çıkan bu çirkinlik kadının hayız zamanındaki ezâya benzer bir hurmet ifade eder. {وَاِنَّ اللّٰهَ لَعَفُوٌّ غَفُورٌ} Ma'amâfîh şu da muhakkak ki Allah affı çok bir Gafûr'dur. ❁ Onun için o çirkinliği öyle günahkârlara tevbe ve rücû' ile o sözü geri almak ve bir keffâret ile o çirkinliği örtüp temizlenerek[1] afv u mağfiretine ermek çaresini de teşrî' ve şu suretle tâlim buyurmuştur: {وَالَّذٖينَ يُظَاهِرُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ} Kadınlarından zıhâra kalkışıp da {ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا قَالُوا} sonra dediklerini telâfi için dönecek olanlar[2] ❁ yani söylediklerini geri alıp evvelki gibi zevcesiyle geçinmek, zevciyet muamelesi yapmak isteyenler ki [4780] bunu istemelidirler. Fakat kendilerini kirletmiş olan o çirkinliği telâfi edip temizleyebilmek için mücerred niyet etmek veya sözü geri almak kâfi gelmeyip ona keffâret olacak güzel bir amel yapmak da lâzımdır. {فَتَحْرٖيرُ رَقَبَةٍ} Onun için, yani zıhârdan dönmek için çare bir rakabe âzâd etmektir. ❁ "**Rakabe**" esâsen boyun kökü demek ise de mecâzen zâtta ve ale'l-husûs hür olmayan zâtta şâyi'dir. Yani büyük veya küçük, erkek veya dişi bir kul âzâd edip hürriyete kavuşturmak keffâret olarak vâcibdir. Demek ki indallah o çirkin sözü söylemek kadının haysiyet ve mevcûdiyetini öldürmek mânasını tazammun etmek itibariyle bir insanı hatâen öldürmek cinayeti kadar büyük bir günahtır, ancak ona benzer bir keffâretle örtülebilir. İmam Şâfiî buradaki[3] ıtlâkı katl keffâretindeki "mü'mine" kaydına hamlederek bunun da mü'min[4] olmasını şart kılmış ise de Hanefiyye, hâdise muhtelif[5] olduğu zaman mutlakın mukayyede

1 M ve B: "temizleterek".

2 Buradaki "avdet"in mânasında birkaç vecih söylenmiş ise de muhtâr olan mâna عَادَ الْغَيْثُ عَلَى مَا أَفْسَدَهُ darb-ı meselinde olduğu gibi bozduğunu ıslah ve telâfi için düzeltmek üzere dönmek demektir [Müellifin notu].

3 H: "burada".

4 F: "mümkin".

5 B: "hadîse muhâlif".

hamli câiz olmayıp ıtlâkı üzere cereyan etmesi lâzım geleceğini ve binâen'aleyh burada mü'min şart olmayıp velev gayr-i mü'min mutlak bir rakabe âzâdı kâfi olduğunu beyan etmişlerdir. Kör veya elleri yahut ayakları kesik yahut bir taraftan bir eliyle bir ayağı kesik yahut ellerinin baş parmakları kesik olan kâfi olmadığını da söylemişlerdir. Hem bu[1] âzâdı {مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَاۤسَّا} temaslarından evvel ❁ yapmak lâzımdır. Bu kayıt, zıhârın hurmet ifade ettiğini de dâl bi'l-işâre suretiyle anlatmış oluyor. Yani zıhâr zevcin zevcesine el sürmesine mâni' bir günah olduğu için onu geri almak isteyen zevc temizlenmesi için keffâret olan bu âzâdı zevcesiyle zevciyet muamelesi yapmazdan evvel yapmak vâcibdir. Ondan evvel temas ederlerse harâmı irtikâb etmiş, günaha girmiş olurlar. Gerçi nikâh bâkī olduğu için bu bir zina olmazsa da hayız hâlinde [4781] yaklaşmak gibi haram ve çirkinlik üstüne çirkinlik olur. {ذٰلِكُمْ} Bu ❁ yani böyle temastan evvel bir rakabe âzâdı ile keffâret hükmünü duydunuz a, işte bu hüküm {تُوعَظُونَ بِهٖ} siz bununla öğütlenirsiniz ❁ vaaz olunur, nasihat alırsınız. Zıhâr denilen şeyin Allah indinde ne büyük bir cinayet olduğunu anlar, ibret alırsınız. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ} Hem Allah her ne yaparsanız haberdardır. ❁ Gerek zıhâr gibi çirkin ve gerek bir kula hürriyet kazandırmak gibi güzel amellerden gizli açık her ne yaparsanız bilir. Binâen'aleyh yaptığımızı gizleriz de haberi olmaz zannetmeyiniz. {فَمَنْ لَمْ يَجِدْ} Her kim de güç yetiremezse ❁ bir kul âzâd etmek vücd[2] ü kudretini hâiz olmaz; gerek malca kendisine kifâyet edecek mikdardan fazla iktidârı bulunmaz ve gerek hür olmayan memlük bir kul bulamazsa {فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَتَمَاۤسَّا} yine[3] ikisi temas etmezden evvel birbiri ardınca iki ay oruç tutsun ❁ onun da keffâreti budur. {فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ} Buna da güç yetiremeyen ❁ yine ikisi temas etmezden evvel {فَاِطْعَامُ سِتّ۪ينَ مِسْك۪ينًا} altmış miskin doyursun ❁ sadaka-i fıtırda olduğu gibi hadislerde beyan olunduğuna göre her miskin için ekalli buğdaydan yarım sâ', arpadan veya hurmadan olursa bir sâ' takdir

---

1 H -"bu".
2 B: "vücûd".
3 F, M ve B: "her".

olunmuştur.[1] Her birinin unları da kendisi gibidir. Tafsîlâtı için fıkıh kitaplarına müracaat oluna. Bu da onun keffâretidir. İşte Cenâb-ı Allah kudretlerin derecesine göre böyle üç derece keffâret ile zıhâr münkerinin telâfisini afv u mağfiretiyle teşrî' buyurmuştur. {ذٰلِكَ} Bu ❁ beyan [4782] olunan îcab {لِتُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Allah'a ve Resûlüne iman edesiniz diyedir. ❁ Zıhâr gibi câhiliye âdeti olan münkerâtı bıraksanız da Allah ve Resûlünün teşrî' ve tebliğ buyurduğu güzel ahkâma iman ve mûcebince amel edesiniz diyedir. Çünkü bunda hem aile hayatı nokta-i nazarından kolaylık hem de ahlâkī bir temizlik ve güzellik vardır. {وَتِلْكَ} Ve bunlar ❁ bu beyan olunan hükümler, zıhârın münker olması, rücû'un meşrûiyeti ve temastan evvel istitâ'atin derecesine göre üç mertebe keffâretten birinin vücûbu {حُدُودُ اللّٰهِ} Allah'ın tâyin buyurduğu hududdur. ❁ Bunları tecavüz etmek câiz olmaz. Binâen'aleyh haddinizi bilin, bu hududda durun. Bunun için fukahâ demişlerdir ki kadın zıhâr yapan kocasını keffâret ve rücû'a cebreder ve keffâret yapılmayınca kendisini teslim etmez. Hâkim de kadının zararını def' için zevci habs ü ta'zîr ile keffârete cebr eyler. "Keffâretimi yaptım" derse yalancılıkla meşhur olmadıkça tasdik olunur. {وَلِلْكَافِر۪ينَ عَذَابٌ اَل۪يمٌ} Bunları tanımayıp tecavüz eden kâfirlere de elîm bir azab vardır.

{اِنَّ الَّذ۪ينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Bu âyet işbu Mücâdele Sûresi'nin asıl "mâsîka-leh"ini teşkil eden hedefi demektir. Onun için bu mazmun evvel ve âhirinde tekrar olunacaktır. Yani muhakkak ki Allah ve Resûlüne

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 410. Bk. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Asl,* V, 22; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* III, 71; Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 118:

عن خولة بنت ثعلبة قالت: في –والله– وفي أوس بن صامت أنزل الله عز وجل صدر سورة المجادلة قالت: كنت عنده وكان شيخا كبيرا قد ساء خلقه وضجر، قالت: فدخل علي يوما فراجعته بشيء فغضب فقال: أنت علي كظهر أمي، قالت: ثم خرج فجلس في نادي قومه ساعة ثم دخل علي فإذا هو يريدني على نفسي، قالت: فقلت: كلا والذي نفس خويلة بيده لا تخلص إلي وقد قلت ما قلت حتى يحكم الله ورسوله فينا بحكمه، قالت: فواثبني وامتنعت منه فغلبته بما تغلب به المرأة الشيخ الضعيف، فألقيته عني، قالت: ثم خرجت إلى بعض جاراتي فاستعرت منها ثيابها ثم خرجت حتى جئت رسول الله صلى الله عليه وسلم فجلست بين يديه فذكرت له ما لقيت منه فجعلت أشكو إليه صلى الله عليه وسلم ما ألقى من سوء خلقه، قالت: فجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: «يا خويلة، ابن عمك شيخ كبير فاتقي الله فيه»، قالت: فوالله ما برحت حتى نزل في القرآن فتغشى رسول الله صلى الله عليه وسلم ما كان يتغشاه ثم سري عنه فقال لي: «يا خويلة، قد أنزل الله فيك وفي صاحبك»، ثم قرأ علي: «قد سمع الله قول التي تجادلك في زوجها وتشتكي إلى الله والله يسمع تحاوركما إن الله سميع بصير» إلى قوله: «وللكافرين عذاب أليم» فقال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم: «مريه فليعتق رقبة»، قالت: فقلت: والله يا رسول الله ما عنده ما يعتق، قال: «فليصم شهرين متتابعين»، قالت: فقلت: والله يا رسول الله إنه شيخ كبير ما به من صيام، قال: «فليطعم ستين مسكينا، وسقا من تمر»، قالت: فقلت: والله يا رسول الله ما ذاك عنده، قالت: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «فإنا سنعينه بعرق من تمر»، قالت: فقلت: وأنا يا رسول الله سأعينه بعرق آخر، قال: «قد أصبت وأحسنت فاذهبي فتصدقي عنه ثم استوصي بابن عمك خيرا»، قالت: ففعلت، قال: عبد الله قال: أبي قال سعد: العرق الصن.

hudud yarışına kalkanlar ❁ Kādî Beyzâvî'nin kısaca beyânına göre Allah ve Resûlünün hudûdunu tanımayıp onlara adâvet eden veya onların tâyin buyurduğu hudûdun gayrı ahkâm vazʿ veya ihtiyar etmeye kalkışan kimseler.[1] Âlûsî tefsirinde bu münasebetle erbâb-ı hall ü akd tarafından kanun vazʿ ve salâhiyetinin hudûdu hakkında bazı tafsîlâtta bulunmuştur, müracaat oluna.[2] Hâsılı Allah ve Resûlü [4783] ile rekabete kalkışan kimseler {كُبِتُوا} itildiler, yahut çarpıldılar, yahut tepelendiler ❁ ukalâlık taslarken yüzleri üstü kakıldılar {كَمَا كُبِتَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} onlardan evvelkilerin itildikleri, çarpıldıkları gibi {وَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اٰيَاتٍ بَيِّنَاتٍ} hâlbuki Biz açık açık âyetler de indirmiştik ❁ Peygamber'in sıdkına delâlet ediyor, doğru yolu gösteriyor, Allah ve Resûlüne karşı gelmenin fenalığını anlatıyordu. Bundan başka {وَلِلْكَافِرِينَ عَذَابٌ مُهِينٌ} kâfirlere bir de mühîn, hakāretli bir azab var ❁ fakat o dünyada değil, âhirette. {يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَمِيعاً} O gün ki Allah onların hepsini birlikte toplayıp baʿs edecek de {فَيُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا} yaptıklarını kendilerine haber verecek ❁ şâhidler huzurunda tezlil ve[3] tahkir eyleyecek. {اَحْصٰيهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُ} Onlar onu unutmuşlarsa da Allah onu bir bir saymış, defterlerine geçirmiştir. {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} Ve Allah her şeye şâhiddir. ❁ Hiçbir şey O'nun ilminden kaçmaz.

اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۜ مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ اِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَٓا اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْثَرَ اِلَّا هُوَ مَعَهُمْ اَيْنَ مَا كَانُواۚ ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِۜ اِنَّ اللّٰهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ ﴿٧﴾ اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوٰى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ وَيَتَنَاجَوْنَ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِۘ وَاِذَا جَٓاؤُ۫كَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُۙ وَيَقُولُونَ فٖٓى اَنْفُسِهِمْ لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا نَقُولُۜ حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُۚ يَصْلَوْنَهَاۚ فَبِئْسَ الْمَصِيرُ ﴿٨﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُٓوا اِذَا تَنَاجَيْتُمْ فَلَا

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 193:

«إِنَّ الَّذِينَ يُحَادُّونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ» يعادونهما فإن كلاً من المتعاديين في حد غير حد الآخر أو يضعون أو يختارون حدوداً غير حدودهما.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XIV, 214-216.

3 F, M ve B -"ve".

تَتَنَاجَوْا بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ وَتَنَاجَوْا بِالْبِرِّ وَالتَّقْوٰىۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّـذٖٓي
اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٩﴾ اِنَّمَا النَّجْوٰى مِنَ الشَّيْطَانِ لِيَحْزُنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَلَيْسَ بِضَٓارِّهِمْ شَيْـًٔا
اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٠﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا قٖيلَ لَكُمْ
تَفَسَّحُوا فِي الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللّٰهُ لَكُمْۚ وَاِذَا قٖيلَ انْشُزُوا فَانْشُزُوا يَرْفَعِ اللّٰهُ الَّذٖينَ
اٰمَنُوا مِنْكُمْۙ وَالَّذٖينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبٖيرٌ ﴿١١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ
اٰمَنُٓوا اِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَةًۜ ذٰلِكَ خَيْرٌ لَكُمْ وَاَطْهَرُۜ فَاِنْ
لَمْ تَجِدُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١٢﴾ ءَاَشْفَقْتُمْ اَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَاتٍۜ
فَاِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَتَابَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ فَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاَطٖيعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ وَاللّٰهُ
خَبٖيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٣﴾

[4785] **Meâl-i Şerîfi**

Görmez misin Allah göklerdekini ve yerdekini hep bilir. Herhangi bir üçün bir fısıltısı oluyor mu mutlak O dörtleyicileri, gerek bir[1] beşin mutlak O altılayıcıları, gerek daha az gerek daha çok her nerede olsalar[2] mutlak O beraberlerindedir. Sonra bütün yaptıklarını kıyamet günü kendilerine haber verir[3], haberiniz olsun ki Allah her şeyi tamamıyla bilir (7). Bakmaz mısın şunlara, gizli konuşmadan nehyedildiler de sonra dönüp nehyolundukları şeyi yapıyorlar. Günah, udvân ve Peygamber'e isyan fısıldaşıyorlar, yanına geldiklerinde de seni Allah'ın sağlıklamadığı bir suretle sağlıklıyorlar. Kendi içlerinde de "Allah bizi söylediklerimizle ta'zîb etse ya!" diyorlar, Cehennem onlara yeter, ona yaslanacaklar, artık o ne fena âkıbettir (8). Ey o bütün iman edenler! Sizler fısıldaştığınız vakit günah, udvân ve Peygamber'e isyan fısıldaşmayın, iyilik ve takvâ fısıldaşın ve Allah'tan korkun ki O'na haşrolunacaksınız (9). O gizli konuşmalar (o fiskos) sırf Şeytandandır,

1 F, M ve B -"bir".
2 H: "olsanız".
3 H: "ver".

iman etmiş olanları kederlendirmek için, hâlbuki onlara bir şey zarar ettirecek değildir, meğer ki Allah'ın izniyle ola. Mü'minler de onun için hep Allah'a dayansınlar (10). Ey o bütün iman edenler! Sizlere "meclislerde genişleyin" denildiği vakit genişleyiverin, Allah da size genişlik versin. "Kalkın" denildiği[1] zaman da [4786] kalkıverin ki Allah iman edenlerinizi yükseltsin, ilim verilenleri ise derecât ile, ve Allah her ne yaparsanız haberdardır (11). Ey o bütün iman edenler! Peygamber'e gizli mâruzatta bulunmak istediğiniz zaman fısıltınızdan önce bir sadaka takdim ediniz, bu sizin için hem bir hayır hem daha ziyade bir temizliktir. Fakat gücünüz yetmezse şüphe yok ki Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (12). Ya!.. Fısıltınızdan önce sadakalar takdim etmekten korktunuz mu? Madem ki yapmadınız Allah da size tevbe lutfetti, artık namaza devam edin ve zekâtı verin ve Allah'a ve Resûlüne itaat edin ki Allah[2] Habîr'dir her ne yaparsanız (13).

{اَلَمْ تَرَ اَنَّ اللّٰهَ يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} ❁ Allah teâlâ'nın her şeye şâhid olduğuna istişhaddır. اَلَمْ تَرَ'da rü'yet, şuhûd-i âyâttan müstenbat ilim mânasınadır. Yani görüp temâşâ ettiğin[3] göklerin ve yerin melekûtundan, tedbir ve idaresinden, onlarda gerek temekkün ve gerek cüz'iyyet suretiyle olsun her ne varsa Allah'ın hepsini biliyor olduğuna sen kalbinle şehadet etmez misin ey muhatab! {مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ} Herhangi bir üçün necvâsı olmaz ki mutlak O onların dörtleyicileri olmasın[4], yani her hâlde onların beraberlerinde bulunur, onları dörtler. ❁ "**Necvâ**" Sûre-i Enbiyâ'da da[5] geçtiği üzere sır söyleşmek, gizli konuşma; Türkçesi *Kāmûs* mütercimінin ifadesi vechile "fisildi", daha açıkcası "fısıltı" demektir. Yüksek tepe mânasına "necve"den, yahut kurtuluş mânasına "necât"tan me'huzdur.[6] Sır konuşmak isteyenler, herkesin çıkamayacağı yüksek yerlere çekilmek yahut etrafın işitmesinden kurtulmak istemeleri

1 B: "dinlediği".
2 B -"Allah".
3 F, M ve B: "ettiğiniz".
4 F, M ve B: "mutlak onların dörtleyicileri o olmasın".
5 F, M ve B -"da".
6 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, IV, 1192.

mülâhazasıyla tesmiye edilmiş olduğunu söyleyenler vardır (Âlûsî).[1] Arapça'da üçten ona kadar "râbi'", "hâmis"[2] gibi "fâ'il" veznindeki sayı isimleri iki vecih [4787] ile isti'mâl olunur. Birisinde üçüncü, dördüncü, beşinci ilh... mânasına "a'dâd-ı rütbiye" dediğimiz ism-i aded olur, bu surette mensub olduğu adedin biri veya sonuncusu demek olup kendi mertebesinden adede muzâf olur. Meselâ "sâlisü selâse", râbi'u erba'a", üçün biri yahut üçüncü mertebede bulunanı, dördün biri veya dördüncü mertebede bulunanı mânasını ifade eder. Diğerinde ise ism-i fâil olup müştak olduğu adedden bir eksiğine muzâf olur. Meselâ "sâlis" üçleyen, "râbi'" dörtleyen, "hâmis"[3] beşleyen, "sâdis" altılayan ilh... demek olup "sâlisü isneyn", "râbi'u selâse", "hâmisü erba'a", "sâdisü[4] hamse" diye kullanılır. Burada "râbi'" üçe muzâf olduğu için ikinci mânadadır; yani dörtleyen veya dörtleyici demektir. "Sâdis" de bunun gibidir. {وَلَا خَمْسَةٍ} Ne de bir beşin ❁ necvâsı olmaz ki {اِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ} mutlak o altılayıcıları olmasın {وَلَٓا اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ} ve gerek ondan daha azın[5] ❁ yani zikrolunan üç veya beşten az ki iki veya dört; çünkü ikiden aşağı müşavere, müzakere, konuşma olmaz. {وَلَٓا اَكْثَرَ} Gerekse daha çoğun ❁ ki altı veya daha ziyadenin necvâsı olmaz ki {اِلَّا هُوَ مَعَهُمْ} mutlak o beraberlerinde olmasın ❁ yani hepsinin beraberindedir. {اَيْنَ مَا كَانُوا} Her nerede olurlarsa[6] olsunlar ❁ beraberlerindedir. Görülüyor ki burada evvelâ üçten başlanmış, sonra beşe geçilmiş, ikisinde de tek adedler tasrih edilmiş, sonra da daha az veya daha çoğu icmâl olunmuştur. Bunun bir hayli nükteleri vardır. Evvelâ sebeb-i nüzûlüne işarettir. Zira rivayet olunuyor ki Rabîa b. Amr ile biraderi Habîb b. Amr, bir de Safvan b. Ümeyye üçü bir gün tenhâca konuşuyorlarmış, birisi "Allah bizim söylediklerimizi bilir mi dersin?" demiş, biri de "bazısını bilir bazısını bilmez" [4788] demiş, üçüncüsü de "bazısını bilirse hepsini bilir" demiş, bu âyetin nüzûlüne

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 217:

ونَجْوى فاعل وهي مصدر بمعنى التناجي وهو المسارّة مأخوذة من النجوة وهي ما ارتفع من الأرض لأن المتسارين يخلوان وحدهما بنجوة من الأرض.

2 M: "hamsi".

3 M: "hamsi".

4 H -"'erba'a', 'sâdisü'".

5 H: "gerek ne ondan daha azın".

6 B: "olsun".

sebep bunlar olmuştur.[1] Sâniyen sûrenin başında geçen mücâdile kadın Peygamber'le konuşurken yanlarında Hazret-i Âişe de bulunduğu için üç kişi bulunuyorlardı. Sâlisen gizli konuşmak ekseriya müşavere için olur. Müşavere iki kişi beyninde de olabilirse de ihtilâf edildiği takdirde bir tarafın ziyade ile tercih olunabilmesi için müzakerenin üç, beş, yedi, dokuz gibi tek adedle yapılması evlâ olacağına işarettir. Hazret-i Ömer'in vefâtı sırasında şûrâyı altı kişi yapması aşere-i mübeşşereden olan o altı zâtın müte'ayyin olmasından dolayıdır. Nitekim "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem sizden razı olarak irtihal buyurdu" demiştir. Bununla beraber mahdûmu Abdullah'ın hilâfette[2] hissesi olmamak üzere îcâbında tercîhe medar olmak üzere beraberlerinde huzûrunu şart ederek yine tek adede riayet eylemiştir.[3] Râbi'an, böyle gizli konuşacak encümenlerin, komitelerin[4] ekseriya üç, nihâyet beş kişiden ibaret olması âdetine işarettir. Ma'amâfîh daha aşağı, daha yukarı gizli cemiyetler de olabileceğinden وَلَٓا اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْثَرَ ile hepsi dercedilmiştir. {ثُمَّ يُنَبِّئُهُمْ بِمَا عَمِلُوا يَوْمَ الْقِيٰمَةِ} Sonra bütün bunların yaptıkları amelleri kıyamet günü kendilerine haber verecek ❁ amelleriyle onları terzil ve ta'zîb eyleyecek {اِنَّ اللّٰهَ[5] بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ} öyle ya, Allah her şeye Alîm.

{اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذِينَ نُهُوا عَنِ النَّجْوٰى ثُمَّ يَعُودُونَ لِمَا نُهُوا عَنْهُ} ❁ Burada rü'yet اِلَى ile sılalanmış olduğu için "bakmak" mânasınadır. Bu âyet de Yahudîlerle münafıklar hakkında nâzil olmuştur (*Sûre-i Bakara'da* وَاِذَا خَلَوْا اِلٰى شَيَاطِينِهِمْ [2/14] *bak.*)[6] {وَيَتَنَاجَوْنَ بِالْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَمَعْصِيَتِ الرَّسُولِ} Hem de günah ve

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 138. Krş. Buhârî, Tefsîr, 41; Müslim, Münâfıkīn, 5:
قال ابن عباس رضي الله عنهما: نزلت في عتبة بن ربيعة وصفوان بن أُميَّة وحبيب بن عمرو الثقفي كانوا يتحدثون يومًا فقال أحدهم: أترون أنَّ الله يسمع ما نقول، فقال الثاني: يعلم بعضًا ولا يعلم بعضًا، يعني: يعلم الجهر دون السر، فقال الثالث: إن كان يعلم بعضًا فهو يعلمه كله فنزلت.

2 F, M ve B: "hilâfetten".

3 Buhârî, Ashâbü'n-Nebî, 8; Müslim, Salât, 78:
عن عمرو بن ميمون قال: رأيت عمر بن الخطاب رضي الله عنه قبل أن يصاب بأيام المدينة... وجاءت أم المؤمنين حفصة والنساء تسير معها، فلما رأيناها قمنا فولجت عليه فبكت عنده ساعة، واستأذن الرجال فولجت داخلا لهم فسمعنا بكاءها من الداخل فقالوا: أوص يا أمير المؤمنين استخلف، قال: ما أجد أحدًا أَحَقَّ بهذا الأَمْرِ مِنْ هؤلاء النَّفَرِ أو الرهط الذين تُوُفِّيَ رَسُولُ اللَّهِ صلى اللَّه عليه وسلم وهو عنهم راض، فسمى عليا وعثمان والزبير وطلحة وسعدا وعبد الرحمن وقال: يشهدكم عبد الله بن عمر وليس له من الأمر شيء –كهيئة التعزية له– فإن أصابت الإمرة سعدا فهو ذاك وإلا فليستعن به أيكم ما أمر، فإني لم أعزله عن عجز ولا خيانة...

4 M: "komitaların".

5 H, F, M ve B: "واللّٰه".

6 F +"~~Gizli cemiyetler yapıyor, gizli gizli konuşuyorlardı~~".

vebal ve mü'minlere adâvet ve tecavüz ve Peygamber'e isyan [4789] fısıldaşıyorlar. ❁ Gizli cemiyetler yapıyor, gizli gizli konuşuyorlardı. {وَاِذَا جَٓاؤُكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُ} ❁ "**Tahiyye**" "Allah ömürler versin, sabahınız hayır olsun" gibi sağlık, esenliktir ki biz Müslümanların tahiyyesi selâmdır. تَحِيَّتُهُمْ فِيهَا[1] سَلَامٌ [Yûnus 10/10; İbrâhim 14/23] Peygamber'e verilecek selâm da اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ، اَلصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ عَلَيْكَ يَا رَسُولَ اللّٰهِ، اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ gibi selâmlardır. Allah teâlâ da Peygamberini وَسَلَامٌ عَلٰى عِبَادِهِ الَّذٖينَ اصْطَفٰى [en-Neml 27/59], وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلٖينَ [es-Sâffât 37/181], يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلٖيمًا [el-Ahzâb 33/56] gibi salât ü selâm ile tahiyyelemiştir. Buhârî, Müslim ve sâirede Hazret-i Âişe'den rivayet olunduğuna göre Yahudîlerden birtakım kimseler Resûlullah'ın huzûruna geldiler, "اَلسَّامُ عَلَيْكَ يَا أَبَا الْقَاسِمِ" dediler, Aleyhissalâtü vesselâm da "وَعَلَيْكُمْ[2]" diye cevap verdi. Hazret-i Âişe demiştir ki: "Ben عَلَيْكُمُ السَّامُ وَلَعَنَكُمُ اللّٰهُ وَغَضِبَ عَلَيْكُمْ bir rivayette de عَلَيْكُمُ السَّامُ وَالذَّامُ وَاللَّعْنَةُ demiştim, Aleyhissalâtü vesselâm 'yâ Âişe, Allah teâlâ fâhiş söyleyeni sevmez' buyurdu. 'İşitmiyor musun اَلسَّامُ diyorlar' dedim, 'sen de işitmedin mi, ben وَعَلَيْكُمْ dedim' buyurdu."[3] İbn Esîr der ki: "سَام'da meşhur olan hemzesizdir, bununla ölüm murad ediyorlardı. Bazı rivayette hemzelidir. Onun mânası da 'dininizden bıkasınız' demek oluyordu."[4] Ahmed b. Hanbel ve *Şu'ab-ı Îmân*'da Beyhakī dahi Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâ'dan şöyle rivayet etmişlerdir: Yahudîler Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne سَام عَلَيْكَ diyorlar ve bununla şetim kasdediyorlardı, sonra nefislerinde لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا نَقُولُ diyorlardı, onun üzerine bu âyet nâzil oldu: وَاِذَا جَٓاؤُكَ حَيَّوْكَ بِمَا لَمْ يُحَيِّكَ بِهِ اللّٰهُ.[5]

---

1 H ve F -"فيها".

2 F, M ve B: "عليكم".

3 Buhârî, Edeb, 38; Müslim, Selâm, 11. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 229:
عن عائشة رضي الله عنها: أن يهود أتوا النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: السام عليكم، فقالت عائشة: عليكم، ولعنكم الله وغضب الله عليكم. قال: «مهلا يا عائشة، عليك بالرفق، وإياك والعنف والفحش». قالت: أو لم تسمع ما قالوا؟ قال: «أو لم تسمعي ما قلت؟ رددت عليهم، فيستجاب لي فيهم، ولا يستجاب لهم في».

4 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* II, 328:
وفي حديث عائشة رضي الله عنها إن اليهود دخلوا على النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: السأم عليكم، فقالت عائشة: «عليكم السأم والذأم واللعنة»، هكذا جاء في رواية مهموزا من السأم، ومعناه أنكم تسأمون دينكم. والمشهور فيه ترك الهمز ويعنون به الموت.

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 170, 221; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, XI, 366:
عن عبد الله بن عمرو أن اليهود كانوا يقولون لرسول الله صلى الله عليه وسلم: سام عليك، ثم يقولون في أنفسهم: «لولا يعذبنا الله بما نقول» فنزلت هذه الآية «وإذا جاءوك حيوك بما لم يحيك به الله» إلى آخر الآية (المجادلة ٥٨/٨).

{وَيَقُولُونَ فٖى اَنْفُسِهِمْ} Ve nefislerinde, yani kendi kendilerine aralarında veya gönüllerinde diyorlardı ki {لَوْلَا يُعَذِّبُنَا اللّٰهُ بِمَا نَقُولُ} "Allah söylediğimizle bize azab etse ya!.." ❁ Yani o Allah'ın resûlü ise ona tahiyye nâmına söylediğimiz söz sebebiyle Allah bize bir azab veriverse ya! [4790] diye dünyada azab istiyorlar {حَسْبُهُمْ جَهَنَّمُ} onlara cehennem yeter ❁ dünyada da azab verilmez değil, lâkin âhirette cehennem azâbı her azabdan beter, hepsinin yerine yeter. {يَصْلَوْنَهَا} Onlar ona yaslanacaklar ❁ içine atılacaklar {فَبِئْسَ الْمَصٖيرُ} artık o ne fena masîrdir. ❁ O cehennem ne fena me'âd, ne kötü âkıbettir. Dönüp varılacak yerlerin en fenası, düşülecek inkılâb yerlerinin en kötüsüdür. {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا تَنَاجَيْتُمْ... إلخ} ❁ Mü'minler gizli konuşmalardan, fısıldaşmaktan mutlak surette nehyedilmiyor. Ancak günah, şuna buna te'addî ve tecavüz ve Peygamber'e isyan mâhiyetinde şeyler konuşmaktan nehyediliyor. Ve gizli müzakereler yaptıkları zaman da hayr u hasenâta ve Allah'ın azâbından korunmak yollarına dair konuşmakla emrolunuyorlar. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ebû Dâvûd'da İbn Mes'ûd radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Üç kişi bulunduğunuz vakit nâsa karışıncaya kadar ikiniz diğerini bırakıp da fısıldaşmayın, çünkü o onu mahzun eder."[1] Ulemâ demişlerdir ki iki kişi bir diğerinin yanında onun bilmediği bir lügat ile konuşmak da onu mahzun ettiği takdirde bunun gibidir.[2]

Gizli konuşmak hakkındaki bu tâlimattan sonra açık meclislerdeki âdâba müte'allik olmak üzere de[3] buyuruluyor ki: {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا قٖيلَ لَكُمْ تَفَسَّحُوا فِى الْمَجَالِسِ فَافْسَحُوا يَفْسَحِ اللّٰهُ لَكُمْ} Ey o bütün iman edenler! Sizlere meclislerde, oturduğunuz yerlerde "genişleyin" denildiğinde genişleyiverin ❁ yani açılın, "gelene yer verin" denildiği zaman yer açın,

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 375, 425; Buhârî, İsti'zân, 47; Müslim, Selâm, 36-38:
عن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا كنتم ثلاثة فلا يتناجى اثنان دون صاحبهما فإن ذلك يحزنه.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 222:
ومثل التناجي في ذلك أن يتكلم اثنان بحضور ثالث بلغة لا يفهمها الثالث إن كان يحزنه ذلك.

3 F, M ve B -"de".

ortalığı daraltmayın. İbn Ebî Hâtim'in Mukātil b. Hayyân'dan[1] tahrîcine göre Âlûsi bu âyetin sebeb-i nüzûlünü [4791] şöyle nakl eylemiştir: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem muhâcirîn ve ensar içinden Ehl-i Bedr'e ikram ederdi. Bir gün[2] Ehl-i Bedir'den birtakım zevât geldi ki Sâbit b. Kays b. Şemmas da onlardandı, meclis ise daha evvel gelenler ile dolmuştu. Resûlullah'ın muvâcehesinde[3] durdular, اَلسَّلَامُ عَلَيْكَ اَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبرَكَاتُهُ dediler, Resûlullah da وَعَلَيْكُمُ السَلَامُ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبرَكَاتُهُ diye selâmlarını karşıladı. Sonra meclistekilere selâm verdiler, onlar da selâm ile karşıladılar. Bunun üzerine ayakta dikildiler, bir yer açılmasına muntazır oldular, kimse yer açmadı. Onların ayakta kalmaları Resûlullah'ı müteessir etti, etrafındakilerden bazılarına "kalk yâ fülân, yâ fülân" diye birkaç kişiyi kaldırdı, onların da hoşlarına gitmediği yüzlerinden belli oldu.[4] Münafıklar bunu lakırdıya vesile edindiler; "yakınına oturanı kaldırıp da sonra geleni oturtması adalet değil" dediler, işte bu âyet bu sebeple nâzil oldu.[5] Hasan ve Yezid b. Ebî Habîb gibi bazıları ise "sahabe harb saflarında kıtal mevkilerinde kıskançlık eder sıkı dururlar, şehid olmak rağbetiyle bazısı bazısına yer açmazdı, bu âyet bu sebeple nâzil oldu" demişlerdir.[6] Gerçi[7] mânanın buna da şümûlü yok değil ise de ekseriyet Peygamber'in meclisindeki izdiham dolayısıyla nâzil olduğunu söylemişlerdir. Hâsılı her hangisi olursa olsun

---

1 M: "Hibbandan".

2 F, M ve B -"Bir gün".

3 H: "muvâcehesine".

4 Zira Resûlullah'ın yakınında* bulunmayı her şeye tercih ederlerdi [Müellifin notu].
* H: "yakında".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3343-3344. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 262; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 572; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 145-146; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 221:
عن مقاتل بن حيان قال: أنزلت هذه الآية يوم جمعة وجلس رسول الله صلى الله عليه وسلم يومئذ في الصفة وفي المكان ضيق وكان يكرم أهل بدر من المهاجرين والأنصار فجاء ناس من أهل بدر وقد سبقوا إلى المجلس فقاموا حيال رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالوا: السلام عليك أيها النبي ورحمة الله وبركاته، فرد النبي صلى الله عليه وسلم عليهم ثم سلموا على القوم بعد ذلك فردوا عليهم. فقاموا على أرجلهم ينتظرون أن يوسع لهم. فعرف النبي صلى الله عليه وسلم ما يحملهم على القيام فلم يفسح لهم فشق ذلك عليه فقال لمن حوله من المهاجرين والأنصار من غير أهل بدر: قم يا فلان وأنت يا فلان، فلم يزل يقيمهم بعدة النفر الذين هم قيام من أهل بدر فشق ذلك على من أقيم من مجلسه فنزلت هذه الآية.

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 149; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 350; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 221:
وقال الحسن ويزيد بن أبي حبيب: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا قاتل المشركين تشاح أصحابه على الصف الأوَّل فلا يوسع بعضهم لبعض رغبةً في الجهاد والشهادة فنزلت.

7 F, M ve B -"Gerçi".

bulunduğunuz meclislerde darlık yapmayın, etrafınızdakilere sıkıntı vermeyin, genişleyin, açılın denildiği zaman ne suretle olursa olsun yer açın, genişletin {يَفْسَحِ اللّٰهُ لَكُمْ} ki Allah size genişlik versin. {وَاِذَا ق۪يلَ انْشُزُوا} Kalkın yahut yukarı geçin ❁ denildiğinde de {فَانْشُزُوا} hemen kalkıverin {يَرْفَعِ اللّٰهُ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا مِنْكُمْ} ki Allah içinizden iman edenleri, yani hakikaten imanlı olan ve bu emirlere de temiz [4792] yürekle iman eden mü'minleri yükseltsin ❁ iman ile emre imtisâllerinin mükâfâtı olarak dünyada muvaffakiyet, güzel nam, âhirette cennet köşklerinde makam ile rif'at versin {وَالَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْعِلْمَ دَرَجَاتٍ} nefisleri ilme verilmiş olan zâtları da derecât ile yükseltsin ❁ bilhassa ilim ile meşgul ve mûcebince âmil olan ulemâyı da derecelerle daha yüksek makamlara geçirsin. Bu âyet ilmin fazileti ve ulemânın rif'ati hakkındaki sarih delillerdendir. Bu babda birçok ehâdîs-i şerîfe de vardır. Ezcümle: İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Hazretleri'nin *Müsned*'inde İbn Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'nden rivayet eylediği şu hadîs-i şerîf bu babda ne kadar mühimdir. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki يَجْمَعُ اللّٰهُ الْعُلَمَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيَقُولُ إِنِّي لَمْ أَجْعَلْ حِكْمَتِي فِي قُلُوبِكُمْ إِلَّا وَأَنَا أُرِيدُ بِكُمُ الْخَيرَ اِذْهَبُوا إِلَى الْجَنَّةِ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ عَلَى مَا كَانَ مِنْكُمْ Yani "Allah teâlâ kıyamet günü ulemâyı cem' edip de buyuracak ki: 'Ben size sırf hayır murad ettiğim cihetle hikmetimi kalblerinize koydum, haydin cennete gidin, çünkü sizden vâki' olan kusurlarınıza[1] mağfiret buyurdum.'"[2] Tirmizî, Ebû Dâvûd, Dârimî şu hadîsi merfû'an Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anh Hazretleri'nden rivayet etmişlerdir: فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ عَلَى سَائِرِ الْكَوَاكِبِ "Âlimin âbid üzerine fazlı, Kamer'in bedir gecesi sair kevâkib üzerine fazlı gibidir."[3] Yine Tirmizî Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan; Resûlullah buyurdu ki: فَضْلُ الْعَالِمِ عَلَى الْعَابِدِ كَفَضْلِي عَلَى أَدْنَاكُمْ إِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ وَمَلَائِكَتَهُ وَأَهْلَ السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ حَتَّى النَّمْلَةَ فِي جُحْرِهَا وَحَتَّى الْحُوتَ لَيُصَلُّونَ عَلَى مُعَلِّمِ النَّاسِ الْخَيرَ "Âlimin âbid üzerine fazlı benim ednânıza fazlım gibidir. Muhakkak ki Allah

---

1 M ve B +"karşı size".
2 *Müsnedü Ebû Hanîfe* (Haskefî), no: 6; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* C. 43, s. 7; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 223.
3 Ebû Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19.

teâlâ azze ve celle ve melâikesi ve semâvât ve Arz ahâlisi, hatta yuvasında karınca ve hatta balıklar insanlara hayır öğretene salavat getirirler."[1] Dârimî Hazret-i Hasan'dan; Resûlullah şöyle[2] buyurmuştur: مَنْ جَاءَهُ الْمَوْتُ وَهُوَ يَطْلُبُ الْعِلْمَ لِيُحْيِيَ بِهِ الْإِسْلَامَ فَبَيْنَهُ وَبَيْنَ النَّبِيِّينَ دَرَجَةٌ "Her kim İslâm'ı ihyâ için ilim talep ederken ölüm [4793] kendisine gelirse onunla peygamberler arasında tek bir derece vardır."[3] Şu hadisler de pek mühimdir; Deylemî *Firdevs*'te Ümmühânî radıyallâhu anhâ'dan: Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: اَلْعِلْمُ مِيرَاثِي وَمِيرَاثُ الْأَنْبِيَاءِ قَبْلِي "İlim benim mirasım ve benden evvelki peygamberlerin mirasıdır"[4] İbn Adî Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan: اَلْعُلَمَاءُ مَصَابِيحُ الْأَرْضِ وَخُلَفَاءُ الْأَنْبِيَاءِ وَوَرَثَتِي وَوَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ "Ulemâ Arz'ın ışıkları ve enbiyânın halifeleri ve benim vârislerim ve enbiyanın vârisleridirler."[5] İbnü'n-Neccâr Hazret-i Enes radıyallâhu anh'tan الْعُلَمَاءُ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ يُحِبُّهُمْ أَهْلُ السَّمَاءِ وَيَسْتَغْفِرُ لَهُمُ الْحِيتَانُ فِي الْبَحْرِ إِذَا مَاتُوا إِلَى[6] يَوْمِ الْقِيَامَةِ "Ulemâ veresetü'l-enbiyâdır, ehl-i semâ onlara mahabbet eder ve öldükleri vakit[7] denizdeki balıklar kıyamete kadar onlara istiğfar ederler[8]."[9] Ahmed b. Hanbel ve İbn Hibbân, Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anh'tan: مَنْ سَلَكَ طَرِيقًا يَطْلُبُ فِيهِ عِلْمًا سَلَكَ اللهُ بِهِ طَرِيقًا مِنْ طُرُقِ الْجَنَّةِ، وإِنَّ الْمَلَائِكَةَ لَتَضَعُ أَجْنِحَتَهَا لِطَالِبِ الْعِلْمِ رِضًى بِمَا يَصْنَعُ، وَإِنَّ الْعَالِمَ يَسْتَغْفِرُ لَهُ مَنْ فِي السَّموَاتِ وَالْأَرْضِ حَتَّى الْحِيْتَانُ فِي جَوْفِ الْمَاءِ؛ وَإِنَّ الْعُلَمَاءَ وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ وَأَنَّ الْأَنْبِيَاءَ لَمْ يُوَرِّثُوا دِينَارًا وَلَا دِرْهَمًا وَإِنَّمَا وَرثُوا الْعِلْمَ فَمَنْ أَخَذَهُ فَقَدْ أَخَذَ بِحَظٍّ وَافِرٍ "Her kim bir yola sülûk eder onda ilim taleb eylerse Allah teâlâ onu cennet yollarından bir yola sülûk ettirir ve melekler tâlib-i ilme kanatlarını gererler, sanatını hoşlandıkları için. Ve ulemâ veresetü'l-enbiyâdır ve

---

1 Tirmizî, İlim, 19.

2 H -"şöyle".

3 Dârimî, Mukaddime, 32; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 223:

عن الحسن قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من جاءه الموت وهو يطلب العلم ليحيي به الإسلام، فبينه وبين النبيين درجة واحدة في الجنة.

4 Ebû Nuaym, *Müsnedü Ebû Hanîfe,* thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyâd: Mektebetü'l-Kevser, 1415, s. 57; İbn Hacer, *Zehru'l-Firdevs,* thk. Ebû Bekir Ahmed Câlû, Dubai: Dâru'l-Birr, 1439/2018, V, 800:

عن أم هانئ قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: العلم ميراثي وميراث الأنبياء قبلي، فمن كان يرثني فهو في الجنة.

5 Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn,* thk. Azîzullah el-Utâridî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1408/1987, II, 129; İbn Hacer, *Zehru'l-Firdevs,* V, 820; Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XIV, 367.

6 B -" إِلَى ".

7 F, M ve B -"Gerçi".

8 H: " öldükleri vakit onlara denizdeki balıklar kıyamete kadar istiğfar ederler".

9 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* IV, 41. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* I, 46; Deylemî, *el-Firdevs,* III, 75.

enbiyâ[1] ne dinar ne dirhem miras bırakmadılar ancak ilim miras bıraktılar. Şu hâlde onu alan çok bir nasib almış olur."[2] İbnü'n-Neccâr Enes radıyallâhu anh'tan: اَلْعُلَمَاءُ قَادَةٌ وَالْمُتَّقُونَ سَادَةٌ وَمُجَالَسَتِهِمْ زِيَادَةٌ "Ulemâ kumandanlar, müttakīler efendiler ve onlarla oturmak[3] kârdır".[4] Hatîb, İbn Ömer radıyallâhu anhümâ'dan: وُزِنَ حِبْرُ الْعُلَمَاءِ بِدَمِ الشُّهَدَاءِ فَرَجَحَ عَلَيْهِ "Ulemâ mürekkebi şühedânın kanıyla tartıldı da ondan ağır geldi."[5] Taberânî *Evsat*'ta Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan: تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ وَتَعَلَّمُوا لِلْعِلْمِ السَّكِينَةَ وَالْوَقَارَ وَتَوَاضَعُوا لِمَنْ تعَلَّمُونَ مِنْهُ "İlmi öğrenin ve ilim için sekînet ve vakar da öğrenin ve kendisinden ilim öğreneceğiniz kimseye tevâzu edin"[6] Deylemî *Firdevs*'te Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan: عَالِمٌ يُنْتَفَعُ بِهِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ عَابِدٍ "Kendisiyle intifâ' olunan âlim bin âbidden hayırlıdır."[7] İbn Adî, Hatîb, İbn Asâkir, [4794] Ebu'd-Derdâ radıyallâhu anh'tan: تَعَلَّمُوا مَا شِئْتُمْ أَنْ تَعْلَمُوا فَلَنْ يَنْفَعَكُم الْعِلْمُ حَتَّى تَعْمَلُوا بِمَا تَعْلَمُونَ "Öğrenmek istediğinizi öğrenin fakat bildiğinizle amel etmedikçe ilmin size hiç menfeati olmaz."[8] Ebü'l-Hasen b. Ahzem-i Medînî, *Emâlî*'sinde Hazret-i Enes radıyallâhu anh'tan: تَعَلَّمُوا الْعِلْمُ مَا شِئْتُمْ فَوَاللهِ لَا تُؤْجَرُوا بِجَمْعِ الْعِلْمِ حَتَّى تَعْمَلُوا "İlimden istediğinizi öğrenin fakat amel etmedikçe ilim toplamakla me'cur olmazsınız vallahi."[9] Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim Hazret-i Muaviye'den, yine Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî İbn Abbas'tan ve İbn Mâce Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anhüm مَنْ يُرِدِ اللهُ بِهِ خَيرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ "Her kime Allah hayır

---

1 F -"ve enbiyâ".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 196; Ebû Dâvûd, İlim, 1; Tirmizî, İlim, 19; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* I, 550:

عن قيس بن كثير، قال: قدم رجل من المدينة إلى أبي الدرداء وهو بدمشق فقال: ما أقدمك أي أخي؟ قال: حديث بلغني أنك تحدث به عن رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: أما قدمت لتجارة؟ قال: لا. قال: أما قدمت لحاجة؟ قال: لا. قال: ما قدمت إلا في طلب هذا الحديث؟ قال: نعم، قال: فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من سلك طريقا يطلب فيه علما سلك الله به طريقا إلى الجنة، وإن الملائكة لتضع أجنحتها رضا لطالب العلم، وإنه ليستغفر للعالم من في السماوات والأرض حتى الحيتان في الماء، وفضل العالم على العابد كفضل القمر على سائر الكواكب، إن العلماء هم ورثة الأنبياء، [وإن الأنبياءَ] لم يورثوا دينارا ولا درهما وإنما ورثوا العلم، فمن أخذ به أخذ بحظ وافر.

3 B: "oturan".

4 Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XIV, 367. Krş. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 133.

5 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* II, 190; Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl,* X, 141:

عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: وزن حبر العلماء بدم الشهداء فرجح عليهم.

6 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VI, 200. Krş. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd,* s. 538; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 99:

7 Deylemî, *el-Firdevs*, III, 41.

8 Bk. İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ',* II, 189; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* I, 236; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* X, 94; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* c. 52, s. 342.

9 Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XI, 307. Krş. Dârimî, Mukaddime, 27; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* I, 236.

murad ederse onu dinde fakih eder."[1] Taberânî İbn Ömer'den radıyallâhu anhümâ: أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ الْفِقْهُ وَأَفْضَلُ الدِّينِ الْوَرَعُ "İbadetin efdali fıkıhtır, dinin efdali vera'dır."[2] Hatîb, Câbir'den radıyallâhu anh: أَكرِمُوا العُلَمَاءَ فَإِنَّهُم وَرَثَةُ الْأَنْبِيَاءِ فَمَنْ أَكْرَمَهُم فَقَدْ أَكْرَمَ اللَّهَ وَرسُولَهُ "Ulemâya ikram ediniz. Çünkü onlar enbiyânın vârisleridirler.[3] Onun için her kim onlara ikram ederse Allah ve Resûlüne ikram etmiş olur."[4] Râfiî Behz b. Hakîm'den, o[5] babasından, dedesinden: مَنِ اسْتَقْبَلَ الْعُلَمَاءَ فَقَد اسْتَقْبَلَنِي وَمَنْ زَارَ الْعُلَمَاءَ فَقَدْ زَارَنِي وَمَنْ جَالَسَ الْعُلَمَاءَ فَقَد جَالَسَنِي وَمَنْ جَالَسَنِي فَكَأَنَّمَا جَالَسَ رَبِّي "Ulemâyı istikbal eden beni istikbal etmiş olur, ulemâyı ziyaret eden beni ziyaret etmiş olur, ulemâ meclisinde bulunan benim meclisimde bulunmuş olur, benim meclisimde bulunan da sanki Rabbimin meclisinde bulunmuş gibi olur."[6] Deylemî İbn Mes'ûd'dan ve Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anhümâ: تَعَلَّمُوا الْعِلْمَ قَبْلَ أَنْ يُرْفَعَ فَإِنَّ أَحَدَكُمْ لَا يَدْرِي مَتَى يَفْتَقِرُ إِلَى مَا عِنْدَهُ "İlim ref' olunmazdan evvel ilmi öğrenin çünkü her biriniz yanındakine ne zaman muhtaç olacağını bilmez."[7] Ahmed, Dârimî, Taberânî ve Ebu'ş-Şeyh tefsirinde ve İbn Merdûye Ebû Ümâme'den radıyallâh anh: يَا أَيُّها اَلنَّاسُ خُذُوا مِن الْعِلْمِ قبْلَ أَنْ يُقْبَضَ الْعِلْمُ وَقبْلَ أَنْ يُرْفَعَ الْعِلْمُ»، قِيلَ: «يَا رَسُولُ اللَّهِ كَيْفَ يُرْفَعُ الْعِلْمُ وَهذَا الْقُرْآنُ بيْنَ أَظْهُرِنا[8]» فَقَالَ: «أَيْ ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ وَهَذِهِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى بيْنَ أَظْهُرِهِم الْمَصَاحِف لَمْ يُصْبِحُوا يَتَعَلَّقُونَ بِالْحَرْفِ مِمَّا جَاءَتْ بِهِ أَنْبِيَاءُهُمْ أَلَا وَإِنَّ ذَهَابَ الْعِلْمِ أَن يَذْهَبَ حَمَلَتُهُ[9]» ثَلَاثَ مَرَّاتٍ "Ey nâs! İlim kabz [4795] olunmazdan[10] evvel, ilim ref' olunmazdan evvel ilimden nasib alın." Denildi ki: "Yâ Resûlallah! Kur'an bizim aramızda iken ilim nasıl ref' olunur?" Buyurdu ki: "Hay seni anan yitirsin, işte Yehûd ve Nesârâ, aralarında kitaplar var, fakat peygamberlerinin getirdiğinden bir harfe tutunmaz olmuşlardır. Haberiniz olsun ki ilmin gitmesi hamelesinin gitmesidir, ilmin gitmesi

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 306, Buhârî, İlim, 13; Müslim, Zekât, 98; İbn Mâce, Mukaddime, 17.
2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* IX, 107.
3 B: "vârisleridir".
4 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* V, 204.
5 H -"o".
6 Deylemî, *el-Firdevs*, III, 604.
7 Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn,* Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1986, s. 47; Beyhakī, *el-Medhal ilâ ilmi's-sünen,* thk. Muhammed Avvâme, Kahire: Dâru'l-Yüsr, 1437/2017, II, 694; Deylemî, *el-Firdevs*, II, 41.
8 H, F, M ve B: "ظهرنا".
9 H, F, M ve B: "جملته".
10 H: "olunmadan".

hamelesinin gitmesidir, ilmin gitmesi hamelesinin[1] gitmesidir."[2] Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Müslim, Nesâî, İbn Mâce, İbn Ömer'den radıyallâhu anhümâ: إِنَّ اللَّهَ لَا يَقْبِضُ الْعِلْمَ انْتِزَاعًا يَنْتَزِعُهُ مِنَ الْعِبَادِ وَلَكِنْ يَقْبِضُ الْعِلْمَ بِقَبْضِ الْعُلَمَاءِ حَتَّى إِذَا لَمْ يُبْقِ عَالِمًا اِتَّخَذَ النَّاسُ رُؤُوسًا جُهَّالًا فَسُئِلُوا فَأَفْتَوْا بِغَيْرِ عِلْمٍ فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا "Allah teâlâ ilmi kullardan nez' ederek soymak suretiyle kabzetmez, velâkin ulemâyı kabz ile ilmi kabzeder. Hiçbir âlim bırakmayınca da nâs birtakım câhil başlar edinirler. Onlara sorulur, onlar da ilimsiz fetvâ verirler; hem doğru yoldan saparlar hem de saptırırlar."[3] Ebû Nuaym ve Deylemî Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anh: يَخْرُجُ فِي آخِرِ الزَّمَانِ قَوْمٌ رُؤَسَاءَ جُهَّالًا يُفْتُونَ النَّاسَ فَيَضِلُّونَ وَيُضِلُّونَ "Âhir zamanda bir kavim çıkar, câhiller başlara geçerek nâsa fetvâ verirler, hem dâll hem mudill olurlar."[4] İbn Neccâr Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anh: يُؤْتَى بِعُلَمَاءِ[5] السُّوءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَيُقْذَفُونَ فِي نَارِ جَهَنَّمَ فَيَدُورُ أَحَدُهُمْ في جَهَنَّمَ[6] كَمَا يَدُورُ الْحِمَارُ بِالرَّحَا فَيُقَالُ لَهُ: يَا وَيْلَكَ بِكَ اِهْتَدَيْنَا فَمَا[7] بَالُكَ؟ قَالَ: إِنِّي كُنْتُ أُخَالِفُ مَا كُنْتُ أَنْهَاكُمْ "Kötü âlimler kıyamet günü getirilir[8], cehennem ateşine atılır, her biri cehennemde[9] değirmen döndüren merkep gibi döner dolaşır, ona 'vay sana, biz seninle yolumuzu düzeltmiştik bu hâlin ne?' denilir, der ki: 'Ben sizi nehyettiğim şeyleri tutmaz, hilâfını yapardım.'"[10] Deylemî *Firdevs*'te İbn Abbâs'tan

1 "Hamelesinin" kelimeleri bütün nüshalarda "cümlesinin" şeklindedir. Hadis kaynaklarında bu kelimenin karşılığı olarak genellikle حَمَلَتُهُ bazı rivayetlerde de أَهْلُهُ geçmektedir.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 266; Dârimî, Mukaddime, 26; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 215:

عن أبي أمامة الباهلي قال: لما كان في حجة الوداع قام رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يومئذ مردف الفضل بن عباس على جمل آدم فقال: يا أيها الناس خذوا من العلم قبل أن يقبض العلم، وقبل أن يرفع العلم وقد كان أنزل الله عز وجل «يا أيها الذين آمنوا لا تسألوا عن أشياء إن تبد لكم تسؤكم، وإن تسألوا عنها حين ينزل القرآن تبد لكم عفا الله عنها، والله غفور حليم» (المائدة ٥/١٠١). قال: فكنا قد كرهنا كثيرا من مسألته، واتقينا ذاك حتي أنزل الله على نبيه صلى الله عليه وسلم قال: فأتينا أعرابيا فرشوناه برداء قال: فاعتم به حتى رأيت حاشية البرد خارجة من حاجبه الأيمن. قال: ثم قلنا له: سل النبي صلى الله عليه وسلم قال: فقال له: يا نبي الله، كيف يرفع العلم منا وبين أظهرنا المصاحف وقد تعلمنا ما فيها وعلمنا نساءنا وذرارينا وخدمنا؟ قال: فرفع النبي صلى الله عليه وسلم رأسه وقد علت وجهه حمرة من الغضب قال: فقال: أي ثكلتك أمك وهذه اليهود والنصارى بين أظهرهم المصاحف لم يصبحوا يتعلقون بحرف مما جاءتهم به أنبياؤهم، ألا وإن من ذهاب العلم أن يذهب حملته (ثلاث مرار).

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 162, 190; Buhârî, İlim, 34; Müslim, İlim, 13; İbn Mâce, Mukaddime, 8.

4 Hatîb, el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkih,* thk. Âdil b. Yûsuf el-Garâzî, Dâru İbni'l-Cevzî, 1421, II, 321; Deylemî, *el-Firdevs*, V, 513.

5 H: "العلماء".

6 M ve B +"بِقَصَبَةٍ".

7 H ve F: "في".

8 B -"getirilir".

9 M +"bir casaba ile"; B +"bir gasaba ile".

10 Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl*, X, 207-208. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 10; Müslim, Zühd, 51.

radıyallâhu anhümâ: آفَةُ الدِّينِ ثَلَاثَةٌ فَقِيهٌ فَاجِرٌ وَإِمَامٌ جَائِرٌ وَمُجْتَهِدٌ جَاهِلٌ "Dinin âfeti üçtür: Fakīh-i fâcir, imâm-ı câir, müctehid-i câhil."[1] Askerî Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan: اَلْفُقَهَاءُ أُمَنَاءُ الرُّسُلِ مَا لَمْ يُدَاخِلُوا الدُّنْيَا وَيَتَّبِعُوا السُّلْطَانَ فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ فَاحْذَرُوهُمْ "Fukahâ peygamberlerin emînleridir, dünyaya dalmadıkları ve saltanat uyuntusu olmadıkları müddetçe. Fakat onu yaptılar mı o zaman onlardan hazer edin."[2] Ahmed b. Hanbel Hazret-i Ömer'den [4796] radıyallâhu anh: إِنَّ أَخْوَفَ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي كُلُّ مُنَافِقٍ عَلِيمِ اللِّسَانِ "Ümmetimin aleyhine korktuğumun en korkuncu her bir dili bilgiç münafıktır."[3] Yine Ahmed b. Hanbel ve Ebû Nuaym *Hilye*'de Hazret-i Ömer radıyallâhu anh'tan: أَخْوَفُ مَا أَخَافُ عَلَى أُمَّتِي الْأَئِمَّةُ الْمُضِلُّونَ "Ümmetimin aleyhine korktuğumun en korkuncu idlâl edici imamlardır."[4] Taberânî İbn Mes'ûd'dan radıyallâhu anh: "Herhangi bir adam kendisine Allah teâlâ bir ilim vermiş de onu ketmetmiş ise kıyamet günü Allah da[5] ona ateşten bir gem vurur.[6] İbn Asâkir Ebû Hüreyre'den radıyallâhu anh: إِنَّ أَشَدَّ النَّاسِ عَذَابًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَالِمٌ لَمْ يَنْفَعْهُ اللّٰهُ بِعِلْمِهِ "Kıyamet günü nâsın en şiddetli[7] azab çekeceği o âlimdir ki Allah[8] ona ilmiyle menfaat vermemiştir."[9] Tirmizî İbn Ömer'den radıyallâhu anhümâ: مَنْ تَعَلَّمَ الْعِلْمَ لِغَيْرِ اللَّهِ فَلْيَتَبَوَّأْ مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ "Her kim ilmi Allah'ın gayrı için öğrenirse ateşten oturacağı yere hazırlansın."[10] Ebu'ş-Şeyh, Ubâde b. Sâmit radıyallâhu anh'tan اَلْعِلْمُ خَيْرٌ مِنَ الْعَمَلِ وَمَلَاكُ الدِّينِ الْوَرَعُ وَالْعَالِمُ

---

1 İbn Hacer, *Zehru'l-Firdevs,* I, 452; Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl*, X, 183; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* I, 18.

2 İbn Ebî Hâtim, *el-İlel ve's-süâlâti'l-hadîsiyye,* thk. Sa'd b. Abdülhamîd vd., Matâbi'u'l-Humeydî, 1427/2006, V, 186; Semerkandî, *Tenbîhü'l-gâfilîn,* s. 433, 524; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* III, 194:
عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: العلماء أمناء الرسل على عباد الله ما لم يخالطوا السلطان ويدخلوا في الدنيا. فإذا خالطوا السلطان ودخلوا في الدنيا فقد خانوا الرسل فاحذروهم واجتنبوهم. فقال أبي: هذا حديث منكر يشبه أن يكون في الإسناد رجل لم يسم وأسقط ذلك الرجل.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 22, 44.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 441; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* VI, 46:
عن أبي الدرداء قال: عهد إلينا رسول الله صلى الله عليه وسلم: أن أخوف ما أخاف عليكم الأئمة المضلون.

5 H -"da".

6 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* X, 128:
عن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أيما رجل آتاه الله علما فكتمه ألجمه الله يوم القيامة بلجام من نار.

7 F, M ve B: "ziyade".

8 M ve B -"Allah".

9 İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ',* III, 474; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân*, III, 274; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* c. 56, s. 307.

10 Tirmizî, İlim, 6:
عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من تعلم علما لغير الله أو أراد به غير الله فليتبوأ مقعده من النار.

مَنْ يَعْمَلُ بِعِلْمِهِ[1] وَإِنْ كَانَ قَلِيلاً "İlim amelden hayırlıdır, dinin kıvâmı ise vera' ve takvâdır,[2] âlim az da olsa ilmiyle amel edendir."[3] İbn Lâl[4] *Mekârim-i Ahlâk*'ta Hazret-i Ali'den radıyallâhu anh: أَلَا أُنَبِّئُكُمْ الْفَقِيهَ كُلَّ الْفَقِيهِ، مَنْ لَا يُقَنِّطِ النَّاسَ مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ وَلَا يُؤَيِّسْهُمْ[5] مِنْ رَوْحِ اللَّهِ وَلَا يُؤَمِّنْهُمْ مَكْرَ اللَّهِ وَلَا يَدَعُ الْقُرْآنَ رَغْبَةً إِلَى مَا سِوَاهُ أَلَا لَا خَيرُ فِي عِبَادَةٍ لَيْسَ فِيهَا تَفَقُّهٌ وَلَا فِي عِلْمٍ لَيْسَ فِيهِ تَدَبُّرٌ "Size tam fakihi haber vereyim mi? Allah'ın rahmetinden nâsın ümidini kesmeyen ve Allah'ın revhinden onları ye'se düşürmeyen ve Allah'ın mekrinden onları emin kılmayan ve mâsivâya rağbet için Kur'ân'ı bırakmıyan kimsedir. Haberiniz olsun ki ne tefakkuh olmayan bir ibadette ne de tedebbür bulunmayan bir ilimde hayır yoktur."[6] Hatîb *el-Müttefik ve'l-Müfterik*'te[7] Şeddâd b. Evs'ten radıyallâhu anh: لَا يَفْقَهُ الْعَبْدُ كُلَّ الْفِقْهِ حَتَّى يَمْقُتَ النَّاسَ فِي ذَاتِ اللهِ وَحَتَّى لَا يَكُونَ أَحَدٌ أَمْقَتَ مِنْ نَفْسِهِ "Abd Allah'ın zâtı hakkında halka ve herkesten ziyade kendi nefsine buğz etmedikçe tam bir fekāhetle fakih olmaz."[8]

Velhâsıl ilmin, ulemânın gerek fazileti ve gerek âfâtı hakkında hadis kitaplarında pek çok hadisler vardır. Nitekim *Kenzu'l-Ummâl* de yüzlercesini nakleder.[9] Bütün bunlardan anlaşılan hulâsa ise ilmin amelden başkaca haddizâtında bir fazl u meziyeti bulunmakla beraber [4797] indallah derecât ile yüksekliğe şâyan olan ulemâ, nefislerini ilme verip ilmiyle amel eden ulemâdır. Onun için ulemâ ilmiyle amel etmeli, mü'minler de ulemâya hürmet ve ikram eylemelidirler. Ulemâ ilmin şerefini mevzû'unun şerefi, gayesinin şerefi, mesâilinin kuvveti

---

1 H ve F: "بالعلم".
2 M ve B +"ve".
3 İbn Hacer, *Zehru'l-Firdevs,* V, 799; Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XIV, 362.
4 Ebû Bekir İbn Lâl (ö. 398/1008).
5 H, F, M ve B: "يوئسهم".
6 Bk. Dârimî, Mukaddime, 29; Ebû Dâvud, *ez-Zühd,* thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim vd., Hilvan: Dâru'l-Mişkât, 1414/1993, s. 115; Makrîzî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl li'l-Mervezî,* s. 148:
عن علي بن أبي طالب رضي الله عنه قال: إن الفقيه حق الفقيه من لم يقنط الناس من رحمة الله ولم يرخص لهم في معاصي الله ولم يؤمنهم من عذاب الله ولم يدع القرآن رغبة عنه إلى غيره، إنه لا خير في عبادة لا علم فيها ولا علم لا فهم فيه ولا قراءة لا تدبر فيها.
7 M: "Elmüttefak Velmüfterakte".
8 Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-Müfterik,* thk. Muhammed Sâdık Aydın el-Hâmidî, Dımeşk: Dâru'l-Kādirî, 1417/1997, II, 1053.
9 Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl,* X, 130-314.

ile mütenâsib olmak üzere üç nokta-i nazardan derecâta ayırmışlardır. Ahnef b. Kays demiştir ki "ilim ile takviye edilmeyen izzet, nihâyet bir zillete münkalib olur."[1]

{وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَب۪يرٌ} Ve Allah bütün amellerinize Habîr'dir. ❁ Ona göre mükâfat veya mücâzat edecektir. Bu tezyil, ilimden matlub amel olduğunu ihtar ve ilme hürmet etmeyenleri inzardır.

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ} ❁ Bu âyet de bilhassa Resûlullah'ın meclisinde zât-ı risâletine husûsî olarak fısıldamak suretiyle bir şey arzetmek isteyenlerin âdâbı hakkında nâzil olmuştur. İbn Abbas Hazretleri'nden rivayet olunduğuna göre birtakımları Resûlullah'ın meclisinde kendilerini göstermek için lüzumlu lüzumsuz fısıltı ile zât-ı risâletpenâhîlerine bir şeyler arzetmeye kalkıyor ve bu gittikçe çoğalıyordu, Aleyhissalâtü vesselâm lutf u semâhati hasebiyle hiçbirini reddetmiyordu, bu sebeple bu âyet nâzil oldu.[2] Katâde'den rivayet olunduğuna göre de zenginler Peygamber'in huzuruna geliyorlar, bu suretle sık sık münâcâtta bulunarak mecliste fukarâya galebe ediyorlardı. Aleyhissalâtü vesselâm bunların çok oturmalarından ve çok fısıldaşmaya kalkmalarından sıkılıyordu, bu âyet nâzil oldu.[3] Buyuruluyor ki: Ey bütün iman edenler! Peygamber'e bir şey fısıldamak istediğiniz vakit {فَقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَةًۜ} fısıltınızdan önce bir sadaka [4798] takdim ediniz ❁ ki mikdârı ne olursa olsun {ذٰلِكَ} bu ❁ suretle bir sadaka takdîmi {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için hayırdır. ❁ Muhtaç olanları sevindirecek ve size sevab

---

1 Müberred, *el-Fâdıl,* Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 1421, s. 1; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 493:
من ذلك ما يروى أنّ الأحنف بن قيس رأى الناس بالبصرة يقصدون الحسن البصريّ فى أمورهم، ويسألونه عن أحوال دينهم، فقال: كادت العلماء أن يكونوا أربابا، وكلّ عزّ لم يوطّد بعلم فإلى ذلّ يصير.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 279; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 128-129. Krş. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* thk. Muhammed b. Sâlih el-Müdeyfir, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1997, s. 258; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 249:
روي عن ابن عباس وقتادة في سببها أن قوما من شباب المؤمنين وأغفالهم كثرت مناجاتهم للنبي صلى الله عليه وسلم في غير حاجة إلا لتظهر منزلتهم وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم سمحا لا يرد أحدا فنزلت هذه الآية مشددة عليهم أمر المناجاة.

3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 263; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 154; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 224-225:
وذلك أن الأغنياء كانوا يكثرون مناجاة النبي صلى الله عليه وسلم ويغلبون الفقراء على مجالس النبي صلى الله عليه وسلم، وكان النبي صلى الله عليه وسلم يكره طول مجالستهم وكثرة نجواهم، فلما أمرهم بالصدقة عند المناجاة انتهوا عند ذلك، وقدرت الفقراء على كلام النبي صلى الله عليه وسلم ومجالسته.

kazandıracak bir hayırdır. {وَاَطْهَرُ} Hem de daha ziyade bir temizliktir. ❁ Peygamber'e münâcatta bulunmak hususunda niyetlerin samimiyetine ve malınızda fukarânın gözü kalmamasına ve ahlâkın tasfiyesiyle hayr u hasenâtı âdet edinmeye sebep olur. {فَاِنْ لَمْ تَجِدُوا} Şayet bulamazsanız ❁ sadaka takdîmine gücünüz yetmezse {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} o hâlde de Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir. ❁ Öyle sadaka takdim edemeyecek olan fukarânın da fısıltı ile mâruzatta bulunmasına ruhsat verir. Burada "Gafûr" isminin zikri قَدِّمُوا emrinin vücub için olduğuna bir tenbih demektir. Şundan da gaflet edilmemek lâzımdır ki Resûlullah kendi nâmına hediye kabul eder idiyse de sadaka kabul etmezdi, hatta Âl-i Resûl'e bile sadaka ve zekât almak haramdır. Onun için burada takdîmi emrolunan sadakadan murad lüzûmuna göre fukarâya sarfedilmek üzere takdim olunacak sadakadır. Nitekim Sûre-i Nisâ'da لَا خَيْرَ فٖى كَثٖيرٍ مِنْ نَجْوٰيهُمْ اِلَّا مَنْ اَمَرَ بِصَدَقَةٍ اَوْ مَعْرُوفٍ اَوْ اِصْلَاحٍ بَيْنَ النَّاسِ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ فَسَوْفَ نُؤْتٖيهِ اَجْرًا عَظٖيمًا [4/14] buyurulmuştu. Bununla beraber burada emrolunan sadakanın takdîmi vücûbu, çok geçmeden bundan sonra gelecek olan âyet ile nesh edilmiştir.

Hâkim ve İbn Münzir ve Abd b. Humeyd ve daha başkaları şöyle rivayet etmişlerdir: Hazret-i Ali radıyallâhu anh ve kerremallahu vecheh demiştir ki: "Kitâbullahta bir âyet vardır, onunla benden evvel kimse amel etmedi, benden sonra da kimse amel etmeyecektir: Necvâ âyeti: يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نَاجَيْتُمُ الرَّسُولَ... إلخ [4799] Yanımda bir dinar vardı onu on dirheme sattım, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne her ne zaman münâcâtta bulundumsa necvâmın önünde bir dirhem takdim ettim, sonra da o âyet nesholundu, kimse onunla amel etmedi, ءَاَشْفَقْتُمْ âyeti nâzil oldu."[1] {ءَاَشْفَقْتُمْ اَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَىْ نَجْوٰيكُمْ صَدَقَاتٍ}

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 524. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 373; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 248:

عن عبد الرحمن بن أبي ليلى قال: قال علي بن أبي طالب رضي الله عنه: إن في كتاب الله لآية ما عمل بها أحد ولا يعمل بها أحد بعدي، آية النجوى «يا أيها الذين آمنوا إذا ناجيتم الرسول فقدموا بين يدي نجواكم صدقة» الآية. قال: كان عندي دينار فبعته بعشرة دراهم فناجيت النبي صلى الله عليه وسلم، فكنت كلما ناجيت النبي صلى الله عليه وسلم قدمت بين يدي نجواي درهما، ثم نسخت فلم يعمل بها أحد فنزلت «أأشفقتم أن تقدموا بين يدي نجواكم صدقات» الآية.

Fısıltınızın önünde sadakalar takdim etmekten korktunuz ha? ۞ Demek ki ondan sonra bir iki sadaka takdim eden olmuş ise de çok olmamış, fısıltı hevesinin arkası kesilmiş idi, yani sadaka takdim etmekle fukarâlığa düşeriz diye korktunuz, necvânızın önünde çok sadakalar takdim edemediniz de münâcattan vazgeçtiniz değil mi? {فَاِذْ لَمْ تَفْعَلُوا} Madem ki yapmadınız ۞ yapabileceğiniz hâlde yapmadınız. {وَتَابَ اللّٰهُ عَلَيْكُمْ} Allah da size tevbe ile nazar buyurdu ۞ kusurunuzu affedip yine sadaka takdim etmeksizin Peygamber'e münâcatta bulunmanıza müsaade etti. Bunun şükrânesi olmak üzere {فَاَق۪يمُوا الصَّلٰوةَ} o hâlde namaza devam edin {وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} ve zekâtı verin {وَاَط۪يعُوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} ve Allah'a ve Resûlüne itaat eyleyin ۞ gerek meclislerin âdâbı ve gerek diğer ahkâm gibi sâir emirlerde itaatsizlik yapmayın da îcâbını icrâ ve infaz eyleyin {وَاللّٰهُ خَب۪يرٌ} ki Allah Habîr'dir ۞ haberdârdır, bir lahza ilminden kaçırmaz {بِمَا تَعْمَلُونَ} her ne yapıyorsanız ۞ gerek zâhirde gerek bâtında, gerek tâat, gerek masiyet, gerek fiil gerek terk hepsini bilir. Ona göre karşılığını verir.

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذ۪ينَ تَوَلَّوْا قَوْماً غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْۜ مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا مِنْهُمْۙ وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ ﴿١٤﴾ اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ عَذَاباً شَد۪يداًۜ اِنَّهُمْ سَٓاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿١٥﴾ اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِ فَلَهُمْ عَذَابٌ مُه۪ينٌ ﴿١٦﴾ لَنْ تُغْنِيَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـٔاًۜ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِۜ هُمْ ف۪يهَا خَالِدُونَ ﴿١٧﴾ يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَم۪يعاً فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ وَيَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ عَلٰى شَيْءٍۜ اَلَٓا اِنَّهُمْ هُمُ الْكَاذِبُونَ ﴿١٨﴾ اِسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ فَاَنْسٰيهُمْ ذِكْرَ اللّٰهِۜ اُو۬لٰٓئِكَ حِزْبُ الشَّيْطَانِۜ اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿١٩﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُٓ اُو۬لٰٓئِكَ فِي الْاَذَلّ۪ينَ ﴿٢٠﴾ كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا۬ وَرُسُل۪يۜ اِنَّ اللّٰهَ قَوِيٌّ عَز۪يزٌ ﴿٢١﴾ لَا تَجِدُ قَوْماً يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ يُوَٓادُّونَ مَنْ حَٓادَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُٓوا اٰبَٓاءَهُمْ اَوْ اَبْنَٓاءَهُمْ اَوْ اِخْوَانَهُمْ اَوْ عَش۪يرَتَهُمْۜ اُو۬لٰٓئِكَ كَتَبَ ف۪ي قُلُوبِهِمُ الْا۪يمَانَ وَاَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُۜ وَيُدْخِلُهُمْ

جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَاۜ رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُۜ اُو۬لٰٓئِكَ حِزْبُ اللّٰهِۜ اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿٢٢﴾

[4801] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şunlara ki Allah'ın gazab etmiş olduğu bir kavme yardaklık etmekteler[1]*. Onlar ne sizdendirler ne onlardan ve bilip dururken yalan yere yemin ederler (14). Allah onlar için şiddetli bir azab hazırladı, hakikat onlar ne fena işler yapıyorlar (15). Yeminlerini bir siper edindiler de Allah yolundan men' ettiler, onun için onlara hakāretli bir azab var (16). İhtimâli yok onları ne malları ne evlâdları hiçbir suretle Allah'tan kurtaramaz, onlar ashâb-ı nârdır, hep onun içinde kalacaklardır (17). O gün ki Allah onları toplayarak ba's edecek de size yemin ettikleri gibi O'na da yemin edecekler ve sanacaklar ki bir şey yapıyorlar; işte onlar hep o yalancılardır (18). Şeytan üzerlerine istîlâ etmiştir de kendilerine Allah düşüncesini unutturmuştur, onlar Şeytan hizbi, (Şeytan taraftarı)dırlar. Uyanık ol ki Şeytan'ın hizbi muhakkak*[2] *hep hüsrâna düşenlerdir (19). Allah'a*[3] *ve Resûlüne hudud yarışına kalkanlar her hâlde onlar en alçaklar içindedirler (20). Allah yazdı: Celâlim hakkı için her hâlde Ben yenerim Ben ve resullerim, şüphe yok ki Allah Kavî'dir, Azîz'dir (21). Allah'a ve âhiret gününe iman eden*[4] *hiçbir kavmi Allah'a*[5] *ve Resûlüne hudud yarışına kalkışan kimselerle sevişir bulamazsın; babaları veya oğulları veya kardeşleri veya hısımları, hemşehrileri olsalar bile. İşte Allah öyle kimseleri sevmeyen bir kavmin kalblerine imanı yazmış*[6] *ve kendilerini tarafından bir rûh ile teyid buyurmuştur ve onları altından ırmaklar akar cennetlere koyacak, içlerinde* [4802]

---

1 M ve B: "etmektedirler".
2 F, M ve B -"muhakkak".
3 F, M ve B: "Allah".
4 F, M ve B: "eder".
5 M ve B: "Allah".
6 H: "yazmıştır".

ebediyen kalacaklardır, öyle ki Allah onlardan hoşnut, onlar da[1] *Allah'tan hoşnut. İşte onlar Allah hizbidir, uyanık ol ki Allah'ın hizbi muhakkak hep felâha erenlerdir (22).*

{اَلَمْ تَرَ} Bakmaz mısın ❁ taaccüb ve istihkar ile dikkat nazarını[2] celb için Peygamber'e veya hitab şânından olan her kişiye hitabdır. Yani ne çirkin hâlleri var bak {اِلَى الَّذِينَ} şunlara ❁ şu münafıklara ki[3] {تَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} Allah'ın gazab etmiş olduğu bir kavme yardaklık etmektedirler. ❁ Münafıklar Yahudîlere yardaklık ediyor, mü'minlerin esrârını onlara nakl eyliyorlardı. {مَا هُمْ مِنْكُمْ وَلَا مِنْهُمْ} Onlar ne sizdendirler ne de onlardan ❁ arada müzebzeb, bir buraya bir oraya çalkanır münafıklardır {وَيَحْلِفُونَ عَلَى الْكَذِبِ وَهُمْ يَعْلَمُونَ} ve bile bile yalan yere yemin ederler. ❁ Rivayet olunuyor ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem bir gün hücrelerinden birinde oturuyor, yanında da Müslümanlardan birkaç zat bulunuyordu. "Şimdi yanınıza şeytan gözlü birisi gelecek" buyurdu, derken gök gözlü birisi çıkageldi[4], Resûlullah ona: "Sen ve arkadaşların bana neye şetmediyorsunuz?" buyurdu. Öyle bir şey yapmadığına yemin etti, "bırak beni de gideyim arkadaşlarımı da getireyim" dedi, gitti, çağırdı geldi, onlar da yemin ettiler, bunun üzerine bu âyet nâzil oldu.[5] İmam Ahmed b. Hanbel, Bezzâr, İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve *Delâil*'de Beyhakī ve İbn Merdûye ve Hâkim, İbn Abbas'tan böyle isim tasrih etmeyerek rivayet etmişler ve nihâyetinde يَوْمَ يَبْعَثُهُمُ اللّٰهُ جَمِيعًا فَيَحْلِفُونَ لَهُ كَمَا يَحْلِفُونَ لَكُمْ âyetinin ve mâba'dinin nâzil olduğunu söylemişlerdir.[6] Süddî ve Mukātil'den [4803] naklolunan rivayette ise

---

1. F, M ve B -"da".
2. M ve B: "nazarlarını".
3. F, M ve B -"ki".
4. M ve B: "çıktı geldi".
5. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 226. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 253:
روي أنه كان رسول الله صلّى الله تعالى عليه وسلم جالسا في ظل حجرة من حجره وعنده نفر من المسلمين، فقال: «إنكم سيأتيكم إنسان ينظر إليكم بعيني شيطان فإذا جاءكم فلا تكلموه» فلم يلبثوا أن طلع عليهم رجل أزرق فقال عليه الصلاة والسلام حين رآه: «علام تشتمني أنت وأصحابك» فقال: ذرني آتك بهم، فانطلق فدعاهم فحلفوا فنزلت.
6. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 350; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 524:
عن ابن عباس، قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم جالسا في ظل حجرته –قال يحيى: قد كاد يقلص عنه– فقال لأصحابه: «يجيئكم رجل ينظر إليكم بعين شيطان، فإذا رأيتموه فلا تكلموه» فجاء رجل أزرق، فلما رآه النبي صلى الله عليه وسلم دعاه فقال: «علام تشتمني أنت وأصحابك؟» قال: كما أنت حتى آتيك بهم، قال: فذهب، فجاء بهم، فجعلوا يحلفون بالله ما قالوا وما فعلوا، وأنزل الله عز وجل: «يوم يبعثهم الله جميعا فيحلفون له كما يحلفون لكم» إلى آخر الآية (المجادلة ١٨/٥٨).

isim tasrih olunarak o gelen adamın gök gözlü, esmer, kısa boylu hafif sakallı Abdullah b. Nebtel nâmında birisi olduğu ve vech-i meşruh üzere arkadaşlarıyla beraber yemin ettikleri ve onun üzerine bu âyetin indirildiği nakledilmiştir.[1] Bunların cem'inde münâfat olmadığından buradan sûrenin nihâyetine kadar bu sebeple nâzil olmuş bulunduğu söylenebilir. Âlûsî'nin zabtettiği üzere İbn Nebtel -ki[2] "nûn"un fethi "bâ"nın sükûnu, sonra tâ-i müsennâtı fevkiyye ve lâm ile- İbn Hâris[3] b. Kays el-Ensârî-i Evsî'dir. İbn Kelbî ve Belâzürî[4] bunu münafıklar meyânında zikretmişler, Ebû Ubeyde de sahabeden saymıştır. İbn Hacer de bunun tevbe ettiğine muttali' olduğunu söylemiştir. *Kāmûs* sâhibinin "Abdullah b. Nebîl keemîr mine'l-münâfikīn" dediği de bu veya başka birisi olmak muhtemildir.[5] {أُولٰٓئِكَ} Onlar, yani yukarıdan beri evsâfı zikrolunan ve Şeytan'ın[6] istîlâsı altında kalıp da Allah düşüncesini unutanlar hep {حِزْبُ الشَّيْطَانِ} Şeytan hizbi ❁ Şeytan taraftarı, Şeytan partisidir. {اَلَٓا اِنَّ حِزْبَ الشَّيْطَانِ هُمُ الْخَاسِرُونَ} Uyanık ol ki Şeytan'ın hizbi muhakkak hep hüsrâna düşenlerdir. ❁ Çünkü ebedî nimeti zâyi' edip kendilerini azâba mâruz kılarak nefislerine ziyan etmişlerdir.

{اِنَّ الَّذِينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Şüphe yok ki Allah'a[7] ve Resûlüne yarışa kalkan haddini bilmezler {أُولٰٓئِكَ} öyleler ❁ bütün o gördükleriniz, hâllerini dinledikleriniz {فِى الْاَذَلّٖينَ} hep en alçaklar içindedirler, evvelîn ve âhirîn içinde halkın en aşağılık, en zillete lâyık alçaklarından ma'duddurlar. ❁ Çünkü iki muhâsım taraftan birinin zillet ve sefaletinin derekesi,

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 160; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVII, 304; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 129:

قال السُّدي ومقاتل: نزلت في عبد الله بن نبتل المنافِق كان يُجالس رسول الله صَلَّى الله عليه وسلم في حجرة من حجره، إذ قال: «يدخل عليكم الآن رجل قلبه قلب جبار وينظر بعيني شيطان»، ودخل عبد الله بن نبتل، وكان أزرق أسمر قصيرًا خفيف اللحية، فقال له النَّبيّ صلى الله عليه وسلم: «علامَ تشتمني أنت وأصحابك؟» فحلف بالله ما فعل، فقال له النَّبيّ صلى الله عليه وسلم: «فعلت» فانطلق فجاء بأصحابه فحلفوا بالله ما شتموه، فأنزل الله عز وجل هذِه الآية.

2 H -"ki".

3 H ve F: "Hars".

4 M: "Belâzirî".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 227:

وعبد الله هذا هو الرجل المبهم في الخبر الأول، وهو ابن نبتل –بفتح النون وسكون الباء الموحدة وبعدها تاء مثناة من فوق ولام– ابن الحارث بن قيس الأنصاري الأوسي، ذكره ابن الكلبي والبلاذري في المنافقين، وذكره أبو عبيدة في الصحابة فيحتمل كما قال ابن حجر: إنه اطلع على أنه تاب، وأما قوله في القاموس: عبد الله بن نبيل –كأمير– من المنافقين فيحتمل أنه هو هذا، واختلف في ضبط اسم أبيه ويحتمل أنه غيره.

6 M ve B +"da".

7 F, M ve B: "Allah".

husumet ettiği tarafın izzet ve kuvvetinin [4804] derecesi ile ma'kûsen mütenâsibdir. {كَتَبَ اللّٰهُ} Allah yazdı ❁ ezelde hükmünü verip silinmesi, bozulması kābil olmayan bir yazı ile Levh-i Mahfuz'da tesbit eyledi. Katâde'den mervî olduğu üzere bu tâbir kasem makamına cârîdir;[1] yazdı ki: {لَاَغْلِبَنَّ} Celâlim hakkı için her hâlde Ben yenerim {اَنَا وَرُسُلٖى} Ben ve resullerim ❁ onun için peygamberler katlolunsalar bile davalarında gerek hüccet ve gerek seyf itibariyle gālib ve muzaffer olurlar. {اِنَّ اللّٰهَ قَوِىٌّ عَزٖيزٌ} Çünkü Allah kuvvet ve izzetine nihâyet olmayan ve şerîk ü nazîri bulunmayan çok kuvvetli bir Azîz'dir. Kuvveti ile resullerini mansur eder, murâdına karşı asla mağlub edilmez. {لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} Allah'a[2] ve âhiret gününe iman eder[3] hiçbir kavmi {يُوَٓادُّونَ مَنْ حَٓادَّ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Allah'a ve Resûlüne had yarışına kalkışan kimselerle sevişir bir hâlde bulamazsın ❁ öyle kimselerle sevişmek Allah'a ve âhirete imanın muktezâsıyla taban tabana zıddır. Zira onlara o hâlde ve[4] o haysiyetle meveddet küfre mahabbettir. Çünkü Allah ve Resulüne muhâdde küfrün en şenî'idir. Küfre mahabbet ise iman ile ictimâ' etmez. Âyetin zâhirine bu mâna daha münâsibdir. Ma'amâfîh müfessirînin[5] birçoğu kelâmî bir nükteye mebnî bunu şu mâna ile tefsir etmişlerdir: "Sevmemeleri gerektir, sevmemelidirler." ❁ {وَلَوْ كَانُٓوا اٰبَٓاءَهُمْ اَوْ اَبْنَٓاءَهُمْ اَوْ اِخْوَانَهُمْ اَوْ عَشٖيرَتَهُمْ} Sûre-i Mümtehine'de لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذٖينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِى الدّٖينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ [60/8][6] âyetiyle اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذٖينَ قَاتَلُوكُمْ فِى الدّٖينِ [60/9][7] âyeti mazmunlarını da burada mülâhaza etmelidir. {اُولٰٓئِكَ} İşte onlar ❁ o Allah ve Resûlüne yarışa kalkışan kimseleri sevmeyen mü'minler [4805] yok mu {كَتَبَ فٖى قُلُوبِهِمُ الْاٖيمَانَ} Allah onların kalblerine imanı yazmıştır. ❁ Yalnız lisanlarında değil, kalblerinde tesbit eylemiş yerleştirmiştir.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 228:

«كَتَبَ اللَّهُ» استئناف وارد لتعليل كونهم في الأذلين أي أثبت في اللوح المحفوظ أو قضى وحكم، وعن قتادة قال: وأيا ما كان فهو جار مجرى القسم.

2 M: "Allah".

3 M ve B: "eden".

4 F, M ve B -"ve".

5 B: "müfessirlerin".

6 "Allah sizi din hakkında size kıtal yapmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayan kimselerden, onlara iyilik etmeniz ve kendilerine adalet yapmanızdan nehyetmez…"

7 "Allah sizi ancak size din hakkında kıtal yapan ve sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanıza muzâheret eden kimselerden, onlara dostluk etmenizden nehyediyor…"

Bundan anlaşılır ki asıl iman kalb işidir. {وَاَيَّدَهُمْ بِرُوحٍ مِنْهُ} Ve kendilerini tarafından bir rûh ile teyid buyurmuştur. ۞ Kalblerine hayat veren ilâhî bir irfan nûruyla kuvvetlendirmiştir. Onun için Allah'ı unutmazlar, âhiret yolunu görür, sevileceği sevilmeyeceği tanırlar, Allah'a[1] ve Resûlüne itaat ederler, Allah yolunda her fedakârlığı yaparlar. {وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} Hem Allah onları altından ırmaklar akar cennetlere[2] koyacaktır. {خَالِدِينَ فِيهَا} O suretle ki içlerinde ebediyen kalmak üzere {رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ} öyle ki Allah onlardan hoşnut, onlar da Allah'tan hoşnut ۞ hem marzıyye hem râziye olarak Allah'ın rıdvânına ermişler. {اُولٰۤئِكَ حِزْبُ اللّٰهِ} İşte bu evsâfını duyduğun mü'minler Allah'ın hizbidirler. ۞ Allah askeri ve Allah dininin yardımcıları, Allah yolunda mücahede eden mücâhidlerdir. {اَلَاۤ اِنَّ حِزْبَ اللّٰهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} Uyanık ol ki Allah'ın hizbi muhakkak hep felah bulanlardır. ۞ Dünya ve âhiret hayır ve murada erenler ancak onlardır. اَللّٰهُمَّ اجْعَلْنَا مِنْهُمْ

İşte Mücâdele Sûresi'nin de hâtimesi budur. Bunu ber vech-i âtî Haşr Sûresi'nin tesbih ve tenzih ile başlayarak tâkip etmesi de ne kadar güzel ve ne kadar yerinde olduğunu da îzâha hâcet yoktur.

اَللّٰهُمَّ احْشُرْنَا فِي زُمْرَةِ الصَّالِحِينَ

5 Receb 1355[3] [22 Eylül 1936]

---

1 M ve B: "Allah".
2 M (ilk baskı): "cennetle".
3 M ve B -"5 Receb 1355".

[4806]

سُورَةُ الْحَشْرِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ أَرْبَعٌ وَعِشْرُونَ آيَةً

HAŞR SÛRESİ

Bu Haşr Sûresi'dir, Medenîdir.

Âyetleri: Yirmi dörttür.

Kelimeleri: Dört yüz kırk beştir.

Harfleri: Bin beş yüz otuzdur.

Fâsılası: من رب harfleridir. ب İki "el-ikāb"dadır.

Bikāî bu sûreye Benî Nadîr Sûresi denildiğini de nakl eylemiştir.[1] Buhârî ve daha bazıları rivayet etmişlerdir, Sa'îd b. Cübeyr demiş ki: "İbn Abbas'a سُورَةُ الْحَشْرِ dedim; 'سُورَةُ بَنِي النَّضِيرِ de', dedi."[2] İbn Hacer bunun vechini şöyle izah etmiştir: "Buradaki 'haşr' kıyamet günündeki haşr zannedilmemek için böyle[3] demiş olmalıdır. Çünkü murad Benî Nadîr'in çıkarılmasıdır."[4] *Kāmûs* sâhibi Fîrûzâbâdî'nin *Besâir*'de beyânına göre "'haşr', esasında bir cemaati makarr u me'vâlarından nefîr suretiyle iz'âc ve ihraç eylemeye mevzû'dur. Sonra cemaat mülâbesesiyle cem' etmek mânasında isti'mâl olunmuştur."[5] Râgıb *Müfredât*'ında der ki: "'Haşr', cemaati makarlarından, yani durdukları yerlerinden çıkarıp iz'âc ederek harbe ve emsâline zorlamaktır. Nesâî'nin rivayetinde[6] لَا يُحْشَرْنَ vardır[7] ki

---

1 Bikā'î, *Nazmü'd-dürer,* XIX, 402:

...فلذا سميت الحشر وببني النضير لأنه سبحانه وتعالى حشرهم بقدرته من المدينة الشريفة إلى خيبر والشام والحيرة...

2 Buhârî, Megāzî, 11:

عن سعيد بن جبير قال: قلت لابن عباس: «سورة الحشر»، قال: «قل سورة النضير».

3 B: "öyle".

4 İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* VII, 332-333:

الحديث الثاني حديث بن عباس في تسمية سورة الحشر سورة النضير لأنها نزلت فيهم، قال الداودي: كأن بن عباس كره تسميتها سورة الحشر لئلا يظن أن المراد بالحشر يوم القيامة أو لكونه مجملا فكره النسبة إلى غير معلوم.

5 Fîrûzâbâdî, *Besâir,* II, 468:

بصيرة فى الحشر: وهو إخراج الجماعة عن مَقَرّهم وإزعاجُهم عنه إلى الحرب وغيرها... وأَصل الحشر الجمع، حشرت الناس أَحشُرهم وأَحشِرهم أى جمعتهم، ومنه يوم الحشر.

6 İbarede geçen النِّسَاء (kadınlar) kelimesinin muhtemelen yanlış istinsah edilmesi veya okunması sebebiyle "Nesâî" şeklinde kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nesâî ve diğer kütüb-i sitte eserlerinde bulunmayan ilgili ibare, kadınlarla alâkalı bazı rivayetlere atıf yapmaktadır.

7 İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs,* s. I, 391:

'kadınlar gazâya çıkarılmazlar' demektir. Gerek insanlar hakkında ve gerek gayrılarında söylenir, حَشَرَتِ السَّنَةُ مَالَ بَنِي فُلَانٍ denilir ki 'kaht fülân oğullarının mallarını ellerinden giderdi' demektir. Ve 'haşr' tâbiri ancak cemaat hakkında [4807] söylenir, nitekim Allah teâlâ وَابْعَثْ فِى الْمَدَٓائِنِ حَاشِرِينَ [eş-Şu'arâ 26/36], وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً [Sâd 38/19], وَاِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ [et-Tekvîr 81/5][1], وَحُشِرَ لِسُلَيْمٰنَ جُنُودُهُ مِنَ الْجِنِّ وَالْاِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ [en-Neml 27/17] ve لِاَوَّلِ الْحَشْرِ مَا ظَنَنْتُمْ اَنْ يَخْرُجُوا [el-Haşr 59/2] buyurmuştur. Kıyametin vasfında da وَاِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ اَعْدَٓاءً [el-Ahkâf 46/6], وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ نُغَادِرْ مِنْهُمْ اَحَدًا [Sebe 34/40], وَيَوْمَ يَحْشُرُهُمْ[2] جَمِيعًا [el-Kehf 18/47] buyurmuştur. Ve kıyamet gününe 'yevmü'l-ba's' ve 'yevmü'n-neşr' denildiği gibi 'yevmü'l-haşr' dahi denilir."[3] Bu sûredeki "haşr" ise kıyamet günü olacak olan[4] haşr değil, onun küçük[5] numûnesi olmak üzere هُوَ الَّذٖى اَخْرَجَ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِاَوَّلِ الْحَشْرِ âyetinde zikrolunan evvel-i haşr, yani ilk haşrdır ki Benî Nadîr Yahudîlerinin çıkarılıp sürülmesidir. İşbu evvel-i haşrin mânası hakkında müfessirlerin beyânâtını İmam Fahreddin Râzî tefsirinde şöyle hulâsa etmiştir: "Evvelâ 'haşr' bir cemaati bir mekândan diğer[6] mekâna çıkarmak demektir. Buna 'evvel-i haşr' denilmesinin sebebini beyanda ise birkaç vecih vardır. Birincisi, İbn Abbas'ın ve ekser müfessirînin kavlidir; çünkü bu haşr, ehl-i kitabın ilk haşridir, yani bunda ehl-i kitab Cezîretü'l-Arab'dan ilk defa olarak çıkarılmak suretiyle haşrolunmuşlardır. Bundan evvel burada böyle bir zillete düşmemişlerdi, izzet ve kuvvetleri vardı. İkincisi, Allah

---

وقال أبو محمد في حديث النبي صلى الله عليه وسلم: إنه قال في حجة الوداع «النساء لا يعشرن ولا يحشرن» حدثنيه أبي قال حدثنيه يزيد بن عمرو بن البراء ثنا بن الحارث ثنا هشام بن عبد الله ثنا بسام بن عبد الرحمن قال: سمعت أنسا يذكر ذلك عن رسول الله صلى الله عليه وسلم.

1 "Ve vuhuş toplandığı vakit."

2 H, F, M ve B: "فيحشرهم".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 237:

الحَشْرُ: إخراج الجماعة عن مقرّهم وإزعاجهم عنه إلى الحرب ونحوها. وروي: «النّساء لا يُحْشَرن» أي: لا يخرجن إلى الغزو، ويقال ذلك في الإنسان وفي غيره، يقال: حَشَرَتِ السنة مال بني فلان، أي: أزالته عنهم، ولا يقال الحشر إلا في الجماعة، قال الله تعالى: «وَابْعَثْ فِي الْمَدائِنِ حاشِرِينَ»، وقال تعالى: «وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً»، وقال عزّ وجلّ: «وَإِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ»، وقال: «لِأَوَّلِ الْحَشْرِ ما ظَنَنْتُمْ أَنْ يَخْرُجُوا»، «وَحُشِرَ لِسُلَيْمانَ جُنُودُهُ مِنَ الجِنِّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ»، وقال في صفة القيامة: «وَإِذا حُشِرَ النَّاسُ كانُوا لَهُمْ أَعْداءً»، «سَيَحْشُرُهُمْ إِلَيْهِ جَمِيعاً»، «وَحَشَرْناهُمْ فَلَمْ نُغادِرْ مِنْهُمْ أَحَداً»، وسمي يوم القيامة يوم الحشر كما سمّي يوم البعث والنشر، ورجل حَشْرُ الأذنين، أي: في أذنيه انتشار وحدّة.

4 B +"son".

5 B +"bir".

6 M ve B +"bir".

teâlâ bunların Medine'den çıkarılmalarını bir haşr kılmış ve bunu ilk haşr yapmıştır. Sonraki de kıyamet haşrı olacaktır. Sâ'at gelince nâs Şam tarafına haşrolunacaklar, orada kıyamet mahşeri olacaktır.[1] Üçüncüsü: Bu ilk haşrleri sonraki de Hazret-i Ömer'in onları Hayber'den Şam'a sürmesidir. Dördüncüsü, 'evvel-i haşr' demek ilk harbde ihraçları demektir. Çünkü Resûlullah'ın ehl-i kitâba yaptığı ilk harbdir. Beşincisi: Katâde demiştir ki bu birinci haşrdir. İkinci haşr, bir ateş nâsı maşrıktan mağribe haşredecek, yattıkları yerde beraberlerinde yatacak, uyudukları yerde beraberlerinde uyuyacak, ve demişlerdir ki bu ateş gece görünecek gündüz görünmeyecektir."[2]

Hâsılı bu haşr, ehl-i kitabdan Benî Nadîr Yahudîlerinin çıkarılıp sürülmesi vak'asıdır. Ve bu sûrenin nüzûlüne [4808] sebep budur. Vak'anın hulâsası şöyle rivayet olunmaktadır: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Medine'ye kudûmünde Benî Nadîr ile leh ve aleyhinde bulunmamaları esası üzerine bir musâlaha ve mu'âhede akdetmişti. Bedir muzafferiyeti olunca "bu zat, Tevrat'taki nusret ile meb'us peygamberdir, bunun bayrağı döndürülmez[3]" dediler, Uhud bozgunluğu olunca da şüpheye düştüler ve ahidlerini bozdular,[4] Resûlullah'a bir sûikasdda bulundular ve reisleri Ka'b b. Eşref kırk süvari ile Mekke'ye gitti, Ebû Süfyan ile yeminleşerek bir ittifak yaptı. Cebrâil bunu Resûlullah'a vahiyle haber verdi. Resûlullah da Ka'b'ın süt biraderi Muhammed b. Mesleme'ye emretti, o da gitti Ka'b'ı güveyi girdiği bir gece katl eyledi. Sonra da Resûlullah bir alay piyade ile gitti, köylerini muhasara etti, "Medine'den çıkın gidin" dedi. O sırada Ka'b

---

1 H -"Sâ'at gelince nâs Şam tarafına haşrolunacaklar, orada kıyamet mahşeri olacaktır".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 501-502:

السؤال الثاني: ما معنى أول الحشر؟ الجواب: أن الحشر هو إخراج الجمع من مكان إلى مكان، وأما أنه لم سمي هذا الحشر بأول الحشر فبيانه من وجوه: أحدها: وهو قول ابن عباس والأكثرين أن هذا أول حشر أهل الكتاب، أي أول مرة حشروا وأخرجوا من جزيرة العرب لم يصبهم هذا الذل قبل ذلك، لأنهم كانوا أهل منعة وعز. وثانيها: أنه تعالى جعل إخراجهم من المدينة حشرا، وجعله أول الحشر من حيث يحشر الناس للساعة إلى ناحية الشام، ثم تدركهم الساعة هناك. وثالثها: أن هذا أول حشرهم، وأما آخر حشرهم فهو إجلاء عمر إياهم من خيبر إلى الشام. ورابعها: معناه أخرجهم من ديارهم لأول ما يحشرهم لقتالهم، لأنه أول قتال قاتلهم رسول الله. وخامسها: قال قتادة: هذا أول الحشر، والحشر الثاني نار تحشر الناس من المشرق إلى المغرب، تبيت معهم حيث باتوا، وتقيل معهم حيث قالوا، وذكروا أن تلك النار ترى بالليل ولا ترى بالنهار.

3 H: "döndürülür".

4 B +"ve".

için matem tutuyorlardı; "bizi on[1] gün bırak da felâketimize ağlayalım" diye on gün mühlet istediler, müsaade edildi. Bu müddet zarfında harb için hazırlığa koyuldular. Abdullah b. Übey gibi münafıklar da beriden gizlice haber göndererek "çıkmayın, çarpışın, çarpışırsanız biz de sizinle beraber size yardım ederiz, çıkarılırsanız beraber çıkarız" diye teşvik ettiler. Yine bu müddet zarfında iki mükâleme teklifinde bulunmak suretiyle Resûlullah'a iki defa sûikasd tertib ettiler, içlerinden bir kadın Müslüman olmuş biraderiyle Resûlullah'a onlardan evvel gizlice haber yetiştirdi, Resûlullah da muhasarayı teşdid buyurdu. Nihâyet kalblerine korku düştü ve münafıkların yardımından da ümidi kestiler. Musâlaha talebinde bulundular, Aleyhissalâtu vesselâm çıkıp gitmeleri şartından başkasını kabul buyurmadı. Sonunda her üç ev bir deveye silahtan başka yükletebildiklerini[2] yükletip götürmek üzere çıkıp gitmeye sulh oldular. Çokları Şam'a, Eriha'ya, Ezri'ât'a[3], bazıları Hîre'ye, birkaç hâne de Hayber'e iclâ olundular. Bıraktıkları mallarını ve silahlarını Resûlullah kabz eyledi. Abdullah b. Übey [4809] onlara "benim maiyyetimde kavmimden vesâireden iki bin kişi var, onlarla size imdad ederim, Kureyza ve müttefikleriniz Gatafan da imdad edecekler" diye haber gönderirken[4] ne o, ne[5] Kureyza ne de müttefikleri Gatafan hiçbiri yardımda bulunmadılar, çekiliverdiler. İşte bunun üzerine سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ... إلخ... وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ nâzil olmuş,[6] sonra da ale'l-umûm harb ganimetlerinin sûret-i taksîmi hakkındaki ahkâma müte'allik âyetler inzal buyurulmuştur. Şöyle ki:

---

1 B: "o".
2 F, M ve B: "yükletebildikleri metâ'ı".
3 M ve B: "Ezreata".
4 B: "gönderirlerken".
5 M (ilk baskı) ve B -"ne".
6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 498; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 232-233. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* I, 363-383; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 190-195:

صالح بنو النضير رسول الله صلى الله عليه وسلم على أن لا يكونوا عليه ولا له، فلما ظهر يوم بدر قالوا: هو النبي الذي نعته في التوراة لا ترد له راية، فلما هزم المسلمون يوم أحد ارتابوا ونكثوا، فخرج كعب بن الأشرف في أربعين راكبا إلى مكة فحالفوا عليه قريشا عند الكعبة فأمر عليه السلام محمد بن مسلمة الأنصارى فقتل كعبا غيلة وكان أخاه من الرضاعة، ثم صبحهم بالكتائب وهو على حمار مخطوم بليف فقال لهم: اخرجوا من المدينة، فقالوا: الموت أحب إلينا من ذاك، فتنادوا بالحرب. وقيل: استمهلوا رسول الله عشرة أيام ليتجهزوا للخروج، فدس عبد الله بن أبي المنافق وأصحابه إليهم: لا تخرجوا من الحصن فإن قاتلوكم فنحن معكم لا نخذلكم، ولئن خرجتم لنخرجنّ معكم، فدربوا على الأزقة وحصنوها فحاصرهم إحدى وعشرين ليلة، فلما قذف الله الرعب في قلوبهم وأيسوا من نصر المنافقين طلبوا الصلح، فأبى عليهم إلا الجلاء، على أن يحمل كل ثلاثة أبيات على بعير ما شاءوا من متاعهم فجلوا إلى الشام إلى أريحا وأذرعات، إلا أهل بيتين منهم: آل أبي الحقيق وآل حيي بن أخطب، فإنهم لحقوا بخيبر ولحقت طائفة بالحيرة.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾ هُوَ الَّـذٓى اَخْرَجَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ مِنْ دِيَارِهِمْ لِاَوَّلِ الْحَشْرِۜ مَا ظَنَنْتُمْ اَنْ يَخْرُجُوا وَظَنُّٓوا اَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللّٰهِ فَاَتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا وَقَذَفَ فِى قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِاَيْدِيهِمْ وَاَيْدِى الْمُؤْمِنِينَ فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُولِى الْاَبْصَارِ ﴿٢﴾ وَلَوْلَٓا اَنْ كَتَبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَٓاءَ لَعَذَّبَهُمْ فِى الدُّنْيَاۜ وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ ﴿٣﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَٓاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُۚ وَمَنْ يُشَٓاقِّ اللّٰهَ فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ ﴿٤﴾ مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ اَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَٓائِمَةً عَلٰٓى اُصُولِهَا فَبِاِذْنِ اللّٰهِ وَلِيُخْزِىَ الْفَاسِقِينَ ﴿٥﴾ وَمَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَٓا اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ ﴿٦﴾ مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهِ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِۙ كَىْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْۜ وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُواۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِۢ ﴿٧﴾ لِلْفُقَرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ اُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ اُولٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَۚ ﴿٨﴾ وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْاِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ اِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِى صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّٓا اُوتُوا وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌۜ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَۚ ﴿٩﴾ وَالَّذِينَ جَٓاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّـنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْاِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِى قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا رَبَّـنَٓا اِنَّكَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ ﴿١٠﴾

[4811] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih etmekte Allah için göklerdeki ve yerdeki, hem de Azîz Hakîm O (1). O ki ehl-i kitabdan[1] küfredenleri ilk haşr için diyarlarından çıkardı. Siz çıkacaklarını zannetmediniz, onlar da zannettiler ki kendilerini Allah'tan koruyacak mâni'alarıdır kaleleri, istihkâmları; fakat Allah onları hesab etmedikleri cihetten bastırdı ve kalblerinin içine korku düşürdü, öyle ki evlerini bir taraftan kendi elleri bir taraftan da mü'minlerin elleriyle harap ediyorlardı. Düşünün de ibret alın ey görecek gözleri olanlar! (2) Ve eğer Allah onlara sürgünü yazmamış olsaydı lâbüd dünyada kendilerine azab edecekti, âhirette ise onlara ateş azâbı var (3). Çünkü onlar Allah ve Resûlü ile karşılaşmaya kalkıştılar, her kim de Allah ile karşılaşmaya kalkışırsa şüphe yok Allah شَدٖيدُ الْعِقَابِ*'dır (4). Herhangi bir hurma ağacı kestiniz veya kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa hep Allah'ın izniyle ve o fâsıkları perişan edeceği içindir (5). Allah'ın Resûlüne onlardan tahvil buyurduğu fey'e gelince, siz ona ne at debrettiniz ne rikâb, velâkin Allah resullerini* [4812] *dilediği kimselere musallat kılar ve Allah her şeye kadîrdir[2] (6). Allah'ın Resûlüne kurâ ahâlisinden tahvil buyurduğu fey'i de Allah için ve Resûlü için ve karâbet sâhibi ve yetimler ve miskinler ve yolda kalmış kimseler içindir, ki sade içinizden zenginler arasında dolaşır bir devlet olmaya. Bir de Peygamber size her ne emir verirse tutun, nehyettiğinden de sakının ve Allah'tan korkun, çünkü Allah* شَدٖيدُ الْعِقَابِ*'dır (7). O fukarâ muhacirler için ki yurtlarından ve mallarından çıkarıldılar, Allah'tan bir fazl ve rıdvan ararlar ve Allah'a ve Resûlüne hizmet ederler, tâ onlardır işte sâdık olanlar (8). Ve şunlar ki onlardan önce yurdu hazırlayıp imana sâhip oldular, kendilerine hicret edenlere mahabbet beslerler ve onlara verilenden nefislerinde bir kaygı duymazlar[3], kendilerinde ihtiyaç bile olsa îsâr ile nefislerine tercih ederler. Her kim de nefsinin hırsından*

---

1 F, M ve B +"o".
2 B: "kādirdir".
3 B: "bulmazlar".

korunursa[1] işte onlardır o felâh bulanlar (9). Ve şunlar ki arkalarından gelmişlerdir, şöyle derler: "Yâ Rabbenâ! Bizlere ve önden iman ile bizi geçmiş olan kardeşlerimize mağfiret buyur ve gönüllerimizde iman etmiş olanlara karşı kin tutturma, yâ Rabbenâ şüphe yok ki Sen Raûfsun, Rahîmsin" (10).

{سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Bütün göklerde ve yerdeki şeyler Allah'ı tesbih ile tenzih etti[2] ve etmektedir. ❁ O'nun şânı her türlü lekeden uzak olduğunu ve kirli şeylerin O'na yaklaşamayacağını isbat eylemektedir. Onun için her şey O'nun hukūku uğrunda çarpışır, hepsi O'nun hizbi, O'nun ordusudur. Bu sûrenin bu başlangıçla başlaması hem evvelki sûrenin âhirine bir hüsn-i tenâsüb hem de zikrolunacak haşr ü iclâ vak'asında bir haksızlık şâibesi tevehhüm olunmamak ve onun bir temizlik işi olduğuna tenbih edilmek üzere bir berâ'at-i istihlâldir. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Ve Azîz O'dur, Hakîm O ❁ Azîz'dir ve hiçbir suretle mağlub edilmek ihtimâli olmayan tam mânasıyla Azîz ancak O'dur, bütün izzet O'nundur. O [4813] dilediğine izzet verir, dilediğini tezlil eder, يُعِزُّ مَنْ يَشَٓاءُ وَيُذِلُّ مَنْ يَشَٓاءُ'dir. Onun için âlemde her izzet kırılabilir, ancak O'nun izzeti sahasına tecavüz edilmez, O'na karşı gelmek isteyenler âkıbet mağlub ve makhur olurlar. Onunla beraber Hakîm'dir, yaptığını hikmetle yapar, bazen mü'minlere sıkıntı çektirip kâfirlere bir zaman için meydan verirse onda da bir hikmeti vardır. Nihâyet O'nun hikmet ve izzeti tecellî eder. {هُوَ الَّذٖى} O Azîz ve Hakîm olan Allah'tır ki izzet ve hikmeti âsârından bir numûne ve ibret olmak üzere {اَخْرَجَ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} ehl-i kitabdan o küfredenleri ❁ Allah'ın Resûlünü inkâr ve Allah nâmına verdikleri ahd ü mîsâkı küfr ü küfran ile nakzedip ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ شَٓاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ [el-Haşr 59/4. Krş. el-Enfâl 8/13] âyeti ile beyan olunacağı üzere Allah'a[3] ve Resûlüne karşı uğraşmaya kalkışan kâfirleri {مِنْ دِيَارِهِمْ لِاَوَّلِ الْحَشْرِ} ilk haşrda, yahut ilk haşr için diyarlarından çıkardı. ❁ Bu küfredenler, yukarıda rivayet olunduğu üzere Yahudîlerden ma'hud Benî Nadîr kabilesi idi ki Hayber Yahudîlerinden

---

1 B: "Her kim de nefsini hüsrandan korursa".
2 H: "ettiği".
3 F, M ve B: "Allah".

Benî Kureyza gibi bir büyük kabile idi. Bu iki kabileye “kâhinân” denir ve Kâhin b. Hârûn neslinden oldukları söylenirdi. Ve deniliyor ki Hâtemü'l-Enbiyâ'nın hurûcuna intizar için Benî İsrâil'den bir cemaat içinde gelmiş Medine'ye yakın konmuşlardı. Kondukları yer umrandan hâlî bir beriyye iken orada muhkem binâlar yapmışlar, sığınmışlardı. Âyette kendilerine izâfetle مِنْ دِيَارِهِمْ ve حُصُونُهُمْ buyurulmasında da buna işaret vardır. Bekledikleri Resul gelmiş iken küfr ü küfranda ileri gittikleri için Allah'ın izzet ve hikmeti onları ilk haşr olmak üzere yurtlarından çıkardı. Bu, bir küçük kıyamet numûnesi oldu. Bundan anlaşılır ki bir de sonraki haşr vardır, o da وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ ile ihtar olunacağı üzere büyük [4814] kıyametle âhirette olacaktır. Arada daha ne gibi haşrlar olur? Onu da Allah bilir. لِاَوَّلِ الْحَشْرِ'de lâm ekser müfessirînin kavlince كَتَبْتُهُ لِعَشْرٍ خَلَوْنَ gibi tevkīt içindir, “ilk haşrda” demek gibi olur. Buna göre ilk haşr, ilk harb mânasına olmak yakışır. Lâkin bazılarının dediği gibi ihrâcın gayesini göstermek üzere lâm-ı ecliyye olması daha zâhir görünüyor. Bu ihrâcın sırf Allah tarafından olduğu tavzih olunmak üzere buyuruluyor ki: {مَا ظَنَنْتُمْ اَنْ يَخْرُجُوا} Siz çıkacaklarını zannetmediniz ❁ demek ki size ve sizin zannınıza kalsaydı çıkmayacaklardı[1], o hâlde siz çıkarmadınız {وَظَنُّوا} onlar da zannettiler {اَنَّهُمْ مَانِعَتُهُمْ حُصُونُهُمْ مِنَ اللّٰهِ} ki kendilerini Allah'tan koruyacak mâni'alarıdır sığındıkları[2] hısnları: kaleleri, istihkâmları ❁ yani Allah tarafından gelecek azabdan kendilerini korumak için yalnız o sığındıkları kaleler, istihkâmlar kâfi gelir, sade kale ve istihkâm yapmakla müdafaa maksadı hâsıl olur zannediyorlar ve sırf onlara güveniyorlardı. Daha evvel kalblerde iman bulunmak lâzım geldiğini ve Allah'ın izzetine karşı gelinmek kābil olmadığını düşünmüyorlardı. Onun için onların zannına da kalsa idi çıkarılmaları mutasavver değildi. {فَاَتٰيهُمُ اللّٰهُ مِنْ حَيْثُ لَمْ يَحْتَسِبُوا} Fakat Allah onlara hesab etmedikleri cihetten geldi ❁ Yani Allah'ın emri onları hiç hatır ve hayâllerine getirmedikleri cihetten bastırdı, kalblerinden vurdu. Reisleri Ka'b b. Eşref'i kendi konağı içinde güveyi girdiği gece bağteten katlettirivermekle zaten zayıf olan kuvve-i ma'neviyelerini, emniyet ve

1 M ve B: “çıkamıyacaklardı”.
2 B: “sığınakları”.

itmi'nanlarını[1] perişan etti {وَقَذَفَ فٖى قُلُوبِهِمُ الرُّعْبَ} ve yüreklerinin içine müthiş korku [4815] düşürdü ❁ öyle ki {يُخْرِبُونَ بُيُوتَهُمْ بِاَيْدٖيهِمْ وَاَيْدِى الْمُؤْمِنٖينَ} evlerini[2] kendi elleri ve mü'minlerin elleriyle harab ediyorlardı. ❁ Ebû Amr kıraatinde "tahrîb"den "râ"nın teşdîdiyle يُخَرِّبُونَ okunur.[3] İçeriden sokak başlarını kapamak ve Müslümanlara sağlam birşey bırakmamak ve çıkıp giderlerken alabildiklerini götürebilmek için kendi elleriyle evlerinin dört duvarını yıkıyor, kapısını penceresini söküyor, kereste ve eşyalarını târumar ediyorlar, dışarıdan da mü'minler onların kapamak, ihkâm etmek istedikleri yerleri açmak için hücum eyliyorlardı. Diğer bir mâna ile; bir taraftan kendilerinin irtikâb ettikleri küfr ü cinayetleri, bir taraftan da mü'minlerin iman ve gayretle hücumları arasında telâşlar içinde kendi evlerinin vîran olmasına sebebiyet veriyorlardı. {فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِى الْاَبْصَارِ} Ey görecek gözü, anlayacak basireti olanlar bu vak'ayı, iki tarafın bu hâllerini düşünün, kendi ahvâlinizle mukayese edin de ibret alın. Küfrün, gadrin, kalb bozukluğunun, Allah'a karşı gelip de yalnız esbâba güvenmenin âkıbetindeki fecaati ve iman ile mücahedenin şerefini ve Allah'ın izzet ve hikmetini göz önüne getirin ve bundan kendi ahvâlinize intikal ederek ibret dersi alın da yalnız esbâb ve âlâtın kuvvetine güvenmeyin, vazifenizi hulûs-i kalb ile Allah için yapıp, bütün tevekkül ve itimadınızı tam bir iman ile ancak ve ancak Allah'a bağlayın. Azîz O'dur, Hakîm O.

"**İ'tibâr**" ibret almak, taaccüb ederek mütte'iz olmaktır. "**İbret**", *Besâir*'de ve *Müfredât*'ta mezkur olduğu üzere müşahede edileni marifetten henüz müşahede edilmeyeni marifete vesile tutulan hâlete denir. Bunun aslı olan [4816] "abr" maddesi bir hâlden bir hâle geçmek mânasına mevzû'dur. "Ubûr", gerek yüzerek gerek[4] gemi veya hayvan ve[5] gerek köprü gibi her ne suretle olursa olsun suyu ve dereyi geçmektir.

---

1 B: "itimatlarını".

2 B: "öylelerini".

3 "İhrâb" ve "tahrîb" ikisi de harab etmek demek ise de "tahrîb" teksir ifade ettiği için daha kuvvetlidir. Bazıları bunları şöyle fark etmişlerdir: "İhrâb" bir şeyi mu'attal etmek veya harab olarak bırakmaktır. "Tahrîb" ise hedm etmek yıkmaktır (Kādî Beyzâvî, [*Envâru't-Tenzîl*,V, 198: وقيل: الإخراب التعطيل أو ترك الشيء خراباً والتخريب الهدم]) [Müellifin notu].

4 F, M ve B -"gerek".

5 H -"ve".

Bu münasebetle gözyaşına da ayn'ın fethiyle “abre” denilir. “İbare” söyleyenden dinleyene geçen söz; “ta‘bîr” rüyanın zâhirinden bâtınına geçmektir. Sâir mânalar da hep bu intikal mânasından müteferri‘dir. Binâen‘aleyh “ibret almak” diye hulasa ettiğimiz “i‘tibâr”, meşhud olan bir mâluma dikkat edip ondan bir mechûlü bilmeye intikal eylemek demek olur[1].[2] Bu da usûl-i fıkıhta “kıyas” denilen istinbat usûlünün tâ[3] kendisidir. Onun için fukaha işbu فَاعْتَبِرُوا emrinden kıyâsın hücciyyetine istidlâl eylemişlerdir ki[4] usûl-i fıkıh kitaplarında tafsil ve münakaşa olunur. İmam Fahreddin Râzî der ki: “Biz *Mahsûl* nâm kitabımızda bu âyet ile kıyâsın hücciyetine temessük etmişizdir. Onu burada tafsil etmeyeceğiz, ancak şunları anlatmamız lâzımdır: ‘İ‘tibâr’ bir şeyden bir şeye ubûr ve mücâvezet mânasından me'huzdur. Onun için gözyaşına ‘abre’ denilir, çünkü gözden yanağa intikal eyler. Geçide ‘ma‘ber’, vâsıtasına ‘mi‘ber’ denilir,[5] çünkü mücâvezet onunla tahsil olunur. İlm-i mahsûsa ‘ta‘bîr’ denilir, çünkü onun sâhibi mütehayyelden ma‘kūle intikal eder. Elfâza ‘ibârât’ denilir. Çünkü mânayı[6] söyleyenin lisânından dinleyenin[7] aklına naklederler. اَلسَّعِيدُ مَنِ اعْتَبَرَ بِغَيْرِهِ ‘Bahtiyar gayrısıyla ibret alandır’[8] denilir. Çünkü onun aklı o gayrın hâlinden kendi hâline intikal eyler. Ve işte bundan dolayı müfessirler demişlerdir ki: İ‘tibâr, eşyânın hakikatlerine ve delâletleri cihetlerine öyle nazar etmektir ki o nazarla onların cinsinden diğer bir şeye marifet hâsıl ola.

---

1 Şu hâlde “mu‘teber” kendisinden ibret alınır, ehemmiyetli, istifade edilir, şâyân-ı dikkat şey demektir. Nefis ve fâhir ve kıymetli mânasına bundan mecazdır, “İtibarlı şey”, “itibarlı adam” dediğimiz de bu kabîldendir [Müellifin notu].

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 543; Fîrûzâbâdî, *Besâir,* IV, 14-15:

أصل العَبْرِ: تجاوزٌ من حال إلى حال، فأمّا العُبُورُ فيختصّ بتجاوز الماء إمّا بسباحة أو في سفينة أو على بعير أو قنطرة، ومنه: عَبرَ النّهرَ: لجانبه حيث يَعْبُرُ إليه أو منه، واشتقّ منه: عَبرَ العينُ للدّمع، والعَبرُةُ كالدّمعة، وقيل: عَابِرُ سبيلٍ. قال تعالى: «إِلَّا عابِرِي سَبِيلٍ» (النساء ٤٣/٤)، وناقةٌ عُبرٌ أسفارٍ، وعَبرَ القومُ: إذا ماتوا، كأنّهم عَبرُوا قنطرةَ الدّنيا، وأما العِبَارَةُ فهي مختصّة بالكلام العَابِرِ الهواءِ من لسان المتكلّم إلى سمع السّامع، وَالاعْتِبَارُ والعِبرُةُ: بالحالة التي يتوصّل بها من معرفة المشاهد إلى ما ليس بمشاهد. قال تعالى: «إِنَّ فِي ذلِكَ لَعِبرُةً» (آل عمران ١٣/٣)، «فَاعْتَبِرُوا يا أُولِي الْأَبْصارِ» (الحشر ٢/٥٩)، وَالتَّعْبِيرُ: مختصّ بتَعْبِيرِ الرّؤيا، وهو العَابِرُ من ظاهرها إلى باطنها، نحو: «إِنْ كُنْتُمْ لِلرُّءْيا تَعْبُرُونَ» (يوسف ٤٣/١٢)، وهو أخصّ من التّأويل، فإنّ التّأويل يقال فيه وفي غيره. والشِّعْرَى العَبُورُ، سمّيت بذلك لكونها عَابِرَةً، والعَبْرِيُّ: ما ينبت على عَبْرِ النّهرِ، وشطّ مُعْبرٌ: تُرِكَ عليه العَبْرِيُّ.

3 H -“tâ”.

4 F, M ve B -“ki”.

5 H ve F: “‘ma‘ber'e ‘mi‘ber' denilir”.

6 F, M ve B: “me‘ânîyi”.

7 B -“lisânından dinleyenin”.

8 Bk. Müslim, Kader, 3:

عن أبي الزبير المكي أن عامر بن واثلة حدثه أنه سمع عبد الله بن مسعود يقول: الشقي من شقي في بطن أمه والسعيد من وعظ بغيره.

Burada Allah teâlâ'nın itibar ile emrettiği vechin beyânına gelince bunda birkaç ihtimal vardır. Birincisi; onlar hısınlarına, kuvvet ve şevketlerine güvenmişlerdi, Allah [4817] teâlâ da onların şevket ve kuvvetlerini mahv u izâle etti, sonra da فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِي الْاَبْصَارِ buyurdu ki bunun hâsılı 'Allah'tan başka bir şeye itimad etmeyin' demek olur. Onun için zâhid zühdüne itimad etmemeli, çünkü onun zühdü Bel'am'ın zühdünden daha çok olmaz. Âlim de ilmine itimad etmemeli; İbn Râvendî'ye bak, kesret-i mümaresesine rağmen nasıl oldu? Doğrusu kimsenin hiçbir şeyde Allah'ın fazl u rahmetinden başkasına itimadı doğru değildir. İkincisi: Murad, insana gadrin, küfrün, nübüvvete ta'nın âkıbetini tanıtmaktır. Çünkü o Yahudîler gadr ve küfürlerinin şeâmetiyle belâ ve celâya düştüler; mü'minler bundan ibret alır, me'âsîden sakınırlar. Buna karşı şöyle bir itiraz edilebilir: Bu itibar sahih olabilmek için 'onlar gadr ve küfr ettiler de ta'zîb olundular ve bu azâba sebep ancak onların gadr u küfürleri oldu' diyebilmemiz lâzım gelir. Hâlbuki böyle denilmek tarden ve aksen fâsiddir. Ittırâdı yoktur; çünkü birçok şahıs gadr u küfr etmiştir de dünyada ta'zîb olunmamıştır. İn'ikâsı da yoktur, çünkü Peygamber ve ashâbı dahi birtakım mihnetlere mâruz olmuşlardır. Hâlbuki bu mihnetler onların din ve amellerinde bir kötülüğe delâlet etmez. Bu suretle bu illet tarden ve aksen fâsid olunca o itibar ve kıyas bâtıl[1] olmuş olmaz mı? Bir de asılda sâbit olan hüküm onların evlerini kendi elleri ve mü'minlerin elleriyle harab eder olmalarıdır. Bunu gadr u küfr ile ta'lîl edecek olur isek her gadr ve küfr edenin evini kendi eli ve mü'minlerin eliyle tahrib etmesi lâzım gelir. Bunun böyle olmadığı mâlum olunca da bu itibarın sahih olmadığı anlaşılmaz mı? Bu itirazların[2] cevâbı: Asılda sâbit olan hükmün üç mertebesi vardır. Birisi evlerinin kendi elleri ve mü'minlerin elleriyle tahrîbi, ikincisi ondan e'am olarak dünyada azab, üçüncüsü ondan da e'am olarak mutlak azabdır. Gadr u küfr edenlere azab ise mutlak azab olması haysiyetiyle münâsib olur. Onun tahrib

---

1 F, M ve B: "fâsid".
2 F, M ve B -"Bu itirazların".

[4818] veya dünyada katl veya âhirette olması hususları ise adîmü'l-eserdir, yani illette müessir olan husus değildir. Şu hâlde kıyâsın hâsılı şuna râci' olur: Gadr, küfr ve tekzib edenler mutlak azab olunurlar. Bu azab dünyada mı, âhirette mi, ikisinde mi? Bu cihetlerin bilhassa tâyini itibarda matlub değildir. Gadr ve küfr mutlak azâba lâyık ve münâsibdirler. Bu suretle biliriz ki gadr u küfr azâba sebeptir. Onlar husûle geldi mi mutlak azab husûle gelir, gerek dünyada gerek âhirette. İşte kıyas ve itibar bu suretle takrir olunduğu takdirde itiraz sâkıt olup kıyas vech-i sahih üzere tamam olur."[1]

Nitekim bu mâna ve sebep şu âyetlerle ayrıca ihtar olunarak buyuruluyor ki: {وَلَوْلَٓا اَنْ كَتَبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمُ الْجَلَٓاءَ} Ve eğer Allah onların üzerlerine o celâyı yazmamış olsaydı ۞ "**Celâ**", "iclâ" gibi müte'addî de lâzım da olur. Aslında keşf-i zâhir yani apaçık açmak, açılmak, açıklık, açığa çıkarmak veya çıkarılmak demek olan "celv"den "celâ", bir kimsenin veya cemaatin yerinden yurdundan herhangi bir sebeple[2] tedirgin edilerek uzaklaşması veya uzaklaştırılması demektir ki yurdu açık kalmış, kendisi açığa çıkarılmış olur. Biz sırasına göre "nefy", "iclâ", "teb'îd", "tehcir", "sürgün", "açılma", "açığa çıkarılma", "tezikme", "teziktirme" tâbirlerini kullanırız. İşte Allah teâlâ o kâfirlerin öyle yurtlarından tezikmelerini

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 503-504:

قوله تعالى: «فاعتبروا يا أولي الأبصار». المسألة الأولى: اعلم أنا قد تمسكنا بهذه الآية في كتاب «المحصول من أصول الفقه» على أن القياس حجة فلا نذكره هاهنا، إلا أنه لا بد هاهنا من بيان الوجه الذي أمر الله فيه بالاعتبار، وفيه احتمالات، أحدها: أنهم اعتمدوا على حصونهم وعلى قوتهم وشوكتهم فأباد الله شوكتهم وأزال قوتهم ثم قال: فاعتبروا يا أولي الأبصار ولا تعتمدوا على شيء غير الله فليس للزاهد أن يتعمد على زهده فإن زهده لا يكون أكثر من زهد بلعام وليس للعالم أن يعتمد على علمه، انظر إلى ابن الراوندي مع كثرة ممارسته كيف صار، بل لا اعتماد لأحد في شيء إلا على فضل الله ورحمته. وثانيها: قال القاضي: المراد أن يعرف الإنسان عاقبة الغدر والكفر والطعن في النبوة فإن أولئك اليهود وقعوا بشؤم الغدر والكفر في البلاء والجلاء، والمؤمنين أيضا يعتبرون به فيعدلون عن المعاصي.

فإن قيل: هذا الاعتبار إنما يصلح لو قلنا: إنهم غدروا وكفروا فعذبوا، وكان السبب في ذلك العذاب هو الكفر والغدر، إلا أن هذا القول فاسد طردا وعكسا أما الطرد فلأنه رب شخص غدر وكفر وما عذب في الدنيا وأما العكس فلأن أمثال هذه المحن بل أشد منها وقعت للرسول عليه السلام ولأصحابه، ولم يدل ذلك على سوء أديانهم وأفعالهم، وإذا فسدت هذه العلة فقد بطل هذا الاعتبار، وأيضا فالحكم الثابت في الأصل هو أنهم يخربون بيوتهم بأيديهم وأيدي المؤمنين وإذا عللنا ذلك بالكفر والغدر يلزم في كل من غدر وكفر أن يخرب بيته بيده وبأيدي المسلمين، ومعلوم أن هذا لا يصلح، فعلمنا أن هذا الاعتبار غير صحيح. والجواب: أن الحكم الثابت في الأصل له ثلاث مراتب أولها: كونه تخريبا للبيت بأيديهم وأيدي المؤمنين. وثانيها: وهو أعم من الأول، كونه عذابا في الدنيا. وثالثها: وهو أعم من الثاني، كونه مطلق العذاب، والغدر والكفر إنما يناسبان العذاب من حيث هو عذاب، فأما خصوص كونه تخريبا أو قتلا في الدنيا أو في الآخرة فذاك عديم الأثر، فيرجع حاصل القياس إلى أن الذين غدروا وكفروا وكذبوا عذبوا من غير اعتبار أن ذلك العذاب كان في الدنيا أو في الآخرة، والغدر والكفر يناسبان العذاب، فعلمنا أن الكفر والغدر هما السببان في العذاب، فأينما حصلا حصل العذاب من غير بيان أن ذلك العذاب في الدنيا أو في الآخرة، ومتى قررنا القياس والإعتبار على هذا الوجه زالت المطاعن والنقوض وتم القياس على الوجه الصحيح.

2 H: "ve hangi bir sebeple".

takdir etmiş, üzerlerine yazmış olmasaydı {لَعَذَّبَهُمْ فِى الدُّنْيَا} her hâlde kendilerini dünyada ta'zîb ederdi ۞ katl, esaret gibi daha acı bir azab ile mübtelâ ve muazzeb kılardı ki ona nisbetle bu sürgün felâketi bir azab değil bir lütuf ve müsaade sayılır. Nitekim sonra bununla ibret almayan Benî Kureyza'nın eli silah tutanları idam edildiler. Onlar haddizâtında böyle bir azâba müstahik idiler, fakat Allah teâlâ onlara dünyada bu sürgünü takdir buyurmuş olduğu için nefislerine bir [4819] azab yapmadı {وَلَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ عَذَابُ النَّارِ} ma'amâfîh onlar için âhirette ateş azâbı var ۞ yani cehennem azâbı var. Dünya azâbından kurtulsalar bile âhiret azâbından kurtulmazlar, öyle azâba müstahiktirler. {ذٰلِكَ} Bu ۞ azâba istihkakları {بِاَنَّهُمْ} şu sebepledir ki onlar[1] {شَٓاقُّوا اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} Allah'a ve Resûlüne karşı şikāk yapmaya, cephe alıp karşılaşmaya kalkıştılar {وَمَنْ يُشَٓاقِّ اللّٰهَ} her kim de Allah'a karşı şikāk yapmaya kalkışırsa {فَاِنَّ اللّٰهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ} şüphe yok ki Allah şedîdü'l-ikābdır. ۞ Pek şiddetli ikāb yapar, dünyada yapmazsa âhirette yapar, dünyadaki ikāb geçse de âhiretteki geçmez.

Mü'minlerin harb esnasında yaptıkları tahrîbâta gelince: Rivayet olunuyor ki Resûlullah Benî Nadîr'in Büveyre nâm mevkideki hurmalıklarının kesilmesini ve yakılmasını emretmişti; kâfirler "Yâ Muhammed!" dediler, "sen bizi arzda fesaddan nehyediyorsun, şimdi bu hurma ağaçlarını kesmek ve yakmak ne oluyor?" Bu Müslümanların bazılarının da içini gıcıkladı, kimisi değerlilerini kesiyor, kimisi de iyilerini kıyamayıp değersizlerini kesiyordu, şu âyet bunun hakkında nâzil oldu:[2] {مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لِينَةٍ} Herhangi bir lîne kestinizse ۞ "**Lîne**" birçoklarının kavlince mutlaka hurma ağacı demektir. Aslı "levin"den müştak "livne" olup "yâ"sı "dîme" gibi "vav"dan

---

1 F, M ve B -"onlar".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXVI, 192. Krş. Buhârî, Tefsîr, 59/2; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 59/3303:
وذلك أنَّ نبي الله صَلَّى الله عليه وسلم لما نزل ببني النضير وتحصنوا في حصونهم، أمر بقطع نخيلهم وإحراقها ففزعوا عند ذلك. وقالوا: يا محمَّد زعمت أنك تريد الصلاح! أفَمِنَ الصلاح قطع النخيل وعقْرُ الشجر؟ وهل وجدت فيما أنزل عليكَ بإباحة الفساد في الأرض، فشقَّ ذلك على النَّبيّ صلى الله عليه وسلم ووجد المسلمون في أنفسهم من قولهم وخشوا أن يكون ذلك فسادًا فاختلفوا في ذلك فقال بعضهم: لا تقطعوا فإنَّه مما أفاء الله علينا، وقال بعضهم: اقطعوا فنغيظهم بذلك، فأنزل الله عز وجل بتصديق مَن نهى عن القطع، وتحليل من قطع من الإثم بهذِه الآية. فأخبر أن قطعه وتركه بإذن الله تعالى.

münkalibdir. Cem'inde "lûn" ve "elvân" denilir. İbn Abbas Hazretleri ve daha birtakımları acve, yani balçık hurma denilen kısmından mâ'adâ hurma envâ'ına denildiğini söylemişlerdir.[1] Ebû Ubeyde acve ile Bernî[2] bulunmayan çeşit elvân [4820] hurmalar demiştir.[3] Sevrî, اَلْكَرِيمَةُ مِنَ النَّخْلِ "hurma ağacının en değerlisi" demiş,[4] Ca'fer-i Sâdık Hazretleri'nden acve,[5] Asma'î'den[6] de dekal diye nakledilmiştir.[7] Bazıları da yâî olup yumuşaklık mânasına "lîn"den müştak olduğuna kāil olmuşlardır. Çünkü cem'inde "liyen" ve "liyân" dahi gelmiştir. Yumuşaklık mânası dolayısıyla ağaç dalları diye tefsir edenler de olmuştur. Buna nazaran "lîne" mutlak yaş ağaç mânasına ta'mîm olunmak da mümkindir. Çünkü hurma ağacı demek olduğuna göre de hükmün delâleten umûmu vardır. Hâsılı harb esnasında herhangi bir yaş[8] ağaç kestinizse {اَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَٓائِمَةً عَلٰٓى اُصُولِهَا} yahut kökleri üzerinde dikili bıraktınızsa {فَبِاِذْنِ اللّٰهِ} hepsi Allah'ın izniyledir. {وَلِيُخْزِيَ الْفَاسِقِينَ} Bu izin de o fâsıkları perişan etmek içindir ❁ fesad için değildir. {وَمَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِهٖ مِنْهُمْ} Allah'ın Resûlüne onlardan ifâe buyurduğu mala gelince ❁ "**İfâe**" fey' kılmak, yani fey' olmak üzere vermek[9], havâle etmek demektir.[10] "**Fey'**" de lügatta rücû', yani dönmek, çevrilmek ve dönen gölge mânalarına masdar ve isim olur. Râgıb der ki: "'Fey' ve 'fîe' hâlet-i mahmûdeye rücû'dur. حَتّٰى تَفٖٓيءَ اِلٰى

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 269:

عن قتادة، في قوله: «ما قطعتم من لينة»، واللينة: ما خلا العجوة من النخل... عن الزهري: ألوان النخل كلها إلا العجوة... عن ابن عباس قال: النخلة دون العجوة.

2 "'Bernî', 'şarkī' vezninde mâruf bir cins hurmanın ismidir ki envâ'ının bihteridir. Fârisî 'berinîk' mu'arrebidir. İyi ve a'lâ meyve demektir." (*Kāmûs Tercemesi*, [IV, 557]) [Müellifin notu].

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 285:

وقال أيضا أبو عبيدة: اللين: ألوان النخل المختلطة التي ليس فيها عجوة ولا برني.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 270; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 285:

قال: ثنا سفيان في «ما قطعتم من لينة» قال: من كرام نخلهم.

5 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 210; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVIII, 9; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 139:

الرابع أنه العجوة خاصة؛ قاله جعفر بن محمد.

6 B: "esmer eden".

7 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 210; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVIII, 9; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 140:

السابع: أنها الدقل؛ قاله الأصمعي.

8 F, M ve B: "herhangi yaş bir".

9 M: "verme".

10 H -"vermek, havâle etmek demektir".

اَمْرِ اللّٰهِ [el-Hucurât 49/9], فَاءَ الظِّلُّ tâbiri bundandır. Gölgeye de ancak döndüğü zaman 'fey" denilir, hakkında meşakkat lâhik olmayan ganimete de 'fey" denilmiştir. Şer'an da 'fey", küffârın emvâlinden Müslümanlara dönen ganimet ve harâc gibi vâridât demektir. Ebû Hafs Ömer Nesefî *Tılbetü't-Talebe* nâm eserinde "fey'" ile "ganimet"i şöyle târif etmiştir: "'Fey", küffârın emvâlinden ganimet ve harâc kabîlinden Müslümanlara râci' olandır. 'Ganimet', Müslümanların kâfirlerden aldıkları maldır."[1] Bunun zâhiri "fey'"in "ganimet"ten e'am olmasıdır. Âlûsî'nin zikrettiği vechile bazı Şâfiî kitaplarında "fey'" ile "ganimet"i şöyle fark etmişlerdir: "'Fey", kıtal ve îcâf-ı hayl ü rikâb olmaksızın küffârdan husûle gelen maldır. 'Cizye' ticaret öşrü [4821] yani gümrük ve kıtal olmaksızın sulh oldukları veya iki ordu karşılaşmaksızın korkudan bırakıp açıldıkları ve riddet üzere ölen veya katledilen mürtedin ve vârissiz[2] ölen zimmî veya mu'âhid veya müste'menin bıraktığı mallar gibi; ki[3] kıtalden veya karşılaştıktan sonra olan ganimettir. 'Ganimet', harbî ve aslî olan küffârdan kıtal ile husûle gelendir, iki ordunun tekabülü ve bizim tarafımızdan îcâf da kıtal hükmündedir. Bizim ashâbımızdan, yani Hanefiyyeden de farkı tasrih edenler vardır. Demişlerdir ki 'ganimet', harb kāim iken küffârdan kahr u galebe ile alınandır. Hükmü Sûre-i Enfâl'de geçen وَاعْلَمُوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ[4] فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ [el-Enfâl 8/41] âyeti mûcebince tahmistir. 'Fey" ise harb bittikten ve dâr, dâr-ı İslâm olduktan sonra onlardan alınandır. Hükmü, tahmis olmaksızın hepsi müslimînin maslahatlarına sarfolunmaktır."[5] Bu fark, *Hidâye* ve şerhlerinde de

---

1 Ömer en-Nesefî, *Tılbetü't-talebe,* İstanbul: el-Matba'atü'l-Âmire, 1311, s. 80:

الفيء: ما يرجع إلى المسلمين من الغنيمة من أموال الكفار.

والخراج والغنيمة: ما يأخذه المسلمون من أموال الكفار وقد غَنِمَ غُنْمًا من حدّ عَلِمَ بضم غين المصدر والغنيمة والمغنم اسمان للمال المأخوذ من أموالهم يقال استغنم المسلمون وأغنمهم الله تعالى وغنّمهم بالتشديد.

2 H ve F: "dârsız".

3 H ve F -"ki".

4 H ve F -"مِنْ شَيْءٍ".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 240:

والذي يفهم من كتب بعض الشافعية أن ما تضمنته حكم الفيء لا الغنيمة ولا الأعم، وفرقوا بينهما قالوا: الفيء ما حصل من الكفار بلا قتال وإيجاف خيل وركاب كجزية وعشر تجارة، وما صولحوا عليه من غير نحو قتال وما جلوا عنه خوفا قبل تقابل الجيشين أما بعده فغنيمة، وما لمرتد قتل أو مات على ردته، وذمي أو معاهد أو مستأمن مات بلا وارث مستغرق، والغنيمة ما حصل من كفار أصليين حربيين بقتال، وفي حكمه تقابل الجيشين أو إيجاف منا لا من ذميين فإنه لهم ولا يخمس وحكمها مشهور.

mezkurdur.[1] Demek olur ki "fey'" tâbiri "ganimet"ten e'am olmakla beraber ona mukabil olarak da ıstılah olmuştur. Şu halde "ifâe" mutlaka fey' denilen bir ircâ' ve tahvil yapmaktır. Ganimet ahkâmı Sûre-i Enfâl'de قُلِ الْاَنْفَالُ لِلّٰهِ وَالرَّسُولِ[2] [8/1] ve وَاعْلَمُٓوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ [8/41] âyetleriyle icmâlen ve tafsîlen beyan olunduğu gibi, burada da daha geniş olan fey' ahkâmı ondan farklı olmak üzere husûsî ve umûmî birer suretle beyan olunacaktır. Evvelâ, مِنْهُمْ'den murad iclâ olunan kâfirlerdir ki Benî Nadîr'dir. Onlardan Resûlullah'a ifâe de bırakmış oldukları menkul ve gayr-i menkul malların fey' olmak üzere Resûlullah'ın kabzına ve hükm ü tasarrufuna geçirilmesi demektir. Resûlullah evvelce onların sâhibi olmadığı hâlde bunun iade[3] ve ircâ' mânasını tazammun eden "ifâe" tâbiriyle ifade edilmesi, emvâlin hakîkî sâhibi Allah teâlâ olmak itibariyle o malların Allah'a karşı şikāka kalkışan o kâfirler yedinde bulunuşu sanki gāsıb yedinde bulunuşu gibi haksız olduğunu ve binâen'aleyh onların Allah tarafından [4822] kabz u tesellümüne en salâhiyetdar olan merci de Allah'ın Resûlü olmak lâzım geleceği ve onun için ona teslim, evvelki sâhibine iade mâhiyetinde bulunduğu nüktelerini işʻâr eyler. Ve işte böyle muhârib kâfirlerin mü'minlere ganimet olarak geçen mallarında da hep böyle bir iade mânası vardır. Çünkü Allah teâlâ insanları وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56] buyurulduğu üzere kendisine ibadet ve kulluk etmek için yaratmış, malları da tâat ve kulluğa tevessül edilmek için halk buyurmuş olduğu cihetle onlara lâyık olanlar âsîler değil, mutî' olan kullardır. Bu nükteye mebnî husûlünde fazla meşakkat çekilmeyen ganimete ve harâc ve cizye gibi vâridâta şer'an "fey'" ıtlak olunmuştur. Râgıb'ın bazılarından nakline göre buna "fey'" denilmesi, gölge mânasına olan "fey'"e teşbih ile dünyanın en şerefli a'râzı

وصرح غير واحد من أصحابنا بالفرق أيضا نقلا عن المغرب وغيره فقالوا: الغنيمة ما نيل من الكفار عنوة والحرب قائمة وحكمها أن تخمس، وباقيها للغانمين خاصة. والفيء ما نيل منهم بعد وضع الحرب أوزارها وصيرورة الدار دار إسلام، وحكمه أن يكون لكافة المسلمين ولا يخمس أي يصرف جميعه لمصالحهم.

1 Bk. Mergīnânî, *el-Hidaye,* thk. Tallâl Yûsuf, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts., II, 387; Bâbertî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye,* Kahire: Mektebetü Mustafa el-Bâbî, 1389/1970, V, 486; Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr,* thk. Abdülmün'im Halil İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002, s. 331.

2 H: "وللرسول".

3 B: "ifade".

olan malın geçici bir gölge gibi olduğuna tenbih içindir. Nitekim şâir:

أَرَى الْمَالَ أَفْيَاءَ[1] الظِّلَالِ عَشِيَّةً[2]

demiş ve

إِنَّ الدُّنْيَا كَظِلٍّ زَائِلٍ[3]

demiştir.[4] Benî Nadîr emvâli husûlünde fazla meşakkat çekilmeyen ganimet kabîlinden bir fey' olarak kalmıştı, ashâb bunu Bedir'de olduğu gibi Sûre-i Enfâl âyeti ahkâmı mûcebince tahmis olunarak[5] mütebâkīsi taksim olunacak sanmışlardı. Bu âyetle bunun bilhassa Resûlullah'a ait bir fey' olduğu beyan olunarak buyuruluyor ki: Allah'ın o celâ ile perişan ettiği o kâfirlerden fey' olarak Resûlüne iade[6] buyurduğu mala gelince {فَمَٓا اَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ} siz ona ne at oynattınız ne rikâb. ❁ "**Îcâf**" depretmek, yürek oynaması gibi hareket ettirip muztarip kılmak ve atı yahut deveyi "vecîf" denilen hızlı yürüyüşle yürütmek, akın etmek[7] mânalarına geldiğinden müfessirînin [4823] bazısı hareket ettirip yormak, bazısı da vecîf denilen serî' yürüyüşle yürütmek diye tefsir etmişlerdir. *Kāmûs* mütercimi "'vecîf', at ve devenin bir gûnâ yürüyüşüne denir. Murad silke silke yürümesidir ki 'linke kalkmak' tâbir olunur, menzil beygiri gibi" der.[8] Merkeb gibi binilir demek olan "rikâb" da deve hakkında şâyi'dir[9]. Hatta "râkib" [10] tâbiri bile devede gālibdir, ata binene "fâris" denilir. Nitekim biz de "süvari" dediğimiz zaman ata bineni anlarız. Benî Nadîr'in karyeleri Medine'ye iki mil mesafede olduğundan oraya sadece piyade olarak gidilmiş, yalnız Resûlullah lif yularlı bir merkebe binmişti ve fazla bir kıtal de cereyan etmemişti. {وَلٰكِنَّ اللّٰهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ} Velâkin Allah

---

1 M ve B: "اضياء".
2 Malı öğleden sonra dönen gölgeler görüyorum [Müellifin notu].
3 Dünya geçici bir gölgeden ibarettir [Müellifin notu].
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 650:

قال بعضهم: سمّي ذلك بِ«الْفَيْءِ» الذي هو الظّلّ تنبيها أنّ أشرف أعراض الدّنيا يجري مجرى ظلّ زائل، قال الشاعر:
أرى المال أَفْيَاءَ الظّلال عشيّة

وكما قال:

إنّما الدّنيا كظلّ زائل.

5 B: "olarak".
6 B: "ifade".
7 H ve F -"akın etmek".
8 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, III, 755.
9 "Rikâb" üzengi mânasına da gelir [Müellifin notu].
10 B: "rikâb".

resullerini[1] dilediği kimselerin üzerine musallat kılar ❁ gönüllerine korku düşürür, hükmünü yürütür {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ} ve Allah her şeye kādirdir ❁ dilediğini yapar. Bazen zâhirî vesâitle ve âlât ile yapar, bazen de mücerred izzetiyle hiç umulmayacak muvaffakiyetler bahşeder. Ki Benî Nadîr'in basit bir muhasara ile korkarak çıkıp gitmek üzere sulh olmaları da böyle olmuştu, onun için malları da taraf-ı ilâhîden bu âyet mûcebince bilhassa Resûlullah'a ait olmak üzere tahsis buyurulmuştur. Sonra Fedek arazisi de böyle Resûlullah'ın hâssası olmuştu. Onun için bazıları bu âyeti Fedek[2] hakkında nâzil oldu sanmışlar ve "çünkü Benî Nadîr muhasara olundu ve mukātele edildi, Fedek'te ise bunlar olmadı" demiştir.[3] Lâkin bu kavil, sahih haberlere muhaliftir. Benî Nadîr'de olan kıtal de ehemmiyetsizdir. Buhârî,[4] Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî vesâire şöyle rivayet etmişlerdir; Hazret-i Ömer radıyallâhu anh demiştir ki: "Benî Nadîr emvâli, Allah teâlâ'nın Resûlüne ifâe buyurduğu ve Müslümanların ne hayl ne rikâb îcaf etmediği [4824] fey'den idi ve Resûlullah'ın hâssası idi. Ondan ehlinin bir senelik nafakasına sarfeder, mütebâkīsini de silah ve hayvânât ile Allah yolunda hazırlanmak için kılardı."[5] Dahhâk da demiştir ki: "Hâssaten Resûlullah'ın idi, muhâcirîne îsâr buyurdu da onlara taksim etti. Ensara ondan birşey vermedi, ancak Ebû Dücâne Simâk b. Hareşe[6] ve Sehl b. Huneyf ve Hâris b. Sımme üç zâta verdi, çünkü ihtiyaçları vardı."[7] Sa'd b. Mu'âz'a da İbn Ebi'l-Hukayk'ın[8] bir kılıcını vermişti ki aralarında o kılıcın şöhreti vardı.

---

1 B: "resûlünü".
2 B -"hâssası olmuştu. Onun için bazıları bu âyeti Fedek".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 506:
ذكر المفسرون هاهنا وجهين الأول: أن هذا الآية ما نزلت في قرى بني النضير لأنهم أوجفوا عليهم بالخيل والركاب وحاصرهم رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون بل هو في فدك وذلك لأن أهل فدك انجلوا عنه فصارت تلك القرى والأموال في يد الرسول عليه السلام من غير حرب فكان عليه الصلاة والسلام يأخذ من غلة فدك نفقته ونفقة من يعوله، ويجعل الباقي في السلاح والكراع.
4 B -"Benî Nadîr'de olan kıtal de ehemmiyetsizdir. Buhârî".
5 Buhârî, Cihâd, 80; Tefsîr, 59; Müslim, Cihâd, 48:
عن عمر رضي الله عنه قال: كانت أموال بني النضير مما أفاء الله على رسوله صلى الله عليه وسلم، مما لم يوجف المسلمون عليه بخيل ولا ركاب، فكانت لرسول الله صلى الله عليه وسلم خاصة، وكان ينفق على أهله نفقة سنته ثم يجعل ما بقي في السلاح والكراع، عدة في سبيل الله.
6 M: "Semmâk İbni Hurşe".
7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 238. Krş. *Tefsîru Abdürrezzâk*, III, 298; Ebû Dâvûd, Harâc, 19/2971; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 274; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 202:
وقال الضحاك: كانت له صلّى الله عليه وسلم خاصة فآثر بها المهاجرين وقسمها عليهم ولم يعط الأنصار منها شيئا إلا أبا دجانة سماك بن خرشة وسهل بن حنيف والحارث بن الصمة أعطاهم لفقرهم.
8 M: "Hakikın".

"Bilhassa onlardan dönen fey'in hükmü böyle, sâirlerinden olan fey' nasıl olacak?" denilirse {مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِه۪ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى} Allah'ın Resûlüne kurâ ahâlisinden ifâe buyurduğu fey' ❁ bazıları bu fey'i hâl-i harbde alınan ve hükmü Sûre-i Enfâl'de beyan olunan ganimetten mâ'adâ gibi telakkī etmişlerse[1] de, İmam Ebû Yusuf'un *Kitâbü'l-Harâc*'ında tafsîlen rivayet ettiği üzere Hazret-i Ömer harben feth olunan Irak arazi ve ahâlisi hakkında ganâimini taksim talep eden Zübeyr, Bilâl ve Selman-ı Fârisî vesâire gibi zevâta karşı şûrâ-yı ashâbda bu âyetlerle istidlâl ederek gelecek mü'minler de dâhil olmak üzere umum Müslümanların menâfi'i nâmına ahâlinin hür ve arazinin yedlerinde arâzî-i harâciye olarak ibkā edilmesi hususuna ikna etmiş olması bunun gerek ganimet ve gerek harâc ve cizye gibi küffârdan alınan ale'l-umûm hâsılâta şâmil olduğunu gösterir.[2] Yani fethedilen küffâr karyeleri ahâlisinden Resûlullah'a ircâ' olunan gerek ganimet ve gerek harâc ve vergi gibi ale'l-umûm vâridât {فَلِلّٰهِ} da Allah için {وَلِلرَّسُولِ} ve Peygamber için {وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَابْنِ السَّب۪يلِ} ve ona karâbet sâhibi [4825] olanlar ve öksüzler ve yoksullar ve yolda kalmış kimseler içindir. ❁ Bunun zâhiri altı sehim olmasıdır. Onun için bazıları demiş ki fey' altı sehim yapılır. Allah sehmi, Kâbe'nin vesâir mescidlerin umrânına sarf olunur. Bazılarına göre ise İbn Abbas'tan ve Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'den rivayet edildiği üzere Allah'ın zikri mücerred tâzim ve teyemmün içindir. Allah ve Resûlünün sehmi bir olmak üzere beş sehim yapılır.[3] Diğer bazıları da ganimet gibi humsu beş sehim yapılır, çünkü Aleyhissalâtu vesselâm humsu böyle taksim ederdi, kalan dört humsu da münâsib gördüğü vechile sarf eylerdi demiştir ki[4] Şâfiî'nin kavl-i cedîdidir. Bunun doğrudan doğru وَاعْلَمُٓوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَابْنِ السَّب۪يلِ

---

1 B: "etmişler".

2 Bk. Ebû Yûsuf, *el-Harâc,* s. 34-39.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 240. Krş. Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* III, 79; *Muhtasaru'l-Kudurî,* thk. Kâmil Muhammed Uveyda, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997, s. 235; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 507:

ويقسم هذا الخمس خمسة أسهم: لمن ذكر الله عز وجل وسهمه سبحانه وسهم رسوله واحد، وذكره تعالى –كما روي عن ابن عباس والحسن بن محمد بن الحنفية– افتتاح كلام للتيمن والتبرك فإن لله ما في السماوات وما في الأرض، وفيه تعظيم لشأن الرسول عليه الصلاة والسلام.

4 F, M ve B -"ki".

[el-Enfâl 8/41] âyetine benzediği göze çarpar. Fakat orada humus tasrih olunduğu hâlde burada tasrih olunmamış, hüküm külle nisbet edilmiştir. Binâen'aleyh ganimetin humsu alınıp beş sehim üzerine sarf olunursa da her fey'in de humsu alınmak lâzım gelmez. Onun için Hanefiyye, ganimetten mâ'adâ olan fey'lerin tahmîsi îcab etmeyerek bu ve bundan sonraki âyetlerin gösterdiği vechile ehemmi mühimme takdim edilerek umum müslimînin mesâlihine sarf olunmasına kāil olmuşlardır ki burada zikrolunanlar en mühimini teşkil eder. Resûlullah'ın sehmi hayatında bi'l-icmâ' kendisine ait olup ondan kendinin ve iyâlinin nafakasına sarf ve bazı zevcelerinin bir senelik meûnetini iddihar eder, bâkīsini de müslimînin mesâlihine sarf eylerdi. Vefatından sonra ise Hanefiyyece ayrıca ifrâzı lüzûmu sâkıt olmuştur. Çünkü Hulefâ-i Râşidîn bu suretle amel etmişlerdir. Ve onlar ise Allah'ın dininde ümenâsıdır. Ve çünkü müştak bir sıfat olan "resul" vasfı üzerine hüküm, mebde'i olan risaletin illiyetini iktizâ eder, ondan sonra ise resul yoktur. İmâm Şâfiî'den bir kavle göre ondan sonra imama sarfolunur. Çünkü Resûlullah'ın teblîğâtına ücret tevehhümünden daha uzak olmak için onun [4826] istihkākı risaleti ile değil, imameti ile ta'lîl olunmak gerektir. Şâfiiyyenin ekserîsine göre ise[1] Resûlullah'ın vefatından sonra hums-i humus sehmi mesâlih-i müslimîne sarf olunur ki sedd-i süğūr, kuzât-ı bilâd, ulûm-i[2] şer'iyye ve âlâtı ile meşgul olan ulemâ ve talebe[3] ve eimme ve müezzinîn ve Müslümanların umûmî menfaatlerine müte'allik işleriyle meşgul olup da kesbine çalışamayan sâir kimseler ve bunlara mülhak olarak kesbden âciz bulunanlar bu cümledendir. Malın genişliğine ve darlığına göre i'tâ imamın re'yine müfevvazdır. Ehem, mühimme takdim olunur. Hepsinin ehemmi sedd-i süğūrdur. Sahih bir hadîs-i şerîfte: مَا لِي مِمَّا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ إِلَّا الْخُمُسُ وَالْخُمُسُ مَرْدُودٌ عَلَيْكُمْ "Allah'ın size ifâe buyurduğu fey'den bana ancak humus vardır, o humus da yine size

1 F, M ve B -"ise".
2 B: "ulemâ-i".
3 M ve B: "taleb".

reddolunur (yani sizin mesâlihinize sarf olunur)"[1] buyurulması da bunun mesâlih-i müslimîne sarfını gösterir. Şu kadar ki bu mâna sehm-i Resûlün hayatta olduğu gibi ayrıca ifraz olunarak sarfına sâdık olabileceği gibi,[2] Hanefiyyenin dediği vechile diğer sehimlere zammolunarak onlarla beraber sarfı suretinde de sâdıktır. İkincisi, zi'l-kurbâ sehmi. Bundan murad Resûlullah'a yakınlığı bulunan Benî Hâşim ile Benî Muttalib'dir. Zira Resûlullah bunlara sehim vermiş, bunların li-ebeveyn biraderleri Abd-i Şems oğullarına ve zürriyetinden Osman'a ve li-eb biraderleri Nevfel'e vermemiştir. Ebû Dâvûd ve daha başkaları, senediyle Sa'îd b. Müseyyeb'den rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Cübeyr b. Mut'im radıyallâhu anh bana haber verdi de dedi ki: 'Hayber günü olduğu vakit Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem zevi'l-kurbâ sehmini Benî Hâşim ve Benî Muttalib'e koydu, Benî Nevfel ile Benî Abd-i Şems'i bıraktı. Bunun üzerine ben ve Osman b. Affan radıyallâhu anh gittik, Resûlullah'a vardık, «yâ Resûlallah!» dedik[3], «şunlar Benî Hâşim, Allah teâlâ'nın seni[4] onların içinde koyduğu mevziden dolayı biz onların fazlını inkâr etmeyiz. Fakat ihvânımız Benî [4827] Muttalib'in fazlı nedir ki onlara verdin de bizi terkettin, hâlbuki karâbetimiz birdir?»[5] Cevâben Aleyhissalâtu vesselâm «ben ve Benû Muttalib câhiliyede de İslâm'da da ayrılmayız; biz ve onlar şey'-i vâhidiz» buyurdu ve parmaklarını birbiri arasına geçirdi.'"[6]

---

1 *Muvatta'*, Cihâd, 22; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 412:

عن عمرو بن شعيب، أن رسول الله صلى الله عليه وسلم حين صدر من حنين، وهو يريد الجعرانة، سأله الناس، حتى دنت به ناقته من شجرة، فتشبكت بردائه حتى نزعته عن ظهره. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ردوا علي ردائي. أتخافون أن لا أقسم بينكم ما أفاء الله عليكم؟ والذي نفسي بيده لو أفاء الله عليكم مثل سمر تهامة نعما لقسمته بينكم. ثم لا تجدوني بخيلا، ولا جبانا، ولا كذابا»، فلما نزل رسول الله صلى الله عليه وسلم قام في الناس، فقال: «أدوا الخياط والمخيط، فإن الغلول عار، ونار، وشنار على أهله يوم القيامة»، قال: ثم تناول من الأرض وبرة من بعير، أو شيئا، ثم قال: والذي نفسي بيده، ما لي مما أفاء الله عليكم ولا مثل هذه، إلا الخمس والخمس مردود عليكم.

2 H +"diğer".

3 H -"dedik".

4 H -"seni".

5 Çünkü Hazret-i Peygamber Muhammed b. Abdullah* b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdi Menâf'tır. Abdi Menâf'ın dört oğlu vardı. Birisi Hâşim ki Peygamber onun zürriyetindendir. Öbürleri de Muttalib, Nevfel, Abdi Şems'tir. Onun için Benî Muttalib, Benî Nevfel, Benî Abdi Şems üçünün de Peygamber'e karâbeti birdir. Hazret-i Cübeyr, İbn Mut'im b. Adî b. Nevfel'dir. Hazret-i Osman, İbn Affan b. Ebi'l-Âs b. Ümeyye b. Abdi Şems'tir [Müellifin notu].

* H ve B -"b. Abdullah".

6 Ebû Dâvûd, Harâc, 20. Krş. Buhârî, Hums, 17; Megāzî, 36:

عن سعيد بن المسيب أخبرني جبير بن مطعم، قال: فلما كان يوم خيبر وضع رسول الله صلى الله عليه وسلم سهم ذي القربى في بني هاشم وبني المطلب

Bu cevap ile Resûlullah bu babda yakınlıktan murad yalnız[1] karâbet yakınlığı değil, nusret yakınlığı olduğuna ve câhiliyede onların kendisine muvâfakat ve muâneset ile nusretlerine işaret buyurmuştur. Çünkü o vakit nusret-i kıtal olamazdı. Binâen'aleyh "biz ve onlar bir şeyiz" buyurulması siyer kitaplarında meşhur olduğu vechile Kureyş Benî Hâşim'e ne alışveriş ne de münâkaha yapmamak üzere boykotla hicran ilan ettikleri vakit onların Peygamber'le beraber şı'ba dâhil olduklarına işaret oluyordu. Bu sebepledir ki kıtâle kādir olmayan zürriyetleri dahi istihkakta dâhildirler. İşte Resûlullah'a[2] karâbetten murad, kendilerinden bu nusret-i sâbıka tahakkuk etmiş olan karâbet olduğu ve Hâşim oğullarıyla Muttalib oğullarının bir kalb ile hareket eden bir vücud gibi câhiliyede ve İslâm'da kendisiyle beraber olup böyle bir karâbete sâhip bulunduklarını[3] beyan buyurmuş, bunun için âyette de cemi' sîgasıyla "zevi'l-kurbâ" denilmeyip müfred olarak "zi'l-kurbâ" buyurulmuştur. İmam Şâfiî ve İmam Ahmed b. Hanbel demişlerdir ki: "Benî Hâşim ve Benî Muttalib'den olan "zevi'l-kurbâ"ya humsun humsu verilir. Fakirleri ve zenginleri müsâvi olur. Aralarında لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ [en-Nisâ 4/11, 176] taksim olunur." Müzenî ile Sevrî de "bunda erkek ve dişi müsâvi olur, uzağa da yakına da verilir" demişlerdir. Âyetin ıtlâkının zâhiri de budur. İmam Mâlik'e göre ise imamın re'yine müfevvazdır. Dilerse [4828] aralarında taksim eder, dilerse bazısına verir bazısına vermez, dilerse daha mühim olduğu takdirde diğerlerine verir de onlara vermez. Bizim eimme-i Hanefiyyenin muhtârına gelince: *Hidâye* ve etrafında tafsil olunduğu üzere "zü'l-kurbâ", hadis ile Benî Hâşim ve Benî Muttalib'e mahsustur. Şu kadar ki onlara müstakil bir sehim vâcib değildir. Ancak fakirlerine, yetimlerine, ibn-i sebîllerine verilir ve bu sınıflardan olanlar diğerlerine takdim olunurlar. Çünkü Resûlullah onlara zikrolunduğu üzere nusret-i sâbıka

---

وترك بني نوفل وبني عبد شمس فانطلقت أنا وعثمان بن عفان حتى أتينا النبي صلى الله عليه وسلم فقلنا: يا رسول الله، هؤلاء بنو هاشم، لا ننكر فضلهم للموضع الذي وضعك الله به منهم، فما بال إخواننا بني المطلب أعطيتهم وتركتنا وقرابتنا واحدة؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنا وبنو المطلب لا نفترق في جاهلية ولا إسلام وإنما نحن وهم شيء واحد وشبك بين أصابعه.

1 H -"yalnız".
2 M (ilk baskı): "Resûlullah".
3 H: "olduklarını".

ile vermiş ve buyurmuştur ki: "يَا مَعْشَرَ بَنِي هَاشِمٍ، إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى كَرِهَ لَكُمْ غُسَالَةَ النَّاسِ وَأَوْسَاخَهُمْ وَعَوَّضَكُمْ مِنْهَا بِخُمْسِ الْخُمُسِ Ey ma'şer-i Benî Hâşim! Allah teâlâ sizler için nâsın yıkantılarını ve kirlerini, yani zekât ve sadakalarını iğrenç gördü ve onun yerine size hums-i humsu verdi."[1] Bu hadis, bir sehme delâlet etmekle beraber "sadakāt" karînesiyle i'tânın illeti fakr olduğunu iş'âr eder. Onun için Resûlullah zamanında nusret ile verilmişse de vefatından sonra sâkıt olup fakr ile[2] verilmiştir. Hulefâ-i Râşidînin dördü de onlara ayrıca bir sehim çıkarmadılar, humsu ancak bir sehim yetimlere, bir sehim miskinlere, bir sehim de ibn-i sebîle olmak üzere üç sehme taksim ettiler. Hazret-i Ali'nin hulefâ-i selâseye bazı mesâilde muhalefeti olmakla beraber o da hilâfetinde bu hususta muhalefet etmedi. Onun için İmam Şâfiî'nin dediği gibi "sehme kāil olurdu" diye edilen rivayet sahih olsa bile hilâfetinde onların re'yine rücû' ettiğine haml olunmak lâzım gelir. "Bunların istihkākı böyle karâbetten başka fakr illetiyle mu'allel[3] olunca âyette ayrıca zikredilmelerinin fâidesi nedir?" denilirse, bunun fâidesi onların fakir olanlarına sadaka helâl olmadığı cihetle o kabilden buna da istihkakları olamayacağı gibi bir tevehhümü def' etmektir. Ma'amâfîh ahbâr tetebbu' edilince bu babda bir hayli ihtilâfât görülüyor, bu cümleden olmak üzere hulefânın onlara fakīr ü ganî seçmeyerek verdiklerine delâlet eden [4829] haberler de yok değildir. Ehl-i Beyt'in muhtârı da budur. İbn Hümam *Fethü'l-kadîr*'de der ki: "Ebû Dâvûd'da Sa'îd b. Müseyyeb'den şöyle mervîdir: Cübeyr b. Mut'im radıyallâhu anh bize tahdis etti ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ne Benî Abdi Şemse ne de Benî Nevfel'e humustan bir şey taksim etmedi, nitekim Benî Hâşim'e ve Benî Muttalib'e taksim ediyordu. Ebû Bekir de humsu Resûlullah'ın taksîmi gibi taksim etti, şu kadar ki Peygamber'in verdiği gibi Resûlullah'ın akrabasına vermiyordu, Ömer ise veriyordu, ondan sonrakiler de veriyordu."[4] Bu rivayette Ömer'in

---

1 Merginânî, *el-Hidâye,* II, 390. Krş. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Kesb,* s. 97; Serahsî, *el-Mebsût,* X, 13.
2 M ve B: "fukaraya".
3 B: "ma'lûl".
4 Ebû Dâvûd, Harâc, 20:

verdiğinde zâhiren fakr kaydı görülmüyor. Bir de Ebû Dâvûd'un Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan şöyle bir rivayeti vardır: "Hazret-i Ali'yi işittim, diyordu ki: "Ben ve Abbas ve Fâtıma ve Zeyd b. Hârise Hazret-i Peygamber'in (sallallâhu aleyhi ve sellem) huzûrunda toplandık, ben «yâ Resûlallah, re'y buyurursan beni şu humustan hakkımıza me'mur etsen de senin hayatında onu taksim etsem ki sonra kimse bana münâza'a etmesin, re'y buyurursan bunu yap» dedim, yaptı. Ben de onu Resûlullah'ın hayatında, sonra da Ebû Bekir'in velâyetinde taksim ettim. Nihâyet Ömer'in senelerinden son sene ona birçok mal geldi, bizim hakkımızı ayırdı, sonra onu bana gönderdi, ben de «bu sene bizim gınâmız var, müslimînin ise hâceti[1] var; onu onlara sarf eyle» dedim, o da öyle yaptı. Ömer'den sonra da kimse beni ona çağırmadı. Ömer'in yanından çıktıktan sonra Abbas'a rastgeldim[2], «yâ Ali, bu sabah sen bizi bir şeyden mahrum ettin ki artık bize reddolunmaz» dedi, dâhi bir adam idi.'[3] Bunda da i'tânın fakr ile takyîdi yoktur. Nasıl olur ki Abbas verilenlerden idi ve fakr ile muttasıf olmamıştı.[4] Bununla beraber Hâfız Münzirî [4830] bunun zayıf olduğunu söylemiş ve demiştir ki: 'Cübeyr b. Mut'im hadîsinde Ebû Bekir zevi'l-kurbâya taksim etmemiştir, Ali hadîsinde ise taksim etmiş. Cübeyr hadîsi sahihtir, Ali hadîsi sahih değildir.'"[5] İbn Hümam bunları naklettikten sonra da şöyle der: "Hulefâ-i

---

قال جبير: ولم يقسم لبني عبد شمس ولا لبني نوفل من ذلك الخمس كما قسم لبني هاشم وبني المطلب. قال: وكان أبو بكر يقسم الخمس نحو قسم رسول الله صلى الله عليه وسلم، غير أنه لم يكن يعطي قربى رسول الله صلى الله عليه وسلم ما كان النبي صلى الله عليه وسلم يعطيهم. قال: وكان عمر بن الخطاب يعطيهم منه، وعثمان بعده.

1 B: "ihtiyacı".

2 B: "rastladım".

3 Ebû Dâvûd, Harâc, 20:

عن عبد الرحمن بن أبي ليلى سمعت عليا يقول: اجتمعت أنا والعباس وفاطمة وزيد بن حارثة عند النبي صلى الله عليه وسلم فقلت: يا رسول الله، إن رأيت أن توليني حقنا من هذا الخمس في كتاب الله فأقسمه حياتك كي لا ينازعني أحد بعدك فافعل، قال: ففعل ذلك، قال: فقسمته حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم ثم ولانيه أبو بكر حتى كانت آخر سنة من سنى عمر فإنه أتاه مال كثير فعزل حقنا ثم أرسل إلي فقلت: بنا عنه العام غنى وبالمسلمين إليه حاجة فاردده عليهم فرده عليهم ثم لم يدعني إليه أحد بعد عمر فلقيت العباس بعدما خرجت من عند عمر فقال: يا علي، حرمتنا الغداة شيئا لا يرد علينا أبدا، وكان رجلا داهيا.

4 Ma'amâfîh Hazret-i Ali'nin "bizim gınâmız var, müslimînin hâceti var" demesi istihkākın fakr u hâcet ile olduğunu iş'ârdan hâlî değildir. Böyle olmasa idi Hazret-i Ali kendi hakkından vazgeçebilse de diğerlerinin nâmına o haktan vazgeçmemek lâzım gelirdi [Müellifin notu].

5 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 506:

فهذا ليس فيه تقييد الإعطاء بفقر المعطى منهم وكيف والعباس كان ممن يعطي ولم يتصف بالفقر مع أن الحافظ المنذري ضعف هذا فقال: وفي حديث جبير بن مطعم أن أبا بكر لم يقسم لذوي القربى، وفي حديث علي أنه قسم لهم، وحديث جبير صحيح وحديث علي لا يصح، انتهى.

Râşidîn'in zevi'l-kurbâya vermedikleri itikadına göre itimâdı vâcib olan şudur ki âyette ذِى الْقُرْبٰى masrifi beyandır, mezhebde olduğu gibi istihkak değildir. Yoksa Aleyhissalâtü vesselâm'dan sonra hulefânın onları men' etmeleri câiz olmazdı, çünkü karâbet sâhipleri câhiliyedeki nusret-i müvâzire ile takyid olunmuşlarsa da onlar Aleyhissalâtü vesselâm'dan sonra duruyorlardı, binâen'aleyh verilmek vâcib olurdu. Mâdem ki vermemişlerdir, demek olur ki murad onların mahall-i sarf olduklarını beyandır. Yani zikrolunanlardan her biri bir masriftir, hatta bunlardan meselâ yalnız ebnâ-i sebîle veya yalnız yetimlere verilmek gibi bir sınıfa iktisar câizdir.[1] *Tuhfe*'de 'bu üç bizim indimizde humsun mesârifidir, alâ-sebîli'l-istihkāk değildir, hatta sadakātta[2] olduğu gibi bunlardan yalnız bir sınıfa sarfedilse câizdir' diye mezkurdur."[3] Bu kavil, İmam Mâlik kavline yakındır. "Fakat İmam Ebû Yusuf (rahmetullahi aleyh) Kelbî'den, Ebû Sâlih'ten, İbn Abbas'tan (radıyallâhu anhümâ) rivayet etmiştir ki humus Hazret-i Peygamber'in ahdinde beş sehim üzerine taksim olunurdu: Allah ve Resûlü için bir sehim, zi'l-kurbâ için bir sehim, yetimler için bir sehim, mesâkîn için bir sehim, ibn-i sebîl için bir sehim. Sonra Ebû Bekir ve Ömer ve Osman ve Ali (radıyallâhu anhüm) üç sehim üzerine taksim ettiler: Bir sehim yetâmâ için, bir sehim mesâkîn için, bir sehim de ibn-i sebîl için. Kelbî ehl-i hadis indinde taz'îf edilmiş ise de bu rivayetin sıhhatini gösteren diğer[4] rivayet[5] vardır: Tahâvî, Muhammed b. Huzeyme'den, Yusuf b. Adî'den, Abdullah b. Mübarek'ten, Muhammed b. [4831] İshak'tan şöyle rivayet eylemiştir; Muhammed b. İshak dedi ki: 'Ebû Ca'fer'e, Yani Muhammed b. Ali'ye[6] sordum: «Ne

---

1 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 506:

والذي يجب أن يعول عليه على إعتقاده أن الراشدين لم يعطوا ذوي القربى بيان مصرف لا استحقاق على ما هو المذهب وإلا لم يجز لهم منعهم بعده عليه الصلاة والسلام، وذلك أن ذوي القربى وإن قيدت بالنصرة الموازرة في الجاهلية فإنهم بقوا بعده عليه الصلاة والسلام فكان يجب أن يعطوهم، فلما لم يعطوهم كان المراد بيان أنهم مصارف: أي أن كلا من المذكورين مصرف حتى جاز الإقتصار على صنف واحد.

2 Yani zekâtta [Müellifin notu].

3 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 503:

وفي التحفة: هذه الثلاثة مصارف الخمس عندنا لا على سبيل الاستحقاق حتى لو صرف إلى صنف واحد منهم جاز كما في الصدقات.

4 F, M ve B: "iki".

5 F, M ve B +"de".

6 Ca'fer-i Sâdık Hazretleri'nin pederi Muhammed Bâkır b. Ali Zeynelâbidîn b. Hüseyin b. Ali b. Ebî Tâlib [Müellifin notu].

dersin» dedim, «Hazret-i Ali radıyallâhu anh nâsın işi başına geçip Irak'ta icrâ-yı velâyet ettiği sıra zevi'l-kurbâ sehminde ne yaptı?» Dedi ki: «Vallahi onda[1] Ebû Bekir ve Ömer yoluna sülûk etti.» «O hâlde» dedim, «siz nasıl oluyor da o söylediğinizi söylüyorsunuz?» «Ha, vallahi» dedi, «onun ehli ancak onun re'yinden sudûr ediyorlardı.» «Öyle ise» dedim, «onu ondan ne men' etti?» Dedi ki: «Vallahi Ebû Bekir ve Ömer'in sîretine muhalefetle aleyhine söylenilmeyi[2] mekruh gördü.»'"[3] Demek ki Hazret-i Ali dahi dâhil olduğu hâlde Hulefâ-i Râşidîn'in zevi'l-kurbâya ayrıca bir sehim vermediklerinde ihtilâf edilmemiş, ehl-i beyt dahi bunu itiraf eylemiştir. Ashabdan bu hususta başka bir muhalefet eden de rivayet edilmediği için sehmin 'adem-i vücûbu icmâ'î bir mâhiyet almıştır. Şüphe edilmemek lâzım gelir ki Hazret-i Ali evvelki re'yinin savab olduğunda musır olsa idi hilâfetinde onun hilâfını[4] yapması câiz olamazdı, bu lâekal hâlin îcâbına göre o sehmin sukūtunu kabul etmek ve binâen'aleyh diğer hulefânın re'yine rücû' eylemektir. Bununla İmam Şâfiî'nin müşârün ileyh Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali'den rivayet ederek istidlâl eylediği şu habere cevap da verilmiş oluyor; demiştir ki: "Hazret-i Ali'nin humusta re'yi ehl-i beytinin re'yi idi, lâkin Ebû Bekir ve Ömer'e muhalefet etmeyi mekruh gördü ve demiştir ki 'ehl-i beytin dûnunda icmâ da olmaz.'"[5] Çünkü bunda evvelâ[6] hulefâ-i erba'anın sehim vermedikleri rivayeti hem ehl-i beytten Muhammed Bâkır, hem İmam Şâfiî Hazretleri'nce dahi müsellem ve musaddaktır. O hâlde bu noktada

---

1 M ve B: "o da".

2 H: "söylenmeyi".

3 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 504:

فروى أبو يوسف عن الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس رضي الله عنهما «أن الخمس كان يقسم على عهده عليه الصلاة والسلام على خمسة أسهم: لله والرسول سهم، ولذي القربى سهم، ولليتامى سهم، وللمساكين سهم، ولابن السبيل سهم. ثم قسم أبو بكر وعمر وعثمان وعلي رضي الله تعالى عنهم على ثلاثة أسهم: سهم لليتامى، وسهم للمساكين، وسهم لابن السبيل». وروى الطحاوي عن محمد بن خزيمة عن يوسف بن عدي عن عبد الله بن المبارك عن محمد بن إسحاق قال: سألت أبا جعفر: يعني محمد بن علي فقلت: أرأيت علي بن أبي طالب رضي الله عنه حيث ولي العراق وما ولي من أمر الناس كيف صنع في سهم ذوي القربى؟ قال: سلك به والله سبيل أبي بكر وعمر، فقلت: وكيف وأنتم تقولون ما تقولون؟ قال: أما والله ما كان أهله يصدرون إلا عن رأيه، قلت: فما منعه؟ قال: كره والله أن يدعى عليه بخلاف سيرة أبي بكر وعمر، انتهى.

4 H: "hilâfet".

5 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 504:

وبهذا يندفع ما استدل به الشافعي عن أبي جعفر محمد بن علي قال: كان رأي علي في الخمس رأي أهل بيته ولكن كره أن يخالف أبا بكر وعمر. قال: ولا إجماع بدون أهل البيت.

6 F, M ve B -"evvelâ".

münakaşaya mahal yoktur. Sâniyen Hazret-i Ali'nin Hazret-i Ebû Bekir ve Hazret-i Ömer'e muhalefeti mekruh gördüğü ve onun için bu meselede kendi [4832] re'yini tatbik etmeyip onların sîretine sülûk ettiği de müsellem ve musaddaktır. Şu hâlde onlara muhalefeti mekruh görmek de onun son re'yi demek olur. Binâen'aleyh onun re'yinden ayrılmadıklarını söyleyen ehl-i beytinin dahi onun mekruh gördüğünü mekruh görmeleri ve evvelki re'yinden rücû'unu kabul etmeleri ve Hazret-i Ali'yi kendi vicdan ve itikadınca haklı bildiği müstahikleri haklarından men' edip bir korku ile takiyye perdesine bürünmüş bir mükreh mevkiinde farzetmekten çekinmeleri iktizâ eder. Sâlisen ehl-i beytin dûnunda icmâ olmayacağı sözü esasen doğru olmakla beraber müşârün ileyh Muhammed b. Ali Hazretleri Tahâvî rivayetinde geçtiği vechile ehl-i beytin ancak Hazret-i Ali'nin re'yinden sudûr ettiklerini söylemiş, Hazret-i Ali'nin de muhalefeti mekruh görüp Ebû Bekir ve Ömer'in sîretlerine sülûk ettiğini beyan eylemiş olduğundan asıl ve metbû' olan Hazret-i Ali'nin muhalefetten çekinmesiyle icmâ fiilen tamam olup tâbi' olan fürû'un ayrıca hükmü olmamak ve binâen'aleyh buna ehl-i beytin dûnunda bir icmâ denmemek lâzım gelirdi ki bütün bunlar ayrıca bir sehmin 'adem-i vücûbu hakkında Hanefiyye eimmesinin kavlini teyid eyler. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki hulefâ-i erba'anın zevi'l-kurbâya ayrı bir sehim vermediklerini söylemek, onların istihkaklarını büsbütün nefy eylemek demek değildir. Ancak bu istihkak için fakr u hâcet gözetilerek nusret-i sâbıkası olan karâbet ehli takdim olunmuştur. لِذِى الْقُرْبٰى'da lâm istihkakta zâhirdir. "Yetâmâ" ve "mesâkîn" ve "ibn-i sebîl"in "lâm"sız olarak bunlara atfı da hepsinin de istihkak sebebi bir olduğuna karîne demektir. Bu sebebin fakr olduğu da كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ ta'lîli ile ayrıca ihtar olunmuştur. Şu hâlde bunların dördünü de[1] bir istihkāka tâbi' tutarak dört veya üç veya bir kalem olmak üzere taksim câiz olmak ve hâlin iktizâsına ve malın müsaadesine göre sûret-i sarfı [4833] imamın re'yine tefviz olunmak

1 F, M ve B +"bu sebeple".

nazmın üslûbuna en muvâfık olan mâna olur. Ancak Hulefâ-i Râşidîn üç kalem üzere taksim etmiş olduklarından mezheb-i Hanefîde bu ihtiyar olunmuş, İbn Hümâm'ın naklettiği üzere *Tuhfe*'de bir kalemin cevâzı da gösterilmiştir. Yalnız *Tuhfe*'nin لَا عَلَى سَبِيلِ الْإِسْتِحْقَاقِ demesi cümlesinden istihkākı nefy mânasına anlaşılmamalıdır. Zira lâm mecmû'unda bir istihkākın sübûtuna delâlet etmekten hâlî değildir.

"Yetâmâ"dan da murad fukarâsıdır. "**Yetîm**" babası olmayan çocuktur, İslâm'ı ve fakrı şarttır. Zira "yetîm" tâbiri hâceti müş'ir[1] olduğu gibi كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ ta'lîli[2] de bu şartlara delâlet eyler[3]. Babası olmamak babanın vefatıyla da, nesebin nefyi ile veya zinadan doğmakla da olabilir. Onun için nesebi menfî olan da, veled-i zina da[4] "yetîm" tâbirinde dâhildirler. "Lakīt" ise babası olmadığı tahakkuk edemeyeceğinden "mesâkîn"de dâhil olmak gerektir. "**Miskîn**", hiçbir şeye mâlik olmayan bîçâre yoksula denir. Yoksulluktan durgun bir hâle gelmiş demektir[5]. Bir kavle göre de kifayet mikdârı malı olmayana denir. *Kāmûs*'ta fakr maddesinde "fakīr" ile "miskîn"in farkına dair bir tafsil vardır ki *Okyanus*'ta mütercim şöyle der: "Ehl-i Arabiyye 'fakīr' ile 'miskîn' beynini fark ederler, bazıları dediler: Fakīr şol kimsedir ki sedd-i ramak edecek kūt ü gıda bulur ola, miskîn ise[6] asla bir nesnesi olmaya; ve inde'l-ba'z fakīr muhtâca[7], miskîn de zelîl ve hakīre denir. İmam Şâfiî aleyhi'r-rahme demiştir ki: 'Fukarâ kötürüm ve muk'ad olup asla hırfet ve sanatları olmayanlara, kezâlik hırfet ehli olup da hırfeti havâic-i zarûriyesini idare eylemez olanlara denir. Mesâkîn de şol kimselere denir ki hırfetleri varsa da iyâlinin nafakasına muğnî olmamakla sual eder olalar.' Yahut fakīr, kifayet mikdârı maîşeti olana ve miskîn asla nesnesi olmayana denir. [4834] İnde'l-ba'z da bilâkis miskîn, hâli fakīrden ahsen

1 H ve F: "müşted".
2 M ve B: "tâbiri".
3 F, M ve B: "eder".
4 H: "menfî olanlar zina da".
5 Bu münasebetle zelil ve zayıf olana da "miskin" tâbir olunur [Müellifin notu].
6 H -"ise".
7 F, M ve B: "muhtac".

olana denir. Bir kavle göre de ikisi beraberdir ki züğürt ve gedâ olana denir. Bir de 'fakīr' omurga kemikleri kırılmış olana denir. Şârih'in beyânına göre asıl fakr bu mânaya mevzû'dur."[1] Hanefiyyece meşhur olan evvelki mânadır. Yani "fakīr" nisâba mâlik olmayan, "miskîn" ise hiçbir şeyi olmayıp fakīrden daha düşkün olandır.

"**İbn-i sebîl**" yolda kalmış yolcu demektir ki memleketinde mal ve milki olsa bile yolda herhangi bir sebeple ihtiyâca düşmüş kalmış bulunur. Bu âcizin fikrince lakīt olan çocuklar da bu mânada dâhil olmak gerektir. Bu sınıflara sehimleri doğrudan doğru kendilerine veya velîlerine verilmek yahut kābil olduğu surette onunla bir vâridât menba'ı temin olunarak gallesi verilmek hususlarından haklarında enfa' olanı yapılmak üzere sûret-i sarf da imamın re'yine muhavvel olmalıdır.

Fey'den bunlara, yani zü'l-kurbâ, yetâmâ, mesâkîn ve ibn-i sebîle[2] hisse verilmesinin sebep ve hikmeti ise şöyle beyan buyurulmuştur: {كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ} Tâ ki o fey' yahut mal sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olmaya. ❁ "Dâl"ın zammıyla "dûlet" yahut feth ile "devlet" servet, baht, câh, gālibiyet gibi insanlar arasında gâh şuna, gâh buna devreder, sevindirici nimet ve hâlete denilir.[3] Kisâî ve Basra huzzâkı demişlerdir ki: Feth ile "devlet" zamm ile "mülk"te, zamm ile "dûle" kesr ile "milk"tedir. Yahut zamm ile malda, feth ile nusret ve câhdadır. Müberred gibi bazıları da demişlerdir ki: Zamm ile [4835] tedavül eden şeyin ismi, feth ile tedavül mânasına masdardır. Râgıb gibi bazıları da ikisinin bir mânaya geldiklerini söylemişlerdir.[4] Aşere kıraatlerinin hepsinde dâl'ın zammıyla okunmuştur. Şu kadar ki çoğu dâl'ın zammıyla beraber tâ'yı mansub okuyup يَكُونَ'ye haber yapmışlar,

---

1 Bk. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, II, 609.

2 F, M ve B +"böyle".

3 Lisânımızda da "bir devlete kondu" denir ki bahtına büyük bir nimet nasib oldu demektir. Cemiyetlerin en yüksek ve en müstakil hâli olan siyasî mânasıyla "devlet" tâbiri de gālibiyet mânasıyla deveran eden ve bir ferde muhtas kalmayan bir hâlet olması hasebiyledir. Nitekim Frenkçe "état"* kelimesinin esas mânası da hâlet demektir [Müellifin notu].

* H, F, M ve B: "Etâ".

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 322:

الدَّوْلَة والدُّولَة واحدة.

Hişam ile Ebû Ca'fer ise dâl'ı mazmum tâ'yı merfû' okuyarak[1] isim yapmışlardır.[2] Evvelkinde gösterildiği üzere يَكُونَ fi'l-i nâkıs, ikincide fi'l-i tâm olup "sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olmaya" meâlinde olur. Evvelkinde يَكُون'ün tahtında müstetir ismi ما'ya[3] râci' هُوَ olduğu için bu cümle doğrudan doğru mâlî ve iktisâdî bir düstur olup siyâsî rejimi dolayısıyla ifade eder. İkincisinde ise يَكُون'de zamir olmadığından doğrudan doğru siyâsî bir düstur olup mâlî ve iktisâdî usûlü dolayısıyla göstermiş olur. Evvelkine göre mâna: Allah'ın Resûlüne ehl-i kurâdan ifâe buyurduğu bu ganimet ve fey'i, yalnız içinizden gânimîn gibi iş başında bulunanlar arasında paylaşılıp da mal münhasıran zenginler arasında tedavül eden bir servet olmamak ve binâen'aleyh İslâm devleti câhiliyede olduğu gibi yalnız zenginlere istinad eden bir devlet olmayıp fukarâyı da doğrudan doğru alâkadar eden bir devlet olmak için onlara da zikrolunduğu üzere sınıflarına göre Allah için birer hisse veriniz.

İkinciye göre mâna: Sizden yalnız zenginler arasında bir devlet olmamak ve binâen'aleyh mal yalnız zenginler arasında dönen bir servet hâlinde kalmamak için fey'i münhasıran ganimeti alan ve iş başında bulunanlar arasında paylaşmayın da zikrolunduğu üzere fukarâ ve muhtâcîn sınıflarına da Allah için birer hisse veriniz.

Lâkin yalnız zenginler arasında bir devlet olmasın derken herkes[4] canı istediği gibi her işe karışıp da ihtilâle de sebebiyet verilmemek için buyuruluyor ki: [4836] {وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ} Onunla beraber Peygamber size her ne verdiyse onu ahzedin ❁ yani fey'den her ne nasib verdiyse alın ve her ne emir verdiyse tutun {وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا} ve nehyettiğinden

1 H: "olarak".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 243. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 279:

وقال الكسائي وحذاق البصرة: «الدَّولة» بالفتح في الْمُلك بالضم، و«الدُّولة» بالضم في الْمِلك بالكسر، أو بالضم في المال وبالفتح في النصرة. قيل: وفي الجاه وقيل: هي بالضم ما يتداول كالغرفة اسم ما يغترف وبالفتح مصدر بمعنى التداول، والراغب وعيسى بن عمر وكثير أنهما بمعنى واحد، وجمهور القراء قرؤوا بضم الدال والنصب، وبالياء التحتية في «يكون» على أن اسم يَكُونَ الضمير، ودُولَةً الخبر أي كي لا يكون الفيء جدّا بَيْنَ الأغنياء منكم أي بينهم خاصة يتكاثرون به، أو كي لا يَكُونَ دُولَةً وغلبة جاهلية بينكم فإن الرؤساء منهم كانوا يستأثرون بالغنيمة ويقولون من عزيز، وقيل: المعنى كي لا يكون شيئا يتداوله الأغنياء بينهم ويتعاورونه فلا يصيب أحدا من الفقراء. وقرأ عبد الله «تكون» بالتاء الفوقية على أن الضمير على ما باعتبار المعنى إذ المراد بها الأموال، وقرأ أبو جعفر وهشام كذلك ورفع «دولة» بضم الدال على أن «كان» تامة، و«دولة» فاعل أي كي لا يقع دولة، وقرأ علي والسلمي كذلك أيضا.

3 H ve F: "hâle".

4 F, M ve B: "herkesi".

vazgeçin ❁ "almayın" dediğini almayın, "yapmayın" dediğini yapmayın {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkun ❁ da Allah'ın ve Peygamber'in emirlerine karşı gelmekten ve birbirinizin hakkını yemekten, devlete hıyânet eylemekten sakının, fey'i maddî ve mânevî, dünyevî, uhrevî korunmak için takvâ ile sarfedip israftan ve Allah'ın azâbına düşmekten korunun {اِنَّ اللّٰهَ شَدٖيدُ الْعِقَابِ} çünkü Allah şedîdü'l-ikābdır. ❁ İkāb edince çok şiddetli ikāb eder. Nitekim nankör Benî Nadîr kâfirlerinin haşr u celâsında bunun ibret alınacak bir numûnesi geçmiştir.

Bu âyette bu emirler gösteriyor ki fey'in hepsi Allah teâlâ tarafından Resûlüne muhavveldir. Zenginlere mahsus bir devlet olmamak için zikrolunduğu üzere fukarâya hisse verilerek onu taksim etmek dahi وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ mûcebince ona müfevvazdır. Ulü'l-emre itaat de onun getirdiği emirlerden olduğu için burada dâhil olmak lâzım gelir. Zira bu emir, fey' hakkında nâzil olmakla beraber müfessirînin tasrih ettikleri gibi mazmûnu her emre şâmildir. Şu rivayetler de bunu teyid eyler: Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve daha başkaları tahric etmişlerdir; İbn Mes'ûd radıyallâhu anh demiştir ki: لَعَنَ اللّٰهُ الْوَاشِمَاتِ وَالْمُتوَشِّمَاتِ وَالْمُتَنَمِّصَاتِ وَالْمُتفَلِّجَاتِ لِلْحُسْنِ الْمُغَيِّرَاتِ لِخَلْقِ اللّٰهِ "Allah şu kadınlara lânet etmiştir: Veşm yapanlar, yaptıranlar[1], yüzünün tüylerini yolanlar, seyrek dişli güzel görünmek [4837] için dişlerinin arasını yontan sırıtkanlar, Allah'ın yarattığını değiştirenler." Bu söz Benî Esed'den Ümmü Ya'kūb nâmında bir kadının kulağına erişti ki Kur'an okur anlardı, İbn Mes'ûd Hazretleri'ne gitti, "işittim ki sen şöyle şöyle demişsin" dedi. Müşârün ileyh "ben Peygamber'in lânet ettiği kimselere neye lânet etmeyeceğim? O Allah'ın kitabında var" diye cevap verdi, kadın "ben mushafın iki kabı arasında ne varsa okudum, onu bulmadım" dedi, müşârün ileyh de dedi ki: "Eğer okudunsa bulmuşsundur, Allah teâlâ'nın وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا buyurduğunu okumadın mı?"

---

1 "Veşm" yüze veya kola veya bedenin herhangi bir tarafına iğne batırıp boya sürerek tesbit edilen nakşa denir ki *Kāmûs* mütercimi "dögün" denildiğini söyler [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 515] [Müellifin notu].

Kadın "evet" dedi, müşârün ileyh de "işte Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem onlardan nehyetti" cevâbını verdi.[1]

İmam Şâfiî Hazretleri'nden de mervîdir ki: "Bana istediğinizi sorun, Allah'ın kitabından ve Peygamberinin sünnetinden size haber vereyim" demişti, bunun üzerine Abdullah b. Muhammed b. Hârûn: "İhramdaki bir adamın zünbûru öldürmesi hakkında ne dersin?" dedi, İmam Şâfiî de cevâbında "Allah teâlâ وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا buyurdu ve bize Süfyan b. Uyeyne Abdulmelik b. Umeyr'den, o Rib'î b. Hirâş'tan, o Huzeyfe b. el-Yeman radıyallâhu anh'tan tahdis eyledi ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem اقْتَدُوا بِالَّذِينَ مِنْ بَعْدِي أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ 'benden sonrakilere Ebû Bekir'e Ömer'e iktidâ edin'[2] buyurdu. Ve yine Süfyan b. Uyeyne Mis'ar b. Keddâm'dan, o Kays b. Müslim'den, o Târık b. Şihâb'dan, o Ömer b. Hattab radıyallâhu anh'tan bize tahdis eyledi ki, Hazret-i Ömer zünbûru öldürmeyi emretti"[3] dedi.[4] Yani Hazret-i Ömer'in emrine iktidâyı Peygamber emretti, Peygamber'in emrini tutmayı da Allah teâlâ kitabında emretti, o hâlde Hazret-i Ömer'in emrini tutmak Allah'ın emri iktizâsındandır. Bu istidlâl [4838] "âmirin emri, o âmirin âmirinin âmirinin emridir" suretinde matvî bir mukaddime-i ecnebiye ile yapılmış bir kıyâs-ı müsâvât değildir. Doğrudan doğru kübrâ olan وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا nassından[5] mefsûlü'n-netâyic tarîkiyle bir istintacdır. Allah ve Resûlünün emirlerine muhalif olmayan ulü'l-emre itaat kaziyyesi de

---

1 Buhârî, Tefsîr, 59; Müslim, Libâs, 120:

عن علقمة، عن عبد الله قال: «لعن الله الواشمات والمتوشمات، والمتنمصات والمتفلجات للحسن، المغيرات خلق الله». فبلغ ذلك امرأة من بني أسد يقال لها أم يعقوب، فجاءت فقالت: إنه بلغني أنك لعنت كيت وكيت، فقال: وما لي لا ألعن من لعن رسول الله صلى الله عليه وسلم، ومن هو في كتاب الله، فقالت: لقد قرأت ما بين اللوحين، فما وجدت فيه ما تقول، قال: لئن كنت قرأتيه لقد وجدتيه، أما قرأت: «وما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا». قالت: بلى، قال: فإنه قد نهى عنه، قالت: فإني أرى أهلك يفعلونه، قال: فاذهبي فانظري، فذهبت فنظرت، فلم تر من حاجتها شيئا، فقال: لو كانت كذلك ما جامعتنا.

2 Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe,* I, 186.

3 "Zünbûr" eşek arısı ve sarıca arı denilen arılardır, bal arısı değil, ona "nahl" denilir* [Müellifin notu].

* M ve B: "bal arısına نحل denir".

4 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* V, 347:

ثنا عبيد الله بن محمد بن هارون الفريابي، قال: سمعت الشافعي محمد بن إدريس بمكة يقول: سلوني ما شئتم أجبكم من كتاب الله عز وجل ومن سنة رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: فقلت له: أصلحك الله ما تقول في المحرم يقتل زنبورا؟، قال: نعم، بسم الله الرحمن الرحيم، قال الله تعالى «ما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا». حدثنا سفيان بن عيينة عن عبد الملك بن عمير عن ربعي عن حذيفة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «اقتدوا باللذين من بعدي أبي بكر وعمر». وحدثنا سفيان بن عيينة عن مسعر عن قيس بن مسلم عن طارق بن شهاب عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه: أنه أمر المحرم بقتل الزنبور.

5 H: "nassında".

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوٓا اَطٖيعُوا اللّٰهَ وَاَطٖيعُوا الرَّسُولَ وَاُو۬لِى الْاَمْرِ مِنْكُمْۚ فَاِنْ تَنَازَعْتُمْ فٖى شَیْءٍ فَرُدُّوهُ اِلَى اللّٰهِ وَالرَّسُولِ [en-Nisâ 4/59] âyeti mûcebince mansustur[1]. Bir hadîs-i şerîfte de Resûlullah أَرْبَعٌ إِلَى الْوُلَاةِ: اَلْفَيْءُ وَالصَّدَقَاتُ وَالْحُدُودُ وَالْجُمُعَاتُ "dört şey velâyet sâhiplerine aittir: Fey', sadakalar, hudûd, cumalar" buyurmuş olduğunu *Keşşâf* tefsirinde Sûre-i Cum'a'da nakletmiştir.[2] Fıkh-ı Hanefîden *Hidâye*'de ve etrafında şöyle tafsil olunmuştur: "İmam bir beldeyi anveten, yani kahren feth ettiği zaman muhayyerdir, dilerse onu Resûlullah'ın Hayber'de[3] yaptığı gibi beyne'l-müslimîn taksim eder, taksim olunan araziye öşür vaz' eyler, çünkü ibtidâen müslime[4] tavziftir; ve dilerse Hazret-i Ömer'in Irak sevâdında yaptığı ve ashâbın da muvâfakat ettiği vechile ahâlisini hür olarak arazi ve mallarında ibkā edip üzerlerine cizye, yani şahsî vergi ve arazilerine harâc vaz' eyler."[5] Ki bu cizye ve harâc da bu âyette mevzû'-i bahis olan fey'dendir[6]. İnde'l-Hanefiyye bu tahmis olunmayarak hepsi başta memleketin korunması olmak üzere mürtezikanın maaşı, yani devletçe muvazzaf asker, âmilîn, hükkâm ve ilmiye ve eimme ve müezzinînin iâşesi ve sâir umûr-ı nâfi'a ve hayriye gibi mesâlih-i müslimîne sarfolunur. Bunlardan anlaşılır ki yalnız ganimetten mâ'adâ olan cizye ve harâc gibi fey'in değil وَاعْلَمُوٓا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَیْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ [el-Enfâl 8/41] âyeti mûcebince tahmîsi vâcib olan ganimetin humusundan mâ'adâ mütebâkīsinin dahi taksîmi hususlarında كَیْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ düstûru esas olmak üzere Resûlullah'ın ve ona tebe'an imâmü'l-müslimînin bir hakk-ı hıyârı vardır. Ancak imamın bu ihtiyârı keyfî olmayıp müslimînin hâcetlerini ve devletin istikbâlini takdir [4839] yolunda ciddi bir ictihad kaydı ile meşrut olduğunu dahi fukahâ beyan eylemişlerdir.

---

1 B: "mensuhtur".
2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 534.
3 H: "Hayber'e".
4 B: "müslimîne".
5 Merginânî, *el-Hidâye*, II, 384:
«وإذا فتح الإمام بلدة عنوة» أي قهرا «فهو بالخيار إن شاء قسمه بين المسلمين» كما فعل رسول الله عليه الصلاة والسلام بخيبر «وإن شاء أقر أهله عليه ووضع عليهم الجزية وعلى أراضيهم الخراج» كذلك فعل عمر رضي الله عنه بسواد العراق.
6 F, M ve B: "feyidir".

Bu noktaları tenvir zımmında masrifleri biraz daha tafsil ile buyuruluyor ki: {لِلْفُقَـرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ} O fukarâ muhacirler için ۞ Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Bu yukarıki لِذِى الْقُرْبٰى ve ma'tuflarından bedeldir. Mâna, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hakkında dahi sâdık olmakla beraber لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ'den bedel yapmaya mâni' olan şudur: Allah teâlâ وَيَنْصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ kavliyle Resûlünü fukarâdan çıkarmıştır. Resûlullah 'fakīr' tâbiriyle yâd olunmaktan yüksek tutulur.[1] Zi'l-kurbâda fakrı şart koşmayanlar ise bunu 'yetâmâ ve mesâkîn ve ibn-i sebîl'den bedel veya beyan yapmışlardır. İbn Müneyyir[2] yalnız 'mesâkîn'den bedel yapmak istemiş, İbn Atıyye de demiştir ki لِلْفُقَـرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ [el-Haşr 59/8], الْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ [el-Haşr 59/7] kavlini beyandır. Lâm-ı cerrin[3] tekrar olunması mâtekaddem onunla mecrur olduğu için bunun onlardan bedel olduğu tebeyyün etmek[4] içindir."[5] Lâkin lâm'ın tekrarı *Keşşâf*'ın kavlinde daha zâhirdir. Bunun için Şâfiî olan sâhib-*Keşf*, *Keşşâf*'ın dediği gibi لِذِى الْقُرْبٰى ve ma'tuflarından bedel olmasını ihtiyar etmiş ve ancak "لِلْفُقَـرَٓاءِ bir kayıt değil, belki[6] muhâcirînin hâlindeki vâki'i beyan ve ziyade ihtisaslarını isbattır. لِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِلْمُهَاجِرِينَ denilmiş gibidir"[7] diye bir tevil yapmıştır. İbn Cerîr tefsirinde bunun كَيْ لَا يَكُونَ مَا أَفَاءَ اللّٰهُ عَلَى رَسُولِهِ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَلَكِنْ يَكُونُ لِلْفُقَرَاءِ الْمُهَاجِرِينَ... إلخ meâlinde olduğunu söylemiştir[8] ki كَيْ لَا يَكُونَ kavlinin medlûlüne ta'allukunu ifade eder. Âlûsî de Buhârî vesâirede rivayet olunduğu üzere Hazret-i Ömer'in beyânâtına ve bu âyetlerle istidlâline nazaran bunun bedel olmayıp mütebâkī mesârifi beyan siyâkında bir istînaf [4840] olmasını tercih

---

1 Ve'd-Duhâ Sûresi'ndeki وَوَجَدَكَ عَٓائِلًا فَأَغْنٰى âyetini de hatırlamak lâzım gelir [Müellifin notu].
2 M: "Münîr".
3 H: "lâcerem".
4 B -"için bunun onlardan bedel olduğu tebeyyün etmek".
5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 286-287:

وقوله تعالى: «لِلْفُقَرَاءِ الْمُهاجِرِينَ» بيان لقوله: «وَالْمَساكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ» فكرر لام الجر لما كانت الأولى مجرورة باللام ليبين أن البدل إنما هو منها.

6 M ve B -"belki".
7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 244:

وفي الكشف أن «لِلْفُقَرَاءِ» ليس للقيد بل بيانا للواقع من حال المهاجرين وإثباتا لمزيد اختصاصهم كأنه قيل: لله وللرسول وللمهاجرين.

8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 280.

eylemiş ve "buna taarruz eden[1] kimse görmedim" demiştir.[2] Bize de bunun وَاتَّقُوا اللّٰهَ emrine, ta'alluku daha yakın görünüyor ki فَانْتَهُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لِأَجْلِ الْفُقَرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ... إلخ demek olur. Bu surette geçen fey' âyetlerinin ikisine nazaran da bunların masrif[3] oldukları ehemmiyetle iş'âr edilmiş bulunur. Nitekim evvelki âyet mûcebince Resûlullah'ın hâssası olan Benî Nadîr emvâlinden[4] muhâcirîne taksim ettiğine ve ensardan yalnız[5] üç kişiye verdiğine dair rivayet[6] de geçmişti. وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهٰيكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا kavlindeki "îtâ" ve "nehy"in her iki fey'den e'am olduğu da anlatılmıştır.[7] Bu fukarâ muhacirler şu sıfatlarla da tavsif olunmuşlardır: {الَّذِينَ} Onlar ki {أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ} yurtlarından ve mallarından çıkarılmışlardır. ❁ Müşriklerin tazyîki üzerine din uğrunda evlerini, barklarını, mallarını milklerini bırakıp çıkmışlar ve fakir değiller iken fakra mâruz olmuşlardır. Hâlleri, gayeleri şudur: {يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا} Allah'tan bir fazl ve rıdvan isterler ❁ "**Fazl**" dünyada rızık, âhirette cennet sevâbı; "**Rıdvân**" وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ اَكْبَرُ [et-Tevbe 9/72] buyurulduğu üzere hepsinden büyük olan rızâullah {وَيَنْصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ} ve Allah ve Resûlüne nusret, yani dinine hizmetle yardım ederler. {أُولٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ} İşte onlar, yani böyle bu güzel vasıflarla muttasıf olanlardır ki sâdıklardır. ❁ Kavillerini fiilleri ile isbat eden, sıdk u sadakatte rusûhu olan özü sözü doğru vefâkâr kimselerdir. İmanlarını,[8] Allah'a ve Resûlüne sadakatlerini fiilen mücahedeleriyle isbat etmişlerdir. İbn Cerîr Katâde'den şöyle rivayet eder: "Bu muhacirler diyarlarını ve mallarını,

---

1 H -"eden".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 249:

والجملة استئناف بياني، وذلك أنهم كانوا يعلمون أن الخمس يصرف لمن تضمنه قوله تعالى: «فَلِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبٰى وَالْيَتامى وَالْمَساكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ» فلما ذكر ذلك انقدح في أذهانهم أن المذكورين مصرف الخمس ولم يعلموا مصرف الأخماس الأربعة الباقية فكأنهم قالوا: فلمن تكون الأخماس الأربعة الباقية أو فلمن يكون الباقي؟ فقيل: تكون الأخماس الاربعة الباقية أو يكون الباقي «لِلْفُقَراءِ الْمُهاجِرِينَ» إلى آخره ولم أر من تعرض لذلك فتأمل، والله تعالى الهادي إلى أحسن المسالك.

3 B: "masârif".

4 H +"bir".

5 H -"yalnız".

6 Bk. *Tefsîru Abdürrezzâk*, III, 298; Ebû Dâvûd, Harâc, 19/2971; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 274; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 202; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 238.

7 F +"~~Müşriklerin tazyîki üzerine din uğrunda evlerini, barklarını, mallarını milklerini bırakıp çıkmışlar ve fakir değiller iken fakra mâruz olmuşlardır~~".

8 B -"rusûhu olan özü sözü doğru vefâkâr kimselerdir. İmanlarını".

ehillerini ve aşiretlerini terkedip Allah ve Resûlünü [4841] sevdikleri için çıktılar, şiddetli sıkıntılar içinde bulunmakla beraber İslâm'ı ihtiyar ettiler. Hatta bize anlatılmıştır ki adam vardı, açlıktan belini tutmak için karnına taş bağlardı, yine adam vardı kış günü örtüsüzlükten çukurda yatardı."[1] İşte bunlar, içinde bulundukları dünya lezzetlerini feda edip din aşkı ile, Allah'ın fazl u rıdvânına iman neş'esiyle böyle şiddetlere, sıkıntılara tahammül ve Allah'a ve Resûlüne nusret yolunda mal ve canlarıyla mücahede ederek imanlarındaki sadakati fiilen göstermiş zatlardır. Onun için ikābı şedîd olan Allah'tan korkmalı, bunların haklarını gözetmeli de fey'i zenginler arasında paylaştırmayıp Peygamber'in emrini tutmalı, bu sâdık fakirlere hisse vermelidir.

{وَالَّذٖينَ} Ve şunlar ki ❁ bunlardan murad ensardır. Bunun rabtında üç vecih söylenmiştir. Birincisi "muhâcirîn" üzerine ma'tuf olmasıdır ki en râcih olan da budur. Bu surette bunların da muhâcirîn gibi fey'de[2] hakları olduğu anlatılmış olur. İkincisi اُولٰٓئِكَ'ye[3] ma'tuf olmasıdır. Bu surette onlara sadakatte iştirakleri tasrih edilmiş, fey'e iştirak hakları delâleten anlatılmış olur. Üçüncüsü ma'tuf olmayıp vav istînâfiye, الَّذٖينَ mübtedâ, يُحِبُّونَ haber olmaktır. Bu surette evsâf ve ahlâk-ı memdûhaları ayrıca bir itina ile müstakillen anlatılmış ve fey'e istihkakları tasrih olunmamakla beraber bu evsâf dolayısıyla delâleten yine ifade edilmiş olur. Çünkü üç takdirde de îsâr ile medih, esas itibariyle bir istihkak veya salâhiyetin sübûtunu ifade eder. Yoksa bir hak ve salâhiyet bulunmayan yerde kendi hakkından ferâgatle âharı tercih demek olan îsârın bir mânası olmaz.

Bunların evsâfında buyuruluyor ki: {تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْاٖيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ} Onlardan evvel yurdu hazırlayıp imana sâhip [4842] oldular ❁ تهيئه وتهيؤ ;تبوئه وتبوء gibi hazırlamak ve hazırlanmak mânalarına geldiği gibi bir de تبوء bir

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 281:

عن قتادة، قوله: «للفقراء المهاجرين الذين أخرجوا من ديارهم...» إلى قوله: «أولئك هم الصادقون» قال: هؤلاء المهاجرون تركوا الديار والأموال والأهلين والعشائر، خرجوا حبا لله ولرسوله واختاروا الإسلام على ما فيه من الشدة، حتى لقد ذكر لنا أن الرجل كان يعصب الحجر على بطنه ليقيم به صلبه من الجوع وكان الرجل يتخذ الحفيرة في الشتاء ما له دثار غيرها.

2 F, M ve B: "feyiden".

3 F, M ve B: "واولئك'ye".

mekâna, bir konağa konmak, tezevvüc etmek ve bir yeri meb'e[1] ittihaz eylemek mânalarına da gelir. "Meb'e" dahi konacak menzil, konak, yurt demek olduğu gibi rahimde yavru yatağına da denir. Burada bundan istiare olması da beliğ bir mâna olur. "**Dâr**" esasen etrafına hudud çevrilen ve her türlü süknâ levâzımını ihtivâ eden büyük konak veya yurt ve vatan demektir. Burada "ed-dâr"dan murad da iman karînesiyle dâr-ı İslâm'dır. Bunların muhacirlerden evvel tutunup hazırladığı ilk dâr-ı İslâm, ehl-i İslâm'ın ilk barındığı ve İslâm medeniyetinin ilk inkişâfa başladığı Medîne-i Münevvere olduğundan müfessirîn bunu Medine diye tefsir etmişlerdir. İlk önce Ensâr-ı kirâmın Medîne-i Münevvere'yi İslâm ve imana hazırlamaları üzerinedir ki Resûlullah ve sâir muhâcirîn oraya hicret edip birleştiler ve bu sebeple ona "Dârü'l-hicre", "Arzullah", "Medîne", "Taybe", "Tayyibe" namları dahi verildi. Sûre-i Ahzâb'da geçtiği üzere[2] eskiden ona veya bulunduğu mevkie "Yesrib" denilirdi. "Medîne" kelimesi de medeniyet yeri, büyük şehir ve memleket demek olduğu mâlumdur. وَالْاِيمَانَ "dâr"a ma'tuftur. İbn Atıyye'nin dediği gibi mef'ûl-i ma'ah olması da güzel bir vecihtir.[3] Bu surette bazılarının dediği gibi عَلَفْتُهَا تِبْنًا وَمَاءً بَارِدًا kabîlinden olmak üzere وَاَخْلَصُوا الْإِيْمَانَ gibi bir fiil takdîrine hâcet kalmaz. Muhâcirîn içinde ensardan evvel iman etmiş olanlar bulunduğunda şüphe yok ise de iman ile Medine'yi ihzar etmek itibariyle ensar mukaddem olduğu cihetle مِنْ قَبْلِهِمْ buyurulmuştur. Ma'âmâfîh burada مِنْ قَبْلِهِمْ onların hicretlerinden evvel demek olabileceği gibi; "îmân", "emn" ü "emân"dan if'âl olmak da melhuzdur. Bu suretle ensar, muhâcirînin hicretinden evvel Akabe Bey'atı'yla vatanları olan Medine'yi dâr-ı İslâm yapmak üzere te'mîn edip imana sâhip oldular. [4843] {يُحِبُّونَ مَنْ هَاجَرَ اِلَيْهِمْ} Kendilerine hicret edene mahabbet ederler ❁ başta Peygamber olmak üzere hicret eden o sâdıkları gerek zengin[4] gerek

---

1 H: "mebîe".

2 F -"üzere"; M ve B: "gibi".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 287:

«الَّذِينَ تَبَوَّؤُا» هم الأنصار، والضمير في «قَبْلِهِمْ» للمهاجرين، و«الدار» هي المدينة، والمعنى: تبوءوا الدار مع الإيمان معا، وبهذا الاقتران يصح معنى قوله: «مِنْ قَبْلِهِمْ» فتأمله، «وَالْإِيمانَ» لا يتبوأ لأنه ليس مكانا ولكن هذا من بليغ الكلام ويتخرج على وجوه كلها جميل حسن.

4 F, M ve B +"ve".

fakir severler, bu vechile sadakatlerini ibraz ederler {وَلَا يَجِدُونَ فٖى صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّٓا اُوتُوا} ve onlara verilenden göğüslerinde bir hâcet duymazlar ❁ yani muhacirlere gerek fey' ve gerek sâireden verilen[1] herhangi bir şeyden dolayı gönüllerinde "bu bize gerekti, buna bizim[2] ihtiyâcımız vardı" gibi içlerine batacak bir kaygı, bir teessür duymazlar. {وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ} Kendilerinde bir açıklık, yani bir ihtiyaç olsa bile nefislerine[3] îsâr ederler. ❁ Burada "îsâr"ın mef'ûlü hazfedilmiştir. Binâen'aleyh muhâcirîn yahut da e'am olmak muhtemildir. Yani muhâcirînin yahut ale'l-ıtlâk mü'min kardeşlerinin ihtiyâcını kendilerininkinden daha mü'ser[4], daha üstün tutarak onları nefislerine takdim ve tercih ederler ki ahlâkın, tokgözlülüğün en yükseğidir. Nitekim Resûlullah Benî Nadîr emvâlinden muhâcirîne taksim etmiş ve ensardan ihtiyâcı bulunan üç kişiden mâ'adâsına vermemiş ve buyurmuş idi ki: "Dilerseniz emvâlinizden veya[5] diyârınızdan muhâcirîne pay verirsiniz, bu ganimette de onlara iştirak edersiniz ve dilerseniz diyârınız, emvâliniz sizin olur bu ganimetten pay almazsınız." Bunun üzerine ensar "hem mallarımızdan ve diyârımızdan onlara taksim ederiz hem de ganimeti onlara îsâr eyleriz[6], onda kendilerine müşareket de etmeyiz" dediler.[7] Müfessirînin bir kısmı sebeb-i nüzûlün bu olduğunu söylemişlerdir. Bundan başka Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve daha bazıları Ebû Hüreyre'den şöyle rivayet etmişlerdir: Resûlullah'a bir adam geldi, "yâ Resûlallah أَصَابَنِي الْجَهْدُ zarûret beni musâb kıldı. Yani açlıktan dermansız kaldım" dedi. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem haremlerine haber gönderdi, onların yanlarında hiçbir [4844] şey bulunmadı, Bunun üzerine Aleyhissalâtü

1 F, M ve B -"verilen".
2 F, M ve B: "bizim buna".
3 H ve F -"nefislerine".
4 M: "müessir".
5 F, M ve B: "ve".
6 H: "ederiz".
7 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 229-230; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 505:
وقال ابن عباس رضي الله عنهما: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم بني النضير للأنصار: «إن شئتم قسمتم للمهاجرين من أموالكم ودياركم وشاركتموهم في هذِه الغنيمة، وإن شئتم كانت لكم دياركم وأموالكم ولم يقسم لكم شيء من الغنيمة»، فقالت الأنصار: بل نقسم لإخواننا من ديارنا وأموالنا ونؤثرهم بالغنيمة ولم نشاركهم فيها فأنزل الله تعالى: «وَيُؤْثِرُونَ عَلَى أَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ» الآية.

vesselâm: "Bu adamı bu gece misafir edecek bir adam yok mu ki Allah ona rahmet[1] buyursun" dedi. Derhâl ensardan bir zat -ki rivayetin birinde Ebû Talha denilmiştir- kalktı, "ben yâ Resûlallah" diye cevap verdi, hemen o adamı alıp evine götürdü, zevcesine de "Resûlullah'ın misafirine ikram et" diye tenbih etti. Kadın "vallahi benim nezdimde sabiyyenin azığından başka bir şey yok" dedi. "O hâlde" dedi, "kız çocuğu akşam yemeği istediği vakit onu uyut, kandili de söndürüver, Resûlullah'ın misafiri için biz bu geceyi aç geçiştiriverelim" dedi ve öyle yaptı. Sonra o misafir sabahleyin Resûlullah'a vardı, "bu gece Allah fülân ve fülandan acîb hoşnut oldu" dedi, Allah teâlâ da haklarında bunu indirdi: وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ.[2]

Hâkim ve İbn Merdûye ve *Şu'ab*'da Beyhakī dahi İbn Ömer radıyallâhu anhümâ Hazretleri'nden şöyle rivayet etmişlerdir: Resûlullah'ın ashabından bir zâta bir koyun başı hediye edildi, o da "kardeşim fülân ve iyâli buna bizden daha muhtaçtır" dedi, ona gönderdi. O diğer birine, o da diğer birine bu suretle tam yedi ev dolaştı, nihâyet yine evvelkine döndü geldi, bunun üzerine وَيُؤْثِرُونَ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ وَلَوْ كَانَ بِهِمْ خَصَاصَةٌ nâzil oldu.[3] Bunlar yalnız sebeb-i nüzul hakkındaki rivayetlerdir. Yoksa ensârın ve ashâbın böyle nice îsâr misâlleri vardır. Hatta ensardan iki zevcesi bulunanlar zevcesi olmayan muhacirlerin evlenmesi için zevcelerinden birini terk bile etmişlerdi.[4] Yermük vak'asında şehidler içinde

---

1 B: "mağfiret".

2 Buhârî, Tefsîr, 59/6:

عن أبي هريرة رضي الله عنه قال: أتى رجل رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله، أصابني الجهد، فأرسل إلى نسائه فلم يجد عندهن شيئا، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ألا رجل يضيفه هذه الليلة، يرحمه الله». فقام رجل من الأنصار فقال: أنا يا رسول الله، فذهب إلى أهله فقال لامرأته: ضيف رسول الله صلى الله عليه وسلم، لا تدخريه شيئا، قالت: والله ما عندي إلا قوت الصبية، قال: فإذا أراد الصبية العشاء فنوميهم وتعالي فأطفئي السراج ونطوي بطوننا الليلة، ففعلت، ثم غدا الرجل على رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: «لقد عجب الله عز وجل –أو– ضحك من فلان وفلانة». فأنزل الله عز وجل: «ويؤثرون على أنفسهم ولو كان بهم خصاصة».

3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 526. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 217; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 227:

عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: أهدي لرجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم رأس شاة، فقال: إن أخي فلانا وعياله أحوج إلى هذا منا، قال: فبعث إليه فلم يزل يبعث إليه واحدا إلى آخر حتى تداولها سبعة أبيات حتى رجعت إلى الأول فنزلت «ويؤثرون على أنفسهم ولو كان بهم خصاصة» إلى آخر الآية.

4 Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 33; Tirmizî, Birr, 22:

حدثني إبراهيم بن سعد عن أبيه عن جده قال: لما قدموا المدينة آخى رسول الله صلى الله عليه وسلم بين عبد الرحمن ابن عوف وسعد بن الربيع، قال لعبد الرحمن: إني أكثر الأنصار مالا فأقسم مالي نصفين ولي امرأتان فانظر أعجبهما إليك فسمها لي أطلقها فإذا انقضت عدتها فتزوجتها. قال: بارك الله لك في

son nefesine gelmiş yaralıların kendilerine verilen bir yudum suyu bile yanında inleyen arkadaşına, arkadaşından nasıl îsâr edilip dolaştırıldığı[1] târihî vâkı'anın[2] kudsiyeti Âkif'in *Safahât*'ında[3] ne güzel tasvir edilmiştir. {وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} Her kim de nefsinin şuhhundan, yani hırsından, kıskançlığından, nekesliğinden korunursa işte onlardır ki felah bulanlardır. ۞ Sonunda [4845] her mahzurdan kurtulup her murâda erenlerdir. Bu tezyil hem[4] ahlâkī bir saadet düstûru, hem de ensârın ve onların ahlâklarına imtisal edenlerin medhiyle haklarında bir tebşirdir.

"**Şuhh**" nefsin bahillik, nekeslik, hasislik dediğimiz hırs ve kıskançlık huyudur ki "buhl" bunun fi'liyyâttaki[5] tezahürüdür. Yani nefiste bir garîze olması haysiyetiyle "şuhh", fiilen men'e de "buhl" denilir. Râgıb bunu "âdet hâline gelmiş hırs ile buhl" diye târif etmiştir.[6] İbn Münzir'in Hasan'dan rivayetine göre "buhl" insanın elindekini kıskanması, "şuhh" da herkesin elindekini kıskanması diye târif edilmiştir.[7] Abd b. Humeyd, İbn Cerîr, İbn Ebî Şeybe, İbn Ebî Hâtim, Beyhakī, Hâkim ve daha birtakımlarının rivayet ettiği vechile İbn Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'ne bir adam gelmiş, "ben korkuyorum ki helâk oldum" demiş, "neye?" demiş, "çünkü" demiş, "dinledim Allah teâlâ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ buyurmuş, ben ise şahîh bir adamım, hemen hemen benden bir şey çıkmaz." İbn Mes'ûd Hazretleri de "o şuhh değil, buhldur, buhlde de hayır yoktur. Allah

---

أهلك ومالك أين سوقكم؟ فدلوه على سوق بني قينقاع، فلما انقلب إلا ومعه فضل من أقط وسمن، ثم تابع الغدو، ثم جاء يوما وبه أثر صفرة، فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «مهيم». قال: تزوجت، قال: «كم سقت إليها». قال: نواة من ذهب، أو وزن نواة من ذهب. شك إبراهيم.

1 M ve B: "inliyen arkadaşından, arkadaşına nasıl iysâr edip dolaştırtdığı".

2 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* s. 185; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 227-228:

حدثني ابن سابط، أو غيره أن أبا جهم بن حذيفة العدوي قال: انطلقت يوم اليرموك أطلب ابن عمي ومعي شنة من ماء وإناء، فقلت: إن كان به رمق سقيته من الماء ومسحت به وجهه فإذا أنا به ينشغ فقلت له: أسقيك؟ فأشار أن نعم، فإذا رجل يقول: آه، فأشار ابن عمي أن انطلق به إليه، فإذا هو هشام بن العاص أخو عمرو بن العاص، فأتيته فقلت: أسقيك؟ فسمع آخر يقول: آه، فأشار هشام أن انطلق به إليه، فجئته فإذا هو قد مات، ثم رجعت إلى هشام فإذا هو قد مات، ثم أتيت ابن عمي فإذا هو قد مات.

3 Müellifin kastettiği şiir "Vahdet" ismini taşımakta olup *Safahât*'ın yedinci kitabında yer almaktadır.

4 B -"hem".

5 F, M ve B: "fı'liyyatındaki".

6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 446:

الشُّحُّ: بخل مع حرص، وذلك فيما كان عادة.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VIII, 351; *Tefsîru İbn Münzir,* II, 707; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 246:

عن ابن طاوس، عن أبيه في قوله: «الذين يبخلون ويأمرون الناس بالبخل»، قال: البخل أن يبخل الإنسان بما في يديه و«الشح»: أن يشح على ما في أيدي الناس. قال: يحب أن يكون له ما في أيدي الناس بالحل والحرام، لا يقنع.

teâlâ'nın zikrettiği şuhh ise kardeşinin malını zulmen yemendir" diye cevap vermiştir.[1] İbn Münzir'in ve İbn Merdûye'nin rivayet ettikleri vechile İbn Ömer radıyallâhu anhümâ Hazretleri de demiştir ki: "Şuhh bir adamın malını men' etmesi değil, kendisinin olmayana göz dikmesidir."[2] Âlûsî bunları naklettikten sonra der ki: "Lügaviyyûnun hiçbirinde 'şuhh'un bu târiflerinden bir şey görmedim, murad buhlün nihâyet derecesi olmalıdır ki bununla muttasıf olan kimse başkasının malına bile buhl eder. Gayrın cömertlik etmesini arzu etmez, ondan nefsi munkabız olur da yapmasın diye çalışır, yahut o derece hırslı olur ki mü'min kardeşinin malını zulmen yer veyahut kendisinin olmayan şeylere göz diker, başkasında olmasını da gönlü hoş görmez kıskanır."[3]

Bu âyetten şuhhun, ihtirâsın son derece mezmum olduğu anlaşılır. Çünkü felah [4846] şuhdan vikāye edilenlere kasredilmiş olmakla ondan vikāye edilmemiş olanlar felah bulanların hâricinde kalmış olur. Bunun zemmi hakkında birçok haberler de vârid olmuştur. Hakîm-i Tirmizî ve Ebû Ya'lâ ve İbn Merdûye Enes radıyallâhu anh'tan merfû'an rivayet etmişlerdir: مَا مَحَقَ الْإِسْلَامَ مَحْقَ الشُّحِّ شَيْءٌ قَطُّ "İslâm'ı şuhhun mahvı[4] gibi hiçbir şey mahvetmez."[5] İbn Ebî Şeybe, Nesâî ve Beyhakī ve Hâkim Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan merfû'an rivayet etmişlerdir: لَا يَجْتَمِعُ غُبَارٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَدُخانُ نَارِ جَهَنَّمَ فِي جَوْفِ عَبْدٍ أَبَدًا وَلَا يَجْتَمِعُ الْإِيمَانُ وَالشُّحُّ فِي قَلْبِ عَبْدٍ أَبَدًا "Allah yolunda bir toz ile cehennem ateşinin dumanı bir kulun cevfinde ebedâ ictimâ' etmez, iman ile şuh da bir kulun kalbinde ebedâ

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 285-286; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3347:

عن أبي الشعثاء، عن أبيه قال: أتى رجل ابن مسعود فقال: إني أخاف أن أكون قد هلكت، قال: وما ذاك؟ قال: أسمع الله يقول: «ومن يوق شح نفسه» وأنا رجل شحيح لا يكاد يخرج من يدي شيء، قال: ليس ذاك بالشح الذي ذكر الله في القرآن، إنما الشح أن تأكل مال أخيك ظلما، ذلك البخل، وبئس الشيء البخل.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 513; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 107-108; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 247:

قال ابن عمر: ليس الشح أن يمنع الرَّجل ماله، وإنما الشح أن تطمح عين الرَّجل إِلَى ما ليس له.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 247:

ولم أر لأحد من اللغويين شيئا من هذه التفاسير للشح، ولعل المراد أنه البخل المتناهي بحيث يبخل المتصف به بمال غيره أي لا يودّ جود الغير به وتنقبض نفسه منه ويسعى في أن لا يكون أو بحيث يبلغ به الحرص إلى أن يأكل مال أخيه ظلما أن تطمح عينه إلى ما ليس له ولا تسمح نفسه بأن يكون لغيره فتأمل.

4 F, M ve B: "mahvetmesi".

5 *Müsnedü Ebû Ya'lâ,* VI, 209.

ictimâ' etmez."[1] Ebû Dâvûd, Tirmizî "garîb" diyerek, *Edeb*'de Buhârî ve daha diğerleri Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallâhu anh'tan merfû'an rivayet eylemişlerdir: خَصْلَتَانِ لَا يَجْتَمِعَانِ فِي جَوْفِ الْمُسْلِمِ، الْبُخْلُ وَسُوءُ الْخُلُقِ "İki haslet müslimin içinde ictimâ' etmez: buhl ve ahlâk kötülüğü."[2] İbn Ebi'd-Dünya ve İbn Adî ve Hâkim ve Hatîb Enes radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir, demiş ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: 'Allah teâlâ Adn cennetini halketti ve ağaçlarını yediyle dikti, sonra ona «nutka gel» buyurdu, قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ dedi, Allah teâlâ da buyurdu ki: وَعِزَّتِي وَجَلَالِي لَا يُجَاوِرُنِي فِيكِ بَخِيلٌ "İzzet ve celâlim hakkı için Bana sende hiçbir bahîl mücâvir olmaz." Sonra Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bunu okudu وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ"[3] Ahmed, *Edeb*'de Buhârî, Müslim, Beyhakī, Câbir b. Abdillah radıyallâhu anh'tan rivayet eylemişlerdir[4] ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: اتَّقُوا الظُّلْمَ فَإِنَّ الظُّلْمَ ظُلُمَاتٌ يَوْمَ الْقِيامَةِ، واتَّقُوا الشُّحَّ فَإِنَّ الشُّحَّ قَدْ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبلَكُمْ، حَمَلَهُم عَلَى أَنْ سَفَكُوا دِمَاءَهُم وَاسْتَحَلُّوا مَحَارِمَهُمْ "Zulümden sakının, çünkü zulüm kıyamet günü zulümâttır. Şuhdan da sakının çünkü şuh (hırs ve kıskançlık), sizden evvelkileri helâk etti, birbirlerinin kanlarını döktüler ve hurmetlerini helâl saydılar."[5] [4847] Daha bunlar gibi birçok haberler vardır. Lâkin şu da bilinmek lâzım gelir[6] ki şuhdan korunmak bir kişinin her şeyde cömert olmasına mütevakkıf değildir. Abd b. Humeyd, Ebû Ya'lâ ve Taberânî ve Ziyâ', Mücemmi'[7] b. Yahyâ'dan merfû'an rivayet eylemişlerdir ki: بَرِئَ مِنَ الشُّحِّ مَنْ أَدَّى الزَّكَاةَ وَقَرَى الضَّيْفَ وَأَدَّى فِي النَّائِبَةِ "Zekâtını

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 247. Krş. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* IV, 307:

وأخرج ابن أبي شيبة والنسائي والبيهقي في الشعب والحاكم وصححه عن أبي هريرة مرفوعا: لا يجتمع غبار في سبيل الله ودخان نار جهنم في جوف عبد أبدا ولا يجتمع الإيمان والشح في قلب عبد أبدا.

2 Tirmizî, Birr, 41:

عن أبي سعيد الخدري قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خصلتان لا تجتمعان في مؤمن: البخل وسوء الخلق.

3 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenne,* thk. Amr Abdülmün'im Selîm, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, s. 48-49; İbn Kesîr, *Tefsîr,* V, 461:

عن أنس رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خلق الله عز وجل جنة عدن بيده، لبنة من درة بيضاء، ولبنة من ياقوتة حمراء، ولبنة من زبرجدة خضراء، ملاطها المسك، حشيشها الزعفران، حصباؤها اللؤلؤ، وترابها العنبر، ثم قال لها: «انطقي»، قالت: «قد أفلح المؤمنون» (المؤمنون ١/٢٣)، قال عز وجل: «وعزتي لا يجاورني فيك بخيل» ثم تلا رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ومن يوق شح نفسه فأولئك هم المفلحون» (الحشر ٩/٤٩).

4 B: "etmişlerdir".

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 323; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 244; Müslim, Birr, 56.

6 B: "lâzımdır".

7 M: "Mücmi'".

veren, misafire ziyafet eden, nâibede te'diye eden, yani bir felâkette i'âne veren şuhdan berî olmuş olur."[1] İbn Münzir de Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan şöyle rivayet eylemiştir ki: "Malının zekâtını veren nefsinin şuhhundan korunmuş olur" demiştir.[2] İbn Cerîr Taberî, Ebû Heyyâc-ı Esedî'den rivayet eylemiştir, demiş ki: "Beyt'i tavaf ediyordum, bir recül gördüm, اَللّٰهُمَّ قِنِي شُحَّ نَفْسِي 'Allahım beni nefsimin şuhhundan koru' diyor, buna bir şey ziyade etmiyordu. Söyledim, 'cevâben nefsimin şuhhundan korunursam sirkat etmem, zina etmem, bir şey yapmam' dedi, bir de baktım ki o recül Abdurrahman b. Avf imiş."[3] İbn Zeyd de demiştir ki: "Bir kimse Allah'ın nehyettiği bir şey için bir şey almaz ve şuhh onu Allah'ın emrettiği bir şeyden bir şeyi men' etmeye dâ'î olmazsa Allah teâlâ onu nefsinin şuhhundan vikāye buyurmuştur ve o müflihîndendir."[4]

{وَالَّذِينَ جَٓاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ} Ve şunlar ki onlardan sonra gelmişlerdir ۞ imana gelmişler veya hicret etmişler veya vücûda gelmişlerdir. Ebû Hayyân der ki: "Bunda zâhir[5], muhâcirîn üzerine ma'tuf olan mâkabline ma'tuf olmasıdır. Ferrâ, 'bunlar ashabdan üçüncü kısım, yani Peygamber'in son zamanlarında iman ve hicret etmiş olanlardır' demiştir. Bu surette مِنْ بَعْدِهِمْ imanda sâbık olan muhâcirîn ve ensardan sonra demek olur ki, bunlar imanları teahhur etmiş yahut imanı sebketmiş[6] ise de hicreti teahhur eylemiş[7] olanlardır. Cumhur ise bunlardan murad tâbi'în, yani muhâcirîn ve ensardan sonra gelen ve onlara güzellikle ittibâ' eden

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 286; İbn Hibbân, *es-Sikāt,* IV, 202; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IV, 188:
قال: ثنا مجمع بن جارية الأنصاري، عن عمه يزيد بن جارية الأنصاري، عن أنس بن مالك، عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: برئ من الشح من أدى الزكاة، وقرى الضيف، وأعطى في النائبة.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 108; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 247. Krş. Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 161:
وأخرج ابن المنذر عن علي بن أبي طالب قال: من أدى زكاة ماله فقد وقي شح نفسه.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 286; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 237. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 70:
عن أبي الهياج الأسدي، قال: كنت أطوف بالبيت، فرأيت رجلا يقول: اللّهم قني شح نفسي، لا يزيد على ذلك، فقلت له، فقال: إني إذا وقيت شح نفسي لم أسرق، ولم أزن، ولم أفعل شيئا، وإذا الرجل عبد الرحمن بن عوف.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 287; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 233:
قال ابن زيد في قوله: «ومن يوق شح نفسه» قال: من لم يأخذ شيئا لشيء نهاه الله عز وجل عنه، ولم يدعه الشح على أن يمنع شيئا من شيء أمره الله به فقد وقاه الله شح نفسه فهو من المفلحين.

5 F, M ve B +"olan".

6 F: "sebkat etmiş".

7 B -"yahut imanı sebketmiş ise de hicreti teahhur eylemiş".

bütün [4848] mü'minler demişlerdir. Bu surette مِنْ بَعْدِهِمْ muhâcirîn ve ensârın vefatlarından sonra demek olur. İşbu وَالَّذِينَ mâkablindeki mecrûra ma'tuf olunca fey'in hükmünde bunların da yukarıdakilere müşârik olacakları zâhir olur."[1] İbn Cerîr Taberî, İkrime tarîkiyle Mâlik b. Evs b. Hadsan'dan şöyle rivayet etmiştir, demiştir ki: "Ömer b. Hattab radıyallâhu anh اِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَٓاءِ وَالْمَسَاكِينِ [et-Tevbe 9/60] âyetini okudu, tâ عَلِيمٌ حَكِيمٌ'e kadar vardı, sonra[2] 'işte bu âyet bunlar içindir' dedi. Sonra وَاعْلَمُٓوا اَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَاَنَّ لِلّٰهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاكِينِ وَابْنِ السَّبِيلِ [el-Enfâl 8/41] âyetini okudu, sonra 'işte bu âyet de bunlar içindir' dedi. Sonra مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِه۪ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى okudu[3], tâ لِلْفُقَرَٓاءِ ve وَالَّذِينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ [el-Haşr 59/9], وَالَّذِينَ جَٓاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ'e kadar vardı, sonra 'işte bu âyet âmme-i müslimîni istî'âb etmiştir. Hiçbiri yoktur ki onun onda hakkı olmasın' dedi, sonra da dedi ki: 'Eğer ben yaşarsam her hâlde çoban hayvanlarını yürütürken nasibi kendisine alnı terlemeden gelecektir.'"[4]

Buhârî'de Zeyd b. Eslem'den, babasından rivayet olunduğu üzere Hazret-i Ömer radıyallâhu anh demiştir ki: لَوْلَا آخِرُ الْمُسْلِمِينَ مَا فَتَحْتُ بَلْدَةً وَلَا قَرْيَةً إِلَّا قَسَمْتُهَا بَيْنَ أَهْلِهَا كَمَا قَسَمَ رَسُولُ الله صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خَيْبَرَ "Sonraki Müslümanlar olmasaydı fetholunan her beldeyi ve karyeyi Resûlullah'ın Hayber'i taksim ettiği gibi ehli beyninde[5] taksim ederdim."[6] İmam Mâlik

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 143-144:

«والذين جاؤ من بعدهم»: الظاهر أنه معطوف على ما قبله من المعطوف على المهاجرين. فقال الفراء: هم الفرقة الثالثة من الصحابة، وهو من آمن أو كفر في آخر مدة النبي صلى الله عليه وسلم. وقال الجمهور: أراد من يجيء من التابعين، فعلى القول الأول: يكون معنى «من بعدهم»: أي من بعد المهاجرين والأنصار السابقين بالإيمان، وهؤلاء تأخر إيمانهم، أو سبق إيمانه وتأخرت وفاته حتى انقرض معظم المهاجرين والأنصار. وعلى القول الثاني: يكون معنى «من بعدهم»: أي من بعد ممات المهاجرين، مهاجريهم وأنصارهم. وإذا كان «والذين» معطوفا على المجرور قبله، فالظاهر أنهم مشاركو من تقدم في حكم الفيء.

2 B -"sonra".

3 F, M ve B -"okudu".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 276:

عن مالك بن أوس بن الحدثان، قال: قرأ عمر بن الخطاب رضي الله عنه: «إنما الصدقات للفقراء والمساكين» حتى بلغ «عليم حكيم» ثم قال: هذه لهؤلاء، ثم قال: «واعلموا أنما غنمتم من شيء فأن لله خمسه وللرسول ولذي القربى...» الآية، ثم قال: هذه الآية لهؤلاء، ثم قرأ: «ما أفاء الله على رسوله من أهل القرى» حتى بلغ «للفقراء»، «والذين تبوءوا الدار»، «والذين جاءوا من بعدهم»، ثم قال: استوعبت هذه الآية المسلمين عامة، فليس أحد إلا له حق، ثم قال: لئن عشت ليأتين الراعي وهو يسير حمره نصيبه، لم يعرق فيها جبينه.

5 H -"ehli beyninde".

6 Buhârî, Müzâra'a, 12; Ebû Dâvûd, Harâc, 24:

عن زيد بن أسلم، عن أبيه قال: قال عمر رضي الله عنه: لولا آخر المسلمين، ما فتحت قرية إلا قسمتها بين أهلها كما قسم النبي صلى الله عليه وسلم خيبر.

Muvatta'ında bunu daha mufassal olarak şöyle rivayet etmiştir: "Zeyd b. Eslem[1] bize babasından haber verdi, demiştir ki: 'Ömer'i dinledim, diyordu: «Eğer sonraki nâs bir şeysiz bırakılmış olacak olmasaydı Müslümanların her fethettikleri karyeyi, Resûlullah'ın Hayber'i sehim sehim taksim ettiği gibi ben de sehim sehim[2] taksim ederdim.»'"[3] İbn Hümâm *Fethü'l-Kadîr*'de bunu naklettikten sonra şöyle der: "Bunun zâhiri hepsini taksim etmiş gibi görünüyor. Fakat Ebû Dâvûd'da sened-i ceyyid ile mervî olan şöyledir: Resûlullah Hayber'i iki nısfa taksim etmiştir; bir nısfı nevâibi (ansızın zuhur edecek müşkil hâdisât) için, bir nısfı da beyne'l-müslimîn ki bunu [4849] beynlerinde on sekiz sehim üzerine taksim etti. Kezâlik Ebû Dâvûd bunu Muhammed b. Fudayl tarîkiyle Yahya b. Sa'îd'den, o Beşir b. Yesâr'dan, o birçok ricâl-i ashabdan şöyle rivayet etmiştir: Resûlullah Hayber'i otuz altı sehim üzerine taksim etti ki her sehim cem'an yüz sehim idi[4] yani her yüz adama bir sehim verdi. Beyhakī'nin rivayetinde de böyle mübeyyen olarak gelmiştir.[5] Demek ki Resûlullah'ın ve fâtih olan müslimînin sehimlerine taksim olunan bunun nısfı idi[6] diğer nısfı ise gelecek sefirler ve işler ve zuhûru melhuz müşkil hâdiseler gibi nevâib-i müslimîn için ayrılmış idi. Bunun hulâsası bir nısfı müslimînin nevâibi için ayrılmış demektir. Beytü'l-mâl malı denilmesinin mânası da budur.[7] Diğer tarîk ile beyan olunduğuna göre bu nısıf Vatîh, Ketîbe, Selâlim ve tevâbi'i idi. Bu suretle Resûlullah'ın vaz' etmiş olduğu bu malları işletmeye kâfi

---

1 H, F, M ve B: "Müslim".

2 B -"bende sehim sehim".

3 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 396; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 40; Ebû Dâvûd, Harâc, 24:
عن زيد بن أسلم عن أبيه قال: سمعت عمر يقول: لولا أن يُترك آخر الناس لا شيء لهم ما افتتح المسلمون قرية من قرى الكفار إلا قسمتها بينهم سهمانا كما قسم رسول اللّٰه صلى اللّٰه عليه وسلم خيبر سهمانا ولكني أردت أن تكون جرية تجري على المسلمين وكرهت أن يترك آخر الناس لا شيء لهم.

Müellif gibi Kurtubî [*el-Câmi'*, XVIII, 22] ve İbnü'l-Hümâm'ın da [*Fethu'l-Kadîr,* V, 470] bu hadîsi İmam Mâlik'in rivayet ettiğini söylemelerine rağmen biz bu rivayeti *Muvatta*'da bulamadık.

4 Ebû Dâvûd, Harâc, 24.

5 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VI, 516.

6 Ki her bir sehim yüz hisse itibariyle on sekiz sehim, bin sekiz yüz hisse olmuş olur ki piyadeye bir, süvariye iki sehim verilmiş olduğuna göre on iki sehim altı yüz süvari hissesi, altı sehim de altı yüz piyade hissesi verilmiş Resûlullah da süvari olduğu için kendisine bin sekiz yüz hisseden iki hisse isabet etmiş demek olur [Müellifin notu].

7 Bizim rakabesi beytü'l-mâle ait "arâzî-i emîriye" nâmını verdiğimiz arazi de bu kabildendir [Müellifin notu].

amele henüz mevcud olmadığı için Resûlullah bunları muamele, yani müsâkāt[1] ve müzâra'a usûlüyle işletmek ve çıkan hâsılâtın nısfı verilmek üzere yerli ahâlisi olan Yahudîlere îcar etmişti. Ebû Bekir zamanında da böyle geçti, Ömer zamanında çalışacak, işleyecek Müslümanlar çoğaldığı için Yahudîler Şam'a iclâ olunup bu arazi Müslümanlara taksim edildi."[2] "Harben fetholunan arazinin askere taksîmi her hâlde vâcib olmadığına şu da delildir ki Mekke anveten fetholunmuştu, hâlbuki Resul-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke arazisini[3] taksim etmedi. Onun için İmam Mâlik Hazretleri mücerred fetih ile arzın Müslümanlara vakfolunacağına zâhib olmuştur. Müşârün ileyh ahbâr ve âsâra pek vâkıf idi, sulhan fetholundu [4850] diyenlerin davasına delil yoktur, bilakis nakîzine birçok delil vardır."[4] O işte Hazret-i Ömer radıyallâhu anh مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِه۪ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى'dan işbu وَالَّذ۪ينَ جَٓاؤُ۫ مِنْ بَعْدِهِمْ âyetine kadar olan bu dört âyetle ihticac ederek gelecek Müslümanların menâfi'ine beytü'l-mâl için bir vâridât menba'ı olmak üzere muvazzaf harâc vaz'ıyla Irak sevâdını eski ahâlisi yedinde ibkā edip gânimîne taksim etmemiş, *Kitabü'l-harâc*'da tafsil olunduğu üzere şûrâ-yı ashabda Zübeyr, Bilâl, Selman gibi taksim re'yinde[5] ısrar eden zatlara karşı kitâbullahtan delil olmak üzere demiş idi ki: "Allah sübhânehu ve teâlâ şöyle buyurdu: مَٓا اَفَٓاءَ اللّٰهُ عَلٰى رَسُولِه۪ مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى فَلِلّٰهِ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِى الْقُرْبٰى وَالْيَتَامٰى وَالْمَسَاك۪ينِ وَابْنِ السَّب۪يلِۙ كَیْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ... ila âhiri'l-âye", sonra "vallahi onu yalnız

---

1 H: "müsâkāta".

2 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 470:

فظاهر هذا أنه قسمها كلها. والذي في أبي داود بسند جيد أنه: قسم خيبر نصفين نصفا لنوائبه ونصفا بين المسلمين، قسمها بينهم على ثمانية عشر سهما. وأخرجه أيضا من طريق محمد بن فضيل عن يحيى بن سعيد عن بشير بن يسار عن رجال من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أنه قسمها ستة وثلاثين سهما جمع كل سهم مائة سهم» يعني أعطى لكل مائة رجل سهما. وقد جاء مبينا كذلك في رواية البيهقي، فكان لرسول الله صلى الله عليه وسلم وللمسلمين النصف من ذلك، وعزل النصف من ذلك لمن ينزل به من الوفود والأمور ونوائب المسلمين. وحاصل هذا أنه نصف النصف لنوائب المسلمين وهو معنى مال بيت المال. ثم ذكره من طريق آخر وبين أن ذلك النصف كان الوطيح والكتيبة والسلالم وتوابعها، فلما صارت الأموال بيد رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمين ولم يكن لهم عمال يكفونهم عملها فدعا رسول الله صلى الله عليه وسلم اليهود فعاملهم. زاد أبو عبيد في كتاب الأموال فعاملهم بنصف ما يخرج منها، فلم يزل ذلك حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبي بكر حتى كان عمر، فكثر العمال في المسلمين وقووا على العمل، فأجلى عمر رضي الله عنه اليهود إلى أرض الشام وقسم الأموال بين المسلمين إلى اليوم.

3 H: "arzını".

4 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 470:

ويدل على أن قسمة الأراضي ليس حتما أن مكة فتحت عنوة ولم يقسم النبي صلى الله عليه وسلم أرضها، ولهذا ذهب مالك إلى أن بمجرد الفتح تصير الأرض وقفا للمسلمين، وهو أدرى بالأخبار والآثار، ودعواهم أن مكة فتحت صلحا لا دليل عليها بل على نقيضها.

5 F, M ve B: "fikrinde".

onlara vermedi, hatta لِلْفُقَرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ الَّذِينَ اُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَاَمْوَالِهِمْ يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانًا وَيَنْصُرُونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُۜ اُولٰٓئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ buyurdu", sonra "vallahi onu yalnız onlara da vermedi" dedi tâ وَالَّذٖينَ جَٓاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ âyetinin nihâyetine kadar okudu. "İşte bu âyet gelecekler de dâhil olmak üzere bütün Müslümanlara şâmildir. Binâen'aleyh bu ganimetten bundan sonra gelecek olan müslimînin hukūk ve mesâlihini gözetmek de lâzımdır. Bu ise ancak bunu taksim etmeyip vaz' olunacak harâc ve cizye ile[1] mümkin olabilecektir" meâlinde hayli uzun bir nutuk îrad buyurdu, ashâb-ı kiram muvâfakat ettiler. Bilâl ve Selman hazerâtı fikirlerinde biraz ısrar etmek istedilerse de *Mebsût*'ta beyan olunduğu üzere sonra[2] onlar da re'ylerinden rücû' edip kabul ettiler. Bunun üzerine Sevâd ahâlisi arazi vergisi olan harac ile nüfus vergisi demek olan cizye mukabilinde menn olunup hür ve ehl-i zimmet olmak üzere arazilerinde bırakıldılar.[3] *Fethu'l-kadîr*'in beyânı vechile arazilerinden gerek ekilsin gerek ekilmesin her cerib başına bir dirhem ve bir kafîz[4] harâc vaz' edildi, kürûmun, yani üzüm bağlarının [4851] her cerîbine on ve ritab[5], yani yoncaların her cerîbine beş dirhem takdir olundu. Zengin olanların şahıslarına senede

---

1 H ve F -"ile".

2 H -"sonra".

3 Ebû Yûsuf, *el-Harâc*, s. 36-37; Serahsî, *el-Mebsût,* X, 16:

قال: وحدثني الليث بن سعد عن حبيب بن أبي ثابت قال: إن أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وجماعة من المسلمين أرادوا عمر بن الخطاب رضي الله عنه أن يقسم الشام كما قسم رسول الله صلى الله عليه وسلم خيبر، وأنه كان أشد الناس عليه في ذلك الزبير بن العوام وبلال بن رباح. فقال عمر رضي الله تعالى عنه: إذن أترك من بعدكم من المسلمين لا شيء لهم. ثم قال: اللّهم اكفني بلالا وأصحابه. قال: فرأى المسلمون أن الطاعون الذي أصابهم بعمواس عن دعوة عمر. قال: وتركهم عمر رضي الله عنه ذمة يؤدون الخراج للمسلمين

ما استشهد به عمر رضي الله عنه في تقسيم الفيء:

قال: وحدثني محمد بن إسحاق عن الزهري أن عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه استشار الناس في السواد حين افتتح؛ فرأى عامتهم أن يقسمه وكان بلال بن رباح أشدهم في ذلك وكان رأي عمر رضي الله تعالى عنه أن يتركه ولا يقسمه. فقال: اللّهم اكفني بلالا وأصحابه، ومكثوا في ذلك يومين أو ثلاثة أو دون ذلك، ثم قال عمر رضي الله تعالى عنه: إني قد وجدت حجة، قال الله تعالى في كتابه: «وما أفاء الله على رسوله منهم فما أوجفتم عليه من خيل ولا ركاب ولكن الله يسلط رسله على من يشاء والله على كل شيء قدير» حتى فرغ من شأن بني النضير فهذه عامة في القرى كلها. ثم قال: «ما أفاء الله على رسوله من أهل القرى فلله وللرسول ولذي القربى واليتامى والمساكين وابن السبيل كي لا يكون دولة بين الأغنياء منكم وما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوا واتقوا الله إن الله شديد العقاب»، ثم قال: «للفقراء المهاجرين الذين أخرجوا من ديارهم وأموالهم يبتغون فضلا من الله ورضوانا وينصرون الله ورسوله أولئك هم الصادقون» ثم لم يرض حتى خلط بهم غيرهم فقال: «والذين تبوأوا الدار والإيمان من قبلهم يحبون من هاجر إليهم ولا يجدون في صدورهم حاجة مما أوتوا ويؤثرون على أنفسهم ولو كان بهم خصاصة ومن يوق شح نفسه فأولئك هم المفلحون». فهذا فيما بلغنا والله أعلم للأنصار خاصة. ثم لم يرض حتى خلط بهم غيرهم فقال: «والذين جاءوا من بعدهم يقولون ربنا اغفر لنا ولإخواننا الذين سبقونا بالإيمان ولا تجعل في قلوبنا غلا للذين آمنوا ربنا إنك رؤوف رحيم» فكانت هذه عامة لمن جاء من بعدهم فقد صار هذا الفيء بين هؤلاء جميعا فكيف نقسمه لهؤلاء وندع من تخلف بعدهم بغير قسم، فأجمع على تركه وجمع خراجه.

4 Bir kafîz, on iki sâ' mikdârı bir kiledir [Müellifin notu].

5 B: "ribât".

kırk sekiz dirhem, onların mâdûnundakilere yirmi dört dirhem, bir şeyi olmayanlara da on iki dirhem takdir edildi. Bu suretle ilk sene seksen milyon dirhem, ikinci sene ise yüz yirmi milyon dirhem tutmuştur.[1]

İmam Gazzâlî *İhyâü'l-ulûm*'da der ki: "Kendisinde maslahat-ı âmme bulunmayan ganîye beytü'l-mâlin malını sarfetmek câiz olmaz. Ulemâ bu babda ihtilâf etmişlerse de sahih olan budur. Gerçi Hazret-i Ömer'in kelâmında her müslimin cem'iyyet-i İslâmiyeyi teksir eden bir müslim olmak itibariyle beytü'l-mâl malında hakkı bulunduğuna delâlet eden bir delil vardır. Lâkin bununla beraber kendisi o malı müslimînin kâffesine taksim etmiyordu. Belki birtakım sıfât-ı mahsûsa ile muttasıf olanlara taksim ediyordu. Bu sâbit olunca o hâlde her kim maslahatı Müslümanlara ta'alluk eden bir işe me'mur olur da kesb ile iştigal ettiği takdirde o iş mu'attal kalacak olur ise onun beytü'l-mâlde kifayet mikdarı bir hakkı vardır. Ve bunda bütün ulemâ dâhil olur. Yani fıkıh, hadis, tefsir, kıraat gibi dînî maslahatlara ta'alluk eden ulûm ashâbı, hatta muallimler, müezzinler ve hatta bu ilimlerin talebesi dâhil olurlar. Çünkü[2] bunların kifayetlerine bakılmazsa talebde bulunamazlar. Bütün âmiller de dâhil olur ki bunlar dünya mesâlihi amellerine merbut olanlardır. Bunlar memleketi silâh ile düşmandan, ehl-i bağyden, İslâm düşmanlarından muhafaza eden cünûd-i mürtezikadır. Kezâlik kâtibler ve hesab me'murları, vükelâ ve dîvân-ı harâcın tertîbinde kendilerine ihtiyaç bulunanların hepsi, yani haram olanlar üzerine değil, helâl mallar üzerine me'mur olan mâliye me'murlarının dahi hepsi[3] dâhil olur. Çünkü bu mal mesâlih içindir, maslahat da ya dine ta'alluk eder yahut dünyaya. Ulemâ ile din korunur, diğer cünûd ve âmilîn ile dünya korunur. Din ile mülk tev'emdir, biri diğerinden müstağnî olmaz, tabîbin ilmine bir

1 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* V, 471:
ووضع الخراج على أراضيهم على كل جريب عامر أو غامر عمله صاحبه أو لم يعمله درهما وقفيزا، وفرض على كل جريب الكرم عشرة وعلى الرطاب خمسة، وفرض على رقاب الموسرين في العام ثمانية وأربعين وعلى من دونه أربعة وعشرين، وعلى من لم يجد شيئا اثني عشر درهما، فحمل في أول سنة إلى عمر ثمانون ألف ألف درهم وفي السنة الثانية مائة وعشرون ألف ألف درهم.

2 H: "ki".

3 B -"yani haram olanlar üzerine değil, helâl mallar üzerine me'mur olan mâliye me'murlarının dahi hepsi".

emr-i dînî [4852] ta'alluk etmese bile cesedin sıhhati ta'alluk eder de din de ona tâbi' olur. Onun için gerek tabîbe ve gerekse maslahat-ı ebdân yahut maslahat-ı bilâdda ihtiyaç bulunan ilimler de tabib mecrâsına cârî olan kimselere bu emvâlden maaş verilmek câiz olur ki ücretsiz olarak Müslümanları tedavi etmek için vakit ve imkân bulabilsinler ve bütün şu sayılanlar hakkında hâcet de şart değildir. Zengin oldukları hâlde de verilmek câiz olur. Çünkü Hulefâ-i Râşidîn, muhâcirîn ve ensârın ihtiyaç ile mâruf olmayanlarına da verirlerdi. Kezâlik muayyen bir mikdar ile meşrut da değildir. Belki imamın ictihâdına muhavveldir. Hâlin iktizâsına ve malın vüs'atine göre iğnâ[1] etmek veya kifâyet mikdârına kasr eylemek de ona aittir."[2]

Âyette bu sonra gelenler mutlak bırakılmamış, hâlleri şu suretle beyan olunmuştur: {يَقُولُونَ} derler ۞ şöyle dua ederler: {رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا} yâ Rabbenâ mağfiret buyur bizlere {وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْاِيمَانِ} bizden evvel iman ile geçmiş olan kardeşlerimize {وَلَا تَجْعَلْ فِى قُلُوبِنَا غِلًّا لِلَّذِينَ اٰمَنُوا} ve iman etmiş olanlara kalblerimizde hiç kin tutturma {رَبَّنَٓا اِنَّكَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ} yâ Rabbenâ şüphe yok ki sen Raûf'sun, Rahîm'sin ۞ yani esirgemen çok, iman ile çalışanlar hakkında rahmetine nihâyet yok, onun için duamızın kabûlü ile günahlarımızın mağfireti rahmet ve re'fetinden me'mûlümüzdür.

Evvelki âyette geçtiği gibi bu âyette de bazıları[3] الَّذِينَ mübtedâ, يَقُولُونَ haber olup "vav"ın müfredleri değil [4853] cümleyi atf ettiğini

---

1 F: "itina".

2 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn,* II, 140:

فأما الغني الذي لا مصلحة فيه فلا يجوز صرف مال من بيت المال إليه هذا هو الصحيح وإن كان العلماء قد اختلفوا فيه. وفي كلام عمر رضي الله عنه ما يدل على أن لكل مسلم حقا في بيت المال لكونه مسلما مكثرا جمع الإسلام ولكنه مع هذا ما كان يقسم المال على المسلمين كافة بل على مخصوصين بصفات، فإذا ثبت هذا فكل من يتولى أمرا يقوم به تتعدى مصلحته إلى المسلمين ولو اشتغل بالكسب لتعطل عليه ما هو فيه فله في بيت المال حق الكفاية ويدخل فيه العلماء كلهم أعني العلوم التي تتعلق بمصالح الدين من علم الفقه والحديث والتفسير والقراءة حتى يدخل فيه المعلمون والمؤذنون وطلبة هذه العلوم أيضا يدخلون فيه فإنهم إن لم يكفوا لم يتمكنوا من الطلب ويدخل فيه العمال وهم الذين ترتبط مصالح الدنيا بأعمالهم وهم الأجناد المرتزقة الذين يحرسون المملكة بالسيوف عن أهل العداوة وأهل البغي وأعداء الإسلام ويدخل فيه الكتاب والحساب والوكلاء وكل من يحتاج إليه في ترتيب ديوان الخراج أعني العمال على الأموال الحلال لا على الحرام فإن هذا المال للمصالح. والمصلحة إما أن تتعلق بالدين أو بالدنيا فبالعلماء حراسة الدين وبالأجناد حراسة الدنيا. والدين والملك توأمان فلا يستغني أحدهما عن الآخر. والطبيب وإن كان لا يرتبط بعلمه أمر ديني ولكن يرتبط به صحة الجسد والدين يتبعه فيجوز أن يكون له ولمن يجري مجراه في العلوم المحتاج إليها في مصلحة الأبدان أو مصلحة البلاد إدرار من هذه الأموال ليتفرغوا لمعالجة المسلمين أعني من يعالج منهم بغير أجرة وليس يشترط في هؤلاء الحاجة بل يجوز أن يعطوا مع من الغنى. فإن الخلفاء الراشدين كانوا يعطون المهاجرين والأنصار ولم يعرفوا بالحاجة. وليس يتقدر أيضا بمقدار بل هو إلى اجتهاد الإمام وله أن يوسع ويغني وله أن يقتصر على الكفاية على ما يقتضيه الحال وسعة المال.

3 B -"bazıları".

söylemişlerdir. Atf-ı müfred kabîlinden yapılan evvelki vecihte ise يَقُولُونَ istînâf, yahut جَٓاؤُ'nun fâilinden hâldir. Her iki takdirde de, bunların bu kayd ile takyid veya[1] beyanları şâyân-ı dikkattir. İbn Merdûye rivayet etmiştir ki, İbn Ömer radıyallâhu anhümâ bir adamı muhâcirînden bazısına dil uzatırken işitti, onu çağırdı. لِلْفُقَرَٓاءِ الْمُهَاجِرِينَ âyetini okudu, "işte bunlar o muhâcirîn, sen onlardan mısın?" dedi, "hayır" dedi, sonra وَالَّذٖينَ تَبَوَّؤُ الدَّارَ وَالْاٖيمَانَ âyetini okudu, "işte bunlar da ensar, sen bunlardan mısın?" dedi, "hayır" dedi. Sonra, وَالَّذٖينَ جَٓاؤُ مِنْ بَعْدِهِمْ âyetini okudu da "sen bunlardan mısın?" dedi, "ümid ederim" dedi, İbn Ömer Hazretleri "hayır vallahi, onlara söven bunlardan olmaz" dedi.[2] İmam Mâlik Hazretleri de bu âyetten istidlâl ederek demiştir ki: "Sahabeden birisi hakkında kötü söz söyleyen veya buğz besleyen kimsenin fey'de nasîbi yoktur[3]."[4] Görülüyor ki burada, اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ اِخْوَةٌ [el-Hucurât 49/5] mûcebince mü'minlerin kardeşliği muktezeyâtına, yani imanın muktezâsı mü'minlerin birbirlerini sevmeleri ve seleflerine hürmet etmeleri ve hasbe'l-beşeriyye vâki' olan kusurlarına bakmayıp kendisi gibi mağfiretlerine dua etmeleri ve hiçbir mü'mine kin beslememeleri lüzûmuna tenbih buyurulmuştur. İşte ehl-i sünnet ve'l-cemâ'atten maksad وَمَٓا اٰتٰيكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ mazmûnuyla bu ahlâka temessükü düstûr-i hareket ittihaz etmektir. Bu ise emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker vecîbesini ihmâl etmek değil, وَالْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ اَوْلِيَٓاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ [et-Tevbe 9/71] misdâkınca mü'minliğin şi'ârı

---

1 F, M ve B: "ve".

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 113:

وأخرج ابن مردويه عن ابن عمر أنه سمع رجلا وهو يتناول بعض المهاجرين فقرأ عليه «للفقراء المهاجرين» الآية ثم قال: هؤلاء المهاجرون فمنهم أنت، قال: لا، ثم قرأ عليه «والذين تبوؤوا الدار والإيمان» الآية ثم قال: هؤلاء الأنصار أفأنت منهم، قال: لا، ثم قرأ عليه «والذين جاؤوا من بعدهم» الآية ثم قال: أفمن هؤلاء أنت، قال: أرجو، قال: لا ليس من هؤلاء من يسب هؤلاء.

3 B -"İmam Mâlik Hazretleri de bu âyetten istidlâl ederek demiştir ki: "Sahabeden birisi hakkında kötü söz söyleyen veya buğz besleyen kimsenin fey'de nasîbi yoktur".

4 Cevherî, *Müsnedü'l-Muvatta',* thk. Lütfi b. Muhammed es-Sağīr vd., Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997, s. 111-112; Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VI, 604:

حدثنا عبد الرحمن بن القاسم عن مالك، قال: من انتقص أحدا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فليس له من الفيء شيء. قال: سمعت مالك بن أنس يقول: ليس لمن سب أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم في هذا الفيء حق، قد قسم الله عز وجل الفيء فقال: «للفقراء المهاجرين الذين أخرجوا من ديارهم وأموالهم» الآية، وقال الله عز وجل: «والذين تبوءوا الدار والإيمان من قبلهم» الآية. وقال عز وجل: «والذين جاءوا من بعدهم يقولون ربنا اغفر لنا ولإخواننا الذين سبقونا بالإيمان»، فإنما الفيء لهؤلاء الثلاثة الأصناف.

olan o vazifenin îfâsından memnun olup وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوٰىۖ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِۖ وَاتَّقُوا اللّٰهَ [el-Mâide 5/1] mûcebince yardımlaşmak, وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ [el-Asr 103/1][1] tavsiyesine sarılmaktır.

Bu suretle tabaka tabaka mü'minlerin mehâsinine işaret buyurulduktan sonra münafıkların hâllerine dikkat nazarını celb için buyuruluyor ki:

[4854]

اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ نَافَقُوا يَقُولُونَ لِاِخْوَانِهِمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ لَئِنْ اُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ وَلَا نُطٖيعُ فٖيكُمْ اَحَدًا اَبَدًاۙ وَاِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْۜ وَاللّٰهُ يَشْهَدُ اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ ﴿١١﴾ لَئِنْ اُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْۚ وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُونَهُمْۚ وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُوَلُّنَّ الْاَدْبَارَࣞ ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ ﴿١٢﴾ لَاَنْتُمْ اَشَدُّ رَهْبَةً فٖى صُدُورِهِمْ مِنَ اللّٰهِۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ ﴿١٣﴾ لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمٖيعًا اِلَّا فٖى قُرًى مُحَصَّنَةٍ اَوْ مِنْ وَرَٓاءِ جُدُرٍۜ بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدٖيدٌۜ تَحْسَبُهُمْ جَمٖيعًا وَقُلُوبُهُمْ شَتّٰىۜ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَۚ ﴿١٤﴾ كَمَثَلِ الَّذٖينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَرٖيبًا ذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْۚ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌۚ ﴿١٥﴾ كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ اِذْ قَالَ لِلْاِنْسَانِ اكْفُرْۚ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ اِنّٖى بَرٖٓیءٌ مِنْكَ اِنّٖٓى اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَمٖينَ ﴿١٦﴾ فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَٓا اَنَّهُمَا فِى النَّارِ خَالِدَيْنِ فٖيهَاۜ وَذٰلِكَ جَزٰٓؤُا الظَّالِمٖينَۚ ﴿١٧﴾

[4855] **Meâl-i Şerîfi**

Bakmaz mısın şu münafıklık yapanlara? Ehl-i kitabdan o küfreden ihvanlarına şöyle diyorlar: "Yemin ederiz ki eğer siz çıkarılırsanız her hâlde biz de sizinle beraber çıkarız ve sizin hakkınızda ebeden[2] kimseye itaat etmeyiz ve şayet size kıtal yapılırsa muhakkak size yardım ederiz." Hâl bu ise Allah şehadet ediyor ki onlar kat'iyyen yalancıdırlar (11). Celâlim hakkı için eğer çıkarılırlarsa onlarla beraber çıkmazlar ve eğer

---

1 "…ve hep hakka vasiyetleştiler ve sabra vasiyetleştiler."

2 M ve B: "ebedâ".

kıtal yapılırsa[1] onlara yardım etmezler ve şayet yardım edecek olsalar mutlak arkalarına dönerler, sonra da kurtarılmazlar (12). Her hâlde onların yüreklerinde sizin korkunuz Allah'ınkinden ziyade, bu onların fıkıhsız bir kavim olmalarındandır (13). Size hepsi toplanarak kıtal yapamazlar, ancak müstahkem mevkilerde veya duvarlar, siperler arkasından yaparlar, aralarında be'sleri şiddetlidir. Sen onları toplu sanırsın hâlbuki kalbleri dağınıktır, bu onların akletmez bir kavim olmalarındandır (14). Yakında önlerinden geçenler gibi ki emrlerinin vebâlini tattılar[2], daha da onlara elîm bir azab var (15). Tıpkı Şeytan'ın meseli gibi ki hani insana "küfret" dedi de küfredince "ben" dedi, "senden berîyim, çünkü ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım" (16). Sonra ikisinin de âkıbeti ebeden[3] ateşte kalmaları oldu, ve işte zâlimlerin cezâsı budur (17).

{اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ نَافَقُوا} ❁ Benî Avf'tan Abdullah b. Übey b. Selûl ve Vedî'a b. Mâlik ve Süveyd ve Dâis gibi birtakım münafıklar Benî Nadîr'e haber göndermişlerdi, bu âyet bu sebeple nâzil oldu diye İbn İshak ve İbn Münzir ve Ebû Nuaym İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir.[4] Bu âyetlerin mazmûnuna nazaran bunlar önce [4856] vak'a esnâsında nâzil olup münafıkların o sıradaki gizli muhaberelerini Peygamber'e ihbar etmiştir. Onun için mâzî sîgasıyla قَالُوا denilmeyip hâl ve istimrar ifade eden muzâri' sîgasıyla şöyle haber verilmiştir: {يَقُولُونَ} O münafıklar diyorlar ki {لِاِخْوَانِهِمُ الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ} ehl-i kitabdan o küfreden ihvanlarına ❁ küfürde küfranda kardeşlikleri veya sıkı sıkı konuştukları yârânları olanlar mezkur kâfirlere hitâben diyorlar veya diyorlardı ki {لَئِنْ اُخْرِجْتُمْ} vallahi

---

1 B: "yaparlarsa".
2 F: "tuttular".
3 F, M ve B: "ebediyyen".
4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 115. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 526-527; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 289:

وأخرج ابن إسحق وابن المنذر وأبو نعيم في الدلائل عن ابن عباس أن رهطا من بني عوف بن الحارث منهم عبد الله بن أبي بن سلول ووديعة بن مالك وسويد وداعس بعثوا إلى بني النضير أن اثبتوا وتمنعوا فإنا لا نسلمكم وإن قوتلتم قاتلنا معكم وإن خرجتم خرجنا معكم فتربصوا ذلك من نصرهم فلم يفعلوا وقذف الله الرعب في قلوبهم فسألوا رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يجليهم ويكف عن دمائهم على أن لهم ما حملت الإبل من أموالهم إلا الحلقة ففعل فكان الرجل منهم يهدم بيته فيضعه على ظهر بعيره فينطلق به فخرجوا إلى خيبر ومنهم من سار إلى الشام.

siz çıkarılırsanız {لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ} mutlak ve muhakkak biz de beraberinizde çıkarız ❁ yani biz de yurtlarımızı ve mallarımızı bırakır sizinle beraber çıkar gideriz {وَلَا نُطِيعُ فِيكُمْ اَحَداً اَبَداً} ve sizin hakkınızda ebeden[1] kimseyi dinlemeyiz ❁ yani sizi çıkartmamak için her türlü itaatsizliği, isyanı göze alırız, şayet sizin çıkmanıza mâni' olamazsak her hâlde biz de beraber çıkarız ve çıkmamıza mâni' olacak her kim olursa olsun asla dinlemeyiz. {وَاِنْ قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ} Ve şayet size mukātele yapılacak, harbedilecek olursa vallahi size mutlak ve muhakkak yardım ederiz. ❁ Kıtalde düşmanlarınıza karşı sizden tarafa oluruz, sizinle beraber biz de onlarla çarpışırız diye yemin ederek vaad veriyorlar. {وَاللّٰهُ يَشْهَدُ} Hâl bu ise Allah şehadet ediyor ki {اِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ} onlar muhakkak yalancılar ❁ o münafıklar kat'iyyen yalan söylüyorlar. Söyledikleri bu sözler, verdikleri vaadler fikirlerine muvâfık olsa bile vâkı'a mutabık olmayacak, yeminlerinde durmayacaklar, dediklerinin hiçbirini yapamayacaklardır. Yani {لَئِنْ اُخْرِجُوا لَا يَخْرُجُونَ مَعَهُمْ} kasem olsun ki o ihvanları [4857] çıkarılırlarsa beraberlerinde bu münafıklar çıkmayacaklar. ❁ Evvelâ لَئِنْ اُخْرِجْتُمْ لَنَخْرُجَنَّ مَعَكُمْ demeleri yalan, sonra {وَلَئِنْ قُوتِلُوا لَا يَنْصُرُونَهُمْ} yine kasem olsun ki mukātele olunursa onlara yardım da etmeyecekler ❁ وَاِنْ[2] قُوتِلْتُمْ لَنَنْصُرَنَّكُمْ demeleri de yalan. Hakikaten de böyle oldu, ne onlarla beraber çıktılar, ne de mukātele ettiler, Allah teâlâ'nın şehadeti vechile yalan çıktılar. {وَلَئِنْ نَصَرُوهُمْ لَيُوَلُّنَّ الْاَدْبَارَ} Ve bilfarz yardım ederlerse vallahi muhakkak arkalarına dönecekler ❁ mü'minlerin karşısında dayanamayacaklar, {ثُمَّ لَا يُنْصَرُونَ} sonra o dönen münafıklar veya yardım etmek istedikleri Yahudîler hiçbir taraftan yardım olunmayacaklar; helâkten, Allah'ın azâbından kurtulmayacaklardır. {لَاَنْتُمْ اَشَدُّ رَهْبَةً فِى صُدُورِهِمْ مِنَ اللّٰهِ} Her hâlde onların sînelerinde, yani yüreklerinde Allah'tan ziyade sizin korkunuz var ❁ gizliyi âşikârı bilen her şeye şâhid ve şedîdü'l-ikāb olan Allah teâlâ'dan sakınmıyorlar, ikābından korkmuyorlar, gizli gizli münafıklık ediyorlar, "kimseye itaat etmeyiz" diyorlar da sizden çekiniyorlar, size karşı müslümanlık iddiasında bulunuyorlar. {ذٰلِكَ} Bu,

1 M: "ebedâ".
2 H: "وَلَئِنْ"; F, M ve B: "لَئِنْ".

yani Allah'tan ziyade sizden korkmaları {بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ} fehimleri yok fıkıhsız bir kavim olmalarından, Allah'ın azametini, ilm ü kudretinin vüs'atini, ikābının şiddetini bilmemelerindendir. {لَا يُقَاتِلُونَكُمْ جَمِيعًا} Onlar müctemi'an, yani münafıklar ve o kâfirler hepsi birlikte toplanarak sizinle çarpışamazlar [4858] {اِلَّا فِى قُرًى مُحَصَّنَةٍ} ancak müstahkem mevkilerde ❁ kale, istihkam gibi îcâbında sığınmak için sağlam[1] yapılmış sığınaklı köylerde kentlerde {اَوْ مِنْ وَرَٓاءِ جُدُرٍ} yahut duvarlar arkasında: surlar, hisarlar, siperler içinde saklanarak harbederler ❁ o hâlde harb olunca onlardan korkmamak ancak oralardan çıkarmak veya içlerinde yakalamak için وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ [el-Enfâl 8/60] emri mûcebince kuvvet ve âlât ve vesâit hazırlamak, onunla beraber sûrenin başında geçtiği üzere o âlât ve vesâite güvenmeyip yalnız Allah'a rabt-ı kalb eylemek lâzım gelir. Bir na'tinde Nazîm der ki:

Hükmün yürütür aşk vuhûş ile tuyûra
Yok emrine serkeşlik eder mâde vü nerde
Bî zûr-i sipeh aşk eder âlemi teshir
Ne zırh u ne miğferde ne tîğ u ne siperde.

{بَأْسُهُمْ بَيْنَهُمْ شَدِيدٌ} Be'sleri aralarında şiddetlidir. ❁ "**Be's**" güç kuvvet ve hızlı harb ve sıkıntı ve azab gibi birkaç mânaya gelir. Burada müfessirler üç mâna söylemişlerdir:

1. Onların kuvvetleri, harb ve darbları kendi aralarında şiddetlidir. Yani kuvvet ve şecaatleri birbirleriyle çarpıştıkları zamandır. Yoksa Allah için cihad eden mü'minlerin karşısında meydân-ı harbe çıkacak olurlarsa o kuvvet ve şiddet za'f ve hezîmete münkalib olur. Onun için sizinle meydan harbinden kaçarlar, istihkâmlara siperlere sığınırlar.

2. Mücâhid'den menkul olduğuna göre: Onların kuvvet ve şiddeti kendi aralarında harb lakırdısı ederlerkendir, aralarında toplandıkları zaman "şöyle asarız, şöyle keseriz, şöyle biçeriz" gibi şecaat ve kuvvet

---

1 H -"sağlam".

taslayarak laf ederler, tehdid savururlar; fakat siperler, duvarlar [4859] arkasından meydana çıkamazlar, sinerler. Onun için be'sleri yalnız kendi aralarındadır, hakīkī mü'minlere karşı değil.

3. İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere bunun mânası birbirleriyle sevişmezler, boğuşur dururlar, dâhilî hâlleri perişandır.[1] Demek olur ki bu surette şu beyan onun tefsiri demektir: {تَحْسَبُهُمْ جَمِيعاً} Sen onları toplu sanırsın {وَقُلُوبُهُمْ شَتّٰى} hâlbuki kalbleri dağınıktır. ❁ Her biri başka havada, başka emelde, kendi zevk ve hissiyâtına göre ayrı bir[2] fikir ve mezhebde perişandır. Bir kelime etrafında toplanıp da bir gönül birliğiyle hareket edemezler. Fırsat buldukça birbirlerine hıyânet ederler. Böyle bir ordu ise zâhirde ne kadar toplu ve kuvvetli görünse, hakikatte bir ordu ve bir cemiyet değil, eczâsı arasında iltiyam ve irtibat bulunmayan bir kül yığını gibi bir rüzgârla savrulacak bir kuru kalabalıktan ibaret demektir. "Şettâ" dağınık ve perakende demek olan "şetît"in cem'idir; "marîz" - "merzâ" gibi. {ذٰلِكَ} Bu dağınıklık {بِاَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْقِلُونَ} onların akletmez bir kavim olmaları sebebiyledir. ❁ Sırf dünya mahabbetiyle nefislerinin şehevâtı ve hevâ ve hissiyatları arkasında gittiklerinden akılları kalmaz, aklın muktezâsıyla hareket etmez, hakkı tanımazlar; tefrika, kalblerin dağınıklığı, Allah'tan başkasından korkmak, sadakat, fedakârlık edememek, zaaflarını ve kuvvetlerinin perişanlığını mûcib olacağını aklen bilseler bile yine muktezâsıyla hareket etmezler. Çünkü hakkı sevmezler, onun için de cezâsını çekerler. {كَمَثَلِ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَرِيباً} Yakında önlerinden geçenler gibi, Bedir'dekiler [4860] veya Benî Kaynukā' Yahudîleri[3] gibi {ذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْ} ki emirlerinin, yaptıkları küfr ü isyânın vebâlini tattılar {وَلَهُمْ[4] عَذَابٌ اَلِيمٌ} âhirette de kendilerine elîm

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXIX, 510:
وفيه ثلاثة أوجه أحدها: يعني أن البأس الشديد الذي يوصفون به إنما يكون إذا كان بعضهم مع بعض، فأما إذا قاتلوكم لم يبق لهم ذلك البأس والشدة، لأن الشجاع يجبن والعز يذل عند محاربة الله ورسوله. وثانيها: قال مجاهد: المعنى أنهم إذا اجتمعوا يقولون: لنفعلن كذا وكذا، فهم يهدون المؤمنين ببأس شديد من وراء الحيطان والحصون، ثم يحترزون عن الخروج للقتال فبأسهم فيما بينهم شديد، لا فيما بينهم وبين المؤمنين. وثالثها: قال ابن عباس: معناه بعضهم عدو للبعض، والدليل على صحة هذا التأويل قوله تعالى: «تحسبهم جميعا وقلوبهم شتى» يعني تحسبهم في صورتهم مجتمعين على الألفة والمحبة، أما قلوبهم فشتى لأن كل أحد منهم على مذهب آخر وبينهم عداوة شديدة، وهذا تشجيع للمؤمنين على قتالهم.

2 F, M ve B -"bir".

3 M ve B: "Yehûdîler".

4 H, F, M ve B +"فى الاخرة".

bir azab var. ۞ "**Vebâl**" esasında mer'ânın otu vahîm olmak demektir. Otu çok ağır, vahîm olan otlağa "kele'ün vebîl", "mer'an vebîl" denilir. Bundan mutlak sıklet ve vehâmet, ondan da çekilmez kötü âkıbet mânasına mecaz olmuştur ki lisânımızda bu iki mâna da meşhurdur. Ağır günah mânasında isti'mâli de bundandır. Benî Kaynukā' vak'asını İbn Esîr *Kâmil* nam tarihinde şöyle anlatır: "Resûlullah Medine'ye hicret buyurduğu zaman Yahudîlerle[1] bir mu'âhede akdetmiş idi. Bedir'den muzafferen avdet buyurduğu zaman hased ettiler, ilk evvel Benî Kaynukā' Yahudîleri bağyedip nakz-ı ahd eylediler. Resûlullah Yehûdun hasedlerini işittiği zaman onları Benî Kaynukā' çarşısına topladı ve buyurdu ki: 'Kureyş'in başına gelenden çekinin, İslâm'a girin, çünkü benim nebiyy-i mürsel olduğumu anladınız.' Bunun üzerine 'Yâ Muhammed! Harb etmesini bilmez bir kavme rastgeldin de onlardan bir fırsat düşürdün, ona mağrurlanma' dediler ve Peygamber'le aralarında bulunan mu'âhedeyi ilk nakzeden Yehûd onlar oldular. Bir gün Müslüman bir kadın Benî Kaynukā' çarşısına gitmiş, huliyyâtından bir şey için bir kuyumcunun yanında oturmuştu. Onlardan bir adam gelmiş, fistanını arkasından sırtına kadar kesmişti, kadın farkına varmamıştı. Birdenbire kalkıverince avret mahalli açılıverdi, bundan gülüşmeye başladılar, bunun üzerine Müslümanlardan bir adam da o[2] herifi vurdu öldürdü. Hemen Resûlullah'a ahidlerini nebz, yani nakz ettiklerini ilan edip fırlattılar ve kalelerine girip tahassun eylediler. Resûlullah da hareket edip onları on beş gün muhasara etti, nihâyet [4861] hükmüne teslim olarak indiler, kolları arkalarına bağlandı, katledileceklerdi. Bunlar Hazrec kabilesinin halîfleri yani müttefikleri idiler, Abdullah b. Übey b. Selül kalktı, haklarında Resûlullah'a söyledi, Resûlullah cevap vermedi. Elini Resûlullah'ın yakasına koydu, vech-i saâdetlerinde gazab âsârı nümâyân olmuştu, 'bırak!' buyurdu. O, 'üç yüz zırhlı, dört yüz açık dostlarımı bana ihsan edinceye kadar bırakmam, bunlar, beni ahmer ve esvede karşı müdafaa ettiler, vallahi bir karışıklık olmaktan korkarım'

1 H: "Yahudîler".
2 F, M ve B -"o".

dedi. Resûlullah da 'haydi senin olsunlar, Allah onlara lânet etti, tahliye edin sürün onları!' buyurdu. O da[1] beraber lânet etti, çıkarıldılar, malları Müslümanlara ganimet kaldı, arazileri yoktu, kuyumcu idiler. Ensardan Ubâde b. Sâmit Hazretleri onları çıkarıp Zibâb'a[2] kadar götürdü, sonra oradan Şam tarafına, Ezri'ât'a kadar gittiler, orada da çok kalamayıp munkariz oldular."[3] İşte Benî Nadîr'in karîben önlerinden geçen ve yaptıklarının vebâlini tadanlar Bedir'den sonra bunlardır. Bunlar hicretin yirminci ayında şevval içinde sürülmüşlerdi, Benî Nadîr vak'ası da hicretin dördüncü senesi rebîülevvelinde olmuştu. Bunlar Yahudîlerin hâli; münafıkların hâli de şöyle temsil olunuyor: {كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ} Şeytan'ın meseli gibi ❁ mesel olmuş taaccüb olunacak hâli gibi {اِذْ قَالَ لِلْاِنْسَانِ اكْفُرْ} hani bir vakit insana "küfret" demişti ❁ bir âmir vaziyetinde onu küfre teşvik etmişti. {فَلَمَّا كَفَرَ} O insan küfredince de ❁ Şeytan çekilivermiş {قَالَ اِنّ۪ي بَر۪ٓيءٌ مِنْكَ} [4]"haberin olsun" demişti, "ben senden berîyim ❁ yani senin bulaştığına bulaşmam, mes'ûliyetine iştirak etmem {اِنّ۪ٓي اَخَافُ اللّٰهَ رَبَّ الْعَالَم۪ينَ} çünkü [4862] ben âlemlerin rabbi Allah'tan korkarım" ❁ küfür et diye emir verirken korkmamıştı da aldatıp belâya soktuktan sonra azâbı hatırlayarak korkacağı tutmuş[5], "ben karışmam ne halt edersen et" diyerek savuşuvermişti ki bu da bir şeytanlıktı. Münafıklar

---

1 M ve B -"da".

2 H, F, M ve B: "Zebbâ'ya". Bk. Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* III, 3:

ذباب: ذكره الحازمي بكسر أوله وباءين وقال: جبل بالمدينة له ذكر في المغازي والأخبار، وعن العمراني: ذباب بوزن الذباب الطائر جبل بالمدينة. وروضات الذباب: موضع آخر.

3 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* II, 30:

لما عاد رسول الله صلى الله عليه وسلم من بدر أظهرت يهود له الحسد بما فتح الله عليه، وبغوا ونقضوا العهد، وكان قد وادعهم حين قدم المدينة مهاجرا. فلما بلغه حسدهم جمعهم بسوق بني قينقاع فقال لهم: احذروا ما نزل بقريش وأسلموا، فإنكم قد عرفتم أني نبي مرسل. فقالوا: يا محمد، لا يغرنك أنك لقيت قوما لا علم لهم بالحرب، فأصبت منهم فرصة. فكانوا أول يهود نقضوا ما بينهم وبينه، فبينما هم على مجاهرتهم وكفرهم إذ جاءت امرأة مسلمة إلى سوق بني قينقاع، فجلست عند صائغ لأجل حلي لها، فجاء رجل منهم فخل درعها إلى ظهرها وهي لا تشعر، فلما قامت بدت عورتها فضحكوا منها، فقام إليه رجل من المسلمين فقتله، ونبذوا العهد إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وتحصنوا في حصونهم، فغزاهم رسول الله صلى الله عليه وسلم وحاصرهم خمس عشرة ليلة فنزلوا على حكمه فكتفوا وهو يريد قتلهم وكانوا حلفاء الخزرج، فقام إليه عبد الله بن أبي ابن سلول فكلمه فيهم فلم يجبه فأدخل يده في جيب رسول الله صلى الله عليه وسلم فغضب رسول الله وقال: ويحك أرسلني. فقال: لا أرسلك حتى تحسن إلى موالي، أربعمائة حاسر وثلاثمائة دارع قد منعوني من الأحمر والأسود تحصدهم في غداة واحدة وإني والله لأخشى الدوائر. فقال النبي صلى الله عليه وسلم: هم لك، خلوهم لعنهم الله ولعنه معهم. وغنم رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون ما كان لهم من مال، ولم يكن لهم أرضون إنما كانوا صاغة، وكان الذي أخرجهم عبادة بن الصامت الأنصاري، فبلغ بهم ذباب، ثم ساروا إلى أذرعات من أرض الشام، فلم يلبثوا إلا قليلا حتى هلكوا.

4 H +"ben".

5 H: "tutmuştu".

da böyle yapmışlardı ve böyle yaparlar. *Bahr*'da der ki: "Şeytan'ın ben Allah'tan korkarım demesi bir riya idi ki bu korku[1] onu insanları fenalığa sevk etmekten men' etmiyor."[2] Müfessirînin çoğu buradaki şeytan ve insandan murad cins olduğuna zâhib olmuşlardır. Buna göre teberrî kıyamet günü demektir. اِنّٓى اَخَافُ اللّٰهَ kavlinin zâhirine en muvâfık olan da budur denilmiştir. Bazıları demiş ki "şeytan" ile murad İblis, insan ile murad Ebû Cehil'dir. Zira Sûre-i Enfâl'de geçtiği üzere Bedir günü Şeytan ona لَا غَالِبَ لَكُمُ الْيَوْمَ مِنَ النَّاسِ وَاِنّ۪ى جَارٌ لَكُمْ [8/48] demiş, sonra da çarpışma başlayınca اِنّ۪ى بَر۪ٓيءٌ مِنْكُمْ اِنّ۪ٓى اَرٰى مَا لَا تَرَوْنَ اِنّ۪ٓى اَخَافُ اللّٰهَ [8/48] deyip sıvışmıştı.[3] Ma'amâfîh bu babda mesel olmuş bir kıssa da nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel *Zühd*'de, Buhârî *Tarih*'inde, Beyhakī *Şuab*'da, Hâkim ve daha başkaları Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir ki âbid bir adam zaviyesinde ibadet ederdi, bir kadına da bir hâl arız olmuştu, bunun biraderleri vardı, onu o adama götürmüş bırakmışlardı. Derken nefsine hoş göründü, tuttu zina etti, kadın hâmil kalmıştı. Derken Şeytan geldi, "sen bu kadını öldür, çünkü vâkıf olurlarsa rezil olursun" dedi. Bunun üzerine bir de tuttu öldürdü ve bir yere gömdü, sonra geldiler bunu yakaladılar götürdüler, giderlerken Şeytan yine geldi, "onu sana hoş gösteren ben idim, şimdi bana secde et seni kurtarayım" dedi, o da ona secde etti, sonra da o ondan teberrî etti ve dediğini dedi. İşte كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ اِذْ قَالَ لِلْاِنْسَانِ اكْفُرْ âyeti buna işarettir.[4] {فَكَانَ عَاقِبَتَهُمَٓا اَنَّهُمَا فِى النَّارِ خَالِدَيْنِ ف۪يهَا} Sonra ikisinin de müebbeden ateşte [4863] kalmaları kendilerinin âkıbetleri oldu, çünkü birisi âmir tavrıyla küfre teşvik etmiş birisi de tutmuş yapmıştı. Demek ki âmirin Allah'a karşı masiyet ile

---

1 H ve F: "bütün kuvâ".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 147:

وقول الشيطان: إني أخاف الله رياء، ولا يمنعه الخوف عن سوء يوقع ابن آدم فيه.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 253. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 202:

وذهب بعضهم إلى أن المراد بالشيطان إبليس، وبالإنسان أبو جهل عليهما اللعنة قال له يوم بدر: «لا غالب لكم اليوم من الناس وإني جار لكم» حتى وقعوا فيما وقعوا قال: «إني بريء منكم إني أرى ما لا ترون إني أخاف الله» الآية.

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 300; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 294-295; Beyhakī, *Şu'âbu'l-îmân,* VII, 319-320:

عن علي أن رجلا كان يتعبد في صومعته وأن امرأة كان لها إخوة فعرض لها شيء فأتوه بها فزينت له نفسه فوقع عليها فحملت فجاءه الشيطان فقال له: اقتلها فإنهم إن ظهروا عليك افتضحت فقتلها ودفنها فجاءوه فأخذوه فذهبوا به فبينما هم يمشون إذ جاءه الشيطان فقال له: أنا الذي زينت لك فاسجد لي سجدة أنجك، قال: فسجد له فذلك قوله تعالى: «كمثل الشيطان إذ قال للإنسان اكفر» الآية (الحشر ١٦/٥٩).

emri yapıldıktan sonra me'mûru da mes'ûliyetten kurtaramaz[1]. Eğer bu masiyet küfr ise cezâsı müebbeden cehennemde kalmak olur. {وَذٰلِكَ} Ve işte bu ❁ cehennem ateşinde hulûd yalnız o ikisine mahsus değil {جَزٰٓؤُا الظَّالِم۪ينَ} bütün zâlimlerin cezâsıdır. ❁ Zulmü iyi veya mubah yerine sayan gerek âmir ve gerek me'mur bütün haksızların cezâsı ebediyen cehennemdir. Çünkü zulmü helâl saymak da küfürdür.

Bu suretle münafıkların, kâfirlerin, zâlimlerin hâlleri anlatıldıktan sonra o kötü âkıbetten mü'minleri[2] korumak[3] için buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ خَب۪يرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١٨﴾ وَلَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ نَسُوا اللّٰهَ فَاَنْسٰيهُمْ اَنْفُسَهُمْۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ ﴿١٩﴾ لَا يَسْتَو۪ٓي اَصْحَابُ النَّارِ وَاَصْحَابُ الْجَنَّةِۜ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَٓائِزُونَ ﴿٢٠﴾ لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ لَرَاَيْتَهُ خَاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِۜ وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ ﴿٢١﴾ هُوَ اللّٰهُ الَّذ۪ي لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِۚ هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ ﴿٢٢﴾ هُوَ اللّٰهُ الَّذ۪ي لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَز۪يزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُۜ سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ ﴿٢٣﴾ هُوَ اللّٰهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰىۜ يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٢٤﴾

[4864] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Hep Allah'a korunun ve baksın bir nefis yarın için ne takdim etmiş. Hem Allah'tan korkun, çünkü Allah her ne yaparsanız şüphesiz habîrdir (18). Ve onlar gibi olmayın ki Allah'ı unutmuşlardır da Allah da onlara kendilerini unutturmuştur, onlardır ki hep fâsıklardır (19). Ashâb-ı nâr ile ashâb-ı cennet müsâvî olmaz, ashâb-ı cennettir ki hep murâda ermişlerdir (20). Biz bu Kur'ân'ı bir

---

1 F, M ve B: "kurtarmaz".
2 B -"mü'minleri".
3 B: "korunmak".

dağın üzerine indirseydik her hâlde sen onu Allah korkusundan başını eğmiş, çatlamış görürdün. [1]O temsiller yok mu, işte Biz onları insanlar için yapıyoruz gerek ki tefekkür edeler[2] (21). O öyle Allah ki ondan başka tanrı yok, gaybı da bilir şehadeti de. O[3] Rahmân'dır, Rahîm'dir (22). O öyle Allah ki ondan başka tapılacak yok, öyle Melik[4] (Padişah) ki Kuddûs, Selâm, iman ve emniyet veren Mü'min, gözeten koruyan Müheymin, Azîz, Cebbâr, Mütekebbir. Tenzih O Allah'a müşriklerin şirkinden (23). O öyle Allah ki Hâlık, Bâri', Musavvir O, en güzel isimler (Esmâ-i Hüsnâ) O'nun. Bütün göklerdeki ve yerdeki O'na tesbih eder, O öyle Azîz öyle Hakîm'dir (24).

[4865] {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} Ey Allah'a ve Resûlüne ve âhiret gününe inanıp iman hasletiyle müşerref olmuş bütün mü'minler! {اتَّقُوا اللّٰهَ} Hep Allah'a korunun ❁ nifaktan, münafıklardan, küfürden, kâfirlerden, zulümden, zâlimlerden, şeytanın şeytanetiyle o kötü âkıbete düşmekten sakınıp Allah'ın vikāyesine sığının da her işinizde O'nun emr ü nehyini tutarak ikābından korunun {وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ} ve her nefis yarın için, yani gelecek kıyamet günü için ne hazırlamış, Allah'a ne takdim eylemiş olduğuna nazar etsin ❁ hesab sorulmazdan evvel nefsini muhasebeye çekip hesâbına baksın. Kıyamet gününe "yarın" tâbir edilmesinde iki vecih beyan edilmiştir: Yarın dünden yakın olmak itibariyle yarın olacakmış gibi yakın telakkī edilerek çalışılmasına tenbihtir. İkincisi de Sûre-i Rahmân'da geçtiği üzere indallah zaman biri teklif zamanı olan dünya devri, biri de cezâ ve mükâfat müddeti olan âhiret devri olmak üzere iki günden ibaret olduğuna işarettir ki bugün dünya yarın âhiret demek olur. Bununla beraber âyet insanın dünyada ömründen her gün korunmak için yarına yarar ne yaptığını düşünmesi lüzûmunu ihtardan da hâlî değildir. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ❁ Bu zâhiren evvelkini tekid için tekrar gibi görünür. Fakat evvelki Allah sevgisiyle emirlerin, vazifelerin

1 H +"İşte".
2 M ve B: "ederler".
3 H -"O".
4 B: "Mâlik".

îfâsı, bu da Allah korkusuyla menhiyyâttan, fenalıklardan sakınılması siyâkında olmak itibariyle farklıdır. Yani Allah'tan korkun da fenalık yapmayın, korunmamazlık etmeyin {اِنَّ اللّٰهَ خَب۪يرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} çünkü Allah her ne yaparsanız habîrdir. ❁ Yarın ona göre mücâzat veya mükâfâtını verecektir.

{وَلَا تَكُونُوا كَالَّذ۪ينَ} Ve öyle kimseler gibi olmayın ki {نَسُوا اللّٰهَ} [4866] Allah'ı unutmuşlar ❁ Allah'tan korkmaz, hukūkunu tanımaz, O'nun feyz-i vikāyesinden meded ummaz olmuşlardır da {فَاَنْسٰيهُمْ اَنْفُسَهُمْ} Allah da onlara kendilerini unutturmuştur ❁ sarhoş gibi ne yaptıklarını bilmezler, nefs-i insânînin, hukūk-ı beşerin kıymetini anlamaz, âdî şeylere tapar, insanlığı tezlil eder, kendilerini halâs edecek hayr u hasenâtı düşünmez, azabdan koruyacak amellere çalışmaz, yarın için bir şey hazırlamaz olmuşlardır. Ve bi'n-netîce kıyamet günü öyle dehşetli hâilelere mâruz olurlar ki kendilerinden geçerler, hatta "rûh yoktur" deyip duranlar dahi böyle kendilerini unutmuş, insan mâhiyetinin en mühim mümeyyizini teşkil eden şuur nimetine şuuru kalmamış kimselerdir. İnsanda nefsine şuur fıtrî olduğu için şuura[1] şuurdan ve şuurun hukūkundan ve onun Allah'a nâzır olan vechinden gaflet edenlerin fıtratı bozulmuş kimseler olduklarına tenbih için "nisyan" ile tâbir olunmuştur. {اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ} Ve işte onlardır ki bütün fâsıklardır. Tâatten çıkıp masiyete dalmış, insanlık kıymeti kalmamış, fıskta tekâmül etmiş, bozulmuş güruhtur. Mü'minler bunlara benzememelidir. {لَا يَسْتَو۪ٓي اَصْحَابُ النَّارِ وَاَصْحَابُ الْجَنَّةِ} Ashâb-ı nâr ile ashâb-ı cennet müsâvî olmazlar. ❁ Yani Allah'ı unutup da fıska dalmış olan o fâsıklar beyan olunduğu üzere cehennem ateşinde kalmaya müstahiktirler. Allah'tan korkup korunanlar ise cennete müstahiktirler. Cehennemlikler ile cennetlikler ise denk olmaz. Fazilet ve rüchan hangi tarafta olduğuna gelince: {اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمُ الْفَٓائِزُونَ} Ancak ashâb-ı cennettir ki fâizdirler. ❁ tehlikeden kurtulmuş, büyük murâda ermişlerdir. Mü'minler böyle her tehlikeden kurtulup o büyük murâda [4867] ermek, o fazileti kesb eylemek için Allah'a korunarak ve ikābından sakınarak çalışmalı, her

---

1 H -"şuura"; M: "şuâra".

gün yarına ne hazırladığına bakıp hesab etmeli ve O Allah'ı unutup da kendilerine yazık ederek ateşte kalacak fâsıklar, zâlimler gibi olmamalı; bu nasihatlere, Allah'ın bu emr ü nehyine iyi dikkat etmelidirler.

{لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ} Biz bu Kur'ân'ı -yani iman ile okunup amel edilmek için şân-ı azametimizle indirilmiş olan bu büyük, şanlı Kur'ân'ı Biz Azîmü'ş-şân- eğer bir dağın üzerine indirse idik {لَرَاَيْتَهُ خَاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ خَشْيَةِ اللّٰهِ} her hâlde sen onu, o dağı Allah korkusundan çatlayarak başını eğmiş görürdün ❁ o kaskatı dağ o derece müteessir olur, Allah'ın emirlerine saygı ile çatlayıncaya kadar itaat ve inkıyad edip secdelere kapanırdı. Fakat Sûre-i Ahzâb'ın âhirinde اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ [el-Ahzâb 33/72] âyetinde geçtiği üzere semâvât ve Arz u cibâl ilk arzda emanetin ağırlığından yılarak onu yüklenmekten çekinmişti de onu insan yüklenmişti. Bundan dolayı kitap indirilmesine dağların kābiliyetleri de yoktur, ihtiyaçları da yoktur. İhtiyaç insanlarındır. Onun için Kur'an da bir dağ üzerine indirilmedi, insanlar için kalb-i Muhammedî üzerine indirildi. Hem öyle beliğ ve müessir bir suretle[1] indirildi ki bi'l-farz büyük bir dağ üzerine indirilmiş, dağa öyle bir şuur verilmiş olsa idi semâya doğru başkaldırmakta bulunan o ulu dağ bütün kasvetine[2] rağmen haşyetullah şuuru altında her türlü serkeşliği atarak çatlayıncaya kadar evâmir-i ilâhiyeye serfürû eder, bu derece müteessir olurdu. Binâen'aleyh akıl ve şuur kābiliyetiyle emaneti hâmil bulunan ve bir taraftan nâr-ı cahîm, bir taraftan da cennet-i na'îm ile kuşatılmış istikbâle doğru gitmekte olan insanların bundan daha ziyade müteessir ve mütenebbih olmaları lâzım gelirken, o zalûm ve cehûl [4868] insanlar müteessir olmuyor, Allah saygısını duymuyor, Allah'ın hukūkunu ve nefislerinin vazife ve istikbâlini unutmuş, salah ve necat yollarını düşünmez olmuşlardır. Zemahşerî, Ebû Hayyân gibi bir hayli müfessirîn demişlerdir ki bu âyet de اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَةَ عَلَى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ [el-Ahzâb 33/72] âyeti gibi temsil kabîlindendir. Maksad insanların

1 F, M ve B: "surette".
2 H: "kuvvetine".

kalblerindeki kasvete ve teessürsüzlüğe karşı tevbihtir.[1] Nitekim şöyle buyurulması da buna delâlet eyler: {وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ} Ve işte bu meseller ❁ yani gerek bu âyette, bu sûrede ve gerek Kur'ân'ın diğer yerlerindeki bu kabil temsiller, yahut تِلْكَ mübtedâ, الْاَمْثَالُ haber olduğuna göre bunlar birtakım temsillerdir. Yahut ibret alınmak için dâima hatırda tutulacak dilden düşürülmeyecek mesellerdir ki {نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ} Biz onları insanlar için yapıyoruz ❁ insanların düşünüp istifade etmeleri için inşâ ve tasvir ediyoruz {لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ} gerek ki düşüneler ❁ hissî numûnelerden fikrî ve mâkul mânalara intikal edeler[2]. Önlerine sonlarına müte'allik fikirler edineler, Allah'ın azamet ve kudretini anlayalar da yarın için ona göre hazırlanıp korunalar. Fikir, görgüleri ve bilgileri bir tertîbe koyup bildiğinden bilmediğini anlamak, âhiri evvele bağlamaktır. Görülüyor ki burada işbu وَتِلْكَ الْاَمْثَالُ نَضْرِبُهَا لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ tezyîli sûrenin tâ baş tarafındaki فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُو۬لِى الْاَبْصَارِ emrine bir tetmim olmuştur. Onun için bu ihtarlarla güzel bir va'z u tezkir yapıldıktan sonra Allah teâlâ'nın vahdâniyetini ilm ü rahmetiyle şân ü azametini, celâl ü kibriyâsını, bazı esmâ ve sıfâtını anlatarak sûrenin âhirini evveline bağlamak üzere buyuruluyor ki:

{هُوَ اللّٰهُ الَّذ۪ى} O öyle bir Allah'tır ki[3] ❁ bütün kemâl [4869] sıfatlarını câmi' Vâcibü'l-vücûd ve ulûhiyet kendinin hakkı olan bir Zât-ı ecell ü a'lâ'dır ki[4] {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka ilâh, yani tapılacak tanrı yoktur. ❁ Bütün esmâ-i ilâhiyenin câmi'i, ism-i zât olan "Allah" ism-i celâli hakkında Fâtiha'nın başında "besmele"nin tefsirinde geçen îzâhâta bak. O Allah {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} gaybın da âlimi şehadetin de. ❁ "Gayb" iki mânada kullanılır ki birisine gayb-ı mutlak, birisine de gayb-ı izâfî denilir. "Gayb-ı mutlak": Hiçbir mahlûkun aslâ[5] ne ihsâsı ne ilmi

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 509; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 148-149:
هذا تمثيل وتخييل كما مرّ في قوله تعالى «إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمانَةَ» وقد دل عليه قوله «وَتِلْكَ الْأَمْثالُ نَضْرِبُها لِلنَّاسِ» والغرض توبيخ الإنسان على قسوة قلبه وقلة تخشعه عند تلاوة القرآن وتدبر قوارعه وزواجره.

2 B: "ederler".

3 H -"ki".

4 F -"ki".

5 F, M ve B -"aslâ".

ta'alluk etmeyendir. "Gayb-ı izâfî": Muayyen bir mahlûkun ilmi ta'alluk etmeyendir ki ona nisbetle gayb demektir. Burada mütebâdir olan ise gayb-ı mutlaktır. Çünkü ahde karîne yoktur. ال istiğrak içindir. Medih makamı bunu iktizâ ettiği gibi diğer âyetlerde musarrah olan عَلَّامُ الْغُيُوبِ [el-Mâide 5/109, 116; Sebe' 34/48] ismi de buna delildir. Şu hâlde gerek vâcib ve gerek mümkin mevcud veya ma'dum ve gerekse mümteni' her gayba şâmil olur. Râgıb der ki: "'Şuhûd' ve 'şehâdet', gerek basar ve gerek basiret ile olsun müşahede ile beraber huzurdur. Bazen de yalnız huzur itibar edilir. Lâkin mücerred huzûra 'şuhûd'[1] evlâ, ma'a'l-müşâhede huzûra da 'şehâdet'[2] evlâdır[3]."[4] Şu hâlde âyetteki "şehâdet"ten murad mahlûkun basar veya basiret ile müşahede edebileceği âlem demektir. Şüphe yok ki gaybı bilenin şehadeti bileceği evleviyette kalır. Bununla beraber لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً اِلَّا اَحْصٰيهَا [el-Kehf 18/49] kabîlinden ihsâ tamamıyla tasrih olunmak için ikisi de zikredilmiştir.

{هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ} O hem Rahmân'dır hem Rahîm ۞ bu iki sıfata dair Fâtiha'nın başında "besmele"nin tefsirinde îzâhât geçmişti, bak. Bunu şöyle hulâsa edebiliriz: Bu iki sıfat iki nevi rahmete delâlet eder. Birisi rahmet-i rahmâniye, [4870] birisi de rahmet-i rahîmiyedir. Rahmet-i rahmâniye hiçbir nevi kesb ile meşrut ve mesbuk olmayarak ibtidâen bahşolunan rahmet-i ilâhiyedir ki mü'mine de kâfire de, çalışana da çalışmayana da şâmil olur. Meselâ ibtidâen vücud, bu rahmetin eseridir. Nitekim rahimdeki ceninler ve bütün hayvânât bu rahmet ile beslenir. Yine bu rahmet ile Allah teâlâ kâfirlere dahi dünyada rızık, akıl vesâire gibi nimetler verir. Rahmet-i rahîmiye ise kesb ile meşrut olan ve rahmet-i rahmâniyeyi hüsn-i isti'mâl ederek çalışanlara verilen rahmettir ki ednâsı kesbin istihkākından aşağı olmaz. Mahz-ı fazl olan a'lâsının ise hadd ü pâyânı bulunmaz. Ve işte dinin, takvânın, kesb ü mücahedenin

1 M ve B: "şuhudi".
2 M ve B: "şehadeti".
3 M +"denir"; B +"denilir".
4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 465:

الشُّهُودُ والشَّهَادَةُ: الحضور مع المشاهدة، إمّا بالبصر، أو بالبصيرة، وقد يقال للحضور مفردا قال الله تعالى: «عالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهادَةِ» (السجدة ٦/٣٢؛ الحشر ٢٢/٥٩)، لكن الشهود بالحضور المجرّد أولى، والشّهادة مع المشاهدة أولى.

ehemmiyeti bu haysiyetledir. Bunun içindir ki رَحْمَانُ الدُّنْيَا وَرَحِيمُ الْآخِرَةِ denilmiştir. Demek ki "Rahîm" sıfatı iman ile imansızı, iyi ile kötüyü, korunanlarla korunmayanları ayırt ederek iyileri âkıbet ecr ü mükâfat ile murâda erdirmek mânasını ifade ettiği için ona mukabil[1] rahmet-i rahmâniyeyi sû'-i isti'mâl etmiş kötülerin de mahrûmiyet ve mücâzat ile mes'ûliyetlerini tazammun eder ki bu mazmun bundan sonraki âyette ta'dâd olunan evsâf ile îzah edilmiş olacaktır. Şâyân-ı dikkattir ki Allah teâlâ'nın azamet ü kudretini beyan ile haşyetullâhın[2] lüzûmunu isbat siyakında vârid olan bu âyetler mehâfetten evvel mahabbet ve ümid hislerini uyandıracak olan bu rahmet âyetiyle başlamıştır. Ancak ilim rahmete, vahdâniyet de ilme takdim olunmuştur. Çünkü rahmet-i rahîmiyenin gizli ve âşikâr hiçbir ecri zâyi' etmeyecek vechile tamamıyla[3] hüsn-i cereyânı ilim sıfatının ekmeliyetine mütevakkıf olduğundan, sıfât-ı zâtiyye-i sübûtiyeden[4] ilim sıfatının kemâlini gösteren عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ vasfı, sıfât-ı fi'liyeden rahmet sıfatlarını nâtık olan "er-Rahmân", "er-Rahîm" vasıflarından evvel zikredilmiş, ilim sıfatının bunları temin edecek vechile kemâli ise her türlü hükmünde [4871] şerîk ve müzâhimden vâreste olarak zat ve sıfât ve ef'âlde tevhîde mütevakkıf bulunduğu için sıfât-ı zâtiyye-i selbiyeden olan "vahdâniyet" sıfatı da ona takdim olunmuş, sıfât-ı selbiye ve sübûtiye ve fi'liyenin mercii olan vücûd-ı Zat da "Allah" ism-i celâli ile hepsinden mukaddem zikrolunmuştur. Yukarılarda da geçtiği üzere "haşyet" mutlak ürküntüden ibaret olan bir korku değil, mahabbet ve tâzim ile müterâfık olan saygılı bir korku demek olduğu cihetle, evvelâ rahmet-i ilâhiyenin سَبَقَتْ رَحْمَتِي عَلَى غَضَبِي hadîs-i kudsîsi[5] mûcebince gazab-ı ilâhîye sâbık olduğunu iş'âr eden bu âyet ile ibtidâ haşyetin birinci rüknü olan tâzim ve saygı hissi uyandırılmak üzere şevk u ümid ile mahabbet tehyic olunduktan sonra

1 H +"kötülerin de".
2 B: "haşyetullah".
3 H -"tamamıyla".
4 H: "zâtiyye ve sübûtiyeden".
5 Buhârî, Tefsîr, 85; Müslim, Tevbe, 15:
عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لما قضى الله الخلق كتب كتابا عنده: «غلبت –أو قال: سبقت– رحمتي غضبي»، فهو عنده فوق العرش.

ikinci rüknü olan ve rahmet-i rahîmiye zımnında mündemic bulunan mes'ûliyet ve mehâfet hisleri de yine aynı ümid ve şevk mebâdîsiyle müterâfık olarak telkin ve tehyic olunmak üzere buyuruluyor ki:

{هُوَ اللّٰهُ الَّذٖى لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} ❁ Her şeyden evvel Zât-ı Hakk'a ve emr-i tevhîde kemâliyle ihtimam ve itinayı ibraz için tekrar ile tekid olunmuştur. Evet, haşyetten dağların bile çatlayarak baş eğeceği o Allah öyle bir Allah'tır ki hakikatte O'ndan başka ibadet edilecek mâbud yoktur. {اَلْمَلِكُ} Mülkün sâhibi ❁ bütün eşyânın mülk ü melekûtu O'nun, bütün mevcûdât üzerinde emr ü nehy, tedbîr ü tasarruf, azl ü nasb, i'zâz u izlâl, mükâfat ve mücâzat ile zâhirde ve bâtında hüküm, kuvvet ü kudret kendisinin olan yegâne hükümdar O. تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ [el-Mülk 67/1][1]. Öyle Melik ki {الْقُدُّوسُ} Kuddûs ❁ gayet mukaddes, her şâibeden münezzeh, her vasfında ekmel, tahdîd ü tasvîre sığmaz, hiçbir leke kabul etmez, tertemiz, [4872] pampak, öyle ki {السَّلَامُ} Selâm ❁ her selâmetin menba' ve masdarı: Kendisi ayıbdan, kusurdan, eksiklikten, fenâ ve zevalden, hâsılı her muhataradan sâlim olduğu gibi selâmet umulan, selâmet arayanları selâmete erdirecek olan da O. {الْمُؤْمِنُ} Mü'min ❁ iman veya emniyet ve eman verici, şekleri, tereddüdleri kaldıran, dehâlet edenlere iman, korkudakilere emniyet veren ve verecek olan da O. {الْمُهَيْمِنُ} Müheymin ❁ görüp gözeten, her şeye şâhid ve hafîz, nigehbân da O. İşbu "Müheymin" kelimesi[2] hakkında Sûre-i Mâide'de[3] geçen وَاَنْزَلْنَٓا اِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ مُصَدِّقاً لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ مِنَ الْكِتَابِ وَمُهَيْمِناً عَلَيْهِ [5/48] âyetinin tefsirine bak. {الْعَزٖيزُ} Azîz ❁ yani gayet izzetli[4], onurlu, şanlıdır. Hiçbir vechile mağlub edilmez, her işinde gālibdir. Yahut misli yok, gayet yüksektir. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ'dir [el-İhlâs 112/4][5]. Yahut dilediğini yapar, "fa''âlün limâ-yürîd"dir. Bunun la beraber alçaklığı, ahlâksızlığı, küfür, zulüm, fesad, isyan, küfran gibi fenalıkları sevmez. {الْجَبَّارُ} "Cebbâr" ❁

---

1 "Ne yücedir O ki mülk O'nun elinde…"
2 M: "gelimesi".
3 H, F, M ve B: "Nisâ'da".
4 H -"izzetli".
5 "O'na bir küfüv de olmadı."

yukarılarda da geçtiği üzere "cebr"den mübalağalı ism-i fâildir[1]. Yani çok cebredici demek olan işbu "Cebbâr" vasfında başlıca iki mâna vardır, Birincisi, "cebr" esasen kırığı yerine getirip sıkı sarmak, eksiği ıslah edip tamamlamak demektir. Nitekim "cebr-i mâfât etti" denilir ki, "zâyi' olanı yerine getirdi, telâfi eyledi" demek olur. Bu mânadan Cebbâr ismi halkın eksikliklerini tamamlayan, ihtiyaçlarını tesviye eden, işlerini düzelten, bu babda iktizâ eden ameliyyâtı gereği gibi yapmakta çok iktidarlı olan hakîm mânasını ifade eder. Müfessirînin birçoğu Allah teâlâ'ya "Cebbâr" ıtlâkı bu mânadan olduğunu söylemişlerdir. Allah teâlâ dertlere derman veren, kırılanları[2] [4873] onaran, yoksulları zengin eden, perişanlıkları yoluna koyup düzelten Zât-ı ecell ü a'lâdır[3]. İkincisi "cebr" icbar etmek, yani dilediğini zorla yaptırmak mânasına da gelir. Bu mânadan "cebbâr" zorlu demek olur. Allah teâlâ'ya ıtlâkı "Kahhâr" ism-i celîli gibi, halkı iradesine mecbur eden, dilediğini ister istemez zorla yaptırmaya kādir olan, hükm ü nüfûzuna karşı gelinmek ihtimâli bulunmayan ceberut sâhibi demektir. Ma'amâfîh bundan cebriyyenin dediği gibi kullara hiç irade vermez, her emrini cebr ile yürütür, insanlarda ef'âl-i ihtiyâriye yoktur mânasını da çıkarmamalıdır. Çünkü teşrî'î olan emirlerini kulların irâde-i cüz'iyesiyle meşrut kılmış olduğu da اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7] gibi birçok nusûs ile müsbettir. Ancak bundan şu mânayı anlamalıdır ki[4] Allah teâlâ insanlara birçok fiillerde irade vermiş, hür yaratmış olmakla beraber bütün iradelerini infâza mecbur değildir. Dilerse dilediği anda iradelerini selbeder. Nitekim bir hadîs-i şerîfte إذَا أَرَادَ اللّٰهُ إنْفَاذَ قَضَائِهِ وَقَدَرِهِ سَلَبَ ذَوِي الْعُقُولِ عُقُولَهُمْ حَتَّى يُنَفِّذَ فِيهِمْ قَضَاؤُهُ وَقَدَرُهُ فَإذا مَضَى أَمْرُهُ رَدَّ إلَيْهِم عُقُولَهُمْ وَوَقَعَتِ النَّدَامَةُ[5] "Allah teâlâ kazâ ve kaderinin infâzını murad ettiği vakit akıl sâhiplerinin akıllarını selbediverir ki kazâsı[6] ve kaderi onlarda yer bulsun, emri yerini bulunca akıllarını geri verir ve pişmanlık

1 M: "faılidir".
2 B: "kırıkları".
3 F, M: "a'lâ".
4 H -"ki".
5 H ve F -"حَتَّى يُنَفِّذَ فِيهِمْ قَضَاؤُهُ وَقَدَرُهُ فَإذا مَضَى أَمْرُهُ رَدَّ إلَيْهِم عُقُولَهُمْ وَوَقَعَتِ النَّدَامَةُ".
6 B: "kazâ".

olur[1]" buyurulmuştur.[2] Dilerse onların akıl ve iradelerini selbetmemekle[3] beraber isteklerinin hilâfına olarak kendi hüküm ve iradesini kahr u zor ile üzerlerinde infaz ve icrâ eder. Nitekim Allah'tan korkmayan, emirlerine karşı gelmek isteyen âsîler, azab[4] ve ikāba yanaşmak istemedikleri hâlde vakti gelince cezâlarını çekmeye mecbur olurlar. Hâsılı Allah teâlâ'nın mutlak ve müneccez olan iradesi tahtında makhur ve mecbur olmayacak hiçbir şey tasavvur olunmaz, وَلَهُٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعاً وَكَرْهاً وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ'dur [Âl-i İmrân 3/83].

"Cebbâr" ism-i celîlinde bu iki mânadan başka iki vecih daha beyan etmişlerdir. İbn Enbârî demiştir ki: "Allah'ın [4874] hakkında[5] 'Cebbâr' kendisine erişilemez, el uzatılamaz الذي لا ينال demektir. Nitekim el yetişmeyen gayet yüksek hurma ağacına "cebbâre" denilir.[6] Bir de İbn Abbas Hazretleri'nden rivayet olunduğu üzere el-Cebbâr melik-i azîm, yani çok büyük azametli padişah mânasına dahi gelir."[7] Vâhidî der ki: "İşte şu zikrolunan mânalar Allah teâlâ'nın Cebbâr sıfatı hakkındadır. Halkın sıfatı olarak kullanılan "cebbâr"ın da başkaca birkaç mânası daha[8] vardır. Birisi musallat demektir ki وَمَٓا اَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ [Kâf 50/45] kavlinde bu mânayadır. İkincisi iri cisimli demektir ki اِنَّ فِيهَا قَوْماً جَبَّارِينَ [el-Mâide 5/22] kavlinde bu mânayadır. Üçüncüsü Allah'a ibadet etmez, mütemerrid demektir ki وَلَمْ يَجْعَلْنِى جَبَّاراً [Meryem 19/32] kavlinde bu mânayadır. Dördüncüsü çok insan katleden kattâl demektir ki[9]

1 H ve F -"ki kazâsı ve kaderi onlarda yer bulsun, emri yerini bulunca akıllarını geri verir ve pişmanlık olur".

2 Deylemî, *el-Firdevs*, I, 250. Krş. Ebû Nuaym, *Târîhu Isbahân,* thk. Seyyid Kisrevî Hasan, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1410/1990, II, 320; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* XVI, 151. Rivayetin münker olduğu söylenmiştir. Bk. İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân,* VII, 482.

3 H: "selbetmekle".

4 F, M ve B: "azâba".

5 F, M ve B: "sıfatında".

6 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* XI, 41; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 398; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 513:

وقال ابن الأنباري: الجبار في صفة الله الذي لا ينال، ومنه قيل للنخلة إذا فاتت يد المتناول: جبارة. مأخوذ من جبار النخل.

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 513:

قال ابن عباس: الجبار، هو الملك العظيم.

8 F, M ve B -"daha".

9 F, M ve B -"ki".

اِنْ تُرِيدُ اِلَّٓا اَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِى الْاَرْضِ [eş-Şu'arâ 26/130] kavliyle وَاِذَا بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ جَبَّارِينَ [el-Kasas 28/19] kavlinde de bu mânayadır."[1] {الْمُتَكَبِّرُ} Mütekebbir ❁ çok büyük, her hususta büyüklüğünü gösterir; büyüklük, ululuk, kibriyâ, azamet kendisine mahsustur, kendisinin hakkıdır. Kibirlenmek, tekebbür etmek mahlûkun hakkı değildir, onun için mütekebbir sıfatı halk hakkında mezmumdur. Zira "mütekebbir" kendisinde kibir izhar eden, büyüklenen demektir. Hâlbuki mahlukta haddizâtında büyüklük ululuk yoktur, bilakis hakāret, zillet, meskenet, ihtiyaç vardır; hatta zaman olur bir sinek bir mikrop bir Nemrud'un işini bitirmeye kâfi gelir. Böyle birçok acz ü ihtiyaçtan kendilerini kurtaramayan fânîlerin ise büyüklük, ululuk taslamaya kalkışmaları cehaletten ve yalancılıktan başka bir şey olmaz. Onun için mahlukta tekebbür, tefe"ul bâbının[2] tekellüf binâsından olarak mezmum bir nakīsadır. Fakat Hak teâlâ zâtında, sıfâtında, ef'âlinde büyüklüğün, ulviyetin, kudsiyetin her nev'ini câmi'dir. O'nun bu ulüvv ü kibriyâsını izhar etmesi hem hiçbir şirket kabul etmeyen hakkı, hem de kendisinin, şân-ı celâl ve [4875] cemâlini[3] kullarına tanıtmak ve onları marifet ve huşû' ile salâh ve saadete irşad etmek gibi pek büyük lütuf ve inayeti ibraz ettiği için gayet memduh bir sıfat-ı kemâldir. O'nun hakkında tekebbür, tefe"ulün tekellüf binâsından değil, bizatihi kuvvet ve istihkākını ve vahdâniyetini ifade eden ziyâde-i ma'nâ içindir. Bundan dolayı bu sıfatlarla tavsif olunduktan sonra onun mahluklardan hiçbirine benzemediğini, müşriklerin tahayyül etmek istedikleri şirk şâibelerinden münezzeh olduğunu sarahatle bir daha anlatmak için buyuruluyor ki: {سُبْحَانَ اللّٰهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ} Tenzih O Allah Sübhân'a, onların koştukları şirkten ❁ yani mahluklardan birtakımları tekebbür ederek, cebbarlık yapmak isteyerek yahut öyle yapmak

---

1 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXI, 398; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 513:
هذا الذي ذكرنا معاني الجبار في صفة الله تعالى، وللجبار معان في صفة الخلق: أحدهما: المسلط كقوله: «وَمَا أَنْتَ عَلَيْهِمْ بِجَبَّارٍ» (ق ٥٠/٤٥). والثاني: القوي العظيم الجسم، كقوله: «إِنَّ فِيهَا قَوْمًا جَبَّارِينَ» (المائدة ٥/٢٢). وقوله: «إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا» (القصص ٢٨/١٩). والثالث: التكبر على عبادة الله، كقوله: «وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا» (مريم ١٩/٣٢). والرابع: القتال كقوله: «بَطَشْتُمْ بَطَشْتُمْ» (الشعراء ٢٨/١٣٠). وقوله: «إِنْ تُرِيدُ إِلَّا أَنْ تَكُونَ جَبَّارًا فِي الْأَرْضِ»، ذكر ذلك ابن الأنباري. ومضى الكلام على كل واحد في موضعه.

2 B: "bâbından".

3 B: "azametini".

isteyenlere perestiş eyleyerek Allah teâlâ'nın bu zikrolunan sıfatlarına şirk koşuyorlar. Hâlbuki Allah öyle şirklerden münezzehtir. Onlar Allah'tan uzak, çok uzaktır. O'nun ceberûtu, tekebbürü[1] onlarınkine benzemez. Çünkü onlar kendi nefislerinde mahluk ve haddizâtında noksandırlar. Tekebbürleri de zâtî olan noksanlarına bir yalancılık ilâve etmekten ibaret kalır. Allah teâlâ ise bütün büyüklüklerin, bütün kuvvetlerin, izzetlerin sâhibidir. Onun tekebbürü kemâl üstüne kemâldir. Onun için Allah teâlâ o büyüklüğüne hiçbir gubar kondurmaz. Ezelî ve zâtî olan nezâhet ve kudsiyetiyle onu her bir şirk şâibelerinden[2] tenzih eder. O öyle Sübhan, öyle Subbûh u Kuddûs'tur. Çünkü {هُوَ اللّٰهُ} O öyle Allah'tır ki {الْخَالِقُ} Hâlık ۞ sâirleri ise mahluktur. Yukarılarda birkaç kereler geçtiği vechile bizim "yaratmak" tâbir ettiğimiz halk fiili iki mâna ifade eder. Birisi takdir etmek, yani eşyânın bütün tafsîlâtıyla mikdar ve merâtibini tâyin [4876] eylemektir. Zira bir şeyi tamamıyla takdir etmek onun bütün eşyâ arasındaki mikdar ve mertebesini bilmeye, bu da hepsini tamamıyla bilmeye mütevakkıftır. Bu takdir mânası itibariyledir ki "halk" ekseriya mikdar ve kemmiyeti bulunan şeylerde isti'mâl olunur. İkincisi, yok olan şeye vücud vermek, hiçbir asıl ve misâli[3] yok iken îcad ve ihtirâ' eylemektir. Bazen bir şeyden diğer bir şey îcad etmek mânasına da kullanılır. Lâkin[4] bu mânaya daha ziyade "inşâ" tâbir olunur. Mahluklara nisbet edilebilen en yüksek sanatlar, Allah teâlâ'nın takdir buyurduğu keşf ü inşâ mâhiyetinden ileri geçemez. Çünkü mahluk fiilinin bütün tafsîlâtını takdir edemez, bir atom îcad eyleyemez, böyle bir yaratış nâmütenâhî ilm ü kudrete bağlıdır. Mahluk ise bunun ancak mütenâhî bir haddine mazhar olabilir. Her şeyi tam mânasıyla takdir ve îcad ederek yaratan hâlık ancak Allah teâlâ'dır. O öyle hâlık ki[5] {الْبَارِئُ} Bâri' ۞ yani öyle temiz yaratıcı ki halkettiklerini temiz ve sağlam bir nizam üzere seçip tesviye ve tekâmül ettirerek birbirinden farklı

1 H -"tekebbürü".
2 B: "şâibesinden".
3 B: "misli".
4 H: "ki".
5 H ve F -"ki".

evsâf ve havâs ile temeyyüz[1] ettirir. Hemze ile "berâ'" veya "berâet"ten "Bâri'" ism-i şerîfinin iştikākı hakkında da yukarılarda îzâhât geçmişti. *Mefâtîhü'l-Gayb*'da der ki: "'Bâri" ismi, 'sâni'' ve 'mûcid' gibi olmakla beraber ecsâmın ihtirâ'ını ifade eder. Onun için halka 'beriyye' denilir de, levn ve ta'm gibi a'râza denilmez."[2] أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ وَذَرَأَ وَبَرَأَ gibi bazı ed'iye-i me'sûrede[3] vârid olan "halaka" ve "zere'e" ve "bere'e" fiillerine nazaran "Bâri'" ism-i şerîfi hilkatin tekâmül mertebelerindeki îcadlara nâzır olduğu anlaşılıyor. {الْمُصَوِّرُ} Musavvir, O ﷻ mahlûkātın suret ve keyfiyetlerini dahi takdir edip dilediği vechile îcad ederek tasvir edici ancak O'dur. هُوَ الَّذٖى يُصَوِّرُكُمْ فِى الْاَرْحَامِ كَيْفَ يَشَٓاءُ [Âl-i İmrân 3/6], اَلَّذٖى[4] خَلَقَكَ فَسَوّٰيكَ فَعَدَلَكَ فٖٓى اَىِّ صُورَةٍ مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَ [el-İnfitâr 82/7][5]. Râgıb der ki: [4877] "'Sûret', a'yânın kendisiyle müntekış olup sâirlerinden temeyyüz ettiği ne ise odur. Bu da iki türlüdür. Birisi hissolunan surettir ki onu avam da havas da, hatta insan ile beraber hayvanlardan birçoğu da idrak eder; meselâ görülen bir hayvanın sureti gibi. Biri de mâkul olan surettir ki bunu umum değil, havas idrak eder. Meselâ insana muhtas olan akıl ve reviyyet ve eşyânın birbirlerine nazaran hâssalarını ifade eden me'ânî gibi ki وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ [el-A'râf 7/11] gibi âyetlerde bu[6] iki suretin ikisine de işaret olunmuştur."[7]

---

1 M ve B: "temyîz".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 514:

ثم قال: «البارئ» وهو بمنزلة قولنا: صانع وموجد إلا أنه يفيد اختراع الأجسام، ولذلك يقال في الخلق: «برية» ولا يقال في الأعراض التي هي كاللون والطعم.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 419:

حدثنا أبو التياح، قال: قلت: لعبد الرحمن بن خنبش التميمي، وكان كبيرا،: أدركت رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال: نعم، قال: قلت: كيف صنع رسول الله صلى الله عليه وسلم ليلة كادته الشياطين، فقال: إن الشياطين تحدرت تلك الليلة على رسول الله صلى الله عليه وسلم من الأودية، والشعاب، وفيهم شيطان بيده شعلة نار، يريد أن يحرق بها وجه رسول الله صلى الله عليه وسلم، فهبط إليه جبريل، فقال: يا محمد قل، قال: «ما أقول؟» قال: قل: «أعوذ بكلمات الله التامة من شر ما خلق، وذرأ وبرأ، ومن شر ما ينزل من السماء، ومن شر ما يعرج فيها، ومن شر فتن الليل والنهار، ومن شر كل طارق إلا طارقا يطرق بخير، يا رحمن»، قال: فطفئت نارهم، وهزمهم الله تبارك وتعالى.

4 H, F, M ve B -"اَلَّذٖى".

5 "Ki seni yarattı, düzenine koydu, tenasüb ve itidal verdi, dilediği herhangi bir surette terkîb etti."

6 M ve B -"bu".

7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 497:

الصُّورَةُ: ما ينتقش به الأعيان ويتميّز بها غيرها وذلك ضربان: أحدهما محسوس يدركه الخاصّة والعامّة، بل يدركه الإنسان وكثير من الحيوان، كَصُورَةِ الإنسانِ والفرس والحمار بالمعاينة، والثاني: معقول يدركه الخاصّة دون العامّة، كالصُّورَةِ التي اختصّ الإنسان بها من العقل والرّويّة والمعاني التي خصّ بها شيء بشيء، وإلى الصُّورَتَيْنِ أشار بقوله تعالى: «ثُمَّ صَوَّرْناكُمْ» (الأعراف ٧/١١).

Allah teâlâ'nın sıfatları, isimleri bunlardan ibaret de değil {لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى} esmâ-i hüsnâ hep O'nun, yani Allah teâlâ'nın evsâfını ifade eden isimleri bu zikrolunanlardan ibaret değildir. En güzel, en yüksek mânalara delâlet eden en güzel isimler hep O'nundur. ❁ Nitekim Sûre-i A'râf'ta وَلِلّٰهِ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى فَادْعُوهُ بِهَا [7/180], Sûre-i Tâhâ'nın evvelinde de اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى [20/8] buyurulmuştur. "En güzel isimler" demek olan işbu "esmâ-i hüsnâ" tâbiri lisân-ı şer'de bilhassa Allah teâlâ'nın isimlerine ıtlak olunur. Bunların bazısı zat ismi, bazısı sıfât ismidir. Yalnız[1] "Allah" ism-i celâli hepsini câmi' olan zat ismi, diğerleri sıfât ismidir. Rahmân ismi ism-i sıfat olmakla beraber Allah'tan başkasına ıtlâkı câiz olmayan hâs isimlerdendir[2]. Sıfatlar, sıfât-ı zâtiye, sıfât-ı fi'liye, sıfât-ı ma'neviyedir. Sıfât-ı zâtiye zat ile kāim sıfât-ı selbiye ve sıfât-ı sübûtiyedir. Sıfât-ı selbiye vücûb-i vücûd, kıdem, bekā, muhalefet^ün li'l-havâdis, yani hâdisâta benzememek gibi nefy-i teşbih ile kudsiyet ve nezâhet ifade eden sıfatlardır ki Kuddûs ve Selâm, Ehad, Vâhid, Evvel ve Âhir gibi isimler bu haysiyetledir. Sıfât-ı sübûtiye hayat, ilim, sem', basar, irade, kudret, kelâm, tekvin sıfatlarıdır. [4878] Hay, alîm, semî', basîr, mürîd, kadîr, mütekellim ve[3] hâlık isimleri gibi isimler sıfât-ı zâtiye hasebiyledir. Sıfât-ı fi'liye, sıfât-ı zâtiyenin âsâr ve ahkâm ile zuhûrunu ifade eden tekvin sıfatının tecelliyâtıdır ki خَالِق، بَارِي، مُصَوِّر، مُبْدِع، مُبْدِئ، مُعِيد، مُحْيِي، مُمِيت، رَزَّاق، وَهَّاب، غَفَّار، سَتَّار isimleri gibi esmâ bu haysiyetledir. Her fiilin husûsiyetine göre müstakillen isim ıtlâkı veya şâibeli bir kayd ile takyîdi câiz olmaz; mütekābilen nazar-ı dikkate alınmak, edeb ile cihet-i hüsn ve kemâl gözetilmek ve Şâri'in ıtlâkātına riayet edilmek iktizâ eder. Meselâ Beyhakī'nin tenbih ettiği vechile "Dârr" ismi yalnız olarak söylenmez, "Nâfi'" ismi ile beraber söylenmek lâzım gelir.[4] يَدْعُوا لَمَنْ ضَرُّهُٓ اَقْرَبُ مِنْ نَفْعِهٖۜ لَبِئْسَ الْمَوْلٰى وَلَبِئْسَ الْعَشٖيرُ [el-Hac 22/13] buyurulmuştur.

---

1 F, M ve B -"Yalnız".
2 M ve B: "ismidir".
3 H ve F -"ve".
4 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 187:

ومنها «الضار النافع» قال الحليمي في معنى الضار إنه الناقص عبده مما جعل له إليه الحاجة وقال في معنى النافع إنه الساد للخلة أو الزائد على ما إليه الحاجة وقد يجوز أن يدعى الله جل ثناؤه باسم النافع وحده ولا يجوز أن يدعى بالضار وحده حتى يجمع بين الاسمين كما قلت في الباسط والقابض.

"Kâbız" ve "Bâsıt" isimleri de böyledir. Nitekim Kur'an'da يَقْبِضُ وَيَبْصُطُ [el-Bakara 2/245], عَزِيزٌ ذُوانْتِقَام [Âl-i İmrân 3/4; el-Mâide 5/95; İbrâhim 14/47], الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ beraber vârid olmuştur. Şüphe yok ki Allah teâlâ Hâlıku külli şey'dir. Bütün hayvânâtı da O yaratmıştır. Fakat sadece خَالِقُ الْقِرَدَة وَالْخَنَازِير demek câiz olmaz, edebe münâfî olur. Bundan dolayı Mu'tezile "Allah şerrin hâlıkı değildir" demeye kadar gitmişlerse de bu da doğru değildir. Fakat yalnız "hâlıku'ş-şer" dememeli, mukabiliyle beraber "hâliku'l-hayri ve'ş-şer" yahut "hayruhu ve şerruhu minallahi teâlâ" demeli, sıfât-ı ma'neviyeye de riayet eylemelidir. Sıfât-ı ma'neviye: Allah teâlâ'nın ahlâkını ve sıfât ve esmâsının ahkâm ve kemâlini ifade eden azamet ve kibriyâ, celâl ve cemâl, izzet, adalet, hikmet, hilim, sabır, fazl[1], şedîdü'l-ikāb, serî'u'l-hisâb gibi evsâf ve esmâ bu kabildendir. Bunlara "nu'ût" dahi denilir. Hâsılı Allah teâlâ'nın zâtı bir, esmâ-i hüsnâsı çoktur. Kur'an'da zikrolunanlar buradakilerden ibaret değildir. Buhârî, Müslim ve sâirede Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan rivayet olunan bir hadîs-i sahîhte Allah teâlâ'nın doksan dokuz ismini ihsâ edenin cennete gireceği[2] [4879] إنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا، مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا، مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ diye haber verilmiş[3] ve وَهُوَ وَتْرٌ يُحِبُّ الْوَتْرَ O tektir teki sever"[4] buyurulmuştur.

Beyhakī[5] *Kitâbü'l-esmâi ve's-sıfât*'ta birkaç tarîk ile Ebû Hüreyre radıyallâhu anh'tan şu tafsîli rivayet etmiştir: قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: إِنَّ لِلَّهِ تِسْعَةً وَتِسْعِينَ اسْمًا مِائَةً إِلَّا وَاحِدًا مَنْ أَحْصَاهَا دَخَلَ الْجَنَّةَ وَهُوَ وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ: هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا اِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ الْمَلِكُ الْقُدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ الْغَفَّارُ الْقَهَّارُ الْوَهَّابُ الرَّزَّاقُ الْفَتَّاحُ الْعَلِيمُ الْقَابِضُ الْبَاسِطُ الْخَافِضُ الرَّافِعُ الْمُعِزُّ الْمُذِلُّ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ الْحَكَمُ الْعَدْلُ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ الْحَلِيمُ الْعَظِيمُ الْغَفُورُ الشَّكُورُ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ الْحَفِيظُ الْمُقِيتُ الْحَسِيبُ[6] الْجَلِيلُ الْكَرِيمُ الرَّقِيبُ الْمُجِيبُ الْوَاسِعُ الْحَكِيمُ الْوَدُودُ الْمَجِيدُ الْبَاعِثُ الشَّهِيدُ الْحَقُّ الْوَكِيلُ الْقَوِيُّ الْمَتِينُ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ الْمُحْصِي الْمُبْدِئُ الْمُعِيدُ الْمُحْيِي الْمُمِيتُ الْحَيُّ الْقَيُّومُ الْوَاجِدُ الْمَاجِدُ الْوَاحِدُ الصَّمَدُ الْقَادِرُ الْمُقْتَدِرُ الْمُقَدِّمُ الْمُؤَخِّرُ الْأَوَّلُ الْآخِرُ الظَّاهِرُ الْبَاطِنُ الْوَالِي

1 B -"celâl ve cemâl, izzet, adalet, hikmet, hilim, sabır, fazl".
2 H, F, M ve B: "gireceğini".
3 Buhârî, Şurût, 18; De'avât, 68.
4 Buhârî, De'avât, 68.
5 F: "Beyhakī'nin".
6 H: "المسبب".

الْمُتَعَالِي الْبَرُّ التَّوَّابُ الْمُنْتَقِمُ الْعَفُوُّ الرَّؤُوفُ مَالِكُ الْمُلْكِ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ الْمُقْسِطُ الْجَامِعُ الْغَنِيُّ الْمُغْنِي الْمَانِعُ الضَّارُّ النَّافِعُ النُّورُ الْهَادِي الْبَدِيعُ الْبَاقِي الْوَارِثُ الرَّشِيدُ الصَّبُورُ[1] *Câmiu's-Sağir*'în kaydı vechile bu hadîsi Tirmizî, İbn Hibbân, Hâkim dahi rivayet eylemişlerdir.[2] Ma'amâfîh Allah teâlâ'nın[3] Kitab ve sünnette sarâhaten veya delâleten[4] sâbit olan isimleri bunlara da münhasır değildir. Nitekim diğer bir rivayette sayılan doksan dokuzda şu isimler de mezkurdur: اَلْإِلٰهُ، الرَّبُّ، الْحَنَّانُ، الْمَنَّانُ، الْبَارِي[5]، الْأَحَدُ، الْكَافِي، الدَّائِمُ، الْمَوْلَى، النَّصِيرُ، الْمُبِينُ، الْجَمِيلُ، الصَّادِقُ، الْمُحِيطُ، الْقَرِيبُ، الْقَدِيمُ[6]، الْوِتْرُ، الْفَاطِرُ، الْعَلَّامُ، الْمَلِيكُ، الْأَكْرَمُ، الْمُدَبِّرُ، الْقَدِيرُ، الشَّاكِرُ، ذُو الطَّوْلِ، ذُو الْمَعَارِجِ، ذُو الْفَضْلِ، الْكَفِيلُ.[7]

Kur'an'da Rabbü'l-âlemîn, Rabbü'l-Arşi'l-azîm, Mâliki yevmi'd-dîn, Âlimü'l-gaybi ve'ş-şehâde, Allâmu'l-guyûb, Gāfiru'z-zenb[8], Kābilü't-tevb, Refî'u'd-derecât, Zü'l-Arş, Fa‵‵âlün limâ yürîd, Lâ-yüs'elü ammâ yef'al gibi daha bazı esmâ ve evsâf mezkur olduğunda da şüphe yoktur. Bunlar evvelkilere ircâ' olunabilirse de Allah'tan başkasına ıtlak olunamayacak hususiyetleri de hâizdir. Kezâlik Peygamber'in Buhârî ve [4880] Müslim'de rivayet olunan dualarında Münzilü'l-Kitâb, Mücri's-sehâb, Hâzimü'l-ahzâb[9] isimleri de başkasına ıtlak olunamayacak isimlerdendir.

İbn Kesîr tefsirinde demiştir ki: "Esmâ-i hüsnânın doksan dokuza münhasır olmadığına İmam Ahmed b. Hanbel Hazretleri'nin *Müsned*'inde senediyle Abdullah b. Mes'ûd radıyallâhu anh Hazretleri'nden rivayet ettiği hadis de delâlet eder."[10] Beyhakī de *Kitâbü'l-esmâi ve's-sıfât*'ta bu hadîsi Abdullah b. Mes'ûd Hazretleri'ne muttasıl senediyle şöyle rivayet eylemiştir: "Abdullah b. Mes'ûd dedi ki: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: مَا

---

1 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 22.
2 Tirmizî, De'avât, 73/3507; İbn Hibbân, *Sahîh*, I, 380; Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 62; Süyûtî, *el-Câmi'u's-sağîr,* no: 4755.
3 H: "teâlâ".
4 B -"sarâhaten veya delâleten".
5 Burada الباري hemzesizdir [Müellifin notu].
6 M ve B: "الدائم".
7 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 32.
8 B -"Gāfiru'z-zenb".
9 Buhârî, Cihâd, 111.
10 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 391, 452.

أَصَابَ مُسْلِمًا قَطُّ هَمٌّ وَلَا حَزَنٌ فَقَالَ: «اَللّٰهُمَّ إِنِّي عَبْدُكَ وَابْنُ عَبْدِكَ وَابْنُ أَمَتِكَ، نَاصِيَتِي بِيَدِكَ، مَاضٍ فِيَّ حُكْمُكَ، عَدْلٌ فِيَّ قَضَاؤُكَ، أَسْأَلُكَ بِكُلِّ اسْمٍ هُوَ لَكَ سَمَّيْتَ بِهِ نَفْسَكَ أَوْ أَنْزَلْتَهُ فِي كِتَابِكَ أَوْ عَلَّمْتَهُ أَحَدًا مِنْ خَلْقِكَ أَوِ اسْتَأْثَرْتَ بِهِ فِي عِلْمِ الْغَيْبِ عِنْدَكَ أَنْ تَجْعَلَ الْقُرْآنَ رَبِيعَ قَلْبِي وَجِلَاءَ حُزْنِي وَذَهَابَ هَمِّي وَغَمِّي» إِلَّا أَذْهَبَ اللّٰهُ عَنْهُ هَمَّهُ وَأَبْدَلَهُ مَكَانَ هَمِّهِ فَرَحًا. Yani "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Herhangi bir müslim bir merak veya hüzne dûçar olur da «Allah'ım, ben Senin kulunum ve kulunun oğlu ve cariyenin oğluyum; nâsiyem Senin yedindedir. Bende hükmün cârî, hakkımda kazân adalettir. Senin olan, Senin kendine tesmiye ettiğin veya kitabında indirdiğin veya halkından birine bildirdiğin veya kendi indinde ilm-i gaybda kendine tahsis buyurduğun her isim ile senden dilerim ki Kur'ân'ı kalbimin baharı, hüznümün cilâsı, hemm ü gamımın zehâbı kılasın» derse, her hâlde Allah teâlâ onun merakını giderir, hemminin yerine ferah verir.' Dediler: 'Yâ Resûlallah, bu kelimâtı öğrenmeyelim[1] mi?' 'Evet, bunları işiten her kimsenin öğrenmesi gerektir' buyurdu."[2]

Yine Beyhakī sened-i muttasıl ile Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan rivayet etmiştir; Müşârün ileyhâ: "Yâ Resûlallah! Allah teâlâ'nın kendisine dua edildiği zaman icâbet [4881] buyurduğu ismini bana öğret" demişti, Resûlullah: "Kalk abdest al, mescide gir, iki rekat namaz kıl, sonra dua et, ben dinleyeyim" buyurdu. O da öyle yaptı, sonra dua için oturduğunda Resûlullah, اَللّٰهُمَّ وَفِّقْهَا "Allahım onu muvaffak kıl" dedi, o da şöyle dua etti: اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ بِجَمِيعِ أَسْمَائِكَ الْحُسْنَى كُلِّهَا، مَا عَلِمْنَا مِنْهَا وَمَا لَمْ نَعْلَمْ، وَأَسْأَلُكَ بِاسْمِكَ الْعَظِيمِ الْأَعْظَمِ الْكَبِيرِ الْأَكْبَرِ الَّذِي مَنْ دَعَاكَ بِهِ أَجَبْتَهُ وَمَنْ سَأَلَكَ بِهِ أَعْطَيْتَهُ Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem "isabet ettin isabet ettin" diyordu[3], demiştir.[4]

---

1 F, M ve B: "öğrenelim".

2 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât*, I, 27-30:

قال عبد الله بن مسعود، قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما أصاب مسلما قط هم ولا حزن فقال: «اَللّٰهُمَّ إني عبدك وابن عبدك وابن أمتك، ناصيتي بيدك، ماض في حكمك، عدل في قضاؤك، أسألك بكل اسم هو لك سميت به نفسك أو أنزلته في كتابك أو علمته أحدا من خلقك أو استأثرت به في علم الغيب عندك أن تجعل القرآن ربيع قلبي وجلاء حزني وذهاب همي وغمي» إلا أذهب الله عنه همه وأبدله مكان همه فرحا. قالوا: يا رسول الله ألا نتعلم هذه الكلمات؟ قال: بلى ينبغي لمن سمعهن أن يتعلمهن.

3 F, M ve B: "buyurdu".

4 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât*, I, 30-31:

عن عائشة أم المؤمنين، أنها قالت: يا رسول الله علمني اسم الله الذي إذا دعي به أجاب، قال لها صلى الله عليه وسلم: «قومي فتوضئي وادخلي المسجد فصلي ركعتين، ثم ادعي حتى أسمع»، ففعلت، فلما جلست للدعاء قال النبي صلى الله عليه وسلم: «اَللّٰهُمَّ وفقها» فقالت: اَللّٰهُمَّ إني أسألك بجميع أسمائك

Bu hadislerdeki bu dualardan anlaşılıyor ki Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsından Kitab'da indirmediği, kimseye bildirmediği, ilm-i gaybda yalnız kendisinin bildiği isimleri de vardır. Şu hâlde evvelki hadiste "Allah teâlâ'nın doksan dokuz, yani bir müstesnâ olmak üzere yüz ismi vardır, onları ihsâ eden cennete girer" buyurulması, Allah'ın mâlum olabilen esmâ-i hüsnâsından doksan dokuzunu ihsâ eden, yani belleyip sayan yahut Allah ile muamelesinde onların hudûdunu muhafaza edip güzelce riayet eyleyen kimse cennete girer mânasına olmak gerektir. Tam yüz sayılmayıp da biri müstesnâ olarak doksan dokuz addedilmesinin hikmeti de اِنَّهُ وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ diye beyan buyurulmuştur ki, Allah tek olduğu için esmâ-i hüsnâsının ta'dâdında da tek adede riayet müstehab olduğu anlatılmıştır. Namazlardan sonra tesbih dualarında otuz üç sübhanallah, otuz üç elhamdülillah, otuz üç Allahuekber denilerek teker teker mecmû'unun doksan dokuza iblağ edilmesi de bu hikmet ile mütenâsibdir. Şu da şâyân-ı dikkattir ki aynı hadiste وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ buyurulmakla esmâullahtan birinin de اَلْوِتْرُ olduğu iş'âr olunarak yüz isim anlatılmış, ancak ta'dâdında bir[1] istisnâ edilerek doksan dokuz sayılmıştır. Bu suretle esmânın doksan dokuza münhasır olmadığı da aynı hadiste[2] ifham edilmiş demektir.

[4882] Velhâsıl doksan dokuz esmâyı belleyip ihsâ etmenin marifetullah hususunda ve duanın müstecâb olmasında büyük fazileti bulunduğu vârid olan müte'addid rivayetlerle haber verilmiş ve ol babda müstakil eserler yazılmış olmakla beraber Allah teâlâ'nın bildirdiği ve bildirmediği daha birçok esmâ-i hüsnâsı vardır. {يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O'na bütün göklerde ve yerde ne varsa hepsi tesbih eder, tenzih eder[3]; وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ [el-İsrâ 17/44] bak. {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} Ve O öyle Azîz, öyle Hakîm'dir. ❁ Bütün kemâlâtın hepsini câmi'dir. Zira

---

الحسنى كلها، ما علمنا منها وما لم نعلم، وأسألك باسمك العظيم الأعظم، الكبير الأكبر الذي من دعاك به أجبته، ومن سألك به أعطيته قال: يقول النبي صلى الله عليه وسلم: أصبته أصبته.

1 F, M ve B: "ta'dadda biri".
2 H: "olmadığı aynı hadiste de".
3 H -"tenzih eder".

nâmütenâhî kesret ve teşa"ubâtıyla bereber bütün kemâlât, الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ isimleriyle ifade olunan sıfât-ı[1] zâtiyeye râci' olur: kemâl-i izzet, kemâl-i hikmet. Kemâl-i izzet hiçbir şâibe kabul etmeyen kemâl-i kudreti, kemâl-i hikmet de kemâl-i ilm ile nizâm-ı sun'u ifade eder. Gerek semâvât ve gerek Arz'da vücûdun hangi zerresinden bakılsa künhüne nüfuz mümkin olmayan bu iki sıfatın tecellîsi görünür ki bunlar ancak Zâtullah'ta birleşir. Allah teâlâ hiçbir tesire mahkum olmayan kemâl-i izzeti ile bütün esbâbın fevkinde misâlsiz ve muhtelif hârikalar ibdâ'ına kādir ve hiç şirket kabul etmez bir gālibdir. Bununla beraber hiçbir noksan kabul etmeyen kemâl-i ilm ve hikmeti ile ibdâ'âtını yekdiğerine rabtederek muntazam yollarla tenvî' ve teksir ve bu sayede kullarını dahi hikmetten hikmete feyz-i rahmetiyle bekâm eden bir Hakîm'dir. Bu nükteye işaret için الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ isimleri سُبْحَانَ اللهِ عَمَّا يُشْرِكُونَ fâsılasından evvelki الرَّحْمٰنُ الرَّحِيمُ isimleriyle mütenâzır olarak âhiri evvele ircâ' etmek üzere sûrenin evvel ve âhirinde tekrar olunmuştur. Binâen'aleyh O'nun izzetine dokunmaktan korkmalı; takdis, [4883] tenzih, tesbih[2] ederek iman ve takvâ ile yarın için çalışmalı, rahmetiyle vaad buyurduğu fevz ü murâda ermelidir.

İşbu Sûre-i Haşr'ın âhirindeki bu âyetlerin büyük faziletleri olduğuna dair müte'addid rivayetler vardır. Ezcümle İmam Ahmed, Dârimî, Tirmizî, Taberânî, İbn Dureys[3] ve *Şu'ab*'da Beyhakī Ma'kıl b. Yesar radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir; Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her kim sabahleyin üç kere أَعُوذُ بِاللهِ السَّمِيعِ الْعَلِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ der[4] sonra Sûre-i Haşr'in âhirinden üç âyeti okursa Allah teâlâ ona yetmiş bin melek müvekkel kılar, akşama kadar ona salavat getirirler ve eğer o gün vefat ederse şehîden vefat eder. Onları akşamleyin söyleyen de o menzilede olur."[5] Deylemî de merfû'an İbn Abbas'tan şöyle rivayet etmiştir: "Allah'ın

1 H ve F: "sıfat".
2 F, M ve B: "tesbih, tenzih".
3 M: "Darîs"; B: "Dâris".
4 F, M ve B: "den".
5 Bu vechile sabah namazlarından sonra okunması teâmül olmuştur [Müellifin notu].

İsm-i A'zamı Sûre-i Haşr'ın âhirinde[1] altı âyettedir."[2] Nîsâbûrî Ebû Ali Abdurrahman b. Muhammed *Fevâid*'inde Muhammed b. Hanefiyye'den tahric etmiştir: Berâ b. Âzib radıyallâhu anh Ali b. Ebî Tâlib kerremallahu teâlâ[3] vecheh Hazretleri'ne demişti: "Senden Allah aşkına recâ ederim, Rahman teâlâ azze ve celle'nin gönderdiklerinden bilhassa Cibrîl'in Resûlullah'a getirdiklerinden, Resûlullah aleyhissalâtü vesselâm'ın bilhassa sana öğrettiklerinden en efdalini bana sûret-i mahsûsada öğretmez misin?" Hazret-i Ali "yâ Berâ!" dedi, "Allah'a İsm-i A'zam'ı ile dua etmek istersen Sûre-i Hadîd'in evvelinden on âyeti ve Sûre-i Haşr'in âhirini oku, sonra de ki: يَا مَنْ هُوَ هٰكَذَا، وَلَيْسَ شَيْءٌ هٰكَذَا غَيْرُهُ 'Ey O böyle olan ve O'ndan başka böyle bir şey olmayan Zât-ı ecell! Senden dilerim ki bana şöyle şöyle yap.' Vallahi yâ Berâ, benim aleyhime dua etsen yere geçerim."[4] Deylemî, Hazret-i Ali'den ve İbn Mes'ûd'dan Resûlullah'a merfû'an "لَوْ اَنْزَلْنَا ilâ âhiri's-sûre rukye-i sudâ'dır" diye rivayet eylemiştir.[5] Hatîb-i Bağdâdî *Tarih*'inde tahric edip [4884] demiştir ki: "Bize Hâfız Ebû Ubeyd şöyle inbâ etti: Gulâm-ı İbn Şünbûz nâmıyla mâruf mukrî Ebu't-Tayyib Mahmud b. Ahmed b. Yusuf b. Cafer inbâ etti: İdris b. Abdülkerim el-Haddad inbâ etti, dedi ki: 'Ben Halef'ten kıraat okudum, işbu لَوْ اَنْزَلْنَا هٰذَا الْقُرْاٰنَ عَلٰى جَبَلٍ âyetine geldiğimde «elini» dedi «başına koy, çünkü ben Hamza'dan kıraat okudum, bu âyete geldiğimde, elini, dedi, başına koy, çünkü ben A'meş'ten kıraat okudum. Bu âyete geldiğimde, elini, dedi, başına koy, çünkü ben Yahya b. Vessab'dan kıraat okudum, bu âyete geldiğimde elini, dedi, başına koy,

---

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 26; Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 22:

عن معقل بن يسار عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من قال حين يصبح ثلاث مرات: أعوذ بالله السميع العليم من الشيطان الرجيم، ثم قرأ الثلاث آيات من آخر سورة الحشر، وكل الله به سبعين ألف ملك يصلون عليه حتى يمسي، إن مات في ذلك اليوم مات شهيدا، ومن قالها حين يمسي كان بتلك المنزلة.

1 F, M ve B: "âhirinden".

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 280; Deylemî, *el-Firdevs,* I, 416:

عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اسم الله الأعظم في ست آيات في آخر سورة الحشر.

3 F, M ve B -"teâlâ".

4 Ebû Ali Abdurrahman b. Muhammed, *Fevâid,* s. 22; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 122:

الحسن بن محمد ابن الحنفية، عن أبيه، عن علي بن أبي طالب، أن البراء بن عازب قال له: أسألك بالله ألا ما خصصتني بأفضل ما خصك به رسول الله صلى الله عليه وسلم، مما خصه به جبريل، مما بعث إليه به الرحمن. قال: يا براء، إذا أردت أن تدعو الله باسمه الأعظم فاقرأ أول الحديد وعشر آيات من أواخر سورة الحشر، ثم قل: يا من هو هكذا، وليس شيء هكذا إلا هو، أسألك أن تفعل لي كذا وكذا، فوالله يا براء لو دعوت علي لخسف بي.

5 Deylemî, *el-Firdevs*, III, 226:

ابن مسعود: قرأت على جبريل القرآن فلما بلغت إلى قوله «لو أنزلنا هذا القرآن على جبل» قال لي ضع يدك على رأسك فإنها رقية للصداع.

çünkü ben Alkame'den ve Esved'den kıraat okudum, bu âyete geldiğimde elini, dediler, başına koy, çünkü biz Abdullah radıyallâhu anh'tan kıraat okuduk. Bu âyete geldiğimizde elinizi, dedi başınıza koyunuz, çünkü ben Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den kıraat okudum, bu âyete geldiğimde elini, dedi, başına koy, çünkü Cibrîl bana bu âyeti indirdiğinde elini, dedi, başına koy, çünkü bu her derdden şifâdır sâmdan başka ki sâm ölümdür.»'"[1] Daha bunlar gibi birtakım âsâr vardır. Fakat fıkh-ı Hanefî'den *Mebsût*-ı Serahsî'de naklolunduğu üzere Abdullah b. Mes'ûd Hazretleri "Kur'ân'ın nüzûlünden asıl maksad mücerred kıraat değil, mûcebince ameldir"[2] demiş olduğunu da unutmamak lâzım gelir. Onun için her derde şifa olan bu âyetleri okumaktan maksad efsunculuk yapmak veya sabâdan[3], segâhtan makam çatlatmak değil, elini başına koyarak düşünmek ve marifet ile bezenip haşyetullah ile dolarak يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ emri mûcebince yarın için hazırlanmaktır. Çünkü yarın O Azîz-i Hakîm'in huzûrunda imtihan olacaktır. Nitekim bu hikmete mebnî Sûre-i Haşr'i İmtihan Sûresi tâkip edecektir. Ey o esmâ-i hüsnânın, o azamet-i [4885] kibriyânın, o kemâlât-ı kusvânın sâhibi olan Azîz-i Hakîm, Raûf-i Rahîm Allahım! Bizleri ve iman ile geçmişlerimizi mağfiretinle bekâm et, gönüllerimizde mü'min kardeşlerimize karşı hiçbir gıll u gış bırakma, iman ve mahabbetimizi müzdâd, izzetinle i'zâz, hikmetinle âbâd, rahmetinle dilşâd et. Sen öyle Rahmân, öyle Rahîm, öyle Azîz, öyle Hakîm'sin yâ Rab![4]

---

1 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* I, 394:
أخبرنا أبو نعيم الحافظ قال نبأنا أبو الطيب محمد بن أحمد بن يوسف بن جعفر المقرئ البغدادي –قدم علينا– قال نبأنا إدريس بن عبد الكريم الحداد قال قرأت على خلف فلما بلغت هذه الآية: «لو أنزلنا هذا القرآن على جبل» (الحشر ٥٩/٢١). قال: ضع يدك على رأسك، فإني قرأت على حمزة فلما بلغت هذه الآية قال: ضع يدك على رأسك، فإني قرأت على الأعمش فلما بلغت هذه الآية قال: ضع يدك على رأسك، فإني قرأت على يحيى بن وثاب فلما بلغت هذه الآية قال: ضع يدك على رأسك، فإني قرأت على علقمة والأسود فلما بلغت هذه الآية قالا: ضع يدك على رأسك، فإنا قرأنا على عبد الله فلما بلغنا هذه الآية قال: ضعا أيديكما على رءوسكما، فإني قرأت على النبي صلى الله عليه وسلم فلما بلغت هذه الآية قال لي: ضع يدك على رأسك، فإن جبريل لما نزل بها إلي قال لي: ضع يدك على رأسك فإنها شفاء من كل داء إلا السام؛ والسام الموت.

2 Serahsî, *el-Mebsût,* I, 199-200:
وقال سعد بن أبي وقاص: من قرأ خلف الإمام فسدت صلاته، والمعنى فيه أن القراءة غير مقصودة لعينها بل للتدبر والتفكر والعمل به، قال ابن مسعود رضي الله تعالى عنه: أنزل القرآن ليعمل به، فاتخذ الناس تلاوته عملا، وحصول هذا المقصود عند قراءة الإمام وسماع القوم، فإذا اشتغل كل واحد منهم بالقراءة لا يتم هذا المقصود.

3 H: "sabahtan"; F, M ve B: "sabahîden".

4 B +"(17 Temmuz 1941) بيد الفقير محمود يازير غفر له ٢٢ جمادى الآخر سنة ١٣٦٠".

[4886]

سورة الممتحنة مدنية وهي ثلث عشرة آية

MÜMTEHİNE SÛRESİ

Bu sûreye hâ'nın fethiyle "Mümtehane" veya kesriyle "Mümtehine" yahut "İmtihan Sûresi" denilir. En meşhuru evvelkisidir. Feth ile "Mümtehane" ism-i mef'ûl müfred müennes olup imtihan olunan kadın mânasına olarak nüzûlüne sebep olan kadının vasfıdır ki "Sûretü'l-Mer'eti'l-Mümtehane" takdîrinde olur. Ma'amâfîh "el-Cemâ'atü'l-Mümtehane" mânasına olmak da[1] muhtemildir. Kesr ile "Mümtehine" ise ism-i fâildir. Bu surette ya sûrenin vasfı olup izâfet mevsûfun[2] sıfatına izâfeti kabîlinden olur. Yahut bu sûrede imtihan emrini hâvî olan يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّ âyetine işaret olarak سُورَةُ الْآيَةِ الْمُمْتَحِنَةِ takdîrinde küllün cüz'e izâfeti kabîlinden olur. "İmtihan Sûresi" denilmesi bütün mazmûnuna nazaran daha mutlak olarak vâzıhtır. Buna bir de "Meveddet Sûresi" denildiği dahi naklolunmuştur ki عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذ۪ينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً[3] âyeti münasebetiyle olmak gerektir. Nüzûlü hicretten muahhar olduğu için Medenîdir.

Âyetleri: On üçtür.

Kelimeleri: Üç yüz kırk sekizdir.

Harfleri: Bin beş yüz ondur.

Fâsılası: لم نرد harfleridir.

Mü'minlerin hâl-i harbde ve hâl-i sulhta kâfirlere karşı [4887] tâkip etmeleri iktizâ eden bazı ahlâk ve ahkâma ta'alluk eden işbu İmtihan Sûresi Sûre-i Haşr'in يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اتَّقُوا اللّٰهَ وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ [59/18]

---

1 F, M ve B -"da".

2 B: "mevsûfunu".

3 H ve F: "عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مَوَدَّةً".

hitâbesiyle başlayan hâtimesinin bir devamı sayılabilecek kadar yakın bir münasebeti ve âhirindeki izzet ve hikmet ile tenzih mazmunlarının muktezâsı olan birtakım evâmir ve nevâhî ile ta'lîmât ve irşâdâtı hâvî olmak itibariyle ona şiddetli bir ittisal ile alâkadardır.

Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ تُلْقُونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَٓاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّۚ يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَاِيَّاكُمْ اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْۜ اِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِى سَبِيلِى وَابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِى تُسِرُّونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِۗ وَاَنَا اَعْلَمُ بِمَٓا اَخْفَيْتُمْ وَمَٓا اَعْلَنْتُمْۜ وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ ﴿١﴾ اِنْ يَثْقَفُوكُمْ يَكُونُوا لَكُمْ اَعْدَٓاءً وَيَبْسُطُٓوا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ وَاَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّٓوءِ وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَۜ ﴿٢﴾ لَنْ تَنْفَعَكُمْ اَرْحَامُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْۚ يَوْمَ الْقِيٰمَةِۚ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ﴿٣﴾ قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِٓى اِبْرٰهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُۚ اِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ اِنَّا بُرَءٰٓؤُا مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللّٰهِۘ كَفَرْنَا بِكُمْ وَبَدَا بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَٓاءُ اَبَدًا حَتّٰى تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَحْدَهُٓ اِلَّا قَوْلَ اِبْرٰهِيمَ لِاَبِيهِ لَاَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَٓا اَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَیْءٍۜ رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا وَاِلَيْكَ اَنَبْنَا وَاِلَيْكَ الْمَصِيرُ ﴿٤﴾ رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا وَاغْفِرْ لَنَا رَبَّنَاۚ اِنَّكَ اَنْتَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿٥﴾ لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَۜ وَمَنْ يَتَوَلَّ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِىُّ الْحَمِيدُ ﴿٦﴾ عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةًۜ وَاللّٰهُ قَدِيرٌۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ ﴿٧﴾ لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِى الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُٓوا اِلَيْهِمْۜ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ﴿٨﴾ اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِى الدِّينِ وَاَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ اَنْ تَوَلَّوْهُمْۚ وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ ﴿٩﴾

[4889] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Düşmanımı ve düşmanınızı dostlar yerine tutmayın. Siz onlara meveddet ilkā ediyorsunuz, onlar ise haktan size gelene küfrettiler. Rabbiniz Allah'a iman ediyorsunuz diye sizi ve Peygamber'i çıkarıyorlardı, eğer sizler Benim yolumda ve rızâm uğrunda cihad için çıktınızsa... Siz meveddetle onlara sır veriyorsunuz, hâlbuki Ben sizin gizlediklerinizi de açıkladıklarınızı da hepsini bilirim ve içinizden her kim onu yaparsa artık düz yolun ortasında şaşırmış olur (1). Eğer onlar size bir zafer bulurlarsa hepinize düşman kesilirler ve sizlere fenalıkla ellerini ve dillerini uzatırlar[1] *ve arzu ederler ki hep kâfir olsanız. (2). Ne hısımlarınızın ne de evlâdlarınızın size asla menfaati olmaz, O kıyamet gününde aranızı ayırır ve Allah hep amellerinizi gözetir (3). Sizin için güzel bir örnek İbrâhim ile beraberindekilerde oldu; vaktiyle onlar kavimlerine şöyle dediler: "Biz sizlerden ve Allah'tan başka taptıklarınızdan*[2] *berîyiz ve sizi tanımıyoruz, tâ ki siz Allah'ın birliğine iman edinceye kadar. Sizinle aramızda ebedî buğz u adâvet başladı." Ancak İbrâhim'in babasına "elbette senin*[3] *için istiğfar edeceğim, ma'amâfîh senin için Allah'tan hiçbir şeye gücüm yetmez" demesi müstesnâ. Dediler: "Yâ* [4890] *Rabbenâ! Biz ancak Sana tevekkül kıldık ve Sana gönül verdik ve bütün gidiş Sanadır (4). Yâ Rabbenâ! Bizleri o küfredenlerin fitnesi kılma ve bizlere mağfiret buyur, çünkü Sensin ancak öyle Azîz öyle Hakîm" (5). Hakikaten sizler için güzel bir örnek onlarda olmuştur, Allah'a ve âhiret gününe ümid besleyenler için. Her kim de aksine giderse haberi olsun ki Allah çok Ganî'dir, her hamd O'nundur (6). Umulur ki Allah sizinle onlar içinden düşmanlaştıklarınız arasında bir meveddet husûle getire*[4]*. Allah Kadîr'dir*[5]*, Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (7). Allah sizi din hakkında size kıtal yapmayan ve sizi yurtlarınızdan*

---

1 M ve B: "uzatır".
2 M: "taptıklarınızızdan"; B: "taptıklarımızdan".
3 B: "sizin".
4 B: "getirir".
5 B: "Kādir'dir".

çıkarmayan kimselerden, onlara iyilik etmeniz ve kendilerine adalet yapmanızdan nehyetmez, çünkü Allah adalet yapanları sever (8). Allah sizi ancak size din hakkında kıtal yapan ve sizi yurtlarınızdan çıkaran ve çıkarılmanıza muzâheret eden kimselerden, onlara dostluk etmenizden nehyediyor, her kim de onlara dostluk ederse işte onlar kendilerine yazık eden zâlimlerdir (9).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّٖى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ} ❁ Bunun sebeb-i nüzûlü Hâtıb b. Ebû Belte'a'nın bir mektubu olmuştur. Bu babda tefsir ve hadis kitaplarında vârid olan rivayetlerin hâsılı: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke fethine hazırlık yaptığı sıra halk arasında Hayber (yahut Huneyn) diye işâ'a edilmiş, ashabdan bazı kimselere ise murâdı Mekke olduğunu sırren söylemişti, Hâtıb b. Ebû Belte'a da bunlardan idi. Abdülmuttalib oğullarından birinin[1] âzâdlısı Sâre nâmında bir kadın Mekke'den Medine'ye Resûlullah'a gelmişti, Resûlullah ona "Müslüman olarak mı geldin?" buyurdu, kadın "hayır" dedi. "Muhâcir olarak mı [4891] geldin?" buyurdu, "hayır" dedi. "O hâlde ne sebeple geldin?" buyurdu, kadın "ehil, efendiler, aşiret sizsiniz, efendiler gittiler, ben de şiddetli ihtiyâca düştüm" dedi. Bunun üzerine Resûlullah bu kadına mu'âvenette bulunmak üzere Abdülmuttalib oğullarını teşvik etti. Giydirdiler, kuşattılar, erzak tedarik ettiler, yüklediler. Hâtıb b. Ebû Belte'a da bu kadına varıp on dinar vermiş ve bir bürd iksâ etmiş ve Mekke ahâlisine hitâben onunla gizli bir mektup göndermişti. Kadın yola çıktıktan sonra Cibrîl nâzil olup Peygamber'e haber verdi. Bunu Buhârî, Müslim, Tirmizî vesâire müte'addid tarîklerle Hazret-i Ali'den (radıyallâhu anh ve kerremallahu vecheh) şöyle[2] rivayet etmişlerdir;

---

1 Matbû *Keşşâf* nüshasında "Ebû Amr b. Sayfî b. Hâşim'in" denilmiş ise de, İbn Esîr'in* *Târîh-i Kâmil*'inde "Amr b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdi Menâf'ın mevlâtı Sâre", *Kenzü'l-ummâl*'de İbn Asâkir'den "Ümm-i Sâre" diye mesturdur [Müellifin notu].

* F: "Kesîr'in"; M: "Esîr".

2 H -"şöyle".

Hazret-i Ali demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem benimle[1] Zübeyr'i ve Mikdâd'ı gönderdi, 'hemen' dedi 'gidin, tâ Ravza-i Hâh'a[2] kadar varın, orada bir za'îne (yani hevdec içinde yolcu bir kadın) var, onda bir mektup var, çabuk o mektubu ondan alıp bana getirin.'[3] Hemen çıktık, atlarımızı koşturarak tam Ravza'ya vardık, bir de baktık ki za'înenin yanındayız. 'Mektubu çıkar' dedik, 'bende mektup yok' dedi. 'Ya mektubu çıkarırsın yahut esvâbını soyunursun' dedik, bunun üzerine ıkāsından, yani saç bağından (*İbn Cerîr ve İbn Asâkir'de rivayetlerin bazısında huczesinden yani uçkurluğundan, diğer bazısında kubülünden*) çıkardı,[4] biz de mektubu alıp Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne getirdik. Bunda مِنْ حَاطِبِ بْنِ أَبِي بَلْتَعَةَ إِلَى أُنَاسٍ مِنَ الْمُشْرِكِينَ بِمَكَّةَ diyor, onlara Peygamber'in bazı emirlerini[5] haber veriyordu. [4892] Bunun üzerine Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem 'bu ne yâ Hâtıb!' dedi, 'Yâ Resûlallah, acele buyurma, ben Kureyş'e mülsak[6] bir kişiyim, kendilerinden değilim. Maiyyetinizde bulunan muhâcirînin onlara akrabalıkları var, Mekke'deki ailelerini ve mallarını o sebeple himaye ederler. Benim ise içlerinden neseb cihetinden münasebetim olmadığı için yakınlarımı himaye etmelerine bir vesile olmak üzere onlara bir cemîle yapmak istedim, yoksa bunu ne bir küfür, ne dinimden irtidad, ne de İslâm'dan sonra küfre rızâ için yapmadım' dedi. Resûlullah da 'dosdoğru[7] söyledi' buyurdu, Hazret-i Ömer radıyallâhu anh 'Yâ Resûlallah! Bana müsaade buyur boynunu vurayım' dedi, Aleyhissalâtü vesselâm da buyurdu ki: 'O Bedir'de bulundu; ne bilirsin, Allah teâlâ'nın ehl-i Bedir hakkında bildiği var ki onlara, اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ فَقَدْ غَفَرْتُ لَكُمْ

1 Diğer bazı rivayetlerde gönderilenlerin Ömer, Ali, Talha, Zübeyr, Ammar, Mikdad ve Ebû Mersed* radıyallâhu anhüm olduğu söylenmiştir [Müellifin notu].

* M: "Mirsed".

2 Ravza-i Hâh, Mekke ile Medine arasında on iki mil mesafede bir mevzi ismidir [Müellifin notu].

3 Bazı rivayetlerde "imtinâ' ederse boynunu vurun" fıkrası da* vardır [Müellifin notu].

* H -"da".

4 Bazı rivayetlerde kendisini Peygamber'e götürmemeleri şartıyla çıkardığı söylenmiştir [Müellifin notu].

5 F, M ve B: "emrini".

6 Çünkü aslı Kureyş'ten değil, Abdullah b. Hamîd b. Züheyr b. Esed b. Abdüluzzâ'nın âzâdlısıydı [Müellifin notu].

7 B: "doğru".

dilediğinizi yapın ben size mağfiret ettim buyurdu.' Bunun üzerine يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّ۪ي وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ nâzil oldu."[1] Buhârî bu rivayette اَلْآيَةَ dememiş, bazı rivayetlerdeki اَلْآيَةَ tâbirinin hadisten mi, yoksa râvîlerden Amr b. Dînar'ın kavli mi olduğunu لَا أَدْرِي ile rivayet eylemiş olmaklaيَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّ۪ي وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ[2] nâzil oldu denilmekten murad bir veya birkaç âyet mi, yoksa bütün sûre mi olduğunu kestirmemiştir[3]. Kezâlik Müslim dahi bu hadiste اَلْآيَةَ yok demiştir. Bazı rivayette bulunduğuna da işaret eylemiştir[4].[5] İbn Cerîr "bu sûrenin evvelindeki âyetler" demiş ve birkaç rivayet nakleylemiştir: 1. Habib b. Sâbit'ten اَلْآيَةَ, 2. Muhammed b. Sa'd'dan إِلَى آخِرِ الْآيَةِ, 3. Mücâhid'den إِلَى قَوْلِهِ «بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ», 4. Süfyan'dan «حَتّٰى تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ وَحْدَهُ» إِلَى قَوْلِهِ, 5. Muhammed b. İshâk'tan إِلَى قَوْلِهِ «وَاِلَيْكَ اَنَبْنَا» إِلَى آخِرِ الْقِصَّةِ, 6. Zührî'den حَتَّى «غَفُورٌ رَح۪يمٌ»[6]. Mukaddimede geçtiği üzere bu gibi mevâki'de اَلْآيَةَ tâbiri bir kıssaya kadar müte'addid âyetlere şamil [4893] olabileceğinden bu rivayetlerin mecmû'u اَلْآيَةَ tâbirinin sûrenin evvelinden bir necim, bir kıssa teşkil eden âyetler mânasına olduğunu ifade etmekle Taberî "evvelindeki âyetler" demiştir.[7] Mâna itibariyle kıssa بَص۪يرٌ veya الْحَم۪يدُ veya غَفُورٌ رَح۪يمٌ olabilirse de tamamı[8] اُولٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ fâsılasına kadar

1 Buhârî, Cihâd, 139; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 161:

أخبرني عبيد الله بن أبي رافع قال: سمعت عليا رضي الله عنه يقول: بعثني رسول الله صلى الله عليه وسلم أنا والزبير والمقداد بن الأسود، قال: انطلقوا حتى تأتوا روضة خاخ، فإن بها ظعينة، ومعها كتاب فخذوه منها. فانطلقنا تعادى بنا خيلنا حتى انتهينا إلى الروضة فإذا نحن بالظعينة فقلنا: أخرجي الكتاب، فقالت: ما معي من كتاب، فقلنا لتخرجن الكتاب أو لنلقين الثياب، فأخرجته من عقاصها، فأتينا به رسول الله صلى الله عليه وسلم فإذا فيه: من حاطب بن أبي بلتعة إلى أناس من المشركين من أهل مكة، يخبرهم ببعض أمر رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يا حاطب ما هذا. قال: يا رسول الله لا تعجل علي، إني كنت أمرأ ملصقا في قريش ولم أكن من أنفسها وكان من معك من المهاجرين لهم قرابات بمكة يحمون بها أهليهم وأموالهم فأحببت إذ فاتني ذلك من النسب فيهم أن أتخذ عندهم يدا يحمون بها قرابتي، وما فعلت كفرا ولا ارتدادا ولا رضا بالكفر بعد الإسلام، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لقد صدقكم. قال عمر: يا رسول الله، دعني أضرب عنق هذا المنافق، قال: إنه قد شهد بدرا، وما يدريك لعل الله أن يكون قد اطلع على أهل بدر فقال: اعملوا ما شئتم فقد غفرت لكم.

2 Buhârî, Tefsîr, 60:

قال عمرو: ونزلت فيه: «يا أيها الذين آمنوا لا تتخذوا عدوي وعدوكم أولياء». قال: لا أدري الآية في الحديث أو قول عمرو.

3 B: "kestirememiştir".

4 B -"Bazı rivayette bulunduğuna da işaret eylemiştir".

5 Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 161:

وليس في حديث أبي بكر وزهير ذكر «الآية»، وجعلها إسحاق في روايته من تلاوة سفيان.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 313-315.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 311:

وذكر أن هذه الآيات من أول هذه السورة نزلت في شأن حاطب بن أبي بلتعة، وكان كتب إلى قريش بمكة يطلعهم على أمر كان رسول الله صلى الله عليه وسلم قد أخفاه عنهم، وبذلك جاءت الآثار والرواية عن جماعة من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وغيرهم.

8 B -"tamamı".

olmak zâhirdir. Bu surette bundan sonraki âyetlerin sebeb-i nüzûlü başka olmak lâzım gelir. Nitekim ol babdaki rivayetler de naklolunacaktır. Fakat Tirmizî mektup hakkındaki Hazret-i Ali hadîsini rivayetten sonra اَلْآيَة yerine هٰذِهِ السُّورَة diye tasrih ederek mezkur hâdiseyi bütün sûrenin sebeb-i nüzûlü olarak göstermiş ve hadîse "hasen sahih" demiştir.[1] Ebû Hayyân da *Bahr*'da "bu sûre Medenîdir ve Hâtıb b. Ebû Belte'a sebebiyle nâzil olmuştur"[2] demekle bunu ihtiyar eylemiştir. Müfessirînin çoğu ise mutlak olarak o dairede idâre-i kelâm eylemişlerdir. «يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّٖى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ» نَزَلَتْ فِي حَاطِبِ ابْنِ أَبِي بَلْتَعَة deyip de hâdiseyi nakl ile iktifâ etmişlerdir ki âyete de sûreye de muhtemildir. Muhâcirînden ve ehl-i Bedir'den olan Hâtıb'ın vâlidesi ile oğulları ve kardeşleri Mekke'de kalmış, mektup sebebiyle setr ü[3] himaye etmek istediği de onlar olmuştu. Mektubun suretini Âlûsî bazı rivayetlere göre şöyle nakletmiştir: أَنَّ رَسُول اللَّهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّم تَوَجَّهَ إِلَيْكُمْ بِجَيْشٍ كَاللَّيْلِ يَسِير كَالسَّيْلِ وَأُقْسِمُ بِاللَّهِ لَوْ سَارَ إِلَيْكُمْ وَحْدَهُ لَنَصَرَهُ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَإِنَّهُ مُنْجِزٌ لَهُ مَا وَعَدَهُ yani "haberiniz olsun ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem size doğru gece gibi bir ordu ile teveccüh etti, sel gibi varıyor. Allah'a kasem ederim ki yalnız başına da varsa her hâlde Allah onu size karşı mansur ederdi, çünkü ona olan vaadini muhakkak incaz buyuracaktır."[4] Görülüyor ki bu mektubun mündericâtında esas itibariyle yanlış ve imana muhalif bir şey yok, bilakis kuvvetli ve dosdoğru bir iman delîli var[5]. Ancak bunun büyük bir mahzuru vardı ki o da mektum tutulması lâzım gelen bir sırrı, [4894] bir harb hedefini düşman tarafına gizlice ilkā ediyordu. Bunu gizlice götüren kadın da Peygamber'den gördüğü taltif ve i'âneye rağmen bir casusluk yapıyordu, fakat bu sebeple Resûlullah'ın açık bir mucizesi göründü. Yolda deve üzerinde hevdec denilen mahfe içinde giden o kadının yakalanacağı

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 60/3305:

قال: وفيه أنزلت هذه السورة: «يا أيها الذين آمنوا لا تتخذوا عدوي وعدوكم أولياء تلقون إليهم بالمودة» السورة.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 152:

هذه السورة مدنية، ونزلت بسبب حاطب بن أبي بلتعة، كان قد وجه كتابا، مع امرأة إلى أهل مكة يخبرهم بأن رسول الله صلى الله عليه وسلم متوجه إليهم لغزوهم...

3 F, M ve B -"setr ü".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 260.

5 F, M ve B: "vardır".

Ravza-i Hâh mevkii bile aynen haber verilerek ekâbir-i ashabdan koşturulan süvarilerle mektup çıkartılıp getirtildi. Mündericâtı okundu, gönderen Hâtıb b. Ebû Belte'a muhakeme edildi, maksadını dosdoğru söylemesine ve mağfiretle mübeşşer bulunan Ashâb-ı Bedir'den bulunmasına mebnî affolundu. Tutulmuş olan kadının getirilmesinde ısrar edilmedi.[1] Ma'amâfîh Mekke'nin fethinde eman verilmeyip katlolunan üç erkek ile iki kadından birisi bazılarının kavlince bu kadındır.[2] Mümtehane budur. İşte bu hâdise sebebiyle bu Mümtehane Sûresi nâzil olmuş, bu gibi ahvâlde mü'minlerin vazifelerine dair nesâyih-i mühimme ile dâr-ı harbden muhacir [4895] olarak gelen kadınlar hakkında bile bir imtihan ta'lîmâtı vermiştir. Binâen'aleyh her zaman için nazar-ı dikkatten dûr tutulmaması lâzım gelen bu sûre, bilhassa kıyamet gününü andıran büyük bir imtihan demek olan harb hengâmlarında daha ziyade itina ile tâkip ve tatbik olunmak bilcümle mü'minlerin vecîbesidir. Evvelâ buyuruluyor ki: Ey o bütün iman edenler! Adüvvümü ve adüvvünüzü dostlar yerine tutmayın! "Dost"un zıddı, adâvet edici düşman demek olan "adüvv" esasen fe'ûl[3] vezninde mübalağa sîgası olmakla cem'inde "a'dâ" ve onun cem'inde "e'âdî" denilirse de, masdar mecrâsında olarak ferde de cem'e de ıtlak olunur. Burada murad cemiyet olmakla beraber cemiyetin ferdde temessülüne

1 B -"Tutulmuş olan kadının getirilmesinde ısrar edilmedi".

2 Ebu'ş-Şeyh'in *Kitâbü'l-azame*'de rivayetine göre Mekke'nin fethi günü Resûlullah dört erkek ile iki kadına eman vermemiş, "bunları Kâbe'nin örtüsüne sarılmış bulsanız bile öldürün" diye emretmişti. Bunlardan İkrime b. Ebû Cehil ile Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh bilâhare tevbe ve dehâlet ve şefaat ile kurtuldu. İbn Esîr'in *Târîh-i Kâmil*'de beyânına göre de sekiz erkek dört kadının katli emrolunmuştu; erkekler: İkrime b. Ebû Cehil, Safvan b. Ümeyye, Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh, Abdullah b. Hatal, Huveyris b. Nakîd b. Vehb b. Abd b. Kusay, Makîs b. Sabâbe, Abdullah b. Ziba'râ, Hübeyre b. Ebû Vehb-i Mahzûmî, Hazret-i Hamza'nın kâtili Vahşi. Bunlardan Hübeyre Necran'a kaçmış, orada müşrik olarak kalmış idi. Hâin, kâtil birer mürted olan Abdullah b. Hatal ve Makîs b. Sabâbe ve Peygamber'e çok ezâ etmiş olan Huveyris b. Nakîd katlolunmuşlardı. Diğerleri de bir müddet kaçıp gizlendikten sonra birer suretle teslim olup İslâm'a girerek kurtulmuşlardı. Dört kadına gelince: Ebû Süfyan'ın zevcesi Hind binti Utbe, mezbûre Sâre ile maktul Abdullah b. Hatal'ın iki muganniye câriyesi idi. Bunlardan Hind kendini bildirmeksizin gelip kadınlar içinde bey'at ederken tanınıp kurtuldu, câriyenin birisi de kaçtıktan sonra mütenekkiren gelip Müslüman olarak kurtuldu, Sâre ile diğer câriye katlolundu [İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* II, 122-124]. Mekke'nin yirmi seneden beri Peygamber'e karşı adâvet ile ellerinden gelebilen her düşmanlığı yapmaya çalışan ahâlisinden fetih günü katlolunan böyle ancak dört beş kişiden ibaret olmuştur ki bu büyük eser-i âtıfet, bu kudsî semâhat ve rahmet ancak mazhariyet-i Muhammediyede tecellî eden meâsirdendir [Müellifin notu].

3 H: "kabûl".

işaret için müfred getirilmiş, "evliyâ"nın cem'iyle de cemiyete tenbih olunmuştur. Bunun izâfetinde zâhir olan mef'ûlüne muzâf olmaktır. Binâen'aleyh عَدُوِّى وَعَدُوَّكُمْ "bana ve size adâvet edici düşmanları dostlar yerine tutmayın" demektir. Yoksa neyh hâsılı tahsil olurdu. Allah düşmanı, Allah'a adâvet eden, Allah dinini, Allah hukūkunu tanımayan, Allah ve Resûlü ile yarışa kalkışan ve Sûre-i Mücadele'de اِنَّ الَّذٖينَ يُحَٓادُّونَ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ [el-Mücâdele 58/5, 20] ve emsâli âyetlerde hâlleri beyan olunan kâfirler, müşrikler, zâlimlerdir. Burada asıl sebeb-i nüzûl Mekke müşrikleri olmakla beraber mefhum e'amdır. Ma'amâfîh bu mefhum ve bu nehy gerek bu âyette, gerek âtîdeki لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ [el-Mümtehine 60/8], اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ [el-Mümtehine 60/9] âyetleriyle takyîden tefsir ve târif de olunacaktır. Mü'minlerin buğzu kendi husûsî garaz ve hislerine göre değil, her şeyden evvel Allah ve menâfi'-i âmme için Allah düşmanlarına karşı buğz fillâh olması, adâvetin ancak o mi'yâr ile ölçülüp gerek nefret ve gerek mahabbet hareketlerinde hak nokta-i nazarından ayrılmamak lüzûmuna tenbih için düşmanlardan ihtiraz ibtidâ Allah düşmanı olan adüvv, a'dâ-i mü'minînin başında zikredilip buyurulmuştur ki: لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ. [4896] {تُلْقُونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ} ❁ "Meveddet" mahabbet, ve sevgi demek olduğu gibi bizim "mahabbetnâme", "meveddetnâme" tâbirlerimiz vechile mektuba da ıtlak olunur ki meveddetin lâzımıdır. Burada bu mâna da verilmiştir. "Bâ" da sıla veya sebebiyye olabilir. Bu cümle, لَا تَتَّخِذُوا'nun fâilinden hâl veya menhî olan "ittihâz"ın tefsiri, yahut evliyâya sıfat-ı kâşife olmak muhtemil olduğu gibi istînaf veya i'tirâziyye olması da muhtemil ve sebeb-i nüzûle daha muvâfıktır. Evvelki vecihlere göre mâna: Onlara meveddet ilkā ederek veya meveddetnâme ile haber ilkā ederek, yahut meveddet ilkā etmeniz veya meveddet sebebiyle haber ilkā etmeniz suretiyle, yahut kendilerine meveddet ilkā edeceğiniz veya meveddet sebebiyle haber ilkā edeceğiniz evliyâ ittihaz etmeyin, hâsılı meveddetle ahvâlinizden haber kaçırmayın demek olur. İstînaf veya itiraz olduğu takdirde ise siz onlara meveddet ilkā edersiniz, yahut içlerinde alâkadar olduklarınıza sevginiz dolayısıyla o düşmanlar

cemiyetine mektup göndererek ihbârâtta bulunuyorsunuz ki bu onların hepsini dost yerine tutmaktır. {وَقَدْ كَفَرُوا بِمَا جَٓاءَكُمْ مِنَ الْحَقِّ} ❁ "Vâv" hâliyyedir. Cümle اِلَيْهِمْ zamirinden hâldir. Yani hâl bu ise onlar, o sizin meveddetle haber ilkā ettiğiniz düşman cemaati o hâldeler[1] ki size gelen hakka, Hak teâlâ'dan risalet ve kitap ile gelen ve imanı iktizâ eden hak dininize ve hukūkunuza küfrettiler ve hâlâ etmekteler. Küfürleriyle ne Allah'ın ne de ibâdullâhın hukūkunu tanımıyor, Allah'a ve mü'minlere adâvet ediyorlar. {يُخْرِجُونَ الرَّسُولَ وَاِيَّاكُمْ اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْ} Peygamber'i ve sizi Rabbiniz Allah'a iman ediyorsunuz diye çıkarıyorlar. ❁ Hicretinize bâ'is oluyorlar. Bu cümle, küfür ve adâvetlerinin derecesini beyan için istînaftır, كَفَرُوا'nun [4897] fâilinden hâl olmasını da tecviz etmişlerdir. {اِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَاداً فٖى سَبٖيلٖى وَابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتٖى} Eğer siz Benim yolumda cihad etmek ve rızâmı aramak için bütün gücünüzle çalışıp uğraşacak mücâhidler olarak çıkdınızsa… ❁ Bu cümle-i şartiyye mâkabli karînesiyle cezâsı mahzuf olmakla, mânen yukarıya merbuttur. Tehirinin nüktesi: Bu şart altında o mazmûnu mânen tekrar ile nehyi tekid[2] ve şartın mazmûnu mûcebince imanda ihlâs ile cihadda metanete teşviktir. Bu suretle لَا تَتَّخِذُوا ve müte'allikātının kaydı mesabesinde olan bu şart bilhassa ihrâca sebep yapılan اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْ fıkrasına ittisal ile îmân-ı tevhidde şüpheyi nefy ve ihlâsı tesbit ve hurûcun ihrâca tenâzurunu takrir için bu noktaya tehir olunmuş ve mâba'di ile mâkabli arasında bir cümle-i mu'teriza vaziyetine konulmuştur. Yani siz mü'minlerin hurûcunuz, vatanlarınızdan çıkışınız Allah yolunda cihad etmek ve Allah'ın rızâsı sebeplerini aramak ve binâen'aleyh Allah düşmanlarına karşı Allah dostları mücâhidler olmak için ise öyle yapın, o Allah düşmanı düşmanlarınızı dostlar yerine tutmayın, bâhusus cihad esnasında onlara meveddet yollu haber kaçırmayın da hâlis bir iman ile Allah'ın rızâsına erdirecek mücahede yapın. Bu âyette اَنْ تُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ رَبِّكُمْ'de muhatabları gāiblere tağlib ve tekellümden gıyâba iltifat vardır. اَنْ, لِأَنْ

1 B: "hâldedir".

2 F: "bu şart altında o mazmûnu yani tekrar ile nehyi tekid"; M ve B: "bu şart altında o mazmunu, yani nehyi tekrar ile te'kid".

mânasına ihracı ta'lîldir. جِهَاداً Mef'ûl-i leh veya mücâhidîn mânasına hâldir.

Bu ta'lîmâttan sonra sebeb-i nüzul olan hâdiseyi ihbar ile itâb[1] ve tevbih makamında istînaf veya تُلْقُونَ'den bedel tarîkiyle buyuruluyor ki: {تُسِرُّونَ اِلَيْهِمْ بِالْمَوَدَّةِ} Meveddetle onlara sır veriyorsunuz ❁ o düşmanlara cemîle yaparak gizli meveddetnâme gönderiyor, sırren havâdis [4898] kaçırıyorsunuz. {وَاَنَا} Hâlbuki ben ❁ Allah {اَعْلَمُ بِمَٓا اَخْفَيْتُمْ وَمَٓا اَعْلَنْتُمْ} sizin gizlediğiniz şeye de açıkladığınız şeye de a'lemim ❁ hepsini de pek âlâ bilirim. Burada اَعْلَمَ, ism-i tafdil de muzâri' nefs-i mütekellim de olabilir. "Bâ" evvelkine daha muvâfıktır. Sonra تُسِرُّونَ'ye nazaran بِمَا اَسْرَرْتُمْ denilmek daha münâsib görünürken بِمَٓا اَخْفَيْتُمْ buyurulması da şâyân-ı dikkattir. Çünkü ihfâ, isrardan daha gizlidir. Nitekim يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفٰى [Tâ-hâ 20/7] buyurulmuştur. "İsrâr" başkasına sır vermek, gizli konuşmaktır. Bunda ise bir nevi ilan vardır. Hâlbuki" ihfâ" gönülde gizlenene de şâmildir. عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ [el-En'âm 6/73; et-Tevbe 9/94, 105; er-Ra'd 13/9; el-Mü'minûn 23/92; es-Secde 32/6; ez-Zümer 39/46; el-Haşr 59/22; el-Cum'a 62/8; et-Teğâbün 64/18] ve يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفٰى [Tâ-hâ 20/7] olan Allah'ın ilminde gizli de açık da birdir, O hepsini bilir,[2] binâen'aleyh Resûlüne de bildirir. O hâlde açıklamasından çekindiğiniz bir günahı gizli ne için yaparsınız? Gizlemekle onun zararından, cezâsından kurtulacağınızı mı zannedersiniz? {وَمَنْ يَفْعَلْهُ مِنْكُمْ} Hem içinizden her kim onu yaparsa ❁ nehyolunan o fiili, o ittihâzı, bâhusus cihad hâlinde meveddetle o ilkā ve isrârı[3], hatta gönülde ihfâyı siz mü'minler içinden her kim yaparsa {فَقَدْ ضَلَّ سَوَٓاءَ السَّبِيلِ} artık düz yolun ortasında sapıtmış, şaşkınlıkla kendisini kaybetmiş olur. ❁ İman ile doğru Allah yolunda giderken Şeytan yoluna sapmış, düşmanın casusu mevkiine düşmüş, cezâya müstahik olmuş, kendisini felâkete sürüklemiş olur. Çünkü {اِنْ يَثْقَفُوكُمْ} onlar size zafer bulurlarsa ❁ o dost yerine tuttuğunuz, meveddetle sır verdiğiniz düşmanlar sizi mağlub edip ellerine geçirir, hükümleri altına

1 H: "gıyâb".
2 F, M ve B: "Allah ilminde gizliyi de açığı da hepsini bilir".
3 F, M ve B: "meveddet ilka ve israr".

alırlarsa sizin onlara yaptığınız gibi dostluk etmezler, bilakis {يَكُونُوا لَكُمْ اَعْدَآءً} [4899] sizlere hep düşman kesilirler {وَيَبْسُطُوٓا اِلَيْكُمْ اَيْدِيَهُمْ وَاَلْسِنَتَهُمْ بِالسُّوٓءِ} ve sizlere kötülükle ellerini ve dillerini uzatırlar ❁ elleriyle katl, esaret, işkence gibi ne fenalık yapabilirlerse yaparlar; dilleriyle şetm, hakaret gibi her kötü sözü söylerler. Kur'ân'ın bu kısacık ihtarı ne kadar veciz, ne kadar şümullü, ne kadar hâil, sonra da ifade ne kadar nezihtir. Tarih gözden geçirilirse kâfirlerin, zâlimlerin ellerine düşürdükleri istiklâllerini kaybetmiş Müslümanlara hatta sulh[1] ve ahidden sonra elleriyle dilleriyle yaptıkları kötülükleri, işkenceleri, hakaretleri, zulümleri, alçaklıkları, iftiraları, tezvirleri, taarruzları, imhaları öyle fecî, öyle çirkindir ki okuyanların bile nasıl tüylerini ürpertip nasıl vicdanlarını sızlattığı görülür. İnsan olan onların tasavvurundan[2] bile tiksinir. {وَوَدُّوا لَوْ تَكْفُرُونَ} Ve arzu etmektedirler ki hep kâfir olsanız!.. ❁ Hiç mü'min kalmasa. Bu arzuları mukaddem olduğu için mâzî ile tâbir olunmuştur. Ma'amâfîh fiilen cebir ve ikrâha kudret terettüb edebilecek vechile tahakkuku mefruz olan zaferleriyle meşrut olduğu için mânen müstakbeldir. Fenalığın, belânın en büyüğü de budur. Çünkü dünyâ hayat her ne olsa geçer, fakat küfrün cezâsı olan azâb-ı ebedî tükenmez. Ebedî hayâtın miftâhı olan iman nimetini kaybetmek kadar büyük musibet tasavvur olunmaz. Kâfirlere mahkum[3] olanların ise erinde gecinde o musibete giriftar olmaları tehlikesi ağlebdir.

Hâtıb'ın dediği gibi içlerinde bulunan bazı akraba ve evlâd dolayısıyla o düşmanlara meveddet ilkā ve israr edenlere gelince, buna şöyle buyuruluyor: {لَنْ تَنْفَعَكُمْ اَرْحَامُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ} Size ne [4900] hısımlarınızın ne de evlâdlarınızın asla menfaati olmaz ❁ onlar sizi[4] yaptığınız günahın cezâsından kurtaramaz. {يَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَفْصِلُ بَيْنَكُمْ} Kıyamet günü -Allah- aranızı ayırır. ❁ Zira يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخيهِ وَاُمِّهِ وَاَبيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنيهِ [Abese 80/34-36][5]

1 F, M ve B: "hüküm".
2 F, M ve B: "tesavvurlarından".
3 B: "mahrum".
4 H ve B: "sizin".
5 "O kaçacağı gün kişinin kardeşinden ve anasından babasından ve refikasından ve oğullarından."

âyeti mûcebince o gün kişi kardeşinden ve anasından babasından ve zevcesinden ve evlâdlarından kaçar. Burada harbin mağlubiyet ve felâket günleri de kıyamet gününü andırdığına bir işaret vardır. {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ} Ve Allah hep amellerinize bakar. ۞ Ona göre mücâzat veya mükâfat eder, yoksa evlâd ve akrabanıza göre değil. O hâlde Allah düşmanlarına dost olanlar Allah dostları olamazlar. Onun için mü'minler evlâd ve iyâl hatırı için Allah düşmanlarını dost yerine tutmamalı, bâhusus harb hengâmında onlara meveddetle sır kaçırmaktan çok ihtiraz etmelidirler.

{قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فٖٓي اِبْرٰهٖيمَ وَالَّذٖينَ مَعَهُ} ilh. ۞ Şirk ve küfürden teberrâ ile mahabbet ve buğzun sırf Allah için olması, îmân-ı tevhîdin en mühim esaslarından olduğunu anlatan bu kıssa fî-sebîlillah mücahede için hurûc eden mü'minlere ber vech-i bâlâ verilen ta'lîmâtı tevsik ve tekid için mâzîden alınacak ibretlerin, misâllerin en güzeli olmak üzere kasrı ifade eder bir surette îrad buyurulmuştur. Sûre-i Nahl'in âhirinde اِنَّ اِبْرٰهٖيمَ كَانَ اُمَّةً قَانِتاً لِلّٰهِ حَنٖيفاً [16/120] ilh... bak. Hemzenin zammıyla ve kesriyle اسْوَةٌ, aslında iktidâ ve imtisâl mânasına masdar olup iktidâ olunmak hakkı olan haslete de şahsın kendisine de ıtlak olunur ki numûne-i imtisâl, şâhid, örnek demek olur. Zat[1] murad olunduğu zaman فِي فُلَانٍ اُسْوَةٌ tâbiri وَلِلضُّعَفَاءِ فِي الرَّحْمنِ كَافٍ gibi tecrid kabîlinden olup "lirada iki dirhem bir denk altın var" demeye benzerse de haslet [4901] murad olunduğu surette zarfiyet, mevsûfun sıfatına mahalliyeti kabîlinden olur ki burada böyledir. لَكُمْ, كَانَ'nin haberi olduğu için takdîmi kasr ifade ile[2] ثُمَّ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ اَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ اِبْرٰهٖيمَ حَنٖيفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكٖينَ [en-Nahl 16/123] mazmûnunu anlatır. Hazret-i İbrâhim, bidâyeten yalnız olmak itibariyle وَالَّذٖينَ مَعَهُ'dan murad ثُمَّ قَفَّيْنَا عَلٰٓى اٰثَارِهِمْ بِرُسُلِنَا [el-Hadîd 57/27] buyurulduğu üzere onun isrince giden peygamberler olabilirse de sonradan kendisine iltihak eden mü'minler veya hepsi olması da melhuzdur. Mâzîde tarihte geçmiş nice devletler, milletler, cemiyetler, kavimler varsa da bütün inkılâbât-ı beşer

1 M ve B: "Şahıs".
2 H: "eder".

içinde îmân-ı tevhid ile ahlâk temizliği,[1] sadakat ve şecaat ile cihad ve icrâ-yı hakk u adâlete ikdam hasleti nokta-i nazarından en güzel örnek ebü'l-enbiyâ olan ve kelime-i tevhid ile hanifliği zürriyetine miras bırakmış ve bu sayede Arab-ı müsta'ribe olan İsmâil evlâdına istikbal için mümtaz bir inkişaf mebde'i uyandırmış bulunan Hazret-i İbrâhim ile peyrevlerinde vukū'a geldiği anlatılmış {اِلَّا قَوْلَ اِبْرٰهِيمَ لِاَبِيهِ} ancak İbrâhim'in babasına olan şu sözü örnek tutulmaktan[2] müstesnâ kılınmıştır ❁ ki o söz Sûre-i Meryem'de de سَاَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبّٖيۜ اِنَّهُ كَانَ بٖي حَفِيًّا [19/47] kavliyle geçtiği üzere babasına {لَاَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ وَمَٓا اَمْلِكُ لَكَ مِنَ اللّٰهِ مِنْ شَيْءٍ} "her hâlde senin için mağfiret isteyeceğim, ma'amâfîh Allah'tan[3] senin hakkında başka bir şeye gücüm yetmez" ❁ yani istiğfardan başka bir şey elimden gelmez diye vaad etmesidir ki İbrâhim aleyhisselâm bu vaadini Sûre-i Şu'arâ'da[4] geçtiği üzere وَاغْفِرْ لِاَبٖٓي اِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّٓالّٖينَ [26/86] duasıyla îfâ etmiş, bununla beraber Sûre-i Berâe'de geçen وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ اِبْرٰهٖيمَ لِاَبٖيهِ اِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَٓا اِيَّاهُۚ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُٓ اَنَّهُ عَدُوٌّ لِلّٰهِ تَبَرَّاَ مِنْهُ [9/114] âyetinden anlaşıldığı vechile babasının bir Allah düşmanı olduğu kendisince tebeyyün ettikten sonra ondan teberrî etmiş idi. Zira اِنَّ اللّٰهَ لَا يَغْفِرُ اَنْ يُشْرَكَ بِهٖ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذٰلِكَ لِمَنْ يَشَٓاءُ [en-Nisâ 4/48] âyetleri mûcebince Allah teâlâ şirke [4902] mağfiret buyurmaz, bundan da anlaşılır ki Allah düşmanı müşriktir. Allah teâlâ insana vâlideyni hakkında ihsan tavsiye etmiş olmakla beraber şirke asla mağfiret etmeyeceğinden Sûre-i Lokman'da da وَاِنْ جَاهَدَاكَ عَلٰٓى اَنْ تُشْرِكَ بٖي[5] مَا لَيْسَ لَكَ بِهٖ عِلْمٌ فَلَا تُطِعْهُمَا وَصَاحِبْهُمَا فِي الدُّنْيَا مَعْرُوفًا [31/15] buyurulduğu[6] vechile şirke sevkeden ebeveyne bile itaat etmeyip dünyada mâruf ile musâhabet etmeyi emrederek tâati mâruf, yani meşrû ile takyid buyurmuştu. Bu suretle Allah'a isyan mâhiyetinde olan husûsâtta tâat câiz olmadığı ve böyle kabul olunmayacağı mâlum olan duaya âmin denmeyeceği cihetle

---

1 H +"ve".
2 F, M ve B: "tutmaktan".
3 F, M ve B: "Allah'a".
4 B: "Şûrâ'da".
5 H, F, M ve B: "به".
6 H: "buyurduğu".

Hazret-i İbrâhim'in sonradan teberrî etmiş olduğu o sözü de örnek tutulmaktan[1] istisnâ edilmiştir.

{رَبَّنَا عَلَيْكَ تَوَكَّلْنَا... إلخ} ❁ İbrâhim ve maiyyeti kıssasının mücahededeki hâllerini beyan için istînaf, yahut قَالُوا takdîriyle evvelki قَالُوا'ya atıf[2] sebkindedir. Kıssanın hissesinin hâsılı olmak üzere قُولُوا "böyle deyin" mânası da anlaşılabilmek için kavil ve atıf hazf[3] olunmuştur. {رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا فِتْنَةً لِلَّذِينَ كَفَرُوا} Yâ Rabbenâ! Bizi o küfür edenler için bir fitne kılma ❁ yani onlara mağlub etme, ellerine düşürüp mihnet ve azâba sokma, el dil uzatmalarına meydan verme de bizim mihnetimiz[4] yüzünden imanı tahkir ile küfre meftûniyetlerini[5] artırma. Zira mü'minlerin mihnet içinde gösterecekleri temizlik ve yükseklikten de imanın ulviyeti anlaşılabilirse de bu pek zor ve pek tehlikeli olduğu gibi kâfirlerin "iman iyi olsaydı bunlar mağlub edilmez, esir olmazlardı" diyerek, dünyâ hayat ile mağrur olarak küfre meftun olmalarına sebep de olur. {لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِيهِمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ} ❁ Kasem ile tekiddir. {لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللّٰهَ وَالْيَوْمَ الْاٰخِرَ} ❁ لَكُمْ'den bedel-i kül veya ba'z [4903] olup iman ve cihadda Allah'a ve âhirete ümidin ehemmiyetli bir rükün olduğuna tenbihtir. Çünkü yeis küfürdür. {وَمَنْ يَتَوَلَّ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ} ❁ Burada[6] Allah düşmanlarına karşı beyan olunan vazifeler Allah'ın hâşâ bir eksikliğinden değil, sırf insanların hamde mazhar olmaları için mesâlih ve menâfi'i iktizâsından olarak şâyân-ı teşekkür[7] ta'lîmât ve irşâdât olduğuna tenbihtir. Bu vazifeler yapıldığı ve düşmanlardan tamamen teberrî edilerek cihad edildiği surette {عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذِينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً} pek me'muldür ki Allah sizinle o kâfirler içinden mu'âdât ve muhasame ettiğiniz düşmanlar arasında bir meveddet husûle getire. ❁ Çünkü İslâm'ın galebesiyle hayra mâni' olanlar def' olunup hak ve adaletle İslâm'ın güzel ahlâkı

1 F, M ve B: "tutmaktan".
2 B: "sıfat".
3 M: "hezf".
4 B: "minnetimiz".
5 B: "muvaffakiyetlerini".
6 F, M ve B: "Buda".
7 F, M ve B: "tesellî".

izhar ve tatbik olunmaya başlayınca o adâvetler de meveddete münkalib olmaya başlar. Nitekim Mekke'nin fethi üzerine ahlâk-ı Muhammedî ve uluvv-i Cenâb-ı Ahmedî fiilen tatbik olunmaya başlayınca yirmi senedir adâvetin her türlüsünü yapmaya çalışanlar bile hayretler içinde İslâm'a girmek için yarış etmişler ve çok geçmeksizin bütün Arabistan da İslâm'a dâhil olarak o nûr-i hak âfâk-ı âlemi tenvîre başlamıştı. Bu âyet de gösteriyor ki cihaddan asıl maksud adâvet değil, meveddeti ta'mîmdir. Allah düşmanlarından teberrî ile onlara buğz da Allah rızâsı için ihlâsı[1], meveddeti gereği gibi ta'mîm için zerî'adır. {وَاللّٰهُ قَدٖيرٌ} Allah Kadîr'dir ❁ kudreti çoktur, adâvetleri meveddete çevirmeye de kādirdir. {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ} Ve Allah Gafûr'dur Rahîm'dir. ❁ Rızâsı uğrunda çekilen zahmetleri boşa gidermez. Allah'a ve mü'minlere [4904] adâvetten tevbe edip meveddete geçenlerin günahlarına mağfiret eder. Bu mânayı tavzih ile sûrenin başındaki nehyi tefsir siyâkında buyuruluyor ki: {لَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ عَنِ الَّذٖينَ} Allah sizi şunlardan nehyetmez: {لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِى الدّٖينِ} Size dinde kıtal yapmayanlar ❁ kendileri hangi din ve milletten olurlarsa olsunlar size dininiz hakkında, dininizin hukukuna, ahkâmına[2] dokunmak garazıyla harbetmeyen, sizi öldürmeye kalkışmayanlar {وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ} ve sizi diyârınızdan çıkarmayanlar ❁ yani gerek mübaşeret ve gerek muzâheret suretiyle olsun bu iki sıfattan hiçbirisiyle muttasıf olmayan, size ne din harbi ne de vatan harbi yapmayanlar, çünkü bundan sonraki âyette وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ kaydı karînesiyle burada da وَلَمْ يُظَاهِرُوا mânası murad olduğu anlaşılır. İşte {اَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُٓوا اِلَيْهِمْ} bunlara iyilik ve adalet yapmanızdan Allah sizi nehyetmez {اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطٖينَ} çünkü Allah kime olursa olsun adalet yapanları sever. ❁ Bunun hilâfına olan düşmanlara adâvet etmek de adâlet-i ilâhiyenin iktizâsıdır. "اَنْ تَبَرُّوهُمْ", الَّذٖينَ'den bedel-i iştimâldir. Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde birkaç rivayet vardır. Ezcümle Hazret-i Ebû Bekir'in kızı, Hazret-i Zübeyr'in zevcesi Esmâ Zâtü'n-Nitâkayn'den (radıyallâhu anhüm) rivayet olunduğuna göre

1 H: "ihlas".
2 B -"ahkâmına".

demiştir ki: "Resûlullah ile[1] mu'âhid bulundukları sıra müşrike olarak Kureyş'in ahdinde bulunan vâlidem bana rağbetle gelmişti, 'ona sıla ve iltifat edeyim mi?' diye Resûlullah'a sordum, Allah teâlâ bu âyeti indirdi, Resûlullah da bana buyurdu ki: نَعَمْ صِلِيهَا 'evet, ona sıla et, yani alâkadar ol, iltifat ve ihsan eyle.'"[2] Esmâ'nın vâlidesi Kuteyle binti Abdüluzzâ, Hazret-i Ebû Bekir'in zevcesi iken Câhiliyede [4905] tatlik etmiş idi. Bu rivayete göre bu âyet Hudeybiye musâlahasından sonra ve Kureyş'in o mu'âhede ahkâmına tecavüz edip de Mekke'nin fethini iktizâ eden harekâta sebebiyet vermelerinden mukaddem, yani yukarıki âyetlerin nüzûlünden evvel nâzil olmuş demek olur. Bu sebeple bazıları bu âyetin nisvân ve sıbyân hakkında olduğuna kāil olmuş ise de ekser ulemânın dediği gibi bundan mutlaka ahdine riayetkâr olan mu'âhidleri[3] anlamak daha muvâfıktır. Nitekim Hasan ve Ebû Sâlih gibi bazıları da bu âyetin Resûlullah'a mukātele etmemek ve aleyhine mu'âvenette bulunmamak üzere musâlaha yapmış olan Huzâ'a ve Benî Hâris gibi Ka'b ve Kinâne ve Müzeyne kabileleri hakkında nâzil olduğunu rivayet eylemişlerdir.[4] Bazıları da küffâr içinde bulunup da hicret etmemiş veya edememiş olan mü'minler hakkında olduğunu söylemişler ise de bu tahsis âyetin zâhirine de siyâkına da muvâfık değildir. Onun için cumhur الَّذِينَ mevsûlünün sılası hayyizinde zikrolunan iki sıfat ile muttasıf küffâr hakkında olmasına kāil olmuşlardır ki zimmî, müste'men, kat'-ı münasebet edilmemiş olan mu'âhid, musâlihlerin hepsine şâmil olur. Mü'minler bunların hiçbirine birr ü adaletle muameleden menhî değildirler[5]. Tirmizî'nin rivayeti hilâfına olarak bu âyetler denildiği gibi daha evvel nâzil olmuş olsa dahi tertibde buraya konulması baştaki birinci âyetin tefsiri mesâbesinde bir

---

1 F, M ve B -"ile".

2 Buhârî, Cizye, 17:

عن أسماء بنت أبي بكر رضي الله عنهما قالت: قدمت علي أمي وهي مشركة، في عهد قريش إذ عاهدوا رسول الله صلى الله عليه وسلم ومدتهم مع أبيها، فاستفتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت: يا رسول الله، إن أمي قدمت علي وهي راغبة، أفأصلها؟ قال: «نعم صليها».

3 M ve B: "muahideleri".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 156. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 302; Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 150; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 303:

وقال الحسن وأبو صالح: في خزاعة وبني الحارث بن كعب وكنانة ومزينة وقبائل من العرب، كانوا مظاهرين للرسول محبين فيه وفي ظهوره.

5 F, M ve B: "değillerdir".

siyak ifade etmekte bulunduğu cihetle hepsi beraber nâzil olmuş gibi bir insicam arzetmekte ve Mekkelilerin Huzâʻaya tecavüzleri sebebiyle katʻ-ı münasebet emri verildiği bu[1] sırada diğer muʻâhidlerle münasebetin ihlâl edilmemesi nokta-i nazarından da bir siyaset hikmetini ihtivâ eden bu âyetin mazmûnu fiilen muhârib veya muhâriblere muzâhir olmayanların hangi milletten olursa olsun hepsine şâmil olmak lâzım gelir. İbn Cerîr Taberî de bu taʻmîmi tasrih eylemiştir.[2] Şu fıkra da bunu işʻar [4906] eyler: {اِنَّمَا يَنْهٰيكُمُ اللّٰهُ} Allah sizi ancak {عَنِ الَّذٖينَ قَاتَلُوكُمْ} {فِى الدّٖينِ} dinde size kıtal eden {وَاَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ} ve sizi diyarınızdan çıkaran {وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ} ve çıkarılmanıza muzâheret edenlerden ❁ bu üç sınıfın hepsiyle veya herhangi biriyle muttasıf olanlardan {اَنْ تَوَلَّوْهُمْ} onlara dostluk etmenizden nehyeder. ❁ İşte لَا تَتَّخِذُوا عَدُوّٖى وَعَدُوَّكُمْ اَوْلِيَٓاءَ buyurulmasının mânası bu suretle adâvetleri tahakkuk edenlerden münasebeti katʻ edip onlara müvâlât ve ilkā-i meveddet yapmamaktır. {وَمَنْ يَتَوَلَّهُمْ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ} Her kim de onlara dostluk eder, müvâlâtta bulunursa işte onlar hep zâlimlerdir. ❁ Adâvet yerine meveddeti koyarak adaletin hakkına tecavüz eden ve bi'n-netîce kendilerine zulmetmiş bulunan haksızlardır. Bu suretle bu iki âyet İslâm'ın beyne'l-milel hukuk ve münasebeti ahkâmının esasını tâyin eden iki mühim düstur olmak itibariyle ayrıca bir ehemmiyeti hâizdir. وَظَاهَرُوا عَلٰٓى اِخْرَاجِكُمْ kaydının burada tasrih olunup da evvelkinde nakīzinin tasrih olunmayarak delâlete bırakılmasında bir nükte aranmak lâzım gelir. Allahu aʻlem bu nükte muzâhirlerle katʻ-ı münasebette istiʻcâl edilmeyip evvelemirde düşmanlara muzâheretten sarf-ı nazar ettirmek için mümkin olabilen siyâsî teşebbüslere meydan bırakmak[3] hikmeti olsa gerektir.

Buraya kadar devam eden bu âyetler mü'minlere dost ve düşmanı tanıtmak üzere teberrâ ve tevellâ nokta-i nazarından bir imtihan

---

1 B: "bir".

2 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIII, 323:

وأولى الأقوال في ذلك بالصواب قول من قال: عني بذلك «لا ينهاكم الله عن الذين لم يقاتلوكم في الدين» من جميع أصناف الملل والأديان أن تبروهم وتصلوهم وتقسطوا إليهم، إن الله عز وجل عم بقوله: «الذين لم يقاتلوكم في الدين ولم يخرجوكم من دياركم» جميع من كان ذلك صفته، فلم يخصص به بعضا دون بعض.

3 H: "bırakmamak".

mazmûnu ifade ettikten sonra diğer bir haysiyetle bir imtihan vazifesi daha göstermek üzere ikinci bir hitâbe ile buyuruluyor ki:

[4907]

يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ فَامْتَحِنُوهُنَّۜ اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِا۪يمَانِهِنَّۚ فَاِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ اِلَى الْكُفَّارِۜ لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّۜ وَاٰتُوهُمْ مَٓا اَنْفَقُواۜ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّۜ وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ وَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقْتُمْ وَلْيَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقُواۜ ذٰلِكُمْ حُكْمُ اللّٰهِۜ يَحْكُمُ بَيْنَكُمْۜ وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ حَك۪يمٌ ﴿١٠﴾ وَاِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ اِلَى الْكُفَّارِ فَعَاقَبْتُمْ فَاٰتُوا الَّذ۪ينَ ذَهَبَتْ اَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَٓا اَنْفَقُواۜ وَاتَّقُوا اللّٰهَ الَّـذ۪ٓي اَنْتُمْ بِه۪ مُؤْمِنُونَ ﴿١١﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا جَٓاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلٰٓى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا وَلَا يَسْرِقْنَ وَلَا يَزْن۪ينَ وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ وَلَا يَأْت۪ينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَر۪ينَهُ بَيْنَ اَيْد۪يهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ وَلَا يَعْص۪ينَكَ ف۪ي مَعْرُوفٍ فَبَايِعْهُنَّ وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٢﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تَتَوَلَّوْا قَوْمًا غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ قَدْ يَئِسُوا مِنَ الْاٰخِرَةِ كَمَا يَئِسَ الْكُفَّارُ مِنْ اَصْحَابِ الْقُبُورِ ﴿١٣﴾

[4908] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Size mü'mine kadınlar muhacir olarak geldikleri zaman kendilerini imtihan edin, imanlarını Allah bilir. İmtihan üzerine onları mü'mine bilirseniz artık kendilerini kâfirlere geri çevirmeyin, mü'mineler[1] kâfirlere[2] helâl değil, kâfirler de mü'minelere[3] helâl olmazlar. Maʿamâfîh sarfettikleri mehri o kâfirlere verin, sizin o mü'mineleri nikâh etmenizde de, kendilerine mehirlerini verdiğiniz takdirde, üzerinize bir günah yoktur. Kâfirelerin[4] ise ismetlerine yapışmayın ve sarfettiğinizi isteyin, kâfirler de sarfettiklerini istesinler.

---

1 B: "mü'minler".
2 M: "hâfirlere".
3 B: "mü'minlere".
4 F, M ve B: "kâfirlerin".

Bunlar size Allah'ın hükmüdür, aranızda hükmediyor ve Allah Alîm'dir Hakîm'dir (10). Ve eğer zevcelerinizden bir şey sizden küffâra kaçar, siz de acısını alırsanız zevceleri gitmiş olanlara sarfettiklerinin mislini veriniz ve Allah'tan korkunuz[1] ki siz O'na iman etmiş mü'minlersiniz[2] (11). Ey o Peygamber! Mü'mineler[3] sana şu şartlar üzerine bey'at etmeye geldiklerinde: Allah'a hiçbir şey şirk koşmayacaklar ve hırsızlık yapmayacaklar ve zina etmeyecekler ve evlâdlarını öldürmeyecekler ve elleriyle ayakları arasında bir bühtan uydurup getirmeyecekler ve sana hiçbir mârufta âsî olmayacaklar; bu[4] suretle onlara bey'at ver ve kendileri için istiğfar ediver, çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (12). Ey o bütün iman edenler! Öyle bir kavmi dost tanımayın ki Allah kendilerine gazab etmiş, âhiretten ümidi kesmişler, ashâb-ı kuburdan olan kâfirlerin me'yûsiyetleri gibi ye'se düşmüşlerdir[5] (13).

[4909] {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ❁ Râzî tefsirinde der ki: "Bu âyetlerin münasebeti nokta-i nazarından nazmında güzel bir vech-i ma'kul vardır: Zira mu'ânid üç hâlden hâlî değildir. Ya inadında devam eder, yahut inadını terketmesi me'mul olur. Yahut da inadı terkedip teslimiyet gösterir. İşte Allah teâlâ bütün bu âyetlerde bu hâlleri beyan ile onlara her hâlette hâlin muktezâsına göre muamele edilmesini Müslümanlara emretmektedir. قَدْ كَانَتْ لَكُمْ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فٖٓى اِبْرٰهٖيمَ وَالَّذٖينَ مَعَهُۚ اِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ اِنَّا بُرَءٰٓؤُا kavli birinci hâle işarettir. Sonra عَسَى اللّٰهُ اَنْ يَجْعَلَ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَ الَّذٖينَ عَادَيْتُمْ مِنْهُمْ مَوَدَّةً kavli ikinci hâlete işarettir. Sonra bu يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ kavli de üçüncü hâlete işarettir. Ve bütün bunlarda mekârim-i ahlâka sevk ve teşvik eden latif tenbîhât vardır. Çünkü Allah teâlâ bu üç hâlin üçünün mukabelesinde de mü'minlere[6] en güzel olan karşılıkla[7] ve en lâyık olan kelâm ile emr eylemiştir."[8] Ey o bütün iman edenler!

---

1 H -"ve Allah'tan korkunuz".
2 M ve B: "ve Allahdan korkunuz, eğer siz ona iman etmiş mü'minlerseniz".
3 B: "Mü'minler".
4 B: "şu".
5 F: "düşmemişlerdir".
6 H ve F: "mü'minlerin".
7 H ve F: "karşılığa".
8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 521:
في نظم هذه الآيات وجه حسن معقول، وهو أن المعاند لا يخلو من أحد أحوال ثلاثة، إما أن يستمر عناده، أو يرجى منه أن يترك العناد، أو يترك العناد

{إِذَا جَٓاءَكُمُ الْمُؤْمِنَاتُ مُهَاجِرَاتٍ} Mü'mine kadınlar size muhacir olarak geldikleri zaman ❁ burada "mü'minât" tâbiri, imanın muktezâsı olan kelime-i şehâdeti zâhiren söylemiş ve ona münâfi bir hâl göstermemiş olmaları, yahut imtihan ile imanlarını isbat mevkiinde bulunmaları itibariyle zâhirîdir. Yoksa imtihâna tâbi' tutulmalarının mânası olmazdı. Yani dâr-ı küfürden dâr-ı İslâm'a hicret ederek mü'miniz diye size geldikleri zaman {فَامْتَحِنُوهُنَّ} onları imtihan edin ❁ kalblerinin de dillerine uygun olduğuna zannınızı galebe ettirecek vechile sınayın. İbn Cerîr ve daha bazılarının İbn Abbas Hazretleri'nden rivayetlerine göre Resûlullah bu kadınları اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ kelime-i şehâdeti üzere [4910] imtihan eder ve şöyle yemin verirdi: "Bir zevc buğzundan dolayı çıkmadığına billâhi mi? Bir arzdan bir arza rağbetten dolayı çıkmadığına billâhi mi? Bir dünya emeli için çıkmadığına billâhi mi?[1] Ve Allah'a ve Resûlüne mahabbetten başka bir maksad için çıkmadığına billâhi mi?"[2]

Buhârî ve sâirede rivayet edildiği üzere Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ da demiştir ki: "Resûlullah mü'mineleri ancak إِذَا جَٓاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ عَلٰٓى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا وَلَا... وَلَا... [el-Mümtehine 60/12] âyeti ile imtihan ederdi.[3] Bu imtihânın sebebi, zira {اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِإِيمَانِهِنَّ[4]} imanlarına Allah a'lemdir. ❁ Hakikaten mü'min olup olmadıklarını tamamıyla Allah bilir. Çünkü imanın asıl rüknü kalbdeki tasdiktir. Kalblerdeki esrâra ise

---

ويستسلم، وقد بين الله تعالى في هذه الآيات أحوالهم وأمر المسلمين أن يعاملوهم في كل حالة على ما يقتضيه الحال. أما قوله تعالى: «قد كانت لكم أسوة حسنة في إبراهيم والذين معه إذ قالوا لقومهم إنا برآؤا منكم» (الممتحنة ٤/٦٠) فهو إشارة إلى الحالة الأولى، ثم قوله: «عسى الله أن يجعل بينكم وبين الذين عاديتم منهم مودة» (الممتحنة ٧/٦٠) إشارة إلى الحالة الثانية، ثم قوله: «يا أيها الذين آمنوا إذا جاءكم المؤمنات» (الممتحنة ١٠/٦٠) إشارة إلى الحالة الثالثة، ثم فيه لطيفة وتنبيه وحث على مكارم الأخلاق، لأنه تعالى ما أمر المؤمنين في مقابلة تلك الأحوال الثلاث بالجزاء إلا بالتي هي أحسن، وبالكلام إلا بالذي هو أليق.

1 M ve B: -"Bir dünya emeli için çıkmadığına billahi mi?".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 325:

عن أبي نصر الأسدي، قال: سئل ابن عباس: كيف كان امتحان رسول الله صلى الله عليه وسلم النساء؟ قال: كان يمتحنهن «بالله ما خرجت من بغض زوج، وبالله ما خرجت رغبة عن أرض إلى أرض، وبالله ما خرجت إلتماس دنيا، وبالله ما خرجت إلا حبا لله ورسوله».

3 Buhârî, Tefsîr, 60; Müslim, İmâret, 88; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 325:

أخبرني عروة أن عائشة رضي الله عنها زوج النبي صلى الله عليه وسلم أخبرته: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يمتحن من هاجر إليه من المؤمنات بهذه الآية بقول الله: «يا أيها النبي إذا جاءك المؤمنات يبايعنك» إلى قوله: «غفور رحيم». قال عروة: قالت عائشة: فمن أقر بهذا الشرط من المؤمنات، قال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم: قد بايعتك، كلاما، ولا والله ما مست يده يد امرأة قط في المبايعة، ما يبايعهن إلا بقوله: قد بايعتك على ذلك.

4 F, M ve B: "بايمانهم".

ancak Allah muttali' olur. Siz ancak zâhiren bir imtihan ile denemek suretiyle zâhirî bir ilim edinebilirsiniz, onun için imanın hükmünü zâyi' etmemek üzere deneyin.

Sûre-i Nisâ'da geçen وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ اَلْقٰى اِلَيْكُمُ السَّلَامَ لَسْتَ مُؤْمِنًا [4/94] kavli muktezâsınca selâm verene, "mü'minim" diyene "mü'min değilsin" diyerek kâfir muamelesi yapmak doğru olmazsa da mu'âhid bile olsa dâr-ı harbden yeni hicret ederek gelenlerin mücerred "mü'minim" demeleriyle bir tahkik ve tecribe yapılmaksızın[1] derhâl hür mü'minlerin her türlü hukūk ve muamelesine mazhar kılınıvermelerinde de mü'minlere bir zarar getirmesi melhuz olan bir ihtiyatsızlık vardır. Evvelâ bir casusluk, sâniyen bir ahidşikenlik, sâlisen diğer bir nifak ve ahlâksızlık gibi fesadlar melhuz olur. Hâsılı dâr-ı İslâm'da berâet-i zimmet asıl ise de dâr-ı harbden iman iddiasıyla geliş bir berâet-i hâdise davası demek olduğu ve imanın asıl rüknü olan tasdik ise umûr-i hafiyyeden bulunduğu cihetle, zâhirde gayrın hukūku nokta-i nazarından dahi muteber olacak surette her vechile hükmü sâbit olabilmek için alâmet-i zâhire [4911] olan ikrârın ona delâletini takviye edecek bir müeyyide lâzımdır ki o da ancak zikrolunduğu üzere bir imtihan ile tecribe olunabilir. Onun için hicretlerinin başka bir maksadla değil, hâlis iman ile hüsn-i niyyete mebnî olduğu bir dereceye kadar olsun bilinmek üzere denenmeleri iktizâ eder. Nitekim Sûre-i Hucurât'ta geçen قَالَتِ الْاَعْرَابُ اٰمَنَّاۜ قُلْ لَمْ تُؤْمِنُوا وَلٰكِنْ قُولُٓوا اَسْلَمْنَا [49/14] âyetinde de bu mânaya bir işaret vardı. Ma'âmâfîh burada bu âyet mutlak değil, kadınlar hakkında ayrıca bir sıyânet ve itinayı ifade eder bir hususiyetle vârid olmuştur. {فَاِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ} Eğer imtihan üzerine o kadınların mü'mine olduklarını bilirseniz ❁ اَللّٰهُ اَعْلَمُ بِاِيمَانِهِنَّ[2] karînesiyle müfessirîn demişlerdir ki burada "ilim" zann-ı gālib mânasınadır. Muâmelâtta zann-ı gālib ile amel vâcib olduğuna tenbih için zann-ı gālibden[3] "ilim" ile tâbir buyurmuştur. Yani bu babda sizin için ilm-i yakīn mümkin olamazsa da mümkin

---

1 F, M ve B: "yapmaksızın".
2 F, M ve B: "بايمانهم".
3 F, M ve B: "galibe".

olabilen bazı sual ve cevap ile bir tecribe ve yemin vesâire gibi karâin ve emârâttan istidlâl tarîkiyle zannınızı galebe ettirecek kadar bir ilim ve kanaat hâsıl olursa {فَلَا تَرْجِعُوهُنَّ اِلَى الْكُفَّارِ} artık o kadınları kâfirlere iade etmeyiniz. ❁ Çünkü {لَا هُنَّ حِلٌّ لَهُمْ} onlar onlara, yani mü'mineler kâfirlere helâl değildir. {وَلَا هُمْ يَحِلُّونَ لَهُنَّ} onlar da onlara, yani kâfirler de mü'minelere helâl olmazlar. ❁ Aradaki[1] hurmeti ifade için bu cümlelerin birisi dahi kâfî olabilir idiyse de hurmetin yalnız bir taraftan değil, iki taraftan da sübûtunu tasrih için tekrar olunmuştur. Yahut birincisi firkatin husûlüne, ikincisi de yeniden nikâhın men'ine tenbih içindir. Şu hâlde onları iade[2] etmek lâekal cebren [4912] zinaya sevketmek gibi bir cinayet olur. Ve bu sebepledir ki bu imtihan âyeti bilhassa kadınların bu hurmetini muhafaza içindir. {وَاٰتُوهُمْ مَا اَنْفَقُوا} Bununla beraber etmiş oldukları masrafı o kâfirlere verin ❁ yani o kadınların bırakıp geldikleri kâfir kocalarının onlara sarfetmiş oldukları mehirleri ne ise onu o kâfirlere tazminat olarak verin. Bu emir zâhiren mutlak gibi görünürse de teemmül olununca bunun iadeye ta'alluk eder bir ahid bulunan mu'âhidler tarafından kaçıp gelmiş oldukları takdire ait olduğu anlaşılır. Çünkü hiçbir ahid bulunmayan veya fiilen muharib vaziyetinde bulunan taraftan kaçıp geldikleri takdirde kavâ'id-i umûmiyeye nazaran böyle bir tazmin için sebep yoktur. Sebeb-i nüzûl hakkında vârid olan bazı rivayetler de bunun Hudeybiye musâlahası ahkâmına mahsus olduğuna delâlet etmektedir. Zira Hudeybiye musâlahasının maddelerinden biri şöyle idi: "Kureyş'ten velîsinin izni olmayarak Muhammed'e geleni ona reddedecek, Muhammed'den Kureyş'e geleni ona reddetmeyecekler. Muhammed'in akd ü ahdine dâhil olmak arzu eden de ona dâhil olacak, Kureyş'in akd ü ahdine dâhil olmak arzu eden de ona dâhil olacak ilh..."[3] Resûlullah ahid müddetinde Kureyş'ten velîsinin izni olmayarak kaçıp gelen erkekleri mükellef Müslüman bile olsalar velîlerinin

---

1 H ve F: "Arada".

2 B: "ifade".

3 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 611; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 317-318; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 323:
...وأنه من أحب أن يدخل في عهد محمد وعقده فعل، وأنه من أحب أن يدخل في عهد قريش وعقدها فعل، وأنه من أتى محمدا منهم بغير إذن وليه رده إليه، وأنه من أتى قريشا من أصحاب محمد لم ترده...

mutalebesi hâlinde iade etmişti. Nitekim Kureyş'in sulh murahhası olan Süheyl'in oğlu Ebû Cendel'i nasıl reddettiği ve neticesinin ne olduğu yukarılarda geçmişti. Sonra kadınlardan da hicret edip gelenler oldu, hâlbuki musâlaha müzakeresinde erkekler üzerine söz cereyan etmiş, kadınlar hakkında bir şey konuşulmamış, mu'âhedenâmeye bir sarâhat dercedilmemiş idi, وَمَنْ lafzının şumûlü ihtimâli bulunmakla beraber مِنْ ذَكَرٍ اَوْ اُنْثٰى denilmemişti. Binâen'aleyh mesele[1] tefsire müsâid ve şüpheyi dâ'î idi. İşte bazı rivâyâta göre bu âyet bunun halli için nâzil [4913] olmuş, bir imtihan[2] ile imanına kanaat hâsıl olduğu takdirde kadınların iade edilmeyip ancak evli olanların kocalarına mehirlerinin tazmîni suretiyle şüphenin izâlesi emrolunmuştu. İlk gelen ve sebeb-i nüzûl olan kadın hakkında da rivayetler muhteliftir. Bir rivayette ibtidâ Ukbe b. Ebû Muayt'ın kızı Ümmü Külsûm gelmiş, arkasından da biraderleri Ammar ile Velid gelip reddini taleb eylemişler idi. Bu âyetin nüzûlüne binâen reddedilmemiş, sonra Zeyd b. Hârise radıyallâhu anh Hazretleri'ne nikâh edilmiş idi.[3] Diğer bir rivayette Sübey'a binti'l-Hâris idi ki müşrik olan Sayfî b. Râhib'in, diğer bir rivayette Müsâfir-i[4] Mahzûmî'nin taht-ı nikâhında idi. Mekkeliler talep etmişler, fakat kocasının sarfettiği mehri verip Hazret-i Ömer radıyallâhu anh tezevvüc etmiş idi.[5] Diğer bir rivayette Ebû Hassan b. Dahdâha'nın karısı Ümeyme binti Bişr idi, bu da lede't-taleb iade olunmamış, Sehl b. Huneyf[6] radıyallâhu anh tezevvüc etmiş idi.[7] Bu rivayetler sebebin ta'addüdü ile meselenin Hudeybiye

---

1 H -"mesele".

2 F: "imtihânı".

3 Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 629-631; III, 1126; İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 317; İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* VIII, 230.

4 B: "Müsâfiri".

5 İbn Hacer, *el-İsâbe,* VIII, 173:

ذكر الفاكهي أنّ سبيعة بنت الحارث أوّل امرأة أسلمت بعد صلح الحديبيّة إثر العقد وطى الكتاب ولم تخف، فنزلت آية الامتحان، فامتحنها النبيّ صلّى اللَّه عليه وسلّم، وردّ على زوجها مهر مثلها وتزوّجها عمر.

6 H, F, M ve B: "Süheyl b. Sayfî". Bu hata, müellifin başta gelen kaynakları arasında yer alan Âlûsî'de ismin "Süheyl b. Sayf" diye kaydedilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 332-333; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* V, 521; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 270:

وكان ممن فر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم من نساء الكفار ممن لم يك بينه وبين رسول الله صلى الله عليه وسلم عهد فحبسها وزوجها رجلا من المسلمين أميمة بنت بشر الأنصارية، ثم إحدى نساء بني أمية بن زيد من أوس الله، كانت عند ثابت بن الدحداحة، ففرت منه، وهو يومئذ كافر إلى رسول الله،

musâlahasına ta'allukunu gösterir. Fakat Dahhâk'tan vârid olan rivayette Resûlullah ile müşrikler beyninde şöyle bir ahid vardı: "Bizden sana senin dininde olmayan bir kadın gelirse onu bize reddedeceksin, şayet senin dinine girerse zevci bulunduğu takdirde sarf etmiş olduğu mehri zevcine reddedeceksin."[1] Buna göre âyet doğrudan doğru bu ahdin hükmüne muvâfıktır. Bâlâda Tirmizî'den naklolunduğu üzere sûrenin hepsi Hâtıb'ın mektubu hâdisesi üzerine nâzil olduğu takdirde de bu tazmin meselesi yine bu ahidlerden birinin ahkâmıyla alâkadar olmak gerektir.

{وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ اَنْ تَنْكِحُوهُنَّ اِذَٓا اٰتَيْتُمُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ} Ve o[2] mü'mineleri[3] nikâh etmenizde de kendilerine mehirlerini verdiğiniz takdirde size bir günah yoktur. ❁ Çünkü iman edip İslâm'a girmiş olmalarıyla dâr-ı harbdeki kâfir [4914] kocalarından iftirak ve hurmet hâsıl olmuştur. Ma'amâfîh yalnız[4] eski kocalarının verdiği mehri tazmin kâfi gelmeyip kendilerine de bedel-i bud'[5] olarak ayrıca mehir lâzım gelir. Mehirlerini kendilerine vermekte de fi'l-hâl te'diye şart olmayıp verilmek üzere taahhüd edilmek dahi kâfîdir. Mehir tesmiye edilmeden nikâh fâsid olmaz, mehr-i misil lâzım gelirse de bu âyette, nefy-i cünâh için vermek[6] şart edildiği cihetle tesmiye edilmemek kerâhet olacağı anlaşılır. {وَلَا تُمْسِكُوا بِعِصَمِ الْكَوَافِرِ} Kâfirelerin[7] ise ismetlerine yapışmayın. ❁ "**Kevâfir**" "kâfire"nin cem'i, "**isam**" "ismet"in cem'idir. "**İsmet**" tutunulacak[8] tutamak demek olup gerdanlık, bilezik, bilek ve[9] hıfz[10] u sıyânet mânalarına geldiği cihetle gerek akid ve gerek sebeb herhangi bir tutamağa ıtlak olunur. Burada

---

فزوجها رسول الله صلى الله عليه وسلم سهل بن حنيف أحد بني عمرو بن عوف، فولدت عبد الله بن سهل.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXIX, 522. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 329-330:
وعن الضحاك: أن العهد كان إن يأتك منا امرأة ليست على دينك إلا رددتها إلينا، وإن دخلت في دينك ولها زوج ردت على زوجها الذي أنفق عليها...

2 H -"Ve o".

3 B: "mü'minleri".

4 F, M ve B -"yalnız".

5 B: "bud'u".

6 H ve F: "îtâ".

7 H ve B: "Kâfirlerin".

8 H, F, M ve B: "dokunulacak".

9 F -"ve".

10 H: "men'"; F: "vaz'".

murad nikâhlarının butlânıdır. Yani dâr-ı harbden hicret etmeyip kâfire olarak kalan veya, iyâzen billah, mürted olarak dâr-ı harbe iltihak eden kadınlarla aranızda ne bir ismet ne de bir zevciyet alâkası olmasın, tutamaklarına tutunmayın, daha Türkçesi ellerine yapışmayın, ipleriyle kuyuya inmeyin {وَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقْتُمْ} hem de sarf ettiğiniz mehri isteyin {وَلْيَسْـَٔلُوا مَٓا اَنْفَقُوا} o[1] kâfirler de size hicret eden mü'mine kadınlara sarf etmiş oldukları mehri istesinler. ❁ Yani takas edin, fazla alacaklı çıkarsanız isteyin, borçlu kalırsanız وَاٰتُوهُمْ مَٓا اَنْفَقُوا emri mûcebince verin. {ذٰلِكُمْ} Bu ❁ dinlediğiniz hükümler {حُكْمُ اللّٰهِ} Allah'ın hükmüdür. {يَحْكُمُ بَيْنَكُمْ} Aranızda hükmediyor ❁ ma'hud kâfirlerle siz mü'minler arasında hüküm veriyor {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ حَكِيمٌ} ve Allah Alîm, Hakîm'dir. İlmiyle hikmetinin [4915] iktizâsını teşrî' buyurur. {وَاِنْ فَاتَكُمْ شَيْءٌ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ} Ve eğer sizin zevcelerinizden bir şey sizden fevt olur, yani kaçıp dâr-ı harbe geçer ve tazmin edilmezse {فَعَاقَبْتُمْ} sonra da siz mu'âkıb olursanız ❁ ekser müfessirîn burada "mu'âkabe"nin "ukūbet"ten değil, "te'âkub" gibi nevbet mânasına "ukbe"den olduğunu söylemişlerdir ki şöyle demek olur: Sonra da nevbet sizin olur, yani onların kadınlarından iman ile size hicret eyleyenler bulunur, bu suretle tazminat vermek nevbeti size düşerse, yahut bazılarının dediği gibi "ukūbet"ten olduğuna göre: Siz de çarpışıp ganimet alırsanız {فَاٰتُوا الَّذِينَ ذَهَبَتْ اَزْوَاجُهُمْ مِثْلَ مَٓا اَنْفَقُوا} zevceleri gitmiş olanlara ettikleri masrafın mislini verin ❁ verilecek tazminattan bu kadarını bunlara mahsub edin, yahut alınan ganimetten evvelâ bunların zâyi'âtı kadarını ayırıp[2] verin {وَاتَّقُوا اللّٰهَ} ve Allah'tan korkun ❁ alacağınızda vereceğinizde O'nun hükmüne riayetle müttakī olun, ikābından korunun. {الَّذٖٓى اَنْتُمْ بِهٖ مُؤْمِنُونَ} O Allah ki sizler O'na iman etmiş mü'minlersiniz ❁ imanın muktezâsı ise başkasından çekinmeyip ancak O'ndan korkmak[3] ve O'nun vikāyesiyle korunmaktır.

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا جَٓاءَكَ الْمُؤْمِنَاتُ يُبَايِعْنَكَ} ❁ Bu âyetin[4] fetih günü nâzil olup Resûlullah'ın Safâ üzerinde erkeklerden bey'at aldığı sıra Resûlullah

1 H ve F -"o".
2 H -"ayırıp".
3 H: "kurtulmak".
4 H +"de imtihan âyetiyle bu âyetin".

nâmına Hazret-i Ömer'in de aşağıda kadınlardan bey'at aldığını İbn Ebî Hâtim Mukātil'den rivayet eylemiş[1] ise de, yukarıda Hazret-i Âişe'den vârid olan rivayette bunun da imtihan âyetiyle beraber nâzil olmuş bulunduğu[2], Tirmizî'den de bütün sûrenin Hâtıb b. Ebû [4916] Belte'a'nın mektubu hâdisesi üzerine nüzûlü anlaşılıyordu. İmam Ahmed b. Hanbel, Nesâî, İbn Mâce ve Tirmizî sahih diyerek Ümeyme binti Rukayka[3] radıyallâhu anhâ'dan şöyle rivayet etmişlerdir; müşârün ileyhâ demiştir ki: "Ben Resûlullah'a bey'at edelim diye vardığımda bizden[4] Kur'an'daki اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا âyeti vechile bey'at aldı, nihâyet وَلَا يَعْصِينَكَ فِى مَعْرُوفٍ kavline geldikde فِيمَا اسْتَطَعْنَ وَأَطَقْنَ[5] 'güçleri tâkatleri yettiği derecede' buyurdu, biz de 'Allah ve Resûlü bizlere kendimizden daha erham. Yâ Resûlallah! Bize musâfaha etmez misin?' dedik, 'ben kadınlara musâfaha etmem, ancak yüz kadına sözüm bir kadına sözüm gibidir' buyurdu."[6] Bazı rivayetlerde Resûlullah kadınların bey'ati zamanında mübarek eline bir sevb koyardı,[7] bazılarında da bir bardağa su koyup mübarek elini daldırır, sonra da[8] kadınlar ellerini daldırırlardı diye vârid olmuştur.[9] Meşhur ve mu'temed olan budur ki kadınlarla musâfaha etmemiştir. Ma'amâfîh Resûlullah'ın kadınlardan bey'at alması bir kere değil, müte'addiddir. Medine'de de[10], fetihten sonra

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3350:

عن مقاتل رضي الله عنه قال: أنزلت هذه الآية يوم الفتح فبايع رسول الله صلى الله عليه وسلم الرجال على الصفا وعمر يبايع النساء تحتها عن رسول الله صلى الله عليه وسلم.

2 H: "bulunduğunu".

3 H, F, M ve B: "Rükayye".

4 B -"Ben Resûlullah'a bey'at edelim diye vardığımda bizden".

5 Rivayetlerde ibare فِيمَا اسْتَطَعْتُنَّ وَأَطَقْتُنَّ şeklindedir. Müellifin rivayeti Âlûsî'den aldığı ve tercümeyi de ona göre yaptığı anlaşılıyor.

6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 357; İbn Mâce, Cihâd, 43; Tirmizî, Siyer, 37; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 274:

عن أميمة بنت رقيقة، قالت: أتيت النبي صلى الله عليه وسلم، في نساء نبايعه، فأخذ علينا ما في القرآن: أن لا نشرك بالله شيئا الآية، قال: «فيما استطعتن وأطقتن». قلنا: الله ورسوله أرحم بنا من أنفسنا. قلنا: يا رسول الله، ألا تصافحنا؟ قال: «إني لا أصافح النساء، إنما قولي لامرأة واحدة كقولي لمائة امرأة».

7 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VI, 129; İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* VIII, 5; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 322:

عن إبراهيم قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصافح النساء وعلى يده ثوب.

8 H -"da".

9 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XVII, 149; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 322; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* VI, 39:

وعن عروة بن مسعود الثقفي قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم عنده الماء، فإذا بايع النساء غمسن أيديهن فيه.

10 F, M ve B +"olmuş".

Mekke'de de olmuştur. Mekke'deki bey'atta Ebû Süfyan'ın zevcesi olup Uhud vak'asında Seyyidü'ş-Şühedâ Hazret-i Hamza'nın şehadetine müşevvikliği ve naaşına karşı gösterdiği gayz ve husûmeti sebebiyle bâlâda naklettiğimiz vechile fetih günü eman verilmeyip katledilmesi emrolunmuş[1] bulunan Hind'in bey'atı fıkrasını gerek tefsirler ve gerek hadis kitapları naklederler. Yezid b. Seken'in[2] kızı Esma radıyallâhu anhâ hadîsinde şöyle demiştir: "Ben Resûlullah'a bey'at eden kadınların içinde idim, Utbe'nin kızı Hind de kadınlar arasında idi. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem âyeti okudu; عَلٰٓى اَنْ لَا يُشْرِكْنَ بِاللّٰهِ شَيْـًٔا buyurduğunda Hind 'erkeklerden kabul etmediğini bizden kabul edeceğine nasıl ihtimal verebiliriz?' dedi, ki 'bu emrin lüzûmu belli' demiş oluyordu. Sonra وَلَا يَسْرِقْنَ [4917] buyurduğunda Hind 'bazen Ebû Süfyan'ın malından haberi olmaksızın bir şey aldığım olurdu, o bana helâl olur mu?' dedi. Ebû Süfyan da 'geçmişte ve gelecekte benden her ne aldınsa o sana helâldir' dedi. Resûlullah tebessüm buyurdu ve Hind'i tanıdı da 'sen Hind binti Utbe'sin ha!' buyurdu. O da 'evet yâ Nebiyyallah! Geçmişi af buyur' dedi. عَفَا اللّٰهُ عَنْكَ buyurdu. Sonra وَلَا يَزْنِينَ buyurdu, Hind 'hiç hürre olan kadın zina eder mi?' dedi. Cahiliyede zina ekseriya cariyelerde olur, hürre zina etmez denirdi, ona binâen 'câhiliyede bile ekseriya hür kadınlar zina etmezken İslâm'da öyle şey olur mu?' demek istiyordu. وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ buyurduğunda Hind 'biz onları küçük iken[3] büyüttük, fakat büyüdüklerinde sen katlettin' dedi. Oğlu Hanzale b. Ebû Süfyan'ı kasdediyordu, çünkü Bedir günü maktul olmuştu. Hazret-i Ömer gülmekten katıldı, Resûlullah tebessüm buyurdu. Sonra وَلَا يَأْت۪ينَ بِبُهْتَانٍ buyurduğunda Hind 'vallahi bühtan çok çirkin bir şeydir, Allah teâlâ hep rüşd ve mekârim-i ahlâk emrediyor' dedi[4]. Sonra وَلَا يَعْص۪ينَكَ ف۪ي مَعْرُوفٍ buyurdu, Hind de 'vallahi biz bu meclise nefsimizde hiçbir şeyde sana[5]

---

1 F, M ve B: "emir verilmiş".
2 H ve F: "Şeken'in".
3 H ve F: "küçüklerken".
4 H -"dedi".
5 H: "sana hiçbir şeyde".

isyan maksadıyla gelmedik' dedi."[1] Ve yine rivayet olunuyor ki burada kadınlardan ilk evvel Peygamber'e bey'at eden Ümmü Sa'd b. Mu'âz ve Kebşe binti Râfi' ile beraberlerindeki kadınlar idi. رَضِيَ اللّٰهُ عَنْهُنَّ

{وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ} ❁ Bunda bilhassa Arapların "ve'd-i benât" dedikleri kız evlâdlarını öldürmek âdetinin nehyi dahi dâhil ise de nassın zâhiri erkek ve dişi hepsinden e'am olduğu gibi, mutlak katlin nefyi gerek mübaşeret ve gerek tesebbüb suretiyle olsun her nevi katle dahi şâmil olur. Binâen'aleyh bunda gerek rûh[2] nefhedilmiş cenînin ıskâtı, gerek bakımında ihmal yüzünden çocuğun ölümüne sebebiyet verilmesi ve gerek sâir envâ'-ı katlin hepsi [4918] dâhil demektir. {وَلَا يَأْتِينَ بِبُهْتَانٍ يَفْتَرِينَهُ بَيْنَ اَيْدِيهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ} ❁ Elleri ve ayakları arasında iftira edilen bühtan, başka bir kadının doğurmuş olduğu çocuğu alıp veya kendi doğurduğu ile değiştirip "ben doğurdum" diyerek kocasına isnad etmesidir. Gerçi bunun başka bir erkekten gayr-i meşrû olarak almış olduğu bir çocuğu kocasına isnad etmesi mânasına olması ihtimâli dahi yok değil ise de, bu önce geçen وَلَا يَزْنِينَ'de dâhil olduğu için burada bu ihtimal sâkıttır. Ma'amâfîh بَيْنَ اَيْدِيهِنَّ وَاَرْجُلِهِنَّ tâbiri yalnız furûcdan değil, zâttan kinaye olarak kendi nefislerinden uydurdukları her nevi bühtana şâmil olmak daha muvâfıktır ki fiilî cinayetlerin nefyinden sonra kavlî olan cinayetler nefyedilmiş demek olur. Binâen'aleyh bunda kazf, gıybet, nemîme ve sâire tarzında yapılması melhuz olan her nevi[3] bühtandan, yalandan, sahtekârlıktan nehiy vardır.

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 160; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 274-275:
وقالت أسماء بنت يزيد بن السكن: كنت في النسوة المبايعات، فقلت: يا رسول الله ابسط يدك نبايعك، فقال لي عليه الصلاة والسلام: «إني لا أصافح النساء لكن آخذ عليهن ما أخذ الله عليهن»، وكانت هند بنت عتبة في النساء، فقرأ عليهن الآية. فلما قررهن «على أن لا يشركن بالله شيئا»، قالت هند: وكيف نطمع أن تقبل منا ما لم تقبله من الرجال؟ تعني أن هذا بين لزومه. فلما وقف على السرقة قالت: والله إني لأصيب الهنة من مال أبي سفيان، لا أدري أيحل لي ذلك؟ فقال أبو سفيان: ما أصبت من شيء فيما مضى وفيما عبر فهو لك حلال، فضحك رسول الله صلى الله عليه وسلم وعرفها، فقال لها: «وإنك لهند بنت عتبة»، قالت: نعم، فاعف عما سلف يا نبي الله عفا الله عنك. فقال: «ولا يزنين»، فقالت: أو تزني الحرة؟ قال: «ولا يقتلن أولادهن»، فقالت: ربيناهم صغارا وقتلتهم كبارا، وكان ابنها حنظلة بن أبي سفيان قتل يوم بدر، فضحك عمر رضي الله تعالى عنه حتى استلقى، وتبسم رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: «ولا يأتين ببهتان»، فقالت: والله إن البهتان لأمر قبيح، ولا يأمر الله إلا بالرشد ومكارم الأخلاق. فقال: «ولا يعصينك في معروف»، فقالت: والله ما جلسنا مجلسنا هذا وفي أنفسنا أن نعصيك في شيء.

2 B: "nevh".

3 F, M ve B -"her nevi".

{وَلَا يَعْصِينَكَ فِى مَعْرُوفٍ} Ve sana hiçbir mârufta isyan etmeyecekler ❁ yani gerek mâruf[1] ile emir ve gerek münkerden nehiy, hiçbirine âsî olmayıp itaat edecekler. Zira isyan ya emre karşı veya nehye karşı olur. Emrin mâruf ve meşrû olması mâruf ile emr olmasında, nehyin mâruf ve meşrû olması da münkerden nehy olmasındadır. Bunun için burada فِى مَعْرُوفٍ kaydı emre de nehye de şâmildir. وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ [el-A'râf 7/199. Krş. Lokman 31/17] mısdâkınca Resûlullah'ın ancak mâruf, yani meşrû ve müstahsen ile emr[2] ve ancak münkerden nehyedeceği mâlum olduğu hâlde فِى مَعْرُوفٍ kaydının tasrih edilmesi Hâlık'a masiyet olan hususta mahlûka tâat câiz olmayacağına tenbih ile إِنَّمَا الطَّاعَةُ فِي الْمَعْرُوفِ[3] mazmûnuna işarettir.[4] لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا [el-Bakara 2/286] buyurulmuş olduğu için bir kimseye vüs'unun hâricinde bir teklif de mâruf olmaz, münker olur. Onun için yukarıda rivayet edildiği üzere [4919] Resûlullah burada bir tefsir kabîlinden olmak üzere فِيمَا اسْتَطَعْنَ وَأَطَقْنَ[5] diye istitâ'at ve tâkati beyan buyurmuş idi. İşte kadınlar bu şartlar üzerinde itaat için bey'ate geldikleri vakit {فَبَايِعْهُنَّ} sen de onlara bey'at ver {وَاسْتَغْفِرْ لَهُنَّ اللّٰهَ} ve onlar için Allah'a istiğfar da ediver ❁ yani bey'attan fazla olarak günahlarının affıyla sevâba nâiliyetleri için Allah'tan mağfiret de dileyiver. Bu suretle mağfiret Peygamber'in elinde değil[6], Allah'a ait bulunduğu[7] ve günahların affı hususunda Peygamber'in salâhiyeti ancak mağfirete dua ile şefaat kaziyyesi olduğu da anlatılmış oluyor. {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} Çünkü Allah Gafûr'dur Rahîm'dir. ❁ Binâen'aleyh bey'atlarına sadakat ederlerse geçmiş günahları ne kadar çok olsa da mağfiret eder ve rahmetiyle ikram eyler.

Erkeklerden[8] dahi bu âyet mûcebince bey'at alındığını Buhârî ve Müslim ve Beyhakī *Esmâ ve Sıfât*'ta Ubâde b. Sâmit radıyallâhu anh

1 H -"mâruf".
2 H -"ile emr".
3 Buhârî, Ahkâm, 4; Müslim, İmâre, 39.
4 Müellifin bu isimde bir makalesi vardır (bk. *Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler*, s. 119-123).
5 Rivayetlerde ibare فِيمَا اسْتَطَعْتُنَّ وَأَطَقْتُنَّ şeklindedir.
6 B -"değil".
7 F, M ve B: "bulunduğunu".
8 H, F, M ve B: "Erkeklere".

Hazretleri'nden şöyle rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Biz Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin huzûrunda idik, şöyle buyurdu: 'Bana şunlar üzerine bey'at edersiniz: Allah'a hiçbir şey şerîk[1] koşmamak, zina etmemek, sirkat etmemek… el-âye. Bunun üzerine içinizden her kim vefâ ederse ecri Allah'adır ve her kim[2] bunlardan bir şey yapar da onunla ikāb olunursa o da keffârettir. Her kim de bunlardan bir şey yapar, Allah da onu setrederse o da Allah'a aittir, dilerse ona[3] azab eder, dilerse mağfiret eyler.'"[4]

Müslim ve *Esmâ ve Sıfât*'ta Beyhakī senedleriyle Ebû Zerr-i Gıfârî radıyallâhu anh'tan, o Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den, o Cibrîl aleyhissalâtü vesselâm'dan, [4920] o Allah tebâreke ve teâlâ'dan şu hadîs-i kudsîyi rivayet eylemişlerdir; Allah teâlâ buyurmuştur ki: "Ey kullarım! Haberiniz olsun ki Ben zulmü kendime haram ettim, size de aranızda[5] haram kıldım, binâen'aleyh birbirinize zulmetmeyiniz. Ey kullarım![6] Sizler gece ve gündüz hatalar yaparsınız Ben ise günahları mağfiretimle[7] örterim, ehemmiyet vermem. O hâlde Bana istiğfar ediniz ki size mağfiret edeyim. Ey kullarım! Sizler hep açsınızdır. Ancak Benim it'âm ettiklerim müstesnâdır. Onun için Benden isteyiniz ki size yiyecek vereyim. Ey kullarım! Sizler hep çıplaksınızdır, Benim giydirdiklerimden başka. Onun için Benden giyecek isteyin ki sizi giydireyim. Ey kullarım! Sizin evveliniz, âhiriniz, insiniz, cinniniz içinizden en temiz kalbli bir adam gidişinde olsa o Benim mülkümde bir şey artırmaz. Ey kullarım! Sizin evveliniz âhiriniz ve insiniz cinniniz içinizden en fena kalbli bir adam gidişinde olsa o benim mülkümden bir şey eksiltmez. Ey kullarım!

1 M: "şirk".
2 B -"vefâ ederse ecri Allah'adır ve her kim".
3 B -"ona".
4 Buhârî, Îmân, 11; Müslim, Hudûd, 41; Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 409:
عن الزهري قال: أخبرني أبو إدريس عائذ الله بن عبد الله: أن عبادة بن الصامت رضي الله عنه، وكان شهد بدرا، وهو أحد النقباء ليلة العقبة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال، وحوله عصابة من أصحابه: «بايعوني على أن لا تشركوا بالله شيئا، ولا تسرقوا، ولا تزنوا، ولا تقتلوا أولادكم، ولا تأتوا ببهتان تفترونه بين أيديكم وأرجلكم، ولا تعصوا في معروف، فمن وفى منكم فأجره على الله، ومن أصاب من ذلك شيئا فعوقب في الدنيا فهو كفارة له، ومن أصاب من ذلك شيئا ثم ستره الله فهو إلى الله، إن شاء عفا عنه وإن شاء عاقبه». فبايعناه على ذلك.
5 B: "arzınızda".
6 B -"binâen'aleyh birbirinize zulmetmeyiniz. Ey kullarım!".
7 H: "mağfiretle".

Sizin evveliniz âhiriniz ve insiniz cinniniz hepiniz bir yere toplanıp Benden isteseler de Ben sizlerden her insana istediğini versem, o Benim mülkümden bir şey eksiltmez; denize bile bir iğneyi bir kere[1] daldırmakla ne eksilir! Ey kullarım! Sade sizin amellerinizdir ki Ben onu size karşı hıfzeder saklarım. Onun için hayır bulan hemen Allah'a hamd etsin, onun gayrısını bulan da ancak kendini levm etsin."[2]

{يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ❁ Bey'attan sonra bütün mü'minlere bir nasihat olan bu âyet sûrenin hâsılını[3] telhis ile âhirini evveline ircâ'[4] ve yeisten tahzir ile âhiret ve istikbal için şevk ve ümidi takviye ve aynı zamanda Sûre-i Saff'ın bünyân-ı mersus mazmûnuna bir ta'biyedir. Ey [4921] o bütün iman edenler! {لَا تَتَوَلَّوْا قَوْماً غَضِبَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ} Allah'ın gazab ettiği bir kavmi dost tanımayın ❁ onların velâyetlerine tutunmayın, taraftarlık etmeyin, bir şeylerine heves edip de meyl etmeyin. "Allah'ın gazab etmiş olduğu kavim" tâbiri ekseriya Yahudîler hakkında vârid olduğu cihetle burada da murad onlar denilmiş. Bundan sonraki[5] sûrede Benî İsrâil'den bahsolması[6] da bununla mütenâsib bulunmuş ise de onlarla müvâlâtta bulunan münafıklar veya sûrenin yukarısıyla münasebetine nazaran da[7] müşrikler ve bâhusus Kureyş müşrikleri olması ihtimalleri de söylenmiştir. Fakat قَوْماً nekre olarak îrad edilmiş bulunduğu cihetle bundan murad muayyen ve ma'hud bir kavme münhasır olmayıp zikrolunan vasıf ile muttasıf herhangi bir kavme şâmil olmak gerektir.

---

1 H -"bir kere".

2 Müslim, Birr, 55; Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 533:

عن أبي ذر عن النبي صلى الله عليه وسلم فيما روى عن الله تبارك وتعالى أنه قال: يا عبادي إني حرمت الظلم على نفسي وجعلته بينكم محرما فلا تظالموا، يا عبادي كلكم ضال إلا من هديته فاستهدوني أهدكم، يا عبادي كلكم جائع إلا من أطعمته فاستطعموني أطعمكم، يا عبادي كلكم عار إلا من كسوته فاستكسوني أكسكم، يا عبادي إنكم تخطئون بالليل والنهار وأنا أغفر الذنوب جميعا فاستغفروني أغفر لكم، يا عبادي إنكم لن تبلغوا ضري فتضروني ولن تبلغوا نفعي فتنفعوني، يا عبادي لو أن أولكم وآخركم وإنسكم وجنكم كانوا على أتقى قلب رجل واحد منكم ما زاد ذلك في ملكي شيئا، يا عبادي لو أن أولكم وآخركم وإنسكم وجنكم كانوا على أفجر قلب رجل واحد ما نقص ذلك من ملكي شيئا، يا عبادي لو أن أولكم وآخركم وإنسكم وجنكم قاموا في صعيد واحد فسألوني فأعطيت كل إنسان مسألته ما نقص ذلك مما عندي إلا كما ينقص المخيط إذا أدخل البحر، يا عبادي إنما هي أعمالكم أحصيها لكم ثم أوفيكم إياها، فمن وجد خيرا فليحمد الله، ومن وجد غير ذلك فلا يلومن إلا نفسه. قال سعيد: كان أبو إدريس الخولاني إذا حدث بهذا الحديث جثا على ركبتيه.

3 B: "âhirini".

4 Reddü'l-acüz* ale's-sadr denilen bedî' sanatı [Müellifin notu].

* B: "cüz'".

5 H: "sonra".

6 B: "bahsolunması".

7 F, M ve B: "nazarandir.".

Zira gazabın veya nehyin sebebi olmak üzere beyan buyurulan şu vasıf, onların vasf-ı mümeyyizleriyle bir târifi demektir: {قَدْ يَـئِسُوا مِنَ الْاٰخِرَةِ كَمَا يَـئِسَ الْكُفَّارُ مِنْ اَصْحَابِ الْقُبُورِ} Onlar âhiretten ümidi öyle kesmişlerdir ki ashâb-ı kubûrdan kâfirlerin me'yus oldukları gibi yeise düşmüşlerdir. ❁ Âhiretten ümidi kesmiş olan me'yuslar ise iblis gibi fırsat buldukça her fenalığı yapar, kendilerine yardaklık edenleri de yeis ile cehenneme sürüklerler.

مِنْ اَصْحَابِ الْقُبُورِ'da iki mâna vardır. Birisinde مِنْ beyâniye olarak kâfirleri beyan olur. Ashâb-ı kubûrdan olan kâfirlerin me'yûsiyeti gibi demek olur. Çünkü ölmüş[1], kabre gitmiş olan kâfirler cehennemdeki ebedî mevkilerini görmüş, âhiret nimetlerinden mahrûmiyetleri tebeyyün etmiş, ne ileride bir şey kazanmak ne de gerideki dirilerden[2] bir imdad almak ihtimâli kalmamış olduğundan her vechile ümidleri kesilmiş, yeisleri tamamen tahakkuk [4922] eylemiş bulunur. Öbürüsünde de مِنْ ibtidâiye olarak yeise ta'alluk eder, kâfirlerin ashâb-ı kubûrdan me'yus olmaları, yani ölülerin ba'sinden, hayâtından ümid kesmiş bulunmaları gibi demek olur. Hâsılı yeis bir küfürdür, gazab-ı ilâhîyi davet eder لَا يَايْـَٔسُ مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ اِلَّا الْقَوْمُ الْكَافِرُونَ'dur [Yûsuf 12/87]. Onun için âhiretten ümidi kesmiş olanlardan sakınmalıdır. Hemen Hak teâlâ kalblerimizi yeisten koruyup neş'e-i îmân ve ümmîd-i rıdvân ile zevkyâb buyursun.

1 H -"ölmüş".
2 B: "geridekilerden".

[4923]

سُورَةُ الصَّفِّ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ اَرْبَعَ عَشْرَةَ اٰيَةً

SAF SÛRESİ

Saf Sûresi Medenîdir. Buna "Havâriyyûn Sûresi" ve "Îsâ Sûresi" dahi denilir.[1]

Âyetleri: On dörttür.

Kelimeleri: İki yüz yirmi birdir[2].

Harfleri: Dokuz yüz yirmi altıdır.

Fâsılası: ص، ن، م harfleridir.

Bunun sebeb-i nüzûlünde üç rivayet vardır. Hâkim ve daha diğerleri Abdullah b. Selâm radıyallâhu anh Hazretleri'nden sahîhan şöyle rivayet eylemişlerdir; demiştir ki: "Resûlullah'ın ashâbından birkaç kişi oturmuştuk, müzakere ediyorduk. 'Amellerin hangisi Allah teâlâ'ya en[3] sevgilidir? Bilsek de onu işlesek' dedik, Allah teâlâ da سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ. يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ inzal buyurdu, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de bize sonuna kadar kıraat eyledi."[4] Âlûsî der ki: "Bu hadîs Şeyhayn'ın şartı üzere sahih bir hadistir. Bunu İmam Ahmed ve Tirmizî ve daha birçokları rivayet etmişlerdir. Hatta Hâfız İbn Hacer demiştir ki: 'Dünyada rivayet olunan müselsel hadislerin en sahihidir.'"[5]

---

1 B: "'Havâriyyûn Sûresi', 'Îsâ Sûresi' dahi denilir".

2 F, M ve B: "yirmidir".

3 F, M ve B: "daha".

4 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 78-79. Krş. Dârimî, Cihâd, 1; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 61:

عن عبد الله بن سلام رضي الله عنه، قال: قعدنا نفر من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلنا: لو نعلم أي الأعمال أحب إلى الله، عملناه. فأنزل الله عز وجل «سبح لله ما في السموات وما في الأرض، وهو العزيز الحكيم» إلى آخر السورة. فقرأها علينا رسول الله صلى الله عليه وسلم هكذا. قال الأوزاعي: وقرأها علينا يحيى بن أبي كثير بمكة. قال محمد بن كثير: وقرأها علينا الأوزاعي هكذا. قال أبو الوليد: وقرأها علينا ابن كثير هكذا. قال أبو الحسن بن عقبة: وقرأها علينا أبو الوليد هكذا. قال الحاكم: وقرأها علينا الشيخ أبو الحسن الشيباني هكذا. وقرأ علينا الحاكم أبو عبد الله السورة من أولها إلى آخرها. رواه الوليد بن مسلم عن الأوزاعي من أول الإسناد إلى آخره.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 277:

وروي هذا الحديث مسلسلا يقرأها علينا، وهو حديث صحيح على شرط الشيخين أخرجه الإمام أحمد والترمذي وخلق كثير حتى قال الحافظ ابن حجر: إنه أصح مسلسل يروى في الدنيا إن وقع في المسلسلات مثله في مزيد علوه.

İkincisi Dahhâk'ten şöyle rivayet olunmuştur: Bazı gençler muharebede şöyle yaptık böyle yaptık diye yapmadıkları şeyler söylemişlerdi.[1] Üçüncüsü İbn Zeyd'den rivayet [4924] olunduğuna göre münafıklar mü'minlere "biz sizdeniz ve sizinle beraberiz" dedikleri hâlde sonra[2] fiillerinde hilâfı[3] görülmüş olmak sebebiyle nâzil olduğu söylenmiştir. Âlûsî bu üçüncü rivayetin evvelkiler kadar kuvvetli olmadığını söyler.[4]

Bu sûrenin hulâsa-i mazmûnu sıdk u sadakatle Allah yolunda cihâda tergīb ve ihzar ve bu suretle evvelki sûrenin mazmûnu ve imtihan mevzû'u olan لَا تَتَّخِذُوا [el-Mümtehine 60/1], لَا تَتَوَلَّوْا [el-Mümtehine 60/13] nehiylerini bir tekid ve İslâm'ın istikbâlini tavzihtir. Sûre-i İmtihân'ın âhirinde yeisten tahzir ve[5] ümmîd-i âhiret takviye olunduğu gibi, burada da dîn-i İslâm'ın[6] bütün âlem muvâcehesinde zuhur ve ulviyetini isbat için daha büyük imtihan devreleri geçirmek üzere hey'et-i İslâm mücahede meydanlarında "bünyân-ı mersûs" gibi ahz-ı mevki edecek vechile tanzim ve tensîka davet olunarak buna imtisal eden mü'minlere gāye-i muvaffakiyet tebşir edilecektir. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سَبَّحَ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ ﴿١﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٢﴾ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ ﴿٣﴾ اِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِى سَبِيلِهِ صَفًّا كَاَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ ﴿٤﴾ وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِهِ

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 277. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 163:

وكذا ما روي في سبب النزول عن الضحاك من أنه قول شباب من المسلمين: فعلنا في الغزو كذا ولم يفعلوا.

2 H -"sonra".

3 F, M ve B: "hılâf".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 277-278. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 301; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 163:

وما روي عن ابن زيد من أنه قول المنافقين للمؤمنين: نحن منكم ومعكم، ثم يظهر من أفعالهم خلاف ذلك.... والنداء بوصف الايمان في قوله تعالى: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ ما لا تَفْعَلُونَ» على ما عدا القول الأخير في سبب النزول ظاهر، وعليه قيل: هو للتهكم بأولئك المنافقين وبإيمانهم.

5 B: "ile".

6 H -"dîn-i İslâm'ın".

يَا قَوْمِ لِمَ تُؤْذُونَنِى وَقَدْ تَعْلَمُونَ اَنِّى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ فَلَمَّا زَاغُوا اَزَاغَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ وَاللّٰهُ
لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴿٥﴾ وَاِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِى اِسْرَآئِيلَ اِنِّى رَسُولُ اللّٰهِ
اِلَيْكُمْ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَىَّ مِنَ التَّوْرٰيةِ وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِى مِنْ بَعْدِى اسْمُهُٓ اَحْمَدُ
فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ ﴿٦﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ
الْكَذِبَ وَهُوَ يُدْعٰٓى اِلَى الْاِسْلَامِ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ ﴿٧﴾ يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا نُورَ
اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُورِهِ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ ﴿٨﴾ هُوَ الَّذِٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى
وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ ﴿٩﴾

[4925] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih etmekte Allah için göklerdeki ve yerdeki, O öyle Azîz öyle Hakîm (1). Ey o iman edenler! Niçin[1] yapmayacağınız şeyi söylersiniz? (2) Yapmayacağınız şeyi söylemeniz, Allah yanında çok mebğuzdur (3). Haberiniz olsun ki Allah kendi yolunda kurşunlu bir binâ gibi saf bağlayarak çarpışanları sever (4). Ve hani bir vakit Mûsâ kavmine şöyle demişti: "Ey kavmim! Benim size Allah'ın resûlü olduğumu bildiğiniz hâlde niçin bana ezâ ediyorsunuz?" Sonra vaktâ ki yamukluk ettiler Allah da kalblerini yamulttu, öyle ya Allah fâsıklar [4926] *gürûhunu doğru yola çıkarmaz (5). Bir vakit de Meryem'in oğlu Îsâ şöyle dedi: "Ey İsrâil oğulları! Ben size Allah'ın resûlüyüm, önümdeki Tevrat'ın musaddıkı ve benden sonra gelecek bir resûlün müjdecisi[2] olarak geldim ki onun ismi Ahmed'dir." Sonra o onlara beyyinelerle gelince "bu apaçık[3] bir sihir" dediler (6). İslâm'a davet olunurken Allah'a karşı yalan uydurandan daha zâlim de kim olabilir! Allah da zâlimler gürûhunu muvaffak etmez (7). İstiyorlar ki Allah'ın nûrunu ağızlarıyla söndürsünler, Allah ise nûrunu tamamlayacaktır, isterse kâfirler*

---

1 B: "Ne için".
2 B -"ve benden sonra gelecek bir resûlün müjdecisi".
3 B: "pek açık".

hoşlanmasınlar (8). O Allah'tır ki Resûlünü hidâyet kanunu ve hak dini ile gönderdi, onu her dinin üstüne çıkarmak için, isterse müşrikler hoşlanmasınlar (9).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ[1]} ❁ Sebeb-i nüzûlde zikredilen birinci Abdullah b. Selâm rivayetine göre bu hitab, hakîkī mü'minlere nezirlerinin îfâsı lüzûmunu ihtar için tehyicdir. "Yapmayacağınız bir şeyi adamayın, madem ki adadınız o hâlde sözünüzde durup adaklarınızı yerine[2] getiriniz" demektir. İkinci Dahhâk rivayetine göre "yapmadığınız şeyi neye söylüyorsunuz, mü'minlere yalan söylemek yakışır mı?" meâlinde itâbdır. Üçüncü rivayette ise hitab, zâhirde mü'min görünen münafıklara tevbihtir. Fakat bu iki rivayete nazaran مَا لَا تَفْعَلُونَ'da[3] مَا لَمْ تَفْعَلُوا gibi mâzî mânası gözetmek lâzım geleceğine nazaran zâhir olan evvelki rivayet vechile istikbâle ait nezir mânasıdır. Onun için bu âyet ile nezrin îfâsı vâcib olduğuna istidlâl olunmuştur. Yani aslı meşrû olmakla beraber aynı[4] vâcib olmayan bir fiil, nezr ile vâcib olur. O hâlde yapmayacağınız bir fiili nezretmeyin, nezrettiniz mi behemehâl icrâ edin, nezirlerinize yalan çıkmaktan son derece sakının. {كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللّٰهِ اَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ} Yapmayacağınız şeyi [4927] söylemeniz Allah yanında mebğuz, menfur olmak itibariyle ne büyük kabahattir. ❁ "**Makt**" yukarılarda da geçtiği vechile şiddetli buğz, son derece mebğuzluk, menfurluk, iğrençlik demektir. كَبُرَ fiili bu gibi makamlarda بِئْسَ gibi fi'l-i zem veya fi'l-i taaccüb mânası ifade eder ki Sûre-i Kehf'de geçen[5] كَبُرَتْ كَلِمَةً [el-Kehf 18/5] de böyle idi. O hâlde Allah'ın en[6] sevdiği ameli bilsek de yapsak diyen hâlis mü'minler, Allah'ın mebğūzu olmamak için büyük söylememeli, yapamayacakları şeylere nezretmemeli, nezrettiklerini yapmalıdırlar. Bundan dolayı Allah teâlâ onların yapabilecekleri amellerden sevdiği bir ameli haber vererek buyuruyor ki:

---

1 F: "تعلمون".
2 H: "yerinize".
3 H -"مَا لَا تَفْعَلُونَ'da".
4 H ve F -"aynı".
5 M ve B -"geçen".
6 H -"en".

{إِنَّ اللّٰهَ يُحِبُّ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ فِى سَبِيلِهِ صَفًّا كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ} Haberiniz olsun ki Allah teâlâ kendi yolunda bünyân-ı mersûs gibi saf bağlayarak çarpışanları sever ❁ Allah'ın sevgilisi olmak için mü'minler de böyle yapmalıdır. Dikkate şâyândır ki bu sûrede صاد fâsılası işbu بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ ile yalnız bu âyete tahsis edilmiş ve bu suretle bunun ehemmiyet-i mahsûsasına tenbih olunmuştur ki buna[1] "Sûre-i Saf" tesmiye edilmiş olması da bunun mümtaz ehemmiyetini iş'âr eder. بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ kurşunlu binâ, eczâsı kurşunla kenetlenerek yekpare bir cisim hâline gelmiş olan muhkem bina demektir. İşte mü'minler hey'et-i ictimâ'iyesi gerek وَالصَّافَّاتِ صَفًّا Sûresi'nin başında ve gerek Sûre-i Feth'in âhirinde كَزَرْعٍ[2] اَخْرَجَ شَطْـَٔهُ فَاٰزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوٰى عَلٰى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ [48/29] teşbîhi ile beyan ve tasvir olunduğu üzere böyle kavî bir irtibat ile yekdiğerine merbut sağlam bir bünyan teşkil etmeli ve İslâm mücâhidleri[3] o suretle mümtezic bir saf hâlinde çarpışmalıdır. Şüphesiz ki bu teşbihte efrâdın cismen yeknesak bir şekl ü nizam ile terbiye ve inzibatları mevzû'-i bahis olduğu gibi, kalben niyet ve imanlarının bir kelime etrafında toplanacak ve birbirlerini sevip tutacak bir surette ihlâs ve istivâsı da [4928] mevzû'-i bahistir. Sonra bazı müfessirînin beyânına göre[4] bunda ordunun esası ve en mühim teşkîlâtı piyade teşkîlâtı olduğuna da bir işaret vardır. Çünkü süvari, donanma ve sâirede dahi saff-ı harb nizâmı cereyan ederse de en ziyade saf harbi piyadede[5] olmak meşhurdur. Binâen'aleyh terbiye-i askeriyede hem cismânî nizâma hem de terbiye-i dîniye ile kalbî ve mânevî vahdete itina olunmak ve mü'minler arasında bu vahdet ve mahabbeti ihlâl edecek ahlâksızlıklardan son derece çekinilmek iktizâ eder. Bunu yapabilmek için de gaye güzel tâyin edilmek ve süflî maksadlar bırakılıp Allah yolunda en yüksek ve[6] en ulvî gayeye sarılmak lâzım gelir. Bundan dolayı bu mukātele kaziyyesini iktizâ eden esbâb ve sevâiki ve hedef ü

---

1 B -"bunun ehemmiyet-i mahsûsasına tenbih olunmuştur ki buna".
2 H ve F: "كمثل زرع".
3 B: "mücâhedeleri".
4 H ve F: "beyânı vechile".
5 B: "piyade".
6 H -"ve".

gayeyi îzah ile dîn-i İslâm'ın zuhûru hikmetini anlatmak üzere edyân-ı münzeleye şöyle bir geçit resmi yaptırılarak buyuruluyor ki: {وَاِذْ قَالَ مُوسٰى لِقَوْمِه} Düşünün o vakti ki Mûsâ kavmine, yani Benî İsrâil'e demişti: {لِمَ تُؤْذُونَنى وَقَدْ تَعْلَمُونَ اَنّى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ} Bana niçin eziyet diyorsunuz, hâlbuki benim size Allah'ın resûlü olduğumu biliyorsunuz da ❁ bununla Mûsevîlerin bile bile peygamberlere küfr ü isyan etmek öteden beri âdetleri olduğu ve hep o âdetin seyyiâtını çekmekte bulundukları ihtar olunuyor. Hazret-i Mûsâ'ya ettikleri eziyetlerin tafsîlâtı Sûre-i Bakara'da geçmiş, bâhusus cebbârîne karşı mukātelede اذْهَبْ اَنْتَ وَرَبُّكَ فَقَاتِلَٓا اِنَّا هٰهُنَا قَاعِدُونَ [el-Mâide 5/24] dedikleri ve neticesinde Tîh'e düştükleri Sûre-i Mâide'de zikrolunmuştu. {فَلَمَّا زَاغُوا} Vaktâ ki böyle zeyğ ettiler ❁ Haktan meyl ile yamukluk edip eğri gittiler {اَزَاغَ اللّٰهُ قُلُوبَهُمْ} Allah da kalblerini yamulttu ❁ eğriltti, eğriliği kalblerine tabiat yaptı. Hep eğrilik düşünürler, eğri giderler, hak söz kendilerine tesir etmez, [4929] doğru yola yanaşmazlar. {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ} Allah da dinden çıkmış fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz ❁ muvaffak etmez, murâda erdirmez. İşte Müslümanların mukātele için hazırlanmalarının sebeplerinden birisi böyle hak dinlemez, bozulmuş fâsıklar gürûhunun hâlet-i rûhiyeleridir. Nitekim kalblerinin eğriliğinden dolayı Îsâ'yı da kabul etmediler, ettik diyenler de dediğini tutmuyorlar. {وَاِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ} O vakti de[1] düşünün ki Îsâ ibn Meryem şöyle demişti: {يَا بَنٖى اِسْرَٓائٖلَ} Ey Benî İsrâil! ❁ Mûsâ aleyhisselâm baba cihetiyle kendisi de Benî İsrâil'den olduğu için "ey kavmim" diye hitab etmişti. Îsâ aleyhisselâm ise onlardan babası olmadığı cihetle "ey Benî İsrâil" dedi. {اِنّى رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ} Haberiniz olsun ki ben size Allah'ın resûlüyüm {مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَىَّ[2] مِنَ التَّوْرٰيةِ} önümdeki Tevrat'ı tasdikçi {وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِى مِنْ بَعْدِى} ve benden sonra gelecek bir resûlün mübeşşiri olarak gönderildim {اسْمُهُٓ اَحْمَدُ} ki[3] o Resûl'ün ismi Ahmed'dir. ❁ Burada "Ahmed" isminin aynen kendisi alem olarak

---

1 H -"de".
2 H ve F -"لدي".
3 M ve B: "gönderildim ki {اسْمُهُٓ اَحْمَدُ}".

murad olunmak da,[1] mânası murad olunmak da muhtemildir. Yani[2] adı gayet memduh ve pek güzel demek de olabilir. Zira Hazret-i Îsâ'nın bu suretle tebşîrine me'mur olduğu Resûl-i Kibriyâ Muhammed Mustafâ sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin bir ismi de Ahmed olduğu gibi, Muhammed ism-i şerîfi de aynı hamd maddesinden olarak en güzel, en övülecek ismidir[3]. Ma'amâfîh "Ahmed" ism-i şerîfinin aynen kendisi murad olunmak daha zâhirdir. Nitekim İmam Mâlik, Buhârî, Müslim, Dârimî, Tirmizî, Nesâî; Cübeyr [4930] b. Mut'im radıyallâhu anh Hazretleri'nden şöyle rivayet etmişlerdir; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: إِنَّ لِي أَسْمَاءً، أَنَا مُحَمَّدٌ وَأَنَا أَحْمَدُ وَأَنَا الْحَاشِرُ الَّذِي يُحْشَرُ النَّاسُ عَلَى قَدَمَيَّ وَأَنَا الْمَاحِي الَّذِي[4] يَمْحُو اللَّهُ بِيَ الْكُفْرَ وَأَنَا الْعَاقِبُ "Benim müte'addid isimlerim vardır: Ben Muhammed'im, ben Ahmed'im, ben o Hâşir'im ki nâs benim kademim üzere haşrolunacaklardır. Ben o Mâhî'yim ki Allah benimle küfrü mahvedecektir. Ben Âkib'im." "Âkib" kendisinden sonra peygamber gelmeyen Hâtemü'l-enbiyâ demektir.[5] Hazret-i Hassân'ın şu beyti de, "Ahmed" ism-i şerîfi Resûlullah'ın[6] alemi olan bir[7] ism-i celîl olduğunu nâtıktır:

صَلَّى الْإِلٰهُ وَمَنْ يَحُفُّ بِعَرْشِهِ وَالطَّيِّبُونَ عَلَى الْمُبَارَكِ أَحْمَدْ

Yani "Allah teâlâ ve O'nun Arşını kuşatmış olan melekler ve bütün temizler mübarek Ahmed'e salât getirmişlerdir."[8] "Ahmed" lafzı, aslında "hamdederim" mânasına fi'l-i muzâri' nefs-i mütekellim vahde sîgasından menkul olmak da melhuz ise de, daha zâhir olan ism-i tafdil olmasıdır. İsm-i tafdillerde asl olan fâil[9] mânasına olmak ise de daha

---

1 H -"murad olunmak da".
2 B -"Yani".
3 H ve F: "isimdir".
4 F, M ve B -"الذي".
5 Müslim, Fezâil, 125. Krş. Buhârî, Tefsîr, 61; Tirmizî, Edeb, 67, 101/2840:
عن محمد بن جبير بن مطعم عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «إن لي أسماء؛ أنا محمد وأنا أحمد وأنا الماحي الذي يمحو الله بي الكفر وأنا الحاشر الذي يحشر الناس على قدمي وأنا العاقب الذي ليس بعده أحد» وقد سماه الله رءوفا رحيما.
6 H +"bir".
7 B -"bir".
8 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 670; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 323.
9 B: "fiil".

meşhur mânasına eşher gibi ism-i mefʿûl mânasına olduğu da vardır. اَلْعَوْدُ أَحْمَدُ tâbirinde[1] olduğu gibi "Ahmed" lafzının mahmûdiyette tafdil mânasına istiʿmâli de mesmûʿdur. Hâmidiyetten olduğuna göre "en ziyade hamdeden", mahmûdiyetten olduğuna göre de[2] "en ziyade hamd u medh olunan" demek olur. Alem hâlinde de bu mânaların birinden menkul olarak bu isim ile müsemmâ olan zat maksud olur. Bu âyette Hazret-i Îsâ'nın risaletinin hikmeti olarak şu iki şeyi söylediği beyan olunuyor: Birisi önündeki Tevrat'ı tasdik, birisi de kendisinden sonra gelecek ismi[3] Ahmed bir resûlü tebşir. Tevrat'ı tasdik, ahkâm itibariyle dahi mülâhaza olunabilirse de daha ziyade ihbar itibariyle olmakta[4] zâhirdir. Zira Tevrat'ta hem Mesih'e hem de Hâtemü'l-enbiyâ'ya dair haberler vardı, onun için Hazret-i Îsâ'nın gelişi hem [4931] Mesih'e dair olan haberin[5] sıdkını isbat etmiş hem de Hâtemü'l-enbiyâ'yı tebşir ile ol babdaki haberleri tasdik eylemiş bulunuyordu. Lâkin Mûsevîler Hazret-i Îsâ'yı inkâr[6] ettikleri gibi Nasârâ da bu tebşîri kısmen inkâr ve kısmen başka suretle tevil ederek haksızlığa sapmışlar ve eldeki İncillerin böyle bir şeyden bahsetmediğini iddiaya kadar varmışlardır. Hazret-i Îsâ'ya verilmiş olan İncil de Kur'an gibi aynen mevcut ve mahfuz olmuş olsaydı bu tebşîrin İncil'de mezkur olup olmadığına kolaylıkla vukuf mümkin olurdu. Maʿamâfîh Sûre-i Bakara'da tafsil olunduğu üzere elde mevcud olan Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd kitaplarında buna dair delâil de az değildir. Meselâ Ahd-i Cedîd'de, Aʿmâl-i Rusül'ün üçüncü bâbında: "Mûsâ ecdâdımıza 'Rabbiniz Allah size biraderlerinizden benim gibi bir peygamber zuhûra getirecektir. Onu size söyleyeceği cümle şeylerde dinleyiniz. Ve her kim ol Peygamber'i dinlemez ise kavmim arasından mahvolunacaktır' dedi ve İsmâil ile andan sonra söyleyen peygamberlerin cümlesi dahi bu günleri tebşir eylemişlerdir" diye de[7] mezkurdur. Mûsâ

1 Kāsım b. Sellâm, *el-Emsâl,* s. 169; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, IX, 3086.
2 H -"de".
3 F, M ve B -"ismi".
4 M ve B: "olmak da".
5 F, M ve B: "haberlerin".
6 H: "irtikâb".
7 H -"de".

gibi olan bu gelecek Peygamber, İsmâil'den de bahis karînesiyle belli ki Hâtemü'l-enbiyâ[1] Muhammed Mustafâ idi. Îsâ aleyhisselâm bunu tasdik ve tebşir etmiş idi. Nasârâ bunu Îsâ aleyhisselâm'ın kendisine hamletmek istemişlerse de Îsâ aleyhisselâm Mûsâ gibi harb u kıtâle me'mur bir peygamber değil idi. Âlûsî burada İncillerden bahsederek der ki: "Nasârâ indinde dört İncil vardır.

Birisi, Matta İncili'dir ki on iki Havâriyyûndan Matta Hazret-i Îsâ'nın ref'inden sekiz sene sonra Filistin'de Süryânî lügatı ile cem' eylemiştir. Altmış sekiz ıshahtır.

İkincisi Markos İncili'dir ki yetmişlerden olan Markos ref'den on iki sene sonra Roma'da Efrencî (yani Latin) lügatıyla cem' eylemiştir. Kırk sekiz ıshahtır.

[4932] Üçüncüsü Luka İncili'dir ki[2] bu da yetmişlerden olup İskenderiye'de Yunan lügatıyla cem' eylemiştir. Seksen üç ıshahtır.

Dördüncüsü Yuhanna İncili'dir ki ref'den otuz sene sonra bilâd-i Rum'dan Efsus şehrinde cem' eylemiştir. Ishâhâtı nüsha-i Kıbtiyyede otuz üçtür. Bu İnciller muhteliftir. Bunların mündericâtında bazı yerler vardır ki insaf bunların ne Allah teâlâ'nın kelâmı, ne de Îsâ aleyhisselâm'ın kelâmı olmadığına şehadet eder. Meselâ zu'mlarınca[3] Îsâ aleyhisselâm'ın salbi, defni, kabrinden semâya ref'i[4] kıssaları gibi ki bunlar bazı ekâbir ve sâlihîn hakkında telif olunan terâcim-i ahvâl kitapları gibi Îsâ aleyhisselâm'ın vilâdeti, ref'i ve daha bazı ahvâli[5] ile bazı kelimâtını şerh yollu yazılmış tarih ve terceme-i hâl kitaplarına benzer. Binâen'aleyh Îsâ aleyhisselâm'ın Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân'da haber verilen beşikte söylemesi ve bizim Peygamberimizi tebşir eylemesi gibi diğer bazı ahvâl ve kelimâtını bu İncillerin ihmal eylemiş olması Kur'ân'ın

1 F, M ve B +"ve".
2 F, M ve B -"ki".
3 B: "zu'mların".
4 B -"Îsâ aleyhisselâm'ın salbi, defni, kabrinden semâya ref'i".
5 H: "ahvâl".

beyânâtına[1] karşı hiçbir zarar vermez. Bununla beraber insaf ile hareket eden ve te'assüfü[2] bırakıp doğru yola sülûk edecek olan kimseler için bu İncillerde dahi o bişârete dair sözler vardır. Yuhanna İncili'nin on beşinci faslında Yesû' Mesih demiştir ki: 'Peder'in göndereceği Hak rûhu Faraklît size her şeyi tâlim edecektir.' Yine Mesih demiştir ki: 'Beni seven kelimemi hıfzeder, Pederim de onu sever ve o O'na varır, indinde menzile tutar. Bunu size söyledim, çünkü ben sizin yanınızda mukīm değilim. Peder'in göndereceği Rûhu'l-kudüs Faraklît size her şeyi tâlim edecek ve benim söylediğim sözü hatırlatacaktır. Size selâmımı tevdî' ediyorum, kalbleriniz muztarib olmasın, telaş etmesin. Ben gideceğim ve size döneceğim. Beni seviyor olsanız benim Peder'e gitmemle sevinirdiniz.' Ve demiştir ki: 'Benim Peder'e gitmekliğim sizin için hayırlıdır. Çünkü ben gitmezsem Faraklît size gelmez, amma gittiğimde onu [4933] size gönderirim. O geldiği vakit de âlemi hatîeden dolayı tevbih edecektir. Size söylemek istediğim daha çok sözler var, lâkin siz ona tahammül edemeyeceksiniz. Fakat o Hak Rûhu geldiği vakit sizi bütün hakka irşad edecektir. Çünkü o kendiliğinden söylemez, ne işitirse onu söyler[3] ve bütün geleceği haber verir ve Peder'e ait olanın hepsini size târif eder.' Bir de (on dördüncü bâbda) demiştir ki: 'Eğer siz beni seviyorsanız benim vasiyetlerimi hıfzediniz ve ben Peder'den size ilelebed beraberinizde sâbit kalacak diğer bir Faraklît vermesini dilerim, o Hak Rûhunu ki âlem[4] onu kabul etmeye tâkat getiremedi[5], çünkü onu tanımadılar. Ben sizi yetim bırakmam, an-karîb size geleceğim.'"[6]

---

1 M ve B: "beyanına".
2 M ve B: "teassubu".
3 Bu cümlenin وَمَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰى. اِنْ هُوَ اِلَّا وَحْيٌ يُوحٰى mazmununu ihtar ettiği zâhirdir [Müellifin notu].
4 B: "kelâm".
5 M ve B: "getirmedi".
6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 280-281:

وأنا أقول: الأناجيل التي عند النصارى أربعة: إنجيل متى من الاثني عشر الحواريين جمعه باللغة السريانية بأرض فلسطين بعد رفع عيسى عليه السلام بثماني سنين وعدة إصحاحاته ثمانية وستون إصحاحا، وإنجيل مرقص وهو من السبعين، جمعه باللغة الفرنجية بمدينة رومية بعد الرفع باثنتي عشرة سنة وعدة إصحاحاته ثمانية وأربعون إصحاحا، وإنجيل لوقا وهو من السبعين أيضا جمعه بالإسكندرية باللغة اليونانية وعدة إصحاحاته ثلاثة وثمانون إصحاحا، وإنجيل يوحنا وهو حبيب المسيح جمعه بمدينة إقسس من بلاد رومية بعد الرفع بثلاثين سنة وعدة إصحاحاته في النسخ القبطية ثلاثة وثلاثون إصحاحا وهي مختلفة، وفيها ما يشهد الإنصاف بأنه ليس كلام الله عز وجل ولا كلام عيسى عليه السلام كقصة صلبه الذي يزعمونه ودفنه ورفعه من قبره إلى السماء فما هي إلا كتواريخ وتراجم، فيها شرح بعض أحوال عيسى عليه السلام ولادة ورفعا ونحو ذلك، وبعض كلمات له عليه السلام على نحو بعض الكتب المؤلفة في بعض الأكابر والصالحين

Âlûsî bunları naklettikten sonra da der ki: "'Faraklît' kelimesi hamdi iş'âr eden[1] bir lafızdır. Gözlerini taassub perdeleri bürümemiş olanlar nazarında Îsâ aleyhisselâm'ın bu kelâmından murad Ahmed sallallâhu aleyhi ve sellem olduğu ta'ayyün eder. Nasârânın bazısı bunu 'Hammâd' diye, bazısı da 'Hâmid' diye tefsir etmişlerdir[2]. Bu surette bunun medlûlünde Aleyhissalâtü vesselâm'ın Ahmed (yahut Muhammed) ismine işaret var demektir. Diğer bazı Nasârâ da muhallis (yani halaskâr) diye tefsir etmişler, buna Îsâ aleyhisselâm'ın diğer bir kavlinde 'Allah size diğer bir halaskâr gönderecektir' demiş olmasıyla istidlâl eylemişlerdir. Bu surette risâlet-i Muhammediyeye hamd unvânıyla değilse de tahlis ve şefaat unvânıyla işaret olmuş olur. Nasârânın diğer birtakımları da Faraklît, Hazret-i Îsâ'nın tilmizlerine semâdan inmiş olan âteşîn diller olup[3] birtakım alâmetler ve acâib[4] işler [4934] yapmışlardır diye zu'm olunmuştur. Lâkin diğer bir Faraklît diye âhar vasfı ile tavsif edilmiş olması bu telakkīye müsâid görünmez. Zira Îsâ'dan sonra onlardan önce diğer birisi geçmiş değildir[5]."[6]

فلا يضر إهمالها بعض الأحوال، والكلمات التي نطق القرآن العظيم بها ككلامه عليه السلام في المهد وبشارته بنبينا صلّى الله تعالى عليه وسلم على أن في إنجيل يوحنا ما هو بشارة بذلك عند من أنصف وسلك الصراط السوي وما تعسف. ففي الفصل الخامس عشر منه قال يسوع المسيح: إن الفارقليط روح الحق الذي يرسله أبي يعلمكم كل شيء، وقال يوحنا أيضا: قال المسيح: من يحبني يحفظ كلمتي وأبي يحبه وإليه يأتي وعنده يتخذ المنزلة كلمتكم بهذا لأني لست عندكم بمقيم، والفارقليط روح القدس الذي يرسله أبي هو يعلمكم كل شيء وهو يذكركم كل ما قلت لكم، أستودعكم سلامي لا تقلق قلوبكم ولا تجزع فإني منطلق وعائد إليكم لو كنتم تحبوني كنتم تفرحون بمضي إلى الأب، وقال أيضا: إن خيرا لكم أن أنطلق لأبي لأني إن لم أذهب لم يأتكم الفارقليط فإذا انطلقت أرسلته إليكم فإذا جاء فهو يوبخ العالم على الخطيئة وإن لي كلاما كثيرا أريد قوله ولكنكم لا تستطيعون حمله لكن إذا جاء روح الحق ذاك الذي يرشدكم إلى جميع الحق لأنه ليس ينطق من عنده بل يتكلم بما يسمع ويخبركم بكل ما يأتي ويعرفكم جميع ما للأب، وقال أيضا: إن كنتم تحبوني فاحفظوا وصاياي وأنا أطلب من الأب أن يعطيكم فارقليطا آخر يثبت معكم إلى الأبد روح الحق الذي لم يطق العالم أن يقبلوه لأنهم لم يعرفوه ولست أدعكم أيتاما لأني سآتيكم من قريب».

1 H: "eder".

2 M ve B: "eylemişlerdir".

3 "Ve Hamsin bayramı günü geldikde cümlesi bi'l-ittifak bir yerde hazır oldukları hâlde ansızın semâdan şiddetli esen rüzgâr sesi gibi bir sedâ gelip oturdukları hâneyi bütün doldurdu ve ateş dilleri gibi taksim olunmuş diller anlara zâhir olup her biri üzerine konmasıyla cümlesi Rûhu'l-kudüs'le memlû olarak rûhun kendilerini nutkettirdiğine göre âhar lisanlar tekellüm etmeye başladılar ilh." (*A'mâl-i Rusül* İkinci Bâb) [Müellifin notu].

4 B: "acîb".

5 M: "değildi"; B: "gelmiş değildi".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 281:

والفارقليط لفظ يؤذن بالحمد، وتعين إرادته صلّى الله تعالى عليه وسلم من كلامه عليه السلام مما لا غبار عليه لمن كشف الله تعالى غشاوة التعصب عن عينيه، وقد فسره بعض النصارى بالحماد، وبعضهم بالحامد فيكون في مدلوله إشارة إلى اسمه عليه الصلاة والسلام أحمد، وفسره بعضهم بالمخلص لقول عيسى عليه السلام: فالله يرسل مخلصا آخر فلا يكون ما ذكر بشارة به صلّى الله تعالى عليه وسلم بعنوان الحمد لكنه بشارة به صلّى الله تعالى عليه وسلم بعنوان التخليص، فيستدل به على ثبوت رسالته صلّى الله تعالى عليه وسلم، وإن لم يستدل به على ما في الآية هنا، وزعم بعضهم أن الفارقليط إشارة إلى ألسن نارية نزلت من السماء على التلاميذ ففعلوا الآيات والعجائب، ولا يخفى أن وصفه بآخر يأبى ذلك إذ لم يتقدم لهم غيره.

"Faraklît" kelimesi hangi lisandandır? Müfred mi, mürekkeb mi? İbrânî mi değil mi? Bu babdaki ihtilâfâta ve mânalarına ait bazı sözler yukarıda Sûre-i Bakara'da geçmişti. Eski İncil tercemelerinde bu kelime "Faraklît" (veya "Paraklît") diye aynen muhafaza edilerek gösterilirken yakın zamanlarda basılmış olan İncil tercemelerinde "teselli edici" diye basılmıştır. Meselâ bin dokuz yüz yirmi tarihiyle İstanbul'da Matyosyan Agop Matbaası'nda basılmış olan nüshasında bâlâdaki sözler hep "teselli edici, yani hakikat rûhu" diye terceme edilmiş[1] ve bazı kayıtlar da tuhaf surette değiştirilerek ifade olunmuştur. Ezcümle: Yuhanna'nın on dördüncü bâbında ve "ben Peder'den dilerim, o dahi ilelebed sizinle temekkün etmek üzere size diğer bir teselli edici, yani hakikat rûhunu verecektir. Bunu dahi dünya görmediği ve tanımadığı ecilden kabul edemez. Amma siz anı tanırsınız, zira yanınızda temekkün eder ve derûnunuzda olacaktır." On beşinci bâbında "amma şeriatlarında bana bilâ sebeb buğz ettiler deyu muharrer olan kelâm itmam olunmak için böyle oldu. Fakat Peder tarafından benim irsal edeceğim teselli edici, yani Peder'den hurûc eden hakikat rûhu geldiği zaman benim hakkımda o şehadet edecektir. Ve siz dahi şehadet edersiniz Zira ibtidâdan beru benimle[2] berabersiniz" denilmiştir. Bu yeni tercemeciler "Paraklîd" kelimesinin Yunanca "teselli edici" mânasına olduğunu söylüyorlar ve "Rûhu'l-hak" tâbiri yerine de "yani hakikat rûhu" diyorlar. Bu suretle tercemeden tercemeye değiştirile değiştirile aslı kaybedilmiş olan bu İncillerle Kur'ân'ın sarih beyânına karşı muhalefet edilmek istenilmesi hak fikriyle kābil-i tevfik olamayacağı aşikâr olduktan [4935] başka, insafı olanlar bunlarda bile Kur'ân'ın haber verdiği bişâretin müevvel bir surette olsun itiraf edilmiş bulunduğunu görürler. Fatih Kütüphanesi'nde bu meseleye dair bir risale görmüş idim ki bir papas İncillerdeki bu Faraklît tebşirlerinin Kur'ân'ın bu âyetinde haber verilen وَمُبَشِّرًا بِرَسُولٍ يَأْتِى مِنْ بَعْدِى اسْمُهُٓ اَحْمَدُ tebşîri olduğuna kanaat ederek ihtidâ edip Müslüman olmuş ve buna dair bir risale yazmış olduğunu söylüyordu.

1 F, M ve B: "edilmiştir".
2 B -"Ve siz dahi şehadet edersiniz Zira ibtidâdan beru benimle".

Erbâb-ı fikirden bazı zevat da bu mesele hakkında İncil (Evangel[1]) kelimesinin esas mânasını tedkik etmek istemişler ve "İncil" kelimesinin asıl mânası bişâret ve müjde demek olduğu ve fi'l-hakīka Hazret-i Îsâ'nın bütün davetiyle İncillerin hâsılı gelecek Resul ile melekût-i ilâhîyi tebşirden ibaret bulunduğu kanaatine vâsıl olduklarını söylemişlerdir.

İşte Hazret-i Îsâ böyle demiş olduğu hâlde Benî İsrâilin çoğu, yani Mûsevîler onu dinlemediği gibi Îsevî olanlardan birçoğu da bunu ketm veya tevil ve tahrif ile inkâr etmiş olduklarından dolayı burada bu hakikat ihtar olunarak buyuruluyor ki {فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ بِالْبَـيِّنَاتِ} Sonra o Resul, yani Îsâ'nın o suretle tebşir eylemiş olduğu ismi Ahmed Resul onlara beyyinelerle, açık açık âyetler ve mucizelerle geldiği zaman da {قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ}[2] "bu apaçık bir sihir" dediler. ❁ "Bu Ahmed o tebşir olunan Resul değil, bu açık sihirlerle bizi aldatmak istiyor" diye küfre, haksızlığa saptılar ve bu haksızlıkla birtakım tahrîfat yaparak ve "Îsâ Allah'ın oğludur" gibi aslı olmayan yalanlar yazarak onları Allah kelâmı diye Allah'a isnad ettiler. Bundan dolayı da şöyle buyuruluyor: {وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنِ افْتَرٰى عَلَى اللّٰهِ الْـكَذِبَ وَهُوَ يُدْعٰٓى اِلَى الْاِسْلَامِ} Hâlbuki İslâm'a davet olunurken Allah'a yalanı iftira eden, yani Allah'a yalan isnad eden ve[3] Allah hakkında yalan söyleyen veya uydurduğu yalanı [4936] Allah indirdi diye iftira eden kimselerden daha zâlim de kim olabilir? {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} Allah ise zâlimleri hidâyete erdirmez ❁ haksızları doğru yola çıkarmaz, muradlarına muvaffak etmez. Onun için öyleler hak sözle yola gelmezler, İslâm'ı kabul etmezler. Âkıbet zulümlerinin cezâsını[4] çekmeleri iktizâ eder. İşte böyle müfterî zâlimlerin haksızlıkları, zulümkârlıkları da ehl-i imanın Allah yolunda mukāteleye hazırlanmasını ve o yolda mukātelenin indallah sevgili bir amel olmasını iktizâ eyleyen esbâbdandır. Allah'ın âyetlerine sihir diye iftira eden öyle zâlimlerdir ki {يُرِيدُونَ لِيُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ} Allah'ın nûrunu

---

1 M: "Avangel".
2 F, M ve B -"{قَالُوا هٰذَا سِحْرٌ مُبِينٌ}".
3 F, M ve B: "veya".
4 H: "cezâlarını".

ağızlarıyla söndürmek isterler ❁ hakkı ibtal için çalışmaktaki hâllerini tasvir ve cür'etlerini tahkirdir. Sanki doğan güneşi ağızlarıyla püf diyerek söndürüvereceklermiş gibi hakkı yalan ve iftira ile ibtal etmek istiyorlar. Allah teâlâ'nın maşrık-i Ahmedî'den tulû' ettirmiş olduğu hak nûru olan dîn-i İslâm'ı uydurma sözler, yalan yanlış propagandalar[1], tahrif olunmuş kitaplarla söndürmek için her türlü haksızlığı yapmak istiyorlar. {وَاللّٰهُ مُتِمُّ نُورِهِ} Hâlbuki Allah nûrunu itmam edecektir. ❁ Tamamlayıp âleme neşr eyleyecektir. {وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ} İsterse kâfirler hoşlanmasınlar ❁ yani hoşlansalar da tamamlayacak, hoşlanmasalar da tamamlayacaktır. {هُوَ الَّذٖى} O, O Allah'tır ki {اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى} Resûlünü hidâyet kanunu ❁ yani هُدًى لِلْمُتَّقٖينَ [el-Bakara 2/1] ve هُدًى لِلنَّاسِ [el-Bakara 2/185] mantûkunca insanlara ve bâhusus korunmak isteyen müttakī insanlara doğru yolu gösteren Kur'an {وَدٖينِ الْحَقِّ} ve hak dini ile [4937] gönderdi. ❁ Yani evhâm ve hevesâta göre değil, Hak teâlâ'nın ve kullarının hakkını gereği gibi tanıyarak hükm-i hak dairesinde adalet icrâ etmek dini demek[2] olan bir Allah dini: dîn-i İslâm ile gönderdi (*bu âyetin birer[3] nazîri Berâe ve Fetih sûrelerinde de[4] geçtiği cihetle oralara[5] bak*). Görülüyor ki bu âyetlerde "hak" yalnız dinin sıfatı değil, "hak din" denilmekle iktifâ olunmayıp hakka ziyade ihtisâsına tenbih için izâfetle "Hakk'ın dini" veya "hak dini" mânasına "dîni'l-hak" buyurulmuştur. Bunda Hazret-i Îsâ'nın Hazret-i Peygamber hakkındaki tebşîrâtına ait olarak bâlâda beyan olunduğu üzere İncillerde zikrolunan "rûhu'l-hak" vasfına bilhassa bir işaret bulunduğu da unutulmamak gerektir. İşte o Allah, Resûlünü böyle hüdâ ve hak dini ile gönderdi ki {لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ} o dini her dinin üstüne çıkarmak için ❁ onun için onu muhakkak tamamlayacaktır {وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ} isterse müşrikler hoşlanmasınlar ❁ çünkü hâlis tevhîdin izhârı ile şirkin ibtâlini gerek açık ve gerek gizli müşriklerin hiçbiri hoşlanmazlar. Lâkin Allah onu hoşlansalar da izhar

1 B: "propagandalarla".
2 M ve B: "demek".
3 H: "bir".
4 H -"de".
5 B: "onlara".

edecek hoşlanmasalar da izhar edecek ve o galebeye erdirecektir[1]. Demek ki risâlet-i Îseviyenin gayesi, risâlet-i Muhammediyeyi tebşirden ibaret iken risâlet-i Ahmediyenin[2] hikmet ve gayesi bu hak dininin âkıbet her dine galebesidir. Ve bu dinin bu suretle zuhur ve galebesi Allah teâlâ'nın bu beyânıyla va'd ü iradesi ve şehadeti muktezâsıdır. Buna tasavvuf lisânında "mazhariyyet-i Muhammediye" denilmiş olduğu gibi, bu mazhariyetin hamd hakikatiyle cem'iyyeti mertebesine de "hakīkat-i Muhammediye" tâbir olunur. Bu mâna ile hakīkat-i Muhammediyenin zuhûru bütün hilkatin gayesi demektir. لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ[3] mazmûnu da bu itibar iledir. Hıristiyanlıkta gāye-i hilkat tecessüd-i kelime diye mülâhaza olunmuştur. Kelime-i Îsâ'nın tecessüdü ise onun tebşir [4938] ettiği rûh-i hakkın hakīkat-i Muhammediye ile tecellîsidir. Artık bunun böyle olacağında şüphe etmemeli, Sûre-i Fetih'te وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَه۪يداًۜ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ [48/28-29] buyurulduğu üzere Allah teâlâ'nın şehadeti kâfi olduğuna inanmalıdır. Hak dini olan İslâm'ın âkıbet bütün edyâna üstün olmak için gönderildiğini bildiren bu va'd-i ilâhî Kur'an'da müte'addid yerlerde beyan ve tebşir olunmuştur. Demin ihtar ettiğimiz vechile bir kere işbu هُوَ الَّذ۪ٓي اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَد۪ينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪ burada ve Sûre-i Fetih'te ve Sûre-i Tevbe'de olmak üzere üç kere zikr ile tekid ve teyid edilmiş olduğu gibi yine Sûre-i Enfâl'de[4] وَيَكُونَ الدّ۪ينُ كُلُّهُ لِلّٰهِ [8/39] ve Sûre-i Bakara'da وَيَكُونَ الدّ۪ينُ لِلّٰهِ [2/193] gibi aynı mazmunda diğer âyetlerle tekrar ve takviye olunduktan başka قُلْ يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اِنّ۪ي رَسُولُ اللّٰهِ اِلَيْكُمْ جَم۪يعاً [el-A'râf 7/169], وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا كَٓافَّةً لِلنَّاسِ بَش۪يراً وَنَذ۪يراً [es-Sebe 34/28], وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَم۪ينَ [el-Enbiyâ 21/107] gibi diğer birçok âyetlerle de risâlet-i Muhammediyenin bütün insanlığa umum ve şumûlü beyan olunmuş ve nihâyet اِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ Sûresinde de[5] وَرَاَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ ف۪ي د۪ينِ اللّٰهِ اَفْوَاجاًۙ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ [110/2-3] diye bu gayenin tahakkuku bir

1 H: "erecektir".
2 B: "muhammediyenin".
3 Bk. Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 671-672; Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve,* V, 489; Ali el-Kārî, *el-Esrâru'l-merfû'a,* s. 295-296.
4 H, F, M ve B: "Tevbede".
5 B -"اِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ Sûresinde de".

daha va'd ü tebliğ ile takviye buyurulmuştur. Bunun böyle birçok kereler tekrar ile[1] beyan ve vaad buyurulması şunu anlatır ki bu zuhur ve galebe bir kere değil, muhtelif devirlere ait olmak üzere birçok kereler tahakkuk edecektir. Böyle olmak için de bu dinin ikbal ve idbar zamanları olacak ve beşeriyetin geçireceği birçok inkılâbât ve tehavvülât arasında bütün inhitatların seyri fısk, zulüm, küfür, şirk yüzünden gazab ve helâke doğru gideceği gibi bütün tekâmülün seyri de îmân-ı tevhid ile hak dininin tecelliyâtı olan ebedî hayâtın selâmet ve saadeti gayesine yükselecektir. Fâni hevesât ve şehevât ardında koşan fâcirlerin, haksızların, dinsizlerin başına kıyamet koparken ehl-i hak hayât-ı Hakk'ın himayesinde Arş'ın gölgesi altında gölgelenerek[2] büyük murâda erecektir.

[4939] Tarih gözden geçirilecek olursa görülür ki İslâm'ın bu âyetlerde vaad olunan zuhur ve galebesi evvelemirde Resûlullah'ın zamanından اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِى وَرَضِيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِيناً [el-Mâide 5/3] âyeti nâzil olduğu sıra bütün Arabistan'da başlamış ve Abbâsiye hilâfetinin inkırâzına kadar da şarktan garba kadar bütün âleme yayılmıştı. Arada bir idbar fâsılası yüz gösterdikten sonra çok geçmeden Türklerin zuhûru ve İstanbul'un fethi ile ikinci ikbal başlamış, bu da bir taraftan Kafkas dağlarından Bahr-i Muhît-i Atlâsî'ye bir taraftan da Lehistan'dan Habeşistan'a kadar evcini (*apogée*'sini)[3] bulmuştu. Zamanımızın geçirmekte olduğu büyük inkılab buhranlarının neticesinde daha kim bilir cihan ne gibi tehavvüller, tekâmüller görecektir. Neler yıkılıp neler yapılacaktır. Her ne olursa olsun asr-ı hâzırın terakkiyât-ı fikriye ve fenniyesi ile gerek İslâm âlemlerinin ve gerek sâir milel-i muhtelifenin vicdân-ı umûmîlerinde husûle gelecek intibahların istikbalde namzed olduğu tehavvülât, dünyayı alt üst etmekte bulunan haksızlıkların def'iyle hayât-ı umûmiyede hakkın daha yüksek bir tecellîsine ermek gayesini istihdaf etmek, bu ise fikr-i tevhid ile hak dininin inkişâfına vâbeste bulunmak haysiyetiyle İslâm'ın yeni

1 F, M ve B -"ile".
2 B -"gölgelenerek".
3 M ve B -"(*apogée*'sini)".

bir ikbal ve inkişâfı neticesine varacağına da inanmak lâzım gelir. Zira Kur'an bu mazmûnu üç sûrede tekrar ettikten başka üçe inhisar dahi anlaşılmamak için fazlasıyla teyid de eylemiştir. Müfessirîn Mücâhid'den naklen de bu vaadin en mütekâmil sureti Îsâ'nın nüzûlünden sonra olacağını da söylemişlerdir.[1] Binâen'aleyh fâni hayâtın muktezâsı olarak günden güne bedter olacağına ve bir zaman gelip emanetin kalkacağına ve dinin zaafa uğrayacağına ve İslâm'ın yalnız adı kalacağına dair vârid olan ve idbar devirlerini haber veren bazı eserlerden[2] yeise düşmemeli, Allah teâlâ'nın geceyi gündüze ve gündüzü geceye kattığını ve "el-âkıbetü li'l-müttakīn" olduğunu bilerek ve Allah'ın bu kat'î vaadlerine[3] [4940] inanarak dâima âhirete ümid içinde çalışmalıdır.

İbn Sünnî ve Ebû Nuaym Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şu hadîsi rivayet etmişlerdir: "Her şeyin bir ikbâli ve bir idbârı vardır. Bu dinin de ikbâlinden birisi kabîlenin hepsi uyanık, fakîh olmaktır. Hatta içlerinde[4] bir veya iki kişiden başka câhil[5] kaba adam bulunmaz. Bu dinin idbârından birisi de kabîlenin hepsi kaba, câhil olmaktır. Hatta içlerinde[6] bir veya iki fakihten başka bulunmaz, onlar da a'vân ve ensâr bulamaz[7], zelil ve makhur kalırlar."[8] Taberânî'nin yine Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan rivayet ettiği bir hadiste de: "Haberiniz olsun ki bu dinin ikbâli de vardır idbârı da, ve haberiniz olsun ki bu dinin ikbâli cümlesinden birisi kabîlenin hepsi dinde fakîh olmaktır, nihâyet bir

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, VI, 1786. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 361; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 355:

حدثنا علي بن الحسين ثنا المقدمي ثنا معمر عن ليث عن مجاهد «ليظهره على الدين كله» قال: لا يكون ذلك حتى لا يبقى يهودي ولا نصراني ولا صاحب ملة إلا الإسلام وحتى تأمن الشاة الذئب والبقرة الأسد، والإنسان الحية وحتى لا تقرض فأرة جرابا وحتى توضع الجزية ويكسر الصليب ويقتل الخنزير فهو قوله: «ليظهره على الدين كله».

2 Bk. Buhârî, Rikāk, 35, Fiten, 13; Müslim, Îmân, 230; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* III, 318.

3 H: "va'dine"; M (ilk baskı): "va'delerine".

4 H: "içlerinden".

5 H -"câhil".

6 H: "içlerinden".

7 H: "bulamazlar".

8 Süyûtî, *Câmi'u'l-ehâdîs,* XVII, 466; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* II, 147:

لكل شيء إقبال وإدبار وإن من إقبال هذا الدين أن يفقه القبيلة كلها بأسرها حتى لا يوجد فيها إلا الرجل الجافى أو الرجلان وإن من إدبار هذا الدين أن تجفو القبيلة كلها بأسرها حتى لا يوجد فيها الرجل الفقيه أو الرجلان فهما مقهوران ذليلان لا يجدان على ذلك أعوانا ولا أنصارا (ابن السنى وأبو نعيم عن أبي أمامة).

veya iki fâsık kalırsa da zelil olurlar. Ağızlarını açacak olsalar kahredilir, tepelenirler. Bir de bu ümmetin âhirinde evveline lânet edenler bulunur. Haberiniz olsun ki lânet kendi başlarınadır. Hatta açıktan açığa şarap içerler, hatta bir kalabalıktan bir kadın geçer, içlerinden bazısı kalkar koyun kuyruğu kaldırır gibi eteğini kaldırır. O gün birisi şöyle der: 'Onu bir duvar arkasında gizleseydin!' İşte o gün onların içinde bunu diyen, sizin içinizde Ebû Bekir ve Ömer gibidir. O gün emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker yapan kimseye beni görüp bana îman ve itaat edenlerden elli kişinin ecri vardır."[1] Diğer bir hadiste de: "Ümmetimin fesâdı zamanında benim sünnetim ile amel eden kimseye yüz şehid ecri vardır."[2] İbn Cerîr'in Hazret-i Âişe'den rivayet ettiği bir hadiste de Resûlullah buyurmuştur ki: "Gece ve gündüz geçtikçe (yani murûr-ı zaman ile) Lât ve Uzzâ'ya tapılacaktır." Bunun üzerine Hazret-i Âişe: "Yâ Resûlallah! Allah teâlâ هُوَ الَّذٖى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ âyetini indirdikten sonra ben onu tamam olacak sanmıştım" demiş, Resûlullah da buyurmuş ki: "O Allah'ın dilediği kadar olacak sonra da Allah hoş bir rüzgâr gönderecek,[3] kalbinde hardal dânesi kadar iman bulunanlar vefat edecek, kendilerinde hiç hayır olmayan kimseler kalacak, onlar da eski atalarının dinlerine döneceklerdir."[4] İşte kıyamet de öylelerinin başına kopacaktır. Fakat dinin idbar devirlerine ait olan bu[5] haberler mukabilinde sıhâhda vârid olan bir hadîs-i sahihte buyurulmuştur ki:

---

1 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 198. Krş. *Müsnedü'l-Hâris,* II, 770:
عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن لهذا الدين إقبالا وإدبارا، ألا وإن من إقبال هذا الدين أن تفقه القبيلة بأسرها حتى لا يبقى إلا الفاسق والفاسقان ذليلان فيها، إن تكلما قهرا واضطهدا، وإن من إدبار هذا الدين أن تجفو القبيلة بأسرها، فلا يبقى إلا الفقيه والفقيهان فهما ذليلان إن تكلما قهرا واضطهدا، ويلعن آخر الأمة أولها، ألا وعليهم حلت اللعنة حتى يشربوا الخمر علانية حتى تمر المرأة بالقوم فيقوم إليها بعضهم فيرفع بذيلها كما يرفع بذنب النعجة، فقائل يقول يومئذ: ألا وار منها وراء الحائط، فهو يومئذ فيهم مثل أبي بكر وعمر فيكم، فمن أمر يومئذ بالمعروف ونهى عن المنكر فله أجر خمسين ممن رآني وآمن بي وأطاعني وتابعني.

2 İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâ,* III, 174. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* V, 315:
عن ابن عباس رفعه قال: من تمسك بسنتي عند فساد أمتي فله أجر مئة شهيد.

3 M ve B -"İbn Sünnî ve Ebû Nuaym Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şu hadîsi rivayet etmişlerdir (…) Allah hoş bir rüzgâr gönderecek".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 361:
عن عائشة قالت: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: «لا يذهب الليل والنهار حتى تعبد اللات والعزى»، فقالت عائشة: والله يا رسول الله إن كنت لأظن حين أنزل الله «هو الذي أرسل رسوله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله...» الآية، أن ذلك سيكون تاما، فقال: «إنه سيكون من ذلك ما شاء الله ثم يبعث الله ريحا طيبة فيتوفى من كان في قلبه مثقال حبة من خردل من خير فيبقى من لا خير فيه فيرجعون إلى دين آبائهم».

5 M ve B -"bu".

لَا تَزَالُ طَائِفَةٌ مِنْ أُمَّتِي ظَاهِرِينَ عَلَى الْحَقِّ "Ümmetimden[1] bir tâife hak üzerinde gālib olup duracaklardır."[2] Sûre-i Vâkı'a'da geçtiği üzere kıyamet koptuğu zaman da bütün evvelîn ve âhirîn içinde ehl-i cennetin yarıdan ziyadeşi de ümmeti Muhammed olacaktır. اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ Bunun için bu âyette dîn-i İslâm'ın bu suretle bütün edyâna galebesi vaad buyurulduktan ve bu gayeye ermek için fısk, zulüm, küfür, şirk mâni'alarına karşı bünyân-ı mersûs gibi saf hâlinde mukāteleye hazırlanmak emri verildikten sonra buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا هَلْ اَدُلُّكُمْ عَلٰى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ ﴿١٠﴾ تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ وَتُجَاهِدُونَ فِى سَبِيلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَۙ ﴿١١﴾ يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فِى جَنَّاتِ عَدْنٍۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُۙ ﴿١٢﴾ وَاُخْرٰى تُحِبُّونَهَاۜ نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِيبٌۜ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ ﴿١٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُونُٓوا اَنْصَارَ اللّٰهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّنَ مَنْ اَنْصَارِٓى اِلَى اللّٰهِۜ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ فَاٰمَنَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ بَنِٓى اِسْرَٓائِيلَ وَكَفَرَتْ طَٓائِفَةٌۚ فَاَيَّدْنَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلٰى عَدُوِّهِمْ فَاَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ ﴿١٤﴾

[4941] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Size öyle bir ticaret göstereyim mi[3] ki sizleri elîm bir azabdan kurtarır (10). Allah'a[4] ve Resûlüne iman edip mallarınız ve canlarınızla Allah yolunda mücahede eylersiniz; bu sizin için çok hayırlıdır, eğer bilirseniz[5] (11). Günahlarınızı mağfiret buyurur ve sizi altından ırmaklar akar cennetlere ve Adn cennetlerinde hoş hoş meskenlere koyar, işte büyük kurtuluş (fevz-i azîm) odur (12). Diğer biri de ki onu seveceksiniz; Allah'tan nusret ve yakın bir fetih, hem

1 B: "Ümmetimde".
2 Buhârî, İ'tisâm, 10; Müslim, İmâret, 170.
3 B -"mi".
4 F, M ve B: "Allah".
5 F ve M: "bilir iseniz".

mü'minleri[1] *müjdele (13). Ey o bütün iman edenler! Allah yardımcıları olunuz, nitekim Meryem'in oğlu Îsâ "kim benim yardımcılarım Allah'a doğru?" dedi, Havâriyyûn "biz Allah yardımcılarıyız" dediler. Bunun üzerine Benî İsrâilden bir tâife iman etti, bir tâife de küfre gitti de Biz iman edenleri düşmanlarına karşı teyid eyledik, o suretle onlar üstün olup yüze çıktılar (14).*

{تِجَارَةٍ} ❁ Tenvin, tâzim içindir, yani büyük, şanlı [4942] bir ticaret ki şu suretle tefsir olunuyor[2]: {تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ} Sizi elîm bir azabdan kurtaracak ❁ beyan olunacağı üzere halâs ve hürriyete eriştirip büyük murâda kavuşturacaktır. "O ticaret nedir?" denilirse şöyle beyan buyuruluyor: {تُؤْمِنُونَ بِاللّٰهِ وَرَسُولِهِ} Allah ve Resûlüne iman edersiniz ❁ emirlerini tutar, verdiği haberlerin, vaadlerin doğruluğuna inanırsınız {وَتُجَاهِدُونَ فِي سَبِيلِ اللّٰهِ بِاَمْوَالِكُمْ وَاَنْفُسِكُمْ} da mallarınız ve canlarınızla Allah yolunda cihad edersiniz ❁ yani iman ile cihadı cem' edersiniz. Bir hadîs-i şerifte vârid olduğu üzere اَلْجِهَادُ سَنَامُ الْإِسْلَامِ "cihad, İslâm'ın örgücü, kubbesidir."[3] İslâm bünyânının iman temeli, cihad zirvesi, en yüksek kubbesidir. {ذٰلِكُمْ} Bu ❁ yani böyle iman ve cihad {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için hayırlıdır. ❁ Gerçi كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَكُمْ [el-Bakara 2/216] mısdâkınca cihad sizin gücünüze gelir, sevgili görünmezse de hakkınızda hayırlıdır. عَسٰى اَنْ تَكْرَهُوا شَيْـًٔا وَهُوَ خَيْرٌ لَكُمْ وَعَسٰى اَنْ تُحِبُّوا شَيْـًٔا وَهُوَ شَرٌّ لَكُمْ'dür [el-Bakara 2/216]. Herhâlde fâsıkların, zâlimlerin, kâfirlerin[4], müşriklerin hükmü altında esaretle ezilmekten ise Allah yolunda ve hak uğrunda malınızla canlarınızla uğraşarak ya şehid ya gāzi diye cihad etmek elbette hayırlıdır. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer bilirseniz ❁ ilim sâhipleri olur, iman ile[5] cihad etmesini bilirseniz cihâdın hayırlı olduğunda şüphe yoktur. Demek ki cihad etmek için de körkörüne hareket etmemeli, ilim üzerine yürümelidir. İman ve ümid ile itaat ye's ü küfürden, cihad ile şehadet esâret ü zilletten her hâlde hayırlıdır. Öyle yaparsanız ticaretiniz

---

1 H ve B: "mü'minlere".
2 M ve B: "olunur".
3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 235:
عن معاذ بن جبل أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: ذروة سنام الإسلام الجهاد في سبيل الله.
4 M ve B -"kâfirlerin".
5 H -"iman ile".

şu olur: {يَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ} Allah sizin günahlarınıza mağfiret buyurur {وَيُدْخِلْكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} [4943] ve sizi altından ırmaklar akar cennetlere {وَمَسَاكِنَ طَيِّبَةً فٖى جَنَّاتِ عَدْنٍ} ve Adn cennetlerinde hoş hoş güzel güzel meskenlere koyar. ❁ Yukarılarda da geçtiği üzere dâlin sükûnuyla Adn[1] istikrar ve sebat ile ikāmet mânasınadır ki "ma'den"in me'hazıdır. Fıtratta ebedî hayat makarrı olan ve nazarlardan mestur bulunan bağlar, bahçeler içinde, yani kendileri de güzel, mahalleri de güzel[2] meskenlere[3], ikāmetgâhlara koyar.

{ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظٖيمُ} İşte büyük kurtuluş, büyük murâda eriş odur. ❁ Onun için bu, dünyâ hayatta kazanılabilecek en büyük ticarettir. {وَاُخْرٰى} Diğer biri de ❁ yani o suretle cihadda bu nimetlerden, bu ticaretten başka diğer bir nimet veya ticaret daha vardır {تُحِبُّونَهَا} ki siz onu seversiniz. ❁ Cihâdı hepiniz sevmeseniz ve neticesi olan o büyük fevzi hepiniz takdir edemeseniz bile diğer neticesi olan bu nimeti hepiniz hoşlanırsınız. O da şudur: {نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ} Allah'tan bir nusret, düşmanlara karşı bir muzafferiyet {وَفَتْحٌ قَرٖيبٌ} ve yakın bir fütûhât ❁ işte cihâdın bir semeresi de budur ki bunu herkes hoşlanır. Böyle söyle, hem kendin müjdelen {وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنٖينَ} hem de mü'minleri tebşir eyle ❁ yâ Muhammed. Çünkü onlar için bu iki ticaret muhakkaktır. Onun için {يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا} ey o bütün iman edenler! {كُونُٓوا اَنْصَارَ اللّٰهِ} Allah yardımcıları olunuz ❁ yani bu müjdelere ermek için bütün iradelerinizi Allah [4944] yolunda sarfederek Allah'ın dinine ve Resûlüne Allah için, Allah'ın rızâsına, likāsına[4] kavuşmak için yardımcı olunuz. {كَمَا قَالَ عٖيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيّٖنَ} Îsâ ibn Meryem'in Havâriyyûna dediği gibi: {مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِ} "Benim Allah'a doğru yardımcılarım kimdir?" ❁ Yani ben Allah'a doğru giderken Allah'ın nusretine kavuşmak için bana yardım edecek, benimle beraber O'na ermek isteyecek ensârım kimlerdir? Buna

1 "Dâl"in sükûnuyla olan bu "Adn" kelimesini, "dâl"in fethiyle olan "Aden" kelimesiyle* karıştırmamalıdır [Müellifin notu].

* M: "kelimesinke"; B: "kelimesine".

2 M: "hüzel":

3 M ve B: "meskenlerde".

4 B -"likâsına".

cevâben {قَالَ الْحَوَارِيُّونَ} Havâriyyûn {نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ} "o Allah yardımcıları biziz" dediler. ۞ İşte siz de ey mü'minler! Îsâ'nın Havâriyyûnu gibi Allah yardımcıları olunuz, Peygamber'in davetine icâbet ederek Allah için tam bir iman ile yardım ediniz.

"**Havâriyyûn**" Hazret-i Îsâ'nın ilk iman eden güzide şâkirdlerinden on iki kişidir ki neşr-i din için kendilerini âfâka yaymış olduğu için "Rusül-i Îsâ" dahi tesmiye olunurlar. Eldeki İncillerde bunlara "onikiler" dahi denilmiştir. İşbu "Havâriyyûn" kelimesi esasen "havârî" ism-i mensûbunun cem'idir. *Kāmûs* şârihinin beyânına göre bazılarının kavlince cemi'den cinse menkul olarak müfrede ve cem'e ıtlak olunur. "Havâr" ve "haver" asl-ı lügatta beyaz ve beyazlık mânasına isimdir. Bu münasebetle şehir kadınlarına beyazlıklarından dolayı "havâriyyât" denilir, bezleri yıkayıp çırparak ağartan kassâra ve eski Türkçe tâbiriyle çırpıcıya "havârî" denildiği gibi, hâlis ve temiz dost ve mededkâra ve bâhusus enbiyâ-yı izâm hazerâtının davet ve ahkâmını infaz uğrunda[1] yardımcıları olanlara da hulûs-ı niyet ve temizliklerinden dolayı "havârî" ıtlak olunur. Ma'amâfîh zikrolunduğu üzere bu isim en ziyade Îsâ aleyhisselâm'ın en güzîde ensârı olan zevât hakkında şâyi' olmuştur.[2] Müfessirîn bunlara bu ismin verilmesinde muhtelif vecihler nakl eylemişlerdir ki [4945] *Kāmûs* sâhibi Fîrûzâbâdî *Besâir*'de bu vecihleri şöyle hulâsa etmiştir: "Bazıları kassâr, bazıları sayyâd oldukları için demişler[3], bazıları da beyaz elbise giydikleri için demişler, bazıları da dâima ifâde-i ilim ve emr-i dini tâlim ile nâsın nüfûsunu tathir eylediklerine mebnî bu isim verildiğini söylemişler ve demişlerdir ki: Kassârlık isnad edenlerin muradları da budur. Sayyâdlık isnad edenlerin muradları da din ve âhiret emrinde mütehayyir olan nefisleri avlayıp din yoluna çektikleri için olduğunu söylemektir."[4] Diğer bazıları da

1 F, M ve B +"yâr ve".
2 Bk. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, II, 278-279.
3 Nitekim İnciller* Hazret-i Îsâ bunlardan bazılarını balık avlarlarken görmüş, "gelin ardıma düşün de size insan avcılığını** öğreteyim" demiş olduğunu söylerler [Müellifin notu].

* H ve F: "İncillerde".

** M ve B: "avcılığı".

4 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 506:

والحواريّون: أَنصار عيسى: قيل: كانوا قَصَّارين وقيل: كانوا صيّادين، وقال بعضهم: سُمّوا به لأَنَّهم كانوا يُطَهِّرُونَ نفوس النَّاس من الأَدناس بإِفادتهم العلم والدّين.

işaret ettiğimiz vechile akidelerindeki hulûs, alâka-i dîniyelerindeki[1] temizlik sebebiyle bu nâmı aldıklarını beyan etmişlerdir ki en münâsib olan da budur. Frenkler bunlara "apôtres" demişlerdir ki Yunancadan me'huz olarak uzağa gönderilmiş mürseller demek olduğunu söylüyorlar. Buna göre "apôtre", "Havâriyyûn" kelimesinin tercemesi olmayıp Sûre-i Yâsîn'de إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ [36/13] kavlinde geçtiği üzere "rusül-i Îsâ" mânasına diğer bir unvan olmuş olur. Yalnız "avcıya dağıtılmış" mefhûmuyla mülâhaza olunursa havâriyyûn da sayyâd mânasını söyleyenlerin kavline yakın demek olur.

Âlûsî de der ki: "*Bahr*'ın beyânına göre Hazret-i Îsâ bunları bilâda dağıtmış, kimini Rûmiyeye, kimini Babil'e, kimini Afrika'ya, kimini Efsus'a, kimini Beyt-i Makdis'e, kimini Hicaz'a, kimini arz-ı Berber'e[2] ve havâlisine göndermişti. Ma'amâfîh her birine gönderilenin tâyini ve isimlerinin zabtı hususlarının sıhhatine mevsuk denemez. Süyûtî de *İtkān*'da bunları zikretmiş ise de zannolunabilecek mahallerden aransın.[3]

Endelüslü müfessir Ebû Hayyân rahmetullahi aleyh *Bahr*'da der ki: "Havâriyyûn on iki recüldür ve bunlar [4946] Hazret-i Îsâ'ya ilk iman edenlerdir. Îsâ bunları âfâka yaymıştı, Petrus[4] ve Pavlus[5] Roma'ya, Andreas[6] ve Matta[7] ahâlisi insan yiyen arza, Bukas Bâbil arzına, Filipus[8] Kartaca, yani Afrika'ya, Yuhanna Ashâb-ı Kehf'in karyesi olan Efsus'a, iki Ya'kūb Beyt-i Makdis'e, İbn Büleymin Hicaz arzına, Testemir Berber arzına ve havâlisine gönderilmişti. Ma'amâfîh isimlerinin bazısında zabt cihetiyle işkâl vardır. Zannolunabilecek mahallerinden aransın."[9]

---

1 F, M ve B: "alâka ve niyyetlerindeki".

2 F, M ve B: "Berber".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 285:

فرقهم –على ما في البحر– عيسى عليه السلام في البلاد، فمنهم من أرسله إلى رومية ومنهم من أرسله إلى بابل ومنهم من أرسله إلى إفريقية ومنهم من أرسله إلى أفسس ومنهم من أرسله إلى بيت المقدس ومنهم من أرسله إلى الحجاز ومنهم من أرسله إلى أرض البربر وما حولها وتعيين المرسل إلى كل فيه ولست على ثقة من صحة ذلك ولا من ضبط أسمائهم، وقد ذكرها السيوطي أيضا في الإتقان فليلتمس ضبط ذلك في مظانه.

4 M: "Batris".

5 M: "Pavlis".

6 M: "Andiravs".

7 M: "Mettâ".

8 M: "Filibs".

9 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 169:

والحواريون اثنا عشر رجلا، وهم أول من آمن بعيسى، بثهم عيسى في الآفاق، بعث بطرس وبولس إلى رومية، وأندارس ومتى إلى الأرض التي يأكل أهلها الناس، وبوقاس إلى أرض بابل، وفيليس إلى قرطاجنة وهي إفريقية، ويحنس إلى أقسوس قرية أصحاب الكهف، ويعقوبين إلى بيت المقدس، وابن بليمن إلى أرض

Fi'l-vâki' Saint Paul[1] dahi denilen Pavlus Havâriyyûndan değildir. Sonradan onlara ilhak edilmiş ve mektupları risaleleri Ahd-i Cedîd'in "A'mâl-i Rusül" kısmına derc olunmuştur[2]. Hıristiyanlıkta hitânı kaldırmış ve hayli tehavvülât yapmıştır. Sonra İbn Büleymin ile Testemir isimleri dahi bilhassa zabt u taharrîye şâyandır. Matta İncili'nin onuncu bâbında şöyle denilmiştir:

"Ve on iki şâkirdini yanına çağırıp nâpâk rûhlar üzerine anları çıkarmaya ve her marazı, her hastalığı def' etmeye anlara kudret[3] verdi. O gönderilen on ikilerin[4] isimleri bunlardır: Birincisi Batris[5] tesmiye olunan Sem'un[6] ile karındaşı Endravs[7], Zebedi[8] oğlu Ya'kūb ile karındaşı Yuhanna, Filbs[9] ve Bertolmavs[10] Toma[11] ve gümrükçü Mettâ[12], Halfi[13] oğlu Ya'kūb ve Tedavs[14] lakaplı Lebaüs[15], Kanvi[16] Sem'un[17] ve anı ele veren İsharyotı[18] Yehuda. Îsâ bu on ikileri gönderip anlara tenbih ederek dedi ki: 'Tâifelerin yoluna gitmeyiniz ve Sâmiriyelilerin[19] bir şehrine girmeyiniz. Bundan ise beyt-i İsrâilin zâyi' olmuş koyunlarına varınız ve vardığınızda

---

الحجاز وتستمر إلى أرض البربر وما حولها، وفي بعض أسمائهم إشكال من جهة الضبط، فليلتمس ذلك من مظانه.

1 M: "Senpol".
2 M ve B: "olunmuşdu".
3 H: "kuvvet".
4 Kitâb-ı Mukaddes tercümesinde: "Ve on iki resûlün".
5 Petrus.
6 Simun. M: "Şem'un".
7 Andreas.
8 M: "Zibidi".
9 Filipus.
10 Bartolomeus.
11 Tomas.
12 Matta.
13 Alfeus.
14 Thaddeus.
15 Λεββαῖος, Lebbaios. Bu kelime cesur ve yürekli anlamında olup, bazı Yeni Ahit el yazmalarında Hz. İsa'nın havarilerinden Thaddaeus'un soyadı olduğu ifade edilirken, revize edilmiş Yeni Ahit versiyonlardan çıkarılmıştır (mesela 1997 tarihli *Kitabı Mukaddes* ile 2003 tarihli *Kutsal Kitap* (yeni çeviri) neşirlerinde yoktur).
16 M: "Fanvi".

Καναναῖος, Kananaios: Hz. İsa'nın yaşadığı dönemde milliyetçi ve Roma karşıtı Yahudi fırkasını ifade eden "Zelot", ya da günümüz dilinde "Yurtsever" anlamındaki Aramice sözcüğün (qan' anaya) Yunanca transliterasyonudur. Kelime, 1997 tarihli *Kitabı Mukaddes* çevirisinde "Gayyur", 2003 tarihli *Kutsal Kitap* çevirisinde "Yurtsever" şeklinde tercüme edilmiştir.
17 Simun. M: "Şem'un".
18 İskariyot.
19 H, F, M ve B: "Sâmirîlerin".

melekûtü's-semâvât yaklaşmıştır diye[1] vaaz ediniz. Hastalara şifa veriniz, cüzamlıları tathir ediniz[2], cinleri çıkarınız. Meccânen aldınız meccânen veriniz. Kemerlerinizde ne altın, ne gümüş, ne bakır ve yol için ne dağarcık, ne[3] entari, ne ayakkabları[4] ne de asâ tedarik etmeyiniz. Zira işçi kendi taâmına lâyıktır. Ve hangi şehre veya köye girerseniz[5] anda kim lâyık olduğunu sual edip çıkıncaya değin orada kalınız [4947] ve hâneye girdiğinizde ana selâm veriniz ve eğer ol hâne lâyık ise selâmınız anın üzerine gelsin ve eğer lâyık değilse selâmınız size geri dönsün. Ve sizi her kim kabul etmeyip sözlerinizi dinlemezse ol hâneden yahut ol şehirden çıktığınızda ayaklarınızın tozunu silkiniz. Hakikaten size derim ki rûz-i cezâda Sodom ve Gomora[6] diyârının hâli ol şehrin hâlinden ehven olur.

İşte ben sizi[7] koyunlar gibi kurtlar arasına gönderiyorum. İmdi yılanlar gibi âkil ve güvercinler gibi sâdedil olunuz, lâkin âdemlerden sakınınız, zira sizi millet meclislerine teslim edip sinagoglarında[8] dövecekler. Hem de benim için anlara ve tâifelere şehadet olmak üzere hâkimler ve melikler huzûruna celb olunacaksınız. İmdi sizi teslim ettikleri zaman nasıl ve ne söyleyelim diye endişe etmeyiniz, çünkü ne söyleyeceğiniz size ol saatte verilecektir. Zira söyleyenler siz değilsiniz, sizde söyleyen Pederinizin rûhudur. Ve karındaş karındaşı ve peder evlâdı ölüme teslim edecek ve evlâd vâlideyn aleyhine kalkışıp anları öldürecekler ve ismim için cümle tarafından buğzolunacaksınız. Lâkin kim nihâyete kadar tahammül ederse o halâs bulacaktır. Ve size bir şehirde ta'addî ettikleri zaman diğerine firar ediniz, zira hakikaten size derim ki ibnü'l-insan gelinceye dek İsrâil şehirlerinin devrini tekmil etmeyeceksiniz. Şâkird muallimine ve kul efendisine fâik değildir. Şâkirde muallimi gibi ve kula efendisi gibi olmak kifayet eder. Hâne sâhibine ba'lezbul dedikleri hâlde anın hânesi

---

1 H: "diyerek".
2 *Kitâb-ı Mukaddes* tercümesinde köşeli parantez içerisinde "ölüleri diriltiniz" ilâvesi vardır.
3 *Kitâb-ı Mukaddes* tercümesinde +"iki".
4 B: "ayakkabı".
5 H, F, M ve B: "giderseniz".
6 M: "Sedum ve Gamure".
7 H: "size".
8 H, F, M ve B: "sinagoglarda".

halkına ne kadar ziyade diyecekler. İmdi anlardan korkmayınız, zira keşf olunmayacak mahfî ve bilinmeyecek gizli bir şey yoktur. Size karanlıkta dediğimi aydınlıkta söyleyiniz ve kulağınıza söyleneni damlar üzerinde ilan ediniz ve canı öldürmeye kādir olmayıp cesedi öldürenlerden korkmayınız; lâkin hem canı hem cesedi cehennemde helâk etmeye kādir olandan korkunuz…"[1]

[4948] Bunu müte'âkib on birinci bâb:

"Ve Îsâ on iki şâkirdine emir vermeyi tamam ettikde şehirlerinde va'z u ta'lîm etmek üzere oradan azimet etti ve Yahya zindanda Mesîh'in a'mâlini işitmekle 'ol gelecek kimse sen misin yoksa diğer bir kimseye mi muntazır olalım?' demek için kendi şâkirdlerinden ikisini anın yanına gönderdi."[2]

Denildiğine göre onikilerin bu suretle etrafa gönderilmesi Hazret-i Yahya'nın hapiste bulunduğu sırada olmuş oluyor. Hâlbuki yine aynı İncilin yirmi altıncı bâbında ise mekir, yani suikasd anlatılırken[3] "akşam oldukta onikiler ile beraber sofraya oturdu ve anlar taâm ederken 'hakikaten size derim ki sizden biriniz beni ele verecektir' dedi" denilmiş olduğuna göre, bunların ref'[4] sırasında Hazret-i Îsâ'nın yanında toplanmış bulundukları ve sonradan âfâka yayıldıkları anlaşılıyor. Âl-i İmrân Sûresi'nde geçen فَلَمَّٓا اَحَسَّ عِيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ قَالَ مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِۜ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ... إلخ [3/52] âyetinden[5] Hazret-i Îsâ'nın مَنْ اَنْصَارٖٓى اِلَى اللّٰهِ demesi ve Havâriyyûnun نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ cevâbını vermesi de ref'e tekaddüm eden bu günlerde olduğu anlaşılıyor. İbn Cerîr'in Sa'îd b. Cübeyr tarîkiyle İbn Abbas'tan rivayetine göre Allah teâlâ Îsâ'yı semâya ref' etmek murad ettiği vakit Îsâ ashâbına çıktı, onlar on iki kişi bir evde idiler. O evde bir menba'dan onlara çıktı, başından su damlıyordu. "İçinizden birisi bana yakında on iki kere küfr edecek" dedi, sonra da

1 *Kitâb-ı Mukaddes*, İstanbul 1885, s. 1091-1092.
2 *Kitâb-ı Mukaddes*, İstanbul 1885, s. 1093.
3 M ve B: "anlaşılırken".
4 B: "ref'i".
5 H +"de".

"benim şebehim (benzerim) kendi üzerine ilkā olunup da benim yerime katlolunacak ve benimle beraber benim derecemde bulunacak hanginiz?" dedi, sinnen en tazelerinden bir genç "ben" dedi. Ona "otur" dedi, sonra tekrar etti, yine o genç kalktı "ben" dedi, "evet sen osun" dedi. Bunun üzerine ona Îsâ'nın şebehi bırakıldı ve Îsâ evdeki bir pencereden semâya ref' olundu. Derken Yehûddan arayanlar geldi, onun şebehini tutup katl ve salb ettiler. Bazısı ona iman etmiş iken on iki kere [4949] inkâr etti, ilh."[1] Allahu a'lem (*Âl-i İmrân'da* فَلَمَّٓا اَحَسَّ عِيسٰى مِنْهُمُ الْكُفْرَ [3/52] *âyetlerine ve Nisâ'da*[2] وَمَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلٰكِنْ شُبِّهَ لَهُمْ [4/157] *âyetine*[3] *bak*). Ma'amâfîh Kur'an burada bu tafsîlâta taarruz etmeyerek buyuruyor ki: يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا كُونُٓوا اَنْصَارَ اللّٰهِ كَمَا قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ لِلْحَوَارِيِّنَ مَنْ اَنْصَارٓى اِلَى اللّٰهِۜ قَالَ الْحَوَارِيُّونَ نَحْنُ اَنْصَارُ اللّٰهِ {فَاٰمَنَتْ طَٓائِفَةٌ مِنْ بَنٓى اِسْرَٓائِيلَ} [es-Saff 61/14] Bunun üzerine Benî İsrâilden bir tâife iman etti ❁ Havâriyyûnun mesâîsi üzerine Îsâ'ya ve tebşîrâtına inandı, dine yardım etti {وَكَفَرَتْ طَٓائِفَةٌ} bir tâife de küfr eyledi. {فَاَيَّدْنَا الَّذِينَ اٰمَنُوا عَلٰى عَدُوِّهِمْ} Bi'n-netîce Biz de iman edenleri düşmanlarına karşı teyid eyledik. {فَاَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ} Binâen'aleyh onlar gālib oldular ❁ iman edenler düşmanları olan kâfirlere karşı gālib olup yüze çıktılar. İşte siz de Allah'ın vaadlerine ve emirlerine Resûlullah'ın ber vech-i bâlâ davetlerine iman edip Havâriyyûnun çalıştığı gibi Allah yolunda hak dinine yardım için mücahede ederek çalışın, Allah'ın ensârı olursanız bütün düşmanlara gālib gelir لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ vaadiyle zikr olunan müjdelere erersiniz. Hakikaten ashâb-ı Muhammedî öyle çalıştılar, çok geçmeden müşrikleri ve Nasârâyı yendiler. Hak dinini izhar eylediler, öyle izhar eylediler ki İslâm'ın şa'şa'a-i zuhûrunu ve bir Hazret-i Ömer hilâfetinin zevk-i hakkāniyet[4] ve adaletini hâlâ bütün dünya kemâl-i hayret ve hasretle yanaşılmaz bir ümniye gibi yâd

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 366:

عن سعيد بن جبير عن ابن عباس قال: لما أراد الله أن يرفع عيسى إلى السماء خرج إلي أصحابه وهم في بيت اثنا عشر رجلا من عين في البيت ورأسه يقطر ماء، قال: فقال: إن منكم من سيكفر بي اثنتي عشرة مرة بعد أن آمن بي، قال: ثم قال: أيكم يلقى عليه شبهي فيقتل مكاني ويكون معي في درجتي؟ قال: فقام شاب من أحدثهم سنا، قال: فقال أنا، فقال له: اجلس، ثم أعاد عليهم فقام الشاب فقال: أنا، قال: نعم أنت ذاك، فألقى عليه شبه عيسى ورفع عيسى من روزنة في البيت إلى السماء، قال: وجاء الطلب من اليهود وأخذوا شبهه فقتلوه وصلبوه وكفر به بعضهم اثنتي عشرة مرة بعد أن آمن به...

2 H, F, M ve B: "Mâidede".

3 B: "âyetlerine".

4 H: "ve hilâfetin zevk-i hakkāniyet".

etmektedir. Ma'amâfîh bu emir ve vaad yalnız onlara değil يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا كُونُٓوا اَنْصَارَ اللّٰهِ hitâbının umûmundan anlaşılacağı vechile her zaman için o suretle âmil olacak bütün mü'minlere şâmil bir vaad ve tebşirdir. O hâlde öyle Allah yardımcısı olmayanlar, Allah'ın yardımından mahrum kalıp idbâra sürükleniyorlarsa mahrûmiyetlerinin sebebini dîn-i Hak'ta değil kendi günahlarında aramalıdırlar. Hâsılı اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7], وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ'dir [en-Nisâ 4/79]. Ashâb-ı kirâm içinde Aşere-i [4950] mübeşşere Resûlullah'ın havârîleri makamındadır. Bir hadîs-i şerifte لِكُلِّ نَبِيٍّ حَوَارِيٌّ وَحَوَارِيّ زُبَيْرٌ yani "her peygamberin bir havârîsi vardır, benim havârîm de Zübeyr'dir"[1] diye bilhassa Hazret-i Zübeyr bu vasf ile yâd olunmuş olmakla beraber, Katâde'den rivayet olunduğu üzere ondan[2] başkalarına havârî ıtlak olunduğu vârid olmuştur. Denilmiştir ki Resûlullah'ın Havâriyyûnu Ebû Bekir, Ömer, Osman,[3] Ali, Hamza, Ca'fer, Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Osman b. Maz'ûn, Abdurrahman b. Avf, Sa'd b. Ebî Vakkas,[4] Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam hazerâtı idiler.[5] رِضْوَانُ اللّٰهِ تَعَالٰى عَلَيْهِمْ اَجْمَعٖينَ

Zuhur ve galebenin neticesi de cemaatin kıvâmı, Allah teâlâ'ya tesbih ve ubûdiyet olduğuna işaret için burada Sûre-i Saff'ı ber vech-i âti Sûre-i Cum'a tâkip edecektir.

---

1 Buhârî, Temennî, 11; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 48:
حدثنا ابن المنكدر قال: سمعت جابر بن عبد الله قال: ندب النبي صلى الله عليه وسلم الناس يوم الخندق فانتدب الزبير، ثم ندبهم فانتدب الزبير، ثم ندبهم فانتدب الزبير، فقال: لكل نبي حواري، وحواري الزبير.

2 M: "andan".

3 H ve F -"Osman".

4 H +"Osman b. Affân".

5 M: "edilir".
Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 365; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* VIII, 361:
عن قتادة: إن الحواريين كلهم من قريش: أبو بكر وعمر وعلي وحمزة وجعفر وأبو عبيدة وعثمان بن مظعون وعبد الرحمن بن عوف وسعد بن أبي وقاص وعثمان وطلحة بن عبيد الله والزبير بن العوام.

[4951]

سُورَةُ الْجُمُعَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى عَشْرَةَ اٰيَةً

CUM‘A SÛRESİ

İşbu Cum‘a Sûresi de Medenîdir. Mekkî olduğuna dair İbn Yesar'dan bir kavil var ise de Buhârî ve sâirede vârid olduğu üzere sahih olan evvelkisidir.

Âyetleri: On birdir.

Kelimeleri: Kırk sekizdir.

Harfleri: Yedi yüzdür.

Fâsılası: من harfleridir.

Bu sûrenin evveli Allah'a tesbîh u takdis ve risâlet-i Muhammediyenin Arap ve gayrilerine şâmil pek büyük bir fazl ve ni‘met-i ilâhiye olduğunu beyan ile tâzim ve ortası Yehûd'a tevbih, âhiri de mü'minleri cumaya tergībdir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ الْمَلِكِ الْقُدُّوسِ الْعَز۪يزِ الْحَك۪يمِ ﴿١﴾ هُوَ الَّذ۪ي بَعَثَ فِي الْاُمِّيّ۪نَ رَسُولاً مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِه۪ وَيُزَكّ۪يهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَۗ وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَف۪ي ضَلَالٍ مُب۪ينٍۙ ﴿٢﴾ وَاٰخَر۪ينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْۜ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿٣﴾ ذٰلِكَ فَضْلُ اللّٰهِ يُؤْت۪يهِ مَنْ يَشَٓاءُۜ وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظ۪يمِ ﴿٤﴾ مَثَلُ الَّذ۪ينَ حُمِّلُوا التَّوْرٰيةَ ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ اَسْفَاراًۜ بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِۜ وَاللّٰهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الظَّالِم۪ينَ ﴿٥﴾ قُلْ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ هَادُوا اِنْ زَعَمْتُمْ اَنَّكُمْ اَوْلِيَٓاءُ لِلّٰهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ اِنْ كُنْتُمْ صَادِق۪ينَ ﴿٦﴾ وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُٓ اَبَداً بِمَا قَدَّمَتْ

اَيْدِيهِمْۜ وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ ﴿٧﴾ قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذٖى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاقٖيكُمْ ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٨﴾

[4952] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih eder Allah için göklerdeki ve yerdeki; O öyle lekesiz Kuddûs Melik ki hem Azîz hem Hakîm (1). O'dur ki ümmîler içinde kendilerinden bir Resul gönderdi, üzerlerine O'nun âyetlerini okuyor ve onları temize çıkarıp parlatıyor, kendilerine kitap ve hikmet öğretiyor. Hâlbuki bundan evvel açık [4953] *bir dalâl içinde idiler (2). Ve daha onlardan başkalarına ki henüz onlara lâhık*[1] *olmadılar; O öyle Azîz öyle Hakîm (3). İşte o Allah'ın fazlıdır, onu dilediğine verir ve Allah çok büyük fazl sahibidir (4). Kendilerine Tevrat yükletilen, sonra onu hâmil olmayan kişilerin meseli, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin hâline benzer. Allah'ın âyetlerini tekzib eden kavmin meseli ne çirkin! Allah zâlimler gürûhunu doğru yola çıkarmaz (5). De ki: "Ey*[2] *Yahudî olanlar! Siz sâir insanlardan başka olarak Allah'ın dostları bulunduğunuzu zu'mediyorsanız haydin ölmeyi temenni edin, eğer (davanızda) sâdıklarsanız öyle yapın" (6). Hâlbuki ellerinin takdim ettiği günahlar yüzünden onu ebeden temenni edemezler, Allah zâlimleri bilir (7). De ki: "Haberiniz olsun o kaçıp durduğunuz ölüm muhakkak gelip size çatacak, sonra O bütün gayb ve şehadeti bilene iade olunacaksınız da O size neler yaptığınızı haber verecektir" (8).*

{يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Tesbih eder Allah'a (yahut Allah için) göklerdeki yerdeki ❁ hiçbir şey yoktur ki hâlıkının kemâline ve eksiklik şâibelerinden münezzeh olduğuna delâlet etmesin (*Sûre-i İsrâ'da* وَاِنْ مِنْ شَىْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ [17/44] *bak*). Bu tesbih, tesbîh-i fıtrîdir. Binâen'aleyh insanlar da ihtiyar ve iradeleriyle kesbî olarak Allah teâlâ'yı tenzih etmeli ve O'na şirk ve noksan vasıfları isnad etmekten

---

1 B: "ilhak".
2 F, M ve B +"o".

sakınmalıdır. Onun için evvelki sûrenin âhirinde beyan olunduğu vechile zuhur ve galebeye erdikleri zaman mağrur olup da ifrâta sapmamalı, o nusret ve galebenin Allah'tan olduğunu bilmeli ve onu veren Allah'ın almaya da kādir bulunduğunu ve düşmez kalkmaz yalnız bir Allah'tan başka olmadığını bilmeli ve ona göre küfr ü küfrandan sakınarak Allah'ı tesbih ve tenzihte devam etmelidir. Burada يُسَبِّحُ fi‘l-i muzâri‘i[1] zamandan münselih olarak istimrar içindir. Yani müstemirren tesbih ederler. Bununla beraber evvelki sûrede سَبَّحَ buyurulduğu hâlde [4954] burada ve emsâlinde يُسَبِّحُ denilmesi bunun mâzîden ziyade istikbâle nâzır olduğunu da ihtardan hâlî kalmaz. Yani "ileride size mev‘ud olan zafer ve galebeye erdiğiniz zaman bütün eşyâ gibi siz de tesbih ve tenzihte istimrârı unutmayın ve binâen‘aleyh Yehûd ve Nasârâ'nın düştükleri hâllere düşmeyin" demektir. Çünkü O Allah {الْمَلِكِ} öyle bir Melik -bütün bu gökleri ve yerleriyle kainat mülkünü îcad ve tedbir ve tasarruf ile idare eden öyle bir hükümdar, öyle bir padişahtır- ki {الْقُدُّوسِ} **Kuddûs** ❁ hiç lekesiz, tertemiz, pampâktir. Bütün temizlik, bütün medhe lâyık kemâlât, fezâil ve mehâsin O'nundur. Hiçbir şey O'nun sâha-i kudsüne[2] yetişemez, hiçbir tahdid ve tasavvura sığmaz, hiçbir şirk kabul eylemez, mülküne kimseyi ortak etmez, haksızlık yapmaz ve lekeli şeyler O'na yanaşamaz. Ne oğula ihtiyacı vardır ne kıza, ne dosta muhtaçtır ne de yardımcıya. Binâen‘aleyh, evvelki sûrede geçtiği vechile "Allah yardımcıları olunuz" denildiği zaman Allah'ın dilediğini gālib kılmak için nusrete ihtiyâcı varmış gibi bir tevehhüme düşmemeli, ihtiyaç kendinizin olduğunu bilmeli ve[3] O'nu dâimâ takdis etmelidir. Beyhakī *Esmâ ve Sıfât*'ta "Kuddûs" isminin şerhinde Halîmî'den naklen der ki: "Kuddûs'un mânası fezâil ve mehâsin ile memduh demektir. Sarih tesbih takdîsi tazammun eder, sarih takdis de tesbîhi tazammun eder[4]. Çünkü mezmumların nefyi medâyihi isbat demektir. Nitekim ‘şerîki

1 M ve B: "müzari".
2 M ve B: "kudsisine".
3 F, M ve B -"ve".
4 B -"sarih takdis de tesbîhi tazammun eder".

yok, şebîhi yok' dememiz O'nun Vâhid, Ehad olduğunu isbattır. 'O'nu hiçbir şey âciz kılamaz' dememiz kādir olduğunu ispattır.[1] 'Kimseye zulmetmez dememiz' hükmünde adl[2] olduğunu isbattır. Medâyihi isbat da mezmumları nefiydir. Âlim dememiz cehli nefiydir, Kādir dememiz aczi nefiydir. Şu kadar ki 'O şöyledir' dediğimizde zâhiri takdistir, 'O şöyle değildir' dediğimizde de zâhiri tesbihtir. Sonra takdîsin zımnında tesbih, tesbîhin [4955] zımnında da takdis bulunmuş olur ki İhlas Sûresi'nde ikisi cem' olunmuştur. قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌۚ اَللّٰهُ الصَّمَدُ takdistir. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْۙ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ tesbihtir. Demek ki bunların ikisi de tevhid ile nefy-i teşrîk ü teşbîhe râci'dir."[3] Şu hâlde evvelki sûreyi müte'âkib bu sûrenin böyle tesbih ve takdis ile başlaması Nasârâ'nın zuhûrundan sonra teslis davasıyla düştükleri gulüv ve ifrâtın ibtâline işarettir. Evet, O[4] öyle Kuddûs ki {الْعَزِيزِ} Azîz ❁ çok izzetli, kudsiyeti sarsılmaz, kudretine yetişilmez, ezelden muttasıf olduğu kuvvet ve azameti hiçbir suretle mağlup edilmez. Şân-ı kudsiyetine taarruz edenlerin[5], mülküne leke sürmek, hakkına[6] tecavüz etmek, şirk koşmak isteyenlerin cezâsını verir, kahr u intikāmıyla mağlup ve perişan eder. Bununla beraber {الْحَكِيمِ} Hakîm❁dir. Yaptığını nizam ve hikmetle sağlam yapar. Kudsiyet ve izzetine münâfî olan, şirk ve küfür gibi hâlâta bazen meydan veriyor; zâlimler, fâsıklar gibi haksızları, ahlâksızları imhâl ediyor, yüze çıkarıyor gibi görünürse de onda da nice hikmeti vardır. Öyle olmasa idi hakkın kudsiyet ü ulviyeti bilinmez, izzet-i ilâhiyenin yüksekliği anlaşılmaz, o zâlimler büyük büyük cezâlara müstahik olmaz, mü'minleri daha

---

1 F, M ve B -"'O'nu hiçbir şey âciz kılamaz' dememiz kādir olduğunu ispattır".

2 B: "âdil".

3 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* I, 107-108:

قال الحليمي: ومعناه الممدوح بالفضائل والمحاسن فالتقديس مضمن في صريح التسبيح، والتسبيح مضمن في صريح التقديس، لأن نفي المذام إثبات للمدائح كقولنا: لا شريك له ولا شبيه، إثبات أنه واحد أحد وكقولنا: لا يعجزه شيء إثبات أنه قادر قوي وكقولنا: إنه لا يظلم أحدا إثبات أنه عدل في حكمه، وإثبات المدائح له نفي للمذام عنه كقولنا: إنه عالم نفي للجهل عنه وكقولنا: إنه قادر نفي للعجز عنه، إلا أن قولنا: هو كذا ظاهره التقديس، وقولنا ليس بكذا ظاهره التسبيح، ثم التسبيح موجود في ضمن التقديس والتقديس موجود في ضمن التسبيح، وقد جمع الله تبارك وتعالى بينهما في سورة الإخلاص فقال عز اسمه: «قل هو الله أحد الله الصمد» فهذا تقديس ثم قال: «لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد» فهذا تسبيح، والأمران راجعان إلى إفراده وتوحيده ونفي الشريك والشبيه عنه.

4 H -"O".

5 H ve F: "edenleri".

6 H: "hakka".

yüksek fazl u faziletle sevap ve derecâta erdirecek mücâhedât için hikmet kalmazdı. Çünkü eşyânın zıtlarıyla inkişaf etmesi de bir kānûn-ı hikmettir. {هُوَ الَّذٖى} O Hakîm, Azîz, Kuddûs, Melik olan ve göklerde yerde her şey kendisine tesbih eden Allah sübhânehû'dur ki ❁ izzet ve hikmeti âsârından olarak {بَعَثَ فِى الْاُمِّيّٖنَ رَسُولاً مِنْهُمْ} ümmîler içinde kendilerinden bir Resul ba's buyurdu ❁ ki ümmîlerden murad Araplardır. Yukarılarda geçtiği üzere "ümmî" kelimesinde üç mülâhaza vardır. Birisi "ümm"e mensub demektir ki anadan doğduğu hâl üzere bulunan [4956] yani okuması yazması, tahsili olmayan demektir. إِنَّا أُمَّةٌ أُمِّيَّةٌ لَا نَكْتُبُ وَلَا نَحْسُبُ "Biz ümmî bir ümmetiz, yazı ve hesap bilmeyiz"[1] diye vârid olan bir hadiste bu mânaya işaret buyurulmuştur. İkincisi "ümmet"e mensub demek olur. Üçüncüsü "Ümmü'l-kurâ"ya mensub, yani Mekkeli demektir. Meşhur olan evvelkidir. Burada sözün gidişinden de maksad o olduğu anlaşılır. Yani ibtidâî hâlde bulunan, henüz cehalet devrini yaşayan Araplar içinde ölülerden hayat[2] fışkırtır gibi ilm ü hikmet menba'ı olan bir Resul gönderdi. {يَتْلُوا عَلَيْهِمْ اٰيَاتِهٖ} Üzerlerine Allah'ın âyetlerini okuyor {وَيُزَكّٖيهِمْ} ve onları tezkiye ediyor ❁ bâtıl akidelerden, fena huylardan temizleyip feyizlendiriyor, fikirlerini açıyor, bütün âlemler içinde parlatıyor {وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ} ve onlara kitap ve hikmet öğretiyor ❁ okuyup yazmayı ve kitapların en yükseği olan Kur'ân'ı belletiyor. Sünen ve ehâdîs ile icrâ-yı ahkâm için naklî ve aklî ilimler ve ameller tâlim eyliyor. {وَاِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ} Hâlbuki bundan evvel o ümmîler açık bir dalâl içinde ne yapacaklarını bilmez şaşkın bir hâlde idiler. Böyle iken Allah onlara içlerinden öyle bir Resul gönderdi {وَاٰخَرٖينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ} ve daha onlardan başkalarına ki henüz onlara lâhık olmadılar. ❁ Bu "âharîn" "âhar"ın cem'i olup اُمِّيّٖنَ'e veya عَلَيْهِمْ veya وَيُعَلِّمُهُمْ'deki هُمْ zamirine ma'tuf olarak Resûlullah'ın risâlet ve tâlimi yalnız Araplara mahsus olmayıp onlardan başka daha diğer ümmetlere de âm ve şâmil olduğunu beyandır. Zira "ümmiyyîn" tâbir olunan Araplardan mâ'adâ olan "diğerleri" mefhûmu bütün akvâma

---

1 Buhârî, Savm, 13; Müslim, Sıyâm, 15.
2 M ve B: "hayatı".

şâmildir. Yani o Resul yalnız içlerinde ba's buyurulduğu ümmîlere değil, henüz onlara [4957] lâhık olmamakla beraber ileride lâhık olacak olan Arap ve gayr-i Arap bütün insanlık âlemine kitap ve hikmet tâlim ediyor. O öyle bir Resul {وَهُوَ} ve O ❁ Resûl'ü gönderen Allah {الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} öyle Azîz, öyle Hakîm'dir. {ذٰلِكَ} İşte o ❁ ba's, öyle bir Resul gönderilmesi {فَضْلُ اللّٰهِ} Allah'ın mahz-ı fazlıdır ❁ kesb ile çalışmakla kazanılır bir şey değildir. {يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَٓاءُ} [1]Onu dilediğine bahşeder. ❁ O tabiat kanunları altına alınamaz. Mücerred izzet-i ilâhiyenin muktezâsıdır. {وَاللّٰهُ ذُوالْفَضْلِ الْعَظِيمِ} Ve Allah öyle çok büyük fazl sahibidir. ❁ Binâen'aleyh o Resûlünün davetine icâbet etmeli, ta'lîmâtını bellemeli, ona göre ensârullah olup Allah'ın ona vaad buyurduğu fazl u fazilete ermelidir.

Bu beyandan sonra ilmiyle âmil olmayanlara tevbih için buyuruluyor ki: {مَثَلُ الَّذِينَ حُمِّلُوا التَّوْرٰيةَ} Kendilerine Tevrat yükletilmiş ❁ öğretilip mazmûnuyla amel olunmak teklif olunmuş olup da {ثُمَّ لَمْ يَحْمِلُوهَا} sonra onu hâmil olmamış: içindekini anlayıp mûcebince istifade ve amel etmemiş bulunanların meseli ❁ mesel olmuş acâib[2] hâlleri ki, "ahbârız, rabbânîyiz, okur yazar ehl-i kitâbız[3]" diye yüklerle kitap yüklenmiş oldukları hâlde Tevrat'ın ve Benî İsrâil enbiyâsının o fazl-ı ilâhî olan Nebiyy-i Ümmî, Hâtemü'l-Enbiyâ hakkındaki haberlerini nazar-ı i'tibâra almamış ve ahkâm u ahlâkıyla istikāmet dairesinde amel etmemişlerdir. Böyle kimselerin hâli {كَمَثَلِ الْحِمَارِ} o eşeğin hâline benzer ki {يَحْمِلُ اَسْفَارًا} sifrler, yani koca koca kitaplar taşır ❁ da içindekinden hiç haberi olmaz, istifade [4958] etmez. "Esfâr" tâbirinde Tevrat'ın aksâmına "esfâr" denildiğine işaret vardır. {بِئْسَ مَثَلُ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِ اللّٰهِ} Bak Allah'ın âyetlerini tekzib eden kavmin meseli ne çirkin ❁ bunda ilmiyle âmil olmayanların hepsinin de hâli, meseli böyle çirkin olduğuna tenbih vardır. {وَاللّٰهُ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الظَّالِمِينَ} Allah da zâlimler gürûhunu hidâyete erdirmez ❁ doğru yola çıkarmaz. Kendilerine hakkın delilleri gösterildiği hâlde onlara inanmayıp da tasdik yerine tekzîbi koyan

---

1 H +"Allah".
2 B: "acîb".
3 M ve B: "okur yazarız".

haksızların[1], o doğru yola çıkmaları, murâda ermeleri mümkin olur mu? {قُلْ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ هَادُوا} De ki ey Yahudî olanlar! {اِنْ زَعَمْتُمْ اَنَّكُمْ اَوْلِيَٓاءُ لِلّٰهِ مِنْ دُونِ النَّاسِ} Siz diğer insanlardan başka olarak kendilerinizin Allah'a evliyâ, Allah'ın velâyetine ermiş sevgili dostları olduğunuzu zu'mediyorsanız ❁ doğru olmayan öyle bir zu'm besliyorsanız. Sûre-i Mâide'de وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُ [5/18] âyetinde geçtiği üzere Nasârâ "biz Allah'ın oğulları ve evlâdlarıyız[2]" dedikleri gibi, Yehûd da "biz Allah'ın sevgilileriyiz" diye iddia etmektedirler. Eğer öyle ise {فَتَمَنَّوُا الْمَوْتَ} haydin ölmeyi temenni edin ❁ mevti kendinize ümniye, ideal edinin de bir an evvel ölüp bu belâ ve mihnet dünyasından âhirete göçerek Allah'a kavuşmayı canınıza minnet bilin. Burada mevti temenni emri ilzam ve tebkît içindir. {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} Eğer o davanızda sâdık iseniz ❁ böyle ölümden kaçmayıp ölümü[3] temenni etmeniz lâzım gelir. Niçin ondan kaçıp da bütün mevcûdiyetinizle dünyâ hayata sarılıp duruyorsunuz? {وَلَا يَتَمَنَّوْنَهُٓ اَبَدًا} Fakat onu [4959] ebeden temenni etmezler. {بِمَا قَدَّمَتْ اَيْدِيهِمْ} Çünkü ellerinin takdim eylediği nice günahlar, cinayetler, küfürler, zulümler var ❁ ki onları işleyenler Allah'ın sevgilisi, evliyâsı olamaz. {وَاللّٰهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ} Ve Allah zâlimleri bilir ❁ cezâlarını verir. Onun için onlar o davada sâdık değil, kâzibdirler; evliyâ değil, haksız zâlimlerdir[4].

{قُلْ اِنَّ الْمَوْتَ الَّذِى تَفِرُّونَ مِنْهُ فَاِنَّهُ مُلَاقِيكُمْ} De ki: "Haberiniz olsun o sizin kaçıp durduğunuz ölüm her hâlde size gelip çatacaktır." ❁ Kaçmakla[5] kurtulamayacağınız gibi ölmekle de kurtulacak değilsiniz. {ثُمَّ تُرَدُّونَ اِلٰى عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} Sonra O Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde'ye reddolunacaksınız. ❁ Bidâyeten sizi yaratan[6], bütün mevcûdiyetinize mâlik iken sizler firârî köleler gibi O'nun mülkünden, emr ü hükmünden kaçmak isteyerek gizli ve açık isyanlar yaptığınız hak mevlânız olup bütün gayb u şehadeti bilen ve binâen'aleyh kendisine hiçbir şeyin gizli kalmasına

1 H: "haksızlar".
2 B: "dostlarıyız".
3 F, M ve B: "onu".
4 F, M ve B: "haksızlar, zâlimlerdirler".
5 F, M ve B +"ondan".
6 F, M ve B: "yaratmış".

imkân bulunmayan Allah teâlâ'nın huzûruna redd ü iade olunacaksınız da {فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} O size bütün yaptıklarınızı haber verecek ۞ kitabından ve verdiği ilimlerden neleri tahrif ettiğinizi, neler[1] gizleyip neleri açıkladığınızı yüzünüze vuracak ve ona göre cezânızı verecektir. Mevt ile bedenin fenâsından sonra şuur ve temyiz rûhu olan nefs-i nâtıka Sûre-i Zümer'de اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا [39/42] âyetinde geçtiği üzere doğrudan doğru Allah teâlâ'nın kabzında kalacaktır ki, ölümden sonra bekā-yı rûha kāil olanların maksadı da budur. Burada bilhassa Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde ismiyle ilim sıfatına redd ü ircâ' tasrih edilmiş olmasına nazaran bir insan hakikatinin şehadet âleminden gayb âlemine intikāli demek olan bu rücû'un "vücûd-i ilmî" ile [4960] huzûr-ı Hak'ta tahakkuku haysiyetine tenbih olunmuş demektir. Demek ki âlem-i gaybdan âlem-i şehadete gelmiş olan bir insan mevt ile yine âlem-i gayba döndüğü zaman bütün hakikati dünyadaki ömrünün evvelinden âhirine kadar bâtın ve zâhirinde husûle gelen iyi ve[2] kötü bütün ef'âl ve a'mâlinin hâsılası olarak Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde olan Allah teâlâ'nın ilminde hiçbir noktası gāib olmaksızın hâzır ve mütehakkık bulunacak ve ona göre mücâzat veya mükâfâtını görecektir. Gerçi bir insan vefat ettiği zaman onun rûhen ve bedenen muhîtinde bırakmış olduğu âsâr ve intibâ'âtın bir kısmı onu tanıyan insanların, alâkadarların hâfızalarında, daha geniş bir kısmı da kirâmen kâtibîn olan melâikenin kaydetmiş oldukları defter-i a'mâl ile ilim ve hıfzlarında kalır ise de, bunun ikisi de onun bütün hakīkat-i insâniyesini muhît değil, az çok zâhire çıkmış olanlara aittir. Sûre-i Kāf'da وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ [50/16] âyetinde geçtiği vechile nefs-i insânînin a'mâkında cereyan eden gizli vesveseler gibi nice hafâyâsı vardır ki onları yalnız اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ olan Âlimu'l-gaybi ve'ş-şehâde'nin ilmi ihâta eder ve onun için insanın bütün hakikatiyle rücû'u yalnız Allah'adır. Ve o suretle insanlar Hak teâlâ'nın huzûruna bütün hakikatleriyle haşre ihzar olunarak hesâba çekilecekler

1 H: "neleri".
2 F, M ve B: "veya".

ve ömürlerinin hâsılası olan rûhânî ve cismânî mecmû' amellerinin tartısına göre mücâzat ve mükâfat göreceklerdir.

Bunun için bu beyandan sonra mü'minlere hitâben buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوٓا اِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ وَذَرُوا الْبَيْعَۜ ذٰلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٩﴾ فَاِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْاَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَثٖيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿١٠﴾ وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًاۨ انْفَضُّٓوا اِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَٓائِمًاۜ قُلْ مَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِۜ وَاللّٰهُ خَيْرُ الرَّازِقٖينَ ﴿١١﴾

[4961] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Cuma günü namaz için nidâ olunduğunda hemen Allah'ın zikrine koşun ve alım satımı bırakın, o sizin için daha hayırlıdır, eğer bilirseniz (9). Sonra da namaz kılındı mı yeryüzünde[1] dağılın da Allah'ın fazlından nasip arayın ve Allah'ı çok zikredin ki felah bulabilesiniz (10). Böyle iken bir ticaret veya eğlenti gördüklerinde ona fırladılar da seni ayakta bıraktılar. De ki: "Allah'ın yanındaki, eğlentiden de ticaretten de hayırlıdır ve Allah rızık verenlerin en hayırlısıdır" (11).

{اِذَا نُودِيَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ} Cuma gününden namaz için nidâ olunduğu vakit ۞ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ, "اِذَا"yı tefsirdir. في mânasına olduğu da söylenmiştir. Yani cuma günü cuma namazı vakti ezan okunduğunda. *Keşşâf* ve sâirede mezkur olduğuna göre bazıları demişlerdir ki bu nidâdan murad imamın minbere oturduğu sıradaki ezandır. Resûlullah'ın bir müezzini bulunurdu[2] minbere [4962] oturduğu zaman mescidin kapısı üzerinde şöyle ezan okurdu:

---

1 B: "yeryüzüne".

2 Yani cuma için yalnız bir müezzin ezan ve ikāmet ederdi ki Bilâl-i Habeşî radıyallâhu anh'tır. Yoksa Resûlullah'ın birden ziyade müezzini yok değildi*. Nitekim ramazanda sahur vakti Bilâl-i Habeşî ezan okur, sabah namazı için de İbn Ümmi Mektum okur olduğuna dair rivayetler vardır [Buhârî, Ezân, 11] [Müellifin notu]

* F, M ve B: "değildir".

اَللّٰهُ أَكْبَرُ اللّٰهُ أَكْبَرُ، اَللّٰهُ أَكْبَرُ اللّٰهُ أَكْبَرُ
أَشْهَدُ أَنْ لَا اِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ، أَشْهَدُ أَن لَا اِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ
أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ، أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّداً رَسُولُ اللّٰهِ
حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ، حَيَّ عَلَى الصَّلَاةِ
حَيَّ عَلَى الْفَلاحِ، حَيَّ عَلَى الْفَلاحِ
اللّٰهُ أَكْبَرُ اللّٰهُ أَكْبَرُ
لَا اِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ

Sonra Resûlullah minberden indiğinde de müezzin namaza ikāmet getirirdi. Sonra Ebû Bekir ve Ömer radıyallâhu anhümâ zamanlarında da böyle idi, tâ ki Hazret-i Osman radıyallâhu anh zamanı oldu, nâs çoğaldı, Medine büyüyüp evlerin mesafesi uzaklaştı. O vakit Hazret-i Osman diğer bir müezzin ilâve etti. Birinci ezanın "Zevrâ" denilen hânesi üzerinde okunmasını emreyledi, minber üzerine oturduğu zaman da ikinci müezzin ezan okurdu. İndiği zaman da namaz için ikāmet ederdi. Bu hiç kimse tarafından ayıplanmadı. Bu suretle cuma için iki ezan bir kāmet üzerine icmâ' vâki' oldu. O vakitten beri teâmül de bunun üzerine cereyan etti. Buhârî Zührî[1] tarîkiyle Sâib b. Yezid'den şunları rivayet etmiştir:

1. Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ve Ebû Bekir ve Ömer radıyallâhu anhümâ zamanlarında cuma günü nidâ birincisi imam minbere oturduğu zaman olurdu.[2] Vaktâ ki Hazret-i Osman radıyallâhu anh zamanı oldu ve nâs çoğaldı, Zevrâ üzerinde üçüncü nidâyı emreyledi.[3]

2. Cuma günü üçüncü te'zîni ziyade eden Hazret-i Osman radıyallâhu anh idi ki Medine ahâlisi çoğaldığı zaman idi. Hazret-i Peygamber

---

1 B: "Tirmizî".
2 B +"indiği zaman olurdu".
3 Buhârî, Cum'a, 21:

عن الزهري عن السائب بن يزيد قال: كان النداء يوم الجمعة، أوله إذا جلس الإمام على المنبر، على عهد النبي صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر رضي الله عنهما، فلما كان عثمان رضي الله عنه وكثر الناس زاد النداء الثالث على الزوراء.

sallallâhu aleyhi ve sellem zamanında ise bir müezzinden başka yoktu ve cuma günü te’zîn imam minbere oturduğu sıra idi.[1]

3. Cuma günü üçüncü te’zîni mescid ahâlisi çoğaldığı zaman Hazret-i Osman emretti, mukaddemâ cuma günü te’zîn imam oturduğu zaman idi.[2]

4. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ve Ebû Bekir ve Ömer radıyallâhu anhümâ zamanlarında cuma günü ezan, birincisi imam cuma günü [4963] minbere oturduğu sıra idi, sonra vaktâ ki Hazret-i Osman radıyallâhu anh’ın hilâfetinde nâs çoğaldı, Osman cuma günü üçüncü ezanı emreyledi de o Zevrâ’da okundu. Binâen‘aleyh emir bu minval üzere sâbit oldu.”[3] Bu rivayetlerin birinde ikinci te’zîn, öbürlerinde üçüncü nidâ, üçüncü te’zîn, üçüncü ezan denilmesi hep bir mânayadır. Maksad Hazret-i Osman zamanında emrolunan ilk ezandır ki biz buna “dış ezanı” tâbir ederiz. Bundan sonra hatibin minbere oturduğu sıra okunan ikinci ezana da “iç ezanı” deriz. Bunların üçüncüsü de namaza başlamak için olan kāmet olur. Ezan ile kāmete “nidâ’eyn” ve “ezâneyn” dahi denilir[4]. Bu itibar ile tarih nokta-i nazarından sonra başlamış olan dış ezanına “üçüncü nidâ” veya “üçüncü ezan” denildiği gibi, kāmetten kat‘-ı nazarla hâs mânasıyla ezan mülâhaza edilerek “ikinci ezan” dahi denilmiştir. Hâsılı Peygamber zamanında cuma için birinci nidâ hatip minbere oturduğu zaman mescidin kapısı üstünde okunan ezan, ikinci nidâ[5] da hatip inerken edilen ikāmet idi. Hazret-i Osman zamanından beri tekarrur etmiş olan icmâ‘ ve teâmüle nazaran

---

1 Buhârî, Cum‘a, 22:

عن الزهري عن السائب بن يزيد أن الذي زاد التأذين الثالث يوم الجمعة عثمان بن عفان رضي الله عنه حين كثر أهل المدينة، ولم يكن للنبي صلى الله عليه وسلم مؤذن غير واحد، وكان التأذين يوم الجمعة حين يجلس الإمام، يعني على المنبر.

2 Buhârî, Cum‘a, 24:

عن ابن شهاب أن السائب بن يزيد أخبره: أن التأذين الثاني يوم الجمعة أمر به عثمان حين كثر أهل المسجد، كان التأذين يوم الجمعة حين يجلس الإمام.

3 Buhârî, Cum‘a, 25:

عن الزهري قال: سمعت السائب بن يزيد يقول: إن الأذان يوم الجمعة، كان أوله حين يجلس الإمام يوم الجمعة على المنبر في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم وأبي بكر وعمر رضي الله عنهما، فلما كان في خلافة عثمان رضي الله عنه وكثروا أمر عثمان يوم الجمعة بالأذان الثالث فأذن به على الزوراء، فثبت الأمر على ذلك.

4 M: “denir”; B -“Ezan ile kāmete ‘nidâ’eyn’ ve ‘ezâneyn’ dahi denilir”.

5 F, M ve B: “ezan”.

da birinci nidâ cuma vaktinin duhûlüyle okunan dış ezanı, ikinci nidâ hatip minbere oturduğunda okunan iç ezanı, üçüncüsü de kāmettir. Bu âyette اِذَا نُودِىَ nidâsından murad da ilk okunan ezan olmak lâzım geleceği âşikârdır. Çünkü birinci ezan okununca nidâ, yani zikrullâha sa'yin şartı olan çağırılma vâki' olmuş olur. Fakat birinci ezan hangisi itibar edilmeli? Yukarıda naklettiğimiz vechile birtakımları yalnız Peygamber zamanındaki birinci ezanı nazar-ı i'tibâra alarak[1] sa'yin vücûbu hatibin minbere oturduğu zaman okunan ezan ile başlayacağına kāil olmuşlardır. İlk nazarda bu pek muvâfık gibi görünür. Lakin *Kenz* şerhi *Bahr-i Râik*'te ve *Tenvîru'l-Ebsâr* ve sâirede beyan olunduğu üzere Hanefiyyece esah olan budur ki bu vücub ilk okunan dış ezanıyla başlar. Çünkü cumaya nidâ-i davet [4964] bununladır[2].[3] *Fetâvâ-yı Hindiyye* de meseleyi şöyle nakleder: "Sa'y ve terk-i bey' ezân-ı evvel ile vâcib olur. Tahtâvî[4] demiştir ki: 'Minber ezanı sırasında sa'y vâcib ve bey' mekruh olur. Hasan b. Ziyâd demiştir ki muteber olan minaredeki ezandır. Esahhı budur ki zevalden evvel ezan muteber değildir. Muteber olan zevalden sonraki ezandır. Gerek minber üzerinde olsun gerek Zevrâ üzerinde[5], كَذَا فِي الْكَافِي.'"[6] Fi'l-hakīka âyetteki nidâdan murad cumaya davet için olan ezan olmak zâhirdir. Umûmî davet için okunan ezan da zevalden sonra vaktin duhûlüyle dışarıda okunan ilk ezandır. İçeride okunan ikinci ezan hâriçtekilere ismâ' mâhiyetinde değil, hazırdakilere karşı hutbeye şürû'u ilan suretiyle sünnet-i nebeviyeyi ikāme mânasındadır. Resûlullah zamanında minbere oturulduktan sonra mescidin kapısı üzerinde okunan bir ezan[7] hem hârice karşı davet hem

---

1 B: "alırsak".
2 B: "bunlardır".
3 İbn Nüceym, *el-Bahru'r-Râik,* Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts., II, 168:
(قوله ويجب السعي وترك البيع بالأذان الأول) لقوله تعالى «يا أيها الذين آمنوا إذا نودي للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا إلى ذكر الله وذروا البيع»، وإنما اعتبر الأذان الأول لحصول الإعلام به.
4 H, F, M ve B: "Tahavî".
5 B +"olsun".
6 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* Bulak: el-Matba'atü'l-Kübra'l-Emîriyye, 1310, I, 149:
ويجب السعي وترك البيع بالأذان الأول، وقال الطحطاوي: يجب السعي ويكره البيع عند أذان المنبر وقال الحسن بن زياد المعتبر هو الأذان على المنارة والأصح أن كل أذان يكون قبل الزوال فهو غير معتبر والمعتبر أول الأذان بعد الزوال سواء كان على المنبر أو على الزوراء، كذا في الكافي.
7 F, M ve B: "azanda".

hutbeye şürû‘u ilan maksatlarını ifade edebiliyordu. Fakat memleket büyüyüp de[1] cemaat tekessür ettikten sonra matlub olan bu iki mâna ve maksadın kemâliyle îfâsı için yalnız bir ezanın kifâyet etmemeye başladığı görüldüğü zaman ber vech-i meşruh iki ezan tekarrur[2] etmiş ve bi'l-icmâ‘ teâmül bunun üzerine cereyan eylemiş olmakla âyetten zâhir olan umûmî davet mânasının dışarıda okunan birinci ezana muntabık olacağı da zâhir olur. İşte bu suretle fıkhen bizce esah olan budur. O hâlde cuma günü güneşin zevâliyle öğle vaktinin hulûlünden itibaren cumaya çağıran ilk ezan okunduğu vakit {فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ} hemen Allah'ın zikrine sa‘yedin ۞ [3]nidâdan evvel ne kadar erken gidilirse o kadar efdal olmakla beraber sa‘yin vücûbu ezandan itibaren başlar. Demişlerdir ki burada "sa‘y"den maksad, meşgul olduğu işi hemen bırakıp vakit geçirmeksizin hutbeye yetişmeye çalışmaktır, telaş ile koşarak gitmek demek değildir. Hazret-i Ömer'den ve İbn Mes‘ûd'dan ve İbn Abbas'tan [4965] ve daha diğerlerinden فَامْضُوا yani hemen gidiniz mânasına olduğu da nakledilmiştir. Çünkü "sa‘y" koşmak mânasına olduğu gibi; فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ [es-Saffât 37/102], وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39] âyetlerinde olduğu vechile çalışmak mânasına da gelir. Onun için burada "sa‘y" koşmak değil kasd, yani doğru gitmektir. Ve "sa‘y" her amelde tasarruftur. Hasan'dan da "ayak[4] üzerinde sa‘y değil, velâkin niyyât ve kulûb üzerinde" diye naklolunmuştur.[5] Bununla beraber İmam Muhammed b. Hasan rahimehullah *Muvatta'*ında demiştir ki: "İbn Ömer radıyallâhu anh Bakī kabristanında iken kāmeti işitmiş ve sür‘atle yürümüştü. Muhammed der ki: Kendini yormadıkça bunda da beis yoktur."[6] *Hindiyye*'de: "Mescide sür‘at-i meşy ile koşarak gitmek

---

1 F, M ve B -"de".
2 B: "tekerrür".
3 F, M ve B +"o".
4 F, M ve B: "ayaklar".
5 *Sünenü Saîd b. Mansur,* VIII, 97; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 482; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3356:
عن الحسن، أنه سئل عن قول الله عز وجل: «فاسعوا إلى ذكر الله» فقال: أمَ والله ما هو بالسعي على الأقدام، ولقد نهوا أن يأتوا الصلاة إلا وعليهم السكينة والوقار، ولكن بالقلوب والنية والخشوع.
6 *Muvatta'* (Şeybânî), Salât, 94:
أخبرنا مالك حدثنا نافع أن ابن عمر سمع الإقامة وهو بالبقيع فأسرع المشي. قال محمد: وهذا لا بأس به ما لم يجهد نفسه.

ve bizce de ve âmme-i fukahâ indinde de vâcib değildir. Müstehab olmasında ihtilâf edilmiştir. Esah olan sekînet ve vakar üzere yürümektir. كَذَا فِي الْقُنْيَه[1]."[2] Buhârî ve sâir kütüb-i sittede rivayet olunduğu üzere Ebû Hüreyre radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni işittim, şöyle buyurdu: إِذَا أُقِيمَتِ الصَّلَاةُ فَلَا[3] تَأْتُوهَا تَسْعَوْنَ، وَأْتُوهَا تَمْشُونَ، عَلَيْكُمُ السَّكِينَةُ، فَمَا أَدْرَكْتُمْ فَصَلُّوا، وَمَا فَاتَكُمْ فَأَتِمُّوا 'Namaza kāmet[4] olunduğu vakit ona koşarak gelmeyin yürüyerek gelin, sekîneti iltizam edin, yetiştiğinizi kılın yetişemediğinizi tamamlayın.'"[5]

"Zikrullah" mefhûmu esas itibariyle Allah'ı anmak veya Allah'ın vaaz[6] ve ihtârı demek olduğundan Kur'an, tesbih, tahmid, vaaz ve hutbe ve namaz hepsine şâmil olur. Fakat cumanın şurût ve erkânından olan "zikir" hutbe ve namaz olduğu cihetle, burada sa'yi vâcib olan "zikrullah" hutbe ile namaz diye tefsir olunmuştur. *Hidâye* şerhi *İnâye* de hutbe olduğuna müfessirînin icmâ'ını söylemiştir. Ma'amâfîh icmâ' ve ittifak yalnız hutbe olmasında değil, hutbenin dahi maksud olmasındadır. Onun için *Fethu'l-Kadîr*'de der ki: "Tefsirde mezkur olan murad, hutbe ve salâttır."[7] Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ömründe [4966] Cuma namazını hutbesiz kılmamış olduğu için hutbe cumanın şerâitinden birisidir. Bu âyet mûcebince hutbe de "zikrullah" tâbiriyle ifade edilmiş olduğundan İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe rahmetullâhi aleyh demiştir ki: Hutbenin rüknü zikrullahtır. Binâen'aleyh sübhânallah, elhamdülillâh, Allahu ekber gibi zikrullah ıtlak olunabilen en kısa bir zikir ile de hutbenin farzı edâ edilmiş olabilir. Bu zikrin biraz uzunca olması ve va'z u nasihat ve duayı tazammun etmesi ise mesnundur. Şu hâlde sünnetlerine riayet etmeyerek kısaca elhamdülillâh ile iktifâ etmek

---

1 B: "الغنيه".

2 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* I, 149:

وسرعة المشي والعدو إلى المسجد لا تجب عندنا وعند عامة الفقهاء واختلف في استحبابه والأصح أن يمشي على السكينة والوقار، كذا في القنية.

3 B -"فلا".

4 M ve B: "ikamet".

5 Buhârî, Cum'a, 16; Müslim, Mesâcid, 151.

6 F, M ve B: "va'd".

7 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 49:

والمذكور في التفسير أن المراد الخطبة والصلاة.

mekruh olursa da cumanın şartı olan hutbenin rüknü me'a'l-kerâhe edâ edilmiş demek olacağından ondan sonra namaz sahih olabilir. Lâkin İmâmeyn demişlerdir ki: Bunun rüknü hutbe ıtlak olunabilecek kadar uzunca bir zikrullah olmasıdır ki ekalli üç âyet veya namazdaki teşehhüd miktarı, yani اَلتَّحِيَّاتُ لِلَّهِ... –إلى– عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ'ya kadar olmaktır. İki hutbe olması ve bunların miktarı, Tebâreke, Amme sûreleri gibi tıvâl-i mufassal denilen bir sûre kadar olması, mev'ızayı, şehadeti, salavâtı tazammun etmeleri gibi diğer evsâf sünnetlerindendir. İmam Şâfiî ise demiştir ki: İki hutbe okunmayınca câiz olmaz. Şöyle:[1] Birincisi tahmîdi ve Peygamber'e salât ü selâmı ve takvallah tavsiyesini ve bir âyet kıraatini müştemil olmalı[2], ikincisi de böyle, şu kadar ki âyet yerine mü'minîn ve mü'minâta duayı müştemil bulunmalıdır. Çünkü Resûlullah zamanından beri tevârüs böyle iki hutbe üzerine cereyan etmiştir. Fakat Kur'an'da sade فَاسْعَوْا اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ buyurulmuş ve azı çoğu tefrik edilmemiş bulunduğu için İmâm-ı A'zam bundan hutbenin asla terki câiz olmayan rüknü az veya çok zikrullah ıtlak olunabilecek bir miktar olması lâzım geleceğini ve bundan ziyade olarak cereyan eden tevârüsün hükmü ise sünniyeti ifade edeceğini anlatmıştır.

Bu vesile ile mezheb-i Hanefîde hutbenin bazı ahkâmını telhis etmek fâideli olur:

[4967] *Hindiyye* ve sâirede muharrer olduğu üzere cumanın edâsının şartlarından birisi de namazdan evvel hutbedir. Hatta hutbesiz kılsalar veya hatip hutbeyi vaktinden evvel okusa câiz olmaz. Hutbenin farzı ve sünneti vardır. Farzı iki şeydir: Birisi vakittir ki zevalden sonra ve namazdan evveldir. Hatta hutbeyi zevalden evvel veya namazdan sonra yapsa câiz olmaz. İkincisi de zikrullahtır. Bir hamdele yahut bir tehlil yahut bir tesbih dahi farza kifayet edebilir. Ancak hutbe kastıyla olmalıdır. Aksırmak gibi diğer bir sebeple "elhamdülillâh" veya "sübhânallah" yahut "lâ ilâhe illallah" dese hutbe yerine geçmeyeceği

1 M ve B -"Şöyle:".
2 M ve B: "olması".

müttefek[un] aleyhtir. Hatip hutbeyi yalnızca yahut sade kadınların huzûrunda okusa câiz olmaz. Cemaat uyumuş bulunsa veya sağır iseler câiz olur.

Hutbenin sünnetlerine gelince, on beş kadar sayılmıştır: 1. Taharettir. 2. Dikilmektir.[1] Oturarak veya yan gelerek okusa (sünnete muhalif ve binâen'aleyh me'a'l-kerâhe) câiz olur. 3. Yüzünü cemaate dönmektir. 4. Hutbeden evvel içinden eûzü çekmektir. 5. Hutbeyi cemaate işittirmektir. İşittiremezse[2] de câiz olur. 6. Allah'a hamd ile başlamaktır. 7. Allah'a lâyık senâ. 8. İki şehadet: اَشْهَدُ اَنْ لَا اِلٰهَ اِلا اللّٰهُ وَاَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ 9. Peygamber'e salât[3]. 10. Va'z u tezkîr. 11. Kırâat-i Kur'an'dır. Târiki isâe yapmış olur. Miktarı üç kısa âyet veya bir uzun âyettir. 12. İkinci hutbe ile Allah teâlâ'ya hamd ü senâyı ve Peygamber'e salâtı[4] tekrar etmektir. 13. Bunda müslimîn ve müslimâta duayı ilâve eylemektir. 14. İki hutbeyi tıvâl-i mufassaldan bir sûre kadar tahfif etmektir. Hutbeyi pek uzatmak mekruhtur. 15. İki hutbe arasında oturmaktır. Bu celsenin miktarı zâhir-i rivayette üç âyet okuyacak kadardır. [4968] Hutbeteyn arasında bu celseyi terk ile hatip müsî olur. Resûlullah'a iktidâen hatip minbere çıkmak ve hutbeden evvel oturmak dahi sünnettendir.[5] *Hidâye* şerhi *Fethu'l-Kadîr'de* der ki: "Mev'ıza teşehhüd, salavât ve hutbeteyn ve

---

1 Buhârî'de rivayet olunduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem kāimen hutbe okurdu, sonra oturur sonra yine kıyam buyururdu ki el'an yaptığımız gibi. [Müellifin notu]. Buhârî, Cum'a, 27:

عن ابن عمر رضي الله عنهما قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم يخطب قائما ثم يقعد ثم يقوم، كما تفعلون الآن.

2 B: "İşittirmese".

3 F, M ve B: "salavât".

4 F, M ve B: "salavât".

5 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* I, 146-147:

(وأما سننها فخمسة عشر) أحدها الطهارة حتى كرهت للمحدث والجنب (وثانيها) القيام، هكذا في البحر الرائق، ولو خطب قاعدا أو مضطجعا جاز، هكذا في فتاوى قاضي خان. (وثالثها) استقبال القوم بوجهه (ورابعها) التعوذ في نفسه قبل الخطبة (وخامسها) أن يسمع القوم الخطبة وإن لم يسمع أجزأه (وسادسها) البداءة بحمد الله (وسابعها) الثناء عليه بما هو أهله (وثامنها) الشهادتان (وتاسعها) الصلاة على النبي عليه الصلاة والسلام (وعاشرها) العظة والتذكير (والحادي عشر) قراءة القرآن، وتاركها مسيء، هكذا في البحر الرائق. ومقدار ما يقرأ فيها من القرآن ثلاث آيات قصار أو آية طويلة، كذا في الجوهرة النيرة (والثاني عشر) إعادة التحميد والثناء على الله تعالى والصلاة على النبي عليه الصلاة والسلام في الخطبة الثانية (والثالث عشر) زيادة الدعاء للمسلمين والمسلمات (والرابع عشر) تخفيف الخطبتين بقدر سورة من طوال المفصل ويكره التطويل (والخامس عشر) الجلوس بين الخطبتين، هكذا في البحر الرائق. ومقدار الجلوس بينهما مقدار ثلاث آيات في ظاهر الرواية، هكذا في السراج الوهاج ناقلا عن الفتاوى، قال شمس الأئمة السرخسي في تقدير الجلسة بين الخطبتين: إنه إذا تمكن في موضع جلوسه واستقر كل عضو منه في موضعه قام من غير مكث ولبث، كذا في التتارخانية. والمختار ما قاله شمس الأئمة السرخسي، كذا في الغياثية، والأصح أنه يكون مسيئا بترك الجلسة بين الخطبتين، كذا في القنية، والقعود قبل الخطبة سنة، هكذا في العيني شرح الكنز، وأما الخطيب فيشترط فيه أن يتأهل للإمامة في الجمعة، كذا في الزاهدي. ومن السنة أن يكون الخطيب على منبر اقتداء برسول الله صلى الله عليه وسلم.

tıvâl-i mufassaldan bir sûre kadar olmak gibi ânifen zikrolunan sünnetleri müştemil olduktan sonra hutbenin kısa yapılması ve namazın uzatılması da fıkıh ve sünnettendir."[1] Hatibin sesini yükseltmesi ve ikincisinde cehrin birincisinden biraz hafif olması da hutbenin müstehablarındandır. Hulefâ-i Râşidîn'in, Hamza ve Abbas iki amm-i Nebî'nin hutbede yâd edilmeleri de müstahsendir ve öyle tevârüs cereyan edegelmiştir (*Tecnîs* ve *Hindiyye*).

Hatibin cumada imâmete ehil olması da hutbenin şartlarındandır (*Zâhidî*).

Hatibin hutbe hâlinde lakırdı etmesi mekruhtur. Meğer ki emr bi'l-ma'rûf ola (*Fethu'l-Kadîr*).

İmam hutbeye çıktı mı ne salât ne de kelâm yoktur. Ma'amâfîh imâmeyn hatip çıktığı zaman henüz hutbeye başlamazdan önce ve hutbeden fâriğ olup da namaz ile meşgul olmazdan evvel beis yoktur demişlerdir (*Kâfî*). Hutbe esnasında cemaatte ne kelâm-ı nâs ne tesbih ne teşmît-i âtıs ne redd-i selâm olmamalıdır (*Sirâc-ı Vehhâc*). Fıkıh kitabı mütalaa etmek veya yazmak lâ-be'se bihtir diyenler olmuş ise de mekruh diyenler çoktur (lâ-be'se bihin de terki evlâdır). Diliyle bir şey söylemeyip lâkin eliyle veya[2] başıyla veya gözüyle işaret eylese, meselâ birisinin bir münker yaptığını görüp de eliyle[3] nehyetse yahut bir şey haber verilse de başıyla işaret eylese sahih olan lâ-be'se bihtir (*Muhît*). İmamdan uzak olan da hutbeyi dinlemek hususunda yakın olan gibidir. Onun[4] da hakkı insat, yani susmaktır. Esahhı budur (*Muhît-i Serahsî*). "Cuma günü imam hutbede iken insat" bâbında Buhârî şu hadisleri rivayet etmiştir:

---

1 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 57:

ومن الفقه والسنة تقصيرها وتطويل الصلاة بعد اشتمالها على ما ذكرناه آنفا من الموعظة والتشهد والصلاة وكونها خطبتين. وفي البدائع: قدرهما قدر سورة من طوال المفصل إلى آخره.

2 F, M ve B: "ve".

3 B: "diliyle".

4 B -"hutbeyi dinlemek hususunda yakın olan gibidir. Onun".

[4969] 1. Selmân-ı Fârisî[1], Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den: "İmam tekellüm ettiği zaman susulur."[2] 2. Ebû Hüreyre'den; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Cuma günü imam hutbe okurken arkadaşına 'sus' desen lağv yapmış olursun"[3].[4] Namazda haram olan hutbede de haramdır. Binâen'aleyh imam hutbede iken yemek veya[5] içmek de gerekmez. Hulâsa, cemaatin hutbeyi evvelinden âhirine kadar dinlemesi vâcibdir. Ve imama yakın olmak uzak olmaktan efdaldir (*Muhît*). Ma'amâfîh imama yaklaşmak için nâsın omuzlarından atlayıp geçmek de mekruhtur. Ancak denilmiştir ki imam hutbeye başlamamış bulunursa hem sonra gelenlere bir yer bırakmak hem de yakınlık faziletine ermek için geçmek lâ-be'se bih olduğu da söylenmiştir[6]. Çünkü önce[7] ileriye gitmeyip de açık bırakanlar, o mekânı bi-gayri uzr^in kendileri zâyi' etmişlerdir. Amma imam hutbeye başlamış ise mescidde olduğu mevzide kalmalıdır. İleri geçmek hutbe esnasında bir amel olur (*Kādîhân*). Hutbeyi dinlerken yüzünü hutbeye karşı çevirmek ve namazda oturur gibi oturmak müstehabdır. Ma'amâfîh dilerse dizlerini dikerek muhtebiyen veya bağdaş kurarak veya kolayına geldiği gibi oturmak da câizdir. Çünkü amelen ve hakikaten namaz değildir (*Hindiyye*). Harben fetholunmuş[8] beldede hatip kılıç takınır (*Şerh-i Tahâvî ve Hindiyye*). Hatip hutbeyi bitirince müezzin kāmet alır.

İşte böyle hutbenin Kitap ve sünnet ile birtakım ahkâmı bulunmakla beraber bu âyetle Kitap'ta sâbit olan asıl mâhiyeti Allah'ı lâyıkıyla anmak veya va'z u nasihatle andırmak mânasına zikrullahtır. Ve zikrullah olması

---

1 M ve B: "farisîden".

2 Buhârî, Cum'a, 36:

وقال سلمان عن النبي صلى الله عليه وسلم: «ينصت إذا تكلم الإمام».

3 Buhârî, Cum'a, 36:

عن ابن شهاب قال: أخبرني سعيد بن المسيب: أن أبا هريرة أخبره: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إذا قلت لصاحبك يوم الجمعة «أنصت» والإمام يخطب فقد لغوت.

4 Yalnız cuma hutbesinde değil, nikâh ve sâiredeki gibi diğer hutbelerde dahi susup dinlemek gerektir (*Dürr-i Muhtâr*) [Müellifin notu].

5 F, M ve B: "ve".

6 H -"da söylenmiştir".

7 F, M ve B: "evvelce".

8 F, M ve B +"her".

itibariyle de namaz gibidir. Çünkü وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْر۪ي [Tâ-hâ 20/16] ve اَقِمِ الصَّلٰوةَ[1] اِنَّ الصَّلٰوةَ[2] تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ [el-Ankebût 29/45] âyetlerinde de geçtiği üzere namaz da zikrullahtır. Onun için ey mü'minler, cuma [4970] günü "hayye ale's-salâh" diye namaza çağıran ezan okununca hemen Allah'ın zikrine yetişmeye çalışıp dosdoğru gidin {وَذَرُوا الْبَيْعَ} ve bey'i terkedin ❁ yani muâmelâtı bırakın, öyle ki maîşet için en mühimi olan alım satım işlerini bile bırakın. Burada "bey'" zikr-i hâs irâde-i âm tarîkiyle muâmelâttan mecazdır. Yahut "bey'" hakikati üzere olup diğer muâmelâtın terki delâlet-i nas ile sâbittir. Belli ki "bey'i bırakın" denilmesi, "çarşıyı pazarı kapayın" demekten daha şümullüdür. Nitekim Atâ'dan rivayet olunduğu üzere zevcesiyle mubah olan muamele bile o saatte haram olur. Ancak karakol ve inzibat işleri gibi cemaatin emniyet-i umûmiyesi için zarûrî ve mevkūf^ün^ aleyh olan husûsâtın mahfuz tutulması da nassın iktizâsı demektir. Onun için fukahâ cumanın şartlarında hürriyet ve emniyet, hükûmet ve izn-i âm gibi bazı şartlar saymışlardır.

Emir, vücûb için olduğundan şu hâlde ezan okununca cumaya sa'y farz ve bey' menhîdir. Nehyin zamanı imamın namazdan çıkmasına kadar devam eder.[3] Fakat bununla beraber bey' yapılmış olsa acaba akit bâtıl veya fâsid olur mu? Hükmü nedir? Bazıları buna menhî ve binâen'aleyh haram olduğu için fâsid veya merdud tâbir etmişlerse de usûl-i fıkıhta Hanefiyyece mukarrer bir kāide vardır ki bu mesele onunla hallolunur. Şöyle ki: Bir şeyin zâtından dolayı nehyi butlân iktizâ eder. Vasfından dolayı nehyi fesad iktizâ eder. Mücâvirinden dolayı nehyi de kerâhet iktizâ eder[4]. Meselâ sâhibinin izni olmaksızın başkasının milkinde, gasp olunmuş bir yerde namaz kılmak mekruhtur. Çünkü namazın erkân ve evsâfında bir halel olmadığı hâlde mücerred kılındığı yerin sâhibinin izn ü rızâsına iktiran etmediğinden dolayı menhîdir.

1 M ve B -"اَقِمِ الصَّلٰوةَ".
2 F -"اِنَّ الصَّلٰوةَ".
3 H -"Nehyin zamanı imamın namazdan çıkmasına kadar devam eder".
4 B -"Mücâvirinden dolayı nehyi de kerâhet iktizâ eder".

Bu gibi nehiyler يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِۜ قُلْ هُوَ اَذًىۙ فَاعْتَزِلُوا النِّسَٓاءَ فِى الْمَحِيضِۙ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ [el-Bakara 2/222] nehyi[1] gibi kerâhet-i tahrîmiye ifade eder. Nidâ vaktindeki bey' dahi, mebî'de, semende [4971] sulb-i akidde bir halelden dolayı değil, اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ kaydıyla mücerred nidâ vaktine mücâveretinden dolayı nehyedilmiş olduğu için akit, diğer şerâiti tam olarak yapılmış bulunursa zât ve vasfında eksiklik[2] bulunmadığından dolayı bâtıl veya fâsid olmayıp sahih ve fakat tahrîmen[3] mekruh olur.

{ذٰلِكُمْ} Bu ❁ yani nidâ vaktinde böyle bey'i terk ile zikrullâha sa'y {خَيْرٌ لَكُمْ} sizin için daha hayırlıdır. ❁ Alışverişten daha faydalıdır. Çünkü âhiret menfaati daha büyük ve bekālıdır. {اِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ} Eğer bilirseniz ❁ hakikaten hayır ve şerri seçer ilim ehli iseniz bunun daha hayırlı olduğunu bilirsiniz. Cuma, cemaatin kıvâmı ve en güzel tezahürü ve يَدُ اللهِ مَعَ الْجَمَاعَةِ[4] vefkınca te'yîd-i ilâhînin meclâ-yı tecellîsi olmak haysiyetiyle indallah o kadar büyük hayır ve sevâbı vardır ki onun yanında alışveriş gibi cüz'î menfaatler iltifâta bile değmez. Dünyâ hayâtın[5] bütün mu'âmelât-ı medeniyesi de feyz-i ictimâ'î ile tevfîk-i Bârî'nin tecellîsi eseridir.

"**Cum'a**": Esasen[6] "cem'iyyet" ve "cemâ'at" gibi toplanma ve dernek mânasıyla alâkadar olan cuma, bizim de bu nâm ile bildiğimiz mâlum günün ismidir ki Müslümanların hafta bayramıdır. *Tefsîr-i Keşşâf*ta Peygamber aleyhissalâtü vesselâm'dan şöyle mervîdir: "Bana Cibrîl geldi, avucunda beyaz bir ayna vardı. Dedi ki: 'Bu cumadır. Rabbin bunu sana arzediyor ki senin için ve senden sonra ümmetin için bir ıyd olsun. O bizim indimizde, yani melâikenin[7] indinde seyyidü'l-eyyâmdır. Biz ona âhirete kadar 'yevmü'l-mezîd' deriz'".[8] Yine Peygamber sallallâhu aleyhi

1 H -"nehyi".
2 H: "teşkîk".
3 B -"tahrîmen".
4 Tirmizî, Fiten, 7.
5 M ve B: "hayatının".
6 F, M ve B: "esası".
7 F, M ve B: "Melâike".
8 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 532-533. Krş. İmâm Şâfi'î, *el-Ümm,* I, 239-240; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 477: وعنه عليه السلام: أتاني جبريل وفي كفه مرآة بيضاء وقال: هذه الجمعة يعرضها عليك ربك لتكون لك عيدا ولأمّتك من بعدك وهو سيد الأيام عندنا ونحن ندعوه إلى الآخرة يوم المزيد.

ve sellem’den: “Allah teâlâ her cuma günü altı yüz bin kişiyi ateşten âzâd eder”. Hazret-i Ka‘b’dan: “Allah teâlâ beldelerden Mekke’yi, aylardan ramazanı, günlerden [4972] cumayı tafdil eylemiştir.”[1] Ve Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: “Cuma günü vefat eden kimseye Allah teâlâ şehid ecri yazar ve onu kabir fitnesinden vikāye eder.”[2] İmam Ahmed ve İbn Mâce ve daha birçoklarının Ebû Lübâbe b. Abdü’l-Münzir’den merfû‘an rivayet ettikleri bir hadiste: “Cuma günü seyyidü’l-eyyâmdır ve Allah teâlâ indinde yevm-i fıtırdan ve yevm-i adhâdan daha büyüktür.”[3] İbn Hibbân’ın rivayet ettiği bir hadîs-i sahihte de لَا تَطْلُعُ الشَّمْسُ وَلَا تَغْرُبُ عَلَى يَوْمٍ أَفْضَلَ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ “cuma gününden efdal bir gün üzerine güneş ne doğar ne de batar”[4] diye vârid olmuştur. Cuma gecesinin fezâili hakkında bazı hadislerden ve haberlerden de[5] anlaşıldığına göre hafta günleri[6] âlemin ilk hilkat devirlerinin birer[7] misâli gibi mülâhaza olunmuştur. خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ فٖى سِتَّةِ اَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوٰى عَلَى الْعَرْشِ [Yûnus 10/3; el-Hadîd 57/4] buyurulduğu vechile birçok âyetlerde semâvât ve Arz’ın altı günde yaratılıp sonra Arş üzerinde istivâ buyurulduğu geçmiş idi. Sûre-i A‘râf’ta ve Sûre-i Hûd’un başında ve Hâ-Mîm Fussilet’te îzah olunduğu üzere henüz günlerin mevcut olmadığı zamanlara ait olan bu altı günün mâlum olan günler olmayıp eyyâm-ı âhiret gibi binlerce seneler olması melhuz vakit veya devirleri ifade ettiği de söylenmişti. Bunlardan birincisi

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 533:

وعنه صلى الله عليه وسلم: «إنّ لله تعالى في كل جمعة ستمائة ألف عتيق من النار». وعن كعب: إنّ الله فضل من البلدان مكة، ومن الشهور رمضان، ومن الأيام الجمعة.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 533. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* III, 550; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 176, 220; Tirmizî, Cenâiz, 72:

وقال عليه الصلاة والسلام: من مات يوم الجمعة كتب الله له أجر شهيد ووقى فتنة القبر.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 430; İbn Mâce, İkāmetü’s-Salâh, 79:

عن أبي لبابة البدري بن عبد المنذر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: سيد الأيام يوم الجمعة وأعظمها عنده وأعظم عند الله من يوم الفطر ويوم الأضحى وفيه خمس خلال: خلق الله فيه آدم وأهبط الله فيه آدم إلى الأرض وفيه توفى الله آدم وفيه ساعة لا يسأل العبد فيها شيئا إلا آتاه الله إياه ما لم يسأل حراما وفيه تقوم الساعة، ما من ملك مقرب ولا سماء ولا أرض ولا رياح ولا جبال ولا بحر إلا هن يشفقن من يوم الجمعة.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 272; Tirmizî, Tefsîru’l-Kur’ân, 76; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* I, 184.

5 H -“de”.

6 Hafta fikrine fıtrî menşe’, Kamer’in terbî‘i ile alâkadar görünür. Onun için bir ayda dört hafta mülâhaza edilir. Dünyanın her tarafında hafta fikri bulunduğuna göre bunun hep bir menşe’den neş’et ettiği teslim edilmek lâzım gelir [Müellifin notu].

7 M ve B: “bir”.

maddenin ibtidâ buğu[1] ve duman hâlinde hilkati devri, ikincisi ecrâmın teşekkülü devri, üçüncüsü Arz'ın semâdan ayrılması devri, dördüncüsü kışr-ı Arz'ın tekevvünü[2] devri, beşincisi cibâl ve enhârın teşekkülü devri, altıncısı hayâtın başlangıcıyla nebâtât, hayvânât ve insanın hilkatine kadar tekâmülü devri.[3] Bu altı devir birer gün gibi mülâhaza edilince işbu altıncı devir mebâdî-i hilkatin en toplu, en cem'iyyetli günü, yani cuması demek olur. Çünkü âlem bugünde sırr-ı hayâta mazhar olmuş ve insan hilkatiyle tekâmül ederek [4973] son mertebe-i cem'iyyetini bulmuştur[4]. Bundan sonra da Arş üzerinde istivâ tecellîsi olup tedbîr-i emr[5] ve icrâ-yı ahkâm ile âlem nizâm-ı hikmet dairesinde tanzîm-i faaliyet devrine girmiştir (*Sûre-i Hûd'a*[6] *ve Sûre-i Kāf'a bak*). Hafta günlerinin[7] ehad, isneyn, sülâsâ[8], erbi'â[9], hamîs, cum'a, sebt namlarıyla[10] sayılması[11] da her birinin bu devirlerden birinin mazhar ve misâli olmasıyla alâkadar bulunduğundan, cuma günü hayâtın zuhûru devri ve zevalden sonra cuma vakti hayât-ı insâniyenin neş'eti hengâmı gibi haftanın en feyizli, en mübarek günü olmak mazhariyetini hâiz olarak ehl-i İslâmı Arş-ı Rahmân altında fazl u rahmet-i ilâhiyeden na'îm cennetinin saadetine erdirmek üzere ictimâ'a davet eden bir tezahür günü, bir bayram demektir. *Sahîh-i Müslim*'de "Âdem cuma günü halk olundu ve o gün cennete konuldu"[12] diye rivayet olunan bir hadîs-i şerîf de bu mânaya işarettir. Sa'îd[13] b. Mansûr'un ve İbn Merdûye'nin

---

1 M: "boğu".
2 H ve F: "tekvîni".
3 F +"~~Bundan sonra da Arş üzerinde istivâ tecellîsi olup tedbir ve icrâ-yı ahkâm ile âlem nizâm-ı hikmet dairesinde tanzîm-i faaliyet devrine girmiştir (*Sûre-i Hûd ve Sûre-i Kāf'a bak*)~~".
4 F, M ve B: "bulmuş".
5 F, M ve B -"emr".
6 H: "Hûd".
7 B: "Fakat günlerin".
8 M: "Selâsâ".
9 M: "Erbea".
10 M: "namanlariyle".
11 B: "anılması".
12 Müslim, Cum'a, 18:
عن أبي هريرة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: خير يوم طلعت عليه الشمس يوم الجمعة. فيه خلق آدم وفيه أدخل الجنة وفيه أخرج منها. ولا تقوم الساعة إلا في يوم الجمعة.
13 M ve B: "Sa'd".

Ebû Hüreyre'den tahric ettikleri bir hadiste de demiştir ki: "'Yâ Nebiyyallah, ne için cuma günü tesmiye edildi?' dedim, buyurdu ki: 'Çünkü babanız Âdem'in tıyneti onda cem‘ olundu.'"[1]

Buhârî ve sâirede rivayet olunan bir hadîs-i sahîhte Resûlullah cuma gününü zikredip "onda bir saat vardır ki müslim bir kul kalkmış namaz kılar, Allah'tan bir şey dilerken ona rast gelirse her hâlde Allah onu ona verir" buyurmuş ve eliyle işaret ederek o saatin azlığını da anlatmıştır.[2] Buna "sâ‘at-i icâbet" denilir. Bu lahzanın hangi saatlerde olabileceği hakkında da muhtelif rivayetler vardır: Ebû Bürde radıyallâhu anh'tan: İmamın namaza duracağı sıradan bitireceği lahzaya kadar. Hasan'dan: Şems'in zevâli sırasında. Şa‘bî'den: Bey‘in haram olduğu lahza ile helâl olduğu lahza arasında. Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan: Münâdînin namaza nidâ ettiği sıra. İbn Ebî Şeybe'nin Kesîr b. Abdullâh-ı Müzenî'den tahric eylediği bir hadîs-i merfû‘da namaza kāmet olunduğundan çıkılıncaya kadar. [4974] Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan: "Ümit ederim ki cumadaki saat şu saatlerden birisidir: Müezzinin ezan okuduğu veya imamın minbere oturduğu veya kāmet olunduğu sıra." Tâvus ve Mücâhid'den: İkindiden sonra denilmiş, daha başka da söylenmiştir. Ma‘amâfîh tahkik budur ki Allah teâlâ onu, İsm-i A‘zamını ve kadir gecesini gizlediği gibi gizlemiştir.[3]

Buhârî'de Enes b. Mâlik radıyallâhu anh'tan rivayet olunduğu üzere "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem zamanında bir sene kuraklık

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 311; *Müsnedü'l-Hâris,* I, 299; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 155:
عن أبي هريرة، قال: قيل للنبي صلى الله عليه وسلم: لأي شيء سمي يوم الجمعة؟ قال: لأن فيها طبعت طينة أبيك آدم وفيها الصعقة والبعثة وفيها البطشة وفي آخر ثلاث ساعات منها ساعة من دعا الله عز وجل فيها استجيب له.

2 Buhârî, Cum‘a, 37:
عن أبي هريرة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم ذكر يوم الجمعة، فقال: «فيه ساعة لا يوافقها عبد مسلم وهو قائم يصلي يسأل الله تعالى شيئا إلا أعطاه إياه»، وأشار بيده يقللها.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 296:
واختلف في تعيين ساعة الإجابة فيه، فعن أبي بردة: هي حين يقوم الإمام في الصلاة حتى ينصرف عنها، وعن الحسن: هي عند زوال الشمس، وعن الشعبي: هي ما بين أن يحرم البيع إلى أن يحل، وعن عائشة: هي حين ينادي المنادي بالصلاة، وفي حديث مرفوع أخرجه ابن أبي شيبة عن كثير ابن عبد الله المزني: هي حين تقام الصلاة إلى الانصراف منها، وعن أبي أمامة: إني لأرجو أن تكون الساعة التي في الجمعة إحدى هذه الساعات: إذا أذن المؤذن أو جلس الإمام على المنبر أو عند الإقامة، وعن طاوس ومجاهد: هي بعد العصر، وقيل: غير ذلك، ولم يصح تعيين الأكثرين، وقد أخفاها الله تعالى كما أخفى سبحانه الاسم الأعظم وليلة القدر وغيرها لحكمة لا تخفى.

olmuştu. Bir cuma günü Hazret-i Peygamber hutbe îrad buyurduğu sıra bir a'râbî kalktı, 'Yâ Resûlallah! Mal helâk oldu, iyâl aç kaldı, Allah'a bizim için dua ediver' dedi. Bunun üzerine Resûlullah iki elini kaldırdı, semâda bir bulut parçası görmüyorduk[1]. Nefsim yed-i kudretinde olan Allah teâlâ'ya kasem ederim ki Peygamber elini indirinceye kadar dağlar gibi bulutlar fırlamaya başladı, sonra da minberden inmedi, inerken gördüm ki mübarek sakalından yağmur damlıyordu. O gün yağdı, ertesi gün de yağdı, daha ertesi gün de yağdı[2], tâ öbür cumaya kadar. Yine o a'râbî (veya diğer biri) kalktı, 'yâ Resûlallah! Binâlar yıkıldı, mal gark oldu. Allah'a bizim için dua ediver' dedi. Resûlullah yine iki elini kaldırdı اَللّٰهُمَّ حَوَالَيْنَا وَلَا عَلَيْنَا 'Allah'ım üzerimize değil, havâlimize!' dedi, eliyle işaret buyuruyordu. Ne tarafa işaret ettiyse bulut açılıverdi. Medine, bir cevbe (جوبة) gibi olmuştu, vadi bir ay ark hâlinde aktı, etraftan her kim geldiyse kuvvetli yağmur yağdığını söylüyordu."[3]

Yine *Buhârî*'de cumanın fazileti hakkında[4] Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her kim cuma günü cenâbetten gusleder gibi[5] guslederek yıkanıp gelirse bir deve kurban etmiş gibi, ikinci saatte gelen bir sığır kurban etmiş gibi, üçüncü saatte gelen boynuzlu bir koç kurban etmiş gibi, dördüncü saatte gelen bir tavuk kurban etmiş gibi, [4975] beşinci saatte gelen de bir yumurta kurban etmiş gibi olur. İmam çıkınca melâike hazır olur, zikri dinlerler."[6]

---

1 F: "görmüyordu"; M: "görünmüyordu"; B: "görünüyordu".

2 H -"daha ertesi gün de yağdı".

3 Buhârî, Cum'a, 33; Müslim, Salâtü'l-İstiskā, 9:

عن أنس بن مالك قال: أصابت الناس سنة على عهد النبي صلى الله عليهه وسلم، فبينما النبي صلى الله عليه وسلم يخطب في يوم جمعة، قام أعرابي فقال: يا رسول، هلك المال وجاع العيال، فادع الله لنا. فرفع يديه، وما نرى في السماء قزعة، فوالذي نفسي بيده، ما وضعها حتى ثار السحاب أمثال الجبال، ثم لم ينزل عن منبره حتى رأيت المطر يتحادر على لحيته صلى الله عليه وسلم، فمطرنا يومنا ذلك، ومن الغد وبعد الغد، والذي يليه، حتى الجمعة الأخرى. وقام ذلك الأعرابي، أو قال غيره، فقال: يارسول الله، تهدم البناء وغرق المال، فادع الله لنا. فرفع يديه فقال: «اللّهم حوالينا ولا علينا». فما يشير بيده إلى ناحية من السحاب إلا انفرجت، وصارت المدينة مثل الجوبة، وسال الوادي قناة شهرا، ولم يجئ أحد من ناحية إلا حدث بالجود.

4 F, M ve B: "bâbında".

5 F, M ve B: "gusleder gibi".

6 Buhârî, Cum'a, 4:

عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن رسول الله قال: من اغتسل يوم الجمعة غسل الجنابة ثم راح فكأنما قرب بدنة، ومن راح في الساعة الثانية فكأنما قرب بقرة، ومن راح في الثالثة فكأنما قرب كبشا أقرن، ومن راح في الساعة الرابعة فكأنما قرب دجاجة، ومن راح في الساعة الخامسة فكأنما قرب بيضة، فإذا خرج الإمام حضرت الملائكة يستمعون الذكر.

Diğer bir rivayette: "Cuma günü melekler mescidin kapısına durur, gelenleri evvel be-evvel yazarlar. Erken gelen bir bedene hediye etmiş gibi, sonraki bir bakara hediye etmiş gibi, sonra[1] bir koç, sonra bir tavuk, sonra bir yumurta. İmam çıkınca sahifelerini dürüp zikri dinlerler."[2]

Keşşâf'ta der ki: "Selefte yollar seher vakti ve fecirden sonra erkenden cumaya gidenlerle dolardı, ellerinde kandillerle giderlerdi ve denilmiştir ki İslâm'da ilk bid'at cumaya erken gitmeyi terk olmuştur. İbn Mes'ûd radıyallâhu anh'tan rivayet olunur ki pek erkenden gitmiş, üç kişinin kendisini sebk etmiş olduklarını görmüş, nefsine itâb eder dururdu, 'ben seni dördün dördüncüsü görüyorum, dördün dördüncüsü ise sa'îd değildir' derdi."[3]

Cuma gününe evvel Araplar "yevm-i arûbe" derlerdi ve *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere günleri şöyle sayarlardı: اَوَّل، أَهْوَن، جُبَار، دُبَار، مُونِس، عَرُوبَه، شِيَار ki şu nazımda cem' edilmiştir:

أُؤَمِّلُ أَنْ أَعِيشَ وَأَنَّ يَوْمِي ‌ ‌ ‌ بِأَوَّلَ أَوْ بِأَهْوَنَ أَوْ جُبَارِ
أَوِ التَّالِي دُبَارَ فَإِنْ أَفُتْهُ ‌ ‌ ‌ فَمُؤْنِسَ أَوْ عَرُوبَةَ أَوْ شِيَارِ[4]

İbn Esîr *Nihâye*'de der ki: "'Arûbe' cumanın ism-i kadîmidir. Sanırım[5] ki Arabî değildir. 'Yevm-i arûbe' ve 'yevmü'l-arûbe' denilir. Elif lâm konmamak daha fasihtir."[6] Âlûsî'nin nakline göre: Onun

---

1 M ve B: "sonraki".

2 Buhârî, Cum'a, 31:

عن أبي هريرة قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: إذا كان يوم الجمعة وقفت الملائكة على باب المسجد، يكتبون الأول فالأول، ومثل الْمُهَجِّرِ كمثل الذي يُهدي بدنة، ثم كالذي يهدي بقرة، ثم كبشا، ثم دجاجة، ثم بيضة، فإذا خرج الإمام طَوَوْا صحفهم ويستمعون الذكر.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 533-534:

وكانت الطرقات في أيام السلف وقت السحر وبعد الفجر مغتصة بالمبكرين إلى الجمعة يمشون بالسرج. وقيل: أوّل بدعة أحدثت في الإسلام ترك البكور إلى الجمعة. وعن ابن مسعود: أنه بكر فرأى ثلاثة نفر سبقوه، فاغتم وأخذ يعاتب نفسه يقول: أراك رابع أربعة وما رابع أربعة بسعيد.

4 İbn Düreyd, *Cemheratü'l-lüga*, Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1987, III, 1311; Ebû Bekir el-Enbârî, *ez-Zéhir fî ma'ânî kelimâti'n-nâs*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412/1992, II, 356; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, I, 378; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, I, 283:

وَقَالَ بعض شعراء الْجَاهِلِيَّة:
أؤمِّلُ أن أعيش وإنّ يومي بأوّلَ أو بأهْوَنَ أو جُبارِ
أو التّالِي دُبار أو فيومي بمؤنِسَ أو عَروبة أو شِيارِ.

5 B: "sonra".

6 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 203:

وفي حديث الجمعة «كانت تسمى عروبة» هو اسم قديم لها، وكأنه ليس بعربي، يقال: يوم عروبة، ويوم العروبة. والأفصح أن لا يدخلها الألف واللام.

Arabî olmadığına dair İbn Esîr'in zannettiğine Cemâlüddin Abdullah b. Ahmed eş-Şîşî müsta'mel olan elfâz-ı dahîle hakkında *Kitâbü't-Tezyîl ve't-Tekmîl*'in muhtasarında cezmederek: "Arûbe münekkeren veya mu'arrefen cuma günüdür. Araplaştırılmış Süryânî bir isimdir" demiş, sonra da Süheylî'nin "bazı ehl-i ilimden bize bâliğ olduğuna göre arûbenin mânası rahmettir" demiş olduğunu söylemiştir.[1] Şu hâlde [4976] Araplarda günlerin bu eski isimleri Sâbiîlerden geçme olduğu anlaşılır. Çünkü Süryânîler Sâbiî idiler. Salıya جُبَار, çarşambaya دُبَار denilmiş olması da bu iki günün Sâbiîlerde ve[2] câhiliye Araplarında uğursuz sayılmalarındandır. Çünkü nücûma perestiş eden Sâbiîler bu günleri Mirrîh ve Zuhal'e nisbet ederler. Müneccimler de bunları nahs addederlerdi. Hâlâ bazılarında salı ve çarşamba günlerini meş'um saymak itikādı o meş'um câhiliye itikadlarının bakıyyesidir. Araplarda günlerin bu eski isimlerinin ne zaman değiştirildiği ve binâen'aleyh "arûbe" yerine "cum'a" nâmını veren kim olduğu hakkında da rivayetler[3] muhteliftir. Bazıları bunun ecdâd-ı Peygamberîden Ka'b b. Lüey tarafından tesmiye edildiğini söylemişler, bazıları da ahîren Medineliler tarafından verildiğini rivayet etmişlerdir. Şöyle ki:

İlk Cuma: Abdürrezzak ve Abd b. Humeyd ve İbn Münzir, İbn Sîrîn'den rivayet etmişlerdir ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem[4] Medine'ye gelmezden ve cuma âyeti nâzil olmazdan mukaddem ehl-i Medine (yani Medine'deki Müslümanlar) cuma kılmışlardı. Ensâr demişlerdi ki 'Yahudîlerin bir günü var, her yedi günde bir onda toplanıyorlar, Nasârânın da öyle. Gelin biz de bir ictimâ' günü yapalım, Allah teâlâ'yı zikredelim, şükredelim.' Bunun üzerine 'sebt günü Yahudîlerin, ahad günü Nasârânın o hâlde bunu arûbe günü yapın' demişlerdi ki cuma gününe arûbe diyorlardı. Bu suretle Es'ad b.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 294:
وما ظنه من أنه ليس بعربي جزم به مختصر كتاب التذييل والتكميل مما استعمل من اللفظ الدخيل لجمال الدين عبد الله بن أحمد الشهير بالشيشي فقال: عروبة منكرا ومعرفا هو يوم الجمعة اسم سرياني معرب، ثم قال: قال السهيلي: ومعنى العروبة الرحمة فيما بلغنا عن بعض أهل العلم انتهى.

2 F, M ve B -"ve".

3 F, M ve B: "rivayet".

4 F, M ve B -"sallallâhu aleyhi ve sellem".

Zürâre'nin yanına toplandılar, o onlarla[1] iki rekât namaz kıldı ve vaaz etti. Ona toplandıkları sıra 'cum'a' adını verdiler.[2] O da onlara bir koyun kesti, ondan kuşluk ve akşam yediler ve bu hepsine idi, sonra da Allah teâlâ bu babda يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ âyetini indirdi."[3]

Kezâlik Ebû Dâvûd ve İbn Mâce ve İbn Hibbân ve Beyhakī, Abdurrahman b. Ka'b'dan şöyle rivayet [4977] etmişlerdir ki "babası Ka'b b. Mâlik radıyallâhu anh cuma günü nidâyı işittiği zaman Es'ad b. Zürâre'ye rahmet okurdu, bundan dolayı demiş ki: 'Babacığım cuma[4] ezanını işittiğin zaman Es'ad b. Zürâre için niye istiğfar edersin, o nedir?' dedim. 'Çünkü Benî Beyâza harresinde Nakī'u'l-Hadamât'ta[5] bize ilk cuma kıldıran odur' dedi. 'O gün kaç kişi idiniz?' dedim, 'kırk erkek idik' dedi."[6] *Fethu'l-Kadîr*'de İbn Hümâm'ın dediği ve İbn Sîrîn'in rivayetinden de anlaşıldığı vechile bu henüz âyet nâzil olmadan cuma farz kılınmadan evvel kılınmış demek oluyor. Fakat Âlûsî'nin kaydettiği[7] vechile Allâme İbn Hacer *Tuhfetü'l-Muhtâc*'da demiştir ki: "Cuma namazı Mekke'de farz kılındı, fakat orada ikāme edilmedi, çünkü aded mefkud idi. Yahut onun şi'ârı izhar edilmek olduğu hâlde Resûlullah orada muhtefî bulunuyordu. Medine'de onu ilk ikāme eden de Medine'den bir

---

1 B: "onlara".

2 M: "vedirler".

3 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* III, 429; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 394; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 159:

أخبرنا أبو سعيد أحمد بن محمد بن زياد البصري، قال: حدثنا أبو يعقوب إسحاق بن إبراهيم بن عباد الدبري، قال: قرأنا على عبد الرزاق عن معمر عن أيوب عن ابن سيرين قال: جمع أهل المدينة قبل أن يقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم المدينة وقبل أن تنزل الجمعة وهم الذين سموها الجمعة، فقالت الأنصار: لليهود يوم يجتمعون فيه كل سبعة أيام، وللنصارى أيضا مثل ذلك، فهلم فلنجعل يوما نجتمع فيه ونذكر الله تعالى ونصلي ونشكره أو كما قالوا: فقالوا: يوم السبت لليهود ويوم الأحد للنصارى فاجعلوه يوم العروبة وكانوا يسمون يوم الجمعة يوم العروبة، فاجتمعوا إلى أسعد بن زرارة فصلى بهم يومئذ وذكرهم فسموه الجمعة حتى اجتمعوا إليه فذبح أسعد بن زرارة لهم شاة فتغدوا وتعشوا من شاة واحدة، وذلك لقلتهم، فأنزل الله في ذلك بعد ذلك: «إذا نودي للصلاة من يوم الجمعة فاسعوا إلى ذكر الله».

4 M ve B -"cuma".

5 M ve B: "hadamat".

6 İbn Mâce, İkānetü's-Salâh, 78; Ebû Dâvûd, Salât, 215; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 159-160:

عن عبد الرحمن بن كعب بن مالك قال: كنت قائد أبي حين ذهب بصره، فكنت إذا خرجت به إلى الجمعة فسمع الأذان يستغفر لأبي أمامة أسعد بن زرارة، ودعا له فمكثت حينا أسمع ذلك منه، ثم قلت في نفسي: والله إن ذا لعجز، إني أسمعه كلما سمع أذان الجمعة يستغفر لأبي أمامة ويصلي عليه، ولا أسأله عن ذلك لم هو؟ فخرجت به كما كنت أخرج به إلى الجمعة، فلما سمع الأذان استغفر كما كان يفعل، فقلت له: يا أبتاه، أرأيتك صلاتك على أسعد بن زرارة كلما سمعت النداء بالجمعة، لم هو؟ قال: أي بني، كان أول من صلى بنا صلاة الجمعة قبل مقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم من مكة في نقيع الخضمات، في هزم من حرة بني بياضة. قلت: كم كنتم يومئذ؟ قال: أربعين رجلا.

7 B: "naklettiği".

mil mesafede Es'ad b. Zürâre'dir."[1] Ancak Resûlullah hakkında cumanın şartları tekemmül etmeden farz kılınmış olması da garib görünür. Gerçi abdest gibi evvelce farz kılınıp da âyetin sonra nâzil olması melhuz ise de ya adedin fıkdânından veya ihtifâ hâlinde bulunmasından dolayı şartlarının tahakkuk etmediği bir sıra farziyeti dirâyeten müsteb'ad görünür. Bu olsa olsa cumaya izin mâhiyetinde olmak gerektir. Nitekim Dârekutnî'nin İbn Abbas'tan şu rivayeti de bunu gösterir; demiştir ki: "Aleyhissalâtü vesselâm hicret etmezden evvel cumaya mezun olmuştu, fakat Mekke'de cuma kıldırmaya istitâ'ati olmadı. Onun için Mus'ab b. Umeyr'e yazdı: 'Emmâ ba'd, Yehûdun cehren Zebur okudukları güne bak, siz de kadınlarınızı ve oğullarınızı toplayın da cuma günü zeval vakti nehar, şatrından meylettiğinde Allah teâlâ'ya iki rekât ile tekarrub edin.' Bu suretle Mus'ab, Hazret-i Peygamber Medine'ye gelinceye kadar cuma kıldıranların evveli olmuş, zeval akıbinde öğle vakti cumayı kıldırmış ve bunu [4978] izhar etmiş idi."[2] Görülüyor ki İbn Abbas'tan olan bu rivayette o vakit cumanın farziyeti değil, me'zûniyeti söylenmiştir. Ancak bunda Es'ad b. Zürâre söylenmemiş[3], Mus'ab'ın ilk kıldırdığı söylenmiştir. Taberânî'nin Ebû Mes'ûd-i Ensârî'den rivayeti de böyledir, demiştir ki: "Muhâcirînden Medine'ye ilk gelen Mus'ab b. Umeyr'dir. Orada cuma günü ilk cuma[4] kıldıran da odur. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kudüm buyurmazdan mukaddem kıldırmıştı,[5] on iki kişi idiler. Süyûtî'nin nakline göre Buhârî de bunu tahric etmiştir. Ve o,

---

1 İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc,* Beyrût: İhyâu't-Türâsi'l-Arabî, ts., II, 405; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 294-295:

وفرضت بمكة ولم تقم بها لفقد العدد أو لأن شعارها الإظهار وكان صلى الله عليه وسلم بها مستخفيا وأول من أقامها بالمدينة قبل الهجرة أسعد بن زرارة.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 159; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 295:

وأخرج الدارقطني عن ابن عباس قال: أذن النبي صلى الله عليه وسلم الجمعة قبل أن يهاجر ولم يستطع أن يجمع بمكة فكتب إلى مصعب بن عمير: «أما بعد، فأنظر اليوم الذي تجهر فيه اليهود بالزبور فأجمعوا نسائكم وأبناءكم فإذا مال النهار عن شطره عند الزوال من يوم الجمعة فتقربوا إلى الله بركعتين»، قال: فهو أول من جمع حتى قدم النبي صلى الله عليه وسلم المدينة فجمع بعد الزوال من الظهر وأظهر ذلك.

3 H ve F: "söylenmiş".

4 M ve B -"cuma".

5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VI, 241:

عن أبي مسعود الأنصاري قال: أول من قدم من المهاجرين المدينة مصعب بن عمير، وهو أول من جمع بها يوم الجمعة جمعهم قبل أن يقدم رسول الله صلى الله عليه وسلم فصلى بهم.

Aleyhissalâtü vesselâm'ın emriyle olmuştur."[1] Es‘ad'ın evvel kıldırdığına dair olan haberler daha kuvvetli gibi görünmekle beraber bunların ikisini de nazar-ı i‘tibâra alarak cem‘i cihetine gidilmek iktizâ eder. Anlaşılıyor ki Es‘ad henüz Peygamber'den emir gelmeksizin kıldırmış, Mus‘ab ise Peygamber'in me'mûru olarak kıldırmış olduğundan her biri bir[2] itibar ile olur. Ve ihtimal ki Mus‘ab nefs-i Medine'de kıldırmış olmak itibariyle evvel, Es‘ad da Medine kurbünde bir karyede kıldırmış olmak itibariyle evveldir.[3] Diğer bir ihtimal de ikisi de tevhîd-i mesâî ederek çalışmışlar, Es‘ad cemaati toplayıp temin etmiş, Mus‘ab da Peygamber'in emriyle haberi getirip teşvik ederek imam olmuştur. Nitekim Hâfız İbn Hacer "Es‘ad[4] emîr idi, Mus‘ab imam idi"[5] diye bu ihtimâli söylemiştir. Ma‘amâfîh birinde cemaatin on iki, birinde kırk olduğu tasrih edilmesi, Mus‘ab'ınki daha evvel olduğunu iş‘ârdan hâlî de değildir. Demek ki Mus‘ab'da cemaat on iki kişiden ibaret iken Es‘ad'ın gayretiyle kırka bâliğ olabilmiştir.

Herhangisi[6] olursa olsun bu rivayetlerin hâsılından iki şey anlaşılıyor:

Birincisi: O vakit kılınan cemaatle namaz, hutbe ve şerâit-i[7] hâzırasıyla mâlum olan cuma namazı şeklinde olduğu takdirde dahi henüz farz olmuş olmayıp me'zûn^{un} [4979] fîh olarak kılınmış ve şu hâlde farziyet Peygamber'in hicretinden sonra olmuş demektir. Fi'l-vâki‘ İbn Mâce'nin Câbir radıyallâhu anh'tan rivayet ettiği şu hadis de buna delâlet etmektedir; Câbir radıyallâhu anh demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem hutbe îrad edip[8] buyurdu ki:

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 295. Krş. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 160:

ما أخرج الطبراني من أبي مسعود الأنصاري قال: أول من قدم من المهاجرين المدينة مصعب بن عمير، وهو أول من جمع بها يوم الجمعة جمع بهم قبل أن يقدم رسول الله صلّى الله عليه وسلم وهم اثنا عشر رجلا. وأخرج البخاري على ما نقله السيوطي نحوه وكان ذلك بأمره عليه الصلاة والسلام.

2 H -"Mus‘ab ise Peygamber'in me'mûru olarak kıldırmış olduğundan her biri bir"; H +"olmak".

3 H -"Ve ihtimal ki Mus‘ab nefs-i Medine'de kıldırmış olmak itibariyle evvel, Es‘ad da Medine kurbünde bir karyede kıldırmış olmak itibariyle evveldir".

4 H, F, M ve B: "Sa‘d".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XIV, 295:

وقال الحافظ ابن حجر: يجمع بين الحديثين بأن أسعد كان أميرا، ومصعبا كان إماما.

6 F, M ve B +"ilk".

7 B: "cemaat-i".

8 M ve B -"edip".

أَنَّ اللَّهَ افْتَرَضَ عَلَيْكُمْ الْجُمُعَةَ فِي مَقَامِي هَذَا، فِي يَوْمِي هَذَا، فِي شَهْرِي هَذَا، في عَامِي هَذَا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ، فَمَنْ تركَهَا فِي حَيَاتِي أَوْ بَعْدِي، وَلَهُ إِمَامٌ عَادِلٌ أَوْ جَائِرٌ، اسْتِخْفَافًا بِهَا أَوْ جُحُودًا بِهَا، فَلَا جَمَعَ اللَّهُ شَمْلَهُ وَلَا بَارَكَ لَهُ فِي أَمْرِهِ، أَلَا وَلَا صَلَاةَ لَهُ وَلَا زَكَاةَ لَهُ وَلَا حَجَّ لَهُ وَلَا صَوْمَ لَهُ وَلَا بِرَّ لَهُ حَتَّى يَتُوبَ، فَمَنْ تَابَ تَابَ اللَّهُ عَلَيْهِ 'Allah teâlâ cumayı size bu sene, bu ayda, bu günümde, bu makāmımda kıyamete kadar farz kıldı. Binâen'aleyh her kim benim hayâtımda veya benden sonra âdil veya câir bir imamı olduğu hâlde cumayı istihfaf ederek veya inkâr eyleyerek terkederse Allah onun iki yakasını bir yere getirmesin ve işinde bereket vermesin. Haberiniz olsun ki o kimsenin namazı da yoktur, zekâtı da yoktur, haccı da yoktur, orucu da yoktur, hayrı da yoktur, tâ tevbe edinceye kadar. Her kim de tevbe ederse Allah da tevbesini kabul eder.'"[1] Bu hutbenin tarihi tasrih edilmemiş ise de hadisin zâhirine nazaran kayıtları bunun hicretten hayli sonra olduğunu gösterir. Çünkü haccın farziyeti esahh-ı kavle göre hicretin altıncı senesindedir. Daha evvel, daha sonra denildiği de geçmiştir. Gerçi bu hutbe cumanın kıyamete kadar farziyetini takrir ve ihkâm etmiş ve binâen'aleyh ibtidâen[2] farziyet daha evvel vâki' olmuş denilebilirse de zâhiri, bu farziyetin Medine'de ve mevzû'-i bahsimiz olan sûre veya cuma âyetinin nüzûlü sıralarında olmasıdır.

İkincisi: Şu da anlaşılıyor ki Medinelilerin arûbe gününe "cum'a" ismini vermeleri sırf kendiliklerinden olmayıp Mus'ab haberinin delâleti vechile Mekke'de bulunan Resûlullah tarafından bir duygu üzerine olmuştur. Diğer bazı haberlerden de Araplarca "cum'a" ismi de öteden [4980] beri mâlum bulunduğu anlaşılıyor. Çünkü cuma günü Âdem ile Havvâ'nın ictimâ' ettikleri gün olduğuna dair de bazı rivayetler vardır. Her yerde olduğu gibi bir kavimde bir günün birkaç ismi bulunduğu da inkâr olunamaz. Bu suretle "arûbe" ve "cum'a" isimleri Ka'b b. Lüey'den

---

1 İbn Mâce, İkāmetü's-Salâh, 78:

عن جابر بن عبد الله، قال: خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا أيها الناس، توبوا إلى الله قبل أن تموتوا، وبادروا بالأعمال الصالحة قبل أن تشغلوا، وصلوا الذي بينكم وبين ربكم بكثرة ذكركم له وكثرة الصدقة في السر والعلانية تُرزقوا وتُنصروا وتجبروا. واعلموا أن الله قد افترض عليكم الجمعة في مقامي هذا، في يومي هذا، في شهري هذا، من عامي هذا إلى يوم القيامة، فمن تركها في حياتي أو بعدي وله إمام عادل أو جائر، استخفافا بها أو جحودا لها، فلا جمع الله له شمله ولا بارك له في أمره، ألا ولا صلاة له ولا زكاة له ولا حج له ولا صوم له ولا بر له حتى يتوب، فمن تاب تاب الله عليه. ألا لا تَؤُمّنّ امرأة رجلا، ولا يَؤُمَّ أعرابي مهاجرا، ولا يؤم فاجر مؤمنا، إلا أن يقهره سلطان يخاف سيفه وسوطه.

2 M: "ibtida".

evvel de bulunabilir. Ancak "cum'a" isminin tekarruru İslâm'da olmuş olduğuna şüphe yoktur.

Peygamber'in kıldırdığı ilk cuma: Şu mazbuttur ki: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Medine'ye hicret buyurduğu zaman ibtidâ Kubâ'da Amr b. Avf oğullarına indi ve orada pazartesi, salı, çarşamba, perşembe günleri kalıp Kubâ Mescidi'nin temelini attı, sonra cuma günü Medine'ye müteveccihen çıktı. Sâlim b. Avf oğullarında onların bir vâdilerinin içinde cuma namazı vakti gelmişti. Orada hutbe okuyup cumayı kıldırdı ki işte bu, Hazret-i Peygamber'in ilk kıldırdığı cumadır.

Minber vaz'ı: Bûhârî ve sâirede rivayet olunduğu üzere birtakım kimseler Peygamber'in minberinin ağacının[1] neden olduğunda münakaşa ettiler. Sehl b. Sa'd-i Sâ'idî radıyallâhu anh Hazretleri'ne sordular, dedi ki: "Vallahi ben onun neden olduğunu bilirim, hem onu ilk vaz' olunduğu gün ve üzerine Peygamber'in ilk cülûs buyurduğu gün gördüm. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem fülân kadına -ki Sehl, ismini de söylemişti- haber gönderip 'neccar, yani marangoz kölene emret de benim için ağaçtan[2] birkaç basamaklı bir şey yapsın, nâsa kelâm söylediğim zaman üzerine oturayım' buyurdu. Kadın da emretti, o da gābe tarfâsından[3] onu yaptı, o kadına getirdi, kadın da Resûlullah'a gönderdi. Resûlullah emir buyurdu, buraya vaz' olundu. Sonra Resûlullah'ı gördüm, onun üzerinde namaz kıldı, üzerinde iken tekbir aldı, sonra üzerinde rükû'a vardı, sonra gerisin geri inip [4981] minberin dibinde secde etti, sonra yine döndü tekrar etti. Fâriğ olduğunda nâsa karşı teveccüh etti de 'eyyühe'n-nâs! Ben bunu şunun için yaptım ki bana iktidâ edesiniz ve benim namazımı belleyesiniz' buyurdu."[4]

---

1 H -"ağacı".
2 H: "ağaçlardan".
3 "Tarfâ", Arabistan'da ılgın ağacı cinsinden bir cins ağaçtır ki dört nev'i vardır. "Esl" bunun envâ'ındandır, "gābe" orman demektir [Müellifin notu].
4 Buhârî, Cum'a, 26:
حدثنا أبو حازم بن دينار: أن رجالا أتو سهل بن سعد الساعدي وقد امتروا في المنبر مم عوده فسألوه عن ذلك فقال: والله إني لأعرف مما هو، ولقد رأيته أول يوم وضع وأول يوم جلس عليه رسول الله صلى الله عليه وسلم، أرسل رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى فلانة، امرأة قد سماها سهل: «مري غلامك النجار أن يعمل لي أعوادا أجلس عليهن إذا كلمت الناس». فأمرته فعملها من طرفاء الغابة ثم جاء بها فأرسلت إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فأمر بها

Yine Buhârî'de Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh'tan rivayet olunmuştur, demiştir ki: "Bir ciz' (جذع) yani bir ağaç kütüğü vardı, Resûlullah ona doğru dikilirdi. Minber vaz' olunduğu zaman o ciz'in yeni yavrulu develerin bozuladığı gibi sesini işittik, tâ Resûlullah inip de üzerine elini koyuncaya kadar."[1]

Resûlullah ilk defa minbere çıktığı zaman mehcur kalmış olan o kütüğün böyle ses çıkarıp Resûlullah mübarek elini koyunca susması "hanîn-i ciz' mucizesi" nâmıyla meşhurdur.

Medine'den sonra ilk cuma: Resûlullah'ın mescidindeki cumadan sonra Medine hâricinde ilk cuma namazı kılınan yer de Bahreyn'de (Cüvâsâ'da)[2] Abdi Kays Mescidi'dir. (Buhârî ve sâire).[3]

Cumanın şartları: Bu âyetten ve verilen îzâhattan anlaşıldığı üzere cuma namazı şerâitini câmi' olan kimseler üzerine farz-ı ayndır. Fakat bütün namazlarda şart olan islâm, akıl, bülûğ, taharet şartlarından başka cuma namazının fıkıh kitaplarında tafsil olunmuş iki takım şartları vardır ki burada يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا hitâbı evvelemirde bu şartları hâiz olanlara müteveccih olduğu için burada onların telhîsi de muvâfık olacaktır. Bilhassa cumanın iki nevi şartı vardır: Birincisi vücûbunun, yani farziyetinin şartları[4], ikincisi de edâsının şartlarıdır.

Vücûbunun şartları: 1) Hürriyettir, memluk olanlara vâcib olmaz. 2) Zükûrettir, kadınlara vâcib olmaz. 3) İkāmettir, seferî olanlara vâcib olmaz. 4) Sıhhattir. Binâen'aleyh gitmekle marazının artmasından [4982] veya iyileşmesinin ağırlaşmasından korkacak vechile hasta olanlara vâcib olmaz. Zayıf olan pek ihtiyarlar da marîz hükmündedir. 5) Yürümeye

---

فوضعت ها هنا ثم رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم صلى عليها وكبر وهو عليها ثم ركع وهو عليها ثم نزل القهقرى فسجد في أصل المنبر ثم عاد فلما فرغ أقبل على الناس فقال: «أيها الناس، إنما صنعت هذا لتأتموا ولتعلموا صلاتي».

1 Buhârî, Cum'a, 26:

أخبرني ابن أنس: أنه سمع جابر بن عبد الله قال: كان جذع يقوم إليه النبي صلى الله عليه وسلم، فلما وضع له المنبر سمعنا للجذع مثل أصوات العشار حتى نزل النبي صلى الله عليه وسلم فوضع يده عليه.

2 M: "'Cevasa'da".

3 Buhârî, Cum'a, 11:

عن ابن عباس أنه قال: إن أول جمعة جمعت بعد جمعة في مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم في مسجد عبد القيس بجواثى من البحرين.

4 F, M ve B: "şartlarıdır".

kudrettir. Binâen‘aleyh ayakları olmayan veya kötürüm oturak olanlara -götüreceği bulunsa bile- vâcib olmaz. 6) Selâmettir. Binâen‘aleyh a‘mâya vâcib olmaz. Eğer yideni bulunursa İmâmeyn’e göre vâcib olur. Kezâlik zâlimden ve tâkip olunmaktan ve şiddetli yağmur, kar, çamur ve emsâlinden korkusu bulunan kimseye de vâcib olmaz. Müste’cir, ecîrini men‘ edebilir. Eğer kasabada ise men‘ etmemelidir. Ancak câmi uzaksa gidip gelmesi kadar ücreti sâkıt olur. Yakın ise tenzil etmemelidir.[1]

Ma‘amâfîh bu şartlar bulunmayıp da cuma kendisine farz olmayan kimseler dahi kılarlarsa vaktin farzı, yani öğle namazı sâkıt olur. Yani memnû‘ değil me’zundurlar. Zira bu şartlar cumanın sıhhatinin şartı değil, vücûbunun şartıdırlar. Onun için kılabildikleri takdirde sahih olup müsâb olurlar. Bunlar da mü’min oldukları için فَاسْعَوْا[2] emri bunlar hakkında nedb ifade edebilir.

Edâsının şartlarına gelince: Birincisi mısr-ı câmi‘dir. İbn Ebî Şeybe’nin Hazret-i Ali’den rivayet ettiği vechile: لَا جُمُعَةَ وَلَا تَشْرِيقَ وَلَا صَلَاةَ فِطْرٍ وَلَا أَضْحَى إِلَّا فِي مِصْرٍ جَامِعٍ أَوْ مَدِينَةٍ عَظِيمَةٍ “Mısr-ı câmi‘ veya medîne-i azîmeden başkasında ne cuma ne teşrik ne fıtır bayram namazı ne de kurban bayram namazı yoktur”.[3] Abdürrezzâk’ın Abdurrahmân-ı Sülemî hadîsiyle yine Hazret-i Ali’den rivayetinde şöyledir: لَا تَشْرِيقَ وَلَا جُمُعَةَ إِلَّا فِي مِصرٍ جامع “Mısr-ı câmi‘den başkasında ne teşrik ne cuma yoktur”.[4]

“**Mısr-ı câmi‘**”: Cem‘iyyetli kasaba demektir. Bunun târifinde başlıca iki rivayet vardır: Birincisi, icrâ-yı ahkâm ve ikāme-i hudûd edecek bir hâkim ve emîr, yani mazlûmu zâlimden koruyacak[5], âsâyiş ve inzibâtı muhafaza edecek âmir bulunan kasaba demektir ki zâhir-i rivayet [4983] budur. Bunun hâsılı, hukuk ve cezâ adliye umûrunu rü’yet ve icrâ eden bir hâkim ile âsâyiş ve inzibâtı idare eden bir vâli veya müdîr bulunarak bir hükûmet cüz’-i tâmmı teşkil etmiş olan bir kasaba

1 B -“Ancak câmi uzaksa gidip gelmesi kadar ücreti sâkıt olur. Yakın ise tenzil etmemelidir.”.
2 B: “فسمعوا”.
3 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 439.
4 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* III, 440-441.
5 F, M ve B: “kurtaracak”.

demek olur ki bunun hikmeti emniyet ve âsâyişi temin kaziyyesi olduğu âşikârdır. Vaktiyle bizde kazâ merkezleri bu esas üzere teşekkül etmişti.[1] Böyle bir kasabanın gerek câmiinde ve gerek izne iktiran etmek şartıyla namazgâh ve meydanlarından birinde cuma namazı edâ olunabilir. İkincisi: Cuma vâcib olan ahâlisinin hepsi toplandığı takdirde mevcut olan câmiine sığamayacak kadar kalabalık olan cem'iyyetli şehir veya köy demektir. Müteahhirînin fetvâsı ve memleketimizde amel bunun üzerinedir. Bu derece kalabalık bulunabilen bir köyde hâkim ve emîr bulunmasa bile emniyeti muhafaza edecek bir cemaat cüz'-i tâmmı mevcut demektir.

Hidâye şerhi *Kifâye*'de nakledildiğine göre İmam Ebî Yûsuf'tan bir rivayette de on bin kişi sâkin olan mevzi diye târif edilmiştir ki ekseriya kazâ merkezlerinin nüfusu bu kadar olur. Süfyân-ı Sevrî "mısr-ı câmi', nâsın şehir addettikleridir" demiş, Hanefiyyeden bazı meşâyıhımız da "bir sanat sâhibinin diğer bir sanata geçmeye muhtaç olmaksızın sanatıyla geçinebileceği yerdir[2]" diye târif etmişlerse de bunlar rivâyet-i nâdiredir.[3]

İmam Şâfiî Hazretleri mısr-ı câmi'i şart saymamış, "ricâl-i ahrârdan kırk kişinin yaz ve kış göçmemek üzere sâkin oldukları her köyde cuma kılınır" demiş, bununla beraber cemaatin kırk erkekten aşağı olmamasını şart saymış, kırk erkekten az cemaatle cuma kılınamayacağına kāil olmuştur ki bunun da hâsılı oldukça cemaatli, hadarî bir mahallin şart olduğunu gösterir.

Demek ki küçük köylerde[4], bir mahalde sâbit olmayan konar göçer aşiretlerde, bâdiyelerde, vâdilerde cuma namazı edâ olunmaz,[5] cemaatle

---

1 M ve B -"Vaktiyle bizde kazâ merkezleri bu esas üzere teşekkül etmişti".

2 H: "yer".

3 Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi'*, I, 259-260:

وعن أبي يوسف روايات ذكر في الإملاء... وفي رواية: لو كان في القرية عشرة آلاف أو أكثر أمرتهم بإقامة الجمعة فيها وقال بعض أصحابنا: المصر الجامع ما يتعيش فيه كل محترف بحرفته من سنة إلى سنة من غير أن يحتاج إلى الانتقال إلى حرفة أخرى... وقال سفيان الثوري: المصر الجامع ما يعده الناس مصرا عند ذكر الأمصار المطلقة.

4 M ve B -"Demek ki küçük köylerde".

5 M ve B -"cuma namazı edâ olunmaz".

öğle namazı kılınır, cuma namazı kılındığı surette de öğle namazı sâkıt [4984] olmayıp kılınmak iktizâ eder. Ancak Minâ gibi bir mevsimde büyük ictimâ' mahalli olan bir yerde emîr bulunduğu surette o mevsimde cuma kılınabilir. Arafat'ta cuma namazı bi'l-ittifâk yoktur (*Kâfî*). Büyük şehirlerde cuma namazının müte'addid mevki'lerde kılınması Hanefiyyece esahh-ı rivayette sahih ve müftâ bihtir (*Bahr-ı Râik* ve *Dürr-i Muhtâr*).

İkincisi: Veliyyü'l-emr olan imam veya tarafından me'zun bir zat kıldırmaktır. Çünkü büyük bir cemiyetle kılınacağından kimin kıldıracağında münâza'a ve fitne melhuzdur. Fitne ise cumanın ta'tîline sebeptir. *Fethü'l-Kadîr*'de zikredildiği[1] vechile مَنْ تَرَكَهَا وَلَهُ إِمَامٌ جَائِرٌ أَوْ عَادِلٌ فَلَا جَمَعَ اللَّهُ شَمْلَهُ وَلَا بَارَكَ لَهُ فِي أَمْرِهِ، أَلَا لَا صَلَاةَ لَهُ... إلخ[2] hadîsinde gerek câir ve gerek âdil bir imamı bulunduğu hâlde terkeden inzar buyurulurken cumanın lüzûmu için âdil veya câir mutlak bir imam şart edilmiş olduğu gibi; "dört şey vülâta aittir: fey', sadakāt, hudûd, cumalar"[3] أَرْبَعٌ إِلَى الْوُلَاةِ: الْفَيْءُ وَالصَّدَقَاتُ وَالْحُدُودُ وَالْجُمُعَاتُ diye de bir rivayet vârid olmuştur. Onun için Hanefî mezhebinde "hükûmet reisinin emri veya izni olmadıkça cuma câiz olmaz" denilmiş ve buna "izn-i sultânî" tâbir olunmuştur. حَتَّى لَا تَجُوزَ إِقَامَتُهَا بِغَيْرِ أَمْرِ السُّلْطَانِ وَأَمْرِ نَائِبِهِ، مُحِيط سَرَخْسِيٍّ İmam var iken bir adam cuma günü imamın izni olmaksızın hatiplik etse câiz olmaz (*Kâdîhân*). Vâli veya kadı veya zâbıta müdürünün kıldırması veya hatîbe emir ve izin vermesi kâfi değildir. Meğer ki menşurlarında cumaya izin salâhiyeti bilhassa yazılmış olsun (*Sirâciyye*'den *Hindiyye*). Eğer imamdan istîzân müte'azzir olur ve nâs intihab ettikleri bir adamın başına toplanır da o kıldırırsa câiz olur (*Tehzîb*'den *Hindiyye*).

---

1 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 56.

2 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 78; Bâkıllânî, *İ'câzü'l-Kur'ân,* thk. Ahmed Sakr, Dâru'l-Ma'ârif, 1997, s. 129; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 534:

...واعلموا أن الله قد افترض عليكم الجمعة في مقامي هذا، في يومي هذا، في شهري هذا، من عامي هذا إلى يوم القيامة، فمن تركها في حياتي أو بعدي، وله إمام عادل أو جائر، استخفافا بها، أو جحودا لها، فلا جمع الله له شمله، ولا بارك له في أمره، ألا ولا صلاة له، ولا زكاة له، ولا حج له، ولا صوم له، ولا بر له حتى يتوب، فمن تاب تاب الله عليه...

3 Serahsî, *el-Mebsût,* II, 25; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 534.

Emîrin hutbeye izni cumaya izindir. Cumaya izni de hutbeye izindir (*Zâhidî* ve *Fethü'l-Kadîr* ve *Halebî*).[1]

Üçüncüsü: Vakittir. Gerçi farz namazların hepsinde vakit şarttır. Vaktinden evvel kılınsa olmaz. Ancak diğer namazlar vakit geçtikten sonra da kazâ [4985] edilebildiği hâlde cuma namazının kazâsı yoktur. Vakti geçerse öğle namazı kazâ olunur. Cumanın vakti de öğle vaktidir. Buhârî'de rivayet olunduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm cumayı güneşin meyli sırasında kılardı.[2] Binâen'aleyh zevalden evvel sahih olmaz. Ancak Ahmed b. Hanbel'in bir kavlinde olur denilmiş. İkindi vakti girdikten sonra da kılınmaz خِلَافًا لِمَالِكٍ. Namazda iken vakit çıkarsa yeni baştan öğleyi kılar, üzerine binâ etmez خِلَافًا لِلشَّافِعِيِّ (*Halebî*).

Dördüncüsü: Hutbedir ki biraz yukarıda zikrolundu.

Beşincisi: Cemaattir. Ekalli imamdan mâ'adâ üç erkektir. Ebû Yûsuf imam ile beraber üç olmasını da tecviz eylemiştir. Cemaatin şart olduğunda icmâ' vardır. Ancak ekall-i adedin kaç olduğunda on üç kavil üzere ihtilâf edilmiştir: 1. Biri imam olmak üzere iki, ki Nehaî ve Hasan b. Sâlih ve Dâvûd'un kavilleridir. 2. İmam ile üç, ki Evzâî ve Ebû Sevr'den ve Ebû Yûsuf ve Muhammed'den ve Râfiî'nin nakline[3] göre kavl-i kadîminde Şâfiî'den mervîdir. 3. İmam ile dört ki İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'nin ve Sevrî'nin ve Leys'in kavilleridir. İbn Münzir Evzâî'den ve Ebû Sevr'den de nakletmiş ve ihtiyar eylemiştir. *Şerh-i Mühezzeb*'de İmam Muhammed'den ve sâhib-i *Telhîs* kavl-i kadîminde Şâfiî'den de nakleylemiştir. 4. Yedi, İkrime'den. 5. Dokuz, Rebîa'dan. 6. On iki; Mâverdî İmam Muhammed'den ve Zührî'den ve Evzâî'den nakleylemiştir. 7. İmam ile on üç, İshak b. Râheveyh'ten. 8. Yirmi,

---

1 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* I, 146-147. Krş. İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 55:

الصحيح في زماننا أن صاحب الشرط وهو الذي يسمى شحنة والوالي والقاضي لا يقيمون الجمعة؛ لأنهم لا يولون ذلك إلا إذا جعل ذلك في عهدهم وكتب في منشورهم، كذا في الغياثية، والي مصر مات فصلى بهم خليفة الميت أو صاحب الشرط أو القاضي جاز فإن لم يكن ثمة واحد منهم واجتمع الناس على رجل فصلى بهم جاز، كذا في السراجية. ولو تعذر الاستئذان من الإمام فاجتمع الناس على رجل يصلي بهم الجمعة جاز، كذا في التهذيب.... إذن الأمير في الخطبة إذن في الجمعة وإذنه في الجمعة إذن في الخطبة ولو قال: اخطب لهم ولا تصل أجزأه أن يصلي بهم، كذا في الزاهدي.

2 Buhârî, Cum'a, 16:

عن أنس بن مالك رضي الله عنه: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يصلي الجمعة حين تميل الشمس.

3 B: "kavline".

Mâlik'ten bir rivayet. 9. Otuz, Mâlik'ten diğer bir rivayet. 10. İmam ile kırk, Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe'nin ve kavl-i cedîdinde İmam Şâfiî'nin kavlidir. İmam Ahmed'den meşhur olan da budur. Ve Ömer b. Abdülaziz'den mervî olan iki kavlin biridir. 11. Elli, müşârun ileyhten diğer bir[1] rivayet. [4986] 12. Seksen, Mâzerî nakletmiştir. 13. Bilâ kayd cem‘-i kesîr, İmam Mâlik mezhebidir. Şöyle iştihar etmiştir: Aded-i mu‘ayyen şart olmayıp bir karyede sâkin olup beynlerinde alışveriş edecek kadar bir cemaat olmalıdır. Üç ile dört ile[2] olmaz. Buhârî şerhinde Hâfız İbn Hacer "bu mezheb en râcihi olsa gerektir" demiş ise de, Şâfiiyyenin büyük eimmesinden Müzenî bile İmâm-ı A‘zam Ebû Hanîfe'nin kavlini tercih etmiş, Süyûtî de bunu ihtiyar eylemiştir (Âlûsî).[3] Lügaten de ekall-i cemaat üçtür. Ma‘amâfîh bütün bu ihtilâftan âzâde olmak için cumayı en kalabalık câmide kılmak efdal olur. Cemaatin in‘ikādı için âkil, bâliğ, erkek olmaları da şarttır. Binâen‘aleyh kadınlar ve çocuklarla mün‘akid olamaz. Yani bunlar in‘ikād için şart olan adede dâhil değildirler. Hür ve mukīm olmaları şart değildir. Köle ve müsâfirler, hasta ve mâzurlar ile de mün‘akid olabilir. Hatta bunların cumada imâmetleri bile câiz olabilir. Ancak İmam Züfer "kendilerine cuma vâcib olmayanların imâmetleri de sahih olmaz" demiştir (*Halebî*).

Altıncısı: İzn-i âmdır. Yani câminin kapıları açılıp umûm Müslümanlara izin verilmiş olmaktır. Hatta bir cemaat camiye toplanıp kapılarını üzerlerine kilitleyip de cuma kılsalar câiz olmaz. Kezâlik sultan, sarayında hadem ve haşemiyle kılmak isterse kapısını açıp izn-i âm ile izin verirse, âmme gelse de gelmese de namazı câiz olur (*Muhît*) fakat mekruh olur (*Tatarhâniyye*). Amma kapısını açmaz da üzerine kapıcılar korsa cumaları câiz olmaz (*Muhît*). İşbu izn-i âm şartı cumada emniyet ve selâmeti temin için hükûmetin lüzum ve ehemmiyetini gösterir. Ezan da bu izni ilan ile davet içindir.

1 F, M ve B -"bir".
2 H -"ile".
3 H -"ile".

Cuma günü yıkanmak: Cuma günü gusül hakkında Buhârî ve sâirede bir hayli hadis vardır. Ezcümle Buhârî'de Abdullah b. Ömer radıyallâhu anhümâ'dan:

[4987] 1. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Her[1] biriniz cumaya geleceğinde gusledererek yıkansın."[2]

2. Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh cuma günü hutbede dikilirken ashâb-ı Peygamberîden muhâcirîn-i evvelînden bir zat giriverdi, Ömer ona "bu hangi saat!" diye bağırdı, o da[3] "meşguldüm evime dönemedim. Ezanı işitince abdest alıp gelmekten fazla bir şey yapmadım" dedi. Ömer dedi ki: "Abdest de, fakat bilirsin ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem gusül emrederdi."[4]

Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallâhu anh'tan:

1. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Cuma günü gusül her bâliğ olana vâcibdir."[5]

2. Amr b. Süleym-i Ensârî dedi ki: "Şehadet ederim Ebû Sa'îd şöyle dedi: 'Şehadet ederim Resûlullah şöyle buyurdu: «Cuma günü her muhtelime (yani bâliğe) gusül vâcibdir. Hem de dişlerini misvaklamak ve bulursa bir hoş koku sürünmek.»'" Amr der ki: "Evet şehadet ederim gusül vâcibdir fakat misvaklanmak ve koku sürünmeye gelince, o vâcib mi değil mi Allâhu a'lem, lâkin hadiste böyledir."[6]

---

1 B -"her".

2 Buhârî, Cum'a, 2:

عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إذا جاء أحدكم الجمعة فليغتسل.

3 F, M ve B -"da".

4 Buhârî, Cum'a, 2:

عن ابن عمر رضي الله عنهما: أن عمر بن الخطاب، بينما هو قائم في الخطبة يوم الجمعة، إذ دخل رجل من المهاجرين الأولين من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم فناداه عمر: أية ساعة هذه؟ قال: إني شغلت فلم أنقلب إلى أهلي حتى سمعت التأذين، فلم أزد أن توضأت. فقال: والوضوء أيضا، وقد علمت أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يأمر بالغسل.

5 Buhârî, Cum'a, 2:

عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه: أن الرسول صلى الله عليه وسلم قال: غسل يوم الجمعة واجب على كل محتلم.

6 Buhârî, Cum'a, 3:

حدثني عمرو بن سليم الأنصاري قال: أشهد على أبي سعيد قال: أشهد على رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الغسل يوم الجمعة واجب على كل محتلم، وأن يستن، أن يمس طيبا إن وجد. قال عمرو: أما الغسل فأشهد أنه واجب، وأما الاستنان والطيب فالله أعلم، أواجب هو أم لا؟ ولكن هكذا في الحديث.

Yine Buhârî'den:

Tâvus demiştir ki "İbn Abbas'a dedim: 'Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'in «cuma günü cünüb olmasanız bile guslediniz ve başlarınızı yıkayınız ve biraz tıyb[1] (hoş koku) sürünüz» demiş olduğunu söylüyorlar.' İbn Abbas dedi ki: 'Gusül evet, fakat tıybe gelince bilmiyorum.'"[2]

İbn Mâce *Sünen*'inde; Enes b. Mâlik radıyallâhu anh'tan: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Her kim cuma günü abdest alırsa pek a'lâ farza kifâyet eder, her kim de guslederse gusül efdaldir.'"[3]

[4988] Daha böyle birtakım hadislerden dolayı birçokları cuma günü cünüb olmasa bile gusledererek yıkanmak ayrıca bir vâcib olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat son hadisten de anlaşıldığı vechile bunun mânası cenâbette olduğu gibi gusletmeyince namazı[4] câiz olmaz demek değildir. Onun için Hanefiyye ulemâsı bunun sünnet veya müstehab olmasını ihtiyar etmişlerdir. *Hindiyye*'de der ki: "Guslün envâ'ı dokuzdur. Üçü farzdır ki cenâbetten, hayızdan, nifastan gusüldür. Biri vâcibdir ki mevtâyı yıkamaktır (*Muhît-i Serahsî*). Kâfir cünüb iken Müslüman olduğunda da ona gusül vâcib olur (*Zâhidî*). Dördü sünnettir ki cuma günü, iki[5] bayram günü, arefe günü, bir de ihrama girerken gusüldür (*Muhît-i Serahsî*). Sahih olan cuma günü gusül namaz içindir (*Hidâye*). Hatta fecirden sonra gusletse de sonra abdest alıp cumayı abdest ile kılsa veya cuma namazından sonra gusletse sünneti yerine getirmiş olmaz. Sabahtan evvel gusletse de onunla cumayı kılsa inde Ebû Yûsuf guslün faziletine erer, inde Ebü'l-Hasen hayır (*Fethü'l-Kadîr*). Cuma ve bayram

---

1 H: "hatîb".

2 Buhârî, Cum'a, 6:

قال طاوس: قلت لابن عباس: ذكروا أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: اغتسلوا يوم الجمعة واغسلوا رؤسكم، وإن لم تكونوا جنبا، وأصيبوا من الطيب.
قال ابن عباس: أما الغسل فنعم، وأما الطيب فلا أدري.

3 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 81:

عن أنس بن مالك عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من توضأ يوم الجمعة فبها ونعمت، تجزئ عنه الفريضة، ومن اغتسل فالغسل أفضل.

4 F, M ve B: "namaz".

5 H -"iki".

günü bir olsa, mu'âmele-i zevciye de yapsa, sonra da gusletse hepsinin yerine geçer (*Zâhidî*). Biri de müstehabdır ki kâfir, cünüb değil iken Müslüman olduğu zaman gusletmektir (*Muhît-i Serahsî*). Mekke'ye girmek ve Müzdelife'de vakfeye durmak ve Peygamber'in Medine'sine girmek için gusletmek de mendub olan gusüllerdendir (*Tebyîn*)." Halebî'de[1] der ki: "Cumaya erken gitmek ve gusül ile beraber hoş koku sürünmek ve misvak tutunmak ve en güzel esvâbını giymek de müstehablardandır."

İbn Mâce *Sünen*'inde Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ'dan: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem cuma günü hutbe îrad ederken bazılarının üzerinde ثياب نمار yani kaplan postları gördü, bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Ne var, her biriniz gücü yeterse cuma için iki sevb (yani bir kat elbise) [4989] edinse مِهْنَه ثَوْبَيْ[2]'den başka (yani gündelik bir kattan başka).'"[3] Abdullah b. Selâm radıyallâhu anh'tan bu mânada bir hadis vardır. Ebû Zer radıyallâhu anh'tan, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Her kim cuma günü gusleder, güzel yıkanır ve temizlenir, temizliğini güzel yapar ve en güzel elbisesini[4] giyinir ve Allah'ın nasip ettiği[5] güzel kokudan sürünür, sonra cumaya gelir, lakırdı etmez ve iki kişi arasını ayırmazsa Allah onunla diğer cuma arasındaki kusurlarına mağfiret buyurur."[6] Buhârî'de İbn Ömer radıyallâhu anhümâ'dan: "Ömer b. Hattâb mescidin kapısında satılık bir hulle-i siyerâ (yani ipekli çitârî nev'inden yollu bir elbise) gördü. 'Yâ Resûlallah! Bunu satın alsan da cuma günü ve sefirler geldiği vakit giysen' dedi, Resûlullah da 'bunu âhirette nasibi olmayan giyer' buyurdu. Sonra Resûlullah'a onlardan

---

1 F, M ve B +"de".

2 H: "ثوب".

3 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 83:

عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم خطب الناس يوم الجمعة، فرأى عليهم ثياب النمار، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما على أحدكم إن وجد سعة أن يتخذ ثوبين لجمعته سوى ثوبي مهنته.

4 H: "elbisesinden".

5 B -" Allah'ın nasip ettiği".

6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 177; İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 83:

عن أبي ذر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من اغتسل أو تطهر فأحسن الطهور ولبس من أحسن ثيابه ومس ما كتب الله له من طيب أو دهن أهله ثم أتى الجمع، فلم يلغ ولم يفرق بين اثنين، غفر له ما بينه وبين الجمعة الأخرى.

birtakım hulleler geldi, onlardan birisini[1] de Resûlullah Ömer'e verdi, Ömer ‘yâ Resûlallah! Bunu bana veriyorsun, hâlbuki mukaddemâ Utârid[2] hullesi hakkında bana söylediğini söylemiştin' dedi. Resûlullah ‘ben sana onu giyesin diye vermedim a' buyurdu, Ömer de onu Mekke'de bulunan müşrik bir biraderine giydirdi."[3]

Bir de Buhârî de Kitâbü'l-Cum‘a'da işbu اِذَا نُودِىَ لِلصَّلٰوةِ âyeti ile cumanın farziyeti hakkında şu hadîsi de rivayet eder: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Bizler âhirûn, kıyamet günü sâbikūnuz. Yani sonra geldik, kıyamet günü müsabakayı kazanıp ileri geçeceğiz. Şu kadar ki onlara kitap bizden evvel verildi, sonra bu, onlara farz edilen günleri idi, fakat onlar onda ihtilâf ettiler[4] de Allah bize hidâyet buyurdu. Binâen‘aleyh nâs bunda bize tâbi‘ olacaktır. Yehûd[5] yarın, Nasârâ yarından sonra."[6]

Hâsılı zikrolunduğu üzere kendilerine cuma farz olan mü'minlerin cuma günü zevalden sonra çağıran ezanı[7] [4990] işittikleri vakit işlerini bırakıp cumaya sa‘y etmeleri farz, daha evvel gitmeleri müstehab ve efdaldir. Sa‘yda muteber olan da yerinden infisaldir. Teşehhüdde yetişen de cuma olarak itmam eder (*Fethu'l-Kadîr*).[8]

{فَاِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ} Sonra namaz kılınıp bittiğinde ❁ ki farz olan cuma namazı hiç hilafsız iki rekâttır. Hazret-i Ali ve Âişe'den vârid olan eserlerde hutbeden dolayı kasredilmiştir.[9]

---

1 H: "birini".
2 M ve B: "attar".
3 Buhârî, Cum‘a, 7:
عن عبد الله بن عمر: أن عمر بن الخطاب رأى حلة سيراء عند باب المسجد، فقال: يا رسول الله، لو اشتريت هذه فلبستها يوم الجمعة وللوفد إذا قدموا عليك. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إنما يلبس هذه من لا خلاق له في الآخرة». ثم جاءت رسول الله صلى الله عليه وسلم منها حلل، فأعطى عمر بن الخطاب رضي الله عنه منها حلة، فقال عمر: يا رسول الله، كسوتنيها وقد قلت في حلة عطارد ما قلت؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إني لم أكسكها لتلبسها». فكساها عمر بن الخطاب رضي الله عنه أخا بمكة مشركا.
4 اِنَّمَا جُعِلَ السَّبْتُ عَلَى الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِيهِ Sûre-i Nahl'e [16/124] bak [Müellifin notu].
5 B: "yâhut".
6 Buhârî, Cum‘a, 1:
أنه سمع أبا هريرة رضي الله عنه: أنه سمع رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: نحن الآخرون السابقون يوم القيامة، بيد أنهم أتوا الكتاب من قبلنا، ثم هذا يومهم الذي فرض عليهم فاختلفوا فيه، فهدانا الله، فالناس لنا فيه تبع: اليهود غدا والنصارى بعد غد.
7 F -"ezanı"; M ve B: "nidayi".
8 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 65-66.
9 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 59:
وقد أثر عن علي وعائشة رضي الله عنها إنما قصرت لمكان الخطبة.

Bununla beraber öğlenin sünnetleri gibi cumanın da sünnetleri vardır. İbn Mâce İbn Abbas'tan: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem cumadan evvel dört rekât kılar ve bunlardan hiçbirini ayırmazdı." Abdullah b. Ömer'den; cumayı kıldıktan sonra gider evinde iki rekât kılardı ve derdi ki: "Resûlullah böyle yapardı." Sâlim babasından: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem cumadan sonra iki rekât kılardı." Ebû Hüreyre'den: "Resûlullah buyurdu ki: 'Cumadan sonra kıldığınızda dört rekât kılınız.'"[1] Demek ki evvelâ cumanın dört rekât ilk sünneti vardır ki hatip hutbeye çıkmadan kılınır. Farzdan sonra da iki veya dört rekât son sünneti vardır ki bunları evinde kılmak efdaldir. Âyette zâhir olan farzdır. Bununla beraber sünnetler de farzın mükemmili olmak[2] itibariyle ona mülhak olduklarından sünniyet hükmüyle tebe'an dâhil olurlar. O edâ olunup bitti mi {فَانْتَشِرُوا فِى الْاَرْضِ} o vakit arzda intişar ediniz ❁ yani namaz kılındıktan sonra me'zunsunuz gidebilirsiniz, artık arzu ettiğiniz yere dağılınız {وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ} ve Allah'ın fazlından talepte bulununuz ❁ ki bu gerek kesb ve ticaret, gerek ilim, gerek ziyaret, gerek ibadet, gerek istirahat olabilir. İbn Merdûye'nin rivayetinde İbn Abbas Hazretleri demiştir ki: "Dünya talebine dair bir şey ile emrolunmadılar, ancak hasta yoklamak, cenazeye gitmek, Allah için din kardeşini [4991] ziyaret etmek gibi şeylerdir."[3] İbn Cerîr bunu Hazret-i Enes'ten merfû'an rivayet etmiştir.[4] Mekhûl, Hasan, Sa'îd b. Müseyyeb hazerâtı ise taleb-i ilim demişler,[5] bazıları da kazanç demişlerdir.[6] İşbu فَانْتَشِرُوا، وَابْتَغُوا emirleri

---

1 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 95:

عن عبد الله بن عمر: أنه كان إذا صلى الجمعة انصرف فصلى سجدتين في بيته، ثم قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصنع ذلك.

عن سالم عن أبيه: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يصلي بعد الجمعة ركعتين.

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا صليتم بعد الجمعة فصلوها أربعا.

2 H ve F -"olmak".

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 165:

وأخرج ابن مردويه عن ابن عباس في قوله: «فإذا قضيت الصلاة فانتشروا في الأرض وابتغوا من فضل الله» قال: لم يؤمروا بشيء من طلب الدنيا إنما هو عيادة مريض وحضور جنازة وزيارة أخ في الله.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 385:

عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم في قوله: «فإذا قضيت الصلاة فانتشروا في الأرض وابتغوا من فضل الله» قال: ليس لطلب دنيا ولكن عيادة مريض وحضور جنازة وزيارة أخ في الله.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 428:

وقال الحسن وسعيد بن جبير ومكحول رحمهم الله: «وابتغوا من فضل الله» هو طلب العلم.

6 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 14. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 327; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 385:

وقوله عَزَّ وَجَلَّ: «وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ» يعني: التجارة والكسب.

esahh-ı kavle göre ibâha içindir. Binâen‘aleyh namaz kılındıktan sonra hemen çıkmak vâcib olmayıp mescidde kalmak da mubah olur. Âlûsî der ki: “Dahhâk ve Mücâhid’den de böyle rivayet olunmuş ve Buhârî şerhinde Kirmânî bunun hakkında ittifak bulunduğunu nakleylemiş ise de onda nazar vardır. Çünkü Serahsî vücûb veya nedb için denildiğine dair de kavil hikâye eylemiştir. Ebû Ubeyd ve İbn Münzir ve Taberânî ve İbn Merdûye Abdullah b. Büsr-i Harrânî’den[1] şöyle tahric etmişlerdir; dedi ki: “Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri’nin sâhibi Abdullah b. Büsr-i[2] Mâzinî’yi gördüm. Cumayı kılınca çıktı, çarşıda bir saat dolaştı, sonra mescide döndü, Allah’ın dilediği kadar namaz kıldı. Ona ‘bunu niçin yapıyorsun?’ denildi, ‘Seyyid-i Mürselîn sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri’ni böyle yaparken gördüm’ dedi ve bu âyeti okudu فَاِذَا قُضِيَتِ الصَّلٰوةُ... إلخ.[3] İbn Münzir de Sa‘îd ibni Cübeyr’den şöyle tahric etmiştir; dedi ki: ‘Cuma günü mescidin kapısından çıktığında bir şeye pey sür de istersen alma.’ Nedb kavli ondan da menkuldür.”[4] Fakat ilm-i usûlde beyan olunduğu üzere وَاِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا [el-Mâide 5/2] gibi mahza ibâdın lehine olarak vârid olan emirlerde aleyhe tehavvül ile nakz-ı mevzû‘ lâzım gelmemek için ibâha asıl olduğuna göre bu[5] فَانْتَشِرُوا، وَابْتَغُوا emirleri de böyle olmak gerektir. Ve bu yalnız hazrdan sonra olduğu için değil, lehten aleyhe kalbi mevzû‘ lâzım gelmemek içindir. Yoksa emir, hazrdan sonra da vücûb ifade edebilir. Ma‘amâfîh o ruhsat ve ibâha ile beraber şu emir nedb ü teşvik için olmak yaraşır.

{وَاذْكُرُوا اللّٰهَ كَث۪يرًا} ve Allah’ı çok zikredin ❁ yani dağılıp çıktığınızda da Allah’ı unutuvermeyiniz de gerek [4992] intişar ve ibtiğā esnasında ve

---

1 F, M ve B: “harranî de”.

2 B -“Harrânî’den şöyle tahric etmişlerdir; dedi ki: “Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri’nin sâhibi Abdullah b. Büsr-i”.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 164; Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 298. Krş. Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâid,* II, 194:

أخرج أبو عبيد وابن المنذر والطبراني وابن مردويه عن عبد الله بن بسر الحراني قال: رأيت عبد الله بن بسر المازني صاحب رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا صلى الجمعة خرج فدار في السوق ساعة ثم رجع إلى المسجد فصلى ما شاء الله أن يصلي فقيل له: لأي شيء تصنع هذا قال: لأني رأيت سيد المرسلين هكذا يصنع وتلا هذه الآية «فإذا قضيت الصلاة فانتشروا في الأرض وابتغوا من فضل الله».

4 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XIV, 298. Krş. Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 424; Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 164:

وأخرج ابن المنذر عن سعيد بن جبير قال: إذا انصرفت يوم الجمعة فاخرج إلى باب المسجد فساوم بالشيء وإن لم تشتره، ونقل عنه القول بالندبية.

5 H -“bu”.

gerek sonra ve gerek evvel Allah teâlâ'yı esmâ-i hüsnâsıyla çok çok anın. Emirlerinin îfâsına muvaffak kıldığından dolayı hamd ü şükr etmek, Kur'an okumak, nafile namaz kılmak ve sâir ibâdâtta bulunmak, âlâ[1] ü eltâfını tefekkür etmek gibi vesilelerle nâm-ı ilâhîsini gerek kalbiniz ve gerek dilinizle yâd edin {لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ} ki felah bulabilesiniz ❁ büyük murâda eresiniz. {وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًا} Emir öyle olmakla beraber bir ticaret veya bir eğlence gördüklerinde {انْفَضُّٓوا اِلَيْهَا} ona sökün ettiler {وَتَرَكُوكَ قَٓائِمًا} ve seni kıyamda bıraktılar ❁ yani sen[2] minberde hutbeye kalkmış Allah'ı zikrederken bırakıp ticarete koşuştular. Rivayet olunur ki Medine'de açlık ve pahalılık olmuştu, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem cuma günü hutbede iken bir kervan geliverdi, onun dünbeleğini işitince cemaatin birçoğu Peygamber'i ayakta bırakarak dışarıya fırlamışlardı[3]. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve sâire Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh'tan şöyle rivayet etmişlerdir ki "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ile namaz kılacağımız sırada yiyecek getiren bir kervan geliverdi, ona iltifat ediverdiler, hatta Peygamber'in beraberinde on iki adamdan başka kalmadı, onun üzerine bu âyet nâzil oldu. وَاِذَا رَاَوْا تِجَارَةً اَوْ لَهْوًاِۨانْفَضُّٓوا اِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَٓائِمًا."[4] Bir rivayette de Resûlullah buyurmuştur ki "eğer hepsi çıksa idi mescid üzerlerine ateş alırdı."[5] Denilmiş ki:[6] On iki kişiden onu Aşere-i Mübeşşere, ikisi de Bilâl ile Câbir yahut Ammar ile İbn Mes'ûd, yahut Bilâl ile İbn Mes'ûd idi. Kervan Abdurrahman[7] b. Avf Hazretleri'nin idi. "Lehv" kafile gelirken çalınması mu'tad olan kös veya def, dünbelek, bazıları davul zurna demişler. Ma'âmâfîh âyette اِلَيْهَا zamiri müennes olarak "ticaret"e gönderilmiş, lehv

---

1 B: "el".
2 H -"sen".
3 F, M ve B: "fırlamışlar".
4 Buhârî, Cum'a, 38; Müslim, Cum'a, 36:
حدثنا جابر بن عبد الله قال: بينما نحن نصلي مع النبي صلى الله عليه وسلم، إذ أقبلت عير تحمل طعاما، فالتفتوا إليها حتى ما بقي مع النبي صلى الله عليه وسلم إلا اثنا عشر رجلا، فنزلت هذه الآية: «وإذا رأوا تجارة أو لهوا انفضوا إليها وتركوك قائما».
5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 165; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 299. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 536; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVIII, 110:
وأخرج ابن مردويه عن ابن عباس في قوله: «وإذا رأوا تجارة أو لهوا انفضوا إليها وتركوك قائما» قال: جاءت عير عبد الرحمن بن عوف تحمل الطعام فخرجوا من الجمعة بعضهم يريد أن يشتري وبعضهم يريد أن ينظر إلى دحية وتركوا رسول الله صلى الله عليه وسلم قائما على المنبر وبقي في المسجد اثنا عشر رجلا وسبع نسوة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لو خرجوا كلهم لاضطرم المسجد عليهم نارا.
6 F, M ve B -"Denilmiş ki:".
7 F, M ve B: "Abdullah".

ile beraber اِلَيْهِمَا yahut اِلَيْهِ [4993] diye lehve gönderilmemiştir. Bu gösterir ki çıkanların maksadı lehiv değil ticaret idi. Buna da sebep kaht u galânın şiddeti, bir de hutbeyi bırakıp çıkmakta beis yok zannetmeleri olmuştu. {قُلْ} De ki ❁ ey zikrullah için kāim olan Resûl! {مَا عِنْدَ اللّٰهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ} Allah'ın indindeki -menâfi'- lehivden de ticaretten de hayırlıdır. ❁ Çünkü onlar, dünyâ hayâtın geçici menfaatleridir. Allah yanındaki fazl u sevab ise nâmütenâhî ve muhalleddir. Kaldı ki eğlencenin menfaati de mevhumdur. {وَاللّٰهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ} Ve Allah hayru'r-râzikīndir, rızık verenlerin en hayırlısıdır. ❁ Asıl rızkı O'ndan istemelidir. O nasip etmeyince esbâbdan hiçbirisinin fâidesi olmaz. Ticaretlerin fevkinde Allah'ın öyle rızık kapıları vardır ki onlar kapanınca bütün ticaretler[1] de kapanır. Onun için ticaret sevdasıyla her şeyi unutan Yahudîleri Allah teâlâ bu sûrede tevbih ettikten sonra mü'minleri yükseltmek üzere bu emirlerle cumaya hidâyet ve irşad buyurmuştur.

Bu emirlerden sonra cumayı bilâ mazeret terk ve cumayı bırakıp da lehiv ve eğlenceye koşuşmak nifâka varacağına işaret olmak üzere bunun arkasından münafıkların ahvâlini anlatan sûre gelecek ve onun âhirinde de yine mü'minleri zikrullâha teşvik eder hitap ile bir tetmim yapılacaktır.

---

1 H: "rızık kapıları".

[4994]

سُورَةُ الْمُنَافِقُونَ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى عَشْرَةَ اٰيَةً

MÜNÂFİKŪN SÛRESİ

Münafıkların hâlini anlatmakla başlayan bu sûre de Medenîdir.

Âyetleri: On birdir.

Kelimeleri: Yüz seksendir.

Harfleri: Yedi yüz yetmiş altıdır.

Fâsılası: Yalnız ن harfidir.

Sûre-i Haşr'den sonra Sûre-i Mümtehine gibi Sûre-i Cum'a'dan sonra bu sûre de onun bir tetmîmi gibidir. Orada Allah'ı tesbih ve takdis ile başlanıp risâlet-i Muhammediye takrir olunduktan sonra Yehûda itâb ve ona mukabil mü'minlere cumaya sa'y ile hitap ve bu suretle dâhilî tanzîmâta temas edilmişti. Münafıkların hâli de Yehûdun hâllerine benzediği cihetle bu sûrede de Peygamber'e karşı münafıkların hâlleri anlatılarak zemmolunduktan sonra yine mü'minlere hitap ile hitâm verilecektir. Cum'a Sûresi cumadan dağılanların tekdîriyle hitam bulduğu gibi, bu sûre de onunla alâkadar olmak üzere münafıkların zemmi ile başlayacaktır. Sa'îd b. Mansûr'un ve *Evsat*'ta Taberânî'nin Ebû Hüreyre'den rivayetlerine göre Resûlullah cuma namazında Sûre-i Cum'a'yı okur, mü'minleri teşvik eyler; ikinci rekâtta da Münâfikūn Sûresi'ni okur, münafıkları tevbih ederdi[1].[2] İbn Mâce de Resûlullah'ın bunları okuduğunu, bundan başka bazen Sûre-i Cum'a ile beraber هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ الْغَاشِيَةِ bazen de [4995] سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى ile هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ الْغَاشِيَةِ okuduğunu dahi rivayet eyler.[3] Cuma ve Münâfikūn sûrelerini

---

1 H ve F: "eylerdi".

2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* IX, 112. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* I, 472; Müslim, Cum'a, 64:

عن أبي هريرة، قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم مما يقرأ في صلاة الجمعة بالجمعة، فيحرض به المؤمنين، وفي الثانية بسورة المنافقين فيفزع به المنافقين.

3 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 90. Müslim, Cum'a, 62-63:

عن عبيد الله بن عبد الله، قال: كتب الضحاك بن قيس إلى النعمان بن بشير: أخبرنا، بأي شيء كان النبي صلى الله عليه وسلم يقرأ يوم الجمعة مع سورة الجمعة؟ قال: كان يقرأ فيها: «هل أتاك حديث الغاشية».

عن أبي عنبة الخولاني أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقرأ في الجمعة بـ«سبح اسم ربك الأعلى» و«هل أتاك حديث الغاشية».

bir cuma günü sabah namazında okuduğu da mervîdir. Nüzûlüne sebep münafıklar olmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِذَا جَٓاءَكَ الْمُنَافِقُونَ قَالُوا نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِۢ وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّكَ لَرَسُولُهُۜ وَاللّٰهُ يَشْهَدُ
اِنَّ الْمُنَافِق۪ينَ لَكَاذِبُونَۚ ﴿١﴾ اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً فَصَدُّوا عَنْ سَب۪يلِ اللّٰهِۜ اِنَّهُمْ سَٓاءَ مَا
كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُمْ اٰمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا فَطُبِعَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٣﴾
وَاِذَا رَاَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ اَجْسَامُهُمْۜ وَاِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْۜ كَاَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌۜ يَحْسَبُونَ
كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْۜ هُمُ الْعَدُوُّ فَاحْذَرْهُمْۜ قَاتَلَهُمُ اللّٰهُۘ اَنّٰى يُؤْفَكُونَ ﴿٤﴾ وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ تَعَالَوْا
يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللّٰهِ لَوَّوْا رُؤُ۫سَهُمْ وَرَاَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ ﴿٥﴾ سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ
اَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْۜ لَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِق۪ينَ ﴿٦﴾
هُمُ الَّذ۪ينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلٰى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ حَتّٰى يَنْفَضُّواۜ وَلِلّٰهِ خَزَٓائِنُ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ وَلٰكِنَّ الْمُنَافِق۪ينَ لَا يَفْقَهُونَ ﴿٧﴾ يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَٓا اِلَى الْمَد۪ينَةِ لَيُخْرِجَنَّ
الْاَعَزُّ مِنْهَا الْاَذَلَّۜ وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِه۪ وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ وَلٰكِنَّ الْمُنَافِق۪ينَ لَا يَعْلَمُونَ ﴿٨﴾

[4996] **Meâl-i Şerîfi**

Sana geldikleri vakit o münafıklar dediler ki: "Şehadet ederiz hakikaten sen şüphesiz Allah'ın resûlüsün." Allah da biliyor ki hakikaten sen şüphesiz O'nun resûlüsün, bununla beraber Allah şehadet ediyor ki doğrusu münafıklar kat'iyyen yalancıdırlar (1). Yeminlerini bir kalkan edinip de Allah yolundan yan çizmektedirler, hakikat bunlar ne fena yapıyorlar (2). O şundan: Çünkü onlar imana gelmişler, sonra küfre gitmişlerdir de o kalblerine tab' olunmuş da artık anlamaz olmuşlardır (3). Sen onları gördüğün vakit cisimleri tuhafına gider ve söylerlerse dediklerine kulak verirsin, sanki dayanmış keresteler (huşub-i müsennede) gibidirler, her sayhayı sanırlar ki aleyhlerindedir.

Onlar düşmandırlar, onun için onlardan sakın, onları Allah gebertsin, nereden çevriliyorlar! (4) Onlara "gelin, Resûlullah sizin için istiğfar ediversin" denildiği zaman da başlarını bükerler ve görürsün ki kibir taslayarak yan çizer giderler (5). Onlar için istiğfar etsen de etmesen de aleyhlerinde müsâvîdir, Allah onlara asla mağfiret etmez ve Allah fâsıklar gürûhunu doğru yola çıkarmaz (6). Onlardır ki [4997] *"Resûlullah'ın yanındakilere nafaka vermeyin tâ ki dağılsınlar" diyorlar. Hâlbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır ve lâkin münafıklar anlamazlar (7). Diyorlar ki: "Eğer Medine'ye dönersek her hâlde e'az olan oradan ezell olanı çıkaracaktır." Hâlbuki izzet Allah'ın ve Resûlünün ve mü'minlerindir velâkin münafıklar bilmezler (8).*

{إِذَا جَٓاءَكَ} Sana geldikleri vakit ❁ hitap Resûlullah'adır. Yani yâ Muhammed! Senin meclisine hazır oldukları vakit {الْمُنَافِقُونَ قَالُوا} o münafıklar dediler. ❁ "Münafık" Sûre-i Bakara'nın başında tafsil olunduğu üzere dışı Müslüman içi kâfir olan iki yüzlü müzebzeblerdir ki piyasaya göre tehavvül eder. Her münafık mürâîdir, fakat her mürâînin münafık olması lâzım gelmez; riyâ, imana muhalif olmayarak yalnız bazı amelde de olabilir. Asıl münafıklık ise akidenin hilâfına imanda mürâîliktir. Bununla beraber sırf amelî olan nifak da vardır. Bu cihetle nifak ile riyâ mütekāribdir. Bir hadîs-i sahihte buyurulmuştur ki: آيَةُ الْمُنَافِقِ ثَلَاثٌ: إِذَا حَدَّثَ كَذَبَ وَإِذَا خَاصَمَ فَجَرَ وَإِذَا اؤْتُمِنَ خَانَ "Münafığın alâmeti üçtür: Söz söylediği zaman yalan karıştırır, husumet ettiği zaman edepsizlik eder, bir şey emanet edildiği zaman da hıyanet eder."[1] Tefsirlerin beyânına göre burada münafıklardan murad, Abdullah b. Übey ve sınarlarıdır. Onlar Resûlullah'ın yanına geldikleri vakit şöyle dediler: {نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ} "Şehadet ederiz ki hakikat sen şüphesiz Resûlullah'sın." ❁ "**Şehâdet**" huzûrî bir ilim ile yakīnen bildiği bir şeyi Hak teâlâ'nın huzûrunda olduğu kanaatiyle dosdoğru haber vermektir. Onun için fukahâ demişlerdir ki şehadet, yemin mânasını tazammun eder bir ihbâr-ı hastır. Her ihbar

1 Bk. Buhârî, Îmân, 23; Müslim, Îmân, 106-107.

ve i'lâm şehadet yerine geçmez, dediğini bilerek "eşhedü" diyen [4998] şâhide yemin vermek de fazla ve tekrar olur.[1] Bundan[2] anlaşılır ki نَشْهَدُ اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ demekte iki cümle ve iki[3] cümleye ait üç tekid vardır. Birincisi "neşhedü" cümlesinin ifade ettiği yemin, ikincisi اِنَّ, üçüncüsü lâm'dır. Peygamber'e imanda ikrar vermek için اَشْهَدُ اَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللّٰهِ، نَشْهَدُ اِنَّكَ رَسُولُ اللّٰهِ demek de kâfidir. Ziyade tekid muhatabın ziyade inkârı hâlinde takviye ile iknâ'ı için olur. İşte münafıklar bu suretle Resûlullah'ı ikna için kelâmı üç vechile tekid ederek söylemişlerdi. Fakat bu iknâ'ın hedefi nedir? İki cümlenin hangisine aittir? Tekidler ikinci risalet cümlesine müteveccih olduğu için ikna kastı da ona müteveccih olmak lâzım gelir. Hâlbuki bu hakikatte Resûlullah'ı münkir menzilesinde farzederek iknaya çalışmak mânasız ve edepsizliktir. Onların da asıl maksadları bu değil, kendilerinin buna iman ve şehadetleri davasına iknaya çalışmaktır. Asıl şüpheli gördükleri ve inandırmak istedikleri budur. Bu cihetle tekidin hedefi lâzım-ı fâide-i haber demek olan iman davasıyla نَشْهَدُ cümlesi olmak iktizâ ederdi. Onlar ise bunu tekid etmemekle beraber "şehadet ediyoruz" demekte yalan söylüyorlardı. Onun için Allah teâlâ bu iki noktayı güzel bir tetmim[4] ile ayırt ederek buyuruyor ki: {وَاللّٰهُ يَعْلَمُ اِنَّكَ لَرَسُولُهُ} Allah da biliyor ki hakikat sen onun şüphesiz resûlüsün ❁ Binâen'aleyh اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ sözü haddizâtında dosdoğru bir hakikattir. {وَاللّٰهُ يَشْهَدُ} Bununla beraber Allah şehadet ediyor ki {اِنَّ الْمُنَافِقِينَ} doğrusu münafıklar ❁ içi dışına uygun olmayanlar {لَكَاذِبُونَ} elbette yalancıdırlar. ❁ O hakikate şehadetleri samimi değildir. Mü'min olmadıkları hâlde iman iddia ederler, doğruya inanmazlar, hakikati yalan telakkī ederler. Sonra da o yalan addettikleri şeye "şehadet ederiz" diye yalan söylerler ve yalan söylediklerine kāni' [4999] oldukları hâlde vicdanları hilâfına yemin ederler.

---

1 H ve F: "Bundan dolayı 'bilirim bildiririm, haber veririm' demek şehadet yerine geçmez ve dediğini bilerek 'eşhedü' diyen şâhide yemin vermek de* fazla ve tekrar olur".

* H -"de".

2 F +"dolayı".

3 H: "ikinci".

4 M: "tatmim".

Me'ânîde mâlum olduğu üzere bu âyetten bazıları yalanın itikāda ve vicdâna muhalefet demek olduğunu, bazıları da hem vâki'e hem itikāda muhalefet demek olduğunu anlamak istemişlerse de bu doğru değildir. Doğrusu yalan, vâki'e 'adem-i mutabakattır. Burada münafıkların yalancılığında itikad ve vicdanlarına muhalif söylemiş olmaları da sözlerinin sade itikadlarına muhalefetten nâşî değil, iman meselesinde vâki'in mahalli kalb ve vicdandaki itikad olması ve şehadet meselesinde de yakīn ve samimiyetin şart bulunması hasebiyledir. Yani onlar meşhûd[un] bih olan اِنَّكَ لَرَسُولُ اللّٰهِ sözünde kâzib değiller, lâkin ona vâki'de inanmadıkları hâlde inanmış gibi iman davası ibraz etmekte ve şehadetleri yok iken نَشْهَدُ diye yalan söylemelerinde ve bu suretle yalandan yemin etmelerindedir. Bir insan itikad etmediği bir şeye "itikad ediyorum" dediği zaman şüphesiz ki yalan söylemiş olur. Ve bunun yalan olması o sözü mücerred itikad ve vicdânına[1] muhalif olmasından değil, haber verdiği şeyin vâki'de onun vicdânında bulunmamasındandır. Şu[2] hâlde o şeyin onun itikādından sarf-ı nazarla doğru olması onun itikad etmediği hâlde "itikad ediyorum" demesinde yalancı olmasına mâni' olmadığı gibi, burada da öyledir. İşte münafıkların sözü böyle olduğu için kizbleri bir taraftan fâide-i haberin lâzımına, bir taraftan da şehadet ve yemin mazmunlarına râci'dir. Bunların yalancılıkları ve sebebi şu suretle îzah da ediliyor: {اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً} Onlar yeminlerini bir kalkan, bir siper ittihaz ettiler. ۞ Burada yeminin tasrîhi, aşağıda gelecek olan sarih yeminlerine nazaran dahi olabilirse de şehadetin zımnında yemin bulunduğuna da işarettir. Yani şehadet getirmek ve yemin etmekle zâhiren mü'min görünüp onu kendilerine bir siper[3] edinerek dünyada mallarını, canlarını korumak istediler [5000] {فَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللّٰهِ} de bu suretle Allah yolundan i'râz ettiler ۞ kaçındılar, yan çizdiler, yahut birtakım zayıf halkı gizli gizli şaşırtıp dîn-i haktan ve Peygamber'e ittibâ'dan men' ettiler. Yani buradaki "sad" i'râz mânasına

---

1 H: "vicdâna".
2 B: "O".
3 M ve B: "sedd".

"sudûd"dan da veya men' mânasına "sad"dan da olabilir. İkisiyle de tefsir vârid olmuştur. {سَٓاءَ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ} Ki ne fena yapıyorlardı ❁ yani öyle yeminlerini kalkan edinip de yalan dolan, sahtekârlık, münafıklıkla Allah yolundan i'râz etmeleri veya men'e kalkışmaları ne fena amel, ne kötü ahlâksızlıktır. {ذٰلِكَ} O yaptıkları fena amel ❁ o yalan şehadet ve yalan yemin ile Müslüman suretine girip de yalancılık, münafıklık ile ahlâksızlık yapmaları {بِاَنَّهُمْ} şu suretledir ki bunlar {اٰمَنُوا} imana gelmişler ❁ zâhiren ikrar ve şehadet göstererek mü'min suretine girmişler {ثُمَّ كَفَرُوا} sonra da küfre gitmişlerdir. ❁ İmanın muktezeyâtı, ahlâkī olan istikāmeti tâkip etmeyip gönüllerinde küfrü gizleyerek gizliden gizliye kâfirâne işlere girişmişlerdir. {فَطُبِعَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ} Onun üzerine o küfür huyu olan fena ahlâk kalblerine tab' olunmuştur {فَهُمْ لَا يَفْقَهُونَ} da artık anlamaz olmuşlardır. ❁ İyiyi kötüyü, hakkı bâtılı seçecek; hak dininin, ahlâkının ulviyetini anlayacak, ne yaptıklarını, nereye gittiklerini inceden inceye sezip bilecek fıkıh kābiliyeti kalmamış; kābiliyetsizlik, anlamamazlık huy olup kalmıştır. Çünkü i'tiyad, tabî'at-ı sâniye olur. Kalb alıştığı huyun gayrısına hassasiyetini zâyi' eder. Vurdum duymaz kesilir. خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [el-Bakara 2/6]. [5001] {وَاِذَا رَاَيْتَهُمْ تُعْجِبُكَ اَجْسَامُهُمْ} Ve onları gördüğün vakit cisimleri tuhafına gider. ❁ Zâhiren bakınca giyimleri kuşanmaları, şıklıkları, irilikleri, sabahatleri ile bedenlerinin süsü ve manzarası hoşuna gider, imreneceğin tutar. {وَاِنْ يَقُولُوا تَسْمَعْ لِقَوْلِهِمْ} Ve lakırdı ederlerse lakırdılarına kulak verirsin ❁ dillerinin fesâhati ve söyleyişlerinin selâset ve halâveti ve nâtıka-perdazlık sanatına merak ve mümareseleri hasebiyle tatlı laf ederler. Söylemeye başladıkları zaman mecliste bulunanların dinleyesi gelir. Medine münafıklarının başları olan Abdullah b. Übey ve Muğīs b. Kays ve Cedd b. Kays gibi hempâları böyle iyi vücutlu, yakışıklı, giyinmesinde kuşanmasında itina eder, talâkatlı söz söyler, dilleri ve dış yüzleri gösterişli kimseler idiler. "Yâ Resûlallah" diye söze başladıkça Resûlullah da sözlerini dinlerdi. Onlara söz söylendiği zaman ise onlar resmî bir tavır, zâhirî bir vakar vaziyetiyle dinler gibi sessizce dururlar, lâkin söz kulaklarına girmez, öyle ki

{كَاَنَّهُمْ خُشُبٌ مُسَنَّدَةٌ} sanki onlar huşub-i müsennede[1] (dayanmış keresteler). ۞ Mecliste[2] dayanmış ahşap ve[3] keresteler gibi dışları düzgün, endamları süzgün, hareketsizce kurulur otururlar. Lâkin içleri irfan ve şuurdan, neşv ü nemâ kābiliyetinden mahrum, metanet ve salâbetten hâlî, boş kuru tahtalara, direklere benzerler, öyle rûhsuzdurlar. İstifade edilmesi lâzım gelen sözler kulaklarına girmez, ondan istifade etmezler. Öyle cansız, yüreksizdirler ki {يَحْسَبُونَ كُلَّ صَيْحَةٍ عَلَيْهِمْ} her sayhayı aleyhlerinde zannederler. ۞ Her işittikleri kuvvetli bir sesi mutlaka kendi aleyhlerinde sanır korkarlar, lehlerinde söyleneni bile aleyhlerinde telakkī ederek ürker kaçınmaya çalışırlar. Sertçe bir öksürükten işkillenirler, hemen hemen "pöh" [5002] denilse korkacak hâldedirler. Çünkü içleri kurtlu haindirler, hainler ise hıyanetin ucu yüreklerinde saplı olduğu için الخائِنُ خَائِفٌ meseli mısdâkınca her dem sırları fâş olunmak endişesiyle korku ve kuşku içinde bulunduklarından her şeyden nem kapar, her sesten ürkerler. Yalan söylemeye de alışkın olduklarından lehlerinde söyleneni bile yalan telakkī ederek hep aleyhlerinde mâna çıkarırlar. {هُمُ الْعَدُوُّ} Onlar hâlis hak düşmanıdırlar {فَاحْذَرْهُمْ} onun için onlardan sakın ۞ zira düşmanın en tehlikelisi gülerek sokulup sînede patlayandır.

Yaktı nice canlar o nezaketle tebessüm
Şîrin dahi kasd etmesi câna gülerektir

Bir de:

Âfât-ı bâtıniyedir aslı musîbetin

{قَاتَلَهُمُ اللّٰهُ} Onları Allah çarpsın ۞ yani onlar böyle duaya müstahiktirler. Bu cümle şöyle de terceme olunabilir: Allah'ın kılıcına uğrasınlar, yahut Allah kahredesiler {اَنّٰى يُؤْفَكُونَ} nasıl çevriliyorlar? ۞ Haktan bâtıla nasıl dönüyorlar? Bu istifham onların hâllerine taaccüb nazarını celb içindir. Yahut nereden sapıyorlar? Nereden döndürülüyorlar? Hiç Allah'tan

1 M ve B: "müsenned".
2 M ve B: "Oturdukları yerde".
3 F, M ve B -"ve".

kurtulup da kaçmak mümkin midir ki yalan dolanla sıyrılıp kurtulmak istiyorlar? {وَاِذَا قٖيلَ لَهُمْ} Hem onlara denildiği zaman ❁ yani hıyanetleri meydana çıkıp da kendilerine nasihat tarîkiyle {تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللّٰهِ} gelin Resûlullah sizin için istiğfar ediversin ❁ günahlarınızın mağfiretine dua ediversin diye söylendiği vakit {لَوَّوْا رُؤُسَهُمْ} başlarını büktüler ❁ kafa [5003] tuttular, {وَرَاَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ} ve gördün ki onları kibir taslayarak yüz çevirip yan çiziyorlardı. {سَوَٓاءٌ عَلَيْهِمْ اَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ اَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ} Onlar için istiğfar etsen de etmesen de aleyhlerinde müsâvîdir. Allah onlara asla mağfiret etmeyecektir. {اِنَّ اللّٰهَ لَا يَهْدِى الْقَوْمَ الْفَاسِقٖينَ[1]} Çünkü Allah fâsıklar[2] gürûhunu doğru yola çıkarmaz ❁ bundan evvel Sûre-i Berâe'de اِسْتَغْفِرْ لَهُمْ اَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعٖينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللّٰهُ لَهُمْ [9/80] âyeti nâzil olmuştu, Resûlullah "yetmişten ziyade istiğfar ederim" dedi, sonra da bu âyet nâzil oldu (*oraya bak*).[3]

{هُمُ الَّذٖينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلٰى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ حَتّٰى يَنْفَضُّوا} Onlardır ki "Resûlullah'ın yanındakilere nafaka vermeyin ki[4] dağılsınlar" diyorlar. Buhârî'de rivayet olunduğu üzere Zeyd b. Erkam radıyallâhu anh demiştir ki: "Bir gazâda idim, Abdullah b. Übeyy'i işittim ki[5] şöyle diyor: 'Resûlullah'ın yanındakilere nafaka vermeyin tâ ki etrafından dağılsınlar, onun yanından döndüğümüz zaman da her hâlde daha aziz olan daha zelil olanı oradan[6] çıkaracaktır.' Ben de bunu amcama söyledim, o da Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e söylemiş, beni çağırttı, ben de anlattım. Bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Abdullah b. Übey ve arkadaşlarına haber gönderip çağırttı, onlar söylemediklerine yemin ettiler, Resûlullah beni tekzib edip onları tasdik eyledi. Bundan dolayı ben öyle keder ettim ki asla öyle bir keder başıma

---

1 H, F, M ve B: "الظالمين".

2 H, F, M ve B: "zâlimler".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 397; XXIII, 400. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, II, 186; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VI, 1854:

عن قتادة قوله: «استغفر لهم أو لا تستغفر لهم إن تستغفر لهم سبعين مرة فلن يغفر الله لهم»، فقال نبي الله: قد خيرني ربي، فلأزيدنهم على سبعين! فأنزل الله «سواء عليهم أستغفرت لهم» الآية.

4 M ve B: "tâki".

5 H -"ki".

6 H -"oradan".

gelmemişti. Gittim, evde oturdum, amcam da bana 'kendini Resûlullah'a tekzib ettirecek, mebğuz kılacak kadar ileri gitmekten ne istedin?' dedi, bunun üzerine Allah teâlâ إِذَا جَٓاءَكَ الْمُنَافِقُونَ'yi inzal buyurmuş, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem adam gönderip beni çağırttı ve [5004] okudu da 'Allah teâlâ seni tasdik buyurdu yâ Zeyd' dedi."[1] Bundan ve Tirmizî'nin bu babdaki birinci rivayetinden anlaşıldığına göre bu sûrenin sebeb-i nüzûlü bu vak'a olmuştur. Tirmizî'nin ikinci rivayetinde ise bu daha musarrahtır, şöyle ki: Yine Zeyd b. Erkam demiştir: "Resûlullah'ın maiyyetinde gazâ etmiştik, beraberimizde a'râbîlerden birtakım nâs vardı. Biz suya koşardık, a'râbîler bizi geçer ona daha önce varırlardı. Bir a'râbî arkadaşlarını da geçti, a'râbî önce vardı mı havuzu doldurur ve etrafına taşlar kor, üzerine de sergiyi örter, arkadaşları gelene kadar beklerdi. Ensardan bir adam bir a'râbîye vardı, nâkasının yularını salıverip sulamak istedi, o bırakmak istemedi. Ensârî, suyun örtüsünü çekivermişti, a'râbî de değneğini kaldırıp ensârînin başına vurdu, zedelendi. Ensârî varıp münafıkların başı Abdullah b. Übeyye'e haber verdi, onun ashâbından idi. Abdullah b. Übey öfkelendi, sonra da 'Resûlullah'ın yanındakilere yiyecek vermeyin tâ ki etrafından dağılsınlar' dedi, a'râbîleri kastediyordu. Taâm sırası onlar Resûlullah'ın yanında hazır bulunuyorlardı, bu sebeple Abdullah şöyle söyledi: 'Muhammed'in yanından dağıldıklarında Muhammed'e yemeği götürün, o beraberindekilerle yesin.' Sonra da ashâbına dedi ki: 'Vallahi Medine'ye dönerseniz her hâlde e'az oradan[2] ezelli çıkaracaktır.'" Zeyd demiştir ki: "Ben Resûlullah'ın ridfi idim, Abdullah b. Übeyy'in dediğini işittim, amcama haber verdim, o da Resûlullah'a haber verdi, Resûlullah da haber gönderip Abdullah'ı çağırttı, o yemin ile[3] inkâr etti, Resûlullah da

---

1 Buhârî, Tefsîr, 63:

عن زيد بن أرقم قال: كنت في غزاة، فسمعت عبد الله بن أبي يقول: لا تنفقوا على من عند رسول الله حتى ينفضوا من حوله، ولئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل. فذكرت ذلك لعمي أو لعمر، فذكره للنبي صلى الله عليه وسلم، فدعاني فحدثته، فأرسل رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى عبد الله بن أبي وأصحابه، فحلفوا ما قالوا، فكذبني رسول الله صلى الله عليه وسلم وصدقه، فأصابني هم لم يصبني مثله قط، فجلست في البيت، فقال لي عمي: ما أردت إلى أن كذبك رسول الله صلى الله عليه وسلم ومقتك؟ فأنزل الله تعالى: «إذا جاءك المنافقون» فبعث إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقرأ فقال: إن الله قد صدقك يا زيد.

2 B: "ondan".

3 H: "ve".

onu tasdik ve beni tekzib etti. Sonra amcam bana geldi, 'Resûlullah'ı ve Müslümanları kendine darıltmaktan ve yalancı dedirtmekten başka ne istedin?' dedi, bunun üzerine bana öyle bir hemm ü keder bastı ki kimsenin başına gelmemiştir. Derken Resûlullah ile beraber seferde yürüdüğüm bir sırada idi, merakımdan başımı bükmüş gidiyordum, Resûlullah [5005] geldi, kulağımı büktü ve yüzüme güldü. Dünyada bana bunun yerine huldü verseler bu kadar sevinmezdim. Sonra Ebû Bekir yetişti, 'sana Resûlullah ne dedi?' diye bana sordu, "bir şey söylemedi, yalnız kulağımı burdu[1] ve yüzüme güldü' dedim, 'müjde!' dedi geçti. Sonra Ömer yetişti, o da Ebû Bekir gibi söyledi. Vaktâ ki sabahı ettik, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Münâfikīn Sûresi'ni okudu."[2] Görülüyor ki bunda sûre tasrih edilmiştir. Yine Tirmizî'nin diğer bir rivayetinde denilmiştir ki: "Şu âyet nâzil oldu هُمُ الَّذٖينَ يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلٰى مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللّٰهِ حَتّٰى يَنْفَضُّوا".[3] Anlaşılıyor ki Zeyd bu vak'ayı birçok defalar rivayet etmiştir. Maksad sûrenin nüzûlü olacaktır. Bu hususta diğer hadis kitaplarında ve tefsirlerde daha hayli tafsîlât vardır. İbn Cerîr müte'addid rivayetlerden sonra ezcümle şöyle nakleder: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem haber almıştı ki Benî Mustalik kendisine karşı Hâris b. Ebû Dırar kumandasında toplanıyorlar. Resûlullah bunların toplandığını işitince onlara doğru çıktı, nihâyet sahile doğru Kudeyd nahiyesinden Müreysî' denilen su üzerinde onlara

---

1 M: "bürdü".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 63:

حدثنا زيد بن أرقم قال: غزونا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكان معنا أناس من الأعراب، فكنا نبتدر الماء، وكان الأعراب يسبقونا إليه، فسبق أعرابي أصحابه، فيسبق الأعرابي فيملأ الحوض ويجعل حوله حجارة ويجعل النطع عليه حتى يجيء أصحابه. قال: فأتى رجل من الأنصار أعرابيا، فأرخى زمام ناقته لتشرب فأبى أن يدعه فانتزع قباض الماء، فرفع الأعرابي خشبة فضرب بها رأس الأنصاري فشجه، فأتى عبد الله بن أبي رأس المنافقين فأخبره، وكان من أصحابه، فغضب عبد الله بن أبي، ثم قال: «لا تنفقوا على من عند رسول الله حتى ينفضوا»، يعني الأعراب وكانوا يحضرون رسول الله صلى الله عليه وسلم عند الطعام، فقال عبد الله: إذا انفضوا من عند محمد، فأتوا محمدا بالطعام، فليأكل هو ومن عنده، ثم قال لأصحابه: «لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل» قال زيد: وأنا ردف رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: فسمعت عبد الله بن أبي، فأخبرت عمي، فانطلق فأخبر رسول الله صلى الله عليه وسلم، فأرسل إليه رسول الله صلى الله عليه وسلم، فحلف وجحد قال: فصدقه رسول الله صلى الله عليه وسلم وكذبني، قال: فجاء عمي إلي، فقال: ما أردت إلا أن مقتك رسول الله صلى الله عليه وسلم وكذبك والمسلمون، قال: فوقع علي من الهم ما لم يقع على أحد قال: فبينما أنا أسير مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في سفر قد خفقت برأسي من الهم إذ أتاني رسول الله صلى الله عليه وسلم، فعرك أذني وضحك في وجهي، فما كان يسرني أن لي بها الخلد في الدنيا، ثم إن أبا بكر لحقني فقال: ما قال لك رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قلت: ما قال لي شيئا إلا أنه عرك أذني وضحك في وجهي، فقال: أبشر. ثم لحقني عمر فقلت له مثل قولي لأبي بكر، فلما أصبحنا قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم سورة المنافقين.

3 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 63/3314.

mülâkī oldu. Çarpıştılar, Allah teâlâ Benî Mustalik'i hezimete düşürdü. Onlardan vurulanlar vuruldu, oğulları ve[1] kadınları, malları ganimet alındı. Benî Kelb b. Avf b. Âmir b.[2] Leys b. Bekir'den Hişam b. Dabâbe denilen bir adam da musâb oldu. Ensardan Ubâde b. Sâmit'in takımından bir adam onu düşmandan[3] zannederek hatâen vurmuştu. Derken nâsın su almaya gelenleri de gelmiş su üzerinde idiler. Bu sırada[4] Benî Gıfar'dan Hazret-i Ömer'in atını çeken ecîri Cehcâh b. Sa'îd ile Abdullah b. Übeyy'in halîfi Cüheyneli Sinan, su üzerine müzahame edip dövüşmüşlerdi, Sinan 'yetişin ensar!' diye bağırmış, Cehcâh da 'yetişin muhâcirler!' diye bağırmıştı. Abdullah b. Übey b. Selûl bunun üzerine öfkelenmişti, yanında kavminden birtakımı vardı. Henüz genç yaşta bir taze olan Zeyd b. Erkam da [5006] içlerinde idi, Abdullah şöyle demişti: 'Öyle[5] yaptılar ha, bilâdımızda bize münâferet ettiler ve çok oldular[6]. Vallahi bizim düşmanlarımız Celâbîb-i Kureyş ile hâlimiz tıpkı[7] kāilin dediği gibi: «köpeğini besle[8] seni yesin: سَمِّنْ كَلْبَكَ يَأْكُلْكَ». Amma vallahi Medine'ye dönersek her hâlde e'az, oradan[9] o ezelli elbette çıkarır.' Sonra hâzır olan kavmine dönüp şöyle dedi: 'İşte bu sizin kendinize yaptığınız, onları memleketinize soktunuz, mallarınızı onlarla bölüştünüz. Şimdi vallahi siz ellerinizde bulunanı tutup onlardan sakınsanız onlar memleketinizden dönüp giderler.' Zeyd b. Erkam bunu işitmiş idi, gidip Resûlullah'a yetiştirdi. O esnada Resûlullah harbden fâriğ olmuştu, yanında Ömer b. Hattâb vardı. "Yâ Resûlallah! Abbâd b. Bişr'e emret onu katletsin" dedi. Resûlullah buyurdu ki: "Nasıl olur yâ Ömer! O vakit nâs «Muhammed ashâbını öldürüyor» diye laf ederler. Hayır, lâkin[10] söyle rahîl ilan edilsin.' Bu öyle bir saatte idi ki o saatte yola çıkmak

1 F, M ve B -"ve".
2 B -"Âmir b.".
3 F, M ve B: "düşman".
4 F, M ve B: "sıra".
5 F, M ve B: "Onu".
6 H -"ve çok oldular".
7 H -"tıpkı".
8 M ve B: "semizlet".
9 F, M ve B -"oradan".
10 F, M ve B: "velâkin".

Resûlullah'ın âdeti değil idi, emir üzerine halk hareket etti. Abdullah b. Übey, Zeyd b. Erkam'ın haber verdiğini işitince Resûlullah'ın huzûruna vardı, 'billâhi öyle bir şey ne söyledim ne de konuştum' diye yemin etti. Abdullah'ın kavmi içinde şerefi vardı, büyük sayılırdı. Ensar içinde ashâbından hazır bulunanlar Abdullah'tan çekinerek ve onu müdafaa ederek 'yâ Resûlallah, çocuk sözünde vehme kapılmış, adamın söylediğini belleyememiş, uydurmuş olmalı' dediler. Resûlullah müstakil kalıp yürüdüğü sıra Üseyd b. Hudayr mülâkī oldu. Nübüvvetle selam verdi, 'yâ Resûlallah! Mu'tad olmayan bir saatte yola çıktınız, bu saatte çıkmazdınız?' dedi, Resûlullah 'işitmedin mi arkadaşınız ne demiş?' buyurdu, 'hangi arkadaş yâ Resûlallah' dedi, 'Abdullah b. Übey' buyurdu. 'Ne demiş?' dedi, 'Medine'ye dönerse o e'az, oradan o ezelli çıkaracakmış diye zu'm etmiş' buyurdu. Üseyd 'o hâlde yâ Resûlallah, dilersen onu çıkarırsın, [5007] vallahi o zelil, sen azizsin' dedi, sonra da 'yâ Resûlallah!' dedi, 'ona aldırma, rıfk ile muamele et, fevallâhi Allah seni gönderdi, o sıra[1] kavmi ona taç giydirmek için boncuk diziyorlardı. O seni kendisinden melikliğini selbetmiş görür.' Sonra Resûlullah nâs ile o gün[2] akşama kadar ve gece sabaha kadar ve ertesi günün kuşluğu yürüyüş yaptı, nihâyet güneş eziyet vermeye başlamıştı, nâs ile beraber konak verdi. Halk yere dokunur dokunmaz uyuyakaldılar. Bunu böyle yapması da herkes dünkü Abdullah b. Übey lafı ile meşgul olmasınlar diye idi. Sonra yine nâs ile hareket etti, Hicaz yolunu tuttu. Nihâyet Hicaz'da Nakī'in[3] üstceğizinde bir su üzerinde kondu ki o suya nak' [4]نَقْعَاء denilir, sonra oradan hareket buyurduğunda şiddetli bir rüzgâr esmeye başlamış, halk ondan ezâlanmış, korkmuşlardı. Resûlullah 'korkmayın kâfirlerin büyüklerinden birisi öldü' buyurdu, Medine'ye geldiklerinde, Rifâ'a b. Zeyd b. Tâbut'u o gün ölmüş buldular ki Yahudîlerin büyüklerinden ve münafıkların bir sığınağı idi. İşte o vakit Abdullah b. Übey ve onunla

1 M ve B: "sıra".
2 H -"o gün".
3 H, F, M ve B: "Bakîın".
4 H, F, M ve B: "نقع".

beraber olup onun tavrınca giden emsâli münafıkların zikrolunduğu bu sûre nâzil oldu. Bu sûre nâzil olunca Resûlullah Zeyd b. Erkam'ın kulağını tuttu ve 'Allah bunun kulağına vefâ verdi' buyurdu. Abdullah b. Übeyy'in oğlu Abdullah'a da babasının hâli mâlum oldu, Abdullah b. Abdullah -ki hâlis mü'min idi- Resûlullah'ın huzûruna geldi, 'yâ Resûlallah! İşittim ki Abdullah b. Übeyy'i size vâsıl olan sözünden dolayı katletmeyi[1] irade buyurmuşsunuz, şayet yapacaksan bana emret ben onun başını sana getireyim. Fevallâhi[2] bütün Hazrec bilir ki içlerinde babasına benden daha ziyade hayırhah, hürmetkâr olan yoktur. Korkarım ki benden başka birisine emredersiniz, o babamı katleder, benim nefsim de babamın kātilini halk içinde gezerken görmeye tahammül edemez, tutar vururum, bir mü'mini bir kâfire bedel öldürmüş olur bu sebeple [5008] ateşe girerim' dedi. Resûlullah 'hayır. Biz ona rıfk ile muamele ederiz, beraberimizde bulunduğu müddetçe iyilikle sohbet ederiz' buyurdu. O günden sonra her ne yapsa kavmi ona itâb ederler ve tutarlar, azarlarlar ve tehdit ederlerdi. O vakit Resûlullah bunu işittikçe[3] Hazret-i Ömer'e 'yâ Ömer! Görüyor musun nasıl oldu, senin dediğin zaman katletseydim onun için nice burunlar güldürerdi; o gün sana vur desem vururdun değil mi?' buyurdu, Hazret-i Ömer de 'elbette Resûlullah'ın emri benim emrimden çok büyük, çok bereketli' derdi."[4]

---

1 H: "katletmek".
2 B: "Fi'l-vâki'".
3 H: "işitince".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 406-407:

حدثنا ابن حميد قال: ثنا سلمة وعلي بن مجاهد عن محمد بن إسحاق عن عاصم بن عمر بن قتادة عن عبد الله بن أبي بكر وعن محمد بن يحيى بن حبان قال: كل قد حدثني بعض حديث بني المصطلق، قالوا: بلغ رسول الله صلى الله عليه وسلم أن بني المصطلق يجمعون له وقائدهم الحارث بن أبي ضرار أبو جويرية بنت الحارث زوج النبي صلى الله عليه وسلم؛ فلما سمع بهم رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج إليهم حتى لقيهم على ماء من مياههم يقال له المريسيع من ناحية قديد إلى الساحل، فتزاحف الناس فاقتتلوا، فهزم الله بني المصطلق، وقتل من قتل منهم، ونفل رسول الله صلى الله عليه وسلم أبناءهم ونساءهم وأموالهم، فأفاءهم الله عليه، وقد أصيب رجل من بني كلب بن عوف بن عامر بن ليث بن بكر، يقال له هشام بن صبابة أصابه رجل من الأنصار من رهط عبادة بن الصامت، وهو يرى أنه من العدو، فقتله خطأ، فبينا الناس على ذلك الماء وردت واردة الناس ومع عمر بن الخطاب أجير له من بني غفار يقال له جهجاه بن سعيد يقود له فرسه، فازدحم جهجاه وسنان الجهني حليف بني عوف بن الخزرج على الماء فاقتتلا فصرخ الجهني: يا معشر الأنصار وصرخ جهجاه: يا معشر المهاجرين، فغضب عبد الله بن أبي بن سلول، وعنده رهط من قومه فيهم زيد بن أرقم، غلام حديث السن، فقال: قد فعلوها؟ قد نافرونا وكاثرونا في بلادنا، والله ما أعدنا وجلابيب قريش هذه إلا كما قال القائل: «سمن كلبك يأكلك»، أما والله لئن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل؛ ثم أقبل على من حضر من قومه، فقال: هذا ما فعلتم بأنفسكم أحللتموهم بلادكم، وقاسمتموهم أموالكم، أما والله لو أمسكتم عنهم ما بأيديكم لتحولوا إلى غير بلادكم؛ فسمع ذلك زيد بن أرقم فمشى به إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، وذلك عند فراغ رسول الله صلى الله عليه وسلم من غزوه، فأخبر الخبر وعنده عمر بن الخطاب فقال: يا رسول الله مر به عباد بن بشر بن وقش فليقتله، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «فكيف يا عمر إذا تحدث الناس أن محمدا يقتل

Tefsîr-i Keşşâf'ta da nakleder ki: "Abdullah b. Übeyy'in bu vechile kizbi tebeyyün edince kendisine 'senin hakkında şiddetli âyetler nâzil oldu, hemen Resûlullah'a git senin için istiğfar ediversin' denilmişti, fakat o başını bükmüş, sonra da 'bana iman etmemi emrettiniz iman ettim, malımın zekâtını vermemi emrettiniz zekât verdim, artık Muhammed'e secde etmemden başka kalmadı' demişti. Bunun üzerine de[1] وَاِذَا ق۪يلَ لَهُمْ تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللّٰهِ nâzil oldu. Ondan sonra da çok yaşamadı, birkaç gün içinde[2] hastalandı öldü."[3]

Münâfikīnin "Resûlullah" tâbir etmeleri de اِتَّخَذُٓوا اَيْمَانَهُمْ جُنَّةً mazmûnunca zâhirdeki şehadetlerini korumak için siperdir. "**İnfıdâd**" sökülüp dağılmaktır. Ensar, Peygamber'e ve muhâcirîne yardım ettikleri için münafıklar bütün ensar kendilerinden imiş ve onlar nafaka vermezse Peygamber'in yanındakiler dağılıverecekmiş gibi farzederek öyle diyorlar

---

أصحابه، لا ولكن أذن بالرحيل»، وذلك في ساعة لم يكن رسول الله صلى الله عليه وسلم يرتحل فيها، فارتحل الناس، وقد مشى عبد الله بن أبي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم حين بلغه أن زيد بن أرقم قد بلغه ما سمع منه، فحلف بالله ما قلت ما قال، ولا تكلمت به؛ وكان عبد الله بن أبي في قومه شريفا عظيما، فقال من حضر رسول الله صلى الله عليه وسلم من أصحابه من الأنصار: يا رسول الله عسى أن يكون الغلام أوهم في حديثه، ولم يحفظ ما قال الرجل، حدبا على عبد الله بن أبي ودفعا عنه؛ فلما استقل رسول الله صلى الله عليه وسلم وسار، لقيه أسيد بن حضير، فحياه بتحية النبوة وسلم عليه، ثم قال: يا رسول الله لقد رحت في ساعة منكرة ما كنت تروح فيها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «أو ما بلغك ما قال صاحبكم؟» قال: فأي صاحب يا رسول الله؟ قال: «عبد الله بن أبي»، قال: وما قال؟ قال: «زعم أنه إن رجع إلى المدينة أخرج الأعز منها الأذل»؛ قال أسيد: فأنت والله يا رسول الله تخرجه إن شئت، هو والله الذليل وأنت العزيز؛ ثم قال: يا رسول الله ارفق به، فو الله لقد جاء الله بك وإن قومه لينظمون له الخرز ليتوجوه، فإنه ليرى أنك قد استلبته ملكا، ثم مشى رسول الله صلى الله عليه وسلم بالناس يومهم ذلك حتى أمسى، وليلتهم حتى أصبح، وصدر يومهم ذلك حتى آذتهم الشمس، ثم نزل بالناس، فلم يكن إلا أن وجدوا مس الأرض وقعوا نياما، وإنما فعل ذلك ليشغل الناس عن الحديث الذي كان بالأمس من حديث عبد الله بن أبي. ثم راح بالناس وسلك الحجاز حتى نزل على ماء بالحجاز فويق النقيع، يقال له نقعاء؛ فلما راح رسول الله صلى الله عليه وسلم هبت على الناس ريح شديدة آذتهم وتخوفوها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا تخافوا فإنما هبت لموت عظيم من عظماء الكفار»؛ فلما قدموا المدينة وجدوا رفاعة بن زيد بن التابوت أحد بني قينقاع وكان من عظماء يهود، وكهفا للمنافقين قد مات ذلك اليوم، فنزلت السورة التي ذكر الله فيها المنافقين في عبد الله بن أبي بن سلول ومن كان معه على مثل أمره، فقال: «إذا جاءك المنافقون» فلما نزلت هذه السورة أخذ رسول الله صلى الله عليه وسلم بأذن زيد فقال: «هذا الذي أوفى الله بأذنه»، وبلغ عبد الله بن عبد الله بن أبي الذي كان من أبيه.

حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، قال: ثني محمد بن إسحاق، عن عاصم بن عمر بن قتادة «أن عبد الله بن عبد الله بن أبي أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله إنه بلغني أنك تريد قتل عبد الله بن أبي فيما بلغك عنه، فإن كنت فاعلا فمرني به فأنا أحمل إليك رأسه، فوالله لقد علمت الخزرج ما كان فيها رجل أبر بوالده مني، وإني أخشى أن تأمر به غيره فيقتله، فلا تدعني نفسي أن أنظر إلى قاتل عبد الله بن أبي يمشي في الناس فأقتله، فأقتل مؤمنا بكافر فأدخل النار؛ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «بل نرفق به ونحسن صحبته ما بقي معنا»، وجعل بعد ذلك اليوم إذا أحدث الحدث كان قومه هم الذين يعاتبونه، ويأخذونه ويعنفونه ويتوعدونه، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لعمر بن الخطاب حين بلغه ذلك عنهم من شأنهم: «كيف ترى يا عمر، أما والله لو قتلته يوم أمرتني بقتله لأرعدت له آنف، لو أمرتها اليوم بقتله لقتلته»؛ قال: فقال عمر: قد والله علمت لأمر رسول الله صلى الله عليه وسلم أعظم بركة من أمري.

1 F, M ve B -"de".

2 H -"birkaç gün içinde".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 543. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 399:

فلما بان كذب عبد الله قيل له: قد نزلت فيك آي شداد، فاذهب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم يستغفر لك، فلوى رأسه ثم قال: أمرتموني أن أؤمن فآمنت، وأمرتموني أن أزكى مالى فزكيت، فما بقي إلا أن أسجد لمحمد، فنزلت «وَإِذا قِيلَ لَهُمْ تَعالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ» ولم يلبث إلا أياما قلائل حتى اشتكى ومات.

ve derler. {وَلِلّٰهِ خَزَٓائِنُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} Hâlbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah'ındır. ❁ Bütün erzak hazineleri O'nundur. Rızık O'na aittir. O dilediğine verir dilediğine kısar, onlar vermemekle rızık kesilmiş olmaz, Allah verecek olunca onlar vermemek yapamaz {وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَفْقَهُونَ} velâkin münafıklar anlamazlar. ❁ Allah'a [5009] cehaletlerinden dolayı şuûnât-ı ilâhiyeyi anlamazlar da öyle kâfirâne sözler söylerler. {يَقُولُونَ} Diyorlar ki {لَئِنْ رَجَعْنَٓا اِلَى الْمَدِينَةِ} vallahi Medine'ye bir dönersek ❁ gazâdan avdet edersek {لَيُخْرِجَنَّ الْاَعَزُّ مِنْهَا الْاَذَلَّ} her hâlde e'az, yani izzeti, kuvvet ve haysiyeti ziyade olan oradan ezelli, yani pek zayıf ve zebun olan alçağı mutlaka çıkaracaktır. ❁ Münafıklar böyle demekle de kendilerini e'az farzederek Peygamber'e ve mü'minlere karşı gayz püskürüyorlar. {وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهِ وَلِلْمُؤْمِنِينَ} Hâlbuki izzet Allah'ın ve Resûlünün ve mü'minlerindir. ❁ Kuvvet, hakīkī gālibiyet, haysiyet Allah'ın ve O'nun i'zâz eylediği kimselerindir ki onlar da Allah'ın Resûlü ve hâlis mü'minlerdir. Münafıkların izzeti yoktur, izzetleri olsaydı nifâka, yalancılığa tenezzül etmezler, dünya hayâtı için sonunda Hakk'ın huzûrunda yüzlerini kara çıkartacak olan o ahlâksızlıkları, alçaklıkları irtikâb eylemezlerdi. Binâen'aleyh ezell kendileridir. {وَلٰكِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَا يَعْلَمُونَ} Velâkin münafıklar bilmezler ❁ izzet nedir, zillet nedir; e'az ve ezell kimdir bilmezler de öyle hezeyanlar[1] ederler. Kibri izzet, izzeti kibir sanırlar.

Bundan dolayı ulemâ demişlerdir ki izzet kibrin gayrıdır. Ebû Hafs Sühreverdî bunu şöyle tasrih eylemiştir: "İzzet kibrin gayrıdır. Çünkü izzet, insanın kendi nefsinin hakikatini tanıması ve onu acele kısmetler için hakārete[2] düşürmeyip kerîm ve kıymetli tutmasıdır. Nitekim kibir insanın kendini bilmemesi ve onu mevki'inin fevkinde tutmasıdır. İzzetin zıddı zillet, kibrin zıddı tevazûdur."[3]

---

1 H: "hezeyan".

2 B: "harekete".

3 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XV, 439; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 311. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 549:

قال شيخنا شيخ الإسلام أبو حفص السهروردي قدس سره: العزة غير الكبر، لأن العزة معرفة الإنسان لحقيقة نفسه، وإكرامها أن لا يضعها لأقسام عاجلة، كما أن الكبر جهل الإنسان بنفسه وإنزالها فوق منزلتها، فالعزة ضد الذلة، كما أن الكبر ضد التواضع.

Râgıb da "izzet"i şöyle târif etmiştir: "İnsanın mağlup edilmesine mâni' olan hâlet ki Arabın şu kavillerinden me'huzdur: أَرْضٌ عَزَازٌ أَيْ صُلْبَة yani katı yer ve تَعَزَّزَ اللَّحْمُ أَيْ إِشْتَدَّ [5010] yani et serteldi. Şu hâlde 'izzet' keenne vusûlü zor olan yer, 'izâz' da katı ve sert bir yerde olmak meâlindedir. Bazı kere de mezmum olan inat ve hamiyyet-i câhiliye mânasına istiare olunur"[1] ki kâfirlerin iddia ettikleri izzet bu mânayadır. Bu âyette "izzet" kuvvet ve galebe mânasıyla tefsir olunmak şâyi'dir. Ma'amâfîh mağlûbiyete mâni' olan hâlet mânası da murad olunabilir. Çünkü Allah'ta ve Resûlünde ve mü'minlerde bu mâna da vech-i lâyıkıyla[2] sâbittir.[3] Görülüyor ki bu âyette mü'minler, yani nifak âsârından berî olan hâlis mü'minler izzet şerefiyle mümtaz kılınmışlardır. Çünkü hâlis mü'min fâni şeylere zebun olmaz, Allah'tan başkasına secde etmez. Bundan dolayı sâlihâttan bir kadın pejmürde bir hâlde idi, şöyle demişti: "Sen İslâm üzere değil misin? İşte o, o izzettir ki beraberinde zillet yoktur ve o servettir ki beraberinde fakr yoktur."[4] Naklolunur ki Hasan b. Ali (alâ Resûlillah ve aleyhime's-salâtü vesselâm) Hazretleri'ne bir adam: "Nâs sende biraz tîh, yani kibir var diye zu'mediyorlar" demişti, cevâben "o tîh değil, velâkin izzettir" demiş, bu âyeti okumuştu.[5]

Bunlar tefhim olunduktan sonra mü'minlere asıl izzet rûhu olan iki emir telkin olunmak üzere buyuruluyor ki:

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 563-564:

العزة: حالة مانعة للإنسان من أن يغلب. من قولهم: أرض عزاز. أي: صلبة. قال تعالى: «أيبتغون عندهم العزة فإن العزة لله جميعا» (النساء ١٣٩/٤).
وتعزز اللحم: اشتد وعز، كأنه حصل في عزاز يصعب الوصول إليه، كقولهم: تظلف أي: حصل في ظلف من الأرض، والعزيز: الذي يقهر ولا يقهر... وقد تستعار العزة للحمية والأنفة المذمومة، وذلك في قوله: «أخذته العزة بالإثم» (البقرة ٢٠٦/٢).

2 H ve F: "bu mâna da".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 311:

وهي بهذا المعنى تثبت للكفرة، وتفسيرها بالقوة والغلبة كما سمعت شائع ولك أن تريد بها هنا الحالة المانعة من المغلوبية فإنها أيضا ثابتة لله تعالى ولرسوله صلّى الله تعالى عليه وسلم وللمؤمنين على الوجه اللائق بكل.

4 B -"ve o servettir ki beraberinde fakr yoktur".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 543; Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XV, 439:

وعن بعض الصالحات –وكانت في هيئة رثة–: ألست على الإسلام؛ وهو العز الذي لا ذل معه؛ والغنى الذي لا فقر معه! وعن الحسن بن علي رضي الله عنهما أن رجلا قال له: إن الناس يزعمون أن فيك تيها؛ قال: ليس بتيه، ولكنه عزة، وتلا وهذه الآية.

﴿٨﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ اَمْوَالُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِۚ وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٩﴾ وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ فَيَقُولَ رَبِّ لَوْلَٓا اَخَّرْتَن۪ٓي اِلٰٓى اَجَلٍ قَر۪يبٍۙ فَاَصَّدَّقَ وَاَكُنْ مِنَ الصَّالِح۪ينَ ﴿١٠﴾ وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللّٰهُ نَفْساً اِذَا جَٓاءَ اَجَلُهَاۜ وَاللّٰهُ خَب۪يرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ ﴿١١﴾

[5011] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o bütün iman edenler! Sizleri ne mallarınız ne evlâdlarınız Allah'ın zikrinden alıkoymasın ve her kim öyle yaparsa işte onlar hüsrâna düşenlerdir (9). Ve sizlere merzuk kıldığımız şeylerden infak yapın, her birinize ölüm gelmezden evvel ki sonra "yâ Rabbi! Beni yakın bir ecele kadar tehir eylesen de sadaka versem ve sâlihînden olsam" der (10). Hâlbuki Allah bir nefsi eceli geldiği zaman asla tehir buyurmaz ve her ne yaparsanız Allah habîrdir (11).

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا} Ey o bütün iman edenler! ❁ Yani o izzet kendisinin olan Allah'a ve Resûlüne hâlisâne iman etmiş olup da Allah yanında mü'minlere mahsus bulunan ilâhî izzete ermek isteyen mü'minler {لَا تُلْهِكُمْ} sizleri ilhâ etmesin ❁ iğfal edip alıkoymasın, eğlemesin, oyalamasın {اَمْوَالُكُمْ وَلَٓا اَوْلَادُكُمْ} ne mallarınız ne de evlâdlarınız. ❁ Yani dünya şuğüllerinin en mübremi olan mal ve evlâd işleri, onların bakımı, derdi, zevki bile alıkoymasın. Zira Sûre-i Hadîd'de geçtiği üzere dünyâ hayat lehv ü la'ib, zînet, tefâhur, mal ve evlâdda tekâsürden ibarettir. Bunların en mübremi, en ciddisi de mal ve evlâd ve iyâl kaygısı ve zevkidir. İşte lehv ü la'ib şöyle dursun zînet ve tefâhurun medârı olan mal ve evlâd[1] bile sizi oyalayıp da alıkoymasın. Bunlarla hiç meşgul olmayın değil, fakat bunlar sizi asıl izzetin rûhu olan {عَنْ ذِكْرِ اللّٰهِ} zikrullahtan alıkoymasın ❁ Allah'ı ve Allah için iş yapmayı unutturmasın. "**Zikrullah**" Allah düşüncesi, Allah anımı ki müfessirînin beyânına göre burada murad Allah'ı zikr ü ta'zîm için yapılan namaz gibi ibadetlerle

1 B -"ve iyâl kaygısı ve zevkidir. İşte lehv ü la'ib şöyle dursun zînet ve tefâhurun medârı olan mal ve evlâd".

onun semeresi olarak Allah mahabbetiyle yapılan ubûdiyetlerdir. [5012] Hak mâbud Allah teâlâ'yı ve O'nun esmâ ve sıfâtı, evâmir ve nevâhîsi, sevab ve ikābı ile ahkâm-ı izzetini düşündürüp andıran, rızâsına vesile olan ferâiz ve nevâfil ibadetlerden, cuma ve cemaatten; namaz, oruç, zekât, hac, cihad, kırâat-i Kur'an, va'z u nasihat, tehlil, tesbih, tahmid gibi sırf Allah'a tekarrub için yapılan ve dâimâ Allah'ı andırıp Allah için Allah'a lâyık güzel işler düşündürmeye alıştıran tâatlerden gaflet ettirmesin. {وَمَنْ يَفْعَلْ ذٰلِكَ} Ve her kim öyle yaparsa ۞ yani mal ve evlâd ile uğraşacağım diye Allah düşüncesinden gaflet ederse {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ} işte onlar hüsrâna düşenlerdir. ۞ Çok ziyan etmiş, bâkīyi fânîye değişmiş, sonunda bâkiyât izzetinden mahrum kalmış kimselerdir. Mal ve evlâd, dünyâ hayat gider, Allah yanında onlara zillet ve hüsrandan başka bir şey kalmaz. Çünkü اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا'dır [el-Kehf 18/46]. Onun için Allah'ı unutmayın {وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ} ve size merzuk kıldığımız şeylerden infak edin. ۞ Burada mü'minleri izzete erdirmek için[1] siyâkında iki haslet gösteriliyor. Birisi zikrullahtan gaflet etmemek, birisi de infak. Bunların birincisi Sûre-i Cum'a'da ihtar olunan rûhu teyid, ikincisi de onun fiilî semeresini temin ile[2] yevm-i tegābün olan yevm-i ba'se i'dâddır. Bu iki emir, Sûre-i Sâd'da geçtiği üzere Tirmizî ve sâirenin rivayet ettikleri Mele-i A'lâ'nın ihtısâmı[3] hadîsindeki keffârât ve derecât mazmunlarını hatırlatır. Zira o hadis ile anlatılmıştır ki en yüksek cemiyet olan melâikenin bütün münakaşaları iki şey üzerinedir. Birisi keffârât, birisi de derecâttır. Mâlum ki keffârât kusurları örten, günahların mağfiretine vesile olan güzel amellerdir. Derecât da Allah indinde dereceleri yükselten büyük amellerdir. Keffârât şöyle hulasa edilmiştir: Ayakların hasenâta, bir rivayette cemaate gitmesi, namazlardan sonra mescidlerde cülûs, kerih hâllerden [5013] güzel abdest alıp temizlenmek. Derecât da şöyle: İt'âm-ı ta'âm, neşr-i selâm, herkes uyurken salâta kıyâm. Bundan sonra

1 B -"için".
2 F, M ve B -"ile".
3 H ve F: "ihtisâsı".

Hak teâlâ Resûlüne buyurmuştur ki: Yâ Muhammed, dile ve şöyle söyle: اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ فِعْلَ الْخَيْرَاتِ وَتَرْكَ الْمُنْكَرَاتِ وَحُبَّ الْمَسَاكِينِ وَأَنْ تَغْفِرَ لِي وَتَرْحَمَنِي، وَإِذَا أَرَدْتَ فِتْنَةَ قَوْمٍ فَتَوَفَّنِي غَيْرَ مَفْتُونٍ، أَسْأَلُكَ حُبَّكَ وَحُبَّ مَنْ يُحِبُّكَ وَحُبَّ عَمَلٍ يُقَرِّبُ إِلَى حُبِّكَ "Allah'ım! Ben senden hayırlar işlemeyi, münkerâtı işlememeyi ve fukarâyı sevmeyi ve bana mağfiret ve rahmet buyurmanı dilerim. Bir kavme fitne murad ettiğin vakit de beni fitneye düşürmeksizin al. Senden sevgini ve Seni sevenleri sevmeyi ve Senin mahabbetine yaklaştıran ameli[1] sevmeyi dilerim." Resûlullah buyurmuştur ki: "Bu haktır, bunu ders edin belleyin."[2] Demek ki bütün güzel ameller Allah sevgisiyle yapılan işlerdir. Ve bunların bir kısmı keffârât, bir kısmı da derecâttır. Keffârâtın başında abdeste, namaza, cemaate devam ile hasenâta doğru yürümek, derecâtın başında da it'âm-ı ta'âm yani infak ile cemaatteki muhtaçları doyurmak[3], âlemde ifşâ-yı selâm ile neşr-i selâmet etmek ve herkesin uyuduğu gāfil olduğu gece demlerinde kalkıp namaz kılmak vardır. Allah hem evvel hem âhir olduğu için demek ki zikrullâhın en mühimi olan namaz da hem keffârâtın başında hem derecâtın müntehâsındadır. Fakat insan ne kadar namaz kılarsa kılsın zekât ve sadaka vermedikçe, yani Allah için infak yapmadıkça izzet tecelliyâtından efendilik derecesine yükselemeyecektir. Onun için "zekât İslâm'ın kantarasıdır"[4] buyurulmasının mânası derecâta yükselmek için köprü ve geçit mesabesinde olduğunu anlatmaktır[5]. Ma'âmâfîh ferâizin

---

1 B: "a'mâli".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 38. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 243; Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 708:
عن معاذ بن جبل قال: احتبس عنا رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات غداة من صلاة الصبح حتى كدنا نتراءى عين الشمس، فخرج سريعا فثوب بالصلاة، فصلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وتجوز في صلاته، فلما سلم دعا بصوته، فقال لنا: على مصافكم كما أنتم. ثم انفتل إلينا، فقال: أما إني سأحدثكم ما حبسني عنكم الغداة، إني قمت من الليل، فتوضأت فصليت ما قدر لي، فنعست في صلاتي فاستثقلت، فإذا أنا بربي تبارك وتعالى في أحسن صورة، فقال: يا محمد، قلت لبيك رب، قال: فيم يختصم الملأ الأعلى؟ قلت: لا أدري رب، قالها ثلاثا، قال: فرأيته وضع كفه بين كتفي حتى وجدت برد أنامله بين ثديي، فتجلى لي كل شيء وعرفت، فقال: يا محمد، قلت لبيك رب، قال: فيم يختصم الملأ الأعلى؟ قلت: في الكفارات، قال: ما هن؟ قلت: مشي الأقدام إلى الجماعات، والجلوس في المساجد بعد الصلوات، وإسباغ الوضوء في المكروهات. قال: ثم فيم؟ قلت: إطعام الطعام، ولين الكلام، والصلاة بالليل والناس نيام، قال: سل، قلت: اللّهم إني أسألك فعل الخيرات، وترك المنكرات، وحب المساكين، وأن تغفر لي وترحمني، وإذا أردت فتنة في قوم فتوفني غير مفتون، وأسألك حبك وحب من يحبك، وحب عمل يقرب إلى حبك. قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنها حق، فادرسوها ثم تعلموها.

3 B: "korumak".

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 149; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 430; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VIII, 380:
عن قتادة ، في قوله تعالى: «الذين لا يؤتون الزكاة» (فصلت ٤١/٧) قال: كان يقال: الزكاة قنطرة الإسلام فمن قطعها برئ ، ونجا، ومن لم يقطعها هلك.

5 M ve B: "anlamaktır".

sevâbı çok olmakla beraber onlar bir borç olduğu için Allah'a tekarrub en ziyade nevâfil ile olacağından infakta da asıl derecâtı kazandıran, borçlarını ödedikten sonra fî-sebîlillah verilen nevâfil-i sadakāt ve i'ânâttadır[1]. Onun için bu âyette de anlaşılıyor ki mü'minler yalnız mal ve evlâdlarıyla uğraşmamalı, çalışıp Allah'ın verdiğinden fî-sebîlillah infak edip [5014] ölmezden evvel efendilik derecesine[2] yükselmek üzere gayret etmeli, Allah'a öyle bir yüzle gitmelidir.

Fi'l-hakīka asıl izzet yemekte değil, yedirmektedir. Kendileri patlayasıya yiyip de Allah için yedirmekten, vergi vermekten kaçınan, yanıbaşındaki komşusunun, cemaatindeki muhtaçların ihtiyâcını düşünmeyen harîsler insanlıkla alâkası yok hâsirûndan başka bir şey değillerdir. Böylelerin yüzündendir ki sedler yıkılır, Ye'cûc ve Me'cûc arzı tahrip eder. Bugün[3] dünyada cem'iyyet-i beşeriyeyi en ziyade yoran, boğuşturup çarpıştıran komünizm faşizm[4] kavgalarının[5] kökü de bu infak meselesidir. Mele'-i esfelin, yani en alçak cemiyetlerin muhâsamât ve mücâdelâtı hep yemek davası üzerinde dolaşır. Onlar hep başkalarının kazancından yemek isterler. Güçleri yeterse cebr ü zulm ile yahut hırsızlıkla almaya çalışırlar, olmazsa dilencilik zilletini âdet edinirler. Bütün bunlar "ben yiyeyim sen yeme" diye kavga ederler. Yükseklerin, yüksek cemiyetlerin münakaşaları ise yedirmek, infak etmek ve muhtaç olanların ihtiyaçlarına yetişerek Allah'a kullukta yükselmek yarışı üzerinde dolaşır. Bunlar bir taraftan çirkinlikleri, ayıpları, günahları örtüp eksiklikleri tamamlamak, bir taraftan da ihtiyâcı olanlara muhtaç oldukları şeyleri birbirinden daha iyi, daha nâfi' bir surette yetiştirmek ve bu suretle nezd-i ilâhîde derecâta ermek için mübahase, münakaşa, müsabaka ederler. İşte Mele'-i A'lâ'nın ihtısâmı[6] böyle keffârât ve derecâttadır. Hilkatte mütemadiyen pisliklerin temizlenip durması,

1 B -"i'ânâttır".
2 B: "edercesine".
3 M ve B -"Bugün".
4 M ve B -"komünizm faşizm".
5 M ve B: "kavgaların".
6 H: "ihtisâsı".

yaraların iyileşmesi, havâyic ve erzâkın en hurde uzviyetlere kadar yetiştirilip tevzî‘ olunması bütün melâikenin o[1] evâmir-i ilâhiyeyi infaz hususundaki mesâî[2] ve müsabakalarıyla alâkadardır. Allah teâlâ dîn-i İslâm ile mü'min kullarını da böyle melekût izzetine yükseltmek için bu sûrenin âhirinde de Allah'ın zikrinden gaflet etmeyip infak eylemeyi emir buyurmuştur. Şüphe yok ki infak ile emir onun [5015] mütevakkıf olduğu esbâbın kesbi ile de emirdir. Ve bu maksadla kesb yalnız evlâd u iyâl endişesiyle kesbden çok yüksek bir himmettir. Böyle bir himmet ile me'mur olan mü'min ise pek ziyade muztar olmadıkça tese''ül zilletini irtikâbdan elbette uzaktır. Nitekim öyle muztar olan fukarâ-yı müslimîn hakkında يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِيَٓاءَ مِنَ التَّعَفُّفِۚ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمٰيهُمْۚ لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًا [el-Bakara 2/273] buyurulmuştur. Şu hâlde menhî olan mal kazanmak ve mal ve evlâd tedbir ve terbiyesiyle müstefid olmak değil, mal ve evlâd endişesiyle Allah'ı unutmak, Allah için infâkı düşünmemektir. Ancak mü'min olan kimse kazanmış olduğu malı da sırf kendinin ve kendi marifet ve iktidârının semeresi bilmeyip Allah'ın kendine merzuk kıldığı bir atıyye-i ilâhiye telakkī etmesi ve o suretle Allah yolunda fedâkârlık etmekten çekinmemesi lüzûmuna tenbih için de وَاَنْفِقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ buyurulmuştur.

Mü'minlerin bu infak meziyetinden hepsi اَلَّذٖينَ يُنْفِقُونَ فِى السَّرَّٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ [Âl-i İmrân 3/134] ve اَلَّذٖينَ يُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً [el-Bakara 2/274] medîhalarına mazhar olanlar gibi a‘zamî surette olmasa bile asgarî surette olsun nasîbedâr olmaya çalışmaları lüzûmuna ihtar için de buyuruluyor ki: {مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِىَ اَحَدَكُمُ الْمَوْتُ} Her birinize ölüm gelmezden {فَيَقُولَ} gelip de şöyle demezden evvel {رَبِّ لَوْلَٓا اَخَّرْتَنٖى اِلٰٓى اَجَلٍ قَرٖيبٍ} yâ Rab! Ne olur beni yakın bir ecele kadar tehir etsen[3] ❁ çok değil biraz müddet daha ömür versen {فَاَصَّدَّقَ وَاَكُنْ مِنَ الصَّالِحٖينَ} de ben sadaka vermeye çalışsam ve sâlih kullarından olsam. ❁ İşte infak yapmayıp sadaka vermeyen her kimse kendisine ölüm geldiği, emâreleri zâhir olup

1 M ve B -"o".
2 M ve B: "mesaısi".
3 F, M ve B +"çok değil biraz müddet tehir etsen".

öleceğini anladığı demde böyle diyecek, Allah'a giderken o salâh izzet ve nimetinden mahrum olarak gittiğine hasret çekecektir. Onun için o dem gelmezden evvel mümkin olduğu kadar rızıklarınızdan [5016] keserek infak edin de o gün o hasret ve hüsrânı çekmeyin. Çünkü o zaman ne kadar nedamet ve dua edilirse edilsin {وَلَنْ يُؤَخِّرَ اللّٰهُ نَفْساً اِذَا جَٓاءَ اَجَلُهَا} Allah bir nefsi eceli geldiği vakit de asla tehir etmez. ❁ Binâen'aleyh o zaman o duanın fâidesi olmaz. {وَاللّٰهُ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ} Her ne de yaparsanız Allah habîrdir. ❁ Binâen'aleyh Allah'ın zikrinden gaflet etmeyip Allah için infak edenlerin de yaptıklarını bilir, mükâfatlarını verir. Allah'ı unutup da dünyaya dalanların da yaptıklarını bilir, cezâlarını verir. Bu da kâr ve zarar günü olan hesab ve tegābün günü belli olacaktır. Onun için bu sûreyi de Sûre-i Tegābün tâkip edecektir.

[5017]

سُورَةُ التَّغَابُنِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِي عَشْرَةَ اٰيَةً

TEGĀBÜN SÛRESİ

Buna Tegābün Sûresi denilir. Medenîdir.

Âyetleri: On sekizdir[1].

Kelimeleri: Dört yüz yirmi birdir.[2]

Harfleri: Bin yetmiştir.

Fâsılası: من د ر harfleridir.

Bu sûre, Sûre-i Hadîd ve Mücâdele'den beri gelen sûrelerin bir gayesi ve bundan sonrakilerin de Sûre-i Mülk'e doğru bir mukaddimesi gibidir. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُۘ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدٖيرٌ ﴿١﴾ هُوَ الَّذٖى خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌۜ وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصٖيرٌ ﴿٢﴾ خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْۚ وَاِلَيْهِ الْمَصٖيرُ ﴿٣﴾ يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَۜ وَاللّٰهُ عَلٖيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿٤﴾ اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذٖينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُۘ فَذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ ﴿٥﴾ ذٰلِكَ بِاَنَّهُ كَانَتْ تَأْتٖيهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ فَقَالُوا اَبَشَرٌ يَهْدُونَنَاۘ فَكَفَرُوا وَتَوَلَّوْا وَاسْتَغْنَى اللّٰهُۜ وَاللّٰهُ غَنِىٌّ حَمٖيدٌ ﴿٦﴾ زَعَمَ الَّذٖينَ كَفَرُوا اَنْ لَنْ يُبْعَثُواۜ قُلْ بَلٰى وَرَبّٖى لَتُبْعَثُنَّ ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْۜ وَذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسٖيرٌ ﴿٧﴾ فَاٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِهٖ وَالنُّورِ الَّذٖى اَنْزَلْنَاۜ وَاللّٰهُ بِمَا

---

1 H, F, M (ilk baskı) ve B: "dokuzdur".

2 H ve F -"Dört yüz yirmi birdir".

تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ ﴿٨﴾ يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ ذٰلِكَ يَوْمُ التَّغَابُنِۜ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِه۪ وَيُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَدًاۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُ ﴿٩﴾ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَٓا اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ النَّارِ خَالِد۪ينَ ف۪يهَاۜ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿١٠﴾

[5018] **Meâl-i Şerîfi**

Tesbih eder Allah'a göklerde ve yerdeki; mülk O'nun, hamd O'nun ve O[1] her şeye kadîrdir (1). O'dur sizi yaratan, öyle iken içinizden kimi kâfir, kimi mü'min; bununla beraber Allah her ne yaparsanız görür (2). O ki gökleri ve yeri hak ile [5019] *yarattı ve size suret verdi, suretlerinizi güzel de yaptı, nihâyet gidiş de O'nadır (3). O göklerde ve yerde ne varsa bilir ve sizler her ne sır tutar ve her ne açıklarsanız hepsini bilir[2] ve Allah bütün sînelerin künhünü bilir (4). Bundan evvel küfredenlerin haberi gelmedi mi size? Ki[3] yaptıklarının vebâlini tattılar, daha da onlara elîm bir azab var (5). Çünkü onlara peygamberleri beyyinelerle geliyordu[4] da onlar "bizi bir beşer mi yola getirecek?" deyip küfretmişler ve aksine gitmişlerdi, Allah da müstağnî olduğunu gösterdi. Öyle ya, Allah Ganî'dir Hamîd'dir (6). Küfredenler asla ba's olunmayacaklarını zannettiler[5], de ki: "Hayır, Rabbim hakkı için muhakkak ba's olunacaksınız, sonra da muhakkak yaptıklarınız size anlatılacaktır ve o Allah'a göre kolaydır" (7). Onun için siz Allah'a ve Resûlüne ve[6] indirdiğimiz nûra iman ediniz ve Allah her ne yaparsanız haberdardır (8). Sizi o dernek gününe dereceği gün ki o gün tegābün günü (kâr ve zarar günü)dür. Her kim Allah'a iman eder de yaraşıklı iş yaparsa Allah onun kabahatlerini örter de onu altından ırmaklar*

1 B -"O".
2 B -"ve sizler her ne sır tutar ve her ne açıklarsanız hepsini bilir".
3 H: "Eğer".
4 H ve F: "geliyorlardı".
5 F, M ve B: "zu'm ettiler".
6 F, M ve B -"ve".

akar cennetlere kor, öyle ki ebediyen onlarda kalmak üzere, işte büyük kurtuluş odur (9). Küfredip âyetlerimizi tekzib eyleyenler ise, onlar ashâb-ı nârdırlar, orada muhalled kalacaklardır, o ise ne fena varılacak yerdir (10).

{يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ} Yukarılarda ve aşağıda bütün mahlûkāt her zaman ve her lahza müstemirren Allah'ı tenzih eder durur. ❁ Bu sûrenin böyle tesbih ile başlaması evvelki sûrede zikrolunan izzet-i ilâhiyenin bir beyânı ve mü'minleri zikrullâha teşvîkin bir müeyyidesi ve eceli gelen bir kimseyi tehir etmemesi de kudretinde bir şâibeden dolayı değil, zât ve sıfât ve ef'âlinde her şâibeden berî ve münezzeh olarak mülk ve tasarrufunda kemâl-i izzet ve hâkimiyetinden[1] dolayı olduğuna bir tenbih siyâkında olduğu gibi, bu sûre de zikrolunacak ba's meselesine bir mukaddime demektir. Ölüm [5020] gözlerinin önünde durup duran gāfiller, kâfirler anlamaz düşünmezlerse de göklerde ve yerde her ne varsa Allah teâlâ'nın kemâl ve nezâhetini her lahza ilan edip durmakta; zerresinden ecrâmına, ecrâmından fezâsına her neye bakılsa hepsi O'nun yüksekliğine şehadet etmektedir. {لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ} Mülk O'nun, hamd O'nundur ❁ O'ndan başkasının değildir. Çünkü hepsini ibdâ' eden, hepsini tutan koruyan ve hepsinde dilediği gibi îcad ve ifnâ, imâte ve ihyâ, i'zâz ve izlâl ile tasarruf etmek hakkı[2] O'nun ve her nede olursa olsun hamd ve şükür olunmak, medh ü tâzim edilmek hakkı da O'nundur. {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدِيرٌ} Ve O her şeye kadîrdir. ❁ Binâen'aleyh bugün fakir ve zelil gibi görülenleri yarın kuvvetlendirip büyük büyük izzetlere erdirmeye, zengin ve kavî zannedilenleri zelil ve perişan etmeye, mes'ul olmayız zannedenleri mes'ul etmeye, uykudakileri uyandırmaya, ölüleri diriltmeye, Resûlüne vaad ettiklerini yerine getirmeye, hâsılı varları yok, yokları var etmeye kādirdir. Kudretinin âsârından bazısının beyânı: {هُوَ الَّذِى خَلَقَكُمْ} O, o kudret sâhibidir ki sizi yaratmıştır. {فَمِنْكُمْ كَافِرٌ} sonra da içinizden kimi kâfir ❁ O'nu, O'nun kudretini ve

1 B: "hikmetinden".
2 M ve B +"da".

kudretinin âyât ü delâilini tanımaz, inkâr eder, tekzib eder, nankörlük eder, hakikati örter, kendi hilkatinde meknûn olan şevâhidi bile örter {وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ} kimi de mü'min ❁ O'na ve kudretine ve gönderdiklerine ve indirdiklerine inanır, fıtrattaki tecelliyâtı duyar. Şu hâlde kâfir de O'nun mahlûkudur, mü'min de onun mahlûkudur. İnsan hilkati hâlıka imanı[1] iktizâ etmekle beraber küfre de müsta'iddir, imana da müsta'iddir. Mahlûkāt içinde hepsinden farklı bir insan cinsi yaratmak, sonra da aynı cins içinde son derece [5021] mütebâyin iki zıd yaratmak şüphe yok ki hâlıkın her şeye kādir olduğuna delâlet eden âsâr-ı kudretinden bir mühim âyettir. Bu fıkranın "kâfir[en] ev[2] mü'min[en]" gibi hâl ve kayd veya "ba'zuküm kâfir ve ba'zuküm mü'min" gibi fasıl suretinde ifade edilmeyip de tafsil veya tefrî' ile tertîbe delâlet eyleyen فَا ile فَمِنْكُمْ diye tâlî bir cümle olarak tâkip ettirilmesi küfür ve iman dahi Allah'ın halk ve takdîri olmakla beraber insanların kesb ü iradesiyle de[3] alâkadar olarak tâlî ve terettübî bir surette yaratılmakta bulunduğuna işaretle bundan dolayı kâfirlere bir tehdîdi ifade eyler. Kādî Beyzâvî daha ziyade birinci noktaya işaretle[4] şöyle demiş: "Kâfir küfrü takdir ve üzerine hâmili tevcih olunmuş, mü'min de imanı takdir ve onun dâ'îsine[5] muvaffak kılınmıştır."[6] Ebussuud da ikinci noktaya temas ederek şöyle tefsir etmiştir: "Sizi bütün kemâlât-ı ilmiye ve ameliyenin mebâdîsini hâvî, bedî' bir hilkat ile halketmiş, bununla beraber bazınız hilkatinin muktezâsı hilâfına küfrü ihtiyar etmiş, onun kâsibi olmuş kâfir, bazınız da hilkatinin muktezâsı vechile imanı ihtiyar etmiş, onun kâsibi olmuş mü'mindir. Hâlbuki üzerinize vâcib olan hepinizin imanı ihtiyar edip halk ve îcad[7] nimetine ve ona müteferri' sâir nimetlere şükreylemek idi. Siz ise fıtratınız itibariyle buna müsta'id iken öyle yapmadınız da kiminiz

---

1 H: "iman".
2 B: "ve".
3 H -"de".
4 H -"işaretle".
5 B: "dâ'iyesine".
6 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 217:

«هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ فَمِنْكُمْ كافِر» مقدر كفرهٌ موجه إليه ما يحمله عليه. «وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ» مقدر إيمانه موفق لما يدعوه إليه.

7 M ve B: "iycab".

kâfir, kiminiz mü'min olarak teşa"ub ettiniz".[1] Ma'amâfîh bu teşa"ub ve teferruku Cebriyye'nin dediği gibi abdin[2] hiç kesbi olmayarak mücerred Allah'ın hilkatine nisbet etmek nasıl doğru değilse, Mutezile'nin anladığı gibi Allah'ın halk u takdîri olmaksızın sade kulların halkına nisbet etmek[3] de doğru değildir. Âyet, beyan ettiğimiz vechile iki cihetin ikisine de işareti hâvîdir. Abd b. Humeyd ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve İbn Cerîr ve İbn Merdûye Ebû Zer radıyallâhu anh'tan tahric eylemişlerdir. Demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve [5022] sellem buyurdu: 'Meni rahimde kırk gün meksedince ona nüfus meleği gelir, sonra o Rabb'e urûc[4] ettirilir. «Yâ Rab» der, «erkek mi dişi mi?» Allah teâlâ ne kazâ buyuracaksa buyurur, sonra «şakī mi sa'îd mi?» der, neye mülâkī olacaksa yazılır.'" Ebû Zer bu hadîsi rivayet edip Sûre-i Tegābün'ün evvelinden beş âyet وَصَوَّرَكُمْ فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَاِلَيْهِ الْمَصِيرُ'e kadar okumuştur.[5] Bunun gibi daha diğer hadisler de vardır. Bunlar insanın[6] hilkati zımnında istikbaldeki mukadderâtının takdir edilmiş bulunduğunu gösterir. Fakat mâlum olduğu üzere bu mukadderâtın böyle min tarafillah bilinip takdir olunması onun bazılarının abdin kesb ü ihtiyârına merbut olmasına mâni' değildir. Abdin kesbi üzerine cereyan eden halk da وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ [es-Saffât 37/96] mısdâkınca yine Allah'ındır. Binâen'aleyh iman da makzî küfür de makzîdir. Ancak iman marzî küfür gayr-i marzîdir. Bu suretle iman ve küfrün halkı insanın iradesiyle alâkadar olan tâlî ve müterettib bir halk olduğundan فَمِنْكُمْ كَافِرٌ وَمِنْكُمْ مُؤْمِنٌ buyurulmuştur. Ve bunda hem Kādî'nin işaret ettiği mâna

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 233:
«هُوَ الذى خَلَقَكُمْ» خلقًا بديعًا حاويًا لجميع مبادي الكمالاتِ العلميّة والعمليّة ومع ذلك «فَمِنكُمْ كَافِرٌ» أي: فبعضكم أو فبعض منكم مختار للكفر كاسبٌ له على خلاف ما يستدعيه خلقتُه، «وَمِنكُمْ مُّؤْمِنٌ» مختار للإيمان كاسبٌ له حسبما يقتضيه خلقتُه، وكان الواجب عليكم جميعًا أن تكونوا مختارين للإيمان شاكرين لنعمة الخلق والإيجاد وما يتفرَّع عليها من سائر النعم، فما فعلتم ذلك مع تمام تمكُّنكم منه، بل تشعّبتُم شُعَبًا وتفرَّقتُم فِرَقاً.

2 F, M ve B: "abdi".

3 B -"nasıl doğru değilse, Mutezile'nin anladığı gibi Allah'ın halk u takdîri olmaksızın sade kulların halkına nisbet etmek".

4 B: "rücû'".

5 *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, I, 355; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 416; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3358:
عن أبي ذر: إن المني إذا مكث في الرحم أربعين ليلة أتاه ملك النفوس فعرج به إلى الله تبارك وتعالى في راحته فقال: أي رب عبدك هذا أذكر أم أنثى؟ فيقضي الله ما هو قاض، ثم يقول: أي رب أشقي أم سعيد؟ فيكتب ما هو لاق بين عينيه. ثم قرأ أبو ذر من فاتحة سورة التغابن خمس آيات.

6 H ve F: "insanı".

hem de Ebussuud'un ihtiyar eylediği mâna mevcuttur. Birisi وَمَا تَشَٓاؤُنَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ [et-Tekvir 81/29][1] mazmûnuna, birisi de فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّه۪ سَب۪يلاً [el-Müzzemmil 73/19][2] mazmûnuna nâzırdır. Küfür ve küfrandan tahzir, iman ve ihsâna teşvîki ifade eden şu tezyil de kesb nokta-i nazarını müeyyiddir: {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَص۪يرٌ} Hâlbuki Allah her ne yapıyorsanız basîrdir. ❁ Gerek küfür ve küfre müteferri' ameller olsun ve gerek iman ve imana müteferri' ameller olsun, her ne yapıyorsanız hepsini görüp duruyor. İyiliği de görüyor, kötülüğü de görüyor. Siz O'nu görmezseniz de O sizi ve bütün yaptıklarınızı görüyor. O hâlde O'na karşı küfr ü küfrandan utanmaz mısınız? Utanmazsanız korkmaz mısınız? Şüphe yok ki insanlardan sâdır olan ameller içinde insanın elinde olmayan sırf ıztırârî fiiller de vardır. İnsan bunların da dünyada lezzet ve elem gibi netâicini [5023] tahammüle[3] mecbur olursa da mukaddimâtı itibariyle olsun hiç kesb ü ihtiyar ta'alluk edemeyen ıztırârî fiiller sırf cebrî olduklarından dolayı uhrevî mes'ûliyet itibariyle bunlar[4] insana muzâf değildir. لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39] ve كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَه۪ينٌ [et-Tûr 52/21] âyetlerinden de anlaşıldığı üzere insana ait olan amel, insanın sa'y ü kesbiyle alâkadar olan amellerdir. Onun için burada da بِمَا تَعْمَلُونَ ile murad, gerek doğrudan doğru gerek mukaddimâtı itibariyle insanın kesbi ta'alluk edebilen ameller olmak lâzım gelir ki küfür ve iman da esbâbı olan nazar ve tefekkür itibariyle bu kabîldendir. Gerçi Allah teâlâ insanların mahal oldukları her ameli de görür. Fakat sırf vehbî veya cebrî olan fiillerde mes'ûliyet ve mükellefiyet bulunmadığından bu cümlenin ifade eylediği inzar ancak ef'âl-i ihtiyâriyeye müteveccih olur. Bu suretle mes'ûliyetin mânası da abdin ihtiyar ve iradesini Allah teâlâ infaz buyurduğu takdirde hikmet-i ilâhiyede ona müterettib olarak halkolunacak iyi veya kötü bütün netâicin ilelebed abde muzâf olması ve o suretle abdin nezd-i ilâhîde mücâzat veya mükâfat görmesidir. O hâlde

1 "Fakat O âlemlerin rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz."
2 "…artık dileyen Rabbine bir yol tutar."
3 M ve B: "tehammülle".
4 F, M ve B: "böyle".

“Allah yaptıklarımızı görürse ne olur?” dememelidir. Çünkü {خَلَقَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ بِالْحَقِّ} Allah teâlâ bütün gökleri ve yeri hak ile halketmiştir ❁ beyhûde ve oyuncak olarak değil. Kendisinin vasfı olan hak mefhûmunu tecellî ettiren ve eşyâ arasında terettüb ve intizam ifade edip hepsini hak gayesine doğru götüren sâbit bir irade, bir hikmet-i bâliğa ile yaratmıştır. Onun için hâlıkın[1] hakkı mahlûka, mahlûkun hakkı hâlıka isnad olunmamak bir hak olduğu gibi, bir mahlûkun hakkını diğer bir mahlûka isnad[2] etmemek de bir haktır. O hâlde bütün amelleri görüp duran Hâlık teâlâ her birine bihakkın terettüb ettirerek halkedeceği netâici mahallinin gayriye isnad etmez. Küfr ü küfrâna edeceği mücâzâtı imana, iman [5024] ve ihsâna vereceği mükâfâtı küfr[3] ü küfrâna etmez. O bütün semâvât ve Arz'ı hak ile yaratmış {وَصَوَّرَكُمْ} ve size suret vermiş ❁ bütün mahlûkāt içinde ayrıca bir şekil ve suret ile tasvir edip insan biçimine koymuş {فَاَحْسَنَ صُوَرَكُمْ} sonra suretlerinizi güzel de yapmıştır. ❁ Ahsen-i takvîm olan en güzel biçime mazhar etmiştir. Sûre-i Haşr'da هُوَ اللّٰهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ [59/17] esmâ-i hüsnâsında geçtiği vechile “sûret” mahsüs olan cismânî şekil ve biçime ıtlak olunduğu gibi, ma'kul olan mânevî hudûd ve ta'ayyünâta da ıtlak olunur. İnsanlar da gerek beden ve kāmetin tenasübü ve gerek eşyâyı yekdiğerinden fark ve temyiz ettiren suretlerine şuur ile hak mefhûmunu idrak eyleyen rûhânî teşekkülâtı nokta-i nazarından en güzel surette yaratılmışlardır. Bu suretle kâinatın hak ile yaratılmış olan evsâfını, hasâisini kendinde hulâsa ederek hakkı bâtıldan, güzeli çirkinden, hayrı şerden, tatlıyı acıdan temyiz ve mümkin ve mukadder olduğu kadar tasarruf edip dilediğini Hâlık'tan isteyebilir. Bu vechile ömrünün hâsılına göre kendini ya daha ziyade güzelleştirir, illiyyîne yükselir, yahut da çirkinleştirir, esfel-i sâfilîne yuvarlanır. Demişlerdir ki: İnsan âlem-i ulvî ile âlem-i süflî beynini câmi'dir. Bu da mücerredât âleminden emr-i rabbânî olan rûhu ile maddiyyât âleminden olan bedeni hasebiyledir. Şu beyti Hazret-i Ali'ye nisbet ederler:

---

1 M: “halkın”.
2 B -“olunmamak bir hak olduğu gibi, bir mahlûkun hakkını diğer bir mahlûka isnad”.
3 M ve B: “küfre”.

وَتَزْعُمُ أَنَّكَ جِرْمٌ صَغِيرٌ وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ

Sanırsın ki sen bir küçük cirimsin
O âlem-i ekberse sende dürülü[1]

Sûre-i Câsiye'de geçen وَسَخَّرَ لَكُمْ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً مِنْهُ [45/13] âyetinde de bu mazmûna işaret vardır: Yine bu mânadan dolayı Ebü'l-Feth-i Büstî şöyle demiştir:

أَقْبِلْ عَلَى النَّفْسِ وَاسْتَكْمِلْ فَضَائِلَهَا فَأَنْتَ بِالرُّوحِ لَا بِالْجِسْمِ إِنْسَانُ

Nefsine dikkat edip kesb-i fezâil eyle
Çünkü cisminle değil rûh ile insansın sen.[2]

[5025] Hâsılı Allah teâlâ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖٓى اَحْسَنِ تَقْوٖيمٍ [et-Tîn 95/4][3] buyurduğu üzere insanı en güzel surette yaratmıştır. O hâlde bunun hakkı, lâyıkı ve vecîbesi de insanların çirkin hâllerden sakınıp لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً [el-Mülk 67/2] buyurulduğu üzere en güzel amellerle müsabaka ederek hüsn-i ezelîye tekarrub etmeye çalışmasıdır. Çünkü {وَاِلَيْهِ الْمَصٖيرُ} nihâyet masîr de O'nadır.

"**Masîr**" sayrûret etmek, rücû' etmek, dönüp gitmek mânasına masdar-ı mîmî; bir de dönüp varılacak yer, merci' mânasına ism-i mekân olur. Burada evvelkisi ve بِئْسَ الْمَصٖيرُ'de ikincisi muvâfıktır. Yani ilk hilkat, geliş Allah'tan olduğu gibi nihâyet gidiş de O'nadır. O gökleri ve yeri hak ile yaratıp size en[4] güzel suretleri veren ve hiçbir leke kabul etmeyip bütün güzellikler kendinin, bütün mülk O'nun, hamd O'nun ve her şeye kadîr münezzeh sübhân olan Allah'ın huzûruna varılacak; O'nun hiçbir haksızlığa yer vermeyen huzûr-ı ehadiyetinde toplanılıp haklı haksız, iyi ve kötü ayırt edilerek neş'et-i uhrâda iyiye iyi, kötüye kötü cezâ verilecektir. {يَعْلَمُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} O bütün göklerde ve yerde ne varsa bilir {وَيَعْلَمُ مَا تُسِرُّونَ وَمَا تُعْلِنُونَ} ve siz her ne gizliyor ve her ne

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 376; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* I, 82.
2 Büstî, *Kasîdetü unvâni'l-hikem,* s. 36.
3 "Ki Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık."
4 F, M ve B: "o".

açıklıyorsanız hepsini bilir. {وَاللّٰهُ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Öyle ya, Allah bütün sînelerin künhünü bilir. ❁ Onun için gerek kalblerinizin, rûhlarınızın derinliklerinde ve gerek bedenlerinizin içinde dışında ve gerek bulunduğunuz bütün muhîtlerde neler tutuyor, neler saklıyor, aranızda neler konuşuyor,[1] neler yapıyor, âleme neler neşrediyor, âlemden neler alıp neler yutuyorsanız, iyi ve kötü, güzel ve çirkin, haklı ve haksız hepsini bilir; sizin bildiklerinizi de, [5026] bilmediklerinizi de kâffesini tamamıyla bilir. O hâlde insan olanlar O'na iman edip O'nun yarattığı o güzel hilkati hakkıyla güzel kullanmalı, O'nun nimetlerini yerinde sarfetmeli, hamd ü şükrünü edâ etmeli de O'nun huzûr-ı celâline yüz aklığıyla gitmeli; küfr ü küfran, fısk u isyan ile yüz karası içinde gidip de elîm azâba atılmamalıdır.

Ey bugünkü kâfirler! {اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبَؤُا الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ قَبْلُۘ فَذَاقُوا وَبَالَ اَمْرِهِمْ} Bundan evvel küfredip de yaptıklarının vebâlini tatmış olanların mühim haberleri size gelmedi mi? ❁ Nûh kavmi, Âd ve Semûd ve kavm-i Lût ve Firavun gibi küfürde ısrar edenlerin küfürlerinin, tuğyanlarının vebâli olan o ağır, acı felâketleri bu dünyada nasıl tattıklarını, nasıl battıklarını işitmediniz mi? Gerek kütüb-i sâlifede ve gerek Kur'an'da bunlar size haber verilmedi mi? Hâlbuki onlar yalnız bu dünyada tattıkları o acılarla kalmadılar {وَلَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ} onlar için daha çok acıklı dayanılmaz bir azab da var ❁ ki o da âhirettedir. Bunlar size haber verilmiş iken sizler niçin ibret almayıp küfürde ısrar ediyorsunuz? {ذٰلِكَ} İşte o ❁ haber verilen dünyada tattıkları vebal, âhirette tadacakları elîm azab {بِاَنَّهُ} şu sebepledir ki {كَانَتْ تَأْت۪يهِمْ رُسُلُهُمْ بِالْبَيِّنَاتِ} onlara peygamberleri beyyinelerle, açık deliller, mucizelerle geliyorlardı da bunlara karşı o kâfirler[2] {فَقَالُٓوا اَبَشَرٌ يَهْدُونَنَا} "bize bir beşer mi yol gösterecek!" dediler {فَكَفَرُوا} bu suretle küfrettiler ❁ hakkı tanımadılar, o peygamberlere ve beyyinelere inanmadılar {وَتَوَلَّوْا} [5027] ve aksine gittiler. {وَاسْتَغْنَى اللّٰهُ} Allah da istiğnâ[3] gösterdi ❁ onların ne

---

1 B -"neler saklıyor, aranızda neler konuşuyor".
2 F, M ve B -"bunlara karşı o kâfirler".
3 F, M ve B: "istiğnâsını".

iman ve tâatlerine ne de kendilerine asla ihtiyâcı bulunmadığını anlattı, bütün onları ihlâk[1] edip arkalarını kesti. Şüphe yok ki yaratan Allah ganî olmasaydı öyle yapmazdı. {وَاللّٰهُ غَنِيٌّ} Evet, Allah Ganî'dir ❁ sade onlardan değil, bütün âlemînden ganîdir. Dilerse hepsini mahveder, yenisini yapar. {حَمِيدٌ} Hamîd'dir. ❁ Zâtında her güzelliği, her yüksekliği câmi', her türlü hamd ü ta'zîme müstahiktir. {زَعَمَ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنْ} Küfredenler şöyle zu'm ettiler -bilgiçlik taslayarak âhireti inkâr edip şu bâtıl fikr ü i'tikāda doğru diye saplandılar- ki {لَنْ يُبْعَثُوا} asla ba's olunmayacaklarmış ❁ öldükten sonra başka bir neş'etle diriltilmeleri, ayıltılıp da başka bir âleme sevkedilmeleri, evvel yaptıklarının başlarına vurulması; iyilik nasılmış, kötülük nasılmış, acı mıymış, tatlı mıymış anlatılarak cezâ çektirilmesi kābil değilmiş, öldükten sonra her şey yok olur biter, iyilik de kötülük de doğruluk da eğrilik de boşa gider, hakk u hakikat denilen sâbit bir şey yoktur, insan sade kokup çürüyüp gidecek olan tenden ibarettir sandılar ve o gidişin nereye bir gidiş olacağını düşünmediler de o yaptıkları haksızlıklara, ettikleri haltlara, o küfr ü küfrâna ondan dolayı düştüler. {قُلْ بَلٰى وَرَبّ۪ي} De ki: Hayır Rabbim hakkı için {لَتُبْعَثُنَّ} sizler gerek kâfir gerek mü'min bütün insanlar lâbüd ba's olunacaksınız ❁ اَلنَّاسُ نِيَامٌ فَإِذَا مَاتُوا اِنْتَبَهُوا "nâs uykudadırlar, öldükleri zaman uyanırlar"[2] denildiği vechile Hakk'ın huzurunda ayıltılıp uyandırılacaksınız. {ثُمَّ لَتُنَبَّؤُنَّ بِمَا عَمِلْتُمْ} Sonra da [5028] yaptıklarınızla haber verileceksiniz -hesâba çekilip cezâlandırılacaksınız.- ❁ İman edip iyi amel yapanlar kârlı çıkıp bahtiyar olacak, küfr ü küfrâna gidenler hüsrâna düşüp belâlarını bulacaklar. {وَذٰلِكَ} Bu -ba's ü cezâ- ❁ sizlere zor gelse de {عَلَى اللّٰهِ يَس۪يرٌ} Allah'a göre kolaydır. ❁ Çünkü O yaratan her şeye kadîrdir. {فَ} O hâlde o yanlış zu'mlardan vazgeçiniz de[3] {اٰمِنُوا بِاللّٰهِ وَرَسُولِه۪} Allah'a ve Resûlüne ❁ bunları size tebliğ eden Peygamberi Muhammed aleyhisselâm'a {وَالنُّورِ الَّـذ۪ٓي اَنْزَلْنَا} ve indirmiş olduğumuz nûra -yani şuurları, basîretleri tenvir eyleyecek Hak nûru olan Kur'ân'a iman ediniz- ❁ inanıp mûcebince

---

1 F, M ve B: "helâk".
2 Hz. Ali'nin sözüdür. Bk. Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 691.
3 F, M ve B -"vazgeçiniz de".

amel eyleyiniz; gösterdiği yolda, anlattığı huy ve ahlâkta çalışınız, emirlerini tutup nehiylerinden kaçınarak hak uğrunda güzel işler yapınız {وَاللّٰهُ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرٌ} ki Allah her ne yaparsanız habîrdir ❁ küçük büyük, iyi ve kötü hepsini bilir, sırası gelince hepsini size haber verir. Ne günü bilir misiniz? {يَوْمَ يَجْمَعُكُمْ لِيَوْمِ الْجَمْعِ} Sizleri o dernek gününe derleyip toplayacağı gün. {ذٰلِكَ} O ❁ gün {يَوْمُ التَّغَابُنِ} tegābün günüdür. ❁ Kimin aldatıp kimin aldandığı, kâr ve zararın belli olacağı gündür.

"**Tegābün**" "gabn"den tefâ'uldür. "Gabn" alışverişte veya re'yde aldanmak veya aldatmak, yani değerinden aşağı yahut yukarı almak veya vermektir ki fark az olursa "gabn-i yesîr", çok olursa "gabn-i fâhiş" denilir. "Tegābün" de mütekābilen aldatışma yahut aldama ve aldanmanın [5029] zuhûru demektir. Bazen alışverişte olursa gayn'ın fethi bâ'nın sükûnuyla "gabn", re'yde olursa ikisinin de fethiyle "gaben" diye ayırt edilir. Ma'amâfîh muameledeki de re'ye râci' olacağından ikisi de esasen bir yere çıkar. Aldatan "gābin", aldanan "mağbun" olur. Râgıb der ki: "'Gabn', aranızdaki muamelede sana arkadaşın bir nevi ihfâ ile denksizlik etmektir. Malda olursa غَبَنَ فُلَانٌ fülân aldattı denilir. Re'yde olursa غُبِنَ أو غُبِنْتُ كَذَا غَبْنًا şöyle bir aldanış aldandı veya aldandım denilir ki gaflet, gabn sayılır. Ve يَوْمُ التَّغَابُنِ kıyamet günüdür. Çünkü وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرِى نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/207] ve اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اَنْفُسَهُمْ وَاَمْوَالَهُمْ[1] [et-Tevbe 9/111] ve اِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللّٰهِ وَاَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا [Âl-i İmrân 3/77] âyetlerinde işaret olunan mübâya'ada gabn bulunup bulunmadığı o gün zâhir olacak, bu alışverişlerde kâr ve zarar hep o zaman anlaşılacaktır. Bazıları يَوْمُ التَّغَابُنِ'den sual olundukda şöyle demiştir: 'O gün eşyâ onlara dünyadaki mikdarları hilâfına zuhur edecektir.' Bazı müfessirîn de demiştir ki gabnin aslı, şeyi gizlemektir. Şeyin gizlendiği mevziye de fethile 'gaben' denilir, a'zânın dirsek, kasık gibi büklüm yerlerine de istitârından dolayı 'megābin'[2] tesmiye olunur ve kadına 'tayyibetü'l-megābin' denilir."[3] *Keşşâf*da der ki: "Burada 'tegābün' kavmin ticaretteki

---

1 H, F, M ve B: "اموالهم و انفسهم".
2 H: "megābîn".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 602:

tegābününden, yani birbirini aldatmasından müstear olup şakī olanların sa'îd oldukları takdirde işgal edecekleri mevkilere sa'îdlerin konması ve bilakis sa'îd olanların şakī oldukları takdirde işgal edecekleri mevkilere de şakīlerin konması mânasınadır. Resûlullah'ın hadîsinde de 'cennete giren her kula şayet fenalık yapmış olsa idi cehennemde bulunacağı mevki behemehâl gösterilir ki şükrü artsın, cehenneme giren her kula da şayet iyilik yapsa idi cennette bulunacağı makam behemehâl gösterilir ki hasreti artsın' diye vârid olmuştur[1] (*Sûre-i A'râf'ta* وَنُودُٓوا اَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ اُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [7/43] *bak*). Gerçi insanların o günden başkasında da tegābünü olmaz değildir. Lâkin ne kadar büyük olursa olsun [5030] dünya umûrunda aldanma ve aldatma hakīkī tegābün olmayıp asıl hakīkī tegābün o kıyamet günü olduğuna tenbih için ona يَوْمُ التَّغَابُنِ tâbir buyurulmuştur."[2] Ticarette tegābün, tefâ'ul bâbının meşhur mânasına nazaran ekseriya alışveriş yaparken karşılıklı aldayış, birbirini aldatmaya çalışmak mânasına isneyn beyninde, müşâreket için olursa da tevâzu' ve tekā'ud kelimelerinde olduğu gibi vâhid içinde olur. Burada Mücâhid ve Katâde'den "ehl-i cennetin ehl-i cehennemi aldattığı gün'[3] diye tefsir olunduğu da nakledilmiştir. Biz buna hakīkī aldatma ve aldanmanın tahakkuk ettiği kâr ve zarar günü demekle her iki ihtimâli de ifade

---

الغبن: أن تبخس صاحبك في معاملة بينك وبينه بضرب من الإخفاء، فإن كان ذلك في مال يقال: غَبَنَ فلانٌ، وإن كان في رأي يقال: غَبِنَ، وغَبِنْتُ كذا غَبَنًا: إذا غفلت عنه فعددت ذلك غَبَنًا، ويوم التغابن: يوم القيامة لظهور الغَبْنِ في المبايعة المشار إليها بقوله: «ومن الناس من يشري نفسه ابتغاء مرضات الله» (البقرة ٢/٢٠٧)، وبقوله: «إن الله اشترى من المؤمنين...» الآية (التوبة ٩/١١١)، وبقوله: «الذين يشترون بعهد الله وأيمانهم ثمنا قليلا» (آل عمران ٣/٧٧)، فعلموا أنهم غُبِنُوا فيما تركوا من المبايعة، وفيما تعاطوه من ذلك جميعا، وسئل بعضهم عن يوم التغابن؟ فقال: تبدوا الأشياء لهم بخلاف مقاديرهم في الدنيا، قال بعض المفسرين: أصل الغبن: إخفاء الشيء، والغَبَن بالفتح: الموضع الذي يخفى فيه الشيء... وسمي كل منثن من الأعضاء كأصول الفخذين والمرافق مَغَابِنَ لاستتاره، ويقال للمرأة: إنها طيّبة الْمَغَابِنِ.

1 Buhârî, Rikāk, 51:

عن أبي هريرة قال النبي صلى الله عليه وسلم: لا يدخل أحد الجنة إلا أُرِيَ مقعده من النار لو أساء، ليزداد شكرا، ولا يدخل النار أحد إلا أري مقعده من الجنة لو أحسن، ليكون عليه حسرة.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 548-549:

التغابن: مستعار من تغابن القوم في التجارة، وهو أن يغبن بعضهم بعضا، لنزول السعداء منازل الأشقياء التي كانوا ينزلونها لو كانوا سعداء، ونزول الأشقياء منازل السعداء التي كانوا ينزلونها لو كانوا أشقياء. وفيه تهكم بالأشقياء، لأنّ نزولهم ليس بغبن. وفي حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما من عبد يدخل الجنة إلا أرى مقعده من النار لو أساء، ليزداد شكرا. وما من عبد يدخل النار إلا أرى مقعده من الجنة لو أحسن، ليزداد حسرة». ومعنى «ذلِكَ يَوْمُ التَّغابُنِ» –وقد يتغابن الناس في غير ذلك اليوم–: استعظام له وأن تغابنه هو التغابن في الحقيقة، لا التغابن في أمور الدنيا وإن جلت وعظمت.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 419-420:

عن مجاهد، في قول الله: «ذلك يوم التغابن» قال: هو غبن أهل الجنة أهل النار.

عن قتادة «يوم يجمعكم ليوم الجمع» هو يوم القيامة، وهو يوم التغابن: يوم غبن أهل الجنة أهل النار.

etmiş olacağımız kanaatinde bulunuyoruz. Dünya mahabbetine dalmış olan bedbahtların en büyük emelleri, ticaret sevdâsıyla şunu bunu aldatmak olduğu cihetle burada onlara tehekküm için "tegābün" tâbir buyurulmuştur. Murad, en büyük kâr ve zararın tahakkukunu ifade ile o günün azametini anlatmaktır. Kimlerin kâr, kimlerin zarar edeceğine gelince: {وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحًا} Her kim Allah'a iman edip o güne yarar iyi[1] bir amel işlerse ❁ işte o kâr edecektir. Çünkü {يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِه۪} Allah ondan onun kabahatlerini keffâretleyip örtecek {وَيُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ} ve onu altından ırmaklar akar cennetlere koyacaktır. {خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَدًا} Öyle ki içlerinde ebediyen kalacaklardır. {ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْعَظ۪يمُ} İşte fevz-i azîm, büyük kurtuluş, büyük zafer odur. ❁ Çünkü her tehlikeden kurtulup en büyük murad, en büyük zevk olan rıdvân-ı ekbere ermek oradadır. {وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا} [5031] Küfredip bizim âyetlerimize yalan diyenler ise {اُو۬لٰٓئِكَ} işte onlar ❁ aldanıp zarar edenlerdir. Çünkü onlar {اَصْحَابُ النَّارِ} ashâb-ı nârdırlar. ❁ Cehennem ateşinde kalmaya mahkumdurlar. {خَالِد۪ينَ ف۪يهَا} Öyle ki orada muhalled kalacaklardır. {وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ} Ki o da ne fena masîr, ne kötü varılacak yer, ne çirkin yataktır. ❁ Onun için insan olanlar bundan sakınıp o fevz-i azîme kavuşmak için iman ile amel-i sâlihe çalışmalıdır. "Öyle iman ve salâh ile çalışmak, ve hangi amelin daha sâlih, o gün için daha kârlı olduğunu bilmek kolay mı? Ve öyle çalışan mü'minlere dahi dünyada birtakım musibetler olmuyor mu?" denilecek olursa:

مَٓا اَصَابَ مِنْ مُص۪يبَةٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِۜ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُۜ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ ﴿١١﴾ وَاَط۪يعُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَۚ فَاِنْ تَوَلَّيْتُمْ فَاِنَّمَا عَلٰى رَسُولِنَا الْبَلَاغُ الْمُب۪ينُ ﴿١٢﴾ اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ ﴿١٣﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوٓا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْۚ وَاِنْ تَعْفُوا وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ ﴿١٤﴾ اِنَّمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌۜ وَاللّٰهُ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظ۪يمٌ ﴿١٥﴾ فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ

---

1 H -"iyi".

وَاسْمَعُوا وَاَطِيعُوا وَاَنْفِقُوا خَيْراً لِاَنْفُسِكُمْۜ وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِه۪ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ ﴿١٦﴾ اِنْ تُقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً يُضَاعِفْهُ لَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْۜ وَاللّٰهُ شَكُورٌ حَل۪يمٌۙ ﴿١٧﴾ عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ الْعَز۪يزُ الْحَك۪يمُ ﴿١٨﴾

[5032] **Meâl-i Şerîfi**

Allah'ın izni olmayınca hiçbir musibet isabet etmez. Her kim de Allah'a iman ederse O onun kalbine hidâyet verir ve Allah her şeyi bilir (11). İman edin de Allah'a itaat eyleyin ve Resûlüne itaat eyleyin; eğer aksine giderseniz Resûlümüze[1] ait olan sade açık bir tebliğden ibarettir (12). Allah'tan başka Tanrı yoktur, onun için mü'minler hep Allah'a dayansınlar (13). Ey o bütün iman edenler! Haberiniz olun ki çiftleriniz ve evlâdlarınızdan size düşman vardır, onun için onların mahzurlarından sakının. Bununla beraber affeder, kusurlarına bakmaz, örterseniz şüphe yok ki Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (14). Her hâlde mallarınız ve evlâdlarınız bir fitnedir, Allah ise, büyük ecir O'nun yanındadır (15). Onun için gücünüz yettiği kadar Allah'a korunun, dinleyin, itaat edin, infak edin, kendileriniz için hayır yapın; her kim de nefsinin hırsından korunursa işte onlar felah bulanlardır (16). Eğer Allah'a bir karz-ı hasen arzederseniz onu sizin için katlayıverir ve sizlere mağfiret[2] buyurur. Allah Şekûr'dur Halîm'dir (17). Gayba da şehadete de âlim[3], Azîz, Hakîm'dir (18).

[5033] {مَٓا اَصَابَ مِنْ مُص۪يبَةٍ} Bir musibet isabet etmez ki {اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ} Allah'ın izniyle olmasın ❁ yani gerek kâfir, gerek mü'min her kim, herhangi bir ferd veya cemaat olursa olsun başına, gerek cana, gerek mala, gerek sâireye müte'allik herhangi bir[4] musibet, maddî veya mânevî, kavlî[5] veya fiilî hoşa gitmeyecek acı bir hâdise çarparsa o her hâlde

1 B: "Resûlünüze".
2 M ve B: "sizi de mağfiret".
3 B: "alîm".
4 F, M ve B -"bir".
5 H: "kavî".

Allah'ın izniyledir. Allah'ın izni olmayınca hiç kimsenin istemesiyle, çalışmasıyla kimseye bir musibet eremez. Allah'ın izni olmayınca bir yaprak bile yerinden oynamaz (*Sûre-i Hadîd'de* مَٓا اَصَابَ مِنْ مُص۪يبَةٍ فِي الْاَرْضِ وَلَا ف۪ٓي اَنْفُسِكُمْ اِلَّا ف۪ي كِتَابٍ مِنْ قَبْلِ اَنْ نَبْرَاَهَا [57/22] *bak*). Gerçi وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ [en-Nisâ 4/79] ve اِنَّ اللّٰهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰى يُغَيِّرُوا مَا بِاَنْفُسِهِمْ [er-Ra'd 13/11] âyetlerinde geçtiği üzere bazı musibetlerin mebde'i insanın veya kavmin kendi nefsi olduğu muhakkak ise de böyle olan musibetler dahi yine Allah'ın takdir ve iradesiyle izni ta'alluk etmedikçe[1] vukū'a gelmez. Onun için قُلْ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ اللّٰهِ [en-Nisâ 4/78] buyurulmuştu. Bu böyle ancak Allah'ın izniyle olduğu gibi {وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُ} her kim de Allah'a iman ederse Allah onun kalbine hidâyet verir ❁ tevfik verir, doğruyu düşündürür, gelen musibetin ancak Allah'ın izniyle olabileceğini ve kendisi Allah'ın olup yine Allah'a döneceğini hatırlatarak اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156] tesellîsiyle gönlüne tesliyet لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلٰى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَٓا اٰتٰيكُمْ [el-Hadid 57/23] irşâdıyla sabır, metanet اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ [ez-Zümer 39/10] müjdesiyle inşirah verir {وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ} ve Allah her şeye alîmdir. ❁ Binâen'aleyh ona izin vermekte hikmeti ne olduğunu, ona ne gibi hayırlar, maslahatlar terettüb ettireceğini ve bu yüzden mü'min kulunu ne gibi sevaplara erdireceğini ve böyle iman eden bir kulun ne suretle hareket etmesi iktizâ edeceğini bilir ve kalbine o suretle hidâyet vererek muvaffak da kılar. O hâlde sâlih [5034] amellerin ne olduğunu bilmek için de Allah'a ve Resûlüne ve o nûra iman edin. {وَاَط۪يعُوا اللّٰهَ وَاَط۪يعُوا الرَّسُولَ... إلخ} ❁ Bu emir yukarıda mezkur فَاٰمِنُوا cümlesine yahut وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ يَهْدِ قَلْبَهُ وَاللّٰهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَل۪يمٌ kavlinin fehvâsı olmak üzere mukadder فَامِنُوا üzerine ma'tuftur. {يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ} ❁ Cemiyette dâhilî salâhın en mühim mebde'lerinden biri de aile salâhı olmak ve aile umûru ehemmiyetli bir gāile bulunmak hasebiyle burada mü'minlere sâlih amelleri beyan sırasında aile gāilesine ta'alluk eden bazı ta'lîmâtı hâvî bir hitap ile sûreye hitam verilecektir ki bu hitâbe[2] hem evvelki iki sûrenin

1 B -"yine Allah'ın takdir ve iradesiyle izni ta'alluk etmedikçe".
2 M: "hatabe".

âhirindeki يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا hitâbeleriyle mütenâzır hem de bundan sonraki iki sûreye bir temhiddir. Tirmizî ve Hâkim ve İbn Cerîr ve daha bazıları İbn Abbas'tan şöyle rivayet etmişlerdir ki, bu âyet يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُٓوا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ... إلخ ehl-i Mekke'den birtakımları hakkında nâzil olmuştu ki Müslüman olmuşlar ve Medine'ye Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne gitmek istemişlerdi. Zevceleri ve evlâdları da onları bırakmak istememişlerdi[1]. Sonra kalkıp Resûlullah'a geldiklerinde nâsın dinde fıkıh ve intibah kesbetmiş olduklarını görünce zevcelerine ve evlâdlarına ukūbet etmeyi kurdular, bunun üzerine Allah teâlâ bu âyeti indirdi.[2] Diğer bir rivayette: Bir adam hicret etmek ister, karısı ve çocuğu mâni' olurdu, o da "eğer Allah teâlâ sizinle beni Dârü'l-Hicre'de cem' ederse vallahi şöyle şöyle yapacağım" diye yemin ederdi, bu âyet nâzil oldu.[3] Atâ b. Ebî Rebah'tan rivayet olunduğuna göre de Avf b. Mâlik-i Eşca'î Peygamber'in maiyyetinde gazâya gitmek istemişti, ehl ü evlâdı toplanıp alıkoymaya uğraştılar ve "biz senin ayrılığına dayanamayız" diye sızlandılar, o da rikkate gelip gazâya gitmemiş, sonra da [5035] nedâmet etmişti, bu âyet nâzil oldu.[4] Demek ki sebeb-i nüzûl müte'addiddir. Bunların cem'inde münâfat yoktur. Âyetin siyak ve mazmûnu bunlara ve emsâline mutâbık olduğu gibi daha çok şümûllüdür.

"**Ezvâc**" "zevc"in cem'idir ki erkeğe de dişiye de ıtlak olunur. Burada hitap zâhiren zükûra olduğuna nazaran "ezvâc"dan murad da onların

---

1 H: "bırakmamak istemişlerdi".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 64; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 423; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 532:

عن ابن عباس، وسأله رجل عن هذه الآية: «يا أيها الذين آمنوا إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم» قال: هؤلاء رجال أسلموا من أهل مكة وأرادوا أن يأتوا النبي صلى الله عليه وسلم، فأبى أزواجهم وأولادهم أن يدعوهم أن يأتوا رسول الله صلى الله عليه وسلم، فلما أتوا رسول الله صلى الله عليه وسلم رأوا الناس قد فقهوا في الدين، هموا أن يعاقبوهم، فأنزل الله عز وجل: «يا أيها الذين آمنوا إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم» الآية.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 321. Krş. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm,* IV, 399; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 556:

ومن رواية أخرى عنه أنه قال: كان الرجل يريد الهجرة فيحبسه امرأته وولده فيقول: أما والله لئن جمع الله تعالى بيني وبينكم في دار الهجرة لأفعلنّ ولأفعلنّ فجمع الله عز وجل بينهم في دار الهجرة فأنزل الله تعالى: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ مِنْ أَزْواجِكُمْ...» الآية.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 424; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 191; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 321:

عن عطاء بن يسار قال: نزلت سورة التغابن كلها بمكة، إلا هؤلاء الآيات «ياأيها الذين آمنوا إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم»، نزلت في عوف بن مالك الأشجعي، كان ذا أهل وولد، فكان إذا أراد الغزو بكوا إليه ورققوه، فقالوا: إلى من تدعنا؟ فيرق ويقيم، فنزلت: «ياأيها الذين آمنوا إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم...» الآية.

çiftleri olan zevceler demek olur. Ancak يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا gibi hitâb-ı zükûr, tağlîben kadınlara da şâmil olmak kāidesine nazaran "ezvâc" da mütekābilen zevc ve zevceye mütehammildir. Evvelki surette ise bu mâna işâreten veya delâleten anlaşılır. Buyuruluyor ki: Ezvâcınızdan, yani çiftlerinizden ve evlâdlarınızdan[1] {عَدُوًّا لَكُمْ} size bir düşman vardır. ❁ Zevce ve evlâd mecmû'u olan ailelerinizin hepsi değil ise de içlerinden bazısı; bazı kadın, bazı evlâd veya bazı kadınla bazı evlâddan mürekkeb birtakımı, size bilerek veya bilmeyerek bir nevi düşmandır. Âlemde kocalarına adâvet eden, canına bile kıymaya kadar giden, yemeğine zehirler katan, türlü keydler yapıp[2] aklını ifsad eden, malına, ırzına, namusuna hıyanet eyleyen, dinini diyânetini selbedip[3] cehenneme sürükleyen nice kadınlar ve öyle evlâdlar bulunagelmiştir. Bunu bile bile kasden yapanlar olduğu gibi birtakımları ve belki birçokları da bilmeyerek ve kötü bir maksad beslemeyerek kocalarını veya babalarını zararlara, mihnetlere, kederlere, gāilelere düşürür ve böylelikle birtakım hayır işlerine, ibadetlerine mâni' olur. Evlâd hakkında bu ikinci cihet, ikinci âyette "fitne" tâbiriyle ifade edilmiş olmasına nazaran burada daha ziyade kasdî olan adâvet mütebâdir görünür ise de orada zikredilmemiş olan ezvâca nazaran[4] burada da o mâna mülâhaza olunarak mutlak olan adâvetin ıtlâkı üzere kasdî ve gayr-i kasdîye muhtemil olması iki âyet arasında bir ıhtıbâk[5] sanatı ifade edeceği cihetle daha beliğdir. Ailede böyle kasdî veya gayr-i kasdî adâvet, [5036] zevce ve evlâd tarafından olabildiği gibi mütekābilen zevc tarafından da olabilir. Zevcelerine hıyanet eden nice erkekler de vardır. Ancak hitâbın zâhiri erkeklere olmak itibariyle o cihet tasrih olunmayıp zımnî olarak işaret veya delâlete bırakılmıştır. Bunun da sebebi[6] şudur: اَلرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَٓاءِ بِمَا فَضَّلَ اللّٰهُ بَعْضَهُمْ عَلٰى بَعْضٍ وَبِمَٓا اَنْفَقُوا مِنْ اَمْوَالِهِمْ [en-Nisâ 4/34] mûcebince

1 F, M ve B: "evlâdınızdan".
2 M ve B -"türlü keydler yapıp".
3 M ve B: "selbeden".
4 F, M ve B -"nazaran".
5 B: "intibâk".
6 B -"işaret veya delâlete bırakılmıştır. Bunun da sebebi".

erkekler ailenin[1] infak ve idare ve terbiyesini der'uhde etmiş reisi olmaları hasebiyle hitap evvelemirde onlara tevcih edilmiş, hem de bilhassa iman sıfatıyla nidâ olunmuş olduğu cihetle âkil, bâliğ, mükellef bir mü'min olarak hitap edilmiş bir aile reisinin ailesine adâveti ve ahlâksızlığı, erkeğin, akıl ve iman hasletleriyle mütenâsib olmayacağı ve onlara ancak o gibi husûsâtta müteyakkız olarak öyle mahzurlardan hazer etmek ve afv ü safh u semâhat gibi ahlâk-ı fâzıla ile onları idare eylemek yaraşacağı vuzuh ile anlatılmak için bu cihet tasrih olunup mukābili terk veya ızmar edilmiştir. Yani hakîkī bir mü'min-i kâmil için öyle bir ahlâksızlık tasavvur bile olunmamak gerektir. Ve o hâlde mü'minlerin zevcelerine ve evlâdlarına yaraşan da onlara düşman değil, cidden yâr u şefîk olmak, o iman şi'âr u terbiyesini kesbeylemektir. Hâlen ve kālen numûne olarak bunu telkin ve idare etmek vazife ve mes'ûliyeti ise evvelemirde erkeklere müteveccih ve kadınlar akıldan ziyade hissiyâta tâbi' bulunmakla nidâ ve hitap erkeklere tevcih olunmuştur. Binâen'aleyh meâlin hâsılı şu olur: Ey o bütün iman eden ve aile üzerinde kavvâm olması iktizâ eyleyen[2] erkekler! Sizlerin erkekliğiniz, aklınız, imanınız ve mûcebince salâh fikriniz size muzâf olan ailenize düşmanlık etmeye müsaade etmemek îcab ederse de zevceleriniz ve evlâdlarınız[3] içinden akıl veya dinde noksanlıkları hasebiyle sizlere düşman olan, başınıza gāile çıkarmak isteyen bazıları da bulunabileceği muhakkaktır. {فَاحْذَرُوهُمْۚ} O hâlde [5037] o düşmanlardan hazer ediniz -onlara dikkat edip mahzurlarından sakınınız- ۞ şerlerinden, gāilelerinden emin olup da kendinizi onlara kaptırmayınız. Bundan dolayı zevceyi intihab ederken dış güzelliğine, malına, şununa bununa kapılıvermeyip her şeyden evvel dinini, edebini, iffetini, ahlâkını aramalı. Nitekim bir hadîs-i nebevîde[4] إِيَّاكُمْ وَخَضْرَاءَ الدِّمَنِ "çöplükte biten yeşillikten sakınınız"[5] buyurulmuştur. Sonra da aile

---

1 M ve B: "erkekler ailenin".
2 H ve F: "eden".
3 F, M ve B: "evlâdınız".
4 F, M ve B +"de".
5 Râmehürmüzî, *Emsâlü'l-hadîs,* thk. Ahmed Abdülfettah Temmâm, Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekāfiyye, 1409, s. 120.

hukukuna riayet ve onların dînî terbiyelerine dikkat ve onlar yüzünden gelmesi melhuz olan dünyevî ve uhrevî zararlardan sakınmalı, gelişigüzel bırakıvermeyip teyakkuz ve intibah üzere bulunmalı, sevgi ve alâka sevdâsıyla şımartmamalıdır. Bununla beraber sakınacağız diye tazyik edip de sıkmamalı, her kusurlarına aldırmamalıdır. {وَاِنْ تَعْفُوا} Ve eğer affederseniz ❁ yani affetmek hakkınız olup sizin tarafınızdan affı kābil bulunan suçlarını affederseniz ki bunlar size karşı vâki' olup gayrın hakkı ta'alluk etmeyen dünya umûruna müte'allik veya dine dair olup da tevbe ettikleri suçlardır. Affeder {وَتَصْفَحُوا} ve safh ile muamele eder, yüzlerine vurmaz, başlarına kakmaz {وَتَغْفِرُوا} ve ayıplarını eksikliklerini örter, semâhat gösterirseniz {فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} şüphe yok ki Allah da Gafûr Rahîm'dir. ❁ O da sizin günahlarınızı rahmetiyle mağfiret buyurur.

{اِنَّمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ} Her hâlde mallarınız ve evlâdlarınız bir fitnedir ❁ sizi meftun edip birtakım zahmetlere ve günahlara sokmaya sebep olan ve birtakım hayırlardan, tâatlerden alıkoyan bir ibtilâ ve mihnettir. {وَاللّٰهُ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظِيمٌ} Hâlbuki Allah, büyük ecir O'nun yanındadır. ❁ Binâen'aleyh Allah mahabbetini, Allah'ın zikr ü [5038] tâatini mal ve evlâd mahabbetine dahi tercih etmeli, mal ve evlâd kaygılarıyla uğraşırken Allah için ibâdât ve tâatı haleldar etmemelidir. {فَاتَّقُوا اللّٰهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ} Onun için gücünüz yettiği kadar Allah'a korunun ❁ fitneden, Allah'ın rızâsına muhalif şeylerden sakınıp Allah'ın vikāyesine sığınarak takvâ yolunu tutun. Bu emirde اتَّقُوا اللّٰهَ حَقَّ تُقَاتِهِ [Âl-i İmrân 3/102] emrine nazaran çok tahfif vardır. Yani Allah'a lâyık olan tam hakkıyla takvâ yapamazsanız bile gücünüz yettiği kadar müttakī olun, korunun, zikrullahtan gaflet etmeyin {وَاسْمَعُوا} ve dinleyin ❁ [1]Allah'ın emirlerini, nehiylerini, va'z u nasihati dinleyin {وَاَطِيعُوا} ve itaat edin ❁ dinlediklerinizi tutup kendi gönlünüzle tatbik ve icrâ edin {وَاَنْفِقُوا} ve infak yapın ❁ tekâsür ve tefâhur için mal toplamak ve kenz yapmak hırsına kapılmayıp gerek kesb ile kazandıklarınızdan ve gerek Arz'dan çıkan hâsılâttan Allah'ın sizlere merzuk kıldığı şeylerden zevcelerin ve

---

1 F, M ve B +"ve".

evlâdın nafakalarını verdikten başka yukarıki sûrelerde, ezcümle Sûre-i Bakara ve Sûre-i Berâe'de emr ü tergīb olunan cihetlere: vâlideyn ve en[1] yakın akraba,[2] yetimler, miskinler ve ibn-i sebîl için nafakalar ve cemâ'at-i müslimînin ve fukarâ-yı ibâdullahın mesâlih ve menâfi'i, dîn-i hakkın neşr ü müdafaası ile Allah yolunda cihad, birr ü takvâda te'âvün için gücünüz yetebildiği kadar vergi, i'âne, zekât, sadakāt verin. {خَيْرًا لِاَنْفُسِكُمْۜ} Nefisleriniz için hayır yapın ❁ Allah'ın vikāyesinde korunmanız için kendi nefisleriniz hakkında en hayırlı, en nâfi' olanı işleyin. Yani büyük ecir ancak Allah yanında olduğu[3] ve dünya serveti[4] sönüp ancak Allah yanındakiler kalacağı cihetle Allah rızâsı için infak, netice itibariyle sizin nefisleriniz hakkında emvâl ve evlâddan daha hayırlıdır. Bundan dolayı [5039] emvâl ve evlâd derd ü hırsıyla Allah'ı ve kendilerinizi unutup da hayr için infaktan geri kalmayın, Allah için hayırlar yapın ve O'nun için çalışın ve[5] emvâl ü evlâda da o maksadı gözeterek bakın. {وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ} Ve her kim nefsinin şuhhundan, hırs u buhlünden vikāye olunup korunursa ❁ ki bu ancak Allah'ın vikāyesine sığınmakla olabilir, {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ} işte onlar felah bulanlardır. ❁ Onun için gücünüz yettiği kadar Allah'a korunun da harîs ve bahîl olmamaya çalışın. Nefislerinizin hırsına zebûn olup da ihtikar ve hasislik ile kendinizi ve evlâd ü iyâlinizi ve cemaatinizi felâketlere sürüklemeyin, sahî ve civanmerd olmaya çalışarak Allah için hayır işlerde müsabaka edin (*Sûre-i Haşr'de geçen* وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهٖ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ *ve* كَيْ لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْاَغْنِيَٓاءِ مِنْكُمْ [59/7] [59/9] *bak*).

{اِنْ تُقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا} Eğer Allah'a karz-ı hasen suretiyle ikraz ederseniz ❁ (*Sûre-i Hadîd'de ve Sûre-i Bakara'da* مَنْ ذَا الَّذ۪ي يُقْرِضُ اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًا [57/11; 2/245] *bak*). Bu âyet de infâka tergīb içindir. Bazıları bundan murad farz olan zekâttır, demişler, bazıları mendub olan

---

1 B -"en".
2 H +"ve".
3 B: "doğru".
4 F, M ve B: "zevki".
5 F, M ve B -"ve".

infâkāttır demişler, bazıları da hepsinden[1] e'am olduğunu söylemişlerdir ki makām-ı tergībe en muvâfık olan da budur. Yani Allah'tan güzel ecir istemekten başka bir garaz beslemeyerek hulûs-i niyetle verilen ödünçler لِلْفُقَرَآءِ الَّذِينَ اُحْصِرُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِى الْاَرْضِ... لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًا gibi [el-Bakara 2/273] buyurulduğu vechile Allah yolunda çalışan ve çalışacak olanların havâic ve levâzımından ve bu kabîlden iktizâ eyleyen sâir vücûh-i birr ü hayra Allah rızâsı için mal veya emek sarfederek infak ve teberru'âtta bulunursanız, bu suretle sarfedilen şeyler sandıklarda para saklamaktan, dünya garazları için sarfiyyât veya ikrâzât yapmaktan, murâbahacılık, ribâcılık şöyle dursun meşrû ticaretlerden dahi daha kârlıdır. Çünkü {يُضَاعِفْهُ لَكُمْ} [5040] Allah onu size kat kat ecriyle öder ۞ on kattan yedi[2] yüze kadar ve hatta daha ziyade katlar. Memlekette bu yüzden hâsıl olacak güzel sa'y ü amellerle servet-i umûmiye tezâyüd ettikten, ağniyâ ve fukarâ arasında mahabbet teessüs eyledikten başka âhirette de kat kat sevap verir. {وَيَغْفِرْ لَكُمْ} Hem de günahlarınıza mağfiret eder. {وَاللّٰهُ شَكُورٌ} ve Allah Şekûr'dur. ۞ "Şükür" iyiliği iyilikle karşılamak demek olup Allah teâlâ da rızâsı için yapılan azıcık bir iyiliğe bile büyük büyük ecirler verir, onu büyültür. Nimet esasen kendisinin olduğu hâlde onun şükrünü bilip de Allah için Allah'ın sarfını emrettiği yerlere sarfedenlerin hem daha güzel, daha ziyadesi ile ecrini çoğaltır, hem[3] kadirlerini yükseltir, hem de {حَلِيمٌ} Halîm'dir ۞ günahkârları derhâl ukūbeti ile muâhaze buyuruvermez, imhâl eder. Gerçi hesap görmek istediği zaman serî'u'l-hisâbdır. Bir lemhada bütün hesapları görüp bitiriverir. Fakat her günahın akıbinde hesâb[4] görüvermez, birçoklarını imhâl eyler, bu da kendisine bir şey gizli kaldığı için değil, büyüklüğündendir. Çünkü O {عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ} gaybın da âlimidir şehadetin de ۞ gizli yapılanları da bilir, açık yapılanları da bilir, vücûda gelenleri de bilir, gelmeyenleri de bilir. {الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ} O öyle Azîz, öyle

1 F, M ve B: "küllîsinden".
2 B -"yedi".
3 H ve F +"de".
4 F, M ve B: "hisabını".

Hakîm'dir ❁ Şekûr u Halîm olmakla beraber Azîz'dir. İsyâna karşı kahr u ikābı şedîddir. Dilerse hiçbirini imhâl[1] etmez, izzetiyle hepsinin hesâbını görüverir, hâtır u hayâle gelmez şeyler yapar; bununla beraber Hakîm'dir. Yaptıklarının evvel ü âhirini[2] birbirine rabtedip üzerine hikmetler terettüb ettirerek bihakkın muntazam yapar. Her sun'unda hikmet, her [5041] emrinde hikmet vardır. Onun içindir ki dünyanın âhireti vardır. Bütün bu emirler de O'nun hak hikmetiyledir. Bunlarla amel edenler tegābün günü aldanmazlar.

Bu Tegābün Sûresi'nin[3] âhirindeki hitâbede aile ahvâline müte'allik olmak üzere اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْ buyurularak adâvet[4] mahzûrundan sakınılması emrolunmuş bulunduğu ve hâlbuki evlâd alâkası hılkī ve binâen'aleyh fesh ü izâlesi gayr-i kābil bir alâka-i nesebiye olarak sâbit olup zevciyet ise akd-i nikâh sebebi ile muteber ve binâen'aleyh fesh ü ref'i kābil bir alâka-i sebebiye olmak hasebiyle[5] zevc ve zevce beyninde bundan matlub olan mahabbet ve mu'âşeret nefret ve adâvete münkalib olunca bunun mahzûrundan kurtulmak bazı ahvâlde tedrîcen veya kat'iyyen boşama çaresine müracaatı iktizâ edeceği cihetle, izzet ve hikmet-i ilâhiye talâkı teşrî' buyurmuş ve bu münasebetle bu sûreyi de Sûre-i Talâk tâkip eylemiştir.

---

1 B: "ihmal".
2 F, M ve B: "evvelini âhirini".
3 H: "Bu sûrenin".
4 B: "avret".
5 H +"bu".

[5042]

سُورَةُ الطَّلَاقِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ اثْنَتَا عَشْرَةَ اٰيَةً

TALÂK SÛRESİ

Talâk Sûresi Medenîdir. Buna "Kısa Sûre-i Nisâ" (سُورَةُ النِّسَاءِ الْقُصْرَى) denildiği de rivayet olunmuştur.

Âyetleri: On ikidir.

Kelimeleri: Yüz kırk yedidir.

Harfleri: Bin yetmiştir.

Fâsılası: Hep ا harfidir.

Bu sûrenin nüzûlüne sebep olmak üzere bazıları hayız hâlinde îkāʻ edilmiş bir iki talâk hâdisesinden bahsetmişlerse de, Ebû Hayyân'ın ve Hâfız Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin tasrih ettikleri vechile esahh-ı rivayet, bu sûre bir hâdise üzerine değil, doğrudan doğru bir şerʻ-i mübtede'i[1] beyan olarak nâzil olmuştur.[2]

"**Talâk ve[3] Tatlîk, Boşama**" lügatta ıtlâk eylemek; yani bir kaydı, bağlantıyı kaldırıp salıvermektir. Şerʻan da; nikâh ile sâbit olan kaydı refʻ eylemektir. Bu mâna ile "talâk", asıl nikâhın bozulması demek olan fesihten, infisahtan başka bir hükmü hâizdir. Talâka, hulʻa, îlâya, iddete dair Sûre-i Bakara'da birtakım ahkâm ve Sûre-i Ahzâb'da iddete müteʻallik bir âyet ve Sûre-i Mücâdele'de zıhâr ve keffâretine müteʻallik beyânât geçmişti. Burada da evvelki sûrenin âhirinde geçtiği vechile zevc ve zevce beynindeki adâvet mahzûrunun halli [5043] çarelerinden birisi olmak hikmetiyle verilecek talâkın müstahsen olabilecek şeklinin tâlimiyle ona müteferriʻ kadın ve aile hukukuna müteʻallik bazı ahkâm beyan olunacaktır.

---

1 M ve B -"mübtede'i".

2 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 269; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 195:

وهذا كله وإن لم يكن صحيحا فالقول الأول أمثل. والأصح فيه أنها بيان لشرع مبتدإ.

3 H -"ve".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ وَاَحْصُوا الْعِدَّةَۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ رَبَّكُمْۚ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ وَلَا يَخْرُجْنَ اِلَّٓا اَنْ يَأْت۪ينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍۜ وَتِلْكَ حُدُودُ اللّٰهِۜ وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُۜ لَا تَدْر۪ي لَعَلَّ اللّٰهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذٰلِكَ اَمْرًا ﴿١﴾ فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَاَشْهِدُوا ذَوَيْ عَدْلٍ مِنْكُمْ وَاَق۪يمُوا الشَّهَادَةَ لِلّٰهِۜ ذٰلِكُمْ يُوعَظُ بِه۪ مَنْ كَانَ يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِۜ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًاۙ ﴿٢﴾ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُۜ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُۜ اِنَّ اللّٰهَ بَالِغُ اَمْرِه۪ۜ قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا ﴿٣﴾ وَالّٰٓئ۪ي يَئِسْنَ مِنَ الْمَح۪يضِ مِنْ نِسَٓائِكُمْ اِنِ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍۙ وَالّٰٓئ۪ي لَمْ يَحِضْنَۜ وَاُو۬لَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّۜ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ اَمْرِه۪ يُسْرًا ﴿٤﴾ ذٰلِكَ اَمْرُ اللّٰهِ اَنْزَلَهُٓ اِلَيْكُمْۜ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِه۪ وَيُعْظِمْ لَهُٓ اَجْرًا ﴿٥﴾ اَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تُضَٓارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّۜ وَاِنْ كُنَّ اُو۬لَاتِ حَمْلٍ فَاَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتّٰى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّۚ فَاِنْ اَرْضَعْنَ لَكُمْ فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّۚ وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍۚ وَاِنْ تَعَاسَرْتُمْ فَسَتُرْضِعُ لَهُٓ اُخْرٰىۜ ﴿٦﴾ لِيُنْفِقْ ذُو سَعَةٍ مِنْ سَعَتِه۪ۜ وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ فَلْيُنْفِقْ مِمَّٓا اٰتٰيهُ اللّٰهُۜ لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا مَٓا اٰتٰيهَاۜ سَيَجْعَلُ اللّٰهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْرًا ﴿٧﴾

[5044] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o Peygamber! Kadınları boşadığınız vakit iddetlerine doğru boşayın ve iddeti sayın ve Rabbiniz Allah'tan korkun, onları evlerinden çıkarmayın, kendileri de çıkmasınlar meğer ki açık bir terbiyesizlik etmiş olalar. Bunlar Allah'ın tâyin buyurduğu[1] *hudûddur ve her kim Allah'ın hudûduna tecavüz ederse nefsine zulmetmiş olur. Bilmezsin belki Allah onun arkasından bir iş çıkarır (1). Sonra müddetlerini*

---

1 F, M ve B: "ettiği".

doldurmaya yaklaştıklarında onları güzellikle tutun yahut güzellikle ayrılın ve sizlerden adalet sahibi iki erkeği işhâd eyleyin, şehadeti de Allah için [5045] *doğru edâ edin. Bu size söylenenleri duydunuz a, bununla Allah'a ve âhiret gününe iman eder kimselere öğüt verilir, her kim de Allah'tan korkarsa Allah ona bir mahrec müyesser kılar (2) ve onu hâtır u hayâline gelmez cihetten[1] merzuk eder ve her kim Allah'a tevekkül kılarsa O ona yetişir. Her hâlde Allah emrini yerine getirir, Allah her şey için bir mikdar tâyin etmiştir (3). Hayızdan kesilmiş olan kadınlarınız -şüphelendinizse- onların iddeti de üç aydır, hayız görmeyenler de öyle. Yüklülerin ise ecelleri hamillerini vazʿ etmeleridir ve her kim Allah'a korunursa Allah onun işine bir kolaylık verir (4). İşte bu (anlatılan ahkâm) Allah'ın emridir, onu size indirdi ve her kim Allah'tan korkarsa Allah onun kabahatlerini örter ve ecrini büyültür (5). O kadınları gücünüzün yettiğinden sâkin olduğunuz yerin bir kısmında iskân ediniz ve üzerlerine tazyik yapmak için onları ızrâra kalkışmayınız ve eğer yüklü iseler hamillerini vazʿ edinceye kadar nafakalarını verin. Sonra sizin hesâbınıza emzirirlerse o vakit de ecirlerini verin ve aranızda iyilikle emredin ve eğer zorlaşıyorsanız o hâlde baba hesâbına diğer bir emzikli emzirecektir (6). Genişliği olan genişliğinden infak etsin, rızkı dar olan da Allah'ın ona verdiğinden infak eylesin. Allah bir nefse verdiğinden başka teklif etmez, Allah bir usrun arkasından bir yüsr yapar (7).*

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ} ey o Peygamber! النَّبِىُّ ﷺ unvânıyla yâd ve tebcil olunan Hâtemü'n-nebiyyîn! Burada evvelâ Peygamber'e nidâ ile başlanması ümmetin mübelliği ve muktedâsı[2] bulunması ve beyan olunacak talâk tarzı onun şerʿine ait taraf-ı ilâhîden yeni bir teşrîʿ olmak hasebiyle neşr ü teblîğine re'sen itina olunması hususlarına tenbih içindir. Yoksa beyan olunacak hüküm Peygamber'in kendisine mahsus değil, umûmadır[3]. Onun için hitap taʿmîm olunarak buyuruluyor ki:

---

1 H ve F -"cihetten".
2 M: "mâktedası".
3 H ve F: "âmdır".

{اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَّاءَ} Kadınları tatlik ettiğiniz vakit ❁ yani [5046] boşamak istediğiniz takdirde {فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ} onların iddetlerini gözeterek boşayın ❁ yani âdetleri olarak sayılı hayız günlerini hesâba alarak ondan önce tuhr zamanında temiz olarak bir talâk[1] boşayın. İşte talâk verilecek olunca onun en güzel ve mesnun sureti böyle kadını âdetinden önce temiz bulunduğu tuhur zamanında mücâma'at etmeksizin bir talâk boşamaktır. Binâen'aleyh وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِۜ قُلْ هُوَ اَذًىۙ فَاعْتَزِلُوا النِّسَّاءَ فِى الْمَحِيضِۙ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ [el-Bakara 2/222] emri mûcebince tab'an ve şer'an i'tizal zamanı olup beklenmek[2] iktizâ eden hayız günlerinde veya mücâma'at vâki' olmuş bulunan tuhr içinde boşayıp salıvermek bu emre muhalif olmakla haramdır, bid'îdir, çirkindir, günahtır. Üç talâk birden boşamak ise daha çirkin, daha günahtır. Talâk vukū'a gelmez değil, fakat günahtır.[3] Çünkü asıl talâk erkeklerin iradesine bırakılmış olduğu için îkā' ile vâki' olur, bâtıl olmaz ise de çirkin surette veya lüzûmundan fazla boşamak hem emre hem hikmet ve maslahata münâfî bir zarar, bir küfran, bir ahlâksızlıktır.

Bunun hikmeti; وَمِنْ اٰيَاتِه۪ٓ اَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِتَسْكُنُٓوا اِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً [er-Rûm 30/21] buyurulduğu üzere izdivacdan maksad, zevc ve zevce arasında Allah teâlâ'nın yaratmış olduğu meylin tatmîni ile mahabbet ve merhamet üzere müesses bir aile kurmak ve onun hukūk ve vezâifini der'uhde ederek مُحْصِن۪ينَ غَيْرَ مُسَافِح۪ينَ [el-Mâide 5/5] mûcebince iffet ve ıhsan[4] ile temiz bir hars ve tenasül gayesine hizmet olduğu cihetle zevc ve zevce beyninde hasbe'l-beşeriyye ufak tefek dedikodu ve az çok kırgınlığı veya gāile-i âfâkiye dolayısıyla inkıbaz veya[5] inbisâtı mûcib ahvâl-i ârıza eksik olmasa bile arada esas olan meyl-i hılkī, sükûn-ı cibillî munkatı' olmadıkça aile binâsının temeli yıkılmamak lâzım gelir. Fakat o meyl ü sükûn munkatı' olacak olursa o vakit temel

1 H -"bir talâk".
2 H +"bekletmek".
3 H: "Fakat talâk vukū'a gelmez değil, günahtır".
4 B: "ihsan".
5 H: "ve".

çürümüş ve arada bir nevi talâk-ı tabîî vâki‘ olmuş olacağından talâk-ı şer‘î de verilebilir. Böyle bir [5047] hâlde de bekā ibtidâdan eshel olduğu cihetle kadının sun‘ u taksîri olmadıkça veya erkek için bir tehlike ve sebeb-i zarûrî bulunmadıkça meyl-i tabîînin fıkdânına mukābil ahlâk-ı dîniye ve âdâb-ı şer‘iye ile takvâ hissi, vefâ şuuru, hukūk-ı sâbıkanın ihlâline ve aile binâsının yıkılmasına râzı oluvermez. Lâkin iş yalnız meylin inkıtâ‘ından ibaret kalmayıp bir de kadının kocasına karşı kibr ü nüşûzu veya kasd-ı adâveti yüz göstermeye ve matlub olan meveddet ve merhamet yerine bu suretle gayz u nefret hisleri kāim olmaya başlarsa işte o vakit erkeğin فَاحْذَرُوهُمْ [et-Tegābun 64/14] emri mûcebince sakınmaya me'mur olduğu adâvet ve geçimsizlik mahzûrunun halli[1] suretlerinden birisi olan talâk, şer‘î bir hâcet hâlini alır. Yoksa talâk bir gazab veya bir şehvet düşkünlüğüyle bir ev yıkımı ve ni‘met-i nikâha bir küfran olur. Birçok ahvâlde de hâcet var zannedilir de sonra pişman olunur. Onun için talâk verileceği zaman iyi ve çok düşünmeli, bütün hâlât-ı rûhiye ve din ve ahlâk esasları hesâba alınmalı. İnde'l-îcâb telâfi edilebilmek için şer‘in bahşettiği fırsatları elden kaçırıvermemelidir[2]. Zira rûhda gizli kalan meyiller umûr-ı hafiyeden olduğu için hiddet ve fetret zamanında hissedilemez de sonradan deprenir, zararlara günahlara sürükler, bilinmez ki Allah ne halkedecektir. Onun için ihtiyâca binâen meşrû kılınmış olan talâkın îkā‘ında mekruh veya güzel olan nevileri vardır. Evvelâ kadını tekarrub mekruh olan ezâlı, âdetini gördüğü hayız günlerinde boşamak haramdır. Talâk vâki‘ olursa da boşayan burada emrolunan suretin hilâfına boşamış olmakla günaha girmiş olur. Çünkü kadının tekarrub câiz olmayan ve tabîî meyle münâfî bulunan o ezâlı hâlinde hissedilen meyilsizlik ârızî olmak ihtimâline mebnî kat‘î ve dâimî olduğuna hükmedilemez. İhtimal ki onu boşayan on gün sonra gönlünde heyecan duyacak ve yaptığına pişman olacaktır. Hem bir gün bile olsa beraber [5048] yaşamış bulunduğu bir zevcesini öyle bir hâlinde boşayıp bırakıvermek aynı zamanda bir alçaklıktan başka bir şey olmaz.

1 F, M ve B: "cibillî".
2 F, M ve B: "fırsatlar elden kaçıvermemelidir".

Kezâlik tuhr içinde iken tekarrub ettikten sonra tatlik etmek de mekruhtur. Çünkü tekarrub meylin vücûduna delildir. Ondan sonra duyulan meyilsizlik de ârızî bir fütûrdan ibaret olabileceği cihetle meyl-i cibillînin silinmiş olduğuna hükmetmek doğru olmaz. Herhangi bir hâlde üç talâkı birden vermek ise büsbütün hiddete kapılarak ve her ihtiyâtı elden bırakarak bu çirkinlikleri bir defada üç kere tekrar etmek ve emr-i şer'îye kat kat muhalefet eyleyip ailenin salâhı için şer'in bahşetmiş olduğu her fırsatı bir anda elden kaçırmak olacağı cihetle kat kat çirkin ve günahtır. Ve bunun bu kadar çirkin ve günah olması da ıskātâttan olan talâkın vâki' olması dolayısıyladır. Yoksa lağv olur, çirkin ve günah olmasının mânası kalmazdı. İşte talâkın meşrûiyeti zarar ve fesad için değil, aile beyninde yüz gösteren sevgisizlik ve geçimsizlik mahzurlarını def' için mümkin olduğu kadar bir ıslah tecribesi yapılmak suretiyle tarafeynin hâlet-i rûhiyeleri yekdiğerinden ayrılmaya ne dereceye kadar müsâid olabileceğini tebarüz ettirmek hikmetiyle alâkadar bulunduğundan, talâk vermek ihtiyâcını duyan bir kimsenin bunu en güzel bir surette isti'mâl etmesi emrolunarak buyurulmuştur ki: اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ O kadınları boşadığınız, yani boşamak istediğiniz takdirde. Bu şart evvelâ, tatlîkin müstakillen erkeklere ait ve onların yed-i ihtiyârında bulunan bir iş olduğunu gösterir. Zevc tatlik edince talâk bir hakk-ı şer'î olarak sâbit olur, yoksa olmaz. Bundan dolayıdır ki bir hadîs-i şerifte الطَّلَاقُ لِمَنْ أَخَذَ بِالسَّاقِ buyurulmuştur.[1] O hâlde kadının bunda doğrudan doğru bir hakk-ı hıyârı yoktur. Meğer ki dilediği zaman kadın kendisini boşamakta muhtâr olduğuna dair nikâh zamanında veya sonra erkek tarafından bir tefviz yapılmış olsun. Bu olmadığı surette kadın ancak hul' ile [5049] kendisini kurtarmak için müracaat edebilir. فَلَا[2] جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهٖ [el-Bakara 2/229] Bu surette de hâkim, Hanefiyyeye göre ya tarafeynden hakem nasbederek veya doğrudan

1 İbn Mâce, Talâk, 31:

عن ابن عباس، قال: أتى النبي صلى الله عليه وسلم رجل فقال: يا رسول الله، سيدي زوجني أمته، وهو يريد أن يفرق بيني وبينها. قال: فصعد رسول الله صلى الله عليه وسلم المنبر فقال: يا أيها الناس، ما بال أحدكم يزوج عبده أمته ثم يريد أن يفرق بينهما؟! إنما الطلاق لمن أخذ بالساق.

2 H, F, M ve B: "ولا".

doğru sulh tavassutunda bulunarak zevc tarafına hul' teklif eder. Zevcin veya vekîlinin kabûlü hâlinde bu da bir talâk olur. Şâfiiyyeye göre ise fesh olur. Bazıları Sûre-i Nisâ'daki وَاِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ اَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ اَهْلِهَا [4/35] emrine nazaran hâkimin fesh ü tefrik hakkını da kabul etmişlerdir. Hanefiyyece bu ancak[1] ınninlik veya cüzam gibi habis bir maraz hâlinde olur. Sâniyen, اِذَا طَلَّقْتُمُ şartı, talâkın diyâneten Allah teâlâ indinde esas itibariyle matlub ve memduh bir şey olmayıp "ehven-i şerreyn ihtiyâr olunur"[2] hükmünce nihâyet bir müsaadeden ibaret olduğunu da îmâ eder. Çünkü bilâ kayd u şart talâka teşvîki tazammun eden hiçbir delil yoktur. Bilakis Ebû Dâvûd'un ve İbn Mâce'nin rivayet ettikleri hadîsin birinde[3] إِنَّ مِنْ أَبْغَضِ الْمُبَاحَاتِ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ الطَّلَاقُ "Allah azze ve celle indinde mubahların en mebğūzundandır talâk"[4]; diğer birinde de أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَى اللَّهِ الطَّلَاقُ Allah'a en mebğuz olan helâl, talâktır".[5] Bu hadislerde "mubah" ve "helâl" tâbirlerinin bulunmasından dolayı birtakımları, asl-ı talâkın mubah olduğuna kāil olmuşlar ise de İbn Hümâm'ın tahkīki vechile esah olan budur ki asl-ı talâk, nikâh nimetine küfran olduğundan dolayı mahzurdur (محظور). Çünkü Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: لَعَنَ اللهُ كُلَّ مِذْوَاقٍ وَمِطْلَاقٍ[6] "çok talâk verici, zevkine düşkünlerin[7] her birine Allah lânet eylemiştir."[8] Onun için hâcet olmayınca mekruh olur. Bundan dolayı "mebğuz" buyurulmuştur. "Mubah" tâbir edilmesi ancak hâcet vakitlerinde mubah olması hasebiyledir. Beyhakī de buğzun vakt-i mesnûna riayet edilmeyerek talâk îkā' edilmesinde olduğunu söylemiştir.[9] Şâfiiyyeden İbn Hacer'in beyânına göre: "Talâk bazı ahvâlde vâcib, bazen mendub[10], bazen haram

1 F, M ve B -"ancak".
2 Mecelle, 29. md.
3 F, M ve B -"hadîsin birinde".
4 Serahsî, *el-Mebsût,* VI, 3.
5 İbn Mâce, Talâk, 1.
6 H ve F: "مطلاق".
7 F, M ve B: "düşkünden".
8 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 328. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* VI, 306.
9 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VII, 528; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 328:

وكأنه كره الاستكثار منه أو كره إيقاعه في كل وقت من غير مراعاة لوقته المسنون.

10 B: "mubah".

veya mekruh olur. Vâcib olan îlâ yemini yapıp da vat' arzusu bulunmayan kimsenin dört ay bekletmemek için talâkı ve hakemeynin talâk re'yinde [5050] bulunmaları hâlindeki talâk gibi. Mendub olan talâk: Kadının hukūkunu edâ etmekten zevcin gerekse meyilsizlikten[1] dolayı olsun âciz olması veya kadının âdeten kendisiyle geçinilmeye sabredilemeyecek[2] derecede huysuz olması veya kadının fücûrundan korkulacak derecede olmamakla beraber pek afif olmaması hâlinde talâk gibi. Ve fakat bu son surette tatlik edilince kadının fücûra düşeceğinden korkulur veya onun firâkına tahammül edemeyerek erkeğin onunla fücûra sapması veya meşakkat çekmesi melhuz bulunur, ve hâlbuki tatlik edilmediği takdirde bu korkular vârid olmayacak olursa o vakit talâk mendub değil, harama sebep olacağı cihetle mekruh ve belki haram olur. Nitekim talâk-ı bid'î, yani bu âyette emrolunanın hilâfına olarak kadının âdeti vaktinde veya üç talâk birden verilmek haramdır. Bütün bu ahvâlden sâlim olduğu takdirde de mekruh olur. Çünkü naklolunduğu üzere hadîs-i sahihte helâller içinden talâk Allah teâlâ'ya en mebğuz olduğu beyan buyurulması kerâhetini ifade eder."[3] Çünkü kerâhet[4] hill ile ictimâ' edebilmek itibariyle hill ile buğzun ictimâ'ından mütebâdir olan kerâhet olur. O hâlde hill cihetini teyid eder sebepler inzimam ettikçe kuvvetlerinin derecesine göre kademe kademe mubah, mendub, vâcib mertebelerine doğru çıkar. Kerâhet cihetini teyid eder esbâb inzimam ettikçe de buğz haram mertebesine varır ve buna nazaran helâl veya mubah tâbiri vukū'a işaret olup haram olan talâkın dahi îkā' ile vâki' olacağını gösterir. Nitekim bid'î talâkın dahi vâki' olacağı hakkında fukahâ, icmâ'-i ümmet

---

1 F, M ve B: "kayidsizlikten".

2 F, M ve B: "geçinmeğe cebr edilemiyecek".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 328. Krş. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* IX, 346:

وقال ابن حجر: هو إما واجب كطلاق مول لم يرد الوطء وحكمين رأياه، أو مندوب كأن يعجز عن القيام بحقوقها ولو لعدم الميل إليها، أو تكون غير عفيفة ما لم يخش الفجور بها، ومن ثم أمر صلى الله تعالى عليه وسلم من قال: «إن زوجتي لا ترد يد لامس» أي لا تمنع من يريد الفجور بها على أحد أقوال من معناه بإمساكها خشية من ذلك، ويلحق بخشية الفجور بها حصول مشقة له بفراقها تؤدي إلى مبيح تيمم، وكون مقامها عنده أمنع لفجورها فيما يظهر فيهما، أو سيئة الخلق أي بحيث لا يصبر على عشرتها عادة فيما يظهر، وإلا فغير سيئة الخلق كالغراب الأعصم أو يأمره به أحد والديه أي من غير تعنت كما هو شأن الحمقى من الآباء والأمهات، ومع عدم خوف فتنة أو مشقة بطلاقها فيما يظهر، أو حرام كالبدعي، أو مكروه بأن سلم الحال عن ذلك كله للخبر الصحيح: ليس شيء من الحلال أبغض إلى الله من الطلاق.

4 B: "hareket".

bulunduğunu söylemektedirler. Buna karşı İbn Teymiyye ile İbn Kayyim-i Cevziyye talâk-ı bid'îden olan üç talâk birden tatlîkin haram olması hasebiyle bunda birden ziyadesinin vâki' olmaması cihetini ictihâd mevridi gibi göstererek tervic etmek ve bu suretle pek ehemmiyetli bir noktaya basmak istemişler ise de [5051] bütün mezheblerin ittifak ve icmâ'[1] etmiş bulunduğu bir meselede usûlen ictihâda mesağ görülemeyeceği[2] cihetle iltifâta şâyân görülmemişlerdir.

Fukahâ[3] talâkı, hükmü itibariyle ric'î ve bâin diye iki nev'e, bâini de hafif ve galiz diye iki kısma taksim etmişler, sûret-i îkā' itibariyle de mesnun ve bid'î olmak üzere iki nevi saymışlar; mesnûnu ahsen ve hasen, bid'îyi de ehaf ve eşed diye[4] yine ikiye ayırmışlardır. Mesnun: Talâk verecek olan kimselere şer'an emir ve tavsiye olunup ve[5] tatlikte tarîkat-ı meslûke olması iktizâ eden surettir. Bunun en güzeli de[6] bu âyette emrolunduğu üzere tuhr zamanında bir talâk-ı ric'î tatlik etmektir. Her biri birer tuhurda olmak üzere ayrı ayrı üç talâka kadar varmak pek güzel olmamakla beraber hasen sayılır. Bid'î ise bunların hilâfına olarak hayız zamanında veya tekarrub vâki' olan tuhurda tatlik etmek yahut her ne vakit olursa olsun üç talâk birden tatlik eylemek suretleridir ki bu hepsinin eşeddidir. Bu sûrenin nüzûlüne kadar bu suretlerin nîk ü bedi tefrik edilmiyordu. Burada bunların tefrîki esası anlatılmıştır. Asıl talâk ne men' ne de tavsiye olunmamakla beraber talâk verilmek istenildiği takdirde en güzel olan şu suret emrolunmuştur: O kadınları, yani medhûl[un] bihâ olup da boşamak ihtiyâcını hissettiğiniz kadınları boşamak istediğiniz takdirde فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ bundan böyle onları iddetlerini gözeterek boşayın. Bunun hâsılı "sayılı hayız günlerinin önünde yakınlık yapılabilecek olup da yapılmamış olan temizlik hâlinde temiz olarak boşayınız" mânasında[7] olduğunda ittifak vardır. Ancak bunu bazıları

---

1 F, M ve B: "ictima".
2 H: "görülmeyeceği".
3 H: "Fakat".
4 H ve F -"diye".
5 F, M ve B -"ve".
6 H -"de".
7 F, M ve B: "mânasına".

"hayızları önünde", bazıları da "tuhr hâlinde mücâma'at etmeyerek" diye tefsir eylemişlerdir. Bu iki mâna ise mütelâzimdir. Çünkü hayzın önü, istikbâli, gayesi tuhurdur. Abdullah b. Mes'ûd Hazretleri'nden طَاهِرًا مِنْ غَيْرِ جِمَاعٍ,[1] İbn Abbas Hazretleri'nden فِي قُبُلِ عِدَّتِهِنَّ Mücâhid demiştir ki: "İbn Abbas Hazretleri'nin yanında [5052] idim. Bir adam geldi, karısını üç talâk boşamış olduğunu söyledi, o sükût etti, hatta[2] biz zannettik ki karısını ona reddedecek, sonra dedi ki: 'Biriniz gider hamâkate biner, sonra da ey İbn Abbas der, hâlbuki Allah teâlâ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا buyurmuştur. Sen ise Allah'tan korkmamışsın, ben sana mahrec bulamam, Rabbine âsî olmuşsun, karın senden bâin olmuş, Allah teâlâ يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ اِذَا طَلَّقْتُمُ النِّسَٓاءَ فَطَلِّقُوهُنَّ فِي قُبُلِ عِدَّتِهِنَّ[3] buyurmuştur.'"[4] Dahhâk'ten "iddet kar', kar' hayızdır; tâhir, min gayri cimâ'in tâhir, sonra da üç hayız istikbal edersin". Katâde'den " طَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ hayızdan tâhir olduğunda مِنْ[5] غَيْرِ جِمَاعٍ keyfiyeti de: tâhir olduğu vakit dokunmadan bir talâk verir, bir talâk daha boşamak görünürse diğer bir hayız görünceye kadar bırakır, sonra tâhir olduğu vakit ikinci talâkı verir. Üçüncü bir talâk daha vermek isterse bir hayız daha görünceye kadar imhâl eyler, tâhir olunca üçüncü talâkı da verir. Sonra kadın bir hayız daha iddet bekler, ondan sonra isterse başka kocaya gider." İbn Sîrîn'den: "Kadın tahir iken min gayri cimâ'in veya belirmiş bir haml bulunmayarak boşar".[6] Hasan ve İbn Sîrîn'den: "Allah'ın emrettiği gibi iddetinin önünde فِي قُبُلِ عِدَّتِهَا كَمَا أَمَرَهُ اللّٰهُ boşar: Allah'ın zikrettiği iddetin gayride gerek bir, gerek iki, gerek üç boşamak mekruh olur."[7] Görülüyor

---

1 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VI, 348:

عن ابن مسعود قال: من أراد أن يطلق للسنة كما أمر الله، فليطلقها طاهرا من غير جماع.

2 B -"hatta".

3 M ve B: "فَطَلِّقُوهُنَّ لِعِدَّتِهِنَّ".

4 Ebû Dâvûd, Talâk, 10:

عن مجاهد، قال: كنت عند ابن عباس، فجاءه رجل فقال: إنه طلق امرأته ثلاثا، قال: فسكت حتى ظننت أنه رادها إليه، ثم قال: ينطلق أحدكم فيركب الحموقة ثم يقول: يا ابن عباس، يا ابن عباس، وإن الله قال: «ومن يتق الله يجعل له مخرجا» وإنك لم تتق الله فلا أجد لك مخرجا، عصيت ربك، وبانت منك امرأتك، وإن الله قال: «يا أيها النبي إذا طلقتم النساء فطلقوهن» في قبل عدتهن.

5 F, M ve B: "في".

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 434:

ابن سيرين أنه قال في قوله: «فطلقوهن لعدتهن» قال: يطلقها وهي طاهر من غير جماع، أو حبل يستبين حملها.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 433:

عن الحسن وابن سيرين، فيمن أراد أن يطلق ثلاث تطليقات جميعا في كلمة واحدة، أنه لا بأس به بعد أن يطلقها في قبل عدتها، كما أمره الله؛ وكان يكرهان أن يطلق الرجل امرأته تطليقة أو تطليقتين أو ثلاثا، إذا كان بغير العدة التي ذكرها الله.

ki bütün bunlar hayzın geçmesi gözetilerek ondan sonra طَاهِرًا مِنْ غَيْرِ جِمَاعٍ boşamak mânasında birleşmiş bulunuyorlar. Bununla beraber Mâlikî ve Şâfiî bunlardan iddetin müddeti tuhr olduğuna zâhib olmuşlar,[1] eimme-i Hanefiyye ise onun hayız olduğunu beyan eylemişlerdir. Bundan dolayı iddeti[2] tuhurdur diyenler لِعِدَّتِهِنَّ tuhurları vaktinde demek olmasını daha sade görerek tercih eylemişlerdir. İlk nazarda bu muvâfık gibi görünürse de bundan ʻadem-i mücâmaʻat kaydını anlamak müşkildir. Bu mâna قُلْ هُوَ اَذًى فَاعْتَزِلُوا النِّسَاءَ فِى الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرَبُوهُنَّ حَتّٰى يَطْهُرْنَ [el-Bakara 2/222] emri mûcebince tuhra girinceye kadar hayzın hükmüdür. Tuhra kadar sayıp beklemek tuhrun değil, tabʻan ve [5053] şerʻan hayzın lâzımıdır. O hâlde iddet tuhr değil, hayız olmak lâzım gelir. Tuhr iddetin mebde'i değil, gayesidir. لِعِدَّتِهِنَّ'de bi'l-ittifak maksud olan tuhr iddetin kendisi olarak değil, önünde gayesi olmak itibariyle[3] lâm ile beraber mecmûʻundan lâzım-ı mâna olarak sâbittir. Hayız müddetinin başlıca iki lâzımı vardır. Birisi mücâmaʻat etmemek, birisi de önünde tuhra ermektir. İşte murad olan mâna da: kadın, bekleme müddeti olan hayzı bitirip tuhra ermiş iken hâlen[4] mukārenet edilmediği surette boşamak olduğundan طَاهِرًا مِنْ غَيْرِ جِمَاعٍ denilmekle bu iki lâzimenin ikisi de maksud bulunduğuna tenbih olunduğu gibi, فِي قُبُلِ عِدَّتِهِنَّ denilmekle de bu anlatılmıştır. Bu mâna anlaşılmak için "lâm"ın mânalarındaki ihtimâlâta dikkat etmek lâzımdır. Bu lâm ya taʻlîl veya âkıbet veya tevkīt veya sıla için olabilir. Taʻlîl olursa "bekledikleri için, yani sayılı hayız günlerini bitirip temizlenmiş iken zevciyet muamelesi istenilmemek dolayısıyla boşayınız" demek olur. Âkıbet olursa "hayızlarının âkıbetinde boşayınız" demek olur. لِعَشْرٍ خَلَوْنَ gibi vaktiyye olursa "tuhurları vaktinde" demek doğru olabilirse de "hayız vakitlerinde" demek doğru olmaz; "hayızları bittiği vakit" denilmek iktizâ eder. "İddet" lafzı hayız müddetinin tamamına muntabıktır. İhsâ emrinde de buna işaret vardır. Bunun için müfessirînin bazıları لِإسْتِقْبَالِ عِدَّتِهِنَّ diye bir

1 F, M ve B +"ve".
2 F, M ve B: "iddet".
3 F, M ve B: "i'tibariyledir".
4 F, M ve B: "hâlâ".

muzâf takdîrini göstermişlerdir. فِي قُبُلِ عِدَّتِهِنَّ de böyle demektir. Kubül ve istıkbal hayızdan evvele de sonraya da[1] sâdık olur. Zemahşerî gibi bazıları da مُسْتَقْبِلَات لِعِدَّتِهِنَّ diye müte'allak takdîriyle hâl yapmışlardır ki bunda lâm tevkīt veya sıla mânalarına muhtemil olarak "iddetlerini veya iddetleri vaktini karşılarlarken" demek olup, bekleyecekleri hayızdan evvelki tuhurları hâlinde verilen talâkın da mesnun olduğunu ve iddetin hayız ile başlayacağını iş'âr[2] eder. Mücâma'at etmemek kaydının lâzım olduğu bilhassa hadîs-i nebevî ile beyan buyurulmuştur. Buhârî ve daha [5054] diğerleri şöyle rivayet etmişlerdir: İbn Ömer radıyallâhu anhümâ karısını hâiz iken boşamıştı, Hazret-i Ömer onu Resûlullah'a söyledi, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem ona öfkelendi, sonra da buyurdu ki: "O kadına ric'at etsin, sonra onu temizlenip sonra bir hayız daha görüp yine[3] temizlenene kadar tutsun. O vakit kendisine yine[4] tatlik etmek görünürse onu tâhir olduğu hâlde dokunmadan evvel (İbn Mâce'nin rivayetinde "mücâma'at etmeden evvel")[5] tatlik etsin. İşte Allah'ın emrettiği gibi[6] iddet budur."[7] İbn Ömer Hazretleri'nin bu talâkını[8] bu sûrenin sebeb-i nüzûlü olarak gösterenler olmuş ise de rivayetin tarzından da anlaşıldığına nazaran bu hâdise sûrenin nüzûlünden sonra vukū' bulmuş göründüğünden doğrusu nüzûlün sebebi değil, belki bu hadîs-i şerif ile tefsîrin sebebi olmuştur.

İşte kadınları boşadığınız vakit böyle iddetlerini gözeterek temiz oldukları hâlde dokunmaksızın boşayın {وَاَحْصُوا الْعِدَّةَ} ve iddeti ihsâ edin ❁ yani zaptedip eksiksiz olarak tamamıyla sayın. Sûre-i Bakara'da

---

1 F, M ve B: "evvel de sonra da".
2 M: "is'ar".
3 F, M ve B -"yine".
4 F, M ve B +"onu".
5 İbn Mâce, Talâk, 2:

ثم إن شاء طلقها قبل أن يجامعها.

6 M ve B -"gibi".
7 Buhârî, Talâk, 1:

عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما، أنه طلق امرأته وهي حائض على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم، فسأل عمر بن الخطاب رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ذلك، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: مره فليراجعها، ثم ليمسكها حتى تطهر، ثم تحيض، ثم تطهر، ثم إن شاء أمسك بعد وإن شاء طلق قبل أن يمس، فتلك العدة التي أمر الله أن تطلق لها النساء.

8 H, F, M ve B: "talâkı".

geçen وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُوٓءٍ [el-Bakara 2/228] âyeti mûcebince mutallakaların iddeti tam üç kurû', yani üç âdet beklemeleridir. Bu ihsâda ric'at kābiliyetine ve nafaka ve süknâ zamanına[1] ve[2] talâkı tuhurlar üzere tevzî'e mürâ'ât gibi birtakım fâideler[3] vardır. {وَاتَّقُوا اللّٰهَ رَبَّكُمْ} Ve Rabbiniz Allah'tan korkun ❁ yani sizi erkek onları kadın yaratmış ve sizleri yetiştirip nikâh nimetine ve tatlik salâhiyetine mazhar eylemiş olan Rabbinizin azâbından korkun da emirlerine dikkat edin, iddeti eksik de saymayın tatvil de etmeyin ve gerek talâkta[4] gerek iddette o kadınları ızrar etmeye kalkışmayın. {لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ} Onları evlerinden çıkarmayın ❁ o boşayıp da iddet bekletmekte[5] olduğunuz kadınları beytûtet ettikleri evlerinden hiçbir sebeple çıkarmayın. Bu evler talâka [5055] kadar kocalarıyla beraber sâkin oldukları meskenleridir. Çıkarmak nehyinden anlaşılacağı[6] vechile bunlar kocalarına ait olmakla beraber kadınlara muzâf kılınması, iddetleri çıkıncaya kadar onlar da o mutallakaların milkleri gibi sâkin olmaya istihkakları bulunduğunu beyan ile çıkarmaktan nehyi tekiddir. Şu hâlde ev âriyet veya kiralık olup da asıl sâhibine teslim olunmak lâzım gelmiş ise kocaların onlara yine[7] kira veya şirâ veya diğer bir tarîk ile mesken tedarik etmeleri lâzım gelir. İşbu لَا تُخْرِجُوهُنَّ nehyinin atıfsız olarak bir taraftan takvâyı bir beyan gibi bir taraftan da ibtidâ-i kelâm hâlinde getirilmesi bunun müstakillen matlub olduğunu yeniden iş'âr ile ehemmiyetine tenbih içindir. Bunda iddetten asıl maksud olan nesebin hıfzı ve kadınların korunması hususlarına diyâneten olduğu gibi hukūken ve kazâen dahi itina hikmeti vardır. "Çıkarmayın" demek, gazab veya nefret veya darlığa binâen mesken ihtiyâcı veya mücerred düşüncesizlik gibi bir sebeple çıkarıvermekten mantûken nehy olduğu gibi, "kendiliklerinden çıkıp gitmelerine izin vermeyin" mânasına da

1 M ve B: "zamanında".
2 F, M ve B -"ve".
3 H: "fâide de"; F: "fâideleri".
4 H +"ve".
5 H ve F: "beklemekte".
6 F, M ve B: "anlaşıldığı".
7 F, M ve B -"yine".

işaretiyle şâmil olur. Çünkü onların izin verilse bile çıkıp gitmeleri câiz olmayacağı şununla anlatılıyor: {وَلَا يَخْرُجْنَ} Onlar da çıkmasınlar, yahut çıkmazlar ❁ bu sîga hem nehy-i gāib cem'i müennes hem de fi'l-i muzâri' nefy-i istikbal cem'i müennes olabileceğinden nehiy olmak da nefiy olmak da muhtemildir. Böyle nefiy sureti ile nehiy sarâhaten nehiyden daha beliğ olduğu da mâlumdur. Yani zevcler izin verse bile bir zarûret olmayınca çıkmaları haramdır, çıkmamalıdırlar ve çıkmazlar {اِلَّٓا اَنْ يَأْت۪ينَ بِفَاحِشَةٍ مُبَيِّنَةٍ} meğer ki açık bir edepsizlik edeler ❁ nüşuz, serkeşlik yapıp da bir zarûretleri yok iken çıkıp gitmiş olalar[1] ki bu surette başka bir kabahat yapmamış olsalar bile kendiliklerinden çıkmakla fâhiş bir terbiyesizlik yapmış olurlar. Bu istisnânın وَلَا يَخْرُجْنَ'ye [5056] ta'alluku yakındır. Yukarısına veya her ikisine ta'alluku da muhtemildir. "Hurûc"a müte'allik olduğu takdirde serkeşlikle hurûcun sanki açık bir fuhuş gibi aşırı bir fenalık olacağını iş'âr ile nehiyde mübalağa ifade eder ki İbn Ömer'den, Süddî'den, İbn Sâib'den, Nehaî'den mervî olan budur. Ebû Hanîfe Hazretleri de bunu ahzetmiştir. Çıkar giderlerse iddet hakkından kurtulmuş olmazlarsa da süknâ ve nafaka hakları sâkıt olur. "İhrâc"a müte'allik olduğu takdirde ise fâhişe-i mübeyyine, zina, sirkat, sû'-i kasd gibi açık bir hıyanet[2], bir masiyet ve hatta ağır sebb ü şetm gibi fâhiş eziyet olmak melhuzdur. Böyle açık bir fenalığa giriştikleri görüldüğü vakit çıkarılmaları ihrac nehyinden istisnâ edilmiş olur. Bu takdirde "fâhişe" tâbirinden en mütebâdir olan mâna[3] zinadır. Katâde, Hasan, Şa'bî, Zeyd b. Eslem, Dahhâk, İkrime, Hammâd, Leys'ten mervî olan ve İbn Mes'ûd'un ve İbn Abbas'ın kavilleri olduğu nakledilen de budur. Ebû Yûsuf da bunu ahzeylemiştir. Denilmiştir ki bu takdirde haddin ikāmesi için çıkarılırlar. Bazıları da burada gerek zevc ve gerek akrabasına karşı fâhiş sözlerle ağız bozukluğu etmek mânasına olduğunu İbn Abbas'tan rivayet eylemişlerdir. Sa'îd b. Müseyyeb'den rivayet edildiği üzere "fâhişe" her masiyete ıtlak olunur. Bundan dolayı

---

1 B: "olanlar".
2 H -"bir hıyanet".
3 H -"mâna".

bazıları bunun haddi îcab eden zina ve sirkat ve bunların gayrı her masiyete şâmil olarak istisnânın hepsine râci' olduğuna kāil olmuştur. Taberî bunu ihtiyar ederek demiştir ki: "Bence savâb, burada 'fâhişe'nin masiyet demek olduğuna kāil olanın kavlidir. Çünkü 'fâhişe' haddini aşmış olan her çirkin iştir. Binâen'aleyh zina, sirkat ve aile efrâdına ezâ ve iddet beklemesi lâzım gelen evden çıkıp gitmek bunlardan hangisini karı iddet içinde yaparsa kocası onu evinden çıkarabilir."[1] Bu istisnânın yukarıdaki فَطَلِّقُوهُنَّ emrine ta'alluk etmesi ihtimâli de yok değildir. لَا تُخْرِجُوهُنَّ cümlesi ittikānın bir hükmünü beyan olabilmek itibariyle [5057] atıfsız olduğundan dolayı buna mâni' de olmaz. Bu surette mâna şu olur: "Bu emirleri ve nehiyleri gözeterek boşayın, ancak boşadığınız takdirde o kadınlar açık bir fuhş u fücûra düşecek olurlarsa başka. O takdirde iddetlerini gözeterek dahi boşamak istemeyin." Müfessirîn bu istisnânın bu vechile rabtı ihtimâlini söylememişlerse[2] de bâlâda İbn Hacer'den naklolunduğu üzere boşandığı takdirde fücur korkusu zâhir olan ve boşanmadığı takdirde[3] mazbut kalacak olan kadını boşamamak tavsiye edilmiş ve bir hadis ile istidlâl dahî[4] olunmuştur. Ebû Dâvûd ve Nesâî'de İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre bir recül Resûlullah'a gelmiş, "benim bir karım var لَا تَرُدُّ يَدَ لَامِسٍ el uzatanın elini reddetmez" demiş, Resûlullah "onu boşa" buyurmuş, ve o "korkarım gönlüm ardında kalır, sabredemem" demiş, bunun üzerine Resûlullah "فَأَمْسِكْهَا öyle ise onu sıkı tut" buyurmuş.[5] Nesâî bu[6] hadîsin merfû' olmayıp doğrusu mürsel olduğunu söylemiştir.[7] Yani İbn Abbas bunu Resûlullah'tan

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 440:
والصواب من القول في ذلك عندي قول من قال: عنى بالفاحشة في هذا الموضع، المعصية، وذلك أن الفاحشة هي كل أمر قبيح تعدى فيه حده، فالزنى من ذلك والسرق والبذاء على الأحماء وخروجها متحولة عن منزلها الذي يلزمها أن تعتد فيه منه، فأي ذلك فعلت وهي في عدتها، فلزوجها إخراجها من بيتها ذلك لإتيانها بالفاحشة التي ركبتها.

2 H: "söylemişlerse".

3 B -"fücur korkusu zâhir olan ve boşanmadığı takdirde".

4 F, M ve B: "de".

5 Ebû Dâvûd, Nikâh, 3:
عن ابن عباس قال: جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: إن امرأتي لا تمنع يد لا مس، قال: «غربها» قال: أخاف أن تتبعها نفسي، قال: «فاستمتع بها».

6 F, M ve B -"bu".

7 Nesâî, Talâk, 34:
قال أبو عبد الرحمن : هذا خطأ، والصواب: مرسل

bizzat dinlememiş bi'l-vâsıta işitmiş, fakat kendi işitmiş kadar kuvvetine itimadından dolayı vâsıtayı tasrih etmeyip merfû' gibi nakletmiştir. Böyle merâsîl-i sahâbe ile merfû' gibi[1] amel bi'l-ittifâk câiz olduğundan bundan işbu[2] hükümler istinbat olunmuştur: Birincisi, afîf olmayan bir kadını boşamak emri, ikincisi zâhir-i hâle nazaran boşandığı takdirde fücur korkusu bulunur, lâkin boşanmadığı takdirde zabt u imsâki kābil olursa boşamayıp sıkı tutmak emridir. Bu ikisinden bi'd-delâle bir hüküm daha anlaşılmış olur ki o da şudur: Afîf olan bir kadın boşandığı takdirde zâhir-i hâle nazaran zarûret sâikasıyla fücûra düşmesi melhuz bulunursa onu boşamanın günah olacağıdır. İşte bu istisnânın yukarıya[3] rabtı ihtimâlinde âyet o hadisten anlaşılan hükümleri de ifade etmiş olacaktır.

{وَتِلْكَ} Ve işte bunlar ❁ talâk hakkında bu emirler, bu [5058] nehiylerle teşrî' ve tâlim olunan ahkâm {حُدُودُ اللّٰهِ} hudûdullahtır. ❁ Allah'ın kulları için tâyin buyurduğu hadlerdir. {وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ} Ve her kim Allah'ın tâyin buyurduğu hudûda tecavüz ederse ❁ yani bu ahkâmdan bir şey ihlâl eylerse {فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ} muhakkak nefsine zulmetmiş olur ❁ kendisine dünyevî uhrevî zarar eylemiş bulunur. {لَا تَدْرٖى لَعَلَّ اللّٰهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذٰلِكَ اَمْرًا} Bilmezsin belki Allah ondan sonra bir emir ihdas eyler ❁ o ta'addînin arkasından bir hâdise, bir iş çıkarır, kalbini çevirir, birtakım meşakkatler, ıztıraplar verir. Yaptığın ta'addîye, haddini aşarak verdiğin talâka pişman olursun, dönmek istersin iş işten geçmiş bulunduğu için dönemez, telâfi edemezsin, perişan olur, zararını ve vebâlini kendin çekersin. وَمَا تَدْرٖى نَفْسٌ مَاذَا تَكْسِبُ غَدًا [Lokmân 31/29] Kimse yarın ne kesbedeceğini bilemez. Onun için herhangi bir sebeple talâk verecek olan kimse tehevvürle[4] her şeyi kesip atıvermemeli, ilerisini hesâba katmalı da Allah'ın bu emirler ve nehiylerle tâyin buyurduğu haddini aşmamalı. Evvelâ iddetini gözeterek temiz bir hâlde bir[5] talâk vermeli ve iddeti saymalıdır. Şayet ayrılmak

1 B -"nakletmiştir. Böyle merâsîl-i sahâbe ile merfû' gibi".
2 F, M ve B: "şu".
3 F, M ve B +"da".
4 B: "tahvillere".
5 M ve B -"bir".

lâzımsa bununla hem maksad hâsıl olur hem de bir tecribeye imkân bırakılarak rûhî tecelliyâtı dinlemeye, düşünüp mütenebbih olmaya ve pişmanlık yüz gösterirse ricʿata meydan bulunur[1]. Çünkü üçe bâliğ olmadıkça öyle sarih bir talâk ricʿî olacağından hükmü geleceği vechile iddet nihâyetine kadar muhayyer kalıp dilerse ricʿat edebilmek, olmazsa ayrılmaktır. Bu hikmetlere mebnî haddi aşmaksızın iddetlerine karşı böyle bir talâk boşayın ve iddeti zabtedip sayın ve Allah'tan korkup takvâ ile hareket edin, onları evlerinden çıkarmayın, onlar da çıkmasınlar. Bunun neticesi ne olacağına gelince: Şu şart ile imsak veya mufârakat [5059] beyninde muhayyerliktir: {فَاِذَا بَلَغْنَ اَجَلَهُنَّ} Sonra ecellerine yettiklerinde ❁ yani iddetlerinin nihâyetine erdiklerinde. Bu şart, ricʿatin müntehâsı, firkatin mebde'i olan vakti göstermek içindir. Binâenʿaleyh iddet içinde her zaman ricʿat hakkı sâbittir. Lâkin iddet bitince hıyâr kalmaz, firkat lâzım olur. Kadının izniyle nikâh tazelenmedikçe birleşemezler. Henüz iddet çıkmadan nihâyete erdiği zaman ise vaziyet tezahür edeceğinden o vakit {فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} ya mâruf ile onları imsâk edin ❁ bırakmayıp güzel ve meşrû surette geçinmek ve iki tarafın hâline münâsib infak ve iskan eylemek üzere nikâhınızda[2] tutun. اَمْسِكُوا buyurulmasından zâhir olan ricʿatin kavlen olması şart olmayıp fiilen dahi olabileceğidir. İmâm-ı Aʿzam'ın kavli de budur. Maʿamâfîh evvelâ kavlen ricʿat mendubdur ki işhad olunabilsin.[3] {اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ} Yahut mâruf ile onlardan ayrılın ❁ burada اَوْ tahyir içindir. Yani imsak ile mufarakat beyninde muhayyersiniz. Fakat imsâki ihtiyar etseniz de firâkı ihtiyar etseniz de mâruf ile mükellefsiniz. Ayrılacaksanız o vakit güzellikle ayrılın, tatlı dille hakkını vererek ve ızrar etmekten sakınarak, meselâ geçinmek niyeti olmadığı hâlde iddeti uzatmak için müracaat edip de sonra yine boşamak gibi muzır hilelere sapmayarak güzelce çıkarıp gönderin. وَسَرِّحُوهُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا [el-Ahzâb 33/49] mazmûnuna riayet edin. {وَاَشْهِدُوا ذَوَىْ عَدْلٍ مِنْكُمْ}

---

1 H ve F: "ricʿat kābil olur".

2 M ve B: "nikâhlarınızda".

3 F, M ve B -"Maʿamâfîh evvelâ kavlen ricʿat mendubdur ki işhad olunabilsin".

Hem içinizden adalet sâhibi iki erkeği işhad da[1] edin ۞ dönüp tutmayı ihtiyar ettiğiniz takdirde ricʿate, ayrılmayı ihtiyar ettiğiniz takdirde de firkate şehadet etmek üzere siz Müslümanlardan adalet sâhibi, doğru[2] söyler müstakīm lâekal iki erkeği hazır bulundurup şâhid kılın ki töhmete veya nizâʿa mahal kalmasın, îcâbında şâhidlik etsinler. Bu وَاَشْهِدُوا emri اَمْسِكُوهُنَّ، اَوْ فَارِقُوهُنَّ terdidlerine maʿtuf olup وَاَشْهِدُٓوا اِذَا تَبَايَعْتُمْ [el-Bakara 2/282] gibi [5060] nedb içindir. Umûmiyetle ulemânın kavli budur. Şâfiî kavl-i kadîminde ricʿatte vücub için olduğuna kāil olmuş ise de kavl-i cedîdinde o da nedbe rücûʿ etmiştir. Âlûsî burada şöyle bir kavil tezyif etmiş demiştir ki: "Tabersî zâhir bunun talâka işhad ile emir olmasını ve bunun ehl-i beyt eimmesinden mervî bulunduğunu ve vücub için olup talâkın sıhhatinde şart olduğunu zuʿm eylemiştir."[3] Şîʿa ulemasından *Mecmaʿul-Beyân* sâhibi olan bu Taberistanlı zatın söylediği bu meseleyi ben birçok zamandan beri düşünür, bu âyette buna bir ihtimal olup olmadığını ve şâyân-ı itimad müctehidînden buna kāil olan bulunup bulunmadığını araştırırdım. Fakat bunu teyid edebilecek hiçbir delil bulamadım. Bilâkis zâhir dediği zâhir değildir.[4] Zira bu اَشْهِدُوا[5] emrinin talâka ait olması için ta yukarıdaki فَطَلِّقُوهُنَّ emrine maʿtuf olması lâzım gelir. Bu ise zâhir değil, pek baʿîddir. Zâhir olan yakınındaki imsak veya mufarakat emirlerine maʿtuf olmasıdır. Talâkın sıhhatinin şartı olacak derecede vücub için olsaydı ihsâ emrinden evvel

---

1 F, M ve B -"da".

2 F, M ve B: "doğruyu".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XIV, 330:

وزعم الطبرسي أن الظاهر أنه أمر بالإشهاد على الطلاق وأنه مروي عن أئمة أهل البيت رضوان الله تعالى عليهم أجمعين وأنه للوجوب وشرط في صحة الطلاق.

4 M ve B: "Ben bu meseleyi birçok zamandan beri düşünür, bu âyette buna bir ihtimal olup olmadığını ve şâyân-ı itimad müctehidînden buna kāil olan bulunup bulunmadığını araştırırdım. *Mecmaʿul-Beyân* nâmında bir tefsirin sâhibi olup Şîa ulemâsından bulunan bu Tabersî'nin rivayet ve dirayette salâhiyeti neden ibaret bulunduğunu ve ehl-i beytin eimmesi dediklerinden maksadı hangileri idiğini gereği gibi öğrenemedim. Ancak zâhir dediği zâhir değildir."

F: "Ben bu meseleyi birçok zamandan beri düşünür, bu âyette buna bir ihtimal olup olmadığını ve şâyân-ı itimad müctehidînden buna kāil olan bulunup bulunmadığını araştırırdım. Fakat bu ifadeye nazaran şîʿa ulemasından olması melhuz bulunan bu Tabersî'nin kim olduğunu ve rivayet ve dirayette salâhiyeti neden ibaret bulunduğunu ve ehl-i beytin eimmesi dediklerinden maksadı hangileri idiğini öğrenemedim. Ancak zâhir dediği zâhir değildir."

5 F, M ve B: "işhad".

zikredilmek iktizâ eder ve bu âyete tehirinin hiçbir hikmeti olmazdı. Hem karîbine hem ba'îdine atfı ihtimâli tecviz edilmek için tehir edildiği söylenecek olursa bu bir ihtimal olabilirse de zâhir denilmek doğru olmayacağı gibi, talâkta da imsakta da mufarakatta da aynı mâhiyette olması lâzım gelirdi. Hâlbuki her birine göre emrin vücub için olması ve bu vücûbun şart-ı sıhhat olacak derecede farz mâhiyetinde bulunması imsak veya mufarakatta tahyir emrine muhalif olacağı gibi öteden beri îzah edilegelen mesnun talâkın sûret-i cereyânına ve talâk-ı ric'înin fâidesine[1] münâfî ve talâk esnasında işhad edilmeyip[2] de iddetten sonra imsak veya mufarakat için işhad edildiği takdirde sahih farzedilen talâkın hükümsüz kalması gibi bir tenâkuza bâdî olacağı derkârdır. [5061] Gerçi hilâfına karîne bulunmadıkça emirde asıl olan vücubdur. Fakat ihtimal içinde olan vücub şart-ı sıhhat olacak derecede farz-ı kat'î mânasını ifade edemeyeceği gibi, her vücub da zıddının fesâdını iktizâ[3] etmez. Bununla beraber iddet nihâyetine kadar rücû' edilmeyince mufarakat tahakkuk edeceği cihetle bunda işhâdın vücûbuna kāil olmanın mânası da kalmayacağından bütün müctehidîn mufarakatta işhad emrinin وَاَشْهِدُوا اِذَا تَبَايَعْتُمْ [el-Bakara 2/282] gibi nedbe mahmul olmasında müttefik bulunuyorlar. Şu hâlde en yakın ve en zâhir olan ihtimalde emir nedb için oldukça, en uzak olan ihtimalde vücub için olmasının, hem de bu vücûbun farziyet derecesinde şart-ı sıhhat addedilmesinin doğru olamayacağı ednâ mülâhaza ile anlaşılıyor. Ancak denebilir ki imsak veya mufarakatta işhad mendub olunca talâkta niye olmasın? Evet bunun da mendub olduğunda şüphe yoktur. Zira bu işhâdın yukarı ta'alluku ihtimâl-i[4] ba'îd olmakla beraber buradan bi'd-delâle evleviyetle sâbit olacağında da tereddüt edilmemek lâzım gelir. Şu emrin ise[5] vücub için olduğunda ihtilâf yoktur:

---

1 B: "fesâdına".
2 H ve F: "edilip".
3 H: "îcab".
4 F: "ihtimâli".
5 F, M ve B -"ise".

{وَاَقِيمُوا الشَّهَادَةَ لِلّٰهِ} Şehadeti de Allah için dosdoğru[1] edâ edin ❁ yukarıki emirlerin hepsi talâk verenlere ait olduğu gibi bu emir de şâhidleredir. Şu hitap da mecmû'unadır: {ذٰلِكُمْ} Size[2] söylenen bu işittiğiniz ❁ gerek talâk verecek olanlara ve gerek şâhid olanlara hitap edilen bu emirlerle yapılan bu tebliğ: yani talâkı iddet gözeterek vermek, iddeti ihsâ etmek, Allah'tan korkup günahtan sakınmak, çıkarıvermemek, çıkmamak, hudûdu tecavüz etmeyip sonunu hesâba almak ve sonra müddet nihâyetinde ya hakkıyla güzelce tutmak veya daha fazla bekletmeyip hakkını vererek güzellikle ayrılmak ve bunlara işhad etmek, şehadeti de zamanında dosdoğru edâ eylemek, işte bunların mecmû'u ve her biri öyle bir derstir ki [5062] {يُوعَظُ بِهٖ مَنْ كَانَ[3] يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ} bununla sizlerden, Allah'a ve âhiret gününe iman eder olan kimselere vaaz olunuyor, öğüt veriliyor. ❁ Çünkü bunlara riayet edip korunarak intifâ' edecek olanlar Allah'a ve âhirete imanı olan veya iman kābiliyeti silinmemiş bulunan kimselerdir. İman kābiliyeti kalmamış, kalbleri kararmış, mühürlenmiş olanlar ne Allah'tan korkar ne âhireti sayar ne de nasihat dinler; onlar kendi nefislerinin hevâsına gider. {وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ} Her kim de Allah'a ittikā ederse ❁ Allah'ın gazabından korkar, isyandan sakınır, öğütlerini tutarsa {يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاً} Allah onun için bir mahrec yaratır ❁ onu düştüğü darlıktan ve ezcümle aile yüzünden çekmekte bulunduğu sıkıntılardan kurtulup çıkacağı bir yol, bir çare gösterir {وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ} ve onu hatırına gelmez cihetten merzuk kılar. ❁ Onun için boşayan da boşanan da, ayrılan da ayrılmayan da takvâ ile hareket ettiği takdirde gam yemesin, Allah ona da bir çare yaratır ve ummadığı yerden nasîbini verir.

Rivayet olunmuştur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu kavl-i ilâhîyi وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاًۙ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ okumuş ve demiştir ki: مَخْرَجًا مِنْ شُبُهَاتِ الدُّنْيَا وَمِنْ غَمَرَاتِ الْمَوْتِ وَمِنْ شَدَائِدِ يَوْمِ الْقِيَامَةِ "hem dünyanın şübühâtından mahrec, hem mevtin gamerâtından hem de

1 M ve B: "doğru".
2 H ve F: "siz de".
3 H, F, M ve B +"منكم".

kıyamet gününün şedâidinden".[1] Bir de Ebû Zer radıyallâhu anh'tan şöyle mervîdir: "Resûlullah bu âyeti وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجاًۙ وَيَرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ okuyordu, derken[2] tekrar tekrar okumaya başladı, hatta beni uyku bastı, sonra buyurdu ki: 'Yâ Ebâ Zer! İnsanların hepsi bunu tutsaydı kendilerine yeterdi.'"[3] {وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ} Ve her kim Allah'a tevekkül kılarsa ❁ başına gelen herhangi bir şeye karşı O'nun [5063] kudretine itimad edip yapacağı işte O'nun emrine teslîm-i nefs ederek hükmünce giderse {فَهُوَ حَسْبُهُ} işte O ona yeter.[4] Allah onun mühimminin hakkından gelir. Hesâbına kâfîdir. أَيْ مَنْ وثق فِيمَا نَالَهُ كَفَاهُ اللّٰهُ مَا أَهَمَّهُ. Râzî tefsirinde zikredildiği üzere onun için Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَكُونَ أَقْوَى النَّاسِ فَلْيَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ "insanların en kuvvetlisi olmayı arzu eden Allah'a dayansın."[5] {اِنَّ اللّٰهَ بَالِغُ اَمْرِه} Her hâlde Allah emrini yerine erdirir. ❁ Murâdını muhakkak yapar, hiçbir işinden geri kalmaz, hepsinin hakkından gelir. Hükmünü istediği gibi yürütür, tevekkül edilse de yürütür, edilmese de yürütür, nihâyet her şeyin eceli gelir. Dünyada acı da geçer, tatlı da geçer, sıkıntı da geçer, refah da geçer. Ecel gelince mukadder olan ölüm dakika fevt etmeksizin pençesini takar, âkıbet gelir çatar, iyiler iyiliğiyle kötüler kötülüğüyle kalır, herkes ameliyle haşrolur. Ancak O'na böyle tevekkül de O'nun emridir, tevekkül edenin murâdı da başka değil, Allah'ın irade ve rızâsına teslimiyetten ibaret olmakla Allah onun ecrini büyültür. {قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْراً} Hakikat Allah her şey için bir kadr takdir kılmıştır. ❁ Bir hadd ü mikdar tahsis buyurmuştur ki onu ona göre yürütür. O hadd ü mikdardan

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVI, 560:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ومن يتق الله يجعل له مخرجا. ويرزقه من حيث لا يحتسب» قال: مخرجا من شبهات الدنيا، ومن غمرات الموت، ومن شدائد يوم القيامة.

2 F, M ve B -"derken".

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 178; İbn Mâce, Zühd, 25:

عن أبي ذر، قال: جعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يتلو علي هذه الآية: «ومن يتق الله يجعل له مخرجا»، حتى فرغ من الآية، ثم قال: يا أبا ذر لو أن الناس كلهم أخذوا بها لكفتهم...

4 F, M ve B: "O ona yetişir".

5 Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *el-Hutab ve'l-mevâ'iz,* thk. Ramazan Abdüttevvâb, Mektebetü's-Sekāfeti'd-Dîniyye, et-Tab'atü'l-Ûlâ, s. 191; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 239; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 300; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 562.

ileri geçirmez[1]. Bu kaziyye öyle bir kanundur ki her şey hakkında cârîdir. Ve her şeyin hükmü, kıymeti Allah'ın ona tahsis buyurduğu o kadr ile mütenâsibdir. Hakikatte bir şeyi[2] ilim de onu o kadr ve haddiyle temyiz etmektir. Bu cihetle esbâbın bir dereceye kadar bir kadr ü haysiyeti yok değilse de zâtî değil, izâfî ve mütenâhîdir. Tesir ve hüküm onun değil, Allah'ındır. Asıl ilm ü kudretine itimad olunacak, hüküm ve iradesine emir tefviz edilecek hâkim esbâb değil, müsebbibü'l-esbâb olan Allah'tır. Her şey geçer, lehte[3] ve aleyhte [5064] her sebep tükenir, mukadder olan kaderi biter, evvel ve âhir bütün kudretiyle Allah kalır. Hem Allah takdir buyurmamış ise hiçbir şey diğer bir şeyde icrâ-yı te'sîr edemez. Takdir buyurmuş ise Allah'tan başka hiçbir şey de onun önüne geçemez. Ateş Allah'ın "yak" dediğini kadrince dediği kadar yakabilir. Rızık da Allah'ın "doyur" dediğini kadrince dediği kadar doyurabilir. Demek ki esbâba itimad mütenâhî, Allah'a itimad nâmütenâhîdir. O hâlde kuvvet ve yakīn esbâba güvenmekte değil, Allah'a dayanmakladır. Tevekkül de mağrurlukla kendini salıp[4] koyuvermek değil, Allah'ın gösterdiği yolda gücü yettiği kadar vazifeye ihtimam, ittikāya riayet, kusurunu itiraf ile beraber, Allah'ın kudretine itimad edip netice hakkında telâşa düşmeksizin O'nun iradesine teslimiyettir. Evvelâ وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ sonra وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ buyurulmasında buna işaret nüktesi vardır. Hadîs-i nebevîde a'râbîye اِعْقِلْهَا وَتَوَكَّلْ "deveyi bağla da tevekkül kıl"[5] buyurulması da bu mânaya tenbihtir. Allah teâlâ her şeye bir kadr takdir etmiş olduğu için, her şey gibi insana da gerek cinsine gerek nev'ine, gerek cem'ine[6] gerek ferdine, gerek erzâkına gerek ef'âline, gerek akvâline gerek ahvâline hep birer kadr takdir buyurmuş, birer had koymuştur ki[7] ittikā ve tevekkül dahi o kadr o haysiyet dairesinde cereyan eder. Binâen'aleyh erkeğin de

1 H: "geçemez".
2 F, M ve B: "şey'e".
3 F, M ve B: "leh".
4 M ve B: "sayıp".
5 Tirmizî, Kıyâmet, 22:
سمعت أنس بن مالك يقول: قال رجل: يا رسول الله، أعقلها وأتوكل أو أطلقها وأتوكل، قال: اعقلها وتوكل.
6 B -" bir kadr takdir etmiş olduğu için, her şey gibi insana da gerek cinsine gerek nev'ine, gerek cem'ine".
7 H -"ki".

dişinin de birer kadri ve her birinin ef'âl ve ahvâlinde birer haddi vardır. Ona tecavüz etmeye kalkışan kendine zulmetmiş olur. Bu suretle Allah talâka, iddete, ihrâca, hurûca, visâle, firâka, âlâma, sürûra, nasib ve erzâka hep birer kadr ve had takdir buyurmuştur. Bundan dolayı talâk verilen kadınların iddetlerini de hayızlı, hayızsız, hamilli, hamilsiz olup olmamalarına göre ayrı ayrı birer mikdar ile takdir ve nafaka ve süknâlarını onunla mütenâsib olarak emir buyurmuştur. Bu vechile قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَىْءٍ قَدْراً kaziyyesi hem mâkablini telhis ve teyid, hem de mâba'dine bir [5065] mukaddime ve temhiddir. Takdîr-i ilâhî böyle her şeyi önünden ardından ve hatırlara gelmez cihetten bağlar.

İmdi "boşanan kadınların iddetleri, âdetleri yani hayızları hesâbıyla Sûre-i Bakara'da geçtiği vechile üç âdet sayılacak olursa, hayızdan kesilmiş olan veya hayız görmeyen veya gebe bulunan kadınların iddetleri nasıl sayılabilecek?" denirse, onların iddetlerinin de mikdârını beyan için buyuruluyor ki: {وَالّٰٓئ۪ي يَـئِسْنَ مِنَ الْمَح۪يضِ مِنْ نِسَٓائِكُمْ} Hayızdan kesilmiş, yaşı ilerlemiş olup da artık hayız görmekten hasbe'l-âde ümidini kesmiş, iyâs hâline gelmiş kadınlarınızdan boşanmış olanlar ❁ ki ekser âdete nazaran iyâs sinni elli beş ve altmış olarak takdir edilmiştir (*Sûre-i Bakara'da* وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ ثَلٰثَةَ قُرُٓوءٍ [2/228] *âyetinin tefsirinde geçen tafsîlâta bak*). {اِنِ ارْتَبْتُمْ} eğer şekkediyorsanız ❁ burada bu اِنِ ارْتَبْتُمْ kaydı ihtirâzî değil, bu meseleyi soranların veya soracak olanların vukū' bulan veya bulacak olan suallerine nazaran vukū'îdir. Bir cümle-i mu'teriza demektir. Yoksa "hayızdan kesilip kesilmediklerinde şekkediyorsanız" demek değildir. Zira يَـئِسْنَ sîgasıyla ye'sin mâlum olduğu söylendikten sonra "yeiste şüphe ediyorsanız" demek olmayacağı bellidir. Binâen'aleyh mâna şu olur: Bunların iddetleri nasıl olacağını kestiremeyip de müşkil görüyor, işkilleniyor, soruyorsanız biliniz ki {فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ} onların iddetleri üç aydır. ❁ Üç ay beklerler, bu müddet zarfında bir haml tebeyyün etmezse nihâyetinde evvelkiler gibi فَاَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ اَوْ فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ'dur. {وَالّٰٓئ۪ي لَمْ يَحِضْنَ} hayız âdeti görmeyenler de ❁ öyle üç aydır.

Bu وَالّٰٓئ۪ yukarıki وَالّٰٓئ۪[1] يَـئِسْنَ mübtedâsına atf-ı müfred suretiyle ma'tuf olup haberi de mezkur فَعِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ olmak câiz olduğu gibi, buna o karîne ile başka haber takdir olunarak وَالّٰئ۪ لَمْ يَحِضْنَ كَذٰلِكَ عِدَّتُهُنَّ ثَلٰثَةُ اَشْهُرٍ [5066] suretinde cümleyi cümleye atıf da câizdir. Mikdarda iştirak itibariyle evvelki ve hükümde istiklâl itibariyle ikinci daha muvâfıktır. Bunlar gerek on yedi yaşından küçük olup henüz bülûğa ermemiş olduklarından dolayı hayız görmemiş olanlara[2] ve gerek büluğ sinninin a'zamîsi olan on yedi yaşını geçmiş ve binâen'aleyh yaş itibariyle bâliğ bulunmuş oldukları hâlde hayız âdeti olmamış bulunanlara şâmildir. Bir veya iki kere hayız görüp de sonra görmemiş olanlar da sahih olan böyledir. Çünkü âdet muttarid oldukda muteber olur ki ekalli üçtür. Şu[3] hâlde üç kere hayız görmüş olup da sonra inkıtâ' devam etmiş olsa ona hayız âdeti görmemiş denemeyecğinden "mümteddü't-tuhr"[4] ıtlak olunur ki işte bunun iddeti müşkildir. Hanefiyye bunun hâiz iddetine tâbi' olarak sinn-i iyâsa kadar beklemesi lâzım geleceğine kāil olmuştur. Çünkü buna hayız âdeti görmemiş denemeyeceği gibi iyâs hâline gelmiş de denemez. Lâkin iddetten asıl maksud haml şüphesini kat' etmek olduğuna göre bunu haml müddetinin ekserinden ziyade bekletmek hikmet-i şâri'e muvâfık olmasa gerektir. Âcizâne kanaatim bunda haml şüphesini nazar-ı i'tibâra alarak müddet-i hamlin ekserine kadar bekletmektir. {وَاُو۬لَاتُ الْاَحْمَالِ} Hamil sâhibeleri ❁ hamli bulunan yüklü, gebe kadınlara gelince, gerek mevzû'-i bahs olan talâk ve gerek kocalarının vefâtı hâlinde olsun ale'l-ıtlâk bunların {اَجَلُهُنَّ} ecelleri ❁ yani iddetlerinin nihâyeti {اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ} hamillerini vaz' etmeleridir. ❁ Mudğa veya aleka hâlinde bir sıkt bile olsa[5] vaz'-ı haml bitince o dakikada iddet bitmiş olur. İkiz ise itibar sonrakinedir. Sûre-i Bakara'da geçen وَالَّذ۪ينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِاَنْفُسِهِنَّ اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا [2/234]

1 H +"لم".
2 H: "olanlar".
3 F, M ve B: "O".
4 M ve B: "mümteddetüttuhur".
5 H: "olmasa".

âyetinde kocaları vefat eden kadınların iddeti dört ay on gün olduğu geçmişti. Burada ise ale'l-ıtlâk hâmil olanların iddeti vaz'-ı hamle kadar olduğu [5067] beyan buyurulmuştur. Denildiğine göre Hazret-i Ali ve İbn Abbas bu âyetin mutallakalar hakkında olduğuna zâhib olmuşlar, bununla beraber kocaları vefat edip de hâmil kalan kadınların iddeti "eb'ad-i eceleyn", yani dört ay on gün ile vaz'-ı hamilden hangisi uzun ise o olacağını söylemişler[1], Şî'adan İmâmiyye bunu mezheb edinmişler. Hâlbuki Hazret-i Ali ve İbn Abbas bu âyetin yalnız mutallakalar hakkında olduğuna zâhib olsalardı eb'ad-i eceleyn yahut âhir-i eceleyn diye iki iddetin en uzununa kāil olmazlardı. Bundan başka Buhârî ve sâirede şöyle rivayet olunmuştur: Ebû Seleme b. Abdurrahman haber verip dedi ki: "İbn Abbas'a bir adam geldi, Ebû Hüreyre de yanında oturuyordu, o adam 'bana bir fetvâ ver, zevcinden kırk gün sonra doğuran bir kadın hakkında' dedi. İbn Abbas 'âhir-i eceleyn' dedi, ben وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ dedim, Ebû Hüreyre de 'ben biraderzâdem (yani Ebû Seleme) ile beraberim' dedi. Bunun üzerine İbn Abbas gulâmı Küreyb'i[2] Ümmü Seleme Hazretleri'ne gönderip ona sordurdu,[3] Ümmü Seleme Hazretleri de dedi ki: 'Sübey'atü'l-Eslemiyye gebe iken zevci katlolundu, mevtinden kırk gece[4] sonra Sübey'a doğurdu, nikâhına tâlib olanlar oldu, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de onu nikâh ettirdi, Ebu's-Senâbil tâlibler meyânında idi.'"[5] Nesâî'nin rivayetlerinden biri de şöyledir: Ebû Seleme b. Abdurrahman ve İbn Abbas ve Ebû Hüreyre radıyallâhu anhüm zevcinin vefatı hîninde[6] vaz'-ı haml eden bir kadının iddeti hakkında müzakere etmişlerdi. İbn Abbas "iki ecelin âhirini bekler" dedi, Ebû Seleme ise

1 H: "söylemişlerdir".
2 B: "Ğurayb'i".
3 B -"Ümmü Seleme Hazretleri'ne gönderip ona sordurdu".
4 F, M ve B -"mevtinden kırk gece".
5 Buhârî, Tefsîr, 65/2:
أخبرني أبو سلمة قال: جاء رجل إلى ابن عباس، وأبو هريرة جالس عنده، فقال: أفتني في امرأة ولدت بعد زوجها بأربعين ليلة؟ فقال ابن عباس: آخر الأجلين، قلت أنا: «وأولات الأحمال أجلهن أن يضعن حملهن». قال أبو هريرة: أنا مع ابن أخي، يعني أبا سلمة، فأرسل ابن عباس غلامه كُريبا إلى أم سلمة يسألها، فقالت: قتل زوج سبيعة الأسلمية وهي حبلى، فوضعت بعد موته بأربعين ليلة، فخطبت، فأنكحها رسول الله صلى الله عليه وسلم، وكان أبو السنابل فيمن خطبها.
6 H: "akabinde"; F: "hakkında".

"hayır, vaz' edince helâl olur" dedi, Ebû Hüreyre de "ben biraderzâdemle beraberim" dedi. Bunun üzerine Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'in zevcesi Ümmü Seleme Hazretleri'ne gönderdiler, müşârün ileyhâ da dedi ki: "Sübey'atü'l-Eslemiyye zevcinin vefâtından biraz sonra vaz'-ı haml etti, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den istiftâ eyledi, [5068] Resûlullah ona tezevvüc etmesini emreyledi."[1] İşbu Sübey'atü'l-Eslemiyye binti'l-Hâris hadîsini diğer[2] muhaddisîn dahî[3] müte'addid yoldan tahric eylemişlerdir. Yine Nesâî bunu Sübey'a'nın kendisinden sened-i mahsuslarıyla şu suretle de rivayet eylemiştir: Abdullah b. Utbe, Ömer[4] b. Abdullah b. Erkam Zührî'ye yazdı, "Sübey'a binti'l-Hârisi'l-Eslemî'ye git, Resûlullah'ın ona hamli[5] hakkındaki fetvâsından sor." Bunun üzerine Ömer[6] b. Abdullah Sübey'a'nın yanına vardı, sordu, o da Resûlullah'ın Bedir'de hazır bulunmuş ashâbından Sa'd b. Havle'nin taht-ı nikâhında olup onun Haccetü'l-Vedâ'da vefat ettiğini,[7] zevcinin vefâtından dört ay on gün geçmeden evvel doğurduğunu ve nifâsından kalktığında Benî Abdüddâr'dan bir zat olan Ebu's-Senâbil yanına gelip kendisini süslenmiş görerek "zannederim dört ay on gün geçmeden nikâh arzu ediyorsun" dediğini haber verdikten sonra dedi ki: "Ben Ebu's-Senâbil'den[8] bunu işitince Resûlullah'a gittim, hadîsimi anlattım, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de buyurdu ki: 'Hamlini vaz' ettiğin hînde helâl oldun.'"[9]

---

1 Nesâî, Talâk, 56:
عن سليمان بن يسار: أن أبا هريرة وابن عباس وأبا سلمة بن عبد الرحمن تذاكروا عدة المتوفى عنها زوجها تضع عند وفاة زوجها، فقال ابن عباس: تعتد آخر الأجلين، وقال أبو سلمة: بل تحل حين تضع. فقال أبو هريرة: أنا مع ابن أخي فأرسلوا إلى أم سلمة زوج النبي صلى الله عليه وسلم، فقالت: وضعت سبيعة الأسلمية بعد وفاة زوجها بيسير، فاستفتت رسول الله صلى الله عليه وسلم فأمرها أن تتزوج.

2 F, M ve B -"diğer".
3 F, M ve B -"dahî".
4 M ve B: "Amr".
5 H: "haml".
6 M ve B: "Amr".
7 H +"ve".
8 M ve B: "Ebu Senabil'den".
9 Nesâî, Talâk, 56:
عن ابن شهاب : أن عبيد الله بن عبد الله حدثه: أن أباه كتب إلى عمر بن عبد الله بن أرقم الزهري يأمره أن يدخل على سبيعة بنت الحارث الأسلمية فيسألها حديثها وعما قال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم حين استفتته، فكتب عمر بن عبد الله إلى عبد الله بن عتبة يخبره أن سبيعة أخبرته: أنها كانت تحت سعد بن خولة وهو من بني عامر بن لؤي، وكان ممن شهد بدرا، فتوفي عنها زوجها في حجة الوداع وهي حامل، فلم تنشب أن وضعت حملها بعد وفاته، فلما تعلت من نفاسها تجملت للخطاب، فدخل عليها أبو السنابل بن بعكك –رجل من بني عبد الدار – فقال لها: ما لي أراك متجملة؟ لعلك تريدين النكاح، إنك

Bundan başka İmam Mâlik ve Şâfiî ve Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe ve İbn Münzir rivayet etmişlerdir ki; hâmil iken zevci vefat etmiş olan kadın hakkında soruldu, İbn Ömer Hazretleri "o kadın hamlini vaz' edince helâl olmuş olur" demişti. Bunun üzerine ensardan bir zat da kendisine şunu haber vermişti: "Ömer b. Hattâb dedi ki: 'Hâmil[1] kadın zevci defnedilmeden tabutunda iken bile doğursa helâl olur', yani iddeti biter nikâhı helâl olur."[2]

Buhârî, Ebû Dâvûd ve Nesâî ve İbn Mâce, İbn Mes'ûd Hazretleri'nden rivayet eylemişlerdir ki: "Sûretü'n-Nisâi'l-Kusrâ Sûre-i Bakara'dan sonra nâzil oldu. Buhârî'nin lafzında ona ruhsat yapmıyorlar da tağliz mi yapıyorlar? Kasem ederim ki Sûre-i Nisâ-i Kusrâ, Tûlâ'dan (yani en uzun sûre olan[3] Bakara'dan) sonra nâzil oldu وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ."[4] Nesâî'nin diğer bir lafzında "her kim dilerse yardım [5069] ederim; وَاُولَاتُ الْاَحْمَالِ اَجَلُهُنَّ اَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ başka değil, 'zevci vefat edenler' âyetinden sonra nâzil oldu".[5] Bir lafzında da "Sûre-i Nisâ-i Kusrâ Bakara'dan sonra nâzil oldu." İbn Mâce'nin lafzında "vallahi dileyene yardım ederiz[6], Sûre-i Nisâ-i Kusrâ başka değil اَرْبَعَةَ اَشْهُرٍ وَعَشْرًا'dan sonra nâzil oldu."[7] İşte meselenin miftâhı bu sahih rivayetlerle sâbit olan bu nüzul tarihiyle Resûlullah'ın Haccetü'l-vedâ' senesindeki fetvâsıdır. Demek oluyor ki Kısa Sûre-i Nisâ dahi denilen bu Talâk Sûresi ve bâhusus bu âyet

---

والله ما أنت بناكح حتى تمر عليك أربعة أشهر وعشرا. قالت سبيعة: فلما قال لي ذلك جمعت علي ثيابي حين أمسيت فأتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فسألته عن ذلك، فأفتاني بأني قد حللت حين وضعت حملي، وأمرني بالتزويج إن بدا لي.

1 F, M ve B -"Hâmil".

2 *Muvatta'* (Zührî), Talâk, 30; Şâfiî, *el-Ümm,* V, 239-240; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VI, 476; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* III, 554; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 333:

عن عبد الله بن عمر أنه سئل عن المرأة يتوفى عنها زوجها وهي حامل؟ فقال عبد الله بن عمر: إذا وضعت حملها فقد حلت، فأخبره رجل من الأنصار كان عنده أن عمر بن الخطاب قال: لو ولدت وزوجها على سريره لم يدفن فقد حلت.

3 M ve B +"Surei".

4 Buhârî, Tefsîr, 65/2; İbn Mâce, Talâk, 7; Ebû Dâvûd, Talâk, 47; Nesâî, Talâk, 56:

فقال: كنا عند عبد الله، فقال: أتجعلون عليها التغليظ، ولا تجعلون عليها الرخصة؟ لنزلت سورة النساء القصرى بعد الطولى: «وأولات الأحمال أجلهن أن يضعن حملهن».

5 Nesâî, Talâk, 56:

عن علقمة بن قيس أن ابن مسعود قال: من شاء لَاعَنْتُهُ ما أنزلت: «وأولات الأحمال أجلهن أن يضعن حملهن» إلا بعد آية المتوفى عنها زوجها...

6 Rivayetteki لَاعَنَّاهُ kelimesi "kendisiyle lânetleşiriz, mülâane ederiz" anlamına gelmekte olup, muhterem müellif tarafından sehven لَاعَنَّاهُ şeklinde okunarak buna göre mâna verildiği anlaşılmaktadır.

7 İbn Mâce, Talâk, 7:

عن عبد الله بن مسعود، قال: والله لمن شاء لَاعَنَّاهُ، لأنزلت سورة النساء القصرى بعد «أربعة أشهر وعشرا» (البقرة ٢/٢٣٤).

Sûre'den[1] sonra nâzil olmuş olduğu için onun zevci vefat eden kadınların iddeti hakkındaki dört ay on gün âyetinin umûmundan hâmillere ait olan cihetini bu âyetin umûmu tasrîhen beyan etmiş bulunuyor ki böyle muahhar tarih ile olan beyan, ilm-i usûlde "beyân-ı tebdîl" denilen nesih kısmına dâhil olduğundan bu haml âyetinin umûmu o vefat âyetinin umûmundan[2] bir noktasını ta'dîl suretiyle nesh eylemiştir. İbn Abbas Hazretleri ibtidâ iki rivayet beyninde mütereddid olarak ihtiyat olmak üzere "âhirü'l-eceleyn" demiş ise de, ezvâc-ı tâhirâttan Ümmü Seleme radıyallâhu anhâ Hazretleri'nden vâki' olan istifsar üzerine fetvâ-yı Resûl anlaşılmıştır. Binâen'aleyh hâmil kadınların talâkta da vefatta da iddetleri vaz'-ı haml ile tamam olur.

{وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ} Her kim de Allah'tan korkar ❁ emirlerini tutar, hukūkuna riayet ederek vikāyesine sığınırsa {يَجْعَلْ لَهُ مِنْ اَمْرِه۪ يُسْراً} Allah ona emrinden bir kolaylık verir. ❁ İşini teshil edip sâlih amellere muvaffak kılarak dünya ve âhiret kolaylığa mazhar eder. {ذٰلِكَ} Bu zikrolunan ahkâm {اَمْرُ اللّٰهِ} Allah'ın emridir {اَنْزَلَهُٓ اِلَيْكُمْ} onu size indirdi ❁ sâir ümmetlerde yoktu, Hazret-i Muhammed ile onun ümmetine[3] [5070] indirdi. {وَمَنْ يَتَّقِ اللّٰهَ} Ve her kim Allah'tan korkar ❁ emrini, ahkâmını muhafaza eylerse {يُكَفِّرْ عَنْهُ سَيِّـَٔاتِه۪} Allah onun[4] kabahatlerini tarafından keffâretleyip[5] örter ❁ çünkü اِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّـَٔاتِ'dır [Hûd 11/114]. {وَيُعْظِمْ لَهُٓ اَجْراً} ve onun ecrini büyültür ❁ katlar. Bu sûrede böyle takvâ tavsiyelerinin her birinde câlib-i dikkat va'd ü va'îdlerle müterâfık olarak bir tercî' hâlinde defe'ât ile tekrar ve teyidi, aile hukukunun, kadın ve talâk işlerinin ehemmiyet-i mahsûsasına ve bu babdaki dikkatsizliğin ve أَبْغَضُ الْحَلَالِ إِلَى اللَّهِ الطَّلَاقُ hadîsiyle[6] de anlatıldığı vechile âdî bahanelerle talâk salâhiyetinin

1 M ve B: "sûrei Bakareden".
2 H -"hâmillere ait olan cihetini bu âyetin umûmu tasrîhen beyan etmiş bulunuyor ki böyle muahhar tarih ile olan beyan, ilm-i usûlde "beyân-ı tebdîl" denilen nesih kısmına dâhil olduğundan bu haml âyetinin umûmu o vefat âyetinin umûmundan".
3 H ve F: "Muhammed ve ümmetine".
4 H: "onların".
5 B -" nağfiretleyip".
6 İbn Mâce, Talâk, 1.

sû'-i isti'mâl edilmesindeki mahzurların ve bu yüzden uğranılacak[1] müşkilâtın iktiham olunmasındaki ecrin büyüklüğüne ve onun için gerek aşk u mahabbet ve gerek gayz u nefret sâikleriyle Allah korkusu, vazife hisleri unutuluvermeyip hâricî ve dâhilî her hususta Allah'ın emirlerine itina olunarak takvâ yolunun tutulması, korunmak çarelerinin aranması lüzûmuna sıkı sıkı tenbîhâtı muhtevîdir. Bu suretle hasbe'l-iktizâ talâk verildiği takdirde evvelâ وَاَحْصُوا الْعِدَّةَۚ وَاتَّقُوا اللّٰهَ رَبَّكُمْۚ لَا تُخْرِجُوهُنَّ مِنْ بُيُوتِهِنَّ[2] وَلَا يَخْرُجْنَ buyurulduğu gibi, burada da yine korunmak yollarından olmak üzere buyuruluyor ki: {اَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ} Onları, -yani o boşanıp da iddet içinde bulunan kadınları boşamadan evvel olduğu gibi- vüs'ünüzün yettiğinden kendinizin sâkin olduğunuz yerden bir kısmında iskân ediniz.

"**Vücd**" insanın vüs'ü, gücünün yetebildiği varlığı demektir. Binâen'aleyh kadının kocasına gücünün yetemeyeceği bir süknâ teklif etmeye de hakkı yoktur. Sonra belli ki bu emirler sağ olanlaradır. Binâen'aleyh zevci vefat eden kadının iddetinde süknâ ve nafaka talebine hakkı [5071] yoktur. O vârisler meyânında bulunduğu için terekeden hissesi ne ise onu alır (*Sûre-i Bakara'da geçen* وَالَّذِينَ يُتَوَفَّوْنَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ اَزْوَاجاًۚ وَصِيَّةً لِاَزْوَاجِهِمْ مَتَاعاً اِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ اِخْرَاجٍ [2/240] *âyetinin tefsirine bak*). {وَلَا تُضَٓارُّوهُنَّ لِتُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّۜ} Onunla beraber üzerlerinde tazyik yapmak, bezdirmek için onları zararlandırmaya da kalkışmayınız {وَاِنْ كُنَّ اُولَاتِ حَمْلٍ} ve eğer o[3] iddet bekleyen mutallakalar bir haml sâhibi iseler ❁ ki o haml gerek talâk esnasında veya daha evvel mâlum olmuş bulunsun ve gerek iddet içinde iken kadın sezmiş olsun[4], kadın bunu ketmetmeyip haber vermelidir. وَلَا يَحِلُّ لَهُنَّ اَنْ يَكْتُمْنَ[5] مَا خَلَقَ اللّٰهُ فٖٓي اَرْحَامِهِنَّ اِنْ كُنَّ يُؤْمِنَّ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ [el-Bakara 2/228] Ve böyle hayzın inkıtâ'ı ve haml gibi nefsine ait hususta kadın kavliyle tasdik olunmalıdır. {فَاَنْفِقُوا عَلَيْهِنَّ حَتّٰى يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ}

---

1 H: "uğraşılacak".
2 H ve F -"من بيوتهن".
3 H -"o".
4 H: "bulunsun".
5 H, F, M ve B: "ولا يكتمن".

O hâlde[1] onlar ta hamlini vaz' edinceye kadar kendilerine infak ediniz ۞ nafakalarını veriniz. İddetin asıl hikmeti haml bulunup bulunmadığını tebeyyün ettirecek bir zaman bekletmek olduğu cihetle haml bulunduğu sezilince artık onu üç hayız bekletmeye lüzum kalmayacağı gibi, üç ay ile de iktifâ edilmeyip az veya çok ta vaz'-ı hamle kadar infak etmek lâzım gelir. Talâk tarihinden itibaren haml müddeti ekalli altı ay, ekseri ise Hanefiyyeye göre iki sene ve hatta Şâfiiyyeye[2] göre dört sene uzayabilir. Burada وَاِنْ كُنَّ اُولَاتِ حَمْلٍ şartı mutlak infak emrinin menâtı değil, حَتّٰى يَضَعْنَ gayesiyle mukayyed olan infâkın menâtıdır. Onun için bu şartın mefhûm-ı muhâlifi hâmil olmayan mutallakalara iddetlerinde süknâ lâzım ise de nafaka lâzım gelmezmiş gibi bir mâna ifade etmez. Bilakis uzun olabilecek iddetin hitâmına kadar infak emrinin bi'l-ibâre tansîsi iddetleri daha kısa olan mu'teddelere de[3], beklemek illetinde[4] iştirak hasebiyle, infâkın vücûbunu bi'd-delâle anlatır. لَا تُخْرِجُوهُنَّ، اَسْكِنُوهُنَّ buyurulmuş olması da buna bi'l-işâre karînedir. Çünkü ihrâcı menhî[5], iskânı vâcib olmanın [5072] levâzımından birisi de infâkın vücûbu olacağı kolaylıkla anlaşılır. Böyle iken burada haml şartının tasrîhi şu nükteleri ifade eder:

Birincisi: İddet bekletip infak etmekten asıl maksad, haml gayesi olduğunu anlatır.

İkincisi: Uzamak ihtimâli bulunan hamiller hakkında şüpheyi kesmektir[6].

Üçüncüsü: Talâk olmasa bile hamli olanlara husûsî bir itina ile bakılmasına işaret eylemektir.

Dördüncüsü de şu meseleyi tefrî' eylemektir: {فَاِنْ اَرْضَعْنَ لَكُمْ} Vaz'-ı hamilden sonra çocuğu şayet sizin için, yani siz babaların hesâbına

1 H -"O hâlde".
2 F, M ve B: "Şafiîye".
3 F, M ve B -"de".
4 H ve F: "illiyetinde".
5 F, M ve B: "nehiy".
6 H: "kat' etmektir"; F: "kal' etmektir".

olarak emzirirlerse {فَاٰتُوهُنَّ اُجُورَهُنَّ} o vakit onlara emzirme ücretlerini verin. ۞ Demek ki çocuk doğunca ona baktırmak, infak etmek vazifesi esas itibariyle babalara aittir. Murdı'ayı, yani emzirecek süt anayı baba tutacak, masrafını baba verecektir. Ananın da hıdâne, yani çocuğu kendi kucağında bulundurup ona bilfiil bakmak hakkı vardır. Çocuğun hakkı da evvelemirde ana sütünü emmektir. Onun için boşanmış olan ana hıdâne hakkını isti'mâl edip de babanın hesâbına olarak ücretle o çocuğu emzirecek olursa babanın o çocuğu ondan almayıp irdâ' ve bakım ücretini vermesi lâzım gelir. Yok eğer babası hesâbına değil de ana kendi hesâbına emzirecek olursa o vakit babanın o anaya emzirme ücreti vermesi lâzım gelmez. Yalnız çocuğun emzirme ücretinden mâ'adâ olan giyim ve sâir masrafını verir ve bütün bunlar aralarında kararlaştırılmak îcab eder. Onun için buyuruluyor ki: {وَأْتَمِرُوا بَيْنَكُمْ بِمَعْرُوفٍ} Ve mâruf vechile, yani iki tarafın hâl ü şânına münâsib ve çocuğun menfaatine muvâfık güzel bir [5073] surette, ne baba tarafından hasislik ne ana tarafından zorluk gösterilmeksizin[1] aranızda birbirinizle müşavere edin, îcab eden ücreti ve çocuğun nafakasını kararlaştırın ۞ boşanıp ayrıldık diye küsüşüp de birbirinize müşkilât çıkarmayın. {وَاِنْ تَعَاسَرْتُمْ} Ve eğer zorlaşacak, birbirinize müşkilât çıkaracak olursanız ۞ baba hasislik, bahillik edip lâyıkını vermez veya ana ziyadesini ister, emzirmeye nazlanır veya emzirmek istemezse {فَسَتُرْضِعُ لَهُٓ اُخْرٰى} o vakit onu babanın hesâbına diğer bir emzikçi emzirecektir ۞ emzikli bir kadın bulunacaktır. Baba diğer bir süt anası bulup emzirtecek ve ona lâzım gelen ücreti vermeye mecbur olacaktır. Bu takdirde ise ana çocuğuna analık etmemiş, şefkat hissi beslememiş, Allah'ın kendisine vermiş olduğu sütü yavrusundan esirgeyip fazla para ile satmak alçaklığına düşmüş olacağı gibi, çocuğu anasından esirgeyen ve gücünün yetebileceği ücreti vermeyip de müşkilât çıkarmış olan baba da evlâdını hem yâd ellere düşürmeye sebebiyet vermiş, hem de yine ücret ve nafaka vermeye ve belki anasına vermek istemediğinden fazla vermeye mahkum kalmış bulunacaktır.

1 H ve F +"ve".

Ancak çocuk anasından başka kadının memesini almadığı takdirde onu emzirecek diğer bir kadın[1] bulunamamış demek olacağından, o vakit çocuğun telefine meydan vermemek için ana ecr-i misli ile emzirmeye hâkim tarafından cebrolunur. {لِيُنْفِقْ ذُوسَعَةٍ مِنْ سَعَتِهِ} Se'ası olan, yani genişliği bulunan kimse genişliğinden infak etsin. ❁ Bu âyet bütün nafaka mesâilinde düsturdur. Yani emrolunan infaklardan hangisi olursa olsun infak ile mükellef bulunan kimsenin hâl ü vakti müsâid olup da malca genişliği varsa o[2] kimse genişliğine göre genişliğinden nafaka versin. Bütün genişliğini versin değil, genişliğinden, [3] yani Sûre-i Furkān'da geçen وَالَّذٖينَ اِذَٓا اَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذٰلِكَ قَوَاماً [25/67] [5074] âyetini unutmayıp ne israf ne tazyik etmeyerek itidal dairesinde yaraşanını versin. {وَمَنْ قُدِرَ عَلَيْهِ رِزْقُهُ} Rızkı dar kısmet edilmiş olan kimseler de {فَلْيُنْفِقْ مِمَّٓا اٰتٰيهُ اللّٰهُ} Allah'ın ona verdiğinden infak etsin ❁ orta halli olan orta halli, az olan da az versin. Çünkü {لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا مَٓا اٰتٰيهَا[4]} Allah kimseye verdiğinden başka[5] teklif etmez ❁ her hususta böyle olduğu gibi infak teklifleri de böyledir. Zengin zenginliğine göre fakir de fakirliğine göre mükellef olur. Borç bulabilirse bilâhare vermek üzere hüsn-i niyetle[6] borç eder. Bu da bir tâkat sayılır. {سَيَجْعَلُ اللّٰهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْراً} Allah bir güçlükten sonra bir kolaylık halkedecektir. ❁ Binâen'aleyh fakirler ve fukarâ aileleri de bulabildikleri ile kanaat ve sabrederek ilerisi için Allah'tan ümidi kesmemeli, zenginler de böyleleri ihmâl[7] etmemeli; zekâtları, sadakaları, i'âneleriyle gözetmeli, zengin ve fakir hepsi Allah'a korunarak çalışmalıdırlar.

Kadın, aile ve infak işlerinde bozukluk, ahlâksızlık, idaresizlik, Allah'ın emirlerine isyan ile haksızlık, azgınlık bir cemiyetin, bir medeniyetin, bir memleketin inkırâzına bâdî olacak esbâbdan bulunduğu anlatılmak

---

1 H -"bir kadın".
2 B -" o".
3 B -" nafaka versin. Bütün genişliğini versin değil, genişliğinden".
4 H, F, M ve B: "الا وسعها".
5 H, F, M ve B: "vüs'ünden öte". Metinde âyetin ibaresi sehven لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْساً اِلَّا وُسْعَهَا şeklinde yazılmış olduğu için meâl de ona göre verilmiştir.
6 H -"hüsn-i niyetle".
7 M: "imhâl".

ve bu suretle bu sûre ahkâmı bir taraftan evvelki Tegābün Sûresi'ne, bir taraftan da gelecek Tahrîm Sûresi'ne bağlanmak üzere buyuruluyor ki:

وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ اَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِه۪ فَحَاسَبْنَاهَا حِسَاباً شَد۪يداًۙ وَعَذَّبْنَاهَا عَذَاباً نُكْراً ﴿٨﴾ فَذَاقَتْ وَبَالَ اَمْرِهَا وَكَانَ عَاقِبَةُ اَمْرِهَا خُسْراً ﴿٩﴾ اَعَدَّ اللّٰهُ لَهُمْ عَذَاباً شَد۪يداً فَاتَّقُوا اللّٰهَ يَٓا اُو۬لِي الْاَلْبَابِۚۛ اَلَّذ۪ينَ اٰمَنُواۚۛ قَدْ اَنْزَلَ اللّٰهُ اِلَيْكُمْ ذِكْراًۙ ﴿١٠﴾ رَسُولاً يَتْلُوا عَلَيْكُمْ اٰيَاتِ اللّٰهِ مُبَيِّنَاتٍ لِيُخْرِجَ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ مِنَ الظُّلُمَاتِ اِلَى النُّورِۜ وَمَنْ يُؤْمِنْ بِاللّٰهِ وَيَعْمَلْ صَالِحاً يُدْخِلْهُ جَنَّاتٍ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَداًۜ قَدْ اَحْسَنَ اللّٰهُ لَهُ رِزْقاً ﴿١١﴾ اَللّٰهُ الَّذ۪ي خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّۜ يَتَنَزَّلُ الْاَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌۙ وَاَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْماً ﴿١٢﴾

[5075] **Meâl-i Şerîfi**

Nice memleket (nice şenlik) Rabbinin ve resullerinin emrinden çıkıp azdı da Biz onu şiddetli bir hesâba çektik ve görülmedik bir azâba giriftar eyledik (8). O suretle emrinin vebâlini tattı ve işinin âkıbeti bir hüsran oldu (9). Allah öyleler için şedîd bir azab hazırlamıştır, ondan dolayı Allah'tan korkun da korunun ey hâlis özü, temiz aklı olanlar, iman edenler! İşte Allah size bir zikir indirdi, (10) bir Resul gönderdi, Allah'ın nûrlar saçan, yollar açan âyetlerini sizlere karşı okuyor ki iman edip sâlih amel işleyenleri zulmetlerden nûra çıkarsın ve her kim Allah'a iman edip salâh ile [5076] *çalışırsa Allah onu altından ırmaklar akar cennetlere koyacak: Orada ebediyen muhalledler, öyle ki Allah ona hakikaten güzel bir rızık ihsan etmiş (11). O Allah ki yedi semâ yaratmış, Arz'dan da onların bir mislini; aralarında[1] emir inip duruyor. Şunu bilesiniz diye ki: Allah her şeye kadîrdir[2] ve Allah her şeyi ilmiyle ihâta etmiştir (12).*

1 M ve B: "aralarından".
2 B: "kādirdir".

{قَرْيَة} ❁ Yukarılarda da geçtiği üzere "karye" Kur'an'da, köy, şehir, memleket gibi cemiyet, medeniyet mahalli olan yerlere ve ahâlisine ıtlak olunur. Esasen ictimâ' mânasından me'huzdur. Râgıb der ki: "'Karye' nâsın ictimâ' ettiği mevzi'in ve nâsın mecmû'unun ismidir. Ve her birinde kullanılır. وَسْـَٔلِ الْقَرْيَةَ [Yusuf 12/83] de müfessirînin çoğu 'ehl-i karye' demiştir. Bazısı da demiştir ki hayır, burada karye kavmin kendileridir. قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْتِيهَا رِزْقُهَا رَغَدًا [en-Nahl 16/112], وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِىَ اَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ [Yûsuf 12/٩٤] dahî[1] bu minval üzeredir. لِيُهْلِكَ[2] الْقُرٰى [Hûd 11/117] kavlinde ise o, medînenin yani medeniyet yeri olan şehrin, memleketin ismidir. مِنْ اَهْلِ الْقُرٰى [Yûsuf 12/109; el-Haşr 59/7], مِنْ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ اَهْلُهَا [en-Nisâ 4/75] kavilleri de böyledir. Ve kuzâtın bazısı Ali b. Hüseyin radıyallâhu anhümâ Hazretleri'nin yanına girip 'bana Allah teâlâ'nın وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِى بَارَكْنَا فِيهَا قُرًى ظَاهِرَةً [Sebe' 34/18] kavlinden haber ver, bunun hakkında ulemânız -yani ehl-i beyt ulemâsı- ne diyorlar?' diye sormuş o 'Mekke diyorlar' demiş olduğu şöyle hikâye olunmuştur: Sonra 'gördün mü?' dedi, 'neyi?' dedim, 'ancak ricâli kasdeyledi' dedi. Bunun üzerine ben 'o, Kitâbullah'da nerede?' diye sordum, cevâben dedi ki: 'Allah teâlâ'nın şu kavlini işitmedin mi وَكَاَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ اَمْرِ رَبِّهَا وَرُسُلِهٖ [Sebe' 34/39].'"[3] Hâsılı burada karye bir medeniyet merkezi olan şehir ve hatta şehirler mecmû'u olan memleket ahâlisi kavim veya hükümdarları mânasına ehl-i karye demek olduğu anlaşılıyor. Çünkü Allah'ın ve peygamberlerinin emrinden utüvv ile isyan mekânın değil mütemekkinlerin işidir, azâbı tadan onlardır. Onların [5077] yüzünden memleketleri de harap olduğuna

---

1 F, M ve B -"dahî".

2 H, F, M ve B: "لتهلك".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 669:

الْقَرْيَةُ: اسم للموضع الذي يجتمع فيه الناس، وللناس جميعا، ويستعمل في كلّ واحد منهما. قال تعالى: «وَسْئَلِ الْقَرْيَةَ» (يوسف ٨٢/١٢) قال كثير من المفسّرين معناه: أهل القرية. وقال بعضهم: بل الْقَرْيَةُ هاهنا القوم أنفسهم، وعلى هذا قوله: «وَضَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا قَرْيَةً كانَتْ آمِنَةً مُطْمَئِنَّةً» (النحل ١١٢/١٦)، وقال: «وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ هِيَ أَشَدُّ قُوَّةً مِنْ قَرْيَتِكَ» (محمد ١٣/٤٧) وقوله: «وما كانَ رَبُّكَ لِيُهْلِكَ الْقُرى» (هود ١١٧/١١) فإنّها اسم للمدينة، وكذا قوله: «وَما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجالًا نُوحِي إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرى» (يوسف ١٠٩/١٢)، «رَبَّنا أَخْرِجْنا مِنْ هذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُها» (النساء ٧٥/٤)، وحكي أنّ بعض القضاة دخل على عليّ بن الحسين رضي الله عنهما فقال: أخبرني عن قول الله تعالى: «وَجَعَلْنا بَيْنَهُمْ وَبَيْنَ الْقُرَى الَّتِي بارَكْنا فِيها قُرىً ظاهِرَةً» (سبأ ١٨/٣٤) ما يقول فيه علماؤكم؟ قال: يقولون إنّها مكّة، فقال: وهل رأيت؟ فقلت: ما هي؟ قال: إنّما عني الرّجال، فقال: فقلت: فأين ذلك في كتاب الله؟ فقال: ألم تسمع قوله تعالى: «وَكَأَيِّنْ مِنْ قَرْيَةٍ عَتَتْ عَنْ أَمْرِ رَبِّها وَرُسُلِهِ...» الآية (الطلاق ٨/٦٥).

işaret için "karye" denilmiştir[1]. {عَتَتْ} ❁ Azgınlık, serkeşlik demek olan "utüvv"den {ذِكْرًا} bir zikir ❁ hiç unutulmayıp mûcebince amel edilmesi lâzım gelen bir öğüt, Kur'an, yahut bir müzekkir: öğüt verici, ihtar ve nasihat edici. Bu surette {رَسُولاً} ❁ zikri beyan, evvelki surette ise[2] أَرْسَلَ رَسُولًا mânasıyla "inzal"den bedeldir. "Resûl"den murad, Resûl-i Ekrem Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Tenvin, fehâmet içindir. Peygambere nazaran Resûl de Cibrîl'dir.

{اَللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ} ❁ "**Semâ**" esasen yüksek demek olup Arz üzerinde duran kimselerin semt-i re'sini ihâta eden yüksek âlemlerin ismidir ki biz "gök" tâbir ederiz. "Seb'a semâvât" tâbiri yedi semânın mevcûdiyetini ifadede kat'î olmakla beraber daha ötesi yok demek değildir. Ziyadesini nefyetmez. Çünkü bir hayli müfessirlerin ihtar ettiği ve ilm-i usûlde beyan olunduğu üzere mefhûm-ı aded, karîne bulunmadıkça muteber olmayan mefhûm-ı muhâlif cümlesinden ma'duddur. Ve Kitab ve Sünnet'te yedi semânın daha ötesi bulunduğuna delâlet eden deliller vardır. Âyete'l-Kürsî, Kürsî'nin bütün semâvât ve Arz'dan daha geniş olduğunu gösterdiği gibi, Kürsî'nin de Arş'ın içinde sahrâdaki bir halka gibi olduğunu ifade eden كَحَلْقَةٍ فِي فَلَاةٍ hadîs-i şerîfi[3] de mâlumdur. Semâvât o kadar geniştir ki "seb'a semâvât" tâbiriyle hepsinin hey'et-i mecmû'ası kasdolunduğu surette Arz'a ziyâsı yetişebilen bütün yıldızlar sahası semâ-i dünyâ denilen en aşağısından ibaret kalır. Nitekim اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِزٖينَةٍ الْكَوَاكِبِ [es-Saffât 37/6] âyetinde buna işaret geçmiş idi. Fakat mefhûm-ı aded hesâba alınmayarak "seb'a semâvât" denildiği zaman da bundan tebâdür eden mâna umûmiyetle mâruf olan [5078] seb'a-i seyyâre medarlarıyla tefrîk olunan mıntakalardır ki[4] Güneş iki nokta-i nazarla ortalarında mütalaa olunur. Gerek Arz ve gerek Şems bakımından üçü yakın üçü uzaktır. En uzakta bulunan

1 M ve B: "denilmişti".
2 M ve B -"ise".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* V, 399:

وقال أبو ذر: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: ما الكرسي في العرش إلا كحلقة من حديد ألقيت بين ظهري فلاة من الأرض.

4 F, M ve B -"ki".

Zuhal mıntakası ve daha ötesi yedinci demek olur. Ve bunların böyle yedi adediyle gösterilmesinde hem umûmiyetle mâruf olanları irâe[1], hem de ötede bulunan Güneş'in merkeziyetine bir işaret vardır. Şu hâlde, Zuhal'den ötesi de Uranüs[2] ve Neptün[3] gibi daha başka seyyâreler bulunması yedi semânın mevcûdiyetini ihlâl etmeyeceği gibi, seb'a semâvât nassı da gerek mefhûm-ı muhâlifin muteber olmaması ve gerek onların da mezkur nüktelere mebnî yedinci semâ hudûdunda itibar edilebilmesi haysiyetleriyle daha başka seyyâreler bulunabilmesine mâni' olmaz. Evet, iman edip sâlih amel işleyen mü'minleri altından ırmaklar akan cennetlere ebedî olarak koyacak, kendilerine güzel güzel rızık ihsan edecek olan Allah O Allah'tır ki yedi semâ yaratmış {وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ} Arz'dan da onların mislini ۞ yaratmıştır. Buradaki مِن beyâniyye olmak da, ibtidâiyye olmak da melhuzdur. Misliyet de adedde, yani yedilikte mümâselet olmak zâhir görünürse de, يَتَنَزَّلُ الْاَمْرُ بَيْنَهُنَّ beyânından anlaşıldığına göre vasıfta mümaselet olmak da muhtemildir. Cumhûr-ı müfessirîn مِن beyâniyye ve mümaselet adedde ve bazı evsâfta olduğuna kāil olarak ve bazı hadislerden de istidlâl ederek demişlerdir ki: "Yedi semâ olduğu gibi yedi de arz vardır. Ve her birinin arasında arz u semâ arasındaki gibi mesafe ve her arzda Allah'ın mahlûkātından sükkân vardır." Bizim anlayabileceğimize göre bunun zâhirde seyyârelerden her biri kendi semâsı dâhilinde bir arz gibidir ve onlarda da Allah'ın birtakım mahlûkātı vardır demek olur ki, insan da var mı yok mu Allah bilir. İbn Abbas'tan bir rivayette "yedi arz bihâr[4] ile ayrılmıştır ve hepsini semâ [5079] kaplar"[5] denilmiş olması da bu mânaya olmalıdır. Ve bihârdan[6] murad hava ve buharlar gibi emvâc-ı mekfûfe dahi tâbir olunan cev deryâları olmak gerektir. İbn Abbas'ın semâ bahirlerine dair

---

1 B: "ifâde".
2 M: "Oranos".
3 M: "Nebtun".
4 H: "buhâr".
5 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 37; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XVIII, 176; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 339:

القول الثاني: حكاه الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس أنها سبع أرضين منبسطة ليس بعضها فوق بعض، تفرق بينهن البحار وتظل جميعهن السماء.

6 H: "buhârdan".

sözleri de geçmiştir. Ma'amâfîh bu rivayet Asya, Afrika, Avusturalya, Şimâlî Amerika, Cenûbî Amerika, Kutb-ı Şimâlî ve Kutb-ı Cenûbî kıtaları gibi Arz'ın az çok denizle ayrılmış olan kıta'âtına işaret olmak ihtimâli de yok değildir. Dahhâk gibi diğer bazı müfessirler de yedi arzın aralarında açılmak olmaksızın tabaka tabaka birbirlerine muntabık olduklarını söyleyerek وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ bu suretle Arz'ın tabakātına işaret olduğuna kāil olmuşlar[1], bazıları da "ekālîm-i seb'a" tâbir ettikleri eski iklim taksîmâtına ihtimal vermek istemişlerdir. Ebussuud'un naklettiği vechile Kurtubî demiştir ki: "Evvelki, yani her arzın arası, Arz u semâ arası gibi mesafe ile açık olması esahtır. Çünkü Buhârî ve daha diğerlerinde rivayet olunan haberler ona delâlet etmektedir ki şu da o cümledendir: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem girmek istediği herhangi bir karyeyi gördüğü anda behemehâl şöyle derdi: اَللّٰهُمَّ رَبَّ السَّمٰوَاتِ السَّبْعِ وَمَا اَظْلَلْنَا وَرَبَّ الْأَرَضِينَ السَّبْعِ وَمَا أَقْلَلْنَ وَرَبَّ الشَّيَاطِينِ وَمَا أَضْلَلْنَ وَرَبَّ الرِّيَاحِ وَمَا أَذْرَيْنَ، نَسْأَلُكَ خَيْرَ هٰذِهِ الْقَرْيَةِ وَخَيْرَ أَهْلِهَا وَخَيْرَ مَنْ فِيهَا، وَنَعُوذُ بِكَ مِنْ شَرِّهَا وَشَرِّ أَهْلِهَا وَشَرِّ مَنْ فِيهَا 'Ey o yedi semânın ve onların kapladığı şeylerin Rabbi, hem yedi arzın ve onların taşıdıkları şeylerin Rabbi ve hem şeytanların ve onların aldattıkları[2] şeylerin Rabbi, hem de rüzgârların ve savurdukları şeylerin Rabbi olan Allah'ım! Senden bu karyenin hayrını ve ehlinin hayrını ve onun içinde bulunan kimselerin hayrını dileriz. Ve onun şerrinden ve ehlinin şerrinden ve onda bulunanların şerrinden sana sığınırız."[3]

Kur'an'da bu âyetten başkasında arzın yedi olmasına işaret eden bir âyet görülmüyor. Bazen السَّمَآءِ وَالْاَرْضِ diye ikisi de müfred olarak ifade buyurulmuş, ekseriya da السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ diye "semâvât" cemi', "Arz" hep müfred olarak [5080] tekabül ettirilmiştir. سَبْعِ أَرَضِينَ diye yedi arz tasrîhi ancak ehâdîs ve ahbârda vârid olmuştur. Bu meyanda ihticâca sâlih olmayacak gayr-i sahih, garib, zayıf, mevzû' ve bazen temsîlî birtakım

---

1 F, M ve B: "olmuşlardır".

2 H: "aldattığı".

3 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 329. Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* XI, 456; Tirmizî, Deavât, 90/3523: عن أبي معتب بن عمرو: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم لما أشرف على خيبر قال لأصحابه، وأنا فيهم: قفوا، ثم قال: اللّهم رب السموات وما أظللن ورب الأرضين وما أقللن ورب الشياطين وما أضللن ورب الرياح وما أذرين فإنا نسألك خير هذه القرية وخير أهلها وخير ما فيها، ونعوذ بك من شرها وشر أهلها وشر ما فيها، أقدموا بسم الله. قال: وكان يقولها عليه السلام لكل قرية دخلها.

haberler dahi yok değil ise de, Kurtubî'nin dediği gibi muhaddisînin sahih olarak kabul ve rivayet ettikleri hadisler de vardır. Bunlar bu âyetin işaretiyle birleşince arzın ta'addüdünü kabul etmek esah olur. Böyle iken Kur'ân'ın diğer âyetlerinde سَمَاوَات وَأَرْض denildiği gibi bu âyette de وَمِنَ الْاَرْضِ diye "Arz" müfred olarak getirilmiş de وَارَضِين مِثْلَهُنَّ veya سَبْعَ سَمَاوَات وَأَرَضِين denilmemiş olmasının hikmeti ve nüktesi[1] düşünülmek lâzım gelir.

Allâhu a'lem bunun nüktesi: "Semâ" i'tilâ meydanı, yükselme sahası olan cihet-i ulüvvü, "arz" sıklet meskeni, sukūt menzili olan cihet-i süflü iş'âr ettiğini[2] ve gelecek tenezzül-i emr hükmüne nazaran mîzân-ı hikmette her teşekkül için nüzul ve sükûn[3] merkezi bir noktadan ibaret olduğu haysiyetle bize nazaran altımızda bir nüzul noktası, bir[4] sukūt merkezi, sıklet merkezi olan arzımız tek olup buna mukabil tepemizde meşâ'irimize tecellî ve rûh ve şuurumuza âfâk-ı şuhûddan işrâk ederek kalbimizi mâverâ-yı şuhûdda hakīkat-i gayba yükseltmek veya mehbit-ı sukūt etmek[5] için ihâta edip çırpındıran semâlar müte'addid olduğu gibi, ecrâmın hangisinden bakılsa yine böyle menzile[6] teşkil eden arz bir[7] ve onu ihâta eyleyen semâlar müte'addid ve bunların hepsi de Allah teâlâ'nın ilm ü kudretiyle muhât bulunduğunu düşündürmektir. Onun için ifadeye öyle bir suret verilmiştir ki, bir zemin üzerinde türlü türlü menâzırıyla nazarları ihâta eden ve neresinden bakılsa nokta-i nazar gözetilmek şartıyla yüksek hakikatler arz eyleyen yedi semâ gibi vücûh ve tabakātı hâvîdir.

مِن beyâniyye olduğuna göre "el-arz"dan murad lâm-ı cins ile cins-i arz olup, bu cinsin veya bazısının yedi semâya [5081] mümaseleti ve o yedinin bizim arzımıza bir mücanesetini anlatır. Bu cihetle mümaselet yalnız adedden ibaret kalmayıp bazı evsâf-ı mahsûsada olduğu anlaşılır.

---

1 F, M ve B -"ve nüktesi".
2 H: "ettiği".
3 M ve B: "sükût".
4 F, M ve B -"bir".
5 H: "mehbit-ı sukūta yetmek".
6 H: "menzil".
7 H -"bir".

Esahh-ı akvâl olan bu ihtimâle göre, arzımızın seyyârelerle seyyârelerin arzımızla bir mücaneseti ve[1] semâlarla da bir mümaseleti bulunduğu neticesi alınır. Bundan da arzımızın dahi bir seyyâre ve seyyârelerin az çok arzımız gibi, kendi âlemlerinde birer merkez-i sıklet ve bazı mahlûkāta mesken ve bazı eserlere menzil olan maddî ve lâekal me'âdin ve tabakātı[2] hâvî birer cirm oldukları sezilebilir. İkinci bir ihtimal de, "el-arz"[dan] murad[3] lâm-ı ahd ile yalnız arzımızdan ibaret olup buna nazaran da arzımızın kıtaları veya tabakaları veya iklimleri itibariyle yedi semâya bir mümaseletini ifade eyler ki bu da bizi birçok taharriyâta sevkeyler. Bu mânalarda مِن'in teb'îz[4] mânası da melhuz olup olmamasına göre de birer fark hâsıl olur. Bizce bu mânaların hepsi sahihtir.

Diğer bir ihtimal de مِن ibtidâiye olmaktır ki müfessirlerden buna taarruz edeni görmedim, bununla beraber lisan itibariyle bunun da sahih olabileceğinde şüphe etmiyorum. Bu surette[5] خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Fâtır 35/16] ve مِنْهَا خَلَقْنَاكُمْ [Tâ-hâ 20/55] âyetleri kabîlinden olarak arzdan insanın hilkatini ve onun nefsinde başındaki semâları sûret-i mahsûse ve ma'kūleleriyle temessül ve tasavvur ettiren şuur ve idrak tecelliyâtının yaratılışını ifade etmiş olur ki, bu da havâss-ı hamse, akıl ve[6] vahiy tecelliyâtına nazaran yediden aşağı değildir. Ve yedi semâ tıbâkının böyle birbirine intibak eden şuûn-ı rûhiye merâtibine göre mülâhaza edilmesi haysiyeti gibi bizim için pek mühim olan bir bakım noktasını da iş'âr eyler ki, semâya müte'allik haberlerde tesadüf edilen sözleri[7] bir dereceye kadar tasavvur edebilmek için bunun fâidesi vardır. {يَتَنَزَّلُ الْاَمْرُ بَيْنَهُنَّ} [5082] Aralarında peyderpey emir iniyor ۞ وَاَوْحٰى فٖى كُلِّ سَمَٓاءٍ اَمْرَهَا [Fussilet 41/12] buyurulduğu vechile o yedi semâ ile arzdan misillerinin mecmû'u arasında gerek hey'et-i mecmû'asına ve gerek her

1 H -"ve".
2 M ve B: "nabatı".
3 M ve B -"murad".
4 F, M ve B: "teb'izıyye".
5 F, M ve B +"de".
6 H -"ve".
7 H ve F -"sözleri".

birinin bütün müte'allikāt ve muhteveyâtıyla ve umûmî ve husûsî bütün harekât ve sükûnları, hâdisât ve şuunlarıyla tedbir ve idarelerine, velhâsıl kazâ ve kaderlerine müte'allik emr-i ilâhî ve vahy-i rabbânî inip duruyor. Burada "tenezzül", "emr", "beyn" kelimeleri de şâyân-ı dikkattir. Bunda bizim arzımızla beraber dâhil bulunduğumuz ve "Hey'et-i Şemsiye" tâbir ettiğimiz ecrâm manzûmesinin vaz'iyyet-i umûmiye ve husûsiyesine bir işaret ve hilkatlerinden sonra onlarda müctemi'an veya münferiden veya mütekābilen bir muvâzene dâhilinde cereyan eden bütün mukadderâtın gerek onlarda kalan ve gerek bize kadar gelen ziyâ ve hararet vesâire gibi bi'l-cümle umûr ve şuûnun onlardaki bir tabiat işi olmayıp bu manzûmeden daha yüksekleriyle de alâkadar olarak قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّٖى [el-İsrâ 17/85] buyurulan rûh gibi nezd-i Bârî'den bir tenezzül-i emrî olduğuna ve bu vechile bu Kur'ân'ın, bu emirlerin de semâlar fevkinden inen nûr gibi kalb-i Muhammedî'ye indirilmiş bulunduğuna tenbih buyurulmuştur. Onun için nihâyet bunların bizim rûhî şuûnâtımızla bilhassa alâkası anlatılmak üzere buyuruluyor ki: {لِتَعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ عَلٰى كُلِّ شَیْءٍ قَدٖيرٌ} O halk ve tenezzül-i emr, şunu bilmeniz içindir ki Allah her şeye kadîrdir. ❁ Binâen'aleyh iman edip sâlih amel işleyen mü'minlere olan vaadini infâza da kādirdir. {وَاَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَحَاطَ بِكُلِّ شَیْءٍ عِلْمًا} Ve Allah her şeyi ilmiyle ihâta eylemiştir. ❁ Zira bütün o ulvî ve süflî, cismânî ve rûhânî kâinâtın halk ve tedbîri ve o şuûnât-ı ilmiyenin ifâzası hepsine hâkim bir kudretin ve hepsinin zâhir ve bâtınıyla bütün künh ü hakikatini, mebde' ü me'âdını ihâta eden [5083] bir ilmin âyât ve burhânıdır. Binâen'aleyh bütün bu ahkâmı o ilim ile takdir ve teşrî' ve o kudretle tenzil ve tebliğ buyurmuştur.

Burada Talâk Sûresi bitti. Talâkın netâicinden[1] birisi de hurmet olmak münasebetiyle bunu[2] ber vech-i âtî yemin ve yine bazı aile husûsâtına alâkadar olan Tahrîm Sûresi tâkip edecektir.

---

1 B: "netîcesinden".
2 F, M ve B -"bunu".

[5084]

سورة التحريم مدنية وهي اثنتا عشرة آية

TAHRÎM SÛRESİ

Tahrîm Sûresi Medenîdir. Buna "Müteharrim Sûresi" veya "Lime Tuharrimu Sûresi" dahî[1] denilir.

Âyetleri: On ikidir.

Kelimeleri: İki yüz kırk dokuzdur.

Harfleri: Bin altmıştır.

Fâsılası: م، ن، ا، ر (منار) harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Baş[2] tarafındaki âyetlerden anlaşılacağı üzere tahrim hâdisesidir.

"**Tahrîm**": İtikādî veya fiilî, aslî veya ârızî, muvakkat veya gayr-i muvakkat surette haram etmek, haram kılmak veya men' eylemek, mahrum kılmak mânalarına gelebilir ki ya teshîr-i ilâhî ile veya zorla veya akıl cihetinden, yahut şer'î cihetten, yahut resim ve âdette emri sayılan biri cihetinden yasak veya men' edilmek, mahrum kılınmak[3] suretlerine şâmil olup talâk, zıhâr, îlâ gibi bazı yemin aksâmı da buna dâhil olur. Burada ise Peygamber'in kendine yaptığı bir tahrim vak'asının ismi olarak bu sûre ona muzâf kılınmış[4] ve esasen tahrim Allah'a ait olup Allah'ın helâl kıldığını haram kılmak iyi olmadığı anlatılmıştır.

Bu vak'anın hulâsası: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevcelerinden birine sır olarak söylediği bir sözü o zevce tamamen ketmedemeyip yine [5085] ezvâc-ı tâhirât içinden en ziyade hemhâl olduğu diğer bir arkadaşına çıtlatmış, bundan haberdar olan

---

1 M ve B: "de".
2 H: "Başta".
3 H: "kılmak".
4 F, M ve B: "kılınmıştır".

Hazret-i Peygamber ona o sırrı ketmedemediğinden dolayı serzeniş buyurmuş ve buna karşı o ikisi birbirine arka çıkarak ve dünya refah ve ziynetine müteʻallik bazı dilekler arzederek diğer zevcelerini de alâkadar edecek bir tezâhürde bulunmuş olmaları dolayısıyla Aleyhissalâtü vesselâm[1] hem dünyâ hayâtın nazarındaki ehemmiyetsizliğini anlatmak hem de ailesine bir ders-i tehzîb vererek bi'n-netîce rızâlarını yoklamak üzere kendisine helâli haram eder yollu bir yemin ile muʻtad olan tarz-ı hayâtından ve haremlerinden îlâ[2] şeklinde çekilip "meşrebe" denilen selâmlık odasında bir ay uzleti ihtiyar etmiş olması vakʻasıdır ki bazen iʻtikâf sünnet-i seniyyeden olmak hasebiyle ibtidâlarında bunun ne olduğu farkedilememiş fakat biraz sonra hâne-i saâdette ezvâc-ı tâhirâtın hepsi Resûlullah'ı gücendirmiş olmak endişesiyle hücrelerinde hicran ve hirman elemleri içinde gözyaşları dökmeye başlamış ve derken Peygamber bütün zevcelerini boşamış diye şâyiʻ olmaya başlayarak işiten ashâb-ı kirâmı birdenbire merak ve telâşe sarmış ve bu esnada Suriye cihetinde[3] Rumların tâbiʻiyetinde hükûmet eden Hıristiyan Araplardan Gassânîlerin Müslümanlara harbetmek için tedârükâtta bulunduklarına dair Medine'de havâdis işâʻasıyla münafıklar da erâcîf ve tehyîcâta bir vesile buldukları zuʻmuna düşüp sevinmişlerdi. Nihâyet yirmi dokuzuncu gün hitâmında Resûlullah uzletten çıkıp hâne-i saâdetlerine avdet buyurmuştu. İşte bu sûre, bu tahrim vakʻası sebebiyle nâzil olmuş olduğu[4] gibi, Tirmizî'nin rivayet ettiği vechile Sûre-i Ahzâb'da geçen يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ اِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا فَتَعَالَيْنَ اُمَتِّعْكُنَّ وَاُسَرِّحْكُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا [33/28] âyeti de bu sebeple nâzil olmuş,[5] ve Müslim'in bir rivayetine [5086] nazaran Sûre-i Nisâ'daki وَاِذَا جَٓاءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوا بِهٖ [4/83] âyeti de bu sırada inzal buyurulmuştur.[6]

---

1 H +"~~selâmlık odasında~~".

2 "Îlâ", Sûre-i Bakara'da geçen لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍۚ فَاِنْ فَٓاؤُ فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ. وَاِنْ عَزَمُوا الطَّلَاقَ فَاِنَّ اللّٰهَ سَمِيعٌ عَلِيمٌ [2/226-227] âyetlerine bak [Müellifin notu].

3 H: "tarafında".

4 Buhârî, Mezâlim, 25, Nikâh, 83; Müslim, Talâk, 34.

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 33, 66.

6 Müslim, Talâk, 30.

Bu hâdise hakkında sahih, gayr-i sahih birtakım sözler söylenmiş ise de İmam Ahmed, Buhârî, Müslim, Tirmizî, İbn Hibbân ve daha başkalarının sahih senetlerle tahric eylemiş oldukları vechile Hazret-i Ömer'in İbn Abbas Hazretleri'ne olan beyânâtı ve Hazret-i Âişe hadisleri bizi en ziyade tenvir edecek sahih rivayetlerdendir.

Buhârî'nin bir senedi: حَدَّثَنَا عَبْدُ الْعَزِيزِ بْنُ عَبْد اللهِ، حَدَّثَنَا سُلَيْمَانُ بْنُ بِلَالٍ عَنْ يَحْيَ عَنْ عُبَيْدِ بْنِ حُنَيْنٍ، أَنَّهُ سَمِعَ ابْنَ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللهُ عَنْهُمَا يُحَدِّثُ أَنَّهُ قَالَ.[1]

Müslim'in bir senedi: حَدَّثَنَا هَرُونُ بْنُ سَعِيدٍ الأَيْلِيّ، حَدَّثَنَا[2] عَبْدُ اللهِ بْن وَهْبٍ، أَخْبَرَنِي سُلَيْمَانُ يعني ابْنُ بِلَالٍ، أَخْبَرَنِي يَحْيَ أَخْبَرَنِي[3] عُبَيْدِ بْنِ حُنَيْنٍ، أَنَّهُ سَمِعَ عَبْد اللهِ بْن عَبَّاسٍ يُحَدِّثُ[4]

Bu iki senedle Buhârî ve Müslim şu[5] rivayette müttefikler: İbn Abbas radıyallâhu anhümâ hadis anlatarak dedi ki: "Ömer b. Hattâb'a bir âyetten sormak isterdim, bir sene durdum, mehâbetinden soramadım, tâ ki hacca çıktı beraberinde ben de çıktım. Döndüğümüzde yolun birazında (Merr-i Zahran'da) idik, bir hâceti için erâke saptı, ben bekledim, nihâyet fâriğ oldu. Sonra beraberinde yürüdüm (o abdest alıyor, ben de suyunu döküyordum, bir sırasını buldum) 'yâ emîra'l-mü'minîn! Kimdir o iki kadın Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevcelerinden ki ona karşı tezâhürde bulunmuşlar?' dedim, o 'Hafsa ve Âişe'dir' dedi. Ben 'vallahi bir seneden beri bunu sana sormak istiyordum, fakat saygımdan soramıyordum' dedim. 'Öyle yapma' dedi, 'bende bir ilim olduğunu zannettiğin bir şeyi hemen bana sor,[6] bir bilgim varsa onu sana haber veririm.' Sonra Ömer şöyle dedi: 'Vallahi biz doğrusu câhiliyede kadınlar için bir emir sayıya almazdık, tâ Allah teâlâ onlar için indirdiğini indirinceye ve haklarında verdiği payı verinceye kadar.' 'Ben'[7] dedi, 'kendi kendime bir emirde düşünürken karım «şöyle[8]

1 Buhârî, Tefsîr, 66.
2 B -"حَدَّثَنَا".
3 M ve B +"عَنْ".
4 Müslim, Talâk, 31.
5 F, M ve B +"iki".
6 F, M ve B +"ki".
7 H -"Ben".
8 F, M ve B +"şöyle".

yapsan» dedi, ben de «o senin nene gerek? [5087] Benim irade ettiğim bir işte senin tekellüfün ne oluyor?» dedim. Bana «ey İbn Hattâb! Sen kendine karşı gevezelik edilmesini istemiyorsun, hâlbuki senin kızın Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne karşı mırıldanıyor, hatta o günü öfkeli bırakıyor» deyiverdi, hemen Ömer kalktı, yerinde ridâsını aldı, tâ Hafsa'ya kadar gitti. Ona «kızım» dedi, «sen Resûlullah'a mırıldanıyor, bütün gün öfkeli bırakacak kadar söyleniyor musun?» «Vallahi» dedi, «biz hepimiz ona söylenir, mırıldanırız.» Bunun üzerine dedim ki: «Bilirsin ben seni Allah'ın ukūbetinden ve Resûlü sallallâhu aleyhi ve sellem'in gazabından dâima tahzir ederim. A kızım! Sakın seni arkadaşının güzelliği ve Resûlullah'ın ona sevgisi mağrur etmesin» -Âişe'yi murad ediyordu-. 'Sonra' dedi, 'çıktım, karâbetim olduğu için Ümmü Seleme'nin yanına girdim, ona söyledim, Ümmü Seleme dedi ki: «Taaccüb ederim sana ey İbn Hattâb! Her şeye girdin de Resûlullah ile zevceleri arasına da mı girmek istiyorsun?» İşte bu söz beni öyle bir tutuş tuttu ki vicdânımda duyduğum teessürü kısmen kırdı.[1] Bunun üzerine onun yanından da çıktım. Ve benim ensardan bir arkadaşım vardı. Ben gitmediğim zaman o bana haber getirir, o gitmediği zaman da ben ona haber getirirdim. Bu esnada Gassan meliklerinden birisini de endişe ediyorduk, bize yürüyeceği söyleniyor, yüreklerimiz ondan dolgun bulunuyordu. Bir de baktım ki arkadaşım ensârî kapıyı çalıyor, «aç aç» dedi, «Gassânî mi geldi?» dedim, «hayır ondan daha eşed; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem zevcelerinden uzlete çekilmiş» dedi. Gönlümden «Hafsa ile Âişe'nin burnu sürtüldü» dedim, elbisemi aldım çıktım, nihâyet vardım, anladım ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem birkaç basamakla çıkılır bir meşrebede (şerbetlik denilen sekili bir hücrede) siyah bir uşağı da kademenin [5088] başında. «Söyle! Ömer b. Hattâb» dedim, nihâyet bana izin verdi, Resûlullah'a bu söylediğim sözleri hikâye ettim. Ümmü Seleme'nin sözüne geldiğimde Resûlullah tebessüm buyurdu. Bir hasır üzerinde bulunuyordu, onunla arasında bir

---

1 İşte Hazret-i Ömer'in bu meseledeki teşebbüsünün son günlere kadar kalmasının bir sebebi bu olmuş oluyor [Müellifin notu].

şey yoktu, başının altında içi lif dolu bir meşin yastık vardı. Ayaklarının yanında dökülmüş biraz karaz (samg-ı arabî denilen selem pusesi), başucunda da asılı bir pösteki vardı. Böğründe hasırın eserini gördüm, ağladım, «neye ağlıyorsun?» buyurdu, «yâ Resûlallah» dedim, «Kisrâ ve Kayser bulundukları hâl içindeler, sen ise Allah'ın Resûlüsün». Buyurdu ki: «Dünya onların âhiret bizim olmasına râzı olmuyor musun?»'"[1]

Müslim[2] ve Tirmizî'nin mütekārib ve müttefik oldukları diğer bir rivayet:

Müslim: حَدَّثَنَا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ الْحَنْظَلِيُّ وَمُحَمَّدُ بْنُ أَبِي عُمَرَ (تَقَارَبَا فِي لَفْظِ الْحَدِيثِ) قَالَ ابْنُ أَبِي عُمَرَ حَدَّثَنَا وَقَالَ إِسْحَاقُ أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ، أَخْبَرَنَا مَعْمَرٌ عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ عبيد[3] اللهِ بْنِ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَبِي ثَوْرٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ:[4]

Tirmizî: حَدَّثَنَا عبد بن حميد أَخْبَرَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عن مَعْمَر عَنِ الزُّهْرِيِّ عَنْ عبيد اللهِ ابْنِ عَبْدِ اللهِ بْنِ أَبِي ثَوْرٍ قال: سمعت ابن عَبَّاسٍ يقول:[5]

"Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevcelerinden iki kadını ki Allah teâlâ اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا buyurmuştur,

---

1 Buhârî, Tefsîr, 66/2; Müslim, Talâk, 31:

عن عبيد بن حنين: أنه سمع ابن عباس رضي الله عنهما يحدث أنه قال: مكثت سنة أريد أن أسأل عمر بن الخطاب عن آية، فما أستطيع أن أسأله هيبة له، حتى خرج حاجا فخرجت معه، فلما رجعت وكنا ببعض الطريق، عدل إلى الأراك لحاجة له، قال: فوقفت له حتى فرغ ثم سرت معه فقلت: يا أمير المؤمنين، من اللتان تظاهرتا على النبي صلى الله عليه وسلم من أزواجه، فقال: تلك حفصة وعائشة، قال: فقلت: والله إن كنت لأريد أن أسألك عن هذا منذ سنة، فما أستطيع هيبة لك، قال: فلا تفعل، ما ظننت أن عندي من علم فاسألني، فإن كان لي علم خبرتك به، قال: ثم قال عمر: والله إن كنا في الجاهلية ما نعد للنساء أمرا حتى أنزل الله فيهن ما أنزل وقسم لهن ما قسم، قال: فبينا أنا في أمر أتأمره إذ قالت امرأتي: لو صنعت كذا وكذا، قال: فقلت لها: ما لك ولما ها هنا، فيما تكلفك في أمر أريده؟ فقالت لي: عجبا لك يا ابن الخطاب، ما تريد أن تراجع أنت وإن ابنتك لتراجع رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى يظل يومه غضبان، فقام عمر فأخذ رداءه مكانه حتى دخل على حفصة فقال لها: يا بنية إنك لتراجعين رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى يظل يومه غضبان؟ فقالت حفصة: والله إنا لنراجعه، فقلت: تعلمين أني أحذرك عقوبة الله وغضب رسوله صلى الله عليه وسلم، يا بنية لا تغرنك هذه التي أعجبها حسنها حب رسول الله صلى الله عليه وسلم إياها، يريد عائشة، قال: ثم خرجت حتى دخلت على أم سلمة لقرابتي منها فكلمتها، فقالت أم سلمة: عجبا لك يا ابن الخطاب، دخلت في كل شيء حتى تبتغي أن تدخل بين رسول الله صلى الله عليه وسلم وأزواجه، فأخذتني والله أخذا كسرتني عن بعض ما كنت أجد فخرجت من عندها. وكان لي صاحب من الأنصار إذا غبت أتاني بالخبر، وإذا غاب كنت أنا آتيه بالخبر، ونحن نتخوف ملكا من ملوك غسان، ذكر لنا أنه يريد أن يسير إلينا، فقد امتلأت صدورنا منه، فإذا صاحبي الأنصاري يدق الباب، فقال: افتح افتح، فقلت: جاء الغساني؟ فقال: بل أشد من ذلك، اعتزل رسول الله صلى الله عليه وسلم أزواجه، فقلت: رغم أنف حفصة وعائشة، فأخذت ثوبي فأخرج حتى جئت، فإذا رسول الله صلى الله عليه وسلم في مشربة له، يرقى عليها بعجلة، وغلام لرسول الله صلى الله عليه وسلم أسود على رأس الدرجة، فقلت له: قل هذا عمر بن الخطاب، فأذن لي، قال عمر: فقصصت على رسول الله صلى الله عليه وسلم هذا الحديث، فلما بلغت حديث أم سلمة تبسم رسول الله صلى الله عليه وسلم، وأنه لعلى حصير ما بينه وبينه شيء، وتحت رأسه وسادة من أدم حشوها ليف، وإن عند رجليه قرظا مصبوبا، وعند رأسه أهب معلقة، فرأيت أثر الحصير في جنبه فبكيت، فقال: «ما يبكيك». فقلت: يا رسول الله، إن كسرى وقيصر فيما هما فيه، وأنت رسول الله، فقال: أما ترضى أن تكون لهم الدنيا ولنا الآخرة.

2 F, M ve B: "Müslim'in".

3 F, M ve B: "عبد".

4 Müslim, Talâk, 34-35.

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 66.

Hazret-i Ömer'den sormaya hırslanır dururdum, tâ ki Ömer haccetti, ben de beraberinde haccettim. Yolun bir yerine geldiğimizde abdest alıyordu, ben de ellerine matharadan[1] su döküyordum; 'yâ emîre'l-mü'minîn!' dedim, 'Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'in ezvâcından o iki kadın kimdir ki Allah azze ve celle onlara اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا buyurmuştur?' Ömer bana وَا عَجَبًا لَكَ يَا ابْنَ عَبَّاسٍ dedi, 'o Hafsa ve Âişe'dir' dedi, sonra hadîsi anlatmaya başladı: 'Biz' dedi, 'ma'şer-i Kureyş kadınlara gālib bulunuyorduk. Medine'ye geldiğimizde bir kavim bulduk ki kadınları onlara galebe ediyorlardı. Bizim kadınlarımız da onlardan [5089] öğrenmeye başladılar. Bir gün ben karıma öfkelendim, baktım[2] mırıldanıyor, mırıldanmasını münâsib görmedim, azarladım, «benim» dedi «mırıldanmamı niye münâsib görmüyorsun? Vallahi Peygamber'in zevceleri bile ona mırıldanıyorlar, ve birisi o gün geceye kadar yanına uğramıyor.» Ben gönlümden «doğrusu onlardan öyle yapan muhakkak haybet ve hüsrâna düşer» dedim. Ve menzilim Avâlî'de[3] Benî Ümeyye (b. Zeyd)de idi ve ensardan bir komşum vardı, Resûlullah'a gitmek için nevbetleşerek inerdik. Bir gün o iner vahiy haberini ve sâireyi bana getirirdi, bir gün de ben iner öyle ona getirirdim, ve o sıra Gassânîler bize gazâ etmek için atlarını nallatıyorlarmış diye havâdis alıyorduk. Derken bir gün o komşum yatsıleyin bana geldi, birdenbire kapıyı vurdu, hemen çıktım, çıkar çıkmaz «bir emr-i azîm hâdis oldu» dedi. «Gassânîler mi geldi?» dedim, «ondan daha büyük: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarını tatlik etmiş» dedi. Ben gönlümden «Hafsa hâib ü hâsir oldu, bunun olacağını zannediyordum» dedim ve sabah namazını kılınca giyindim, sonra fırlayıp tâ Hafsa'nın yanına vardım. Gördüm ki[4] ağlıyor (Müslim'in diğer bir rivayetinde 'hücrelerin hepsinde de bükâ var'). «Sizi Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem tatlik mi etti?» dedim, «bilmiyorum, o işte tâ şu meşrebede mu'tezil» dedi. Bunun üzerine

1 B: "matharamdan".
2 B: "kadın".
3 Avâlî: Medine civarında tepelik bir mevki'in ismi [Müellifin notu].
4 H -"ki".

vardım, bir siyah kölesine (yine Müslim'in diğer bir rivayetinde: 'Dış kapının eşiğindeki Rebah nâm kölesine') vardım, «Ömer için istîzân et» dedim, girdi sonra bana çıktı, «seni kendisine söyledim, bir şey demedi» dedi, bunun üzerine mescide fırladım, vardım ki minberin etrafında birtakım kimseler oturmuş ağlıyorlar. Yanlarında biraz oturdum, sonra vicdânımdaki duygum bana galebe etti, yine o uşağa vardım, «Ömer için istîzân et» dedim, yine girdi çıktı, «seni kendisine söyledim, bir şey demedi» dedi. Sonra yine [5090] mescide gittim oturdum, sonra yine vicdânım bana galebe etti, yine o uşağa vardım, «Ömer için istîzân et» dedim, yine girdi sonra bana çıktı, «kendisine seni söyledim, bir şey demedi» dedi, ben de döndüm giderken baktım uşak beni çağırıyordu, «gir, sana izin verdi» dedi, bunun üzerine girdim, baktım ki Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bir reml-i hasîre (hasır örgüsüne) dirseklemiş, böğründe hasırın izini gördüm (Müslim'in İkrime rivayetinde: 'Bir hasır üzerinde yan gelmişti. Oturdum, üzerine izârını çekti, ondan başka üzerinde bir şey yoktu, hasır böğrüne iz yapmıştı'). «Yâ Resûlallah» dedim, «kadınlarını tatlik mi ettin?» «hayır» buyurdu, «Allâhu ekber» dedim. «Bizi bilirsin ki yâ Resûlallah, biz ma'şer-i Kureyş kadınlara gālib bulunur bir kavim idik, sonra Medine'ye geldiğimizde bir kavim bulduk ki kadınları onlara galebe ediyorlar, bizim kadınlarımız da onların kadınlarından öğrenmeye başladılar. Bir gün ben karıma öfkelendim, bana karşı mırıldanıyordu mırıldanmasını münâsib görmedim azarladım, «niye azarlıyorsun?» dedi, «vallahi Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevceleri bile ona karşı mırıldanıyorlar. Hem onlardan birisi o gün geceye kadar yanına uğramıyor.» Bunun üzerine ben Hafsa'ya dedim ki: «Sen Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne karşı mırıldanıyor musun?» «Evet» dedi, «her birimiz o gün geceye kadar yanına uğramaz.» Dedim ki: «İçinizden her kim öyle yaparsa muhakkak hâib ü hâsir olur. Her biriniz kendine Allah'ın, Resûlünün gazabından dolayı gazab etmeyeceğine emin mi bulunuyor? Alimallah bir lahzada helâk olur.» Baktım ki

Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem tebessüm buyurdu, «Hafsa'ya demiştim ki» dedim, «Resûlullah'a karşı mırıldanma ve ondan bir şey isteme, sana iktizâ ederse bana söyle ve sakın arkadaşının Resûlullah'a senden daha sevgili ve daha dilber olması da seni mağrur etmesin.» Resûlullah bir daha tebessüm buyurdu. [5091] Bunun üzerine «yâ Resûlallah! Müsaade buyurmanızı recâ ediyorum أَسْتَأْنِسُ» dedim, «peki» buyurdu. Başımı kaldırdım, baktım ki odada üç şeyden başka levâzım yok. «Yâ Resûlallah» dedim, «Allah'a dua et ümmetine genişlik versin. O'na ibadet etmezlerken Fars ve Rum'a genişlik vermiş.» Böyle deyince doğrulup oturuverdi de «sen şek içinde misin yâ İbn Hattâb! Onlar[1] hoşlukları dünyâ hayatta geçiştirilen birer kavim» buyurdu (Müslim'de: «Ben de 'benim için istiğfar ediver yâ Resûlallah!' dedim») ve kadınlarına küsmüş olduğundan dolayı bir ay kadınlarının yanlarına girmemeye yemin etmişti, bu babda Allah teâlâ itâb buyurdu'" (Tirmizî'de: 'Ve onun için yemine keffâret kıldı').

Zührî "bir de" dedi, "Urve bana Âişe'den şöyle haber verdi, Hazret-i Âişe dedi ki: 'Vaktâ ki yirmi dokuz gece geçti, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bana geldi, benimle başladı (Müslim'de: «Yâ Resûlallah, sen bizim yanımıza bir ay girmeyeceğine yemin etmiştin, hâlbuki yirmi dokuzdan girdin, ben onları sayıyorum» dedim, «ay yirmi dokuzdur» buyurdu) da «yâ Âişe, ben sana bir emir anlatacağım, acele etme, tâ ki ebeveynine danışasın» buyurdu. Sonra bana bu âyeti okudu يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ el-âye [el-Ahzâb 33/28] (Müslim'de اَجْراً عَظِيماً'ya kadar). Âişe dedi: 'Vallahi ebeveynimin bana ondan ayrılmayı emretmeyeceklerini muhakkak bilirdi. Ben de dedim ki: «Ay, bunun hakkında mı ebeveynime danışacağım? Elbette Allah'ı ve Resûlünü ve dâr-ı âhireti isterim.»'" Ma'mer "bir de" dedi, "bana Eyyûb haber verdi, Âişe demiş ki: 'Benim seni ihtiyar ettiğimi kadınlarına haber verme.' Resûlullah da ona buyurmuş ki: 'Allah beni mübelliğ olarak gönderdi, mu'annit

---

1 H: "Onları".

olarak göndermedi.'"[1] Tirmizî der ki: "Bu hadis İbn Abbas'tan birkaç vecihle rivayet olunmuş, hasen sahih bir hadistir."[2] Aynı hadis hakkında Müslim'in diğer bir rivayetinde: "Hafsa ve Ümmü Seleme" demiş ve şu fıkraları ziyade etmiştir: "Hücrelere vardım, her evde bükâ vardı, [5092] hepsinden bir ay îlâ yapmıştı. Yirmi dokuz olunca onlara indi."[3]

---

1 Müslim, Talâk, 34-35:

وحدثنا إسحاق بن إبراهيم الحنظلي ومحمد بن أبي عمر (وتقاربا في لفظ الحديث) (قال ابن أبي عمر: حدثنا. وقال إسحاق: أخبرنا عبد الرزاق). أخبرنا معمر عن الزهري، عن عبيد الله بن عبد الله بن أبي ثور، عن ابن عباس. قال: لم أزل حريصا أن أسأل عمر عن المرأتين من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم اللتين قال الله تعالى: «إن تتوبا إلى الله فقد صغت قلوبكما» (التحريم ٦٦/٤) حتى حج عمر وحججت معه. فلما كنا ببعض الطريق عدل عمر وعدلت معه بالإداوة فتبرز ثم أتاني فسكبت على يديه فتوضأ فقلت: يا أمير المؤمنين! من المرأتان من أزواج النبي صلى الله عليه وسلم اللتان قال الله عز وجل لهما: «إن تتوبا إلى الله فقد صغت قلوبكما»؟ قال عمر: واعجبا لك يا ابن عباس! (قال الزهري: كره والله ما سأله عنه ولم يكتمه) قال: هي حفصة وعائشة. ثم أخذ يسوق الحديث قال: كنا معشر قريش، قوما نغلب النساء. فلما قدمنا المدينة وجدنا قوما تغلبهم نساؤهم. فطفق نساؤنا يتعلمن من نسائهم. قال: وكان منزلي في بني أمية بن زيد، بالعوالي. فتغضبت يوما على امرأتي فإذا هي تراجعني، فأنكرت أن تراجعني. فقالت: ما تنكر أن أراجعك؟ فوالله إن أزواج النبي صلى الله عليه وسلم ليراجعنه وتهجره إحداهن اليوم إلى الليل. فانطلقت فدخلت على حفصة فقلت: أتراجعين رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقالت: نعم. فقلت: أتهجره إحداكن اليوم إلى الليل؟ قالت: نعم. قلت: قد خاب من فعل ذلك منكن وخسر. أفتأمن إحداكن أن يغضب الله عليها لغضب رسوله صلى الله عليه وسلم فإذا هي قد هلكت. لا تراجعي رسول الله صلى الله عليه وسلم ولا تسأليه شيئا وسليني ما بدا لك ولا يغرنك أن كانت جارتك هي أوسم وأحب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم منك (يريد عائشة).

قال: وكان لي جار من الأنصار. فكنا نتناوب النزول إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فينزل يوما وأنزل يوما فيأتيني بخبر الوحي وغيره وآتيه بمثل ذلك. وكنا نتحدث أن غسان تنعل الخيل لتغزونا. فنزل صاحبي ثم أتاني عشاء فضرب بابي ثم ناداني فخرجت إليه. فقال: حدث أمر عظيم. قلت: ماذا؟ أجاءت غسان؟ قال: لا. بل أعظم من ذلك وأطول. طلق النبي صلى الله عليه وسلم نساءه. فقلت: قد خابت حفصة وخسرت قد أظن هذا كائنا. حتى إذا صليت الصبح شددت علي ثيابي ثم نزلت فدخلت على حفصة وهي تبكي فقلت: أطلقكن رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقالت: لا أدري، ها هو ذا معتزل في هذه المشربة. فأتيت غلاما له أسود فقلت: استأذن لعمر. فدخل ثم خرج إلي فقال: قد ذكرتك له فصمت. فانطلقت حتى انتهيت إلى المنبر فجلست. فإذا عنده رهط جلوس يبكي بعضهم. فجللست قليلا ثم غلبني ما أجد ثم أتيت الغلام فقلت: استأذن لعمر. فدخل ثم خرج إلي فقال: قد ذكرتك له فصمت. فوليت مدبرا فإذا الغلام يدعوني فقال: ادخل فقد أذن لك. فدخلت فسلمت على رسول الله صلى الله عليه وسلم. فإذا هو متكئ على رمل حصير قدأ في جنبه. فقلت: أطلقت يا رسول الله نساءك؟ فرفع رأسه إلي وقال «لا» فقلت: الله أكبر! لو رأيتنا يا رسول الله وكنا معشر قريش قوما نغلب النساء فلما قدمنا المدينة وجدنا قوما تغلبهم نساؤهم. فطفق نساؤنا يتعلمن من نسائهم فتغضبت على امرأتي يوما فإذا هي تراجعني. فأنكرت أن تراجعني فقالت: ما تنكر أن أراجعك؟ فوالله إن أزواج النبي صلى الله عليه وسلم ليراجعنه وتهجره إحداهن اليوم إلى الليل. فقلت: قد خاب من فعل ذلك منهن وخسر. أفتأمن إحداهن أن يغضب الله عليها لغضب رسوله صلى الله عليه وسلم فإذا هي قد هلكت؟ فتبسم رسول الله صلى الله عليه وسلم. فقلت: يا رسول الله! قد دخلت على حفصة فقلت: لا يغرنك أن كانت جارتك هي أوسم منك وأحب إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم منك. فتبسم أخرى فقلت: أستأنس يا رسول الله! قال «نعم» فجلست. فرفعت رأسي في البيت فوالله ما رأيت فيه شيئا يرد البصر إلا أهبا ثلاثة. فقلت: ادع الله يا رسول الله أن يوسع على أمتك. فقد وسع على فارس والروم وهم لا يعبدون الله. فاستوى جالسا ثم قال «أفي شك أنت يا ابن الخطاب؟ أولئك قوم عجلت لهم طيباتهم في الحياة الدنيا». فقلت: استغفر لي يا رسول الله! وكان أقسم أن لا يدخل عليهن شهرا من شدة موجدته عليهن. حتى عاتبه الله عز وجل.

قال الزهري: فأخبرني عروة عن عائشة قالت: لما مضى تسع وعشرون ليلة دخل علي رسول الله صلى الله عليه وسلم بدأ بي. فقلت: يا رسول الله! إنك أقسمت أن لا تدخل علينا شهرا. وإنك دخلت من تسع وعشرين، أعدهن. فقال: "إن الشهر تسع وعشرون» ثم قال «يا عائشة! إني ذاكر لك أمرا فلا عليك أن لا تعجلي فيه حتى تستأمري أبويك». ثم قرأ علي الآية: «يا أيها النبي قل لأزواجك...» حتى بلغ: «أجرا عظيما». قالت عائشة: قد علم والله أن أبوي لم يكونا ليأمراني بفراقه. قالت فقلت: أو في هذا أستأمر أبوي؟ فإني أريد الله ورسوله والدار الآخرة.

قال معمر: فأخبرني أيوب أن عائشة قالت: لا تخبر نساءك أني اخترتك. فقال لها النبي صلى الله عليه وسلم: «إن الله أرسلني مبلغا ولم يرسلني متعنتا». قال قتادة: «صغت قلوبكما»، مالت قلوبكما.

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 66:

هذا حديث حسن صحيح، قد روي من غير وجه عن ابن عباس.

3 Müslim, Talâk, 32; Aynî, *Umdetü'l-kārî,* XX, 181:

عن ابن عباس قال: أقبلت مع عمر حتى إذا كنا بمر الظهران، وساق الحديث بطوله كنحو حديث سليمان بن بلال، غير أنه قال: قلت: شأن المرأتين؟ قال: حفصة وأم سلمة، وزاد فيه: وأتيت الحجر، فإذا في كل بيت بكاء، وزاد أيضا: وكان آلى منهن شهرا، فلما كان تسعا وعشرين نزل إليهن.

Buhârî'nin Hazret-i Enes'ten olan rivayetinde de Hazret-i Ömer şöyle demiştir: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin zevceleri ona karşı gayrette ictimâ' etmişlerdi. Ben onlara: 'O sizi boşarsa Rabbi ona sizden daha hayırlısını verir' demiştim; عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ âyeti nâzil oldu."[1]

Bunlar gösteriyor ki, tahrim meselesi yalnız Âişe ile Hafsa'ya veya Hafsa ile Ümmü Seleme'ye ait değil, hepsiyle alâkadardır. İkiden bahsedilmesi, ikisinin diğerlerine nazaran daha ziyade hususiyetlerindeki ehemmiyetten dolayı olup bir taraftan bu ikisi diğer taraftan öbürleri iki zümre hâlinde olarak birleştiklerini anlatıyor. Bu babda Müslim'in Câbir b. Abdullah radıyallâhu anh'tan olan şu rivayeti de bunu ve sebebini şöyle îzah ediyor: Câbir dedi ki: "Ebû Bekir girdi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem huzûruna istîzân ediyordu, nâsı kapı önünde oturmuşlar buldu, içlerinden kimseye izin verilmemişti. Ebû Bekir'e izin verildi, girdi, sonra Ömer geldi o da istîzân etti ona da izin verildi.[2] Girince Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni çevresinde kadınları oturmuş, gayet durgun sâkit bir hâlde bulmuş ve binâen'aleyh her hâlde bir şey söyleyeyim, Peygamber'i güldüreyim deyip şöyle söylemişti: 'Yâ Resûlallah, görseydin Hârice kızı[3] benden nafaka istedi, ben de kalktım ona boynunu büküverdim' deyince Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem güldü de, 'bunlar gördüğün gibi benim çevremde nafaka istiyorlar' buyurdu. Bunun üzerine Ebû Bekir kalkıp Âişe'nin boynuna dürterek, Ömer de kalkıp Hafsa'nın boynuna dürterek ikisi de 'siz Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'in yanında olmayan şeyler istiyorsunuz ha!' der, [5093] bunun üzerine cümlesi de 'vallahi bundan böyle ebeden Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'den yanında olmayan bir şey istemeyiz' demişler, sonra da onlardan bir ay, yahut yirmi dokuz

---

1 Buhârî, Tefsîr, 66/3:
عن أنس قال: قال عمر رضي الله عنه: اجتمع نساء النبي صلى الله عليه وسلم في الغيرة عليه، فقلت لهن: عسى ربه إن طلقكن أن يبدله أزواجا خيرا منكن، فنزلت هذه الآية.

2 B -"girdi, sonra Ömer geldi o da istîzân etti ona da izin verildi".

3 Ömer'in zevcesi [Müellifin notu].

gün uzlete çekilmişti. Sonra يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ [el-Ahzâb 33/28] âyeti nâzil oldu tâ لِلْمُحْسِنَاتِ مِنْكُنَّ اَجْراً عَظِيماً'ye [el-Ahzâb 33/29] kadar vardı. Onun üzerine Âişe'den başladı, 'yâ Âişe sana bir emir arzetmek istiyorum dedi (ilâ âhiri'l-hadîs.)'"[1] Yine Müslim'de İkrime tarîkiyle mezkur Hazret-i Ömer hadîsinde: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarından uzlete çekildiği vakit mescide girdim, baktım nâs kederinden çakıllı yeri dürtüştürüyor ve 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarını boşamış' diyorlar, ve bu, kadınların hicâb ile emrolunmalarından evveldi. 'Ben bunu bugün öğrenirim' dedim, Âişe'ye vardım. 'Yâ Ebû Bekir'in kızı, senin şânın Resûlullah'a ezâ edecek dereceye vardı mı?' dedim, 'benden sana ne ey İbn Hattâb! Sen kendi heybene bak!' dedi, onun üzerine Hafsa'ya girdim…" diye başlayan Hazret-i Ömer'in beyânâtında şu fıkralar da vardır: "İki istîzânda izin verilmeyince sonra sesimi yükselttim, 'yâ Rebah!' dedim, 'benim için Resûlullah'tan istîzân et, zannediyorum ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem beni Hafsa için geldim sanıyor. Vallahi Resûlullah bana emrederse ben Hafsa'nın boynunu vururum' diye sesimi yükselttim, 'gel' diye işaret etti, bunun üzerine girdim. Resûlullah bir hasır üzerine dengilmişti, oturdum, üzerine izârını çekti. Üstünde başka bir şey yoktu…" (*ilâ âhirih… Kisrâ ve Kayser fıkrasından sonra*) "Girdiğim vakit yüzünde gazab görüyordum; 'yâ Resûlallah! Kadınlar yüzünden niye meşakkati üzerine alıyorsun, şayet sen onları boşarsan Allah seninledir, melâikesi Cebrâil ve Mîkâil, ben ve Ebû Bekir ve mü'minler de seninleyiz' demiştim ve Allah'a hamdederim ki bazen böyle bir kelâm söylediğimde Allah teâlâ'nın söylediğim sözü tasdik buyurmasını ümit ederdim, derim

---

1 Müslim, Talâk, 29:

عن جابر بن عبد الله قال: دخل أبو بكر يستأذن على رسول الله صلى الله عليه وسلم فوجد الناس جلوسا ببابه لم يؤذن لأحد منهم، قال: فأذن لأبي بكر فدخل ثم أقبل عمر فاستأذن فأذن له فوجد النبي صلى الله عليه وسلم جالسا حوله نساؤه واجما ساكتا، قال: فقال: لأقولن شيئا أضحك النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله لو رأيت بنت خارجة سألتني النفقة فقمت إليها فوجأت عنقها، فضحك رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: هن حولي كما ترى يسألنني النفقة، فقام أبو بكر إلى عائشة يجأ عنقها، فقام عمر إلى حفصة يجأ عنقها، كلاهما يقول: تسألن رسول الله صلى الله عليه وسلم ما ليس عنده؟! فقلن: والله لا نسأل رسول الله صلى الله عليه وسلم شيئا أبدا ليس عنده. ثم اعتزلهن شهرا أو تسعا وعشرين، ثم نزلت عليه هذه الآية: «يا أيها النبي قل لأزواجك» حتى بلغ: «للمحسنات منكن أجرا عظيما» قال فبدأ بعائشة فقال: يا عائشة، إني أريد أن أعرض عليك أمرا…

ki[1] bu tahyir âyeti de böyle nâzil [5094] olmuştur عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ.... Âişe binti Ebî Bekir ile Hafsa Peygamber'in sâir kadınlarına karşı ikisi tezâhür ederler -birbirlerine[2] zahîr olurlar-dı, 'yâ Resûlallah, sen onları tatlik mi ettin?' dedim, 'hayır' dedi. 'Yâ Resûlallah!' dedim, 'ben mescide girdim, Müslümanlar çakılları dürtüyor; «Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarını boşamış» diyorlardı; ineyim de boşamadığını onlara haber vereyim mi?' dedim, 'peki istersen' buyurdu. Yüzünden gazab açılıncaya kadar konuşmaya devam ettim, nihâyet şenlendi[3], güldü, mübarek dişleri herkesten güzeldi. Sonra Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem indi, ben de indim, basamaklı kütüğe tutunarak indim, Resûlullah yer üzerinde yürür gibi indi, elini sürmüyordu. 'Yâ Resûlallah, gurfede yirmi dokuz kaldın' dedim, 'ay yirmi dokuz olur' buyurdu. Ben mescidin kapısı üzerine[4] dikildim, 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlarını boşamadı!' diye en yüksek sesimle bağırdım ve şu âyet وَاِذَا جَٓاءَهُمْ اَمْرٌ مِنَ الْاَمْنِ اَوِ الْخَوْفِ اَذَاعُوا بِهٖۜ وَلَوْ رَدُّوهُ اِلَى الرَّسُولِ وَاِلٰٓى اُولِي الْاَمْرِ مِنْهُمْ لَعَلِمَهُ الَّذِينَ يَسْتَنْبِطُونَهُ مِنْهُمْ [en-Nisâ 4/83] nâzil oldu, o emri istinbat eden ben olmuştum, Allah azze ve celle tahyir âyetini de inzal buyurdu."[5]

---

1 M ve B -"derim ki".
2 F, M ve B: "birbirine".
3 M ve B: "şeeldi".
4 F, M ve B: "üzere".
5 Müslim, Talâk, 30:
حدثنا عكرمة بن عمار عن سماك أبي زميل حدثني عبد الله بن عباس حدثني عمر بن الخطاب قال: لما اعتزل نبي الله صلى الله عليه وسلم نساءه، قال: دخلت المسجد، فإذا الناس ينكتون بالحصى، ويقولون: طلق رسول الله صلى الله عليه وسلم نساءه وذلك قبل أن يؤمرن بالحجاب، فقال عمر: فقلت: لأعلمن ذلك اليوم. قال: فدخلت على عائشة فقلت: يا بنت أبي بكر أقد بلغ من شأنك أن تؤذي رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ فقالت: ما لي وما لك يا ابن الخطاب عليك بعيبتك... ثم رفعت صوتي، فقلت: يا رباح، استأذن لي عندك على رسول الله صلى الله عليه وسلم فإني أظن أن رسول الله صلى الله عليه وسلم ظن أني جئت من أجل حفصة، والله لئن أمرني رسول الله صلى الله عليه وسلم بضرب عنقها لأضربن عنقها. ورفعت صوتي، فأومأ إلي أن ارقه، فدخلت على رسول الله صلى الله عليه وسلم، وهو مضطجع على حصير، فجلست، فأدنى عليه إزاره وليس عليه غيره... قال: ودخلت عليه حين دخلت، وأنا أرى في وجهه الغضب، فقلت: يا رسول الله، ما يشق عليك من شأن النساء؟ فإن كنت طلقتهن فإن الله معك وملائكته وجبريل وميكائيل، وأنا وأبو بكر والمؤمنون معك، وقلما تكلمت، وأحمد الله بكلام إلا رجوت أن يكون الله يصدق قولي الذي أقول، ونزلت هذه الآية آية التخيير: «عسى ربه إن طلقكن أن يبدله أزواجا خيرا منكن»، «وإن تظاهرا عليه فإن الله هو مولاه وجبريل وصالح المؤمنين والملائكة بعد ذلك ظهير». وكانت عائشة بنت أبي بكر وحفصة تظاهران على سائر نساء النبي صلى الله عليه وسلم، فقلت: يا رسول الله أطلقتهن؟ قال: لا، قلت: يا رسول الله، إني دخلت المسجد والمسلمون ينكتون بالحصى يقولون: طلق رسول الله صلى الله عليه وسلم نساءه، أفأنزل فأخبرهم أنك لم تطلقهن؟ قال: نعم إن شئت، فلم أزل أحدثه حتى تحسر الغضب عن وجهه، وحتى كشر فضحك، وكان من أحسن الناس ثغرا، ثم نزل نبي الله صلى الله عليه وسلم، ونزلت، فنزلت أتشبث بالجذع، ونزل رسول الله صلى الله عليه وسلم كأنما يمشي على الأرض ما يمسه بيده، فقلت: يا رسول الله، إنما كنت في الغرفة تسعة وعشرين؟ قال: إن الشهر يكون تسعا وعشرين، فقمت على باب المسجد، فناديت بأعلى صوتي: لم يطلق رسول الله صلى الله عليه وسلم نساءه، ونزلت هذه الآية: «وإذا جاءهم أمر من الأمن أو الخوف أذاعوا به ولو ردوه إلى الرسول وإلى أولي الأمر منهم لعلمه الذين يستنبطونه منهم» فكنت أنا استنبطت ذلك الأمر، وأنزل الله عز وجل آية التخيير.

İbn Mâce'de bu îlânın sebebi olmak üzere Hazret-i Âişe'den şöyle bir rivayet vardır: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ancak şunun için îlâ yaptı, çünkü Zeyneb onun bir hediyesini kendisine[1] geri çevirmişti, Âişe de لَقَدْ أَقْمَأَتْكَ yani 'seni horlamış' dedi, bunun üzerine Resûlullah gazaba gelip hepsinden îlâ etti".[2] Bu da esbâbdan biri olursa da ikisinden mâ'adâsı hakkında sebeb-i kâfî değildir. Tahrim âyetinin nüzûlüne sebep olmak üzere zikrolunan îlâ tahrîminden başka olarak iki yeminden daha bahsedilmiştir. Bunlardan birisi: Peygamber'in, zevcelerinden[3] birinin yanında bir bal şerbeti içmiş olmasından dolayı diğer bazı zevcelerinin sözleşerek "magāfîr kokuyor" diye latife etmeleri üzerine [5095] Peygamber'in bir daha[4] içmemeye bir yemin etmiş olduğunu zikretmişlerdir.

Buhârî'de Âişe'den: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Zeyneb binti Cahş'ın yanında bal şerbeti içer, onun nezdinde çokça dururdu[5], ben ve Hafsa Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hangimize gelirse 'magāfîr mi yedin, senden magāfîr kokusu duyuyorum' diyelim [diye anlaştık][6]. Buyurdu ki لَا، وَلَكِنِّي كُنْتُ أَشْرَبُ عَسَلًا عِنْدَ زَيْنَبَ ابْنَةِ جَحْشٍ، فَلَنْ أَعُودَ لَهُ، وَقَدْ حَلَفْتُ، لَا تُخْبِرِي بِذلِكَ أَحَدًا 'hayır, velâkin ben Zeyneb binti Cahş'ın yanında bal şerbeti içerdim, öyle ise bir daha içmem, işte yemin ettim. Bunu kimseye söyleme'".[7] Bu hadîsin son fıkrası Müslim'de ve Nesâî'de, yemin kaydı olmayarak şöyledir: فَقَالَ شَرِبْتُ عَسَلًا عِنْدَ زَيْنَبَ بِنْتِ جَحْشٍ، وَلَنْ أَعُودَ لَهُ، فَنَزَلَ: «لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللهُ لَكَ» إِلَى قَوْلِهِ: «إِنْ تَتُوبَا» "Hayır, Zeyneb binti Cahş'ın yanında bal şerbeti içtim, onu bir daha da içmem" buyurdu. Binâen'aleyh şu nâzil oldu: لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ ilâ kavlihî اِنْ تَتُوبَا Âişe ve

---

1 F, M ve B -"kendisine".

2 İbn Mâce, Talâk, 24:

عن عائشة: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم إنما آلى لأن زينب ردت عليه هديته، فقالت عائشة: لقد أقمأتك. فغضب صلى الله عليه وسلم، فآلى منهن.

3 H ve F: "zevcelerinin".

4 F, M ve B +"bal".

5 F, M ve B: "bal şerbeti içer ve onun nezdinde dururdu".

6 H, F, M ve B -"diye anlaştık".

7 Buhârî, Tefsîr, 66/1:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يشرب عسلا عند زينب بنت جحش ويمكث عندها، فواطيت أنا وحفصة على أيتنا دخل عليها فلتقل له: أكلت مغافير، إني أجد منك ريح مغافير، قال: لا، ولكني كنت أشرب عسلا عند زينب بنت جحش، فلن أعود له، وقد حلفت، لا تخبري بذلك أحدا.

Hafsa için, وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِىُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدٖيثًا de[1] لِقَوْلِهِ: بَلْ شَرِبْتُ عَسَلًا "hayır bal şerbeti içtim" dediği için).[2]

Bununla beraber Müslim bu hadîsi daha mufassal olarak Hişam b. Urve tarîkiyle yine Hazret-i Âişe'den diğer bir suretle de şöyle rivayet etmiştir; Âişe dedi ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem tatlıyı ve balı severdi. İkindi namazını kılınca kadınlarını dolaşır, yanlarına varırdı. Derken Hafsa'ya girdi, onun yanında kalageldiğinden daha çok kaldı, sordum, bana denildi ki Hafsa'ya kavminden bir kadın bir tulum bal hediye etmiş, o da Resûlullah'a ondan bir şerbet içirmiş. Ben buna her hâlde bir şaka yapalım dedim ve bunu Sevde'ye anlattım ve dedim ki 'o yakında sana gelecektir, yanına geldiği vakit «yâ Resûlallah magāfîr mi yedin?» de, o sana «hayır» diyecektir, o vakit de «bu koku nedir?» de (Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem kendisinde koku bulunmasını hiç istemezdi), diyecektir ki «Hafsa bana bir bal şerbeti içirdi», [5096] sen ona «o balın arısı urfut yalamış» de, ben de öyle diyeceğim, yâ Safiyye, sen de öyle söyle.' Hâsılı Sevde'nin odasına girdiğinde -Sevde 'vallahi yâ Âişe, o bana söylediğini senden korkuma az daha o kapıda iken söyleyeyazdım' derdi- Resûlullah yaklaşınca 'yâ Resûlallah! Magāfîr mi yedin?' demiş, 'hayır' buyurmuş, 'o hâlde bu koku ne?' demiş, 'Hafsa bir bal şerbeti içirdi' buyurmuş, o da جَرَسَتْ نَحْلُهُ[3] الْعُرْفُطَ arısı urfut yalamış[4] demiş, bana geldiği zaman ben de öyle söyledim, Safiyye'ye vardığında o da öyle söylemiş, sonra Hafsa'ya vardığında 'yâ Resûlallah, ondan

---

1 H -"de".

2 Müslim, Talâk, 20; Nesâî, Talâk, 17:

أخبرني عطاء أنه سمع عبيد بن عمير يخبر أنه سمع عائشة تخبر أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يمكث عند زينب بنت جحش فيشرب عندها عسلا، قالت: فتواطأت أنا وحفصة أن أيتنا ما دخل عليها النبي صلى الله عليه وسلم فلتقل: إني أجد منك ريح مغافير، أكلت مغافير؟ فدخل على إحداهما فقالت ذلك له، فقال: بل شربت عسلا عند زينب بنت جحش، ولن أعود له، فنزل: «لم تحرم ما أحل الله لك» إلى قوله: «إن تتوبا» –لعائشة وحفصة– «وإذ أسر النبي إلى بعض أزواجه حديثا» –لقوله: بل شربت عسلا–.

3 M ve B: "نحلته".

4 "Urfut", Arabistan'da "talh" denilir dikenli meşe veya mugaylan nev'inden bir ağacın ismidir ki sızıntı gibi tatlı fakat kokusu kerih bir samg çıkarır ve ona magāfîr denilir. Bal arısı o ağaçta yayılırsa balı ona kokarmış.

"Cereset" vızlamış, yalamış, yayılmış mânalarına gelir [Müellifin notu]. (Bu dipnot H nüshasında bulunmamaktadır).

takdim edeyim mi?' deyince 'bana onun lüzûmu yok' buyurmuştur. Sevde 'sübhânallah, vallâhi onu mahrum ettik yâ Âişe!' diyordu, ben ona 'sus, sesini çıkarma' dedim."[1]

Görülüyor ki latif olmakla beraber sonu tatlı gelmemiş olan bu şerbet şakasını anlatan bu iki rivayet, esasta müttefik ve yekdiğerini mütemmim olsa da birinde Hafsa ile[2] bi'l-ittifâk Zeyneb'e karşı, birinde de diğerleriyle bi'l-ittifâk Hafsa'ya karşı olduğu anlatılmak itibariyle eşhâsta müte'ârızdır. Şu kadar ki Buhârî Hazret-i Ömer hadîsine muvâfık gibi görünen evvelki rivayeti tercih etmiş olduğundan bazı müfessirîn bunu قِيلَ diyerek kaydeylemiştir. Lâkin hadîsin Müslim'deki ikinci rivayetinde şaka fıkraları hep tevriyeli olduğu için kizbi zâhir denecek hiçbir ciheti yoktur. Hâlbuki evvelkinde إِنِّي أَجِدُ مِنْكَ رِيحَ الْمَغَافِيرِ fıkrasında مِنْكَ kaydı zâhiren yalan olmak lâzım geliyor. Çünkü magāfîrin kokusunu sevmeyen Hazret-i Peygamber öyle bir koku hissetmemiş olduğu hâlde berikilerin "senden duyuyoruz" demeleri asılsız bir şey söylemiş olmalarını iktizâ eder. إِنَّ فِي الْمَعَارِيضِ لَمَنْدُوحَةً عَنِ الْكَذِبِ buyurulduğunu[3] bilen Hazret-i Âişe'nin şânı, zekâ ve dirayeti ise şaka ve [5097] latife tarzında bir hile için olsa bile böyle bir yalana tenezzül etmekten uzaktır. Fakat ikinci rivayetteki "bu koku ne? Arısı urfut yalamış" tâbirleri böyle değildir, zira hoş bir kokuya da tevriye olabilir. Ve herhangi bir bal arısı urfuta konmuş da olabilir. Ve işte yüksek zekâlar yalanı irtikâb etmeksizin lede'l-îcâb böyle cinaslı, tevriyeli, târiz ve kinayelerden istifadenin yolunu da bilirler.

---

1 Müslim, Talâk, 21:

عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يحب الحلواء والعسل، فكان إذا صلى العصر دار على نسائه فيدنو منهن، فدخل على حفصة فاحتبس عندها أكثر مما كان يحتبس، فسألت عن ذلك فقيل لي: أهدت لها امرأة من قومها عكة من عسل، فسقت رسول الله صلى الله عليه وسلم منه شربة. فقلت: أما والله لنحتالن له، فذكرت ذلك لسودة، وقلت: إذا دخل عليك فإنه سيدنو منك، فقولي له: يا رسول الله، أكلت مغافير؟ فإنه سيقول لك: لا، فقولي له: ما هذه الريح؟ –وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يشتد عليه أن يوجد منه الريح– فإنه سيقول لك: سقتني حفصة شربة عسل، فقولي له: جرست نحله العرفط، وسأقول ذلك له، وقوليه أنت يا صفية، فلما دخل على سودة قالت: تقول سودة: والذي لا إلهَ إلا هو لقد كدت أن أبادئه بالذي قلت لي، وإنه لعلى الباب فرقا منك، فلما دنا رسول الله صلى الله عليه وسلم قالت: يا رسول الله، أكلت مغافير؟ قال: لا، قالت: فما هذه الريح؟ قال: سقتني حفصة شربة عسل، قالت: جرست نحله العرفط، فلما دخل علي، قلت له مثل ذلك، ثم دخل على صفية فقالت بمثل ذلك، فلما دخل على حفصة قالت: يا رسول الله، ألا أسقيك منه؟ قال: لا حاجة لي به. قالت: تقول سودة: سبحان الله، والله لقد حرمناه، قالت: قلت لها: اسكتي.

2 F, M ve B -"Hafsa ile".

3 Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 336. Krş. İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* IV, 287; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* V, 282:

عن عمران بن حصين رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن في المعاريض لمندوحة عن الكذب.

Şu hâlde bu gibi ahvâlde mütekellimin veya muhatabın hâl ü şânı da mecaz veya kinaye ile tevile karîne olacağından مِنْكَ "senden dolayı, senin sayende" demek olabileceği gibi magāfîr kokusundan murad da hakikat olmayıp bir gönül teessüründen kinaye veya mecaz olmak suretiyle ince bir mânaya hamledilmek lâzım gelir. Bu ise Hazret-i Âişe'yi bu latifeye sevkeden gayret teessürünü ifade edeceği cihetle en yakışan doğru ve daha ince bir târiz olur. Ve Resûlullah'ın bir şerbetten dolayı yemin etmiş olmasına bu mâna daha iyi yakışır.

İkincisi: Sûre-i Ahzâb tefsirinde isimleri geçtiği üzere Hazret-i Peygamber'in en son dokuz zevcesi vardı, bunlardan evlâdı olmamıştı. اِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ [el-Ahzâb 33/52] hükmünce milk-i yemîni bulunan birkaç cariyesi de vardı. Zevcelerinin her birinin odasına nevbetle birer gün tahsis etmişti. Bununla beraber ikindi namazından sonra hepsinin odalarını bir dolaşır, gönüllerini alır, akşam da nevbet hangisinin odasında ise orada yatsıya kadar cümlesi toplanır, konuşurlar, sonra da herkes hücresine çekilirdi. Cariyeleri için ayrıca bir nevbet günü (kasm) yapılmazdı. Hâlbuki mâlum olduğu üzere cariyelerinden Mısırlı Hazret-i Mâriye Resûlullah'ın ümmü veledi, yani küçükken vefat etmiş olan oğullarından Hazret-i İbrâhim'in anası olmak bahtiyarlığına mazhar olmakla temayüz etmişti. Resûlullah'ın diğer zevcelerine talâk verebilmesi şer'an helâl olabileceği hâlde ümmü veledi olan cariyeyi ne boşamak ne de satmak helâl olmazdı. Ondan ayrılmak isterse [5098] ancak âzâd etmek suretiyle ayrılabilirdi. Âzâd ettikten sonra yeniden nikâh etmesi câiz ve mendub olurdu. İşte ezvâc-ı tâhirâta karşı Hazret-i Mâriye'nin böyle bir hususiyeti vardı. Burada mevzû'-i bahis olan tahrim ve sır meselesinde bazıları sıhhati sâbit olmayan muhtelif ve muztarib şöyle bir rivayetten bahsetmişlerdir: Hazret-i Âişe'nin bir gününde yahut onun en sevgili arkadaşı olan Hafsa'nın odasında bulunmadığı bir nevbet gününde Resûlullah'ın ümmü veledi Hazret-i Mâriye'yi odasında kabul buyurmuş olduğuna Hazret-i Hafsa geldiği zaman vâkıf olunca bunu

kendisine bir tahkir addetip gayretine dokunarak gücenmiş olmakla ona bir tarzıye olmak üzere Peygamber'in Mâriye'yi bir daha yaklaştırmamak üzere "o bana haram olsun" yahut "vallâhi bir daha yaklaştırmam" diyerek kendine tahrim etmiş ve bunu kimseye söylememesini de tenbih eylemiş olduğu hâlde, Hazret-i Hafsa sabredemeyip bu yemini arkadaşı Hazret-i Âişe'ye söylemiş olduğundan dolayı لِمَ تُحَرِّمُ nâzil olmuş bulunduğunu söyleyenler olmuştur.[1] Gerek Hazret-i Peygamber'in Mâriye'yi nezdine çağırmış olmasında ve gerek Hafsa'nın vâkıf olunca bundan dolayı gayrete gelmesinde aklen ve şer'an revâ görülmeyecek, i'zâm edilecek hiçbir cihet yoktur. Ancak bir zevcesini gayretinden dolayı tatyib için Hazret-i Peygamber'in ümmü veledini kendinden mahrum etmiş olacağını farzetmek rivayeten sahih olmadığı gibi aklen kabûle şâyan da görülmez. Çünkü böyle bir hâl karşısında hepsini tatyib ve taltif etmek için Mâriye'yi açıkça i'tâk edivermek gibi en kolay ve en basit bir çare dururken böyle yapmayıp da Mâriye'yi mahrum etmesi veya Hafsa'yı tatlik eylemesi rivayet edilmiş bile olsa bunun sırr u hikmetini îlâ vak'ası gibi diğer bir sebeb-i mühimde aramak lâzım gelir. Buhârî, Müslim, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce gibi sıhâhta Mâriye'ye dair böyle bir rivayet yoktur. Nevevî, Müslim şerhinde demiştir ki: [5099] "*Sahîhayn*'ın gayrında mervî olan Mâriye kıssası sahih bir tarîk ile sâbit olmamıştır."[2] Taberî bu tahrimde kendisine muhtelif iki rivayet vârid olduğunu, bir taraftan bazılarının Zeyd b. Eslem'den ve İbn Zeyd'den ve Hazret-i Ömer'in beyânâtı cümlesinden olmak üzere İbn Abbas'tan Hafsa'ya tarzıye için Mâriye'nin tahrîmine dair bazı rivayetlerde bulunulduğunu,

---

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 165; *Sünenü Sa'îd b. Mansûr,* VIII, 121-123; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* VIII, 187; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 475-479:

نزلت في مارية القبطية، وكان النبي صلى الله عليه يجعل لكل امرأة من نسائه يوما، فلما كان يوم عائشة زارتها حفصة بنت عمر، فخلا بيتها، فبعث رسول الله صلى الله عليه إلى مارية القبطية، وكانت مع النبي صلى الله عليه في منزل حفصة، وجاءت حفصة إلى منزلها فإذا الستر مرخى، وخرج النبي صلى الله عليه وسلم فقال: أتكتمين علي؟ فقالت: نعم، قال: فإنها علي حرام يعني مارية، وأخبرك: أن أباك وأبا بكر سيملكان من بعدي، فأخبرت حفصة عائشة الخبر، ونزل الوحي على النبي صلى الله عليه وسلم بذلك، فدعا حفصة فقال: ما حملك على ما فعلت؟ قالت له: ومن أخبرك أني قلت ذلك لعائشة؟ قال: «نبأني العليم الخبير» ثم طلق حفصة تطليقة، واعتزل نساءه تسعة وعشرين يوما. ونزل عليه: «لم تحرم ما أحل الله لك» من نكاح مارية.

2 Nevevî, *el-Minhâc,* X, 77:

كما أن الصحيح في سبب نزول الآية أنها في قصة العسل لا في قصة مارية المروي في غير الصحيحين ولم تأت قصة مارية من طريق صحيح.

diğer taraftan da böyle değil, şerbet tahrîmi rivayet edilmiş olduğunu kaydettikten sonra birbiriyle müte'ârız görünen bu rivayetlerin birisine bağlanmayı tasvip etmeyerek demiştir ki: "Bu babda sözün doğrusu, savâbı şöyle demektir: Resûlullah Allah'ın ona helâl etmiş bulunduğu bir şeyi nefsine haram etmişti; o şey cariyesi olmak da câiz olabilir, meşrubattan bir şey olmak da câiz olabilir, bunların gayri bir şey olmak da câiz olabilir. Fakat hangisi olursa olsun kendine helâl olan bir şeyi[1] tahrim olmuştu. Onun için Allah teâlâ ona helâl kıldığı şeyi nefsine tahrim etmesinden dolayı itâb etti ve yemininin çözümlüğünü (tahillesini) beyan buyurdu. 'Aleyhissalâtü vesselâm'ın bu tahrîmi bir yemin ile yaptığına burhânın nedir?' denecek olursa, bunda[2] Peygamber'den tahrimden başka bir şey vâki' olmamıştır diyenlerin de, tahrîm yemindir[3] diyenlerin de kavlini biliyorsun. Denilmiş ki 'buna karşı burhan vâzıhtır. Çünkü gerek Arapçada gerek gayrısında birisi cariyesi veya yiyecek yahut içecek bir şey hakkında 'bu bana haramdır' dediği zaman ondan aklen yemin anlaşılmaz. Bu mâkul olmayınca yeminin sade bir kimsenin helâl olan bir şeye 'o[4] bana haramdır' demesinden ibaret olmadığı ve binâen'aleyh bunun hilâfına olan kavlin fesâdı da mâlum olur. Bununla beraber Peygamber'in bu tahrîmi yemin ile olmak da câizdir. Ve bu takdirde لِمَ تُحَرِّمُ 'niçin yemin eder de helâli kendine haram edersin?' demek olur. Bizim böyle Peygamber'in bu tahrîmi yemin ile yaptığına kāil olmamız ancak şu hadisten dolayıdır, nitekim [5100] حدثني الحسن بن قزعة، قال: حدثنا مسلمة بن علقمة عن داود بن[5] أبي هند عن الشعبيّ عن مسروق عن عائشة قالت: آلَى رَسُولُ اللهِ صَلَّى الله عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَحَرَّمَ، فَأُمِرَ فِي الْإِيْلَاءِ بِكَفَّارَةٍ، وَقِيلَ لَهُ فِي التَّحْرِيمِ «لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ» Hazret-i Âişe dedi ki: 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem îlâ (yemin) etti ve tahrim etti. Binâen'aleyh îlâda keffâret ile emrolundu, tahrimde

1 H ve F: "şey".
2 B: "burada".
3 F, M ve B: "yeminidir".
4 F, M ve B: "ona".
5 H, M ve B -"بن".

de kendisine لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ buyuruldu.'"[1] İşte Taberî'nin[2] ifadesi ve kararı bununla nihâyet bulmuştur. Sonraki müfessirler de bunu tâkip eylemişlerdir. Görülüyor ki gerek evvelâ bazılarından naklettiği muhtelif Mâriye rivayetlerine[3], gerekse onlara mukabil daha toplu ve ekseriyetli gösterdiği şerbet rivayetine[4] müte'ârız vaziyette gösterdikten sonra tefsirde onlara bağlanmayı tasvip etmeyip savâbı son naklettiği Âişe hadisiyle teyid eylediği mutlak îlâ ve tahrim kaziyyesinde olduğuna karar vermiştir. Yalnız bu îlânın zevcelerinden îlâ demek olduğunu tâyin etmiyor.

"**Îlâ**" lügaten mutlak yemin demek ise de şer'an لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَٓائِهِمْ تَرَبُّصُ اَرْبَعَةِ اَشْهُرٍ [el-Bakara 2/226] âyetinde beyan olunduğu üzere kadına tekarrub etmemek üzere yapılan yeminin ismi olduğu da unutulmamak lâzım gelir.

Yukarıdan beri naklettiğimiz bütün bu rivayetleri ve bunlara dair gördüğüm tefsirlerde ve hadis kitaplarında mütalaa edebildiğim akvâli görebildiğim kadar gözden geçirdikten sonra burada tahrim yeminli veya yeminsiz mutlak tahrîme şâmil olmakla beraber, sebeb-i nüzûl Hazret-i Peygamber'in bütün kadınlarından îlâ yapmış[5] ve bu esnada mu'tâdından fazla bir zühd ü tecerrüd iltizam eylemiş olması vak'ası olduğuna kanaat hâsıl etmiş bulunuyorum. Bunun başlıca sebebi de

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 475-480:
والصواب من القول في ذلك أن يقال: كان الذي حرّمه النبيّ صلى الله عليه وسلم على نفسه شيئًا كان الله قد أحله له، وجائز أن يكون ذلك كان جاريته وجائز أن يكون كان شرابًا من الأشربة وجائز أن يكون كان غير ذلك، غير أنه أيّ ذلك كان فإنه كان تحريم شيئ كان له حلالا فعاتبه الله على تحريمه على نفسه ما كان له قد أحله وبين له تحلة يمينه في يمين كان حلف بها مع تحريمه ما حرّم على نفسه. فإن قائل قائل: وما برهانك على أنه صلى الله عليه وسلم كان حلف مع تحريمه ما حرم، فقد علمت قول من قال: لم يكن من النبيّ صلى الله عليه وسلم في ذلك غير التحريم، وأن التحريم هو اليمين؟ قيل: البرهان على ذلك واضح، وهو أنه لا يعقل في لغة عربية ولا عجمية أن قول القائل لجاريته، أو لطعام أو شراب، هذا عليّ حرام يمين، فإذا كان ذلك غير معقول، فمعلوم أن اليمين غير قول القائل للشيء الحلال له: هو عليّ حرام. وإذا كان ذلك كذلك صحّ ما قلنا، وفسد ما خالفه. وبعد، فجائز أن يكون تحريم النبيّ صلى الله عليه وسلم ما حرم على نفسه من الحلال الذي كان الله تعالى ذكره أحله له بيمين، فيكون قوله: «لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ» معناه: لم تحلف على الشيء الذي قد أحله الله أن لا تقربه، فتحرّمه على نفسك باليمين. وإنما قلنا: إن النبيّ صلى الله عليه وسلم حرم ذلك، وحلف مع تحريمه، كما حدثني الحسن بن قزعة قال: ثنا مسلمة بن علقمة عن داود بن أبي هند عن الشعبيّ عن مسروق عن عائشة قالت: آلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وحرم فأُمِر في الإيلاء بكفارة، وقيل له في التحريم «لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ».

2 B: "Taberânî'nin".

3 M ve B: "rivayetlerini".

4 M ve B: "rivayetini".

5 M ve B: "iylâ ya yemin".

يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ قُلْ لِاَزْوَاجِكَ اِنْ كُنْتُنَّ تُرِدْنَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا [el-Ahzâb 33/28] âyetinin işaretinden de anlaşıldığı vechile ezvâc-ı tâhirâtın dünya hayat ve ziynetine az çok ta'alluk edebilen nafaka hususuna ait bazı talepleriyle Hazret-i Peygamber'e karşı gösterdikleri bir tezâhürdür ki Âişe ve Hafsa bunun en başında görünüyorlar. Resûlullah zevcelerinin aleyhine gibi görünen bu îlâ ile yine [5101] zevcelerinin saadet ve hoşnutluklarını düşünmüş olduğu için talâka azmetmemiş ve ancak onlara fiilî bir nasihat ve ibret olmak üzere bir ay için yemin ile uzlet ve tecerrüdü iltizam etmiş ve bu müddet zarfında onların odalarında dargın dargın oturmayı muvâfık görmeyerek ayrıca bir odaya çekilmiş ve onları kendi hâllerinde bırakmakla beraber Hazret-i Ömer'in beyânâtından anlaşıldığı vechile kendisi bir izâr ile bir hasır ve bir yastık ile bir namaz pöstekisi ve yiyecek için de biraz selem tohumu ve biraz arpa ekmeğiyle iktifâ ederek kendine helâl olan sâir metâ' ve erzaktan nefsini men' eylemiş ve şu hâlde bal şerbeti içmediği gibi cariyesini de yanına yaklaştırmamış, bunda da zevcelerinin hâlet-i rûhiyesini gözeterek îlâda onlara ilhak eylemiştir.[1] Ve aynı zamanda yeminini bozmayıp bir ay demek olan yirmi dokuz günü ikmal etmiştir. Bundan dolayı yeminini bozanlara farz kılınan keffâret lâzım gelmemiş olmakla beraber bir rivayete göre bir kul âzâd ederek keffâret de vermiştir[2] ki bunu ya tekmîl-i selâsîn yapmadığı için ihtiyâten veya bal şerbeti yemininin bir ay ile mukayyed olmamasından veya şükren yapmış olması da câizdir. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki Sûre-i Haşr'da geçtiği üzere Resûlullah fakr-ı ıztırârî ile fakir değildi, ailesinin bir senelik nafakasını da iddihar eylerdi. Lâkin fakr-ı ihtiyârî ile fukarâ hayatı yaşamayı sever, kendi hesâbına iddihar etmez ve dâima ihtiyâcı olanlara infak eylerdi, ailesinin de böyle yaşamasını ve kendisine müşkilât göstermeyip dâimâ âhireti düşünerek korunmalarını ve her hususta kendisine yâr olmalarını isterdi ve onlardan dolayı Allah'ın

---

1 *Keşşâf* gibi bazı tefsirler çekildiği oda Mâriye'nin evi olduğunu söylemişlerse de Mâriye'yi tahrîmini de söylemişlerdir [Müellifin notu].

2 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 165; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 570:

ثم قال: «قد فرض الله لكم تحلة أيمانكم» يعني: كفارة أيمانكم، فأعتق رسول الله صلى الله عليه وسلم رقبة، وعاد إلى مارية.

kendisine helâl ettiğini haram ederek, yani intifâʿ ve istiʿmâlini câiz ve mubah kıldığı esbâb ve vesâitten istifadeye kalkışmayıp nefsini menʿ [5102] ederek uzlete çekildi. Bu ise Allah'ın emriyle teşrîʿî bir tahrim değil, كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِبَنٖى اِسْرٰٓائٖلَ اِلَّا مَا حَرَّمَ اِسْرٰٓائٖلُ عَلٰى نَفْسِهٖ [Âl-i İmrân 3/93] âyetinde beyan buyurulduğu üzere Yaʿkūb aleyhisselâm'ın yaptığı gibi kendi nefsine ait bir mahrûmiyete katlanmak mânasına ve bir sebeb-i zarûrî olmaksızın ihtiyârî bir zühd idi. Halbuki Peygamber'in böyle yapmasında teşrîʿî bir mâna olduğu zehâbı hâsıl olarak bunun, lâekal iʿtikâf gibi bir sünnet zannedilmesine ve bu suretle teşrîʿen dahi helâli haram kılmak câiz olabileceği fikrine düşülmesine ve Îsevîlerin hakkına riayet edemeyip fıska düştükleri rahbâniyet meslekinin tervîcine, velhâsıl لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا [el-Mâide 5/87] nehyinin nesh olunmuş olması gibi birtakım yanlışlıklarla ümmetin tazyîkine ve dünya mesâlihinin muhtel olmasına sebebiyet verilmiş olmak gibi bir mahzûru melhuz bulunduğundan Allah teâlâ bir cihetten Peygamber'e tenbih, diğer cihetten de zevcelerine itâb ederek onlar için lâzım gelen evsâfı tâlim ve ümmeti vikāye ve irşad için işbu لِمَ تُحَرِّمُ sûresini inzal buyurmuştur. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَۚ تَبْتَغٖى مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَۜ وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿١﴾ قَدْ فَرَضَ اللّٰهُ لَكُمْ تَحِلَّةَ اَيْمَانِكُمْۚ وَاللّٰهُ مَوْلٰيكُمْۚ وَهُوَ الْعَلٖيمُ الْحَكٖيمُ ﴿٢﴾ وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدٖيثاًۚ فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِهٖ وَاَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ عَرَّفَ بَعْضَهُ وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍۚ فَلَمَّا نَبَّاَهَا بِهٖ قَالَتْ مَنْ اَنْبَاَكَ هٰذَاۜ قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَلٖيمُ الْخَبٖيرُ ﴿٣﴾ اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَاۚ وَاِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ فَاِنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰيهُ وَجِبْرٖيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنٖينَۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَعْدَ ذٰلِكَ ظَهٖيرٌ ﴿٤﴾ عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ اَنْ يُبْدِلَهُٓ اَزْوَاجاً خَيْراً مِنْكُنَّ مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَٓائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَٓائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَاَبْكَاراً ﴿٥﴾ يَٓا اَيُّهَا

الَّذِينَ اٰمَنُوا قُوا اَنْفُسَكُمْ وَاَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ عَلَيْهَا مَلٰئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ ﴿٦﴾ يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَۜ اِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٧﴾

[5103] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o Peygamber! Sana Allah'ın helâl kıldığını niçin haram edersin, zevcelerinin hoşnutluğunu ararsın? Maʿamâfîh Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir (1). Allah sizin için yeminlerinizin çözümlüğünü farz kılmıştır ve Allah sizin mevlânızdır, hem de Alîm [5104] *Hakîm O'dur (2). Ve hani Peygamber zevcelerinin bazısına sır olarak bir söz söylemişti, vaktâ ki o onu haber verdi, Allah da Peygamber'e onu açtı, açınca Peygamber -o zevcesine- birazını tanıttı, birazından da sarf-ı nazar etti. Ona bu suretle anlatıverince "bunu sana kim haber verdi?" dedi, "bana" dedi, "O Alîm, Habîr nübüvvetle haber verdi"[1] (3). Eğer Allah'a tevbe ederseniz ne iyi, çünkü ikinizin de[2] kalbleriniz eğildi, yok eğer ona karşı tezâhüre kalkışırsanız haberiniz olsun ki Allah onun mevlâsı, hem Cibrîl ve mü'minlerin sâlihi, onun arkasından da melâike zahîrdir (4). Gerek ki Rabbi, şayet o sizi boşarsa, yerinize ona sizlerden daha hayırlı zevceler verir öyle ki müslimeler, mü'mineler, kāniteler, tâibeler, âbideler, sâimeler, seyyibler[3] ve bâkirler (5). Ey o bütün iman edenler! Kendilerinizi ve ailelerinizi koruyun bir ateşten ki yakacağı o insanlar, o taşlardır, üzerinde öyle melekler vardır ki yoğun mu yoğun, çetin mi çetin. Allah kendilerine ne emrettiyse O'na isyan etmezler ve her neye me'mur iseler yaparlar (6). Ey o küfredenler! O gün özür dilemeye kalkmayın çünkü hep yaptıklarınızın cezâsını çekeceksiniz (7).*

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِيُّ} Ey o Peygamber! ❁ Bu nidâ evvelemirde bir tekrim hitabıdır. Sonra da edilecek ihtardan asıl murad kendi şahsı itibariyle

1 B +"dedi".
2 H -"de".
3 B: "seyyibeler".

değil, nübüvvet vasfı itibariyle ümmete tebliği matlub olan ahkâm olduğuna işarettir.

{لِمَ تُحَرِّمُ} Niçin tahrim edersin? ❁ Muzâri‘ sîgası hâlde zâhir olmakla beraber, istikbâle de muhtemildir. Binâen‘aleyh "niçin tahrim ediyorsun?" demek olabileceği gibi, "niçin tahrim edeceksin?" demek de olabilir. İstifham da inkârîdir. Bu cihetle bir nehiy ifade eder; "iyi değildir, etme" demek olur. Bâlâda söylediğimiz vechile tahrim itikādî veya kavlî veya fiilî olabilir, bir inşâ-i hurmettir. Allah'ın haram kıldığını kimsenin helâl kılmak[1] haddi olmadığı [5105] gibi, Allah'ın helâl kıldığında kimsenin hurmet inşâ etmesi dahi kābil olamayacağından وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ وَرَسُولُهُ[2] وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ [et-Tevbe 9/29], لِيُوَاطِؤُا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللّٰهُ [et-Tevbe 9/37] âyetlerinde geçtiği gibi Allah'ın hükmüne karşı haramı helâl veya helâli haram itikād edecek veya ettirecek vechile bir hurmet inşâsına kalkışmak küfür ve muhâdde olarak menhî bulunduğundan, bu cihet Peygamber'de şöyle dursun mü'minlerde bile mutasavver değildir. Binâen‘aleyh burada tahrimden murad esas itibariyle fiili veya terki helâl olan kavlî veya fiilî bir tahrimdir. Tahrîm-i kavlî ya "şu haramdır" gibi ihbar sîgasıyla veya "bana[3] haram olsun" gibi inşâ suretinde bir sözle olur. Mücerred ihbar kasdıyla söylenildiği zaman "bana helâl olan şu şey bana haramdır" demek bir yalan olur, bir tahrim olmaz. Fakat "aldım, sattım, boşadım, haram ettim" gibi ihbardan inşâ kasdedilebildiği takdirde veya "haram olsun" gibi inşâ sîgasıyla söylendiği surette bir yemin olur. *Keşşâf* Tefsiri'nde böyle tahrîm-i kavlî hakkındaki akvâli telhis ederek der ki: "Helâli tahrîmin[4] hükmünde Ebû Hanîfe onu her şeyde yemin görür ve o kimsenin tahrim ettiği şeyde maksut olan intifâ‘a itibar olunur: Bir taâmı tahrim etmişse onu yememeye yemindir, cariyesine ise vat‘ etmemeye, zevcesine ise muayyen bir niyeti olmadığı takdirde ondan îlâya yemindir. Zıhâra niyet ederse zıhâr, talâka niyet

---

1 H: "kılmaya".
2 H, F, M ve B -"ورسوله".
3 B -"bana".
4 H ve F: "Tahrîm-i helâlin".

ederse bâin bir talâk olur. İkiye veya üçe niyet ederse niyeti gibidir. 'Yalan söyledim' derse beynehû ve beynellah diyânete[1] bırakılır.[2] Fakat kazâya gelince îlânın ibtâline gidilmemesi diyânet olur. 'Her helâl bana haram' derse bir niyeti olmadığı takdirde yiyeceğe ve içeceğe ait, niyeti varsa niyetine[3] göre yemin olur. Şâfiî tahrîmi yemin addetmemiş velâkin yalnız kadınlar hakkında keffârete sebep saymıştır. Ona göre talâka niyet ederse ric'îdir. Ebû Bekir ve Ömer ve İbn Abbas[4] ve İbn Mes'ûd radıyallâhu anhüm Hazretleri'nden menkul: Haram, yemindir. [5106] Ömer'den: Talâka niyet ederse ric'îdir. Ali'den: Üçtür. Zeyd'den: Bâin bir talâktır. Osman'dan: Zıhârdır. Mesruk, bir şey olmadığı re'yinde idi, Şa'bî kezâlik, bunlar وَلَا تَقُولُوا لِمَا تَصِفُ اَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هٰذَا حَلَالٌ وَهٰذَا حَرَامٌ [en-Nahl 16/116] ve لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكُمْ [el-Mâide 5/87] âyetleri ile ihticac etmişler ve Allah'ın tahrim etmediğini kimse tahrim edemez, ederse onun tahrîmiyle haram olmaz demişler ve Resûlullah'ın tahrîmi ayrıca yemin ile olduğuna zâhib olmuşlardır."[5] Ancak لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖٓي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ [el-Bakara 2/225] ve وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَ [el-Mâide 5/89] âyetleri mûcebince yemin ile tahrim de Allah'ın tahrîmi cümlesindendir. Yeminler de örfe mübtenîdir, ihtilâfın da menşe'i budur. Tahrîm-i fi'lîye gelince: Hiçbir şey söylemeksizin bir helâlden kendisini veya gayrısını men' eylemekten ibarettir. Meselâ, bi'l-iltizâm kendi helâl malını yemekten çekinmek veya birisini su içmekten zorla men' etmek fiilî bir tahrimdir. Nitekim

---

1 F, M ve B: "veya niyyete".
2 M ve B +"ve".
3 F, M ve B: "niyyete".
4 H -"ve İbn Abbas".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 564:
فإن قلت: ما حكم تحريم الحلال؟ قلت: قد اختلف فيه، فأبو حنيفة يراه يمينا في كل شيء، ويعتبر الانتفاع المقصود فيما يحرّمه، فإذا حرّم طعاما فقد حلف على أكله، أو أمة فعلى وطئها، أو زوجة فعلى الإيلاء منها إذا لم يكن له نية، وإن نوى الظهار فظهار، وإن نوى الطلاق فطلاق بائن، وكذلك إن نوى ثنتين وإن نوى ثلاثا فكما نوى، وإن قال: نويت الكذب ديّن فيما بينه وبين الله تعالى، ولا يدين في القضاء بإبطال الإيلاء. وإن قال: كل حلال عليّ حرام فعلى الطعام والشراب إذا لم ينو، وإلا فعلى ما نوى، ولا يراه الشافعي يمينا. ولكن سببا في الكفارة في النساء وحدهنّ، وإن نوى الطلاق فهو رجعي عنده. وعن أبي بكر وعمر وابن عباس وابن مسعود وزيد رضى الله عنهم: أنّ الحرام يمين وعن عمر: إذا نوى الطلاق فرجعى. وعن على رضى الله عنه: ثلاث. وعن زيد: واحدة بائنة. وعن عثمان: ظهار وكان مسروق لا يراه شيئا ويقول: ما أبالى أحرمتها أم قصعة من ثريد، وكذلك عن الشعبي قال: ليس بشيء، محتجا بقوله تعالى «وَلا تَقُولُوا لِما تَصِفُ أَلْسِنَتُكُمُ الْكَذِبَ هذا حَلالٌ وَهذا حَرامٌ» وقوله تعالى «لا تُحَرِّمُوا طَيِّباتِ ما أَحَلَّ اللَّهُ لَكُم» وما لم يحرّمه الله تعالى فليس لأْحد أن يحرّمه ولا أن يصير بتحريمه حراما، ولم يثبت عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال لما أحله الله: هو حرام عليّ، وإنما امتنع من مارية ليمين تقدّمت منه...

وَحَرَّمْنَا عَلَيْهِ الْمَرَاضِعَ'da [el-Kasas 28/12] tahrim böyle men' mânasınadır. İşte Peygamber'in burada mevzû'-i bahis olan tahrîmi sade böyle fiilî bir tahrimden ibaret miydi? Yoksa kavlî bir tahrim de var mı idi? Bu surette de yemin mi idi değil mi idi?[1] İhtilâf edilen mesele budur. İkinci âyette yemin zikredilmiş olmak karînesiyle bir yemin dahi bulunduğu anlaşılıyor. Rivayetler de bunu gösteriyor. Fakat bu yemin sade haram olsun demekten ve bununla îlâya niyet eylemekten ibaret mi idi? Yoksa "vallâhi şöyle etmem" gibi başkaca bir yemin mi idi?[2] İmâm-ı A'zam gibi birçokları birinciye diğer bazıları da ikinciye zâhib olmuşlardır. Yukarıki rivayetlerden anlaşıldığına nazaran Aleyhissalâtü vesselâm kavlen yaptığı tahrim veya yeminin hudûdundan ziyade olarak fiilen de kendisini[3] birtakım şeylerden men' eylemiştir. Meselâ göstekiyi bile sermeyip de bir hasır üstünde oturması ve bir izârdan başka bir şey örtünmemesi fiilen bir iltizamdan ibaret demektir. Yemin ise kadınlara ve nihâyet bir de bala ta'alluk etmiş bulunuyor. {مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ} ❁ İstifhamdan [5107] müstefâd olan nehiy mânasına nazaran umum ifade eder. Binâen'aleyh, nikâh, talâk, ekl, şürb ve sâir helâl ve mubah olan fiillerin ve müte'allakâtının her birine şâmil olur. Yalnız Peygamber'in sebeb-i nüzûl olan tahrîmine nazaran mahdud ve ma'hud şeylerdir. {لَكَ} ❁ Hem hillin kaydıdır hem de tahrîmin müte'allakını gösterir, تُحَرِّمُ[4] عَلَيْكَ مَا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ meâlini ifade eder. Helâl olan bir şeyin her hâlde işlenmesi vâcib olmayıp vücub veya nedb ta'alluk etmeyen husûsâtta fiili de terki de câiz ve mubah demek olduğundan icrâsı bir vazife değil, bir hak teşkil eder. Bir kimsenin kendi hakkından fedâkârlık ederek kendini kendi helâlinden kavlen veya fiilen mahrum etmesinde ise esas itibariyle bir memnû'iyet yoktur. İki ciheti de helâldir. Hatta كُلُّ الطَّعَامِ كَانَ حِلاًّ لِبَنٖٓى اِسْرَٓائٖلَ اِلَّا مَا حَرَّمَ اِسْرَٓائٖلُ عَلٰى نَفْسِهٖ [Âl-i İmrân 3/93] gibi terki bazen mendub olabildiği de olur. Ancak gayrın bir hakkına veya hukūkullahdan birinin edâsına mâni' olacak

1 B -"Bu surette de yemin mi idi değil mi idi?".
2 F, M ve B -"Yoksa "vallâhi şöyle etmem" gibi başkaca bir yemin mi idi?".
3 H: "kendini".
4 M ve B +"لم تحرم".

surette nefsine muzır olduğu surette kavlen veya fiilen mahrumiyeti iltizam ederek helâli haram gibi tutmak da câiz olmaz. Ve bu gibi hususta yemin dahi edilmiş olsa keffâret verip o yemini çözmek câiz ve belki evlâ[1] olur. Peygamber'in kendi kendine bir tazyîki demek olan bu tahrîmi mutlak olmayıp bir hâl ile mukayyed olduğuna ve bunun bâʿisi Allah'ın emri değil, kadınlarının hoşnutluklarını gözetmekle alâkadar bulunduğuna tenbih için de buyuruluyor ki:

{تَبْتَغٖى مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَ} ❁ Râzî ve Ebû Hayyân bu cümlenin تُحَرِّمُ'nun fâilinden hâl olmasında ısrar etmişlerdir.[2] "Zevcelerinin rızâlarını arayarak, hoşnutluklarını gözeterek veya gözetirken" demek olur. Lâkin *Keşşâf*, Kādî Beyzâvî ve Ebussuud gibi birtakımları تُحَرِّمُ'yu tefsir veya devâʿîsini beyan için istînaf olmasını da tecviz eylemişlerdir[3] ki "niçin zevcelerinin rızâsını ararsın da kendini [5108] sıkarsın, yahut sen mücerred zevcelerinin hoşnutluklarını arıyorsun, o sebeple kendini sıkıyor, mahrumiyete katlanıyorsun da Allah'ın seni serbest bıraktığı haklarından vazgeçiyorsun, hâlbuki Allah buna râzı değil" demek olur. Bu üçüncü istînaf suretinde لَكَ üzerinde vakıf câizdir. Onun için secâvendde ج konularak istînâfın muhtâr olduğuna işaret olunmuştur. Tahrîmi bilhassa Mâriye veya bal yemini hususlarına nazaran mülâhaza edip de zevcelerin hepsinden olan îlâya taʿallukunu göstermeyen müfessirler, bu ciheti işbu تَبْتَغٖى مَرْضَاتَ اَزْوَاجِكَ kaydına muhalif gibi görmüşe benziyorlar. Fi'l-vâkiʿ yek nazarda zevcelerin hepsini tahrim onların rızâlarını ve hoşnutluklarını aramak kasdına münâfî gibi görünür. Lâkin şerbet yemini de hepsinin değil, olsa olsa yalnız bazısının hoşnutluğunu gözetmekten ibaret olacağı gibi Mâriye yemini hepsini memnun edebilecek olsa da bunu rivayet edenler onun yalnız bir zevceyi hoşnut etmek ve diğerlerine duyurulmamak[4] üzere yapıldığını

---

1 F, M ve B -"ve belki evlâ".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 568; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 209:

وقوله تعالى: «تبتغي مرضات أزواجك» وتبتغي حال خرجت مخرج المضارع والمعنى: لم تحرم مبتغيا مرضات أزواجك.

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 224. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 563-564; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 255:

«تَبْتَغِي مَرْضاتَ أَزْواجِكَ» تفسير لـ«تُحَرِّمُ» أو حال من فاعله أو استئناف لبيان الداعي إليه.

4 F, M ve B: "duyurmamak".

söyledikleri cihetle bunda da hepsinin hoşnutluğu gözetilmemiş demektir. Gerçi اَزْوَاجِكَ lafzı cinse masruf olarak bir veya ikisine de muhtemil olabilirse de zâhir olan hepsine şümûlüdür. Bu kayıdda ise nefs-i tahrim zevcelerin marzîsi olduğu söylenmemiş, onların hepsinin rızâlarını ve hoşnutluklarını aramak sebep ve maksadıyla yapılmış olduğu beyan edilmiş ve yukarıda îzah ettiğimiz vechile îlâdan maksad da bundan ibaret bulunmuş olduğu için bunu Mâriye veya bal şerbetine tahsis etmek umum ifade eden اَزْوَاجِكَ cem'inin zâhirine muhaliftir. Onun için bunu Mâriye ve şerbet sözlerini karıştırmayarak îlâ meselesini anlatmış olan Hazret-i Ömer'in yukarıda sıhâhtan naklettiğimiz beyânâtı dairesinde anlamak lâzım gelir ki, o da Peygamber'in bütün zevcelerinden uzlet ile onların hoşnutluğunu gözetmek için bir ay tecerrüd ve meşakkati iltizam etmiş olmasıdır. *Keşşâf* hâşiyesinde Ahmed b. Müneyyir[1] der ki: [5109] "Peygamber'e لِمَ تُحَرِّمُ مَٓا اَحَلَّ اللّٰهُ لَكَ buyurulması ona rıfk u şefkat ve onun kadr u mansıbı kadınların hoşnutluğu için meşakkat iltizam eylemekten yüksek olduğuna tenbih içindir."[2] Râzî de itâb için değil, tenbih için olduğunu ihtar eyler.[3] Şu hâlde Hazret-i Ömer'in beyânâtının nihâyetindeki itâb tâbirinin ifade ettiği serzeniş ve tekdir esas itibariyle Peygamber'in[4] kendisine değil, ona karşı tezâhür gösteren zevcelerine müteveccihtir ki bu da üçüncü âyetle anlatılacaktır. {وَاللّٰهُ غَفُورٌ رَح۪يمٌ} ❁ Vâv, i'tirâziye veya istînâfiye olup Peygamber'in teessürünü izâle için bir tezyildir.

{قَدْ فَرَضَ اللّٰهُ لَكُمْ} ❁ "Farz" kelimesi, Râzî Tefsîri'nde Sâhibü'n-Nazm'dan[5] nakledildiği üzere bazen îcâb bazen de sûre-i Nûr'un[6] evvelindeki فَرَضْنَاهَا

---

1 M: "Münîr".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 562:

وإنما قيل له: لم تحرم ما أحل الله لك، رفقا به وشفقة عليه، وتنويها لقدره ولمنصبه صلى الله عليه وسلم أن يراعى مرضات أزواجه بما يشق عليه، جريا على ما ألف من لطف الله تعالى بنبيه ورفعه عن أن يحرج بسبب أحد من البشر الذين هم أتباعه ومن أجله خلقوا، ليظهر الله كمال نبوته بظهور نقصانهم عنه.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 569:

البحث الأول: لم تحرم ما أحل الله لك يوهم أن هذا الخطاب بطريق العتاب وخطاب الوصف، وهو النبي ينافي ذلك لما فيه من التشريف والتعظيم فكيف هو؟ نقول: الظاهر أن هذا الخطاب ليس بطريق العتاب بل بطريق التنبيه على أن ما صدر منه لم يكن كما ينبغي.

4 B +"ifade ettiği serzeniş ve tekdir esas itibariyle Peygamber'in".

5 "Sâhibu'n-Nazm"dan kasıt, hicrî 4. asrın başlarında vefat etmiş olan Ebû Ali el-Cürcânî olup, onun *Nazmu'l-Kur'ân* isimli eseri günümüze ulaşmamıştır.

H: "Sâhibu't-Tanzîm'den".

6 M ve B: "tûrun".

[24/1] gibi beyan mânasına gelir. قَدْ عَلِمْنَا مَا فَرَضْنَا عَلَيْهِمْ [el-Ahzâb 33/50] gibi عَلَى ile sılalandığı zaman şüphesiz îcabdan başkaya ihtimâli olmaz. Velâkin buradaki gibi "lâm" ile sılalandığı zaman iki veche de muhtemil olur. Onun için burada Mukātil بَيَّنَ اللهُ diye, bâkīleri أَوْجَبَ[1] diye tefsir etmişlerse de ikisi de muhtemildir.[2] {تَحِلَّةَ اَيْمَانِكُمْ}

"**Tehılle**", aslı "tecribe"[3] "tekmile", "tekrime" kelimeleri gibi "tahlile" olarak tef'îl bâbından alâ gayri kıyâs masdar olup kıyas olan tahlîl mânasına veya mâ bihi't-tahlîl mânasına isim hâlinde kullanılır ki helâl etmek, çözmek, çözülmek ve çözümlük, helâllik demek olur. Yeminin helâlliği, çözümlüğü de; birincisi yaptığı yemini sâdık olarak icrâ edip bitirmek, ikincisi inşaallah kaydıyla istisnâ etmek, üçüncüsü de ısrarında bir günah bulunduğu takdirde bozup keffâret vermektir. Yeminin keffâreti de [5110] Sûre-i Mâide'de وَاِذَا سَمِعُوا [5/83] cüzünün baş tarafında لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللّٰهُ بِاللَّغْوِ فٖٓي اَيْمَانِكُمْ وَلٰكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْاَيْمَانَۚ فَكَفَّارَتُهُ [5/89] âyetinde beyan olunmuştur (*bak*).

Burada Peygamber'e ait olan لَكَ hitâbından onunla beraber umum mü'minlere ait olan[4] لَكُمْ hitâbına geçilmiştir. Bunda Peygamber'in tahrîmi bir yemin ile alâkadar olduğuna bir işaret varsa da[5] yemini bozduğuna bir delâlet yoktur. Ancak وَاحْفَظُوا اَيْمَانَكُمْ [el-Mâide 5/89] emri mûcebince yemini muhafaza lâzım olmakla beraber îlâ ve tahrim gibi muzır ve mahzurlu yeminlerde ısrar iyi olmayıp onu çözerek farz olan keffâreti vermek evlâ bile olacağını iş'âr vardır. Nitekim bir[6] hadîs-i şerifte de مَنْ حَلَفَ عَلَى يَمِينٍ فَرَأَى خَيْرًا مِنْهَا فَلْيُكَفِّرْ عَنْ يَمِينِهِ ثُمَّ لِيَأْتِ بِالَّذِي هُوَ خَيْرٌ "her kim bir yemin ile yemin eder de sonra ondan hayırlısını görürse yemininden keffâret versin, sonra o hayrı yapsın" buyurulmuştur.[7]

---

1 H: "واجب".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 569:

قال مقاتل: قد بين الله، كما في قوله تعالى: «سورة أنزلناها وفرضناها» (النور ١/٢٤) وقال الباقون: قد أوجب، قال صاحب «النظم» : إذا وصل بـ«على» لم يحتمل غير الإيجاب كما في قوله تعالى: «قد علمنا ما فرضنا عليهم» (الأحزاب ٥٠/٣٣) وإذا وصل باللام احتمل الوجهين.

3 Tuhaftır ki bizde birçokları râ'nın kesriyle olan "tecribe" kelimesini zamm ile okudukları hâlde zamm ile olan "tehlüke" ve "takdüme" kelimelerini de bilakis kesr ile söylerler [Müellifin notu].

4 F, M ve B -"olan".

5 B +"yemini bozduğuna bir işaret varsa da".

6 F, M ve B -"bir".

7 Serahsî, *el-Mebsût,* VIII, 147. Krş. Müslim, Eymân, 10-19.

{وَاللّٰهُ مَوْلٰيكُمْ} Ve Allah sizin mevlânız -yani sâhib[1] ve mâlikiniz ve veliyy-i emrinizdir.- ❁ Onun için kendi arzularınıza göre değil, O'nun emirlerine göre hareket ediniz {وَهُوَ الْعَلٖيمُ الْحَكٖيمُ} ❁ Binâenʿaleyh size verdiği emirleri ve ahkâmı da sizin maslahat ve menfaatlerinizi bilerek ilm ü hikmetiyle vermiştir. Tahrîmin asıl sebebini ihtar ile kadınların her hususta hoşnutluklarını aramak neden dolayı iyi olmadığını beyan ve zevc ve zevce beynindeki esrârın muhafazası lüzûmuna tenbih ve kadınların kocalarına karşı tezâhürü talâka sebebiyet verebilecek ve bi'n-netîce ateşe sürükleyebilecek mahzurlardan olduğunu tefhim ve öyle bir hâlde tevbe etmeyip ısrar edecek olanları tehdit ile ezvâc-ı tâhirâta lâzım olan evsâfı ve ahlâkı tafsil siyâkında buyuruluyor ki:

{وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِهٖ حَدٖيثًا} ❁ Vâv, ibtidâiyedir. اِذْ mahzuf اُذْكُرْ fiiline müteʿallik olarak vakt-i mâzîyi ihtar [5111] içindir. Bir illiyet mânasını da ifade edebilir. Hitab umûmadır. Yani aile husûsâtının ehemmiyetini ve tahrim ve talâka sebebiyet verebilecek ahvâli anlamak için dâima hatırda tutup anın o vakti ki Peygamber zevcelerinden birine sır olarak bir söz söylemiş[2], "bu sözü kimseye söyleme" demişti. Bu sır ne idi? Evvelâ حَدٖيثًا buyurulmakla bunun bir fiil olmayıp zevc ile zevce beyninde kalması îcab eden sade bir sözden ibaret olduğu anlaşılıyor[3]. Fakat ne o zevcenin isminin tasrîhine, ne de bu sözün neden ibaret bulunduğunun beyânına bir garaz ve maksad taʿalluk etmediği için Allah teâlâ âyette ne onun ismini ne de bu sözün ne olduğunu bildirmeyerek bu gibi aile beynindeki sırrı bilenler tarafından dahi ifşâ ve ilan etmenin[4] câiz olmayacağına tenbih buyurmuştur. O hâlde en doğrusu bunların kim ve ne olduğunu Allah bilir deyip tecessüse kalkışmamaktır. Maʿamâfîh tefsir ve hadis kitapları bunu sükût ile geçiştirmemiştir. Bunlar, bu zevcenin Hazret-i Hafsa olduğunda müttefik bulunuyorlar. Sır olan söze gelince: Bunda ancak üç sözden bahsedilmiştir. Birisi ve en

1 F, M ve B: "sahibiniz".
2 H: "söylemişti".
3 M ve B: "anlatılıyor".
4 H: "etmek".

sahih olarak rivayet edileni bal şerbeti yeminidir. İkincisi esas rivayeti zayıf olmakla beraber daha çok dile düşmüş bulunan[1] Mâriye yeminidir. Fakat bunların ikisinin de diğer zevcelerden gizlenmesi lâzım gelen büyük bir sır olacağını ve bundan dolayı iki kadına karşı geleceği vechile Peygamber'in mazhar bulunduğu bütün kudret ve kuvvetin beyânıyla فَإِنَّ اللّٰهَ هُوَ مَوْلٰيهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَۚ وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَعْدَ ذٰلِكَ ظَهِيرٌ diye gayet dehşetli bir ihtar ve tehdidîn revâ görüleceğini akıl pek de kabul edebilecek gibi görünmez. Gerçi asıl mesele söylenen sırrın esas itibariyle büyüklüğünde değil, zâtında küçük de olsa sır olması itibariyle[2] büyüklüğündedir. Ehemmiyetsiz gibi görünen birtakım şeyler vardır ki sırasında pek büyük bir ehemmiyeti hâiz olabilir. Ve küçük bir sırrı saklayamayan büyüğünü hiç saklayamayacağı cihetle [5112] kendisine tevdî‘ edilen bir emaneti muhafaza edemeyeceğinden dolayı emniyet ve itimadı zâyi‘ etmiş, bir töhmet ve hıyanet mevki‘ine de[3] düşmüş olur. Bununla beraber ona yapılacak itâb veya tevbih de onun mâhiyetiyle mütenâsib olmak lâzım geleceği de وَجَزٰٓؤُا سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَاۚ فَمَنْ عَفَا وَاَصْلَحَ فَاَجْرُهُ عَلَى اللّٰهِ [eş-Şûrâ 42/40] düstûruyla mâlumdur. Bunun için bizim kanaatimizce burada söylenen sır diğer bir söz olmak gerektir, şöyle ki: Üçüncüsü; Hazret-i Peygamber'in kendisinden sonra imâmetin Ebû Bekir'e ve Ömer'e geçeceğini Hafsa'ya bir tebşir olarak haber vermiş ve ketmini emreylemiş olmasıdır. Tefsirlerin birçoğunda zikredilmiş olan bu haber gerçi *Kütüb-i Sitte*'de nakledilmemiştir. Lâkin Mâriye tahrîmini rivayet edenler içinde de[4] bunu dahi beraber rivayet eylemiş olanlar bulunduğu gibi başkaca da mevsuk zevâttan rivayet olunmuştur. *Bahr*'da Ebû Hayyân şöyle diyor: "Hadis Mâriye sebebiyledir, bir de bal içtim denilmiştir. Meymun b. Mihran da dedi ki: 'Hadis, Peygamber'in Hafsa'ya sır olarak söylediği şu hadistir: أَنَّ أَبَا بَكْرٍ وَعُمَرَ يَمْلِكَانِ أَمْرِي[5] مِنْ بَعْدِي خِلَافَةً Ebû Bekir ve Ömer

---

1 F, M ve B: "olan".
2 B -"büyüklüğünde değil, zâtında küçük de olsa sır olması itibariyle".
3 F, M ve B -"de".
4 H ve F: "rivayet edenlerde".
5 H: "ملكان إمرتي".

benden sonra hilâfeten benim emrime mâlik olacaklardır.'"[1] Âlûsî de bu rivayetleri daha cem'iyyetli toplayarak demiştir ki: "İbn Merdûye İbn Abbas'tan ve İbn Ebî Hâtim Mücâhid'den tahric etmişlerdir: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hafsa'ya Mâriye tahrîmini ve kendisinden sonra muhakkak Ebû Bekir ve Ömer'in nâsa velâyetlerini sırren söylemişti, Hafsa da sırren Âişe'ye söyledi. Hakikaten bu emrin sırren söylendiği hakkında daha başka müte'addid haberler de vardır. İbn[2] Adî ve Ebû Nu'aym Hazret-i Sıddîk'ın fezâilinde ve İbn Merdûye birkaç tarîk ile Hazret-i Ali ve İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemişlerdir; ikisi de dediler ki: "Ebû Bekir'in ve Ömer'in emirlikleri Allah'ın kitabında vardır: وَاِذْ اَسَرَّ النَّبِيُّ اِلٰى بَعْضِ اَزْوَاجِه۪ حَد۪يثًا "Peygamber Hafsa'ya demişti ki: "Baban ve Âişe'nin babası benden sonra nâsın vâlisidirler, sakın kimseye söyleme."[3] Ebû Nu'aym bir [5113] de fezâil-i sahâbede Dahhâk'ten şöyle tahric eylemiştir: Âyette demiştir ki: Aleyhissalâtü vesselâm Hafsa'ya şunu isrâr eylemiştir ki kendisinden sonra halife Ebû Bekir, ondan sonra da Ömer olacaktır.[4] İbn Ebî Hâtim bir de böyle Meymun b. Mihran'dan tahric eylemiştir. Âlûsî bunları serdeyledikten sonra bir de şöyle der: "Şîa ecillesinden Tabersî *Mecma'u'l-Beyân*'da Zeccâc'dan naklen demiştir ki: 'Aleyhissalâtü vesselâm Mâriye'yi tahrim ettiği vakit kendisinden sonra Ebû Bekir ve Ömer'in mülke sâhip olacaklarını haber vermişti. Iyâşî'nin senediyle Abdullah b. Atâ-i Mekkî'den, Ebû Ca'fer Muhammed Bâkır radıyallâhu anh Hazretleri'nden rivayet ettiği de buna yakındır.' Âyetin bu haberlere nazaran tefsiri şüphe yok ki bal hadisine göre tefsirinden

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 209. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 376; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 28:

والحديث هو بسبب مارية. فلما نبأت به: أي أخبرت عائشة. وقيل: الحديث إنما هو: «شربت عسلا». وقال ميمون بن مهران: هو إسراره إلى حفصة أن أبا بكر وعمر يملكان إمرتي من بعدي خلافة.

2 F, M ve B +"Ebî".

3 Ebû Nuaym, *Fezâilü'l-Hulefâi'r-Râşidîn,* thk. Sâlih b. Muhammed el-Akîl, el-Medînetü'l-Münevvere: Dâru'l-Buhârî, 1417/1997, s. 145. Krş. İbn Adî, *el-Kâmil,* IV, 508:

عن أبي أيوب عن علي، وعن الضحاك عن ابن عباس ح وعن سعيد بن جبير عن ابن عمر قال: والله إن إمارة أبي بكر وعمر لفي الكتاب «وإذ أسر النبي إلى بعض أزواجه حديثا» قال لحفصة: أبوك وأبو عائشة واليا الناس بعدي، فإياك أن تخبري أحدا.

4 Ebû Nuaym, *Fezâilü'l-Hulefâi'r-Râşidîn,* s. 145:

عن الضحاك،: في قوله عز وجل: «وإذ أسر النبي إلى بعض أزواجه حديثا» قال: أسر إلى حفصة بنت عمر أن الخليفة من بعده أبو بكر وبعد أبي بكر، عمر.

daha zâhirdir. Velâkin bal hadisi daha sahihtir. Bütün haberlerin hepsini cem' etmek de olacak gibi görünmüyor. Nihâyet denebilecek olan hulâsa şudur: Üçü de olmuş ve râvîlerin[1] bazısı bir kısmını bazısı da bir kısmını rivayet ederek bunun üzerine يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ لِمَ تُحَرِّمُ... إلخ nâzil oldu demiştir. Ve hiçbiri hasr iddia etmemiş olduklarından bu kelâm da sâdık olur. Bu sahih olursa ihtilâfın halli kolaylaşmış bulunur. Değilse başkasını ara, vallâhu a'lem."[2]

Bu muhakeme hayli güzel olmakla beraber biz buna şunu ilâve etmek istiyoruz: Yukarıda tafsil ettiğimiz vechile sûrenin asıl sebeb-i nüzûlü ne yalnız Mâriye yeminidir ne de yalnız[3] bal şerbeti yeminidir. Doğrusu zevcelerin hepsinden îlâ yeminidir. Öbürleri nihâyet onun esbâb ve mukaddimâtından sayılmak lâzım gelir. Nitekim Hazret-i Zeyneb'in hediyeyi reddi ve Hazret-i Âişe'nin أَقْمَأَتْكَ demesi ve nafaka mutalebeleriyle tezâhürleri hep onun esbâb ve mukaddimâtından olmuştur. Bu itibar ile cem' ihtimâli belki daha ziyadesiyle mümkindir. Ancak Mâriye tahrîminin sebebinde söylenen rivayetlerin bazısı gayr-i mâkul bazısı da müte'ârız olduğu gibi, beyan [5114] olunduğu üzere şerbet rivayeti de Zeyneb'de mi Hafsa'da mı olması noktasında müte'ârızdır. Hâlbuki imâmet haberi hakkındaki rivayetlerde hiçbir te'âruz yoktur. Bunun *Kütüb-i Sitte*'de bulunmaması da sahih olmamasını iktizâ etmez. Bâhusus Meymun b. Mihran Hazretleri'nden vâki' olan rivayet onun mevsûkiyetini teyid eyler. Çünkü Meymun b.

---

1 B: "rivayetlerin".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 346:

وفي مجمع البيان للطبرسي من أجلة الشيعة عن الزجاج قال: لما حرم عليه الصلاة والسلام مارية القبطية أخبر أنه يملك من بعده أبو بكر وعمر فعرفها بعض ما أفشت من الخبر وأعرض عن بعض أن أبا بكر وعمر يملكان من بعدي، وقريب من ذلك ما رواه العياشي بالإسناد عن عبد الله بن عطاء المكي عن أبي جعفر الباقر رضي الله تعالى عنه إلا أنه زاد في ذلك أن كل واحدة منهما حدثت أباها بذلك فعاتبهما في أمر مارية وما أفشتا عليه من ذلك، وأعرض أن يعاتبهما في الأمر الآخر انتهى.

وإذا سلم الشيعة صحة هذا لزمهم أن يقولوا بصحة خلافة الشيخين لظهوره فيها كما لا يخفى، ثم إن تفسير الآية على هذه الأخبار أظهر من تفسيرها على حديث العسل لكن حديثه أصح، والجمع بين الاخبار مما لا يكاد يتأتى. وقصارى ما يمكن أن يقال: يحتمل أن يكون النبي صلى الله تعالى عليه وسلم قد شرب عسلا عند زينب كما هو عادته، وجاء إلى حفصة فقالت له ما قالت فحرم العسل، واتفق له عليه الصلاة والسلام قبيل ذلك أو بعيده أن وطئ جاريته مارية في بيتها في يومها على فراشها فوجدت فحرم صلى الله تعالى عليه وسلم مارية، وقال لحفصة ما قال تطييبا لخاطرها واستكتمها ذلك فكان منها ما كان، ونزلت الآية بعد القصتين فاقتصر بعض الرواة على إحداهما. والبعض الآخر على نقل الأخرى، وقال كل: فأنزل الله تعالى «يا أَيُّهَا النَّبِيُّ...» إلخ، وهو كلام صادق إذ ليس فيه دعوى كل حصر علة النزول فيما نقله فإن صح هذا هان أمر الاختلاف وإلا فاطلب لك غيره، والله تعالى أعلم.

3 F, M ve B -"yalnız".

Mihran terceme-i hâli *Tehzîb*'de ve sâirede mazbut olduğu üzere Hasan-ı Basrî Hazretleri ayarında tâbiînin ekâbirinden olup Hazret-i Ömer'den, Hazret-i Zübeyr'den ve sâir birçok ashâbdan hadis rivayet etmiş ve kendisinden pek çok ekâbir ahz-ı feyz eylemiş ve Ömer b. Abdülaziz'in son derece mazhar-ı i'timâdı olarak kâtipliğini ve kadılığını yapmış ve yüz on yedi senesinde yüz yaşında olduğu hâlde on yedi günde on yedi bin rekat namaz kılıp on sekizinci gün vefat etmiş kibâr-ı evliyâullahtan bir zattır. Ömer b. Abdülaziz bunun senâsında şöyle dermiş: "Bu ve bunun gibi birkaç kişi kaldı, vefat ederlerse dünya muztarib olur."[1] Eğer sır hadisi hakkında Ebû Bekir ve Ömer'in hilâfeti rivayetleri öyle[2] mevsuk ve Hazret-i Ali'den dahi müte'addid tarîk ile mervî olmasaydı Şîanın ecillesinden bulunan zatlar bunu kāle bile almazlardı. Bir de bu sûreyi Sûre-i Mülk'ün tâkip etmesi ve başında mevt ve hayâtın zikredilmesi bize buradaki sırrın Peygamber'in vefatından sonraki mülk ve imâmet meselesiyle bir alâkası bulunduğunu îmâdan hâlî kalmıyor. Hâsılı bu tafsîlâttan çıkacak olan netice şudur: Gerek Mâriye'nin halveti kıssası ve gerek şerbet yemini rivayetlerindeki tafsîlât kısmen mütenâkız, müte'ârız ve muztaribdir. Bununla beraber bir bal şerbeti içilmiş, Mâriye hakkında dahi bir tahrim yapılmış olduğu da tafsîlâttan kat'-ı nazarla mecmû'undan mutlak surette anlaşılmaz değildir. Fakat imâmet hadisinin rivayetlerinde bir te'âruz ve tenakuz bulunmadığı gibi büyük[3] bir sır olmaya yakışan ve sır olduğu için fitneden hazeren diğerleri [5115] kadar ifşâ ve işâ'a edilmemiş bulunan da budur. عَرَّفَ بَعْضَهُ[4] وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ'dan anlaşılacağı üzere âyette bahsolunan sırrın birkaç kısmı bulunduğu da gösterilmiş olduğundan bunu yalnız Mâriye veya esah olan شَرِبْتُ عَسَلًا rivayetlerinin birine hasr doğru olmayıp imâmet

---

1 Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 215:

وقال عطاء بن مسلم، عن جعفر بن برقان، وفرات بن سلمان، قالا: كان عمر بن عبد العزيز إذا نظر إلى ميمون بن مهران قال: إِذَا ذهب هذا وضربه صار الناس من بعده رجاجا.

وقال مُبَشِّر بن إِسماعيل الحلبي عن جعفر بن برقان عن ميمون بن مهران: كنت عند عمر بن عبد العزيز، فلما قمت من عنده قال: إِذَا ذهب هذا وضرباؤه صار الناس بعده رجراجة.

2 H -"öyle".

3 B: "böyle".

4 F, M ve B: "بعض".

haberiyle beraber üç rivayetin cem'iyle zübdesi üzerinden[1] mütalaa etmek ve asıl sebeb-i nüzûlün Hazret-i Ömer'in beyânâtı vechile bu gibi birtakım esbâbdan neş'et eylemiş bulunan îlâ tahrîmi ile Peygamber'in bir müddet uzlet ve tecerrüdü iltizam etmiş olması hâdisesi olduğu hakikatine varmaktır. Bu âyetten anlaşılan bunun mebde'i Peygamber'in bir zevcesine karşı bir fiil yapmış olması değil, sır olarak mühim bir hadis söylemiş olmasıdır.

{فَلَمَّا نَبَّاَتْ بِهٖ} Vaktâ ki o zevce bu sır hadîsini haber verdi ❁ rivayetlere göre Hafsa ketmedemeyip arkadaşı Âişe'ye gizlice duyurmuştu {وَاَظْهَرَهُ اللّٰهُ عَلَيْهِ} Allah da Peygamberine onu açtı. ❁ Demek ki Âişe söylememişti[2], lâkin Allah teâlâ vahiy ile anlatmış, Cibrîl haber vermişti. O vakit Peygamber o söyleyen zevcesine {عَرَّفَ بَعْضَهُ} bazısını bildirdi[3] {وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ} bazısından da sarf-ı nazar etti[4] ❁ o zevcenin söylemiş olduğu sözün bir kısmını anlattı ise de bir kısmını yüzüne vurmadı, semâhat gösterdi de tamamı kadar mahcub etmek istemedi. Ebussuud'un da kaydettiği vechile bu anlattığı imâmet hadîsi idi denilmiş ve şöyle rivayet olunmuştur: Aleyhissalâtü vesselâm ona, "ben sana bunu ketmet dememiş miydim?" buyurmuş, o da "seni hak ile gönderen Zât-ı a'lâ'ya kasem ederim ki arkadaşımın babasına Allah teâlâ'nın bahşetmiş olduğu keramete ferahımdan kendimi zaptedemedim" demiştir.[5] [5116] Bazıları burada عَرَّفَ "tanıttı" demek biraz azarladı, itâb etti demek olduğunu söylemişlerdir. Nitekim bu mânaca "ben onu sana bildiririm veya tanıtırım" demek dilimizde de vardır. Kur'ân'ın birçok yerlerinde فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ [el-Mâide 5/105; et-Tevbe 9/105, 94; ez-Zümer 39/7; Cuma 62/8] de bu mânayadır[6]. Şüphe yok ki söylediğinin birazını yüzüne vurmak da bir serzeniş, bir itâbdır. Bununla beraber bir rivayete

---

1 F, M ve B: "üzerinde".

2 H: "söylememiş".

3 F: "tanıttı / bildirdi".

4 H: "{عَرَّفَ بَعْضَهُ وَاَعْرَضَ عَنْ بَعْضٍ} bazısını bildirdi bazısından da sarf-ı nazar etti".

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 256. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 565-566:

قيل: هو حديث الإمامة، رُوي أنَّه عليه السلامُ قال لها: «ألم أقل لكِ اكتمي عليَّ»، قالت: «والذي بعثك بالحقّ ما ملكتُ نفسي»، فرحًا بالكرامة التي خصَّ الله تعالى بها أباهَا.

6 B: "mâna vardır".

göre Peygamber, Hazret-i Hafsa'yı ric'î bir talâk boşamış, Hazret-i Ömer de ona "âl-i Hattâb'da bir hayır olsaydı Peygamber seni boşamazdı" demiş, sonra da Peygambere Cibrîl nâzil olup "ona ric'at et, çünkü o savvâmedir kavvâmedir ve her hâlde senin cennetteki kadınlarındandır" diye tebliğ eylemişti[1].[2] Ma'amâfîh bu rivayet teyid olunmamış, bâlâda naklolunan Hazret-i Ömer hadîsinde boşamadığı sâbit olmuştur.

{فَلَمَّا نَبَّاَهَا[3] بِهٖ} Ona bunu böyle anlatıverince ❁ o zevce söylediği sırrın duyulmuş olmasından müteessir olarak ve inkâra da kalkışmayarak birdenbire heyecan ile {قَالَتْ مَنْ اَنْبَاَكَ هٰذَا} "kim haber verdi bunu sana?" dedi ❁ Âişe'nin haber vermiş olup olmadığı öğrenmek istedi, buna karşı Peygamber de: {قَالَ نَبَّاَنِيَ الْعَلِيمُ الْخَبِيرُ} "bana O Alîm ve[4] Habîr -olan Allah- haber verdi" dedi. ❁ İşte kendine[5] tevdî' edilmiş olan bir sırrı muhafaza edemeyip de[6] söyleyeni, ne kadar gizli ve yakınına söylemiş olsa bile Allah teâlâ onu böyle mahcub eder ve hele aile arasında, bilhassa zevc ve zevce beyninde geçmiş olan bir sırrı söylemek büyük büyük nedametlere sebebiyet verebilir. İşte "sizin hayırlınız, kadınlarına hayırlı olanınızdır"[7] خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِنِسَائِهِ buyurmuş olan Pegamber bu kadar söylemekle iktifa etti, yine onların hoşnutluklarını düşündü, sonra bu yüzden onlarda gördüğü bazı temenni ve tezâhür karşısında da başka bir [5117] şey yapmayıp mahza bir ders-i ibret olmak üzere bir ay onları hâllerine bırakarak bir yemin ile kurb-i iltifâtından[8] mahrum ediverdi. Öyle büyük irfânı olan kadınların daha ziyade tehzibleri için de bu acı bir

---

1 F, M ve B: "eylemiş".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 377; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 436; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 84-85:

فلما نزلت هذه الآية همّ النبي صلى الله عليه وسلم بطلاق حفصة حين أبدت عليه. قال عمر بن الخطاب رضي الله عنه: لو علم الله في آل عمر خيرا ما طلّقت حفصة. فنزل جبريل على النبي صلى الله عليهما فقال لا تطلقها: لأنها صوامة قوامة وهي من نسائك في الجنة، فأمسكها النبي صلى الله عليه وسلم بعد ذلك.

3 H, F, M ve B: "انباها".

4 F, M ve B -"ve".

5 H: "kendilerine".

6 H -"de".

7 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* XI, 165:

سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: خيركم خيركم لنسائه ولبناته.

8 F, M ve B: "iltifattan".

ders olmak lâzım gelirdi. Onun için bu beyandan sonra taraf-ı ilâhîden zevcelere hitâben buyuruluyor ki: {اِنْ تَتُوبَٓا اِلَى اللّٰهِ} Eğer her ikiniz Allah'a tevbe ederseniz ❁ ki Hazret-i Ömer hadîsinde bu ikisinin Âişe ve Hafsa olduğu geçmişti {فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا} çünkü kalbleriniz ısgā etmiştir. ❁ Yani[1] kalblerinizde tevbeyi mûcib bir kusur, bir meyl oldu: bir sır söylenmekle gönlünüzde o cihete temayül edip birbirinize uyarak Resûlullah'a karşı ihlâs vazifesinde kusur ettiniz, binâen'aleyh tevbe ederseniz kalbleriniz edilen nasihati dinlemiş, yönetine gelmiş olur.

"Sagat", aslı "sagavet"[2] olup bir cihete meyil demek olan صغو masdarından fi'l-i mâzî müfred müennestir. Muzâri' تَصْغَى gelir; وَلِتَصْغٰٓى اِلَيْهِ [el-En'âm 6/113]. Söz dinlemek veya dikkat edip kulak vermek, imâle-i gûş etmek demek olan ısgā da bundan müştaktır. Buhârî'de: «لِتَصْغَى» لِتَمِيلَ ve صَغَوْتُ وَأَصْغَيْتُ مِلْتُ، denildiği[3] gibi Müslim'de de me'sur tefsir مَالَتْ قُلُوبُكُمَا diyedir.[4] Müfessirîn فَقَدْ'da قَدْ kelimesinden dolayı bu cümleyi doğrudan doğru اِنْ تَتُوبَا şartının cezâsı yapmayıp fâ-i ta'lîliye olarak cezâ makāmına kāim illet olduğunu söylemişlerdir. Mâlum ki meyil denilince haktan meyil tebâdür eder, bu tevbeyi mûcibdir. Nâhaktan hakka meyil de tevbenin lâzımı ve nasihate ısgā demektir. Bu suretle iki cihete de işaret edilmiş olmak için مَالَتْ denilmeyip فَقَدْ صَغَتْ diye illet, cezâ makāmına ikāme olunmuştur. Sonra قُلُوبُكُمَا izâfeti de şâyân-ı dikkattir; قَلْبَاكُمَا denilmeyip "kulûb" cem'i tesniyeye muzâf kılınmıştır. Hâlbuki iki kişinin ikiden ziyade kalbi olmaz. Müfessirler bunun maksad zâhir [5118] olduğu yerde iki tesniye bir yere getirilmemek nüktesiyle böyle cemi' veya müfred sîgasıyla isti'mâl olunduğunu söylüyorlar.

Ma'amâfîh biz bundan diğer bir nükte anlamak istiyoruz. Murad yalnız şahsen iki zevcenin değil, ezvâc-ı Pegamberînin iki zümre hâlinde toplandıklarına işaretle iki zümrenin hepsinin de kalblerine tenbih

---

1 H: "Çünkü".
2 H ve F: "sagayet".
3 Buhârî, Tefsîr, 66.
4 Müslim, Talâk, 35:

قَالَ قَتَادَةُ: صَغَتْ قُلُوبُكُمَا، مَالَتْ قُلُوبُكُمَا.

olmalıdır. Çünkü Peygamber'in zevcelerinin böyle iki zümre hâlinde tezâhür ettikleri ve Âişe ile Hafsa bir taraf, Zeyneb'le diğerleri de bir taraf olduğu rivayet de olunmuştur. Ve ihtimal ki bu kere hep birlikte olarak arzettikleri dileklerinde Âişe ile Hafsa önde bulunmuş olduklarından dolayı diğerlerinin onlar etrafında toplanmış bulunduklarına ve hepsinin tahrîmi bundan neş'et ettiğine işaret edilmiştir. Bundan sonraki âyette hitâbın[1] اِنْ طَلَّقَكُنَّ diye mecmû'una tevcih olunmuş bulunması da bize bu fikri telkin etmektedir. Şu hâlde Hazret-i Ömer'in beyânâtında Âişe ve Hafsa demiş olması bunların önde bulunmuş olmalarından dolayı olsa gerektir.

{وَاِنْ تَظَاهَرَا عَلَيْهِ} Ve eğer Peygamber'e karşı ikiniz veya her iki taraf tezâhür edecek olursanız ❁ تَظَاهَرَا, aslı تَتَظَاهَرَا'dır. Böyle ta tekerrür eden sîgalarda muzâra'at tâ'sının hazfi kıyâsîdir. "Tezâhür" birbirine arka verip yardımlaşmaktır. عَلَى ile sılalandığı zaman da diğer birine karşı tesanüd edip yardımlaşarak üstün olmaya çalışmak mânasını ifade eder. Burada te'âvün mânasıyla tefsir edilmiş olmakla beraber عَلَيْهِ bunun Peygamber'e karşı birbiriyle bir te'âvün ve tesanüd demek olduğunu gösterir. وَاِنْ تَظَاهَرَا denilmekle bu tezâhürün bilfiil yapılmış olduğu ifade edilmiş olmaz. Çünkü farz, vukū'u istilzam etmez. Ancak tekabül karînesi tevbe teklîfini îcab eden meylin böyle bir tezâhürü andırdığını ve bu sebeple büyük bir tehdîde müstahik olduklarını iş'âr eyler, onun [5119] için Peygamber'e karşı öyle[2] bir tezâhür yapacak olanların kendilerini pek büyük bir muhataraya atmış olacaklarından dolayı sakınmaları lüzûmu anlatılmak üzere yine cezânın illeti cezâ makāmına ikāme olunarak[3] Peygamber'in hakk u salâhiyeti, maddî ve mânevî her kuvveti câmi' bulunan şân-ı bülendi maddiyetten ziyade mâneviyetinin büyüklüğü şöyle tefhim olunuyor: {فَاِنَّ اللّٰهَ} Hiç şüphesiz haberiniz olsun ki Allah {هُوَ} O Allah {مَوْلٰيهُ} O Peygamber'in mevlâsı, yardımcısıdır. ❁ Yani hak onun ve her şeyden evvel onun sâhibi ve yardımcısı O Alîm ve Hakîm

---

1 H: "hitâben".
2 B: "böyle".
3 B -"yine cezânın illeti cezâ makāmına ikāme olunarak".

ve Habîr olan Allah zü'l-celâl'dir. {وَجِبْرِيلُ} Hem de Cibrîl ❁ Rûhu'l-emîn olan ve Peygamber'e vahiy getiren o mânevî ve rûhânî kuvvet de onun yardımcısıdır. {وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ} Ve mü'minlerin sâlihi ❁ o iki zevcenin pederleri olan[1] Ebû Bekir ve Ömer'den her biri ve ale'l-umûm mü'minlerin sâlih olan her ferdi onun yardımcısıdır. Burada "sâlih" lafzı bütün sâlihler cinsini iş'âr etmekle beraber müfred getirilmiş, iki kadının tezâhürüne karşı صُلَحَاءُ الْمُؤْمِنِينَ veya صَالِحُوا الْمُؤْمِنِينَ diye maddî kuvveti teksir ile cem'iyyet hâlinde mukabele revâ görülmemiş, iki zevceden her birine nazaran izâfette ahd ile en güvenebilecekleri babalarına, yani Âişe'ye nazaran Ebû Bekir'e, Hafsa'ya nazaran Ömer'e işaret olmak üzere صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ buyurulmuştur. Yukarıda Müslim'in[2] İkrime hadîsinde geçtiği vechile Hazret-i Ömer "Ben ve Ebû Bekir"[3] demiş olduğu ve bu ikisi Hazret-i Peygamber'in veziri hâlinde bulundukları cihetle mü'minlerin hâlisleri[4] cinsinden evvelemirde bu iki zattan her birinin ferden kıymetleriyle Peygamber'e sevgi ve hizmet husundaki salâh ve sadakatlerine işaret için Cibrîl'in akıbinde صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ [5120] denilmiş olduğunu müfessirînin çoğu beyan eylemişlerdir. Bundan başka bu ifradda iki nükte daha vardır, birisi: Mü'minlerin sulehâsından her ferdin Peygamber'e nusret hususunda cem'iyyet bulunup bulunmadığını gözetmeksizin Cibrîl gibi tek başına koşacağını ifade eyler. Nitekim ashâb-ı kirâm gerek münferiden ve gerek müctemi'an Peygamber'in emr ü hizmetine kemâl-i sadakatle koşarlardı. İkincisi صَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ terkîbinin yazıda değilse bile telaffuzda صَالِحُوا الْمُؤْمِنِينَ cem'inden farkı olmadığı cihetle kıraat hâlinde bundan hem ferd hem cemaat mânası ihtimal üzere anlaşılır. Bu suretle sâlih ferdlerin bir cemaat mesabesinde olduğuna ve sâir mü'minlerin ferden değilse de cemaat hâlinde onların arkasından gideceklerine delâlet eyler. Bu haysiyetle bunu ma'hud, gayr-i

1 F, M ve B -"olan".
2 B: "müslimîn".
3 Müslim, Talâk, 30.
4 M ve B: "sâlıhleri".

ma'hud ale'l-umûm sâlih ferdler cinsi diye anlamak da[1] doğrudur. Bu kadar da değil {وَالْمَلٰٓئِكَةُ بَعْدَ ذٰلِكَ} onun arkasından -yani Allah'ın ve Cibrîl'in ve mü'minlerin sâlihinin sevgi ile yardımından sonra- bütün melekler de {ظَهِيرٌ} zahîrdir. ❁ İşte Peygamber böyle bütün mânevî ve maddî kuvvetlerin sevgi ve yardımına mazhardır. O hâlde ona karşı tezâhürde bulunmanın nasıl bir felâkete müncer olabileceğini düşünmeli de bütün mü'min ve mü'mineler[2] korunup sakınmalıdırlar. Böyle bir kudret karşısında birkaç kadının tezâhürde bulunmasının ne hükmü olur?

{عَسٰى رَبُّهُٓ اِنْ طَلَّقَكُنَّ} ❁ Görülüyor ki burada hitab tesniye değil, cem'-i müennes zamiriyle zevcelerin hepsine teşmil edilmiştir. Ve Peygamber onlara talâk vermemiştir. Onların hoşnutluğunu gözettiği için kendini, kendine Allah'ın helâl kıldığı talâktan da men' eylemiştir. Ve böyle yapması onları boşarsa hayırlı kadınlar bulamayacağı gibi bir mülâhazadan nâşî değildir. [5121] Gerektir ki onun Rabbi olan Allah, şayet o, onları boşarsa {اَنْ يُبْدِلَهُٓ اَزْوَاجاً خَيْراً مِنْكُنَّ} sizin yerinize ona sizlerden daha hayırlı zevceler verir. ❁ Tefsirler burada şöyle bir sual hatıra gelebileceğini söylerler: Peygamber'in zevceleri "ümmehât-ı mü'minîn" unvânını hâizdirler. Yeryüzünde onlara bedel[3] olabilecek, onlardan daha hayırlı kadınlar nasıl tasavvur olunabilir? Bu suâlin cevâbı da şu olduğunu beyan ederler: Onların o imtiyazları, Peygamber'in sevgili, itaatli zevceleri[4] olmaları haysiyetiyledir. Eğer ezâ ve isyan ederler de Peygamber onları boşayacak olursa o vakit o sıfatları kalmaz,[5] onların yerine gelecek ve ona her hususta itaat ile rızâ ve mahabbetine nâil olacak olan kadınlar onlardan hayırlı olmuş olurlar. Nitekim bu sıfatlara işaret için buyuruluyor ki: {مُسْلِمَاتٍ مُؤْمِنَاتٍ قَانِتَاتٍ تَٓائِبَاتٍ عَابِدَاتٍ سَٓائِحَاتٍ ثَيِّبَاتٍ وَاَبْكَاراً} Müslimeler, mü'mineler, kāniteler, tâibeler, âbideler, sâihalar[6], gerek seyyibeler ve

1 F, M ve B -"da".
2 H: "mü'minler ve mü'mine".
3 F, M ve B: "onların bedeli".
4 F, M ve B: "zevcesi".
5 F, M ve B +"o vakit".
6 B: "sâimeler".

gerek bâkirler ۞ bu vasıflar, أَزْوَاجاً'e[1] sıfat olup zevcelerde bulunması matlub olan ahlâk ve ahvâli gösterirler[2]. مِنْكُنَّ'den hâl olarak da mülâhaza edildiği surette doğrudan doğru[3] Peygamber'in zevcelerinin hâllerini ifade eder. Bu nükteye mebnî مِنْكُنَّ'den tehir olunmuştur.

İlk vasf-ı İslâm; şirkten ve ahlâk-ı şirkten sâlim olarak Allah'ın birliğine ve Resûlünün hakkiyetine ikrar verip Allah'ın emrine ve Peygamber'in kavline inkıyad ve teslimiyet; ikincisi iman, diliyle ikrar ettiği gibi kalbiyle de tasdik ederek içi dışı Müslüman olmak; üçüncüsü, "kānitât" kunût, cân u gönülden itaatte kāim olmak; dördüncüsü "tâibât" tevbekârlık, en küçük bile olsa kusur ve günahtan dâima tevbe ve ihtiraz üzere bulunmak; beşincisi "âbidât", gerek ferâiz ve gerek nevâfil ibâdâta devam; altıncısı [5122] "sâihât", dünyâ hayâtı bir yolculuk bilip maîşette bir yolcu gibi bulduğuna[4] kanaat ederek sıyam ve perhizkârlığı ahlâk edinip dâima ilerisini, âkıbet ve encâmı, Allah'ın sevab ve ikābını mülâhaza etmek. "Siyâhat"tan müştak olan bu kelime hakkında üç kavil vardır. Bazıları لَا سِيَاحَةَ إِلَّا الْهِجْرَة[5] mazmûnunca muhâcirât demişler, bazıları da tâate müte'allik her işe koşar, Peygamber'in git dediği yere gider; hacca, cihâda, sefere gidelim dese dahi gider mânası[6] vermişler. Ekser müfessirîn ise Resûlullah'dan dahi rivayet olunduğu cihetle bu gibi mevâki'de "siyâhat" savmdan kinaye olduğunu ve çünkü sâimin hâli azığı yanında olmayan ve bulduğu yerde yemek yiyebilen bir[7] seyyahın hâline benzediğini söylemişlerdir ki bizim îzah ettiğimiz meal de buna râci'dir (*Sûre-i Tevbe'de* اَلتَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ الْحَامِدُونَ السَّائِحُونَ [9/112] *âyetinin tefsirine bak*). Yedincisi "seyyibât" ve "ebkâr", bu iki vasıf öbürleri gibi ictimâ'

1 H ve F: "de".
2 B: "gösterirken".
3 M ve B: "doğruya".
4 H: "bulunduğuna".
5 Bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* VIII, 270; İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Hadîs,* I, 444; İbn Receb el-Hanbelî, *Fethu'l-Bârî,* thk. Mahmud b. Şa'bân vd., el-Medînetü'l-Münevvere, 1417/1996, I, 110:
عن طاوس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا خزام ولا زمام ولا سياحة»، وزاد ابن جريج: «ولا تبتل ولا ترهب في الإسلام».
6 M: "mânasını".
7 M -"bir".

etmeyip mütekābil bulunduğundan evvelkiler atıfsız getirilmiş olduğu hâlde bu ikisi bir vâv ile fasl olunmuştur. Bazıları da bu vâv'a vâv-ı semâniye demişlerdir ki yedi ile sekizin arasına gelir. Resûlullah'ın zevcelerinde de bikr olarak aldığı yalnız Hazret-i Âişe olup diğerlerini seyyibe oldukları hâlde tezevvüc ettiği de mâlumdur.

Ezvâc-ı tâhirâta bu vechile nasihat olunduktan sonra umum mü'minlere hitâben de buyuruluyor ki:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا قُٓوا اَنْفُسَكُمْ وَاَهْل۪يكُمْ نَاراً} Ey o bütün iman edenler! Kendilerinizi ve ehillerinizi ateşten koruyun ۞ [1]cehennem ateşine sürüklenmelerine sebep olacak fitne ve isyandan koruyarak Allah'ın emirlerine, tâate sevkedin[2]. Çünkü[3] aile sâhibi kendinden mes'ul olduğu gibi ailesinden de mes'uldür. كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْؤُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ[4] kezâlik خَيْرُكُمْ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ[5] hadîs-i şerifleri mâlumdur. Ebû Hayyân'ın kaydettiği vechile Hazret-i Ömer "yâ Resûlullah! Nefislerimizi vikāye ederiz, fakat ehillerimizi nasıl vikāye edebiliriz?" demişti, [5123] Resûlullah şöyle buyurdu: "Allah'ın sizi nehyettiği şeylerden onları nehyedersiniz ve Allah'ın size emrettiği şeyleri onlara emreylersiniz, işte o, onları vikāye olur."[6] *Keşşâf*ta da şu hadisleri kayd eylemiştir: "Allah o kimseye rahmet buyura ki 'ey ehlim, ailem! Namazınıza, orucunuza, zekâtınıza, miskininize, yetiminize, komşularınıza dikkat edin, bakın!' der, ola ki Allah teâlâ onları onunla beraber cennette cem' eder."[7] "Evlâd" "ehil"de dâhildir. Bazıları da "enfüs"te dâhil demişlerdir. Çünkü evlâd atadan cüzdür.

---

1 H +"Çünkü".
2 H: "eden".
3 H -"Çünkü".
4 Buhârî, Cum'a, 10; Müslim, İmâret, 20.
5 İbn Mâce, Nikâh, 50:

عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: خيركم خيركم لأهله وأنا خيركم لأهلي.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 212. Krş. Bekr b. Alâ, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* thk. Selmân es-Samedî, Dubai: Câizetu Dubai ed-Devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1437/2016, II, 602:

قال عمر: يا رسول الله، نقي أنفسنا فكيف لنا بأهلينا؟ قال: تنهونهن عما نهاكم الله تعالى عنه وتأمرونهن بما أمركم الله به فتكون ذلك وقاية بينهن وبين النار.

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 568. Krş. Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 194; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XIV, 490:

وفي الحديث: رحم الله رجلا قال «يا أهلاه صلاتكم صيامكم زكاتكم مسكينكم يتيمكم جيرانكم» لعلّ الله يجمعهم معه في الجنة.

O cehennem ateşi öyle bir ateştir ki {وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ} yakacağı o insanlar ve o taşlardır (*Sûre-i Bakara'da* فَاِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ [2/24] *âyetine bak.*) {عَلَيْهَا مَلٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ} o ateşin üzerine me'mur galiz galiz, çetin çetin melekler vardır. ❁ Ki bunlara "zebânî" denilir. Bunların gılzatları ve şiddetleri ehl-i cehenneme karşıdır. Çünkü Allah onlara öyle emretmiştir. Bütün melâikenin vasfı da {لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ}dur. Onlarda Allah'ın emrine isyan ve muhalefet olmaz, kendilerine her ne emrolunursa onu icrâ ederler. Bu inzardan[1] sonra kâfirlere hitâben şöyle buyuruluyor:

{يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَعْتَذِرُوا الْيَوْمَ} Ey o küfredenler! Bugün i'tizâra kalkışmayın ❁ yani âhirette o cehennem ateşine atılacakları gün kâfirlere böyle denecektir. Zira[2] o gün i'tizârın hiçbir fâidesi olmayacaktır. Onun için dünyada iken küfürden ve i'tizâr edilmek mecburiyetinde kalınacak kötülüklerden sakınmak lâzım gelir. {اِنَّمَا تُجْزَوْنَ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ} O gün ancak dünyada yaptıklarınızın cezâsını [5124] çekeceksiniz. ❁ Bu âyet, tahrim vak'ası hakkında kâfirler tarafından mu'tad olduğu vechile Peygamberi ve mü'minleri rencide edecek bazı lakırdılar edildiğini veya bazı harekâtta bulunulduğunu iş'âr eder.

Herkes ameline göre mücâzat edileceği için bundan sonra da mü'minleri tevbe-i nasûh ile tehzib ve tekemmüle tergīb ve Peygamber'i kâfirlere ve münafıklara karşı teşvik siyâkında buyuruluyor ki:

يَٓا اَيُّهَا الَّذِينَ اٰمَنُوا تُوبُٓوا اِلَى اللّٰهِ تَوْبَةً نَصُوحاًۜ عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۙ يَوْمَ لَا يُخْزِى اللّٰهُ النَّبِىَّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا مَعَهُۚ نُورُهُمْ يَسْعٰى بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَاۚ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٨﴾ يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْۜ وَمَأْوٰيهُمْ جَهَنَّمُۜ

1 B: "izahtan".
2 F, M ve B: "Çünkü".

وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿٩﴾ ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً لِلَّذ۪ينَ كَفَرُوا امْرَاَتَ نُوحٍ وَامْرَاَتَ لُوطٍۜ كَانَتَا تَحْتَ
عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ فَخَانَتَاهُمَا فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا وَق۪يلَ ادْخُلَا النَّارَ
مَعَ الدَّاخِل۪ينَ ﴿١٠﴾ وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً لِلَّذ۪ينَ اٰمَنُوا امْرَاَتَ فِرْعَوْنَۢ اِذْ قَالَتْ رَبِّ ابْنِ
ل۪ي عِنْدَكَ بَيْتاً فِي الْجَنَّةِ وَنَجِّن۪ي مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِه۪ وَنَجِّن۪ي مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِم۪ينَۙ ﴿١١﴾
وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرٰنَ الَّت۪ٓي اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا ف۪يهِ مِنْ رُوحِنَا وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا
وَكُتُبِه۪ وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِت۪ينَ ﴿١٢﴾

[5125] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o[1] bütün iman edenler! Allah'a öyle tevbe edin ki nasûh (gayet ciddi, müessir, öğütçü) bir tevbe olsun, gerek ki Rabbiniz sizden kabahatlerinizi keffâretle örter de sizleri altından ırmaklar akar cennetlere koyar. O gün ki Allah Peygamberini ve onun maiyyetinde iman edenleri utandırmayacak, nûrları önlerinde ve sağlarında koşacak, şöyle diyecekler: "Yâ Rabbenâ! Bizlere nûrumuzu tamamla ve bizleri mağfiretinle yarlığa, şüphesiz ki Sen her şeye kadîrsin" (8). Ey o Peygamber! Kâfirlere ve münafıklara mücahede et ve onlara karşı kalın bulun, onların varacakları yer cehennemdir, ona gidiş de ne fena gidiştir (9). Allah küfredenlere Nûh'un karısıyla Lût'un karısını bir mesel yaptı, o iki kadın kullarımızdan birer sâlih kulun taht-ı ismetinde idiler de onlara hıyanet ettiler. Onun için o iki sâlih kul da onları Allah'ın azâbından zerrece kurtaramadılar, o iki kadının ikisine de denildi ki: "Girin ateşe girenlerle beraber!"[2] (10) Allah, iman edenlere de Firavun'un hatununu bir mesel yaptı; o vakit o hatun demişti ki: "Yâ Rab![3] Nezd-i ulûhiyetinde benim için cennette bir ev yap ve beni Firavun'dan [5126] *ve onun amelinden kurtar, beni o zâlimler kavminden necâta çıkar" (11). Bir de İmran'ın kızı*

1 B: "bu".
2 B -"o iki kadının ikisine de denildi ki: 'Girin ateşe girenlerle beraber!'".
3 M ve B: "Yâ Rabbi".

Meryem'i ki ırzını pek sağlam korudu, fakat Biz ona rûhumuzdan nefhettik[1], hem Rabbinin kelimâtını ve kitaplarını tasdik etmişti, hem kānitînden idi (12).

{تَوْبَةً نَصُوحًا} Tevbe-i nasûh: Nasûh bir tevbe ❁ tevbe, makāmât-ı îmâniyenin evveli, hak yolculuğunun mebde'i, vuslat kapısının anahtarıdır. Yukarılarda da geçtiği üzere lügatta[2] rücû' etmek demek olan "tevbe", şer'an da kabahatten kabahat olduğu için nedâmet ederek vazgeçmektir. Vicdânında o çirkinliğinden dolayı değil de bedenine veya malına veya haysiyetine bir zarar gibi herhangi bir korku veya ümit sebebiyle vazgeçmek, geçenlere tevbe değildir. Tevbe, yaptığı kabahatin bir menfaatini bile görse onun haddizâtında çirkinliğini duyup tiksinerek vazgeçmektir. Burada tevbenin sıfatı olan "nasûh" ise "gafûr" vezninde mübalağa sîgası olup "nush", "nasâhat",[3] "nasîhat" maddesindendir. Bu madde *Kāmûs* sâhibinin de *Besâir*'de beyan ettiği vechile esasen iki mânaya mevzû'dur. Birisi hâlislik ve sâfîlik mânasıdır. Nitekim mumu alınmış hâlis bala عَسَلٌ نَاصِحٌ denilir. Bu mânaca "nasûh" çok hâlis ve temiz demek olur. Birisi de söküğü dikmek, yırtığı yamamak suretiyle onarıp düzeltmek mânasınadır.[4] Nitekim elbisenin dikişine "nesâhatü's-sevb" denilir. Bu mânaca "nasûh" çok ıslah edici, hiçbir gedik bırakmayacak vechile eksiklikleri düzeltip iyi onarıcı demek olur. Bu iki mânanın mecmû'undan me'huz olarak da "nush" hüsn-i niyet ve hulûs-ı kalb ile[5] hayırhahlık ederek eksiklikleri düzeltip ıslah edecek öğüt vermek, vaaz etmek, nasihat eylemek mânasına gelir ki "nasîhat" o verilen öğüdün ismidir. Bu mânaca da "nasûh" çok iyi nasihat edici demek olur. Evvelki ikisinde "nasûh" tevbenin doğrudan [5127] doğru sıfatı olarak hâlis, ciddi, temiz bir tevbe veya insanın dinini, ahlâkını çok ıslah edecek

---

1 H: "nefh eyledik".

2 H -"lügatta".

3 B -"'gafûr' vezninde mübalağa sîgası olup 'nush', 'nasâhat'".

4 Bk. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 63:

النصيحة: كلمة جامعة مشتقة من مادة «ن ص ح» الموضوعة لمعنيين: أحدهما الخلوص والبقاء، والثانى: الالتئام والرفاء. يقال: نصح الشىء: إذا خلص، ويمكن أن يكون النصح والنصيحة من هذا المعنى، لأن الناصح يخلص للمنصوح له عن الغش؛ والمعنى الثانى: نَصَحَ الثوب نَصْحا: خاطه وكذلك تنصحه، والنصاح والناصح والناصحى: الخياط. والنصاح ككتاب: الخيط. والمنصحة: المخيطة. والمنصح: المخيط.

5 H -"ile".

müessir bir tevbe demektir. Üçüncü mânaca[1] ise "nasûh" hakikatte tevbe eden kimsenin vasfı olup tevbeye mecâz-ı aklî suretiyle isnad edilmiş olur. Yani bir tevbe ki onunla tevbe eden kimse evvelâ kendi nefsine, sonra da dolayısıyla diğerlerine çok iyi nasihat verip düzeltmiş olacağından nefsin hakkıyla düzelmesine sebep olan o tevbesine izâfet terkîbi ile "çok iyi nasihatçinin tevbesi" mânasına "tevbe-i nasûh" demek doğru olacağı gibi, tavsif terkîbiyle "çok iyi nasihat edici nasûh tevbe" mânasına "tevbe-i nasûh" demek de daha[2] beliğ olarak doğrudur. Bu tevbe nasıl olur? Kabahatlerden başka bir sebeple değil, mahza çirkinlikleri yani Allah'ın rızâsına muhalif bir kabahat oldukları için vicdânında nedâmet ederek ve irtikâbından şiddetli gam duyarak ve bir daha bir çirkinlik yapmamaya azmeyleyerek vazgeçmek ve nefsini buna alıştırıp hiçbir sebep ve mâni'a karşısında dönmemeye karar vermekle olur. İbn Merdûye'nin rivayet eylediği bir hadîs-i şerifte, Muaz b. Cebel radıyallâhu anh "yâ Resûlallah!" dedi, "tevbe-i nasûh nedir?" Buyurdu ki: "Kul yapmış olduğu günaha öyle nedâmet etmek ve Allah'a öyle arz-ı i'tizâr eylemek[3], sonra da öyle dönmemektir sütün memeye dönmediği gibi."[4] Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan mervîdir ki: A'râbînin birini اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْتَغْفِرُكَ وَأَتُوبُ إِلَيْكَ derken işitmiş, "yâ hâzâ!" demişti; "tevbeye dil çabukluğu yalancılar tevbesidir." "O hâlde tevbe nedir?" deyince de demiştir ki: "Onu altı şey cem' eder[5]: Geçmiş günahlara nedâmet, ferâizi iade, mezâlimi red, hasımlarla helâlleşmek ve bir daha dönmemeye azmetmek, nefsi masiyette büyüttüğün gibi Allah'a tâatte eritmek ve ona me'âsînin tadını tattırdığın gibi tâatin de acısını tattırmaktır."[6] Tevbenin

---

1 H: "mâna".

2 H -"daha".

3 F, M ve B -"eylemek".

4 Taberî, *Târîh*, I, 73; Ebu'ş-Şeyh, *el-Azame*, IV, 1175; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XII, 273:

قال معاذ بن جبل: بأبي أنت وأمي يا رسول الله! وما التوبة النصوح؟ قال: أن يندم المذنب على الذنب الذي أصابه فيعتذر إلى الله ثم لا يعود إليه كما لا يعود اللبن إلى الضرع.

5 F, M ve B: "cemetmiştir".

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIII, 364; Ömer Nesefî, *et-Teysîr*, XIV, 492; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 569:

عن جابر بن عبد الله قال: دخل أعرابي مسجد رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: «اللّهم إني أستغفرك وأتوب إليك» سريعا وكبر، فلما فرغ من صلاته قال له على: يا هذا إن سرعة اللسان بالاستغفار توبة الكذابين، وتوبتك تحتاج إلى توبة، قال: يا أمير المؤمنين وما التوبة؟ قال: اسم يقع على ستة معان: على الماضي من الذنوب الندامة، ولتضييع الفرائض الإعادة، ورد المظالم، وإذابة النفس في الطاعة كما أذابها في المعصية، وإذاقة النفس مرارة الطاعة كما أذقتها حلاوة المعصية، والبكاء بدل كل ضحك ضحكته.

kabûlü meselesi hakkında Sûre-i Nisâ'da geçen اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السُّٓوءَ بِجَهَالَةٍ ثُمَّ يَتُوبُونَ مِنْ قَرِيبٍ... وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّـَٔاتِۚ حَتّٰٓى اِذَا حَضَرَ اَحَدَهُمُ الْمَوْتُ قَالَ اِنّ۪ي تُبْتُ الْـٰٔنَ وَلَا الَّذِينَ يَمُوتُونَ وَهُمْ كُفَّارٌ [4/17-18] [5128] âyetlerine bak. Gereği gibi yapılan tevbenin kabûlü vaad buyurulmuş olduğuna dair hayli âyât ve ehâdîs vardır ki şu[1] da o cümledendir: {عَسٰى رَبُّكُمْ اَنْ يُكَفِّرَ[2] عَنْكُمْ سَيِّـَٔاتِكُمْ} Gerek ki Rabbiniz sizden kabahatlerinizi örter ilh. ❁ Zira Kur'an'da عَسٰى vaad ve ıtmâʻ ifade eder. Maʻamâfîh bunda dikkat olunacak birkaç nokta vardır:

Birisi: Bunun haddizâtında Allah teâlâ üzerine aklen vâcib olmayıp nihâyet bir vaʻd-i ilâhî muktezâsı olmasıdır. Tevbe-i nasûh hakkında böyle olunca onun mâdûnunda olan tevbeler hakkında da bundan daha ileri bir vaʻd[3] olmayacağı da derkârdır. Şu hâlde اِنَّمَا التَّوْبَةُ عَلَى اللّٰهِ'deki عَلَى'dan anlaşılabilecek olan vücub da nihâyet fevrî olarak yapılan tevbe-i nasûh mânasında bir vaad ve taahhüd muktezâsından başka bir vücub olmamak lâzım gelir.

İkincisi: Mağfiret ve sevab ile hüsn-i kabul ümidini besleyerek tevbe etmek tevbenin hâlis ve nasûh olmasına mâniʻ değil, belki müşevvik[4] ve müeyyid olduğu anlaşılır. Kabahati, seyyiâtı kabahat olduğu, çirkin bulunduğu için nedâmet edip terketmek hem yalnız kendi nazarında değil, haddizâtında Hak teâlâ'nın indinde çirkin olduğu için terketmek, O'nun rızâsına tevfîk-i hareketle mâzî olan seyyiâtın dahi yapılmamış gibi örtülmesini ve bu suretle tam bir masum gibi rızâya ermesini istemekten başka bir şey değildir.

Maʻamâfîh üçüncüsü: Burada az çok ihtimal ifade etmekten hâlî de olmayan عَسٰى bir de şunu ifade eder ki: Tevbe ile günahın örtülmesi hiç işlenmemiş gibi ilm-i ilâhîden silinmesi demek olamayacağı[5] cihetle,

1 H: "o".
2 B: "يغفر".
3 F, M ve B: "va'di ilâhî".
4 H, F, M ve B: "şevk".
5 F, M ve B: "olmayacağı".

onun her hususta tam bir masuma müsâvî olması lâzım gelecek derecede örtülmesi mânasına umûmî bir vaad ve taahhüd anlaşılmasın; kabahat madem ki yapılmış o yapılmıştır, ilm-i ilâhîden silinmesine imkân ve ihtimal yoktur. Ancak [5129] tevbe-i nasûh ile, hasenât ve keffâret ile örtülür[1], bağışlanır cezâsı affolunur. Mâzîsi hesap defterinden silinir, hatta ondan sonra hâle göre tam bir masum gibi muamele edilir. Fakat haddizâtında masum olmadığı cihetle o derece yükseltilmesi hususunda teminat verilmez, bununla beraber ümit de kestirilmez[2], çünkü Allah her şeye kadîrdir. {نُورُهُمْ يَسْعٰى بَيْنَ اَيْدِيهِمْ وَبِاَيْمَانِهِمْ} ❁ Sûre-i Hadîd'de[3] يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعٰى نُورُهُمْ [57/12] âyetine bak. {يَقُولُونَ رَبَّنَٓا اَتْمِمْ لَنَا نُورَنَا وَاغْفِرْ لَنَا} ❁ Bununla münafıkların hâlinden ihtiraz ile imanda devam ve terakkī talep olunuyor. Rivayet olunduğuna göre bunu münafıkların nûru sönüverdiği zaman mü'minler hazer ederek söyleyeceklerdir.[4]

{يَٓا اَيُّهَا النَّبِىُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ} ❁ Bu âyet de bâlâda beyan edildiği üzere tahrim vak'ası sırasında Peygamber şöyle şöyle kadınlarını boşamış, Gassânîler Medine'ye hücum için hazırlanıyorlarmış gibi şâyi'alar çıkararak erâcîf neşrederek zihinleri tırmalayıp fesad çıkarmaya çalışan kâfirlerin, münafıkların hâlleriyle alâkadar ve Sûre-i Ahzâb'da geçen لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ[5] وَالْمُرْجِفُونَ فِى الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ[6] [33/60] âyetinin mazmûnuyla mütenâzırdır. Bunun bir nazîri de Sûre-i Tevbe'de geçmiştir. Kâfirlere karşı mücahede ve kalınlık وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ [el-Enfâl 8/60] mazmûnu üzere hazırlıkla, münafıklara karşı mücahede de ihtar ve ihticac ile teblîğât, ikāme-i hudûd ve sırasına göre sırlarını ifşâ ve her ikisinde de teyakkuz, basîret ve metanetle olur. {ضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا لِلَّذِينَ كَفَرُوا} ❁ Bu gibi mevkilerde darb-ı mesel garib bir

---

1 B -"örtülür".
2 H: "kesilmez".
3 H, F, M ve B: "Safta".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 496:

عن مجاهد، قوله: «ربنا أتمم لنا نورنا» قال: قول المؤمنين حين يطفأ نور المنافقين.

عن الحسن قال: ليس أحد إلا يعطى نورا يوم القيامة، يعطى المؤمن والمنافق، فيطفأ نور المنافق فيخشى المؤمن أن يطفأ نوره، فذلك قوله: «ربنا أتمم لنا نورنا».

5 H ve F -"وَالَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ".
6 M ve B -"بِهِمْ".

hâleti misâl olarak îrad edip garâbette ona benzeyen diğer bir[1] hâleti tanıtmaktır. Yani Allah ona küfredenlerin hâl ve meallerine şâyân-ı dikkat acîb ve garîb bir misâl olarak şunların hâl ve meallerini îrad buyurmuştur: {امْرَاَتَ نُوحٍ وَامْرَاَتَ لُوطٍ} [5130] Ki Nûh'un karısı ve Lût'un karısı ❁ birinin adı Vâli'a[2], birinin adı Vâhile veya Vâlihe denilmiş.[3] Bunlar ne oldu bilir misiniz? {كَانَتَا تَحْتَ عَبْدَيْنِ مِنْ عِبَادِنَا صَالِحَيْنِ} Kullarımızdan iki sâlih kulun salâhı tahtında idiler ❁ her biri Allah'ın hâlis kulları içinden salâh ile temayüz etmiş birer şanlı peygamberin, biri Nûh aleyhisselâm'ın biri de Lût aleyhisselâm'ın taht-ı nikâh ve ismetinde zevcesi ve bu sayede dünya ve âhiret hayr u saadetini kazanabilecek bir mevkide idiler. {فَخَانَتَاهُمَا} Öyle iken onlara hıyanet ettiler ❁ nankörlükle küfredip onlara inanmadılar. Nûh'un karısı ona mecnun demiş, nemmamlık etmiş, sır olarak telakkī ettiği vahiy haberlerini müşriklere duyurmuştu. Lût'un karısı da öyle münafıklık ediyor, evinde[4] duyduğunu kavmine eriştiriyordu. Lût'un gizli gelen müsafirlerini haber vermişti. Bu bâbdaki rivayetlerin hulâsası budur. Sa'îd b. Cübeyr "Nûh'un karısı ne yaptığını bilmiyorum, Lût'un karısı müsafirlerini haber veriyordu" demiştir.[5] Râgıb der ki: "Hıyanet ile nifak birdir. Ancak hıyanet ahd ü emanet itibariyle söylenir, nifak da din itibariyle söylenir, sonra da bunlar tedâhül ederler. Şu hâlde 'hıyanet' gizlice ahdi bozarak hakka muhalefet etmektir ki bunun nakīzi 'emanet'tir."[6] Bu âyetteki "hıyanet" de bu mânayadır. Her hıyaneti yaptılar demek değil, münafıklık ederek bir emanete hıyanet eylediler demektir. Burada döşeklerine hıyanet, yani fücur ve zina mânası murad edilmek câiz olmayacağı bütün tefsirlerde

---

1 H -"bir".
2 M ve B: "Vâile".
3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 58; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XIV, 356.
4 H: "evinden".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 498:

عن أبي معاوية البجلي قال: سألت سعيد بن جبير: ما كانت خيانة امرأة لوط وامرأة نوح؟ فقال: أما امرأة لوط فإنها كانت تدل على الأضياف وأما امرأة نوح فلا علم لي بها.

6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 305:

الخِيَانَة والنّفاق واحد، إلا أنّ الخيانة تقال اعتبارا بالعهد والأمانة والنّفاق يقال اعتبارا بالدّين ثم يتداخلان، فالخيانة: مخالفة الحقّ بنقض العهد في السّرّ. ونقيض الخيانة: الأمانة.

beyan olunmuştur. مَا زَنَتْ اِمْرَأَةُ نَبِيٍّ قَطُّ "Hiçbir Peygamberin karısı zina etmemiştir"[1] diye bir hadis vârid olmuştur. وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَٓا اِلَّا زَانٍ اَوْ مُشْرِكٌ [en-Nûr 24/3] âyetinden de bu mâna müstebân[2] olur. Hem zina yalnız sâlihler nazarında değil, herkes nazarında leke ve tab'an menfurdur. Enbiyâ ise menfur olan ahvâlden müberrâdırlar. Fakat bir peygambere [5131] karşı en küçük bir hıyanet de küfürdür, hakkı inkârdır. Velev bir söz olsun emanete hıyanetin her türlüsü de hıyanettir. Gerek Nûh aleyhisselâm'ın[3] gerek Lût aleyhisselâm'ın taht-ı nikâhındaki karıları da iffetsizlik etmiş değil, lâkin onlara zevce olmak şerefinin iktizâ ettiği iman ve tâate, salâh[4] u istikāmete sâhip olamamış, nâil oldukları nimetin kadrini takdir etmeyerek küfr ü küfrâna meyletmiş, hayr u salâha çalışan zevclerinin muvaffakiyetlerini teshîle çalışacak yerde onlara ezâ ve hak düşmanlarının fesatlarına yardım edecek gizli ihbârât ile fitneyi tahrik etmek suretiyle emanete hıyanet ederek Allah'ın gazabına gitmişler. {فَلَمْ يُغْنِيَا عَنْهُمَا مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا} Onun için iki sâlih kul olan o iki peygamber onları, o karılarını, Allah'ın azâbından kurtaramadılar[5]. ❁ O karılara kocalarının salâhı, peygamberliği ve kurtarmak için himmetleri zerrece fâide vermedi, Nûh gemisine alamadı وَاَهْلَكَ اِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ [Hûd 11/40; el-Mü'minûn 23/27] buyuruldu, Lût da karyesinden çıkaramadı اِلَّا امْرَاَتَكَ [Hûd 11/81; Ankebût 29/33] buyuruldu. {وَقِيلَ ادْخُلَا النَّارَ مَعَ الدَّاخِلِينَ} Ve o iki karıya şöyle denildi: Girin ateşe girenlerle beraber ❁ ikisi de helâk olan kâfirlerle beraber cehenneme gittiler. Demek ki yalnız kocalarının salâhı, Allah indindeki büyük derecesi, peygamberliği bile küfreden karılarını Allah'ın azâbından, o çetin meleklerin me'mur oldukları cehennem ateşinden kurtaramaz. İşte bu, bütün kâfirler için mesel olmuş bir misâldir. Peygamberler her ne kadar küfredenleri ıslah

---

1 Ebû Bekir el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* V, 365; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 471; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* III, 177:

قال ابن عباس: كانتا منافقتين ما زنت امرأة نبي قط.

2 F, M ve B: "mütebâdir".

3 H: "aleyhisselâm".

4 H ve F: "ıslâh".

5 H: "kurtaramadı".

etmek, kurtarmak isteseler de imana gelmeyen, küfr ü hıyanete tevbe etmeyenleri karıları bile olsa Allah'ın azâbından kurtaramazlar. Herkes kendi ameline göre cezâsını bulur. Onun için gerek Peygamber'in zevceleri ve gerek sâir sâlihlerin zevceleri, bütün kadınlar kocalarının ve yakınlarının salâhına, Allah indindeki makāmına mağrur olmayıp Allah'tan korkmalı ve kendileri salâha çalışmalıdır.

[5132] {وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلًا لِلَّذٖينَ اٰمَنُوا} Allah iman edenler için de -şu iki kadını- mesel yapmıştır. Birisi {امْرَاَتَ فِرْعَوْنَ} Firavun'un hatunu ❁ ki Müzâhim'in kızı Âsiye'dir. Bazıları Hazret-i Mûsâ'nın ammesi, yani halası denildiğini de söylemişlerdir. Hazret-i Mûsâ Firavun'a karşı asâsını salıverdiği zaman iman etmiş, Firavun da onu imanından dolayı şiddetli[1] azâba çekmişti. Ebû Hüreyre'den mervî olduğuna göre güneşe karşı dört çivi ile çivileyip üzerine koca bir kaya bıraktırıvermişti[2] {اِذْ قَالَتْ} O vakit o hatun demişti ki: {رَبِّ ابْنِ لٖى عِنْدَكَ بَيْتًا فِى الْجَنَّةِ} Yâ Rab! Nezd-i ulûhiyetinde benim için cennette bir ev yap ❁ rûhunun Allah yolunda iman ile şehid olarak kabzolunup bu sebeple[3] Allah indinde kurb-ı rahmete nâil olmasını ve Arş-ı Rahmân'a en yakın bulunan Sidre-i Müntehâ'nın yanında Cennetü'l-Me'vâ'da kendisine ebedî bir âramgâh inşâ edilmesini istemiş ve demişti ki: {وَ} Bu suretle[4] {نَجِّنٖى مِنْ فِرْعَوْنَ وَعَمَلِهٖ} beni hem Firavun'dan ve amelinden kurtar ❁ hem onun habis nefsinden ve hem kötü amelinden: şirk ile, zulüm ile icrâ etmekte bulunduğu hükmünden, tasallutundan halâs et {وَنَجِّنٖى مِنَ الْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ} hem de beni o zâlimler kavminden -zulümde Firavun'a tâbi' olup âl-i Firavun unvânını takınmış olan kıptîlerden- kurtarıp ebedî necâta çıkar. ❁ Böyle deyince rivayet olunduğu üzere ona derhâl cennetteki makāmı keşf ile gösterilmiş ve hiçbir azab duymaksızın rûhu nez' olunmuş, üstüne bırakılan kaya rûhsuz kalan cesedinin üstüne düşmüştür. Bu

---

1 H: "şiddetle".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 572. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 323:

عن أبى هريرة: أن فرعون وتد امرأته بأربعة أوتاد واستقبل بها الشمس وأضجعها على ظهرها ووضع رحى على صدرها.

3 H -"bu sebeple".

4 H: "istemişti {وَ} demişti ki: Bu suretle";

F, M ve B: "istemiş {وَ} demişti ki: Bu suretle".

da Sâhib-Yâsîn gibi doğrudan doğru cennetlik olarak rahmet ü rıdvâna kavuşmuştur. Evet öbürleri de dünyadan gitmiş bu da gitmiştir. Fakat arada ne büyük fark vardır. Onlar kavimlerini cennete götürmek isteyen [5133] iki peygamberin elinde hayır ve salâh içinde cennete[1] götürülecek hâlde iken küfürleri yüzünden canları cehenneme, ateşe gittiler. Bu ise kavimlerini ateşe sürükleyenlerin başı ve şirk ü zulmün en büyük timsâli bulunan Firavun'un elinde ateşe sürüklenmek istenirken imanı ve Hakk'a ihlâsı yüzünden cennetin en yüksek makāmına, kurb-ı Rahmân'a uçmuştur. Demek ki herkes kendi amelinden mes'ul olduğu için kötü kocaların eline düşmüş bulunan yüksek kadınlar her tehlikeye rağmen fenalıktan sakınarak Allah'a karşı iman ve ihlâslarını muhafaza ettikleri surette kocalarının fenalığından mes'ul olmazlar. Allah onları âkıbet kurtarır. Hem yalnız evli olanları değil {وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرٰنَ} bir de İmran'ın kızı Meryem'i ❁ dahi Allah iman edenler için bir mesel yapmıştır. {الَّت۪ى} O kız ki {اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا} ırzını sağlam korumuştu ❁ iffetini iyi muhafaza etmiş, yakasını[2], eteğini kale gibi muhkem tutup kimseye açmamıştı. Hatta Sûre-i Meryem'de geçtiği üzere Rûh kendisine temessül ediverdiği vakit bile اِنّ۪ى اَعُوذُ بِالرَّحْمٰنِ مِنْكَ [19/18] "ben senden Rahmân'a sığınırım" diye korunmuştu. يَا مَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْـًٔا فَرِيًّا. مَا كَانَ اَبُوكِ امْرَاَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ اُمُّكِ بَغِيًّا [Meryem 19/27-28] diye iftira ve kazf etmek isteyenlerin zu'm ettikleri gibi töhmetli değil, eteği sağlam temiz bir kız idi. {فَنَفَخْنَا ف۪يهِ} Fakat Biz ona rûhumuzdan nefh eylemiştik ❁ bir cesedden değil, doğrudan doğru rûhtan, yani "kün" emriyle yaratılmış yüksek ve temiz bir mebde'-i hayat ve kuvvet olmak hasebiyle Zât-ı ulûhiyet'e izâfetle müşerref kılınmış bir emr-i Rab olan mukaddes rûhtan, Cibrîl'den bir kelime üfürülür gibi ona Îsâ min tarafillah nefh olunmuştu. Bize bu âyetin mazmûnu şu fikri telkin etti: Demek ki bir erkeğin sulbünde nutfe hüceyresi, bir kadının rahminde yumurtacık hüceyresi nasıl yaratılıyorsa bâkir Meryem'in [5134] rahminde ikisi de öyle bir emr-i Rabbânî ile yaratılıvermişti. Demek Meryem o nefh lahzasında hem dişi

1 H -"cennete".
2 B -"yakasını".

hem erkek hasletini câmi' fevkalâde bir ıstıfâ hâlinde bulunmuş, وَطَهَّرَكِ وَاصْطَفٰيكِ عَلٰى نِسَٓاءِ الْعَالَمٖينَ [Âl-i İmrân 3/42] buyurulduğu üzere âlemin kadınlarında görülmemiş bir mazhariyetle mümtaz kılınarak hâricî bir telkīhe muhtaç olmaksızın kendine temessül eden bir rûhun nefhinden hâmil oluvermişti. Bu âyette Meryem'in hem müennes hem müzekker vasfında tasvir olunması bize bu mânayı ifham eden bir karîne gibi görünmüştür. Bu âyetin Sûre-i Enbiyâ'da geçen nazîrinde وَالَّتٖى اَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فٖيهَا مِنْ رُوحِنَا وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَٓا[1] اٰيَةً لِلْعَالَمٖينَ [21/91] buyurulmuştu. Oradaki zamirlerin hepsi müennes olduğundan فٖيهَا zamiri de müennes-i semâ'î olan "ferc"e ircâ'ı muhtemil olmakla beraber diğer zamirlerden tefkîki lâzım gelmemek için Meryem'in kendisine ircâ' olunmuştu. Hâlbuki burada müzekker zamiriyle فٖيهِ buyurulmuş, bu suretle diğer zamirlerden tefrik edilmiş olmakla bunun mercii bi't-tab' câlib-i dikkat bulunuyor. Zâhiri "ferc"e râci' olarak ötedeki فٖيهَا'yı da bir tefsir olmasıdır. Evvelce de sözü geçtiği vechile ف ر ج maddesi esâs-ı lügatta açmak ve ayırmak mânasına mevzû' olmakla "ferc" kelimesi masdar olduğu zaman gam ve gussayı açmak mânasına geldiği gibi, isim olduğu zaman da şakk ve fürce[2] gibi iki şey arasındaki açıklık mânasına olarak yaka paça gibi herhangi bir yarığa, yırtığa, çatlağa, aralığa ıtlak olunur. Ve açıklık mefhûmuyla bilhassa insanın bacakları arası demek olan apış arası mânasında hakikattir. Sonra bununla gerek erkek ve gerek dişinin avret mahalli olan uzvundan kinaye yapılır. Ve bu kinaye dişininkinde mefhûm-ı aslîsiyle müterâfık olduğundan dolayı daha ziyade şâyi' olarak sarih gibi olmuştur. İnsanın çift âzâlarının isimleri Arapçada müennes-i semâ'î olduğundan bu kelime de uzuv mânasına olduğu zaman, ayn, üzn, yed, ricl gibi te'nîsi vâcib olup müennes zamiri gönderilir. Diğerlerinde ise [5135] fürce veya şakk mânaları mülâhazasıyla te'nîsi de, tezkîri de câizdir. Kur'ân'ın edebî nezâheti bu gibi lafızları hep kinaye olarak îrad eder. İşte yukarıda نَفَخْنَا فٖيهَا, burada نَفَخْنَا فٖيهِ diye bir

---

1 F, M ve B -"وَابْنَهَا ".
2 H: "فرج".

müennes bir de müzekker olarak ifade edilmesi iki zamirin de mercii "ferc" olduğunu tefsir ettiği gibi, bundan murad sarih olan uzuv değil, kinaye veya diğer bir[1] mâna olduğu da anlatılmış demektir. Onun için bu hususta İbn Abbas'tan menkul ve mervî olan tefsirde "Cibrîl gömleğin yakası içine üfledi" [2]نَفَخَ جِبْرِيلُ فِي جَيْبِ الدِّرْعِ denilmekle bu nefhin aşağıdan değil, yukarıdan olduğu ifade edilmiştir. "Nefh" tâbir olunması da rûhun sereyânıyla hamlin kabarmasından kinayedir. Hâsılı {وَصَدَّقَتْ بِكَلِمَاتِ رَبِّهَا وَكُتُبِهِ} hem Rabbinin kelimelerini ve kitaplarını tasdik etti ❁ "kitaplar" peygamberlere indirilmiş olan bütün kitaplar, "kelimât" da onlarda ifade olunan ve Allah'ın her şeye kādir bulunduğunu ve[3] اِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـًٔا اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Yâ-sîn 36/82] mısdâkı üzere dilediğini yaratır olduğunu anlatır. Hârikulâde vâkı'ât ve mu'cizâta müte'allik vahiy haberleridir ki Meryem onlara inanmış olduğu gibi bu suretle Îsâ'ya hâmil olarak kendisi de onlardan bir kısmına bilfiil mâsadak olarak o haberleri doğru çıkarmıştı. {وَكَانَتْ مِنَ الْقَانِتِينَ} Ve kānitînden, yani kunût ve tâate, salât ve ibadete müdâvim mutî'în cümlesinden idi. ❁ "Kānitîn" cem'-i müzekker sîgası olmakla burada Meryem "kânet"in tahtında "hiye" zamiri ile müennes olarak ifade edilirken erkek olan kānitlerden sayılarak aynı zamanda hem dişi hem erkek vasfını câmi' bir hâlde gösterilmiştir. Nitekim Âl-i İmrân'da da اقْنُتِى[4] لِرَبِّكِ وَاسْجُدِى وَارْكَعِى مَعَ الرَّاكِعِينَ [3/43] âyetinde[5] bu mâna vardır. Müfessirîn buna iki vecih söylemişlerdir. Birisi, mescidde namaz ve itaat hizmetine müdâvim bulunan erkekler meyanında ve o zümreden ma'dud olmasıdır. Birisi de öyle kānitîn sülâlesinden gelmiş bulunmasıdır. Ma'amâfîh her [5136] iki takdirde kendisinde iki haysiyetin de ictimâ'ını ifadeden hâlî olmadığı cihetle biz bunda arzettiğimiz mânaya da bir işaret bulunduğunu görüyoruz. Allâhu a'lem.[6]

---

1 H -"bir".
2 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, III, 91; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XVIII, 166; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2403; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XVIII, 250.
3 F, M ve B -"ve".
4 H ve F: "واقنتي".
5 H, F, M ve B +"de".
6 H +"Burada Sûre-i Tahrîm hitam buldu, bunu Sûre-i Mülk tâkip edecektir".

İşte Allah teâlâ iki şanlı peygamber olan Nûh aleyhisselâm'ın karısıyla, Lût aleyhisselâm'ın karısını küfür ile hıyanetlerinden dolayı bednâm edip cehennem ateşine atılmaya mahkum olan en kötü kimselerle beraber o kötü âkıbete uğratarak kâfirlere küfrün fena âkıbetini göstermek için birer mesel yapmış olduğu gibi kaderinde Firavun'un eline düşüp onun hatunu olmak mukadder bulunmuş olan Müzâhim kızı Âsiye'yi iman ve şehadetle Allah'a tekarrub yolundaki o güzel dileklerine muvaffak ederek onun ve etbâ'ının şerrinden ebediyen[1] necâta çıkarıp yükselterek, kezâlik İmran'ın kızı Meryem'i de öyle akılları hayran edecek temiz ve rûhânî bir mazhariyete erdirerek ikisini de iman edenlere imanın güzel âkıbetini anlatmak için birer mesel yapmıştır. Gerçi bunlar Allah teâlâ'nın akıllar fevkinde garib, hârikulâde kerâmât ve mu'cizât kabîlinden takdir ve ihsan buyurduğu tecelliyâttan iseler de küfür ve hıyanet iman ve ihlâs ile ciddi dilek, ihsan ve iffet, tasdik ve ibadet gibi insanların irâdî fiilleri ile de alâkası gösterilmiş iman mevzûlarından oldukları cihetle tasdik ve imtisâli, akıl ve iz'ân kalb ve vicdan sahibi her insan için ders-i ibret olacak kelimât-ı ilâhiye olduğu da anlatılmıştır. Muhakkak ki Peygamber'in ailesi: Ümmehât-ı mü'minîn olan zevceleri ve kızları ile ehl-i beyti, Sûre-i Ahzâb'da geçen لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ اَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً [33/33] buyurulduğu üzere en güzel misâl-i ibreti alanların en önündedirler. Hazret-i Hatice'nin, sonra Hazret-i Âişe'nin, Hazret-i Fâtıma'nın ve sâir ümmehât-ı mü'minînin fezâil ve menâkıbı hakkında hadis ve tefsir kitaplarında nice menâkıb[2] zikrolunmuş ve nice âsâr yazılmıştır. Binâen'aleyh bütün mü'minler ve aileleri bunları hiçbir zaman nazar-ı dikkatten dûr tutmayarak kendilerini ve ailelerini o [5137] dehşetli ateşten koruyup bu nûr-i ilâhîden tamamen istifade etmek için çalışmalıdırlar. Bu suretle Sûre-i Tahrîm[3] aile hukuk ve terbiyesinde sûre-i Talâk'ın bir mütemmimi olarak sûre-i Tegābün'ün âhirindeki يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ فَاحْذَرُوهُمْۚ وَاِنْ تَعْفُوا

1 H: "ebeden".
2 H ve F: "menâkıbı".
3 F, M ve B: "Tahrîmde".

وَتَصْفَحُوا وَتَغْفِرُوا[1] فَاِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ. اِنَّمَٓا اَمْوَالُكُمْ وَاَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌۜ وَاللّٰهُ عِنْدَهُٓ اَجْرٌ عَظِيمٌ [64/14-15] âyetlerini tavzih ederek Sûre-i Tegābün'ün bir tetimmesi hâlinde hitam bulmuş olduğundan şimdi burada tâ Sûre-i Tegābün'ün başındaki يُسَبِّحُ لِلّٰهِ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى الْاَرْضِۚ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُۘ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدِيرٌ [64/1] âyetine ve oradan tâ Sûre-i Hadîd'in evveliyle Sûre-i Hâkka'nın[2] âhirindeki فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ [56/74-96; 69/52] emrine kadar bütün bu beyânâtın cezrine muntabık ve semeresinin istihsâline müte'allik bir safhaya intikal siyâkında Sûre-i Mülk başlayacaktır. 10 Zilhicce 1355[3] [22 Şubat 1937].

---

1 F, M ve B -"وَتَغْفِرُوا".
2 H, F, M ve B: "Vâkıanın".
3 H +"28. Cüz'ün sonu";
M ve B -"10 Zilhicce 1355".

[5149]

سُورَةُ الْمُلْكِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثُونَ اٰيَةً

MÜLK SÛRESİ

Sûre-i Mülk, Tebâreke, Mâni'a, Münciye, Mücadele, Vâkıye[1], Mennâ'a dahi denilen bu sûre-i celîle Mekkîdir.

Âyetleri: Otuzdur.

Kelimeleri: Üç yüz beştir.

Harfleri: Bin üç yüz on üç.

Fasılası: ن، م، ر (نمر)[2] harfleridir.

Taberânî'nin tahric ettiği vechile İbn Mes'ûd radıyallahu anh demiştir ki: "Biz Peygamber zamanında buna 'Mâni'a' ismini verirdik."[3] Bu sûrenin fazileti bâbında Tirmizî ve daha başkası İbn Abbas radıyallahu anhümâ'dan şöyle rivayet etmiştir: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin ashâbından bazısı bir kabrin üzerine çadırını kurmuştu, onun bir kabir olduğunu zannetmiyordu. Bir de bakar ki orada bir insan تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ okuyor, hitâmına kadar okudu, bunun üzerine Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne geldi, 'yâ Resûlallah' dedi, 'ben çadırımı bir kabir üzerine kurmuşum, onun bir kabir olduğunu zannetmiyordum, baktım ki orada bir insan تَبَارَكَ مُلْك Sûresi okuyor, hitâmına kadar okudu.' Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'O Sûre-i[4] Mâni'a'dır, onu kabir azâbından kurtarır.'" Tirmizî der ki: "Bu bir hadîs-i hasendir. Bu vecihten garîbdir."[5] Bu babda

---

1 B: "Vikāye".

2 M ve B -"نمر".

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* X, 142:

عن عبد الله بن مسعود قال: كنا نسميها في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم المانعة، وإنها في كتاب الله سورة، من قرأ بها في كل ليلة فقد أكثر وأطيب.

4 M: "Sûre".

5 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 9:

عن ابن عباس قال: ضرب بعض أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم خباءه على قبر وهو لا يحسب أنه قبر، فإذا فيه إنسان يقرأ سورة تبارك الذي بيده الملك حتى ختمها، فأتى النبي صلى الله عليه وسلم، فقال: يا رسول الله، إني ضربت خبائي على قبر وأنا لا أحسب أنه قبر، فإذا فيه إنسان يقرأ سورة

Ebû Hüreyre'den de şöyle mervîdir: "Peygamber sallallâhu [5150] aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Kur'an'dan otuz âyet bir sûre bir adama şefaat etti, nihâyet ona mağfiret olundu, o تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ Sûresidir.'"[1] Bu bir hadîs-i hasendir -bunu Ahmed, Ebû Dâvûd, Nesâî, İbn Mâce, Hâkim dahi rivayet eylemişlerdir.- Yine Tirmizî'de Câbir radıyallahu anh'tan şöyle mervîdir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem الٓمٓ تَنْزِيلُ ve تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ okumadan uyumazdı."[2] Bunu İbn Merdûye de Hazret-i Âişe'den şöyle rivayet etmiştir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem الٓمٓ. تَنْزِيلُ (سجدة)[3] ile تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ'ü[4] her gece okurdu, ne seferde ne hazarda bunları bırakmazdı."[5] Taberânî'nin ve İbn Merdûye'nin sened-i ceyyid ile İbn Mes'ûd'dan rivayet eyledikleri bir hadis ile yine ondan bir cemaatin rivayet ettikleri ve Hâkim'in sahih dediği diğer bir hadiste şöyle vârid olmuştur: مَنْ قَرَأَهَا فِي لَيْلَةٍ فَقَدْ أَكْثَرَ وَأَطْيَبَ "Her kim bunu bir gecede okursa çok kazanmış ve iyi yapmış olur."[6]

Âlûsî der ki: "Bu sûrenin fezâili hakkında vârid olan bu gibi birçok haberlerden dolayı bunun her gece kıraati mendubdur denilmiş, ben de sinn-i temyîze erdiğimden bugüne kadar bunun böyle kıraatine beni muvaffak kılmış olan Allah teâlâ'ya hamdeder, bundan böyle de tevfik ve kabûlünü dilerim. Buhârî şerhlerinin bazısında da şöyle gördüm: 'Hilâl

---

تبارك الملك حتى ختمها، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: هي المانعة، هي المنجية، تنجيه من عذاب القبر. هذا حديث حسن غريب من هذا الوجه وفي الباب عن أبي هريرة.

1 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 9:

عن أبي هريرة : عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن سورة من القرآن ثلاثون آية شفعت لرجل حتى غفر له، وهي سورة «تبارك الذي بيده الملك». هذا حديث حسن

2 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 9:

عن جابر أن النبي صلى الله عليه وسلم كان لا ينام حتى يقرأ «الٓمٓ. تنزيل» و«تبارك الذي بيده الملك».

3 M ve B -"سجدة".

4 B: "الٓمٓ. تَنْزِيلُ (سجدة) ile تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ'yi".

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 233:

وأخرج ابن مردويه عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يقرأ «الٓمٓ. تنزيل (السجدة)» و«تبارك الذي بيده الملك» كل ليلة لا يدعها في سفر ولا حضر.

6 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 114-115; Makrîzî, *Muhtasaru Kıyâmi'l-leyl,* s. 163; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IX, 131; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 540:

عن ابن مسعود قال: يؤتى الرجل في قبره، فتؤتى رجلاه، فتقولان: ليس لكم على ما قبلنا سبيل، كان يقرأ علينا سورة الملك، ثم يؤتى جوفه، فيقول: ليس لكم علي سبيل، كان قد أوعى في سورة الملك، ثم يؤتى رأسه، فيقول: ليس لكم على ما قبلي سبيل، كان يقرأ في سورة الملك. قال عبد الله: وهي المانعة تمنع عذاب القبر، وهي في التوراة: هذه سورة الملك من قرأها في ليلة فقد أكثر وأطيب.

görüldüğü sıra bunun otuz âyeti bereketine[1] o ay içinde mekârihten hıfzolunmak recâsıyla okunması mendubdur.'"[2]

Tahrîm Sûresi'nden sonra Sûre-i Mülk'ün başlayışı, mazmûnu, mâkabline ve mâba'dine münasebet ve ta'alluku itibariyle tertîbi tıpkı yukarıda Sûre-i Nûr'un akibinde تَبَارَكَ الَّذٖى نَزَّلَ الْفُرْقَانَ diye başlayan Sûre-i Furkān'ı andırır. Bu bir taraftan Sûre-i Vâkı'a'nın âhiriyle Sûre-i Hadîd ve Mücadele'den beri gelen sûrelerin her birini kök noktalarına basarak süzen ve mecmû'unun bir zübde ve gayesi gibi yeni bir devr-i inkılâba işaret eden ve bu suretle diğer [5151] taraftan da mâba'dine bir mebde' ve esas olmak üzere başlayan bir sûredir.

Bunun Sûre-i Tahrîm'de bastığı noktalar, mesellerin mazmûnundaki ibret noktalarını teşkil eden kelimât-ı Rabbin tasdik ve tavzîhi, Firavun gibi zâlim ve şeytanetkâr kâfirlere ve münafıklara karşı mücahede ve mücadele ile korunulması[3] emrolunan nâr-ı cehennemin şiddeti, sır noktası, bir de tahrim ve infak ile alâkadar olarak kesb-i rızk meselesi gibi esaslardır. Nüzulde Mekkî olan bu sûrelerin tertibde bilakis Medenî olan sûrelerden sonraya konulması, mazmunlarının şümûlü ve sûret-i tahakkuku itibariyle yine yeni bir devrin başlangıcı noktasında bulunulduğunu îmâ eder.

Sebeb ve hikmet-i nüzûlü, mündericâtından anlaşıldığına göre mülk ve melekût-i ilâhîde süfliyetten sakınıp izzet ve mağfirete ermek üzere لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً [67/2] mantûkunca en güzel amellerde müsabakaya tergīb ve teşvik için inzar ve tebşir ve Allah'ın bu babdaki va'd ü va'îdine karşı inkâr ve istihzâ ile مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ [67/25] diyen kâfirlere karşı da onun bir sırr-ı ilâhî olduğunu قُلْ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ وَاِنَّمَٓا اَنَا نَذٖيرٌ مُبٖينٌ [67/26] emri mûcebince tefhim ve tebliğ ile risâlet-i Muhammediyeyi takrirdir.

---

1 F, M, B: "bir kişinin".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 3:

ولهذا ونحوه قيل يندب قراءتها كل ليلة. والحمد لله الذي وفقني لقراءتها كذلك منذ بلغت سن التمييز إلى اليوم، وأسأل الله تعالى التوفيق لما بعد والقبول.

ورأيت في بعض شروح البخاري ندب قراءتها عند رؤية الهلال رجاء الحفظ من المكاره في ذلك الشهر ببركة آيها الثلاثين والله تعالى الموفق.

3 H: "korunması".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

تَبَارَكَ الَّذ۪ي بِيَدِهِ الْمُلْكُۘ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌۙ ﴿١﴾ اَلَّذ۪ي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ
لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاًۜ وَهُوَ الْعَز۪يزُ الْغَفُورُۙ ﴿٢﴾ اَلَّذ۪ي خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقاًۜ
مَا تَرٰى ف۪ي خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍۜ فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ ﴿٣﴾ ثُمَّ ارْجِعِ
الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئاً وَهُوَ حَس۪يرٌ ﴿٤﴾ وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا
بِمَصَاب۪يحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاط۪ينِ وَاَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّع۪يرِ ﴿٥﴾ وَلِلَّذ۪ينَ كَفَرُوا
بِرَبِّهِمْ عَذَابُ جَهَنَّمَۜ وَبِئْسَ الْمَص۪يرُ ﴿٦﴾ اِذَٓا اُلْقُوا ف۪يهَا سَمِعُوا لَهَا شَه۪يقاً وَهِيَ تَفُورُۙ
﴿٧﴾ تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِۜ كُلَّمَٓا اُلْقِيَ ف۪يهَا فَوْجٌ سَاَلَهُمْ خَزَنَتُهَٓا اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذ۪يرٌ ﴿٨﴾
قَالُوا بَلٰى قَدْ جَٓاءَنَا نَذ۪يرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍۚ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا ف۪ي ضَلَالٍ كَب۪يرٍ
﴿٩﴾ وَقَالُوا لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا ف۪ٓي اَصْحَابِ السَّع۪يرِ ﴿١٠﴾ فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْۚ
فَسُحْقاً لِاَصْحَابِ السَّع۪يرِ ﴿١١﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَب۪يرٌ
﴿١٢﴾ وَاَسِرُّوا قَوْلَكُمْ اَوِ اجْهَرُوا بِه۪ۜ اِنَّهُ عَل۪يمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ﴿١٣﴾ اَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَۜ
وَهُوَ اللَّط۪يفُ الْخَب۪يرُ۟ ﴿١٤﴾

[5152] **Meâl-i Şerîfi**

Ne yücedir O ki mülk O'nun elinde ve O[1] her şeye kadîrdir (1). O ki ölümü ve dirimi takdir edip yarattı, sizi imtihâna [5153] *çekip şunu bildirmek için ki hanginiz amelce daha güzel; hem O öyle Azîz öyle Gafûr (2). O ki yedi semâ yaratmış birbiriyle mutâbık,[2] göremezsin o Rahmân'ın yarattığında hiçbir nizamsızlık. Haydi çevir gözü görebilir misin hiçbir çatlak, bir kusur? (3) Sonra yine çevir gözü, tekrar tekrar, sana döner o göz bîtab olarak zelîl ü hakīr (4). Celâlim hakkı için Biz o dünyâ semâyı takım takım kandillerle donattık ve onları şeytanlar için*

---

1 B -"O".
2 F +"hiç".

atmalar (rücûm)[1] yaptık, hem onlar için o çılgın ateş azâbını hazırladık (ki azâb-ı sa'îr) (5). Kendilerinin Rabbine küfredenler için de cehennem azâbı vardır, ona gidiş de ne fena âkıbettir (6). İçine atıldıkları vakit onun öyle bir hıçkırışını işitirlerki feveran ediyordur (7). Hemen hemen öfkeden patlayacak gibi bir hâle gelir, içine bir alay atıldıkça her defasında onlara onun bekçileri "size[2] gocundurucu bir peygamber (bir nezir) gelmedi mi?" diye sorarlar (8). "Evet, doğrusu bize gocundurucu bir peygamber (bir nezir) geldi, fakat biz ona inanmadık ve Allah hiçbir şey indirmedi, siz büyük bir dalâl içindesiniz diye tekzib ettik" derler (9). Ve "biz işitir veya akleder olsaydık bu sa'îr ashâbı içinde bulunmazdık" derler (10). İşte günahlarını itiraf ettiler, kahrolsun o hâlde ashâb-ı sa'îr (11). Çünkü o Rablerine gıyabda olarak[3] saygı besleyenler yok mu, muhakkak ki mağfiret ve büyük bir ecir onlar içindir (12). Sözünüzü ister sır tutun ister açığa vurun, çünkü O bütün sînelerin künhünü bilir (13). Bilmez mi o yaradan ki O öyle Latîf öyle Habîr (14).

{تَبَارَكَ الَّذِى} ❁ Sûre-i Furkān'ın başına bak -yani ezelî sıfât-ı kemâl[4], lâyezâlî hayr u berekât[5] ile evvel ve âhir, zâhir ve bâtında her şeyden üstün olarak dâim ve bâkī ve yüksekliği öteden beri beyan olunagelen âyât ve âsârının ve eltâf u berekâtının ve ef'âl ü tasarrufâtının ihâtalara sığmaz tecelliyâtıyla zâhir ve aşikâr bulunan ne yüce Feyyâz'dır O Hak teâlâ ki {بِيَدِهِ الْمُلْكُ} mülk O'nun [5154] yedindedir. ❁ Yerde ve gökte bütün kâinatta, dünya ve âhiret tasarruf ve saltanat, îcad ve i'dam, teshir ve tedbir, infâz-ı emr, icrâ-yı ahkâm, lütf u kahr, tecrîm ü tekrîm, ta'zîb[6] ü in'âm hep O'nun elinde, O'nun kabza-i kudretindedir. Hepsi O'nun emr ü iradesi, hükm ü kudreti ile cereyan eder. Dilediğini mülkünde kullanan veya kuvvet verip mülke mazhar eden ve edecek olan da ancak

1 H, F, M ve B: "(rucum) atmalar".
2 H: "sizi".
3 F, M ve B -"olarak".
4 F, M ve B: "kemâli".
5 F, M ve B: "berekâtı".
6 M ve B: "ta'zim".

O'dur. Verdiklerine de külliyen ve asâleten müebbed surette vermez. Mülkünü kendi elinden çıkarmaz. Kendine şerîk kılmaz, çünkü şirkten münezzeh ve müte'âlîdir. Yalnız kendi taht-ı hükmünde me'mur olmak üzere niyâbeten ve muvakkaten verir; dilediği zaman da azleder, nez' eder. Çünkü hakk-ı mülk[1] bizzat kendisinin ve hakīkat-i mülk doğrudan doğru O'nun kabza-i kudretindedir. {وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ} Ve O her şeye kadîrdir. ❁ Mülk elinde olduğu gibi her dilediğini dilediği gibi eksiksizce yapmaya kemâl-i kudretle kādirdir. Hiçbir yardımcıya, vezire, vekile, vâsıtaya ihtiyacı yoktur. Her ne isterse kendi kudretiyle yapar, hiçbir iradesi hikmetsiz kalmaz, "ol" deyince oluverir. Diler cebreder diler ihtiyar verir, diler küçültür diler büyültür, dilerse sıkar dilerse açar, dilerse yıkar dilerse yapar, dilerse daha başka âlemler yaratır, onlarda da dilediği gibi tasarruf eder. Ancak O'na şerîk olmaz, O öyle yüksek, öyle müte'âlî, öyle zevalden, aczden münezzehtir. قُلِ اللّٰهُمَّ مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُۘ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُۜ اِنَّكَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَد۪يرٌ. تُولِجُ الَّيْلَ فِى النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِى الَّيْلِۘ وَتُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَىِّۘ وَتَرْزُقُ مَنْ تَشَٓاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ [Âl-i İmrân 3/26-27]. Fâtiha'da مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ [1/4], Âl-i İmrân'da شَهِدَ اللّٰهُ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ [3/18] bak. {اَلَّذ۪ى خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ} ❁ Birinci اَلَّذ۪ى'den bedel olup mülkün bazı ahkâmıyla kudretin bazı âsârını tafsil ve bunların hikmet ve maslahat kanunları üzerinde cereyânıyla büyük ve ehemmiyetli gayelere ve neticelere müteveccih bulunduğunu beyâna şürû'dur. Demek ki bir [5155] hayâtın arkasından mevtin ve onun arkasından diğer bir hayâtın mütekābilen yaratılması insanları bu ikisi arasında güzel bir sa'y ü amel mücadelesiyle[2] mülk-i ilâhîde güzel bir âmil, yüksek bir me'mur[3] olmak üzere müsabaka için bir imtihan meydanına çıkarılmaları hikmetine, bu da hayattan hayâta, güzellikten güzelliğe bir terakki nizâmı ve en güzel amellere daha güzeliyle ecr ü mükâfat vererek ileride daha güzel

---

1 H: "hakk u mülk".
2 F, M ve B: "mücahedesiyle".
3 H: "me'mûriyet".

bambaşka bir hayâta erdirilmeleri gayesine müteveccihtir. Bir taraftan mevt, bir taraftan da hayat olmasa, birbirine zıd olarak mütekābilen yekdiğerini tâkip eden bu iki sıfat birlikte yaratılmış olmayıp da hayâtı ölüm ve ölümü diğer bir hayat karşılamış, mülk-i ilâhîde mertebeden mertebeye yükselebilecek güzel bir âmil olabilmek üzere murâd-ı ilâhî olan güzel hayat için sa'y ü amelde mücahede ile müsabaka kanunu konulmamış, bu suretle insanlar mevt ü hayat arasında imtihâna çekilmemiş olsa idi mihnetler çekerek güzel çalışıp Hak teâlâ'nın rızâsına muvâfık güzel istihsâlâtta bulunarak müsabakayı kazananlara mihnetlerini unutturacak güzelliklerle[1], güzel mertebeler, saadetlerle ecr ü mükâfat ve iyi çalışmayan veyahut hiç çalışmayıp âtıl kalmak isteyen veya mesâîsini rızâ-yı ilâhî hilâfına beyhûde, abes, fâidesiz şeylere veya hayât-ı umûmiyeye muzır kötülüklere[2], küfr ü küfrâna, hıyânet ü isyâna, istihlâk ve buhrâna sarfedenlere de kötülüklerine göre mülk-i ilâhîde tenzîl-i mertebe veya muvakkaten veya müebbeden tard ve hâsılı ameline göre mahrumiyetler, zilletler, acılarla ta'zîb ve mücâzat edilmeyecek bulunsa idi mülk-i ilâhîde güzellikten güzelliğe terakki nizâmı bulunmamış veya meleklerden başka me'mur kullanılmayarak insan hilkati için bu nizamda hiçbir salâhiyet verilmemiş olup insanlarda ya hiç hayat eseri ve hayat ümidi kalmayacak vechile hep ölüm olur hepsi söner, yahut da hayat nâmına akl ü zekâdan, kesb ü ihtiyardan, kıymet-i [5156] amelden[3], hürriyetten mahrum ölümden ve kabir azâbından daha beter olarak لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى [el-A'lâ 87/13][4] mısdâkınca ne ölüm ne de bir kurtuluş ümidi olmayan, her tarafı ıztırar ile muhât, bıktırıcı zelil bir ıztırap, elîm bir sefalet hüküm sürer giderdi, bu ise بِيَدِهِ الْمُلْكُ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ olan Allah tebâreke ve teâlâ'nın insan hilkatine bahşetmek istediği feyz-i inâyeti ve lütf-i kudreti ile mütenâsib olmazdı.

---

1 F, M ve B: "güzellikler".

2 F, M ve B: "hayatı umumiyyenin kötülüklerine*";
* F: "kötülüklere".

3 B: "ameliyeden".

4 "Sonra ne ölecek onda ne hayat bulacaktır."

Yukarılarda da geçtiği üzere "halk" fiili takdir etmek ve îcad eylemek mânalarına gelir. "Takdîr" ilmen bir tahdid[1] olduğundan vücuddan evvele de sonraya da, ʻademîye de vücudîye de taʻalluk eder. "Îcâd" ise fiilen yoğu var etmek, maʻdûma vücud vermek demek olduğundan vücûdu mukadder olan maʻdûmun vücûdu hâlini ifade eyler. Burada خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ mevtin de hayâtın da birlikte mahluk olduğunu anlatmasından dolayı ehl-i sünnetin çoğu mevtin sırf yokluktan ibaret ademî bir emr[2] olmayıp hayat gibi bir mevcudiyeti hâiz vücûdî bir emr, varlığı bulunan bir hâdise olduğuna kāil olmuşlardır. Yani mevt ile hayâtın tekabülü cansızlıkla canlılık,[3] yoklukla varlık, yaratılmakla yaratılmamak gibi bir ʻadem ve meleke veya bir îcâb u selb tekabülünden ibaret olmayıp hareket ve sükûn, ictimâʻ ve iftirak, kalkmakla yatmak, açıklıkla gizlilik, gelişle gidiş, acı ile tatlı gibi bir tezad tekabülü kabîlinden olması lâzım geleceğini söylemişlerdir ki bunun bekā-yı rûh veya bekā-yı madde nazariyeleriyle de bir alâkası vardır. Ölen[4] hayattan, varlıktan büsbütün alâkasını keserek[5] yok olup gitmiyor, ömrünün hâsılına göre iyi veya kötü veya karışık bir şey hâlinde diğer bir neş'ete sevkedilerek acı veya tatlı diğer bir hayatta âlî veya zelil bir mevki almak üzere ibtidâen yaratan varlığa[6] doğru başka bir âleme rıhlet[7] ediyor. Yine ehl-i sünnetten bazılarıyla Muʻtezile demişlerdir ki: Ölüm bir emr-i vücûdî değil, bir emr-i ʻademîdir. Hayat şânından olan bir şeyde [5157] hayâtın yokluğudur. Mevt ile hayat beyninde ʻadem ve meleke tekabülü vardır. Bu, âdî ve felsefî telakkīye akreb görünür. Bu surette mevtin halkı takdîri[8] demek olur. Çünkü takdir vücûdîye taʻalluk ettiği gibi ʻademîye de taʻalluk eder. Yahut ʻadem-i mutlak veya ʻadem-i aslî değil, bir şey'-i mahsûsun ʻademi mânasına ʻadem-i izâfî veya ʻadem-i

1 F, M ve B +"demek".
2 H -"emr".
3 F, M ve B +"veya".
4 B: "Ölüm".
5 F, M ve B: "alâkası kesilerek".
6 M: "yarlığa".
7 F, M ve B: "ric'at".
8 F, M ve B: "takdîr".

hâdistir. Bu gibi ʻademîlere[1] ise kendisine değil, diğer bir şeye vücud vermek mânasına halk u îcad taʻalluk eder. Bâhusus[2] ʻadem-i hâdis dahi vücûd-i hâdis gibi illete muhtaç olduğundan onda îcad mânasına değilse de ihdas mânasına müsbet bir halk ve tesir mülâhaza olunabilir. Maʻdûma vücud vermek bir tesir olduğu gibi mevcûdu iʻdam etmek de bir tesir olduğundan, "halk" kelimesinin böyle ihdas ve inşâ mânasına istiʻmâli[3] de yok değildir. Maʻamâfîh görülüyor ki bunda da mevt mutlak bir ʻadem gibi mülâhaza olunmuş değildir. O hâlde mevtin halkı yalnız bir takdirden ibaret olmadığı gibi mutlak surette bir iʻdam demek de olamaz. Nihâyet hayâtın bir hususiyetini iʻdam ile diğer bir şeye vücud vermek mânasından hâlî kalamaz. Buna bekā-yı rûh veya bekā-yı madde denilmekte münakaşa edilse bile bekā-yı illet, yani vücûd-i maʻlûlün illetine rücûʻu veya ircâʻı mânasıyla bekā-yı illet umdesini bi'z-zarûre tasdik demek olduğunda tereddüd edilemez. Bu babda iki mezhebi câmiʻ olmak üzere en yakīnî olan akide de budur. Nitekim Kur'an'da bu nokta hep "rücûʻ" ve "ircâʻ" ile ifade olunmuş, neş'et-i uhrâ olan hayât-ı âhire hakkında da "iʻâde", "halk-ı cedîd", "inşâ" tâbir buyurulmuştur. Bunlar ise hep birer vücûdî mefhum ifade ederler. Bu cihetle evvelki ehl-i sünnetin telakkīsi hem nusûsun zâhirine hem de bekā-yı illet kanununa daha muvâfıktır. Binâenʻaleyh mevti sırf ʻademî bir emr olarak mülâhaza etmeyip kimine hayâtın bütün lezzetlerini yıkıp ateşe götüren bir elem, bir darbe-i Hak, kimine de bütün elem ü mihnetten kurtarıp likāullâha götüren bir lütf u [5158] lezzet gibi vücûdî bir mâna ile telakkī etmelidir. Şâyân-ı dikkattir ki burada "mevt", "hayat"tan evvel zikrolunmuştur. Beyzâvî buna iki vecih zikreder: Birisi وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ [el-Bakara 2/28] âyetindeki mazmûna işaret olması, birisi de mevtin hüsn-i amele daha ziyade dâʻî bulunması nükteleridir.[4] Ki birincisi yok iken verilen hayat nimetine şükür nokta-i nazarından

---

1 H ve F: "ʻademîler".
2 B: "Bu husus".
3 B: "istiʻmâl".
4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 228:

وقدم الموت لقوله: «وَكُنْتُمْ أَمْواتاً فَأَحْياكُمْ» ولأنه أدعى إلى حسن العمل.

hüsn-i amele dâ'î, ikincisi de onu selbedecek olan mevti unutmayarak mutlakan hayâta muzır fenalıklardan sakınmak itibariyle hüsn-i amele dâ'îdir. Lâkin كُنْتُمْ اَمْوَاتًا ile ifade olunan mevt, hâdisin tabiatında 'ademin vücûda tekaddümü hasebiyle, ihyâdan evvelki 'adem-i aslî olan imâtesiz hiçliğe işarettir. 'Adem-i aslî ise aslen fâilin fiiline mütevakkıf olmayıp halktan mukaddem olduğu cihetle burada خَلَقَ'nın mef'ûlü olarak gösterilen mevt o mevt değil, hayâta ârız olan mevt olduğundan gaflet edilmemek lâzım gelir. Onun için İbn Mes'ûd gibi birçokları ikinci vechi daha muvâfık görmüşler ve أَكْثِرُوا ذِكْرَ هَاذِمِ اللَّذَّاتِ "lezzetleri târumâr eden ölümü anmayı çok yapın"[1] hadîs-i şerîfine mutâbık olduğundan dolayı da teyid eylemişlerdir. O hayattan evvel ölümü nazar-ı itibara alarak ölümle neticelenecek olan hayâtın kıymetini ona göre ölçmek en güzel ve en âkılâne bir hareket olacağı cihetle bu bir güzel nüktedir, ancak kâfi değildir. Zira ölümden ötesini düşünmeyenler için bu tarz-ı hareket hüsn-i amelden ziyade yeis ile sû'-i amele de sâik olabilir. Ölüm korkusuyla elden ayaktan kesilerek rahat döşeğine yatmakta isti'câl edenler bulunduğu gibi, "adam sen de, dünyaya bir daha gelecek değilim a, ölümlü dünyada ne keyif ve zevk mümkin ise bir an evvel yapayım" diyerek her türlü fenalıkları gözüne kestirenler de çok olur. Şu hâlde asıl hüsn-i amele dâ'î olan cihet yalnız ölüm düşüncesi değil, ölümden sonraki hayâta inanarak hayattan o suretle istifadeyi düşünmektir. İşte, خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ'de mevt ve hayattan murad cins olmak itibariyle mevtin takdîmi [5159] كُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْ [el-Bakara 2/28] noktasından şükr ile hüsn-i amele sevk nüktesini dahi ifade edebilir ise de asıl nükte ondan mâ'adâ خَلَقَ karînesiyle ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ'de [el-Bakara 2/28] imâte ve ihyâ ile ifade olunan mevt ve hayâta tenbih olup burada "mevt"ten murad halk ve imâte ta'alluk eden dünyâ hayâtın ârızî ölümü, hayattan murad da o ölümden sonra ebedî olarak tahakkuk edecek olan hayât-ı âhire olduğunu anlatmak ve bu suretle evvelâ ölümü göz önünde bulundurmakla beraber asıl neticenin ölüm değil hayat olduğunu, fakat Sûre-i Hadîd'de

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 292; Tirmizî, Zühd, 4.

اِعْلَمُٓوا اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِۜ كَمَثَلِ غَيْثٍ اَعْجَبَ الْكُفَّارَ نَبَاتُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرٰيهُ مُصْفَراًّ ثُمَّ يَكُونُ حُطَاماًۜ وَفِى الْاٰخِرَةِ عَذَابٌ شَدِيدٌۙ وَمَغْفِرَةٌ مِنَ اللّٰهِ وَرِضْوَانٌۜ وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا مَتَاعُ الْغُرُورِ [57/20] âyetiyle tasvir olunan ve bir gurur metâʿından, aldanış[1] zevkinden ibaret bulunan dünyâ hayat değil, sonunda ya azâb-ı şedîd veya mağfiret ve rıdvan ile tahakkuk edecek olan ve Ankebut Sûresi'nde وَمَا هٰذِهِ الْحَيٰوةُ الدُّنْيَٓا اِلَّا لَهْوٌ وَلَعِبٌ وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِىَ الْحَيَوَانُ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ [29/64] âyetiyle de beyan buyurulduğu üzere bilenler için hakikatte mahz-ı hayattan ibaret bulunan âhiret hayâtının mağfiret ve rıdvânı ve onun şedîd azâbından sakınarak mağfiret ve rıdvânına ermek gayesi ve bu vechile mülk-i ilâhîde insanlardan matlub ne ölüm ne de onunla neticelenecek olan fani hayatta kalmak değil, hayattan hayâta terakki ile ilerideki daha yüksek hayâta geçmek için hüsn-i amelde müsabakaya gayret vazifesi bulunduğunu bildirmektir. Fâni hayatın oyuncak olan bütün lezzetlerini târumâr eden, sevgili eşleri birbirinden ayırıp hânümanlar söndüren, cemiyetleri dağıtıp şevketleri yıkarak evlâdları yetim, servetleri hâk ile yeksân eyleyen, aynı zamanda Allah için güzel çalışmış olan mihnetzedelerin iman ile dolu nüfûs-ı mutmainnelerinin âlâm ve ıztırâbına nihâyet vererek kendilerini فَادْخُلِى فِى عِبَادِى. وَادْخُلِى جَنَّتِى [el-Fecr 89/29-30][2] hitâbıyla ebediyen rıdvân-ı Hakk'a kavuşturmak için açılmış yegâne saadet kapısı bulunan ölüm ile onu tâkip edecek ileriki hayâtı بِيَدِهِ الْمُلْكُ olan Allah tebâreke ve teâlâ şu hikmet için yaratmıştır:

[5160] {لِيَبْلُوَكُمْ} Sizleri mükellefiyetle mübtelâ kılarak imtihan meydanına çıkarıp şunu bildirmek için ki {اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً} hanginiz amelce daha güzel ❁ mülk-i ilâhîde yapılmaya, Allah yanında tahsin olunup rızâsına erilmeye daha lâyık, hayatta bulunan veya gelecek olan kavimlerin hayattan hakîkī intifâʿ ve istifadesine daha elverişli, zâhir ve bâtında daha doğru, daha hâlis iş gören kim olduğu hakikati hakkıyla tebeyyün etsin. Burada "amel" iman, ilim, niyet, ihlâs gibi kalbî ve bâtınî amellerle dil ve

1 M ve B: "aldatış".
2 "Gir kullarım içine, gir cennetime."

sâir cevârihten sudur eden güzel amellerin hepsine şâmil olduğu merfû'an rivayet edilmiş olan şu hadîs-i şerîf ile anlatılmıştır: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyetin tefsîrinde buyurmuştur ki: أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَقْلًا وَأَوْرَعُ عَنْ مَحَارِمِ اللَّهِ تَعَالَى وَأَسْرَعُ فِي طَاعَةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ yani "hanginiz hak ve savâbı anlamak, iyiyi kötüyü seçmek ve muktezâsını yapmak cihetiyle akıl ve idrakçe daha güzel ve Allah teâlâ'nın haram kıldığı mehârimden, menhiyyâttan, me'âsîden, fenalıklardan, mazarratlardan sakınıp korunmak hususunda daha takvâlı ve Allah azze ve celle Hazretleri'nin tâatinde daha çabuk?"[1] İşte ilm-i ilâhîde mâlum olan bu hakikat tecribe ve imtihan sahasında sizin için de meydana çıksın. "Çıkıp da ne olacak?" denilecek olursa, şu da bilinsin ki {وَهُوَ الْعَزِيزُ الْغَفُورُ} hem O öyle Azîz, öyle Gafûr'dur ۞ ki bundan sonra beyan olunacağı üzere kötülüğe çalışanları, O'na karşı inat edip şeytanetle kullarını aldatmaya, fitne ve fesad ile halkı yoldan çıkarıp ateşlere sürüklemeye uğraşan şeytanları ve onlara aldanıp küfr ü küfran ile inkâr ve isyan yollarına sapan kâfirleri, haksızları âkıbet tezlil edip izzetiyle kahreder. Zikrolunduğu üzere en güzel amel işleyenleri i'zâz ile aziz ve iman etmekle beraber hasbe'l-beşeriyye kusur edip en güzel surette çalışamamış olanları tevbeleri hâlinde veya dilediği vechile afv u mağfiret eyler Gafûr'dur. İşte [5161] mevt ve hayâtın hilkatinden[2] ve ahsen-i amel teklîfi[3] ile müsabaka imtihânından asıl hikmet ve gaye de O Hâlık teâlâ'nın bu sıfatlarla muttasıf, her şeyden üstün mâlikü'l-mülk olduğunun bilfiil tecelliyâtı ile bilinip tanınmasıdır ki, وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56] âyetinin ifade ettiği marifet ve ubûdiyetin hâsılı da budur. Onu لِيَعْرِفُونِ diye marifet ile tefsir[4] edenlerin[5]

---

1 *Müsnedü'l-Hâris,* II, 809; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 251; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, VI, 2006:

عن ابن عمر رضي الله عنهما عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه تلى «تبارك الذي بيده الملك» حتى بلغ «أيكم أحسن عملا» قال: أيكم أحسن عقلا وأورع عن محارم الله عز وجل وأسرعهم في طاعة الله عز وجل.

2 F ve B: "halkından"; M: "halakından".

3 F, M ve B -"teklîfi".

4 B: "diye ta'rîf".

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIV, 566. Krş. Mukātil b. Süleymân, *Tefsîr*, IV, 133; Karâfî, *Nefâisü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl,* thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Mu'avviz, Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1416/1995, IX, 3961; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 194; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* II, 276:

وقال مجاهد: إلّا ليعرفون.

ve hadis yoluyla rivayeti sâbit olmamakla beraber tasavvuf kitaplarında كُنْتُ كَنْزًا مَخْفِيًّا فَأَحْبَبْتُ أَنْ أُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ لِأُعْرَفَ "ben bir gizli kenz idim tanınmak istedim, tanınmam için halkı halk eyledim"[1] diye hadîs-i kudsî olmak üzere şâyi' olmuş bulunan kelâmın mânası da budur.

Şimdi O'nun hayât-ı beşerle alâkadar olan mülkü tecelliyâtından ve kudret ü izzet ve mağfireti âsârından bir safha beyan ve tefhim olunmak üzere buyuruluyor ki:

{اَلَّذٖى خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ} ❁ Bu اَلَّذٖى de baştaki اَلَّذٖى'den bedel, yahut الْعَزٖيزُ الْغَفُورُ'dan sıfattır. "Seb'a semâvât" hakkında Sûre-i Talâk'ın âhirinde geçen اَللّٰهُ الَّذٖى خَلَقَ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ [65/12] âyetine bak. Burada da "seb'a semâvât" nekre olarak îrad buyurulmuştur ki bir سَبْعَ سَمٰوَاتٍ demek gibidir. Bu tenkirde iki vecih mülâhaza olunabilir. Birisi, بَدٖيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [el-En'âm 6/102] mazmûnu üzere semâvâtın bedî'iyetine işaret olarak tefhıym için olmasıdır. İkincisi mefhûm-i adedle yediye hasr maksud olmayarak teksir ve intişar ifade etmesidir ki birçok semâların bir yedisi demek olur.[2] Bu takdirde bu yedi semâ, Sûre-i Talâk'ta da söylediğimiz vechile birçok semâlar içinde her biri bir âlem olmakla beraber birbirine daha husûsî bir âhenk ile uygun olarak Şems etrafında bir manzûme hâlinde yaratılmış olup bizim[3] de içinde dâhil bulunduğumuz ve[4] husûsî bir mecmû'a, bir hey'et-i mahsûsa teşkil etmiş bulunan Hey'et-i Şemsiye'deki seyyârelerin mahrek ve medarlarıyla câzibe ve dâfi'aları hudûdunda yüzerek devretmekte bulundukları felekleri hudûduyla üzerlerinde irtisam ve ta'ayyün eden semâ aksâmının Arzımız bakımından yedisini [5162] göstermiş demek olur ki âlemler içinde bizim hayâtımıza en ziyade alâkası bulunmak itibariyle dikkat nazarımızı çekmeye en şâyan olan kısım olması, vech-i tahsîs olabilir.

---

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* I, 269; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* II, 276. Krş. Hâris el-Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'ân ve me'ânîhi,* thk. Hüseyin Kuvvetli, Beyrut: Dâru'l-Kindî, 1398, s. 245; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXVIII, 194; Karâfî, *Nefâisü'l-usûl,* IX, 3961.

2 F, M ve B -"birçok semâların bir yedisi demek olur".

3 M ve B: "biz".

4 F, M ve B -"ve".

Lâkin bazı âyetlerde bu kadarla iktifâ câiz olsa bile burada kelâmın siyak ve sibâkı ihâta mânası üzerinde deveran eylediğinden medlûlünde kat'iyyet ifade eder bir lafz-ı hâs olan yedi adedinin mefhum hasrı muteber olarak, üzerimizde semâ ıtlak olunabilen yüksek âlemlerin hepsini müstev'ib olmasını iktizâ ettiği cihetle o kadarcıkla iktifâ pek kāsır[1] olacağına mebnî her hâlde evvelki vecih ta'ayyün etmek lâzım gelir.

O hâlde yedi semâ tasnîfini[2] nasıl anlamalı? Bir kere bunun arzımız bakımından bize mâlum olabilen bütün hey'et-i âlemin bir ifadesi olduğunda bu âyetin مَا تَرٰى... هَلْ تَرٰى hitabları sarih demektir. Bu bakımdan da iki mülâhaza mümkindir. Birincisi: Umum için en zâhir göründüğü vechile kendimizde cisim tasavvurunu edindikten sonra rûh ve idrâkin kıymetini takdir etmek üzere cismânî nokta-i nazarla âfâktan yürümektir ki bu haysiyetle yedi semânın altısı Kamer'le beraber arzımızdan Neptün seyyâresinin aksâsına kadar Hey'et-i Şemsiye dâhilinde, yedincisi de Hey'et-i Şemsiye hudûdundan nazarlarımıza erebilen mecerreler mâverâsına kadar olan muhîttir ki, arzımızın cevvinden itibaren bunların mecmû'una birden de "semâ" ıtlak olunur. Şems merkez ve rasad noktası arzımız olmak üzere bakıldığı zaman, birinci semâ Arz'ın semâsıdır ki Küre-i Arz'ın Küre-i Nesîm ve Küre-i Kamer'le beraber Şems etrafında devriyle çizdiği mahrek ile[3] mülâhaza olunur bir muhîttir. Üst muhîti dışardan Mirrîh'in câzibesi hudûduna kadar, içi de merkezde Şems etrafında Utârid ve Zühre sahalarını muhtevîdir. Bunlar arzımızdan değil, arzımızın Kamer gibi peyki de değil iseler de Arz'ın birinci semâsı hâricinde de değil, onun içinde ve Arz'ın altında [5163] birer arz gibidirler. Rasad noktamız[4] Arz olmayıp da Şems olsaydı, yani biz Şems cirminde bulunsa idik, Arz semâsı dördüncü semâ sayılmak iktizâ edecekti. Nitekim[5] Arz'ı sâbit merkez ve Şems'i seyyâre sayan hey'etçiler Kamer'i birinci, Zühre'yi ikinci, Utârid'i

1 M ve B: "asır".
2 B: "tefsîrini".
3 B -"beraber Şems etrafında devriyle çizdiği mahrek ile".
4 F, M ve B: "noktası".
5 F, M ve B -"Nitekim".

üçüncü, Şems'i dördüncü semâda sayarlar ve yedinci semâyı Zuhal'le tüketirlerdi, lâkin biz Şems'i merkez sayıp seyyârâttan olan arzımızdan rasad ettiğimiz cihetle bunun en yakınında peyki olan Felek-i Kamer'i dahi dâhiline almış bulunan Felek-i Arz'ı birinci semâ saymak lâzım geldiğini ve Zühre ile Utârid'in birer felekte yüzmekle beraber merkez olan Şems cihetinde bulunarak mahrek-i Arz'ın içinde ve binâen'aleyh Arz'ın tahtında kaldıklarını hesâba aldığımızdan bunları birinci semânın fevkinde değil, içinde saymak mecburiyetinde bulunduğumuzu anlamış oluyoruz. Şu hâlde "Semâ-i Dünyâ" denilen de bunları dâhiline almış Felek-i Arz sahası demek olan bu birinci semâ ile tefsir olunabilir. İkinci semâya gelince:[1] Eski hey'etçilerin beşinci semâ saydıkları Felek-i Mirrîh sahasıdır ki, bu daha geniştir. Üçüncü semâ daha geniş olan Felek-i Müşteri sahası[2], dördüncü semâ onun fevkindeki Felek-i Zuhal sahasıdır ki eski Batlamyus hey'etçileri bunu yedinci saymışlardı ve her seyyâreyi felekiyle hareket ediyor zannettiklerinden dolayı seyyârelerin hareketlerini bunlara atfederek bu yedi semânın yedisini de müteharrik addeylemişlerdi. Sûre-i Enbiyâ'da ve Yâsin'de geçtiği üzere كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [21/33; 36/40] mantûkundan gâfil bulunuyorlar, o ecrâmın felekleriyle direkli değil, her biri direksiz olarak muvâzene kanunu dairesinde kendi feleğinde yüzdüklerini hesâba almıyorlardı. Biz o felekleri birer mahrek değil, birer muhaddid olarak mütalaa ettiğimiz gibi, muvâzene kanunuyla arzımızın dahi bir seyyâre olduğunu anlayarak Semâ-i Dünyâ'yı biraz daha geniş gördüğümüzden dolayı onların yedi seyyâresinden üçüncü semâlarıyla beraber arzımızın birinci semâsı dâhiline alıp onların yedi [5164] semâsından bu suretle üçünü tarhetmiş ve ona mukabil daha yüksekte Uranüs ve Neptün nâmıyla iki seyyâre daha rasad eylemiş bulunduğumuz cihetle, onlarca yedinci semâda bulunan Zuhal bizce dördüncü semânın kapısı olmuş bulunuyor. Çünkü her seyyâre câzibe ve dâfi'asıyla kendi semâsının bir kapısı mesabesinde demektir. O hâlde ondan ötede beşinci semâ, ahîren muttali' olduğumuz Uranüs seyyâresi

1 B -"birinci semâ ile tefsir olunabilir. İkinci semâya gelince".
2 H: "sahasıdır".

sahası, altıncı semâ da Neptün seyyâresi sahasıdır. Ve nazarımızda bu sahanın müntehâsı Manzûme-i Şemsiye'nin de müntehâsıdır. Bundan ötede ziyâlarını az çok görebilmekle beraber seyyâreler gibi deverânî hareketlerini göremediğimizden dolayı "sevâbit" nâmı verilen birçok yıldızlar âlemi bulunuyor ki bunların aralarındaki mesafelerle beraber hey'et-i mecmû'asının işgal etmiş bulundukları saha da bizim yedinci semâmızı teşkil etmektedir. Burada Manzûme-i Şemsiye âleminin tek bir seyyâre gibi kalacağı nice bin âlemler bulunduğu hey'et-i mecmû'asından samanyolları gibi gözlerimize[1] çarpıp durmakla beraber biz onların hususiyetlerini ve hareketlerini seyyâreler âlemi gibi ne seçebiliyoruz ne de onların daha ilerisine geçebiliyoruz. Bütün nazarlarımız mecmû'u üzerinde dayanıp kalıyor. İşte cismânî nokta-i nazardan yedi semâ hakkında anlayabildiğimiz budur.

Görülüyor ki pek eskiden beri meşhur ve mâlum olan seb'a-i seyyâre âleminde peyk kabîlinden olan küçük seyyârelerden başka Uranüs ve Neptün denilen[2] iki büyük seyyâre daha keşfedilmiş olmakla bazılarının zannettiği vechile Arz'dan mâ'adâ olan seyyârelerin adedi dokuza çıkarılmış olmayıp, Şems ile Kamer biri merkez biri de Arz'ın peyki olarak tarholunmuş bulunduğu gibi Kur'ân'ın yedi semâ hakkındaki nusûsuna karşı da âlem-i fen ve tecribede mugāyir bir şey isbat olunmamış, bilakis onun beyânâtını daha iyi bir vuzuh ile anlamaya yardım edecek hakikatler keşfolunmuştur ve olunacaktır. Bundan şu neticeler de çıkar: Yükseklik [5165] ve alçaklık izâfî olduğu cihetle arzımızdaki gözümüzü ve rü'yet şartlarımızı değiştirmeyerek rasad noktası hangi cirm farzedilirse semâ adedi ve vaziyeti de onunla mütenâsib olur. Merkeze doğru aşağı inildikçe semâlar çoğalır, semâya doğru yükseklere çıkıldıkça semâlar azalır. Ve hepsinde arz adedi de semâ adediyle mütenâsib bulunur وَمِنَ الْاَرْضِ مِثْلَهُنَّ [et-Talâk 65/12] düstûru şaşmaz. Rasad noktamız Zühre olsa idi de yine gördüklerimizi

1 H: "gözlerimizle".
2 B -"küçük seyyârelerden başka Uranüs ve Neptün denilen".

görebilseydik o bakımdan sekiz semâ sekiz arz hesab etmiş olacaktık, bu suretle Utârid'den baksa idik bu aded dokuz olacaktı, Şems'ten baksa idik tam on adedine çıkacaktı.[1] Fakat onlardan bakarak bunları görebilmek için gözlerimizin daha fazla incelikleri seçebilecek derecede kuvvetli olması iktizâ edecekti, yoksa yine arzımızdaki tarzda yedi ile dayanıp kalacaktık. O hâlde hakikaten onlarda bulunarak[2] kendimizin ve rü'yet şerâitimizin ne olacağını kestiremezsek de Arz'da bulunduğumuz hâlde gördüklerimizi esas ittihaz ederek mülâhazamızı yürüttüğümüz surette arzımızdan itibaren yedi sayabildiğimiz semâları, Şems'ten itibaren saydığımızda ona çıkarırız. Ve bu suretle onuncu semâda bütün Manzûme-i Şemsiye'nin birleşmiş olduğunu mütalaa ederek Şems'i bir merkez ve Arz'dan altıncı olan ve onuncu semâyı bir muhît olarak mülâhaza ettiğimizde biri Manzûme-i Şemsiye'ye[3] biri de sevâbite ait olmak üzere iki arz ve iki semâ saymamız lâzım geleceği gibi, arzımızı bir nokta ve bütün ecrâm âlemlerini bir muhît, yahut bütün madde ve ecrâm âlemleri bir nokta ve zihnimizden bütün fezâyı bir muhît olarak mülâhaza ettiğimiz surette de ancak bir arz ile bir semâ hesab etmiş oluruz ki, ale'l-ıtlâk arz ve semâ denildiği zaman bir taht ve fevk tekabülünden ibaret olan bir ikilik ifade edilir. Sonra daha ilerisine geçemediğimiz bir[4] merkezle muhît arasında bir şâkul vaziyetinde bulunduğumuzdan dolayı muhîtte altı ciheti tâyin eden altı nokta olup bunlardan yedincisi olan [5166] merkez noktasında amûden tekātu‘ ederek geçen üç müstevînin birbirine hâsıl-ı darbı olmak üzere tûl, arz, umk dediğimiz üç bu‘du hâvî bir kemmiyet ve mikdar mefhûmuyla cismiyet mâhiyetinde birleştirdiğimiz zaman da bütün Arz ve semâyı hey'et-i mecmû‘asıyla cismânî bir âlem olarak düşünmüş olur ve böyle en son bir[5] muhîtte alt üst izâfetleriyle tekabül etmiş altı noktanın

---

1 B -"Şems'ten baksa idik tam on adedine çıkacaktı".
2 B: "bulunmak".
3 M ve B: "şemsiyye".
4 F, M ve B: "bu".
5 F, M ve B -"bir".

yedinci bir merkez noktasında bir ictimâ'[1] nizâmı ve binâen'aleyh yine yedi adedinin bir tasnîf-i mahsûsu olmak üzere hâsıl olmuş tek ve mutlak[2] bir cisim suretiyle kendimize döneriz ki bu da bir merkez hâlinde bir noktadan ibaret bulunan nefsimizle karşımızdan ihâta etmiş bulunan bir âfâk muhîtinin, yani "ene" ile "lâ-ene"nin bir tekabül ve izâfeti hâlinde tecellî eder. Demek ki bir cisim tasavvuru için yedi adediyle izâfet ve tevhid kanununun bizim için ihmâli kābil olmayan pek büyük bir hüküm ve ehemmiyeti vardır. Bütün âlem içinde kendimi bir noktadan ibaret olarak bulduğum ben, bana mukabil muhîtimde mevki almış altı noktayı bir izâfet ve tevhid nizâmı ile kendimde birleştirmeden lâekal yedi adedinin tasnîfiyle kendimde bir vahdet bulmadan ne en küçük ne de en büyük bir[3] cisim tasavvur edemem. Bu sebeple âlemi yalnız cismânî nokta-i nazarla cism-i kül hâlinde bir tasavvur ile ihâtaya çalıştığım sırada behemehâl kendimde bu yedi noktanın intibâkını duymak mecburiyetinde bulunurum. Bunu duyduğum anda da benimle ben olmayan muhîtim arasında mütekābil bir izâfet nizâmı içinde bir noktadan ibaret kaldığını duyduğum kendime gözüm açılmış, fakat daha ileri gitmekten bîtâb u tevân kalmış bir hâlde dönerim. فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ Lâkin gözüm açılmış ve daha ilerisine gidemediğim muhîtimin suretini yakalayıp getirmiş olan rûh ve şuurumun kıymetini tanımış olduğum cihetle, ben kendimde o cismânî muhîte[4] mahkum ve mahbus kalmak istemeyerek Arz'ın üzerine çıktığım gibi onun da üstüne çıkmak [5167] için yine çabalarım. Bu kere de döner mücerred şuur delâletiyle bir de sırf rûhânî yoldan giderek bir müşahede ve tasnif daha yapmak için harekete[5] gelirim. Yine kendimden başlayarak şuurumda bana karşı ahz-ı mevki etmiş bulunan âlemlere doğru bir daha ircâ'-ı nazar ederim. Bu kere rûhânî nokta-i nazarla olan bu ikinci mülâhazaya gelelim: Bu haysiyetle kendimize bakınca şuur

1 F, M ve B: "ictimaı".
2 F, M ve B -"ve mutlak".
3 B -"bir".
4 B -"surete".
5 H: "sonuna".

âlemimizin bir semâsı demek olan gönlümüzde, nefs-i nâtıkamızda bir arz gibi ene vicdânının merkezi bulunan kalbimizde iman ve irade şuuru uyandırmak üzere muhît ile alâkadar yedi pencere buluruz ki bunlardan bize mütemadiyen rûh sereyan eder. Beşi yalnız cismânî muhît hâdiselerine nâzır olan havvâs-ı hams, altıncısı onların vâridâtıyla daha ilerisine nâzır olan[1] akl u mantık, yedincisi herkeste sarih ve kavî olmamakla beraber hepsinden geniş olan ilham ve vahiy kuvveleridir. İşte biz "meşâ'ir" denilen bu yedi pencereden kalbimize inip çıkan rûh ve basîret nûrunun kuvvet ve zaafına göre hakikatten haberdar olur ve ona göre iman ve irade cehdiyle âkıbetimiz olan gayeye doğru yürürüz. Nefes alırken ciğerlerimize kābiliyetlerine göre hava girip çıktığı gibi hiss ü idrakte de meşâ'irimize rûh inip çıkarken o cereyanları yerli yerine hakkıyla îsal ve tevzî'e hizmet eden ve "melâike" denilen birçok gizli ve hayırlı maddî ve mânevî kuvvetler bulunduğu ve mâni'aları bertaraf ederek idrâkimizi, imanımızı, irademizi takviye için çalıştığı gibi, bilakis o rûh cereyanlarının bize nüzûlü sırasında yol kesen eşkiya gibi pusu kuran, vâridâtımızı soymaya ve hiç olmazsa yanlış[2] vehm ü hayâl ilkāsıyla müzâhame edip bizi aldatarak ne'ûzübillah idrâkimizi, imanımızı, irademizi gizliden gizliye şeytanetle[3] idlâl ve ifsad etmeye çalışan maddî ve mânevî birtakım şer ve alçak kuvvetler de vardır ki bunlara da cin ve şeytan denilir. Dostu düşman veya düşmanı dost zannettiren bir vehim, biri iki, eğriyi doğru veya bilakis gösteren bir [5168] hayâl, iyiyi kötü, kötüyü iyi zannettiren bir fikir, boş yere gönlümüzü imrendiren veya bulandıran bir rüya veya söz intibâ'ı hep gizli veya açık bir şeytan parmağıdır ki bunlar bizimle semâ arasında icrâ-yı şekāvet ederler. Bunlar olmasaydı biz hiçbir his ve irademizde hata etmez, her hususta hakka intibak ederdik. Bizim bunlardan korunabilmemiz için de birincisi nefsimizin fıtrî bir kābiliyeti, ikincisi inmekte bulunan rûh

---

1 H -"havvâs-ı hams, altıncısı onların vâridâtıyla daha ilerisine nâzır olan".
2 F, M ve B -"yanlış".
3 F, M ve B -"şeytanetle".

cereyânının tam ve kābiliyetimizle mütenâsib olarak şiddet ve kuvveti,[1] üçüncüsü de iradenin hudûdunda bu vâridâtın ta menba'-ı vahye kadar yekdiğerine mutabakatlarının derecesi gözetilmek lâzımdır. İşte bize böyle bir merkez noktası gibi tecellî ederek "ben" dedirten nefsimizle muhîtimize tabaka tabaka intibâkımızı ifade etmek suretiyle bizi hakikatten haberdar edip duran rûh cereyânına medhal ve mahrec hâlinde açılmış bulunan yedi şuur noktasına içinden ve dışından vârid olabilen yedi nevi hâdisât ve idrâkât âlemleri de benlik zemînimizi sarmış bulunan yedi semâdırlar. Yani lâmise muhîti, zâika muhîti, şâmme muhîti, sâmi'a muhîti, bâsıra muhîti, akl u mantık muhîti, ilham ve vahiy muhîti demek olan bu yedi âlem aralarında tabaka tabaka mütenevvi' ve aynı zamanda mütetâbık[2] birer tecellî tarzıyla vicdânımıza intibakları nisbetinde bizim hem âfâkımızla hem de kendimizle intibâkımızı temin eden bir vahdet nizâmı arzederler ki hiss ü şuhûdumuzdan gāib olan vücûd-i Hak da böyle bütün zâhir ile bâtının intibâkı noktasından doğan iman ve irfan nûruyla sezilir, tanınır ve gönlümüzde o nisbette hâsıl olan heyecân-ı mahabbetle samîm-i kalbimizden irade rûhu coşarak müstevâ-yı rahmette mağfiret ve rıdvâna [5169] yükselmek üzere vazife ve amel şuurumuzu faaliyete getirir. Hâsılı Şems'i merkez tutarak arzımızdan cismânî nokta-i nazarla âfâka baktığımızda nazarımız rasaddan rasada Kamer'den yukarı seyyârelerin mahrek ve medarlarını mütalaa ede ede birer muhîtte yükselerek bütün Manzûme-i Şemsiye hudûdu nihâyetinde altıncı semâda nisbî bir müntehâ bularak husûsî rasadât ve hesablarımızın fazla nüfuz edemediği lâ-yuhsâ sevâbit âlemine dayanır, onu da icmâlî bir nazarla kavrayarak hepsini وَالسَّمَاۤءِ ذَاتِ الْحُبُكِ [ez-Zâriyât 51/7] olan yedinci semâda mülâhaza ederek orada da bütün cismiyet intibâ'ını kaplayan ve mâverâsına nüfuz

---

1 Çünkü bi't-temsîl zayıf* bir elektrik cereyânı ve hafif bir ziyâ hüzmesiyle gelen bir intibâ' kâfi derecede tenvir etmeyip aldatabileceği gibi, bir gözün tahammülünden fazla bir şiddetle gelen bir ziyâ cereyânı da şaşırtır, matlub olan hakikati hakkıyla göstermedikten başka büsbütün setr veya bakanı mahvedecek bir kahr u felâket olabilir [Müellifin notu].

* M: "hafif".

2 H: "mutâbık".

kābil olmayan son bir[1] müntehâya dayanır. Bu suretle bu yedi semâda birisi arzımızdan altıncı semâda manzûmemize nihâyet veren nisbî bir sidre-i müntehâ, birisi de yedinci semâda âlem-i cismânîye nihâyet veren umûmî bir sidre-i müntehâ bulunduğu gibi, oradan cismâniyet mâverâsına çıkabilmek için tekrar kendimize dönüp rûhânî nokta-i nazarla baktığımız zaman da birisi yine altıncı semâ olan ma'kūlât muhîti müntehâsı, birisi de daha geniş olan yedinci semâda ilham ve vahiy muhîti müntehâsı olmak üzere iki sidre-i müntehâ var demektir. Fi'l-vâki *Sahîh-i Müslim*'de rivayet olunduğu üzere mi'râc hadislerinin birinde Sidre-i Müntehâ altıncı semâda, diğerlerinde de yedinci semâda gösterilmiş bulunmasına nazaran sahih olan bu iki hadîsin cem'inden yedi semâda iki sidre-i müntehâ bulunduğu anlaşılır. Resûlullah'ın mi'râcı hem cismânî hem rûhânî olmak haysiyetiyle de yedi semâ hakkında bu iki haysiyeti câmi' bir görüş tâkip etmek lâzım gelir. Sırf cismânî nokta-i nazardan görebildiğimiz yedi semâ ile rûhânî nokta-i nazardan mülâhaza edebildiğimiz yedi semâyı mukayese ve tatbik ettiğimiz surette ise ikincisinin evvelkisinden daha vâsi' olarak cismâniyet mâverâsında ma'kūlât-ı mücerrede ve ilham ve vahiy hudûduna kadar müntehî bulunduğunu teslim etmek iktizâ eder. Çünkü cismâniyet semâlarının en vâsi' hudûdu nihâyet havâss-ı [5170] hamsimizin en genişi bulunan hiss-i rü'yetin müntehî bulunduğu hadden ma'kūlât sahasına dayanmakta olduğundan hissen ilerisine geçemeyip mâverâsını kapalı bulduğumuz ve ancak bu sahadaki ihsâsâtımızın terkib ve intibâkından akl u mantık idrâkâtıyla mülâhaza edebildiğimiz ve üzerimizde hey'et-i mecmû'asına "gök" tesmiye ettiğimiz muhîtten ibaret kaldığı cihetle gerek bu sahadaki rasad ve tecribelerimizden fikir ve kıyas tarîkiyle geçtiğimiz ma'kūlât muhîti ve gerek vahiy menba'ından aldığımız iman ve irfan nûrlarıyla daha geniş olarak mülâhaza ettiğimiz mutlak rûh muhîti cismânî semâları geçip وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ [el-Bakara 2/255] mısdâkınca arzıyla beraber onları içinden ve[2] dışından

1 H -"bir".
2 H -"ve".

ihâta etmiş bulunan Kürsî ve Arş muhîtine kadar yükselen bir sidre-i müntehâ ifade etmektedir. Şu hâlde فَارْجِعِ الْبَصَرَ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ emri bâsıramızın hiss-i rü'yette dayanıp döndüğü ve gözlerimize aksedebilen cismânî ziyâların aklımıza terk-i mevki' ederek zulmete daldığı cismânî âleme ait nazar[1], sonra ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ emri de ihsâsâtımızdan mâ'adâ akl u basîretimizin dahi tecribe ve tasavvur u tefekkür ile ihâta edemeyerek dayanıp kaldığı ve daha ilerisine gidemeyerek acz içinde tekrar kendimize mün'akis olduğu rûhânî âleme ait nazar hadlerini basar ve basîrete tanıtmaktadır. Bu iki vecih ile her iki âlemde de kendimizden ve arzımızdan yürüyen nazarlarımız yedi semâ muhîtleri içinde mahsur olarak nisbiyetten mutlakıyete doğru birer müntehâya dayanır kalır. Biz bunların her birinde muhtelif merâtib-i vücûdun derece derece yekdiğerine mutabakatları nizâmı içinde bizimle intibakları noktasında bulunarak kendimizle âfâkımız arasında duyduğumuz vahdet şuurundan Zât-ı Hakk'ın birliğini ve mülk-i Hakk'ın vüs'at ve azametini ve bunun içinde kendi haddimizi[2] ve hedef-i hareketimizi sezer, tanırız. Yalnız cismânî nokta-i nazarla bakanlar muhît-i kül olan Zât-ı Hakk'ın birliğindeki ulüvv ü azameti ile [5171] اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] tecellîsini yalnız cismânî bir kıyas ile mülâhaza ederek teşbihten kurtulamayıp tecsim vâdisinde saplanır kalırlar. Ve Allah'ın Arş üzerinde istivâsını bir cism-i kül hâlinde mülâhaza olunan mahluk âlemin üzerinde hiçbir cisme benzemez diğer bir cisim gibi farzederler. Bununla beraber her şeyi zâhir ve bâtınından ihâta-i ilmiye ile muhît olduğunu da tasdik eylerler. Bu ise vücûd-i ilmîyi itiraf ile beraber ilm-i Hakk'ın Zât-ı Hak'tan daha vâsi' ve daha büyük olduğunu farzetmek demek olur. Hâlbuki bütün sıfât-ı kemâli câmi' olan Zât-ı Hak elbette sıfâtının her birinden daha yüksektir. Ve bu yükseklik mekânî ve cismânî değil, zâtî ve hakīkīdir. Vücûd-i ilmîyi sezip de yalnız rûhânî nokta-i nazarla bakanlar da muhît-ı kül olan Zât-ı Hakk'ı bütün rûhâniyyâtın fevkinde bir rûh-ı kül gibi mülâhaza ederler

1 H: "fıtrî".
2 B: "kendimizi".

ve kendilerini muhît olan cismânî âlem mecmû'uyla rûhânî âlem mecmû'unun dahi intibâkına kefil ve hâkim muhît-ı kül, رَف۪يعُ الدَّرَجَاتِ ذُوالْعَرْشِۚ يُلْقِي الرُّوحَ مِنْ اَمْرِه۪ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِه۪ [el-Mü'min 40/15] buyuran Zât-ı Hakk'ın her ikisinden daha yüksek ve daha büyük وَهُوَ الْعَلِيُّ الْكَب۪يرُ [Sebe' 34/23] olması lâzım geleceğini düşünmezler. Ve mücerred fikrî bir seyr ile Hakk'a vâsıl oluverdiklerini zannederler. Hatta kendilerini Hak'ta ifnâ ederek müte'âlî bir vahdete yükselecek yerde Hakk'ı kendilerinde ifnâ etmek suretiyle sâfil bir vahdete düşerler. Hâlbuki zihin ile vâki', enfüs ile âfak, rûhânî âlem ile cismânî âlem bir noktada intibak etmeyince Hak sezilmez, rûh ve cisim ayn-ı Hak değil, mülk-i ilâhîde vücûd-i Hakk'a dâl birer âyettirler. Bi-yedihi'l-mülk olan Zât-ı Hak ise her şey üzerine kadîr, her şey üzerine şâhiddir. وَاِلَيْهِ يُرْجَعُ الْاَمْرُ كُلُّهُ'dür [Hûd 11/123]. Allah teâlâ'nın mertebe-i Zâtında, makām-ı ehadiyetinde ulüvv ü azametine bir lemha-i marifet edinebilmek için âlem-i cismânî ile âlem-i rûhânînin birbirine muntabık olarak vahdet-i Hak'ta fâni oldukları bir sidre-i müntehâda gaşyolmak lâzımdır[1]. Rûh ve cisim âlemleri bizim mevcûdiyetimize nazaran [5172] kurb-i Hakk'a uçmak için açılmış iki kanat gibidirler ki müstevâ-yı Rahmân bu iki kanadın yumulduğu sidre-i müntehânın fevkinden tecellî ederek bütün Arş-ı vücûdu ihâta ve istîlâ eyler. Nitekim تَبَارَكَ الَّذ۪ي بِيَدِهِ الْمُلْكُۘ وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ قَد۪يرٌ âyetinin kalb-i Muhammedîye nâzil olduğu bu müntehâ sidresini iş'âr için yedi semâ hilkatini ve onların mutabakat nizâmını ihtar akıbinde cismânî âlemlerin müntehâsına celb-i dikkat ile فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ buyurulduktan sonra, seyr-i rûhânî ile teemmüle meydan vermek üzere terâhî ifade eden ثُمَّ ile ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ âyetiyle tekrar ircâ'-ı nazar emrolunmuş ve bunda iki nokta-i nazarın cem'ine işaret olunarak da bilhassa كَرَّتَيْنِ kaydı ile takyid edilmiş ve ancak ondan sonra[2] emre cevap olmak üzere müntehâda tecelliyât-ı ilâhiyenin azameti karşısında kendinden geçip fenâ fillah ile istiğrak hâlinde bîtâb olarak uyandıktan sonra neticede bekā billah şuuru ile kemâl-i ubûdiyet için

---

1 F, M ve B: "lâzım gelir".
2 B -"bilhassa كَرَّتَيْنِ kaydı ile takyid edilmiş ve ancak ondan sonra".

mebde'-i nazar olan nefse dönüleceği anlatılarak يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسٖيرٌ buyurulmuştur. وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابٖيحَ... إلخ [el-Mülk 67/5], هُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ ذَلُولًا فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖۜ وَاِلَيْهِ النُّشُورُ [el-Mülk 67/15], اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَٓافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَۢ مَا يُمْسِكُهُنَّ اِلَّا الرَّحْمٰنُۜ اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصٖيرٌ [el-Mülk 67/19], اَفَمَنْ يَمْشٖى مُكِبًّا عَلٰى وَجْهِهٖٓ اَهْدٰٓى اَمَّنْ يَمْشٖى سَوِيًّا عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ [el-Mülk 67/22], قُلْ هُوَ الَّذٖى ذَرَاَكُمْ... [el-Mülk 67/24], قُلْ هُوَ الرَّحْمٰنُ اٰمَنَّا بِهٖ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا [el-Mülk 67/29], قُلْ اَرَاَيْتُمْ... إلخ [el-Mülk 67/30] beyânâtı da mülk-i ilâhîde mertebeden mertebeye hep öyle zü'l-cenâheyn olarak mevtten hayâta, atâletten sa'ye, cehaletten marifete,[1] azabdan rahmete, sefaletten saadete, fenâdan bekāya neşr ü haşr için bekā billah ile müstevâ-yı Rahmân'a vuslat ve istinad gayesine ermek üzere seyr ü sülûkte yalnız nazariyyât ile iktifâ etmeyip hakīkī olarak bi'l-amel dahi uçmak için en vâzıh fark ve cem' âyetlerine ehl-i basar ve basîreti irşad ve şeyâtîn ve küffârı âteşîn mermilerle sefalet ve hüsran vâdisine tard ve ib'âd yolunda hakikati tafsildir[2]. نٓ وَالْقَلَمِ'de وَاِنَّ لَكَ لَاَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظٖيمٍ[3] [68/3-4] vasfıyla ahlâkının azameti ve ecrinin sermediyeti beyan buyurulan hakīkat-i Muhammediyenin isrâsı ve Sûre-i Necm'de فَاسْتَوٰى وَهُوَ بِالْاُفُقِ الْاَعْلٰى ثُمَّ دَنَا فَتَدَلّٰى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى فَاَوْحٰٓى اِلٰى عَبْدِهٖ مَٓا اَوْحٰى [53/6-10] sonra da [5173] وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَاْوٰى اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰى مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى [53/13-18] âyetleriyle beyan buyurulan mi'râcı da cismânî ve rûhânî iki haysiyetin mertebe-i cem'inde cereyan etmiş ve Sûre-i Me'âric'de[4] مِنَ اللّٰهِ ذِى الْمَعَارِجِۜ تَعْرُجُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ فٖى يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسٖينَ اَلْفَ سَنَةٍۚ فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمٖيلًا [70/3-5] âyetinde de ulûhiyet me'âricine urûc için yalnız ecsâm âlemi şöyle dursun, onu bir lahzada kat' eden melâike ve rûhun bile

1 F, M ve B -"cehaletten marifete".
2 H: "o hakīkī bir tafsildir".
3 H, F, M ve B: "وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظٖيمٍ وَاِنَّ لَكَ لَاَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ".
4 H, F, M ve B: "Mı'racda".

seyr-i rûhânî[1] ile elli bin senelik bir zaman kat'ına muhtaç olacak vechile mâdûn bir mertebede bulundukları ihbar ve binâen'aleyh o sidre-i müntehâda biraz sabr-ı cemîl lüzûmu da emr ü ihtar olunarak mekân u zamandan münezzeh olan Zât-ı Hakk'ın bütün cismâniyet ve rûhâniyet âlemlerinin mertebe-i cem'inden de çok yüksek ve üstün olduğuna ve ma'amâfîh biraz sabr-ı cemîl ile mi'râc-ı Muhammedînin o harîme vusûlüne de işaret buyurulmuş, mi'râc hadislerinde de seb'a semâvât hem cismânî hem rûhânî haysiyetlerle ifade olunarak Cibrîl ile beraber yedinci semâ nihâyetinde Cennetü'l-Me'vâ'nın bulunduğu Sidre-i Müntehâ'ya ve oradan yalnız olarak Arş-ı Hakk'a varılmış olduğu anlatılmıştır. Bu hadislerde üzerinde yaratıldığımız arzımızın semâsı birinci olduğuna işaret olarak birinci semâ makām-ı Âdem, ikinci semâ makām-ı Yahyâ, üçüncü semâ makām-ı Yûsuf, dördüncü semâ makām-ı Îsâ, beşinci semâ makām-ı Hârûn, altıncı semâ makām-ı Mûsâ, yedinci semâ makām-ı İbrâhim olduğu ve buraya kadar urûcda ma'iyyet-i Cibrîl ile gidilip sonra da daha ileri geçildiği haber verilmiş olmakla her iki haysiyete tenbih olunmakla beraber evvelemirde isrâya âlem-i cismânîden bed' edildiği ifham olunmuştur. O hâlde seyr-i rûhânî seyr-i cismânîden[2] geniş ve makām-ı vahiy âlem-i ukūlü de muhtevî olarak Kürsî ve Arş'a müntehî olmak hasebiyle biz de yedi semâyı ilk nazarda âlem-i cismânîye ikinci nazarda âlem-i rûhânîye sonra onların nizâm-ı intibâkı ile mertebe-i cem'inden Arş-ı Hakk'a [5174] urûc ve orada fenâ ve bekā zevkini tadarak mensup olduğumuz mülk-i Hak'ta hayâtımızın mebde' ve me'âdıyla hadd ü gayemizi tanıtan bir intibah, bir iman ve vazife şuuruyla yine mertebe mertebe kendimize avdet ederek fiilen ve hakikaten o gayeye yürümek için idrâki lâbüd olan me'âric[3] ve menâzil-i vücûdun his ve akl ü iman nokta-i nazarlarına göre umûmî haysiyetten ale'l-icmâl bir telhis ve tasnîfi olarak mülâhaza etmek üzere evvelemirde hiss-i basarla rasad bakımından, cismânî haysiyetle mütalaadan başlayan

1 H: "sade seyr u rûhânî".
2 B -"bed' edildiği ifham olunmuştur. O hâlde seyr-i rûhânî seyr-i cismânîden".
3 B: "mi'râc".

bir seyir tâkip etmeyi muvâfık buluyoruz ki bunda yedi semâ mâverâsı Kürsî ve Arş olmak üzere ihsas mâverâsı olan akıl ve vahiy muhîtine bırakılmış ve bu suretle rûhânî ve hakīkī semâların dâire-i rü'yetimizi tahdid eden yedi semâdan daha çok ve daha yüksek olduğu da anlaşılmış bulunur. Öyle ki bu yedi semânın mecmû'una yalnız semâ-i dünyâ demek câiz olur.

Bizim bu cismânî mülâhazada nokta-i nazarımız üç buudlu cisim olduğunu söylemiştik. Zamanımızda birtakım zevat ondan ileride dört, beş ve belki daha ziyade buudlu yani tûl, arz, umk dediğimiz üç buuddan fazla eb'âdın amûden tekâtu' etmiş bulunacağı ecsâm âlemleri tasavvur olunabileceğini ve yedi semâyı o nokta-i nazarla cismânî olarak mülâhaza eylemek kābil olduğunu da bir faraziye hâlinde söylüyorlar. Biz ihsaslarımızın hâsılı olan[1] tecribe ile zihnen noktadan hatta, hattan satha, satıhtan cisim tasavvuruna geçiyoruz ve tecribemize nazaran bir cisimde bâlâda arzettiğimiz vechile amûden tekâtu' etmiş üç buuddan fazlasını vâki'de bulamıyoruz. Bulamamak haddizâtında bulunmamayı iktizâ etmeyeceği, 'adem-i vicdandan 'adem-i vücud lâzım gelmeyeceği cihetle bir noktada üçten fazla amûdun tekâtu' edebileceğini farzetmekte zâhiren bir tenakuz görünmez. Cisim üç buudludur demek zâtî bir vücub ile aklen bir kaziyye-i zarûriye değil, ancak vâki'i ifade eden bir mutlaka-ı âmme gibi görünür. [5175] Fakat bu kaziyye terkîbî bir kaziyye olmayıp mahmul olan üç buud mefhûmu, mevzû' olan cisim mefhûmunda dâhil bir kaziyye-i tahlîliye olmak haysiyetiyle mutlak cisim tasavvurundan zarûrî olarak istintac olunmuş bedîhî bir kaziyye-i zarûriyedir. Çünkü biz bir cisim diyebilmek için daha evvel üç buudun tekâtu'unu bir mebde' olarak ahzetmişizdir. Ve bunu ahzederken üç buuddan her birini mülâhazaya mebde' ittihaz ettiğimiz müstevîlerin ve onları mülâhazaya mebde' olan müstakīm hatların nâmütenâhî temdîdini farzederek onları temdid eden muhîti nâmütenâhîye götürerek mülâhaza etmeye de alışmışızdır. Bundan dolayı mutlak bir cisim tasavvur ettiğimiz zaman

1 B -"faraziye hâlinde söylüyorlar. Biz ihsaslarımızın hâsılı olan".

onda üç buud tasavvurunu nâmütenâhîde dahi rükn-i zarûrî olarak düşünürüz. Ve üç buuddan fazlasını tasavvur ederken nâmütenâhîye kadar mevzu' olarak ahzettiğimiz mebde'den[1] çıkmış olacağımız cihetle zımnî bir tenakuz görürüz. Ve o hâlde ona sade cisim değil, cisimden fazla bir şey nazarıyla bakmaya mecbur oluruz. Bu itibar ile üç buudludan[2] fazla bir cisim tasavvuru bize mantık sahasından hâriç gibi gelir. Bununla beraber şunları da bilmek îcab eder: Bir cisim tasavvurunda üç buudun rükn-i zarûrî olması daha ziyadesinin selbini zarûrî kılmaz, imkânını selb eylemez. Bizim ihsas ve tecribe sahasında bütün idrâkâtımız nisbî ve binâen'aleyh onlardan me'huz olan cisim tasavvurumuz dahi izâfî ve mütenâhîdir. Her izâfet mutlak bir muhît dâhilinde bir tenâhî ile mülâhaza olunabilir. Biz nâmütenâhî bir muhît ile mahdud bir cisim tasavvur edebiliriz, lâkin muhîtsiz olarak nâmütenâhî bir cisim tasavvuru tenakuz olur. Kendimize karşı hiçbir nokta ahzedemediğimiz mücerred bir fezâ bize bir cismiyet değil, hiçbir şey ifade etmez. İşte bizim ihsas ve tecribeden me'huz olan bütün ilimlerimiz en nihâyette mutlak bir muhît dâhilinde bir nisbet şuuruyla o muhîte bir izâfetten ibaret bulunduğunu ve [5176] o muhîte varılınca bu nisbetlerin tükeneceği ve hakīkī ilmin ve vücûdun muhît-i kül olan Zât-ı Hakk'a ait olduğunu ve şu hâlde gerek cisim tasavvuruna ve gerek muhît-i Hak'tan berideki sâir idrâkâtımıza o[3] hakikatte mutlak bir idrak kıymeti atfetmeye hakkımız olmadığını îzah etmek isteyenler üç buudlu cisim tasavvurunun da esasen izâfî ve mütenâhî olarak ahzedilmesi lüzûmunu ve eski riyâzîlerin ve mütekellimlerin "burhân-ı türsî[4]" ve "burhân-ı süllemî" nâmı verdikleri burhanlarla isbat ettikleri gibi, bizim cisim dediğimiz şeyin nâmütenâhî olamayıp mütenâhî bulunduğunu düşündürmek üzere ondan ötede dört, beş ve daha ziyade eb'âd âlemleri câiz ve mümkin olduğunu tasvir için şöyle bir kıyas yürütmüşler: Nokta hattın, hat sathın, satıh cismin bir haddi olarak mülâhaza edildiği gibi, bizim

1 F, M ve B: "mebde ile".
2 B: "bu'uddan".
3 H -"o".
4 F, M ve B: "türs".

bulunduğumuz üç buudlu cisim âleminin de dört, beş veya daha ziyade birer cisim âlemlerinin bir sathı veya hattı veya bir noktası mesabesinde bir haddi[1] gibi mülâhaza edilebileceğini söylemişlerdir. Buna nazaran semâ tasavvurunda mekânî buud mefhûmundan ayrılmamak üzere yedi semâ hakkında ecsâm âlemini bizim âlemimizin sıfıra ineceği yedi buudlu bir âlem mertebesine kadar çıkmak üzere şöyle bir mülâhaza yürütülebilir: Üçü bizim bildiğimiz eb'âd-ı selâse âlemi, dördüncüsü bu âlemin bir satıh mesabesinde kalacağı dört buudlu âlem, beşincisi bu dördüncü âlemin bir satıh ve bizim âlemimizin bir hat mesabesinde kalacağı beş buudlu âlem, altıncısı bu beşinci âlemin bir satıh ve dördüncünün bir hat ve bizim âlemimizin bir nokta mesabesinde kalacağı altı buudlu âlem, yedincisi de bu altıncı âlemin bir satıh, beşincinin bir hat, dördüncünün bir nokta, bizim âlemimizin de sıfır, yani hiç mesabesinde kalacağı yedi buudlu bir âlem diye düşünebiliriz. Ve artık kendimizin sıfıra indiğimizi duyduğumuz[2] lahzada daha fazla [5177] tenakuza düşmemek için bu mütezâyid kıyâsı daha ileri götürmeye[3] salâhiyetimiz olamayacağını anlayarak kendimize dönüp diğer bir âleme intikal ile yükselebileceğimiz lahzaya kadar hayat vazifemizi îfâ edebilmek üzere nisbî ve izâfî âlemimizin tahlil ve terkîbi içinde çalışmamız lüzûmunu derk eylemiş oluruz. Böyle bir mülâhaza da bu âyetin mazmun ve cereyânına muhalif düşmez, muvâfık olur. Ancak bunda takılacak birkaç nokta vardır.

Birincisi: Cisim tasavvurunu üç buuddan ilerisine atlatırken ilk hatvede kendimizden ve mebde'imizden çıkmış bulunduğumuzun farkına varmayarak mütezâyid bir cereyâna kapıldıktan sonra nâmütenâhîde de bir daha kendimize dönmemek tehlikesi.

İkincisi: İhsas ve tecribemiz dâhiline girebilen izâfet noktalarımızdan onu tahdid eden mutlak muhîte doğrudan doğru intikal ediverecek yerde mesafeyi uzatmak için dolambaçlara sapmış olmak.

1 H: "hattı".
2 B: "sıfıra indirdiğimiz".
3 H: "götürmek".

Üçüncüsü: İzâfetimiz dairesinin muhîti dâhilindeki buud ve imtidad mefhûmunu o muhîtin mâverâsına temdid[1] etmeye hakkımız olmamak lâzım gelirken, onu peyderpey tezyid ederek uzatmak salâhiyetini nereden aldığımızı düşünmemek.

Dördüncüsü: Düşündüğümüz takdirde ise böyle mütezâyid bir kıyas ve mülâhazada mâlumumuz olan üç buudlu cisim muhîtinden hârice mücerred zihnî olan bir hareketle atlayış ve bu suretle muhât[2] olduğumuz cismânî muhîtten çıkıp mücerred akıl ve gönül muhîtinde rûh âlemine dalmış bulunduğumuzu ve şu hâlde enine boyuna ilâve etmiş olduğumuz buudlar[3] vâki'de cismânî ve mekânî buudlar[4], imtidadlar değil, sırf zihnimizin mânevî imtidâdı nisbetinde mebde'imize tamamen mutâbık olmayarak izâfetimiz nisbetinden fazla bir surette faraziyyât ile uzattığımız mânevî buudlardan ibaret olduğunu, [5178] böyle olunca da Hakk'a vusûl için cisim tasavvurunu tahdid veya tezyid ile uğraşmaktan ise o tasavvuru yaparken rûh âleminde yürüdüğümüzü bilerek her iki âlemin muhîtine doğru yükselmek en sağlam bir hareket olacağını teslim eylemek lâzım gelir. Bunu iyi teemmül ettiğimiz takdirde de alacağımız netice şu olur: Üç buudlu cisim âlemimizin muhîtinde diğer cismânî bir[5] buud ya vardır ya yoktur. Evvelâ yok dememiz lâzım gelir, çünkü o muhît bizim fikrimizde imtidadlarımızın müntehâsı olmak üzere me'huz bulunduğundan hilâfını farzetmek bir tenakuz olur. Bi'l-farz belki vardır dersek o buud, yine vâki'de bizim mâlumumuz olan eb'âd-ı selâsenin mefruz bir imtidâdından ibaret olarak düşünülmek lâzım gelir. Çünkü vâhid-i kıyâsîmiz ondan ibarettir. Bi't-tecribe vâsıl olmamış bulunduğumuz bir[6] sahada yapacağımız tahmînî bir kıyasta neticemizi mukaddimelerimizin şümûlü sahasından ileri götürmeye asla hakkımız yoktur. İki kere iki beş eder diyemeyiz. Öyle bir şey farzettiğimiz

1 M ve B: "tahdid".
2 B: "mahdûd".
3 H: "mebde'ler".
4 H: "mebde'ler".
5 H -"bir".
6 H -"bir".

takdirde de onu sırf gönül âlemimizde yapar ve[1] vicdânımıza intıbak etmediğini bilerek sırf vehmî bir surette bir farz olarak yaparız. O hâlde dört buudlu cisim âlemi olan bir semâ mülâhazasına geçtiğimiz lahzadan itibaren ecsâm âleminden çıkmış, mânevî bir sahada hem de[2] rûh ve şuurumuza muntabık olan sâdık bir rûhâniyet âlemi değil, mefruz bir hayâl âleminde dolaşmış bulunuruz. Binâen'aleyh dört veya daha ziyade buudlu bir cisim mümkin olduğunu farz ve tahayyül etsek bile farzımız hâricinde vâki' olduğuna hükmedemeyiz. Bu sebeplerle biz bu faraziyeyi bir şiir gibi kaydedip geçmek isteriz. Ancak tecribî idrâkimizin izâfiyetini ve bildiğimiz cisim tasavvurumuzun tenâhîsini sıfıra indirecek dereceye kadar düşündürebilmesi ve yalnız cismânî düşünmeye alışmış bulunanlara zihin ve rûhâniyet âleminin vüs'atini dahi tecessüm ettirerek mecmû'unu muhît olan mülk-i Hakk'ın [5179] azamet ve vüs'atini tefekküre sevketmek gibi bir fâidesi olmak hasebiyle de kaydetmekten kendimizi alamayız.

Bütün bu yollardan yürümek için ise ilk şartın hayat ve şuur olduğunu ve bütün şuurlarımızın mutlak bir muhîte dayanan bir izâfet nizam[3] ve kadrosu içinde anbean lemha lemha yaratılmakta bulunduğunu unutmamak lâzım gelir. Öyle olunca da şuurun hâlıkına arz-ı teslimiyet etmesi için kendini ve kendinin anbean hudûs ve mahlûkiyetini duyabilmesi kâfîdir. Şuuruna şuur sâhibi olarak kendisini tanıyanlar uzağa gitmeden her şuur mazmûnunda hâlıkının bir âyetini görürler ve onun yanında, önünde ve sonunda وَهُوَ[4] مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ [el-Hadîd 57/4] sırrına ererler. Bu suretle seyr ü nazarlarında Allah'ı aramak için değil, رَبِّ[5] زِدْنِى عِلْماً [Tâ-hâ 20/114] mübteğāsınca milkindeki âlâ ve eltâfın tarz-ı tecellîsini daha ziyade tanıyarak marifetlerini artırmak ve vazifelerini daha güzel yaparak ilmen ve amelen O'nun rızâsına yaklaşmak için çalışırlar. Elbette şuurumuzun kavradığı her zerre ve her cisim bir âyet-i

1 H -"ve".
2 H -"de".
3 F, M ve B: "nizamı".
4 H, F, M ve B: "والله".
5 M: "ربى".

Hak'tır. O'nu ve O'nun tarz-ı vücûdunu kavrayan şuur ise daha büyük bir dâd-ı haktır. Âfâk u enfüsten ilm ü amel kanatlarıyla milk-i ilâhîde uçmak ise en büyük devlettir. Fakat bedenimizle[1] içinden çıkamadığımız âlemleri şuurumuzla kavrayıp da kurb-i Rahmân'a rûhen marifet ve iman ile uçabilmek için cisim tasavvuru içinde muhât olduğumuz eb'âd-ı selâseden daha ziyadesini aramakla meşgul olacağımıza, bütün ecsâm âlemini arzımızla semâmız arasında kavradığımız gibi eb'âd-ı selâse mâhiyetiyle kavramakla iktifâ edip ondan çıkınca mücerred rûhâniyyât âlemine girmiş olduğumuzu tasdik eylemek ve buradan rûhânî ve cismânî iki nazarın şuurumuzdaki intibâkından kendimize dönerek Hak fikrine teslîm-i nefs eylemek şüphesiz ki daha serî' bir yol olur. Şu hâlde yedi semâyı, ya evvelki ya ikinci mâna ile mülâhaza etmekte umûmiyet itibariyle kendimize daha kuvvetli bir intibak vardır. Ma'amâfîh[2] [5180] yedi semâyı bilebildiğimize göre gerek semâlardan yedisini ihtivâ eden bir manzûme âlemi ve gerek yedi idrak âlemi, gerekse tasavvur edebildiğimiz üç buudlu ecsâm âleminin fevkinde olmak üzere hakikatini kavrayamadığımız yedi buudlu âlem diye mülâhaza edelim, şu muhakkaktır ki Allah teâlâ, hakikatlerinin tafsîlini kendi bildiği yedi semâ yaratmıştır ki {طِبَاقًا} hep birbirine mutâbık, yahut tabaka tabaka.

"**Tıbâk**" kelimesi ya masdar yahut cem'dir. Ekser müfessirînin ihtiyar ettikleri vechile masdar olduğuna göre mufâ'ale bâbından "vifâk" ve "muvâfakat" gibi mutabakat mânasına masdar olup sülâsîsi tâ'nın[3] kesriyle "tıbk"tır[4]. Burada سَبْعَ'dan hâl olduğu için "zâte tıbâkin" veya "mutâbıkaten"[5] mevki'indedir. Yekdiğerine mutâbık, hep birbirine uygun demek olup ta'addüdleriyle beraber aralarındaki sıkı[6] nizâm-ı irtibâtı ifade eder. Bu mâna seyyârelerin her birindeki hususiyetle beraber bir câzibe etrafındaki âhenklerine mutâbık olduğu gibi; bir ziyâ

1 H: "bedenimizin".
2 H -"Ma'amâfîh".
3 M ve B: "tının".
4 B: "tıbâk'tır".
5 M: "mutabekaten".
6 B -"sıkı".

ile bir harâret, bir ses gibi ayrı ayrı hislerle idrak olunan hâdiselerin gerek âfâkta ve gerek enfüste yekdiğerine intibak edip kaynaşarak müttefikan bir hakikati haber vermeleri hâline de mutâbıktır. Bu intibak olmasaydı biz tecribe sahasında muhtelif havâssimizin ihsâsâtını müşterek bir his ile alıp da bir sûret-i mahsûsa ile hâfızamıza koyamaz, üzerinde aklımızı işletemez, hâriçte mevki'lerini tâyin eyleyemez, bir hak fikrine eremezdik. Tam mânasıyla şirk ve perişanlık içinde kalır, rûhumuzun vahdetini dahi bulamazdık. İkincisi "tabak", yahut "tabaka"nın cem'i olmasıdır ki[1] *Kāmûs* sâhibinin *Besâir*'de beyanına göre "tabak" ve "tabaka" bir şeyin muvâfıkı olan kapağına ve örtüsüne mevzû' olup ona teşbih tarîkiyle alt kata muvâfık gelen üst kata ve yüksek rütbeye ve dereceye ıtlak olunur. Ve cem'inde "etbâk" ve "tıbâk" denilir.[2] Bu mânaca طِبَاقًا tabaka tabaka demek olur. Bazı müfessirîn de bu mânayı ihtiyar etmişlerdir. Bu da her üç mânaca muvâfıktır. Çünkü [5181] seyyârâttan her biri merkez etrafında birbiri üstüne böyle tabaka tabaka birer sâha-i semâ teşkil ettikleri gibi idrâkât âlemimizde en aşağıda zevk, onun üstünde lems, onun üstünde şemm, onun üstünde sem', onun üstünde basar, onun üstünde akıl, onun üstünde vahiy hâdisât ve müte'allikātı olmak üzere tabaka tabaka birer vüs'at sahası arzederler. Üç buudlu semâ, dört buudlu semâ ilh... diye mülâhaza olunabildiği surette ise her iki mânaca tıbâk mefhûmu daha zâhirdir. Âyette "etbâkan" veya "mutâbikaten"[3] denilmeyip de طِبَاقًا buyurulması her iki mânanın da sâdık olduğunu

---

1 H -"ki".

2 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 496-498:

الطَبَق: غِطاءُ كلّ شيء، والذى يؤكل عليه، ويُنقل فيه الطعام ونحوه، والجمع: أَطبْاق، وأَطبِقَه. وطَبّقه، وأَطبقه فتطبّق وانطبق... والطَّبَق أيضًا من كل شيء: ما ساواه. والجمع: أَطباق. وقد طابقه مطابقة وطِبَاقًا. وهى -أَعنى المطابقة- من الأَسماء المتضايفة، وهو أَن يجعل الشيء فوق شيء آخر بقَدْره. ومنه مطابقة النعل... ثم يستعمل الطباق فى الشيء الذى يكون فوق الآخر تارة، وفيما يوافق غيره تارة، كسائر الأَسماء الموضوعة لمعنيين ثم يستعمل فى أَحدهما دون الآخر، كالكأس، والرواية ونحوها. قال تعالى: «الذي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ طِبَاقاً» أَى طبقة فوق طبقة أَو طبقا فوق طبق. وقوله: «لَتَرْكَبُنَّ طَبَقاً عَن طَبَقٍ»، أَى تترّقى منزلاً عن منزل. وذلك إشارة إلى أَحوال الإنسان من ترقّية فى أَحوال شتّى فى الدنيا، نحو ما أَشار إليه بقوله: «خَلَقَكُمْ مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ»، وَأَحوالٍ شتّى فى الآخرة: من النشور والبعث والحساب والصّراط إلى حين المستقَرّ فى إحدى الدّارين. وهذا طِباقه، وطِبْقُه، وطَبِيقه، وَطَبَقُهُ، أَى مطابِقه.

وطبّق العنق: أَصاب الْمَفْصِلَ فأَبانها، ومنه سيف مطبّق. ومطر وجراد مُطبِق: عامّ. ومضى طَبَق بعد طبَق: عالَم من النّاس بعد عالَم... والدّهر أَطباق: حالات. وفلان على طبقات شتّى، والنّاس طبقات: منازل ودرجات بعضها أَرفع من بعض. وأَطبقوا على الأَمر: أَجمعوا. وبناتُ طَبَق: الدّواهى، وأَصلها الحيّة لشبهها بالطبق إذا استدارت، أَوْ لأَنَّها تمسَك تحت طَبَق السّفَط، أَوْ لإطباقها على الملسوع. وجنون مُطْبِق، وحُمَّى مُطْبِقة، وسَنَة مُطْبِقة، من أَطبقه: غطَّاه. وأَطْبِق شفتيك: اسكت.

3 M: "mutabikatin".

gösterir. Bununla beraber bunun[1] şu vechile îzah edilmesi asıl murad tabakâttan ziyade mutâbakatı tefhim etmek olduğunu anlatır. Ekser müfessirînin bunu ihtiyar etmeleri de bu siyaktan dolayı olmalıdır. Zira mutâbakatı takrir için tefâvütü nefy ile buyuruluyor ki {مَا تَرٰى فٖى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ} Rahmân'ın halkında hiçbir tefâvüt göremezsin.

"**Tefâvüt**" aslında "tenâkuz", "tehâlüf" gibi iki şeyin yekdiğerini fevt edecek[2] vechile uygunsuzluğu ve perişanlığı, başkalığı demektir ki münasebetsizlik ve nizamsızlık diye tefsir olunur. Yani bütün bu semâları Allah teâlâ rahmet ve in'âmı eseri olarak hepsinin fevkinde kendisinin birliğini ve kudret ü izzetinin büyüklüğü ile rahmâniyetini tanıttırmak üzere yaratmış ve o hikmet ile onları tabaka tabaka muhtelif eb'âd ve vüs'atte yaratmakla beraber hepsini hem yekdiğerine mutâbık, hem size uygun bir nizam ve hey'et ve yeknesak bir muvâzene ve âhenk içinde yaratmıştır. Ondan dolayı ey muhatab! Yeryüzünde sen onları o âhenk ve nizam ile muhît bir birlik içinde görür ve onlardan rahmet-i Rahmân'ı sezerek O'na ermek için aykırı gitmeyip nizâm-ı vahdet ile hareket etmek lâzım geldiğini anlayabilirsin. Bak o Rahmân'ın yarattığında [5182] hiçbir nizamsızlık, bir münasebetsizlik göremezsin. {فَارْجِعِ الْبَصَرَ} Haydi o basarı -O[3] Rahmân'ın sende yaratmış olduğu gözü- döndür de bak {هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ} hiçbir futûr, yani nizâm-ı vahdeti bozan veya seni onların mâverâsına geçiren bir çatlak, bir kusur, bir delik, bir halel görebilir misin? ❁ O hâlde sen gözünü açacak, o nizâm-ı rahmetten istifade ile en güzel amele koşacak, yükselecek yerde ona gözlerini yumup küfr ü isyan ile o nizâmı kırmaya ve o mülkün hâricine çıkabilirmişsin gibi kafa tutmaya nasıl cür'et edebilirsin?

"**Futûr**" şak, yani yarık ve[4] çatlak demek olan "fatr" kelimesinin cem'idir. Bundan ilk nazarda eski feylesofların dediği gibi semâvâtın hark u iltiyâmı kābil olmaması hakkındaki davalarına istidlâl olunacak

1 F, M ve B -"bunun".
2 F, M ve B: "eder".
3 F, M ve B -"O".
4 H: "veya".

zannedilebilir. Fakat futûr bulunmamak başka, haddizâtında futûru mümteni' olmak yine başkadır. Sûre-i Enbiyâ'da اَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا اَنَّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا [21/30] âyetinde Arz'ın mukaddemâ semâvât ile bitişik iken sonradan ayrıldığı beyan olunmuş bulunduğu gibi, Kamer'in yarılması ve اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ [el-İnfitâr 82/1][1], اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ [el-İnşikâk 84/1][2] gibi âyetlerle kıyamette semânın inşikak ve infitar edeceği haber verilmiş, mahluk oldukları da tasrih olunmuş olmakla nefy-i futûrdan gerek semâvât içindeki ecrâm ve kevâkibin ve gerek nefs-i semânın arzımızda olduğu gibi haddizâtında kābil-i infitâr olmalarını nefiy lâzım gelmez. Yapan elbette yıkmaya dahi kādirdir. Maksat kudret-i ilâhiyeye nazaran yarılmaları, bozulmaları ve yapılmaları ihtimâlini selb değil, vücuddaki vahdet ü ittisal manzarasını göstererek mülk-i ilâhînin vüs'at ve azametini, yaratılışlarındaki nesak ve intizâmın muhayyiru'l-ukūl olan mükemmeliyetini, kusursuzluğunu tabakāt ve envâ' ve eczâsının kesretiyle beraber hey'et ve sisteminin ihâtalara sığmaz, mâverâsına geçilmez [5183] kudret-i ilâhiye çenberi içindeki vahdetini ve o muhît altında mahlûk nazarların mahdûdiyet ve izâfiyetini ve onun içinde ne kadar yükselirlerse yükselsinler üstüne veya[3] hâricine çıkmak için bir had, bir delik bulunmasına kullar tarafından imkân ve ihtimal olmadığını anlatmak olduğu âşikârdır. Şu hâlde demek olur ki haddizâtında infitârı, hark u iltiyâmı kābil olmayan şey ecrâm-ı semâ veya nefs-i semâ değil, onları içinden dışından muhît olan ve hepsinin fevkinde bulunan kudret-i ilâhiyedir. Bir rahmet-i ilâhiye olan o nazarlardan sâbit olacak olan da budur. تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ[4], اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5], İşte O öyle Azîz, öyle Gafûr'dur. Cihet ve mekân kasdıyla değil; cismânî, rûhânî, mekânî, zamânî, maddî, mânevî erilebilecek her yüksekliğin fevkinde hepsini bürür demek olan bu mâna iledir ki Allah teâlâ'ya fevka's-semâ

1 "Semâ çatladığı vakit."
2 "Semâ inşikak ettiği vakit."
3 F, M ve B: "ve".
4 H -"تَبَارَكَ الَّذٖى بِيَدِهِ الْمُلْكُ".

ve fevka'l-Arş'tır denilir. اَنَّ اللّٰهَ قَدْ اَحَاطَ بِكُلِّ شَىْءٍ عِلْمًا [et-Talâk 65/12], وَكَانَ اللّٰهُ بِكُلِّ شَىْءٍ مُحِيطًا [en-Nisâ 4/126].

Buraya kadar âyette مَا تَرٰى... هَلْ تَرٰى iki nazar ifade etmiş olduğu gibi "ircâ'-ı basar" tâbiri de tekerrürü ifade eder. Mâlum ki göz iki, idrak birdir. Bunda bir taraftan nisbet ve izâfetin hudûdunu teşkil eden noktaların elâstikiyetiyle[1] merâtib-i nazarın tevessü'üne ve bundan dolayı tecribe sahasında taharrî-i hakikat için nazarların dikkatle tekrârı[2] lüzûmuna bir tenbih ve aynı zamanda bu suretle ma'rifet-i Hakk'a doğru terakki için nazarın enfüsî ve âfâkī haysiyetlerini dahi mülâhaza ve teemmül ile hareket etmek iktizâ edeceğine bir işaret vardır. Nitekim bunu daha sarih olarak anlatmak üzere burada iki gözü birleştiren ihsâs-ı basarın dayanıp kaldığı cismânî hadde bir lahza tevakkuf ve teemmülden sonra basar-ı basîretle daha ziyade ta'mîk ve tedkik için nazarların tekrârı tasrih olunarak terâhîye mevzû' olan ثُمَّ ile buyuruluyor ki: {ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ} Sonra yine tekrar tekrar ircâ'-ı basar et ❁ o çift gözün birliğinden çıkan bakış ve görüş [5184] kuvvesini döndürüp döndürüp tekrar tekrar bak. كَرَّتَيْنِ esasen كره'nin tesniyesi olduğundan iki kere demektir. Bununla beraber "lebbeyk ve sa'deyk" gibi bazen riyâziyâtta olduğu vechile tekrar ile teksîri tekid ve takviye için kullanılır ki bizim "tekrar tekrar" tâbirimiz de böyledir. Bu cihetle bu ifadenin hilkatimize ve bizimle âfâkımız beynindeki nizam ve irtibâta öyle güzel bir intibâkı vardır ki tasvîrine kudret-i beşer kifayet etmez. Burada hem zâhirî gözlerin çifteliğine hem onunla beraber ikisini bir idrakte birleştiren basîrete, sonra bu idrâki tahdid eden âfâk ve enfüs ikiliğine, sonra o ikinin aralarındaki nizâm-ı vahdetle birliği noktasından benliğimize mütevâliyen yağıp duran şuur ve idrak nûrlarının kesretine ve bundan o kesreti muhît olan Hak teâlâ'nın vahdet ü azametine ve O'nun ihâta-i azameti içinde hiçe inen ve ancak O'na izâfet rahmetiyle yaşayabilen benliğimizin acz ü zilletine gayet açık ve mertebeden mertebeye kat kat muzâ'af ve müekked bir beyan vardır

1 H -"elastikiyetiyle".
2 F, M ve B: "tekerrürü".

لَا تُدْرِكُهُ الْاَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ الْاَبْصَارَ... قَدْ جَٓاءَكُمْ بَصَٓائِرُ مِنْ رَبِّكُمْۚ فَمَنْ اَبْصَرَ فَلِنَفْسِهٖۚ وَمَنْ عَمِيَ فَعَلَيْهَا [el-En'âm 6/103-104]. Onun için nazarlar ne kadar tevsî' edilirse edilsin varılacak netice budur. İrcâ'-ı nazar ettikçe {يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ} sana döner o göz ❁ yani göklerde geçecek bir yarık veya kaçacak bir delik arayan o çifteli göz ne kadar çabalasa bu mülkten çıkacak, başka bir devlete geçecek bir çatlak, bir kusur bulamaz, çarnâçar çevrilir, sana döner, öyle ki {خَاسِئًا} aradığı kaçamağı bulmaktan mahrum hakir, sürgün ve düşkün, yahut nihâyetine erilmez o füshat ve azamet muhîtinden fışkıran envâr-ı rahmet ve âsâr-ı kudret ve heybetin şa'şa'a-i ihâtası karşısında[1] hayret ve dehşetle bulanıp kamaşmış, mütehayyir, baygın bir hâlde. ❁ "Hâsien", "husû' (خسوء)"dan ism-i fâil olarak "basar"dan hâldir. "husû'" iki mânaya gelir. Birisi; köpek kısmını azarlayıp tahkir ederek kovmak, tard u teb'îd etmek [5185] mânasına müte'addî veya öyle kovulmuş[2] gibi hakāretle def' olup gitmek mânasına lâzım olur ki قَالَ اخْسَؤُا فِيهَا وَلَا تُكَلِّمُونِ'da [el-Mü'minûn 23/108] bu mânayadır. Burada da bundan istiare tarîkiyle ekseriya bu mânada tefsir olunmuştur.

İkincisi de göz dumanlanıp kamaşmak, uyuşup feri kaçmak mânasına lâzım olur ki bazıları da burada bu mânayı daha müreccah görmüşlerdir. Ma'amâfîh bu mâna şunda da vardır: {وَهُوَ حَسِيرٌ} Ve öyle ki o göz yorgun ve bitkin, yahut bütün çabalamasına rağmen bir çatlak bulamayıp gördüğü bedâyi'-i san'at, çarpıldığı âsâr-ı kudret, karşılaştığı azamet muvâcehesinde hayret ve dehşetle gafletten açılmış, aczini anlamış, onları delip daha ileri gidemeyeceğini derkederek haddini bilmiş olarak döner sana inkılâb eder. ❁ O muhît dâhilinde bütün o duygular, o nazarlara akseden envâr ve âsâr sana münkalib olarak sende bir vicdan olur. Sen onların içinde iken bu kere onlar senin içinde bir şuur olarak bulunur. Bu kere de bir cisim ve rûh, bir zâhir ve bâtın izâfet ve tekabülü içinde her cihetten ihâta olunmuş bir intibak noktasında hem kendini,

1 B -"rahmet ve âsâr-ı kudret ve heybetin şa'şa'a-i ihâtası karşısında".
2 F, M ve B: "koğuş".

hem muhîtini sezer. O vahdet noktasında[1] Hakk'ın birliğine ve ilm ü kudretinin şümul ve ihâtasına bir iman ve irfan penceresi olan bir kalb bulursun. O vakit o aşılmaz yüksek muhît, o deliksiz geniş milk içinde o manzaranın irtisam eylediği nefsinde bulduğun kalb penceresinden aldığın iman ve irfan nûruyla bu milkin sâhibine karşı kendinde zâtî olan acz ü zilleti ve aynı zamanda O'na izâfetle nâil olmuş bulunduğun feyz-i hilkat ve eser-i rahmeti vicdânında idrak edip kendini ve kendi haddini ve vaziyetini, mebde' ü me'âd ile gayeni tanır ve bi'n-nazar erdiğin o gayeye bi'l-amel ermek için tâkibi lâzım gelen vazifeni araştırmaya koyulursun. Eğer basar ve basîretin, sâlim vicdânın var da hayattan nasip almak istersen O Azîz ü Gafûr'un izzetinden korkar, mağfiret ve [5186] rahmetine sığınır, o büyük mülkte O'nun emr ü nizâmı dairesinde en güzel amellerle rızâsına ermeye çalışırsın.

"**Hasîr**" "hasr" veya "husûr" veya "hasret"ten hâsir veya mahsur mânasına fe'îldir. "Hasr" esasen kapalı ve örtülü bir şeyi açmak, sıyırmak, keşif ile iyân eylemek mânasınadır. حَسَرَتِ الْمَرْأَةُ عَنْ وَجْهِهَا الْقِنَاعَ denilir ki, "kadın yüzünden nikābı sıyırdı, açtı" demektir. Bu mânadan me'huz olarak hayvanı kuvvetinden açıp dermansız hâle getirecek derece[2] sürüp yormaya da "hasr" denilir. Müte'addî[3] olan bu mânalardan "hasîr" "mahsur", yani açılmış, yahut sürülüp yorulmuş, bîtâb bırakılmış demek olur. "Hâsir" de böyle çok yorup bîtâb eden demek olur.[4] "Zuhûr" vezninde "husûr" dahi lâzım olarak örtülü bir şeyin açılıp[5] münkeşif olması ve gözün uzun uzadıya ve bir düziye bakmak sebebiyle yorulup ferden kesilerek donuklanması mânalarına gelir. Bundan da "hasîr", "hâsir", yani açık veya bütün zaafı meydana çıkmış yorgun ve bitkin, bîtâb demek olur. Böyle göz açılmakta bizim "tokadı yiyince gözü açıldı" tâbirimizde olduğu gibi haddini bilmek ve etrafını anlamak mânaları

---

1 B -"hem kendini, hem muhîtini sezer. O vahdet noktasında".
2 H ve F: "de".
3 H: "müte'addid".
4 H: "'Hasr' böyle çok yorulup bîtâb olmak mânasında lâzım da olur. Bu mânaca "hasîr", "hâsir", yani yorgun bîtâb demek olur".
5 B -"açılıp".

bulunabileceği gibi uzaklaşmak mânası da bulunur. “Hasîr”, bir de “hasret”ten mütehassir mânasına gelir. “Hasret” de fevt olan, elden kaçan bir şeye eseflenmektir. Râgıb'ın *Müfredât*'ta, sâhib-i *Kāmûs*'un *Besâir*'de beyanlarına göre “hasr” maddesi esas itibariyle keşf mânasına mevzû‘ olup sâir mânalar birer münasebetle ondan münşa‘ibdir. Süpürüntüyü izâle eden süpürgeye, fırçaya “mihsere” denilir, çünkü süpürülen yeri açar. Yorulup dermansız kalmaya “husûr” denilir, çünkü kuvvet ve tâkat ondan açılmış bulunur. Fevt olan şeye teessüf etmeye “hasret” denilir; çünkü onun kadrini bilmeye mâni‘ olan cehalet perdesi açılmış, yahut fart-ı gamdan kuvveti açılıp yorgun düşmüş, yahut[1] fevt olan şeyi tedarik etmekten aczi inkişaf, elemi tebarüz etmiş bulunur.[2] Velhâsıl “hasîr” açık, yorgun, mütehassir mânalarını ifade [5187] edebilirse de bilhassa göze vasıf olduğu zaman yorgun ve bitkin, bîtâb demek olduğundan müfessirîn burada “hâsi’”i zelil, “hasîr”i kelîl diye tefsir etmişlerdir. Ma‘amâfîh böyle olması diğer mânaları îmâdan da hâlî kalmaz. Açıklığı muhîte, hasreti nefse ait olarak mülâhaza edebiliriz. Ve işbu ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ âyetinde sûfiyyenin zebanzedi bulunan مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ vecîzesinin[3] me'haz ve mısdâkı bir mazmun bulunduğu da hafî değildir. Âfâkta dolaşan nazarın nizâm-ı hilkatte bir çatlak, bir geçit bulmaktan me'yus ve bîtâb hâsi' ü hasîr olarak nefse inkılâbında sırr-ı ma‘rifetin nefiste tecellî edeceğine, ubûdiyet acziyle rubûbiyet kudretinin inkişâfı noktası vicdan ile vücûdun, ene ile ente'nin birbirine bağlandığı bir izâfet düğümü demek olan kalbde bulunabileceğine bir tenbih vardır. Bu suretle Rahmân'ın yarattığı hilkat nizâmının içinden çıkılmaz vüs‘atiyle beraber en derin nazarlarla bile O'nun vahdetini

---

1 B -“fart-ı gamdan kuvveti açılıp yorgun düşmüş, yahut”.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 234-235:

الحسر: كشف الملبس عمّا عليه، يقال: حسرت عن الذراع، والحاسر: من لا درع عليه ولا مغفر، والْمِحْسَرَة: المكنسة، وفلان كريم الْمَحْسَر، كناية عن المختبر، وناقة حَسِير: انحسر عنها اللحم والقوّة، ونوق حَسْرَى. والحاسر: الْمُعْيَا لانكشاف قواه، ويقال للمعيا حاسر ومحسور، أمّا الحاسر فتصوّرا أنّه قد حسر بنفسه قواه، وأما المحسور فتصوّرا أنّ التعب قد حسره، وقوله عزّ وجل: «يَنْقَلِبْ إِلَيْكَ الْبَصَرُ خاسِئاً وَهُوَ حَسِيرٌ»، يصحّ أن يكون بمعنى حاسر، وأن يكون بمعنى محسور، قال تعالى: «فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً» (الإسراء ٢٩/١٧). والحَسْرَةُ: الغمّ على ما فاته والندم عليه، كأنه انحسر عنه الجهل الذي حمله على ما ارتكبه، أو انحسر قواه من فرط غمّ، أو أدركه إعياء من تدارك ما فرط منه.

3 Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 133; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* X, 208; Sâgānî, *el-Mevzû‘ât,* s. 35.

bozacak bir ayıp ve kusur bulunmak[1] ihtimâli olmadığı ve küfr ü şirk ile O'nun sâha-i izzetinden çıkmak isteyenlerin çabalamalarına rağmen O'ndan kurtulabilecek veya başka bir devlet mülküne[2] aşabilecek en cüz'î bir yarık, bir delik bulabilmelerine imkân olmadığı ve bu hakikati basar ve basîreti olanlar yine O[3] Rahmân'ın eser-i rahmeti olarak enfüs ü âfâkı bir birlik nizâmında birleştiren marifet nûruyla âfâktan kendilerine gelerek kalblerinde bulabileceklerini nazarî olarak tanıttıktan ve semâyı zemîne indirdikten sonra bu kere de zeminden semâya, nefisten kurb-ı Hakk'a, fenâdan bekāya, süfliyetten ulviyete amelî olarak yükseltmek için maddî, mânevî nûr u nâr, tebşîr ü inzar şimşekleriyle en yakınımızdan nazarlarımızı istîlâ edip duran semâ-i dünyânın câzibe-i ziynet[4] ve dâfi'a-i satveti ile donatılmış manzara-i hüsnüne ve tarz-ı idare ve inzibâtına dikkatimizi celb ve hüsn ile kubhun, iman ile küfrün, istikāmet ile şeytanetin âkıbetlerini bi'l-mukāyese ferdî ve ictimâ'î hayatta va'd ü va'îd ile [5188] vazife hissini tehyic ve hüsn-i intizam ile sa'y ü amele tergīb zımnında buyuruluyor ki: {وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ} Şânım hakkı için Biz o dünyâ semâyı nice nice misbahlarla donatıp süsledik. ❁ "Semâ-i Dünyâ" terkîbini "dünyanın semâsı" demek gibi izâfet terkîbi zannederek yanlış anlamaya alışmış olanlar, bizim buna "dünyâ semâ" dememizi tuhaf bulurlarsa da biz bunun doğrusu "dünyâ" sıfat, "semâ" mevsuf olarak sıfat terkîbi olduğunu anlatmak için yukarıdan beri "dünyâ semâ" demeyi tercih eyledik ki, "hayât-ı dünyâ"ya "dünyâ hayat" dememiz de böyledir. Gerçi "dünyâ" lafzı lisânımızda olduğu gibi sıfât-ı gālibe kabîlinden isim olarak dahi isti'mâl olunursa da Kur'an'da hep sıfat olarak zikredilmiş olduğundan o mazmûnu muhafaza lâzımdır.

"**Dünyâ**" "ednâ"nın müennesi ism-i tafdil olup "denâet" yahut "dünüvv"den müştak olmasına nazaran en aşağı yahut en yakın demek olduğu cihetle "dünyâ semâ" da mefhum itibariyle en aşağı semâ yahut

---

1 F, M ve B: "bulmak".
2 F, M ve B -"başka bir devlet mülküne".
3 F, M ve B -"O".
4 F, M ve B: "ziyneti".

en yakın[1] semâ demek olur. Fakat bu "Semâ-i Dünyâ"dan murad hangi semâ olduğuna gelince bunda da iki vecih vardır. Birisi zikrolunan yedi semâdan biri olup bize doğru en[2] aşağıda bulunan ve en yakın olan birinci semâ olmasıdır ki arzımızın cevvinden ve hatta sathından itibaren Felek-i Kamer'in üst haddine kadar mahrekiyle bir senede devreylediği dairenin iç ve dış hudûdudur. Buna eski hey'etciler Felek-i Kamer demişler. Lâkin görünen yıldızlar burada olmadığı için müfessirîn bunda ihtilâf eylemiş, çokları mesâbîh ile müzeyyen olan Semâ-i Dünyâ'nın Felek-i Kamer'den çok geniş olması lâzım geleceğini söylemişler, bazıları da yıldızlarla müzeyyen olması için görünen yıldızların hepsi onda olmak lâzım gelmeyeceğini dermeyan eylemişlerdir. Bahâüddîn Âmilî[3] buna ait olmak üzere *Keşkül*'ünde[4] şöyle bir mütalaa kaydetmiştir: "وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا kavl-i ilâhîsi kevâkibin Felek-i Kamer'de merkuz olduğuna delâlet etmez, belki Felek-i Kamer'in onlarla müzeyyen olduğuna delâlet eyler. Fi'l-vâki' eflâkin şeffâfiyetinden dolayı o da öyledir. [5189] Kezâlik وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ kavli de kevâkibin[5] kendisinin düşmesini iktizâ etmez ve binâen'aleyh bundan murûr-ı eyyâm ile kevâkibin naksı[6] lâzım gelmez, nihâyet lâzım gelse gelse 'şihâb' denilen şu'lelerin kevâkibden infisâli lâzım gelir. Bununla beraber kevâkibin hepsi sekizinci felekte merkuz olduğuna ve Felek-i Kamer'de Kamer'den başka kevkeb olmadığına burhan ikāme olunmuş da değildir. İhtimal ki rasad edilmemiş kevâkibin birçoğu onda merkuzdur da şihablar da onlardan

---

1 F, M ve B -"demek olduğu cihetle "dünyâ semâ" da mefhum itibariyle en aşağı semâ yahut en yakın".

2 F, M ve B -"en".

3 M: "âmülî".

4 *el-Keşkûl,* Bahâeddin el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) güzel söz, şiir, nükte ve fıkraları topladığı antolojik eseridir. Âmilî bu eserinde tefsirle ilgili açıklamalara, hadislere dair bilgilere, Arap grameri, lugatı ve belâgatına dair kısımlara, düşündürücü fıkralara, ilginç hikâye ve kıssalara, seçme şiirlere, Hz. Ali, Yunan filozofları, hükümdarlar ve bazı ünlülere ait hikmetli sözlere, vecize ve atasözlerine, gazel, methiye, fahriye ve mersiyelere, vasiyet, mektup ve hutbelere, tasavvuf, felsefe ve ahlâka, kelâm, tevhid ve ilâhiyyâta dair bilgilere, matematik ve matematikle ilgili lugazlara, cebir, geometri ve astronomi gibi müsbet ilimlere dair bahislere, müstehcen fıkra ve şiirlere, bazı meşhur âlimlerin vefat, bazı eserlerin yazılış tarihlerine, Hıristiyanlık'la ilgili konulara, Kur'an'daki kelime ve harf sayısına vb. hususlara dair bilgilere yer verilmiştir (Bk. Hüseyin Elmalı, "el-Keşkûl", *DİA*, XXV, 324-325; Ömer Okumuş, "Âmilî, Bahâeddin", *DİA*, III, 60-61).

5 F, M ve B: "kevkebin".

6 H ve F: "nakzı".

düşer."[1] İşte Felek-i Kamer'i dünya semâ olmak üzere bu âyete tevfik etmek isteyen evvelki fenn-i hey'et fikirlerinin hulâsası budur. Bunun son fıkrası oldukça câlib-i dikkat ve Sûre-i Sâffât'ta geçtiği üzere zamanımızda şihablar hakkındaki nazariyelere hayli yakın olmasına mebnî buraya dercediyoruz. Şimdilik şihab ve recum meselesine varmazdan evvel biz de diyebiliriz ki sade Felek-i Kamer değil, o da dâhil olmak üzere arzımızın birinci[2] seması dâhilinde Kamer'den başka mesâbîh yok değildir. Zira yukarıda söylediğimiz vechile Güneş, Utârid, Zühre, Kamer dördü de bu semânın dâhilindedir. Arzımızın bu semâsı dâhilden bunlarla daha yukarıdan da semânın şeffâfiyeti hasebiyle ziyâları bize gelebilen bütün yıldızlarla nazarımızda müzeyyendir. Lâkin şunu da itiraf etmek lâzım gelir ki bu suretle görünen tezyin yalnız birinci semâya mahsus değil, ilk mülâhazada saydığımız yedi semânın hepsinde de manzurdur. O hâlde وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ بِمَصَابِيحَ denilmeyip de "dünyâ" vasfıyla takyîdin fâidesi ne olabilir? Bu suâle verilecek cevap şu ikiden hâlî değildir: Ya mesâbîhden murad ale'l-umûm görülen kevâkib değil, cevv-i Arz hudûdunda fişenk gibi parlayarak[3] kayıp düşen şihab şu'leleridir denecek, yahut da "Semâ-i Dünyâ"dan murad ber vech-i meşruh zikredilen birinci semâdan daha geniş olarak[4] mer'î olan kevâkib sahasının mecmû'una şâmil olmak üzere mahsüs olan semâ hududuna kadar tevsî' olunmak lâzım gelecektir. Evvelki [5190] ihtimal sâkıttır. Çünkü Ve's-Sâffâti Sûresi'nde اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ [37/6] diye ziynetinin kevâkib olduğu tasrih edilmiş, sonra da اِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ [es-Sâffât 37/10] diye şihâb-ı sâkıb ayrıca zikrolunmuş bulunduğu cihetle burada tezyin nokta-i nazarından mesâbîhi şihablara hasretmek doğru olamaz. O hâlde ikinci vecih zâhir olur ki muhakkikīnin muhtârı da budur. Yani "Semâ-i

---

1 Bahâeddin el-Âmilî, *el-Keşkûl,* Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 1403/1983, II, 183:
قوله تعالى «وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ» ليس دالّا على أنّ الكواكب مركوزة في فلك القمر بل على أنّ فلك القمر مزيّن بها وهو كذلك لشفافة الأفلاك وكذا قوله تعالى «وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ» لا يقتضي أنّ الكواكب نفسها تنقض ليلزم نقص الكواكب على مر الأيام، بل غاية ما يلزم منه أنّ الشهب تنفصل عن الكوكب كما يقتبس من السراج، ولم يقم برهان على أن جميع الكواكب مركوزة في فلك الثامن وأن فلك القمر ليس فيه إلا القمر، فلعل أكثر الكواكب الغير المرصودة مركوزة فيه ومنها تنقض الشهب.

2 B: "hâricî".

3 F, M ve B: "parlıyan".

4 F, M ve B -"olarak".

Dünyâ" yedi olarak sayılan semâların bize doğru alt tabakası olan birinci semâ demek değil, Arz'a mukabil olarak fevkinde nazarlarımızı tahdid eden sakf-ı merfû' hâlindeki mutlak semâ muhîtinin arzımıza kadar rü'yet sahamızı teşkil eden iç yüzü, bize nâzır olan alt cephesi arzımızın cevvinden itibaren üzerinde görülen ve görülebilecek olan menâzırını muhtevî olarak müzeyyen kubbe şeklinde nazarımıza irtisam eden[1] muhît dâhilidir ki ilk cismânî mülâhazalardaki yedi semânın dâhilini ve ikinci mülâhazadaki yedi semânın mahsüs olabilen kısmını ihtivâ eder.[2] Bunda "dünyâ" kaydı yalnız Felek-i Arz'a nazaran "ulyâ" mukabili değil, Arz'a nazaran ulyâ demek olan cins-i semânın mâfevki mânasına "ulyâ"[3] mukabili veya mâverâsı mânasına[4] "uhrâ" mukabilidir. Tıpkı "dâr-ı dünya" ve "dâr-ı âhire" ve "hayât-ı dünya", "hayât-ı âhire" tâbirlerindeki mâna gibidir. Hülasa bizim "gök" dediğimiz, muhîtin dışı değil içi, fevki değil tahtı demektir. Biz her ne görsek bunun içinde görürüz; bütün gördüğümüz kevâkib, seyyâreler, sâbiteler, manzûmeler, burclar, tabakalar, teşekküller bunun içindedir. Bunun fevki, dış yüzü, daha ilerisi ancak Allah'a ve Allah'ın bildirdiklerine mâlum olabilir. Orası Kürsî ve Arş cephesidir. Sidre-i Müntehâ ve nazarlarımızdan gizli olan Cennetü'l-Me'vâ da Arş'ın altında ve Semâ-i Dünyâ'nın son haddi olan yedinci semânın dış yüzündedir. Hadislerden anlaşılan da budur. Vâsılîn, kurb-i Hakk'a oradan ererler. Bütün o kandiller bizi oraya erdirmek için lambalar, fenerlerdir. Biz o haddi, o noktayı sezmedikçe dünyâ semâda ihtilâf-ı nazardan kurtulamayız.

[5191] Âlûsî der ki: "'Mesâbîh' 'sirâc', yani kandil demek olan 'misbâh'ın cem'idir. Bununla 'kevkeb'den mecaz yapılmış, sonra cemi'lenmiş, yahut ibtidâ 'mesâbîh' 'kevâkib'den mecaz yapılmıştır. Lügaviyyûnun bazısı 'misbâh'ı 'sirâc'ın makarrı diye tefsir eylemiştir. Bu

1 H: "eder".
2 H -"muhît dâhilidir ki ilk cismânî mülâhazalardaki yedi semânın dâhilini ve ikinci mülâhazadaki yedi semânın mahsüs olabilen kısmını ihtivâ eder".
3 B -"mukabili değil, Arz'a nazaran ulyâ demek olan cins-i semânın mâfevki mânasına 'ulyâ'".
4 F: "mânası".

surette mecaz üzere mecaz olur. Buna hâcet dahî[1] yoktur. Çünkü sirâcın kendisine dahi 'misbah' denildiğini tasrih edip duruyorlar. 'Mesâbîh'in tenkîri de tâzim içindir ki 'sizin bildiğiniz misbahlarınız gibi değil, büyük büyük misbahlar' demektir. 'Türlü türlü misbahlar' mânasına tenvî' için olduğu da söylenmiş ise de evvelkisi evlâdır. Zâhir olan murad da geceleyin kandilin ışık verdiği gibi şu'â' veren seyyârât ve sevâbitten bütün kevâkibdir. Şuna binâen ki bütün bunlar kurben ve bu'den mütefâvit felekler ve mecrâlarda oldukları hâlde Semâ-i Dünyâ sahnı içindedirler. Semânın felekten ibaret olması ise seleften mâruf olanın hilâfınadır. O, ancak evvelki felâsifenin kelâmıyla şeriatın kelâmını cem' etmek isteyenlerin kavlidir. İslâm beyninde şâyi' olmuş ve itikad eden etmiştir. Atâ'dan menkul şöyle bir haber vardır: 'Kevâkib, Arz ile semâ arasında, melâike ellerinde nûrdan silsilelerle muallak kandillerdir.' Buna nazaran semânın mesâbîh ile tezyîni 'tavan kandillerle tezyin olundu' denilmesi gibi olur. -Yani tezyin, semânın dâhilinden demek olur.- O haber pek sahih olmasa bile zâhir olan budur. Semâ-i Dünyâ'nın Felek-i Kamer, bâkī altının da meşhur tertib üzere mütebâkī seyyârelerin felekleri olduğuna ve sevâbit için lisân-ı şer'de 'Kürsî' tâbir olunan bir felek-i mahsus bulunduğuna itikad eyleyenler, yahut Semâ-i Dünyâ'nın yedinci semâ sayılan Zuhal feleğinde olmasını veya bazısı bir felekte, diğer bazısı daha fevkinde diğer bir felekte olmasını veya hepsinin bir felekte ve yediden başka bir semâda bulunmasını ve az adede iktisârın çoğu nefy etmemesini tecviz edenler de şöyle demişlerdir: Mesâbîh ile tezyînin [5192] bu semâya tahsîsi şunun içindir: Zira onlar ancak onun üzerinde görülür ve onun mâfevkinde bir cirim görünmez. Yahut umûma anlatmak muktezâsına riayet içindir. Çünkü semâdan semâyı temyiz umum için müte'azzirdir. Çünkü onlar kevâkibi en yakın gök bir felek sergisi üzerinde parıldayan cevherler gibi görürler. Bugünkü ehl-i hey'etin dediklerine itibar edenlere gelince, şöyle ki: Kevâkib, [2]fezâ deryâsının cevvinde hikmetin iktizâ ettiği vech-i mahsus üzere

---

1 F, M ve B: "de".
2 H +"cevv-i".

yüzen acâib kudretli gemiler ve fezâdaki mecrâları (yani mahrekleri) de onların felekleridir. Her biri hareket ederken boşlukta veya ona şebih mahalde birbirlerine câzibe kuvvetleri ile müncezib ve mürtabıt olarak hareket ederler, hem kendi mihverleri üzerinde hareketleri hem de başka hareketleri vardır. İştihar ettiği vechile eflâk veya semâ nâmına[1] ne hafif ne de sakil olmayan şeffaf, sulb ecrâmda merkuz değildirler. Şimdiye kadar bilinemeyen hafî bir sebepten dolayı hepsi yakın görünürlerse de yakınlık ve uzaklıklarında küllî fark vardır. O derece ki Şems'in şu'â'ı aramızdaki otuz dört milyon fersah (ki yüz elli küsûr milyon kilometre) mesafeden bize sekiz dakika on üç saniyede vâsıl olurken o yıldızlardan bazılarının şu'â'ı bize müte'addid senelerde vâsıl olur.[2] Bunları nazar-ı i'tibâra alanlar da demiştir ki: 'Semâ-i Dünyâ' ile bu fezâdaki bir tabaka-i mahsûsa, 'mesâbîh' ile de kevâkibin kendileri murad olunmak câizdir. Çünkü bunlar bir sarayın fezâsı içinde uçan ve alay alay [5193] dolaşan kuşların tezyin etmesi gibi o tabakayı tezyin etmektedirler. Yahut onun fevkinde bile olsa görülebilen kevâkibin hepsidir. Tezyîni de geçtiği vechile orada izhar edilmiş olmaları itibariyledir."[3] Âlûsî

---

1 H: "semâ-i sâniye".

2 Kevâkib-i sâbitenin Arz'a en yakın bulunanları Arz'ın Şems'e olan mesafesinden iki yüz bin defa daha ba'îd olduğu ehl-i hey'etçe mâlum olduğuna göre kevâkib-i mezkûreden sudûr eden ziyânın Arz'a vusûlü için takrîben üç seneden ziyade bir müddet sarf etmesi lâzım gelir (Sâlih Zeki, *Hikmet-i Tabiiye*, sür'at-i ziyâ bahsi). Şu hâlde en uzak olan sevâbitin ve mecerre âlemlerinin ziyâsı daha ne kadar çok senelerde vâsıl olacağı kıyas olunsun. Altmış yetmiş sene tahmin edilenler bile olmuştur. Bunlar ziyânın saniyede sür'ati üç yüz bin kilometre olması ve arada havadan daha kesif vâsıta bulunmaması mülâhazasıyla yürütülmüş kısmen nazarî kısmen farazî hesaplardır. Bunlar Kur'an'daki "elli bin sene" haberine nazaran hiç mesabesinde kalır. (Hamdi) [Müellifin notu].

(Günümüzde uzay teleskopları, dünyamızdan milyarlarca ışık yılı uzaklıkta bulunan yıldızlar keşfetmiştir.)

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 9-10:

«بِمَصَابِيحَ» جمع مصباح وهو السراج، وتجوز به عن الكوكب ثم جمع أو تجوز بالمصابيح ابتداء عن الكواكب، وفسره بعض اللغويين بمقر السراج فيكون حينئذ تجوزا على تجوز ولا حاجة إليه مع تصريحهم بأن المصباح نفس السراج أيضا وتنكيرها للتعظيم أي بمصابيح عظيمة ليست كمصابيحكم التي تعرفونها. وقيل للتنويع والأول أولى. والظاهر أن المراد الكواكب المضيئة بالليل إضاءة السراج من السيارات والثوابت بناء على أنها كلها في أفلاك ومجار متفاوتة قربا وبعدا في ثخن السماء الدنيا، وكون السماء هي الفلك خلاف المعروف عن السلف وإنما هو قول قاله من أراد الجمع بين كلام الفلاسفة الأولى وكلام الشريعة فشاع فيما بين الإسلام واعتقده من اعتقده. وعن عطاء: أن الكواكب في قناديل معلقة بين السماء والأرض بسلاسل من نور في أيدي ملائكة وعليه فـ«زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيا بِمَصَابِيحَ» كقول القائل: زينت السقف بالقناديل وهو ظاهر لكن الخبر لا يكاد يصح. ومن اعتقد أن السماء الدنيا فلك القمر والست الباقية أفلاك السيارات الباقية على الترتيب المشهور وأن للثوابت فلكا مخصوصا يسمى بلسان الشرع بالكرسي، أو جوز أن تكون هذه في فلك زحل وهو السماء السابعة، أو يكون بعضها في فلك وبعضها الآخر في آخر فوقه، أو كل منها في فلك وسماء غير السبع. والاقتصار على العدد القليل لا ينفي الكثير قال: إن تخصيص السماء بالتزيين بها لأنها إنما ترى عليها ولا ترى جرم ما فوقها أو رعاية لمقتضى إفهام العامة لتعذر التمييز بين سماء وسماء عليهم، فهم يرون الكواكب كجواهر متلألئة على بساط الفلك الأزرق الأقرب، ومن اعتبر ما عليه أهل الهيئة اليوم من أن الكواكب فلك عجائب القدرة مواخر في بحر جو الفضاء على وجه مخصوص تقتضيه الحكمة

bunları kaydettikten sonra da şu mütalaayı ilave etmiştir: "Bilirsin ki" der, "âyât ve ahbârı felâsifenin her dediklerine mutlaka tatbîke çalışan pek de tamam olmayacak bir işe tesaddî etmiş olur. Allah ve Resûlü ise ittibâ'a daha ehaktır. Evet nakli tevil ancak onun medlûlü hilâfına aklî delil kāim olduğu vakit gerektir. Felâsifenin delillerinin ekserîsi ise ehl-i şer'in delillerine muhalif olanı sahih bir surette isbattan acz esasına mübtenîdir. Böyle olduğu da onun mesâbîhi ile müstenîr olanlara hafî değildir."[1]

Eski fenn-i hey'et erbâbının müsbet hesab hâricine çıkan ve eflâk-i semâyı[2] görüldüğü gibi şeffaf bir cism-i latîf[3], esîrî bir mevc-i mekfuf hâlinden çıkarıp ne hafif ne sakil olmamakla beraber şeffaf ve yıldızların çakılmış olarak merkuz bulunduğu birer cism-i sulb hâlinde düşündüren felsefî nazariyelerinin, mevzû'alarının[4] hepsini müte'ârife hâlinde farzederek âyât ve ahbârı ona göre tevil edenlerin henüz sâbit olmayan faraziyeleri İslâm beyninde dînî ve kitâbî birer akide imiş gibi işâ'alara bâ'is olmuş ve bu sebeple Kur'an ve ehâdîsin bilâ-lüzum zâhiri hilâfına gidilmiş bulunduğunu birçok müfessirler gibi görmüş olan Âlûsî yeni hey'et telakkīlerinden bahsederken aynı hataya düşmemek için ihtiyâtı elden bırakmayarak günün birinde değişmek ihtimâli bulunan ve henüz ilm ü fennin kat'î hudûdu dâhiline girmiş olmayan felsefî nazariyât ve faraziyât sahalarında akl ü naklin zâhiri hilâfında görünen cihetlerde tevil yoluna sapıvermeyip aklımızın hakkıyla ihâta edemediği mutlak hakikat

---

ومجاريها فيه هي أفلاكها وقد تحركت إذ تحركت في خلاء أو ما يشبهه مع قوى بها تجاذبت وارتبطت ولها حركات على أنفسها وحركات غير ذلك وليست مركوزة كما اشتهر في أجرام صلبة شفافة لا ثقيلة ولا خفيفة تسمى أفلاكا أو سماء وهي متفاوتة قربا وبعدا تفاوتا كليا، وإن رؤيت كلها قريبة لسبب خفي إلى الآن عليهم حتى أن منها ما لا يصل شعاعه إلينا إلا في عدة سنين مع أن شعاع الشمس وبيننا وبينها أربعة وثلاثون مليونا من الفراسخ، والمليون ألف ألف يصل إلينا في ثمان دقائق وثلاث عشرة ثانية إلى آخر ما زعموا فيها. قال: يجوز أن يراد بالسماء الدنيا طبقة مخصوصة في هذا الفضاء، وبالمصابيح كواكب فيها نفسها قد زينت تلك الطبقة بها تزيين فضاء دار بطيور يطرن وحائمات فيه مثلا، أو جميع ما يرى من الكواكب وإن كان فوقها وتزيينها بذلك بإظهاره فيها كما مر.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 10:

وأنت تعلم أن من تصدى لتطبيق الآيات والأخبار على ما قاله الفلاسفة مطلقا فقد تصدى لأمر لا يكاد يتم له والله تعالى ورسوله صلّى الله عليه وسلم أحق بالإتباع. نعم تأويل النقلي إنما ينبغي إذا قام الدليل العقلي على خلاف ما دل عليه، وأكثر أدلة الفلاسفة قاعدة على العجز عن إثباتها إثباتا صحيحا ما يخالف أدلة أهل الشرع كما لا يخفى على من استضاء بمصابيحه.

2 F, M ve B: "eflâk ve semayı".

3 M: "lâtîfi".

4 F, M ve B: "mevzu'larının".

hudûdunu, Allah ve Resûlünün ihbârâtını her hâlde kendi izâfî fikrimiz[1] içinde halledivermek sevdâsına düşülmemeyi ve binâen'aleyh mahsüsü mahsüs, mâkulü mâkul, haber-i [5194] sâdıkla menkulü menkul olmak üzere her birinin hak ve kıymetlerine göre intibak noktalarını zâyi' etmeyerek anlamaya çalışmayı ve ihtilâflı noktaları hilâfı küfr ü dalâl olan dînî bir akide hâline getirmemeyi tavsiye etmiş demektir ki ne taassub ne de şeytanet ve şarlatanlık hevâlarına kapılmamak için ehl-i sünnet ulemâsının tutmuş oldukları sâlim hak ve marifet yolu da budur. Biz de bu fikir ve kanaatteyiz[2]. Bu esas dairesinde biz de şunu söylemek isteriz ki:

Gerek eski gerek yeni ilm-i hey'et erbâbı tarafından dermeyan edilen fikirlerin hepsi mücerred bir fikr-i felsefîden ibaret olmadığı gibi, hepsi kat'iyyetle isbat ve tecribe olunmuş ve olunabilecek riyâzî, mihânikî, hikemî, kimyevî, mantıkī fen ma'lûmâtı kabîlinden de değildir. Hatta bu fenlerin mebâdîsinde bile müte'ârife hâline gelmemiş nice münakaşalı mevzû'alar[3], faraziyeler, bedîhî olmayan tasavvurlar bulunduğu gibi netâic ve hâsılâtında da zarûrî olmayan şiir hâlinde mülâhazalar vardır. Eski hey'ette de kat'î hesab sahasına girmiş riyâzî fennî ma'lûmât yok değildi. İki bin seneden ziyadece[4] bir zamandan beri seyyârâtın kıranları, ictimâ' ve istikballeri, husûf[5] ve küsûf hesab olunabiliyordu. Fakat harekâtın sebeplerine ait muhâkemât-ı akliyelerinde müte'ârife yerine saydıkları mevzû'alarında Arz'ı merkez-i kül ve eflâki ecsâm-ı sulbe addetmek gibi faraziyelerinde[6] ve onların hâsılâtında felsefî idiler, fen ve felsefe hudûdu iyi[7] ayrılmış değil idi. Bugünkü ehl-i hey'etin de o kabîlden sırf felsefî mevzû'aları, faraziyeleri ve henüz fen hudûduna girmeyen birtakım mülâhazaları yok değildir. Bununla beraber şunu da itiraf etmek

1 H: "fikr".
2 F, M ve B: "i'tikaddayız".
3 F, M ve B: "münakaşalar, mevzu'lar".
4 H: "ziyade".
5 H -"husûf".
6 B -"müte'ârife yerine saydıkları mevzû'alarında Arz'ı merkez-i kül ve eflâki ecsâm-ı sulbe addetmek gibi faraziyelerinde".
7 H: "ile".

lâzım gelir ki bugün fen ve felsefe, tecribe ve amelî teknik sahasındaki ma'lûmât ile mücerred fikir sahasında dolaşan ma'lûmât ve intikad hadleri daha iyi ayrılmış, her fennin husûsî sahasında amelî kıymeti hâiz nazariyat daha iyi vahdetle kuvvetlenmiş, ma'lûmât-ı [5195] husûsiye âlât ve vesâit tezâyüd ve tekessür etmiş, buna mukabil de bütün fenlerin ma'lûmâtını tensik edecek olan felsefe ve iman sahalarında mezhebler, meşrebler çoğalarak umûmî fikirlerde teşettüt ve perîşânî çoğalmıştır. Yine itiraf etmek lâzım gelir ki fünûnun tecribe sahasında keşfiyyât ve tatbîkātı ilerledikçe bunlar Kur'ân'ın mazmunlarına aykırı gitmemiş, bilakis birçok âyetlerin daha iyi vuzuh ile anlaşılmasına hizmet eylemiştir. Eski hey'et nazariyeleriyle yeni hey'et nazariyeleri Kur'an bakımından mukayese edildiği zaman eski hey'ete nazaran tevile sapılması lâzım gibi görünen nice âyetleri yeni hey'ete nazaran tevile gidilmeksizin zâhiri vechile anlamak daha ziyade suhûlet kesbetmiştir. Meselâ كُلٌّ فٖى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [el-Enbiyâ 21/33; Yâsîn 36/40], رَفَعَ السَّمٰوَاتِ[1] بِغَيْرِ عَمَدٍ [er-Ra'd 13/2], وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمٖيزَانَ [er-Rahmân 55/7] âyetlerini eski hey'etçiler bir tevil kapısı aramadan anlayamadıkları hâlde yeni hey'etçiler[2] aynen kendi düsturları gibi anlamakta hiç müşkilât çekmezler. Kezâlik eski hey'etciler milk-i ilâhîyi daha dar bir zihniyetle mülâhaza ettikleri hâlde yeni hey'etciler onun vüs'atini ihâta etmekten âciz olduklarını iftihar ile ilan ve itiraf etmekten geri durmazlar. Şüphe yok ki tecribenin tezâyüdü ve efkârın telâhuku ile ma'lûmâtın hudûdu tevessü' etmekle beraber hiçbir fen âlem-i hilkat ve tekvînin bütün hudûd ve esrârını ihâta etmek iddiasında bulunmadığı gibi, hiç kimse Kur'ân'ın bütün ledünniyâtını ihâta davasında bulunamaz. Bütün madde ve ecsâm âleminin hudûdunu doğrudan doğru mahsüs olmayıp mücerred bir emr-i ma'kul olan câzibe-i umûmiye kanununun vahdetiyle mülâhaza eyleyen, bununla beraber hilkatin bütün hudûdunu her cihetle ihâta ettiği iddiasında bulunmayan yeni hey'et ma'lûmâtının nazarlara açabildiği vüs'at sahası hem mutlak akıl sahasından hem de Kur'ân'ın telkin ettiği daha yüksek vüs'at

---

1 H, F, M ve B: "السماء".
2 H -"bir tevil kapısı aramadan anlayamadıkları hâlde yeni hey'etçiler".

sahasından çok geridir. Bu itibar ile Kur'ân'ın tefsirini herhangi bir zamanın fen veya felsefesi hudûduna çekerek fikirleri, [5196] vicdanları darlaştırmaya çalışmak doğru olmaz. Mahsüsü mahsüs, mâkulü mâkul olarak anlamak lâzım geldiği gibi Kur'ân'ı da mahsüs, mâkul, menkul bütün nıkāt-ı nazardan kendi nazmının ifade ve delâletini tâkip ederek iman sahasına ermek lâzım gelir. Fakat bunu yaparken âleme karşı göz yummayıp gerek eski ve gerek yeni efkâr ve ma'lûmâtın haddini tecavüz etmemek üzere hizmetinden, tahlil ve terkîbinden istifade ederek yürümek de Kur'ân'ın ثُمَّ ارْجِعِ الْبَصَرَ كَرَّتَيْنِ يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ emri gibi delâlât ve irşâdâtı cümlesinden olduğunu unutmamak iktizâ eyler. Bizim nefsimizde esbâb-ı ilmimiz havâss-ı selîme, akl ü tecribe, haber-i sâdık bu üçte hulâsa edilir. Ve şimdiye kadar bütün keşiflerimiz bunların vahdetini zâmin olan vücûd-i Hakk'a izâfet vicdânı içinde bulunduğu için hislerimizin mâverâsını akıl ile, aklımızın mâverâsını haber-i sâdık ile vicdânımıza iktiran ettirerek îmân-ı Hakk'a yükselebilir isek de evvelemirde hissimizi ilerisinden kavramayıp da kendi âleminde ibtal ile başlayacak bir akla mebde' bulamadığımız gibi hiss ü aklımızı tenvir ve tevsî' edecek yerde onları kökünden ibtal eden bir tenakuz ile başlayan haberin sıdkına da bir mebde' bulamayız. Ve o vakit akıllarımızı daha yüksek bir nûr sahasına çıkarmayıp da hudûdu dâhilinde olduğu hâlde tenakuz ile boğup bırakan bir haberi anlayabilmek için tevil mecburiyetinde bulunacağımız gibi, hissimizi kendi sahasında boğacak olan akılları da birer şeytan gibi telakkī ederek daha sağlam bir akıl ile red veya tevil mecburiyetinde bulunuruz. Yanlış anlaşılmasın, bundan hissimizin her hakikate kâfi olduğunu söylemek istemiyoruz. Ancak hakikat semâlarının bize en yakın ucu hissimiz olduğunu[1] söylüyoruz. Kendinden üstün ve bütün hislerin râbıtası olan aklı duymayan veya duymak istemeyen his his olamayacağı gibi, rabtedeceği hisleri ihâta edip de kendisinden daha yüksek olan hakikate iman duygusunu duyuracak yerde [5197] kendinin ne fevkinde ne de tahtında bir hakikat görmek

---

1 H -"söylemek istemiyoruz. Ancak hakikat semâlarının bize en yakın ucu hissimiz olduğunu".

istemeyen akılların da akıl olmadığını anlatmak istiyoruz. Hiçbir his bizi kendi sahasında aldatmaz. Bütün hatalar o hissi[1] mâverâsındaki sebep ve illete bağlamak için vâsıta olan aklın muhâkemâtında, yani fikir sahasında vâki' olur. Ben bir hayâl ve bir faraziye kurduğum zaman onun bende, zihnimde bir varlığını duyarım ve bu duygum kendi sahasında hatasız olarak doğrudur. Hakikaten o hayâl veya farz bende vardır. Fakat bu hissimin haddini aşıp da o hayâl veya faraziyenin benim bütün varlığımda veya hâricimde mevcut olduğunu da iddiaya kalkışırsam işte o vakit hissimin hudûdunu geçmiş, aklımda hata etmiş olurum. Bindiğim bir gemi sahilden harekete başladığı zaman sahile baktığımda ben bir tehavvül, bir hareket hissederim ve bu hissim beni aldatmaz, ortada hakikaten bir hareket vardır. Fakat ben bunu aklımla mahalline bağlamak için fikre giriştiğim zaman mebde'leri iyi mülâhaza etmeyerek acele ile sahilin hareket ettiğine hükmediverirsem hareketi[2] hissimde değil, fakat aklî muhakemem olan fikrimde hata etmiş olurum. İşte Arz ile semâ arasında hissettiğimiz hareketlerin mahallerini tâyinde vâki' olan hatalarımızın menşe'i de hissimiz değil fikrimizdir. Eski hey'etcilerle yeni hey'etcilerin arasındaki fark da bu haysiyettendir. Bunları arzetmekten maksadımız ise şu neticeye gelmektir: Bütün ecrâmı câzibe kanunu altında tevhid ederek mülâhaza eden yeni hey'etciler eflâkin ecsâm-ı sulbe telakkīsini reddederek daha geniş bir nazarla fezâya atf-ı nazar etmiş[3] olmalarından dolayı semâyı inkâr etmiş olduklarına dair bir şâyi'a vardır. Hâlbuki bu isnad doğru değildir. Hey'etci demek semâcı demektir. Semâyı daha geniş olarak düşünmek başka, inkâr etmek yine başkadır. Karşımızda nazarlarımızı tahdid[4] veya temdid eden ve add ü ihsâsına gücümüz yetmeyen ecrâmın vaziyetlerini âdeten mümkin olabildiği [5198] kadar hissen rasad ve müşahede ile semâ ve âlem hakkında aklî bir fikir edinmeye çalışan fen, mahsüsten mâkule geçerken mebde'i olan

---

1 H ve F: "his".
2 H: "hareket-i".
3 M ve B: "fezâya daha geniş bir nazar atfetmiş".
4 H +"eden".

mahsüsü inkâr ile işe girişecek olursa ilk önce kendi temelini veya iskelesini yıkmış olur. İskeleden iskeleye yükseldikçe etrafı daha geniş görmek başka, kendine dönmek için iskelesini yıkmış veya gözünü kör etmiş olmak yine başkadır. Biz arzımızdan etrafımıza baktığımız vakit her şeyden evvel nazarımızı kaplayan mahsüs bir semâ, bir gök içinde bulunduğumuzu görür, sonra da bunu kendimize bağlayarak hakkı bulmak için mâkul bir semâya çıkmak isteriz. Çıkarken başımızın döndüğü noktadan kendimize dönmek istediğimiz sırada bütün mahsüsâtimizi kaybederek bayılmış bulunursak ıyâzen billah ya hiç kendimize gelemeyecek vechile sukūt eder helâk oluruz, yahut da sukūt ettiğimiz yerde yine o mahsüsât içinde rüyadan uyanır gibi uyanır[1], ma'kūlâtımızı[2] mahsüsât âleminde tâbir etmeye çalışırız. Şeytanların bütün işi de bizi ya mahsüsten mâkule çıkarmamak veya çıkabildiğimiz noktadan sukūt ettirerek helâkimize çalışmaktır. Biz müntehâsında bir noktaya olsun dayanmayan mücerred bir fezâdan hiçbir his edinemeyiz. O bizim için hiçbir şey ifade etmeyen nâmütenâhî bir yokluktan ibaret kalır. Kezâlik her gördüğümüzü bir ziyâ ile gördüğümüz hâlde herhangi bir satıh, bir had üzerine aksetmiş olmayan bir ziyâyı da asla göremeyiz. Hâlbuki biz[3] açık bir havada başımızdan yukarı baktığımız zaman gözümüz bir yıldıza, bir buluta ilişmese bile en yüksekte nazarımızın dayandığı düzgün ve yuvarlak bir muhît hissediyor ve onunla aramızda bir cev, bir fezâ bu'dü tanıyoruz. Ve sonra herhangi bir yıldız veya şu'â' veya bulut görsek hepsini o muhîtin altında ve o cevvin içinde görürüz. Nazarımızı yıldızdan yıldıza, tabakadan tabakaya ne kadar uzatsak hissimiz kābil değil o muhîtin üstüne çıkamaz, hep aşağısında behemehâl kendimize döner. İşte bizim hissimizi ihâta ederek [5199] nazarımızda irtisam eden "gök" dediğimiz o mahsüs muhîtin bizden tarafa olan bütün cephesi Semâ-i Dünyâ'dır. Duyduğumuz bütün hareketler içinde cereyan eder. İlerisine aşılmaz, memnû' bir dalga demek olan "mevc-i mekfuf" da

1 H -"gibi uyanır".
2 F, M ve B: "menkulâtımızı".
3 M ve B -"biz".

odur. Fikrimizde onun daha üstü, semânın semâsı, yahut semâ-i ulyâ veya semâ-i uhrâ diye ne kadar kıyas yürütsek başkaca bir göz, bir keşif veya haber almadan bütün ma'kūlâtımız o mahsüs muhîtin dâhilindeki ilmimizden bir hatve ileri atmış olmaz ve onun için bizim kendimize dönerek kalbimizden Hakk'a intibâkımız böyle binlerce perde arkasından bir âlem-i gaybda vâki' olur ki ona ancak iman yetişir. Şimdi bizim doğrudan doğru bir ziyâ imtidad ve intibâ'ıyla hissetmekte bulunduğumuz bu mahsüs gök ve içindeki ecrâm ve fezâ gerek kendi mevkilerinde ve gerek yalnız bizim gözümüzdeki intibâ'larıyla dimağımızda ve gerekse bizden öte ve mevkilerinden beri bir hadd-i mahsüste irtisam etmiş bulunsun, her hâlde bütün müdafaalarımıza rağmen vicdânımızda mevcûdiyetini hissettirmiş olduğunda şüphe edemeyeceğimiz bir şeydir. Ve bütün akl u fikrimiz bu hissin hudûdu içinde yürür. Biz bütün yükseklik hissini ve mutlak hüsn-i ekmel zevkini ancak bunun içinde duyduğumuz ziynet ve güzelliğin tecrîden mukayesesinden duyabiliriz. Bunu âmiyâne bir histir diye nefy ü inkâra kalkışacak olan herhangi bir akl ü fen ondan evvel kendi kendini yıkmış bulunur. Bu bir cism-i sulb değildir denilir, bilmem diyebiliriz. Bu bir câzibe-i umûmiye muhassalasıdır denilir, bilmem diyebiliriz. Bu bir nevi ince hareketten ibaret olan ziyânın seyr ü imtidâdı hudûduyla gözümüze temasından itibaren önümüzde parlatılarak tersim olunmuş bir sun'-i Hak'tır denilir; belki, fakat ne güzel san'at, ne güzel sâni' diye hayretle takdir edebiliriz. Lâkin hissettiğimiz o muhît, o mahsüs semâ yoktur, hiçbir şey değildir denilecek olursa artık onu [5200] görmeyen neyi görebilir ki diye bütün vicdânımızla onun duygusuzluğuna veya insafsızlığına[1] ve inadına hükmetmekte ve elimize geçen bârika-i hakikati başına yağdırmak lüzûmunda tereddüt etmeyiz. Nûr onda, nâr onda, şimşekler onda, şihablar onda, Güneş onda, Kamer onda, hilâl onda, bedir onda, Zühre onda, Müşteri onda, seyyâreler onda, sâbiteler onda, Ayyûk onda, Şi'râ onda, Süreyyâ onda, Cevzâ onda, Sünbüle onda, Mîzan onda,[2]

1 H: "insafsızlıkla".
2 H -"Sünbüle onda, Mîzan onda".

manzûmeler onda, mensûreler onda, câzibelerin kaynaştığı dâfi'aların çarpıştığı felekler, Hakk'ın emriyle nûrları oynatan, harâretleri kaynatan, zulmetleri dağıtan, bulutları süren, ra'dları gürleten, sa'ikaları patlatan, yağmurları arzımıza, tadını ağzımıza, nesîmi ciğerlerimize, şemîmi burunlarımıza[1], sesi kulaklarımıza, nûru gözlerimize, şuuru gönüllerimize indiren melekler, hâsılı gözümüzü gönlümüzü açan, yolumuzu gösteren misbahlar ondadır. Akl u fikrimizi çelen şeytanlar da onun alt katında, yani başımızda pusular içindedir. "Semâ" yüksek demek olduğu için كُلُّ مَا عَلَاكَ فَهُوَ سَمَاء[2] "sana üstün olan her şey semâdır" mefhûmu itibariyle bizim üstümüze gelen havaya ve Felek-i Kamer'e ve daha yukarı doğru ecrâma ve feleklerine ve bunların arasında mahsûs olan mesafelere ve maddî mânevî bütün yüksekliklere "semâ" ve "semâvât" ıtlak edilmek sahih olduğunda ve[3] meselâ رَفَعَ السَّمٰوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ'de [er-Ra'd ،13/2] "semâvât"tan murad yüksekteki mu'allak ecrâm olmak zâhir bulunduğunda tereddüde mahal yok ise de, bunları üstten[4] ihâta ederek nazarımızda ta'ayyün ettiren o umûmî mahsûs muhît bizde semâ mefhûmuna asıl mi'yâr olan esâs-ı haddir. Gözümüzün önünde böyle bir küre-i semâ çizmeden ne bir hey'et dersi, ne bir semâ haritası mütalaa edemeyiz. Bunun içinde müte'addid tabakalar mütalaa edebiliriz. Onun için mer'î olmak üzere nazarlarımıza arzedilen yedi semâyı da bu dairede mütalaa edebileceğimiz anlatıldı. Bu suretle "Semâ-i Dünyâ", Sûre-i Bakara'da [5201] geçen هُوَ الَّذِى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوٰۤى اِلَى السَّمَۤاءِ فَسَوّٰيهُنَّ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ [2/29] âyetinde olduğu gibi Arz'a mutlak olarak tekabül eden ve yedi semâ olarak tesviye edildiği beyan buyurulan semânın bize mahsûs ve manzur olan iç cephesi olmak en zâhir ve bâhir bir mânadır. Yakınlığının[5] mânası da hiss-i basarımız dairesi ve görebildiğimiz ziynet muhîti olmasıdır. Onun için selef eflâka semâ ıtlak etmemiş değillerse de Semâ-i Dünyâ'nın Felek-i Kamer olması eslâf-ı müfessirînce tanınmamış, Âlûsî'nin dediği

1 H: "burnumuza".
2 F, M ve B: "سمائك".
3 F, M ve B -"ve".
4 F, M ve B: "üstünden".
5 F, M ve B: "Yakınlığın".

gibi eski hey'etcilerin kavline itibar edenlerin bir fikri olmuştur. Bu babda Atâ'dan nakledilen haberin, rivayet olmak üzere sıhhati tesbit edilemese bile, gerek âyetin zâhirini ve gerek yeni hey'etcilerin esas düsturlarını herkese en güzel anlatabilecek veciz bir ifade olduğunu dirâyeten itiraf etmek gerektir. Evet, görüp duruyoruz ki yıldızlar Arz ile semâ muhîti arasında cevde muallak kandillerdir. Bunlar, direk hizmetini görecek sulb cisimlerde merkuz değiller, sade mütekābilen yekdiğerine vârid olan ziyâ hüzmeleri, nûr silsileleriyle mu'allakta mütevâzin ve göze görünmez, fakat eseriyle tanınır mânevî kuvvetlerle mahfuz olarak كُلٌّ فِى فَلَكٍ يَسْبَحُونَ [el-Enbiyâ 21/33; Yâsîn 36/40] hükmünce sâbihtirler[1]. Şüphesiz ki bu semânın bir de bizden tarafa olmayan dış yüzü vardır. Yukarılarda çok kere ihtar ettiğimiz vechile yedi semânın altısını oraya ait olmak üzere mülâhaza etmek de câizdir. Lâkin bu sûrede فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ hitâbı hitâb-ı âm olmasına nazaran rü'yetimiz sahasında gösterilmiş olmaları hasebiyle dünyâ semâda saymak ve hiss ü idrâkimizin yetişemediği mâverâsını, âhar tâbir ile semânın semâsını, semâ-i uhrâ veya Kürsî ve Arş[2] diye mülâhaza eylemek muvâfık olduğu kanaatine ermiş bulunuyoruz. Nihâyet şunu da söyleyelim ki biz Semâ-i Dünyâ tefsirinde hem rivâyeten hem dirâyeten muvâfık görerek iştirak eylediğimiz Âlûsî'nin yalnız kevâkibe mesâbîh ıtlak edilmesi mecaz olduğu hakkındaki fikrine ıtlâkı üzere iştirak etmeyeceğiz. Çünkü [5202] misbah, sirâc, lamba, kandil gerek ışık ve şavkın kendisi gerek[3] fener gibi makarrı olmak üzere mülâhaza edilsin, hepsinde de bu mefhumlar kevâkibde tam ma'nâ-yı hakīkīsiyle mevcuttur. Büyük veya küçük olması buna mâni' olmaz. Bu mânada Güneş'in büyük bir lüks lambasından farkı yok demektir[4]. Ancak hissî ışıklara değil, أَصْحَابِي كَالنُّجُومِ بِأَيِّهِم اقْتَدَيْتُم اهْتَدَيْتُمْ hadîsinde[5] olduğu gibi mânevî ilim[6] ve iman nûrlarına dahi şümûlü

1 B: "sâbittirler".
2 M ve B: "semanın semasını, Semai uhrâyı Kürsî ve Arş".
3 H ve F: "veya".
4 F, M ve B: "yoktur".
5 Âcurrî, *eş-Şerî'a,* IV, 1690; Ebû Bekir el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl,* Vizârarü'l-Evkâfi'l-Küveytiye, 1414/1994, III, 299; Dârekutnî, *el-Mü'telif ve'l-muhtelif,* IV, 1778.
6 F, M ve B: "ulûm".

maksud olmak itibariyle umûm-ı mecaz suretinde anlaşılmak iktizâ eder ki, gerek maddî ve gerek mânevî nûrlar, gerek hakīkī gerek mecâzî mesâbîh ıtlak olunabilen ışıklar demek olur. Asıl maksad da bunların fevka's-semâ olan kudret-i ilâhiyeye ve hüsn-i ekmele delâletle kalblerde iman ve hidâyet şuuru uyandırmaları haysiyetinden mânevî kıymetlerine işaret olduğu siyâk u sibaktan zâhirdir. Lâm-ı kasem ile وَلَقَدْ زَيَّنَّا buyurulması bilhassa bu mânevî delâlete tenbih demek olduğu gibi, şeyâtîne rücûm keyfiyetini anlamakta da bunun ehemmiyeti vardır. Binâen'aleyh meal şu olur: Şân-ı celâlime, nâm-ı ulûhiyetime kasem ederim ki Biz Azîmü'ş-şân o futûrsuz görüp durduğunuz dünyâ semâyı, gözlerinizi gönüllerinizi açacak maddî mânevî ehemmiyeti hâiz türlü kandillerle tezyin eyledik. {وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ} Ve onları, yani o mesâbîhi şeytanlar için rücûm, atmalar yaptık. ❁ Bunda birkaç mâna vardır. Birincisi şeytanlara atmak, onları Arz hudûdundan yukarı çıkarmamak, semâyı şerlerinden muhafaza etmek için mermiler demektir ki meşhuru budur. Sûre-i Hicr'de وَلَقَدْ جَعَلْنَا فِى السَّمَٓاءِ بُرُوجاً وَزَيَّنَّاهَا لِلنَّاظِرِينَۙ وَحَفِظْنَاهَا مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ اِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ مُبِينٌ [15/16-18] ve Sûre-i Sâffât'ta اِنَّا زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِۙ وَحِفْظاً مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ مَارِدٍۚ لَا يَسَّمَّعُونَ اِلَى الْمَلَاِ الْاَعْلٰى وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍۗ دُحُوراً وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ اِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَاَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ [37/6-10] âyetlerinde geçtiği üzere Hakk'a karşı inad eden ve taraf-ı ilâhîden indirilen şuûnât-ı rabbâniyeyi, emirleri, âyetleri anlayarak Hak yoluna sülûk etmek isteyen insanları gizliden gizliye [5203] türlü mâni'alar, vehimler, hayâller, desîseler, iğfallerle aldatarak akıllarını ve gönüllerini çelip arkalarında sürüklemek üzere dolaşan ve bu suretle insanlara karşı işleri güçleri şeytanet yapmaktan ibaret olduğundan dolayı "şeytan" denilen maddî veya mânevî gizli birtakım süflî kuvvetler, habis rûhlar vardır ki bunlar semâdan matrud ve semâ onlardan mahfuzdur. Bu şeytanlar Mele'-i A'lâ'yı, vahy-i Hakk'ı getiren melâike-i mukarrebîni dinleyemezler, oraya yetişemezler. Ancak Semâ-i Dünyâ'dan inerken kulak hırsızlığı tarzında çalıp kapmaca bir şey yapmak isterler. Arkalarından da bir ateş şu'lesi, bir şihâb-ı mübîn, bir

şihâb-ı sâkıb ile recmolunarak def' u tard edilirler. Binâen'aleyh o şeytanlar yeryüzünde birtakım kimseleri taraf-ı Hak'tan gönderilmiş bir medyum, bir ilham vâsıtası imiş gibi mıknatıslayarak ispirtizm, manyetizm, sumnambolizm, pisişizm, metapisişizm gibi biri doğru çıkarsa çoğu yalan çıkan kehanet, cincilik kabîlinden acâib bazı rûhiyât hâdiseleri ve hayâlleri ile aldatıp meleklere, peygamberlere rekabet etmek ve ettirmek[1] isterlerse de Allah onları o yüksekliğe yaklaştırmaz, sevdâlarına muvaffak etmez, yalanlarını, yalancılıklarını yüzlerine vurarak âteşîn şu'lelerle def' u tard eyler. İşte burada da meşhuru; "Şeyâtîn" Sûre-i Hicr ve Sâffât'ta geçtiği vecih[2] üzere "istirak-ı sem' yapan" kulak hırsızları şeytanlar, "rücûm" da şihablarla tefsir olunmaktadır. Fakat bunda iki vecih vardır. Birisi: "Şihab"dan murad maddî mânasıyla hakikaten cevv-i hevâda ara sıra görülen ve "yıldız kayması" tâbir olunan fişenk parıltısı gibi şu'leler olmaktır. Bunun hâsılı: Rûhî hâdiselerin cevvî ve semâvî hâdiselerle maddeten bir alâkası vardır demek olur ki hakikatini Allah bilir. Bir şihâbın sukūtu, gözlerde bir intibâ' bıraktığı gibi, düştüğü mevki'de hevâ-i nesîmî içinde yükselmiş bulunan bazı habis gazların ihrâkıyla tasfiyesi veya tesmîmi gibi bazı netâyic husûle getirebilmek veya tahte'ş-şuur bazı [5204] ihtizazlar, cereyanlar ihdâsıyla uykuda veya yakazada veya bazı şerâit altında müsâdif olduğumuz ferdlerin kābiliyet-i mahsûsalarına göre rüya veya ilhama benzer bazı intibâ'ât nakletmek gibi ihtimallerle alâkadar olabilir. Lâkin bu âyetteki "rücûm"u böyle maddî mâna ile şihablara hamletmek âyetin zâhirine pek muvâfık görünmez. Zira وَجَعَلْنَاهَا zamiri, "mesâbîh"e râci'dir. Mesâbîh ise yukarıda beyan ettiğimiz vechile şihablara münhasır değil, bütün kevâkibe şâmildir. Hâlbuki yıldızların hepsi birer şu'le addedilebilseler bile şihablar gibi rücûm hâlinde sukūt ediyor görünmüyorlar. Âyet ise hepsinin rücûm olabilmesinde zâhirdir. Yoksa وَجَعَلْنَا مِنْهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ denilmek iktizâ ederdi. Nitekim o mânayı verenler de böyle tevil etmek istemişlerdir. Buna karşı da şihabların yıldızlar kabîlinden olup olmadığı münakaşaları yapılmış ve

1 M ve B -"ve ettirmek".
2 M ve B -"vecih".

bâlâda Bahâüddîn Âmilî'den[1] naklettiğimiz ziynet ve şihab fıkrasında olduğu gibi şihabların yıldızlardan kopmuş olmaları veya mersud olmayan kevâkib cümlesinden bulundukları tarzında cevaplar verilmiş ise de hiçbiri âyete karşı hilâf-ı zâhir olmaktan çıkmaz. Çünkü şihablar eski fizikçilerin fikri gibi sade havada yukarı çıkan gazların işti'âlinden ibaret olmayıp daha yukarıda sürü hâlinde dolaşan gayr-i mer'î birtakım küçük yıldızların câzibe-i arziyeye kapılarak hevâ-i nesîmî dâhiline bir mermi gibi giren ve girmesiyle delk ü temastan işti'âl etmesi ile husûle gelen şeyler olduğu hakkında yeni mülâhazalar mevcut (Sûre-i Sâffât'a bak) ve bunların parçalanmış yıldızlar enkāzı olması melhuz olmakla beraber, وَجَعَلْنَا مِنْهَا yerine hazf ü îsâl ile وَجَعَلْنَاهَا denilmiş olması ve Sâffât'ta olduğu gibi kevâkib ile şihâbın ayırt edilmemiş bulunması hilâf-ı zâhir demektir. Buna karşı en muvâfık cevap olsa olsa yıldızların hepsinin veya birçoğunun da sukūt kanunlarına tebe'an şihablar gibi ve şu kadar ki mahsüs olmayan bir cereyan üzere bulunduklarına ve bu cereyanlarında dâfi'alarıyla [5205] aynı hizmeti gördüklerine işaret olması söylenebilir. Lâkin burada dediğimiz gibi "mesâbîh" kelimesinin mecâzen maddî ve mânevî olmaktan e'am olmasına göre bu rücûmu maddî olmaktan ziyade mânevî olarak mülâhaza etmek kanaatimizce âyetin zâhirine daha muvâfık olur ki bu da söylediğimiz iki vecihten diğer biridir. Yani Semâ-i Dünyâ'yı tezyin eden bütün kevkebler ve şihablar zâhirî birer nûr olarak câzibeli güzellikleri, ferdî ve ictimâ'î kıymet ve haysiyetleri, gözleri gönülleri açan zevk-i marifetleri ve âheng-i vahdetleri ile Allah teâlâ'nın sun'-i kudretine, şümûl-i rahmetine, azamet ü izzetine delâlet ve imana hidâyet edecek mânevî birer misbah oldukları gibi, aynı zamanda şeytanlara karşı fırlatılarak onların iğvâ ve idlâllerini, şerr ü zararlarını def' u tarda sebep olacak mânevî mermilerdir ki işte enbiyâ ve onların vârisleri olan ashâb-ı kiram gibi ulemâ-i izâm da böyledir. Onun için Sûre-i Cin'de geleceği vechile bi'set-i Muhammediyede cinler, şeytanlar semâya yanaşamaz olmuşlardı. İşte âyette birinci mâna böyle iki surette mülâhaza

1 M: "Amülîden".

olunabilir. Ve bunun ikisinde de recim, şeytanlaradır. Şeytanlar rücûmun fâili değil, hedefleridir. İkinci mânaya gelince rücûm, "recmen bi'l-gayb"da olduğu vechile gayb taşlamak, birtakım zunûn ve evhâm ile gaybden haber vermeye kalkışmak mânasına olarak şeytanların atmaları gayb taşlamaları, bu suretle marifet taslayarak halkı aldatmaları ve Allah'a isnad edilmek, O'nun ilmine havale olunmak lâzım gelen hükümleri nücûma, nücûmun havâssına, kuvvet ve tabiatlarına isnad ederek ilmî salâhiyeti sû'-i isti'mâl edip şirk ü küfre sevketmeleri için birer bahaneleri demek olur ki, bu surette şeytanlardan murad saadet ve şekāvet, kaza ve kader gibi ahkâm-ı gaybiyede nücûmun te'sîrâtına kāil olarak ve nücûma dair olan ma'lûmâtın haddini aşarak ahkâm-ı nücûm ile tâli' ve takdirden birtakım istihraclar ile gayb u istikbalden haber vermeye kalkışan müneccimler, [5206] kâhinler gibi halkı iğfal etmeye uğraşan ins şeytanları demek olur. رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ nazmının ifadesi birbirinin lâzımı demek olan bu iki mânanın her birine de ihtimal üzere sâdık olduğundan ikisi de sahihtir. Birincisinde cin şeytanlarının, ikincisinde ins şeytanlarının hâlleri beyan olunmuş demektir. İbn Sînâ *Şifâ*'da felsefe-i ûlâsının mebde' ü me'âd faslının âhirinde der ki: "Hâsılı umûrun hepsini tahlil ettiğinde birtakım mebâdîye dayanırsın ki onların îcâbı Allah teâlâ indinden münzeldir. Allah teâlâ'dan kazâ ilk vaz'-ı basittir. Takdir kazânın tedric üzere müteveccih olduğudur ki basît olmak haysiyetleri kazâya, ilk emr-i ilâhîye nisbet olunan umûr-ı basîtenin ictimâ'âtının mûcebi gibidir.[1] Eğer insanlardan bir insana bütün Arz ve semâdaki hâdisâtın hepsini ve tabiatlarını tanımak mümkin olsaydı istikbalde hâdis[2] olacakların

---

1 Buna nazaran kazâ îcâbın ilmî mebde'-i haysiyeti, takdir fiilî me'âd ve müntehâ haysiyeti, yani kazâ hüküm, takdir icrâ oluyor. Şu hâlde feylesofların "determinasyon" dedikleri nihâî îcâb takdir olmuş oluyor. Ma'amâfîh bunun aksine olarak takdir ilm-i ezelînin şümûlü, kazâ iradenin ta'alluku ile onun fiile ihrâcı, yani îcâb-ı nihâî diye târif edilmek kazânın hem lügaten itmam mânasına, hem Kur'ân'ın وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ رَبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ [Yûnus 10/19; Hûd 11/110; Fussilet 41/45] gibi beyânâtına daha muvâfık olduğu için ulemâmızca daha müreccahtır. Bu surette "determinasyon" kazâ demek olur ve bizim iradelerimizin alâkası evvel olan takdirde değil, nihâî olan kazâ hudûdunda bulunmuş olur. Evvelkinde ise bizim iradelerimizin kazâda alâkası yok, sonraki takdir hudûdunda var demektir. Lâkin bu fark kelime farkından ibaret olduğu ve ıstılahta münakaşanın pek ehemmiyeti olmadığı için bu kadardan mânevî bir nizâ' çıkarmaya kalkışmamalıdır [Müellifin notu].

2 B: "hâlde".

hepsinin keyfiyetini de anlayabilirdi. Ahkâma kāil olan şu müneccim ise, evzâ'-ı ûlâsı ve mukaddimâtı bir burhâna istinad etmez, belki bu babda tecribe veya vahiy iddiasına yaklaşır ve çok kere o mukaddimâtın isbâtında kıyâsât-ı şi'riye veya hatâbiye tertîbine kalkışır olmakla beraber[1] kâinâtın esbâbından sade bir cins delâile dayanır ki o da semâda olandır. Bununla beraber semâda olan ahvâlin hepsini ihâta ettiğine tarafından zâmin olmaz. Bi'l-farz bize onu zâmin olsa ve vefâ da etse bizi ve kendisini her vakit hepsinin [5207] vücûduna vâkıf olacağımız bir haysiyette tutması mümkin olmaz. Hepsinin fiil ve tab'ı kendisince mâlum olsa bile onun bulunduğunu veya bulunmadığını bilmesi kifayet etmez. Çünkü ateş hârdır, musahhındır, şunu ve şunu yapar diyebilmek, suhûnetin hâsıl olduğu bilinmeden ateşin teshîn ettiğini bilmeye kâfi gelmez. Hangi hesab tarîki vardır ki bize felekteki her hades[2] ve bid'ata marifet i'tâ edebilsin. Bi'l-farz bizi ve kendisini her vakit onun hepsinin vücûduna vâkıf olacağımız bir haysiyette tutması mümkin olsa bile bizim için onunla mugayyebâta intikal tamam[3] olmaz. Çünkü hudûs yolundaki umûr-ı mugayyebenin tamam olması ancak kemâl adediyle husûlü bizce kâfi olmakla beraber müsamaha edilen umûr-ı semâviye ile mütekaddim ve lâhık umûr-ı arzıyenin fâili ve münfa'ili, tabîîsi ve irâdîsi ihtilât etmekle olur. Yoksa yalnız semâviyyât ile tamam olmaz. O hâlde iki emrin bütün hâzırını ve her birinin mûcibini ve bâhusus gayba müte'allik olanını ihâta etmedikçe gayba intikal mümkin olmaz. Şu hâlde müneccimlerin

---

1 H -"naklettiğimiz ziynet ve şihab fıkrasında olduğu gibi şihabların yıldızlardan kopmuş olmaları veya mersud olmayan kevâkib cümlesinden bulundukları tarzında cevaplar verilmiş ise de hiçbiri âyete karşı hilâf-ı zâhir olmaktan çıkmaz. Çünkü şihablar eski fizikçilerin fikri gibi sade havada yukarı çıkan gazların işti'âlinden ibaret olmayıp daha yukarıda sürü hâlinde dolaşan gayr-i mer'î birtakım küçük yıldızların câzibe-i arziyeye kapılarak hevâ-i nesîmî dâhiline bir mermi gibi giren ve girmesiyle delk ü temastan işti'âl etmesi ile husûle gelen şeyler olduğu hakkında yeni mülâhazalar mevcut (Sûre-i Sâffât'a bak) ve bunların parçalanmış yıldızlar enkāzı olması melhuz olmakla beraber, وَجَعَلْنَا مِنْهَا yerine hazf ü îsâl ile وَجَعَلْنَاهَا denilmiş olması ve Sâffât'ta olduğu gibi kevâkib ile şihâbın ayırt edilmemiş bulunması hilâf-ı zâhir demektir. (……………………………………) Eğer insanlardan bir insana bütün Arz ve semâdaki hâdisâtın hepsini ve tabiatlarını tanımak mümkin olsaydı istikbalde hâdis olacakların hepsinin keyfiyetini de anlayabilirdi. Ahkâma kāil olan şu müneccim ise, evzâ'-ı ûlâsı ve mukaddimâtı bir burhâna istinad etmez, belki bu babda tecribe veya vahiy iddiasına yaklaşır ve çok kere o mukaddimâtın isbâtında kıyâsât-ı şi'riye veya hatâbiye tertîbine kalkışır olmakla beraber".

2 M ve B: "hadese".

3 B: "tam".

mukaddimât-ı hükmiyelerinden bize verdiklerinin hepsi sâdık olduğunu cabadan teslim etsek bile yine kavillerine bizim için itimad yoktur."[1] Sâbiîler gibi te'sîrâtı nücûmdan bilerek ondan ahkâm çıkarmaya kalkışmak küfr ü şirk olduğunda ulemâ müttefiktir. Ancak onları müessir değil de, "mesâbîh" buyurulduğu vechile ahkâm-ı ilâhiyenin cereyânına delâil ve emârât olmak üzere sâir ulûm ve fünûnda olduğu gibi taharrî-i hakikat fikriyle netâyic ve ahkâm istinbâtına çalışmak da şer'an memnû' değil mendub[2], belki evkāt-ı salâtta olduğu gibi lüzûmuna göre vâcib vazife olacağında da ihtilâfa mahal yoktur. Çünkü ilim, ilim olmak itibariyle هَلْ يَسْتَوِى الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ [ez-Zümer 39/9] mısdâkınca memduhtur. Ve ilimde yakīn matlub olmakla beraber zannî mesâil ve ahkâmı hâvî olması da mümkin olabildiği kadar meşrû'iyet ve mergūbiyetine mâni' olmaz. [5208] Ve delâil ü emârâttan istidlâl suretiyle istinbat olunan hükümler, zayıf bile olsa gayba hüküm sayılmaz, emâresinin medlûlü sayılır. Edillesinin kuvvet ve zaafına, fiiliyyât sahasındaki tatbîkatları ve kullanış tarzlarıyla gayelerinin hayr u şerrine göre hükümleri ve haysiyetleri farkeder. Fakat nücûm ve eflâkin evzâ' ve eşkâliyle ahvâl ve harekâtından bahseden ilm-i hey'et veya ilm-i semâ denilen, اِنَّ فِى خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ[3] لَاٰيَاتٍ [Âl-i İmrân 3/190], وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ [el-İsrâ 17/12] gibi âyetlerle tahsîline teşvik olunmuş olan ilm-i nücûm değil de onu bahane edinerek nücûmun

---

1 İbn Sînâ, *Kitabü'ş-Şifâ: el-İlâhiyât - Metafizik,* metin ve çeviri, çev. Ekrem Demirli&Ömer Türker, İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017, s. 409-410:

فإذا حللت الأمور كلها استندت إلى مبادئ إيجابها تنزيل من عند الله تعالى. والقضاء من الله تعالى هو الوضع الاول البسيط. والتقدير هو ما يتوجه إليه القضاء على التدريج كأنه موجب اجتماعات من الأمور البسيطة التي تنسب من حيث هي بسيطة إلى القضاء والأمر الإلهي الأول.

ولو أمكن إنسانا من الناس أن يعرف الحوادث التي في الأرض والسماء جميعها وطبائعها لفهم كيفية جميع ما يحدث في المستقبل. وهذ المنجم القائل بالأحكام مع أن أوضاعه الأولى ومقدماته ليست تستند إلى برهان، بل عسى أن يدعي فيها التجربة أو الوحي، وربما حاول قياسات شعرية أو خطابية في إثباتها فإنه إنما يعول على دلائل جنس واحد من أسباب الكائنات وهي التي في السماء، على أنه لا يضمن من عنده الإحاطة بجميع الأحوال التي في السماء، ولو ضمن لنا ذلك ووفى به لم يمكنه أن يجعلنا ونفسه بحيث نقف على وجود جميعها في كل وقت، وإن كان جميعها من حيث فعله وطبعه معلوما عنده وذلك مما لا يكفي أن يعلم أنه وجد أو لم يوجد. وذلك لأنه لا يكفيك أن تعلم أن النار حارة مسخنة وفاعلة كذا وكذا، في أن تعلم أنها سخنت ما لم تعلم أنها حصلت، وأي طريق من الحساب يعطينا المعرفة بكل حدث وبدعة في الفلك، ولو أمكنه أن يجعلنا ونفسه بحيث نقف على وجود جميع ذلك لم يتم لنا به الإنتقال إلى المغيبات. فإن الأمور المغيبة التي في طريق الحدوث إنما تتم بمخالطات بين الأمور السماوية التي لنا تسامح أنا حصلناها بكمال عددها، وبين الأمور الأرضية المتقدمة واللاحقة، فاعلها ومنفعلها، طبيعيها وإراديها وليس تتم بالسماويات وحدها، فما لم يحط بجميع الحاضر من الأمرين وموجب كل واحد منهما خصوصا ما كان متعلقا بالمغيب، لم يتمكن من الإنتقال إلى المغيب. فليس لنا إذن اعتماد على أقوالهم، وإن سلمنا متبرعين أن جميع ما يعطوننا من مقدماتهم الحكمية صادقة.

2 B: "mubah".

3 H, F, M ve B -"وَاخْتِلَافِ الَّيْلِ وَالنَّهَارِ".

evzâ'ından ileride olacak hâdisât ve mugayyebâta ve şunun bunun bahtına[1] ve tâli'ine dair ahkâm istihrâc etmek mânasına "tencim" veya "ahkâm-ı nücûm" tâbir olunan müneccimlik işi nücûmun tesirine itikad suretiyle olmasa bile haddizâtında ilim denecek bir şey olmayıp gayb taşlamaktan ve bazen tesadüf etse bile esas itibariyle كُلُّ مُنَجِّمٍ كَذَّابٌ buyurulduğu üzere yalan söylemekten ibaret kalarak bu âyetteki şeytanet kısmına dâhil olacağından İbn Sînâ dahi ona itimad edilmemek lâzım geldiğini salâhiyetle beyan eylemiştir. Nücûma perestiş eden Sâbiîler İdris aleyhisselâm'ın mucizesi olmak iddiasıyla gaybdan haber verdiğine kāil olmak istedikleri ahkâm-ı nücûma ehemmiyet vermişler ve semâyı on iki burca taksim etmişler ve eflâkten yalnız perestiş edip heykellerini diktikleri mersud seb'a-i seyyâre feleklerini nazar-ı i'tibâra alarak seb'a-i seyyârenin evzâ'-ı felekiyelerine göre Arz'da cereyan edecek hâdiseleri bildireceği zu'muyla birtakım ahkâm-ı nücûm kitapları yazmışlardı. Bunun ilm-i hey'et nokta-i nazarından hisâbât-ı felekiye ve riyâziyenin terakkīsine bir sevki olmuş olmakla beraber diğer taraftan birçok halkı iğfal ve idlâl eden bir şeytanet vesilesi olarak kullanıldığı ve bu suretle insanların şirk ve küfür yollarında sürüklendiği de daha çok olmuştur. Ma'a't-teessüf Müslümanlar arasında da bunun birçok zararları olmuş, buna haram diyen ulemâ-i dinin ve fukahânın [5209] sözlerini dinlemeyenler bunlara aldanarak nice zararlar görmüştür. Câzibe-i umûmiye ile alâkadar olan arzımızın bütün semâvât, ve ziyâsı erebilen bütün yıldızlar ve aradaki esîrî ve latif gizli ve açık âlemler ile alâkası bulunmak hasebiyle وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ [en-Nahl 16/16] hükmünce nücûmdan hesab olunabilen bazı istidlâlî ve tecribî ma'lûmât ile kaptanın denizde yol tâyin etmesi gibi ilmî nice fevâid istihsal olunabilirse de, Levh-i Mahfûz'u okuyormuş gibi gayb ve istikbâle hâkim olacak vechile falcılığa ve istihrâcâta kalkışılması birkaç seyyâre işi değil, lâekal arzî ve semâvî bütün hâdisâtın tabîî ve irâdî, fiilî ve infi'âlî bütün şerâitini tâyin etmeye mütevakkıf olduğundan bunun beşer için mümkin fennî bir ilim olamayacağında dîn-i İslâm ulemâsıyla

1 F, M ve B: "baht".

beraber İbn Sînâ, Fârâbî gibi hukemâ ve eski, yeni hey'etciler de müttefiktirler. Yeni hey'etcilerin ihâta davasında olmadıkları mâlumdur. *Şifâ* hâşiyelerinde beyan olunduğu üzere eski hey'etciler de demişlerdir ki: Ashâb-ı ahkâm on iki burcu ve yedi seyyârenin feleklerindeki vaziyetlerini, ictimâ' ve istikballerini, kıran ve mukabelelerini, husûf ve küsûflarını, tayflarının verdiği elvâna nazaran itibar edilen saadet ve nühûset tabiatlarını mülâhaza etmekle bu ilme vâkıf olabileceklerini iddia ediyorlar. Hâlbuki rasadât ve kıyas ile ilm-i hey'etce bulunmuş olan eflâk yediye münhasır değil, altmışa karîbdir. Bunların bazıları arzı muhît, bazıları değildir. Bunlara "eflâk-i tedâvîr" ıtlak olunur. Ve daha rasadla idrak olunamayan diğer felekler bulunmak da mümkindir. Bundan başka kevâkib-i sâbiteden her birinin de seyyâreler gibi birer felekleri bulunmasını da tecviz etmişlerdir. Ashâb-ı ahkâmın ise bu matlabları nazar-ı i'tibâra almak şöyle dursun haberleri bile yoktur. Bir hüküm verdikleri zaman bütün bunlardan gāfil olarak yalnız seb'a-i seyyâre ile hüküm veregelmişlerdir. İş bu kadar da değil. Yine eski ehl-i hey'et nazarında semâda kevâkib-i sehâbiye [5210] denilen birtakım yıldızlar vardır ve Samanyolu, Kehkeşan dediğimiz mecerre ve sâire gibi görülen beyazlıkların buudlarından dolayı gözlerimizle seçilemeyecek derece küçük görünen yıldız sürülerinden mürekkeb manzûmeler olduğuna dair kanaatler vardır ki bunları yeniler de teyid eylemektedirler. Bunlar ve bunların da felekleri olmak lâzım geldiği düşünülünce evzâ'-ı felekiyenin tâyini ihâta-i beşeriyeden ne kadar yüksek olduğu anlaşılır. Daha ilerisinden sarf-ı nazar edelim, şu dairede mülâhaza edilen ve Arz'a az çok ziyâsı yetişebilen yıldızların ahvâl-i husûsiyeleriyle Arz'ın ve cevv-i Arz'ın ve bunlardaki cüz'iyyât ve husûsiyyâtın, cismânî ve rûhânî münasebetleri fenn-i beşerle tâyin olunabilmek ihtimâli nasıl bulunur?[1] Meselâ küçük bir Sühâ yıldızının diğer hususiyetinden kat'-ı nazarla, yalnız Arz'a gelebilen ziyâsının ve Arz üzerinde ondan husûle gelen intibâ'âtın, meselâ Zeyd'in mukadderâtı üzerinde ne gibi bir eser husûle getirmiş olduğunu

1 M ve B: "bulunuyor".

hesâba almadan sade on iki burç içinde seb'a-i seyyârenin evzâ'-ı felekiyesi üzerinde Zeyd'in yıldızına bakarak yarınki hâli ne olacağına dair bir hüküm vermeye kalkışmanın nasıl bir saçma, nasıl bir atma, nasıl bir aldatma ve aldanmadan ibaret olduğunu ve bunların fâide yerine ne büyük zararlara bâdî olacağını anlamayanlar nücûm ile rücûmu fark etmeyen bedbahtlar veya farkettirmek istemeyen şeytanetkârlar demek değil midir? Evet dün bilmediğimiz birçok şeyleri yarın öğrenebiliriz, bugün mümteni' gibi istib'âd ettiğimiz[1] birtakım hakikatleri küçük bir hâdiseden bir kanun keşfiyle yarın âdiyyât sahasında tasdik edebiliriz. Lâkin ilmin, âlem-i imkânın ve semâ-i hilkatin bize nâzır olan haddiyle Allah'a ait olan hakikatinde büyük farķ vardır. Âlimü'l-gaybi ve'ş-şehâde ancak Allah'tır. Gaybı ancak O bilir. لَا يَعْلَمُ الْغَيْبَ اِلَّا اللّٰهُ O bildirmeyince Peygamber de gaybı bilemez. فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِه۪ٓ اَحَداً. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ فَاِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِه۪ رَصَداً [el-Cin 72/26-27] buyurulduğu üzere bildirdiği kadar bilir. Onun [5211] için قُلْ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ [el-Mülk 67/26] buyurulmuştur. Kezâlik وَمَٓا اُو۫تِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ اِلَّا قَل۪يلاً [el-İsrâ 17/85] bizim ilimlerimizin kılletini anlattığı gibi وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُٓ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ [el-Hicr 15/21] ile tenzîlât-ı ilâhiyenin bir mikdâr-ı ma'lûmu bulunduğu da anlatılmıştır. Allah teâlâ insanlara bahşettiği kābiliyetlerin haddine göre enfüs ve âfâkta ikāme buyurduğu maddî ve mânevî, aklî ve naklî âyât ve delâil ile nazar ve istidlâl ve tecribe ve amel sahasında bizi mertebeden mertebeye kurb-ı rahmetine yükseltecek, nice nice terakkīlere erdirecek ilim yolları, ve semâ-i dünyâyı hidâyet misbahlarıyla tezyin etmiş olmakla beraber nâmütenâhîyi idrak ederek gayb âlemine tahakküm edecek ve bu suretle kendisine şirk koşmaya kalkışacak bir salâhiyete de mazhar etmiş olmayıp وَعِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ لَا يَعْلَمُهَٓا اِلَّا هُوَ [el-En'âm 6/59] buyurulduğu üzere gayb hazinelerini tamamen kendi indinde tutmuş, Levh-i Mahfûz'a da dilediklerini dilediği kadar muttali' kılmış, o ilm-i ledünnîyi güzide kullarından pek azına tattırmıştır. Semâsını şeytanlardan mahfuz tutmuş, ilmi şeytanet için

---

1 F, M ve B: "eylediğimiz".

kullanan ve kulak hırsızlığıyla gayb taşlamaya, kehanet veya keramet satmaya ve böylelikle enbiyâ ve evliyâ, hatta Allah teâlâ ile rekabet[1] ederek halkı idlâl eylemeye kalkışan ins ve cin şeytanlarını recm için parlak misbahlar, âteşîn şirâreli dâfi'alar yaratmış, kullarını o misbahlardan istifade ve o şeytanlardan, şeytan atmalarından ihtiraz ettirmek için nücûmun misbah olmak haysiyetiyle rücûm olmak haysiyetlerini temyiz ettirmek üzere nâm-ı celâline kasem ile وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَٓاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَجَعَلْنَاهَا رُجُوماً لِلشَّيَاطِينِ buyurmuştur. Sonra da o şeytanların ve onlara uyan kâfirlerin hâl ve âkıbetlerini anlatmak için buyuruyor ki: {وَاَعْتَدْنَا لَهُمْ عَذَابَ السَّعِيرِ} Ve onlar için sa'îr azâbını hazırladık ❁ o şeytanlar dünyada recm olunduktan başka şeytanetlerinin veya attıkları yalanlarla alevlendirmek istedikleri fitne ve fesâdın cezâsını çekecekler, âhirette o sa'îr azâbını tadacaklardır. [5212] Yukarılarda da mâlum olduğu vechile çılgın alevli ateş demek olan "sa'îr" cehennemin isimlerindendir.

Sade o şeytanlar değil {وَلِلَّذٖينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ} kendilerini yaratan, yaşatan Rabbü'l-âlemîn'e küfreden, nankörlük edip saygısız giden kâfirlerin hepsine de {عَذَابُ جَهَنَّمَ} cehennem azâbı vardır {وَبِئْسَ الْمَصٖيرُ} ki o ne fena masîr ❁ ne kötü me'âd, ne çirkin inkılâb yeri, ne acı âkıbettir. Bunun fenalığı, o sa'îr azabının şiddet ve dehşeti, ona atılanların kesreti, küfürlerinin sebep ve mâhiyeti, azâbı görünce intibahları ve cinayet ve istihkaklarını itirafları şu suretle beyan ve tasvir olunuyor:

Evvelâ, {اِذَٓا اُلْقُوا فٖيهَا} o kâfirler o cehenneme atıldıkları -o çılgın ateşin içine odun gibi fırlatıldıkları- vakit {سَمِعُوا لَهَا شَهٖيقاً} onun bir şehîkını, bir hıçkırışını işitirler ❁ ki yalayıp yutmaya hırsını ifade eden korkunç hışlayış ve gürleyişi, yahut لَهُمْ فٖيهَا زَفٖيرٌ وَشَهٖيقٌ [Hûd 11/106] mısdâkınca içindekilerin acı sadâ-yı mâtemidir.

Sâniyen {وَهِيَ تَفُورُ} o o hâlde feveran ediyor, kaynıyordur.

Sâlisen {تَكَادُ تَمَيَّزُ مِنَ الْغَيْظِ} gayzdan; öfkesinin şiddetinden, hışmından hemen hemen patlayacak hâle gelir ❁ öyle çılgın, öyle şiddetlidir.

---

1 M ve B: "'muhadde'".

Râbi'an {كُلَّمَٓا اُلْقِيَ فِيهَا فَوْجٌ} ona her alay atıldıkça ❁ yani ona atılanlar fevc fevc, alay alay atılır. Her bir alay atıldıkça her defasında {سَاَلَهُمْ خَزَنَتُهَا} onlara onun [5213] muhafızları -yukarıki sûrede[1] عَلَيْهَا مَلٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ [et-Tahrîm 66/6] diye tavsif olunan gardiyanları, zebâni melekler, sert sert tevbih ve tahkir tarîkiyle- sorarlar: {اَلَمْ يَأْتِكُمْ نَذِيرٌ} "Size bir nezir gelmedi mi? Bu dehşetli haberi verip gocunduracak bir peygamber, korkutucu bir elçi, bir delil gelmedi mi ki siz buraya geldiniz?" derler, çünkü وَمَا كُنَّا مُعَذِّبِينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولًا [el-İsrâ 17/15] buyurulduğu cihetle Allah teâlâ bir resul göndermedikçe ta'zîb etmez, ikāb olan her azâba sem'î veya aklî bir delil, bir inzar tekaddüm eder. Bu gösteriyor ki Rabb'e küfür O'nun zâtını inkârdan ibaret değil, rubûbiyeti tecelliyâtını, herhangi bir peygamberini ve indirmiş olduğu âyât ve edillesini ve onlarla tebliğ ettiği ahbâr ve inzârını tekzib ve inkâr ile nankörlük de küfürdür. Çünkü Peygamber'e küfrün menşe'i "Allah hiçbir şey indirmedi" diye mutlak bir yalancılıktan ibaret olan bir inkâra râci'dir ki bu da doğrudan doğru Allah'a karşı bir küfrandır. Kâfir, Peygamber'i tekzib ederken gönlünden o sâlibe-i külliyeyi kübrâ ittihaz ederek şöyle bir kıyas yürütür: "Sen, Allah bana bir şey, bir haber indirdi diyorsun, hâlbuki Allah hiçbir şey indirmemiştir, binâen'aleyh indirdi diyen yalan söylemiş olur. Demek ki siz büyük bir dalâl içindesiniz" der, haber verilen azâbı görmedikçe inzâra inanmaz.

Bu suâle cevâben kâfirler o vakit hakkı ketmedemeyerek {قَالُوا بَلٰى} evet derler ❁ Allah'ın lutf u adaletini ikrar ve kendi kabahatlerini şöyle tafsil ederler: {قَدْ جَٓاءَنَا نَذِيرٌ} Doğrusu bize bir nezir geldi ❁ parlak misbahlar, âteşîn şihablar, şimşekler gibi nûr u nâr içinde semâdan zemîne yollar açarak, inzarlar saçarak, çarptığını yakarak inen âyetlerle bizi hem tenvir eden hem korkutan bir muhbir geldi. {فَكَذَّبْنَا} Fakat biz onu tekzib ettik ❁ ne nûruna ne de nârına inanmadık[2] {وَقُلْنَا} ve şöyle [5214] dedik: {مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍ} Allah hiçbir şey indirmedi ❁ nübüvvetin, kitabın,

---

1 M ve B +"de".

2 F, M ve B -"ne nûruna ne de nârına inanmadık".

vahy u tenzîlin ve onlara inanıp doğru gidenlere, güzel çalışanlara[1] sevab, inanmayıp şeytanet ve küfre sapanlara sonunda azab edileceğine dair vaadlerin va'îdlerin aslı yoktur. O şihablar, o parlak atışlar maddeten ve mânen bizleri korkutacak hiçbir haysiyeti hâiz değildir[2], dedik, öyle peygamberlik iddia edenler ve onlara inananlara[3] {اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا فٖى ضَلَالٍ كَبٖيرٍ} "sizler başka değil, ancak büyük bir dalâl içindesiniz -kendinizi kaybetmiş, gidecek yoldan pek uzağa sapmış, büyük bir yanlışlık ve aldanış içinde şaşırmışsınız ki hem kendiniz aldanıyorsunuz hem de başkalarını aldatmak istiyorsunuz" dedik.- ❁ İşte o kâfirler o vakit böyle küfürlerini, küfranlarını ve uydukları şeytanlarla kendilerinin sıfatı olan o büyük dalâli peygamberlere isnad etmekte aldanmış ve asıl büyük dalâl ve tuğyâna kendilerinin düşmüş bulunduklarını ikrar ve itiraf ederler ki, bunda küfürlerinin sebebini ve mâhiyetini tasvir vardır. Demek ki وَلِلَّذٖينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ âyetinde kâfirleri cehennem azâbına müstahik kılan küfür Allah'ın varlığını inkâra kadar varmak lâzım değil, Allah'ın kudretini, kullarına indirdiği lütuf ve nimetini,[4] gönderdiği peygamberleri, indirdiği kitapları, âyetleri, verdiği haberleri inkâr ederek küfranda bulunmak dahi Allah'a küfürdür. Böyle küfr ü küfranda bulunanlar onlardan[5] istifadeden kendilerini mahrum etmiş oldukları için âkıbette onlara mev'ud olan nimet ve rahmetten ebediyen mahrum olacakları gibi edilen inzarlara, haber verilen tehlikelere aldırmayıp saygısızlıkla üzerine yürüdükleri ve eldeki halâs fırsatlarını kaçırmış bulundukları için ebedî azab içine atılıp gidecekler ve o vakit bu sözleri söyleyeceklerdir. Felsefe tâbirlerince bunun hulâsası şudur: Allah'a küfür yalnız "atheisme", yani "ta'tîl" denilen nefy-i ilâhdan ibaret değil, "bir Allah'a inanırız amma peygamberliğe ve [5215] peygamberlere inanmayız" diye nefy-i nübüvvetle tevhîd-i ilâh mezhebi demek olan

---

1 F, M ve B: "yaşayanlara".
2 B: "değildirler".
3 H ve F: "inananlar".
4 H +"ve".
5 H ve F: "onlarla".

"deisme" de Allah'a küfürdür.[1] Nitekim "Allah vardır ve birdir amma bize filân nimeti veren O değildir" veya "O bizim işimize müdahale etmez" demenin şirk ü ta'tîlden farkı olmayan bir tenakuz olduğunda şüphe yoktur. Burada بَلٰى قَدْ جَٓاءَنَا نَذٖيرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَیْءٍ diyen kâfirlerin ateist olmayıp nübüvveti inkâr eden deist oldukları sarihtir. Bunlar[2] bu küfürlerinde mebde'leri olan prensipleri "Allah bir şey indirmemiştir" diye Allah'ın her şeyde zâhir olan kudret ve inayetine karşı kafalarında kurdukları menfî bir taassup dogmasından başka bir şey olmadığını ve hilâfını gösterenleri büyük bir dalâl ile aldanmış farzettiklerini itiraf etmiş bulunuyorlar.

İşte Kur'ân'ın bütün kütüb-i münzeleden yüksek ve asırlardan beri dünyanın her tarafında aynı vahdet ve mevsûkiyetiyle mahfuz, tahrif ve tağyirden sâlim, en temiz, en doğru yegâne bir kitap olduğunu görmüş oldukları hâlde onun Allah'tan indirilmiş تَنْزٖيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمٖينَ [el-Hâkka 69/43] kelâmullah olduğuna ve risâlet-i Muhammediyenin hakkıyetine inanmak istemeyen o zamanki kâfirlerin ve müşriklerin dedikleri vechile Muhammed aleyhisselâm'ın bir şâir veya müellif gibi kendi söylediği veya yazdırdığı kendi sözü ve kendi kitabı olarak göstermeye çalışan اَمْ يَقُولُونَ افْتَرٰيهُ قُلْ اِنِ افْتَرَيْتُهُ فَلَا تَمْلِكُونَ لٖى مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا [el-Ahkâf 46/6] "onu Allah'a iftira etti mi? diyorlar, 'eğer iftira ettimse siz beni Allah'tan kurtaramazsınız' de", قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ[3] مِثْلِهٖ وَادْعُوا مَنِ اسْتَطَعْتُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ [Yûnus 10/38] "'haydin Allah'tan beride gücünüzün yettiklerini çağırın da onun misli bir sûre de siz getirin' de" demesine aldırmayıp bu kuvvetli beyânâtta Hazret-i Peygamber'in kasden veya hatâen aldanmış bulunduğuna[4] zâhib olarak acaba çok akıllı ve emin olan Muhammed buna ve bu suretle peygamber olduğuna hakikaten kendisi de[5] inanmış,

---

1 "Deizm" (*deisme*) ile ilâhîlik demek olan "teizm" (*theisme*) birbirine karıştırılmamalıdır [Müellifin notu].

2 F, M ve B: "Bunların".

3 H, F, M ve B +"من".

4 F, M ve B: "olduğuna".

5 F, M ve B -"kendisi de".

aldanmış mı idi yoksa kendisi[1] inanmadığı hâlde öyle [5216] söylemekte bir menfaat görerek aldatıyor mu idi? diye bahisler yapan, yazılar yazan ve nihâyet Corci Zeydan'ın *Medeniyyet-i İslâmiye Tarihi*'nde telhis ettiği vechile kasden aldatmış değil, kendisi cidden ve bütün samimiyetle inanmış[2] ve ancak bu inanmasında aldanmış, yoksa yanlışlığını bilen bir yalancı öyle ahlâk ve etvârında nezih bir hayat ve istikāmet tâkip edemez ve öyle pâyidar bir eser ve şimdiye kadar iki yüzden fazla devlet yetiştirmiş, cihanda büyük büyük intibahlar, inkılâblar husûle getirmiş bir din tesis edemezdi demekten de kendilerini alamamış bulunan garb feylesofları veya muharrirleri dahi müsbet ve tecribî ilimlerde, fenlerde düşündükleri gibi düşünmeyip yine kendilerinin beğenmediği menfî yoldan giderek nefislerinde "Allah bir şey indirmemiştir ve indirmez, başka türlü düşünen hata eder" diye saplandıkları ve dogmatik dedikleri delilsiz bir yokluk dogmasından yürümek isteyen deistler yahut ateistlerdir ki vakti gelince onlar da بَلٰى قَدْ جَٓاءَنَا نَذ۪يرٌ فَكَذَّبْنَا وَقُلْنَا مَا نَزَّلَ اللّٰهُ مِنْ شَيْءٍۚ اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا ف۪ى ضَلَالٍ كَب۪يرٍ diye itiraf edeceklerdir. Râzî tefsirinde der ki: "Bu âyetin nihâyetindeki اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا ف۪ى ضَلَالٍ كَب۪يرٍ hitâbında iki vecih vardır. Birincisi kâfirlerin peygamberlere karşı söyledikleri sözleri cümlesinden olmasıdır ki azher olan budur. İkincisi de cehennem hazenesinin kâfirlere karşı kelâmından olmasıdır ki, 'kâfirler öyle deyince zebâniler اِنْ اَنْتُمْ اِلَّا ف۪ى ضَلَالٍ كَب۪يرٍ diyeceklerdir' demek olur."[3] "Dalâl"den murad, dünyadaki dalâlleri yahut onun neticesi olan helâkleri olmak da muhtemildir. Bunlara karşı o[4] sual soran ve o cevâbı alan melekler tarafından "sizin söz dinleyecek kulağınız veya düşünecek aklınız yok muydu ki Allah'ın indirdiklerini görüp dururken Allah bir şey indirmedi diyerek öyle bir tekzib ve dalâle saptınız?" denilmesine veya denilmesi ihtimâline karşı o kâfirler o vakit onun sebebini de anlatarak {وَقَالُوا} hem derler ki {لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ} eğer

1 H +"kendisi".

2 Corci Zeydan, *Medeniyyet-i İslâmiye Tarihi,* trc. Zeki Megamiz, Dersaadet: İkdam Matbaası, 1328, I, 31.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 587:

أما قوله تعالى: «إن أنتم إلا في ضلال كبير» ففيه مسألتان: المسألة الأولى: في الآية وجهان الوجه الأول: وهو الأظهر أنه من جملة قول الكفار وخطابهم للمنذرين. الوجه الثاني: يجوز أن يكون من كلام الخزنة للكفار، والتقدير أن الكفار لما قالوا ذلك الكلام قالت الخزنة لهم: «إن أنتم إلا في ضلال كبير».

4 F, M ve B -"o".

bizler söz dinler veya[1] [5217] aklı güzel isti'mâl eyler kimseler olsa idik ❁ yani Allah bize kulak ve akıl vermemiş ve onlarla iyi dinlenip tutulduğu veya hakkıyla düşünülüp amel edildiği takdirde hidâyete erdirecek haberler, hikmetler, nasihatler, deliller indirmemiş değildi, fakat biz onlara kulak vermedik, masal dedik, sağırlık ettik, aklı olanlara yakışacak vechile iyi düşünmedik, kendi zevkimizi, hevâmızı düşündük, hayvanlık ettik,[2] çılgınlıkla fitnelere kapıldık, fenalar içinde fenalıklara düştük. Eğer bizler iyi dinler yahut iyi düşünür kimseler olsa idik aklın yetişemediği hususlarda nakil yolu olan sem'den olmazsa aklın kendisinden hakkıyla istifade etsek, yani hidâyet misbâhı olan ehl-i hak ulemâ ve eimme-i müctehidîn gibi nakil ve aklı, rivayet ve dirayeti câmi' bahtiyarlardan olamasak bile hiç olmazsa rivayet ve dirayetten birine olsun sâhip bulunsa idik küfre sapmaz {مَا كُنَّا فٖى اَصْحَابِ السَّعٖيرِ} o sa'îr ashâbı şeytanlar içinde bulunmazdık ❁ onlara katılıp bu çılgın ateşe atılmazdık, vaktiyle içlerinden çıkar, hidâyet yolunu tutardık. Lâkin onlar içinde bulunduk[3], bu ateşe atıldık, demek ki bizler ne dinler ne de düşünür kimseler değilmişiz, eyvahlar olsun! derler. Ukalâlık iddiasında bulunan o nankörler nihâyet felâket karşısında böyle azâba istihkaklarını itiraf ederler. Bütün mes'ûliyyet-i vicdâniye ile yanarlar. Bu beyan ile de şu noktalar tahlil edilmiş bulunuyor: "Allah bir şey indirmedi" diye inkâr ve tekzib edip durmanın[4] sebebi bu üç şeymiş: Birincisi sem'den istifade etmemek, ikincisi akıldan istifade etmemek, üçüncüsü de bu suretle kötü muhîtte bulunmak; fakat bu üçüncü bir taraftan mebde' bir taraftan da netice demektir. Sem' ve akıl[5] insana mebde' ü me'âdı, mâzi ve istikbâli tanıttıracak en müfid iki rehberdirler, diğer havâs yalnız hâli tanıtırlar. Lisan ve akıl ise her ilme nâzırdır. Ve sem', akıldan evvel gerektir. Sem'i veya aklı olanlar anlayıp dinleyerek fena bir muhîtten

---

1 F, M ve B: "ve".
2 M ve B -"hayvanlık ettik".
3 B -"Lâkin onlar içinde bulunduk".
4 F, M ve B: "deyip durmanın".
5 M ve B: "aklı".

çıkarak[1] iyilere iltihak edebilir. İman ve hidâyet için bunların birisi [5218] bile derecesine göre kâfi gelir. Şu hâlde küfr ü küfrânın bütün sebebi sem' u akla gereği gibi ehemmiyet vermemekte toplanır. Bu ise hayvanlıktan daha aşağı bir süfliyettir. اُولٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-A'râf 7/179] Hâlbuki ne aklî ne naklî delili idrak kābiliyeti bulunmayanlara esasen teklif ve inzar yoktur. Onlar o süfliyetin netâicine katlanırken sonunda böyle ebedî vicdan mes'ûliyetiyle cehennem ateşinde yanmazlar. Kâfirler ise hilkaten insanın târifinde dâhil mükelleftirler[2], mes'uldürler. Sâmi'aları da vardır, âkileleri[3] de; sonunda cehennemin hıçkırışını, azab meleklerinin ince suallerini duyar anlarlar. Önceden inzârı duymak, düşünmek istemezlerse de fiilî darbe karşısında hepsini duyarlar. Onun için küfürlerini itiraf ederlerken "sâmi'amız veya aklımız olsaydı" demiyorlar, "dinler veya akleder olsaydık" diye sem' ü akıl nimetlerine nankörlük etmiş olduklarına yanıyorlar. {فَاعْتَرَفُوا بِذَنْبِهِمْ} Demek ki günahlarını itiraf ettiler ❁ demek ki Allah'ın lutfunda, rubûbiyetinde, adaletinde hiçbir eksiklik yok; O her şeyi indirmiş, göz de vermiş kulak da vermiş akıl da vermiş, haberci göndermiş, haber de vermiş. Dünyâ Semâ'yı, mer'î, mesmû', mâkul, muhayyiru'l-ukūl türlü mesâbîh ile hem tezyin etmiş; hem nücûm hem rücûm hâlinde rehberler, muhkem ve müteşabih âyetler, mucizeler, tebşirler, inzarlar indirerek mevt ve hayatta tasarruf eden kudret ve izzetini, ahkâm-ı rubûbiyetini anlatan, güzel amellerle ileride yüksek hayâta yükseltecek iman nûrları saçan, ona karşı küfr ü şeytanetle halkı aldatıp o güzel semâ altında kendileriyle beraber yangınlara sürüklemek isteyenlere hazırlanmış ve delk ü temastan[4] bir kıvılcımla[5] tutuşup köpürmeye müheyyâ bulunmuş olan sa'îr azâbının dehşetini anlatarak fitne ve fesaddan tahzir için ölüm alâmeti sâ'ikalar atan hitaplarla sem' u akla teblîğāt da yapmış, cürm ü günah ancak

---

1 F, M ve B: "çıkar".
2 F, M ve B: "mükellef".
3 B: "akılları".
4 H: "temasta".
5 B: "kıvılcıma".

onları duymak[1] veya düşünmek istemeyerek inkâr ve tekzib edip o nûru [5219] söndürmeye o çılgın ateşi körüklemeye çalışan haddini bilmez nankörlerin kendilerinde olduğu kendilerince de tebeyyün etmiştir. {فَسُحْقًا لِاَصْحَابِ السَّعِيرِ} O hâlde uzaklaştırılsın, ırak olsun bütün o ashâb-ı sa'îr ❁ bütün o şeytanlar ve onlara uyan o[2] kâfirler. Onların kazançları ve son hakları ancak budur. Allah'ın izzetine karşı gelerek mülk-i ilâhînin nizâm-ı adlini bozmaya, fâni ve süflî hayatta kalmak zu'muyla hak ve halkı kendileri yaratıyormuş, âlem-i mülk kendilerinin imiş gibi fitne ve fesad ile ihtilâl ateşlerini körükleyip ileri hayâtı zulm ü zulmetle boğmaya uğraşan o kesblerin, o günahların sonunda rahmet ve mağfiretten nasîbi yoktur. İzzet-i ilâhiyeye yakışan da budur. Allah öyle azîzdir. Sîn'in zammıyla "suhk" uzaklaşmak ve ırak olmak yahut helâk olmak mânasına "bu'd" gibi masdar olup بُعْدًا لِمَدْيَنَ كَمَا بَعِدَتْ ثَمُودُ [Hûd 11/95] gibi mukadder fiilin te'kîdî mef'ûl-i mutlakı olarak makāmına kāim bir cümle-i duâiye hâlinde ve "kahrolsun" tarzında şiddetli bir zecr ifade eyler. لِاَصْحَابِ السَّعِيرِ'de "lâm" خلافا له gibi fiilin fâil veya mef'ûlünü beyan içindir. Fiilin takdîrinde وَاللّٰهُ[3] اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا [Nûh 71/17] gibi iki vecih vardır. Birisi فَأَسْحَقَهُمُ اللّٰهُ إِسْحَاقًا takdîrinde olarak "Allah onları rahmetinden uzaklaştırsın da uzaklaştırsın" demektir ki bu surette "suhkan" müte'addî olan "ishâk" ve ib'âd mânasına olmuş olur, birisi de فَأَسْحَقَهُمُ اللّٰهُ فسحقوا سحقا takdîrinde olup "Allah onları rahmetinden uzaklaştırsın da onlar da[4] uzaklaştıkça uzaklaşsın, kahrolsunlar" demek olur.

{اِنَّ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ} Haberiniz olsun ki her hâlde Rablerine ani'l-gıyâb saygı besleyenler ❁ yani azâbı gelip çatmadan, bilfiil sâha-i şuhûda çıkmadan evvel henüz kendilerinden gāib iken, yahut el içinde mürâiyâne değil de âlemin gözlerinden gāib olan kalbleri içinden samimi surette korkup sakınarak şân-ı rubûbiyetiyle emirlerine, inzarlarına

---

1 F, M ve B: "duymayan".
2 F, M ve B -"o".
3 H -"والله".
4 H -"da".

tâzim ve ihtiram hissi besleyenler {لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَاَجْرٌ كَبِيرٌ} [5220] bir mağfiret ve büyük bir ecir onlar içindir ۞ azâbı görünceye kadar korkmayanlara yahut kalblerinde saygı olmayıp da zâhirden mürâîlik edenlere[1] değildir. İşte sizleri ileri hayat için hanginiz daha güzel iş yapacak diye teklif ve ibtilâ dünyasında peyderpey imtihan ve müsabaka meydanına çıkarmak için mevt ü hayâtı yaratmış ve futûrsuz olarak yekdiğerine muntabık, muntazam yedi semâ ile her tarafınızdan ihâta edip kendinizi tanıtmış ve Semâ-i Dünyâ'yı mesâbîh ve rücûm ile donatıp o nûr u nâr nizâmı içinde sizi tenvir ve tahzir etmek üzere bu tebşir ve inzar âyetlerini dinleyip anlayarak tatbik etmeniz için Peygamberine ve o vâsıta ile sizlerin sem'inize ve aklınıza kadar indirmiş olan o Rahmân böyle Azîz, böyle Gafûr'dur. {وَاَسِرُّوا قَوْلَكُمْ} Ve kavlinizi, yani iyi veya kötü söylediğiniz sözü, yahut akide ve mezhebinizi ister sır tutun, gizleyin {اَوِ اجْهَرُوا بِهٖ} ister onu açığa vurun, haykırın ۞ O'nca müsâvidir, hepsini bilir, ona göre hesâbını görür. Binâen'aleyh O'na gizlide ve açıkta tam saygı beslemek gerektir. Ey mükellefîn! Ey o mevt ve hayat arasında imtihan meydanına atılmış saygılı veya saygısız, dinler veya dinlemez, düşünür veya düşünmez bütün mübtelâlar! {اِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ} Çünkü O Rabbiniz bütün sînelerin künhünü bilir ۞ nefislerin, kalblerin, içiyle dışıyla bütün hakikatini kendi hakikatlerinde kendilerinin bile vâkıf olamadıkları gizliliklerin hepsini bütün hudûduyla bilir. Hepsini O yaratmıştır. {اَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ} Bilmez mi yaratan ۞ yarattığını. Bir duygu duyan, bir şey düşünen, bir niyet eden, bir söz söyleyen, kasden bir iş yapan onu yaparken ne kadar gizlemek istese[2] kendinden gizleyemez, vicdânında onu o demde duyabilir. O hâlde onu ve bütün o[3] sînelerin künhünü ve bütün hilkati yaratan Hâlık daha evvel [5221] ve daha ekmel bilir. O sîneler, o nefisler, o düşünceler, o kuvvetler, o fiiller, o duygular bilgiyle[4], hep Allah'ın halkıyladır. O yaratmayınca kimsenin

1 H ve F +"de".
2 F ve M: "isterse".
3 F, M ve B -"o".
4 B: "birliğiyle".

ne eli oynar, ne dili ne hissi yürür, ne fikri, ne vicdânı kalır ne kendisi. Bakarsın bir an içinde el çolak olmuş, dil tutulmuştur. Fikir durmuş, akıl boğulmuştur. Gönül kendinden geçmiş, "ben şöyle yaparım" diyen nefis hâk ile yeksan olmuştur. Hâlık'ın yeni bir halk ile imdâdı yetişmezse hiçbir mahlûk onu kendine getiremez ve o hilkati işletemez. Çünkü bir zerre, bir şuur, bir şey halketmenin mütevakkıf olduğu tafsîlâtı bilemez. O bütün silsile-i esbâbı ihâta eyleyen ekmel bir ilim ve kudretin eseridir. Mahlûkun Hâlıkından bir şey gizlemesine imkân yoktur. Bir mahlûkun[1] kendindeki hâdis bilgi ve onun mazmûnu ondan evvel onu ve onda o bilgiyi bütün künhüyle yaratan Hâlık'ın ilmine medyundur. Mahlukta herhangi bir hâdise olur da onu yaratan Hâlık bilmez olur mu? {وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ} O iken ancak Latîf Habîr. ۞ "**Latîf**", "lütuf"tan mübalağalı ism-i fâil yahut "letâfet"ten sıfat-ı müşebbehe olabilir. Birincisinde gayet lütufkâr demek olur. "**Lutf**" gayet incelik, hoşluk ve uygunlukla gayeye îsâl, murâdı ihsan eylemektir. "**Letâfet**" de "kesâfet" mukabili olarak incelik, hoşluk, nâziklik demektir ki mukabili olan kesâfetin derecesine göre nisbî olarak muhtelif mertebelerde mülâhaza olunur. "Latif bir hava" dediğimiz gibi, bazı ecsâma latif veya rûh ıtlak edilmesi bu mânaca nisbî bir letâfet itibariyledir. Ziyâya latif denilmesi daha ince, nûra latif denilmesi daha ince, esîre latif denilmesi daha ince[2] bir mülâhazadır. Hâlbuki bütün bunlarda az çok maddî veya cismânî bir nevi kesâfet mefhûmu da vardır. Hiç kesâfet mefhûmu olmayarak mülâhaza edebileceğimiz bir letâfeti ancak ilim mâhiyetinde bulabiliriz ki böyle yalnız işâret-i ilmiye ile iş'âr olunabilen letâife "mücerredât" tâbir olunur. Mutlak vücûd, mücerredâtın en yükseği, vâcibü'l-vücûd olan Zât-ı [5222] Hak ise hepsinden üstündür. Hak teâlâ'nın "Latîf" ism-i şerifinde iki tefsir vardır. Birisi en ince, en gizli umûru bütün inceliğiyle kolay kolay bilen العَالِمُ بِالْخَفَايَا بِرِفْقٍ وَكَمَالِ سُهُولَةٍ demektir ki bu mâna ilim sıfatının letâfetine râci'dir. Birisi de nasıl yapıldığı gizli olan en latif şeyleri yapan ve mahlûkâtının muhtaç oldukları menâfi'i lutf u

1 H: "mahlûk".
2 B -"nûra latif denilmesi daha ince, esîre latif denilmesi daha ince".

inayetiyle ihsan ve îsâl eyleyen lütufkâr demektir. Bu mâna da Tekvîn sıfatına râcî'dir. Râzî'nin dediği gibi burada Habîr sıfatı ayrıca tasrih edilmiş olduğundan bu mâna daha muvâfıktır.[1] O Hâlık ancak böyle her şeye habîr, latîf olan zât-ı ekmeldir. Hiç[2] Habîr olmayan kuvvetler tam mânasıyla latif olamayacağı gibi her şeye habîr olmayan latif[3] rûhlar, melekler de Hâlık'ın kendisi değil, şuûnudurlar. Nitekim قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّٖي [el-İsrâ 17/85] buyurulmuştur. وَهُوَ اللَّطٖيفُ الْخَبٖيرُ'de lâm-ı ta'rîfin ifade ettiği ahd ekmeliyete işarettir. Latîf-i ekmel, habîr-i ekmel demektir. Müsnedin böyle ma'rife[4] olması da kasr ifade ettiğinden bu iki vasf-ı ekmel mecmû'unun Hâlık'a münhasır olduğunu anlatır. Binâen'aleyh bundan şu mânaları anlayabiliriz; evvelâ: Halk fiili kesâfet, atâlet remzi olan maddenin şânı değil[5], latif olan kuvvetin şânıdır. Sâniyen; ilimsiz kör bir kuvvetin şânı da değil, tam mânasıyla latîf-i âlim bir kudretin şânıdır. Sâlisen; ilminde bir eksiklik bulunan kudretin de değil, her şeye kemâliyle âlim, habîr-i ekmel olan latîf-i ekmel bir kudret ve kuvvetin şânıdır. İşte Hâlık O'dur. O yaratan yarattığı, yaratacağı[6] her şeyi bilir. O hâlde bütün sînelerin künhünü bilir. Mükellefînden sâdır olan gizli açık, iyi veya fena her kavl ü fiil, iman ve küfür her hâl ü kāl, her niyet ve garaz hepsi O'na ale's-seviyye mâlumdur. Lütfunu da cezâsını da ona göre verir. Onun için insan olan, mevt ü hayat arasında imtihan meydanına dikilmiş[7] bulunan bütün mükellefîn, O'na gizlide ve açıkta o nisbette mehâfet ve mahabbetle saygı ve tâzim demek olan haşyet hissiyle [5223] mütehassis olarak güzel amellere sa'yedip o sa'îr azabından korunmalı, vaad eylediği o büyük ecr ü mağfirete ermelidir.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 590:
أما قوله: «وهو اللطيف الخبير» فاعلم أنهم اختلفوا في «اللطيف» فقال بعضهم: المراد العالم. وقال آخرون: بل المراد من يكون فاعلا للأشياء اللطيفة التي تخفى كيفية عملها على أكثر الفاعلين، ولهذا يقال: إن لطف الله بعباده عجيب ويراد به دقائق تدبيره لهم وفيهم، وهذا الوجه أقرب وإلا لكان ذكر الخبير بعده تكرارا.

2 F, M ve B -"Hiç".
3 F, M ve B: "latifler".
4 F, M ve B: "muarref".
5 F, M ve B: "değildir".
6 F, M ve B: "yarattığını, yaratacağını".
7 F, M ve B: "dökülmüş".

Şimdi bunu daha amelî bir surette tavzih ve bu âlemde beşer için Arz'dan semâya, maddeden mânaya, süfliyetten ulviyete terakki vicheleriyle tedennî ve helâk tehlikeleri arasında doğrudan doğru rahmet-i Rahmân'a götürecek bir istikāmet yolu, uhrevî bir hayat ve nüşur gayesine irşad için hem teşvik hem inzar siyâkında buyuruluyor ki:

هُوَ الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ ذَلُولاً فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖۜ وَاِلَيْهِ النُّشُورُ ﴿١٥﴾
ءَاَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَٓاءِ اَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الْاَرْضَ فَاِذَا هِىَ تَمُورُۙ ﴿١٦﴾ اَمْ اَمِنْتُمْ مَنْ فِى
السَّمَٓاءِ اَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِبًاۜ فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذٖيرِ ﴿١٧﴾ وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذٖينَ مِنْ
قَبْلِهِمْ فَكَيْفَ كَانَ نَكٖيرِ ﴿١٨﴾ اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَٓافَّاتٍ وَيَقْبِضْنَۜ مَا يُمْسِكُهُنَّ
اِلَّا الرَّحْمٰنُۜ اِنَّهُ بِكُلِّ شَیْءٍ بَصٖيرٌ ﴿١٩﴾ اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ يَنْصُرُكُمْ مِنْ دُونِ
الرَّحْمٰنِۜ اِنِ الْكَافِرُونَ اِلَّا فٖى غُرُورٍۚ ﴿٢٠﴾ اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى يَرْزُقُكُمْ اِنْ اَمْسَكَ رِزْقَهُۚ بَلْ
لَجُّوا فٖى عُتُوٍّ وَنُفُورٍ ﴿٢١﴾ اَفَمَنْ يَمْشٖى مُكِبًّا عَلٰى وَجْهِهٖٓ اَهْدٰٓى اَمَّنْ يَمْشٖى سَوِيًّا عَلٰى
صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ ﴿٢٢﴾ قُلْ هُوَ الَّذٖٓى اَنْشَاَكُمْ وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَۜ قَلٖيلاً
مَا تَشْكُرُونَ ﴿٢٣﴾ قُلْ هُوَ الَّذٖى ذَرَاَكُمْ فِى الْاَرْضِ وَاِلَيْهِ تُحْشَرُونَ ﴿٢٤﴾ وَيَقُولُونَ مَتٰى
هٰذَا الْوَعْدُ اِنْ كُنْتُمْ صَادِقٖينَ ﴿٢٥﴾ قُلْ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِۖ وَاِنَّمَٓا اَنَا۬ نَذٖيرٌ مُبٖينٌ ﴿٢٦﴾
فَلَمَّا رَاَوْهُ زُلْفَةً سٖيٓـَٔتْ وُجُوهُ الَّذٖينَ كَفَرُوا وَقٖيلَ هٰذَا الَّذٖى كُنْتُمْ بِهٖ تَدَّعُونَ ﴿٢٧﴾ قُلْ
اَرَاَيْتُمْ اِنْ اَهْلَكَنِىَ اللّٰهُ وَمَنْ مَعِىَ اَوْ رَحِمَنَاۙ فَمَنْ يُجٖيرُ الْكَافِرٖينَ مِنْ عَذَابٍ اَلٖيمٍ ﴿٢٨﴾
قُلْ هُوَ الرَّحْمٰنُ اٰمَنَّا بِهٖ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَاۚ فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ فٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ ﴿٢٩﴾ قُلْ اَرَاَيْتُمْ
اِنْ اَصْبَحَ مَٓاؤُ۬كُمْ غَوْرًا فَمَنْ يَأْتٖيكُمْ بِمَٓاءٍ مَعٖينٍ ﴿٣٠﴾

[5224] **Meâl-i Şerîfi**

O Hâlık'tır ki O size arzı zelûl ([1]münkād) kıldı, haydin o Arz'ın omuzlarında yürüyün de O yaratan Latîf-i Habîr'in rızkından yiyin;

---

1 H +"ve".

O'nadır fakat nihâyet nüşûr (15). Emin misiniz O semâdakinden, sizinle Arz'ı göçürüvermesinden? O vakit bakarsınız ki o Arz çalkanıyordur (16). Yoksa emin misiniz O [5225] *semâdakinden, üzerinize bir mermiler yağdırıcı gönderivermesinden? O vakit bilirsiniz ki nasılmış inzârım? (17). Fi'l-hakīka onlardan evvelkiler de tekzib ettiler, fakat nasıl oldu inkârım (18). Bakmazlar mı ki üstlerinde uçan kuşlara, kanat süzerlerken ve yumarlarken? Rahman'dır ancak onları tutan, şüphesiz ki O her şeyi görür (19). Yoksa kimdir o Rahmân'ın berisinden şu sizin ordularınız ki sizi kurtaracak? Kâfirler başka değil, sade bir gurur içindedirler (20). Yoksa kimdir şu sizlere rızık verecek, O rızkını keserse? Hayır, bir ürküntü ve azgınlık içinde inada dalmışlar (21). İmdi yüz üstü kapanarak giden mi daha doğru, yoksa dosdoğru bir cadde üzerinde düpedüz giden mi? Düşünmeli bir (22). De ki "O'dur ancak sizi inşâ eyleyen ve size dinleyecek kulak, görecek gözler, duyacak gönüller veren, fakat sizler pek az şükrediyorsunuz" (23). De ki: "O'dur sizi Arz'da zürriyet hâlinde yaratıp yayan, nihâyet de hep toplanıp O'na haşrolunacaksınız" (24). Böyle iken diyorlar ki: "Ne zaman bu vaad, eğer sâdıksanız?" (25). De ki: "O ilim ancak Allah'ın indindedir, ben sade*[1] *açık anlatan bir nezir (gocundurucu bir peygamber)im" (26). Derken vakti gelip de onu yakından gördüklerinde o küfredenlerin yüzleri kötüleşiverdi ve denildi ki: "İşte bu*[2]*, o sizin kendinize*[3] *davet edip durduğunuz budur" (27). De ki: "Gördünüz mü? Allah beni ve beraberimdekileri helâk etse yahut bize merhamet buyursa iki takdirde de kâfirleri elîm bir azabdan kurtaracak kim?*[4]*" (28). De ki: "O öyle Rahmân, işte biz ona iman ettik ve ona dayanmaktayız. İleride sizler de bileceksiniz ki o açık bir dalâl içinde bulunan kim" (29). De ki: "Gördünüz mü? Sabaha kadar suyunuz batakalırsa size bir âb-ı revân getirecek kim?" (30).*

---

1 H: "ancak".
2 F, M ve B -"bu".
3 H: "kendilerinize".
4 F, M ve B: "kimdir".

{هُوَ الَّذٖى جَعَلَ} ۞ Latîf, Habîr olan Hâlık teâlâ'nın insanlara olan lütuflarından birine tenbih ve ona müterettib vazife ve gayelerine irşaddır. {لَكُمُ} Sizin için ۞ bunun takdîmi [5226] ihtisas ifade eder. Yani her şey ve her mahluk için değil, ancak siz insanlar ve bâhusus bu kelâma muhatab olan sem' u akıl sâhibi kimseler için kıldı {الْاَرْضَ ذَلُولاً} Arz'ı bir zelûl. ۞ "**Zelûl**", inkıyad demek olan, kesr ile, "zill" masdarından mübalağa vasfıdır. Herhangi bir şeyden sana münkād, yani istediğin gibi kolaylıkla çekip götürecek vechile tasarrufa müsâid bulunan uysal şeye "zelûl" denilir. Bunda aslolan hakāret ve horluk mânası değil, kolaylık, yumuşaklık, uygunluk, yani uysallık[1] mânasıdır. Bir şey zelûl olmakla beraber şerefli olabilir. Nitekim tevâzu bir şereftir.

Hâk ol ki Hudâ mertebeni eyleye âlî
Tâc-ı ser-i âlemdir o kim hâk-i kademdir.

Yani zelûl olmak zelil olmayı istilzam etmez. Hor ve[2] hakir demek olan "zelîl" zâlin zammıyla "züll" masdarından gelir. İnkıyad ve uysallık infi'âlî olmakla beraber esas itibariyle tav'î bir fiil olduğundan zelûl vasfı hayvanda hakikattir. En'âm denilen yumuşak başlı hayvanlar zelûldür. وَذَلَّلْنَاهَا لَهُمْ فَمِنْهَا رَكُوبُهُمْ وَمِنْهَا يَأْكُلُونَ [Yâsin 36/71] bu mânadandır. Lisânımızda bunun en şâyi' misali koyundur, "koyun gibi" deriz. Koyun zelûldür, zelil denilmez. Eşek zelûl olmakla beraber zelil olmakta da meseldir. Deve zelûldür, zelil değildir. At ehline zelûldür. Ufak bir işaretten anlar, zelil değildir. Kullanmasını bilmeyeni dinlemez, silker geçiverir. Beygir de hem zelûl hem zelildir. Katır zelildir, pek zelûl değildir. Taş gibi[3] zorlukla kullanılan şeylere "zelûl" denilmez, denilirse mecaz olur. Şu hâlde Arz'a zelûl ıtlakı teşbîhîdir. كَحَيَوَانٍ ذَلُولٍ demek gibidir. Menâkibinde meşy emri karînesiyle bunun sade bir koyun gibi eti yenir, sütü sağılır, yünü kırpılır değil, at veya deve gibi daha ziyade binilmesi mu'tad olan en mühim bir hayvana teşbih edilmiş olduğu anlaşılıyor ki en ziyade mütebâdir

1 F, M ve B: "uysal".
2 M ve B -"ve".
3 H: "Taşa".

olan [5227] Arab atı veya hecînidir. Arz bu suretle her türlü istifadeye müsâid olarak binilen ve incitmeden yürüyen[1] uysal bir binit hâlinde tasvir olunmuştur ki bunda onun hissolunmayacak kadar tav'î ve serî' bir hareketle sarsmaksızın yürüyüşüne de bir işaret vardır. Demek ki Allah teâlâ bize Arz'ın hareketini vâki'de olduğu gibi gayr-i mahsüs bir hâlde bildirmiştir. Mâlum ki bu gibi teşbih ve istiareleri takviye eden karînelere "terşih"[2] denilir. Burada da murad öyle bir binit teşbîhi olduğu şu suretle terşih[3] olunarak buyuruluyor ki: {فَامْشُوا فِى مَنَاكِبِهَا} Haydin onun omuzlarında yürüyün ❁ bundan[4] iki yürüyüş anlaşılır. Birisi onun üzerinde, omuzları içinde yürümektir ki bu bildiğimiz vechile Arz üzerinde bizim bizzat yürüyüşümüzdür. Bunda فِى meşye müte'allik olarak مَنَاكِب mef'ûl-i fîhtir. Biz bunda yalnız Arz'ın hudûdu içinde yürümüş oluruz. Birisi de bir at veya gemi sırtında gittiğimiz gibi Arz'ın sırtında olarak onun yürüyüşü ile bi'l-vâsıta yürümemizdir ki bunda فِى مَنَاكِبِهَا zarf-ı müstekar olarak "meşy"in fâili olan muhatablardan hâldir. Bunda Allah teâlâ'nın emriyle evvelen ve bizzat yürüyen Arz, saniyen onun üzerinde olarak bi'l-vâsıta yürüyen de biz olmuş oluruz. Bu suretle yürüyüşümüz Arz'ın bir haddine doğru değil, semâya doğrudur. Bundan sonraki âyette semâdan bahsedilmesi de buna sarih bir karînedir. Burada bundan başka dikkat olunması lâzım gelen birkaç nokta vardır.

1. Arz'ın menâkibi nedir? Mâlum ki "menkib" omuz demektir. Fakat görülüyor ki في مَنْكِبَيْهَا yani iki omuzu denilmemiş, cemi' sîgasıyla "menâkib" buyurulmuştur. Demek ki bunun omuzları bildiğimiz binit hayvanları gibi ikiden ibaret değil, çoktur. O hâlde bunlar nedir? Râzî'nin beyânına göre müfessirînin bunda üç kavli vardır. Birisi Katâde ve Dahhâk ve İbn Abbas'ın kavlidir ki Arz'ın menâkibi cibâl ve âkâmı, yani dağları ve tepeleri [5228] demektir. İnsanın omuzları mürtefi' olduğu gibi dağlar da mürtefi' olduğundan "menâkib" tâbir olunmuştur. Buna

1 H: "yürüten".
2 B: "teşrîh".
3 B: "teşrîh".
4 F, M ve B: "bunda".

göre mâna şu olmuş olur: Ben size onun omuzlarında bile yürümeyi kolaylaştırdım, hâlbuki onlar onun tezlilden en uzak olan eczâsıdır. O hâlde sâir eczâsındaki kolaylık evleviyette olmaz mı?

İkincisi: Arz'ın menâkibi yolları, açıklıkları, etraf ve cevânibidir. Bu da Hasan'ın, Mücâhid'in, Kelbî'nin ve Mukātil'in kavli ve Atâ'nın İbn Abbas'tan rivayeti ve Ferrâ'nın ve İbn Kuteybe'nin muhtârlarıdır. Demiş ki menâkib cevânib demektir. Adamın iki omuzu da iki cânibidir. Ve bu وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ بِسَاطاً لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلاً فِجَاجاً [Nûh 71/19-20] kavli gibidir. Bu iki kavilde "menâkib"de mecâz fi'l-müfred var demektir.

Üçüncüsü, Sâhib-*Keşşâf* demiştir ki: "Omuzlarda yürümek tâbiri fart-ı tezlîlde meseldir. Çünkü iki omuz ve onların mültekāsı olan ense kökü devenin en ince ve râkibin ayakla basıp da üzerine itimad edebilmesinden en uzak olan şeyidir. Deve omuzunda yürünebilecek[1] hâle geldiği zaman inkıyad ve itaatte nihâyet dereceye gelmiş demektir."[2] Bu surette فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا Arz'ın zelûliyette nihâyet derecede olmasından kinaye olarak "onda istediğiniz gibi tasarruf edin" demek olur.[3] Deveye teşbîhi dahi anlatan bu mâna da[4] güzel olmakla beraber,[5] bunda menâkibin ayrıca bir mânasını mülâhaza maksud olmayarak sade meşy ile beraber terkîbin mecmû'u kinaye veya isti'âre-i temsîliye yapılmış oluyor. Bununla iktifâ ise Arz'ın menâkibi ıtlak olunan bir şeyler taharrîsine lüzum göstermemiş olacağından, Arz'ın etrafını keşfe çalışmak gibi gayretleri tahrîke müsâid görünmez zannedilebilir. Hâlbuki bu emir, Arz üzerinde inkişaf hissini[6] telkin ederek Müslümanlara az bir zaman içinde âleme intişar yollarını açmış olan irşâdât-ı ilâhiyedendir. Şu hâlde "menâkib"

---

1 F, M ve B +"bir".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 580:

المشي في مناكبها: مثل لفرط التذليل ومجاوزته الغاية، لأنّ المنكبين وملتقاهما من الغارب أرق شيء من البعير وأنباه عن أن يطأه الراكب بقدمه ويعتمد عليه، فإذا جعلها في الذل بحيث يمشى في مناكبها لم يترك.

3 B -"'onda istediğiniz gibi tasarruf edin' demek olur".

4 B +"'onda istediğiniz gibi tasarruf edin' demek olur".

5 F, M ve B: "Bu surette فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا Arzın zelûliyette nihayet derecede olmasından kinaye olarak deveye teşbihi dahi anlatan bu ma'nada onda istediğiniz gibi tesarruf edin demek olur. Güzel olmakla beraber".

6 M ve B: "hissi".

tâbiri için de ayrıca bir mâna mülâhaza etmek gerektir ki o da bu üç tefsirin hâsılı olmak üzere [5229] Arz'ın menâkibi Arz'ın en yüksek, en uzak ve yürümek için en müşkil ve en nâzik yerlerine kadar sırtı demek olur ki bu da dağları, tepeleri, ovaları, dereleriyle bütün şark u garb cihetlerine ve cenûb u şimâl kutuplarına varıncaya kadar onu kaplamış olan sathın hepsine şâmil olur. Bu itibar ile "cevânib" tefsiri hepsinden şümullüdür. Ancak Zemahşerî'nin dediği gibi meşy de her türlü tasarrufât-ı mümkineden ta'mîm olunduğu surette yalnız sathında kalınmayıp[1] hafriyyât vesâire suretiyle derinliklerinde taharrî mânası da anlaşılır.

2. Bundan anlaşılır ki Arz'ın menâkibinde yürümek için evvelemirde onu keşfedip bilmeye de ihtiyaç vardır. Bu ise Arz'ın sathî ahvâlini bildiren ve coğrafya denilen mâlumat ile olur. Şu hâlde demek olur ki burada o ilmi tahsîle ve peyderpey keşfiyyâtı ileri götürerek tahkik ve ıslah ile tedvîne dahi bir teşvik vardır. Sonra bundan Arz'a dair tetebbu'âtta bulunmak gibi amelî[2] ilimlerin hepsine de bir tergīb çıkar.

3. فَامْشُوا... وَكُلُوا Emirlerini müfessirîn[3] ibâhaya hamletmişlerdir. Bu umûmî nokta-i nazardan doğru olmakla beraber biraz îzâha muhtaçtır. Burada siyâk-ı kelâm bu emirlerin mücerred ibâha için değil, lütf u inzar beyninde bir irşad için olduğunu göstermektedir. Lütuf, asıl fiillere temkin ve ikdar ile tergīb nokta-i nazarındandır. Bu cihetle bunda ibâhadan fazla bir nedb ve lüzûmuna göre vücub mânası da vardır. Nafakasını tedarik etmek ve ölmeyecek kadar yemek vâcib olduğu cihetle bu gibi ahvâlde bu emirler ibâha hâlinde kalamaz. İnzar cihetine gelince, o da وَاِلَيْهِ النُّشُورُ ile iş'âr olunacağı üzere bu fiillere bâ'is olan gaye ve niyetlere[4] nazarandır. Yani "yürüyün, çalışın, yiyin ama bu kuvvetleri ve salâhiyetleri size veren Allah'ı ve ölümü unutmayarak ve O'na hesap vereceğinizi düşünerek hareket edin. Haksızlık, [5230] tecavüz, israf, sefâhet vesâire gibi kötü

1 B: "kalmayıp".
2 B: "ilmî".
3 M: "müfsirîn".
4 B: "nihâyetlere".

gayeler için değil, Allah için ve Allah'a gideceğinizi hesab ederek, hâsılı Allah'tan korkarak yürüyün, yiyin demektir. Bu iki haysiyet mülâhaza edilince umûmî netice ibâha mâhiyetinde kalırsa da bunların gerek efrâd ve gerek cemiyet nokta-i nazarından mühim bir irşad olduğunu unutmamak ve ahvâlin iktizâsına göre vücub, nedb, ibâha hükümlerini bi'l-ictihâd ayırmak îcab eder. Zira

4. فَامْشُوا فٖى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖ emirleri, bu meşyin rızık işi, yani hayat mücadelesinde hüsn-i amel ile sa'y ü kesb meselesine ta'allukunu ifade eder ve bu sûrenin okunması rızık vüs'atiyle alâkadar bulunduğuna dair geçen eserlerin menâtı da bu olmak gerektir. Bu suretle yukarıda geçen لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً kavl-i kerîminde beyan olunduğu üzere mevt ve hayat arasında ahsen-i amel için imtihan meydanına çıkışın amelî bir manzarasını anlatmış olur. Bu cihetle bu meşy emri bir mükellefiyet ile alâkadar olarak rızık kesbi esbâbından hepsine şâmil olmak üzere mülâhaza olunmak iktizâ eyler. Şu hâlde bu meşy, bu yürüyüş gerek cihad, gerek ticaret, gerek ziraat ve gerek sınâ'î herhangi bir sa'y ü amel gibi iktisab esbâb ve maksadlarına şâmil olur. Bununla beraber قُلْ سٖيرُوا فِى الْاَرْضِ فَانْظُرُوا [en-Neml 27/69; el-Ankebût 29/20; Rûm 30/42] emirleri vechile âfâkı müşahede ve tedkik ile ibret ve marifet tahsil etmek ve din ve fazilet neşri ile kesb-i mesûbât eylemek gibi mânevî rızıklarla intifâ' kasıdlarına dahi şâmil olur. Şu hâlde bu emirler aynen ferdlere dahi hitab olmakla beraber daha ziyade kifaye suretiyle cemiyete müteveccihtir. Ve işte bu suretledir ki Müslümanlar فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ [el-Mâide 5/48] mazmûnu üzere imtihan meydanına sevkolunmuşlardır.

{وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖ} Ve rızkından yiyin ❁ yani "O Hâlık'ın rızkından yiyin" emrinde ekl, yalnız yiyeceğe mahsus olmayıp zikr-i hâs irâde-i âm kabîlinden olarak şürb, [5231] kisve vesâireye dahi şâmil olmak üzere mutlak intifâ' mânasına olduğu gibi, Sûre-i Bakara'da وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ [2/3] kavlinde geçtiği üzere rızık da maddiyâttan başka ilim gibi mâneviyâta dahi[1] şâmildir. Nitekim rızık hakkında مَا يَسُوقُهُ اللّٰهُ لِلدَّوَابِّ فَتَأْكُلُهُ

---

1 F, M ve B: "da".

"Allah'ın hayvanlara sevkedip de onların yedikleri şeydir" diye meşhur olan târifte ekl فَتَنْتَفِعُ بِهِ diye intifâ' ile tefsir olunduğu da ilm-i akāidde mâlumdur. Sonra bu rızık yalnız Arz içinde bulunan rızıktan ibaret değildir. وَفِى السَّمَٓاءِ رِزْقُكُمْ [ez-Zâriyât 51/7] buyurulduğu üzere rızkımızın en mühim esası semâda olmasına, هُوَ[1] الَّذٖى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعاً ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ [el-Bakara 2/29] âyetinde de buna tenbih buyurulmasına nazaran biz Arz'ın omuzlarında yürürken yalnız Arz'da değil, onunla beraber semâya doğru da yürümekte[2] ve bu suretle semâdan havamızı ve ziyâmızı ve sâir tenezzülât-ı maddiye ve mâneviyemizi bildiğimiz ve bilmediğimiz yollardan almakta bulunuyoruz. Binâen'aleyh bu meşy ve eklin gafletle ve süfliyetle değil, büyük bir intibah ve yüksek bir hayat gayesiyle yapılması lâzım gelir ki o da Allah için bir hüsn-i niyet tâkip ederek uhrevî maksadları gözetmek ve mülk-i ilâhîde o suretle mertebeye ermektir. Onun için bu emirlerin menâtı gösterilmek üzere buyuruluyor ki: {وَاِلَيْهِ النُّشُورُ} Bununla beraber nüşûr ancak O'nadır. ❁ Sûre-i Furkān'da vesâirede de[3] geçtiği üzere "nüşûr" intişar mânasına da gelmekle beraber daha ziyade hayat ve bâhusus ölümden sonra hayat, ta'bîr-i âharla ba's demektir. Yani giderken müntehânızın yine o mebde'e rücû' etmek olduğunu unutmayın, gidip gidip nihâyet O'na varacaksınız, O'na ba's olunacaksınız. Evvel O olduğu gibi nihâyet Âhir de O'dur. Bütün seyirler, yürüyüşler böyle iki ucu birleşen bir daire üzerinde bir hareket-i deverâniye demektir. Ve şu hâlde bütün o hareket esnasında da zimâm tamamen O'nun elindedir. Asıl hayat ve gāye-i hayat sizin değil O'nundur. Bi-yedihi'l-mülk O'dur. Böyle mebde' ve me'âd'ın [5232] birliğini düşünmeyerek hareket edenler perişan olur. En yüksek ideal O'nun rızâsı olmak lâzım gelir. Sizin dediğiniz, kuruntunuz olacak değil, O'nun dediği olacaktır. O'ndan beride ne maksada ermek için yürüseniz nihâyet O'nun huzûr-ı ehadiyetine[4] o niyet ve maksadın

---

1 H: "وهو".
2 F, M ve B: "yürümeğe".
3 F, M ve B -"de".
4 H: "huzûruna".

mes'ûliyetini hâmil olarak varacaksınız. Fâni maksadlar sönecek, o mülkün nizâmına uygun olmayan fikirler, hareketler duracak; bâkīye ait olan kalacaktır. Kötü amellerle sa'îri körükleyenler sa'îre, güzel amellerle cenneti süslemeye çalışanlar mağfiret ve cennete erecektir.

Evet, Arz'ın omuzlarında yürüyün, amma şunu iyi bilerek yürüyün ki bütün o yürüyüşlerin, yiyişlerin gayesi O'na müntehî olan bir nüşûrdur. O nüşûr da nihâyet bir hamûle ile O Hâlık'a rücû' ve O'na arzolunmaktır. Arz'ı size zelûl kılan ve onun üzerinde yürümek salâhiyet[1] ve kuvvetini veren O olduğu gibi, onda yürütecek ve maksada erdirecek ve nihâyet kendine varılacak olan da O'dur. O halde dâima O'nun lutfu sayesinde yürüyünüz ve sonunda O'nun huzûruna varıp hesap vereceğinizi düşünerek O'nun nizam ve ahkâmından çıkmaya çalışmaksızın küfr ü küfran, zulm ü isyan, şekāvet ü şeytanet yollarına sapmaksızın nimetlerinin kadrini bilip her birini yerinde sarf için ahsen-i amel ile mücahede ederek, hâsılı evvel ü âhir O'na iman ve haşyet ile mütehassis olup ikābından korunarak ve eltâfına şükrederek O'nun nezdinde mev'ud olan en yüksek hayâta ermek için yürüyün. Yoksa o Arz'ı size zelûl kılan ve size onun omuzlarında yürümek salâhiyetini veren Hâlık, dilediği zaman sizden o salâhiyeti alıverip size Arz'ı serkeşlendirerek altınızda çalkalayıvermeye veya size sizden daha kuvvetlisini taslit edivermeye de kādirdir. İşte bu inzar ciheti şu âyetlerle tavzih buyuruluyor: {ءَاَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَٓاءِ... الآية} مَنْ فِى السَّمَٓاءِ semâdaki zat. Bu unvan bizden üstün olarak semâda bulunan [5233] zevi'l-ukūlün hepsine şâmil olabilir. Onun için birtakım müfessirîn buna[2] melâike demişlerdir. Lâkin siyâk-ı kelâm bundan murad, Hâlık teâlâ'nın kendisi olmasında daha zâhirdir. Seleften menkul olan da ekseriyetle budur. Ancak "وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ [el-Bakara 2/255] olan ve Arş'tan da üstün olan ve لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] bulunan Allah teâlâ semâdadır demek nasıl olur? فى zarfiyet ifade ettiği ve zarf, mazrûfundan

---

1 H: "salâhiyetini".
2 F, M ve B: "bu".

büyük olduğu cihetle semânın Allah'tan daha büyük olması veya O'nun da mahlûku olan ecsâm gibi mekâna muhtaç olması ve mekânın O'ndan istiğnâsı lâzım gelmez mi? Ve o hâlde O her şeyi muhît olur mu?" diye birçok sualler vârid olur? Ve bundan dolayı bu âyette birçok münakaşalar yapılmıştır. Bu babda en muhkem olan لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ nassını ve Allah teâlâ'nın mekân ve cihetten münezzeh olduğuna dair olan naklî ve aklî delâili iyi kavrayamamış olan Müşebbihe birçok vücûha muhtemil olmak itibariyle az çok müteşabih bulunan مَنْ فِى السَّمَٓاءِ'dan murad Allah demek olduğunda ve bundan dolayı "Allah semâdadır" demekte ısrar etmişler ve semâdan da cismanî mânayı anlamak istemişler. Bazıları da اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] ile tevfik için burada فِى, عَلَى mânasına olarak semânın üzerinde yani fevkinde Arş üzerinde demek olduğunu söylemişler, bundan da kimi temekkün mânasına kimi de cihet mânasına kāil olmuşlardır. Bunlar ise muhkem olan لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ tenzîhine ve daha birçok âyât ve nusûsun delâletlerine muhaliftir. Ebû Müslim İsfehânî gibi bazıları da bu "Allah göktedir" diye zu'meden müşriklerin zu'mlarına göre bir hitab olduğuna zâhib olmak istemiş ise de burada da hitab evvelki âyetteki gibi e'am olmak kelâmın siyâkına daha muvâfık olacağı cihetle bu da iyi bir vecih değildir. Diğer bazıları bunun وَهُوَ الَّذ۪ى فِى السَّمَٓاءِ اِلٰهٌ وَفِى الْاَرْضِ اِلٰهٌ [ez-Zuhruf 43/84], وَاَوْحٰى ف۪ى كُلِّ سَمَٓاءٍ اَمْرَهَا [Fussilet 41/12] mazmunları üzere فِي السَّمَاءِ أَمْرُهُ yani "hükmü, emri semâda cârî" demek olduğunu söylemişlerdir. Selef ise bunu da اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] gibi [5234] müteşâbih adderek لَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ اِلَّا اللّٰهُ[1] deyip tevile girişmemiş, yani bundan murad olan mâna şundan ibarettir diye tâyine kalkışmamış, murâdını Allah'a havale ederek bir cariye hadîsinde[2] olduğu gibi فِى السَّمَٓاءِ demekle iktifâ etmeyi daha ihtiyatlı görmüşler, لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] demekten de ayrılmamışlardır. Allah teâlâ'nın nezâhet-i sübhâniyesine münafî olduğu aklen ve naklen mâlum

1 وَمَا يَعْلَمُ تَأْو۪يلَهُٓ اِلَّا اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/7].

2 Müslim, Mesâcid, 33; Ebû Dâvûd, Salât, 170:

عن معاوية بن الحكم السلمي قال: ...وكانت لي جارية ترعى غنما لي قبل أحد والجوانية، فاطلعت ذات يوم فإذا الذيب قد ذهب بشاة من غنمها، وأنا رجل من بني آدم آسف كما يأسفون لكني صككتها صكة، فأتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فعظم ذلك علي. قلت: يا رسول الله، أفلا أعتقها؟ قال: ائتني بها. فأتيته بها فقال لها: أين الله؟. قالت: في السماء. قال: من أنا؟ قالت: أنت رسول الله. قال: أعتقها فإنها مؤمنة.

bulunan tecsim, teşbih, hulûl fikirleri gibi bâtıl akidelere düşülmemek için bizim vâsıl olduğumuz kanaat şudur ki: Burada "semâ" gök dediğimiz cismânî semâdan ibaret değil, mutlak yükseklik, üstünlük remzidir. Maddî mânevî, cismânî rûhânî bütün mahlûkātın, mekânın ve zamanın fevki demek olan mutlak ulüvv ve yükseklik mânasınadır. Ve bu mânaca مَنْ فِى السَّمَٓاءِ ancak Allah teâlâ'dır. Zira her şeyin fevkinde, her şeyden üstün olan ancak O'dur. Ale'l-Arş, fevka'l-Arş demenin mânası da budur. Gerek مَنْ فِى السَّمَٓاءِ gerek اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâ-hâ 20/5] vasıfları, tıpkı وَهُوَ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ قَدٖيرٌ، وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظٖيمُ، تَبَارَكَ وَتَعَالٰى، لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَىْءٌ، وَهُوَ بِكُلِّ شَىْءٍ مُحٖيط vasıflarında olduğu gibi mutlak tenzih ifade eden vasıflardır. Ve bu mâna ile ulviyet O'nun gerek Arz'da ve gerek semâda eşyâdan hiçbir şeye karşı nisbetinde bir fark ifade etmez. O فِى السَّمَٓاءِ اِلٰهٌ وَفِى الْاَرْضِ اِلٰهٌ'dır [ez-Zuhruf 43/84], وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ'dür [el-Hadîd 57/4]. Bununla beraber hepsinden üstündür. Bizim nazarımızda ulviyetin en yüksek timsâli semâ olduğu için Allah teâlâ'nın ulüvv-i mutlakı da onunla ifade buyurulmuştur. Sade hâlık ve mahluk isimlerinin mukayesesiyle dahi bu mâna bedâheten mâlum olur. "Allah semâdadır, semânın fevkindedir, Arş'ın üstündedir"[1] demekte ısrar edenlerin asıl maksadları da hulûlden tenzih ile bu ulüvv-i mutlakı isbattır. Fakat bunu takdir edemeyenler teşbîhe sapmışlardır. Biz "gök" kelimesinden de yükseklik anlar isek de, bu kelimenin iştikākı renk mânasına olan göklükle alâkadar olduğu ve semâ ise mutlak yükseklik mânasına olan "sümüv"den müştak bulunduğu için "gök" tâbirinde tecsim, [5235] "semâ" tâbirinde yükseklik mânaları daha bâriz olduğundan, "gök" demek her zaman "semâ" demenin yerini tutmaz. Onun için "Allah semâdadır" demek,[2] "Allah şu mücessem göktedir" demek olmaz. Sonra فِى kelimesinin ifade ettiği zarfiyet-i cüz'iye gerek hakīkī olsun[3] gerek mecâzî olsun ihâta mânasını istilzam da etmez. Meselâ "semâ başımızdadır, Arz ayağımızın altındadır" dediğimiz zaman bunlardan

1 B -"semânın fevkindedir, Arş'ın üstündedir".
2 H -"her zaman 'semâ' demenin yerini tutmaz. Onun için 'Allah semâdadır' demek".
3 H +"ve".

"kuş havadadır" gibi zarfiyet anlamayız. Ne başımızın semâyı nede ayağımızın altı Arz'ı ihâta etmiş olduğu iddiasında bulunmayız. İşte bu gibi yerlerde فِى, عَلَى، إِلَى، بَا gibi diğer bir harf mânasıyla da tefsir olunur. Bu haysiyetle مَنْ فِى السَّمَّاءِ kavlindeki zarfiyet ile اَلنَّجْمُ فِي السَّمَاءِ demekteki zarfiyet aynı mânada değildir. Bunun gibi Allah teâlâ'nın semâda olmasını Güneş'in semâda olması tarzında değil; ilmin his fevkinde, âlimin câhil fevkinde, Hâlık'ın mahluk fevkinde, hâkimin mahkum fevkinde, âmirin me'mur fevkinde olması gibi[1] mânaya anlamalıdır. عَلَى السَّمَاءِ buyurulmayıp da فِى السَّمَّاءِ buyurulması ise O'nun ulviyeti zâhir ve bâtından, hâriç ve dâhilden muhît olduğunu, semânın yalnız üstünde değil, içinde dahi hükmünü, ulûhiyet ve hâlıkıyetini ifade etmek gibi bir nükteyi tazammun eyler. Bu ise tamamıyla وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ [el-En'âm 6/3] âyeti mazmûnunun aynıdır. اَللّٰهُ فِي السَّمَاءِ اَمْرُهُ diyenler de bunu kasdetmişlerdir. Demek ki اَللّٰهُ فِي السَّمَاءِ لَا[2] فِي الْأَرْضِ diyenler, O'nun mekândan münezzeh olarak her yerde hâzır ve nâzır olduğunu inkâr eyleyenler وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ âyetinin sarâhatine karşı gelmişlerdir. Evet, sade اَللّٰهُ فِي الْأَرْضِ "Allah Arzdadır" demek câiz olamayacağında[3] ittifak vardır. Çünkü bununla mekân mânası kasdedilmese bile süfliyet iş'âr eder. Hâlbuki Allah bütün semâvât ve Arz'da Allah'tır, hepsinde mâbuddur.[4] Sade اَللّٰهُ فِي السَّمَاءِ demek ise cisim, mekân ve cihet kasdedilmeyerek ulüvv-i mutlak mânasıyla câizdir. Çünkü semâ Arz'ı da muhîttir. Fakat اَللّٰهُ لَيْسَ فِي الْأَرْضِ "Allah Yerde değildir" denilmek [5236] O'nun Yerde ulûhiyet ve ma'bûdiyetini, ilm ü kudretinin nüfûzunu inkâr veya Arz'ı O'nun ihâtasından hâriç tutmak kasdıyla söylenirse câiz olmaz, küfr olur. Çünkü وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ'dır, وَهُوَ بِكُلِّ شَىْءٍ مُحِيط'dır. Ancak mekân ve süfliyeti ve hulûlü nefy mânası kasdedilirse tenzih olarak doğrudur. Arz bize nazaran bile zelûldür. Lâkin bu mânaca اَللّٰهُ لَيْسَ فِي السَّمَاءِ "Allah semâda değildir, yani

---

1 B +"bir".
2 H ve F: "ولا".
3 F, M ve B: "olmıyacağında".
4 F, M ve B -"Allah bütün semâvât ve Arz'da Allah'tır, hepsinde mâbuddur".

semâda mütemekkin değildir" demek de doğrudur ve öyle itikad edilmek lâzım gelir. Çünkü O semânın hâlıkıdır. وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَ'dır [el-Bakara 2/255], هُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِم'dir. لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ'dir, اَللّٰهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ'dir. Bunun için وَهُوَ اللّٰهُ فِى السَّمٰوَاتِ وَفِى الْاَرْضِ âyetinden de "Allah teâlâ'nın zâtı, semâvât ve Arz'ın içinde mütemekkindir" mânasını anlamaya kalkışmak doğru değildir. Onu "semâvât ve Arz'da mâbud ilâhtır" diye anlamak lâzım gelir ki[1] يَعْلَمُ سِرَّكُمْ وَجَهْرَكُمْ de bunu beyan içindir. Allah bütün semâvât ve Arz'dan, Arş ve Kürsî'den ve her şeyden ekber, Latîf, Habîr'dir. Her şeyden ulüvv-i mutlakla üstün Rabb-i A'lâ'dır. Ve işte bu mâna ile burada مَنْ فِى السَّمَٓاءِ Allah'tır demek doğru olur. Men halak O, Arz'ı zelûl kılan O, nüşûr kendisine müntehî olan, mebde' ü me'âd kendisinde birleşen sâhib-i mülk tebâreke ve teâlâ ancak O'dur. فَامْشُوا فِى مَنَاكِبِهَا وَكُلُوا مِنْ رِزْقِهٖ وَاِلَيْهِ النُّشُورُ Fermanıyla bizim Arz üzerinde meşy ü seyrimizin, nüşûrumuzun kendisinden geldiği gibi yine kendisine müntehî olduğunu bildirerek bizi yalnız Arz'daki rızk ve hayat ile bırakmayıp وَفِى السَّمَٓاءِ رِزْقُكُمْ [ez-Zâriyât 51/22] ihtârı vechile semâda merzuk kılmak üzere kendisine davet buyurmakta olduğunu ve şu hâlde bizim Arz'ın menâkibinde yürürken Arz ile beraber O'na doğru gidiyor olduğumuzu, bu gidişin ise kolay olmayıp terakkisi ne kadar yüksek ise tedennî ve tenezzül tehlikesi de o nisbette büyük bulunduğunu beyan ile inzar siyâkında "siz taht-ı lütuf ve kudretinde bulunduğunuz o semâdakinden emin misiniz?" diye ءَاَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَٓاءِ buyurmuştur. Yani O'nun sizi ve Arz'ı hep bulunduğunuz [5237] hâlde tutup duracağından ve gidişinizde sizi hiç helâk etmeyeceğinden eman aldınız, emniyet kesbettiniz de hiç korkunuz kalmadı mı? O Arz üzerinde hareketlerinizde nasıl küfr ü küfrâna, şeytanet ve isyâna sapar da korkmazsınız? O üstünüzdekinden {اَنْ يَخْسِفَ بِكُمُ الْاَرْضَ} sizi Arz'a geçirivermesinden yahut Arz'la beraber batırıvermesinden ki {فَاِذَا هِىَ تَمُورُ} o vakit bir de bakarsınız o altınızda zelûl olan Arz ıztırap ile çalkanıyordur ۞ o ıztırâbât ile bir volkan ateşinde kaynar gidersiniz, o sa'îri boylarsınız. O hâlde Allah'tan

1 F, M ve B -"ki".

korkun da o Arz'ın üzerinde yürürken küfr ü şeytanetle onu ihtilâle vermekten, Allah'ın emirleri hilâfına haksız ve çirkin hareketlerden sakının. Bu inzar Arz'ın zelûliyetini selb ile dâhilinden inzardır. Şu {اَمْ اَمِنْتُمْ مَنْ فِى السَّمَٓاءِ اَنْ يُرْسِلَ عَلَيْكُمْ حَاصِباً} âyeti de Arz'ın zelûliyeti durduğu hâlde hâricinden inzardır. Yani ya yoksa emin misiniz o semâdakinden, korkmaz mısınız? Şeytanlara rücûmlar saldırdığı gibi üzerinize semâdan bir hâsıb, taşlar, mermiler yağdırmaya me'mur bir resul, bir melek, bir rüzgâr gönderivermesinden[1] {فَسَتَعْلَمُونَ كَيْفَ نَذِيرِ} artık ileride bileceksiniz nasılmış benim nezîrim? ❁ Gönderdiğim nezîrim, peygamberim yahut onunla haber verdiğim inzârım, tehdîdim[2]. Yani şimdi iman etmezseniz ileride bilfiil bilmeye mecbur olacaksınız ey o nüşûra ve bu nezir ve inzâra inanmayanlar! "Gökten taş mı yağarmış? Âfât-ı tabî'iyenin bizimle alâkası ne imiş, peygambere inanılır mı imiş?" diyenler. {وَلَقَدْ كَذَّبَ الَّذ۪ينَ مِنْ قَبْلِهِمْ} ❁ Misâl için hitabdan gıyâba iltifattır. Yani nâm-ı celâlime kasem ile söylerim ki şimdi[3] inanmayan münkirlerden evvelki kavimler, kavm-i Nûh, Âd, Semûd, Firavun, kavm-i Lût vesâire gibi münkariz [5238] olan kavimler hep gönderilen nezirleri tekzib etmişlerdi de {فَكَيْفَ كَانَ نَك۪يرِ} fakat nasıl olmuştu nekîrim, tekziblerine karşı ikābım? Her birini görülmedik bir surette köklerinden helâk eden azâbım ne korkunç olmuştu? Yukarılarda haber verildiği üzere mâlum, "nezîr" "nezîrî", "nekîr" "nekîrî" demektir. "Râ"nın kesresiyle mütekellim yâ'sından iktifâ olunmuştur. Bunlar masdar da sıfat da olabilirler. "Nekîr", inkâra karşı görülmedik bir surette ukūbet ile inkâr veya o ukūbete me'mur olan kuvvettir.

O davet ve bu inzar ile beraber bir intibah ve terakki deliline irşad için de buyuruluyor ki: {اَوَلَمْ يَرَوْا اِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ} Ya üstlerinde uçan kuşlara bakmadılar da mı? {صَٓافَّاتٍ} Bir düziye saflar düzer gibi mütemâdiyen kanat açıp süzülürken {وَيَقْبِضْنَ} ve yumarlarken? ❁ Ki onlar semâda

---

1 H ve F -"gönderivermesinden".
2 F, M ve B: "inzar ve tehdidim".
3 F, M ve B -"şimdi".

kâh süzülerek[1] kâh yumularak nasıl yükselip nasıl iniyor? [2]İrili ufaklı o uçanlar, o kartallar, o kara kuşlar, o leylekler vesâir kuşlar, havadan ağır olan o sıkletleriyle bulutlar gibi yüksekte nasıl duruyor? Nasıl gidiyor, nasıl menzil alıyor da yerde ve gökte Hâlık'ın rızkından[3] nasıl nasibini alıyor? Musallat olduklarına nasıl musallat oluyorlar, ma'rekeler etrafında nasıl dolaşıyor, nasıl canlar alıyorlar? Sonra da nasıl çırpınıyor, nasıl ve neden düşüyorlar? Arz'ın menâkibinde yürüyen ve bâhusus muharebe meydanlarında veya şekāvet vâdilerinde dolaşan kimseler bunları görmek ve ibret almak lâzım gelmez mi? Onlar bütün bu fiillerinde ve harekât ü sükûnlarında kendi içlerinden gelen bir sevk, bir irade ile fâil olmakla beraber her iki hâlde de {مَا يُمْسِكُهُنَّ اِلَّا الرَّحْمٰنُ} onları ancak Rahmân tutuyor ۞ semâda O tutuyor [5239] veyahut uçuşlarına O nihâyet veriyor. Ancak Rahmân teâlâ'nın rahmeti eseri olan bir nizâmı, bir iradesi ile o yükseklerde uçabiliyorlar. Ve O'nun emr ü[4] müsaadesiyle sırası geldikçe tepelerinizden inip harb meydanlarında sizlere saldırıyorlar. O nizâma muhalefet veya bir gaflet ettikleri veya içlerinden[5] sevk kesiliverdiği vakit de derhâl tutulup yuvarlanıp düşüyor, helâk oluyorlar. Demek ki {اِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ بَصِيرٌ} O Rahmân her hâlde her şeye basîrdir. ۞ Muhakkak her şeyi tamamıyla görüyor,[6] gözetip duruyor. Bütün hayat, nüşûr hep O'na müntehî bulunuyor. İşte sizin Arz üzerinde yürüyüşünüz ve Arz'ın semâya doğru vaziyeti de cevv-i havada mu'allakta uçan kuşlar gibidir. Sizi de tutan ve tutacak olan ancak O Rahmân'dır. Siz de O'nun onları uçuran nizâmı ve imsâki ile yükseklere uçabilirsiniz. Onlardan ibret alın uçun, fakat ne kadar uçsanız, yine öyle üzerinizde dolaşan ve haddinizi tecavüz ettiğiniz hâlde Rahmân'ın emr ü imsâkiyle derhal tepenize inerek[7] sizi avlayacak ve binâen'aleyh size karşı bir taraftan misbah bir

1 B: "süzerlerken".
2 H +"Nasıl".
3 B: "rızasından".
4 M ve B: "emri ve".
5 F, M ve B +"gelen".
6 F, M ve B +"ve".
7 M ve B: "imsakiyle Semadan inerek".

taraftan da rücûm olacak olan nice kuşlar, tayyareler, melekler vardır ki hepsi O Rahmân'ın kabza-i kudretinde cünûdudurlar. O hâlde sizler de O Rahmân'ın irade ve[1] kudretine dayanarak ve O'nun emr ü nizâmını tâkip ederek Arz'ın omuzları üstünde tayyareler yapın ve imtihan meydanlarında[2] yarışın. Fakat bütün hedefiniz ve gidişiniz O Rahmân'a karşı gelmek değil, O'na saygı ve ubûdiyet ile nezdinde nüşûra ermek, mağfiret ve ecrine nâil olmak olsun. Çünkü ne kadar uçsanız O'nun cünûdundan kurtulamaz, milkinden hârice çıkamaz, hiçbir futûr bulamaz, nihâyet يَنْقَلِبْ اِلَيْكَ الْبَصَرُ خَاسِئًا وَهُوَ حَسِيرٌ mazmûnunu anlayıp[3] kendinize, kendi mesâînize inkılâb ederek mebde'iniz olan Hâlık'a dönmek mecbûriyetinde bulunursunuz ve hiçbir zaman O'nun kabza-i[4] kudretinden yakanızı kurtaramazsınız. O hepsini görür, gözetir durur. Sizlere verdiği sem' u akıl da onları anlayıp dinleyerek iman etmeniz ve ona göre çalışmanız içindir.

{اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى هُوَ جُنْدٌ لَكُمْ} Yoksa kimmiş, kim oluyormuş o sizin cündünüz, askerleriniz, ordunuz, kuvvet almak istediğiniz vâsıtalarınız ❁ putlarınızdan ve[5] şeytanlarınızdan tut da yardım beklediğiniz silahlarınız, âletlerinizle[6] bütün avaneniz ki {يَنْصُرُكُمْ} sizleri kurtaracak {مِنْ دُونِ الرَّحْمٰنِ} Rahmân'ın önünden? ❁ O'nun azab ve ikābından, yahut o Rahmân'ın berisinden, dayandığınız, güvendiğiniz şeyler… Demek ki O korumayınca, O'nun rahmeti ermeyince ne yapsanız, ne kadar çabalasanız aleyhinizedir. O'nu saymayınca, O'na dayanmayınca, O'nun lütfuna,[7] mağfiretine ermeyince her şeyiniz hüsrandır. O sizin sem' u aklınızı alıverse[8] her şeyiniz duruverir. O'nun koyduğu nizâm-ı hayat karışıverince her şey muzmahil oluverir. Ve binâen'aleyh O'ndan beride güvendiğiniz şeyler, dinlediğiniz emeller sönüverir; sönüverir değil,

---

1 B -"kabza-i kudretinde cünûdudurlar. O hâlde sizler de O Rahmân'ın irade ve".
2 F, M ve B: "meydanında".
3 H ve F: "nihâyet zilletinizi anlayıp".
4 B -"kabza-i".
5 F, M ve B -"ve".
6 F, M ve B: "âletleriniz ve".
7 M ve B +"onun".
8 H: "alıverirse".

sizleri ilelebed yakan bir sa'îr, bir azab kesiliverir. {اِنِ الْكَافِرُونَ اِلَّا فٖى غُرُورٍ} Kâfirler ancak bir gurur içindedirler. ❁ O Rahmân'ı ve O'nun emirlerini ve inzarlarını tanımayıp da yalnız dünyâ hayatta kalmak için boğuşan ve öldükten sonraki hayâtı inkâr edenler aldanmaktan başka bir şey yapmış olmazlar. Uçsalar da kuş değildirler. {اَمَّنْ هٰذَا الَّذٖى يَرْزُقُكُمْ} Yoksa kimdir o ki size rızık verecek? ❁ Maddî veya mânevî veya cismânî veya rûhânî hayâtınıza medâr olan gıdayı, nasîbi size bahşedecek? {اِنْ اَمْسَكَ رِزْقَهُ} Şayet O rızkını keserse ❁ gerek âfâktan, gerek enfüsten verdiği rızkı kesiverse, meselâ âb u havanızı veya ziyâ ve idrâkinizi kesiverse bir katre suyu, bir nefes havayı size kim sunar? Bir lokma ekmeği nereden[1] görürsünüz? Haydi sunsalar, ağzınıza soksalar veya iddihar [5241] etmiş bulunsanız, O size hazım kuvveti vermez veya kalbinizi, cereyânınızı durduruverirse bir yudum içebilir veya bir lokma yiyebilir misiniz? Veya o orduları besleyebilir misiniz? O hâlde rızıksız,[2] râzıksız hayat[3] olmayacağını bilir ve hep yemeyi düşünürsünüz de niçin o rızkı başkasından bekler, Rahmân'ın milkinde doğru dürüst iman ile çalışmazsınız; başkasından meded[4] umar, atâlet veya zulüm ile[5], kendinizin ve ibâdullâhın zararına koşarsınız? {بَلْ لَجُّوا فٖى عُتُوٍّ وَنُفُورٍ} Hayır, ne kadar irşad ve inzar edilse Allah'ın kendilerini iman ve irfan ile merzuk kılmadığı o kâfirler, tuğyan ve serkeşlik ile vahşet ve firarda, haktan kaçınmakta inad etmektedirler. Yan yan gider, doğru yola gelmezler. {اَفَمَنْ يَمْشٖى مُكِبًّا عَلٰى وَجْهِهٖٓ اَهْدٰى} O hâlde yüzün koyu sürünerek giden mi hak gayesine daha iyi erer, murâdına muvaffak olur? ❁ Ki işte şeytanette, bâtıl fikir ve akidede giden kâfirler, nankörler böyle yeryüzünde gözlerini yalnız süfliyete dikerek ve kendilerinden başkasını görmeyerek yüzün koyu sürüne sürüne hayvan gibi[6] giderler. Cehennemde de böyle sürüneceklerdir. Artık onlar mı daha iyi {اَمَّنْ يَمْشٖى سَوِيًّا عَلٰى صِرَاطٍ مُسْتَقٖيمٍ} yoksa iman ve irfan ile doğru bir

---

1 F, M ve B: "nerede".
2 M ve B: "rızkınız".
3 F, M ve B -"hayat".
4 F, M ve B -"meded".
5 F, M ve B: "zulmeyler".
6 M ve B -"hayvan gibi".

cadde üzerinde eğrilmeden dümdüz Hakk'a giden muvahhid, müstakīm mü'minler mi daha iyi, daha hidâyetkâr olur? ۞ Hangisinden olmalı, hangisinin ardından gitmeli? İnsan olan bir düşünmelidir. Şüphesiz ki insanlık süflî hayvanlar gibi yerde sürünmekte, rızkı sade yerde aramakta değil, doğru bir yol ve istikāmetle Hakk'a doğru düpedüz gitmektedir. O hâlde insan olanlar Arz'ın menâkibinde yürümek ve Hâlık'ın rızkından yemek ve O'nun nezdinde nüşûra ermek için evvelemirde Hâlık'ın birliğine ve ahkâmına iman ederek ve O'nun gösterdiği delâili tâkip eyleyerek maddeten ve mânen doğru ve geniş [5242] yollar açmalı ve semt-i Hakk'a dosdoğru yürümelidir. İşte bu sırât-ı müstakīm Hak dini olan tevhid yoludur. Ve onda düz gitmek de istikāmetle ahlâk ve şeriat dairesinde yürümektir. Şu hâlde bunun muktezâsından birincisi إِمَاطَةُ الْأَذَى عَنِ الطَّرِيقِ yani yoldan ezâ verecek, mâni'aları pislikleri kaldırarak[1] Arz'ın her tarafına geniş geniş ve temiz temiz yollar yapmak ve onlarda öteye beriye sarkıntılık etmeksizin dosdoğru[2] edeb ve hakkāniyetle yürümektir. Ve bunun için Allah teâlâ Sûre-i Nûh'ta geleceği üzere وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ بِسَاطاًۙ. لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلاً فِجَاجاً [Nûh 71/19-20][3] buyurmuştur. Şimdi bu istikāmetin esasını ve bu emirlerin ve irşad ve inzarların hâsılını hulâsa etmek üzere Peygamber'e hitâben buyuruluyor ki:

{قُلْ هُوَ الَّـذٖٓى اَنْشَاَكُمْ} De ki ey bu kelâma muhatab olan insanlar! Sizi inşâ eden, yani size bu vücudda bu ilk neş'eti veren ancak O sâhib-i mülk, O mevt ü hayâtı ve bu nizâm-ı âlemi yapan[4] O Latîf Habîr olan Hâlık, O Rahmân tebâreke ve teâlâ'dır. ۞ O'nun berisinden hiçbir şey değil; ne şu ne bu, ne babalar analar, ne şu devlet bu devlet, ne Arz ne semâ hiçbiri değil, ancak hepinizi yaratan Hâlık teâlâ'dır. Diğer sûrelerde geleceği üzere tavırdan tavra O sizi inşâ etti {وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ وَالْاَفْـِٔدَةَ} ve size işitecek kulak, görecek gözler, idrak edecek fuadlar, gönüller yaptı ۞ ki siz evvelâ o kulakla işitilmesi lâzım gelen sesleri ve ilmin başı olan

---

1 Buhârî, Hibe, 33; Mezâlim, 25; Müslim, Îmân, 58.
2 H -"dosdoğru".
3 "Ve Allah sizin için Arz'ı bir sergi yapmıştır, gidesiniz diye ondan geniş geniş yollarda."
4 F, M ve B: "yaratan".

tenzîlî ve naklî ve enfüsî âyetleri ve âlâm u ekdâra veya ahbâr u irşâda delâlet eyleyen sesleri, iniltileri, figanları, gürültüleri, çığırtıları hep vahdet kulağıyla dinleyesiniz ve görülmesi lâzım gelen ve türlü elvân ve menâzırı ihtivâ eden ve nazar ve akla tecribe ile nice ilimler istihrâcına yol açacak olan tekvînî âyetleri göresiniz ve hepsini gönlünüzde duyup idrak edesiniz de ona göre mûcebince iman ve istikāmetle vazifenizi yaparak onların şükrünü edâ edesiniz. [5243] {قَلِيلاً مَا تَشْكُرُونَ} Sizler pek az şükrediyorsunuz ❁ o nimetlerin kadrini takdir etmiyor, onları veren[1] mün'ime karşı tâzim ve ibadet vazifelerinizi yapmıyor, yaparsanız da pek az yapıyorsunuz ve yapanlarınız pek az bulunuyor. Birçoklarınız veya birçok ahvâlde onların ve hâlıklarının kadrini tanımıyor, yanlış yollarda ve yaradılışlarının hilâfına olarak onları[2] boşuna gayelerde kullanarak israf ediyorsunuz. Gerek yukarıdaki nazar âyetleri ve لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ âyeti ve gerek bu âyetten anlaşılıyor ki sem' u ebsâr, akl u vicdan, Hâk[3] teâlâ'nın insanlara uzaktan acı veya tatlı haberler vermek için gönderdiği koruyucu elçilerin en yakınlarıdır. Kitabların teblîgâtı, meleklerin ve peygamberlerin ihbar ve inzarları herkese hep bunlar vâsıtasıyla tebliğ olunurlar. Gerçi lâmise, zâika, şâmme dahi Allah'ın birer muhbirleridir. Fakat bunlar uzak tehlikeleri duyurmaz,[4] en yakından haber verirler, o vakit ise korunmaya meydan kalmaz, tehlike veya netice gelmiş çatmış bulunur. Sem' u ebsâr, akl u kalb ise en uzaktan haber vererek âtî için müsâid bir surette irşad ederler. Bunlardan hüsn-i suretle istifade etmek istemeyen ve yalnız lems, zâika[5], şâmme sahasındaki itiyadlara zebun kalanlar Allah bir şey indirmedi diye ne peygamber, ne kitap, ne irşad dinlemez, şeytanların arkasına düşerek sonunda لَوْ كُنَّا نَسْمَعُ اَوْ نَعْقِلُ مَا كُنَّا فِى اَصْحَابِ السَّعِيرِ derler yanarlar. {قُلْ هُوَ الَّذِى ذَرَاَكُمْ فِى الْاَرْضِ} De ki: "Sizi zerre zerre yaratıp Arz'da yayan ❁ çoğaltarak herhangi bir sebep ile şuraya buraya, şu dereye, şu tepeye, şu ülkeye, şu noktaya, şu

1 H: "bir".
2 H ve F -"onları".
3 F, M ve B: "Hâlık".
4 B -"birer muhbirleridir. Fakat bunlar uzak tehlikeleri duyurmaz".
5 B: "zekâ".

cemiyete bu cemiyete dağıtan da ancak O sizi inşâ eden Allah'tır. Yoksa ne nemâ bulurdunuz, ne çoğalır ne büyür ne dağılır, her biriniz bir yerde bir mevki tutabilirdiniz. {وَإِلَيْهِ تُحْشَرُونَ} Ve[1] nihâyet de hepiniz O'na haşrolunacaksınız ❁ her [5244] nerede olursanız olunuz, herhangi bir noktada, bir devlet ve cemiyette bulunursanız bulununuz, nihâyet O'na sevkolunup O'nun huzûruna toplanacaksınız. Böyle olmayan hiçbir ferd hiçbir cemiyet yoktur. O hâlde niçin evvel sizi başkası yaratmış, başkası büyütmüş; sonra da ölmeyecek, bulunduğunuz dünyada kalacak, yahut başkasına gidecek imişiniz gibi davranıyor, başkalarına kulluk ediyor, başkalarından korkuyor, nankörlükle bu süfliyette kalmak istiyorsunuz da O'na gideceğinize iman ederek her hareketinizde O'nun[2] rızâsını gözetip şükreyleyerek O'na gitmek istemiyorsunuz? Demek ki siz her nerede olursanız olunuz O'ndan kulağınıza, gözlerinize, gönüllerinize eriştirilen haberleri güzelce, samimiyetle dinler ve onlara hıyanet etmeden hareket edecek olsanız hiçbir yerde ölümden kurtulmayacağınızı ve her nerede bulunursanız Hâlık'ın inâyetiyle yaşadığınızı ve âkıbet O'na gideceğinizi bilir anlarsınız. Ve bu anlayışla bütün yüzünüzü O'na, O'nun kıblesine tevcih edip ancak Allah'tan[3] korkarak ve O'na şükrederek hareket edecek olsanız اَيْنَ مَا تَكُونُوا يَأْتِ بِكُمُ اللّٰهُ جَمِيعًا [el-Bakara 2/148] mısdâkınca hepiniz bir cemiyet olarak O'nun huzûr-ı ehadiyetine ak yüzle ermiş[4] ve başka korkuların hepsini atmış bulunursunuz. O sizi her şeyden kurtarır ve her murâda erdirir. Ondan başka saydıklarınız ve korktuklarınız ise O'nun elinden kurtaramaz. Olsa olsa birkaç günlük geçici bir zevk veya eleme sebebiyet verebilir, o da O'nun izn ü iradesi olursa yapabilir. Ve nihâyet hepiniz ferd ferd veya cemiyet cemiyet veya bütün Arz ve semâ ile birlikte O'na sevkolunur, O'nun huzûrunda yeni bir neş'et ile[5] mücâzat[6] ve mükâfat için toplanırsınız. {وَيَقُولُونَ} Hakikat böyle iken sem'

1 F, M ve B -"Ve".
2 B -"O'na gideceğinize iman ederek her hareketinizde O'nun".
3 H: "O'ndan".
4 F, M ve B: "girmiş".
5 F, M ve B: "ebedî".
6 B: "mu'cizât".

u ebsâr ve ef'idenin kadrini bilmeyen kâfirler diyorlar ki {مَتٰى هٰذَا الْوَعْدُ} ne zaman bu vaad? ۞ وَاِلَيْهِ تُحْشَرُونَ diye yapılan bu haşir vaadi [5245] {اِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ} eğer sâdık iseniz ۞ ey Peygamber[1] ve ey o sözü bize getiren kulağımız ve duyan vicdanlarımız! Biliyor, doğru söylüyorsanız onun ne zaman olacağını da söyleseniz a! {قُلْ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ} De ki o ilim ancak Allah indindedir. ۞ Yani mutlak vukū'a ilim başka, zamân-ı vukū'a ilim yine başkadır. Vukū' zamanını, her birinizin veya hepinizin ne zaman ölüp ne zaman dirilip toplanacağınızın tafsîlini ancak[2] Allah bilir. {وَاِنَّمَٓا اَنَا نَذِيرٌ مُبِينٌ} Ben ise ancak açık bir nezîrim ۞ sade onun olacağını açıkça haber vererek sakındırıcı bir muhbirim. Yoksa yapacak olan ben değilim. Mutlaka vâki' olacağını biliyor isem de ne zaman vâki' olacağını bilmem, ve onu haber vermek sakındırmak için haber olmaz, icrâ tebliği olur.

{فَلَمَّا رَاَوْهُ زُلْفَةً} Derken o vaadi yakından gördüklerinde ۞ o ölüm ve sevk emârâtı belirip burunlarının ucuna gelince {سٖيٓـَٔتْ وُجُوهُ الَّذٖينَ كَفَرُوا} o küfredenlerin[3], yani Peygamber'in verdiği o habere ve onu duyan kulaklarına ve vicdanlarına inanmayıp da "ne zaman" diye alay eden kâfirlerin yüzleri kötüleşivermişti ۞ lâkin o vakit yakından duymanın fâidesi olmadı da{وَقٖيلَ هٰذَا الَّذٖى كُنْتُمْ بِهٖ تَدَّعُونَ} ve budur işte o sizin eğlence tarzında hani diye kendinize[4] davet edip durduğunuz şey denilmiştir. ۞ Onu söyleyen Mekke müşriklerine öyle olmuştu. {قُلْ اَرَاَيْتُمْ} De ki gördünüz a ۞ söyleyin bakayım {اِنْ اَهْلَكَنِىَ اللّٰهُ وَمَنْ مَعِىَ} eğer Allah beni ve benimle beraber olan mü'minleri helâk etse ۞ Mekke müşrikleri Peygamber'in inzarları bâkī olan Allah teâlâ tarafından olduğuna inanmayıp da [5246] kendisinin dünyadaki hayâtına mahsus olduğu zu'munda bulundukları için "şu helâk oluverse de kurtulsak" derlerdi. Fakat bu inzârın öyle zannettikleri gibi Peygamber'in vefatıyla munkatı' oluvermeyeceği anlatılmak üzere böyle buyuruluyor: Eğer Allah beni ve

1 F, M ve B: "Peygamberler".
2 B -"ancak".
3 M ve B: "küfredenler".
4 F, M ve B: "kendilerinize".

bütün maiyyetimdeki mü'minleri sizin arzu ettiğiniz gibi vefat ettirip âhirete gönderse {اَوْ رَحِمَنَا} yahut da bizi rahmetiyle şâd eylese ❁ de size karşı nusret verip arzunuza rağmen yaşatsa, her iki takdirde de {فَمَنْ يُجِيرُ الْكَافِرِينَ مِنْ عَذَابٍ اَلِيمٍ} kâfirleri elîm bir azabdan kurtaracak kimmiş? ❁ Demek ki Allah'tan başka yokmuş, demek ki Allah'a imandan başka halâs çaresi yokmuş. Siz iman etmedikçe ne Peygamber'in vefâtından size bir fâide ne de onun muvaffakiyetinden size bir zarar gelecek değil imiş. Bütün o azab bu dünyada kalmak sevdâsıyla Allah'ın lütfuna nimetine karşı küfrünüz ve nankörlüğünüzden[1] dolayı geliyormuş. İşte sizin hakkınız öyle bir azâb-ı elîmdir. Hayatını da memâtını da Allah'tan bilen ve yalınız O'na kulluk eden bizlere ise âkıbeti ölüm olan fâni bir hayattan daha güzel ve mahz-ı rahmet olan ebedî bir hayata güle güle gitmekten başka bir gaye yoktur. {قُلْ هُوَ الرَّحْمٰنُ اٰمَنَّا بِهٖ وَعَلَيْهِ تَوَكَّلْنَا} De ki işte size o azâbı, bize bu rahmeti veren Rahmân'dır ki bizler O'na iman ettik ve ancak O'na tevekkül kıldık ❁ kendimizi O'na verdik, O'na dayanmaktayız. Biz size çoklukla veya diğer bir vâsıta ile değil, ancak O Rahmân'ın nusretiyle galebe ettik ve edeceğiz ey geri kalan kâfirler! {فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ فٖى ضَلَالٍ مُبٖينٍ} Siz de ileride bileceksiniz ki açık bir dalâl içinde bulunan kimmiş ❁ O Rahmân'a iman ve tevekkül ile O'nun yoluna giden bizler mi yoksa fânilere aldanıp da O'nun inzar ve rahmetine küfreden [5247] sizler mi? Dünyada hangisi yanlış gidiyormuş, sonunda hangisi kaybedecekmiş anlayacaksınız. Bu hitab mûcebi telhisten sonra bir va'îddir. Bununla beraber munsifâne bir suretle tebliğ olunmuştur. Hangisinin yanıldığını anlamak için şunu düşünmek yeter: {قُلْ اَرَاَيْتُمْ} De ki gördünüz a ❁ kendinizi ve gösterilen yolu bir düşünün ve[2] söyleyin bakayım {اِنْ اَصْبَحَ مَاۤؤُكُمْ غَوْرًا} eğer suyunuz batakalırsa ❁ hayatınızın en mühim ve umûmî bir mâyesi olan su Arz'dan külliyen çekiliverir de Allah rahmetini tamamen kesiverir, menba'larınız kuruyakalırsa yahut bedeninizin veya cemiyetinizin suyu çekiliverir de o güvendiğiniz dünya hayatınız kuruyuverirse {فَمَنْ يَأْتٖيكُمْ بِمَاۤءٍ مَعٖينٍ} size bir mâ-i ma'în, bir göz

---

1 F, M ve B: "küfrünüzden, nankörlüğünüzden".
2 F, M ve B -"ve".

suyu, bir menba', bir kaynak suyu, bir âb-ı revân kim getirir? ۞ Hangi ferd, hangi devlet, hangi fen ve sanat sâhibi Arz'da veya bedeninizde o hayat mâyesini yaratabilir? O Rahmân'dan başka hiç kimse getiremez. Bu artık en belli bir hakikat değil mi? Zira, suyun ne olduğunu bilenler ve "müvellidü'l-mâ' ile müvellidü'l-humûzadan biz onu istihsâl ederiz" diyecek olanlar da bilirler ki o gazlar, o buharlar, o havalar, o anâsır ve onları tanıtan idrakler ve imal edecek melekeler de O'ndandır. Hep O Rahmân'ın bu âlemde mü'mine ve kâfire diriğ etmediği rahmetindendir. Demek ki O Rahmân'dan beride hayat verecek ve tevekkül olunabilecek hiçbir şey yoktur. Hakikatte öldürecek ve ölüleri diriltebilecek O'ndan başka kimse yoktur. Demek ki O'ndan, O'nun rahmetinden başkasına dayananlar ve O'na gitmek istemeyenler dünya ve âhiret açık bir dalâl içindelerdir. Ve öyle olduklarını O'nun bir rahmeti olan o hayat suyu kesiliverdiği zaman anlayacaklardır. Biz işte O Rahmân'a iman ettik ve O'nun emrine hiç karşı [5248] gelmemek üzere kendimizi hayatta memâtta O'na teslim edip ancak O'na tevekkül kıldık ve nihâyet O'na, O'nun mağfiretine ve rahmetine gideceğiz. Böyle inandık ve böyle azmeyledik. Dileriz ki بِيَدِهِ الْمُلْكُ olan O Kadîr, O Azîz ü Gafûr, O Latîf ü Habîr, O her şeye Basîr yegâne Hâlık, yegâne Rahmân[1] olan Rabbimiz teâlâ bizi bu yoldan şaşırmasın, şeytanlara uydurmasın, imanımızı muhafaza buyursun da güzel huylar, güzel amellerle hüsn-i hâtimeye mazhar ve mağfiret ü rahmetine îsâl eylesin. وَالْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

---

1 B -"Habîr, O her şeye Basîr yegâne Hâlık, yegâne Rahmân".

[5249]

سُورَةُ الْقَلَمِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اثْنَتَانِ وَخَمْسُونَ آيَةً

KALEM SÛRESİ

"Nûn Sûresi" veya "Kalem Sûresi" veya "Nûn ve'l-Kalem Sûresi" denilen bu sûre-i celîle de Mekkîdir. Hem de ilk zamanlarda nâzil olanlardandır. İbn Abbas'tan bir rivayete göre de اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ'den[1] sonra bu sûre nâzil olmuştur.[2] Müddessir veya Müzzemmil'in daha evvel nâzil olduğunu söyleyenler de vardır. Lâkin Fâtiha'nın tefsîrinde geçtiği üzere âyet olarak ilk اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ Sûresi'nin başı, tam sûre olarak da ekser müfessirîne göre evvelâ Sûre-i Fâtiha, sonra da Kalem nâzil olmuştur. Şu hâlde Müddessir Sûresi'nin başından yedi[3] veya on âyetin bundan evvel nâzil olmuş bulunması buna muhalif olmaz. Fi'l-vâki' نٓ وَالْقَلَمِ [el-Kalem 68/1], عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ [el-Alak 96/4-5][4] âyetlerine pek mütenâsib olmakla beraber içerisinde sebeb-i nüzûl gibi görünen âyetler, ezcümle son âyeti daha evvel bir hayli âyetlerin nüzûlü işitilmiş ve kâfirler tarafından hem hayret hem küfür ile karşılanmış olduğunu gösteriyor. Hatta Sûre-i Mülk'ün de Mekkî olduğu esah olmakla beraber evvel veya sonra olmasına dair ma'lûmât bulunmamasına nazaran onun da ilk kısmı veya sonundaki فَلَمَّا رَاَوْهُ زُلْفَةً'den [67/27] itibaren birkaç âyetten mâ'adâsı dahi bundan evvel nâzil olmuş olmak muhtemildir.

Âyetleri: Elli ikidir.

Kelimeleri: Üç yüz.

Harfleri: Bin dört yüz elli altı.

Fâsılası: م ،ن harfleridir.

---

1 H ve F -"den".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 26:

فقد نزلت على ما روي عن ابن عباس «اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ» ثم هذه ثم المزمل ثم المدثر.

3 M ve B: "beş".

4 "Kalem ile öğreten de. O insana bilmediği şeyleri öğretti."

[5250] Bu sûrenin Sûre-i Mülk'e münasebeti de çok[1] güzel ve açıktır. Zira o sûre تَبَارَكَ الَّذِى بِيَدِهِ الْمُلْكُ diye başlamış, kudret ve mülk-i ilâhînin vüs'atini ve O'nun tecelliyâtından mevt ve hayat ile insanların hikmet-i hilkatini ve nizâm-ı hilkatin cereyânını, şeytanların ve[2] kâfirlerle mü'minlerin âkıbetlerini, bu babda tenvir ve inzârın fevâidini, Peygamber'in ehemmiyetini, şükrün ve vazifenin kıymetini ve âhiretin hakkıyetini ve rahmâniyetinin âsârı ile Peygamberine[3] ve mü'minlere olan va'd ü rahmetinin yüksekliğini beyan ederek bir mâ'-i ma'în suâli ile hitam bulmuş[4] ve bu suretle kâfirlere[5] âkıbet mülklerinin zevâlini ihtar ile inzar ve mü'minlere ileride büyük bir mülk vaadiyle tebşir buyurulmuştu. Bu sûre ise o Rahmân ile Nezîri beyninde bir sır olan ve o mâ'-i ma'înin menba'ına bir işareti andıran bir remz ve idâre-i mülkün en birinci şerâitinden[6] olan kalem ve yazıya kasem ile başlayacak ve bundan en büyük matlûbun idrak ve ahlâk olduğuna tenbih için idrâk ve ahlâk-ı Muhammedî'nin büyüklüğü ve imansızların, ahlâksızların, müdâhinlerin alçaklığı ve itaate lâyık olmadıkları ve en güzel mülk ü harsın, düşüncesizlik, hırs ve buhl, istibdâd u tahakküm ve zulm u tuğyan gibi ahlâksızlık yüzünden harab olacağını ve cezânın terbiyevî hâssası ve mütenebbih olmayanlara âhiret azâbının büyüklüğü ve ilim ve[7] takvâ ile korunanların kazancı, müslim ile mücrimin farkı ve Hakk'a karşı tahakkümün ve şirkin zemm ü ibtâli ile âkıbetlerinin zilleti ve bunlara karşı mücahedede sabrın lüzûmu ve gazabın zararı ve hâsılı Peygamber'in ve Kur'ân'ın ulüvv-i şânı zikrolunacaktır. Ebû Hayyân *Bahr*'da der ki: "Bu sûrenin mâkabline münasebeti: Evvelki sûrede Allah teâlâ'nın kudret-i bâhiresiyle ilminin vüs'atine ve sü'adâ ve eşkıyânın ahvâline dair şeyler, ve eğer Allah teâlâ dilerse onları batıracağı veya

---

1 B: "pek".
2 H -"şeytanların ve".
3 F, M ve B: "Peygamber'e".
4 H: "bulmuştu".
5 H: "kâfirlerin".
6 B: "şartlarından".
7 F, M ve B -"ilim ve".

üzerlerine taşlar yağdıracağı zikrolunmuş ve Allah teâlâ'nın ihbar ettiği bu şeyler Resûlullah'ın [5251] vahiy ile telakkī ettiği haberler olduğu, kâfirler ise bunu kâh şiire, kâh sihre,[1] kâh cünûna nisbet eyledikleri cihetle Allah teâlâ bu sûrede Peygamberinin berâetini ve onların ezâlarına sabretmesine mukabil ecrini büyüteceğini ve onun ahlâkının büyüklüğünü beyan ile başlamıştır."[2] Bu ifade sebeb-i nüzûlü tazammun etmiş bulunuyor.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَۙ ﴿١﴾ مَٓا اَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍۚ ﴿٢﴾ وَاِنَّ لَكَ لَاَجْراً غَيْرَ مَمْنُونٍۚ ﴿٣﴾ وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظ۪يمٍ ﴿٤﴾ فَسَتُبْصِرُ وَيُبْصِرُونَۙ ﴿٥﴾ بِاَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ ﴿٦﴾ اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَب۪يلِه۪ۖ وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَد۪ينَ ﴿٧﴾ فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّب۪ينَ ﴿٨﴾ وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَيُدْهِنُونَ ﴿٩﴾ وَلَا تُطِعْ كُلَّ حَلَّافٍ مَه۪ينٍۙ ﴿١٠﴾ هَمَّازٍ مَشَّٓاءٍ بِنَم۪يمٍۙ ﴿١١﴾ مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ مُعْتَدٍ اَث۪يمٍۙ ﴿١٢﴾ عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِكَ زَن۪يمٍۙ ﴿١٣﴾ اَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَن۪ينَۜ ﴿١٤﴾ اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا قَالَ اَسَاط۪يرُ الْاَوَّل۪ينَ ﴿١٥﴾ سَنَسِمُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ ﴿١٦﴾ اِنَّا بَلَوْنَاهُمْ كَمَا بَلَوْنَٓا اَصْحَابَ الْجَنَّةِۚ اِذْ اَقْسَمُوا لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِح۪ينَۙ ﴿١٧﴾ وَلَا يَسْتَثْنُونَ ﴿١٨﴾ فَطَافَ عَلَيْهَا طَٓائِفٌ مِنْ رَبِّكَ وَهُمْ نَٓائِمُونَ ﴿١٩﴾ فَاَصْبَحَتْ كَالصَّر۪يمِ ﴿٢٠﴾ فَتَنَادَوْا مُصْبِح۪ينَۙ ﴿٢١﴾ اَنِ اغْدُوا عَلٰى حَرْثِكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَارِم۪ينَ ﴿٢٢﴾ فَانْطَلَقُوا وَهُمْ يَتَخَافَتُونَۙ ﴿٢٣﴾ اَنْ لَا يَدْخُلَنَّهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مِسْك۪ينٌۙ ﴿٢٤﴾ وَغَدَوْا عَلٰى حَرْدٍ قَادِر۪ينَ ﴿٢٥﴾ فَلَمَّا رَاَوْهَا قَالُٓوا اِنَّا لَضَٓالُّونَۙ ﴿٢٦﴾ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ ﴿٢٧﴾ قَالَ اَوْسَطُهُمْ اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ لَوْلَا تُسَبِّحُونَ ﴿٢٨﴾ قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنَٓا اِنَّا كُنَّا ظَالِم۪ينَ ﴿٢٩﴾ فَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ

---

1 B -"kâh sihre".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 234:

ومناسبتها لما قبلها: أنه فيما قبلها ذكر أشياء من أحوال السعداء والأشقياء، وذكر قدرته الباهرة وعلمه الواسع، وأنه تعالى لو شاء لخسف بهم أو لأرسل عليهم حاصبا. وكان ما أخبر تعالى به هو ما تلقفه رسول الله صلى الله عليه وسلم بالوحي، وكان الكفار ينسبونه مرة إلى الشعر ومرة إلى السحر ومرة إلى الجنون فبدأ سبحانه وتعالى هذه السورة ببراءته مما كانوا ينسبونه إليه من الجنون وتعظيم أجره على صبره على أذاهم وبالثناء على خلقه العظيم.

عَلٰى بَعْضٍ يَتَلَاوَمُونَ ﴿٣٠﴾ قَالُوا يَا وَيْلَنَٓا اِنَّا كُنَّا طَاغِينَ ﴿٣١﴾ عَسٰى رَبُّنَٓا اَنْ يُبْدِلَنَا خَيْرًا مِنْهَٓا اِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا رَاغِبُونَ ﴿٣٢﴾ كَذٰلِكَ الْعَذَابُۜ وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُۢ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ ﴿٣٣﴾

[5252] **Meâl-i Şerîfi**

Nûn ve Kalemle[1] ehl-i kalemin satıra dizdikleri,[2] dizecekleri hakkı için (1) sen Rabbinin nimeti ile, mecnun değilsin (2) ve tükenmez bir ecir var muhakkak senin için (3). Ve her hâlde sen pek büyük bir ahlâk üzerindesin (4). Yakında göreceksin ve görecekler (5) hanginizde imiş o fitne, o cünun? (6) Şüphesiz Rabbindir en bilen yolundan sapanı, yine O'dur en bile hidâyete erenleri (7). O hâlde tanıma o yalan diyenleri (8). Arzu ettiler ki müdahene etsen, o vakit müdahene edeceklerdi (9). Ve tanıma şunların[3] hiçbirini: Çok yemin edici, değersiz, (10) gammaz,[4] koğuculukla gezer (11). Hayır engeli, mütecaviz[5] vebal yüklü (12) [5253] *zobu, sonra da takma (zenîm)[6] (13). Mal sahibi olmuş ve oğulları var diye (14). Karşısında âyetlerimiz okunurken "eskilerin masalları[7]" dedi (15). Haberiniz olsun ki Biz onlara belâ vermişizdir (16). O bağ sâhiplerini belâlandırdığımız gibi; o sıra ki yemin etmişlerdi, sabah olunca onu mutlaka devşireceklerdi (17). Bir istisnâ da yapmıyorlardı (18). Derken ona Rabbinden bir dolaşan dolaşıvermişti, onlar uyuyorlardı (19). Sabaha kadar o bağ sırıma dönüvermişti (20). Derken sabaha yakın birbirlerine seslendiler: (21) "Haydin kesecekseniz harsinize[8] (kültürünüze) erkence koşun" dediler (22). Hemen fırladılar, şöyle mızırdaşıyorlardı: (23) "Sakın bugün aranıza bir miskin sokulmasın" diyorlardı (24). Sırf bir men'e*

---

1 F, M ve B: "kalem ve".
2 F, M ve B +"ve".
3 B: "onların".
4 H ve F: "bizci".
5 H ve F: "saldırıcı".
6 H ve F: "zobu, arkasından da delme takma".
7 B: "masalı".
8 B: "kesiniz".

güçleri yeterek erkenden gittiler (25). Vaktâ ki o bağı gördüler, "biz" dediler, "her hâlde yanlış gelmişiz (26). Yok biz mahrum edilmişiz" (27). Ortancaları (en mutedilleri) "demedim mi size: tesbih etseydiniz" (28). "Sübhansın yâ Rabbenâ!" dediler, "bizler doğrusu zâlimlermişiz" (29). Sonra döndüler kendilerine levm ediyorlardı (30). "Yazıklar olsun bizlere, bizler doğrusu azgınlarmışız (31). Ola ki Rabbimiz bize onun yerine daha hayırlısını vere, her hâlde biz bütün rağbetimizi Rabbimize çeviriyoruz" (32). İşte böyledir azab, ve elbette âhiret azâbı daha büyüktür, fakat bilselerdi (33).

{نٓ} ❁ Nûn vakf üzere sâkindir. Vasıl hâlinde kıraatlerin ekserîsinde izhar ile, bazısında vâv'da gunneli veya gunnesiz idgam ile okunur. Tâ baş الٓمٓ'de geçtiği üzere bizim için lügaten olmasa bile mânen müteşâbihâttandır. Bunun zâhiri ق, ص gibi hurûf-i hecâdan bildiğimiz nûn harfi olmasıdır ki "Rahmân", "Kur'an" isimlerinin âhirinde olduğu vechile gunneli bir sestir. Bir nokta ile bir hokka ve çanak gibi dâirevî bir şekilde yazılır. İsmi de evvel ve âhiri bir olan نُون lâfzıdır. Harf denilen sesler içinde en ihtizazlı bir ses olması ve kitâb-ı fıtratın nizâmında derece derece müfredât ve besâitten mürekkebât dizilerek mebde'den müntehâya vücûd-i Hakk'a delâlet [5254] eyleyen âyetler satıra konmuş olduğu gibi fikir ve nutukta ve kalemle yazıda da cümlelerin kelimelerden, kelimelerin harflerden dizilmesi haysiyetiyle ya zikr-i hâs irâde-i âm kabîlinden ale'l-umûm hecâ harflerine işaret olarak veya enîn-i beşerin ve tanîn-i hilkatin en ziyade mümessili olan bir ses, yahut nazarımızda bir merkeze nâzır nısf-ı küre şeklinde tecellî eden âlemin Arz ve semâsıyla suret ve mânasını veya kalemle yazı yazılan bir hokka ile mürekkebini andırır bir şekilde yazılan nûn harfinin bilhassa kendisini göstererek fıtratta kelâm ve yazının menşe' ve gayesine telvih ve bunlara kasem ile lisânın ve yazının ve ehl-i kalemin kıymetine tenbih ederek tahaddî daveti ifade eder bir harftir. Ki zihinleri bir noktadan[1] derinlere götürerek kitâb-ı münzelden kitâb-ı hilkate ve mebde'-i vücûda kadar bütün harfleri düşündürebilir.

1 F, M ve B: "noktada".

Ve böyle olması aynı zamanda sûrenin ismi olmasına da mâni' değildir. Nûn diye okunurken isim[1] değil de müsemmâsı maksud olduğuna tenbih için ن yazılmış ve i'rab olunmayıp vakf üzere okunmuştur. Bu vakf ile evvelki sûrenin âhirindeki mâ'-i ma'îni kaybetmiş olanların enînleri ancak bir âb-ı revân gibi mâye-i hayat olmak üzere taraf-ı Rahmân'dan nâzil olan Kur'an ile dinlendirebileceğine ve kalemlerin onun için çalışması lüzûmuna da zevkī bir delâlet vardır. Hâsılı burada asıl ma'nâ-yı maksud her ne olursa olsun evvelemirde ن[2] mâlumumuz bulunan nûn harfi olmak zâhir ve birçok müfessirînin muhtârı da budur. Bu cihetle lafzî teşabüh[3] bir dereceye kadar kat' edilmiş demek ise de mânevî teşâbüh[4] yine bâkīdir. Ma'amâfîh Arabîde نُون ismi bu harften başka olarak Hazret-i Yûnus'a ذَا النُّونِ [el-Enbiyâ 21/87] denilmesinde olduğu gibi hût, yani balık mânasına gelir[5]. Kezâlik yazı hokkası divit mânasına ve daha bazı mânalara geldiği de söylenir. Bu münasebetle burada şu rivayetler de menkuldür[6]:

1. Bazıları demiştir ki: Nûn büyük balıktır ki arzlar [5255] onun üzerindedir. Ve ona "Yehmût" tâbir olunur. İbn Cerîr İbn Abbas'tan bu babda şunları rivayet eyler: Birincisi; Allah teâlâ'nın ilk halkettiği şey Kalem'dir. O yaratılınca bütün olacaklar cereyan etti, sonra buhar[7] yükseltildi ondan semâvât yaratıldı, sonra Nûn yaratıldı, Arz o Nûn'un sırtına döşendi. Sonra Arz hareket etti, derken ıztırap ile çalkandı, onun üzerine dağlarla tesbit edildi, onun için dağlar Arz'a karşı fahrederler. İbn Abbas böyle dedi ve okudu: نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ.[8] Bir diğeri: "Rabbimin ilk halkettiği şey Kalem'dir. Ona 'yaz' dedi, o da kıyamete

1 F, M ve B: "ismi".
2 F, M ve B -"ن".
3 B: "teşebbüh".
4 B: "teşebbüh".
5 F, M ve B -"gelir".
6 F, M ve B: "nakledilir".
7 H: "bunlar".
8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 521:
عن ابن عباس، قال: أول ما خلق الله من شيء القلم، فجرى بما هو كائن، ثم رفع بخار الماء، فخلقت منه السموات، ثم خلق النون فبسطت الأرض على ظهر النون، فتحركت الأرض فمادت، فأثبت بالجبال، فإن الجبال لتفخر على الأرض، قال: وقرأ: «**نٓ والقلم وما يسطرون**».

kadar olacağı yazdı. Sonra su üzerinde Nûn'u halketti, sonra onun üzerine Arz'ı kebseyledi (yani kışr-ı Arz'ı onun üzerine örttü)" buyurdu. Âlûsî bunu Ziya'nın *el-Muhtâra*'da[1] ve Hâkim'in sahih diye ve daha birtakımlarının İbn Abbas'tan rivayet eyledikleri bir hadis olmak üzere şöyle nakletmiştir: خَلَقَ اللّٰهُ تَعَالَى النُّونَ فَبُسِطَتِ الْأَرْضُ عَلَيْهِ فَاضْطَرَبَ النُّونُ فَمَادَتِ الْأَرْضُ فَأُثْبِتَتِ الْجِبَالُ ثُمَّ قَرَأَ: نٓ وَالْقَلَمِ... إلخ "Allah teâlâ Nûn'u halk eyledi, sonra onun üzerine Arz bastedilip döşendi, bu sebeple Nûn ıztırap ile deprendi. Bu sebeble Arz meyd (meyl) ile çalkandı, bu suretle dağlar oturtulup onlarla tesbit edildi, sonra okudu نٓ وَالْقَلَمِ... إلخ."[2] Görülüyor ki bu rivayetlerde hep Nûn ismi kullanılmış, "hût"[3] denilmemiştir. Fakat Mücâhid'den rivayette buna Arz'ın veya arzların üzerinde bulunduğu hût tâbir edilmiş olduğundan[4] balık diye şâyi' olmuştur. Bunun bizim bildiğimiz balık olmadığı âşikâr iken, bundan birçok yanlış zehablar hâsıl olmuştur. Lâkin dikkatle okununca bunlar bize şunu anlatmış oluyor. İbtidâ Kalem-i A'lâ denilen ve takdîr-i ezelîde kıyamete kadar cereyan edecek şeylerin bir projesini yapan[5] rûhânî bir mebde', bir kuvvet yaratılmıştır ki buna birçokları "Akl-ı Evvel" veya "Nûr-i[6] Muhammedî" demişlerdir. Sonra madde yaratılmıştır, buna "cevher" dahi denilmiştir. Sonra bu su buharı gibi gaz hâlindeki maddeden ecrâm-ı semâviye yaratılmış sonra [5256] bunlardan mâyi' hâlinde Arz'ın maddesi ayrılmış[7] ki "fezâ" dediğimiz semâ deryâsında yüzen bu maddeye kürevî olduğu anlatılmak üzere "Nûn" veya "Hût" tesmiye edilmiştir.[8] Küre-i Arz'ın böyle ibtidâ

---

1 H: "el-Muhtâr'da".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 27. Krş. Zıyâ el-Makdisî, *el-Ehâdîsü'l-muhtâra,* X, 18:

ففي حديث رواه الضياء في المختار والحاكم وصححه وجمع عن ابن عباس: خلق الله تعالى النون فبسطت الأرض عليه فاضطرب النون فمادت الأرض فأثبتت بالجبال ثم قرأ «نٓ وَالْقَلَمِ...» إلخ.

3 M (ilk baskı): "kut".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 524:

عن مجاهد، قال: كان يقال النون: الحوت الذي تحت الأرض السابعة.

5 B: "yazan".

6 B: "Rûh-i".

7 H: "yaratılmış".

8 Her şeyde evvel ve âhir bir olduğu için herhangi bir şeyde bir mebde'den nihâyet aynı mebde'e dönülmek üzere vâki' olan her hareket bir devir demek olduğundan, âlemin ve bütün ecrâmın hilkatinde asıl olan küreviyettir. Böyle bir devrin başlangıcına "evolüsyon, ihtilâl veya tekālüb*", tamâmiyetine de "revolüsyon, inkılâb veya tekâmül" tâbir edilmek zamanımızın ıstılahlarından** olmuştur [Müellifin notu].

semâ maddesinden ayrılarak yaratılmış olup buharlarla muhât mâyi' hâlinde cevde yüzmekte bulunan yuvarlak ن maddesi (⦿) üzerinde, sonra kışr-ı Arz tâbir ettiğimiz toprak ve cemâdât tabakası yaratılmaya başlamış ve bu taraftan o Nûn maddesinin üzerine bir kabuk hâlinde yayılıp döşenmiş ve bu suretle Arz husûle gelmiştir. Fakat her taraftan böyle sarılmış olan o Nûn evvelkisi gibi teneffüs edemeyerek nefesi tıkanmış bir balık gibi ıztırap ile deprenmeye başladığından bu sebeple hareket-i Arz, yani zelzeleler husûle gelmeye ve bundan da Arz'ın sathı çalkanıp yarılarak volkanlar zuhur etmeye başlamış, bu sebeple de etrafına saçılan Arz dalgalarının kebs oluna oluna, yani bastırıla bastırıla dağlar yaratılmış ve bu suretle dağlar oturdukça Arz peyderpey kesafet ve metanet kesbederek tesbit olunup üzerinde durulabilecek bir hâle gelmiştir. Kur'anda dağlara "evtâd", yani Arz'ın çivileri tâbir buyurulması da bu mâna ile tefsir olunmuştur. Dağların teşekkülünün bu suretle Arz üzerinde hayat için büyük fâideleri olmuş ve bundan dolayı onların Arz'a karşı tefâhürle yukarıdan bakmaya bir hakları vardır. Bununla beraber ondan sonra hareket-i Arz ve hasf denilen volkan hâdiseleri hiç olmuyor değil, zaman zaman nice zelzeleler olmakta ve nice sivrilen dağlar yıkılıp yerin altından yeni dağlar, tepeler yaratılmaktadır. Fakat bunlar arasıra ve ilk devirlerine[1] nisbetle pek cüz'î demek [5257] olduğundan hey'et-i umûmiyesiyle Arz'ın[2] kābil-i süknâ olmasına mâni' teşkil etmemektedir. Bir gün olup da Sûre-i Hâkka'da geleceği vechile zîr-i zeminden büyük bir feveran ile Arz ve cibâlin bir lahzada un gibi dağılıp hebâen mensûrâ edilivermesi de her gün ihtimal dâhilindedir. El-hâletü hâzihi vukū' bulmakta olan zelzeleler, hasifler, volkanlar dahi demek ki hep Arz'ın altındaki o Nûn'un bi-emrillah teprenmesiyle husûle gelmektedir. Ve yarılan yerler, fışkıran volkanlar, yeniden husûle gelen çukurlar, tepeler,

---

* F, M ve B: "tekallüb".

** H: "ıstılâhâtından".

1 F, M ve B: "devirlere".

2 B -"Arz'ın".

ovalar hep o Kalem-i A'lâ'nın resmettiği çizgiler, yazdığı yazılardır. Şimdi şunu itiraf etmek lâzım gelir ki zamanımızda Arz'ın teşekkülü ve dağların tekevvünü ve zelzelelerin tehaddüsü hakkında fen nâmına Tabakātü'l-Arz ma'lûmâtından edinilebilen kanaatlerin hulâsası da bu rivayetlerin müfâdından başka bir şey değildir. Böyle iken birçokları "Arz'ın altında balık mı olurmuş, o nasıl deprenir de hareket olurmuş?" diye güler, birçokları da "Arz'ın altındaki gazların sıkışmasından, hareketinden, yerin üzerinde zelzele mi olurmuş?" diye güler, iki taraf da birbirinin dediğini düşünüp anlamayarak yekdiğerini techil veya tekfîre kadar gider. Hâlbuki iki tarafta da bunun Allah'ın emriyle olmasını unutandır ki cehalet eder. İşte Arz'ın içindeki esas küreyi, merkezi teşkil eden o Nûn'a bazı tefsirler "Hût-i A'zam" ve "Yehmût" tâbir etmişlerdir. Bunu bâ ile mübhemiyetten "Behmût" okuyanlar olmuş ise de Kâdî hâşiyelerinde iki noktalı yâ'nın fethi ve hâ'nın sükûnuyla "Yehmût" diye tasrih edilmiştir. Ma'amâfîh hâ'nın da fethiyle "melekût" ve "ceberût" vezninde[1] mübalağa sîgası olmak zâhir görünür.

"**Yehem**" cünun; "**eyhemân**" iki saldırıcı ki bedeviler sel ile adama saldıran kızgın esrik deveye, medenîler de sel ile yangına derler.

"**Yehmâ**", "sahrâ" vezninde ucu bucağı bulunmayan [5258] çöle, bir de asla ferec ü inşirâhı bulunmayan şiddetli kıtlık senesine denir. Bundan mübalağa sîgasıyla "yehemût" bir mâna ile volkana, bir mâna ile fezâya denilebileceği gibi, son mâna ile de Arz'ın bidâyeten açık iken sonra kışrının yaratılmasıyla altında merkezine kadar mahbus kalıp sıkışmış ve bir fürce buldukça feverâna müheyyâ olmak üzere ıztırâbını saklamakta bulunmuş olan içine şiddet ve dehşeti itibariyle "Yehemût", ıztırâbı itibariyle "Hût", iniltisi veya merkez etrafında istidâresi itibariyle de "Nûn" denilmiş demek olur. İşte bir kısım müfessirîn zikrolunan rivayetlere binâen burada "Nûn", hût, yani balık mânasına olarak bu Yehemût'a kasem[2] olduğuna kāil olmuşlar. Bir kısmı da sûrede

1 F, M ve B: "vezinlerinde".
2 H: "kasemen".

فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ اِذْ نَادٰى وَهُوَ مَكْظُومٌ buyurulmuş olması ve Sâhib-Hût'tan murad Sûre-i Enbiyâ'da geçen وَذَا النُّونِ اِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ اَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادٰى فِى الظُّلُمَاتِ [21/82] âyeti mûcebince Zennûn olan Hazret-i Yûnus bulunmasına ve Sûre-i Saffât'ta فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ [37/142] buyurulmasına mebnî bu karînelerle burada da "nûn" Hazret-i Yûnus'un zulumâtında habsolunduğu balık olduğuna zâhib olmuşlardır.

2. Yine İbn Abbas'tan mervî ve Dahhâk ve Hasan ve Katâde'nin muhtârı olarak bazıları da burada "nûn" devat, yani yazı hokkası demek olan divit olduğunu söylemişler ve "nûn"un bu mânaya geldiğine İbn Atıyye ve Râzî bir şâirin şu beytiyle de istişhad eylemişlerdir:

إِذَا مَا الشَّوْقُ يَرْجِعُ بِي إِلَيْهِمُ ألقت النُّون بِالدَّمْعِ السّجُومِ[1]

Bu surette hokka ile kaleme[2] kasem edilmiş demek olur. Çünkü yazı bunlarla yazılır. Nutuk gibi kitab ve [5259] kitabetin de ehemmiyet ve fâidesi pek büyüktür. Maʿamâfîh bu mâna yalnız kaleme kasemden de anlaşılır.

3. Nûrdan bir levh denilmiştir ve Muâviye b. Kurre'nin bunu bir hadîs-i merfûʿ olarak naklettiği zikrolunmuştur.[3] Bu mâna; ufukta semâ kavsi içinde bir nokta gibi bulunan Güneş'in veya Arz'ın bir ن şekli resmetmesinden müsteʿâr olabilir.

4. Yine İbn Abbas'tan: اَلرَّحْمٰنُ harflerinin son harfidir.

5. Caʿfer-i Sâdık Hazretleri'nden: Cennet nehirlerinden bir nehirdir.[4]

---

1 "Şevk beni onlara çevirdikçe nûnu, yani yazı hokkasını sicim gibi akan göz yaşlarıyla lîkalarım, gözlerimden sicim gibi yaşlar dökerek onları divitin mürekkebine lîka yapar öyle ağlayarak mektub yazarım."

"Lîka" mâlum ki divitte mürekkebin içine konulan liftir. O konmayınca veya mürekkeb kuruyunca yazı güzel yazılmaz [Müellifin notu].

2 H: "kelâma".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIII, 525:

عن معاوية بن قرة، عن أبيه، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ن والقلم وما يسطرون» لوح من نور يجري بما هو كائن إلى يوم القيامة.

4 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 598; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 234.

Bunlardan başka *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere "nûn" devat ve hût mânasına geldiği gibi şefretü's-seyf, yani kılıcın ağzına da denir. Ve Arapların balık şeklinde bulunan bir kılıçlarının da ismidir. Ve bir kelime-i savâba ve kezâlik sabînin çenesindeki çukura "nûne" denir.[1] Ve bunlarda ها vahdet için olduğundan cins murad olunduğu zaman "nûn" denilmek lâzım gelir. Şu hâlde "nûn" ism-i cins olarak نٓ وَالْقَلَمِ kılıç ve kaleme kasem olmak da muhtemildir. Lâkin burada buna dair bir rivayet vârid olmamıştır. Sâhib-*Keşşâf* demiştir ki: "Murad, hurûf-i mu'cemden olan bu ن harfidir. Divit demelerine gelince, vaz'-ı lügavî midir, yoksa şer'î midir bilmem. Burada divitin ismi olduğu takdirde ya ism-i cins veya ism-i alem olmaktan hâlî olamaz. Eğer cins ise i'rab ve tenvin nerede? Eğer alem ise yine i'rab nerede? Ve hangisi olursa[2] kelâmın telifinde bir mevkii olmak lâzım gelir. Eğer muksem^un^ bihtir dersek cins olduğu takdirde cer ve tenvin vâcib olur. Ve kasem mechul ve münekker bir divite yapılmış ve sanki وَدَوَاةٍ وَالْقَلَمِ denilmiş olur. Alem olduğu takdirde de munsarif kılarak mecrur okumak veya alemiyet ve te'nîsten dolayı gayr-i munsarif kılarak meftuh okumak iktizâ ederdi. Kezâlik hût ile [5260] tefsir de böyledir. Ya balıklardan herhangi bir balık murad olunacak, yahut da zu'meyledikleri Yehmût'a alem olacak, nûrdan veya altından bir levh yahut cennette bir nehir diye tefsir dahi böyledir.[3]"[4] Hâsılı i'rab olmadığı için murad isim değil, harfin kendisi olduğu ta'ayyün eder. Bunun gibi Ebû Hayyan da demiştir ki: "ن hurûf-i mu'cemeden ص, ق[5] gibi bir harftir. Âmilden mühmel olarak diğeriyle beraber gelen bazı hurûf gibi gayr-i mu'rebdir. Mahalline i'rab ile hüküm tahakküm[6] olur. Onun hût-i a'zamın ismi olduğuna dair İbn

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 771-772.

2 F, M ve B: "olsa".

3 F, M ve B: "öyledir".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 584:

والمراد هذا الحرف من حروف المعجم: وأمّا قولهم: هو الدواة، فما أدرى أهو وضع لغوى أم شرعي؟ ولا يخلو إذا كان اسما للدواة من أن يكون جنسا أو علما، فإن كان جنسا فأين الإعراب والتنوين، وإن كان علما فأين الإعراب، وأيهما كان فلا بد له من موقع في تأليف الكلام. فإن قلت: هو مقسم به وجب إن كان جنسا أن تجرّه وتنوّنه، ويكون القسم بدواة منكرة مجهولة، كأنه قيل: ودواة والقلم، وإن كان علما أن تصرفه وتجرّه، أو لا تصرفه وتفتحه للعلمية والتأنيث، وكذلك التفسير بالحوت: إما أن يراد نون من النينان أو يجعل علما لليهموت الذي يزعمون، والتفسير باللوح من نور أو ذهب، والنهر في الجنة نحو ذلك.

5 H: "ص, ق".

6 H: "tehekküm".

Abbas ve Mücâhid'den, divit ismi olduğuna dair yine İbn Abbas ve Hasan ve Katâde ve Dahhâk'ten, nûrdan bir levh olduğuna dair merfû' olarak Muâviye b. Kurre'den, er-Rahmân harflerinin âhiri olduğuna dair yine İbn Abbas'tan, cennet nehirlerinden bir nehir olduğuna dair Ca'fer-i Sâdık'tan edilen rivayetlerden hiçbiri sahih olmasa gerektir. Ebû Nasr Abdurrahîm Kuşeyrî de tefsirinde; ن hurûf-i mu'cemeden bir harftir. Tam bir kelime olsaydı 'kalem' gibi i'rab olunurdu. Demek ki sair sûrelerin evvellerindekiler gibi bir hecâ harfidir, demiştir."[1]

Bizim bütün bunlardan vâsıl olduğumuz netice de şudur: Evet, resm-i hat ve lafız nokta-i nazarından burada ن sade bir hecâ harfidir. "Nûn" diye ismiyle okunuşu da "elif be" gibi ta'dâd tarzında olduğu şüphesiz ve bunun asıl hükmü de tahaddî ile ibtilâ-i râsihîndir. Lâkin böyle olması sûrenin ismi olmasına mâni' olmayacağı gibi, birçok mânalara delâlet-i akliye ile muhtemil müteşabih bir remz olmasını da mâni' değil, muktezîdir. Bundan dolayı "nûn" lafzının zihinleri sürükleyebileceği muhtemil mânalardan birini "murad budur" diyerek hasra kalkışmak doğru olmaz. Bununla beraber lisanda az çok mâlum mânalardan bazıları hakkında vârid olan ve rivayetçe pek zayıf olmadığı gibi dirayetçe de anlayabilenler için gayr-i ma'kūl değil[2], bilakis fâideli mazmunları iş'âr [5261] eyleyen rivayetleri, mahmil-i sahihleri varken tekzîbe kalkışılmak da hakkāniyete muvâfık olmaz. Zira İbn Abbas'tan rivayetlerin ta'addüdü gösteriyor ki o onları tahsis için birer vech olmak üzere söylemiş ve her birinde bir fâide beyan eylemiştir. Hem kaleme[3] ta'alluk eden أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْقَلَمَ[4] fıkrası ve şu hâlde nûn sesinden

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 234:
ن: حرف من حروف المعجم، نحو «ص» و»ق»، وهو غير معرب كبعض الحروف التي جاءت مع غيرها مهملة من العوامل والحكم على موضعها بالإعراب تخرص. وما يروى عن ابن عباس ومجاهد: أنه اسم الحوت الأعظم الذي عليه الأرضون السبع. وعن ابن عباس أيضا والحسن وقتادة والضحاك: أنه اسم الدواة. وعن معاوية بن قرة: يرفعه أنه لوح من نور. وعن ابن عباس أيضا: أنه آخر حرف من حروف الرحمن. وعن جعفر الصادق: أنه نهر من أنهار الجنة. لعله لا يصح شيء من ذلك. وقال أبو نصر عبد الرحيم القشيري في تفسيره: ن حرف من حروف المعجم، فلو كان كلمة تامة أعرب كما أعرب القلم، فهو إذن حرف هجاء كما في سائر مفاتيح السور. انتهى.

2 B -"değil".

3 H: "kelâma".

4 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 317; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 16.

hatıra gelebilen ve ehemmiyyet-i mahsûsası bulunan her mâna burada zihinden geçirilmek ve fakat Allah'ın murâdı bunlardan birisi mi, hepsi mi, yoksa daha başka bir şey mi olduğu tâyin edilmeyerek bunun acz-i beşeri tanıtmak üzere mâna itibariyle müteşâbihâttan olduğuna karar verip لَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ اِلَّا اللّٰهُ [Bk. Âl-i İmrân 3/7] demek en muvâfık hareket olur. Gerçi delâlet-i lafziye nokta-i nazarından ilk evvel yazıldığı gibi hurûf-i hecâdan olan ن harfini anlamak zikrolunan kıraate nazaren kat'î demektir. Lâkin burada bu kadarı teşabühün ref'i için kâfi[1] değildir. Bu "vâv kasem içindir" demeye benzemez. Çünkü bu surette de kelâmın telifi için ن harfiyle kalemin ve yazının münasebetini takdir edebilmek üzere aklî ve zevkī birtakım münasebetler düşünülmek lâzım gelir. Ve işte o zaman bu harfin yalnız bir remz olmak üzere zikredilmiş bulunduğu ta'ayyün[2] eder. Bundan ise yine remzî surette mümkin olabilen sâir ihtimâlâtı mülâhazaya dalmak zarûrî olur. Ve bu haysiyetledir ki teşabüh tahakkuk eder. Biz de bunun için diğer mukatta'ât-ı süverde olduğu üzere bunun dahi müteşâbihâttan olduğunu beyan ile söze başladık ki bu hem selef meslekine muvâfık, hem de hurûf-i hecâdan bir harftir diye kestirip atanların gözettikleri tahaddî maksadına mutabıktır. Şu hâlde ن bir kasemi tazammun ediyor mu etmiyor mu kestirilemez. Kasem mukadder ise {وَالْقَلَمِ}deki vâv, وَمَا'deki gibi atıf için değil ise kasem için olur. Bu kalem[3] nedir? Müfessirîn burada iki vecih söylemişlerdir. Birisi "lâm"ın ahd, birisi [5262] de cins için olması itibariyledir. İbn Cerîr der ki: "'Kalem', mâruf olan kalemdir. Şu kadar ki Rabbimizin kalemler içinde kasem ettiği kalem o kalemdir ki Teâlâ zikruhu halkedip emretmiştir, o da kıyamete kadar kâin olacağın kitabetiyle cereyan eylemiştir. Bana Muhammed b. Sâlih Enmâtî tahdis edip dedi: Bize Abbad b. Avvam tahdis edip dedi:[4] Bize Abdülvâhid b. Selîm[5] tahdis edip dedi: Atâ'yı dinledim, dedi ki: Ubâde b. Sâmit'in oğlu Velid'e sordum, 'babanın

---

1 B: "hafî".
2 H: "tâyin".
3 H: "kelâm".
4 B -"Bize Abbad b. Avvam tahdis edip dedi".
5 H: "Selâm"; B: "Ubeydü'l-Vâhid b. Selâm".

vefatı sırasında vasiyeti ne idi?' Cevâben dedi ki: 'Beni çağırdı, «ey oğulcuğum!» dedi, Allah'a takvâ ile korun, haberin olsun ki sen Allah'ın birliğine, hayır ve şer kadere iman etmedikçe Allah'a korunamazsın ve ilme eremezsin. Ben Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni dinledim, diyordu ki: إنَّ أوَّلَ مَا خَلَقَ اللهُ خَلَقَ القَلَمَ فَقالَ لَهُ: اكْتُبْ، قالَ: يَا رَبِّ وَما أَكْتُبُ؟ قال: اكْتُب القَدَرَ، قالَ فَجَرَى القَلَمُ فِي تِلْكَ السَّاعَةِ بِمَا كانَ وَما هُوَ كائِنٌ إلى الْأَبَدِ 'Haberiniz olsun ki Allah ilk halkettiğinde Kalem'i halketti de ona dedi ki «yaz!» «Yâ Rab ne yazayım ki?» dedi, «kaderi yaz» dedi. Dedi ki: 'İşte o saatte Kalem olmuş ve ilelebed[1] olacak ile cereyan etti.' Mücâhid'den de نٓ وَالْقَلَمِ kendisiyle zikir yazılandır."[2] Demek ki kasem olunan kalem şer'an ma'hud olan kalemdir ki o da Levh-i Mahfûz'u yazan kalem yahut Kur'an yazılan kalemdir. Ma'amâfîh bunu عَلَّمَ بِالْقَلَمِ'de [el-Alak 96/4][3] olduğu gibi cinse hamledenler de vardır. *Keşşâf* şöyle der: "Kaleme kasem buyurdu, şânına tâzim için, çünkü onun halk ve tesviyesinde hikmet-i azîmeye delâlet vardır. Ve çünkü onda vasfın ihâta edemiyeceği menâfi' ve fevâid vardır."[4] İbn Atıyye de demiştir ki: "'Buna[5] 'behmût' diyenler, 'kalem'i Allah teâlâ'nın halkedip kâinatı yazmayı emrettiği kaleme hamlettiler, يَسْطُرُونَ'daki zamiri de melâikeye ircâ' eylediler. Ona isimdir diyenler de insanların ellerinde müte'âref olan kaleme hamleylediler. İbn Abbas bunu tansis eylemiş ve يَسْطُرُونَ'daki zamiri de 'nâs'a göndermiştir. Bu suretle kasem bu mecmû'a, yani yazı işine vârid olmuştur ki bütün [5263] ulûmun ve dünya ve âhiret umûrunun kıvâmıdır; çünkü kalem

---

1 H: "ileride".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 526-527:

وأما القلم فهو القلم المعروف، غير أن الذي أقسم به ربنا من الأقلام القلم الذي خلقه الله تعالى ذكره، فأمره فجرى بكتابة جميع ما هو كائن إلى يوم القيامة. حدثني محمد بن صالح الأنماطي، قال ثنا عباد بن العوام، قال: ثنا عبد الواحد بن سليم، قال: سمعت عطاء، قال: سألت الوليد بن عبادة بن الصامت: كيف كانت وصية أبيك حين حضره الموت؟ فقال: دعاني فقال: أي بني اتق الله واعلم أنك لن تتقي الله، ولن تبلغ العلم حتى تؤمن بالله وحده، والقدر خيره وشره، إني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إن أول ما خلق الله خلق القلم، فقال له: اكتب، قال: يا رب وما أكتب؟ قال: اكتب القدر، قال فجرى القلم في تلك الساعة بما كان وما هو كائن إلى الأبد...

عن مجاهد، في قوله: «نٓ والقلم» قال: الذي كتب به الذكر.

3 "Kalem ile öğreten de."

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 584:

وأقسم بالقلم تعظيما له، لما في خلقه وتسويته من الدلالة على الحكمة العظيمة، ولما فيه من المنافع والفوائد التي لا يحيط بها الوصف.

5 F, M ve B: "nuna".

lisânın kardeşi ve Allah tarafından bir ni'met-i âmmedir."[1] İmâm Râzî de şöyle der: "'Ve'l-kalem'de iki kavil vardır, birisi budur ki kasem edilen kalem, gerek semâda bulunanın ve gerek Arz'da bulunanın yazdığı kalemin hepsine vâki' olan cinstir. Allah teâlâ mantıkı ihsan ile خَلَقَ الْاِنْسَانَۙ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ [er-Rahmân 55/3-4] diye minnet buyurduğu gibi, وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُۙ اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِۙ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ [el-Alâk 96/3-5][2] diye kalem ile kitabeti müyesser kılmasıyla da minnet buyurmuştur. Bununla intifâ'ın vechi de şudur: Kalem gāibi muhatab menzilesine koyar, bu sebeble insan lisan ile yakınına anlatabildiği merâmını kalem ile uzağa da anlatabilir. İkincisi: Kasem edilen kalem أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللهُ الْقَلَمَ diye haberde vârid olan[3] ma'hud kalemdir. Allah teâlâ bunu evvelâ halketmiş, sonra da ona kıyamete kadar olacağı yazdırmış, Sâ'at gelene kadar olacağı, bütün ecelleri, amelleri yazar. Bu kalem, uzunluğu semâ ile Arz mâbeyni kadar nûrdan bir kalemdir. Kādî (Ebû Bekr Bâkıllânî olmalı) demiştir ki: 'Bu haberi mecâza hamletmek îcab eder. Çünkü kitabette âlet-i mahsûsa olan kalem emr ü nehy olunacak hay ve âkıl değildir. Onun mükellef bir zîhayat olmasıyla bir kitabet âleti olması kābil-i ictimâ' değildir. Belki murad 'onu bütün olacaklarla cereyan ettirdi' demektir. Bu tıpkı وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [el-Bakara 2/117] kavli gibidir. Çünkü bunda ne emir, ne teklif yoktur. Belki makdurda münâza'asız ve müdafaasız mücerred kudretin nefâzı vardır."[4] Yine Râzî der ki: "Nâstan bazı

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 345:

فمن قال إنه اسم الحوت جعل «القلم» الذي خلقه الله تعالى وأمره فكتب الكائنات وجعل الضمير في «يَسْطُرُونَ» للملائكة، ومن قال بأن «نون» اسم للدواة، جعل «القلم» هذا المتعارف بأيدي الناس. نص ذلك ابن عباس وجعل الضمير في «يَسْطُرُونَ» للناس، فجاء القسم على هذا بمجموع أم الكتاب الذي هو قوام للعلوم والمعارف وأمور الدنيا والآخرة، فإن القلم أخ اللسان، ومطية الفطنة، ونعمة من الله عامة.

2 "…O keremine nihâyet olmayan Rabbindir. Kalem ile öğreten de. O insana bilmediği şeyleri öğretti."

3 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 317; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 16.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 599:

وقوله تعالى: «والقلم» فيه قولان: أحدهما: أن القسم به هو الجنس وهو واقع على كل قلم يكتب به من في السماء ومن في الأرض، قال تعالى: «وربك الأكرم الذي علم بالقلم علم الإنسان ما لم يعلم» فمن بتيسير الكتابة بالقلم كما من بالنطق فقال: «خلق الإنسان علمه البيان» ووجه الانتفاع به أن ينزل الغائب منزلة المخاطب فيتمكن المرء من تعريف البعيد به ما يتمكن باللسان من تعريف القريب والثاني: أن المقسم به هو القلم المعهود الذي جاء في الخبر: أن أول ما خلق الله القلم، قال ابن عباس: أول ما خلق الله القلم ثم قال له اكتب ما هو كائن إلى أن تقوم الساعة، فجرى بما هو كائن إلى أن تقوم الساعة من الآجال والأعمال، قال: وهو قلم من نور طوله كما بين السماء والأرض، وروى مجاهد عنه قال: أول ما خلق الله القلم فقال: اكتب القدر فكتب ما هو كائن إلى يوم القيامة وإنما يجري الناس على أمر قد فرغ منه. قال القاضي: هذا الخبر يجب حمله على المجاز، لأن القلم الذي هو آلة مخصوصة في الكتابة لا يجوز أن يكون حيا عاقلا فيؤمر وينهى فإن الجمع بين كونه حيوانا مكلفا وبين كونه آلة للكتابة محالة، بل المراد منه أنه تعالى أجراه بكل ما يكون وهو كقوله: «إذا قضى أمرا فإنما يقول له كن فيكون» فإنه ليس هناك أمر ولا تكليف، بل هو مجرد نفاذ القدرة في المقدور من غير منازعة ولا مدافعة.

kimseler de şu zu'mda bulunmuştur: Burada mezkur olan kalem akıldır. Ve o cemî'-i mahlûkātın aslı gibi bir şeydir. Ve buna şu suretle istidlâl eylemişlerdir, zira haberlerde rivayet olunmuştur ki 'أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْقَلَمُ'[1]dir. Diğer bir haberde de 'أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللّٰهُ الْعَقْلُ'dır[2]. Diğer bir haberde de 'evvelü mâ halakallah bir cevherdir ki Allah teâlâ ona heybetle nazar buyurdu, o eridi ve suhûnet peydâ etti. Ondan bir duhan [5264] ve köpük çıktı, duhandan semâvât, köpükten Arz yaratıldı'[3] diye vârid olmuştur. Bu haberlerin mecmû'u delâlet eder ki kalem ve akıl ve mahlûkātın aslı olan o cevher hepsi bir şeydir, yoksa tenakuz olurdu."[4]

Kādî Beyzâvî de bunları şöyle hulâsa eder: "Ve'l-kalem, Levh'i yazan, yahut kendisiyle yazılandır. Ona kasem buyuruldu. Çünkü fevâidi çoktur."[5]

Tefsîr-i Celâleyn'de de der ki: "Kalem kâinâtın Levh-i Mahfuz'da yazıldığıdır."[6] Bunu cins-i kalemin târifi olarak anlamak da kābil olabilirse de Suyûtî'nin muradı ahddir.

Bütün bunları gözden geçirdikten sonra biz de bu kanaate geliyoruz: Mâlum ki ma'hud da cins cümlesindendir. عَلَّمَ بِالْقَلَمِ mısdâkınca insana tâlim olunan cins-i kalemden zâhir olan ise mâlumumuz olan kalem-i beşer görünür. Kalem-i beşer de Allah'ın halkıyladır. Bu da ilk halk olunduğundan beri olmuş ve olacağı ve hatta ilelebed olacağı ve

---

1 *Tefsîru Mücâhid,* s. 668; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 317; Ebû Dâvûd, Sünnet, 17; Tirmizî, Kader, 16.

2 Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh,* I, 147; Ebû Nuaym, *Hilye*, VII, 318; Râgıb el-İsfahânî, *ez-Zerî'a,* s. 133.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 599. Krş. Vâkıdî, *Fütûhu'ş-Şâm,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1417/1997, I, 272; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XII, 22; Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* II, 44:

وفي خبر آخر: أول ما خلق الله تعالى جوهرة فنظر إليها بعين الهيبة فذابت وتسخنت فارتفع منها دخان وزبد فخلق من الدخان السموات ومن الزبد الأرض.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 599:

ومن الناس من زعم أن القلم المذكور هاهنا هو العقل، وأنه شيء هو كالأصل لجميع المخلوقات، قالوا: والدليل عليه أنه روي في الأخبار «أن أول ما خلق الله القلم»، وفي خبر آخر: «أول ما خلق الله تعالى جوهرة فنظر إليها بعين الهيبة فذابت وتسخنت فارتفع منها دخان وزبد فخلق من الدخان السموات ومن الزبد الأرض»، قالوا: فهذه الأخبار بمجموعها تدل على أن القلم والعقل وتلك الجوهرة التي هي أصل المخلوقات شيء واحد وإلا حصل التناقض.

5 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 233:

«وَالْقَلَمِ» وهو الذي خط اللوح أو الذي يخط به، أقسم به تعالى لكثرة فوائده.

6 Mahallî ve Süyutî, *Tefsîru'l-Celâleyn,* s. 757:

«والقلم» الذي كتب به الكائنات في اللوح المحفوظ.

zikr ü fikri mümkin olduğu kadar yazmakla cereyan etmektedir. Ve şüphe yok ki gerek hakikat gerek mecaz her ne mâna ile olursa olsun kaleme kasem edilince bundan bir ferd-i ma'hud dahi[1] murad edilse yine cins-i kalemin ve binâen'aleyh kalem-i beşerin dahi bir şeref ve kıymeti anlaşılmış olur. Eğer bu kasemin cevâbında muhatab bilhassa Hazret-i Peygamber'in kendisi olmasaydı da hitâb-ı âm olsa idi, burada عَلَّمَ بِالْقَلَمِ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ [el-Alâk 96/4-5] gibi kalem-i beşer murad olunmak zâhir olurdu. Çünkü umum beşerin fiilen mâlumu olabilen kalem o olurdu. Ahd murad edildiği takdirde de bunlardan birisi veya bir kısmı olurdu. Bununla beraber bundan mecaz olarak kalem-i beşerin menba'-ı feyzi olan kalem-i[2] fıtrat olmak da muhtemil bulunurdu. Fakat burada hitab bilhassa ni'met-i ilâhiyeye mazhar kılınarak, وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4] buyurulan zât-ı Hazret-i Muhammedî'ye ait olması ve bu azîm huluk mefhûmunun içinde وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ [el-Ankebût 29/48] kezâlik مَا كُنْتَ تَدْرٖى مَا الْكِتَابُ [eş-Şûrâ 42/52] mazmunları dahi dâhil olmakla nimet [5265] ve huluk-i Muhammedî'nin azameti kalem-i beşerden değil, doğrudan doğru kalem-i fıtrattan cereyan etmiş, bundan önce de mülk-i ilâhînin azamet ve cereyânından söz geçmiş bulunması hasebiyle burada Peygamber'e kasem olunan kalemden murad, ona bildirilmiş ve önce mâlum olmuş bulunan kalem-i fıtrat veya "Kalem-i Evvel" veya "Kalem-i A'lâ" denilen kalem-i ilâhî olmak lâzım gelir. Bundan dolayı biz bu hususta en güzel vechi İbn Cerîr'in rivayeti ile *Celâleyn*'in hulâsasında buluyoruz. Bunu ilm-i usûl lisânıyla ifade edecek olursak şöyle denilmek îcab eder: Bu وَالْقَلَمِ'de "kalem", kalem-i ilâhîde bi'l-ibâre nas, dolayısıyla kalem-i beşer hakkında da bi'l-işâre zâhir demektir. Cins diyenlerin maksûdu da Râzî'nin ihtârı vechile gerek hakikat gerek mecaz مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْقَلَمُ mânasına bu ikisinden e'amdır. Yalnız dâl bi'l-ibâre ile dâl bi'l-işâreyi, nas ile zâhiri tefrik etmemişlerdir. Sonra şunu da unutmamak lâzım gelir ki bu وَالْقَلَمِ'de elif lâmın istiğrak için olduğuna kāil olan yoktur. Yani

1 H -"dahi".
2 H: "kelâm-ı".

kalem cinsinden her ferdine de kasem edilmiş değildir. Binâen'aleyh kaleme kasem edilmekle cinsi cins olmak haysiyetiyle tebcil edilmiş olmakla beraber her ferdi de tebcil olunmuş değildir. Zira hakkı ibtal veya ibâdullahı ızrar yolunda şeytanet ve ahlâksızlık veya idraksizlikle[1] fitne ve fesad vâdilerinde cereyan eden yalancı ve mecnûnâne kalemler tebcîle lâyık değildir. Onlar da birer kalem olmak itibariyle ehemmiyeti hâiz iseler de hak ve hayır cihetiyle değil, şer ve zarar cihetiyledir. Bundan dolayı burada bu kasemin arkasından cünûnun, fitnenin nefyi ve ni'met-i rabbâniyenin idrak ve ahlâkın, ecrin büyüklüğünü beyan ve ahlâksızların, yalancıların zemmi ile o cihete de tenbih buyurulacaktır. Bu da gösterir ki "kalem"den murad Kalem-i ilâhî, Kalem-i Hak'tır. O hâlde meal şu olur:

"Nûn" denilen mebde' üzerinde bir lahza dur dinle, [5266] kasem ederim ona ve mâlumun olan Kalem-i Hakk'a {وَمَا يَسْطُرُونَ} ve ehl-i kalemin satıra dizip yazdıklarına ve yazacaklarına ki yâ Muhammed! ۞ Burada da dikkat olunacak mühim bir nükte vardır. يَسْطُرُونَ cem'-i müzekker-i sâlimdir. Bu cem' ise zevi'l-ukūle mahsustur. "Kalem" müfred olarak zikrolunduğu hâlde yazış ve yazılanlar ona nisbet edilmeyip zikri geçmemiş olan bir zevi'l-ukūl cem'ine nisbet edilmiştir. Bu ise şunu anlatmış olur: Yazı yazan asıl kalem değil, onun arkasında göze görünmeyen bir akıl ve idrak sâhibidir. Onun için mahsüs kalemler yazıları nisbetinde dâima arkalarında gizli olup da onları işleten bir akıl âlemindeki müdrik sâhiplerine, yani ehl-i kaleme delâlet ederler ki hakikatte o kalemle o yazıları satıra dizip yazan onlardır. "Kalem"den maksud da kendisi değil, o yazdıklarıdır, قَلَم, وَمَا'daki vâv-ı atıf gibi bir âlettir. Bu suretle burada vâv atıf için olarak kasem, kalem ve yazılarıyla sâhipleri olan ehl-i idrâke delâlet etmek üzere mecmû'una yapılmıştır. O hâlde kalem ve yazılardan âlem-i ukūl ve me'ânîyi ve onlardan da onları akl-ı beşere yazan Kalem-i Evvel'i[2], ondan da onun sâhibi olan Rabbü'l-âlemîn'i anlamalıdır.

---

1 B: "idâresizlikle".
2 H: "Evvel".

Kalem-i beşere nazaran yazıcılar ehl-i kalem, akıl ve idrak sâhibi insanlar, hem de göze görünen bedenler değil, insanlık hakikatini teşkil eden şuurlar, zekâlar olduğu gibi; Kalem-i A'lâ'ya nazaran da hâriçte suver-i eşyâyı ve zihinlerde suver-i me'ânîyi yazan melâike, onları yazan da Hak teâlâ'dır. Bunun için burada وَمَا يَسْطُرُون'un fâili olan zamir kalem-i beşere nazaran müdrik insanlara işaret olduğu gibi, Kalem-i A'lâ'ya nazaran da melâike olmak üzere tefsir edilmiştir. Bazı tefsirlerde "nâs", bazılarında da "melâike" denilmesi bundan dolayıdır. Lisânımızda böyle cem'-i müzekker-i sâlim sîgası bulunmadığı için bu nükte [5267] ifade edilemez; "kalem ve yazdıklarına" dediğimiz zaman bundan ehl-i kaleme intikal, tasrih edilmemiş olur. Bir de يَسْطُرُونَ muzâri' sîgasıdır. İstimrâra ve hâl ü istikbâle delâlet eder, biz ise hâl sîgasından sîga-i sıla kullanmadığımızdan bunu bir kelime ile ifade edemeyiz. "Yazdıklarına ve yazacaklarına" dediğimiz zaman da yazıyor idiklerini söylememiş oluruz. Bu bize şunu da anlatmış oluyorki bu âyetler nâzil olurken Kalem-i A'lâ cereyan ediyordu ve daha edecektir. O hâlde وَقَدْ جَفَّ الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ "Kalem, olan ile kurumuştur"[1] hadîs-i şerîfi kalemin cereyanı tamamen durmuştur demek değil; olanlar yazılmış bitmiştir, fakat olacaklarla kalem kurumuş değil, onları yazmak için cereyan etmektedir demek olur. Kaderde ferâğ-ı tâm Ümmü'l-Kitâb olan ilmullâha nazarandır. Yoksa Levh-i Mahfûz'a ve sâha-i tekvîne nazaran يَمْحُوا اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُ وَيُثْبِتُ'dir [er-Ra'd 13/39].

Hâsılı onlara kasem olsun ki yâ Muhammed! {مَٓا اَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَجْنُونٍ} Sen Rabbinin nimeti sayesinde (veya nimeti hakkı için) mecnun değilsin ❁ bu ve ma'tufları kasemin cevâbıdır. بِنِعْمَةِ رَبِّكَ'de bâ sıla veya kasem için olabilir. Ebû Hayyân nefiyde daha ziyade kuvvet ifade etmek

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 307:

عن ابن عباس أنه قال: كنت رديف رسول الله صلى الله عليه وسلم، فقال: يا غلام، أو يا غليم، ألا أعلمك كلمات ينفعك الله بهن؟ فقلت: بلى. فقال: احفظ الله يحفظك، احفظ الله تجده أمامك، تعرف إليه في الرخاء، يعرفك في الشدة، وإذا سألت فاسأل الله، وإذا استعنت فاستعن بالله، قد جف القلم بما هو كائن، فلو أن الخلق كلهم جميعا أرادوا أن ينفعوك بشيء لم يكتبه الله عليك، لم يقدروا عليه، وإن أرادوا أن يضروك بشيء لم يكتبه الله عليك، لم يقدروا عليه، واعلم أن في الصبر على ما تكره خيرا كثيرا، وأن النصر مع الصبر، وأن الفرج مع الكرب، وأن مع العسر يسرا.

üzere cümle-i mu'teriza hâlinde kasem için olmasını zâhir görmüştür.[1] İbn Atıyye de "sen bi-hamdillah sâhib-i faziletsin" demek kabîlinden bi-hamdillah gibi cümle-i mu'teriza olduğunu söylemiştir.[2] Zemahşerî ise menfî olan habere ta'allukuyla "sen Rabbinin nimetiyle âkilsin" demek kabîlinden cünûnun nefyi, aklın isbâtında müsâvî olmak üzere ni'met-i ilâhiyenin ta'allukunu ifade ettiğini veyahut[3] zarf-ı müstekar olarak اَنْتَ'den hâl olmasını söylemiştir.[4] "Nimet"ten murad da nübüvvet ve levâzımı olan akıl ve şehâmet ve hüsn-i ahlâk ve fazilet ve dünyevî uhrevî sebeb-i[5] saadet olan mevhûbât-ı rabbâniyedir. Hâsıl-ı mâna: Zât-ı Muhammedî'ye ilk vahyin nüzûlü ile [5268] nübüvvet ve risaletin başlaması üzerine Mekke küffârının hased ve adavet ve şaşkınlıkla nisbet etmeye kalkıştıkları mecnunluk ve sapıklık şâibelerinin kendisinden uzak, bilakis onun akl ü şehâmet ve istikāmet ü faziletle mümtaz olduğunu ve bütün bunlar onu terbiye edip yetiştirerek nübüvvet ve risalete mazhar eden Rabbi Allah teâlâ'nın in'âmı cümlesinden olup bu yüzden göreceği ezâlara ve çekeceği zahmetlere mukabil ileride minnetsiz ve tükenmez ecr ü nimetlere nâil olmak üzere bulunduğunu beyan ve vaad ile nefs-i nefîs-i Muhammedî'yi tebri'e ve tezkiye ile takviye ve bu suretle teblîğāt-ı ilâhiyeyi bütün âlemîne îsâle sevktir. {غَيْرَ مَمْنُونٍ} Kesilmez, tükenmez, lâ-yenkatı' ❁ atâ-yı gayr-i meczuz[6], yahut hiç kimsenin minnetini çekmeksizin mahza Allah'ın lutf ü inayeti olan bir ecir {وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ} ve her hâlde sen şüphesiz pek büyük bir ahlâk üzerindesin ❁ yani sa'y ü amel ile en yüksek hayır gayesine îsâl edecek

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 235:

وجواب القسم: ما أنت بنعمة ربك بمجنون. ويظهر أن «بنعمة ربك» قسم اعترض به بين المحكوم عليه والحكم على سبيل التوكيد والتشديد والمبالغة في انتفاء الوصف الذميم عنه صلى الله عليه وسلم.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 346:

وقوله: «بِنِعْمَةِ رَبِّكَ» اعتراض، كما يقول الإنسان: أنت بحمد الله فاضل.

3 B: "veya".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 584-585:

فإن قلت: بم يتعلق الباء في «بِنِعْمَةِ رَبِّكَ» وما محله؟ قلت: يتعلق بمجنون منفيا كما يتعلق بعاقل مثبتا في قولك: أنت بنعمة الله عاقل، مستويا في ذلك الإثبات والنفي استواءهما في قولك: ضرب زيد عمرا، وما ضرب زيد عمرا: تعمل الفعل مثبتا ومنفيا إعمالا واحدا، ومحله النصب على الحال، كأنه قال: ما أنت بمجنون منعما عليك بذلك.

5 B: "esbâb-ı".

6 Bk. Hûd 11/108.

pek büyük huylar, hakikaten tazime lâyık seciye ve meleke ve mâneviyat üzere yaratılmış bulunuyorsun. Onunla yürüyecek o gayeye ereceksin. İşte o ahlâk sırât-ı müstakīmi, dîn-i hak olan dîn-i İslâm'ı teşkil eden edeb-i[1] Kur'an ve ahlâk-ı ilâhiyedir ki onu Allah teâlâ bahşetmiş ve لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِى رَسُولِ اللّٰهِ اُسْوَةٌ حَسَنَةٌ [el-Ahzâb 33/21] buyurmuştur. Onun büyüklüğünü halk idrak edemez de sabr u tahammül edilmesi iktizâ eden deliliklerde bulunurlar. Râgıb'ın *Müfredât*'ında beyânı vechile "halk" ve "hulk" aslında birdir. "Şerb" ve "şürb", "sarm" ve "surm" gibidir. Lâkin feth ile "halk" gözle idrak olunan suretlere, heyetlere, şekillere mahsus, zamm ile "hulk" gönülle idrak olunan kuvvelere muhtas[2] olmuştur.[3] Cem'i lâmın zammıyle "huluk" ve "ahlâk" gelir. Fakat lisânımızda "ahlâk" kelimesinin de "evlâd" kelimesi gibi müfred makamında isti'mâli şâyi' olmuştur. Ahlâk haddizâtında güzel olan huylardır. Çirkin [5269] huylulara "ahlâksız" denilir. Bununla beraber meleke ve rüsuh esas olduğundan hayır veya şerri itiyad etmiş olmasına nazaran ahlâk-ı hasene ve ahlâk-ı seyyie yahut güzel ahlâklı ve çirkin ahlâklı diye de bir tefrik yapılır.[4] خُلُقٍ عَظِيمٍ'in tefsîrinde vârid olan rivayetler İbn Abbas'tan: 1. Azîm bir din, 2. Azîm bir din ki o İslâm'dır. Mücâhid'den: Din. İbn Zeyd'den; edeb-i Kur'an.[5] İmam Ahmed, Dârimî, İbn Mâce, Nesâî, İbn Cerîr ve daha diğerlerinin Sa'îd b. Hişam'dan rivayetlerinde demiştir ki "Resûlullah'ın ahlâkını Hazret-i Âişe'den sordum, dedi ki 'Kur'ân'ı okumuyor musun?' 'Okuyorum' dedim. 'İşte' dedi, 'Resûl-i Ekrem

---

1 H: "ebedî".

2 H -"zamm ile 'hulk' gönülle idrak olunan kuvvelere muhtas".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 297:

والخَلْقُ والخُلْقُ في الأصل واحد، كالشّرب والشّرب، والصّرم والصّرم، لكن خصّ الخلق بالهيئات والأشكال والصّور المدركة بالبصر، وخصّ الخلق بالقوى والسّجايا المدركة بالبصيرة. قال تعالى: «وَإِنَّكَ لَعَلى خُلُقٍ عَظِيمٍ»، وقرئ: «إِنْ هذا إِلَّا خُلُقُ الْأَوَّلِينَ» (الشعراء ١٣٧/٢٦).

4 F +"~~Burada~~".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 529-530:

عن ابن عباس، قوله: «وإنك لعلى خلق عظيم» يقول: دين عظيم.

عن بن عباس، قوله: «وإنك لعلى خلق عظيم» يقول: إنك على دين عظيم، وهو الإسلام.

عن مجاهد، قوله: «خلق عظيم» قال: الدين.

عن عطية، في قوله: «وإنك لعلى خلق عظيم» قال: أدب القرآن.

قال ابن زيد، في قوله: «وإنك لعلى خلق عظيم» قال: على دين عظيم.

sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin hulku Kur'an idi.'"[1] Bunda iki mâna vardır, birisi: Kur'an'daki büyük mekârim-i ahlâkın hepsi onda vardı,[2] Kur'ân'ın zecreylediği eksikliklerin hepsinden korunurdu, فَاسْتَقِمْ كَمَٓا اُمِرْتَ [Hûd 11/112] emrinin tamamıyla mâsadâkı[3] idi. Onu anlamak Kur'ân'ı tamamen anlamaya mütevakkıftır demek olur. Birisi de onun ahlâkı Kur'an'da وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظ۪يمٍ buyurulduğu üzere öyle büyük bir ahlâk idi ki onu başka bir târif ile anlatmak kābil değildir demek olur. Dahhâk'tan لَعَلٰى خُلُقٍ عَظ۪يمٍ yani Allah'ın ona emrettiği ve onu müvekkel kıldığı dini ve emri.[4] Burada خُلُقٍ'daki tenvin tefhıym içindir ki sâirlerinin hakkıyla idrak edemeyecekleri güzelliklerle mümtaz bir ahlâk demektir. Görülüyor ki evvelâ tahkik ve tekid için olan اِنَّ sâniyen tekid ifade eden lâm-ı ibtidâ ile, sâlisen tenvîn-i[5] tefhıym, râbi'an da "azîm" vasfıyla ahlâk-ı Muhammedî'nin azamet ü ulviyeti kat kat te'mînât içinde beyan ve tebliğ buyurulmuş ve bu cümle de yukarıdaki kasemin cevâbına ma'tuf olmak suretiyle de takviye ve tekid edilerek bu Kitâb-ı Mübîn'de Kalem-i A'lâ'nın yazdığı satırların azîm bir âyet-i mümtâzesi olmak üzere konulmuştur. {فَسَتُبْصِرُ وَيُبْصِرُونَ} ۞[6] "Ahlâk" mefhûmunda amelî olarak bir gayeye yürümek matlub bulunduğu cihetle [5270] bu âyet de onun ileride kuvveden fiile çıkarak tecribe sahasındaki tecelliyâtıyla düşmanlar nazarında dahi görüleceğini vaad ve bu suretle Peygamber'i ve mü'minleri bir kat daha takviye ve ona fitne ve cünun isnad eden kâfirlere inzar ve tehdiddir. {بِاَيِّكُمُ الْمَفْتُونُ} ۞ "**Meftûn**" ism-i mef'ûl olarak fitne ve belâya tutulmuş mecnun demek olduğu gibi masdar olarak fitne ve cünun mânasına da gelir. Burada اَيِّكُم denilmeyip

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 53, 94; Dârimî, Salât, 165; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 139; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 529:

...فجاء معي فدخلنا عليها فقالت: حكيم؟ وعرفته، قال: نعم أو بلى، قالت: من هذا معك؟ قال سعد بن هشام، قالت: من هشام؟ قال ابن عامر قال: فترحمت عليه وقالت: نعم المرء كان عامر، قلت: يا أم المؤمنين، أنبئيني عن خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم، قالت: ألست تقرأ القرآن؟ قلت: بلى، قالت: فإن خلق رسول الله صلى الله عليه وسلم كان القرآن.

2 F +"ki".

3 F, M ve B: "mısdakı".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 530:

ثنا عبيد، قال: سمعت الضحاك يقول في قوله: «لعلى خلق عظيم» يعني دينه وأمره الذي كان عليه مما أمره الله به ووكله إليه.

5 H: "tenvîni".

6 F +"~~Bu da~~".

bâ ile بِاَيِّكُم buyurulmuş olduğu cihetle müfessirîn ikinci mânayı daha müreccah görmüşlerdir. Evvelkine göre mâna "içinizde iki taraftan hanginizde imiş veya hanginizle imiş o fitneye tutulmuş mecnun; sen mi yoksa sana o kâfirler içinden mecnun, meftun diyen mi?" demek olur. İkinciye göre de mâna "iki taraftan hanginizde imiş o fitne ve cünun, sende mi onlarda mı?" demek olur ki iki mâna da doğrudur. Ancak evvelkinde "meftûn" lâfzının zâhirine nazaran açık olmakla beraber meal itibariyle herkesin kavrayamayacağı ince bir dolaşım[1] vardır. İkincisinde ise "meftûn" lafzının zâhiri hilâfına olmakla beraber meal açıktır.

{اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ} ❁ Bu beyan da Peygamber'e yukarki hitâbât ve te'mînâtı veren Allah teâlâ'nın şerîkten[2] münezzeh olan kendi şân-ı rubûbiyetini; sıfâtının, ilm ü kudretinin yüksekliğini ve binâen'aleyh O'na iman ve itimad ile itaat ve hilâfından hazer[3] olunması lüzûmunu tefhim suretiyle bir taraftan teblîgāt-ı vâkı'ayı evvel ve âhirinden tevsik ve münhasıran kendisine[4] tevcih ederek verilecek teblîgāta[5] ihzardır. Yani sana o in'âmı yapan, o te'mînâtı veren ve önünü sonunu görüp gözetecek ve eğriye doğruya müstehakkını verecek olan ancak Rabbindir. Çünkü O'dur ancak seni yetiştiren, herkesten de senden de a'lem olan {بِمَنْ ضَلَّ عَنْ سَبِيلِهِ} yolundan sapanı ❁ aklı varken [5271] dâreynde saadete götürecek hak yolundan sapmış, çığırından çıkmış, ebedî şekāvete götürecek yanlış yolda kendini kaybetmiş olanları ki hakikatte deliler, sapıklar onlardır. {وَهُوَ اَعْلَمُ بِالْمُهْتَدِينَ} Yine O'dur ancak eğrilikten sakınıp doğru yolu tutmuş, âkıbet murâda erecek olanları ❁ ki hakikatte âkil[6] olanlar da işte onlardır. O hâlde ancak Rabbine itaat et, Rabbinin gösterdiği yoldan git de {فَلَا تُطِعِ الْمُكَذِّبِينَ} artık itaat etme o tekzib edenlere ❁ bu hakikatleri tekzib eyleyen, yalan çıkarmaya çalışarak yalancılık eden ve sonunda

1 F: "dolaşma".
2 H ve B: "şirkten".
3 H: "hâzır".
4 B -"kendisine".
5 H -"teblîgāta".
6 F ve M: "aklı".

kendilerini kendileri tekzib edecek olan münkirleri dinleme, tanıma, sözlerini tutma, sevketmek istedikleri yanlış yola gitme; haksızlıklarına, isyanlarına rağmen vazifene, o büyük ahlâkın tatbîkātına devam eyle. Fâ-i cezâiyenin delâletiyle yukarıki te'mînâtın ilk neticesi olan bu nehiy, Allah yolunda yapılacak vazifenin başlangıcını beyan eden öğüttür. Evvelen ve bizzat Peygamber'e hitab olmakla beraber sûrenin âhirinden anlaşılacağı üzere dolayısıyla bütün ukalâ âlemlerine öğüttür. Yani hak yolunda ilk işin bu olsun. Hakkı tanımayan, cezâsına inanmayan münkirleri tanıma, sözlerini tutma; yalanlarına aldanmaktan, düşecekleri âkıbete düşmekten sakın. Her şeyden evvel uyanık ve samimi ol; temizlik, dürüstlük her kemâlin başıdır. Gerçi[1] ahlâkın büyüklerinden birisi de semâhattir, keremdir. Fakat hilim, kerem ve semâhat, haksızlığı tervicde, ciddiyetsizlikte, müdahenede değil, nezâhette, samimiyette, şehâmette ve onların netâicine sabr u tahammül ile feyz u terbiye neşretmektedir. Şunu da bil ki sana mecnun diyen, aldanmış diyen, sapık diyen, öyle yalan neşreden o yalancılar onu samimiyetle değil, garazkârlıkla söylediler. Zira {وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ} arzu ettiler ki sen müdahene etsen, onları [5272] yağlasan; taptıklarına, alçak garazlarına, haksızlıklarına ilişmesen, muvâfakat etsen, yalanlarına yağ sürsen diye istediler de onun için tekzîbe kalkıştılar. Yoksa sen müdahene edecek, garazlarına revac verecek olsaydın, o suretle sen de onların dalâletlerine iştirak etmiş bulunsaydın {فَيُدْهِنُونَ} o vakit müdahene edeceklerdi ۞ onlar da sana yağ sürecek, yalanı tasdik edecek; "ne büyük, ne akıllı adam" diyeceklerdi. Lâkin sen müdahene etmeyip hakkı söylediğin, Allah'ın emrini, risaletini tebliğ eylediğin için öyle iftiraya kalkıştılar, bile bile yalan söylediler. Onun için sen onlara itaat etme, maksadlarına yağ sürme. İşte büyük ahlâkın ilk umdesi budur. Demek ki lisan, kalem, şâyân-ı kasem olmakla beraber doğruyu söylemek için çalışmayan müdâhin diller, müdâhin kalemler ve onları dinleyenler büyüklükten, büyük ahlâktan, akıldan uzak ve itaat eylemek şânından olmayan bedbahtlardır. {وَلَا تُطِعْ كُلَّ} Şunların hiçbirine

1 F -"Gerçi".

ve hey'et-i umûmiyesine itaat etme {حَلَّافٍ} çok half, çok yemin edici ❁ çok yemin etmeye alışmış, eğriye doğruya yemin eder durur. Yemin bir zarûret ve kat'î bir lüzum hâlinde hakkı teyid ve izhar için yapılır, pek büyük bir kuvve-i te'yîdiyedir. Çok çok yemin edip durmak ise onu istihfaf[1] etmek, kendi şâhidini kendi cerhetmektir. Gerçi Allah'ın ismini tâzim ile çok zikretmek çok sevabdır, en büyük ibadettir. Fakat onu her şeyde bir vâsıta-i tervic olmak üzere kullanmak, sık sık şâhid olarak[2] çağırıp durmak ise zikr ü tâzim değil, onun izzet ve kudsiyetine tecavüz etmektir. Onun için yemin eden kimse son bir ıztırar hâlinde, onun şehadet ve kefaletine müracaat ederken bütün hakkından emin olacak vechile düşüne düşüne, titreye titreye müracaat etmelidir. Yoksa o yemin o kimsenin saygısızlığına [5273] ve Allah tealâ'nın azametini tanımadığına, yeminin gayet mukaddes tutulması lâzım gelen ve hakkın izhârı, emniyetin takrir ve tesbîti[3] için her vâsıtanın kesildiği en son noktada müracaat edilecek en son ve yegâne kuvve-i müeyyide olduğunu ve onu istihfaf edenin bütün emniyet-i hukūkiyeyi çiğnemiş ve binâen'aleyh kendi vicdânında kendine dahi hakk-ı hayat bırakmamış olacağını duymadığına, düşünmediğine delâlet eyler. Bu ise yeminin hükmünü tanımamak demek olan yeminsizlikten اِنَّهُمْ لَٓا اَيْمَانَ لَهُمْ [et-Tevbe 9/12] mâsadakından[4] daha şenî' bir tenakuzdur. Kuvvet almak için müracaat ettiği en büyük kudretin zaafını ilan eyleyerek kendini yıkmaktır. Onun için gerek itikadca, gerek amelce her şerrin menbaıdır. Bunu anlamak için burada her fenalığın başında sayılmasını düşünmek kifayet eder. Bundan dolayı insan kat'iyyen bildiği hakta bile çok çok yemin etmekten sakınmalıdır. Zira ihtiyatsız yemin eden, yalan yere yemin etmeye de alışır. Doğruya eğriye yemin etmeye alışmış olanlarda ise şu vasıfların hepsi bulunabilir: {مَهِينٍ} Alçak ❁ re'y ve tedbîri hakir, süflî düşünür, kendi kendini küçük düşürür, yalancı, değersiz, her kalıba

1 H: "istihdaf".
2 F +"mahkemeye".
3 H: "emniyeti takrir ve tesbit".
4 F, M ve B: "mısdâkından".

dökülür, her fenalığa sürüklenir {هَمَّازٍ} gammaz ❁ şunu bunu ayıblar, ta'neder, gıybet eder, zemm ü kadh ile bizler, iğneler, dürtüştürür; bizleyici, mahmuzlayıcı {مَشَّاءٍ بِنَمِيمٍ} koğuculukla gezer ❁ hafiyelik[1], boşboğazlık ile yaşar. {مَنَّاعٍ لِلْخَيْرِ} Hayır engeli, ❁ hiç hayra yaramaz, gayet bahil olduğu gibi başkalarının yapacağı hayra da mâni' olur. Hayır düşmanı {مُعْتَدٍ} mütecaviz ❁ haddini aşkın, hakkına râzı olmaz, zulümkâr {اَثِيمٍ} günahtan [5274] vebalden çekinmez, vebal yüklü {عُتُلٍّ} zobu ❁ kaba, saygısız, zorba, obur, bulduğunu çarpar yer, fâhiş söyler, gaddar, müstebid {بَعْدَ ذٰلِكَ} ondan sonra da ❁ yani bütün bu fena huyların arkasından da, onlarla beraber {زَنِيمٍ} bir delme takma ❁ nesebi takma,[2] uydurma, yahut fenalıkla mimli, şirret damgalı, yahut dalkavuk.

"**Zenîm**" "zeneme"den müştaktır. "Zeneme" keçinin, koyunun boynunda, kulağı dibinde derisinden küpe gibi yumrucuklara yahut kulağı dilinip de ucundan mu'allak bırakılan sarkıntıya denir ki her tarafa sallanır durur. Lisânımızda o koyun veya keçiye "küpeli" denildiği gibi, Arapça'da da "zenîm" denilir, burada bundan müste'ârdır ki bu Türkçe'de en ziyade "dalkavuk" veya "kulağı yirik", yahut "kulağı kesik", yahut "kulağı küpeli" tâbirlerindeki mecaz mânayı andırır. İbn Cerîr tefsirinde tafsil olunduğu üzere müfessirler[3] İbn Abbas ve gayrılarından bunun târifinde şunları nakl eylemişlerdir: da'î, nesebi mülhak, piç, şer ile mâruf, kötü damgalı, alâmetli kâfir, zalûm, leîm, fâcir ilh...[4] Buharî'de bu sûrenin tefsîrinde Mücâhid'den, İbn Abbas'tan şöyle rivayet edilmiştir: عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِكَ زَنِيمٍ Kureyş'ten şât zenemesi gibi zenemesi olan bir recül.[5] İbn Cerîr ve İbn Merdûye de bu mânada rivayet eylemişlerdir.[6]

---

1 B: "hafiyecilik".
2 F +"~~arkadan~~".
3 B: "müfessirîn".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 537-540.
5 Buhârî, Tefsîr, 68:

عن مجاهد، عن ابن عباس رضي الله عنهما: «عتل بعد ذلك زنيم». قال: رجل من قريش، له زنمة مثل زنمة الشاة.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 538:

عن ابن عباس، في قوله: «بعد ذلك زنيم» قال: نزل على النبي صلى الله عليه وسلم «ولا تطع كل حلاف مهين هماز مشاء بنميم» قال: فلم نعرفه حتى نزل على النبي صلى الله عليه وسلم «بعد ذلك زنيم» قال: فعرفناه له زنمة كزنمة الشاة.

Fakat bunun kesbî bir şey olmayıp hılkī olduğuna göre mezmum olan ahlâk meyânında sayılmaması lâzım geldiği hâlde nasıl olur da en mezmum, en aşağısı sayılır? diye bir sual vârid olduğundan Âlûsî bunun istişkâl olunduğunu söylemiş ve hallinde tereddüd etmiştir. Lâkin yine Âlûsî'nin beyânına göre "zeneme" söylediğimiz vechile hulkī ve sun'î olabileceği cihetle bunu sun'î olarak anlamak veya mecâza hamletmek daha muvâfık olur. Ve onun için diğer mânalarla îzah edilmiştir.[1] Sonra aynı [5275] sual kendi sun'u olmayan mülhak ve mülsaklar hakkında da vârid olabilir. O hâlde gerek âyeti ve gerek rivayeti kesbî nokta-i nazardan anlamak lâzım gelir. Bundan dolayı "zenîm" dalkavuk, yahut küpeli muhannes mânasına olmak muvâfık görünür. "Bunlar her hâlde bir utüllün arkasındadır, yahut utüll kendisi de öyledir[2]" demek olur.

Bahis fena huylardan, alçaklıklardan sakınmak ve onların timsâli olup da o yola sevkedilebilecek olanlara itaat etmemek mevzûu üzerinde ahlâkī ve ictimâ'î bulunduğu için müfessirler gayet rengin ve zengin olan bu kelimât-ı Kur'âniyenin fehm ü tefhîmiyle irşâda çalışmışlardır. Çünkü Kur'an o fenalık timsallerine itaat etmemeyi[3] emrederken, nazmın nezâhet ve nezâketine bir şâibe kondurmamak üzere onları her birinin sırasıyla meftun olup giyindiği müdebdeb bir tavr u edâ içinde deste deste mimleyerek inbikten geçirmiş ve bunlara uyanların hepsinden aşağılık olduğunu göstermek üzere de "zenîm"i hepsinin sonuna[4] takarak cümlesini bir kül hâlinde fırlatıp atıvermiştir.

Müfessirîn bunlarla muayyen bir şahıs kasdedilip edilmediğini taharrî ile de meşgul olmuşlar ise de doğrusu Ebû Hayyân'ın dediği gibi âyetten

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 32:

واستشكل هذا بأن الزنيم عليه ليس صفة ذم فضلا عن كونه أعظم فيه من الصفات التي قبل ذلك على ما يفيده بعد ذلك، ولا يكاد يحسن تعليل النهي به على أن من المعلوم أن ليس المراد بالموصوف بهذه الصفات شخصا بعينه لمكان «كُلَّ» ويحمل ما جاء في الروايات من أنه الوليد بن المغيرة المخزومي وكان دعيا في قريش ليس من سنخهم ادعاه أبوه بعد ثماني عشرة من مولده، أو الحكم طريد رسول الله صلّى الله عليه وسلم، أو الأخنس بن شريق وكان أصله من ثقيف وعداده في زهرة أو الأسود بن عبد يغوث، أو أبو جهل على بيان سبب النزول وقيل في ذلك أن المراد ذمه بقبح الخلق بعد ذمه بما تقدم وهو كما ترى فتأمل فلعلك تظفر بما يريح البال ويزيح الإشكال.

2 B: "böyledir".

3 B: "etmeye".

4 F: "kuyruğuna".

zâhir olan budur ki: Bu evsâf muayyen bir şahıs için değildir. Başta كُلَّ حَلَّافٍ buyurulmasından da sarâhaten anlaşıldığı vechile, tâyin ve tahsis maksud olmayarak hem her[1] birinin, hem mecmû'unun cinsinden tahzirdir. Mâzîye olduğu gibi istikbâle de şâmildir. Burada لَا تُطِعْ nehyi müfred olarak evvelemirde ferdlere müteveccih olmakla beraber itaatten tahzir olunan evsâf, hey'et-i mecmû'asıyla ferde ait olmak şart değil, ferdlerden mürekkeb olan külle, o mâhiyette bulunan herhangi bir cemiyete dahi şâmil olacak vechile ifade olunmuştur. Ancak cemiyet vicdânı ferdlerde temessül edeceği ve ferdlerin hâricinde cemiyet mânası [5276] mücerred bir fikirden ibaret kalacağı cihetledir ki mülâhaza ferdlerden yürür. "Şimdi böyle[2] bir ferde veya külle bir âkil için itaat nasıl tasavvur olunur?" denecek olursa, bunun sâiki olabilecek illet[3] şöyle beyan olunuyor: {اَنْ كَانَ ذَا مَالٍ وَبَنٖينَ} Mal sâhibi olmuş ve oğulları var diye ❁ yani servet kazanmış ve kuvveti var, belki bir istifade olunur veya şerrinden sakınılır diye itaat etme. Başka bir sebeple itaat edilmeyeceği evleviyetle bellidir. Âkil[4] olan ve onların ahlâkında bulunmayan bir kimsenin[5] onlara başka bir sebeple itaat ve tenezzül etmesine ihtimal yoktur. Şu kadar ki servetinden veya kuvvetinden şahsî veya gayr-i şahsî bir istifade veya zararından tevakkī maksadıyla müdaheneyi muvâfık görenler bulunabilir. Fakat şahsî istifade maksadı güdenler onlar da dâhil-i mehîn veya zenîm demek olacağından burada bu ihtimal sâkıttır. Olsa olsa bir hayra yaramak veya şerlerinden korunmak ümidi kalır. Hâlbuki onlar hayır ehli değil, hayır engelidirler. Kendi çıkarlarını gözetmeden, istedikleri gibi sürüklemeyi kurmadan bir habbe vermezler. Şerlerinden korunmak için öylelere[6] müdahene edenler kendilerini daha büyük bir şerre teslim etmiş olurlar. Büyük ahlâk ise birçok ezâlara, cefâlara, yoksulluklara katlanır, sabr u tahammül eder de onlara itaat ve müdahene etmeye tenezzül etmez.

1 H: "bir".
2 H: "şöyle".
3 H -"illet".
4 F, M ve B: "Aklı".
5 H: "kısmının".
6 B: "böylelere".

Hak yolunda hayır kapıları açılabilmek için evvelemirde o mâni'alara göğüs germeye çalışır. "Her kim bir zengine mücerred malından dolayı tâzim ederse dininin üçte ikisi gider"[1] meâlindeki bir hadîs-i şerîf de bu âyetin bir mazmûnudur.

"اَنْ كَانَ", لِاَنْ كَانَ demektir. Bunun rabtında da birkaç vecih vardır. Birisi mâkabline merbut olup beyan ettiğimiz vechile yukarıdaki لَا تُطِعِ emrine müte'allik olmasıdır. Birisi de zenîme veya hallâftan zenîme kadar tenâzu' üzere hepsine müte'allik olarak illet-i gāiyelerini de [5277] göstermiş olmasıdır ki onlar nihâyet mal ve oğullar sâhibi olmak[2] için onları irtikâb ederler demek olur. Birisi de mâba'dine ait olmak üzere mukaddere veya gelecek قَالَ'ye müte'allik olmasıdır. Bu surette mâna şu olur: Onlardan birisi mal ve oğullar sâhibi olduğu için mağrurlandı, burnunu şişirdi de {اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا قَالَ اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ} âyetlerimiz karşısında okunduğu zaman "evvelkilerin esâtîri" dedi. ❁ (*Sûre-i En'âm'a bak*) {سَنَسِمُهُ عَلَى الْخُرْطُومِ} Yakında Biz onu o hortumunun[3] üzerinden damgalayacağız ❁ burada "burun" yerine "hortum" tâbir edilmesi yukarıda mukadder olduğunu söylediğimiz kibr u gurur fiiline işarettir. Burnu büyümek, burun şişirmek gibi kibr u gururdan kinayedir. Sonra hortum fil[4] ve hınzır burunlarında kullanıldığı ve yüze, buruna damga ve dağ en çirkin şeyler olduğu için bu tâbirde büyük bir tezlil vardır. Onun için Resûlullah hayvânâtın bile yüzlerinden damgalanmasını nehiy buyurmuştur ve yapana lânet eylemiştir. Yüzde burun ise en önde olduğu için en göze batan, ilk sakınılması lâzım gelen ve izzet ü hamiyet nişânesi sayılan ve ondan dolayı en muhterem secde mevzii olan bir uzuvdur. Hatta bazıları "cemâl burundadır" demişlerdir ki şâirin şu beyti bundandır:

---

1 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 71:

عن وهب بن منبه قال: إني وجدت في التوراة أربعة أسطر متواليات؛ إحداهن: من قرأ كتاب الله عز وجل وظن أن لن يغفر له فهو من المستهزئين بآيات الله، ومن شكا مصيبته فإنما شكا ربه، والثالث: من حزن على ما في يدي غيره فقد سخط قضاء ربه، الرابع: من تضعضع لغني ذهب ثلثا دينه.

Kuşeyrî, *er-Risâle,* II, 435:

سمعت الأستاذ أبا عَلِي الدقاق يَقُول فِي الْخَبَر: من تواضع لغنى لأجل غناه ذهب ثلثا دينه.

2 B: "demek".

3 B: "hortumunu".

4 B: "fi'l".

وَحُسْنُ الْفَتَى فِي الْأَنْفِ وَالْأَنْفُ عَاطِلٌ فَكَيْفَ إِذَا مَا الْخَالُ كَانَ لَهُ حُلِيًّا[1]

Hâsılı hortumunu dağlamak, damgalamak "burnunu kırmak" tâbirimizde olduğu gibi son derece tezlilden kinayedir ki ne keyfiyetle olursa olsun, gerek maddî olsun gerek mânevî, gerek dünyevî olsun gerek uhrevî. Ma'amâfîh burada evvelâ dünyevî cihet anlatılmak üzere [5278] buyuruluyor ki: {اِنَّا بَلَوْنَاهُمْ} Muhakkak ki Biz onlara bir belâ verdik ❁ yani mal ve oğullarına güvenip de öyle diyenleri, o tekzib edenleri belâya düşürmüş, bir imtihâna sokmuşuzdur. O mal ve evlâd onlara bir fitne, bir beliyye kesilir. Nitekim ilk bi'setde ehl-i Mekke öyle ahlâksızların sözlerine uyarak Allah'ın âyetlerini tekzib ve Peygamber'e ezâ ve cefâda ısrar ettiklerinden dolayı Resûlullah اَللّٰهُمَّ اشْدُدْ وَطْأَتَكَ عَلَى مُضَرَ وَاجْعَلْهَا سِنِينَ كَسِنِي يُوسُفَ "Allahım! Mudar'a darbeni şiddetlendir ve onlara Yûsuf'un seneleri gibi kıtlık ver"[2] diye dua etmiş,[3] Allah da onları yedi sene kıtlık, kuraklık içinde ezmiş, belâlarını vermişti. O mal ve evlâdın hikmet-i hilkatini bilmeyen ve onu hayır[4] için sarfederek şükredecek yerde hayra engel olmak ve Hakk'a karşı burun şişirmek için toplayanlara onların nimet değil birer beliyye olduklarını tanıtmıştır[5] ki burada onu ihbar ile bir ihtar vardır. Ve bunun[6] sade onlara münhasır bir tesadüften ibaret olmayıp evvel ve âhir tatbik edilmesi iktizâ eden bir kanun olduğunu misâl ve hikmetiyle gayet sade ve fakat pek derin mânalara temas ederek îzah etmek üzere şöyle buyuruluyor: {كَمَا بَلَوْنَٓا اَصْحَابَ الْجَنَّةِۚ} Nasıl ki o cennet sâhiplerini bir beliyye ile imtihan etmiştik ❁ burada "cennet"ten

---

1 Yiğidin* güzelliği burnundadır, burun âtıl iken, artık ona bir ben de ziynet olduğu zaman nasıl, ne kadar güzel olur bir düşün [Müellifin notu].

B: "Yeninin".

2 B +"ver".

3 Buhârî, Tefsîr, 67:

عن أبي هريرة رضي الله عنه: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا أراد أن يدعو على أحد، أو يدعو لأحد، قنت بعد الركوع، فربما قال، إذا قال: «سمع الله لمن حمده»: «اللّهم ربنا لك الحمد، اللّهم أنج الوليد بن الوليد، وسلمة بن هشام، وعياش ابن أبي ربيعة، اللّهم اشدد وطأتك على مضر، واجعلها سنين كسني يوسف». يجهر بذلك، وكان يقول في بعض صلاته في صلاة الفجر: «اللّهم العن فلانا وفلانا» لأحياء من العرب، حتى أنزل الله: «ليس لك من الأمر شيء» الآية.

4 M ve B: "hayrı".

5 F, M ve B: "tanıtmıştı".

6 H, M ve B: "bunu".

murad dünya cenneti, güzel bağ ve bostan demektir. Daha derin bakışla da vatan demektir.[1] Elif lâm ile اَلْجَنَّةِ yalnız burada böyle dünya cenneti mânasına vârid olmuştur. Çünkü temsîlin delâlet ettiği vechile bu kıssa Araplarca mâruf imiş. Ashâbından murad da o bağın mutasarrıfları, ellerinde tutup idare edenleridir. Bunun Sûre-i Kehf'te وَدَخَلَ جَنَّتَهُ [18/35] âyetinde olduğu gibi bir ferd misâliyle getirilmeyip اَصْحَابَ الْجَنَّةِ diye cemi' sîgasıyla müşterek bir milk misâli olarak getirilmesi ferdî milkin idaresinden ziyade cemiyet ve vatan nokta-i nazarından bir temsil olduğunu anlatır. Kıssanın en mâruf rivayetlerde hulâsası [5279] şöyledir: Yemen'de San'â'ya yakın, Savran denilen arzda sâlih bir adamın güzel bir bağı vardı. Ona iyi bakar, ondan Allah hakkını edâ ederdi. Derken vefat etti, çocuklarına kaldı, onlar ise nâsı onun hayrından men' eylediler ve Allah hakkını kıskanıp buhl ettiler, neticesi Allah teâlâ'nın anlattığı gibi oldu: {اِذْ اَقْسَمُوا} O zaman belâ vermiştik ki kasem etmişlerdi. ❁ Kıssaya bu suretle evvelâ kasemlerinden başlanmasında mühim nükteler vardır. Birincisi her ictimâ'î bir işin bir akid ve mukavele ile başladığını ve bunun yegâne müeyyidesi de yemin olduğunu ve ondan dolayı neticedeki kâr ve zararın da ona bağlı bulunduğunu anlatır. İkincisi yukarıda كُلَّ حَلَّافٍ en başında zikredilmiş olduğu gibi burada da ondan başlanmış ve ettiği yeminin mâhiyetini ve giriştiği mukavelenin ne dereceye kadar kendi ilm u kudreti dâhilinde bulunduğunu iyi düşünmeden[2] kat'î yemin ile taahhüde girişenlerin yalan yere yemin etmiş ve ondan dolayı başlarını nasıl belâya sokmuş oldukları gösterilmiştir. Çünkü bunlar şuna yemin etmişlerdi: {لَيَصْرِمُنَّهَا مُصْبِحِينَ} Her hâlde ve her hâlde sabahleyin o cenneti kesecekler.

"**Sarm**" bağ kesmek, üzüm ve meyve devşirmek mânasına geldiği gibi, bir şeyi kökünden kesip tamamen ayırmak mânasına da gelir. Bunlar gönüllerince bağın kendisini değil, meyvesini devşirmeyi kasdetmiş olsalar da yeminlerinde şöyle demişlerdir: Billahi o bağı sabahleyin mutlak

---

1 H -"Daha derin bakışla da vatan demektir".
2 M: "düşümeden".

ve muhakkak kesecekler.[1] Hâlbuki bu tamamen kendi ellerinde değildi, gerek o bağın gerek kendilerinin sabaha çıkıp çıkamayacaklarını[2] öyle sûret-i kat'iyede bilemezlerdi {وَلَا يَسْتَثْنُونَ} bir istisnâ da yapmıyorlardı ❁ "inşaallah, Allah izin verirse" yahut "sağ sâlim sabaha çıkarsak, bir kazâ ve âfete uğramazsak" gibi bir şart, bir kayd-ı ihtirâzî koymuyorlardı. Çok [5280] kuvvetli azimkâr olmak için yeminlerini yerine getirememek[3] ve bu yüzden felâkete uğramak ihtimallerini düşünmüyorlar, bir dönüm noktası bulunmasını istemiyorlardı. Yahut kendilerinden başka kimseye bir şey vermek istemiyorlar, onu kendilerinden başka birisinin kesebileceğini hesâba almıyorlardı. Öyle kat'iyyetle kavl ü karar edip uykuya yatmışlardı. {فَطَافَ عَلَيْهَا طَٓائِفٌ مِنْ رَبِّكَ وَهُمْ نَٓائِمُونَ} Fakat onlar uykudalarken[4] Rabbin tarafından bir tâif, dolaşan bir emr-i ilâhî, bir âfet o bağın üzerinden her tarafını dolaşıverdi. ❁ Bir rivayete göre bağın bulunduğu vâdiden bir ateş çıkıp o bağı kökünden yakıp kavurup bitirivermişti. {فَاَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ} Derhâl o cennet gibi bağ sabaha kadar sırıma dönüvermişti.

"**Sarîm**" tamamen kesilmiş veya kesik demektir. Meyvesi kesilmiş bağa[5], hâsılâtı biçilmiş tarlaya, geceden bir kıt'aya, hiçbir şey bitirmeyen kumluk bir yere de denilir. Burada birinci mânada olabilirse de sonraki mânalardan biriyle o bağın meyvesinin değil, kendisinin kökünden kesilip yanmış, kül gibi karara kalmış olduğu mervîdir. Demek ki yemin ettikleri fiil olmuştu, fakat gönüllerindeki gibi ve kendi elleriyle lehlerine değil, hatırlarına getirmedikleri bir surette aleyhlerine olmuştu, henüz onların haberi yoktu. {فَتَنَادَوْا مُصْبِحِينَ} Derken sabahleyin birbirlerine seslendiler {اَنِ اغْدُوا عَلٰى حَرْثِكُمْ اِنْ كُنْتُمْ صَارِمِينَ} "haydin kesecekseniz harsınız üzerine erkence koşun" dediler. ❁ Bunda da iki hata ediyorlardı. Birisi, o bağı yalnız kendileri yetiştirmiş, sade

---

1 F +"~~diye sözleşmişlerdi~~".
2 F, M ve B: "çıkmayacaklarını".
3 B: "getirmemek".
4 H: "uyuklarken".
5 B: "bağ".

kendilerinin ekimi, kültürü imiş gibi حَرْثِكُمْ diyorlar, sonra da إِلَى حَرْثِكُمْ "harsınıza" demiyorlar da عَلٰى حَرْثِكُمْ "harsınız üzerine" diyorlar, onu ekin biçer gibi kesip bitirmek niyetiyle düşmanın üzerine saldırır gibi kıymak azmiyle aleyhine [5281] yürüyorlar, çünkü ondan kimseye bir şey bırakmak istemiyorlar, son derece hırs ile hareket ediyorlar. Onun için {فَانْطَلَقُوا وَهُمْ يَتَخَافَتُونَ} hemen fırladılar, giderken gizli gizli birbirlerine mızırdaşıyorlardı {اَنْ لَا يَدْخُلَنَّهَا الْيَوْمَ عَلَيْكُمْ مِسْكِينٌ} "sakın bugün üzerinize bir miskin sokulmasın" diyorlardı. ❁ Hiç düşünmüyorlardı ki dün birbirleriyle mukavele ederlerken birbirlerini ancak yemin ile tatmin[1] edebiliyorlar, yegâne te'mînâtı onda buluyorlar, ondan kuvvet alıyorlar, şirket ve cemiyetlerini onunla kurabiliyorlardı. O bağ ve harsa ve onun semerâtını iktitâfa nâil olurlarsa yine o sayede nâil olabileceklerdi. Düşünmeleri lâzım gelirdi[2] ki o bağ ve hars kendilerinden evvel onu kendilerine veren ve onlar uyurken onu gözetecek olan Allah'ındır. Onda bir Allah hakkı, Allah'ın muhtaç olan kullarının nice hukūku vardır. Onları gözetmek, onun şükrânesi olmak üzere Allah için onlara efendilik etmek, hem o bağı bozmaya giderlerken öyle istibdad ile hareket etmeyip mümkin olabildiği kadar onlardan bazılarını da sebeplendirmek ve hırs[3] u istibdad ile bağlarına düşman çoğaltacaklarına ona gözleri takılabilecek olan fukarâyı babaları zamanında olduğu gibi az çok gözeterek hayırhah duacılar, bekçiler yetiştirmek ve kendileri için bir vazife olduğunu unutmamak îcab ederdi. Hâlbuki onlar uykudalarken bağın ne olduğunu, ne hâle geldiğini hiç hesâba katmayarak fırlamışlar, "sakın yanınıza bir fakir sokulmasın" diyerek, bunu da kimse işitmesin diye seslerini dahi kıskanır bir surette fısıl fısıl, mızır mızır birbirlerine tenbih ederek hızla gidiyorlardı {وَغَدَوْا عَلٰى حَرْدٍ قَادِرِينَ} ve sade bir harde kādir olarak, yani hızlı bir men' ü istibdâda, mücerred bir hırs u gazaba güçleri yeterek erkenden gittiler. ❁ Demek

1 H: "temin".
2 H: "gelir".
3 B: "hars".

ki cemiyetin hızı ve istibdâdı ferdden daha kuvvetli ve daha fecî'dir. Evet öyle gittiler, varacakları yere [5282] vardılar amma sonu ne oldu? İşte şu şaşkınlık, şu mahrûmiyet, şu pişmanlık oldu. {فَلَمَّا رَاَوْهَا قَالُٓوا اِنَّا لَضَٓالُّونَ بَلْ نَحْنُ مَحْرُومُونَ} ۞ Böyle şaşırdılar; evvelâ yalnız dalâletlerine hükmettiler, sonra da cezâya uğradıklarına, men' etmek istedikleri miskinden ziyade mahrum bırakıldıklarına hükmettiler. İnkisâr-ı hayâl ile hâl ve istikbalden bütün ümidi kesip yeise düştüler. Eğer içlerinde aklı erer mutedil bir ferd bulunmasa idi o me'yûsiyet içinde kalacaklar ve[1] mahrûmiyetle inleyip gideceklerdi. Lâkin içlerinde bidâyeten re'yi dinlenmemiş[2] bir ortancaları, yani aralarında aklı erer, hakkı bilir, istibdâdı sevmez, musibet karşısında şaşırıvermez bir mutedilleri vardı. O vakit o {قَالَ اَوْسَطُهُمْ} evsatları dedi ۞ burada "evsat" yaşta ortanca demek değildir. Üç veya beş kişiden ibaret imişler de bir en ortancaları varmış diye anlamamalıdır. İbn Cerîr'in İbn Abbas'tan ve Mücâhid'den ve Katâde'den ve Dahhâk'ten rivayet ederek tasrih ettiği vechile Sûre-i Bakara'da وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ اُمَّةً وَسَطًا [el-Bakara 2/143] âyetinde "vasat" âdil mânasına olduğu gibi[3] burada da onun ism-i tafdîli olarak a'del, yani en doğru, en hadşinas, en hayırlı, ta'bîr-i âharla en mutedil demektir. Binâen'aleyh bir cemiyet içinde bidâyeten kadri takdir edilmemiş, söylediği dinlenmemiş bir ferdin kıymetini gösterir. Demek ki mesele cemiyeti ihmal eden müfrit ferdiyetçilerin, müstebidlerin, hodgâmların zannettiği gibi ne yalnız infiradda ne de ferde hiç kıymet vermek istemeyen müfrit ictimâ'iyatçıların zannettikleri gibi yalnız cemiyettedir, ikisi arası bir itidal noktasındadır. Rûh ile beden gibi ferdin zuhûru cemiyette, cemiyetin kıyâmı[4] ferdde, evvel ve âhir ikisinin kıvâmı Hak'tadır. Onun için ferdler Hakk'ın birliğine istinad ile bir mukavele yapmadan cemiyet yapamadılar, aynı [5283] zamanda mukavele ve hareketlerinde Hakk'ın hukukunu gözetmedikleri için de muvaffak

1 F ve M: "o".
2 M: "dilenmemiş".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* III, 144; XXIII, 550.
4 H: "kıymeti".

olamadılar. İşte içlerinde bunu bilen bir ferd dedi ki: {اَلَمْ اَقُلْ لَكُمْ لَوْلَا تُسَبِّحُونَ} Demedim mi size? Tesbih etse idiniz! ❁ Hak teâlâ'nın nezâhetini tanısanız, O'nun noksandan münezzeh bir[1] sübhân bulunduğunu, hâkimiyetini kimseye vermeyeceğini, alçaklığı, haksızlığı, tahakkümü sevmediğini bilseniz, hakkı gözetseniz, istisnâ yapsanız da istibdâda sapmasanız?[2] Bu "vaktiyle beni neye dinlemediniz?" diye benlik sevdâsıyla yapılan sade bir serzeniş değil, bu kere düştükleri yeisten kurtarmak ve yeisle Allah'a zulüm isnad etmek gibi Allah'a karşı daha büyük bir küfr ü günaha düşmekten sakındırmak için serzeniş suretinde edilen hatayı ihtar ile[3] tevbe ve intibâha bir davettir. O sebeple uyandılar, evvel dinlemedikleri nasihatı bu kere gördükleri felâket içinde dinlediler de {قَالُوا سُبْحَانَ رَبِّنَٓا اِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ} "sübhâne rabbinâ innâ künnâ zâlimîn" dediler. ❁ Böyle Allah'ı tenzih ve kendi zâlimliklerini, düşüncesiz yemin, istisnâyı terk ve fukarâya bakmamaya azmetmekle nefislerine yazık etmiş olduklarını itiraf ettiler, bununla da kalmadılar, dağılıp gidivermediler. Daha ziyade tevbe ve nedâmetle salâha yüz tutarak {فَاَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلٰى بَعْضٍ يَتَلَاوَمُونَ} birbirlerine dönüp levmleştiler ❁ ettikleri ifrat ve tefritten dolayı müzakere ederek her biri ferden ferdâ[4] "ben şu kusuru ettim, sen şöyle yaptın" diye kendi kendilerini kınayıp birbirlerine pişmanlıklarını[5] anlattılar. *Keşşâf*'ta der ki: "Çünkü kimi ettikleri zulmü tezyin ve teşvik etmiş, kimisi onu kabul etmiş, kimisi sakınılmasını emretmiş, tâzir etmiş, kimisi âmire isyan etmiş, kimisi râzı[6] iken sükût etmiş."[7] Nihâyet şöyle karar [5284] verdiler de {قَالُوا} dediler: {يَا وَيْلَنَٓا اِنَّا كُنَّا طَاغِينَ} Eyvahlar olsun bizlere, bizler hakikaten azgınlarmışız ❁ cezâya müstahik imişiz, bütün kusur bizim. Rabbimiz her vechile münezzeh sübhân, o hâlde öyle bir Rabbin kulu olan bizler

1 H -"bir".
2 H: "istibdad yapmasanız".
3 B: "ve".
4 H -"ferdâ".
5 H: "perişanlıklarını".
6 H, F, M ve B: +"değil".
7 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 591-592:

«يَتَلَاوَمُونَ» يلوم بعضهم بعضا، لأنّ منهم من زين، ومنهم من قبل، ومنهم من أمر بالكف وعذر ومنهم من عصى الأمر، ومنهم من سكت وهو راض.

neye ümidimizi keselim, ne için tevbe ile O'na yüz tutmayalım; onu, o fânî cenneti kusurumuzdan dolayı aldı ise biz ihlâs ile O'na yüz tuttuğumuz hâlde O bize onun yerine daha hayırlısını veremez mi? {عَسٰى رَبُّنَٓا اَنْ يُبْدِلَنَا خَيْراً مِنْهَا} Ola ki Rabbimiz bize ona bedel ondan daha hayırlısını vere ❁ ki o asıl âhiret ecri, öyle gussadan, belâdan âzâde olan na'îm cennetidir. Dünyada hayra yarayarak ona vesile olacak olan da onun[1] mukaddimesi demektir. Ma'amâfîh onlar bu talebi bile ihlâs için kâfi görmediler de en sonunda şöyle dediler: {اِنَّٓا اِلٰى رَبِّنَا رَاغِبُونَ} Her hâlde biz ancak Rabbimize râgıbız ❁ bütün rağbetimizi münhasıran O'na çevirdik, O'na O'nun rızâsına ermek, bundan böyle hep O'nun için çalışmak isteriz, verir vermez, O'na karışmayız, o artık O'nun bileceği bir şeydir. {كَذٰلِكَ الْعَذَابُ} İşte böyledir azab ❁ bilenleri, bilmek anlamak kābiliyetinde olanları böyle dünyada uyandırır, yola getirir, hakka teslim ettirir, daha büyük tehlikeden korunmasına ve daha büyük hayra ermesine sebep olur. Allah teâlâ'nın belâ vermesinin, acı azab ile cezâlandırmasının hikmeti de budur. {وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُ} Ve elbette[2] âhiret azâbı daha büyüktür. ❁ Mala değil canadır. Geçici değil ebedîdir. O bir kere başa geldikten sonra intibâhın fâidesi olmaz. İntibah arttıkça onun şiddeti artar. O o kadar büyük ve şiddetlidir ki içine düşen kurtulmaz. Onun fâide-i intibâhiyesi dünya azâbı gibi fiilen içine düşülmesinde değil, [5285] içine düşülmezden evvel bilinmesinde, uzaktan bilinip dünyada iken korunulmasındadır[3]. Evet, ikisi de muhakkak bir intibah fâidesini hâiz, vukū'undan evvel ilm ü iman ile önüne geçilerek korunulabilmek hususunda müşterektirler. Dünya azâbı da[4] bilfiil vâki' olduktan sonra olmasın olmaz, bundan da korunmak ancak önceden bilinip mümkin olduğu kadar çaresine bakılarak sakınmakla[5] olur. Bununla beraber bu her ne olsa geçer, bu

1 H +"onun".
2 F: "işte".
3 H: "korunmasındadır".
4 B: "azabında".
5 F, M ve B: "sakınılmakla".

suretle ilerisi için tecribî bir ilim ile intibah fâidesi bırakır. Lâkin âhiret azâbı sondur, o tecribeye gelmez, artık bütün tecribeler onda tükenmiş, neticesini vermiş bulunur. Bundan korunmak ba'de'l-vukū' tecribe ile değil Sûre-i Mülk'te geçtiği üzere sem' ü akl ile muhbire iman ve işitilen, görülen dünya azaplarının acılığından bi'l-mukayese cüz'îden küllîye giden bir temsil ile bilinir. Onun için hem haber verilmiş hem temsil yapılmıştır. {لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ} Fakat bilselerdi ۞ bunlara "eskilerin masalları" diyen ve kendilerine mal ve evlâdlarıyla belâ verilmiş olan[1] o tekzibciler o dünya azâbını gördükten sonra olsun bunu bilselerdi o cennet sâhiplerinin cennetlerinden mahrum olduktan sonra evsatlarının[2] kadrini bildikleri, ihtârını dinledikleri gibi Peygamber'in tebliğ ettiği âyetleri dinlerler, o fenâ huylardan vazgeçerler; imana gelir, bütün rağbetlerini Allah'a çevirerek o büyük âhiret azâbından korunmaya çalışırlardı. O ashâb-ı cennetin daha sonları ne olduğuna gelince, Katâde'den sual edildiğinde "bana zor bir şey teklif ettin" demiş, yani "o cihet âyette musarrah değil, gaybdır bilmem" demek istemiş. Mücâhid'den ise "tevbe ettiler Allah da kendilerine daha hayırlısını verdi" diye menkuldür. İbn Mes'ûd radıyallahu anh Hazretleri'nden de şöyle rivayet edilmiştir: "Bana böyle bâliğ oldu ki onlar ihlâs ettiler, Allah teâlâ da onların sıdkına mükâfat buyurdu da ona bedel bir cennet [5286] verdi ki ona 'el-hayevân' denilir. Onda öyle bir üzüm olur ki bir salkımını bir katır götürür."[3] وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ[4] الْحَيَوَانُ [el-Ankebût 29/64] âyeti düşünülürse mahz-ı hayat demek olan "el-hayevân" dâr-ı âhiretin ismi olduğu anlaşılır. Şu hâlde o rivayetin mânası onlara sonraki ihlâslarına mukabil Allah hayât-ı ebediye olan âhiret cennetini verdi demek olur. Ve bunlara elif lâm ile اَصْحَابَ الْجَنَّةِ tâbir edilmesinin sebebi de bu hüsn-i hâtimeleri olmak gerektir.

---

1 B -"olan".
2 B: "vasatlarının".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 592:

وسئل قتادة عن أصحاب الجنة: أهم من أهل الجنة أم من أهل النار؟ فقال: لقد كلفتنى تعبا. وعن مجاهد: تابوا فأبدلوا خيرا منها. وروى عن ابن مسعود رضى الله عنه: بلغني أنهم أخلصوا وعرف الله منهم الصدق فأبدلهم بها جنة يقال لها «الحيوان» فيها عنب يحمل البغل منه عنقودا.

4 H: "هي".

Madem ki onların sonu ancak Allah'a rağbetle neticelendirilmiştir, o hâlde şu gelen âyet onların da âkıbetlerine işareti ihtivâ eder:

اِنَّ لِلْمُتَّقٖينَ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتِ النَّعٖيمِ ﴿٣٤﴾ اَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمٖينَ كَالْمُجْرِمٖينَۜ ﴿٣٥﴾ مَا لَكُمْۜ كَيْفَ تَحْكُمُونَۚ ﴿٣٦﴾ اَمْ لَكُمْ كِتَابٌ فٖيهِ تَدْرُسُونَۙ ﴿٣٧﴾ اِنَّ لَكُمْ فٖيهِ لَمَا تَخَيَّرُونَۚ ﴿٣٨﴾ اَمْ لَكُمْ اَيْمَانٌ عَلَيْنَا بَالِغَةٌ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِۙ اِنَّ لَكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَۚ ﴿٣٩﴾ سَلْهُمْ اَيُّهُمْ بِذٰلِكَ زَعٖيمٌۚ ﴿٤٠﴾ اَمْ لَهُمْ شُرَكَٓاءُۚ فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَٓائِهِمْ اِنْ كَانُوا صَادِقٖينَ ﴿٤١﴾ يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ وَيُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ فَلَا يَسْتَطٖيعُونَۙ ﴿٤٢﴾ خَاشِعَةً اَبْصَارُهُمْ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌۜ وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ ﴿٤٣﴾ فَذَرْنٖي وَمَنْ يُكَذِّبُ بِهٰذَا الْحَدٖيثِۜ سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَۙ ﴿٤٤﴾ وَاُمْلٖي لَهُمْۜ اِنَّ كَيْدٖي مَتٖينٌ ﴿٤٥﴾ اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ اَجْرًا فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَۚ ﴿٤٦﴾ اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ ﴿٤٧﴾ فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ اِذْ نَادٰى وَهُوَ مَكْظُومٌۜ ﴿٤٨﴾ لَوْلَٓا اَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّهٖ لَنُبِذَ بِالْعَرَٓاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ ﴿٤٩﴾ فَاجْتَبٰيهُ رَبُّهُ فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِحٖينَ ﴿٥٠﴾ وَاِنْ يَكَادُ الَّذٖينَ كَفَرُوا لَيُزْلِقُونَكَ بِاَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ وَيَقُولُونَ اِنَّهُ لَمَجْنُونٌ ﴿٥١﴾ وَمَا هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمٖينَ ﴿٥٢﴾

[5287] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphesiz ki korunan müttakīler içindir Rablerinin indinde na'îm cennetleri (34). Ya artık, müslimleri mücrimler gibi kılar mıyız? (35) Neniz var? Nasıl hükmediyorsunuz?[1] (36) Yoksa size mahsus bir kitap var da onda[2] şu dersi mi okuyorsunuz: (37) Siz âlemde her neyi ihtiyar ederseniz o her hâlde sizin olacak diye? (38) Yoksa size karşı üzerimizde[3] kıyamet gününe kadar sürecek yeminler, taahhüdler mi var siz her ne hükmederseniz her hâlde öyle olacak diye? (39) Sor bakalım onlara

---

1 F: "hükûmet ediyorsunuz".
2 B: "ondan".
3 H: "üzerinizde".

içlerinden ona kefil[1] hangisi? (40) Yoksa onların şerîkleri mi var? O hâlde şerîklerini getirsinler, sâdık iseler (41). O gün ki sâktan [5288] *bir keşf olunur ve secdeye davet edilirler, o vakit güçleri[2] yetmez[3] (42). Gözleri düşmüş, kendilerini bir zillet sarmış bulunur, hâlbuki o secdeye onlar sağ sâlim iken davet olunuyorlardı (43). O hâlde Bana bırak bu sözü tekzib edenleri, Biz onları istidrac ile çıkarır, bilemeyecekleri cihetten yuvarlarız (44). Ve Ben onların ipini uzatırım, çünkü fendim sağlamdır (45). Yoksa sen onlardan bir ücret istiyorsun da mı cereme[4] vermekten ezilmişler? (46) Yoksa gayb yanlarında[5] da onlar mı yazıyorlar? (47) O hâlde sabret Rabbinin hükmüne de Sâhib-i Hût gibi olma, hani öfkeye boğulmuş da nidâ etmişti (48). Rabbindan bir nimet yetişmiş olmasa idi ona, elbette o fezâya fena bir hâlde atılacaktı (49). Fakat Rabbi[6] onu ıstıfâ buyurdu[7] da sâlihînden kıldı (50). Ve gerçek o küfredenler o zikri işittikleri vakit az daha seni gözleriyle kaydıracaklardı, bir de durmuşlar "o her hâlde bir mecnun" diyorlar (51). Hâlbuki o hâlis bir zikirdir bütün ukalâ âlemleri için (52).*

{اِنَّ لِلْمُتَّقٖينَ} ❁ Âhiret azâbının büyüklüğüne mukabil ecr ü mükâfâtının da büyüklüğünü beyan eden bu âyet yukarıdaki اِنَّا بَلَوْنَاهُمْ âyetine mukabil olarak daha yukarıdaki فَلَا تُطِعِ nehyinin illeti mesabesinde va'd-i ilâhîdir. Yani o tekzib eden münkirlere o kötü ahlâkların timsâli olan ferdlerin, cemiyetlerin hiçbirine itaat etme de Allah'a korun, çünkü bir taraftan biz onlara dünyada belâ vermişizdir. O mallar, oğullar, o cennet gibi yurtlar onlara kalmayacaktır. Mütenebbih olmadıkları takdirde âhiret azâbı daha büyüktür. Diğer taraftan da çünkü müttakīlere, yani küfürden, günahtan, o kötü ahlâklardan ve öylelere itaatten sakınıp Allah'a korunan takvâlı kimselere mahsustur. {عِنْدَ رَبِّهِمْ} Rablerinin indinde ❁ O'nun

---

1 B: "kâfil".
2 B: "gözleri".
3 F: "O gün ki bir baldırdan açılır ve secdeye davet olunurlar, o vakit güçleri yetmez".
4 B: "cerîme".
5 B: "bunlarda".
6 B -"elbette o fezâya fena bir hâlde atılacaktı (49). Fakat Rabbi".
7 B: "buyurup".

huzûr-ı ehadiyetinde {جَنَّاتِ النَّع۪يمِ} na'îm cennetleri ❁ gam ve gussadan, belâ ve mihnetten âzâde hâlis nimet ve saadet [5289] bağları, bostanları, ki o müttakīler dünyada O'na iman ve selâmet-i vicdan zevki ve o gayeye ermek için vazife şevki, temizlik neş'esi, ibadet huzûru, hakikat aşkıyla[1], âhirette de hakka'l-yakīn cemâl likāsı, visâl safâsı[2], rızâ lezzeti ile ebediyen mütena''im ve mes'ud olurlar. {اَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِم۪ينَ كَالْمُجْرِم۪ينَ} Ya biz artık müslimleri: yüzlerini ancak Allah'a tutmuş selâmet düşünür, cürümden korunur, güzellikle çalışır, temiz kalbli müslümanları hiç mücrimler gibi kılar mıyız? ❁ Hakikatte ikisinin âkıbetlerini müsâvî yapar mıyız? Elbette mücrimin[3] âkıbetini azab, müslimin[4] âkıbetini na'îm yapacağız. Burada "müslim", "mücrim" mukabili zikrolunmuştur.

"**Mücrim**" cürm işleyen demektir. Bunun başı da cürmü vicdânında helâl ve mübah addetmektir[5] ki küfürdür. Böyleler cürümden ancak fiilî bir mâni'a[6] karşısında çekinirler.

"**Müslim**" tamamen bunun zıddıdır. Onun imanı vardır. Cürmü vicdânında çirkin bilir, cezâsına inanır, yaparsa hasbe'l-beşeriyye bir hata veya bir zarûret sâikasıyla yapar. Doğrusu kâfirler dahi cürmün çirkin olduğunu bilir. Onun için kendisine karşı yapılan bir cürme gayz püskürür, fakat kendisinin yaptığını cürüm saymaz, hoş görür. Çünkü cürmü hak gözüyle değil, kendi keyfine göre ölçer, kendi fevkinde bir hak tanımaz. O cürmün haddizâtında çirkinliği kendisine ilelebed bir cezâ olacağını hesab etmez, âhirete inanmaz. Bunun bütün sebebi de hükmünde yanılması, her hakk u salâhiyeti kendinde görmesidir. Tefsirlerin beyânına göre Mekke'de kâfirler demişlerdi ki öldükten sonra her şey biter, müslim ile mücrim müsâvî olur. Biz dünyada fırsatı[7]

1 H ve B: "şevkiyle".
2 H -"visâl safâsı".
3 H: "mücrimînin".
4 H: "müslimînin".
5 B: "addettirmektir".
6 B: "mâna".
7 H: "fırsat".

kaçırmayız, canımızın istediğini yapar, dilediğimiz gibi hükmeder, zevkimize bakarız. Bu cihetle öldükten sonra [5290] müslimlerden daha iyi ölmüş oluruz. Şayet Muhammed'in dediği ba'ṣ varsa biz zevkimizi peşin almış oluruz, onlarınki veresiye kalır. Şu hâlde netice itibariyle müslim mücrim hepimiz bir olmuş oluruz. İşte burada Allah teâlâ bunları şiddetle redd ü tevbih için buyuruyor ki: {مَا لَكُمْ} Neniz var? ❁ Yani akl u fikrinize ne oldu? Yahut neyinize, hangi delilinize, kuvvetinize göveniyorsunuz? {كَيْفَ تَحْكُمُونَ} Nasıl hükmediyorsunuz? ❁ Mücrimleri müslimlerden daha iyi veya ikisini müsâvî nasıl tutuyorsunuz? Cezâyı inkâr eden, iyiliği ve kötülüğü bir sayan, mücrimi müslimden tefrik etmeyen veya daha iyi tutan nasıl hâkim olur? {اَمْ لَكُمْ كِتَابٌ} Yoksa size mahsus bir kitap ❁ sade sizin için indirilmiş semâvî bir kitap var da {فِيهِ تَدْرُسُونَ} onda şu dersi okuyor musunuz: {اِنَّ لَكُمْ فِيهِ لَمَا تَخَيَّرُونَ} Siz bu âlemde neyi beğenirseniz muhakkak sizindir diye, yahut her neyi ihtiyar ederseniz muhakkak lehinizedir diye, yahut her neyi[1] hayır sayarsanız hakkınızdır diye. ❁ Yani sizin fevkinizde hâkim bir hak, kendinizi uydurmaya mecbur olacağınız bir hakikat kanunu yok, "kün" emri sizin elinizdedir, her istediğinizi yaratır, her yaptığınız yanınıza kâr kalır, hayır ve şer mücerred sizin iradenize tâbi'dir diye size mahsus bir düstur mu var? Çünkü Allah teâlâ kendine mahsus olan bu hakkı kimseye vermemiş, indirdiği kitaplarda, hatta ne nakilde, ne akılda tutunabilecek böyle bir delil, bir kāide, bir ilim indirmemiştir. İndirse idi o sevdâ ile geçen, bu âlemi kimseye vermek istemeyen, bir an başı ağrımak arzu etmeyen[2] nice mütehakkimler, nice devletler, nice milletler, nice ferdler, nice indiyyeler, nice ümniyeciler[3] inleye inleye burayı bırakıp gitmemiş, arkalarından kötülükleriyle yâd olunmamış bulunurlardı, hem [5291] herkes de sizin gibi aynı düstur ile mücadele eder, yine sizin dediğiniz olmazdı. Yoksa başkalarına bir kitap verilmemiş olduğu hâlde size mahsus olmak üzere öyle bir ders veren bir kitap mı var? Var da

---

1 B -"ihtiyar ederseniz muhakkak lehinizedir diye, yahut her neyi".
2 H -"bir an başı ağrımak arzu etmeyen".
3 H +"nice milletler".

onun nakline istinâden mi öyle hükmediyorsunuz? {اَمْ لَـكُمْ اَيْمَانٌ عَلَيْنَا بَالِغَةٌ اِلٰى يَوْمِ الْقِيٰمَةِ} Yoksa size mahsus olarak üzerimizde kıyamete kadar sürecek birçok yeminler taahhüdler mi var {اِنَّ لَـكُمْ لَمَا تَحْكُمُونَ} ki sizin için her ne hükmederseniz o muhakkak öyle olacaktır diye? ❁ Yani bugün size az çok bir hüküm ve salâhiyet verdikse kıyamete kadar hükmünüzün bâkī kalacağına, bütün hâl ü istikbâlin hâkimiyetini de size teslim ettiğimize ve şu hâlde o hakir gördüğünüz müslimlerin yarın sizin üstünüze geçmeyeceğine ve bugün bu böyledir diye verdiğiniz hükmün kıyamete kadar, yani ilelebed[1] öyle olacağına dair size nakzı nâkābil ebedî bir taahhüdde mi bulunduk? Ne bilirsiniz ki bugün size tatlı gelen yarın acı gelmeyecek, ne bilirsiniz ki bugün küçük diye hükmettiğinize yarın büyük diye boyun eğmeyeceksiniz, ne bilirsiniz ki bugün akılsız dediğinize yarın "amma da akıllı imiş ha" demeyeceksiniz, ne bilirsiniz ki bugün güldüğünüze yarın ağlamayacaksınız? O hâlde siz bugün mücrimleri beğeniyor, müslimleri beğenmiyorsunuz; müslimin taltif, mücrimin ta'zîb edilmesini hoşlanmıyorsunuz. Yahut iyi ile kötüyü müsâvî, destiyi kıranla suyu getireni bir tutmak ve binâen'aleyh müslimi akılsız mücrimi akıllı göstermek istiyorsunuz, gönlünüz böyle arzu ediyor diye hakikatte Allah indinde de[2] öyle olduğuna nasıl hükmediyorsunuz? İyi ile kötünün müsâvî olmasını ne nakil ne akıl kabul etmezken siz hangi vesîkaya müsteniden o hükmü veriyor, hangi kuvvet ile hakk u hakikati [5292] tebdil etmeye kalkışıyorsunuz? Öyle indî bir tahakkümde bulunuyorsunuz?

{سَلْهُمْ اَيُّهُمْ بِذٰلِكَ زَعِيمٌ} Yâ Muhammed, sor bakalım onlara içlerinden hangisi imiş ona za'îm ❁ aklî naklî hiçbir delilin, hiçbir akl u iz'ânın kabul edemeyeceği öyle bir hükmün doğruluğuna içlerinden kefil[3] olacak kimmiş? Yahut Allah'tan öyle bir taahhüd alan müteahhidleri kimmiş? {اَمْ لَهُمْ شُرَكَٓاءُ} Yoksa kendilerinin birçok şerîkleri mi var? ❁ Onlara o

1 B: "ileride".
2 B -"de".
3 H: "kâfil".

hükümde iştirak eden, gönüllerinin istediğine taklid suretiyle tâbi' olan birçok ortakları veya kendilerinin tâbi'[1] oldukları mâbudları[2] var da onlardan aldıkları kuvvet ile hakk u hakikati tebdil edebileceklerini ve istedikleri vechile müslimleri mücrimler gibi kılmaya Allah'ı mecbur tutacaklarını mı iddia ediyorlar? {فَلْيَأْتُوا بِشُرَكَٓائِهِمْ} Öyle ise şerîkleriyle gelsinler {إِنْ كَانُوا صَادِقِينَ} eğer davalarında sâdık iseler! ۞ Çünkü dünya bir tarafa gelse Allah'ın bir hükmünü tebdil edemez, bir hakikati değiştiremez, hepsi hakkın karşısında zelîl ü makhur olmaya mahkumdurlar {يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ} o gün ki bir sâktan keşf olunur[3].

"**Sâk**" lügatta mâlum ki topuktan baldıra doğru bacağın incik yeridir. Bundan ağacın sâkı gibi herhangi bir şeyin aslına da denilir. Burada "sâk" mutlak olup bir şeye muzâf değildir. Lâkin Buhârî, Müslim, Nesâî, İbn Münzir ve İbn Merdûye, Ebû Sa'îd radıyallahu anh'tan şöyle bir hadîs rivayet etmişlerdir: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ni dinledim, şöyle diyordu: يَكْشِفُ رَبُّنَا عَنْ سَاقِهِ فَيَسْجُدُ لَهُ كُلُّ مُؤْمِنٍ وَمُؤْمِنَةٍ وَيَبْقَى مَنْ كَانَ يَسْجُدُ فِي الدُّنْيَا رِئَاءً وَسُمْعَةً فَيَذْهَبُ لِيَسْجُد فَيَعُودُ ظَهْرُهُ طَبَقًا وَاحِدًا 'Rabbimiz sâkından keşfeder, derhâl O'na[4] [5293] her mü'min ve mü'mine secde eder. Dünyada riyâ ve süm'a için secde eder olan kalır. O da secde etmeye gider fakat beli tutulur kalır.'"[5] Bu hadiste ise سَاقِهِ diye zamire muzâf kılınmıştır. Bundan başka İshak b. Râhûye[6] *Müsned*'inde[7] ve Taberânî ve *Rü'yet*'te Dârekutnî ve Hâkim sahih diye ve İbn Merdûye ve gayrıları[8] da İbn Mes'ûd'dan, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den bir hadis rivayet etmişlerdir ki meâli "Allah kıyamet günü nâsı cem' eder ve Allah gamamdan zullelerde nüzul buyurur da bir münâdî nidâ eyler: 'Ey nâs! Sizi yaratan, size suret veren, sizi merzuk kılan Rabbinizden râzı değil misiniz ki sizlerden her bir insana dünyada taptığı, kendine velî tanıdığı

1 H -"olan birçok ortakları veya kendilerinin tâbi'".
2 H -"mâbudları".
3 F +"bir baldır açılır".
4 H: "O'na derhâl".
5 Buhârî, Tefsîr, 68.
6 M: "Raheveyh"; B: "Rahveyh".
7 H, F, M ve B: "Senedinde".
8 B: "gayrı".

mâbudunu velî[1] kılsın, bu Rabbinizden bir adalet değil midir?' O vakit 'adalettir' derler, 'o hâlde sizlerden her bir insan dünyada velî[2] tanıdığına gitsin' der ve dünyada mâbud tanıdıkları şeyler onlara temessül eder[3] (timsâlleriyle karşılarına dikilir). Îsâ aleyhisselâm'a ta'abbüd edenlere Îsâ'nın şeytanı temessül ettirilir. Üzeyr'e ta'abbüd edenlere de kezâ; hatta şecer, ûd, hacere varıncaya kadar her birinin taptığı kendilerine temessül ettirilir. Ehl-i İslâm da cüsûm hâlinde (diz çökmüş göğsüne doğru yaslanmış bir vaziyette) kalır. Onlara da Rab azze ve celle temessül eder de denilir ki: 'Siz neye herkesin gittiği gibi gitmiyorsunuz?' Onlar 'bizim' derler,[4] 'bir rabbimiz vardır ki henüz onu görmedik.' O vakit buyurur ki: 'Siz rabbinizi görseniz ne ile tanırsınız?' 'Bizimle onun aramızda bir alâmet vardır, görsek onu tanırız' derler. 'O nedir?' buyurur, derler ki: 'Sâktan keşf eder'. O vakit Rahmân sâkından keşf eder. Mü'minler hemen secdeye kapanırlar, münafıklar ise sırtları[5] tabak tabak[6] içlerine şişler saplanmış gibi olur."[7] Bu gibi [5294] hadislerde keyfiyeti ihâta olunamayacak müteşabih bir mâna vardır ki Allah teâlâ onu zamanı gelince[8] fi'liyyât ile bildirecektir. Bizim anlayacağımız; "keşf-i sâk" hakikatin zuhûru, insanlardan gaflet perdelerini sıyıracak bir şiddet ve dehşetle hükm-i Hakk'ın ehl-i Hakk'a rahmet ve ehl-i bâtıla gazab saçarak gaybdan şuhûda tecellîsini ifade eden bir işâret-i rabbâniyedir ki

---

1 F ve M: "vâliy".

2 F ve M: "vâliy".

3 H -"ve dünyada mâbud tanıdıkları şeyler onlara temessül eder".

4 B: "derler 'bizim".

5 H, M ve B: "sırtlarını".

6 "Tabak" amûd-i fikarînin her birinin arasında oynak yerine gelen yufkaca kemiklere de denir ki tıpkı tıpkına, tabaka tabaka intibak noktaları demek olur [Müellifin notu].

7 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 257; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 40. Krş. Dârekutnî, *Ru'yetullâh,* s. 264; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 408; Beyhakī, *el-Ba's ve'n-nüşûr,* s. 305:
وأخرج إسحق بن راهويه في مسنده وعبد بن حميد وابن أبي الدنيا والطبراني والآجري في الشريعة والدارقطني في الرؤية والحاكم وصححه وابن مردويه والبيهقي في البعث عن عبد الله بن مسعود عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: يجمع الله الناس يوم القيامة وينزل الله في ظلل من الغمام فينادي مناد يا أيها الناس ألا ترضوا من ربكم الذي خلقكم وصوركم ورزقكم أن يولي كل إنسان منكم ما كان يعبد في الدنيا ويتولى، أليس ذلك من ربكم عدلا قالوا: بلى، قال: فينطلق كل إنسان منكم إلى ما كان يعبد في الدنيا ويتمثل لهم ما كانوا يعبدون في الدنيا فيتمثل لمن كان يعبد عيسى شيطان عيسى ويتمثل لمن كان يعبد عزيرا شيطان عزير حتى يمثل لهم الشجرة والعود والحجر ويبقى أهل الإسلام جثوما فيتمثل لهم الرب عز وجل فيقول لهم: ما لكم لم تنطلقوا كما انطلق الناس فيقولون: إن لنا ربا ما رأيناه بعد فيقول: فيم تعرفون ربكم إن رأيتموه قالوا: بيننا وبينه علامة إن رأيناه عرفناه، قال: وما هي قال: «يكشف عن ساق» فيكشف عند ذلك عن ساق فيخر كل من كان يسجد طائعا ساجدا ويبقى قوم ظهورهم كصياصي البقر يريدون السجود فلا يستطيعون...

8 H -"gelince".

nasıl olacağını şimdi tâyin etmemize imkân yoktur. Bu itibar ile burada da ن gibi bir remiz vardır. Fakat müteşâbihât arkasında[1] koşan birtakım kimseler bunlardan tecsim ve teşbih, yani لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] hilâfına olarak ecsâma benzetmek sevdâsına düşmüşler, ehl-i bâtın "mistik" sûfiyyeden birtakımları da bunları bilakis zâhirine hamlederek tecellî-i sûrî hengâmında aynen öyle olacağına kāil olmuşlar.[2]

Sâhib-*Keşşâf* der ki: "'Keşf an sâk' ve 'ibdâ' ani'l-hidâm' (baldırlardan açmak) tâbirleri emrin şiddetinde ve musibetin su'ûbetinde meseldir. Bunun aslı dehşet ve hezimette ve muhadderâtın kaçarken paçalarını sıvamaları ve o sırada baldırlarını açmaları kaziyyesindedir."[3]

Fahr-ı Râzî de der ki: "'Sâk'ın tefsîrinde dört vecih vardır:

Birincisi, şiddettir. İbn Abbas'tan bu âyetin tefsîri sorulduğunda demiştir ki: 'Size Kur'an'dan bir şey hafî geldiği vakit onu şiirde araştırın, çünkü şiir Arabın dîvânıdır. İşitmediniz mi şâirin şu kavlini:

سَنَّ لَنَا قَوْمُكَ ضَرْبَ الْأَعْنَاقِ
وَقَامَتِ[4] الْحَرْبُ بِنَا عَلَى سَاقٍ

O kerb ü şiddet günüdür.[5] Mücâhid de ondan bugün kıyametin en şiddetli saati olduğunu rivayet eylemiştir. Ve ehl-i lügat bu mânada birçok beyitler rivayet etmişlerdir. Bunlar ehl-i lügattan 'sâk'ın şiddet mânasında mecaz olduğunu itiraftır, Allah teâlâ'ya hakikat mânasıyla sâk isnâdı delâil-i kat'iyye ile muhâl olduğundan mecaz ta'ayyün eder.

---

1 B: "arasında".

2 F +"~~nâzenînler de bunların sâkına tutunmuşlardır~~".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 593:

الكشف عن الساق والإبداء عن الخدام مثل في شدة الأمر وصعوبة الخطب، وأصله في الروع والهزيمة وتشمير المخدرات عن سوقهنّ في الهرب، وإبداء خدامهن عند ذلك.

4 H: "قلعت".

5 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 542. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3366:

عن ابن عباس رضي الله عنهم، أنه سئل عن قوله عز وجل: «يوم يكشف عن ساق» قال: إذا خفي عليكم شيء من القرآن فابتغوه في الشعر، فإنه ديوان العرب، أما سمعتم قول الشاعر:

اصبر عناق إنه شر باق   قد سن قومك ضرب الأعناق
وقامت الحرب بنا عن ساق

قال ابن عباس: هذا يوم كرب وشدة.

[5295] İkinci kavil, Ebû Sa'îd-i Darîr'in[1] kavlidir. Bir şeyin sâkı onun mâ-bihi'l-kıvâmı olan aslı demektir. Yani emir aslından keşfolunduğu gün demektir. Kıyamet günü eşyânın hakāik[2] ve usûlü zâhir olacaktır.

Üçüncü kavil, Cehennemin sâkı yahut Arş'ın sâkı yahut mehîb bir meleğin sâkı demektir. Lâkin âyet ancak bir sâka delâlet ediyor, o neyin sâkı olduğuna lafızda delâlet yoktur.

Dördüncü kavil, Müşebbihe'nin ihtiyârıdır ki Allah'ın sâkı demişlerdir. Hâlbuki Allah teâlâ cismâniyetten[3] müte'âlîdir. İbn Mes'ûd hadîsi gibi vârid olan bazı rivayetleri cismânî sâk mânasına anlamak bâtıldır ve âyette "sâk" ma'rife değil, nekredir."[4]

Hâtim demiştir ki:

أَخُو الْحَرْبِ إِنْ عَضَّتْ بِهِ الْحَرْبُ عَضَّهَا   وَإِنْ شَمَّرَتْ عَنْ سَاقِهَا الْحَرْبُ شَمَّرَا

Harbin kardeşi harb ile ülfet etmiş, harb ehli yiğit, eğer harb onu ısırırsa o da onu ısırır ve eğer harb paçalarını sıvarsa o da sıvar.

İbn Rukayyat da şöyle demiştir:

تُذْهِلُ الشَّيْخَ عَنْ بَنِيهِ وَتُبْدِي   عَنْ خِدَامِ الْعَقِيلَةُ[5] الْعَذْرَاءُ

---

1 B: "Dârî'nin".
2 B: "hakikat".
3 F, M ve B: "cismiyyetten".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 613:
ثم في تفسير الساق وجوه: الأول: أنه الشدة، وروي أنه سئل ابن عباس عن هذه الآية، فقال: إذا خفي عليكم شيء من القرآن فابتغوه في الشعر، فإنه ديوان العرب، أما سمعتم قول الشاعر:
سن لنا قومك ضرب الأعناق   وقامت الحرب بنا على ساق
ثم قال: وهو كرب وشدة وروى مجاهد عنه قال: هو أشد ساعة في القيامة، وأنشد أهل اللغة أبياتا كثيرة... واعلم أن هذا اعتراف من أهل اللغة بأن استعمال الساق في الشدة مجاز، وأجمع العلماء على أنه لا يجوز صرف الكلام إلى المجاز إلا بعد تعذر حمله على الحقيقة، فإذا أقمنا الدلائل القاطعة على أنه تعالى يستحيل أن يكون جسما، فحينئذ يجب صرف اللفظ إلى المجاز...
القول الثاني: وهو قول أبي سعيد الضرير: يوم يكشف عن ساق، أي عن أصل الأمر، وساق الشيء أصله الذي به قوامه كساق الشجر وساق الإنسان، أي يظهر يوم القيامة حقائق الأشياء وأصولها. القول الثالث: يوم يكشف عن ساق جهنم أو عن ساق العرش أو عن ساق ملك مهيب عظيم، واللفظ لا يدل إلا على ساق، فإما أن ذلك الساق ساق أي شيء هو فليس في اللفظ ما يدل عليه. والقول الرابع: وهو اختيار المشبهة، أنه ساق الله، تعالى الله عنه. روي عن ابن مسعود عنه عليه الصلاة والسلام: «أنه تعالى يتمثل للخلق يوم القيامة حين يمر المسلمون، فيقول: من تعبدون؟ فيقولون: نعبد الله فيشهدهم مرتين أو ثلاثا ثم يقول: هل تعرفون ربكم، فيقولون: سبحانه إذا عرفنا نفسه عرفناه، فعند ذلك يكشف عن ساق، فلا يبقى مؤمن إلا خر ساجدا، ويبقى المنافقون ظهورهم كالطبق الواحد كأنما فيها السفافيد». واعلم أن هذا القول باطل لوجوه... أنه لو كان المراد ذلك لكان من حق الساق أن يعرف، لأنها ساق مخصوصة معهودة عنده وهي ساق الرحمن، أما لو حملناه على الشدة، ففائدة التنكير الدلالة على التعظيم، كأنه قيل: يوم يكشف عن شدة وأي شدة، لا يمكن وصفها...
5 B: "العقلية".

O dehşet; pîri oğullarından zühul ettirir ve gözden sakınılan namuslu hanım kızların baldırlarından açtırır.

Şu hâlde يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ'ın mânası 'emr-i Hak şiddetlenip iş büyümeye başladığı gün' demektir. Yoksa ne sâk vardır ne de keşif, nitekim kolları kesik bahîl adama 'eli bağlı' denilir, hâlbuki ortada ne el vardır ne bağ, o ancak buhülde bir meseldir. Teşbîhe kāil olana gelince, o onun havsalasının darlığından ve ilm-i beyanda nazarının azlığındandır. Onun aldandığı şey İbn Mes'ûd hadîsindeki يَكْشِفُ الرَّحْمٰنُ عَنْ سَاقِهِ fıkrasıdır. Hâlbuki onun mânası [5296] 'Rahmân'ın emri şiddetlenip iş büyüdüğü zaman' demektir ki o kıyamet günü الْفَزَعُ الْاَكْبَرُ'dir [el-Enbiyâ 21/103]."[1] Bugün hakkında da iki kavil vardır.

Birincisi, cumhûrun kavli: bugün kıyamet günüdür.

İkincisi de Ebû Müslim'in kavlidir ki bugün kıyamet günü değil, dünyadadır. Demiştir ki "bunun kıyamet gününe hamli mümkin değildir. Zira bunun vasfında وَيُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ buyurulmuştur. Hâlbuki kıyamet günü ne ta'abbüd, ne teklif yoktur. Bundan murad ya kişinin dünyadaki son günüdür, يَوْمَ يَرَوْنَ الْمَلٰٓئِكَةَ لَا بُشْرٰى [el-Furkān 25/22] buyurulduğu üzere melâikeyi müjdesiz olarak görürler. Sonra nâsı görür, vakti gelince namaza çağırırlar, kendisi namaza güç yetiremez, çünkü o vakit لَا يَنْفَعُ نَفْسًا اِيمَانُهَا لَمْ تَكُنْ اٰمَنَتْ مِنْ قَبْلُ [el-En'âm 6/158] buyurulduğu üzere daha evvelden iman etmemiş bir nefsin o demde imana gelmesi fâide vermez. Yahut da hastalık, kocalık, âcizlik hâlidir. Hâlbuki وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ evvel o secdeye sağ, sâlimler iken davet olunuyorlardı. Bugün başlarında bulunan dertten sâlim idiler. İşte ya ölüm sırasında başlarına inip muayene ettikleri hevlin şiddetinden veya acz ü heremdendir. Şu bilinmelidir ki âyetin lafzını Ebû Müslim'in dediğine haml mümkindir,

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 593-594. Bu görüşün tenkidi için bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 613:

فمعنى «يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ ساقٍ» في معنى: يوم يشتدّ الأمر ويتفاقم، ولا كشف ثَمّ ولا ساق، كما تقول للأقطع الشحيح: يده مغلولة، ولا يد ثم ولا غل، وإنما هو مثل في البخل. وأما من شبه فلِضيق عطنه وقلة نظره في علم البيان، والذي غرّه منه حديث ابن مسعود رضى الله عنه: «يكشف الرحمن عن ساقه، فأمّا المؤمنون فيخرّون سجدا، وأما المنافقون فتكون ظهورهم طبقا طبقا كأنّ فيها سفافيد» ومعناه: يشتد أمر الرحمن ويتفاقم هوله، وهو «الفزع الأكبر» يوم القيامة.

fakat "kıyamet gününe hamli mümkin değildir" demesi doğru değildir. Çünkü bu secdeye davet teklif yoluyla değil, başa vurmak ve tahcil etmek içindir. Ve secdeye davet olunduklarında kudretleri selbolunmuş ve istitâʿatleriyle kendilerinin arasına sed çekilmiş bulunacaktır ki vaktiyle sağ sâlim iken ettikleri tefrit ve taksirden dolayı hüzünleri ve nedâmetleri müzdâd olsun."[1] Ebû Hayyân da der ki: "'Keşf-i sâk' emrin şiddetinden ve gittikçe büyümesinden kinayedir. Ve Mücâhid şöyle demiştir: Bu şiddet kıyametin ilk saatidir ve en fecîʿidir. Hadiste vârid olan فَيَكْشِفُ لَهُمْ عَنْ سَاقٍ tâbiri de yine o günkü şiddete mahmuldür. Ve bu lisân-ı Arabda şâyiʿ bir mecazdır. Hâtim'in zikrolunan:

[5297]

أَخُو الْحَرْبِ إِنْ عَضَّتْ بِهِ الْحَرْبُ عَضَّهَا   وَإِنْ شَمَّرَتْ عَنْ سَاقِهَا الْحَرْبُ شَمَّرَا

beytinden başka râciz demiştir ki:

عَجِبْتُ مِنْ نَفْسِي وَمِنْ إِشْفَاقِهَا   وَمِنْ طِرَادِي الْخَيْلَ عَنْ أَرْزَاقِهَا
فِي سَنَةٍ قَدْ كَشَفَتْ عَنْ سَاقِهَا   حَمْرَاءَ تَبْرِي[2] اللَّحْمَ عَنْ عِرَاقِهَا[3]

Diğer bir râciz:

قَدْ شَمَّرَتْ عَنْ سَاقِهَا فَشُدُّوا   وَجَدَّتِ الْحَرْبُ بِكُمْ فَجِدُّوا[4]

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 614-615:
...أن قوله: يوم يكشف عن ساق ليس المراد منه يوم القيامة، بل هو في الدنيا، وهذا قول أبي مسلم قال: إنه لا يمكن حمله على يوم القيامة لأنه تعالى قال في وصف هذا اليوم: «ويدعون إلى السجود» ويوم القيامة ليس فيه تعبد ولا تكليف، بل المراد منه، إما آخر أيام الرجل في دنياه كقوله تعالى: «يوم يرون الملائكة لا بشرى» (الفرقان ٢٢/٢٥) ثم إنه يرى الناس يدعون إلى الصلوات إذا حضرت أوقاتها، وهو لا يستطيع الصلاة لأنه الوقت الذي لا ينفع نفسا إيمانها، وإما حال الهرم والمرض والعجز وقد كانوا قبل ذلك اليوم يدعون إلى السجود وهم سالمون مما بهم الآن، إما من الشدة النازلة بهم من هول ما عاينوا عند الموت أو من العجز والهرم، ونظير هذه الآية قوله: «فلولا إذا بلغت الحلقوم» (الواقعة ٨٣/٥٦) واعلم أنه لا نزاع في أنه يمكن حمل اللفظ على ما قاله أبو مسلم، فأما قوله: إنه لا يمكن حمله على القيامة بسبب أن الأمر بالسجود حاصل هاهنا، والتكاليف زائلة يوم القيامة فجوابه أن ذلك لا يكون على سبيل التكليف، بل على سبيل التقريع والتخجيل... اعلم أنا بينا أنهم لا يدعون إلى السجود تعبدا وتكليفا، ولكن توبيخا وتعنيفا على تركهم السجود في الدنيا، ثم إنه تعالى حال ما يدعوهم إلى السجود يسلب عنهم القدرة على السجود، ويحول بينهم وبين الاستطاعة حتى تزداد حسرتهم وندامتهم على ما فرطوا فيه حين دعوا إلى السجود وهم سالموا الأطراف والمفاصل.

2 H: "قبري".

3 Taaccüb etmişimdir nefsimden ve korkmasından ve benim atlara erzâkından yarışmamdan bir sene ki sâkından açmıştı, kıpkırmızı, etleri tâ dibinden yontuyordu [Müellifin notu].

4 Paçasından sıvadı saldırın, harb size ciddileşti siz de ciddileşin [Müellifin notu].

Bir diğeri:

صبرا امام آن شرّ باق   وَقَامَتِ الْحَرْبُ بِنَا عَلَى سَاقِ[1]

Bir şâ'ir de demiştir ki:

كَشَفَتْ لَهُمْ عَنْ سَاقِهَا   وَبَدَا من الشر البوارح[2]

İbn Abbas demiştir ki: يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ شِدَّةٍ Ebû Ubeyde de demiştir ki bu kelime şiddette isti'mâl olunur, كَشَفَ عَنْ سَاقِهِ denilir, "çemrendi" demektir. Bundan dolayı Arab kıtlık senesine كَشَفَتْ عَنْ سَاقِهَا der. 'Sâk'ın nekre getirilmesi de Zemahşerî'nin dediği gibi şiddette me'luftan hâriç bir emr-i mübheme delâlet içindir يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُكُرٍ [el-Kamer 54/6] gibi pek şiddetli[3] hâileli bir emr olacağı gün denilmiş gibidir."[4]

Bunlardan sonra biz de şunu kaydedelim ki:

Evvelâ, herhangi bir izâfetin asıl mânası bir ihtisas nisbetidir. Bunun cüz'iyet, külliyet nisbeti olması [5298] izâfetin mâhiyeti iktizâsından

---

1 Bâkī bir şerrin kızıştığı ve harbin bizimle bir sâk üzerine dikildiği hengâm önünde sabredin dayanın [Müellifin notu].

2 Harb onlara sâkından açtı ve şerden bârihler zuhur etti.

"Bârih", avcının sağından zuhur edip soluna doğru geçen ava denir ki Arab bununla teşe"üm eder. Bu da zahmet ve meşakkatte meseldir. Burada "bevârih" yerine الصراح rivayeti de vardır ki sarih demektir [Müellifin notu].

3 F: "dehşetli".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 247-248:

وكشف الساق كناية عن شدة الأمر وتفاقمه. قال مجاهد: هي أول ساعة من يوم القيامة وهي أفظعها. ومما جاء في الحديث من قوله: «فيكشف لهم عن ساق» محمول أيضا على الشدة في ذلك اليوم، وهو مجاز شائع في لسان العرب. قال حاتم:

أخو الحرب إن عضت به الحرب عضها   وإن شمرت عن ساقها الحرب شمرا

وقال الراجز:

عجبت من نفسي ومن إشفاقها   ومن طرادي الخيل عن أرزاقها

في سنة قد كشفت عن ساقها   حمراء تبري اللحم عن عراقها

وقال الراجز:

قد شمرت عن ساقها فشدوا   وجدت الحرب بكم فجدوا

وقال آخر:

صبرا امام آن شرّ باق   وقامت الحرب بنا على ساق

وقال الشاعر:

كشفت لهم عن ساقها   وبدا من الشر البوارح

ويروى: الصراح. وقال ابن عباس: يوم يكشف عن شدة. وقال أبو عبيدة: هذه كلمة تستعمل في الشدة، يقال: كشف عن ساقه إذا تشمر. قال: ومن هذا تقول العرب لسنة الجدب: كشفت عن ساقها، ونكر ساق للدلالة على أنه أمر مبهم في الشدة، خارج عن المألوف، كقوله تعالى: «يوم يدع الداع إلى شيء نكر»، فكأنه قيل: يوم يقع أمر فظيع هائل.

değildir. Bu nisbetin hususiyeti muzâf ile muzâfun ileyhin şânına göre ta'ayyün eder. Onun için لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] olan Allah teâlâ'ya muzâf kılınan herhangi bir şeyde gerek "yed", "kadem", "sâk", "beyt", "rûh" gibi teşbîhi andıran olsun gerek olmasın, hiçbirinde izâfetten cüz'iyet ihtisâsı anlamaya kalkışmak doğru olmaz. Allah teâlâ tecezzîden münezzeh ehaddir. Sâniyen, "teşmîr-i sâk" ile "keşf-i sâk" beyan ettikleri vechile hakikat ve mecaz da aynı menşe'den aynı mânada olmakla beraber biz bunların aralarında sûret-i isti'mâllerine göre biraz bir fark da hissediyoruz. "Teşmîr-i sâk", paçayı sıvamak veya çemremek, yerine göre toplanmak, hazırlanmak, mahzurdan sakınarak cidd ü ihtimam ile işe sıvanmak, şiddet ibraz etmek mânalarını ifade ettiği gibi, "keşf-i sâk" veya "keşf an sâk" mestur bir hakikatin, içerden dışarıya, aşağıdan yukarıya doğru bir uçtan kendini vuzuh ile basar veya basîrete göstermesi,[1] kendini tanıtması mânasını ifade eder. Şüphesiz ki bu, vuzûh-ı idrâkte bir şiddet ve heyecan iş'âr eder. Fakat bu şiddetin bir dehşet veya şevk, bir kudret veya zaaf, bir elem veya lezzet ifade etmesi o hakikatin hususiyeti ile onu idrak edenlerin ona olan nisbetlerine bağlıdır. "Harb sâkını keşfetti", "falan kahraman baldırını açıverdi" denilmekle "zafer sâkını açtı, murad bir uçtan kendini gösterdi, cânan sâkını açıverdi" denilmesi arasında vuzuh nokta-i nazarından fark olmaz ise de, ifade ettikleri tesir ve heyecan itibariyle fark vardır. Onun için Sûre-i Neml'de وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقَيْهَا [27/44] buyurulduğu vechile Belkıs'ın baldırlarını açması onun kuvvetini değil, zaafını kusurunu anlatmıştı[2]. *Keşşâf*'ın kısaca geçen beyânâtında bu iki cihete de işaret vardır.[3] Bir de Âlûsî'nin naklettiği üzere Abd b. Humeyd'in rivayet ettiği vechile Rebî' b. Enes demiştir ki: "O gün gıtâ keşfolunacağı, perdenin açılacağı gündür.[4] Beyhakī de İbn Abbas'tan حِيْنَ يُكْشَفُ الْأَمْرُ وَتَبْدُو الْأَعْمَال emr keşf

1 H -"kendini vuzuh ile basar veya basîrete göstermesi".
2 H: "anlatmıştır".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 593-594.
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 39-40:
والمراد يوم يكشف عن أصل الأمر فتظهر حقائق الأمور وأصولها بحيث تصير عيانا وإليه يشير كلام الربيع بن أنس فقد أخرج عبد بن حميد عنه أنه قال في ذلك: يوم يكشف الغطاء.

olunup amellerin zâhire [5299] çıkacağı gündür" diye rivayet eylemiştir.[1] Sa'îd b. Cübeyr, bu âyette "sâk"ın Allah teâlâ'ya izâfetini inkâr etmiş ve bu âyetten sorulduğu zaman şiddetle gazab edip demiştir ki: "Birtakımları Allah sübhânehu kendi sâkından keşf eder zu'mediyorlar. Hâlbuki ancak emr-i şedîdden keşf eder."[2] O hâlde hadîsi de öyle anlamak lâzım gelir. İşte şu arzettiğimiz sebeplerden dolayı biz burada يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ kavl-i celîlinde "keşf-i sâk"tan müslimin imanıyla beklediği, mücrimin kaçındığı Hakk'ın veya hükm-i Hakk'ın perde-i gaybdan sâha-i şuhûda kendini bir uçtan göstermeye başlaması mânasını anladığımız gibi, bunun ibraz ettiği şiddet ve dehşet içinde de mücrimlere mahz-ı elem olan hevl-engiz bir kahr u tezlil, müslimlere de aynı hâile içinde murad kapısını açan câzibeli bir şevk ve izzet heyecânı seziyoruz. Çünkü mücrimlerin bütün şerîkleriyle beraber mecmû'una şiddetli bir va'îd ve inzar olan bu âyet müslimlere bir va'd ü tebşir olmak üzere Peygamber'e hitab siyâkında vârid olmuştur. يَوْمَ, فَلْيَأْتُوا'ya[3] müte'alliktir. اُذْكُرْ gibi bir mahzûfa da yahut gelecek تَرْهَقُهُمْ fiiline de ta'alluk edebilir. Mânanın hâsılı şu olur: Gelsinler, yahut haber ver ki gelecekler o kıyamet günü ki şimdi nazarlardan gizli olan Hakk'ın hükmü tecellî etmeye, hakikat perdesi aşağıdan yukarı açılmaya; müslimlere murad, mücrimlere zillet ve felâket olan gaye bir uçtan arz-ı endâm eylemeye başlayacak {وَيُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ} ve sücûda davet olunacaklar ❁ Hakk'a boyun eğmek istemeyen, istedikleri gibi hüküm verip fenalıktan korunmayan, keyiflerine göre yaşamak arzu eden o mücrimler, münkirler şerîkleriyle beraber birer birer veya alay alay "kalkın bakalım, vaktiyle tanımadığınız Hakk'ın emrine boyun eğin, teslim olun, kemâl-i tâzim ile secdeye kapanın, yüzlerinizi yere koyun, haddinizi anlayın" diye kahr u tevbih için

---

1 Beyhakī, *el-Esmâ ve's-sıfât,* II, 185:
عن ابن عباس، في قوله: «يوم يكشف عن ساق ويدعون إلى السجود» يقول: حين يكشف الأمر وتبدو الأعمال، وكشفه دخول الآخرة وكشف الأمر عنه.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 255. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 555:
وأخرج عبد بن حميد وابن المنذر عن سعيد بن جبير أنه سئل عن قوله: «يوم يكشف عن ساق» فغضب غضبا شديدا وقال: إن أقواما يزعمون أن الله يكشف عن ساقه وإنما يكشف عن الأمر الشديد.

3 H ve B: "فَلْيَأْتُوا, يَوْمَ'ye müte'alliktir".

çağrılacaklar, o zaman secdeye kapanmak için can atacaklar {فَلَا يَسْتَطِيعُونَ} [5300] fakat güçleri yetmeyecek ❁ ne başlarını kaldırabilecekler, ne bellerini eğebilecekler[1]. Belleri kazık kesilmiş {خَاشِعَةً اَبْصَارُهُمْ} gözleri huşû içinde, bir îmâya bile muktedir olamayacak vechile düşkün {تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌ} kendilerini bir zillet saracak da saracak[2]. {وَقَدْ كَانُوا يُدْعَوْنَ اِلَى السُّجُودِ وَهُمْ سَالِمُونَ} Hâlbuki vaktiyle dünyada başları selâmette iken o secdeye davet olunuyorlardı ❁ tav'an secde ve inkıyad etmeleri kendilerine teklif olunuyordu da onu reddediyorlardı. O selâmetin kadrini bilmiyorlar, rızâ ve ihtiyarlarıyla secdeye yanaşmıyorlar, itaatin sevâbına âkıbette zevkine inanmıyorlar, mücrimleri müslimlerden akıllı sayıyorlardı. İşte o vakit bu dertlerden sağ sâlimler iken rızâlarıyla yapmadıkları o[3] secdeye bugün ister istemez can atacaklar amma kımıldanmaya dermanları kalmayacak, gittikçe büyüyen bir zillet içinde hâib ü hâsir, makhur olacaklar. {فَذَرْنِى وَمَنْ يُكَذِّبُ بِهٰذَا الْحَدِيثِ} O hâlde benimle bırak bu hadîsi tekzib edeni ❁ bu Kur'ân'a inanmayan, "eskilerin masalları" diyen, secde ve itaatin lüzûmuna kāil olmayan, âhiret azâbını inkâr eden, mücrimlere mücâzat, müttakīlere mükâfat edilmez sanan, o büyük ahlâkın kadrini tanımak istemeyen, hakkın tecellî edeceği bir gün gelmez zu'medip de keyfine göre hükmeden kimselerin her birini Bana bırak; yani sen onlardan müteessir olma, çekinme, dediklerine aldırma da vazifene bak yâ Muhammed! {سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ} Biz onları bilemeyecekleri cihetten istidrac ederiz ❁ haklarında iyi zannettikleri aldatıcı bazı servetler, kuvvetler, zevkler vererek ve onları gittikçe artırıp hızlandırarak hissettirmeksizin derece derece azab [5301] uçurumuna çeker, bilemeyecekleri bir cihetten yuvarlarız. {وَاُمْلِى لَهُمْ} Ve Ben onların iplerini uzatırım, istediklerine bırakıvermişim gibi imhâl ederim ❁ onu kendilerince bir hayır, bir kâr[4] zannederler, zevklerine göre günahlara dalar, sevinir oynarlar. "Artık kurtulduk, öyle gideceğiz" zu'muna

---

1 H ve B: "doğrultabilecekler".
2 H -"da saracak".
3 H -"o".
4 H -"bir kâr".

düşerler. Belki ipi kırarlar da kaçarlar diye pervâ etmem {اِنَّ كَيْدٖى مَتٖينٌ} çünkü fendim sağlamdır. ❁ İlmim muhît, tedbîrim muhkemdir. Her lahzada her hâllerini bilir, tam sırası gelince iplerini çekiverir, kendilerine verdiğim hızla kendilerini bir lahzada yuvarlayacağım yere yuvarlarım. {اَمْ تَسْـَٔلُهُمْ اَجْرًا} Yoksa onlardan bir ecir mi istiyorsun da {فَهُمْ مِنْ مَغْرَمٍ مُثْقَلُونَ} onlar ceremeden, ağır ağır borçlardan ezilmişler? ❁ Yani onlar yok yere garâmet çekmekten, ağır borçlar altında ezilmekte bulunuyorlarsa sen onlara Allah'ın emirlerini tebliğ ederek yaptığın nasihat ve irşaddan dolayı bir ücret istiyorsun da onun için mi ezilmişler? Onun için mi sana garaz besliyorlar? Hayır senin ecrin Allah'a aittir. Ve onların borçlanmaları ve çektikleri garâmet ve belâ kendi akılsızlıkları, ahlâksızlıkları, sefâhetleri sebebiyle ve uydukları şerîklere aldanmaları yüzündendir. O hâlde kendi dalâletlerini[1], kendi zararlarını bu suretle olsun takdir edip de imana gelmeleri lâzım gelirken sana garaz besleyip husûmet etmeleri sırf kendi şuursuzluklarındandır. {اَمْ عِنْدَهُمُ الْغَيْبُ فَهُمْ يَكْتُبُونَ} Yoksa gayb onların indinde de artık onlar mı yazıyorlar? ❁ Yani Allah'a mahsus olan gayb ilmi onların yanında, Levh-i Mahfûz'u yazan Kalem-i A'lâ onların elinde de artık kâinâtın mukadderâtını, olup olacak vukū'âtı onlar mı[2] yazıyor, yaptıkları cürümlerin, küfr ü [5302] şirkin günah olmayıp sevab ve savab olduğunu deftere onlar mı kaydediyorlar ki o suretle akl ü nakle uymaz hükümler veriyor, zulümler ediyor, henüz gaybda bulunan hükm-i Hakk'ın tepelerine ineceği günden çekinmiyorlar. Bu iki âyet yukarıki اَمْ, اَمْ âyetlerine nâzır[3] olmakla beraber mânayı toplayıp tâ sûrenin başındaki وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ âyetine kadar ircâ' etmiş ve bu suretle "kalem"den murad da ilm-i gaybdan kâinâtın mukadderâtını yazan Kalem-i A'lâ[4] olduğunu anlatmıştır. {فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ} O hâlde Rabbinin hükmüne sabret ❁ onları hemen mahvedivermeyip imhâl buyurmasına ve seni tükenmez ecre nâil etmek için o büyük ahlâk ile büyük metanet

1 M (ilk baskı): "delâletlerini".
2 F -"mı".
3 H ve B: "nazîr".
4 F, M ve B: "ilahî".

ve tahammül iktizâ eden nübüvvet ü risalet vazifesinin îfâsı için meşakkatlere sokmasına sabret ki bunlar O'nun hükmü, o Kalem'in yazısıdır. Sabret de ileride vereceği icrâ hükmüne muntazır ol. Çünkü hakikatini tecellî ettirecek, keşf-i sâk eyleyecektir. {وَلَا تَكُنْ كَصَاحِبِ الْحُوتِ} Ve Sâhib-i Hût gibi olma. ۞ "Sâhib-i Hût" Sûre-i Saffât'ta فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ [37/142] buyurulduğu üzere Yûnus aleyhisselâm'dır.

"**el-Hût**" onun karnında habsolunduğu meşhur olan balıktır ki ona "en-Nûn" da denilir. Nitekim Sûre-i Enbiyâ'da وَذَا النُّونِ اِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا[1] فَظَنَّ اَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادٰى فِى الظُّلُمَاتِ اَنْ لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنّ۪ى كُنْتُ مِنَ الظَّالِم۪ينَ [21/82] âyetinde Yûnus aleyhisselâm'a "Zü'n-nûn" denilmişti.

"Zû" dahi mâlum ki sâhip mânasınadır. Demişlerdir ki "zû" "sâhib"den eblağdır. "Zü'n-nûn" denildiği zaman Yûnus aleyhisselâm'ın ona mahkum kalmayıp sıkıntısından halâsı, "sâhib" denildiği zaman da onun içinde bulunması hâllerine işaret edilmiş oluyor. Onun için Sûre-i Enbiyâ'da medholunurken "Zü'n-nûn", burada ona benzemekten nehyolunurken "Sâhib-i Hût" tesmiye edilmiştir. Bunda "hût" ve "nûn" ikisi de balık mânasına olmak itibariyle bu âyet [5303] ile de sûrenin başındaki "nûn"a dolayısıyla bir telmih yapılmış demektir. Bundan bazıları نٓ'dan murad bu hût olduğuna zâhib olmuşlardır. Lâkin öyle olsa idi burada "sâhibi'n-nûn" denilmek muvâfık olurdu. Demek ki maksad o olmamakla beraber dolayısıyla ona bir işaretten de hâlî değildir (*Yûnus kıssası hakkında Ve's-Sâffât Sûresine bak*).

Hâsılı Allah'ın Kalem-i Evvel ile yazdığı takdîrine sabret, o cefâlara tahammül eyle de yarın için vereceği hükmü gözet. Sabırsızlıkla kavmine kızıp öfke ile zulümâtta habse düşen Yûnus gibi olma, hiçbir vechile onun gibi olma değil, ancak şu hâl ve vakitteki Yûnus gibi olma: {اِذْ نَادٰى وَهُوَ مَكْظُومٌ} O vakit ki o, mekzum, yani öfke ile nefesi tıkanmış bir hâlde nidâ etmişti ۞ لَٓا اِلٰهَ اِلَّٓا اَنْتَ سُبْحَانَكَ اِنّ۪ى كُنْتُ مِنَ الظَّالِم۪ينَ diye inlemişti. Maʿamâfîh burada maksud kime ve nasıl nidâ ettiğini anlatmak değil,

1 F: "مغاظبا".

yalnız öfke ile boğulacak bir hâlde nidâ etmiş olduğunu anlatmaktır. {لَوْلَٓا[1] اَنْ تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِنْ رَبِّه۪} Eğer Rabbinin nimeti ona yetişmiş olmasa idi ❁ tevbe ve nedâmetle tesbîhi ilham edip duasına icâbetle imdad etmese idi {لَنُبِذَ بِالْعَرَٓاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ} her hâlde o fezâya; çıkarıldığı açıklığa, alana mezmum bir hâlde atılacaktı. ❁ Gerçi ilelebed balığın karnında kalmayacak, her ne olsa atılacaktı; lâkin iyi, memduh bir şey olarak değil, mezmum, fena bir hâlde atılacaktı. Demek ki onun oraya düşmesi ve düşmesine sebep olan öfkesi ve sabırsızlığı tabiatıyla iyi bir şey değildi. {فَاجْتَبٰيهُ رَبُّهُ} Fakat Rabbi onu ictibâ buyurdu ❁ o tabiatta bırakmadı, ıstıfâ eyledi, inayetiyle derdi topladı, süzdü, mezmum olmaktan korudu, öfkeden gamdan kurtarıp yeni baştan vahyine mazhar [5304] eyledi de {فَجَعَلَهُ مِنَ الصَّالِح۪ينَ} onu sâlihînden kıldı. ❁ Yüzbinlere risalet ve şefaat için gönderdi, onları o sebeple azabdan kurtarıp istifade ettirdi de kendisini salâhta kemâle ermiş mürselînden kıldı. Demek ki her şey gayba alîm[2] olan Rabbin yazısı ve hükmüyle cereyan eder ve O'nun takdîrinde asıl irade kendisinin olmakla beraber istikbâli hâle, hâli mâzîye rabteden ve her hâli istikbâlde bir âkıbete doğru götüren ve aynı zamanda insanlara da takdîrine göre bir salâhiyet veren ve bu suretle her husûsa hususiyetine[3] göre iyi veya kötü neticeler[4] terettüb ettiren, onun da her lahzası yine O'nun hükmüne bağlı olan bir nizam vardır. Kâinat bu suretle kalem-i Hakk'ın yazdığı ve yazacağı satırların müfâdıdır. Onun için nübüvvet nimetine mazhar olmuş Yûnus'un bir öfkesi kendisini balığın karnında habse düşürdü, o öfke ile kalsa idi az daha mezmum bir âkıbete düşecekti. Lâkin Rabbinin onda o öfkeye mukabil de bir nimeti vardı; o nimetin hayrını, öfkesinin şerrine galebe ettirerek Rabbi onu halâs etti ve o suretle onu o öfke huyundan süzüp nimetiyle selâmete çıkararak tam salâha erdirdi. Öfke veya sabır gibi hâllerin bir ucu takdîr-i ilâhîde, bir ucu da insanın iradesine bağlanmıştır. O hâlde

---

1 H, F, M ve B: "ولولا".
2 B: "âlim".
3 H: "hüsn-i niyetine".
4 H: "bir netice".

o büyük ahlâkın sâhibi ve daha büyük nimetin mazharı olarak süzülmüş ıstıfâ edilmiş olan sen yâ Muhammed Mustafâ! Yûnus gibi sabırsızlık etme de Rabbinin bugünkü hükmüne sabret. Vazifene kemâl-i metanet ile devam edip yarınki hükmünü gözet, gör ki o Kalem-i A'lâ gaybda neler yazmış, hakk u hakikat nasıl tecellî edecektir.

{وَاِنْ يَكَادُ الَّذٖينَ كَفَرُوا} Ve fi'l-hakīka o küfredenler, Allah'ın nimetine nankörlük ederek âyetlerine yalan deyip seni yalan çıkarmaya kalkışan ve hâl ü ahlâkları anlatılan Mekke kâfirleri {لَيُزْلِقُونَكَ بِاَبْصَارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّكْرَ} o zikri, Allah [5305] tarafından öğüt olarak okuduğun Kur'ân'ı işittikleri vakit, az daha seni gözleriyle kaydıracaklardı ۞ onun yüksekliğini öyle hissetmişlerdi ki kıskançlıklarından az daha isâbet-i ayna uğratacaklar, aç ve kötü gözlerinin şerriyle ellerinden gelse helâk edeceklerdi. Demek ki öfkenin bedende bir hükmü olduğu gibi, gözlerin de karşılarındakine bakışlarına göre iyi veya kötü bir hükmü vardır. Kimi elektrik gibi dokunur çarpar, mıknatıslar, manyetize eder; kimi meclub olur, kimi de aldığı teessürle hasedinden bir gayza düşer, türlü türlü sû'-i kasda, mekirlere kalkışır ki maddî veya mânevî bunun hangisi[1] olursa olsun hedefine erdiği surette "isâbet-i ayn", "göz değmesi" veya "nazar" tâbir olunur. Bunun hakkında uzun uzadıya sözler söylenmiş, inkâr edenler, isbat edenler olmuş ise de biz tafsîline lüzum görmeyerek bu kadarla iktifâ ediyoruz. Keyfiyeti ne suretle olursa olsun isâbet-i ayn vardır, Allah korusun, göze batmak tehlikeli bir şeydir. Allah koruyacağı kulları için ona karşı bir siper yapar. Kâfirler bu sûre ile veya bundan evvel Kur'ân'ı ilk işittikleri zaman onun nazm u mânasıyla belâğatinin yüksekliğini ve Peygamber'in ona mazhariyetini son derece kıskanmış ve hemen hemen yiyecek gibi bütün nazarlarını ona dikmiş,[2] onu kaydırmak istemişler, o onların o derece nazar-ı dikkatini celbetmişti. Öyle iken {وَيَقُولُونَ اِنَّهُ لَمَجْنُونٌ} bir de durmuşlar, "o her hâlde bir mecnun" diyorlar ۞ şaşkınlıklarından kendi kendilerine tenakuza düşüyorlar. Bu suretle gözlerinin ağısını

---

1 F, M ve B: "herhangisi".
2 B -"ve hemen hemen yiyecek gibi bütün nazarlarını ona dikmiş".

kendilerine döküyorlar. {وَمَا هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ} Hâlbuki o Kur'an sade onlara ait değil, bir zikir, bir öğüttür bütün âlemler[1] için ❁ şuur ve idrâki olan bütün ukalâ âlemleri için, yalnız temiz akıllı olmayanlardır ki ondan istifade edecek yerde aleyhinde bulunarak [5306] kendilerine zarar etmiş olurlar.[2] Ve nihâyet bir enîn içinde inler inler giderler.[3]

İşte نٓ ile başlayan Sûre-i Kalem "âlemîn"in âhirinde yine bir nûn ile nihâyeti göstermiş oluyor. Hemen Cenâb-ı Rabbi'l-âlemîn yazan ve okuyan ve dinleyenlere zikr ü fikr ile tevfîkini refîk buyursun.

20 Muharrem 1357[4] [23 Mart 1938].

---

1 F, M ve B: "âlemîn".

2 H +"Ve nihâyet bir enîn içinde kendilerine zarar etmiş olurlar".

3 Râzî der ki: "Bu âyetin kıraati isâbet-i ayna bir devâ olduğu Hasan'dan mervîdir" [Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 597; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 618] [Müellifin notu].

4 H, M ve B -"20 Muharrem 1357".

[5307]

سُورَةُ الْحَاقَّةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اِثْنَتَانِ وَخَمْسُونَ اٰيَةً

HÂKKA SÛRESİ

el-Hâkka Sûresi Mekkîdir.

Âyetleri: Elli ikidir.

Kelimeleri: Dört yüz seksen.

Harfleri: Bin altı yüz elli.

Fâsılası ة، ه، م، ن، ل harfleridir. ل yalnız الْاَقَاوِيلِ'dedir. Bunun bir âyet sayılmadığı rivayette âyetleri elli birdir.

Bu sûre, Sûre-i Nûn'da keşf-i sâk günü diye işaret olunan kıyamet günü ahvâlinden şerh ü îzâhıyla öğütler verecek ve ona mukaddime olmak üzere resullere inanmayan geçmiş ümmetlerin dünyadaki âkıbetlerini ihtar ile başlayıp sonunda da Peygamber'e şâir veya kâhin diyen ve Kur'ân'ı onun kendiliğinden söylemeye çalıştığı bir şiir veya kehanet diyerek onu tekzîbe kalkışan muâsırları redd ü inzar ile hakikati anlatacak ve netice olmak üzere de Allah teâlâ'nın Azîm ismini yâd ile tesbih ve tenzîhi emredecektir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اَلْحَآقَّةُ ﴿١﴾ مَا الْحَآقَّةُ ﴿٢﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحَآقَّةُ ﴿٣﴾ كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَعَادٌ بِالْقَارِعَةِ ﴿٤﴾ فَاَمَّا ثَمُودُ فَاُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ ﴿٥﴾ وَاَمَّا عَادٌ فَاُهْلِكُوا بِرِيحٍ صَرْصَرٍ عَاتِيَةٍ ﴿٦﴾ سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ اَيَّامٍ حُسُوماً فَتَرَى الْقَوْمَ فِيهَا صَرْعٰى كَاَنَّهُمْ اَعْجَازُ نَخْلٍ خَاوِيَةٍ ﴿٧﴾ فَهَلْ تَرٰى لَهُمْ مِنْ بَاقِيَةٍ ﴿٨﴾ وَجَٓاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ وَالْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَةِ ﴿٩﴾ فَعَصَوْا رَسُولَ رَبِّهِمْ فَاَخَذَهُمْ اَخْذَةً رَابِيَةً ﴿١٠﴾ اِنَّا لَمَّا طَغَا الْمَٓاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِى الْجَارِيَةِ ﴿١١﴾

لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً وَتَعِيَهَٓا اُذُنٌ وَاعِيَةٌ ﴿١٢﴾ فَاِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ ﴿١٣﴾
وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً ﴿١٤﴾ فَيَوْمَئِذٍ وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ ﴿١٥﴾
وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِىَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ ﴿١٦﴾ وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَا وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ
فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ ﴿١٧﴾ يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفٰى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ ﴿١٨﴾ فَاَمَّا مَنْ اُوتِىَ
كِتَابَهُ بِيَمِينِهٖ فَيَقُولُ هَٓاؤُمُ اقْرَؤُا كِتَابِيَهْ ﴿١٩﴾ اِنّ۪ى ظَنَنْتُ اَنّ۪ى مُلَاقٍ حِسَابِيَهْ ﴿٢٠﴾ فَهُوَ
فِى عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ ﴿٢١﴾ فِى جَنَّةٍ عَالِيَةٍ ﴿٢٢﴾ قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ ﴿٢٣﴾ كُلُوا وَاشْرَبُوا هَن۪ٓيـًٔا
بِمَٓا اَسْلَفْتُمْ فِى الْاَيَّامِ الْخَالِيَةِ ﴿٢٤﴾ وَاَمَّا مَنْ اُوتِىَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهٖ فَيَقُولُ يَا لَيْتَن۪ى لَمْ
اُوتَ كِتَابِيَهْ ﴿٢٥﴾ وَلَمْ اَدْرِ مَا حِسَابِيَهْ ﴿٢٦﴾ يَا لَيْتَهَا كَانَتِ الْقَاضِيَةَ ﴿٢٧﴾ مَٓا اَغْنٰى
عَنّ۪ى مَالِيَهْ ﴿٢٨﴾ هَلَكَ عَنّ۪ى سُلْطَانِيَهْ ﴿٢٩﴾ خُذُوهُ فَغُلُّوهُ ﴿٣٠﴾ ثُمَّ الْجَح۪يمَ صَلُّوهُ ﴿٣١﴾
ثُمَّ ف۪ى سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ ﴿٣٢﴾ اِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ الْعَظ۪يمِ ﴿٣٣﴾
وَلَا يَحُضُّ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْك۪ينِ ﴿٣٤﴾ فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هٰهُنَا حَم۪يمٌ ﴿٣٥﴾ وَلَا طَعَامٌ اِلَّا
مِنْ غِسْل۪ينٍ ﴿٣٦﴾ لَا يَأْكُلُهُٓ اِلَّا الْخَاطِؤُنَ ﴿٣٧﴾

[5309] Meâl-i Şerîfi

O Hâkka (1). Ne Hâkka?[1] *(2) Ve ne bildirdi sana dirayetle nedir o Hâkka? (3) İnanmadı Semûd ü Âd o kāri'aya (4). Amma Semûd ihlâk ediliverdiler*[2] *o tâğiye ile (5). Ve amma Âd, onlar da ihlâk ediliverdiler bir sarsar rüzgârı, azgın bir fırtına ile (6). Musallat*[3] *etmişti Allah onu üzerlerine yedi gece sekiz gün husûm hâlinde: köklerini kesmek üzere müstemirren. Bir de görürsün ki o kavmi o müddet zarfında yıkılakalmışlar.*[4] *Ve* [5310] *sanki içleri kof hurma kütükleri imişler (7). Bak şimdi görebilir misin onlardan bir bakıyye? (8) Firavun da geldi,*

---

1 F: "Nedir o Hâkka?".
2 B: "ediliverdi".
3 F: "Taslit".
4 B -"Bir de görürsün ki o kavmi o müddet zarfında yıkılakalmışlar".

ondan evvelkiler de, mü'tefikeler de hep o hata ile (9). Hep Rablerinin resûlüne âsî oldular, O da onları alıverdi mütezâyid bir tutuş (kāhir bir kabza) ile (10). Hâlbuki Biz o su tuğyan ettiği vakit sizi akan gemide taşıdık (11). Onu sizlere bir anıt[1] yapalım ve belleyici kulaklar[2] bellesin diye (12). Çünkü Sûr üfürülüp de bir tek nefha (13) o[3] yer ve dağlar yükletilip arkasından da bir çarpılış çarpıldılar mı bir defa (14) işte o gün o vâkı'a vukū'a gelmiştir (15) ve semâ yarılmış o da o gün sarkmıştır (16). Öyle ki melek kenarları üzerindedir ve üstlerinde o gün Rabbinin Arşını sekiz hâmil olur (17). O gün arzolunursunuz, öyle ki gizli bir hâliniz kalmaz (18). İşte o vakit kitabına sağıyla erdirilmiş olan kimse der ki: "Ha alın okuyun kitabımı (19). Çünkü ben sezmiştim ki ben kavuşacağım hesâbıma" (20). Artık o hoşnut bir hayatta (21) yüksek bir cennettedir (22) devşirimleri yakında (23). Yiyin için afiyet olsun, takdim ettiklerinize mukabil geçmiş günlerde (24). Amma kitabına soluyla erdirilmiş olan da der ki: "Eyvah, keşke erdirilmese idim kitabıma (25) ve vâkıf olmasa idim ne imiş hesâbıma (26). Nolurdu iş bitiren olaydı o ölüm (27). Hiçbir şeye yaramadı benden yana malım (28). Mahv oldu benden saltanat u sâmânım" (29). Tutun onu hemen, bağlayın onu (30). Sonra ancak cahîme yaslayın onu (31). Sonra bir zincirde, ki boyu yetmiş arşın, yollayın onu (32). Çünkü o Allah Azîmü'ş-şân'a inanmıyordu (33). Ve fukarânın yiyeceğine hiç bakmıyordu (34). Bugün de ona yok kanı sıcak bir hısım (35) ne de bir taâm, bir "gıslîn"den başka (36). Ki onu kimse yemez hatâkâr cânîlerden başka (37).

{اَلْحَٓاقَّةُ} O Hâkka ❁ mübtedâ, mâba'di haberdir. Lâm-ı ahd ile "el-Hâkka"; "el-Vâkı'a", "es-Sâ'a" gibi kıyamet gününün isimlerinden olduğunda ihtilâf yoktur. Fakat "hak", "hakka", "hakikat", "hâkk", "tahakkuk" mefhumlarıyla alâkasına ve [5311] vasfiyetten ismiyete

1 M: "anid".
2 H ve B: "kullar".
3 B: "ve".

nakline[1] göre bu kelimenin ne gibi bir mefhum ifade ettiği hakkında on küsur vecih nakledilmiştir.

1. "Hak" sâbit ve vâcib mânasına olarak "el-Hâkka" vukū'u vâcib, geleceği hiç şüphesiz sâbit olan Sâ'at demektir.

2. "Hak" bir şeyi hakikati üzere tanımak ve tanıtmak mânasına masdar olarak "el-Hâkka" kendisinde umûr hakikatiyle tanınacak, yani eşyânın hakikatini keşf ü izhar edecek Sâ'at demektir. Bu mâna يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ 'dan [el-Kalem 68/42] anlaşılan mefhûma da muvâfıktır.

3. "El-Hâkka" havâkk-ı umûru hâvî, yani kendisinde sıdk u tahakkuku vâcib sâbit umûr ve ahvâl vâki' olan demektir ki kıyamette vukū'u ve vücûdu vâcib olan sevab ve ikāb ve sâire gibi kat'î umûru ifade eder.

4. "Hâkka", "hakka" mânasınadır. "Hakka", "hukūk"un müfredi olan "hak"tan ehastır. هَذِهِ حَقَّتِى denir[2] ki "bu benim has hakkımdır" demek olur.

5. "Hâkka" şaşmaksızın inen ve yapacağını yalansız yapan musibet demektir ki لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ [el-Vâkı'a 56/2] mânasınadır.

6. Kavim üzerine vukū'u hak olan vakit demektir ki birinci mânaya yakındır.

7. Her bir doğruluğa eğriliğe, iyiliğe kötülüğe cezâ ve mükâfâtın hak olduğu, ta'bîr-i âharla her âmile amelinin hak olduğu vakit demektir ki o kıyamettir.

8. Mükellefînin amellerinin hepsinin âsârı tamamıyla tahakkuk edip intizar haddinden çıktığı hak Sâ'at demektir. Çünkü bütün sevab ve ikāb o gün husûle gelir.

9. Ezherî'nin kavlince muhasama ve mügālebe mânasına حاققته فحققته "ben onunla haklaştım da ben onu hakladım", yani "yenişmek

1 F -"nakline".
2 B: "denilir".

üzere karşılaştım da ben yendim" denilmesinde olduğu gibi haklamak mânasındandır.[1] [5312] Çünkü O Allah'a dininde, bâtılla yarışa kalkanları hep haklar, mağlub eder.

10. Ebû Müslim'in kavlince "el-Hâkka", حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ [Yûnus 10/33; el-Mü'min 40/10] mânasından fâ'iledir[2].[3]

11. "Âkıbet", "âfiyet" gibi masdardır ki mahz-ı hakikat demek olur.

12. Kıyametin ismi olması itibariyle başkaca mefhum melhuz olmayarak ism-i câmiddir.[4] Bunların her birinden bir mefhum anlaşılmakla beraber demek oluyor ki "el-Hâkka" وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحَٓاقَّةُ buyurulduğu üzere dirayetle bilinir bir şey değildir.

{مَا الْحَٓاقَّةُ} Ne[5] o Hâkka ❁ bu istifham i'zâm ve tehvil içindir. Yani "ne büyük, ne müdhiş hâiledir o Hâkka!" demektir. Şu da onun hevl ü dehşetini tekiddir: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحَٓاقَّةُ} Ve ne bildirdi sana dirayetle nedir o Hâkka? ❁ "Mâ" yine istifham için mübtedâ, "dirâyet"ten اَدْرٰى fiili haber, Peygamber'e hitab eden muhatab zamiri كَ "dirâyet"in birinci mef'ûlü, مَا الْحَٓاقَّةُ cümlesi ikinci mef'ûlüdür. Yani o Hâkka öyle büyük, öyle müdhiş bir hâiledir ki onun şiddet ve fezâ'atinin azameti mahlûkāttan birinin dirayetiyle, tahmin ve takdîri ile bilinemez,

---

1 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* III, 243:

قلت هو عندي من قَوْلك: حاققته فحققته أَي غلبته على الحقّ.

2 H: "fâ'ildir".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 620:

أجمعوا على أن الحاقة هي القيامة واختلفوا في معنى الحاقة على وجوه: أحدها: أن الحق هو الثابت الكائن، فالحاقة الساعة الواجبة الوقوع الثابتة المجيء التي هي آتية لا ريب فيها. وثانيها: أنها التي تحق فيها الأمور أي تعرف على الحقيقة من قولك «لا أَحُقُّ هذا» أي لا أعرف حقيقته جعل الفعل لها وهو لأهلها. وثالثها: أنها ذوات الحواق من الأمور وهي الصادقة الواجبة الصدق، والثواب والعقاب وغيرهما من أحوال القيامة أمور واجبة الوقوع والوجود فهي كلها حَوَاقٌّ. ورابعها: أن الحاقة بمعنى الحقة والحقة أخص من الحق وأوجب تقول: هذه حَقَّتِي أي حقي، وعلى هذا الحاقة بمعنى الحق، وهذا الوجه قريب من الوجه الأول. وخامسها: قال الليث: الحاقة النازلة التي حقت بالجارية فلا كاذبة لها وهذا معنى قوله تعالى: «ليس لوقعتها كاذبة» (الواقعة ٥٦/٢٠). وسادسها: الحاقة الساعة التي يحق فيها الجزاء على كل ضلال وهدى وهي القيامة. وسابعها: الحاقة هو الوقت الذي يحق على القوم أن يقع بهم. وثامنها: أنها الحق بأن يكون فيها جميع آثار أعمال المكلفين فإن في ذلك اليوم يحصل الثواب والعقاب ويخرج عن حد الانتظار وهو قول الزجاج. وتاسعها: قال الأزهري: والذي عندي في الحاقة أنها سميت بذلك لأنها تحق كل مُحَاقٍّ في دين الله بالباطل أي تخاصم كل مخاصم وتغلبه من قولك: حاققته فحققته أي غالبته فغلبته وفلجت عليه. وعاشرها: قال أبو مسلم: الحاقة الفاعلة من «حقت كلمة ربك».

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 46:

وقيل إنها على ما روي عن ابن عباس من كونها من أسماء يوم القيامة اسم جامد لا يعتبر موصوف محذوف وقيل هي مصدر كالعاقبة والعافية.

5 F: "Nedir".

kimsenin tasavvuruna, ihâtasına sığmaz. Onun ne olduğunu bilfiil vukū'u anlatır. Vukū'u da önceden dirayetle değil, ancak Allah tarafından bir ihbar, bir nakil ile bilinebilir. Bundan dolayı sen de onu dirayetinle değil, Hak teâlâ tarafından risaletle bilip haber vereceksin, fakat onun hakikat ve azameti vukū'undan evvel tasavvurlara sığmayacağı için ihbar ile de kavranamaz, ancak tafsîlini araştırmaksızın habere iman ile rivayeten bilinir. Onun için habere inanmayanlar onu mücerred akıl ile[1], dirayetle kavrayamadıklarından dolayı evhâm, masal, hurafe, şiir, uydurma, aldatma diye türlü laflarla tekzîbe kalkışırlar. Öylelere de en güzel nasihat [5313] dirayetlerin tahmin ve takdîrine sığmaz dehşet ve fecâ'atleriyle vukū'u öteden beri kulaklara küpe, dillere destan olmuş, geçmiş vak'aların ihbar ve ihtârıyla istikbâlin namzed olduğu tehlikeleri bir dereceye kadar olsun sezdirmektir. O dirayetle bilinemeyeceğinden ve habere inanmadıklarından dolayı {كَذَّبَتْ ثَمُودُ وَعَادٌ بِالْقَارِعَةِ} Semûd kavmi ve Âd kavmi yalan diye tekzib etti, o olacak kāri'ayı.

"**Kāri'a**" lügatta insanların başlarına çarpan, beyinlerinde patlayan vak'a demek olup el-Kāri'a Sûresi'yle beyan olunacağı vechile insanların ferâş-ı[2] mebsûs, dağların ihn-i menfuş gibi olacağı hengâmı iş'âr etmek üzere kıyamet gününün bir ismi ve Hâkka'nın bazı ahvâlidir ki bu zikrolunan kavimlerin helâklerinde bundan birer küçük numune vardır. Onlar tekzib ettiler de ne oldu? {فَاَمَّا ثَمُودُ فَاُهْلِكُوا بِالطَّاغِيَةِ} ❁ "Tâğiye" tuğyan eden, haddini aşan vâkı'a, tağvâ gibi tuğyan mânasına da gelir. Onların o tâğiyesi Sûre-i Hûd'da وَاَخَذَتِ الَّذِينَ ظَلَمُوا الصَّيْحَةُ [11/94] buyurulan sayha ki Hâmîm Secde'de [Fussilet'te][3] ve ez-Zâriyât'ta الصَّاعِقَةُ [51/44] da onunla müfesserdir. Ve A'râf'ta فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ [7/78; el-Ankebût 29/37] buyurulan "recfe", o sayha ile gelen zelzeledir.

{بِرِيحٍ صَرْصَرٍ} Rîh-i sarsar ❁ şiddetli sesle gürleyen veya çok soğuk fırtına. {عَاتِيَةٍ} Azgın ❁ büker büker atar, redd ü mukavemete ve halâsa

1 H: "aklıyla".
2 M: "firaşi".
3 فَاِنْ اَعْرَضُوا فَقُلْ اَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ [Fussilet 41/13].

çare bulunmaz. {حُسُوماً} ۞ "**Husûm**" uğursuzluk ve idman mânalarına masdar olduğu gibi bir de "hâsim"in cem'i olur. "Hasm" bir şeyi kökünden kesmek ve bir marazı kökünden kesmek için ard ardına dağlamak, mütetâbi'an keyyetmek mânalarına gelir. Burada bundan müste'âr olduğunu söylemişlerdir ki köklerini kesmek için müstemirren demek [5314] olur. Nitekim Sûre-i Kamer'de فِى يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ [54/19] geçmişti. Bundan başka Hâmîm Secde'de فِى اَيَّامٍ نَحِسَاتٍ [Fussilet 41/16] buyurulmasına tamamen mutabık olmak üzere bazıları da "husûmen" menhûsât, meş'ûmât demek olduğunu söylemişlerdir. Bu da köklerini kesecek, hiç hayırlarını bırakmayacak derecede uğursuz mânasını ifade eder. Bazıları da "husûmen"[1] masdar olarak mef'ûl-i leh, yani köklerini kesmek için demek olduğuna zâhib olmuşlardır. "Berdü'l-acûze", "husûm fırtınası", "husûm günleri", "eyyâm-ı husûm" tâbirleri lisânımızda da şâyi'dir (*Sûre-i Kamer'e bak*). {صَرْعٰى} ۞ "Sarî'"in cem'idir. "Sarî'" çarpılıp yere yıkılmış, burada helâk olmuş demektir. {وَمَنْ قَبْلَهُ} Ve ondan evvelkiler ۞ ta kavm-i Nûh'a kadar kurûn-i ûlâ. Burada tahsisten sonra ta'mîm vardır. Zira Âd ve Semûd da evvelkilerdendir. {وَالْمُؤْتَفِكَاتُ} ۞ Lût kavminin karyeleri ki murad ahâlisi olan kavm-i Lût'tur. Bu da ta'mîmden sonra tahsistir. İfadenin bu suretle alt üst edilerek dalgalandırılması mevzû'-i bahis olan Hâkka ve sebebi olan isyanların manzaralarını[2] ihtar için ne kadar beliğdir.

{بِالْخَاطِئَةِ} ۞ "**Hâtı'e**"[3] "kasd" mukabili değil de "savâb" mukabili hata, hatî'e ve cinayet işlemek ki o hata, zikrolunan tekzib cinayetidir.

{رَابِيَةً} Gittikçe artan, mütezâyid ۞ onların isyanlarının ziyadeliği nisbetinde şiddeti artan kâhir bir kabza. {لَمَّا طَغَا الْمَٓاءُ} O su tuğyan ettiği vakit ۞ Yani Nûh'un tûfânı zamanında {حَمَلْنَاكُمْ} sizi Biz[4] taşıdık ۞ tekzib eden diğerlerinin kökünü keserken sizin kökünüzü kesmedik de iman

---

1 H ve M (ilk baskı): "hasumen".
2 B -"mevzû'-i bahis olan Hâkka ve sebebi olan isyanların manzaralarını".
3 H ve B: "Hatî'e".
4 H: "bir".

eden atalarınızın sulbünde taşıyarak muhafaza ettik. [5315] {فِى الْجَارِيَةِ} O câriyede ۞ وَهِىَ تَجْرى بِهِمْ فِى مَوْجٍ[1] كَالْجِبَالِ ۞ [Hûd 11/42] mantûkunca o cereyan içinde akan gemide. Ahd ile "el-câriye", Hazret-i Nûh'un gemisidir. Mutlaka gemiye "câriye" ıtlâkı da müteʻâreftir. Nitekim:

تِسْعُونَ جَارِيَةً فِي بَطْنِ جَارِيَةٍ

"Bir gemi içinde doksan[2] kız" demektir. Maʻamâfîh burada yalnız "el-câriye" denilmesinde onunla beraber muhatabların o vakit orada atalarının sulbündeki bir cereyanda mahfuz bulunduklarına da bir îmâ vardır. Yani o vakit o cereyanda sizleri yükleyip muhafaza eden gemi değil Biz idik, gemi Bizim kudretimizi tanıtmak için sûrî bir sebepti. Ona yüklemenin sebeb-i mânevîsi de iman idi. Hakīkī fâil ise Biz idik. Biz o vakʻayı[3], o gemiyi yaptırıp o suyu tuğyan ettirip kâfirleri gark ve mü'minleri ona bindirerek muhafaza etmekten ibaret olan vakʻayı şu hikmet için yaptık ki {لِنَجْعَلَهَا لَكُمْ تَذْكِرَةً} o vakʻayı sizler için, yani o vakit ihlâk edilmeyip o suretle kurtarılmış olan insanlar ve zürriyetleri için bir tezkire; unutulmayıp anılacak, önünde ve sonunda Bizim kudretimizi, sunʻ u hikmetimizi, kahrımızın şiddetini ve rahmetimizin vüsʻatini ve kendinizin hakīkī selâmetiniz sebeplerini, imanın fâidesini, isyanın zararını, ilerisi için korunmanın semerâtını, ikābın şiddetini düşündürecek bir anıt[4], bir öğüt, bir ibret muhtırası kılalım ۞ da görenler görmeyenlere, duyanlar duymayanlara ansın, haber versin.[5] Çünkü o yalnız dirayetle bilinir şeylerden değildir. {وَتَعِيَهَٓا اُذُنٌ وَاعِيَةٌ} Ve belleyici kulaklar onu bellesin ۞ dinleyip, hıfzedip düşünerek mûcebince amel etsin, zâyiʻ etmeyip ilerisi için istifade eylesin, kendilerini vaktiyle o cereyanda taşıdığımız gibi taşısın da sonrakilerin istifadesi için neşr ü taʻmîme sebep olsun. Bellemeyerek tekzib eden kulaklar da [5316]

---

1 H: "بالموج".
2 B: "dokuz".
3 F: "vâkıʻayı".
4 M: "ânid".
5 B -"haber versin".

cezâlarını çeksin. Çünkü {فَاِذَا نُفِخَ فِى الصُّورِ... اِلخ} ❁ كَذَّبَتْ'den buraya kadar olan beyânât öyle muhtıra kabîlinden olan küçük kıyametler demek olup bundan itibaren Kıyâmet-i Kübrâ olan Hâkka'nın tafsîline şürû' olunuyor (*nefh-i Sûr hakkında Sûre-i Neml'de* يَوْمَ يُنْفَخُ فِى الصُّورِ فَفَزِعَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ[1] شَاءَ اللّٰهُ [27/87] *ve Sûre-i Zümer'de* وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ[2] شَاءَ اللّٰهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ [39/68] *âyetlerine bak*).

{نَفْخَةٌ وَاحِدَةٌ} Kudret-i ilâhiyeden bir tek nefha ❁ bundan zâhir olan nefha-i ûlâdır. Ki nefha-i sâniye veya sâlise daha sonraki safahâtta demek olur. Nefhanın Zümer âyetine nazaran nefha-i sa'k veya nefha-i kıyam diye iki olduğuna kāil olanlardan bazıları İbn Abbas'tan rivayet ederek[3] buna ilk nefha, yani tahrib nefhası[4] demişler, bazıları da تُعْرَضُونَ karînesiyle ikinci nefha demişlerdir. Lâkin ilk nefhadan sonrası artık mümted bir vakit mânasına bir gün addolunmak itibariyle nefha-i sâniyenin yine onda arz için olmasına mâni' değildir. Daha evvel Sûre-i Neml âyetini de ayrıca nazar-ı dikkate alanlar ilk nefha feza', ikinci nefha sa'k, üçüncü nefha kıyam ve arz nefhası olmak üzere üç nefha saymışlar ve bunlardan da bazıları bunu ikinci nefhadan itibar etmişlerdir. Ma'amâfîh bunun nefha-i ûlâ olup وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ [el-Hâkka 69/14], وَهِىَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ [en-Neml 27/88] gibi feza' hengâmını فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً sa'k ve tahrib hengâmı olan nefha-i sâniyeyi, arz da kıyam ve nüşûr, vakfe ve hesab hengâmında olan nefha-i sâliseyi[5] ifade etmiş ve nefha-i ûlâ hepsinin mebde'i olmak ve hepsi "kün" emrine râci' bulunmak haysiyetiyle "nefha-i vâhide" tâbir buyurulmuş olması fehme daha akrebdir. Bir nefha nefhedilip, {وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ} ve Arz u cibâl hamlolunup da ❁ "haml" yüklenip kaldırmak ve taşımak, yüklemek ve yükletilmek [5317] mânalarına geldiğine nazaran Arz ve cibâlin

1 H, F, M ve B: "ما".
2 H, F, M ve B: "ما".
3 F, M ve B: "olarak".
4 B: "safhası".
5 H: "sâniyeyi".

hamlolunması, yüklenilmesi, aşağıdan yukarı mevkilerinden oynatılıp kütle kütle tefrik olunarak kaldırılmaları yahut Arz'ın hamûlesinin sıkleti nefh ile işbâʿ hâline getirilip aşağıdan yukarı, içinden dışarı indifâʿ ve infilâk ile patlayacak bir vaziyete[1] konulmaları demek olabilir ki evvelkinde infilâk olmuş, ikincisinde ise henüz olmamış ve fakat olmak üzere zelzeleler ve fezaʿ ve heyecan başlamış bulunur. Burada Arz ile cibâlin karşılaştırılması "Arz" ile bütün küre-i Arz üzerindeki yükseklikleri, baskıları ve iʿvicâcları ile evtâdı olan dağlardan mâʿadâ olarak çiğnenmekte bulunan alt tabakaya işaret kasdedildiğini gösterir. Bunda asıl mevzûʿ-i mes'ele insanların âkıbetlerini beyan olmak itibariyle hâkim ve mahkum[2] tabakāt-ı beşeriyenin yekdiğerine karşı vaziyetlerine de bir îmâ vardır. Bu ikisi bir nefha ile böyle mahmul kılınıp, hamlelendirilip, karşılaştırılıp {فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً} arkasından bir dekk, birbirini ezecek vechile bir çarpılış çarpıldıkları vakit ۞ ki bunda her iki kütleye verilmiş olan nefhin derecesine nazaran üç ihtimal vardır.

Birisi: Arz kütlesi اِذَا رُجَّتِ الْاَرْضُ رَجًّا [el-Vâkı'a 56/4] mazmûnu üzere sarsılmış da sarsılmış, recfeye tutulmuş titriyor da titriyor olmakla beraber çarpışmada daha kuvvetli gelmesi suretidir ki bunda cibâl وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا. فَكَانَتْ هَبَٓاءً مُنْبَثًّا [el-Vâkı'a 56/5-6] mazmûnu üzere berhevâ olup serpilmiş toz duman hâlinde uçuşup döşenen hebâya dönmüş ve يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَث۪يبًا مَه۪يلًا [el-Müzzemmil 73/14][3] mazmûnu üzere Arz titriyor, çalkanıyor da çalkanıyor, dağlar ise potada eriyip akan kum yığını gibi erimiş akmış, فَيَذَرُهَا قَاعًا صَفْصَفًا. لَا تَرٰى ف۪يهَا عِوَجًا وَلَٓا اَمْتًا [Tâ-hâ 20/106-107] mazmûnunun zâhiri vechile bi'n-netîce o dağların yeri dümdüz, engin ova hâline gelmiş, Arz var fakat yeryüzünde ne iniş yokuş, ne tepe, ne eğrilik görünmez olmuş, etrafını sade bir sis, bir duman sarmış bulunur. Birçok müfessirîn bu [5318] âyetlerin delâletiyle bu vecih üzere mâna vermişlerdir. Bunda Arz üzerinde yine bir hayat tasavvur olunabilir.

---

1 B: "vaziyette".
2 H: "muhkem".
3 "O gün ki yer ve dağlar sarsılacak, dağlar erimiş bir kum yığınına dönecektir."

İkincisi, Arz'a verilen nefha daha çok, alt ve üstten mâruz olduğu tazyik daha şiddetli, sarsıntı ve infilâk onun içinden başlamış olmak haysiyetiyle çarpışmada Arz daha evvel dağılmış, bu cihetle cibâl gālib gelmiş olmak ihtimâlidir ki, bu surette de cibâl yerinden oynamış, oturup istinad ettiği arz kalmamış olacağı için dağlar da o infilâk ve müsademe neticesinde eriyip akarak hepsi un ufra, hepsi hebâ-i mensûr, bütün küre-i arzın mevkii düpedüz kā'-i safsaf hâlinde bir fezâya dönmüş, ufukta cevv-i semâ yarılmaya âmâde bir gamâm, bir sis hâlinde sarkmış bulunur.

Üçüncüsü, ikisine de verilen kuvvet müsâvî gelerek çarpışmada ikisi birden erimiş ve yine aynı netice hâsıl olmuş bulunur ki, bir hayli müfessirîn de bu vech üzere mâna vermişlerdir. Arz'ın câzibesiyle alâkadar olan ecrâm manzûmesinin de bu sırada âhenkleri ve umûmî münasebetleri bir tebeddül ve teşevvüşe düşmüş, يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [İbrâhim 14/48] sırrı zuhûra başlamış[1] olur. Sûre-i Müzzemmil'in وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيباً مَهِيلاً [73/14] âyeti birinci mânaya, Sûre-i Fecr'in اِذَا دُكَّتِ الْاَرْضُ دَكًّا دَكًّا [89/21][2] âyeti de üçüncüde zâhirdir. Bir de "dekk" ve "dekke" yumuşak ve düz yere ve kumluğa denilir. Kezâlik "dekke" dükkâna, yani kapı önünde oturmak için üstü satıh hâlinde düzeltilmiş sed ve seki gibi binâya denir.[3] "Dekketmek" masdarı da duvar gibi mürtefi' bir şeyi alçaltmak ve düzeltmek için vurup yıkarak hurduhaş etmek ve "dakketmek" gibi döğüp ezmek ve bir şeyin girintisini çıkıntısını, pürüzünü düzeltmek için ezerek veya sürterek, eğeleyerek veya çukurlarını doldurarak herhangi bir suretle tesviye etmeye denilir. Ki bunlar yekdiğerinin lâzımı gibidir. Bazıları da demişlerdir ki "dekk", "dakk"tan daha incedir. "Dekk"te eczâ tamamen tefrik olunup düzeltilir, "dakk"ta ise eczâ muhtelif olabilir.

---

1 B: "gelmiş".

2 "Arz dekken dekkâ düzlendiği."

3 H -"Kezâlik 'dekke' dükkâna, yani kapı önünde oturmak için üstü satıh hâlinde düzeltilmiş sed ve seki gibi binâya denir".

[5319] Bu fiillerden "dekke-i vâhide" masdar-ı binâ-i merre olarak bir vurup yıkış, bir eziş, bir düzeltiş mânalarını ifade eder. Bunun her birinin de zikrolunan üç[1] mânadan her birine göre bir münasebeti vardır ki:

Birisi: Bir darbe ile dağların yıkılıp hepsinin bir seviyeye indirilmesi, sath-ı Arz'ın sath-ı bahr gibi dümdüz edilmesi,

İkincisi: Birbirine bir müsâdeme ettirmek suretiyle ikisinin de ale's-seviyye yıkılıp hurduhaş edilmesi[2],

Üçüncüsü de yine bir darbe ile ikisinin birden izâle edilip yerlerinde hiçbir şey bırakılmayarak fezânın düpedüz açılması mânalarıdır, ki en zâhir görünen evvelkisidir. Ve aynı zamanda bunlar hep insanlara ta'alluku itibariyle haber verilmekte olduğu için Arz ve cibâlin hâlinden zikr-i mahal irâde-i hâl kabîlinden üzerinde alçaklı yüksekli tabakāt-ı beşerin çarpıştırılması suretiyle Arz'ın tesviyesi mânasını da iş'âr etmiş olurlar[3] ki, Neml ve Zümer'de اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ [27/87; 39/68] istisnâsının zâhiri de bunu gösterir. Bu mânalar اَلْاَرْضُ'ın bir hususiyeti nazar-ı i'tibâra alınarak mülâhaza edildiği surette de evvelki ümmetlerin misâllerinde geçtiği üzere kıyametin suğrâsı, vustâsı[4], kübrâsı, daha[5] kübrâsı bütün merâtibi düşünülmüş olur. Bununla beraber cumhur كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] mısdâkınca hepsini fenâ-i küllî nokta-i nazarından mülâhaza eylemişlerdir. {فَيَوْمَئِذٍ} İşte o gün ❁ o dekke-i vâhide olduğu, nefha-i sâniye vukū' bulduğu vakit {وَقَعَتِ الْوَاقِعَةُ} vâkı'a vukū' bulmuş ❁ en büyük musibet olan kıyamet kopmuş لَيْسَ لِوَقْعَتِهَا كَاذِبَةٌ. خَافِضَةٌ رَافِعَةٌ [el-Vâkı'a 56/2-3] sırrı zâhir olmuş, Allah'ın diledikleri müstesnâ olmak üzere aşağıda ve yukarıda bulunan kimselerin hepsi bir sa'ka ile yıkılıp serilmiştir. {وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ} Semâ da çatlamış yarılmıştır. {فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ} [5320] o da bugün porsumuş sarkmıştır ❁ Allahu a'lem وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلٰئِكَةُ تَنْزِيلًا [el-Furkân 25/25] sırrı zâhir olmuş,

---

1 H -"üç".
2 H: "edilmesidir".
3 B: "olur".
4 B -"vustâsı".
5 B +"başka".

Şems ve Kamer tutulmuş, yıldızlar tolunmuş, semâ henüz dürülmemiş fakat hazin, mükedder, pusarık[1] bir sîma, gam-âlud bir gamâm, bir bulut manzarasıyla yarılıp etekleri sarkmış {وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَا} melek onun etrafı üzerinde ❁ semânın şakkından heybetle yarılan sahalardan etraflarına, yarılmayan cihetlerine doğru çekilmiş, yahut yarılan sahadan açılan kenarlar üzerinde saf saf dizilmiş, yahut Arz'ın kenarlarına saf dizilmiştir. "**Ercâ**"[2] "asâ" vezninde kısa elifle cânib ve nâhiye mânasına olan "recâ"nın cem'i olup etraf ve cevânib, yan tarafları veya kenarları demektir. "Melek", yani bu nâm ile mâruf olan cins, çünkü gelecek "fevkahüm" zamiri bunun mânen cemi' olduğunu gösteriyor. Sûre-i Bakara'da da geçtiği üzere "melek" ile "melâike"nin bir farkı olup olmadığı hakkında birkaç kavil vardır. Zemahşerî ve daha birtakımları demiştir ki "melek", "melâike"den e'amdır. Ebû Hayyân da "'melek' ism-i cinstir, bununla melâike murad olunur; 'melâike'den e'am olduğu zâhir değildir" demiştir. Zemahşerî'nin murâdı "melek" mefhûmu "melâike" mefhûmundan e'am demek midir, yoksa "müfredin istiğrâkı eşmeldir" kāidesince sıdkta e'am demek midir? Tefsîrinde bu cihet sarih değildir. Ancak delîli ikincisini kasdettiğini ve bundan dolayı burada "ve'l-melek" denilip "ve'l-melâiketü" denilmediğini işrâb ediyor. Ebû Hayyân da buna ilişmiş, lâkin nükteyi söylememiştir. "Melek" müfred ism-i cins, "melâike" cemi'dir. Bununla beraber "melâike"nin de müfred gibi ism-i cins mevkiinde isti'mâli yok değildir. Bu iki kelimenin mefhum ve iştikak nokta-i nazarından farklarına gelince çokları demişlerdir ki "melek" ismi mîmi zâid olarak "me'lek" veya onun maklûbu olan "mel'ek" kelimesinin muhaffefidir. İkisinin [5321] cem'i de "melâik" ve[3] "melâike" gelir. "Me'lek" aslında risalet ve sifâret, yani elçilik demek olup "eleke", "ülûk"[4] veya "elâke" fiilinden ism-i masdar veya masdar-ı mîmî, ism-i zaman ve[5] ism-i mekân veznidir. Allah tealâ'dan elçi mânasına isim yapılınca hemze

1 B: "pusuruk".
2 F -"Ercâ".
3 H -"melâik ve".
4 B -"ülûk".
5 F, M ve B -"ve".

tahfif olunarak "melek" yahut kalbolunarak "mel'ek" denilmiş, "melâik" diye cemi'lenmiştir. Ma'amâfîh Kur'an'da hiç "mel'ek" kelimesi yoktur. Cemi'ler kelimenin aslını göstermek itibariyle "melâike"nin müfredi öyle takdir olunmuştur. Bu takdîre göre "melek" ve[1] "melâike" müfred ve cemi' demek olup hepsinde de Allah teala tarafından risalet mefhûmu muteberdir demek olur. Bazıları da "melek" mîmi aslî olarak "mülk" ve "melekût" maddesinden kuvvet mânasınadır demişler.[2] Cem'i "emlâk" veya alâ gayri kıyas "melâik" olabilir. Bu takdirde ikisi bir mefhumda birleşebilir ise de "melek"te bu kuvvet mânası, "melâike"de evvelki risalet mânası daha zâhir görünür. "Melek", "melâike"den e'amdır denilmesi de bundan dolayı olmak melhuzdur. Melâikenin hepsi melektir, kuvvettir. Lâkin melekin hepsi melâike olmak lâzım gelmez. Risalet vazifesi yapmıyan melekler vardır. Lâkin Râgıb *Müfredât*'ında demiştir ki: "'Melek' lafzını nahviyyûn 'melâike' lafzından kıldılar ve mîmi zâid yaptılar. Bazı muhakkikīn ise onun 'mülk'ten olduğuna kāil olmuş ve demiştir ki: Melâikeden siyâsiyyâta müte'allik bir şeye mütevellî olana feth ile 'melek' denilir, beşerden ise 'melik' denilir. Her melek melâikedir, her melâike melek değildir. Melek, فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا [en-Nâziât 79/5], فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا [ez-Zâriyât 51/4], وَالنَّازِعَاتِ [en-Nâziât 79/1][3] gibi âyetlerle işaret olunandır. Melekü'l-mevt de bundandır. وَالْمَلَكُ عَلٰى اَرْجَآئِهَا [el-Hâkka 69/17], عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ [el-Bakara 2/102], مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذٖى وُكِّلَ بِكُمْ [es-Secde 32/11] buyurulmuştur."[4] Râgıb bu tahkīki beğenmiş görünüyor, bu ifadeden şunları anlıyoruz: Nahviyyûna göre Ebû Hayyân'ın dediği gibi "melek" ve "melâike" mefhumda müsâvî olmak lâzım geliyor.[5] "Melek"in "melâike"den e'am

---

1 B: "veya".

2 B -"demek olur. Bazıları da 'melek' mîmi aslî olarak 'mülk' ve 'melekût' maddesinden kuvvet mânasınadır demişler".

3 H: "وَالنَّازِعَاتِ [en-Nâziât 79/1], فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا [ez-Zâriyât 51/4], فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا [en-Nâziât 79/5]".

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 776:

وأما الْمَلَكُ فالنحويون جعلوه من لفظ الملائكة، وجعل الميم فيه زائدة. وقال بعض المحقّقين: هو من الْمِلك، قال: والمتولّي من الملائكة شيئا من السّياسات يقال له: ملك بالفتح، ومن البشر يقال له: ملك بالكسر، فكلّ مَلَك ملائكة وليس كلّ ملائكة مَلَكا، بل الملك هو المشار إليه بقوله: «فَالْمُدَبِّرَاتِ أَمْراً» (النازعات ٧٩/٥)، «فَالْمُقَسِّماتِ أَمْراً» (الذاريات ٥١/٤)، «وَالنَّازِعاتِ» (النازعات ٧٩/١) ونحو ذلك، ومنه: ملك الموت، قال: «وَالْمَلَكُ عَلى أَرْجائِها» (الحاقة ٦٩/١٧)، «عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبابِلَ» (البقرة ٢/١٠٢)، «قُلْ يَتَوَفَّاكُمْ مَلَكُ الْمَوْتِ الَّذِي وُكِّلَ بِكُمْ» (السجدة ٣٢/١١).

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 258-259.

olduğuna işaret yoktur. Bilakis tahkikte "melek" "melâike"den ehas, "melâike" "melek"ten e'amdır. Çünkü [5322] "melek" "melâike"nin siyasete müte'allik bir şeye de[1] mütevellî olan havâssıdır diyen var. Bunu anlatırken كُلُّ مَلَكٍ مَلاَئِكَة وَلَيْسَ كُلُّ مَلاَئِكَةٍ مَلَكًا ibaresinde "melâike" lafzı da "melek" gibi müfred makāmında kullanılmıştır. Neticede buna göre bu âyette وَالْمَلاَئِكَةُ denilmeyip وَالْمَلَكُ عَلٰى اَرْجَٓائِهَا buyurulması, Zemahşerî'nin gösterdiği gibi "melek" "melâike"den e'am olmakla ta'mîm için değil, melekü'l-mevt ve müdebbirât-ı emr gibi havâs cinsini tahsis için demek oluyor[2]. Zira o sırada melâike de sa'kaya tutulup اِلَّا مَنْ[3] شَٓاءَ اللّٰهُ istisnâsına dâhil olanlar kalacaktır. {وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ} Ve fevklerinde o gün Rabbinin Arşını sekiz hâmil olur. ❁ Bunlara "Hamele-i Arş" denilir. Burada[4] semâniyenin mümeyyizi zikredilmemiş, sekizin neden ibaret olduğu tasrih olunmamıştır. En mütebâdiri o meleklerin fevkinde sekiz melek, yahut sekiz hâmil demek olmasıdır. Dahhâk'ten sekiz saf diye, Hasan'dan de "bilmem sekiz şahıs mı, sekiz bin mi, sekiz saf mı, sekiz bin saf mı?" diye mervîdir. فَوْقَهُمْ Zamiri اَرْجَا'daki "melek"e râci'dir. Onun lafzen müfred olsa da mânen cem' yani bir tek melek değil melek cinsi, yahut bütün melekler demek olduğuna işaret eder. Bazıları "hamele"ye ircâ' ederek hâmillerin kendilerinin fevkinde demek olduğunu söylemiş, bazıları da âlemin fevkinde demiştir. Abd b. Humeyd'in Seleme'den[5] rivayet ettiği üzere İbn İshak demiştir ki: "Resûlullah'ın şöyle buyurduğu bize bâliğ oldu: 'Onlar, yani Hamele-i Arş bugün dörttür, kıyamet günü olduğunda Allah teâlâ onları diğer bir dört ile teyid edecek, sekiz olacaklar.'"[6] Ve Hamele-i Arş'ın evsâf ve eşkâline dair muhtelif rivayetler de kaydolunmuştur ki Tirmizî ve Ebû Dâvûd ve İbn Mâce'nin Hazret-i Abbas'tan rivayet eyledikleri "uylukları semâlar kadar uzun sekiz ev'âl

1 H: "bir şeyde".
2 H: "olur".
3 H: "ما".
4 H ve M: "buradan".
5 H: "Selâm'dan".
6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIII, 584:

حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، عن ابن إسحاق، قال: بلغنا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «هم اليوم أربعة»، يعني: حملة العرش «وإذا كان يوم القيامة أيدهم الله بأربعة آخرين فكانوا ثمانية وقد قال الله: «ويحمل عرش ربك فوقهم يومئذ ثمانية».

suretinde melekler" haberi[1] ve bazılarının naklettikleri "dört suret" haberi[2] o cümledendir. Ebû Hayyân bunların sıhhatine kāil olmayarak demiştir ki: "O semâniyenin sıfatları hakkında birbirine [5323] uymaz mütekâzib eşkâl zikretmişler. Biz onların zikrinden sarf-ı nazar eyledik."[3] Dünya ve âhiret bütün âlemi muhît olan Arş ve Kürsî'ye dair Âyete'l-Kürsî'de ve Sûre-i A'râf'ta ve Sûre-i Hûd'da istivâ âyetinde ve daha bazı yerlerde söz geçmişti. Burada da bir tasavvuf seyrânı olmak üzere selâmet-i fehmi olanlar için şunu mütalaa etmekte bir inkişaf olacağını zannediyorum. Muhyiddîn-i Arabî *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinin Hamele-i Arş'a dair olan on üçüncü bâbında şu mealde bir nazm ile söze başlayarak:

"Arş ve Hâmilleri vallahi, Rahman ile mahmuldür,
Ve bu kavil, ma'kūldür.
Yoksa mahlûkun ne havl ü kudreti[4] olur
O olmasa? Akıl da böyle vârid oldu Tenzil de
Cisim ve rûh ve erzâk ve mertebe,
Burada senin tertîbinden başka tafsil yok
İşte Arş odur, suretini tahkik edebilirsin;
Ve Rahman ismiyle istivâ eden me'muldür.
O Hâmiller sekizdir, onları Allah bilir,
Bu gün ise dörttür, buna 'niçin' yoktur.
Muhammed, sonra Rıdvan ve Mâlik
Ve Âdem ve Halil sonra Cibrîl,
Mîkâil'e İsrâfîl'i de ilhak et tam
Sekiz alnı açık yüzü pak غُرٌّ بَهَالِيل*".*

---

1 Ebû Dâvûd, Sünnet, 19; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 69; İbn Mâce, Mukaddime, 13:
عن العباس بن عبد المطلب، قال: كنتُ في البطحاء في عصابةٍ فيهم رسول الله صلى الله عليه وسلم، فمرَّتْ بهم سحابةٌ، فنَظَرَ إليها، فقال: «ما تُسَمُّون هذه؟» قالوا: السحاب، قال: «والْمُزْنَ؟» قالوا: والمزن، قال: «والعَنَانَ؟» قالوا: والعنان –قال أبو داود: لم أُتقِنِ العَنَانَ جيِّداً–، قال: «هل تدرون ما بُعدُ ما بين السّماء والأرض؟» قالوا: لا ندري، قال: «إن بُعدَ ما بينهما إما واحدٌ أو ثِنْتانِ أو ثلاثٌ وسبعونَ سنةً، ثم السماءُ فوقَها كذلك –حتّى عدَّ سبعَ سماواتٍ– ثم فوق السابعة بَحْرٌ، بينَ أسفلِه وأعلاهُ مِثْلُ ما بين سماءٍ إلى سماءٍ، ثم فوق ذلك ثمانيةُ أوعالٍ، بين أظلافهم ورُكَبِهِم مثلُ ما بين سماءٍ إلى سماءٍ، ثم على ظُهورهم العرشُ، بين أسفلِه وأعلاهُ مثلُ ما بينَ سماءٍ إلى سماءٍ، ثم الله تبارك وتعالى فوق ذلك.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 270. Krş. *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 342; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 69:
وأخرج عبد الرزاق وعبد بن حميد وابن المنذر عن وهب بن منبه قال: أربعة أملاك يحملون العرش على أكتافهم لكل واحد منهم أربعة وجوه: وجه ثور ووجه أسد ووجه نسر ووجه إنسان، لكل واحد منهم أربعة أجنحة: أما جناحان فعلى وجهه من أن ينظر إلى العرش فيصعق وأما جناحان فيصفق بهما وفي لفظ: فيطير بهما، أقدامهم في الثرى والعرش على أكتافهم ليس لهم كلام إلا أن يقولوا: قدسوا الله القوي ملأت عظمته السموات والأرض.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 259:
وذكروا في صفات هؤلاء الثمانية أشكالا متكاذبة ضربنا عن ذكرها صفحا.

4 B: "kuvveti".

der ki: "Allah seni teyid buyursun ey veliyy-i hamîm! İyi belle: Arap lisânında 'Arş' ıtlak olunur, 'mülk' murad olunur. Bir melikin mülküne halel gelince 'sülle arşü'l-melik = meliğin arşı sakatlandı' denir, bir de Arş ıtlak olunur, serîr taht murad olunur. Arş, mülkten ibaret olduğu takdirde onun hâmilleri onunla kāim olanlardır. Arş serir olduğu takdirde de onun hâmilleri üzerinde oturduğu[1] ayakları yahut onu sırtlarına yüklenenlerdir. Hamele-i Arş'a adet girer. Resûlullah onların cümlesini dünyada dört, kıyamette sekiz saymıştır. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ âyetini okumuş [5324] sonra demiştir ki: 'Onlar bugün dörttür, yani dünyada, ve 'yevmeizin semâniye' kavli, yani âhirette.' Bize ehl-i tarîkin ilmen, hâlen ve keşfen ekberinden İbn Meserre el-Cebelî'den[2] rivayet olundu ki mahmul olan arş mülktür ve o cisim ve rûh ve gıda ve mertebede mahsurdur. Âdem ve İsrâfil Sûr için, Cibrîl ve Muhammed ervâh için, Mîkâil ve İbrâhim erzâk için,[3] Mâlik ve Rıdvân va'd ü va'îd içindir. Mülkte de ancak bunlar vardır. Erzâk demek olan gıdalar hissî ve mânevîdir. Biz bu babda ancak bir tarîk zikredeceğiz ki o da mülk mânasına olandır. Çünkü tarîkte ona ta'alluk eden fâideler vardır. Onun hâmilleri onu tedbir ile kāim olanlardan ibarettir. Ki unsurî sureti, yahut nûrî sureti, ve sûret-i unsuriyeyi tedbir eden rûhu ve sûret-i nûriyeyi tedbir eden rûhu[4] ve unsurî suretin erzâkı olan gıdayı ve rûhlar için ulûm ve ma'ârif gıdasını ve cennete girmekle saadete ve cehenneme girmekle şekāvete dair mertebe-i hissiyeyi ve ilmî mertebe-i rûhiyeyi tedbir eder. Binâen'aleyh bu bâbın mebnâsı dört mesele üzerinedir. Birinci mesele suret, ikinci mesele rûh, üçüncü mesele gıda, dördüncü mesele

---

1 B: "olduğu".

2 H, F, M ve B: "İbni Meyserei cilîden".

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Meserre b. Nüceyh el-Cebelî (ö. 319/931), tasavvufî eğilimleri ve Mu'tezilî görüşleriyle tanınan filozoftur. Endülüs ilim ve fikir tarihi hakkındaki klasik kaynaklar ve modern araştırmalar, İbn Meserre'nin önemli bir şahsiyet olduğunu ve fikirlerinin Endülüs düşüncesinde kalıcı izler bıraktığını, hatta bir Meserrecilik (Meserriyye) hareketinin doğduğunu bildirmekle birlikte hayatı hakkında fazla bilgi vermemişlerdir (Bk. Mustafa Çağrıcı, "İbn Meserre", *DİA*, XX, 188-193).

3 H -"Mîkâil ve İbrâhim erzâk için".

4 B -"ve sûret-i nûriyeyi tedbir eden rûhu".

mertebedir ki gaye budur. Bunlardan her mesele de iki kısma inkısam eder, sekiz olur. Bunlar mülk Arşının hamelesidir. Yani o sekiz zuhur edince mülk kāim ve zâhir olur. Ve Melîki[1] onun üzerine istivâ eyler"[2] dedikten sonra bu meseleleri birer birer tafsil edip nihâyet dördüncü meselede şöyle demiştir: "Allah teâlâ her âlem için saadet ve şekāvette birer mertebe ve menzile kılmıştır ki bunların tafsîlâtı hasra sığmaz, saadeti de ona göredir. Sa'âdet-i garaziye vardır, sa'âdet-i kemâliye vardır, sa'âdet-i mülâyime vardır, sa'âdet-i vaz'iye, yani şer'iye vardır.[3] Şekāvet de taksimde öyledir. Garaza muvâfık olmaz, kemâle muvâfık olmaz, mizâca muvâfık olmaz ki 'gayr-i mülâyim' denilen budur, şer'e muvâfık olmaz. Bunların hepsi ya mahsüs ya mâkuldür. Mahsüs kısmı, dâr-ı şekāya ta'alluk eden dünya ve âhiretteki elemler ve dâr-ı saâdete ta'alluk eden [5325] dünya ve âhiretteki lezzetlerdir. Onun hâlisi vardır, karışığı vardır. Hâlisi âhirete ta'alluk eder, karışığı dünyaya ta'alluk eder. Sa'îd, şakī suretinde zuhur eder, şakī sa'îd suretinde zuhur eder, sonra âhirette temayüz ederler. Bazen dünyada şakī şekāvetiyle zuhur eder, âhirete de

---

1 H: "Meliki".

2 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* I, 147-148:

الباب الثالث عشر في معرفة حملة العرش

العرش والله بالرحمن محمول　　وحاملوه وهذا القول معقول
وأي حول لمخلوق ومقدرة　　لولاه جاء به عقل وتنزيل
جسم وروح وأقوات ومرتبة　　ما ثم غير الذي رتبت تفصيل
فذا هو العرش إن حققت سورته　　والمستوي باسمه الرحمن مأمول
وهم ثمانية والله يعلمهم　　واليوم أربعة ما فيه تعليل
محمد ثم رضوان ومالكهم　　وآدم وخليل ثم جبريل
والحق بميكال إسرافيل ليس هنا　　سوى ثمانية غر بهاليل

اعلم أيد الله الولي الحميم أن العرش في لسان العرب يطلق ويراد به الملك يقال: ثل عرش الملك، إذا دخل في ملكه خلل ويطلق ويراد به السرير فإذا كان العرش عبارة عن الملك فتكون حملته هم القائمون به وإذا كان العرش السرير فتكون حملته ما يقوم عليه من القوائم أو من يحمله على كواهلهم والعدد يدخل في حملة العرش وقد جعل الرسول حكمهم في الدنيا أربعة وفي القيامة ثمانية فتلا رسول الله صلى الله عليه وسلم «وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ» ثم قال وهم اليوم أربعة يعني في يوم الدنيا وقوله «يومئذ ثمانية» يعني يوم الآخرة روينا عن ابن مسرة الجبلي من أكبر أهل الطريق علما وحالا وكشفا: العرش المحمول هو الملك وهو محصور في جسم وروح وغذاء ومرتبة فآدم وإسرافيل للصور وجبريل ومحمد للأرواح وميكائيل وإبراهيم للأرزاق ومالك ورضوان للوعد والوعيد وليس في الملك إلا ما ذكر والأغذية التي هي الأرزاق حسية ومعنوية فالذي نذكر في هذا الباب الطريقة الواحدة التي هي بمعنى الملك لما يتعلق به من الفائدة في الطريق وتكون حملته عبارة عن القائمين بتدبيره فتدبر صورة عنصرية أو صورة نورية وروحا مدبر الصورة عنصرية وروحا مدبرا مسخرا الصورة نورية وغذاء لصورة عنصرية وغذاء علوم ومعارف لأرواح ومرتبة حسية من سعادة بدخول الجنة ومرتبة حسية من شقاوة بدخول جهنم ومرتبة روحية علمية فمبنى هذا الباب على أربع مسائل، المسألة الأولى الصورة والمسألة الثانية الروح والمسألة الثالثة الغذاء والمسألة الرابعة المرتبة وهي الغاية وكل مسألة منها تنقسم قسمين فتكون ثمانية وهم حملة عرش الملك أي إذا ظهرت الثمانية قام الملك وظهر واستوى عليه مليكه...

3 B -"sa'âdet-i vaz'iye, yani şer'iye vardır".

şekāvetiyle[1] gider, sa'îd de öyle. Lâkin bunlar mechuldürler. Ahirette temayüz eder belli olurlar. Nitekim Allah teâlâ وَامْتَازُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ [Yâ-sîn 36/59] buyurmuştur. İşte o vakit merâtib ehline öyle lâhik olur ki ne inkıtâ' eder ne tebeddül. Bu beyandan sana, 'Arş' tâbir olunan mülkün mecmû'u demek olan sekizin mânası tebeyyün eder. Bu sekiz Hak teâlâ'nın tavsif olunduğu sekiz nisbet ile alâkadardır ki hayat, ilim, kudret, irade, kelâm, sem', basar, tekvin sıfatlarıdır. Mülk de bu sekiz nisbete münhasırdır. Bunlardan dünyada zâhir olan dörttür: Suret, hissî gıda, saadet mertebe-i hissiyesi, şekāvet mertebe-i hissiyesi. Kıyamet günü ise sekiz tamamıyla iyâna zâhir olur. وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ kavli odur. Aleyhissalâtü vesselâm da 'onlar bugün dört' demiştir. Bunlar, Arş'ın mülk ile tefsîri takdîrindedir. Serir olan arşa gelince: Allah teâlâ'nın birtakım melâikesi vardır ki onu sırtlarında taşırlar, onlar da bugün dörttür, yarın mahşer yerine götürmek için sekiz olacaklardır. Ve bu dört hamelenin suretleri hakkında da İbn Meserre'nin[2] kavline yakın haber dahi vârid olmuş, denilmiştir ki birincisi insan suretinde, ikincisi esed (arslan) suretinde, üçüncüsü nesr (kartal) suretinde, dördüncüsü sevr (öküz) suretindedir. Bu, işte Sâmirî'nin görüp de Mûsâ'nın ilâhı diye tahayyül ettiğidir ki kavmine dana yapmış ve 'bu işte sizin ilâhınız ve Mûsâ'nın ilâhı' demişti, kıssa mâlum. وَاللّٰهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِى السَّبِيلَ [el-Ahzâb 33/4]."[3]

---

1 F, M ve B: "şekavetle".
2 H, F, M ve B: "İbni meyserenin".
3 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* I, 149:

ثم إن الله جعل لكل عالم مرتبة في السعادة والشقاء ومنزلة وتفاصيلها لا تنحصر فسعادتها بحسبها فمنها سعادة غرضية ومنها سعادة كمالية ومنها سعادة ملائمة ومنها سعادة وضعية أعني شرعية والشقاوة مثل ذلك في التقسيم بما لا يوافق الغرض ولا الكمال ولا المزاج وهو غير الملائم ولا الشرع وذلك كله محسوس ومعقول فالمحسوس منه ما يتعلق بدار الشقاء من الآلام في الدنيا والآخرة ويتعلق بدار السعادة من اللذات في الدنيا والآخرة ومنه خالص وممتزج فالخالص يتعلق بالدار الآخرة والممتزج يتعلق بالدار الدنيا فيظهر السعيد بصورة الشقي والشقي بصورة السعيد وفي الآخرة يمتازون وقد يظهر الشقي في الدنيا بشقاوته ويتصل بشقاء الآخرة وكذلك السعيد ولكنهم مجهولون وفي الآخرة يمتازون «وَامْتَازُوا الْيَوْمَ أَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ» فهنالك تلحق المراتب بأهلها لحوقا لا ينخرم ولا يتبدل فقد بان لك معنى الثمانية التي هي مجموع الملك المعبر عنه بالعرش وهذه هي المسألة الرابعة فقد بان لك معنى الثمانية وهذه الثمانية للنسب الثمانية التي يوصف بها الحق وهي الحياة والعلم والقدرة والإرادة والكلام والسمع والبصر وإدراك المطعوم والمشموم والملموس بالصفة اللائقة به فإن لهذا الإدراك بها تعلقا كإدراك السمع بالمسموعات والبصر بالمبصرات ولهذا انحصر الملك في ثمانية فالظاهر منها في الدنيا أربعة: الصورة والغذاء والمرتبتان ويوم القيامة تظهر الثمانية بجميعها للعيان وهو قوله تعالى «وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ» فقال صلى الله عليه وسلم: وهم اليوم أربعة، هذا في تفسير العرش بالملك وأما العرش الذي هو السرير فإن لله ملائكة يحملونه على كواهلهم، هم اليوم أربعة وغدا يكونون ثمانية لأجل الحمل إلى أرض الحشر وورد في صور هؤلاء الأربعة الحملة ما يقاربه قول ابن مسرة فقيل: الواحد على صورة الإنسان والثاني على صورة الأسد والثالث على صورة النسر والرابع على صورة الثور وهو الذي رآه السامري فتخيل أنه إله موسى فصنع لقومه العجل وقال «هذا إِلٰهُكُمْ وَإِلٰهُ مُوسى» القصة. «وَاللهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ».

Yine Şeyh'in sözlerindendir ki "Arş'ın bir ayağı haber, bir ayağı hükümdür"[1] demiş ve bununla Âyete'l-Kürsî'de geçtiği üzere Hasan'dan rivayet olunan "Kürsî mevzi'-i kademeyndir"[2] sözünün bir teviline işaret eylemiştir. [5326] Merâtibi îzâhı, sekiz hâmilin Hak teâlâ'nın[3] sekiz[4] sıfat-ı zâtiyesi nisbetiyle alâkasına dair olan ifadesi câlib-i dikkat olmakla beraber, sûrenin evvelinde ihtar olunduğu üzere dirayetle bilinemeyecek olan bu mebhaste en doğrusu yine kendisinin dediği gibi "Allah bilir" deyip haber hudûdunu geçmemektir. Mi'râc hadislerinde makāmı birinci semâda gösterilen Âdem'i Hamele-i Arş meyânında sayması garib görünür. İbn Ebî Hâtim'in İbn Zeyd'den, Peygamber'den tahric eylediği bir hadiste Hamele-i Arş'tan İsrâfil aleyhisselâm'dan mâ'adâsının ismi söylenmemiş olduğu ve Mîkâil'in Hamele-i Arş'tan olmadığı nakledildiğine,[5] binâen'aleyh İsrâfil ile beraber Mîkâil'in ve Cebrâil ve Azrâil'in Hamele-i Arş'tan olduklarını zu'medenlerin şâyân-ı itimad bir haber ile isbatları lâzım gelir. Ve "bu babda rivayet olunan haberlerin ekserîsi itimada şayan değildir" denildiğine göre de isimlerin ta'dâdlarına gitmeyip onları Allah bilir tefvîzinde karar etmek elbette sağlam olur. Onun için bizim bu âyetlerden anlayabileceğimiz en açık mâna: O gün Allah teâlâ'nın azamet sıfatıyla tecellîsini beyan olmasıdır. Nitekim sûrenin âhiri de Azîm ismiyle hitam bulacaktır.

{يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ} O gün arzolunursunuz ❁ kıyam ve nüşur olmuştur. Mahşerde Hakk'ın huzûr-ı azametinde hesâba çekilirsiniz. Burada "arz" hesabdan mecaz olup bir hükümdara askerinin ahvâlini görmesi için arzolunmalarına teşbih tarîkiyle ifade olunmuştur. Bununla beraber

---

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* I, 149:

وقسم في هذا الكرسي الكريم الكلمة إلى خبر وحكم وهما القدمان اللتان تدلتا له من العرش...

İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* II, 437:

ومن هذا الكرسي تنقسم الكلمة الإلهية إلى حكم وخبر وهو للقدمين الواردين في الخبر.

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 250; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* V, 398-399:

عن ابن عباس ، قال: الكرسي موضع القدمين، والعرش لا يقدر أحد قدره.

3 H -"Hak teâlâ'nın".

4 B -"sekiz".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3370:

عن ابن زيد قال: لم يسم من حملة العرش إلا إسرافيل. قال: وميكائيل ليس من حملة العرش.

dünyadaki arzlar gibi zâhirî bir geçitten ibaret olmadığı anlatılmak üzere şöyle buyuruluyor: {لَا تَخْفٰى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ} Öyle arzolunursunuz ki gizli bir hâliniz kalmaz ۞ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [İbrâhim 14/48] sırrı tamamen zâhir olur. İmam Ahmed, Abd b. Humeyd, Tirmizî, İbn Mâce, İbn Hâtim, İbn Merdûye Ebû Mûsâ el-Eş'arî radıyallahu anh'tan rivayet [5327] etmişlerdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Nâs kıyamet günü üç kere arzolunur. Bu arzların ikisi cidal ve i'tizarlardır. Ama üçüncüsü işte o zaman ellerde sahifelerin uçuşması, 'tetayyür-i[1] suhûf.'"[2] Şimdi bu şöyle beyan buyuruluyor: {فَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَيَقُولُ... إلخ} ۞ Bu kitab Sûre-i İsrâ'da وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ فٖى عُنُقِهٖ وَنُخْرِجُ لَهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ كِتَابًا يَلْقٰيهُ مَنْشُورًا [17/13] âyetinde beyan olunan kitaptır ki insanın ömrünün hâsılı olan amel defteri, dünyada yaptığı ve her gece ve gündüz meleklerin kayd eyledikleri amellerin sahifelerinden müteşekkil defter-i kebîr veya onun bilançosu gibi bir sahifeye yazılmış mîzanlı hulâsası veya hesâbının rü'yet edildiğine dair vesîkasıdır. Ve bunun esas yevmiyesi insanın her gün kendi hâfızasında kendi boynuna asılıdır. Burada "yemîn", "şimal" mukabili olduğundan sağ el, sağ taraf demektir ki sağlamlık, dürüstlük, uygunluk, temizlik, uğur, hayr ve kesb ifade eder. Kitabının insana sağıyla verilmesi tâbirinde mühim nükteler vardır. Evvelâ, insanın bir işini kendi eliyle yapması, kendi kudreti, kendi vâsıtasıyla istediği gibi yapması, kesbetmesi demektir. Sağ eliyle yapması sağlam, dürüst, uygun, kendi lehinde iyi yapması; sol eliyle yapması da tersine yapması; arkaya atması ise ihmal etmesi, başkasından umması mânalarını ifade eder. Onun için hasenât yazan melâike sağda, seyyiât yazan melâike solda denildiği gibi "melek sağdan, şeytan soldan gelir" denilir. Ve ashâb-ı yemîne kitapları sağdan, ashâb-ı şimâle de soldan verilir. "Verilmesi" tâbiri dahi hepsi Allah'ın tevfîki, takdîri, hükm ü[3]

---

1 F, M ve B: "tetâyür-i".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 414; İbn Mâce, Zühd, 33; Tirmizî, Kıyâmet, 4:
عن أبي موسى رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: يعرض الناس يوم القيامة ثلاث عرضات: فأما عرضتان فجدال ومعاذير، وأما الثالثة فعند ذلك تطير الصحف في الأيدي فآخذ بيمينه وآخذ بشماله.

3 H: "hükmü".

icrâsına bağlı olması hasebiyledir. Çünkü وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ فِى عُنُقِهِ [el-İsrâ 17/13] medlûlünce insanın kendi mukadderâtı kendi boynuna geçirilmiş, halk ve emr ü hüküm Allah'a ait olmakla beraber insanın mes'ûliyeti ihtiyârî fiillerine rabtedilmiş olduğu cihetle insan yaptığı hayır veya şer, iyi veya kötü, sevab veya [5328] günah amelleri yaparken kendi isteğiyle yaptığı için onu defterine kaydedecek meleklere kâtibine emreder gibi kendisi imlâ ettirip yazdırıyor demek olduğundan kendi yazmış demektir. Eğer o yazdırdığı, hesâbına geçirttiği muameleler ileride Hakk'ın huzûrunda kendi yüzünü kara çıkarmayacak vechile iyi hesab edilmiş, matlûbu, zimmeti iyi karşılaştırılmış, yine kendi tarafından hak gözüyle kontrol edilmiş kârlı, güzel, sâlih, doğru, dürüst ameller ise o defterler kendi lehinde olmak üzere sağlam, muteber, kendi hesâbına güzel yazı ile yazılmış bir defter olacağından o onu sağ eliyle ve lehine hizmet eden sağlam vâsıta ile yazmış ve inde'l-hisâb hükmünü i'lâmını verecek olan hâkim de onun[1] lehinde olarak yazısını onun kendine yazdırmış ve binâen'aleyh hesâbını kolayca kendine gördürüp hükmünü de istediği gibi kendine verdirerek i'lâmını sağ eliyle kendine teslim etmiş olur. Böyle olmak için de herkes اِقْرَأْ كِتَابَكَۜ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَسِيباً [el-İsrâ 17/14] emri mûcebince her gün kendi boynuna geçirilmiş kitabı, yevmiye defteri demek olan hâfızasında kendi nefsini ve meleklere yazdırdığı amellerini hak gözüyle okuyup Allah'a karşı kendi vicdânında kendi hesâbını görmek ve ona göre وَلْتَنْظُرْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ لِغَدٍ [el-Haşr 59/18] emrine tevfîkan yarın için hazırlanmak iktizâ eder. Bu da evvel ve âhir Allah'ın bir tevfîki, sonra o defteri meydana çıkaran ve hükmü verecek olan da nihâyet Allah teâlâ olduğu cihetle "kitabını sağıyla yazan" buyurulmamış, "kitabı kendiye sağıyla verilen" buyurulmuştur. Vicdânında her gün Hakk'a karşı nefsini muhasebe etmeyen kimse işini arkaya atmış, defterini kendi haberi olmaksızın ve zararını düşünmeksizin ağzına geleni söyleyerek arkadan arkaya yazdırmış demek olacağı gibi, işini Allah'ın emri dairesinde doğru

1 H: "onu".

yapmayan, eğriyi doğru, doğruyu eğri yapmaya kalkışarak defterini kötü amellerle ve hep zimmet sahifeleriyle doldurtan kimse de defterini ters tutmuş, solak yazmış, yazdırmış [5329] demektir. Hâlbuki meleklerin tuttuğu zabıt onun aleyhinde olarak muameleyi olduğu gibi göstermiş ve ona imza ettirilmiş olmak haysiyetiyle sağlam, doğru ve haddizâtında muteber bulunduğundan o kimse de kendi mukadderâtını kendi yazmış, fakat kendine düşman gibi aleyhinde olmak üzere tescil ve imza etmiş, ters yola gitmiş olduğunu o gün anlamış bulunur.

Diğer bir nükte: Allah'a iman ederek ve hesâbını düşünerek hakk u hayrı sevip[1] şerr ü bâtıldan sakınmış olan kimsenin huzûr-i Hak'ta yüzü ak olarak hesâbı dost tarafından görülmüş, hüküm ve i'lâmı dürüst[2] dost eliyle sağdan lehine verilmiş olur. Bilakis Allah'a küfreden, hakkı ve hayrı sevmeyip nankörlükle aksine giden kimselerin hesâbı da sevmediği hasmı tarafından rü'yet edilmiş ve hükmü, i'lâmı da aleyhine olarak soluyla verilmiş olur. Onun için kitabı kendine sağıyla verilmiş olan kimse o gün Dost huzurunda hesab verirken veya hesâbı güzel olduğuna dair hükmünü, vesikasını sağlam eline alınca hesâbına ümidini veya neticesinde ihvânına ferah ve neşâtını veya cennete giderken pasaportunu göstermek üzere der ki: {هَٓاؤُ۬مُ} Ha işte size ۞ alın, gelin[3], bakın[4] {اقْرَؤُ۫ا كِتَابِيَهْۚ} okuyun kitabımı {اِنّ۪ي ظَنَنْتُ اَنّ۪ي مُلَاقٍ حِسَابِيَهْۚ} çünkü ben, ben anlamıştım ki ben her hâlde bir gün olup hesâbıma kavuşacağım ۞ yani böyle itikad etmiş, bu fikir ve zannı beslemiş idim de ona göre hesâbımı ihtiyat ile sağlam, defterimi dürüst tutmuş idim, اِقْرَأْ كِتَابَكَۜ كَفٰى بِنَفْسِكَ الْيَوْمَ عَلَيْكَ حَس۪يباً [el-İsrâ 17/14] emrine imtisal etmiş idim diye yüz aklığıyla kendini gösterir, sevinir. Bu mâna mü'minin hesâba sûret-i kat'iyyede iman ve îkān[5] ile inanması lüzûmuna mebnîdir. Ekser müfessirîn burada zannı önceden ilim ve itikad [5330] mânasına

---

1 H: "sevab".
2 H -"dürüst".
3 B -"gelin".
4 Burada هَا bizim Türkçede "ha sana, ha size" dediğimiz gibi "al işte, alın işte veya gel bak, gelin bakın" meâlinde emir mânasına ism-i fiildir [Müellifin notu].
5 F, M ve B: "yakîn".

olarak bu mealde tefsir etmişlerdir. Maʻamâfîh bazılarının dediği gibi bu, şu demek de olabilir: Ben hesâba inanmakla beraber birçok kusurlar ettiğimi ve nefsimde sû'-i amellerimin kıymeti az[1] olduğunu biliyor ve bundan dolayı zimmetim çok, matlûbum az çıkmasından korkuyor, hesâbımda müşkilâta çatacağımı zannediyordum. Hâlbuki benim farkına varmadığım, hesâba bile almadığım en gizli, en küçük amellerim bile takdir olunmuş, yüksek kıymetler, ecirler biçilmiş. Bu ise benim değerimden, benim kudretimden[2] değil, Raûf-ı Rahîm olan sevgili Rabbimin mahza lutf u keremiyle olmuş bir fazl u rahmettir, diye sevinir. Herkese bu suretle ilan eder, iʻlâmını gösterir. Bu mâna hem daha zâhir hem daha ahlâkīdir. Bunun neticesi {فَهُوَ فٖى عٖيشَةٍ رَاضِيَةٍ} artık o hoşnut bir hayattadır. ❁ Rızâ ve hoşnutluk sâhibinin sıfatı iken râziye ve marziye mertebelerinin cemʻine işaret olmak üzere mecâz-ı aklî denilen isnâd-ı mecâzî suretiyle mübalağa için yaşayışın kendisine nisbet edilmiştir ki yalnız o kendisi râzı ve hoşnut olmakla kalmayacak; onun güzel ahlâkından, güzel mesâîsinden feyizlenerek daha ziyade güzelleşmiş olan nefs-i hayat da ondan râzı ve[3] kendisi marzî ve sevimli olacaktır demek olur. Bu da şöyle îzah olunuyor: {فٖى جَنَّةٍ عَالِيَةٍ} Âlî yüksek bir cennette ❁ dünya cenneti gibi süfliyyât ile, mihnet ve âlâm ile karışık değil, hâlis bir saâdet ü nimet ve ayn-ı hayat olan yüksek âhiret cennetinde, ki {قُطُوفُهَا دَانِيَةٌ} devşirimleri, yani iktitaf olunacak yemişleri, meyveleri, nimetleri, uzakta değil, yakında sarkıp duruyor. Alın istediğiniz kadar {كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنٖيٓـًٔا} yiyin için âfiyetle, içinize sine sine {بِمَٓا اَسْلَفْتُمْ} peşin takdim ettiklerinize mukabil.

[5331] "**İslâf**" karşılığı[4] veresiye olarak önceden arz u takdim etmek[5] demektir. Onun için şerʻan da "selef", taʻbîr-i âharla "selem" denilen muameleye ıtlak olunur ki para peşin mal veresiye olmak üzere yapılan bir alışveriş, daha doğrusu veriş alıştır. Mal mâlum, müşteri sağlam

---

1 H +"az".
2 H -"benim kudretimden".
3 F, M ve B: "o".
4 F -"peşin takdim ettiklerinize mukabil. "**İslâf**" karşılığı".
5 H, M ve B -"etmek".

olduğu surette parayı peşin veren tüccar için bunda kazanç daha çok olur. Burada اَسْلَفْتُمْ buyurulmakla hem bu mânaya hem وَاَقْرَضُوا اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً [el-Hadîd 57/18] mânasına hem de büyüğe takdim etmek ve ona hizmet eylemekteki büyük istifadeye işaret buyurulmuştur. Bunlar ise darlık zamanında yapılamaz. Çünkü daralmış kimsenin veresi veya hediye vermeye hâli olamayacağı gibi müddet de yoktur. Onun için buyuruluyor ki: {فِى الْاَيَّامِ الْخَالِيَةِ} Geçmiş günlerde, yahut bugünkü derdin bulunmadığı, hâlin müsâid, başların sağ ve sâlim olduğu boş ve müsâid günlerde ❁ ki dünyada ölümden veya maraz ve ibtilâdan evvelki fırsat günleridir. Bunun da en güzeli gençlik hengâmıdır. Rivayet olunmuştur ki o gün Allah teâlâ şöyle buyurur: "Ey dostlarım! Dünyada size Ben çok vakit bakardım; Benim yolumda dudaklarınız susuzluktan kurumuş, gözleriniz içine çökmüş, karınlarınız kasıklarınıza geçmiş. Bugün artık yiyin için, o geçmiş günlerde takdim ettiklerinize mukabil."[1] İşte bunlar o Hâkka'dan böyle murâda ererek kurtulacaklardır. Lâkin vay o günleri boşuna geçirenlere veya sonu gelmez dipsiz hevâya sarfeden veya sermayeyi batakçılara kaptıranlara. Çünkü nice kimseler çalışır, hayır denebilecek şeyler yaparlar amma Hak için Allah için değil, halk için riyâ için, kulların keyfine hizmet için yaptıklarından dolayı ecirleri nihâyet onlardan alabildikleriyle kalır. Onların[2] fenasıyla da müfliste batan mal gibi batar gider. Hak yanında elem ve hirmandan başka kendilerine bir şey kalmaz. Bütün o Hâkka onların başında patlar, bunlar kitaplarını tersine ve [5332] solak yazanlardır. Onun için buyuruluyor ki: {وَاَمَّا مَنْ اُوتِىَ كِتَابَهُ بِشِمَالِهِ فَيَقُولُ} ilh... {يَا لَيْتَهَا} ah nolaydı o ❁ bu هَا zamiri mevt vak'asına gönderilmiş mevte-i ûlâ ile tefsir edilmiştir. Gerçi "mevte" lafzı sarâhaten geçmemiştir, lâkin mânen geçmiştir. Hâkka'nın başı bununla başlamış ve bunu söyleyen hesâbı görünce uyanmış demektir. O vakit bulunduğu hâlin tattığı ölüm acısından çok acı ve fecî olduğunu[3] bilfiil

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 310; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 603:
سمعت يوسف بن يعقوب الحنفي يقول: بلغنا أن الله عز وجل يقول يوم القيامة: يا أوليائي، طالما نظرت إليكم في الدنيا وقد قلصت شفاهكم عن الأشربة وقد غارت أعينكم وخمصت بطونكم، فكونوا اليوم في نعيمكم وكلوا واشربوا هنيئا بما أسلفتم في الأيام الخالية.

2 H: "Bunların".

3 H -"hâlin tattığı ölüm acısından çok acı ve fecî olduğunu".

görerek o hâlde o mevti temenni edip der ki ah nolaydı o ilk ölüm {كَانَتِ الْقَاضِيَةَ} kāzıye olaydı ❁ "**Kazâ**" bir işi tamamıyla kesip atmak, kat'î hükmü verip icrâ etmektir. Yani işi bitirip[1] her şeyi kesip atan olaydı da beni bu felâketten, bu Hâkka'dan kurtaraydı. Bu yalnız keşke ölmekle iş biteydi diye geçmişe ait bir temenni değil, ölümden kaçan o adamın gördüğü bu felâket içinde bir daha ölmeye mum olup da onu şimdi bir halâs çaresi olmak üzere hasretle temenni ettiğini ve bu suretle Hâkka'nın ölümden çok şiddetli olacağını ifade eder. O artık ne ölür ne dirilir, sade şöyle hasret ve nedâmet çeker: {مَٓا اَغْنٰى عَنِّى مَالِيَهْۚ} ❁ مَا burada nefy veya istifhâm-ı inkârîdir. Yani neye yaradı benden yana malım? Hiçbir şeye yaramadı, yaradıysa başkalarına yaradı, bana ancak hasret ve azâbı kaldı {هَلَكَ عَنِّى سُلْطَانِيَهْۚ} mahvoldu benden saltanatım ❁ onunla iftihar ettiğim, herkese tasallut ettiğim, güvendiğim, mülküm, hükûmetim, servet ü sâmânım, yahut tutunduğum bütün hüccet ve burhânım. Felâketler içinde fakir ve dermansız, çaresiz kaldım.[2] Böyle bir sözle nedâmet ve tahassür belli ki dünya saltanatına güvenip de hesâbını yanlış tutan, başkalarına cezâ verdiği hâlde kendi hakkında cezâyı inkâr [5333] ederek haksızlığa, zulme giden mal ve saltanat sâhiplerine aittir. Müfessirler burada şu fıkrayı kaydederler:

"Adudü'd-devle" lakabını almış olan Fennâ[3] Husrev b. Büveyh şu şiiri söylemiş:

ليس شرب الكأس إلا في المطر	وغناء من جوار في سحر
غانيات[4] سالبات للنهى	ناعمات في تضاعيف الوتر
مبرزات الكأس من مطلعها	ساقيات الراح من فاق البشر
عضد الدولة وابن ركنها	ملك الأملاك غلاب القدر[5]

1 H: "iş bitirilip".
2 H -"Felâketler içinde fakir ve dermansız, çaresiz kaldım".
3 M: "fena".
4 H: "غاليات".
5 Dolu sâgar içmek her zaman değil, ancak yağmurlu havada ve bir seher vakti cariyelerin tegannîsi içinde, saz telleri arasında aklı selbeden nâzenîn kızların, nermîn bedenlerin, o dolgun sâgarı matla'ından ibraz ederek o beşerin fevkine çıkan zâta sâkīlikle mey sundukları bir sırada olur. O zat ki devletin pazusu ve Rükn-i devletin oğlu Adudü'd-devle, padişahlar padişahı ve kaderi yenen "gallâbü'l-kader"dir [Müellifin notu].

Kendine "kaderi yenen" (gallâbü'l-kader) demişti, fakat çok geçmeden delirmiş ve dili bu âyetten başkasını söylemez olmuş[1], مَٓا اَغْنٰى عَنّ۪ى مَالِيَهْ، هَلَكَ عَنّ۪ى سُلْطَانِيَهْ diye diye can verip gitmişti.[2] Ölüm kâzıye oldu mu? Artık[3] orasını Allah bilir. Şimdi görülmüş bir şey varsa bu sözü defterine sağ eliyle yazmamış, gallâb-ı kader dediği pâmâl-i kader olup gitmiş ve cihan böyle neler yutmuştur. Allah teâlâ'dan hakkımızda selâmet ve âfiyet dileriz.

"Kitâbiyeh, hisâbiyeh, mâliyeh, sultâniyeh" fâsılalarında ها fetha üzerine vakf için hâ-i sekittir. Dâima sâkin okunur. Asl-ı kelime "kitâbiye, hisâbiye, mâliye, sultâniye" demektir.

{خُذُوهُ} Tutun onu ❁ yani öyle deyip duran kimseyi. Bu emirler taraf-ı ilâhîden zebânilere emirdir. O kimsenin ağzından o işe yaramayan mal ve sultana söyleniyormuş gibi hikâye suretinde mukadder kavl ile ifade olunmuştur. {فَغُلُّوهُ} Hemen bağlayın onu {ثُمَّ الْجَح۪يمَ صَلُّوهُ} sonra ancak cahîme[4] yaslayın onu ❁ "cahîm" şiddetle köpüren [5334] büyük ateş, cehennemin en şiddetli tabakası. Burada "cahîm"in takdîmi kasr içindir, yani başka yere değil, ancak cahîme[5] {ثُمَّ ف۪ى سِلْسِلَةٍ} Sonra bir zincirde ki bu zincir {ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا} boyu yetmiş arşın ❁ burada bu zirâ'ın nasıl bir zirâ' olduğu hakkında sözler söylemişlerse de lüzumsuzdur. Bazıları "yetmiş" adedi tahsis için değil, اِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْع۪ينَ مَرَّةً [et-Tevbe 9/80] gibi çokluktan kinaye olduğunu söylemişler, bazıları da "zâhir olan adeddir, hikmetini Allah bilir" demişlerdir. Bize öyle geliyor ki bu zincirden murad Allahu a'lem dünyadaki ömürdür; cehenneme yuvarlanan onunla sallanır. Günler veya aylar zincirin birer halkası, her senesi de sinnin vâhid-i kıyâsîsi olmak itibariyle onun imtidâdı, tûl mikyâsı olan

---

1 H: "olmuştu".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 604; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* VII, 388, 390; İbn Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân,* IV, 54:

وعن فنا خسرو الملقب بالعضد، أنه لما قال:

عضد الدّولة وابن ركنها ملك الأملاك غلّاب القدر

لم يفلح بعده وجنّ فكان لا ينطق لسانه إلا بهذه الآية.

3 H -"artıkfena".

4 H: "cehenneme".

5 H: "cehenneme".

arşın ile ifade olunmuştur. Şu hâlde yetmiş arşın boyda demek yetmiş yaşında demek olur, "yetmiş" denilmesi de mâʻadâdan ihtiraz için değil, أَكْثَرُ أَعْمَارِ أُمَّتِي مَا بَيْنَ سِتِّينَ وَسَبْعِينَ[1] buyurulmuş olmasına nazaran yetmiş yaş bu ümmette ekseriya ömürlerin aʻzamîsi olduğuna ve bir de yetmiş yaşına kadar dünyayı, âhireti anlamamış, tevbekâr olup iman ve salâha yüz tutmamış olanların ondan sonra salâhları müstebʻad bulunduğuna işaret olsa gerektir.

Bu emrin hikmeti de şu iki cümle ile beyan buyuruluyor; birincisi: {إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللّٰهِ الْعَظِيمِ} Çünkü o kimse Allah Azîmü'ş-şân'a iman etmiyordu. İkincisi {وَلَا يَحُضُّ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِ} miskin taâmına teşvik etmiyordu. Fukarâ-yı halkı gözetmiyor, onların ne yediğine bakmıyor, hâllerinden anlamıyor, bakımları çarelerini araştırmıyor, iʻânede bulunmuyor, kendi bakmadığı gibi sâirlerini de teşvik etmiyor, sonra da kendisi bir fukarâ [5335] yemeğine tenezzül etmiyor. Saltanat edeceğim diye halkı eziyor, himâyelerini düşünmüyordu.[2]

{فَلَيْسَ لَهُ الْيَوْمَ هٰهُنَا} Bugün de ona yok burada ne bir {حَمِيمٌ}

"**Hamîm**", lügatta başlıca üç mânaya gelir.

Birincisi: "Veliyy-i hamîm" gibi yakın, yakılgan hısım veya dost demektir. Burada bununla tefsir etmişlerdir. Yani o Allah'a imanı olmayan ve fukarayı himaye etmeyen kâfir zâlimin o gün kendisini koruyacak bir acıyanı bulunmaz. Çünkü dünyada kendisine yardaklık eden bütün hısımları, dostları o gün kendisinden sakınırlar, kaçarlar. Bundan sonraki sûrede[3] وَلَا يَسْـَٔلُ حَمِيمٌ حَمِيماً [el-Meʻâric 70/10] "o gün

---

1 Bk. Tirmizî, Deavât, 101/3550; Zühd, 23; İbn Mâce, Zühd, 27; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâiʻ fî usûli'ş-şerâiʻ,* thk. Muhammed Huseyn İsmâil, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006/1427, I, 167:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أعمار أمتي ما بين الستين إلى السبعين وأقلهم من يجوز ذلك.

2 Ashâb-ı kiramdan Ebü'd-Derdâ radıyallahu anh haremine fukarâ için çorbayı çok pişirmesini tenbih eder ve "zincirin yarısını iman ile çıkardık, bir yarısını da çıkarmayalım mı?" der imiş, bu iki âyetin mefhûmuna işarettir [Müelifin notu].

Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 605. Krş. Ebû Ubeyd, *el-Emvâl,* s. 438; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 274:

وعن أبي الدرداء أنه كان يحض امرأته على تكثير المرق لأجل المساكين، وكان يقول: خلعنا نصف السلسلة بالإيمان، أفلا نخلع نصفها الآخر؟

3 B: "Bundan sonrası".

hısım hısımın hâlini sormaz" buyurulması da bu mânadandır ve buna karîne gibidir.

2. حَم۪يمٍ اٰنٍ [er-Rahmân 55/44] gibi kaynar sıcak su mânasına gelir ki cehennemin suyuna "el-hamîm" denilmesi bundandır. Burada bu mânaya olmadığı zâhirdir.

3. *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere soğuk su mânasına da gelir.[1] Ezdâddandır. Zira soğuk kaynak suyu sıcakta buğulanır. Burada taâm münasebetiyle bu mâna daha münâsib görünüyor. Yani ne bir soğuk su {وَلَا طَعَامٌ} ne de bir taâm, bir yiyecek, yahut tadacak ki bu surette içeceğe de şâmil olur. {اِلَّا مِنْ غِسْل۪ينٍ} Ancak bir gıslînden başka ❁ bir şey yok. "**Gıslîn**" "gasl" maddesinden yıkantı demek olan "gusâle"yi andırır bir kelimedir ki, lügaviyyûndan bazıları yaradan yağırdan akan cerâhatin yıkantısı demişlerdir. İbn Abbas'tan bir rivayette ehl-i cehennemden [5336] akan irin, bir rivayette de "taâmın en şerri, en habîsi, en yutulmazı", İbn Zeyd'den "gıslîn ile zakkūmun ne olduğunu kimse bilmez" *("zakkūm" hakkında Ve's-Sâffât ve İzâ Vaka'a sûrelerine bak*). Bunun her hâlde yiyecek nev'inden kötü bir şey olduğunu şu âyet anlatıyor: {لَا يَأْكُلُهُٓ اِلَّا الْخَاطِؤُ۫نَ} Onu o hâtiûndan, yani öyle işi gücü hata ve hatîe olan büyük günahkârlardan, cânîlerden başka kimse yemez[2] ❁ hatîenin en büyüğü de zulm-i azîm olan şirktir. Görülüyor ki bu hâtiûn fâsılası yukarıda Firavun ve önündekilere ve kavm-i Lût'a dair olan hâtie fâsılasını ihtar etmektedir. Çünkü "hâtiûn" "hâti'"in cem'idir. Demek ki bunlar Firavun ve kavm-i Lût gibilerdir ki onların en büyük hatîesi tekzib ve isyan idi.

Şimdi dirayetle bilinmesine imkân olmayan o Hâkka'nın mukaddimâtı, dehşeti, keyfiyet-i cereyânı ile neticesi, bu beliğ beyan ve inzar ile belleyecek kulaklara ihbar ve ihtar olunduktan sonra bundan alınması lâzım gelen en büyük hisseyi, en mühim öğüdü, en mühim vazifeyi tezkir etmek üzere buyuruluyor ki:

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 250-251.
2 B: "sevmez".

فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَۙ ﴿٣٨﴾ وَمَا لَا تُبْصِرُونَۙ ﴿٣٩﴾ اِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرٖيمٍۚ ﴿٤٠﴾ وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍۜ قَلٖيلاً مَا تُؤْمِنُونَۙ ﴿٤١﴾ وَلَا بِقَوْلِ كَاهِنٍۜ قَلٖيلاً مَا تَذَكَّرُونَۜ ﴿٤٢﴾ تَنْزٖيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمٖينَ ﴿٤٣﴾ وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوٖيلِۙ ﴿٤٤﴾ لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمٖينِۙ ﴿٤٥﴾ ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتٖينَۘ ﴿٤٦﴾ فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزٖينَ ﴿٤٧﴾ وَاِنَّهُ لَتَذْكِرَةٌ لِلْمُتَّقٖينَ ﴿٤٨﴾ وَاِنَّا لَنَعْلَمُ اَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبٖينَ ﴿٤٩﴾ وَاِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرٖينَ ﴿٥٠﴾ وَاِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقٖينِ ﴿٥١﴾ فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظٖيمِ ﴿٥٢﴾

[5337] **Meâl-i Şerîfi**

Artık yok, kasem ederim ki gördüklerinize (38) ve görmediklerinize (39) o hiç şüphesiz kerîm bir[1] resûlün getirdiği sözdür (40). Ve o bir şâir sözü değildir. Siz pek az inanıyorsunuz (41). Bir kâhin sözü de değildir, siz pek az düşünüyorsunuz (42). O Rabbü'l-âlemin'den bir tenzildir (43). O Bize isnâden bazı laflar uydurmaya kalkışsaydı (44) elbette Biz onu ondan dolayı yemîniyle yakalar (kuvvetle tutar hıncını alır)dık (45). Sonra da ondan vetînini (iliğini) keser atardık (46). O vakit sizden hiçbiriniz ona siper de olamazdınız (47). Ve o hiç şüphesiz unutulmayacak bir öğüttür korunacaklar için (48). Bununla beraber Biz biliyoruz ki sizden inanmayanlar var (49). Ve her hâlde o, kâfirler üzerinde bir hasrettir (50). Ve o hiç şüphesiz hakku'l-yakīndir (51). Haydi tesbih et Rabbinin Azîm ismiyle (52).

{فَلَٓا} Demek ki iş öyle zannettiğiniz gibi kolay değil ❁ ey o tekzib hatasını irtikâb edip duran hatâkârlar {اُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ. وَمَا لَا تُبْصِرُونَ} yemin ederim ki gördüklerinize ve görmediklerinize ❁ bunda bütün görülebilen ve [5338] görülmeyen, müşahede olunan ve gāib bulunan gizli veya açık her şey, olmuş ve olacak bütün vukūʿât dâhildir. Atâ "görülen, âsâr-ı kudret; görülmeyen, esrâr-ı[2] kudret" demiştir[3] ki güzel bir beyandır. Bunu

---

1 B -"bir".

2 B: "âsâr-ı".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 318; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 362; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 264; Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 59:

وقال ابن عطاء: «ما تبصرون» من آثار القدرة، «وما لا تبصرون» من أسرار القدرة.

zamanımız tâbirince tabiat ve mâba'de't-tabî'a diye ifade edebiliriz. Ecsâm ve ervâh, ins ü cin ve melâike, dünya ve âhiret, halk ve hâlık, ni'am-ı zâhire ve ni'am-ı bâtıne diye de ifade olunmuştur. Burada Peygamber'in gösterdiği ve göstereceği mucizeleri ve verilen haberlerin mâzî ve istikbâle ait olanlarını, indirilen ve indirilecek olan, inanılan ve inanılmayan âyetleri de mülâhaza etmek lâzım gelir. Kelimelerin asıl ifade ettikleri mantuk şu oluyor: مَا تُبْصِرُونَ Her ne ki görüyorsunuz ve göreceksiniz, görür ve görebilirsiniz وَمَا لَا تُبْصِرُونَ ve her ne ki görmez ve göremezsiniz. Bunlara kasem ise şunu ifade eder: Sizin şimdiye kadar gördüğünüz ve hâlen görmekte bulunduğunuz ve şimdi görmeyip de ileride göreceğiniz ve görebileceğiniz ve hiç görmeyeceğiniz ve göremeyeceğiniz neler neler vardır. Neler olmuş ve daha neler olacak, neler gelmiş ve gelecektir. Mâzîde, hâlde ve istikbalde sizin idrak edebildiğiniz ve edeceğiniz ve daha idrak etmediğiniz ve edemeyeceğiniz ne hakikatler, acı ve tatlı ne vâkı'alar[1], ne musibetler, ne nimetler vardır. Ey hatakârlar, gāfil[2] münkirler; öyle inkâr ve tekzîbi kolay sanmayınız, işte onları yaratan ve yaratacak olan Ben Allah Azîmü'ş-şân bütün onlara kasem eder de görmek istemediğiniz[3] şu hakikati gözlerinize sokmak üzere size hâl ve istikbâliyle bütün kâinatı ve acı tatlı her türlü te'mînâtı göstererek derim ki: {إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ... إلخ} Şundan gaflet edilmemek[4] lâzım gelir ki, burada bu kasemde pozitivizmin[5] en başlı bir hatasına tenbih vardır: zira tekzib ve inkârın başlıca iki menşe'i vardır:

Birisi sofestaîlik, safsatacılıktır ki bunlar gördüklerini de tekzib eder, kendine de inanmaz inatçılardır. [5339] Sûre-i Bakara'nın başında da geçtiği üzere bunlar kābil-i hitab değildirler. Bunlara söz hiç kâr etmez, başlarını taşa çarpacak fiil gerektir. Ma'amâfîh böylelere de "sakın başına taş düşecek" denilsin de dinlemezlerse ko bütün hasret başlarında kalsın.

1 B: "vak'alar".
2 H: "kâfir".
3 B -"bütün onlara kasem eder de görmek istemediğiniz".
4 H: "etmemek".
5 M: "positisvizmin".

Birisi de pozitivistlik, yani fazla müsbetcilik taassubudur ki bunlar da gördüklerine inanır, görmediklerini tekzib ederler. Gerçi hataya düşmemek için müsbet yürümek iyidir. Görünür görünmez tehlikelerden korunmak için lâzım olan son yol da odur. Fakat hayattan maksad gördüklerine saplanıp da durmak değil; yürümek, hatalardan, tehlikelerden korunarak hak murâda, selâmete ermektir. Bu gaye ise görünen tarafta değil, görünmeyen taraftadır. Asıl tehlikeler görünen cihetten gelen değil, görünmeyen cihetten gelecek olanlardır. Onun için hep isbat olunmuş ve olunacak başka hakikat yok imiş gibi hep görünene saplanıp da ondan ilerisini[1] büsbütün nefy ü inkâr ile karşılamak müsbetcilik değil, aynı sofestâiyenin yaptığı gibi menfî bir körlük ve inatçılıktan ibaret büyük bir hatadır ki ilmi bildiklerine kasreden, iman hudûduna yaklaşmak istemeyen kuru akılcı rasyonalistlerle[2] mahdud tecribeci pozitivistler hep böyle nefy ü inkârı isbat zannederek haberlere, hârikalara inanmamış, akıl ve tecribeleri mâverâsındaki hakikatin ateşine yanıp gitmişlerdir. Evet, Sûre-i Mülk'te dahi geçtiği üzere nazar ve tecribe insan için ilim için en yakın yoldur. Fakat tecribe[3] bize gösterir ki hakikat bizim gördüklerimizden ve kavrayabildiklerimizden ibaret değildir. Gördüklerimizi, tecribe ettiklerimizi isbat ederken görmediklerimizi, kavrayamadıklarımızı, yetişemediklerimizi nefy ü inkâra kalkışmak isbatçılık değil, ne aklın ne tecribenin tasdîkine iktiran etmeyen bir menfîliktir. Hiçbir nazar, hiçbir müşahede, hiçbir his, hiçbir akıl, hiçbir tecribe görülen, mükerreren tecribe olunan haddin ilerisi [5340] yoktur, burada dur tevakkuf et dememiştir. Bilakis bütün tecribelerin müsbet olarak verdiği kat'î hüküm şudur: Bugün[4] gördüklerinizin ilerisi var; binâen'aleyh yürüyün, lâkin yolda giderken ilerisini hep gördüklerinizden ibaret farzederek indî kıyas ile yürümeyin ve görmediğiniz bilmediğiniz hakikatlere, tehlikelere tesadüf edeceğinize iman ile yürüyün. Hem

1 H -"hep görünene saplanıp da ondan ilerisini".
2 H: "nasyonalistlerle".
3 B -"insan için ilim için en yakın yoldur. Fakat tecribe".
4 F, M ve B: "duyun".

tecribenin bütün medârı ihtibar, yani nefsin vâki'den[1] haber almasıdır. Hak, nefsin vâkı'a intibâkındadır. Haberi nazar-ı dikkate almayarak kendiliğinden yürüyen nefis, indî hevâsıyla[2] tehlikeye gider. İhtibar ise süflî olan lems, zevk, şemm hislerinden ibaret olmadığı gibi hiss-i basardan ibaret de değil, sem' ve[3] hiss-i bâtın ile akla da alâkadardır. Ve hatta haberin en geniş hudûdu sem'dedir. O, insana akıl ve basarın kavrayamayacağı haberler getirir. İstihbârâtın ehemmiyeti büyüktür. Onun içindir ki devletler sifâretlere pek büyük ehemmiyet verirler. Bilhassa tehlike melhuz olan husûsâtta en zayıf bir haberi bile ihmâl etmezler. O hâlde hiç yalanı tutulmamış, ahlâkı, akıl ve idrâki eğrilikle lekelenmemiş bi't-tecribe sıdk u emanetle tanınmış, ne söylediğini bilir büyük bir muhbirin her mihneti gözüne alarak kat'î bir dava ile "ben yakînen haber aldım, bu böyledir. Şimdi akıllarınızın eremeyeceği bir surette şöyle olacaktır. İnanın, sonra anlayacaksınız" diye yeminler ederek verdiği haberi "öyle şey olmaz" diye tekzîbe kalkışmak gerek akl-ı nazarî ve gerek akl-ı amelî nokta-i nazarından pek büyük hata olmaz mı? Mekke'de zuhur edip de her şeyi göze alarak "ey Mekkeliler! Sizler ve bütün insanlık pek büyük bir tehlike içindesiniz. Eğer Allah'a iman eder, benim verdiğim[4] haberleri dinler, bana uyar, fedâkârlıklar ederseniz gerçi birçok zahmetler çekeceksiniz, mal ve nüfusça zâyi'âtlar vereceksiniz, amma daha büyük tehlikeden, Hâkka'dan kurtulacak, Kayser ve Kisrâ'yı tepeleyip yalnız Hakk'a kul olarak insanlığa hakkı tanıtacak rehberler olacak, Allah [5341] yanında hak murâda ereceksiniz. Allah bana böyle dedi ve bana bu Kur'ân'ı verdi. Bu dünyanın sonu nasıl olsa ölüm değil mi? Gelin onunla inleye inleye ateşe gitmektense güle güle can verip Hakk'ın cemâline kavuşalım" diye davet eden Hazret-i Peygamber'e; o zaman bir taraftan gördüklerine saplanarak, bir taraftan gördüklerini bile tamamıyla nazar-ı i'tibâra almayarak mecnun diyenlerin, "bize şiir

1 H: "vâkı'adan".
2 B: "haysiyetiyle".
3 B -"ve".
4 B: "dediğim".

söylüyorsun" veya "bazen üstüne rast getiren ve ekseriya yalan söyleyen kâhinler gibi kehanet taslıyorsun" veya "bizi büyüleyip anlamadığımız bir cihetten aldatmak, o suretle kendin istifade etmek yaşamak istiyorsun, bize kendi çekip durduğumuz garâmetler yetişmiyormuş gibi bir de sen mi aldatmak istiyorsun?" diyenlerin ilk nazarda mâkul gibi görünen sözleriyle sonundaki hakikat karşılaştırılacak olursa ve fi'l-hakīka yirmi küsur sene sonra o müşriklerin, kayserlerin, kisrâların[1] tepelenip nûr-i İslâm'ın âleme yayıldığı tecribe sahasında imtihan meydanlarında bilfiil tahakkuk ederek kendini gösterdiği mülâhaza olunursa âkil kim, mecnun kim; hak kimin, aldanan kim olduğu bi't-tecribe tebeyyün etmiş olmaz mı? O hâlde görülene[2] tutunup da müsbet gitmek isteyenler bulundukları noktada durup kalacaklarına bu haberlerin henüz görünmeyen cihetlerini de nazar-ı i'tibâra alarak tekzib ve inkârdan sakınmak ve bulundukları hâlde kalamayacaklarını[3] bilerek âhiretin o yüksek saadetine ermek için aşk u mahabbetle Hakk'a doğru yürümek daha müsbet ve daha kârlı olmaz mı? İşte Allah teâlâ bütün tecribelerin, isbatların esası olan "görülen var[4] görülmeyen var, gördüklerinize saplanıp kalmayın" düstûrunu telkin ve bu suretle haberi temin için görülene ve görülmeyene kasem edip hepsini işhad ederek buyuruyor[5] ki: {اِنَّهُ} Haberiniz olsun o ❁ yani mücerred dirayet ile bilinemeyecek olan o haberleri size bu beliğ beyânât ile bildirip öğüt [5342] vermek üzere okunan Kur'an {لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ} muhakkak kerîm; tekrim ve ihtirâma şâyan, kerem ve keramet sâhibi yüksek bir Resûlün, büyük bir Hak elçisinin getirdiği sözdür. ❁ O, tekzîbe değil; saygı ile, inanç ile dinlenmesi lâzım gelen bir sözdür. Çünkü elçinin sözü onu gönderenin sözüdür. Burada "Resûl-i Kerîm"den murad Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellemdir. اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ sûresinde "Resûl-i Kerîm" Cebrâil olduğu cihetle burada da öyle olmasına zâhib olanlar olmuşsa

1 H -"kisrâların".
2 H: "görünene".
3 H: "kalmayacaklarını".
4 B: "ve".
5 H: "buyuruluyor".

da, oradaki karînelerle buradaki karînelerin farkı vardır. Orada لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ. ذِى قُوَّةٍ عِنْدَ ذِى الْعَرْشِ مَكِينٍ. مُطَاعٍ ثَمَّ اَمِينٍ. وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍ. وَلَقَدْ رَاٰهُ بِالْاُفُقِ الْمُبِينِ. وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍ. وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ. [et-Tekvîr 81/19-25] vasıflarıyla, "sâhibüküm" buyurulan Hazret-i Peygamber'in ufuk-i mübînde gördüğü kuvvetli Resûl'ün şeytân-ı recîm olmadığı anlatılmış olduğundan, o Resûl-i Kerîm'in Allah tarafından Peygamber'e gelen Cebrâil olduğu zâhirdir. Hâlbuki onun şâir, kâhin olmadığını söyleyen şu âyetler burada Hazret-i Peygamber'in kerametini beyanda zâhirdir. Muhakkak ki o Kur'ân-ı Kerîm bir peygamberin tebliğidir {وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ} ve o bir şâir sözü değildir. ❁ Onu bir şiir gibi dinleyip geçmeyin{قَلِيلًا مَا تُؤْمِنُونَ} siz pek az iman ediyorsunuz. ❁ Gerçi bunda sözün belâğatini biraz takdir etmek ve güzelliğinden bir lemha sezmek gibi imana benzer cüz'î bir duygu gösterilmiş olursa da bu, onun hakīkī kadrini duymamak, Resûl'ün kerametini, risaletin mâhiyetini, gönderenin azametini, Hâkka'nın hakkiyetini bir hayâl farzetmek[1] sizi selâmete çıkaracak, çok yüksek gayelere erdirecek[2] olan Hak teblîgâtına küfretmektir. Böyle mislini görmediğiniz şeyleri gördüklerinizin bazısına benzetmekle işin içinden çıkacağınızı zannediyorsunuz, şiir ne kadar güzel olursa olsun büyük bir elçinin tebliğ ettiği yürekler oynatan beyânâtına şiir demek ne büyük hata, ne büyük [5343] gaflettir. وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشِّعْرَ وَمَا يَنْبَغِى لَهُ [Yâ-sîn 36/69] hakikatini anlamaktan, hakkı teslim ve takdir etmekten uzak olan o duygu, o cüz'î lemha-i şuur kâfi değil, Hâkka günü Hakk'ın huzûruna varıldığı vakit sâhibini selâmete çıkaracak hakīkī bir iman ile işe sarılmak lâzım gelir. O bir şâir sözü olmadığı gibi {وَلَا بِقَوْلِ كَاهِنٍ} bir kâhin sözü de değildir. ❁ Birtakım âyetlerde beyan edildiği üzere kulak hırsızlığı eden gizli cinler ve şeytanlarla münasebette bulunarak onlardan telakkī ettiği bazı şeylerle zan üzere gayb taşlayan ve hakikati ne olduğunu bilmeksizin gaybdan haber verdiği zu'muna düşerek cinden hüddâm kullanan ve kendi teşebbüsüyle gizli rûhlar celbetmek veya şundan bundan istidlâl ve

---

1 H: "Resûl'ün kerametini, risaletini, mâhiyetini bir hayâl farzetmek".

2 B: "götürecek".

istihrac suretinde garib bazı atmalarla bakıma bakmak, falcılık yapmak sanatıyla uğraşan kimselerin atarak veya uğraşarak söylediği ve bazen rast getirip çok kere de aldandığı ve aldattığı kehanet sözü de değildir.

İbn Esîr'in *Nihâye*'de beyânına göre: Kâhin, gelecek zamanda olacak şeylerden haber alıp vermeye uğraşan ve esrârı bilmek iddiasında bulunandır. Arabda Şıkk u Satîh[1] gibi kâhinler vardı, bunlardan kimisi kendisinin cinden bir tâbi'i ve bir re'iyyi, yani gözüne görünen güzel bir perisi olup ona haberler getirdiğini zu'mederdi. Kimisi de soran kimsenin kelâmından, fiilinden, hâlinden istidlâl ile üstüne vurduracak birtakım esbâb mukaddimâtıyla işleri bileceğini zu'mederdi ki buna bilhassa "arrâf" ismini verirlerdi. Çalınmış olan şeyi ve yitiğin yerini bildiğini iddia eden gibi.[2] Râgıb da *Müfredât*'ında der ki: "'Kâhin', gizli geçmiş haberleri bir nevi zan ile ihbar edendir.[3] 'Arrâf' da gelecek haberleri yine bir nevi zan ile ihbar edendir. Ve bu iki sınâ'at gâh hata eder gâh isabet eder. Zan üzerine mebnî olduklarından dolayı Aleyhissalâtü vesselâm 'her kim arrâfa veya kâhine gider de onu [5344] dediğinde tasdik eylerse o Ebü'l-Kāsım'a indirilmiş olana küfretmiş demektir' buyurdu.[4] Birisi böyle bir şey yaptığı zaman 'fülân kehanet yaptı' denilir. Bununla tahassus ettiği vakit كَهُنَ 'kâhin oldu' denilir. Kâhinlik yapmaya çalışana da 'tekehhün etti' denilir."[5]

---

1 Şık ve Satîh, câhiliye devrindeki meşhur kâhinlerdendi. Şıkk'ın tek eli, tek gözü ve tek ayağının bulunduğu ve yarım insan şeklinde olduğu söylenir. Satîh'in de kafatası dışında vücudunda kemik bulunmadığına ve kumaş gibi dürülebildiğine inanılır. Bunların vazifelerinden biri de insanların rüyalarını tabir etmekti (Bk. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 15-18; İlyas Çelebi, "Kâhin", *DİA*, XXIV, 171; a.mlf., "Rüya", *DİA*, XXXV, 306).

2 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* IV, 214-215:

الكاهن: الذي يتعاطى الخبر عن الكائنات في مستقبل الزمان، ويدعي معرفة الأسرار. وقد كان في العرب كهنة ك«شِقّ» و«سَطيح» وغيرهما، فمنهم من كان يزعم أن له تابعا من الجن ورئيا يلقي إليه الأخبار، ومنهم من كان يزعم أنه يعرف الأمور بمقدمات أسباب يستدل بها على مواقعها من كلام من يسأله أو فعله أو حاله، وهذا يخصونه باسم العراف، كالذي يدعي معرفة الشيء المسروق ومكان الضالة ونحوهما.

3 H +"~~Ve bu iki sınâ'at gâh hata eder gâh isabet eder~~".

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 429; Ebû Dâvûd, Tıb, 21:

عن أبي هريرة والحسن عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من أتى كاهنا أو عرافا فصدقه بما يقول فقد كفر بما أنزل على محمد.

5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 728:

الْكَاهِنُ: هو الذين يخبر بالأخبار الماضية الخفيّة بضرب من الظنّ، والعرّاف الذي يخبر بالأخبار المستقبلة على نحو ذلك، ولكون هاتين الصّناعتين مبنيّتين على الظنّ الذي يخطئ ويصيب قال عليه الصلاة والسلام: «من أتى عرّافا أو كاهِناً فصدّقه بما قال فقد كفر بما أنزل على أبي القاسم». ويقال: كَهُنَ فلان كهَانَةً: إذا تعاطى ذلك، وكَهَنَ: إذا تخصّص بذلك، وتَكَهَّنَ: تكلّف ذلك.

Ahkâm-ı nücûm, reml, cifr, türlü falcılıkla bakıcılık, manyetizm, ispirtizm, psişizm, metapsişizm hâlet-i rûhiyeleriyle medyumluk yapan, onunla uğraşan böyle kimseler her zaman her yerde bulunagelmiştir. Kur'ân'ı, nübüvvet ve risaleti bunlara benzetmeye çalışmamalı, bilakis bunlardan çok yüksek olan hak bir nübüvvet ve risaletin imkânına istidlâl eylemelidir. Zira her nâkıs bir kâmili düşündürür. Ey o Kur'ân'a kâhin sözü diyenler! {قَلِيلاً مَا تَذَكَّرُونَ} Siz pek az[1] düşünüyorsunuz ❁ kâhine inanıyor da Allah'a ve Peygamber'e inanmıyorsunuz. Peygamber'i kâhine benzetmeye çalışıyorsunuz. Gerçi öyle demekte şiirden biraz daha derin bir mâna, bir hâdise düşünmek; mâzî ve istikbalden bir haber alabilen, gayba dair bir şey bilen bulunduğunu iddia eyleyen bir nevi itiraf demektir. Gaybı Allah'tan başkasının bilemeyeceğini düşünmek zannıyla ilmi ayırmamak olmakla beraber gayb ve şehadeti bilen Hak teâlâ'nın varlığını ve O'nun öyle yalan yanlış bir zan üzere değil, hak bir yakīn ile, kerîm bir Resul gönderip sâdık haberler verebileceğini düşünmek itiraf eylemeyi iktizâ eyler. Böyle iken bazı tesadüf eden birçok kere de yalan yanlışla aldatan ve nihâyeti bir haberin menba'ına vâkıf olmayıp da kulak hırsızlığı kabîlinden şundan bundan çalınarak ve içine Hak'tan mı, Şeytan'dan mı nereden geldiği bilinmeksizin birçok atıp tutmalar karıştırılarak süslenip söylenmiş olan kâhin sözlerine az çok inanıyor, onlara saplanıyorsunuz da Allah'ı, Peygamber'i düşünmüyor, zan ve tevehhüm ile gayb taşlamakla yakīnen bildiği bir hakikati beyan etmek arasındaki farkı nazar-ı itibara almıyor; Kur'an ile, şâir ve kâhin sözlerini güzel [5345] mukayese etmiyor, vahyi kabul etmek istemiyor, saadet ve felâketinizle alâkadar olan bir hakikati tekzib ve inkâr eylemekteki tehlikeyi hakkıyla hesâba almıyorsunuz. İyi düşünün, inanın:[2] Kur'an şâir sözü de değil kâhin sözü de değil, o Resûl'ün risalet nâmına kendiliğinden[3] söylediği bir söz de değildir. {تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ} O, bütün âlemlerin Rabbi olan Allah teâlâ'dan indirilmedir. ❁ O Resul,

1 F -"az".
2 H: "Ey düşünen, inanan".
3 H -"kendiliğinden".

onu olduğu gibi tebliğe me'mur, kerîm bir elçidir. İşte Kur'ân'ın hakikati budur. Yukarıda Resûl-i Kerîm'in kavli denilmişti, eksik düşünenler "resul" ve "kerîm" sıfatlarının mânasını iyi düşünmeyerek onun hiç olmazsa elfâzı Resûl'ün kendi tarafından Allah nâmına söylediği kendi sözü imiş gibi yanlış bir zanna düşmesinler diye burada Kur'ân'ın hem mânası hem nazmı Allah tarafından ceste ceste indirilmiş olduğu tasrih olunarak تَنْزِيلٌ مِنْ رَبِّ الْعَالَمِينَ diye hakikati beyan olunmuş ve bunu daha ziyade teyid ve isbat için de buyurulmuştur ki: {وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيلِ} Eğer o Resul Bize karşı, yani Biz ona söylemeden, emr ü nehy etmeden Bize isnad ederek, Bizim nâmımıza kendiliğinden bazı laflar uydurmaya kalkışsaydı {لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ} Biz ondan dolayı yemîniyle elbette tutar yakalardık ❁ burada "yemîn", "yemînihî" mânasına Peygamber'in ettiği yemin, yahut Allah teâlâ'nın kuvvet ve kudreti mânasına iki veche muhtemildir. Zira "yemîn" esasen kuvvet demektir. Yani o takdirde bu Kur'an, bu sözler Allah tarafından indirildi diye türlü türlü kasemlerle ettiği yeminler yalan yere yemin olacağından dolayı Biz onu o yemîniyle yakalar, yahut kuvvetle tutar hıncını alır, yalanı başına çarpardık. {ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ} Sonra elbette ondan dolayı vetînini, kalb damarını (veya iliğini) keser atardık.

"**Vetîn**" kalb damarı, şah damarı, şiryân-ı ebher, [5346] bazıları da bel kemiğinin iliği, nuhâ'-ı şevkī demişlerdir ki ikisi de kesilince sâhibi derhâl ölür. Mâna: O vakit tekrim etmek şöyle dursun, hem yalanını tutarak rüsvay eder hem de idam ve ihlâk eylerdik. {فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ} O vakit içinizden hiçbiriniz mâni' olamaz, onun tarafından müdafaa edemezdi ❁ lâkin hakikat öyle değil, o bir Resûl-i kerîmdir;[1] öyle yalandan, yalan yere yeminden müberrâ, kerem ü kerameti, mu'cizâtı, sıdk u emaneti zâhir bir peygamberdir ve o Kur'an hakikaten Rabbü'l-âlemîn'den bir tenzildir. Tenzîlin hikmetlerine gelince {وَاِنَّهُ لَتَذْكِرَةٌ لِلْمُتَّقِينَ} ve o korunacak müttakīler için bir tezkiredir[2]. ❁ Bir

1 B -"lâkin hakikat öyle değil, o bir Resûl-i kerîmdir".
2 H: "tezkirdir".

ögüt, yollarını gösterecek bir muhtıradır. Onlar için olması, çünkü intifâʿ edecek olanlar onlar, öyle korunmak hissini besleyen saygılılardır. {وَاِنَّا لَنَعْلَمُ اَنَّ مِنْكُمْ مُكَذِّبٖينَ} Onunla beraber Biz biliyoruz ki sizin içinizden tekzib eden münkirler vardır. ❁ Yani Biz onların cezâlarını veririz {وَاِنَّهُ لَحَسْرَةٌ عَلَى الْكَافِرٖينَ} ve çünkü o Kur'an, onun kadrini bilmeyip nankörlük eden kâfirlerin üzerinde muhakkak bir hasrettir. ❁ Onlar kıyamet günü müttakīlerin sevâbını gördükleri zaman ilelebed hasrette kalacaklardır. {وَاِنَّهُ لَحَقُّ الْيَقٖينِ} Ve o hiç şüphesiz hakku'l-yakīndir. ❁ Şiir, kehanet, zan ve tahmin kabîlinden olmak şöyle dursun ilmü'l-yakīn ve aynü'l-yakīnden de daha yüksek olarak hakku'l-yakīndir (*Sûre-i Vâkıʿa'nın âhirine bak*).

O hâlde ey Resûl-i kerîm! {فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظٖيمِ}.

[5347]

سورة المعارج مكية وهي أربع وأربعون آية

ME‘ÂRİC SÛRESİ

“Me‘âric Sûresi”, “Se’ele Sûresi”, “Mevâki‘ Sûresi” dahi denilen bu sûre dahi Mekkîdir. İbn Abbas bunun el-Hâkka Sûresi akabinde nâzil olduğunu söylemiştir.[1] Ve bu onun bir tetimmesi gibidir.

Âyetleri: Kırk dörttür. Şâmî’de kırk üç, diğerlerinde kırk iki sayıldığı da mezkurdur. Fark سَنَةٍ ve كَالْمُهْلِ fâsılalarındadır.

Kelimeleri: İki yüz on altı.

Harfleri: Sekiz yüz altmış birdir.

Fâsılası: م، ن، ل، ا، ه، ج، ع harfleridir. ج, الْمَعَارِجِ’de; ل, كَالْمُهْلِ’dedir.

El-Hâkka Sûresi’nin hâtimesinde فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ [69/38-39] diye görülene, görüleceğe ve görülmeyene kasem edilmiş ve Kur’ân’ın hakikati anlatılarak onun müttakīlere bir tezkire ve kâfirlere bir hasret olduğu anlatılmış ve Allah’ın Azîm ismiyle tesbîhi emriyle hitam verilmişti. Bu sûre ile bundan sonrakiler de o مَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ görülen ile görülmeyen şeylere dâir beyanlar ile müttakīlere öğüt ve kâfirlere hasret olarak Allah teâlâ’nın azametini tecellî ettiren âyetleri ihtivâ ederek Sûre-i Hâkka hâtimesinin birer tafsîli mâhiyetindedirler. Bu suretle bu sûrede görülen ve görülmeyenlerden kâfirlerin azab ve hasretine ve Allah’ın azametine ve melâike ve rûha delâlet eden [5348] âyetlerle başlayıp yine kıyamet ahvâlinin bir tasvîri ve ondan korunacak ehl-i cennetin ahlâkının bir tafsîli ile Sûre-i Hâkka’nın bir tetimmesi olacaktır. Şöyle ki:

---

1 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XV, 62:

وقد قال ابن عباس: إنها نزلت عقيب سورة الحاقة.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سَاَلَ سَٓائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍۙ ﴿١﴾ لِلْكَافِرِينَ لَيْسَ لَهُ دَافِعٌۙ ﴿٢﴾ مِنَ اللّٰهِ ذِى الْمَعَارِجِۜ ﴿٣﴾ تَعْرُجُ
الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ فِى يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْسِينَ اَلْفَ سَنَةٍۚ ﴿٤﴾ فَاصْبِرْ صَبْرًا جَمِيلًا
﴿٥﴾ اِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ بَعِيدًاۙ ﴿٦﴾ وَنَرٰيهُ قَرِيبًاۜ ﴿٧﴾ يَوْمَ تَكُونُ السَّمَٓاءُ كَالْمُهْلِۙ ﴿٨﴾ وَتَكُونُ
الْجِبَالُ كَالْعِهْنِۙ ﴿٩﴾ وَلَا يَسْـَٔلُ حَمِيمٌ حَمِيمًاۚ ﴿١٠﴾ يُبَصَّرُونَهُمْۜ يَوَدُّ الْمُجْرِمُ لَوْ يَفْتَدِى
مِنْ عَذَابِ يَوْمِئِذٍ بِبَنِيهِۙ ﴿١١﴾ وَصَاحِبَتِهِ وَاَخِيهِۙ ﴿١٢﴾ وَفَصِيلَتِهِ الَّتِى تُؤْوِيهِۙ ﴿١٣﴾
وَمَنْ فِى الْاَرْضِ جَمِيعًاۙ ثُمَّ يُنْجِيهِۙ ﴿١٤﴾ كَلَّاۜ اِنَّهَا لَظٰىۙ ﴿١٥﴾ نَزَّاعَةً لِلشَّوٰىۚ ﴿١٦﴾ تَدْعُوا
مَنْ اَدْبَرَ وَتَوَلّٰىۙ ﴿١٧﴾ وَجَمَعَ فَاَوْعٰى ﴿١٨﴾ اِنَّ الْاِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًاۙ ﴿١٩﴾ اِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ
جَزُوعًاۙ ﴿٢٠﴾ وَاِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعًاۙ ﴿٢١﴾ اِلَّا الْمُصَلِّينَۙ ﴿٢٢﴾ اَلَّذِينَ هُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ
دَٓائِمُونَۖ ﴿٢٣﴾ وَالَّذِينَ فِٓى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌۙ ﴿٢٤﴾ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِۖ ﴿٢٥﴾ وَالَّذِينَ
يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدِّينِۖ ﴿٢٦﴾ وَالَّذِينَ هُمْ مِنْ عَذَابِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَۚ ﴿٢٧﴾ اِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ
غَيْرُ مَأْمُونٍۚ ﴿٢٨﴾ وَالَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَۙ ﴿٢٩﴾ اِلَّا عَلٰٓى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ
اَيْمَانُهُمْ فَاِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَۚ ﴿٣٠﴾ فَمَنِ ابْتَغٰى وَرَٓاءَ ذٰلِكَ فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْعَادُونَۚ ﴿٣١﴾
وَالَّذِينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَۖ ﴿٣٢﴾ وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَٓائِمُونَۖ ﴿٣٣﴾ وَالَّذِينَ
هُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَۜ ﴿٣٤﴾ اُو۬لٰٓئِكَ فِى جَنَّاتٍ مُكْرَمُونَۜ ﴿٣٥﴾

[5349] **Meâl-i Şerîfi**

İstedi bir sâil bir azâbı ki olacak (1) kâfirler için, yok onu def' edecek (2). O, mi'râcların sâhibi Allah'tan (3) ki O'na melâike ve Rûh urûc eder, bir günde ki mikdârı elli bin sene tutar (4). O hâlde sabret biraz bir[1] sabr-ı cemîl ile (5). Çünkü onlar onu uzak görürler (6). Bizse onu yakın görürüz (7). O gün ki olur semâ erimiş bir maden gibi (8) dağlar da atılmış elvan yün gibi (9). Ve bir hısım bir hısıma hâlini sormaz (10)

1 B -"bir".

birbirlerine gösterilirlerken, mücrim ister ki fidye verse o günün azâbından[1] oğullarını (11) ve refîkasını ve biraderini (12) ve kendini barındıran fasîlesini (13) ve Arz'da bulunanların hepsini de [5350] *sonra kendini kurtarsa (14). Hayır, çünkü o salgın bir lezâ (15), etrafı soyan[2] nâr-ı cezâ (16). Çağırır arkasını dönüp tersine[3] gideni (17) ve toplayıp toplayıp kasaya yığanı (18). Hakikat o insan helû' yaratılmıştır (19). Şer dokundu mu mızıkçı (20). Hayır dokundu mu kıskanç (21). Müstesnâ ancak o musallîler (22) onlar ki namazlarına müdâvimdirler (23). Ve onlar ki mallarında vardır bir hakk-ı mâlum (24). Hem sâil için hem mahrum (25). Ve onlar ki din gününü (cezâ gününü) tasdik ederler (26). Ve onlar ki Rablerinin azâbından korkarlar (27). Çünkü Rablerinin azâbından emin olunmaz (28). Ve onlar ki apışlarını korurlar (29) ancak zevcelerine veya milk-i yemînlerine başka, çünkü bunda[4] levm olunmazlar (30). Fakat ondan ötesini arayanlar, işte onlar haddi aşan haşarılardır (31). Ve onlar ki emanetlerine ve ahidlerine riayet ederler (32). Ve onlar ki şâhidliklerinde dürüsttürler (33). Ve onlar ki namazları üzerine muhafızlık ederler (34). İşte onlar cennetlerde ikram olunanlardır (35).*

{سَاَلَ} İstedi, dilendi, dua etti, sordu ❁ mânalarına gelir. Evvelkisi hepsini ifade edebilir. Nâfi', İbn Âmir, Ebû Ca'fer kıraatlerinde hemzesiz قَالَ gibi سَالَ okunur ki aynı mânaya gelebilmekle beraber "aktı" demek de olur. {سَٓائِلٌ} Bir sâil ❁ bir isteyen veya soran yahut akan bir sel.

Burada müfessirîn sebeb-i nüzûle dair üç kavil zikretmişlerdir:

Birincisi: Nadr b. Hâris اَللّٰهُمَّ اِنْ كَانَ هٰذَا هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فَاَمْطِرْ عَلَيْنَا حِجَارَةً مِنَ السَّمَٓاءِ اَوِ ائْتِنَا بِعَذَابٍ اَلِيمٍ [el-Enfâl 8/32] demişti, bu nâzil oldu.[5]

---

1 B: "o gün azabdan".

2 B: "saran".

3 B: "tepesine".

4 B: "bundan".

5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 435; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXVII, 331:
نزلت في النضر بن الحارث بن علقمة ابن كلدة القرشي من بني عبد الدار بن قصي، وذلك أنه قال: اللّهم إن كان ما يقول محمد هُوَ الْحَقَّ مِنْ عِنْدِكَ فأمطر علينا حجارة السماء أو ائتنا بعذاب أليم.

Cumhûrun kavli budur. Bazıları Ebû Cehl'in اَسْقِطْ عَلَيْنَا كِسَفاً مِنَ السَّمَٓاءِ [eş-Şu'arâ 26/187] demesi üzerine nâzil olduğunu söylemişlerdir.[1]

İkincisi: Hasan ve Katâde demişlerdir ki: "Allah teâlâ Hazret-i Muhammed'i ba's buyurup da müşrikleri azab ile korkutunca müşriklerin bazısı bazısına 'sorun [5351] bakalım Muhammed'e, bu azab kimin için ve kime vâki' olacak' dediler, Allah teâlâ سَاَلَ سَٓائِلٌ بِعَذَابٍ وَاقِعٍ ile onlardan haber verdi."[2] İbn Enbârî buna göre سَاَلَ sordu, "بِعَذَابٍ", عَنْ عَذَابٍ tevilinde olduğunu söylemiştir. فَسْـَٔلْ بِه۪ خَب۪يراً [el-Furkân 25/59] gibi.[3]

Üçüncüsü: Bazıları da demişlerdir ki Resûlullah kâfirler için acele bir azab istemişti, Allah teâlâ da "onlara azab vâki' olacaktır, onu def' edecek yoktur, biraz sabret, sabr-ı cemîl" buyurdu. Çünkü فَاصْبِرْ صَبْراً جَم۪يلاً emri Peygamber'e emir olduğundan isteyenin de o olmasına delâlet eyler. Ma'âmâfîh birinci mâna daha sağlamdır. Ve o surette Peygamber'e sabır emri sâilin küfr ü inkâr ile ezâ etmek istemesi dolayısıyladır. وَاقِعٍ Vukū' bulmuş ve bulacak mânalarına olabilir. Burada murad ikincisi olduğu anlaşılıyor. Ma'âmâfîh "mukaddemâ emsâli kâfirlere olmuştur, ona da olacaktır" demek olabileceği gibi, "vukū'una emr-i ilâhî ta'alluk etmiştir. Vakti gelince olacaktır. Onu emr-i vâki' bil" mânasına olmak kelâmın siyâkına daha muvâfıktır ki "tahakkuk-ı vukū'una, yani ileride vukū'u muhakkak olmasına binâen vâki' denilmiştir" diye meşhur olan nükte de bu mâna ile îzah edilebilir. {لِلْكَافِر۪ينَ} ۞ "Vâki'"in sılası, yahut "azâb"ın sıfatı, yahut سَاَلَ'ye müte'alliktir. Lâm ecliyye olarak ta'lîl için de olur. هُوَ لِلْكَافِر۪ينَ takdîrinde ibtidâ'-i kelam da olabilir. {لَيْسَ لَهُ دَافِعٌ} ۞ "Azâb"ın sıfatı yahut hâl, yahut cümle-i müste'nefe yahut لَيسَ لِلْكَافِر۪ينَ دَافِعٍ لَهُ

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 244:

أو أبو جهل فإنه قال «فَأَسْقِطْ عَلَيْنا كِسَفاً مِنَ السَّماءِ» ساله استهزاء.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 330:

وهذا قول الحسن وقتادة قالا: كان هذا بمكة لما بعث الله سبحانه محمدا صلى الله عليه وسلم إليهم وخوفهم بالعذاب والنكال، قال المشركون بعضهم لبعض: من أهل هذا العذاب؟ سلوا محمد صلى الله عليه وسلم لمن هو؟ وعلى من ينزل؟ وبمن يقع؟ فبين الله تعالى وأنزل: «سأل سائل بعذاب واقع، للكافرين».

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXII, 201-202; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 637:

قال ابن الأنباري: والتأويل على هذا القول: سأل سائل عن عذاب واقع، «الباء» بتأويل «عن»... قال الله تعالى: «فَاسْأَلْ بِهِ خَبِيرًا» (الفرقان ٢٥/٥٩)، وهذا قول الأخفش، قال: أي سأل عن عذاب الله، يقال: خرجنا نسأل عن فلان وبفلان، ونحو ذلك قال الزجاج.

meâlindedir. {مِنَ اللّٰهِ} "Dâfiʻ"e veya "vâkiʻ"e müteʻalliktir. {ذِى الْمَعَارِجِ} ❁ Allah'ın sıfatıdır.

"**Meʻâric**" "miʻrâc" gibi ve aynı mânada mîmin kesri ile "minber" vezninde "miʻrec"[1] veya mîmin fethiyle "menhec"[2] vezninde "maʻrec" müfredlerinin cemʻidir. Urûc ve suʻûd yani aşağıdan yukarıya çıkma aletleri, merdivenler ve [5352] asansörler, yahut çıkılacak dereceler, mertebeler, yükseklikler demektir. "Zi'l-meʻâric" de onların sâhibi. Müfessirîn "meʻâric"in[3] tefsîrinde başlıca dört vecih söylemişlerdir.

Birisi: İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere semâlar, yüksek dereceler demektir ki melâike onlarda semâdan semâya urûc ederler. Bazıları semâ tâyin etmeyerek melâikenin evâmir ve nevâhî ile çıktıkları mesâʻid ve derecât demişlerdir.

İkincisi, Katâde'nin rivayetine göre fevâzıl ve niʻam ve ulüvv ü niʻam, yani yükseklikler ve yüksek yüksek lütuflar[4] ve nimetler. Çünkü O'nun lütuflarının, inʻâmlarının birçok merâtibi vardır. İnsanlara muhtelif merâtibde vâsıl olurlar.

Üçüncüsü: Cennette evliyâsına ihsan buyurduğu dereceler denilmiştir.

Dördüncüsü: Merâtib-i mâneviye ve rûhâniyedir. Fahr-ı Râzî tefsirinde bu vechi beyan ile der ki: "Semâvât irtifâʻ ve inhifâdda, büyüklük ve küçüklükte mütefâvit olduğu gibi, ervâh-ı melekiye dahi kuvvet ve zaafta, kemâl ü naksta, ilâhî maʻârifin kesret-i vukūʻunda ve bu âlemi tedbir kuvvetinin şiddet ve zaafında muhteliftir. Allah teâlâ'nın rahmetinin eser-i feyzi ve inʻâmlarının nûru, gerek âdet ve gerek hârikulâde tarîkiyle bu âleme فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا [en-Naziât 79/5][5], فَالْمُقَسِّمَاتِ اَمْرًا [ez-Zâriyât 51/4] buyurulduğu üzere o ervâh vâsıtasıyla

1 B: "merciʻ".
2 B: "mahâce".
3 H: "ʻmiʻrâc'ın".
4 H: "eltâf".
5 "Derken bir emir çevirenlere kasem olsun ki (kıyamet var)."

vâsıl olmak hasebiyle مِنَ اللّٰهِ ذِى الْمَعَارِجِ kavl-i celîli bu âlemden[1] O'na merâtib-i hâcâtın irtifâ'ı için çıkış ve o âlemden[2] buraya eser-i rahmetin inmesi için iniş aletleri olan o muhtelif ervâha işaret olabilir."[3] Âlûsî de bunu şöyle ifade etmiştir: "Bir de 'me'âric'[4] a'mâl ve ezkârın bulunduğu makāmât-ı mâneviye veya sâlik olan mü'minler için de terakki ettikleri merâtib-i sülûk, yahut melâikenin merâtibi denilmiştir."[5] Bunu sade makāmât-ı rûhâniye ve mâneviyeye kasretmeleri:

[5353] Birisi, âyette sade melâike ve Rûh'un urûcu zikredilmiş olması,

Birisi de tecsim tevehhümüne düşülmemek için tenzîhe riayet edilmesi mülâhazasından neş'et etmiş olmak gerektir. Lâkin Arz u semâvâtın cismânî olması onların mülküne sâhip ve ecsâm ve ervâhın hâlıkı olması Allah teâlâ'nın cismâniyetini iktizâ etmeyeceği gibi me'âricin cismânî ve rûhânî ikisine de şâmil olması dahi onların sâhibi zi'l-me'âric olan Allah teâlâ'nın tenzîhine münâfî olmaz. Zira ذِى izâfeti[6] cüz'iyet ve külliyeti iktizâ eylemez. Nitekim "zü'l-mâl" mal sâhibinin malına hulûlü mânasını ifade etmez. Kezâlik urûc edenlerin melâike ve Rûh olması me'âricin de sırf mânevî ve rûhânî olmasını îcab eylemez. Cismâniyet ve rûhâniyetin fevkinde olan Hak teâlâ'ya urûc dahi cismânî ve rûhânî merâtib mecmû'unun fevkine urûc demek olacağı cihetle o da bunlardan birine ihtisâsı îcab eylemez. Bilakis bu makamda onların fâni ve muzmahil olduklarını iş'âr eyler. Bu mâna ve hakikat iyice mülâhaza

---

1 H: "âlemde".

2 B -"O'na merâtib-i hâcâtın irtifâ'ı için çıkış ve o âlemden".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 638:

والمفسرون ذكروا فيه وجوها أحدها: قال ابن عباس في رواية الكلبي: ذي المعارج، أي ذي السموات، وسماها معارج لأن الملائكة يعرجون فيها. وثانيها: قال قتادة: ذي الفواضل والنعم وذلك لأن لأياديه ووجوه إنعامه مراتب، وهي تصل إلى الناس على مراتب مختلفة. وثالثها: أن المعارج هي الدرجات التي يعطيها أولياءه في الجنة، وعندي فيه وجه رابع: وهو أن هذه السموات كما أنها متفاوتة في الارتفاع والانخفاض والكبر والصغر، فكذا الأرواح الملكية مختلفة في القوة والضعف والكمال والنقص وكثرة المعارف الإلهية وقوتها وشدة القوة على تدبير هذا العالم وضعف تلك القوة، ولعل نور إنعام الله وأثر فيض رحمته لا يصل إلى هذا العالم إلا بواسطة تلك الأرواح، إما على سبيل العادة أو لا كذلك على ما قال: «فالمقسمات أمرا» (الذاريات ٤/٥١)، «فالمدبرات أمرا» (النازعات ٥/٧٩) فالمراد بقوله: «من الله ذي المعارج» الإشارة إلى تلك الأرواح المختلفة التي هي كالمصاعد لارتفاع مراتب الحاجات من هذا العالم إليها وكالمنازل لنزول أثر الرحمة من ذلك العالم إلى ما هاهنا.

4 H: "mi'râc".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 63:

وقيل هي مقامات معنوية تكون فيها الأعمال والاذكار أو مراتب في السلوك كذلك يترقى فيها المؤمنون السالكون أو مراتب الملائكة عليهم السلام.

6 H: "izâfet".

olunabilirse "meʿâric"den murad İbn Abbas'tan rivayet olunduğu üzere maddî ve mânevî bütün merâtib-i vücûda şâmil olan derecât demek olup, melâike ve Rûh'un[1] urûc ve nüzul ettiği cismânî, rûhânî âlemlerin, tabaka tabaka bütün merâtib ve derecâtını, "zi'l-meʿâric" vasfı da Allah teâlâ'nın bunların hepsinin sâhib ve mâliki ve hepsinin merci[2] ve müntehâsı olmak sıfatıyla hepsinden yüksek olan ulüv ve azametini ifade eyler ki bu mâna "zi'l-Arş" vasfı gibidir. Bu meʿâricde urûc ve nüzul eden Allah teâlâ'nın kendisi değil, O'nun emri ve emrinin hâmilleri olan elçileri ve me'murları, yani melâike ve Rûh olduğunu beyan için buyuruluyor ki: {تَعْرُجُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ اِلَيْهِ} Melâike ve Rûh O'na urûc eder. ❁ O'nun emriyle hepsi çıkar ona müntehî olur, O'na rücûʿ eder, hepsi O'nun [5354] huzûrunda يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّا [en-Nebe' 78/38][3] mantûkunca saf bağlayıp dururlar. Vesâit tamamen mürtefiʿ olur, وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [el-Bakara 2/28, 245…], وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ [el-Bakara 2/210; el-Hadîd 57/5], كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ [er-Rahmân 55/26], كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88], لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ [el-Mü'min 40/16] sırrı zâhir olur, O'na karşı bir dâfiʿ bulunmaz.

Burada "melâike" cemʿ, "Rûh" müfred zikrolunmuştur. O hâlde "Rûh"tan murad nedir? Bundan ilk evvel قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [el-İsrâ 17/85] buyurulduğu üzere emr-i Rab'dan olan rûh tebâdür eder. Cumhûr-ı müfessirîn burada "Rûh" وَمَلٰٓئِكَتِه۪ وَرُسُلِه۪[4] وَجِبْر۪يلَ [el-Bakara 2/98] buyurulduğu vechile taʿmîmden sonra tahsis kabîlinden Cibrîl aleyhisselâm olduğunu söylemişlerdir.

Ebû Hayyân der ki: "'er-Rûh', cumhur Cibrîl, dedi, teşrif için bilhassa zikredildi. Burada melâikeden sonra ve يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ'de [en-Nebe' 78/38] mukaddem zikrolundu. Mücâhid ise 'er-Rûh, benî âdemin hafazası olan melâikenin hafazası olan melâikedir' dedi. Bir de 'er-Rûh, Cibrîl'in gayrı azim hilkatli bir melektir' denildi. Ebû Sâlih

---

1 F, M ve B: "ervâhın".
2 B: "mercii".
3 "O gün ki kıyâma duracak Rûh ve melâike saf saf…"
4 H, F, M ve B -"ورسله".

'insanlar hey'etinde ma'amâfîh insan değil' dedi. Kabîsa b. Züeyb 'kabzolunduğu vakit meyyitin rûhu' dedi."[1] Lâkin اِنَّ الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَٓاءِ [el-A'râf 7/40] mûcebince kâfirin rûhu urûc etmeyeceği beyan edilmiş bulunduğundan, murâdı mü'min rûhu olduğu da kaydolundu."[2] Râzî de der ki: "Bazı mükâşifîn şöyle demiştir: Rûh, azîm bir nurdur. Envârın celâlullâha en yakınıdır. Sâir melâikenin ve beşerin rûhları menâzil-i ervâhın en son derecesinde ondan teşa"ub eder. Tarafeyn arasında ervâh-ı melekiye merâtibinin me'ârici ve envâr-ı kudsiye menâzilinin medârici vardır. Ve onların kemmiyetini Allah'tan başkası bilmez. Lâkin mütekellimîn kavlinin zâhiri الرُّوح Cibrîl aleyhisselâm'dır."[3]

{ف۪ي يَوْمٍ} Bir günde ❁ bir zamanda, bunun ta'allukunda iki kavil vardır. Birisi تَعْرُجُ'ya müte'allik olmasıdır ki urûc o gün hâsıl olur demektir. İkincisi de Mukātil'den rivayet edildiği üzere bu "gün"ün urûca değil, عَذَابٍ وَاقِعٍ kavline müte'allik olmasıdır. Bu surette melâike ve Rûh'un urûcu [5355] zaman ile takyid edilmemiş, azâbın vukū'u gününün azameti anlatılmış olur. Ma'amâfîh bu ikisinden tenâzu' üzere hem vukū'a hem urûca müte'allik olup ikisi de aynı gün olduğundan dolayı birininki hazfedilip[4] birininki zikredilmiş bulunması mânası da anlaşılır. {كَانَ مِقْدَارُهُ خَمْس۪ينَ اَلْفَ سَنَةٍ} Ki o günün mikdârı elli bin sene eder. ❁ Burada مِمَّا تَعُدُّونَ "sizin saydıklarınızdan" [el-Hac 22/47; es-Secde 32/5] kaydı yoktur. Fakat الٓمٓ Tenzîl'de يُدَبِّرُ الْاَمْرَ مِنَ السَّمَٓاءِ اِلَى الْاَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ اِلَيْهِ ف۪ي يَوْمٍ كَانَ مِقْدَارُهُٓ اَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ [es-Secde 32/5] buyurulmuş olmasına mebnî burada da o mânanın gözetileceğini söyleyenler olmuştur. Ma'amâfîh

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 272:

والروح، قال الجمهور هو جبريل، خص بالذكر تشريفا، وأخر هنا بعد الملائكة، وقدم في قوله: «يوم يقوم الروح والملائكة صفا». وقال مجاهد: ملائكة حفظة للملائكة الحافظين لبني آدم، لا تراهم الحفظة كما لا نرى نحن حفظتنا. وقيل: الروح ملك غير جبريل عظيم الخلقة. وقال أبو صالح: خلق كهيئة الناس وليسوا بالناس. وقال قبيصة بن ذؤيب: روح الميت حين تقبض إليه.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 64:

ولعله أراد الميت المؤمن.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 638:

قال بعض المكاشفين: إن الروح نور عظيم هو أقرب الأنوار إلى جلال الله، ومنه تتشعب أرواح سائر الملائكة والبشر في آخر درجات منازل الأرواح، وبين الطرفين معارج مراتب الأرواح الملكية ومدارج منازل الأنوار القدسية، ولا يعلم كميتها إلا الله، وأما ظاهر قول المتكلمين وهو أن الروح هو جبريل عليه السلام.

4 B -"birininki hazfedilip".

burada bu senenin melâike ve Rûh senesi olmak ihtimâliyle günün daha ziyade tehvil ve tahzir ifade etmiş olması da muhtemildir. Bazıları burada elli bin seneden murad tûlün mikdârını beyan değil, o günün şiddetinden kinaye olduğunu söylemişlerdir ki daha kısa veya daha uzun olmasına mâni' değildir. Nitekim Ebu Sa'îd-i Hudrî'den rivayet olunan bir hadiste إِنَّهُ لَيُخَفَّفُ عَنِ الْمُؤْمِنِ حَتَّى يَكُونَ عَلَيْهِ أَخَفَّ مِنْ صَلَاةٍ مَكْتُوبَةٍ يُصَلِّيهَا فِي الدُّنْيَا "o gün mü'mine tahfif edilir, hatta ona dünyada kıldığı bir farz namazdan daha hafif olur"[1] buyurulması da bunu andırır. Ebû Müslim gibi bazıları bugünü dünyanın ömrü zannetmiş, "ne kadarı geçti, ne kadarı kaldı Allah bilir"[2] demiş ise de doğru değildir. Dünyanın sonuna ait olması daha zâhirdir. Cumhur demişlerdir ki bugünden murad âhiret günü, kıyamet günüdür. Sûrenin ilerisine doğru îzâhât da bunu gösterir. "Lâkin bu surette âhiretin ebedî olmayıp bir gaye ile mahdud olması ve cennet ve cehennemin fâni olmaları lâzım gelmez mi?" diye bir sual vârid olabileceği mülâhazasıyla Ebû Müslim bunu dünya günlerine sarfetmek istemiştir. Lâkin bunun cevâbı şudur: Kıyamet gününün nefhalar beynindeki hengâmları gibi geçici muhtelif devreleri[3], hâlleri ve ehvâlleri vardır ki bunlar cennet ve cehenneme duhûlden evvel ve mü'min ve kâfire başka başkadır. Bu elli bin [5356] senelik gün kıyamet ve âhiretin hepsi değil, mevkıf günüdür. Kâfir hesâbı görülüp cehenneme gönderilinceye kadar böyle ne senesi olduğu mâlum olmayan elli bin senelik mevkıfta ve hatta nice mevkıflarda böyle ellişer bin sene intizarlar içinde bekleyecektir. {فَاصْبِرْ} O hâlde sabret yâ Muhammed! O kâfirlere öyle azab vâki' olacaktır. Onun emri verilmiştir. Yahut cehennemde bir vâdi sel gibi akmaya başlamış o kâfirleri istîlâ edecektir. Sen onların küfürlerine, istihzâlarına biraz sabret, fakat {صَبْرًا جَمِيلًا} bir sabr-ı cemîl

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 75; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 602; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* I, 556; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 639:

عن أبي سعيد الخدري قال: قيل لرسول الله صلى الله عليه وسلم: يوما كان مقداره خمسين ألف سنة، ما أطول هذا اليوم؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والذي نفسي بيده، إنه ليخفف على المؤمن حتى يكون أخف عليه من صلاة مكتوبة يصليها في الدنيا.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 639-640:

القول الثالث: وهو قول أبي مسلم: إن هذا اليوم هو يوم الدنيا كلها من أول ما خلق الله إلى آخر الفناء، فبين تعالى أنه لا بد في يوم الدنيا من عروج الملائكة ونزولهم، وهذا اليوم مقدر بخمسين ألف سنة، ثم لا يلزم على هذا أن يصير وقت القيامة معلوما، لأنا لا ندري كم مضى وكم بقي.

3 H: "devirleri".

❁ güzel bir sabır, kendini elemlendirmeyecek ve Allah'ın takdîrine hüsn-i rızâ ile vazifene bakacak surette bir sabır. {اِنَّهُمْ يَرَوْنَهُ} ilh...

{كَالْمُهْلِ} Mühl gibi ❁ "**mühl**" yağ tortusu, yahut potada eritilen maden gibi kaynar, türlü renkler arzeder. İbn Mes'ûd'dan "eritilen gümüş gibi mütelevvin" diye rivayet edilmiştir.[1] {كَالْعِهْنِ} Yün, bâhusus türlü renklere boyanmış olan elvan yün. Zira dağlar جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُخْتَلِفٌ اَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ'dur [Fâtır 35/27]. {يُبَصَّرُونَهُمْ} Yani öyle bir dehşet ki birbirlerine gösterilip dururlarken bile soramaz, nerede kaldı ki uzağı arasın {وَفَصِيلَتِهِ} fasîlesini ❁ içlerinde yetiştiği ve başı sıkıldığı zaman kendisini kucaklayan, barındıran kavm ü kabilesini, aşiretini, hemşehrilerini, obasını {اِنَّهَا} o ❁ azab ateşi {لَظٰى} alevli salgın ateş ❁ cehennemin bir ismi {نَزَّاعَةً} ❁ "Lezâ"dan hâl yahut أعنى takdîriyle ihtisas üzere mensubdur. Merfû' okunduğu[2] kıraate göre haber ba'de [5357] haber veya sıfattır. "Nüzû'"dan saldırıcı, "nez'"den, soyucu: {لِلشَّوٰى}

"**Şevâ**" el ayak gibi etrâf; nitekim avcı kol, bacak gibi öldürmeyecek noktadan etrâfa isabet ettirdiği zaman اشوى derler. Yahut başın derisi demek olan شواة'ın cem'idir. Yani eli ayağı, tepeyi tırnağı soyar كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ [en-Nisâ 4/56] mazmûnunca azab yenilenmek için onlar, yine iade olunur. {هَلُوعاً} ❁

"**Helû'**", esasında bir çabukluk mânası bulunan bir taraftan tahammülsüzlük, mızıkçılık, bir taraftan da şiddet ve hırs gibi muhtelif mefhum arasında bir huysuzluk ifade eden mübhem bir vasıftır ki şu iki âyet ile tefsir olunmuştur: {اِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ جَزُوعاً} Kendisine şer dokunduğu zaman çok çok sızlanır ❁ kendisine meselâ bir ağrı, bir sıkıntı, bir yoksulluk, hastalık gibi bir acı dokundu mu kıvranır, sızlanır feryad eder, dayanamaz başkalarından imdad bekler. {وَاِذَا مَسَّهُ الْخَيْرُ مَنُوعاً} Yine kendisine bir hayır dokunduğu zaman da kıskanır ❁ meselâ bir servete, bir sıhhate, bir mansıba kondu mu hırsından, kıskançlığından kimseye

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 609:

وعن ابن مسعود: كالفضة المذابة في تلوّنها.

2 B: "olduğu".

bir şey vermek istemez, ağladığı günü derhâl unutur. Başı ağrıdığı zaman her şeyden ümid bekleyen o mızmız adam bu kere biraz kuvvet bulunca kimseye bir habbe vermemek, hayra mâni' olmak için sımsıkı bir afacan kesilir, hakk u hayra arkasını döner. Eline geçeni toplayıp yığmaya, saklamaya çalışır. Onun için de o salgın ateş onu çağırır. {اِلَّا الْمُصَلّٖينَ} Ancak o mü'min musallîler, o huydan, o ahlâksızlıktan, o azabdan, o kötü âkıbetten müstesnâdırlar ❁ ki [5358] onlar ber vech-i âtî güzel huylarla muttasıf ve cennetlerde ikrâma mazhar olurlar. O ahlâklardan:

Birincisi {اَلَّذٖينَ هُمْ[1] عَلٰى صَلَاتِهِمْ دَٓائِمُونَ} salâtlarına devamlıdırlar. ❁ Sade onun farziyetine iman ettim demekle kalmayıp Allah'ın emrettiği ve Peygamber'in tâlim buyurduğu vechile mâlum olan namazlarını terketmeksizin devam üzere kılmayı da ahlâk edinmişlerdir. Allah'ı ve emirlerini unutmazlar.

İkincisi {وَالَّذٖينَ فٖٓى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ} mallarında -sade keyfe kalmış nâfile bir i'âne değil- malına göre muayyen bir nisbette mâlum bir hak, edâsı farz bir Allah borcu olmak üzere bir vergi vardır. Ona iman edip de dilenen muhtaç ve dilenmek tenezzülünde bulunmadığı için zengin zannedilen ve fakat kesbden mahrum bulunan yoksul cinsi için o hakkı seve seve hüsn-i niyetle bizzat veya vekilleri vâsıtasıyla verirler (*Ve'z-Zâriyâti Sûresi'ne bak*).

Üçüncüsü {وَالَّذٖينَ يُصَدِّقُونَ بِيَوْمِ الدّٖينِ} din gününü, iyi veya kötü amellerin cezâsı verilecek haşr ü neşr ve hesab gününü tasdik ederler. ❁ İmanlarında sadakatlerini ibraz ederler. Yani hakkı ve hukuku tanıyıp uhrevî sevâba iman ederek bedenî ve mâlî tâatler yapmak için gayretle çalışır, nefislerini zahmetlere koşar, cezâ gününe iman ettiklerini böyle bilfiil amelleriyle isbat ederler. Burada "tasdîk"ten murad yalnız kalben veya lisânen tasdîk-i nazarîden ibaret olmayıp ona sadakati bi'l-amel fiilen isbat mânasına olduğu salât ve zekâttan sonra amelî tâatler meyânında sayılmasından ve bunun onlarda ihlâsı takrir siyâkında bulunmasından anlaşılır.

1 H, M ve B -"هم".

Dördüncüsü {وَالَّذٖينَ هُمْ مِنْ عَذَابِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ} [5359] Rablerinin azâbından işfak üzere bulunurlar, kendilerine acıyarak azabdan korku ve ihtiraz üzere bulunurlar. Vazifelerinde, vecîbelerinde kusur etmiş veya menhî olan bir şeye ikdam eylemiş bulunmak ve Hakk'a lâyık ameller takdim edememiş olmak endişesiyle korkar dururlar. Güzel güzel ameller yapmakla beraber çalıştıkları, yaptıkları amellere güvenmezler. Nihâyette varıp kavuşacakları Allah'a karşı onları büyük bir şey yapmış gibi addetmeyip küçük görürler, O'nun huzûruna çıkacaklarını düşünerek وَالَّذٖينَ يُؤْتُونَ مَٓا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ اَنَّهُمْ اِلٰى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ [el-Mü'minûn 23/60] medîhası üzere kalbleri titreye titreye çalışırlar. {اِنَّ عَذَابَ رَبِّهِمْ غَيْرُ مَأْمُونٍ[1]} Çünkü Rablerinin azâbı me'mun[2] değildir. Aman verilmiş, ondan emniyet istihsâl olunmuş değildir. Çünkü insan için bu dünyada her şeyi halletmiş, bütün vecîbelerini îfâ ve bütün mahzurlardan ictinab eylemiş bulunduğunu iddia etmek kābil olamadığı gibi sırr-ı kader de mâlum değildir. Bugüne kadar hiç kusur etmemiş olduğu farzolunsa bile yarın ne hâl kesbedeceğini Allah'tan başka kimse bilemez.

Beşincisi {وَالَّذٖينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حَافِظُونَ اِلَّا عَلٰٓى اَزْوَاجِهِمْ اَوْ مَا مَلَكَتْ اَيْمَانُهُمْ} ırzlarını, apışlarını korurlar, kimseye açmazlar; ancak zevcelerine ve ellerinin kazandığı milk cariyelerine karşı başka. {فَاِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومٖينَ} Çünkü onlara karşı levmolunmazlar. ❁ Fülânın üç dört zevcesi var, şu kadar milk cariyesi var diye medholunmaları lâzım gelmezse de levm ü zem de olunmazlar, kimsenin onları edebe, hukuka, şer'e muhalif görerek kınamaya levm ü zemmetmeye hakkı yoktur. Zira akd ve milk ile helâldirler. {فَمَنِ ابْتَغٰى وَرَٓاءَ ذٰلِكَ} [5360] Fakat ondan ötesini isteyenler ❁ nikâhlı eşlerinin ve milk cariyelerinin mâverâsında zevk arayan, ırzlarını korumayan, harama açılan, zina ve fuhuşta bulunan kişi gerek erkek, gerek dişi {فَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْعَادُونَ} işte onlar haddi aşan mütecavizlerdir. ❁ Her türlü levm ü zemme, men' u zecre lâyıktırlar.

---

1 B: "ممنون".
2 B: "memnûn".

Altıncısı {وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ} emanetlerine ve ahidlerine riayet ederler. ❁ Kavilden, hâlden, fiilden, maldan, hukūkullahdan, hukūk-ı ibâddan kendilerine emanet edilen şeylere ve Allah'a ve kullarına, ehline, iyâline, milkine, komşusuna, yakınına uzağına vermiş olduğu ahd ü anda sadakatle riayet eder, onları ihlâl etmekten sakınırlar. Hukūk-ı şer'in hepsi emânât[1] olduğu gibi Allah teâlâ'nın kullara vermiş olduğu a'zâ ve emvâl ve evlâd ü iyâl ve mansıb u ikbal ve sâir nimetlerin hepsi de emanettir. Onları mevzû'unun gayrıda isti'mâl edenler emanete hıyanet etmiş olurlar. Buhârî ve Müslim'de İbn Ömer Hazretleri'nden rivayet olunduğu üzere dört haslet kendisinde bulunan hâlis münafık olur. O dörtten birisi bulunan da kendisinde nifaktan bir haslet bulunmuş olur: Emanet verildiği zaman hıyanet eden, söz söylediği zaman yalan söyleyen, ahidleştiği zaman gadreden, husumete kalkıştığı zaman da fücur eden, yani bühtan ve iftira ile edebsizliğe sapan.[2] Beyhakī'nin *Şu'ab-ı İman*'da Hazret-i Enes'ten rivayet ettiği bir hadiste Resûlullah bir hutbesinde buyurmuştur ki: أَلَا لَا إِيمَانَ لِمَنْ لَا أَمَانَةَ لَهُ، وَلَا دِينَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهُ "haberiniz olsun ki emaneti olmayan kimsenin imanı yoktur, ahdi olmayan kimsenin dini yoktur."[3]

Yedincisi {وَالَّذِينَ هُمْ بِشَهَادَاتِهِمْ قَائِمُونَ} şehadetlerinde kāimdirler ❁ doğru dürüst adaletle[4] durur, şâhid oldukları [5361] şeyin hiçbir noktasını ketmetmeden, eğip bükmeden, dosdoğru edâ-i şehadet ederler. Bu, "emânât"ta dâhil olmakla beraber ehemmiyetini beyan için bilhassa zikr olunmuştur.

Sekizincisi {وَالَّذِينَ هُمْ عَلٰى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ} namazları üzerine muhafız olurlar ❁ tâ başta namaza devam söylenildikten sonra sonunda da üzerine

---

1 H ve B: "emanet".

2 Buhârî, Îmân, 23:

عن عبد الله بن عمرو: أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أربع من كن فيه كان منافقا خالصا، ومن كانت فيه خصلة منهن كانت فيه خصلة من النفاق حتى يدعها: إذا اؤتمن خان، وإذا حدث كذب، وإذا عاهد غدر، وإذا خاصم فجر.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 154, 210; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVI, 420; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* VI, 197; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* II, 239:

عن أنس بن مالك قال: ما خطبنا نبي الله صلى الله عليه وسلم إلا قال: لا إيمان لمن لا أمانة له، ولا دين لمن لا عهد له.

4 H: "adalete".

muhafızlık ile ayrıca söylenmesi hakkında müfessirîn demişlerdir ki "devam" hiçbir vakit terkedilmemesi için evkātına nazaran, "muhafızlık" da umûr-ı sâbıka ve umûr-ı mukārine ve umûr-ı lâhikasına itina ile hâline ekmel surette ihtimam içindir.

Umûr-ı sâbıkası: Namazın mükemmelen kılınabilmesi için vaktinden evvel gözetilmesi lâzım gelen hazırlıklar, vakitlerin duhûlüne alâka-i kalb ile dikkat etmek, abdest ve temizliğe ve setr-i avret, taleb-i kıble, temiz elbise ve temiz yer ve mükemmel olmak için cemaat ve mesâcid gibi husûsâta itina eylemek ve namazdan evvel kalbini vesveseden ve Allah'ın mâsivâsına iltifattan tahliye ederek huzûr-ı kalb bulmaya ve riyâkarlıktan sakınmaya çalışmak.

Umûr-ı mukārinesi: Namazın huzûr-i Hakk'a yükselten bir mi'râc olduğunu düşünerek ve hikmetine muttali' olarak sağa sola iltifat etmeksizin kıraat ve ezkârında huzûr-ı kalb üzere bulunmak.

Umûr-ı lâhikası da: Namazdan sonra lağviyyâttan ve günaha girmekten sakınmaktır. Ma'âmâfîh bütün bunlar yapılabilmek için en mühim bir şart daha vardır ki o da salât-i havf hâlinde kalmamak ve namaz kılmaktan men' edecek hâricî bir düşman tecavüzüne düşüvermemek üzere sâlim bir vatan, bir dâr-ı İslâm ve onda emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker ile âsâyişi gözetecek bir cemaat lüzûmunu idrak ederek o hususta îcâbına göre [5362] karakol ve cihad vazifesine âmâde bulunmak, yani Allah'tan başka bir şeyden korkmayacak bir hâlde bulunmak üzere korunmaktır. Zira Sûre-i Tevbe'de geçtiği üzere اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللّٰهَ'dır [9/18]. Yoksa namaza devam ihtimâli kalmaz. Bu suretle bu sekizinci haslet, İslâm'da cemaat kurumuyla âsâyiş, idare ve askerlik işlerinin namazı muhafaza gayesine bilhassa alâkadar olması lüzûmunu anlatmıştır. Binâen'aleyh namaza devam ederken önünde ve sonunda bu muhafızlık vazifesini unutmamak lâzım geldiği gibi, muhafızlık yaparken de namaza devamı

unutmamak[1] ve onu korumak üzere kudsî bir vazife olarak yapmak lâzım gelir. Gerçi bu sûre Mekkî olmak ve Mekke'de henüz harbe dair bir emir nâzil olmamış bulunmak itibariyle orada askerlik işleri mevzû'-i bahis olmaz ise de, onun istihzârına müte'allik böyle esaslar da yok değildir.

Görülüyor ki burada bu sekiz hasletin evvel ve âhiri namaz işi ile çerçevelenerek hepsi de "musallî" vasfında hulâsa edilmiş ve bu suretle namaz dinin direği olduğu anlatılmıştır. {أُولٰٓئِكَ} İşte bunlar {فِى جَنَّاتٍ مُكْرَمُونَ} cennetlerde ikram olunacaklardır. ❁ Demek bu sekiz ahlâk cennetin sekiz kapısı mesabesindedir.

فَمَالِ الَّذِينَ كَفَرُوا قِبَلَكَ مُهْطِعِينَ ﴿٣٦﴾ عَنِ الْيَمِينِ وَعَنِ الشِّمَالِ عِزِينَ ﴿٣٧﴾ اَيَطْمَعُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ اَنْ يُدْخَلَ جَنَّةَ نَعِيمٍ ﴿٣٨﴾ كَلَّاۜ اِنَّا خَلَقْنَاهُمْ مِمَّا يَعْلَمُونَ ﴿٣٩﴾ فَلَٓا اُقْسِمُ بِرَبِّ الْمَشَارِقِ وَالْمَغَارِبِ اِنَّا لَقَادِرُونَ ﴿٤٠﴾ عَلٰٓى اَنْ نُبَدِّلَ خَيْرًا مِنْهُمْۙ وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ ﴿٤١﴾ فَذَرْهُمْ يَخُوضُوا وَيَلْعَبُوا حَتّٰى يُلَاقُوا يَوْمَهُمُ الَّذٖى يُوعَدُونَ ﴿٤٢﴾ يَوْمَ يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ سِرَاعًا كَاَنَّهُمْ اِلٰى نُصُبٍ يُوفِضُونَ ﴿٤٣﴾ خَاشِعَةً اَبْصَارُهُمْ تَرْهَقُهُمْ ذِلَّةٌۜ ذٰلِكَ الْيَوْمُ الَّذٖى كَانُوا يُوعَدُونَ ﴿٤٤﴾

[5363] **Meâl-i Şerîfi**

Şimdi ne var o küfredenlere ki sana doğru boyunlarını uzatarak koşuyorlar (36). Sağdan ve soldan fırka fırka (37). Onlardan her kişi na'îm cennetine sokulacağını ümid mi[2] ediyor? (38) Yağma yok! Biz onları o bildikleri nesneden yarattık (39). Artık o maşrıkların, mağriblerin Rabbi için yemîne ne hacet, şüphesiz ki Biz elbette kādiriz (40). Onları kendilerinden hayırlısına tebdil edebiliriz ve Bizim önümüze geçilmez (41). O hâlde bırak onları dalsınlar ve oynayadursunlar, tâ o vaad olundukları güne çatacakları deme kadar

1 H -"lâzım geldiği gibi, muhafızlık yaparken de namaza devamı unutmamak".
2 B -"mi".

(42). O gün ki kabirlerden[1] hızlı hızlı çıkacaklar, sanki çantalarıyla dikmelere (putlara) gidiyorlarmış gibi fırlayacaklar (43). Gözleri düşkün, kendilerini bir zillet saracak da saracak, o işte onların vaad olunup durdukları gün (44).

{عِزِينَ} ۞ "İze"nin cem'idir ki aslı "azv"dendir. Her biri bir fırkaya ma'züv, mensub olarak parça parça, müteferrik bir hâlde. Müşrikler Resûlullah'ın etrafına halka halka, fırka fırka toplanıyor ve Aleyhissalâtü vesselâm'ın söyledikleriyle istihzâ ederek "eğer Muhammed'in dediği gibi bunlar cennete girerlerse biz onlardan evvel gireriz" diyorlardı, bu nâzil oldu diye rivayet olunmuştur.[2]

[5364] Sûre-i Me'âric, Hâkka'nın مَا تُبْصِرُونَ وَمَا لَا تُبْصِرُونَ'undan [69/38-39] istikbâle ait görülecek şeyleri ve Allah teâlâ'nın tebdîle kudretini beyan ederek böyle bir va'îd ile hitam bulduğu gibi, bu kudreti mâzîde görülmüş bir misâl ile tavzih ederek aynı davayı tenvir buyurmak üzere bunu Sûre-i Nûh tâkip edecektir.

---

1 B -"kabirlerinden".

2 Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 186; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 367. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsir*, IV, 438:

والعزون: الحلق، الجماعات كانوا يجتمعون حول النبي صلى الله عليه فيقولون: لئن دخل هؤلاء الجنة –كما يقول محمد صلى الله عليه– لندخلنها قبلهم وليكونن لنا فيها أكثر مما لهم، فأنزل الله: «أيطمع كل امرئ منهم أن يدخل جنة نعيم».

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR

6. Cilt

TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 182

Dinî İlimler Serisi : 31

Kitabın Adı : HAK DİNİ KUR'AN DİLİ
6. Cilt, Nûh-Nâs

Müellifi : Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942)

Özgün Dili : Osmanlı Türkçesi

Hazırlayan : Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal
Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku), Öğretim Üyesi

Doç. Dr. Murat Kaya
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi
Temel İslam Bilimleri (Tefsir), Öğretim Üyesi

Dizgi ve Son Okuma : Ahmet Çinar, Yazma Eser Uzmanı
Muhammet Kasım Gültekin, Yazma Eser Uzmanı

Yapım : Yüksel Yücel

Baskı : Matsis Matbaa Hizmetleri San. ve Tic. Ltd. Şti.
Tevfikbey Mh. Dr. Ali Demir Cd. No: 51 Sefaköy - İstanbul
Tel: 0 (212) 624 21 11- Sertfika No: 40421

Baskı Yeri ve Yılı : İstanbul 2023

Baskı Miktarı : 1. Baskı, 1500 adet

KÜTÜPHANE BİLGİ KARTI
Library of Congress A CIP Catalog Record
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır
Hak Dini Kur'an Dili

1. Kur'ân-ı Kerîm, 2. Tefsir, 3. Hak Dini Kur'an Dili, 4. Elmalılı, 5. Meâl
ISBN: 978-975-17-4868-3 (Takım) 978-975-17-5593-3 (6. Cilt)

T.C. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
Süleymaniye Mh. Kanuni Medresesi Sk. No: 5 34116 Fatih / İstanbul
Tel.: +90 (212) 511 36 37
Faks: +90 (212) 511 37 00
info@yek.gov.tr
www.yek.gov.tr

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

(İNCELEME - TENKİTLİ METİN)

6. CİLT

ELMALILI MUHAMMED HAMDİ YAZIR
(ö. 1942)

Hazırlayan
Asım Cüneyd Köksal
Murat Kaya

TÜRKİYE
YAZMA
ESERLER
KURUMU
BAŞKANLIĞI

İÇİNDEKİLER

HAK DİNİ KUR'AN DİLİ

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır

TENKİTLİ METİN

[5365]

سُورَةُ نُوحٍ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٍ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

NÛH SÛRESİ

Sûre-i Nûh Mekkî'dir.

Âyetleri: Kûfî'de yirmi sekiz, Basrî'de ve Şâmî'de yirmi dokuz, mâʻadâda otuzdur.

Kelimeleri: İki yüz yirmi birdir.

Harfleri: Yedi yüz ellidir.

Fâsılası: ا، ن، م.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِنَّٓا اَرْسَلْنَا نُوحاً اِلٰى قَوْمِه۪ٓ اَنْ اَنْذِرْ قَوْمَكَ مِنْ قَبْلِ اَنْ يَأْتِيَهُمْ عَذَابٌ اَل۪يمٌ ﴿١﴾ قَالَ يَا قَوْمِ اِنّ۪ي لَكُمْ نَذ۪يرٌ مُب۪ينٌۙ ﴿٢﴾ اَنِ اعْبُدُوا اللّٰهَ وَاتَّقُوهُ وَاَط۪يعُونِۙ ﴿٣﴾ يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ وَيُؤَخِّرْكُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّىۜ اِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ اِذَا جَٓاءَ لَا يُؤَخَّرُۢ لَوْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ ﴿٤﴾ قَالَ رَبِّ اِنّ۪ي دَعَوْتُ قَوْم۪ي لَيْلاً وَنَهَاراًۙ ﴿٥﴾ فَلَمْ يَزِدْهُمْ دُعَٓاء۪ٓي اِلَّا فِرَاراً ﴿٦﴾ وَاِنّ۪ي كُلَّمَا دَعَوْتُهُمْ لِتَغْفِرَ لَهُمْ جَعَلُٓوا اَصَابِعَهُمْ ف۪ٓي اٰذَانِهِمْ وَاسْتَغْشَوْا ثِيَابَهُمْ وَاَصَرُّوا وَاسْتَكْبَرُوا اسْتِكْبَاراًۚ ﴿٧﴾ ثُمَّ اِنّ۪ي دَعَوْتُهُمْ جِهَاراًۙ ﴿٨﴾ ثُمَّ اِنّ۪ٓي اَعْلَنْتُ لَهُمْ وَاَسْرَرْتُ لَهُمْ اِسْرَاراًۙ ﴿٩﴾ فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ اِنَّهُ كَانَ غَفَّاراًۙ ﴿١٠﴾ يُرْسِلِ السَّمَٓاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَاراًۙ ﴿١١﴾ وَيُمْدِدْكُمْ بِاَمْوَالٍ وَبَن۪ينَ وَيَجْعَلْ لَكُمْ جَنَّاتٍ وَيَجْعَلْ لَكُمْ اَنْهَاراًۜ ﴿١٢﴾ مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلّٰهِ وَقَاراًۚ ﴿١٣﴾ وَقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَاراً ﴿١٤﴾ اَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ خَلَقَ اللّٰهُ سَبْعَ سَمٰوَاتٍ طِبَاقاًۙ ﴿١٥﴾ وَجَعَلَ الْقَمَرَ ف۪يهِنَّ نُوراً وَجَعَلَ الشَّمْسَ سِرَاجاً ﴿١٦﴾ وَاللّٰهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتاًۙ ﴿١٧﴾ ثُمَّ يُع۪يدُكُمْ ف۪يهَا وَيُخْرِجُكُمْ اِخْرَاجاً ﴿١٨﴾ وَاللّٰهُ جَعَلَ لَكُمُ الْاَرْضَ بِسَاطاًۙ ﴿١٩﴾ لِتَسْلُكُوا مِنْهَا سُبُلاً فِجَاجاًۚ ﴿٢٠﴾

[5366] **Meâl-i Şerîfi**

Haberiniz olsun ki Biz Nûh'u kavmine gönderdik, "kavmini inzar et" diye, gelmezden evvel onlara bir azâb-ı elîm (1). Dedi ki: [5367] *"Ey kavmim! Haberiniz olsun ben size açık bir nezîrim (2). Şöyle ki, Allah'a kulluk edin ve O'na korunun ve bana itaat eyleyin (3). Günahlarınızdan size mağfiret buyursun ve sizi müsemmâ bir ecele kadar tehir eylesin. Muhakkak ki Allah'ın takdir eylediği ecel gelince tehir olunmaz, eğer bilse idiniz!" (4). Dedi ki: "Yâ Rab! Ben kavmimi gece gündüz davet ettim (5) fakat benin çağırmam onlara firardan başka bir şey artırmadı (6). Ve ben onları mağfiret buyurman için her davet ettiğimde onlar parmaklarını kulaklarına tıkadılar ve esvablarına büründüler ve ısrar ettiler*[1] *ve kibirlendikçe kibirlendiler (7). Sonra ben onları yüksek sesle çağırdım (8). Sonra hem ilan ederek söyledim onlara hem gizli gizli söyledim (9). 'Gelin' dedim, 'Rabbinizin mağfiretini isteyin, çünkü, O mağfireti çok bir Gaffâr'dır (10). Bol hayır ile üzerinize semâyı salsın (11). Ve size mallar*[2] *ve oğullarla imdad eylesin ve sizin için cennetler yapsın, sizin için ırmaklar yapsın (12). Neye siz ummazsınız Allah için bir vakar (13). Yaratmış iken O sizi tavır tavır bu tavra kadar (14). Görmediniz mi nasıl yaratmış Allah yedi semâyı*[3] *uygun tabaka tabaka? (15). Kamer'i kılmış içlerinde bir nûr, Güneş'i de kılmış bir lamba (16). Ve Allah yetiştirdi sizi Arz'dan nebat tarzıyla (17). Sonra sizi onda geri çevirecek ve çıkaracak sizi bir çıkarış daha (18). Ve Allah sizin için Arz'ı bir sergi yapmıştır (19). Gidesiniz diye ondan geniş geniş yollarda'" (20).*

{إِنَّٓا اَرْسَلْنَا نُوحًا} ❁ Âlûsî der ki: "Nûh ismi aslen Arabî değil, A'cemî'dir. Cüvâlikī mu'arreb olduğunu söylemiş, Kirmânî de Süryanî'de mânası sâkin demek olduğunu söylemiştir. Hâkim'in *Müstedrek*'te asıl ismi Abdülgaffâr olup çok nevha ve bükâ etmiş olmasından dolayı Nûh denilmiş olduğuna dair rivayeti sahih olmasa[4] gerektir. Meşhûra göre:

---

1 F: "ve ısrar ettiler / ve kıçın kıçın gittiler".
2 B: "mallarla".
3 B +"size".
4 B -"olmasa".

Hazret-i Nûh'un nesebi, İbn Lemek b. Mettuşelah b. Ahnûh'tur. Ahnûh da İdris aleyhisselâm'ın ismidir. Buna nazaran Nûh, İdris aleyhisselâm'dan sonradır. *Müstedrek*'te [5368] ise ekser sahabe radıyallahu anhüm Hazret-i Nûh'un Hazret-i İdris'ten evvel olduğuna kāil oldukları mezkurdur."[1] Hazret-i Nûh ile Hazret-i Âdem arasında bin sene kadar[2] veya daha yakın[3] bir zaman geçmiş olduğuna dair de aslı kütüb-i sâlifeye nisbet olunan şâyi' bir rivayet vardır. Lâkin Hazret-i Nûh'un kavmi bu sûrede beyan olunduğuna göre Vedd, Süvâ', Yegūs, Ye'ûk, Nesr namlarında birtakım putlar yapmış oldukları, bu ise Hazret-i Nûh'un gemisi gibi mucize kabîlinden olamayacağına mebnî o vakit sanâyi'in bunları yapabilecek kadar ilerlemiş bulunduğunu gösterdiği cihetle bin sene zarfında ilk insanların sanâyi'de bu dereceye gelebilmiş olmaları hükm-i rubûbiyetle âlemde meşhud olagelen tedrîcî tekâmül seyrine nazaran muhal değilse de garib ve müsteb'ad görünür. Bu cihetle ya hilkat-i Âdem'e[4] isnad olunan tarihin yanlışlığına hükmetmek veya o Âdem'den murad, Ebü'l-beşer olan Âdem olmadığına kāil olmak îcab eder. Biz ise Kur'an'da Âdem'i ism-i alem olarak bir tanıdığımızdan Hazret-i Nûh ile Hazret-i Âdem beyninde ne kadar bin sene geçmiş olduğunu Allah'tan başka kimse bilmez[5] deriz.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 76. Krş. Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 595:

هو اسم أعجمي زاد الجواليقي معرب والكرماني معناه بالسريانية الساكن وصرف لعدم زيادته على الثلاثة مع سكون وسطه وليس بعربي أصلا. وقول الحاكم في المستدرك إنما سمي نوحا لكثرة نوحه وبكائه على نفسه، واسمه عبد الغفار لا أظنه يصح وكذا ما ينقل في سبب بكائه من أنه عليه السلام رأى كلبا أجرب قذرا فبصق عليه فأنطقه الله تعالى ف:قال أتعيبني أم تعيب خالقي فندم وناح لذلك. والمشهور أنه عليه السلام ابن لَمْك بفتح اللام وسكون الميم بعدها كاف ابن مَتُّوشَلخ بفتح الميم وتشديد المثناة المضمومة بعدها واو ساكنة وفتح الشين المعجمة واللام والخاء المعجمة ابن خَنُوخ بفتح الخاء المعجمة وضم النون الخفيفة وبعدها واو ساكنة ثم خاء معجمة وشاع أخنوخ بهمزة أوله وهو إدريس عليه السلام بن يرّد بمثناة من تحت مفتوحة ثم راء ساكنة مهملة ابن مهلاييل بن قينان بن أنوش بالنون والشين المعجمة ابن شيث بن آدم عليه السلام وهذا يدل على أنه عليه السلام بعد إدريس عليه السلام. وفي المستدرك أن أكثر الصحابة رضي الله تعالى عنهم على أنه قبل إدريس.

2 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 42; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 19; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 639; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 480; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 76:

عن عكرمة قال: كان بين آدم ونوح عشرة قرون كلهم على الإسلام.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XX, 260. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 76:

عن الحكم قال: وكان بين آدم ونوح ثمانمائة سنة...

4 B: "âleme".

5 B: "bilemez".

{إِلٰى قَوْمِه۪} ❁ Burada Hazret-i Nûh'un umûma değil, kavmine mürsel olduğu anlaşılıyor. Zira mürselîn meyânında umûma bi'set Peygamberimize mahsustur. O zaman yeryüzünde ne kadar insan ve hangi kavimler vardı ve Arz'ın nereleri meskun idi onu da ancak Allah bilir. Bununla beraber Âlûsî'nin beyânına göre denilmiş ki Hazret-i Nûh'un kavmi Cezîretü'l-Arab ve ona yakın yerlerin sükkânı idi, meşhur olan da müşârün ileyhin Kûfe arzında yani Irak'ta sâkin olduğu ve orada kendisine risalet verilmiş olmasıdır. Bundan Nûh tûfânının da mâlum olabilen umûmu, kavm-i Nûh'a ve onların umûmuna ait demek olup bütün küre-i Arzın her tarafına şâmil olması lâzım gelmeyeceği ve o vakit rûy-i Arzda onlardan başka [5369] insanlar bulunup bulunmadığı da kestirilemeyeceği anlaşılıyor ki, Âlûsî'nin de muhtârı budur.[1] İbn Esîr *Kâmil*'de ve Ebü'l-Fidâ *Tarih*'inde "Mecus tûfânı tanımazlar, bazıları da tûfânı ikrar eder velâkin Bâbil iklimiyle ona yakın yerlerde olduğunu ve Keyûmers[2], yani Âdem evlâdının meskenleri maşrıkta olduğundan onlara tûfan vâsıl olmadığını zu'meder. Kezâlik Hind, Fürs, Çin gibi maşrık ümmetleri tûfânı tanımazlar. Fürsün bazısı onu itiraf eder ve fakat 'umûmî değildi[3], Hulvan akabesini geçmemişti' derler. Sahih olan ehl-i Arzın hepsi Nûh evlâdından olmasıdır. Çünkü وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاق۪ينَ [es-Sâffât 37/77] buyurulmuştur" diye tahrir eylemişlerdir.[4] (*Sûre-i Sâffât'ta bu âyet ile Sûre-i Hûd'da* قٖيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 76:

قيل هم سكان جزيرة العرب ومن قرب منهم لا أهل الأرض كافة لاختصاص نبينا صلّى الله عليه وسلم بعموم البعثة من بين المرسلين عليهم السلام، وما كان لنوح بعد قصة الغرق على القول بعمومه أمر اتفاقي واشتهر أنه عليه الصلاة والسلام كان يسكن أرض الكوفة وهناك أرسل.

2 M: "küyümers".

3 B: "değildir".

4 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* I, 67:

وأما المجوس فإنهم لا يعرفون الطوفان ويقولون: لم يزل الملك فينا من عهد جيومرث، وهو آدم، قالوا: ولو كان كذلك لكان نسب القوم قد انقطع وملكهم قد اضمحل، وكان بعضهم يقر بالطوفان ويزعم أنه كان في إقليم بابل وما قرب منه، وأن مساكن ولد جيومرث كانت بالمشرق فلم يصل ذلك إليهم، وقول الله تعالى أصدق في أن ذرية نوح هم الباقون فلم يعقب أحد ممن كان معه في السفينة غير ولده سام، وحام، ويافث.

İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye,* I, 133:

وقد أنكرت طائفة من جهلة الفرس وأهل الهند وقوع الطوفان واعترف به آخرون منهم وقالوا: إنما كان بأرض بابل ولم يصل إلينا. قالوا: ولم نزل نتوارث الملك كابرا عن كابر من لدن كيومرث يعنون آدم إلى زماننا هذا...

Makrîzî, *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418, I, 221:

وقال أبو الريحان البيروتي في كتاب الآثار الباقية عن القرون الخالية: والفرس والمجوس تنكر الطوفان وأقرّ به بعض الفرس لكنهم قالوا: كان بالشام والمغرب منه شيء في زمان طهمورث ولكنه لم يعمّ العمران كله، ولم يتجاوز عقبة حلوان...

{عَذَابٌ اَلِيمٌ} *[11/48] âyetlerine bak*). عَلَيْكَ وَعَلٰٓى اُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَۜ وَاُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ Âhiret azâbı yahut tûfan {يَغْفِرْ لَكُمْ مِنْ ذُنُوبِكُمْ} günahlarınızdan bir kısmını mağfiret etsin ❁ ki o geçmiş günahlardır. Çünkü اَلْإِسْلَامُ يَجُبُّ مَا قَبْلَهُ'dur.[1] İslâm mâkablini keser atar, âhirette onunla muâhaze olunmaz. Yahut hukūkullâha müte'allik olan günahlar; çünkü hukūk-ı ibâdın affını Allah teâlâ onlara bırakmıştır. Onun mağfireti onlarla helâlleşmeye mütevakkıftır. {وَيُؤَخِّرْكُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى} Ve sizi müsemmâ bir ecele kadar tehir etsin ❁ de ecel gelmeden evvel mağfiret olunduktan başka sevab kazanacak güzel ameller yapmaya da meydan bulabilesiniz. Çünkü o müsemmâ ecel iman ve ittikā ve tâat şartıyla takdir buyurulan eceldir. {اِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ} Çünkü Allah'ın takdir buyurduğu ecel ❁ herhangi şey hakkında olursa olsun takdir buyurulduğu[2] vechile {اِذَا جَٓاءَ} gelince {لَا يُؤَخَّرُ} tehir olunmaz ❁ Allah'ın takdîrini vukū'undan [5370] evvel kendisinden başka kat'î surette kimse[3] bilemeyeceği cihetle[4], "daha vakit var, biraz eğlenelim de o gelmezden evvel yine hazırlanırız" demek de kābil olmaz. Onun için henüz ecel gelmeden evvel imhâl ve tehir vakitlerini fırsat[5] bilip de ona göre iman ve ubûdiyet ile azabdan korunup tâat ile sevab kazanmaya çalışmalıdır.

"Burada bir taraftan 'tehir etsin' deniliyor, bir taraftan da 'gelince tehir olunmaz' deniliyor. Gelince tehir olunmayan, 'tehir olunsun' demek tenakuz olmaz mı?" denecek olursa, ilk nazarda vârid gibi zannedilen bu suâlin vârid olmadığı cüz'î bir teemmül ile anlaşılır. Çünkü gelince tehir olunmayanın gelmezden evvel tehir olunması tenakuz değil, ayn-ı hakikattir. Zira henüz gelmeyen tehir olunmuş demektir.[6] Bundan başka يُؤَخِّرْكُمْ'de tehir olunan ecel değil, muhatablardır. "Eceliniz tehir olunsun"

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 198, 204:

عن قيس بن شفي أن عمرو بن العاص قال: قلت: يا رسول الله، أبايعك على أن تغفر لي ما تقدم من ذنبي؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الإسلام يجب ما كان قبله وإن الهجرة تجب ما كان قبلها.

2 H: "buyurduğu".
3 F -"kimse".
4 F +"~~gelmeden~~".
5 B -"fırsat".
6 H -"Zira henüz gelmeyen tehir olunmuş demektir".

denilmemiş, "siz ecele kadar mağfiretle tehir olunasınız" denilmiştir ki, "mağfur olarak ecele eresiniz" demek olur. Hâlbuki tenakuzda nisbetin ittihâdı için müte'allakların ittihâdı şarttır. "Siz ecele tehir olunursunuz, ecel tehir olunmaz" demek hiçbir zaman tenakuz olmaz. Şu kadar ki bu mânaca burada يُؤَخِّرْكُمْ اِلٰٓى اَجَلٍ مُسَمًّى cümlesinin açık bir fâidesi anlaşılmaz. Onun için bundan ilk tebâdür eden mâna tenakuz değil şu olur: Muhakkak bir ecel-i müsemmâ vardır. Ondan büsbütün kurtuluşa imkân yoktur. Ancak o ecel gelmeden evvel Allah'a iman ve itaatle iyi korunmak gibi bazı esbâba mebnî tehir olunabilir, lâkin ecel gelince asla tehir olunmaz. Binâen'aleyh o gelmezden evvel hazırlanmaya çalışmalıdır. Şu hâlde ecel gelmezden bazı esbâb ile tehir olunabilmesine ne mâna vermeli? Takdir olunan ecel meselâ yüz sene ise korunmamakla ondan evvel gitmek mümkin olur mu? Veya o gelmezden[1] evvel Allah'a iman ve emirlerine itaat ile korunarak onu yüz yirmi seneye çıkarmak mümkin olabilir mi? Bundan dolayı bazıları buradan iki ecel mânası anlaşıldığına zâhib [5371] olmuşlar ve ecelin takdîrini terdid ile şarta mu'allak olarak tasvir etmişlerdir. *Keşşâf* demiştir ki: "Allah teâlâ şöyle kazâ buyurmuştur ki, meselâ Nûh kavmi iman ederlerse ömürleri bin senedir ve eğer küfr üzere giderlerse dokuz yüzün başında onları ihlâk edecektir. Bu suretle onlara denilmiştir ki iman edin ki Allah sizi ecel-i müsemmâya kadar tehir etsin, yani tesmiye etmiş ve sizin için daha ilerisine gidemeyeceğiniz bir gaye olarak tâyin buyurmuş olduğu vakte kadar bıraksın ki o tam bin olan en uzun vakittir. Sonra da haber vermiş ki o uzun gaye geldiği vakit, bu kısanın tehir olunduğu gibi tehir olunmaz"[2]. Râzî de tefsirinde bunu aynen almıştır.[3] Kādî ve Ebussuud ve Âlûsî dahi aynı mânada yürümüş olmakla beraber yalnız gelince tehir olunmayan eceli, müsemmâ olan

---

1 H -"bazı esbâb ile tehir olunabilmesine ne mâna vermeli? Takdir olunan ecel meselâ yüz sene ise korunmamakla ondan evvel gitmek mümkin olur mu? Veya o gelmezden".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 615:
قضى الله مثلا أنّ قوم نوح إن آمنوا عمرهم ألف سنة وإن بقوا على كفرهم أهلكهم على رأس تسعمائة، فقيل لهم: آمنوا يؤخركم إلى أجل مسمى، أى: إلى وقت سماه الله وضربه أمدا تنتهون إليه لا تتجاوزونه، وهو الوقت الأطول تمام الألف. ثم أخبر أنه إذا جاء ذلك الأجل الأمد لا يؤخر كما يؤخر هذا الوقت.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 650.

uzuna kasretmeyip[1] ikisi de lâ-yuahhar olduğunu, burada ise اِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ اِذَا جَٓاءَ لَا يُؤَخَّرُ'dan murad, iman takdîrinde müsemmâ olan ecel değil, iman edilmediği takdirdeki kısa ecel olması iktizâ edeceğini ve çünkü ibadetin اِنَّ ile ta'lîl edilmesi menfî tehirin mev'ud tehir olmasını îcab ettiğinden "ibadet etmezseniz uzun ecele tehir edilmezsiniz ve o hâlde mukadder olan eceliniz kısa ecel olur, o gelir çatar, gelince de tehir edilmez, o vakit kurtulamazsınız, müsemmâ eceliniz uzun olan değil, kısası[2] olmuş olur" demek olduğunu anlatmışlar[3] ve bu suretle bunlar bir taraftan şarta göre uzun veya kısa iki ecel farzetmekle beraber hakikatte ecelin bir olduğunu da göstermek istemişlerdir. Çünkü meselenin iki safhası vardır.

Birisi eşyânın tabiatına nazaran haddizâtındaki imkânı safhasıdır ki bu bakımdan muhtelif esbâba nazaran ecel, vukū'una kadar muhtelif surette uzun ve kısa olmak mümkindir. Vukū'undan veya delâil-i vukū'undan evvel sırr-ı kader Allah'tan başkasına mâlum olmadığı [5372] cihetle insan ancak imkân safhasını mülâhaza ederek ona göre hazırlanmak lâzım gelir.

İkincisi de vukū' safhasıdır ki bu bakımdan vâki'de tahakkuk eden ecel o mümkinlerin ancak birisidir. Kimsenin iki eceli yoktur. Takdîr-i ilâhîye gelince takdir, Allah teâlâ'nın ezeldeki ilmi, kazâ o ilmin lâyezâlde fiile çıkarılması demek olduğuna göre لَا يَعْزُبُ عَنْ عِلْمِهِ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي الْاَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ[4] olan ilm-i ilâhîde hafâ ve tereddüd ihtimâli bulunmayacağından ileride bilfiil vâki' olacak olan ecel ne ise, ilm-i ilâhîde mukadder olan ecel de odur. Binâen'aleyh hakikatte mukadder olan ecel vâki'deki gibi birdir. Lâkin onu vukū'undan evvel Allah'tan ve Allah'ın bildirdiklerinden başka kimse bilemez[5]. İlim mâluma tâbi' ve teklîfin menâtı ise imkân-ı zâtî olmak hasebiyle Hazret-i Nûh'un daveti de hakīkat-i takdîre nazaran değil, sûret-i imkâna nazarandır. İbn Atıyye

---

1 H: "hasretmeyip".
2 H: "kısa".
3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 248; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 324; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 79.
4 Bk. Yûnus 10/61; Sebe' 34/3.
5 B: "bilmez".

tefsirinde demiştir ki: “وَيُؤَخِّرْكُمْ اِلٰى اَجَلٍ مُسَمًّى Mu‘tezilenin ‘insan için iki ecel vardır’ demelerinde temessük ettiklerindendir. Eğer bir ve müncez olsa idi haddine erince tehiri sahih olmaz, ermeyince de ta‘cîli sahih olmazdı demişlerdir. Hâlbuki âyette onların tutunacağı bir şey yoktur. Çünkü Nûh aleyhisselâm onların tehir olunacaklardan mı, yoksa ta‘cîl[1] olunacaklardan mı olduğunu bilmiş değildir. Ve onlara ‘siz vakti gelen ecelden tehir olunursunuz’ da dememiş. Lâkin ezelde onların ya iman ve tehir ile hüküm olunanlardan veya küfr ve ta‘cîl[2] ile hüküm olunanlardan olduğu sebketmiştir, sonra[3] bu mânaya şiddet verip اِنَّ اَجَلَ اللّٰهِ اِذَا جَٓاءَ لَا يُؤَخَّرُ kavliyle şimşeği çakarak karar vermiştir.”[4]

{مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلّٰهِ وَقَارًا} Neye siz Allah için bir vakar ummazsınız? ❁ “**Vakar**” hafifliğin zıddı olarak ağırlık, hilm ü temkin ile azamet mânalarına gelir, nitekim “tevkīr” tâzim demektir. لِلّٰهِ fâili veya müte‘allakı beyandır. Yani siz neye Allah'tan korkmuyorsunuz, Allah teâlâ'nın [5373] hilmiyle beraber bir azamet ve izzeti bulunduğuna inanmıyor ve O'nu saymayanın âkıbet helâk olacağına ihtimal vermiyor, itikad etmiyorsunuz da O'na saygısızlık ediyor, putlara tapıyorsunuz. Bu mânaca kelâm sırf tehdid olur. Yahut ne için siz Allah teâlâ'nın size ileride bir vakar ve haysiyet bahşederek tevkir etmesini, terakki ettirip âkıbette büyük mertebe ve sevâba erdirmesini ümid etmiyorsunuz da iman ile O'nun yoluna gitmiyor, O'na küfr ile putlara tapıp zillet yolunu ihtiyar ediyorsunuz? demektir ki bu surette tehdidden ziyade teşvik olmuş olur. {وَقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَارًا} Hâlbuki o sizi tavır tavır nice hâllerden geçirerek halketmiştir[5]. ❁ Burada insan hilkatinin ferden ve

---

1 H: “tecil”.
2 H: “tecil”.
3 F: “diye”.
4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 373:
وقوله تعالى: «وَيُؤَخِّرْكُمْ إِلَى أَجَلٍ مُسَمًّى» مما تعلق المعتزلة به في قولهم: إن للإنسان أجلين، وذلك أنهم قالوا: لو كان واحدا محدودا لما صح التأخير، إن كان الحد قد بلغ ولا المعاجلة إن كان الحد لم يبلغ. قال القاضي أبو محمد: وليس لهم في الآية تعلق، لأن المعنى أن نوحا عليه السلام لم يعلم هل هم ممن يؤخر أو ممن يعاجل ولا قال لهم: إنكم تؤخرون عن أجل قد حان لكم، لكن قد سبق في الأزل أنهم إما ممن قضى لهم بالإيمان والتأخير وإما ممن قضي عليه بالكفر والمعاجلة فكأن نوحا عليه السلام قال لهم: آمنوا يبين لكم أنكم ممن قضي لهم بالإيمان والتأخير، وإن بقيتم فسيبين لكم أنكم ممن قضي عليه بالكفر والمعاجلة ثم تشدد هذا المعنى ولاح بقوله: «إِنَّ أَجَلَ اللَّهِ إذا جاءَ لا يُؤَخَّرُ».
5 B: “helâk etmiştir”.

cem'an geçirmiş olduğu tekâmül mertebelerine işaret buyurulmuştur ki Ebussuud'un tahrîri vechile ibtidâ anâsır hâlinde, sonra ağziye hâlinde, sonra ahlât hâlinde, sonra nutfe hâlinde, sonra aleka hâlinde, sonra mudga hâlinde, sonra izâm ve luhûm hâlinde, sonra da bambaşka bir hilkatte inşâ etmiştir.[1] فَتَبَارَكَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقِينَ [el-Mü'minûn 23/14] Bunları yapan o güzel Hâlık tevkir ve tazime lâyık değil mi? O sizi daha başka bir tavr u hilkatle yükseltemez mi? Yahut kahr u tedmir ile elîm azablara düşüremez mi? Siz neye bunları düşünmüyorsunuz? Bunu daha ziyade îzah ve isbat için buyuruluyor ki: {اَلَمْ تَرَوْا كَيْفَ} ilh.

{وَاللّٰهُ اَنْبَتَكُمْ مِنَ الْاَرْضِ نَبَاتًا} ❁ "Nebat", "nebt" kelimeleri lügatta ism-i cins ve masdar olur. İsim olduğuna göre yerde biten, yani neş'et edip yetişen her şeye denir, sonra sâkı olmayanda belki hayvânâtın yediğinde örf olmuştur ki "ot" dediğimizdir. Masdar olduğuna göre de bitmek, ot bitmek, yetişmek; "inbât" da bitirmek, yetiştirmek, neş'et ettirmek demek olur. Nebâtın faslı, mümeyyiz[2] vasfı nümüvdür ki uzviyetin tegaddî ve tenasül ile [5374] tezahürüdür. Lâkin kelimenin asıl sîgası masdar olduğu ve insan hayatı, nebâtî hayattan ibaret bulunmadığı için müfessirîn burada نَبَاتًا hâl değil, masdar olarak mef'ûl-i mutlak olduğunu beyan[3] etmişlerdir. Ancak bazıları doğrudan doğru اَنْبَتَكُمْ'den mef'ûl-i mutlak olmak için نَبَاتًا, انْبَاتًا mânasına olup bâbının gayrıdan olarak zikredilmiş olduğunu söylemişlerdir ki "sizi Arz'dan bitirmek suretiyle yetiştirdik"[4] demek olur. Diğer bazıları da "inbât"ın neticesi olmak üzere sülâsî bâbından mukadder olan fiilin masdarı olmak dolayısıyla إنْبَات'ın mef'ûl-i mutlakı olduğunu söylemişlerdir ki aslı اَنْبَتَكُمُ اللّٰهُ فَنَبَتُّمْ نَبَاتًا olup mâna "Allah sizi bitirdi de siz bir bitiş bittiniz" demek olur. Râzî der ki: "Bunda iki mesele vardır.

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 327:
«وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَاراً» أي والحالُ أنكم على حالٍ منافيةٍ لما أنتُم عليهِ بالكليةِ وهيَ أنكم تعلمونَ أنَّه تعالَى خلقَكُم تاراتٍ عناصرَ ثم أغذيةً ثم أخلاطا ثم نطفا ثم علَقاً ثم مُضَغاً ثم عظاما ولحوما ثم أنشأكم خلقاً آخرَ.

2 H, F, M ve B +"ve".

3 H: "isbat".

4 B: "yetiştirmek".

Birincisi: Âyette iki vecih var: birisi, 'sizi Arz'dan bitirdi' demek, babanızı Arz'dan bitirdi -ibtidâ topraktan onu yaratmak suretiyle cinsinizi yarattı- demektir, o kadar ki اِنَّ مَثَلَ عِيسٰى عِنْدَ اللّٰهِ كَمَثَلِ اٰدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ [Âl-i İmrân 3/59] gibi olur. Diğeri 'hepinizi Arz'dan yarattı' demek olur; çünkü Allah bizleri nutfelerden, onları gıdalardan, onları nebattan, onu da Arz'dan yaratıyor.

İkincisi اَنْبَتَكُمْ إنْبَاتًا denilmek gerekken اَنْبَتَكُمْ نَبَاتًا buyurulmuştur ki اَنْبَتَكُمْ فَنَبَتُّمْ نَبَاتًا takdîrindedir. Bunda latif bir incelik vardır. Zira إنْبَاتًا buyursa idi acib garib bir inbat demek olurdu. Hâlbuki Allah'ın sıfatı olan inbat bizim için[1] mahsüs olmadığından biz onun acîb, kâmil bir inbat olduğunu başka türlü tanımazdık, ancak Allah'ın ihbârıyla tanımış olurduk, bu makam ise Allah teâlâ'nın kemâl-i kudretine istidlâl makāmıdır. Onu yalnız sem' ile isbat kâfi gelmeyebilir, lâkin O inbat etti de siz acîb, garib bir bitiş bittiniz[2] mânasına نَبَاتًا buyurulunca bizim vasfımız olan o acîb, garib, kâmil bitiş mahsüs, müşâhed[3] olduğundan bununla Allah'ın kemâl-i kudretine istidlâl mümkin olur, onun için نَبَاتًا buyurulması bu [5375] makāma daha muvâfık, daha beliğ olmuş ve bu latif sırrı göstermek için hakikatten bu mecaza geçilerek إنْبَاتًا yerinde نَبَاتًا buyurulmuştur."[4] Ma'amâfîh نَبَاتًا hâl yapıldığı takdirde de bu nükte anlaşılmaz değildir. Lâkin kelimenin esasen masdar olması ve mef'ûl-i mutlakın hâlden akdem ve daha kuvvetli bulunması hasebiyle müfessirîn hâlden ziyade esası gözetmişlerdir. Bu suretle etvârın mebâdîsine işaretten sonra istikbâlini ve gayesini beyan için de buyuruluyor ki: {ثُمَّ يُعِيدُكُمْ فِيهَا} ilh.

---

1 B -"için".
2 B -"bittiniz".
3 B: "meşhûd".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 654-655:

أما قوله: «أنبتكم من الأرض نباتا» ففيه مسألتان: المسألة الأولى: في هذه الآية وجهان أحدهما: معنى قوله «أنبتكم من الأرض» أي أنبت أباكم من الأرض كما قال: «إن مثل عيسى عند الله كمثل آدم خلقه من تراب» (آل عمران ٥٩/٣) والثاني: أنه تعالى أنبت الكل من الأرض لأنه تعالى إنما يخلقنا من النطف وهي متولدة من الأغذية المتولدة من النبات المتولد من الأرض. المسألة الثانية: كان ينبغي أن يقال: أنبتكم إنباتا إلا أنه لم يقل ذلك بل قال: «أنبتكم نباتا» والتقدير: أنبتكم فنبتم نباتا، وفيه دقيقة لطيفة: وهي أنه لو قال: أنبتكم إنباتا كان المعنى أنبتكم إنباتا عجيبا غريبا، ولما قال: «أنبتكم نباتا» كان المعنى أنبتكم فنبتم نباتا عجيبا، وهذا الثاني أولى لأن الإنبات صفة لله تعالى وصفة الله غير محسوسة لنا، فلا نعرف أن ذلك الإنبات إنبات عجيب كامل إلا بواسطة إخبار الله تعالى، وهذا المقام مقام الاستدلال على كمال قدرة الله تعالى فلا يمكن إثباته بالسمع، أما لما قال: «أنبتكم... نباتا» على معنى أنبتكم فنبتم نباتا عجيبا كاملا كان ذلك وصفا للنبات بكونه عجيبا كاملا، وكون النبات كذلك أمر مشاهد محسوس فيمكن الاستدلال به على كمال قدرة الله تعالى فكان هذا موافقا لهذا المقام فظهر أن العدول من تلك الحقيقة إلى هذا المجاز كان لهذا السر اللطيف.

Bu davet ve beyandan sonra ne oldu?

قَالَ نُوحٌ رَبِّ اِنَّهُمْ عَصَوْنٖى وَاتَّبَعُوا مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالُهُ وَوَلَدُهُٓ اِلَّا خَسَارًاۚ ﴿٢١﴾ وَمَكَرُوا
مَكْرًا كُبَّارًاۚ ﴿٢٢﴾ وَقَالُوا لَا تَذَرُنَّ اٰلِهَتَكُمْ وَلَا تَذَرُنَّ وَدًّا وَلَا سُوَاعًاۙ وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ
وَنَسْرًاۚ ﴿٢٣﴾ وَقَدْ اَضَلُّوا كَثٖيرًاۚ وَلَا تَزِدِ الظَّالِمٖينَ اِلَّا ضَلَالًا ﴿٢٤﴾ مِمَّا خَطٖيٓـَٔاتِهِمْ
اُغْرِقُوا فَاُدْخِلُوا نَارًا فَلَمْ يَجِدُوا لَهُمْ مِنْ دُونِ اللّٰهِ اَنْصَارًا ﴿٢٥﴾ وَقَالَ نُوحٌ رَبِّ لَا تَذَرْ
عَلَى الْاَرْضِ مِنَ الْكَافِرٖينَ دَيَّارًا ﴿٢٦﴾ اِنَّكَ اِنْ تَذَرْهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُٓوا اِلَّا فَاجِرًا
كَفَّارًا ﴿٢٧﴾ رَبِّ اغْفِرْ لٖى وَلِوَالِدَىَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِىَ مُؤْمِنًا وَلِلْمُؤْمِنٖينَ وَالْمُؤْمِنَاتِۜ
وَلَا تَزِدِ الظَّالِمٖينَ اِلَّا تَبَارًا ﴿٢٨﴾

[5376] **Meâl-i Şerîfi**

Nûh dedi ki: "Yâ Rab! Mâlumun onlar bana isyan ettiler ve malı ve veledi kendisine hasardan başka bir şey artırmayan kimsenin ardınca gittiler[1] (21). Ve büyük büyük mekre giriştiler (22). Ve 'sakın ilâhlarınızı bırakmayın ve sakın bırakmayın ne Vedd'i, ne Suvâ'ı, ne de Yeğūs'ü ve Ye'ûk'u ve Nesr'i' dediler (23). Ve çoğunu şaşırttılar, sen de zâlimleri artırma, ancak şaşkınlıkça artır (24). Birçok hatîâtlarından dolayı suya boğuldular da ateşe atıldılar ve kendilerine Allah'ın dûnundan yardımcılar bulamadılar" (25). Nûh demişti ki: "Yâ Rab! Bırakma yeryüzünde kâfirlerden bir deyyâr (26). Zira Sen onları bırakırsan kullarını yoldan çıkarıyorlar, ve nankör fâcirden başka da doğurmuyorlar (27). Yâ Rab! Mağfiret buyur bana ve babama anama[2], mü'min olarak evime girene ve bütün mü'minîn ve mü'minâta. Zâlimleri ise artırma, ancak helâkçe artır" (28).

{وَاتَّبَعُوا مَنْ لَمْ يَزِدْهُ مَالُهُ وَوَلَدُهُٓ اِلَّا خَسَارًا} ❁ Bu kimse, kavm-i Nûh'un tâbi' oldukları ve Hazret-i Nûh'a adavet eden zâlim demek oluyor.

---

1 H: "ve malı evlâdı kendisine kasreden başka bir şey arttırmayan kimsenin ardınca gittiler".

2 B -"anama".

{وَدًّا وَلَا سُوَاعًا ۙ وَلَا يَغُوثَ وَيَعُوقَ وَنَسْرًا} ❁ Bunlar kendilerince en büyük tanıdıkları ve tapındıkları[1] putlarının isimleri, ma'amâfîh aralarında mertebeleri muhtelif. Bazılarında "lâ"nın tekrarı ve bazılarında terki ile bu tefâvüte îmâ olunmuştur. Demek ki Vedd ve Süvâ', her biri Yeğūs ve Ye'ûk ve Nesr'in mecmû'una mukabil. Demişler ki bu putlar Araba intikal etmişti, bundan dolayı [5377] Arab "Abdi Vedd, Abdi Yeğūs" diye isimler takardı. Âlûsî der ki: "Buhârî ve İbn Münzir ve İbn Merdûye, İbn Abbas'tan şöyle tahric etmişlerdir ki kavm-i Nûh'taki evsân sonradan Arabda idi. Vedd, Dûmetü'l-Cendel'de Kelb'in idi, Süvâ' Hüzeyl'in idi, Yeğūs Murâd'ın, sonra Sebe'de[2] Benî Gatîf'in[3] idi. Ye'ûk Hamedan'ın idi, Nesir de Himyer'in, Âl-i zi'l-kelâ'ın idi. Ve bu isimler esasen bazı sâlih kimselerin isimleri iken vefatlarında onların nâmına ve oturdukları mevkilere Şeytan'ın ilkāâtıyla dikmeler (ensâb) dikilmiş ve onların adları verilmiş, sonra da bilenler kalmayınca cehaletle onlara ta'abbüd olunmuştur. İbn Ebî Hâtim'in Urve b. Zübeyr'den tahrîcine göre Vedd en büyükleri ve en iyileri idi ve hepsi Âdem oğullarından idi. Bir de rivayet olunmuştur ki Vedd, Allah teâlâ'dan başka mâbud ittihaz edilenlerin ilkidir. Abd b. Humeyd'in Ebû Mutahher'den tahrîcine göre Ebû Ca'fer Muhammed b. Bâkır Hazretleri demiştir ki: 'Vedd, kavmi içinde sevgili müslim bir er idi, vefat edince Bâbil arzında kabrinin etrafında ordu kurdular, matem tuttular. İblis bunların bu feryadını görünce bir insan suretinde onlara: «Sizin feryad ve eleminizi görüyorum, size onun bir suretini yapsam toplandığınız yere koysanız da onu ansanız!» dedi, «peki» dediler. Onun gibi bir tasvir yaptı, mecma'larına koydular, onu anarlardı. Bunu görünce: «Nasıl, evlerinize[4] de yapsam herkes evinde de ansa olur mu?» dedi, onu da yaptı, o suretle onu anarlardı. Sonra evlâdları yetişti, ona yaptıklarını görüyorlardı, nesil uzadıkça onu neye andıkları unutuldu, tuttular ona mâbud diye ibadet etmeye başladılar. İşte Arz'da

---

1 H: "taptıkları".
2 H, M ve B: "Seba'da".
3 H ve B: "Gātıf'ın".
4 B: "evlerinizde".

Allah'ın gayrı ilk ibadet edilen Vedd oldu.' İbn Münzir ve gayrısı Ebû Osmân-ı Nehdî'den rivayet etmişlerdir, demiştir ki: 'Yeğūs'u gördüm, kurşundan idi. Çıplak bir deveye yükletilir, beraberinde giderler, bir yere varıp kendi kendine çökene kadar onu hiç tehyic etmezlerdi, o çökünce de «haydin, konacağınız [5378] menzili beğendi» derler ve etrafına konarlar ve onun üzerine bir binâ yaparlardı.'"[1] *Keşşâf*'ta mezkur olduğu üzere bir de denilmiştir ki: "Vedd, bir erkek suretinde, Süvâ' bir kadın suretinde, Yeğūs bir arslan suretinde, Ye'ûk bir feres suretinde, Nesr bir nesr (kartal veya akbaba) suretinde idi."[2] Yine denilmiştir ki "helâk olmuş olan kavm-i Nûh'un esnâmı aynıyla Araba intikal etmiş olması ba'îddir, anlaşılmaz. Zâhir olan budur ki ancak isimleri kalmış, Arab birtakım esnâm edinerek onlara o isimleri vermişler ve Abdi Yeğūs, Abdi Ye'ûk tesmiyelerinde de o sanemlerinin isimlerine izâfeti kasdetmişlerdir. Ebû Osman'ın gördüğü de aynen Nûh zamanından kalma değil, ancak o isim ile müsemmâ bir şey olmak lâzım gelir."[3] Âlûsî, evvelce nakledildiği üzere onların hepsi de insan suretinde idikleri esah olduğunu da kaydeylemiştir.[4] Bu isimler esasen Arabî olmayıp ucme olduklarına göre

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 86. Krş. Buhârî, Tefsîr, 71; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3375-3376; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 104:

أخرج البخاري وابن المنذر وابن مردويه عن ابن عباس قال: صارت الأوثان التي كانت في قوم نوح عليه السلام في العرب بعدُ، أما وَدّ فكانت لكلب بدومة الجندل وأما سواع فكانت لهذيل وأما يغوث فكانت لمراد ثم لبني غطيف عند سبأ، وأما يعوق فكانت لهمدان، وأما نسر فكانت لحمير لآل ذي الكلاع، وكانت هذه الأسماء أسماء رجال صالحين من قوم نوح فلما هلكوا أوحى الشيطان إليهم أن انصبوا في مجالسهم التي كانوا يجلسون فيها انصابا وسموها بأسمائهم ففعلوا فلم تعبد حتى إذا هلك أولئك ودرس العلم عبدت... وأخرج ابن أبي حاتم عن عروة بن الزبير أن ودا كان أكبرهم وأبرهم وكانوا كلهم أبناء آدم عليه السلام، وروي أن ودا أول معبود من دون الله سبحانه وتعالى. أخرج عبد بن حميد عن أبي مطهر قال: ذكروا عند أبي جعفر رضي الله تعالى عنه... ودا وقال: كان رجلا مسلما وكان محببا في قومه، فلما مات عسكروا حول قبره في أرض بابل وجزعوا عليه فلما رأى إبليس جزعهم تشبه في صورة إنسان ثم قال: أرى جزعكم على هذا فهل لكم أن أصور لكم مثله فيكون في ناديكم فتذكرونه به؟ قالوا: نعم، فصور لهم مثله فوضعوه في ناديهم فجعلوا يذكرونه به فلما رأى ما بهم من ذكره قال: هل لكم أن أجعل لكم في منزل كل رجل منكم تمثالا مثله فيكون في بيته فيذكر به؟ فقالوا: نعم، ففعل فأقبلوا يذكرونه به وأدرك أبناؤهم فجعلوا يرون ما يصنعون به وتناسلوا ودرس أمر ذكرهم إياه حتى اتخذوه إلها يعبدون من دون الله تعالى فكان أول من عبد غير الله تعالى في الأرض ودا وأخرج ابن المنذر وغيره عن أبي عثمان النهدي أنه قال: رأيت يغوث وكان من رصاص يحمل على جمل أجرد ويسيرون معه لا يهيجونه حتى يكون هو الذي يبرك فإذا نزلوا وقالوا قد رضي لكم المنزل فينزلون حوله ويضربون عليه بناء.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 619:

وقيل: كان ودّ على صورة رجل وسواع على صورة امرأة ويغوث على صورة أسد ويعوق على صورة فرس ونسر على صورة نسر.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 86:

وقيل يبعد بقاء أعيان تلك الأصنام وانتقالها إلى العرب فالظاهر أنه لم يبق إلا الأسماء فاتخذت العرب أصناما وسموها بها وقالوا أيضا عبد ود وعبد يغوث يعنون أصنامهم. وما رآه أبو عثمان منها مسمى باسم ما سلف.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 86:

ويحكى أن ودا كان على صورة رجل وسواعا كان على صورة امرأة ويغوث كان على صورة أسد ويعوق كان على صورة فرس ونسرا كان على صورة نسر وهو مناف لما تقدم أنهم كانوا على صور أناس صالحين وهو الأصح.

Vedd ve Yeğūs isimleri Hindlilerin "Veda", "Vüyasa" isimlerine benzer gibi oldukları da hatırlara gelmez değildir.

{مِمَّا خَطٖيٓـَٔاتِهِمْ} ❁ مِنْ harf-i cer, ta'lîl için, مَا zâide veya nekredir. Hatâyâ ve cinayetlerinin büyüklüğüne ve ziyadeliğine tenbih için ziyade kılınmıştır. Takdim de kasr ifade eder. Başka sebepten dolayı değil, beyan olunduğu üzere sırf kendilerinin birçok büyük hatîelerinden ötürü {اُغْرِقُوا} gark edildiler ❁ tûfâna boğuldular {فَاُدْخِلُوا نَارًا} sonra da bir ateşe atıldılar ❁ ki berzah azâbı, yahut âhiret azâbı. Suya boğulmakla ateşe atılmak iki zıd azâbın cem'inde de beliğ bir tıbâk sanatı vardır. {قَالَ نُوحٌ رَبِّ} ❁ Evvelki قَالَ نُوحٌ رَبِّ üzerine ma'tuftur. Fakat evvelkiler gibi yalnız söyleneni hikâye için değil, ondan helâke istihkaklarını beyan için olup bu duanın da onların hatîâtları yüzünden olduğu anlatılmak üzere tehir olunmuştur. [5379] Çünkü bu duanın garktan evvel olması zâhirdir. Yâ Rab! {لَا تَذَرْ عَلَى الْاَرْضِ} Bırakma Arz üzerinde ❁ "Arz" denince[1] zâhir ve umûmen mâlum olan arzdır. Ma'amâfîh ahd ile "kavm-i Nûh'un bulunduğu arz" demek de olabilir. {مِنَ الْكَافِرٖينَ دَيَّارًا[2]} Bütün o kâfirlerden bir kimse, yahut yurd sâhibi bir kimse. ❁ Derler ki دَيَّارًا kelimesi ancak umûmu nefiyde[3] kullanılır مَا بِالدَّارِ دَيَّارٌ denilir ki "evde kimse yok" demektir. Ve bu kelimenin aslı "dâr"dan yahut "devr"den[4] "fey'âl" vezninde "deyvâr"dır. Vav "yâ"ya kalbolunmuştur. "Fa"âl" vezninde değildir. Yoksa "yâ" olmaz, "devvâr" olurdu. Şu hâlde iştikākına nazaran asıl mefhûmu evcil yahut yurdcul demek gibidir. Ma'amâfîh "deyyâr", "ayyâş"[5] gibi yâ'î olarak دير'den "fa"âl" vezninde de olur ki deyr bekleyen, manastır bekçisi mânasınadır. Bu suretle nefy umûmî olmakla beraber maksad yurd sâhibi dâr u diyar idare eder hiçbir kimse demek olması da zâhiren şu ta'lîle muvâfık görünür: {اِنَّكَ اِنْ تَذَرْهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُوٓا اِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا} Zira onları bırakırsan kullarını idlâl ediyorlar, evlâdları da fâcir ve keffârdan başka bir şey olmuyor ❁ bu duanın eseri yalnız kavm-i Nûh'un garkıyla

1 B: "denilince".
2 F -"ديارا".
3 H: "umûm-ı nefiyde".
4 B: "diyâr'dan".
5 H: "ayyâs".

kalmamış, sonra onun ve maiyyetindeki mü'minlerin zürriyetleri قِيلَ يَا نُوحُ اهْبِطْ بِسَلَامٍ مِنَّا وَبَرَكَاتٍ عَلَيْكَ وَعَلٰى اُمَمٍ مِمَّنْ مَعَكَۜ وَاُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَل۪يمٌ [Hûd 11/48] vefkınca arzı istîlâ ederek وَجَعَلْنَا ذُرِّيَّتَهُ هُمُ الْبَاق۪ينَ [es-Sâffât 37/77] mantûkunun tecellî etmiş olmasıyla da tezahür eylemiştir. Bu da Nûh'un şu duasıyla alâkadardır: {رَبِّ اغْفِرْ ل۪ي وَلِوَالِدَيَّ وَلِمَنْ دَخَلَ بَيْتِيَ مُؤْمِناً وَلِلْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ} Geçmiş ve kıyamete kadar gelecek bütün ümmetlerin mü'minîn ve mü'minâtına şâmildir. {وَلَا تَزِدِ الظَّالِم۪ينَ اِلَّا تَبَاراً} Zâlimlere ise helâkten başka bir şey artırma. ۞ Bu cümle de geçmişteki [5380] zâlimlere de arkalarından beddua olarak şâmil olmakla beraber daha ziyade o kâfirler helâk edildikten sonra gelecek zâlimler aleyhine dua demek olur. Yani "her kim olursa olsun benim zürriyetimden ve bütün mü'minîn[1] ve mü'minâtın zürriyetinden dahi zâlimlerin[2] hep helâklerini artır, âkıbetlerini perişan eyle" mânasını da ifade eder ki ona وَاُمَمٌ سَنُمَتِّعُهُمْ ثُمَّ يَمَسُّهُمْ مِنَّا عَذَابٌ اَل۪يمٌ [Hûd 11/48] buyurulması, kezâlik Hazret-i İbrâhim'in وَمِنْ ذُرِّيَّت۪ي duasına لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِم۪ينَ [el-Bakara 2/124] buyurulması bunun cevâbı demektir. Demek ki küfür ve zulme gidenler her kim olursa olsun atalarının iman ve adaletleri dolayısıyla dünyada ni'met-i ilâhiyeden bir nasib alarak bir müddet yaşayabilirlerse de âkıbet helâk olup mağfirete ermeksizin azâb-ı elîm içinde kalmaya mahkumdurlar ve o[3] azab onların sırf küfür ve zulüm ile ettikleri hataları ve cinayetleri yüzündendir. Bu suretle Sûre-i Me'âric'de zikrolunan kâfirler de o vaad olundukları acı günü görecekler, azab muhakkak vâki' olacak, o Hâkka çaresiz başlarına inecektir.

Görülene ve görüleceğe dair olan bu iki sûreden sonra umumiyetle görülmeyen ve nazardan mestur bulunan kuvvetlere dair olmak üzere de buradan Sûre-i Cin'e geçilecektir. Ki bunlar Âdem'in ve Nûh'un zürriyetinde olmayan kuvvetlere şâmil olur.

1 B: "mü'minlerin".
2 B -"ve mü'minâtın zürriyetinden dahi zâlimlerin".
3 B -"o".

[5381]

سُورَةُ الْجِنِّ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

CİN SÛRESİ

Sûre-i Cin Mekkîdir. Buna قُلْ اُوحِىَ de denilir.

Âyetleri: Yirmi sekizdir.

Kelimeleri: İki yüz seksen beş.

Harfleri: Yedi yüz elli dokuz sayılmıştır.

Fâsılası: Yalnız ا harfidir.

"Cin" ism-i cins, müfredi "cinnî"dir. İncillerde ve sâir kütüb-i sâlifede, eski ve yeni milletlerde zikrolunagelmiştir. Frenklerin "genie", Latinlerin "genius" dedikleri de budur. Sûre-i En'âm'da وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ وَخَرَقُوا لَهُ بَنِينَ وَبَنَاتٍ بِغَيْرِ عِلْمٍ [6/100] buyurulduğu üzere Allah'ın gizli mahlûku olan cinleri müşrikler ulûhiyet derecesine çıkarıp Allah'a şerîk[1] koşmuşlardı ve o suretle Allah'a oğullar ve kızlar uydurup cehaletle onlara tapmışlardı ve Sûre-i Saffât'ta وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَباً [37/158] buyurulduğu üzere Allah ile cinnîler beyninde bir neseb uydurmuşlar, mâbudların tevâlüd ve tenasüllerine zâhib olmuşlar, birtakımları da cinlerin gaybı bildiklerine itikad ederek o suretle onların tasallut ve istîlâlarına sebebiyet vermişlerdi. Bu bâtıl akideler müte'addid âyetlerde redd ü ibtal olunduğu gibi, bilhassa bu sûrede Allah'ın birliği ve büyüklüğü ve cinler hakkındaki yanlış ve mübalağalı akidelerin butlânı anlatılmak üzere Kur'ân'ın onlar üzerindeki tesiri ve cinin her ne suretle olursa olsun bir varlığı bulunmakla beraber [5382] onların da müslimi ve kâfiri, iyisi kötüsü bulunduğu ve ma'âmâfîh Allah'a karşı hiçbirinin hükmü olmayıp hepsinin âciz ve mes'ul olduğu ve hepsinin başına kıyametin kopacağı ve Allah'a iman edenlerin onların

---

1 H: "şirk".

şerlerinden korkmaması[1] lâzım geleceği ve onların inse tasallut ve istîlâları yine insten birtakımları vâsıtasıyla olageldiği[2] ve Peygamber'in bi'setiyle cinlerin cehalet ve fetret zamanlarında oynadıkları rolleri oynayamaz oldukları ve çünkü bi'set-i Muhammediye üzerine eskisi gibi sokulmak istedikleri yüksek mevkilerde kendilerini gözetleyen ve hulûllerine meydan vermeyen parlak ateşlerle karşılandıkları ve hâlâ buna inanmayıp fenalıklarında devam etmek isteyenler varsa da Allah'ın kudretine karşı onların hiç hükmü olmayıp Allah'a iman edenlere hiçbir zarar yapamayacakları ve ancak kendileri helâk olup cehenneme odun olacakları ve buna böyle iman etmiş cinlerin ise fenalığa değil, hak ve savâba hizmet ettikleri ve binâen'aleyh Allah'tan başkasına dua ve ibadet edilmemesi ve cinler gaybı bilir veya bir zarar yapabilir zannederek aldanılmaması ve Peygamber'in de Allah'ın bir kulu olup Allah'ın emir ve izni olmayınca kimseye kendiliğinden ne menfaat ne zarar yapamayacağı ve ancak Allah'tan gelen risaletler dairesinde teblîgāt yaptığı ve Allah'ın gaybına kimseyi âgâh etmeyip ancak dilediği bir resûle tebliğ etmek için bildirdiği ve şu hâlde bunun da gaybı bilmek olmayıp kat'î olarak bildirilmiş[3] olan emirleri haber vermek demek olduğu ve her hâlde Allah'ın vaadleri yerini bulacağı ve Allah teâlâ'nın gizli açık her şeyi bütün tafsîlâtıyla tamamen bildiği anlatılmıştır.

Sûre-i En'âm'da geçtiği, ehl-i lügatın ve müfessirînin beyan ettiği üzere "cin" kelimesi, bu maddenin bütün iştikākātında[4] aslı bir şeyi histen setretmek mânasını ifade eder. "Cennehu ve ecennehu" onu örttü, gizledi, جَنَّ عَلَيْهِ الَّيْلُ [el-En'âm 6/76] gece üzerini örttü bürüdü, "cünne"; kalkan yani siper, "cenîn" [5383] henüz doğmamış, rahimde mestur çocuk, yahut kabir; "cenân" bâtındaki kalb; "cennet" zemîni örtülmüş[5] bağ ve bostan, yahut da histen gizli bağ, "cünûn" nefs ile akıl arasına hâil olmuş delilik; bütün bu kelimelerde ve mânalarında histen bir gizlilik mânası vardır.

1 H: "korunması".
2 B: "olacağını".
3 H, M ve B: "bildirmiş".
4 H, M ve B: "iştikakında".
5 F, M ve B: "örtmüş".

"İns" mukabili olarak isti'mâl olunan, yani görülen ve mahsüs olan insan değil de onun his mâverasında bulunan zihnî tasavvurâtı, tahayyülâtı, iradesi gibi rûhâniyetle bir münasebeti olan gizli kuvvetler mânasına gelen "cin" ismi Râgıb'ın *Müfredât*'ta beyânına göre iki vech ile söylenir:

Birisi, e'am mânasıdır ki "ins" mukabilinde havâstan mestur olan ale'l-umûm rûhânîlere denir, bu surette melâike ve şeyâtîn dahi bunda dâhil olur. Her melâike cindir, her cin melâike değildir.

Birisi de cin, böyle rûhânîlerin hepsi değil, bazısıdır. Çünkü rûhânîler üç kısımdır.

Birincisi: Hepsi ahyâr, melâikedir, yanlış iş yapmaz, insanı aldatmazlar, Allah'ın emrinden çıkmazlar.

İkincisi: Hepsi eşrâr, şeytanlardır. İnsanı aldatır, şerre fenalığa çalışırlar.

Üçüncüsü: İkisi ortası, hayırlısı da vardır şerlisi[1] de. İşte has mânasıyla cin bunlarda müte'âreftir. İşbu قُلْ اُوحِيَ sûresinde "cin" وَاَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ [72/14], وَاَنَّا مِنَّا الصَّالِحُونَ وَمِنَّا دُونَ ذٰلِكَ كُنَّا طَرَآئِقَ قِدَداً [72/11] وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ âyetlerinin delâletinden bunlar olduğu anlaşılıyor. Sûre-i Rahmân'da geçen "cânn" ve "cin" de bunlar demek oluyor. Cinin cemaatine "cinne" denilir; مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ [en-Nâs 114/1] gibi.[2]

Nasârânın İncillerinde cin çıkarmaktan bahseden bir hayli kelâmlar vardır. Bu sûrede de onlara târiz eden noktalar, nükteler vardır.

Fransızca *Larousse*'da[3] "génie" kelimesinde şöyle denilmiştir: [5384] "Bu isim 'demon favorable[4]' (uyar şeytan veya melek demek olan) Latince

---

1 F: "şerri".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 204:

والجِنّ يقال على وجهين: أحدهما للروحانيين المستترة عن الحواس كلها بإزاء الإنس، فعلى هذا تدخل فيه الملائكة والشياطين، فكلّ ملائكة جنّ، وليس كلّ جنّ ملائكة، وعلى هذا قال أبو صالح: الملائكة كلها جنّ، وقيل: بل الجن بعض الروحانيين، وذلك أنّ الروحانيين ثلاثة: أخيار: وهم الملائكة وأشرار: وهم الشياطين وأوساط فيهم أخيار وأشرار: وهم الجن، ويدلّ على ذلك قوله تعالى: «قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ» إلى قوله «وَأَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ» والجِنَّة: جماعة الجن. قال تعالى: «مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ».

3 M: "Larosta".

4 M: "favarable".

'genius' kelimesinden, eskilerin re'yince herkesin iyi kötü hayâtına hâkim olan 'divinité' yani ulûhiyet, 'lutin' yani rüyada hoş görünerek aldatan rûh; 'gnume', yani Yahudî tılsımcılarınca Arz'ın sînesinde sâkin olup ondaki defineleri beklediği iddia olunan ve 'gnume' denilen fevka't-tabî'a cüceler; 'sylphe' silf, yani kurûn-i vustâda Kelt[1] ve Cermen esâtîrinde hava cini, bir iş yapmak için maharet, zevk, meyl-i tabî'î, beşer zihninin varabileceği[2] en yüksek derece, cin fikirlilik, dehâ ve bununla muttasıf şahıs: dâhi."[3]

Bundan Frenklerin de cinnîye dair eski ve yeni telakkīleri kısaca anlaşılmış oluyor. Bu da gösteriyor ki müşrikler eskiden cinleri ulûhiyet derecesine çıkararak onları te'lîh ediyorlardı. Dev, peri, melek şeytan, cinn namlarıyla anılan hayr ü şer esrârengiz rûhânî mahlûkāt veya muhayyelâtı türlü türlü ilâh tanıyarak onlara ta'abbüd eden ve suretlerini tasvir eden ve onların havâslarına göre tılsımlar, sihirler yapan Sâbiîler: Süryânîler, Gildânîler, Yunânîler, Romalılar ve câhiliye Arapları gibi sâir müşrikler bütün bunları "cin" nâm-ı umûmîsi ile te'lîh ediyor, وَجَعَلُوا لِلّٰهِ شُرَكَٓاءَ الْجِنَّ [el-En'âm 6/100], وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَباً [es- Saffât 37/158] âyetleriyle beyan olunduğu üzere Allah'a ortak edip O'na oğullar, kızlar uyduruyorlardı. Sonrakiler de maharet, işgüzarlık ve beşerin erebileceği en yüksek derece diye cinni, jeniyi [*génie*] cin fikirlilik, dehâ veya dâhi mânasıyla i'zâm eylemişler, ki Arapça'da "dehâ" hakkından gelinmez belâ mânasındandır.

Yahudîlerin "Kabala" denilen tılsımcıları ve sâhirleri, kâhinleri bunları te'lîh etmemekle beraber Sâbiîler gibi tılsım ve sihir için esrarlı

1 H, F, M ve B: "selt".
2 B: "yarabileceği".
3 "GÉNIE (nî) n. m. (du lat. genius, démon favorable). Divinité qui, dans l'opinion des anciens, présidait à la vie de chacun: bon, mauvais génie. Lutin, gnome, sylphe: un génie lui apparaît. Talent, goût, penchant naturel pour une chose: le génie des affaires, de l'intrigue. Le plus haut degré auquel puissent arriver les facultés humaines: avoir du génie. Personne ainsi douée: génies de la France. Caractère propre et distinctif: le génie d'une langue. Art de fortifier, d'attaquer et de défendre des places. Corps de troupes affecté à cet art: officier du génie; il y a en France 7 régiments de génie. Génie civil, art des constructions. Corps des ingénieurs." (Claude Augé (ed.), *Petit Larousse Illustré - Nouveau Dictionnaire Encyclopédique,* Paris, 1906, II/426).
(http://bruscand.audrey.free.fr/petit_larousse_der/index.php?lettre=g)

vâsıtalar olmak üzere tâkip etmişlerdi. Bunlar tâ Hazret-i Nûh'a, Hazret-i İbrâhim'e, Hazret-i Mûsâ'ya karşı gelenler tarafından tâkip olunagelmiş şeytanetli şeyler olup Hazret-i Süleyman'a karşı da [5385] yapılmış ve mülkünde o suretle fitne çıkarılmıştı. Fakat Sûre-i Sâd'da geçtiği üzere neticede Allah'ın inayetiyle Süleyman aleyhisselâm'a o şeytanetli jeniler, cinnîler, bennâ ve gavvâs ve âharîn, teshir edilmiş çifte çifte prangalara bağlanarak esaret altında ağır ve ince işlerde istihdam edilmişlerdi. Onun vefatı üzerine o esaretten kurtulmuş olan o şeytanlar, Süleyman mülkünü bu ilimlerle idare ederdi, cinleri, şeytanları bununla teshir eylerdi diye birtakım tılsım ve sihir kitapları yazmışlardı. Sûre-i Bakara'da وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَۚ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَۗ وَمَٓا اُنْزِلَ عَلَى الْمَلَكَيْنِ بِبَابِلَ هَارُوتَ وَمَارُوتَ [2/102] âyetinde beyan olunduğu vechile sonraki Yahudîler Allah'ın kitabı olan Tevrat'ı arkalarına atıp bir taraftan Süleyman aleyhisselâm'ın mülküne, devletini sûret-i idaresine dair diye ona yalandan birtakım küfriyyât isnad ederek o şeytanların ilim namına nâsı aldatmak üzere sihir tâlim için küfür ile uydurdukları eserlerin, bir taraftan da sihir ve tılsımla iştigal edegelen[1] Bâbilîlerden kalma Hârût ve Mârût hikâyeleri gibi şeylerin arkalarına düşerek karıyı kocasından ayıracak sihir ve tılsım arkasına düşmüşlerdi. Dini ve mucizeyi bir sihirbazlık addedenler de bunlara aldananlardı. Nasârâ da habis rûhlu cinnîleri çıkarmak için cinlere ehemmiyet vermişlerdi, câhiliye Arapları da bütün bunların arasında çalkanarak kendilerini sâhirlere, kâhinlere[2], cinlere kaptırmışlar ve bir yere, tenhâ vâdiye vardıkları vakit oranın cinlerine sığınırlar ve bu suretle onların istîlâlarını artırırlardı. Bi'set-i Muhammediye ile o cinlerin, jenilerin hadleri bildirilmiş, nûr-i Muhammedî ile taraf-ı Hak'tan tepelerine indirilen âteşîn alevler, âyetler onları yakmaya başlamıştı. Ki işte bu sûre de cinlerin hadlerini tanıtarak Allah'ın birliğini ve büyüklüğünü, doğru ve mâkul rüşd yolunu gösterip cinlerin yalanlarına ve tecavüzlerine set

---

1 B: "edenlerin".
2 H -"kâhinlere".

çeken ve onları gökten inen şihablar gibi işti'âl ederek yakacak olan Kur'ân'ın [5386] hakkiyetini ve onu getiren Peygamber'in vazife ve galebe ve muvaffakiyetini anlatmıştır ve onun için bu sûreyi de Peygamber'e ilk nâzil olan Müzzemmil ve Müddessir sûreleri tâkip edecektir.

İslâm ulemâsı tarafından da cinlere dair bahisler yapılmış, eserler yazılmıştır. *Âkâmü'l-mercân fî ahkâmi'l-cân*[1] bu babda meşhur olan kitaplardandır. Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*'inde de cinlerin sübûtuna ve mâhiyetine dair epeyce uzun ve kelâmî bir bahis yapmıştır. Burada ona dair de bir hulâsa yapmak muvâfık olacaktır.

Hakîm Fârâbî *Fusûsu'l-hikem* nâm eserinde melâikeyi şöyle târif etmiştir: "Melâike, cevherleri ulûm-i ibdâ'iye olan suver-i ilmiyedir. Nukūş bulunan levhalar gibi değil, ulûm bulunan sudûr gibi de değil, belki bizevâtihâ kāim olan ibdâ'î ilimlerdir ki emr-i a'lâyı mülâhaza ederler de onların hüviyetlerinde mülâhaza ettikleri intibâ' eyler. Ve onlar mutlaktırlar. Lâkin rûh-i kudsiye onlara yakazada muhataba eder, rûh-i beşerîye de nevmde muhataba eder."[2] *Mesâil-i felsefiye ve cevapları* nâmındaki risalesinde de cinin mâhiyeti hakkında sorulan suâle cevap olarak da Fârâbî demiştir ki: "Cin, hayy-i gayr-i nâtık, gayr-i mâittir, yani bir zîhayat ki nâtık da değil, ölmez de. Bu târif, insanın hayy-ı nâtık-ı mâit diye mâruf olan haddinin tebeyyün ettiği taksîmin îcâbıdır. Ki şöyledir: Hayy ya nâtık-ı mâittir ki o insandır, veya nâtık-ı gayr-i mâittir ki o melektir. Veya gayr-i nâtık-ı mâittir ki o behâyimdir. Veya gayr-i nâtık gayr-i mâ'ittir ki o da cindir." Bunun üzerine sâil dedi ki: "Kur'an'daki اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا اِنَّا سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَبًا [el-Cin 72/1] kavl-i ilâhîsi buna münâkızdır. Zira gayr-i nâtık olan nasıl dinler ve nasıl kāil olur?" Fârâbî buna cevâben demiştir ki: "Münâkız değildir. Zira hayy,

---

1 Bu eser Hanefî fakihlerinden Bedreddin eş-Şiblî'ye (ö. 769/1367) ait olup cinler hakkındaki haber ve hükümleri konu edinmekte ve 140 babdan oluşmaktadır (Bk. İlyas Çelebi, "Şiblî, Bedreddin", *DİA*, c. 39, s. 124-125).

2 İsmâil el-Hüseynî eş-Şenb Gāzânî, *Fusûsu'l-hikme ve şerhuhu,* thk. Ali Ucbî, Tahran 1381/1961, s. 126-127:

الملائكة صور علمية، جواهرها علوم ابداعية ليست كألواح فيها نقوش أو صدور فيها علوم بل هي علوم ابداعية قائمة بذواتها تلحظ الأمرَ الأعلى فينطبع في هويّاتها ما تلحظ وهي مطلقة لكن الروح القدسية تخاطبها في اليقظة والروح النبوية تعاشرها في النوم.

hayy olmak haysiyetiyle onun için sem‘ ve kavl mümkindir. Çünkü kavl ve telaffuz, nutk denilen temyîzin gayrıdır. Behâyimden birçoğunu görürsün ki hayy olmakla beraber [5387] kavli yoktur. İnsanın sesi de bu mekātı‘ıyla onun için bu nevide hayy olması haysiyetinden tabî‘îdir. Cin envâ‘ından her nev‘in savtına diğer nevilerden olan gayrısının savtı yetişmediği gibi bu mekātı‘ ile insanın savtı da sair hayvan nevilerinin asvâtına muhaliftir. Gayr-i mâit dememize gelince Kur'an ona delâlet eder: قَالَ[1] اَنْظِرْنٖٓى اِلٰى يَوْمِ يُبْعَثُونَ قَالَ اِنَّكَ مِنَ الْمُنْظَرٖينَ [el-A‘râf 7/14-15. Krş. el-Hicr 15/36-37; Sâd 38/79-80]"[2] Bunun hâsılı kavlin nutuktan e‘am ve nutkun insana mahsus olmasıdır. Nitekim mantıkta kavli[3] melfuz ve ma‘kul diye ikiye ayırırlar. Lâkin insanın târifindeki nutuk kavl-i melfuz mudur, yoksa ma‘kul müdür?[4] Fârâbî bunu melfuza hamletmiş oluyor ki bu nokta zayıftır. Sâniyen, âyet ile istidlâl eksiktir. Çünkü bu âyetin diğer yerinde اِلٰى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ [el-Hicr 15/38] vardır. Demek ki Fârâbî esas itibariyle cini inkâr etmemiş, mâhiyetini bile târife kadar gitmiştir. Ancak gayr-i mâit demesinde isabet olmadığı gibi gayr-i nâtık demesinde de isabet[5] etmemiştir. Hadd-i tâm ile târif etmek isteyeceğine hadd-i nâkıs olarak hayy-i mâit-i hafî deseydi yanılmamış olurdu. İbn Sînâ *Hudûd* risalesinde "cin, eşkâl-i muhtelifede teşekkül eder bir hayvân-ı hevâîdir" diye târif etmiş ve sonra da هذا شرح للإسم bu ismin şerhidir demiştir.[6] Fahr-i Râzî de bunu inkâra hamlederek "cinin sübut ve nefyinde nâs

---

1 H, F, M ve B: "رب".

2 Fârâbî, *Kitâbu't-tenbîh alâ sebîli's-sa‘âde, et-Ta‘lîkât, Risâletân felsefiyyetân,* thk. Ca‘fer Âlu Yâsîn, İran: İntişârât-ı Hikmet 1371/1312, s. 80-81:

فقال: إن الجن حي غير ناطق غير مائت وذلك على ما توجبه القسمة التي يتبين منها حد الإنسان المعروف عند الناس أعني الحي الناطق المائت وذلك أن الحي منه ناطق مائت وهو الإنسان ومنه ناطق غير مائت وهو الْمَلَك ومنه غير ناطق مائت وهو البهائم ومنه غير ناطق غير مائت وهو الجن. فقال السائل: الذي في القرآن مناقض لهذا وهو قوله «استمع نفر من الجن فقالوا إنا سمعنا قرآناً عجباً» والذي هو غير ناطق كيف يسمع وكيف يقول؟ فقال: ليس ذلك بمناقض وذلك أن السمع والقول يمكن أن يوجد للحي من حيث هو حي لأن القول والتلفظ غير التمييز الذي هو النطق وترى كثيراً من البهائم لا قول لها وهي حيّة وصوت الإنسان مع هذه المقاطع هو له طبيعي من حيث هو حي بهذا النوع كما أن صوت كل نوع من أنواع الحي لا يشبه صوت غيره من الأنواع كذلك هذا الصوت بهذه المقاطع الذي للإنسان مخالف لأصوات غيره من أنواع الحيوان، أما قولنا: غير مائت فالقرآن يدل بذلك قوله تعالى «رب انظرني إلى يوم يبعثون قال إنك من المنظرين».

3 H: "kavl-i".

4 H, F, M ve B: "mantık mıdır".

5 B -"olmadığı gibi gayr-i nâtık demesinde de isabet".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 93:

وفي رسالة الحدود لابن سينا: الجني حيوان هوائي متشكل بأشكال مختلفة وهذا شرح الاسم.

eski ve yeni ihtilâf etmiştir. Felâsifenin[1] ekserisinden zâhir olan inkârdır. Çünkü Ebû Ali b. Sînâ'nın bu târiften sonra هذا شرح للإسم demesi 'bu târif, bu lafızdan murad olunan mânayı şerhtir. Bu hakikatın hâriçte vücûdu yoktur' demeye delâlet eder"[2] deyip isbâtı için tafsîlâta girişmiştir. Çünkü hadd-i ismî, yalnız ismin mefhûmunu şerheder. Müsemmânın mâhiyetini şerh eden hadd-i hakīkī gibi vücûduna delâlet etmez. Lâkin bundan 'ademine delâlet mânası çıkarıp da inkâra hamleylemek de doğru olmaz. Zira maksad müsemmânın[3] gizli olduğu için hadd-i hakīkī ile hakikatini târif kābil olmadığını söylemek de olabilir.

Râzî'nin tahkīkine göre: Erbâb-ı milelin cumhûru cinin [5388] varlığını itiraf etmişler. Kudemâ-i felâsifeden ve ashâb-ı rûhâniyâttan birçoğu da ona ervâh-ı süfliye demişler ve ervâh-ı süfliyenin icâbette daha çabuk fakat zayıf, ervâh-ı felekiyenin ise icâbette ağır fakat kavî olduklarını zu'm eylemişlerdir. Ve cinin sübûtuna kāil olanlar mâhiyeti hakkında ikiye ayrılmışlardır. Bir kısmı ne cisim ne de cisme hulûl eden cismânî olmayıp bi-nefsihâ[4] kāim cevâhir-i mücerrede olduklarına kāil olmuşlar ve demişlerdir ki bunların ne cisim ne de cismânî olmamaları, Allah'a müsâvî olmalarını istilzam etmez, çünkü ne cisim ne de cismânî olmamak sülûbdur. Sıfât-ı selbiyede iştirak, hakikat ve mâhiyette iştiraki iktizâ etmez. Nitekim a'râz, bir mahalle ihtiyaçta müsâvî olmakla[5] beraber mâhiyetleri muhteliftir. Bazısı hayırlı, bazısı şer, bazısı hoş ve sevgili, bazısı da alçak ve hasistir. Kimisi iyi işlere yarar[6], kimisi de kötü işler yapar. Bunları düşünebilmek için en yakın misâl insanın nefs-i nâtıkasıyla onun beden üzerindeki ef'âlidir. Bir şuurdan bir hareket hâsıl olabilir. Bu kısımdan bazıları da demişlerdir ki: Cin, beşerin

1 H, F, M (ilk baskı) ve B: "Felâsifesinin".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 661:
اختلف الناس قديما وحديثا في ثبوت الجن ونفيه، فالنقل الظاهر عن أكثر الفلاسفة إنكاره، وذلك لأن أبا علي بن سينا قال في رسالته في حدود الأشياء: الجن حيوان هوائي متشكل بأشكال مختلفة، ثم قال: وهذا شرح للاسم. فقوله: وهذا شرح للاسم يدل على أن هذا الحد شرح للمراد من هذا اللفظ وليس لهذه الحقيقة وجود في الخارج.
3 B: "müsemmâsının".
4 B: "bi-nefsihî".
5 F: "olmamakla".
6 H: "Kimisi iyi işler yapar".

bedenlerinden mufârakat etmiş olan rûhları ve nefs-i nâtıkalarıdır. Bedenlerinden ayrılmakla rûhânî âlemde inkişaf ederek kuvvet ve kemâlleri artar, ayrıldıkları bedene müşâbih bir beden hudûsa gelince ona müşâkelet sebebiyle o ayrılmış olan rûhun bu bedene bir alâkası bulunur. Ve bu suretle o ikinci bedenin nefsine ef'âlinde ve tedbîrinde mu'âvenet eder. Zira cinsiyet zamma illet olur. O ikinci nefis hayırlı nüfûstan ise ona[1] mu'în olan rûh melek ve o yardım, ilham olur; şirrîr ise o mu'în şeytan ve o i'âne vesvese olur. Diğer kısım, cinlerin ecsâm olduklarına kāil olmuşlar ve bunlardan bazıları şöyle demişlerdir: Cisimler hayyiz, mekân, cihet, tûl, arz, umk sıfatlarında müşterek olmakla beraber sıfatta iştirak tamâm-ı mâhiyette iştiraki iktizâ etmeyeceğinden bunlar cismiyetin a'râzından olur da hakikati olmayabilir. [5389] Ve Çünkü muhtelif mâhiyetteki şeyler bazı levâzımda iştirak edebilir ve cisimlerin latif ve kesif olarak taksim edilebilmeleri cismiyet hakikatinde müşterek oldukları hâlde yalnız letâfet, kesâfet mefhumlarıyla ayrılmış olmalarını îcab etmez. Ve şu hâlde cismiyet[2] mefhûmu "ecsâm" dediğimiz şeylerin hepsinde müşterek-i zâtîsi olmayıp bir arazîsi olabilir. Meselâ su mâhiyeti buhar, mâyi', incimad hallerindeki tehavvülâtta su hakikatinden çıkmak lâzım gelmeyeceği gibi, bir şey de hakikatinden çıkmaksızın hem muhtelif cisimler hâlinde görünmek hem de cismiyet[3] onun bir arazîsi olup o cismiyet mâverâsında bir şey olarak bulunmak kābil olur. Bu suretle havâî bazı ecsâm-ı latîfenin mâhiyette sâir havâî cisimler envâ'ına muhalif bir mâhiyette[4] bulunması ve bundan bazı ef'âl-i acîbe zuhur etmesi tasavvur olunamayacak[5] bir şey değildir. Cinler de bu suretle muhtelif şekiller alabilir ve başkalarının gözüne bir şey görünmezken bazılarının gözüne ecsâm hâlinde birçok şeyler görünebilir.

Ma'amâfîh diğer birçokları bunu kabul etmemiş, ecsâmın zikrolunan vasıflarla tamâm-ı mâhiyette müsâvî olduklarına ve envâ'a ayrılmaları

1 H: "o".
2 H: "cismâniyet".
3 H: "cismâniyet".
4 H -"sâir havâî cisimler envâ'ına muhalif bir mâhiyette".
5 H: "olunmayacak".

ona munzam olan ayrı vasıflarla olduğuna kāil olmuşlar, bunlar da hayat hakikati nokta-i nazarından iki mezhebe ayrılmışlardır.

Birincisi, Eş'arî'nin ve cumhûr-ı etbâ'ının kavlidir ki hayat için bünye şart değildir. Hayat haddizâtında tecezzî etmeyen bir hakikattir. Onun bir bünyede tecellî etmesi haddizâtında bir bünyeye mütevakkıf olmasını iktizâ etmez. Bir bünyede tecellî eden hayat ne onun mecmû'unda ne de ayrı ayrı eczâsının her birinde değildir. Cisim, cismiyette[1] müsâvî olmak hasebiyle her cüz'üyle kāim olan hayat diğerinin misli olacağından, bir şeyin hükmü mislinin hükmüne mütevakkıf olamaz. Öyle olsa [5390] mütekābilen o ona, o ona mütevakkıf olacağından nâmütenahî devir lâzım gelir, nâmütenahî zamanda bir hayat husule gelemezdi. Bir arazın birçok mahallere birden hulûlü de mâkul değildir. Doğrusu büyük bir bünyede tecellî eden hayat, basit bir tek cüzde de tecellî edebilir. Hakikat itibariyle hayat, madde ve ecsâmın bir tabiatı değil, bir emr-i rabbânîdir. Onun için bir cüzde büyük büyük cisimler tecellî edebilir.[2] Ve bir göz, ortada bir bünye olmadığı hâlde, başkalarının görmediği bir cisim görebilir. Hatta görmek için göz bile şart değildir. Allah teâlâ murad ederse gözler kapalı iken bir parmak ucuyla bile gösterebilir. Cinler de böyle bünyesi olmayan bir hayat kuvveti olmak üzere ecsâmın herhangi bir cüz'ünde görünür veya görünmeyebilir.

İkincisi, bu âlemdeki hayatta istikrâların gösterdiğine göre bünye de şarttır. Cinnîlerin de cismânî bir bünyesi olabilir. Lâkin bizim her bünyeyi görmemiz lâzım gelmeyeceği gibi gördüklerimizin de her cüz'ünü görmediğimiz mâlumdur. Şu hâlde gözlerimizin önünde nice nice bünyeler bulunurken biz onları görmeyebiliriz. Nitekim mikropları alelâde bakışla göremediğimiz gibi, cevv-i hava içinde hiç hislerimize ilişmeyen mevceler, ziyâlar da bulunabilir ve bunların bize uzak ve yakın, yüksek ve alçak olanları da bulunabilir ve biz bütün ecsâmı ve

1 H: "cismâniyette".
2 B -"Hakikat itibariyle hayat, madde ve ecsâmın bir tabiatı değil, bir emr-i rabbânîdir. Onun için bir cüzde büyük büyük cisimler tecellî edebilir".

bütün cismânî ve fizikî kuvvetleri keşfetmiş değilizdir. Şu hâlde gerek rûhânî, gerek cismânî bakımdan bizim hislerimizden mestur mahluklar bulunduğunu inkâr etmek doğru değildir.

Böyle olmakla beraber cinnîleri[1] isbat edeceğiz diye onların şeytanetlerine kapılarak onları nazarlarda haddinden ziyade büyültmeye ve onlardan gayblar, sırlar öğrenmek sevdâsıyla onların istîlâlarına düşmeye de kalkışmamalıdır. Onlara verilen kuvve insin idrâkine [5391] verilen kuvveden yüksek değildir. Ve hepsi kudret-i ilâhiye önünde hiçtir. Onun için فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهٖ فَلَا يَخَافُ بَخْساً وَلَا رَهَقاً buyurulduğu üzere Allah'a cidden iman edenler onlardan korkmaz ve onların istîlâlarına uğramazlar, Kur'ân'ın nûru onları yakar.

Bu sûre bu hakikatleri anlatmış ve cinlerin vücûdunu ve mes'ûliyet ve mükellefiyetlerini ve inse alâka ve müşabehetlerini haber vermekle beraber hepsinin bir vahdet arzedecek mâhiyette olmayıp dilim dilim, boy boy, fırka fırka ayrılmış olduklarını ve toplansalar bile Allah'a ve Allah'ın emrine karşı bir şey yapmaktan ve gaybı bilmekten âciz ve onların fitne ve imtihan meydanlarında mahkum bulunduklarını bildirmiştir.

Gerek Sûre-i Ahkāf'ta gerek bu sûrede birtakım cinin Peygamber'e gelip Kur'an dinledikleri ve ona iman ile cemiyetlerine dönüp nasihat ederek davet eyledikleri zikr ü beyan olunmuş olduğunda şüphe yoksa da Peygamber'in onları görüp görmediği hakkında rivayet muhteliftir:

1. Sa'îd b. Cübeyr'den, İbn Abbas'tan rivayet olunduğuna göre Resûlullah cinlere karşı okumamış ve onları görmemişti, ancak Resûlullah birkaç nefer ashabı ile Sûk-i Ukâz'a[2] giderken Nahle nâm mevkide sabah namazı kıldıkları esnada okuduğu Kur'ân'ı cinler dinlemişti. O sırada şeytanlar semâ haberleri alamaz olmuş ve üzerlerine şihablar saldırılmıştı. "Herhâlde yeni bir şey hâdis oldu ki sizinle semâ haberleri arasına hâil

1 M ve B: "cinleri".
2 H: "Sûku'l-Ukâz'a".

oldu, Arz'ın şark u garbına gidin bakın bakalım o hâdis olan nedir?" demişler ve bu sebeple şark u garbı araştırmaya başlamışlardı. Tihâme tarafına giden takım Sûk-i Ukâz'a gitmekte bulunan Peygamber'in Nahle'de ashabıyla sabah namazı kılarken okuduğu Kur'ân'ı işitince varıp [5392] dikkatle dinlemişler, dinleyince de "işte bu, size semâ haberine hâil olan" demişler, hemen oradan kavimlerine döndüklerinde اِنَّا[1] سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَباً. يَهْدٖى اِلَى الرُّشْدِ فَاٰمَنَّا بِهٖ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَٓا اَحَداً demişlerdi. Allah teâlâ bunun üzerine Peygamberine قُلْ اُوحِىَ اِلَيَّ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ Sûresi'ni indirdi, cinin dedikleri Peygamber'e ancak vahyolundu.[2] Tirmizî'de ve İbn Cerîr tefsirinde bu rivayetin başında مَا قَرَأَ رَسُولُ اللهِ عَلَى الْجِنِّ وَلَا رَآهُمْ fıkrası vardır.[3] Lâkin Buhârî'de o fıkra yoktur, ancak sonunda وَإِنَّمَا أُوحِيَ إِلَيْهِ قَوْلُ الْجِنِّ vardır. Abd b. Humeyd'in Mihran, Süfyan, Âsım tarîkiyle Verkā'dan rivayetinde de Zevbe'a rehti ve ashabı Mekke'ye gelmiş, Peygamber'in kıraatini dinlemişler sonra gitmişlerdi; وَاِذْ صَرَفْنَٓا اِلَيْكَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْاٰنَۚ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُٓوا اَنْصِتُوا [el-Ahkâf 46/29] budur. Onlar dokuz idiler, Zevbe'a da içlerinde idi.[4] Dahhâk'ten rivayette de İbn Abbas'tan rivayet vechile ilk gönderilen nefer Nasîbîn ehlinden idi, Nasîbîn Yemen'de bir arzdır ve onlar cinin eşraf ve sâdâtıdır. İblis onları Tihâme ve Yemen havalisine göndermişti, onlar vâdi üzere Nahle vâdisine gelmişlerdi ki Nahle vâdiden iki gecelik mesafedir. Orada Peygamber'i sabah namazı kılarken buldular, Kur'an okurken işittiler, huzûruna geldiklerinde birbirlerine "susun" dediler, namaz bitince de kavimlerine mü'min olarak

---

1 H, F, M ve B: "يا قومنا انا".

2 Buhârî, Tefsîr, 72; Müslim, Salât, 149:

عن سعيد بن جبير عن ابن عباس قال: انطلق رسول الله صلى الله عليه وسلم في طائفة من أصحابه عامدين إلى سوق عكاظ وقد حيل بين الشياطين وبين خبر السماء وأرسلت عليهم الشهب فرجعت الشياطين فقالوا: ما لكم؟ فقالوا: حيل بيننا وبين خبر السماء وأرسلت علينا الشهب، قال: ما حال بينكم وبين خبر السماء إلا ما حدث فاضربوا مشارق الأرض ومغاربها، فانظروا ما هذا الأمر الذي حدث. فانطلقوا فضربوا مشارق الأرض ومغاربها ينظرون ما هذا الأمر الذي حال بينهم وبين خبر السماء، قال: فانطلق الذين توجهوا نحو تهامة إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بنخلة وهو عامد إلى سوق عكاظ وهو يصلي بأصحابه صلاة الفجر، فلما سمعوا القرآن تسمعوا له فقالوا: هذا الذي حال بينكم وبين خبر السماء، فهنالك رجعوا إلى قومهم فقالوا: «يا قومنا إنا سمعنا قرآنا عجبا. يهدي إلى الرشد فآمنا به ولن نشرك بربنا أحدا». وأنزل الله عز وجل على نبيه صلى الله عليه وسلم: «قل أوحي إلي أنه استمع نفر من الجن». وإنما أوحي إليه قول الجن.

3 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 72; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 647.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 648:

حدثنا ابن حميد قال: ثنا مهران عن سفيان عن عاصم عن ورقاء قال: قدم رهط زوبعة وأصحابه مكة على النبيّ صلى الله عليه وسلم فسمعوا قراءة النبيّ صلى الله عليه وسلم ثم انصرفوا، فذلك قوله: «وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنِّ يَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قَالُوا أَنْصِتُوا» قال: كانوا تسعة فيهم زوبعة.

dönüp gittiler, Peygamber onları bilmiyordu. Allah teâlâ قُلْ اُوحِيَ اِلَيَّ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ'i indirinceye kadar Peygamber'in onların gönderilmiş olduklarından haberi bile yoktu.[1] Bir rivayette de bunlar Şeysabân'dan idiler ve onlar cinin adedce en çoğudur. İblis'in cünûdunun çoğu onlardandır.[2]

2. İbn Mes'ûd rivayetidir, demiş ki: "Aleyhissalâtü vesselâm 'ben cine Kur'an okumakla emrolundum, beraberimde kim gider?' dedi, sükût ettiler. İkinci kere söyledi yine sükût ettiler, üçüncüde yine söyledi, 'ben Abdullah, maiyyetinde giderim yâ Resûlallah' dedim, bunun üzerine kalktı, İbn Ebî Düb Şı'bı'nın[3] yanında [5393] Hacûn'a gelince benim üzerime bir hat çizdi, 'bunu tecavüz etme' dedi. Sonra Hacûn'a doğru geçti, derhâl üzerine doğru keklikler gibi uçuştular, sanki Zût ricâline benziyorlardı, kadınların def çaldıkları gibi deflerini çalıyorlardı. Nihâyet onu sardılar, gözümden gāib oldu, hemen kalktım, bana eliyle 'otur' diye işaret etti. Sonra Kur'an okumaya başladı, gittikçe sesi yükseliyordu, hepsi yere yapıştılar, o derece ki seslerini işitiyordum da kendilerini görmüyordum. Sonra bana avdet buyurduğunda 'gelmek istedin değil mi?' dedi, 'evet yâ Resûlallah' dedim. 'O sana gerekmezdi, onlar cin, Kur'an dinlemeye geldiler, sonra da kavimlerini inzar etmek üzere döndüler, benden azık istediler, ben de onlara kemiği azık ettim; kemikle, deve gübresiyle kimse taharetlenmesin' buyurdu."[4]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 648:

سمعت الضحاك يقول... وكان أوّل من بُعث نفر من أهل نصيبين وهي أرض باليمن وهم أشراف الجنّ، وسادتهم فبعثهم إلى تهامة وما يلي اليمن فمضى أولئك النفر فأتوا على الوادي وادي نخلة وهو من الوادي مسيرة ليلتين فوجدوا به نبيّ الله صلى الله عليه وسلم يصلي صلاة الغداة فسمعوه يتلو القرآن فلما حضروه قالوا: أنصتوا، فلما قُضِيَ يعني فُرِغ من الصلاة وَلَّوْا إلى قومهم منذرين يعني مؤمنين، لم يعلم بهم نبيّ الله صلى الله عليه وسلم ولم يشعر أنه صُرِف إليه حتى أنزل الله عليه: «قُلْ أُوحِيَ إِلَيَّ أَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ».

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 417:

قال أبو حمزة الثمالي: بلغنا أنهم من بني الشيصبان وهم أكثر الجن عددا وهم عامة جنود إبليس.

3 B: "şihâbın".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 665. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXII, 136; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* X, 63:

قال ابن مسعود: قال عليه الصلاة والسلام: أمرت أن أتلو القرآن على الجن فمن يذهب معي؟ فسكتوا ثم قال الثانية فسكتوا ثم قال الثالثة فقال عبد الله: قلت أنا أذهب معك يا رسول الله قال: فانطلق حتى إذا جاء الحجون عند شعب ابن أبي دب، خط علي خطا فقال: لا تجاوزه، ثم مضى إلى الحجون فانحدروا عليه أمثال الحجل كأنهم رجال الزط يقرعون في دفوفهم كما تقرع النسوة في دفوفها حتى غشوه فغاب عن بصري فقمت فأومأ إلي بيده أن اجلس ثم تلا القرآن فلم يزل صوته يرتفع ولصقوا بالأرض حتى صرت أسمع صوتهم ولا أراهم... فلما عاد إلي قال: أردت أن تأتيني؟ قلت: نعم يا رسول الله قال: ما كان ذلك لك، هؤلاء الجن أتوا يستمعون القرآن ثم ولوا إلى قومهم منذرين فسألوني الزاد فزودتهم العظم والبعر فلا يستطيبن أحد بعظم ولا بعر.

İbn Mes'ûd Hazretleri meselede daha salahiyetdar olmakla beraber İbn Abbas Hazretleri'nden rivayet tarîkleri sahih ve kuvvetli olması ve sûrenin cereyânı da buna muvâfık görünmesi hasebiyle bu rivayetlerin birini tercihten ziyade tevfîki cihetine gidilmesi daha muvâfıktır. Birçokları vak'anın ta'addüdüne zâhib olmuşlardır. Evvelâ İbn Abbas'ın dediği gibi olmuş, onun üzerine Allah teâlâ Peygamber'e bu sûreyi vahyedip onların dinlediklerini[1] ve dediklerini haber vermiş, sonra da İbn Mes'ûd'un rivayet ettiği gibi onlara çıkmasını da emir buyurmuş olabilir. Çünkü İbn Mes'ûd rivayetinde bu sûrenin inzâli zikredilmemiştir. Bir de Sûre-i Rahmân'da geçtiği üzere Peygamber'in o sûreyi de cinlere okuduğu geçmişti, muhaddisler cin vifâdesinin altı kere olduğuna hadislerin delâlet eylemekte olduğunu söylemişlerdir. Diğer taraftan vak'a bir olduğu hâlde bile Resûlullah bu vakte kadar cinleri ne görmüş ne de onlara cinciler gibi bir şey okumuş, fakat bu kere onlara Kur'an okumakla emrolunmuş, lâkin onların kavimlerine varıp söylediklerini [5394] bilmemiş, bu cihet kendisine taraf-ı ilâhîden vahiy ile haber verilmiş demek olur. Filhakika İbn Abbas rivayetinin en mühim nüktesi cinin bu sûrede haber verilen sözlerini onlar söylerken Peygamber kendilerini görerek onlardan dinlemek suretiyle bilmiş olmayıp, cinlerin bu sözleri onun[2] gıyâbında söylenmiş olduğu hâlde Allah teâlâ Peygamber'e vahiy ile bildirmiş bulunduğunu anlatmasıdır. Buhârî'nin rivayetinde nefy-i rü'yet mezkur olmayıp yalnız, وإنما أوحي إليه قول الجن denilmesi bu mânaya tenbih olduğu gibi, قُلْ اُوحِىَ اِلَىَّ buyurulması da tamamen bunu nâtıktır. Yoksa قُلْ اِنِّي اسْتَمَعْتُ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُوا buyurulmak lâzım gelirdi. Bu sözlerini söylerlerken onları görmemiş ve dinlememiş olması ise hiç görmemiş olmasını iktizâ eylemez. İbn Mes'ûd rivayeti de Peygamber'in bunları cinlerin kendilerinden dinlediğini söylememiş, ancak Peygamber'in onlara karşı Kur'an okumaya me'mur olduğunu ve vak'ada kendisinin de hazır bulunup onları Peygamber'in etrafında nasıl gördüğünü anlatmıştır. Demek aradaki en farklı cihet

---

1 M: "dilediklerini".
2 H ve F: "onların".

Peygamber'in cini mutlaka görüp görmemiş olması meselesidir. İbn Abbas rivayeti ale'l-ıtlâk değil, bu vak'aya kadar ve bu sözleri söyledikleri sırada görmemiş olduğunu anlatıyor. Böyle olmasa bile, müsbit nâfîye müreccah olduğundan, bu hususta İbn Mes'ûd rivayeti tercih olunmak lâzım gelir. Hem Cebrâil'i gören ve hatta İbn Abbas'ın kavlince Mi'râc'da Rabbini gören Resûlullah'ın cinleri, şeytanları hiç görmemiş olması mânasız olur. Demek ki İbn Abbas'ın مَا قرَأَ رَسُولُ الله عَلَى الْجِنِّ وَلَا رَآهُمْ demesi sâbit olduğuna göre de murâdı Peygamber bu sûredeki sözleri cinlerden dinlemedi, ancak Allah tarafından vahiy ile bildirildi demektir ve Peygamber'in bi'setiyle cinlerin, şeytanların idlâllerine karşı bir sed çekilmiş olduğunu anlatmaktır ki bu sûrenin rûhuna tamamen muvâfıktır. Nitekim İbn Mes'ûd rivayetinin sonunda cinlere [5395] azık olarak kemik atılmak fıkrası da onların hakāretini beyandır.

"Zevbe'a" lügatta kasırga demektir. Bir de kasırga gibi bir nevi cin veya şeytan ismi olduğu zikrolunmuştur. "Şeysabân" dahi *Kāmûs*'ta erkek karınca, karınca yuvası, cinden bir kabilenin ve bir şeytanın ismidir. *Kāmûs* şerhinde Şeytân-ı Racîm'in ismi denilmiştir. Demek ki Zevbe'a'da kasırga gibi hevâî bir ihtilâl cereyânı, Şeysabân'da da hurde ve mikroplar gibi bakteriyolojik[1] bir gizlilik vardır. Nasîbîn de Musul tarafındaki Nasîbîn değil, Yemen'de ciniyle meşhur bir mevki imiş. "Ehl-i Nasîbîn" tâbiriyle mahal tâyin edilmesinde de bunların mukabili olmakla beraber insten e'am olan ale'l-ıtlâk insan mukabili bir cin olmadıklarını andıran bir mâna vardır. يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ kavlinden zâhir olan da bunların ricâl suretinde temessülüdür. El-ilmü indallah.

Âlûsî'nin İbn Teymiyye'den nakline göre cin kıssası hicretten üç sene evvel vâki' olmuştur.[2] Vâkıdî[3] de nübüvvetin on birinci senesinde olduğunu söylemiştir.[4]

---

1 F ve M: "bakteriyolozik".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 93:

وقال ابن تيمية... وقصة الجن كانت قبل الهجرة بثلاث سنين

3 B: "Vâkı'î".

4 Ebû Nu'aym, *Delâilü'n-nübüvve,* s. 364:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قُلْ اُو۫حِيَ اِلَيَّ اَنَّهُ اسْتَمَعَ نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ فَقَالُٓوا اِنَّا سَمِعْنَا قُرْاٰنًا عَجَبًاۙ ﴿١﴾ يَهْد۪ٓي اِلَى الرُّشْدِ فَاٰمَنَّا بِه۪ۜ وَلَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَٓا اَحَدًاۙ ﴿٢﴾ وَاَنَّهُ تَعَالٰى جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًاۙ ﴿٣﴾ وَاَنَّهُ كَانَ يَقُولُ سَف۪يهُنَا عَلَى اللّٰهِ شَطَطًاۙ ﴿٤﴾ وَاَنَّا ظَنَنَّٓا اَنْ لَنْ تَقُولَ الْاِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى اللّٰهِ كَذِبًاۙ ﴿٥﴾ وَاَنَّهُ كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْاِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ فَزَادُوهُمْ رَهَقًاۙ ﴿٦﴾ وَاَنَّهُمْ ظَنُّوا كَمَا ظَنَنْتُمْ اَنْ لَنْ يَبْعَثَ اللّٰهُ اَحَدًاۙ ﴿٧﴾ وَاَنَّا لَمَسْنَا السَّمَٓاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلِئَتْ حَرَسًا شَد۪يدًا وَشُهُبًاۙ ﴿٨﴾ وَاَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِۜ فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْاٰنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًاۙ ﴿٩﴾ وَاَنَّا لَا نَدْر۪ٓي اَشَرٌّ اُر۪يدَ بِمَنْ فِي الْاَرْضِ اَمْ اَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًاۙ ﴿١٠﴾ وَاَنَّا مِنَّا الصَّالِحُونَ وَمِنَّا دُونَ ذٰلِكَۜ كُنَّا طَرَٓائِقَ قِدَدًاۙ ﴿١١﴾ وَاَنَّا ظَنَنَّٓا اَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللّٰهَ فِي الْاَرْضِ وَلَنْ نُعْجِزَهُ هَرَبًاۙ ﴿١٢﴾ وَاَنَّا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدٰٓى اٰمَنَّا بِه۪ۜ فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّه۪ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًاۙ ﴿١٣﴾ وَاَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ وَمِنَّا الْقَاسِطُونَۜ فَمَنْ اَسْلَمَ

ثنا محمد بن عمر الواقدي قال: حدثني ابن أبي سبرة، عن إسحاق بن عبد الله بن جعفر قال: غاب رسول الله صلى الله عليه وسلم بالطائف إلى أن رجع خمسا وعشرين ليلة وقدم مكة يوم الثلاثاء لثلاث وعشرين خلت من ذي القعدة وكان قد خرج لثلاث بقين من شوال وقدم عليه الجن الحجون في ربيع الأول سنة إحدى عشرة من النبوة قال الواقدي: وبقي رسول الله صلى الله عليه وسلم بمكة ثلاثة أشهر حتى قدم عليه الجن قال:

فحدثني يعقوب بن عمرو عن يعقوب بن سلمة عن كعب الأحبار قال: لما انصرف النفر السبعة من أهل نصيبين من بطن نخلة وهم فلان وفلان وفلان والأردييان والأحقب جاءوا قومهم منذرين فخرجوا وافدين إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهم ثلاثمائة فانتهوا إلى الحجون فجاء الأحقب فسلم على رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال: إن قومنا قد حضروا الحجون يلقونك فواعده رسول الله صلى الله عليه وسلم من الليل بالحجون.

قال الواقدي: فحدثني عبد الحميد بن عمران بن أبي أنس عن أبيه قال: قدم نفر من الجن على النبي صلى الله عليه وسلم بمكة حتى نزلوا بأعلى مكة فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لا يذهب معي رجل في قلبه حبة خردل من غل على أحد فقال عبد الله بن مسعود: فتناولت إداوة فيها نبيذ قال عمران بن أبي أنس: خرج حتى إذا كان بالحجون خط له رسول الله صلى الله عليه وسلم خطا ثم قال: قف هاهنا حتى أرجع ولا تخف ومضى قالوا: قال ابن مسعود: وأنا أنظر إلى جبلهم حلقا حلقا قال: ومضى رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى تغيب عن ابن مسعود فلم يره عبد الله حتى أسحر وعبد الله قائم لم يجلس فقال له: ما زلت قائما؟ قال عبد الله: قلت لي: قف هاهنا فما كنت أجلس حتى أراك قال: هل رأيت شيئا؟ قال: رأيت أسودة وأجبلة وسمعت لغطا شديدا قال: هؤلاء جن نصيبين جاءوا إلي في شيء كان بينهم فلما برق الفجر قال: هل معك من وضوء للصلاة؟ قال: قلت: معي إداوة فيها نبيذ قال: تمرة طيبة وماء طهور قال: اصبب علي ففعلت ثم جاءه اثنان منهم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ألم أقض حاجتكما؟ قالا: بلى ولكنا أحببنا أن يصلي معك منا مصل فصلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وصليا وقرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم في الصبح تبارك الملك وسورة الجن فلما سلم رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ابن مسعود: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يصغي بسمعه، فلبث ساعة، قال: فما علي ما سمعا من القرآن وسألوني الزاد فقال عبد الله: يا رسول الله، فهل عندك شيء يزودهم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: زودتهم الرجيع، ولا يجدون عظما إلا وجدوه عرقا ولا روثة إلا وجدوها تمرة نضرة، قالوا: يا رسول الله، يفسده الناس علينا، فنهى رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يستنجى بالعظم والرجيع. فقال عبد الله بن مسعود: لما قدم الكوفة ورأى الزط قال: هؤلاء أشبه من رأيت من الإنس بالجن الذين صرفوا إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم بالحجون.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 93-94:

وقال الواقدي كانت سنة إحدى عشرة من النبوة.

فَاُو۬لٰٓئِكَ تَحَرَّوْا رَشَدًا ﴿١٤﴾ وَاَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًاۙ ﴿١٥﴾ وَاَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا
عَلَى الطَّرٖيقَةِ لَاَسْقَيْنَاهُمْ مَٓاءً غَدَقًاۙ ﴿١٦﴾ لِنَفْتِنَهُمْ فٖيهِۜ وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهٖ يَسْلُكْهُ
عَذَابًا صَعَدًاۙ ﴿١٧﴾ وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَدًاۙ ﴿١٨﴾ وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ
اللّٰهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًاۜ ﴿١٩﴾

[5397] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Vahyolundu bana hakikat birtakım cinin dinleyip de şöyle dedikleri: 'İnan olsun biz acâyib[1] bir Kur'an dinledik (1). Rüşde erdiriyor, biz de ona iman eyledik, Rabbimize hiç kimseyi şerîk koşmayacağız (2). Ve doğrusu O Rabbimizin şânı çok yüksek, ne bir arkadaş edinmiş ne de bir veled (3). Ve doğrusu bizim sefih, Allah'a karşı saçma söylüyormuş[2] (4). Ve doğrusu biz, ins ü cin Allah'a karşı asla yalan söylemez sanmışız (5). Ve doğrusu insten bazı ricâl cinden[3] bazı ricâle sığınıyorlardı da onların istîlâlarını artırıyorlardı (6). Ve doğrusu onlar sizin zannettiğiniz gibi zannetmişlerdi ki Allah ebedâ hiçbir kimseyi ba's etmeyecek (7). Ve doğrusu biz o semâyı yokladık da onu öyle bulduk ki şiddetli muhafızlar ve şihablarla doldurulmuş (8). Ve doğrusu biz ondan dinlemek için bazı mevkilere otururduk[4], fakat şimdi her kim dinleyecek olursa onun için gözeten bir şihab buluyor (9). Ve doğrusu biz bilmeyiz o Arzdaki kimselere bir şer mi irade edilmiştir, yoksa Rableri onlara bir hayır mı murad etmiştir (10). Ve doğrusu bizler, bizlerden sâlih olanlar da var, olmayanlar da var; dilim dilim tarikatlar[5] olmuşuz (11). Ve doğrusu biz anladık ki Allah'ı Arz'da acze[6] düşürmemize ihtimal yok, kaçmakla da O'nu asla âciz bırakamayız (12). [5398] *Ve doğrusu biz o hidâyet rehberini dinlediğimizde ona iman*

---

1 H: "acîb"; B: "bir acîb".
2 H -"Ve doğrusu bizim sefih, Allah'a karşı saçma söylüyormuş".
3 H -"bazı ricâl cinden".
4 F: "oturduk".
5 H: "tarîkler".
6 H: "âciz".

ettik, her kim O Rabbine iman ederse artık ne hakkı yenmek ne de istîlâ olunmak[1] korkusu kalmaz (13). Ve doğrusu bizler; bizlerden müslimler de var, haksızlar da var. Müslim olanlar, işte onlar rüşd ü savâbı arayanlardır (14). Ama haksızlar cehenneme odun olmuşlardır" (15). Ve hakikat o tarikat üzere istikāmetle gitselerdi elbette kendilerini bol bir su ile suvarırdık (16). Ki onları onun içinde imtihan edelim, her kim de Rabbinin zikrinden yüz çevirirse O onu gittikçe yükselen bir azâba sokar (17). Ve hakikat mescidler hep Allah içindir, o hâlde Allah'ın yanında başka birine dua etmeyin (18). Ve fi'l-hakīka o Allah'ın kulu kalkmış O'na[2] dua ederken üzerine keçeleneyazdılar[3] (19).

{نَفَرٌ} ❁ Biz bir tek kişiye de "nefer" deriz, Arapça'da ise meşhuru üçten ona kadardır. Âlûsî'nin beyânına göre fasihte ondan yukarıya ıtlak olunur. Erlere, hatta inse de mahsus değildir. Çünkü burada cine de ıtlak olunmuştur. *Mücmel*'de demiştir ki: "Reht" ve "nefer" kırka kadar kullanılır, aralarında fark: "Reht" bir ataya râci' olurlar[4], "nefer"de ise öyle değil, "nefer" kavme de ıtlak olunur ki وَاَعَزُّ نَفَراً [el-Kehf 18/34] kavl-i celîli bundandır. İmâm Kirmânî de "nefer"in örf-i lügatta diğer bir mânası vardır "recül (er)" demiş ve bir hadîs-i sahîhin bu mâna ile tefsir olunduğunu söylemiştir.[5] Demek ki bizde "nefer" bu mânadan gelmiştir.[6] {اَنَّهُ اسْتَمَعَ} ❁ Bu اَنَّ kıraatlerin hepsinde bi'l-ittifâk üstün okunur. Çünkü cümle اُوحِيَ'nin nâib-i fâili mevkiindedir. Buna ma'tuf olanlar da böyle feth ile okunmak lâzım gelir. Zamir, şândır. {فَقَالُوا اِنَّا} ❁ Bu اِنَّا mekūl-i kavl olduğundan bütün kıraatlerde esre okunur. Buna ma'tuf [5399] olanlar da meksur okunmak lâzım gelir. {الرُّشْدِ} ❁ Hak ve

---

1 B: "istîlâya uğramak".
2 H: "onu".
3 F: "bir keçe olayazdılar".
4 B: "olanlar".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 92:

النفر في المشهور ما بين الثلاثة والعشرة. وقال الحريري في درته: إن النفر إنما يقع على الثلاثة من الرجال إلى العشرة وقد وهم في ذلك فقد يطلق على ما فوق العشرة في الفصيح وقد ذكره غير واحد من أهل اللغة وفي كلام الشعبي: حدثني بضعة عشر نفرا ولا يختص بالرجال بل ولا بالناس لإطلاقه على الجن هنا وفي المجمل: الرهط والنفر يستعمل إلى الأربعين والفرق بينهما أن الرهط يرجعون إلى أب واحد بخلاف النفر وقد يطلق على القوم ومنه قوله تعالى «وَأَعَزُّ نَفَراً»... وقال الإمام الكرماني للنفر معنى آخر في العرف وهو الرجل وأراد بالعرف عرف اللغة لأنه فسر به الحديث الصحيح فليحفظ.

6 H -"Demek ki bizde "nefer" bu mânadan gelmiştir".

savab {وَاَنَّهُ} ۞ bu sûrede bu ve mâba'dindeki اَنَّ'lerin atfı, mühim meseledir. Kıraatlerin bazısında üstün bazısında esre okunmuştur. Bazılarında esre bazılarında fetha okuyanlar da vardır. Esre okunan kıraatlerde اِنَّا سَمِعْنَا üzerine ma'tuf olduğu açıktır. "Şöyle söylediler, şöyle söylediler" demektir. Feth ile okunmasında ise ki -bizim Hafs kıraatinde ve mushaflarımızda böyledir -bunda incelikler vardır. Bazısı اٰمَنَّا بِهٖ'deki بِهٖ'nin mahalline veya بِاَنَّهُ takdîriyle بِه zamirine ma'tuf olup "dinledik de ona ve şu hakikatlere iman ettik" demek olur. Bu suretle bunlar da cinlerin kelâmı cümlesine dâhil bulunur. Arada ve sonunda bazıları da اُوحِيَ اِلَيَّ اَنَّهُ'daki اَنَّهُ üzerine ma'tuf olur ki onlar cinin kelâmından hikaye olmayıp doğrudan doğru taraf-ı ilâhîden vahyolunan kelâmlar cümlesinden olarak mülâhaza edilmek lâzım gelir. Nitekim وَاَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا [el-Cin 72/16], وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ [el-Cin 72/18][1] böyle doğrudan doğru vahiy olduğu için kıraatlerin hepsinde feth ile okunmuştur. Arada وَاَنَّا ظَنَنَّا [el-Cin 72/5], وَاَنَّهُمْ ظَنُّوا [el-Cin 72/7][2] sonra وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ [el-Cin 72/19] iki veche muhtemildir. Biz bunları mealde "doğrusu" ve "hakikat" ve "fi'l-hakīka" tâbirleriyle göstermeye çalıştık ve bütün bunlarda rüşdün, mâkul ve doğru yolun bir îzâhı vardır. {تَعَالٰى جَدُّ رَبِّنَا}

"**Cedd**" Sâhib-*Kāmûs*'un *Besâir*'de beyânına göre bu maddenin aslı düz araziyi baştan başa kat edip geçmek mânasınadır. Sa'y ü cehde ve elbiseyi kesip biçmekle lâzımı olan yeniliğe ve gece gündüz kat'-ı mesafe zımnında[3] mu'în olan feyz-i ilâhî; baht, gınâ, nasib, şân u azamet mânalarına ve bu münasebetle büyükbabaya ıtlâkı ondan müteferri'dir.[4]

---

1 H: "وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ [el-Cin 72/18], وَاَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا [el-Cin 72/16]".
2 H: "وَاَنَّهُمْ ظَنُّوا [el-Cin 72/7], وَاَنَّا ظَنَنَّا [el-Cin 72/5]".
3 H: "zamanında".
4 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 370-371:

وورد فى القرآن والأخبار واللغة على خمسة أوجه: الأول: بمعنى أب الأب وأب الأم وبمعنى البخت وبمعنى العظمة وبمعنى الحظ وبمعنى القطع وهو أصل الكلمة. وجددت الثوب إذا قطعته على وجه الإصلاح، وثوب جديد أصله المقطوع ثم جعل لكل ما أحدث إنشاؤه. وقال تعالى: «بل هم في لبس من خلق جديد» إشارة إلى النشأة الثانية. وقوبل الجديد بالخلق لما كان المقصود بالجديد القريب العهد بالقطع من الثوب، ومنه قيل لليل والنهار: الجديدان والأجدان. وقوله تعالى: «ومن الجبال جدد بيض» جمع جدة أى طريقة ظاهرة، من قولهم: طريق مجدود أى مسلوك مقطوع. ومنه جادة الطريق. وسمى الفيض الإلهى جدا، قال تعالى: «وأنه تعالى جد ربنا» أى فيضه. وقيل: عظمته وهو يرجع إلى الأول وإضافته إليه على سبيل اختصاصه بملكه. وسمى ما جعله الله للإنسان من الحظوظ الدنيوية جدا وهو البخت فقيل جددت حظظت. وقوله «لا ينفع ذا الجد منك الجد» أى لا يتوصل إلى ثواب الله فى الآخرة بالجد، وإنما ذلك بالجد فى الطاعة. ومنه قولهم: الأمر بالجد لا الجد يعنون الأمور الدنيوية... وقيل: فى معنى «لا ينفع ذا الجد منك الجد» أى لا ينفع أحدا نسبه وأبوته. فكما نفى نفع البنين فى قوله «يوم لا ينفع مال ولا بنون» كذلك نفى نفع الأبوة فى هذا الحديث.

Bu vechile "cedd" iyi baht, kadr ü haysiyet, nasib ü kısmet mânalarına geldiğinden böyle bahtiyar kimselere "ashâbü'l-cedd", "zevü'l-cedd" veya "mecdûd" [5400] denildiği gibi ululuk ve azamet mânasıyla da جَدَّ فِي عُيُونِ النَّاسِ جَدًّا "herkesin gözünde büyüdükçe büyüdü" denilir,[1] ve cîmin zammıyla, "cüdd" azîm[2] demek olur. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ [el-İhlâs 112/3] olan Allah teâlâ'ya izâfetle "cedd", O'nun bütün kâinâtı kat' etmiş olan ezelî şân u azameti, gınâ-yı zâtîsi, bir de umumiyetle kâinâta ve hususiyetle dilediklerine olan yüksek feyz u inayeti mânalarıyla tefsir olunur ki burada birincisi olmak zâhirdir. {سَفِيهُنَا} ❁ İblis, veya cins[3] mânasıyla cinin mütemerridleri diye mâna verilmiştir. {شَطَطًا}

"**Şetat**" hadden aşırı, haktan rüşdden uzak, saçma, ki o, sefîhin Allah'a eş ve veled isnad etmesidir. {وَاَنَّا ظَنَنَّا} ilh. ❁ O sefihlerinin saçmasına bu vakte kadar ne sebeple aldanmış olduklarını beyandır. {وَاَنَّهُ} ❁ Bunun اَنَّهُ اسْتَمَعَ'ya ma'tuf olması melhuzdur. Burada cinlerin öyle yalan ve saçmalara cür'et etmelerinin vechi ve inse tasallut edebilmelerinin sebebi anlatılmış oluyor ki şudur: {كَانَ رِجَالٌ مِنَ الْاِنْسِ يَعُوذُونَ بِرِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ} İnsten birtakım ricâl, cinden birtakım ricâle sığınıyorlardı. ❁ Böyle sığınma dualarına, "ta'vîzât" ve "efsûn" nâmı verilir.

Demişlerdir ki: Bir adam tenhâ bir vâdide yatmak veya konmak geçmek istediği ve nefsine bir tehlikeden korktuğu zaman yüksek sesle "ey bu vâdinin azizi! Ben senin itaatinde bulunan süfehâdan sana sığınıyorum!" der ve bu suretle o vâdideki cinnînin kendisini himaye edeceğini itikad ederdi. Şüphe yok ki bu itikaddaki kimseler başı sıkıldıkça veya herhangi bir maksada ermek istedikçe işi evvelâ cine sığınmak olur. Ebû Hayyân'ın zikrettiği vechile Mukātil demiştir ki: "Arabda cine te'avvüz Yemen'de bir kavimden başladı, sonra Benî Hanîfe'ye [5401] geçti, sonra Arabda şâyi' oldu."[4] Burada cin hakkında "ricâl" tâbirinin kullanılması şâyân-ı

---

1 Cemel, *Fütûhâtü'l-vehhâb bi-tavzîhi Şerhi Menheci't-tullâb,* Dâru'l-Fikr, ts., I, 367.

2 B: "azm".

3 H ve B: "cin".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 295. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 462; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 426:

قال مقاتل: أول من تعوذ بالجن قوم من اليمن ثم بنو حنيفة ثم فشا ذلك في العرب.

dikkattir. Bazıları demiştir ki: "Cinlere 'ricâl' ıtlak olunmaz, bu âyette 'ricâl'in ikisinden de murad ins ricâli olarak mâna şu olmak lâzım gelir: İnsten birtakım ricâl, cinin şerrinden birtakım ins ricâline sığınıyorlardı, meselâ 'bu vâdinin cininden Huzeyfe'ye sığınıyorum' diyorlardı. Buna göre "مِنَ الْجِنِّ", مِنَ الْاِنْسِ gibi beyâniye olarak 'ricâl'in sıfatı değil, ibtidâiye olarak يَعُوذُونَ'ye müte'allik mef'ûl-i bih gayr-i sarihtir. Bu sığınış ise ölmüş veya diri bir adamın ismine ve rûhâniyetine veya kâhinlere müracaat gibi fiilen kendisine müracaat suretiyle de olabilir." Bu mâna da güzel bir mânadır. Bu surette cinin erkekliğine dişiliğine delalet eyler bir cihet yoktur. Lâkin cumhur, مِن'lerin ikisinin[1] de beyâniye olmasını zâhir görerek "bu âyetin zâhiri cinlerin erkekleri ve dişileri bulunduğuna ve onların erkeklerine de 'ricâl' tâbir olunduğuna delâlet eyler" demişlerdir. Şu hâlde hiçbir hayvanın erkeğine "recül" denilmediği düşünülürse burada "ins" mukabili cinlerin başka bir hayvan olmayıp insanların içinde gizli mahluklar olmaları iktizâ edeceğini tefekkür etmek lâzım gelir. Bunun için biz, cin hakkında "ricâl" tâbirini hakikatleri itibariyle değil temessülleri itibariyle olmasına hamletmek istiyoruz. Hâsılı insten birtakım ricâl, cinden birtakım ricâle her ne suretle olursa olsun sığınıyorlardı {فَزَادُوهُمْ رَهَقاً} da o sığınan ins ricâli cinlerin kibr u tuğyanlarını artırıyorlardı.

"**Rehak**" asıl mânasında gaşyetmek, sarıp bürümek demek olduğu gibi, bir adamın arkasından yaklaşıp çatmak mânasına ve sefâhet, yani hafiflik ve hamâkat mânasına, ve şerr ü şûr, zulm ü cefâ irtikab etmek ve muharremât ve menhiyyâta dalıp hep onunla uğraşmak mânalarına geldiğinden burada müfessirîn; ism, cür'et ve[2] [5402] tuğyan, sefâhet, şirret, kibr u utüvv mânalarına tefsir etmişlerdir. Yani o adamlar cinlere sığınmakla cinleri şımartıyor, onların sefâhet ve tuğyâna cesaretlerini artırıyor, bu sebeple mütemerrid cinler de Allah hakkında bile yalanlar uydurarak cin ve inse zulm ü tasallutlarını artırıyorlardı. İnsanlar

---

1 H: "ikisine".
2 B -"ve".

onlara sığınarak kurtulmak isterlerken o suretle onlara yüz verip daha ziyade tuzaklarına düşüyorlardı. Demek ki insanlara fenalığı cinlerden ziyade asıl kendileri yapmış oluyor, cinler, inse yine ins vâsıtasıyla zarar yapıyorlar. Onları alet ediniyorlar, onların sığınmasından kuvvet alarak tasallut ve istîlâlarını artırıyorlar. Şu hâlde insanlar yalnız Allah'a sığınsalar da cinlere hiç ehemmiyet vermeselerdi cinler onları saramazlardı. Cinn ü insin Allah'a karşı böyle yalan ve tuğyanlarına sebep olan sefâhetlerinden birisi de {وَاَنَّهُمْ ظَنُّوا} ❁ bunun atfında da[1] iki vecih muhtemildir. Cinin birbirlerine sözlerini hikâye olduğuna göre هُمْ zamiri inse, {كَمَا ظَنَنْتُمْ} hitâbı cinedir. اَنَّهُ اسْتَمَعَ'ya ma'tuf olarak doğrudan doğru vahyolunan kelâm-ı ilâhî olduğuna nazaran[2] اَنَّهُمْ zamiri cine, hitab insedir. Bu makamda âyetlerin böyle bir aşağıya bir yukarıya atfında iki tarafa çakan şimşek gibi bir yaldırayış ve bu suretle bir taraftan anlatılan zan mefhûmundaki çalkanışa, bir taraftan da onlara saldırılan[3] şihabların parıldayışına tam bir mutabakat belâgati vardır. Yani ey o cinlere sığınan insanlar, o cinler de sizin gibi zannetmişlerdi ki; yahut ey o Kur'ân'ı dinlemiş olan cinler, o size aldanan insanlar da sizin gibi zannetmişlerdi ki {اَنْ لَنْ يَبْعَثَ اللّٰهُ اَحَداً} Allah ebeden hiç kimseyi ba's etmeyecek ❁ yani âleme hakk u savâbı anlatır, sizlere haddinizi bildirir, yalanlarınıza, tuğyanlarınıza karşı başlarınıza ateşler [5403] yağdırır[4] bir[5] peygamber, bir resul göndermeyecek zannetmişlerdi. Burada ba'sin âhirette ölüleri diriltip herkesin cezâlarını vermek mânası da melhuz ise de murad dünyada vâki' olan Peygamber'in[6] bi'seti olduğunu gelen âyetler anlatmaktadır. Zira cinler o zanlarının butlânını ve bi'sete imanlarının[7] sebep ve delîlini[8] şu tecribeleriyle anlatıyorlar: {وَاَنَّا لَمَسْنَا السَّمَٓاءَ فَوَجَدْنَاهَا مُلِئَتْ حَرَساً شَدِيداً وَشُهُباً} ❁ Esasen "lems" dokunmak, elle

---

1 H -"da".
2 B: "göre".
3 H: "saldıran".
4 B +"gibi".
5 H -"bir".
6 B: "peygamberlerin".
7 B -"butlânını ve bi'sete imanlarının".
8 H: "delâilini".

yoklamaktır. Semâyı yoklamak, taleb ve iltimas ile araştırmak istemek, sınamak mânasına mecaz olduğu beyan olunuyor.

"**Hares**" bekçi ve muhafız demek olan "hâris"in cem'i; "hadem - hâdim" gibi.

"**Şühüb**" de "şihâb"ın cem'idir. "Şihâb" esasen ateş alevi, بِشِهَابٍ قَبَسٍ [en-Neml 27/7] gibi. Bundan semâda yıldız kayar gibi kayan parıltılara da isim olmuştur. Mânanın hâsılı şu oluyor: Biz iman ettik ki Allah kimseyi ba's etmeyecek, etmez zannı yanlış imiş. Biz yüksek bir kimsenin ba's olunduğunu anladık, çünkü biz semâyı, o yüksek âlemi yokladık da onu şiddetli hârisler, kuvvetli muhafız melekler ve atılmaya müheyyâ âteşîn alevler, şihablarla doldurulmuş bulduk {وَاَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ} ve mâlum ki biz o semâdan dinlemek, haber almak için bazı meclislere otururduk[1] ❁ yani bazı mevkilerden tarassud eder, gizli semâ haberleri alır, onlarla halkı şaşırtırdık. {فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْاٰنَ يَجِدْ لَهُ شِهَاباً رَصَداً} Fakat şimdi her kim dinlemek isterse onun için râsıdlar hâlinde gözleyen, yakmaya müheyyâ bulunan bir şihab, parlak bir alev buluyor. ❁ O Kur'ân'ın ve onu okuyan zâtın karşısında cin ve şeytan böyle eriyecek bir vaziyette kalıyor. İşte Allah teâlâ böyle bir kimse ba's etmiş ve âleme böyle tehavvül vermiştir. Burada [5404] ekseriyetle "şihâb"ın zâhirî mânasında ısrar ediliyorsa[2] da biz bu ısrarda mânayı tecessüm ettirmekten başka bir fayda görmüyoruz, asıl murad nûr-ı nübüvvet ve âyât-ı Kur'an ile hakikat âleminde parlatılan ve efkâr-ı bâtıleye karşı fırlatılan âteşîn inzarları anlatmak olması daha yüksek bir mâna olduğu kanaatindeyiz. Zira hâdisât-ı cevviyeden olan o şihabların bi'set-i seniyyeden evvel dahi olageldiği rivayetlerde de inkâr olunmuyor. Bi'set-i seniyye esnalarında denildiği gibi fazla birçok şihab yağmurları olmuş ve bunlardan müneccimler, kâhinler, şeytanlar korkup türlü mânalar çıkarmaya çalışmış olsunlar. Fakat bu vechile onlardan semâ haberleri kesilmiş değil, bilakis çoğaltılmış ve istirâk-ı sem'e daha ziyade meydan verilmiş demek olmaz mı? Hâlbuki

---

1 H: "oturduk".
2 H: "ediyorlarsa".

İbn Abbas Hazretleri'nin söylediği ve bu âyetin de anlattığı mâna bu şihabların onlardan haber-i semâyı kesmiş ve semâ kapılarını[1] birer zâbıt olarak tutmuş doldurmuş olmalarıdır. Bu ise, onların mâneviyetlerini, yalanlarını, sefâhet ve tuğyanlarını yakan hakikat şihablarını anlatıyor ki onlar semâ-i Muhammedîden parıldayan âteşîn âyetler ve mucizelerdir ki onun karşısında ins ü cin şeytanlarının ödleri kopmuş, dilleri tutulmuştur. Bu tecribeleri yapmış olan cinler, artık eskisi gibi gaybdan dem vurmaya, istikbalden haber vermeye kalkışmayıp yalan söylemiş olmaktan sakınarak ilerisi hakkında imanlarını şöyle anlatıyorlar: {وَاَنَّا لَا نَدْرٖى} Ve inandık ki doğrusu biz bilmeyiz ⊛ bizim dirayetimiz yetişmez {اَشَرٌّ اُرٖيدَ بِمَنْ فِى الْاَرْضِ} Arz'daki kimselere bir şer mi murad edilmiş {اَمْ اَرَادَ بِهِمْ رَبُّهُمْ رَشَدًا} yoksa Rableri onlara bir hayır, bir muvaffakiyet mi murad eylemiştir. ⊛ Yani evvel yaptığımız[2] gibi gaybdan dem vurmaya kalkışmayalım; biz gaybı, Allah'ın takdîrini bilmeyiz, o Allah'a [5405] aittir. Binâen'aleyh bu kere de o semânın mahfûziyetinden, o şihabların parlayışından yerdeki kimseler, ins ü cin korunup da hayır mı görecekler, yoksa korunmayıp da ateşlere yanarak zarar mı görecekler orasını Allah bilir. Bu babda bize düşen kendimizi düşünmektir. Bizim bildiğimiz ve anladığımız şudur ki:[3] {وَاَنَّا مِنَّا الصَّالِحُونَ} Doğrusu bizler: biz cinler içinde sâlihler de vardır ⊛ onlar iman edip hayra ermeye sâlih ve müsta'iddirler. {وَمِنَّا دُونَ ذٰلِكَ} Yine içimizden öyle olmayan aşağılıklar da vardır. ⊛ Onların hayra ermesi pek melhuz değildir. {كُنَّا طَرَٓائِقَ} Biz tarikat tarikat, yol yol {قِدَدًا} kıdde kıdde, sırımlar gibi dilim dilim, fırka fırka olmuşuz ⊛ yani hepimiz bir yolda müttefik değiliz ki hakkımızda ale'l-ıtlâk hayır veya şer diye bir hüküm verilebilsin. {وَاَنَّا ظَنَنَّا} ⊛ Burada "zan" cezm-i nefs ile ilim mânasınadır. Yani o Kur'ân'ı dinleyen ve o tecribeleri görüp bunları söyleyen biz cinler şunu anladık {اَنْ لَنْ نُعْجِزَ اللّٰهَ فِى الْاَرْضِ} ki Allah teâlâ'yı Arz'da asla âciz bırakamayız. ⊛ Arz'ın neresinde olursak olalım, ne kadar gizlenirsek gizlenelim, gerek böyle muhtelif kalalım,

1 H -"onlardan haber-i semâyı kesmiş ve semâ kapılarını".
2 B: "peygamberimiz".
3 H -"Bizim bildiğimiz ve anladığımız şudur ki".

gerekse müttefik olalım her ne yapsak Allah'a karşı koyup da O'ndan kurtulmamıza imkân ve ihtimal yok {وَلَنْ نُعْجِزَهُ هَرَباً} ve O'ndan kaçmakla da kurtulamayacağız. ❁ Arz'da kalmayıp da semâya kaçacak olsak yine O'nu âciz bırakamayacağız, kendimizi O'ndan kurtaramayacağız. O'na iman ve itaat etmedikçe nerede bulunsak bizi yakacak. Biz bunu bi't-tecribe anladık {وَاَنَّا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدٰى} ve bize [5406] bunu anlatan o hüdâyı, o rüşde erdiren hidâyet rehberi Kur'ân'ı veya Peygamber'i dinlediğimiz vakit de {اٰمَنَّا بِه۪} ona iman ettik ❁ iman etmekte hiç tereddüd eylemedik. {فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّه۪} Bundan böyle her kim Rabbine iman ederse, yani O'nun birliğini ve büyüklüğünü tanır, indirdiklerini tasdik eyler, azâbından korunur, O'na sığınırsa {فَلَا يَخَافُ بَخْساً} artık o ne bahstan korkar {وَلَا رَهَقاً} ne de rehaktan ❁ yani hakkı yenilmek, ecrinden bir şey zâyi' edilmek suretiyle zulme de uğramaz, gerek ins gerek cin başka birisi tarafından istîlâya uğrayıp zillete de düşmez, bu korkuların hiçbiri kalmaz. Çünkü Allah'ın şerîki yoktur, O'nun izzet ve kudretine karşı gelecek kimse bulunamaz. Hulâsa ins ü cinne sığınanlar kendilerini kurtaramaz, ancak Allah'a iman edip de O'na sığınanlar selâmete erer. Onun için insanlar cine sığınmamalı cinler de sefihleri ve alçakları olan şeytanlara uyup da insanları aldatmaya çalışmamalıdır. {وَاَنَّا مِنَّا الْمُسْلِمُونَ} Onunla beraber biz cinlerin içinden müslim olanlar, beyan olunduğu üzere Allah'ın birliğine iman ve itaatle selâmet yolunu tutanlar da var {وَمِنَّا الْقَاسِطُونَ} kāsıtlar[1], yani iman ve islâm yolundan sapıp da zulme gidenler de var. {فَمَنْ اَسْلَمَ فَاُو۬لٰٓئِكَ تَحَرَّوْا رَشَداً} Fakat müslim olanlar, işte onlar, hayr u savâbı arayan ve ona lâyık olanlardır ❁ o hâlde o semânın mahfûziyetiyle o bi'set ile onlar hakkında hayır murad edilmiş demektir. {وَاَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً} Amma kāsıtlar: kâfirler, zâlimler cehenneme odun olmuşlardır ❁ yanacaklardır, onlar hakkında da şer murad olunmuş demektir.

[5407] {وَاَنْ لَوِ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّر۪يقَةِ} ❁ Bu اَنْ, اَنَّ'den muhaffeftir, zamîr-i şân mahzuftur. اَنَّهُ demektir ve bu cinlerin kelâmından değil اَنَّهُ اسْتَمَعَ'ya ma'tuf olarak doğrudan doğru vahyolunan kelâm-ı ilâhîdendir. Yani o

1 H: "kāsıtları".

cin ve ins zikrolunduğu üzere hep o iman ve islâm yolunda bir tarîkat üzere dosdoğru gitselerdi {لَاَسْقَيْنَاهُمْ مَاءً غَدَقًا} elbette Biz onların hepsine bol bir su sunardık ❁ yani bol rızıklar içinde yaşatırdık {لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ} ki onları onun içinde imtihan edelim ❁ yani öyle hepsi istikāmet yolunu tuttukları hâlde de onları başıboş bırakıverecek değildik. Bu âlem, imtihan âlemi olduğu için bunun darlığı da genişliği de bir imtihandır. Mihnet içinde bir gayeye yürüyüştür. Fakat hep rızık darlığı içinde imtihan vermekle, genişlik içinde imtihan vermek arasında fark vardır. Onun için onlar o istikāmetle gitselerdi onları darlıklar içinde değil, bol bol rızıklar içinde imtihan eder, o yüzden yükseltirdik. Lâkin onlar, o ins ü cin öyle yapmadılar, çokları o nasihati dinlemediler, i'râz ettiler. {وَمَنْ يُعْرِضْ عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِ يَسْلُكْهُ عَذَابًا صَعَدًا} Her kim de Rabbinin zikrinden, vahy ü nasihatinden, ibadetinden i'râz ederse O onu gittikçe yükselen bir azâba sokar. {وَاَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ} ❁ Bu da kıraatlerin hepsinde meftuhtur. اَنْ لَو gibi yukarıya ma'tuftur. قُلْ أُوحِيَ اِلَيَّ اَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلّٰهِ demektir. Yani mescidler hep Allah'ındır {فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَدًا} onun için Allah'ın yanında başka birine dua ve ibadet etmeyin, ancak Allah'a ibadet edin.

"Mesâcid" mâlum olduğu üzere "mescid"in cem'idir. Cîm'in fethiyle "mesced"in cem'i de olur. Cîm'in kesriyle "mescid" secde ile namaz ve ibadet için tahsis olunmuş [5408] olan yerlerdir ki lügaten müslim ve gayr-i müslim her milletin mâbedine şâmil olabilir. Örfte ehl-i islâmın mâbedine mahsustur. İmtiyâzına tenbih için ism-i mekânın şâz vezinlerinden olmak üzere meksur okunarak kıyastan ayırt edilmiştir. Cîm'in fethiyle "mesced" ise secde mânasına mimli masdar veya secde mevzii, secde uzvu mânasına[1] kıyâsî ism-i mekân olur. أُمِرْتُ أَنْ أَسْجُدَ عَلَى سَبْعَةِ آرَابٍ "Yedi a'zâ üzerine secde ile emr olundum"[2] hadîsinde beyan olunduğu üzere bu yedi a'zâ alınla burun, iki el, iki diz, iki ayaktır ki alın ile burun bir sayılmıştır. وَمَنْ اَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللّٰهِ [el-Bakara 2/114] gibi yukarılarda geçen bütün âyetlerde olduğu üzere burada

---

1 H -"mimli masdar veya secde mevzii, secde uzvu mânasına".

2 Ebû Dâvûd, Salât, 154. Krş. Buhârî, Salât, 49; Müslüm, Salât, 227:

عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أُمِرتُ –وربما قال: أُمِرَ نبيّكم– أن يسجدَ على سبعةِ آرابٍ.

da zâhir olan evvelki mâna ile ibadethânelerdir, cumhûrun kavli de budur. Yehûd ve Nasârâ havra ve kiliselerinde Allah'ın gayrısına da dua ettiklerinden dolayı Müslümanlara ihlâs ile emrolunmuştur. Ancak bu sûre nâzil olduğu zaman Müslümanlara mahsus mescidler yapılmış olmadığı için burada mesâcidi daha umûmî mânasıyla tefsir etmek üzere birkaç vecih daha zikrolunmuştur ki şunlardır: جُعِلَتْ لِيَ الْأَرْضُ مَسْجِدًا طَهُورًا "Arz bana mescid ve tahûr kılındı"[1] hadîs-i şerîfine nazaran Hasan-ı Basrî demiştir ki: "Burada 'mesâcid'[2], Arz'ın bütün buk'alarına işarettir." "Arz'ın hepsi Allah'ın mahlûku olduğu için onların üzerinde Hâlıkının gayrısına secde etmeyin" demektir. Yahut "mesced" feth ile mimli masdar olmak üzere "secdeler, yani namazlar Allah'a mahsustur; başkasına secde etmeyin" demektir. Sa'îd b. Cübeyr de demiştir ki: "Secde a'zâları olan mescedler Allah'ındır, yani Allah'ın mahlûkudur. Binâen'aleyh onlarla Allah'ın gayrısına secde etmeyin, âkil[3] olan Allah'tan başkasına secde etmez" demektir. Atâ, İbn Abbas'tan burada "mesâcid"den[4] murad Mescid-i Haram'dır diye de bir rivayet söylemiştir. Bunun vechinde çünkü Mescid-i Haram birçok mescidleri hâvî demektir.[5] Bu surette diğer mesâcidin hükmü bu âyetin ibaresinden değil, delâletinden anlaşılmış olur. [5409] Bunların her birinin bir vechi bulunmakla beraber en zâhir olan cumhûr-i ulemânın dediği vechile ale'l-umûm ibadethaneler demek olmasıdır. {وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللّٰهِ يَدْعُوهُ} ۝ Burada اَنَّهُ Nâfi' ve Âsım'dan Ebû Bekir kıraatlerinde kesr ile, Hafs'ta vesâir kıraatlerin hepsinde feth ile okunur. Kesr ile

---

1 Bk. Buhârî, Teyemmüm, 1; Müslim, Mesâcid, 3; İbn Mâce, Tahâret, 90.
2 H: "mescid".
3 H: "aklı".
4 B: "mescid'den".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 673-674:
اختلفوا في المساجد على وجوه أحدها: وهو قول الأكثرين: أنها المواضع التي بنيت للصلاة وذكر الله ويدخل فيها الكنائس والبيع ومساجد المسلمين، وذلك أن أهل الكتاب يشركون في صلاتهم في البيع والكنائس، فأمر الله المسلمين بالإخلاص والتوحيد وثانيها: قال الحسن: أراد بالمساجد البقاع كلها، قال عليه الصلاة والسلام: «جعلت لي الأرض مسجدا» كأنه تعالى قال: الأرض كلها مخلوقة لله تعالى فلا تسجدوا عليها لغير خالقها وثالثها: روي عن الحسن أيضا أنه قال: المساجد هي الصلوات فالمساجد على هذا القول جمع مسجد بفتح الجيم والمسجد على هذا القول مصدر بمعنى السجود ورابعها: قال سعيد بن جبير: المساجد الأعضاء التي يسجد العبد عليها وهي سبعة القدمان والركبتان واليدان والوجه، وهذا القول اختيار ابن الأنباري، قال: لأن هذه الأعضاء هي التي يقع السجود عليها وهي مخلوقة لله تعالى فلا ينبغي أن يسجد العاقل عليها لغير الله تعالى، وعلى هذا القول معنى المساجد مواضع السجود من الجسد، واحدها مسجد بفتح الجيم وخامسها: قال عطاء عن ابن عباس رضي الله عنهما: يريد بالمساجد مكة بجميع ما فيها من المساجد.

okunması cinin sözlerine[1] atıftan deniliyor.[2] Bu surette كَادُوا zamiri cinlere râci' olmaz. Lâkin buradan bir tek âyeti arada cinin kavline atıfta yukarıki letâfet görünmez, onun için kesr kıraatinde vâv atıf olmayıp taraf-ı ilâhîden istînaf olması daha muvâfık olur. Feth[3] ile okunması ise vahiy cümlesine atıftır. Bu suretlerde كَادُوا zamiri cine veya cin ve inse ait olur. "Abdullah" Allah'ın kulu, bu vahiy kendisine indirilmiş olan Hazret-i Peygamber'in kendisidir. Allah'a ubûdiyetini îfâda ihtisas ile beraber tevâzu'unu iş'âr için bu unvan ile tavsif buyurulmuştur. Yani bana[4] şu da vahyolundu ki: O Allah'ın kulu Muhammed kalkmış O'na dua ederken, ibadet ederken {كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا} o kulun üzerine keçeleneyazdılar ۞ yani o dinleyen cinler ta'cillerinden kesret ve izdiham ile etrafına öyle toplandılar ki az daha keçe gibi birbirlerine geçeceklerdi, çünkü hiç görmedikleri bir ibadet görüyor ve işitmedikleri bir dua dinliyorlardı. Cinin kelâmından olduğuna göre ise mâna şu olur: Cinler kavimlerine şunu da söylediler: "O Allah'ın kulu kalkmış Allah'a dua ederken müşrik insanlar ona adâvetle aleyhine öyle toplanmışlardı ki az daha birbirlerine geçip keçeleneceklerdi." Katâde'den mervî olan üçüncü bir mâna daha vardır. Şöyle ki: İns ü cin kâfirleri onun işini, kıyam ve davetini ibtal etmek için aleyhinde öyle toplanmışlardı ki az daha birbirlerine keçeleneceklerdi. Fakat Allah onu her hâlde muhafaza eder, düşmanlarına karşı muzaffer eyler. Bu mâna iki kıraate göre de muvâfık ve[5] فَمَنْ يُؤْمِنْ بِرَبِّهِ فَلَا يَخَافُ بَخْسًا وَلَا رَهَقًا mazmûnuna [5410] da mutabıktır. Ve her iki takdirde de Peygamber'e gıyâbında cereyan eden zâhirî ve bâtınî ahvâl ve hissiyâtı ihbardır. Bundan sonraki emirler, âyetlerin sevkiyle de gayet mütenâsibdir. Zira buyuruluyor ki:

---

1 B: "üzerlerine".
2 H: "Kesre ile okunması cinin üzerlerine etraftan deniliyor".
3 H: "Fetha".
4 H: "ona".
5 H -"ve".

قُلْ اِنَّمَٓا اَدْعُوا رَبّ۪ي وَلَٓا اُشْرِكُ بِه۪ٓ اَحَداً ﴿٢٠﴾ قُلْ اِنّ۪ي لَٓا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَراًّ وَلَا رَشَداً ﴿٢١﴾ قُلْ اِنّ۪ي لَنْ يُج۪يرَن۪ي مِنَ اللّٰهِ اَحَدٌ وَلَنْ اَجِدَ مِنْ دُونِه۪ مُلْتَحَداًۙ ﴿٢٢﴾ اِلَّا بَلَاغاً مِنَ اللّٰهِ وَرِسَالَاتِه۪ۜ وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِد۪ينَ ف۪يهَٓا اَبَداًۜ ﴿٢٣﴾ حَتّٰٓى اِذَا رَاَوْا مَا يُوعَدُونَ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ اَضْعَفُ نَاصِراً وَاَقَلُّ عَدَداً ﴿٢٤﴾ قُلْ اِنْ اَدْر۪ٓي اَقَر۪يبٌ مَا تُوعَدُونَ اَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبّ۪ٓي اَمَداً ﴿٢٥﴾ عَالِمُ الْغَيْبِ فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِه۪ٓ اَحَداًۙ ﴿٢٦﴾ اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ فَاِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِه۪ رَصَداًۙ ﴿٢٧﴾ لِيَعْلَمَ اَنْ قَدْ اَبْلَغُوا رِسَالَاتِ رَبِّهِمْ وَاَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ وَاَحْصٰى كُلَّ شَيْءٍ عَدَداً ﴿٢٨﴾

[5411] **Meâl-i Şerîfi**

De ki: "Ben ancak Rabbime dua ederim ve O'na hiçbir şerîk koşmam" (20). De ki: "Haberiniz olsun ben size kendiliğimden ne bir zarar, ne de bir irşad yapamam" (21). De ki: "Allah'tan beni kimse kurtaramaz ve ben O'ndan başka bir sığınacak bulamam (22). Ancak Allah'tan ve risâlâtından bir tebliğ yapabilirim." Her kim de Allah'a ve Resûlüne isyan ederse muhakkak ki ona cehennem ateşi var, içinde ebedâ kalmak üzere onlar (23). Nihâyet o vaad olundukları şeyi gördükleri vakit artık bileceklerdir ki yardımcısı en[1] zayıf ve sayıca en az olan kimmiş? (24) De ki: "Dirayet ile bilmem, yakın mı o size vaad olunan, yoksa Rabbim onun için bir uzun gaye mi yapar?" (25) O bütün gaybı bilir, fakat gaybına kimseyi apaçık âgâh etmez (26) ihtiyar buyurduğu bir Resulden başka, çünkü onun önünden ve ardından râsıdlar dizer (27). Bilsin diye ki onlar Rablerinin risaletlerini hakkıyla eriştirmişlerdir ve O[2] onların nezdindekini ihâta etmiş ve her şeyi sayısıyla ihsâ buyurmuştur (28).

{قُلْ اِنَّمَٓا اَدْعُوا رَبّ۪ي} De ki ben ancak Rabbime dua ediyorum ve ederim ❁ ya'ni neye öyle üzerime veya aleyhime keçeleniyorsunuz? Sizin bana taaccüb veya adâvet etmenize sebep yok. Çünkü ben başka bir

1 B: "ne".
2 B -"O".

şey yapmıyorum ancak yaratan Rabbime ibadet ediyorum, ve siz her ne yapsanız ben ancak O'na dua ederim {وَلَٓا اُشْرِكُ بِه۪ٓ[1] اَحَدًا} ve Rabbime hiç kimseyi şerîk koşmam ۝ başkasından ne bir ümid umarım ne de korkarım. {قُلْ اِنّ۪ي لَٓا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا} ۝ "Zarar" mukabili "menfaat" zikredilmek iktizâ ederken, "gayy ü dalâl" mukabili olan "rüşd" zikredilmesinde bir nevi ihtibak[2] sanatı vardır. Yani "ne bir zarar yapabilirim ne de bir menfaat, idlâl etmem mevzû'-i bahis olmaz ya olsa olsa irşad olur, fakat ben [5412] kendiliğimden onu da yapamam, sizi yola getiremem. Eğer siz benim bir zarar etmemden korkarak veya bir menfaat ve irşad umarak üzerime toplanıyorsanız, haberiniz olsun ki ben size kendiliğimden bunların hiçbirini yapmaya mâlik değilim, onu Rabbim yapar, ben ancak O'na dua ederim. Onun için O'ndan korkun ve ne umacaksanız O'ndan umun ey ins ü cin" de. Bu emir, gayrın şuûnu hakkında, şu emir de kendinin şuûnu hakkındadır: {قُلْ اِنّ۪ي لَنْ يُج۪يرَن۪ي مِنَ اللّٰهِ اَحَدٌ} De ki beni Allah'tan kimse kurtaramaz ۝ yani Allah فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللّٰهِ اَحَدًا buyururken O'ndan başkasına dua ve ibadet edecek, emrine muhalefet eyleyecek olursam Allah azab eder ve Allah'tan beni ne ins ne cin ne melek ne de[3] başka birisi hiç kimse kurtaramaz. Onun için başkasına ibadet ve dua etmekte hiçbir fâide yok, büyük zarar vardır. Lâkin Allah murad ederse hiçbirine zarar ettirmez, hepsinin adâvetinden korur, onun için ancak O'na dua ederim {وَلَنْ اَجِدَ مِنْ دُونِه۪ مُلْتَحَدًا} ve O'ndan başka bir sığınacak bulamam ۝ gerek O'nun celâlinden ve gerek başkalarının adâvet ve ızrârından sığınacak melce' ve penâh ancak O'dur. Hepsi O'na mahkumdur. Dua ve ibadet ancak O'na olur. O hâlde ben böyle olduğum gibi siz de öylesinizdir. Sizler de ne benden ne başkasından korkmayın ve bir menfaat ve irşad ümidiyle bana sığınmayın, ancak Rabbimden korkun ve O'na sığının.

Burada bundan sonraki istisnâ mülâhaza edilmeden hükmedilecek olursa bu emirlerin zâhiri Peygamber'den hiçbir ümid ve talepte bulunmak câiz olmayacağını zannettirir. Nitekim Vehhâbîler duada

1 F: "بربي".
2 H: "intibak".
3 F, M ve B -"de".

Peygamber'le tevessülü, "şefaat yâ Resûlallah" demeyi şirk addetmeye kadar gitmişlerdi. Hâlbuki istisnâdan evvel hüküm sahih olmaz. Buna karşı evvelâ ins ü cinden şöyle bir sual vârid olur: "Pek iyi senden bir zarar gelmesin, fakat bir menfaat ve irşad[1] da ümid [5413] edilmeyecek ise bu emir ve davet ne oluyor? Sen Rabbine dua edeceksen et, başkalarını neye çağırıyor, neye inzâr ediyorsun?" İşte böyle bir suâle meydan bırakmamak için buyuruluyor ki: {اِلَّا بَلَاغًا مِنَ اللّٰهِ وَرِسَالَاتِهٖ} ۞ Bu istisnâ yukarıki لَٓا اَمْلِكُ لَكُمْ ضَرًّا وَلَا رَشَدًا'dan istisnâdır. رِسَالَاتِهٖ de ya mecrur olarak karîbi olan lafza-i celâleye yahut da kesre ile mansub olarak بَلَاغًا üzerine ma'tuftur. Size ne zarar, ne rüşd hiçbir şeye mâlik değilim, ancak Allah'tan tebliğ ve risâlâtı müstesnâ, yahut Allah'tan ve risaletlerinden bir tebliğ yapmak işi müstesnâ. Ona mâlikim, Allah'ın Resûlüyüm, O'nun emrini tebliğ vazifemdir, onu yaparım. Gerek zararınıza ait olsun gerek menfaatinize ait olsun Allah emredince size tebliğ ederim. Onun icrâsı ise O'na aittir. مَا عَلَى الرَّسُولِ اِلَّا الْبَلَاغُ'dır [el-Mâide 5/99]. İşte Peygamber'den beklenecek olan budur. Elbette Allah'tan kullarına resul ve elçi olan zat وَصَلِّ عَلَيْهِمْ اِنَّ صَلٰوتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ [et-Tevbe 9/103] emri mûcebince kulları tarafından Allah'a risalet ile dua ve niyâza dahi tevessül ve tevassut eder. Hatta her mü'min, mü'min için dua eder ve etmekle mükelleftir. Mü'minlerin birbirinden dua talebi menhî olmadığı gibi Peygamber'den hasbe'r-risâle talepleri de menhî olmaz, sebeb-i itmi'nân ve sekinet olur. Şüphe yok ki bu istisnâ Peygamber'e çok büyük bir şan ve salâhiyet vermiştir. O Allah'ın kulu böyle bir resuldür. O[2] gerçi kendiliğinden bir şeye mâlik değildir, fakat onu gönderen Rabbi her şeye mâliktir. Resûlüne adâvet eden Rabbine adâvet etmiş, mahabbet ve itaat eden de yine Rabbine mahabbet ü itaat etmiş olur. Bundan dolayı Resûl'e isyan Allah'a isyan demek olduğu sarâhaten anlatılmak ve âsîlere inzar şihabları fırlatılmak üzere şöyle tebliğ olunuyor ki: {وَمَنْ يَعْصِ اللّٰهَ وَرَسُولَهُ فَاِنَّ لَهُ نَارَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَدًا} ۞ Burada اَبَدًا kaydı isyânın şirk ve küfür ile isyan demek olduğunu anlatır. [5414] {حَتّٰٓى اِذَا رَاَوْا مَا يُوعَدُونَ} ۞ حَتّٰى hâlin delâlet ettiği mahzuf bir

1 H: "şefaat".
2 H: "Ve".

fiile müte'alliktir ki şöyle demektir: Seni ve yardımcını zayıf ve adedinizi[1] az addeden o âsîler o fikr ü isyanlarında nihâyet vaad olundukları o azâbı, o ebedî cehennem ateşini görecekleri vakte kadar ısrar edebilirler. {فَسَيَعْلَمُونَ} Fakat onu gördükleri vakit muhakkak bileceklerdir ki {مَنْ اَضْعَفُ نَاصِراً وَاَقَلُّ عَدَداً} yardımcısı en zayıf ve sayıca daha az olan kimmiş? ❁ Çünkü o zaman Allah'ın o ebedî azâbından kendilerini hiç kimse kurtaramayacak, kendilerini kuvvetli ve çok zanneden bütün o ins ü cin âsîleri kendilerinin ne kadar zayıf ve hiç olduklarını anlayacaklardır. "O ne zaman?" denirse {قُلْ اِنْ اَدْرٖى} burada اِنْ nâfiyedir. لَا اَدْرِي demektir. Yani de ki: Rabbimden tebliğ olunmayınca dirayet ile bilmem {اَقَرٖيبٌ مَا تُوعَدُونَ} yakın mı o sizin vaad olunduğunuz {اَمْ يَجْعَلُ لَهُ رَبّٖى اَمَداً} yoksa Rabbim ona uzak bir gaye, uzun bir ecel mi[2] yapar? ❁ Her hâlde olacağı tebliğ edildi, lâkin yakınlığı uzaklığı tebliğ edilmedi o cihet gaybdır, {عَالِمُ الْغَيْبِ} O Rabbim bütün gaybı bilir. ❁ Gaybın izâfîsini de bilir, mutlakını da bilir.

"**Gayb**" his ve ilimde veya[3] vücudda hazır[4] olmayan demektir. Birçok şeyler nefsü'l-emrde, vücudda âlem-i şehadette hazır olduğu hâlde birbirlerine nazaran gāib olurlar[5]. Bir defa birine nazaran mevcud, mahsüs veya mâlum, hazır, diğerine nazaran mechul ve gāib olur. Meselâ bir kişinin kalbindeki kendisine nazaran hazır olduğu hâlde başkasına nazaran gayb[6] olur. Ve o kalb onun, başkasına nazaran gaybıdır. Nitekim يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ bir mânaca بِالْقَلْبِ diye tefsir olunmuştur. Lâkin gayb-ı mutlak [5415] değil, gayb-ı izâfîdir. Haddizâtında mevcud ve hazır olduğu için doğrudan doğru veya delâil ve emârâtından bilinmek şânıdır. Henüz vücûda gelmeyen ve delâil ü emârâtı da bulunmayan bazılarına nisbetle gayb olanları bildiği gibi, henüz vücûda gelmemiş olanları da bilir. O'na nazaran gayb yoktur. {فَلَا يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِهٖٓ اَحَداً} Fakat O kendi gaybına ❁ yani bütün kâinâta nazaran gayb-ı mutlak olan ve "Bâtın" isminin mazharı

1 F, M ve B: "adedini".
2 F -"mi".
3 F, M (ilk baskı) ve B +"ve".
4 B: "zâhir".
5 F: "bulunurlar"; M (ilk baskı) ve B: "olunurlar".
6 H: "gāib".

bulunan kendi ilmine kimseyi zâhir kılmaz; açık ve kat'î surette izhar edecek yakīnî bir keşf ile muttali' kılmaz. Onun için ne ins ne cin, ne melek, ne bir şey gayb-ı mutlakı yakīnen bilemez, böyle olması gayb-ı nisbîye dair bazı mâlumat edinilebilmesine münâfî olmayacağı gibi rüya, ilham, keramet veya hafî bazı esbâb ile gayb-ı mutlaka dair bazı şeyler sezilebilmesine de münâfî olmaz ise de bunların hiçbirisi zan ve vehimden ârî tam bir keşf ve izhar mânasına yakīnî bir ilim olamaz[1]. Bundan dolayıdır ki vâkı'ât üzerinde cereyan eden fennî istikrâların, mantıkī istidlâllerin bile yarın için hükmü bir kıyastan ileri geçemez, riyâzî bir kat'iyyet ifade edemez. Zâhire nazaran mülâhaza yürütmek başka, zâhir olmak yine başkadır. Allah teâlâ henüz vücûda çıkarmamış olduğu gaybını kimseye zâhir kılmaz, izhar etmez {اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ} ancak resulleri[2] içinden ihtiyar edip dilediği bir resul müstesnâ ۞ dilerse ona gaybından bazı şeyler izhar eder. Henüz vücûda gelmeyen şeyleri açıkça bildirir. Bunlar onun ya risaletinin mebâdîsi ve delilleri olan mucizeleri yahut tekâlîf ve ahkâm ve müeyyidâtı gibi risaletin erkân ve makāsıdına müte'allik ma'lûmât olur. Bu surette ise yine o resul gaybı bilmiş olmaz. Kendisine haber verilmiş, bildirilmiş olanı bilir. Onun için o kıyametin her hâlde olacağı bildirilmiş ise de yakın mı uzak mı ne zaman olacağı bildirilmemiş, قَالَ اِنَّمَا الْعِلْمُ عِنْدَ اللّٰهِ [el-Ahkâf 46/23; el-Mülk 67/26] buyurulmuştur. Fakat o resul kendisine gaybdan [5416] izhar olunan şeylerin cin, şeytan işi vehm ü hayâl olmayıp da Allah tarafından hak olduğunu nasıl bilir? Bunu îzah için buyuruluyor ki: {فَاِنَّهُ} çünkü Allah ۞ onu izhar ederken[3] {يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِه۪ رَصَدًا} o resûlün önünden ve arkasından, her tarafından gözetecek birtakım râsıd melekler dizer. ۞ Onlar, o risalet indirilip izhar olunurken ona gizli bir şey karıştırılmamak; cin, şeytan gibi sokulup aldatabilecek sâir mahlûkāt tarafından müdahale olunamamak için gözetir, sokulmak isteyenleri

---

1 B: "olmaz".
2 H: "resûlü".
3 Burada "rasad", "râsıd"ın cem'idir; "hares - hâris", "hadem - hâdim"* gibi [Müellifin notu].
 * B: "هدم هادم".

bâlâda beyan olunduğu üzere âteşîn şihablarla yakarlar. Onun için o gizli bir noktası olmaksızın resûle açık bir surette mahfuz olarak gelir. Ve ondan dolayıdır ki o sırada cinler, şeytanlar ona bir şey karıştıramaz. Ancak o râsıdların dizilişinden uzaktan uzağa sezer, kulak hırsızlığı kabîlinden bir şey çalmak ve bununla kehanet yapmak için sokulmaya çalışırlar. Lâkin yanaşıverenler onları yakacak bir alev, bir şihâb-ı mübîn ve sâkıb ile recm ü tard olunurlar ki bu hâssa risâlet-i Muhammediyeye mahsus olan şihab mucizesidir. "Allah teâlâ'nın böyle râsıdlar dizmesine ne lüzum var, cine şeytana sezdirmeden doğrudan doğru resûle izhar ediverse olmaz mı?" denilmesin, zira Allah o râsıdları şunun için dizer ki {لِيَعْلَمَ} o resul şunu bilsin ❁ bütün şâhidleriyle mertebe-i şuhûdda yakīnen şuna ilim hâsıl etsin {اَنْ قَدْ اَبْلَغُوا رِسَالَاتِ رَبِّهِمْ} ki onu gaybından kendine getiren elçiler, hakikaten Rableri olan Allah teâlâ'nın risaletlerini, gönderdiği emanetlerini olduğu gibi hakkıyla tebliğ etmişlerdir. {وَاَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ} Ve onu öyle izhar edip gönderen Allah teâlâ, gerek o râsıdların ve gerek o resûlün nezdinde olan bitenin hepsini ilmiyle [5417] ihâta buyurmuş {وَاَحْصٰى كُلَّ شَيْءٍ عَدَداً} ve her şeyi adediyle bütün tafsîlâtıyla zabt u ihsâ eylemiştir. ❁ İşte o resul bütün bunları yakīnen bilsin de ona göre vazifesini îfâ etsin diye tarafından o râsıdları dizer.[1]

Sûre-i Hâkka'da kasem edilen [69/38-39 مَا تُبْصِرُونَ. وَمَا لَا تُبْصِرُونَ] hakkında üç sûre ile îzâhât verildikten ve Sûre-i Nûn'da وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4] ile tavsif buyurulan Peygamber'in kadr ü hüviyeti ve vahyin sûret-i cereyânı anlatıldıktan sonra, مَا تُبْصِرُونَ'a ait olmak üzere vazifesine mübaşereti emrine geçilmek üzere bu sûreyi Müzzemmil Sûresi tâkip edecektir.

---

1 F: "o râsıdları tarafından dizer".

[5418]

سُورَةُ الْمُزَّمِّلِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ عِشْرُونَ اٰيَةً

MÜZZEMMİL SÛRESİ

Müzzemmil Sûresi Mekkîdir. Ancak hepsi bir defada nâzil olmayıp âhirindeki اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ[1] sonra nâzil olmuş olduğunda da ittifak vardır. Hazret-i Câbir'in rivayetinde baş tarafı Müddessir'den evvel nâzil olmuştur. Lâkin cumhûrun kavlince Müddessir'in baş tarafı bundan önce fakat pek yakındır. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne Hira mağarasında melek gelip de söylediklerini söylemesi üzerine Hazret-i Peygamber Hatice radıyallahu anhâ'nın[2] nezdine döndüğü zaman زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي "beni örtün, beni örtün!" demişti. Bunun üzerine يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ arkasından da يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ nâzil olmuştur.[3] Bezzâr'ın ve *Evsat*'ta Taberânî'nin[4] ve *Delâil*'de Ebû Nuaym'ın Câbir radıyallahu anh'tan rivayetlerinde ise Kureyş Dârü'n-Nedve'de toplanmış, "şu adama bir isim takın da halk ona göre hareket etsin" demişlerdi. Kimisi kâhin dedi; "kâhin değildir" dediler. Kimi mecnun dedi; "mecnun değildir" dediler. Kimi sâhir dedi, "sâhir değildir" dediler, "sevgiliyi sevgilisinden ayırır" dediler, bu suretle müşrikler meclislerinden dağıldılar. Bu Hazret-i Peygamber'e vâsıl oldu, bunun üzerine siyâbını örtünüp disârına büründü, derken Cibrîl gelip يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ، يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ dedi.[5]

---

1 M ve B: "تقول".

2 B: "anh'ın".

3 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 4; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 113:

قال ابن شهاب: وأخبرني أبو سلمة بن عبد الرحمن أن جابر بن عبد الله الأنصاري قال وهو يحدث عن فترة الوحي فقال في حديثه: بينا أنا أمشي إذ سمعت صوتا من السماء فرفعت بصري فإذا الملك الذي جاءني بحراء جالس على كرسي بين السماء والأرض فرعبت منه فرجعت فقلت: زملوني زملوني، فأنزل الله تعالى: «يا أيها المدثر. قم فأنذر» –إلى قوله– «والرجز فاهجر» فحمي الوحي وتتابع.

4 H: "Taberî'nin".

5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* II, 319; Heysemî, *Keşfü'l-estâr,* III, 77:

عن جابر قال: اجتمعت قريش في دار الندوة فذكروا النبي صلى الله عليه وسلم فقال بعضهم: ساحر، قالوا: ليس بساحر، وقال بعضهم: كاهن، قالوا: ليس بكاهن، وقال بعضهم: مجنون، قالوا: ليس بمجنون، قالوا: يفرق بين الحبيب وحبيبه، فصدر المشركون على ذلك فبلغ النبي صلى الله عليه وسلم فزمل في ثيابه ودثر فأنزل الله عز وجل: يا أيها المزمل، يا أيها المدثر.

Âyetleri: Medenî'de on sekiz, Basrî'de on dokuz, mâ'adâsında yirmidir.

Kelimeleri: İki yüz elli sekiz[1].

[5419] Harfleri: Sekiz yüz seksen sekiz.

Fâsılası: Yalnız ا harfidir.

Buradaki[2] قُمْ emrinin Sûre-i Cin'deki وَاَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللّٰهِ يَدْعُوهُ [72/19] kıyâmına bilhassa münasebeti âşikârdır. Allah teâlâ resullerinden ihtiyar buyurduğu ve ins ü cinin şerrinden muhafaza ederek zikrolunan hasâise mazhar kıldığı o murtezâ Resûl'ü tanıtmak ve gizlilikten zâhire çıkarmak üzere buyuruyor ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُۙ ﴿١﴾ قُمِ الَّيْلَ اِلَّا قَل۪يلاًۙ ﴿٢﴾ نِصْفَهُٓ اَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَل۪يلاًۙ ﴿٣﴾ اَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْت۪يلاًۜ ﴿٤﴾ اِنَّا سَنُلْق۪ي عَلَيْكَ قَوْلاً ثَق۪يلاًۜ ﴿٥﴾ اِنَّ نَاشِئَةَ الَّيْلِ هِيَ اَشَدُّ وَطْئاً وَاَقْوَمُ ق۪يلاًۜ ﴿٦﴾ اِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحاً طَو۪يلاًۜ ﴿٧﴾ وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْت۪يلاًۜ ﴿٨﴾ رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ فَاتَّخِذْهُ وَك۪يلاً ﴿٩﴾ وَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ وَاهْجُرْهُمْ هَجْراً جَم۪يلاً ﴿١٠﴾ وَذَرْن۪ي وَالْمُكَذِّب۪ينَ اُو۬لِي النَّعْمَةِ وَمَهِّلْهُمْ قَل۪يلاً ﴿١١﴾ اِنَّ لَدَيْنَٓا اَنْكَالاً وَجَح۪يماًۙ ﴿١٢﴾ وَطَعَاماً ذَا غُصَّةٍ وَعَذَاباً اَل۪يماً ﴿١٣﴾ يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَث۪يباً مَه۪يلاً ﴿١٤﴾ اِنَّٓا اَرْسَلْنَٓا اِلَيْكُمْ رَسُولاً شَاهِداً عَلَيْكُمْ كَمَٓا اَرْسَلْنَٓا اِلٰى فِرْعَوْنَ رَسُولاًۜ ﴿١٥﴾ فَعَصٰى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ فَاَخَذْنَاهُ اَخْذاً وَب۪يلاً ﴿١٦﴾ فَكَيْفَ تَتَّقُونَ اِنْ كَفَرْتُمْ يَوْماً يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ ش۪يباًۗ ﴿١٧﴾ اَلسَّمَٓاءُ مُنْفَطِرٌ بِه۪ۜ كَانَ وَعْدُهُ مَفْعُولاً ﴿١٨﴾ اِنَّ هٰذِه۪ تَذْكِرَةٌۚ فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّه۪ سَب۪يلاً ﴿١٩﴾

---

1 B: "sekizdir".
2 H: "Burada".

[5420] **Meâl-i Şerîfi**

Ey o örtünen (müzzemmil)! (1). Kalk gece, meğer biraz: (2) Yarısı, yahut eksilt ondan biraz (3). Yahut artır ve Kur'an oku, tertil ile yavaş yavaş güzel güzel (4). Çünkü Biz senin üzerine ağır bir söz ilkā edeceğiz (5). Çünkü gece neş'esi hem daha dokunaklı hem deyişce daha sağlamdır (6). Çünkü sana gündüzün uzun bir yüzüş vardır (7). Hem Rabbinin ismini an ve mâsivâdan kesilerek O'na çekil (8). O maşrık u mağribin rabbi, başka tanrı yok ancak O; o hâlde yalnız O'nu tut vekil (9). Ve ağyârın diyeceklerine sabret ve onları bir hecr-i cemîl ile terket, ayrıl (10). Ve bırak da Bana o tekzib edici zevk u refah sâhiplerini, mühlet ver onlara biraz (11). Çünkü Bizim yanımızda bukağılar var ve bir cahîm var (12). Ve boğaza duran bir taâm ve bir azâb-ı elîm var (13). O gün ki yer ve dağlar [5421] *sarsılacak, dağlar erimiş bir kum yığınına dönecektir (14). Haberiniz olsun Biz size bir resul gönderdik, üzerinizde şâhid, nitekim gönderdiğimiz gibi Firavun'a bir resul (15). Ki[1] Firavun o resûle isyan etti de Biz onu vahim bir tutuşla tuttuk, alıverdik (16). O hâlde siz nasıl korunursunuz küfrederseniz?[2] O gün ki çocukları ak saçlı kocalara çevirir (17). Semâ[3] onunla çatlamıştır[4] ve onun vaadi fiile çıkarılmıştır[5] (18). İşte bu bir tezkiredir[6], artık dileyen Rabbine bir yol tutar (19).*

{الْمُزَّمِّلُ} ❁ "**Müzzemmil**" tefe"ul bâbından ism-i fâil, aslı "mütezemmil"; "tâ" "zâ"ya idgam olunmuştur. Örtüsüne bürünüp örtünen demektir ki kendisi örtünmüş veya başkası tarafından örtülmüş olabilir. Bunun büyük bir vâkı'a karşısında başını içine çekmek, gizlenmek, kaçınmak, rahata meyletmek gibi kinaye mânaları da olabilir. Nitekim Râğıb, istiare tarîkiyle işe pek ehemmiyet vermeyen, kısa davranan mânasına

---

1 F: "O vakit".
2 H, F ve B: "küfredersiniz".
3 B: "Sonra".
4 F: "çatlamış bulunur".
5 F: "çıkarılagelmiştir".
6 H: "tezkirdir".

kinaye ve târiz olmasını söylemiştir.[1] "Tezemmül" masdarının sülâsîsi olan "zeml" maddesi birçok mânalara gelir, meselâ "zeml" ve "zemelân" atın, davarın neş'e ve cünbüşle bir nevi yürüyüşü; yine "zeml" terkiye redif almak, "zeml" yük yüklemek, "zemîl" ve "ziml" redif ve arkadaş; "zümle" çok yoldaş cemaati mânalarına geldiği cihetle "tezemmül" bunlardan herhangi bir tefe"ule muhtemil olabilir. Lâkin bilhassa mâruf ve mesmû' olan hakikat mânası[2] teleffüf bi's-siyâb, esvâbına bürünüp örtünmek olduğu beyan olunuyor. Bir de "müzzemmil" yük yüklemek mânasına "zeml"den yükü[3] yüklenen mânasına geldiği söylenmiştir.

يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ hitabı ilk evvel Hazret-i Peygamber'i intibâha davettir. Bazıları işin ehemmiyetine binâen bunun "ne yatıyorsun? Neye gizleniyorsun? Neye zayıf davranıyorsun? Kalk!" gibi bir nevi târiz[4] ve azarlama tarzında bir [5422] şiddet hitâbı olduğunu, bazıları da taltif mânasıyla bir teşvik hitâbı olduğunu söylemişler ve böyle olması makām-ı nübüvvete daha lâyık olacağını mülâhaza eylemişlerdir.

Ebû Hayyân'ın zikrettiği vechile Süheylî demiştir ki: "'Müzzemmil' ismi Aleyhissalâtü vesselâm'ın öteden beri tanınageldiği isimlerinden bir isim değildir. Ancak bu hitab sırasında bulunduğu bir hâletten müştaktır. Arab bir muhataba itâb etmeksizin mülâtafe kasdettiği zaman ona bulunduğu hâlden müştak bir isim ile nidâ eder. Nitekim Hazret-i Ali kerremallâhu vecheh toprak üzerinde uyumuş ve böğrüne toprak yapışmış olduğu bir sırada Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem ona قُمْ يَا أَبَا التُّرَابِ 'kalk ey toprak babası!' diye hitab buyurmakla ona mülâtafe ettiğini anlatmıştır.[5] İşte يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ hitâbında da böyle

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 383:

«يا أَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» أي: الْمُتَزَمِّلُ في ثوبه، وذلك على سبيل الاستعارة كناية عن المقصّر والمتهاون بالأمر وتعريضا به.

2 H: "mânasına".

3 H: "yük".

4 H: "tâzir".

5 Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 38:

عن سهل بن سعد قال: استعمل على المدينة رجل من آل مروان، قال: فدعا سهل بن سعد فأمره أن يشتم عليا، قال: فأبى سهل، فقال له: أما إذ أبيت فقل لعن الله أبا التراب! فقال سهل: ما كان لعلي اسم أحب إليه من أبي التراب وإن كان ليفرح إذا دعي بها. فقال له: أخبرنا عن قصته لم سمي أبا تراب؟ قال: جاء رسول الله صلى الله عليه وسلم بيت فاطمة فلم يجد عليا في البيت فقال: أين ابن عمك؟ فقالت: كان بيني وبينه شيء فغاضبني فخرج فلم يقل عندي! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لإنسان: انظر أين هو؟ فجاء فقال: يا رسول الله هو في المسجد راقد. فجاءه رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو مضطجع قد سقط رداؤه عن شقه فأصابه تراب فجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يمسحه عنه ويقول: قم أبا التراب، قم أبا التراب.

bir te'nîs ve mülâtafe vardır."[1] Bu beyânın en sağlam olarak ifade ettiği hakikat Resûlullah hakkında "müzzemmil" ismi evvelce mâruf olan bir isim olmayıp ancak bu hitab lahzasındaki hâlini gösteren bir vasf ü taltif olduğunu bildirmesidir. Lâkin mülâtafe tâbirinin zâhiri vechile bunun bir latîfe siyâkında olması emrin ibtidâ vücub için olmasına münâsib düşmez, bir nedb ve istihbab mâhiyetinde telakkī edilmesini iktizâ eder. Buna zâhib olanlar bulunmakla beraber bu telakkī ibtidâ-i risalet işinin ehemmiyeti ve اِنَّا سَنُلْقِى عَلَيْكَ قَوْلاً ثَقِيلاً kavlinin ağırlığı karşısında hafif görünür. Taraf-ı ilâhîden Zât-ı Muhammedîyi makām-ı risalete yükseltmek üzere kıyam emrini vermek için gelen bu nidâyı evvelemirde şiddetli bir tenbih telakkī etmek, latîfe gibi telakkī etmekten daha çok yüksek bir belâgatle risaletin şân u şerefine ihtirâmı ifade eder.

Peygamber'in bu nidâ esnasında bulunduğu tezemmül hâli ne idi ve niçin idi? Bunda birkaç vecih söylemişlerdir.

[5423] Birincisi, cumhur bunun bâlâda beyan olunduğu üzere زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي diyerek örtünmüş yatmış olması hâli, bunun sebebi de Hira mağarasında gördüğü meleğin ve aldığı vahyin şiddetinden duyduğu havf u heyecan olduğunu, bazı rivayette de Kureyş'in Dârü'n-Nedve'deki sözlerinden teessürü olduğunu söylemişlerdir. Bu hâl içinde Peygamber'e te'nîs ve taltif tam zamanında yetişen bir inâyet-i[2] ilâhiye olduğunda şüphe olmamakla beraber bunun daha yüksek bir intibâha davet siyâkında şiddetli bir takviye olması her hâlde daha kuvvetli bir inayet ve imdad olur. Bu hâl içinde Peygamber'in örtündüğü ne idi? Bazıları bunun bir kadife yani saçaklı bir Acem keçesi olduğunu söylemişlerdir. Bazıları da Hazret-i Hatice'nin "mırt" tâbir olunan büyük bir kisâsı, ihrâmı veya battaniyesi demişlerdir ki ikisi arasında fark olmasa gerektir.

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 311:
وقال السهيلي: ليس المزمل باسم من أسمائه عليه الصلاة والسلام يعرف به وإنما هو مشتق من حالته التي كان التبس بها حالة الخطاب، والعرب إذا قصدت الملاطفة بالمخاطب تترك المعاتبة نادوه باسم مشتق من حالته التي هو عليها كقول النبي صلى الله عليه وسلم لعلي كرم الله وجهه وقد نام ولصق بجنبه التراب: «قم أبا تراب» إشعارا بأنه ملاطف له فقوله: «يا أيها المزمل» فيه تأنيس وملاطفة.

2 H: "intibâh-ı".

İkincisi: Katâde demiştir ki: "Hazret-i Peygamber salât[1] için elbisesine bürünmüş idi", Ferrâ ve İbn Cerîr bunu ihtiyar etmişler.[2] Bu surette müzzemmil hitâbı mücerred teşvik için olmuş olur. Gerçi burada قُمِ emrinden evvel salât için bir emir bulunduğu mâlum değildir. Lâkin İbn Cerîr, "Hazret-i Peygamber geceleri namaz kılardı, işitenler de gelip iştirak etmeye başlamışlar, bir cemaat husûle gelmişti. Resûlullah onların[3] toplanmasını pek muvâfık görmeyip devam edememelerinden ve farz kılınmasından sakınmıştı, 'ey insanlar tâkat getirebileceğiniz amellere girişin, siz amelden usanmadıkça Allah teâlâ sevabdan usanmaz, amellerin hayırlısı ise devamlı olanıdır' diye nasihat etmişti. Devam edenler devam ediyordu, يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ nâzil oldu, farz kılındı" diye Hazret-i Âişe'den rivayet tahric etmiştir.[4] Resûlullah'ın Hira gārında tehannüs ve ta'abbüd ettiği de sıhâhta[5] mervîdir.[6]

Üçüncüsü, İkrime "müzzemmil" hıml mânasına "ziml"den büyük yük yüklenen mefhûmuyla mecaz olup [5424] يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ "ey nübüvvet yükünü yüklenen" demek olduğunu söylemiştir ki güzel bir mânadır. Bu üç kavle nazaran bu âyetin nüzûlünden itibaren Peygamber'e "müzzemmil" ismiyle hitabda şu mefhumlardan birisi mülâhaza edilmek lâzım gelir: زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي diyen; ikincisi ey namaz kılmak, ibadet etmek için giyinip hazırlanan; üçüncüsü, ey nübüvvet ve risalet yükünü yüklenen. {قُمِ الَّيْلَ}

---

1 H, M ve B: "salâtı".

2 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 196:

والمزمل: الذي قد تزمل بثيابه وتهيأ للصلاة وهو رسول الله صلى الله عليه

Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 676:

عن قتادة: «يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» أي المتزمل في ثيابه.

قال أبو جعفر: والذي هو أولى القولين بتأويل ذلك ما قاله قتادة؛ لأنه قد عقبه بقوله: «قُمِ اللَّيْلَ» فكان ذلك بيانا عن أن وصفه بالتزمُّل بالثياب للصلاة وأن ذلك هو أظهر معنييه.

3 H: "bunların".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 678-679:

عن عائشة قالت: كنت أشتري لرسول الله صلى الله عليه وسلم حصيرا فكان يقوم عليه من أول الليل فتسمع الناس بصلاته فاجتمعت جماعة من الناس فلما رأى اجتماعهم كره ذلك فخشي أن يكتب عليهم فدخل البيت كالمغضب فجعلوا يتنحنحون ويتسعّلون حتى خرج إليهم فقال: «يا أيها الناس إن الله لا يمل حتى تملوا –يعنى من الثواب– فاكْلُفوا من العمل ما تطيقون فإن خير العمل أدومه وإن قل» ونزلت عليه: «يا أيها المزمل قم الليل إلا قليلا» السورة قال: فكتبت عليهم وأنزلت بمنزلة الفريضة حتى إن كان أحدهم ليربط الحبل فيتعلق به فلما رأى الله ما يكلفون مما يبتغون به وجه الله ورضاه، وضع ذلك عنهم فقال: «إن ربك يعلم أنك تقوم أدنى من ثلثي الليل ونصفه...» إلى «علم أن لن تحصوه فتاب عليكم» فردهم إلى الفريضة ووضع عنهم النافلة إلا ما تطوعوا به.

5 H: "sıhhatle".

6 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 3; Müslim, Îmân, 252.

Gece kıyam et ۞ kalk. Gece kıyam, maksada göre şümullü mânalar ifade eder. Burada kelâmın tertil, zikir, tebettül gibi siyâkından anlaşıldığına göre ibadet için kıyam olduğu anlaşılıyor, müfessirîn "namaza kalk" demek olduğunu beyan ediyorlar[1] ki bunun iki vechi vardır. Birisi قُمْ إِلَى الصَّلَاةِ takdîrinde olması, birisi de "kıyam" tâbirinin namaz mânasına olmasıdır. Onun için kıyâm-ı leyl gece namazında örf-i şer'î olmuştur, "gece kāim gündüz sâim" denilir. Gece kāim olmak yatmazdan evvel de, uyuyup sonra kalkmak suretiyle de olabilir, ikincisine "teheccüd" denilir. "Gece kalk" demekten lisânımızda uykudan kalkmak anlaşılırsa da, "gece kāim ol" denilmek ikisine de muhtemildir ki burada zâhir olan budur. İslâm'da beş vakit namaz farz kılınmazdan evvel ibtidâ Peygamber'e bu emir ile gece farz kılınmış olup Peygamber ve ashabının ramazanda olduğu gibi her gece uzun uzadı namaz kıldıkları, sonra bu sûrenin âhirinde gelecek olan اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ... إلخ âyetiyle mikdârı[2] ta'dîl ve tahfif olunduğu ve bazılarının kavlince bundan murad teheccüd olup ve beş vakit namaz farz kılındıktan sonra teheccüdün vücûbu ümmet[3] hakkında nesholunduğu, Peygamber hakkında da وَمِنَ الَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهٖ نَافِلَةً لَكَ [el-İsrâ 17/79] emri cârî olduğu beyan olunuyor. Bazılarının kavlince ise kıyâm-ı leylin vücûbu hiç nesholunmamış, ancak tahfif olunmuştur. Diğer bazıları ise bu ilk "kumi'l-leyl" emrinin farziyet için olmayıp nedb suretiyle bir teşrî' olduğuna, nısf veya daha az veya daha çok diye [5425] mikdar hakkındaki tahyîrin buna delâlet eylediğine ve binâen'aleyh teheccüdün ne evvel ne sonra ne Peygamber'e ne de ümmete farz kılınmadığına zâhib olmuşlardır.

{اِلَّا قَليلاً} Meğer biraz -birazı müstesnâ, yani gecenin birazından mâ'adâsında kalk- ۞ Ne kadar? {نِصْفَهُ} Gecenin nısfı, yarısı {اَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَليلاً} yahut ondan biraz eksilt ۞ yarısından az kalk, amma o eksiltmek yarının yarısından yani gecenin dörtte birinden fazla olmasın, en aşağı dörtte biri kadar kalk. Çünkü rub'undan aşağı eksiltmek nısfın nısfından

---

1 H -"müfessirîn 'namaza kalk' demek olduğunu beyan ediyorlar".
2 H: "mikdâr".
3 H -"farz kılındıktan sonra teheccüdün vücûbu ümmet".

kalîl değil, kesîr olmuş olur. {اَوْ زِدْ عَلَيْهِ} Yahut artır ❁ yarısından ziyade kıl, ki bu da üçte ikisi, nihâyet dörtte üçü kadar olabilir. Burada nısf, eksik ve ziyade, gecenin birazından mâʻadâ olan kalkılacak kısmını yahut istisnâ edilen kalkılmayacak olan kalîli beyan olabilir. Gerek müstesnâ minh gerek müstesnâ hangi taraftan mülâhaza edilse netice aynı olur. Çünkü bir tarafı eksildikçe diğeri mütekābilen aynı nisbette artar, birisi arttıkça diğeri aynı nisbette eksilir. Şu kadar ki naks ve ziyade muhataba nisbet edilmiş olduğundan kıyam gibi onun fiili olmak lâzım gelir. Bu ise bunların kalkılmayacak olan müstesnâ kalîli değil, kalkılacak olan gece müddetini beyan olduğunu işʻâr eder. Bu karîne ile Ebussuud'un dediği gibi نِصْفَهُ zamîrinin râciʻ olduğu müstesnâ minh "leyl"den bedel olarak kıyam müddetini beyan olmak zâhirdir. اَوِ انْقُصْ، اَوْ زِدْ fiilleri de قُمِ emrine maʻtuftur.[1] Bu suretle istisnâ edilen birinci "kalîlen" de dolayısıyla mütekābilen beyan edilmiş olarak gecenin nısf, sülüs veya rubuʻ, veya sülüsâna[2] ve üç rubʻa kadar müddetine şâmil olabilir. Bunun hepsi müstesnâ minh olan gecenin küllünden az olmakla beraber bazısında müstesnâ mütebâkīden az olsa da bazısında müsâvî veya çok olmuş olur. [5426] İstisnâlarda çıkanın külle müsâvî olmamak üzere kalandan az veya çok olması câizdir. Fakat istisnânın tabiatına nazaran çıkanın kalandan az olması zâhir ve kıyastır. Bunun aksi[3] yapıldığı zaman bir nüktesi olmak lâzım gelir. Burada evvelâ kıyâsa muvâfık olmak üzere اِلَّا قَلٖيلًا "leyl"den istisnâ edilmiş, bununla beraber o kalîlin mütebâkīye müsâvî veya ondan çok olabileceği de anlatılmıştır. Bunda başlıca üç nükte vardır.

Birincisi; evvelemirde istisnânın az olması kāidesine tenbih,

İkincisi; istisnânın şaz olarak müsâvî veya çok olması da câiz ise de kıyam müddetinin nısfı geçmesi evlâ[4] olacağına bir işaret,

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 348.
2 B: "sülüsüne".
3 H: "eksik".
4 H -"evlâ".

Üçüncüsü; uyku ve gaflet ile geçen müddet, kemmiyet itibariyle nısfından çok olsa da kıymet ve keyfiyet itibariyle az ve zikr ü ibadet ile geçen müddet, diğerinden az da olsa çok demek olacağına işaret. Ve işte bu üç[1] nükteyi iş'âr için evvelâ اِلَّا قَلٖيلاً istisnâ edilmiş, sonra da o kalîlin müsâvî veya az veya çok olabileceği, ma'amâfîh her ne olsa az demek olacağı anlatılmak üzere âyet, bu üslûb-i beyanda vârid olmuştur. Bu üç mikdar beynindeki tahyir, hâlin îcâbına veya gecelerin uzayıp kısalması takdirlerine göre en muvâfığını ihtiyar için demek olur. Bunlar içinde rub'a kadar ekall-i[2] müteyekkan ve binâen'aleyh farz, ziyadesi nedb ifade eder. O suretle kalk {وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتٖيلاً}

"**Tertîl**" bir şeyi güzel tensik ve tertib ile kusursuz olarak açık açık hakkını îfâ ederek tebyin eylemektir. Aralarında çok değil, biraz açıklık bulunmakla beraber gayet güzel bir nizamda görünen parlak ön dişlere ثَغْرٌ رَتَلٌ tâbir ederler, sözü de öyle tane tane yavaş yavaş mühlet ile ve güzel telif ve beyan ile söylemeye dahi "tertîl-i [5427] kelâm" derler. Kur'ân'ın tertîli de böyle her harfinin, edâsının, nazmının, mânasının hakkını doyura doyura vererek okunmasıdır. Burada "rettil"den sonra تَرْتٖيلاً masdarıyla tekid olunması da bu tertîlin en güzel mertebede olması matlub bulunduğunu gösterir. Bir söz haddizâtında ne kadar güzel olursa olsun gereği gibi güzel okunmayınca güzelliği kalmaz. Güzel okumasını bilmeyenler güzel sözleri berbat ederler. Kelâmın tertil ile güzel söylenmesi ve okunması ise sade ses güzelliğiyle gelişigüzel eze büze tegannî etmek, saz teli[3] gibi sade ses üzerinde yürümek kabîlinden bir musiki işi değildir. Nazmın mâna ile münasebeti ve lisan fesâhat ü belâgati hakkıyla gözetilerek rûhî ve mânevî bir mutabakatla yerine göre şiddet yerine göre yumuşaklık, yerine göre med yerine göre kasr, yerine göre gunne yerine göre izhar, yerine göre ihfâ yerine göre iklâb, yerine göre vasl yerine göre sekit veya vakıf ve hâsılı bütün maksad mânayı duymak ve mümkin olduğu kadar duyurmak olmak üzere tecvid ile

1 H -"üç".
2 H: "ekalli".
3 M (ilk baskı): "saztili".

okumak işidir. Bunun için Kur'an okumakta tertil ve tecvid lâzımdır. Tecvid de kaf çatlatmak derdiyle çatlatmaktaki mânayı gayb etmek değildir.

İlm-i kıraat ve tecvid kitaplarında Kur'an kıraati üç mertebe üzere tasnif olunmuştur:[1] Tahkik, tedvir, hadr. Tahkik, medd-i munfasılı dört veya beş elif mikdârı çekmek suretiyle[2] gayet ağır bir[3] [5428] âhenk ile okumaktır. Tedvir, iki veya üç elif mikdârı çekecek[4] vechile orta okumaktır. Hadr da medd-i tabîî gibi bir elif mikdarı çekecek vechile serî' okumaktır. Bir elif, iki fetha mikdârı demek olduğuna göre bir harekenin belli olacak vechile okunuşundaki ilk ses müddeti âhengin sür'at ve ağırlığına göre her kıraatin miftâhını teşkil eder. Âsım, Hamza, Nâfi'den Verş kıraatleri tahkik, İbn Âmir, Kisâî kıraatleri tedvir, sâirleri hadr tarzındadır. Lâkin bunların hiçbirinde bir harf veya harekenin hakkı çiğnenecek vechile okunmak câiz olamayacağı[5] cihetle asıl mânasıyla tertil hepsinde şarttır. Böyle hadr ve tedvir taksîmine cevaz veren ise gelecek olan فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ emridir. Görülüyor ki burada tertîl-i Kur'an emri kıyamdan ilk maksad bu olduğunu gösterir. Bu ise Kur'ân'ın namazda ve namaz hâricinde kıraat ve ta'lîm ü tedrîsi ile tebliğine[6] şâmil olabilirse de kıyamda okunması örfen namazda okunmasıdır. Bir de bu âyet, bu sûre nâzil olduğu zaman Kur'an'dan bazı şeyler nâzil olmuş bulunduğunu anlatır. Fakat henüz çok bir şey nâzil olmadığı cihetle her gece bu kadar uzun müddet kalkıp da Kur'an tertil etmek bunun mücerred bellemek için değil, namaz ve ibadetle tatbik için okumaya

---

1 وفي النشر ص 207-205:

وأما كيف يقرأ القرآن

فإن كلام الله تعالى يقرأ بالتحقيق وبالحدر وبالتدوير الذي هو التوسط بين الحالتين مرتلًا مجودًا بلحون العرب وأصواتها وتحسين اللفظ والصوت بحسب الإستطاعة.

أما التحقيق......... وأما الحدر........

وأما التدوير فهو عبارة عن التوسط بين المقامين من التحقيق والحدر وهو الذي ورد عن أكثر الأئمة ممن روى مد المنفصل ولم يبلغ فيه إلى الإشباع وهو مذهب سائر القراء وصح عن جميع الإئمة وهو المختار عند أكثر أهل الأداء.[Müellifin notu]

2 F, M ve B: "çekecek suretle".

3 H -"bir".

4 H: "çekmek".

5 H: "olmayacağı".

6 B -"tebliğine".

vesile olduğunu iş'âr eder. Bununla beraber bu kıyam ve tertîlin maksûd[un] bizzat olmayıp ihzârî bir mukaddime olduğu beyan olunmak üzere buyuruluyor ki: {اِنَّا سَنُلْقٖي عَلَيْكَ قَوْلاً ثَقٖيلاً} Çünkü Biz sana ağır bir söz ilkā edeceğiz ❁ tahammülü, icrâ ve îfâsı çok zor olan büyük bir kelâmı üzerine indirip tatbik ve icrâsını sana emredeceğiz ki o söz, ağır teklifleri ve mes'ûliyetleri ihtivâ eden ve def' u reddi kābil olmayan Kur'an ile risalet emri, ilkāsı da onun vahyidir. Resûlullah'a vahiy nâzil olurken o kadar ağır ve şiddetle gelirdi ki derhâl çehresi değişirdi. Nitekim Hazret-i Âişe demişti ki: "Gayet soğuk bir günde vahiy inerken [5429] baktım, açılırken alnından ter fışkırıyordu."[1] Kezâlik Haccetü'l-Vedâ'da Arafat'ta Adbâ[2] nâm devesinin üzerinde iken vahiy gelince ağırlıktan deve çökekalmıştı.[3] Vahiy ve ilkā böyle maddeten bile bir sıklet ve tazyik ile geldiği gibi, mânasındaki ahkâm ve ahlâkın icrâ ve tatbîkātı da nice mücahedelere mütevakkıf ağırlıkları muhtevîdir. Kur'ân'ı okumak kolay olsa da onunla amel zordur. Sonra, Mîzan'da ecr ü sevâbı da ağırdır. İşte ibtidâ gece kıyamı ve Kur'an tertîli ile emir, o cümleden olmak üzere gelecek olan ağır emirlerin icrâsına kābiliyet ve isti'dad kesbetmek üzere nefislerin terbiyesi ve mücahede kuvvetlerinin terakki ve inkişâfı için ihzârî bir riyâzettir. Bunun gündüz yapılmayıp da geceden başlamasının sebebi ve hikmeti {اِنَّ نَاشِئَةَ الَّيْلِ} çünkü gece nâşi'esi; gece yetişen nefis, veya gece vukū'a gelen hâdise veya gece neş'esi ve[4] neş'eti {هِيَ اَشَدُّ وَطْـًٔا}

"**Vat'**" lügatta basmak, çiğnemek, yumuşatıp döşemek, hazırlamak, uydurmak, yani uygun hâle koymak ve uygunluk mânalarına masdardır[5]. Bir de tümseklikler arasında basık ve engin yere denir. Ebû Amr ve İbn Âmir kıraatlerinde vâv'ın kesri[6] tâ'nın fethi ve med ile وِطَآءً okunur.

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 2:

قالت عائشة رضي الله عنها: ولقد رأيته ينزل عليه الوحي في اليوم الشديد البرد، فيفصم عنه وإن جبينه ليتفصد عرقا.

2 F ve M: "Gadbâ"; B: "Gadbân".

3 Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* II, 9. Krş. Vâkıdî, *el-Megāzî,* II, 419; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* I, 197:

قوله عز وجل: «اَلْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ» نزلت هذه الآية في يوم الجمعة بعد العصر في يوم عرفة والنبي صلى الله عليه وسلم واقف بعرفات على ناقته العضباء فكادت عضد الناقة تندق وبركت لثقل الوحي وذلك في حجة الوداع سنة عشر من الهجرة.

4 H: "veya".

5 F, M ve B: "masdar".

6 H: "kasrı"; H +"ve".

"Muvâtae" uygunluk, mutabakat demektir. Yani gece nâşi'esi daha baskın daha samimi, yahut kalb ve vicdâna daha uygun. Gece sükûnet ve inkıtâ' hengâmı olduğu için uyanık olanların gözü gönlüne daha mutabık ve gündüzün mevâni' ve meşâgil içinde duyulamayacak hâdisâtı duymak için keşfi daha açık ve riyâdan, ağyârın müzâhamesinden âzâde olarak gāye-i ihlâsa daha muvâfık yahut daha keskin, daha dokunaklıdır. {وَاَقْوَمُ ق۪يلاًۜ} Ve deyişce, söyleyiş ve anlayış cihetiyle daha sağlamdır ❁ kelâm daha iyi söylenir ve duyulur, gürültüler kesilmiş bulunacağı cihetle kıraat ve tefekkür, mütalaa ve tezekkür, [5430] söylenen ve dinlenen söz daha sağlam olur. {اِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحاً طَو۪يلاًۜ} Çünkü senin için gündüzün uzun bir yüzüş (bir sebâhat) var ❁ burada "sebh" (yüzmek) iki vech ile tefsir edilmiştir.

Birisi: "Yeryüzünde hareket, meşgul edecek, kıraat ve ibadete mâni' işler vardır. Onların arasında geceki huzur ve neş'e olmaz" demektir.

İkincisi de "diğer havâyicini ve mühim işlerini görecek müsâid bir zaman vardır" demek olur.

Üçüncü bir mâna da: "Bu kıyam ile me'mur olduğun gecenin bir gündüzü gelecektir ki sen o zaman uzun bir nezâhete ve temizliğe ereceksin" meâlinde istikbal için bir tebşir olur. وَالصُّبْحِ اِذَٓا اَسْفَرَ [el-Müddessir 74/34] gibi. İşte enfüsî, âfâkī bu sebeplerden dolayı ilerisi için hazırlanmak üzere gece kalk ve tertil ile Kur'an oku {وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ} ve Rabbinin ismini zikret ❁ gece ve gündüz an. Ki tesbih ve tehlil, tekbir, temcid, tevhid, namaz, Kur'an okumak, ilim tâlimi, Allah için nasihat ve irşad gibi Resûlullah'ın gece ve gündüz bütün saatlerinde meşgul olduğu şeyler bunda dâhildir. {وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْت۪يلاًۜ} Ve O'na, yani Rabbine tebtil ile tebettül eyle[1] ❁ kendini her şeyden çekerek Rabbine çekil, ihlâs ile O'nun emr ü tâatine meşgul ol, içinde yüzdüğün dünya meşâgil ve makāsıdı, alâkası gönlünü asla işgal etmesin.

---

1 M (ilk baskı): "ile".

"**Tebettül**" lügatta kat' etmek, kesmek demektir. Nitekim ibadette Allah'a inkıtâ'ından dolayı Hazret-i Meryem'e "Betûl" denilmiştir. Erkeklere rağbeti olmayan kadına da "betûl" denilir.

"**Tebtîl**" iyice ve tamamıyla kesmek, "tebettül" çalışarak kesilip çekilmektir. Râzî der ki: وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبَتُّلًا yahut [5431] بَتِّلْ نَفْسَكَ تَبْتِيلًا buyurulmayıp وَتَبَتَّلْ اِلَيْهِ تَبْت۪يلًاۜ buyurulması ince bir mânayı ifade eder. Şöyle ki asıl maksud bizzat tebettüldür. Tebtil ise tasarruftur. Tasarruf ile meşgul olan Allah'a mütebettil olmaz. Zira Allah'ın gayrıyla meşgul olan Allah'a inkıtâ' etmiş olmaz. Lâkin tebettül husûle gelmek için de evvelâ tebtil lâzımdır. Nitekim وَالَّذ۪ينَ جَاهَدُوا ف۪ينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا [el-Ankebût 29/69] buyurulmuştur. Onun için,

Evvelâ, maksûd[un] bizzat olan tebettülü sonra da onun şartı olan tebtîli zikreylemiştir."[1] Zikrin ve tebettülün "Rab" ismine ta'alluk ettirilmesi de evvelâ mahluk ve merbubdan kat'-ı nazar edip Hâlık teâlâ'nın ahkâm-ı rubûbiyetine, enfüsî ve âfâkī tedbir ve tasarrufu esrârını mülâhazaya dalmak,

Sâniyen, fiilden fâile, hükümden hâkime teslîm-i nefs eylemek mânasına işarettir. Ondan dolayı tavzih ile buyuruluyor ki: O senin Rabbin {رَبُّ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ} bütün maşrık ve mağribin Rabbidir ❁ Rabbü'l-âlemîn'dir. Âlemde gerek parlayan gerek sönen her şeyin her hususta rabbi, müdebbiri, mürebbîsi, mâliki O'dur. Parlatan O, söndüren de O'dur. Herkes gerek bilsin gerek bilmesin bütün cihan O'nun taht-ı rubûbiyetindedir. {لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ} O'ndan başka ilâh yoktur. ❁ Kemâl-i mahabbet ile sevilip gönül verilecek ve ibadet edilecek, emrine teslim olunacak O'ndan başka mâbud yoktur. Mâbud ancak O'dur. Şuurların kavrayabildiği ve kavrayamadığı bütün emellere muradlara

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 687:

الواجب أن يقال: وتبتل إليه تبتلا أو يقال: بتل نفسك إليه تبتيلا، لكنه تعالى لم يذكرهما واختار هذه العبارة الدقيقة وهي أن المقصود بالذات إنما هو التبتل فأما التبتيل فهو تصرف والمشتغل بالتصرف لا يكون متبتلا إلى الله لأن المشتغل بغير الله لا يكون منقطعا إلى الله، إلا أنه لا بد أولا من التبتيل حتى يحصل التبتل كما قال تعالى: «والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا» فذكر التبتل أولا إشعارا بأنه المقصود بالذات وذكر التبتيل ثانيا إشعارا بأنه لا بد منه ولكنه مقصود بالغرض.

hâkim ancak O'dur. Başkasından ummak beyhûdedir, rubûbiyet de O'nun, ulûhiyet de O'nundur. {فَاتَّخِذْهُ وَكِيلًا} Onun için ancak O'nu vekil tut ۞ bütün işlerini O'nun görmesini iste, şuûrî dileklerin hepsinde O'nun emr ü hükmünce yürü. O'na dayan, ne senin kendinin ne de başkalarının[1] arzusuna göre yürüme, O'nun her hususta irade [5432] ve kudreti nâfizdir. Hâlbuki O'nun hükmüne uymayan her fikr ü emel bâtıldır. O senin bütün umûrunu ıslah ve tanzîme ve sana husumet edecek olanların haklarından gelmeye kâfîdir.

İnsanların en mühim işleri esas itibariyle iki emre münhasırdır. Birisi Allah ile olan muameleleri keyfiyeti, birisi de halk ile olan muameleleri keyfiyetidir. Evvelki kısım daha mühim olduğu için sûrenin evvelinden buraya kadar ona müte'allik olan esaslar beyan olunduktan sonra ikinci kısım için de buyuruluyor ki: Onu vekil tut {وَاصْبِرْ عَلٰى مَا يَقُولُونَ} ve ağyârın diyeceklerine sabreyle {وَاهْجُرْهُمْ هَجْرًا جَمِيلًا} ve onları bir hecr-i cemîl ile terket ۞ şimdilik hâllerine bırak.

"**Hecr-i Cemîl**" kalben ve fikren onlardan uzak durup fiillerinde onlara uymamakla beraber kötülüklerine karşılık vermeye kalkışmayıp müsamaha ve idare ve güzel ahlâk ile hüsn-i muhalefet etmektir, ki bunun nazîri فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ وَعِظْهُمْ [en-Nisâ 4/63], وَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ [el-A'râf 7/199],[2] سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَا نَبْتَغِي الْجَاهِلِينَ [el-Kasas 28/55] âyetleridir. Râzî der ki: "Bir kısım müfessirler bu âyetin kıtal emrinden evvel nâzil olup sonra kıtal emriyle nesholunduğuna kāil olmuşlar. Diğer kısım ise bunun kabûle daha ziyade da'î olan husûsâtta Allah'ın iznine tutunmak olduğunu ve bu gibilere nesih vârid olmayacağını söylemişlerdir ki esah olan budur."[3] "Amma onlar o kötülüklerinde devam etsinler gitsinler mi?" diye kalbe bir ukde gelmemek ve bunun her hâlde muvakkat olacağı anlatılmak için de buyuruluyor ki: {وَذَرْنِي وَالْمُكَذِّبِينَ اُولِي النَّعْمَةِ وَمَهِّلْهُمْ قَلِيلًا}

---

1 H: "başkasının".
2 H, F, M ve B +"فَاَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 689:
قال المفسرون: هذه الآية إنما نزلت قبل آية القتال ثم نسخت بالأمر بالقتال، وقال آخرون: بل ذلك هو الأخذ بإذن الله فيما يكون أدعى إلى القبول فلا يرد النسخ في مثله وهذا أصح.

Ve bana bırak o nimetler içinde zevk ederek yumuşak yaşamak isteyen refah sâhibi münkirleri ve mühlet ver onlara biraz. ❁ *Keşşâf* ın beyânı vechile nûn'un [5433] fethiyle "na'me", Fâtiha'da da geçtiği üzere "ni'metle tena"um" tereffüh, kesriyle "ni'me" in'âm, zammıyla "nu'me" meserret mânasınadır.[1] أُولِى النَّعْمَةِ Refah sâhipleri, zevkine düşkün kimseler demektir ki Kureyş'in sanâdîdi böyle idiler. Lisânımızda da mâlumdur ki "sen onu bana bırak" demek, "ben onun tamamen hakkından gelirim" demektir. Yani sen yorulma, merak etme, onları sırf benimle bırak ve acele etme, onlara çok değil biraz mühlet ver ben[2] onların tamamen haklarından gelmeye ve cezâlarını vermeye kâfîyim. {اِنَّ لَدَيْنَا} Çünkü Bizim yanımızda ❁ sende olmayan ve başkalarının yanında bulunmayan {اَنْكَالاً} nice tomruklar ❁ görülmedik ağır ağır bukağılar {وَجَحِيماً} ve şiddetli salgın bir ateş var {وَطَعَاماً ذَا غُصَّةٍ} ve boğaza duran bir taâm ❁ zakkum, gıslîn, darî' gibi ki boğaza girdi mi ne yutulur ne çıkarılabilir. {وَعَذَاباً اَلِيماً} Ve her acıdan elim, dayanılmaz bir azab vardır. ❁ Rivayet olunuyor ki, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyeti okuyunca haykırmıştı.[3] Ve Hasan-ı Basrî bir gün oruçlu iken akşam iftar edeceği sıra kendisine bir yemek getirilmişti, tam o lahzada bu âyet zihnine geliverdi, "yemeği kaldırın" dedi. İkinci akşam konuldu, yine hatırına geldi, yine "kaldırın" dedi. Üçüncü gece yine öyle, Sâbit-i Bünânî'ye[4] ve Yezîd-i Dabbî'ye ve Yahyâ el-Bekkâ'ya haber verildi, onlar geldiler, nihâyet biraz sevik şerbeti içmeyince bırakmadılar.[5]

Râzî der ki: "Bu dört mertebeyi rûhânî ukūbete haml ile anlamak da mümkindir. 'Enkāl' nefsin cismânî alâkalar ve bedenî lezzetler kaydında

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 640:

النعمة –بالفتح– التنعم، وبالكسر: الإنعام، وبالضم: المسرّة.

2 B -"ve acele etme, onlara çok değil biraz mühlet ver ben".

3 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 26; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 691; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 640:

عن حمران بن أعين أن النبي صلى الله عليه وسلم قرأ «إن لدينا أنكالا وجحيما وطعاما ذا غصة وعذابا أليما» فصعق.

4 M: "benanîye".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 641. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVII, 518:

وعن الحسن: أنه أمسى صائما فأتي بطعام فعرضت له هذه الآية فقال: ارفعه ووضع عنده الليلة الثانية فعرضت له فقال: ارفعه وكذلك الليلة الثالثة فأخبر ثابت البناني ويزيد الضبي ويحيى البكاء فجاءوا فلم يزالوا به حتى شرب شربة من سويق.

bağlanıp kalmasıdır. Çünkü o dünyada bunlara mahabbet ve rağbet melekesini kazanmış olduğu için bedenden sonra hasret ve kaygısı artar. Kesb âletleri [5434] harab olmuş kalmamış bulunduğu için o meleke onun halâs olup da rûh ve safâ âlemine geçmesine mâni' engeller, tomruklar hâlini alır. Sonra o rûhânî bağlantılardan rûhânî ateşler[1] çıkar. Çünkü nefsin bedenî ahvâle şiddetli meyli ile beraber onlara ermeye imkân bulamaması[2] -bir kimse pek ziyade rağbet ü iştiyak ile[3] aradığı bir şeyi bulamadığı zaman gönlünün yanması gibi- şiddetli bir rûhânî yanışı îcab eder ki işte o "cahîm"dir. Sonra da o mahrumiyet gussalarını ve firak elemlerini yutmakla uğraşır ki işte "ta'âmen zâ-gussa"dır. Daha sonra da o bu ahvâl sebebiyle nûr-i ilâhînin tecellîsinden ve mukaddesler silkine dizilmekten mahrum kalır ki bu da hepsinden şiddetli olan azâb-ı elîmdir." Râzî bunları söyledikten sonra bilhassa şu ihtârı da unutmayıp der ki: "Sözüm yanlış anlaşılmasın, ben âyetten murad yalnız bu rûhânî mânalardır demek istemiyorum. Diyorum ki âyet hem cismânî dört mertebenin husûlünü hem de rûhânî dört mertebenin husûlünü ifade eder ve ikisine de hamli mümteni' olmaz. Her ne kadar lafız, merâtib-i[4] cismâniyeye nazaran hakikat, merâtib-i[5] rûhâniyeye nazaran meşhur mecâz-ı müte'âref ise de."[6] Yani umûm-ı mecaz ile hakikat ve mecazın cem'i veya işaret ve delâlet sahihtir. Buna karîne ise sûrenin başından beri gelen beyânâtın yalnız cismâniyete münhasır olmaması ve elem ü gussanın cismâniyetten ziyade rûhâniyet işi olmasıdır. Çünkü rûh ile

---

1 H: "ateşlere".
2 H: "bulunmaması".
3 H, M ve B -"pek ziyade rağbet ü iştiyak ile".
4 B: "mertebe-i".
5 B: "mertebe-i".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 689-690:
واعلم أنه يمكن حمل هذه المراتب الأربعة على العقوبة الروحانية، أما الأنكال فهي عبارة عن بقاء النفس في قيد التعلقات الجسمانية واللذات البدنية، فإنها في الدنيا لما اكتسبت ملكة تلك المحبة والرغبة فبعد البدن يشتد الحنين، مع أن آلات الكسب قد بطلت فصارت تلك كالأنكال والقيود المانعة له من التخلص إلى عالم الروح والصفاء، ثم يتولد من تلك القيود الروحانية نيران روحانية، فإن شدة ميلها إلى الأحوال البدنية وعدم تمكنها من الوصول إليها يوجب حرقة شديدة روحانية كمن تشتد رغبته في وجدان شيء، ثم إنه لا يجده فإنه يحترق قلبه عليه فذاك هو الجحيم، ثم إنه يتجرع غصة الحرمان وألم الفراق، فذاك هو المراد من قوله: «وطعاما ذا غصة» ثم إنه بسبب هذه الأحوال بقي محروما عن تجلي نور الله والانخراط في سلك المقدسين... واعلم أني لا أقول المراد بهذه الآيات هو ما ذكرته فقط، بل أقول إنها تفيد حصول المراتب الأربعة الجسمانية وحصول المراتب الأربعة الروحانية، ولا يمتنع حمله عليهما وإن كان اللفظ بالنسبة إلى المراتب الجسمانية حقيقة وبالنسبة إلى المراتب الروحانية مجازا متعارفا مشهورا.

alâkası olmayan cemâdın yanışında azab tasavvur olunmaz. Onların ne vakit olacağına gelince {يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ} yani o gün ki Arz ve dağlar sarsılacak {وَكَانَتِ الْجِبَالُ} ve o sivrilip duran dağlar {كَثِيباً مَهِيلاً} erimiş kum yığınına dönecek ❁ Arz düpedüz olacak. Burada eriyen dağlar olacağı anlaşılıyor ki bu inkılâbda hepsi sarsılmakla beraber bilhassa kodamanların yıkılacağına işaret vardır (*Sûre-i Hâkka'ya bak*).

[5435] Buraya kadar hitab[1] Peygamber'e idi. Peygamber'i bu suretle ihzardan sonra ilk evvel sebeb-i nüzûl olan Mekke müşrikleri dâhil olmak üzere münkirlere hitâben risâlet-i Muhammediyeyi ilan için buyuruluyor ki: {اِنَّآ اَرْسَلْنَآ اِلَيْكُمْ رَسُولاً} Haberiniz olsun Biz size bir resul gönderdik ❁ Allah'ın emirlerini tebliğ eyleyecek. {شَاهِداً عَلَيْكُمْ} Üzerinize şâhid ❁ kendisine karşı yaptıklarınıza şâhid olarak küfürlerinize, tekziblerinize o kıyamet günü aleyhinizde şehadet edecek {كَمَآ اَرْسَلْنَآ اِلٰى فِرْعَوْنَ رَسُولاً} Firavun'a bir resul gönderdiğimiz gibi ❁ o Mûsâ idi. Bu teşbihte üç mâna vardır.

Birisi, Sûre-i Bakara'da ve Sûre-i Saf'ta geçtiği üzere Tevrat'ta Hazret-i Mûsâ'ya hitâben âhir zaman Peygamberi hakkında "senin gibi bir resul" diye haber verilmiş olan resûlün bu Peygamber olduğunu beyandır.

İkincisi, o vakit Mekke Cumhuriyeti'ni idare eden müşriklerin Firavun gibi zulüm ve istibdadlarına işarettir.

Üçüncüsü de netice olan şu inzârı anlatmaktır: {فَعَصٰى فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ} Ki Firavun o resûle isyan etti {فَاَخَذْنَاهُ اَخْذاً وَبِيلاً} de Biz o Firavun'u vahim bir tutuşla tuttuk alıverdik ❁ Firavun öyle olunca {فَكَيْفَ تَتَّقُونَ اِنْ كَفَرْتُمْ} o hâlde siz nasıl korunabilirsiniz eğer küfrederseniz? {يَوْماً يَجْعَلُ الْوِلْدَانَ شِيباً} O gün ki[2] yeni doğmuş çocukları ak saçlı kocalara çevirir ❁ o kadar korkunç, o kadar şiddetli acı bir gün, çünkü meseldir, gam ve keder saçlar ağartır. Ma'âmâfîh bunda o [5436] günün gelmesine, yeni neslin ihtiyarlık çağına girecekleri bir zaman kadar[3] müddet bulunduğuna ve

---

1 B +"Hazret-i".
2 H, M: "günkü".
3 H +"bir".

batından batna inkılâbâta bir işaret dahi olabilir. {اَلسَّمَٓاءُ مُنْفَطِرٌ بِهٖ} O gün ki semâ onunla çatlayacaktır. ❁ O öyle dehşetli bir gün ki yalnız dağlar erimek, çocuklar kocalmakla kalmayacak, o yüksek semâ bile yarılıp ayrılacak, emr-i ilâhî vârid olup yeni bir âlem kurulacak. "Böyle şey olur mu?" denilmesin {كَانَ[1] وَعْدُهُ مَفْعُولًا} Allah'ın vaadi yapılagelmiştir. {اِنَّ هٰذِهٖ[2]} İşte bu ihtar, bu inzarları ihtivâ eden bu âyetler {تَذْكِرَةٌۚ} bir tezkire ❁ bir öğüt ve nasihati tazammun eden bir tebliğdir. {فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّهٖ سَبِيلًا} Artık dileyen Rabbine bir yol tutar ❁ o günün şiddet ve dehşetinden korunmak ve Rabbine selâmetle ermek için iman ve itaat ve hüsn-i amelle Allah'a tekarrub etmeye çalışır.

اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ اَدْنٰى مِنْ ثُلُثَيِ الَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَٓائِفَةٌ مِنَ الَّذٖينَ مَعَكَۜ وَاللّٰهُ يُقَدِّرُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَۜ عَلِمَ اَنْ لَنْ تُحْصُوهُ فَتَابَ عَلَيْكُمْ فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِۜ عَلِمَ اَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضٰىۙ وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِۙ وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فٖي سَبٖيلِ اللّٰهِۚ فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُۙ وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ وَاَقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضًا حَسَنًاۜ وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ هُوَ خَيْرًا وَاَعْظَمَ اَجْرًاۜ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَۜ اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحٖيمٌ ﴿٢٠﴾

[5437] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka Rabbin biliyor ki sen muhakkak gece üçte ikisine yakın ve yarısı ve üçte biri kalkıyorsun, beraberindekilerden de bir tâife; hâlbuki geceyi gündüzü Allah takdir eder. Bildi ki siz onu bundan öte başaramazsınız, onun için size lutf ile ircâ'-ı nazar buyurdu. Bundan böyle Kur'an'dan ne kolay gelirse okuyun. Bildi ki içinizden hastalar olacak, diğer birtakımları Allah'ın fazlından bir kâr aramak üzere yeryüzünde yol tepecekler[3], diğer birtakımları da Allah yolunda

1 H, F, M ve B: "وكان".
2 H ve B: "هذا".
3 F: "ayak vuracaklar".

çarpışacaklar,[1] o hâlde ondan ne kolay gelirse okuyun ve namazı kılın ve zekâtı verin ve Allah'a karz-ı hasen takdim edin, kendilerinizin hesâbına hayr olarak her ne de[2] takdim ederseniz onu[3] Allah yanında daha hayırlı ve ecirce daha büyük olarak bulacaksınız. Hem de Allah'a istiğfar edin, şüphesiz ki Allah Gafûr'dur Rahîm'dir (20).

{اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ} ❁ Bâlâda geçtiği üzere bu âyetin sonradan nâzil olup sûrenin evvelindeki kıyâm-ı leyl emrini tahfif ve ta'dîl etmiş olduğunda ittifak vardır. Ancak yine Mekke'de mi yoksa sonradan Medine'de mi nâzil olduğunda ve tahfif ve neshin keyfiyetini tâyinde ihtilâf edilmiştir. Hazret-i Âişe'den bu âyetin يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ. قُمِ الَّيْلَ'den sekiz ay sonra nâzil olup baştan farîza gibi yazılmış olan kıyâm-ı leyli farza ircâ' ederek ziyadesini nesh etmiş ve tetavvu'a bırakmış olduğuna dair de bazı rivayet vardır.[4] Lâkin İbn Cerîr'in kaydettiği bu rivayetin zâhirine [5438] nazaran bütün sûrenin Medenî olması lâzım geliyor. Hâlbuki sûrenin evveli Mekkî olmasında ihtilâf görülmüyor, İbn Abbas'tan da: "Müzzemmil'in evvelindeki قُمِ الَّيْلَ[5] اِلَّا قَلٖيلًا mü'minlere çok meşakkatli idi, şehr-i Ramazanda kıyamları gibi kāim oluyorlardı, sonra tahfif olundu[6]. Allah teâlâ merhamet buyurdu da ondan sonra عَلِمَ اَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضٰىۙ وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْاَرْضِ ilâ kavlihi فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ inzâl buyurdu, elhamdulillah genişletti de daraltmadı. Evveli ile âhiri arasında bir sene kadar olmuştu."[7] Katâde'den: "يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ nâzil oldu, bir sene veya

---

1 H -"diğer birtakımları da Allah yolunda çarpışacaklar".

2 F -"de".

3 H -"onu".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 678:

عن عائشة قالت: كنت أجعل لرسول الله صلى الله عليه وسلم حصيرا يصلي عليه من الليل فتسامع به الناس فاجتمعوا فخرج كالمغضَب وكان بهم رحيما فخشي أن يُكتب عليهم قيام الليل فقال: «يا أيها الناس اكْلُفوا من الأعمال ما تطيقون، فإن الله لا يَمَلُّ من الثواب حتى تملوا من العمل وخير الأعمال ما دمتم عليه» ونزل القرآن: «يا أيها المزمل قم الليل إلا قليلا نصفه أو انقص منه قليلا أو زد عليه» حتى كان الرجل يربط الحبل ويتعلق فمكثوا بذلك ثمانية أشهر فرأى الله ما يبتغون من رضوانه فرحمهم فردهم إلى الفريضة وترك قيام الليل.

5 F, M ve B: "قيام ليل".

6 H: "oldu".

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 678-679:

سمعت ابن عباس يقول: لما نزل أوّل المزمل، كانوا يقومون نحوًا من قيامهم في رمضان، وكان بين أوّلها وآخرها قريب من سنة.

عن ابن عباس في قوله: «قُمِ اللَّيْلَ إلا قَلِيلا نِصْفَهُ أَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلا أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلا» فأمر الله نبيه والمؤمنين بقيام الليل إلا قليلا فشقّ ذلك على المؤمنين ثم خفَّف عنهم فرحمهم وأنزل الله بعد هذا: «عَلِمَ أَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضَى وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الأَرْضِ...» إلى قوله: «فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ» فوسع الله وله الحمد ولم يضيق.

iki sene kıyam ettiler, o derece ki ayakları ve sâkları şişerdi, nihâyet, فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ nâzil oldu. Nâs istirâhat etti."[1] Hasan'dan: "يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ âyeti nâzil olunca müslimler[2] bir sene kıyam ettiler, kimi tâkat getirdi kimi getiremedi[3], nihâyet ruhsat nâzil oldu. Elhamdülillah farîzadan[4] sonra tetavvu'."[5] Abd b. Humeyd'in, Ya'kūb, Ca'fer tarîkiyle[6] Sa'îd'den rivayetinde ise "Allah teâlâ Peygamberine يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ indirdiğinde Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu hâl üzere on sene kaldı, gece Allah'ın emri vechile kalkardı, ashabından bir tâife de onunla beraber kāim olurlardı. Allah teâlâ on seneden sonra اِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ اَنَّكَ تَقُومُ اَدْنٰى مِنْ ثُلُثَيِ الَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ وَطَٓائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ ilâ kavlihi وَاَقِيمُوا الصَّلٰوةَ indirdi, on seneden sonra tahfif buyurdu."[7]

Birtakımları da bu اِنَّ رَبَّكَ âyetinin Medenî olduğuna kāil olmuşlardır. Ebû Hayyân buna "cumhur kavli" demiş[8] ise de öyle de görülmüyor. Deniliyor ki buna Medenî diyenler, bu âyette, وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ emrinin bulunmasını nazar-ı i'tibâra almışlar, zekât Medine'de farz kılınmış olduğu için bu âyetin de Medenî olması lâzım gelir demişlerdir. Buna cevâben ise Medine'de farz kılınan asl-ı[9] zekât olmayıp Sûre-i Berâe âyeti mûcebince masriflerin, nasiblerin tâyini olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Mekkî olan sûrelerde de esas itibariyle zekâta dair âyetler bulunduğu inkâr olunamaz. Bizim kanaatimizce bu âyetin Medenî [5439] olduğunu

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 679, 699:

عن قتادة «قُمِ اللَّيْلَ إلا قَلِيلا» قاموا حولا أو حولين حتى انتفخت سوقهم وأقدامهم فأنزل الله تخفيفا بعد في آخر السورة.

عن أبي عبد الرحمن، قال: لما نزلت: «يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» قاموا بها حولا حتى ورمت أقدامهم وسوقهم حتى نزلت: «فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ» فاستراح الناس.

2 B: "müslümanlar".

3 M ve B: "getirmedi".

4 H: "farzdan".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 680:

عن الحسن، قال: الحمد لله تطوّع بعد فريضة.

6 H: "kıraatiyle".

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 679:

حدثنا ابن حميد قال: ثنا يعقوب عن جعفر عن سعيد قال: لما أنزل الله على نبيه: «يَاأَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ» قال: مكث النبيّ صلى الله عليه وسلم على هذا الحال عشر سنين يقوم الليل كما أمره الله وكانت طائفة من أصحابه يقومون معه فأنزل الله عليه بعد عشر سنين: «إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلُثَيِ اللَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَطَائِفَةٌ مِنَ الَّذِينَ مَعَك...» إلى قوله: «وَأَقِيمُوا الصَّلاةَ» فخفَّف الله عنهم بعد عشر سنين.

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 311:

وقال الجمهور: هي مكية إلا قوله تعالى: «إن ربك يعلم» إلخ، فإنه نزل بالمدينة.

9 M: "asıl".

andıran bir karîne daha vardır; وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ fıkrasıdır. Çünkü bunda fî-sebîlillah kıtâle izin mânası vardır. Hâlbuki kıtâle izin Medenî olduğunda ittifak vardır. Gerçi bunda mukātele edin veya me'zunsunuz denilmiyor, mukātele edecekler veya edenler olacak diye haber veriliyor. İstikbâle ait olsa da fi'l-hâl neshin esbâbından sayılması ve sarâhaten mevzû'-i bahis edilmesi ihzârî mâhiyette olsun bir izne delâlet etmekten de hâlî kalmıyor. Hâlbuki buradan başka Mekkî bir âyette kıtalden sarâhaten bahsedilmemiş bulunmasına nazaran bunun Medenî olması bize zekât fıkrasından daha vâzıh görünüyor. Müfessirîn ise bundan bahsetmemiş, yalnız zekât emri dolayısıyla ihtilâf nakleylemişlerdir. Bütün bunları mülâhazadan sonra şu kanaat hâsıl oluyor ki bu âyetin hepsi değilse bile lâekal bir iki cümlesi Medenî olmak gerektir. Ma'amâfîh herhangisi olursa olsun bu âyet sûrenin başındaki gece kıyâmı emrinin şiddetini, mikdârını tahfif etmiş, beş vakit namaz farz kılındıktan sonra akşam, yatsı gece kıyâmı cümlesinden kalarak teheccüdün[1] vücûbu nedbe tehavvül eylemiştir.

Buyuruluyor ki: Fi'l-hakīka Rabbin biliyor ki {اَنَّكَ تَقُومُ اَدْنٰى مِنْ ثُلُثَيِ الَّيْلِ وَنِصْفَهُ وَثُلُثَهُ} sen muhakkak, gecenin sülüsânına yakın ve nısfı ve sülüsü kāim oluyorsun ❁ demek ki a'zamî kıyam müddeti sülüsândan biraz eksik (اَوْ زِدْ), vasatîsi nısf[2], asgarîsi (اَوِ انْقُصْ) sülüs[3] oluyordu. Bu kıraatte نِصْفَهُ وَثُلُثَهُ mansub olarak اَدْنٰى üzerine ma'tuftur.

"**Ednâ**" yakın veya ekal demektir. Nâfi', Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Ca'fer, Ya'kūb kıraatlerinde ise ثُلُثَيِ üzerine atıf ile mecrur okunur. Buna göre mâna: "Sen gecenin sülüsânından ve nısfından ve sülüsünden az kalkıyorsun" demek olur. Bu surette a'zamîsi sülüsândan[4] az, nısf veya biraz fazla, vasatîsi nısıftan az sülüs, asgarîsi de [5440] sülüsten az, rubu' miktarıdır. Şu hâlde on iki saatlik bir gecede ekalli üç veya dört saat, ortası dört veya beş saat, en fazlası da altı veya yedi saat

1 B +"kalarak teheccüdün".
2 M: "nısfı".
3 H: "sülüsü".
4 H: "sülüsünden".

kalkılıyormuş demek olur. {وَطَٓائِفَةٌ مِنَ الَّذ۪ينَ مَعَكَ} Sen de kalkıyorsun seninle beraber olanlardan bir tâife de ❁ yani ashabından bir cemaat de kalkıyor, demek ki hepsi değil, demek ki hepsine farz değildi veya hepsi dayanamıyordu. {وَاللّٰهُ يُقَدِّرُ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ} Geceyi de gündüzü de Allah takdir eder. -İkisinin de hakīkī mikdârını ancak[1] O biçer ve O bilir ve O bütün zamanı bilir.- {عَلِمَ} İlm-i ezelîsiyle bilmiştir ki {اَنْ لَنْ تُحْصُوهُ} siz onu, o gecenin takdîrini ihsâ edemezsiniz. ❁ Bunda iki mâna vardır. Birisi her gecenin saatlerini bütün küsûrâtıyla ale's-seviyye ve tamamen sayacak vechile takdir edemezsiniz. Çünkü gece ve gündüz ihtilâf eder. Kesirler takdîr-i beşerin fevkinde nâmütenahiye gider, uyku hâlinde ise temyiz bulunmaz. Bundan dolayı bu emri tamamen[2] yerine getirmek hepinizin yapabileceği bir iş olmamakla beraber sen ve bazı ashabın gibi yapacak olanlarınız da ihtiyat olmak için fazlasını tutarak zahmetler, meşakkatler çekersiniz. "İhsâ", zamirinin "takdîr"e ircâ'ıyla *Keşşâf*'ın[3] ve birçoklarının ihtiyar ettiği bu mâna haddizâtında doğru olmakla beraber bu yalnız istikbâle ait değil, emrin bidâyetinde de böyle olduğu cihetle bu ilme nazaran ibtidâ-i emrin pek yerinde olmamış olması gibi yanlış bir düşünce hatıra getirebilir. Bunun için تُحْصُوهُ zamirini Taberî'nin[4] rivayeti vechile[5] "kıyâm"a ircâ' ederek takdir ve ihsâyı şu mâna ile anlamak daha sade ve pürüzsüzdür: Daha ileride hepiniz bu kıyâmı tamamıyla başaramazsınız[6], başa çıkaramazsınız. Geceyi gündüzü, zamanların hâl ve istikbalde bütün tehavvülâtını takdir eden ve bilen Allah sizin bu gece kıyâmını ileriye [5441] doğru hepinizin tamamıyla îfâya tâkat getiremeyeceğinizi, başaramayacağınızı ezelden bilmiş ve o

---

1 H -"ancak".
2 B -"tamamen".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 643:
والضمير في «لَنْ تُحْصُوهُ» لمصدر يقدّر، أى علم أنه لا يصح منكم ضبط الأوقات ولا يتأتى حسابها بالتعديل والتسوية إلا أن تأخذوا بالأوسع للاحتياط وذلك شاق عليكم بالغ منكم.
4 B: "Taberânî".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 697:
وقوله: «عَلِمَ أَنْ لَنْ تُحْصُوهُ» يقول: علم ربكم أيها القوم الذين فرض عليهم قيام الليل أن لن تطيقوا قيامه «فَتَابَ عَلَيْكُمْ» إذ عجزتم وضعفتم عنه ورجع بكم إلى التخفيف عنكم.
6 F, M ve B: "başarmazsınız".

suretle kıyam emrini verirken de bunu bilerek haddizâtında muvakkat olmak üzere ibtidâen sûrenin başında işaret edildiği vechile ilerisi için bir hazırlık mâhiyetinde olarak vermiş, şimdiye kadar o ihzar yapılmış, bundan sonra ise işin genişlemesi ve ta'mîmi maksud ve hepinizin o zor kıyâmı hakkıyla yapamayacağı da ind-i ilâhîde mâlum bulunmuş olduğundan onun ta'dîl ve tahfîfi zamanı gelmiştir.[1] {فَتَابَ عَلَيْكُمْ} Onun için Allah sizlere ilm ü lutfuyla yeniden nazar buyurdu ۞ tevbe ve salâh ile müracaat edenlere tevbelerinin kabûlüyle tekrar nazar ve merhamet buyurduğu gibi sizlere de yeniden lütuf ve merhametiyle nazar buyurdu. O ağır kıyâmın ağırlığını neshedip kolaylaştırarak yeniden şu emri verdi: {فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ} Bundan böyle Kur'an'dan kolay geleni okuyun ۞ gece kıyâmından, kıraatten büsbütün vazgeçin değil, asl-ı kıyam emri nesholunmuyor; yine kalkın, fakat nısfı veya daha azı veya daha çoğu mikdarlarıyla ve uzun uzadıya tertil kaydıyla mukayyed olmayarak Kur'an ve kıraat denilebilmek şartıyla ne mikdar kolayınıza gelirse o kadar okuyun, o kadar kıyam edin.

Burada zikri lâzım üç mesele vardır: Birincisi "kıraat"; bunda iki kavil vardır. Müfessirînden birçokları demişlerdir ki قُمِ الَّيْلَ emrine tam tekabül edebilmek için burada "kıraat"ten murad namazdır. Kıraat namazın erkânından olduğu için cüz zikrolunup kül murad olunmuştur. Nitekim kıyam, rükû', sücud her biriyle de böyle namazdan tâbir olunur. Buna göre mâna "gece namazından kolayınıza geldiği kadar kılın" demektir. [5442] Namaz mânası murad olunmak hasebiyledir ki evvelki zor olan kıyâm-ı leyl neshedilmiş, onun yerine kolayı emrolunmuş olur[2]. Buna akşam ve yatsı namazları diyenler olmuş, teheccüdün vücûbu nesholunup tetavvu' ve ihtiyâra bırakıldığını söyleyenler olmuştur. Fi'l-vâki' bu kıraatte namaz veya kıyam kaydı gözetilmediği surette قُمِ الَّيْلَ اِلَّا قَلِيلًا emrindeki zorluğun Kur'an'dan kolay geleni okumakla tahfif veya nesholunması lâzım gelmez. Olsa olsa bu emir yalnız وَرَتِّلِ الْقُرْاٰنَ تَرْتِيلًا

1 Burada "ihsâ"nın nefyi mâzîye değil, istikbâle ta'alluk ettirilmiştir. Mâzî sîgasıyla مَا أَحْصَيْتُمْ buyurulmamış, nefy-i istikbal sîgasıyla لَنْ تُحْصُوهُ buyurulmuştur [Müellifin notu].

2 H: "emrolunmuştur".

emrine tekabül etmiş olur. Hâlbuki bu âyetin siyâkı tahfif içindir. Teyessür de buna delâlet eder demek olur. Mecaza dâî ve karîne bu demek olur. Ancak bu surette "Kur'an" ismi de اِنَّ قُرْاٰنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُوداً [el-İsrâ 17/78] gibi kıraat mânasına masdar olarak "salât"tan mecaz olmak ve kıraatin kolaylığı da bi'l-ibâre değil, erkânından bulunduğu namazın kolaylığı dolayısıyla mülâhaza edilmek iktizâ eder. Bunlar ise zâhirin pek hilafınadır. Bunun için hem Kur'an ve kıraatin hakikat mânası muhafaza edilmek hem de namaz mânası gözetilmek için قُمِ الَّيْلَ'de قُمْ اِلَى الصَّلَاةِ takdîrinde namaza kalkmak mânasıyla mevzû'-i bahis olan kıyâmı فا'ların terettübü karînesiyle burada da "kıraat"e kayd olarak mülâhaza etmek kâfîdir ki mâna فَاقْرَؤُا فِي الْقِيَامِ أَي الصَّلَاة مَا تيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ yani "namazda Kur'an'dan kolayınıza geleni okuyun, o kadar kâfîdir" demek olur. Ve tahfif fahvâ-yı kelâmdan anlaşılmış olur. Diğer bir kısım müfessirîn ise فَاقْرَؤُا gece namazla değil, aynen Kur'an kıraatiyle emirdir. Binâen'aleyh her gece lâekal elli âyet okumalı[1] demişlerdir.

İkincisi, emrin zâhiri yine vücub içindir. Yani gece kıyam ve kıraat yine farz, ancak evvelki gibi ihsâ edilemeyecek vechile çok olmak şart değil, kolayına geldiği kadar demektir. Bu surette bunun da neshi ikinci فَاقْرَؤُا ve اَقِيمُوا الصَّلٰوةَ emirleriyle vâki' olmuş olur. Murad yalnız kırâat-i Kur'an olduğuna göre de her gece biraz Kur'an okumak bu vechile farz olmuş olur ki bu namazda da [5443] namaz hâricinde de olabilir. Lâkin bir kısım müfessirîn مَا تَيَسَّرَ kolaya gelen tâbirinden ihtiyâra tefviz mânası anlaşılacağına mebnî bu emrin nedb veya ibâha için olduğuna kāil olmuşlardır[2] ki Ebû Hayyân buna cumhur kavli demiştir.

Üçüncüsü مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ Kur'an'dan kolay gelen ne kadar olabilir? Bu ale'l-ıtlâk mülâhaza edildiği surette tâkat dâhilinde olarak yormayacak, zahmet vermeyecek kadar demek olacağından, bu ise eşhâsın ve hâlin ihtilâfına göre fark edebileceğinden zâhirine nazaran tâyin olunamaz.

---

1 B: "okunmalı".
2 H: "olmuştur".

Bununla beraber mutlak kıraat mânasına hamledenler usûl-i âdiyeye[1] ve eslâfın itiyadına nazaran lâekal elli âyet olmalıdır demişlerdir. Lâkin her farzda esas olarak sâbit mikdar tâyini zarûrî olmak hasebiyle namazda rükün olan farz kıraatin ednâ mertebesi olmak üzere İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den bu hususta üç rivayet vardır:

1. Lâekal kısa bir âyet olmalıdır.

2. "Kur'an" ismi ıtlak olunacak ve bir insan hitâbına benzemeyecek kadar olmalıdır.

3. Lâekal üç kısa âyet veya bir uzun âyet olmalıdır. Çünkü en kısa sûre, üç kısa âyettir. Bu rivayet İmameyn'in de kavlidir, müftâ bih olan da budur. İmam Mâlik ve Şâfiî lâekal Fâtiha[2] okumak farzdır. Zira لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ "Fâtihasız namaz yoktur"[3] hadîs-i şerîfi bunu ifade eder demişlerdir. İmâm-ı A'zam vâcib ile farzı fark ederek bu hadis ile namazda Fâtiha'nın vücûbu sâbit ise de, مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ ile sâbit olan farziyet mutlak olduğuna ve binâen'aleyh kasden Fâtiha terk edildiği surette namazın iadesi lâzım gelirse de sehven terk edildiği ve secde-i sehv de yapılmadığı surette vakit geçmiş ise o namazın iadesi vâcib olmayıp müstehab olacağına kāil olmuştur. Burada bir de şundan gaflet etmemek lâzım gelir ki مِنَ الْقُرْاٰنِ'de مِن bi'l-ittifak beyâniyedir. Binâen'aleyh مَا تَيَسَّرَ مِنَ الْقُرْاٰنِ Kur'an'dan bir cüz'-i mahmul, yani bir sûre veya bir yahut birkaç âyet gibi yine Kur'an ıtlâkı sahih olan bir cüz'ü demektir.

[5444] Şimdi bu teyessürün ve neshin istikbâle müte'allik olmak üzere hikmeti beyan olunarak buyuruluyor ki: {عَلِمَ اَنْ سَيَكُونُ مِنْكُمْ مَرْضٰى} Allah ilm-i ezelîsinde bildi ki sizin içinizden hastalar olacak {وَاٰخَرُونَ} diğer birtakımları da olacak {يَضْرِبُونَ فِي الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِ} Allah'ın fazlından talebde bulunmak üzere yeryüzünde yol tepecekler[4] ❁ ticaret için şuraya

---

1 H, M ve B: "âdete".
2 F: "Fâtiha lâekal".
3 Tirmizî, Salât, 69:
عن عبادة بن الصامت عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا صلاة لمن لم يقرأ بفاتحة الكتاب.
4 F: "ayak vuracaklar".

buraya sefer edecekler {وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ} diğer birtakımları da olacak Allah yolunda çarpışacaklar ❁ mücahede edecekler. Bunlar için ise bâlâda zikrolunan kıyâm-ı leyl müteʻazzir olacak, o emri yerine getiremeyecekler. Burada Allah'ın fazlından kesb ü ticaret için sefer edenlerle fî-sebîlillah çarpışacak mücâhidlerin yan yana zikredilmiş olmalarında bunların ikisinin de ecirde birbirlerine yakın olduklarına işaret vardır. Beyhakī *Şuʻab-ı İman*'da ve daha diğerleri Hazret-i Ömer radıyallahu anh'tan rivayet etmişlerdir ki: "Bana ölümün geleceği hâller içinde fî-sebîlillah cihaddan sonra en sevgili hâl, ben bir dağın iki şubesi arasında Allah'ın fazlından talebde bulunduğum bir sırada ölümün bana gelmesidir" demiş ve bu وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْاَرْضِ âyetini okumuştur.[1] İbn Merdûye'nin İbn Mesʻûd'dan rivayet ettiği bir hadiste de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem: "Her kim Müslüman beldelerinden birine bir taâm celbeder de onu gününün fiyatıyla satarsa her hâlde Allah yanında onun için bir menzile olur" buyurmuş, sonra bunu okumuştur: وَاٰخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِى الْاَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللّٰهِۙ وَاٰخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فٖى سَبٖيلِ اللّٰهِ.[2] Hâsılı bunlar ve bunlar gibi gözetilmeleri ve çalışmaları lâzım gelen birtakım mazeret ashabı[3] kıyâm-ı leyli başaramayacaklarını Allah bildiği cihetle {فَاقْرَؤُا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ} bundan [5445] böyle ondan, yani Kur'an'dan kolay geleni okuyun {وَاَقٖيمُوا الصَّلٰوةَ وَاٰتُوا الزَّكٰوةَ} ve sade farz olan vakit namazını kılın ve zekâtı verin {وَاَقْرِضُوا اللّٰهَ قَرْضاً حَسَناً} ve Allah'a karz-ı hasen takdim edin ❁ ileride sevâbını almak üzere hüsn-i niyet ve ihlâs ile ödünç verir gibi hayr yolunda infâkātta bulunun (*Sûre-i Bakara'da ve Sûre-i Hadîd'de ve Sûre-i Tegâbün'de ve emsâlinde geçen nazirlerine bak*). {وَمَا تُقَدِّمُوا لِاَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللّٰهِ هُوَ خَيْراً وَاَعْظَمَ اَجْراً} Ve çünkü nefisleriniz için her ne

---

1 Beyhakī, *Şuʻabu'l-îmân,* II, 450. Krş. Maʻmer b. Râşid, *el-Câmiʻ,* XI, 464; Abdürrezzâk, *el-Musannef,* X, 471:

عن عبيد الله ذكر عمر أو غيره قال: ما جاءني أجلي في مكان ما عدا في سبيل الله عزّ وجلّ أحب إلي من أن يأتيني وأنا بين شعبتي رحلي أطلب من فضل الله. ورواه غيره فقال عن عمر بن الخطاب لم يشك وزاد تلا هذه الآية: «وَآخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ».

2 İbn Ebi'd-Dünyâ, *Islâhu'l-mâl,* thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut: el-Kütübü's-Sekāfiyye, s. 80; Semerkandî, III, 512; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 323:

عن ابن مسعود أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من يجلب الطعام إلى بلد من بلاد المسلمين فباع بسعر يومه محتسبا كان له أجر شهيد، ثم تلى النبي صلى الله عليه وسلم: «وآخرون يضربون في الأرض يبتغون من فضل الله وآخرون يقاتلون في سبيل الله».

3 H: "sahibi".

hayr takdim ederseniz Allah yanında onu hayr[1] ve ecri daha büyük olarak bulacaksınız. {وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ} Hem de Allah'a istiğfar ederek bütün ahvâlinizde mağfiretini isteyin {اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ} çünkü Allah Gafûr'dur, Rahîm'dir. ❁ İsteyenleri mağfiret ve rahmetiyle bekâm eder.

اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لَنَا وَارْحَمْنَا وَلِإِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْإِيمَانِ وَأَنْتَ خَيْرُ الرَّاحِمِينَ بِحُرْمَةِ مَا أَنْزَلْتَ عَلَى رَسُولِكَ سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَعَلَى آلِهِ وَسَلَّمَ.

1 B: "hayrı".

[5446]

سُورَةُ الْمُدَّثِّرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتٌّ وَخَمْسُونَ اٰيَةً

MÜDDESSİR SÛRESİ

Müddessir Sûresi Mekkîdir. Esahh-ı rivayette başından فَاهْجُرْ'e kadar beş âyet Müzzemmil'den evvel nâzil olmuştur. عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ... وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ [el-Müddessir 74/30-31] âyetinin Medenî olduğu da mervîdir.

Âyetleri: Elli altıdır, Şâmîde elli beştir.[1]

Kelimeleri: İki yüz elli beş.

Harfleri: Bin on.

Fâsılası: ر، د، ن، ه، ا harfleridir.

Müzzemmil'in sebeb-i nüzûlüyle Müddessir'in sebeb-i nüzûlü bir ve ikisi de emr-i risâletin ilânı ile alâkadar olmak ve bunun evveli nüzulde daha mukaddem bulunmakla beraber Müzzemmil'in sebep ve mukaddimâta, bunun gaye ve murâda ta'alluku daha sarih ve enfüsten âfâka seyri daha şümullü olduğu için tertibde bu ondan sonra konulmuştur.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُۙ ﴿١﴾ قُمْ فَاَنْذِرْۙ ﴿٢﴾ وَرَبَّكَ فَكَبِّرْۙ ﴿٣﴾ وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْۙ ﴿٤﴾ وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْۙ
﴿٥﴾ وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُۙ ﴿٦﴾ وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْۜ ﴿٧﴾ فَاِذَا نُقِرَ فِي النَّاقُورِۙ ﴿٨﴾ فَذٰلِكَ
يَوْمَئِذٍ يَوْمٌ عَسِيرٌۙ ﴿٩﴾ عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ ﴿١٠﴾ ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيداًۙ ﴿١١﴾
وَجَعَلْتُ لَهُ مَالاً مَمْدُوداًۙ ﴿١٢﴾ وَبَنِينَ شُهُوداًۙ ﴿١٣﴾ وَمَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيداًۙ ﴿١٤﴾ ثُمَّ يَطْمَعُ اَنْ
اَزِيدَۗ ﴿١٥﴾ كَلَّاۜ اِنَّهُ كَانَ لِاٰيَاتِنَا عَنِيداًۜ ﴿١٦﴾ سَاُرْهِقُهُ صَعُوداًۜ ﴿١٧﴾ اِنَّهُ فَكَّرَ وَقَدَّرَۙ ﴿١٨﴾

1 B -" Şâmîde elli beştir".

فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَۙ ﴿١٩﴾ ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَۙ ﴿٢٠﴾ ثُمَّ نَظَرَۙ ﴿٢١﴾ ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَۙ ﴿٢٢﴾ ثُمَّ اَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَۙ ﴿٢٣﴾ فَقَالَ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُۙ ﴿٢٤﴾ اِنْ هٰذَٓا اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِۜ ﴿٢٥﴾ سَاُصْلٖيهِ سَقَرَ ﴿٢٦﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا سَقَرُۜ ﴿٢٧﴾ لَا تُبْقٖي وَلَا تَذَرُۚ ﴿٢٨﴾ لَوَّاحَةٌ لِلْبَشَرِۚ ﴿٢٩﴾ عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَۜ ﴿٣٠﴾ وَمَا جَعَلْنَٓا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰٓئِكَةًۙ وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ اِلَّا فِتْنَةً لِلَّذٖينَ كَفَرُواۙ لِيَسْتَيْقِنَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ وَيَزْدَادَ الَّذٖينَ اٰمَنُٓوا اٖيمَانًا وَلَا يَرْتَابَ الَّذٖينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ وَالْمُؤْمِنُونَۙ وَلِيَقُولَ الَّذٖينَ فٖي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ وَالْكَافِرُونَ مَاذَٓا اَرَادَ اللّٰهُ بِهٰذَا مَثَلًاۜ كَذٰلِكَ يُضِلُّ اللّٰهُ مَنْ يَشَٓاءُ وَيَهْدٖي مَنْ يَشَٓاءُۜ وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَۜ وَمَا هِيَ اِلَّا ذِكْرٰى لِلْبَشَرِ ﴿٣١﴾

[5448] **Meâl-i Şerîfi**

Ey bürünen (müddessir)! (1) Kalk artık inzar et[1] (2). Ve Rabbini artık büyükle (3). Ve elbiseni artık temizle (4). Ve o pislikleri artık def'eyle (5). Hem çoksunarak mennetme (6). Ve Rabbin için sabreyle (7). Çünkü o boru öttürüldü mü bir (8) o işte o gün pek zorlu gündür (9). Kâfirlere hiç kolay değildir (10). Bırak bana o herifi[2] ki yarattım da tem tek (11) hem uzun boylu mal verdim (12) hem göz önünde oğullar (13) hem kendisine bir döşeyiş döşedim (14) sonra da tama' eder ki daha artırayım (15). Hayır, çünkü o Bizim âyetlerimize bir anûd kesildi (16). Ben onu dimdik sarpa sardıracağım (17). Çünkü o bir düşündü, ölçtü biçti (18). Kahrolası nasıl biçti (19). Sonra kahrolası nasıl biçti (20). Sonra baktı (21) sonra kaşını çattı ve ekşiyerek surat astı (22) sonra ardına döndü ve büyüklük tasladı da (23) "bu" dedi, "başka değil, bir sihr-i mü'ser (24). Başka değil kavl-i beşer" (25). Yaslayacağım onu sekara (26). Bilir misin hem ne sekar (27). Ne bakıyye kor ne bırakır (28). Beşere susamış bir susuz (29). Üzerinde on dokuz (30). Hem Biz o ateşin muhafızlarını hep melâike yaptık, sayılarını da ancak küfredenler için bir fitne kıldık

---

1 F: "inzar et / gocundur".

2 B: "kâfiri".

ki kitap verilmiş olanlar yakīn edinsin ve iman edenlere iman artırsın, kitap verilenler ve mü'minler şüphelenmesin, kalblerinde bir maraz bulunanlarla kâfirler de desin: "Allah bununla meselâ ne murad etmiş?" İşte böyle Allah dilediğini şaşırtır, dilediğini de yola getirir ve Rabbinin [5449] ordularını ancak kendisi bilir ve o ancak bir öğüttür düşünmek için beşer (31).

{يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ} ❁ "Müddessir", aslı "mütedessir", disâra bürünen demektir. "Disâr" entari[1], cübbe, kaftan, ihram gibi şi'ârın üstüne giyilen veya örtülen dış kisvesi veya bürgüsü, şi'âr da gömlek, don, izar gibi bedene temas eden iç çamaşırıdır. Müzzemmil'de de geçtiği üzere denilmiştir ki Peygamber'in büründüğü disâr bir katîfe[2] idi, İkrime'nin beyânına göre: Nübüvvet ve kemâlât-ı nefsiye ile bürünüp giyinmiş olan demektir.[3] Bu mânalarla bu hitap Müzzemmil gibi risâletin ilk tebliğinde şöyle bir kinaye ile intibâha daveti iş'âr eder: Ey o bürünen, ey o kendisine tevdî' edilmiş olan hakikati halkın nazarlarından gizlemeye çalışan Muhammed! O bürünmek, uyumak, rahat etmek zamanı geçti; uyanmak, görünmek, o hakikati izhar etmek, zahmetler çekmek, meşakkatlere katlanmak, halkı irşad, etrafı tathir için teklifler,[4] ağır yükler yüklenerek azm ile kalkıp hareket etmek zamanı geldi. {قُمْ} Kalk ❁ yatağından kalk, yahut azm ile kıyam et, işe başla {فَاَنْذِرْ} artık inzar vazifesini yap ❁ etrafındakilere âkıbetin vehâmetini anlat, saygısızları gocundur {وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ} ve Rabbini artık büyükle ❁ büyüklük ancak O'nun şânı olduğunu ve O'na karşı her şeyin küçük ve hakir bulunduğunu kalben tanıdığın gibi kavlen ve fiilen de anlat, ilan et.

Rivayet olunur ki bu nâzil olunca Resûlullah "Allahu Ekber" demiş, Hazret-i Hatice de tekbir almış, sevinmiş ve onun vahiy olduğuna

---

1 H ve B: "anteri".

2 B: "kaftan".

3 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 135; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 392; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 324:

قوله تعالى: «يا أيها المدَّثِّر» فيه قولان: أحدهما: يا أيها المدثر بثيابه، قاله قتادة. الثاني: بالنبوة وأثقالها، قاله عكرمة.

4 H -"meşakkatlere katlanmak, halkı irşad, etrafı tathir için teklifler".

yakīn hâsıl etmişti.[1] Burada رَبَّكَ'nin takdîmi kasr içindir. Fâ bir şarta cezâ mânası ile mâba'dinin mâkabline terettübünü müfid olarak [5450] şöyle demek olur: Ve Rabbini, ancak Rabbini büyükle, her ne hâdise olursa olsun hiçbir sebeple artık O'nu tekbir ile büyüklemek vazifesini bırakma {وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ} ve esvâbını, elbiseni artık temizle ❁ siyâb ve elbise bazen içindeki sâhibinin kendisinden, esvâbının temizliği de kendisinin temizliğinden kinaye olur. Nitekim "filânın eteği temizdir" denildiği zaman onun iffeti ve ahlâkının temizliği kasdolunur. Gaylan b. Seleme:

فَإِنّي بِحَمْدِ اللهِ لا ثَوْبَ فاجِرٍ لَبِسْتُ وَلا مِنْ غَدْرَةٍ[2] أَتَقَنَّعُ

"Bihamdillah[3] ben ne fâcir elbisesi giydim ne de bir özre[4] ile maskelenirim" beytinde kendisinin ne fücur ne de bir leke ile kirlenmediğini ve kirlenmeyeceğini anlatmıştır. Antere:

فَشَكَكْتُ بِالرُّمْحِ الطَّوِيلِ[5] ثِيَابَهُ لَيْسَ الْكَرِيمُ عَلَى الْقَنَا بِمُحَرَّمِ

"Uzun mızrakla siyâbını parçaladım; kerîm, mızrağa nâmahrem değildir" beytinde "siyâb" ile nefisten[6] kinaye etmiştir. İmriu'l-Kays da:

وَإِنْ تَكُ قَدْ ساءَتكِ مني خَليقةٌ فَسُلّي ثيَابي من ثيابِكِ تَنْسُلِ[7]

"Eğer benim bir huyum sana fena geldiyse benim siyâbımı kendi siyâbından sıyırıver, kurtulursun" beytinde "siyâb" ile kalbden kinaye etmiştir. Bunlar gibi burada da "siyâb", nefisten veya kalbden kinaye

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 490; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXII, 395; Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 86; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 645:

«وَرَبَّكَ فَكَبِّرْ» يعني فعظم ولا تعظمن كفار مكة في نفسك فقام من مضجعه ذلك فقال: الله أكبر كبيرا، فكبرت خديجة وخرجت (أو فرحت) وعلمت أنه قد أوحي إليه.

2 H, F, M ve B: "عذرة".
3 B: "Binâen 'aleyh".
4 Bu kelime, kaynaklarda haksızlık etmek, bir kimsenin zarara uğramasına sebep olmak gibi anlamlara gelen غدرة şeklinde geçmekte olup, müellif tarafından kullanılan nüshada عذرة şeklinde kaydedilmiş olduğu anlaşılıyor. Tercümeyi de buna göre yapmıştır.
5 Erken dönem kaynaklarda bu kelime الأصم şeklinde kaydedilmekle birlikte muahhar bazı kaynaklarda الطويل şeklindedir.
6 H: "nefsinden".
7 H, F, M ve B: "تنسلى".

olmak üzere birçok müfessirîn "ثِيَابَكَ فَطَهِّرْ" kendini veya kalbini günahtan, gadirden temiz tut, inzârını kabûle mâni' olacak kirli ahlâktan sakın, nasihatlerini kabûle sâik olan güzel ahlâk ile mütehallık ol demektir" diye tahâret-i mâneviye ve ahlâkiye ile tefsir etmişlerdir. Lâkin kinaye hakikati iradeye de mâni' olmadığı cihetle bu tefsir aynı zamanda gerek bedenin ve gerek elbisenin cismânî temizliği dahi emredilmiş olmasına münâfî olmaz. Çünkü "tahâret" "nezâfet"ten e'am olarak maddî ve mânevîye şâmildir. Ma'amâfîh burada bundan başka bir mâna daha vardır ki o [5451] da "siyâb"ın yakından bürüyen muhît ve zurûftan kinaye veya mecaz olmasıdır. Nitekim birtakım kimselerin üzerine atılıp binerek alıp getirdikleri bir deveyi vasfettiği şu beytinde Leylâ:

رَمَوْهَا بِأَثْوابٍ خِفافٍ فَلَا تَرى   لَها شَبَهاً[1] إِلَّا النّعامَ الْمُنَفّرا

"Ona hafif hafif birtakım esvâb attılar, şimdi onun ürkütülmüş devekuşundan başka bir benzerini göremeyiz" derken, devenin üzerindeki insanları evvelâ esvâba, sonra da koşan devekuşunun üzerindeki tüylere benzetmiştir. Yani "seni esvâbın gibi yakından sarmış olan ma'şerini, ilk evvel etrafındaki kimseleri tathir eyle" demek olur ki bu mâna وَاَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْاَقْرَبِينَ [eş-Şu'arâ 26/213] mazmûnuna da muvâfık olur. Hem bunda Hazret-i Peygamber'in maddî ve mânevî tahâret-i nefsiyesi evleviyetle anlatılmış olacağından onun nefsindeki tahâretini ihtâra lüzum kalmaz.

{وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ} Ve o rüczü, o pislikleri artık def' eyle ❁ râ'nın zammı veya kesri ile رِجْزَ pislik ve azab mânasına geldiği gibi burada putlar, esnâm ve evsân demek olduğunu da beyan etmişlerdir. {وَلَا تَمْنُنْ تَسْتَكْثِرُ} Hem çoksunarak mennetme ❁ burada da iki mâna beyan edilmiştir. Birisi: "Menn" başa kakmak mânasına olarak "yaptığın işi, hizmeti, iyiliği çok sayarak başa kakma, amelinle nazlanma" demek olur. Birisi de "menn" in'âm ve atâ mânasına olarak "bir iyilik, bir in'âm ve atâ yaptığın zaman verdiğin kimseden mukabilinde daha çoğunu almak

1 B: "شهباً".

maksadıyla yapma. Yani on para sadaka verip de yirmi paralık hizmet veya hürmet bekleyenler gibi dünya ticareti veya maksadı gözeterek veya gösteriş, riya için iyilik etme, mahza[1] Allah için iyilik et, başkasından bir ecir bekleme." Bu mâna İbn Abbas'tan menkuldür. Bu iki mânada تَسْتَكْثِرُ cümlesi hâldir, مُسْتَكْثِراً demektir. Râ merfû' olmayıp da nehye cevap olarak meczum olsa idi "yaptığın iyiliği başa kakma ki çoğaltasın, çok hayır ve [5452] ecre eresin" demek olurdu. Lâkin aşerede bu kıraat yoktur. Ma'amâfîh terettüb kasdedilmeyerek şu mâna da olabilir: Yaptığın hizmeti başa kakma, daha çok hayırlara ereceksin {وَلِرَبِّكَ فَاصْبِرْ} ve Rabbin için artık sabret ❁ yani bu vazifeleri yapmak için her ne kadar zahmetler çekecek, ezâlar görecek isen de mahza Rabbinin hükmü için artık sabreyle {فَاِذَا نُقِرَ فِى النَّاقُورِ} çünkü o boru çalındığı vakit

"**Nâkūr**" sûr gibi ağızla üflenerek çalınan boruya denir, nakr vurmak ve didiklemek mânalarına geldiği gibi boru çalmak mânasına da gelir. Zira boru çalındığı zaman içinden hava tazyik ile didiklenmiş olacağı gibi, dışından da o ses çarptığı kulakları didikleyeceği cihetle boruya minkar mânasıyla alâkadar olarak "nâkūr" denilmiştir. Boru çalınmak örfte de[2] kervanın veya askerin seferi için hareket kumandası demek olduğu gibi borusu ötmek de emir ve kumandasının nüfûzundan kinaye olduğu cihetle nakr-i nâkūr, nefh-i sûr, âhiret seferi için فَاِنَّمَا هِىَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ [en-Nâziât 79/13] emr-i ilâhîsinin zuhûrudur. فَاِذَا نُقِرَ فِى النَّاقُورِ, Fâ ta'lîliye olarak اذا نفخ في الصور demektir. Burada murad nefha-i ûlâ olduğu beyan olunuyor. {يَوْمَئِذٍ} ❁ Tenvin, muzâf-ı ileyhden ivazdır. يوم اذ كان كذا yani "o öyle olduğu gün" demektir. Biz bunun meâlinde o "gün" demekle iktifâ ediyoruz. {عَلَى الْكَافِرِينَ غَيْرُ يَسِيرٍ} Kâfirlere kolay değil ❁ "pek zor" denildikten sonra "kolay değil" demek ilk nazarda lüzumsuz gibi görünür. Lâkin zorluk iki türlüdür. Birisi evvelâ çok zor olmakla beraber gittikçe kolaylaşır, yenilebilir. Birisi de gittikçe zorlaşır, hiç kolaylaşmaz. O gün herkes için zor olacak olduğu bildirilmek üzere عَسِيرٌ'den sonra

---

1 H, M ve B: "maahaza".
2 H -"de".

غَيْرُ يَسِيرٍ [5453] buyurulmuştur. {ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيداًۙ} ❁ Burada "vahîden" "Hâlık"tan da, mahluk olan مَنْ'den de hâl olabilir. Yani Benimle bırak o Benim şerîkten[1] münezzeh yegâne Hâlık olduğum hâlde yarattığım kimseyi; yahut kendisini[2] tek başına, kimsesiz olarak yapayalnız yarattığım kimseyi demek de olabilir. Ve bu mazmun وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ [el-En'âm 6/94] buyurulduğu üzere her ferd hakkında sahihtir. Ve bununla kıyametin de hilkat gibi bilhassa ferdî safhasına işaret buyurulmuş demektir. Sebeb-i nüzûlün has olması hüküm ve inzârın vasıflara nazaran umûmî olmasına mâni' de değildir. Bunun sebeb-i nüzûlü Velîd b. Mugīre el-Mahzûmî olduğu rivayet olunuyor. Burada onun Sûre-i Nûn'da geçtiği vechile zenîm, da'iyy olduğuna îmâ ve "Vahîd" nâmıyla anıldığına[3] işaret olduğu söylenmiştir.[4] {وَجَعَلْتُ لَهُ مَالاً مَمْدُوداً} ❁ "Mâl-ı memdûd" uzun uzadıya uzatılmış, yani çok mal, servet, arazi ve çiftlik gibi geniş yahut nemâ ile veya ticaret ile artırılmış uzatılmış. Velîd'in Mekke ile Tâif arasında türlü emvâli ve Tâif'te yaz kış meyveleri eksik olmayan bostanı ve milyon kadar nukūdu bulunduğuna dair rivayetler nakledilmiştir.[5]

{وَبَنِينَ شُهُوداً} ❁ "**Şuhûd**" "şâhid"in cem'i, yani hazır hepsi yanında, göz önünde, çalışmak için şuraya buraya gitmek ihtiyâcından âzâde, mecâlis ve mehâfilde babalarının maiyyetinde hazır veyahut mühim işlerde şehadetlerine, reylerine, ma'lûmâtlarına müracaat olunur oğullar. Denilmiş ki Velîd b. Mugīre'nin hepsi ricâlden olmak üzere on veya on üç oğlu vardı, fakat mâlum olan yedidir: Velîd b. Velîd, Hâlid b. Velîd, Umâre b. Velîd, Hişam b. Velîd, Âs b. Velîd, Kays[6] b. Velîd, Abdişems

---

1 H: "şirkten".
2 H -"kendisini".
3 H: "anlatıldığına".
4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 491; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 40-41. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 19:

«ذَرْنِي وَمَنْ خَلَقْتُ وَحِيداً» يعني الوليد بن المغيرة المخزومي كان يسمى الوحيد في قومه.

5 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 494; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 19-21; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 41-42; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 382.
6 H: "Kâbis"; F, M ve B: "Kabis".

b. Velîd. Denilmiş ki: Bunlardan Hâlid, Hişam, Velîd[1] şeref-i İslâm ile müşerref olmuşlar.[2] Sâhib-i *Keşşâf* böyle أَسْلَمَ مِنْهُمْ ثَلَاثَةٌ: خَالِدٌ وَهِشَامٌ وَعُمَارَةٌ diye [5454] zikretmiş,[3] Âlûsî der ki: "Umâre'nin Bedir'de veya Habeşte Necâşî tarafından katledildiği ihtilâflıdır, iki rivayet de kâfiren katlinde müttefiktir. İslâmına dair Sa'lebî'nin Mukātil'den rivayeti sahih olmaz, İbn Hacer onun galat olduğunu tansis etmiştir. Bu galat sâhib-i *Keşşâf*'ta da vâki' olmuş ve ona tâbi' olanlar da tâbi' olmuşlar. Taaccüb olunur ki Velîd b. Velîd'i İslâm ile müşerref olanlar meyânında zikretmemişler, hâlbuki muhaddisîn baştan âhire onun islâmında müttefiktirler."[4] Evet, Velîd b. Velîd'in de sonradan islâmında ihtilâf görülmüyor fakat Umâre ihtilâflı, dörtten mâ'adâsı ise gayr-i mâlum.

{وَمَهَّدْتُ لَهُ تَمْهِيداً} Ve ona döşedim de döşedim ۞ mal ve oğullardan başka, birçok esbâb ihzar ederek câh ve haşmet ü ikbal de verdim. Velîd Kureyş içinde vücûhtan, sanâdîdden sayılırdı. "Vahîd" ve "Reyhânetü Kureyş"[5] lakablarıyla[6] anılırdı.[7] {ثُمَّ يَطْمَعُ اَنْ اَزِيدَ} Sonra da tama' eder ki daha ziyade edeyim ۞ öyle harîs, hatta demiş ki "eğer Muhammed sâdık ise cennet benim için yaratılmış demektir."[8] {كَلَّا} Hayır, öyle şey yok.

"Kellâ" harf-i red'dir[9]. Bir sözü, bir davayı veya ümit ve talebi reddeder. Biz bunun yerinde "hayır öyle değil, öyle bir şey yok, yağma yok" gibi tâbirler kullanıyoruz. "Hayır" tâbirini yerine göre لا، بلى، بل mevki'lerinde

---

1 F: "Umâre".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 494; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 43-44; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 72.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 648.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 136:

وعمارة واختلف الرواية فيه أنه قتل يوم بدر أو قتله النجاشي لجناية نسبت إليه في حرم الملك والروايتان متفقتان على أنه قتل كافرا ورواية الثعلبي عن مقاتل إسلامه لا تصح ونص ابن حجر على أن ذلك غلط وقد وقع في هذا الغلط صاحب الكشاف وتبعه فيه من تبعه، والعجب أيضا أنهم لن يذكروا الوليد بن الوليد فيمن أسلم مع أن المحدثين عن آخرهم أطبقوا على إسلامه.

5 B: "Reyhânetü'l-Kureyş".

6 H: "lakabıyla".

7 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 492; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXI, 594; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIII, 428:

وكان يقال للوليد ريحانة قريش.

8 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 648; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 705; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 72; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 329:

وقيل: إنه كان يقول: إن كان محمد صادقا فما خلقت الجنة إلا لي.

9 H ve B: "redî'dir".

de kullandığımızdan tam mukabili denemezse de yakındır. Burada onun tama' ve ümidini kat'dır[1]. Sebebi {إِنَّهُ كَانَ لِاٰيَاتِنَا عَنِيداً} çünkü o, bizim âyetlerimize inatçı kesildi ❁ o nimetleri veren mün'imin vahdâniyeti delillerine veya Kur'an âyetlerine karşı inada kalkıştı, bu ise küfrân-ı nimettir. Nimete küfran ise onun [5455] artmasına değil, kesilmesine sebeptir. {سَأُرْهِقُهُ صَعُوداً} Ben onu sa'ûda: sarp yokuşa, dikine azâba sardıracağım ❁ Tirmizî ve Hâkim ve daha birtakımlarının rivayet ettikleri bir hadiste Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Sa'ûd ateşten bir dağdır ki ona yetmiş yıl çıkar, sonra içine düşer."[2] Yine Hazret-i Peygamber'den: "Cehennemde bir akabeye çıkması teklif olunur ki ona elini koydukça erir, kaldırınca yerine gelir, ayağını koydukça[3] erir, kaldırınca yerine gelir."[4] Yine rivayet olunuyor ki âyetin nüzûlünden sonra Velîd'in malı günden güne eksilmiş, nihâyet helâk olmuştur.[5] Va'îdin illeti veya inadın beyânı için buyuruluyor ki: {إِنَّهُ فَكَّرَ} Çünkü o düşündü {وَقَدَّرَ} ve bir takdir yaptı ❁ zihninde ölçtü biçti, bir tahmin yaptı {فَقُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ} ❁ Arapçada bu قُتِلَ yahut قَاتَلَهُ اللّٰه tâbirleri "kahrolası, Allah canını alası" gibi esasen beddua olmakla beraber nazardan esirgemek tarzında "yahu[6] ne yaman şey, anası ağlayası" gibi bir kıymete işaret olarak medih makāmında ve bazen de bu mânada[7] tehekküm ve istihzâ için kullanılır ki burada onun düşüncesini beğenenlerin bu yoldaki senâlarını hikâye ile tahkir içindir. Yani dedikleri gibi kahrolası nasıl da takdir etti ya!... {ثُمَّ قُتِلَ كَيْفَ قَدَّرَ} Sonra kahrolası nasıl da takdir etti ya! ❁ Bu tekrar, hem tahkīri tekid hem de takdîrin[8] tefâvütüne işarettir. {ثُمَّ نَظَرَ} Sonra baktı ❁ etrafındakilere bir bakındı {ثُمَّ عَبَسَ} sonra kaşını çattı {وَبَسَرَ} ve ekşidi, surat astı.

---

1 H: "kat'ıdır".
2 Tirmizî, Tefsîr, 74; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 551:
عن أبي سعيد عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الصعود جبل من نار يتصعد فيه الكافر سبعين خريفا ثم يهوي به كذلك أبدا.
3 F ve B: "koyunca".
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 648; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 136. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 22-23:
وعن النبي صلى الله عليه وسلم: يكلف أن يصعد عقبة في النار كلما وضع عليها يده ذابت فإذا رفعها عادت وإذا وضع رجله ذابت فإذا رفعها عادت.
5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 44. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3382:
قالوا: فما زال الوليد بعد نزول هذه الآية في نقصان من ماله وولده حتى هلك.
6 H: "yahut".
7 H -"ve bazen de bu mânada".
8 B: "tekdîrin".

"**Besr**" vaktinden evvel isti'câl etmek, hamlık yapmaktır. Nitekim meyvanın hamına, hurmanın koruğuna [5456] "büsür" denilir. Râğıb burada bu mânadan olduğunu söyler.[1] Yani vaktinden evvel kopmuş ham koruk gibi ekşidi, surat astı {ثُمَّ اَدْبَرَ وَاسْتَكْبَرَ} sonra ardını döndü ve büyüklendi ۞ anlamış olduğu haktan yüz çevirdi, imana arkasını, küfre yüzünü döndürdü ve Allah'tan korkmayıp gurur ile büyüklük tasladı, hakkı ikrar etmeyi kibrine yediremedi de hâkimâne bir tavırla {فَقَالَ} hemen dedi ki {اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُ} bu Kur'an başka değil, ancak bir sihr-i mü'ser ۞ işbu سِحْرٌ يُؤْثَرُ tâbirinde iki mâna vardır.

Birisi "me'sûr" yani öteden beri tâlim ve rivayet olunagelen ehlinden ehline öğrenilegeldiği söylenen bir sihir demektir.

Birisi de "yü'ser" îsâr olunacak, sâir sihirlere tercih edilecek, beğenilecek bir sihir demek olur. Bu, parlak sihir mânasına "sihr-i mübîn" demelerine benzer. "Bunda aldatıcı bir câzibe var" demiş oluyor ve nihâyet kararını[2] şöyle veriyordu: {اِنْ هٰذَٓا اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ} "Bu başka değil, her hâlde bir beşer sözü" ۞ dedi. Kararı bastı, risâleti ve Kur'ân'ın Allah kelâmı olmasını inkâr ediverdi ki işte anûd kâfirlerin Kur'an ve Peygamber hakkında söyledikleri nihâyet budur. "Allah'ın indirdiği kelâmı değil, Muhammed'in kendi söylediği kitabı" derler. Hâdise tefsirlerde şöyle rivayet olunuyor: Velîd b. Mugīre Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin yanına gelmiş, Kur'an dinlemiş, bir teessür duymuştu. Kalkıp kavmi Benî Mahzûm'a varmış, "vallahi Muhammed'den demin bir kelâm dinledim, ne ins kelâmı ne de cin kelâmı; onun bir halâveti var, onda bir talâvet[3] var, a'lâsı müsmir, esfeli muğdık[4], zemîni feyyaz.

---

1 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 122:

البَسْرُ: الاستعجال بالشيء قبل أوانه، نحو: بَسَرَ الرجل الحاجة: طلبها في غير أوانها، وبَسَرَ الفحل الناقة: ضربها قبل الضّبعة، وماء بُسْر: متناول من غديره قبل سكونه، وقيل للقرح الذي ينكأ قبل النضج: بُسْر، ومنه قيل لما لم يدرك من التمر: بُسْر، وقوله عزّ وجل: «ثُمَّ عَبَسَ وَبَسَرَ» أي: أظهر العبوس قبل أوانه وفي غير وقته، فإن قيل: فقوله: «وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ باسِرَةٌ»

(القيامة ٥٧/٤٢) ليس يفعلون ذلك قبل الوقت، وقد قلت: إنّ ذلك يقال فيما كان قبل الوقت! قيل: إنّ ذلك إشارة إلى حالهم قبل الانتهاء بهم إلى النار فخصّ لفظ البسر تنبيها أنّ ذلك مع ما ينالهم من بعد يجري مجرى التكلف ومجرى ما يفعل قبل وقته ويدل على ذلك قوله عزّ وجل: «تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِها فاقِرَةٌ» (القيامة ٥٧/٥٢).

2 H: "Kur'ân'ı".

3 B: "tilâvet".

4 H: "mukdık".

O her hâlde üste çıkar, üstüne çıkılmaz” demiş, buna karşı Kureyş “Velîd saptı, vallahi bütün [5457] Kureyş sapacaktır” demişler, bunu işiten Ebû Cehil “ben size onun hakkından gelirim” deyip hazin hazin yanına varmış, “ey amca!” demiş, “kavmin sana vermek için bir mal topluyorlar, çünkü sen Muhammed’den bir şeye nâil olmak için onun yanına gidiyormuşsun.” Velîd “Kureyş bilir ki ben onların malca en zenginleriyim” diye cevap vermiş, Ebû Cehil “o hâlde onun hakkında bir söz söyle de kavmin işitsin, senin onu hoşlanmadığını, inkâr ettiğini anlasınlar.” Velîd “ne diyeyim[1]; içinizde şiiri, recezini kasidesini ve cin şiirlerini benden iyi bileniniz yoktur, onun söylediği bunların hiçbirine benzemiyor ki...” “Yok her hâlde bir şey söylemelisin...” Bunun üzerine Velîd kalkmış, kavmin meclislerine varmış, “siz” demiş, “‘Muhammed mecnun’ diyorsunuz, hiç kimseyi boğarken gördünüz mü? Kâhin diyorsunuz, hiç kehanete çalışırken gördünüz mü? Şâir diyorsunuz, hiç şiir ile uğraşırken, şiir söylerken gördünüz mü? Yalancı diyorsunuz hiçbir yalanını tecribe ettiniz mi?” demiş, “hayır amma, fakat nedir?” demişler, “durun düşüneyim” demiş, düşünmüş düşünmüş اِنْ هٰذَٓا اِلَّا سِحْرٌ يُؤْثَرُ. اِنْ هٰذَٓا اِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ demiş. Bunun üzerine hoşlarına gitmiş, meclislerinde bir alkıştır kopmuş, onun sözünü alkışlayarak dağılmışlar.[2] Yukarıda geçtiği üzere bazılarının kavlince bu hâdise, Müzzemmil ve Müddessir Sûrelerinin sebeb-i nüzûlü gibi nakledilmiş ise de Velîd’in dinlediği âyetler حٰمٓ’lerden olduğuna dair vâki‘ olan rivayetlerden de anlaşıldığına göre bu, bu sûrenin başının değil, bu âyetlerinin sebeb-i nüzûlü olmuştur. Buyuruluyor ki:

---

1 B: “diyelim”.

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 362. Bk. Taberî, *Câmi‘u’l-beyân,* XXIV, 24-25; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 550; Vâhidî, *et-Tefsîru’l-basît,* XXII, 425-427; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 649:

عن معمر عن رجل عن عكرمة أن الوليد بن المغيرة جاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقرأ عليه القرآن فكأنه رق له فبلغ ذلك أبا جهل فأتاه فقال له: أي عم إن قومك يريدون أن يجمعوا لك مالا، قال: ولم؟ قال: ليعطوكه فإنك أتيت محمدا لتعرض لما قبله، قال: قد علمت قريش أني من أكثرها مالا، قال: فقل فيه قولا يبلغ قومك أنك تنكر لما قال، وإنك كاره له، قال: وماذا أقول فيه فوالله ما منكم رجل أعلم بالأشعار مني ولا أعلم برجزه ولا بقصيده ولا بأشعار الجن مني فوالله ما يشبه الذي يقول شيئا من هذا، والله إن لقوله الذي يقول لحلاوة وإن عليه لطلاوة وإنه لمثمر أعلاه مغدق أسفله وإنه ليحطم ما تحته وإنه ليعلو وما يعلى، فقال: قد والله لا يرضى عنك قومك حتى تقول فيه، قال: فدعني حتى أفكر فيه، قال: فلما فكر قال: «إن هذا إلا سحر يؤثر» أي: يأثره عن غيره، فنزلت فيه «ذرني ومن خلقت وحيدا وجعلت له مالا ممدودا» إلى آخر الآية.

{سَاُصْلِيهِ سَقَرَ} Ben onu sekara yaslayacağım. ❁ Bu âyet سَاُرْهِقُهُ صَعُودًا'den bedel-i iştimâldir ve onun mazmûnunu îzahtır. "**Sekar**" cehennemin isimlerindendir. Bazıları[1] bunun ucmeliğine kāil olmuşlarsa da Güneş'in yüzü çalıp kavurması mânasına "sakr"dan müştak olarak yakıcı mefhûmundan me'huz olduğunu söylemişlerdir. 5458] {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا سَقَرُ}] Ve ne dirayet bildirdi sana ki[2] o ne sekar ❁ yani o öyle bir sekar ki onun mâhiyetini dirayetle bilemezsin. {لَا تُبْقٖي وَلَا تَذَرُ} Ne bakıyye kor ne bırakır ❁ yani o öyle sırnaşık bir sekardır ki bir kere çattığı bir şeyi hiçbir zerresi kalmayacak vechile helâk eder, tüketir, sonra da yakasını yine bırakmaz, o helâk olan yeni bir hilkate tebdil olunur. O yine evvelki gibi azab ile çatmakta devam eder. {لَوَّاحَةٌ لِلْبَشَرِ}

"**Beşer**" insan demek olduğu gibi "beşere"nin cem'i, derinin bâhusus insan derisinin dış yüzleri mânasına da olur ki insana "beşer" denilmesi de bu yüzdendir.

"**Levvâha**" "levh"ten mübalağa sîgasıdır. "Levh" susamak veya Güneş'in harâreti, yahut susuzluk bir adamın çehresini bozmak, yani yakıp kavurup karartmak veya zuhur etmek veya şimşek çakmak veya gözle görmek mânalarına gelir ki, "levvâha" bunların hepsine muhtemildir. Beşere susamış yahut mütemâdiyen beşereler kavuran, yüzler karartan yahut hep beşer gözeten, beşere taarruz eden mânalarını ifade eder. İbn Abbas'tan: Mütemâdiyen beşereler kavuran, yüzler karartan mânası mervîdir.[3] Daha başka da söylenmiştir. Buna şöyle diyebileceğiz: Kanmak bilmez bir susuz, mütemâdiyen beşer-sûz. {عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ} Üzerinde on dokuz. ❁ Bu on dokuzun ne olduğunu anlatan mümeyyizi zikrolunmuyor. Ancak bundan sonraki âyetten o cehennemin korucuları[4] olan melâike yani zebâniler olması anlaşılıyor. Beşerin rûhî

---

1 F ve M: "Bazılar".
2 H: "sanki".
3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 395; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 331-332. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 28:

قال ابن عباس ومجاهد وقتادة وأبو رزين وجمهور الناس: معناه، مغيرة للبشرات، محرقة للجلود مسودة لها.

4 H: "kapıcıları".

ve ahlâkī kuvvelerini tahlil ve tasnif ile bu adedin sırr u hikmetini îzâha çalışmak isteyenler olmuş ise de doğrusu bunun dirayetle bilinecek bir ilim işi değil, mutlak bir iman işi olmak üzere imtihan için olduğu ikinci âyette bilhassa [5459] anlatılmıştır. Onun için bunun bilâ kayd u şart bir iman ile inanılması matlub, mutlak bir ihbâr-ı ilâhî olduğunu tasdik edip tevilini Allah bilir demek lâzım gelir. Bunun hâsılı, Allah teâlâ'nın şimdi sizin tamamen bilip anlayamayacağınız ve ileride tezahür edecek öyle kuvvet ve kudretleri vardır ki onların hakikatini ancak kendisi bilir. Ve sizin ona mutlak surette inanmanız lâzım gelir. İşte size onlardan bir numûne haber veriyor. Bu hâlihazırda imanı olmayan ve kalblerinde bir çürüklük bulunanlar için şaşırtıcı bir muamma gibi gelir; "böyle kapalı Allah kelâmı, Peygamber tebliği mi olur?" diye alay ve inkâra sapmalarına sebep olabilirse de kitap ve peygamberin ne demek olduğunu ve istikbal işinin bugünkü kıyaslarla bilinemeyeceğini bilenlerin işkillerini kesecek ve iman kābiliyeti olanların imanlarını artırarak muvaffakiyet ve halâslarına bâ'is olacak en mühim sebeplerden, ihtar ve ihbarlar cümlesinden olduğu için bunların teviline çalışmayarak mutlak bir iman ile inanılmak iktizâ eder demek olduğunu beyan siyâkında buyuruluyor ki: {وَمَا جَعَلْنَٓا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰٓئِكَةًۖ وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ اِلَّا فِتْنَةً لِلَّذٖينَ كَفَرُوا} ❁ Burada "ashâb-ı nâr" ebediyen o ateş içinde kalıp yanacak olanlar mânasına değil, o ateşe sâhip olup koruyacak[1] bekçiler, muhafızlar mânasına olduğu zâhirdir ki murad "cehennem hazenesi" denilen ve Sûre-i Tahrîm'de عَلَيْهَا مَلٰٓئِكَةٌ غِلَاظٌ شِدَادٌ لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ [66/6] diye tavsif olunan ve reisleri Mâlik olan zebâni meleklerdir[2]. Bunların "iddet"lerinden, yani adetlerinden murad da zikrolunan تِسْعَةَ عَشَرَ adedi olduğu vâzıhtır. Yani bunların sayılarının on dokuz yapılması veya şahısları mı nevileri mi ne olduğu tâyin edilmeyerek sade on dokuz adediyle muammâ hâlinde ifade ve ihbar olunması mücerred kâfirlere bir mihnet ve imtihan içindir. Bunun fâidesi de şunlardır: {لِيَسْتَيْقِنَ الَّذٖينَ} ilh... Bu âyetin sebeb-i nüzûlünde iki rivayet zikrolunuyor:

---

1 M: "koruyacak".
2 H: "meleklerdir".

[5460] Birisi: عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ nâzil olduğu zaman, Ebû Cehil Kureyş'e şöyle demişti: "Analarınız ağlasın, [1]Ebû Kebşe'nin oğlunu işitiyorum, size hazene-i nârın on dokuz olduğunu haber veriyor. Sizler ise demir pehlivanlarsınız, sizin her onunuz onlardan bir adamı yakalamaktan âciz misiniz?" Ebu'l-Eşed b. Üseyd b. Kelede el-Cümehî pençesi pek kuvvetli yırtıcı bir adamdı, "ben size on yedisinin hakkından geliveririm, siz de bana ikisinin hakkından geliverin" demişti, وَمَا جَعَلْنَٓا اَصْحَابَ النَّارِ اِلَّا مَلٰٓئِكَةً nâzil oldu. "Onlar sizin tâkat getireceğiniz adamlar değil, melâikedir" diye haber verildi.[2] Ve Ebû Cehil hakkında da Sûre-i Kıyâme'deki اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰى. ثُمَّ اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰى [75/34-35][3] nâzil oldu.[4] Tirmizî ve İbn Merdûye'nin Hazret-i Câbir'den bir rivayetlerine göre: Yahudîlerden bazı kimseler Peygamber'in ashabından bazılarına "sizin peygamberiniz cehennem hâzinlerinin adedini biliyor mu?" diye sormuşlar, onlar da Resûlullah'a haber vermişlerdi. Resûlullah şöyle ve şöyle deyip elleriyle bir kere on, bir kere de dokuz işaret buyurmuştu.[5] Yahudîlerin Medine'de bulunmasından dolayı bundan bazıları bu âyetin Medenî olduğunu anlamak istemişlerse de ashabdan bazılarının Medine'ye

---

1 H, F, M ve B +"İbn".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 62-63. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 497; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 28:

قال ابن عباس رضي الله عنهما وقتادة والضحاك: لما نزلت هذِه الآية قال أبو جهل لقريش: ثكلتكم أمهاتكم، أسمع ابن أبي كبشة يخبركم أن خزنة النار تسعة عشر، وأنتم الدهم أي: الشجعان، أفيعجز كل عشرة منكم أن يبطشوا برجل من خزنة جهنم، فقال أبو الأشدين بن كلدة بن خلف بن أسد الجمحي: أنا أكفيكم منهم سبعة عشر، عشرة على ظهري وسبعة على بطني فاكفوني أنتم اثنين، فأنزل الله تعالى: «وَمَا جَعَلْنَا أَصْحَابَ النَّارِ إِلَّا مَلَائِكَةً».

3 "Gerektir sana o belâ gerek. Evet, gerektir sana o belâ gerek."

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 28. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 396; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 332:

عن ابن عباس «عَلَيْهَا تِسْعَةَ عَشَرَ...» إلى قوله: «وَيَزْدَادَ الَّذِينَ آمَنُوا إِيمَانًا» فلما سمع أبو جهل بذلك قال لقريش: ثكلتكم أمهاتكم، أسمع ابن أبي كبشة يخبركم أن خزَنة النار تسعة عشر وانتم الدَّهم، أفيعجز كل عشرة منكم أن يبطشوا برجل من خزنة جهنم؟ فأوحي إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يأتي أبا جهل، فيأخذ بيده في بطحاء مكة فيقول له: (أَوْلَى لَكَ فَأَوْلَى ثُمَّ أَوْلَى لَكَ فَأَوْلَى) فلما فعل ذلك به رسول الله صلى الله عليه وسلم قال أبو جهل: والله لا تفعل أنت وربك شيئا، فأخزاه الله يوم بدر.

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 74:

عن جابر بن عبد الله قال: قال ناس من اليهود لأناس من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم: هل يعلم نبيكم كم عدد خزنة جهنم؟ قالوا: لا ندري حتى نسأله، فجاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا محمد، غلب أصحابك اليوم، قال: وبم غلبوا؟ قال: سألهم يهود هل يعلم نبيكم كم عدد خزنة جهنم؟ قال: فما قالوا؟ قال: قالوا: لا ندري حتى نسأل نبينا. قال: أفغلب قوم سئلوا عما لا يعلمون فقالوا: لا نعلم حتى نسأل نبينا، لكنهم قد سألوا نبيهم فقالوا: «أرنا الله جهرة»، علي بأعداء الله، إني سائلهم عن تربة الجنة وهي الدرمك. فلما جاءوا قالوا: يا أبا القاسم، كم عدد خزنة جهنم؟ قال: هكذا وهكذا، في مرة عشرة وفي مرة تسعة، قالوا: نعم، قال لهم النبي صلى الله عليه وسلم: ما تربة الجنة؟ قال: فسكتوا هنيهة ثم قالوا: خبزة يا أبا القاسم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الخبز من الدرمك.

veya Yahudîlerden bazılarının Mekke'ye gitmiş olmaları melhuz bulunduğundan bu istidlâlin zayıf olduğu derkârdır. Ve hatta sebeb-i nüzûlden ziyade bir tefsir mânasındadır. {وَمَا يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ اِلَّا هُوَ} ❁ İşte o muammânın asıl sırrı ve fâidesi bu hakikate mutlak bir imanı temin etmektir.

"**Cünûd**" "cünd"ün cem'idir ki asker ve bir adamın a'vân u ensârı, alay ve ordu mânalarına gelir. Kuvvet ve gılzati[1] itibariyle askerde iştihar etmiştir. Aslı كند vezninde جند'den me'huzdur ki taşlık, sert araziye denir. {وَمَا هِيَ} Ve o -yani sekar veyahut bu âyetler- başka [5461] bir şey değil, {اِلَّا ذِكْرٰى لِلْبَشَرِ} ancak beşer için, beşerin menfaati için bir öğüt, bir muhtıradır.

Bunu istihfaf edenleri red ile inzârı hem takviye hem de müsbet gayeye tevcih ve[2] tenvir zımnında buyuruluyor ki:

كَلَّا وَالْقَمَرِۙ ﴿٣٢﴾ وَالَّيْلِ اِذْ اَدْبَرَۙ ﴿٣٣﴾ وَالصُّبْحِ اِذَٓا اَسْفَرَۙ ﴿٣٤﴾ اِنَّهَا لَاِحْدَى الْكُبَرِۙ ﴿٣٥﴾ نَذِيرًا لِلْبَشَرِۙ ﴿٣٦﴾ لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَتَقَدَّمَ اَوْ يَتَاَخَّرَۜ ﴿٣٧﴾ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌۙ ﴿٣٨﴾ اِلَّٓا اَصْحَابَ الْيَمِينِۜۛ ﴿٣٩﴾ فِي جَنَّاتٍۜۛ يَتَسَٓاءَلُونَۙ ﴿٤٠﴾ عَنِ الْمُجْرِمِينَۙ ﴿٤١﴾ مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ ﴿٤٢﴾ قَالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَۙ ﴿٤٣﴾ وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَۙ ﴿٤٤﴾ وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَٓائِضِينَۙ ﴿٤٥﴾ وَكُنَّا نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدِّينِۙ ﴿٤٦﴾ حَتّٰٓى اَتٰينَا الْيَقِينُۜ ﴿٤٧﴾ فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَۜ ﴿٤٨﴾ فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَۙ ﴿٤٩﴾ كَاَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌۙ ﴿٥٠﴾ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍۜ ﴿٥١﴾ بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ اَنْ يُؤْتٰى صُحُفًا مُنَشَّرَةًۙ ﴿٥٢﴾ كَلَّاۜ بَلْ لَا يَخَافُونَ الْاٰخِرَةَۜ ﴿٥٣﴾ كَلَّٓا اِنَّهُ تَذْكِرَةٌۚ ﴿٥٤﴾ فَمَنْ شَٓاءَ ذَكَرَهُۜ ﴿٥٥﴾ وَمَا يَذْكُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُۜ هُوَ اَهْلُ التَّقْوٰى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ ﴿٥٦﴾

1 B: "izzeti".
2 B: "ile".

[5462] **Meâl-i Şerîfi**

Hayır hayır, o Kamer'e (32) ve döndüğü dem o geceye (33) ve açtığı sıra o sabaha kasem olsun ki (34) her hâlde büyüklerin biridir o sekar (35). Gocundurmak için beşeri (36). İçinizden ileri gitmek veya geri kalmak isteyen kimseleri (37). Her nefis kazancına bağlıdır (38). Ancak ashâb-ı yemîn (39) cennetlerdedir, soruşur dururlar (40) mücrimlerden (41) "nedir" diye, "sizi sekara sokan?" (42) Derler: "Biz namaz kılanlardan değildik (43). Ve fukarâya yemek yedirmezdik (44). Batakçılarla dalar[1] giderdik (45). Ve cezâ gününe yalan derdik[2] (46). Tâ gelinceye kadar bize o yakīn" (47). Fakat fâide vermez o vakit şefaati şefaatçilerin (48). Ya şimdi ne mazeretleri var o öğütten yüz çevirirlerken (49). Sanki ürkmüş yaban eşekleri (50). Arslandan kaçmaktalar (51). Yok, onlardan her kişi kendisine ayrı sahifelerle tezkireler[3] dağıtılmasını istiyor (52). Hayır, doğrusu âhiretten korkmuyorlar (53). Hayır hayır,[4] o muhakkak bir tezkire (54). Dileyen onu tezekkür ede[5] (55). Ma'amâfîh Allah dilemeyince düşünmezler, koruyacak da O'dur, mağfiret edecek de (56).

{كَلَّا وَالْقَمَرِ} ilh... Burada "Kamer", "gece", "sabah" kendi[6] mânalarında ve cünûd-i ilâhînin tecelliyâtı lemhalarına işaret olmakla beraber dünyanın zulmete boğulduğu câhiliye devri içinde nûr-i nübüvvetin doğuşu ve o gecenin zevâle yüz tutuşu ve parlamak üzere bulunan hayır ve hakikat sabahının yaklaşışı demleriyle İslâm güneşinin tulû'u [5463] hengâmına da îmâ vardır. Ve hatta asıl mâ-sîka-leh budur. {اِنَّهَا} Muhakkak o sekar {لَاِحْدَى الْكُبَرِ} her hâlde kübrâların birisidir. ❁ Yani en büyük beliyyelerin birisidir. {نَذِيرًا لِلْبَشَرِ} İnzar etmek, gocundurmak itibariyle beşeri, yahut münzir olarak beşeri ❁ bunu bazıları sûrenin evveline merbut demişlerdir ki قُمْ نَذِيرًا demektir. {كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ} Her nefis kazancına bağlıdır. ❁ Yani Allah indinde borçlu olarak kazancına rehindir. Saadet ve felâketi

1 B: "batar".
2 H -"Ve cezâ gününe yalan derdik".
3 H: "tezkirler".
4 F: "Yok ama".
5 H: "eder".
6 H: "ikindi".

kazancıyla mütenâsibdir. Çalışır, güzel ameller yapar, Allah'a borçlarını öderse kendisini kurtarır (*Sûre-i Tûr'da* كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهٖينٌ *[52/21] bak*). {اِلَّٓا اَصْحَابَ الْيَمٖينِ} Ancak ashâb-ı yemîn müstesnâ ۞ ki bunlar yalnız kendi kesblerine merhun kalmayarak takdîr-i ezelîde Allah teâlâ'nın mahza fazl u kereminden nasipleri, kısmetleri ziyade takdir edilmiş olan bahtiyarlardır. Çünkü adl ü hakîm olan Allah teâlâ herkese kesbiyle mütenâsib bir ecir verir, kimsenin hakkını zâyi' etmez. Hukūk nokta-i nazarından hepsini müsâvî yaratmış, kesbine bağlamış olmakla beraber lâ yüs'elü ammâ yef'al olduğu için mahza fazl u lutf nokta-i nazarından hepsinin mukadderâtını ve mazhariyetini müsâvî kılmamış, kimine az, kimine çok vermiş, kimini de fazla fazlından mahrum kılarak[1] yalnız kesbine bırakmıştır. İnsanları sâir hayvânâttan mümtaz olarak yaratması bir kesb işi değil, mahz-ı fazl olduğu gibi insanları da muhtelif merâtibde yaratması, enbiyâ ve evliyâyı yüksek mazhariyetlerle mümtaz kılması ve enbiyânın bazısını bazısına tafdil buyurması, mazhariyyet-i Muhammediyeyi hepsinden üstün kılması da bu kabîldendir. Bu suretle merâtib-i âliyenin birçoğu kesb ile istihsâl edilemez[2], bu ise لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39] mazmûnuna münâfî düşmez. Zira kesb ü sa'yinden [5464] başkası insanın kendi hakkı değil, mahz-ı fazldır. Ma'amâfîh istisnâ muttasıl olduğuna göre ashâb-ı yemîn onun da bir istisnâsı sayılmak lâzım gelir. Şu hâlde burada "ashâb-ı yemîn", Sûre-i Vâkı'a'da geçen "ashâb-ı yemîn"den ehas, sâbikūn gibi mümtaz bir mânada demektir. Bunun tefsîrinde[3] melâike, muhlis mü'minler, etfâl-i müslimîn, mîsâk-ı fıtratta sağ tarafta vâki' olanlar, yani هَؤُلَاءِ خَلَقْتُهُمْ لِلْجَنَّةِ وَلَا أُبَالِي وَهَؤُلَاءِ خَلَقْتُهُمْ لِلنَّارِ وَلَا أُبَالِي "şunları cennet için yarattım ehemmiyet vermem, şunları da cehennem için yarattım yine ehemmiyet vermem"[4] hadîs-i kudsîsinde cennet için yaratılmış olanlardır diye muhtelif

---

1 B: "olarak".
2 H: "olunamaz".
3 B: "tafsîlinde".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 239, VI, 441:

عن معاذ بن جبل: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم تلا هذه الآية: «أصحاب اليمين»، «وأصحاب الشمال» فقبض بيديه قبضتين فقال: هذه في الجنة ولا أبالي وهذه في النار ولا أبالي.

rivayetler vârid olmuştur.[1] Etfâl-i müslimîn rivayeti Hazret-i Ali'den deniliyor.[2] Bunlar kesbleri olmadan atalarının maiyyetinde cennete girecekleri cihetle istisnâ edilmiş oluyorlar. Bu rivayet de gösteriyor ki bu istisnâ ehl-i kesb içinde cennete girecek yok demek değil, lâkin birtakımlarının kesblerine bağlı olmadan veya kesblerinin değerinden fazla olarak mahz-ı fazl ile müstesnâ surette cennete gireceklerini anlatmış oluyor. Gerçi bunda cennete girmek mahz-ı fazl olduğunu iş'âr eden bir mâna varsa da, bu mâna لَهَا مَا كَسَبَتْ [el-Bakara 2/286] düstûrunu ibtal değildir. Kesbde hüsn-i amele muvaffakiyet dahi esas itibariyle Allah teâlâ'nın bir fazl u tevfîki olmasına nazaran hepsini de fazl-ı ilâhîye nisbet doğru olmakla beraber, burada maksad kesbin ehemmiyetini ıskāt etmek değil, اِنَّ الَّذٖينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنٰى [el-Enbiyâ 21/101] mantûkunca kaderleri yâver olan ve kesb ile erilemeyecek mertebeler kendilerine mahz-ı lütuf olarak verilmiş bulunan güzide havas istisnâ edilmek şartıyla umûmun felah ve felâketi kesbine merbut bulunduğunu beyan ile kesbin kıymetini iş'ârdır[3]. İnzârın, tezkîrin asıl fâidesi de budur. Binâen'aleyh burada "yemîn" iki mâna ile mülâhaza olunabilir:

Birincisi: Kaderde sağ tarafta vâki' olmuş, hiç kesbleri olmadan kaderleri yâver kılınmış kimseler demektir. Meselâ Peygamber'in nübüvvet ü risâleti اَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ [ez-Zuhruf 43/32] [5465] âyetinden de anlaşıldığı üzere kesbinin hiç dahli olmayan bir mevhibe, bir rahmet-i ilâhiyedir.

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 75-79. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 655:

عن علي بن أبي طالب عليه السَّلام فى قوله: «إِلَّا أَصْحَابَ الْيَمِينِ» قال: هم أطفال المسلمين... وقال أبو ظبيان عن ابن عباس رضي الله عنهما: هم الملائكة. وروى أبو حمزة الثمالي عن أبي جعفر الباقر قال: نحن وشيعتنا أصحاب اليمين. وقال مقاتل: هم أهل الجنة الذين كانوا على يمين آدم عليه السلام يوم الميثاق حين قال لهم الله تعالى: هؤلاء في الجنة ولا أبالي. وقال الحسن: هم المسلمون المخلصون. وعنه أيضًا: هم الذين كانوا ميامين على أنفسهم. وقال ابن كيسان: هم المؤمنون الصالحون ليسوا بمرتهنين، لأنهم أدوا ما كان عليهم. وقال يمان: هم الذين افتكوا رهونهم. وقال الحكيم: هم الذين اختارهم الله تعالى لخدمته فلم يدخلهم في الرهن، لأنهم خدام الله وصفوته وكسبهم لم يضرهم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 36. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 655:

عن عليّ رضي الله عنه في قوله: «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ إِلا أَصْحَابَ الْيَمِينِ» قال: أطفال المسلمين.

3 H: "iş'âr eder".

İkincisi: "Yemîn" ahd ve mîsak mânasına olmasıdır. Çünkü mîsâk-ı fıtrî ile ahd-i ilâhîye dâhil olmuş ve yeminlerine sâdık kalmış kimseler kesblerinden mes'ul ve müstefid olmakla beraber netice itibariyle yalnız kesblerine bağlı olmayıp kesblerinden çok fazla nimet ve saadetlere ererler ki bunun misâli bir ferdin tek başına çalışmasıyla ictimâ'î bir mukaveleye merbut olarak cemiyet hâlinde çalışması arasındaki farktır. Zira cemiyetle yaşayanlar yalnız kendi kesblerinden değil, cemiyetlerinin kıymetine ve mukavelelerindeki sadakatlerine göre yekdiğerinin müşterek ve mütekābil mesâîsinden yüksek bir surette istifade ederler. Dağınık kesblerin zahmeti çok, verimi az olduğu hâlde bir yemin ve mîsaka bağlanarak muhtelif kesblerini sadakatle birleştirmiş ve amellerinin tevzî' ve iştirak noktalarına hep bir rûh ile sarılarak cemaatle yürümüş olanlar her biri kendi kesbinden müstefid olmakla beraber yekdiğerinin kesblerinden de mütezâyid bir surette nasip alırlar. Ve işte Allah'a ve Resûlüne ve âhiret gününe iman edip de "sekar"dan korunarak hak yolunda rûhlarını ve mesâîlerini tevhid etmiş olan ve aynı kıbleye müteveccih olarak yürüyen hâlis iman sâhipleri kendi kesblerine bağlanmakla kalmayıp fazl-ı ilâhîden müstesnâ bir surette nasip alan ashâb-ı yemîndirler. Soldakiler, çalışmayanlar, yahut tek başına çalışan, kendi keyfine uğraşan yeminsizler kendi kesbleriyle boğuşurken bu ashâb-ı yemîn {فِى جَنَّاتٍ} cennetlerdedirler. {يَتَسَٓاءَلُونَ عَنِ الْمُجْرِمِينَ} Mücrimlerden soruştururlar. ❁ Mücrimlerin hâllerinden kendi aralarında konuşur, bahseder, birbirlerine sorar yahut sordururlar. Bu sual tevbih ve tahsir için denilmiş ise de evvelemirde tahkīk-ı hak ile [5466] cürümlerinin mâhiyetine göre şefaat imkânını taharrî için bir hasbihâl veya istintak olmak فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ siyâkına daha uygun görünür. Bu soruşturmanın bu suretle hikâye ve beyânı da mücrimlerin hâllerini ve mahkûmiyetlerinin sebeplerini sorup araştırarak hakkı tebeyyün ettirmek ve ona göre hayr u salâh için çalışmak ashâb-ı yemînin hasleti olduğunu anlatmak, bununla beraber ta'dâd olunacak cürümlerin sâhibi mücrimlerin âhirette şefaat ile de halâslarına ihtimal

olmadığını dünyadakilere ihtar ile nasihat etmek içindir. {مَا سَلَكَكُمْ فِي سَقَرَ} Sizi sekara sokan nedir? ❁ Yani bu cehenneme girmenize sebep olan cürmünüz nedir? Bu sual, ashâb-ı yemînin birbirlerine değil de mücrimlere bizzat veya bi'l-vâsıta sordukları sualdir. Sâhib-*Keşşâf* der ki: Bu, ashâb-ı yemînin birbirlerine suallerini beyan değildir. Öyle olsaydı مَا سَلَكَهُمْ في سَقَرَ 'onları sekara sokan nedir?' denilmesi lâzım gelirdi. Bu, onların sorduğu vâsıtanın ifadesini hikâyedir. Yani sorulanlar böyle anlatırlar: O mücrimlere "sizi sekara sokan nedir?" dedik; {قَالُوا} dediler ki: {لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ} biz namaz kılanlardan değildik[1] {وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْكِينَ} ve miskîni it'âm etmezdik ❁ fakire yemek vermez, karnını doyurmak çaresini aramazdık, yani Allah'ın emrini tanımaz ve kullarına acımazdık {وَكُنَّا نَخُوضُ مَعَ الْخَائِضِينَ} ve dalanlarla beraber dalar dururduk ❁ boş lakırdılar, beyhûde işler, şunun bunun aleyhinde lehinde[2] mâlâyâni sözler, vakitleri öldüren, keyf ü hevâya ta'alluk eden bâtıl şeylere dalan gāfillerle beraber kendimizden geçer, dalar giderdik. {وَكُنَّا نُكَذِّبُ بِيَوْمِ الدِّينِ} Ve din gününe, yani cezâ gününe yalan derdik, inanmazdık dediler. ❁ Namaz kılmamanın, fukarâya bakmamanın, dalanlarla beraber dalıp gitmenin asıl sebebi de bu [5467] imansızlık, bu küfürdür. {حَتّٰى اَتٰينَا الْيَقِينُ} Tâ bize o yakīn, yani ölüm gelene kadar bu hâlde devam ettik ❁ ancak ölüm gelince cezâ gününün hak olduğunu yakīnen anladık dediler. İşte kendilerini cehenneme sokan cürümlerini böyle haber verirler. {فَمَا تَنْفَعُهُمْ شَفَاعَةُ الشَّافِعِينَ} Onun için de onlara şefaatçilerin şefaati fâide vermez ❁ çünkü imansız gitmişlerdir. Demek ki o gün mü'minlere şefaat olacak, bunlar da tekzib etmeseler, küfre gitmeselerdi belki ashâb-ı yemînin onlara şefaati de mümkin olabilecekti. Lâkin bu cürümleri işlemiş, küfür ile gitmiş oldukları tahakkuk eden mücrimler kendilerini kurtaracak amel yapmamış oldukları gibi şefaatçilerin hepsi de şefaat edecek olsa fayda vermez, hakikat tebdil olunmaz. Onlar kesbleri olan

---

1 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 655:

قلت: ما سلككم ليس ببيان للتساؤل عنهم، وإنما هو حكاية قول المسئولين عنهم، لأنّ المسئولين يلقون إلى السائلين ما جرى بينهم وبين المجرمين، فيقولون: قلنا لهم «ما سلككم فِي سَقَرَ قالُوا لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلِّينَ» إلا أن الكلام جيء به على الحذف والاختصار كما هو نهج التنزيل في غرابة نظمه.

2 H -"lehinde".

cürümlerin cezâsı olarak o sekara dalar giderler. {فَمَا لَهُمْ عَنِ التَّذْكِرَةِ مُعْرِضِينَ} Şimdi o tezkireden yüz çevirmekle kendilerine ne fâide var? ❁ Bu Kur'an'dan yüz çevirmekte, o yakīni ihtar ile edilen nasihatten kaçınmalarında kendileri için bir fayda mı var? Öğütten yüz çevirmekle o âkıbetten kurtulacaklarını mı zannediyorlar? O tezkireden öyle yüz çeviriyorlar ki {كَاَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ} sanki ürkmüş yabânî eşekler {فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ} kasvereden firar etmekteler.

"**Kasvere**" "kasr"dan müştak olarak zorlu, zorba demek gibi olup zorlu avcı alayı veya arslan mânalarına geldiği beyan olunuyor. Ekser lügaviyyûn "kasvere" arslan demişlerdir. Bunun Habeş lügatı olduğu da rivayet olunmuştur. İşte Kur'an ile verilen Allah nasihatinden[1] kaçan, onu dinlemek istemeyen budalalar öyle ürküp kaçıyorlar. Hâlbuki o zavallı himâr-ı[2] vahşîlerin kaçmaları bir nâçarlık olmakla beraber yine tehlikeden kaçmaktır. Onda belki bir halâs, bir fayda melhuzdur. Öğütten kaçan bu [5468] budalalar ise tehlikeden değil, halâstan, halâskârdan[3] kaçıyor, faydalarını bırakıp helâke koşuyorlar. {بَلْ يُرِيدُ كُلُّ امْرِئٍ مِنْهُمْ اَنْ يُؤْتٰى صُحُفًا مُنَشَّرَةً} Hayır, o kadar da değil, belki onlardan her kişi kendisine ayrı ayrı dağıtılmış sahifeler hâlinde tezkire getirilmesini istiyor. ❁ Umûmî bir tezkire ile iktifâ etmek istemiyor. Her biri ziyafete davet olunur gibi husûsî bir tezkire ile ayrıca davet olunmasını istiyor; vazifesine, menfaatine koşmak için kibirleniyor da her biri yarın "ecelin geldi, şu, şu vazifeleri yapıp hazırlanarak gelmeniz tebliğ olunur" diye ayrı bir tezkire bekliyor veya her biri bir peygamber olmasını arzu ediyor ki bu budalalık evvelkinden çok fazladır. {كَلَّا} Hayır, öyle şey yok ❁ herkes için ayrı bir tezkire, ayrı bir kitap gelmesine ihtimal yok, bununla beraber öyle de olsa yine gelmezler {بَلْ} doğrusu onlar {لَا يَخَافُونَ الْاٰخِرَةَ} âhiretten korkmuyorlar ❁ bu tezkireye icâbet etmeyenlere sonunda cezâ edileceğine inanmıyor, sonunu saymıyorlar. {كَلَّا} Hayır, iş zannettikleri

1 B: "nasihatlerinden".
2 H: "himârı".
3 H: "halâskârlıktan".

gibi değil ❁ korkunç bir âhiret var. {اِنَّهُ تَذْكِرَةٌ} İşte o bir tezkiredir[1] ❁ bir ihtardır. {فَمَنْ شَٓاءَ ذَكَرَهُ} Artık her kim isterse düşünsün ❁ mazmûnunu anlasın, îcâbına göre hareket etsin {وَمَا يَذْكُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ} maʻamâfîh Allah dilemeyince düşünmezler {هُوَ اَهْلُ التَّقْوٰى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ} takvâya ehil de mağfirete ehil[2] de O'dur. ❁ Azâbından korkulup korunulacak olan da O, mağfiret edecek de O'dur. O'ndan korkmayan ne âhirette ne dünyada hiçbir şeyden korkmaz, korunmaz, O'ndan başkası da ne günahları mağfiret edebilir ne koruyabilir. Onun için her hikmetin başı Allah korkusu, Allah mahabbetidir. İmam Ahmed, [5469] Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Hâkim ve daha başkaları Hazret-i Enes'ten rivayet etmişlerdir; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu âyeti هُوَ اَهْلُ التَّقْوٰى وَاَهْلُ الْمَغْفِرَةِ okudu da dedi ki: "Rabbiniz böyle buyurdu: أَنَا أَهْلٌ أَنْ أُتَّقَى فَلَا يُجْعَلْ مَعِي إِلَهٌ فَمَنِ اتَّقَانِي فَلَمْ يَجْعَل مَعِي إِلهًا آخَرَ فَأَنَا أَهْلٌ أَنْ أَغْفِرَ لَهُ 'Ben ittikā olunmaya, korkulup vikāyesine sığınılmaya ehilim, Benimle beraber başka bir ilâh yapılmasın. Her kim Benden korkar da Benimle beraber başka bir ilâh tutmazsa[3] Ben onu mağfirete ehilim'".[4] Hakîm-i Tirmizî *Nevâdiru'l-Usûl*'de Hazret-i Hasan'dan tahric ettiği bir hadiste demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle söyledi: 'Allah teâlâ buyuruyor[5] ki: «Kulum Bana iki elini kaldırır dua ederse Ben o elleri mağfiretsiz reddetmekten hayâ ederim.» Melâike «ey bizim ilâhımız, o mağfirete ehil değil» dediler, Allah teâlâ buyurdu ki: «Lâkin ben takvâya da ehilim, mağfirete de ehilim; sizi işhad ederim ki Ben onu mağfiret ettim»'".[6]

Yâ Rab! Bu kulunu da o koruduğun, mağfiretine erdirdiğin kulların zümresine ilhak eyle, Sensin ehlü't-takvâ, Sensin ehlü'l-mağfire.

---

1 H: "tezkirdir".
2 B: "takvâ ehli de mağfiret ehli".
3 H: "ilâha dayanmazsa".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 142; İbn Mace, Zühd, 35; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 74:
عن أنس بن مالك قال: قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية: «أهل التقوى وأهل المغفرة» قال: قال ربكم: أنا أهل أن أتقى فلا يجعل معي إله، فمن اتقى أن يجعل معي إلها كان أهلا أن أغفر له.
5 H: "buyurdu".
6 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* II, 326:
قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قال الله عز وجل: إني لأجدني أستحيي من عبدي يرفع يديه ثم أردهما، قالت الملائكة: إلهنا ليس لذلك بأهل، قال الله تعالى: لكني أهل التقوى وأهل المغفرة أشهدكم أني غفرت له.

[5470]

سُورَةُ الْقِيٰمَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اَرْبَعُونَ اٰيَةً

KIYÂMET SÛRESİ

Buna hem "Sûre-i Kıyâme" hem "Lâ-uksimu Sûresi" denilir. Hilâfsız, istisnâsız Mekkîdir.

Âyetleri: Kırktır.

Kelimeleri: Yüz doksan dokuz.

Harfleri: Üç yüz elli iki.

Fâsılası: ه، ر، ق، ى، ا harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

لَٓا اُقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيٰمَةِۙ ﴿١﴾ وَلَٓا اُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ ﴿٢﴾ اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُۜ ﴿٣﴾ بَلٰى قَادِر۪ينَ عَلٰٓى اَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ ﴿٤﴾ بَلْ يُر۪يدُ الْاِنْسَانُ لِيَفْجُرَ اَمَامَهُۚ ﴿٥﴾ يَسْـَٔلُ اَيَّانَ يَوْمُ الْقِيٰمَةِۜ ﴿٦﴾ فَاِذَا بَرِقَ الْبَصَرُۙ ﴿٧﴾ وَخَسَفَ الْقَمَرُۙ ﴿٨﴾ وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُۙ ﴿٩﴾ يَقُولُ الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ اَيْنَ الْمَفَرُّۚ ﴿١٠﴾ كَلَّا لَا وَزَرَۜ ﴿١١﴾ اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍنِ الْمُسْتَقَرُّۜ ﴿١٢﴾ يُنَبَّؤُا الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَاَخَّرَۜ ﴿١٣﴾ بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِه۪ بَص۪يرَةٌۙ ﴿١٤﴾ وَلَوْ اَلْقٰى مَعَاذ۪يرَهُۜ ﴿١٥﴾ لَا تُحَرِّكْ بِه۪ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِه۪ۜ ﴿١٦﴾ اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْاٰنَهُۚ ﴿١٧﴾ فَاِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهُۚ ﴿١٨﴾ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُۜ ﴿١٩﴾ كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَۙ ﴿٢٠﴾ وَتَذَرُونَ الْاٰخِرَةَۜ ﴿٢١﴾ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌۙ ﴿٢٢﴾ اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌۚ ﴿٢٣﴾ وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌۙ ﴿٢٤﴾ تَظُنُّ اَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌۜ ﴿٢٥﴾ كَلَّٓا اِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَۙ ﴿٢٦﴾ وَق۪يلَ مَنْ رَاقٍۙ ﴿٢٧﴾ وَظَنَّ اَنَّهُ الْفِرَاقُۙ ﴿٢٨﴾ وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِۙ ﴿٢٩﴾ اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍنِ الْمَسَاقُۜ ﴿٣٠﴾

[5471] **Meâl-i Şerîfi**

Yo… Kasem ederim o kalkım gününe (yevm-i kıyâmeye) (1). Yine yo… kasem ederim o pişman cana (nefs-i levvâmeye) (2). İnsan sanır mı ki derleyemeyiz kemiklerini? (3) Evet, derleriz kādir olarak tesviyeye bile parmaklarını (4). Fakat insan ister önünde fücur etmesini (5). Sorar[1] ne zaman diye o kıyamet günü (6). Ne vakit ki o göz şimşek çakar (7) ve Ay tutulur (8) ve Güneş ve Ay toplanır (9). Der o insan "o gün nereye kaçmalı? [5472] (eyne'l-mefer)?" (10). Hayır hayır, yok bir siper (11). Rabbinedir ancak o gün karar (12). Ayıtılır insan o gün, yaptıklarıyla mukaddem, muahhar (13). Doğrusu insan kendine karşı bir basîrettir (14). Dökse de ortaya mazeretlerini (15). Depretme ona dilini ivedinden onu (16). Çünkü Bize[2] aittir onun cem'i ve kur'ânı (17). Biz okuduk mu o vakit tâkip et o Kur'ân'ı (18). Sonra Bize aittir yine onun beyânı (19). Hayır hayır, siz peşini seviyorsunuz (20) ve âhireti bırakıyorsunuz (21). Nice yüzler o gün ışılar parlar (22) Rabbine[3] nâzır (23). Nice yüzler de o gün ekşir pusarır (24). Anlar ki kendilerine bel kıran yapılır (25).[4] Hayır hayır, ne zaman ki o can köprücüklere dayanır (26) ve denilir: "Kim var bir okuyacak?" (27). Ve sezer o dem tamâme'l-firâk (28). Ve dolaşır el ayak, bacağa bacak (29). Rabbinedir o gün yalnız mesâk (30).

{لَٓا اُقْسِمُ} ❁ Kasemi nefy değil, لا والله "hayır vallahi, yok vallahi, değil vallahi" gibi nefiyden sonra kasemdir. Nitekim İmri'u'l-Kays şöyle demiştir:

لَا وَأَبِيكِ ابْنَةَ الْعَامِرِيِّ   لَا يَدَّعِي الْقَوْمُ أَنِّي أَفِرُّ[5]

Cumhur, bu gibi لا'ların sıla, yani mücerred tekid için ilâve edilmiş, zâid olduğunu söyler (*Sûre-i Vâkı'a'da* فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ *[56/75] bak*) fakat Zemahşerî'nin beyânına göre kasemden evvel gelen bu

---

1 H ve B: "sonra".
2 F: "Biz".
3 B: "Rablerine".
4 H -"Rabbine nâzır (23). Nice yüzler de o gün ekşir pusarır (24). Anlar ki kendilerine bel kıran yapılır (25)".
5 Hayır, baban hakkı için ey Âmirî'nin kızı, kavim benim kaçacağımı iddia etmez [Müellifin notu].

لا, فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ [en-Nisâ 4/65] gibi kelâmın arasında olursa kasemi tekid için ziyade edilmiş sıladır. Nitekim لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ'de [el-Hadîd 57/29] ilmi tekid için ziyadedir.[1] Lâkin bu sûrede ve Sûre-i Beled'de olduğu gibi kelâmın ibtidâsında vâki' olduğu zaman sıla değil, nefiydir. Çünkü sıla kelâmın esnasında olur. Bu nefyin vechi şudur: Bir şeye yemin etmek onu büyütmek, i'zâm etmektir. Bunun başına harf-i nefy idhal etmekle sanki şöyle denilmiş gibi olur: "Şu söyleyeceğim söz o kadar [5473] mühim ve büyüktür ki bunun[2] büyüklüğünü tanıtmak için kasem etmek bile etmemek gibidir, yani ondan ziyade tâzime lâyıktır." Bu mâna ise kasemi takviye etmiş olacağından nefy ile tekid edilmiş olur. Bazıları "kaseme hâcet ve lüzum yok, bu gayet kuvvetli ve belli" mânasıyla bu tekidi ifade etmişler, bazıları da kasemden evvel geçmiş olan muhalif[3] fikirleri red için olduğunu söylemişlerdir. Bunu[4] kasemden evvel muhatabın zihnini tahliye mânasıyla da îzah edebiliriz ki şöyle demek olur: "Şimdi zihninden bütün muhalif fikirleri sil, söylenecek ve dinlenecek başka bir şey yok, ancak şu söyleyeceğim hakikat vardır.[5] Kasem ederim ki ilh..." "Kasem" mâlum ki yemin demektir. Biz meâlde bu "lâ"yı, bu mânalara temas edebilmek için "yo..." diye ifade etmeyi muvâfık gördük. {بِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ} ❁ "Yevm-i Kıyâme" ölülerin dirilip kalkması günü, kalkım günü ki önü ölüm ve yıkım günüdür. Bununla kasemin cevâbı mâlum olduğu için hazfedilmiştir. اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ cevâbı makāmına ikāme olunmuştur. Zira kıyamet gününe kasem onun muhakkak olacağına kasemdir. Bu ise

---

1. H -"Nitekim لِئَلَّا يَعْلَمَ اَهْلُ الْكِتَابِ'de ilmi tekid için ziyadedir".
2. B +"bunun".
3. B: "muhtelif".
4. H ve B: "Bunun".
5. Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 658-659:

إدخال «لا» النافية على فعل القسم مستفيض في كلامهم وأشعارهم... وفائدتها توكيد القسم، وقالوا إنها صلة مثلها في «لِئَلَّا يَعْلَمَ أَهْلُ الْكِتابِ»... واعترضوا عليه بأنها إنما تزاد في وسط الكلام لا في أوّله، وأجابوا بأنّ القرآن في حكم سورة واحدة متصل بعضه ببعض، والاعتراض صحيح، لأنها لم تقع مزيدة إلا في وسط الكلام ولكن الجواب غير سديد. ألا ترى إلى امرئ القيس كيف زادها في مستهل قصيدته. والوجه أن يقال: هي للنفي والمعنى في ذلك أنه لا يقسم بالشيء إلا إعظاما له يدلك عليه قوله تعالى «فَلا أُقْسِمُ بِمَواقِعِ النُّجُومِ وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ» فكأنه بإدخال حرف النفي يقول: إنّ إعظامى له بإقسامى به كلا إعظام، يعنى أنه يستأهل فوق ذلك. وقيل إن «لا» نفى لكلام وردّ له قبل القسم، كأنهم أنكروا البعث فقيل: لا، أى ليس الأمر على ما ذكرتم، ثم قيل: أقسم بيوم القيامة...

şöyle demek olur: Kalkım gününe kasem ederim ki siz muhakkak ba'solunacak, öldükten sonra kaldırılacaksınız. ❁ {وَلَٓا اُقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ} Bu da aynı mazmunda olarak nefs-i levvâmenin tahakkukuna kasemdir. "Nefs-i levvâme" levm edici nefis demektir. Bu da ya başkasını levm eden, pek kınayan nefis, yahut yaptığı günahların fenalığını anlayıp da kendini kınayan, pişman nefis demek olabilir. İkincisi daha mâruf ve meşhurdur. Onun için nefisler: Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mutmainne, nefs-i mülhime[1], nefs-i zekiyye, nefs-i râziye, nefs-i marziye diye yedi mertebeye kadar sayılır ki her biri terbiye ve riyâzât ile sülûkte bir mertebedir. Yani kıyamet günü muhakkak olacak ve ona inanmak [5474] istemeyen emmâre nefisler o gün kendisini çok levm edecek, dünyada yaptıkları gafletlere, günahlara çok pişman olacaklar, hatta her nefis kendisini levm edecek, dünyada yaptığı kusura pişman olacak, "daha iyi neye çalışmadım, daha güzel işler neye yapmadım" diye pişmanlık edecektir. Bu suretle nefs-i levvâmeye kasem o gün mütehakkık olan levmindeki acılığın ehemmiyetine ve büyüklüğüne tenbih için demek olur. ❁ {اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ} Kasemlerin cevapları makāmındadır. Ahnes b. Şerîk'in[2] damadı Adî b. Ebû Rabî'a Hazret-i Peygamber'in komşusu idi ve bu ikisi hakkında Resûlullah اَللّٰهُمَّ اكْفِنِي جَارَ السُّوءِ "Allahım bana kötü komşumun hakkından gel" derdi. Adî bir gün Resûlullah'a "Yâ Muhammed, bana o kıyamet gününden haber ver bakalım, o ne zaman ve nasıl olacak?" demişti, Resûlullah da haber vermişti, onun üzerine Adiyy: "Yâ Muhammed ben onu gözümle görsem yine tasdik etmem ve sana inanmam, Allah o kemikleri mi toplayacak?!" demişti.[3] Ebû Cehil de: "Muhammed, Allah teâlâ'nın bu kemikleri çürüyüp dağıldıktan sonra toplayıp yeni bir hilkatle iade edeceğini mi

---

1 M: "mülheme".

2 M: "Şüreykın".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 115-116; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 659. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 510:

نزلت في عدي بن ربيعة بن أبي سلمة حليف بني زهرة ختن الأخنس بن شريق الثقفي، وكان النبي صلى الله عليه وسلم يقول: اللهم اكفني جاري السوء، يعني: عديّا، والأخنس، وذلك أن عدي بن ربيعة أتى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا محمد حدثني عن يوم القيامة متى تكون وكيف أمرها وحالها؟ فأخبره النبي صلى الله عليه وسلم بذلك، فقال: لو عاينت ذلك اليوم لم أصدقك يا محمد ولم أؤمن به أو يجمع الله العظام؟ فأنزل الله تعالى: «أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ».

zu'mediyor?" demişti,[1] bu sûre bunların biri sebebiyle nâzil olduğu rivayet olunuyor. Bundan dolayı اَلْاِنْسَان'ı ahde hamletmek isteyenler olmuş ise de sebeb-i nüzul tahsis ve tâyini îcab etmeyeceğinden zâhiri vechile cinse mahmul olması doğrudur. Bundan her insanın böyle zannetmesi de lâzım gelmez. {بَلٰى} ❁ Harf-i tasdiktir. Şu kadar ki "ne'am", "lâ", "evet", "hayır" gibi değil, nefyi isbat suretiyle tasdik ve takrir eden bir harf-i tasdiktir. Meselâ "daha gelmedi mi?" suâline karşı "evet" yahut "hayır" denilse, "evet gelmedi", "hayır gelmedi" denilmiş gibi olduğu hâlde "belâ" denildiği zaman "evet geldi" denilmiş olur. Onun için biz بَلٰى harfini fiili zikretmeksizin sadece [5475] terceme edemiyoruz. Burada "بَلٰى", اَلَّنْ نَجْمَعَ'ya[2] mukabil بلى نَجمَع demektir. {قَادِرِينَ} ❁ de mukadder نَجْمَعُ'nün fâilinden hâldir. Meâli: Evet, Biz onun kemiklerini öyle cem' eder, derler toplarız ki {عَلٰٓى اَنْ نُسَوِّىَ بَنَانَهُ} parmaklarını bile tesviyeye kādir olarak ❁ yani sade o iri kemikleri değil, bedeninin[3] en ince teşkîlâtına varıncaya kadar hepsini, hatta gövdesinin, etrafının en ince uçları olan parmaklarını uçlarındaki inceliklere varıncaya kadar tamamıyla tesviye etmek şartıyla derleyip toplamaya kādiriz. Parmakların uçlarının hilkatinde bu suretle inceliğe işaret edilmiş olması zâhirî ve basit bir şey değil, onların hilkatinde göründüğünden çok derin ve ehemmiyetli incelikler bulunduğuna delâlet eder. Evvelâ insan en mühim işlerini elleriyle yapar, onun için el, kudretin timsâli addolunur. "Şu iş onun elindedir, elinden gelir, eli dardır, eli geniştir, eli uzundur, eli kısadır, eli açıktır, eli sıkıdır" gibi kudret mefhûmuna ta'alluk eden ifadelerin ele nisbet edildiği kadar hiçbir uzva nisbet edildiği yoktur denilebilir. Sonra elin bütün kıymeti ise parmaklardadır. El ile yapılan bütün işler parmakla alâkadardır. Onun için on parmağın diyeti iki el diyetine müsâvîdir. "Fülan işte onun parmağı var" denilmek de parmağın tesir ve kudret[4] nişanesi olduğunu anlatır. Parmakların bütün incelikleri

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 344:

وقيل: نزلت في أبي جهل، كان يقول: أيزعم محمد صلى الله عليه وسلم أن يجمع الله هذه العظام بعد بلاها وتفرقها فيعيدها خلقا جديدا؟

2 H, M ve B: "اَلَّنْ نَجْمَعَ, بَلٰى'ya".

3 H -"bedeninin".

4 H: "kudreti".

de uçlarındadır. Parmaklarda ve parmak uçlarında öyle acîb bir sanat ve öyle ince bir hassasiyet vardır ki teşrîhin, ilm-i ensâcın incelikleri bile onu ihâtaya kâfî gelmez. Lâmise kuvvesinin hemen hemen bütün incelikleri onlarda toplanmıştır. Kaba bir misâl ile: Karanlık bir gecede meselâ bir kiler veya bir dükkânda gezinirken elinizdeki bir baston ile şuraya buraya dürttükçe şu taş, şu toprak, şu tahta, şu un çuvalı, şu pirinç veya bulgur çuvalı, şu kahve veya fasulye çuvalı, şu [5476] şeker, şu kömür çuvalı diye birçok şeyler ayırabilirsiniz ki bütün bunlar bastondan gelebilen türlü ihtizâzâtın tenevvü'âtını parmaklarınızın sinir uçlarıyla aldığı ihsâsât şebekesinin incelikleridir. Bir taraftan silah gibi birçok şeylere mukavemet eden tırnakların sertliğiyle mütenâsib adalelerinin dayanıklı teşkîlâtı içinde böyle[1] muhtelif zarafet ve incelikleri ihtivâ eden ve büyük büyük çekiç ve külünk darbeleriyle, yazı, nakış, resim, tezhib, tahrir taramaları gibi en rakīk çizgileri çizen rakīk ve zarif kalemleri, fırçaları, iğneleri imal ve idareye âlet olan parmaklar ve uçları hemen hemen insanlardan sudûr eden amellerin en mühim kısmının tecellî ettiği hilkat ünbûbeleridir. Ki bunların tamam okunması bilinse bir insanın her şeyini denemezse de pek çok hususiyetlerini ifade ettikleri anlaşılır. Şu hâlde "parmaklarını bile tesviyeye kādir olarak" denilmekte "o insanın ellerinden çıkan iyi kötü bütün a'mâl ve âsâr ile beraber" denilmek gibi derin bir mâna vardır. Bunları yaratan elbette yine derleyip toplamaya kādirdir. Evet, Allah teâlâ insanın bütün hususiyetlerini bir hüceyrede toplayıp temessül ettirmeye kādirdir. Nasıl ki kuyruk sokumundan acbü'z-zenebden[2] bir zerre içinde bir insanın bütün hususiyetlerini toplar. İnsanın o zannı esas itibariyle bu kudreti hiç hissetmediğinden değil {بَلْ يُرِيدُ الْاِنْسَانُ لِيَفْجُرَ اَمَامَهُ} fakat insan, yani fâcir insan önünde fücur etmesini ister ۞ şehvetlerinden[3], masiyetlerinden, lezzetlerinden ayrılmamasını, ileride onlara devam etmesini ve hatta ilelebed fısk u fücur ile Rabbine karşı terbiyesizlik etmesini ister, fücurda

1 H: "öyle".
2 H, F, M ve B: "acüzüzzeneb".
3 B: "şehevâtlarından".

devamı salâha tercih eyler de istihzâ tarzında çapkınlıkla {يَسْـَٔلُ اَيَّانَ يَوْمُ الْقِيٰمَةِ} sorar "ne zaman o kıyamet günü" diye. ۞ Lâkin sonra o kıyametin başlangıcı başladı mı gözü açılır, dünyanın her taraftan başına yıkılmakta [5477] olduğunu görür, dehşetler içinde kalır, yaptıklarına pişman olur, kendini levm zamanı gelir çatar, hâlbuki son pişmanlık fayda vermez, hak yerini bulur. İşte o suâle karşı ölüm ve yıkım emarelerinin görünmeye başladığı, kıyamet başlangıcı anlatılarak buyuruluyor ki: {فَاِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ} Derken ne zaman ki göz şimşek çakar…

"**Berk-i basar**" gözün şimşek çakması, nâgehan tepesinde çakan şimşekten mâruz olduğu dehşet ve şiddet hâlinden mecaz olarak ansızın başına gelen mühlik hâdisenin şiddetli âlâm ve ıztırabıyla dehşet ve hayret içinde duyulan keskin intibâhı ifade eder ki bu sırada hakikat yıldırımının yaldırayışı içinde insanın gözünden bütün dünya yerinden oynayıp silinmeye başlar {وَخَسَفَ الْقَمَرُ} ve Ay tutulur.

Burada "Husûf-i Kamer" Kamer'in Şems'e istikbâli hâlinde aralarına Arz gölgesinin haylûleti demek olan mâruf Ay tutulmak mânasına da olabilirse de hafif kalır. Bu daha ziyade o güne mahsus bir tecellî olmak üzere nûr-i Kamer'in zâil olup o şimşek çakan göze görünmez olması veya puslu, hazin bir manzara içinde kalması hâlini anlatır. Yani mehtâbında[1] zevk u safâ ettiği o mâh-i tâbân söner, puslanır, kararır, görünmez olur. {وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ} Ve Şems ü Kamer cem' olunur, toplanır ۞ şimşek manzarasında olduğu gibi kurs-ı Şems ile kurs-ı Kamer yerlerinden oynatılarak çalkanır çalkanır bir araya gelir. Şems ile Kamer'in ictimâ'ı tâbir olunan mihâk gecesi gibi[2] Ay ve Güneş bir araya gelmiş ve fakat yalnız Ay değil, Güneş de deryâ-yı 'ademe dalmış, görünmez olmuş bulunur. {يَقُولُ الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ} Der o insan o gün [5478] {اَيْنَ الْمَفَرُّ}

"Eyne'l-mefer" ۞ nereye kaçmalı. "Mefer", firar mânasına mimli masdardır. O fâcir insan o vakit dehşetten kaçacak yer arar; ye'sinden, şaşkınlığından böyle der. Bu, yeis ifade eden bir istifhâm-ı inkârîdir.

1 F: "mehtâbda".
2 B -"bir araya gelir. Şems ile Kamer'in ictimâ'ı tâbir olunan mihâk gecesi gibi".

كَلَّا لَا وَزَرَ Bu, yeisi tasrihtir. Ma'amâfîh şaşkınlıkla hakīkī istifham da olabilir. Bu surette de كَلَّا لَا وَزَرَ taraf-ı ilâhîden o gün cevâbı red veya bugün beyandır, şöyle ki: {كَلَّا لَا وَزَرَ} Hayır hayır yok bir kaçacak sığınacak yer.

"**Vezer**" aslında ağırlık mânasından cebel-i menî'[1], sarp ve muhkem dağ demektir. Böyle dağlar firârîlerin sığındıkları yerler olduğu için gerek dağ, gerek kale, gerek silah, gerek insan ve sâire mutlaka melce', sığınak, sığınacak yer veya er veya siper mânasında şâyi' olmuştur ki şâirin:

لَعَمْرُكَ مَا لِلْفَتَى مِنْ وَزَر مِنَ الْمَوْتِ يُدْرِكُهُ وَالْكِبَرْ

"Ömrüne kasem ederim ki yiğide[2] yetişecek ölümden ve ihtiyarlıktan sığınacak bir yer, bir penâh yoktur." Demek ki كَلَّا لَا وَزَرَ kavli, o gün "eyne'l-mefer" diyen insanın sözünü hikâye olmak muhtemil olduğu gibi o gün onu red için yahut bugün ihtar için doğrudan doğru kelâm-ı ilâhîden olmak da muhtemildir. Şu da onu beyan zımmında istînaftır: {اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ} Rabbinedir o gün ancak karar.

"**Müstekar**" istikrar mânasına mimli masdardır. Karargâh mânasına ism-i mekân da olabilir. Yani o gün her kim olursa olsun kulların sığınma kararı ancak Rabbin Allah teâlâ'yadır. O'ndan kaçmak isteyenler de o gün O'ndan başka sığınacak hiçbir penâh bulamazlar. Son karar O'na veya O'nun emrine varılmaktır. Diğer bir mâna ile, o gün insanların varacakları karargâhı cennet mi cehennem mi tâyin etmek Rabbine aittir. Bu hitab [5479] o gün kaçacak yer arayan insana değil, seyyid-i muhâtabîn olan Resûl-i Ekrem'e, dolayısıyla da ale'l-umûm insanlara beyân-ı hakikattir. {يُنَبَّؤُا الْاِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ} İnsan o gün ayıtılır; haber verilir ❁ yani kendine haber verilir, yahut insanın ne olduğu, hakkı neden ibaret bulunduğu hayır veya şer anlatılır. {بِمَا قَدَّمَ وَاَخَّرَ} Mukaddem ve muahhar yaptıklarıyla ❁ evvel yaptığı ve sonra yaptığı amelleriyle yahut yaptığı,

---

1 H: "mâni'".
2 H: "yiğit".

âhiret için takdim ettiği ve yapmayıp[1] geri bıraktığı, iyi veya kötü, hasenât veya seyyiât bütün işleriyle anılır, anlatılır, hesâba çekilir. İşte o vakit tam gözü açılır. Ma'amâfîh insan olana bunları anlatmaya lüzum bile yoktur. Çünkü {بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِه۪ بَص۪يرَةٌۙ} doğrusu insan kendine karşı bir basîrettir. ❁ Bu âyet çok şâyân-ı dikkattir. Burada insanın tam hakikati târif edilmiştir. İnsan ne yaptığını bilmeyecek bir bedenden ibaret değil, kendine şuuru olan kendini kendi vicdânında duyan bir basîret diye anlatılmıştır ki nefs-i nâtıkayı iş'âr eder. İnsanın hakikati, böyle kendine karşı bir basîret olduğu için insan olan kendinde olup biten, yani rûhuna, şuuruna ilişmiş bulunan her şeyi duyar. Yaptığı bütün ef'âl ve harekâtına kendi vicdânında kendisi şâhid bulunur. {وَلَوْ اَلْقٰى مَعَاذ۪يرَهُۜ} Ve her ne kadar ortaya mazeretlerini sayar dökerse de; yaptığı işler hakkında, hesab ve sual hengâmında başkalarına karşı kendisini mâzur göstermek için türlü mazeretler beyânına kalkarsa da ne yaptığını, mazeretlerinin doğru olup olmadığını kendi nefsinde, kendi rûh ve vicdânında bilir. ❁ Şu hâlde insanın hakikati başkasına karşı görünen söylenen değil, onun kendi nefsinde kendi vicdânında duyduğu ne ise odur. Âhirette Allah yanında göreceği de ondan ibarettir. İnsan söylediği bir sözün yalan olduğunu kendisi [5480] bilip dururken halka karşı kendisini doğru göstermek için ne kadar mazeret saysa dökse o kendi bilir ki kendi nazarında yalancıdır. Binâen'aleyh halk nazarında doğru da sayılsa Hak nazarında yalancıdır. Halka iyi görünmekle şu, bu mazeretler saymakla kendi vicdânında bilip durduğu hakikati değiştiremeyeceği gibi Hak nazarında hiç değiştiremez. O hâlde halk ne söylerse söylesin, kendisi ne kadar mazeret serdederse etsin insan huzûr-ı Hak'ta haddizâtındaki hakikatiyle karşılaşacak, kendisi kendi aleyhine şâhid olacaktır. Onun için insan kendini gözetmeli, haddizâtında iyi olmaya çalışmalı, kötü işler yapıp da şöyle böyle[2] mazeretler saymaya kalkışmamalı, kendisini keyfinin, temenniyâtının sevkine göre değil, hak gözüyle ve vicdânının bütün samimiyetiyle dinleyip gözeterek

---

1 H: "yapmayı".
2 H: "şöyle".

hareket etmelidir ki hak ile nâhakkı, hayr ile şerri iyi temyiz edebilsin. Kendi aleyhine şâhid olmasın. Bu münasebetle Peygamber'in kendine ait olmak üzere buyuruluyor ki: {لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ} Ona dilini depretme {لِتَعْجَلَ بِهٖ} onu iveceksin diye ۞ ilh… Bu âyetteki بِهٖ zamirlerinin merci'i zâhir değildir. Hitab mutlak insana olsaydı mazeretlerini sayıp dökmeye kalkışan insanın nefsindekine, yani vicdânındakine râci' olabilirdi ve şöyle demek olurdu: "Ey insan, o gün hesab başında Hakk'ın huzûrunda vicdânındakini acele söyleyip de işin içinden çıkacağım diye telaş etme, sakın dilini bile oynatma. Zira onu, o bildiklerini derleyip toplayan sen değilsin Biziz, Biz onu derler toplar sana okuruz. Sen yalnız Bizim okuduğumuzun ardınca gel, ki o vakit tam hakkı söylemiş, yanlışlığa düşmemiş olursun." Fi'l-vâki' bu âyetin revişinden bu mâna da anlaşılmaz değildir.[1] Lâkin hitab bilhassa Peygamber'e olmak ve sonra da "Kur'an" denilmiş bulunmak itibariyle bu بِهٖ zamirinin evvelâ bu sırada Peygamber'in kalbine nâzil olmakta bulunan Kur'ân'a râci' olması iktizâ eder. Zira zamirin merci'i mânen [5481] veya hükmen geçmiş olmak kâfî olduğu ve اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ [el-Kadr 97/1][2] gibi birçok yerlerde Kur'ân'ın ismi geçmeden makam karînesiyle ona zamir gönderilegeldiği mâlum olmakla beraber burada siyâkın buna bir delâlet-i mahsûsası da vardır. Onun için tefsirler bu بِهٖ zamirlerinin Kur'ân'a râci' olduğunu beyan etmektedirler. Tirmizî de bunun sebeb-i nüzûlünü Sa'îd b. Cübeyr, İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemiştir: "Kur'an nâzil olurken Resûlullah iyi bellemek için dilini dudaklarını depretirdi, bunun üzerine Allah teâlâ لَا تُحَرِّكْ بِهٖ لِسَانَكَ'yi indirdi."[3] Anlaşılıyor ki Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bu sûre nâzil olurken bilhassa bu noktada lisânını depretmiş, acele okumak istemişti; bu âyet de bunun üzerine

1 B -"Fi'l-vâki' bu âyetin revişinden bu mâna da anlaşılmaz değildir".
2 "Elhak biz indirdik onu kadir gecesî."
3 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 5; Müslim, Salât, 147:
حدثنا سعيد بن جبير عن ابن عباس في قوله تعالى: «لا تحرك به لسانك لتعجل به» قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يعالج من التنزيل شدة وكان مما يحرك شفتيه –فقال ابن عباس: فأنا أحركهما لكم كما كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يحركهما، وقال سعيد: أنا أحركهما كما رأيت ابن عباس يحركهما، فحرك شفتيه– فأنزل الله تعالى: «لا تحرك به لسانك لتعجل به. إن علينا جمعه وقرآنه». قال: جمعه في صدرك وتقرأه: «فإذا قرأناه فاتبع قرآنه». قال: فاستمع له وأنصت: «ثم إن علينا بيانه». ثم إن علينا أن تقرأه، فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد ذلك إذا أتاه جبريل استمع، فإذا انطلق جبريل قرأه النبي صلى الله عليه وسلم كما قرأه.

nâzil olmuş ve iyi zabtetmek için evvelemirde hareketsiz dinlemek emrolunmuştur. Yani Kur'an kalbine, basîretine nâzil olurken sade dinle, acele okumak için dilini oynatma {اِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْاٰنَهُ} çünkü Bize aittir onun cem'i ve kur'ânı -yani tamamını[1] toplayıp Kur'an hâlinde tesbit ederek okutmak Bizim taahhüd etmiş olduğumuz bir iştir. Onu sana indiren okutacaktır. {فَاِذَا قَرَأْنَاهُ} Onun için Biz onu okuduğumuzda ۞ Cibrîl kıraatini bitirdiğinde {فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَهُ} o vakit onun okuduğunu tâkip et ۞ ardınca peyderpey oku {ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ} sonra beyânı da Bize aittir. ۞ Lüzum ve ihtiyaç hâsıl oldukça vücûh-i beyandan biriyle murâdın beyan ve îzâhı da Bize aittir. İlm-i usûlde tafsil olunduğu üzere beyânın vücûhu beştir: Beyân-ı takrir, beyân-ı tefsir, beyân-ı tağyir[2], beyân-ı tebdil[3], beyân-ı zarûrettir. Bu suretle Kur'ân'ın birçok âyetleri birbirlerini beyan ederler. Burada dikkate şâyan olan noktalardan birisi de şudur ki جَمْعَهُ وَقُرْاٰنَهُ... فَاتَّبِعْ قُرْاٰنَه âyetlerinde "kur'an" isim değil, kıraat mânasına [5482] "rüchân" vezninde masdardır. İkincisi "makrû'" mânasına da olabilir. Bu münasebetle burada evvelce zikrettiğimiz mânaya da bir nevi işaret vardır. Nefsine basîret olan insan herhangi mühim bir hâdise karşısında vicdânının derinliğindeki hâtırât-ı hakkı hakkıyla dinlemek ve kendi nefsine karşı şâhid olmak için acele etmemeli, nefsinin temayülâtını karıştırmayarak samimiyet ve teennî ile dinleyip ona göre hareket etmelidir. Nitekim اِسْتَفْتِ قَلْبَكَ وَلَوْ أَفْتَاكَ الْمُفْتُون "kalbine danış, müftüler sana fetvâ verseler bile"[4] hadîs-i şerîfinde ve istihare hadislerinde bu mâna beyan edilmiş olduğu gibi لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ... إلخ hadîs-i kudsîsinde de[5] bu mâna vardır. Enbiyânın vahyinden mâ'adâ ilhâmât umum için esbâb-ı ilimden değil ise de amellerin hükmü niyete bağlı ve niyet umûr-ı kalbiyeden olduğu ve bunda şehâdet-i vicdânın ehemmiyeti büyük olduğu gibi bilhassa insan ef'âl ve akvâlinde kendi

---

1 H: "tamamen".
2 F -"beyân-ı tağyir".
3 H: "tebliğ".
4 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kūtü'l-kulûb,* I, 262. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 228; Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 44.
5 Bk. Buhârî, Rikāk, 38; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 221/7880; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 248.

vicdânına sâdık olabilmek için rûhundaki bütün ma'lûmâtı ve delâili gereği gibi dinlemek ve fücûrunu, takvâsını Allah'ın ilham ettiği gibi sezerek ona göre fi'liyyâta girişmek dahi nüfûs-ı mülhimenin[1] şi'ârındandır. Çünkü huzûr-ı Hakk'a insan onunla çıkacaktır. Ve işte bu mânaya işarettir ki bu âyetleri bu sûrede bir istitrad hâlinde bırakmayarak evvelini âhirine tamamen yapıştırmıştır. {كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ} Bu da Peygamber'e hitabdan sonra umûma hitabdır. Burada كَلَّا aceleyi reddir. "Hakkā" mânasına olduğu da söylenmiştir. {الْعَاجِلَةَ} Peşin ❁ yani dünya, zira mukabilinde {وَتَذَرُونَ الْاٰخِرَةَ}. ❁ Burada kelâm tamamen âhirete intikal etmiş bulunuyor ki kıyametin, ba'sin fasıl günü olan hengâmına gelmiş bulunuyor. {وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ} Nice yüzler o gün nadâretlidir. ❁ [5483] Muvaffakiyet neş'esiyle sürur içinde ışılar parıldar. Çünkü {اِلٰى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ} Rabbine nâzırdır. ❁ O'nun cemâline bakmaktadır. Ehl-i sünnet bu bakışı rü'yet mânasıyla anlayarak âhirette mü'minlerin cemâlullâhı rü'yetini isbat etmişlerdir. لَنْ تَرٰينِى'ye [el-A'râf 7/143] sarılan Mu'tezile de bu bakışı intizar mânasına hamleylemişlerdir. Hâlbuki gayeye ermeyen intizârın neticesi neş'e değil, inkisâr-ı hayâl ile elem olacağından burada sade intizar mânasının doğru olamayacağını anlatır. {وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ} Nice yüzler de o gün pusarır ❁ eleminden ekşir, kararır, pusarır[2] {تَظُنُّ} ❁ burada "zann" cezmen ve yakīnen anlamak mânasınadır. Yani anlar ki {اَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ} kendilerine fâkıre yapılacaktır. "**Fâkıre**" büyük musibet, dâhiye-i azîme demektir ki amûd-i fikārîye isabet eden, yani belleri kırıp hurduhâş eyleyen şiddet mânasından gelir. Bazıları devenin burnunu dağlamak mânasına "fakr"dan geldiğini söylemişlerdir. Birisi şiddetini, birisi de azâbın acılığını ifade eder. Lisânımızda "filân iş fülânın belini kırdı" tâbiri kullanılmak itibariyle biz buna mealde "belkıran" demeyi muvâfık bulduk. İşte âhireti bırakıp, sonunu düşünmeyip de yalnız peşine, dünyaya mahabbet etmenin neticesi budur, bu beller kıran fâkıredir.

Buraya kadar kıyametin kısmen dünyaya ta'alluk eden yıkım manzarasındaki dehşet, sonra da âhirete ta'alluk eden[3] biri tecellî-i

---

1 M: "mülhemenin".
2 F: "purtarır"; M: "pursarır".
3 H -"yıkım manzarasındaki dehşet sonra da âhirete ta'alluk eden".

cemâle, biri tecellî-i celâle ait olan iki âkıbet beyan olunduktan sonra hayât-ı dünyanın sonu ve âhiretin ilk kapısı ve ferdin kıyameti demek olan ölüm ve sekerât-ı mevt hâli tasvir olunarak âhireti bırakıp da dünyaya mahabbet edenlerin belini kıran fâkıre âhirete de kalmayıp [5484] dünyadan başladığı anlatılmak üzere buyuruluyor ki: {كَلَّٓا اِذَا} ❁ كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ'ye nâzır olup âcileye mahabbetle âhireti terkten tahzir ve mevt hâlini tasvirdir. {بَلَغَتِ} ❁ Zamiri, dünyaya mahabbet eden nefse yahut o karîne ile rûha râci'dir. {التَّرَاقِيَ} ❁ "Turkuve"nin cem'idir ki boyunun dibinden kollara doğru olan köprücük kemiklerine denir. {مَنْ رَاقٍ} "**Râk**" râkī, yani rukye, irvâsâ yapan, nâçarlık hâllerinde son bir tedbir olmak üzere müracaat edilen okuyucu, bir nefes edici veya kavlî, fiilî bir irvâsâcı demektir ki ölüm hâlinde çağırılan cismânî veya rûhânî tabibden, hekimden ve okuyucudan e'am olabilirse de daha ziyade rûhânî olan okuyucuda zâhirdir. İnanan da inanmayan da son bir tesellî olmak üzere ona müracaat eder. Burada مَنْ bir sekte ile okunur, ki bunda lafzî ve mânevî iki nükte vardır:

Birisi, sekte yapılmadığı takdirde "nûn", "râ"da idğām-ı bilâ-gunne[1] yapılmak lâzım gelip مَنْ رَاق "merrâk" gibi okunmuş, yani "çorbacı" denilmiş gibi olacağından sekte ile bu iltibâs kat' edilmiş olur.

İkincisi de bu lahza nefesin kesildiği bir sekte lahzası olduğuna bir tenbih olur. O râkī çağırılır çağırılmaz, bulunur bulunmaz o cihet başka fakat o lahzada bu söylenir {وَظَنَّ} ve sezer, anlar ❁ o can çekiştiren, nefesi tıkanan muhtazar o demde anlar ki {اَنَّهُ} o ❁ başına gelen emr-i Hak {الْفِرَاقُ} tam firaktır. ❁ Sevgilisinden, sevgili dünyasından ve nimetlerinden ve bütün a'zâlarının yekdiğerinden elvedâ, el-firâk diye diye hicranlar içinde [5485] ayrıldığı tam ayrılıktır. O dem o bunu anlamış {وَالْتَفَّتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ} ve sâk sâka dolaşmıştır. ❁ Ölüm acısıyla el ayak karışmış, bacak bacağa dolaşmıştır. {اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ} "**Mesāk**" da sevk mânasına mimli masdardır. Yani o gün o kişi yakalanır, başka birine değil, ancak Rabbine sevkedilir. Hesâbı görülmek, cezâsı verilmek üzere

1 H: "bi'l-gunne".

cebren ve kahren O'nun huzûruna götürülür. İşte dünyanın sonu bu, âhireti bırakıp da peşin dünyayı sevenlerin dünyada varacakları âkıbet budur. Âhireti sevenlerin halâs ve visâl neş'esiyle gülümsedikleri bu lahza dünya mahabbetine sargın rûhlar için böyle elîm bir firak, nihâyetsiz bir hicran, ebedî bir sürgündür. Evet, o gün o can her şeyden ayrılıp yalnız Rabbine sevkedilecektir, yâ Muhammed!

فَلَا صَدَّقَ وَلَا صَلّٰىۙ ﴿٣١﴾ وَلٰكِنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰىۙ ﴿٣٢﴾ ثُمَّ ذَهَبَ اِلٰٓى اَهْلِه۪ يَتَمَطّٰىۜ ﴿٣٣﴾ اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰىۙ ﴿٣٤﴾ ثُمَّ اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰىۜ ﴿٣٥﴾ اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًىۜ ﴿٣٦﴾ اَلَمْ يَكُ نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰىۙ ﴿٣٧﴾ ثُمَّ كَانَ عَلَقَةً فَخَلَقَ فَسَوّٰىۙ ﴿٣٨﴾ فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰىۜ ﴿٣٩﴾ اَلَيْسَ ذٰلِكَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتٰى ﴿٤٠﴾

[5486] **Meâl-i Şerîfi**

Fakat o ne sadaka verdi ne namaz kıldı (31). Velâkin "yalan" dedi ve döndü (32). Sonra da gerneşe gerneşe ehline gitti (33). Gerektir sana o belâ gerek (34). Evet, gerektir sana o belâ gerek (35). Sanır mı insan mühmel[1] bırakıla (36). Değil miydi bir nutfe dökülen meniden? (37) Sonra bir aleka oldu, derken biçimine koydu, derken tesviye etti de (38) yaptı ondan da iki eşi: erkek ve dişi (39).[2] O, ölüleri diriltmeye kādir değil mi? (40).

{فَلَا صَدَّقَ} ۞ Bunu ekser müfessirîn iman mânasına "tasdîk"ten olmak üzere tefsir etmişlerdir ki zâhiri de budur. Lâkin Ebû Hayyân'ın dediği gibi bazıları da "sadaka"dan olarak, "sadaka vermedi" diye tefsir etmişlerdir[3] ki bunda ziyade bir mâna var. Evvelkinde وَلٰكِنْ كَذَّبَ mücerred tekid gibi kalmış olacağından bu mâna daha faydalıdır. Ve evvelki sûredeki لَمْ نَكُ مِنَ الْمُصَلّ۪ينَۙ. وَلَمْ نَكُ نُطْعِمُ الْمِسْك۪ينَۙ [el-Müddessir 74/43-44] mazmûnuna

1 F: "keyfine".
2 F: "Sonra oldu aleka, derken koydu biçimine, derken etti de tesviye (38) ondan da iki eşi yaptı: erkek ve dişi (39).
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 353:
وقال قوم: هو من الصدقة، وهذا الذي يظهر نفى عنه الزكاة والصلاة وأثبت له التكذيب، كقوله: لم نك من المصلين ولم نك نطعم المسكين وكنا نخوض مع الخائضين وكنا نكذب بيوم الدين.

da mutabıktır. Çünkü "tasdîk" tasadduk mânasına da gelir. İkisinde de bunun "fâ" ile yukarıya rabtı şu mazmûnu ifade eyler: Fakat o dünya zevk ve mahabbetine dalıp da nihâyet böyle Rabbine sevkolunacak olan ve 'ne zaman o kıyamet?' günü diyen o fâcir can, ne yüzle Rabbine varacak? Çünkü o dünyada ilerisini ne tasdik etti, ne Allah için bir amel işledi, ne sadaka verdi, ne namaz kıldı, velâkin Allah'ı, Peygamber'i, Kur'ân'ı, âhireti inkâr etti yalan dedi ve Hakk'a karşı arkasını döndü, tâatta bulunmadı. Sonra da bununla iftihar ederek gerneşe gerneşe, kurula kurula ehline, evine veya iline keyif çatmaya gitti. Şimdi bu adam sonunda dünyadan uzak bir hicran ile varacağı Rabbine ne yüzle varacak? Şüphe yok ki bu adam o gün gülecek yüzlerden değil. Kendilerine fâkıre[1] yapılacak, belleri kırılacak, belâsını bulacak pusarık, kara yüzlülerdendir. Bu âyetlerin îcaz içinde bu mânalara daha revnaklı delâletleri vardır. Onun için o gibilere [5487] şöyle buyuruluyor: {اَوْلٰى لَكَ فَاَوْلٰى} ❁ Arapça'da اَوْلٰى لَكَ tâbiri Türkçemizde "gerekti sana bu belâ oh olsun!" demek gibi bir dua ve teşeffî makamında kullanılır. Mâlumumuz olan اَوْلٰى'dan اَوْلى لَكَ الْوَيْل "evlâ ve elyaktır sana o veyl ü helâk" mânasınadır. Bazıları da bu اَوْلٰى'nın ويل kelimesinden maklub olarak "en büyük veyl başına olsun" demek olduğunu söylemişlerdir. Bu âyetin Ebû Cehil hakkında nâzil olduğu rivayeti geçmişti. Ma'amâfîh mazmûnun[2] emsâline de şümûlü zâhir olduğunda şüphe yoktur.

{اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًى} "**Südâ**" mühmel, teklifsiz, başıboş, kendi keyfine bırakılmış ilişiksiz demektir. {اَلَمْ يَكُ نُطْفَةً... إلخ} ❁ Mezkur zannın butlânını isbat ile hâtimeye ihzardır. {اَلَيْسَ ذٰلِكَ بِقَادِرٍ عَلٰى اَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتٰى} ❁ Bu sûre okunduğu zaman âhirinde بلى denilmesi, Ve'l-Mürselât âhirinde آمَنَّا بِاللهِ denilmesi, Ve't-tîni ve'z-zeytûni"nin âhirinde بَلَى وَاَنَا عَلى ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدينَ denilmesi Resûlullah'tan Ebû Hüreyre hadîsiyle, Ahmed, Ebû Dâvûd, Hâkim, Beyhakī gibi muhaddisîn ve müfessirîn tarafından rivayet edilmiştir.[3]

---

1 F: "fâkır".

2 B: "mazmûnu".

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 249; Ebû Dâvûd, Salât, 153; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 84:
سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ: والمرسلات عرفا فقال: «فبأي حديث بعده يؤمنون» (المرسلات ٧٧/٥٠) فليقل: آمنا بالله، ومن قرأ: والتين والزيتون، فليقل: بلى وأنا على ذلك من الشاهدين، ومن قرأ: «أليس ذلك بقادر على أن يحيي الموتى» فليقل: بلى.

[5488]

سُورَةُ الدَّهْرِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

İNSAN SÛRESİ

"Sûre-i İnsan", "Sûre-i Dehr", "Sûre-i Ebrâr", "Sûre-i Emşâc", "Hel-etâ Sûresi" dahi denilen bu sûre-i celîle Mücâhid ve Katâde rivayetlerinde Medenî denilmiştir. Hasan ve İkrime dahi Medenî olduğunu ve ancak وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِمًا اَوْ كَفُورًا bir âyetinin Mekkî bulunduğunu söylemişler, lâkin çokları hepsi Mekkî demişlerdir. Zemahşerî, Râzî, Beyzâvî, Ebussuud, Nîsâbûrî hep Mekkî olduğunu kaydetmişler, Ebû Hayyân da buna cumhur kavli demiştir.[1] Âlûsî der ki: "İbn Âdil'den cumhûra göre ale'l-ıtlâk Medenî olduğu menkuldur. Şîa da Medenî olduğuna kāil olmuşlardır."[2]

Âyetleri: Bilâ hilâf otuz birdir.

Kelimeleri: İki yüz kırk.

Harfleri: Bin elli üç.

Fâsılası: Yalnız ا harfidir.

Sûre-i Kıyâme, Kıyamet ve ölüm ahvâlini beyan ile başlamış; insanın mükellefiyeti, hayâtı ile gayesinin ebedî hayat olduğunu anlatmak üzere ölülerin ihyâsına kudreti isbat[3] ile hitam bulmuştu. Bu sûre de insanın mebde'-i hilkati ve hikmet-i tekâmülüyle sa'y-i beşerin fevâidini göstermek üzere o hayâtı, o hâtime ve gayeyi tavzih edecektir. [5489]

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 358:

هذه السورة مكية في قول الجمهور.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 166:

وعن ابن عادل حكاية مدنيتها على الإطلاق عن الجمهور وعليه الشيعة.

3 H: "ihdas".

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ ح۪ينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْـًٔا مَذْكُورًا ﴿١﴾ اِنَّا خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ
مِنْ نُطْفَةٍ اَمْشَاجٍۗ نَبْتَل۪يهِ فَجَعَلْنَاهُ سَم۪يعًا بَص۪يرًا ﴿٢﴾ اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّب۪يلَ اِمَّا شَاكِرًا
وَاِمَّا كَفُورًا ﴿٣﴾ اِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِر۪ينَ سَلَاسِلَا۬ وَاَغْلَالًا وَسَع۪يرًا ﴿٤﴾ اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ
مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُورًاۚ ﴿٥﴾ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللّٰهِ يُفَجِّرُونَهَا تَفْج۪يرًا ﴿٦﴾
يُوفُونَ بِالنَّذْرِ وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَ شَرُّهُ مُسْتَط۪يرًا ﴿٧﴾ وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلٰى حُبِّه۪ مِسْك۪ينًا
وَيَت۪يمًا وَاَس۪يرًا ﴿٨﴾ اِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللّٰهِ لَا نُر۪يدُ مِنْكُمْ جَزَٓاءً وَلَا شُكُورًا ﴿٩﴾
اِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبِّنَا يَوْمًا عَبُوسًا قَمْطَر۪يرًا ﴿١٠﴾ فَوَقٰيهُمُ اللّٰهُ شَرَّ ذٰلِكَ الْيَوْمِ وَلَقّٰيهُمْ
نَضْرَةً وَسُرُورًاۚ ﴿١١﴾ وَجَزٰيهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَحَر۪يرًاۙ ﴿١٢﴾ مُتَّكِـ۪ٔينَ ف۪يهَا عَلَى
الْاَرَٓائِكِۚ لَا يَرَوْنَ ف۪يهَا شَمْسًا وَلَا زَمْهَر۪يرًاۚ ﴿١٣﴾ وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلِّلَتْ قُطُوفُهَا
تَذْل۪يلًا ﴿١٤﴾ وَيُطَافُ عَلَيْهِمْ بِاٰنِيَةٍ مِنْ فِضَّةٍ وَاَكْوَابٍ كَانَتْ قَوَار۪يرَاۙ ﴿١٥﴾ قَوَار۪يرَ
مِنْ فِضَّةٍ قَدَّرُوهَا تَقْد۪يرًا ﴿١٦﴾ وَيُسْقَوْنَ ف۪يهَا كَأْسًا كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَب۪يلًاۚ ﴿١٧﴾ عَيْنًا
ف۪يهَا تُسَمّٰى سَلْسَب۪يلًا ﴿١٨﴾ وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ وِلْدَانٌ مُخَلَّدُونَۚ اِذَا رَاَيْتَهُمْ حَسِبْتَهُمْ لُؤْلُؤًا
مَنْثُورًا ﴿١٩﴾ وَاِذَا رَاَيْتَ ثَمَّ رَاَيْتَ نَع۪يمًا وَمُلْكًا كَب۪يرًا ﴿٢٠﴾ عَالِيَهُمْ ثِيَابُ سُنْدُسٍ
خُضْرٌ وَاِسْتَبْرَقٌۘ وَحُلُّٓوا اَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍۚ وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا ﴿٢١﴾ اِنَّ هٰذَا كَانَ
لَكُمْ جَزَٓاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًاۚ ﴿٢٢﴾

[5490] **Meâl-i Şerîfi**

Fi'l-hakīka geldi insan üzerine dehirden bir müddet o anılır bir şey olmadı[1] *(1). Çünkü Biz yarattık o insanı birtakım katkılarla mezcedilmiş (emşâc) bir nutfeden, evire çevire mübtelâ kılmak üzere de onu bir semî' basîr yaptık (2). Her hâlde Biz ona yolu gösterdik, ister şâkir olsun ister*

1 B: "değildi".

nankör kâfir (3). Çünkü Biz, kâfirler için zincirler, tomruklar, bir de sa'îr hazırladık (4). Haberiniz olsun ebrâr (hayr sâhibi iyi insanlar) öyle dolgun bir kadehten içeceklerdir ki mizâcı olmuştur kâfûr (5). Bir çeşme, ondan Allah'ın kulları içer, güzel yollar açarak akıtırlar onu akıtırlar (6). Adaklarını yerine getirirler ve şerri [5491] salgın olan bir günden korkarlar (7). Miskine, yetime, esire seve seve yemek yedirirler (8). "Size ancak li-vechillah it'âm ediyoruz, sizden ne bir karşılık isteriz ne de bir teşekkür (9). Çünkü biz Rabbimizden korkarız, bir suratsız kara günden" (derler) (10). Allah da onları o günün şerrinden korur ve kendilerini bir parlaklıkla bir sürûra erdirir (11). Ve sabırlarına mukabil onlara bir cennet ve bir harîr verir (12). Orada erîkeler üzerine dayanmışlardır ne güneş görürler onlarda ne de zemherîr (13). Üzerlerine o cennet gölgeleri sarkmış ve devşirimleri mebzul mebzul önlerine konmuştur (14). Hem dolaşılır üzerlerine gümüşten kaplar ve küplerle ki billûrlar (15) gümüşten billûrlar, onları türlü türlü biçime koymuşlardır (16). Ve orada bir kadeh sunulur ki katkısı olmuştur zencefil (17). Bir çeşme ki denir selsebil (18). Ve dolanır etraflarına muhalled evlâdlar, görünce onları sanırsın saçılmış inciler (19). Ve gördüğün zaman orada bir na'îm ve pek büyük bir mülk görürsün (20). Üstlerinde bir sündüs esvab yemyeşil ve kalın istebrak, gümüşten bileziklerle[1] süslenmişler, Rableri onlara bir şarâb-ı tahûr sunmaktadır (21). Şöyle diye ki işte bu sizin bir mükâfâtınızdı[2], sa'yiniz meşkur oldu (22).

{هَلْ اَتٰى} ❁ Hel, istifham harflerinden olmakla beraber bazen هل هذا إلا بشر gibi ما mânasında nefy, bazen de burada olduğu gibi قد mânasında isbat yerinde kullanılır. Müfessirîn burada ve هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ الْغَاشِيَةِ'de [el-Gâşiye 88/1][3] قد mânasında olduğunu söylemişlerdir. Bunun iki vechi vardır.

Birisi, "hel" aslında قد mânasına tahkik veya takrib için olmaktır ki "hakikaten geldi" yahut "yaklaştı geldi" demek olur.

1 H: "bilezikler".
2 H ve B: "mükâfâtınızdır".
3 "Geldimi sana o gaşiye hadîsi."

Birisi de istifhâm-ı takrîrî olmak suretiyle "geldi mi geldi, geldi ya!" diye aynı mânayı ifade etmesidir. Bununla insan hilkatinin tekvin tarihinde teahhuru tahkik ve takrir olunmuştur ki sonra da bunun hikmeti derece derece terbiye ve ıstıfâ ile tekemmül ettirilerek mebde' ve [5492] gayeyi anlayacak marifetullah ile sırr-ı teklîfe kābil bir hâle getirilerek kendi şuur ve gayretiyle ileri doğru daha yüksek bir hayâta ıstıfâ için Sûre-i Mülk'ün başında geçtiği üzere imtihan ve ibtilâ meydanına sevkolduğu anlatılacak ve şükrünü bilmeyip bu vazifeden kaçınmak için kâfirlik edenlerin felâketleriyle şükrünü bilip vazifelerini yapan ebrârın temiz rûhları ve tarz-ı mesâîleri ve onun semeresi olarak âhirette erdikleri hayâtın zevkleri tasvir olunacaktır. {عَلَى الْاِنْسَانِ} İnsan üzerine ❁ burada "insan"dan murad Âdem veya Benî Âdem diyen kaviller varsa da zâhir olan Âdem ve Benî Âdem[1] hepsine şâmil olan cins-i insandır. Ve hüküm, her ferdi hakkında sâdıktır.

{حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ} Dehirden bir hîn. ❁ "**Ed-Dehr**" Sûre-i Câsiye'de de geçtiği gibi Râgıb'ın beyânı vechile asl-ı mânasında âlemin vücûdunun mebde'inden inkızâsına kadar bütün müddeti, yani zamân-ı kül demektir ve burada bu mânayadır. Gayr-i muayyen uzun zamanlara da ıtlak olunur. "Zaman" ise bunun hilâfına olarak az müddete de çok müddete de denir. Yani zaman silsilelerinin yekûnüne de parçalarına da "zaman" denildiği hâlde asıl "dehr" vâhid olan külle ve bazen de büyük kısımlarına denir. Meselâ bir saat, bir gün, bir ay müddete "zaman" denir, "dehr" denilmez ve bundan dolayı fıkıhta yemin meselelerinde "dehr"in ma'rife ve nekre hâllerindeki mânalarının ekallini tâyin hususunda ashabın ve müctehidînin ihtilâfları olmuştur. İmâm-ı A'zam nekre olan "dehr"in ekall-i[2] mânasını tâyinde tevakkuf etmiş, لَا أَدْرِي demiştir.

"**Hîn**" zamandan az veya çok mahdud bir müddete denilir. Külle ıtlak edilmez, "vakt" gibi cüz'e ıtlak edilir. Burada "dehr"in mebde'i olan hilkat-i âlem ile insanın hilkati hadleriyle mahduddur. Nekre olması ise

---

1 B -"diyen kaviller varsa da zâhir olan Âdem ve Benî Âdem".
2 H ve B: "ekalli".

[5493] haddizâtında mahdud olmakla beraber insana nazaran mikdârının mechul olduğuna işarettir. Yani şu muhakkak ki insan cinsi âlemin hilkatinden hayli müddet sonra yaratılmıştır. Âlemin hilkatiyle başlayan dehirden, insan cinsinin yaratılmasına kadar sizin için mechul ve ma'amâfîh bu iki had ile mahdud bir müddet cereyan etmiş, insana doğru gelmiştir. O hâlde ki {لَمْ يَكُنْ شَيْـًٔا مَذْكُورًا} o müddet zarfında insan anılır, bu nâm ile tanınır bir şey olmamıştır. ❁ Bu cümle "insan"dan hâl yahut[1] "hîn"in sıfatıdır. Ve nefy kayda müteveccihtir. Hiçbir şey olmamış değil, mezkur bir şey olmamıştır.[2] "Mezkûr" hem kesr ile "zikr"den hem de zam ile "zükr"den olabilir. Asl-ı mâna mücerred "insan" lafzının söylenmesi değil, bununla kasdolunan mefhum ve medlül olduğu için mazmumdan olmak daha mâkuldür. Ma'amâfîh meksur da bundan e'amdır. Yani "insan" nâmıyla anılan, anlaşılan, insanlık mâhiyetiyle düşünülen bir şey olmamış, bugün "insan" unvânıyla tasavvur olunup zikrolunan cins vücud bulmamıştı, ancak "insan" unvânıyla tanınmayan bir şey olmuştu. Bidâyetinde ilk maddeleri olan anâsır, me'âdin, sonra onlardan tavır tavır yaratılıp mütevassıt maddeleri olan nebâtî hayvânî gıdalar سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ [el-Mü'minûn 23/12] sonra onlardan süzülen ve yakın maddesi olan nutfeye doğru peyderpey etvâr ve merâtib içinde gelen bir şey olmuş, lâkin insan diye mezkur olan şey olmamıştı. Hakikat insanın her ferdi gibi cinsi de kadîm değildir, hâdistir. Hem dehrin başlangıcından, âlemin hilkatinden çok sonra vücûda gelmiştir. Niçin öyle olmuş da daha evvel olmamış? {اِنَّا خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ} Çünkü insanı biz şöyle yarattık: ❁ Yani o kendi kendine, kendi keyfine göre olmadı, basit ve mahdud bir mertebede mühmel olarak kalmak için de yaratılmadı, şu vechile yaratıldı: {مِنْ نُطْفَةٍ} Bir nutfeden ❁ Râgıb'ın beyan ettiği üzere "nutfe" esasen [5494] sâfî suya denir. Erkeğin suyuna da "nutfe" denilmiştir.[3] Örfte "nutfe" ile "meni" müterâdif gibi

---

1 F +"ikinci".

2 H -"Hiçbir şey olmamış değil, mezkur bir şey olmamıştır".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 811:

النُّطْفَةُ: الماءُ الصافي، ويُعَبَّرُ بها عن ماء الرجل.

addedilmiştir. Lâkin Sûre-i Kıyâme'nin âhirinde de geçtiği vechile Kur'an'da نُطْفَةً مِنْ مَنِيٍّ يُمْنٰى [el-Kıyâme 75/37] diye nutfenin meniden bir cüz olduğu ifade olunmuş. *Sahîh-i Müslim*'de rivayet olunduğu üzere لَيْسَ مِنْ كُلِّ الْمَاءِ يَكُونُ الْوَلَدُ hadîs-i şerîfinde[1] de küll-i ifrâdî[2] ile "min külli mâ'in" değil, küll-i mecmû'î ile "min külli'l-mâ'i" buyurulmuş olmasından veledin husûle geldiği o suyun, mecmû'-i mâ olan bütün bir meni değil, onun bir cüz'ünden ibaret olduğu anlatılmış bulunduğundan "nutfe" meniden bir cüz olan hâlis tohumun adı olduğu anlaşılır. Sonra insan cinsinin bir nutfeden yaratılmış olmasının zâhiri Âdem'in de bir nutfeden yaratılmış olduğunu ifade eder. Şu kadar ki o nutfenin bir insandan gelmemiş olmasını istilzam eyler, مِنْ سُلَالَةٍ، مِنْ طِينٍ de bu olmak gerektir. Gerçi خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ [Âl-i İmrân 3/59] ile Âdem'in buradan istisnâsına da istidlâl edilebilir. Lâkin مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ [el-Mü'minûn 23/12], ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Âl-i İmrân 3/59] gibi diğer âyetler "türab"dan, "tîn"den hilkatin mebde' itibariyle olduğunu gösterdiği gibi, خَلَقَكُمْ مِنْ تُرَابٍ [er-Rûm 30/20; Fâtır 35/11; el-Mü'min 40/67], خَلَقَكُمْ مِنْ طِينٍ [el-En'âm 6/2] gibi umûma hitab eden âyetler de mebde' nokta-i nazarından bunların bütün insanlar hakkında sâdık olduğunu anlattığından Âdem'in bir insan ile mesbuk olmayan bir nutfeden yaratılmış olmasına münâfî olmayacağı cihetle خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ كَالْفَخَّارِ'da [er-Rahmân 55/14] olduğu gibi burada da cins mebde'i olarak vârid olan مِنْ نُطْفَةٍ ıtlâkından hiçbir insan istisnâ edilmemek daha zâhirdir. Fakat o nasıl bir nutfe? {اَمْشَاجٍ} "**Emşâc**": "Nutfe"ye sıfat yapılan bu kelime, bir şeyi bir şeye karıştırmak, mezc etmek mânasında olan "meşc" maddesinden olduğu belli, ancak müfred veya cemi' olduğunda ihtilâf edilmiştir. Sâhib-*Keşşâf* müfred olan "nutfe"ye sıfat olduğu için بِرْمَةٌ أعْشَار، برد أكياش tâbirleri gibi elfâz-ı müfrededen olmasını ihtiyar etmiştir. Ve "nutfetin [5495] emşâcin" denilmekle "nutfetin meşcin" denilmesinde fark olmadığını, burada "meşc"in cem'i olmak sahih olmayıp ikisinin de

---

1 Müslim, Nikâh, 133:

عن أبي سعيد الخدري سمعه يقول: سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن العزل؟ فقال: ما من كل الماء يكون الولد، وإذا أراد الله خلق شيء لم يمنعه شيء.

2 B: "küllî ifâde".

"mahlût", "memzûc" gibi karışık demek olduğunu söylemiştir.[1] Lâkin "emşâc" lafzından zâhir olan "sebeb - esbâb", "ketif - ektâf", "şehîd - eşhâd" gibi cemi' olmasıdır ki müfredi "sebeb" vezninde "meşec", "ketif" vezninde "meşic", "şehîd" vezninde "meşîc"dir. Onun için ekser müfessirîn "ahlât" diye tefsir etmişlerdir. Bu surette müfrede sıfat olması "zâti emşâc^in" takdîrinde olarak emşâclı yahut ahlâttan ibaret, yani her biri karışık eczâdan mürekkeb halîtalar mecmû'u olan nutfe demek olması itibariyledir[2]. Müfred olduğu surette eczâsının bir kere terkib ve mezci mülâhaza edilen bir halîta, cemi' olduğu surette ise eczâsından her biri başkaca bir halîta olan muhtelif halîtaların imtizacları mülâhaza edilen katmerli halîta demek olur. Fi'l-vâki' "ahlât" muhtelit demek olan "hılt"ın[3] cem'idir. Muhtelif anâsırın ihtilâtıyla husûle gelen ve kimyevî bir surette yekdiğeriyle imtizac ettiğinden dolayı "mizac" dahi tâbir olunan kan, safra, sevdâ, balgam "lenfa" (*lymphe*) gibi karışık kimyevî mürekkebât-ı mahsûsaya "ahlât" ıtlak olunur. Şu hâlde nutfenin emşâcı nedir? Şüphe yok ki bu nutfenin tam bir tahlîli ile bilinecek bir şeydir. Bunun tamamını ise ancak yapan bilir. Bunu sade meşîc, karışık mânasına anlayanların çoğu nutfenin rahimde kadın nutfesiyle[4] ihtilâtı, yani telkīh hâli diye telakkī etmişlerdir. Lâkin nutfe o vakit "ulûk" ve "aleka" nâmını aldığı cihetle emşâc vasfının daha evvel olması zâhirdir. Bazıları da kan ve emsâli ahlât demişlerdir. Mervî olan tefsirler içinde ikisi şâyân-ı dikkattir. Birincisi, *Keşşâf*'ta mezkur olduğu üzere İbn Mes'ûd Hazretleri'nden "nutfenin urûku", ikincisi Katâde'den "elvân ve etvâr". Nutfenin urûku zâhiren meninin elyâfından ibaret zannedilebilirse de nutfe asıl tohumdan ibaret[5] olan zürriyet hüceyresi olmak üzere mülâhaza edilince onun urûku damarları, hayâtî teşekkülünde hâiz

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 666:
نُطْفَةٍ أَمْشاجٍ كبرمة أعشار وبرد أكياش: وهي ألفاظ مفردة غير جموع، ولذلك وقعت صفات للأفراد. ويقال أيضا: نطفة مشج... ولا يصحّ أمشاج أن يكون تكسيرا له، بل هما مثلان في الإفراد، لوصف المفرد بهما. ومشجه ومزجه بمعنى. والمعنى: من نطفة قد امتزج فيها الماءان.

2 H: "itibariyle".

3 M: "(halat)".

4 F, M ve B: "menîsiyle".

5 H -"zannedilebilirse de nutfe asıl tohumdan ibaret".

olduğu muhtelif [5496] hususiyetleri çizen hutût-ı esâsiyedir ki ilk madde-i musavveresi olan protoplazmasında, nüveyyesinde, gışâsında bünyesine, uzviyetine dâhil ve evsâfında insan hususiyeti mündemic olan ve künhü henüz tahlîlât-ı fenniyenin mâverâsında atomik inceliklere kadar varan damarlar demek olur ki bunlar önce mezkur olmayan şeylerden başlamıştır. "Nutfenin elvân ve etvârı" tâbiri de teşekkülüne kadar geçirdiği ve gayr-i mezkur şeylerden süzüle süzüle keyfiyetten keyfiyete tahvil olunarak geldiği müte'addid ıstıfâ merâtibindeki ahvâl ve etvâr ile bundan sonra aleka, mudga muhallaka yapılarak geçireceği rüşeym ve cenin hâllerindeki etvâra şâmil olabilir. Hâsılı insan bizâtihi ve lizâtihi kâmil ve kendiliğinden mevcud bir kadîm olmadığı gibi bir anda yaratılıvermiş basit bir mahluk da değil, dehrin bidâyetinden beri devir devir, tavır tavır yaratılagelmiş gayr-i mezkur şeylerin süzülüp birbirlerine katıla katıla imtizac ettirilmiş ve terbiye edile edile birtakım evsâf ve husûsiyyât ilâve olunarak yetiştirilmiş emşâcdan mürekkeb bir nutfeden yaratılmıştır. Basit olmayan böyle bir nutfe yaratılmak için evvelâ alîm, hakîm, dilediğini yapar fâil-i muhtâr bir hâlıkın sun'una mütevakkıf olduğu gibi, sonra mezc ve terkib ve terbiye olunacak basit eczânın halk ve terkîb ü tasfiyesine de[1] tab'an mevkuf olduğundan dolayı insanın hilkati dehr ile beraber başlamış, bu nutfenin tekvîninden sonraya teahhur etmiştir. Şu hâlde bunda ilm-i ilâhîdeki insan tabiat ve mâhiyetinin hiç iktizâsı yok değil, fakat o tabiat fâil ve müessir değil, kendine kalsa hiçbir şey yapamayacak olan âciz ve muhtaç bir mümkin tabiatı ve ihtiyâcı iktizâsıdır. Onun için hüküm tabiatın değil, ona hâkim olan Hâlık ve Sâni' Hak teâlâ'nındır ki o tabiat kendi haddizâtında yok, O'nun ilminde sâbittir. Düşünmeli ki basit bir müvellidü'l-mâ diye yâd olunan şey ile emşâc bir nutfe denilen şey arasında ne büyük fark vardır. Sonra da düşünmeli [5497] ki emşâc bir nutfe diye anılan şey ile insan denilen şey arasında tabiat bakımından aşılmayacak ne büyük bir hatve-i terakki, ne yüksek bir eser-i san'at u kudret vardır. Ve işte bu âyetler

1 F: "tasfiyesisiz de".

insanlara bilhassa bunu duyurmak ve göstermek içindir. Evet, insan kendi kendine olmadığı gibi basit bir hilkat ile de yaratılıvermedi. Allah teâlâ onu şân-ı azametiyle gittikçe tekemmül ettirmek ve en aşağı mertebeden kendine doğru en yüksek mertebelere erdirmek üzere işe yaramazlarını atıp temizlerini süzmek suretiyle emşâc bir nutfeden yarattı, ki böyle yaratmanın hikmeti şununla beyan olunuyor: {نَبْتَل۪يهِ} Öyle ki onu mübtelâ kılmak üzere evire çevire ❁ yani o insanı öyle yaratıp artık bitti diye südâ ve mühmel bırakıvermek için değil, onu birtakım emânât ve tekâlîf ile mükellef kılıp kendisine duygular, vazifeler, mihnetler yükleterek imtihâna çekmek ve Sûre-i Mülk'ün başında اَلَّذ۪ي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيٰوةَ لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً [el-Mülk 67/2] diye beyan olunduğu ve Sûre-i Kıyâme'nin âhirinde اَلَيْسَ ذٰلِكَ بِقَادِرٍ عَلٰٓى اَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتٰى 75/40]] diye ihtar kılındığı vechile daha ileri bir âlemde yüksek bir hayâta geçirmek üzere tavırdan tavıra evire çevire yarattık. Bu ibtilâ ve mükellefiyetle ileri doğru neticelerini kābil olması ve verilen emirleri, edilen irşadları dinleyip önünü ardını görerek ona göre yoluna gitmesi için {فَجَعَلْنَاهُ سَم۪يعاً بَص۪يراً} yarattık da onu bir semî' basîr yaptık ❁ gerek kendisinde ve gerek âfâkta işitilecek, görülecek tenzîlî, tekvînî âyât ve delâili işitecek, görecek, basîretle bilip ona göre şuur ile vazifesini yapacak mükellef bir mahlûka çevirdik ki işte evvel mezkur bir şey değil iken sonra "insan" diye anılmaya başlayan hâdis mahluk dehrin bidâyetinden beri nice etvârdan geçirilip kāle gelmez nice şeylerden süzülüp nice katkılarla mezcedilerek husûle getirilmiş emşâc bir nutfeden[1] وَقَدْ خَلَقَكُمْ اَطْوَاراً [Nûh 71/14] medlûlünce evirile [5498] çevirile tesviye edildikten sonra ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقاً اٰخَرَ [el-Mü'minûn 23/14] mazmûnunca bambaşka[2] bir rûhânî hilkate mazhar edilmiş, semî' basîr mevt ve hayat geçitleriyle

1 F nüshası (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 5503 numaralı yazma) 4596. sayfadan sonra bir yaprak ilave edilmiştir. "T.C. Diyanet İşleri Reisliği" başlığını taşıyan antetli kağıt üzerine tefsirle ilgili bazı notlar alınmıştır. "Cüz': 29; Forma: 15, 16'ya ait notlar" başlıklı notlardan bu âyetle alâkalı olanında şöyle denilmektedir:
"(مِنْ نُطْفَةٍ اَمْشَاجٍ)da 'katkı' tâbiri biraz tuhaf görülmüştür. Katkı varsa da gāliben hâlis olmayan bir şeyde kullanılıyor. 'Bir kahve getir, fakat katkısı olmasın', 'Bu yağda katkı var' deniyor. Buna nazaran muvâfık düşüp düşmeyeceği bir kere daha tedkik olunsun."

2 B: "hem başka".

mübtelâ, henüz varacağı gayeye varmamış, ölümden sonra da bir hayâta namzed ve yolcu bir mahluktur.[1] Şu hâlde hakkıyla semî' basîr olmayan ve Rabbine karşı vazifelerini düşünmeyen kimseler "insan" unvânına lâyık değildirler. Görülüyor ki insanın bu suretle târifi "hayvân-ı nâtık" târifinden daha derin ve daha güzeldir. نَبْتَلِيهِ kaydı umumiyetle Kur'an'da beyan olunagelen mükellefiyetlerin hepsine işaret olmakla beraber bilhassa Sûre-i Mülk'ten beri anlatılan ve ezcümle Sûre-i Kıyâme'de tasvir olunan ve bundan sonra bu sûrede ve ileri sûrelerde ihtârı tevâlî edecek olan mukadderât-ı beşere müte'allik vazife mihnetlerini ve mücâzat[2] ve mükâfat ibtilâlarını icmâl eder. بَصِيراً vasfının yine Sûre-i Kıyâme'de geçen بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِه۪ بَص۪يرَةٌ [el-Kıyâme 75/14] âyetini husûsî bir ihtârı[3] vardır. Burada Râzî tefsirinde kaydedildiği vechile rivayet olunuyor ki: Hazret-i Sıddîk bu âyeti işittiği vakit يَا لَيْتَهَا كَانَتْ تَمَّتْ فَلَا نُبْتَلَى "ah, nolurdu o tamam olsaydı da mübtelâ kılınmasaydık!" demişti.[4] Bu temenni Hazret-i Sıddîk'ın bu âyeti ne ince bir vukuf ve basîret ile anlamış olduğunu gösterir. Çünkü bunda insanın noksanını ve tekemmül için istikbâle ait vezâifinin ağırlığını derinden duyan bir nidâ-yı haşyet vardır. Fi'l-vâki' bu iki âyet insanın hilkat tarihinde hikmet-i teahhuru, geçirdiği ıstıfâ mertebeleriyle sûret-i tekvîni hâli ve istikbâli ile mâhiyeti ve mukadderâtı bakımlarından çok derin uçları ve[5] ince saçakları ihtivâ eden ve nice nice amellerin tahlil ve tedkiklerine müsâid hutût-ı esâsiyesini tenvir eyleyen ledünniyyâtı telhis ve icmâl etmiş; aslını, hilkatin mebde'inden beri en derin, en güzîde damarlarından toplanıp süzülerek bir tavr-ı mahsusta zübde edilen bir usârecik, mâhiyetini tabiatın kendiliğinden yetişmesi ve atlaması ihtimâli olmayan yüksek bir tekâmül hatvesiyle [5499] doğrudan doğru Hâlık teâlâ'nın sıfât ve sun'unu tecellî ettiren sem' u basar ve basîret gibi bir hakīkat-i

---

1 F nüshası burada itibaren كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراً âyetinin tefsirine kadar eksiktir.
2 H: "mu'cizât".
3 H: "ihtar".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 739; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 120:
ما روي أن الصديق رضي الله عنه لما سمع هذه الآية قال: يا ليتها كانت تمت فلا نبتلى.
5 H -"ve".

rûhâniye olarak târif ederken, hikmet-i halkıyla bütün mukadderâtını da bir ucu kendi şuur ve iradesine bağlanmış olan tekemmül[1] için ibtilâ ve mes'ûliyet kanununda hulâsa eylemiştir. Ve bu suretle "insan" diye anılan şeyin gayesine ermiş tam mânasıyla mütekâmil ve dehrin son ucuna gelmiş veya ölümüyle bütün mukadderâtı tükenip bitecek bir şeyden ibaret olmayıp Rabbinden geldiği gibi اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ [el-Kıyâme 75/30] ve اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ [el-Kıyâme 75/12] buyurulduğu vechile yine Rabbine gitmek üzere altı sa'îr, ucu na'îme varan ve tehlike ve mihnetlerle dolu bir yolun yolcusu olduğu anlatılmıştır. İbtilânın bu iki ciheti tasrih ve tavzih olunmak üzere buyuruluyor ki: {اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ} Her hâlde Biz ona doğru yolu gösterdik ❁ o yol اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ ve اِلٰى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ ve وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى [en-Necm 53/42] gibi âyetlerin nâtık olduğu ve Fâtiha'da beyan edildiği vechile doğrudan doğru Allah'a ve hâlis[2] nimetlerine götüren ve Kur'an ile davet olunan hak İslâm dinidir. Yani âfâk u enfüste mebde' ve gayesiyle Hak yolunu göstermek üzere işitilecek ve görülecek ve düşünülecek tenzîlî ve tekvînî, naklî ve aklî âyetler, deliller, alâmetler nasb u ikāme ederek ve insana sem' u basar ve basîret kuvveleri[3] vererek ona nereden gelip nereye gideceğini ve son murâda ermek için Rabbine ne yolda gitmek ve ne gibi vazifeler yapmak lâzım geleceğini anlatarak irşad eyledik {اِمَّا شَاكِرًا وَاِمَّا كَفُورًا} gerek şâkir olsun o insan gerek nankör kâfir ❁ yani isterse o irşad ve hidâyet nimetinin kadrini bilerek Rabbine şükretmek üzere iman ve hüsn-i niyetle o Hak yoluna sülûk edip mihnetlere göğüs gererek çalışsın, gāye-i kemâle yürüsün, isterse nankörlükle küfredip [5500] teklif ve tekemmülden kaçınarak, bu irşad ve hidâyete karşı, işitmez, görmezceden gelerek bu ibtilâ âlemi olan dünyâ hayatta kalmak istesin, o cihet kendisine, kendi ihtiyârına aittir. Her iki hâlde de yol gösterilmiş bulunuyor. Bu hidâyet ve irşaddan sonra şâkir ve kâfir taksîminde bir taraftan şükre tergīb, bir taraftan da küfürden tahzir için اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ

---

1 H: "tekâmül".
2 H: "halâs".
3 H: "kuvvetleri".

[Fussilet 41/40] tarzında ihtiyâr-ı beşere hitab eden mücmel bir va'd ü va'îd vardır. Onun için leff ü neşr-i gayr-i müretteb üslûbuyla evvelâ küfr ü küfrândan tahzîrin illeti {اِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَا۬ وَاَغْلَالًا وَسَعِيرًا} çünkü Biz kâfirler için zincirler, tomruklar ve bir sa'îr, çılgın bir ateş hazırlamışızdır. ❁ Yani "dileyen bunları ihtiyar etsin, lâkin bunlar basîreti olanlar için ihtiyar edilecek, tahammül olunacak şeyler olmadığı için her hâlde küfr ü küfrândan sakınmak lâzım gelir" meâlinde kısaca tefhim olunduktan sonra şükr ü iman, birr ü ihsan ile çalışanların rûhlarının temizliğiyle tarz-ı hayatları ve semere-i mesâîleri, dünyâ hayâtın[1] geçici zevklerine ve sâgar-ı[2] sernigûn olmaya müheyyâ humarlı işretlerine[3] meftun olanları imrendirecek ve hasretlerini artıracak bir surette beyan ve tafsil olunmak üzere buyuruluyor ki: {اِنَّ الْاَبْرَارَ} Haberiniz olsun ebrar ❁ "**Ebrâr**" "berr"in cem'idir, "rabb - erbâb" gibi. "Fâ'il" vezni "ef'âl" diye cemi'lenebildiğine göre "bârr"ın[4] cem'i de olabileceği söylenmiştir. "Berr", birr sâhibi, yani kemâliyle hayır sâhibi mutî' iyi insan demektir. "Hakkullâhı edâ ve nezrini îfâ eder kimse" diye de târif edilmiştir. Hasan'dan "karıncayı incitmez, şerre râzı olmaz kimse" diye de mervîdir.[5] Sûre-i Bakara'da, لَيْسَ الْبِرَّ اَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ [2/177] âyetine, Âl-i İmrân'da لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ [3/92] âyetine bak.

"**Bârr**"[6] iyilik ve ihsan yapan, bir de ahdinde ve yemîninde sâdık olan mânalarına gelir. Burada şâkir olanların [5501] güzel hâlleri ve âkıbetleri beyan olunurken onlardan "ebrâr" unvânıyla tâbir olunması bir târif demek olup bunların nâil oldukları yüksek kerametlere istihkakları bu vasıf ile olduğuna, yani şükürden murad şükr-i amelî olup bunun birr ü hayr ve ihsan ve sadakāt ile îfâ olunacağına tenbihtir. Böyle birr ü hayr sâhibi iyi insanlar {يَشْرَبُونَ} içerler ❁ yani âhirette içecekler, kâfirlerin sa'îrde

---

1 H: "hayâtının".
2 B: "sâgarı".
3 H -"ve sâgar-ı sernigûn olmaya müheyyâ humarlı işretlerine".
4 H: "'berr'in".
5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 204; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 409; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 170. Krş. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 309; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 290:

وقال الحسن: هم الذين لا يُؤذون الذر ولا يرضون الشر.

6 H: "Berr".

yanmaları âhiretteki âkıbetleri olduğu gibi, mukabilinde zikrolunan ebrârın da şürblerinden murad âhiretteki şürbleri demek olur.

{مِنْ كَأْسٍ} Bir ke'sten ki ❁ "**Ke's**", kâse, yukarılarda da geçtiği vechile dolgun kadehe ıtlak olunur. Boş olursa "ke's" denmez. Meşhurda hakikati, içinde içki bulunan kabın kendisidir. Bilhassa içindeki içkiye de ıtlak olunur. İçki içenlerin asıl maksadları gayesi olan neş'e olduğu için sonra da zikr-i sebeb irâde-i müsebbeb tarîkiyle "ke's" tam neş'eden mecaz olur ki edebiyatta isti'mâli bu mâna ile örf[1] olmuştur. Şu hâlde tam mânasıyla dolgun kadeh neş'esinde hiç humar olmayan, hâl ve istikbâlinde her türlü gamm ü kederden âzâde olan sâfî bir hayat zevki demek olur. Böyle bir hayat ise وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُ [el-Ankebût 29/64] mısdâkınca ancak hayât-ı âhiredir. Çünkü dünyanın hiçbir neş'esi yoktur ki keder ve humârı bulunmasın. Bu mânada müverrih Âlî ne güzel söylemiştir:

Neş'e ümmîd ettiğin sâgar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfûrdan

Onun için "ke's" tâbirinde gözetilen tam neş'e mânası dünya kadehlerinde, dünya şarablarında yoktur. Onlar bir neş'eye bedel bin tahrib ile doludur. Bundan dolayı Kur'an'da dünya şarabı وَاِثْمُهُمَٓا اَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا [el-Bakara 2/219], رِجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ [el-Mâide 5/90] diye tavsif olunduğu hâlde âhiret şarabı شَرَاباً طَهُوراً ile [5502] tavsif olunmuştur ki bu, dünyada ancak mutlak bir iman, sâfî bir aşk neş'esi ile rûhânî bir gaye hâlinde mülâhaza olunabilir. Bunda zevk-i cismânîden zevk-i rûhânîye, hüsn-i fânî mir'âtından[2] cemâl-i mutlak şevkine geçen öyle derin ve lâyezâl bir neş'e-i visâl vardır ki yolunda dünyadan geçilir, canlar feda edilir;

Canı Cânân dilemiş vermemek olmaz ey dil
Ne nizâ' eyleyelim ol ne senindir ne benim[3]

1 B: "ma'rûf".
2 B: "mertebesinden".
3 Beyt Fuzûlî'ye aittir.

denilir. Ve bu neş'eyi duyanlardır ki وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِى سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًاؕ بَلْ اَحْيَٓاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ [Âl-i İmrân 3/169] ve اُولٰٓئِكَ هُمُ الصِّدّ۪يقُونَۗ وَالشُّهَدَٓاءُ عِنْدَ رَبِّهِمْۜ لَهُمْ اَجْرُهُمْ وَنُورُهُمْ [el-Hadîd 57/19] tebşirleriyle indallah ebedî hayatta serşâr-ı câm-ı kâm olurlar. Bu âhiret neş'esinden gāfil olup da bütün lezzetlerini dünyâ hayâtın zevkinde tüketmek isteyenler, âlâm-ı dünyayı yalnız dünya şarabının dolmak ihtimâli olmayan ve cüz'î bir neş'eye bedel türlü acılıklar, türlü humarlarla âlûde ve âkıbet kırılmaya mahkum bulunan boş veya eksik sâgarında[1] aradıkları için Allah teâlâ onlara rağmen ebrârın temiz rûhlarıyla zevk-i uhrevî ve ebedî neş'e-i hayâtını birçok sûrelerde olduğu gibi burada da dolgun bir kâse-i işret ve temiz bir içki demek olan "şürb-i ke's" ve "şarâb-ı tahûr" zevk u neş'esiyle beyan ve tasvir buyurmuştur[2]. Bu ke's ile içilen içkinin mizâcı dünya içkilerinin mizâcına benzemeyip her türlü şâibeden ve nâhoş kokulardan ârî gayet temiz ve sonunda tasrih olunacağı üzere bir "şarâb-ı tahûr" olduğu anlatılmak üzere de buyuruluyor ki: {كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراً} Onun, yani o ke'sin mizâcı bir kâfûr olmuştur.

"**Mizâc**" ism-i alet mânasında olarak bir şeye mezcolunan katkı demektir ki hâssası onda tebarüz eder. Meselâ bir şerbete katılan gül suyu onun mizâcı olmuştur. "hâ" zamiri "ke's"e râci'dir. "Ke's" dolu kabın kendisinin ismi olduğuna göre "kâfûr" kadehin mizâcı olmuş olur. Bu ise [5503] o ke'sin sırçası, قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ'den anlaşılacağı vechile kâfûr tıynetinde beyaz ve hoş demek olabileceği gibi o ke'sin içine katılan içkinin kâfûr hâssasında görülmedik bir içki demek olduğunu da ifade edebilir. Bundan başka[3] mizâcı olmak kabın kendisinden ziyade içindeki içkiye daha münasib olacağına nazaran burada "ke's"ten murad içindeki içilecek şey demek olup onun mizâcı da o içilecek içkiye katılan temiz ve hoş bir katkı demek olur. Evvelki mânaya göre "kâfûr" mâruf mânasında mülâhaza olunabilir. Mâlum ki "kâfûr" beyaz ve

1 H: "sâgarlarında".
2 B: "buyurulmuştur".
3 H +"~~katkısı~~".

zarif bir renkte hoş kokulu, serin, antiseptik, yani te'affüne muzâd ve mizâcı kalbi takviye etmek hâssasını hâiz, meşhur bir şeydir. Bir ke'sin kendisinin bu mizacda olması onun temizliğini, hoşluğunu, letâfetini ifade eden bedî' bir isti'âre-i temsîliye olur. Ve ikinci, üçüncü mânalara göre ise "kâfûr" mâruf olan mânasında değil, dünyada mâlum olmayan bambaşka bir içki veya içki katkısı demek olur. Fi'l-hakīka bu mânaca "kâfûr" cennet çeşmelerinden bir çeşmenin ismi diye mervîdir. Bu surette ebrâr o dolgun kadehten bu "kâfûr" denilen çeşmenin suyunu veya[1] mizâcı o çeşmeden katılan bir cennet şarabını içecekler demek olur. Bu takdirde {عَيْناً} ۞ "kâfur"dan bedel veya atf-ı beyandır. Yani o ke'sin mizâcı olan kâfûr bir ayn: bir çeşme, ta'bîr-i âharla, bir menba', bir kaynak gözü, bir pınardır. İkinci ve evvelki takdirde ise يَشْرَبُونَ'nin mef'ûlüdür. Yani mizâcı kâfûr olan o ke'sten mütemâdiyen akan ve ebedî hayat menba'ı olan bir çeşme suyu veya o su ile mezcedilmiş bir içki içerler. Ki buna Sûre-i Vâkı'a'da "sâbikūn"un vasfında وَكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ. بِكَأْسٍ مِنْ مَعِينٍ. لَا يُصَدَّعُونَ عَنْهَا وَلَا يُنْزِفُونَ. [56/18-19] Sûre-i Saffât'ta بَيْضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ. لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ. [37/35-37] denilmiştir. Burada "kâfur", orada بَيْضَاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبِينَ Sûre-i Muhammed'de مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُ [47/15] gibi evsâf hep[2] mütekārib mazmunlardır. O kâfur veya o içtikleri öyle bir çeşme ki {يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللّٰهِ} [5504] onunla yahut ondan Allah'ın kulları içer {يُفَجِّرُونَهَا تَفْجِيراً} güzel yollarla akıtırlar da onu akıtırlar ۞ istedikleri yerlere kolay kolay cereyan ettirirler, diledikleri gibi kana kana içerler. Abdullah b. Ahmed'in *Zevâidü'z-Zühd*'de İbn Şevzeb'den[3] rivayetine göre: Altın masuraları vardır, su onları tâkip eder.[4] Burada "ibâdullah" yine o ebrârın kendileri, şürb de evvelkinin beyan ve tavzîhi olmak muhtemil ise de e'am olmak daha zâhirdir. Bu surette çeşme o ebrârın dünyadaki hayrâtı, ibâdullâhın şürbü ondan umûmun[5] intifâ'

---

1 H +"~~katkısı~~".
2 M ve B -"hep".
3 H, F, M ve B: "şevzîden".
4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 369. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-Cenne,* s. 84; Ebû Nuaym, *Hilye*, VI, 129:

وأخرج عبد الله بن أحمد في زوائد الزهد عن ابن شوذب في قوله: «يفجرونها تفجيرا» قال: معهم قضبان ذهب يفجرون بها تتبع قضبانهم.

5 B: "umûm[en]".

ve istifadeleri, ebrârın kâfûr mizaclı dolgun ke'sten içmeleri de âhirette onun sevâbından erdikleri ebedî saadet neş'esi demek olur. Bunun şu suretle îzâhı da bu mânayı anlatır. {يُوفُونَ بِالنَّذْرِ} ilh... ۞ Çünkü bu, o "ebrâr" isminin icmâlen anlattığı mânayı bir nevi tafsil olmak üzere onların âhirette o murâda ermelerine sebep olan dünyadaki hâllerini, ahlâklarını, hâlet-i rûhiye ve fikr ü emelleriyle hayır amellerinin esasını ve semerelerini beyâna şürû'dur. Yani "onlar ne suretle o birre erer, o tefcîri yaparlar?" denilirse, buyuruluyor ki: Nezirlerini îfâ ederler.

"**Nezr**" ahid ve adak demektir ki bir kimsenin üzerine vâcib olmayan hayırlı bir işi kendine vâcib kılarak yapayım diye taahhüd etmesidir. Ve şüphe yok ki kendine vâcib olmayan nâfileyi üzerine alıp da îfâ eden kimseler, kendilerine vâcib olan vazifeleri evleviyetle îfâ ederler. Bu haysiyetle يُوفُونَ بِالنَّذْرِ gerek kendilerinin îcâbı ve gerek Hak teâlâ'nın îcâbı ile üzerlerine vâcib olan her türlü vecîbe ve vazifelerini îfâ ederler demek olur. Ve bu suretle وَالَّذِينَ هُمْ لِاَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ [el-Mü'minûn 23/8; el-Meâric70/32] âyeti mazmûnuyla لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ... إلخ hadîs-i kudsîsi[1] mazmûnunu ihtivâ eyler. يُوفُونَ muzâri' sîgası da bu îfâda [5505] istimrarlarını ifade eyler. Yani bir iki îfâ ile kalıvermezler, müstemirren îfâ eder dururlar, hem de yaptıklarına mağrur olup da artık yetişir diye gāfil davranmazlar {وَيَخَافُونَ يَوْماً كَانَ شَرُّهُ مُسْتَطِيراً} ve şerri müstatîr olan bir günden korkarlar ۞ o endişe ile korunur dururlar.

"**Müstatîr**" uçan, uçuşan, yangının veya sabahın intişârı gibi âfâka dağılıp yayılmak isti'dâdında bulunan demektir. {وَيُطْعِمُونَ الطَّعَامَ عَلٰى حُبِّهٖ} ۞ Burada عَلٰى حُبِّهٖ zamiri merci'ine göre iki mâna ifade eder.

Birisi "ta'âma sevgileri, yani kendi ihtiyaçları hasebiyle istek ve arzuları bulunmakla beraber" demektir ki وَاٰتَى الْمَالَ عَلٰى حُبِّهٖ [el-Bakara 2/177], لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتّٰى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ [Âl-i İmrân 3/92] mazmûnudur.

---

1 Bk. Buhârî, Rikāk, 38; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 221/7880; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 248.

Birisi de o it'âmı kerhen değil, bütün kalblerinden isteye isteye, seve seve demektir ki her birinin bir vechi vardır. {مِسْكِيناً وَيَتِيماً وَاَسِيراً}

"**Miskîn**" kendi kendine iktisabdan âciz,

"Yetîm", kâsibi ölmüş, kendisi de âciz,

"**Esîr**" memlük olup olmamaktan, müslim olup olmamaktan e'am olarak herhangi bir esir olursa olsun. Burada esirlere, düşkünlere hüsn-i muameleye mühim bir tenbih vardır. Esir kendisine katl vesâir herhangi bir muamele yapılabilmeye mahkum bir hâldedir. Onu katletmek lâzımsa önce katletmeli, fakat kayd-ı esaretle bağlandıktan sonra da işkence etmeyip mümkin olabildiği kadar insanca bakmalıdır. Rivayet olunur ki Resûlullah'a esir getirilir, o onu Müslümanlardan bazılarına teslim eder; "buna ihsan et, güzel bak" diye emrederdi. İki gün üç gün onun yanında kalır, o müslim ona kendi nefsine tercih eder surette bakardı. Katâde demiştir ki: "O gün onların esirleri müşrikler idi, müslim [5506] kardeşin ise elbette it'âmına daha lâyıktır."[1] Müslim esire mu'âvenet, daha ziyade onun esaretten halâsına sa'y ile olur. Sonra onlar bu it'âmdan bir garaz ve ivaz beklemezler. {اِنَّمَا نُطْعِمُكُمْ لِوَجْهِ اللّٰهِ... إلخ} ❁ böyle derler. Lâkin bunu sarâhaten yüzlerine söylemez, kalblerinden ve hâlleriyle söylerler. Onun için burada "böyle derler" diye tasrih edilmemiş, kavil zımnî olarak ifade edilmiştir.

"**Livechillah**" Allah yüzü, bâkī olan âhiret vichesi, Allah rızâsı demektir. {عَبُوساً} "Abûs" ❁ bed çehreli, yani içinde bulunanların yüzlerini ekşitip[2] fenalaştıracak olan kara gün {قَمْطَرِيراً} çatık suratlı. ❁ Deniliyor ki bu kelime, devenin telkīh sırasında kibir ile yahut doğururken tazyik hâlinde kuyruğunu kaldırıp burnunu çevirerek ve iki kutrunu, yani yanlarını derleyerek aldığı çalımlı veya sıkıntılı vaziyetini anlatan قمطرت الناقة tâbirinden me'huz olarak iki gözünün arasını çatıp şiddetle çîn-i

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 668:
عن الحسن: كان رسول الله صلى الله تعالى عليه وعلى آله وسلم يؤتى بالأسير فيدفعه إلى بعض المسلمين فيقول: أحسن إليه، فيكون عنده اليومين والثلاثة، فيؤثره على نفسه... وعن قتادة: كان أسيرهم يومئذ المشرك، وأخوك المسلم أحق أن تطعمه.

2 F: "ekşiyip".

cebîn gösteren, yani abuslukta şiddetli veya şerri birbirine girmiş gibi zorlu ve dehşetli veya uzun ve imtidadlı mânalarına tefsir[1] olunmuştur ki, o gün kıyamet günüdür. {فَوَقٰيهُمُ اللّٰهُ شَرَّ ذٰلِكَ الْيَوْمِ وَلَقّٰيهُمْ نَضْرَةً وَسُرُوراً... اِلخ} ❁ Bu da dünyadaki o hâlet-i rûhiye ile mesâînin sonundaki semeresini, âhiretteki neticesini beyâna şürû'dur ki يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ ile icmâl edilen neş'e ve saadeti tavzih ve tafsildir[2]. {وَجَزٰيهُمْ بِمَا صَبَرُوا} ❁ Bununla sabır, ebrârın muvaffakiyetleri esbâbından biri olan en mümtaz hasletleri olduğuna ve bu suretle şükür ile sabrı câmi' bulunduklarına da işaret olunmuştur. {جَنَّةً} Cennet ❁ diledikleri gibi yiyip içecekleri dilnişîn bir [5507] bostan {وَحَرِيراً} bir harir وَلِبَاسُهُمْ فِيهَا حَرِيرٌ [Fâtır 35/33] mantûkunca bir ipek ki giyerler, ziynetlenirler. Bu nadâret ü sürûr ve cennet ü harîr şu hâl ile beyan olunuyor: {مُتَّكِـِٔينَ فِيهَا عَلَى الْاَرَآئِكِ} Erîkeler üzerine dayanıp kurularak. ❁ "**Erîke**", hacele, yani gelin odasına kurulan serir, donatılmış koltuk {زَمْهَرِيراً} zemheri, şiddetli soğuk ❁ çünkü sıcağın şiddeti azab olduğu gibi soğuğun şiddeti de azabdır. {قَوَارِيرَ مِنْ فِضَّةٍ} Gümüşten kārûreler, billurlar. ❁ Mâlum ki gümüş ile sırça billûrun tabiatları muhteliftir, gümüşten sırça veya billur olmamak lâzım gelir. Lâkin burada bedî' bir istiare yapılmış, gümüş beyazlığıyla billur berraklığının safâsını hâvî muhtelif biçimde kaplar tasvir olunmuştur, ki bunda kâfur mizâcına da delâlet vardır. {كَأْساً كَانَ مِزَاجُهَا زَنْجَبِيلاً}

"**Zencebîl**" "zencefil" dediğimiz mâruf hoş kokulu baharın ismidir ki bazı meşrûbâta katılmasında hoş bir lezzet ve râyiha hâsıl eder. Evvelâ "kâfûr mizaclı ke's", burada da "zencefil mizaclı ke's" denilmesinden ve birinde "şürb" birinde "saky" tâbir edilmesinden iki nevi ke's anlaşılıyor ki birinin kesbî, birinin vehbî olmasına işaret olsa gerektir.

{سَلْسَبِيلاً} ❁ "**Selsebîl**" ilk evvel Kur'an'da işitilmiş bir kelime olduğu söylenmiş, bunun "selsel" ve "selsâl" gibi[3] selâset ve teselsül mânalarıyla alâkadar olarak akımı müteselsil ve içimi ve yudumu boğaza

---

1 H: "tafsil".
2 H: "tefsirdir".
3 H: "bunun 'silsile' gibi".

dokunmayacak surette gayet kolay ve tatlı mefhûmunu ifade ettiği de söylenmiştir. Mücâhid “cereyânı kuvvetli, içimi kolay” demiş, Mukātil de “suyu istedikleri meclise diledikleri gibi teselsül eder bir ayn” [5508] demiştir. Katâde’den rivayet olunduğuna göre Arş’ın tahtında Adn cennetinden nebe‘ân edip bütün cennetlere teselsül eden bir ayndır.[1] *Bahr*’da der ki: “Bunun zâhiri bir isim olmayıp insiyağda selis mezâkta sehl diye bir tavsif olmak gerektir. Çünkü hakikaten isim olsa idi te’nîs ve alemiyetten dolayı gayr-i munsarif olmak lâzım gelirdi.”[2] Ma‘amâfîh, سَلَاسِلَا ve قَوَارِيرَا gibi fâsılaya riayet için tenvinlenmiş olması da melhuzdur. Bazıları da bunun “bir yol iste” mânasına سَلْ سَبِيلاً terkîbinden menkul bir isim olması ihtimâlini söylemişlerdir ki “ona bir yol arayanlar, ondan içebilirler” mânasını îmâ eder demektir. {وَيَطُوفُ عَلَيْهِمْ} ilh…

{وَاِذَا رَاَيْتَ ثَمَّ} Ve gördüğün vakit orada ❁ yani o cennette gözün her nereye ilişse {رَاَيْتَ نَعِيماً وَمُلْكاً كَبِيراً} bir na‘îm ve pek büyük bir mülk görürsün. ❁ Kederden, gıll ü gıştan âzâde saf bir nimet ve tavsîfe sığmaz büyük bir saltanat. Ki mahsüs ve ma‘kūle şâmildir. Bazıları demiştir ki o büyük mülk, tekvin ve meşiyyet mülküdür ki bir şey irade ettikleri zaman oluverir. Ve işbu اِذَا رَاَيْتَ hitâbında Resûlullah’a ve ümmetine bunu bir vaad vardır. {عَالِيَهُمْ} ❁ O na‘îm ehlinin görüldükleri[3] sırada, veya üzerlerine tavaf olunurken hâllerini şerhtir. Yani رَاَيْتَ mazmûnundan yahut يَطُوفُ عَلَيْهِمْ zamirinden veya ta yukarıdaki مُتَّكِئِينَ’den hâl olarak “harîr”i îzahtır. Yani o na‘îm ehlini gördüğün vakit veya vildân-ı muhalledûn ile etraflarında dolaşıldığı veya erîkeler üzere oturdukları sırada hâlleri üstlerinde giyim yahut üst taraflarında tezyînât olarak {ثِيَابُ سُنْدُسٍ خُضْرٌ} yeşil sündüs esvablar ❁ “sündüs” nâmı verilen gayet ince ve zarif ipek kumaşlardan yeşil kisveler. {وَاِسْتَبْرَقٌ} اِسْتَبْرَقٌ ❁ Kalın

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, X, 365:
وقال قتادة: هي عين تنبع من تحت العرش من جنة عدن إلى الجنان... وقال مجاهد: عين جديرة الجرية سلسلة سهلة المساغ. وقال مقاتل: عين يتسلسل عليهم ماؤها في مجالسهم كيف شاءوا.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît*, X, 365:
والظاهر أن هذه العين تسمى سلسبيلا بمعنى توصف بأنها سلسلة في الاتساع سهلة في المذاق، ولا يحمل سلسبيل على أنه اسم حقيقة، لأنه إذ ذاك كان ممنوع الصرف للتأنيث والعلمية.

3 H ve B: “gördükleri”.

[5509] veya sırmalı ipek kumaşlar ki يَلْبَسُونَ مِنْ سُنْدُسٍ وَاِسْتَبْرَقٍ [ed-Duhân 44/53] medlûlüne nazaran sırasına göre giyinirler veya oturdukları mevkiler aşağıdan yukarı ve yukarıdan aşağı bunlarla donatılmıştır. Aslı Arabî olmayan "sündüs" ve "istebrak" kelimelerinde çok sözler söylenmiş ise de bizim anlayacağımız ince ve kalın ipek kumaşların en güzelleridir. {وَحُلُّوا اَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ} Ve gümüşten bileziklerle hilyelenmişler[1], süslenmişlerdir. ❁ Bu حُلُّوا zamiri, hizmet eden "vildân-ı muhalledûn"a râci' olduğuna göre bunların böyle süslenmeleri mâkuldür. Ehl-i cennetten olan kadınlar hakkında da yaraşır. "Erkekler hakkında bu tarzda süslenmek nasıl memduh olabilir?" diye bir sual hatıra gelebilir. Bunu ehl-i cennetin zevkine havale etmek cevâb-ı kâfî olabilirse de ma'kūl bir vecih de yok değildir. Çünkü kollarındaki[2] bu bileziklerdir ki ehl-i cennetin dünyada elleriyle yapıp ihtisas peydâ etmiş oldukları sâlih amellerin timsâli olan mükâfattır. Bazı âyetlerde altın ve gümüş bilezikler diye bunların merâtibindeki ihtilâfa da işaret buyurulmuştur. Bazıları "gümüş hizmet edenlerin, altın hizmet olunanlarındır; burada hizmet edenlerin hilyesi olmak itibariyle gümüş denilmiştir" demişlerse de, altının parlaklığına mukabil gümüşün rengindeki beyazlığın daha ziyade ihlâs ve safveti temsil etmesi ve bir de altına nisbetle kesretinden dolayı umûma menfaati daha şümullü olması haysiyetleriyle burada sade gümüş denilmiş olması daha muvâfıktır. Sonra şu da unutulmamak gerektir ki bu gümüş mâlum olan gümüş değil, o âleme mahsus olan bir gümüştür. Bu âyetin mazmûnu cismânî, rûhânî daha bazı işârî mânalar ilham edebilirse de onlar zevklerin inceliklerine ait ledünniyyâttır. Bütün bunlar en son olarak şu zevk ve neş'ede hulâsa edilmiştir: {وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا} Ve onlara Rableri bir şarâb-ı tahûr [5510] sunmaktadır. ❁ Ki hem temiz hem de hiçbir keder ve leke bırakmayacak vechile gayet temizleyici; hem tâhir hem mutahhir bir şarab. Ki önce zikrolunan biri kâfur mizaclı, diğeri zencefil mizaclı iki nev'in ikisine de fâik ve sakyı

1 H: "hulvelenmişler".
2 M (ilk baskı): "kullarındaki".

doğrudan doğru Rabbü'l-âlemîn'e müsned olan, hiçbir katkı katılmamış, safâ-yı mutlak ile sâfî ve tahûriyet vasfıyla mümtaz tertemiz bir içki, cemâl-i Hakk'a kavuşmak neş'esidir. Bu şarabın tahûriyeti hakkında vârid olan rivayetler: Ebû Kılâbe'den "yiyecekler, içecekler verilir, en sonunda da bir şarâb-ı tahûr sunulur ki bununla kalbleri ve bütün içleri tertemiz olur. Ve dışlarından misk kokusu gibi bir ter hâlinde feyezan eder." Mukātil'den: "Cennet kapısında bir menba'dır ki her kim ondan içerse Allah teâlâ onun kalbinde gıll u gış ve hasedden veya içinde kirden, lekeden eser bırakmaz, hepsini nez' eder çıkarır."[1] وَنَزَعْنَا مَا فِى صُدُورِهِمْ مِنْ غِلٍّ اِخْوَانًا [el-Hicr 15/47]. Diğer taraftan bunda dünya şarablarında bulunan lekelerden eser yoktur. Bidâyetinde olmadığı gibi nihâyetinde de yoktur. Bazıları da demişlerdir ki "bununla murad sırf rûhânî olan bir şarabdır ki o bütün mâsivâdan geçiren tecellî-i rabbânîdir."

صَفَاءٌ وَلَا مَاءٌ وَلُطْفٌ وَلَا هَوَاء　　　وَنُورٌ وَلَا نَار وَرُوحٌ وَلَا جِسْم

"Bir safâ var su yok, bir letâfet var hava yok, bir nûr var nâr yok, bir rûh var cisim yok."

İbn Fârız'ın Hamriyye Kasîdesi bu mâna üzere yazılmıştır. Meselâ Tâiyye'sindeki şu beyit ile de bunu kasd eylemiştir:

سَقَوْنِي وَقَالُوا لَا تُغَنّ وَلَوْ سَقوا　　　جِبَالَ حُنين مَا سَقَوني لَغَنَّتِ

"Bana içirdiler de 'teganni etme!' dediler, hâlbuki bana içirdiklerini Huneyn[2] dağlarına içirseler onlar tegannî ederlerdi." Hikâye olunur ki Bâyezid-i Bestâmî'ye bu âyetten sual etmişler, demiş ki: "Onlara bir şarâb-ı tahûr sundu, onları başkasına mahabbetten tathir etti." Sonra da demiş ki: [5511] "Allah teâlâ'nın bir şarabı vardır ki onu kullarının en faziletlileri için iddihar buyurmuştur. Onu onlara doğrudan doğru

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 755. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 252; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 405:

القول الثاني في الطهور أنه المطهر، وعلى هذا التفسير أيضا في الآية احتمالان أحدهما: قال مقاتل: هو عين ماء على باب الجنة تنبع من ساق شجرة من شرب منها نزع الله ما كان في قلبه من غل وغش وحسد، وما كان في جوفه من قذر وأذى وثانيهما: قال أبو قلابة: يؤتون الطعام والشراب فإذا كان في آخر ذلك أتوا بالشراب الطهور، فيشربون فتطهر بذلك بطونهم ويفيض عرق من جلودهم مثل ريح المسك.

2 M: "Huney".

kendisi iskā eder, içtiler mi coşarlar, coştular mı uçarlar, uçtular mı ererler, erdiler mi ayrılmazlar. Onlar فِى مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ [el-Kamer 54/55] sırrına mazhardırlar."[1] Râzî zikrettiği vücûhun sonunda bir ma'nâ-yı işârî olarak buradaki içkilerin hepsini böyle bir tarz-ı rûhânîde takrir ederek der ki: "Rûh, melâike âlemindendir. Melâikenin ekâbir ve e'âzımının cevherlerinden bu ervâh üzerine feyezan eden envâr, susuzlukları gideren ve bedeni takviye eden tatlı suya benzer. Menba' suları pınarlar sâfîlikte, çoklukta, kuvvette mütefâvit oldukları gibi envâr-ı ulviye menba'ları da öyledir. Bazıları bârid ve yâbis tabiatta kâfûrîdirler. Bunun sâhibi dünyada havf u bükâ ve inkıbaz makāmındadır. Bazıları da hâr ve yâbis tabiatta zencebîlîdirler. Bu hâletin sâhibi de Allah teâlâ'nın mâsivâsına az iltifat eder, ecsâm ve cismaniyyâta az ehemmiyet verir. Sonra rûh-i beşerî kaynaktan kaynağa, nûrdan nûra intikal eder gider. Ve şek yoktur ki esbâb ve müsebbebât nûr-i mutlak olan Vâcibü'l-vücûd celle celâlühû ve azze kemalühû'ya irtikā ile nihâyet bulurlar. O makama vâsıl olup o şarabdan içince önce içilen içkilerin hepsi münhazım[2], hatta fâni olurlar. Çünkü Allah teâlâ'nın nûr-i celâl ve kibriyâsı karşısında bütün mâsivallâhın nûru muzmahil olur. Ve[3] işte sıddîkīnin seyrinin âhiri, terakki ve kemâlde derecelerinin müntehâsı budur. Bu sebeple Cenâb-ı Allah ebrârın sevâbını zikrederken وَسَقٰيهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا ile hitam vermiştir."[4] Şöyle diyerek ki {اِنَّ هٰذَا كَانَ لَكُمْ جَزَٓاءً وَكَانَ سَعْيُكُمْ مَشْكُورًا}

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 181. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 253:

وقيل: أريد بذاك الشراب الروحاني لا المحسوس وهو عبارة عن التجلي الرباني الذي يسكرهم عما سواه:

صفاء ولا ماء ولطف ولا هوا   ونور ولا نار وروح ولا جسم

ولعل كل ما ذكره ابن الفارض في خمريته التي لم يفرغ مثلها في كأس إشارة إلى هذا الشراب وإياه عنى بقوله:

سقوني وقالوا لا تغنّ ولو سقوا   جبال حنين ما سقوني لغنت

ويحكى أنه سئل أبو يزيد عن هذه الآية فقال: سقاهم شرابا طهرهم به عن محبة غيره ثم قال: إن الله تعالى شرابا ادخره لأفاضل عباده يتولى سقيهم إياه فإذا شربوا طاشوا وإذا طاشوا طاروا وإذا طاروا وصلوا وإذا وصلوا اتصلوا فهم «فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ».

2 H: "münhezim".

3 B -"Ve".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 756. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 181-182:

ورابعها: وهو أن الروح من عالم الملائكة، والأنوار الفائضة من جواهر أكابر الملائكة وعظمائهم على هذه الأرواح مشبهة بالماء العذب الذي يزيل العطش ويقوي البدن وكما أن العيون متفاوتة في الصفاء والكثرة والقوة فكذا ينابيع الأنوار العلوية مختلفة فبعضها تكون كافورية على طبع البرد واليبس ويكون صاحبها في الدنيا في مقام الخوف والبكاء والانقباض وبعضها تكون زنجبيلية على طبع الحر واليبس فيكون صاحب هذه الحالة قليل الإلتفات إلى ما سوى الله تعالى قليل المبالاة بالأجسام والجسمانيات ثم لا تزال الروح البشرية منتقلة من ينبوع إلى ينبوع ومن نور إلى نور ولا شك أن الأسباب والمسببات متناهية في ارتقائها إلى واجب الوجود الذي هو النور المطلق جل جلاله وعز كماله فإذا وصل إلى ذلك المقام وشرب من ذلك الشراب انهضمت تلك الأشربة المتقدمة بل فنيت، لأن

işte bu sizin için hazırlanmış bir karşılık idi ve sa'yiniz meşkur oldu ۞ dünyadaki çalışmalarınız boşa gitmedi, kadri takdir olunup daha büyük mükâfat ile karşılandı. Bu hitab ehl-i cennetin cennete girip kendileri için hazırlanmış olan na'îmi müşahede ettikleri zamanki tehni'e hitâbını hikâyedir. Yani o zaman böyle denecektir. [5512] İlm-i ilâhîdeki takdîr-i ezelîyi ihbar ile dünyadakilere bir vaad hitâbı olmak da muhtemildir.

Kâfirlere hazırlanan selâsil ve ağlâl ve sa'îre mukabil şâkirlere, ebrâra hazırlanan nadâret ve sürûr, cennet ü harîr, o na'îm-i sâfî ve mülk-i kebîr ile şarâb-ı tahûr, sa'y-i meşkûr neş'e-i kusvâsını beyandan sonra اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّب۪يلَ [1] mazmûnunu tahkik[2] ve tavzih siyâkında buyuruluyor ki:

اِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ تَنْز۪يلاًۚ ﴿٢٣﴾ فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ اٰثِماً اَوْ كَفُوراًۚ ﴿٢٤﴾ وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَاَص۪يلاًۚ ﴿٢٥﴾ وَمِنَ الَّيْلِ فَاسْجُدْ لَهُ وَسَبِّحْهُ لَيْلاً طَو۪يلاً ﴿٢٦﴾ اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَٓاءَهُمْ يَوْماً ثَق۪يلاً ﴿٢٧﴾ نَحْنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَٓا اَسْرَهُمْۚ وَاِذَا شِئْنَا بَدَّلْنَٓا اَمْثَالَهُمْ تَبْد۪يلاً ﴿٢٨﴾ اِنَّ هٰذِه۪ تَذْكِرَةٌۚ فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّه۪ سَب۪يلاً ﴿٢٩﴾ وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُۜ اِنَّ اللّٰهَ كَانَ عَل۪يماً حَك۪يماًۗ ﴿٣٠﴾ يُدْخِلُ مَنْ يَشَٓاءُ ف۪ي رَحْمَتِه۪ۜ وَالظَّالِم۪ينَ اَعَدَّ لَهُمْ عَذَاباً اَل۪يماً ﴿٣١﴾

Meâl-i Şerîfi

Fi'l-hakīka Biz indirdik Biz sana Kur'ân'ı ceste ceste (23). O hâlde sabret Rabbinin hükmünü vermesi için de[3] itaat etme [5513] *onlardan bir âsime veya nanköre (24). Ve Rabbinin ismini an[4] hem erken hem ikindiyin[5] (25). Geceden de O'na secde et ve tesbih et[6] O'na uzun gece[7] (26).*

نور ما سوى الله تعالى يضمحل في مقابلة نور الله وكبريائه وعظمته وذلك هو آخر سير الصديقين ومنتهى درجاتهم في الارتقاء والكمال فلهذا السبب ختم الله تعالى ذكر ثواب الأبرار على قوله: «وسقاهم ربهم شرابا طهورا».

1 H -"sa'y-i meşkûr neş'e-i kusvâsını beyandan sonra اِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّب۪يلَ".
2 H: "tahakkuk".
3 F -"de".
4 F +"da".
5 H: "kindiyin".
6 H -"ve tesbih et".
7 F: "Ve Rabbinin ismini an da hem erken hem ikindi (25) hem geceden de secde et O'na ve tesbih et O'na uzun gece".

Çünkü onlar peşini severler ve önlerindeki ağır bir günü bırakırlar (27). Biz yarattık onları ve kundaklarını biz bağladık, dilediğimiz vakit de kılıklarını[1] tebdil ederiz (28). İşte bu bir tezkiredir, dileyen Rabbine bir yol tutar (29). Maʻamâfîh Allah dilemeyince dilemezsiniz, çünkü yegâne Alîm, Hakîm Allah'tır (30). O dilediğini rahmeti içine kor, zâlimlere ise elîm bir azab hazırlamıştır (31).

{إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ} Başkası değil Biz, ancak Biz indirdik sana {الْقُرْاٰنَ} Kur'ân'ı ❁ insana doğru yolu gösteren ve o şarâb-ı tahûr neş'esini sunan Kur'ân'ı {تَنْزِيلًا} tenzil suretiyle ❁ yani bir defada değil, zaman zaman fâsıla ile yirmi üç senede ceste ceste, ki ilk insan hilkatinde olduğu gibi bunda da tedrîcî tekemmül ve terakki kāidesine bir uygunluk vardır. Bununla önceden mezkur olmayan birçok şeyler olacak ve bu vaad olunan şeyler muhakkak vukūʻ bulacaktır. {فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ} Onun için acele etme de Rabbinin hükmünü vermesi için sabret ❁ bugün son nusret ve muvaffakiyete erdirivermeyip de mükellef ve mübtelâ kıldığı birtakım mesâî ve mücahedelerin zorluğuna tahammül et, ileride vereceği hükmü gözet, çünkü bu çekilen zahmetlerin güzel bir âkıbeti var. {وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ} Sabırsızlık edip de o insanlar içinden {اٰثِمًا} bir âsime ❁ günaha davet eden bir günahkâra {اَوْ كَفُورًا} veya küfre davet eden nankör bir kâfire itaat etme. {وَاذْكُرِ اسْمَ رَبِّكَ} Ve [5514] Rabbinin ismini an ❁ اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ [el-Bakara 2/153] mantûkunca sabır ile beraber ezan ve namaza devam eyle.

{بُكْرَةً وَاَصِيلًا} ❁ "**Bükre**" erken demek olup er[2] sabaha ve sabahtan öğleye kadara ıtlak olunur. "**Asîl**" ikindi ve akşam üzeri olmakla beraber öğleden akşama kadar ıtlak olunur. Bu suretle, بُكْرَةً وَاَصِيلًا "sabahtan akşama kadar" demek olup bunda sabah, öğleyin, ikindi namazları dâhil olur. {وَمِنَ الَّيْلِ}Ve geceden de ❁ yani gecenin bazı cüz'ünden de **{**فَاسْجُدْ لَهُ} O'na, yani Rabbine secde et ❁ burada "fâ" ile فَاسْجُدْ emri, وَاذْكُرْ emrini de beyan ederek ondan da murad namaz olduğunu anlatır. Secde, zikr-i

1 H: "hilkatlerini".
2 H: "bir"; B: "îr".

cüz irâde-i kül tarîkiyle salâttan mecazdır. Gecenin bazı cüz'ü de akşam ve yatsı demek olur. {وَسَبِّحْهُ لَيْلًا طَوِيلًا} Hem de O'na uzun gece yahut geceleyin uzun uzadıya tesbih et ❁ bunda da Sûre-i Müzzemmil'de geçtiği üzere Peygamber'e teheccüdün vücûbuna tenbih olmakla beraber Rabbinin hükmü gelinceye kadar sabır emrolunan müddetin uzun bir gece gibi geleceğine ve onun Allah'a tesbih ve tenzih ile müteyakkızâne ibadet ve hazırlık ile geçirilmesi lüzûmuna da işaret vardır. Bu işaretin dolayısıyla ümmete ait olacağı da unutulmamak lâzım gelir. {اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ} Çünkü onlar ❁ yani kâfirler {يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ} ilh...{يَوْمًا ثَقِيلًا} ❁ Bu ağır gün önlerindeki kıyamettir. {وَشَدَدْنَٓا اَسْرَهُمْ} ❁ "Esâret" maddesi olan "esr", aslında sıkı bağlamak mânasına masdar olup bağlamak vâsıtası olan kayd u bende de ıtlak olunur ki burada hilkat bendleri, bedenlerin mafsallarını bağlayan urûk u a'sâb ve adalât [5515] gibi râbıtalar ile tefsir olunmuştur. Biz bu "şedd-i esr"i mealde "kundaklarını bağlamak" tâbiriyle ifade etmeyi muvâfık bulduk. {وَاِذَا شِئْنَا بَدَّلْنَٓا اَمْثَالَهُمْ} ❁ Burada "tebdîl-i emsâl" "mîm"in kesriyle "misl"den, "kendilerini ihlâk eder, yerlerine diğer misillerini halkederiz" mânasına, tebdîl-i zevât mânasına[1] dahi olabilirse de sıfat ve kılık mânasına "mîm"in fethiyle "mesel"den olarak tebdîl-i sıfât[2] mânasına olmak daha muvâfıktır. Nitekim Sûre-i Vâkı'a'da عَلٰٓى اَنْ نُبَدِّلَ اَمْثَالَكُمْ وَنُنْشِئَكُمْ فِى مَا لَا تَعْلَمُونَ'da [56/61] bu mâna zâhir idi. {وَمَا تَشَٓاؤُنَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ} ❁ Bu âyet cebr ü kader meselesinde ma'reke-i ârâ olmuş ise de bunda kullara da meşiyyet isbat edilmiş olduğunda ve ma'amâfîh onun mutlak olmayıp meşiyyet-i ilâhiyeye tevâfuk[3] ile mukayyed bulunduğunda şüpheye mahal yoktur. Binâen'aleyh mes'ûliyet abde, hüküm Allah'a muzâftır.[4] Onun için kul mukadderâtını keyfine göre çizemez, meşiyyet-i ilâhiye dairesinde mes'uldür. Allah teâlâ ise hiç mukayyed olmayarak dilediğini yapar; yol O'nun tâyin ettiği, sevab ve ikāb O'nun ahkâmıdır. O dilediğini yapar. Bundan dolayı

---

1 H -"tebdîl-i zevât mânasına".
2 H: "sıfat".
3 B: "tevâfuku".
4 B -"Binâen'aleyh mes'ûliyet abde, hüküm Allah'a muzâftır".

{يُدْخِلُ مَنْ يَشَٓاءُ فٖى رَحْمَتِهٖۜ وَالظَّالِمٖينَ اَعَدَّ لَهُمْ عَذَاباً اَلٖيماً} ۝ diye biri rahmetine, biri azâbına giden iki yol göstermiştir. İşte insan gösterilen bu iki yolun arasında mübtelâ olmak üzere yaratılmıştır. Kısmen bâlâda îzah olunan bu va'd ü va'îd, gelecek sûrelerde de tahkik ve tafsil olunacaktır.

[5516]

سورة المرسلات مكية وهي خمسون آية

MÜRSELÂT SÛRESİ

"Ve'l-Mürselât Sûresi" "Urf Sûresi" dahi denilir, Mekkîdir. İbn Mes'ûd radıyallâhu anh'tan sıhâhta mervî olduğu üzere Mina'da bir gārda nâzil olmuştur.[1]

Âyetleri:[2] Ellidir.

Kelimeleri: Yüz seksen birdir.

Harfleri: Sekiz yüz on altı[3].

Fâsılası: عبرتم لنا harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالْمُرْسَلَاتِ عُرْفاً ﴿١﴾ فَالْعَاصِفَاتِ عَصْفاً ﴿٢﴾ وَالنَّاشِرَاتِ نَشْراً ﴿٣﴾ فَالْفَارِقَاتِ فَرْقاً ﴿٤﴾ فَالْمُلْقِيَاتِ ذِكْراً ﴿٥﴾ عُذْراً اَوْ نُذْراً ﴿٦﴾ اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٌ ﴿٧﴾ فَاِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ ﴿٨﴾ وَاِذَا السَّمَٓاءُ فُرِجَتْ ﴿٩﴾ وَاِذَا الْجِبَالُ نُسِفَتْ ﴿١٠﴾ وَاِذَا الرُّسُلُ اُقِّتَتْ ﴿١١﴾ لِاَيِّ يَوْمٍ اُجِّلَتْ ﴿١٢﴾ لِيَوْمِ الْفَصْلِ ﴿١٣﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الْفَصْلِ ﴿١٤﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿١٥﴾ اَلَمْ نُهْلِكِ الْاَوَّلِينَ ﴿١٦﴾ ثُمَّ نُتْبِعُهُمُ الْاٰخِرِينَ ﴿١٧﴾ كَذٰلِكَ نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ ﴿١٨﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ ﴿١٩﴾ اَلَمْ نَخْلُقْكُمْ مِنْ مَٓاءٍ مَهِينٍ ﴿٢٠﴾ فَجَعَلْنَاهُ فٖى قَرَارٍ مَكِينٍ ﴿٢١﴾ اِلٰى قَدَرٍ مَعْلُومٍ ﴿٢٢﴾ فَقَدَرْنَا فَنِعْمَ الْقَادِرُونَ ﴿٢٣﴾ وَيْلٌ

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 16, İhsâr, 18; Müslim, Selâm, 137:
عن عبد الله قال: كنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في غار فنزلت «والمرسلات عرفا» فإنا لَنَتلقّاها مِن فِيه إذ خرجت حَيّة من جحرها فابتدرناها لنقتلها فسبقتْنا فدخلت جحرها فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «وُقيَت شركم كما وُقيتم شرها» وعن إسرائيل عن الأعمش عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله مثله قال: وإنا لنتلقاها مِن فِيه رطبة.

2 H: "Âhiretleri".

3 B: "altıdır".

يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبينَ ﴿٢٤﴾ اَلَمْ نَجْعَلِ الْاَرْضَ كِفَاتاًۙ ﴿٢٥﴾ اَحْيَٓاءً وَاَمْوَاتاًۙ ﴿٢٦﴾ وَجَعَلْنَا
فِيهَا رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ وَاَسْقَيْنَاكُمْ مَٓاءً فُرَاتاًۜ ﴿٢٧﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبينَ ﴿٢٨﴾ اِنْطَلِقُٓوا
اِلٰى مَا كُنْتُمْ بِهٖ تُكَذِّبُونَۚ ﴿٢٩﴾ اِنْطَلِقُٓوا اِلٰى ظِلٍّ ذٖى ثَلٰثِ شُعَبٍۙ ﴿٣٠﴾ لَا ظَلِيلٍ وَلَا يُغْنٖى
مِنَ اللَّهَبِۜ ﴿٣١﴾ اِنَّهَا تَرْمٖى بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِۚ ﴿٣٢﴾ كَاَنَّهُ جِمَالَتٌ صُفْرٌۜ ﴿٣٣﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ
لِلْمُكَذِّبينَ ﴿٣٤﴾ هٰذَا يَوْمُ لَا يَنْطِقُونَۙ ﴿٣٥﴾ وَلَا يُؤْذَنُ لَهُمْ فَيَعْتَذِرُونَ ﴿٣٦﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ
لِلْمُكَذِّبينَ ﴿٣٧﴾ هٰذَا يَوْمُ الْفَصْلِۚ جَمَعْنَاكُمْ وَالْاَوَّلينَ ﴿٣٨﴾ فَاِنْ كَانَ لَكُمْ كَيْدٌ فَكٖيدُونِ
﴿٣٩﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبينَ ﴿٤٠﴾

[5518] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun o urf için gönderilenlere (1) derken büküp devirenlere (2) ve neşrederek yayanlara (3) derken seçip ayıranlara (4) sonra bir öğüt bırakanlara (5) gerek özr için olsun gerek inzar (6) her hâlde size vaad olunan muhakkak olacaktır (7). Hani o yıldızlar silindiği vakit (8) ve o semâ açıldığı vakit (9) ve o dağlar savrulduğu vakit (10) ve o elçiler mîkatlarına erdirildiği vakit (11) onlar hangi güne tecil[1] *edildi? (12). Fasıl gününe (13). Bildin mi nedir fasıl günü? (14). Vay hâline o gün*[2] *yalan*[3] *diyenlerin (15). Helâk etmedik mi evvelkileri? (16) Sonra arkalarına takacağız geridekileri (17). Biz öyle yaparız mücrimleri (18). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (19). Yaratmadık mı sizi bir hakir sudan? (20). Kılıp da onu bir makarda temkin (21) mâlum bir kadere değin (22). Demek ki ölçmüşüz, demek ki Biz ne güzel kādiriz (23). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (24). Ya kılmadık mı Arz'ı bir tokat (25) gerekse diriler için gerekse emvât (26). Ve oturtup da onda yumru yumru oturaklı dağlar, sunmadık mı size bir su (tatlı) bir furât? (27) Vay hâline o gün yalan diyenlerin (28). Haydi boşanın o yalan dediğinize (29). Haydi boşanın bir üç çatallı gölgeye (30). Ne gölgelendirir ne alevden*

---

1 H ve B: "ta'cîl".

2 H -"Fasıl gününe (13). Bildin mi nedir fasıl günü? (14). Vay hâline o gün".

3 H: "نصللان".

korur (31). Çünkü o, öyle şirâreler atacaktır ki her biri bir saray gibi (32). Sanki sarı sarı hopalar gibi (33). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (34). Bugün nutukları tutulacağı gündür (35). İzin de verilmez ki iʻtizar edeler (36). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (37). Bu işte o fasıl günü, topladık sizi ve evvelkileri (38). Varsa bir fenniniz[1] atlatın Beni (39). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (40).

[5519] {وَالْمُرْسَلَاتِ} ❁ Vâv kasem içindir. Cevâbı اِنَّمَا تُوعَدُونَ لَوَاقِعٌ'dir. Burada da Ve's-Sâffât, Ve'z-Zâriyât'ta olduğu gibi birtakım kuvvetlere kasem olunmuştur: Mürselât, âsıfât, nâşirât, fârikât, mülkıyât. Bu kasem olunanlar bu sıfatlarla mevsuf şeyler olup mevsufları hazfolunarak sıfatları zikredilmiş bulunduğu için tâyinlerinde ihtilâf edilmiştir. Bunların hepsi bir cins veya kısım kısım muhtelif cinslerden olması muhtemildir. Melâike, rüzgârlar, Kur'an âyetleri, peygamberlerin biʻsetleri, insanların kalblerine vârid olan dâʻiyeler[2]. Bunlardan en zâhir olan hepsinin melekûtî kuvvetler olmak üzere melâike olması ve hepsinin Allah tarafından gönderilmiş "mürselât" unvânında dâhil bulunmasıdır. Ancak fiillerine nazaran kısımlara, sınıflara ayrılabilir. Asıl murad da zatlarını anlatmak değil, âlemdeki inkılâbâtı ifade eden fiillerini anlatmaktır. Fâ ile zikrolunanlarda fiilleri arasında bir terettüb bulunduğuna, vâv ile zikredilenlerde[3] terettüb lâzım olmadığına tenbih vardır. Meselâ "asf" irsâle müterettibdir. Fakat "neşr"in "asf"ı tâkip etmesi lâzım değildir. Onunla müterâfık da ayrı da olabilir. Ve aynı sınıfın fiili olabileceği gibi ayrı bir sınıfın fiili de olabilir. Lâkin fark neşre, ilkā-i zikr ise hepsine müterettib demek olur. {عُرْفًا} ❁ Hâl veya mefʻûl-i lehtir. Hâl olduğuna göre at yelesi demek olan "urf"tan müsteʻâr olarak peyderpey tetâbuʻ ve tevâlî mânasına gelir ki ihsan etmek veya tanınmak mânasına "urf"tan ["örf"ten] "urf [örf] için, yani tanınması lâzım gelen bir iyilik yapılmak,

---

1 Kalem sûresinin وَاُمْلٖى لَهُمْ اِنَّ كَيْدٖى مَتٖينٌ şeklindeki 45. âyetini müellif *"Ve Ben onların ipini uzatırım, çünkü fendim sağlamdır"* diye tercüme etmişti. Bu âyette geçen "keyd" kelimesinin karşılığının da "fend" şeklinde ifade edilmesi zihne tebâdür etmekle birlikte kelime bütün nüshalarda ses benzerliği bâriz olan "fenniniz" şeklinde geçmektedir.

2 H: "dâʻîler".

3 F, M ve B: "zikredilende".

bir mâruf ihdas edilmek için" demek olur. Bunda lisânımızdaki "idâre-i örfiye" tâbirini andıran bir mâna vardır. {نَشْراً} ❁ Yaymak, dağıtmak mânasına yahut da nüşûr yapmak, yani ölüleri diriltmek, harekete getirmek mânasınadır. {ذِكْراً} ❁ Zikir, din kitabı, öğüt, yani va'z u [5520] nasihat, ibret, hatırdan çıkarılmayacak anıt mânalarına geldiğine göre zikir ilkā edenler evvelemirde peygamberlere vahiy getiren melekler demek olursa da umûmiyetle insanlara öğüt telkin eden, ibret ve hatıra bırakan ilham meleklerine, hâdiselere, kuvvetlere şâmil olabilir. *Keşşâf*'ta bu beş âyet vâv'a nazaran iki kısma ayrılarak şöyle mâna verilmiştir: "Allah sübhânehû melâikeden birtakımlarına kasem etmiştir ki onları emirleriyle irsal eylemiştir de onlar emre imtisâlde tehaffüf için rüzgârlar gibi güzergâhlarında önlerine geleni asf ile büküp devirip geçmişlerdir. Birtakımlarına da kasem etmiştir ki onlar vahiy ile inerlerken cevde kanatlarını neşretmişlerdir. Yahut Arz'da şeriatlar neşretmişlerdir. Yahut küfr ü cehl ile ölü olan nefisleri diriltmek, nüşûra erdirmek için vahiy getirmişler, hak ile bâtılı ayırmışlar[1], enbiyâya zikir ilkā eylemişlerdir."[2]

{عُذْراً اَوْ نُذْراً} ❁ "**Uzr** [Özr]" mâzur kılmak, yani kabahati silmek mânasına, "**nüzr**" de inzar etmek, korkutmak, sakındırmak mânasına masdar olarak "zikr"den bedel yahut mef'uldürler. Yani muhik olanlara özr için, mubtıl olanlara inzar için, mazeret mânasına "azîr"in veya inzar mânasına "nezîr"in yahut âzir ve münzir mânasına[3] "azîr" ve "nezîr"in cem'i de olabilir ki üçüncüsünde hâl olurlar. Yine *Keşşâf*'ta: "Yahut azab rüzgârlarına kasem etmiştir, onları göndermiştir de büküp büküp devirmişlerdir. Ve rahmet rüzgarlarına kasem etmiştir ki ölü araziye hayat neşretmişlerdir de Allah'a şükredenlerle küfredenleri ayırt etmişlerdir, لَاَسْقَيْنَاهُمْ مَٓاءً غَدَقًا. لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ [el-Cin 72/16-17] gibi de bir zikir, bir intibah ilkā eylemişlerdir. Ya Allah'ın nimetini görüp şükretmek üzere

1 F: "getirmişlerdir de, hak ile bâtılı ayırmışlardır da".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 677:

أقسم سبحانه بطوائف من الملائكة، أرسلهنّ بأوامره فعصفن في مضيهن كما تعصف الرياح تخففا في امتثال أمره، وبطوائف منهم نشرن أجنحتهن في الجو عند انحطاطهن بالوحي أو نشرن الشرائع في الأرض أو نشرن النفوس الموتى بالكفر والجهل بما أوحين ففرّقن بين الحق والباطل فألقين ذكرا إلى الأنبياء.

3 H -"'azîr'in veya inzar mânasına 'nezîr'in yahut âzir ve münzir mânasına".

tevbe ve istiğfar ile Allah'a iʿtizar edeceklere özr için veya onu tabiata hamledip Allah'a şükürden gaflet edenlere inzar için. Ki zikre sebep olduklarından dolayı 'mülkıyât-ı zikr' addedilmişlerdir demek olur."[1] Bundan başka [5521] bu mânalar âyât-ı Kur'an veya enbiyânın biʿsetleri ve beşerin kalbine vârid olan havâtır ve devâʿî hakkında da mülâhaza olunmuştur. Maʿamâfîh bu âyetlerde yalnız sıfatlar zikredilmiş olduğu için mevsuflarının tâyinine kalkışmayarak ve bu îzahlar birer misâl gibi addolunarak bu yalnız asf, neşr, fark, ilkā-i zikir denebilen fiilleri yapmak üzere urf için veya mütevâliyen gönderilen kuvvetler diye anlamak en sâlim ve en şümullü mâna olur ki bu da melâike mânasında zâhirdir. {وَإِذَا الرُّسُلُ} ❁ Bu resuller peygamberlerde[2] zâhirdir. {أُقِّتَتْ} ❁ Aslı "tevkīt"ten وُقِّتَتْ'tir. Yani peygamberlerin intizar edegeldikleri ve ümmetlerine karşı şehadet edecekleri vakit ve mîʿâda erdirildikleri zaman ki kıyamettir. {لِيَوْمِ الْفَصْلِ} Fasl günü, ayırt ve hüküm günü. {وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ} Bu âyet bu sûrenin tercîʿ âyetidir. Bu tercîʿde mürselâtın sıra sıra tevâlîsi manzaralarına da bir işaret vardır.

"**Veyl**", "leyl" vezninde esasen şerrin hulûlü mânasına olup bazen bir musibetin hudûsu zamanında fecaati ifade için lisânımızdaki "vay", "yazık" kelimeleri gibi tefeccüʿ[3] makāmında kullanılır. Bu mânaca "vay hâline"[4] yahut "yazık yazık!" demek gibi olur ki, biz bunları terahhum

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 677:
أو أقسم برياح عذاب أرسلهن فعصفن وبرياح رحمة نشرن السحاب في الجوّ ففرّقن بينه كقوله: «وَيَجْعَلُهُ كِسَفاً» أو بسحائب نشرن الموات ففرّقن بين من يشكر لله تعالى وبين من يكفر كقوله «لَأَسْقَيْناهُمْ ماءً غَدَقاً لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ» فألقين ذكرا إمّا عذرا للذين يعتذرون إلى الله بتوبتهم واستغفارهم إذا رأوا نعمة الله في الغيث ويشكرونها وإما إنذارا الذين يغفلون الشكر لله وينسبون ذلك إلى الأنواء وجُعلن ملقياتٍ للذكر لكونهن سببا في حصوله إذا شُكرت النعمة فيهن أو كُفرت.
Müellif bu metni hulâsaten tercüme etmiş görünüyor.

2 H: "peygamberler".

3 H: "tefe"üc".

4 F nüshası (İstanbul Müftülüğü Kütüphanesi 5503 numaralı yazma) 4596. sayfadan sonra ilave edilen yaprakta وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ âyetlerinin mealiyle alâkalı şu mülâhazalara yer verilmiştir:
"وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ... (vay canına) tâbirinin bu makamda kullanılması muvâfık değildir. Bu makam onun yeri olmasa gerektir. Bunu her hâlde 'yazık o gün yalan diyenlerin, vay hâline o gün yalan diyenlerin, vay o inanmayanların hâline, vay o gün o inanmayanlara…' gibi bir şekle ifrâğ etmek lâzımdır.
Bütün satırlar arasındakileri de bu suretle ıslah edilmek lâzımdır."
Sayfanın kenarına hâmiş şeklinde küçük hurûfatla (muhtemelen müellif tarafından) şunlar yazılmıştır: "Bu makam 'yalan' diyenlere terahhum makamı değildir. Hâlbuki 'yazık' ziyade acımaktır, 'veyl' kelimesinin dehşeti ise çok ağırdır ve o ağırlık da daha ziyade rûhânîdir. Maʿamâfîh madem ki 'can' çıkmıştır, o hâlde 'vay hâline' demekle iktifâ edelim."

makāmında da teessüf makāmında da kullanırız. Bir de "veyl" uçuruma yuvarlanmak gibi berbadlık, helâk ve hasar mânasına azab kelimesi, kahır veya beddua olarak kullanılır. وَيْلٌ لَهُ "veyl ona, helâk oldu" veya "olsun" demektir. "Veyl" cehennemde bir vâdinin veya kapının da ismidir: "Veyl deresi, veyl kapısı." Bu âyette o günkü fecaatin şiddetini beyan ile inzar ifade ettiği için biz bunu mealde "vay hâline" diye en ağır mânasıyla terceme ettik.[1] "Veyl o gün o tekzib edenlere" denilse lafzen daha uygun olursa da lisânımız itibariyle bundan o şiddet ve acılık pek duyulmaz;[2] [5522] hâlbuki murad fecaatin şiddetini anlatmaktır. "Mükezzibîn" her âyette mâkablindeki mazmûna nazaran mülâhaza olunmak lâzım gelir. Meselâ birincide fasıl gününü, ikincide mücrimlere yapılacak azâbı, üçüncüde Allah'ın ilmini ve kudretini, dördüncüde beşerin ihtiyaç ve mahdûdiyetini ve kudret-i ilâhiyenin ihâtasını ve nimetini tekzib[3] mânalarıyla alâkadardır.

{قَرَارٍ مَكِينٍ} "Karâr-ı mekîn" sağlam oturaklı karargâh, yani rahim. {إِلَى قَدَرٍ مَعْلُومٍ} Allah teâlâ indinde mâlum olan bir kadere, yani mukadder bir vakte değin ❁ ki o vilâdet vaktidir. {كِفَاتًا} ❁ "**Kifât**" zamm ve cem' mânasına "keft"ten hisar gibi birbirine zammolunarak sıkışıp toplanılacak mahal, dernek yeri ve Ebû Ubeyde'nin kavlince vi'â'[4] yani kap demektir. Biz buna meâlde "tokat" dedik. Bu "tokat" sille mânasına "tokat" zannedilmesin, sürüden sapıp da ekinlere ve bağlara bahçelere dalan firârî hayvanların bekçiler tarafından tutulup hapsolundukları mahalle dahi Anadolu Türkçesinde "tokat" tâbir olunur. Nitekim Tokat kasabasının ismi de bunu andırır. Buna Rumeli'de bazı yerlerde "kapı" tâbir edildiği de mesmû'um olmuştur. Tevkifhâne mânasına "kapı altı" tâbiri de Anadolu'da mâruf idi[5].

---

1 H, M ve B: "biz bunu mealde 'vay hâline' diye terceme ile iktifâ ettik".

2 H, M ve B: "lisânımız itibariyle vay hâline demek kolay geldi". Diyanet İşleri Başkanlığı'nın B nüshasından yaptığı tıpkıbasımda burada sona eren 127. sayfa yerine 147. sayfa konulmuş, dolayısıyla 127 eksik kalırken 147 iki defa basılmıştır.

3 M: "tekzid".

4 H: "وعى".

5 H: "mâruftur".

Yukarıda قَرَارٍ مَكِينٍ, burada كِفَات insanların gerek doğmadan evvel ve gerek doğduktan sonra her tavrında vatan ihtiyâcına ve bu suretle gerek hayat ve gerek memâtında kudret-i ilâhiye ile muhât ve her zaman kabza-i kudretinde mevkuf ve mahbus bulunduklarına tenbih, bununla beraber {رَوَاسِيَ شَامِخَاتٍ وَاَسْقَيْنَاكُمْ مَٓاءً فُرَاتًا} ❁ her taraflarından Allah'ın nimetleriyle beslenmekte olduklarını ihtardır.

[5523] "**Revâsî**" ağır basan oturaklı dağlar.

"**Şâmihât**" başını kaldırmış, mürtefi', yumru, yüce.

{اِنْطَلِقُٓوا اِلٰى مَا كُنْتُمْ بِهٖ تُكَذِّبُونَ} ❁ Yani o mükezzibîne o fasıl günü böyle denecek: "Dünyada o nimetler içinde mevkuf ve mahbus bulunduğunuz arzdan boşanın da orada iken yalan diye tekzib edegeldiğiniz azâbı boylayın, def' olun!" diye tevbih olunacak, o arz onlardan boşaltılacak, inkâr ettikleri azâba sevkolunacaklardır ki bu ale'l-umûm küffâra hitaptır. Mutlak tekzîbin cezâsıdır[1]. Bâtıl itikādın cezâsı olmak üzere bilhassa bir kısmına da şöyle denecek: {اِنْطَلِقُوا} Haydin buradan boşanın {اِلٰى ظِلٍّ ذ۪ى ثَلٰثِ شُعَبٍ} üç çatallı bir gölgeye gidin ❁ Yani Allah'ın birliğini tanıyan muvahhid mü'minlere mahsus koyu gölgede, Arş'ın gölgesinde mütena''im ve sâyebân olmaya sizin hakkınız yoktur. Siz ona inanmıyordunuz; şirke, teslîse kāil oluyordunuz. Şimdi muvahhid mü'minler Arş'ın gölgesinde, zıll-i zalîlde[2] gölgelenirlerken siz itikad ettiğiniz üç çatallı bir gölgeye sığınınız. Atâ'dan mervî olduğuna göre bu üç çatallı gölge cehennem dumanının gölgesi diye tefsir olunmuş,[3] birçok müfessirler bu hitâbı da evvelkinin bir îzâhı gibi telakkī ederek bunu tâkip etmişler ve demişlerdir ki: Duhân-ı cehennem üç mevzi'den yükselecek, kâfirler onu ateşten korur zannederek koşacaklar, en fena

1 F: "cezâsı".
2 B: "ilâhîde".
3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 419; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 377:
وقال عطاء: الظل الذي له ثَلاثِ شُعَبٍ هو دخان جهنم.

bir hâlde bulacaklardır.[1] Bu surette bu[2] zıl مَا كُنْتُمْ بِهٖ تُكَذِّبُونَ'un bir beyânı demek olur. Lâkin Ebû Hayyân'ın naklettiği vechile İbn Abbas Hazretleri demiştir ki: "Bu hitab, salîbe tapanlara söylenecektir. Mü'minler Allah sâyesinde, Arş'ın gölgesinde korunacak, onlara 'mâbudunuz olan salîbin gölgesine gidin' denecek, çünkü salîbin üç şubesi vardır."[3]

"**Şu'ab**" bir cisimden[4] ayrılan çatallardır. Yani [5524] salîbin bir kolu, gövdesi demek olduğundan şubeleri üçtür. Demek ki ظِلٍّ ذٖى ثَلٰثِ شُعَبٍ "bir üç çatallı gölge" Hıristiyanlığın teslis akīdesinin, ekānîm-i selâsesinin bir remzidir, salîb onu temsil eder. Hıristiyanlık bunu ve âhireti tekzib etmiyor, fakat en büyük halâsı bundan bekleyerek buna itikad ediyor. Onun için âhirette o fasıl günü Müslümanlar iman etmiş oldukları hâlis tevhid gölgesinde gölgelenirlerken bir üç diye ekānîm-i selâse ile teslîse itikad edenlere "haydin bir üç çatallı teslis gölgesine gidin" denecek, lâkin öyle bir üç çatallı gölge neye yarar? Gölgelendirir mi? Azabdan korumak için bir faydası olabilir mi? Bunu[5] "bir üç çatallı" tâbirinden de anlaşılacağı vechile beyan için buyuruluyor ki: {لَا ظَلٖيلٍ وَلَا يُغْنٖى مِنَ اللَّهَبِ} O ne gölgelendirir ne de alevden korur ❁ çünkü çatallıdır. Çatallarının arasından alevler hücum eder. Onun için o bir şeye yaramaz, ona sığınmaya gelmez {اِنَّهَا} çünkü o ❁ alev saçan ateş[6] veya o çatallar muhakkak {تَرْمٖى بِشَرَرٍ} öyle şerâreler, kıvılcımlar atar ki {كَالْقَصْرِ} kasır gibi ❁ lisânımızda "köşk" diye mâruf olan "kasr" burada "dâr-ı kebîr-i müşeyyed"[7] diye tefsir olunmuştur ki maksad büyüklük teşbîhi

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 419; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 377:

وروي أنه يعلو من ثلاثة مواضع يراه الكفار فيظنون أنه مغن فيهرعون إليه فيجدونه على أسوأ وصف.

2 B: "bir".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 419-420; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 377:

وقال ابن عباس: المخاطبة إنما تقال يومئذ لعبدة الصليب إذا اتبع كل واحد ما كان يعبد فيكون المؤمنون في ظل الله ولا ظل إلا ظله ويقال لعبدة الصليب «انْطَلِقُوا إِلى ظِلّ معبودكم وهو الصليب وله ثَلاثِ شُعَبٍ.

4 H: "cinsten".

5 H: "Bunun".

6 H -"ateş".

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 194:

كَالْقَصْرِ كالدار الكبيرة المشيدة.

olduğundan "saray gibi" demek olur. Yani her biri cesâmette ve uzanışta saray gibi {كَاَنَّهُ} sanki o şerer {جِمَالَتٌ صُفْرٌ} sarı sarı erkek deve sürüleri gibi. ❁ Evvelki teşbih cesâmet itibariyle bu da renk, kesret ve hareket itibariyledir. "İbil" deve, "nâka" dişi deve, "cemel" erkek deve, "cimâle" "cemel"in cem'i olarak erkek develer demektir. Ve mâlum ki erkek deve daha iri ve daha kuvvetlidir. Bizim Anadolu'da erkek deveye "cemel" yerinde "hopa" tâbir edilir. [5525] İrilik ve kuvvetlilik teşbihlerinde de "hopa gibi" denilir. Biz de mealde "sarı sarı hopalar gibi" demekle bu mânaları anlatmak istedik. İşte o cehennem ateşi, alevi o çatallardan böyle hem her biri saray gibi büyük hem de hopa sürüleri gibi çok sarı sarı kıvılcımlar atacaktır. Düşünmeli ki şerâreleri böyle olan alevler ne kadar salgın olacaktır. Artık[1] böyle bir üç çatallı gölgeye sığınmanın ne felâket olduğunu anlamalı. {وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ} Vay hâline o gün yalan diyenlerin ❁ yani gerek o ateşe ve gerek o üç çatallı gölgenin ondan korumayıp böyle bir felâket olduğuna inanmayıp da ona sığınanların. {هٰذَا يَوْمُ لَا يَنْطِقُونَ... إلخ}

Onlardan korunanlara gelince:

اِنَّ الْمُتَّقِينَ فِى ظِلَالٍ وَعُيُونٍۙ ﴿٤١﴾ وَفَوَاكِهَ مِمَّا يَشْتَهُونَۜ ﴿٤٢﴾ كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنٖيٓـًٔا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ ﴿٤٣﴾ اِنَّا كَذٰلِكَ نَجْزِى الْمُحْسِنٖينَ ﴿٤٤﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبٖينَ ﴿٤٥﴾ كُلُوا وَتَمَتَّعُوا قَلٖيلًا اِنَّكُمْ مُجْرِمُونَ ﴿٤٦﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبٖينَ ﴿٤٧﴾ وَاِذَا قٖيلَ لَهُمُ ارْكَعُوا لَا يَرْكَعُونَ ﴿٤٨﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبٖينَ ﴿٤٩﴾ فَبِاَىِّ حَدٖيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ ﴿٥٠﴾

Meâl-i Şerîfi

Şüphesiz ki (korunan)[2] müttakīler gölgelerde kaynaklar (41) ve canlarının istediğinden meyveler içindedirler (42). Yiyin, için afiyet olsun işlediğiniz amellere mukabil (43). İşte Biz muhsinleri böyle

---

1 B -"böyle olan alevler ne kadar salgın olacaktır. Artık".
2 F: "korunan [parantezsiz]".

karşılarız (44). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (45). [5526] Yiyin, zevk edin biraz, çünkü mücrimlersiniz (46). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (47). Yerler, içerler de "rükû' edin" denildiği zaman onlara, rükû' etmezler (48). Vay hâline o gün yalan diyenlerin (49). Artık bundan sonra hangi söze inanacaklar? (50).

Ve'l-Mürselât Sûresi de burada hitam buldu. Lâkin o fasıl günü bilfiil gelmeden ona inanmayanların arkası alınmış olmayacağından bunu Nebe' Sûresi tâkip edecektir.

[5527]

سُورَةُ النَّبَأِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اَرْبَعُونَ اٰيَةً

NEBE’ SÛRESİ[1]

Nebe’ Sûresi Mekkîdir. Buna “Amme Sûresi” dahi denilir.

Âyetleri: Kırktır.

Kelimeleri: Yüz yetmiş üç.

Harfleri: Yedi yüz yetmiş.

Fâsılası: ن، م، ا harfleridir.

Mürselât Sûresi’nde وَاِذَا الرُّسُلُ اُقِّتَتْ [74/11] buyurulmuş, umûmiyetle peygamberlerin mîkātı ve evvelkilerin, sonrakilerin toplanıp ayrılacağı fasıl günü anlatılmış, âhirinde[2] فَبِاَيِّ حَدٖيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ buyurulmuştu. Buna inananlar da inanmayanlar da bulunduğu ve Kur’ân’ın nüzûlüyle nübüvvet-i Muhammediyenin bu haberi üzerine müşriklerin gâh telaş gâh istihzâ tarzında sorup soruşturarak bahs ü münakaşalara dalmış bulunmaları sebebiyle nâzil olmuş bulunan bu Amme Sûresi’nde de bilhassa nübüvvet-i Muhammediye mîkātı itibariyle fasıl günü anlatılacaktır. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

عَمَّ يَتَسَٓاءَلُونَۚ ﴿١﴾ عَنِ النَّبَإِ الْعَظٖيمِۙ ﴿٢﴾ اَلَّذٖى هُمْ فٖيهِ مُخْتَلِفُونَۜ ﴿٣﴾ كَلَّا سَيَعْلَمُونَۙ ﴿٤﴾ ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ ﴿٥﴾ اَلَمْ نَجْعَلِ الْاَرْضَ مِهَادًاۙ ﴿٦﴾ وَالْجِبَالَ اَوْتَادًاۖ ﴿٧﴾ وَخَلَقْنَاكُمْ اَزْوَاجًاۙ ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًاۙ ﴿٩﴾ وَجَعَلْنَا الَّيْلَ لِبَاسًاۙ ﴿١٠﴾ وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشًاۖ ﴿١١﴾ وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًاۙ ﴿١٢﴾ وَجَعَلْنَا سِرَاجًا وَهَّاجًاۖ ﴿١٣﴾ وَاَنْزَلْنَا

1 F nüshasında Nebe’ sûresi tefsirini ihtiva eden sayfalar Kalem sûresinin tefsiri arasına karışmıştır.
2 B: “âhiren de”.

مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَٓاءً ثَجَّاجاًۙ ﴿١٤﴾ لِنُخْرِجَ بِه۪ حَبًّا وَنَبَاتاًۙ ﴿١٥﴾ وَجَنَّاتٍ اَلْفَافاًۜ ﴿١٦﴾
اِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ م۪يقَاتاًۙ ﴿١٧﴾ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَتَأْتُونَ اَفْوَاجاًۙ ﴿١٨﴾ وَفُتِحَتِ
السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ اَبْوَاباًۙ ﴿١٩﴾ وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَاباًۜ ﴿٢٠﴾ اِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ
مِرْصَاداًۙ ﴿٢١﴾ لِلطَّاغ۪ينَ مَاٰباًۙ ﴿٢٢﴾ لَابِث۪ينَ ف۪يهَٓا اَحْقَاباًۚ ﴿٢٣﴾ لَا يَذُوقُونَ ف۪يهَا بَرْداً
وَلَا شَرَاباًۙ ﴿٢٤﴾ اِلَّا حَم۪يماً وَغَسَّاقاًۙ ﴿٢٥﴾ جَزَٓاءً وِفَاقاً ﴿٢٦﴾ اِنَّهُمْ كَانُوا لَا يَرْجُونَ
حِسَاباًۙ ﴿٢٧﴾ وَكَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا كِذَّاباًۜ ﴿٢٨﴾ وَكُلَّ شَيْءٍ اَحْصَيْنَاهُ كِتَاباًۙ ﴿٢٩﴾ فَذُوقُوا فَلَنْ
نَز۪يدَكُمْ اِلَّا عَذَاباًۘ ﴿٣٠﴾

[5529] **Meâl-i Şerîfi**

Neden soruşuyorlar? (1) O[1] büyük nübüvvet haberinden[2] (2) ki onlar onda ihtilâfa düşüyorlar (3). Hayır ileride bilecekler (4). Hayır hayır[3] ileride bilecekler (5). Değil mi ki biz Arz'ı bir döşek yaptık (6) ve dağları birer kazık (7) ve sizleri çift çift yarattık (8) ve uykunuzu bir sübat yaptık (9) ve geceyi bir libas yaptık (10) ve gündüzü bir me'âş yaptık (11) ve üstünüze yedi sağlam binâ çattık (12) ve içlerine şa'şaalı parıl parıl bir kandil astık (13)[4] ve o mu'sıralardan şarıl şarıl bir su indirdik (14) çıkaralım diye onunla dâneler ve otlar (15) ve sarmaş dolaş bağlar bahçeler (16). Şüphesiz ki o fasıl günü bir mîkāt olmuştur (17). O gün ki Sûr üfürülür, derken gelirsiniz fevcâ fevc[5] (18). Semâ da açılmış olmuştur ebvâb (19). Ve dağlar yürütülmüş olmuştur serâb (20). Şüphesiz ki cehennem olmuştur mirsâd (21) azgınlar için bir meâb (22). Devirlerce içinde kalacaklar (23). Ne bir serinlik tadacaklar ne de bir şarab (24). Ancak bir hamîm ve bir gassâk[6] (25). Bir cezâ ki ber vech-i vifâk (26). Çünkü ummazlardı onlar hiçbir hesab (27). Âyetlerimizi

---

1 H -"O".
2 H: "haberlerinden".
3 H: "yarın".
4 H -"ve içlerine şa'şaalı parıl parıl bir kandil astık (13)".
5 H ve B: "fevc fevc".
6 H: "gussa".

tekzib ede ede kesilmişlerdi kezzâb (28). Her şeyi ise Biz ihsâ etmiş bir kitaba geçirmişiz (29). Artık tadınız, artık size azab artırmaktan başka bir şey yapacak değiliz (30).

{عَمَّ يَتَسَٓاءَلُونَ} ❁ aslı عَنْ مَا'dır. "Ne şeyden? Hangi şeyden?" demektir. İbham tâzim içindir. "Hangi büyük meseleden?" demek olur. "Ne için, neden dolayı?" demek olabileceğini de söylemişlerdir. Her iki surette de bunu soruşanların maksadları gerek müsbet gerek menfî, gerek alay gerek ciddi olsun her hâlde inanmayanların dahi bundan ehemmiyetli bir telâş duyduklarını ve meselenin haddizâtında azameti bulunduğunu iş'âr eder ki bu, şu cevap ile tasrih olunuyor: {عَنِ النَّبَإِ الْعَظِيمِ}

"**Nebe'**" mühim haber, ehemmiyetle telakkī edilmesi [5530] lâzım gelen haber. Lâm, ahd için olduğundan bilhassa nübüvvet haberi"; "azîm" vasfıyla tavsîfi[1] de haddizâtında en büyük haber olduğunu takrir ve tavzihtir. Bu haber Peygamber'in bi'seti ve bilhassa Kur'an ve nübüvvetle ihbar ettiği kıyamet haberidir, ki herkesin iman ve amelinden sorulacağı âhiret günü, ba's günüdür. İmana gelmeyenler Peygamber'in risâletinden birbirlerine ve diğerlerine soruyorlar: "Bu haber ne? O Allah tarafından tevhîde ve âhiret gününe imana davet için gönderilmiş resul mü imiş? Hele o kıyamet haberi nedir? Ölüler dirilecek, herkes amelinden sual olunacakmış, öyle mi?" diyorlar. Kimi öyle diyor, kimi "böyle[2] şey mi olur?" diyor, kimi de acaba diye tereddüt ediyordu, ki burada bunlar anlatılıyor. {اَلَّذٖى هُمْ فٖيهِ مُخْتَلِفُونَ} ❁ فٖيهِ'nin takdîmi mücerred ihtimam veya kasr için olabileceğine göre bunda iki mâna vardır: İhtimam için olduğuna göre kiminin tasdik, kiminin inkâr, kiminin tereddüt ile o haber hakkında ihtilâflarını ve bu ihtilâfın bile onun ehemmiyetine delâletini anlatır. Kasr için olduğuna göre ise onların ihtilâf ve münakaşaları münhasıran o haber verilen şey hakkında olduğunu beyan ile bu ihtilâftan[3] haberin sıhhatine bir nevi istidlâli tazammun eder ki şöyle demek olur: "Onlar

1 B -"tavsîfi".
2 F: "öyle".
3 F +"o".

onda ihtilâf ediyorlar amma ihtilâf etmek bile ileride bir fâide veya zarar mülâhazasıyla olacağından dolayı, istikbalde hayır veya şer muhakkak bir mes'ûliyet gününün geleceğini hissetmekten neş'et eder ve bütün kavgalar ondan kopar ve soruşturanların, ihtilâf edenlerin asıl farkları da o gün tahakkuk eder." Onun için {كَلَّا} ۞ ihtilâf ve inkârı red, bâtıl zu'mları nefy ile haberin kat'iyyetini isbattır. {سَيَعْلَمُونَ} ۞ Yani ileride hakikat münkeşif olup o haberin sıhhatini görecekler, vakt ü saat gelip aralarında ihtilâfın faslolunacağı, haklı ile haksızın ayrılacağı [5531] gün bütün şüpheler kesilecektir. {ثُمَّ كَلَّا سَيَعْلَمُونَ} ۞ Tekiddir. {اَلَمْ نَجْعَلِ الْاَرْضَ} ۞ اِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ'ye kadar bu âyetler o haberin sıhhatini, âfâkī âyât ve delâil ile isbattır. İnkârı kābil olmayan bu hakikatler mülâhaza edilince sonunda bir ayrılık, bir kesim ve hesab gününün geleceğini inkâra mahal kalmaz.

{مِهَاداً} "**Mihâd**" bir beşik ve karyola gibi döşenmiş, ihzar olunmuş döşek. Arz, insanlar için cevv-i semâ içinde böyle döşenmiş bir döşek gibidir. Evvelâ bu döşek hazırlanmış, beşer bu döşekte doğmuştur. Bu döşekte yaşamakta, yine bu döşekte menzil almaktadır. {وَالْجِبَالَ اَوْتَاداً} ۞ Bu da bir teşbîh-i belîğdir. "Evtâd gibi" demektir.

"**Evtâd**" yere veya duvara çakılan çivi ve kazık demek olan وتد'in cem'idir ki müfredinde tânın sükûnu, fethi, kesri üç vecih câizdir. Kazık ve çivi tazyik ve teşdid ile rabt u tesbit vâsıtasıdır. Nitekim bizde de "çivi çakmak" binâ yapmaktan kinaye olarak kullanıldığı gibi, "kazık kakmak" da sebat ve ikāmetten kinaye olarak ebediyet mânasında bile kullanılır. "Sanki dünyaya kazık çakacak![1]" denildiği zaman ebedî kalmak istiyor demekten kinaye olur. Bunun gibi Araplarda da bir kazık çakılmadan bir ev kurulmayacağı meseldir. Nitekim Efveh:

وَالْبَيْتُ لا يُبْتَنَى إِلَّا لَهُ عَمَدٌ وَلَا عِمادَ إِذَا لَمْ تُرْسَ أَوتادُ

beytinde; direkleri olmadan bir ev kurulamayacağını, kazıklar sağlam çakılmadan da bir direk dikilemeyeceğini söylemiştir.[2]

1 H, M ve B: "kakacak".
2 *Dîvânu'l-Efveh el-Evdî,* thk. Muhammed Altuncî, Beyrut: Dâru Sâdır, 1998, s. 65.

Burada Arz'ın hayât-ı beşer için bir döşek gibi olduğu anlatılırken dağların da bu döşeğin vaziyetini tesbit için çakılmış kazıklar gibi birtakım fâideleri bulunduğuna ve [5532] dağlar kaldırılıvermiş olsa o döşekte ikāmet ve huzûrun münselib olacağına işaret edilmiş bulunuyor. Arz üzerinde çıkıntıları bir sahaya çakılmış birtakım kazıkların manzarasını andıran ve bu suretle nice mıntıkalar ifraz ederek onları ikāmet ve medeniyete elverişli mahfuz yataklar hâlinde tahdid[1] ve tesbit etmiş bulunan dağların hikmet-i hilkati Kur'an'da başlıca وَجَعَلْنَا فِى الْاَرْضِ رَوَاسِىَ اَنْ تَمِيدَ بِهِمْ[2] [el-Enbiyâ 21/31] gibi âyetlerde geçtiği üzere çalkanma ve ıztırab demek olan "meyedan" ve "meyelan"dan muhafaza ile tesbit ve âsâyişi temin eden baskılar mânasında ifade olunmuştur ki bu ıztırablar, çalkanışlar, hayât-ı beşer bakımından olmak üzere arzî (*jeolojik*)[3] coğrafyâî, cevvî, ictimâʿî birçok cihetlerle alâkadardır. Bu ifadede kışr-ı Arz'ın hayâta müsâid bir surette teşekkülü için câzibe-i Arz'ın merkezden muhît sathına doğru intişârının tenevvüʿü ve tevâzünü ve dâhilî indifâʿâta[4] karşı mukāvemet tesisi ve berr ü bahrin tefrîki ile karalar aksâmının sath-ı bahrdan muhtelif irtifâʿlarda yükseltilerek deniz sularının cezr ü med ile istîlâsı tûfanlarından kurtarılması ve nehirlerin cereyânı için hazineler, menbaʿlar, mecrâlar teşkîli; rüzgârların, bulutların, yağmurların muhtelif cereyanlarla tevzîʿi ve muhtelif iklimlerle muhtelif[5] hayat şerâitinin ve akvâtının tenvîʿ ve ihzârı, daha sonra da ictimâʿî bakımdan beşeriyet akınlarının, ihtilâtlarının, müsâdemelerinin, muharebelerinin tahdid ve tanzîmi gibi taʿdâda sığmaz nice nice menâfiʿi bir telhis ve tabîî ahvâlin hayâta mülâyim olmayan muktezayâtına da bir işaret vardır. Öyle ki Allah teâlâ'nın hayat bakımından inâyet-i mahsûsası taʿalluk edip de Arz döşenmemiş, üzerinde dağlar oturtulmamış, ikāmet ve tehaffuz mıntıkaları tesis ve

1 B: "tehdîd".
2 H, F, M ve B: "بكم".
3 H, F ve M: "(jeolojigu)"; B -"jeolojik".
4 H: "intifâʿâta".
5 H -"muhtelif".

tesbit edilmemiş,[1] sath-ı arz deniz seviyesinde bırakılmış olsaydı tabiat bakımından üzerinde ârâm kābil olmayacak mütemâdî bir ıztırab cereyan edecekti. Görülmekte bulunan hayat ve şerâiti husûle gelmeyecek, merkez ve muhîtten tabiat [5533] cereyanlarına karşı mukāvemet ve müdafaa esbâbı verilmemiş bulunacaktı. Yetiştirilen bağlar, bahçeler şöyle dursun bir habbe, bir huceyre bile tutunamayacaktı. Onun için semâ kapılarının açılması, dağların yürütülüp serab hâline getirilmesi kıyamet olacaktır. Bunlar burada derin olmakla gayet basit gibi görünen en bedîhî ana hatlarıyla ihtar olunarak mütekābilâtın fevka't-tabî'a demek olan tenevvü'ü ve mantıkī olarak yekdiğerini istilzâmı itibariyle tarz-ı hayattan limmî ve innî deliller hâlinde hâlıkın sun' u iradesine, in'âm u ihsânına, beşeriyetin mükellefiyetine, yapılmanın yıkımına, dünyanın âhiret ile izdivâcına delâletlerine ve ona göre hatt-ı hareket tâyinine nazarları celbedecek vechile gösterilivermiştir. {اَزْوَاجًا} Erkek ve dişi çift çift ۞ hayâtın tabiat fevkinde ilk tenevvü'ü ve Hâlık'ın bir ni'met-i mahsûsası olarak firâş-ı huzûrun ilk kademe-i ictimâ'iyesi; veya sınıf sınıf, boy boy güzel ve çirkin gibi tabiatın ıttırâdını değiştiren ve biri diğerini hatırlatan mütekābil çiftler {سُبَاتًا}

"**Bir Sübât**" bir kesim, bir ta'tîl, yani kesik bir uyku, bir kestirme, bir rahat ve dinleniş, yahut bir sübat gibi, yani hiss ü amelden kesilmek itibariyle bir ölüm gibi sükûn ve sükûnet veya salgınlık. Tefsirlerde ve *Kāmûs*'ta "sübât" kelimesinin ölüm, uyku veya hafif uyku ve rahat mânalarına kullanıldığı ve bu nâm ile mâruf bir hastalığın da adı olduğu naklolunuyor[2] ki insana müfrit bir sükût getirir, uykudan gözünü açtırmaz hatta öldürür ("uyku hastalığı" denilen olmalı). Bu kelime tıp lisânımıza girmiş ve teşrihte de "sağ ve sol şiryan sübâtı" isimleri mâruf olmuştur. Ma'amâfîh bu mânalar kelimenin asıl mânası değil, lâzımı olarak ıtlak edilmiş olduğu da beyan olunuyor. Deniliyor ki "sübât" kelimesinin asıl maddesi olan سبت esâs-ı vaz'ında kat' etmek, kesmek

1 H -"ikāmet ve tehaffuz mıntıkaları tesis ve tesbit edilmemiş".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 573.

[5534] mânasına mevzu'dur. Kesilmesi mülâhaza olunan müte'allakına göre tıraş etmek, helâk etmek, meşguliyeti kesip istirahat etmek, mâruf tâbirimizce tatil yapıp dinlenmek gibi mânalarda kullanılır. Ve bu vechile iş tatili günü mânasına da "sebt" denilmiştir. Bir de "sebt" lügatta temeddüd ve inbisat yani uzanıp serilmek, salmak salıvermek mânasına gelir. سبت شعره denilir ki "başta burulup toplanmış veya örülmüş olan saçının bir mikdârını uzatıp salıverdi" demektir. Ve mütehayyir olmak mânasına da kullanılır. "Sübât" kelimesi de aslında böyle kesmek ve salıvermek mefhumlarıyla alâkadar olarak keskin fikirli dâhi ve ayyar kimse ve ölüm ve bir nevi uyku ve bir hastalık mânalarına mecaz olarak kullanıldığı gibi rahat[1] mânasına da olabileceği söylenmiştir. Edvâ, yani emrâz ekseriya bu vezinde olmasına nazaran bu kelimenin de ölüm veya bir maraz mâhiyetinde olması da nazar-ı i'tibâra alınmıştır. Şu kadar ki burada uykunun sübat olması nimetler meyânında sayılmış olması hasebiyle bundan bir zarar mânası değil, fâide ve nimet haysiyeti murad edilmiş olduğu da anlaşılmaktadır. İşte bu esbâbdan dolayı uykuya hangi mâna ile sübat denilmiş olduğunda ihtilâf edilmiştir. Şüphe yok ki burada sübat doğrudan doğru uyku demek olamaz. Çünkü "uykunuzu uyku kıldık" demek mânasız görünür. Bunu dâimî bir uyku değil, kesik bir uyku mânasına, yani hayâtınıza muzır değil, biraz uyuyarak dinlendikten sonra uyanıp yine işlerinizi görebileceğiniz hafif ve munkatı' bir uyku diye tefsir edenler olmuştur. Nitekim bizim de "bir uyku kestirdi, bir kestirme yaptı" dediğimiz vâki'dir. *Keşşâf* gibi müfessirlerin bir kısmı ise وَهُوَ الَّذٖى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ [el-En'âm 6/60] mazmûnuna muvâfık olmak üzere uykunun bir mevt gibi olması mânasını tercih etmişlerdir.[2] Ve bunun hayat demek olan "me'âş"a tekabülüyle fasıl gününü anlatması cihetinden makāma daha muvâfık olacağını söylemişlerdir. [5535] Lâkin burada bunun nimetleri ta'dâd meyânında zikri umûmiyetle buna pek mülâyim görünmez, bundan dolayı diğer bir kısım müfessirîn

---

1 B -"mânalarına mecaz olarak kullanıldığı gibi rahat".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 685:

«سُباتاً» موتا والمسبوت: الميت، من السبت وهو القطع لأنه مقطوع عن الحركة. والنوم أحد التوفيين، وهو على بناء الأدواء. ولما جعل النوم موتا جعل اليقظة معاشا، أى: حياة في قوله «وَجَعَلْنَا النَّهارَ مَعاشاً» أى: وقت معاش تستيقظون فيه وتتقلبون في حوائجكم ومكاسبكم. وقيل: السبات الراحة.

burada "sübât"ın sükûn ve rahat mânasına olmasını tercih eylemişlerdir. İbn Cerîr Taberî mevt mânasına işaretle beraber demiştir ki: "'Sebt' ve 'sübât' sükûndur. Nitekim rahat ve huzur günü olmak itibariyle sebte 'sebt' denilmiştir. Ve mâna şudur: Uykunuzu sizin için bir rahat ve huzur[1] kıldık, onunla dinlenirsiniz ve rûhlarınız sizden ayrılmamış, hayy olduğunuz hâlde şuursuz ölü gibi sükûnette olursunuz."[2] Ebû Hayyân da demiştir ki: "'Sübât', sükûn ve rahattır. سبت الرجل denilir, 'şuğlü terk edip istirahat etti' demektir. Bir de 'sübât' mâruf bir illettir ki insana ifrat ile sükût ettirir, hatta kātil olur, uyku da ona benzer fakat zararında değil."[3] Kādî Beyzâvî de bunları şöyle telhis etmiştir: "'Sübâten'; kuvâ-yı hayvâniyenin yorgunluğunu izâle ile istirâhati için ihsas ve hareketten kesim yahut ölüm, çünkü ölüm iki teveffînin biridir. Meyyite de 'mesbut' denilmesi bundandır. Bunun aslı da kat' etmektir."[4] Süyûtî de *Celâleyn*'de "bedenlerinize rahat" demiştir.[5] Bunlara karşı "'sübât'ın lügatta rahat mânasına geldiği vârid değildir" diyenler olmuş ise de buna[6] şöyle cevap verilmiştir: Bunu[7] "rahat" ile tefsir[8] edenlerin[9] murâdı hakikat olarak değil, mecaz olarak bu mânayı ifade ettiğini anlatmaktır, ki bunda iki vecih vardır.

Birisi hiss ü hareketin kesilmesi itibariyle ölümde de bir sükûn ve rahat bulunduğundan ölüm mânası dolayısıyla bir mecaz olmasıdır ki mecaz bi-mertebeteyn demektir.

---

1 H -"günü olmak itibariyle sebte 'sebt' denilmiştir. Ve mâna şudur: Uykunuzu sizin için bir rahat ve huzur".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 151:

«وَجَعَلْنَا نَوْمَكُمْ سُبَاتًا» يقول: وجعلنا نومكم لكم راحة ودَعة تهدءون به وتسكنون كأنكم أموات لا تشعرون وأنتم أحياء لم تفارقكم الأرواح، والسبت والسبات: هو السكون ولذلك سمي السبت سبتا لأنه يوم راحة ودعة.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 384:

سباتا: سكونا وراحة، سبت الرجل: استراح وترك الشغل، والسبات علة معروفة يفرط على الإنسان السكوت حتى يصير قاتلا والنوم شبيه به إلا في الضرر.

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 278:

«وَجَعَلْنا نَوْمَكُمْ سُباتاً» قطعاً عن الإِحساس والحركة استراحة للقوى الحيوانية وإزاحة لكلالها أو موتاً لأنه أحد التوفيين ومنه المسبوت للميت وأصله القطع أيضاً.

5 Mahallî - Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn,* s. 787:

«وجعلنا نومكم سباتا» راحة لأبدانكم.

6 H, M ve B -"buna".

7 H, M ve B -"Bunu".

8 H -"diyenler olmuş ise de şöyle cevap verilmiştir: Rahat ile tefsir".

9 H: "diyenlerin".

Birisi de doğrudan doğru kesmek veya salınmak mânasından olarak yorgunluğu kesmekte ve salınıp yatmakta rahat mefhûmu bulunmasıdır. Şu hâlde bu tafsilden netice de şu olur: Uykunun sübat olmasında bütün bu mânalara delâlet eden bir mefhum ile târifi var demektir. Bu haysiyetle "sübat" uykunun evvelâ uzviyetin [5536] faaliyetinde bir yorgunluk ve salıklık ile bir kesiklik ve hissin muvakkaten kesilmesi ile hayâta zıt bir tatil ve durgunluk olması hasebiyle bidâyeten bir baygınlık veya ölüm mânasında marazî ve menfî mâhiyette bir hâdise, sâniyen bunun mütemâdî olmayıp bu müddet zarfındaki sükûn ve durgunluk içinde bir dinleniş ile o yorgunluğun kesilip yeni bir nefh ile ba's ba'de'l-mevt gibi yeni bir neş'ette uyanmak üzere hayâtın istikbâline ta'alluk eden bir istirahat, bir kür olması hasebiyle de nâfi', sıhhî[1], müsbet bir hâdise olduğunu ve binâen'aleyh uykunun bizâtihî değil, neticesi itibariyle maksud bir nimet sayılması lâzım geleceğini anlatan, yani fizyolojisini hulâsa eden bir târifi olmuş olur. Bunun ise tafsîli tıbba ta'alluk ettiğinden mealde "sübat" lafzını terceme edemeyerek tefsirde bunları göstermek üzere aynen muhafazasını daha muvâfık buldum. Çünkü bunda uykunun karanlık ile alâkadar olan ölüm ve hayat arasındaki karanlık mâhiyetine tam bir temâsı vardır. Böyle bir hâlde ise açıkta kalmak tehlike ve örtünüp ağyârın nazarından gizlenmek lâzım olduğu için {وَجَعَلْنَا الَّيْلَ لِبَاساً} geceyi de bir libas yaptık ۞ "libâs" mâlum olduğu üzere bedeni bürüyüp örten geygi veya örtüdür ki, burada sırta giyilen iç çamaşırından ziyade yorgan gibi üstten örtünülen örtü mânası daha iyi yakışır. Nasıl ki elbise insanın ayıp ve kusur yerlerini örtmek, yani setr-i avret eylemek, soğuktan ve sıcaktan ve haşarattan korumak gibi birtakım fâideleri hâiz ise gece de zulmetiyle ağyârdan, düşmandan, yırtıcı hayvanlardan gizlemek ve münebbih veya gammaz olan ziyânın ihtizâzâtından saklamak ve aynı zamanda açıktan erilemeyecek birtakım maksadlara ermek için bir pusu hizmeti görmek gibi nice fâideleri hâizdir. Nitekim Mütenebbî bu mânada şöyle demiştir: [5537]

---

1 H: "hissî".

وَكَمْ لِظَلَامِ اللَّيلِ عِنْدِي مِنْ يَدٍ تُخَبِّرُ أَنَّ الْمَانَوِيةَ تَكْذِبُ
وَقَاكَ رَدَى الأَعْدَاءِ تَسْرِي إِلَيْهِمُ وَزَارَكَ فيه ذو الدَّلالِ الْمُحَجَّبُ[1]

{وَجَعَلْنَا النَّهَارَ مَعَاشاً} ❁ "**Me'âş**" "ma'îşet" gibi mimli masdar olarak ıyş, geçim mânasınadır ki Râgıb'ın beyânına göre hayvana muhtas olan hayat demektir. Sırf melekî ve rûhânî hayata pek "ıyş" ıtlak edilmez. Örfümüzde "me'âş" mecaz olarak sebebine de ıtlak olunur. Burada ism-i zaman olması da tecviz olunmuştur ki gündüz hayat ve geçim için çalışmak vakti demek olur. Demek ki uyku ve gece bu suretle gündüz çalışmak için bir ihzar olduğu gibi, uyanıp gündüz çalışmak da hayat gayesine ermek ve yarınki hayat için bir hazırlanmaktan ibarettir. Bu çalışmak insana ait olmakla beraber yalnız onun işi de değildir. Yaratan hâlıkın bir tahsîsidir. Ve bunların yapılabilmesi ve o döşeğin döşenmesi için evvelemirde mekân olacak bir yurt, bir binâ lâzımdır ki o da şöyle beyan buyuruluyor: {وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعاً شِدَاداً}

"**Seb'-i Şidâd**", yedi sağlam bina ki sûre-i Mülk'te beyan olunduğu üzere yedi semâdır. Bunlara burada "şidâd" tâbir edilmesi, insan binâları gibi murûr-ı zaman ile yıpranıvermemesi itibariyle kuvvetine ve muhkemliğine ve dâfi'a hududlarının şiddetine işarettir. Bu âyetlerde **وَجَعَلْنَا** fiilleri yukarıdaki **اَلَمْ نَجْعَل** üzerine atıf ile istifhâmın hayyizinde dâhil olmak itibariyle burada "seb'-i şidâd" buna ilk muhatab olan Mekke müşrikleri de dâhil olmak üzere umûmun görüp anlayageldiği yedi seyyârenin harekâtı ve dâfi'ası hududlarıyla çizilmiş olan semâ aksâmı olmak kâfi görünür.

{سِرَاجاً وَهَّاجاً} ❁ Güneş. [5538] "**Vehhâc**" ateşin yalınlanarak şa'şaalı ve heyecanlı bir surette parıldaması mânasına وهج'den mübalağa sîgasıdır ki pek şa'şaalı, parıl parıl demektir. {وَاَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ} ❁ "**Mu'sırât**" "mu'sır"ın da, "mu'sıra"nın da cem'i olabilir. Bu vasıf da birkaç vechile cem'iyyetli mânalar ifade eder. Zira "ı'sâr"dan müştaktır. "I'sâr" da

1 "Gece karanlıklarının benim yanımda nice eli, nimetleri vardır ki zulmeti şer ilâhı sayan müşrik mâneviyenin yalan söylediğini haber verir. Seni düşmanların fenalığından korur, sen onlara yürüyebilirsin ve mahcub nazlı dost da seni onda ziyaret etmiştir" [Müellifin notu].

sıkmak, bir şeyin suyunu, usâresini çıkarmak mânasına veya vakit mânasına “asr”dan müştak if‘âl olmakla hemzesi duhul veya haynûnet veya ta‘diye olduğuna göre vaktine girmek, sıkım vakti gelmek, sıkıp usâresini çıkartmak mânalarına masdar olduğu gibi, sıkıp kavuran bora ve kasırga mânasına isim de olur. Bunun için haynûnet mânasıyla “ı‘sâr”dan bülûğ çağına eren veya yirmisine yaklaşan kıza “mu‘sır”[1] denildiği gibi olgun üzüm gibi sıkılıp usâresini çıkarma zamanı gelmiş şeylere veya cendere, mengene gibi sıkıp usâresini çıkartan kuvvetlere dahi “mu‘sıra” denilir. Burada bu mânaların herbirine göre “mu‘sırât” yağmur yağdırma zamanı gelmiş bulutlar veya onları cendereler gibi sıkıştıran rüzgârlar veya semâvât diye tefsir edilmiş ise de, tâyinine kalkışılmaksızın sıkım zamanı gelmiş usâreliler veya usâre çıkartanlar mefhûmuyla ıtlâkı üzere anlaşılmak daha cem‘iyyetli olacağından mealde “mu‘sıralar” demekle iktifâyı nazmın inceliğine daha muvâfık gördük.

{ثَجَّاجًا} ۞ “**Secc**” ve “**Sücûc**”, lâzım ve müte‘addî olarak suyun veya bir mâyi‘in kesretle dökülüp şarlayarak akması veya akıtılmasıdır. {لِنُخْرِجَ بِهٖ} ۞ İnzâlin hikmetini ve gayesini beyandır. Lâm âkıbet, bâ sebebiyet içindir. [5539] {اَلْفَافًا} ۞ “Leff”in cem‘i, mültef, girift yani sarmaş dolaş {اِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ} ۞ اَلَمْ نَجْعَلِ’den beri istifham ile takrir[2] olunan fiillerin delâlet ettikleri netice ile o büyük haberi beyâna şürû‘dur. Yani o uykudan bir kalkım vakti ve o hubûbât ve nebâtâtın ve o bağların bahçelerin birer kesim vakti olduğu gibi bütün bu dünyâ hayâtın da bir kesimi ve o[3] ihtilâfların bir halli ve o nimetlerin bir hesab ve mes’ûliyeti vakti olan bir gün geleceği ve o günün bunlara bir had ve nihâyet olmak üzere ilm-i ilâhîde tâyin edilmiş bir mîkāt olduğu muhakkaktır. Bunun geleceğini bu delillerden icmâlen olsun anlamanız lâzım gelir, anlamak istemediğiniz surette de ileride kat‘iyyen bileceksiniz.[4] Haberiniz olsun

---

1 Nitekim Ebu’n-Necm Iclî تمشي الهوينا مائلاً خمارُها قد عصَرَتْ أو قد دنا إعصارها “başörtüsü mâil olarak yavaş yavaş yürüyor, usâresini çıkarmış yahut ı‘sâr vakti yaklaşmış” dediği beytinde bu mânaya işaret etmiştir [Müellifin notu].

2 H: “tekrir”.

3 B -“o”.

4 B -“anlamak istemediğiniz surette de ileride kat‘iyyen bileceksiniz”.

ki Mürselât Sûresi'nde geçtiği[1] üzere muhakkak bir fasıl günü gelecektir. Ve o şaşmaz bir mîkāttır. O fasıl günü {يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ} o gündür ki Sûr'a üfürülür. ۞ Bu nefhin yıkım nefhası olan ilk nefha değil ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ اُخْرٰى فَاِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ [ez-Zümer 39/68] mısdâkınca kıyam ve intibah nefhası olan nefha-i sâniye olduğu da şununla anlatılıyor: {فَتَأْتُونَ اَفْوَاجاً} ۞ fâ fasîhadır. Yani Sûr üfürülünce siz ölüler uykudan uyanır gibi uyanır kalkarsınız da يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْ [el-İsrâ 17/71] mantûkunca her ümmet imamıyla çağırılarak derhâl alay alay, ümmet ümmet, cemaat cemaat mahşere gelirsiniz {وَفُتِحَتِ السَّمَٓاءُ} ve o sırada semâ açılmıştır. ۞ Nizâm-ı âlem değişmiş, bugün kapalı, sağlam bir binâ olan semâ feth edilmiş, Sûre-i Hâkka'da geçtiği gibi, وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ [el-Hâkka 69/16] mazmûnunca inşikāk edip yer yer açılmıştır {فَكَانَتْ اَبْوَاباً} da hep kapılar olmuştur. ۞ Her tarafı kapılardan ibaret gibi küşâd edilmiştir ki emr-i ilâhî ile melekler inecek, Rûh ve melâike saf saf olacaktır. Râzî der ki: "Bu fetih اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ [el-İnşikâk 84/1][2] ve اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ [el-İnfitâr 82/1][3] [5540] âyetlerinin mânasıdır. Çünkü 'teşakkuk', 'tefattur', 'feth' mütekāribdirler denilmiş ise de bu pek kavî değildir. Çünkü kapı açılmaktan anlaşılan mâna 'teşakkuk' ve 'tefattur'dan anlaşılan mânadan başkadır. Semâ bab bab olabilir, sonra o kapılar açılır da semânın cirminde yarıklık, çatlaklık bulunmayabilir. Hatta delâil-i sem'iye delâlet etmektedir ki bu kapıların fethi husûle geldiğindedir ki inşikāk ve infitâr ile bi'l-külliyye fena husûle gelecektir."[4] Buna nazaran semânın açılması henüz kendisinin çatlaması ve yarılması ve bi'l-külliyye yıkılması değil, onların mukaddimesi olmak üzere kapılarının açılması ve sanki hepsi kapı imiş, açık kapılardan ibaret imiş gibi olması demek olur. Lâkin bunlar yıkım nefhası olan nefha-i sa'ka aittir. Burada ise

1 F nüshası burada sona ermektedir.
2 "Semâ inşikak ettiği (vakit)."
3 "Semâ çatladığı vakit."
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 13:

قال القاضي: وهذا الفتح هو معنى قوله: «إذا السماء انشقت» و«إذا السماء انفطرت» إذ الفتح والتشقق والتفطر تتقارب، وأقول: هذا ليس بقوي لأن المفهوم من فتح الباب غير المفهوم من التشقق والتفطر فربما كانت السماء أبوابا ثم تفتح تلك الأبواب مع أنه لا يحصل في جرم السماء تشقق ولا تفطر بل الدلائل السمعية دلت على أن عند حصول فتح هذه الأبواب يحصل التشقق والتفطر والفناء بالكلية.

nefha-i kıyam anlaşıldığından bu fetih inşikāktan evvel değil يَوْمَ نَطْوِى السَّمَٓاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ [el-Enbiyâ 21/104] buyurulduğu üzere semânın tayyı ile fenâ-i küllîden sonra كَمَا بَدَأْنَٓا اَوَّلَ خَلْقٍ نُع۪يدُهُ [el-Enbiyâ 21/104] mûcebince ilk hilkat gibi iadenin başlangıcı olarak âhiret nizâmının kurulmaya başladığı sıra, yani gelecek olan يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّاً gününün mebde'i olmak bu sûrenin siyâkına daha ziyade muvâfıktır. Ve bu kapılar yalnız melâike ve Rûh-i A'zam'ın inmesi için değil, Sûre-i A'râf'ta اِنَّ الَّذ۪ينَ كَذَّبُوا بِاٰيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَٓاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ ف۪ى سَمِّ الْخِيَاطِ [7/40] âyetinde geçtiği üzere kâfirler için açılmayıp cennete girecekler için açılacak olan semâ kapıları da bunlar olacaktır. Şu hâlde bu semâ, inşikāk ve infitar edecek olan dünya semâsı değil, âhiret semâsı demektir, ki şu âyetler de buna delâlet eder gibidir: {وَسُيِّرَتِ الْجِبَالُ فَكَانَتْ سَرَاباً} Ve dağlar yürütülmüş de bir serab olmuştur. ۞ Bir şey kalmamış, daha evvel ilk nefhada bütün eczâsı hebâen mensûrâ savrulmuş وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً [el-Hâkka 69/14] âyetinde anlatılanlar tahakkuk edip Arz veya mahalli düpedüz olarak يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ [İbrâhim 14/48] sırrı zâhir olmuş bulunacağından dünyada Arz döşeğinin [5541] evtâdı olan o dağlar o gün serab gibi hayâle dönmüş, artık ıztırâbâta sed çekecek hiçbir hâlleri kalmamıştır. Bu suretle fasıl gününün kuruluşu ve hevli[1] anlatıldıktan sonra o günün muzâf olduğu fasıl, yani ayırtım ahkâmı da şöyle tafsil olunuyor: {اِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَاداً} Şüphesiz ki cehennem mirsâd olmuştur.

"**Mirsâd**" "rasad"dan ism-i âlet veya "mit'âm" gibi mübalağa sîgası vezninde olmakla beraber "mihrâb", "mizmâr" gibi daha ziyade ism-i mekân olarak kullanılır bir kelime olduğu beyan olunuyor. Binâen'aleyh "mirsâd" dürbün gibi rasad âletinden ziyade rasad yeri, terassud mahalli mânasına kullanılır ki avcının av gözlediği yer gibi gözetme yeri, terassud noktası demek olur. Ma'amâfîh gözetme âletine de, gözetme yerine de ıtlâkı hakikat olmak lâzım gelir. Bu gibi mekânların âlet ve vâsıta mânasında olmaları haysiyetiyle ism-i âlet sîgasıyla tâbir

1 B: "havli".

edilmiş olmaları melhuz olduğu gibi, mübalağa sîgasıyla sıfat ve nisbet mânasında ıtlâk-ı mecâzî olmaları da melhuzdur ki bu itibar ile "mirsâd" çok gözetici mefhûmuyla mekâna nisbet edilmiş olur. Ebû Hayyân der ki: "Nisbet mânasına delâlet eden haberlerin ve sıfatların hepsinde teksir ve lüzum mânası vardır. Cehennem de zebâni meleklerin kelime-i azab hak olmuş azgınları yakalamak için gözetip durdukları bir mirsâddır."[1] Mukātil demiştir ki düşmanların mahbisi, dostların geçiti[2] {لِلطَّاغِينَ} tuğyan edenler, azgınlık yapanlar için ❁ ki bu, "mirsâd"a da, "meâb"a da ta'alluk edebilir. Yani azgınlar için bir mirsâd yahut azgınlar için {مَاٰبًا} bir meâb ❁ dönüp varılacak son yer olan bir mirsâd olmuştur. "Mirsâd"ın sıfatı veya bedel veya كَانَتْ'in ikinci haberidir. {لَابِثِينَ} ❁ Mukīmîn [5542] mânasına "tâğīn"den hâl-i mukadderedir. Yani o hâlde ki onlar orada ikāmet edip durmak üzere {اَحْقَابًا} ❁ "**Ahkāb**" "hukub"un cem'idir. "Hukub" tetâbu' ve tevâlî mânasını tazammun ederek karn, asır gibi ale't-tevâlî birçok seneleri ihtivâ eden bir devir demektir ki seksen küsur yıl diye şâyi'dir. Her biri bin sene demek olan âhiret günleriyle senesi üç yüz altmış gün olmak üzere seksen yıl diye mervîdir[3] ki yirmi dokuz bin sene kadar bir devir demek olur. Yetmiş bin sene diyenler de olmuştur.[4] Her ne olsa "hukub" mütenâhî bir müddet ifade ettiğinden dolayı buradan cehennem azâbının tenâhîsini anlamak isteyenler olmuştur. Lâkin gaflet edilmemek iktizâ eder[5] ki müfred olan "hukub"un mütenâhî olmasından cem'i olan "ahkāb"ın da mütenâhî olması lâzım gelmez. Müfessirîn demişlerdir ki bu kelimede tetâbu' ve tevâlî mefhûmu bulunduğu ve az bir müddetin de tevâlî ve te'âkubu

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 386:
وكل ما جاء من الأخبار والصفات على معنى النسب فيه التكثير واللزوم. وقال الأزهري: المرصاد: المكان الذي يرصد فيه العدو. وقال الحسن: إلا أن على النار المرصاد، فمن جاء بجواز جاز ومن لم يجيء بجواز احتبس.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 386:
وقال مقاتل: مجلسا للأعداء وممرا للأولياء.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 161-162:
عن أبي هريرة: أنه قال: الحُقب ثمانون سنة والسنة ستون وثلاث مئة يوم واليوم ألف سنة.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 162:
عن سالم قال: سمعت الحسن يُسْأل عن قول الله: «لابِثِينَ فِيهَا أَحْقَابًا» قال: أما الأحقاب فليس لها عدّة إلا الخلود في النار ولكن ذكروا أن الحُقْب الواحد سبعون ألف سنة، كلّ يوم من تلك الأيام السبعين ألفا كألف سنة مما تَعُدّون.

5 H: "lâzım gelir".

nâmütenâhî gidebileceği cihetle اَحْقَاباً demek devirlerce nâmütenâhî demek olur. Nitekim birçokları da "hukub" dehr demek olduğunu söylemişlerdir. Sonra buradan[1] tenâhî fehmolunduğu farzolunsa bile bu bir mefhûm-ı muhaliftir. Diğer âyetlerde sarih olan ebed naslarına mu'âraza edemez. Bundan başka "tâğīn" tâbiri "müttakīler" mukabili olarak usât-ı mü'minîne de şâmil bir mânada mülâhaza edildiği surette tenâhî onlara nazaran olabilir. Fi'l-vâki' cehennemin usât-ı mü'minîne mahsus olan tabakası nihâyet söneceği hakkında bir hadîs-i şerif de mervîdir. Buradan dünyada mahkum ve esir milletlerin hâllerine de bir işaret çıkarılabilir. {بَرْداً} Hava serinliği veya uyku {اِلَّا حَمِيماً وَغَسَّاقاً} "**Hamîm**" sıcak kaynar su, "**Gassâk**" ehl-i cehennemin cesedlerinden dökülen akan irin, dökülmek, insıbab ve [5543] seyelan mânasına "gasak"tandır. {وِفَاقاً} ❁ Tam muvâfık mânasına mübalağa için masdar ile vasıftır. Vech-i muvafakat, çünkü tekzib ebedî nefiydir. {كِذَّاباً} ❁ Tekzib mânasına yine tef'îl bâbından masdardır. {فَذُوقُوا فَلَنْ نَزِيدَكُمْ اِلَّا عَذَاباً} ❁ Bu da azâbın 'adem-i tenâhîsinde nastır.

Tâğīlerin, mükezziblerin hâlini beyandan sonra müttakīlerin hâline geçilerek buyuruluyor ki:

اِنَّ لِلْمُتَّقِينَ مَفَازاًۙ ﴿٣١﴾ حَدَٓائِقَ وَاَعْنَاباًۙ ﴿٣٢﴾ وَكَوَاعِبَ اَتْرَاباًۙ ﴿٣٣﴾ وَكَأْساً دِهَاقاًۜ ﴿٣٤﴾ لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْواً وَلَا كِذَّاباًۚ ﴿٣٥﴾ جَزَٓاءً مِنْ رَبِّكَ عَطَٓاءً حِسَاباًۙ ﴿٣٦﴾ رَبِّ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا الرَّحْمٰنِ لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَاباًۚ ﴿٣٧﴾ يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفّاًۜ لَا يَتَكَلَّمُونَ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَاباً ﴿٣٨﴾ ذٰلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّۚ فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّهِ مَاٰباً ﴿٣٩﴾ اِنَّٓا اَنْذَرْنَاكُمْ عَذَاباً قَرِيباًۚ يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ وَيَقُولُ الْكَافِرُ يَا لَيْتَنِى كُنْتُ تُرَاباً ﴿٤٠﴾

1 H: "bunlardan".

[5544] **Meâl-i Şerîfi**

Şüphesiz ki korunanlara halâs ve kâm var (31) hadîkalar var, üzümler var (32) ve turunç sîneli yaşıtlar var (33) ve bir dolgun peymâne var (34). Orada ne boş bir laf işitirler ne de bir tekzib (35). Bir karşılık ki Rabbinden atâ, yeter mi yeter (36). O göklerin ve yerin ve bütün aralarındakilerin rabbi; Rahmân, bir hitâba mâlik olamazlar O'ndan (37). O gün ki kıyâma duracak Rûh ve melâike saf saf. Bir kelime söyleyemezler, o kimseden[1] başka ki O Rahmân ona izin vermiş o da savâbı söylemiştir (38). O gün ki haktır, o hâlde dileyen Rabbine varacak bir yüz edinsin (39). Çünkü Biz size yakın bir azâbı ihtar ettik, o gün ki kişi ellerinin ne takdim ettiğine bakacak ve diyecek ki kâfir: "Ah nolaydı ben bir türâb olaydım!" (40).

{مَفَازًا} ❁ "**Mefâz**" fevz mânasına mimli masdar veya fevzgâh mânasına ism-i mekân olabilir[2]. "Fevz" halâs ve zafer, yani korkulardan, acılardan kurtulup muradlara ermektir. Bazen yalnız kurtuluş, bazen de yalnız zafer mânasında kullanılırsa da hakikati ikisidir. Tenvin tâzim içindir. Yani büyük kurtuluş büyük meram var, ki o ebedî azabdan halâs, ebedî na'îm ve sevâba nâiliyettir. Yahut büyük bir fevz yeri var ki o da dârü'n-na'îm olan cennettir. Ve dünyada azgınların en ziyade tuğyan ve hırslarını tahrik eden zevklerinden olmak hasebiyle onların rağmına şunlar: Bedel-i iştimal veya bedel-i ba'z tarîkiyle mefâzın bazı neş'elerini beyandır. {حَدَٓائِقَ[3]} hadîkalar ❁ "**Hadîka**" suyu olan ve türlü meyve ağaçlarını ve çiçekleri hâvî ve etrafı duvar ile muhât bulunan bostan ve bahçe demektir ki hey'etce göz bebeği demek olan "hadeka"ya teşbîhen bu nâm verilmiştir. {وَاَعْنَابًا}

[5545] "**A'nâb**" üzüme de üzüm bağlarına da denir. {كَوَاعِبَ} ❁ "Kâ'ib"in[4] cem'i ki memeleri kübik, yani yeni ağırşaklanmış, turunç memeli denilen taze kızlara denir. {اَتْرَابًا} ❁ "Tirb"in cem'i, hep bir

1 B: "kimselerden".
2 B: "olur".
3 H, M ve B: "و حدائق".
4 H ve B: "كعب'ın".

yaşta. Bazı tefsirlerde cennet kızları hep on altı yaşında, erkekleri otuz üç yaşında diye mervîdir[1] (*Sûre-i Vâkı'a'ya bak*). {دِهَاقًا} Dopdolu ❁ هَلْ اَتٰى sûresinde اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ [el-İnsân 76/5] bak. {حِسَابًا} Burada "hisâben" حَسْبُنَا اللّٰه'da olduğu gibi tam kifayet mânasından yeter mi yeter deyinceye kadar kâfî ve vâfî meâlinde tefsir olunmuştur ki tâğīlerin amellerine göre جَزَٓاءً وِفَاقًا'sına mukabil, müttakīlere amellerinin ecrinden fazla olarak عَطَٓاءً حِسَابًا tam mükâfat. {رَبِّ السَّمٰوَاتِ} ❁ رَبِّكَ'den bedeldir. {الرَّحْمٰنِ} atf-ı beyan {لَا يَمْلِكُونَ مِنْهُ خِطَابًا} ondan bir hitâba mâlik olamazlar. ❁ Rahmân teâlâ'nın rubûbiyetinde gāyet-i azamet ve celâlini[2] ve cezâ ve atâda istiklâlini beyandır. Yani O öyle azametli ve şerîkten[3] münezzeh öyle bir Zü'l-celâl'dir ki bütün semâvât ve Arz sekenesi, yukarıda ve aşağıda bütün mahlûkāt fiilen O'nun işine müdahale etmek şöyle dursun O'nun nâmına kendiliklerinden bir söz söylemek veya O'na bir hitapta bulunmak salâhiyetine mâlik değildir[4]. Meğer ki bundan sonraki âyette beyan olunacağı üzere izin vermiş ola. O vakit de mâlik olarak değil, me'zun olarak söyleyebilirler. {يَوْمَ يَقُومُ} ❁ لَا يَمْلِكُونَ mazmûnunu takrirdir, takyid değildir. لَا يَتَكَلَّمُونَ'ye ta'alluku da tecviz edilmiştir. يَوْمَ يُنْفَخُ'ya nâzır olarak ondan bedel olması bize daha muvâfık görünüyor. {الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ} ❁ الرُّوح deyince قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [el-İsrâ 17/85] buyurulan rûh [5546] cinsi tebâdür eder. "Rûh Allah'ın cünûdundan bir cünddür. Melâike değildirler. ilh"[5] meâlinde rivayet olunan bir hadis de buna delâlet eyler. Bazıları melâikenin hafazası demişler, bazıları da ervâh üzerine müvekkel melek demişler. Gazzâlî *İhyâ*'sında "rûh denilen melek, ervâhı ecsâma sokandır. Çünkü o teneffüs eder. Enfâsından her nefeste bir cisimde bir rûh olur. Ve bu haktır, erbâb-ı kulûb onu basîretleriyle

1 Bk. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 245:

قال قتادة: «أَتْرَاباً» يعني سنا واحدة ويروى أن أهل الجنة على قد ابن أربعة عشر عاما في الشباب والنضرة، وقيل على مثال أبناء ثلاث وثلاثين سنة مردا بيضا مكحلين.

2 H: "celâleti".

3 B: "şirkten".

4 M: "değiller".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3396; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 187:

عن ابن عباس أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: الروح جند من جنود الله ليسوا بملائكة لهم رؤوس وأيد وأرجل، ثم قرأ «يوم يقوم الروح والملائكة صفا» قال: هؤلاء جند وهؤلاء جند.

müşahede ederler" demiştir.[1] İbn Abbas'tan rivayet olunan kavilde ise Cibrîl'dir. Demiştir ki: "Cibrîl aleyhisselâm kıyamet günü Cebbâr teâlâ'nın huzûrunda azâbullahdan havf ile titreyerek kıyâma duracak, سُبْحَانَكَ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ 'sübhânsın yâ Rab, Senden başka ilâh yok, biz Sana hakkıyla ibadet edemedik' diyecektir."[2] Bu rivayetlere göre الرُّوح'da elif lâm ahd için demektir ki مِنْ رَبِّكَ karînesiyle muhatab Resûlullah olduğu cihetle onca ma'hud olan rûh demek olur. Beyzâvî bunları şöyle telhîs eder: "Rûh, ervâh üzerine müvekkel bir melek veya ervâh cinsi yahut Cebrâil, yahut melâikeden a'zam bir halktır."[3] Şu hâlde mazmûnuna iman edip tafsîline "el-ilmi indallah" demek daha muvâfık olur (*Sûre-i Me'âric'in başına ve Sûre-i İsrâ'da* قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبِّى *[17/85] âyetine bak*). {صَفّاً} Bundan bir saf anlayanlar olmuşsa da وَالْمَلَكُ صَفّاً صَفّاً [el-Fecr 89/22] saf saf olmasını anlatır. {لَا يَتَكَلَّمُونَ} ❁ Cümle-i istînâfiye olarak لَا يَمْلِكُونَ mazmûnunu takrirdir. Onun için zamir, "Rûh" ve "melâike"ye râci' olabilirse de لَا يَمْلِكُونَ gibi bütün semâvât ve Arz ehline râci'[4] olması daha mutabıktır. Yani gerek Rûh ve gerek melâike ve gerek sâireden hiçbiri ne bir şefaat ne bir talep ne de herhangi bir maksad ile bir söz söyleyemezler. {اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَاباً} Ancak o Rahmân'ın izin verdiği savab söyleyen kimse müstesnâ ❁ o kimse izne iktiran etmek ve savab söylemek şartıyla [5547] söyleyebilir. Ve söylemesi mâlikiyetle değil, müsaade ile olmuş olur. Demek ki bu izin ile istisnâda şefaat kapısının bir küşâdı vardır. Makām-ı kurbda bulunanlar bu suretle şefaat edebileceklerdir ki Sûre-i İsrâ'da عَسٰۤى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً [17/79] âyetinde geçtiği ve şefaat hadîsinde beyan olunduğu üzere bu

---

1 Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-dîn,* IV, 257:
وقد قال بعض السلف: إن الملك الذي يقال له الروح هو الذي يولج الأرواح في الأجساد وأنه يتنفس بوصفه فيكون كل نفس من أنفاسه روحاً يلج في جسم ولذلك سمي روحاً وما ذكره في مثل هذا الملك وصفته فهو حق شاهده أرباب القلوب ببصائرهم.

2 Ebu'ş-Şeyh, *el-Azame,* II, 789; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 400; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 220:
حدثنا محمد بن العباس بن أيوب حدثنا زياد بن يحيى حدثنا عبد ربه بن بارق الحنفي قال: حدثني خالي زميل بن سماك أنه سمع أباه يحدث عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: إن جبريل يوم القيامة لقائم بين يدي الجبار تبارك وتعالى ترعد فرائصه فرقا من عذاب الله تعالى يقول: سبحانك لا إله إلا أنت ما عبدناك حق عبادتك، إن ما بين منكبيه كما بين المشرق والمغرب أما سمعت يا حنفي قول الله تبارك وتعالى: «يوم يقوم الروح والملائكة صفا لا يتكلمون إلا من أذن له الرحمن وقال صوابا»، والصواب: شهادة أن لا إله إلا الله.

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 281:
والرُّوحُ ملك موكل على الأرواح أو جنسها أو جبريل أو خلق أعظم من الملائكة.

4 H -"olabilirse de لَا يَمْلِكُونَ gibi bütün semâvât ve Arz ehline râci'".

makam ilk evvel şefâ'at-i âmmeye me'zun olan Resûlullah'ın Makām-ı Mahmûdudur. Husûsî şefaatler ondan sonra olabilecektir. O izinden sonra da bunlar savab söylemiş, hakka isabet etmiş olmakla meşruttur. Fakat "makām-ı kurbda bulunanların huzûr-ı Rahmân'da savâbın gayrisini de söylemeleri ihtimâli de melhuz mudur ki وَقَالَ صَوَابًا diye bu şartın ayrıca tasrîhine lüzum olsun?" diye bir sual hatıra gelebilir. Buna iki türlü cevap verilebilir.

Birisi: وَقَالَ صَوَابًا o izne nâil olabileceklerin sıfat-ı kâşifesini ve şefaatin birinci şartını beyan olmasıdır. Ki o izin de savab söyleyenlere verilir diye makām-ı kurbu beyan olmuş olur. Böyle savâbı söyleyebilmek de وَلَا يَشْفَعُونَ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهٖ مُشْفِقُونَ [el-Enbiyâ 21/28] mazmûnuna intibak ile olabilir. Önce Allah'ın rızâsı olup olmadığını bilmek ise وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهٖٓ اِلَّا بِمَا شَٓاءَ [el-Bakara 2/255] buyurulduğu vechile ancak Allah teâlâ'nın meşiyyet-i mahsûsasına mütevakkıf ve mahdud olduğundan, onu anlamadan şefaate kalkışmak tehlikeli ve onun için şefaat edecekler وَهُمْ مِنْ خَشْيَتِهٖ مُشْفِقُونَ [el-Enbiyâ 21/28] korka korka şefaat edecek ve ancak isabet edenlerinki kabul olunacaktır. Bu surette istisnâ لَا يَتَكَلَّمُونَ'un fâillerindendir.

İkincisi, bir ihtimal de haklarında söz söylenecek, şefaat olunacaklardan istisnâ, "savab" kaydı da onlara ait olmasıdır. Yani "Rahmân'ın izin verdiği ve dünyada bir savab söylemiş olan kimseler hakkında söylemeleri ve şefaat etmeleri müstesnâ" demek olur ki birtakım müfessirîn buna kāil olmuşlardır ve bu takdirde mezkur sual esasen vârid olmaz. Bu surette "bir savab"dan murad da kelime-i tevhid لَا إِلَهَ إِلَّا الله demek olup شَفَاعَتِي لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي hadîs-i şerîfi[1] mûcebince ehl-i kebâirden olan mü'minler [5548] hakkında imanlarından dolayı erinde gecinde şefaatin kabul olunabileceğini beyan olmuş olur.

{ذٰلِكَ الْيَوْمُ الْحَقُّ} ❁ Geçen beyânâtı tekiddir. ذٰلِكَ mübtedâ الْيَوْمُ الْحَقُّ haber, yahut ذٰلِكَ الْيَوْمُ mübtedâ, الْحَقُّ haberdir. Yani ber vech-i bâlâ haber

---

1 Ebû Dâvûd, Sünnet, 23; Tirmizî, Kıyâmet, 11.

verilen kıyam ve fasıl günü hak gündür yahut o haber verilen gün beyan olunduğu vechile hak, vukū'u şüphesiz muhakkaktır. {فَمَنْ شَٓاءَ اتَّخَذَ اِلٰى رَبِّه۪ مَاٰبًا} ❁ Fâ-i fasîha ile ihbârın fâide-i müterettibesini tefhimdir. Yani hâl böyle: O gün hak ve bunun size haber verilmiş olduğu muhakkak olunca bundan sonra iş sizin meşiyyetinize, irâde-i cüz'iyenizle kesbinize bağlıdır. O hâlde her kim o sıfat ve azameti anlatılan Rabbine doğru varmak, O'nun rahmetine erip nâil-i meram olmak isterse O'na götürecek bir meâb, sonunda o gayeye erdirecek bir merci' ve makam edinsin, ona göre bir yol tutsun. Ki[1] bu tafsîlâttan anlaşıldığına göre o tekzibden korunup iman ve ittikā ile savab söylemek ve tâat[2] yapmakla olur. {اِنَّٓا اَنْذَرْنَاكُمْ عَذَابًا قَرِيبًا} ❁ Bu cümle فَمَنْ شَٓاءَ'de "fâ"nın delâlet eylediği şart-ı mahzuf mülâzemesinin ta'lîli ve azâbın yakınlığını beyandır. Yani o hak haber verilmiş olunca o meşiyyetin lüzûmu şunun içindir: Çünkü Biz size bu ihbar ile bir azâbın tehlikesini haber verdik ki o azab uzakta değil yakındır. Kişi ondan kendini[3] kurtarmak için vakit geçirmeden iman ile çalışmak iktizâ eder. Zira o yakın azab {يَوْمَ يَنْظُرُ الْمَرْءُ مَا قَدَّمَتْ يَدَاهُ} o gündür ki kişi o gün iki elinin ne takdim etmiş olduğuna, ondan önce hayır ve şer ne yapmış bulunduğuna bakacaktır. ❁ Çünkü iş meşiyyet-i abde rabtedilmiş olduğu için herkes kazancına bağlıdır. O azab ancak kesbin cezâ-i vifâkı olarak verilecektir. {وَيَقُولُ الْكَافِرُ} Ve kâfir diyecektir ki {يَا لَيْتَن۪ي كُنْتُ تُرَابًا} [5549] "ah, nolaydım keşke ben bir türâb olaydım" ❁ yani "dünyada toprak olaydım, meşiyyet sâhibi insan yaratılmayaydım, mükellef olmayaydım da bugün azab görmeyeydim." Yahut "bugün toprak olaydım da ba's olunmayaydım." İbn Ömer ve Ebû Hureyre'den ve Mücâhid'den mervîdir ki Allah teâlâ o gün hayvânâtı da ihzar edecek, birbirlerinden haklarını alıp ödeştirecek de sonra onlara "türâb olun!" buyuracak, hepsi toprak olacaklar. İşte kâfir onu gördüğü zaman onlar gibi türâb olmasını temenni edecektir.[4] Nitekim Sûre-i Tekvîr'de

---

1 H -"Ki".

2 H: "ittikā".

3 H: "kendini ondan".

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* II, 46; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 180-181; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 222:
عن أبي هريرة في قوله تعالى: «إلا أمم أمثالكم» (الأنعام ٦/٨٣) قال: يحشر الله الخلق كلهم يوم القيامة البهائم والدواب والطير وكل شيء فيبلغ من عدل الله يومئذ أن الله يأخذ للجماء من القرناء، قال: ثم يقول: كوني ترابا، قال: فلذلك يقول الكافر: «يا ليتني كنت ترابا».

وَاِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ [et-Tekvîr 81/5][1] gelecektir. Bu mânalara göre "türâb" hakikat mânasınadır. Fakat bazıları son mânaya nazaran bunun tevazudan mecaz olması ihtimâline de kāil olmuşlardır ki şöyle demek olur: "Keşke dünyada kibretmese idim, azgınlıkla kafa tutmasa idim, mütevazı olup Allah'a iman ve itaat etse idim." Lâkin zâhiri evvelkisidir[2]. İşte o büyük haberde ihtilâf eden kâfirler o gün hakikati anlayıp böyle diyeceklerdir.

1 "Ve vuhuş toplandığı vakit."
2 B: "evvelkidir".

[5550]

سُورَةُ النَّازِعَاتِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتٌّ وَاَرْبَعُونَ اٰيَةً

NÂZİ'ÂT SÛRESİ

Nâzi'ât Sûresi Mekkîdir. Buna "Sâhire (ساهرة) Sûresi" ve "Tâmme Sûresi" dahi denilir. Amme Sûresi'ni müte'âkib nâzil olmuştur. Bu da onun mazmûnunu tahkik eder.

Âyetleri: Kırk altıdır.

Kelimeleri: Yüz yetmiş.

Harfleri: Yedi yüz otuz.

Fâsılası: ا، هـ، م harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالنَّازِعَاتِ غَرْقاًۙ ﴿١﴾ وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطاًۙ ﴿٢﴾ وَالسَّابِحَاتِ سَبْحاًۙ ﴿٣﴾ فَالسَّابِقَاتِ سَبْقاًۙ ﴿٤﴾ فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْراًۢ ﴿٥﴾ يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُۙ ﴿٦﴾ تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُۜ ﴿٧﴾ قُلُوبٌ يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌۙ ﴿٨﴾ اَبْصَارُهَا خَاشِعَةٌۢ ﴿٩﴾ يَقُولُونَ ءَاِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِۜ ﴿١٠﴾ ءَاِذَا كُنَّا عِظَاماً نَخِرَةًۜ ﴿١١﴾ قَالُوا تِلْكَ اِذاً كَرَّةٌ خَاسِرَةٌۢ ﴿١٢﴾ فَاِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌۙ ﴿١٣﴾ فَاِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِۜ ﴿١٤﴾ هَلْ اَتٰيكَ حَد۪يثُ مُوسٰىۢ ﴿١٥﴾ اِذْ نَادٰيهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًىۚ ﴿١٦﴾ اِذْهَبْ اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰىۘ ﴿١٧﴾ فَقُلْ هَلْ لَكَ اِلٰٓى اَنْ تَزَكّٰىۙ ﴿١٨﴾ وَاَهْدِيَكَ اِلٰى رَبِّكَ فَتَخْشٰىۚ ﴿١٩﴾ فَاَرٰيهُ الْاٰيَةَ الْكُبْرٰىۘ ﴿٢٠﴾ فَكَذَّبَ وَعَصٰىۘ ﴿٢١﴾ ثُمَّ اَدْبَرَ يَسْعٰىۘ ﴿٢٢﴾ فَحَشَرَ فَنَادٰىۘ ﴿٢٣﴾ فَقَالَ اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰىۘ ﴿٢٤﴾ فَاَخَذَهُ اللّٰهُ نَكَالَ الْاٰخِرَةِ وَالْاُولٰىۜ ﴿٢٥﴾ اِنَّ ف۪ي ذٰلِكَ لَعِبْرَةً لِمَنْ يَخْشٰىۜ ﴿٢٦﴾

[5551] **Meâl-i Şerîfi**

O daldırıp nez‘ edenlere (1) ve usulcacık çekenlere (2) ve yüzüp yüzüp gidenlere (3) derken yarışıp geçenlere (4) derken bir emir çevirenlere kasem olsun ki (kıyamet var) (5). O gün ki sarsar râcife (6). Onu velyeder o râdife (7). Yürekler o gün oynar kaygıdan (8) gözleri kalkmaz saygıdan (9). Diyorlar ki: "Biz, gerçek döndürülecek miyiz o hufrede (10) ya ufalanmış kemikler olduğumuz vakit ha?" (11). "O" dediler, "o hâlde hüsranlı bir dönüş" (12). Fakat o zorlu bir kumandadır (13). Bakarsın uyanmışlar hepsi meydandadır (14). Geldi ya sana Mûsâ'nın kıssası (15). O vakit ki ona Rabbi nidâ etmişti o mukaddes vâdide: Tuvâ'da (16). "Haydi" demişti "git Firavun'a da, çünkü o pek azdı (17). De ki: 'İster misin temizlenesin? (18). Ve Rabbine irşad edeyim de seni saygılanasın?"[1] *(19). Vardı ona o büyük mucizeyi de gösterdi (20). Fakat o tekzib etti, isyan etti (21). Sonra koşarak idbâra gitti (22). Derken mahşerini topladı da bağırdı: (23) "Benim en yüksek rabbiniz" dedi (24). Allah da onu tuttu sonuna önüne nekâl olmak üzere* [5552] *tenkil ediverdi (25). Şüphesiz ki bunda bir ibret var, saygı duyacaklar için (26).*

{وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا. وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا. وَالسَّابِحَاتِ سَبْحًا. فَالسَّابِقَاتِ سَبْقًا. فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا} ۞ Burada görülüyor ki "nez‘", "neşt", "sebh", "sebk", "tedbîr-i emr", beş fiili[2] yapan kuvvetlere kasem edilmiş, cevâbı da mâba‘di karînesiyle hazfolunmuştur ki bunlar olacak, o kıyamet ve ba‘s vukū‘ bulacak demektir. Bunların hepsi bir cemaat veya bir cemaatin sınıfları yahut bazıları başka bir cemaat olarak mülâhaza edilebilirse de hepsi esasen bir kumandaya tâbi‘ bir cemaat veya onun sınıfları olmak, gelecek olan فَاِنَّمَا هِىَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ karînesiyle daha zâhirdir. Bir de görülüyor ki bu beş fiilin: "nez‘", "neşt", "sebh" üçü arasında tertib gözetilmeyip vâv ile atfolunmuş, "sebk" ile "tedbîr-i emr" ikisi ise fâ ile atfolunarak fiilde veya zikirde tertib ile ifade kılınmıştır ki bununla sebk ü tedbir öbürlerinin neticesi

---

1 H -"Ve Rabbine irşad edeyim de seni saygılanasın?".
2 H: "fiil".

ve gayesi gibi olduğu anlatılmış demektir. Bunlardan وَالنَّازِعَاتِ غَرْقًا ile وَالنَّاشِطَاتِ نَشْطًا âyetleri "nâzi'" ve "gark", "nâşit" ve "neşt" kelimelerinin lügaten muhtelif mânalara delâlet eyleyen elfâz-ı müşterekeden olmaları hasebiyle her biri birçok mânalara muhtemil bulunduğundan dolayı bunları mealde sade birer mâna ile tercemeye imkân yoktur. Onun için bunları mümkin olabildiği kadar tefsir suretiyle anlamaya çalışmak lâzım gelir.

"**Gark**" "iğrâk" mânasına ism-i masdardır. "İğrâk" suya daldırıp boğmak ve bir kabı doldurmak, müstağrak kılmak ve yayı şiddet ve ifrat ile doldura doldura çekmek ve bundan herhangi bir şeyde ifrat etmek, uzağa gitmek mânalarında kullanılır.

"**Nâzi'ât**", nâzi'ler, müte'addî veya lâzım olduğuna göre [5553] "nez'"den de "nüzû'"dan da gelebilir. "Nez'", bizim "çekmek" ve "çekip almak" ve "soymak" kelimelerimiz gibi muhtelif mânalara gelir:

1. "Nez'", "intizâ'" gibi bir şeyi yerinden koparıp çekmek mânasına gelir, bundan hayatı çekip almak: can almak ve can çekiştirmek mânasına gelir ki bu hâle "hâlet-i nez'" tâbir olunur. Bu mâna ile "nâzi'ât" can alan kuvvetler, melekler demek olabileceği gibi hâlet-i nez'de bulunan canlar demek de olabilir.

2. "Nez'", kuyudan şiddetle kova çekmek, su çıkarmak mânasına gelir ki bundan[1] "garkan nez'" iyice daldırıp derinden doldurarak hızla çekmek demek olur. Bu da tâ derinden çeke çeke can almak mânasına mecaz olabilir. Bu suretle de "nâzi'ât" şiddetle daldıra daldıra, boğa boğa bedenlerinin dipten tırnağa tâ derinliklerinden çeke çeke can alan melekler veya mücâhid kuvvetler demek olur.

3. "Nez'" yay çekmek, "garkan nez'" de yayı şiddet ve ifrat ile doldura doldura çekmek mânasına gelir ki "yayı doldurmak" tâbir olunur. Bu mânada "nâzi'ât" atış yapan kuvvetler, gāzîler demek olur.

---

1 M ve B: "bunda".

4. "Nez'" atın başını alıp bir düziye koşması mânasına gelir ki bu mânadan "nâzi'ât" وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا [el-Âdiyât 100/1][1] gibi atlara ve süvarilere ve o mânada olan kuvvetlere sâdık olabilir. Ve bu mânadan mecaz olarak semâda şarktan garba hareket eden nücûm ile de tefsir edenler olmuştur. Lâkin[2] فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْرًا nücûm olamaz[3].

5. "Nüzû'" bir şeye can atmak, "gönül çekmek" tâbir ettiğimiz vechile meyl ü iştiyak, bir de bir şeyden ferâgat edip geri çekilmek, sıyrılıp çıkmak mânalarına geldiğinden vatanını özleyen garib kimseye "nâzi'" denildiği gibi, "nâzi'ât" da bu mânadan olarak bedenlerinden ayrılmış müştâk nefisler demek olabilir.

[5554] "Nâşitât", "neşt" ve "neşât"tan olabilir. "Neşt":

1. Kuyudan kovayı suhûlet ve mülâyemetle çekmek mânasına gelir ki "tereyağından kıl çeker gibi çekmek" tâbirimize şebîhtir.

2. Bir düğümü rıfk ile usulcacık çözmek mânasına gelir ki "ünşuta" denilen ve kolay çözülen ilmekli düğümü çözmek gibi. Bu iki mânadan "nâşitât" mü'minlerin rûhlarını rıfk u mülâyemetle kabz eden melekler ve rahmet melekleri denilmiştir; tatlılıkla gönülleri cezbeden rûhlar, nefisler demek de olabilir.

3. Bir yerden bir yere çıkmak mânasına gelir. Nitekim yerden yere giden yaban öküzüne "nâşit" denilir. Buna teşbîhen "nâşitât", burcdan burca intikal eden seyyar nücûm demek olduğu da söylenmiştir. Ki "nâzi'ât" da nücûm olduğuna göre şarktan garba hareketleri kendilerinin değil, kasrî mâhiyette olması, burcdan burca seyirleri kendilerinin olarak tabîî mâhiyette olması tarzında anlatılmış demek olur. Bu surette "sebh" de felekteki seyirleri, "sebk" de sürat ve betâette farkları demek olur.

4. "Neşât" gönül hoşluğu, şenlik demek olduğu mâlumdur. Bundan النَّاشِطَاتِ نَشْطًا ölüm zamanında bedenden neşat ile çıkan mü'min rûhlar

---

1 "O harıl harıl koşular koşan."
2 M: "Lâlin".
3 H: "olmaz".

diye tefsir olunmuştur. Nitekim bu takdirde النَّازِعَاتِ غَرْقًا boğula boğula şiddet ve azab ile çıkan kâfir rûhlar demek olur. "Sebh" suda yüzmek ve suhûletle uzağa gitmek, burada hakikat ve mecaz olarak ikinci mânadan olması zâhirdir.

İşte nazm-ı celîlin müfredâtındaki bu kelimelerin bu suretle müte'addid mânalara ihtimâlinden dolayı burada müfessirîn de müte'addid tefsirler nakletmişlerdir:

1. Hepsi melâikedir. "Nâzi'âti garkan" boğa boğa, daldıra daldıra şiddetle can alan melekler, yahut kâfirlerin canını alan azab melâikesi. "Nâşitât" rıfk ile mülâyemetle [5555] can alan, mü'minlerin rûhunu kabzeden rahmet melâikesi. "Sâbihât", emr-i ilâhî ile âfâktan gelip giderek tasarruf eden veya can alırken nefislerde dalgıç gibi dalıp yüzen melâike. "Sâbikāt" kâfirlerin rûhlarını cehenneme, mü'minlerin rûhlarını cennete götürmek için yarışıp giden melâike. "Müdebbirât-ı emr", Allah teâlâ'nın nizâm-ı âlemde teshir buyurduğu, me'mur kıldığı işlerde emri tedbir ve idare eden melâike, yahut rusül-i melâike.

2. Nüfûs-i insâniye ki bunda da iki vecih vardır. Birisi bedenlerinden mufarakat eden nüfus-ı fâzıla ki ülfet etmiş oldukları ve iktisâb-ı hayr için âletleri ve binitleri olan bedenlerinin garkan her noktasından ayrılır, ve ma'amâfîh melekût âlemine iştiyak ve neşât ile çıkar ve orada yüzer ve sonra geçip Hazîre-i[1] Kuds'e gider, sonra da şeref ve kuvveti hasebiyle müdebbirât-ı emr melâike sırasına ve hatta onlardan ileri geçerler. Çünkü ölümden sonra ervâhın bu âlemde bile nice âsâr ve ahvâli zuhur eder. Mâneviyetlerinden, rûhâniyetlerinden istifade edilir. İkincisi ölümden evvel sülûk hâlinde bulunan ve zâhir ve bâtınını ibadet ve mücahede ile tathir ve ma'ârif-i ilâhiyede terakki eden nüfûs-ı fâzıla denilmiştir ki şehevâtından sıyrılır, âlem-i kudse müştâk olur. Kemâlâta terakki merâtibinde yüzer, sonra nüfûs-ı nâkısanın mürebbî ve mükemmili olur.

1 H ve M: "hatîre-i".

3. Gāzîler veya elleri veya atları ki elleri silahlarını doldurur çeker, oklarını, mermilerini neşt ile atarlar, berr ü bahrda yüzer giderler, düşmanla harbde yarışıp ileri geçerler, sonra onların emrini tedbir ederler. Bu vasıflar atlarında da mülâhaza olunabilir. Şu kadar ki tedbîr-i emr sebebiyet alâkasıyla mecaz olur.

Mealden bu üç mâna anlaşılabilir.

4. Nücûm denilmiştir. Lâkin bunlar hakkında "müdebbirât-ı emr[1]" vasfı doğru değildir. Bu yine melâike [5556] olmak lâzım gelir. Bunları muhtelif surette mülâhaza etmek isteyenler de olmuştur. En zâhiri melâike veya nüfûs-ı fâzıla veya lisânımızca daha şümullü olmak üzere "kuvvetler" demektir. Bunlara kasem edilerek kıyamet ve ba'sin vukū'u te'kîden tahkik ile haber verilmiştir. "Garkan", تغرق اغراقًا takdîrinde mef'ûl-i mutlak, cümlesi nâzi'âttan hâl veya نفوسا غرقة في الاجساد mânasında sıfat-ı müşebbehe ile müevvel olarak mef'ûl-i bih; "neştan", "sebhan", "sebkan" masdariyet üzere mansub. "Emran", müdebbirâta mef'ûl-i bih olarak mansubdur.

{يَوْمَ تَرْجُفُ} ۞ Kasemin mahzuf olan cevâbına müte'allik mef'ûl-i fîh olarak mansubdur. Yani o kıyamet ve ba's o gün olacak ki, تَرْجُفُ {الرَّاجِفَةُ} o râcife recf edecek.

"**Recf**" şiddetle sarsmak veya sarsılmak mânasına müte'addî ve lâzım olur. Onun için "râcife" şiddetle sarsan sarsıntı, dünyayı yerinden oynatan vâkı'a, ilk nefha yahut o vakit şiddetle sarsılan, sarsılacak olan Arz ve cibâl gibi ecrâm demek olabilir.

Evvelki ta'diye mânası tehvilde eblağdır. Yani dünyayı harekete getirip "mobilizasyon" yaptıracak olan o şiddetli sarsıntı, nefha-i ûlâ vak'ası olacak, âlemi seferber bir hâle koyacak {تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ} onu râdife tâkip eyleyecektir.

"**Râdife**" Redif gibi ardınca gelen tâbi'a ki ilk nefha da zelzelenin tevâlîsi gibi harekâtın tevâlîsini, semânın inşikākı ve kevâkibin intişârı

---

1 H -"emr".

hâllerini de ifade etmiş olabilirse de nefha-i sâniye vak‘ası olmak daha doğrudur, siyak da bunu gösterir. Demek ki "gün"den murad, reciften ba‘se kadar mümted olan vakittir. {يَقُولُونَ} ❁ Ba‘sin vukū‘u kasem ve tekid ile haber verildikten sonra ba‘si inkâr eden münkirlerin sözlerini hikâyedir. Yani [5557] münkirler bu gün dünyada şöyle diyorlar: {ءَاِنَّا لَمَرْدُودُونَ فِي الْحَافِرَةِ} ❁ "**Hâfir,**[1] **Hâfire**" esasen kazıcı mânasına sıfat olmakla beraber atın tırnağına isim olmuştur. Ve o münasebetle tırnağının kazdığı çukura, yani izine ve o suretle açılan çığıra dahi "marziyye" mânasına "râziye" gibi ıtlak olunur. Ve bundan Arabda iki tâbir mesel olmuştur.

Birisi رُجُوع فِي الْحَافِرَة geldiği yolda dönmekten kinâye olur رَجَعَ فُلَانٌ فِي حَافِرَتِهِ denilir ki, "fülan geldiği yolda döndü" demektir.

Birisi de نقد في الحافره denilir ki, bir alışverişte müşterinin ilk sözde parayı sayması mânasında kullanılır. *Kāmûs* müterciminin ifadesine göre Türkçe'de "tırnağı dibinde" tâbir olunur.[2] Bunun aslı Arabda at en kıymetli mal olduğundan asla veresiye satılmadığı için pazarlık bitince parası derhâl teslim olunmadıkça tırnağı durduğu yerden bir adım atmaz demektir. Bir de bu meselin aslı koşuda öğdül gelen atın diğerlerinden evvel tırnağının son kazdığı çukur mânasına tırnağı dibinde hemen bahşiş verilmek mânasından olup sonra mutlak evveliyette isti‘mâl olunduğu söylenmiştir. İşte bu âyette bu meseller mazmûnu üzere "hâfire" evvelki hilkat ve hayattan kinaye olarak mâna "biz evvelki hâlimizde hayâta redd ü iade mi olunacağız?" demek olur ki İbn Abbas Hazretleri'nden mervî ve müfessirînin muhtârıdır. Ma‘amâfîh Mücâhid'den "hâfire" "hufre" gibi mahfûre, yani kazılan çukur yer mânasına olarak kabir diye de rivayet edilmiş olduğu ve redd ü iade "مَرْدُودُون"dan anlaşıldığı ve bu mâna herkese daha vâzıh geleceği için "o hufre" demeyi münasib gördük ki, "biz öldükten sonra o kabirlerde gerisin geri döndürülecek, diriltilecek miyiz?" demek olur. İkisinde de mâna birdir. Şüphe yok ki "hâfire"nin "mahfûre" mânasına olması vecihsiz değilse de hilâf-ı zâhirdir. [5558] Ve

---

1 B: "Hafr".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, ٨٦٢.

evvelki mâna hem ince, hem de mâruftur. {ءَاِذَا كُنَّا عِظَامًا نَخِرَةً} ❁ İnkârdan sonra güya istidlâl tarzında istihzâdır.

"**Nehire**" çürümüş ufalanmış, rüzgârla savrulur, yahut delik deşik göz göz olmuş, rüzgâr estikçe ses verir, vızılar[1] kemik demektir. Evvelkine "nehire", ikinciyi "nâhire" ıtlâkıyla fark da edilmiştir. Böyle çürümüş kemiklerin hayattan uzaklığıyla istidlâl ederek يٰسٓ'de geçen مَنْ يُحْيِ الْعِظَامَ وَهِيَ رَمٖيمٌ [36/78] demeleri gibi istib‘âd ve inkâr ettiler. {قَالُوا} ❁ Evvelkine müteferri‘ diğer bir küfürlerini hikâyedir. Dediler ki {تِلْكَ اِذًا كَرَّةٌ خَاسِرَةٌ} o dönüş öyle ise pek hasarlı bir dönüştür. ❁ Çünkü o denildiği gibi ise biz ona iman etmemiş, hazırlanmamış olduğumuz için bize çok hüsran verecek bir dönüş olacaktır. Vah o vakit başımıza geleceklere vah, diye alay etmekte ileri gittiler. Bütün bu sözler onu zor görmekten mütevellid bir istib‘âddan neş'et ettiği için kısaca red ile kestirme cevap olarak buyuruluyor ki: {فَاِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ} ❁ Yani onu Allah'a göre zor bir şey zannetmeyin, o bir tek zecirden, zorlu bir kumanda ile bir sayhadan ibarettir. Bir كُنْ emriyle o nefha olur biter {فَاِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ} derhâl onlar sâhirede bulunurlar.

"**Sâhire**" uyanık göz ve gözlere serab görünen düpedüz açık yeryüzü, sahra, meydan demek olup burada gözleri açılarak apaçık arz-ı mahşerde bulunacakları anlatılmıştır. {هَلْ اَتٰيكَ حَدٖيثُ مُوسٰى} ❁ Burada Peygamber haberini tekzib edenlerin âkıbetleri hakkında bir numûne-i ibret ve Peygamber'e bir tesliyet siyâkında îrad [5559] buyurulmuş olan bu kıssa A‘râf'ta, Tâhâ'da, Şu‘arâ'da[2], Kasas'ta vesâirede müte‘addid yerlerde her birinde farklı hususiyetlerle tafsil olunmuştur. Buradaki hususiyeti ise kavl-i leyyini îzah ve Firavun'un اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى tuğyânıyla Firavunluğunun künhünü hulâsa etmiş olmasıdır. Daha evvel Sûre-i Kasas'ta مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرٖى [28/38] demişti, Sûre-i Şu‘arâ'da[3] da لَئِنِ اتَّخَذْتَ اِلٰهًا غَيْرٖى [26/29] demişti. Bu, diğer tafsillerin bir telhîsi olmak itibariyle

1 B: "vızlar".
2 B: "Şûrâ'da".
3 B: "Şûrâ'da".

هَلْ اَتٰيكَ "geldi değil mi?" gibi bir istifhâm-ı takrîrî olarak istimâ'ına tergībdir. {اِذْ نَادٰيهُ} ❁ "Hadîs"in zarfıdır. Müfessirîn burada nidâyı نَاجَاهُ diye nidâ-yı bâtınî olan münâcat[1] ile tefsir etmişlerdir. {بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ} ❁ Vâdî-i Mukaddes, Berriyyetü'ş-Şâm'da Tûr-i Sînâ dağının eteğinde bir vâdi. {طُوًى} "Tuvâ" o vâdinin ismi. Atf-ı beyan evvelâ mutahhar ve mübarek demek olan "mukaddes" vasfıyla tavsîfi feyz-i ilâhînin ancak temiz kalblere vârid olacağına ve binâen'aleyh evvelemirde temizliğin lüzûmuna tenbihtir. Nitekim Tâhâ'da فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَۚ اِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى [Tâ-hâ 20/12] buyurulmuştu. Bazıları "merreteyn" mânasına, yani "iki kat takdis olunmuş vâdi" demek olduğunu söylemişlerdir ki bu surette تقْدِيسًا مَرَّتَيْنِ meâlinde mef'ûl-i mutlak demek olup aynı ihtârı tekid ile yapmış olur. {هَلْ لَكَ} Var mı senin için ❁ bir meyl, bir arzu, bir niyet. Bu istifhamda sorulan mübtedâ, müte'allakının zikriyle iktifâen mahzuf olarak هَلْ لَكَ مَيل أَوْ رَغْبَة أَوْ نية gibi ilâ ile sılalanabilecek bir fiil takdîriyle şöyle bir mâna ifade eder: Nasıl var mı bir meylin veya bir arzun, bir niyetin? Bir meyl eder veya bir rağbet gösterir veya bir niyet besler misin? {اِلٰٓى اَنْ تَزَكّٰى} Tezekkî etmene ❁ yani küfr ü tuğyan kirlerinden, kötü ahlâklardan temizlenip pak iman ve islâm [5560] hasletleriyle kendini nemâlandırmaya? Buradaki تَزَكّٰى tef'îl bâbından fi'l-i muzâri' olup aslı تتزكّى'dır.

"**Tezekkî**" temizlenmek: hâlis, arı,[2] pampak olmak ve feyzlenip nemâlanmak mânalarına gelir ki İslâm'ın bir mânasıdır. Davet için evvelâ bu suretle hitâbın emredilmesi ef'âl-i ihtiyâriyede meyl ü niyetin şart olduğuna işarettir. Yani ister misin temizlenip nemâlanmaya doğru gidesin? {وَاَهْدِيَكَ اِلٰى رَبِّكَ} Ve seni Rabbine hidâyet edeyim ❁ Rabbini tanımaya irşad edeyim {فَتَخْشٰى} de haşyetlenesin ❁ O'nun gazabından, ikābından korkup O'na tâzim ile saygı duyasın. Çünkü اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا'dır [Fâtır 35/28]. Bilmeyenlerin saygısı olmaz. Saygısı olmayanlar korunmaz, her fenalığa atılır. Bu iki âyette Sûre-i Tâhâ'da

1 B: "müracaat".
2 H ve B: "ârî (عارى)".

geçen فَقُولَا لَهُ قَوْلاً لَيِّناً لَعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى [20/44] âyetinin bir nevi tafsîli ile "kavl-i leyyin"i bir îzah vardır. {فَاَرٰيهُ الْاٰيَةَ الْكُبْرٰى} ❁ Âyet-i kübra o büyük mucize, asânın dirilip yılan olması mucizesidir ki ölülerin dirilmesine ve كُنْ emrinin tecellîsine bir burhandır. Kavlî delîli dinlemeyince fiilî olarak bunu gösterdi. {فَكَذَّبَ} Fakat Firavun tekzib etti ❁ söze inanmadığı gibi o büyük mucizeyi gördüğü hâlde de ona sihir dedi ve Mûsâ'ya yalan isnad etti {وَعَصٰى} ve isyan etti ❁ Allah'ı ve emrini tanımak istemedi, temizlenmeye niyet etmek şöyle dursun وَمَا رَبُّ الْعَالَمِينَ [eş-Şu‘arâ 26/23] "o Rabbü'l-âlemîn ne oluyormuş" diye karşılayarak inkâr ve isyâna cüret etti. {ثُمَّ اَدْبَرَ يَسْعٰى} Sonra sa‘y ederek idbâra gitti ❁ yani tekzib ve isyanda muvaffak olamadı, bununla beraber boş da durmadı, koştu, çalıştı; lâkin ikbâle doğru çalışmadı, idbâra doğru çalıştı, Allah'a yüz tutacak yerde ardını dönerek helâke doğru tersine gitti. [5561] {فَحَشَرَ} Onun üzerine mahşerini topladı ❁ ibtidâ sâhirleri toplayıp mağlub olduktan sonra Sûre-i Şu‘arâ'da فَاَرْسَلَ فِرْعَوْنُ فِى الْمَدَٓائِنِ حَاشِرِينَ [26/53] âyetiyle beyan olunduğu üzere şehirlere sevkiyat me'murları hâşirler göndererek ordusunu ve mele'ini topladı {فَنَادٰى} da haykırdı {فَقَالَ اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى} اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى "benim en yüksek rabbiniz" dedi. ❁ Kendisinden başka herhangi bir rabbi kendi mâdûnunda addederek kendisinin en üstün rabbü'l-erbâb olduğunu iddia etmek derecesinde davayı azıttı, kendisine o nam ile taptırmak istedi. Evvel de مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِى [el-Kasas 28/38] diye kendisinden başka ilâh bilmediğini söyleyerek ilmi nefy etmişti. Güya taharriyâtta, tedkīkātta bulunmak üzere فَاَوْقِدْ لِى يَا هَامَانُ عَلَى الطِّينِ فَاجْعَلْ لِى[1] صَرْحاً لَعَلِّى اَطَّلِعُ اِلٰى اِلٰهِ مُوسٰى وَاِنِّى لَاَظُنُّهُ مِنَ الْكَاذِبِينَ demişti. Bu kere o taharrî pek boşuna çıkmamış, bir rab bulunduğunu anlamış[2] olduğunu îmâ etmekle beraber onun kendinden yüksek olmadığını iddia edecek derecede kibr ü azamet taslamaya kalkmıştı. İbn Cerîr'in Mücâhid ve sâireden nakline göre bu iki söz arasında kırk sene geçmişti.[3] Burada

1 H, M ve B -"فَاجْعَلْ لِى".
2 H, M ve B: "anlatmış".
3 Taberî, *Câmiu'l-beyân,* XXIV, 203-204:
عن مجاهد في قوله: «فَأَخَذَهُ اللَّهُ نَكَالَ الآخِرَةِ وَالأولَى» قال: هو قوله: «مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلٰهٍ غَيْرِي» وقوله: «أَنَا رَبُّكُمُ الأَعْلَى» وكان بينهما أربعون سنة.

Âlûsî'nin kaydettiği vechile bazı âsârda şöyle vârid olmuştur ki Firavun topladığı mahşeri içinde kalkıp hitabetle bir nutuk îrâd ederek o büyük lakırdıyı söylemiş, bu suretle kendisini halkın veliyyü'l-emri olanların hepsine tafdil eylemişti.[1] {فَاَخَذَهُ اللّٰهُ} Allah da onu tuttu {نَكَالَ الْاٰخِرَةِ وَالْاُولٰى} âhiretin ve ûlânın nekâliyle tenkil ediverdi. ❁ "Azâb" ta'zîb mânasına geldiği gibi, "nekâl" de tenkil mânasına ism-i masdar olur.

"**Tenkîl**" gören ve işitene ibret olacak ve ona müeddî olan şeylerden men' edecek vechile ta'zîb ve ukūbet etmektir. Burada "nekâl" نَكَلَهُ اللّٰهُ نَكَالَ الْاٰخِرَةِ وَالْاُولٰى takdîrinde mef'ûl-i mutlak, cümlesi hâl mevkiindedir. Veya "âhiret ve ûlâ nekâli için tuttu alıverdi" mânasında اَخَذَ'nin mef'ûl-i [5562] lehidir. Âhiret ve ûlâdan zâhir olan âhiret ve dünyadır ki dünya nekâli iğrâk ile, âhiret nekâli cehenneme sevk ile olmuştur. Ma'amâfîh burada "âhiret" sonraki ve "ûlâ" evvelki mânasına olarak "sonrakinin ve evvelkinin nekâli olmak üzere tuttu alıverdi" ve "sonraki"nden murad اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى kelimesi, "evvelki"nden murad da مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرٖى [el-Kasas 28/38] kelimesi demek olduğu da İbn Cerîr tefsirinde mezkurdur.[2] {اِنَّ فٖى ذٰلِكَ} Şüphesiz ki bunda ❁ bu Mûsâ hadîsinde, Firavun'un macerasıyla tenkîlinde {لَعِبْرَةً} muhakkak bir ibret var. ❁ İbret alınacak, intibah verecek bir ders vardır. Fakat herkes için değil {لِمَنْ يَخْشٰى} haşyet duymak şânından olan, saygısı bulunan kimseler için ❁ ki onlar irfânı olanlardır. Yoksa duygusu olmayanlar bir Mûsâ gelmiş, Firavun batmış da ne olmuş diye bundan hiçbir istifade etmezler. İşte o ba's hakkındaki haber de böyledir.

Bu kıssadan sonra Allah teâlâ'nın rubûbiyetinin, kudretinin yüksekliğini ve O'na nazaran halk ve ba'sin kolaylığını ve azgınlar hakkında âhiret azâbının şiddetini anlatmak üzere münkirlere tevbih tarîkiyle buyuruluyor ki:

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 231:

وفي بعض الآثار أنه قام فيهم خطيبا فقال تلك العظيمة وأراد اللعين تفضيل نفسه على كل من يلي أمورهم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 203:

عقوبة الآخرة من كلمتيه وهي قوله: «أَنَا رَبُّكُمُ الأَعْلَى» والأولى قوله: «مَا عَلِمْتُ لَكُمْ مِنْ إِلٰهٍ غَيْرِي».

ءَاَنْتُمْ اَشَدُّ خَلْقاً اَمِ السَّمَٓاءُۜ بَنٰيهَاۙ ﴿٢٧﴾ رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوّٰيهَاۙ ﴿٢٨﴾ وَاَغْطَشَ لَيْلَهَا وَاَخْرَجَ
ضُحٰيهَاۖ ﴿٢٩﴾ وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَاۜ ﴿٣٠﴾ اَخْرَجَ مِنْهَا مَٓاءَهَا وَمَرْعٰيهَاۖ ﴿٣١﴾ وَالْجِبَالَ
اَرْسٰيهَاۙ ﴿٣٢﴾ مَتَاعاً لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْۜ ﴿٣٣﴾ فَاِذَا جَٓاءَتِ الطَّٓامَّةُ الْكُبْرٰىۘ ﴿٣٤﴾ يَوْمَ
يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ مَا سَعٰىۙ ﴿٣٥﴾ وَبُرِّزَتِ الْجَح۪يمُ لِمَنْ يَرٰى ﴿٣٦﴾ فَاَمَّا مَنْ طَغٰىۙ ﴿٣٧﴾
وَاٰثَرَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۙ ﴿٣٨﴾ فَاِنَّ الْجَح۪يمَ هِيَ الْمَأْوٰىۜ ﴿٣٩﴾ وَاَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّه۪
وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوٰىۙ ﴿٤٠﴾ فَاِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوٰىۜ ﴿٤١﴾ يَسْـَٔلُونَكَ عَنِ السَّاعَةِ اَيَّانَ
مُرْسٰيهَاۜ ﴿٤٢﴾ ف۪يمَ اَنْتَ مِنْ ذِكْرٰيهَاۜ ﴿٤٣﴾ اِلٰى رَبِّكَ مُنْتَهٰيهَاۜ ﴿٤٤﴾ اِنَّمَٓا اَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ
يَخْشٰيهَاۜ ﴿٤٥﴾ كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُٓوا اِلَّا عَشِيَّةً اَوْ ضُحٰيهَا ﴿٤٦﴾

[5563] **Meâl-i Şerîfi**

Siz mi daha çetinsiniz yaratılışça yoksa semâ mı? O (Allah) onu binâ etti (27). Boyuna irtifâ‘ verdi, nizâmına koydu (28) gecesini kararttı, kuşluğunu çıkardı (29) ondan sonra da Arz'ı döşedi (30). Ondan suyunu ve merasını çıkardı (31) ve dağlarını oturttu (32). Sizin ve davarlarınızın intifâ‘ı için (33). Fakat geldiği vakit o "tâmme-i kübrâ" (34) o insanın neye koştuğunu anlayacağı gün (35) ve cahîm hortlatıldığı vakit, görür kimseler için (36) artık her kim azgınlık etmiş, (37) dünyâ hayâtı tercih eylemiş ise (38) muhakkak cahîmdir onun varacağı (39). Her kim de Rabbinin makāmından korkmuş ve nefsi hevâdan nehy eylemiş ise (40) muhakkak cennettir onun varacağı (41). Sana o Sâ‘at'ten soruyorlar: "Ne zaman demir atması?" (42). Nerde senden onu anlatması? (43). Rabbinedir[1] onun müntehâsı (44). Sen ancak bir münzirisin [5564] ondan haşyet duyacakların (45). Onu görecekleri gün onlar, sanki bir akşam veya kuşluğundan başka durmamışa dönecekler (46).

{ءَاَنْتُمْ} Ey o kendilerini yüksek sanıp da Allah'ın kudretini inkâra kalkışan münkirler! Zu‘munuzca kendi takdîrinizce şunu bir düşünün

1 H: "Rabbindir".

bakalım: Siz mi {أَشَدُّ} eşedsiniz ❁ daha çetin, daha zorlusunuz {خَلْقًا} yaratılmak hususunca? ❁ Burada asıl mâna ölümden sonra yeni bir hilkatle yaratılış üzerindedir. Fakat bir kübrâ hâlinda daha şümullü olmak üzere sual mutlak halk üzerinde îrâd olunmuştur. Yani gerek evvel ve gerek sonra ale'l-ıtlâk yaratılmak cihetiyle siz mi daha zor ve çetinsiniz {أَمِ السَّمَٓاءُ} yoksa sizden yüksek ve sizi muhît olan semâ mı? ❁ Belli ki o daha çetin değil mi? Çünkü siz onun içinde bir zerre demeksiniz; öyle iken {بَنٰيهَا} o Allah onu binâ etti. ❁ "**Binâ**" müteferrik eczâyı yekdiğerine zamm u rabt ile mecmû'undan bir kül inşâ etmektir. Semâ da böyle latif ve kesif nice mevâd ve ecrâmın türlü kuvvetlerle sûret-i mahsûsada terkib ve rabtolunarak mecmû'undan husûle getirilmiş bir yapıdır ki onu Allah yapmıştır. Şöyle ki {رَفَعَ سَمْكَهَا} boyuna irtifâ' verdi ❁ direksiz olarak yükseğe[1] kaldırdı.

"**Semk**" bir şeyin "irtifâ'" tâbir ettiğimiz boyu, aşağıdan yukarıya imtidâdı ve yüksekliğidir. Yukarıdan aşağı mülâhaza edildiği zaman "umk" tâbir olunur. Enine boyuna olmak üzere "sihan" (ثخن) ile de tefsir edenler olmuştur. {فَسَوّٰيهَا} Sonra da onu tesviye etti ❁ وَالسَّمَٓاءَ رَفَعَهَا وَوَضَعَ الْمِيزَانَ [er-Rahmân 55/7] mantûkunca [5565] mîzânını vaz' edip denkleştirdi, nizâmına koyup düzeltti. Bundan semânın şekli tam küre olduğunu anlamak isteyenler olmuş ise de bütün semânın hey'et-i umûmiyesinin şekli tam küre olduğu sâbit değildir. Tafsîlini Allah bilir. {وَاَغْطَشَ لَيْلَهَا} ❁ Gece karanlık olmak mânasına "gatş"tan olduğuna göre gecesini karanlık etti, muzlim kıldı diye mâna verilmiştir. Fakat bunda gecenin semâya izâfeti bazı muhteveyâtına nazaran ednâ[2] mülâbese kabîlinden olmuş olur. Çünkü semânın her tarafı gece olmaz. Bir de "gatş" ve "gataşân" *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere hastalıktan veya ihtiyarlıktan nâşî âheste âheste yürümek mânasına gelir,[3] bundan "iğtâş"[4] âheste âheste yürütmek demek olacağından "gecesini tedrîcen

---

1 H: "yukarı".
2 B: "endâ".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 1108.
4 H ve B: "اغطش".

giderdi" demek olur. Bu ise şu ihrac ile pek mütenâsibdir: {وَاَخْرَجَ ضُحٰيهَا} Ve duhâsını çıkardı ❁ ziyâsını çıkarıp gündüzünü yaydı. Râğıb'dan anlaşıldığına göre "duhâ" fi'l-asl ziyâ-yı Şems'in inbisâtı ve gündüzün imtidâdı demek olup sonra mâruf kuşluk vaktine isim olmuştur.[1] Burada gecenin mukabili olarak ziyânın parıltısı ile mutlak gündüz mânasına olduğu beyan olunuyor. Gündüzün meydana çıkması ise gecenin gitmesi ile mütenâsib olacağından اَغْطَشَ لَيْلَهَا "geceyi karattı" demekten ziyade "yürüttü, giderdi" demek olması pek yakışıyor. Ve bunda iki mâna mümkindir. Birisi evvelki gibi Arz'a nazaran olan ve her gün teʿâkub eden gecesi gündüzü olmasıdır ki bunda Arz'ın hilkatine ve Kamer'in mahvına temas edilmiş olur. Birisi de semânın kendisinde gece tedrîcen gide gide kalmamış hep gündüz olmuş olmasıdır, ki bu mâna "leyl"in ve "duhâ"nın "semâ"ya tam mânasıyla izâfetine pek muvâfık ve ince bir mânadır. Çünkü zulmet esas itibariyle ademî olduğundan Güneş ve sâir ecrâm-ı münîre yaratılmazdan evvel semâ elbette muzlim gece hâlinde demek idi. Ecrâm-ı muzîe yaratılmaya [5566] başlandığından itibaren gitgide o gece giderilmiş ve gündüzü çıkarılmıştır. Onun için gece, Arz ve sâir ecrâmın gölgesi düşen hududları sahasında yürümekle beraber diğer sâha-i semâ gündüz hâlindedir. Arz, bundan sonra söyleneceği cihetle buradaki geceyi ve gündüzü -dediğimiz gibi- semânın kendisinin gecesi ve gündüzü diye anlamak bize daha muvâfık görünüyor. {وَالْاَرْضَ} Arz'a gelince {بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَا} ondan sonra da onu bast[2] edip döşedi ❁ Semâyı halk u tesviye ve gecesini giderip gündüzünü çıkardıktan sonra yeryüzünü üzerinde hayat ve süknâ kābil olacak vechile yayıp serdi, Arz'ın üzerinde yaşadığımız kışrını ondan sonra yaratıp döşek hâlinde döşedi.

دَحَا "**Dehâ**" bast etmek mânasına "dahv" veya "dahy"dendir. "Bast" da döşek serer gibi yaymak, döşemektir. Bunun zâhiri de Arz'ın kendisinin

---

1 Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 502:

الضُّحَى: انبساطُ الشمس وامتداد النهار وسمّي الوقت به.

2 B: "tesbit".

daha evvel yaratılmış olmasıdır. Sûre-i Bakara'da ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ فَسَوّٰيهُنَّ [el-Bakara 2/29] kezâlik حٰمٓ. فُصِّلَتْ âyetlerinde [41/10-12] semânın tesviyesi Arz'ın ve mâ-fi'l-Arz'ın halkından sonra gibi zannedilebilirse de orada ثُمَّ zamanda terâhî için değil, kelâmda terâhî-i rütbî için olmak lâzım geleceğini buradaki بَعْدَ ذٰلِكَ îzah ediyor demektir. Bununla beraber burada şunu da nazar-ı i'tibâra almak lâzım gelir ki Sûre-i İsrâ'da فَمَحَوْنَٓا اٰيَةَ الَّيْلِ'de [17/12] geçtiği üzere İbn Abbas'tan vârid olan rivayette Kamer, mahvedilmezden evvel Güneş gibi parlak olduğu ve o zaman onun gece âyeti olmadığı beyan olunmuştu.[1] Buna nazaran Arz'ın ilk hilkatinde ve Kamer sönmezden evvel Arz'da gece karanlığı yoktu demektir. Ve o hâlde اَغْطَشَ لَيْلَهَا Kamer'in sönmesiyle Arz üzerinde gecenin karartılmış olmasını ifade etmiş ve Kamer'in sönmesi de Arz'ın dahvinden evvel olduğunu da بَعْدَ ذٰلِكَ karînesiyle anlatmış olur. Şu kadar ki Kamer'in ibtidâ-yı hilkati Arz'ın hilkatinden sonra olmak itibariyle Arz'ın hilkatinden sonra da semâda bir tesviye yapılmış demek olacağını düşünmek iktizâ eder. [5567] Şimdi دَحٰيهَا'yi beyan ve tefsir ve tekmil olarak buyuruluyor ki: {اَخْرَجَ مِنْهَا مَٓاءَهَا وَمَرْعٰيهَا} Ondan suyunu ve merasını çıkardı ❁ suyunu yarattı, menbalarını fışkırttı, nehirlerini akıttı, otunu, otlağını mezrasını bitirdi. {وَالْجِبَالَ اَرْسٰيهَا} Dağlarını da oturttu ❁ tesbit etti. İşte Arz'ın dahvi, kışr-ı Arz'ın böyle hayat ve süknâya kābiliyetli bir surette döşenmesi demektir. Nitekim bu hikmet şöyle tasrih olunuyor: {مَتَاعاً لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْ} Sizin ve hayvanlarınızın intifâ'ı, yaşaması için ❁ demek ki bu büyük sun' u kudret hikmetsiz değil, bunlar gayesiz abes olarak, keyfemettefak yaratılıvermemiştir. O hâlde bu yaşamanın, yaşatmanın da bir hikmet ve gayesi vardır. Onun için {فَاِذَا جَٓاءَتِ الطَّٓامَّةُ الْكُبْرٰى} o tâmme-i kübrâ geldiği vakit ❁ "tâmme-i kübrâ", kıyametin isimlerindendir.

طَامَّه "**Tâmme**" basıp doldurmak mânasına طَمَّ'den müştak olarak üstün ve baskın güç yetmez belâ demektir. "Tâmme-i kübrâ" da en büyük tâmme demek olup kıyametin ve bilhassa ehl-i cehennemin

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XVII, 396:

قال ابن عباس: كان القمر يضيء كما تضيء الشمس، والقمر آية الليل والشمس آية النهار، «فمحونا آية الليل»: السواد الذي في القمر.

cehenneme, ehl-i cennetin cennete gittiği hengâmın ismidir. {يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ مَا سَعٰى} ❁ “Tâmme-i kübrâ”dan bedeldir. Yani o tâmme-i kübrâ, o gün ki insan neye çalışmış olduğunu, hangi emel peşinde koşmuş, hayrına mı, şerrine mi, kârına mı zararına mı uğraşmış bulunduğunu o gün anlar. {وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ} ❁ جَٓاءَتِ üzerine ma‘tuftur. Yani o tâmme-i kübrâ gelip cehennem kapıları açılarak o salgın ateş apaçık ortaya çıkarıldığı vakit {لِمَنْ يَرٰى} görür kimseler için [5568] ❁ yani her kim olursa olsun görmek şânından olan kimseler için. Çünkü rivayet olunduğuna göre cehennem açılacak, alevler saçarak fırlayacak, her gözü olan görecek.[1] Ve çünkü كٓهٰيٓعٓصٓ’da وَاِنْ مِنْكُمْ اِلَّا وَارِدُهَاۚ كَانَ عَلٰى رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا [Meryem 19/71] buyurulduğu üzere herkes ona varacak, ehl-i cennet de sırâtı onun üzerinden geçecektir. Ma‘amâfîh “görecek kimseler için” demek, girecek kâfirler ve azgınlar için demek de olabilir {فَاَمَّا مَنْ طَغٰى} ❁ “İzâ”nın cevâbı ve o vakitki hâlin tafsîlidir. {مَقَامَ رَبِّهٖ} ❁ “Makām-ı Rab” rûh ve melâikenin saf saf kıyam durduğu o tâmme-i kübrâ günü kulun huzûr-i ilâhîde duruşu veya duracağı makamdır[2].

{اَيَّانَ مُرْسٰيهَا} Ne zaman onun mürsâsı. “**Mürsâ**” masdar-ı mîmî olarak irsâ mânasına veya[3] ism-i mekân yahut ism-i zaman olarak müntehâ mânasınadır. “İrsâ” sübut mânasına “resâ”dan, geminin demir atılarak durdurulması gibi sâbit kılınıp durdurulmak demektir. Dağlara “revâsî” denilmesi de bu mânadandır. Buhârî’de mezkur olduğu üzere geminin müntehî olduğu yere “sefînenin[4] mürsâsı” denilir.[5] Burada bir istiare var demek olur. Yani Allah o Sâ‘at’i ne vakit getirip dikecek, o kıyamet ne zaman vâki‘ olacak diye soruyorlar. {فِيمَ اَنْتَ مِنْ ذِكْرٰيهَا} Bunda da iki mâna söylenmiştir:

---

1 Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi’l-Kur’ân,* XIX, 207:

قال ابن عباس: يكشف عنها فيراها تتلظى كل ذي بصر.

2 M ve B: “makamıdır”.

3 B -“veya”.

4 H: “sefâinin”.

5 Buhârî, Tefsîr, 79:

وقال غيره: «أيان مرساها» متى منتهاها، ومرسى السفينة حيث تنتهي.

Birincisi, فِيمَ, اَنْتَ'nin[1] mukaddem haberi olarak "nerdesin sen onu anlatmaktan? Onu anlatmak senin vazifen değildir. O senden uzaktır" diye suâli reddir.

İkincisi, iki cümle olup فِيمَ, "nerde bu sual?" diye suâli red; اَنْتَ mübtedâ مِنْ ذِكْرٰيهَا haberi olarak "sen Hâtemü'l-enbiyâ onun alâmetlerindensin" diye beyandır. Yani senin irsâlin onun[2] vukū'u yaklaşmakta olduğunu [5569] anlatıp dururken bununla iktifâ etmeyip de sormaya kalkışmaları mânasız ve salâhiyetlerinden uzaktır. Çünkü {اِلٰى رَبِّكَ مُنْتَهٰيهَا} onun müntehâsı Rabbinedir. ❁ Bütün künhüyle ve herkes hakkında vukū'u vaktine kadar bütün tafsîlâtıyla onu bilmek Rabbine aittir, başkasına değil. Onu ancak O bilir. İlerisine karışmak onların haddi olmadığı gibi daha fazlasını anlatmak da senin vazifen değildir. {اِنَّمَٓا اَنْتَ مُنْذِرُ مَنْ يَخْشٰيهَا} sen ancak ondan haşyet duyacak, korunacak olan kimseleri sakındıracak habercisin. {كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُٓوا اِلَّا عَشِيَّةً اَوْ ضُحٰيهَا} Sanki onlar onu görecekleri gün bu dünyada bir akşam veya kuşluğundan fazla durmamışa döneceklerdir. ❁ Uzun zannedilen dünya ömrü o kadar çabuk geçer[3], korkup sakınanlar o suretle korkulardan kurtulurlar, sakınmayıp keyfine bakanlar da bir gün gibi ömürlerini geçirir, nihâyet ebedî belâya düşerler. Binâen'aleyh "ne zaman?" diye alay edip acele etmesinler.

Burada اِنَّمَٓا اَنْتَ مُنْذِرُ buyurulduğu için bunun kimlere ve nasıl fâide vereceği tafsil olunmak üzere bu inzârlar, âtîdeki sûrelerde de tevâlî ettirilerek anlatılacaktır.

---

1 H, M ve B: "اَنْتَ, فِيمَ'nin".
2 H: "bunun".
3 H: "geçecek".

[5570]

سُورَةُ عَبَسَ وَهِيَ اثْنَتَانِ وَأَرْبَعُونَ آيَةً

ABESE SÛRESİ

Abese Sûresi Mekkîdir. Buna "Sâhha Sûresi" ve "Sefere Sûresi" dahi denilir.

Âyetleri: Hicâzî ve Kûfî'de kırk iki, Basrî'de kırk bir, Şâmî'de kırktır.

Kelimeleri: Yüz otuz üçtür.

Harfleri: Beş yüz otuz üçtür.

Fâsılası: اهم harfleridir.

Sebeb-i nüzûlü: Buhârî'de buna dair bir rivayet zikredilmemiştir. Tirmizî'de Hazret-i Âişe'den şöyle mervîdir: "Abese ve tevellâ, a'mâ İbn Ümmi Mektûm hakkında nâzil oldu. Resûlullah'a gelmişti, 'yâ Resûlallah! Beni irşad buyur!' deyip duruyordu, Resûlullah'ın yanında ise müşriklerin büyüklerinden birisi vardı, Resûlullah a'mâdan i'râz ediyor, diğerine ikbal buyuruyor ve 'söylediklerimde[1] bir beis görüyor musun?' diyordu, 'hayır' deniliyordu[2]. Bunun hakkında inzal buyuruldu." Tirmizî buna garîb bir hadîs-i hasen demiş ve daha bazı rivayetleri bulunduğunu da söylemiştir.[3] İbn Cerîr ve daha diğer tefsirlerdeki tafsîlin hulâsası da; İbn Abbas'tan: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri Kureyş'in sanâdîdinden Utbe b. Rebî'a ve Ebû Cehil b. Hişâm ve Ümeyye b. Halef ve Abbas b. Abdulmuttalib ile husûsî konuştuğu bir sırada[4] ki Resûlullah[5] onlara imana gelmeleri [5571] arzusuyla çok özeniyordu; Abdullah b. Ümmi Mektûm nâm zat geldi, Resûlullah Ümeyye b. Halef ile necvâ hâlinde konuşurken Abdullah,

1 H, M ve B: "söyleyeceğinde".
2 B: "diyordu".
3 Tirmizî, Tefsîr, 80. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 217:
عن عائشة قالت: أنزل: «عبس وتولى» في ابن أم مكتوم الأعمى، أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم فجعل يقول: يا رسول الله، أرشدني. وعند رسول الله صلى الله عليه وسلم رجل من عظماء المشركين فجعل رسول الله صلى الله عليه وسلم يعرض عنه ويقبل على الآخر ويقول: أترى بما أقول بأسا؟ فيقول: لا، ففي هذا أنزل. هذا حديث غريب. وروى بعضهم هذا الحديث عن هشام بن عروة عن أبيه قال: أنزل: «عبس وتولى» في ابن أم مكتوم، ولم يذكر فيه عن عائشة.
4 B +"idi".
5 H -"Resûlullah".

Hazret-i Peygamber'in Kur'an'dan bir âyet okumasını istedi: 'Yâ Resûlallah! Allah'ın sana tâlim buyurduğundan bana tâlim buyur' dedi ve tekrar etti. Resûlullah ona aldırmadı ve yüzünü buruşturup döndü, sözünün kesilmesini hoşlanmayıp öbürlerine teveccüh etti. Resûlullah sözü bitirip kalkacağı esnada vahiy hâli geldi, gözlerini kapayıp daldı, Abese ve tevellâ nazil oldu." Bundan sonra Resûlullah ona ikram eder ve "merhaba Rabbimin bana hakkında itab buyurduğu!" der ve ihtiyâcını sorardı.[1] Müşârün ileyh İbn Ümmi Mektûm Hazret-i Hatice'nin dayısının oğlu ve muhâcirîn-i evvelînden idi. İsmi İbn Cerîr'de Abdullah b. Zâide,[2] *Keşşâf* ve daha bazılarında Abdullah b. Şüreyh b. Mâlik b.[3] Rebî'a el-Fihrî diye mezkurdur.[4] Âlûsî *Câmi'u'l-usûl*'den "Amr b. Kays b. Zâide b. Cündeb b. Herim b. Revâha b. Hacer b. Me'îs b. Âmir b. Lu'eyy-i Kureşî olduğu eşherdir" diye nakleylemiştir. Şöhreti "İbn Ümmi Mektûm" künyesiyledir.[5] "Ümmü Mektûm" da anası Âtike binti Abdullah-ı Mahzûmiyye'nin künyesidir. Bir rivayette sonradan a'mâ olmuş, diğer rivayette ise a'mâ doğmuş ve onun için vâlidesine "Ümmü Mektûm" künyesi verilmişti.[6] Sonra Resûlullah iki gazâsında bu zatı iki kere Medine üzerine halef bırakmıştı, ahâlisine namaz kıldırmıştı.[7]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 217-218:

عن ابن عباس قوله: «عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الأَعْمَى» قال: بينا رسول الله صلى الله عليه وسلم يناجي عُتبة بن ربيعة وأبا جهل بن هشام والعباس بن عبد المطلب وكان يتصدّى لهم كثيرا ويَعرض عليهم أن يؤمنوا فأقبل إليه رجل أعمى يقال له عبد الله بن أمّ مكتوم يمشي وهو يناجيهم فجعل عبد الله يستقرئ النبيّ صلى الله عليه وسلم آية من القرآن وقال: يا رسول الله علمني مما علّمك الله فأعرض عنه رسول الله صلى الله عليه وسلم وعبس في وجهه وتوّلى وكره كلامه وأقبل على الآخرين، فلما قضى رسول الله صلى الله عليه وسلم وأخذ ينقلب إلى أهله أمسك الله بعض بصره ثم خَفَق برأسه ثم أنزل الله: «عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الأَعْمَى وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّهُ يَزَّكَّى أَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرَى» فلما نزل فيه أكرمه رسول الله صلى الله عليه وسلم وكلّمه وقال له: ما حاجَتُك، هَلْ تُرِيدُ مِنْ شَيءٍ؟ وإذا ذهب من عنده قال له: هَلْ لكَ حاجَةٌ فِي شَيْءٍ؟ وذلك لما أنزل الله: «أَمَّا مَنِ اسْتَغْنَى فَأَنْتَ لَهُ تَصَدَّى وَمَا عَلَيْكَ أَلا يَزَّكَّى».

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 417:

فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم بعد ذلك يكرمه وإذا رآه قال: «مرحبًا بمن عاتبني فيه ربي» ويقول له: «هل لك من حاجة».

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 218:

عن قتادة «عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الأَعْمَى» عبد الله بن زائدة، وهو ابن أمّ مكتوم...

3 M ve B +"Ebû".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 700. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 415; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 443; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 241:

أتى رسول الله صلى الله عليه وسلم ابن أمّ مكتوم وأمّ مكتوم أمّ أبيه واسمه عبد الله بن شريح ابن مالك بن ربيعة الفهري من بنى عامر بن لؤي.

5 B -"Şöhreti 'İbn Ümmi Mektûm' künyesiyledir".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 241:

روي أن ابن أم مكتوم وهو ابن خال خديجة واسمه عمرو بن قيس بن زائدة بن جندب بن هرم بن رواحة بن حجر بن معيص بن عامر بن لؤي القرشي وقيل عبد الله بن عمرو وقيل عبد الله بن شريح بن مالك بن أبي ربيعة الفهري والأول أكثر وأشهر كما في جامع الأصول وأم مكتوم كنية أمه واسمها عاتكة بنت عبد الله المخزومية، وغلط الزمخشري في جعلها في الكشاف جدته وكان أعمى وعمي بعد نور وقيل ولد أعمى ولذا قيل لأمه أم مكتوم.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 218:

ذُكر لنا أن نبيّ الله صلى الله عليه وسلم استخلفه بعد ذلك مرّتين على المدينة في غزوتين غزاهما يصلي بأهلها.

Hazret-i Enes b. Mâlik onu Kādisiyye muharebesinde beraberinde siyah bir bayrak ve üzerinde zırh olarak gördüğünü söylemiştir.[1] A'mâ bir zatın bu suretle muharebeye iştirâki şüphesiz ki kerâmâtındandır[2]. Orada şehid olduğu, bir rivayette de Medine'ye dönüp orada vefat ettiği mervîdir.[3] Yine bu zatın Bilâl-i Habeşî gibi Peygamber'in müezzini olduğu, Bilâl'in sahur ezanından sonra bunun sabah ezanı okuduğu da mâlumdur.[4]

Bu sebeb-i nüzûl rivayeti "Abese ve tevellâ" zamirlerinin [5572] Resûlullah'a râci' olduğunu anlatır. Bundan kat'-ı nazarla da bunun evvelki sûrenin âhirindeki inzar mazmûnuna mutlak surette alâkadar edecek bir mâna irtibâtı vardır. Oradaki أنت zamirinden burada gāib zamirine geçilmesinde de hitabdan gıyâba bir iltifat vardır. Bu suretle inzar ve nasihatin kimlere fâide vereceği anlatılırken evvelemirde münzirin kendi nefsinden başlaması lüzûmuna da bir tenbih yapılmıştır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

عَبَسَ وَتَوَلّٰىۙ ﴿١﴾ اَنْ جَٓاءَهُ الْاَعْمٰىۜ ﴿٢﴾ وَمَا يُدْر۪يكَ لَعَلَّهُ يَزَّكّٰىۙ ﴿٣﴾ اَوْ يَذَّكَّرُ فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرٰىۜ ﴿٤﴾ اَمَّا مَنِ اسْتَغْنٰىۙ ﴿٥﴾ فَاَنْتَ لَهُ تَصَدّٰىۜ ﴿٦﴾ وَمَا عَلَيْكَ اَلَّا يَزَّكّٰىۜ ﴿٧﴾ وَاَمَّا مَنْ جَٓاءَكَ يَسْعٰىۙ ﴿٨﴾ وَهُوَ يَخْشٰىۙ ﴿٩﴾ فَاَنْتَ عَنْهُ تَلَهّٰىۚ ﴿١٠﴾ كَلَّٓا اِنَّهَا تَذْكِرَةٌۚ ﴿١١﴾ فَمَنْ شَٓاءَ ذَكَرَهُۢ ﴿١٢﴾ ف۪ي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍۙ ﴿١٣﴾ مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍۙ ﴿١٤﴾ بِاَيْد۪ي سَفَرَةٍۙ ﴿١٥﴾

---

1 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 392. Krş. İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* IV, 212; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 219:

عن قتادة قال: أخبرني أنس بن مالك قال: رأيته يوم القادسية عليه درع ومعه راية سوداء –يعني– ابن أم مكتوم.

İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* IV, 210:

وكان بعد ذلك يغزو فيقول: ادفعوا إلي اللواء فإني أعمى لا أستطيع أن أفر وأقيموني بين الصفين.

2 H: "kerametindendir".

3 İbn Hacer, *el-İsâbe,* IV, 495. Krş. İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* IV, 212:

وقال الزّبير بن بكّار: خرج إلى القادسية فشهد القتال واستشهد هناك وكان معه اللواء حينئذ. وقيل: بل رجع إلى المدينة بعد القادسية فمات بها، ذكره البغوي.

4 Buhârî, Ezân, 11:

عن سالم بن عبد الله عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «إن بلالا يؤذن بليل فكلوا واشربوا حتى ينادي ابن أم مكتوم». ثم قال: وكان رجلا أعمى، لا ينادي حتى يقال له: أصبحت أصبحت.

كِرَامٍ بَرَرَةٍۜ ﴿١٦﴾ قُتِلَ الْاِنْسَانُ مَٓا اَكْفَرَهُۜ ﴿١٧﴾ مِنْ اَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُۜ ﴿١٨﴾
مِنْ نُطْفَةٍۜ خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُۙ ﴿١٩﴾ ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُۙ ﴿٢٠﴾ ثُمَّ اَمَاتَهُ فَاَقْبَرَهُۙ ﴿٢١﴾ ثُمَّ اِذَا
شَٓاءَ اَنْشَرَهُۜ ﴿٢٢﴾ كَلَّا لَمَّا يَقْضِ مَٓا اَمَرَهُۜ ﴿٢٣﴾ فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ اِلٰى طَعَامِهِۙ ﴿٢٤﴾ اَنَّا
صَبَبْنَا الْمَٓاءَ صَبًّاۙ ﴿٢٥﴾ ثُمَّ شَقَقْنَا الْاَرْضَ شَقًّاۙ ﴿٢٦﴾ فَاَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّاۙ ﴿٢٧﴾ وَعِنَبًا
وَقَضْبًاۙ ﴿٢٨﴾ وَزَيْتُونًا وَنَخْلًاۙ ﴿٢٩﴾ وَحَدَٓائِقَ غُلْبًاۙ ﴿٣٠﴾ وَفَاكِهَةً وَاَبًّاۙ ﴿٣١﴾ مَتَاعًا
لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْۜ ﴿٣٢﴾ فَاِذَا جَٓاءَتِ الصَّٓاخَّةُۘ ﴿٣٣﴾ يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ اَخِيهِۙ ﴿٣٤﴾ وَاُمِّهِ
وَاَبِيهِۙ ﴿٣٥﴾ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِۜ ﴿٣٦﴾ لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَاْنٌ يُغْنِيهِۜ ﴿٣٧﴾ وُجُوهٌ
يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌۙ ﴿٣٨﴾ ضَاحِكَةٌ مُسْتَبْشِرَةٌۚ ﴿٣٩﴾ وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ عَلَيْهَا غَبَرَةٌۙ ﴿٤٠﴾ تَرْهَقُهَا
قَتَرَةٌۜ ﴿٤١﴾ اُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْكَفَرَةُ الْفَجَرَةُ ﴿٤٢﴾

[5573] **Meâl-i Şerîfi**

Ekşidi ve döndü (1) çünkü ona a'mâ geldi (2). Ne bilirsin, o belki temizlenecek (3) veya öğüt belleyecek de o öğüt kendine fâide verecek (4). Amma istiğnâ edene gelince (5) sen onun sadâsına özeniyorsun (6). Onun temizlenmemesinden sana ne? (7) Ve amma sana can atarak gelen (8) haşyet duyarak gelmişken (9) sen ondan tegâfül ediyorsun (10). Hayır hayır, zinhar, çünkü o bir tezkiredir (11). İmdi onu dileyen tezekkür etsin (12). Tekrim edilir, yüksek tutulur mutahhar sahîfelerde (13-14). Kirâm-ı berere (15) Sefere ellerinde. (16). O kahrolası insan ne nankör şey (17). O yaratan onu hangi şeyden yarattı? (18) Bir nutfeden, yarattı da onu biçimine koydu (19). Sonra ona yolunu kolaylattı (20). Sonra [5574] onu öldürdü de kabre gömdürdü (21). Sonra dilediği vakit ona nüşur verecek (22). Hayır hayır, doğrusu o hiç O'nun emrini tam edâ etmedi (23). Bir de o insan taâmına baksın (24). Biz o suyu bir döküş dökmekteyiz (25). Sonra o Arz'ı bir yarış yarmaktayız (26). Bu suretle onda dâneler (27) üzümler, yoncalar (28) zeytinlikler, hurmalıklar (29) âfâka ser çekmiş dilber bahçeler (30) meyveler, çayırlar,

neler yetiştirmekteyiz (31) sizin ve davarlarınızın intifâ'ı için (32). Amma geldiği vakit o Sâhha (o sayhasını dinletecek belâ) (33) o kaçacağı gün kişinin kardeşinden (34) ve anasından babasından (35) ve refîkasından ve oğullarından (36). Onlardan her kişinin bir şe'ni vardır o gün başından aşar (37). Yüzler vardır o gün ışılar (38) güler sevinir (39). Yüzler de vardır o gün üzerinde tortoz (40) sarar onu bir kara (41). İşte onlar o kefere-i fecere (42).

{عَبَسَ} ❁ "**Abs**" ve "**ubûs**", bîhuzurluktan yüz burkulmak mânasınadır ki yüz ekşimek, burun civrilmek[1], çehre dürülmek, türşrû olma tâbir olunur. *Kāmûs* şârihinin beyânına göre müte'addî olarak da kullanılır ki yüz ekşitmek, surat etmek, surat asma, çehreyi dürmek, kaşını çatmak, çîn-i cebîn göstermek tâbirleriyle ifade edilir. Lâzım olarak عَبَسَ وَجْهُهُ denilir, "yüzü[2] ekşidi" demek olur. Müte'addî olarak da "vech"in nasbıyla عَبَسَ وَجْهَهُ "yüzünü ekşitti" demek olur. Bizim buna "ekşime" veya "ekşitme" tâbir etmemiz pek ekşi veya buruk bir şey yenildiği zaman yüzü bu hâlde buruşturması münasebetiyle olmalıdır. Ekseriya "yüzü ekşidi" denilirse de yerine göre sadece "ekşidi" denilmekle de aynı mâna ifade edilir. "Filân gelince fülân ekşidi" denilirse "yüzü ekşidi, onun gelmesini hoşlanmadı" demek olduğu bellidir. Burada da böyle yüz zikredilmeyerek عَبَسَ buyurulmuştur. Yani hoşlanmadı, ekşidi {وَتَوَلّٰى} ve döndü ❁ i'râz etti, öte yöneldi {اَنْ جَٓاءَهُ الْاَعْمٰى} çünkü ona a'mâ geldi ❁ a'mânın gelmesini hoşlanmadığı için öyle [5575] yaptı. Bilhassa "a'mâ" sıfatıyla ifade onun mazeretini ve i'râza değil, bilakis iltifat ve irşâda dâ'î olan zâhirî ihtiyâcını iş'âr ve hükmü şahsî haysiyette bırakmayıp mânayı ale'l-umûm delâlete muhtaç özür ve ihtiyaç ehline ta'mîm içindir. Bu gibilerden ubûs ve i'râzın lâyık olmadığını beyan için gıyâbî itabdan hitâba ve zâhirden bâtına geçilerek buyuruluyor ki:

{وَمَا يُدْرِيكَ} Yani a'mâyı mücerred a'mâ olması haysiyetiyle gözetmek yaraşırken ondan hoşlanmayıp yüz çevirmek lâyık olmadığı gibi, ey

1 H ve B: "civirmek".
2 H: "yüz".

ondan yüz çeviren, hem ne bilirsin {لَعَلَّهُ يَزَّكّٰى} belki o tezekkî edecek ❁ günah bulaşıklarından temizlenecek {اَوْ يَذَّكَّرُ} yahut tezekkür edecek ❁ ders alıp öğüt belleyecek {فَتَنْفَعَهُ الذِّكْرٰى} de o zikir, o senin belleteceğin Kur'an, edeceğin va'z u nasihat kendine fâide verecektir. ❁ Yani derhâl tezekkî edemese bile öğüt ala ala belleyecek, hayr u şerri öğrenecek ve yerine göre hatırlayıp mûcebince amel etmeye çalışarak bundan sonra olsun o sayede günahtan korunup sevab işlemek suretiyle intifâ' edecektir. Onun o a'mâ hâlinde gelerek "yâ Resûlallah beni irşad et, bana Kur'an oku" demesinde bu iki ihtimalden biri melhuz ve me'mul olabilirdi. Ya günah âsârından bir şey kalmayacak vechile tamamen tezekkî ve tefeyyüz, yahut tezekkür ede ede ileride intifâ'. Ki birincisi kemâl, ikincisi ona doğru sülûk. Lâkin sen onu bilmedin öyle yaptın {اَمَّا مَنِ اسْتَغْنٰى} amma istiğnâ edene gelince ❁ imandan, öğütten, tezekkür ve tezekkîden istiğnâ eden, kendisini ihtiyaçsız sayıp da senden ders almak istemeyen veya zengin, servet sâhibi olan kimseye gelince öyle yapmıyorsun da {فَاَنْتَ لَهُ} sen ona {تَصَدّٰى} tasaddî ediyorsun. ❁ *Bahr*'ın beyânı vechile: [5576] "Tesaddâ" "saded"den, yahut "sadâ"dan olabilir.[1] Evvelkinde "sen onun sadedinde oluyorsun, ona ikbal ve teveccüh gösterip onun irşad ve ıslâhına uğraşıyorsun" demek olur. İkincide[2] de "sen ondan sadâ bekliyor, uzaktan uzağa, dağdan taştan ses in'ikâsını beklemek gibi sesinin ondan aksetmesini gözetiyor, ona özeniyorsun" demek olur. {وَمَا عَلَيْكَ اَلَّا يَزَّكّٰى} Hâlbuki onun temizlenmemesinden sana ne? ❁ Senden ve Kur'an'dan istifade etmek istemeyen müstağnînin temizlenmemesinden, İslâm'a girmemesinden sana bir mes'ûliyet teveccüh etmez. Fakat arz-ı ihtiyac eden, öğrenmek isteyen bir müslimden i'râz etmekte mes'ûliyet vardır. Yani kâfirlerin, istiğnâ gösterenlerin irşad ve ıslâhıyla da uğraşmak esas itibariyle memnû' değil, lâkin ihtiyaç arzedip duran bir müslime aldırmayıp da müstağnîlere teveccüh gösterip özenmek memnû'. Onun

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 404:

تصدى: تعرض... وأصله: تصدّد من الصدد، وهو ما استقبلك وصار قُبالتك، يقال: داري صدد داره: أي قبالتها. وقيل: من الصَّدَى وهو العطش. وقيل: من الصَّدَى وهو الصوت الذي تسمعه إذا تكلمت من بُعد في خلاء كالجبل، والمصاداة: المعارضة.

2 B: "İkincisinde".

için bu cihet daha ziyade tavzih ve tasrih olunarak buyuruluyor ki: {وَاَمَّا مَنْ جَٓاءَكَ يَسْعٰى} Ve amma sana sa'yederek ❁ yani sende bulunan ilm ü irfâna, senden irşâd ü hidâyete tâlib olup taleb yolunda sana can atarak, gayret ederek {وَهُوَ يَخْشٰى} ve haşyet besleyerek, yani bir kusur eder sürçerim, bir günaha girerim diye Allah korkusu, Hak saygısı ile gelen kimse ❁ ki o a'mâ fakir böyle bir şevk ü haşyet içinde talebkâr olarak gelmişti {فَاَنْتَ عَنْهُ تَلَهّٰى} sen ondan telehhî ediyorsun ❁ tegāfül ediyor, aldırmıyor, müstağnî ile uğraşmak gibi buna nazaran beyhûde demek olan bir şuğle dalıyorsun. Yani zâhir gözü görmezse de kulağı ve kalb gözü açık hidâyet âşığı bir tâlibi bırakıyorsun da zâhiren gözü var görünen ve fakat kalb gözü kör, hak sözü dinlemek şânından olmayan müstağnîlerle boşuna uğraşıyorsun. تَصَدّٰى ve تَلَهّٰى fiilleri mâzî değil, muzâri' [5577] muhatabdır. تَتَصَدَّى ve تَتَلَهَّى'dan muhaffeftir. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ zinhar, öyle yapma: sa'y ü haşyetle gelen tâlibden telehhî edip de müstağnîye tasaddî etme. {اِنَّهَا} Çünkü o ❁ birinin taleb ve öbürünün istiğnâ ettiği o zikrâ, yani o nasihatleri tazammun eden bu Kur'an {تَذْكِرَةٌ} bir tezkiredir ❁ Allah teâlâ'yı andırmak, hak ve vazifeyi düşündürmek, hayr u menfaati belletmek için bir öğüttür. {فَمَنْ شَٓاءَ ذَكَرَهُ} Artık onu dileyen düşünsün, dileyen bellesin ❁ çünkü menfaat ve zararı asıl kendisine[1] aittir. Bu cümle tefrî' hâlinde bir cümle-i mu'terizadır. Bu suretle meşiyyete ta'lîk tahyir için değil, Türkçemizde de meselâ "canı isteyen dinlesin" dediğimiz zaman kasdettiğimiz mâna gibi bir inzar ve tehdid mâhiyetindedir.

"**Tezkire**" esasen tezkir etmek, yani ana ana belletmek ve hatıra getirmek mânasına masdar olmakla beraber bir şeyi unutturmayıp hatırlatmaya vesile olan anımlık mânasına müzekkire, muhtıra gibi isim olarak kullanılır. Meselâ parmağa bağlanan bir iplik, unutulmayıp kulakta küpe olacak ibretli bir söz, bir muhtıra defteri hep birer tezkire olduğu gibi, bu suretle verilen öğüt, edilen va'z u nasihat, yazılan[2] bir eser, bir mektup ve kitaplar hep birer tezkiredirler. Ki bunda esas itibariyle

---

1 M ve B: "kendine".
2 H: "yalnız".

mâlum olan bir şeyi zühûl zamanında hatıra getirip düşündürmek mânası asıl olmakla beraber o suretle yeniden bir şey ihbar ve ilkā[1] etmek, fikir ve hatıra koyup belletmek mânası da yok değildir. İşte Kur'an; âyetleri, sahîfeleri, sûreleri ve hey'et-i mecmû'ası ile de taraf-ı ilâhîden bir tezkiredir. Onun için bu tezkirenin sıfatı olmak üzere buyuruluyor ki: {فِى صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ} ilh...

[5578] "**Suhuf**" "sahîfe"nin cem'idir. "**Sahîfe**" yazılı veya yazılacak kâğıttan, kırtastan bir parçadır ki bizim "sahîfe" dediğimiz "safha"dan e'am olarak "yaprak ve varak" dediğimiz kıt'adan ibarettir. Cem'i "sahâif" ve "kütüb" gibi "suhuf"tur. Bu suretle "sahîfe" ve "suhuf" mektuba, risale ve kitaba da[2] denilir. Nitekim enbiyâya nâzil olmuş kitaplara "suhuf" denilir. Mukaddimede geçtiği üzere Kur'an sahîfelerinin bir arada toplanıp şirâzelenerek ciltlenmiş olduğu mücellede de "mushaf" denildiği mâlumdur. Kur'ân'ın böyle bir mushafta toplanması ilk evvel Hazret-i[3] Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu anh zamanında olmuştu. Ondan evvel ise Kur'an ta Mekke'de nüzûlünden itibaren hem ezberlenmeye hem yazılmaya başlamış olmakla beraber her biri ağaçtan, deriden, taştan, kemikten, yapraktan birer safha ve levh hâlinde imal ve tesviye edilmiş ayrı ayrı deffelere, cerîdelere[4] yazılmış, itina ile zabt u hıfz edilmişti. Bunlara "mushaf" gibi hepsi bir cildde olmak mânasına "suhuf"[5] denilemezse de, her biri bir sahîfe[6] demek olacağından müteferrik bir hâlde sahîfeler mânasına "suhuf" onlara da şâmil olur. Burada "suhuf"tan murad da mutlaka Kur'an sahîfeleri olmak mütebâdirdir ki bu sahîfeler نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ'da [el-Kalem 68/1] beyan olunduğu üzere Kalem-i A'lâ'nın Levh-i Mahfûz'a yazdığı sahîfelere ve melâikenin Levh-i Mahfuz'dan istinsah edip vahiy ile getirdikleri sahîfelere ve sonra mushaf sahîfelerini teşkil eden ale'l-umûm Kur'an sahîfelerine sâdıktır. Bunu gâh Levh-i

1 H: "ilhak".
2 B: "dahi".
3 H -"Hazret-i".
4 H -"cerîdelere".
5 B: "Mushaf".
6 B: "safha".

Mahfuz ve gâh ondan istinsah olunan sahîfeler ve kâh suhuf-i müslimîn diye vârid olan rivayetler hasra hamlolunmayıp vücûhunu beyan olmak gerektir. Ve bu suretle şu zikrolunan evsâf da Kur'an yazılan bu sahîfelerde tanınması lâzım gelen evsâf ve ahkâmı beyandır. Öyle sahîfeler ki {مُكَرَّمَةٍ} mükerrem ❁ Allah teâlâ indinde şeref ve kerametle mümtaz kılınmış, hürmet ve tâzim ile telakkī [5579] edilmesi vâcib, tekrim edilir, muhterem. {مَرْفُوعَةٍ} Yüksek tutulmuş ❁ kadri âlî[1], yukarı, el üstünde tutulması lâzım. Onun için mushaflar yüksek, hürmetli yerlere konmalı ve okunurken belden yukarı tutulmalıdır. {مُطَهَّرَةٍ} Mutahhar ❁ maddî ve mânevî kir bulaştırılmaz, gayet temiz tutulmasına itina edilir. Kirli, taharetsiz eller sürülmez, tertemiz. {بِاَيْدٖى سَفَرَةٍ} Sefere elleriyle veya ellerinde ❁ بِاَيْدٖى zarf-ı müstekar olarak "suhuf"tan sıfat ba'de sıfat olmak muhtemil olduğu gibi, "mutahhara"ya müte'allik olması da melhuzdur.

"**Sefere**" "sâfir"in cem'idir, "kâtib - ketebe" gibi. "Sâfir", "ketb" vezninde ve aynı mânada, yani yazı yazmak demek olan "sefr"den kâtib, kitap yazıcı, hattat mânasına gelir. Nitekim bu maddeden sîn'in kesriyle "sifr" kitap demek olduğu يَحْمِلُ اَسْفَارًا'da [el-Cum'a 62/5] geçmişti. Bu maddenin aslı örtülü şeyi açmak, keşfetmek mânasına mevzû' bulunduğu ve yazı yazmak da mânayı ve merâmı bir nevi keşf ve îzah demek olduğu cihetle yazmaya "sefr", yazana "sâfir" ve yazılana "sifr" denilmiştir. "Sefr" yine bu münasebetle süpürmek mânasına dahi geldiği cihetle bundan "sâfir" süpürüp temizleyici demek de olabilir. Bir yerden bir yere gitmek mânasına mâlum olan "sefer"den "sâfir", müsâfir veya seferber mânasına da gelirse de bunun cem'inde "sefere" denilmeyip "esfâr" veya "süffâr"[2] denilir. "Sâfir" bir de sefir mânasına gelir ki iki kavim beynindeki münaferet esbâbını keşf ile ıslah edici elçi demektir. Bunun masdarında "sefer"den ziyade "sifâret" ve "sefâret" müsta'meldir. Şu hâlde sahîfelere nazaran "sefere", yazan ketebe veya getiren süferâ veya süpürüp temizleyen kitap muhafızları kitapçılar demek olabilir.

1 B: "a'lâ".
2 B: "süferâ".

Ekseriyetle "ketebe" veya "süferâ" melâike mânasına tefsir edilmiştir. Buhârî'de rivayet olunan [5580] tefsirler şöyledir: Mutahhara لَا يَمَسُّهُٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَ [el-Vâkıa 56/79] demektir. Ona ancak mutahhar olanlar messeder ve onlar melâikedir. Ve bu فَالْمُدَبِّرَاتِ اَمْراً [en-Nâziât 79/5] gibidir. Hem melâikeyi hem suhufu mutahhar kılmıştır. Çünkü suhuf üzere tathir vâkiʿ olur. Onun için tathir onun gibi onların hâmillerine[1] de yapılmıştır. فَجُعِلَ التَّطْهِيرُ لِمَنْ حَمَلَهَا أَيْضًا "Sefere" melâikedir. Vâhidi "sâfir"dir. سَفَرْتُ أَصْلَحْتُ بَيْنَهُمْ demektir. Melâike Allah'ın vahiy[2] ile indirdiklerinde[3] ve onu te'diye hususunda kavmin beynini ıslah eden sefir gibi kılınmıştır. İbn Abbas da: سَفَرَةٍ، كَتَبَةٍ أَسْفَارًا: yani "kitapları yazan ketebe" demiştir.[4] Görülüyor ki bunda üç mühim mânaya temas edilmiştir.

Evvelâ mutahhar, "ancak mutahhar melâike messeder" demek olarak hâmillerin tathîrine de işaret olunması ona taʿalluk eden بِاَيْدٖى سَفَرَةٍ'nin de onun hâmilleri olan melâike elleri demek olacağına bir tenbîhi tazammun eder ki bunda seferenin temizliği muhafaza için daima süpürüp temizleyen hâmiller, muhafızlar mânasına bir işaret vardır.

Sâniyen "sefere" sefirler mânasına olarak vahyi getiren melâike diye tefsir edilmiş ve hâmiller bu suretle îzah olunmuştur ki bunda evvelki mâna da dâhil ve ancak bir tahsis vardır. Sonra da İbn Abbas'ın kavli olarak "sefere", ketebe-i esfâr mânasına naklolunmuştur ki bu da hâmilleri diğer bir mâna ile tahsis olmakla beraber bir bakışa da min vech^{in} taʿmîmdir. Bu kâtiblerden murad nedir? Bundan ilk evvel نٓ وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ'daki [el-Kalem 68/1] Kalem ile yazanlar tebâdür eder ki bunlar Levh-i Mahfûz'u yazan melâike ile Levh'ten kütüb-i ilâhiyeyi emrolunan mahallere tevdîʿ etmek üzere hak yazılarıyla istinsah eden melâikeye, kezâlik kulların defter-i aʿmâlini yazan melâikeye şâmil olduğu gibi, o

1 B: "hâmîlerine".
2 M: "vahyi".
3 M ve B: "indiklerinde".
4 Buhârî, Tefsîr, 80:
وقال غيره: «مطهرة» لا يمسها إلا المطهرون وهم الملائكة وهذا مثل قوله: «فالمدبرات أمرا» جعل الملائكة والصحف مطهرة لأن الصحف يقع عليها التطهير فجعل التطهير لمن حملها أيضا، «سفرة» الملائكة واحدهم سافر، سفرت أصلحت بينهم، وجعلت الملائكة إذا نزلت بوحي الله وتأدبته كالسفير الذي يصلح بين القوم... «بأيدي سفرة» وقال ابن عباس: كتبة، «أسفارا» كتبا.

kalemin kalem-i beşere şümûlü takdîrinde de mushaf yazan hattatlara kadar şâmil olarak onların vazife ve hasletlerini dahi iş'âr etmiş olur. Onun için umumiyetle müfessirler "sefere"nin "sefr" veya "sifâret"ten [5581] olmak üzere iki mânası üzerinde yürümüşler, çokları melâikeye bazıları enbiyâya tahsis etmiş, Katâde'den bir rivayette de ehl-i Kur'an diye ta'mîm edilmiştir.[1] Gerçi sifâret mânasında melâike, Allah teâlâ'dan enbiyâya vahiy getirmek itibariyle süferâ mâhiyetinde olduğu gibi, enbiyâ da ümmetlerine[2] nazaran süferâ demek iseler de burada bilhassa Kur'an sahîfeleri anlatılırken gerek sifâret ve gerek kitabet nokta-i nazarından ale'l-umûm enbiyâya intikal ba'îddir. Bundan bilhassa Kur'ân'ın nüzûlünde ve muhafazasında ve evvel ü âhir yazılmasında ve anlaşılmasında[3] hizmeti olan hâmiller murad olunmak iktizâ eder. Ve "sefere" maddesi esasen keşif[4] mânasına mevzû' olmak itibariyle "eydî-i sefere" getiren sefirlerin, yazan kâtiblerin ve yazılanı nezâfet ve tahâretle muhafaza eden veya anlatan ve okuyanların hepsinin ellerine; yalnız ihtimal üzere değil, tenâvül suretiyle şâmil bir mânada anlaşılabilir. Ancak unutulmamak lâzım gelir ki bu sefere {كِرَامٍ بَرَرَةٍ} "kirâm-ı berere" ۞ sıfatlarıyla tavsif edilmiştir.

"**Kirâm**" "kerâmet" veya "kerem"den "kerîm"in cem'idir. Tekrim ve tevkīr mânasına "kerâmet"ten olduğuna göre Allah teâlâ indinde muazzez ve muvakkarlar demek olur. "Kerem"den olduğuna göre de mü'minlere âtıfet ve şefkatli, onlara söyler ve haklarında istiğfar ederler demek olur.

"**Berere**" de "ebrâr" gibi "berr"in veya "bârr"ın cem'idir. "Berr"in cem'i olduğuna göre çok hayr sâhibi, "bârr"ın cem'i olduğuna göre de[5]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 221:

عن قتادة قوله: «فَمَنْ شَاءَ ذَكَرَهُ فِي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ بِأَيْدِي سَفَرَةٍ» قال: هم القرّاء.

2 B: "umumiyetlerine".

3 H -"ve evvel ü âhir yazılmasında ve anlaşılmasında".

4 H -"keşif".

5 H -"mü'minlere âtıfet ve şefkatli, onlara söyler ve haklarında istiğfar ederler demek olur. '**Berere**' de 'ebrâr' gibi "berr"in veya "bârr"in cem'idir. "Berr"in cem'i olduğuna göre çok hayr sâhibi, "bârr"in cem'i olduğuna göre de".

kavillerinde ve fiillerinde sâdık demek olur ki ikisine de şâmil olmak üzere ehl-i takvâ, etkıyâ diye tefsir edilmiştir. Ve denilmiştir ki Kur'an'da "ebrâr" Benî Âdem'den olanlar hakkında, "berere" de melâike hakkında vârid olmuştur. Zira "ebrâr" cem'-i kıllettir. Benî Âdem içinde etkıyâ da azdır. "Berere" ise cem'-i kesrettir. [5582] Melâike de Benî Âdem'den çok olduğu gibi müttakīleri de çoktur ve hatta hepsi müttakīdir لَا يَعْصُونَ اللّٰهَ مَٓا اَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ [et-Tahrim 66/6]. Bunun için lisân-ı şer'de "sefere-i kirâm-ı berere" melâike olmak üzere mâruftur. Ve[1] çünkü sefir ve resul mânası "melâike" kelimesinin de mânasıdır. Şu hâlde bu vasıf doğrudan doğru melâikede dâl bi'l-ibâre olarak nas, insanlardan bu vasıfları hâiz olanlar hakkında da dolayısıyla işarettir. Ve buna işaret içindir ki Buhârî'de bunun ber vech-i bâlâ tefsîrinden sonra Hazret-i Âişe'den şu hadîs-i şerîf rivayet edilmiştir: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: مَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ الْقُرْآنَ وَهُوَ حَافِظٌ لَهُ مَعَ السَّفَرَةِ الْكِرَامِ الْبَرَرَةِ وَمَثَلُ الَّذِي يَقْرَأُ وَهُوَ يَتَعَاهَدُهُ وَهُوَ عَلَيْهِ شَدِيدٌ فَلَهُ أَجْرَانِ yani "Kur'ân'ı hıfz ederek okuyanın meseli, sıfat ve şânı sefere-i kirâm-ı berere ile beraberdir. Kendisine zor geldiği hâlde taahhüd edip çalışarak okuyanın meseli ise ona iki ecir vardır."[2] İşte o Kur'an böyle kirâm-ı berere-i sefere ellerinde öyle mutahhar, merfû', mükerrem sahîfeler içinde bir tezkiredir. Onun için bunu dileyen tezekkür etsin, dileyen düşünsün, bellesin, amel eylesin.

"Tezkire" ve "tezkîr"de yeni bir telkin dahi bulunmakla beraber az çok duyulmuş bir şeyi ihtar ile fikir ve intibâhı tahrik ve mâlumdan mechûle doğru hareket ve intikāli tehyic mânası esas olduğu cihetle bu ihtardan sonra insana Allah'ın sun' u kudretiyle âhiretin hevl ü dehşetini duyurmak ve O'na karşı vazife ve ubûdiyet hissini tehyic ederek iman ve islâm ile tezekkî ve terakki şevkini uyandırmak ve bunların şevâhidi insanın kendi hilkat ve cibilletinde merkuz olup başkaca muğlak muğlak, uzun uzadıya isbatlara lüzum olmaksızın sadece tenbih ve ihtar ile duyulabilecek hakikatler olduğunu anlatmak için insan hilkatinin seyr-i

1 H -"Ve".
2 Buhârî, Tefsîr, 80; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 244.

terakkīsinde herkesin duyabileceği en bâriz noktaları hatırlatarak nefsini ve hâlıkını, mebde'ini ve me'âdını düşündürmek üzere [5583] buyuruluyor ki: {قُتِلَ الْاِنْسَانُ مَٓا اَكْفَرَهُ... إلخ} ۞ Müddessir'de de geçtiği gibi Arapça'da "kutile" Türkçemizde "kahrolası" tâbiri gibi gazab ve zemme delâlet eyleyen beddua suretinde takbihten kinayedir. "Öyle fena bir hâlde bulunuyor ki hayâta hakkı kalmayacak derecede" demektir. مَٓا اَكْفَرَهُ "küfrân"dan fi'l-i ta'accüb olup onun sebeb ve menşe'ini[1] beyandır. Yani o sehat u teşnî'in sebebi insanın şükredecek yerde ta'accüb edilecek derecede küfranda ileri gitmiş olmasıdır. Çünkü nankörlük etmek ahlâksızlığın en şenî'i olduğu gibi vücûdunun mebde'inden me'âdı saatine kadar müstağrak olduğu nimeti unutmak ve mün'imden ve onun kudretinden zühûl etmek, hem de ihtar ve tezkir edildiği hâlde nazar-ı i'tibâra almamak şüphesiz ki onun en acîbidir. Zira o yaratan mün'im onu {مِنْ اَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ} hangi şeyden yarattı {مِنْ نُطْفَةٍ} bir nutfeden {خَلَقَهُ فَقَدَّرَهُ} yarattı da rüşeym hâlinden doğumuna kadar nice etvârdan geçirerek en güzel biçime koydu. {ثُمَّ السَّبِيلَ يَسَّرَهُ} Sonra yolunu kolaylattı ۞ ki bu da doğumundan akl u fikrinin tekemmülüne kadar geçirdiği merâtibe şâmildir. {ثُمَّ اَمَاتَهُ فَاَقْبَرَهُ} Sonra öldürdü de kabre gömdürdü ۞ ölüsünün açıkta bırakılmayıp[2] kabre defnedilmesini de emretti. İnsanın dirisini de, ölüsünü de muhterem kıldı ki bu da bir nimettir. O hâlde insan olan böyle kendisine verilen nimete nankörlük ederse bütün hemcinsine kötülük etmiş olmaz mı? Hâlbuki bununla kalmadı {ثُمَّ اِذَا شَٓاءَ اَنْشَرَهُ} sonra o hâlık dilediği zaman onu neşre de sevketti. ۞ "İnşâr" yukarılarda geçtiği üzere ihyâ eylemektir. Yani ölümünden sonra da o kabirde öyle bırakacak değildir. Dilediği zaman [5584] ona ba's ba'de'l-mevt ile yeniden hayat verecektir. Lâkin onun vakti belli değildir, dilediği zaman ihyâ edecektir. {كَلَّا} ۞ Müfessirlerin çoğu burada "kellâ" hakkā mânasına olduğunu söylemişlerdir. Yani doğrusu insan cinsi {لَمَّا يَقْضِ مَٓا اَمَرَهُ} Allah'ın emrettiğini hiç tamam yapmadı ۞ şükrünü, ubûdiyetini tam îfâ etmedi. Mücâhid ve Katâde'den nakledildiğine göre müfessirîn

---

1 B: "mânasını".
2 H: "ölüsünü açıkta bırakmayıp".

demişlerdir ki burada اَمَرَهُ مَٓا'dan murad, جَمِيع مَا أَمَرَه'dır[1], yani teklif mebde'inden kabre gömülünceye kadar, yahut hilkat-i Âdem'den bu zamana kadar bunca seneler, asırlar geçmiş olduğu hâlde insan cinsi hilkatinden matlub olan kemâle ermedi. Allah'ın emirlerini tamamıyla yerine getirmedi. Çünkü şekûr olan kullar pek az وَقَلِيلٌ مِنْ عِبَادِىَ الشَّكُورُ [es-Sebe' 34/13] olduğu gibi bir nevi kusurdan hâlî olan ferdler de yok gibidir.[2] "Kazâ"da itmam mânası bulunduğu ve لَمَّا cahd-ı müstağrak ifade eylediği cihetle nefy, selb-i küllî ile nefy-i tamam mânasında zâhirdir. Ancak يَقْضِ zamiri her ferde değil, cins-i insana yahut müstağnî görünen insana râci' olmak itibariyle kaziyye-i mühmele olarak ref'-i icâb-ı küllî mâhiyetinde demektir. Onun için ibâd-ı muhlasîn gibi bazı ferdlerin vazifelerini îfâ etmiş olmalarına mâni' olmazsa da cins-i beşerin vazifesini tamamıyla hiç de yapmamış olduğunu ifadede nastır. Onun için umumiyet itibariyle insanlık daha çok büyük terakki ve tekâmüle muhtaçtır ki bu mâna Sûre-i İnsan'da نَبْتَلِيهِ [76/2] kaydıyla ifade edilmişti ve onun için Hazret-i Sıddîk يَا لَيْتَهَا كَانَتْ تَمَّتْ demişti.[3] İnsan, Allah'ın iyi bir nüşûra erdirmek için olan emirlerini tam îfâ etmemiş olduğunu evvelâ kendi hilkatinin nasıl cereyan etmekte bulunduğunu mülâhaza ederek anlasın. {فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ اِلٰى طَعَامِهِ} Bir de o insan ta'âmına baksın ❁ yediği [5585] nimetlerin de nasıl bir kudret ve hikmet ile peyderpey terakki ederek yetiştirildiğine nazar etsin, bu suretle hem enfüsî hem âfâkī haysiyetten ne kadar nimetler içinde bulunduğunu ve onların hakkını ödeyerek istifade etmek için nasıl çalışmak lâzım geldiğini düşünsün. Evvelâ {اَنَّا صَبَبْنَا الْمَٓاءَ صَبًّا} o suyu Biz bir döküş dökmekteyiz ❁ yani Arz'da maddî hayâtın levâzımı olan yiyecekler yetişmek[4] için ilk sebep وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَٓاءِ كُلَّ شَىْءٍ حَىٍّ [el-Enbiyâ 21/30]

---

1 M: "cemîı mâ emrehudur".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 247:

والمراد بـ«ما أمره» جميع ما أمره والمعنى على ما قال غير واحد لم يقض من أول زمانه تكليفه إلى زمان أمانته وإقباره أو من لدن آدم عليه السلام إلى هذه الغاية مع طول المدى وامتداده جميع ما أمره فلم يخرج من جميع أوامره تعالى إذ لا يخلو أحد عن تقصير ما، ونقل هذا عن مجاهد وقتادة.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXX, 739; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 120:

ما روي أن الصديق رضي الله عنه لما سمع هذه الآية قال: يا ليتها كانت تمت فلا نبتلى.

4 B: "yetiştirmek".

medlûlünce sudur. O ise evvelemirde Allah'ın bir inayetidir. Suyu yaratıp o yağmurları şarıl şarıl döken, yağdıran Allah'tır. {ثُمَّ شَقَقْنَا الْاَرْضَ شَقًّا} Sonra da Arz'ı bir yarış yarmaktayız ❁ Sûre-i Hac'da وَتَرَى الْاَرْضَ هَامِدَةً فَاِذَٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَٓاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ [22/5] buyurulduğu vechile o sönük, kupkuru Arz yağmurlar nüzûlüyle ihtizâza gelip feyizlenmeye, sonra çatlayıp nebâtât çıkarmaya başlayan acâib[1] bir şakk ki bunu da yapan Allah'tır. {فَاَنْبَتْنَا فِيهَا} Bu suretle[2] o Arz'da bitirmekteyiz: {حَبًّا} hubûbat {وَعِنَبًا} ve mâlum üzüm ❁ ki Arz'ın sürülüşünde hubûbâtın ve bağların tımarında insanların mesâîlerinin de bir kıymeti olmakla beraber o kara toprakta böyle dâneler, üzümler yetiştirecek derecede feyz ü tekâmül uyandıran hep Allah teâlâ'dır. {وَقَضْبًا} Taze yonca ❁ veya sebze {وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا} ❁ mâlum {وَحَدَٓائِقَ} mâlum {غُلْبًا} ❁ "galbâ"nın cem'i ki "hadîka-i galbâ" ağaçları iri, boylu ve birbirine girift bahçe. Bu kelimenin aslı "boyun"a sıfat olmaktır. Boynu kalın adama "ağleb" denilir. {وَفَاكِهَةً} Ale'l-umûm yaş ve kuru meyvelere denir {وَاَبًّا} ve "ebb" ❁ ki çayır ve otlak, sebze, alef, çerez mânalarına geldiği söylenmiştir. Sâhib-*Misbâh*'ın ve [5586] Râgıb'ın[3] beyânına göre bu kelime esasen hazırlanmak, tedarükâtta bulunmak mânasına mevzû' olup yaz ve kış için biçmeye ve hayvan gütmeye elverişli olması itibariyle ota ve otlağa ıtlâkı ondan müteferri'dir. Samana ve kuruyemişlere ıtlak edildiği de söylenmiştir.[4] Ma'amâfîh Hazret-i Ebû Bekir'den ve Hazret-i Ömer'den bunun hakkında şöyle iki rivayet vardır: Ebû Ubeyde *Fezâil*'inde ve Abd b. Humeyd İbrâhîm-i Teymî'den rivayet etmişlerdir ki Ebû Bekir Sıddîk radıyallahu anh'tan "'ebb' nedir?" diye sorulduğunda "beni hangi semâ gölgelendirir ve hangi arz barındırır Kitâbullah'ta bilmediğim bir şeyi söyleyecek olursam" demiştir.[5] İbn Sa'd

---

1 B: "acîb".

2 H: "surette".

3 H -"ve Râgıb'ın".

4 Feyyûmî, *el-Mısbâhu'l-münîr,* Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, I, 1. Krş. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 59:

الأب: المرعى الذي لم يزرعه الناس مما تأكله الدواب والأنعام ويقال الفاكهة للناس والأب للدواب وقال ابن فارس: قالوا: أب الرجل يؤب أبا وأبابا وأبابة بالفتح إذا تهيأ للذهاب ومن هنا قيل الثمرة الرطبة هي الفاكهة واليابس منها الأب لأنه يعد زادا للشتاء والسفر فجعل أصل الأب الاستعداد.

5 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 136; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 445; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 421:

عن إبراهيم التيمي أن أبا بكر سئل عن «فاكهة وأبا» فقال: أي سماء تظلّني وأي أرض تقلّني إذا قلت في كتاب الله ما لا أعلم.

ve Sa'îd b. Mansur ve Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr ve İbn Münzir ve Hâkim ve daha bazıları Hazret-i Enes'ten rivayet etmişlerdir ki: Hazret-i Ömer radıyallahu anh minberde فَاَنْبَتْنَا فِيهَا'den اَبًّا'ya kadar okumuş, "bunların hepsini biliyoruz, fakat ebb nedir?" demiş, sonra elindeki asâyı kırmış atmış ve demiştir ki: "Hayât-ı ilâhiyeye kasem ederim ki bu tekellüftür. Ey Ömer'in anasının oğlu, 'ebben' ne olduğunu bilmesen ne var? Bu kitaptan beyan olunanı taleb edin ve onunla amel eyleyin, bilmediklerinizi[1] de Rabbine havale edin."[2] Sâhib-*Keşşâf* demiştir ki: "Hazret-i Ömer'in bu sözünde Kur'ân'ın me'ânîsini[3] tetebbu' ve müşkilâtından bahseylemekten nehiy var gibi görünürse de ona zâhib olmuş değildir. Velâkin onların en büyük himmetleri amele masruf[4] idi, amel edilmeyecek bir şeyi bilmekle uğraşmak onlarca bir tekellüf idi. Onun için şunu anlatmak istemiştir ki âyetin sevki insana ta'âmıyla[5] imtinan ve şükrüne davet esası üzerindedir. Âyetin fehvâsından ise 'ebb'in insana veya en'âmına istifade için Allah teâlâ'nın inbat buyurduğu nebâtâttan bir şey olduğu[6] icmâlen mâlum bulunuyor. Şu hâlde burada mü'mine asıl ehem olan vecîbe has ismi 'ebb' olan otların ne olduğunu öğreneceğim diye tekellüf ile vakit [5587] geçirmeyip sayılan nimetlerden açık olarak anladıklarının şükrünü îfâya kıyam etmek ve onun ne olduğu başka bir vakit tebeyyün edinceye kadar icmâlen fehmiyle iktifâ eylemektir."[7] Biz bu rivayetlerden bu kelimede şâyân-ı dikkat üç nükte anlıyoruz:

---

1 M: "bilemediklerinizi".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 704-705. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 229, 231; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 559; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 421-422:

وعن عمر رضى الله عنه أنه قرأ هذه الآية فقال: كل هذا قد عرفنا، فما الأب؟ ثم رفض عصا كانت بيده وقال: هذا لعمر الله التكلف، وما عليك يا ابن أمّ عمر أن لا تدرى ما الأب، ثم قال: اتبعوا ما تبين لكم من هذا الكتاب وما لا فدَعُوه.

3 H ve B: "mânasını".

4 H: "mâtuf".

5 B: "tamamıyla".

6 B -"nebâtâttan bir şey olduğu".

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 705:

فإن قلت: فهذا يشبه النهى عن تتبع معاني القرآن والبحث عن مشكلاته. قلت: لم يذهب إلى ذلك ولكن القوم كانت أكبر همتهم عاكفة على العمل وكان التشاغل بشيء من العلم لا يعمل به تكلفا عندهم فأراد أنّ الآية مسوقة في الامتنان على الإنسان بمطعمه واستدعاء شكره وقد علم من فحوى الآية أنّ الأب بعض ما أنبته الله للإنسان متاعا له أو لأنعامه فعليك بما هو أهم من النهوض بالشكر لله –على ما تبين لك ولم يشكل– مما عدّد من نعمه ولا تتشاغل عنه بطلب معنى الأب ومعرفة النبات الخاص الذي هو اسم له واكتف بالمعرفة الجملية إلى أن يتبين لك في غير هذا الوقت.

Birisi; Kur'an'da herkesin her zaman mânasını ihâta edemeyeceği ve ancak mücmel bir mefhum ile iktifâ olunarak iman edilmesi lâzım gelen ve zamanı geldikçe tafsil ve tevîli tevazzuh edecek olan müşkil ve mücmel kelimeler ve mânalar bulunduğu.

İkincisi; اَبًّا kelimesinin evvelki sûredeki "mer'âhâ" mânasına olmakla beraber daha neler neler gibi insan ve hayvânâtın intifâ' edebileceği yaş ve kuru birçok nebâtâta şâmil ve tafsîli uzun uzun tetebbu'âta mütevakkıf bir icmâl ifade eylediği.

Üçüncüsü; bu kelimenin asl-ı vaz'ında hazırlık, isti'dad ve teheyyü' mânası bulunması itibariyle âyetlerin sevkine nazaran âhiret hayâtı için de böyle hazırlanılması[1] lâzım birçok tedarükâta ihtiyaç bulunduğuna bir işaret olabilmesidir. Çünkü {فَاِذَا جَٓاءَتِ الصَّٓاخَّةُ} ❁ خا'nın teşdîdiyle "sâhha", "tâmme" gibi büyük belâ ve dâhiye mânasına olup "nefha-i sâniye" veya "nefha-i ahîre[2]" denilen kıyamet sayhasının ismidir. Aslı "sahh"tan müştak olup tesmiyesinde birkaç vecih zikrolunmuştur. "Sahh" demir ve taş gibi katı ve pek bir şeyi içi boş olmayan yine öyle dolgun bir şeye çarpmaktır. Bundan "sâhha" şiddetle çarpan demek olur. Ve öyle şiddetle çarpılan kayanın çarpıldığı sırada ses çıkarmasına da "sahh" ve o sese "sâhha" denilir. Bundan da "sâhha" kuvvetli ses çıkaran, sayha eden demek olur. Bundan isnâd-ı mecâzî suretiyle "sâhha" çarpınca kulağı sağır eden şiddetli sayhaya da ıtlak olunur. Ki kulağa çarpıp sağır etmek mânasına "sahh"tan me'huzdur. صَاحَ بِهِمْ صَيْحَةً تَصُخُّ الْاَذَانَ denilir ki "onlara kulakları çatlatacak bir sayha ile [5588] haykırdı" demektir. Ve şiddetli belâ ve dâhiyeye "sâhha" ıtlâkı da bundandır.[3] Çünkü kulağı sağır edecek derecede çarpan şiddetli sayhanın iki haysiyeti vardır.

Birincisi; evvelemirde şiddetle çarpıp kendisini işittirmesi haysiyetidir[4].

---

1 H: "hazırlanması".
2 H: "âhire".
3 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn*, IV, 135:

صخ: الصاخّة: صيحة تَصُخُّ الآذان فتُصِمُّها، ويقال: هي الأمر العظيم، يقال: رماه الله بصاخّة أي: بداهية وأمر عظيم.

4 B: "haysiyetiyledir".

İkincisi de şiddetinden dolayı kendisinden başkasını işittirmeyecek vechile kulağı sağır etmesidir. İşte büyük şiddetli belâ ve musibetler de böyle yalnız kendisini işittirip başka şeyleri duyurmayacak[1] bir hâlde kulakları sağır gibi ettiği için "sâhha" denilmiş, kıyamet sayhası da dünyadan sağır edip âhiret işlerini dinleten en şiddetli bir dâhiye olmak hasebiyle bu isim ile tesmiye olunmuştur ki tesirinin şiddetini ifade eden bedî' bir belâgattir. Bu mâna çarpmak ve sağır etmek mânasının lâzımı olan bir mecazdır. Bir de Sâhib-*Keşşâf* demiştir ki: "'Sahh' isâha etmek, yani iyice kulak verip dinlemek, ısğā etmek mânasına gelir. Nefhaya 'sâhha' denilmesi de nâsın ona isâha ve ısğā etmeleri sebebiyle mecazdır. Yani dinleyen nâs iken mübalağa için sayhanın kendisine nisbet edilmiştir."[2] Bu vecihte[3] sâhhanın dinlenilmesi haysiyetine, öbürüsünde de başkasından sağır edecek vechile dinletmesi haysiyetlerine ziyade tenbih vardır. İkisi de şiddette mütelâzımdırlar. Bunun şu suretle îzâhı evvelkine akrebdir: {يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ} ۞ صَاخَّةُ'dan bedel olarak onun şiddetini îzahtır. {مِنْ اَخِيهِ. وَاُمِّهٖ وَاَبِيهِ. وَصَاحِبَتِهٖ وَبَنِيهِ} ۞ Burada biraderden başlayarak yakınlık ve mahabbetin derecâtına göre firarda bir terakki üslûbu vardır. Yani akraba ve ta'allukāt içinde kardeş en yararlıklı, en yakın ve en sevgili, ana baba daha yakın daha sevgili, sâhibe, yani yâr olan zevce ve evlâd daha yakın ve daha sevgili olduğuna işaret ile beraber o gün derece derece bunların hepsinden firar olunacağı [5589] anlatılmıştır ki şöyle denilmek gibidir: O gün kişi başkaları şöyle dursun kardeşinden, hatta anasından babasından, hatta yâri olan refîkasından ve evlâdından kaçar. Çünkü {لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ} onlardan her kişinin o gün {شَأْنٌ يُغْنِيهِ} kendisine yeter bir şe'ni vardır. ۞ Yani kendisini meşgul eden öyle mühim bir işi, bir şuğlü vardır ki başından aşar, onun ehemmiyeti başkalarını düşünmeye, imdad etmeye meydan vermedikten başka onlardan kaçırır, hepsini feda ettirir. Kimisi başının kaygısıyla onlara mu'âvenetten kaçar, kimisi de

---

1 M ve B: "duymıyacak".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 705:

يقال: صخّ لحديثه مثل: أصاخ له، فوصفت النفخة بالصاخة مجازا لأنّ الناس يصخون لها.

3 H: "vecihten".

muâhazeden kaçar. Çünkü kardeş "sen bana dünyada yardım etmedin" diye, ana baba "sen bize iyilikte kusur ettin" diye, zevcesi "sen bana haram yedirdin" diye, evlâd "sen bize dinimizi belletip tâlim ve irşad etmedin" diye yakasına sarılırlar. Taberânî ve İbn Merdûye ve Beyhakī ve Hâkim, Ümmü'l-mü'minîn Sevde binti Zem'a radıyallahu anhâ'dan rivayet etmişlerdir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem يُحْشَرُ النَّاسُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ حُفَاةً عُرَاةً غُرْلًا قَدْ أَلْجَمَهُمُ الْعَرَقُ وبَلَغَ شُحُومَ الْآذَانِ 'nâs kıyamet günü yalın ayak, çırılçıplak, sörpük ve sarkık, ter gem[1] gibi boğazlarına tıkılmış ve kulakları tozuna çıkmış bir hâlde haşrolunurlar' buyurdu. 'Yâ Resûlallah! Eyvah o ne sefâlet, birbirinin ayıbına bakacaklar!' dedim, شُغِلَ النَّاسُ عَنْ ذلِكَ 'nâs ondan meşguldür' buyurdu ve bu âyeti okudu لِكُلِّ امْرِئٍ مِنْهُمْ يَوْمَئِذٍ شَأْنٌ يُغْنِيهِ."[2] Ebû Ubeyde'nin ve İbn Münzir'in Katâde'den rivayetlerinde de: Kıyamet günü insan tanıdığı bir kimseyi görmekten sıkıldığı kadar hiçbir şeyden sıkılmaz. Çünkü yaptığı bir haksızlıkla mutâlebe etmesinden korkar.[3] Amma "bu dehşetli belâlı gün böyle olacak olunca bunun hükmü, hikmeti ve ihtar ve ihbârının faydası nedir? Bu surette hayâtın âkıbeti umum için bir bedbinlikten[4] ibaret olmaz mı?" denecek olursa, bunun hükm ü hikmetini beyan ile neticesi herkes için böyle olmadığı anlatılmak üzere buyuruluyor ki: [5590] {وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ مُسْفِرَةٌ} Nice yüzler o gün sabah aydınlığı gibi açılarak ışılar, pırıldar ۞ ki bu sûrenin siyâkından ve buradaki tekabülünden anlaşıldığına göre bu Allah saygısı ve iman ve islâm ile Allah'ın emirlerini edâ ederek tezekkînin eseridir. İbn Abbas'tan

---

1 B: "gam".

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 559. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XXIV, 34; Beyhakī, *el-Ba's ve'n-nüşûr,* s. 222; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 251:

عن سودة زوج النبي صلى الله عليه وسلم قالت: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «يبعث الناس حفاة عراة غرلا يلجمهم العرق ويبلغ شحمة الأذن» قالت: قلت: يا رسول الله، واسوءتاه ينظر بعضنا إلى بعض، قال: «شغل الناس عن ذلك» وتلا رسول الله صلى الله عليه وسلم «يوم يفر المرء من أخيه وأمه وأبيه وصاحبته وبنيه لكل امرئ منهم يومئذ شأن يغنيه». هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه بهذا اللفظ واتفقا على حديث حاتم بن أبي صغيرة عن أبي مليكة عن القاسم عن عائشة مختصرا.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 424; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 251. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIX, 73:

وأخرج أبو عبيد وابن المنذر عن قتادة قال: ليس شيء أشد على الإنسان يوم القيامة من أن يرى من يعرفه مخافة أن يكون يطلبه بمظلمة، ثم قرأ «يوم يفر المرء من أخيه» الآية.

4 B: "bedbahtlıktan".

rivayette "kıyâm-ı leyldendir" denilmiş, çünkü bir hadîste: مَنْ كَثُرَتْ صَلَاتُهُ بِاللَّيْلِ حَسُنَ وَجْهُهُ بِالنَّهَارِ "gece namazı çok olan kimsenin gündüzün yüzü güzel olur" diye rivayet edilmiştir.[1] Dahhâk'ten rivayette "âsâr-ı vuzû'dandır" denilmiş, bu da abdest hakkında mâlum olan gurre ve tahcil hadîsi[2] ile alâkadardır. "Allah yolunda uzun müddet toz toprakla mücahedeye katlanmaktan" denilmiş[3] ki bu hepsinden cem'iyyetli bir ifadedir. Râzî der ki: "Bence bu, dünyadan halâs ve âlem-i kudse ve rahmet ü rıdvan menâziline vusul sebebiyledir."[4] Doğru, lâkin asıl mesele o halâs ve vusûlün dünyadaki esbâbını bilmektir. {ضَاحِكَةٌ} Güler, çünkü hesabdan kurtulmuştur. {مُسْتَبْشِرَةٌ} Müjdelenir, sevinir ❁ çünkü rahmet ü rıdvan ile cemâl-i Hakk'a kavuşmaktadır. {وَوُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ} Nice yüzler de o gün {عَلَيْهَا} üzerlerinde {غَبَرَةٌ} bir gubâr ❁ tortoz istîlâ etmiş {تَرْهَقُهَا} o tozu da {قَتَرَةٌ} is gibi bir karalık sarmıştır. Yüzlerde böyle tortozla karanın ictimâ'ı ise havf u zillet ile elem ve azâbın en mûhiş[5] tezahürüdür. {أُولٰٓئِكَ هُمُ الْكَفَرَةُ الْفَجَرَةُ} İşte onlar, öyle tozlu kara yüzlüler kefere-i fecereden ibarettirler. ❁ Onlar küfr ile fücûru cem' etmiş, Allah teâlâ da onu onlara tortoz içinde yüzler karası etmiştir. Onun için insan[6] o gün gelmeden kendi meşiyyet ve iradesiyle bütün bunları düşünüp Allah'tan korkarak ve küfr ü fücurdan sakınarak Allah'ın [5591] emirlerini tutup iman ve islâm ile

---

1 İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 174:

حدثنا إسماعيل بن محمد الطلحي حدثنا ثابت بن موسى أبو يزيد عن شريك عن الأعمش عن أبي سفيان عن جابر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من كثرت صلاته بالليل حسن وجهه بالنهار.

Söz seneddeki râvîlerden Şerîk'e aittir. Ondan bu sözü nakleden Sâbit birgün Şerîk'in meclisine vardığında Şerîk bu senedi zikrediyormuş, o esnada âmâ ve âbid bir zât olan Sâbit'in geldiğini görünce bu sözü söylemiş, Sâbit de onu zikredilen senedin hadisi zannederek nakletmiştir (İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* II, 305).

2 Müslim, Tahâret, 35. Krş. Buhârî, Vudû', 3:

عن نعيم بن عبد الله أنه رأى أبا هريرة يتوضأ فغسل وجهه ويديه حتى كاد يبلغ المنكبين، ثم غسل رجليه حتى رفع إلى الساقين ثم قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: إن أمتي يأتون يوم القيامة غرا محجلين من أثر الوضوء فمن استطاع منكم أن يطيل غرته فليفعل.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 706. Krş. Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 225:

مسفرة مضيئة متهللة، من أسفر الصبح إذا أضاء وعن ابن عباس: من قيام الليل لما روي في الحديث: من كثرت صلاته بالليل حسن وجهه بالنهار، وعن الضحاك: من آثار الوضوء، وقيل: من طول ما اغبرت في سبيل الله.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 62:

وعندي أنه بسبب الخلاص من علائق الدنيا والاتصال بعالم القدس ومنازل الرضوان والرحمة.

5 H: "müdhiş".

6 H: "insanoğlu".

temizlenmeye çalışmalı ve o gün yüz aklığıyla güle güle, sevine sevine o son murâda ermelidir. Zira bu dünya böyle kalacak değildir. Bundan sonraki sûrede geleceği vechile o Güneş dürülüp yıldızlar sönecek, insana yalnız yaptığı amel kalacak; Hakk'ın huzûrunda ya yüz aklığı ya yüzler karası olacaktır.

[5592]

سُورَةُ التَّكْوِيرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

TEKVÎR SÛRESİ

Buna Tekvir Sûresi, Küvviret Sûresi, اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ denilir, Mekkîdir.

Âyetleri: Yirmi dokuzdur.

Kelimeleri: Yüz otuz dokuz.

Harfleri: Beş yüz otuz üç.

Fâsılası: ت، س، م، ن harfleridir.

İmam Ahmed, Tirmizî ve Hâkim, İbn Ömer radıyallâhu anhümâ'dan rivayet etmişlerdir ki[1] Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: مَنْ سَرَّهُ أَنْ يَنْظُرَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ كَأَنَّهُ رَأْيُ عَيْنٍ فَلْيَقْرَأْ «إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ» وَ«إِذَا السَّمَاءُ انْفَطَرَتْ» وَ«إِذَا السَّمَاءُ انْشَقَّتْ» "her kim kıyamet gününe göz göre gibi bakmak arzu ederse اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ve اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ ve اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ sûrelerini[2] okusun."[3]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ ﴿١﴾ وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ ﴿٢﴾ وَاِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ ﴿٣﴾ وَاِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ ﴿٤﴾ وَاِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ ﴿٥﴾ وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ ﴿٦﴾ وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ ﴿٧﴾ وَاِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ ﴿٨﴾ بِاَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ ﴿٩﴾ وَاِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ ﴿١٠﴾ وَاِذَا السَّمَٓاءُ كُشِطَتْ ﴿١١﴾ وَاِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ ﴿١٢﴾ وَاِذَا الْجَنَّةُ اُزْلِفَتْ ﴿١٣﴾ عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ ﴿١٤﴾ فَلَٓا اُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ ﴿١٥﴾ اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ ﴿١٦﴾ وَالَّيْلِ اِذَا عَسْعَسَ ﴿١٧﴾ وَالصُّبْحِ اِذَا تَنَفَّسَ ﴿١٨﴾ اِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ ﴿١٩﴾ ذِى قُوَّةٍ عِنْدَ ذِى

---

1 M ve B -"ki".
2 H: "sûresini".
3 Tirmizî, Tefsîr, 81.

الْعَرْشِ مَكِينٍۙ ﴿٢٠﴾ مُطَاعٍ ثَمَّ اَمِينٍۜ ﴿٢١﴾ وَمَا صَاحِبُكُمْ بِمَجْنُونٍۚ ﴿٢٢﴾ وَلَقَدْ رَاٰهُ بِالْاُفُقِ الْمُبِينِۚ ﴿٢٣﴾ وَمَا هُوَ عَلَى الْغَيْبِ بِضَنِينٍۚ ﴿٢٤﴾ وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍۚ ﴿٢٥﴾ فَاَيْنَ تَذْهَبُونَۜ ﴿٢٦﴾ اِنْ هُوَ اِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَۙ ﴿٢٧﴾ لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ ﴿٢٨﴾ وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴿٢٩﴾

[5593] **Meâl-i Şerîfi**

O Güneş dürüldüğü vakit (1) ve yıldızlar bulandığı vakit (2) ve dağlar yürütüldüğü vakit (3) ve kıyılmaz mallar bırakıldığı vakit (4) ve vuhûş toplandığı vakit (5) ve denizler ateşlendiği vakit (6) ve nüfûs çiftlendiği vakit (7) ve o diri gömülen hangi günahla öldürüldü, sorulduğu vakit (8) ve defterler [5594] açıldığı vakit (9) ve semâ sıyrıldığı vakit (10) ve cehennem kızıştırıldığı vakit (11) ve cennet yaklaştırıldığı vakit (12) anlar bir nefis ne hazırlamıştır (13). Şimdi kasem ederim o sinenlere[1] (14) o akıp akıp yuvasına girenlere (15) ve yöneldiği dem o geceye (16) ve nefeslendiği dem o sabaha ki (17) muhakkak o (Kur'an) kerîm bir Resûl'ün getirdiği kelâmdır (18). Bir Resûl ki pek kuvvetli, metîn (19) Zü'l-Arş'ın[2] nezdinde mekîn (20) mutâ' orada, emîn (21). Yoksa sâhibiniz mecnun değil (22). Vallahi gördü onu açık ufukta (23). Ve o gayb üzerine kıskanılır değil (24). Ve o bir recîm şeytanın sözü değil (25). Siz nereye gidiyorsunuz? (26) O hâlis bir zikirdir âlemîn için (27). İçinizden müstakīm olmak dileyenler için (28). Fakat O âlemlerin Rabbi Allah dilemeyince siz dilemezsiniz (29).

{اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ} O Güneş tekvir edildiği vakit ❁ burada اِذَا ile on iki hâdise zikredilmiş, cevabında عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ buyurulmuştur: 1. tekvîr-i Şems, 2. inkidâr-ı nücûm, 3. tesyîr-i cibâl, 4. ta'tîl-i ışâr, 5. haşr-i vuhûş, 6. tescîr-i bihâr, 7. tezvîc-i nüfûs, 8. suâl-i mev'ûde, 9. neşr-i suhuf, 10. keşt-ı semâ, 11. tes'îr-i cahîm,[3] 12. izlâf-ı cennet. Ki bunlar

---

1 B: "sînelere".
2 B: "Zü'l-Arş".
3 H: "tesyîr-i cehennem".

bir kısmı nefha-i ûlâ ile dünyada, bir kısmı nefha-i sâniye ile âhirette olmak üzere kıyamet gününün en hâileli manzaraları ve hengâmeleridir.

Evvelâ; 1. **Tekvîr-i Şems**. "**Tekvîr**" esasında tedvir ve toplamak mânalarıyla alâkadar olarak sarık sarar gibi yuvarlamasına dürüp sarmak ve bohçalamak mânasınadır. Bir de bizim "devirmek" ve "kürümek" dediğimiz gibi yıkıp atmak mânasına gelir. Râzî'de mezkur olduğu üzere bazıları Hazret-i Ömer'den mervî olarak kör etmek, körletmek mânasına olduğunu da söylemişlerdir. Bunların mechûlü olarak tekvir olunmak da dürülüp sarılmak veya devşirilip atılmak veya körletilmek [5595] demek olur. Güneş'in dürülmesi iki mânaya anlaşılabilir. Birisi, kurs-ı Şems'in muhîti kabuk bağlayıp bir bohça gibi sarılarak ziyâsının sönmesi ve körlenmesi demek olur ki bu hakikattir. Veya küsuf gibi gözden gāib olmasıdır ki bu mecazdır.[1] İkincisi cirm-i Şems'in kendisi ortadan kaldırılıp atılmak demek olur ki bu mecazdır. Zira bir elbise kaldırılacağı zaman dürülüp de kaldırılmak âdet olduğundan "dürülmek" lüzum alâkasıyla izâle mânasında mecaz olur. "Tekvîr"in ikinci mânası olan yıkıp atmak bu mânada hakikat demektir. Üçüncü mâna olan köreltmek ise evvelkinin aynı demektir. Şu hâlde "tekvîr-i Şems" iki mânadan hâlî değildir. Ya ziyâsının sönmesi veya cirminin kaldırılıp gāib olması. Onun için tefsirler de başlıca bu iki mâna üzerinde yürümüşlerdir. Bu bâbda vâki' olan rivayetler: İbn Abbas'tan bir rivayette Arş'a idhâli, bir rivayette de muzlim olması. Mücâhid ve Katâde ve Hasan'dan: Ziyâsının gitmesi, yine Mücâhid'den muzmahil olması. Rebî' b. Huseym'den[2]: Atılması, Ebû Sâlih'ten: Menkus olması.[3] Kurtubî demiştir ki: "Başa sarık dolanır gibi tekvir olunur, sonra ziyâsı mahvolur, sonra da atılır."[4] Şems'in ziyâsının sönmesi suretiyle tekvîri

1 H -"Veya küsuf gibi gözden gāib olmasıdır ki bu mecazdır".

2 H, M ve B: "Haysemden".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 413-414. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 227:
وتكوير الشمس، قال ابن عباس: إدخالها في العرش وقال مجاهد وقتادة والحسن: ذهاب ضوئها وقال الربيع بن خيثم: رمى بها ومنه: كوّرته فتكوّر. وقال أبو صالح: نكست وعن ابن عباس أيضا: أظلمت وعن مجاهد: اضمحلت. وقيل: غورت وقيل: يلف بعضها ببعض ويرمى بها في البحر. وقال أبو عبيدة: كورت مثل تكوير العمامة.

4 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 227:
وأصل التكوير: الجمع، مأخوذ من كَارَ العمامة على رأسه يَكُورها أي لَاثَها وجمعها فهي تُكوّر ويُمحى ضوءها ثم يُرمى بها في البحر والله أعلم.

onda Arz'ın dahvi gibi bir kışır tabakasının husûlü ve binâen'aleyh yeni ve büyük bir arzın tekvîni demek olacağına göre daha büyük bir güneş yaratıldığı takdirde[1] orada da Arzımızdakine şebih ve fakat çok geniş bir hayat meskeni başlamış olabilirse de o güneşten kat'-ı nazarla mâlumumuz olan Güneş'in gerek sönmesi ve gerek cirminin izâle ve ifnâsı hengâmında Arzımızdaki hayâtın ve Güneş'ten ziyâ [5596] alan seyyârelerin derhâl söneceği derkârdır. İşte اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ evvelâ bu dehşeti ifade ediyor. Ma'amâfîh bu tekvir âfâkī olduğu gibi sırf enfüsî bir haysiyetle de olabilir. Bâhusus hayat ve eşyânın bizim üzerimizdeki intiba' ve temayüzü bilhassa rûhumuzun kābiliyet ve fâiliyetleriyle alâkadar olmasına nazaran rûhların bedenlerinden iftirâkı hâlinde de tekvîr-i Şems vâki' olmuş olur.

2. **İnkidâr-ı Nücûm** {وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ} yıldızlar inkidar ettiği vakit.

"**İnkidâr**" bulanmaktır. Bunda da iki mâna rivayet edilmiştir. Birisi nûrlarının safveti[2] tegayyür edip sönmesi, intımas etmesi ki فَاِذَا النُّجُومُ طُمِسَتْ [el-Mürselât 77/8] bunda zâhirdir. Birisi de وَاِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ [el-İnfitâr 82/2][3] buyurulduğu üzere saçılıp dökülmesidir ki Buhârî yalnız bunu rivayet etmiş,[4] müfessirîn de ekseriyetle bunu tercih eylemişlerdir. Râzî'nin beyânına göre; çünkü inkidarda asıl insıbab, yani dökülmektir. İmam Halil demiştir ki: "اِنْكَدَرَ عَلَيْهِمُ الْقَوْمُ denilir, 'mütevâliyen gelip döküldüler' demektir."[5] Kelbî demiştir ki: "O gün

1 Gerçi hâlihazırda sevâbit içinde Güneş'ten çok büyük olduğu tahmin olunan ecrâm farzolunuyorsa da onların Güneş'e nazaran nisbeti, Güneş'in Arzımıza nazaran nisbeti gibi olmadığı görülüyor. Zira öyle olsa idi biz Güneş'in etrafında bulunduğumuzdan dolayı onların bize mesafeleri bu güneşe olan mesafelerinden daha yakın olması hasebiyle bizim üzerimizde Güneş'ten daha büyük mikyasta ziyâ ve harâretleri görülmek ve duyulmak iktizâ ederdi. O hâlde bize güneş olamayan* ecrâmın Güneş'e güneş olamamaları** evleviyette kalır. Ma'amâfîh daha büyük güneşin yaratılması da mümkindir [Müellifin notu].
* H ve B: "olmayan".
** H ve B: "olmamaları".

2 H: "sâfiyeti".

3 "Ve yıldızlar döküldüğü vakit."

4 Buhârî, Tefsîr, 81:

«انكدرت» انتثرت.

5 Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* V, 326:

وانكدر القوم: جاءوا أرسالاً حتى انصبوا عليهم.

semâ yıldız yağdıracak, semâda yıldız kalmayıp düşecektir." Sûre-i Mülk'te dahi[1] geçtiği üzere Atâ da demiştir ki: "Çünkü nücûm, semâ ile Arz arasında kandillerde nûrdan silsilelerle muʿallaktır. Ve o silsileler melâikenin ellerindedir. Semâ ve Arz'da bulunanlar ölünce o zincirler melâikenin ellerinden düşecektir."[2] Bunları bizim anlayabileceğimiz vechile ifade edecek olursak şöyle demek oluyor: Şems'in ziyâsı söndüğü zaman şüphesiz ki ondan Kamer ve seyyârât gibi nûr alan yıldızlar tamamıyla bulanıp sönecektir. Sonra küre-i Şems, yani cirmi infilak edip atılıp muzmahil olduğu zaman da ecrâmın muvazenesini tutan ve "nûrdan zincirler" tâbir edilmiş bulunan câzibe-i umûmiye herc ü merc olarak muvâzene-i âlem bozulmuş olacağından semâda yıldızlar şihab yağmurları hâlinde dökülüp düşüşmeye başlayacaktır. Türkçemizde "bulanma" tâbiri "inkidâr" gibi iki [5597] mânayı da ifade edebileceği kanaatiyle mealde "yıldızlar bulandığı vakit" denilmekle de bu mânalar anlaşılabilir zannederim.

3. **Tesyîr-i Cibâl** {وَاِذَا الْجِبَالُ سُيِّرَتْ} dağlar yürütüldüğü vakit ۞ ki Arz'ın recfe ve zelzele ile sarsılıp infilâk ederek dağların yün gibi atıldığı, yerleri serab gibi olmak üzere başlar üzerinden geçen sehâb gibi fezâya fırlatılıp hebâen mensûrâ serpildiği hengâmdır (*Sûre-i Hâkka'da* وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ *[69/14] bak*). Ecel gelip de hikmet-i ilâhiye dünyâ hayâtı yaşayanların yaşadığı âlemin tahrîbini ve Arz u semâ nizâmının[3] diğer bir nizâma tebdîlini iktizâ ettiği zaman bunlar olacak ve o inkılâb ile varılacak olan diğer âlemde bu ecrâm ve ecsâm kalmayacak, başka bir nizam kurulacaktır. Düşünmeli ki Güneş'in dürüldüğü, yıldızların bulanıp döküldüğü ve Arz'ın parçalanıp dağların yürütüldüğü bu hengâmelerde berhayat olanları ne büyük bir havf u dehşet saracaktır.

1 H -"dahi".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 63. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 428; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 452:

والأصل في الانكدار الانصباب، قال الخليل: يقال انكدر عليهم القوم إذا جاءوا أرسالا فانصبوا عليهم، قال الكلبي: تمطر السماء يومئذ نجوما فلا يبقى نجم في السماء إلا وقع على وجه الأرض، قال عطاء: وذلك أنها في قناديل معلقة بين السماء والأرض بسلاسل من النور وتلك السلاسل في أيدي الملائكة فإذا مات من في السماء والأرض تساقطت تلك السلاسل من أيدي الملائكة.

3 H: "Arz u semânın diğer bir nizâmın".

Şüphesiz ki o vakit en kıymetli mallar mu'attal bırakılacaktır. Onun için:

4. **Ta'tîl-i Işâr** {وَاِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ} uşerâ[1] sürüleri mu'attal bırakıldığı vakit. ❁ Ayn'ın kesriyle "ışâr", ayn'ın zammı ve şîn'in fethiyle "uşerâ"nın cem'idir. "Nifâs" ve "nüfesâ" gibidir. Ayn'ın zammı ve şîn'in fethiyle "uşerâ" "onlarlı", yani "aşeratlı" demek gibi olup Araplar on aylık gebe deveye doğuruncaya kadar bu nâmı verirler ve nazarlarında en kıymetli mallarıdır. Bu suretle bunun cem'i olan "ışâr" sürüsü bazısı yeni doğurmuş[2], bazısı doğurmak üzere bulunan ve en ziyade bakılması, gözetilmesi lâzım gelen en kıyılmaz[3] mallar demek olur. Bunların ta'tîli ise çobansız, bakımsız mühmel bırakılıvermesidir. Ki[4] yüz gösteren kıyamet hâileleri[5] içinde sâhipleri böyle en nefis mallarını bile ihmal edip bırakırlar. Çünkü o gün يَوْمَ لَا يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ'dir [eş-Şu'arâ 26/88-89]. Râzî'nin beyânına göre bazıları ta'tîl-i [5598] ışâr bulutların kurumasından, yağmurların kesilmesinden kinaye olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Arap bulutu hâmillere teşbih ederler. Bu mâna mecaz olmakla beraber tesyîr-i cibâle münasebeti de vardır.[6] Âlûsî'nin nakline göre bazıları da ziraat olunur; öşrü, vergisi alınır arazi, bazıları da diyar demişlerdir.[7] Bunlar kıymetli, kıyılmaz malların ta'tîli mânasında dâhil olur. Kurtubî demiştir ki: "Kelâm, şiddeti tasvir için temsil üzerinedir. Çünkü o zaman ne ışâr vardır ne ta'tîl, mâna şudur: Işâr sürüleri olsa sâhipleri onları bırakır kendileriyle meşgul olurlardı."[8] Ma'amâfîh âyetler tertîbe delâlet eden fâ ile değil, vâv ile atfedilmiş olduğundan bunlar tesyîr-i cibâlden önce ve Arz'da zelzelelerin başladığı

---

1 H: "Işâra".
2 H: "doğmuş".
3 H: "kıymetli".
4 H -"Ki".
5 H: "halleri".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 64. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 255:
والقول الثاني: أن العشار كناية عن السحاب تعطلت عما فيها من الماء وهذا وإن كان مجازا إلا أنه أشبه بسائر ما قبله وأيضا فالعرب تشبه السحاب بالحامل قال تعالى: «فالحاملات وقرا» (الذاريات ٥١/٢).
7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 255:
وقيل: هي الديار تعطل فلا تسكن وقيل: الأرض التي يعشر زرعها تعطل فلا تزرع.
8 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 228:
وهذا على وجه المثل، لأن في القيامة لا تكون ناقة عشراء ولكن أراد به المثل أن هول يوم القيامة بحال لو كان للرجل ناقة عشراء لعطلها واشتغل بنفسه.

hengâmda olabilir. Ve o zaman ışâr da, diyar da, sâir kıymetli mallar da mevcut iken dehşetler içinde hepsi mu'attal bırakılır. Şu da öyle olmalıdır:

5. **Haşr-i Vuhûş** {وَاِذَا الْوُحُوشُ حُشِرَتْ} vuhûş haşrolunduğu vakit.

"**Vuhûş**" vahşi hayvanlar ki "vahş"ın cem'idir. "Vahş", "vahşî" müfredinin ism-i cinsidir ki insana ünsiyet etmeyen berrî hayvana denilir, "ünsî" ve "ehlî"nin zıddıdır. Lisânımızda "yabânî" diye de tâbir olunur. Işâra münasebeti, "ehlî" ile "yabânî"nin tekabülüdür. Bu münasebetle atıfta bu zıtların cem'i var demektir. Bundan dolayı murad ehlî ve yabânî mutlaka behâimin[1] haşri denilmiştir. Bu da üç vech ile tefsir edilmiştir:

Birincisi: Her taraftan istîlâ eden havf u dehşet içinde hayvânâtın öteden beri korkageldiği şeyleri unutarak deliklerinden ve yuvalarından çılgıncasına fırlayıp ne birbirlerinden ne de insanın satvetinden çekinmeksizin bir araya toplanması demektir ki[2], eşrât-ı Sâ'at'ten olmak üzere ilk nefhadan önce insanları ve hayvanları sürüp sevkedecek olan ateş çıktığı vakit olacaktır.[3]

[5599] İkincisi: Hayvânâtın haşri ölüm ve helâkte toplanmaları denilmiştir. Çünkü kıtlık olduğu yıl حَشَرَتْهُمُ السَّنَةُ denilir ki "kıtlık helâk etti" demektir.[4]

Üçüncüsü: Katâde ve birtakımlarından rivayet olunduğu üzere haşr-i vuhûş hayvanların da kısas için ba's olunup mahşere toplanmalarıdır. Müslim ve Tirmizî'de Ebû Hüreyre'den rivayet olunduğu üzere Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her hâlde hukūku ehline edâ edeceksiniz, hatta kabaş koyunun boynuzlu koyundan

---

1 H: "behâim".
2 H -"ki".
3 Bk. Buhârî, Fiten, 23:
وقال أنس: قال النبي صلى الله عليه وسلم: أول أشراط الساعة نار تحشر الناس من المشرق إلى المغرب.
4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 707; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 64-65:
وعن ابن عباس رضى الله عنهما: حشرها موتها. يقال: إذا أجحفت السنة بالناس وأموالهم حشرتهم السنة.

kısas suretiyle hakkı alınacak."[1] Ahmed b. Hanbel'in rivayetinde "ve hatta karınca karıncadan."[2] Katâde de bu âyette demiştir ki: "Her şey hatta sivrisinek kısas için haşrolunacak."[3] *Tefsîr-i Râzî*'de: "Mutezile demiştir ki: Allah teâlâ o gün hayvânâtın hepsini haşredecek ki dünyada mevt, katl ve sâir suretle onlara ermiş olan elemlerin ivazını vermek için. Ondan sonra bazılarını cennette ibkā eylemek dilerse müstahsen olduğu takdirde yapar, dilerse haberde vârid olduğu üzere ifnâ eder. Ashâbımız ehl-i sünnete göre ise Allah teâlâ üzerine istihkak hükmüyle bir şey vâcib olmaz. Velâkin o vuhûşun hepsini haşredecek de kabaşın boynuzludan hakkı alınacak. Sonra onlara 'ölün!' denecek, ölecekler."[4] Bazıları sekaleynden mâʻadâsı mükellef olmadıkları için haşrolunmaz demişlerdir. Lâkin Tirmizî hadise hasen sahih demiştir. Şu kadar ki o hadis bu âyetin tefsiri olarak vârid olmuş değildir. Burada haşr-i vuhûş, taʻtîl-i ışâr ile tescîr-i bihâr arasında zikredilmiş olmasına nazaran da bu haşrin suâl[5] gibi baʻsten sonra değil, dünyada olacak hâdisât sırasında olması zâhir görünür. Onun için birinci mâna müreccahtır. Hadis, adâlet-i ilâhiyeyi ayrıca bir beyan olarak sahihtir. Fakat bu âyetin onunla tefsirini iktizâ etmez. Ancak bu âyet onu da hatıra getirebilmek itibariyle o mânada düşünülebilir. Çünkü vâv ile atıf tertîbi de îcab etmez.

[5600] 6. **Tescîr-i Bihâr** {وَاِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ} denizler tescir edildiği vakit. ❁ "**Tescîr**" alevli ateşle fırını[6] kızdırmak ve doldurmak mânalarına gelir. Burada da bu iki mânadan üç vechile tefsir edilmiştir. Birincisi,

---

1 Müslim, Birr, 60; Tirmizî, Kıyâmet, 2:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: لتؤدن الحقوق إلى أهلها يوم القيامة حتى يقاد للشاة الجلحاء من الشاة القرناء.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 363:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم، قال: يقتص للخلق بعضهم من بعض حتى للجماء من القرناء وحتى للذرة من الذرة.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 707; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 64:

قال قتادة: يحشر كل شيء حتى الذباب للقصاص.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 64:

قال المعتزلة: إن الله تعالى يحشر الحيوانات كلها في ذلك اليوم ليعوضها على آلامها التي وصلت إليها في الدنيا بالموت والقتل وغير ذلك فإذا عوضت على تلك الآلام فإن شاء الله أن يبقي بعضها في الجنة إذا كان مستحسنا فعل وإن شاء أن يفنيه أفناه على ما جاء به الخبر وأما أصحابنا فعندهم أنه لا يجب على الله شيء بحكم الاستحقاق ولكنه تعالى يحشر الوحوش كلها فيقتص للجماء من القرناء ثم يقال لها موتي فتموت.

5 H, M ve B: "suâli".

6 M ve B: "furun".

denizlerden volkan hâlinde ateşler çıkarak sularının[1] çekilmesi ki Buhârî'de Hasan'dan bir katre su kalmayacak diye mervîdir. İkincisi, Mücâhid'den rivayet edildiği üzere doldurmak mânasıdır ki bu da iki vechile mülâhaza olunmuştur. Birisi evvelki mâna gibi ateşle doldurulmuş olması, birisi de وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ [el-İnfitâr 82/3][2] zâhirinden anlaşıldığı vechile denizlerin yarılıp akıtılarak Arz'ın her tarafını bir deniz hâlinde istîlâ etmesidir ki zelzeleler ve volkanlarla Arz'ın çalkandığı ve dağların yürütüldüğü hengâm ile mütelâzimdir. Bu üç mâna Buhârî'de de icmâlen menkuldür.[3] Bir de İbn Atıyye tefsirinde mezkur olduğu üzere denilmiştir ki: "Tescîr", "sâcûr"dan olmak muhtemildir. "Sâcûr" kelbin boynuna bağlanmak için geçirilen toka ve tasma demek olduğundan "tescîr" toka takmak veya tasma geçirmek mânasıyla zabt u temellükten mecaz olarak denizlerin o ıztırab hâlinde abluka edilmiş gibi zabt u rabtını[4] ifade etmiş olur.[5]

Abd b. Humeyd ve İbn Münzir Ebû Âliye'den rivayet etmişlerdir ki bu sûreden altı âyet dünyada ve insanlar bakarlarken, altısı da âhirettedir. إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ... وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ bunlar dünyada, وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ... وَإِذَا الْجَنَّةُ أُزْلِفَتْ bunlar da âhirettedir.[6] İbn Ebi'd-Dünya ve İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim de Übey b. Ka'b'dan şöyle rivayet etmişlerdir: Altı âyet kıyamet gününden evvel "nâs esvâkında iken"dir; Güneş'in ziyâsı gider, o hâldeler iken nücûm inkidar eder. O hâldelerken dağlar düşmeye, Arz hareket ve ıztırab ile çalkanmaya başlar. Onun üzerine korkudan cin inse, ins cinne feze' u feryad eder. Hayvânât, bütün tuyûr

---

1 B: "suların".

2 "Ve denizler akıtıldığı vakit."

3 Buhârî, Tefsîr, 81:

وقال الحسن: «سجرت» ذهب ماؤها فلا تبقى قطرة، وقال مجاهد: «المسجور» (الطور ٦/٥٢) المملوء، وقال غيره: «سجرت» أفضى بعضها إلى بعض فصارت بحرا واحدا.

4 B: "rabt u zabtını".

5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 442:

ويحتمل أن يكون المعنى ملكت وقيد اضطرابها حتى لا تخرج على الأرض بسبب الهول فتكون اللفظة مأخوذة من ساجور الكلب.

6 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 427; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 260:

وأخرج عبد بن حميد وابن المنذر عن أبي العالية رضي الله عنه قال: ست آيات من هذه السورة في الدنيا والناس ينظرون إليه وست في الآخرة، «إذا الشمس كورت» إلى «وإذا البحار سجرت» هذه الدنيا والناس ينظرون إليه، «وإذا النفوس زوجت» إلى «وإذا الجنة أزلفت» هذه في الآخرة.

u vuhûş karışıp birbirine girerler, ışâr ihmal olunur. Cin inse, size bir haber getirelim derler denize fırlarlar, bakarlar ki [5601] deniz ateş olmuş, alevler içinde, o hâldelerken Arz bir çatlayış çatlar, o hâldelerken bir rüzgâr gelir, hepsini öldürür.[1] Bazıları "ilk altı iki nefha arasındadır, dünyada diyenlerin murâdı da budur" demişler, bazıları da "onlar nefha-i ûlâdan önce, mâba'di nefha-i sâniyeye kadardır" demişler. Ma'amâfîh bu sonuncuların murâdı da gaye[2] mugayyâda dâhil olarak nefha-i sâniyeye de şâmil olmalıdır. Çünkü sual sonradır.

7. **Tezvîc-i Nüfûs** {وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ} nüfûs çiftlendiği vakit.

"**Nüfûs**" mâlum olduğu üzere "nefs"in cem'idir. "Nefs" de zât ve rûh mânalarına gelir. Nitekim "şurada şu kadar nüfûs var" dediğimiz zaman şu kadar kişi veya şu kadar can var demek olur.

"Tezvîc" de eşi eşe, dengi denge, emsâl ve akrânı birbirine zam ve ilhak edip bir yere getirmek, çatmak, çiftleştirmek, birleştirmek; hâsılı tasnif veya tevhid mânalarını ifade eder. Bunun tefsirinde başlıca iki rivayet vardır: Birincisi, Sûre-i Sâffât'ta اُحْشُرُوا الَّذٖينَ ظَلَمُوا وَاَزْوَاجَهُمْ [37/22] ve Sûre-i Vâkı'a'da وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً. فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ. وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. [56/7-10] mazmunları üzere şu rivayetlerle îzah olunmuştur: Buhârî'de "Hazret-i Ömer النُّفُوسُ زُوِّجَتْ ehl-i cennet ve ehl-i nârdan nazîri ile tezvic olunur" dedi, sonra okudu: اُحْشُرُوا الَّذٖينَ ظَلَمُوا وَاَزْوَاجَهُمْ.[3] İbn Cerîr ve daha diğerlerinden[4]; "Numan b. Beşir radıyallâhu anh demiştir ki: 'Ömer b. el-Hattâb radıyallâhu

---

1 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Ehvâl,* s. 18; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XIV, 237; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3402; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 475:

عن أبي العالية قال: دثني أبي بن كعب قال: ست آيات قبل يوم القيامة بينما الناس في أسواقهم إذ ذهب ضوء الشمس فبينما هم كذلك إذ وقعت الجبال على وجه الأرض فتحركت واضطربت واختلطت ففزعت الجن إلى الإنس والإنس إلى الجن فاختلطت الدواب والطير والوحوش فماجوا بعضهم في بعض، «وإذا الوحوش حشرت» قال: انطلقت، «وإذا العشار عطلت» قال: أهملها أهلها، «وإذا البحار سجرت» قالت الجن للإنس: نحن نأتيكم بالخبر، انطلقوا إلى البحر فإذا هو نار تأجج، قال: فبينما هم كذلك إذ تصدعت الأرض صدعة واحدة إلى الأرض السابعة السفلى وإلى السماء السابعة العليا فبينما هم كذلك إذ جاءتهم ريح فأماتتهم.

2 H, M ve B: "gayet".

3 Buhârî, Tefsîr, 81:

وقال عمر: «النفوس زوجت» يزوج نظيره من أهل الجنة والنار، ثم قرأ: «احشروا الذين ظلموا وأزواجهم».

4 H: "diğerlerinden".

anh hutbe okuyordu, dinledim وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً. فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ. وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ [el-Vâkı'a 56/7-11] dedi, sonra وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ dedi أَزْوَاجٌ فِي الْجَنَّةِ أَزْوَاجٌ فِي النَّارِ dedi.'"[1] Yine Numan b. Beşir merfû'an Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den rivayet ederek demiştir ki: "وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ durebâdır, كُلُّ رَجُلٍ مَعَ كُلِّ قَوْمٍ كَانُوا يَعْمَلُونَ عَمَلَهُ her adam ameli gibi amel eden her kavim ile beraber" dedi. Zira [5602] Allah teâlâ وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً. فَاَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ. وَاَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ مَٓا اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ. وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ buyuruyor[2] ki bunlar durebâdır" dedi.[3]

"**Durebâ**", sınıf ve şebîh mânasına "darîb"in cem'i olarak sunûf ve eşbâh demektir. Yani "ezvâcen selâse"de "ezvâc", efrâdı birbirine benzeyen sınıf mânasına "zevc"in cem'i olduğu gibi, burada da "tezvîc" o mânadan tasnif demek olup مَنْ تَشَبَّهَ بِقَوْمٍ فَهُوَ مِنْهُمْ[4] mazmûnu üzere herkes amelde benzerleriyle; iyiler iyilerle, kötüler kötülerle dizilip haşrolunacağı vakit demek olur. İbn Abbas'tan da: وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ nâs ezvâc-ı selâse olduğu vakit. Hasan'dan: Her kişi şî'asına ilhak olunduğu vakit.[5] Mücâhid'den: Nâs içinde emsal birbirleriyle cem' olunduğu vakit. Katâde'den: Her insan kendi şî'asına: Yehûd Yehûda, Nasârâ Nasârâya ilhak edildiği vakit. Rebî' b. Huseym'den[6]: Herkes sâhib-ameliyle haşrolunur: kişi sâhib-ameliyle beraber gelir, diye mervîdir[7] ki bütün bunlarda "nüfûs" zevât, "tezvîc"

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 244:

عن سماك بن حرب أنه سمع النعمان بن بشير يقول: سمعت عمر بن الخطاب وهو يخطب قال: «وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» ثم قال: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: أزواج في الجنة وأزواج في النار.

2 H: "buyuruluyor".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 245:

عن سماك عن النعمان بن بشير عن النبيّ صلى الله عليه وسلم والنعمان عن عمرو قال: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: الضرباء كلّ رجل مع كل قوم كانوا يعملون عمله، وذلك أن الله يقول: «وَكُنْتُمْ أَزْوَاجًا ثَلَاثَةً فَأَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ وَأَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ مَا أَصْحَابُ الْمَشْأَمَةِ وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ» قال: هم الضرباء.

4 Ebû Dâvûd, Libâs, 5.

5 B -"Hasan'dan: Her kişi şî'asına ilhak olunduğu vakit".

6 H ve B: "Hayseme'den"; M: "Haysemden".

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 245:

عن ابن عباس، قوله: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: ذلك حين يكون الناس أزواجا ثلاثة... عن الحسن في قوله: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: ألحق كلّ امرئ بشيعته... عن مجاهد قوله: «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: الأمثال من الناس جُمِع بينهم... عن قتادة «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: لحق كلُّ إنسان بشيعته، اليهود باليهود والنصارى بالنصارى... عن الربيع بن خثيم «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: يحشر المرء مع صاحب عمله.

hayr u şer amelde nazîr nazîre cem' u tasnif mânasına olarak يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْۚ فَمَنْ اُو۫تِيَ كِتَابَهُ بِيَم۪ينِه۪ [el-İsrâ 17/71] mazmûnu üzere insanların hayr u şer amelde metbû'ları ve birbirlerine benzerleri ile sınıf sınıf, fevc fevc mahşere davet olunup mahkeme-i kübrâda ashâb-ı yemîn, ashâb-ı şimâl ferîkun fi'l-cenne ve ferîkun fi's-sa'îr[1] tefrik olunmak üzere ba's ü tasnif olundukları vakit demek olur ki bunda sûre-i Kāf'ta geçen وَجَٓاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَعَهَا سَٓائِقٌ وَشَه۪يدٌ [50/21] mazmûnu: Dostun dost ile, hasmın hasım ile yan yana ve mütekābilen mevkıfte duruş ve seçilişleri mazmûnu da dâhil olur. أَزْوَاجٌ فِي الْجَنَّةِ وَأَزْوَاجٌ فِي النَّارِ tâbirinden[2] bazıları mü'minlerin cennette zevceleri ve huriler ile tezvicleri ve kâfirlerin cehennemde şeytanlarla çatılmaları mânasını da anlamak istemişlerse de وَاِذَا الْجَنَّةُ اُزْلِفَتْ'den anlaşıldığına göre bu henüz cennet ve cehenneme girilmeden önceki tasnif ve tefrîki anlattığı için أَزْوَاجٌ فِي الْجَنَّةِ cennete girecek sınıflar, أَزْوَاجٌ فِي النَّارِ cehenneme girecek sınıflar demek olması daha doğrudur.

[5603] İkincisi; İkrime, Dahhâk ve Şa'bî'den rivayet olunduğu üzere "nüfûs" ervâh mânasına olarak ervâhın ecsâda iade olunup birleştirildiği vakit diye tefsir olunmuştur[3] ki bu da nefha-i sâniye ile neş'et-i uhrâda ba's vakti demek olur. Demek ki bu iki tefsirin ikisine göre de وَاِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ kıyametin ikinci safhası demek olan ba's ahvâlini nâtıktır. Ve rivayet itibariyle evvelki daha kuvvetli ve mâna itibariyle de daha şümullüdür. Bunun bilhassa tarafeyni mahkeme-i kübrâya ihzar mânasında sual ve hesab ile alâkadar olduğu da şununla anlatılıyor:

8. **Suâl-i Mev'ûde** {وَاِذَا الْمَوْؤُ۫دَةُ سُئِلَتْ} mev'ûdeye sorulduğu vakit {بِاَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ} ki hangi günahla katledildi?

"**Mev'ûde**" (مَوْئُودَه): Küçükken diri olarak gömülüp öldürülen kızcağız demektir ki "ve'd"den müştaktır. "Ve'd" aslında "evd" gibi ağır basmak

1 eş-Şûrâ 42/7.
2 H: "tâbirlerinden".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 245-246; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 415; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 256:

وقال آخرون: بل عني بذلك أن الأرواح ردّت إلى الأجساد فزوّجت بها أي جعلت لها زوجا... عن عكرِمة «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: الأرواح ترجع إلى الأجساد... عن الشعبيّ أنه قال في هذه الآية «وَإِذَا النُّفُوسُ زُوِّجَتْ» قال: زوّجت الأجساد فردّت الأرواح في الأجساد.

mânasıyla alâkadar olup câhiliye Araplarının kız çocuklarını diri diri kabre gömmek âdet-i şenî'alarına denilir. Müfessirînin beyan ettikleri vechile câhiliye Araplarında bu çirkin âdet şâyi' idi ve bunu türlü türlü yaparlardı. Kimisi kızlar yüzünden bir âr gelmek korkusuyla yapar, kimisi züğürtlük ve besleyememek korkusuyla yapar, kimisi de "melâike Allah'ın kızlarıdır" dediklerinden dolayı kızlarını da[1] melâikeye ilhak etmek üzere Allah'a daha lâyıktırlar diye yaparlardı. Âlûsî'nin beyânına göre bir değil, birçokları zikretmiştir ki: Bir adamın bir kızı doğduğu vakit onu öldürmeyip berhayat bırakmak istediği surette ona yünden veya kıldan bir cübbe giydirir, bâdiyede koyun veya deve güttürürdü. Öldürmek istediği takdirde de bırakır, altı yaşlarına doğru gelince anasına "bunu temizle, süsle, hısımlarına gezmeye götüreceğim" der, hâlbuki sahrâda bir kuyu kazmıştır[2] onu oraya götürür, "bak şunun içine" der, sonra arkasından iter ve üzerine toprağı yığar, kuyuyu arz ile dümdüz [5604] edene kadar örterdi. Bir de gebe kadın vakti yaklaştığı zaman bir kuyu kazar, ağrısı tutunca başına gider, kız doğurursa onu onun içine atar, oğlan doğurursa alıkordu denilmiştir.[3] *Kāmûs* şârihi der ki: "Câhiliyede Araplar kız evlâdını açlık veya âr gelme korkusundan kabre defnederlerdi, bazıları açlık korkusuyla oğlanı dahi defnederlerdi. وَاِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ ol babda nâzil oldu."[4] Mısır müftîsi Abduh burada şöyle demiştir: "Bak şu kasvete, şu katı yürekliliğe, şu fakr u âr korkusundan başka bir günahı olmayan masum kızcağızları öldürmek vahşetine ki Arabın kalbine Müslümanlık karıştıktan sonra nasıl merhamet ve şefkate mübeddel olmuş, İslâm bu çirkin âdeti tamamen mahvetmekle bütün insaniyete ne büyük bir nimet olmuştur."[5]

---

1 H -"'melâike Allah'ın kızlarıdır' dediklerinden dolayı kızlarını da".

2 H: "hazırlamıştır".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 256. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 481:

وكانت العرب تئد البنات مخافة لحوق العار بهم من أجلهن، وقيل: مخافة الإملاق ولعله بالنسبة إلى بعضهم ومنهم من يقول: الملائكة بنات الله سبحانه عما يقولون فألحقوا البنات به تعالى فهو عز وجل أحق بهن. وذكر غير واحد أنه كان الرجل منهم إذا ولدت له بنت فأراد أن يستحييها ألبسها جبة من صوف أو شعر ترعى له الإبل والغنم في البادية وإن أراد قتلها تركها حتى إذا كانت سداسية فيقول لأمها طيبيها وزينيها حتى أذهب بها إلى أحمائها وقد حفر لها بئرا في الصحراء فيبلغ بها البئر فيقول لها: انظري فيها ثم يدفعها من خلفها ويهيل عليها التراب حتى تستوي البئر بالأرض. وقيل: كانت الحامل إذا قربت حفرت حفرة فتمخضت على رأس الحفرة فإذا ولدت بنتا رمت بها فيها وإن ولدت ابنا حبسته.

4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 42.

5 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* Mısır, 1341, s. 27:

فانظر إلى هذه القسوة وغلظ القلب وقتل البنات البريئات بغير ذنب سوى خوف الفقر أو العار كيف استبدلت بالرحمة والرأفة بعد أن خالط الإسلام قلوب العرب فما أعظم نعمة الإسلام على الإنسانية بأسرها بمحوه هذه العادة القبيحة.

Âlûsî, Bezzâr ve *Künâ*'da[1] Hâkim ve *Sünen*'de Beyhakī Hazret-i Ömer b. Hattâb radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Kays b. Âsım-ı Temîmî Resûlullah'a geldi de 'ben' dedi, 'câhiliyede sekiz kızımı ve'd ettim.' Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem 'her birinden bir rakabe âzâd et' buyurdu, o 'ben' dedi, 'deve sâhibiyim'. 'O hâlde' buyurdu, 'her birinden bir bedene hedy et.'"[2] اَلْإِسْلَامُ يَجُبُّ مَا قَبْلَهُ İslâm mâkablini keser atar"[3] olmasına nazaran bu emir tevbenin sıhhatinde vücub için olmayıp nedb için olmak gerektir. Ve bunda ve'din pek büyük cinayet olduğuna ayrıca bir tenbih vardır. Maʻamâfîh Araplar içinde ve'di çirkin görenler de vardı. Ferezdak'ın dedesi Saʻsaʻa b. Nâciyetü'l-Mücâşî kavmi Benî Temîm'den mev'ûdeleri fidye ile kurtarırdı, Ferezdak şu beytinde

وجَدِّي الّذِي مَنَعَ الْوَائِدَاتِ وَأَحْيَا الْوَئِيدَ فَلَمْ تُوئَدِ[4]

diye onunla iftihar etmiştir. Taberânî, müşârün ileyh [5605] Saʻsaʻa'dan şöyle rivayet eylemiştir: "'Yâ Resûlallah' dedim, 'ben câhiliyede bazı ameller işledim, onlarda bir ecir var mıdır? Üç yüz altmış mev'ûdenin hayatını kurtardım, her birini iki uşerâ[5] nâka ile iştirâ ederdim, bunlarda bana bir ecir var mıdır?' Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Sana onun ecri var, çünkü Allah teâlâ sana İslâm'ı inʻâm buyurdu' demiştir."[6]

---

1 Hâkim el-Kebîr'in (ö. 378/988) *el-Esâmî ve'l-Künâ* isimli bir eseri matbu olup, Hâkim Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) de *Kitâbü'l-Künâ ve'l-Elkāb* isimli bir eseri bulunduğu kaydedilmektedir. Yukarıdaki rivayeti ilk eserde bulamadık.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XV, 257. Krş. *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 397; *Müsnedü'l-Bezzâr,* I, 355; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 248; Taberânî, *el-Muʻcemü'l-kebîr,* XVIII, 337; Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 483:

وقد أخرج البزار والحاكم في الكنى والبيهقي في سننه عن عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه أنه قال: جاء قيس بن عاصم التميمي إلى رسول الله صلّى الله عليه وسلم فقال: إني وأدت ثمان بنات لي في الجاهلية، فقال النبي صلّى الله عليه وسلم: «أعتق عن كل واحدة رقبة» قال: إني صاحب إبل قال: «فاهد عن كل واحدة بدنة».

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 198. Krş. Müslim, Îmân, 192.

4 "Dedem hakkı için ki çocuklarını gömen vâ'ideleri* menʻ etti, o suretle gömülecek olanı ihyâ etti de gömülmez oldular." Bu beyitte "vâidât" denilmekle ve'di yapanların daha ziyade kadınlar olduğu da anlatılmış oluyor [Müellifin notu].

H: "ve'îdeleri"; B: "vâ'idleri".

5 B: "ışâra".

6 Taberânî, *el-Muʻcemü'l-kebîr,* VIII, 76; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 707; Heysemî, *Mecmaʻu'z-zevâid,* I, 94;

عن صعصعة بن ناجية المجاشعي وهو جد الفرزدق بن غالب بن صعصعة قال: قدمت على النبي صلى الله عليه وسلم فعرض علي الإسلام فأسلمت وعلمني آيا من القرآن فقلت: يا رسول الله، إني عملت أعمالا في الجاهلية، فهل لي فيها أجر؟ قال: «وما عملت؟» فقلت:... وقد أحييت ثلاثمائة وستين من الموؤدة أشتري كل واحدة منهن بناقتين عشراوين وجمل، فهل لي في ذلك من أجر؟ فقال النبي صلى الله عليه وسلم: لك أجره إذ من الله عليك بالإسلام.

"Ve'd" denilen bu büyük cinayetin hâsılı, evlâdını öldürmekten ibaret olduğu ve bunun en çok sebebi fukaralık ve besleyememek korkusu bulunduğu için Sûre-i En'âm'da وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ مِنْ اِمْلَاقٍۜ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَاِيَّاهُمْۚ [6/151], Sûre-i İsrâ'da وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ اِمْلَاقٍۜ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَاِيَّاكُمْۜ اِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْـًٔا كَب۪يراً [17/31] âyetleriyle de defe'ât ile nehyolunduğu gibi, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem kadınlardan bey'at alırken وَلَا يَقْتُلْنَ اَوْلَادَهُنَّ [el-Mümtehine 60/12] evlâdlarını katletmemek kaydının da tasrih olunduğu Sûre-i Mümtehine'de geçmişti. Bu âyetlere nazaran yalnız gömmek suretiyle değil, herhangi bir suretle olursa olsun evlâdını amden öldürmek de böyle büyük bir cinayettir. Onun için خِطْـًٔا كَب۪يرًا buyurulmuştur. Şu hâlde ıskāt-ı cenin, kasten çocuk düşürmek dahi evlâdını katletmek olduğu için aynı mâhiyette bir katl cinayeti olduğu unutulmamak lâzım gelir. Câhil bedevîlerin ve'd vahşetlerini dinlerken tüyleri ürperen medenîlerin, ıskāt-ı cenin cinayetlerinden yüzleri kızarmamasına da ne kadar teessüf olunsa azdır. Hatta azlin bile bir ve'd-i hafî olduğu hakkında bir hadîs-i şerif mervîdir. İmam Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce, Taberânî ve İbn Merdûye Huzâme binti Vehb'den rivayet etmişlerdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne azilden sual olundu, "ذلِكَ الْوَأْدُ الْخَفِيُّ o ve'd-i hafîdir" buyurdu demiştir.[1] Bundan dolayı azlin de hurmetine kāil olanlar olmuşsa da fıkıhta kerâhet olması tahkik olunmuştur. Çünkü nesli kesmeye bir yol, bir sû'-i isti'mâldir. Azil, ve'd-i hafî olunca hilkati tebeyyün etmiş ceninlerin [5606] ıskātı ve yeni doğan yavruların itlâfı gerek tesebbüb ve gerek mübaşeret itibariyle ve'd-i celîye mübaşeret veya tesebbüb mânasında وَلَا تَقْتُلُٓوا اَوْلَادَكُمْ [el-En'âm 6/151; el-İsrâ 17/31] neyh-i sarîhinin hükmü dâhilinde haram bir cinayet olduğunu anlamak kolay olur. Şâyân-ı dikkattir ki burada tezvîc-i nüfûstan sonra mes'ûliyet vakti ihtar olunurken ve'din ve bi-gayri hakk[ın] katl-i nüfûsun mes'ûliyetindeki ağırlık anlatılmak üzere evvelemirde hâmîsi yok farzedilen mev'ûdenin suâli tasrih olunmuş ve bunun evvelâ kātile değil,

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 361, 434; Müslim, Nikâh, 141; İbn Mâce, Nikâh, 61.

katlolunan masum kızcağıza sorulacağı anlatılarak وَاِذَا الْمَوْؤُ۫دَةُ سُئِلَتْ. بِاَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ. buyurulmuştur. Cinayetin sebebi doğrudan doğruya cânîye sorulmayıp da davacısı olan masum mev'ûdeye sorulması o ve'di yapan kātilin vicdânını sızlatacak ve hâmîsiz gördüğü mazlumun karşısında mağlûbiyetini duyuracak ve haksızlığını bütün mânasıyla tanıtarak Hakk'ın huzûrunda hiçbir müdafaaya kādir olamayacak vechile gayz ve ukūbete istihkākını anlatacak şiddetli bir ihtar ve târiz vardır ki buna "tebkît" tâbir olunur. Nitekim Nasârâ muvacehesinde Hazret-i Îsâ'ya ءَاَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِى وَاُمِّىَ اِلٰهَيْنِ مِنْ دُونِ اللّٰهِ [el-Mâide 5/116] diye sorulması da Nasârâya bu kabîlden bir târiz ile tebkittir. Bundan başka her türlü amellerin hesâbı rü'yet olunacağı da şununla anlatılıyor:

9. **Neşr-i Suhuf** {وَاِذَا الصُّحُفُ نُشِرَتْ} ve sahîfeler neşredildiği vakit ۞ Burada iki nevi suhuf zikredilmiştir: Birisi amel defterleridir ki bunların neşri hesab için açılmaları demektir. İbn Münzir'in İbn Cüreyc'den rivayet ettiği vechile "insan ölünce sahîfesi dürülür, sonra kıyamet günü açılır, ona göre hesâbı görülür"[1].[2] İkincisi de Sûre-i Hâkka'da فَاَمَّا مَنْ اُو۫تِىَ كِتَابَهُ'de [69/19] dahi geçtiği vechile hesâbın rü'yetinden sonra i'lâm gibi neşr ü tevzî' olunacak sahîfelerdir ki, bunların neşri de dağıtılıp sâhiplerine tevzî' olunması demektir. Buna bazı hadislerde "tetâyür-i[3] suhuf = sahîfelerin uçuşması" tâbir olunmuştur. Âlûsî'nin kaydettiği [5607] vechile Mersed b. Vedâ'a'dan mervîdir ki "Kıyamet günü olunca Arş'ın tahtından sahîfeler uçuşur, mü'minin sahîfesi de eline düşer, cennet-i âliyede, kâfirlerin sahîfesi de eline düşer, semûm ve hamîmde diye, yani o sahîfelerde bunlar yazılıdır."[4] Burada birincisi daha akrebdir. Bundan sonraki sûrede وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ. يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ

---

1 B -"sonra kıyamet günü açılır, ona göre hesâbı görülür".

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 431; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 260. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 261:

وأخرج ابن المنذر عن ابن جريج «وإذا الصحف نشرت» قال: إذا مات الإنسان طويت صحيفته ثم تنشر يوم القيامة فيحاسب بما فيها.

3 H: "tetayyür-i".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 260. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 709:

عن مرثد بن وداعة: إذا كان يوم القيامة تطايرت الصحف من تحت العرش فتقع صحيفة المؤمن في يده في جنة عالية وتقع صحيفة الكافر في يده في سموم وحميم أي مكتوب فيها ذلك.

[el-İnfitâr 82/10-12][1] âyetleri de buna bir beyan demektir. O defterlerin açıldığı hesab günüdür ki insanın bütün amelleri ortaya dökülür.

10. **Keşt-ı Semâ** {وَاِذَا السَّمَٓاءُ كُشِطَتْۙ} ve semâ sıyrıldığı vakit. ۞ "**Keşt**" kesilmiş bir hayvanın derisini yüzmek ve ağacın kabuğunu soymak ve yüzden nikābı sıyırmak gibi örtülü bir şeyi bürüyen örtüyü yüzünden bertaraf edip açmaktır. Semânın böyle sıyrılması da hayvanın derisi soyulur gibi kal' u izâlesiyle tefsir edilmiştir. Bundan ilk nazarda يَوْمَ نَطْوِى السَّمَٓاءَ كَطَيِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ [el-Enbiyâ 21/104] gibi âlem-i ulvînin tahrîbi ile fenâ-i küllî mânası tebâdür ederse de, bu mâna tekvîr-i Şems ve inkidâr-ı nücûm mazmunlarından da[2] anlaşılmış olduğu cihetle bundan murad semânın tayyından sonra كَمَا بَدَأْنَٓا اَوَّلَ خَلْقٍ نُع۪يدُهُ buyurduğu üzere yeni kurulacak olan o âlemde keşf-i gıtâ ve arz-ı küllî ile her hakikatin tecellîsi mânası olmak siyâk-ı beyâna daha muvâfıktır. Nitekim Tefsîr-i Nîsâbûrî'de semâ açılıp izâle olunarak fevkinde[3] cennet ve Arş münkeşif olacak meâlinde ifade etmiştir.[4] Demek ki o gün o âlemde bu dünyanın ecrâm u ecsâmından bir şey kalmayacağı gibi hakikati örten[5] hiçbir şey kalmayacak, Arş-ı Hak zâhir olup her hakikat hakka'l-yakīn münkeşif olacaktır ki bu mâna Sûre-i Kāf'da لَقَدْ كُنْتَ ف۪ي غَفْلَةٍ مِنْ هٰذَا فَكَشَفْنَا عَنْكَ غِطَٓاءَكَ فَبَصَرُكَ الْيَوْمَ حَد۪يدٌ [50/22] ve Sûre-i Hâkka'da يَوْمَئِذٍ تُعْرَضُونَ لَا تَخْفٰى مِنْكُمْ خَافِيَةٌ [69/18] ve Sûre-i İbrâhim'de يَوْمَ تُبَدَّلُ الْاَرْضُ غَيْرَ الْاَرْضِ وَالسَّمٰوَاتُ وَبَرَزُوا لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [14/48] ve Sûre-i Mü'min'de يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَۚ لَا يَخْفٰى عَلَى اللّٰهِ مِنْهُمْ شَيْءٌۜ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَۜ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [40/16] âyetleriyle beyan olunan mânadır. Bundan sonraki sûrede de semânın infitârı ile başlanıp يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْـٔاًۜ وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ [el-İnfitâr 82/19][6] hâtimesiyle bunun din günü olduğu beyan olunarak bu mâna îzah edilecektir.

---

1 "Hâlbuki üzerinizde hâfızlar var. Kiram kâtibler var. Her ne yaparsanız biliyorlar."
2 H -"da".
3 H -"semâ açılıp izâle olunarak fevkinde".
4 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 453-454:

العاشر: كشط السماء كما يكشط الإهاب عن الذبيحة والغطاء عن الشيء أي كشفت وأزيلت عما فوقها وهو الجنة وعرش الله تعالى.

5 B: "öğreten".
6 "O gün ki kimse kimse için bir şeye mâlik olmaz, emir o gün yalnız Allah'ındır."

[5608] Semâ bu suretle sıyrılıp gıtâ keşfolunduğu vakit Arş-ı Hak münkeşif olacak, nüfûs-ı insâniye Hakk'ın şu iki tecellîsi arasında bulunacaktır. Bir taraftan bütün celâl ü azametiyle gazab-ı ilâhî tecelliyâtı, bir taraftan da bütün cemâl ü vüs'atiyle rahmet-i ilâhiye tecelliyâtı:

11. **Tes'îr-i Cahîm** {وَاِذَا الْجَحِيمُ سُعِّرَتْ} ve cehennem tes'îr olunduğu vakit. ۞ Bütün şiddetiyle alevlendirilip kızıştırıldığı vakit, ki benî Âdem'in kötü amelleri ve Allah teâlâ'nın gazabı ile azgınlar için kızıştırılacaktır. وَبُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِلْغَاوِينَ [eş-Şu'arâ 26/91].

12. **İzlâf-ı Cennet** {وَاِذَا الْجَنَّةُ اُزْلِفَتْ} ve cennet yaklaştırıldığı vakit ۞ ki fazl u rahmet-i ilâhiye ile güzel amellerin sevâbından donanmış olarak müttakīlere yaklaştırılacaktır. وَاُزْلِفَتِ الْجَنَّةُ لِلْمُتَّقِينَ غَيْرَ بَعِيدٍ [Kāf 50/31] Demek ki bu vakit henüz ehl-i cehennemin cehenneme, ehl-i cennetin cennete girmek üzere ayrıldığı son fasl-ı kazâ sırası olacak ve bunlar tahakkuka mevzû' olan اِذَا ile ifade edildiği için muhakkak vukū' bulacaktır.

İşte bir kısmı dünyada[1] bir kısmı âhirette demek olan bu on iki âyet vâki' olduğu vakit {عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ} bir nefis ne hazırlamış olduğunu bilecektir. ۞ Hayır mı şer mi? İyi mi kötü mü? Dünyada ne yapmış, o gün için ne hazırlamış olduğunu hakka'l-yakīn bilip anlayacaktır. Çünkü bir zerre mikdârı da olsa hayır veya şer, yapmış olduğu her amelin defterinde ihzar edilip mîzânına konduğu ve karşısında temessül ettiğini görecektir. Bu cümle اِذَا'ların atıf ile rabtından sonra hepsinin birden cevâbıdır. Şu hâlde "bu vakitlerin her birinde bilecek" demek olmayıp, "bunları ihtivâ eden mümted vakit içinde bilecek" demek olur. Ve işte birçok âyetlerde فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ diye ihtar olunan bu biliş ve anlayıştır ki ba's [5609] ba'de'l-mevtin ifade ettiği acı veya tatlı en büyük intibahtır. اَلنَّاسُ نِيَامٌ فَاِذَا مَاتُوا اِنْتَبَهُوا "İnsanlar uykudadırlar, öldükleri vakit uyanırlar"[2] denilmesi de bundandır. يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ

---

1 H -"bir kısmı dünyada".

2 Sehl et-Tüsterî, Bişr b. Hâris, Süfyân es-Sevrî ve Hz. Ali'ye izafe edilen hikmetli bir sözdür. Bk. *Hadîsü'z-Zührî,* thk. Hasan b. Muhammed, Riyâd: Advâü's-Selef, 1418, s. 670; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* VII, 52; Sehâvî, *el-Makāsıdü'l-hasene,* s. 691; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ,* II, 312.

مُحْضَراًۚ وَمَا عَمِلَتْ مِنْ سُٓوءٍ [Âl-i İmrân 3/30] buyurulan gün de bugündür. Bu suretle burada da نَفْسٌ, كُلّ نَفْس meâlinde olarak "her bir nefis" demektir. İhzar edilen şey de iyi veya kötü amellerdir. Amellerin ihzârı ya neşr-i suhuftan anlaşıldığına göre defterleriyle huzûra getirilmesi veya dünyadaki amellerin iyilik ve kötülüklerine göre âhirette birer sûret-i mahsûsa ile temsil ve tecellî ederek huzurda bulundurulmasıdır. Nitekim dünyada bile bir nefes bir ateş hâlinde, bir hareket bir ziyâ hâlinde veya bir binâ veya bahçe suretinde temessül eder. Ve öyle olduğu içindir ki mesâîden iyi ve kötü şeyler i'mâl edilir. Ve bu suretle insanların âhiretteki neş'etleri de dünyadaki amellerinin hâsıllarından ibaret olarak temessül edecek olan hakīkat-i nefsiyeleri olmuş olur. Bundan dolayı اِنَّ الَّذٖينَ يَأْكُلُونَ اَمْوَالَ الْيَتَامٰى ظُلْمًا اِنَّمَا يَأْكُلُونَ فٖى بُطُونِهِمْ نَاراً [en-Nisâ 4/10] âyetini teşbîhe hamletmeksizin zulmen yetim malı yemenin hakikaten ateş yemek demek olduğuna kāil olanlar olmuştur. Amellerin bu suretle temessül ve tecessümü onların yazıldığı sahîfeler olarak da mülâhaza edilebilir. Her iki takdirde de amellerin böyle ihzârı Allah teâlâ'nın emriyle olduğunda şüphe yoktur. Lâkin kesb itibariyle ameller abde muzâf olduğu, ihzar da ona[1] müterettib bulunduğu için sebebiyet alâkasıyla nefs-i abde isnâdı da mecâzen sahih olur. Bu iki vecihten dolayı يَوْمَ تَجِدُ âyetinde "amel" nefs-i abde isnad edilmiş olduğu hâlde "ihzar" nefse isnad olunmayıp her nefsin onu ihzar edilmiş bulacağı anlatılmış, burada ise عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ diye nefs-i abde isnad olunmuştur. Şu hâlde nefs-i abde nazaran "mâ ahdarat" hakikatte "mâ amilet" mânasında olup her nefis dünyada iyi mi kötü mü ne yapmış olduğunu ve bu suretle huzûr-ı Hak'ta kendisi için ne hazırlamış bulunduğunu o gün bilecektir demek olur. [5610] Bilmesinin mânası da hayr u şer bütün amellerini defterinde hiçbir eksiksiz tafsîlâtıyla yazılı bulup hepsine muttali'[2] olacak, مَالِ هٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغٖيرَةً وَلَا كَبٖيرَةً اِلَّٓا اَحْصٰيهَا [el-Kehf 18/49] diyecek, yahut وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِراًۜ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ اَحَداً [el-Kehf 18/49] mantûkunca hepsini iyiliğine

1 B: "buna".
2 B: "muhtemel".

ve kötülüğüne göre temessül eden hakikati üzere hazır bulup hakka'l-yakīn müşahede edecek demektir. Zira dünyada hevâ ve hevesine uygun gelerek hoş gördüğü birtakım amellerin o gün çirkin ve acı bir surette ve dünyada birtakım külfetler[1] ve meşakkatlerle müterâfık olduğundan dolayı güç gelerek yapılan tâatlerin de o gün güzel ve sevimli bir surette karşısına dikilmiş olduğunu görecektir. Şâirin:

سَوْفَ تَرَى إِذَا انْجَلَى الْغُبَارُ أَفَرَسٌ تَحْتَكَ أَمْ حِمَارُ

"Yakında toz duman açıldığı zaman göreceksin altındaki at mı imiş yoksa merkeb mi?" dediği gibi o gün semâ sıyrılıp bütün hakikat münkeşif olduğu vakit insan da dünyada yaptığı amellerin kendisini cehenneme mi yoksa cennete mi götürdüğünü anlayacaktır. Bu biliş ve anlayış ise haber verilen on iki vaktin her birinde değil, neşr-i suhuf ve keşt-ı semâdan sonra olmak gerektir. Onun için عَلِمَتْ, اِذَا'ların her birine değil, mecmû'una bir cevap olmak üzere tefsir edilmiştir. Gerçi bu surette zâhir olan başta bir اِذَا ile iktifâ olunmaktı[2]. Lâkin bunların bir kısmı mebâdî[3] bir kısmı netâyic[4] olmak ve her biri haddizâtında bilhassa düşünülmesi ve ayrıca bir intibah ifade etmesi lâzım gelen en büyük vâkı'âttan bulunmak hasebiyle bu ahvâl ve inkılâbâtın her birinin müstakillen dehşet ve ehemmiyetine tenbih için اِذَا'lar tekrar edilmiş ve hüküm, mecmû'una rabtolunmuştur.

İbn Atıyye tefsirinde demiştir ki: "Bir kavim bu zikrolunan şeylerin benî Âdem'den her biri ve ölüm sırasındaki ahvâl hakkında istiareler ve binâen'aleyh Şems nefis ve nücûm gözleri ve havâssı olmasına zâhib olmuştur. [5611] Bu ise Kitâbullah'ta rumûz isbâtına zâhib olan bir kavildir."[5] Ebû Hayyân da bunu naklettikten sonra şöyle demiştir: "Bu

---

1 B: "gafletler".
2 H: "olunmaktır".
3 H -"bir kısmı mebâdî".
4 B: "netice".
5 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 442:
وذهب قوم من الملحدين إلى أن هذه الأشياء المذكورة استعارات في كل ابن آدم وأحواله عند موته والشمس نفسه والنجوم عيناه وحواسه والعشار ساقاه
وهذا قول سوء وخيم غث ذاهب إلى إثبات الرموز في كتاب الله تعالى.

Bâtıniyye mezhebi ve gulât-ı sûfiyyeden İslâm'a müntesib olanların mezhebleridir. Bunlar, millet-i İslâm'a intişar ile tesettür etmiş zenâdıkadır. Kitâbullah بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ [eş-Şuʿarâ 26/195] gelmiştir. Onda ne remiz ne lügaz ne bâtın yoktur. Felâsifenin ve tabiatçıların intihal eylediği şeylere îmâ da yoktur. İbn Hatîb-i Rey nâmıyla mâruf Ebû Abdullâh Râzî[1] de tefsirine hukemânın ve ashâb-ı nücûm ve ashâb-ı hey'etin kavillerinden bazı şeyler dercetmiş ise de bunlar Kitâbullah'ın tefsirinden uzaktır. Kezâlik *Tahrîr ve Tahbîr*[2] sâhibinin tefsir ettiği âyetlerin âhirinde sûfiyye müntesiblerinin kelâmlarından zikrettiği ve 'hakāyık' nâmını verdiği şeyler de böyledir. Bunların içinde itikadı şöyle dursun yazılması bile câiz olmayanlar vardır. Allah teâlâ'dan dinimizde ve akāidimizde[3] selâmet dileriz."[4] Maʿamâfîh Ebû Hayyân'ın bu sözleri ifrat ve tefritten hâlî değildir. Şüphe yok ki Kelâmullah lisân-ı Arabî-i mübîn[5] ile nâzil olmuştur. Kur'ân'ın lisânı lügaz ve muammâ gibi remizden ibaret sembolik bir ifade değildir. Ve şüphe yok ki nusûsta aslolan bir karîne-i mâniʿa bulunmadıkça zâhiri üzere hamlolunmaktır. Bununla beraber şu da muhakkaktır ki Kur'ân'ın ümmü'l-kitâb olan muhkemâtının yanında hafî, müşkil, mücmel ve müteşâbihâtı, hakikati, mecazı, sarîhi, kinâyesi, istiâresi, temsîli, tansîsi, îmâsı, belâgatinin nükteleri, taʿrîzleri, telmihleri, remizleri de vardır. Bütün bunlarda en vâzıh olan mâna maksud olmakla beraber "müstetbeʿât-i terâkîb" denilen ve derece-i tâliyede matlub olan nice ifadeler de vardır. İlm-i usûlde mâlum olduğu üzere zâhirin zâhir olması aynı zamanda tevil, tahsis, mecaz ihtimallerini kesmiş olmak lâzım gelmeyeceği cihetle o zâhire

---

1 Fahreddîn er-Râzî'yi (ö. 606/1210) kastediyor.

2 İbnü'n-Nakīb el-Makdisî'nin (ö. 698/1298) *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr fî meʿâni kelâmi's-semîʿi'l-basîr* isimli hacimli tefsir kitabı (Bk. Abdülhamit Birışık, "İbnü'n-Nakīb el-Makdisî", *DİA*, XXI, 165-166).

3 H ve B: "akidemizde".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 415:

وهذا مذهب الباطنية ومذاهب من ينتمي إلى الإسلام من غلاة الصوفية وقد أشرنا إليهم في خطبة هذا الكتاب وإنما هؤلاء زنادقة تستروا بالانتماء إلى ملة الإسلام. وكتاب الله جاء بلسان عربي مبين، لا رمز فيه ولا لغز ولا باطن ولا إيماء لشيء مما تنتحله الفلاسفة ولا أهل الطبائع. ولقد ضمن تفسيره أبو عبد الله الرازي المعروف بابن خطيب الري أشياء مما قاله الحكماء عنده وأصحاب النجوم وأصحاب الهيئة وذلك كله بمعزل عن تفسير كتاب الله عز وجل وكذلك ما ذكره صاحب التحرير والتحبير في آخر ما يفسره من الآيات من كلام من ينتمي إلى الصوف ويسميها الحقائق وفيها ما لا يحل كتابته فضلا عن أن يعتقد، نسأل الله تعالى السلامة في ديننا وعقائدنا وما به قوام ديننا ودنيانا.

5 M ve B: "lisân-ı mübîn-i Arabî".

münâfî ve münâkız olmayarak maiyyetinde bazı ihtimâlât ile derece-i tâliyede birçok işârât fehm ü istinbat olunabilmesi, muhkemâtın vuzuh [5612] ve beyânına muhalif olamayacağı[1] gibi, bilakis lisânının[2] Arabî-i mübîn olmasının levâzımındandır. Bundan dolayı Kur'an'da hiç bâtın ve remiz ve îmâ yoktur demek de doğru olmaz. الٓمٓ، قٓ، نٓ gibi mukatta'ât-ı süver ne suretle tefsir edilirse edilsin remzî olmaktan hâlî denemez. Doğrusu bazı âsârda dahi vârid olduğu üzere Kur'ân'ın hem zâhiri vardır hem bâtını, hem haddi vardır hem matla'ı.[3] Fakat Kur'an وَلَوْ كَانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللّٰهِ لَوَجَدُوا فٖيهِ اخْتِلَافاً كَثٖيراً [en-Nisâ 4/82] buyurulduğu üzere hakikatte ihtilâf ve tenakuzdan âzâde eblağ bir kitâb-ı mübîn olduğu için zâhiri ile bâtını arasında tehâlüf ve tebâyünden de münezzehtir. Bu esas Kur'ân'ın hadlerinden biridir. مَرَجَ الْبَحْرَيْنِ يَلْتَقِيَانِ. بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ [er-Rahmân 55/19-20] mazmûnu üzere zâhir ve bâtın deryâlarının iltikāsıyla beraber birbirine bağy u tecavüzüne mâni' olan haddi aşılmamak şartıyla ondan zaman zaman vehbî ve zevkī olarak alınan tulû'ât ve ilhâmâta bir nihâyet de tasavvur olunamaz. قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَاداً لِكَلِمَاتِ رَبّٖى لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ اَنْ تَنْفَدَ كَلِمَاتُ رَبّٖى وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهٖ مَدَداً'dır [el-Kehf 18/109]. Buna karşı gerek felâsife[4] ve hukemâ ve gerek ashâb-ı nücûm ve hey'et ve sâir ulemâ, ukalâ, büleğā, üdebâ, havâs ve avâmıyla bütün beşerin zihnine, rûhuna temas eden ve edebilecek olan ahvâl ve efkâr ve mevzûlar hakkında Kur'an'da redden

---

1 H ve B: "olmayacağı".

2 B: "lisânın".

3 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* (el-Mülhak) s. 23; *Müsnedü Ebû Ya'lâ,* IX, 80:

عن الحسن قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما في كتاب الله آية إلا ولها ظهر وبطن ولكل حد مطلع». نا ابن المبارك قال: سمعت غير واحد في هذا الحديث: ما في كتاب الله آية إلا ولها ظهر وبطن يقول: لها تفسير ظاهر وتفسير خفي، ولكل حد مطلع قال: يطلع عليه القوم فيستعملونه على تلك المعاني ثم يذهب ذلك القرن فيجيء قرن آخر يطلعون منها على معنى آخر فيذهب عليه ما كان عليه من قبلهم فلا يزال الناس على ذلك إلى يوم القيامة يقول: ينهى عن ذلك ولكن يفسره السنة.

Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 90:

عن الحسن قال: لا تتوسدوا القرآن فوالذي نفسى بيده لهو أشد تفصيا من الإبل المعقلة أو قال: المعقولة إلى وطنها والذي نفسى بيده ما منه آية إلا ولها ظهر وبطن وما فيه حرف إلا وله حد وكل حد مطلع.

Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs,* II, 12:

وقال أبو عبيد في حديث النبي عليه السلام أنه قال: ما نزل من القرآن آية إلا لها ظهر وبطن ولكل حرف حد ولكل حد مطلع. فقلت: يا أبا سعيد ما المطلع قال: يطلع قوم يعملون به.

Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* I, 22:

عن عبد الله ابن مسعود قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنزل القرآن على سبعة أحرف، لكل حرف منها ظهر وبطنٌ ولكل حرف حَدٌّ ولكل حدٍّ مُطَّلَع.

4 B: "felsefe".

veya isbâten îmâ yoktur demek ve Râzî gibi o yolda tenvîr-i efkâra hizmet edenlere ta'n etmek doğru olmadığı gibi, nusûs ve muhkemâtın zâhirini ibtal etmeyecek vechile Kur'ân'ın rûhî ve vicdânî zevklere doğabilen işârât[1] ve te'vîlâtından bahseden sûfiyye tefsirlerinin hepsini de Karâmita ve Hurûfiyye bâtıniyyesi gibi zenâdıkadan saymak da doğru değildir. Meselâ Kâşânî[2] ve *Arâis*[3] tefsirlerini mahza zâhirî olan me'ânî ve ahkâmı ibtal vadisinde yazılmış Hasan Sabbah ve gulât-ı İmâmiyye kitapları gibi mütalaa etmek isteyenler şüphesiz ki yanlış yola gitmiş olurlar. Evet, muhkemâtı bırakıp da فَاَمَّا الَّذٖينَ فٖى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَٓاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَٓاءَ تَأْوٖيلِهٖ [Âl-i İmrân 3/7] beyânına rağmen hep müteşâbihât arkasına düşmek, şathiyyâta sapmak fitne ve fesad [5613] yolunda tevil aramak kalb çarpıklığından, rûh bozukluğundan neş'et eden bir zeyğ u ilhaddır. Lâkin zâhirî me'ânî ve ahkâmı beyan ve tesbitten sonra onlara münâfî olmayacak vechile birtakım işârât ve te'vîlâttan da bahseden zevâtın sânihâtından istifade etmemek de mahrumiyet olur. Çünkü Kur'an; اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ [el-En'âm 6/99], اِنَّ فٖى ذٰلِكَ لَاٰيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ [er-Ra'd 13/4], لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ [el-Bakara 2/230], لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ [Yûnus 10/24], لِقَوْمٍ يَذَّكَّرُونَ [el-En'âm 6/126], لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ [el-En'âm 6/98], لِقَوْمٍ يُوقِنُونَ [el-Bakara 2/118], لِقَوْمٍ يَتَّقُونَ [Yûnus 10/6], لِاُولِى الْاَلْبَابِ [Âl-i İmrân 3/190] gibi nice âyetlerinde muhatabların evsâf ve kābiliyet-i mahsûsalarıyla derecelerine göre türlü mazmunlarla hitap edip dururken tefsirlerin böyle ezhân ve efkârın ve ahlâk u irfânın merâtibine göre inceliklere alâkadar olmaması Kur'ân'ın hadd ü matla'ına ve umûmu tenvîre mâtuf olan makāsıdına uygun da olmaz. Her hâlde zâhirîlikte ifrat etmek de bâtınîlikte ifrat etmek kadar muzırdır. وَاُولُوا الْعِلْمِ قَٓائِمًا بِالْقِسْطِ'tır [Âl-i İmrân 3/18]. Ve Kur'an'da tefsir de vardır, tevil de vardır. Şüphe yok ki kendi fikr ü hevâsına saplanıp da Güneş'i inkâra kadar gidenler her şeyi inkâr edebilirler. اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ. وَاِذَا النُّجُومُ انْكَدَرَتْ'de

---

1 H: "işaret".

2 Abdürrezzak Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vîlâtü'l-Kur'ân* isimli işârî tefsiri.

3 Rûzbihân Baklî'nin (ö. 606/1209) *Arâisü'l-Beyân* isimli işârî tefsiri.

Şems ve nücûmu evvelemirde kendi hakīkī mânalarıyla anlamaya mâni' olacak aklî ve naklî hiçbir karîne olmadığı için bunlara zâhir ve hakikati vechile inanmak lâzımdır. Bunu kaydettikten sonra tekvir ve inkidârın sûret-i vukū'una nazaran mânalarındaki hakīkī ve mecâzî ihtimalleri mülâhaza etmek bu imana münâfî olmayacağı gibi, aynı zamanda Şems ve nücûmdan mecaz ihtimâli üzerine daha umûmî bir mâna ve işaret mülâhaza etmek de o imana münâfî olmaz. Nitekim وَاِذَا الْعِشَارُ عُطِّلَتْ'de Kurtubî kelâmın istiare ve temsil üzerine olduğunu söylemekle bunun beyâna münâfî bir[1] remizden ibaret olduğunu iddia etmiştir denilemeyeceği gibi, henüz tafsîlâtı idrak olunamayan bu âyetlerin daha bazı elfâzında mecaz ve istiare ihtimallerini düşünerek o vâkı'âtı bir dereceye kadar tasavvura çalışmak da Kur'ân'ın Arabî-i mübîn bir lisan ile nâzil olmasına münâfî sırf bir remzîlik ve [5614] hurûfîlik[2], bir sembolizm ve فَاَمَّا الَّذِينَ فِى قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ [Âl-i İmrân 3/7] mısdâkınca zeyğ u fitneden ibaret olan bâtınîlik tesettürü demek değildir. Bilakis kıyâmet-i kübrâ vukū'âtını kıyâmet-i suğrâ vukū'âtıyla ezhâna takrib ederek imanı takviyeye çalışmaktır. Nitekim Nizâmüddîn Nîsâbûrî *Garâibu'l-Kur'ân ve Regāibu'l-Furkān* nâm tefsirinde bu âyetleri zâhiri vechile usul dairesinde tefsir ettikten sonra ehl-i tevilin zikri geçen kavillerini de şöyle kaydetmiştir: "Ehl-i tevil dediler ki bu ahvâli kıyâmet-i suğrâ hakkında da itibar etmek mümkindir. Kıyâmet-i suğrâ ise mevt hâlidir. O hâlde Şems nefs-i nâtıkadır. Tekvîri, onun ta'allukunun kesilmesidir. İnkidâr-ı nücûm kuvvelerin tesâkutudur. Tesyîr-i cibâl a'zâ-yı reîsenin[3] fiillerinden in'izaldir. Işâr, bedendir. O vakit emri ihmal olunur. Haşr-ı vuhûş şahıs üzerinde behîmî ve sebü'î[4] ef'âl netâicinin zuhûrudur. Tescîr-i bihâr, evhâm-ı bâtılenin ve boş emellerin tükenmesidir. Çünkü o evhâm ve emânî öyle bir deryâdır ki onun ihtiyârî veya ıztırârî mevtten başka sâhili

1 B: "ve".
2 B: "hurâfîlik".
3 H: "re'sinin".
4 H: "sibâ'î".

yoktur. Tezvîc-i nüfûs her melekenin kendi cinsine; zulmetin zulmete, nûrun nûra inzımâmıdır. Mev'ûde, mükellefin mâ-hulika-lehinin gayride zâyi' ettiği kuvvedir. Üstazlarımdan olan bazı muhakkikīnden o, hatıra sünuh edip de kitabet ile kaydedilmeyerek gāib olmuş olan her meseledir diye de işittim. Semâ da semâ-yı ervâhtır, bâkīsi zâhirdir."[1] Demek oluyor ki bu tevilleri söyleyen ehl-i tevilin muradları bu âyetlerin esas itibariyle kıyâmet-i kübrâ hakkında olduğunu nefy ü inkâr değil, onunla beraber فَاعْتَبِرُوا يَٓا اُولِى الْاَبْصَارِ [el-Haşr 59/2] müeddâsınca[2] bunlardan kıyâmet-i suğrâ olan ve herkesin göreceği muhakkak bulunan mevt ahvâli hakkında da ibret alacak mânalar anlamak mümkin[3] olduğunu dahi göstermektir. Bunun ise iman ve akāide zararı değil, menfaati vardır. Bu itibar ile yalnız مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ[4] muktezâsınca kıyâmet-i suğrâ olan ferdin ölümü değil, kıyâmet-i vustâ demek olan bir [5615] ümmetin ölümü hakkında da bu mânaları ve hâdiseleri mülâhaza etmek çok ibretlidir, bunların hepsinde عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ'dan bir intibah hissesi vardır. Çünkü onlar da büyük kıyametin bir geçidi ve bir numûnesidir. Fakat hiç unutmamak lâzım gelir ki hepsinin tamamı kıyâmet-i kübrâdadır. Ve bu âyetler, asıl onun hakkındadır. Bütün hakk u hakikatin inkişâfı, o ebedî cennet ve cehennemin öne konduğu o fasl-ı kazâ hengâmındadır ki her nefis ne ihzar etmiş olduğunu hakka'l-yakīn o vakit bilecektir.

Şimdi me'âdın bu dehşetli hakikatleri böyle haber verildikten sonra bu haberlerin hakkiyetini teyid ve tekid ile bu ahbârın hikmet ve fâidesini

---

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 454:
قال أهل التأويل: هذه الأحوال يمكن اعتبارها في وقت القيامة الصغرى وهي حالة الموت فالشمس النفس الناطقة وتكويرها قطع تعلقها وانكدار النجوم تساقط القوى وتسيير الجبال انعزال الأعضاء الرئيسة عن أفعالها والعشار البدن يهمل أمرها وحشر الوحوش ظهور نتائج الأفعال البهيمية والسبعية على الشخص وتسجير البحار نفاد الأوهام الباطلة والأماني الفارغة فإنها بحر لا ساحل له دون الموت الاختياري أو الاضطراري وتزويج النفوس انضمام كل ملكة إلى جنسها الظلمة إلى الظلمة والنور إلى النور والموؤدة القوّة التي ضيعها المكلف في غير ما خلقت لأجله وسمعت بعض المحققين من أساتذتي أنها كل مسألة سنحت للخاطر ولم تقيد بالكتابة حتى غابت والسماء سماء الأرواح والباقي ظاهر.

2 H: "müdde'âsınca".

3 H -"hakkında da ibret alacak mânalar anlamak mümkin".

4 Makdisî bu sözün Muğîre b. Şu'be'den (r.a) rivayet edildiğini söyler. Bk. *el-Bed' ve't-târîh,* II, 236. Krş. Buhârî, Rikāk, 42; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 49; İbn Abdirabbih, *Ikdü'l-ferîd,* VII, 164; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* VI, 267.

de beyan için bunları haber veren Resûl'ün şânını, risâletin kuvvetini ve Kur'ân'ın mâhiyetini tefhim ve takrir zımnında kasem ile buyuruluyor ki: {فَلَٓا اُقْسِمُ} ❁ (لَٓا اُقْسِمُ *ve Vâkı'a sûrelerine bak*). Yani bunun üzerine artık başka söz yok, ancak kasem ederim ki {بِالْخُنَّسِ} hunnese ❁ sinenlere[1] veya dönenlere. "**Hunnes**" "hânis"in cem'idir. "Hans"[2] ve "hunûs" inkıbaz ve istıhfâ veya ric'at ve teahhur, yani büzülüp sinmek veya gerilemek ve geri kalmak mânalarına lâzım ve müte'addî olduğuna göre "hânis" sinen, gāib olan veya sindirip gāib eden yahut geri kalan veya gerileten demek olur. "Hâ"nın ve "nûn"un fethiyle "hanes" de sığır ve âhu kısmının burunlarında olduğu gibi burunun ucu dudaktan geride biraz kalkık ve gerisi basık olmaya denir ki, "fatas" tâbir olunan yassıdan yakışıklıca olur. Ve onun için âhulara ve yanaklarına ve bakar kısmına zammeteynle "hunüs" ıtlak olunur. Burada "hans" ekseriyetle lâzımdan rücû' ve ıhtifâ mânalarıyla sinenler veya geri dönenler, revâci' mefhumlarıyla tefsir edilmiştir. {اَلْجَوَارِ[3]} ❁ "Cereyan"dan "câriye"nin cem'i akanlar demek olup "hunnes"e sıfat veya bedeldir. 5616] {الْكُنَّسِ} ❁ "Kânis"in cem'i; "kânis" süpürmek mânasına "kens"ten süpüren ve "künûs"tan kinâs'a giren demektir. "Kinâs" âhu kısmının ağaçlık ve ormanlık aralığında gizlendiği yatağına, yuvasına denir ki kumu, toprağa kadar süpürüp açtığı için ıtlak olunmuştur. Çokları bu cevârî seyyâreler[4] ve bâhusus "derârî-i hamse" tâbir olunan Zuhal, Müşteri, Mirrîh, Zühre, Utârid seyyâreleri olduğunu söylemişlerdir. Çünkü bunlar Şems ile beraber cereyan eder, sonra geri dönmüş görünür, sonra da Şems'in ziyâsında gizlenirler. "Rü'yet[5] itibariyle rücû'ları hunûs, Şems'in ziyâsında gizlenişleri künûstur" demişler ki eski müneccimler bunlara "hamse-i mütehayyire" nâmını vermişlerdi[6]. Birçokları da ale'l-umûm yıldızlar olduğunu nakleylemişlerdir. Bunun îzâhında denilmiştir ki: Çünkü

---

1 H: "sînelere".
2 H: "Hânis".
3 H, M ve B: "الجواري".
4 H: "seyyarelere".
5 H: "Büyût".
6 B: "vermişlerdir".

yıldızlar gündüzün hunûs eder siner, gözlerden kaybolurlar. Geceleyin de künûs eder, yataklarındaki âhular gibi yerlerinde tulû' ederler. Lâkin "künûs"un[1] böyle yalnız tulû' ile tefsirinde hafâ vardır. Onun için daha doğru olmak üzere şöyle denilmiştir: Çünkü yıldızlar, gündüzün fevka'l-ufuk oldukları hâlde bile gözlerden gizlenirler, bu sinmeleri hunûslarıdır. Tulû'larından sonra da gurûb ederek âhuların kinâslarına dâhil oldukları gibi ufkun tahtına girerler, bu da künûslarıdır. بِالْخُنَّسِ اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ'in böyle ale'l-umûm kevâkib diye tefsîri Hasan ve Katâde'den mervî olduğu gibi, Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan da rivayet edilmiştir.[2] Ma'amâfîh seyyârât-i hamse ile tefsîri de Hazret-i Ali'den rivayet olunduğu söylenmiştir.[3] İkisinde de "kens"[4] ile tavsif sığır, geyik gibi âhulara teşbih tarîkiyle istiare demektir. Çünkü "hans" gibi "künûs"[5] ve "kinâs" dahi bakara-i vahşî ve âhu kısmında kullanılan evsâftandır. Bundan dolayı İbn Abbas'tan, Sa'îd b. Cübeyr'den, Dahhâk'ten zıbâ yani geyik ve İbn Mesud'dan bakar-ı[6] vahşî demek olduğu da rivayet edilmiştir. İbn Cerîr'in bir rivayetine göre İbrâhim ile Mücâhid işbu فَلَٓا اُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ. اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ âyetini müzakere etmişler, İbrâhim [5617] Mücâhid'e[7] "bunun hakkında işittiğini söyle" demiş, Mücâhid "biz bir şey işitiyorduk, bazı nâs da nücûm diyorlar" demiş, İbrâhim de (Nehaî olacak) "onlar Hazret-i Ali'ye atfen yalan söylüyorlar" demiş.[8] Lâkin geyik ve bakar-ı[9] vahşî gibi âhu kısmından burada bir mecaz ve istiare mülâhaza edilmediği takdirde bu âyetlerin siyâk u sibâkına nazaran onlara kasem edilmekte

---

1 H: "hunûs'un".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 251-252. Krş. *Tefsîru Mücâhid,* s. 708:

عن خالد بن عُرعُرة أن رجلا قام إلى عليّ رضي الله عنه فقال: ما «الْجَوَارِ الْكُنَّسِ؟» قال: هي الكواكب.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 431; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 262:

وأخرج ابن أبي حاتم من طريق الأصبغ بن نباتة عن علي في قوله: «فلا أقسم بالخنس» قال: خمسة أنجم زحل وعطارد والمشتري وبهرام والزهرة ليس في الكواكب شيء يقطع المجرة غيرها.

4 B: "hans".

5 H: "kens".

6 H ve B: "bakara-i".

7 B: "Mücâhid'den".

8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 254:

عن إبراهيم ومجاهد أنهما تذاكرا هذه الآية «فَلا أُقْسِمُ بِالْخُنَّسِ الْجَوَارِ الْكُنَّسِ» فقال إبراهيم لمجاهد: قل فيها ما سمعت، قال: فقال مجاهد: كنا نسمع فيها شيئا وناس يقولون: إنها النجوم، قال: فقال إبراهيم: إنهم يكذبون على عليّ رضي الله عنه.

9 H ve B: "bakara-i".

zâhiren münasebet görülmez, bu olsa olsa onların yırtıcı hayvanlardan firarları hâlinde ışâr ile vuhûşun haşri manzarasına bir telmih olabilir. Seyyârâtın Şems'e irtibatlarına nazaran seyr ü hareketlerindeki ihtilâfı mülâhazada bir mâna varsa da bunu beşe tahsis etmekte vâzıh bir mâna yoktur. Ale'l-umûm nücûma kasemde ise âlemde mekânı işgal eden bütün ecrâmın كُلٌّ يَجْرِى لِاَجَلٍ مُسَمًّى [Fâtır 35/13] mantûkunca bir ecel-i müsemmâya doğru cereyânını iş'âr ederek sûrenin evvelinde zikrolunan âkıbete doğru gitmekte bulunduklarını ihtar için evvelâ mekâniyyâta, sâniyen de gece ve sabah ile zamanının cereyânına kasem edilmiş olmakta açık bir münasebet vardır. Ma'amâfîh İbn Cerîr rivayetleri naklettikten sonra hiçbiri tâyin olunmayıp umûmu[1] üzere bırakılması evlâ olduğuna kāil olmuş ve demiştir ki: "Allah teâlâ bazen hunûs eden, yani kaybolan ve bazen cereyan eden ve sonra da künûs eden[2] birtakım şeylere kasem etmiştir. 'Kinâs', 'meknis', 'mekânis'[3] kelâm-ı Arabda bakar-ı[4] vahşî ve geyiklerin girdikleri mevzi'lerdir. Bununla beraber nücûmun bulundukları mevzi'lere istiare olunması da münker değildir. Bunlardan birine tahsis için âyette bir delil de olmadığından bu sıfatları hâiz olanların hepsine ta'mîmi daha doğru olur."[5] Lâkin bu surette ta'mîm, umûm-ı mecaz olmuş olur. Hâlbuki hakikat mümkin olur, mecaza karîne de bulunmazsa ta'mîm nasıl doğru olur? Ta'mîmi tasvib edebilmek için de mecaza bir karîne bulunduğunu itiraf etmek lâzım gelir ki o da söylediğimiz gibi nücûmun hunûs ve künûs ile cereyânı [5618] siyâk u sibâka daha muvâfık olmasıdır. Bu karîne ile rivayetleri câmi' olmak üzere umûm-ı mecâzın evlâ olduğuna hükmedilebilir.

---

1 H: "umum".

2 H -"yani kaybolan ve bazen cereyan eden ve sonra da künûs eden".

3 H: "mekânîs".

4 H ve B: "bakara-i".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 254-255:

وأولى الأقوال في ذلك بالصواب: أن يقال: إن الله تعالى ذكره أقسم بأشياء تخنس أحيانا أي تغيب وتجري أحيانا وتكنس أخرى وكنوسها: أن تأوي في مكانسها والمكانس عند العرب هي المواضع التي تأوي إليها بقر الوحش والظباء، واحدها: مَكْنِس وكناس... وأما الدلالة على أن الكناس قد يكون للظباء... فالكناس في كلام العرب ما وصفت وغير مُنكر أن يستعار ذلك في المواضع التي تكون بها النجوم من السماء فإذا كان ذلك كذلك ولم يكن في الآية دلالة على أن المراد بذلك النجوم دون البقر ولا البقر دون الظباء فالصواب أن يُعَمّ بذلك كلّ ما كانت صفته الخنوس أحيانا والجري أخرى والكنوس بآنات على ما وصف جلّ ثناؤه من صفتها.

Umûm-ı mecaz olarak hâsıl-ı mâna ise: "Hunûs, cereyan ve künûs ıtlak olunabilen vasıflarla hakikaten veya mecazen muttasıf olabilen[1] şeyler" demek olur. Bu ise gaybda sinen ve sonra âlem-i şuhûdda cereyan edip de nihâyet yine âlem-i gaybda karar edeceği yere varıp nazarlardan nihan olan bütün eşyâya şâmil olur ki bu da âlemin hudûs ve fenâsıyla وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ medlûlü üzere mebde' ve me'âda bir istidlâl olur. Ve onu mülâhaza ettirmek için bilhassa âhular evsâfının âlet-i mülâhaza ittihaz edilmiş olmasında da hayât-ı hayvâniye ve hayât-ı insâniye bakımından düşünülecek incelikler vardır. Bu rivayetlerde görülüyor ki "el-künnes" vasfı hep kinâsa girmek demek olan "künûs"tan olmak üzere mülâhaza edilmiş ve maddenin aslı olan "kens", yani süpürmek mânasına hiç işaret olunmamıştır. Hâlbuki kelimenin maddesine nazaran daha şümullü olmak üzere bu mânaya da ihtimâli vardır. Bu surette "kens"in müte'addî olan bu mânasıyla "hunûs"un lâzım olan iki mânasından her birine göre şu mealleri[2] ifade eder: Birincisi; "kasem ederim o gaybda gizlenenlere, o akıp akıp süpürenlere" demek olur ki اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ "hunnes"in sıfatı olarak bunda kevn ü fesad âlemi olan dünyada tathîrât îfâsına me'mur olan meleklere kasem edilmiş olur. İkincisi; "kasem ederim o sinip sinip dönenlere, o akıp akıp süpürenlere" demek olur ki, bunda da "hunnes" dünyaya gelip gidenlere, "cevârî-i künnes" de ondan bedel olarak onları alıp alıp âhirete götüren meleklere işaret olmuş olur. Müracaat ettiğim tefsirlerde melâikeye işaret olmasına dair bir nakil görmedim, ancak *Kāmûs* etrafında melâike dahi denildiği söylenmiştir.[3] Nazmın da ihtimâli vardır. Şu hâlde İbn Cerîr'in dediği gibi umûm-ı mecaz evlâ olunca مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْخُنَّس الْجَوَارِي الْكُنَّس حَقِيقَةً أَوْ مَجَازًا mefhûmuyla bütün bu mânaların mülâhaza [5619] edilmesi daha evlâ olur. Bu tafsîlâttan şunu anlamış oluyoruz ki işbu بِالْخُنَّسِۙ. اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ kaseminde âlemdeki tehavvülât[4] ve inkılâbâtı anlatmak üzere Ve'l-Mürselâti, Ve'n-Nâziâti

---

1 H -"vasıflarla hakikaten veya mecazen muttasıf olabilen".

2 H: "mânaları".

3 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 571; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 1005:

والجواري الكنس: هي الخنس، لأنها تَكْنِسُ في الْمَغِيبِ كالظباء في الكُنُس أو هي كل النجوم لأنها تبدو ليلا وتخفى نهارا أو الملائكةُ أو بقر الوحش وظباؤه.

4 H: "tehavvülâtı".

sûrelerinin başındaki kasemleri de icmâl eden bir şümul vardır. Nitekim şu kasemlerde de zamanın tehavvülâtını ihtar ile inzar ve tebşir sarihtir:

{وَالَّيْلِ اِذَا عَسْعَسَ} Ve yöneldiği dem geceye ❁ kasem ederim.

"**As'ase**" ezdâddan olmak üzere hem ikbal hem idbar mânalarına geldiği cihetle burada bazıları ikbal, çokları da idbar mânasıyla tefsir etmişlerdir. Gecenin ikbâli vakti, kararmaya başladığı ilk saatleridir[1]. Bunda bir inzar mânası vardır. İdbârı vakti de zevâle yüz tuttuğu, sabaha yöneldiği son saatleridir ki sabahın mübeşşiridir[2]. Ekseriyet bu mânayı tercih etmişlerdir. Buhârî[3] de bu mânayı rivayet ederek عسعس أدبر demiştir ki Sûre-i Müddessir'deki وَالَّيْلِ اِذْ اَدْبَرَ [74/33] gibi olur. Mealde "yöneldiği dem" demekle de bu iki mânaya işaret ettiğimizi zannediyoruz. {وَالصُّبْحِ اِذَا تَنَفَّسَ} Ve teneffüs ettiği dem sabaha ❁ kasem ederim. Sabahın teneffüsü de اِذَٓا اَسْفَرَ [el-Müddessir 74/34] gibi açılmaya başladığı sıradır[4] ki tatlı tatlı bâd-ı sabâsının[5] letâfetine de işaret eder. Bunun gece sıkıntısını izâle eden bir bişâret ifade ettiğinde ise şüphe yoktur. Bu suretle bu kasemde Resûlullah'a ve Müslümanlara وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُو۫لٰى [ed-Duhâ 93/4][6] mazmûnu üzere hüsn-i âkıbet ile va'd ü tebşir vardır. Bu dünya onlar için sabaha yönelmiş bir gece ve her nefsin ne hazırlamış olduğunu bileceği o kıyamet vakti böyle teneffüs eden bir sabah demek olduğunu müjdelemektedir. Bütün bunlara kasem olsun ki {اِنَّهُ} o ❁ olacak[7] dehşetli vukū'âtı haber veren bu Kur'an {لَقَوْلُ رَسُولٍ كَر۪يمٍ} şüphesiz bir kerîm Resûl'ün, yani Allah [5620] teâlâ indinde mükerrem, muazzez bir Resûl'ün getirdiği kelâmdır. ❁ Sûre-i Hâkka'da dahi zikri geçtiği üzere burada bu "Resûl-i Kerîm"den murad, Kur'ân'ı Peygamber'e getiren Rûh-ı Emîn Cebrâil aleyhisselâm'dır. فَاِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلٰى قَلْبِكَ بِاِذْنِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/97] {ذ۪ي قُوَّةٍ} Pek kuvvetli ❁ hâmil olduğu risâleti, me'mur bulunduğu emri

1 B: "saatlerdir".
2 H: "mübâşiridir".
3 H, M ve B: "Buhârî'de".
4 H: "sırada".
5 H: "sabânın".
6 "Ve her hâlde sonu senin için önünden daha hayırlı."
7 H +"o".

îfâda zaafı yok, mukāvemet olunmaz, şüphe götürmez, büyük bir kuvveti var, şiddetli bir Resul. Öyle ki شَدِيدُ الْقُوٰىۙ. ذُومِرَّةٍ [53/5-6] (*Sûre-i Necm'e bak*). {عِنْدَ ذِى الْعَرْشِ} Arş'ın sâhibi olan ve onu gönderen Allah-ı Zü'l-celâl indinde {مَكِينٍ} mekîn ❁ mekânetli, yani büyük bir şeref ve haysiyeti hâiz, öyle ki {مُطَاعٍ ثَمَّ} mutâʻ orada ❁ Allah teâlâ'nın huzûrunda melâike-i mukarrebîn ona itaat ederler, onun emrini dinlerler. Ondan emir telakkī eder ve ona müracaat eylerler. {اَمِينٍ} Emîn ❁ her vechile itimada şâyan, vahy ü risâlette gayet emniyetli أَمَانَتِي إِنِّي لَمْ أُومَرْ بِشَيْءٍ فَعَدَوْتُهُ إِلَى غَيْرِهِ "benim emanetim, ben bir şey ile emrolunayım da onu başkasına tecavüz edeyim, bu vâkiʻ olmaz"[1] diye kendisinden rivayet olunduğu üzere emrolunduğu bir şeyde asla teʻaddîsi olmaz,[2] vazifesini gereği gibi yerine getirir, getirmiş olduğu vahiyde kusuru, hatası, hıyaneti asla melhuz değil, {وَمَا صَاحِبُكُمْ} ve sâhibiniz ❁ sohbetinde bulunduğunuz arkadaşınız, yani Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem {بِمَجْنُونٍ} mecnun değil. ❁ Sûre-i Necm'in başındaki مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى [53/2] âyetinde olduğu gibi burada da Resûlullah'ın nezâheti beyan buyurulurken صَاحِبُكُمْ diye muhatablar zamirine muzâf olarak "sohbet" unvânıyla tavsif buyurulmasında, Sûre-i Yûnus'ta geçen فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُراً مِنْ قَبْلِهٖ اَفَلَا تَعْقِلُونَ [10/16] mazmûnu üzere zarif bir târiz vardır. Yani ey o [5621] Kur'ân'a ve risalet haberlerine inanmamak için Peygamber'e mecnun diye bühtan etmek isteyenler o Peygamber -Muhammed Mustafa sallallâhu aleyhi ve sellem- sizin sâhibinizdir, siz senelerce onun sohbetinde bulundunuz. Aklının, ahlâkının yüksekliğini tecribe ettiniz, re'yine müracaat eylediniz, konuştunuz; bilirsiniz ki o mecnun değildir. Akıl ve idrâki tam, fazl u fazileti müsellem, hakkınızda hayırhah bir zattır. Binâenʻaleyh o size bu sözleri mecnuncasına söylemiyor; بَلْ جَٓاءَ بِالْحَقِّ وَصَدَّقَ الْمُرْسَلِينَ [es-Saffât 37/37] mısdâkınca Allah'ın gönderdiği o Resûl-i Kerîm'i tasdik ederek hakkı söylüyor. {وَلَقَدْ رَاٰهُ} Vallahi o sâhibiniz, Muhammed, onu: O Zi'l-Arş'ın[3] emîn, mutâʻ, mekîn, kuvvetli, kerîm

1 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 431.
2 H -"emrolunduğu bir şeyde asla teʻaddîsi olmaz".
3 H: "Zi'l-Arş".

Resûlü Cebrâil aleyhisselâm'ı gördü ❁ hem nasıl {بِالْاُفُقِ الْمُبٖينِ} ufuk-ı mübînde ❁ beyan edici ufuk veya açık ufuk demek olan "ufuk-ı mübîn" Sûre-i Necm'de اُفُقِ اَعْلٰى [53/7] tâbir olunan ufuktur ki; gündüzün geldiği, Güneş'in doğduğu, eşyâyı tebyin ettirip gösteren maşrık tarafı diye tefsir edilmiştir. Mücâhid'den bir rivayette "Ecyad tarafından ufuk-ı mübîn-i a'lâda" diye vârid olmuştur[1] ki Ecyad, nâm-ı diğeri Ciyad, Mekke'nin şarkında bir dağın veya arzın ismidir. Bir de ehl-i Mekke için metâli'in en yükseği Seretan burcunun re's-i matla'ı olduğundan "ufuk-ı mübîn-i a'lâ"dan murad odur denilmiştir. Resûlullah'ın Cibrîl'i ufuk-ı mübînde bu görüşü sûret-i hakîkiyesi ile görüşüdür ki Hira'dan sonra olmuştu. Arz ve semâ arasında Kürsî üzerinde Allah teâlâ'nın halkeylediği surette gördü, altı yüz cenâhı vardı diye rivayet olunmuştur.[2] İbn Cerîr de İbn Humeyd'in Cerîr tarîkiyle Atâ'dan, Âmir'den rivayetinde demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Cibrîl'i kendi suretinde bir kere görmüştü. Diğerlerinde Dıhye denilen bir recül suretinde gelirdi, kendi suretinde gördüğü gün ise gelmiş, bütün ufku seddetmişti, üzerinde dür ta'lik olunmuş yeşil bir sündüs vardı. وَلَقَدْ رَاٰهُ بِالْاُفُقِ الْمُبٖينِ Kavl-i [5622] ilâhîsi budur."[3] Lâkin Ve'n-Necmi Sûresi'nde وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰى عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهٰى. [53/13-14] diye musarrah olduğu üzere Resûlullah'ın Cibrîl'i sûret-i hakîkiyesiyle Sidre-i Müntehâ'nın yanında bir kere daha görmüş olduğu da muhakkaktır. Nitekim Taberânî ve İbn Merdûye'nin tahric ettikleri vechile İbn Abbas'tan buradaki rü'yetin Sidre-i Müntehâ yanındaki rü'yet olduğu da rivayet edilmiştir.[4] Bu surette "ufuk-ı

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 260:

عن مجاهد قوله: «بِالأفُقِ الْمُبِينِ» الأعلى. قال: بالأفق من نحو أجياد.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 418. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 4; Müslim, Îmân, 255; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIII, 8:

ولقد رآه: أي رأى الرسول صلى الله عليه وسلم جبريل عليه السلام، وهذه الرؤية بعد أمر غار حراء حين رآه على كرسي بين السماء والأرض في صورته له ستمائة جناح.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 260. Krş. *Tefsîru Mücâhid,* s. 626:

عن عامر قال: ما رأى جبريل النبيّ صلى الله عليه وسلم في صورته إلا مرّة واحدة وكان يأتيه في صورة رجل يقال له: دحْية فأتاه يوم رآه في صورته قد سدّ الأفق كله، عليه سندس أخضر معلق الدّر، فذلك قول الله: «وَلَقَدْ رَآهُ بِالأفُقِ الْمُبِينِ.

4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XII, 90:

عن ابن عباس أنه كان يقول في قوله: «ولقد رآه بالأفق المبين» إنما أعني جبريل عليه السلام أن محمدا صلى الله عليه وسلم رآه في صورة عند سدرة المنتهى.

mübîn", Sidre-i Müntehâ demek olur. Hâlbuki Sidre-i Müntehâ'daki görüş ufuk-ı a'lâda istivâdan başka "nezleten uhrâ"da bir görüş olduğu Ve'n-Necmi'de tasrih edilmiş bulunduğu için, "ufuk-ı mübîn" "ufuk-ı a'lâ"dan başka olmak iktizâ eder. Şu hâlde burada zikrolunan rü'yet iki rü'yetin ikisine de şâmil olmak ve iki rivayeti de câmi' bulunmak üzere ufuk-ı mübîn, ufuk-ı a'lâ ile Sidre-i Müntehâ'dan e'am mülâhaza edilmek daha muvâfık olacaktır. Allâhu a'lem İbn Abbas'ın murâdı da bu olmak gerektir. Bu hususta Sûre-i Necm daha mufassal olduğundan nüzûlü gerek evvel olsun gerek sonra, buradaki rü'yet ona göre tefsir edilmek lâzım gelir. Yani Resûlullah'ın Cebrâil'i hakīkī hilkati ile iki kere görmüş olduğu muhakkaktır. {وَمَا هُوَ} Ve o ❁ yani sâhibiniz {عَلَى الْغَيْبِ} gayb üzerine ❁ yani kendisine öyle vahiy geldiğine ve sâir umûr-ı gaybiyeye dair vermiş olduğu haberler gibi sizin hiss ü tecribenize dâhil olmamış bulunan gayba ait husûsâtta {بِضَنِينٍ} danîn de değildir.

"**Danîn**" buhl demek olan "dann"dan fe'îldir. Fâil mânasına da mef'ul mânasına da olabilir. Yani o meşhûdunuz olan husûsâtta bahîl olmadığı gibi gayba dair olan husûsâtta da kıskanç değildir. Almış olduğu vahyi tebliğ etmekte ve sizin müşahedenizden ve ilminizden gāib bulunan bilmediğiniz şeyleri haber verip bildirmekte bahillik etmez; gayb taslayan, gaybfuruşluk eden kâhinler [5623] veya bildiğini ücretsiz belletmeyen kimseler gibi ücret almak sevdâsıyla kıskançlık yapmaz. Binâen'aleyh onun hakkında cerr-i menfaat gibi bir garaz ve töhmet de mevzû'-i bahis olamaz. Maznun mânasına olduğuna göre de şöyle demek olur: "Meşhûdunuz olan ahvâlde akl ü fazileti mâlumunuz olan o zât-ı Muhammedî gayba karşı kıskanılacak kimse değildir. Onun gaybdan haber vermesi, vahiy alması, sizin bilmediğiniz şeyleri bilmesi çok görülmez. Onu o yüksek fıtrat ve ahlâkta yaratan Allah teâlâ'nın cânib-i gaybından vahy ü risaletle müşerref kılması da[1] kendisine[2] kıskanılacak,

1 H ve B: "kılmasında".
2 B -"kendisine".

çok görülecek bir şey değildir." اَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَباً اَنْ اَوْحَيْنَٓا اِلٰى رَجُلٍ مِنْهُمْ اَنْ اَنْذِرِ النَّاسَ [Yûnus 10/2]. Kıraatlerin bazısında ض yerine ظ ile "zanîn" okunur. Bu da iki mâna ile tefsir olunmuştur: Birincisi, töhmet mânasına "zınne"den olup o, gayb üzerine maznun, töhmetli değildir, emin ve mevsuktur demek olur. Ki bu, birinci mâna ile mütelâzim gibidir. İkincisi, suyu az kuyuya بئر ظنون denilmesinde olduğu gibi zaaf ve kıllet mânasından olarak "o, nefsinde kuvvesi[1] zayıf, hâfızası çürük, vehm ü zan ile söyler, hevâ ve hevese kapılır bir kimse de değildir" demek olur; yani vahiy telakkī ve tebliğ hususunda hiçbir zaafı yoktur. Onun aldığı vahyi alelâde insanların evhâm u zunûn karışan ve esbâb-ı ilimden olmayan ilhâmât ve sânihât gibi zayıf zannetmemelidir. O kuvvetli, emîn Resûl-i Kerîm'den tam bir müşahede üzerine aldığı teblîğātı tam bir kuvvet ile alıp hıfzederek hiçbir harfini zâyi' etmeksizin kemâl-i yakīn ile ahz u tebliğ eyler. İşte o Kur'an bu sâhibinizin ufuk-ı mübînde gördüğü öyle emîn, mutâ' ve Zi'l-Arş indinde mekîn, gayet kuvvetli, kerîm bir Resûl'den böyle kuvvet ve emniyetle ahz u tebliğ eylediği bir kelâmdır ki onu O Arş'ın sâhibi Allah teâlâ'nın göndermiş olduğunda hiç[2] şüphe yoktur. {وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَيْطَانٍ رَجِيمٍ} Ve o, Kur'an, bir şeytân-ı racîmin, yani [5624] rahmet-i ilâhiyeden tardolunmuş taşlanacak bir şeytanın sözü değildir. ❁ O sâhibinize görünen Resûl, kâhinlere görünenler gibi Mele-i A'lâ'dan kulak hırsızlığı edip de وَيُقْذَفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ. دُحُوراً [es-Sâffât 37/8-9] mısdâkınca her taraftan taşlanan aldatıcı şeytanlardan değil, tekrim ve itaat olunması lâzım emîn bir melek, bir Allah elçisi olduğu zikrolunan evsâftan mâlum bulunduğu gibi, onu gören ve size haber veren sâhibiniz de şeytan ve şeytanetten uzaktır. Bunu sâhibinizin akl u ahlâkı üzerindeki tecribelerinizle bilmeniz, inanmanız lâzım gelir. Âhiretin dehşet ve mes'ûliyetini ve o vakit عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ olduğunu ve bu kadar kuvvetli kasemlerle bu hakikatlerin

1 H: "kuvvesiz".
2 H -"hiç".

tahakkukunu size o Zü'l-Arş tarafından haber verip duran sâhibinize inanmamakta ne büyük tehlikeler bulunduğunu düşünmelisiniz. {فَاَيْنَ تَذْهَبُونَ} O hâlde siz nereye gidiyorsunuz? ❁ Bu hakikatlere karşı doğru yolu bırakıp da nelere zâhib oluyor, ne büyük dalâletlere düşüyorsunuz? Haberiniz olsun ki {اِنْ هُوَ} o Kur'an, başka değil {اِلَّا ذِكْرٌ} hâlis bir zikirdir. ❁ Unutulmaması lâzım gelen bir öğüttür. {لِلْعَالَمِينَ} Bütün ukalâ âlemleri için. ❁ Fakat hakikatte tam mânasıyla âkil olanlar kimler olduğu anlatılmak üzere لِلْعَالَمِينَ'den bedel olarak {لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ} bilhassa içinizden müstakīm olmak, hakk u savâbı arayarak doğru gitmek dileyenler için ❁ çünkü tezkirden, va'z u nasihatten menfaat görecek olanlar onlardır. Ve hakikatte âkil olanlar da onlar demektir. İşte Kur'ân'ın inzâlinden ve bu haberleri ihbar eylemekten asıl hikmet ve gaye böyle müstakīm olmak isteyenlere istikāmet yolunu anlatmaktır. Doğru gitmek istemeyen kimseler ise o tezkirden hoşlanmaz, ondan istifade etmezler. O zikir onlara tesir etmez, gafletlerinden uyandırmaz, uyandırsa da onlar, eğrilikten hoşlandıkları [5625] için onu eğip bükerek aksine gitmek ister, daha ziyade zarar görürler وَلَا يَزِيدُ الظَّالِمِينَ اِلَّا خَسَاراً [el-İsrâ 17/82] olur. Görülüyor ki[1] zikr ü fikir teklîfi evvelâ "li'l-âlemîn" diye bütün zevi'l-ukūle tevcih olunduktan sonra bilhassa istikāmet dileyenlerin meşiyyetlerine bağlanmıştır. Demek ki teklif ve mes'ûliyet ef'âl-i ihtiyâriyeye aittir. Bunda hidâyet de mükellefînin meşiyyetine[2] mütevakkıftır. Hakkı talep etmek için evvelemirde fikrini hakka ve hayrı kesbetmek için azm ü iradesini hayra tevcih etmesi farzdır. Fakat bununla beraber şunu da bilmek lâzımdır ki mükellefin meşiyyeti şart olmaktan onun muvaffakiyet için ne şart-ı kâfî ne de illet-i müstakille olması lâzım gelmez. Zikirden intifâ' abdin istikāmeti dilemesiyle meşrut kılınmasından dolayı insan irade ve meşiyyetinde tamamen müstakil ise ve binâen'aleyh müstakīm olmayı dilemek isterse hemen dileyiverir.

---

1 H +"o".
2 H -"aittir. Bunda hidâyet de mükellefînin meşiyyetine".

Dilerse hemen müstakīm oluverirmiş zannetmemelidir. وَكُلَّ اِنْسَانٍ اَلْزَمْنَاهُ طَٓائِرَهُ فٖي عُنُقِهٖ [el-İsrâ 17/13] müeddâsınca her insanın mes'ûliyeti itibariyle mukadderâtı kendi meşiyyetine rabtedilerek kendi boynuna geçirilmiş olmakla, o mukadderâtında bütün illet ü esbâb insanın meşiyyetinden ibaret imiş gibi bütün muvaffakiyet de insanın kendine verilmiş değildir. Fi'l-vâki' insanın istikāmete muvaffakiyeti için meşiyyeti bir şarttır. Fakat bütün şurût ve esbâb ondan ibaret değil, onun da bir şartı vardır. Onun için burada zikirden intifâ' hükmü insanın istikāmeti dilemesine rabtedilmiş olmakla insanlar kendi işlerinde tamamen hâkim imişler gibi tevehhüm olunmamak ve meşiyyet hususunda da nokta-i istikāmet anlatılmak üzere vâv-ı hâliye veya istînâfiye ile buyuruluyor ki: {وَمَا تَشَٓاؤُنَ اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمٖينَ ۝} Burada hitab, "zikr[ün] li'l-âlemîn" ta'mîmine nazaran umûmî görünmekle beraber لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقٖيمَ karînesiyle bilhassa istikāmeti dileyenlere nazaran mülâhaza edilmek daha kuvvetlidir. Şu hâlde birisi yakın [5626] sevke göre nas olarak dâl bi'l-ibâre, birisi de sevk-ı ba'îde nazaran veya sevkten kat'-ı nazarla zâhir ve dâl bi'l-işâre olmak üzere derece derece bir iki mâna melhuz olduğu gibi, ما'nın nefy-i hâl veya nefy-i istikbal olabilmesine ve meşiyyetlerin ıtlak ve takyidlerine, bir de اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ istisnâ-i müferrağı اِلَّا بِاَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ, bir ihtimâle göre de اِلَّا وَقت اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ takdîrinde olabileceğine nazaran nazmın kendisinde dahi birkaç vecih muhtemil olmakla beraber asıl sevk, istikāmet meşiyyeti üzerine bir tezkir olup diğerleri derece-i tâliyededir. Meşiyyet, mutlak görünmekle beraber istikâmet meşiyyeti olmak siyâkın muktezâsıdır. Bu bakıştan evvelâ ما, karîne bulunduğu zaman nefy-i istikbalde dahi kullanılırsa da, asıl vaz'ı nefy-i hâl olduğuna göre şu mâna zihne gelebilir: "Ma'amâfîh siz dilemiyorsunuz, müstakīm olmak istemiyorsunuz, meğer ki ileride Allah dileye, yani istikâmetinizi dileyip de sizi meşiyyette mecbur ede." Bunda اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ hâlde مَا تَشَٓاؤُنَ istikbalde demek olur. Lâkin bu surette hitab, istikāmeti istemeyenlere tahsis

edilmiş, Allah teâlâ'nın meşiyyetine de اِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّمَٓاءِ اٰيَةً فَظَلَّتْ اَعْنَاقُهُمْ لَهَا خَاضِعِينَ [eş-Şu'arâ 26/4] gibi yalnız ilcâî ve icbârî meşiyyet mânası verilmiş olur. İnsanı meşiyyetinde tamamen müstakil ve fiilinin hâlıkı addetmek isteyen Mutezile bu mânaya sarılmak istemişlerse de bunda müstakīm olmak isteyenlere bir tezkir yapılmamış, ancak istemeyenlere hitab ile bir inzar yapılmış oluyor. Bu ise لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ sevkine münâfîdir. Buna muvâfık olan hitab, ya umûmî veya müstakīm olmak dileyenlere müteveccih olarak istikāmette de meşiyyet-i abdin meşiyyet-i ilâhiyeye iktirânını ihtar etmektir. Ma'amâfîh ey insanlar veya ey istikāmeti dileyenler! Siz o istikāmeti başka bir sebep ve suretle dilemiyorsunuz, ancak Allah'ın onu meşiyyetiyle, yani sizin dilemenizi dilemesi, iradenizi irade etmesiyle diliyorsunuz. O hâlde istikāmete muvaffak olanlar muvaffakiyeti kendilerinden bilmemeli, Allah'ın [5627] fazl u kereminden bilmelidirler. Yahut "siz hiçbir takdirde o meşiyyeti kendi kendinize yapamazsınız, o istikāmeti dileyemezsiniz, ancak Allah'ın meşiyyeti, yani sizin meşiyyetinizi iradesi takdîrinde dilersiniz, yaparsınız." Bu iki mânanın ikisinin de hâsılı şu olur: Allah'ın iradesine iktiran etmeyince sizin ne iradeniz vâki' olur ne murâdınız, ne istikāmetiniz ne tezekkürünüz; çünkü Allah Rabbü'l-âlemîn'dir, O'nun mülkünde, O'nun iradesi olmaksızın hiçbir şey olamaz. Onun için istikāmeti dileyenler de muvaffakiyeti kendi iradelerinden bilmemeli, Allah'ın fazl u kereminden bilmelidirler. İşte siyâka nazaran bu âyetin fâide-i tezkîriyesi budur.

Görülüyor ki bu mânalarda لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ karînesiyle وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ: أَيِ الْإِسْتِقَامَة، اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ: أَيْ مَشِيَّتَكُمْ diye tefsir edilmiştir. Ebussuud وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ أَيِ الْإِسْتِقَامَةَ مَشِيَّةً مُسْتَتْبَعَةً لَهَا demekle daha ince bir mâna ifade etmiştir.[1] Yani "siz istikāmeti istilzam edecek bir meşiyyet ile hiçbir vakit dileyemezsiniz, ancak Allah o meşiyyeti irade ettiği vakit dilersiniz.

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 464:

«وما تشاؤن» أي الإستقامة مشيئة مستتبِعة لها في وقت من الأوقات.

Çünkü Allah'ın meşiyyeti olmayınca sizin meşiyyetiniz istikāmeti istilzam etmez" demiştir. Fi'l-vâki' Allah irade etmeyince abd irade edemez, lâkin Allah abdin iradesini irade etmekle murâdını da irade etmiş olmak lâzım gelmez. İnsan bir şey irade eder de murâdı husûl bulmayabilir. Niceleri doğru gitmek ister de başı döner düşer, o vakit Allah onun iradesini irade etmiş, fakat murâdının husûlünü irade etmemiş demektir. Zira iradesini irade etmese idi o, irade edemezdi; murâdını irade ede idi murad husûle gelirdi. Demek ki Allah'ın meşiyyeti murâdı müstelzim, lâkin abdin meşiyyeti Allah'ın meşiyyetine iktiran etmedikçe müstelzim değildir. Burada istikāmeti meşiyyetten murad istikāmetin husûlü olduğu için onu müstelzim olmayan meşiyyet, mevzû'-i bahisten hâriç ve hükümsüz olacağından وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ'den murad da müstelzim olan meşiyyet olmak lâzım gelir. Şu hâlde bu kaydın [5628] hâsılı abdin hem iradesi hem murâdı husûle gelmek için ikisinin de Allah'ın iradesine iktirânı şart olduğunu anlatmaktır. Çünkü müstakīm olmak dileyenlere istikāmete îsâl etmeyen akīm bir meşiyyet ile imtinânın mânası olmaz. O imtinan ancak istikāmete muvaffakiyetleri haysiyetiyle müfîd olur.

Şu hâlde اِلَّٓا اَنْ يَشَٓاءَ اللّٰهُ mutlak görünmekle beraber mahzuf mef'ûle müte'alliktir. Hazfe karîne fiilin müte'addî olmaşı, mahzûfu tâyine karîne de وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ'dir. Binâen'aleyh mâna اِلَّا اَنْ يَشَاءَ اللّٰهُ مشيتكم demek olduğu şüphesizdir. Bu da hem meşiyyete hem müte'allâkına şâmil olmak için mezkur meşiyyeti müstelzime olmak sevkin muktezâsıdır, daha düşün. وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ fiili de kezâlik esasen müte'addî olduğu için bir mef'ul iktizâ eder. Bu da mâkabli karînesiyle istikāmettir. Ancak hitab umûma olduğuna göre bunda daha umûmî olarak herhangi bir şey وَمَا تَشَاؤُنَ شَيْئًا mânası muhtemil olduğu gibi lâzım menziline tenzil ile وما تفعلون مشية yani "siz hiçbir meşiyyet yapamazsınız" demek olması da muhtemildir. Bu surette ise istikāmet mazmûnu üzerinde minneti ifade için takrib tamam olmak üzere bunun bir kübrâ mevki'inde olması ve binâen'aleyh istikāmeti meşiyyetiniz de ancak Allah'ın meşiyyetiyledir diye matvî bir tefrî' daha gözetilmesi iktizâ eyler. Birinci vecihte ise

buna hâcet kalmamış olacağından doğrudan doğru وَمَا تَشَاؤُنَ الأستقامة diye anlamak daha kestirme ve evlâ olmuş olur. Onun için muhakkıkīn zikrettiğimiz vechile hep bunu ihtiyar eylemişlerdir[1].

Bununla beraber hitab, âm olmak için وَمَا تَشَٓاؤُنَ lâzım menzilesinde veya وَمَا تَشَاؤُنَ شَيْئًا takdîrinde bir kübrâ olmasını tercih edenler de olmuştur. Çünkü bu surette Allah'ın meşiyyeti olmadıkça abdin hiçbir meşiyyeti olamayacağı sarâhaten ve bi'l-ibâre ifade edilmiş olur ki bu da ehl-i sünnetin tam mezhebidir. İstikāmeti meşiyyetiyle[2] takyid[3] takdîrinde ise bu kübrâ bi'l-ibâre değil, bi'd-delâle anlaşılmış [5629] olacaktır. Bu zâhire daha muvâfık gibi görünürse de beyan ettiğimiz vechile istikāmet siyâkına takrîbinde bir mukaddimeye daha muhtaç olacağından dolayı asıl mâ-sîka-lehden tebâ'üddür.

Bundan başka bazıları bu ıtlâkı bir cebir düstûru gibi farzetmişler, abdin meşiyyetini ale'l-ıtlâk nefyederek yalnız meşiyyetullâhı isbat eylemek istemişlerdir. Lâkin bu hiç doğru değildir. Zira müferrağlarda hüküm istisnâlardan[4] sonra olduğu için burada abdin meşiyyeti külliyen nefyedilmiş değil, meşiyyet-i ilâhiyeye iktiran etmeyen meşiyyeti selbedilmiştir. Allah'ın meşiyyeti ile abde de meşiyyet ve hatta meşiyyet-i müstelzime isbat olunmuştur. Nitekim لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ'de de meşiyyet-i abd sarihtir. Burada olsa olsa fiilde cebir değil de cebr-i mütevassıt denilen meşiyyette cebir mülâhaza olunabilir. Bu ise doğrudur. Ma'âmâfîh meşiyyet-i abd, meşiyyet-i ilâhiyeye göre olunca meşiyyet-i ilâhiye ne vechile ta'alluk eylerse meşiyyet-i abd de o vechile olmak lâzım gelir. Şu hâlde Allah'ın meşiyyeti, abdin meşiyyetinde muhtâr olması suretinde ta'alluk ederse abd meşiyyetinde serbest bırakılmış olacağından cebr-i mütevassıt da mürtefi' olmak mümkindir. Nitekim Mâturîdiyye mezhebi bu esas üzerindedir[5]. Abdin irâde-i külliyesi, yani

1 B: "etmişlerdir".
2 H: "İstikāmeti tam meşiyyetle".
3 B: "teyid".
4 M: "istisnâdan".
5 B: "üzerinedir".

irade kuvvesi mahluk ise de irâde-i cüz'iyesi[1] başkaca bir halka muhtaç olmayacak vechile bir emr-i itibârîdir demekle bunu söylemiştir. Lâkin abdin meşiyyeti Allah'ın meşiyyetinden büsbütün ayrı ve ona muhalif olabilecek derecede muhtâr ve müstakil olduğunu zannetmek de Allah'ın Rabbü'l-âlemîn olduğunu düşünmemektir. Allah'ın meşiyyetinden hâriç hiçbir hâdis tasavvur olunamaz[2]. Onun için ibâdın ef'âl-i ihtiyâriyesinde ne cebr-i mahz ne de tefvîz-i mahz yoktur. Bilakis ibâd[3] için cebr-i mahz, cereyan eden birçok ef'âl-i ıztırâriye bulunduğu hâlde ihtiyâr-ı mahz [5630] yoktur. وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَٓاءُ وَيَخْتَارُۜ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ'dır [el-Kasas 28/68]. اَلَا لَهُ الْخَلْقُ وَالْاَمْرُۜ تَبَارَكَ اللّٰهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ'dir [el-A'râf 7/54]; binâen'aleyh insanlar istikāmeti dileyerek hakk u savâbı aramalı ve o suretle bu zikirden istifade etmelidir. Fakat istikāmete muvaffak olanlar da muvaffakiyeti Allah'tan bilmeli ve Allah teâlâ'nın verdiği meşiyyeti selb ü nez' edebileceğini de unutmamalı. لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ buyurulmakla madem ki iş bizim meşiyyetimize bırakılmıştır, o hâlde biz her ne dilersek hakk u savâb olur zannına düşmemeli, meşiyyetleriyle mes'ûliyet kendilerine ait olduğunu dâima hatırda tutmalıdır. Âlûsî'de Süleyman b. Mûsâ ve Kāsım b. Muhaymire'den şöyle rivayet olunmuştur: لِمَنْ شَٓاءَ مِنْكُمْ اَنْ يَسْتَقِيمَ nâzil olunca Ebû Cehil "demek ki iş bize bırakılmıştır[4], dilersek müstakīm oluruz, dilersek olmayız" demişti, وَمَا تَشَٓاؤُ۫نَ âyeti nâzil oldu.[5] Buna göre de bu âyet, cebri isbat için değil, tefvîz-i mahzı nefy ile istikāmeti Allah'tan dilemeye teşvik siyâkında nâzil olmuştur. İnzâra ve meşiyyet-i ilcâiyeye[6] delâleti işaret tarîkiyledir. Bu iki haysiyet de yine ber vech-i âtî tavzih olunacaktır.

---

1 B -"yani irade kuvvesi mahluk ise de irâde-i cüz'iyesi".
2 H: "olunmaz".
3 H ve B: "abd".
4 M: "işi bize bırakmıştır".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 264; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 509; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 266:

عن سليمان بن موسى قال: لما نزلت هذه الآية «لِمَنْ شَاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ» قال أبو جهل: الأمر إلينا، إن شئنا استقمنا وإن شئنا لم نستقم، فأنزل الله: «وَمَا تَشَاءُونَ إلا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ».

6 B: "ilâhiyeye".

[5631]

سُورَةُ الْانْفِطَارِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعَ عَشْرَةَ اٰيَةً

İNFİTÂR SÛRESİ

İnfitâr Sûresi veya إِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ Sûresi denilen bu sûre dahi Mekkî'dir.

Âyetleri: On dokuzdur.

Kelimeleri: Seksen.

Harfleri: Üç yüz yirmi yedi.

Fâsılası: ت، م، ك، ن، ه harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

إِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ ﴿١﴾ وَاِذَا الْـكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ ﴿٢﴾ وَاِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ ﴿٣﴾ وَاِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ ﴿٤﴾ عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَاَخَّرَتْ ﴿٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْـكَرِيمِ ﴿٦﴾ اَلَّذ۪ى خَلَقَكَ فَسَوّٰيكَ فَعَدَلَكَ ﴿٧﴾ ف۪ٓى اَيِّ صُورَةٍ مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَ ﴿٨﴾ كَلَّا بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالدّ۪ينِ ﴿٩﴾ وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظ۪ينَ ﴿١٠﴾ كِرَامًا كَاتِب۪ينَ ﴿١١﴾ يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ ﴿١٢﴾ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَف۪ى نَع۪يمٍ ﴿١٣﴾ وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَف۪ى جَح۪يمٍ ﴿١٤﴾ يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدّ۪ينِ ﴿١٥﴾ وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَٓائِب۪ينَ ﴿١٦﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدّ۪ينِ ﴿١٧﴾ ثُمَّ مَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدّ۪ينِ ﴿١٨﴾ يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْـًٔا وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ ﴿١٩﴾[1]

[5632] **Meâl-i Şerîfi**

Semâ çatladığı[2] vakit (1) ve yıldızlar döküldüğü vakit (2) ve denizler akıtıldığı vakit (3) ve kabirler deşildiği vakit (4) bilir bir nefis nedir takdim ettiği ve tehir ettiği (5). Ey insan! Ne mağrur etti seni o Kerîm

1 Son üç âyetin metni matbu nüshada yer almamaktadır.
2 B: "açıldığı".

Rabbine? (6). Ki seni yarattı, düzenine koydu, tenasüb ve itidal verdi (7). Dilediği herhangi bir surette terkib etti (8). Hayır hayır, doğrusu siz dini tekzib ediyor, cezâya inanmıyorsunuz (9). Hâlbuki üzerinizde hâfızlar var (10) kirâm[1] kâtibler var (11). Her ne yaparsanız biliyorlar (12). Şüphesiz ki iyiler na'îm içindedir (13). Ve şüphesiz ki fâcirler cahîm içindedir (14). Din günü ona yaslanacaklardır (15) ve ondan gāib olmayacaklardır (16). Ve bildin mi nedir din günü? (17). Evet, bildin mi nedir din günü? (18) O gün ki kimse kimse için bir şeye mâlik olmaz, emir o gün yalnız Allah'ındır (19).

{اِذَا السَّمَٓاءُ انْفَطَرَتْ} ❁ "**İnfitâr**" inşikāk demek ise de başlangıcı olmak daha ziyada yaraşır وَيَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلٰٓئِكَةُ تَنْزٖيلًا [el-Furkân 25/25] âlemin nizâmı ve Sûre-i Rahmân'da فَاِذَا انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ [55/37] Hâkka'da وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ [69/16] Müzzemmil'de اَلسَّمَٓاءُ مُنْفَطِرٌ بِهٖ [73/18] Amme'de وَفُتِحَتِ السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ اَبْوَابًا [78/19] âyetleri vechile [5633] melâikenin nüzûlü için yarılıp inşikāk etmeye başlamasıdır[2] ki semânın terkîbi, ecsâmın nizâmı bozularak âlemin harâba yüz tuttuğu zamandır. Evvelki sûrenin başındaki eşrât-ı Sâ'at'ten on iki âyet gibi burada da dört âyet zikrolunuyor ve bunlardan ikisi ulviyyâta, ikisi de süfliyyâta ait bulunuyor. Birincisi infitâr-ı semâ, ikincisi {وَاِذَا الْكَوَاكِبُ انْتَثَرَتْ} kevâkib intisâr ettiği vakit ❁ "**intisâr**" dizili bir şeyin râbıtası koparak dökülüp dağılmasıdır. Yıldızların dökülmesi de umûmî câzibe muvâzenesinin muhtel olmasıyla husûle gelecek sukūt ve izmihlâllerdir ki ipliği kopmuş inci dizilerinin dökülüp saçılmalarına teşbih olunarak, izâlelerinden isti'âre-i musarraha veya mekniyye olduğunu söylemişlerdir. Üçüncüsü {وَاِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ} ve denizler tefcir olunduğu vakit ❁ denizlerin tefcîri, yarılıp akıtılması, aralarındaki berzahların yırtılıp hepsinin bir deniz hâline gelmesi veya sularının çekilip kalmaması suretlerine sâdık olabilir ki evvelki sûrede geçen tescir ile alâkadardır. Dördüncüsü ba'sere-i kubûr {وَاِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ} ve kabirler

1 H: "kerîm".
2 H ve B: "başlamıştır".

deşildiği vakit ۞ "ba'sere", "bahsere" gibi toprağı deşip dağıtarak altını üstüne, içini dışına çevirmektir ki lâzımı olan ihrac mânasında da kullanılır. Bu suretle Ve'l-Âdiyâti Sûresi'nde geleceği vechile ba's ve ihracdan mecaz da olur. Zemahşerî vesâir bazıları demişlerdir ki "bu kelime aslında iki kelimeden mürekkeb olup ba's u isâreden ihtisar edilmiştir. 'Bu'siret' 'buise' ve 'üsire'den muhaffeftir. Buna naht, yani yontma yahut tıraşlama iştikāk tâbir olunur. Bunun Arapça'da 'besmele' 'bismillah' demek, 'hamdele' 'elhamdülillah' demek, 'havkale' 'lâ havle velâ kuvvete illâ billah' demek, 'salvele' 'sallallâhu' demek ve 'dem'aze' أَدَامَ اللّٰهُ عِزَّهُ demek olduğu gibi bir çok nazirleri vardır."[1] Nitekim son zamanlarda Türkçe'de dahi numûneleri çoğalmaya[2] başlamıştır. Buna göre "bu'siret", ba's vâki' olup kabirlerin içindekiler dışarı çıkarıldığı [5634] vakit demek olur ki اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زِلْزَالَهَا. وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَا [ez-Zilzâl 99/1-2] sûresinin mazmûnu demektir. Bu dört âyet olduğu vakit {عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَاَخَّرَتْ} her nefis dünyada neyi takdim ve tehir etmiş olduğunu bilecektir. Çünkü evvelki sûrede zikrolunduğu üzere o vakit haşr u neşr olacaktır. "Takdim ve tehir ettiği" tâbirinde birkaç mâna vardır:

1. Takdim ettiği: Dünyada hayır veya şer önce kendi işlemiş olduğu amel, tehir ettiği de geriye bıraktığı, yani örnek olup da kendisinden sonrakilerin işlemelerine sebep olduğu iyi veya kötü amel. Çünkü مَنْ سَنَّ سُنَّةً حَسَنَةً فَلَهُ أَجْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا وَمَنْ سَنَّ سُنَّةً سَيِّئَةً فَلَهُ وِزْرُ مَنْ عَمِلَ بِهَا hadîs-i şerîfi[3] mûcebince her kim güzel bir âdete yol açarsa ona onu işleyenlerin ecri vardır, her kim de kötü bir âdete yol açarsa ona da onu işleyenlerin vizr ü vebâli vardır. Binâen'aleyh önce kendi yaptığı, takdim ettiği ameli,

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 268. Krş. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 502; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 714-715; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 331:

وذهب بعض الأئمة كالزمخشري والسهيلي إلى أنه مركب من كلمتين اختصارا ويسمى ذلك نحتا وأصل بعثر بعث وأثير ونظيره بسمل وحمدل وحوقل ودمعز أي قال بسم الله والحمد لله تعالى ولا حول ولا قوة إلا بالله تعالى وأدام الله تعالى عزه إلى غير ذلك من النظائر وهي كثيرة في لغة العرب.

2 H: "geçmeye".

3 Bk. Müslim, Zekât, 69; İbn Mâce, Mukaddime, 14:

فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من سن في الإسلام سنة حسنة فله أجرها وأجر من عمل بها بعده من غير أن ينقص من أجورهم شيء ومن سن في الإسلام سنة سيئة كان عليه وزرها ووزر من عمل بها من بعده من غير أن ينقص من أوزارهم شيء.

ondan öğrenip de sonra yapanlarınki de tehir ettiği, geri miras bıraktığı ameli demektir. Bu mâna İbn Abbas ve İbn Mes'ûd Hazretleri'nden mervîdir.[1]

2. Takdim ettiği: işlemiş olduğu masiyet, tehir ettiği de işlemediği tâattir. Bu mâna da yine İbn Abbas'tan bir rivayet ve Katâde'nin kavlidir.[2]

3. Takdim ettiği: mükellef olduğu şeylerden işlemiş olduğu, tehir ettiği de işlememiş olduğu ameller.

4. Takdim ettiği: Emvâlinden kendisi için sarfettiği, tehir ettiği de vârislerine bıraktığı.

5. Takdim ettiği: Amelinin evveli, tehir ettiği de âhiridir denilmiş. Ki bütün bunlar ba'sten sonra deşilip sahifeleriyle meydana konacaktır. Her nefis de evvelki sûrede geçtiği vechile hakkında iyi mi kötü mü yapmış olduğunu bütün hakikatiyle tafsîlen o vakit bilecektir. Dünyanın fâniliğini[3] duyuracak olan herhangi bir acı inkılâb [5635] ve musibet hengâmında, ölüm geldiği ve ölüm emârelerinin zuhur ettiği saatlerde insan ömründe ileri geri ne yaptığına icmâlen bir ilim edinirse de tafsîli asıl ba'sten sonra neşr-i suhuf ile olacaktır.

Bu suretle haşr u neşrin vukū'u haber verildikten sonra aklen de onu düşündürmesi lâzım gelen bir tezkir ve ihtar olmak üzere buyuruluyor ki: {يَٓا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ} Ey o insan -ey o vakitler başına gelecek olan insan!- ❁ Atâ'dan, bu âyetin Velîd b. Mugīre sebebiyle, İkrime'den Übey b. Halef sebebiyle nâzil olduğu,[4] Kelbî ve Mukātil'den de Esed b. Kelede sebebiyle[5] nâzil olduğu söylenmiş; "Hazret-i Peygamber'e vurmuştu. Allah teâlâ hemen ona ukūbet buyurmayıp bu âyeti inzal eyledi" diye

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 130; Begavî, *Me'âlimü't-Tenzîl,* VIII, 282. Krş. *Tefsîru'l-Kur'ân mine'l-Câmi'i li'bni Vehb,* I, 92; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 268:

قال ابن مسعود وابن عباس رضي الله عنهما: بما قدّم قبل موته من عمل صالح أو طالح وما أخّر بعد موته من سنة حسنة أو سيئة فعُمل بها.

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXVIII, 130-131. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 268:

عن ابن عباس رضي الله عنهما: بما قدم من المعصية وأخر من الطاعة.

3 H ve B: "fenâlığını".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3408; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 439:

وأخرج ابن المنذر عن عكرمة: «يا أيها الإنسان ما غرك» قال: أبي بن خلف.

5 B -"nâzil olduğu, Kelbî ve Mukātil'den de Esed b. Kelede sebebiyle".

rivayet edilmiştir.[1] Ve sonra da كَلَّا بَلْ تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِ buyurulmuş olduğundan dolayı birçokları burada "insan"dan murad kâfir insan demek olduğuna kāil olmuşlardır. Fakat sebebin hususiyeti hükmün umumiyetine mâni' olmayacağı cihetle diğer birçokları da gurur ile isyan eden insanların hepsine şâmil olması lafzın umûmuna daha muvâfık olduğunu beyan etmişlerdir. Ey insan {مَا غَرَّكَ} seni ne mağrur etti ❁ ne şey aldattı, iğfal etti de isyâna sevketti: Yaraşmaz şeyler yapacak vechile mağrurlandırdı {بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ} o Kerîm Rabbine? ❁ Bu hitab ve sual inzar hitâbı olmak hasebiyle gurûra mâni' olacak kahr u celâl sıfatlarından biri zikrolunmak zâhir görünürken, "Kerîm" vasfıyla bilhassa kerem-i ilâhînin ihtar olunmasında ince bir nükte ile büyük bir ma'nâ-yı ahlâkīye işaret vardır[2]. Bu, evvelemirde şunu anlatıyor ki: keremin muktezâsı ona karşı mağrurlanarak hürmetsizlik etmek, ahlâksızlık yapmak, günaha girmek değil; bilakis o keremin[3] yüksekliği nisbetinde iman ve şükran ile tâ'ati, saygıyı, [5636] ihtiram ve tâzimi artırmak, küfran ve isyandan ictinab ederek yüksek ahlâka yükselmektir. Şeytanların dediği gibi "adam sen de, Allah Kerîm'dir, istediğini yap, dünyada sana ettiği fazl u keremini âhirette de eder" diyerek lâubâlîlik etmek, yanlış bir kıyas ile aldanmaktır. O fazl u kereme liyâkat ve istihkākı olmadığını isbat etmektir. Çünkü hakikatte kerem, hikmet ile müterâfık olandır. Gerçi kerîm yaptığı lütf u kereme, gösterdiği büyüklük ve in'âma karşı kendisi için bir ivaz ve karşılık gözetmeye tenezzül etmez. Lâkin hakîm olmayan, keremini lâyıkıyla yerinde kullanmayan da kerîm değil, bir müsrif demek olur. Onun için kerîme karşı iman ve şükran ile tâat ve tâzimi arttıracak yerde keremine mağrur olup da saygısızlık etmek büyük bir aldanış olduğu ihtar edilmiştir ki bu mâna tamamen وَلَا يَغُرَّنَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ [Fâtır 35/5] mazmûnu demektir.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 74:
وقال عطاء عن ابن عباس: نزلت في الوليد بن المغيرة وقال الكلبي ومقاتل: نزلت في ابن الأسد بن كلدة بن أسيد وذلك أنه ضرب النبي صلى الله عليه وسلم فلم يعاقبه الله تعالى وأنزل هذه الآية.

2 B: "işarettir".

3 H: "Kerîm'in".

Bu suâli bazıları “beni keremin mağrur etti yâ Rab!” dedirtmek için telkīn-i[1] hüccet kabîlinden bir kerem olarak anlamak istemişler ve bu hayli şâyi‘ olmuş ise de bu telakkī sûrenin ifade ettiği inzar siyâkına münâfîdir. Ahlâk yüksekliği nokta-i nazarından teemmül olunduğu zaman kerem-i ilâhîye imanı olduğu hâlde âsî olmuş bir mü'minin bu hitabdan duyacağı hicab ve teessür, kâfirlerin duyamayacağı bir hiss-i teessür olmak lâzım gelir. Nitekim نِعْمَ الْعَبْدُ صُهَيْب لَوْ لَمْ يَخَفِ اللهَ لَمْ يَعْصِهِ “Suheyb ne güzel kuldur, Allah'tan korkmasa idi bile isyan etmezdi”[2] hadîsinde bu büyük ahlâka işaret buyurulmuştur. Bazı ârifînin “Allah'tan korkmasa idim yine isyan edemezdim”[3] demesi de bu saygıdır. Sûre-i Fâtır'da geçen اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [35/28] âyeti de bunu nâtık olduğu geçmişti. Müfessirîn o gurûra sebep olmak üzere üç şey nakletmişlerdir. Birisi: Katâde'den mervî olduğu üzere, Şeytan'ın tesvîlidir. وَغَرَّكُمْ بِاللّٰهِ الْغَرُورُ [el-Hadîd 57/14] Birisi: Hasan'dan mervî olduğu üzere, cehalettir. Birisi de Mukātil'den rivayet edildiği üzere, evvelemirde ukūbet [5637] edilivermediğinden dolayı affa mağrur olmaktır. Bir de Fuzayl b. İyaz Hazretleri'ne “kıyamet günü مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ buyurulduğu[4] zaman ne dersin?” denildiğinde “سُتُورُكَ الْمُرْخَاة indirdiğin perdeler, yani günahlara örttüğün örtüler derim” demiş olduğu da söylenmiştir.[5] Hafi değildir ki bu son ikisi, yani ikābda acele edilmediğinden dolayı affa ve setre güvenmek cehalete râci‘dir. Şeytan'ın tesvîlâtına aldanmak da öyle demektir. Fi'l-vâki‘ Ebû Hayyân'ın ve Âlûsî'nin kaydettikleri vechile Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den rivayet olunmuştur ki bu âyeti kıraat etmiş de جهل demiştir.[6]

---

1 H: “telkīni”.

2 Kāsım b. Sellâm, *Garîbü'l-hadîs,* IV, 284; Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur'ân,* III, 199:

في حديث عمر رحمه الله أنه قال: نعم المرء صهيب لو لم يخف الله لم يعصه.

3 H ve B: “etmezdim”.

4 M: “buyurduğu”.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 75. Krş. Taberî, *Câmi‘u'l-beyân,* XXIV, 269; Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 12-19; Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 245:

السؤال الثاني: ما الذي ذكره المفسرون في سبب هذا الاغترار؟ قلنا وجوه: أحدها: قال قتادة: سبب غرور ابن آدم تسويل الشيطان له وثانيها: قال الحسن: غره حمقه وجهله وثالثها: قال مقاتل: غره عفو الله عنه حين لم يعاقبه في أول أمره، وقيل: للفضيل بن عياض إذا أقامك الله يوم القيامة وقال لك: ما غرك بربك الكريم ماذا تقول؟ قال: أقول غرتني ستورك المرخاة.

6 Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 151; Sa‘lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 12; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 421; Âlûsî, *Rûhu'l-me‘ânî,* XV, 269:

عن صالح بن مسمار قال: بلغنا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم تلا هذه الآية «يا أيها الإنسان ما غرك بربك الكريم» فقال: جهله.

Kezâlik Hazret-i Ömer radıyallahu anh da bunu söyleyip إِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً جَهُولاً [el-Ahzâb 33/72] âyetini okumuştur.[1] Bunun إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [Fâtır 35/28] kasrına muvâfakati de âşikârdır. Demek ki haşyet Allah'a dair bilginin derecesiyle mütenâsibdir. Allah teâlâ'nın rubûbiyet ve keremi de en zâhir misâli olmak üzere insanın hilkatinde herkesin kendisine tebâdür edip duran âsâr-ı kudret ve kerem ile şöyle ihtar buyuruluyor: {اَلَّذٖى خَلَقَكَ} O Rabbin ki seni halketti ❁ burada "halk" tesviye ve ta'dîl ve tasvir ve terkibden mukaddem olmak karînesiyle ibtidâ vücûda getirmek demek olduğu âşikârdır. Ve mâlum ki her nimetin esası olan vücud, kerem-i rabbânînin birincisidir. {فَسَوّٰيكَ} Sonra da seni tesviye etti ❁ خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوّٰيكَ رَجُلاً [el-Kehf 18/37] buyurulduğu ve daha birçok âyetlerde geçtiği gibi hilkatini tavırdan tavra geçirerek rûh nefholunacak vechile insanlık seviyesine getirdi; bünyeni, a'zâlarını, kuvvelerini düzenine koydu, düzgünleştirdi {فَعَدَلَكَ} de sana tenasüb ve itidal verdi. ❁ Burada biri "adl"den dâl'ın feth u tahfîfiyle عَدَلَكَ birisi de "ta'dîl"den dâl'ın[2] teşdîdiyle عَدَّلَكَ iki kıraat vardır. İkisi de bir mânaya olarak denkleştirmek ve mutedil kılmak demek olduğuna göre tesviyenin kemâlini ifade etmek üzere birkaç vecih ile tefsir edilmiştir: [5638]

Birisi, Mukātil'den rivayet edildiğine göre göz, kulak, el, ayak gibi çift a'zâların denkliği ve tafsîli teşrihte mâlum olduğu üzere cüssenin her taraftan tenasüb ve muvâzenesi demek olup بَلٰى قَادِرٖينَ عَلٰٓى اَنْ نُسَوِّىَ بَنَانَهُ [el-Kıyâme 75/4] gibi olur.[3] Fakat bunda insanlık hususiyetini ifade eden haysiyet bâriz değildir.

İkincisi: Atâ'nın İbn Abbas'tan rivayet ettiği vecihte ise "belini doğrulttu, kāim mutedil kıldı, eğri belli behâim gibi yapmadı" diye

---

1 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 446; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 421:

وقاله عمر وقرأ «إِنَّهُ كَانَ ظَلُوماً جَهُولًا».

2 H -"feth u tahfîfiyle, عَدَلَكَ birisi de 'ta'dîl'den dâl'ın".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 75-76. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 295:

قال مقاتل: يريد عدل خلقك في العينين والأذنين واليدين والرجلين فلم يجعل إحدى اليدين أطول ولا إحدى العينين أوسع، وهو كقوله: «بلى قادرين على أن نسوي بنانه».

tefsir edilmiştir[1] ki bunun hem insan tekâmülüne[2] hususiyeti hem de tesviyeden sonra olması daha açıktır. Zira çocuklarda görüldüğü vechile insanın belini doğrultup da ayakta itidal üzere yürüyebilmesi de tesviyesinin tekâmülünde bir merhaledir.

Üçüncüsü, Ebû Ali Fârisî'nin beyânına göre "sana itidal verdi" demek, bu mânaları câmiʿ olarak "seni ahsen-i takvîm ile en güzel biçimde çıkardı ve bu itidal ile seni akl u fikir ve kudreti kabûle müstaʿid kılıp bu sebeple sâir hayvânât ve nebâtâta müstevlî kıldı ve bu âlemdeki diğer ecsâmın vâsıl olmadığı bir kemâl mertebesine erdirdi"[3] diye tefsir edilmiştir ki فَاِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِى [el-Hicr 15/29], وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلٰى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً [el-İsrâ 17/70] mazmunlarına muvâfıktır. Ve bunların hepsi kerem-i ilâhîdir. Bundan başka tahfif ile عَدَلَكَ udûl ettirmek, imâle edip çevirmek mânasına dahi tefsir edilmiştir ki bunda da iki vecih muhtemildir.

Birincisi "noksandan kemâle, mülâyim olmayan suretten mülâyim olan surete çevire çevire en güzel surete getirdi" demek olarak yine ıstıfâ merâtibini ifade etmiş olur ki bu da kerem cümlesindendir.

İkincisi, tesviye ile ahsen-i takvîme getirildikten sonra ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِلِينَ [et-Tîn 95/5][4] buyurulduğu üzere kemâlden noksan ve süfliyete doğru çevirmek mânasını ifade etmiş olur ki bu mâna keremi değil de kereme mağrur olanlara karşı Kerîm'in[5] kudret-i tasarrufiyesini göstererek inzar ve âhirete istidlâl mâhiyetinde olmuş olur.

[5639] {فِى اَىِّ صُورَةٍ مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَ} ❁ Bu âyette de birkaç vecih vardır:

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 76. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 295:
وقال عطاء عن ابن عباس: جعلك قائما معتدلا حسن الصورة لا كالبهيمة المنحنية.

2 B: "tekabülüne".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 76. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 294:
وقال أبو علي الفارسي: عدل خلقك فأخرجك في أحسن التقويم، وبسبب ذلك الاعتدال جعلك مستعدا لقبول العقل والقدرة والفكر وصيرك بسبب ذلك مستوليا على جميع الحيوان والنبات وواصلا بالكمال إلى ما لم يصل إليه شيء من أجسام هذا العالم.

4 "Sonra da çevirdik esfel-i sâfilîne kaktık."

5 H: "keremin".

Birisi فِي, رَكَّبَ'ye müte'allik, اَيِّ, فِي صُورَةٍ اَيِّ صُورَةٍ meâlinde istifhamdan menkul sıfat, مَا onu takviye için mezîd, شَاءَ cümlesi "suret"in sıfatı ve bunlarla رَكَّبَكَ cümlesi عَدَلَكَ'nin bir beyânı olmaktır ki meâli şu olur: "Seni muhtelif suretlerden dilediği herhangi bir surette terkib ve tasvir eyledi." Bu mânaca "terkib" ahsen-i takvîmi beyan ile kerem cümlesinden olur.

İkincisi, اَيِّ şart ve binâen'aleyh رَكَّبَكَ istikbâl mânasında olarak "seni herhangi bir surette dilerse terkib ve tasvir eder, dilerse o güzel insan kılığından çıkarır da en çirkin suretlere kor, esfel-i sâfilîne yuvarlar" demek olur. Bu mânaca gurûrun cezâsına işaretle bir inzar olur.

Üçüncüsü فِي اَيِّ صُورَةٍ, عَدَلَ'ye müte'allik, اَيِّ yine sıfat, مَا شَاءَ رَكَّبَكَ, مَا mevsul veya mevsuf veya şart olarak ayrıca bir kelâm olmaktır. Bu takdirde meal "seni herhangi bir surette denkleştirdi" yahut "evirdi çevirdi, dilediği gibi seni terkib etti" yahut "dilerse başka bir surette terkib eder" demek olup evvelki iki mânanın ikisini de ihtivâ eyler. Bu mânaların hepsi de muhtemil ve sahihtir. Bazısında suret, merâtib-i[1] hüsünde muhtelif suretlerden herhangi birisi, bazısında da hüsn ve kubuhta muhtelif suretlerden herhangi birisi demektir. Binâen'aleyh anaya babaya ve sâir akrabaya müşabehet ve adem-i müşabehet, renk, uzunluk, kısalık, erkeklik dişilik, sağlamlık çürüklük, salâh ve fesad, zekâ ve hamâkat gibi cismânî ve mânevî bütün suver ve evsafa şâmil olur. İbn Cerîr, Ebû Rebâh Lahmî'den rivayet etmiştir ki, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ona مَا وُلِدَ لَكَ "ne evladın oldu?" diye sormuş, "Yâ Resûlallah! Ne evlâdım olabilir, ya oğlan ya kız" demiş; "kime benziyor?" buyurmuş, "yâ Resûlallah, kime benzeyebilir? Ya babasına ya [5640] anasına" demişti, o vakit Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Öyle deme, nutfe rahimde istikrar edince Allah teâlâ onunla Âdem beynindeki her nesebi ihzar[2] buyurur, Kitâbullah'ta şu

---

1 H: "mertebe-i".
2 H: "izhar".

âyeti okumadın mı: فِىٓ اَىِّ صُورَةٍ مَا شَٓاءَ رَكَّبَكَ , يَسْلُكُكَ yani seni sülûk ettirir o surete koyar" dedi.[1] Görülüyor ki bu hadis üç şeye işaret ediyor:

Birisi, اَىِّ yahut مَا'da şartiyet mânası.

İkincisi, atalara çekme (atavizm) tâbir olunan ırsî haysiyetlerdir[2] ki, bir nutfe Âdem'den beri atalarından[3] intikal edegelen neseblerin, hususiyetlerin her birini ihtivâ edebilir.

Üçüncüsü de tabîî ve ırsî demek olan bu atavizm hususunda dahi fâ'il-i müessir tabiat değil, Allah teâlâ'nın meşiyyeti olduğunun isbâtıdır. Çünkü ana baba gibi yakın ataların hususiyetlerine tâ Âdem'e kadar varan uzak atalardan birinin hususiyeti galebe ettirilmesi o muhtelif tabiatlar ve suretler üzerinde Allah teâlâ'nın meşiyyet ve iradesi hâkim olduğunu gösterir. Demek ki iyi veya kötü olarak tabîî ve ırsî kıymetler yok değildir, onlar da mülâhaza olunmalıdır. Lâkin hüküm onlarda değil mücerred Allah teâlâ'nın meşiyyetinde olduğu bilinmeli ve O'na yükselmeye çalışmalıdır. Bu ise O'nun keremine mağrur olmakla değil, keremiyle beraber kudret ve hikmetini de düşünerek ileride de O'na liyâkat kesbetmek ve ikābından korunmak için iman ve şükran ile tâate ve hayır amellere sarılmakla olur. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ kereme mağrur olmaktan zecirdir. Yani öyle mağrur olmayın {بَلْ} fakat siz ❁ o keremin kadrini bilmiyorsunuz {تُكَذِّبُونَ بِالدِّينِ} dini tekzib ediyorsunuz ❁ o Kerîm olan Rabbinizin keremine karşı O'nun emr ü nehyine islâm, yani tam bir ihlâs ve inkıyad ile itaat ederek o kereme lâyık [5641] yüksek ahlâk ile güzel ameller yapmak vazife ve mes'ûliyetine ve ona göre hesab ve cezâya inanmıyorsunuz. Bir gün olup da Allah'ın iyilere iyilikle ecr ü mükâfat, kötülere kötülükleriyle ikāb ve mücâzat edeceğini tekzib

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 270:
قال: ثنا موسى بن عليّ بن أبي رباح اللَّخمي قال: ثني أبي عن جدي أن النبيّ صلى الله عليه وسلم قال له: «ما وُلِدَ لَكَ؟» قال: يا رسول الله ما عسَى أن يولد لي، إما غلام وإما جارية، قال: «فَمَن يُشْبِهُ؟» قال: يا رسول الله من عسى أن يشبه؟ إما أباه وإما أمه؛ فقال النبيّ صلى الله عليه وسلم عندها: «مه، لا تقولن هكذا، إن النطفة إذا استقرت في الرحم أحضر الله كل نسب بينها وبين آدم، أما قرأت هذه الآية في كتاب الله «في أي صورة ما شاء ركبك» قال: سلكك.

2 M ve B: "haysiyyetidir".

3 H ve B: "atalardan".

eder bir surette mağrurlanıyor, aldanıyorsunuz. Çünkü Allah'ın lütf u kereminden ümidi kesmek, ecr ü mesûbâtına inanmamak küfür olduğu gibi azab ve ikābından emin olmak, izzet ve kudretini tanımamak da küfürdür. Bunun sarîhi sarih küfür, zımnîsi de zımnî küfür olmuş olur. Bundan hitâbın kâfirlere olduğu anlaşılırsa da بَلْ kelimesi ile atıf, kelâmda bir ıdrab ve intikal ifade ettiği için mâkablinin kâfir ve âsîye şümûlüne mâni' olmaz. O gurûrun küfre kadar varabileceğini beyan ile zecri takviye etmiş olur. Fâtiha'da مَالِكِ يَوْمِ الدّ۪ينِ'de geçtiği üzere burada da "dîn" küllî ve cüz'î olarak iki mâna ile de mülâhaza edilmiştir: İslâm ve cezâ. Çünkü "dîn" lügatta cezâ, yani yapılan bir işe hayır veya şer bir karşılık vermektir. Bunun hakkı da hayra hayr ile, şerre şer ile cezâdır. Bunun için Sûre-i Yûsuf'ta ف۪ي د۪ينِ الْمَلِكِ'de geçtiği üzere vazife ve mes'ûliyet ahkâmını tâyin eden kavâ'id ve âdâta dahi "dîn" ve "şerî'at" ıtlak edilir (*شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدّ۪ينِ مَا وَصّٰى بِه۪ نُوحاً [42/13] Sûre-i Şûrâ'ya bak*). Bu haysiyetle örf ve şeriatta "dîn" insanları hamde, yani medh u senâ ile mükâfâta lâyık hüsn-i ihtiyarlarıyla hayr olan şeylere kendiliklerinden sevkeden vaz'-ı ilâhîdir. Bunun hakikati de اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] buyurulduğu üzere İslâm'dır. Bunun esaslarından biri de âhirette ba's ve cezâdır. İşte burada kereme mağruriyetle dini tekzib etmek doğrudan doğru Allah dini olan İslâm'ı tekzib etmek demek olursa da bu tekzib bilhassa O'nun ahkâmından biri olan ba's ve cezâyı ve mûcebince vazife ve mükellefiyeti tekzib etmek mânasına râci' olduğu için, "siz mağrurlanıp saygısızlık etmekle cezâyı ve binâen'aleyh dini kökünden tekzib etmiş oluyorsunuz" meâlinde olur. Bundan dolayı bu gibi mevki'lerde "dîn"i sade cezâ ile tefsir etmek [5642] daha kestirme olacağından ekseriyetle bu mâna tercih olunmuştur. Yani siz demek ki cezâyı tekzib ediyorsunuz ve onun için Allah'tan korkmuyor, mağrurlanıyorsunuz. {وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظ۪ينَ} Hâlbuki üzerinizde muhakkak hâfızlar var. ❁ Yani iyi ve kötü her yaptığını gözetip hıfz u zabt etmeye me'mur hâfıza[1] kuvveleri, "hafaza" ve "hâfızîn" denilen gözcü melekler

---

1 H: "hafaza".

var. Öyle ki {كِرَامًا كَاتِبِينَ} kirâmen kâtibîn ۞ unvânına mazhardırlar. Her biri Allah indinde mükerrem, vazifelerinde kusur etmez kâtibler, dürüst hak yazıcılarıdır. {يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ} Her ne yapıyorsanız bilirler ۞ iyi ve kötü hiçbirini zâyi' etmeyerek hepsini hak yazısıyla defter-i a'mâlinize bile bile yazarlar ve öyle şehadet ederler. Evvelki sûrede zikri geçen sahifeler öyle neşrolunur. Bu kâtiblerin bu evsâf ile vasfında hesab ve cezâ işinin ehemmiyetini ihtar[1] vardır. Öyle ki Allah teâlâ ona böyle kirâm kâtibler me'mur kılmıştır. Onun için o yazının, o ilm ü hıfzın neticesini beyan zımnında buyuruluyor ki: {اِنَّ الْاَبْرَارَ} Şüphesiz ebrâr ۞ kavl ü fi'ilinde sâdık, hayr ehli iyiler (*Sûre-i Dehre bak*) {لَفٖي نَعٖيمٍ} muhakkak bir na'îm içinde {وَاِنَّ الْفُجَّارَ} ve şüphesiz ki fâcirler. ۞ Rabbine karşı terbiyesizlik edip aşırı isyan ve muhalefete sapanlar {لَفٖي جَحٖيمٍ} muhakkak bir cahîm, yani şiddetli bir cehennem ateşi içindedirler. {يَصْلَوْنَهَا يَوْمَ الدّٖينِ} O din günü, yani tekzib ettikleri o cezâ günü ona yaslanacaklardır. {وَمَا هُمْ عَنْهَا بِغَٓائِبٖينَ} ve onlar ondan gāib olmayacaklardır. ۞ Dâima ve ebediyen onun içinde kalacaklardır. İşte o hilkatin, o [5643] ilmin, o yazının, o hıfzın neticesi ebrâr ile füccârı böyle ayırt ederek ebrârı na'îme, füccârı cahîme gönderecek olan ebedî cezâdır. İbn Kuteybe'nin *Kitâbü'l-İmâme*'sinde tafsîli mezkur olduğu üzere naklolunur ki: Süleyman b. Abdülmelik, Mekke'ye giderken Medine'ye uğradığında ekâbirden Ebû Hâzim'i getirtmiş, onunla bir musahabede bulunmuş idi. Ebû Hâzim ona hayli acı nasihatler etmiş, nihâyet aralarında şu sual ve cevap olmuştu:

Süleyman: "Yâ Ebâ Hâzim! Yarın Allah'a varmak nasıl olacak?"

Ebû Hâzim: "Amma muhsin, seferinden ehline gelen gāib gibi ve[2] amma müsî'[3] mevlâsına gelen kaçak gibi."

Bunun üzerine Süleyman ağladı da "bilse idim Allah yanında bize ne var?" dedi.

---

1 B: "ihtiyar".
2 H -"ve".
3 H: "mu'sî".

Ebû Hâzim: "Amelini Kitâbullah'a arzet."

Süleyman: "Kitâbullah'ın neresine?"[1]

Ebû Hâzim: اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفٖى نَعٖيمٍ. وَاِنَّ الْفُجَّارَ لَفٖى جَحٖيمٍ.[2]

Bu ihtardan sonra o cezâ gününün dirayet ve kıyas ile tahmîni kābil olmayan azamet[3] ve dehşeti haber verilmek üzere buyuruluyor ki: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدّٖينِ} Ne dirayet bildirdi ki sana o ne din günü? ❁ Yani onun ne büyük cezâ günü olduğunu bildin mi ey muhatab! Hayır, sen onu dirayet tarîkiyle bilemezsin, çünkü o dünyada misli geçmiş kıyas ile bilinebilecek cezâ günleriyle ölçülemez[4]. Bazıları burada hitab zecr ü inzar tarîkiyle kâfire olduğuna kāil olmuş ise de cumhûrun beyânına göre Resûlullah'a hitabdır. Çünkü vahiyden evvel bilmiyordu. Ma'amâfîh evvelki sûredeki عَلِمَتْ نَفْسٌ مَٓا اَحْضَرَتْ [et-Tekvîr 81/14] ve bu sûrenin başındaki عَلِمَتْ نَفْسٌ مَا قَدَّمَتْ وَاَخَّرَتْ âyetleri mûcebince her nefis için onun dehşet ve azametini hakkıyla bilmek ancak bilfiil vukū' ve müşahedesi hengâmında olabileceğinden [5644] dolayı hitâbın her nefse hitâb-ı âmme olması bizce daha muvâfıktır. {ثُمَّ مَٓا اَدْرٰيكَ مَا يَوْمُ الدّٖينِ} ❁ Bu tekrarda iki nükte vardır. Birisi, tehvîli takviye için tekiddir. Birisi de ehl-i na'îme ait olan ile ehl-i cahîme[5] ait olana ayrı ayrı işaret olmasıdır. Bu sualden sonra şöyle haber veriliyor: O din günü, o cezâ {يَوْمَ لَا تَمْلِكُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَيْـًٔا} o gündür ki hiçbir nefis bir nefis için bir şeye mâlik olmaz ❁ ne mü'min ne kâfir, ne berr ne fâcir kimse kimsenin hesâbına zerrece bir şey yapamaz. {وَالْاَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ} Ve o gün emir yalnız Allah'ındır. ❁ O ne emrederse ancak O olacaktır. Onun için وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفٖينَ... إلخ

---

1 H ve M: "neresinde?".

2 Dârimi, Mukaddime 56/653; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* III, 234-236:

قال: أنبأ الضحاك بن موسى قال: مر سليمان بن عبد الملك بالمدينة وهو يريد مكة فأقام بها أياما فقال: هل بالمدينة أحد أدرك أحدا من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم؟ فقالوا له: أبو حازم. فأرسل إليه فلما دخل عليه قال له: يا أبا حازم ما هذا الجفاء؟ قال أبو حازم: يا أمير المؤمنين وأي جفاء رأيت مني؟ قال: أتاني وجوه أهل المدينة ولم تأتني. قال: يا أمير المؤمنين أعيذك بالله أن تقول ما لم يكن، ما عرفتني قبل هذا اليوم ولا أنا رأيتك... يا أبا حازم فكيف القدوم غدا على الله؟ قال: أما المحسن فكالغائب يقدم على أهله وأما المسيء فكالآبق يقدم على مولاه. فبكى سليمان وقال: ليت شعري ما لنا عند الله؟ قال: اعرض عملك على كتاب الله. قال: وأي آية وأي مكان أجده؟ قال: «إن الأبرار لفي نعيم. وإن الفجار لفي جحيم».

3 H: "zahmet".

4 B: "ölçülmez".

5 H -"ait olan ile ehl-i cahîme".

[5645]

سُورَةُ الْمُطَفِّفِينَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتٌّ وَثَلٰثُونَ اٰيَةً

MUTAFFİFÎN SÛRESİ

"Tatfîf Sûresi" dahi denilen işbu وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ Sûresi Mekke'de son nâzil olan sûredir. Resûlullah Medine'ye geldiği zaman Medinelilerin ölçekleri fena olduğundan dolayı ıslâhı için Medine'de ilk nâzil olan sûre olduğu da mervîdir. Medine'ye vüruddan[1] önce Mekke ile Medine arasında nâzil olduğu da söylenmiştir ki o da Mekkî demektir.

Âyetleri: Hilâfsız otuz altıdır.

Kelimeleri: Yüz doksan dokuz.

Harfleri: Yedi yüz otuz.

Fâsılası: ن، م harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَۙ ﴿١﴾ اَلَّذِينَ اِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَۘ ﴿٢﴾ وَاِذَا كَالُوهُمْ اَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَۜ ﴿٣﴾ اَلَا يَظُنُّ اُو۬لٰٓئِكَ اَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَۙ ﴿٤﴾ لِيَوْمٍ عَظِيمٍۙ ﴿٥﴾ يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَمِينَۜ ﴿٦﴾ كَلَّا اِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سِجِّينٍۜ ﴿٧﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا سِجِّينٌۜ ﴿٨﴾ كِتَابٌ مَرْقُومٌۜ ﴿٩﴾ وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَۙ ﴿١٠﴾ اَلَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَوْمِ الدِّينِۜ ﴿١١﴾ وَمَا يُكَذِّبُ بِهٓ اِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ اَثِيمٍۙ ﴿١٢﴾ اِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا قَالَ اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَۜ ﴿١٣﴾ كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ ﴿١٤﴾ كَلَّٓا اِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ لَمَحْجُوبُونَۜ ﴿١٥﴾ ثُمَّ اِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَحِيمِۜ ﴿١٦﴾ ثُمَّ يُقَالُ هٰذَا الَّذِي كُنْتُمْ بِهِ تُكَذِّبُونَۜ ﴿١٧﴾ كَلَّٓا اِنَّ كِتَابَ الْاَبْرَارِ لَفِي عِلِّيِّينَۜ ﴿١٨﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا عِلِّيُّونَۜ ﴿١٩﴾ كِتَابٌ مَرْقُومٌۙ ﴿٢٠﴾ يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَۜ ﴿٢١﴾ اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍۙ ﴿٢٢﴾ عَلَى الْاَرَٓائِكِ يَنْظُرُونَۙ ﴿٢٣﴾ تَعْرِفُ فِي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ

1 B: "vürûdundan".

النَّعِيمِۚ ﴿٢٤﴾ يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍۙ ﴿٢٥﴾ خِتَامُهُ مِسْكٌۜ وَفِي ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ
الْمُتَنَافِسُونَۜ ﴿٢٦﴾ وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍۙ ﴿٢٧﴾ عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَۜ ﴿٢٨﴾
اِنَّ الَّذِينَ اَجْرَمُوا كَانُوا مِنَ الَّذِينَ اٰمَنُوا يَضْحَكُونَۘ ﴿٢٩﴾ وَاِذَا مَرُّوا بِهِمْ يَتَغَامَزُونَۘ ﴿٣٠﴾
وَاِذَا انْقَلَبُٓوا اِلٰٓى اَهْلِهِمُ انْقَلَبُوا فَكِهِينَۘ ﴿٣١﴾ وَاِذَا رَاَوْهُمْ قَالُٓوا اِنَّ هٰٓؤُ۬لَٓاءِ لَضَٓالُّونَۙ ﴿٣٢﴾
وَمَٓا اُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَۜ ﴿٣٣﴾ فَالْيَوْمَ الَّذِينَ اٰمَنُوا مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَۙ ﴿٣٤﴾ عَلَى
الْاَرَٓائِكِۙ يَنْظُرُونَۜ ﴿٣٥﴾ هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ ﴿٣٦﴾

[5647] **Meâl-i Şerîfi**

Veyl o mutaffifîne (1) ki nâs üzerinden kendilerine ölçtükleri zaman tam basarlar (2). Onlara ölçtükleri veya tarttıkları vakit ise eksiltirler (3). Zannetmez mi bunlar ki büyük bir gün için ba's olunacaklar? (4-5). O gün ki nâs Rabbü'l-âlemîn için kıyam edecekler (6). Hayır hayır: çünkü fâcirlerin yazısı siccîndedir (7). Bildin mi siccîn nedir? (8). Terkīm olunmuş bir kitab (9). Veyl o gün o yalan diyenlere (10) o din gününü tekzib edenlere[1] (11). Ki onu ancak her bir haddini aşkın, günaha düşkün tekzib eder (12). Karşısında âyetlerimiz okunurken "evvelkilerin esâtîri" dedi (13). Hayır hayır: fakat onların kazançları kalblerinin üzerine pas bağlamıştır (14). Hayır hayır: muhakkak ki onlar o gün Rablerinden hicabda kalacaklar (15). Sonra onlar muhakkak cahîme[2] yaslanacaklar (16). Sonra da denecek: "İşte bu, sizin o tekzib edip durduğunuz" (17). Hayır hayır: çünkü ebrârın yazısı illiyyîndedir (18). Bildin mi illiyyîn nedir? (19). Terkīm olunmuş bir kitab (20). Ki ona mukarrebîn şâhid olurlar (21). Haberiniz olsun ki ebrâr muhakkak bir na'îm içindedir (22). Erîkeler üzerinde nezâret ederler (23). Yüzlerinde na'îmin revnakını tanırsın (24). Onlara öyle bir rahîktan sunulur ki mahtum (25) hitâmı misk, işte ona imrensin artık imrenenler (26). Hem

---

1 B -"o din gününü tekzib edenlere".

2 H: "cehenneme".

mizâcı tesnîmden (27) bir çeşme ki mukarrebîn onunla[1] içerler (28). Evet, o cürüm işleyenler [5648] iman edenlere gülüyorlardı (29) ve onlara uğradıkları zaman birbirlerine göz kırpıyorlardı (30) ve evlerine döndükleri zaman zevklenerek dönüyorlardı (31) ve onları gördükleri vakit "ha,[2] işte[3] bunlar sapıklar!" diyorlardı (32). Hâlbuki üzerlerine gözcü gönderilmemişlerdi (33). İşte bugün de iman edenler kâfirlere gülecekler (34). Erîkeler üzerinde nazar edecekler (35). Nasıl, kâfirler ettiklerinin cezâsını buldular mı? (36).

{وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ} Veyl o mutaffiflere. ❁ Ekseriya "vay hâline" demekle iktifâ ettiğimiz "veyl" kelimesi hakkında yukarılarda ve ezcümle وَالْمُرْسَلَاتِ Sûresi'nde de söz geçmişti. Maʿamâfîh bizim "vay" tâbiri Arabın "veyh" kelimesine mukabil olduğundan veylin şiddetini pek duyurmadığı gibi, bir ism-i mahsus olması hakkındaki rivayete bir delâleti de olmuyor. Bu itibarla "veyl ona" ve "vâveyla" tâbirleri lisânımızda şâyiʿ olmuş bulunduğu için burada olduğu gibi mealde bazen aynıyla iktibas olunmak fâideli olacağından başka, وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ sûrenin de bir ismi olmak hasebiyle bu iki kelimenin aynen zikri zarûrî demektir. "Veyl" başlıca şu mânalarla tefsir olunmuştur: Şiddet-i[4] şer, hüzn ü helâk, azâb-ı elîm, cehennemde bir vâdi. İmam Ahmed ve Tirmizî Ebû Saʿîd'den tahric etmişlerdir[5]; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki:[6] "Veyl cehennemde bir vâdidir ki kâfir, kaʿrına varmadan evvel onda kırk yıl sukūt eder."[7] İbn Hibbân'ın ve Hâkim'in Sahîhlerinde: "Cebeleyn beyninde bir vadidir ki kâfir ilh..."[8] İbn Ebî Hâtim de

---

1 B: "olanlar".
2 B: "de".
3 B -"işte".
4 B: "şiddetli".
5 H +"ki".
6 H -"Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki:".
7 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 21:

عن أبي سعيد عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: الويل واد في جهنم يهوي فيه الكافر أربعين خريفا قبل أن يبلغ قعره.

8 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 274:

وفي صحيحي ابن حبان والحاكم بلفظ: واد بين جبلين يهوي فيه الكافر... إلخ.

İbn Hibbân ve Hâkim'deki lafız da Tirmizî'nin lafzıyla aynıdır.

Abdullah'tan "Cehennemde irinden bir vâdidir" diye rivayet etmiştir.[1] Râgıb'ın *Müfredât*'ında; Asma'î demiştir ki: "'Veyl' bir kubuh, yani bir çirkinliktir. Bazen tehassür için de kullanılır. 'Veyl' cehennemde bir vâdidir diyenler lügaten 'veyl' ona mevzû'dur demek istememiş, ancak hakkında Allah teâlâ'nın veyl buyurduğu kimseler o ateşten bir makarra müstahik, o da ona sâbit [5649] olmuştur demek istemiştir."[2] Âlûsî der ki: "Ona veyl ıtlak edilmesi cehennemin mâruf olan mânasına ıtlâkı gibi olmak zâhirdir. Bunun hangi nevi ıtlaktan olduğuna nazar olunsun."[3] Bizce zâhir olan budur ki cehennemin mâruf mânasına ıtlâkı tevâtüren vaz'-ı şer'î olmakla beraber örf-i lügata da dâhil olmuştur. Lâkin "veyl"in îzah olunan mâna ile cehennemde bir vâdi ismi olması şer'î bir ıtlak olmakla beraber mütevâtir olmadığı gibi lügaten de müte'âref olmayan bir mecaz olur. Bu îzahtan anlaşılır ki "vay hâline" demekle "veyl ona" demeyi tamamen terceme etmiş olmuyoruz, ancak lügavî me'hazına bir dereceye kadar işaret etmiş bulunuyoruz.

"**Mutaffifîn**" "mutaffif"in cem'i; mutaffifler, alırken dolgun, verirken eksik ölçenler demek olduğu önünde sıfat-ı kâşife olan iki âyet ile anlatılmıştır. Bunun tam mukabili olarak Türkçemizde müstakil bir kelime bulamadım. Bu münasebetle bunun biraz iştikākından bahsetmek muvâfık olacaktır:

"Mutaffif", belli ki "tatfîf"ten ism-i fâ'ildir. "Tatfîf" de ölçeği eksik ölçmektir. Tefsîr-i Râzî'de der ki: "Bunun iştikākında iki kavil vardır.

Birisi: Bir şeyin taffi, kıyısı ve kenarıdır. Bir kab veya bir deredeki şey onun kıyısına kadar varıp da tam dolmazsa طَفَّ الْوَادِي أَوِ الْإِنَاءُ denir.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 274. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* II, 268; XXII, 449; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 153; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IX, 228:

وروى ابن أبي حاتم عن عبد الله أنه واد في جهنم من قيح.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 888:

قال الأصمعيّ: وَيْلٌ قُبْحٌ، وقد يستعمل على التحَسُّر. ووَيْسَ استصغارٌ. ووَيْحَ ترحُّمٌ. ومن قال: ويلٌ وادٍ في جهنّم، فإنه لم يرد أن ويلا في اللغة هو موضوع لهذا وإنما أراد: من قال الله تعالى ذلك فيه فقد استحق مقرّا من النار وثبت ذلك له.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 274:

والظاهر أن إطلاقه على ذلك كإطلاقه جهنم على ما هو المعروف فيها فلْيُنظر مِن أي نوع ذلك الإطلاق.

Ve o, onun tafâfı, tufâfı, tafefidir.[1] Onun için ölçeği fena ölçüp de tam yapmayana 'mutaffif' denilir[2] ki ancak tafâfına kadar vardırır demek olur."[3] Lâkin *Kāmûs*'tan anlaşıldığına göre "Taff", "tafef", "tafâf", "tufâf" bir ölçeği veya kabı tam dolduran şeye veya dolusu silindikten sonra içinde kalana veya ölçeğin başına denir. Bundan "tatfîf" tafefi eksiltmek, yani eksik ölçü ile vermek veya eksik ölçmektir ki binası selb için olur.[4]

"İkincisi: Pek az bir şeye 'tafîf' denilir, ölçeği eksik ölçene 'mutaffif' denilmesi ölçekte veya tartıda biraz bir şey [5650] çaldığı içindir."[5] Demek ki "tatfîf" ölçüde veya tartıda biraz bir şey çalmaktır. Binâsı ta'diye veya âdet edinmiş olmak itibariyle teksir içindir. Bu vecih âyetteki tefsire daha mutâbıktır. Zira âyette mutaffifler şöyle tavsif ve târif olunuyor:

{اَلَّذٖينَ} O kimseler ki {اِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ} kendilerine ölçtükleri vakit nâs aleyhine olarak {يَسْتَوْفُونَ} istîfâ ederler. Dolgun ölçerler. ❁ Burada ifadenin zâhiri مِنَ النَّاس "nâstan" denilmekti, عَلَى النَّاسِ buyurulması kendi lehlerine olarak nâsın aleyhine istîlâ ve tecavüz suretiyle ölçtüklerine işaret içindir. Yani başkalarından şirâ veya başka bir sebeple bir şey alıp da alacaklarını kendileri ölçtükleri zaman nâsın aleyhine olarak istîfâ ederler; vâfî, dolgun bir surette, yani tamam almak isterler ve hatta basa basa almak için nâs üzerine müstevlî bir surette hareket ederler. {وَاِذَا كَالُوهُمْ اَوْ وَزَنُوهُمْ} O nâsa ölçtükleri veya tarttıkları vakit ise {يُخْسِرُونَ} eksiltirler ❁ eksik ölçek veya tartı ile ölçerler veya ölçüşte, tartışta eksik yapar, onlara ziyan ettirirler. İşte veyle istihkaklarının sebebi bu suretle tatfîfi itiyad etmiş olmalarıdır. Böyle az bir şey çalanlar veyle müstahik olursa çok çalanların kaç katlı veyle müstahik olacakları düşünülmeli. Râzî der ki:

---

1 H: "tafefi, tufâfı, tafifidir".
2 B: "denir".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 82:
في اشتقاق لفظ المطفف قولان الأول: أن طَفّ الشيء هو جانبه وحرفه، يقال: طَفَّ الوادي والإناء، إذا بلغ الشيءُ الذي فيه حرفَه ولم يمتلئ فهو طِفَافُه وطَفافه وطَفَفُه، ويقال: هذا طَفّ المكيال وطَفَافه، إذا قارب ملأه لكنه بعد لم يمتلئ، ولهذا قيل: الذي يُسيء الكيل ولا يُوفّيه مُطَفِّف، يعني أنه إنما يبلغ الطفاف.
4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 661-662.
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 82:
والثاني: وهو قول الزجاج: أنه إنما قيل للذي ينقص المكيال والميزان مُطفّف، لأنه يكون الذي لا يسرق في المكيال والميزان إلا الشيء اليسير الطَّفِيفَ.

"A'râbînin birisi Abdülmelik b. Mervan'a şöyle demişti: 'Allah teâlâ'nın وَيْلٌ لِلْمُطَفِّفِينَ dediğini işittin, bununla şunu murad etmişti: mutaffif[1], azıcık bir şey almakla ona büyük inzar teveccüh etti; sen ise çoğu alıyorsun, müslimînin emvâlini ölçüsüz tartısız alıyorsun, o hâlde sen kendine ne zan besliyorsun?'"[2] Burada veznin de söylenmesi evvelkinde yalnız keylin zikri tahsis için değil, iktifâ kabîlinden olduğunu ve tatfif, keyl ve vezin[3] her türlü mikyasta [5651] olabileceğini anlatmak içindir. Sûre-i Rahmân'da ve Sûre-i Hadîd'de dahi geçtiği üzere mâlumdur ki semâvât ve Arz'ın kıvâmı muvâzene ve adalet iledir. Ve bütün hukūkun mi'yârı da mîzandır. Onun için bir yerde hak ve adaletin tesisi için[4] ilk evvel lâzım olan şey ölçünün herkes için ale's-seviyye doğru ve dürüst olmasıdır. Bunun doğru olması için iki rükün lâzımdır. Birisi: ölçünün haddizâtında tam olması, eksik veya fazla yanlış âlet kullanılmaması, birisi de ölçmenin tam ve doğru olmasıdır. Ölçmenin doğru olması ise her şeyden evvel hak ve adalet fikriyle rûh istikāmetinin neticesidir. Ölçüyü, ölçeği ve tartıyı doğrultacak olan da odur. Kalb ve vicdanlarında insaf ve istikāmetle hak fikir[5] ve imanı beslemeyenler doğru âletle dahi ölçerken tatfif yapmaktan kaçınmazlar. İnsanlar başkalarının haklarını da kendi hakları gibi tutarak ale's-seviyye bir ölçü ile ölçmek hissiyle mütehassis olmadıkça tatfiften kurtulmazlar[6]. Düşünmek mikyası bozuk olan kimseler aynı bir hâdiseyi kendileri için düşünürken başka, diğerleri için düşünürken de başka türlü takdir ederler. Meselâ kendinin bir habbesi zâyi' olmasını bir elem saydıkları hâlde başkasının bir habbesi zâyi' olmasına ehemmiyet vermez veya ondan bir lezzet duyarlar ki[7] bu hâl rûh mikyâsında, fikir ölçüsünde bir tatfiftir. Asıl bu hâlet-i rûhiyedir ki

---

1 H -"mutaffif".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 84:
وقال أعرابي لعبد الملك بن مروان: قد سمعت ما قال الله تعالى في المطففين! أراد بذلك أن المطفف قد توجه عليه الوعيد العظيم في أخذ القليل، فما ظنك بنفسك وأنت تأخذ الكثير وتأخذ أموال المسلمين بلا كيل ولا وزن.

3 H: "veznin".

4 B -"bir yerde hak ve adaletin tesisi için".

5 B: "fikri".

6 B: "kurtulamazlar".

7 B: "duydukları".

kilede terazide tatfîfe sâik olur. Ve bu hâlet-i rûhiyede bulunanlara ne kadar doğru kile ve terazi verilse onlar yine fırsat bulup güçleri yettikçe onu sû'-i isti'mâl etmekten çekinmezler. Bunların hepsi "mutaffifîn" unvânında dâhil ve veyle müstahiktirler. Bundan dolayı burada hukūkun tanzîmi ve birr ü hayrın tesisi için ibtidâ keyl ve veznin ıslâhı lüzûmu gösterilmek üzere evvelemirde tatfif itiyadının veyle istihkākı haber verilmiş ve bunun asıl sebebi hak ve âhiret düşüncesini ihmal ettiren itikad bozukluğu olduğu, ıslâhı için de evvelemirde âhirete [5652] iman ile mes'ûliyet his ve intibâhı duyurulmak üzere buyurulmuştur ki:

{اَلَا يَظُنُّ اُو۬لٰٓئِكَ} Zannetmezler mi onlar ❁ o tatfîfi yapanlar, iman etmiyorlarsa bir zan da mı beslemezler? {اَنَّهُمْ مَبْعُوثُونَ. لِيَوْمٍ عَظ۪يمٍ} Ki hepsi büyük bir gün için ba's olunacaklar ❁ yani o tatfîfin mes'ûliyet ve cezâsı öyle ağır ve o veylin tatbik olunacağı gün öyle büyük bir gündür ki insan onun muhakkak olan vukū'una iman ve îkān şöyle dursun bir zan beslese bile o tatfîfe cür'et etmemek lâzım gelir. {يَوْمَ يَقُومُ النَّاسُ لِرَبِّ الْعَالَم۪ينَ} Yani insanların Rabbü'l-âlemîn için kıyam edecekleri gün ❁ ki o gün herkes kabirlerinden uyanıp kalkarak Allah için kıyam edecek, O'nun huzûrunda muhakemeye durup haklı haksızdan hakkını alacaktır. {كَلَّا} ❁ Tatfîften ve ba's ü kıyâma inanmamak gafletinden vazgeçirmek, tevbe ettirmek için red'[1] u zecirdir. "Hayır hayır yapmayın, sakının" demektir. Bunun sebep ve hikmeti anlatılmak için[2] de ta'lîl makāmında şöyle buyuruluyor: {اِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَف۪ي سِجّ۪ينٍ} Çünkü fâcirlerin kitabı muhakkak siccîndedir ❁ yani öyle yaparsanız fâcir olursunuz. Fâcirler ise "siccîn" denilen sicilde mukayyeddirler; onların yazısı: nüfus kayıdları, amel defterleri o kıyam günü kendilerine verilecek hüküm ve cezâ vesikası "siccîn" denilen yerde yazılıdır. Yahut "siccînde" diye buyurultuludur. *Kāmûs*'ta "siccîn", sicn ü habs mânasından[3] dâim ve şedîd ve füccâr kitabının mevzi'i ve cehennemde bir dere mânalarına ve açık ve âşikâr

---

1 H: "redd".
2 B -"red' u zecirdir. 'Hayır hayır yapmayın, sakının' demektir. Bunun sebep ve hikmeti anlatılmak için".
3 B: "mânasında".

ve dibinin çevresine çukur[1] kazılmış hurma ağacı mânalarına geldiği ve شَيْءٌ سِجِّين ey dâimün ve ضرب سجين ey şedîdün ve جاء سجينا ey alâniyeten denildiği mezkurdur.[2]

[5653] "Bu siccîn" kelimesinin lügat itibariyle asıl mânası ve iştikākı isim veya[3] sıfat olması hakkında muhtelif sözler söylenmiştir. Zâhirine nazaran "secn" veya "secc" maddelerinden olması muhtemildir. Zindan demek olan "sicn" maddesinden[4] zindana koymak demek olan "secn" masdarından olduğuna göre "sikkîn" ve "siccîl" gibi fi"îl vezninde zindanın[5] mübalağalısı olan bir isim veya "seccan" yahut "mescun" gibi bir sıfat olabilir. Sıvamak ve balçık gibi cıvık ve bulaşık olmak mânasına "secc" maddesinden "gıslîn" gibi fi'lîn vezninde olabilir. Lâkin lügatta "secc" maddesinden böyle bir isim veya sıfat zikredilmemiştir. Ebû Hayyan *Bahr*'da şöyle hulâsa etmiştir: "'Siccîn', cumhur demiştir ki 'secin'den fi"îldir, 'sikkîn' gibi. Yahut 'sâcin' bir mevzi'de, yani habsedici bir mevki'de demektir. Mübalağa binâsı olarak gelmiştir. Bu surette 'siccîn' mahzuf mevzi'in sıfatıdır. Mekân olduğu takdirde siccînde muztarib ihtilâf etmişlerdir. Biz onun zikrini hazfettik, burada zâhir olan 'siccîn' bir kitap olmaktır. Onun için كِتَابٌ مَرْقُومٌ ondan bedel yapılmıştır. İkrime demiştir ki 'siccîn, hasar ve hevandan ibarettir. Nitekim birisi gāye-i cümûdda olduğu zaman «fülân, hadıyda erdi» dersin.' Bazı lügaviyyûn da 'siccînin nûn'u lâm'dan bedeldir, siccîldendir' demiş. Bu kavillerin hulâsası siccînin nûn'u ya aslîdir yahut lâm'dan bedeldir. Ve aslî olduğu takdirde iştikākı sicndendir."[6] Demek ki nûn'u[7] zâid olarak "secc"den olması söylenmemiştir. Zemahşerî, hâtim gibi vasıftan

---

1 H: "kadar".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 646-647.
3 B: "ve".
4 B: "'secn' veya 'sicn' maddelerinden".
5 B -"zindanın".
6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 427. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 451:
سجين، قال الجمهور: فعيل من السجن، كسكير أو في موضع ساجن فجاء بناء مبالغة فسجين على هذا صفة لموضع المحذوف... واختلفوا في سجين إذا كان مكانا اختلافا مضطربا حذفنا ذكره. والظاهر أن سجينا هو كتاب ولذلك أبدل منه «كتاب مرقوم». وقال عكرمة: سجين عبارة عن الخسار والهوان كما تقول: بلغ فلان الحضيض إذا صار في غاية الجمود. وقال بعض اللغويين: سجين، نونه بدل من لام وهو من السجيل فتلخص من أقوالهم أن سجين نونه أصلية أو بدل من لام وإذا كانت أصلية فاشتقاقه من السجن.
7 H: "nûn".

menkul ism-i alem olduğunu ve târiften başka sebep olmadığı için munsarif bulunduğunu söylemiş ve demiştir[1] ki: "'Allah teâlâ füccârın kitabı siccînde olduğunu haber verdi, siccîni de كِتَابٌ مَرْقُومٌ diye tefsir buyurdu. Şu[2] hâlde onların kitabı merkūm kitabdadır denilmiş gibi olur, bunun mânası nedir?' dersen, derim ki: Siccîn câmi' bir kitabdır, o, dîvân-ı şerdir. Allah teâlâ onda cinn ü insten şeytanların ve keferenin ve fesekanın amellerini tedvin buyurmuştur. O, merkum, [5654] mestur, kitâbeti beyyin, yahut alâmetli bir kitaptır ki her kim görse onda hayır olmadığını bilir. Binâen'aleyh mâna: 'füccârın amellerinden yazılan o dîvanda müsbettir' demek olur. Ona habs u tazyik demek olan 'secin'den fi''îl olarak 'siccîn' tesmiye edilmiştir. Çünkü o cehennemde habs ü tazyîke sebebdir, yahut çünkü o yedinci arzın tahtındadır diye rivayet olunduğu gibi İblis ve zürriyetinin meskeni olan muzlim, mûhiş bir mekânda matruhdur. Horlatmak ve hakir tutulmak[3] ve matrud şeytanlar şâhid olmak için atılmıştır. Nasıl ki[4] dîvân-ı hayr olan illiyyûna melâike-i mukarrebîn şâhid olurlar."[5] Demek ki "siccîn", "sâcin" mânasına olduğu gibi mescun ve matrud mânasına da olabilir. Zemahşerî'nin "matruh" diye ifade ettiği mâna "secc" maddesinden olmak da mümkindir. Burada Şeyh Abduh şöyle bir mütalaada bulunmuş da demiştir ki: "'Siccîn" lafzının lügatta isti'mâlinden ve kitâb-ı ebrârın bulunduğu 'illiyyûn'a mukabelesinden anlaşılır ki, illiyyûnda te'allî mânası bulunduğu gibi bunda da teseffül mânası vardır. Lügatlardan bahseden bazı kitaplarda gördüm ki 'vahl' yani balçık, İtyûbiyye[6] (eski Habeş) lügatında, cîm-i[7]

---

1 M ve B: "demiş".
2 B: "O".
3 H: "tutmak".
4 H +"nitekim".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 721:
فإن قلت: قد أخبر الله عن كتاب الفجار بأنه في سجين وفسر سجينا بـ«كتاب مرقوم»، فكأنه قيل: إن كتابهم في كتاب مرقوم، فما معناه؟ قلت: سِجِّين كتاب جامع هو ديوان الشر دوّن الله فيه أعمال الشياطين وأعمال الكفرة والفسقة من الجن والانس وهو كتاب مرقوم مسطور بيّن الكتابة أو معلم يعلم من رآه أنه لا خير فيه فالمعنى أن ما كتب من أعمال الفجار مثبت في ذلك الديوان وسمى سجينا فِعِّيلا من السجن وهو الحبس والتضييق، لأنه سبب الحبس والتضييق في جهنم أو لأنه مطروح –كما روى– تحت الأرض السابعة في مكان وحش مظلم وهو مسكن إبليس وذرّيته استهانة به وإذالة وليشهده الشياطين المدحورون كما يشهد ديوان الخير الملائكة المقرّبون.
6 H, M ve B: "inyubiyye".
7 B: "câm-ı".

acemiye ve vâv'ın harekesinin imâlesiyle "sençûn[1] = sençöne" tesmiye olunur. Balçıkta teseffül mânası bulunduğu ise hafî değildir. Olabilir ki bu lafız Yemen Araplarının isti'mâlindendir. Çünkü bunlarda Habeş ahâlisiyle ihtilât çok olduğundan İtyûbiyye[2] elfâzı çoktur. Bunu[3] da balçığa yakın bir mânada kullanmış olabilirler. O hâlde 'füccârın kitabı ondadır, yani balçığa yakın süflî şeyde yazılıdır' denilmek ba'îd olmaz. Yahut onların amelleri habâsetinden dolayı onunla yazılmış gibi tasvir ve temsil olunmuştur. Bu surette balçığın ve ona yakın şeyin kitâb-ı merkūm[4] olmasının mânası da o ameller onunla yazıldıktan sonra o çirkin mürekkeb merkum bir kitab olmuştur demek olur."[5] Füccârın amellerindeki habâseti[6] tasvir için siccînde balçığa yakın [5655] süflî bir mâna bulmak üzere Habeşin İnyûbiyye[7] lügatındaki "sençune"ye[8] kadar dolaşmak ba'îd[9] olmaz demiş ise de bunun ba'îd bir tekellüf olduğu zâhirdir. Gerçi müfessirîn Kur'an'da bazen Habeş lügatına tevâfuk eden lafızlar bulunduğundan bahsederler. Lâkin Abduh Yemen'de öyle bir isti'mal bulunduğunu nakl u tesbit etmemiş, "olabilir" diye bir ihtimal serdederek pek dolambaçlı bir mülâhaza yürütmüştür. "Siccîn" lafzının "sençune"ye[10] münasebeti de yakın değildir. Hem ucme olsaydı alem yapılınca gayr-i munsarif olması iktizâ ederdi. Mücerred bir ihtimal üzere yürüyecek olunca o tekellüfe ne lüzum vardı? Çünkü o tasavvur ettiği mâna Arabî olan "secc" maddesinden çıkardı. "Siccîn"in[11] "secc"den

---

1 H: "sençum"; B: "sencun".
2 H, M ve B: "İnyubiyye".
3 H: "Bunun".
4 H: "merkūmu".
5 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 41-42:
ويفهم من استعمال اللفظ في اللغة ومن مقابلته بكتاب الأبرار الذي في عليين أن فيه معنى التسفّل كما أن في مقابله معنى التعلّي وقد رأيت في بعض كتب أهل البحث في اللغات أن الوحل يسمى في اللغة الايتيوبية سنجون بالجيم العجمية مع امالة في حركة الواو ولا يخفى ما في معنى الوحل من التسفل وقد يكون هذا اللفظ من استعمال عرب اليمن فإن فيها كثيرا من الألفاظ الايتيوبية لكثرة المخالطة بينهم وبين أهل الحبشة استعملوه فيما يقارب الوحل فلا يبعد أن يقال أن الكتاب فيه أي أنه مكتوب به أو على التصوير والتمثيل أي أن الأعمال لخبثها تصور وتمثل كأنها مكتوبة به ويكون معنى كون الوحل وما يقاربه كتابا مرقوما أن الأعمال بعد أن خطت به صار ذلك المداد القبيح كتابا مرقوما.
6 M: "habasetini".
7 H, M ve B: "İnyubiyye".
8 H ve B: "sencûne'ye".
9 H: "bîhûd".
10 H ve B: "sencûne'ye".
11 H: "Siccîn".

fi'lîn olmasını mülâhaza etmek daha yakın bir ihtimal olurdu. Maksad fücûrun iğrençliğini anlatarak ondan tiksindirmek olduğuna göre bu ihtimal gerçi müessir bir mâna olurdu. Fakat menkūlât bunu nazar-ı i'tibâra almamış ve "sicn"[1] maddesinden fi"îl olmasını tasvib etmekle daha ince düşünmüştür. Hâsılı "siccîn", maddesi itibariyle bir zindan veya zindancı veya zindanda mahbus mefhumlarını ifade eder bir kelime olmakla füccârın yazısına zarf yapılmasına en yakışan mâna da bir zindan sicili veya sicil zindanı olmasıdır. "Onların defterleri zindancıdadır, yani çok şiddetli bir zindancıya teslim olunur" mânasına olmak da muhtemildir. Bunun sade dirayetle bilinir şeylerden olmadığını anlatan şu tefsir bir zindancı sicilinde olması mânasında zâhirdir: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ} Sana ne bildirdi? ❁ Yani bildin mi? Dirayetle bilemedin değil mi? {مَا سِجّٖينٌ} Nedir siccîn? ❁ Yahud "mâ" taaccüb için olduğuna göre ne siccîn! Ne yaman siccîn! {كِتَابٌ مَرْقُومٌ} Merkum bir kitap ❁ bazıları buna "siccîn"den bedel demişler, bu surette bununla suâlin cevâbı verilmemiş, "siccîn nedir? Kitâb-ı merkūm [5656] nedir?" gibi sual tekrar edilmiş, "siccîn"in neden ibaret olduğu açık tefsir edilmemiş olur. Çünkü bu surette "kitâb-ı merkūm" bedel-i kül olmaktan ziyade siccînde olduğu söylenen kitâb-ı mezkûra masruf olarak bedel-i iştimâl olur. Hâlbuki yukarılarda zikrolunduğu üzere Kur'ân'ın üslûbunda mâzî sîgasıyla "vemâ edrâke" denildiği zaman cevâbı bildirilegelmiştir[2]. Onun için bunun bedel değil, "o bir kitâb-ı merkumdur" diye suâle cevap olarak "siccîn"i tefsir olması daha doğrudur.

"**Merkūm**" terkīm olunmuş veya rakamlı demektir. Râ'nın fethi ve kāf'ın sükûnuyla "rakm" ve "terkīm" yazı yazmak ve yazıya nokta ve hareke koyarak vuzuh vermek ve alâmet koymak mânalarına gelir. Bu üçüncü mâna hepsine esas gibidir. Hesab alâmeti olan rakam da bundan me'huz denilmiştir. Burada beş mâna verilmiştir; birincisi: Beyyinü'l-kitâbe, yani açık, tam ve sağlam yazılı, yanlış ihtimâli yok. İkincisi:

1 M: "sicin"; B: "siccîn".
2 B: "birlikte gelmiştir".

Alâmetli, yani "mûcebince cehenneme" diye buyuruldu alâmeti yazılmış. Üçüncüsü: Tâcirin kumaşına koyduğu gibi işaretli, kayıtlı. Dördüncüsü: Mehâkim vesâire vesâik ve defterlerinde olduğu gibi mühürlü, damgalı, mu'anven ve mersum. Beşincisi: Kumaşın rakmesi, yani hutût ve nukūşu gibi murakkam ve müsbet silinmez bir kitap. سِجّيلٍ مَنْضُودٍ. مُسَوَّمَةً عِنْدَ رَبِّكَ [Hûd 11/82-83] gibi sırasıyla müretteb, rakamına göre mevki'-i icrâya konur rakamlı bir kitap mânasına olmak da muhtemildir. Bunların hepsi şu mânada birleşmiş olur: Şek ve şüpheden âzâde, tahrif ve tasnî'den sâlim, her görenin anlayacağı vechile kendilerine verilecek olan kitapları yazıları böyle sağlam bir sicilde yazılıdır. Hiç şaşmadan icrâ olunacaktır. İbn Cerîr tefsirinde "siccîn" hakkında iki hadis rivayet etmiştir. Birisi: Ebû Hüreyre radıyallahu anh'tan; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: اَلْفَلَقُ جُبٌّ فِي جَهَنَّمَ مُغَطًّى وَأَمَّا سِجِّينٌ فَمَفْتُوحٌ yani "felak cehennemde örtülü bir kuyudur. Ve amma siccîn açıktır."[1] İkincisi Berâ [5657] radıyallahu anh'tan, siccînin arz-ı süflâ olması hakkındadır. "Cehennem arzın en aşağısındadır"[2] denildiğine göre bunların cem'inde münâfat yoksa da İbn Cerîr Berâ hadîsini tercih ederek "siccîn"in arz-ı süflâ ile tefsirini ihtiyar eylemiştir.[3] Bu hadîsin meâli şudur: Berâ radıyallahu anh'tan: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem fâcirin nefsinin semâya çıkarılmasını anlatarak buyurdu ki: 'Onu çıkarırlar, onunla melâikeden hangi bir mele'e uğrarlarsa «bu habis rûh nedir?» derler, onun dünyada anıldığı isimlerinden en çirkini ile «filan» derler. Nihâyet dünya semâya varırlar, açılmasını isterler, ona açılmaz.' Sonra Resûlullah okudu: لَا تُفَتَّحُ لَهُمْ اَبْوَابُ السَّمَّاءِ وَلَا يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ حَتّٰى يَلِجَ الْجَمَلُ فِى سَمِّ الْخِيَاطِ [el-A'râf 7/40]

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 284:

عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: الفلق جب في جهنم مغطى وأما سجين فمفتوح.

2 Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 638:

أخبرني صفوان بن يعلى أن يعلى قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن البحر هو جهنم» فقالوا ليعلى: قال الله عز وجل: «نارا أحاط بهم سرادقها» (الكهف ٢٩/١٨) فقال: «والذي نفسي بيده لا أدخلها أبدا حتى ألقى الله ولا تصيبني منها قطرة». هذا حديث صحيح الإسناد ومعناه أن البحر صعب كأنه جهنم ولذلك فرع على إخراج حديث عبد الله بن عمرو عن النبي صلى الله عليه وسلم أن تحت البحر نار وتحت النار بحر فأما النار فإنها تحت السابعة وقد شهد الصحابة فمن بعدهم على رؤية دخانها... وقد قدمت الرواية الصحيحة أن جهنم تحت الأرض السابعة.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 284:

وإنما اخترت القول الذي اخترت في معنى قوله: «سجين» لما حدثنا ابن وكيع، قال: ثنا ابن نمير، قال: ثنا الأعمش، قال: ثنا المنهال بن عمرو عن زاذان أبي عمرو عن البراء قال: «سجين» الأرض السفلى.

'Allah teâlâ buyurur ki: «Onun kitabını arzın esfelinde yazın: Arz-ı süflâda, siccînde» اُكْتُبُوا كِتَابَهُ[1] فِي أَسْفَلِ الْأَرْضِ فِي السِّجِّينِ فِي الْأَرْضِ السُّفْلَى.'"[2] İbn Cerîr bundan dolayı "siccîn"in arz-ı süflâ olduğunu söylemiş ise de bu hadiste "siccîn arz-ı süflâdır" denilmemiş[3], "arz-ı süflâdadır" denilmiş. Şu hâlde arz-ı süflâ "kitâb-ı merkūm" buyurulan siccînin kendisi değil, mahallidir. Siccîn en aşağı arzın en aşağısındadır. Binâen'aleyh hadis ile âyet arasında bir tehâlüf yoktur. Sâhib-*Keşşâf* da, "arz-ı sâbi'ada matruh" demekle[4] buna işaret etmiştir. Bazı rivayetlerde de arz-ı süflânın esfeli İblis'in haddi olduğu haber verilmiştir. Demek ki füccârın yazısı ve rûhu[5] oradadır.

{وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ لِلْمُكَذِّبِينَ} ❁ Bu cümle-i istînâfiye kitâb-ı merkūmun hükm ü tesirini beyan zımnında siccînin şiddetini, fücûrun esasını, kıyam gününün hevlini[6] ihtardır. Bunu bazıları doğrudan doğru يَوْمَ يَقُومُ âyetine rabtedip aradakini mu'teriza addetmiş ise de "merkūm"a merbut olması daha nesaklıdır. Yani "kitâb merkūm olur da ne olur?" denilirse وَيْلٌ يَوْمَئِذٍ... إلخ. O gün o ba's ü kıyam günüdür. "Füccâr" yerinde "mükezzibîn" denilmesi de fücûrun aslı tekzib ve inkâr olduğuna işarettir. O kitabın hükmü de o gün o [5658] mükezzibler hakkında veyldir. Vay hâline o gün yalan diyenlerin, bu haberlere inanmayanların, yani {اَلَّذِينَ يُكَذِّبُونَ بِيَوْمِ الدِّينِ} o din gününe inanmayıp da açıktan açığa veya dolayısıyla tekzib edenlerin. {وَمَا يُكَذِّبُ بِهِ} Onu ise başkası tekzib etmez {اِلَّا كُلُّ مُعْتَدٍ اَثِيمٍ} ancak her bir mütecaviz, esîm, yani hep haddini aşkın, günaha düşkün kimseler tekzib eder. ❁ Şehvetlerine düşkün, keyiflerine tâbi' olarak

---

1 B: "الكتاب".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 284:

عن البراء أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: وذكر نفس الفاجر وأنه يصعد بها إلى السماء قال: فيصعدون بها فلا يمرون بها على ملإ من الملائكة إلا قالوا: ما هذا الروح الخبيث؟ قال: فيقولون: فلان بأقبح أسمائه التي كان يسمى بها في الدنيا حتى ينتهوا بها إلى السماء الدنيا فيستفتحون له فلا يفتح له، ثم قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم: «لا تفتح لهم أبواب السماء ولا يدخلون الجنة حتى يلج الجمل في سم الخياط» فيقول الله: اكتبوا كتابه في أسفل الأرض في سجين في الأرض السفلى.

3 H: "denilmiş".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 721:

أو لأنه مطروح –كما روي– تحت الأرض السابعة في مكان وحش مظلم...

5 H: "ruh".

6 B: "havlini".

sonunu düşünmeyip Allah'ın ve kullarının hukūkuna tecavüz etmeye alışmış olduklarından dolayı cezâya ve cezâ gününe inanmak hoşlarına gitmediği, ona inanmak keyiflerini kaçıracağı[1] için ancak onlar "o din gününün aslı yoktur" derler. {إِذَا تُتْلٰى عَلَيْهِ اٰيَاتُنَا} Kendisine karşı âyetlerimiz okunurken {قَالَ اَسَاطِيرُ الْاَوَّلِينَ} "evvelkilerin esâtîri" dedi. ❁ Bunu bazıları Velid b. Mugīre, bazıları da Nadr b. Hâris demişlerdir. Sûre-i En'âm'a bak. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ bu okunan âyetler esâtîr-i evvelîn değildir. {بَلْ} Fakat ❁ öyle diyenlerin {رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ} kazançları, kesbedip durdukları ve kâr sandıkları günahlar kalblerinin üzerine pas bağlamıştır. ❁ O kalbler[2] o günahları itiyad ede ede pas tutmuş aynalar gibi körlenmiş kararmıştır da artık duymaz ve göstermez olmuşlardır. İşte onların öyle demelerinin ve tekzib etmelerinin sebebi budur. İmam Ahmed, Tirmizî ve Hâkim ikisi de sahih diyerek ve Nesâî ve İbn Mâce ve İbn Hibban ve daha diğerleri Ebû Hüreyre'den, Hazret-i Peygamber'den rivayet etmişlerdir. Buyurmuştur ki: "Kul bir günah işlediği vakit kalbinde siyah bir nokta: bir [5659] leke yapar. Eğer tevbe edip çekinir, istiğfar eylerse kalbi yine parlar, döner yine yaparsa o leke artar, nihâyet kalbini istîlâ eder. İşte Kur'an'da Allah teâlâ'nın zikrettiği 'rân' budur." كَلَّا بَلْ رَانَ عَلٰى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ.[3] (*Sûre-i Bakara'da* خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ *[2/7] bak*).

"**Râne**" "reyn"dendir. "Reyn" ve "rüyûn"[4] bir şeye pas basıp galebe etmektir. Bundan kalbe günah ve kasvet basmaya da ıtlak olunmuştur ki Kur'an'da kalb mühürlenmek "hatm" ve "tab'" dahi tâbir edilmiştir. Burada بَلْ رَانَ lâm, râ'ya idğam olunmamak için Hafs rivayetinde lâmda hafif bir sekte yapılarak okunur ki "reyn"in mânasındaki tutukluğa sarih bir telmih olur. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ öyle reyn[5] veren, kalb körleten kesblerden zecirdir. Sebebi de {اِنَّهُمْ عَنْ رَبِّهِمْ يَوْمَئِذٍ} çünkü onlar: o tekzib

---

1 H: "kaçırdığı".
2 H: "kâfirler".
3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 297; İbn Mâce, Zühd, 29; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 83:
عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن المؤمن إذا أذنب كانت نكتة سوداء في قلبه فإن تاب ونزع واستغفر صقل قلبه وإن زاد زادت حتى يعلو قلبه ذاك الران الذي ذكر الله عز وجل في القرآن: «كلا بل ران على قلوبهم ما كانوا يكسبون».
4 H: "rüyün".
5 H: "rân".

edenler, o kıyam günü hak Rablerinden {لَمَحْجُوبُونَ} muhakkak mahcub kalırlar. ❁ Yani hicab ve hâil arkasında kalır, O'nu görmekten memnû' ve mahrum bırakılırlar. Artık felah bulmalarına imkân ve ihtimal kalmaz. {ثُمَّ اِنَّهُمْ لَصَالُوا الْجَح۪يمِ} Sonra onlar muhakkak cehennem ateşine yaslanacaklardır. {ثُمَّ يُقَالُ} Sonra denilecektir: {هٰذَا الَّذ۪ي كُنْتُمْ بِه۪ تُكَذِّبُونَ} Bu işte o sizin yalan, masal diye tekzib edip durduğunuz.

{كَلَّا} ❁ Bu "kellâ" tâ yukarıdaki كَلَّٓا اِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ'daki "kellâ"ya nâzır olarak tatfif ve tekzibden bir daha zecr ile birr ü hayra sevketmek üzere kıyam gününün diğer bir yüzünü ihtardır. Yani öyle tatfif yapmayın, o ba's u kıyam gününü tekzib eden fâcirlerden olmayın, tevbekâr olup da hayr ü hasenâta çalışın, sebebi {اِنَّ كِتَابَ الْاَبْرَارِ} [5660] çünkü ebrârın, hayır ehli sâdıkların kitabı {لَف۪ي عِلِّيّ۪ينَ} muhakkak ki illiyyîndedir.

İşbu "illiyyîn" kelimesi hakkında da ehl-i lügatın ve ehl-i tefsirin sözleri vardır. Ehl-i lügat: Ebu'l-feth b. Cinnî demiştir ki: "'Ulüv'den fi"îl vezninde 'illiyn'in cem'idir. Aslı 'illiyvûn'dur." Zeccâc da demiştir ki: "Bu ismin i'râbı cemi'[1] i'râbı gibidir. Çünkü lafzı cemi'[2] vezni üzeredir. 'Kınnesr'den 'kınnesrîn' gibidir." Ehl-i tefsire gelince: Yedinci semâ denilmiş, semânın fevkinde Arş'ın kāime-i yümnâsı, yani sağ ayağı denilmiş, Sidre-i Müntehâ denilmiş; Ferrâ "yüksekten yükseğe nihâyetsiz" demiş, Zeccâc da "mekânların en yükseği" demiş. Bazıları "Allah teâlâ'nın azamet ve ulviyet ile donattığı merâtib-i âliye", diğer bazıları da "melâikenin defter-i a'mâlinin bulunduğu mevzi'" demişlerdir[3] ki çokları Kur'ân'ın ber vech-i âtî târifinin zâhirini buna muvâfık bularak dîvân-ı şer olan "siccîn"in tam zıddı ve mukarrebînin meşhedi

---

1 H: "cemî'"; B: "cem'in".

2 H ve B: "cemî'".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 90. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIII, 330; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 262-263:

واعلم أن لأهل اللغة في لفظ عليين أقوالا ولأهل التفسير أيضا أقوالا، أما أهل اللغة قال أبو الفتح الموصلي: عليين جمع علي وهو فعيل من العلو وقال الزجاج: إعراب هذا الاسم كإعراب الجمع لأنه على لفظ الجمع كما تقول: هذه قنسرون ورأيت قنسرين، وأما المفسرون فروي عن ابن عباس أنها السماء الرابعة وفي رواية أخرى أنها السماء السابعة وقال قتادة ومقاتل: هي قائمة العرش اليمنى فوق السماء السابعة وقال الضحاك: هي سدرة المنتهى وقال الفراء: يعني ارتفاعا بعد ارتفاع لا غاية له وقال الزجاج: أعلى الأمكنة وقال آخرون: هي مراتب عالية محفوظة بالجلالة قد عظمها الله وأعلى شأنها وقال آخرون: عند كتاب أعمال الملائكة.

bulunan dîvân-ı hayrın ismi olduğunu söylemişlerdir. Zira bunu tefsir[1] için buyuruluyor ki: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا عِلِّيُّونَ} Ve bildin mi illiyyûn nedir? ❁ Yahut ne illiyyûn! {كِتَابٌ مَرْقُومٌ} Terkīm olunmuş bir kitap ❁ burada da yukarıki vechile mülâhaza edilsin, yani tam ve güzel yazılmış, yahut Allah tarafından alâmet-i mahsûsa ile tevkī' buyurulmuş, öyle ki {يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ} ona mukarrebûn şâhid olurlar[2]. ❁ Mahcûbûn değil, mukarrebûn müşahede eder, onlar görür onlar okurlar. Yahut yazılışına, muhafazasına, okunuşuna melâike-i mukarrebûn hazır olur ve mazmûnuna onlar şehadet ederler. Ederler de ne olur? {اِنَّ الْاَبْرَارَ لَفٖي نَعٖيمٍ} Şüphesiz ebrâr bir na'îm içindedirler ❁ füccârın cahîme[3] yaslanacakları[4] gün ebrâr na'îm içinde [5661] bulunacaklar {عَلَى الْاَرَٓائِكِ يَنْظُرُونَ} erîkeler üzerinde nezâret edeceklerdir. ❁ Cennetin diledikleri manzaralarına diledikleri gibi nazar edecekler, düşmanları olan ehl-i cehennemin ahvâline de bakacaklardır ki bu mâna sûrenin âhirinde ayrıca da anlatılacaktır. {تَعْرِفُ فٖي وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعٖيمِ} Bakarlarken o na'îmin parıltısını, o nimet ve saadet neş'esinin revnakını yüzlerinde tanırsın ❁ yani her gören tanır, neş'e ve mes'ûdiyetleri[5], ebrâr oldukları yüzlerinden belli olur. {يُسْقَوْنَ مِنْ رَحٖيقٍ} Onlara bir rahîktan sunulur ki ❁ "**Rahîk**" hiç karışığı olmayan hâlis şarab, en eskisi, en hoşu da denilmiş ve hepsinin yakın mânalar olduğu söylenmiştir. *Kāmûs* mütercimininin ifadesine göre عَيْنُ الدِّيكِ yani[6] horoz gözü gibi sâfî olana denir ki "bâde-i nâb" tâbir olunur ve "ruhâk" dahi denilir.[7] Burada neş'esi ve lezzeti çok, humârı yok, Sûre-i Sâffât'ta geçtiği üzere بَيْضَٓاءَ لَذَّةٍ لِلشَّارِبٖينَ. لَا فٖيهَا غَوْلٌ [37/46-47] diye vasfolunan beyaz şarab diye müfesserdir. Nitekim Mukātil خَمْرٌ بَيْضَاءُ demekle[8] buna işaret etmiştir. Sûre-i Muhammed'de مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتٖي وُعِدَ الْمُتَّقُونَۜ فٖيهَٓا اَنْهَارٌ

---

1 H: "bunun tefsiri".
2 H: "şehadet ediyorlar".
3 H ve B: "cehenneme".
4 B: "yuvarlanacakları".
5 B: "mes'ûliyetleri".
6 B -"yani".
7 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 857.
8 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 624:

وهو الخمر الأبيض إذا انتهى طيبه.

مِنْ مَٓاءٍ غَيْرِ اٰسِنٍۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ لَبَنٍ لَمْ يَتَغَيَّرْ طَعْمُهُۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبٖينَۚ وَاَنْهَارٌ مِنْ عَسَلٍ مُصَفًّى [47/15] âyetinde vasfolunan dört nevi cennet ırmaklarından biri de içenlere mahz-ı lezzet olan şarab ırmakları olduğu anlatılırken bunlardan murad neş'e ve lezzetin kemâlini tefhim için temsîlî bir ifade olduğu da baştaki مَثَلُ tâbiriyle anlatılmış idi. Onun için bu gibi yerlerde o mazmundan gaflet edilmemek lâzım gelir. Buna dair هَلْ اَتٰى عَلَى الْاِنْسَانِ Sûresi'nde اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَاْسٍ [76/5] âyetinde de söz geçmişti, bak. Hatib tefsirinde der ki: Buradaki rahîk اَنْهَارٌ مِنْ خَمْرٍ لَذَّةٍ لِلشَّارِبٖينَ buyurulan şarab ırmaklarından başkaca[1] husûsî bir şarab olduğu için şöyle tavsif olunuyor:[2] {مَخْتُومٍ} ki mahtum ❁ mühürlü [5662] ancak içeceklerin nezdinde açılır. Kapları miskten mühürle mesdud, gayet temiz ve nefis. Diğer bir mâna ile: İçiminde bir hitâmı, güzel bir nihâyeti olan bir şarab ki {خِتَامُهُ مِسْكٌ} hitâmı misk ❁ hâtimesi, kesimi misk: içildiği zaman sonu bir misk kokar, içilirken zâika lezzetinin kemâlini ihlâl etmemek için misk kokusu içimin hitâmında duyulmaya başlar. Ve bu hâl hem o râyihanın hem de o içkinin latif hassalarından birini teşkil eder. İçildiği zaman kemâl-i safâsından dolayı gerek içenlerde ve gerek bulunduğu kapta bir keder, bir tortu bırakmaz, yalnız bir misk kokusu bırakır. Bir de "hitâm" "hâtem" gibi mühür mânasına geldiğinden "hitâmı misk" demek mührü misk demek olabilir. Kıraatlerin bazısında خَاتَمُهُ مِسْكٌ ve خَاتِمُهُ مِسْكٌ okunması da bu mânayı teyid eyler. Bununla beraber bir şeyin mührü onun sonu, hâtimesi demek olduğundan kabına ve içimine nazaran yine zikrolunan iki mâna cârîdir. Bu surette de misk kokusu[3] onun levâzımından olup en ziyade hâtimesinde tecellî eder demek olur. Ve hitam ve hâtimesinin böyle misk olması nihâyetinin bir visal neş'esinde karar edeceğini de koklatmış olur ki yüzlerde parıldayan o na'îm revnakı bu sürûrun tezahürüdür. İşte ebrâra böyle hitâmı misk bir

---

1 H: "başka".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXI, 92:
ذكر الله تعالى لهذا الرحيق صفات: الصفة الأولى: قوله: «مختوم»... وهناك خمر آخر تجري منها أنهار كما قال: «وأنهار من خمر لذة للشاربين» (محمد ١٥/٤٧) إلا أن هذا المختوم أشرف في الجاري.

3 H: "kokusunu".

rahîk-i mahtûm sunulur {وَفِى ذٰلِكَ} ve işte ancak onda... إلخ ❁ Bu cümle rahîkin vasıfları arasında bir cümle-i mu'terizadır. Bundan sonraki vasfını beyandan evvel, tam bu misk kokusunun duyulması lahzasında ona imrendirerek sür'atle müsabakaya tergīb ve teşvik için araya dercolunmuştur. ذٰلِكَ İsm-i işareti "na'îm" veya "rahîk"a ircâ' edilebilirse de rahîkin evsâfı arasında olduğu için ona ircâ'ı nazma daha muvâfık, hitâmına ircâ' ise hem nazm hem mânaca daha[1] muvâfıktır. Zira rahîkın kemâlini tecellî ettiren hitâmı zikirde karib[2] olmakla beraber tahkikte ba'îd olduğu için ذٰلِكَ'nin [5663] mânasına daha münâsibdir. Bu zarfın takdîmi de kasr içindir. Yani dünya şarablarında lezzetlerinde değil, o gün ebrâra sunulacak olan bu miskiyyü'l-hitâm rahîkte, bâhusus bu misk olan hitamda {فَلْيَتَنَافَسِ} münâfese etsin, imrenmeye yarışsın şimdi {الْمُتَنَافِسُونَ} birbiriyle münâfese edenler ❁ bu dünyada nefâset yarışı edip imrenecek olanlar. Çünkü bir misk olan bu hâtime, bu ebedî neş'e öyle enfes, öyle yüksektir ki asıl münâfesede müsabaka edilecek şey odur.

"**Münâfese**" başkasında görülen bir kemâle imrenip ona yetişmek veya daha ileri gitmek için nefislerin nefâsette yarışması hissidir ki nefsin şerefinden ve uluvv-i himmetinden neş'et eder. Hased ile arasında fark açıktır. Hâsid kemâle düşmandır; mahsûdun zararından, nimetinin zevâlinden memnun olur. Münâfis, yarışçı ise kemâle âşıktır. O karşısındakinin sukūtunu değil, kendisinin daha ileri gitmesini ister. Bunda münâfese ve müsabaka ise لِمِثْلِ هٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ [es-Sâffât 37/61] mûcebince hüsn-i amelde müsabaka ile olur. Bunun {وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْنِيمٍ} mizâcı da tesnîmdendir. ❁ O rahîk içileceği zaman içine tesnîmden de katılır. Bununla mezcolunan rahîk sadesinden daha nefis olur. Çünkü tesnîm daha yüksektir.

"**Tesnîm**" esasen hörgüçleyerek yukarı yükseltmek, terfî' etmek mânasına masdar olup yükseklik mânasıyla cennet çeşmelerinden bir çeşmenin ismidir. İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre cennet

---

1 H -"muvâfık, hitâmına ircâ' ise hem nazm hem mânaca daha".
2 H: "garib".

içkilerinin en yükseğidir.[1] Kelbî'den rivayet edildiğine göre ehl-i cennete fevklerinden gelir.[2] Ve denilmiştir ki havada müsennem olarak cereyan edip kablarına kifayeti kadar munsab olur. Ve onu yüksek olanlar içer, içenleri yükseltir. Nitekim şöyle tefsir buyuruluyor: {عَيْنًا} Yani bir ayn, bir çeşme ki ❁ o tesnîm [5664] {يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ} mukarrebûn onunla[3] içerler ❁ yani aynıyla içerler, sade o tesnîmi içer, şürblerini onunla yaparlar. Mukarrebîn derecesinde olmayan sâir ebrâra, ashâb-ı yemîne ise memzûcen sunulur. Buradaki بِهَا'ya birkaç vechile mâna verilmiş ise de İbn Abbas Hazretleri demiştir ki: "Ehl-i cennetin içkilerinin eşref ve a'lâsı tesnîm'dir. Çünkü mukarrebûn onu sırf olarak içerler, ashâb-ı yemîne ise mezcolunur."[4] Demek ki وَمِزَاجُهُ مِنْ تَسْن۪يمٍ ashâb-ı yemîn olan ebrâr hakkındadır. عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ da onlardan daha yüksek olan mukarrebûn hakkındadır. Ve âyetin terakki ifade eden siyâkından da tesnîmin o rahîk-ı mahtûmdan efdal ve a'lâ olduğu anlaşılır. Zira Sûre-i Vâkı'a'da mükellefîn üç[5] sınıfa tasnif olunmuş, وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ. اُو۬لٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُونَ [56/10-11] buyurulmuş olduğundan mukarrebûn, huzûr-i Hak'ta bütün merâtibin ilerisinde bulunan sâbikūndur. Yukarıki[6] يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ'dan ve حَسَنَاتُ الْأَبْرَارِ سَيِّئَاتُ الْمُقَرَّبِينَ ma'rûfesinden de anlaşıldığı üzere ebrâr, mukarrebînin dûnunda olarak Vâkı'a'daki ashâb-ı yemîn demek olur. Onun için مِزَاجُهُ مِنْ تَسْن۪يمٍ ashâb-ı yemînden olan ebrârın mezcini, عَيْنًا يَشْرَبُ بِهَا الْمُقَرَّبُونَ da sırf tesnîmin mukarrebîn şarabı olduğunu ifade etmiş olur. Onun için buna şu mânaları vermişlerdir: "Ayn-ı tesnîmi mukarrebûn içer, o onların şarabıdır." Yahut "mukarrebûn tesnîm ile kanar, onunla mütelezziz olurlar"; yahut "bâ", "min" mânasına olarak[7] "mukarrebîn ondan içer. Mukarrebîn onunla mezcederek o rahîki

---

1 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 406; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3410. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8.

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 406. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 299; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 83:

عن الكلبي في قوله تعالى: «من تسنيم» قال: تسنم عليهم ينصب عليهم من فوق وهو شراب المقربين.

3 B: "olanlar".

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 406; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3410:

عن ابن عباس في قوله تعالى: «من تسنيم» قال: تسنيم أشرف شراب أهل الجنة وهو صرف للمقربين ويمزج لأصحاب اليمين.

5 B: "için".

6 H: "Yukarıda".

7 H, M ve B: "yahut 'من' 'با' mânasına olarak".

içerler" mânasına olmak daha zâhir gibi görünürse de bunda mukarrebîn ile ebrârın mertebeleri fark edilmemiş ve tesnîmin mukarrebîn şarabı olmasının vechi zâhir olmamış olur. Yahut da onun memzûcen içilmesi bile mukarrebîne mahsus olduğu ve bu surette de sâbikūn-ı[1] mukarrebûn mertebesine varmayan ebrâr ondan içemeyecekleri gibi mukarrebînin de sırfen değil ancak memzûcen içebilecekleri söylenmiş olur. Arada müsabakayı emreden tenâfüs cümlesine bunun bir [5665] münasebeti varsa da *Bahr*'da mezkur olduğu üzere İbn Abbas gibi İbn Mes'ûd'dan, Hasan'dan, Ebû Sâlih'ten dahi "mukarrebûn onu sırfen içer ve ebrâra mezcolunur"[2] diye mervî olan mâna daha müveccehtir. Ve cumhûra göre ebrâr ashâb-ı yemîn, mukarrebûn sâbikūndur. Ma'amâfîh bazıları "bu âyette ebrâr ile mukarrebûn bir mânayadır, cennette mütena"im olanlara ıtlak edilmiştir" demişler ise de burada da ebrâr ile mukarrebîni fark etmeyenler âyetin zevkine erememişler demektir. Râzî burada İbn Abbas'ın kavlini nakilden sonra şöyle demiştir: "Ben de derim ki, bu şuna delâlet eyler: Nehirler fazilette mütefâvittir. Demek ki tesnîm, cennet nehirlerinin efdali, mukarrebûn da ehl-i cennetin efdalidir. Ve rûhânî cennette 'tesnîm' ma'rifetullah ve Allah'ın vech-i kerîmine nazar lezzetidir. 'Rahîk' de mevcûdât âleminin mütalaasıyla ibtihacdır. Mukarrebûn, tesnîmden başkasını içmezler, yani ancak vechullâhı mütalaa ile meşgul olurlar. Ashâb-ı yemînin ise içkileri memzuc olur. Nazarları gâh O'na gâh mahlûkātına olur."[3]

Tatfiften nehiy ve ba's ü cezâ gününe imana davet siyâkında ehl-i cürm olan füccâr ve mahcûbûn ile ehl-i birr ü ihsan olan ebrâr ve mukarrebînin âhirette[4] birinin siccînde, birinin illiyyînde olan

---

1 H: "sâbikūnu".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 301; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3410; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 431.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 93:

وأقول: هذا يدل على أن الأنهار متفاوتة في الفضيلة فتسنيم أفضل أنهار الجنة والمقربون أفضل أهل الجنة والتسنيم في الجنة الروحانية هو معرفة الله ولذة النظر إلى وجه الله الكريم والرحيق هو الابتهاج بمطالعة عالم الموجودات فالمقربون لا يشربون إلا من التسنيم أي لا يشتغلون إلا بمطالعة وجهه الكريم وأصحاب اليمين يكون شرابهم ممزوجا فتارة يكون نظرهم إليه وتارة إلى مخلوقاته.

4 H -"âhirette".

mukadderâtlarını amellerine göre tartıp[1] anlattıktan sonra bunların dünya ve âhirette yekdiğerine karşı olan bazı hâllerini de anlatmak üzere buyuruluyor ki:

{اِنَّ الَّذٖينَ اَجْرَمُوا} Fi'l-hakīka o cürm işleyenler ❁ yani o mütecaviz esîm olan mükezzibler {كَانُوا مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا يَضْحَكُونَ} iman edenlere gülüyorlardı ilh... ❁ Mekke'de Ebû Cehil, Velîd b. Mugīre, Âs b. Vâil ve emsâli Kureyş müşrikleri Ammar, Suheyb, Habbâb, Bilâl gibi fukarâ-yı mü'minîn ile istihzâ ediyorlardı. Sebeb-i nüzul bu olduğu mervîdir.[2] Abduh bunu şöyle ifade etmiştir: "Allah teâlâ bu [5666] âleme Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin bi'setiyle rahmet buyurduğu zaman kavmin kibârı ve urefâsı umûmî dalâlette ve kara kuvvet re'yinde idi, Hak daveti gizli idi, ona ancak Aleyhissalâtu vesselâm'ın sesi yükseliyordu. Sonra da hevâları kalblerine olan Hak yolunu silmemiş bulunan ve ona lebbeyk deyip davetine icâbet eden zu'afâdan bazıları da onu fısıldıyor, ümid ettiklerine gizlice söylüyor ve korktuklarına bağıramıyordu[3]. Ve mâlumdur ki kendisini kudret ve kesretle müte'azziz addedenler, meşrebi muhalif olan ve kuvvet ve adetçe ondan zayıf olduğu hâlde onu tanımadığı bir şeye davet eden kimselere gülerler. İşte Ebû Cehil, Velîd b. Mugīre ve Âs b. Vâil ve emsâli Kureyş cemaatinin hâli de böyle idi ve bid'atin ta'ammüm ettiği ve fırkaların çoğaldığı ve bâtıl tarîkler içinde tarîk-i Hakk'ın gizli kaldığı ve dinin mânası bilinmez olduğu ve ibarelerinden, üslublarından rûhu atılıp bâtınlara tetâbuk etmez zavâhir ve gönüllerden tâkip olunmayan harekât ve rüsûm bırakıldığı ve şehvetler tahakküm edip nâs yiyip içmeye, ziynete ve lükse ve menâsıb u elkāba ta'alluk eden şeylerden mâ'adâ amele sevk u teşvik edecek rağbet kalmadığı, himmetler yalancı şereflere takıldığı ve herkes yapmadığı şeylerle medh olunmayı sevdiği ve nâkıslar noksanlarını kâmilleri

1 B: "tertib".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXIX, 85:

قوله عز وجل: «إِنَّ الَّذِينَ أَجْرَمُوا» أشركوا: أبا جهل والوليد بن المغيرة والعاص بن وائل السهمي وأصحابهم من مشركي مكة «كَانُوا مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا»: عمار وخبَّاب وصهيب وبلال وأصحابهم رضي الله عنهم من فقراء المؤمنين «يَضْحَكُونَ» وبهم يستهزئون ومن إسلامهم يتعجبون.

3 B: "bağırmıyordu".

tenkīs ile istikmâl etmek istedikleri zamanlarda da hep öyle olur, Hak sesi dinlenmez, Hakk'a çağıranları istihzâ eder, tahkir ederler. Bu âyet-i kerîmenin nassı da kendilerine muntabık olur."[1]

{وَاِذَا مَرُّوا بِهِمْ} Ve onlara uğradıklarında ❁ mü'minler o mücrimlerin (veya bilakis) yanlarından geçtiklerinde {يَتَغَامَزُونَ} mücrimler tegāmüz ederlerdi ❁ birbirlerine gamz eylerler[2], göz uçlarıyla işaret ederlerdi {وَاِذَا انْقَلَبُوٓا اِلٰٓى اَهْلِهِمُ} ve o mücrimler, bulundukları mevki'lerden hânelerine, [5667] ailelerine döndükleri[3] zaman da {انْقَلَبُوا فَكِهِينَ} zevklenerek, mü'minlere yaptıklarını söyleşip eğlenerek gülüşe gülüşe giderlerdi.

"**Fekihîn**" müfredi "fekih", "fükâhe"den {وَاِذَا رَاَوْهُمْ} ve mü'minleri, uzaktan yakından herhangi bir yerde gördüklerinde de o mücrimler {قَالُوا} derlerdi {اِنَّ هٰٓؤُلَٓاءِ} cidden bunlar ❁ ki bunlarla muradları yalnız gördükleri değil, umumiyetle mü'minler cinsi {لَضَٓالُّونَ} şüphesiz dalâletteler ❁ yolunu kaybetmiş şaşkın[4] sapıklar, yani göz önünde hazır[5] dünya nimetine, dünya zevkine bakmıyorlar da aslı var mı yok mu belli olmayan âhiret sevâbına inanarak akılsızlık ediyor, yanlış yola gidiyorlar diye bütün mü'minlerin şaşkınlığına, dalâletine hükmediyorlardı ve bunu tekidlerle kuvvetli kuvvetli söylüyorlardı. {وَمَٓا اُرْسِلُوا عَلَيْهِمْ حَافِظِينَ} Hâlbuki öyle diyen mücrimler o mü'minlerin üzerlerine, Allah tarafından muhafız gönderilmemişlerdi ❁ kendileri sonunu düşünmeyerek cürm içinde yuvarlanırken onlara acıyorlarmış gibi rüşd ü dalâletlerine hakemlik veya şâhidlik etmeye hakları yoktu. {فَالْيَوْمَ} Bu gün de ❁ yani o kâfirlerin

---

1 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 47:
ذلك لأنه حين رحم الله هذا العالم ببعثة النبي صلى الله عليه وسلم كان كبار القوم وعرفاؤهم على رأي الدهماء وفي ضلال العامة وكانت دعوة الحق خافتة لا يرتفع بها إلا صوته عليه السلام ثم يهمس بها بعض من يلبيه ويجيب دعوته من الضعفاء الذين لم تطمس أهواؤهم سبيلَ الحق إلى قلوبهم فيُسرّ بها إلى من يرجوه ولا يستطيع الجهر بها لمن يخافه ومن شأن القويّ المستعز بالقدرة والكثرة أن يضحك ممن يخالفه في المنزع ويدعوه إلى غير ما يعرفه وهو أضعف منه قوة وأقل عدداً. كذلك كان شأن جماعة من قريش كأبي جهل والوليد بن المغيرة والعاص بن وائل وأشياعهم وهكذا يكون شأن أمثالهم في كل زمان متى عمت البدع وتفرقت الشيع وخفي طريق الحق بين طرق الباطل وجهل معنى الدين وأزهقت روحه من عباراته وأساليبه ولم يبق إلا ظواهر لا تطابقها البواطن وحركات أركان لا تشايعها السرائر وتحكمت الشهوات فلم تبق رغبة تحدو بالناس إلى العمل إلا ما تعلق بالطعام والشراب والزينة والرياش والمناصب والألقاب وتشبثت الهمم بالمجد الكاذب وأحب كل واحد أن يحمد بما لم يفعل وذهب الناقص يستكمل ما نقص منه بتنقيص الكامل واستوى في ذلك الكبير والصغير والأمير والمأمور والجاهل والملقب بلقب العالم. إذا صار الناس إلى هذه الحال، ضعف صوت الحق وازدرى السامعون منهم بالداعي إليه وانطبق عليهم نص الآية الكريمة.

2 M ve B: "gamzeleriyle".

3 M (ilk baskı): "dönükleri".

4 H -"şaşkın".

5 H: "zâhir".

inanmadıkları bu ba'‘s u kıyam ve cezâ günü de {الَّذِينَ اٰمَنُوا} iman edenler {مِنَ الْكُفَّارِ يَضْحَكُونَ} kâfirlere gülecekler ❁ o mü'minler {عَلَى الْاَرَآئِكِ يَنْظُرُونَ} erîkeler üzerinde bakacaklar ❁ o kâfirlerin o kibr u gururdan[1], o zevk ve eğlenceden sonra cezâlarını çekmek üzere cehenneme yaslandıklarını illiyyûn sandalyelerinden, cennet hacelelerinden seyrederek gülecekler. {هَلْ ثُوِّبَ الْكُفَّارُ مَا كَانُوا يَفْعَلُونَ} [5668] Nasıl, kâfirlere ettiklerinin sevâbı verildi mi? ❁ Evet hep ettiklerini buldular, cezâsını çektiler. Mü'minlerin o gün kâfirlere gülmesi, kâfirlerin önce onlara gülmelerinin cezâsıdır.

"**Tesvîb**" ve "**isâbe**" sevab vermek demektir. "Sevab" da esasen "cezâ" gibi, hayır veya şer herhangi bir şeyin karşılığıdır. Sonra da "sevab" hayırda meşhur olmuştur. Nitekim lisânımızda "cezâ" şerde şâyi‘ olmuştur. Burada "tesvîb" tecziye mânasınadır. İstifham da takrir[2] içindir. "Sevab" ile tâbir olunması, kâfirlerin istihzâ ile gülmelerine karşı bir tehekküm ifade etmek üzere فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلِيمٍ [Âl-i İmrân 3/21; et-Tevbe 9/34; el-İnşikâk 84/24] kabîlinden de olur.

---

1 H: "gurur eden".
2 H: "tekrar".

[5669]

سُورَةُ الْاِنْشِقَاقِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسٌ وَعِشْرُونَ اٰيَةً

İNŞİKĀK SÛRESİ

İnşikāk, yahut انشقت Sûresi bilâ hilâf Mekkîdir.

Âyetleri: Basrî ve Şâmî'de yirmi üç, mâ'adâda yirmi beştir.

Kelimeleri: Yüz yedi.

Harfleri: Dört yüz kırk.

Fâsılası: ت، ه، ا، ر، ق، م، ن harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ ﴿١﴾ وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ ﴿٢﴾ وَاِذَا الْاَرْضُ مُدَّتْ ﴿٣﴾ وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ ﴿٤﴾ وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ ﴿٥﴾ يَٓا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ اِنَّكَ كَادِحٌ اِلٰى رَبِّكَ كَدْحاً فَمُلَاقِيهِ ﴿٦﴾ فَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ ﴿٧﴾ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسِيراً ﴿٨﴾ وَيَنْقَلِبُ اِلٰٓى اَهْلِهِ مَسْرُوراً ﴿٩﴾ وَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ وَرَٓاءَ ظَهْرِهِ ﴿١٠﴾ فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُوراً ﴿١١﴾ وَيَصْلٰى سَعِيراً ﴿١٢﴾ اِنَّهُ كَانَ فٖي اَهْلِهِ مَسْرُوراً ﴿١٣﴾ اِنَّهُ ظَنَّ اَنْ لَنْ يَحُورَ ﴿١٤﴾ بَلٰٓى اِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِهٖ بَصِيراً ﴿١٥﴾ فَلَٓا اُقْسِمُ بِالشَّفَقِ ﴿١٦﴾ وَالَّيْلِ وَمَا وَسَقَ ﴿١٧﴾ وَالْقَمَرِ اِذَا اتَّسَقَ ﴿١٨﴾ لَتَرْكَبُنَّ طَبَقاً عَنْ طَبَقٍ ﴿١٩﴾ فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٢٠﴾ وَاِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْاٰنُ لَا يَسْجُدُونَ ﴿٢١﴾ بَلِ الَّذٖينَ كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ ﴿٢٢﴾ وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ ﴿٢٣﴾ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَلٖيمٍ ﴿٢٤﴾ اِلَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٢٥﴾

[5670] **Meâl-i Şerîfi**

Semâ inşikāk ettiği (1) ve Rabbini dinleyip haklandığı vakit (2) ve Arz meddedildiği (3) ve içindekini atıp boşaldığı (4) ve Rabbini dinleyip haklandığı vakit (5) ey o insan! Sen cidden Rabbine doğru çabalar da

çabalar, nihâyet O'na mülâkī olursun (6). O vakit kitabı sağ eline verilen (7) kolay bir hesab ile muhasebe olunur (8) ve mesrur olarak ehline gider (9). Ve amma kitabı "arkasında" verilen (10) "helâk!" diye çağırır (11) ve sa'îre yaslanır (12). Çünkü o ehlinde mesrur idi (13). Çünkü hiç inkılâb görmeyecek sanmıştı (14). Hayır, çünkü Rabbi onu gözetiyordu (15). İmdi kasem ederim o şafaka (16) ve geceye ve derlediğine (17) ve derlendiği[1] zaman o Ay'a (18) ki sizler binip binip geçeceksiniz elbette tabakadan tabakaya (19). O hâlde onlara ne var ki iman eylemezler? (20) Ve karşılarında Kur'an okunduğu vakit [5671] *secde etmezler? (21) Hatta o küfredenler tekzib ederler (22). Hâlbuki Allah içlerindekini biliyor (23). Onun için onlara elîm bir azâb müjdele (24). Ancak iman edip sâlih ameller yapanlar başka, onlara tükenmez bir ecir var (25).*

❁ {إِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ} Semâ inşikāk ettiği: yarıldığı veya parçalandığı semânın inşikākı, bu âlemin tebeddülü için fevkinden gelen emr-i ilâhînin nüzul ve tahakkuk etmek üzere semâda zuhurudur. Bunun başlangıcı infitâr, nihâyeti tayy: كَطَيِّ السِّجِلِّ[2] لِلْكُتُبِ [el-Enbiyâ 21/104] sonra da كَمَا بَدَأْنَٓا اَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ [el-Enbiyâ 21/104] mebde'i gibi iadedir. Bu suretle inşikāk bir taraftan dünya semâsının yıkımı diğer taraftan uhrâ semâsının kuruluşudur. İnşikākın başlangıcı Sûre-i Furkān'daki يَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ وَنُزِّلَ الْمَلٰٓئِكَةُ تَنْزِيلًا [25/25] âyeti mantûkunca semânın gamâm ile yarılışı ve melâikenin peyderpey indirilişi ve bu suretle emr-i ilâhînin gelmeye başlayışı diye tefsir olunmuştur ki, Sûre-i Bakara'da هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فِى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ وَقُضِىَ الْاَمْرُ [2/210] âyeti mûcebince kazâ-i emir bunun tamamı demektir. "Gamâm" bulut veya ak bulut demek olan "gamâme"nin cem'idir ki Şihâb'ın beyânına göre inşikāk sırasında hâdis olup içinde suhuf-ı a'mâl ile melâike inecek olan bir dabâb, yani bir sis denilmiştir. Semâ bidâyeten bir duhan olarak yaratıldığı gibi semânın herhangi bir tarafında ecrâmın birinde bi-emrillah vâki' olacak bir infilâktan husûle gelecek bir gamâm ile de semâda bir infitâr ve inşikāk

---

1 H: "derlediği".
2 H, M ve B: "السماء".

vukū'a gelmiş olur. Nitekim semânın infitârı ile kevâkibin intişârı beraber zikrolunmuştu. Kādî haşiyesi Şihâb'da[1] der ki: "يَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ [el-Furkān 25/25] ile tefsir olunması İbn Abbas'tan me'surdur[2]. Bu olmasaydı burada onu terketmek evlâ olurdu. Çünkü infi'âl babından inşikākın ihtiyar olunmasında kemâl-i kudrete ve sanki şakka ihtiyaç yokmuş gibi inkiyâda delâlet eden bir mâna vardır. Zeccâc 'وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ [el-Hâkka 69/16] medlûlünce kıyamet hevliyle inşikāk edecek' [5672] demiş, bunun gamâm ile olmasına münâfî olmayacağı da söylenmiştir. Hazret-i Ali'den bir rivayette bu inşikākın mecerreden olacağı da mervîdir. Bazı âsârda 'mecerre, semânın kapısıdır.' Ehl-i Hey'et derler ki 'mecerre histe temeyyüz etmeyen birçok yıldızlardır.'"[3] Mecerrelerin seçilemeyen birçok yıldızlar mecmû'ası olduğunda eski ve yeni hey'etçilerin ittifâkı var demektir. Yeni hey'etçilerin de kanaatleri budur. Bazı ifratçılar mecerrelerin birtakım yıldızlar olduğunu yeni hey'etçiler yeni teleskoplarla keşfetmişlerdir zannıyla ileri geri birçok sözler söylüyorlarsa da bu yeni değildir. Şüphesiz ki bunların teşekkülünde câlib-i dikkat bir hususiyet vardır. Mecerreler bizim görebildiğimiz semânın en yüksek bu'dunda bir mevki'-i mahsusta olduğundan oradan başlayacak inşikākın mâfevkten gelen bir inşikāk demek olacağı da anlaşılır. Böyle bir infitâr ile başlayacak olan inşikāk-ı semânın nihâyet tayy ve kazâ-i emre kadar gittikçe inkişaf eden birtakım safahâtı vardır ki bunlar يَوْمَ تَشَقَّقُ السَّمَٓاءُ بِالْغَمَامِ [el-Furkān 25/25], فَاِذَا[4] انْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ [er-Rahmân 55/37], وَانْشَقَّتِ السَّمَٓاءُ فَهِيَ يَوْمَئِذٍ وَاهِيَةٌ [el-Hâkka 69/16], وَفُتِحَتِ السَّمَٓاءُ فَكَانَتْ اَبْوَابًا [en-Nebe' 78/19] âyetleriyle ifade olunmuştur. Burada bu inşikāk safahâtının mebde'inden müntehâsına, yani kazâ-i emre kadar mecmû'unun vaktine işaret olmak üzere اِذَا her

---

1 H: "Şihâb".

2 B: "mervîdir".

3 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 338:

قوله: («إذا السماء انشقت» بالغمام) قد مرّ بيانه، وقوله: (كقوله تعالى: «يوم تشقق السماء االغمام») إشارة إلى أنّ القرآن يفسر بعضه بعضا وهذا مأثور عن ابن عباس ولولاه لكان تركه هنا أولى لأنّ في اختيار الإنفعال ما يدل على كمال القدرة والإنقياد حتى كأنها غنية عن الشق، وقال الزجاج: تنشق بهول القيامة قيل: وهو لا ينافي كونه بالغمام (وعن علي رضي الله تعالى عنه: تنشق من الْمَجَرَّةِ) والمجرّة كالمضرّة، في الآثار إنها باب السماء وأهل الهيئة يقولون إنها نجوم صغار مختلطة غير متميزة في الحس.

4 H, M ve B: "و".

cümlede tekrar olunmayıp semâya ait انْشَقَّتْ، وَاَذِنَتْ، وَحُقَّتْ fiillerinin mecmû'u bir اِذَا, Arz'a ait olanlar da bir اِذَا tahtında cem' olunarak iki اِذَا ile zikredilmiştir. Yani semâ yarıldığı[1] {وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا} ve Rabbini dinlediği vakit ❁ burada اَذِنَ "üzün" kelimesinden kulak vermek, dinlemek mânasından olarak inkiyad ve itaatte mecazdır. Nitekim lisânımızda da "kulak vermek" dinlemek, söz dinlemek, emir dinlemek, inkıyad ve itaat etmek mânasına kullanıldığı gibi şâirin:

صُمٌّ إِذَا سَمِعُوا خَيْرًا ذُكِرْتُ بِهِ   وَإِنْ ذُكِرْتُ بِشَرٍّ عِنْدَهُمْ أَذِنُوا

Benim anıldığım bir hayr işittiklerinde sağırdırlar, yanlarında bir şer ile anıldığımda da kulak verir [5673] dinlerler[2] demek olan beytinde de أَذِنُوا o mânayadır. Yani bidâyet-i hilkatte semâ duhan iken Allah ona ve Arz'a ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا buyurduğu zaman اَتَيْنَا طَآئِعِينَ [Fussilet 41/11] diye tav'an ona inkıyad edip bütün tabiatlarıyla vücûda geldikleri gibi, inşikāk emri verildiği zaman da semâ hiç mukāvemet etmeksizin hemen inşikāk edip Rabbinin irade ve kudretinin tesirine inkıyad eylediği ve binâen'aleyh inşikāka müterettib ahkâm husûle geldiği vakit {وَحُقَّتْ} ki semâ ona "hakīk", lâyık kılınmıştır. ❁ Yani semânın hakikatine, tabiatına yaraşan da odur. Çünkü ilk yaratılışında اَتَيْنَا طَآئِعِينَ demiş, Allah'ın emrine itaat, tabiatı olmak üzere vücûda getirilmiştir. Diğer bir mâna ile o semâya hak, vâcib kılınmıştır; ائْتِيَا طَوْعًا اَوْ كَرْهًا buyurulmuş olduğu için tav'an inkiyad etmese kerhen inkiyâda mecbur olurdu. Onun için dinleyip tav'an ve tab'an inşikāk etmese kerhen ve cebren şakkolunurdu[3]. Biri liyâkatten, biri vücubdan olan bu iki mânaca وَحُقَّتْ'de vâv âtıfe olmayıp cümle-i mu'teriza olarak اِذَا'nın medhûlünden[4] ayrı olmuş olur. Çünkü bu liyâkat ve hak, semâya yalnız inşikāk zamanında değil, haddizâtında sâbittir. "Hak" fiili, "şu şuna ehaktır, hakīktir, müstahiktir" gibi liyâkat mânasına kullanıldığı zaman حق له، به gibi mechul sîgasıyla kullanılır.

---

1 H: "yaratıldığı".
2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 309.
3 B: "şakkolurdu".
4 H: "medlûlünden".

Lâkin her mechul okunanın o mânadan olması lâzım gelmez, vücub ve îcab mânasında لام veya على ile sılalanır. حق لها وحق عليها gibi burada لام ve على bu iki mânadan şöyle tefsir olunmuştur: أي: جعلت السماء محقوقة أي: حقيقة جديرةً بالإستماع والإنقياد ولا تمتنع yani "semâ dinleyip inkıyad etmeye, imtinâ' etmemeye şâyan kılınmıştır" demek olup mâna, kudret-i rabbâniyeye her mümkinin mutâva'atı vâcib ve hak olduğunu ilandır. Yahut حق الله عليها بالإنقياد أي: أوجب بمعنى حكم عيها بوجوب الإنقياد له yani Allah kendisine inkıyâdı semâ üzerine vâcib kılmıştır[1]. Binâen'aleyh semânın O'na inkıyâdı haktır, vâcibdir. Yine bu mânalarda [5674] olarak حق لها أن تنشق لشدة الهول "hevlin şiddetinden dolayı ona inşikāk vâcib olmuştur" diye de tefsir edilmiştir. Bu surette vâv âtıfe[2] olup cümle اِذَا'nın medhûlünde dâhil olur. Bunun üçü de inşikākın tahakkukunu teyid etmiş ve ona terettüb edecek umûra taarruz etmemiş oluyor. Biz ise bundan daha başka bir mâna anlıyoruz, şöyle ki: وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا yalnız inşikāk emrini değil, onunla beraber melâikenin nüzûlü ve daha sâir ahkâm-ı rabbâniyenin[3] icrâsı gibi inşikāka müterettib olan evâmir-i ilâhiyeye inkıyad ve itaat, yani هَلْ يَنْظُرُونَ اِلَّٓا اَنْ يَأْتِيَهُمُ اللّٰهُ فٖى ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ [el-Bakara 2/210], وَالْمَلَكُ عَلٰٓى اَرْجَٓائِهَاۜ وَيَحْمِلُ عَرْشَ رَبِّكَ فَوْقَهُمْ يَوْمَئِذٍ ثَمَانِيَةٌ [el-Hâkka 69/17] mazmunlarına işaret, حُقَّتْ da el-Hâkka'dan havâkk-ı umûrun vâki' olacağı Hâkka'nın tahakkuku veya hakkın galebesi ve ihkākı mânalarından biriyle وفعلت بها الحاقه، أو جعلت السماء محقوقة أي: مغلوبة للحق yani semâya Hâkka vâki' olduğu veya semâ haklandığı: emr-i Hakk'a mağlub olup hak ihkāk edildiği vakit demek olarak وَقُضِىَ الْاَمْرُ [el-Bakara 2/210], وَجَٓاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا [el-Fecr 89/22] mazmunlarına işaret olmak daha müfid ve beliğ olacağı kanaatindeyiz. {وَاِذَا الْاَرْضُ مُدَّتْ} Ve Arz meddolunduğu ۞ dağları dereleri dekk ile tesviye edilip قَاعًا صَفْصَفًا. لَا تَرٰى فٖيهَا عِوَجًا وَلَٓا اَمْتًا [Tâhâ 20/106-107] düzletildiği veya çekilip uzatılarak se'ası ziyadelendirilip genişletildiği {وَاَلْقَتْ مَا فٖيهَا} ve içinde ne varsa attığı ۞ ölüleri kabirlerinden fırlattığı; وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَا [ez-Zilzâl 99/2] mısdakınca içindeki ağırlıklarını,

1 H: "kılınmıştır".
2 H: "atf".
3 H: "rubûbiyenin".

künûzünü ve me'âdinini döktüğü. Sa'îd b. Cübeyr gibi birtakımları künûzün ihrâcı Deccâl'in hurûcu sırasında olduğuna binâen burada yalnız mevtâya kasretmişler[1] ise de Katâde'den mervî olan evvelkidir.[2] {وَتَخَلَّتْ} Ve tamamen boşaldığı ❁ Âlûsî'nin naklettiği üzere Ebu'l-Kāsım-ı Hatlî[3] *Dîbâc*'da İbn Ömer radıyallahu anh'tan tahric etmiştir ki Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle [5675] buyurmuştur: أَنَا أَوَّلُ مَنْ تَنْشَقُّ عَنْهُ الأَرْضُ فأَجْلِسُ جَالِسًا فِي قَبْرِي وَإِنَّ الأَرْضَ تَحَرَّكَ بي فَقُلْتُ لَهَا: مَا لَكِ؟ فقَالَتْ: إِنَّ رَبِّي أَمَرَني أَنْ أُلْقِيَ ما في جوفي، وأن أتخلى فَأَكُونَ كَمَا كُنْتُ إِذْ لا شَيْءَ فِيَّ، وذَلِكَ قَوْلُه تعالى: «وَأَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ» "ben, Arz kendisinden inşikāk edeceklerin evveliyim. Hemen kabrimde cülus ederek otururum ve Arz benimle hareket etmeye başlar. 'Ne oluyorsun?' derim, 'Rabbim bana içimdekini atıp boşalmamı, boşalıp da vaktiyle bende hiçbir şey yokken olduğum gibi olmamı emretti' der. İşte bu Allah teâlâ'nın وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ kavlidir."[4] Öyle boşaldığı {وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ} ve Rabbini dinleyip haklandığı vakit ❁ bunda da söz evvelki gibidir. اِذَا'nın tekrarı[5] semâya ait olanlarla Arz'a ait olanların bir nevi hususiyetle istiklâline, yani inşikāk u Hâkka'nın iki safhasına işaret içindir. Bu اِذَا'lar bir taraftan yukarıki sûrenin âhirine bir taraftan da bundan sonrasına merbut gibi mülâhaza olunabilmek üzere, cevâbı bir bakışa mahzuf bir bakışa da mezkur denilebilecek bir üsluptadır. Onun için bazıları bu اِذَا'ların şart mânasından mücerred zarfiyye olup cevâba muhtaç olmadığını söylemişlerdir ki bu surette bâlâda zikrolunan "tesvib ve cezâ ne vakit?" suâl-i mukadderine karşı اِذَا السَّمَٓاءُ... إلخ diye cevap

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 235; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XIX, 270; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 436:

ألقت ما في بطنها من الموتى وتخلت عمن على ظهرها من الأحياء، قاله ابن جبير.

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 409; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 311:

عن قتادة في قوله تعالى: «وألقت ما فيها وتخلت» قال: ألقت أثقالها وكنوزها وتخلت منهما.

3 H, M ve B: "Cîlî".

4 Ebü'l-Kāsım el-Hatlî, *ed-Dîbâc,* thk. İbrâhim Sâlih, Dâru'l-Beşâir, 1994, s. 102; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 456; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 287-288:

عن ابن عمر، عن النبي صلى الله عليه وسلم، في قول الله عز وجل: «إذا السماء انشقت. وأذنت لربها وحقت» قال: فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أنا أول من تنشق عنه الأرض، فأجلس جالسا في قبري فيفتح لي بابا إلى السماء بحيال رأسي حتى أنظر إلى العرش، ثم يفتح لي بابا من تحتي إلى الأرض السابعة حتى أنظر إلى الثرى، ثم يفتح لي بابا عن يميني حتى أنظر إلى الجنة ومنازل أصحابي، وإن الأرض تحركت تحتي، فقلت لها: ما لك أيتها الأرض؟ قالت: إن ربي أمرني أن ألقي ما في جوفي وأن أتجلى فأكون كما كنت إذ لا شيء فيّ، فذلك قول الله: «وألقت ما فيها وتخلت. وأذنت لربها وحقت» أي: سمعت وأطاعت، وحق لها أن تسمع وتطيع.

5 H: "takrîri".

olabilir. Bazıları şartiyye olup cevâbı tehvil[1] için hazfedilmiş olduğunu söylemişlerdir ki, "o vakit neler neler olacak, şimdi beyâna sığmaz" demek olur. Bazıları Tekvîr ve İnfitâr Sûreleri karînesiyle "o vakit herkes ne yaptığını anlar demektir" demişler. Bazıları da "اَذِنَتْ، وَحُقَّتْ" fiillerinin mânasında cevap mündericdir" demişler. Fakat en doğrusu cevap şu iki âyetten birinin mazmûnundadır: {يَٓا اَيُّهَا الْاِنْسَانُ اِنَّكَ} Ey insan haberin olsun ki sen {كَادِحٌ اِلٰى رَبِّكَ كَدْحاً} Rabbine doğru çabalar da çabalarsın.

"**Kedh**" tırmalamak ve kendisine tesir edecek vechile [5676] hayr veya şer bir işe emek vererek cidd ü cehd ile çalışıp çabalamak mânalarına gelir ki burada bununla tefsir edilmiştir; yani bütün hayâtında ölüm ve mâba'dinde Rabbinin acı veya tatlı ereceğin emrine doğru didinir çabalarsın {فَمُلَاقٖيهِ} nihâyet O'na mülâkī olursun. ❁ işte Ahfeş, Müberred gibi bazıları اِذَا'ların cevâbı فَأَنْتَ مُلَاقِيهِ mânasına bu فَمُلَاقٖيهِ'dir demişler, bazıları da bu âyetin cevap makāmında olduğunu söylemişler, diğer bazıları da bunu şart ile cezâ arasında cümle-i mu'teriza addedip اِذَا'ların asıl cevâbı şu olduğunu söylemişlerdir ki en yakışanı da budur: {فَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمٖينِهٖ} O vakit kitabına yemîni ile erdirilen ❁ defter-i a'mâli veya i'lâmı sağ eliyle veya sağ eline verilen (*Sûre-i Hâkka'ya bak*) {فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسٖيراً} hemen bir hisâb-ı yesîr ile muhasebe olunur geçer.

"**Hisâb-ı yesîr**" hiç münakaşa edilmeyen kolay bir hisab ki Resûlullah bunu arz ve sade kitaba bakılıp geçiştirilmek ile tefsir etmiştir. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Ebû Dâvûd Hazret-i Âişe'den rivayet etmişlerdir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem لَيْسَ أَحَدٌ يُحَاسَبُ إِلَّا هَلَكَ 'hesâba çekilen bir kimse başka değil, behemehâl helâk olur' buyurdu. 'Yâ Resûlallah, Allah teâlâ beni sana feda kılsın, فَاَمَّا مَنْ اُوتِيَ كِتَابَهُ بِيَمٖينِهٖ. فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسٖيراً buyurmuyor mu?' dedim, buyurdu ki: ذَاكَ[2] الْعَرْضُ يُعْرَضُونَ وَمَنْ نُوقِشَ الْحِسَابَ هَلَكَ 'O arzdır, arzolunurlar ve her kim hesabda münakaşa olunursa helâk olur.'"[3] Bir de İmam Ahmed ve Abd b.

1 M (ilk baskı): "tahvil".
2 H, M ve B: "ذلك".
3 Buhârî, Tefsîr, 84.

Humeyd ve İbn Merdûye ve Hâkim, sahih diye yine Hazret-i Âişe'den rivayet etmişlerdir ki: "Resûlullah'ı dinledim, namazının bazısında اَللّٰهُمَّ حَاسِبْنِي حِسَابًا يَسِيرًا 'Allahım beni hisâb-ı yesîr ile muhasebe et!' diyordu. Namazdan çıkınca 'yâ Resûlallah' dedim, 'hisâb-ı yesîr nedir?' Buyurdu ki أَنْ يُنْظَرَ فِي كِتَابِهِ فَيُتَجَاوَزَ عَنْهُ 'kitabına bakılıp da geçiştirilivermesi, yani [5677] günahlarının affolunuvermesidir.'"[1] {وَيَنْقَلِبُ اِلٰٓى اَهْلِه۪ مَسْرُوراًۜ} Geçer ve mesrur olarak ehline döner ❁ sevinerek هَٓاؤُ۬مُ اقْرَؤُ۫ا كِتَابِيَهْۚ [el-Hâkka 69/19] der. Ehli, mü'minlerden olan yârânı ve müte'allikātı ve Allah teâlâ'nın cennette bilhassa onun için hazırladığı hûr u gılmândır. {وَاَمَّا مَنْ اُو۫تِيَ كِتَابَهُ وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪} Ve amma kitabı zahrının verâsında, yani sırtı arkasında[2] verilen ❁ el-Hâkka Sûresi'nde بِيَم۪ينِه۪ mukabilinde بِشِمَالِه۪, burada وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪ denilmesi ikisinden de murad bir olduğuna delâlet eder. İkisinde de terslik, şeâmet, zorluk, hakāret ve tehlike mânası vardır. Onun için وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪, "بِشِمَالِه۪"[3] diye tefsir edilmiş, "arkalarından sollarına verilir" denilmiştir. Bazıları da "sağ eli boynuna, sol eli arkasına bağlanıp kitabı arkasının gerisinden verilir" demişlerdir. Soldan verilmesi şeâmet ve ma'kûsiyetine, arkasından verilmesi de وَلَيَحْمِلُنَّ اَثْقَالَهُمْ وَاَثْقَالاً مَعَ اَثْقَالِهِمْ [el-Ankebût 29/13] medlûlü üzere o kitabın hükmünce veballeri sırtlarına yükletilmek mânasıyla cezâlarının ağırlığına; yahut "şimal", amellerinin solaklığıyla kesblerinin tersliğine, "verâe zahrihi" de فَنَبَذُوهُ وَرَٓاءَ ظُهُورِهِمْ [Âl-i İmrân 3/187] medlûlünce dünyada Kitabullâh'ı arkalarına atıp zıddına gittikleri veya kendi işlerini kendileri görmeyip arkalarından bekledikleri cihetle âhirette hükümleri tebliğ olunurken yüzlerine bakılmayarak ümid ve intizarlarının hilâfına ve hâtır u hayâllerine gelmez bir surette aleyhlerinde olarak arkalarından tebliğ olunacağına da işaret olur ki bu son mâna gelecek olan اِنَّهُ ظَنَّ ta'lîlinden de anlaşılır. Böyle kitabı arkasından verilen {فَسَوْفَ يَدْعُوا ثُبُوراً} artık "helâk" diye bağırır.

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 48; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 313:
عن عائشة قالت: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول في بعض صلاته: «اللهم حاسبني حسابا يسيرا» فلما انصرف، قلت: يا نبي الله، ما الحساب اليسير؟ قال: أن ينظر في كتابه فيتجاوز عنه، إنه من نوقش الحساب يومئذ يا عائشة هلك وكل ما يصيب المؤمن يكفر الله عز وجل به عنه حتى الشوكة تشوكه.

2 B: "zahrının verâsından, yani sırtı arkasından".

3 H ve B: "'وَرَٓاءَ ظَهْرِه۪', بِشِمَالِه۪'".

“**Sübûr**” helâk demektir. Yani “vâ sübûrâ: ey helâk! Nerdesin gel, yetiş imdadıma; helâk olayım da bu dertten kurtulayım!” diye feryat eder {وَيَصْلٰى سَع۪يراً} ve sa‘îre [5678] yaslanır ❁ cehenneme girer. {اِنَّهُ كَانَ فٖٓى اَهْلِه۪ مَسْرُوراً} Çünkü o ehlinde mesrur idi ❁ Dünyada, evinde, ailesi, kavmi içinde ferahlı, refahlı[1], keyfi yerinde, zevk u safâsında idi. Âhiret ve âkıbeti düşünmez, gam ve keder içinde ıztırab çekenlere acımaz, dünyanın tehavvülâtını hesâba almaz idi. {اِنَّهُ ظَنَّ} Çünkü o zannetmişti ki {اَنْ لَنْ يَحُورَ} asla dönmeyecek, inkılâb görmeyecek ❁ sürûru kedere çevrilmeyecek, ölmeyecek, hiçbir azâb ve mes’ûliyet çekmeyecek sanmıştı.

“**Havr**” bir kemâlden sonra noksan ve zevâle rücû‘ ve inkılâbdır. Nitekim bir hadîs-i şerîfte نَعُوذُ بِاللهِ مِنَ الْحَوْرِ بَعْدَ الْكَوْرِ “kevrden sonra havrden Allah’a sığınırız”[2] buyurulmuştur ki, sarık sarıldıktan sonra tersine çözülüp bozulması gibi arttıktan sonra noksana, kemâlden sonra zevâle, salâhtan sonra fesâda, terakkīden sonra tedennîye rücû‘ ve inkılâb demektir. Burada اِنَّكَ كَادِحٌ اِلٰى رَبِّكَ كَدْحاً فَمُلَاق۪يهِ buyurulduğu üzere mevt ve ba‘s ile Allah’a rücû‘dur. {بَلٰى} ❁ Hayır, onun zannı gibi değil, keyfine kalmayacak inkılâb görecek, Rabbine rücû‘ edecektir. {اِنَّ رَبَّهُ كَانَ بِه۪ بَص۪يراً} Çünkü Rabbi ona basîr bulunuyor. ❁ Bütün yaptıklarını görüp gözetip duruyor. Binâen‘aleyh onu kaçırmaz, behemehâl çevirecek, hesâbını görüp cezâsını verecektir. {فَلَٓا اُقْسِمُ} ilh. فاء Geçen beyânât üzerine neticeyi tefrî‘ ve takrirdir. {بِالشَّفَقِ}

“**Şefak**” akşam güneş battıktan sonra ufukta görünen kırmızılığın ismidir. Ki aslı tül gibi rikkat ve incelik manasındandır شيء شفق denilir ki inceliğinden dolayı [5679] tutunamayan[3] şey demektir. Kalbin inceliği mânasına şefkat ve korku mânasına “işfâk” da hep rikkat mânasındandır. Lisânımızda “şafak” fecr, yani sabahın tanı mânasına da şâyi‘ olmuş ise de bu âmiyâne bir tâbirdir. Arapça’da ve ıstılâh-ı şer‘de ve hey’etçiler

1 H: “ferahlı”.
2 Halil b. Ahmed, *Kitâbu’l-Ayn,* III, 287. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 82; Müslim, Hac, 426.
3 H: “tutunmayan”.

ıstılâhında "şafak", fecre mukabil olarak gurubdan sonraki kırmızılıktır ki akşam namazı vaktidir. İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Hazretleri kırmızılıktan sonraki beyazlık olduğuna kāil olmuştur ki Ebû Hüreyre ve Ömer b. Abdülaziz hazerâtının[1] da kavlidir.[2] İmâm-ı A'zam'ın cumhur kavline rücû'u da mervîdir. Tafsîli *Hidâye*[3] etrafındadır. O beyazlığın zevaliyle bi'l-ittifâk yatsı namazı vakti girmiş olur. Burada murad dünyâ hayat ile mesrur olanlara karşı her gün[4] bir akşama müncer olarak tehavvül etmekte bulunan âlemin inkılâbâtındaki menâzırın ihtilâfını duyurmak olduğu için evvelâ akşamın kırmızı şafağına, sâniyen {وَالَّيْلِ} geceye {وَمَا وَسَقَ} ve mâvesakına.

"**Vesak**" zamm ve cem', yani derleyip toplamak, biriktirip yüklenmek mânasınadır. Nitekim altmış sâ'a bir deve yükü toplamak itibariyle "vesak" denilir. Gecenin mâvesakı da derleyip topladığı muhteveyâtı demek olur. "Vesak"tan ifti'âl olan "ittisak" da aslı "ivtisak" olup derli toplu düzgün ve muntazam olmak mânasınadır. Sâlisen {وَالْقَمَرِ اِذَا اتَّسَقَ} ittisâkı zamanında Kamer'e ❁ yani derlenip toplanarak muntazam bedr olduğu zaman Ay'a kasem edilip de buyuruluyor ki: {لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ} Elbette ve elbette siz tabaktan tabaka bineceksiniz ❁ şafağın, leylin ve muhteveyâtının, Kamer'in tehavvülâtı gibi hâlden hâle veya tabakadan tabakaya[5] veya karından karna intibak eden birbirinden üstün tehavvülât ve inkılâbata binecek, beyan olunduğu üzere sonunda Rabbinize gideceksiniz.

[5680] "**Tabak**" kelimesi, esasen mutabakat ve mutâbık mefhûmuyla birçok mânalara gelir. *Kāmûs* sâhibinin *Besâir*'de beyânı vechile bu madde mütezâyif isimlerden olup aslında bir şeyi diğer bir şeyin mikdârınca fevkinde kılmak mânasınadır. Sonra o fevkinde olan şeyde

1 H: "hazretlerinin".
2 H nüshasında sayfanın kenarına kırmızı bir kalemle şöyle bir ilave yapılmıştır: "Ebû Bekir, Ömer, Mu'âz ve Âişe radıyallâhu anhüm hazerâtının mezhebleri budur.
3 B +"ve".
4 H: "hangi".
5 H -"veya tabakadan tabakaya".

ve bu münasebetle bir şeye uygun olan şeyde, sonra derece ve menzilede[1] ve ahvâl ve etvârda isti'mal olunmuştur. Bu suretle bir şeyin kapağına veya örtüsüne ve bir çiftin teki gibi mutâbık ve uygununa ve "tabak" ve "sini" dediğimiz kaplara ve "tabaka"nın cem'i veya ism-i cinsi olarak tabakāt ve merâtib mânasına ve bâhusus bir terakki mülâhazasıyla bir hâle mutâbık olan diğer hâle ve karn ve asır mânasına ve yirmi seneye ve bel kemiklerinin arasındaki yufkaca intibak kemiklerine ve cebel-i zühreye ıtlak olunur. Ve yeryüzüne de "tabaku'l-arz" denilir.[2] Burada en ziyade "yekdiğerine mutâbık hâlden hâle geçeceksiniz" diye tefsir edilmiştir ki en şümullü mânası budur. Birtakımları mutabakatı şiddet-i hevlde mutabakat ile takyid[3] eylemişler ise de bu zâhir değildir. Birçokları "tabaka"nın cem'i olarak tabakāttan tabakāta, bazıları karndan karna, asırdan asra demişler, bazıları da yirmi seneden yirmi seneye tehavvülâta işaret olduğunu söylemişlerdir.

Nu'aym[4] b. Hammâd'ın ve Ebû Nuaym'ın tahric ettiklerine göre Mekhul demiştir ki: "Her yirmi senede evvel bulunmadığınız bir hâlde bulunursunuz."[5] İbn Münzir'in ve İbn Ebî Hâtim'in rivayetinde de her yirmi senede evvel üzerinde bulunmadığınız bir emr ihdas edersiniz.[6] Bazıları da bir zamandaki cemâ'at-i beşer mânasına karndan karna قَرْنًا بَعْدَ قَرْنٍ ümmetten ümmete demişlerdir. Nitekim Resûlullah'ı amcası Hazret-i Abbas b. Abdülmuttalib medhederken şöyle demişti:

وَأَنْتَ لَمَّا وُلِدْتَ أَشْرَقَتِ الْ   أَرْضُ وَضَاءَتْ بِنُورِكَ الْأُفُقِ
تُنْقَلُ مِنْ صَالِبٍ إِلَى رَحِمٍ   إِذَا مَضَى عَالَمٌ بَدَا طَبَقٌ

1 H: "menzilde".
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 925-926. Krş. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 496-498.
3 H -"ile takyid".
4 M: "Naîm".
5 Nu'aym b. Hammâd, *el-Fiten,* I, 39; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* V, 184; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 291:

عن مكحول في قوله عز وجل: «لتركبن طبقا عن طبق» قال: في كل عشرين سنة تكونون في حال غير الحال التي كنتم عليها.

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3412; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 125; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 291:

عن مكحول في قوله: «لتركبن طبقا عن طبق» قال: في كل عشرين عاما تحدثون أمرا لم تكونوا عليه.

"Sen doğduğun vakit Arz aydınlandı ve nûrunla ufuk [5681] parladı. Bir sulbden bir rahime geçiyordun, bir âlem geçince bir tabak peyda oldu."[1] Yani "yeni bir karn, geçenlerin hepsinden üstün birbirine uygun müterakkī bir cemiyet zuhur etti" demektir. Bunların hepsi insanların gerek ferd ve gerek cemiyet itibariyle hayatta bir kararı olmayıp ölüm ve âhirete doğru Allah'a rücû' edinceye kadar tehavvülden tehavvüle geçmeye mahkum olduklarını ifade ediyor. Bu suretle dünyada hayât-ı beşer tavırdan tavra terakki ve tedennîye giden mütemâdî bir inkılâb demek olduğu ve bunun için beyan olunduğu üzere nihâyet Allah'a varıp hesab vermek lâbüd bulunduğu anlatılmış oluyor.

"Rukûb", tehavvül ve telâkīden mecaz veya hakikati üzere olup hâl mecâzen merkubdur. Hâlin hâle mutabakatı ikinci hâlin evvelkine bir hadde telâkīsi veya galebesidir. Yoksa bütün zat ve evsâfta ittihad veya mümâselet değildir. Zira mutabakat zat ve mâhiyette değil etrafta cereyan eder. Binâen'aleyh biri elem biri lezzet, biri hayat biri memat gibi muhtelif ahvâlin yekdiğerine bir hadde mutabakatı olabilir. Bununla beraber ikisi de elem, ikisi de lezzet olmak gibi aynı cinsten iki hâlin zaman ve mekân veya derece farkıyla intibâkı da olabilir. Bu suretle rukûb ve tabakta bir yolculuk, ya yukarı veya aşağı giden bir inkılâb tasvir ve tehyîci vardır. Hâlin birisi dünya birisi âhirettir. Dünya bir inkılab âlemi bir geçit, âhiret bir dâru'l-karârdır. Bu karar da ya sürurda veya sa'îrdedir. Hitab umûma olduğuna göre bu ihbarda inkılâbın terakki veya tedennî olabilmesi itibariyle bir cihetten vaad, bir cihetten va'îd vardır. Hitab, Resûlullah'a ve mü'minîne olduğuna göre de bunda hem kat'î bir vaad[2] hem de İslâm'ın emr-i ilâhîye intibak ile Allah'a rücû' için dâima âhirete doğru te'âlî rûhunu telkin eden ve zaferden zafere götürecek olan yüksek bir terakki umdesi vardır ki Allah'tan başka hiçbir gayede tevakkufu [5682] tecviz ettirmez ve din rûhunun câmid ve kör

---

1 Bk. İbn Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs,* I, 359; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IV, 213; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 291.

2 B -"bir cihetten va'îd vardır. Hitab, Resûlullah'a ve mü'minîne olduğuna göre de bunda hem kat'î bir vaad".

körüne bir görenekle mâzîye veya hâle saplanıp kalmaktan ibaret bir atâlet hissi değil; nizamsız, intibaksız, gayesiz giden ve hiçbir yekün ifade etmeyerek her adımında ibtidâî kalan perişan bir teceddüd ve inkılâb hevesi de değil; mebde'den me'âda, kademe kademe bir intibak nizâmı içinde Allah için dâima ileri gitmek ve likāullâha ermek isteyen bir terakki aşk[1] ve imanı ile hareket olduğunu anlatır. Onun için bir hadîs-i şerifte مَنِ اسْتَوَى يَوْمَاهُ فَهُوَ مَغْبُونٌ "iki günü müsâvî olan aldanmıştır"[2] diye vârid olmuştur. Bunda insanı bütün inkılâbâtın fevkine çıkaracak bir terakki düstûru, bir i'tilâ va'd u tebşîri bulunduğuna bilhassa Kamer'in ittisâkına kasem edilmesiyle de işaret edilmiş demektir. Bundan dolayı با'nın fethiyle müfred olarak لَتَرْكَبَنَّ kıraatine göre hitab evvelemirde Peygamber'e ait olarak Resûlullah'ın Leyle-i İsrâ'da olduğu vechile semâdan semâya, dereceden dereceye, rütbeden rütbeye kurb-i ilâhîye mi'râcı vukū' bulacağını va'd ü tebşir olduğu dahi İbn Abbas ve İbn Mes'ûd'dan rivayet edilmiştir.[3] وَالَّيْلِ وَمَا وَسَقَ kaseminin de buna bir münâsebet-i mahsûsası vardır. Buhârî'de Mücâhid'den İbn Abbas, لَتَرْكَبَنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ "hâlen ba'de hâlin" dedi. "Hâzâ nebiyyüküm sallallâhu aleyhi ve sellem" dedi[4] diye rivayet de bunu gösterir. Şu hâlde با'nın zammıyla cemi' olarak لَتَرْكَبُنَّ kıraati de Peygamber'le beraber ona ittibâ' eden müslimîne hitab olarak onların da Peygamber'e ittibâ'ı nisbetinde hâlden hâle, tabakadan tabakaya kurb-i Hakk'a yükselecekleri haber verilmiş ve hilâfına gidenlerin o inkılâbât içinde mağlub ve makhur olacakları anlatılmış olur. Hâsılı bu âyette hâlden hâle veya tabakadan tabakaya terakki her yüz senede veya her yirmi senede bir tehavvül ve teceddüd

---

1 H: "aşkı".

2 İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Menâmât,* s. 116. Krş. Câhız, *er-Resâil,* I, 140:

عن الحسين بن موسى الخراساني عن شيخ من بني سليم قال: رأيت النبي صلى الله عليه وسلم في منامي فقلت: يا رسول الله ما حالك قال: أحدثك؟ قلت: حدثني، قال: من استوى يوماه فهو مغبون ومن كان غده شرا من يومه فهو ملعون ومن لم يكن في زيادة فهو في نقصان ومن كان في نقصان كان الموت خيرا له.

3 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 251. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 324; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3412; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 477:

وذكر عن عبد الله بن مسعود أنه قرأ: «لتركبَن» وفسر: لتركبن السماء حالا بعد حال.

4 Buhârî, Tefsîr, 84:

قال ابن عباس: «لتركبن طبقا عن طبق». حالا بعد حال، قال هذا نبيكم صلى الله عليه وسلم.

ile mutabakat mefhumlarına alâkadar tabak ve rukûb mazmunlarında hayatın seyr-i terakki veya tedennîsinde kanun olan mühim hakikatler vardır. Hayat, muhîte [5683] mutabakat diye mülâhaza edildiğine göre de en yüksek hayat, en yüksek muhîte mutabakat demek olur. En yüksek muhit ise بِكُلِّ شَيْءٍ مُحِيطٌ [Fussilet 41/47], عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [el-Burûc 85/9], هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُۚ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ [el-Hadîd 57/3], وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ [el-Hadîd 57/4] olan Allah teâlâ'dır. Binâen'aleyh en yüksek hayat her hâlükârda Allah teâlâ'nın emrine intibak ederek O'nun likāsına yükselmekle olur. O yükseliştir ki وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِيَ الْحَيَوَانُۢ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ [el-Ankebût 29/64] buyurulan hayât-ı âhire saadetinin aksâsıdır. Nitekim evvelki sûrede mukarrebînin o tesnîm menba'ından içecekleri beyan olunmuştu. O'na yükselmek için de O'ndan beride hiçbir gaye ve maksadda durup kalmamak, her tehavvül ve inkılâb hatvesinde ancak O'nun emrini nazar-ı i'tibâra alarak yürümek ve lüzûmunda O'nun yoluna can vermekten çekinmemek îcab eder. Çünkü her ne yapılsa bir inkılâb âlemi olan dünyanın hiçbir şeyinde bekāya ihtimal[1] yoktur. Onun semâsı da Arz'ı da haklanacak, bâkī ancak Zü'l-celâl ve'l-ikrâm olan Rabbin vechi kalacaktır. Allah'a tav'an gitmek istemeyen nasıl olsa kerhen gidecek ve o kıyametin şiddet ve hevli içinde onun ikrâmından mahrum, celâline mahkum olacaktır. {فَمَا لَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ} O hâlde o insanlara ne var ki iman etmezler? ۞ Hakikat böyle iken, yani beyan olunduğu üzere bu dünyada inkılâb muhakkak, tabaktan tabaka tehavvülât ile âhirete gitmek ve huzûr-ı Hak'ta hesab vermek zarûrî olduğu ve iman edenlere o güzel âkıbet mev'ud bulunduğu hâlde nelerine güvenirler de Allah'a ve Resûlüne ve âhirete iman etmezler! İman edip de o güzel âkıbete ermek için güzel amellere çalışmazlar? İman etmemekle ne kazanırlar? Allah'a gitmekten kaçınmakla bulundukları hâlde kalacaklarını ve inkılâb görmeyeceklerini mi zannederler? {وَاِذَا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْاٰنُ لَا يَسْجُدُونَ} Ki karşılarında Kur'an okunduğu vakit secde etmezler ۞ boyun eğmezler, hakikati [5684] teslim etmezler, emr ü nehyine itaat

1 H: "bekā ihtimâli".

ve inkıyad eylemezler, secde etmeleri lâzım gelirken secde etmezler. Aleyhissalâtü vesselam bir gün وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ [el-Alâk 96/19] okumuş da secde etmiş, beraberinde bulunan mü'minler de secde etmişlerdi, Kureyş de başları ucunda el çırpmış ve ıslık çalmışlardı, bu âyet nâzil oldu diye rivayet edilmiştir.[1] İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe Hazretleri bununla burada secde-i tilâvetin vücûbuna istidlâl eylemiştir. Şâfiî de sünnet demiştir. İbn Abbas radıyallahu anhümâ'dan "mufassalda secde yoktur" diye rivayet edilmiş[2] ise de Ebû Hüreyre radıyallahu anh burada secde etmiş ve "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin bunda[3] secde ettiğini gördükten sonra secde ettim vallahi" demiştir.[4] Enes radıyallahü anh da demiştir ki: "Ebû Bekir'in, Ömer'in, Osman'ın, Ali'nin radıyallahu anhüm arkalarında namaz kıldım, hepsi de secde ettiler."[5] Yani namazda bu sûreyi okudular, burada bilhassa secde-i tilâvet yaptılar. Ma'amâfîh sûrenin, âhirine kadar okunup da rükû'a gidilecek olursa namazın rükû' ve sücûduyla secde-i tilâvet sâkıt olur. Vâcib değildir diye Hasan'dan vârid olan rivayetin mahmili de bu olmak gerektir.

{بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ} Hatta küfredenler tekzib bile ediyorlar ۞ Kur'ân'a ve âhirete yalan diyorlar. {وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ} Hâlbuki Allah içlerinde ne saklıyorlar biliyor.

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* IV, 640; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 728:
وذلك أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ ذات يوم «وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ» فسجد وسجد المؤمنون معه وكانت قريش يصفقون فوق رؤوسهم ويصفرون وكان الذي يصفر قريب القرابة من رسول الله صلى الله عليه وسلم فذلك قوله «وَما كانَ صَلاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكاءً وَتَصْدِيَةً» فلما سجد رسول الله صلى الله عليه وسلم لم يسجدوا وسخروا منه وكان إذا قرأ آذوه بالصفير والتصفيق فأنزل الله عز وجل «فَما لَهُمْ لا يُؤْمِنُونَ، وَإِذا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ لا يَسْجُدُونَ».

2 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 71:
عن ابن عمر وابن عباس قالا: ليس في المفصل سجدة.

3 B: "burada".

4 Buhârî, Sücûdü'l-Kur'ân, 11:
عن أبي رافع قال: صليت مع أبي هريرة العتمة فقرأ: «إذا السماء انشقت» فسجد فقلت: ما هذه؟ قال: سجدت بها خلف أبي القاسم صلى الله عليه وسلم فلا أزال أسجد فيها حتى ألقاه.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 728. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 104; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 292:
وبه احتج أبو حنيفة رضى الله عنه على وجوب السجدة وعن ابن عباس: ليس في المفصل سجدة وعن أبي هريرة رضى الله عنه: أنه سجد فيها وقال: والله ما سجدت فيها إلا بعد أن رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يسجد فيها. وعن أنس: صليت خلف أبي بكر وعمر وعثمان فسجدوا. وعن الحسن: هي غير واجبة.

"Yû'ûn", kap mânasına "vi'â"dan if'âldir. Mâzîsi جَمَعَ فَاَوْعٰى [el-Me'âric, 70/18] gibi "ev'â"dır ki kaba doldurup saklamak mânasındandır. Yani tekzib ederlerken gönüllerinde ne gibi muzmer fikirler, bozuk akideler, fena maksadlar besliyorlar, tasdik etmeleri îcab ederken neden dolayı tekzîbe gidiyorlar, tekzib ile neler kazanmak, kaplarına neler doldurmak, mü'minlere neler yapmak, defterlerine neler yazdırmak [5685] istiyorlar, hepsini Allah tamamıyla biliyor. {فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ اَل۪يمٍ} Onun için kâfirleri elîm bir azâb ile müjdele ❁ de onunla sevinsinler! {اِلَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} Ancak iman edip sâlih ameller yapanlar müstesnâ ❁ ale'l-umûm mü'minlerin kâfirlerden istisnâsı[1] istisnâ-yı munkatı' olursa da kâfirler içinden iman edenlere nazaran muttasıldır. {لَهُمْ} Onlar için ❁ yani iman edip de sâlih ameller yapanlar için {اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ} mennolunmaz, yani kendi kesbleri olmak itibariyle minnetsiz, yahut kesilmez ebedî[2] bir ecir vardır.

---

1 B -"istisnâsı".
2 H -"ebedî".

[5686]

سُورَةُ الْبُرُوجِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اثْنَتَا وَعِشْرُونَ اٰيَةً

BURÛC SÛRESİ

Burûc Sûresi bilâ hilâf Mekkî'dir.

Âyetleri: Yirmi ikidir.

Kelimeleri: Yüz dokuzdur.

Harfleri: Dört yüz elli sekizdir.

Fâsılası: ج، د، ق، ر، ب، ط، ظ harfleridir.

Bu sûre bilhassa yukarıda وَاللّٰهُ اَعْلَمُ بِمَا يُوعُونَ [el-İnşikâk 84/23] âyetiyle işaret buyurulduğu üzere kâfirlerin mü'minlere karşı besledikleri gayza ve mü'minlerin onlardan gördükleri mihnete katlanarak Allah yolunda şehadet ile fevz-i kebîre erdiklerine dair dünya inkılâblarından bir inkılâb misâlini muhtevî olarak evvelki sûre gibi mü'minlere vaadi ve kâfirlere va'îdi ve Kur'ân'ın şânına tenbîhi tazammun eder. Kureyşin mü'minlere işkence etmeleri sebebiyle nâzil olduğu anlaşılıyor.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِۙ ﴿١﴾ وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِۙ ﴿٢﴾ وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍۜ ﴿٣﴾ قُتِلَ اَصْحَابُ الْاُخْدُودِۙ ﴿٤﴾ اَلنَّارِ ذَاتِ الْوَقُودِۙ ﴿٥﴾ اِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌۙ ﴿٦﴾ وَهُمْ عَلٰى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِن۪ينَ شُهُودٌۜ ﴿٧﴾ وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ اِلَّٓا اَنْ يُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ الْعَز۪يزِ الْحَم۪يدِۙ ﴿٨﴾ اَلَّذ۪ي لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَه۪يدٌۜ ﴿٩﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ فَتَنُوا الْمُؤْمِن۪ينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا فَلَهُمْ عَذَابُ جَهَنَّمَ وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَر۪يقِۜ ﴿١٠﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْر۪ي مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُۜ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْكَب۪يرُۜ ﴿١١﴾ اِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَد۪يدٌۜ ﴿١٢﴾ اِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُع۪يدُۚ ﴿١٣﴾ وَهُوَ الْغَفُورُ الْوَدُودُۙ ﴿١٤﴾ ذُوالْعَرْشِ

الْمَجِيدُۙ ﴿١٥﴾ فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُۜ ﴿١٦﴾ هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ الْجُنُودِۙ ﴿١٧﴾ فِرْعَوْنَ وَثَمُودَۜ ﴿١٨﴾ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِى تَكْذِيبٍۙ ﴿١٩﴾ وَاللّٰهُ مِنْ وَرَٓائِهِمْ مُحِيطٌۚ ﴿٢٠﴾ بَلْ هُوَ قُرْاٰنٌ مَجِيدٌۙ ﴿٢١﴾ فِى لَوْحٍ مَحْفُوظٍ ﴿٢٢﴾

[5687] **Meâl-i Şerîfi**

O semâ-i zâti'l-burûca (1) ve o yevm-i mev'ûda (2) ve şâhide[1] ve meşhûda kasem olsun (3). Tel'în edildi sâhipleri o uhdûdun (4) o çıralı ateşin (5). O vakit ki üzerine oturmuştular (6) mü'minlere yaptıklarına karşı şâhid de oluyorlardı (7). Onlardan kızdıkları da yalnız Azîz, Hamîd olan Allah'a iman etmeleri idi (8). [5688] Ki bütün semâvât ve Arz mülkü O'nundur ve Allah, her şeye şâhiddir (9). O kimseler ki mü'minîn ve mü'minâta fitne yapmışlar, sonra da tevbe etmemişlerdir, muhakkak artık onlara cehennem azâbı var ve onlara[2] yangın azâbı vardır (10). O kimseler ki iman etmişler ve sâlih ameller işlemişlerdir, muhakkak onlara altından ırmaklar akar cennetler var; işte o, o büyük kurtuluş odur (11). Hakikat Rabbinin tutuşu şedîddir (12). Çünkü O hem mübdi'[3] hem mu'îddir (13). Onunla beraber Gafûr'dur, çok sevgili "Vedûd"dur (14). O Arş'ın sâhibi, şanlı "Mecîd"dir (15). Dilediğini yapar "fa"âlun limâ yürîd"dir (16). Geldi ya sana kıssası o orduların (o cünûdun) (17) Firavun ve Semûd'un (18). Fakat o küfredenler hâlâ bir tekzibde (19). Hâlbuki Allah arkalarından kuşatmış (20). Fakat o şanlı bir Kur'an'dır (21). Bir Levh-i Mahfuz'da (22).

{وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الْبُرُوجِ} ❁ Vav kasem için, "semâ-i zâti'l-burûc": burûclu, yani burçlarla müzeyyen semâ.

"**Burûc**" mâlum ki "burc"un cem'idir. "Burc" aslında zâhir şey demek olup sonra her bakanın gözüne çarpacak vechile zâhir olan yüksek köşk,

1 H ve B: "şâhid".
2 H -"cehennem azâbı var ve onlara".
3 H ve B: "mübdi'".

kasr-ı âlî mânasında hakikat olmuştur. Şehir surlarının[1], kalelerin yüksek yerlerine de aynı vechile "burc" denilmiştir. Bunlara teşbih tarikiyle veya zuhur mânasıyla semâdaki yıldızlara veya büyüklerine veya bazı yıldızların ictimâʿından müteşekkil suretlere de ıtlak olunmuş ve bâhusus mâruf olan Hamel, Sevr, Cevzâ[2], Seratan, Esed, Sünbüle, Mîzan, Akreb, Kavs, Cedî, Delv, Hût on iki burçta hakikat olmuştur. Onun için hey'et ve nücûm ıstılâhında "burc" tâbiri altısı şimâlî ve altısı cenûbî olan bu on ikiye mahsus olup diğerlerinde "suret" tâbiri kullanılmıştır (*Sûre-i Furkān'da geçen* تَبَارَكَ الَّذٖى جَعَلَ فِى السَّمَٓاءِ بُرُوجاً وَجَعَلَ فٖيهَا سِرَاجاً وَقَمَراً مُنٖيراً *[25/61] âyetinin tefsirine bak*). Semâda bu on iki burcun bulundukları sahaya "mintakatü'l-burûc" tesmiye edilir. Burada İbn Cerîr gibi [5689] birçokları bu on iki burc ile tefsir etmişler;[3] birtakımları kasırlar, yani köşkler, bazıları menâzil-i Kamer olan nücûm, bazıları büyük kevkebler, bazıları da semânın kapıları demişlerdir. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Bu on iki burçtur. Bunlar teşbih üzere semânın köşkleridir. Menâzil-i Kamer olan nücûm da denilmiş. Kevâkibin büyükleri zuhûrundan dolayı 'burûc' tesmiye edildi de denilmiş, semânın ebvâbı da denilmiştir."[4] Bunun hâsılı burçların birer köşk mefhûmuyla tasvîrini tercih etmektir. Bu mâna[5] teşbih tarîkiyle yıldızların hepsinde mülâhaza olunabilirse de yüksek yüksek bâriz teşekküller arzeden mecmûʿalar[6] kasdedilmesi daha zâhirdir. Bu meyanda on iki burç itibârî olmakla beraber en mâruf mânası olmak haysiyetiyle daha mütebâdir olur. Maʿamâfîh zikrolunan tefsirlerden her birinde bir fâide-i mahsûsa bulunduğu da derkârdır. Hangisine göre mülâhaza edilse "semâ-i zâti'l-bürûc" dünya semâyı en

---

1 H: "burçlarının".

2 M (ilk baskı): "Cevca".

3 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 332:

وأولى الأقوال في ذلك بالصواب أن يقال: معنى ذلك: والسماء ذات منازل الشمس والقمر وذلك أن البروج جمع برج وهي منازل تتخذ عالية عن الأرض مرتفعة ومن ذلك قول الله: «ولو كنتم في بروج مشيدة» هي منازل مرتفعة عالية في السماء وهي اثنا عشر برجا، فمسير القمر في كل برج منها يومان وثلث فذلك ثمانية وعشرون منزلا ثم يستسر ليلتين ومسير الشمس في كل برج منها شهر.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 729:

هي البروج الاثنا عشر وهي قصور السماء على التشبيه وقيل: الْبُرُوجِ النجوم التي هي منازل القمر وقيل: عظام الكواكب. سميت بروجا لظهورها وقيل: أبواب السماء.

5 H -"burçların birer köşk mefhûmuyla tasvîrini tercih etmektir. Bu mâna".

6 H ve B: "mecmûʿlar".

yüksek tabakasıyla ifade etmiş olur. {وَالْيَوْمِ الْمَوْعُودِ} Ve o yevm-i mev'ûda ❁ ki mü'minlere vaad, kâfirlere va'îd olan kıyamet günü, cezâ günüdür. {وَشَاهِدٍ وَمَشْهُودٍ} Ve şâhide[1] ve meşhûda kasem olsun ki ❁ bu "şâhid" ve "meşhûd", huzur mânasına "şuhûd"dan da "şehâdet"ten de olabilir ve bundan dolayı burada birçok vecihler söylenmiş ise de en zâhir olan mâna o gün hazır olup da o kıyameti gören veya onda şâhidlik edecek olanlarla görülecek ve şehadet edilecek olan hâilelerin ve vukū'âtın hepsine şâmil olmak üzere herhangi bir şâhid ve meşhud olmasıdır. Binâen'aleyh Allah teâlâ bu dünyanın en yüksek muhîtiyle[2] kıyamet gününe ve onun bütün muhteveyâtına kasem eylemiştir. Bu kasemin cevâbı اِنَّ الَّذٖينَ فَتَنُوا yahut اِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ olup aradakiler[3] mu'terizadır. Çünkü قُتِلَ'de cevab alâmeti yoktur, zira mâzî-i müsbet kaseme cevap olunca لَقَدْ قُتِلَ gibi لام ve قَدْ dâhil olmak lâzımdır, ancak kelâm [5690] uzadığı zaman قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا [eş-Şems 91/9] gibi birisinin hazfi câiz olabilirse[4] de "kutile"de hiçbiri yoktur denilmiş ise de, bazıları burada da kasem uzamış olduğu için لَقُتِلَ takdîrinde olarak لام'ın hazfedilmiş olması câiz olacağını söylemişler ve mâna itibariyle de bunu yakın bulmuşlardır. Lâkin لام ve قَدْ ikisinin de hazfi cây-ı nazar olduğundan asıl cevâbın mahzuf olup "kutile" cümlesinin cevab makāmına ikāme edilmiş olması daha doğru olacağı da beyan olunmuştur. Sûrenin sevki küffârın eziyetlerine karşı mü'minlerin imanda tesbîti[5] ve mü'minlere eziyet edenlerin âkıbet ashâb-ı uhdûd gibi mel'un ve makhur olacaklarını anlattığından asıl cevâbın mazmûnu şu olur: Mü'minler kâfirlerden görecekleri mihnet ve ezâya karşı imanlarında sabr u sebat etmelidirler. Çünkü mü'minlere eziyet edenler âkıbet kahrolunacaklardır[6]. Nitekim {قُتِلَ اَصْحَابُ الْاُخْدُودِ} katledildi ashâb-ı uhdûd ❁ burada "kutile" hakikat mânasına olmak tecviz edilmiş ise de ma'nevî helâke de şâmil olmak üzere tel'in, yani

1 H ve B: "şâhid".
2 H: "mâhiyetiyle".
3 H ve M (ilk baskı): "aradakilere".
4 H: "ola, birisi".
5 H: "tesbit"
6 B: "kahrolacaklardır".

rahmet-i ilâhiyeden tard suretiyle kahr u tenkil mânasına tefsiri daha mâruftur[1].

"**Uhdûd**" ve "**Hadd**", yerde olan uzun hendek veya yarığa, bir de kamçı ile dövülen kimselerin bedenlerinde yol yol kan oturarak moraran kamçı yerlerine denir. Burada bedel-i iştimâl suretiyle şöyle îzah ediliyor: {اَلنَّارِ} O ateş ki {ذَاتِ الْوَقُودِ} vekūdlu ❁ tutuşturacak odunu çırası çok, yani o alevli ateşi müştemil olan uhdûdun, o ateş hendeğinin sâhipleri ki mü'minleri imanlarından vazgeçirmek üzere içine atmak[2] için böyle ateş hendekleri yaptıklarından dolayı "ashâb-ı uhdûd" nâmını almışlar. Lâkin kalblerdeki imanı bu suretle yakmaya çalışanlar muvaffak olamamış, bilakis tel'in edilerek mağlub ve makhur ve [5691] bednâm olmuşlardır. Bunların kimler ve nerelerde olduğuna ve Yemen'de[3], Necran'da, Irak'ta, Şam'da, Habeş'te, Mecus veya Yehûd veya bazı mülûk tarafından yapıldığına dair müte'addid rivayetler nakledilmiş ise de Kur'an'da tâyinlerine kasd ta'alluk etmediğinden ancak vasıf ve fiilleriyle zikrolunmuşlardır.

Ebû Hayyân der ki: "Müfessirîn, ashâb-ı uhdûd hakkında ondan ziyade akvâl zikretmişlerdir. Her kavlin de bir uzun kıssası vardır. Biz onları bu kitabımıza yazmak istemedik. Hepsinin mazmûnu şudur: Kâfirlerden birtakım kimseler yerde hendekler açtılar ve onlara ateş yaktılar, mü'minleri ona arzettiler, dininden döneni bıraktılar, imanda ısrar edeni yaktılar; ashâb-ı uhdûd mü'minleri yakanlardır."[4] Kaffâl tefsirinde de demiştir ki: "Ashâb-ı uhdûd kıssasında muhtelif rivayetler zikretmişlerdir. Ma'amâfîh içlerinde sahih denecek derecede bir şey yoktur. Ancak şunda müttefiktirler ki mü'minlerden bir kavim, kavimlerine yahut üzerlerinde hâkim olan kâfir[5] bir melike muhalefet

1 B: "muvâfıktır".
2 H: "atılmak".
3 H ve B: "Yemîn'de".
4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 444:
وذكر المفسرون في أصحاب الأخدود أقوالا فوق العشرة ولكل قول منها قصة طويلة كسلنا عن كتابتها في كتابنا هذا ومضمنها أن ناسا من الكفار خدوا أخدودا في الأرض وسجروه نارا وعرضوا المؤمنين عليها فمن رجع عن دينه تركوه ومن أصر على الإيمان أحرقوه وأصحاب الأخدود هم المحرقون للمؤمنين.
5 H: "kāhir".

etmişler, o da onları uhdûda attırmıştır. Ve zannederim ki" demiş, "bu vâkı'a Kureyş indinde meşhur idi. Allah teâlâ bunu Resûlünün ashâbına zikrederek dinleri hakkında mâruz oldukları ezâlara sabr u tahammül lüzûmuna tenbih buyurmuştur. Çünkü haberlerde meşhur olduğu üzere Kureyş müşrikleri mü'minlere eziyet ediyorlardı."[1] Bu babda muhaddisînin en ziyade tercih eyledikleri rivayet, Müslim, Tirmizî, Nesâî ve daha bazılarının Suheyb'den Hazret-i Peygamber'e merfû'an tahric ettikleridir ki Tirmizî ona sade "hasen^ün garîb^ün" demiştir, "sahih" dememiştir.[2] Onun için biz de yalnız Kur'ân'ın beyânıyla iktifâ edelim: Hangi kavimden olursa olsun ashâb-ı ubdûd tel'in edildiler {إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ} o vakit ki onlar o ateşin üzerine oturmuşlardı ۞ yani etrafına toplanmışlar karşısından seyrediyorlardı. Bu vaziyet [5692] kendi haklarında bilâhare felâketi müstelzim olduğuna işaret için

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 110:

وقال القفال: ذكروا في قصة أصحاب الأخدود روايات مختلفة وليس في شيء منها ما يصح إلا أنها متفقة في أنهم قوم من المؤمنين خالفوا قومهم أو ملكا كافرا كان حاكما عليهم فألقاهم في أخدود وحفر لهم، ثم قال: وأظن أن تلك الواقعة كانت مشهورة عند قريش فذكر الله تعالى ذلك لأصحاب رسوله تنبيها لهم على ما يلزمهم من الصبر على دينهم واحتمال المكاره فيه فقد كان مشركو قريش يؤذون المؤمنين...

2 Müslim, Zühd, 73; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 85; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 329. Krş. *Tefsîru Abdür-rezzâk,* III, 413:

عن صهيب: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: كان ملك فيمن كان قبلكم وكان له ساحر فلما كبر قال للملك: إني قد كبرت فابعث إلي غلاما أعلمه السحر فبعث إليه غلاما يعلمه فكان في طريقه إذا سلك راهب فقعد إليه وسمع كلامه فأعجبه فكان إذا أتى الساحر مر بالراهب وقعد إليه فإذا أتى الساحر ضربه فشكى ذلك إلى الراهب فقال: إذا خشيت الساحر فقل: حبسني أهلي وإذا خشيت أهلك فقل: حبسني الساحر فبينما هو كذلك إذ أتى على دابة عظيمة قد حبست الناس فقال: اليوم أعلم آلساحر أفضل أم الراهب أفضل فأخذ حجرا فقال: اللهم إن كان أمر الراهب أحب إليك من أمر الساحر فاقتل هذه الدابة حتى يمضي الناس، فرماها فقتلها ومضى الناس فأتى الراهب فأخبره فقال له الراهب: أي بني، أنت اليوم أفضل مني، قد بلغ من أمرك ما أرى وإنك ستبتلى فإن ابتليت فلا تدل علي وكان الغلام يبرئ الأكمه والأبرص ويداوي الناس من سائر الأدواء فسمع جليس للملك كان قد عمي فأتاه بهدايا كثيرة فقال: ما هاهنا لك أجمع إن أنت شفيتني فقال: إني لا أشفي أحدا، إنما يشفي الله فإن أنت آمنت بالله دعوت الله فشفاك فآمن بالله فشفاه الله فأتى الملك فجلس إليه كما كان يجلس فقال له الملك: من رد عليك بصرك؟ قال: ربي. قال: ولك رب غيري؟ قال: ربي وربك الله. فأخذه فلم يزل يعذبه حتى دل على الغلام فجيء بالغلام فقال له الملك: أي بني، قد بلغ من سحرك ما تبرئ الأكمه والأبرص وتفعل وتفعل؟ فقال: إني لا أشفي أحدا، إنما يشفي الله، فأخذه فلم يزل يعذبه حتى دل على الراهب فجيء بالراهب فقيل له: ارجع عن دينك فأبى فدعا بالمئشار فوضع المئشار في مفرق رأسه فشقه حتى وقع شقاه ثم جيء بجليس الملك فقيل له: ارجع عن دينك فأبى فوضع المئشار في مفرق رأسه فشقه به حتى وقع شقاه ثم جيء بالغلام فقيل له: ارجع عن دينك فأبى فدفعه إلى نفر من أصحابه فقال: اذهبوا به إلى جبل كذا وكذا فاصعدوا به الجبل فإذا بلغتم ذروته فإن رجع عن دينه وإلا فاطرحوه. فذهبوا به فصعدوا به الجبل فقال: اللهم اكفنيهم بم شئت. فرجف بهم الجبل فسقطوا وجاء يمشي إلى الملك فقال له الملك: ما فعل أصحابك؟ قال: كفانيهم الله. فدفعه إلى نفر من أصحابه فقال: اذهبوا به فاحملوه في قرقور فتوسطوا به البحر فإن رجع عن دينه وإلا فاقذفوه. فذهبوا به فقال: اللهم اكفنيهم بم شئت. فانكفأت بهم السفينة فغرقوا وجاء يمشي إلى الملك فقال له الملك: ما فعل أصحابك؟ قال: كفانيهم الله. فقال للملك: إنك لست بقاتلي حتى تفعل ما آمرك به. قال: وما هو؟ قال: تجمع الناس في صعيد واحد وتصلبني على جذع ثم خذ سهما من كنانتي ثم ضع السهم في كبد القوس ثم قل: باسم الله رب الغلام ثم ارمني فإنك إذا فعلت ذلك قتلتني. فجمع الناس في صعيد واحد وصلبه على جذع ثم أخذ سهما من كنانته ثم وضع السهم في كبد القوس ثم قال: باسم الله رب الغلام، ثم رماه فوقع السهم في صدغه فوضع يده في صدغه في موضع السهم فمات فقال الناس: آمنا برب الغلام، آمنا برب الغلام، آمنا برب الغلام. فأتي الملك فقيل له: أرأيت ما كنت تحذر، قد والله نزل بك حذرك، قد آمن الناس. فأمر بالأخدود في أفواه السكك فخدت وأضرم النيران وقال: من لم يرجع عن دينه فأحمُوه فيها أو قيل له اقتحم. ففعلوا حتى جاءت امرأة ومعها صبي لها فتقاعست أن تقع فيها فقال لها الغلام: يا أمه، اصبري فإنك على الحق.

bilfiil ateşin üzerine oturmuşlar gibi tasvir olunmuştur. {وَهُمْ عَلٰى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ} Mü'minlere yaptıklarına karşı şâhid de oluyorlardı ❁ öyle katı yürekli kâfirler idi ki hem mü'minleri ateşe atıyorlar, hem de o fecâat karşısında oturup seyr ü temâşa etmekten zevk alıyorlardı. Yahut diğer bir mâna ile mü'minlere yaptıkları kendi başlarına geçmiş, o azâbı kendileri de görmüşlerdi. Acaba o mü'minler ne yapmışlar, onları o derece intikāma sevkedecek neler yapmışlar da kızmışlardı denirse {وَمَا نَقَمُوا مِنْهُمْ} onlardan, beğenmedikleri o mü'minlerden o derece kızdıkları şey de başka değil {اِلَّٓا اَنْ يُؤْمِنُوا بِاللّٰهِ} ancak Allah'a iman etmeleri idi. ❁ اَنْ اٰمَنُوا ❁ buyurulmayıp da muzâri' ile اَنْ يُؤْمِنُوا buyurulması ileri doğru imanda ısrarlarına işarettir. Yani o mü'minler kızılacak, kendilerinden intikam alınmaya kalkışılacak başka bir şey yapmıyorlar, ancak Allah'a inanıyorlar ve o iman ile gitmek istiyorlardı, O Allah'a ki {الْعَزِيزِ} Azîz ❁ bütün izzet O'nun, kimse O'nun izzetine karşı gelemez {الْحَمِيدِ} Hamîd ❁ bütün hamd O'nun, kimse O'nun karşısında hamd ü tâzime lâyık olamaz. {اَلَّذٖى} O ki {لَهُ مُلْكُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ} bütün göklerin ve yerin mülk ve saltanatı hep O'nun ❁ hepsinde dilediği gibi tasarruf eder. İşte o mü'minler ancak O Allah'ın mülküne, izzet ve hamdine inandıkları ve bu imanlarında devam etmek istedikleri için o uhdûdcular onlara kızıyorlar ve yaptıklarını yapıyorlardı. {وَاللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ} Hâlbuki Allah her şeye karşı şehîddir. ❁ Hâzır nâzırdır. [5693] Bu cümle yalnız son âyete değil, وَهُمْ عَلٰى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُود'a kadar hepsine tezyil olarak mü'minlere vaad ve onlara işkence edenlere va'îddir. Çünkü "her şeye şâhid olan Zü'l-celâl iki tarafın da fiillerine şâhiddir ve ona göre cezâlarını verir" demek olur. Onun için bu cümlenin istiklâline tenbih olmak üzere وَهُوَ diye zamir ile iktifâ olunmayıp İsm-i Celâl izhar olunmuştur. Bundan bu suretle icmâlen anlaşılan va'îd ve vaad, şu âyetlerle tasrih ve tafsil olunuyor: {اِنَّ الَّذٖينَ} ❁ Bu hem şehâdet-i ilâhiyenin hükmünü tafsil, hem ashâb-ı uhdûdun tel'in olunmasının daha umûmî bir kübrâ ile ta'lîli, hem de kasemin cevâbını tefsir makāmındadır. Yani haberiniz olsun: O kimseler ki: {فَتَنُوا الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ} mü'minîn ve mü'minâta fitne

yapmışlar ❁ imanlarından çevirmek için onlara belâ olmuş, mihnet ve ezâ etmişler. {ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا} sonra da tevbe etmemişlerdir {فَلَهُمْ} ondan dolayı onlara muhakkak {عَذَابُ جَهَنَّمَ} cehennem azâbı vardır. ❁ Bu küfürlerinin azâbıdır. {وَلَهُمْ عَذَابُ الْحَرِيقِ} Ve onlara yangın azâbı vardır. ❁ Bu da gittikçe tevessü' etmesi itibariyle[1] bir yangına benzeyen fitnelerinden dolayı kendilerini saracak olan diğer bir ateş azâbıdır. Bunun âhirette veya dünyada olması hakkında iki kavil vardır. Buna mukabil {اِنَّ الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ ذٰلِكَ الْفَوْزُ الْكَبِيرُ}dir. ❁ "Fevz-i kebîr" büyük kurtuluş, büyük muraddır. Râzî der ki: "Ashâb-ı uhdûd kıssası ve bâhusus bu âyet şuna delâlet eder: Azîm ihlâk ile küfre ikrah olunan mükrehe evlâ olan korkutulduğu şeye karşı sabretmektir. Ve o hâlde اِلَّا مَنْ اُكْرِهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْاِيمَانِ [en-Nahl 16/106] [5694] diye kelime-i küfrü izhar, ruhsat gibidir. Kezzab Müseylime Hazret-i Peygamber'in ashâbından iki zâtı tutmuştu, birine 'benim Allah'ın Resûlü olduğuma şehadet eder misin?' dedi, 'evet' dedi, bunu bıraktı. Diğerine de öyle söyledi, o 'hayır sen kezzabsın' dedi, bunu katletti. Aleyhissalatu vesselâm da buyurdu ki: 'Bırakılan ruhsatı aldı, onun için لَا تَبِعَةَ عَلَيْهِ beis yok, katlolunan ise fazlı aldı, فَهَنِيئًا لَهُ işte ona mübarek olsun.'"[2] (*Sûre-i Kehf'te* اِنَّهُمْ اِنْ يَظْهَرُوا عَلَيْكُمْ يَرْجُمُوكُمْ اَوْ يُعِيدُوكُمْ فِى مِلَّتِهِمْ وَلَنْ تُفْلِحُوا اِذًا اَبَدًا *[18/20] bak*). Bu va'd ü va'îdi daha ziyade teyid ve takviye için buyuruluyor ki: {اِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ} Şüphesiz Rabbinin batşı çok şiddetlidir. ❁ Yâ Muhammed.

"**Batş**" unf u savlet ile sert bir surette tutuştur. Böyle iken bir de şiddet ile tavsîfi[3] o şiddetin fevkalâde olan fezâ'atini tefhim içindir. Murad, Allah teâlâ'nın cebâbire ve zalemeyi muâhaze ve ta'zîbde kudretinin şiddetini beyandır. Ki bu va'îdi teyiddir. {اِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُ} Zira ancak O'dur ki hem mübdi' hem mu'îddir. ❁ Hem bed'i hem iadeyi yapar. Onun için

---

1 H: "ihtimâliyle".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 113:
قصة أصحاب الأخدود ولا سيما هذه الآية تدل على أن المكره على الكفر بالإهلاك العظيم الأولى له أن يصبر على ما خوف منه وأن إظهار كلمة الكفر كالرخصة في ذلك. روى الحسن أن مسيلمة أخذ رجلين من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم فقال لأحدهما: تشهد أني رسول الله فقال: نعم فتركه وقال للآخر مثله فقال: لا بل أنت كذاب، فقتله فقال عليه السلام: أما الذي ترك فأخذ بالرخصة فلا تبعة عليه وأما الذي قتل فأخذ بالفضل فهنيئا له.

3 H: "tavsif".

O'nun batşı mahlûkāttan hiçbirinin batşına benzemez, gayet şiddetlidir. Çünkü mahlûkātın batşı ne mebde'e ne de me'âda nâfiz ve hâkim olmaz. Binâen'aleyh Allah'ın azâbı kulların azâbı ile kıyas kabul etmez. İbn Zeyd ve Dahhâk demişlerdir ki: "Hilkati tâ mebde'inden inşâ eder, sonra da kıyamet günü haşr[1] ile iade eyler."[2] İbn Abbas'tan mervî olan diğer bir mâna ile her bed' olunanı O ibdâ' eder, her iade olunanı O iade eyler, başka birinin dahli olmaz.[3] Onun için O'nun batşı gayet şiddetlidir. Yine İbn Abbas'tan şöyle bir mâna mervîdir: Küffâra azab etmeye başlar, sonra da iade eyler. Cehennem ateşi onları yer, nihâyet kömür olurlar, sonra da onları yeni bir hilkat ile iade eder.[4] Bu mâna كُلَّمَا نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُودًا غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ [en-Nisâ 4/56] mazmûnu olmak gerektir. Diğer bir mâna ile: O muâhaze ve azâbını[5] mebde'de, yani dünyada yaptığı gibi me'âdda [5695] yani âhirette de yapar. Ashâb-ı uhdûd gibi cebâbire ve zalemenin batş u ta'zîbi اِنَّمَا تَقْضٖى هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا [Tâ-hâ 20/72] mantûkunca yalnız dünyada kalır. Ölüm ile ondan kurtulunur. Fakat ölmekle Allah'tan kurtulunmaz. O'nun batşı dünyadan âhirete, şiddetten şiddete ebediyen devam edip gidebilir. {وَهُوَ الْغَفُورُ} Onunla beraber Gafûr'dur O ⊛ bu da vaadi teyid ve va'îddeki ثُمَّ لَمْ يَتُوبُوا kaydının da fâidesine işarettir. {الْوَدُودُ} Vedûd'dur. ⊛ çok sevgili veya çok sevimlidir. Mahabbet, sevgi mânasına "vüdd"den "vedûd", fe'ûl bi-ma'nâ fâ'il, yani çok muhib veya bi-ma'nâ mef'ûl, yani çok mahbub[6] mânalarına gelebilir. Ve ikisiyle de tefsir edilmiştir. Gafûr'a münâsib olan evvelkisidir.[7] Yani ihsânı çok {ذُوالْعَرْشِ} Arş'ın sâhibi ⊛ mâliki, yahut bütün kâinat mülk ve saltanatının sâhibi {الْمَجِيدُ} Mecîd'dir. ⊛ Zat ve sıfâtında büyük, azîmü'ş-şândır. Çünkü vâcibü'l-vücûd, bütün sıfât ve esmâ-i kemâliyeyi

1 B: "neşr".
2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 345:

قال: سمعت الضحاك يقول في قوله: «يبدئ ويعيد» يعني: الخلق... قال ابن زيد في قوله: «يبدئ ويعيد» قال: يبدئ الخلق حين خلقه ويعيده يوم القيامة.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 445-446:

وقال ابن عباس: عام في جميع الأشياء، أي كل ما يبدأ وكل ما يعاد.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 446. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 345:

وقال الطبري: يبدىء العذاب ويعيده على الكفار ونحوه عن ابن عباس قال: تأكلهم النار حتى يصيروا فحما ثم يعيدهم خلقا جديدا.

5 H: "azabın".
6 H -"veya bi-ma'nâ mef'ûl, yani çok mahbub".
7 H -"Gafûr'a münâsib olan evvelkisidir".

câmi'dir. {فَعَّالٌ لِمَا يُر۪يدُ}dir. ❁ Her ne murad ederse dilediği gibi yapar da yapar[1], iradesi hiç şaşmaz. Onun için va'd ü va'îdini yerine getireceğinde de asla şüphe yoktur. Helâk etmek murad ettiklerini muhakkak ihlâk eder, fevze erdirmek murad ettiklerini de muhakkak erdirir. {هَلْ اَتٰيكَ حَد۪يثُ الْجُنُودِ} ❁ İstifham takrir içindir ki Allah'ın fa''âlun limâ yürîd olduğunu ve batşının şiddetini misâl ile takrir ve düşmanlarına karşı Resûlullah'a va'd-i nusretle tesliyedir. "Cünûd"dan murad peygamberlere karşı toplanmış olan ordular, cemaatlerdir. Yani {فِرْعَوْنَ وَثَمُودَ} Firavun ve Semud ❁ kavmi gibiler ki bunların kıssaları, Allah'a ve resullerine[2] karşı küfr ü tuğyanları ve Allah'ın onları [5696] ordularına ve kuvvetlerine rağmen nasıl tutuverip de helâk ve ta'zîb eylediği Kur'ân'ın müte'addid yerlerinde anlatılmıştır. İmanı olanlar bunlardan ibret alırlar. {بَلِ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا ف۪ي تَكْذ۪يبٍ} Fakat küfredenler bir tekzib içinde müstağraktırlar. ❁ Bu بَلْ mu'âsır kâfirlerin hâlini beyâna intikal içindir. Yani bunlar anlatıldığı hâlde kâfirler hâlâ Allah teâlâ'nın kuvvet ve kudretine ve Kur'ân'ın va'd ü va'îd ile beyânâtının hakkiyetine inanmıyorlar, o büyük fevze ermek istemiyorlar da "bunlar yalandır, asılsızdır" diye bir tekzib sevdâsı içine dalmışlar, âkıbetlerinin fenalığını düşünmüyorlar. {وَاللّٰهُ مِنْ وَرَٓائِهِمْ مُح۪يطٌ} Hâlbuki Allah arkalarından kuşatmış ❁ kitaplarını arkalarından verecek, O'nun ilm ü kudretinden çıkıp kurtulmalarına imkân yok. {بَلْ} ❁ Evvelki "bel"e nâzır olarak onların küfür ve tekziblerini red için Kur'ân'ın şânını beyâna intikaldir. Yani kâfirler tekzib ediyorlar amma {هُوَ} o ❁ hadîs, yani bunları anlatan bu kitap {قُرْاٰنٌ مَج۪يدٌ} yüksek şanlı bir Kur'an'dır. ❁ Kitaplar içinde, şeref ü şânı en yüksek, üslûbu hepsinden âlî, mazmûnu kizb ü töhmetten ârî, binâen'aleyh iman ile okunup amel edilmesi lâzım gelen bir kitaptır. {ف۪ي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ} Ki bir Levh-i Mahfuz'dadır. ❁ Allah'ın hıfzıyla tahriften, yanlışlıktan masûn bir levhte sâbit ve mahfuzdur. Bu levh lisân-ı şer'de meşhur olan Levh-i Mahfuz'dur ki Sûre-i Yâsîn'de وَكُلَّ شَيْءٍ اَحْصَيْنَاهُ ف۪ٓي اِمَامٍ مُب۪ينٍ [36/12] buyurulduğu üzere bütün eşyânın yazıldığı sahîfe-i vücuddur. Onun da aslı ümmü'l-kitâb olan ilmullahtır.

---

1 H -"da yapar".
2 B: "Resûlüne".

[5697]

سُورَةُ الطَّارِقِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سَبْعَ عَشْرَةَ اٰيَةً

TÂRIK SÛRESİ

Târık Sûresi Mekkîdir.

Âyetleri: On yedidir.

Fâsılası: ق، ب، ظ، ر، ع، ل، ا harfleridir.

Bu sûrelerin mazmunlarının yekdiğerine münasebeti vücûh ile âşikârdır. Bâhusus burada Levh-i Mahfuz'dan her nefs üzerindeki hâfıza intikal itibariyle de düşünülmesi lâzım gelen güzel bir münasebet vardır. Sûre-i Bürûc tıvâl-i mufassalın sonu, Târık da evsât-ı mufassalın evvelidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالسَّمَٓاءِ وَالطَّارِقِۙ ﴿١﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الطَّارِقُۙ ﴿٢﴾ اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُۙ ﴿٣﴾ اِنْ كُلُّ نَفْسٍ لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌۜ ﴿٤﴾ فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَۜ ﴿٥﴾ خُلِقَ مِنْ مَٓاءٍ دَافِقٍۙ ﴿٦﴾ يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَٓائِبِۜ ﴿٧﴾ اِنَّهُ عَلٰى رَجْعِهٖ لَقَادِرٌۜ ﴿٨﴾ يَوْمَ تُبْلَى السَّرَٓائِرُۙ ﴿٩﴾ فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍۜ ﴿١٠﴾ وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الرَّجْعِۙ ﴿١١﴾ وَالْاَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِۙ ﴿١٢﴾ اِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌۙ ﴿١٣﴾ وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِۜ ﴿١٤﴾ اِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْداًۙ ﴿١٥﴾ وَاَكِيدُ كَيْداًۚ ﴿١٦﴾ فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ اَمْهِلْهُمْ رُوَيْداً ﴿١٧﴾

[5698] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun o semâya ve Târık'a (1). Bildin mi Târık ne? (2). O necm-i sâkıb (3). Bir nefis yoktur ki illâ üzerinde bir hâfız olmasın (4). Onun için insan düşünsün neden yaratıldı? (5). Bir atılgan sudan yaratıldı (6) ki sulb ile sîneler arasından çıkar (7). Elbette O onu döndürmeye kādirdir (8) Yoklanacağı gün bütün serâir (9). O vakit ona ne bir kuvvet

vardır ne de bir nâsır[1] (10). Kasem olsun o semâ-i zât-i rec'e (11) ve o arz-ı zât-i sad'a (12) ki o her hâlde bir keskin hükümdür (13) şaka değildir (14). Haberin olsun ki onlar hep hile kuruyorlar (15). Ben de kurarım hilelerine hile (16). Onun için o kâfirleri imhâl eyle: mühlet ver onlara biraz (17).

{وَالسَّمَٓاءِ} ❁ Vâv kasem, "semâ" mâruf olan göğe ve mutlak yüksek mânasına cismânî ve rûhânî her yüksekliğe ve binâen'aleyh cevv-i havaya ve buluta ve yağmura veya yağmurdan husûle gelen nebâtât ve erzâka dahi ıtlak olunur. Burada bazıları matar, yani yağmur mânasına demişler ise de cumhûrun dediği gibi mâruf olan semâ olmak zâhirdir ki yukarıda infitâr ve inşikâkı ve burçları ihtar olunan semâ demek olur. Ma'amâfîh Arş'a kadar cismânî ve rûhânî mutlak yükseklik mânasına olması da kasemin cevâbına pek münasibdir. Kasemin [5699] fâidesi, yemin edilen şeylerin ehemmiyetine nazar-ı dikkati celb ile haberi takviyedir. Burada iki şeye kasem olunuyor. Birisi semâ, birisi de {وَالطَّارِقِ} ❁ "Târık", aslında "tark"tan ism-i fâ'ildir. "Tark" bir ses işitilecek vechile şiddetle vurmak, çarpmaktır. Muhtelif levâzımında tevsî'an kullanılmıştır. Çekiç ve çomak[2] mânasına "mitraka" ondandır, "tarîk" de ondandır, çünkü yolcular ona ayak vururlar. Bu suretle "târık" esasen tokmak vurur gibi şiddetle vuran demek olduğu hâlde sonra ayak vurmak, yol tepmek mefhûmuyla örf-i lügatta yola giden yolcuya isim olmuş ve bunda iştihar edip hakikat olmuştur. Sonra bilhassa gece gelen mânasında tahassus etmiştir ki geceleyin gelip kapı çalan veya gönül hoplatan ziyaretçi mefhûmunu ifade eder ve masdarında "tark" ve "turuk" denilir. Sonra bu mânadan tevessü'an her ne olursa olsun geceleyin zuhur edip göze gönle çarpan her şeye, hatta hayâlî suretlere dahi ıtlak edilmiştir. Nitekim şâir:

طرق الخيال ولا كليلة مدلج   سدكًا بأرحلنا ولم يتعرج

---

1 B: "nasîr".
2 B: "çakmak".

demiştir. Bizim "zihne çarpmak" tâbirimiz de bu kabîldendir. Bir de "Târık", hâssaten sabaha karşı doğan sabah yıldızına dahi denilir. Burada "Târık", kasem ile cevâbı arasında mu'teriza olarak şöyle tefsir olunuyor:

{وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الطَّارِقُ} Bildin mi Târık ne? {اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُ} O necm-i sâkıb ۞ yani kasem olunan o Târık, necm-i sâkıbdır. "Necm-i sâkıb", delik mânasına "sakb"dan delen yıldız demek olup ziyânın kuvvetinden dolayı zulmeti deliyor gibi görünen her parlak yıldıza ıtlak olunur. Nitekim aynı mefhum ile şihâblara da "sâkıb" denilir. Bir de "kuş yukarı yükseldi" demek olan ثقب الطائر tâbirinde olduğu vechile "sakb" irtifâ' mânasına gelir ki bazıları bu mânadan "necm-i sâkıb" mürtefi', yüksek yıldız demek olduğunu [5700] söylemişlerdir. Şu hâlde اَلنَّجْمُ الثَّاقِبُ lâm[1] cins olmak üzere gece doğan herhangi bir parlak veya mürtefi' yıldız cinsi veya ahd olarak sabah yıldızı ve İbn Abbas'tan bir rivayete göre Cediy yıldızı[2] veya وَالنَّجْمِ Sûresi'nin başında geçtiği vechile Süreyyâ veya necm-i Kur'an olmak da muhtemildir. En mütebâdiri sabah yıldızı olmakla beraber Târık ma'neviyyâta da ıtlak edilebildiğine وَبِالنَّجْمِ هُمْ يَهْتَدُونَ [en-Nahl 16/16] medlûlünce necmde bir hidâyet ve irşad mânası bulunduğuna göre "necm-i sâkıb"dan murad, geceleyin semâda doğan herhangi bir parlak yıldızın göze çarpması hâlinde ziyânın şuurumuzda parlayışı gibi semâ-i ma'nevîden nefislerimize vârid olup vicdânımıza nüfuz ve hâfızamıza intikaş ederek bizi enfüsî ve âfâkī zulümâttan çıkaran iman ve yakīn nûrlarıyla tulu'ât-ı ma'neviye[3] ve irşâdât-ı rabbâniyeye şümûlü daha muvâfıktır. Yani semâya ve sizi zulmetlerde tenvir için yıldız gibi

---

1 M: "lâmı".

2 Cediy burcu değil, Cediy yıldızı ki şimal kutbunda benât-ı na'ş ile beraberce deveran eden bir kevkebdir. *Kāmûs* şârihinin beyânına göre müneccimler ona tasğir sîgasıyla "Cüdey" derler, bu nam ile cediy burcundan tefrik ederler. Cediy, delve muttasıl olan burca dahi denilir (*Kāmûs Tercemesi* [IV, 901]). *Sıhâh-ı Cevherî*'de Cediy kutbun yanında bir yıldızdır ki, onunla kıble bilinir demiştir [Cevherî, *es-Sıhâh,* VI, 2299]. "Benât-i Na'ş" Türkçe'de "Yedi Kardeşler" tâbir olunan Dübb-i Ekber ve Dübb-i Asgar namları verilen yıldız suretleridir. "Na'ş" bunların gövdeleri olan şekli resmeyleyen dörder yıldız, "Benât" bunların kuyrukları denen üçer yıldızdır. Abdurrahmân-ı Sûfî'nin [ö. 376/986] *Suver-i Kevâkib*inden ve *Tâcü'l-Arûs*'tan anlaşıldığı üzere burada murad Dübb-i Asgar'ın kuyruğundaki parlak yıldızdır ki Kutup Yıldızı, Demir Kazık denilir. Araplar buna "Cediy", müneccimler tasğir ile "Cüdey" derler [Zebîdî, *Tâcu'l-arus,* XXXVII, 331] [Müellifin notu].

3 H: "ma'neviyeye".

şuurunuza çarpan ve maddiyatınızı delip gönüllerinize nüfuz eden Hak nûruna kasem olsun. {اِنْ كُلُّ نَفْسٍ} Hiçbir nefis yoktur ki {لَمَّا عَلَيْهَا حَافِظٌ} ille[1] üzerinde bir hâfız olmasın.[2] ⊛ Her nefis üzerinde her hâlde mutlak bir hâfız vardır. Onu her hâlinde bütün mevcudiyetiyle [5701] bütün ef'âl ve harekâtını ve ona ta'alluku olan her şeyi görür gözetir; hepsi O'nun hıfzı, nezâret[3] ve murakabesi tahtında cereyan eder. Ki O Levh-i Mahfûz'u da hıfz eden Allah teâlâ'dır. Bir nefis ne kadar yüksek olursa olsun her hâlinde üzerinde bir hâfız bulunmaktan âzâde kalamaz, hiçbir zaman kendi kendine mühmel ve metruk bırakılmaz, her lahza kontrol altındadır. وَاِنَّ عَلَيْكُمْ لَحَافِظِينَ. كِرَامًا كَاتِبِينَ. يَعْلَمُونَ مَا تَفْعَلُونَ [el-İnfitâr 82/10-12] buyurulduğu üzere insanlar üzerine her yaptıklarını bilerek yazan kirâmen kâtibîn ve لَهُ مُعَقِّبَاتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ اَمْرِ اللّٰهِ [er-Ra'd 13/11] Allah'ın emriyle her insanı önünden ve arkasından muhafaza ederek tâkip eden muhafız melekler bulunmakla beraber, Sûre-i Kāf'da وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُ وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ [50/16] âyetinde geçtiği vechile onlar insanın nefsindeki her gizli vesveseye nüfuz etmez; fiillerini, kavillerini, kararlarını kayd u zabt ederlerse de bütün bâtınını ihâta eylemezler. Fakat habl-i verîdden daha yakın عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ حَفِيظٌ [Hûd 11/47; Sebe' 34/21], وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ[4] شَيْءٍ رَقِيبًا [el-Ahzâb 33/52], عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [el-Bürûc 85/9; Sebe' 34/47; Fussilet 41/53; el-Mücâdele 58/6; el-Hac 22/17; el-Mâide 4/117], عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ [Âl-i İmrân 3/119-154; el-Mâide 5/7; en-Enfâl 8/43; Hûd 11/5; Lokman 31/23; Fâtır 35/38; ez-Zümer 39/7; eş-Şûrâ 42/24; el-Hadîd 57/6; et-Teğâbün 64/4; el-Mülk 67/13] olan Allah teâlâ hepsinin üzerinde hâfızdır ve bütün muhafızlar O'nundur. İnsanın hâfızası da O'nun hıfzının âyâtından biridir. Ebû Ümâme radıyallahu anh'tan Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Mü'mine yüz altmış melek müvekkel kılınmıştır, onlar bal çanağından sinek kovalar

---

1 H ve B: "illâ".

2 Burada لَمَّا illâ mânasınadır. İn, nâfiyedir, mim şeddesiz olarak okunduğu kıraate göre in muhaffefe, lâm ibtidâiyye, mâ zâidedir. İkinci tefsir buna işarettir [Müellifin notu].

3 H: "nezâreti".

4 H, M ve B: "بكل".

gibi mü'minden şeytanları kovarlar. İnsan tarfetü'l-ayn kendine bırakılsa şeytanlar onu kapışıverirlerdi."[1] Bazıları burada "hâfız"ı bu koruyucu muhafaza melekleriyle, bazıları da[2] a'mâli kaydeden kirâm-ı kâtibîn[3] murakabe melekleriyle tefsir etmek istemişlerse de asıl murad her iki mâna ile hepsinin üzerinde hâfız-ı hakîkī olan Allah teâlâ'dır. Bazıları da burada "hâfız"ı akıl diye anlamak istemişlerdir. Lâkin söylediğimiz gibi akıl ve hâfızası da Allah'ın âyât ve âsârından birisidir. Nefis, semâyı ve Târık'ı onunla idrak ve kendisiyle mukayese ederek üzerindeki hâfızı marifete yol bulur. Bundan dolayı akıl tarîkiyle [5702] bu davayı isbat veya nakil tarîkiyle bu ihbâra tefrî' olarak buyuruluyor ki:

{فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ} Onun için insan nazar etsin ❁ fevkindeki semâya ve geceleyin zulmeti delen parlak veya yüksek yıldız gibi göze gönle çarparak nefsine vârid olan Târık'a bakıp zâhir ve bâtınından nasıl yüksek bir hıfz ve murakabe altında bulunduğunu anlamak ve ona göre fenalıktan sakınıp âkıbetinde mesrur olabileceği vazifeleri cehd ile yapmak üzere kendini düşünsün {مِمَّ خُلِقَ} neden, ne şeyden yaratıldı? ❁ Bazıları buradan nefs-i insânînin heykel-i mahsüs denilen bedenden ibaret olduğunu ve bu suretle bu suâlin insana mücerred hakāretini düşündürmek siyâkında îrad edildiğini söylemişlerse de bu tamamen doğru değildir. Zira فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ emrinden ilk evvel insanın bedenden[4] ibaret değil; nazar eden, yani düşünen şey demek olduğu anlaşılır ki bu da Sûre-i Kıyâme'de geçtiği vechile بَلِ الْاِنْسَانُ عَلٰى نَفْسِه۪ بَص۪يرَةٌ [75/14] mazmûnunun tamamen aynıdır. Gerçi cevapta insanın bedeni itibariyle hilkati, mebde'i[5] anlatılmış ise de bundan insanın bedenden ibaret olması lâzım gelmeyip etvârından bir tavra ait olarak beden ile de alâkadar bulunduğu anlaşılmış olur. Sâniyen, bu suâlin sevkinde insanın üzerinde bulunan hâfız ve murâkıb

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 734. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Mekâidü'ş-şeytân,* s. 96; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 167; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 209-210:

وروى عن النبي صلى الله عليه وسلم: وكل بالمؤمن مائة وستون ملكا يذبّون عنه كما يذب عن قصعة العسل الذباب. ولو وكل العبد إلى نفسه طرفة عين لاختطفته الشياطين.

2 H -"'hâfız'ı bu koruyucu muhafaza melekleriyle, bazıları da".

3 B: "bazıları da âlem-i gaybdan kirâm-ı kâtibini".

4 H: "bedeninden".

5 B: "Gerçi cevapta insanın bedenden ibaret olması".

karşısında acz ü hakāretine bir tenbih bulunduğunda şüphe yok ise de asıl siyak yalnız o hakāreti düşündürmek değil, onu o hakir mebde'den yaratıp yükselterek mütefekkir insan mertebesine getiren Hâlık teâlâ'nın halk u hıfzındaki kudretinin büyüklüğünü düşündürerek O'nun ircâ'a[1] kudretini tanıtmak ve binâen'aleyh يَوْمَ تُبْلَى السَّرَٓائِرُ'de sırlarının pâk olması için gurûra saplanmayıp Allah'a doğru yükselmek üzere kendi nefsinden cehd sarf eylemesi lüzûmunu anlatmaktır ki nazar, bu cehdin mebde'i demektir. Onun için hilkatinin başlangıcında [5703] nutfe hâlinde iken bile rahime intikal etmek için bir nevi cehd demek olan dıfk[2] vasfı bilhassa tasrih olunarak cevâbında buyuruluyor ki: {خُلِقَ مِنْ مَٓاءٍ دَافِقٍ} Dâfik bir sudan yaratıldı.

"**Dıfk**" fiili, dökmek, atmak gibi müte'addî olduğu için suyun vasfı medfûk veya mündefik olmak iktizâ ederken dâfik denilmesi şüphe yok ki şâyân-ı dikkattir. Bunda üç vecih söylemişlerdir[3].

Birincisi, Zeccâc'ın Sîbeveyh'ten naklettiği üzere تامر ve لابن gibi nisbet mânasıyla dıfklı demek olarak yine medfuk meâlinde olmasıdır.

İkincisi, عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ [el-Hâkka 69/21; el-Kâri'a 101/7] gibi isnâd-ı mecâzî tarîkiyle ism-i mef'ulden fâil ile tâbir edilmiş olmasıdır. Ferrâ demiştir ki: "Sıfat mevkiinde bunu ehl-i Hicaz diğerlerinden daha çok yaparlar سِرٌّ كَاتِمٌ، هَمٌّ نَاصِبٌ، لَيْلٌ نَائِمٌ gibi."[4]

Üçüncüsü, İmam Halil'den ve Kutrub'dan[5] "dıfk" ve "dufuk" insibab mânasına da geldiği nakledilmiştir.[6] Fakat hangisi de olsa bunun bu suretle

---

1 H: "icrâ".

2 B: "dâfık".

3 B: "söylenmiştir".

4 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 255:

وقوله عز وجل: «من ماء دافق» أهل الحجاز أفعل لهذا من غيرهم، أن يجعلوا المفعول فاعلا إذا كان في مذهب نعت كقول العرب: هذا سر كاتم وهم ناصب وليل نائم و«عيشة راضية» وأعان على ذلك أنها توافق رءوس الآيات التي هن معهن.

5 H ve B: "Kurtub'dan".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 119. Krş. Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* V, 120; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 311:

ولما كان هذا الماء مدفوقا اختلفوا في أنه لم وصف بأنه دافق على وجوه الأول: قال الزجاج: معناه ذو اندفاق كما يقال: دارع وفارس ونابل ولابن وتامر، أي درع وفرس ونبل ولبن وتمر وذكر الزجاج أن هذا مذهب سيبويه. الثاني: أنهم يسمون المفعول باسم الفاعل... الثالث: ذكر الخليل في الكتاب المنسوب إليه دفق الماء دفقا ودفوقا إذا انصب بمرة واندفق الكوز إذا انصب بمرة ويقال في الطيرة عند انصباب الكوز ونحوه: دافق خير وفي كتاب قطرب: دفق الماء يدفق إذا انصب.

ifadesinde bir nükte bulunmak lâzım gelir. Bu ise suda bir cehd tasavvur ettirmek üzere dıfkın ona nisbet edilmiş olmasıdır. مِنْ ibtidâiyedir, teb'îz olması da لَيْسَ مِنْ كُلِّ الْمَاءِ يَكُونُ الْوَلَدُ hadîs-i sahîhi[1] mazmûnuna muvâfık olur ki dâfik bir suyun bir cüz'ünden demek olur. Tenvin de tahkir içindir, mâ'-i mehîn mânasındadır[2]. Lâkin keyfemettefak atılan her dâfik sudan değil, şu vasıf ile muttasıf olan dâfik sudan ki {يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَآئِبِ} sulb ile terâib arasından çıkar.

"**Sulb**", "sulüb", "saleb", "sâlib", yargından kuyruk sokumuna kadar arka kemiğine denir ki "omurga[3] kemiği", "amûd-ı fikarî" ve "bel" tâbir olunur. Dimağdan inen ve nuhâ'-i şevkī denilen [5704] ve cümle-i asabiyenin ana hattı olan korkar ilik[4] onun içinde iner. Beden teşekkülünün salâbet mihveri demek olan bir rüknüdür[5].

"**Terâib**" de "terîbe"nin[6] cem'idir. Sadır, göğüs kemiklerine denir ki "göğüs tahtası" tâbir olunur. İki meme ile boyun halkası kemiklerinin aralığına veya göğsün sağ tarafından dört ve sol tarafından dört kaburgalara veya iki el, iki ayak ve iki göze dahi denilir. Bilhassa göğüste kılâde, yani gerdanlık mevzi'ine ıtlak olunur. Demek ki sırttaki fıkraların mukabili olarak göğüs kemiğinin sağ ve sol kaburgalara teşa"ub eden her boğumu bir terîbe[7] olup mecmû'una "terîb" ve "terâib" denilmiştir. Bu suretle asıl terâib göğüs tahtasının mihverini teşkil eden ve boyundan memeler arasına doğru inen kemikler olup etrafı mülâhazasıyla sînenin kılâde mevzi'ine ve hey'et-i mecmû'asına ıtlak olunur. Nitekim İmruü'l-Kays'ın

مُهَفْهَفَةٌ بَيْضَاءُ غَيْرُ مُفَاضَةٍ   تَرَائِبُهَا مَصْقُولَةٌ كَالسَّجَنْجَلِ

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 47, 49.
2 B: "mânasınadır".
3 M: "okürga".
4 Buna "kokar ilik" dahi derlerse de cümle-i asabiyenin mihveri olmak itibariyle hassasiyetini ifade etmek üzere korkar olması, kokar olmasından daha muvâfık görünür [Müellifin notu].
M: "iylik".
5 H ve B: "rükündür".
6 B: "teribe'nin".
7 B: "teribe".

beytinde "âyine gibi saykallanmış" diye vasfettiği terâib kemikler değil, sînenin kendisidir. Sulb ile terâib bedenin arkadan ve önden iki cidârını bel ve bağır gibi esaslı iki rüknüyle ifade etmiş oluyor ki bunların arası tenasül cihazlarını muhtevîdir. Şu hâlde sulb ile terâib arası[1] bedenin hey'et-i mecmû'asıyla alâkadar olarak ortasında bulunan tenasül cihazlarından kinaye olur. Aynı zamanda sulb erkeğe, terâib kadına işaret olarak beynleri ictimâ'dan kinaye olmak da sulbün erkek, sînenin kadın hakkında daha mâruf ve bâriz olması itibariyle te'ârufa daha yakındır. Gerçi يَخْرُجُ "mâ-i dâfik"in sıfatı olmak akreb bulunduğu cihetle zamir ona râci' olacağına nazaran dâfik erkeğin suyunda zâhir olduğu gibi sulb ve terâib [5705] beyninden de erkeğin sulbü ile terâibi arası mütebâdir olur ise de ictimâ' hâlinde erkek ve kadın her birinin sulb ve terâibi arasına, yahut sulb erkeğe terâib kadına ait olarak ikisinin de sebebiyetine işaret olmak daha müveccehtir. Çünkü bu surette bu vasfın fâidesi daha cem'iyyetli olur.

Müfessirînin burada başlıca iki kavli vardır:

Birisi, ilk söylediğimiz gibi mâ-i dâfik erkeğin suyu, sulb ve terâib arası da erkeğin sulb ve terâibi arası olmaktır. Bunda kadın ciheti nefyedilmiş değil, ancak sarahaten taarruz olunmayıp مِنْ اَيِّ شَيْءٍ خَلَقَهُ. مِنْ نُطْفَةٍ خَلَقَهُ [Abese 80/18-19] gibi akdemine işaretle iktifâ kılınmış olur.

İkincisi, erkeğin sulbünden ve kadının terâibinden yahut ikisinin de sulb ve terâibi arasından çıkan iki suyun mecmû'una işaret olmaktır. Çünkü tâ Âl-i İmrân Sûresi'nin başında geçtiği üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den "erkek ve kadından hangisinin suyu -kuvvetçe- galebe ederse çocuğun ona müşabeheti gālib olur" diye rivayet olunduğuna nazaran çocuk erkekle kadın suyunun bir ictimâ'ından hâsıl olur. Bunun iki su olduğu hâlde sulb ile terâib arasından çıkar dâfik bir su diye ifade olunmasının sebebi de şöyle îzah edilmiştir.

---

1 H -"tenasül cihazlarını muhtevîdir. Şu hâlde sulb ile terâib arası".

Birincisi, erkekle kadın ikisi ictimâ' hâlinde şey'-i vâhid gibi olduklarından dolayı burada bu tâbir güzel olmuştur.

İkincisi, bir şeyin iki sebebi olduğu zaman "bu şununla şunun arasında oldu" demek muvâfık olur. O hâlde "dâfik" denilmesi de ba'zın vasfını külle ıtlak kabîlindendir. Bir kısmı dâfik olmak hasebiyle mecmû'a da o vasıf verilmiştir. Yahut kadının suyu da rahime dökülmek hasebiyle onda da bu sıfat mülâhaza edilebilir. Bu iki kavil üzerine burada "kadının da menisi var mıdır yok [5706] mudur? Varsa çocuğun tevellüdünde aslolan hangisidir?" tarzında bazı münakaşalar olmuş, kadının da bir suyu bulunduğunu ve buna şer'an onun menisi tâbir olunduğunu ve alekanın husûlü için telkihte iki tarafın da alâkadar olduğunu münakaşaya mahal yoktur. Fakat kadının suyu erkeğin nutfesi gibi hayâtî maddeyi ihtivâ ediyor mu yoksa mezi gibi bir mu'âvin hizmeti yapmakla kalıyor mu? Çocuğun hilkatinde ikisi de müctemi'an fâil birer unsur mudur, yoksa biri fâil biri kābil midir? Bu cihetler aranmıştır.

Kur'an âyetlerinin "türâb", "tîn", "salsâl", "hame-i mesnûn", "sülâletin min tîn"den sonra mebde' olarak gösterdiği "mâ-i mehîn", "nutfe", "mâ-i dâfik" hep erkeğin nutfesinde zâhir olmasına ve kadın menisi hakkında bir sarahati bulunmamasına nazaran bir kısım ulemâ, veledin husûlünde unsur-i aslî erkeğin suyu olduğuna kāil olmuş ve kadının suyunu bir unsur-i hayat değil, bir mu'âvin mâhiyetinde mülâhaza ederek kavl-i evveli ihtiyar eylemişlerdir[1]. Diğer taraftan ulûkun, yani telkīhin husûlünde kadından da bir maddenin inzimam ve iştirâki bilâhare müşabehet tezahürâtından dahi tebeyyün etmesine ve hadiste de bunun kadın menisinin iştirak ve galebesine nisbet edilmiş olmasına mebnî kadından inzimam eden fâil veya kābil bir unsurun dahi nazar-ı i'tibâra alınması lâzım gelmiştir ki bu unsur kadının "bezr" veya "büyeyza" tâbir olunan ve telkih edilen yumurtacığıdır. Ve kadın suyunun bir meni gibi addedilmesi rahimin üstünde "mebîz" denilen yumurtalıktan çıkan bu

---

1 H: "etmişlerdir".

yumurtacıklar dolayısıyladır. لَيْسَ مِنْ كُلِّ الْمَاءِ يَكُونُ الْوَلَدُ hadisi[1] mûcebince veled erkek suyunun küllünden değil bir cüz'ünden olduğu gibi kadın suyunun da hepsinden değil, bu yumurtacığındandır. Hafî olan telkih emrinde bunun vazifesinde üç ihtimal vardır.

[5707] Birincisi, erkek tohumunun fâiliyet[2] ve inkişâfına yalnız zemin teşkil eden bir kābil ve münfa'il olmasıdır.

İkincisi, onun ile ihtilât ve imtizac ederek mecmû'unun fâiliyet[3] ve inkişâfıdır.

Üçüncüsü, erkek nutfesi bunun fâiliyetine[4] yalnız bir sebeb-i münebbih gibi olup cenînin usûlü o yumurtacıktan inkişaf etmesidir. İşte müfessirîn يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَآئِبِ'de birinci ve ikinci ihtimaller üzerinde yürümüşler, üçüncü ihtimâli nazar-ı i'tibâra almamışlardır. Bu münasebetle burada erkek ve kadın sularıyla zikrolunan üç ihtimal hakkındaki nazariyelere dair biraz îzâhâtta bulunmak fâideden hâlî olmayacaktır.

Allah teâlânın sun' u kudretine ve hıfz u inayetine istidlâl ile mebde' ve me'âd ihtar olunmak üzere insanın etvâr-ı hilkati Sûre-i Mü'minûn'da وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ. ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فٖى قَرَارٍ مَكٖينٍ. ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَاماً فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْماً ثُمَّ اَنْشَأْنَاهُ خَلْقاً اٰخَرَ فَتَبَارَكَ اللّٰهُ اَحْسَنُ الْخَالِقٖينَ. ثُمَّ اِنَّكُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ لَمَيِّتُونَ. ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ تُبْعَثُونَ [23/12-16] âyetleriyle dokuz mertebeye tasnif buyurularak zikrolunmuştu[5] ki birincisi "sülâletin min tîn", ikincisi "nutfe", üçüncüsü "aleka", dördüncüsü "mudga", beşincisi "izâm", altıncısı "lahm", yedincisi "halk-ı âhar", sekizinci "mevt", dokuzuncusu "ba's"tir. Birincisi olan sülâletin min tîn hakkında orada söz geçmişti. Burada da nefs-i insânî üzerindeki hıfz-ı ilâhî ile onun ircâ'a kudreti düşündürülmek üzere

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 47, 49.
2 H: "faaliyet".
3 H: "faaliyet".
4 H: "faaliyetine".
5 H: "zikrolunmuştur".

bütün o merâtib مِمَّ خُلِقَ. خُلِقَ مِنْ مَٓاءٍ دَافِقٍ. يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَٓائِبِ. اِنَّهُ عَلٰى رَجْعِهٖ لَقَادِرٌ mazmunlarında hulâsa edilerek فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ diye insana nazar emredilmiş ve bu nazar için evvelemirde en bâriz olan mâ-i dâfik mebde'inden hareket usûlü gösterilmiştir. Gerçi bu hakikatte ثُمَّ جَعَلْنَاهُ[1] نُطْفَةً فٖى قَرَارٍ مَكٖينٍ [el-Mü'minûn 23/13] ile beyan buyurulan ikinci mertebedir. Fakat fi'l-hâl nazar yürütülmek için en zâhir ve en yakın olan mebde' bu olduğu cihetle ekser âyetlerde evvelâ bu mebde'e nazar-ı dikkat celbolunmuştur. Burada يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَٓائِبِ [5708] vasfında bu suyun hem tekevvünü mebde'lerine hem de yedinci mertebe olan halk-ı âharla doğum lahzasına kadar tekâmülü haysiyetlerine teşrîhî, fizyoloji ve embriyoloji[2] (ruşeymî)[3] nokta-i nazardan işaretler vardır. Bunlar fizikî, kimyevî, hayâtî (biyoloji) cihetlere kadar teşa"ub ederse de burada en ziyade matlub olan hayâtî haysiyettir. Bu meyanda mebhas-ı cenîn ve mebhas-ı ruşeym "embriyoloji"[4] nâmıyla zamanımızda ayrıca bir tasnif ve tetebbu'a tâbi' tutulan şu'be-i fen de bu zikrolunan nazarı vazife edinerek tâkip eden fünûn-i tecribiyedendir. Bunun tedvîni umumiyetle tabâbet nokta-i nazarından olduğu için yazılan eserler hep o gayeyi isdihdaf ettiklerinden dolayı ilâhiyât bakımından istidlâl ile meşgul olmazlar ise de teşrih, ensâc, vezâifü'l-a'zâ gibi onda da hilkat-i insana nazarla kudret-i hâlıka istidlâl ve ahlâkī, dînî, insanlık vazifesini takdir nokta-i nazarından bahsimize ta'alluk eden nice nice âyât-ı tekvîniye mütalaa edilmekte bulunduğundan فَلْيَنْظُرِ الْاِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ emrine tevfîkan ber vech-i âtî bazı mebâhis mütalaa etmeliyiz.

Tabîb-i İslâmî Muhammed b. Ahmed el-İskenderânî *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye* nâm eserinde[5] diyor ki: "Allah sübhânehu ve teâlâ hıfz-ı şahs vezâifini îcad buyurduğu gibi hıfz-ı nev'[6] vezâifini de gereği vechile îcad buyurmuştur. Onun için onu bazı vazifeler gibi

---

1 H, M ve B: "فجعلناه".
2 H: "amperiyoloji"; M ve B: "amberiyoloji".
3 B: "ruşeym".
4 H: "amperiyoloji"; M: "ambiriyoloji"; B -"embriyoloji".
5 M: "eserimde".
6 H: "nev'î".

yalnız iradenin taht-ı hükmüne koymamış, tevâlüd ihtiyâcı hikmetine muvâfık kılmıştır. Zira sırf iradeye tâbi‘ kılsa idi nev‘in tekessüründe[1] birçok ihtilâl husûle gelirdi. Fakat Hak sübhânehu ve teâlâ bizde bir meyl-i garîzî ve meclisi[2] tenâsül a‘zâlarında bulunan bâtınî ve vicdânî bir ihsas halk buyurmuştur. Bu a‘zâda o his, midede açlık hiss-i bâtınîsi menzilesindedir. Ve meyl, hakikatte tenasül a‘zâlarına menûttur. Onun için bu a‘zâ, fiilini îfâya kādir olmadığı zaman o his bulunmaz ve sabâvet sinninde iğdiş (الخْصَاءَ) edildiği takdirde asla hissolunmaz. Amma açlık [5709] vesâire hissi gibi bu hiss-i bâtının esbâbına gelince onu idrâk mümkin olmaz. Meninin vücûdunu ve havsalât-ı meneviyede meksini onun esbâbından olmak üzere zikretmişlerdir. Gerçi bunun ona mu‘în olduğunda şüphe yoktur. Çünkü uzun müddet terkolunduğu zaman talep kuvvetlenir. Zira bu zamanda madde-i munkazife cidden çoğalır, lâkin bu bir sebeb-i müstakil değildir. Çünkü münhemik olanlarda alışkınlığından dolayı mücâma‘aya büyük bir meyil bulunur. Hâlbuki iffet sâhibi olan kuvvetli ricâl öyle değildir. Çünkü onlarda o meyil az olur. Bu his kadınlarda da bulunur, lâkin bunlarda ifrâz-ı menevî bulunmaz, muhh ve muhayha (dimağ ve dimağçe)den her birinin de hakikatte bu vazifenin mebâdîsinde dahli vardır. Bu babda muhayyilenin tesiri de ona vâzıh bir burhandır. Bu zikrolunandan mâ‘adâ bu son iki uzvun her birinde de bir meyil bulunur ki bu emrin tevellüdünde onun da dahli vardır. Mücâma‘a hâlinde erkeğin fiili kadının tenasül a‘zâsına erkeğin alûk-ı sâilini kazf için i‘dâd edilmiş olan uzvunu, yani ihlîli idhal etmek ve duhûlü müddetinde o sâili kazfeylemektir. Lâkin bu müzdevic maksadın husûlü için ihlîlin inti‘âz denilen tezahür sebebi ile idhâle kâfi bir kıvam iktisab etmesi gerektir. Bu tezahür ise erkeğin o hiss-i bâtın sebebiyle iştiyak duyduğu zaman hâsıl olur. O vakit[3] ihlîle iki mücevvef cisminde mütevezzi‘ şiryanlar vâsıtasıyla büyük mikdarda kan indifâ‘ eder, sonra bu kan ev‘iyede ihtikan eyler. O sırada

---

1 M ve B: "tekâsür".
2 H: "meclis-i".
3 B: "zaman".

bu iki mücevvef cismin kābil-i inti'âz olan nescinde ve kanât-ı bevilde ve haşefede hakīkī bir ihtikān-ı demevî husûle gelir. Bu ihtikan da bu ensicede severân-ı şehvet ile husûle gelen teheyyüce nisbet olunmak gerektir. Onunla kadîb zarûrî bir salâbet kesbeder. Ve onunla kanât-ı ferciyye-i rahmiyeye duhûlü tamam olur. Onda husûle gelen tenebbüh erkeğin sâir cihaz-ı tenasülîsine sirâyet eder, o vakit ünseyeynin ifrâzı çoğalır. [5710] Nitekim çiğnerken guded-i[1] lü'âbiyeden lü'âb ifrâzı çoğalır. Sonra o vakit meni, kesretle havsalât-ı meneviyeye gelir, ondan da bu havsaleler tenebbüh eder, sonra tekabbuz edip onu kanât-ı kāzife vâsıtasıyla kanât-ı bevle def' eder. O sıra bu kanât, devriyle tekallus eyler ve bu teşennücî tekabbüz ona mücâvir adalâtın hepsinde hâsıl olur. İşte bu birbirini tahrik eden kuvvetler sebebiyle meni mehbilde uzağa atılır, o duhul vaktinde kadının vazifesi bi'l-külliye kāsırdır. Çünkü onun zâhirî tenâsül a'zâsı teheyyü' eder, hazırlanır; o teheyyü'le ona ihlîlin duhûl-i mihrezîsi[2] hâsıl olur. Meğer ki duhûlü ta'vîk eden bir mâni' bulunsun; gışâ-i bekâret gibi ve fercin kābil-i intisab olan nescinde husûle gelen ihtikān-ı hayâtî ve adale-i âsırasının fiili gibi ki bu son ikisinin menfaati ihlîli sıkıp müsademesini mümkin olduğu kadar tam kılmaktır. Kadın da şehvet-i mülezzizenin severânında erkekle müşareket eder. Onun da ferc ve bızrında[3] erkekte bulunan keyfiyet gibi ve hatta daha ziyade bir ihtikan intisâbı bulunur. Bu iş kazîbin idhâlinin neticesi vâsıtasıyla husûle gelir, o sıra ihtilâc-ı mülezziz mücâma'a müddetince istimrar eder ve tedrîcen tezayüd eyler, hatta bir dereceye gelir ki kadın erkekte husûle gelen hâle mümâsil müdhiş teşennücî bir hâletle musâb olur. İşte o zaman mebîzler ile nefîrlerde bir tesir hâsıl olur ki ondan alûk vukū' bulur.

Fizyolojik[4] mâhiyeti böyle şerh olunan mücâma'at, tevâlüdün neş'et eylediği yegâne fi'l-i tenâsülîdir. Lâkin irâde bunu gerek istîlâ etsin gerek etmesin, her hâlde bu fiil, techîzî (ihzârî) bir fiilden başka bir şey

1 H ve B: "gudde-i".
2 B: "mihrezesi".
3 M: "bazrınde".
4 H, M ve B: "Fiziyolojî".

değildir. Yeni bir şahsın tekvîni için yaklaştırmaya ve erkekle dişiden ifraz olunacak mevâddı dökmeye hizmet etmekte hazma tekaddüm eden ef'âle şebîhtir. Bu bâbda mâkul olan tecâribe göre vâzıh olan şudur ki alûkun husûlüne mu'în, ricâlden neş'et eden menidir. "Mezî" denilen seyyâl ve "vedî" [5711] denilen seyyâl ancak sâil-i menevîyi geçirmek için müsevviğ ve muhallil menzilesindedirler. Lâkin bu sâil-i dâfik kadının cihâz-ı tenâsülîsinden hangi mahalle[1] kadar vâsıl olur? Bu mâlum değildir. Bunda ulemânın re'yi, tenâsülün husûlü hakkında ihtiyar ettikleri tarîklere göre muhteliftir. Bazıları demiştir ki: Bu sâil-i menevî mehbilde tevakkuf eder. Çünkü bunların zu'munca oradan massolunur, sonra deveran yollarından mebîze teveccüh eder. Bazıları da demiştir ki rahime vâsıl olur, sonra buhar olarak su'ûd eder, mebîze kadar varır da alûk hâsıl olur. Ahîren bazıları da zan tarîkiyle demişlerdir ki: Rahime vâsıl olur sonra oradan iki boru (nefîr) ile ahzolunur ki bu borular rahime ve mebîzayna muttasıl iki kanâttırlar ve iki boru hey'etindedirler. O vakit onlarda bir ıntısab hâsıl olur. Binâen'aleyh onu mebîzayna, onlardan[2] da yine rahime tevcih ederler. Zâhir budur ki bu re'y-i ahîr hakka akrebdir. Zira mâlum olmuştur ki alûk ancak mebîzlerde tamam olur. Nitekim bu, rahim hâricinde hamilden tevazzuh eder. Şu da mâlum ve muhakkaktır ki meni rahime indifâ' eder ve cimâ' hâlinde kazîbin ucu labüd fevha-i rahimin vasatına vâsıl olur. Bunun ise erkekten çıkan sâil-i menevînin tecvîf-i rahime duhûlünden başka fâidesi yoktur. Kaldı ki sâil-i menevî rahimde çok bulunmuştur. Sınâ'î alûk (sun'î telkih) için yapılan mâkul tecribelerden de tahakkuk etmiştir ki farzolunan nesîm-i menevî alûkun husûlünde tek başına kifayet etmez, belki meninin mebîzlere bi-nefsihi müsademesi lâzımdır. O vakit onun onlara vusûlü için ise nefîrlerden başka yol yoktur. Bu re'yin hakka akreb olmasının bir delîli de "nüzüvv" akibinde fetih yapılan hayvanlarda nefîrin sayvânı mebîzayna temas hâlinde müşahede edilmiş ve bezrenin (kadın yumurtacığının) bu iki kanâtta, yani nefîrlerde durduğu da müşahede edilmiştir.

---

1 H: "mahallere".
2 B: "oradan".

Şimdi de alûkta meniden ve kadın maddesinden [5712] husûle gelen şeyden bahsedelim, çünkü bu sırr-ı hafîye ıttılâʿ ona marifetle olabilir. Şu bilinmelidir ki kadında iki mebîz, erkekte husyeteyn menzilesindedir. Çünkü husyelerin istîsâliyle olduğu gibi, mebîzlerin[1] istîsâliyle de akamet hâsıl olur. Bir de bunlar sinn-i büluğda zâhir bir surette nümüv peydâ ederler. On buğdaya muʿâdil olan sıkletleri bu sinde iki dirheme muʿâdil olur. Yine bu sinde satıhlarında mukaddemâ mevcud olmayan küçük havsalalar müşahede olunur. Bu fennin ulemâsının kısm-ı aʿzamı bu havsalaları bezrenin menşe'i itibar etmişlerdir. Sonra zübul eder ve sinn-i yeiste zâil olur. Tecribecilerin büyük bir kısmı alûktan[2] az bir zaman sonra zebholunan hayvanlarda, mebîzaynda mükevven küçük habbeler içinde bir habbe bulmuşlardır ki onda küçük bir bukʿa tebeyyün etmiş, ondan evʿiye ve aʿsâb neş'et ediyor. Hacimleri de bu bezrenin hacmi ziyadeleştikçe ziyadeleşiyor, sonra infisal ediyor, bazı hayvânâtta ona mahsus kanâta, kadınlarda da borulardan birine dâhil oluyor, sonra da ondan rahime veya onun makāmına kāim olana intikal ediyor. O hâlde denebilecektir ki: Bu vazifede bütün hayvânât arasında fark ancak şundan ibarettir: Bazılarında bu bezre hâriçte yumurtlandıktan[3] sonra yavru oluyor. Bazılarında da batında[4] onun için hazırlanmış olan mahzene tevdîʿ olunduktan sonra yavru oluyor. Ve bu vazifedeki bu ihtilâftan dolayı hayvânât iki büyük fırkaya inkisam eder: yumurta ile tevâlüd eden hayvanlar, hayy mevcûdât doğuran hayvanlar.[5] Bu zikrolunan mukaddimelerin muktezâsına göre mebîzden infisal eden ve rahime sukūtundan sonra mahallinde bâkī kalan eseri müşahede olunan bu bezrenin kadından neş'et ettiği muhakkak olur.

O hâlde meninin mebîze veya rahime sukūtu müddetinde tevâlüd vazifesindeki tesirine gelelim: Bu vazifede fiʿl-i uzvî pek cüz'îdir. Onun için havâssımız onu [5713] müşahededen âcizdir. Biz bundan

---

1 M: "mebizelerin".
2 M: "uluktan".
3 H: "yumurtladıktan".
4 H: "bâtında".
5 Nitekim kulaksızlar yumurtlar, kulaklılar doğrur diye mâruf olagelmiştir [Müellifin notu].

ancak şunu biliyoruz ki meninin mebîze dokunması bu acîb vazifenin husûlü için âdeten zarûrîdir. Sâir vazifeler gibi cemî'-i a'zânın kemâl-i intizâmına ve bâhusus ait olduğu a'zânın hayâtî (biyolojik)[1] havâssının kemâline mütevakkıf olan bu vazifenin neticesi de onu tahakkuk ettiren umûrdandır. Bu vazife kimyevî ve fizikî fiillere muhalif olduğu cihetle bunu hayâtî vezâif-i uzviyeden addetmemiz lâzimedendir. Bazı tecribeciler bunun hakikatine vâkıf olmak için son derece bezl-i cehd etmişler bununla beraber ancak zannî bir sözden başka bir şey elde edememişlerdir. Velâkin bu zannî kelâmdan da bi'l-külliye sarf-ı nazar edemeyiz, belki ehl-i fennin iştigal ettikleri akvâl-i zanniyeyi de muhtasaran söylememiz îcab eder, şöyle ki:

Bunların muhtelif re'yleri üç kavle râci' olur: Birinci kavil,[2] demişlerdir ki: cenin (ruşeym) önce inâsın[3] mebîzında bulunur ve usûl-i cenînin infiraz ettiği bu uzva has bir fiil ile onda tekevvün eder. Bu haysiyetten mebîzdeki bezre (yumurtacık) bu 'kâin-i cedîd'in cümlesini muhtevî olur. Ancak bu kâin tek başına hayâta ihtisâsı bulunmamak haysiyetiyle bâkir tavuk yumurtası gibidir. Yavrunun cemî'-i usûlünü muhtevî olsa da binefsihi yavrulayamaz. Onun için bu cenin de erkeğin menisi temas etmeden hayatı kābil olmaz. Ve bu tarikatça etfâlin babalarına müşabeheti 'o sırada hülâmî bir kıvamda bulunan o bezreye (yumurtacığa) ihtilât eden erkek menisi ile şiddetli tenevvü'ât husûle gelmesi' sebebiyle tavzih olunmak mümkin olur. Bu seyyâlin o yumuşak bezrede tesiri mührün yumuşak mumda tesirine benzer ki mum o eseri hıfzeder kalır. O hâlde erkek mücâma'atta kuvvetini ne kadar çok sarfederse ona müşabehet de o kadar yakın olur. İrsî marazların intikālini de bu keyfiyet ile şerh mümkin olur. Sonra bi-hasebi'z-zâhir alâkanın[4] bâtını dişiden neş'et eder. Bilakis zâhiri de [5714] erkekten neş'et eder demek olur, o hâlde feres ve himar gibi nevileri muhtelif iki hayvanın nüzüvvünden netice olan katır, zâhirinden erkeğe bâtınından dişiye müşâbih olur.

---

1 H, M ve B: "biyoloji".
2 B: "Birincisi".
3 H ve B: "insan".
4 B: "alakanın".

İkinci kavil; iki meninin: erkek menisi ile dişi menisinin rahimde ihtilâtı hakkında söyledikleri tarîkat-ı kadîmedir ki Hipokrat'ın ve Calinos'un ve daha diğerlerinin müellefâtında meşruh olan budur. Müteahhirînden bazıları da buna kāil olmuştur. Bu tarîkata zâhib olanlar derler ki erkeğin cisminden her uzuv, uzvî denilen birtakım cüz'iyyât def' eder. Erkeğin de kadının da gözlerinden kulaklarından vesâir a'zâlarından neş'et eden bu cüz'iyyât erkekten[1] ve dişiden[2] gelen ve binyenin esasını teşkil eyleyen bir bâtın kalıbı etrafında saflanıp dizilirler. Bu tarîkat ebeveyne müşabehet tarîkatı olmak gerektir.[3]

Kavl-i sâlis; bezriyyûn 'tohumcular' tarîkatıdır ki ahsen-i turuktur. Bunda da muhtelif akvâl vardır.

Evvelkisi; mütekaddimîn şunu ihtiyar etmişlerdir: Nutfeteynin ihyâsı rahimde olur. Ve bu gayet latîf bir unsur-ı asabî vâsıtasıyla husûle gelir, Pythagoras[4] ona kāil olmuştu. Yahut bir imtizâc-ı mıknatîsî ile veya erkeğin sâil-i menevîsi ile olur.

İkincisi, telkih mahalli mebîz olduğuna kāil olanlar derler ki ictimâ' ancak mebîzde olur ve el'an müteahhirînin büyük bir kısmının re'yi budur. Ancak bunlar da şunda ihtilâf etmektedirler. Bu ictimâ', madde-i meneviyenin mehbile duhûlünden sonra imtisâsı ve deverân-ı dem tarîkinden mebîze gitmesi ile midir? Bazılarının re'yi budur. Yoksa buhâr-ı[5] menevî vâsıtasıyla mı veya mezc-i mıknatîsî ile mi veya tehyîc-i elektirikī ile mi yahut mücerred vat'dan husûle gelen ıztırab ile midir? Muhtelif kaviller vardır.

Üçüncüsü; hayvânât-ı sağîreye (hüveyyinâta) kāil [5715] olanların kavilleridir[6]. Bunlardan kiminin re'yince telkih, rahimde bezrin müşareketi olmadan hâsıl olur. Kiminin re'yince de mezkur hayvancıklar mebîzin

---

1 H -"vesâir a'zâlarından neş'et eden bu cüz'iyyât erkekten".
2 H: "dışından".
3 H -"Bu tarîkat ebeveyne müşabehet tarîkatı olmak gerektir".
4 M: "Fiysâgurs".
5 H: "bunları".
6 B: "kavlidir".

havsalalarını rahimde beraber terâküm etmek için cezbederler de telkih, rahimde hâsıl olur. Kimi de şöyle farzetmiştir: Bu hayvancıklardan birisi rahimde bezrini cezbeder de ondan küçük bir menfez açarak içine dâhil olur. Ve telkih bu lahzada husûle gelir[1]. Prikus ve Domas, Bukrat'ın ve Aristoteles'in re'yine rücû' ederek tecvîf-i rahim, meclis-i telkih olduğunu ihtiyar etmişler ve bunu birtakım umûr ile tekid eylemişlerdir. Ezcümle tecribelerinde ne nefîrde ne mebîzde o hayvancıklardan bir şey bulmamışlar, hâlbuki rahimde ve karneyninde çok bulmuşlardır. Bir de bezir ihtilâttan evvel bir tabaka-i muhâtiye ile gılıflanmaya muhtaçtır. Bunu ise mebîzden rahime giderken nefîrden alır. Bir de bunlar doğrudan doğru mebîzden aldıkları bezre sun'î telkīhin husûlünü müşahede edememişlerdir. Hâlbuki onlarca nefîrin geçirdiği bezri sınâ'î telkih ile ihyâdan daha kolay bir şey yoktu. Lâkin ona karşı şu işkâl varid olmuştur: Ruviş madde-i müvellideyi, yani meniyi zâniye bir karının -ki o sırada kocası öldürmüştü- nefîrinde bulmuştur. Bunun gibi bazıları da o hâlde katlettikleri hayvânâtın dişilerinde bulmuşlardır. Bazıları da köpeklerde ve sığırlarda o gibi müşahedelerde bulunmuşlardır. Kurbağaların yumurtasını telkih ancak önce koyu bir dühn-i muhâtîye[2] batırılmakla mümkin olduğu bizce mâlum bulunduğu cihetle kadınlarda husûlünü de ona kıyas edebiliriz. Prikus ve Domas'ın gayr-i kābil-i telkih buldukları büzûra gelince zâhir oluyor ki onlar onu mebîzden kuvvetle ayırırlarken âletler onda mutlak bir tegayyür ihdas etmiştir. Ne nefirî bir hamlin vücûdu ve ne nısfını nefîrde nısfını mebîzde müşahede ettikleri cenin müşahesi ne de çok müşahede [5716] edilmiş olan 'hâric ani'r-rahm haml' sâbit olmadığı farzına[3] göre de söz ber vech-i âtî esere ibtinâ edecektir.

1 Bu hâl tavuk ve emsali yumurtalarında görüldüğü üzere aleka hâlidir [Müellifin notu].
2 H: "duhânı muhtevî"; B: "duhân-ı muhâtîye".
3 H: "tarzına".

Nutfelerin ihtilâtı: Doğrusu telkih hareketi bize hafîdir. Bu babda nihâyet söyleyeceğimiz: Mebîzin hâvî olduğu havsalalardan birisi bülüğdan sonra sür'atle büyür ve uzvun sathından yükselir ve gışâ-i zâhirîsi yavaş yavaş incelir, sonra mücâma'at vaktinde çatlar, ondan bir küçük bezr çıkar ki o hakîkī bezredir. Çıkınca mebîzden bulunduğu mahal üzerinde hacamat şişesi hey'etinde tarafı[1] mevzû' bulunan nefîre dâhil olur. Çatlamazdan evvel o bezreyi muhtevî olan mahfazaya bazıları 'cism-i asgar' (küçük cisim) demişlerdir. Sonra o mahfaza çatladığı zaman ondan küçük bir cerh hâsıl olur, tedrîcen iltiham eder ve mahallinde bir pürüz veya umku muhtelif çukur bir eser bırakır, 'cism-i asgar' denilen asıl bu pürüz veya eserdir. Bu fennin ulemâsı demişlerdir ki: Bu iki kavlin[2] tahkīki yeni bir teftişe muhtaçtır. Bazıları demiştir ki: 'Ben kadınların mebîzinde hatta telkihten evvel sararmış bir kütle hatta soğan hacminde ba'zı da fındık gibi kütleler müşahede ettim. Yardıktan sonra da onda ahyânen bir hâlet müşahede ettim ki yumuşamamış[3] bir deren-i ri'evî gibi bazen dâne dâne iltisak etmiş bir mâdde-i müncemide manzarası gibi bazen de merkezinden dairesine doğru yumuşamaya başlamış bir keys manzarası gibi ve mebîzin sathı üzerinde bundan husûle gelen büzûr bazı kere cidden büyük oluyor ve olgunluk hâlinde temezzuk ettiği vakit de ondan bir tecvif hâsıl oluyor ki ancak betâetle iltiham eyler, sonra da derin bir çukur bırakır da mukaddemâ orada vücûduna delâlet eyler. Bir bezr için hâsıl olanın iki, üç veya daha ziyadesi için de husûlü mümkindir. Ve bezrenin intişârı gibi gerek cimâ' hâlindeki ıztırab vâsıtasıyla severân-ı elektrikî ile ve gerek buhâr-ı menevî ile ve gerek hayvânât-ı [5717] sağîre ve gerek mâdde-i meneviyeden herhangi bir unsur ile olsun her telkihten sonra mebîzinden bir bezre infisal etmek lâzım geliyor ki ondan fi'l-hâl ne türlü olursa olsun onu intâc

1 H: "taraf-ı".
2 Telkīhin mebîzde veya rahimde olması kavilleri [Müellifin notu].
3 H: "yumuşamış".

eden kâine müşâbih bir kâin hâsıl oluyor. Gerekse unsur-ı meni kadının nutfesine doğrudan doğru vâsıl olsun gerekse umûmî deverâna dâhil olduktan sonra vâsıl olsun. Müşahedelerden sâbit olan ancak budur. Bundan ziyadesi bilinmiyor.[1]

---

1 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts., I, 47-52:

قد أوجد الله سبحانه وتعالى وظائف حفظ النوع على ما ينبغي كما أوجد وظائف حفظ الشخص كذلك فلم يجعلها كبعض الوظائف متمحضة لأن تكون تحت سلطان الإرادة فقط وفاء بمرام احتياج التوالد، إذ لو كان كذلك لحصل اختلال كثير في تكاثر النوع، بل جعل سبحانه وتعالى فينا ميلا غريزيا وأحساسا باطنيا وجدانيا مجلسه في أعضاء التناسل فهو في هذه الأعضاء بمنزلة الحس الباطن الذي للمعدة وهو الجوع، وهذا الميل في الحقيقة منوط بأعضاء التناسل فلا يوجد إذا لم تكن هذه الأعضاء قادرة على فعل وظائفها ولا يحس به أصلا إذا فعل الخصاء في سن الصبا، وأما أسباب هذا الحس الباطن فلا يمكن إدراكها كالحس بالجوع وغيره، وقد ذكروا أن من أسبابه وجود المني ومكثه في الحوصلات المنوية ولا ريب في أن هذا الأمر سبب معين على ذلك من حيث إن تطلب الجماع يقوى إذا ترك فعله زمنا طويلا؛ إذ في هذا الزمن تكون المادّة المنقذفة كثيرة جدّا لكن ليس هذا سببا فريدا من حيث إن المنهمكين فيه لهم ميل عظيم للجماع بخلاف الرجال الأقوياء ذوي العفة فإن هذا الميل يكون فيهم قليلا، وهذا الحس يوجد أيضا في النساء، لكن لا يوجد فيهم إفراز منوي، وكل من المخ والمخيخ في الحقيقة له دخل في مبادئ هذه الوظيفة وتأثير المخيلة في هذا الأمر أوضح برهان على ذلك ويوجد سوى ما ذكر في كل من هذين العضوين الأخيرين ميل له دخل في تولد هذا الأمر، وفعل الرجال في حال الجماع أن يدخل الرجل في أعضاء تناسل المرأة العضو المعدّ لقذف السائل العلوقي أعني الإحليل وأن يقذفوا هذا السائل في مدّة دخول هذا العضو، لكن لأجل حصول هذا القصد المزدوج ينبغي أن يكون الإحليل مكتسبا بسبب ما يظهر فيه مما يسمى بالانتصاب يبسا كافيا لإدخاله وهذه الظاهر تحصل للرجل إذا كان مشتاقا للجماع بسبب هذا الحس الباطن فيندفع للإحليل مقدار عظيم من الدم بواسطة الشرايين المتوزعة في جسميه المجوفين، ثم يحتقن هذا الدم في الأوعية فعند ذلك يحصل احتقان حقيقي دموي في النسيج القابل للانتصاب من هذين الجسمين المجوفين، وفي قناة البول والحشفة أيضا، وينبغي أن ينسب هذا الاحتقان إلى تهيج يحصل في هذه الأنسجة بسبب ثوران شهوة الجماع، ومع هذا فالقضيب يكتسب صلابة ضرورية يتمّ بها دخوله في القناة الفرجية الرحمية، والتنبه الذي يحصل له يسري إلى باقي الجهاز التناسلي من الرجل، فعند ذلك يكثر إفراز الأنثيين كما يكثر إفراز اللعاب من الغدد اللعابية عند المضغ، ثم يجيء المني عند ذلك بكثرة في الحوصلات المنوية، فتنتبه منه هذه الحوصلات ثم تنقبض وتدفعه بواسطة القناة القاذفة له إلى قناة البول فتتقلص هذه القناة بدورها، ويحصل هذا الانقباض التشنجي لجميع العضلات المجاورة هناك فبمساعدة هذه القوى المحركة لبعضها تقذف المني بعيدا في المهبل، ووظيفة المرأة في هذا الوقت أي وقت دخول الذكر فيها قاصرة بالكلية، فإن أعضاء تناسلها الظاهرة تتهيأ تهيأ به يحصل دخول الإحليل فيها دخولا مخرزيا، إلا إذا وجدت عوائق تعوق دخوله كغشاء البكارة وكالاحتقان الحيوي الذي يحصل لنسيج الفرج القابل للانتصاب، وفعل العضلة العاصرة للفرج ومنفعة هذين الأخيرين أن يضغطا على الإحليل ويجعلا مصادمته تامة ما أمكن، والمرأة تشارك الرجل في ثوران الشهوة الملذذة فيوجد في بظرها وفرجها احتقان انتصابي بكيفية كالكيفية التي توجد في الرجل وزيادة، وهذا يحصل بواسطة نتيجة إدخال القضيب فيها، فعند ذلك يستمر الاختلاج الملذذ مدّة الجماع، ويتزايد على التدريج حتى يصل إلى درجة تبقى فيها المرأة مصابة بحالة تشنجية مدهشة مماثلة للحالة التي تحصل للرجل، فحينئذ يحصل في المبيضين والبوقين تأثير يحصل منه العلوق.

المبحث الثاني في العلوق: الجماع الذي شرحناه آنفا هو الفعل التناسلي الفريد الذي منه ينشأ التوالد، لكنه سواء استولت عليه الإرادة أو لم تستول عليه ليس إلا فعلا تجهيزيّا شبيها بالأفعال المتقدّمة على الهضم في كونه ينفع في تقريب وصب الموادّ المنفرزة من الرجال والنساء لأجل تكوين شخص جديد، ومن الواضح على حسب التجارب المعقول فيه أن المني الناشئ من الرجال هو المعين على حصول العلوق، وأما السيال المسمى بالمذي والسيال المسمى بالودي فليسا إلا بمنزلة مسوغ ومحلل للسائل المنويّ، لكن لم يعلم إلى أي محل من الجهاز التناسلي من الناس يصل هذا السائل المندفع، والعلماء قد اختلف فيه رأيهم على حسب ما اختاروه من الطرق في حصول التناسل، فبعضهم قال: إن هذا السائل المنوي يقف في المهبل لكونه زعم أن يمتص منهم ثم يتجه إلى المبيض من سبل الدورة وبعضهم قال: إنه يصل إلى الرحم ثم يتصاعد بخارا حتى يصل إلى المبيض فيحصل العلوق، وبعضهم وهو الأخير قال على سبيل الظن: إنه يصل إلى الرحم ثم يؤخذ منه بالبوقين اللذين هما قناتان متصلتان بالرحم والمبيضين، وهما على هيئة البوقين يحصل لهما عند ذلك الانتصار فيوجهانه إلى المبيضين ومنهما إلى الرحم، والظاهر أن الرأي الأخير هو الأقرب إلى الحق فإنه قد علم أن العلوق لا يتم إلا في المبيضين كما يتضح هذا من الحمل خارج الرحم، ومن المعلوم المحقق أن المني يندفع إلى الرحم ولا بدّ أن طرف القضيب في حال الجماع يكون واصلا إلى وسط فوهة الرحم ولا فائدة لذلك إلا دخول السائل المنوي الخارج من الرجل إلى تجويف الرحم على أنه قد وجد السائل المنوي في الرحم كثيرا، وقد تحقق من التجاريب المعقولة للعلوق الصناعي أن النسيم المنوي المفروض لا يكفي وحده في حصول العلوق، بل لا بد من أن يصادم المني بنفسه المبيضين، ولا سبيل حينئذ لوصوله إليهما إلا البوقان، ودليل قرب هذا الرأي للحق أيضا أنه شوهد في الحيوانات التي فتحت عقب النزوان صيوان البوق تلامس للمبيضين، وشوهد أيضا وقوف البذرة في هاتين القناتين أي البوقين، وينبغي الآن أن نبحث عما يحصل من المني ومن المادة الناشئة من المرأة في العلوق، فإنه بمعرفة هذا الأمر يطلع على هذا السر الخفي، فنقول: (اعلم) أن المبيضين في المرأة بمنزلة الخصيتين في الرجل، فإن باستئصالها يحصل العقم كما يحصل من استئصال الخصيتين ولأنهما في سن البلوغ ينموان نموا ظاهرا فيصير ثقلهما الذي كان يعادل عشر قمحات معادلا في هذا السن لدرهمين، وفي هذا السن أيضا يشاهد في سطحهما حوصلات صغيرة لم تكن موجودة فيهما قبل، وقد اعتبر معظم العلماء هذه الحوصلات منشأ للبذرة، ثم تذبل وتزول في سن اليأس (واعلم) أن معظم المجرّبين قد وجدوا في الحيوانات التي ذبحت بعد العلوق وزمن قليل حبة من الحبوب الصغيرة المكونة للمبيضين قد تبين فيها بقعة صغيرة منها تنشأ الأوعية والأعصاب، ويزيد حجمها كلما زاد حجم هذه البذرة، ثم تنفصل وتدخل في قناة معدّة لها في بعض

Erkeğin nutfesi: Meni hurûc ederken iki sâili ihtivâ eder. Birisi lebenîdir, azdır, bunun aslı prostat (kestanecik) denilen guddeye

---

الحيوانات، وفي أحد البوقين في النساء، ثم تنتقل منها إلى الرحم، أو ما يقوم مقامه فإذا يمكن أن يقال إنه لا فرق بين جميع الحيوانات في هذه الوظيفة إلا من حيث إن في بعضها تتفرّخ هذه البذرة في الخارج بعد أن تباض منها، وفي بعضها تتفرّخ في الباطن بعد أن تستودع في مخزن معدّ لها، فمن الاختلاف المذكور لهذه الوظيفة تنقسم الحيوانات على فرقتين عظيمتين حيوانات تتوالد بالبيض، حيوانات تلد موجودات حية، فعلى مقتضى ما تقدّم يكون من المحقق كون المرأة تنشأ منها هذه البذرة المنفصلة من المبيض التي يبقى في محلها أثر يشاهد بعد سقوطها في الرحم، وينبغي لنا الآن أن نتكلم على تأثير المني في وظيفة التوالد مدّة سقوطه في المبيض أو في الرحم، فنقول: الفعل العضويّ لهذه الوظيفة ليس إلا جزئيا، ولذلك عجزت حواسنا عن مشاهدته، ولم نعرف من ذلك إلا أن ملامسة المني للمبيض ضرورية لحصول هذه الوظيفة العجيبة، ومما يحقق هذا الأمر نتيجة هذه الوظيفة التي تستدعي كسائر الوظائف كمال انتظام جميع الأعضاء، وكمال الخواص الحيوية للأعضاء القائمة بها، ومن حيث إنها مخالفة للأفعال الكمياوية والطبيعة فمن اللازم أن نعدّها القائمة من الوظائف العضوية الحيوية، وقد بذل بعض المجرّبين غاية جهدهم في أن يقفوا على حقيقتها، ومع ذلك فلم يحصلوا إلا كلاما ظنيا، ولكن لا يمكننا أن نصرف النظر عن هذا الكلام الظني بالكلية، بل لا بدّ من أن نتكلم باختصار على ما اشتغل به العلماء من الأقوال الظنية فنقول: (اعلم) أن آراءهم المختلفة ترجع إلى ثلاثة أقوال، القول الأوّل أنهم قالوا: إن الجنين من حيث إنه يوجد قبل في مبيض الإناث، ويتكون فيه بفعل خاص لهذا العضو الذي تنفرز منه أصول الجنين، فيكون ما في المبيض محتويا على جميع هذا الكائن الجديد غير أن هذا الكائن من حيث إنه لا يختص بحياة وحده فهو كبيض الدجاجة البكر الذي هو وإن كان محتويا على جميع أصول الفرخ إلا أنه لا يمكن أن يتفرّخ بنفسه، فهذا الجنين لا يقبل الحياة إلا من مماسة مني الذكر له، وبهذه الطريقة يمكن توضيح مشابهة الأطفال لآبائهم بسبب ما يحصل لهم من التنوعات الشديدة بمني الذكور الذي يختلط بالبذرة التي يكون قوامها حينئذ هلاميّا، فتأثير هذا السيال في البذرة الرخوة كتأثير الخاتم في الشمع اللين الذي يبقى حافظا لهذا الأثر، فكما صرف الرجل أكثر قوته في الجماع كانت المشابهة له أكثر قربا، ويمكننا أيضا أن نشرح انتقال الأمراض المورثة بهذه الكيفية، ثم إن باطن العلقة بحسب الظاهر ناشئ من الأنثى بعكس ظاهرها فهو ناشئ من الذكر، ففي تزوج حيوانين مختلفي النوع كفرس وحمار يكون الناتج منه وهو البغل مشابها للذكر من الظاهر والأنثى من الباطن. القول الثاني: الطريقة القديمة التي قالوها في اختلاط المنين مني الرجل ومني الأنثى في الرحم، وهي المشروحة في مؤلفات أبيوقراط وجالينوس وغيرهما، وقد قال بها أيضا بعض المتأخرين وأهل هذه الطريقة يقولون: إن كل عضو من جسم الرجل يدفع جزئيات تسمى عضوية، وهذه الجزئيات الناشئة من الأعين والآذان وغيرهما للرجل أو المرأة تصطف حول قالب باطن يتكون منه أساس البنية يأتي من الرجل ومن المرأة، ولعل هذه الطريقة طريقة المشابهة للأبوين. القول الثالث: طريقة البذريين وهي أحسن الطريق، وفيها أقوال: الأول: المتقدّمون، فاختاروا أن إحياء النطفتين يكون في الرحم، وأن ذلك يحصل بواسطة عنصر عصبي في غاية اللطافة، وبذلك قال فيثاغورس أو بامتزاج مغناطيسي وبالسائل المنوي للذكر. الثاني: القائلون بأن محل البذر هو المبيض، فيقولون: إن الاجتماع لا يكون إلا في المبيض، وهو رأي معظم المتأخرين الآن غير أنهم اختلفوا في حصول ذلك هل هو بامتصاص المادة المنوية بعد دخولها في المهبل وذهابها للمبيض من طريق دورة الدم –وهذا رأي بعضهم واختاره روجيس– أو بواسطة البخار المنوي أو بمزج مغناطيسي أو بإثارة كهربائية أو من مجرد الاضطراب الذي يحصل بالوطء أقوال. الثالث: القائلون بالحيوانات الصغيرة فمنهم من يرى أن التلقيح يحصل في الرحم بدون مشاركة البذر، ومنهم من يرى أن الحيوانات المذكورة تجذب في الرحم حوصلات المبيض للتراكم معها هناك فيحصل التلقيح، ومنهم من فرض أن واحد من تلك الحيوانات يجذب بذرة في الرحم فيدخل فيها برفعه صماما صغيرا منها وفي هذه اللحظة يحصل التلقيح، وأما بريقوس ودوماس فرجعا إلى رأي بقراط وأسطاطاليس، واختار أن تجويف الرحم هو مجلس التلقيح وأكد ذلك بأمور، منها أنهما لم يجدا في تجرباتهما شيئا من تلك الحيوانات في البوق ولا في المبيض مع أنهما وجدا كثيرا منها في الرحم وقرنيه، ومنها أن البذر محتاج قبل الخلط إلى أن يغلف بطبقة مخاطية ولا يأخذ ذلك إلا من البوق في ذهابه من المبيض إلى الرحم، ومنها أنهما لم يشاهدا حصول التلقيح الصناعي للبذر الذي أخذا من المبيض مباشرة مع أنه لا شيء أسهل عندهما من أحياء البذر الذي احتازه البوق، لكن يشكل على ذلك أن رويش شاهد المادّة المولدة أعني المني في بوق امرأة زانية قتلها زوجها عند ذلك، وبعضهم وجد مثل ذلك في إناث حيوانات قتلها كذلك، وبعضهم شاهد مثل ذلك في كلاب وبقر، وحيث علم عندنا أنه لا يمكن تلقيح بيض الضفادع إلا بتغطيها قبل ذلك بدهان مخاطي سميك ساغ لنا أن نقيس على ذلك حصوله أيضا في النساء، وأما البذور التي وجدها بريقوس ودوماس غير قابلة للتلقيح، فيظهر أنهما لم يفصلاها بقوة من المبيض إلا بعد أن أحدثت الآلات تغيرا فيها، فعلى فرض أنه لم يثبت وجود حمل بوقي، ولا مشاهدة الجنين الذي شاهدوا نصفه في البوق ونصفه في المبيض، ولا الحمل الخارج عن الرحم الذي شوهد سيأتي على الأثر.

المبحث الثالث في اختلاط النطف: اعلم أن حركة التلقيح خفية علينا ونهاية ما نقول فيها إن واحدة من الحوصلات المحوية في المبيض تعظم بسرعة بعد البلوغ وتعلو عن سطح العضو ويرق غشاؤها الظاهر شيئا فشيئا ثم في وقت الجماع تنشق فتبرز منها بذرة صغيرة هي البذرة الحقيقية قد تدخل حالا في البوق الموضوع طرفه بهيئة المحجم على المحل الذي فيه البذرة من المبيض فالمحفظة التي تحتوي على البذرة قبل أن تنشق سماها بعضهم الجسم الأصغر، ثم إذا انشقت المحفظة حصل منها جرح صغير دام يلتحم تدريجيا يترك في محله ثنية أو أثرة هابطة يختلف عمقها، وتلك الثنية أو الأثرة المسماة بالجسم الأصغر، والظاهر أنها المختار عند بريقوس ودوماس. قال علماء هذا الفن: وتحقيق هذين القولين يحتاج لتفتيش جديد. قال بعضهم: إني شاهدت في مبيض النساء حتى قبل التلقيح كتلة كصفرّة، بل كتلا في حجم بسلة وتارة كبندقة وبعد شقها شاهدت فيها أحيانا حالة فجاجة كدرنة رئوية غير لينة وتارة كمنظر مادّة متجمدة محببة تلتصق بما يلامسها، وتارة كمنظر ليس يأخذ في اللين من مركزه إلى دائرته، والبذور الذي تحصل منها على سطح المبيض تارة تكون عظيمة جدا فإذا تمزقت عند كمالها حصل منها تجويف لا يلتحم إلا ببطء، ويترك بعده انخفاضا عميقا يكون أثر يدل على وجودها فيه قبل، وما يحصل لبذرة يمكن حصوله بثنتين أو ثلاث أو أكثر، وسواء حصل انتشار البذرة بواسطة الاضطراب الذي يحصل حالة الجماع أو بثوران كهربائي أو ببخار منوي أو بحيوانات صغيرة أو بأيّ عنصر كان من المادّة المنوية فيلزم بعد كل تلقيح أن ينفصل من المبيض بذرة يحصل منها حالا مهما كان تنوعها كائن مشابه للكائن المنتج لها سواء وصل عنصر المني باستقامة إلى نطفة المرأة أو لم يصل إلا بعد أن دخل في الدورة العامة، فهذا ما ثبت من المشاهدات ولا يعرف منها أزيد من ذلك.

nisbet olunur. İkincisi beyaz, koyu, gıreviyyü'l-manzar (ak tutkal manzarasında)dır. Bunun da ifrâzı husyeteyne nisbet olunur[1]. Bunda hayat maddesi bulunur. Ve tahkik ettiklerine göre insan menisinden her yüz yirmi beş cüz, yüz on iki buçuk cüz suyu yedi buçuk cüz muhâtî[2] mâdde-i hayvâniyeyi, bir ve rubu' cüz sodayı, yani kılâyı ve üç buçuk ve rubu' cüz fosfat kilsi, yani yanmış kemik gibi bir türâbı ihtivâ eder. Onda bunlardan mâ'adâ bir mâdde-i muhâtıye ve bir mâdde-i tayyâre ve kükürt de bulunur. Meni bir kabda örtülü veya örtüsüz bırakıldığı vakit yirmi yirmi beş dakika sonra su gibi incelir ve bunun sebebi mâlum değildir. Harâret hafif dahi olsa bu temeyyu' hâsıl olur. Ve iyice teshin edildiğinde terkîbi tehallül eder. Ve ondan birçok nışadır neş'et eder. Meselâ bir sahanda havaya mâruz bırakılırsa eğer hava hâr ve kuru ise koyulaşır ve katılır ve onda fosfat kils billûrâtı peydâ olur. Ve az şeffaf, kolay kırılır kışırlar olur. Ve eğer hava hâr ve râtıb ise terkîbi kurumadan tegayyür eder, sararır, hamızlaşır ve ondan te'affün etmiş balık kokusu gibi bir koku kokar. Sonra küflenir. Meninin havâssındandır ki ne sıcak ne de soğuk suda cıvıtmadan evvel erimez. İnsandan infisâli hâlinde meni bir suya düşerse kabın dibine iner ve biraz in'ikad eyler sonra bir miktarı erir, [5718] kalanı da suyun içinde atılmış pamuk tozuntuları gibi dağılır, o vakit süzülür de süzüntü "hammâm-ı mâriye" üzerinde kuruyuncaya kadar teshin edilirse ondan bir râyiha kokar ki meninin kendine mahsus râyihasıdır. Ve biraz sarıya mâil lü'lüî bir hey'et iktisab eder. Ve ondan kabın cüdrânında cidden hafif bir tabaka kalır. Kabın dibinde kalan bakıyyeden alınıp da o tabaka üzerine eriyinceye kadar dökülür, sonra sâil kurutulur da ondan kalan[3] bakıyye mâ-i mukattarla mu'âlece edilir sonra da bu su su'ûd ederse ondan bir hulâsa olur ki ibâd-ı şems'in[4] gök rengini kızartır ve bu madde et hulâsasına benzer, çünkü teshin edildiğinde kızarmış et kokusu kokar, kömür olup yanıncaya

1 B: "olunuyor".
2 H: "muhât".
3 H -"bakıyyeden alınıp da o tabaka üzerine eriyinceye kadar dökülür, sonra sâil kurutulur da ondan kalan".
4 Bazı Arapça sözlüklerde ayçiçeğine "abbâdu'ş-şems" denilmektedir.

kadar teshin devam ederse ondan biraz kül kalır ki kılâ emlâhını (sodayı) ihtivâ eyler.[1]

Erkek menisinin mevdû' bulunduğu a'zâ: Husyeteyn, iki habl-i menevî, iki havsale-i meneviye iki de kanât-ı kāzife-i meneviyedir. Meni husyelerde ifraz olunup ev'iye-i âtiye denilen ev'iye-i mahsûsasından te'âkub üzere geçer, habl-i menevî kanât-ı nâkılesinden havsalaya gider. Husyenin nesc-i hâssı olan bu ev'iye-i âtiye gayet ince (çözülünce dokuz yüz metreye kadar imtidad edebildiği söylenen) huyût-ı müteza'ifeden mürekkeb olup birbirine inzimam ve fürû'a, sonra cüzû'a tefemmüm ederek örülmüş ve hepsi cânib-i ulvîde ceyb denilen küçük bir tecvîfe müteveccih vi'âlardır ki bu cüzû'un sayısı ondan on ikiye ve bazen yirmiye kadar olur. Ve bunların ictimâ'ından re's-i husyede berbah denilen kısım tekevvün eder ve ondan kanât-ı nâkıle-i meni neş'et eyler. Habl-i menevî, şiryan ve verid ve ev'iye-i lenfâviye ve kanât-ı nâkıle-i meniden müteşekkil olup bunların mecmû'u bir nesc-i halevî vâsıtasıyla birbirine munzam olur. Ve bu habl-i menevî husyenin hâffe-i ulyâsından irtifâk-ı âneye su'ûd edip orada halka-i ürbiyeden (kalça halkası) nüfuz ederek batna dâhil olup havsala-i meneviyeye ittisal eder ve oradan kanât-ı [5719] kāzife neş'et eyler. Eymen ve eyser iki havsale-i meneviye mesanenin esfelinde unuku arkasında hâlibeynin indigāmı önünde ve mi'â-i müstakīmin a'lâsında katân, yani sulb önünde mevzû' her

---

1 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 42-43:

اعلم أن المني وقت خروجه يكون محتويا على سائلين: أحدهما لبني قليل ينسب أصله للغدة المسماة بالبروستا وثانيهما أبيض ثخين غروي المنظر ينسب إفرازه للخصيتين، ويوجد فيه مادة الحياة، وكل مائة وخمسة وعشرين جزءا على ما حققوه من مني الإنسان يحتوي على مائة واثني عشر جزءا ونصف جزء من الماء وسبعة أجزاء ونصف من مادة مخاطية حيوانية وجزء وربع من الصودا أي القلى وثلاثة أجزاء ونصف وربع من فوصفات الكلس، أي تراب مثل حريق العظم ويوجد فيه خلاف ذلك مادة مخاطبة ومادة طيارة وكبريت وإذا ترك المني في إناء سواء كان مغطى أو بغير غطاء، صار رقيقا كالماء بعد عشرين دقيقة أو خمس وعشرين ولا يعرف سبب ذلك، وهذه الميوعة تحصل وإن كانت الحرارة خفيفة، وإذا سخن جيّدا تحلل تركيبه ونشأ عنه كثير من النوشادر وإن ترك معرّضا للهواء في صحن مثلا وكان الهواء حارّا جافا يثخن وتظهر فيه بلورات فوصفات الكلس وينعقد ويصير قشورا سهلة الكسر قليلة الشفافة يقرب منظرها من منظر القرن وإن كان حارا رطبا يتغير تركيبه قبل جفافه فيصفر ويحمض وتفوح منه رائحة كرائحة السمك العفن ثم يتكرج، ومن خواص المني أنه لا يذوب في الماء الحار ولا البارد إلا بعد إماعته، وإذا سقط المني حال انفصاله من الإنسان في ماء فإنه ينزل إلى قعر الإناء وينعقد قليلا ثم يذوب منه مقدار وينتشر ما بقي منه في الماء كأنه ندف صغيرة، فإذا رشح حينئذ وسخن المترشح على حمام ماريه حتى جف، تفوح منه رائحة خاصة وهي رائحة المني المعروفة ويكتسب هيئة لؤلؤية تميل إلى قليل اصفرار وتبقى منه على جدران الإناء طبقة خفيفة جدا، فإذا أخذ ما بقي في قعر الإناء وصب على تلك الطبقة حتى ذابت فيه ثم جفف السائل وعولج ما بقي منه بالماء المقطر ثم صعد الماء المذكور تحصلت منه خلاصة تحمر اللون الأزرق لعباد الشمس، وهذه المادة تشبه خلاصة اللحم لأنها إذا سخنت تفوح منها رائحة اللحم المشوي، وإن دام التسخين حتى تفحمت واحترقت بقي منها رماد قليل يحتوي على أملاح القلى.

birinin tûlü iki, arzı yarım santim kadar iki küçük havsale-i gışâiyedir ki menfaatleri meniye mahzen olmaktır. Meni onlarda hıfzolunur ve mübâda‘a zamanında onlardan çıkıp kanât-ı kāzife vâsıtasıyla atılır. İki kanât-ı kāzife ise iki havsale-i meneviyenin kanât-ı dâfi‘asıyla kanât-ı nâkılenin ictimâ‘ından mükevven birer santim kadar tûlünde olup havsaleteynden geçer ve mecrâya açılırlar.[1]

Dişinin suyu; evvelâ biraz lüzûceti bulunan bir sâil-i mâyi‘dir[2] ki mehbilin cüdrânından ve şufreyn kurbünden ifraz olunur. Çünkü onun tarafında hafifçe guddeler nescine benzer bir nesc vardır. Bu sâil, zükûrun menisine muhaliftir. Çünkü hafiftir, şeffaftır, râik (yani sâfî)dir: Bunda zükûr menisinde bulunan hayattan bir şey yoktur. Lâkin kudret-i ilâhiye fevhe-i fercde o ev‘iye-i intısâbiyeyi yaratmış ve bu sâilin nüzûlünü tam bir lezzet ile müterâfık kılmıştır ki mebîzda telkih için kadının a‘zâ-i tenasüliyesi tenebbüh etsin. Sâniyen, erkekteki husyeler menzilesinde olan hacimleri fındık gibi ve hey'etleri lîfî, basık beyzî şekilde bulunan iki mebîz dahi lüzûcetli bir sâili muhtevî[3] levni sarıya mâil küçük küçük havsalalardan müelleftirler ki Allâhu a‘lem cenin bezirlerini (rüşeymi) müştemildirler.[4] Rahimin iki cânibi üzerinde a‘lâdan her biri bir cânibde

---

1 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 40-41:

المبحث الثالث في الأعضاء التي يستودع فيها المني في الذكور: اعلم أن الأعضاء التي يستودع فيها المني هي الخصيتان والحبيلان المنويان والحوصلتان المنويتان والقناتان القاذفتان للمني، أما الخصيتان وهما اثنتان إحداهما يمنى والأخرى يسرى فوضعهما في الكيسين شكلهما بيضي تأليفهما من غشاء ليفي ونسيج خاص وأوعية دموية ولينفاوية. أما الغشاء الليفي فشبيه بالصلبة متين قوي يضم الخصية ويبعث زوائد خيطية إلى باطن الخصية ثم يتجه جميعها نحو الجانب العلوي للخصية ويتكون من الغشاء المذكور تجويف صغير في هذا الجانب يسمى جيب الأوعية الآتية بالمني. وأما النسيج الخاص للخصية فهو رخو لبابي لونه يميل للصفرة مركب من خيوط متضاعفة رقيقة جدّا تنضم وتنقسم إلى فروع ثم جذوع وتتضفر. وهذه الأوعية تسمى بالأوعية الآتية بالمني، يتجه جميعها إلى الجيب يمكن حقنها، وعدة هذه الجذوع من عشرة إلى اثني عشر وقد تكون عشرين، وباجتماعها مع بعضها يتكون منها في رأس الخصية البربخ وينشأ منها القناة الناقلة للمني. وأما الحبيل المنوي فمكوّن من اجتماع الشريان والوريد والأوعية اللينفاوية والقناة الناقلة للمني وجميع ذلك ينضم مع بعضه بواسطة نسيج خلوي وهذا الحبيل يصعد صعودا يقرب للعمودية من الحافة العليا للخصية إلى ارتفاق العانة، ومن هناك يدخل في البطن نافذا من الحلقة الأربية ويتصل بالحوصلة المنوية، ومن هناك تنشأ القناتان القاذفتان للمني وأما الحوصلتان المنويتان فوضعهما في أسفل المثانة وأعلى المستقيم، وهما حوصلتان صغيرتان غشائيتان طول كل واحدة نحو قيراطين وعرضها نصف قيراط ومنفعتهما أنهما مخزن للمني يحفظ فيهما في غير وقت المباضعة ويخرج منهما في وقتها. وأما القناتان فهما مكوّنتان من اجتماع القناة الدافعة التي للحوصلتين المنويتين والقناة الناقلة، طولهما نحو قيراط تمرّان من الحوصلتين وتنفتحان في المجرى.

2 H: "mâîdir".

3 H: "menevî".

4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 43:

هو سائل مائي فيه بعض لزوجة ينفرز من جدران المهبل لا سيما من قرب الشفرين لأن في طرفه منسوجا يشبه منسوج الغدد شبها خفيفا وهذا السائل مخالف لمني الذكور لأنه خفيف شفاف رائق لا يوجد فيه شيء من الحياة التي توجد في مني الذكور ووجود الحياة المذكورة لا يختص بمني الآدميين بل يوجد في مني غيرهم من الحيوانات إلا أن القدرة الإلهية جعلت تلك الأوعية الانتصابية في فوهة الفرج وجعلت نزول هذا السائل بلذة تامة لتتنبه الأعضاء التناسلية للمرأة لأجل التلقيح في المبيض، والمبيضان هما جسمان بيضيا الشكل مفرطحان حجمهما كحجم الفندقة وهيأتهما ليفية وهما مؤلفان من حوصلات صغيرة لونها مائل للصفرة محتوية على سائل لزج وهذان المبيضان هما المشتملان على بذور الأجنة والله تعالى أعلم.

iki sakbe vardır. Bunlara rahim boruları denilen iki[1] nefîr (fallup nefîri) bitişmiştir. İmtidadları sakbelerden rahimin cânibeyni üzerinde unuk kurbuna doğru muhâzât üzeredir. Kuturları cidden küçüktür. Unsî tarafları rahimde müsbet vahşî tarafları sâib, münbasıt, müşerşerdir ki buna nefîrin sayvanı denilir. Mebîzi kucaklar, mebîzler nefîrin bu sayvanları içinde mevzûʻdurlar, [5720] satıhlarında büklümler, pürtükler ve mesafeler ve iki mebîz arasında on beşten yirmiye kadar şeffaf havsalacıklar vardır ki hacimleri is habbeleri gibidir. Bunlar da sarıya mâil lüzûcetli bir seyyâli ihtivâ ederler. İşte mebîzlerin menfaati böyle birtakım havsalaları ihtivâ etmektir[2] ki[3] bu havsalalar bilâhare erkek menisinden nümüvvü kābil olmak üzere önce tekvin olunmuş birer bezr diye zan ve telakkī olunmaktadır. Bunları rahime nakleden de nefîrlerdir[4] (fıkıhta erkek menisi beyaz, galîz ve dıfıklı, kadın menisi rakīk, sarı ve dıfıksız olur diye târif olunması da bu îzâhât ile mütenâsibdir.) Bu suretle veled, sulb ile terâib arasından çıkan iki suyun mecmûʻundan husûle gelir. Erkeğin dâfik olan menisi birçok miktarda habbât-ı meneviyeyi ihtivâ eyler ki her biri nümüvvünden sonra neş'et ettiği kâine şebîh kâinat olmak mümkin ve iyi bir aslı muhtevî olup ondan mecmûʻ-i asabî tevellüd eder ve dişi ona ancak viʻâî bir unsur ifade eyler.[5] İnsan bu vechile nutfe mertebesinden üçüncü mertebe olan aleka tavrına geçer ki o tutmuş olan nutfe olup cidden muhtelif zamanlarda

---

1 H -"sakbe vardır. Bunlara rahim boruları denilen iki".

2 H: "etmektedir.".

3 H -"ki".

4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 41:

وعلى جانبي الرحم من الأعلى ثقبان، كل واحد من جانب يتصل بهما البوقان. وأما العنق فطوله من عشرة خطوط إلى قيراط وقطره من الأمام إلى الخلف من ستة خطوط إلى عشرة وجزؤه العلوي يتصل بالرحم ويحيط به المهبل والسفلي يبرز في قعر المهبل ويوجد في رأسه فتحة توصل بتجويف الرحم محدودة بشفتين تتميزان إلى مقدمة وخليفة وأما البوقان الرحميان فإمتدادهما من الثقبين على جانبي الرحم إلى محاذاة قرب العنق، طولهما من أربعة قراريط إلى خمسة، قطرهما صغير جدّا، وطرفهما الأنسى مثبت في الرحم والوحشي سائب ومنبسط مشرشر يسمى بصيوان البوق يحضن المبيض وأما المبيضان فوضعهما في صيوان البوق، شكلهما بيضي أصغر في الحجم من الخصيتين وفي سطحهما غضون وتكرش ومسافات وفيما بينهما حوصلات صغيرة شفافة عدتها من خمسة عشر إلى عشرين وحجمها كحبة الدخن، تحتوي على سيال لزج يميل للصفرة، منفعتهما أنهما يحتويان على حوصلات يظن أنها بذر فيه تكوين سابق قابل للنمو من مني الذكر والذي ينقله إلى الرحم البوقان.

5 Bk. İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 43:

الأمشاج الأخلاط جمع مشج أو مشيج من مشجت الشيء إذا خلطته كما تقدم، وصف النطفة به لما أن المراد بها مجموع الماءين يخلق منهما الولد فمني الرجل يحتوي على مقدار كثيرا من الحياة المنوية التي يمكن أن تصير كلها بعد نموها كائنات شبيهة بالكائن الناشئة هي منه، ويصير محتويا على أصل جيد يتولد منه المجموع العصبي والأنثى إنما تفيده العنصر الخلويّ الوعائي.

rahimin dâhilinde müşahede olunur. Bezrenin ihtivâ eylediği şeffaf bir sâilin vasatında muzlim, küçük bir nokta-i asliyedir. Ve bu nokta ulemânın re'yine göre lifaflarına mültesıktır[1]. Bazılarının re'yince ise o sâilin vasatında sâbihtir ve el'an bezrenin rahimde zuhûrunun vakti tahkik olunamamıştır. Bukrat altı günde sâilin vasatında şeffaf bir küre-i sağīre olur demiş, bazıları da ancak on beş günden sonra müşahede olunabileceğini söylemiştir. Birçok tecribelerden anlaşıldığına göre bezrenin mebîzden rahime nakli için biraz gün lâzım olduğu anlaşılmış ise de hayvânâttan her nev'in efrâdı için bu zaman bir mi değil mi tâyin olunamamıştır. Zâhir olan tavşanda üç gün, köpeklerde altıdan yediye[2] veya[3] sekize kadardır denilmiş, bazıları ceninde şekl-i beşerînin ancak otuz beş günde başladığına ve o [5721] zaman bal arısı büyüklüğünde olduğuna zâhib olmuş, daha başka sözler de söylenmiştir."[4] İşte insan o mâ-i dâfikten böyle aleka, sonra mudga, sonra azm, sonra lahm iktisâ ederek yedinci mertebede bir halk-ı âhar olarak nihâyet kadının sulb ü terâibi arasından doğar.

Bu ictimâ'a ve böyle hayâtî birtakım vezâifin îfâsı hikmetiyle min tarafillah itkān üzere yapılıp mestur ve mahfuz mevzi'lerde müretteben gereği gibi yerleştirilmiş olan tenasül cihazlarına "sulb ü terâib beyni" tâbiriyle işaret olunması ve bunları tahdid[5] eden hadlerin bilhassa sulb ü terâib ile ifade buyurulması ve bu arada hurûcun mâ-i dâfike nisbet edilmesi[6] şüphe yok ki bu vazifenin bütün esrârını ihtivâ eden

---

1 B: "mütelâsıktır".
2 H: "ziyadeye"; B: "ziyade".
3 H -"veya".
4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 52-53:

قوله تعالى: «ثُمَّ خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً» [المؤمنون ٣٢/٤١] أي حولنا النطفة عن صفاتها إلى صفات العلقة وهي المني السائل فتشاهد داخل الرحم في أزمنة مختلفة جدّا نقطة صغيرة أصلية مظلمة في وسط سائل شفاف تحتوي عليه البذرة وتلك النقطة على رأي العلماء ملتصقة بلفائفها وعلى رأي بعضهم سائبة سابحة في وسط هذا السائل وفيه مباحث: **المبحث الأوّل في تكون العلقة:** اعلم أنه لم يحقق إلى الآن وقت ظهور البذرة في الرحم، قال بقراط: إنها في اليوم السادس تصير كرة صغيرة شفافة في وسط سائل شفاف ورأي بعضهم أنها لا تشاهد إلا بعد خمسة عشر يوما وبعض المؤلفين الذين مشوا على مذهب القدماء في أن التلقيح يحصل في الرحم، قالوا: إن البذرة تتكون أوّلا ثم الأغشية، وبعضهم عكس الحال لكن لم يعين أحد منهم اليوم الذي يمكن فيه مشاهدة العلقة في الرحم ووقعت تجربات كثيرة فهم منها أنه لا بدّ لنقل البذرة من المبيض إلى الرحم من بعض أيام ولكن لم يعلم أهل هذا الزمن واحد لجميع أفراد كل نوع من الحيوانات والظاهر أن هذا الدور ثلاثة أيام للأرنب ومن ستة إلى سبعة أو ثمانية للكلاب وذهب بعضهم إلى أن الجنين لا يبتدئ فيه الشكل البشري إلا في نحو اليوم الخامس والثلاثين وأنه يكون حينئذ في عظم النحلة...

5 H ve B: "tehdid".
6 B: "olunması".

nükteleri mutazammındır. Bu evvelâ iki sert kemik arasında mahsur olarak ıztırablı[1] bir vazifenin îfâsına ve îfâsı sırasında mahfûziyet ve mestûriyet lüzûmuna işaret olduğu gibi bu kemikler dimağdan gelen sinir teşkilâtının bütün teşa"ubâtına alâkadar olmak itibariyle bu vazife îfâsı şümûllü bir hassasiyet ile alâkadar olarak nefs-i müdrikenin irâdî ve gayr-i irâdî hükmü arasında cereyan eylediğine ve binâen'aleyh bundan hilkat-i beşerin mütalaasıyla وَاِذْ اَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنٖى اٰدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَاَشْهَدَهُمْ عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْۚ اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْۜ قَالُوا بَلٰى [el-A'râf 7/172] mazmûnu üzere Hâlık teâlâ'nın kudretine ve nefs-i insânî üzerindeki hıfz u nezâretine istidlâl ve intikal etmek bedîhî olacağına da tenbih vardır.

Râzî'nin naklettiği vechile burada bazı mülhidler Kur'an'da böyle mâ-i dâfikten bahsedilerek[2] يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالتَّرَٓائِبِ diye tavsif edilmesine ta'n etmek istemişler ve demişlerdir ki: "'Sulb ile terâib arasından çıkar' denilmekten murad, meni bu mevzi'lerden infisal eder, yani dediğiniz gibi husyeteynden sulbe doğru tevellüd eder demek ise öyle değildir. Çünkü o hazm-ı râbi'in, yani demin fazlasından tevellüd eder ve bedenin cemî'-i eczâsından infisal eyler, hatta her uzuvdan tabiatını ve hâssıyetini[3] alır da ondan [5722] onların, yani o a'zânın misli tevellüd etmeye müsta'id olur. Ve onun için görülür ki cimâ'da ifrat edenin bütün a'zâlarına za'f istîlâ eyler. Ve eğer murad, meninin en mühim eczâsı burada tevellüd eyler demek ise bu da zayıftır. Çünkü en mühim eczâsı dimağda terbiye olunur. Buna delil de surette dimağa benzemesidir. Bir de onu çok sarfedenin evvelâ gözlerinde zaaf zâhir olur. Ve eğer murad, meninin müstekarrı buradadır demek ise bu da zayıftır, çünkü onun müstekarrı ev'iye-i menidir. Bunlar ise beyzateynden itibaren birbirine mültef ev'iyedir. Ve eğer murad meninin mahreci[4] buradadır demekse bu da zayıftır, zira his gösteriyor ki öyle değildir."[5] Yukarıki îzâhâttan

1 H: "ıztırâbî".
2 B: "bahsedilirken".
3 H: "hassâsiyetini".
4 H: "hârici".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 120; İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 62-63:

sonra bu itirazların bi-gayri hak söylenmiş safsatalardan ibaret olduğunu anlamak kolay olur. Bunda sade dimağ işinden ve bir de ifrâtın zararından bahis itibariyle iki fâide varsa da bunları vesile edinerek yapılan itirazlar vâhî ve sulb ile terâib beyninden hurûc mefhûmundaki şümulden gaflettir. Bir kere meninin tevellüd ve infisâli ve a'zânın ondan tevellüdü keyfiyetleri hakkındaki sözler sırf tevehhüm ve zann-ı za'îftir. Ve şüphe yok ki kelâm-ı ilâhî ittibâ'a daha ehaktır. "Sulb ile terâib arası" hakikat ve kinayesiyle bütün ahşâyı ve tenasül cihazlarını ihtivâ ve sinirleri hatta bütün bedeni ve hatta ictimâ'ı iş'âr eyleyen gayet cem'iyyetli ve bu babda bütün esrârı müştemil en güzel bir tâbirdir. Ve mâlum ki meninin hâlis meni olarak tevellüd ve infisâli ve müstekarrı sulbe bağlı olan havsala-i meniye müntehîdir. Ve tenâsül yapması için dıfk ve mahreci de ictimâ' hâlinde mehbilden rahime doğru kadının sulb ü terâibi arasında olmakla meşruttur ve o suretle halkedilmiştir. Onun için burada da "mâ-i dâfik" mutlak bırakılmayıp bu şarta işaret için bu sıfatla tavsif olunmuştur. Sâniyen şüphe yok ki en mühim a'zâ ve hatta hepsi sade bu vazifede değil, her işte alâkadardır. Bu meyanda en büyük cüz de [5723] dimağdır. Arkada sulb, dimağdan gelen nuhâ'-i şevkînin kal'ası olduğu gibi önden gerden[1] ve sîne ve teferru'âtıyla terâib de öyledir. Bu vechile sinir teşekkülâtının mesnedi olan sulb ile terâib arası bir de her hayvanda dâima mütenebbih olan ve ihtiyâcâtının tatmin[2] ve istîfâsına me'mur bulunan meyl-i garîzîyi ifade eder. Bu bakımdan da şunu söyleyelim ki: Bizim ihtiyaçlarımızı istîfâ için hazırlanmış olan eşyâdan merkez-i muhhîde (ilk[3] merkez-i dimağda) husûle gelen tesir dâima bu tesirin husûlü sırasında ahşânın bulunduğu hâle göre olur. Meselâ basar veya şemm[4] hâssesine bir gıda arzolunduğu zaman mide ona muztar ise

---

واعلم أن الملحدين طعنوا في هذه الآية فقالوا: إن كان المراد من قوله: «يخرج من بين الصلب والترائب» أن المني إنما ينفصل من تلك المواضع فليس الأمر كذلك، لأنه إنما يتولد من فضلة الهضم الرابع وينفصل عن جميع أجزاء البدن حتى يأخذ من كل عضو طبيعته وخاصيته فيصير مستعدا لأن يتولد منه مثل تلك الأعضاء ولذلك فإن المفرط في الجماع يستولي الضعف على جميع أعضائه، وإن كان المراد أن معظم أجزاء المني يتولد هناك فهو ضعيف، بل معظم أجزائه إنما يتربى في الدماغ، والدليل عليه أن صورته يشبه الدماغ ولأن المكثر منه يظهر الضعف أولا في عينيه، وإن كان المراد أن مستقر المني هناك فهو ضعيف، لأن مستقر المني هو أوعية المني، وهي عروق ملتف بعضها بالبعض عند البيضتين، وإن كان المراد أن مخرج المني هناك فهو ضعيف، لأن الحس يدل على أنه ليس كذلك.

1 M: "kerden".
2 M: "tetmim".
3 M: "ilik".
4 H: "şâmme".

onun idrâki lezzetâver ve ona istîlâ iştiyâkı kuvvetli olur. Hâlbuki mide dolgun bulunduğu zaman aynı gıdayı nefis ihmal eder veya tiksinir de idrak merkezi o hayvanda onu teb'îde mahsus hareketler ihdas eyler. Ve işte bu hâl tenâsül vazifesine mahsus fiillerde ve daha diğerlerinde de cereyan eder. Bundan anlaşılır ki idrak merkezinin ecnebî cisimler tesirine ait hükmü onların ahşâ için ehemmiyeti ve 'adem-i ehemmiyeti ile mütenâsibdir. Ve bu hükmün husûlü için havâss-ı zâhire ile idrak olunan ve a'sâbdan merkez-i idrâke intikal eyleyen tesirin fi'l-hâl bu merkezden ahşâya in'ikas etmesi de zarûrî olmak lâzım gelir. Bu keyfiyet, zarûrî olmakla beraber bu teessür yalnız kendisine ihtiyaç bulunan uzva in'ikas etmekle kalmaz, cümle-i asabiyenin (sinir takımının) hepsine sirâyet eder. Ve şimşek gibi büyük bir sür'atle a'zânın hepsine tesir eyler. Bir yırtıcı hayvan, meselâ bir kurt farzedelim, bir yerde bulunuyor ki orada hem dişisini hem de bir koyunu bir anda görmesi mümkin oluyor. Havâs, beyne ancak bu iki hayvanın şekl-i zâhirîsinin tesirini nakleder. Onun üzerine beyinden[1] sâdır olacak hüküm de iki türlü olur. Çünkü dişisini görmekle tenâsül a'zâsı uyanır, koyunu görmekle de yemek iştihâsı uyanır. Eğer onda yemek ihtiyacı [5724] mütesaltın[2] ise evvelâ koyunu avlayıp yemek için saldırır. Ve eğer bâh ihtiyacı mütesaltın[3] ise dişisine hücum eder. Buna bu iki tesirin ihtilâfı muhtelif iki hayvandan sâdır olduğu içindir diye itirazın mânası da yoktur. Çünkü bu ihtilâf, sırf o iki tesirin bir anda vâsıl olduğu iki haşvin ihtilâfından husûle geliyor. Kurt iğdiş olsaydı şüphesiz dişisini bırakıp avına koşacaktı, ve bir koyunu bir taraftan bir kurt bir taraftan da bir koç görseydi kurt yemeye, koç aşmaya koşacaktı. Bunlar gibi daha birçok misâllerden anlaşılır ki bir şeyden iki haşivdeki tesirine göre muhtelif iki hüküm neş'et eder. Biri erkek biri dişi iki kaplanı bir araya getirsek şebak zamanının gayride birbirinden kaçınır, şebak zamanında ise yanaşırlar. Aralarında müşterek olan bu tesir evvelkinin aksine olur. Demek ki aynı tesirlerden[4] ahşânın

---

1 H -"beyinden".
2 B: "mütesallıt".
3 B: "mütesallıt".
4 H: "tesirden".

hâline göre muhtelif fiiller hâdis olduğu ve bunların dâima bütün ahşâya ân-ı vâhidde mün'akis olduğu ve ihtiyâcı daha çok olan haşvin beyne tesirini diğerlerinden daha şiddetle reddettiği meczumdur. Ve ahşânın matlublarına dair idrak merkezine vukū' bulan tebliğden ve bu matlubların istîfâsı için i'dâd edilen fiillerden zihnî tezâhürât vücûda gelir. Ve her ne zaman hayvan bu matlubların idrâki ile bunların istîfâlarına mahsus hareket arasında bir zaman geçirmezse onun ef'âli başka değil, ancak kuvve-i ilhâmiyeden (*enstinque*'den)[1] sâdır olur. Zira yalnız bu kuvve-i ilhâmiyedir ki[2] ednâ derece-i terkibde bulunan[3] hayvânâtın fiilleri bununla tamam olduğu gibi terkibce ekmel olan hayvânât hatta vilâdeti akibinde insan da öyledir. Lâkin beyin nemalanmaya, zihin itkāna başladıkça insanın nefsine marifeti başlar. Bu vazifeler nümüvde en yüksek dereceye vâsıl olduğu zaman haşvî te'sîrâtın beyin üzerinde evvelki gibi sultası kalmaz. O vakit evvelki ihtiyaçlardan ta'cîl olunan fiiller kuvve-i zihniye ile türlü surette tenevvü' etmiş olur. Ve [5725] bu kuvveden öyle yeni ihtiyaçlar tehaddüs eyler ki bunların o gayesi hıfz-ı hayat olan ihtiyâcâta ta'allukları olmadığı zâhir olur. Bu suretle hayattan fedâkârlığı istilzam eden bu zihnî ihtiyaçlar ya kendinden başka gaye gözetmeyen abes, lehv ü la'b zevkinden ibaret bir sukūt ve aklî ve bedenî bir sû'-i isti'mâl olur. Bunlar اَلَّذِينَ اتَّخَذُوا دِينَهُمْ لَهْوًا وَلَعِبًا'dir [el-A'râf 7/51; el-En'âm 6/70], yahut kendinden fedâkârlıkla ibâdullaha[4] nâfi' olmak için Hak yolunda can fedâ etmek derecesine kadar varacak ilâhî bir gāye-i kemâl istihdaf eden yüksek bir zevk-i rûhânî olur ki bunlar da يُسْقَوْنَ مِنْ رَحِيقٍ مَخْتُومٍ. خِتَامُهُ مِسْكٌ'dir. Bu ihtiyaçların da cümle-i asabiyeye intikalleri keyfiyeti evvelkilerin[5] intikāli keyfiyetine muhalif olmaz, bu suretle bu kuvvenin ahşâ-i batniyede de ukdeleri ve şubeleri vardır ki bunlar sulb ü terâib arasıdır. Bu hikmet ile de Allah teâlâ sulb ü terâibi bilhassa zikir buyurmuştur. Bundan da anlaşılır ki dimağa işaret edilmemiş diye

---

1 B: "*estinque*'den".
2 H ve M +"hayvânâtın".
3 B -"ednâ derece-i terkibde bulunan".
4 B: "abdullaha".
5 H: "evvelkilerine".

sulb ü terâib beyninden bahse itiraz eden mülhidler, bunların sinir takımı ile münasebetini ve sinir takımının dimağa aidiyetini bilmediklerinden dolayı o lafları söylemişler ve imanları olmadığı için kelâm-ı ilâhînin irşâdâtından mahrum kalmışlardır.

Bu vechile insanın nutfeden hilkatine nazar-ı dikkati celbetmenin fâidesi de pek büyüktür. Çünkü yukarıda da ihtar ettiğimiz vechile bu insana kendini tanıtacak ve ondan üzerinde hâfız u nigehbân Vâhid-i Kahhâr olan sâni'-i muhtârın sun' u kudretini anlatacak en zâhir delillerdendir.

Evvelâ: Sûre-i İnsan'ın başında da geçtiği vechile insanın bedeninde terkîbât-ı acîbe ekserdir. Binâen'aleyh onun sümük gibi hakir ve basit görünen bir maddeden halkı kādir-i muhtârın vücûduna ve kudretine edeldir[1]. Bir nutfenin fikr ü nazar, akl u hâfıza, aşk-ı me'âlî sâhibi bir insan hâline getirilmesi ne büyük sun' u kudrettir?

[5726] Sâniyen: İnsanın kendi ahvâline ıttılâ'ı başkalarının ahvâline ıttılâ'dan ekserdir. Onun için bu, delâlette daha etemdir.

Sâlisen: İnsanın bu ahvâli hem evlâdında[2] hem sâir hayvânâtın tevellüdâtında müşahedesi mütemâdîdir. Onun için bununla sâni'-i muhtâra istidlâl akvâdır.

Râbi'an: Bununla istidlâl, hâfız-ı hakîm sâni'-i muhtârın vücûduna kat'iyyen delâlet ettiği gibi kezâlik ba'sin ve haşr u neşrin sıhhatine delâleti de kat'îdir. Çünkü insanın hudûsu vâlideynin[3] bedeninde ve hatta bütün âlemde müteferrik eczânın cem'i ve ona rûh nefhi sebebi ile olduğu için onu öyle cem' ü tesviye edip de düzgün bir insan yapan sâni'in kudreti düşünülünce mevt ile o eczânın teferrukundan sonra onları cem'e ve evvelki gibi düzgün mahluklar yapmaya kādir olduğunu itiraf elbette vâcib olur. Onun için buyuruluyor ki:

1 H ve B: "delildir".
2 H, M ve B: "evlâdından".
3 H: "vâlidenin".

{إِنَّهُ عَلٰى رَجْعِهِ لَقَادِرٌ} Şüphesiz o yaradan o insanı döndürmeye elbette kādirdir. ❁ Yani o yaratılış tarzına gerek icmâlen ve gerek tafsîlen nazar edilince onu ibtidâen yaradanın ircâ'a kudreti ölümle çevirip ba'sederek huzûruna dikmeye ve o suretle kendini tanıtmaya kâdir olduğu tebeyyün eder ve bu suretle size onu ihbar eyler. Burada وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [el-Bakara 2/245; Yûnus 10/56; Hûd 11/34; el-Kasas 28/70-88; Yâ-sîn 36/22-83; Fussilet 41/21; ez-Zuhruf 43/85] mazmûnunu ifade eden bu ircâ' insanın Sûre-i Mü'minûn'da zikrolunan dokuz tavrından sekizinci ve dokuzuncu mertebe olarak ثُمَّ اِنَّكُمْ بَعْدَ ذٰلِكَ لَمَيِّتُونَ. ثُمَّ اِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ تُبْعَثُونَ [el-Mü'minûn 23/15-16] âyetleriyle haber verilen mevt ve kıyamet günü ba's tavırlarını nâtıktır. Onun için bunu tasrîhen şöyle buyuruluyor: {يَوْمَ تُبْلَى السَّرَٓائِرُ} Bütün sırların yoklanacağı, imtihan meydanına çıkarılıp bildirileceği gün ❁ ki o arz u hesab günüdür.

"**Serâir**" "serîre"nin cem'idir ki kalblerde gizlenen [5727] akideler, niyetler, mahabbetler, kinler, garazlar gibi sırf umûr-ı bâtıneden olan esrâra ve gizli surette yapılan iyi veya kötü hafî amellere şâmildir. Bu sırların iblâsı, yoklanılması da iyisini kötüsünü, pisini temizini ayırmak için izhar[1] olunup teftiş ve tedkik olunarak seçilmesi ve tanınmasıdır. Bazı hadislerde "tevhid, savm, salât, zekât, cenâbetten gusül Allah teâlâ'nın يَوْمَ تُبْلَى السَّرَٓائِرُ buyurduğu serâirdir" diye vârid olmuştur.[2] Bunların serâir olmasında iki vecih vardır. Birisi bunların sıhhati sırf umûr-ı kalbiyeden olan tasdîke ve niyete mütevakkıf olmasıdır. İkincisi de tevhidden mâ'adâsı mahza umûr-ı ta'abbüdiyeden[3] olmasıdır. Ma'amâfîh hadisten murad hasr olmadığı ve güzel serâirin esaslarını beyan olduğu da derkârdır. Çünkü âyetteki "serâir" iyi ve kötü bütün serâire âm u şâmil olduğu ve zuhûrundan korkulacak serâir-i habîseye

---

1 H: "ihzar".

2 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IV, 266. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 358; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 217; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 466; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 452:

عن أبي الدرداء قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ضمن الله عز وجلّ خلقه أربعًا: الصلاة والزكاة وصوم رمضان والغسل من الجنابة وهن السرائر التي قال الله عز وجلّ: «يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ».

3 H: "kalbiyeden".

şümûlü hasebiyle büyük bir inzar siyâkında îrâd edilmiş bulunduğu zâhir olduğundan tahsis olunamaz. Onun için Hasan-ı Basrî Hazretleri şair Ahvas'ın:

سَيَبْقَى لَهَا فِي مُضْمَرِ الْقَلْبِ وَالْحَشَا[1] سَرِيرَةُ وُدٍّ يَوْمَ تُبْلَى السَّرَائِرُ

beytini işittiği zaman "Ve's-semâi ve't-târıktan ne kadar gaflet etmiş!" diye şâiri techil[2] eylemiştir.[3] Çünkü şair kendisinin kalb ve ahşâsı muzmerinde mahbûbesine ait bir mahabbet sırrının yevme tüble's-serâir'de dahi sır olarak kalacağını iddia etmiş bulunuyor. Bu yevm ilk nazarda zannedilebileceği gibi "kādir"in zarfı değil, "rec'"e müte'alliktir, çünkü kudret o gün ile mukayyed değil, her zaman için mutlaktır. Onun için bunun bir cümle-i istînâfiye olması daha muvâfıktır. Yani "o ircâ' ne vakit?" denilirse o, yevme tüble's-serâir'dir {فَمَا لَهُ مِنْ قُوَّةٍ وَلَا نَاصِرٍ} ki o vakit o insan için ne bir kuvvet vardır ne de bir nâsır[4] ❁ yani Allah'a karşı kendisini müdafaa etmek, sırlarını meydana döktürmemek için o gün insanın ne kendinde bir kuvvet [5728] bulunur ne de hâriçten[5] bir yardımcı. Çünkü اَلْمُلْكُ يَوْمَئِذٍ لِلّٰهِ'dır [el-Hac 22/56]. O hâlde o gün o insanın ortaya dökülen esrârı yüz karartmayacak güzel, temiz pak sırlar ise, o kimse öyle bir kalb-i selîm ile Hak teâlâ'nın huzûruna varmış ise ona ne mutlu! Yok eğer o esrâr içinde yüzler karası olacak, ortaya dökülmesi elîm azab teşkil edecek iğrenç şeyler ise vay hâline! O gün يَوْمَ لَا[6] يَنْفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُونَ. اِلَّا مَنْ اَتَى اللّٰهَ بِقَلْبٍ سَلِيمٍ'dir [eş-Şu'arâ 26/88-89]. Onun için insan neden yaratıldığına bakmalı da sulb ile terâib arası gibi bir kafes, bir geçit olan dünyada Hâlık'ın kendisine verdiği kuvveti sû'-i isti'mâl etmemeli, nefsini ahşâsının süflî ve iğrenç te'sîrâtına kaptırmamalı[7], üzerinde dâima bir hâfız ve nâzır bulunduğunu bilerek yevme tüble's-serâir'de temiz

---

1 H: "واخشا".
2 H: "tahcil".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 736; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 310:

وعن الحسن أنه سمع رجلا ينشد: «سيبقى لها في مضمر القلب والحشا سريرة ودّ يوم تبلى السّرائر» فقال: ما أغفله عما في «وَالسَّماءِ وَالطَّارِقِ»؟

4 B: "nasîr".
5 H: "hâricinde".
6 B -"لا".
7 B: "kapılmamalı".

esrâr[1] ile huzûr-ı Hakk'a varmak için lekesiz bir kalb-i selîm ile hareket etmeli, bu dünya geçidinde mihnetlere göğüs gererek bu ten kafesinden îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih ile Allah'a gitmeye cehd eylemelidir.

{وَالسَّمَٓاءِ ذَاتِ الرَّجْعِ} O semâ-i zât-ı rec'e {وَالْاَرْضِ ذَاتِ الصَّدْعِ} ve o arz-ı zât-ı sad'a kasem olsun ki ۞ "rec'", ircâ' veya rücû' mânalarına müte'addî de lâzım da olduğuna göre "semâ-i zâti'r-rec'", rec'i bulunan semâ: dönümlü semâ veya döndürümlü semâ demek olabilir. Bundan ilk zihne çarpan mâna semânın kendisinde veya muhtevî olduğu ecrâm ve ecsâmda ve hâdisâtta tekerrür eden devrî harekât ve tehavvülâtın hepsine şâmil olan rücû' veya ircâ'dır. Kādî Beyzâvî gibi bazıları bundan semânın her devresinde hareket ettiği mevzi'e rücû'u mânasına olabileceğini söylemiş[2] ise de bizzat semânın kendisi, felekleri hareket ettiğine dair bir delil mâlum olmadığı ve eflâkin harekâtı hakkındaki eski hey'et nazariyeleri sâbit görülmediği cihetle menkul tefsirlerde bu rec'i[2] semânın kendisine nazaran değil, içindekilerin devr ü tehavvülâtına nazaran tefsir etmişlerdir ki dönüp duran veya [5729] döndürülüp duran semâ demek olur. İbn Zeyd'den menkul olan semâ, mâruf semâdır. Rec'i de Şems ü Kamer'in ve kevâkibin hâlden hâle ve menzileden menzileye rücû'udur.[3] İbn Abbas'tan mervî olan da yağmurlu bulut سَحَابٌ فِيهِ الْمَطَرُ diye tefsirdir[4].[5] Hansâ'nın:

يَوْمِ الْوَدَاعِ تَرَى دُمُوعًا جَارِيَه   كَالرَّجْعِ فِي الْمُدْجِنَةِ السَّارِيَة

"Vedâ günü öyle akan gözyaşları görürsün ki geceleyin gelip kaplayan ve mütemâdiyen yağdıran kara buluttaki rec'e: yani yağan mütevâlî yağmura benzer" demek olan beytinde, kezâlik bir kılıç vasfeden

---

1 H: "eserler".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 304:

ترجع في كل دورة إلى الموضع الذي تتحرك عنه.

2 H ve B: "rec'-i".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 452. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 361:

وقال ابن زيد: الرجع مصدر رجوع الشمس والقمر والكواكب من حال إلى حال ومن منزلة إلى منزلة، تذهب وترجع.

4 H: "tefsiridir".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 361:

عن ابن عباس: «والسماء ذات الرجع» قال: السحاب فيه المطر.

Hüzelî'nin:

أَبْيَضُ كَالرَّجْعِ رَسُوبٌ إِذَا   مَا ناح فِي مُحْتَفَلٍ يَخْتَلِي[1]

beytinde geldiği vechile Arapça'da rec'in yağmur ve su mânasına isti'mâli müte'âreftir. Zeccâc ve sâir eimme-i lügatın beyânına göre "rec'"in yağmura ıtlâkı vaz'î bir isim olarak değil, mecazdır. Ve bu mecazın hüsnünde birkaç vecih söylemişlerdir. 1. Tercî'-i savttan me'huzdur ki sesi tekrar tekrar iade ve hurûfu vasletmektir. Yağmur da tekrar tekrar dönüp yağdığı için "rec'" denilmiştir. 2. Rücû'una tefe"ülen söylenmiştir. 3. Her sene dönüp rızık getirdiği içindir. 4. Bir de denilmiştir ki bulutların yerdeki deniz ve sâir sulardan çıkan su buharından husûle gelmesi dolayısıyla güya semânın Arz'dan aldığı suyu yine geriye ircâ' ve iade etmiş olması mülâhaza edilmiştir.[2] Bu surette mercû' mânasına olarak iade edilmiş, döndürülmüş demektir. *Kāmûs*'ta mezkur olduğuna göre göle ve suyun anafor yaptığı su durağı yere ve menfaat ve fâideye ve baharda biten nebâta dahi ıtlak olunur.[3] Bundan dolayı ekser müfessirîn burada "rec'"i yağmur diye tefsir etmişlerdir. Bu surette "semâ" mâruf mânasına olabileceği gibi Mücâhid'den mervî olduğu üzere bulut [5730] mânasına olmak da[4] muhtemildir.[5] Şu hâlde meâli: Döndürüp döndürüp yağmur yağdıran semâ, yahut dönüp dönüp yağan bulut demek olur. "Rec'"in böyle yağmur ve su ile tefsîri hilkat-i insanda zikri geçen mâ-i dâfik meselesine nazaran bir nevi mürâ'ât-ı nazîr sanatı ifade etmiş olur. Hasan'dan rivayette de "yağmur ve rızık, çünkü her sene

---

1 Bembeyaz yağmur suyu gibi berrak bir seyf-i resûb ki her ne zaman bir mecma'da öterse* biçer [Müellifin notu].
* B: "görünse".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 122:
قال الزجاج: الرجع المطر لأنه يجيء ويتكرر. واعلم أن كلام الزجاج وسائر أئمة اللغة صريح في أن الرجع ليس اسما موضوعا للمطر بل سمي رجعا على سبيل المجاز ولحسن هذا المجاز وجوه أحدها: قال القفال: كأنه من ترجيع الصوت وهو إعادته ووصل الحروف به فكذا المطر لكونه عائدا مرة بعد أخرى سمي رجعا وثانيها: أن العرب كانوا يزعمون أن السحاب يحمل الماء من بحار الأرض ثم يرجعه إلى الأرض وثالثها: أنهم أرادوا التفاؤل فسموه رجعا ليرجع ورابعها: أن المطر يرجع في كل عام.

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 254-255.

4 H: "daha".

5 Buhârî, Tefsîr, 86; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 360:
وقال مجاهد: «ذات الرجع»: سحاب يرجع بالمطر.

döner rızık getirir" denilmiştir[1] ki bunda su, nebat ve fâide mânalarına da şümûl vardır. Bir de "rec'"i "ibâdın amelleriyle rücû' ettiklerinden dolayı melâike" diye tefsir etmişlerdir[2] ki semâdan zemine inip çıkan ve bi'l-cümle hâdisât-ı deverâniye ile eserleri görülen kuvâ-yı melekûtiye diye mülâhaza etmek de muvâfık olur. Ma'amâfîh hangisi olursa olsun kelâmın asıl siyâkı yukarıki اِنَّهُ عَلٰى رَجْعِهٖ لَقَادِرٌ hükmünce yevme tüble's-serâir'de ircâ' ve iadeyi teyid ve isbat ile alâkadar olduğundan dolayı hepsinde de ircâ' ve iade mefhûmu melhuz olmak iktizâ eder. En meşhur olan yağmur mânasına olduğuna göre dahi bu ircâ' mefhûmu ile hilkatteki[3] iade kanununa işaret maksud olduğunda şüphe edilmemek lâzım gelir. Onun için gerek ecrâmın devirleri, tulû' ve gurûbları rüzgârın bulutların cereyanları gibi kütlevî ve gerek ziyâ ve zulmet ve harâret[4] ve burûdet ve rutûbet ve yübûset te'âkubâtı[5] gibi gayr-i kütlevî bütün harekât ve tehavvülâtı ve kevn ü fesaddan sonra iadeyi ifade eden mutlak ircâ' mefhûmuyla bütün bu tefsirlere şâmil semâvî bir fiil ve tesir mânası kasdedilmekle hepsi tevfik edilmiş ve bu ihtilâflar kesilmiş olur.

"Arz-ı zât-ı sad'"a gelince: "**Sad'**", şakk u infitar gibi çatlak demek olduğu cihetle bunda da iki vecih söylenmiştir:

Birincisi: ثُمَّ[6] شَقَقْنَا الْاَرْضَ شَقًّا. فَاَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا. وَعِنَبًا ilh. [Abese 80/26-28] mazmûnu üzere Arz'ın nebat için çatlayışına işarettir ki bu münasebetle mecâzen nebâtâta da "sad'" ıtlak olunur.

İkincisi: Umûmiyetle Arz'da bulunan ve gerek hars, [5731] gerek sâir sebeple husûle gelen çatlaklar, yarıklar, harklar, hendekler, vadiler ve yolcuların çiğneyip iz yaptığı yollar gibi herhangi bir çatlaklığa işaret olmasıdır.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 360:

عن الحسن، في قوله: «والسماء ذات الرجع» قال: ترجع بأرزاق الناس كل عام.

2 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 248; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 453:

ويحتمل خامساً: ذات الملائكة لرجوعهم إليها بأعمال العباد.

3 B: "hakikatteki".

4 B: "hareket".

5 H: "te'akkubâtı".

6 H, M ve B: "انا".

Üçüncüsü de bilhassa kubûra işaret olmasıdır ki insanın merâtib-i hilkatinde mevt ile ba'ṡ ü nüşur arasında berzah olmak itibariyle rahm-i mâder menzilesindedir. Hem defin hem de nüşur için insıda' eder. Bu üç mânanın üçünde de Arz'ın sad'ı, çatlayışı üzerinde icrâ olunan te'sîrâta bir infi'al ve mutâva'at mânası ifade etmekte birleşir, o hâlde semânın rec'i yukarıdan gelen fiil ve tesiri[1], Arz'ın sad'ı da aşağıda bulunan kābiliyet ve mutâva'atı ifade etmek itibariyle semâ ve Arz rec' u sad'ında biri diğerini derâguş ederek telkih eden zevceyn mesabesinde olup bunlar arasından tevellüd etmiş olan insanın yine bunlar arasından, sulb ü terâib arasından çıkar gibi çıkarak Allah'a rücû' etmek üzere âlem-i âhirete gideceğine ve bütün bunlar Allah teâlâ'nın halk u hıfzıyla nezâreti ve sun' u kudreti tahtında cereyan etmekte bulunduğuna tenbih ve irşad olunmuş olur. Bundan dolayı sûfiyyeden bazıları semâvâta "âbâ" ve arziyyâta "ümmehât" tâbir etmişlerdir. Bâhusus "rec'"i yağmur, "sad'"ı nebat diye mülâhaza ettiğimiz takdirde mâ-i dâfikin bezreyi telkihi, yağmurun muhît-i semâ içinde bir bezre demek olan Arz'ı inbat[2] için telkīhi kabîlinden olup asıl hilkat-i hayâtın mahza fi'l-i ilâhî olduğuna bir îmâ dahi yapılmış olur. سُبْحَانَ الَّذٖى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâ-sîn 36/36] Hâsılı ne tarafından bakılırsa bakılsın yukarıdan icrâ-yı tesir eden bir ircâ', bir döndürüş ve çeviriş tecelliyâtı, aşağıda bir çatlayış bir teessür ve mutâva'atla kevn ü fesâda kābiliyet tezâhürâtı bulunduğu muhakkaktır.

İşte sizin arasında bulunduğunuz o döndürüşlü semâya ve o çatlayışlı Arz'a kasem olsun {اِنَّهُ} ki o ❁ size [5732] mebde' ve me'âda ta'alluk eden bu âyâtı bildirerek o ircâ' ve rücû'u haber veren Kur'an {لَقَوْلٌ فَصْلٌ} şüphesiz bir kavl-i fasıldır ❁ hak ve bâtılı fasledip ayıran kat'î bir söz, keskin bir hükümdür {وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ} ve asla hezl, şaka değildir. ❁ Târıktan, necm-i sâkıbdan, nefisden, üzerindeki hâfızdan, kudret-i hâlıktan, yevme tüble's-serâir'den bahsederken mevt ve rücû'u, mebde' ve müntehâyı göstermek üzere mâ-i dâfikten, sulb ü terâibden bahsetmesi şiir ve mizah

1 B: "tesirdir".
2 M: "enbat".

kabîlinden bir şaka değildir. Hepsi ciddi ve haktır. Onun için onu hak kulağıyla dinlemeli, ahkâm ve irşâdâtından istifade edip yevme tüble's-serâir'de hak murâda ermelidir. {اِنَّهُمْ} Haberin olsun onlar ❁ o kâfirler, sebeb-i nüzûl olan Mekke kâfirleri {يَكٖيدُونَ كَيْدًاۙ} bir keyd kuruyorlar ❁ yani Kur'ân'ı ibtal ve nûrunu ıtfâ ile emr-i Hakk'a karşı gelmek için birtakım hîle kuruyorlar, entrikalarla tedbirler almak istiyorlar. {وَاَكٖيدُ كَيْدًاۚ} Ben de hîlelerine karşı hîle kuruyorum ❁ ki اِنَّ كَيْدٖى مَتٖينٌ [el-A'râf 7/183; el-Kalem 68/45], سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ'dur [el-A'râf 7/182; el-Kalem 68/44]. {فَمَهِّلِ الْكَافِرٖينَ} Onun için o kâfirleri imhâl eyle {اَمْهِلْهُمْ رُوَيْدًا} mühlet ver onlara biraz. ❁ Çünkü Ve'n-Nâzi'ât'ta geçtiği üzere كَاَنَّهُمْ يَوْمَ يَرَوْنَهَا لَمْ يَلْبَثُوٓا اِلَّا عَشِيَّةً اَوْ ضُحٰيهَا'dır [79/46].

"Emhil", "mehhil"den bedeldir. "Ruveyden" aslında mehhil mânasına "rud" masdarının tasgīridir. اَمْهِلْهُمْ مهيلًا "bir mühletçik imhâl et" demek gibidir. Ebû Hayyân'ın beyânına göre imhâl mânasına "irvâd" masdarının terhîm ile tasgīridir.[1] Ve bu tasğīr tahkir ve taklil içindir. Bundan başka bu kelimenin iki sûret-i isti'mâli daha vardır, birisi emir mânasına ism-i fiil olur, "ruveyden Zeyden" denir, [5733] "Zeyd'e mühlet ver" demek olur. Birisi de hâl olarak kullanılır, سَارُوا رُوَيْدًا denilir, "ağır ağır acelesiz yürüdüler" demektir. Burada mef'ûl-i mutlaktır. "Mehlen kalîlen" yahut "imhâlen kalîlen" demektir.

Bu suretle de Sûre-i Târık bitti. Bunu Sûre-i A'lâ tâkip edecektir.

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 449:

رويدا: مصدر أرود يرود، مصغر تصغير الترخيم وأصله إروادا. وقيل: هو تصغير رود، من قوله: يمشي على رود: أي مهل.

[5734]

سُورَةُ الْاَعْلٰى مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعَ عَشْرَةَ اٰيَةً

A'LÂ SÛRESİ

"Sebbih Sûresi" dahi denilen Sûre-i A'lâ cumhûra göre Mekkîdir. Âlûsî'nin nakline göre İbnü'l-Feres[1] bunda zekât-ı fıtr ve bayram namazına işaret bulunduğundan dolayı Medenî olduğunu da bazılarından rivayet etmiş,[2] Celâl-i Suyûtî de bunu Buhârî'nin ve İbn Sa'd'ın ve İbn Ebî Şeybe'nin Berâ b. Âzib'den rivayet ettikleri şu hadis ile reddeylemiştir:[3] Berâ b. Âzib radıyallahu anh demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin ashabından bize ilk gelen Mus'ab b. Umeyr ve İbn Ümmi Mektûm idi, geldiler bize Kur'an okutmaya başladılar. Sonra Ammâr ve Bilâl ve Sa'd geldi, sonra yirmi kişi içinde Ömer b. Hattab radıyallahu anh geldi, sonra Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem geldi, ehl-i Medine'nin Aleyhissalatü vesselâm ile ferahlandıkları kadar bir şey ile ferahlandıklarını görmedim, hatta çocukları ve sıbyânı görüyordum[4] ki, 'bu işte Resûlullah, geldi!' diyorlardı, ben سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى'yı onun gibi birkaç sûre içinde okuyuncaya kadar gelmemişti."[5]

Âlûsî'nin kaydına göre Berâ Atâ, İbn Abbas'tan, Yezîd-i Nahvî İkrime'den ve Hasan b. Ebu'l-Hasan'dan şöyle rivayet etmişlerdir: Kur'an'dan Mekke'de ilk nâzil olan اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ, sonra نٓ, sonra Müzzemmil, sonra Müddessir, sonra Tebbet, sonra اِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ, sonra سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ'dir.

---

1 M: "İbni ğars".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 313. Krş. İbnü'l-Feres el-Endelüsî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* thk. Salâhuddîn Bû Afîf, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1427/2006, III, 616:

وتسمى سورة سبح والجمهور على أنها مكية وحكى ابن الفرس عن بعضهم أنها مدنية لذكر صلاة العيد وزكاة الفطر فيها.

3 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 52:

قلت: ويرده ما أخرجه البخاري عن البراء بن عازب قال...

4 H: "gördüm".

5 Buhârî, Tefsîr, 87:

عن البراء رضي الله عنه قال: أول من قدم علينا من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم مصعب بن عمير وابن أم مكتوم فجعلا يقرئاننا القرآن ثم جاء عمار وبلال وسعد ثم جاء عمر بن الخطاب في عشرين ثم جاء النبي صلى الله عليه وسلم فما رأيت أهل المدينة فرحوا بشيء فرحهم به حتى رأيت الولائد والصبيان يقولون: هذا رسول الله قد جاء، فما جاء حتى قرأت: «سبح اسم ربك الأعلى» في سور مثلها.

[5735] İmam Ahmed ve Bezzâr ve İbn Merdûye Hazret-i Ali kerremallâhu vechehu’dan tahric etmişlerdir ki: “Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى sûresini çok severdi” demişti.[1] Ebû Ubeyd’in[2] Ebû Temîm’den tahric eylediği bir hadiste de, Aleyhissalâtü vesselâm buna أَفْضَلُ الْمُسَبِّحَاتِ nâmını vermişti.[3] Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Hâkim ve Beyhakī Hazret-i Âişe’den tahric eylemişlerdir, demiştir ki: “Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem vitirde birinci rekatta سَبِّحِ, ikincide قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ üçüncüde قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ ve Mu‘avvizeteyn okurdu.”[4] Tirmizî’den mâ‘adâ yine bunların Übey b. Ka‘b’dan rivayetlerinde Mu‘avvizeteyn yoktur.[5] İbn Ebî Şeybe, İmam Ahmed, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce Nu‘man b. Beşir’den tahric eylemişlerdir: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, îdeynde ve cuma günü سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى ve هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ okurdu ve eğer cumaya rast gelirse ikisini de okurdu.[6] Taberânî Abdullah b. Hâris’ten tahric eylemiştir: “Resûlullah’ın kıldığı son namaz akşamdır, birinci rekatta سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى ikincide قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ okudu” demiştir.[7]

Sûre-i Târık’ın âhiri, kâfirlerin keydine karşı emr-i ilâhî ile Resûlullah’ın ileride gālibiyeti vaadini tazammun ediyordu. Bu sûrede وَنُيَسِّرُكَ[8] لِلْيُسْرٰى

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 96:

عن علي، قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يحب هذه السورة: سبح اسم ربك الأعلى.

2 B: “Ubeyde’nin”.

3 Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü’l-Kur’ân,* s. 259:

عن أبي تميم قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إني نسيت أفضل المسبحات، فقال أبي بن كعب فلعلها «سبح اسم ربك الأعلى» قال: نعم.

4 Tahâvî, *Şerhu Me‘âni’l-âsâr,* I, 285; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 566. Krş. Ebû Dâvûd, Salât, 337; Tirmizî, Vitr, 9:

عن عائشة أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يوتر بثلاث يقرأ في أول ركعة ب«سبح اسم ربك الأعلى» وفي الثانية «قل يا أيها الكافرون» وفي الثالثة «قل هو الله أحد» والمعوذتين.

5 Ebû Dâvûd, Salât, 337. Krş. Nesâî, Kıyâmu’l-leyl, 37:

عن أبي بن كعب قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يوتر ب«سبح اسم ربك الأعلى» و«قل للذين كفروا» و«الله الواحد الصمد».

6 Müslim, Cum‘a, 62; Ebû Dâvûd, Salât, 241; Nesâî, Kıyâmu’l-Leyl, 13:

عن النعمان بن بشير قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقرأ في العيدين وفي الجمعة ب«سبح اسم ربك الأعلى» و«هل أتاك حديث الغاشية». قال: وإذا اجتمع العيد والجمعة في يوم واحد يقرأ بهما أيضا في الصلاتين.

7 *Müsnedü’l-Bezzâr,* VI, 127; Heysemî, *Mecma‘u’z-zevâid,* II, 118:

عن عبد الله بن الحارث بن عبد المطلب قال: آخر صلاة صلاها بنا رسول الله صلى الله عليه وسلم المغرب فقرأ في الركعة الأولى «سبح اسم ربك الأعلى» وفي الثانية «قل يا أيها الكافرون».

8 H, M ve B: “وسنيسرك”.

ile onu tasrih ve tahakkukunu teyid etmek üzere evvelemirde Rabbinin a‘lâ ismiyle teminat vererek şükran vazifesinin îfâsı siyâkında onu tesbihe davet için سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى diye başlayacak ve bunun bayram yapılmaya lâyık bir tebşir olduğuna işaretle beraber âhiretin daha hayırlı ve daha bekālı olduğunu ve binâen‘aleyh hakîkî bayramın asıl o vakit olacağını anlatacaktır.

Âyetleri: Bilâ hilâf on dokuzdur.

Fâsılası: Yalnız ا harfidir. [5736]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰىۙ ﴿١﴾ اَلَّذٖى خَلَقَ فَسَوّٰىۖ ﴿٢﴾ وَالَّذٖى قَدَّرَ فَهَدٰىۖ ﴿٣﴾ وَالَّذٖٓى اَخْرَجَ الْمَرْعٰىۖ ﴿٤﴾ فَجَعَلَهُ غُثَٓاءً اَحْوٰىۜ ﴿٥﴾ سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسٰىۙ ﴿٦﴾ اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُۜ اِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفٰىۜ ﴿٧﴾ وَنُيَسِّرُكَ لِلْيُسْرٰىۚ ﴿٨﴾ فَذَكِّرْ اِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰىۜ ﴿٩﴾ سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشٰىۙ ﴿١٠﴾ وَيَتَجَنَّبُهَا الْاَشْقَىۙ ﴿١١﴾ اَلَّذٖى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰىۚ ﴿١٢﴾ ثُمَّ لَا يَمُوتُ فٖيهَا وَلَا يَحْيٰىۜ ﴿١٣﴾ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰىۙ ﴿١٤﴾ وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰىۜ ﴿١٥﴾ بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَاۘ ﴿١٦﴾ وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰىۜ ﴿١٧﴾ اِنَّ هٰذَا لَفِى الصُّحُفِ الْاُولٰىۙ ﴿١٨﴾ صُحُفِ اِبْرٰهٖيمَ وَمُوسٰى ﴿١٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Tesbih et Rabbinin a‘lâ ismine (1). O Rabbin ki yarattı da düzenine koydu (2). O Rabbin ki takdir etti de hidâyet buyurdu (3). O Rabbin ki o mer‘âyı çıkardı (4). Sonra da onu karamsı bir sel kusuğuna çevirdi (5). Bundan böyle sana Kur'an [5737] okutacağız da unutmayacaksın (6). Yalnız Allah'ın dilediği başka, çünkü O açığı da bilir gizliyi de (7). Ve seni en kolay yola muvaffak kılacağız (8). Onun için öğüt ver, öğüt fâide verirse (9). Saygısı olan öğüt alacaktır (10). Pek bedbaht olan da ondan kaçınacaktır (11). O ki en büyük ateşe yaslanacaktır (12). Sonra ne ölecek

onda ne hayat bulacaktır (13). Doğrusu felâh buldu tezekkî eden (14) ve Rabbinin ismini anıp da namaz kılan (15). Fakat siz dünyâ hayâtı tercih ediyorsunuz (16). Hâlbuki âhiret daha hayırlı ve daha bekālıdır (17). Haberiniz olsun ki vardır bu evvelki suhuflarda (18). İbrâhim ve Mûsâ'nın suhuflarında (19).

{سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى} Rabbinin a'lâ ismini tesbih ile tenzih et ❁ yani seni yetiştiren ve kâfirlerin keydini başlarına geçirecek olan Rabbin zâtında her şeyden üstün, hepsinden yüksek a'lâ olduğu gibi, O'nun sıfât ve esmâsı da bütün sıfatların, müsemmâsını tanıtan isimlerin en yükseği, en a'lâsıdır. O'nun esmâ-i hüsnâsından birisi de el-A'lâ ism-i şerîfidir. Onun için sen O'nun bütün isimlerini O'na lâyık olmayacak eksikliklerden tenzih ve takdis ederek O'na tesbih et. Binâen'aleyh O'nun zâten ve sıfaten kendisine mahsus olan Allah, er-Rahmân, Hallâk, Rezzâk, Âlimü'l-gayb, Ekber, A'lâ gibi isimleri başkasına ıtlak câiz olmayacağı gibi, ef'âl ve sıfâtını anlatmak için vârid olan isimleri de sâde lügatta mevzû' olan ve eşyâya iştirâki bulunan mânalarla değil, O'nun şân-ı ulûhiyetine[1] lâyık olmayacak noksan şâibelerinden tecrid ve tenzih ederek لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] olan zât-ı kibriyâsına yaraşan şer'î bir mâna ile mülâhaza etmek ve ibtizal ve istihfâfı iş'âr edecek mahal ve ahvâlden sıyânet eyleyip saygı ve tâzim ile zikreylemek lâzım gelir. Bundan dolayı keyd, mekr, intikam gibi ef'âl-i ilâhiye hakkında vârid olan isimler dahi şân-ı ilâhîde noksan şâibelerinden tenzih olunarak yüksek bir mânada mülâhaza edilmelidir. Şüphe yok ki evvelki sûrenin [5738] âhirinde اِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْداً. وَاَكِيدُ كَيْداً. فَمَهِّلِ الْكَافِرِينَ اَمْهِلْهُمْ رُوَيْداً [et-Târık 86/15-17] buyurulması akibinde burada böyle ism-i Rabb'in a'lâ olduğunun ihtârı O'nun keyd ü imhâlinde ulüvv ve galebesiyle Peygamber'e olan vaadin tahakkuk ve incâzına bir teminattır. Ve böyle Rabbinin a'lâ ismine tesbih ile emir, O'na karşı vazîfe-i şükrâna davettir. Şundan da gaflet etmemek lâzım gelir ki ismi tenzih eblağ bir surette

1 M: "ulviyyetine".

müsemmâyı tenzihtir. Çünkü müsemmânın ulviyet[1] ve kudsiyeti ismin ulviyet ve nezâhetiyle ifade olunur. Bundan dolayı burada bazıları besmelede geçtiği üzere إِلَى الْحَوْلِ ثُمَّ اسْمُ السَّلَامُ عَلَيْكُمَا mısrâ'ında[2] olduğu gibi "isim" lafzı "mukham"dır demiş, bazıları da "isim"den murad müsemmâdır,[3] bazıları da isim müsemmânın aynıdır demiş iseler de hepsinin murâdı ismin tenzîhinden müsemmânın tenzîhi lâzım geleceğini ve asıl maksad sade lafzı değil, sıfât[4] ve esmâsıyla müsemmânın zâtını tenzîhe râci' olduğunu anlatmak diye telâkkī olunmak gerektir. Nitekim Sâhib-*Keşşâf* da تَسْبِيحُ اسْمِهِ تَعَالَى: تَنْزِيهُهُ عَمَّا لَا يَصِحُّ فِيهِ مِنَ الْمَعَانِي الَّتِي هِيَ إِلْحَادٌ فِي أَسْمَائِهِ سُبْحَانَهُ كَالْجَبْرِ وَالتَّشْبِيهِ مَثَلًا... وَأَنْ يُصَانَ عَنِ الْإِبْتِذَالِ وَالذِّكْرِ، لَا عَلَى وَجْهِ الْخُشُوعِ وَالتَّعْظِيمِ demekle[5] bunu anlatmak istemiştir. İmam Ahmed ve Ebû Dâvûd ve İbn Mâce ve daha diğerleri Ukbe b. Âmir-i Cühenî'den rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ [el-Vâkıa 56/74, 96; el-Hâkka 69/52] nâzil olduğunda Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bize buyurdu ki: 'اِجْعَلُوهَا فِي رُكُوعِكُمْ onu rükû'unuzda yapın', sonra سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى nâzil olunca da 'onu sücûdunuzda yapın اِجْعَلُوهَا فِي سُجُودِكُمْ' buyurdu."[6] Ve mâlumdur ki rükûda سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ secdede سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى denilir. Yine İmam Ahmed ve Ebû Dâvûd ve Taberânî ve *Sünen*'de Beyhakī İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى'yı okuduğu zaman سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى derdi.[7] Görülüyor ki bunlar sâde ismi tenzih değil, müsemmâyı tenzihtir. Ma'amâfîh رَبِّيَ الْأَعْلَى, رَبِّيَ الْعَظِيمِ diye büyük, yüksek, münezzeh isimleriyle tenzihtir. Buna nazaran فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ denildiği gibi burada da

---

1 M: "ulviyyeti".
2 *Dîvânu Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî,* nşr. Hamdû Tammâs, Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004, s. 51.
3 H -"bazıları da "isim"den murad müsemmâdır".
4 H ve B: "sıfat".
5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 737-738:
تسبيح اسمه عز وعلا: تنزيهه عما لا يصح فيه من المعاني التي هي إلحاد في أسمائه، كالجبر والتشبيه ونحو ذلك، مثل أن يفسر الأعلى بمعنى العلو الذي هو القهر والاقتدار، لا بمعنى العلوّ في المكان والاستواء على العرش حقيقة، وأن يصان عن الابتذال والذكر، لا على وجه الخشوع والتعظيم
6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 155; Ebû Dâvûd, Salât, 150; İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 20:
سمعت عقبة بن عامر الجهني يقول: لما نزلت «فسبح باسم ربك العظيم» قال لنا رسول الله صلى الله عليه وسلم: اجعلوها في ركوعكم، فلما نزلت «سبح اسم ربك الأعلى» قال: اجعلوها في سجودكم.
7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 232; Ebû Dâvûd, Salât, 152:
عن ابن عباس أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا قرأ «سبح اسم ربك الأعلى» قال: سبحان ربي الأعلى.

سَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْاَعْلٰى denilmek zâhir [5739] olurdu. İsme mukham diyenlerin murâdı budur. Lâkin söylediğimiz vechile Rabb'in kendisini tenzih maksud olduğu gibi isminin tenzîhi de maksud olduğuna tenbih için سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْاَعْلٰى buyurulmuştur. الْاَعْلٰى "Rabb"in de, "ism"in de vasfı olabilir; ihtirâzî değil, kâşifedir. Zira başka rab yoktur, gerçi esmâ çoktur ve beyinlerinde merâtib vardır. Meselâ ism-i zât olan Allah ism-i celîli hepsinden üstün ism-i[1] câmi'dir. "İsm-i A'zam" tâbiri de vardır. Bu itibar ile azîmi, a'zamı, aliyyi, a'lâsı şüphesiz ki vardır. Lâkin esmâ-i ilâhiyenin hepsi esmâ-i hüsnâ olduğu için diğer isimlere nazaran cümlesi a'lâdır, tenzîhi lâzımdır. Bilhassa "A'lâ" ismi veya vasfı da bu mânayı nâtık olmak itibariyle bir sıfat-ı kâşife demektir. Bu haysiyetle "el-A'lâ" "Rabb'e nazaran vasıf, "ism"e nazaran atf-ı beyan müfâdını ifade etmektedir. İki takdirde de "ulüv"den murad mekânî yükseklik değil, kudret ve âsârda, kuvvet ve ahkâmda ekmeliyet mânasına üstünlüktür. Tesbih kavlî ve fiilî olur ve yukarılarda da geçtiği üzere namaz ve bâhusus nâfile namaz mânalarına da müte'âref olmuştur. Tesbîh-i kavlî lisânen yapılan tenzih ve takdistir ki سُبْحَانَ اللهِ demek bunun alemi olmuştur. İbâd tarafından tesbîh-i fiilî kalben tevhid ve tenzîhe itikad, fiilen de onu ifade eden ef'âl ile ibadettir ki namaz, mâlen bedenen cihad, bi'l-fiil emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker o cümledendir. فَسُبْحَانَ اللهِ حِينَ تُمْسُونَ وَحِينَ تُصْبِحُونَ'da [er-Rûm 30/17] namaz mânasına olduğu geçmişti. "İsm"e izâfetle namaz mânasına olduğu zaman بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ gibi باء ile sılalanmak lâzım gelir. Çünkü namaz isme kılınmaz, isim ile kılınır. Burada da *Bahr*'da İbn Abbas'tan صَلِّ بِاسْمِ رَبِّكَ الْأَعْلَى mânasına tefsir edilmiş olduğu ve harf-i cerrin hazfolunmuş bulunduğu dahi nakledilmiştir.[2] Lâkin hilâf-ı zâhirdir. Âlûsî'nin nakline göre İsâmuddin demiştir ki: "'İsm' ile murad eser olmak da ba'îd değildir. 'Rabb-i A'lâ'nın[3] âsârını noksandan tenzih et' demek olur. Çünkü Allah sübhânehu [5740] ve teâlâ'nın eseri de

---

1 M ve B -"ism-i".

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 468; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 455. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 127:

وقال ابن عباس: معنى الآية: صلّ باسم ربك الأعلى كما تقول ابدأ باسم الله وحذف حرف الجر.

3 H: "Rabbü'l-âlemîn'in".

O'na delâlet etmek itibariyle ismi gibidir. Bu surette mahlûkātı Allah teâlâ'nın mahlûku olmak haysiyetiyle ve مَا تَرٰى فِى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍ [el-Mülk 67/3] kavline münâfî olacak vechile ayıplamaktan men' olunmuş[1] olur."[2] Âlûsî'nin dediği gibi mâba'dindeki sıfatlarda bunu andıracak bir vecih bulunmakla beraber "ism"in mâruf olan mânasını mâni' bir karîne olmadığı hâlde zarûretsiz bir tevil gibi görünür. Bundan her şeyi haddizâtında tenzih gibi bir şirk mânası tevehhüm etmemelidir. Çünkü maksad mahlûkātın kendilerine nazaran bizzat kendilerini tenzih değil, tasrih olunduğu üzere Allah teâlâ'nın mahlûku olmaları ve O'na delâlet eylemeleri haysiyetiyle ayıpdan, eksiklikten tenzih olduğu ifade olunmuştur ki bu da Allah teâlâ'nın sıfatı olan halk fiilini ve delâlet eylediği sıfâtı tenzîhe ve وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ [el-İsrâ 17/44] mazmûnuna râci'dir. Âlemden hâlık[3] ve sâni'a, sıfât-ı fi'liyesinden sıfat-ı zâtiye ve ma'neviyesine istidlâl ederken zihnimizde husûle gelen hâlık, rab, kādir, âlim ve sâire gibi mefhumlarla suver-i zihniyemiz dahi O'nun âsârı olmak itibariyle bunda dâhil olur ki "esmâ-i ilâhiye" dediğimizde akl u nakilden edindiğimiz bu mefhumlar ve kelimelerdir. Bunlar hem eşyânın sâni'ine delâlet eden vechi مَا يُعْلَمُ بِهِ الصَّانِعُ olan âlemin vech-i delâlet olan suver-i ilmiyesi, hem de Hâlık teâlâ'nın bize celâl ve ikram ifade eden eseri ve âyâtı demek olan vechidir ki biz Allah'ı bunlarla hepsinin mâverâsında tanırız. كُلُّ مَا خَطَرَ بِبَالِكَ وَاللّٰهُ وَرَاءَ ذٰلِكَ'dir, buna nazaran "isim", delâlet-i vaz'iyesi bulunan lafızdan ibaret değil, müsemmâya aklen de vech-i delâlet olan mefhumlara, nisbetlere muntabık olarak مَا يُعْلَمُ بِهِ الصَّانِعُ mânasına teşmil edilmiş oluyor. Bundan dolayı Şeyh Abduh İsam'ın bu fikrini şu suretle ifade ederek yegâne bir mâna gibi göstermiş de demiştir ki: "Bu gibi âyetlerde ismullah[4] مَا يُعْرَفُ بِهٖ O'nu marifete sebep olandır, Allah ise bize sıfâtıyla tanınır, bizim zihinlerimiz O'nu ancak

---

1 M: "olmuş".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 315:

وقال عصام الدين: لا يبعد أن يراد الاسم الأثر أي سبح آثار ربك الأعلى عن النقصان فإن أثره تعالى دال عليه سبحانه كالاسم فيكون منعا عن عيب المخلوقات أي من حيث إنها مخلوقة له تعالى على وجه ينافي قوله تعالى «ما تَرى فِي خَلْقِ الرَّحْمنِ مِنْ تَفاوُتٍ».

3 H: "halk".

4 B -"ismullah".

âlim, kādir, hakîm ilh... diye halkında [5741] nazarımızın bizi kendisine delâlet ve vicdânımızın hidâyet eylediği vechile tanır, ve Sûre-i Rahmân'da تَبَارَكَ اسْمُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/78] diye ذُو ile okunan kıraatte Zü'l-celâli ve'l-ikrâm olmakla vasfolunan isim de budur. Ve bu مَا يُعْرَفُ بِهِ الْمُسَمَّى mânasına isim, وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُوالْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/27] kavl-i celîlindeki "vech"tir. Çünkü "vech", "sâhibinin kendisiyle tanındığı"dır. Belki vech sâhibi ancak vechiyle tanınır. وَعَلَّمَ اٰدَمَ الْاَسْمَٓاءَ كُلَّهَا [el-Bakara 2/31] kavlinde mezkur olan esmâ da bu mânaca isimdendir ki eşyânın kendisiyle tanındığı rüsûmu demektir. Bu vechile Allah'ın ismi de zihinlerimizin Allah'a teveccüh etmesi ne ile mümkin oluyorsa odur. Allah bize bu ismi tesbih ile emrediyor. Yani O'nda mahlûkāta benzemek[1] yahut onlardan birisinde aynıyla zuhur etmek yahut şerîk veya veled ittihaz eylemek veya bunlar kabîlinden O'na lâyık olmayacak bir noksan bulunmaktan tenzih etmemizi emrediyor. Biz O'na akıllarımızı ancak şöyle tevcih ederiz: O her şeyin hâlıkıdır, ilmi mevcûdâtın bütün inceliklerini muhîttir ilh... Nitekim اَلَّذٖى خَلَقَ فَسَوّٰى ilh... buyurulur. Bizim O'nu böyle bütün kâinâtı halk ve îcad ve tesviye etmiş, takdir ve hidâyet eylemiş olmak gibi evsâf ile tanımamız îcab eder."[2] Görülüyor ki "ism"in bu târif ve îzâhı İsam'ın eser mânasıyla îzah ederek فَإِنَّ أَثَرَهُ تَعَالَى دَالٌّ عَلَيْهِ سُبْحَانَهُ كَالْإِسْمِ dediği mâna üzerinde bir intikal hatvesini tazammun eden bir târiftir ki bunun hâsılı, "isim"de muteber olan delâlet-i vaz'iyeyi, delâlet-i akliye ve tabî'iyeye ta'mîm etmektir ve binâen'aleyh bir mecazdır. Bizâtihi âlemi tenzih ve takdis mânası tevehhüm olunmamak ve tenzihte gözetilen kayd-ı haysiyet iyi mülâhaza edilmek şartıyla haddizâtında sahih bir mânadır. Karîne-i mücevvize

---

1 B: "benzememek".

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 47:

اسم الله في مثل هذه الآية هو ما يعرف به والله انما يعرف لنا بصفاته فلا تعرفه أذهاننا إلا بأنه العالم القادر الحكيم إلى آخر ما دلنا عليه النظر في خلقه وهدانا إليه الوجدان السليم في وصفه وهذا هو الإسم الذي يوصف بأنه ذو الجلال والإكرام في قراءة من قرأ في سورة الرحمن «تبارك اسم ربك ذو الجلال والإكرام» والإسم بهذا المعنى «ما يعرف به المسمى» هو الوجه في قوله تعالى «ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام» فإن الوجه يعرف به صاحبه بل لا يكاد يعرف صاحب الوجه إلا بوجهه والإسم بهذا المعنى هو المذكور في قوله تعالى «وعلم آدم الأسماء كلها» أي رسوم الأشياء وما تعرف الأشياء به فإسم الله هو ما يمكن لأذهاننا أن تتوجه إليه به والله يأمرنا بتسبيح هذا الإسم أي تنزيهه عن أن يكون فيه ما لا يليق به من شبه المخلوقات أو ظهوره في واحد منها بعينه أو اتخاذه شريكا أو ولدا أو ما ينحو هذا النحو فلا نوجه عقولنا إليه إلا بأنه خالق كل شيء المحيط علمه بدقائق الموجودات كما قال «الذي خلق فسوى» فعلينا أن نعرفه بأنه خلق الكائنات وأوجدها وسواها... وأنه الذي قدر فهدى.

vardır.[1] Ancak esmâ-i ilâhiye tevkīfî olması esasına ve zâhirden sarf-ı nazar için karîne-i mâni'a zâhir bulunmamasına nazaran mecaza udûl ba'îd[2] olur. Şu kadar ki bunda müsemmâya delâleti bir mefhum vâsıtasıyla olan esmâ-i sıfât ve ef'âlin vech-i delâletlerini bir îzah fâidesi vardır. [5742] Sûfiyye mizâcınca da sıfât zâtın, esmâ sıfâtın, âsâr esmânın muktezâsı olan ahkâmı olduğuna göre âsâr esmânın kendisi değil, ahkâmıdır. İsam'ın buna[3] isim gibi dâll demesi de hakikaten isim olmadığını iş'ârdır. Meselâ "mahluk" eser, "hâlık" isim, "halk" sıfat, bu isim ve sıfatla muttasıf olan "Zât-ı Hak" da mevsuf ve müsemmâ olan Zât-ı A'lâ'dır. Ve bu isimlerin sıfatların tenzîhi ile tenzîhi matlub olan O'dur, âsârın kendisi değildir. Tenzîhin mânası da dediğimiz gibi bu esmâ ve sıfâtı âsâr ve mahlûkātın şuûn-ı imkâniyesinden tecrid ederek hepsinden üstün tutmak ve şirke sapan veya O'nu halkına teşbih ile târif eden mülhidlerin yaptığı gibi onlara ona lâyık olmayan bir mâna karıştırmamaktır. Şu hâlde asıl maksad zâtı tesbih[4] olduğu hâlde doğrudan doğru onun[5] tesbîhi emrolunmayıp da ismin tesbîhi emrolunması tesbîh-i kavlî bakımından tenzîh-i zat ancak ismin nezâhetiyle ifade olunabileceğinden, tesbîh-i fi'lî bakımından da zât-ı baht bizim dünyada ukūl ve ezhânımızın doğrudan doğru teveccüh ve idrâkinden çok yüksek ve O'na teveccüh ve marifetimizin ancak sıfâtına delâlet eyleyen esmâ veya âsâr ile kābil olabileceğinden dolayı demek olur. Gerçi rü'yetullâha kāil olan ehl-i sünnete göre tecellî-i zat dahi câiz demek ise de o uhrevîdir. Sûrenin âhirinde قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى. وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّه۪ فَصَلّٰى buyurulması tesbîhin kavlî ve fi'lîden e'am olduğunu anlatır. Sonra وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى buyurulması da uhrevî tecelliyâtın ekmeliyetini tansis eyler. Biz bu bahsi şöyle hulâsa etmek isteriz: "İsim" مَا يُعْرَفُ بِهِ الْمُسَمَّى mânasıyla lafzî, aklî, tabî'î delâletlerin hepsinden e'am olarak zihinlerimizin zât-ı müessire teveccühüne sebep olan ve bizde ona dair

1 H -"Karîne-i mücevvize vardır".
2 H: "bedî'".
3 B: "bunu".
4 H: "teşbih".
5 M ve B: "onu".

bir vech-i marifet ifade etmek üzere birtakım suver-i zihniye ve mefhûmât husûle getiren bilcümle sıfât ve âsâra dahi şâmil olabilirse de mantık ve rûhiyâtta mâlum olduğu üzere bizim idrâkât ve tasavvurâtımızı ifade eden mefhumların [5743] en vâzıh ve en itkanlı olanları suver-i lafziye ve kelâmiye ile ifade ve tebliğ olunabilen mefhumlar olmak hasebiyle, “isim” denildiği[1] zaman bundan tam mânasıyla mütebâdir olan hakikat bize müsemmâlarını lisânî suretler iktisâ ederek gerek alem[2] ve gerek evsâf hâlinde ifade eden esmâ ve sıfâttır. Fi'l-vâki‘ تَأَمَّلْ سُطُورَ الْكَائِنَاتِ فَإِنَّهَا مِنَ الْمَلَإِ الْأَعْلَى إِلَيْكَ رَسَائِلُ meşhûresi mûcebince kâinat satırlarının hangisi teemmül olunsa bize Mele'-i A‘lâ'dan birer risale oldukları tebeyyün eder. Fakat bunların birer risale olabilmesi sade şuurumuza ilişmeleriyle değil, zihinlerimizde giyinmiş[3] oldukları sûret-i kelâmiyeleri iledir ki o mefhumlar bunların mantuk ve medlulleridir. Onun için burada da اسْمَ رَبِّكَ'den murad gerek ism-i zat ve gerek ism-i sıfat olarak Allah teâlâ'nın zatı[4] ve sıfatına delâlet için söylenilecek, düşünülecek olan lisânî isimler olmak zâhir ve mütebâdirdir ki, bunların en güzelleri de Kitap ve sünnette vârid olan esmâ-i hüsnâdır. Bu cihetle bunlar sem‘e tevakkuf eden lisânî ve şer‘î haysiyetleri hâiz olduğu gibi mantuk ve mefhumları itibariyle aklî haysiyeti de hâizdirler. Bu sebeple burada tesbih ve tenzih emrinin vechine işaret olmak üzere “rabbike'l-a‘lâ” ismi ihtar olunmuş, sonra da bu rubûbiyet ve ulviyetin tavzih ve isbâtı için şu sıfatlarla tavsif buyurulmuştur:

{اَلَّذِى خَلَقَ} O ki yarattı ❁ her şeyin hâlıkıdır. O ilk evvel halketme fiili, hâlıkiyet sıfatı, Hâlık isim ve vasfıyla bilinir. Şüphe yok ki yaratan Hâlık, yaratılan mahluktan yüksek ve üstündür. O mahlûkta bulunan imkân ve hudûs, illete ihtiyaç gibi noksan vasıflardan münezzehtir. Binâen‘aleyh Hâlık ile mahlûku esmâ ve sıfâtta karıştırmamalı, Hâlık'ın ismini a‘lâ tanıyarak tesbih ve tenzih etmelidir. “El-A‘lâ” “Rabb”in sıfatı olduğuna

---

1 H: “dediğimiz”.
2 H: “âlem”.
3 H -“olabilmesi sade şuurumuza ilişmeleriyle değil, zihinlerimizde giyinmiş”.
4 B: “zatına”.

göre, bu اَلَّذٖى mevsulleri de “Rabb”in sıfatıdır. Lâkin “a‘lâ” “ism”in sıfatı veya beyânı olduğuna göre -ki daha zâhirdir- [5744] bunun da “ism”e sıfat olması lâzım gelir. Yoksa “Rab” ile sıfatı arası faslolunmuş olur. Bu ise nahven câiz değildir. Hâlbuki halk “ism”in fiili değil, müsemmâsının fiili olduğu için “ism”e sıfat olması mâkul olmaz. Bu surette, اَلَّذٖى sıfat olmayıp هُوَ الَّذي takdîrinde cümle-i istînâfiye olmak evlâ olur. Ma‘amâfîh halk doğrudan doğru mukteză-yı zat olmayıp tekvin sıfatının muktezâsı olmak hasebiyle Hâlık isminin hükmü olmasına binâen isim üzerine icrâ edilmiş olması da güzel bir nüktedir. Nitekim Ehl-i sünnet âlim^un bi-ilmihi, kādir^un bi-kudretihi, mürîd^un bi-irâdetihi, mütekellim^un bi-kelâmihi, hâlık^un bi-sıfatihi[1] ve fi‘lihi demekle, sûfiyye de âsâr ve ahkâm esmânın muktezâsıdır demekle bu nükteye işaret etmişlerdir. Evet, O Hâlık yarattı da {فَسَوّٰى} tesviye etti ❁ yarattığını muhtelif suretler içinde düzenine koyup düzgünleştirdi. Sade basit bir halk ile bırakmadı, birçok halklar yaptı. Ve onları bir nizam ile ta‘dîl ve tesviye de buyurdu. Ki bu da “rab” isminin muktezâsı olan rubûbiyetin hükmüdür. Bundan dolayı O'nun bir ismi de “Rabb-i adl”dir.[2] Ve şüphe yok ki rab, merbubdan a‘lâ ve üstündür. Şu da şân-ı rubûbiyetin bir tafsîlidir:

{وَالَّذٖى قَدَّرَ فَهَدٰى} Ve O ki takdir etti de hidâyet buyurdu ❁ yarattığı her şeye قَدْ جَعَلَ اللّٰهُ لِكُلِّ شَىْءٍ قَدْرًا [et-Talâk 65/3] vefkince ilm ü iradesiyle bir kader tâyin eyledi: Cinslerinde, nevilerinde ferdlerinde, sıfatlarında, fiillerinde, ecellerinde birtakım hususiyetlerle[3] birer had ve mikdar tahsis etti. İmkân tabiatında[4] hep bir ve müsâvî olan eşyâdan her birini vücudda yekdiğerinden birer mikdar ile temayüz ettirerek muhtelif mâhiyetler, muhtelif hüviyetler ile tenvî‘ ve takyid ve tahdid[5] eden birer biçim takdir buyurdu da ona göre her birini kendilerinden tab‘an veya ihtiyâren sâdır olacak husûsiyyât ile hâriçlerinden [5745] sâdır

---

1 H: “sıfâtihî”.
2 H ve B: “âdil'dir”.
3 H: “husûsiyetleriyle”.
4 H: “tâbirinde”.
5 B: “tehdid”.

olacak husûsiyyât arasında vâsıl olacakları gāye-i hilkatlerine doğru tevcih buyurdu. Ona göre hâssıyetler[1], meyiller, ilhamlar halkı, deliller nasbı, âyetler inzâliyle mâ-hulika-lehleri olan mikdâra müyesser kılmak üzere yoluna koydu, hükm-i rubûbiyetle terbiye sayesinde[2] mebde'den müntehâya, dünyadan âhirete doğru her birini yetiştireceği neticeye âkıbete îsâl veya irşad etmektedir. Bu meyanda insana da akıl ve din hidâyetleriyle kendini ve yolunu göstermekte ve muhâtab-ı hâs olan zât-ı Muhammedîye nübüvvet ve risaleti mukadder kılıp hidâyet ve muvaffakiyet ihsan buyurmuştur.

Ecrâmın yekdiğeri etrafında feleklerindeki seyr ü hareketleri ve besâitten mürekkebâta doğru ecsâmın, me‘âdinin, nebâtâtın, hayvânâtın ahvâli tetebbu‘ ve tedkik olunursa her birinde akıllara hayret veren ve nıtâk-ı nukūle[3] sığmaktan uzak bulunan ne kadar derin, ne kadar ince, ne kadar büyük ilm ü kudret ile idare ve hidâyet tecelliyâtı görülür. Bilhassa insana mahsus olan zâhir ve bâtından hidâyet envâ‘ı,[4] bâhusus akıl ve din hidâyeti ise onların merhalelerle üstünde, derecelerle fevkindedir. Bununla beraber hiçbiri kādirsiz[5] olmadığı gibi hiçbiri de mikdarsız, hadsiz değildir. Hepsi kemmiyet kanunlarının hükmü altında mekādîr-i mahsûsa ile mahduddur. Hiçbirinde nâmütenâhî kudret-i külliye yoktur. O ancak onları takdir edip yollarına koyan Mukaddir, Hâdî, Alîm, Kadîr'in san‘atı ve O'nun şân-ı rubûbiyetidir. Şüphe yok ki bu takdir ve hidâyeti yapan ilim ve kudret-i rabbâniye hidâyete muhtaç olan ve mikdâr-ı mahsus ile mukayyed bulunan mukadder kâinâtın hepsinden a‘lâ ve üstündür. Bazıları burada "hidâyet"i akıl ve din hidâyeti gibi insana mahsus olan hidâyet ve irşad ile, bazıları da ale'l-umûm zîhayât olanlara ait olmak üzere yaşadıkları müddette kendilerine göre muhtaç olacakları erzâk vesâir levâzım-ı hayâtın takdîriyle onlardan intifâ‘ yollarını [5746] tanıtmak ve kaçılacaklardan kaçılıp koşulacaklara

1 B: "husûsiyetler".
2 H: "siyâkında".
3 H: "ukūle".
4 B +"ve".
5 H: "kadîrsiz"; B: "kadrsiz".

koşulmak ve ona göre uzvî vazifelerini îfâ ettirmek mânasıyla hayvânâta müte'allik ilhâmât ve sevk-i fıtrî ile tefsir etmişlerse de, doğrusu insanlara mahsus olan ve bilhassa Resûlullah'a ait bulunan hidâyet ve irşad bunun en yüksek misâl ve mâ-sîka-lehi olmakla beraber, هَدٰى ıtlakının zâhiri قَالَ رَبُّنَا الَّذٖٓى اَعْطٰى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدٰى [Tâhâ 20/50] gibi her şeyi gerek tabîî ve gerek ihtiyârî surette hilkati gayesine tevcih mânasıyla umum eşyâya şâmil olmaktır. Öyle ki bir kürenin diğerine doğru mihver veya mahrekinde devri, bir cüz'ün diğer bir cüz'e incizâbı, bir gazın inbisat ve inkıbâzı, bir taşın yerine düşmesi, bir ma'denin tebellürü, bir tuzun suda erimesi, bir kömürün müvellidü'l-humûza ile işti'âli, bir zerrenin uzviyete sevki, bir hüceyrenin bir hüceyreyi telkīhi gibi hâdisâtın husûlü dahi hep bu hidâyet cümlesinde dâhildir.

قَدَّرَ bütün mahlûkātı zevât ve sıfâtında her birinin hususiyetlerine göre takdirlerine şâmildir. Semâvât ve Arz, kevâkib ve anâsır, me'âdin, nebâtât, hayvânât ve insanlardan her birine cüsse ve cesâmetçe birer mikdâr-ı mahsus, yine her birine bekādan bir müddet-i mahsûsa ve sıfât ve elvândan, tu'ûm ve revâyihten, evzâ' ve etvârdan, hüsn ü kubuhtan, saadet ve şekāvetten, hidâyet ve dalâletten bir mikdâr-ı ma'lûm takdir edip وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُ وَمَا نُنَزِّلُهُٓ اِلَّا بِقَدَرٍ مَعْلُومٍ [el-Hicr 15/21] buyurduğu gibi, bir kader-i ma'lûm ve bir kader-i mahsus ile tahdid ve tahsis eylemiştir ki, bu mânada a'lâ-yı illiyyînden esfel-i sâfilîne kadar bütün eşyâ ve avâlim dâhildir. Onun için bunun tefsir ve tafsîline cildlerle yazı yazılsa kifayet etmez, her birini sâha-i şuhûdda tedkik îcab eder. Bununla beraber indallah mâlum olan o sırr-ı kader bizim için zuhûrundan evvel tamamen mâlum da olmaz. Sonra هَدٰى şunu gösterir ki: Tabî'at-ı imkâna nazaran her şey ale's-seviyye vücud ve ademden her hususiyete kābil olmakla beraber, [5747] Hâlık'ın takdir ve tahsîsi ile vücudda her mizac bir kuvve-i hâssaya müsta'id kılınmıştır. Ve her kuvve ancak muayyen fiillere sâlih olmuştur. Tabiatta ıttırad ve atâlet kanunu diye ifade olunan tabî'at-ı imkâna nazaran her cisim, nâmütenâhî harekâta kābil farzolunurken cisimlerin mahdud ve mütenâhî hareketler

içinde vücudlarının tükenip tabiatlarının hitâma erdiğini görürüz ki, bu işte Hâlık'ın o tabiata tahsis buyurduğu bir kader-i mâlum, bir isti‘dâd-ı mahsustur. Ve her biri bir fi‘l-i muayyene masdar olan bu hâs kuvvelerin o eczâ ve a‘zâ ve ecrâmda halkıyla maslahatının itmâmı için gāye-i mahsûsalarına tevcîhi[1] de o takdir dairesinde hidâyet-i mahsûsadır. Bütün bunların üzerinde mukaddir ve hâdî olarak hâkim olan kudret-i rabbâniyenin hepsinden yüksek olduğu zâhir bulunmakla O'nun ism-i a‘lâsı bütün bunlardaki mahdûdiyet ve noksan şâibelerinden tenzih olunmalı ve binâen‘aleyh O'nun emr ü tedbîri kâfirlerin keydine gālib olacağında şüphe etmemelidir. O halk u tesviye ve takdir ve hidâyet şevâhidi ile beraber şu vasıf da buna bilhassa şâhiddir:

{وَالَّذٖٓى اَخْرَجَ الْمَرْعٰى} Ve o ki o mer‘âyı çıkardı ❁ Ve'n-Nâzi‘at'ta اَخْرَجَ مِنْهَا مَٓاءَهَا وَمَرْعٰيهَا وَالْجِبَالَ اَرْسٰيهَا مَتَاعاً لَكُمْ وَلِاَنْعَامِكُمْ [79/31-33] buyurulduğu üzere insanların ve hayvanlarının temettu‘[2] ve intifâ‘ları için güdek ve yaylım yeri olan o mer‘âyı; o otlaklar, o yaylalar, mezra‘alar, bahçeler, ormanlardaki türlü nebâtât ve eşcâr ve esmârı kudret-i rabbâniyesiyle ter ü taze yetiştirip çıkardı {فَجَعَلَهُ غُثَٓاءً اَحْوٰى} sonra da onu kapkara bir gusâya çevirdi ❁ gübre ve kömür hâline getirdi ki en bâriz kābiliyetleri yanıp tutuşarak ateşe hizmet etmektir. Ve işte hakka karşı keyd arkasında koşan kâfirlerin ve insanlığın cismânî zevklerinden öte kadr ü kıymetini tanımayan bedbahtların âkıbeti de bundan beter [5748] olarak geleceği vechile ebedî büyük ateşe odun ve çıra olmaktan ibarettir.

"Gasy" ve "gaseyân" mânalarıyla alâkadar olan "**gusâ**", lügat ve tefsirlerde beyan olunduğuna göre sel suyunun mer‘alardaki otları, çöpleri birbirlerine katarak sürükleyip getirdiği ve derelerin etrafına fırlattığı ot çöp, yaprak ve köpük makūlesi halîtalara denir ki "sel kusuğu" tâbiriyle tercemesini muvâfık gördüm. Âlûsî'nin *Mecma*‘dan[3] nakline göre aslı[4]

---

1 H: "tevcîh".
2 B: "temettu‘u".
3 H: "*Mecmû‘a*'dan".
4 B: "asıl".

perakende cinslerden[1] ahlâttır. Arab, perakende kabilelerden toplanmış olan kavme "ahlât" ve "gusâ" tâbir ederler.[2] "**Ehvâ**" karamsı, esmer, koyu yeşil, isli doru[3] renklere ıtlak olunur. Burada esved veya esmer veya ahdar mânalarıyla tefsir edilmiştir. Birinci ve ikincide "gusâ"ya sıfat, üçüncüde mer'âya râci' olan فَجَعَلَهُ zamirinden hâl olması mülâhaza olunmuştur ki, "kapkara veya esmer bir gusâya çevirdi" yahut "yemyeşil iken bir gusâya çevirdi" demek olur.

Burada biri icmâlî biri tafsîlî iki nazar vardır:

Birincisi: Mer'âlardaki yeşil nebâtâtın kuruyup dökülerek veya hayvânât tarafından yenilip[4] ifraz edilerek sel sularının süpürüp sürükleyeceği gübre ve teressübât hâline getirilmesidir ki o zaman kömür gibi siyah veya esmer, kābil-i ihtirak bir madde olur kalır.

İkincisi: Tabakāt-ı Arz ve maden ilimlerinde bahsedildiği üzere karbon (fahm) teşekkülâtına ait "turb" denilen kābil-i ihtirak madde ile taş kömürlerinin sûret-i tekevvününe işaret olmasıdır ki, her iki surette de insanlığı sırf cismânî ve hayvânî bedenden ibaret telakkī eden ve bütün zevklerini وَالَّذِينَ كَفَرُوا يَتَمَتَّعُونَ وَيَأْكُلُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْاَنْعَامُ [Muhammed 47/12] buyurulduğu üzere hayvan gibi yiyip içip bedenî şehvetlerini istihsâlde arayanların âkıbetlerine nazar-ı dikkati celb vardır.

Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye'de bu âyetin tefsirine müte'allik olmak üzere tabakātü'l-arz ulemâsının [5749] ahcâr-ı fahmiye hakkındaki nazar ve keşiflerinden bahs ile der ki:

"Yevmiyye gazlı arazi sathı üzerindeki tecviflerde ve az mâileli[5] vâdilerde ve bataklık olan engin yerlerde nebâtâttan birtakım teressübât tekevvün eder ki bunlar tehallül ettikçe onlardan kābil-i ihtirak bir cisim husûle gelir ve bu rüsûblar ancak ahvâl-i mahsûsada tekevvün eder. Akarsularda

---

1 H: "cisimlerden".
2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 16:

وأصله على ما في المجمع الأخلاط من أجناس شتى والعرب تسمى القوم إذا اجتمعوا من قبائل شتى أخلاطا وغثاء.

3 M: "turu".
4 M (ilk baskı): "yerilip".
5 B: "mâili".

ve derin havzalarda ve suyu bazı zamanlar kuruyan mahallerde tekevvün etmez. Bu cisme 'turb' tesmiye olunur. Bunun tekevvünü[1] bilhassa suda ale'd-devâm mağmur nebâtât-ı haleviyenin terâkümünden neş'et eder ve bunlar sâir nebâtât-ı mâiye envâ'ı gibi sür'atle çoğalırlar. Rüsûbun asıl hamuru, yani su nebatlarının hepsini muhīt olan madde onlardan tekevvün eder. Bazen de nehir sularının cezbettiği müte'addid nebâtât-ı arzıye dahi onlara inzimam edip tehallüllerine yardım eder ve çok kere onların muhtelif derinliklerinde ve husûsen aşağı kısımlarına doğru defnolunmuş büyük ağaçlar bulunur. Rüsûbun tekevvün ettiği kum ve tafel (kuru balçık) üzerinde terâküm etmiş bulunurlar. Bazen de bu ağaçlar amûdî olarak mevzû' olurlar. Ekseriya da mekânlarında turbun tekevvün ettiği o mekânın engininde müsbet köklerinin yakınında kırılmış bulunurlar. Ahyânen bu ağaçlar turbun tekevvününden evvel sâbit oldukları mekânda defnolunmuş tam ormanlardan neş'et ediyor gibi bir düziye bırakılmış bir hâlde kesîrü'l-aded olur. Ve bunlar asrımızın nebatlarına nisbet olunur eşcâr-ı ratenciye ve pelid (bellût) envâ'ıdırlar. Bazen de lisân-ı usfur envâ'ından olurlar. Eşcâr-ı ratenciye takrîben hâlet-i tabî'iyesi üzere bâkīdirler. Çünkü bunlar salâbetini muhafaza ederler. Lâkin kurumuş ve tuza tehavvül etmiş olmakla kararmışlardır. Turbun tekevvün ettiği sahalarda sığır boynuzları, deve kemikleri gibi memeli hayvanlar bekāyâsı da bulunur. [5750] Turbun tekevvün ettiği sahalar muhtelif arazi envâ'ı üzerinde irtikaz eder. Ahyânen de tebellür etmiş arazi üzerinde irtikaz eyler, ve her hâlde kum veya balçık rüsûbâtı ile başlamamış olması nâdirdir. Mevâdd-ı turbiyeden bazısında öyle nebâtât bakıyyeleri bulunur ki birbiri üzerine terâküm etmiş muhtelif sihanda kütle-i vâhide olmuş cüz'-i süflîsine doğru daha ziyade kararmış ve giriftleşmiştir. Bazısında da yekdiğerinden munfasıl tabakalar şeklindedir. Bunlar kendilerini örten mütevâlî rüsûblarından mükevven muhtelif sihanda rüsûbât ile ayrılmışlardır. Bu rüsûbât da kumdan ve cîrî (alçı) yahut tafelî hacer-i mârından mükevvendir. Ve birçok tatlı su

1 H: "tekevvününü".

kavka'alarını ve ırmak sularının cezbeylediği berrî kavka'aları ihtivâ eyler. Ve çok kere turbun sathı sularla örtülüdür. Bazen de rutûbete münâsib muhtelif nebatlar biten bir arz ile örtülü olur. Yukarıda turbun ancak derinliği az sular tahtında tekevvün ettiğini söylemiştik. Lâkin cidden kalın turb rüsûbları da vardır. Bunlar ahvâl-i mahsûsada tekevvün etmişlerdir. Bu rüsûbların bulunduğu mekânlarda zann-ı gālibe göre tekevvünleri esnasında peyderpey hübût hâsıl olmuştur. Buna delil turb içindeki nebât-ı arz tabakaları ve mevâdd-i turbiye sahasında yerlerine yıkılmış ormanlar gibi atılmış ağaçlardır. Bunlar öyle ahvâldir ki o arza bir zaman kuruluk ârız olmuş, sonra diğer bir zaman sularla örtülmüş ve hâkezâ demektir. Mevâdd-i turbiyenin sath-ı arz üzerinde intişârı çoktur. Onun için bütün irtifâ'larda arzın muhtelif boşluklarını işgal ederek muhtelif vüs'atta havzalara tevezzü' etmiş olur. Bir kısmı Alp dağlarında olduğu gibi dağ başlarında ve Fransa'nın merkezinde ve emsâlinde olduğu gibi mürtefi'[1] sutûh-ı cebeliyede bulunur. Engin ovalarda da büyük mikdarda bulunur. Hatta Prusya'da ve Hollanda'da olduğu gibi büyük genişlikleri kaplar. Turbun ekserisi nehir nebatlarından tekevvün ettiği gibi [5751] bazısı da denizlerde muttasıl bataklıklarda tekevvün eder. Buralarda rüsûbât-ı turbiye üşniyye envâ'ından ve nebâtât-ı bahriyeden tekevvün eder. Nitekim bahr-ı muhîtin kumluk sahillerinde öyledir. Bazen de dağlar üzerinde nebâtât yapraklarından ve râtib vâdilerin diplerinde terâküm eden muhtelif bekāyâdan ârızî rüsûb hâsıl olur ve bundan[2] gayr-i ceyyid bir turb tevellüd eder. İhtirak için isti'mâli mümkin olmaz.[3]

1 H: "muhtelif".
2 H: "bunlardan".
3 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 6-7:
اعلم أنه يتكون على سطح الأراضي الغازية يوميا في تجاويف منها وفي الأودية ذات الانحدار القليل وفي الأماكن المنخفضة ذات المستنقعات رسوبات من نباتات متى تحللت تحصل منها جسم قابل للاحتراق ولا تتكون هذه الرسوبات إلا في أحوال مخصوصة فلا تتكون في المياه الجارية ولا في البرك العميقة ولا في المحال التي يجف ماؤها في بعض الأحيان وإنما تتكون في المحال التي تبقى فيها المياه الراكدة على الدوام وفي عمق قليل الغور وهذا الجسم يسمى عندهم بـ«التورب» وتكونه ينشأ خصوصا عن تراكم النباتات الخلوية المغمورة في الماء على الدوام وهي تتكاثر بسرعة كأنواع النباتات المائية فهي التي تتكون منها العجينة الأصلية للرسوب أي المادة التي تحيط بجميع النباتات المائية وربما ساعدتها في تحللها ويضاف إليها عدة نباتات أرضية جذبتها مياه الأنهار وكثيرا ما توجد أشجار كبيرة مندفعة في غور مختلف منها وخصوصا نحو جزئها السفلي فتوجد متراكمة على الرمل والطفل اللذين يتكون منهما الرسوب وأحيانا تكون هذه الأشجار موضوعة وضعا عموديا والغالب أنها تتكسر في مكانها بقرب جذورها المثبتة في قاع ذلك المكان الذي تكون فيه التورب وأحيانا تكون هذه الأشجار كثيرة العدد ملقاة

Taş kömür: Arzın içinde bulunan kömür teressübâtının turb gibi yekdiğeri üzerine terâküm etmiş nebâtâttan teşekkül ettiğinde şekkedilmiyor. Bunun delîli, o kömürde ve turbda büyük hurdebînlerle keşfolunan bekāyâ ve kezâlik ittisâlindeki mevâdd-ı tîniyede bulunan sâklar ve evrâk-ı adîdedir. Arziyyâtçıların bu meselede re’yleri müttefiktir. Ancak terâkümün keyfiyeti hakkında müttefik değildirler. Bazıları demişlerdir ki: Rüsûbât-ı fahmiye enhâr sularının yahut mukaddemâ bazı yerlerde mevcud olan denizlerin dalgalarının getirdiği büyük hacimde nebâtâtın gömülmesinden neş’et etmiştir. Bazıları da demiştir ki: Bu rüsûbâtın ekserisi mekşuf arzın havzımsı hufrelerinde oluyor. Su ağızları da ona mücâvir nebâtât bekāyâsını sevketmiş olur. Evvelki kavil merduddur. Çünkü bu surette bazı bilâdda bulunan tabakalar gibi cidden kalın kömür tabakaları tekevvün etmek için suların getirdiği büyük hacimli nebâtâtın büyük bir irtifâ‘ı bulunmak iktizâ eder. Yani sihanı bir ve sülüs yahut üç yahut kırk zirâ‘ olan kömür tabakaları kırk veya yetmiş beş veya yüz yirmi zirâ‘ sihanında haşeb tabakası iktizâ eyler, bunu ise akıl tecviz etmez. Çünkü bu tabakalar ne nehirlerin sathı üzerinde ne de denizlerin birçoğunun sathı üzerinde yüzmez. İkinci kavilde ise su‘ûbet yoktur. Bu ancak taş kömürün tekevvün ettiği uzvî maddelerin terâküm etmesi için lâzım gelen zamanı iktizâ eder.

في تجاه واحد فكأنها تنشأ عن غابات تامة اندفنت في المكان الذي كانت ثابتة فيه قبل تكون التورب وهي تنتسب إلى نباتات عصرنا هذا وهي أشجار راتنجية وأنواع من البلوط وقد تكون من أنواع لسان العصفور فالأشجار الراتنجية باقية على حالتها الطبيعية تقريبا لأنها حافظة لصلابتها لكن لما جفت واستحالت إلى غبار اسودت ويوجد في الفجوات التي يتولد فيها التورب بقايا حيوانات ثديية وهي عظام البقر وقرون الإبل ونحو ذلك والفجوات التي يتولد فيها التورب تركز على أنواع مختلفة من الأراضي وأحيانا تركز على المتبلور وفي جميع الأحوال يندر أن لا تكون مبتدئة برسوبات من رمل أو طفل أو بزلط ومن المواد التوربية ما تكون فيها بقايا النباتات المتراكمة على بعضها كتلة واحدة مختلفة الثخن أكثر اسودادا واندماجا نحو جزئها السفلى ومنها ما يكون على شكل طبقات منفصلة عن بعضها برسوبات مختلفة الثخن مكونة من الرسوبات المتوالية التي غطتها وهذه الرسوبات مكونة من رمل ومارن حجري جيري أو طفلي وتحتوي على كثير من قواقع المياه العذبة والقواقع الأرضية التي جذبتها مياه الأنهر وكثيرا ما يكون سطح التورب مغطى بالمياه وقد يكون مغطى أيضا بأرض تنبت فيها نباتات مختلفة تناسبها الرطوبة وقد قدمنا أن التورب لا يتكون إلا تحت المياه القليلة الغور لكن هناك رسوبات من التورب ثخنية جدا فالظاهر أنها تكونت في أحوال مخصوصة فالأماكن التي توجد فيها هذه الرسوبات حصل فيها على غلبة الظن متتابع في أثناء تكونها والذى يدل على ذلك طبقات الأرض النباتية التي في التورب والأشجار المقلاة في قاع المواد التوربية فكأنها غابات وقعت في محلها فهذه أحوال يعرض فيها جفاف الأرض زمنا ثم انغمارها بالمياه زمنا آخر وهكذا والمواد التوربية كثيرة الانتشار على سطح الأرض فتكون متوزعة أحواصا مختلفة الاتساع في جميع الارتفاعات شاغلة لتجاويف الأرض المختلفة فيوجد منها على قمم جبال كما في جبال الألب وعلى الأسطحة الجبلية المرتفعة كما في مركز فرنسا ونحوها ويوجد منها مقدار عظيم في السهول المنخفضة حتى أنها تغطي اتساعا كبيرا منه كما في بروسيا والهولانده وكما أن غالب التورب تكوّن من النباتات النهرية تكون بعضه أيضا في مستنقعات كانت تتصل بالبحار فهناك رسوبات توربية مكونة من أنواع الأشنة والنباتات البحرية كما في الشواطئ الرملية من البحر المحيط وأحيانا يحصل على الجبال رسوب عارض من أوراق النباتات وبقايا مختلفة تتراكم في قيعان الأودية الرطبة فيتولد منها تورب غير جيد لا يمكن استعماله للاحتراق.

Zâhirde bu zaman cidden uzun olmuştur. Asrımıza kadar kalmış kadîm ormanlarda [5752] senevî tekevvün eden karbon mikdarı hakkında bazıları demiştir ki: Bundan her karnda sihanı yüzde bir buçuk bir fahm tabakası tekevvün eder. Lâkin hayvânâtın tekevvününden evvel eski zamanda cev birtakım buharlarla meşhun idi, ondan cidden kuvvetli bir nebat olmuştu. Arz'ın bâtınından[1] da birçok hâmız-ı karbonik su'ûd ediyordu. O sebeple nebâtâtın bâtınında karbon sür'atle tesebbüt edebiliyordu. Hem tekevvünü uzun zaman iktizâ eden yalnız fahm-ı hacerî rüsûbâtı değildir. Rüsûbların hepsi öyledir. Cidden büyük sihan iktisab etmiş olan kavka'î cîrî[2] (kavka'alı ve alçılı) rüsûbât-ı haceriyenin tekevvünü kurûn-i adîde iktizâ eder. Rüsûbât-ı fahmiyeyi turba teşbih edenlerin re'yi şununla da müeyyeddir: Gerek fahm-i hacerîde[3] ve gerek turbda büyük hurdebinlerle birçok zehreleri hafî nebâtât-ı haleviye bekāyâsı keşfolunuyor. Kezâlik Arz'da cezirleriyle, dikili eşcâr ile ve onların şist-i fahmîde[4] mahfuz yapraklarıyla müeyyed, kezâlik muhtelif genişlikteki havzalarda yekdiğerinden munfasıl olarak bulunmalarıyla dahi müeyyeddir. Bütün bu ahvâl açık arzın hufrelerinde tekevvün etmiş birtakım bataklık yerlere delâlet eder.[5]

---

1 B: "batnından".

2 H: "kavka'-i cîrî".

3 H: "hâricîde".

4 "Şist" tabakāt-ı Arz ıstılâhında kullanılan kelimelerdendir ki aslı Yunanca olup varak, yaprak mânâsınadır. Suhûr-i Arziyenin teşekkülâtında "mikâşisti", "talk-ı* şisti" tâbirleri meşhurdur. Şu hâlde "şist-i fahmî" varak-ı fahmî demek olursa da ıstılah kullanılmıştır [Müellifin notu].

* H: "talkı".

5 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 7-8:

لا شك أن الرسوبات الفحمية التي توجد في باطن الأرض تكونت من نباتات تراكمت على بعضها كالتورب ودليل ذلك البقايا التي تكشف فيه وفي التورب بالمنظار المعظم وكذا السوق والأوراق العديدة التي توجد في المواد الطينية التي تصاحبه وقد اتفقت آراء الجيولوجيون على هذه المسألة غير أنهم لم يتفقوا على كيفية التراكم فبعضهم قال: إن الرسوبات الفحمية ناشئة عن اندفان نباتات كبيرة الحجم حملتها مياه الأنهار أو تيارات البحار التي كانت موجودة قديما في بعض الأماكن وقال بعضهم: إن أغلب هذه الرسوبات تكون في حفر بركية من أرض مكشوفة وكانت مياه الترع تحمل إليها أيضا بقايا النباتات المجاورة لها والقول الأول مردود، لأن النباتات الكبيرة الحجم التي حملتها تقتضي أن تكون ذات سمك عظيم لتكون طبقات ثخينة جدا من الفحم كالطبقات التي توجد في بعض البلاد أي أن طبقات الفحم التي ثخنها ذراع وثلث أو ثلاثة أو أربعون ذراعا تستدعي طبقة من الخشب ثخنها نحو أربعين ذراعا أو خمسة وسبعين أو مائة وعشرين ذراعا وهذا لا يجوزه العقل فإن هذه الطبقات لا تطفو على سطح الأنهار ولا على سطح أغلب البحار والقول الثاني لا صعوبة فيه فلا يستدعي إلا ما يلزم من الزمن لتراكم المواد العضوية التي تكون منها الفحم الحجري والظاهر أن الزمن المذكور كان طويلا جدا، قال بعضهم: في شأن مقدر الكربون الذي يتكون سنويا في الغابات القديمة الباقية إلى عصرنا أنه لا يتكون منه في كل قرن إلا طبقة واحدة فحمية ثخنها واحد ونصف من مائة، لكن لما كان الجوّ في الزمن القديم قبل تكوّن الحيوانات مشحونا بأبخرة كان منه نبات قوي جدّا، وكان يتصاعد من باطن الأرض كثير من حمض الكربونيك فكانت النباتات تثبت الكربون في باطنها بسرعة وعلى كل فليست رسوبات الفحم الحجري وحدها هي التي يستدعي تكونها زمنا طويلا بل جميع الرسوبات كذلك فالرسوبات الحجرية الجيرية القوقعية التي

Münasebet gelmişken bu babdaki mütalaaları biraz daha tafsil edelim:

Kur'an'dan da anlaşıldığı üzere Arz ibtidâen musattah idi, dağlar yoktu. Sularla mağmur ve muztarib idi. Sonra bu Arz'da nebâtâttan bazı neviler bulundu, bu müddete mahsus olan nebâtâtın eşkâli zamanımıza mensub nebâtâtın şekillerine muhalif idi, üşniyye (yosun) fasîlesinden ve kibrit[1] nebatı fasîlesinden idi ki bunlar zehreleri hafî terkibleri basit nebâtâttır. Lâkin ibtidâ-i [5753] hilkatte hacimleri büyük ve adedleri çoktu. Bu nebatlardan arz-ı fahmî tekevvün etmiştir. Kābil-i ihtirak olan bu cevher, hayvânâtın tekevvününden evvel eski zamanlarda bulunan nebâtâttan mütehassıldır. Sonra dağların tekevvünü sebebiyle Arz'ın büyük derinliklerinde medfun kalınca tabiat[2] ve hey'eti tenevvü' ettikten sonra zamanımıza kadar kalmış ve bazı anâsırını kaybedince zift ve katranlı maddeler içirilmiş bir kömüre istihâle etmiştir ki bu maddeler mevâdd-ı nebâtiyede husûle gelen batî tahlilden mütehassıldır. Bu suretle anlaşılıyor ki matbahlarda, fırınlarda, sobalarda, buhar makineleri ve sâirede kullanılan ve hava gazı istihsal olunan taş kömürü ormanların tekevvün ettiği nebâtât maddesinden ibarettir. Ve bu madde eski zamanlarda bataklıklarda bitmiştir. Ve müddet-i fahmiye için başlıca vasf vaktiyle küre-i Arz'ı tamamıyla örtmekte bulunan nebâtât gibi büyük olmasıdır. Zira cev o vakit çok harâretli ve çok rutûbetli idi. Onun için müddet-i fahmiye nebâtâtının nisbet olunduğu ecnâs şimdi ancak bilâd-ı hârrede yaşıyabiliyor. Ve bu nebâtât-ı hafriyyenin[3] büyük nümüvvü delâlet ediyor ki cev o vakit rutûbet ile meşbû' idi ve derece-i harâret urûzun hepsinde bir idi. Fena bulmuş olan nebâtât envâ'ının derece-i nümüvvü bir ve bunların istivâ dairesinde de kutub dairesinde de bulunduğu bi'l-müşâhede mâlum olduğu cihetle bundan istintac olunur ki tekevvün-i Arz'ın üçüncü devri olan o zamanda cemî'-i cihâtta derece-i

---

اكتسبت ثخنا عظيما جدّا استدعى تكونها قرونا عديدة ورأى من يشبه الرسوبات الفحمية بـ«التورب» يعضد ببقايا النباتات الخفية الظهر الخلوية العديدة التي تكشف بالمنظار المعظم في الفحم الحجري وفي التورب ويعضد أيضا بالأشجار المنغرسة بجذورها في الأرض وبأوراقها المحفوظة في الشست الفحمي وبوجودها في أحواض مختلفة الاتساع منفصلة عن بعضها فهذه الأحوال كلها تدل على أماكن ذات مستنقعات متكونة في حفر أرض مكشوفة.

1 M: "kibriti".

2 M: "tabiatı".

3 H ve B: "fahmiyyenin".

harâret müsâvî idi. Bütün kürede ancak bir kutur vardı. O zamanki nebâtâtın acîb olan vasfı hârikulâde olan nümüvvüdür. Serhasiye[1] envâ'ı ki zamanımızda ondan ancak bilâd-ı bâridede haşîşiyye-i hâlide nebâtâtı biter, o vakit ondan şimdiki katran (tennüb) ağaçlarından daha yüksek büyük ağaçlar tekevvün ediyordu. Kibrit nebâtı da[2] böyledir: Zamanımızda irtifâ'ı bir zirâ' iken eski zamanlarda irtifâ'ı otuz üç kırk zirâ'a [5754] kadar varıyor, kutru da bir buçuk zirâ' oluyordu. İşte müddet-i fahmiyedeki geniş ormanlar bu mürtefi' ağaçlardan tekevvün ediyor ve bunlar arzı kutubdan kutba tamamen örtüyordu.

Müddet-i fahmiyeyi beyan için iki müddete taksim etmek gerektir. Evvelkisi; hacer-i cîrî-i fahmî müddetidir ki bunda mühim rüsûbât-ı bahriye tevellüd etmiştir. İkincisi de müddet-i fahmiyedir. İşte fahm-i cîrînin tekevvünü bu iki müddette ve hususiyle ikinci müddette husûle gelmiştir. Evvelâ hacer-i cîrî-i fahmî müddeti: adaları örtmekte bulunan nebâtât-ı serhasiye yahut zeyl-i feres yahut kibrit nebâtı[3] yahut fasîle-i mahrûtiye nebâtâtına müşâbih zât-ı filkateyn nebâtâtı[4] envâ'ından imiş. Zâtü'l-evrâkı'l-halkıye envâ'ı ve zâtü'l-hutûm envâ'ı zâtü'l-filkateynden olarak bitmiş ve nesli munkatı'[5] olmuş fasîlelere nisbet olunuyorlar. Kasab-ı fârisî envâ'ından büyük irtifâ'da nebâtât bu müddette çok imiş ve bu ağaçlardan her birinin tûlü on üç zirâ'dan on beş zirâ'a kadar olurmuş.

Sâniyen müddet-i fahmiye: Arz'ı örten acîb nebatların kesretiyle muttasıftır. O zaman nebâtât nümüvde müteşabihtir. Devr-i fahmî nebâtı zamanımızdaki nebâta bi'l-külliye muhaliftir. Devr-i fahmîye ait ahvâl-i hayâtiye ve arziyeden o aslî nebâtın temeyyüz ettiği sıfatlar bilinir. Müstemir yağmurlar, şiddetli harâret, müstemir sisle mestur hafif ziyâ, bunlardan husûsî bir nebat tevellüd ediyormuş ki zamanımızda ona

1 M: "Serahsiyye".
2 M: "kibrîti nebatî de".
3 M: "kibrit nebâtî".
4 H: "nebâtı".
5 H: "munkariz".

benzerinin husûlü kābil olmuyor. Bununla beraber o zamanın nebâtını tasavvur etmek istenilince senenin üç yüz günü yağmur düşen ve güneşi müstemir bir sis ile mestur bulunan[1] bazı adaları ve sahilleri teemmül etmek gerektir ki öyle cezîrenin nebâtından, müddet-i fahmiyede küre-i Arz'ı örten nebat takrîbî olarak tasavvur olunabilir. O cezîrede şecer-i [5755] serhas envâ‘ından ormanlar tekevvün ediyor ki gölgesinde haşîş-i serhasî envâ‘ı, bataklıkları hâvî arz üstünde bir zirâ‘a kadar nemalanıp yükseliyor. Onların altında da birçok hafî nebâtât-ı sagîre bitiyor. İşte bu nebâtâtın hey'eti o müddet-i fahmiyedeki nebâtât gibidir. Ve bu nebâtâtın dediğimiz gibi ecnâsı azdır, lâkin o az fasîleler birçok envâ‘ı ihtivâ ediyorlardı. Avrupa'da fahmî araziden kazılan serhasiye envâ‘ı iki yüz elli nevidir. Hâlbuki el'an Avrupa'da biten serhasiye envâ‘ının adedi ancak elli nev‘e bâliğ oluyor. Çıplak büzürlü zâtü'l-filkateyn nebâtâtın sayısı da yüz yirmi neviden ziyadedir. Hâlbuki el'an yaşayan yirmi beş nevidir.[2]

---

1 "Şibloye ceziresi gibi" demiş ise de bilemedim, araştırmalı [Müellifin notu].

2 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 8-10:

اعلم أن الأرض قد كانت مسطحة ولا جبال بها وكانت مغمورة بالمياه وهذه الأرض يوجد فيها بعض أنواع من النباتات وأشكال النباتات الخاصة بالمدة المذكورة كانت تخالف أشكال النباتات المنسوبة إلى زماننا هذا فكانت من فصيلة الأشنة وفصيلة الكبريت النباتي وهي نباتات بسيطة التركيب خفية الزهر، لكنها كانت في ابتداء الخلقة أكبر حجما وأكثر عددا وهذه النباتات تكونت منها الأرض الفحمية وهذا الجوهر القابل للاحتراق متحصل من النباتات التي كانت في الزمن القديم قبل تكون الحيوانات فلما اندفنت تحت سمك عظيم من الأرض بسبب تكوّن الجبال بقيت إلى زماننا هذا بعد أن تنوّعت طبيعتها وهيئتها ولما فقدت بعض عناصرها استحالت إلى فحم مشرب بمواد قارية وقطرانية هي متحصل التحليل البطيء الذي حصل في الموادّ النباتية فعلم أن الفحم الحجري الذي يستعمل في المطابخ والتنانير والآلات البخارية ونحو ذلك ويستحضر منه غاز «الاستصباح» ليس إلا مادة النباتات التي تتكون منها الغابات وكانت تنبت في المستنقعات في قديم الزمن والوصف الرئيسي للمدّة الفحمية هو عظم نحو النباتات التي كانت تغطي الكرة الأرضية بتمامها، لأن الجو كان ذا حرارة قوية ورطوبة كثيرة فالأجناس التي تنسب إليها نباتات المدة الفحمية لا تعيش الآن إلا في البلاد الحارة، وهذه النباتات الحفرية نموها العظيم يدل على أن الجو كان متشعبا بالرطوبة وكانت درجة الحرارة واحدة في جميع العروض فكان نمو النباتات التي تكوّن منها الفحم الحجري واحد في جميع نقط الأرض وحيث علم بالمشاهدة أن الأنواع النباتية التي فنيت كانت درجة نموها واحدة وأنها كانت في دائرة الاستواء وفي الدائرة القطبية يستنتج أن درجة الحرارة كانت واحدة في جميع الجهات في الزمن المذكور الذي هو الثالث من تكون الأرض وأنه لم يكن إلا قطر واحد في الكرة بتمامها والوصف العجيب الذي يوجد في نباتات الزمن المذكور هو نموها الخارق للعادة فأنواع «السرخس» التي لا يتكوّن منها في عصرنا هذا إلا نبات حشيشية خالدة في البلاد الباردة، كان يتكون منها أشجارا أعظم ارتفاعا من أشجار التنوب ومثل ذلك يقال في أنواع الكبريت النباتي التي ارتفاعها ذراع واحد في زماننا هذا وكان ارتفاعها في الزمن القديم اثنين وثلاثين ذراعا إلى أربعين وكان قطرها ذراعا ونصفا وهذه الأشجار المرتفعة هي التي تكونت منها الغابات المتسعة في المدة الفحمية وكانت تغطي الأرض بتمامها من قطب إلى آخر.
ولأجل بيان المدة الفحمية ينبغي تقسيمها إلى مدتين:

الأولى: مدة الحجر الجيري الفحمي التي تولدت فيها رسوبات بحرية مهمة.

والثانية: المدة الفحمية فقد حصل تكون الفحم الجيري في هاتين المدتين وخصوصا المدة الثانية وأما مدة الحجر الجيري الفحمي فاعلم أن النباتات التي كانت تغطي الجزائر كانت من أنواع «السرخس» أو «ذيل الفرس» أو الكبريت النباتي أو نباتات ذات فلقتين تشبه نباتات الفصيلة المخروطية فالأنواع ذات الأوراق الحلقية والأنواع ذات الختوم تنسب إلى فصائل نبتت وانقطع نسلها وكانت من ذات الفلقتين والنباتات العظيمة الارتفاع من أنواع القصب الفارسي كانت كثيرة في هذه المدة وكان طول كل من هذه الأشجار من ثلاثة عشر ذراعا إلى خمسة عشر وجذوعها عقدية وهي تنمو بواسطة ساق أرضية يخرج منها أزرارا أرضية جديدة والمدة الفحمية تتصف بكثرة النبات العجيب الذي كان يغطي الأرض وكانت النباتات إذ ذاك متشابهة في النمو ونبات الزمن الفحمي كان يخالف نبات

Fahm-ı hacerînin keyfiyyet-i tekevvünü: Taş kömürü uzun müddet arzda kalan nebâtâttaki cüz'î tehallülün neticesinden ibaret olduğunu ve bu fennin ulemâsı bu re'yde müttefik bulunduklarını söylemiştik. Fi'l-vâki' taş kömürü madenlerinde bu nebâtâtın bekāsı çok kere müşahede olunuyor ve arz-ı fahmî onların cüzû'u ve evrâkı ile temeyyüz[1] ediyor, kaç kereler fahm-ı hacerî tabakātında büyük ağaçların cüzû'unu[2] da bulmuşlardır. İhtimal ki fahm-ı hacerînin bâtın-ı arzda vücûdu, uzaktan gelmiş nebâtâtın indifâ'ından neş'et etmiş, bunları nehirler yahut denizler sürüklemiş, büyük kasırgalar gibi satıhları üzerinde yüzdürmüş getirmiş, sonra muhtelif yerlerde durmuş, sonra da birtakım arazi ile neftlenmiştir ve ihtimal ki onun tekevvün ettiği nebâtât yerlerinde yaratılmış ve nemalanmış da sular vâsıtasıyla intikal etmemiştir. Bu surette menşe', yaratılmış sonra bulduğumuz mekânlarında ölmüş nebâtât kütlesinin tehallülüdür. Yukarıda geçtiği vechile evvelki ihtimal ba'îd, ikinci ihtimal akla karibdir. Zira bunda fahm-i hacerînin tekevvün ettiği mevâdd-ı uzviyenin terâkümü için iktizâ eden zamandan başka bir şey lâzım gelmez. Arâzî-i fahmiye tabakātının tevâzîsi ve onda eczâ-i dakīka intibâ'âtının hıfzı [5756] delâlet eder ki bu tabakalar tam bir sükûnetle tekevvün etmiştir. Bundan şu netice çıkar ki: fahm-ı hacerî, nebâtâtın mekânlarında, yani nemâ buldukları bataklık mahallerde ölüp tehallül etmesinden neş'et etmiştir.

Şu da mülâhaza olunsun ki: Fahm-ı hacerî müddetinde kışr-ı Arz'dan ancak esfelinde sâil bir kütle üzerine mürtekiz esnek ince bir gılaf[3]

زماننا هذا بالكلية ومن الأحوال الجوية والأرضية بالزمن الفحمي تعرف الصفات التى بها يتميز هذا النبات الأصلي فالأمطار المستمرة والحرارة الشديدة والضوء الخفيف المستور بضباب مستمر كان يتولد عنها نبات مخصوص لا يمكن الحصول على ما يشبه في عصرنا هذا ومع ذلك إذا أريد تصور نبات ذلك الزمن ينبغي التأمل في بعض جزائر من البحر الهادئ أو شاطئه كجزيرة «شبلوية» التي يسقط فيها المطر مدة ثلاثمائة يوم من السنة والشمس فيها مستورة بضباب مستمر فنبات هذه الجزيرة يتصور منه على وجه التقريب النبات الذي غطى الكرة الأرضية في المدة الفحمية فأنواع من «السرخس الشجري» يتكون منها في هذه الجزيرة غابات تنمو في ظلها أنواع السرخس حشيشية ترتفع إلى ذراع فوق أرض ذات مستنقعات وينبت تحتها أنواع كثيرة من نباتات صغيرة خفية فهيئة هذه النباتات كنباتات هذه المدة الفحمية وكانت هذه النباتات قليلة الأجناس كما قلنا لكن الفصائل القليلة كانت تحتوي على أنواع كثيرة فأنواع «السرخس الحفرية» من الأرض الفحمية بأوروبا مائتان وخمسون نوعا مع أن أنواع السرخس التي تنبت بأوروبا الآن لا يصل عددها إلا إلى خمسين نوعا والنباتات ذات الفلقتين ذات البذور العريانة كان عددها أكثر من مائة وعشرين نوعا والأنواع التي تعيش منها الآن خمسة وعشرون نوعا.

1 H: "temâyüz".
2 M ve B: "cüzuu".
3 H: "gılıf".

tekevvün etmişti. Şimdiki denizlerimiz gibi Ay ve Güneş'in câzibelerine tebe'an içindeki seyyal kütle de ale't-ta'kīb[1] husûle gelen yükselip alçalma hareketleriyle muztarib bulunuyordu. Bu iki hareketten muhtelif bu'udda, müddetler içinde büyük bir hubût neş'et ediyordu. Zâhir-i Arz hubût ettikçe sular o ormanları, zemen-i[2] fahmî nebâtâtından olan büyük kütleleri bürüyor, sonra onların fevkinde diğer ormanlar bitiyor, sonra yine[3] Arz hubût edince onları da sular bürüyordu. Bu çifteli tezahür, yani nebâtâtın su altında kalması ve yine aynı mekânda yeni ormanların nemâ bulması halleri te'âkub ettikçe fahm-ı hacerînin tekevvün ettiği büyük nebâtât kütleleri terâküm etmiş ve bunun husûlü birçok kurûn-ı adîdede olmuştur. O hâlde o eski zaman nebatlarında husûle gelen istihâleler nedir ki onlar zift ile meşhun bir kütle-i fahmiyeye tehavvül etmiş? O suların bürüdüğü nebatların kütleleri hafif, isfencî idi, el'an bataklıklarda tekevvün eden turba benziyordu. Suda meks edince onlarda cüz'î bir ta'affün ve tahammür hâsıl[4] olmuştur ki bunu şundan fazla îzah mümkin olmuyor: O eski zaman nebatlarında husûle gelen tehallül[5], seyyâl birtakım ma'denî gazların tekevvünü ile müterâfık idi ki haceri onları içiyordu. Onun teşerrüb ettiği zuyût-ı katrâniyenin menşe'i de zift-i şiytî[6] (şiyt-i kārî[7]) envâ'ıdır. Turbî tabakaları üzerlerine[8] örten arazinin altına gömüldükten sonra o gazların intişârı devam etmiş ve fahm-ı hacerî o büyük inzimam hâlinde o arazinin sıklet ve tazyîkiyle o büyük kesâfet-i [5757] mümeyyizesini iktisab eylemiştir. O arazinin cevfinden çıkan harâretin de onda büyük tesiri olmuştur. Fahm-ı hacerî[9] tabakātındaki ihtilâflar bu iki sebebe nisbet olunmalıdır: Tazyik ve harâret-i merkeziyenin tesirinden vukū'a gelen teshin. Onun için alt tabakalar üst tabakalardan daha kuru ve daha sıkıdır. Çünkü aşağıda

1 B: "ale't-te'âkub".
2 B: "zemîni".
3 B -"yine".
4 H: "nasıl".
5 B: "tehavvül".
6 M ve B: "şiyîti".
7 H: "kar'î".
8 H: "üzerine".
9 H: "hâricî".

harâretin tesiri daha yüksek ve yukarıdan üzerine vâki‘ olan tazyik daha kuvvetlidir. Defe‘ât ile mükerrer tecribelerden fahm-ı hacerînin keyfiyyet-i tekevvünü tevazzuh etmiş, haşeb ve diğer mevâdd-ı nebâtiye üzerine tazyik ve harâret tesiriyle cidden sıkı bir fahm-ı hacerînin[1] tekevvününe muvaffakiyet hâsıl olmuştur. Bu tecribede kullanılan cihaz ile mevâdd-ı nebâtiyeyi su ile ıslak çamur ile muhât olarak tazyik ve uzun müddet tesiri devam etmek üzere yüksek harârete arz mümkin oluyordu ve bu cihaz muğlak değildi lâkin gazların ve buharların çıkmasına mâni‘ oluyor, o suretle mevâdd-ı nebâtiyenin tehallülü, tekevvün ettikleri anâsırın infisâline mâni‘ olacak bir tazyik tesiriyle rutûbet ile meşhun bir vasatta[2] (milyoda) husûle geliyordu. Bu cihaza muhtelif tabiatta ahşab biçmeleri konulunca ondan bazen parlak, bazen de donuk taş kömürüne müşâbih hâsılât tekevvün etmiştir. Bu ihtilâflar da tecribeye[3] arzolunan ahşab sunûfunun ihtilâfından neş'et eylemiştir ki kömür envâ‘ının ihtilâfı da bununla ta‘lîl olunur; vallahu a‘lem."[4]

---

1 H: "hâricînin".
2 M: "vastta".
3 B: "tecâribe".
4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 10-11:
قد قلنا: إن الفحم الحجري ليس إلا نتيجة تحلل جزئي في النباتات التي كانت في الأرض مدة طويلة وقد أجمع علماء الفن على هذا الرأي فكثيرا ما يشاهد في معادن الفحم الحجري بقايا هذه النباتات التي بجذوعها وأوراقها تتميز الأرض الفحمية وقد وجدوا مرارا جذوع أشجار كبيرة في طبقات الفحم الحجري ويحتمل أن وجود الفحم الحجري في باطن الأرض ناشئ عن اندفاع نباتات آتية من بعد حملتها الأنهار أو البحار فكانت طافية على سطحها كروامس كبيرة جدّا ثم وقفت في أماكن مختلفة ثم نفطت بأراضي أو أن النباتات التي تكون منها خلقت ونمت في أماكنها فلم تنقل بواسطة المياه فنشوؤه تحلل كتلة من نبات خلقت ثم ماتت في الأماكن التي نجدها فيها الآن والاحتمال الأول بعيد إذ عليه يلزم أن تكون النباتات التي حملتها المياه كانت ذات سمك عظيم حتى تكون منها طبقات ثخينة من الفحم كما ذكرنا ذلك فيما تقدّم وأما الاحتمال الثاني فقريب من العقل إذ لا يلزم عليه إلا الزمن الضروري لتراكم المواد العضوية التي تكون منها الفحم الحجري فإن توازي طبقات الأراضي الفحمية وحفظ انطباعات الأجزاء الدقيقة فيها يدل على أن هذه الطبقات تكونت مع الهدء التام فينتج من ذلك أن الفحم الحجري إنما نشأ من تحلل النباتات في أماكنها أي في المحال التي نمت فيها هذه النباتات.

واعلم أن القشرة الأرضية لم يتكون عنها في مدة الفحم الحجري إلا غلاف رقيق مرن مرتكز على كتلة سائلة أسفله وكانت مضطربة بحركتي الارتفاع والهبوط المتعاقبتين الحاصلتين في الكتلة السائلة الباطنية التي كانت منقادة إلى الجذب القمري والشمسي كما هو الشأن في بحارنا الآتية فكان ينشأ عنهما هبوطهما هبوطا عظيما في مدد مختلفة البعد عن بعضها والظاهر أن المياه غمرت الغابات والكتل العظيمة من نباتات الزمن الفحمي لما هبطت الأرض ثم نبتت غابات أخرى فوقها، ثم غمرتها المياه عند هبوط الأرض أيضا فبتعاقب هذه الظاهرة المزدوجة أي انغمار النباتات بالمياه ونمو غابات جديدة في مكان عينه تراكمت كتل النباتات العظيمة التي تكوّن عنها الفحم الحجري وكان حصول ذلك في قرون كثيرة عديدة فإن قيل: ما الاستحالات التي حصلت في نباتات الزمن القديم حتى تحولت إلى كتلة فحمية مشحونة بالقار؟ قلنا: إن النباتات التي غمرتها المياه كانت كتلتها خفيفة إسفنجية تشبه التورب الذي يتكون الآن في المستنقعات فلما مكثت في المياه حصل فيما تعفن جزئي وتخمر لا يمكن الإفصاح عنه بأكثر من أن يقال: إن التحلل الذي حصل في نباتات الزمن القديم كان مصحوبا بتكون غازات معدنية سائلة المتشرب به الفحم الحجري ومنشأ الزيوت القطرانية المتشربة بها أنواع الشيت القاري وقد استمر انتشار تلك الغازات بعد اندفان طبقات التورب تحت الأراضي التي غطتها وقد اكتسب الفحم الحجري الكثافة العظيمة المميزة له وحالة الانضمام بثقل هذه الأراضي وضغطها له وكذلك الحرارة المتصاعدة من جوف الأراضي كان لها تأثير عظيم في ذلك وينبغي أن تنسب الاختلافات التي في طبقات الفحم الحجري إلى هذين السببين أعني الضغط والتسخين الواقع من تأثير الحرارة المركزية ولذا كانت الطبقات السفلى أكثر جفافا واندماجا من الطبقات العليا، لأن الحرارة التي أثرت فيها كانت أكثر

İşte icmâlî bir nazarla bakıldığı zaman mer‘alarda ter ü taze çıkan nebâtâtın bir müddet sonra kuruyup çürüyerek gübre ve kömür gibi kara bir gusâya çevrildiği görüldükten başka, tafsîlî bir nazarla bakıldığı zaman da bütün maden kömürlerinin dahi mâhiyeti nebâtâtın sular içinde ölüp tehallül ederek çevrildiği kara bir gusâdan ibaret olduğu ve binâen‘aleyh غُثَٓاءً اَحْوٰى tâbirinin buna da işaret etmekte bulunduğu anlaşılır. Allah teâlâ bu Arz üzerinde ne mer‘alar, ne nebatlar, ne ormanlar çıkarmış [5758] sonra da onları ziftli, katranlı kapkara gusâya çevirmiştir. Bütün bunlar O'nun halk u tesviyesi, takdir ü tahvîli ile rubûbiyetinin eseridir. Ve işte insanlığı sırf nebâtî ve hayvânî surette sade bedenî gayelerle anlamak isteyen bedbahtların âkıbetleri de böyle kara bir gusâdan ibaret olan maden kömürleri gibi kābil-i ihtirak olmaktan başka bir şey değildir[1]. Bunları bu suretle ihbar ve ihtar edip anlatmak da o Rabb-i A‘lâ'nın kendisini insanlığa tanıtmak için ayrıca bir hidâyet ve irşâdı olduğunda şüphe yoktur. Bundan dolayı umum mahlûkāta olan hidâyet-i âmmeyi icmâlen beyandan sonra insanlara olan[2] hidâyetin en büyük misâl ve şâhidi olmak üzere bilhassa Resûlullah'a olan hidâyet-i mahsûsasını beyan ve tefhim için buyuruluyor ki:

{سَنُقْرِئُكَ} Bundan böyle seni okutacağız[3] ❁ yani وَكَذٰلِكَ اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ رُوحاً مِنْ اَمْرِنَاۜ مَا كُنْتَ تَدْرٖى مَا الْكِتَابُ [eş-Şûrâ 42/52] hitâb-ı izzetiyle ihtar olunduğu üzere sen kitab nedir, okumak nedir bilmezken bundan böyle Rûh-i Emîn, Rûhu'l-Kudüs olan Cibrîl vâsıtasıyla sana okuyacağın bir kitap olan Kur'ân'ı vahyederek indirip belleteceğiz, ineni[4] ve indirileceği kıraate muvaffak edeceğiz. Yahut vahiy ile seni Kur'an ve kıraat sâhibi

---

ارتفاعا وكان الضغط الواقع عليها أقوى وقد اتضح من التجربة المتكررة مرارا كيفية تكون الفحم الحجري وحصل النجاح في تكون فحم حجري مندمج جدّا بتأثير الحرارة والضغط على الخشب وعلى مواد نباتية أخرى وكان الجهاز الذي استعمل في هذه التجربة يتأتى معه تعريض مواد نباتية محالة بالطين المندى بالماء ومضغوطة إلى حرارة مرتفعة واستمر تأثيرها زمنا طويلا ولم يكن هذا الجهاز مغلقا، لكن يمنع تصاعد الغازات والأبخرة بحيث إن تحلل المواد النباتية كان يحصل في وسط مشحون بالرطوبة بتأثير ضغط يمنع انفصال العناصر التي تكونت منها فلما وضعت نشارة أخشاب ذات طبيعة مختلفة في هذا الجهاز تكونت منها متحصلات تشبه الفحم الحجري اللامع تارة والفحم الحجري المعتم تارة أخرى وهذه الاختلافات ناشئة عن اختلاف صنوف الخشب التي عرضت للتجربة وبها يعلل اختلاف أنواع الفحم والله سبحانه وتعالى أعلم.

1 H: "değildirler".
2 H -"hidâyet-i âmmeyi icmâlen beyandan sonra insanlara olan".
3 B: "sana okuyacağız".
4 H: "inen".

yapacağız. Bu suretle bu fevkalâde hidâyet ve risâlet-i ilâhiyeye delâlet eyleyen bir âyet, bir mucize olacak {فَلَا تَنْسٰى} artık unutmayacaksın ❁ Bu unutmamak, bu derece kuvvetli bir hıfza sâhip olmak da diğer bir âyet ve mucize olacak. Nitekim bunun istikbal için va'd ü ihbârı ve öylece vukū'u da ayrıca bir mucize olacaktır. Bu delâlet eder ki okutmaktan murad ezbere okutmaktır. Yoksa yüzüne yazı okumak değildir. Bazıları da demişlerdir[1] ki unutmamaktan asıl murad, mûcebiyle amel etmektir {اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ} Meğer ki Allah dileye ❁ Çünkü O [5759] unutturmak isterse unutturur. Yani böyle unutturmamayı[2] kat'iyyen va'd ü ihbar etmek Allah'ın artık onu unutturmaya kudreti yetişmeyecek demek değildir. O'nu hiçbir şey âciz bırakamaz. Böyle kuvvetli bir hâfıza kudreti verdikten sonra O dilerse onu selbeder. Unutturacağını tamamen unutturabilir ki bu bir nesh olur. O vakit de مَا نَنْسَخْ مِنْ اٰيَةٍ اَوْ نُنْسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَٓا اَوْ مِثْلِهَا [el-Bakara 2/106] hükmü cereyan eder. Fakat Allah'ın inâyetiyle sen bundan böyle unutmayacaksın, böyle bir mucizeye de mazhar olacaksın. Denilmiştir ki istisnâ kıllet içindir. Nitekim *Sahîh-i Buhârî*'de rivayet edilmiştir: Aleyhissalâtü vesselâm namazda kıraatinde bir âyet atlamıştı. Sabah namazı idi. Übeyy onu neshedildi sanmış, sual etmişti.[3] Aleyhissalâtü vesselâm "unuttum" buyurmuştu.[4] Resûlullah'ta böyle nâdiren nisyan vâki' olursa Allah teâlâ onu bırakmaz, hatırlatır veya hatırlatacak bir sebep müyesser kılardı. Nasıl ki *Bahr*'da zikredildiği[5] vechile Abbâd b. Bişr'in[6] kıraatini işittiğinde "Bu bana filan ve filan sûrede, şu ve şu âyeti hatırlattı" buyurmuştu.[7] İşte اِلَّا مَا شَٓاءَ اللّٰهُ böyle nisyân-ı kalîli istisnâ olmalıdır denilmiş ise de, cüz'î bir an için vâki' olan böyle birkaç nisyan tilâveti nesih mânasında olan müstemir

1 H: "demiştir".
2 M ve B: "unutmamayı".
3 H -"Sabah namazı idi. Übeyy onu neshedildi sanmış, sual etmişti".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 123; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VII, 345:

عن أبي بن كعب قال: صلى بنا النبي صلى الله عليه وسلم الفجر وترك آية فجاء أبي وقد فاته بعض الصلاة فلما انصرف قال: يا رسول الله نسخت هذه الآية أو أنسيتها؟ قال: لا، بل أنسيتها.

5 H: "zikrolunduğu".
6 H, M ve B: "Beşîr".
7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 456. Krş. Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 26:

قال عليه الصلاة والسلام حين سمع قراءة عباد بن بشير: لقد ذكرني كذا وكذا آية في سورة كذا وكذا.

insâ mâhiyetinde olmayıp, kıraat ve salâtta ümmetin hâlî olamayacağı[1] bu gibi nisyanlar hakkında ta‘lîm-i ahkâm kabîlinden demektir. Yahut فَلَا تَنْسٰى vaadinden mukaddemdir. Bunun için bazıları da demişlerdir ki bu istisnâ kıllet mânasına olarak nefiyden mecazdır. Nitekim bazen "onu söyleyen pek az bulunur" derler de "bu söylenmez" demek mânasını kasdederler.

وَلَا عَيْبَ فِيهِم غَيْرَ أَنَّ سُيُوفَهُمْ   لَهُنَّ فُلُولٌ مِنْ قِرَاعِ الكَتَائِبِ

"Onlarda hiç ayıp yoktur, şundan başka ki ordularla çarpışmaktan kılıçlarında bazı gedikler vardır"[2] beytinde olduğu gibi istisnânın nefiyde tekid için kullanıldığı da mâruftur. Zira ordularla çarpışmanın neticesi yalnız [5760] kılıçlarında bazı gediklerden ibaret olması[3] kahramanlar için bir ayıp değil, yüksek bir medihtir. Ayıpsızlığı yüksek bir medh ile tekid için bu istisnâ ile مَدْحٌ بِمَا يُشْعِرُ الذَّمَّ denilen bir bedî‘ sanatı yapılmıştır ki burada da bu kabîldendir. Âlûsî'nin beyan ettiği üzere Kāzî hâşiyesinde İsam demiştir ki: "Bu veche göre istisnâ, nefyin umumunu tekid içindir, nakz-ı umum için değildir. Buna umûm-ı[4] evkāttan istisnâ da denilir. Yani 'hiçbir vakit unutmayacaksın, ancak Allah nisyânını dilediği vakit müstesnâ, lâkin Allah da onu dilemeyecek, binâen‘aleyh hiç unutmayacaksın' demek olur. Bu mâna ehl-i cennet hakkında خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمٰوَاتُ وَالْاَرْضُ اِلَّا مَا شَٓاءَ رَبُّكَ [Hûd 11/107, 108] âyetindeki istisnânın mânası gibidir. Ferrâ buna zâhib olmuş ve demiştir ki: 'Bu istisnâ ile Allah teâlâ Peygamberine hiçbir şeyi unutturmayı dilememiş, yalnız şunu anlatmıştır ki وَلَئِنْ شِئْنَا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذٖٓى اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ [el-İsrâ 17/86] buyurduğu vechile dilese unutturur, kādirdir, fakat dilememiştir.'[5] Nitekim Peygamber'e لَئِنْ اَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ [ez-Zümer 39/65] buyurulmakla ondan elbette bir şirk vukū‘ bulacağını

1 H: "olmayacağı".
2 Beyt Nâbiğa'ya aittir. Bk. Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâlü'l-Arab,* s. 169.
3 B: "ibret alması".
4 B: "umûmî".
5 Ferrâ, *Me‘âni'l-Kur'ân,* III, 256:

لم يشأ أن ينسى شيئًا وهو كقوله: «خالِدِينَ فِيها ما دامَتِ السَّماواتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا ما شاءَ رَبُّكَ» ولا يشاء. وأنت قائل فِي الكلام: لأعطينك كل ما سَأَلت إِلَّا ما شئتُ وإِلَّا أن أشاءَ أن أمنعَك والنية ألا تمنعه وعلى هَذَا مجاري الْإِيمَان يستثنى فيها ونية الحالف التمام.

değil, vukū'u farzolunduğu takdirde bile fesad ve mahzûruna işaretle 'adem-i vukū'u[1] tekid olunmuş olduğu gibi, burada da bundan sonra nisyânın velev az olsun vukū'una değil, asla vâki' olmayacağına ve şu kadar ki onun unutmaması kendi kuvvetinden değil, mahza Allah'ın fazl u ihsânından olduğuna tenbih içindir. İşte bu istisnânın fâidesi 'adem-i nisyan vaadinin böyle mahza meşiyyet-i ilâhiyeden[2] münba'is bir ihsân-ı ilâhî olduğunu beyan suretiyle tekiddir."[3] Ebû Hayyân Ferrâ'nın bu tevcîhine ilişmek istemiş[4] ise de onun zevk-i edebîsini kavrayamamış olduğu anlaşılıyor. Âlûsî gibi Abduh da Ferrâ'nın bu tevcîhini takdirde isabet eylemişlerdir.[5] Ancak bu surette nisyandan murad müstemirren nisyandır. Binâen'aleyh müstakir olmamak üzere haberde vârid olduğu gibi bir iki an için li-hikmetin vâki' olan cüz'î nisyan buna münâfî olmaz. Ve şu hâlde gerek kıllet mânasına gidilsin gerek tekidi mânasına gidilsin iki takdirde de [5761] murad bir olmuş olur. Yani nisyân-ı müstemir vâki' olmamak bu vaad mûcebince Peygamber'in mu'cizâtından birisidir. Birkaç defa li-hikmetin nisyân-ı cüz'î vâki' olmak da buna münâfî olmaz. Bu vaad ve meşiyyetin bütün esmâyı câmi' olan Allah ism-i celîline isnad ile beyânı da terbiye-i mehâbet[6] ve bu va'd ü meşiyyetin sâir esmâ ve sıfâtta değil de hepsini câmi' olan ulûhiyet unvânı üzerine deverânına tenbih ve "Rabb-i A'lâ"dan murâdı da takrirdir. Sonra bu va'd ü hikmet şununla da tekid ve beyan olunmuştur:

---

1 M: "vuku'".

2 B -"olduğuna tenbih içindir. İşte bu istisnânın fâidesi 'adem-i nisyan vaadinin böyle mahza meşiyyet-i ilâhiyeden".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 318:

وفي الحواشي العصامية على أنوار التنزيل أن الاستثناء على هذا الوجه لتأكيد عموم النفي لا لنقض عمومه. وقد يقال الاستثناء من أعم الأوقات فلا تنسى في وقت من الأوقات إلا وقت مشيئة الله تعالى نسيانك لكنه سبحانه لا يشاء وهذا كما قيل في قوله تعالى في أهل الجنة «خالِدِينَ فِيها ما دامَتِ السَّماواتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا ما شاءَ رَبُّكَ» وقد قدمنا ذلك وإلى هذا ذهب الفراء فقال: إنه تعالى ما شاء أن ينسى النبي صلّى الله عليه وسلم شيئا إلا أن المقصود من الاستثناء بيان أنه تعالى لو أراد أن يصيره عليه الصلاة والسلام ناسيا لذلك لقدر عليه كما قال سبحانه «وَلَئِنْ شِئْنا لَنَذْهَبَنَّ بِالَّذِي أَوْحَيْنا إِلَيْكَ» ثم إنّا نقطع بأنه تعالى ما شاء ذلك وقال له صلّى الله عليه وسلم «لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ» مع أنه عليه الصلاة والسلام لم يشرك البتة وبالجملة ففائدة هذا الاستثناء أن يعرف الله تعالى قدرته حتى يعلم صلّى الله عليه وسلم أن عدم النسيان من فضله تعالى وإحسانه لا من قوته أي حتى يتقوى ذلك جدا أو ليعرف غيره ذلك وكأن نفي أن يشاء الله تعالى نسيانه عليه الصلاة والسلام معلوم من خارج ومنه آية «لا تُحَرِّكْ بِهِ لِسانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ» الآية (القيامة ١٦/٧٥). وقد أشار أبو حيان إلى ما قاله الفراء وإلى الوجه الذي قبله وأباهما غاية الإباء لعدم الوقوف على حقيقتهما...

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 457.

5 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 68.

6 H: "mahabbet".

{إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ وَمَا يَخْفٰى} Şüphesiz ki O, Allah, cehri de bilir gizliyi de ❁ her şeyden ve ahvâlinizden açık ve zâhir olanını[1] da bilir, gizleneni de. Binâen‘aleyh bu okutma ve unutturmama vaadini de ona göre her şeyi muhît olan ilmiyle yapıyor. Buna tamamıyla emniyet ve itimad etmek ve tesbih eylemek lâzım gelir. Diğer bir mâna ile: O cehren[2] yüksek sesle okunanı da bilir, gizli okunanı da. Sırasına göre vahy-i zâhir veya bâtın ile açık veya gizli oku ve unutmayıp mûcebince amel eyle. Bu cümle mu‘terizadır. Şu da سَنُقْرِئُكَ'ye ma‘tuftur. {وَنُيَسِّرُكَ[3] لِلْيُسْرٰى} Ve seni yüsrâya müyesser, yani muvaffak kılacağız. ❁ Her hususta en kolay yola veya gayeye erdireceğiz. Bu muvaffakiyeti sana kolaylıkla yapabileceğin bir haslet ve rüsuhlu bir meleke edeceğiz. Binâen‘aleyh dinin her bâbında: ilimde, tâlimde, amelde, hidâyet ve ihtidâda en kolay şeriat ve tarîkata[4] muvaffak olacaksın, en zor gayelere kolaylıkla ermek senin ve dininin hâssası olacak. Bunda zâhir ve bâtından vahiy telakkīsini ve ondaki semâhatli ve harecsiz şeriat ve ahkâmın gerek tekmîl-i nefse ve gerek tekmîl-i gayra müte‘allik nevâmîs-i ilâhiyenin ihâtasını teysir dahi münderic olur. Îmân-ı tevhid, ihlâs, ilm-i hak, usûlüyle sa‘y ü amel her kolaylığın başı [5762] olmakla beraber kolaylığın başı da Allah teâlâ'nın tevfîkidir. İşte böyle zâhir ve bâtından okutup unutturmamakla en kolay yola teysir ve tevfik de vaad edilmiştir. {فَذَكِّرْ} Onun için oku, unutma da tezkir et. ❁ onun mutazammın olduğu ahkâm ve ma‘ârifi halka tâlim ve tebliğ ile va‘z u nasihat et, öğüt ver, düşündür {إِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰى} eğer va‘z u tezkir fâide verirse ❁ ki herkes için olmasa bile az çok fâideden hâlî olmaz. Nitekim وَذَكِّرْ[5] فَإِنَّ الذِّكْرٰى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ [ez-Zâriyât 51/55] buyurulmuştur. Müfessirîn demişlerdir ki: Resûlullah mutlaka tezkir ile me'mur olduğundan bu şart, esas itibariyle takyid için değil, tekid ve bir dereceye kadar tahfif içindir. Tekid olması: çünkü haddizâtında beliğ

---

1 B: "olanı".
2 B: "cehrin".
3 H, M ve B: "وسنيسرك".
4 B -"amelde, hidâyet ve ihtidâda en kolay şeriat ve tarîkata".
5 H, M ve B: "فذكر".

olan bir tezkir muhatablar hakkında bir menfaat ifade etmekten hâlî olmaz. Muhatabların ondan intifâʿ etmek isteyip istememeleri ise diğer bir şeydir. O hâlde "tezkir bir fâide verirse" demek, muhakkak olan bir şarta taʿlîk mânasında olur. Bu ise "vaaz et, çünkü vaazın bir fâidesi olmak muhakkaktır" demek gibi bir tekid ifade eder. Aynı zamanda bunu bu suretle ifadede bir tahfif vardır ki o da şudur: Resûlullah tevhîde, dîn-i hakka davet hususunda وَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ [et-Tûr 52/48] emrine tevfîkan her türlü tehlikelere göğüs gererek ve küffârdan gördüğü ezâlara ve cefâlara sabr u tahammül ederek عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ [et-Tevbe 9/128] diye tavsif buyurulduğu üzere nâsa acıyor, kavminin imana gelerek saadete ermelerine hırs besliyor[1] ve bu suretle لَعَلَّكَ بَاخِعٌ نَفْسَكَ اَلَّا يَكُونُوا مُؤْمِنِينَ [eş-Şuʿarâ 26/3] mısdâkınca kendini ezecek derecede tebliğ ve irşâdın her türlüsünü yaptığı hâlde kâfirler küfür ve tuğyanda ileri gitmekten başka bir şey yapmıyorlardı. Salâh menfaati ümidiyle yapılan bir vaʿz u tezkîrin böyle salâh yerine tuğyânın iştidâdına sebep olması ise bir menfaat değil, bir zarar manasında oluyordu. Bundan dolayı muhatablar hakkında fâide [5763] olmayıp da zarar melhuz olan husûsâtta tezkir vâcib kılınmayıp terkine ruhsat bulunduğuna ve belki فَاَعْرِضْ عَنْ مَنْ تَوَلّٰى عَنْ ذِكْرِنَا [en-Necm 53/29] mantûkunca iʿrâz evlâ olacağına işaret ile bir tahfif ve teysir olmak üzere burada tezkir emri اِنْ نَفَعَتِ الذِّكْرٰى ile bir kayd u şart suretinde ifade buyurulmuştur. Şu hâlde bunun hâsılı şu olmuş olur: Muhatablara fâide yerine zarar getireceği bi't-tecribe tebeyyün ettiği takdirde vaaz ve tezkir vâcib değil ise de, asl olduğu üzere az çok bir fâide melhuz bulunursa dinleyip istifade edecek olanları nazar-ı mülâhazaya alarak vaaz etmek ehline vâcib olur. Çünkü {سَيَذَّكَّرُ مَنْ يَخْشٰى} saygısı olan tezekkür edecek dinleyecek, nasihat alacak, düşünecektir. {وَيَتَجَنَّبُهَا الْاَشْقٰى} En bedbaht olan da kaçınacaktır. {اَلَّذ۪ى} O ki ❁ o bedbaht ki {يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰى} en büyük ateşe, yani âhirette ebedî olan cehennem ateşine yaslanacaktır. {ثُمَّ لَا يَمُوتُ ف۪يهَا وَلَا يَحْيٰى} Sonra da orada ne ölecek ne de hayat bulacaktır. ❁ Ölmez ki dünya azâbından kurtulduğu

1 H -"kavminin imana gelerek saadete ermelerine hırs besliyor".

gibi kurtulsun, hayat yani zevk ve menfaati olan bir hayat da bulmaz ki çektiği azâbı ona vesile addederek sabr u tahammül etsin. Bundan büyük bedbahtlık tasavvur olunmaz. Şüphe yok ki bu, mer‘aların kara bir gusâ olan kömüre çevrilmesinden çok büyük bir bedbahtlıktır. Ve işte va‘z u nasihat dinlemekten kaçınanların âkıbeti de budur. Onun için onlara bakmamalı da az da olsa dinleyip intifâ‘ edecek olan saygılıları gözeterek va‘z u nasihat etmelidir. Demişlerdir ki cehennemde ölmemek kâfirlere mahsustur. Amma usât-ı mü’minînden cehenneme girenler orada öleceklerdir. Buna Müslim’in Ebû Sa‘îd’den rivayet ettiği şu hadis ile istidlâl eylemişlerdir: “Nârın ehli olan ehl-i nâr orada ölmezler de dirilmezler de, amma günahları sebebiyle nâr[1] [5764] isabet etmiş olan bir kısım nâs, Allah teâlâ onları öldürecek, nihâyet kömür olduklarında şefaate izin verilecek, sonra takım takım getirilecek, cennet ırmaklarına serilecekler. ‘Ey ehl-i cennet, bunların üzerine su ifâza edin!’ denilecek de sel milinde dâne biter gibi bitecekler.”[2] Ma‘amâfîh şunu da bilmek lâzım gelir ki kâfirlerin cehennemde ölmemesi de رَبَّنَٓا اَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَاَحْيَيْتَنَا اثْنَتَيْنِ [el-Mü’min 40/11] âyetinden anlaşılan iki ölümü[3] ölüp iki hayat ile azab için ba‘s olunduktan sonra demektir ki ondan sonra ne ölecek ne de dirileceklerdir. Bazıları da demişlerdir ki “ne ölmek ne de dirilmek” tâbiri şiddet-i azâb ile ebedî sürünmekten kinayedir.

{قَدْ اَفْلَحَ} Muhakkak felah buldu ❁ Kendini fenalıklardan kurtarıp murâda erdi {مَنْ تَزَكّٰى} tezekkî eden ❁ va‘z u tezkîri dinleyip temizlenen, tefeyyüz eden, kalbini şirkten ve kötü ahlâktan, bedenini maddî ve mânevî pisliklerden temizleyip iman ve ihlâs ve gusül ve abdest ile paklanan ve zekâtını verip huzûr-ı ilâhîde temize çıkmak için çalışan {وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّه۪} ve Rabbinin ismini anıp ❁ O’nun huzûruna varacağını düşünerek “Allahu ekber” diye tekbir alıp {فَصَلّٰى} da namaz kılan ❁ beş vakit namazı

---

1 H: “her”.

2 Müslim, Îmân, 306; İbn Mâce, Zühd, 37:

عن أبي سعيد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أما أهل النار الذين هم أهلها فإنهم لا يموتون فيها ولا يحيون ولكن ناس أصابتهم النار بذنوبهم –أو قال: بخطاياهم– فأماتهم إماتة حتى إذا كانوا فحما أذن بالشفاعة فجيء بهم ضبائر ضبائر، فبثوا على أنهار الجنة ثم قيل: يا أهل الجنة: أفيضوا عليهم، فينبتون نبات الحبة تكون في حميل السيل، فقال رجل من القوم: كأن رسول الله صلى الله عليه وسلم قد كان بالبادية.

3 H: “ölüm”.

ve bâhusus vârid olan rivayete göre bayram namazını kılan kimseler. Bu âyetin zâhiri kalb ve beden temizliğiyle terbiye-i nefse, tevhid, tekbir gibi zikr-i lisâna وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ [et-Tevbe 9/18] mazmûnu üzere ibâdât-ı[1] bedeniye ve mâliyenin esası olan vâcib zekât ve namaza tenbih olmasıdır. İbn Münzir gibi bazılarının İbn Abbas'tan rivayetleri de böyledir. Bazıları farzlarla beraber mümkin olduğu kadar nevâfile de şümûlünü söylemişlerdir. Çünkü mutlaktır, ıtlâkı üzere cereyanı asıldır. İbn Mes'ûd'dan: رَحِمَ اللّٰهُ امْرَأً تَصَدَّقَ وَصَلَّى "tasadduk edip namaz kılan kimseye Allah teâlâ rahmet buyurdu" diye [5765] vârid olmuştur.[2] Bu suretle bir kısım müfessirîn de bayram namazına gitmezden evvel başının zekâtı olan sadaka-i fıtrı veren, sonra da tekbir ile bayram namazını kılan demişlerdir[3] ki bundan farz namazları meyânında bayram namazının da vücûbu, zekâttan sadaka-i fıtrın da vücûbu anlaşılmış olur. Râzî'nin beyânına göre bu tefsir İkrime'nin, Ebu'l-Âliye'nin, İbn Sîrîn'in, İbn Ömer'in kavilleridir. Resûlullah'a merfû'an da rivayet edilmiştir.[4] *Keşşâf*'ta mezkur olduğu üzere Hazret-i Ali kerremallâhu vechehu'dan dahi şöyle mervîdir: "Bu tezekkî sadaka-i fıtr ile tasadduktur" ve demiştir ki "Kitâbullah'ta başkasını bulamasam da bu yetişir: قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى yani zekât-ı fıtrı verip musallâya teveccüh eden ve Rabbinin ismini zikredip iftitah tekbîriyle bayram namazı kılan."[5] Dahhâk'tan rivayette de وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰى "musallâya giderken Rabbinin ismini zikredip, yani tekbir alarak gidip de bayram namazı kılan" diye mervîdir.[6] Sa'lebî tefsirinde bu rivayetlere şöyle itiraz edilmiştir: Bu sûre bi'l-icmâ' Mekkîdir. Hâlbuki Mekke'de ne

---

1 H: "ibâdet-i".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 247:

وكان ابن مسعود رحمه الله يقول: رحم الله أمرأ تصدّق ثم صلي ثم يقرأ هذِه الآية.

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 248; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 740; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 485.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 136:

«قد أفلح من تزكى» يعني من تصدق قبل مروره إلى العيد «وذكر اسم ربه فصلى» يعني ثم صلى صلاة العيد بعد ذلك مع الإمام. وهذا قول عكرمة وأبي العالية وابن سيرين وابن عمر وروي ذلك مرفوعا إلى النبي صلى الله عليه وسلم.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 740:

وعن على رضى الله عنه أنه التصدق بصدقة الفطر وقال: لا أبالى أن لا أجد في كتابي غيرها لقوله «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَكَّى» أى أعطى زكاة الفطر فتوجه إلى المصلى فصلى صلاة العيد وذكر اسم ربه فكبر تكبيرة الإفتتاح.

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 740:

وعن الضحاك: وذكر اسم ربه في طريق المصلى فصلى صلاة العيد.

mâlî zekât ne de îd yoktu.[1] Buna cevâben de demişlerdir ki bu Mekke'de ihzârî surette nâzil olup hükmü teahhur etmiş olabilir. Bir de sûrenin Mekkî olması esah ise de icmâ'î değildir. Bâlâda geçtiği üzere Medenî olduğuna kāil olanlar da olmuştur. Bu tafsîlâttan şu neticeyi almak lâzım gelir ki buradaki namazı, sebeb-i nüzûl bile olsa yalnız bayram namazına hasretmek lâzım gelmeyeceği gibi, tezekkîyi de yalnız zekât-ı mâlîye ve o meyanda bilhassa sadaka-i fıtra tahsis lâzım gelmez. "Tezekkî" bâtınî, zâhirî temizlik ve tefeyyüz mânasıyla tezekkî-i a'mâl ve tezekkî-i maldan e'am olduğu gibi, "salât" da beş vakit namazdan e'am olarak bayram namazı ve vitir gibi vâcib olan namazlara dahi şâmil olmak lâzım gelir. Onun için hükmü Mekke'de mümkin olduğu kadar tatbik edilmiş bulunduğu gibi Medine'de de zekât-ı mâlî ve fitre ve bayram namazı dahi [5766] bu hükümde dâhil olarak tatbik edilmiş ve binâen'aleyh hükmünün ale'l-ıtlâk değil, bazı mütenâveli itibariyle kısmen teahhur etmiş olduğu anlaşılır. Ve şu hâlde sadaka-i fıtrı ve bayram namazını söyleyenlerin murâdı da hasr değil, bunların dahi bu âyet hükmünde dâhil bulunduğunu ve o suretle tatbik edildiğini söylemek demektir. Ve hatta söylendiği vechile mümkin olduğu kadar nevâfilin bu medh ü sitâyişte duhûlü ıtlâkın zâhirine muvâfık olduğu gibi, tezekkî ve zikir ve salâtın zikri de kalbî ve lisânî, mâlî ve bedenî bi'l-cümle ibâdâtın aslı olmak itibariyle hepsine işaret olması dahi sahih ve mervîdir.

{بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا} Fakat siz gāfil insanlar, o felâhı her şeye tercih ederek o tezekkîye çalışacak yerde öyle yapmıyorsunuz da dünyâ hayâtı tercih ediyorsunuz ۞ onun ziynetini, eğlencesini, yemesini, içmesini, kadınlarını, lezzetlerini takdim ediyor, onlarla iştigāli ve o yolda mallar sarf u istihlâkini hoşlanıyorsunuz da âhiret felah ve saadetini hazırlayan temiz ve güzel amelleri arkaya atıyorsunuz. Bayram yapmak istediğiniz vakit de temizlik, tasadduk, zikir, namaz, hayr u hasenât gibi sonu felah olan amellerden ziyade gelip geçici dünya lezzetlerinden zevk alıyorsunuz. Ki bu da iki kısımdır.

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 251:

قلت: ولا أدري ما وجه هذا التأويل، لأن هذِه السورة مكية بإجماع ولم يكن بمكة عيد ولا زكاة فطر والله أعلم.

Birisi: Âhireti hiç hesâba almayarak yalnız dünya lezzetlerine bağlanmaktır ki bu إِنَّ الَّذٖينَ لَا يَرْجُونَ لِقَٓاءَنَا وَرَضُوا بِالْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَاطْمَاَنُّوا بِهَا وَالَّذٖينَ هُمْ عَنْ اٰيَاتِنَا غَافِلُونَ اُولٰٓئِكَ مَأْوٰيهُمُ النَّارُ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ [Yûnus 10/7-8] mısdâkınca likāullâhı arzu etmeyip sade dünyâ hayâta râzı ve mutmain olan ve ibadet etseler bile yalnız رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا diyenlerin hâlidir ki bunlar وَمَا لَهُ فِى الْاٰخِرَةِ مِنْ خَلَاقٍ [el-Bakara 2/200] mûcebince âhiret hayâtından nasibleri olmayan ve اَلَّذٖى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰى ثُمَّ لَا يَمُوتُ فٖيهَا وَلَا يَحْيٰى hükmünce o büyük ateşe yaslanacak olan bedbahtlar, kâfirlerdir. [5767] Birisi de رَبَّنَٓا اٰتِنَا فِى الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِى الْاٰخِرَةِ حَسَنَةً [el-Bakara 2/201] demekle beraber te'âruz hâlinde dünyayı âhirete tercih edenler, dünya zevki için âhıreti feda eyleyen gāfil veya âsî mü'minlerdir. Bunların da اُولٰٓئِكَ لَهُمْ نَصٖيبٌ مِمَّا كَسَبُوا [el-Bakara 2/202] mûcebince kesblerine göre âhiretten bir nasibleri vardır. {وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى} Hâlbuki âhiret daha hayırlı ve daha devamlıdır. ❁ Binâen'aleyh fâni olan dünyâ hayat ne kadar zevkli olursa olsun âkil ve zeki olan insanların âhireti tercih ederek tezekkî ve felâha çalışmaları ve böyle olanlar için dâima sonu önünden hayırlı olacağını bilmeleri lâzım gelir. Yoksa dünyâ hayâtı tercih edenler için gün günden fena olmak ve sonu bedbinlikle hüsranda karar kılmak zarûrî bir kāide olur. Âhireti tercih ederek dâima ilerisi için temizliğe ve iyiliğe nasb-ı nazar eden ve o iman ile başının vergisini verip Rabbinin ismini anarak O'na gitmek üzere namazını kılan, ibadetini yapan kimseler dünyada ne kadar mihnet ve ıztırab görseler âkıbetten bedbin olmaz, ye'se düşmez, günden güne felah ve saadete doğru gitmeye ve hüsn-i hâtimeye muvaffak olurlar. Onlar için gaye dünyâ hayatta kalmak değil, onun âlâmından kurtulup rızâullâha kavuşmaktır.

{اِنَّ هٰذَا} Haberiniz olsun ki ❁ bu tezkir, âhiretin dünyadan hayırlı ve devamlı olması ihtârı, yahut قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى ihbârı veya bu sûre mazmûnu, yani Kur'ân'ın inzal ve ikrâsı ve hıfzı ile yüsrâya teysîri tazammun eden risâlet-i Muhammediyenin muvaffakiyeti tebşîri {لَفِى الصُّحُفِ الْاُولٰى} suhuf-i ûlâda vardır. ❁ Evvelki peygamberlere verilmiş olan sahifelerde, kitaplarda da mezkur ve mev'uddur. Bâhusus {صُحُفِ اِبْرٰهٖيمَ وَمُوسٰى} İbrâhim

ile [5768] Mûsâ'nın sahifelerinde ۞ vardır. Bunun "suhuf-i ûlâ"dan bedel-i kül olması da muhtemil ise de zâhir bedel-i ba'z olmaktır.

"**Suhuf**" esasen kitap mânasına "sahîfe"nin cem'i olup Tevrat, Zebur, İncil, Kur'an dört büyük kitaptan mâ'adâ olarak enbiyâya indirilmiş olan risalelerde müte'âref olmuştur. Bu mâna ile Mûsâ'nın suhufu Tevrat'tan evvel indirilmiş olan on suhuf, İbrâhim'inki de on suhuf idi diye nakledilmiştir. Yani dîn-i İslâm'ın burada beyan olunmuş olan bu hakikati, Rabb-i A'lâ'yı tevhid ve tenzih, okumak, va'z u tezkir, saygı, tezekkî ve zikr u salât ile felah, âhiretin dünyadan hayırlı ve bekālı olması esasları, her dinin esası olan ve evvelki peygamberlere indirilmiş ilk suhuflarda ve bilhassa İbrâhim ve Mûsâ'nın suhuflarında mezkur bulunan emr-i Hak'tır. Ve din nâmına buna muhalif olan şirk, teslis ve teşbih ve dünyayı âhirete tercih gibi bedbin fikirler, akideler doğru değildir. Ve binâen'aleyh bütün güçlüklere rağmen risâlet-i Muhammediyenin ve bu dîn-i hakkın yüsrâya muvaffakiyeti bütün bunların bir neticesi olmak üzere emr-i muhakkaktır. وَنُيَسِّرُكَ[1] لِلْيُسْرٰى ile de işaret buyurulduğu üzere هُوَ الَّذٖٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَدٖينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saf 61/9] hükmünün zuhur edeceğinde şüphe edilmemelidir. İbrâhim ve Mûsâ'ya inananların buna da inanmaları lâzım gelir. Abd b. Humeyd ve İbn Merdûye ve İbn Asâkir Ebû Zer radıyallahu anh'tan rivayet etmişlerdir: "Dedim ki: 'Yâ Resûlallah, Allah teâlâ kaç kitap indirdi?' Buyurdu ki: 'Yüz dört kitap: Elli sahife Şît'e, otuz sahife İdrîs'e, on sahife İbrâhim'e, on sahife de Tevrat'tan evvel Mûsâ'ya indirdi. Tevrat'ı, İncil'i, Zebur'u, Furkān'ı da indirdi.'[2] Dedim ki: 'Yâ Resûlallah, İbrâhim'in sahifeleri ne idi?' Buyurdu ki: 'Hepsi emsâl idi: Ey o mübtelâya tasallut eden mağrur melik, ben seni dünyayı birbirine yığasın diye göndermedim, velâkin mazlûmun duasını Benden reddedesin diye gönderdim; çünkü Ben mazlûmun duasını kâfir de olsa reddetmem. [5769] Ve aklına karşı

---

1 H, M ve B: "وسنيسرك".
2 B -"Tevrat'ı, İncil'i, Zebur'u, Furkān'ı da indirdi".

mağlub olmadıkça âkile gerektir ki üç saati ola: Bir saatinde Rabbine münâcat ede ve bir saatinde nefsini muhasebe ede ve yaptığını düşüne, bir saatinde helâlinden hâceti[1] için tenhâ kala, çünkü bu saatte öbür saatler için bir yardım ve cem'iyyet-i hâtır ve ferağ hâsıl olur. Ve âkile zamanına basîr, şe'nine mukbil, lisânına hâfız olmak gerektir. Çünkü[2] kelâmını amelinden sayan kimse az söyler, meğer ki mâya'nîsi hakkında olsun. Âkil üç şeyi tâlib olmak gerektir: Maîşetini ıslah veya me'âdına hazırlık veya haramda olmayarak telezzüz.' Dedim ki: 'Yâ Resûlallah, Mûsâ'nın suhufu ne idi?' Buyurdu ki: 'Hepsi ibret idi: Taaccüb ederim ölüme yakīni olup da sevinene, ateşe yakīni olup da gülene. Dünyayı ve ehline olan tekallübâtını görüp de ona gönül bağlayana, kadere yakīni olup da öfkelenene, hesâba yakīni olup da[3] amel etmeyene.' Dedim ki: 'Yâ Resûlallah! İbrâhim ve Mûsâ'nın suhufundakilerden sana bir şey indirildi mi?' "Evet yâ Ebâ Zer قَدْ اَفْلَحَ مَنْ تَزَكّٰى. وَذَكَرَ اسْمَ رَبِّهٖ فَصَلّٰى. بَلْ تُؤْثِرُونَ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا. وَالْاٰخِرَةُ خَيْرٌ وَاَبْقٰى' buyurdu" demiştir.[4] Ma'amâfîh Âlûsî'nin dediği gibi hadîsin sıhhatini Allah bilir.[5]

Bunun üzerine اَلَّذٖى يَصْلَى النَّارَ الْكُبْرٰى. ثُمَّ لَا يَمُوتُ فٖيهَا وَلَا يَحْيٰى mısdâkınca âhirette ateşe yaslanacak bedbahtlarla felah bulacak mes'udların hâllerini tafsil ederek tezkîre devam olunmak üzere Sûre-i Gāşiye gelecektir.

---

1 H: "necâtı".
2 B: "Zira".
3 H -"öfkelenene, hesâba yakīni olup da".
4 İbn Hibbân, *es-Sikāt,* II, 120-121; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XXIII, 278. Krş. Ebû Nuaym, *Hilye-tü'l-evliyâ,* I, 168:

قال: يا رسول الله صلى الله عليه وسلم كم أنزل الله من كتاب؟ قال: مائة كتاب وأربعة كتب أنزل على شيث خمسين صحيفة وعلى إدريس ثلاثين صحيفة وأنزل على إبراهيم عشر صحائف وأنزل على موسى قبل التوراة عشر صحائف وأنزل التوراة والإنجيل والزبور والفرقان. قال: يا رسول الله فما كانت صحف إبراهيم؟ قال: كانت أمثالا كلها: أيها الملك المسلط المبتلى المغرور إني لم أبعثك لتجمع الدنيا بعضها على بعض ولكن بعثتك لترد عني دعوة المظلوم فإني لا أراها ولو كانت من كافر وعلى العاقل ما لم يكن مغلوبا على عقله أن يكون له ساعات: ساعة يناجي فيها ربه وساعة يحاسب فيها نفسه وساعة يتفكر فيها في صنع الله عز وجل وساعة يخلو فيها لحاجته من الحلال فإن هذه الساعة عون لتلك الساعات واستجمام للقلوب وعلى العاقل أن يكون بصيرا بزمانه مقبلا على شأنه حافظا للسانه فإنه من حسب كلامه من عمله قل كلامه إلا فيما يعنيه وعلى العاقل أن يكون طالبا لثلاث: مرمة لمعاش أو تزود لمعاد أو تلذذ في غير محرم وقال: يا رسول الله فما كانت صحف موسى؟ قال: كانت عبرا كلها: عجبت لمن أيقن بالموت ثم يفرح وعجبت لمن أيقن بالقدر ثم ينصب وعجبت لمن أيقن بالحسان غدا ثم لا يعمل. قال: هل أنزل الله عليك شيئا مما كان في صحف إبراهيم وموسى؟ قال: يا أبا ذر تقرأ «قد أفلح من تزكى وذكر اسم ربه فصلى».

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 323:

والله تعالى أعلم بصحة الحديث.

[5770]

سُورَةُ الْغَاشِيَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتٌّ وَعِشْرُونَ آيَةً

GĀŞİYE SÛRESİ

Gāşiye Sûresi bilâ hilâf Mekkîdir.

Âyetleri: Yirmi altıdır.

Fâsılası: م، ر، ت، ع، ه[1] harfleridir

Resûlullah'ın bu sûreyi cumada Cum'a Sûresi'yle beraber okur idiği geçmişti.[2] Evvelki sûrenin âhirinde tezekkî edenin felah bulacağı ve âhiretin dünyadan hayırlı olduğu haber verilmişti. Bu sûre, Gāşiye hadîsi ile felâhın mânasını ve hayriyetin vechini îzah edecek, dünyanın âhiri lâbüd bir gāşiye, müstevlî bir beliyyeye müntehî olacağını ve asıl felah ve saadet o gāşiyeden muvaffakiyetle çıkıp nimete eren ve bu suretle ilelebed sa'yinden hoşnut kalan mes'udlara ait olacağını beyan ile tezkîre devam eyleyecektir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

هَلْ اَتٰيكَ حَدِيثُ الْغَاشِيَةِۜ ﴿١﴾ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ خَاشِعَةٌۙ ﴿٢﴾ عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌۙ ﴿٣﴾ تَصْلٰى نَاراً حَامِيَةًۙ ﴿٤﴾ تُسْقٰى مِنْ عَيْنٍ اٰنِيَةٍۜ ﴿٥﴾ لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ اِلَّا مِنْ ضَرِيعٍۙ ﴿٦﴾ لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنِى مِنْ جُوعٍۜ ﴿٧﴾ وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌۙ ﴿٨﴾ لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌۙ ﴿٩﴾ فِى جَنَّةٍ عَالِيَةٍۙ ﴿٠١﴾ لَا تَسْمَعُ فِيهَا لَاغِيَةًۜ ﴿١١﴾ فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌۢ ﴿٢١﴾ فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌۙ ﴿٣١﴾ وَاَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌۙ ﴿٤١﴾ وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌۙ ﴿٥١﴾ وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌۜ ﴿٦١﴾ اَفَلَا يَنْظُرُونَ اِلَى الْاِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْۜ ﴿٧١﴾ وَاِلَى السَّمَٓاءِ كَيْفَ رُفِعَتْۜ ﴿٨١﴾ وَاِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْۜ ﴿٩١﴾

---

1 H -"ه".

2 *Muvatta',* Cum'a, 19; İbn Mâce, İkāmetü's-Salât, 90; Ebû Dâvûd, Salât, 241:

عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة بن مسعود أن الضحاك بن قيس سأل النعمان بن بشير: ماذا كان يقرأ به رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الجمعة على إثر سورة الجمعة؟ قال: كان يقرأ «هل أتاك حديث الغاشية».

وَاِلَى الْاَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْۜ ﴿٢٠﴾ فَذَكِّرْ اِنَّمَٓا اَنْتَ مُذَكِّرٌۜ ﴿٢١﴾ لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍۙ ﴿٢٢﴾ اِلَّا مَنْ تَوَلّٰى وَكَفَرَۙ ﴿٢٣﴾ فَيُعَذِّبُهُ اللّٰهُ الْعَذَابَ الْاَكْبَرَۜ ﴿٢٤﴾ اِنَّ اِلَيْنَٓا اِيَابَهُمْۙ ﴿٢٥﴾ ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ ﴿٢٦﴾

[5771] **Meâl-i Şerîfi**

Geldi mi sana o gāşiye hadîsi (1). Birtakım yüzler o gün eğilmiş zillete düşmüştür (2) çalışmış fakat boşuna yorulmuştur (3). Kızışmış bir ateşe yaslanırlar (4). Kızgın bir menba'dan sulanırlar[1] (5). Yiyecekleri yok ancak bir darî' (6). Ne besler ne açlıktan kurtarır (7). Birtakım yüzler de o gün mes'uddur (8). Sa'yinden hoşnuttur (9). Yüksek bir cennette (10) ki onda lağviyyâttan bir kelime işitilmez (11). Onda cârî bir menba' (12). Onda [5772] yüksek serîrler (13) konulmuş küpler (14) dizilmiş koltuklar, yastıklar (15) serilmiş nefis döşemeler (16). Ya hâlâ bakmazlar mı o deveye nasıl yaratılmış? (17). Ve o[2] göğe nasıl kaldırılmış? (18). Ve o dağlara nasıl dikilmiş? (19). Ve o Arz'a nasıl satıhlanmış? (20). Haydi ihtar et; sen şimdi sırf bir öğütçüsün (21). Üzerlerine musallat değilsin (22). Ancak tersine giden ve küfreden başka (23). Ki Allah onları en büyük azab ile ta'zîb edecek (24). Muhakkak onlar döne dolaşa Bize gelecekler (25). Sonra da muhakkak Bize hesab verecekler (26).

{هَلْ اَتٰيكَ} ❁ Bu istifham ehemmiyetle dinlemeye teşvik ve takrir içindir. {حَدِيثُ الْغَاشِيَةِ}

"**Gāşiye**" esasında "gaşy"den ism-i fâil olarak bir şeyi her tarafından sarıp bürüyen salgın, sargın, müstevlî şey demektir ki "tâ"sı mevsûfu itibariyle te'nîs veya mübalağa veya bazı ahvâlde vasfiyetten ismiyete nakl içindir. At eğerinin örtüsüne ve kalb zarına ve insanı veya hayvanı içinden saran derde ve kâbus gibi her taraftan saran salgın müstevlî belâya ıtlak olunur ki اَفَاَمِنُٓوا اَنْ تَأْتِيَهُمْ غَاشِيَةٌ مِنْ عَذَابِ اللّٰهِ [Yûsuf 12/107] bu

1 H -"Kızgın bir menba'dan sulanırlar".
2 B -"o".

mânadandır. Bu mânadan lâm ile الْغَاشِيَةَ de kıyametin isimlerindendir. Çünkü birdenbire şiddetiyle halkı saracak ve ehvâli, umûmu bürüyecektir. Bazıları demiştir ki: "الْغَاشِيَه", النَّارُ وَتَغْشٰى وُجُوهَهُمُ [İbrâhim 14/50] buyurulduğu üzere kâfirlerin, ashâb-ı nârın yüzlerini saracak olan nârdır;[1] النَّارُ الْغَاشِيَةُ meâlindedir. Bazıları da o cehennem ateşinin içine[2] düşüp onu saracak olan ehl-i nârdır demişler, cumhur evvelkini sûrenin siyâkına muvâfık görmüşlerdir.

"**Hadîs**" herkes tarafından birbirlerine nakil ve rivayet edilerek söylenmeye, hikâye edilmeye ve her söylenişinde taze gibi dinlenmeye lâyık söz ve haber demektir ki, bu gâşiye hadîsi de dâima böyle ehemmiyetle [5773] dinlenilmesi lâzım gelen bir haberdir. {وُجُوهٌ} birtakım yüzler. ❁ Nice kimseler {يَوْمَئِذٍ} o gün ❁ yani o gâşiye sardığı gün {خَاشِعَةٌ} huşû' etmiştir. ❁ Evvel hakkı saymazken o gün havf u haşyetle boynunu bükmüş, zillete düşmüştür. {عَامِلَةٌ} âmildirler. ❁ Yani vaktiyle gereği gibi çalışmazlarken bugün hepsi ezici ameller içinde çalışmakta {نَاصِبَةٌ} zahmet çekmektedirler. Yahut vaktiyle çalışmamış, amel etmemiş değiller, çalışmışlar, amel yapmışlar. Fakat boşuna zahmet çekmiş[3], meşakkate düşmüşlerdir. ❁ Zira bugün işe yarayacak vechile Allah için hak, doğru yolda sâlih amellere çalışmamışlar; bâtıl din, bozuk fikir ve itikad ile küfre saparak çalışmışlar, beyhûde zahmet ve meşakkat çekmişler, şimdi de onun cezâsını çekiyorlar. "Âmilet^{ün} nâsıbet^{ün}" ikinci ve üçüncü haberdir. Yahut "nâsıbe" sıfattır. Bunların "hâşi'a" gibi "yevmeiz^{in}" ile mukayyed olup olmadığına göre birkaç vechile tefsiri rivayet edilmiştir.

Birincisi hepsinin de "yevmeiz^{in}" ile mukayyed olmasıdır ki "evvel huşû' etmez, Hak yolunda çalışmazlarken bugün boynunu eğmiş zilletler içinde tahammül edilmez ezici amellerle amelelik etmekte, nasab, te'ab ile meşakkatler çekmektedirler" demek olur. Bugün bu

---

1 H -"kâfirlerin, ashâb-ı nârın yüzlerini saracak olan nârdır".
2 H: "işine".
3 B: "çekmişler".

amel ve meşakkat, bundan sonra beyan olunacağı vechile cehennem ateşi içinde esaret zincirlerini, tomruklarını sürükleyerek aşağı yukarı bata çıka boğuşup durmalarıdır. Bu mâna İbn Abbas'tan menkuldür.[1]

İkincisi, "Âmiletün nâsıbetün", "yevmeiz" ile mukayyed olmayıp mutlak olarak mâzîye ait olmasıdır. Bu surette "bunlar vaktiyle dünyada çalışmışlar, ameller yapmışlar, ibadetler etmişler, lâkin iyi yapıyoruz zu'muyla küfr ile bâtıl [5774] yolda çalışmış bulunduklarından bütün amelleri habt olunup sa'yleri heder olmuş, boşuna zahmet ve meşakkat çekmekle kalmışlar[2], bugün zillete düşmüşlerdir" demek olur ki Sûre-i Kehf'in âhirindeki قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْاَخْسَرِينَ اَعْمَالاً. اَلَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ اَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعاً. اُولٰٓئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَٓائِهِ فَحَبِطَتْ اَعْمَالُهُمْ فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَزْناً. ذٰلِكَ جَزَٓاؤُهُمْ جَهَنَّمُ بِمَا كَفَرُوا وَاتَّخَذُوا اٰيَاتِى وَرُسُلِى هُزُواً [18/103- 106] ve Sûre-i Furkān'daki وَقَدِمْنَٓا اِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَٓاءً مَنْثُوراً [25/23] âyetlerinin mazmûnunu hulâsa demektir[3]. Zeyd b. Eslem'den mervî olan bu mâna İbn Abbas'tan da diğer bir rivayettir.[4] Âhiret dârü'l-amel olmayıp dârü'l-cezâ olmak itibariyle amelin dünyada olması daha zâhir olduğundan birçokları bu mânayı tercih etmişler ve bununla savma'alarda, manastırlarda râhibler gibi şiddet ve gulüv iltizam ederek dalâl üzere çalışan ehl-i dalâlin amellerinin butlânına işaret edilmiş olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Buhârî'de قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ اَلنَّصَارَى demiştir.[5] Bu surette "نَاصِبَة", عَامِلَة'nin sıfatı olmak gerektir.

Üçüncüsü, İkrime'den mervî olandır ki "âmile" dünyada, "nâsıbe" uhrâda demektir. Bunun mânası zannedildiği gibi ayrı ayrı zarflar takdîri demek değil; "âmile" ism-i fâili mâzî mânasına, "nâsıbe" ism-i

---

1 Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 27. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 462; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* IV, 420:

وقال الكلبي: يجرون على وجوههم في النار وعنه وعن غيره: يكلفون ارتقاء جبل من حديد في جهنم فينصبون فيها أشد ما يكون من النصب بمعالجة السلاسل والأغلال والخوض في النار كما تخوض الإبل في الوحل وارتقائها في صعود من نار وهبوطها في حدور منها إلى غير ذلك من عذابها وقاله ابن عباس.

2 H: "kalmamışlar".

3 H: "etmektir".

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 266. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 742; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 325:

وقال سعيد بن جبير وزيد بن أسلم: هم الرهبان وأصحاب الصوامع وهي رواية أبي الضحي عن ابن عباس رضي الله عنهما.

5 Buhârî, Tefsîr, 88.

fâili hâl veya devam mânasına mahmul olduğunu söylemektir ki amel dünyaya, cezâ âhirete ait olmak mülâhazasıyla bu mâna da ba'îd değildir. Bu surette de[1] "nâsıbe" üçüncü haberdir. Ve şununla mübeyyendir: {تَصْلٰى نَارًا حَامِيَةً}

"**Hâmiye**" yani yüksek derece-i harârette şiddetli kızışgın bir ateşe gerilip yaslanırlar. {تُسْقٰى مِنْ عَيْنٍ اٰنِيَةٍ} bir ayn-ı âniyeden iskā olunurlar. ❁ "Ayn" burada da iskā karînesiyle çeşme, pınar, menba, kaynak gibi su gözü mânasına olduğu zâhirdir. Lâkin bu göz bir soğuk su gözü değil, "âniye" حَميمٍ اٰنٍ [er-Rahmân 55/44] denilen son derece hâr, kaynar, gayet kızgın, âteşîn bir menba'dır. {لَيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ اِلَّا مِنْ ضَريعٍ} -Tâ[2] [5775] yukarılarda zakkum, Sûre-i Hâkka'da da hasr ile وَلَا طَعَامٌ اِلَّا مِنْ غِسْلينٍ 69/36]] geçmiş idi- ❁ Onun için burada da "darî'"i[3] gıslîn veya zakkum ile aynı şey olmak üzere شَجَرٌ مِنْ نَارٍ ateşten bir ağaç diye tefsir edenler varsa da, hasr başka başka sınıflara nazaran olarak her birinin başka bir mânada olması da kābildir. Bu babda birkaç mâna beyan etmişlerdir. Tefsîr-i Râzî'de Hasan'dan bir rivayette "elîm" mü'lim, "semî'" müsmi', "bedî'" mübdi' mânasına olduğu gibi, "darî'" da mudarri'[4] mânasına olur. Tenâvülünde sertliği, acılığı, yakıcılığı ile onları zillet ü tazarru'a mecbur eden bir şeyden başka taâm yok demektir. Sâniyen; ekser müfessirîn demişlerdir ki "darî'", şibrıkın kurusudur. "Şibrık" bir nevi dikendir ki yaş iken onu deve yer, kuruyunca kaçınır, semm-i kātildir.[5] İbn Cerîr der ki: "Arabda 'darî'' şibrık denilen bir nebattır ki kuruduğu zaman ehl-i Hicaz 'darî'' nâmını verirler. Sâirleri 'şibrık' derler. Bir zehirdir."[6] İkrime'den rivayetinde: Yere yapışık dikenli bir ağaçtır ki baharın Kureyş

---

1 H -"de".

2 H -"Tâ".

3 H: "darî'".

4 M: "'elîmün mü'limün, semîun müsmiun, bedîun mübdiun' mânasına olduğu gibi, 'darîun' da mudarriun".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 140:

روي عن الحسن أيضا أنه قال: الضريع بمعنى المضرع كالأليم والسميع والبديع بمعنى المؤلم والمسمع والمبدع ومعناه إلا من طعام يحملهم على أن يضرعوا ويذلوا عند تناوله لما فيه من الخشونة والمرارة والحرار وثالثها: أن الضريع ما يبس من الشبرق وهو جنس من الشوك ترعاه الإبل ما دام رطبا فإذا يبس تحامته وهو سم قاتل.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 384:

والضريع عند العرب: نبت يقال له الشبرق وتسميه أهل الحجاز الضريع إذا يبس ويسميه غيرهم: الشبرق، وهو سم.

ona "şibrık" derler, kuruyup çöp olduğu zaman da "darî'" derler.[1] Ebû Hayyân'ın nakillerine göre darî' şibrıktır ki fena bir mer'adır. Üzerinde yayılan hayvan ne yağ bağlar ne et. İbn Ayzâre-i Hüzelî'nin[2] şu beyti ondandır:

وَحُبِسْنَ فِي هَزْمِ الضَّرِيعِ فَكُلُّهَا　　حَدْبَاءُ دَامِيَةُ الْيَدَيْنِ حَرُودُ[3]

Ebû Züeyb de şöyle demiştir.

رَعَى الشِّبْرِقَ الرَّيَّانَ حَتَّى إِذَا ذَوَى　　وَصَارَ ضَرِيعًا بَانَ عَنْهُ النَّحَائِصُ[4]

Bazı lügaviyyîn, arfec kurusunun kırıntısı[5] demiş, Zeccâc avsec gibi bir ot demiş, Halil de yeşil ve gayet [5776] fena kokulu bir ottur ki deniz atar demiştir. *Kāmûs*'ta bu mânalardan başka hurma ağacının dikenine ve bulanık müte'affin sularda ve urûku[6] arza vâsıl olmayıp su içinde olur bir ota dahi denildiğini de kaydetmiştir.[7] Ki bu ot سَبِّحْ Sûresi'nde فَجَعَلَهُ غُثَٓاءً اَحْوٰى'da da [el-A'lâ 87/5] beyan olunduğu üzere türbün ve ma'den kömürlerinin menşe'i olan nebâtât-ı haleviyeden demek olur. Demek ki Arapça'da "darî'" insanın değil hayvanın bile yemesi kābil olmayan dikenli, sert veya yumuşak olsa da gayet fena kokulu zehir zenberek birkaç türlü dikene ve nebâta ıtlak olunurmuş. Şu hâlde burada bunlardan herhangi birinin hususiyeti değil, yenilip yutulmak ihtimâli olmayan elîm bir şey olması vasfı maksud olmalıdır. Bu mâna denildiği gibi bir darâ'at ve zillet ile sızlandırmak mefhûmunu îmâ eden "darî'"

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 384:

عن عكرمة في قوله: «ليس لهم طعام إلا من ضريع» قال: هي شجرة ذات شوك، لاطئة بالأرض فإذا كان الربيع سمتها قريش الشبرق فإذا هاج العود سمتها الضريع.

2 M nüshasında şairin ismi "İbni Azzarei Hüzelî" şeklinde yazılmış olmakla birlikte Abdülkadir Bayam'ın "Hak Dini Kur'an Dili'ndeki Arapça Şiirlerin Temel Kaynaklarla Mukayesesi II" isimli makalesinde (*Bilimname* XIX, 2010/2, s. 164) doğrusunun "İbn Ayzâre el-Hüzelî" şeklinde olduğu kaydedilmektedir.

3 O develer darî' çukurlarında habsolunmuşlar da hepsi kambur, elleri kanamış, hared illetine* uğramış [Müellifin notu].
* H: "illerine".

4 Sîrâb,* taze şibrıkı otladı nihâyet solup da darî' olunca o semiz kısır develer ondan uzaklaştı [Müellifin notu].
* M: "Seyrab".

5 "Arfec", *Kāmûs Tercemesi*'nde bazıları sütleğen nevinden "beş parmak" denilen ot demişler [Müellifin notu].

6 H: "urûk-ı".

7 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 336.

lafzıyla ifade edilmiş {لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنٖى مِنْ جُوعٍ} ۝ vasfıyla da îzah olunmuş demektir. Yine bundan dolayı Sa'îd'den rivayet olunduğu üzere bazı müfessirîn bunu taş diye tefsir etmiş, İbn Zeyd'den de şöyle rivayet edilmiştir: Dünyada darî', Arabın "darî'" dediği yapraksız kuru dikendir. Âhirette darî' de ateşten bir dikendir.[1] İbn Abbas'tan rivayette: Ateşten bir ağaçtır.[2] *Kāmûs*'ta alâ kavl[in]: Cehennemde acı sabırdan acı, lâşeden daha bed kokulu ve ateşten daha yakıcı bir şeydir[3] demekle de bunu anlatmıştır. Murad böyle yenilip yutulmak ihtimâli olmayan bir şey yemek mecburiyetine düşmek, azâbının elem ve fecaatteki şiddetini iş'âr olduğuna göre "zakkum", "gıslîn", "darî'" hepsi Sûre-i Müzzemmil'deki طَعَامًا ذَا غُصَّةٍ [73/13] boğaza duran yutulmaz taâmı birer suretle tavzih demek olur ki bunlar mecburiyet altında yenseler bile لَا يُسْمِنُ وَلَا يُغْنٖى مِنْ جُوعٍ'dur. Ne besler ne de açlığa fâidesi olur. Sade inletir de inletir, sızlatır da sızlatır. Bunlar muztarib beşeriyetin dünyada büyük açlık ve felâket, esaret hengâmlarında gördükleri âlâm ve ıztırâbâttan[4] istidlâl olunabilecek birer mefhum ile âhiret azâbının akıllara sığmaz acılıklarını düşündürmektir.

[5777] İşte o gāşiye bir kısım[5] yüzler için böyle sargın bir beliyye-i uzmâdır. Onlara mukabil {وُجُوهٌ يَوْمَئِذٍ} birtakım yüzler de o gün {نَاعِمَةٌ} latîf, na'îm içinde mes'ud.

"**Nâ'ime**" letâfet mânasına "nu'ûmet"ten müştak latîf, yani تَعْرِفُ فٖى وُجُوهِهِمْ نَضْرَةَ النَّعٖيمِ [el-Mutaffifîn 83/24] mazmûnunca nimet ve saadet eseri olan neş'e, letâfet, yumuşaklık, zâhir, yahut nimetten müştak, nimete konmuş, na'îm içinde mütena''im mânalarına iki vechile tefsir olunmuştur ki birisi eser, birisi sebeb, ikisi de mes'ûdiyeti müfîd {لِسَعْيِهَا رَاضِيَةٌ}

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 385:

قال ابن زيد في قوله: «ليس لهم طعام إلا من ضريع» قال: الضريع: الشوك من النار. قال: وأما في الدنيا فإن الضريع الشوك اليابس الذي ليس له ورق تدعوه العرب الضريع وهو في الآخرة شوك من نار.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 385:

عن ابن عباس قوله: «ليس لهم طعام إلا من ضريع» يقول: شجر من نار.

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 336.

4 B: "ıztırâbâtın".

5 H: "birtakım".

sa'ylerine râzı, çalıştıklarından dolayı hoşnutlar ۞ Çünkü boşuna çalışmamışlar, amelleri Allah'ın emr ü rızâsına muvâfık yolda cereyan eylemiş, kabule iktiran etmiş, sa'yleri o dehşetli günde semeresini vermiş, nimet ve saadete ermişler ve bu muvaffakiyet kendilerinde hiss-i atâleti değil, daha ziyade sa'y neş'esi uyandırmıştır. {فٖى جَنَّةٍ عَالِيَةٍ} Âlî bir cennettedirler. ۞ Hem mekânen hem mekâneten yüksek, öyle ki {لَا تَسْمَعُ فٖيهَا لَاغِيَةً} orada bir lâğıye, yani lağv veya boş bir kelime, yahut beyhûde şeylerle meşgul bir cemaat işitmezler, yahut işitmezsin ey muhatab.

"**Lâğıye**" kelime-i[1] lâğıye veya[2] cemâ'at-i lâğıye yahut lağv mânasına "âkıbet" gibi masdar olmak üzere üç kavil vardır. "Lağv" de "lâğıye" mânasına olarak ilgā ve ıskātı gerek olan, ehemmiyet verilecek bir fâidesi olmayan boş, mânasız, herze, heder, beyhûde şeylere ıtlak olunur ki "lağveyât" ve "lağviyyât" tâbir olunur akvâl ve ef'âlden e'amdır. Kelime-i lâğıye bilhassa hata ve sebb ü şetm gibi fâhiş söze denir. Cennette bunlar işitilmez لَا يَسْمَعُونَ فٖيهَا لَغْوًا وَلَا كِذَّابًا'dir [en-Nebe' 78/35]. Cennetin yüksekliğini îzah sırasında ilk evvel bu vasıf ile tavsîfi evvelemirde [5778] na'îm-i cennetin ve ehl-i cennetin nezâhetini iş'âr ile mü'minleri ahlâk-ı fâzılaya tergībdir. Zira cennet, nimet, hoşnutluk, saadet denilince birtakım zihinler dünyada[3] refah u servet kısmet olmuş, şehevât ve hevesâta düşkün birçoklarının ahvâlinde görüldüğü üzere vakit geçirmek için oyunlar, eğlenceler, hakīkī bir fâideyi tazammun etmeyen lağviyyâta dair beyhûde kaviller, fiiller, neticesi hiçten ibaret olan şeyler için dediler, kodular, entrikalar, edeb kaydıyla mukayyed olmaksızın gevezelikler, şımarıklıklar, yüksek bir zevk ve maharet imiş ve bu gibi ahvâl ile keyif çatmak nimet ve saadetin mütemmimlerinden olan gayeler imiş ve binâen'aleyh cennet saadeti de böyle lağviyyâttan ibaret olacakmış gibi tevehhüm ve tahayyül edebileceğinden, böyle bir ihtimâli def' için evvelâ cennetin yüksekliği anlatılırken orada lağviyyâtın yeri olmadığı ve ehl-i cennetin öyle boş ve beyhûde şeylerle iştigāli şöyle

1 B: "kelimesi".
2 H -"veya".
3 H -"hoşnutluk, saadet denilince birtakım zihinler dünyada".

dursun onları işitmekten bile âzâde ve münezzeh bulundukları anlatılmış ve bu suretle mü'minlere lâyık olan da Sûre-i Mü'minûn'da وَالَّذٖينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ [23/3] diye tasrih olunduğu üzere bu ahlâk ile mütehallık olmak, hem yalnız darlık ve hâcet zamanlarında değil, nimetleri izdiyad edip hâllerinde vüs'at hâsıl olduğu nisbette de lağvden ihtirazda ileri gitmek ve hatta yalnız dâr-ı teklif olan dünyada değil, kendilerinden tekâlîfin kalktığı ve hiç gazab ve nikmet bulunmayan sâha-i rahmete vâsıl oldukları zaman bile ondan tenzih olunmak ve binâen'aleyh nimetleri, nimet kadri bilmeyen cühelâ ve süfehânın sebeb-i felâketleri olan nimetler kabîlinden olmayıp ebedî saadete mazhar olan ehl-i fazl u ciddin nimetleri kabîlinden olmasını istemektir. Yine şâyân-ı dikkattir ki cennetin ve nimetin yüksekliği vasıfları anlatılırken evvelâ daha ziyade nüfûs-i âliyenin ve irfanda, kemâlât-ı vicdâniyede makāmât-ı refî'a[1] sâhibi olanların şanlarına lâyık olan rûhânî ve mânevî haslet [5779] takdim olunmuş, sa'ye rızâ, sonra da lağvdan nezâhet zikredilmiştir. Herhangi bir hususta mertebe-i rızâya ermek büyük zevk ise de sa'ye rızâ: sa'yinden hoşnutluk, insanı makām-ı hamde erdiren lezzetlerin en yükseğidir. Çünkü لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى [en-Necm 53/39], لَهَا مَا كَسَبَتْ وَعَلَيْهَا مَا اكْتَسَبَتْ'dir [el-Bakara 2/286]. Hayat, haddizâtında faaliyet demek olduğu için hakikatte zevk-i hayat, gayesine masruf olan sa'y zevkinden ibarettir. Sa'yin zevki de gayesine isabetindedir. Onun için sa'yinin güzel semeresini gören rûhun hazzı her lezzetin fevkinde ve bu suretle sa'yden hoşnutluk her hoşnutluğun başında bir hazz-ı rûhânîdir. Gayesine isabet etmeyen sa'y ve amel sonunda عَامِلَةٌ نَاصِبَةٌ hükmünce nasab ve te'ab ve inkisâr-ı hayâl ile elem ü hüsrandan ibaret kalacağı gibi, gayesiz olan veya gayesi bir ehemmiyeti hâiz olmayan sa'yler de lağv u abes[2] olmak itibariyle ona mülhaktır. Onun için sa'yinden hoşnutluk rûhun en yüksek hazlarından olduğu gibi, lağvden nezâhet de onun tekemmülü şerâitinden bulunmak hasebiyle cennet-i âliyenin evsâfında evvelâ bu iki saadet takdim edilmiş, sonra da dünyâ hayatta tanınmakta

1 H ve B: "râfi'a".
2 H: "nasab".

olan cismânî lezzetlere benzer huzûzât zikrolunmuştur. Şöyle ki: {فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ} Onda: o cennette akan bir menba ❁ istenilen yere cereyan eden bir kaynak ki her tarafa hayat mâye ve neş'esi dağıtır. Defe'ât ile geçtiği üzere cennette uyûn, müte'addiddir. Burada müfred getirilmesi cinsi itibariyle demek olur. Yahut en umûmî olan birine işaret edilmiştir. Her hâlde tenvin vahdet için değil, tefhıym içindir. Tenkîri de mâruf olan menbalardan olmayıp مَا لَا عَيْنٌ رَأَتْ وَلَا أُذُنٌ سَمِعَتْ وَلَا خَطَرَ عَلَى قَلْبِ بَشَرٍ[1] cümlesinden olduğuna işarettir ki mâba'di de böyledir. {فِيهَا سُرُرٌ مَرْفُوعَةٌ} O cennette, o akan menba civarında rif'atli serîrler.

"**Serîr**" üzerinde sürur ile oturulan taht, sandalye [5780] veya yatılan karyola ve köşk kabîlinden şeylere ıtlak olunur; rif'ati de zeminden yüksekliği veya şerefi itibariyledir. {وَاَكْوَابٌ} Küpler ❁ kulpu olmayan küp, sürahi, bardak gibi meşrubat kapları {مَوْضُوعَةٌ} yakınlarına konmuş ❁ istedikleri zaman اِنَّ الْاَبْرَارَ يَشْرَبُونَ مِنْ كَأْسٍ كَانَ مِزَاجُهَا كَافُوراً. عَيْناً يَشْرَبُ بِهَا عِبَادُ اللّٰهِ [el-İnsân 76/5-6] fehvâsınca içmelerine âmâde, yine o cennette {وَنَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ} sıra sıra dizilmiş nümrukalar[2] ❁ nûn'un zammı veya kesri ile نمرقه dayanmak için konulan koltuk yastığı. {وَزَرَابِيُّ مَبْثُوثَةٌ} Serilmiş yahut câbecâ yayılmış zürbiyyeler; zâ'nın zammı veya kesri ile "zürbiyye" nefis ve fâhir döşemeler. *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere "zerâbiyy" sararmış ve kızarmış olmakla beraber yeşilliği de bulunan otlara dahi denir ve fiilinde ازربت النَّبَاتُ أَيْ اِصْفَرَّتْ وَاحْمَرَّتْ وَفِيهِ خُضْرَةٌ denilir. Döşemelere ıtlâkı buna teşbih suretiyle olduğu da söylenmiştir. Lâkin Râgıb demiştir ki: "Zerâbiyy" fi'l-asl bir mevzi'e mensub benekli dokumalardır. Sonra döşemelere istiare olunmuştur."[3] Ferrâ'nın beyânına göre ince tüylü halılardır.[4] Tanâfisle himl-i rakīk, nemârik ve zerâbî yekdiğeri makāmında da kullanıldığından *Sıhâh-ı Cevherî* aralarını ayırmıştır.[5]

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 8; Müslim, Cennet, 2.

2 H ve B: "nümrûklar".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 379:

الزَّرَابِي: جمع زُرْبٍ وهو ضرب من الثياب محبّر منسوب إلى موضع.

4 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 258:

الزَّرَابِي: جمع زُرْبٍ، وهو ضرب من الثياب محبّر منسوب إلى موضع.

5 Bk. Cevherî, *es-Sıhâh,* I, 143; IV, 1561.

Nitekim Hind'in:

نَحْنُ بَنَاتُ طَارِق   نَمْشِي عَلَى النَّمَارِقِ

recezinde "nemârik" zerâbî mânasına kullanılmıştır. Çünkü âdeten yastık üzerinde yürünmez. Ma'amâfîh sâirleri farklarını göstermiş oldukları gibi âyette de zâhirdir.

{أَفَلَا يَنْظُرُونَ اِلَى الْاِبِلِ... إلخ} ۞ Yukarıya bir tefrî' olan bu cümlenin fâ ile rabtındaki mâna gâşiye hadîsini ve mutazammın olduğu evsâf-ı acîbe ile ba's kaziyyesini[1] inkâr edenlere karşı hilkatin en göz önünde bulunan [5781] şeylerinde bile görülüp duran acâibliklere nazar-ı dikkati celb ile Hâlık'ın kudretini ihtar ve boşuna yorgunluk olan yolsuz çalışmalardan ve lağviyyâttan kurtulmak ve sa'yinden hoşnut olacağı işler yapmak için zeminden semâya, semâdan zemîne, en yakınlarından en uzaklarına kadar eşyânın hilkat tarzlarını taharrî ve tetebbu' ederek O'nun sünnetlerini ve kudretinin acâibâtını ve tasarrufu keyfiyetlerini ve ona göre evâmir ve ahkâmını fehm ü istinbat ile gâşiye gününün şedâidinden korunacak ve saadetine erdirecek güzel ve nâfi' amellere sevk ü teşviktir ki evvelki sûrede suhuf-i ûlâda olduğu anlatılan tezekkî mazmûnunun suhuf-i uhrâda mütemmim ve mükemmili demek olan bir[2] tezkir olmak hasebiyle sonunda فَذَكِّرْ emriyle tâkip olunmuştur. Bu tezkir için gâşiye hadîsinden sonra Arz ve semânın keyfiyet-i hilkati ile Hâlık'ın kudretine nazar-ı dikkat celb olunurken ilk önce devenin ileri sürülmesi birden bire nazara[3] acîb gelirse de bu acîblikte de ma'nâ-yı maksûda isabet nokta-i nazarından berâ'at-i istihlâl gibi bir bedâ'at vardır. Zira maksad bakılması mu'tad olan ve pek âdî gibi görünen şeylerin bile keyfiyet-i hilkatleri acâibât ile meşhun bulunduğunu duyurmak olduğu ve deve hilkatinin hakikaten acâibliğiyle beraber Arabın en yakından nazarına çarpması lâzım geldiği düşünülürse, bunun

---

1 H -"ve mutazammın olduğu evsâf-ı acîbe ile ba's kaziyyesini".
2 H -"bir".
3 H: "nazar-ı".

hilkat-i âlemi seyr için mebde'-i nazar ittihaz edilmesi en muvâfık bir hareket olduktan başka serilmiş döşeklerden bir lahzada deveye atlatarak ondan semâya, ondan cibâle, onlardan muhît-i Arz'a bir tedkik seyahati yaptıran intikalde bir garâbet ve aynı zamanda fâsılalarda kıvrık hâ'dan şiddetli uzun tâ'ya geçen bir inbisat ile ifadeye başkaca bir tehavvül verilmesi hilkatteki acâibâtı göstermek maksadına her vechile intibak eden bedî'î[1] sanatları ihtivâ ettiği anlaşılır. Bu sayılan şeylere nazar da bütün[2] âleme nazarı tazammun eder. Fâ siyâkın iktizâ ettiği mukaddere ma'tuf olarak hâsıl-ı mâna [5782] şu olur: Gāşiye hadîsi böyle haber verildiği, dünyanın âhiri ya beyhûde ameller yüzünden bîtâb olarak zillet ü sefaletle ateşe yaslanmak veya yolunda cereyan eden güzel ve müsmir amellerle ni'met ü saadete ererek sa'yinden ilelebed hoşnut olmaktan ibaret idiği anlatıldığı hâlde bulunduğu âlemi ve yaratanın hükm ü kudretini düşünmeyip de dünyayı âhirete tercih eden gāfiller hâlâ önünü sonunu görmek ve sonunda hoşnut olacağı fâideli ameller yolunu aramak ve gereği gibi istifade etmek için nazar etmezler mi o her gün gözleri önünde kullanıp durdukları, etinden, sütünden, yününden, derisinden,[3] işinden, gücünden, türlü menâfi'inden intifâ' etmek için türlü meşakkatlere[4] soktukları deveye {كَيْفَ خُلِقَتْ} nasıl yaratılmış? ۞ Ne acîb hilkati var? Birçok hayvanların hilkatine benzemeyen iri cüssesi, şiddetli kuvveti, acâib[5] hey'eti başka hayvanların iktifâ etmediği cüz'î alef ve dikenli mikenli mer'alarla iktifâ ederek ağır yüklerle uzun uzun seferlere ve günlerce susuzluğa tahammül eden sabr u metaneti[6] ve oturup kalkmaktaki vaziyeti ve o kuvvet ve cesâmetiyle beraber en zayıf bir hayvandan, bir koyundan, bir merkebten daha ziyade ve hatta bir çocukla bile yedilip güdülebilecek derecede itaat ve inkıyad ile insanlara musahhar kılınarak istihdam edilmesi ve gittiği bir yolu

---

1 H: "bedî'".
2 H -"bütün".
3 B: "derisinden, yününden".
4 H: "müşkilâtlara".
5 H ve B: "acîb".
6 Devenin sekiz gün kadar susuzluğa tahammül ettiği ve buna ayn'ın kesri ve şîn'in, sükûnuyla "ışr" denildiği ve bazen bunu dahi geçtiği ve o zaman "hıvâzî" denildiği beyan olunmuştur [Müellifin notu].

birçok insanlardan daha sağlam bir hâfıza ile belleyip çıkarması[1] ve kalınlığına rağmen güzel sesle hidâ olunduğu zaman müteessir olarak şevk u tarab ile [5783] coşması gibi ahvâli ne acâib şeylerdir. İnsan kendi zekâsıyla bu acîb hilkat arasındaki fark ve münasebeti düşünür, o iri acîb hayvana karşı kendi maddî kuvvetinin küçüklüğünü mukayese ve onunla beraber kendinin onu istihdam edebilecek surette galebesi esrârını ve bundan daha güzel istifade yollarını araştırırsa şüphe yok ki her şeyden evvel Hâlık teâlâ'nın sun'undaki acâibâtı, kudretindeki vüs'ati ve her şeye bir hususiyet bahşeden iradesindeki tahsîsâtı ve hepsini münâsebât-ı mahsûsalarına göre bir nizam ile idare eden emr ü hükmünü ve binâen'aleyh insanların da ona göre acı veya tatlı bir âkıbete yürümekte bulunduğunu anlaması ve o yolda iman ve irfan ile ilerisi için şevk ile çalışması îcab eder. İlâhî tahsîsâtın ehemmiyeti ilm ü marifet gibi mânevî kuvvetlerin maddî kuvvetlere tefevvuk ve hâkimiyetini sarih bir misâl ile anlatmak için insanlar elinde musahhar olan devenin keyfiyet-i hilkatini mebde'-i nazar ittihaz etmek herkes için en açık ve en fâideli bir misâl olduğunda şüphe yoktur. Gerçi fil daha[2] büyüktür ve onun hilkatinde de bâriz bir acîblik vardır. Lâkin o deve gibi temiz bir hayvan olmadıktan başka onun kadar göz önünde değil ve bâhusus[3] Arabın nazarından uzaktır. Deve ise Arabın ehass-ı emvâlindendir. Hele "darî'"in zikrinden sonra deveye bir atf-ı nazar etmenin de başkaca bir münasebet ve letâfeti vardır. Sonra seyr ü sefer etmek üzere deveye binen bir kimse boyundan hayli yüksek bir irtifâ'a çıkmış olur. Yukarı baktığı zaman fevkinde semâyı, sağa sola baktığı zaman dağları, aşağıya baktığı

---

1 Râzî der ki: "Ben bir cemaat ile bir mefâzede bulundum. Yolu kaybettik, bunun üzerine bir erkek deveyi öne saldılar, arkasına düştüler. O deve tepeden tepeye, bir yandan bir yana in'itâf ederek gidiyor, cemaat de onu tâkip ediyordu. Nihâyet uzun bir zamandan sonra yola vardı. Biz o hayvanın bir kere geçtiği o inhinâları nasıl tahayyül edip de hâfızasında tuttuğuna ve bu kadar ukalâ cemaatinin çıkaramadığı bir yolu bulup çıkardığına taaccüb ettik." [Müellifin notu].
Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 144-145:
ومنها أني كنت مع جماعة في مفازة فضللنا الطريق فقدموا جملا وتبعوه فكان ذلك الجمل ينعطف من تل إلى تل ومن جانب إلى جانب والجميع كانوا يتبعونه حتى وصل إلى الطريق بعد زمان طويل فتعجبنا من قوة تخيل ذلك بالحيوان أنه بالمرة الواحدة كيف انحفظت في خياله صورة تلك المعاطف حتى أن الذين عجز جمع من العقلاء إلى الاهتداء إليه فإن ذلك الحيوان اهتدى إليه.

2 H: "dahî".

3 H: "bilhassa".

zaman da sath-ı arzı görür. Ve bu nazarlar ne kadar genişler ne kadar derinleşirse insanın bulunduğu âleme dair vukūfu ve Hâlık teâlâ'nın sun' u kudreti ve nimetlerinin vüs'ati ve istikbâlin ehemmiyeti ve yoluyla sa'y ü gayretin kıymeti hakkında marifeti de öyle genişler ve derinleşir.

Ebu'l-Abbas Müberred gibi bazıları burada deveye [5784] nazardan semâya nazara geçmeyi ba'îd[1] görerek ma'tuflar arasında daha mütecânis bir münasebet düşünmek üzere semâ karînesiyle "ibil"den murad sehâb olduğuna kāil olmuştur. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Bunun murâdı 'ibil'in 'gamâm', 'müzn', 'rebab', 'gaym', 'gayn' vesâire gibi bulut isimlerinden olduğunu söylemek değil, birçok Arab eş'ârında bulutun deveye teşbih edilmiş olduğunu görerek burada da teşbih ve mecaz tarîkiyle 'ibil'den sehâb murad olunmasını tecviz olmalıdır."[2] Fakat mecaza hâcet yoktur. Deveye nazardan semâya nazara geçirmek bilhassa vâdilerinde, bâdiyelerinde, uzak seyr ü seferlerinde deveye ihtisâsı mâlum bulunan Arabın irşâdı bakımından[3] gayet tabîî ve latiftir. Deve en istifadeli malı olup da ona bakmamak, acîb hilkatini düşünmemek nasıl büyük gaflet ise; deveye binip de semâya bakmamak, Hâlık'ın kudret ve azametini mütalaaya dalmamak[4] daha büyük gaflettir. Onun için buyuruluyor ki:

{وَاِلَى السَّمَٓاءِ} Ve o semâya ❁ gece gündüz müşahede edip durdukları hayretengiz göğe bakmazlar mı {كَيْفَ رُفِعَتْ} nasıl yükseltilmiş?[5] ❁ Yukarı doğru yükselen cevv-i hava üstünde derin bir bu'd u imtidad içinde her biri bir felekte direksiz dayaksız yüzüp duran lâ-yu'ad ecrâm ve kevâkibiyle o zînet ve füshatiyle, bütün nazarları kaplayan o aşılmaz muhîte nasıl bir irtifâ' verilmiş {وَاِلَى الْجِبَالِ} ve o dağlara ❁ yerden o semâya doğru ser çekerek dikilip nazarları tahdid[6] eden ve türlü menâfi'i

---

1 H: "bedî'".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 745. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 464:

ولم يدع من زعم أن الإبل السحاب إلى قوله، إلا طلب المناسبة ولعله لم يرد أن الإبل من أسماء السحاب كالغمام والمزن والرباب والغيم والغين وغير ذلك وإنما رأى السحاب مشبها بالإبل كثيرا في أشعارهم فجوز أن يراد بها السحاب على طريق التشبيه والمجاز.

3 H: "bulunmadan".

4 H -"Hâlık'ın kudret ve azametini mütalaaya dalmamak".

5 H: "yükseltilmiştir?".

6 H: "tehdid".

ile intifâ' edilip duran dağlara bakmazlar mı {كَيْفَ نُصِبَتْ} nasıl dikilmiş? ❁ Nasıl vaziyetlerle konulup tesbit edilmiş? {وَاِلَى الْاَرْضِ} Ve o Arz'a ❁ ve üzerinde yaşadıkları ve altlarında zelûl ve münkād buldukları ve yarın içine gömülecekleri [5785] Arz'a bakmazlar mı? {كَيْفَ سُطِحَتْ} Nasıl satıhlanmış? ❁ O dağlar, vâdilerle beraber ovalar denizler[1] gibi düzlüklerden nasıl bir satıh ile kaplanıp üzerinde hayat ve seyr ü sefer kābil olacak vechile düzlenmiş döşenmiş. Bu satıh husûle gelinceye kadar nasıl tekallübler, tehavvüller vukū'a getirilmiş? Neler yıkılmış neler yapılmış? Ne halklar, ne tesviyeler, ne işler cereyan etmiş? Bugün ne hâle gelmiş? Yarın neler olması muhtemil? Hâsılı nasıl ve ne gibi bir âlemde bulunuyorlar? Ne olmuş ne olacaklar? Bütün bunlara tedebbür ve ibret nazarıyla bakıp da yaradanın kudretini, gāşiye hadîsinin mutazammın olduğu ba's ü nüşûrun, cezâ ve mükâfâtın hakkıyetini, sa'yinden râzı olmak için hak yolunda çalışmanın lüzûmunu düşünmezler mi? Görülüyor ki bu nazar, âlemin Arz u semâsıyla hepsine nazar demektir. Bununla beraber Arz'ın bir cüz'ünden başlayıp semâdan ve dağlardan dolaşarak nihâyet sath-ı Arz'ın keyfiyetini tedkīke getirilmiştir. Zira وَلَكُمْ فِى الْاَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ اِلٰى حِينٍ. قَالَ فِيهَا تَحْيَوْنَ وَفِيهَا تَمُوتُونَ وَمِنْهَا تُخْرَجُونَ [el-A'râf 7/24-25] buyurulduğu üzere Arz insanlar için bir zamana kadar hayattan nasib alınacak bir yurttur. Onda yaşanacak, onda ölünecek, ondan çıkarılıp haşr u neşr ile âhirete gidilecektir. Onun için bulunduğu yurdu ileri geri hudûd ve keyfiyetiyle tanıyıp قُلْ سِيرُوا فِى الْاَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا[2] كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ [el-En'âm 6/11] müeddâsınca âkıbeti anlamak ve ona göre hayatını câhilâne ve beyhûde şeylerle geçirmeyip iman ve irfan ile güzel amellere çalışmak lüzûmuna tenbih olunmuştur. Şâyân-ı dikkattir ki burada bu keyfiyyât[3] tafsil olunmamış, yalnız halk, ref', nasb, satıh keyfiyetlerine icmâlen nazar-ı dikkat celbolunmuştur. Demek ki bunlar şuhûd âleminde bilfiil mevcud şeyler olduğu için tafsîli insanların mücerred taharrî ve tedkik nazarlarıyla bilinebilecek ulûm ve ma'ârif-i

1 H: "ovaları denizleri".
2 H, M ve B: "فانظروا".
3 B: "keyfiyet".

akliye mevzularındandır. Demek ki bunlara hüsn-i nazar matlûb-ı ilâhîdir. Ve bu nazar ve tecribe ile [5786] edinebileceğimiz ma'lûmâtın ma'rifetullah için bir ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Kur'ân'ın birçok yerlerinde bilhassa ihtar edilen bu gibi âyât-ı tekvîniye hilkatte bilfiil mevcud bulunduğu cihetle böyle icmâlen vâki' olan işârât-ı ilâhiyeye "tezkir" nâmı verilmiştir. Çünkü bunlar taharriyyât-ı akliye ve tecribiye ile bilinecek şeyler olduğu için esbâb-ı ilimleri esasen ukūlün fıtratında merkuzdur. Bu suretle burada bilhassa hayvânât, hey'et, coğrafya, tabakāt-ı Arz ve târîh-i tabîî denilen aklî ve tecribî ilimlerin fâidelerine ve Müslümanların onlarla da iştigāli lüzûmuna ve ancak bunları gâye-i marifet addetmeyip Hâlık'ın tasarrufâtı keyfiyetleriyle kudreti âyâtını ve kanunlarını tanımak ve kâfirlerin bâtıl ve yanlış akidelerini reddederek hayât-ı âhire için dünyâ hayattan nasib almak üzere vazife yollarını fehm ü istinbâta vâsıta telakkī eylemek hususlarına bir delâlet vardır. Fi'l-vâki' Arz'ı ve ahvâlini ve Arz üzerinde hayat kāidelerini en iyi bilenler ve bilgileri nisbetinde iyi çalışan milletler diğerlerine galebe edegelmişler, içinde bulundukları dünyâ hayatı ve dünyanın boş ve aldatıcı lezzetlerini aksâ-yı emel edinip de onunla kalmak isteyen âtıl, havâî milletler veya nereye gittiğini bilmeyerek câhilâne bir hırs ve çılgınlıkla etrafına saldıran hırçın kavimler mağlub ve perişan olagelmişlerdir. Dünyâ hayatı tercih edenler de etmeyenler de nasıl olsa bu hayattan çıkıp gitmişler ve ancak iman ve irfan ve ihlâs ve îkān ile âhiret için çalışan ve güzel amellerle Hakk'a kavuşanlar ebedî saadet ve bahtiyarlığı kazanmışlardır. Şüphe yok ki bu nazar icmâlî de tafsîlî de olabilir. İcmâli bu âyetlerle anlatılmış, tafsîli de nazarlarımızın bi'l-müşâhede keşf ü tedkīkine havâle kılınmış, hâlâ bakmayanlara اَفَلَا يَنْظُرُونَ diye itâb buyurulmuştur. Bunun üzerine buyuruluyor ki: {فَذَكِّرْ} O hâlde tezkir et ۞ yani hâlâ bakmıyorlar, bunlara nazar edip düşünmüyorlarsa sen onlara va'z u nasihat ile hatırlat, bakmaları [5787] lüzûmunu veya o nazarın netâicini tebliğ ve ihtar et, tezkir ile iktifâ et de daha ziyade zorlama, zorla düşündüreceğim diye uğraşma {اِنَّمَا اَنْتَ مُذَكِّرٌ} çünkü sen ancak bir müzekkirsin ۞ sade

tebliğ ve ihtâra me'mur bir nasihatçı, bir öğütçüsün {لَسْتَ عَلَيْهِمْ بِمُصَيْطِرٍ} üzerlerine musallat cebbar değilsin. ❁ Zorla nazar ettirip düşündürecek, her istediğin şeyi yaptıracak, kalblerine hükmedip dilediğin gibi itikad ettirecek değilsin. اِنَّكَ لَا تَهْدٖى مَنْ اَحْبَبْتَ [el-Kasas 28/56] {اِلَّا مَنْ تَوَلّٰى وَكَفَرَ} Ancak her kim aksine gidip küfür ederse ❁ yani tezkir ve ihtârı dinlemez ve bu irşâda karşı küfran eyleyerek küfürde ısrar eylerse {فَيُعَذِّبُهُ اللّٰهُ الْعَذَابَ الْاَكْبَرَ} ondan dolayı Allah onu en büyük azab ile ta'zîb edecektir ❁ ki en büyük azab, âhiret azâbıdır. وَلَعَذَابُ الْاٰخِرَةِ اَكْبَرُ [ez-Zümer 39/26; el-Kalem 68/33] Ona bazen dünya azâbı dahi munzam olursa da o âhiret azâbına nisbetle küçük kalır. {اِنَّ اِلَيْنَٓا اِيَابَهُمْ} Her hâlde onların dönüşleri nihâyet Bizedir. ❁ Ne kadar yüz çevirseler[1], ne kadar kaçmaya çalışsalar âkıbet dönüp Bize geleceklerdir. {ثُمَّ اِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ} Sonra da hesabları muhakkak Bize aittir. ❁ Yani hesablarını başkası değil, Allah görecek, Allah'a hesab vereceklerdir. Binâen'aleyh o en büyük azabdan kurtulmalarına imkân ve ihtimal yoktur.

Şimdi bu sûrede zikrolunan nazarların hâsıla-i ibretini biraz tafsil ile Allah'a rücû' âkıbetinin bir tavzîhi siyâkında zaman tehavvülâtına dikkati celb ile başlayan Ve'l-Fecri Sûresi gelecektir.

---

1 M ve B: "çevirirseler".

[5788]

سُورَةُ الْفَجْرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثُونَ اٰيَةً

FECR SÛRESİ

Bu Fecr Sûresi Mekkîdir. Ebû Hayyân *Bahr*'da Mekkî olması cumhur kavli olup Ali b. Talha'nın Medenî dediğini de kaydeylemiştir.[1]

Âyetleri: Hicâzîde otuz iki, Kûfî ve Şâmîde otuz, Basrîde yirmi dokuzdur.

Fâsılası: ر، د، ب، ن، م، ا، ت، ه harfleridir. حَيَاتِي، جَنَّتِي fâsılalarında يا redif olduğundan asıl fâsıla harfi تا sayılmıştır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالْفَجْرِۙ ﴿١﴾ وَلَيَالٍ عَشْرٍۙ ﴿٢﴾ وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِۙ ﴿٣﴾ وَالَّيْلِ اِذَا يَسْرِۚ ﴿٤﴾ هَلْ فِي ذٰلِكَ قَسَمٌ لِذِي حِجْرٍۜ ﴿٥﴾ اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍۙ ﴿٦﴾ اِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِۙ ﴿٧﴾ اَلَّتِي لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِي الْبِلَادِۙ ﴿٨﴾ وَثَمُودَ الَّذِينَ جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِۙ ﴿٩﴾ وَفِرْعَوْنَ ذِي الْاَوْتَادِۙ ﴿١٠﴾ اَلَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلَادِۙ ﴿١١﴾ فَاَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَۙ ﴿١٢﴾ فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍۙ ﴿١٣﴾ اِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِۜ ﴿١٤﴾ فَاَمَّا الْاِنْسَانُ اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ رَبُّهُ فَاَكْرَمَهُ وَنَعَّمَهُ فَيَقُولُ رَبِّي اَكْرَمَنِۜ ﴿١٥﴾ وَاَمَّا اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ فَيَقُولُ رَبِّي اَهَانَنِۚ ﴿١٦﴾ كَلَّا بَلْ لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَۙ ﴿١٧﴾ وَلَا تَحَاضُّونَ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكِينِۙ ﴿١٨﴾ وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ اَكْلًا لَمًّاۙ ﴿١٩﴾ وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّاۜ ﴿٢٠﴾ كَلَّا اِذَا دُكَّتِ الْاَرْضُ دَكًّا دَكًّاۙ ﴿٢١﴾ وَجَاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّاۚ ﴿٢٢﴾ وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰىۜ ﴿٢٣﴾ يَقُولُ يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِيۚ ﴿٢٤﴾ فَيَوْمَئِذٍ لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُ اَحَدٌۙ ﴿٢٥﴾

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 469:

هذه السورة مكية في قول الجمهور. وقال علي بن أبي طلحة: مدنية.

وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُٓ اَحَدٌۜ ﴿٢٦﴾ يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُۗ ﴿٢٧﴾ اِرْجِعٖٓي اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً
مَرْضِيَّةًۚ ﴿٢٨﴾ فَادْخُلٖي فٖي عِبَادٖيۙ ﴿٢٩﴾ وَادْخُلٖي جَنَّتٖي ﴿٣٠﴾

[5790] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun ki fecre (1) ve leyâl-i aşre (2) ve şef' ü vetre (3) ve geceye: geçeceği sıra (4). Nasıl, bunlarda bir akıl sâhibi için bir kasem var değil mi? (5) Görmedin mi Rabbin nasıl yaptı Âd'a? (6) İreme Zâti'l-imâd'a (7). - Ki o beldeler içinde misli yaratılmamıştı- (8). Ve vâdilerde kayaları kesen Semûd'a (9). Ve o kazıkların sâhibi Firavun'a (10). Onlar ki o memleketlerde tuğyan etmişlerdi de (11) onlarda fesâdı çoğaltmışlardı (12). Onun için Rabbin de üzerlerine bir azab kamçısı yağdırıverdi (13). Şüphesiz ki Rabbin öyle mirsâd ile gözetmektedir (14). Amma insan, her ne zaman Rabbi onu imtihan edip de ona ikram eyler, ona nimetler verirse, o vakit "Rabbim bana ikram etti" der (15). Amma her ne zaman da imtihan edip rızkını daraltırsa o vakit de "Rabbim bana ihânet etti" der (16). Hayır hayır, doğrusu siz yetime ikram etmiyorsunuz (17). Ve birbirinizi miskini it'âma teşvik eylemiyorsunuz (18). Hâlbuki mîrâsı öyle bir yiyiş yiyorsunuz ki dermecesine (19). Ve malı öyle bir seviş seviyorsunuz ki yığmacasına (20). Hayır hayır, Arz "dekken dekkâ" düzlendiği (21) ve Rabbinin emri gelip melek "saffen saffâ" dizildiği vakit (22) ki cehennem de o gün getirilmiştir, o insan o gün anlar, fakat o anlamadan ona ne fâide? (23) "Ah" der; "nolurdu ben önce hayâtım için (sağlığımda hayırlar) takdim etmiş olsa idim" (24). Artık o gün onun ettiği azâbı kimse edemez (25) ve onun vurduğu bağı kimse vuramaz (26). Ey o Rabbine mutî' olan nefs-i mutma'inne! (27) Sen dön O Rabbine hem râziye olarak hem marziyye de (28) gir kullarım içine (29) gir cennetime (30).

[5791] {وَالْفَجْرِ... إلخ} ❁ Bu sûrenin evvelinde kasem ile birtakım şeylere nazar-ı dikkat celbolunmuştur ki bunlar âlemdeki inkılâbâta delâlet eyleyen ve insanı zulmetten nûra, kederden sürûra götüren ve bu suretle

kendilerinden evvel kendilerini ihdas eden Hâlık teâlâ'nın rubûbiyetini işʻâr eyleyen zaman hâdiseleridir. Bunların taʻrîf ve tenkirlerine ve "lâm"larındaki ahid veya cins veya istiğrak ihtimalleri itibariyle derece-i şümûllerine ve tâyin ve tefsirlerine dair müfessirînin birçok sözleri ve rivayetleri vardır.

"**Fecr**" mâlum ki gece karanlığının çatladığı sabahın ilk beyazlığıdır[1] ki lisânımızda "şafak atması, tan sökmesi" tâbir olunur. Evvel olan amûdîsine "fecr-i kâzib", ufkîsine "fecr-i sâdık" tesmiye olunur. Kâzibine şerʻan savm, salât hükmü taʻalluk etmez, muteber olan sâdıkıdır. Bu suretle fecir, cihânın zulmetten nûra geçmek üzere gülümsediği en neş'eli, mesʻud bir demidir. Bu itibar ile lâmı cins olarak وَالصُّبْحِ اِذَا تَنَفَّسَ [et-Tekvîr 81/18] gibi cins-i fecre kasem şüphesiz ki mânalıdır. Birçoklarının da kavli budur. Bununla beraber bazı sabahların daha ziyade hususiyetleri bulunduğunda da şüphe yoktur. Bu itibar ile de lâmı[2] ahd olarak cuma, bayram gibi eyyâm-ı mübarekeden birinin fecri mülâhaza olunabilir. Bu surette[3] en mütebâdiri Mücâhid'den mervî olduğu üzere kurban bayramı gününün fecri olmaktır ki zilhiccenin onuncu günüdür.[4] Evvelki buna dahi şâmil olursa da bunda daha ziyade bir hususiyet ve cemʻiyyet ile sürûra işaret vardır. Şu da buna karîne gibidir: {وَلَيَالٍ عَشْرٍ} Ve leyâl-i aşre ۞ çünkü ale'l-ıtlâk "aşr" denilince zilhiccenin aşrı, yani birinden bayram günü olan onuncusuna kadar onu tebâdür ettiğinden "leyâl-i aşr" bu on gece demek olur. Maʻamâfîh ramazanın aşr-i ahîri ve muharremin aşûrasına kadar onu da sayılı onlardandır. [5792] Bunlar hakkında da rivayet vardır.[5] Gerçi burada ahde delâlet eden lâm getirilmeyip nekre olarak وَلَيَالٍ عَشْرٍ denilmesi, muayyen bir aşr maksud olmayıp bunların

1 M ve B: "beyazıdır".
2 H: "lâm-ı".
3 H: "suretle".
4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3423:

عن مجاهد في قوله: «والفجر» قال: فجر يوم النحر وليس كل فجر.

5 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 397. Krş. Saʻlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 293-294:

قال ابن زيد في قوله: «وليال عشر» قال: أول ذي الحجة؛ وقال: هي عشر المحرم من أوله.

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3423:

عن ابن عباس في قوله: «وليال عشر» قال: هي العشر الأواخر من رمضان.

her birine ve belki her ayın koyu mehtâbına tekaddüm eden ilk on gecesine ihtimâlini iş'âr edebilirse de mutlak müşekkek[1] olduğu zaman kemâline masruf olması kāidesince bunun "lâm"dan müstağnî olarak en mâruf olan aşr-i zilhicceye hamli mütebâdir olduğu gibi, tenvînin de sade tenkir için değil tefhıym için olarak bu gecelerin şeref-i mahsûsuna daha[2] ziyade bir tenbih ifade ettiği de beyan olunmuştur. Bir de denilebilir ki bunun tenkîri muayyen bir sene zilhiccesinin aşrı maksud olmayarak ferd-i münteşire işaret olmak içindir. Diğer bir aşr olması ihtimâli melhuz olsa dahi her hâlde murad, sonu fecir gibi bir neş'e ve sürûra müntehî olan bir on gece olmak iktizâ eder. Onuncu sabahı îd-i adhâ olan aşr-i zilhicce de buna evfak, sonra leyle-i kadri muhtevî olması ihtimâli ve îd-i fıtra müntehî bulunması itibarı ile ramazanın aşr-i ahîri de muvâfıktır. Bu vechile "leyâl-i aşr" dünya ömrü mesabesinde olarak sûrenin âhirine bir berâ'at-i istihlâl mânasında da olmuş olur. Bu aşrin kurban bayramından aşr-i evvel olduğuna Hâkim sahih diyerek ve daha bir cemaat İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir. İbn Zübeyr'den ve Mesrûk ve Mücâhid ve İkrime ve daha başkalarından da rivayet olunmuştur.[3] İmam Ahmed, Nesâî ve Hâkim sahih diyerek ve Bezzâr ve İbn Cerîr ve İbn Merdûye ve *Şu'ab*'da Beyhakī[4] Hazret-i Câbir'den de "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem وَالْفَجْرِ وَلَيَالٍ عَشْرٍ, عَشْرُ الْأَضْحَى'dır buyurdu" diye merfû'an rivayet etmişlerdir.[5] Bundan dolayı İbn Cerîr demiştir ki: "Savâb olan kavil bunların aşr-i adhâ olmasıdır. Çünkü ehl-i tevilden hüccet bunun üzerinde icmâ' etmiştir."[6] Ve denilmiştir ki Hazret-i Mûsâ'nın mîkātında وَاَتْمَمْنَاهَا بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِيقَاتُ رَبِّه۪ٓ اَرْبَع۪ينَ لَيْلَةً [el-A'râf 7/142]

---

1 M: "müşekkin".

2 H: "dahî".

3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 568. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 396:

عن ابن عباس رضي الله عنهما، «والفجر» قال: فجر النهار «وليال عشر» قال: عشر الأضحى.

4 H -"ve Bezzâr ve İbn Cerîr ve İbn Merdûye ve *Şu'ab*'da Beyhakī".

5 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 327. Krş. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 335; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 397; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 245:

عن جابر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن العشر عشر الأضحى والوتر يوم عرفة والشفع يوم النحر.

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 397:

والصواب من القول في ذلك عندنا: أنها عشر الأضحى لإجماع الحجة من أهل التأويل عليه.

buyurulan aşr de aşr-i zilhiccedir.[1] Bu aşrin fazileti hakkında eserler de vardır. Ezcümle Ahmed ve Buhârî [5793] İbn Abbas'tan merfû'an rivayet eylemişlerdir: "'Günlerden hiçbiri yoktur ki onlarda amel eyyâm-ı aşirden efdal ve Allah azze ve celle'ye daha sevgili olsun.' 'Yâ Resûlallah, fî-sebîlillah cihad da mı değil?'[2] denildi, 'fî-sebîlillah cihad da değil, ancak nefsiyle ve malıyla fî-sebîlillah cihad edip de onlardan bir şey ile dönmeyen müstesnâ' buyurdu."[3] Ma'ahâzâ İbn Münzir ile İbn Ebî Hâtim İbn Abbas'tan ramazanın son aşri olduğunu da rivayet etmişlerdir, Dahhâk'ten de böyle rivayet olunmuştur.[4] Hatta bazıları bunun müttefek[un] aleyh olduğuna kāil olmuş ve Hazret-i Âişe'den sıhhati müttefek[un] aleyh olan bir hadis ile buna istidlâl eylemiştir:[5] Hazret-i Âişe radıyallâhu anhâ demiştir ki: "Aşr, yani ramazanın aşr-i ahîri dâhil olunca Resûlullah kuşağını sıkar (şedd-i mi'zer eder)[6] gecesini ihyâ eyler, ehlini de îkaz ederdi."[7] Lâkin bu hadis burada mervî olan "aşr"i beyan siyâkında değil, bilhassa kadir gecesi faziletini taharrî siyâkında olması, bir de kavl-i nebîyi değil, fi'l-i nebîyi hikâye etmesi hasebiyle tefsir nokta-i nazarından Câbir hadîsinin tercîhi iktizâ eyler. Bununla beraber görülüyor ki âyette de rivayetlerde de ihtimal munkatı' değildir. "Leyâl-i aşr" aşr-i adhâda akvâ olmakla beraber ikisine de, hatta aşr-i muharreme de sâdık olabilir. Herhangisi olursa olsun kasemden anlaşılan asl-ı mâna[8]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 396-397:

عن مسروق «وليال عشر» قال: عشر ذي الحجة وهي التي وعد الله موسى صلى الله عليه وسلم.

عن مجاهد قال: ليس عمل في ليال من ليالي السنة أفضل منه في ليالي العشر وهي عشر موسى التي أتمها الله له.

2 H -"değil?".

3 Buhârî, Îdeyn, 11. Krş. Ebû Dâvûd, Savm, 61; Tirmizî, Savm, 52; İbn Mâce, Sıyâm, 39:

عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: ما العمل في أيام العشر أفضل من العمل في هذه. قالوا: ولا الجهاد؟ قال: ولا الجهاد، إلا رجل خرج يخاطر بنفسه وماله فلم يرجع بشيء.

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3423. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 294; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 334:

عن ابن عباس في قوله: «وليال عشر» قال: هي العشر الأواخر من رمضان.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 334:

بل زعم التبريزي الاتفاق على أنهن هذه العشر وأنه لم يخالف فيه أحد واستدل له بعضهم بالحديث المتفق على صحته.

6 "Şedd-i mi'zer" kuşağı sıkı bağlamak, keff-i nefisten, terk-i mülâmeseden kinayedir. Ehlini îkaz da teheccüd için uyandırmasıdır [Müellifin notu].

7 Buhârî, Fadlu Leyleti'l-Kadr, 4:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا دخل العشر شد مئزره وأحيا ليله وأيقظ أهله.

8 B -"Herhangisi olursa olsun kasemden anlaşılan asl-ı mâna".

dünya inkılâbâtının hükmünü anlatmak üzere bir muvaffakiyet ve sürûr ile inkişâfa ve binâen'aleyh bir îde müntehî olan muvakkat, zahmetli ibadet ve mücahede saatlerinin kıymetine ve bunları gaflet ve isyan ile geçirenlerin ebedî hüsrânına tenbihtir. Nitekim sûrenin mündericâtı da bu mazmûnu tavzih edecektir. {وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ} Ve şef' ve vetre ❁ yani çifte ve teke. Râzî der ki: "Şef' vetr, Arabın اَلْخَسَا وَالزَّكَا[1] âmmenin zevc ve ferd [5794] dediğidir. Yûnus[2] demiştir ki: "Ehl-i âliye adedde feth ile 'vetr', 'zahil'de, yani öc ve intikam almak mânasında kesr[3] ile 'vitr' derler. Temîm ise ikisinde de kesr[4] ile 'vitr' derler."[5] Bunun îzâhı: "Şef'" ve "vetr" kelimeleri masdar ve isim olarak kullanılır, masdar olduğu zaman "eş-şef'" bir şeyi diğerine zammetmek demek olup çiftlemek ve şefaat etmek mânalarına gelir. Vetr de "îtar" gibi teklemek ve ahz-ı sâr etmek, yani öc almak mânalarına gelir. Ve öce kine "tire" denilir. İsim olduğu zaman da "şef'" çift, "vitr" tek demek olur. Nitekim iki rekat namaza "bir şef'" denildiği gibi, tek namaza da "vitr" denilir. Demek ki "şef' u vetr" şefaat ve intikam, çiftleme ve tekleme, çift ve tek mânalarına muhtemil bir cem' u fark ifade eder. Burada da "el-vetr" Hamza, Kisâî, Halef-i Âşir kıraatlerinde vâv'ın kesriyle, aşerenin mütebâkīsinde feth ile okunmuştur. Yûnus'un zikrolunan kavline göre kesr iki mânaya da muhtemil ise de feth ile "vetr" ancak adedde, yani tek veya tekleme mânasınadır. Ve buna Kureyş lügatı demişlerdir. Âlûsî der ki: "وتر kesr ile de okunmuştur, bu Temim lügatıdır. Cumhur kıraati feth üzeredir ve bu Kureyş lügatıdır. Sâhib-i *Matla*'ın beyânına göre de 'şef'' mukabili 'vetr' de 'habr' ve 'hibr' gibi feth ü kesr ile lügattır. Amma 'tire', yani hıkd ü kin mânasına 'vitr'de mesmû' olan yalnız kesrdir. Ma'amâfîh Asma'î

---

1 "Hasâ" ferd, yani tek; "zekâ" zevc, yani çift. (*Kāmûs,* [IV, 941-942]) [Müellifin notu].

2 Yûnus b. Habîb ed-Dabbî el-Basrî en-Nahvî (ö. 182/798), Basra dil mektebinin meşhur âlimlerinden biridir. Bk. Ali Bulut, "Yûnus b. Habîb", *DİA*, XLIII, 606-607.

3 H: "kasr".

4 H: "kasr".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 149:

الشفع والوتر هو الذي تسميه العرب الخسا والزكا والعامة الزوج والفرد، قال يونس: أهل العالية يقولون الوتر بالفتح في العدد والوتر بالكسر في الذحل وتميم تقول وتر بالكسر فيهما معا.

bunda da iki lügat hikâye etmiştir."[1] İşte cumhur kıraati feth ile olduğu, bu da ancak aded mânasında Kureyş lügatı bulunduğu için müfessirîn burada kesr kıraatlerini[2] de bu mânaya hamlederek intikam mânasını hiç kāle almamışlar, adede müte'allik olan çift ve tek mânaları üzerinde yürümüşlerdir ki şef' ve vetr tekābülünden zâhir olan da budur. Gerçi kesr kıraati ikisine de muhtemil ve اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ ile anlatılan azgın müfsidler üzerine sabb-ı sevt-i azâb gazab ve intikām-ı ilâhîyi mübeyyin olması hasebiyle "vetr"in bu mânaya hamline bir karîne olabilirse de, feth kıraati [5795] buna müsaid görülmediği gibi şef' ve vetr tekābülü de şefaat ve intikam mânasında mâruf olmadığından bu mâna hafî bir îmâdan ibaret kalmış olur. O hâlde çift ve tek tâbirinden[3] ne anlamak lâzım gelir? Lâmlar cinse mahmul olduğu surette şüphe yok ki bu tâbir bütün eşyâya şâmildir. Zira eşyâ ya çift veya[4] tek olmaktan hâlî olmaz. Bu takdirde cemî'-i eşyâya kasem edilmiş olur. Bundaki fâide ise zaman tehavvülâtının her şeye sereyânına nazar-ı dikkati celb ile fânîliğini bir ihtardan ibaret olur. Bu takdirde murad كُلُّ شَىْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] müeddâsınca vechullahdan mâ'adâ olan eşyâ olmak lâzım gelir. Lâmlar ahde mahmul olduğu surette de şef' veya vetr olmakla mâruf birçok şeylere muhtemil olur. Bundan dolayı müfessirîn burada otuzdan fazla vücûh zikretmişlerdir. Bunlardan rivayeten en kuvvetli olanlardan birkaç tanesini zikredelim:

1. Buhârî'de dahi Mücâhid'den mervî olduğu üzere الشَّفْع mahluk olan her şey, وَتْرِ Allah teâlâ.[5] Bu surette وَمِنْ كُلِّ شَىْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ. فَفِرُّوا اِلَى اللّٰهِ اِنّى لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُبِينٌ [ez-Zâriyât 51/49-50] mazmûnu olur. سُبْحَانَ الَّذِى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâsîn 36/36]. Esmâ-i hüsnâ hadîsinde de

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 335:

«والوتر» بكسر الواو وهي لغة تميم والجمهور على فتحها وهي لغة قريش وهما لغتان كالحبر والحبر بمعنى العالم على ما قال صاحب المطلع في الوتر المقابل للشفع وأما في الْوِتْرِ بمعنى الترة أي الحقد فالكسر هو المسموع وحده والأصمعي حكى فيه أيضا اللغتين.

2 H: "kıraatini".

3 H: "tâbirlerinden".

4 M ve B: "ya".

5 Buhârî, Tefsîr, 89:

وقال مجاهد: كل شيء خلقه فهو شفع، السماء شفع، والوتر الله تبارك وتعالى.

إِنَّ اللّٰهَ وِتْرٌ يُحِبُّ الْوِتْرَ vârid olduğu[1] mâlumdur. Her mahlûkun bir misli veya zıddı vardır ki bir şef' teşkil ederler: Küfr ü iman, saadet ve şekāvet, hüdâ ve dalâlet, leyl ü nehar, semâ ve Arz, bahr ü berr, cinn ü ins, rûh ve cisim hep çifttir. Allah teâlâ ise lâ şerîke leh, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11], vitr, ehad, sameddir.[2]

2. İmam Ahmed ve Tirmizî, İmran b. Husayn radıyallâhu anh'tan rivayet etmişlerdir[3] ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ'den sual olundu da "salât bazısı şef' ve bazısı vitrdir" buyurdu. Tirmizî buna Katâde'den garîb demiştir.[4] Bunu[5] İmran'dan, Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr ve İbn Münzir ve İbn Merdûye ve İbn Ebî Hâtim de rivayet etmişler. İbn Ebî Hâtim sahih demiştir.[6]

[5796] 3. İbn Abbas'tan: Zürâre b.[7] Evfâ ve İkrime ve ondan Katâde ve Dahhâk demişlerdir ki: Şef' yevm-i nahr, vetr yevm-i arefedir.[8] Leyâl-i[9] aşr de, Câbir hadîsine evfak olan da budur. Allah teâlâ ilm-i ilâhîsinde bu aşr gecelerinin sâir günlere fazlını ve bu iki günün de bu gecelerin sâirlerine fazl ü hayrını bildirmek üzere bu on geceye ve iki güne kasem buyurmuştur[10]. Kurban bayramının ilk günü zilhiccenin onuncu günü olmakla çift, dokuzuncu arefe günü tektir. Ve bunlar asıl erkân-ı haccın edâ olunabildiği birinci ve ikinci günlerdir. Arafat'a yetişen hacca yetişmiş olur. Yevm-i nahrda da itmam edebilir. Bir de nahr günü tek kalmayarak nazîrleri de ona munzam olur. Sonra iki gün hem nahr hem teşrik, dördüncü bir de yalnız teşrik olur. Bu sebeplerle arefeye "vitr", yevm-i nahra "şef'" nâmı verilmiştir. Bu surette bu âyetler, yeknesak olarak hep

---

1 Müslim, Vitr, 5. Krş. Buhârî, De'avât, 68.
2 M: "vitrün, ehadün, samedündür".
3 B: "edilmiştir".
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 442; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 89:

عن عمران بن حصين عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله عز وجل «والشفع والوتر» فقال: هي الصلاة: منها شفع ومنها وتر.

5 H: "Bunun".
6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 399-400; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3423.
7 H, M ve B +"ebî".
8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 397-398:

قال: ثنا زرارة بن أوفى قال: قال ابن عباس: الشفع: يوم النحر والوتر: يوم عرفة.

9 M: "Leyalii".
10 H: "buyurulmuştur".

kurban bayramına ta'alluk etmiş olacağından hem vâzıhan mütenâsib hem de mânidardır. *Keşşâf* hâşiyesinde Tîbî[1] demiştir ki: "İmran b. Husayn hadîsiyle rivayet olunan salât tefsiri Resûlullah'a merfû' olduğu için لَا مَحِيدَ عَنْهُ olan, yani tercihi lâzım gelen tefsirdir."[2] Lâkin *Bahr*'da Ebû Hayyân da der ki: "Câbir hadîsi isnadca İmran b. Husayn hadîsinden esahtır.[3] Ahd müte'addid olduğundan dolayı lâm'ı cinse hamleden diğer birtakım müfessirîn de bunları hasr tarîkiyle değil, bazı vücûh ile tefsir kabîlinden addederek tevhîde delâlet veya dince fâide, yahut mâkabline ve mâba'dine münasebet nokta-i nazarından zâhir gördükleri daha birçok şeyler saymışlar ise de hepsinin esası zikrettiğimiz dört vecihde toplanmaktadır. İbn Cerîr demiştir ki: "En doğrusu Allah teâlâ şef' ve vetre kasem etmiş ne şef'den ne vetrden bir nev'i[4] ne haber[5] ne de akıl ile tahsis etmemiştir. Her şef' ve her vetr bu kasemde dâhildir."[6] Hasan-ı Basrî Hazretleri de şef' ve vetr her adede kasem olduğunu söylemiştir.[7] Ma'amâfîh Câbir ve İbn [5797] Abbas rivayetleri üzere aşr-i zilhicce geceleri ve arefe ve kurban bayramı günleriyle tefsir hem âyetlerin tenâsukuna hem sûrenin mazmûnuna nazaran evfak ve ibretlidir. Bunda şef' ve vetrin muhtemil olabileceği mânaların hepsine îmâ ve işaret bulunmakla beraber âlemde hayattan uhrevî bir îd ve sürûra ermek için aşr geceleri gibi mahdud olan beş on günlük ömürde cem'an ve ferden ibadet ve mücahede lüzûmuna en vâzıh bir misâl ile tenbih de edilmiş oluyor. "Leyâl" denilmekle buna işaret olunduğu gibi bilhassa şununla da bu mâna anlatılmış demektir:

---

1 M: "Taybî".

2 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XVI, 418:

وقلت: هذا هو التفسير الذي لا محيد عنه.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 470. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 40:

وهو أصح إسنادا من حديث عمران بن حصين فيوم عرفة وتر لأنه تاسعها ويوم النحر شفع لأنه عاشرها.

4 H: "nev'"; B: "nev'ine".

5 B -"ne haber".

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 400:

والصواب من القول في ذلك أن يقال: إن الله تعالى ذكره أقسم بالشفع والوتر ولم يخصص نوعا من الشفع ولا من الوتر دون نوع بخبر ولا عقل، وكل شفع ووتر فهو مما أقسم به مما قال أهل التأويل إنه داخل في قسمه هذا لعموم قسمه بذلك.

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 400:

عن قتادة أنه سئل عن الشفع والوتر فقال: قال الحسن: هو العدد.

{وَالَّيْلِ اِذَا يَسْرِ} Ve giderken, yani geçtiği sırada geceye kasem olsun ❁ nitekim Müddessir'de وَالَّيْلِ اِذْ اَدْبَرَ [74/33] buyurulmuştu.

"**Yesr**" aslı "yesrî"dir. Fâsıla için yâ hazfolunarak râ'nın kesresiyle iktifâ olunmuştur, meczum değildir. Onun için Nâfi', Ebû Amr, Ebû Ca'fer kıraatlerinde vasılda, İbn Kesîr ve Ya'kūb kıraatlerinde vakıfta ve vasılda yâ ile يَسْرِى okunur. "İsrâ" gibi gece gitmek mânasına "sürâ" ve "sirâyet"ten muzâri'dir. Gecenin gece gitmesi, gece içinde gece mülâhaza ettirir gibi katmerli bir ifadedir.[1] Bu gibi makamda tecrid mu'tad olduğundan mücerred yürümek mânasına hamli müte'âref ise de, bunda diğer iki nükte vardır. Birisi, geceden murad zulmet olduğuna ve zulmetin zevâle[2] yüz tuttuğu lahzaya işaret olması, birisi de gecenin bir de gam ve elemle alâkadar olduğuna ve o gam ve elemin geçmek üzere bulunduğu lahzaya işaret olmasıdır. Ki bu demler sabaha yakın olan mübarek seher vakitleridir. Bu itibar ile "fecr" ve "leyl" cins için olmak daha şümullü olur ise de bayram sabahı ve sabahı bayram olan gecenin seheri olmak daha cem'iyyetli ve daha revnaklıdır. Birtakım müfessirîn de bunun leyle-i cem' denilen Müzdelife gecesi olduğunu söylemişlerdir. [5798] {هَلْ فِى ذٰلِكَ قَسَمٌ لِذِى حِجْرٍ} Bunda: bu kasemlerde veya bu zikrolunan şeylerde aklı kendisini fenalıktan men' edecek bir akıl sâhibi için büyük bir kasem veya kasem edilir,[3] and verilir bir şey var değil mi? ❁ Elbette var, çünkü bunlar öyle hâdiseler, öyle şeylerdir ki bir akıl sâhibinin bunlara ehemmiyet vermemesi bunların feyz ü berekâtından[4], hâssa-i irşâdiyesinden istifade etmek, kuvvet almak istememesi ihtimâli yoktur. Ancak tam bir akıl sâhibi bizzat bu hâdiselerin kendilerinde değil, onların muhdisi olan ve bu inkılâbâtı tedbir[5] ve idare eyleyen Rabbine istidlâl ederek en büyük kasemi bunların Rabbine kasemde bulur. Zira اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ'dur [er-Ra'd 13/28]. Bütün bu hâdisât

---

1 H -"Gecenin gece gitmesi, gece içinde gece mülâhaza ettirir gibi katmerli bir ifadedir".
2 H: "zevâli ile".
3 H +"veya".
4 B: "bereketinden".
5 B: "takdir".

ve inkılâbât içinde mütekallib olan kalbler Allah'ı anmadan itmi'nânı[1] bulamaz. Bu kasemlerden bunu anmak için de iki vech-i delâlet vardır. Birisi: Mücâhid'den rivayet olunduğu üzere "el-vitr"den doğrudan doğru Allah'ı anlamaktır. Bu takdirde bunlar içinde en büyük kasem bir bunda bulunmuş olup istifham doğrudan doğru takrîrî olur. İkincisi de bunların her birini âyât-ı[2] ilâhiyeden biri telakkī ederek onlara kasemden asıl murad delâlet ettikleri Rabb-i Vâhid'e kasem olduğunu, yani hâsıl-ı mâna وَرَبِّ الْفَجْرِ ilh... mânasına râci' bulunduğunu anlamaktır. Bu takdirde istifham[3] bunların bizzat kendilerinde değil, delâlet eyledikleri bir rabbe kasemde âkil için bir kasem vardır cevâbını telkin etmek üzere min vech^in inkârî min vechin takrîrî olmuş olur. Fahr-ı Râzî bu vechi şöyle ifade etmiştir: " هَلْ فِى ذٰلِكَ قَسَمٌ bir istifhamdır. Bundan murad da tekiddir. Bu bir[4] kimsenin bir hüccet-i bâhire zikredip de 'nasıl, bu zikrettiğimde bir hüccet var mı?' demesi gibidir. Mâna: Sâhib-i lüb olan bir kimse bilir ki Allah teâlâ'nın kasem ettiği bu şeylerde tevhid ve rubûbiyete delâlet eden delâil ve acâib vardır. Bunlar hâlıkına [5799] delâletleri itibariyle kasem olunmaya lâyıktırlar demek olur. Kādî[5] demiştir ki: 'Bu âyet, söylediğimiz vechile, kasem bu umûrun rabbine vâki' olduğuna delâlet eyler. Zira bu âyet delâlet eyler ki bunda beliğ bir kasem vardır. Ve mâlum ki kasemde mübalağa ancak Allah'a kasem iledir. Ve çünkü âkilin bu umûra yemin etmesinden nehiy vârid olduğu muhakkaktır.'"[6] Bu îzâhât[7] emsâli kasemler hakkında da unutulmamak[8] gerektir.

---

1 H ve B: "itmi'nân".
2 H: "âyet-i".
3 B: "Bu takdirde ise tefhıym".
4 B -"bir".
5 Râzî tefsirinde 'Kādî'den murad Beyzâvî olamayacağı* bellidir. Kādî Ebû Bekr Bâkıllânî veya Kādî Abdülcebbar olacaktır [Müellifin notu].

* H ve B: "olmayacağı".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 151:

قوله: «هل في ذلك قسم» استفهام والمراد منه التأكيد كمن ذكر حجة باهرة ثم قال: هل فيما ذكرته حجة؟ والمعنى أن من كان ذا لب علم أن ما أقسم الله تعالى به من هذه الأشياء فيه عجائب ودلائل على التوحيد والربوبية فهو حقيق بأن يقسم به لدلالته على خالقه. قال القاضي: وهذه الآية تدل على ما قلنا: أن القسم واقع برب هذه الأمور لأن هذه الآية دالة على أن هذا مبالغة في القسم. ومعلوم أن المبالغة في القسم لا تحصل إلا في القسم بالله ولأن النهي قد ورد بأن يحلف العاقل بهذه الأمور.

7 H: "îzâhâtı".
8 H: "unutmamak".

"**Hicr**" men' ve hacr mânasından me'huz olarak akıl mânasınadır. Zira akıl, sâhibini fenalıktan nehyetmek itibariyle "nühâ" denildiği gibi, münasebetsizlikten men' etmek itibariyle de "hicr" tesmiye olunur. Binâen'aleyh "zî-hicr" tam akıl sâhibi demek olur. Bu kasemin cevâbına gelince, bunda da iki vecih vardır. Birisi; cevap اِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ'dır. Arada âyetler mu'terizadır. İkincisi Sâhib-*Keşşâf*'ın dediği gibi asıl cevap mahzuf olup delîli olan اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ... إلى ...فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ onun makāmına ikāme olunmuştur. Binâen'aleyh esas mâna şu olur: Bunlara kasem olsun ki Rabbin kâfirlere azab edecektir. {اَلَمْ تَرَ} Görmedin mi? ❁ Bu görmekten murad, kalben rü'yet, yani ilimdir[1]. Âsâr ve ahbârdan görmüş gibi bilmektir. Âd ve Semûd, Firavun haberleri dillerde destan olarak tevâtüren naklolunagelmiştir. Âd ve Semûd, Arab-ı bâideden olup Arabistan'da bulunuyorlardı, âsâr ve harabeleri[2] görülüyordu. Mısır kıtası da Arabistan'a yakın olmakla beraber Firavun kıssalarını Araplar ehl-i kitaptan da işitiyorlardı. Aslı[3] meşhud olan tevâtür dahi görülmüş gibi şüpheden uzak zarûrî ilim ifade ettiğinden ve bu kıssalar Kur'an'da da taraf-ı ilâhîden mükerreren haber verildiğinden dolayı bu ilim "rü'yet" ile ifade olunmuştur. Hitab, zâhirde Peygamber'e ise de bunu [5800] duyup bilenlerin umûmuna da aittir. Bunları anlatmanın fâidesi de kâfirleri inzar, mü'minleri irşad ve evvelki sûrede zikrolunduğu üzere Arz'ın ahvâline nazardan edinilecek ibret misâllerinden bazılarını tafsildir. Çünkü sath-ı Arz'ın keyfiyetleri tedkik olunurken böyle münkariz olmuş akvâmın eserleri, harabeleri de görülerek âlemin tekallübâtından mebde' ü me'âd için ibret alınmış fâideli amellerle beyhûde amellerin farkına varılmış olur. Yani görmez misin; {كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِعَادٍ} Rabbin nasıl etti Âd'e? ❁ Nasıl azab ile helâk etti?

İbn Haldun'un da zikrettiği üzere tarihçiler Arabı Arab-ı bâide, Arab-ı âribe, Arab-ı müsta'ribe, Arab-ı müsta'cime diye dörde tasnif

---

1 B: "ilmîdir".
2 H ve B: "haberleri".
3 H ve B: "Asl-ı".

ederek mülâhaza etmişlerdir. "Arab-ı bâide"[1] helâk ve münkariz olmuş en eski Araplardır ki Âd, Semûd, Tasm, Cedîs bunlardandır. "Arab-ı âribe" hâlis Araplar demektir ki Kahtânîlerdir. "Arab-ı müsta'ribe" Araplaşmış Araplar demektir. İsmâil aleyhisselâm evlâdından olan ve Hazret-i Peygamber'in nesebini teşkil eden Adnânîler bundandır. Cedd-i Nebî olan İbrâhim aleyhisselâm Arap olmadığı için oğlu İsmâil aleyhisselâm'dan olan evlâdına "Arab-ı müsta'ribe" denilmiştir. Arap lisânı bunlarla yükselmiştir. "Arab-ı müsta'cime" acemleşmiş Arap demektir ki İslâm fütûhâtıyla cihâna intişar edip muhtelif akvâm ile ihtilât ederek lisanları Kur'ân'ın nâzil olduğu fesâhati kaybederek ucmelik karışmıştır. Nessâbûn demişlerdir ki Âd, Nûh[2] aleyhisselâm'ın oğullarından Sâm'ın oğlu İrem'in oğlu Avs'ın oğlu Âd'ın evlâdından bir kavimdir ki; Benî Hâşim'e "Hâşim", Benî Temîm'e "Temîm" denildiği gibi "Âd" ismi sonra bu kabileye ad olmuş ve bunların[3] mütekaddimînine "Âd-i Ûlâ", müteahhirînine "Âd-ı Uhrâ" (veya ahîre veya âhire) denilmiştir. Zikrolunan neseb gerek sahih olsun gerek olmasın bu kavim "Âd" nâmıyla mâruf ve bu nâm ile Arap beyninde meşhur olmuştur. [5801] Bunlar daha büyük dedeleri olan "İrem" nâmıyla da telkib edilmiş; ancak Âd-ı İrem Âd-ı Ûlâ'nın ismi midir, Âd-ı Ahîre'nin ismi midir bunda ihtilâf olunmuştur. Sûre-i Necm'de وَاَنَّهُ اَهْلَكَ عَادًا الْاُولٰى [53/50] buyurulduğuna nazaran burada da Âd-ı İrem'in Âd-ı Ûlâ olduğuna kāil olan müfessirîn daha çok görünüyor. Oğuzlulara "Oğuz", Selçuklulara "Selçuk" denilmesi kabîlinden böyle bazı şahıs isimlerinin sonradan mensûbu olan kavim ve kabilesine isim olarak da ıtlâkı şâyi' olduğuna göre kütüb-i sâlifede pek uzun ömürlerle yâd edilen bazı isimlerin böyle olması hatıra gelir. {اِرَمَ ذَاتِ الْعِمَادِ} İreme zâti'l-imâd'e ۞ "İrem", ta'rîf ve te'nîs ile gayr-i munsarif olduğundan fetha[4] ile mecrurdur. Bu İrem hakkında da üç kavil söylenmiştir. Birisi kabile

1 H: "âbire".
2 B -"Nûh".
3 H: "onların".
4 H: "feth".

ismi olmasıdır ki bu surette "Âd"ı beyan için atf-ı beyan olur. Mücâhid ve Katâde demişlerdir ki aynıyla bir kabile ismidir. Yine Mücâhid'den mervîdir ki[1] İrem, kadîm demektir. İbn İshak da demiştir ki: İrem, Âd'ın hepsinin atasıdır.[2] Şu hâlde dedelerinin ismine nisbetle Âd-ı Ûlâ, yahut ûlâsı ve uhrâsıyla bütün Âd demek olur. Zira İrem Âd'ın dedesi olduğuna göre İrem kabilesi Âd kabilesinden e'am olmak lâzım gelir.[3] Bu takdirde "İrem"in sıfatı olan ذَاتِ الْعِمَادِ de imadlı, direkli demek olarak üç vechile tefsir edilmiştir:

1. "İmâd" direk, üstüvâne mânasına "amed" gibi müfred veya cemi' olarak "refî'u'l-imâd" tâbirinde olduğu gibi uzun boylu veya boyları uzun olmaktan kinayedir. Çünkü وَاذْكُرُٓوا اِذْ جَعَلَكُمْ خُلَفَٓاءَ مِنْ بَعْدِ قَوْمِ نُوحٍ وَزَادَكُمْ فِى الْخَلْقِ بَصْۜطَةً [el-A'râf 7/69] buyurulduğu üzere Âd kavmi uzun, iri cüsseli olduklarından boyları direğe teşbih edilmiş demektir. Nitekim "racül^{ün} amed^{ün}[4] ve umüddân^{ün}" denilir ki uzun demektir. Bu İbn Abbas'tan mervîdir.[5]

2. İkrime ve Mukātil demişlerdir ki göçüp kondukları evlerinin direkleri demek olup çadır halkı [5802] olduklarına işaret olur.[6] Nitekim وَاذْكُرْ اَخَا عَادٍۜ اِذْ اَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالْاَحْقَافِ [el-Ahkâf 46/21] buyurulduğu vechile Ahkāf taraflarında[7] idiler.

3. İbn Zeyd'den mervî olduğuna göre binâlarının direkleri demektir.[8] Çünkü اَتَبْنُونَ بِكُلِّ رِيعٍ اٰيَةً تَعْبَثُونَ [eş-Şu'arâ 26/128] buyurulduğu üzere yüksek yerde veya geçit başında bir alâmet binâ ediyorlardı.

---

1 B -"aynıyla bir kabile ismidir. Yine Mücâhid'den mervîdir ki".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 471. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 320:

وقال مجاهد وقتادة: هي قبيلة بعينها. وقال ابن إسحاق: إرم هو أبو عاد كلها... وقال مجاهد أيضا: إرم معناه القديمة.

3 B -"İrem kabilesi Âd kabilesinden e'am olmak lâzım gelir".

4 B: "amûd^{ün}".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 472:

فقال ابن عباس: هي كناية عن طول أبدانهم، ومنه قيل: رفيع العماد، شبهت قدودهم بالأعمدة، ومنه قولهم: رجل عمد وعمدان أي طويل.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 472:

وقال عكرمة ومقاتل: أعمدة بيوتهم التي كانوا يرحلون بها لأنهم كانوا أهل عمود.

7 H: "tarafından".

8 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 472:

وقال ابن زيد: أعمدة بنيانهم.

İkincisi: Râzî'nin nakline göre Ebû Rükayş "Ürûm Âd'ın kabirleridir" demiş ve بِهَا أُرُومٌ كَهَوَادِي الْبُخْتِ mısrâ'ını inşad eylemiştir.[1] Fi'l-vâki' *Kāmûs*'ta da mezkur olduğu üzere "irem"in cem'i olan "ârâm" gibi "ürûm" da nişan ve alâmet olarak dikilen mîl ve menar gibi şeylere ıtlak edilir. Ve Âd kavminin kabirlerine denir. مَفَازَةٌ لَيْسَتْ فِيهَا آرَامٌ denilir ki, içinde hiç alâim olmayan çöl demektir. Ve bazılarının kavlince "ârâm" bilhassa Âd'e nisbet olunan kadîm alâmetlere denir ki müfredi "irem"dir.[2] Bu itibar ile "ireme zâti'l-imâd" direkli, sütunlu irem, yani kubûr veya âsâr ve alâim demek olur ki, evvelki mânada bu, "imâd"ın bir mânası olarak mülâhaza edilmiş idi. Bunda ise iremin kendisi olmuş oluyor. Bu surette "Âd"ı beyan için "ehl-i irem" takdîrinde olmak[3] lâzım gelir.

Üçüncüsü: Ebû Hayyân'ın tasrîhine göre cumhûrun kavlince burada "İrem" Âd'e mensub olan bir medine, yani büyük bir şehir ismidir ki vaktiyle Yemen'de olduğunu ve "Zâtü'l-İmâd" denildiğini söylemişlerdir. Bunun cennet evsâfını işitmiş olan Şeddâd b. Âd tarafından ona nazîr olmak üzere yeryüzünde âdeten bulunması muhal veya müsteb'ad bir surette senelerce mesâî ile yaptırılmış ve fakat içine girmesi nasip olmadan kendisinin ve ehlinin[4] ihlâk edilmiş bulunduğunu hikâye etmişler[5] ve bu suretle "Cennet-i İrem", "Bâğ-ı İrem" nâmı mesel olmuştur[6]. Bu hikâyenin mutazammın olduğu evsâfa göre Cennet-i İrem, bu dünyada tahakkuku muhtemil olmayan muhayyel bir gaye olmak üzere tasvir edilmiş ve kuvvet ve şiddet [5803] misâli olan Şeddâd böyle bir gaye kurarak senelerce onu tahakkuk ettirmek için çalışmış olduğu hâlde içine girmeye muvaffak olmadan helâk olup gitmiş olduğu

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 153:

قال أبو الدقيش: الأروم قبور عاد، وأنشد:

بها أروم كهوادي البخت.

2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 169.

3 H: "demek".

4 H: "ahâlinin".

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 472:

وذكر المفسرون أن ذات العماد مدينة ابتناها شداد بن عاد لما سمع بذكر الجنة على أوصاف بعيد أو مستحيل عادة أن يبنى في الأرض مثلها وأن الله تعالى بعث عليها وعلى أهله صيحة قبل أن يدخلها هلكوا جميعا.

6 H -"ve bu suretle "Cennet-i İrem", "Bâğ-ı İrem" nâmı mesel olmuştur".

anlatılmış demek olur. Müslümanlardan birisi ona girecek diye bir haber vârid olduğuna ve Abdullah b. Kılâbe'nin devesini ararken ona girdiğine dair bir rivayet naklederlerse de sahih değildir.[1] Hâfız İbn Hacer mevzû' olduğunu söylemiştir.[2] Şeddâd'ın cenneti Bâğ-ı İrem muhayyel bir efsanedir. Âhireti inkar edip de dünyada iken cennete girmek isteyenlerin mahrumiyetlerini tasvir etmek itibariyle dillerde destan olmuş bir temsildir. Hâsılı bu üçüncü kavle göre "ireme zâti'l-imâd" Âd kavminin büyük direkler, üstüvâneler üzerinde binâ etmiş oldukları "Zâtü'l-İmâd" ve "İrem" nâmlarıyla yâd olunan büyük bir şehrin ismidir. Muhammed b. Ka'b buna İskenderiye demiş, İbn Müseyyeb ve Makbürî[3] Dımaşk demişler ki muradları bunların mevki'leri olduğu zâhirdir.[4] Fakat bunlara ta'n etmişler, Âd'ın menâzili Uman'dan Hadramevt'e doğru Ahkāf tarafları olduğunu söylemişlerdir. Lâkin anlaşılıyor ki onlar Âd-ı İrem'in Âd-ı Ûlâ değil Âd-ı Uhrâ olduğuna kāil olmuşlar, belki bir vakitler İskenderiye ve Şam taraflarını da istîlâ etmiş olan Amâlika'nın -ki قَالُوا يَا مُوسٰٓى اِنَّ ف۪يهَا قَوْمًا جَبَّار۪ينَ [el-Mâide 5/22] âyetinde geçtiği üzere "cebbârîn" nâmıyla da yâd olunmuş Âd gibi iri cüsseli bir kavim idi- Âd-ı Uhrâ'dan olduklarını söylemek istemişlerdir. İrem'in şehir olduğunu söyleyenler de Âd-ı Uhrâ'yı kasdetmiş olmak gerektir. Nitekim Ve'n-necmi Sûresi'nde وَاَنَّهُٓ اَهْلَكَ عَادًاۨ الْاُو۫لٰى [53/50] âyetinde Sâhib-*Keşşâf* Âd-ı Ûlâ kavm-i Hûd, Âd-ı Uhrâ İrem diye zikretmiştir.[5] Çokları İrem şehrinin Yemen'de olduğuna kāildirler ki bunun Me'rib olması da pek melhuzdur. Şeddâd'ın Aden taraflarında köşkleri altın ve gümüşten, üstüvâneleri zeberced ve yakuttan, muhayyiru'l-ukūl

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 338. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 327-331:

وعن عبد الله بن قلابة أنه خرج في طلب إبل له فوقع عليها فحمل ما قدر عليه مما ثمّ وبلغ خبره معاوية فاستحضره فقصّ عليه فبعث إلى كعب فسأله فقال: هي إرم ذات العماد وسيدخلها رجل من المسلمين في زمانك أحمر أشقر قصير على حاجبه خال وعلى عقبه خال يخرج في طلب إبل له ثم التفت فأبصر ابن قلابة فقال: هذا والله ذلك الرجل. وخبر شداد المذكور أخوه في الضعف بل لم تصح روايته كما ذكره الحافظ ابن حجر فهو موضوع كخبر ابن قلابة.

2 İbn Hacer, *el-Kâfi'ş-şâf,* s. 184. Krş. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân,* IV, 546:

قلت: آثار الوضع عليه لائحة.

3 H ve B: "Makbûrî".

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 318-320.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 429:

عاد الأولى: قوم هود، وعاد الأخرى: إرم.

türlü eşcâr ve enhârdan yüzlerce sene yapmak için çalışıp da tam içine [5804] gireceği zaman kendisinin ve ehlinin semâdan bir sayha ile helâk oldukları söylenen İrem cenneti hikâyesi ise ölmeden dünyada cennete girmek isteyenlerin sûret-i hirmanlarını anlatan tahyîlî bir tasvir olmak zâhirdir. İrem'in bir medine olduğunu söyleyen bu üçüncü kavilde de "İrem" Âd'dan atf-ı beyan olmak için "ehl-i İrem" takdîrinde olmak veya bedel-i iştimal yapılmak iktizâ eyler. "Zâti'l-imâd" da "İrem"in sıfatı veya ondan bedel olur. Birinci vecihte ashâb-ı hayme olan Âd-ı Ûlâ'nın vasfı, üçüncü vecihte ise ikisine de muhtemil olmak üzere üç vecihte ûlâ ve uhrâ bütün Âd'ın vasfı anlatılmış demek olur.

{اَلَّتِى} Öyle zâti'l-imâd veya öyle imâd, yahut öyle İrem ki {لَمْ يُخْلَقْ مِثْلُهَا فِى الْبِلَادِ} beldeler içinde misli yaratılmamıştı ❁ bu tavsif, İrem'in bî-misil[1] bir belde olmasında zâhirdir. O kavmin kuvvet ve kāmette misli yaratılmamıştı mânasında olmak muhtemil ise de, şehir olması daha mütebâdirdir[2]. Misli yaratılmamış olması da o zamana kadar demek olmalıdır.

{وَثَمُودَ} Ve Semûd'a ❁ nasıl yaptı {الَّذِينَ} onlar ki {جَابُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ} vâdide kayayı kesip biçiyorlardı ❁ Bu suretle kendilerine evler yapıyorlardı ki bu Allah'ın onlara vermiş olduğu bir kuvvet ve san'at idi. "Cevb" bir şeyi yaka biçer gibi kesip biçmektir. Mesafe kat' etmeye de "cevb" tâbir olunur. Nitekim جُبْتُ الْبِلَادَ جَوْبًا denilir, "o memleketlerde cevelân ettim, hepsini baştan başa kat' eyledim" demektir. İbn Abbas demiştir ki: "Beldeleri dolaşırlar ve وَتَنْحِتُونَ مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا [eş-Şu'arâ 26/149] buyurulduğu üzere dağlardan, kayalardan yontma evler, havuzlar ve istedikleri gibi binâlar yaparlardı." Mukātil demiştir ki: "'Vâdî' Vâdi'l-kurâ'dır." Ve denilmiştir ki dağları, kayaları, mermerleri ilk yontan [5805] Semûd idi, bin yedi yüz kadar medine yapmışlardı, hepsi taştan idi. Bir de denilmiş ki vâdilerini kesmişler, sularını yonttukları bir kayanın içine mahzen

1 H ve B: "bî-misâl".
2 M ve B: "mütebadir".

hâlinde celbetmişlerdi.[1] Semûd dahi Âd gibi Arab-ı bâideden meşhur kabiledir, denilmiştir ki dedeleri Semûd'un ismini almışlardır. Semûd Cedîs'in biraderi ve bu ikisi Âber b. İrem b. Sâm b. Nûh oğullarıdır. "Âber" yerine "Kâsir" de denilmiş ve bunun Tevrat'ta Câsir b. İrem b. Sâm denilen oğlu İrem'in Tevrat'ta "Aram" diye mâruf bulunduğu[2] söylenmiştir. Nessâbûnun zikrettikleri bu neseb, sahih olsun olmasın, Areb'de Semûd ve Şam ile Hicaz arasında Hicr'de menzilleri mâruftur. Nasıl helâk edildikleri de müte'addid sûrelerde geçmiştir.

{وَفِرْعَوْنَ ذِى الْاَوْتَادِ} Ve o evtâdın, kazıkların sâhibi Firavun'a ❁ nasıl yaptı, bilmez misin? Mûsâ ve Firavun kıssaları da müte'addid sûrelerde geçti. "Evtâd" mâlum ki "veted"in cem'i olup kazıklar demektir. Kur'an'da وَالْجِبَالَ اَوْتَاداً [en-Nebe' 78/7] diye dağlara da "evtâd" tâbir edilmiş olduğu mâlumdur. Kazık, kuvvet ve sebat vesâitinden olduğu için "zü'l-evtâd" vasfı da kuvvet ve sebat ifade eder. Bu tâbir, bizim "dünyaya kazık kakmak istiyor" tâbirimizin de menşe'i gibidir. Müfessirîn bunun hakkında da birkaç vecih söylemişlerdir. Askerinin ve kondukları yerlerde çaktıkları çadır kazıklarının çokluğu, işkencelerinin şiddeti ve şâirin فِي ظِلِّ مَلِكٍ رَاسِخِ الْأَوْتَادِ dediği gibi kuvvetli mülk ve ricâl sâhibi olması mânalarından kinaye olduğu söylenmiştir. Katâde'nin Saîd b. Cübeyr'den rivayetinde de "o evtâd birtakım melâ'ib idi, onun altında onun için oynarlardı" denilmiştir.[3] Ma'amâfîh bundan bizim[4] en açık olarak anlayabileceğimiz mâna, bu evtâd Mısır'da mâruf olan dağ gibi ehramlara işaret olmasıdır. اَلَيْسَ لِى مُلْكُ مِصْرَ [ez-Zuhruf 43/51] diyen Firavun bu ehramlara sâhip bulunuyor ve bunlarla dünyaya kazık kakmak istediklerini gösteren bir

---

1 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 154:
فقال الليث: الجواب قطعك الشيء كما يجاب الجيب يقال: جاب يجوب جوبا. وزاد الفراء: يجيب جيبا ويقال: جبت البلاد جوبا أي جلت فيها وقطعتها، قال ابن عباس: كانوا يجوبون البلاد فيجعلون منها بيوتا وأحواضا وما أرادوا من الأبنية، كما قال: «وتنحتون من الجبال بيوتا» قيل: أول من نحت الجبال والصخور والرخام ثمود، وبنوا ألفا وسبعمائة مدينة كلها من الحجارة، وقوله: «بالواد» قال مقاتل: بوادي القرى.

2 H: "olduğu".

3 Bk. Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 337-338; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 154; Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl,* IV, 425:
وقال مجاهد: كان يوتِدُ الأوتاد في أيدي النَّاس. وقيل: هي أوتادٌ نصبَها للعذاب، يشدُّ النَّاس إليها يعذِّب بها، وكذا فعل بامرأته، مدَّها إلى أربعة أوتاد، وجعل على صدرها رحًى. وقال قتادة: هي ملاعبُ كان يَلعب له بها، ويضرب تحتها بالأوتاد. وهو عن ابن عبَّاس في رواية. وقيل: هي أوتاد خيام عسكره، وكانت في غاية الكثرة. وقيل «ذِي الْأَوْتَادِ» أي: ذي الْمُلْك والرِّجال، قال الشَّاعر: في ظلِّ مَلِكٍ راسخ الأوتادِ.

4 B -"onun için oynarlardı" denilmiştir. Ma'amâfîh bundan bizim".

emel ve [5806] kuvvet ibraz ediyordu. Ehramların hepsi bir Firavun'a ait olmasa da her firavun onlara sâhip olduğu gibi, Mûsâ'nın Firavun'u da bütün firavunluğun mümessili olarak mevzû'-i bahis demektir. Ehramların mâhiyeti halka fâideli bir şey değil[1], firavunların zulümleriyle keyifleri için oynanmış melâ'ib demektir. Ve demek ki bunların altında onlar için birçok oyunlar oynanmıştır. Mısırlı Şeyh Abduh demiştir ki: "Mısırlıların bıraktıkları ebniye-i bâkiyeden 'evtâd' ile tâbir ne güzeldir. Çünkü bunlar ehramdır ve görenin gözünde manzaraları Arz'a çakılmış birer kazık manzarasıdır. Hatta Mısırlıların büyük heykellerinin aksâmındaki şekli de maklub evtâd[2] şeklidir. Her kısım enli olarak başlar, başladığından ince bir uçla nihâyet bulur. Firavun'a nisbeti sahih olan evtâd bunlardır. Hem de muhatap için ma'huddur."[3] İşte Âd o imâdları, Semûd o kestikleri kayaları, Firavun bu kazıkları ile dünyaya kazık kakmak isteyen şiddetli, kuvvetli, uzun emelli kimselerdi. {اَلَّذٖينَ طَغَوْا فِى الْبِلَادِ} Onlar ki o beldelerde tuğyan etmişlerdi ❁ Her biri kuvvetlerine mağrur, arzularına tâbi' olarak bulundukları memleketlerde hak ve adalet hudûdunu aşıp halkın ve Hâlık'ın hukūkuna tasallut ve tecavüzde ileri gitmişlerdi {فَاَكْثَرُوا فٖيهَا الْفَسَادَ} de oralarda dâhilen ve hâricen fesâdı çoğaltmışlardı. ❁ Zulüm, israf, sefâhetle çok fesad yapmış; nizâmı, ahlâkı,[4] efkârı bozmuşlardı. {فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ} Rabbin de üzerlerine bir azab kamçısı döküverdi ❁ yani her birinin üzerine azabdan bir kamçıyı döker, yağdırır gibi şiddet ve tevâlî ile indirip mütevâlî darbelerle çarpıverdi ki tafsîli birçok sûrelerde geçti.

"**Sevt**", aslında karıştırmak mânasına masdar olup deriden örülmüş katları birbirine karıştırılmış olan kamçıda şâyi' olmuştur. Birbirine ihtilât etmiş türlü azâbın [5807] darbeleri kamçıya teşbih olunarak tevâlî üzere indirilmesi de şiddetle dövmek ve yağdırmak gibi "sabb" tâbiriyle

---

1 H: "değildir".

2 M: "evta".

3 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 79-80:
وما أجمل التعبير عما ترك المصريون من الأبنية الباقية بالأوتاد فإنها هي الأهرام ومنظرها في عين الرائي منظر الوتد الضخم المغروز في الأرض بل أن شكل هياكلهم العظيمة في أقسامها شكل الأوتاد المقلوبة يبتدئ القسم عريضا وينتهي بأدق مما ابتدأ وهذه هي الأوتاد التي يصح نسبتها إلى فرعون على أنها معهودة للمخاطبين.

4 H: "nizâm-ı ahlâkı".

ifade olunmuştur. Azâbın nekre olması ile de her birine olan azâbın başkalığına işaret kılınmıştır. {اِنَّ رَبَّكَ لَبِالْمِرْصَادِ} Muhakkak ki Rabbin her hâlde mirsâd ile gözetmektedir. ❁ Bu cümle kasemin cevâbını tekid veya ta'zîbi ta'lîldir. "**Mirsâd**" râsıdların rasad ettikleri, gözettikleri[1] mekândır (*Amme'de* اِنَّ جَهَنَّمَ كَانَتْ مِرْصَادًا *[78/21] bak*). Kelâmda isti'âre-i temsîliye vardır. Yani seni yetiştiren, her işini tedbir eden Rabbin kulları üzerinde mirsâddan gözeten bir râsıd gibi her dem ve her hâlde gözetip duran bir şâhid ve nâzırdır. Hiçbir şeyi kaçırmaz, her birine bakar ameline göre mücâzat eder. Onun için yeryüzünde fesâdı çoğaltıp duran ehl-i tuğyan Allah'tan, Allah'ın azâbından kaçıp kurtulacaklarını zannetmesinler.

Rabbinin şânı bu: Kullarının âhiret için sa'yini gözetir. İnsana gelince onun da buna göre Rabbinin rızâsı için çalışması iktizâ eder. {فَاَمَّا الْاِنْسَانُ} Fakat o insan ❁ gâfil insan öyle yapmaz da dünya zevklerini gözetir. Onun için {اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ رَبُّهُ} her ne zaman Rabbi onu imtihan eder, mükellef kılar, ibraz edeceği hâle göre âhirette mes'ul etmek, ona göre mücâzat veya mükâfat eylemek üzere imtihan muamelesi yapar, vazife tahmil eder {فَاَكْرَمَهُ} de o sebeple ona ikram eyler ❁ hoşuna gidecek ikbal ve câh ile yüze çıkarır {وَنَعَّمَهُ} ve onu ten'îm eyler ❁ bol bol nimet ve mal ile rızkını çoğaltır, refaha erdirirse. Ebussuud ve ona tebe'an Âlûsî فَاَكْرَمَهُ'da "fâ"yı tefsîriye addetmiş ve "çünkü ikram ve ten'îm ibtilâ ile murâdın aynıdır" demişlerse[2] de fikrimizce bu doğru değildir. Bu فَا sebebiye olmalıdır. Zira murad, mutlak ikram ve [5808] ten'îm değil, imtihan ve teklif hizmetiyle mukayyed ikram ve ten'îmdir. Bu sebepledir ki iki ikram arasında fark vardır. İnsana dünyada olan ikram ve ten'îm böyle imtihan hikmetiyle olduğu, bunun ise hesab ve mes'ûliyeti ağır bulunduğu hâlde gâfil insan onu düşünmez de {فَيَقُولُ رَبّٖٓي اَكْرَمَنِ} "Rabbim bana ikram etti" der ❁ bilâ kayd ü şart mutlak surette ikram olunmuş gibi mahzuz olur, sevinir. Kendisini Allah'ın ilelebed mükrem kıldığı sevgili kullarından imiş gibi farzeder. O yüzden büyük felâketlere

---

1 H ve B -"gözettikleri".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 524; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 340:

والفاء في قوله تعالى «فأكرمه ونعمه» تفسيرية فإن الإكرام والتنعيم عين الابتلاء.

düşebileceğini ve asıl ikramın uhrevî muvaffakiyette olduğunu mülâhaza etmez. Ve ondan dolayı mes'ûliyeti hesâba almayarak zevk u sefâhete, tuğyân u fesâda dalar, küfrâna hüsrâna gider.

{وَاَمَّٓا اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ} Ve amma her ne zaman Rabbi onu imtihan eder ❁ sabrına göre âhirette mükâfat etmek üzere imtihan muamelesi yapar {فَقَدَرَ عَلَيْهِ رِزْقَهُ} da o sebeple ona rızkını daraltırsa ❁ bunun da hesabda hafifliğini ve âhirette ecr ü sevâbının büyüklüğünü ve binâen'aleyh bu başkaca[1] bir kerem ve himâyet[2] olduğunu da düşünmez de {فَيَقُولُ رَبّٓى اَهَانَنِ} "Rabbim bana ihânet (اهانت) etti" der ❁ Rabbim bana hor baktı, tahkir etti diye gücürgenir. Rızık az da olsa yine şükrü bilinmek lâzım geldiğini ve azın kadrini bilmeyen çoğunkini de bilmeyeceğini farketmeyerek rızık darlığını kendisine mahza bir horluk ve hakāret telakkī eder de Rabbinin sâir nimetlerini kāle almaz. Çünkü nazarı fazilette değil, dünya zevkindedir. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ imtihan için olan rızık genişliğini[3], dünya refah ve nimetini mutlak ikram saymak da doğru değil, rızık darlığını mutlak ihânet ve hakāret saymak da doğru değildir. İkisi de birer imtihandır. Hüküm, imtihanda muvaffakiyete [5809] göre neticede belli olacaktır. Belki ikram sanılan bir istidrac ile neticede zillet, ihânet sanılan da bir vikāye ile neticede ikram çıkacaktır. اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَاۚ وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا [el-Kehf 18/46] {بَلْ} ❁ Kavlî takbihten fiilî takbîhe, ferdden cem'e intikal ile tekdir ve tevbihte terakki ve mekârim-i ahlâka sevktir. Yani ey Rabbinden hep ikram bekleyen ve rızkının daralıvermesini horluk ve hakāret telakkī eden insanlar! Doğrusu siz vazifelerinizi yapmazken Rabbinizden ne yüzle ikram beklersiniz ki {لَا تُكْرِمُونَ الْيَتِيمَ} yetime ikram etmiyorsunuz ❁ Rabbinizin size imtihan için ikram etmiş olduğu nimetlerden üzerinize düşen vazifeyi yapmıyor, yetime birr ü ihsan ile ikram etmeniz lâzım gelirken etmiyorsunuz; nasıl olur da siz Rabbinizin indinde ikrâma lâyık olursunuz? {وَلَا تَحَٓاضُّونَ} ❁ Tefâ'ül bâbından aslı تَتَحَاضُّونَ'dir. Nâfi',

1 H: "başka".
2 B: "hürmet".
3 M ve B: "genişliğine".

İbn Kesîr, İbn Âmir kıraatlerinde hâ'nın zammıyla elifsiz لَا تَحُضُّونَ okunur. Ebû Amr ve Ya'kūb kıraatlerinde de bu fiiller hep yâ ile gāib sîgası üzerine لَا[1] يُكْرِمُونَ، وَلَا يَحُضُّونَ، وَيَأْكُلُونَ، وَيُحِبُّونَ okunur. {عَلٰى طَعَامِ الْمِسْكٖينِ} Ve miskini it'âma, yani yoksul fukarânın karnını doyurmaya, bakımları esbâbına birbirinizi teşvik ve tergīb etmiyorsunuz. ❁ Bu hususta birbirinizle müsabaka etmeniz lâzım gelirken siz bilakis ondan kaçınıyor, birbirinizi tenfir ediyorsunuz. Belki onlar üzerinden geçinmek isteyip tuğyan ediyorsunuz. {وَتَأْكُلُونَ التُّرَاثَ} ❁ "**Türâs**" aslı وراث olup miras demektir. Vâv mazmum olmakla tâ'ya kalbolunmuştur. Yani ne yetime ikrâmı ne de fakire it'âmı hoşlanmadığınız hâlde başkasından mevrus kalan malı yiyorsunuz. {اَكْلًا} Öyle bir yiyiş [5810] yiyorsunuz ki {لَمًّا} lemm suretiyle ❁ "**Lemm**" iyisine kötüsüne bakmayıp cem' etmek, derip toplamak, bir de bir yere inip konmak mânalarına gelir. Burada "ekl"in sıfatı olmak hasebiyle haramına helâline bakmayıp yiyişte toplamak, toptan yemek, yahut hazıra konarak nereden geldiğini düşünmeksizin acımadan yemek mânalarını ifade eder ki ikisi de hak ve hukuku gözetmeyerek şiddetli hırs ve iştihâ ile oburcasına yemek demek olur. Müfessirînin beyânına göre murad, yetimlerin ve vereseden sâirlerinin hukūkunu gözetmeyerek hırs ile mirasın hepsine konmak istemek, yahut alnı terlemeden eline geçen mirası hayra yaratmayıp[2] birçok mirasyedilerin yaptığı gibi israf ve sefâhetle zevk u safâ yolunda yiyip bitirmek huylarının zemmidir. Hem mirası öyle bir yiyiş[3] yiyorsunuz {وَتُحِبُّونَ الْمَالَ} ve hem malı seviyorsunuz. {حُبًّا} Öyle bir seviş ki {جَمًّا} çok, yığmacasına[4] ❁ bütün hırs ile. Düşünmüyorsunuz ki sâhibinin elinde hayır için sarfedilmeyip yığılan mal, mirasyedilerin ellerinde sefâhet yollarında yenilip telef olup gidiyor. Kazanıp yığana vizr ü vebâlinden başka bir şey kalmıyor. Bütün bunlar âhireti düşünmemek, Hak teâlâ'nın mirsâd ile gözetmekte olduğunu hesâba almamaktan neş'et eder.

---

1 H, M ve B: "ولا".
2 B: "yatırmayıp".
3 H -"yiyiş".
4 H: "çoğatmasına".

{كَلَّا} Hayır hayır ❁ öyle yapmayın, mirasa, mala öyle hırs ile sarılmayın da hayatta fırsat elinize geçmiş iken Allah için güzel amellere çalışın, hayırlar takdim edin; yetime ikram, fukarâya it'âm için birbirinizi teşvik ederek hayırda müsabaka edin, âhireti gözetin. Çünkü {اِذَا دُكَّتِ الْاَرْضُ} ❁ Sûre-i Hâkka'da وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً [69/14] bak. "**Dekk**" duvar ve dağ kabîlinden şeyleri çarpıp hurdühaş etmek ve tesviye eylemek mânalarına geldiği ve "dekk" ile "dakk"ın müşâbeheti ve farkı [5811] geçmişti. {دَكًّا دَكًّا} ❁ Bu tekrar mücerred tekid için değil istî'âb ve tevâlîyi ifade içindir. "Fevc fevc, alay alay geldiler" demek gibidir. Yani Arz mütevâlî sarsıntı ve çarpışmalarla dekkten dekke, çarpıla çarpıla yıkılıp düzlendiği, hebâen mensûrâ toz duman olduğu {وَجَٓاءَ رَبُّكَ وَالْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا} ve Rabbin saf saf melekle[1] geldiği vakit ❁ Hak teâlâ'nın böyle gelmesi mekândan mekâna intikal mânasına olmayacağı mâlumdur. Onun için bu gelişin mânasında müfessirîn birkaç vecih söylemişlerdir. Münzir b. Saîd demiştir ki: "Bu mecî'in mânası nukle mecî'i[2] değil, Hak teâlâ'nın halka zuhûrudur. Nitekim Tâmme'nin, Sâhha'nın gelmesi de böyledir."[3] Bir kısım müfessirîn "mâna, hazf-i muzâf ile وَجاءَ اَمْرُ رَبِّكَ Rabbinin emri, hükm ü kazâsı veya kahrı geldiği vakit demektir" demişler. Birçokları da Allah teâlâ'nın kudret ve saltanatı âyâtının zuhur ve tebeyyününü temsil olduğuna kāil olmuşlardır. Şân-ı ilâhî bir hükümdarın bizzat hâzır olarak icrâ-yı siyaset ettiği hâliyle temsil olunmuştur. Zira onun bizzat huzûruyla zâhir olan heybet yalnız vüzerâ ve vükelâsının ve bütün asâkir ve havâssının huzûruyla zâhir olan heybet ve saltanattan yüksek olur. {وَجِآ۪يءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ} Ki o gün cehennem de getirilmiştir. ❁ وَبُرِّزَتِ الْجَح۪يمُ لِلْغَاو۪ينَ [eş-Şu'arâ 26/91] buyurulduğu vechile azgınlar için ibraz ve izhar olunmuş, artık inkârına, ihtirâzına imkân kalmayacak surette meydana çıkarılmıştır. {يَوْمَئِذٍ} O gün ❁ "izâ"dan bedeldir. Cevâbı şudur: {يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ} o insan anlar ❁ o gāfil insan evvel dünyada anlamadığı hakikati o gün

1 H: "meleklerle".

2 B: "mecîsi".

3 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 480:

قال منذر بن سعيد: معناه: ظهوره للخلق هنالك ليس مجيء نقلة وكذلك مجيء الصاخة ومجيء الطامة.

anlar. Tutmak istemediği öğüdü tutmak ister {وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰى} amma ona o [5812] anlamadan ne fâide? ❁ Çünkü iş işten geçmiş, geri dönüp de bir iş yapmak ihtimâli kalmamış, o anlamanın hükmü azab ve hüsrânın şiddetini duymak, hasret, ve nedâmetle[1] şöyle inlemekten ibaret olur: {يَقُولُ} Der: {يَا لَيْتَنِى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى} ❁ Takdimden murad ilerisi için önceden hayırlı ameller yapmaktır. لِحَيَاتِى'de lâm ta'lîl ve tevkīt içindir. Ta'lîl olduğu takdirde "hayat"tan murad âhiret hayâtı, tevkīt olduğu takdirde[2] ise dünya hayâtı olur. Yani der ki: "Ah, ne olurdu ben hayâtım için yahut hayâtımda önceden hayırlar yapmış, sâlih ameller takdim etmiş olsa idim!.." {فَيَوْمَئِذٍ} Hâsılı o gün {لَا يُعَذِّبُ عَذَابَهُٓ اَحَدٌ. وَلَا يُوثِقُ وَثَاقَهُٓ اَحَدٌ} ❁ buradaki "azâbehû" ve "vesâkahû" zamirlerinde iki vecih vardır. Birisi Allah'a râci' olmasıdır ki "Allah'ın o gün o insana ettiği azâbı kimse edemez ve vurduğu bağı kimse vuramaz" demek olur. Bundan murad da o günkü azâbın şiddetini, kayd u bendin kuvvetini beyan olur. Birisi de insana râci' olmasıdır ki bu daha râcihtir. Bu surette mâna şu olmalıdır: "O gün öyle diyecek olan insanın kendine[3] ettiği azâbı başka birisi etmez ve kendine vurduğu bendi kimse öyle sıkı vuramaz." Çünkü bugün bu azab ve bend ona sırf kendi küfrünün ve kötü amellerinin cezâsı olduğundan kendi kendine etmiş demektir ki وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ [en-Nisâ 4/79] mazmûnudur. Kisâî ve Ya'kūb kıraatlerinde لَا يُعَذَّبُ ve لَا يُوثَقُ , ذال'in ve ثا'nın fethiyle mechul okunur ki bunda zamirin o insana râci' olduğu müte'ayyindir. Onun azâbı gibi kimse ta'zîb olunmaz ve onun bağlanışı gibi kimse bağlanmaz.

Dünyaya gönül bağlayan ve itmi'nânını ancak dünya lezâizinde bulan kâfir insanın âkıbeti bu olduğu anlatıldıktan sonra buna mukabil Allah'a gönül bağlayan ve itmi'nânını ancak O'nun zikr ü itaati ile rızâsında bulan [5813] nefs-i mutmainnenin âkıbeti anlatılmak için de buyuruluyor ki:

---

1 H: "nedâmetiyle".
2 H -"'hayat'tan murad âhiret hayâtı, tevkīt olduğu takdirde".
3 H -"kendisine".

{يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ} Ey nefs-i mutmainne! ❁ ilh... Sözün gelişi bu hitâbın da o gün olacağını anlatıyor. اِرْجِعٖى emrinin de fi'l-hâl olmayıp istikbâle ait olması zâhirdir. Onun için müfessirîn bunun kavil takdîriyle hikâye suretinde zikredilmiş olduğunu söylemişlerdir. Bu üslûb-i ifade Kur'ân'ın i'câzı tarzlarından birisidir. Bunda sâmi'i derhâl istikbâle hazırlayacak bir telkin vardır. Yani o gün kâfir insan hakikati anlayıp يَا لَيْتَنٖى قَدَّمْتُ لِحَيَاتٖى diyecek, öyle olmayıp hakkı önce anlamış, iman etmiş, itmi'nânını iman ve ihlâs ile Rabbine hayır takdim etmekte bulmuş olan her nefs-i mutmainneye de Rabbi Allah teâlâ diyecek ki: Ey o nefs-i mutmainne {اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً} dön Rabbine hem râzıye olarak hem marziyye ❁ öyle bir hâlde dön ki sen Rabbinden hoşnut, Rabbin de senden hoşnut. رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ [el-Beyyine 98/8] {فَادْخُلٖى فٖى عِبَادٖى} Dön de gir kullarım içine ❁ Bana ihlâs ile kulluk eden, Bana ihtisas ile temayüz eyleyen hâlis ibâd-ı sâlihîn zümresine katıl وَمَنْ يُطِعِ اللّٰهَ وَالرَّسُولَ فَاُولٰٓئِكَ مَعَ الَّذٖينَ اَنْعَمَ اللّٰهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيّٖنَ وَالصِّدّٖيقٖينَ وَالشُّهَدَٓاءِ وَالصَّالِحٖينَ وَحَسُنَ اُولٰٓئِكَ رَفٖيقًا [en-Nisâ 4/69] {وَادْخُلٖى جَنَّتٖى} ve gir cennetime ❁ onlarla beraber. Müfessirînin beyan ettiği diğer bir mâna ile: Mukarrebîn sırasına dizil ve onların nûrlarıyla parla. Zira kudsî temiz rûhlar, nüfûs-ı zekiyye karşılıklı aynalar (merâyâ-yı mütekābile) gibi mütekābilen birbirine in'ikas ettikçe nûrları artar. Diğer bir mâna ile: Cesetlere gir, onlarla birlikte dâr-ı sevâba gir.

Yukarılarda da geçtiği üzere "nefs" bir şeyin kendisi denilen zât ve hakikatidir. Nitekim "o binefsihî kāim" [5814] denilir. Bizâtihî, yani kendi kendine duruyor demektir. İnsanın nefsi de "ben" dediği zât ve hakikati, kendisidir ki kendisine muhtelif şuûnâtı içinde vahdetle bir şuuru, duygusu vardır. Bu itibar ile biri duyan, şâ'ir, biri de duyulan, meş'ur olmak üzere iki haysiyeti hâizdir. Nefsin hakikati bu iki haysiyetin vahdet ve intıbâkı noktasındadır. Bununla beraber uyku, gaflet, baygınlık, ölüm hâllerinde olduğu gibi yekdiğerinden ayrılan bu haysiyetlerden her biri itibariyle dahi mülâhaza olunur da bazen yalnız hassâsiyet, bazen mücerred temyiz ve idrak ile irade mebde'i olarak

kendisiyle gayrısını şuur ile temyiz veya tevhid eden rûha dahi "nefs" ıtlak edilir ki "nefs-i hassâse" veya "şehevâniye", "nefs-i derrâke" veya "nâtıka" denilmesi bundandır. Bu mânaca nefse lisânımızda "can" tâbir olunur. Duyan insan ile duyulan insan arasına hâil girebildiği, yani insanın şuuruyla meş'ûru her zaman muntabık olmayıp ayrılabildiği de meczum ve muhakkaktır. Demek ki insanın nefsine intıbâkı, cihet-i vahdeti kendisinde değil, kendisinin fevkinde bir hakikattedir ki o insanın ve her şeyin Rabbi olan Allah teâlâ'dır. وَاعْلَمُٓوا اَنَّ اللّٰهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِه۪ وَاَنَّـهُٓ اِلَيْهِ تُحْشَرُونَ [el-Enfâl 8/24] buyurulduğu üzere Allah teâlâ kişi ile kalbinin arasına hâil olur. Ve onun için insanlar hep O'na haşrolunur, O'na toplanır. قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي [el-İsrâ 17/85] mısdâkınca rûh, emr-i Rab olduğu gibi اَللّٰهُ يَتَوَفَّى الْاَنْفُسَ ح۪ينَ مَوْتِهَا وَالَّت۪ي لَمْ تَمُتْ ف۪ي مَنَامِهَا [ez-Zümer 39/42] buyurulduğu üzere insanın rûhu, şuuru kendinden ayrıldığı ölüm ve uyku sırasında nefisleri kabzeden Allah'tır. Onun için insan kendinden geçtiği zaman kendini kendinde duymaz olmakla yok olup gitmiş değil, rûhu ve bütün hakikati ile dönüp Allah'a rücû' etmiştir. O vakit artık insan kendisini kendinde değil, ancak Rabbinin huzûrundaki bütün hakikatiyle duyacak, ona göre ya mu'azzeb veya râziye ve marziyye hoşnut olacaktır. Artık ebedî ve nâmütenâhî olan bu azab veya hoşnutluğa nazaran şüphe yok ki birkaç günlük dünya [5815] azab ve lezzetleri hiçtir. Hâsılı insanın nefsi, şâir ve meş'ur her iki haysiyetle "ben" dediği zât hakikatidir. Yalnız idrâki haysiyetiyle rûha da ıtlak edilir. Onun için burada çokları zât mânasına bazıları da rûh mânasına telakkī etmişlerdir. Şu hâlde nefs-i mutmainne, itmi'nâna ermiş zât veya rûh demek olur. Râzî der ki: "İtmi'nân, istikrar ve sebattır. Bu istikrârın keyfiyetinde de birkaç vecih vardır.

Birincisi, hiçbir şüphe ile bulanmayacak vechile hakka yakīn zevkine ermektir. Nitekim وَلٰكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قَلْب۪ي [el-Bakara 2/260] kavlinden murad budur.

İkincisi, لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [Yûnus 10/62] medlûlünce havf ü hüzünden sarsılmayacak vechile emniyet hâsıl etmektir. Bu hâssa ise

ölüm sırasında ve ba'sˁ sırasında ve cennete duhûl sırasında اَلَّا تَخَافُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَاَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ [Fussilet 41/30] hitâbı[1] işitilmekle olur.

Üçüncüsü, Kur'an ve burhan mutabıktırlar ki bu itmi'nân ancak zikrullah ile olur. Kur'an اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [er-Ra'd 13/28] diyor. Burhan da iki vechiledir: Birisi kuvve-i âkile esbâb ve müsebbebât silsilesinde terakki ettikçe lizâtihî mümkin olan herhangi bir sebebe vâsıl olsa akıl ona diğer bir sebep talep eder. Onunla durup kalmaz, mütemâdiyen her şeyden daha a'lâsına intikal eder. Bu terakkīde tâ bütün hâcetlerin kesildiği ve bütün zarûretlerin müntehî olduğu vücûdu kendinden, lizâtihî Vâcibü'l-vücûd'a müntehî oluncaya kadar gider. Onun önünde hâcet durduğu için akıl da durur ve ona itmi'nan hâsıl eder. Kuvve-i âkile mümkinâttan herhangi bir şeye nazar ve iltifat etmiş ise onda istikrârı muhaldir. Vâcibü'l-vücûd'un celâline nazar edip hepsinin O'ndan olduğunu bildiği zaman da O'ndan intikal etmesi muhaldir. Demek ki itmi'nân ancak Vâcibü'l-vücûd'u zikir ile hâsıl olur. Bir de abdin ihtiyâcâtı gayr-i mütenâhîdir. Allah'ın imdâdı olmadıkça da mâsivânın [5816] hepsinin bekāsı, kuvveti mütenâhîdir. Gayr-i mütenâhî ise mütenâhî ile telâfi olunamaz. Onun için abdin nihâyetsiz olan hâceti mukabilinde Allah'ın nihâyetsiz olan kemâli lâzımdır ki istikrar hâsıl olabilsin. O hâlde sâbit olur ki her kim ma'rifetullâhı Allah'ın gayri bir şey için ihtiyar ederse o mutmain değildir. Onun nefsi nefs-i mutmainne değildir. Amma her kim ma'rifetullâhı onun gayri bir şey için olmayarak ihtiyar ederse işte o nefs-i mutmainnedir. Böyle olan her kimsenin ise ünsü üns billah, şevki şevk ilallah, bekāsı bekā billah, kelâmı ma'allahtır. Onun için o kimse dünyadan müfârakatı sırasında lâ-cerem اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً hitâbıyla muhatap olur. Bu öyle bir kelâmdır ki bundan insan ancak ilâhî kuvve-i fikriyede yahut tecrid ve tefridde kemâle yettiği zaman istifade eder."[2] Demek ki nefs-i

1 H -"hitâbı".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 161:

الإطمئنان هو الإستقرار والثبات وفي كيفية هذا الإستقرار وجوه أحدها: أن تكون متيقنة بالحق فلا يخالجها شك وهو المراد من قوله: «ولكن ليطمئن قلبي» وثانيها: النفس الآمنة التي لا يستفزها خوف ولا حزن ويشهد لهذا التفسير قراءة أبي بن كعب «يا أيتها النفس الآمنة المطمئنة» وهذه الخاصة قد تحصل

mutmainne haddizâtında istikrârı olmayan ve kendileri ihtiyaçtan âzâde[1] bulunmayan esbâb ve müsebbebât silsilelerinden geçip bizzat müessir olan Mebde'-i A'lâ'yı mârifete yükselerek O'nu tanımak gayesinde karar kılan ve vücûdunda ve sâir şuûnunda O'nun gayrısından müstağnî olarak O'na ancak O'nun için tevhid ve ihlâs ile mutî' ve münkād olan nefs demektir ki, bu târifin hâsılı بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُٓ اَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهٖۖ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ [el-Bakara 2/112] mazmûnu üzere Allah için İslâm ve ihsan ile havf u hüzünden halâsa[2] îkānı, وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْرٖي نَفْسَهُ ابْتِغَٓاءَ مَرْضَاتِ اللّٰهِ [el-Bakara 2/207] mazmûnu üzere nefsini yalnız rızâullâhı talebe bağlayarak tabî'at-ı hayvâniyeden nefs-i emmâre tekāzâsından, nefs-i levvâme melâmetinden, mâsivâya esaret kaydlarından kurtarıp ilâhî ahlâk ile tahalluk ederek Allah yolunda mal ve canıyla yetişebildiği hayrı yapacak hakīkī hürriyeti kazanmak karârıdır. Nitekim bundan sonraki sûrede فَكُّ رَقَبَةٍ [el-Beled 90/8][3] ile bu mâna tasrih edilmiştir. Hakk'a itmi'nân ile mü'min, hiçbir şekk ü vehim çalkalamayacak vechile yakīn serinliğine ermiş nefis, yahut hiçbir havf ü hüzün sarsmayacak nefs-i âmine diye târif de onun birer [5817] ifadesidir. İbn Cerîr'in nakline göre İbn Abbas'tan: Nefs-i mutmainne, musaddıka. Katâde'den: Allah'ın vaadine mutmain, kavlini musaddık. Mücâhid'den: Allah, rabbi olduğunu musaddık mûkın ve her yaptığı işte O'nun emrine müslim ve münkād. Diğer bir ifade ile: Allah rabbi olduğuna îkān etmiş, gönlünü ancak O'na vermiş, kalbi O'nun emriyle çarpar, nefs-i münîbe ve muhbite. Diğer bir ifade ile: Likāullâha îkān

---

عند الموت عند سماع قوله: «ألا تخافوا ولا تحزنوا وأبشروا بالجنة» وتحصل عند البعث وعند دخول الجنة لا محالة وثالثها: وهو تأويل مطابق للحقائق العقلية فنقول: القرآن والبرهان تطابقا على أن هذا الاطمئنان لا يحصل إلا بذكر الله، أما القرآن فقوله: «ألا بذكر الله تطمئن القلوب» وإما البرهان فمن وجهين الأول: أن القوة العاقلة إذا أخذت تترقى في سلسلة الأسباب والمسببات فكلما وصل إلى سبب يكون هو ممكنا لذاته طلب العقل له سببا آخر فلم يقف العقل عنده بل لا يزال ينتقل من كل شيء إلى ما هو أعلى منه حتى ينتهي في ذلك الترقي إلى واجب الوجود لذاته مقطع الحاجات ومنتهى الضرورات فلما وقفت الحاجة دونه وقف العقل عنده واطمأن إليه ولم ينتقل عنه إلى غيره فإذا كلما كانت القوة العاقلة ناظرة إلى شيء من الممكنات ملتفة إليه استحال أن تستقر عنده وإذا نظرت إلى جلال واجب الوجود وعرفت أن الكل منه استحال أن تنتقل عنه فثبت أن الاطمئنان لا يحصل إلا بذكر واجب الوجود. الثاني: أن حاجات العبد غير متناهية وكل ما سوى الله تعالى فهو متناهي البقاء والقوة إلا بإمداد الله وغير المتناهي لا يصير مجبورا بالمتناهي فلا بد في مقابلة حاجة العبد التي لا نهاية لها من كمال الله الذي لا نهاية له حتى يحصل الاستقرار فثبت أن كل من آثر معرفة الله لا لشيء غير الله فهو غير مطمئن وليست نفسه نفسا مطمئنة، أما من آثر معرفة الله لشيء سواه فنفسه هي النفس المطمئنة وكل من كان كذلك كان أنسه بالله وشوقه إلى الله وبقاؤه بالله وكلامه مع الله فلا جرم يخاطب عند مفارقته الدنيا بقوله: «ارجعي إلى ربك راضية مرضية» وهذا كلام لا ينتفع الإنسان به إلا إذا كان كاملا في القوة الفكرية الإلهية أو في التجريد والتفريد.

1 H -"âzâde".
2 H: "halâs".
3 "(Fekk-i rakabe) esîr bir boyun kurtarmak".

etmiş, gönlü onunla çarpar الَّتِي أَيْقَنَتْ[1] بِلِقَاءِ اللَّهِ وَضَرَبَتْ لَهُ جَأْشًا diye[2] mervî olan tefsirler de

اِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَاِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ اٰيَاتُهُ زَادَتْهُمْ اِيمَانًا وَعَلٰى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ [el-Enfâl 8/2]

اِلٰهٌ وَاحِدٌ فَلَهُٓ اَسْلِمُواۜ وَبَشِّرِ الْمُخْبِتِينَۙ اَلَّذِينَ اِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَجِلَتْ قُلُوبُهُمْ وَالصَّابِرِينَ عَلٰى مَٓا اَصَابَهُمْ وَالْمُقِيمِي الصَّلٰوةِۙ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ [el-Hacc 22/34-35]

وَاَنِيبُٓوا اِلٰى رَبِّكُمْ[3] [ez-Zümer 39/54] gibi âyetler mazmunlarına dahi işaret ederek yekdiğerini mütemmim olan târiflerdir.

Sûfiyyenin[4] de nefsin merâtibi ve makāmâtı ve ahvâli üzerinde uzun sözleri vardır. Hatta bütün tasavvuf مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ düstûruyla[5] onun üzerinde dolaşır. Ezcümle nefsi şu merâtib üzere tasnif ederler: Nefs-i emmâre, nefs-i levvâme, nefs-i mutmainne, nefs-i râzıye, nefs-i marziyye, nefs-i mülheme, nefs-i zekiye.

فَاَمَّا الْاِنْسَانُ اِذَا مَا ابْتَلٰيهُ رَبُّهُ... إلخ Cehûl ve zalûm olan nefs-i emmârenin cehalet ve hubb-i dünya ile zulm ü kibir ve sefâhete ve câh ü mâle meyil ve hırs gibi tabî'at-ı şehevâniye ve cismâniyesini beyan ettiği gibi, sonunda يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ وَاَنّٰى لَهُ الذِّكْرٰى. يَقُولُ يَا لَيْتَنِى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى ile de kendini levmeden nefs-i levvâme tabiatı ve fakat bu levmin zamanı geçmiş olduğundan dolayı fâidesi olmayıp hükmü ebedî azab ve vesâkta kalmak olduğu anlatılmakla nefs-i emmâre ve nefs-i levvâme hükümleri gösterilmiş, sonra da vaktiyle hakkı anlayıp o mertebelerden irtikā etmiş olan nefs-i mutmainnenin hükmü anlatılmıştır.

---

1 H, M ve B: "اتقنت".
2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 424.
3 H, M ve B: "الله".
4 H: "Sûfiyye".
5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, IV, 133; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, X, 208; Sâgānî, *el-Mevzû'ât*, s. 35.

Nefs-i mutmainneye bu hitap ne zamandır? Bunda üç kavil vardır: Ölüm zamanında olması, ba'ʿs zamanında [5818] olması, hesâbın tamamında olmasıdır. Kelâmın gelişine nazaran en zâhiri de bu denilmiştir. Çünkü siyak bunun da يَا لَيْتَنٖى قَدَّمْتُ لِحَيَاتٖى denilen günde ve ona mukabil olarak söylenmesinde zâhirdir. Bu surette rücû'un mânası hesab görülen mevkıften Allah teâlâ'nın inayet ve ikramıyla emir buyurduğu mahalle demektir. Yahut hesab neticesine ihtimam ve amellerin kabul olunup olunmayacağı endişesi ile meşgul olan kalbin tahliyesiyle yine evvelki gibi mâsivâya iltifattan kat'-ı nazar ederek tamamıyla Rabbine dön, O'nu mülâhaza ile meşgul ol demek de olabilir. Zira nefs-i mutmainnenin şânından birisi de Rabbinin huzûrunda hesab verileceğine itmi'nân ile iman etmiş olduğundan dolayı hesâba ehemmiyet vermek, amellerinin kabul ve rızâya mukārin olup olmadığını düşünmektir. Gerek bilâ-hesab velâ sual geçecek olsun, gerekse hesâb-ı yesîr ile geçecek olsun amellerinin hesâbının tamam olduğu tebliğ edilirken ona böyle "haydi hesab ve sual endişesinden tamamıyla[1] sıyrıl da Rabbine dön" denilmesi büyük bir tatyib ve tebşir olduğu şüphesizdir. O hâlde "râzıye" seni bu ebedî na'îme erdiren Rabbinden râzı ve hoşnut, marziyye de Rabbin indinde marzî ve makbul; yani selîm kalbin, güzel sa'y ü amelin hasebiyle Rabbin de senden râzı olarak, seni en büyük fevz olan rızâsına, rıdvânına eriştirmek üzere dön demektir. (فَادْخُلٖى) fâ, tefsîriye olarak rücû'u beyandır.

İkrime ve Dahhâk'ten rivayet olunduğuna göre bu hitab ile اِرْجِعٖى emri ba's sırasındadır.[2] Yani "ey mevt ile sükûna ermiş olan nefs-i mutmainne! Rabbin ve yegâne merci'in olan Allah teâlâ'nın huzûruna râzıye ve marziyye olarak dön de ebedî hayata er" demek olur. Bu surette nefse rûh diyenler فَادْخُلٖى فٖى عِبَادٖى'de duhûlü rûhların ayrılmış oldukları cesedlere duhûl ile tefsir etmişlerdir ve bunun İbn Abbas'tan ve İbn

---

1 H: "tamamen".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 346. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 424-425:

وعن عكرمة والضحاك أن ذلك القول عند البعث.

Cübeyr'den mervî olduğunu da söylemişlerdir.[1] وَادْخُلِى جَنَّتِى'de birlikte dâr-ı sevab olan cennete duhûldür.

[5819] İbn Zeyd ve daha birçokları da bu hitâbın mevt sırasında söyleneceğine kāil olmuşlardır.[2] Abd b. Humeyd ve İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim ve İbn Merdûye ve *Hilye*'de Ebû Nuaym İbn Cübeyr'den rivayet etmişlerdir[3] ki: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin yanında يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ okunmuştu. Ebû Bekir radıyallâhu anh "bu hakikaten güzel" dedi. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem de أَمَا إِنَّ الْمَلَكَ سَيَقُولُ لَكَ عِنْدَ الْمَوْتِ haberin olsun ki melek sana onu ölümün sırasında söyleyecektir" buyurdu.[4] Hakîm-i Tirmizî de bunun gibi *Nevâdiru'l-Usûl*'de Sâbit[5] b. Aclân tarîkiyle Selim b. Âmir'den, Hazret-i Sıddîk radıyallâhu anh'tan rivayet eylemiştir.[6] Bu surette "nefs" rûh mânasına olup rücû'u rûhun bedenden iftirâkıyla Rabbine doğru râzıyet[en] marziyye gitmesidir. فَادْخُلِى فِى عِبَادِى ilh... Fâ, ta'kībiye olarak bilâ terahî âlem-i ervâhta mukarrebîn silkine duhûl veya sonra ba's ile sâlihîn zümresine duhûl, وَادْخُلِى جَنَّتِى onlarla beraber cennete duhûl demek olur. İbn Cerîr ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim, Ebû Sâlih'ten rivayet etmişler ki: Bu âyette اِرْجِعِى اِلٰى رَبِّكِ inde'l-mevttir. Rabbine rücû'u dünyadan hurûcudur. Kıyamet günü olunca da ona ادْخُلِى فِى عِبَادِى. وَادْخُلِى جَنَّتِى denecektir demiştir.[7] Bu mâna zâhir gibi görünse de yukarıda ihtar olunduğu üzere يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْاِنْسَانُ siyâkına nazaran

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 424:

عن ابن عباس قوله: «يا أيتها النفس المطمئنة ارجعي إلى ربك راضية مرضية قال: ترد الأرواح المطمئنة يوم القيامة في الأجساد.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 347. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 425; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3431; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 363-368:

وقال ابن زيد وجماعة: إن ذلك القول عند الموت.

3 H -"ve *Hilye*'de Ebû Nuaym İbn Cübeyr'den rivayet etmişlerdir"; H +"der".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 424; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3430; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 367:

عن سعيد قال: قرئت: «يا أيتها النفس المطمئنة ارجعي إلى ربك راضية مرضية» عند النبي صلى الله عليه وسلم فقال أبو بكر: إن هذا لحسن، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أما إن الملك سيقولها لك عند الموت.

5 H: "Sa'îd".

6 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* I, 109-110.

7 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3431. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 424-425:

عن أبي صالح رضي الله عنه في قوله: «ارجعي إلى ربك» قال: هذا عند الموت رجوعها إلى ربها خروجها من الدنيا فإذا كان يوم القيامة قيل لها: فادخلي في عبادي وادخلي جنتي.

bu hitâbın da o güne ait olması iktizâ edeceğinden ba'de'l-ba's hesâbın tamamında söylenmesi azhar[1] görülmektedir. Şu hâlde bu eserlerin bu siyâka tevfîki مَنْ مَاتَ فَقَدْ قَامَتْ قِيَامَتُهُ[2] medlûlünce mevt gününün kıyamet gününe mülhak olması haysiyetiyle o günün hükmü ölümden itibar edilmek, yahut bu emirlerin sonuncusu olan وَادْخُلِى جَنَّتِى emri o güne ait olduğu için her biri değil de mecmû'u itibariyle o siyakta îrâd edilmiş bulunduğunu kabul eylemek suretiyle kābil olur. Bir de denilmiştir ki: Bu hitab üç mevtında söylenecektir. Zira İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim, Zeyd b. Eslem'den rivayet etmişler: Demiş ki bu âyette nefs-i [5820] mutmainne ölüm sırasında ve ba's sırasında ve cem' günü cennet ile tebşir olunmuştur.[3] Bu rivayet zikrolunan vücûhun hepsine muntabık olur. Bütün bu tafsîlât söylendiği gibi âyet mâkabli karînesiyle يقُولُ اللهُ: يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ meâlinde kavil takdîriyle ihbar mânasında olduğuna göredir ki cumhûrun muhtârı budur. Buna göre bu hitâbın ve emirlerin teşrî'î değil tekvînî olması iktizâ eder. Hâlbuki ihbârât-ı sâbıkadan sonra sûrenin hâtimesi olmak üzere bu hitâbın taraf-ı ilâhîden teşrî'î surette doğrudan doğru[4] inşâî bir hitab olması da pek melhuzdur. Ve atıfsız olarak fasl ile îrâd edilmesi de yalnız mâkabline mübâyenetinden dolayı değil, bunun nüfûs-i mutmainne tarafından re'sen ve bilhassa istimâ'ı maksud olduğuna tenbih için olur. Bundan dolayı bir kısım müfessirîn de bunun nefs-i mutmainneye dünyada da her zaman için hitab olduğuna kāil olmuştur. Bu bize daha vâzıh ve daha fâideli görünmektedir[5]. Bu surette rücû' ile emir rücû'-i irâdî olarak her işte ve bütün umûrunda râzıye olmak kaydıyla Allah teâlâ'ya ve emr ü takdîrine rücû' ile emirdir. Gerçi verilen tafsîlâta göre nefs-i mutmainne mefhûmunda bu rücû' dâhil ise de serrâ ve darrâda kazâ ve

1 H: "zâhir".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 49; Makdisî, *el-Bed'ü ve't-târîh,* II, 236; Deylemî, *el-Firdevs,* I, 285:

عن أبي قبيس قال: شهدت جنازة فيها علقمة، فلما دفن قال: أما هذا فقد قامت قيامته.

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3431:

عن زيد بن أسلم رضي الله عنه «يا أيتها النفس المطمئنة» الآية قال: بشرت بالجنة عند الموت وعند البعث ويوم الجمع.

4 H -"bu hitâbın taraf-ı ilâhîden teşrî'î surette doğrudan doğru".

5 M ve B: "görülmektedir".

kadere hüsn-i rızâ ve bu suretle bu imtihan ve ibtilâ âleminin müşkilâtını iktiham nefs-i emmâre ve nefs-i levvâme tabiatına muvâfık olmadığı gibi, nefs-i mutmainne tabiatı için dahi kolay olmayıp bu mertebe nefs-i mutmainnenin kemâli mertebesi olan nefs-i râzıye hasleti olduğu ve indallah mardî olmak da buna mütevakkıf bulunduğu cihetle râzıye marziyye kayıdlarıyla tasrîhen emrolunmuştur. Bu surette fâ sebebiye olarak فَادْخُلِى فِى عِبَادِى dünyada rızâullâha muvâfık a'mâl-i sâlihayı çoğaltarak üzerlerinde Şeytan'ın sultası olmayan hâlis muhlis[1] ibâdullah zümresine dâhil olmaya çalışarak dünyada ve âhirette o zümreye dâhil olmak, وَادْخُلِى جَنَّتِى de âhirette onlarla beraber cennete dâhil olmak ile emir olmuş ve bu vechile mutmainnenin yine bâlâda beyan olunan vücûh ile âhiretteki hüsn-i [5821] âkıbeti dahi bir netice olmak üzere iş'âr edilmiş olur. Ve işte böyle bir nefs-i mutmainne ile geçirilecek olan dünya ömrü îd-i adhâya tekaddüm eden bir leyâl-i aşr ve hâlis ibâd-ı sâlihîn zümresi içinde cennete duhûl lahzası da o gecelerin bürüyüp geçtiği en büyük bir îd-i saadetin fecr-i sâdıkıdır.

Yâ Rab, bu satırları[2] acz ü taksir içinde sahîfe-i ömrüne yazmaya çalışan bu abd-i hakīri ve bunları hüsn-i nazarla okuyup ona hayırhah olanları öyle[3] bir nefs-i mutmainne ile râzı ve marzî olarak Sana rücû' edip cennetinle cemâline eren hâlis kulların zümresine ilhak eyle.

اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ نَفْسًا مُطْمَئِنَّةً تُؤْمِنُ بِلِقَائِكَ وَتَرْضَى بِقَضَائِكَ وَتَقْنَعُ بِعَطَائِكَ.[4]

---

1 H -"muhlis".
2 H: "sureleri".
3 B: "böyle".
4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 99:
حدثني أبو أمامة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لرجل: قل: اللهم إني أسألك نفسا بك مطمئنة، تؤمن بلقائك وترضى بقضائك وتقنع بعطائك.

[5822]

سورة البلد مكية وهي عشرون آية

BELED SÛRESİ

El-Beled Sûresi tamamen Mekkîdir.
Âyetleri: Yirmidir.
Fâsılası: د، ا، ن، ه harfleridir.

Evvelki sûre zamanın eşref saatlerine kasem ile başlamış, insanın refah veya darlıkla[1] ibtilâsını, mal hırsı, miras yiyiciliği, yetime, fukaraya bakmamak gibi mezmum huylarıyla âkıbetinin acılığını zikrettikten sonra nefs-i mutmeinnenin îd-i ekber olan hüsn-i hâtimesiyle hitam bulmuş olduğu gibi, bu sûre de mekânın en mübarek beldesine kasem ve onun fethine işaret ile başlayıp insanın meşakkatle yaratıldığını, mal sâhibi olanlardan matlub bulunan فَكُّ رَقَبَةٍ. اَوْ اِطْعَامٌ ف۪ي يَوْمٍ ذ۪ي مَسْغَبَةٍ yüksek iki haslet ile nefs-i mutmeinne için itmi'nân eseri ve yümn sebebi olan bazı hasletleri ve buna mukabil küfr ü tekzîbin şeâmetiyle sû'-i âkıbetini hulâsa edecektir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

لَٓا اُقْسِمُ بِهٰذَا الْبَلَدِۙ ﴿١﴾ وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِۙ ﴿٢﴾ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَۙ ﴿٣﴾ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ ف۪ي كَبَدٍۜ ﴿٤﴾ اَيَحْسَبُ اَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ اَحَدٌۢ ﴿٥﴾ يَقُولُ اَهْلَكْتُ مَالًا لُبَدًاۜ ﴿٦﴾ اَيَحْسَبُ اَنْ لَمْ يَرَهُٓ اَحَدٌۜ ﴿٧﴾ اَلَمْ نَجْعَلْ لَهُ عَيْنَيْنِۙ ﴿٨﴾ وَلِسَانًا وَشَفَتَيْنِۙ ﴿٩﴾ وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِۚ ﴿١٠﴾ فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَۘ ﴿١١﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْعَقَبَةُۜ ﴿١٢﴾ فَكُّ رَقَبَةٍۙ ﴿١٣﴾ اَوْ اِطْعَامٌ ف۪ي يَوْمٍ ذ۪ي مَسْغَبَةٍۙ ﴿١٤﴾ يَت۪يمًا ذَا مَقْرَبَةٍۙ ﴿١٥﴾ اَوْ مِسْك۪ينًا ذَا مَتْرَبَةٍۜ ﴿١٦﴾ ثُمَّ كَانَ مِنَ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِۜ ﴿١٧﴾ اُو۬لٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِۜ ﴿١٨﴾ وَالَّذ۪ينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِنَا هُمْ اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِۜ ﴿١٩﴾ عَلَيْهِمْ نَارٌ مُؤْصَدَةٌ ﴿٢٠﴾

1 H: "darlık".

[5823] **Meâl-i Şerîfi**

Yo... Kasem ederim bu beldeye (1) sen hill iken bu beldede (2) ve bir vâlidle veledine ki (3) hakikaten Biz insanı bir meşakkat içinde yarattık (4). O kendisine karşı kimse güç yetiremez mi sanıyor? (5) "Ben yığın yığın mal telef ettim" diyor (6). Onu bir gören olmadı mı sanıyor?[1] (7) Vermedik mi Biz ona iki göz (8) ve bir dil ve iki dudak? (9) İki de tepe gösterdik (10). Fakat o göğüs veremedi[2] o akabeye (sarp yokuşa)[3] (11). Bildin mi o [5824] *sarp yokuş ne? (12) Fekk-i rakabe (esir bir boyun kurtarmak)[4] (13). Veya salgın bir açlık gününde yemek yedirmek (14) yakınlığı olan bir yetime[5] (15) veya toprak döşenen bir miskine (16). Sonra olamadı[6] o iman edip de sabra vasiyetleşen ve merhamete vasiyetleşenlerden (17). Ki onlardır işte meymenet sâhibleri (ashâb-ı meymene) (18). Âyetlerimize küfredenler ise onlardır işte şeâmet sâhibleri (ashâb-ı meş'eme) (19). Üzerlerine bir ateş bastırılıp kapıları kapanacak (20).*

{لَٓا اُقْسِمُ} ❁ Sûre-i Kıyâme'ye bak {بِهٰذَا الْبَلَدِ} ❁ "Bu belde"den murad Beled-i[7] Haram, yani Mekke-i Mükerreme olduğunda müfessirînin icmâ'ı vardır. *Kāmûs*'ta "el-Beled" ve "el-Belde" Mekke-i Mükerreme'nin ismidir. Şerhinde der ki: "Süreyyâ'ya 'en-Necm' ıtlâkı kabîlinden tefhıym içindir."[8] *Besâir*'de beyan olunduğuna göre: "'Beled' ve 'belde' muhit ve mahdud ve muayyen olan ve içinde duranların ictimâ' ve ikāmetleriyle müteessir bulunan mekâna denir. Şehre 'belde' ıtlâkı bu cihetledir[9]. Mâmur olmayan mefâzeye 'belde' ıtlâkı vuhûş mekânı ve toprağa ıtlâkı haşerât mekânı ve makbereye ıtlâkı emvât mekânı olmalarına mebnîdir. İki kaş arasındaki açıklığa 'belde' ıtlâkı mahdud olan mekân-ı mezkûra

1 H: "zannediyor".
2 H: "vermedi".
3 H, M ve B: "(akabeye) sarp yokuşa".
4 H, M ve B: "(Fekk-i rakabe) esir bir boyun kurtarmak".
5 H: "kimseye".
6 H: "olmadı".
7 B: "Belde-i".
8 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 1084.
9 H: "cümledendir".

teşbih iledir[1]. Devenin göğsündeki döşüne ıtlâkı da öyledir. Bazen insanın göğsüne de istiare olunur. Ve zikrolunan teessür itibariyle eser ve nişan mânasına ve ikāmet itibariyle[2] lüzum ve ikāmet ve ilzam mânalarına ve vatandan ayrılmamış bir kimsenin diğer bir yerde mütehayyir olması münasebetiyle hayret ve zihin donukluğu mânalarına dahi kullanılır."[3] Bu tafsîlâttan anlaşılır ki Mekke-i Mükerreme'ye lâm-ı ahd ile "el-Beled" denilmesi اِنَّ اَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذٖى بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِلْعَالَمٖينَ. فٖيهِ اٰيَاتٌ بَيِّنَاتٌ [Âl-i İmrân 3/96-97] vasfı mûcebince Beyt-i Atîk olan mübarek Ka'be-i Mu'azzama ile birtakım âyât-ı beyyinâtı hâvî bir "harem-i âmin" olmak itibariyle âlemin hayretengiz bir sîne-i fazileti hâlinde [5825] hürmetle tanınması vâcib, mübarek, mâruf bir şehir olduğuna işarettir. Cenâb-ı Allah insanın meşakkat içinde yaratılmış olduğunu ve binâen'aleyh Rabbine doğru yükselmek için bu âlemde meşakkatlere göğüs germesi lâzım geleceğini tekid ile beyan için burada bu beldeye ve buna ma'tuf olan vâlid ve velede kasem etmiştir ki yukarıki sûreden bu gibi kasemlerin hakikatte onların Rabbine râci' olduğu anlaşılmıştı. Evvelki sûrede leyâl-i aşr, aşr-i zilhicce ve şef' u vetr hac günleri olan bayram ve arefe olduğuna göre burada haccın îfâ olunduğu belde-i harâma kasem edilmesindeki münasebet de âşikârdır. Lâkin şâyân-ı dikkattir ki bu kasem pek mutlak bırakılmamış, şu cümle-i hâliye veya mu'teriza ile takyid veya ta'kīb edilmiştir: {وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ} Sen hill iken bu beldede ❁ veya bu beldeye, yani sen burada bulunurken veya buradan çıkıp da sonra feth ile gireceğin zaman, yahut sen ki hillsin bu beldede, yani harem-i âmin olan bu beldede senin hakkına hürmet edilmiyor, burada bir ava bile taarruz haram iken sana taarruz helâl sayılıyor. Binâen'aleyh sen ona, o meşakkatlere göğüs ger, çünkü insan meşakkatte yaratılmıştır.

---

1 B: "içindir".

2 B -"eser ve nişan mânasına ve ikāmet itibariyle".

3 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 272-273. Krş. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, I, 1084:

والبلد لغة: المكان المحدود المتأثر باجتماع قطانه وإقامتهم فيه وجمعه بلاد وبلدان وسميت المفازة بلدا لكونها موضع الوحشيات والمقبرة بلدا لكونها موطن الأموات (والبلدة منزل من منازل القمر) والبلد: البلجة ما بين الحاجبين تشبيها بالبلد لتحدده وسميت الكركرة بلدة لذلك وربما استعير ذلك لصدر الإنسان ولاعتبار الأثر قيل: بجلده بلدة: أى أثر وجمعه أبلاد، قال: وفى النحور كلوم ذات أبلاد وأبلد: صار ذا بلد كأنجد وأتهم وبلد: لزم البلد ولما كان اللازم لوطنه كثيرا ما يتحير إذا حصل فى غير وطنه قيل للمتحير: بلد فى أمره وأبلد وتبلد.

Bu mânaca cümle iʿtiraziyedir. Yahut sen bu beldede bir an için hill hâlinde olacaksın, dilediğini yapmak helâl olacak, o hâlde bu beldeye kasem ederim yâ Muhammed! Birinci ve bu üçüncü mânada cümle-i hâliye, hâl-i mukārine veya mukadderedir. "Hill" kelimesi "haram", "harem", "ihram" mukabili olarak "helâl" gibi masdar ve tesmiye bi'l-masdar kabîlinden vasıf ve isim olur. Haram olmayıp helâl olmak veya helâl olan ve Mekke'de harem havzasından hâriç olan mahal ve o hill mahalde olmak ve ihramdan çıkmak veya çıkan[1]; ve yeminin uhdesinden çıkmak mânalarına gelir ki asıl mefhûmu helâl gibi çözmek mânasındandır, bir serbestlik ifade eder. Bir şeye hulûl etmek, konmak mânasına olabildiği de [5826] söylenmiştir. Burada muhatab olan Hazret-i Peygamber'e bir vasıf olduğu zâhirdir. Bu da işaret olunduğu üzere başlıca üç mâna ile mülâhaza olunabilir. Kādî Beyzâvî evvelâ hulûl mânasını takdim ederek demiştir ki: "Allah sübhanehu ve teâlâ beled-i harama kasemi Aleyhissalatü vesselâm'ın onu hulûlü ile takyid eylemiştir ki bunda Peygamber'in mezîd-i fazlını izhar ve mekânın şerefi ehlinin şerefi ile olduğunu işʿâr vardır."[2] "Hill"in hulûl mânasından vasıf olmasını münakaşa edenler olmuş ve hulûlden vasıfta "hill" değil, "hâll" denildiği ileri sürülmüş ise de Âlûsî bu münakaşanın kıllet-i tetebbuʿdan neş'et ettiğini söylemiştir.[3] Maʿamâfîh "hulûl"den murad, Hazret-i Peygamber'in sade Mekke'de ikāmetinden ibaret de olmamak lâzım gelir. Zira öyle olsa idi "hill" lafzına lüzum olmaksızın وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ denilmek kâfi idi. O hâlde maksad onunla beraber bilhassa oradan hicret edip de bilâhare feth ile oraya gireceği hâle de işaret olmasıdır. Bu suretle hem oradan çıkmaya bâʿis olacak meşakkatlere tahammül lüzûmuna tenbih hem de اِنَّ الَّذٖى فَرَضَ عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لَرَٓادُّكَ اِلٰى مَعَادٍ [el-Kasas 28/85] buyurulduğu üzere güzel bir meʿâda kadar döndürülüp bu beldeye serbest olarak geleceği vaadiyle bir tebşir ve tesliyeyi tazammun eyler.

---

1 H: "çıkış".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 313:

أقسم سبحانه بالبلد الحرام وقيده بحلول الرسول عليه الصلاة والسلام فيه إظهاراً لمزيد فضله وإشعاراً بأن شرف المكان بشرف أهله.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 350:

والقول بأن الصفة من الحلول حال لا حل ومصدر حل بمعنى نزل الحلول والحل بفتح الحاء والحلل فقط ناشيء من قلة التتبع.

Onun için İbn Cerîr ve daha diğerlerinin rivayet ettiği üzere İbn Abbas bunun tefsirinde demiştir ki: "Yâ Muhammed! Bu beldede kıtal ancak sana bir an için helâl olacak, fakat senden başkasına değil."[1] Mücâhid de demiştir ki: "Allah teâlâ Aleyhissalatü vesselâm'a bir gündüzün bir saatinde bu beldeyi helâl kıldı, 'onda her ne yaparsan hilldesin, muâhaze olunmayacaksın' buyurdu."[2] Ebû Sâlih ve Katâde ve İbn Atıyye ve İbn Zeyd ve Hasan ve Dahhâk'ten dahi bu mâna rivayet edilmiştir, ve lafzı şöyledir: يَقُولُ سُبْحَانَهُ: أَنْتَ حِلٌّ بِالْحَرَمِ فَاقْتُلْ إِنْ شِئْتَ أَوْ دَعْ وَذلِكَ يَوْمُ الْفَتْحِ "Allah sübhânehu buyuruyor[3] ki: 'Sen bu haremde hillsin, o vakit dilersen katlet dilersen etme.' Ve o fetih günü idi."[4] Aleyhissalâtu vesselâm o gün Ebû Berze Sa'îd b. [5827] Harb-i Eslemî'ye emredip mürted Abdullah b. Hatal'ın boynunu Kâbe örtüsüne yapışmış iken vurdurmuş idi ki bu İbn Hatal'a Kureyş "iki kalbli" derlerdi. İslâm izhar etmiş, sonra irtidad edip İslâm aleyhinde birtakım şenâ'atler yapmış idi. Yukarılarda Mekke'nin fethinden bahsedilirken geçmiş idi ki Resûlullah o saat üç dört kişinin daha katlini emreylemiş ve o güne kadar ömrünü Resûlullah'a harp ve adâvet ile geçiren katle müstahik niceleri ise affolunup hakla bâtılı ayıran o feth-i mübînin bütün katli böyle birkaç kişiden ibaret kalarak neticesi rahmet-i âmme olmuş idi. Yine o gün Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuş idi ki: "Allah teâlâ semâvat ve Arz'ı halkettiği gün Mekke'yi haram kıldı, o, kıyâm-ı Sâ'at'e kadar da haramdır. Benden evvel kimseye helâl olmadı, benden sonra da hiç kimseye helâl olmayacaktır. Bana da bir gündüzün bir saatinden başka helâl olmadı. Onun için onun ağacı budanmaz, otu biçilmez, avı ürkütülmez, lukatası da araştırıp soran (münşid)inden başkasına helâl olmaz." Bunun[5] üzerine Hazret-i

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3432. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 430:

عن ابن عباس «لا أقسم بهذا البلد» قال: مكة «وأنت حل بهذا البلد» قال: أنت يا محمد يحل لك أن تقاتل به وأما غيرك فلا.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 430-431:

عن مجاهد «وأنت حل بهذا البلد» قال: أحل لرسول الله صلى الله عليه وسلم ما صنع فيه ساعة... قال: لا تؤاخذ بما عملت فيه وليس عليك فيه ما على الناس.

3 B: "buyurdu".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 350. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 431.

5 H ve B: "Bu".

Abbas "yâ Resûlallah! İzhırdan mâʻadâ,[1] çünkü o bizim kuyûnumuz ve kubûrumuz ve büyûtumuz içindir" demişti, Resûlullah da إِلَّا الْإِذْخِرِ ''izhırdan mâʻadâ" buyurmuştu.[2] Buna nazaran وَاَنْتَ müsned-i ileyhinin takdîmi ihtisas için, حِلٌّ'deki tenvin de taklil için demek olur ki bir saat ile beyan olunmuştur. Bu cümlede بِهٰذَا الْبَلَدِ tekrar olunup da zamir ile iktifâ edilmemesi bu beldeye ayrıca bir tâzim ifade etmek veyahut Resûlullah'ın hilli hâlinde yeni bir zuhur kesbedeceğine işaret olmak içindir.

{وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ} ❁ Evvelki هٰذَا الْبَلَدِ üzerine maʻtuf olarak bunlar da muksem[un] bihtir: "Vâlid" ata, "mâ-veled" tevlid eylediği mevlûdu, veledi, zürriyeti. Bunda da müfessirînin birkaç vechi menkuldür:

1. "Vâlid" Âdem ve "mâ-veled" zürriyetidir. Bu [5828] Mücâhid'den mervîdir.[3] Bunlara kasem edilmesi, çünkü nevʻ-i benî Âdem yeryüzünde mahlûkāt-ı ilâhiyenin en acîbidir. Beyan, nutuk, tedbir, istihrâc-ı ulûm onlarda, Allah'a davet eden enbiyâ ve dininin ensârı onlardandır. هُوَ الَّذٖى خَلَقَ لَكُمْ مَا فِى الْاَرْضِ جَمٖيعًا ثُمَّ اسْتَوٰٓى اِلَى السَّمَٓاءِ [el-Bakara 2/29] buyurulduğu üzere Arz'daki şeylerin hepsi onlar için yaratılmış, sonra da semâdan nasibedâr edilmiş, Âdem'e esmâ tâlim olunmuş, melekler ona secdeye me'mur kılınmış وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنٖٓى اٰدَمَ [el-İsrâ 17/70] buyurulmuştur. Bu surette benî Âdem nevʻinin sâlihi[4] gayr-i sâlihi ayrılmayarak hepsine kasem edilmiş demektir. Çünkü ilk fıtrat bakımından hepsi birdir. Mazhar-ı acâib olan bu bünye ve terkibde hepsi müşterektir. Maʻamâfîh bir de denilmiştir ki kasem, Âdem ile evlâdından sâlihînedir[5]. Çünkü salâhı olmayanlar, sanki Âdem evlâdından değil, behâim hükmündedirler.

---

1 H ve B -"üzerine Hazret-i Abbas "yâ Resûlallah! İzhırdan mâʻadâ".

2 Buhârî, Meğāzî, 50; Müslim, Hac, 445:

عن مجاهد: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قام يوم الفتح فقال: إن الله حرم مكة يوم خلق السماوات والأرض فهي حرام بحرام الله إلى يوم القيامة لم تحل لأحد قبلي ولا تحل لأحد بعدي ولم تحلل لي إلا ساعة من الدهر، لا ينفر صيدها ولا يعضد شوكها ولا يختلى خلاها ولا تحل لقطتها إلا لمنشد. فقال العباس بن عبد المطلب: إلا الإذخر يا رسول الله فإنه لا بد منه للقين والبيوت، فسكت ثم قال: إلا الإذخر فإنه حلال.

3 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 432. Krş. Buhârî, Tefsîr, 90:

عن مجاهد «ووالد وما ولد» قال: الوالد: آدم، وما ولد: ولده.

4 H: "sâlih".

5 H: "sâlihinedir".

Onlar hakkında إِنْ هُمْ إِلَّا كَالْأَنْعَامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ [el-Furkân 25/44], صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ [el-Bakara 2/18] buyurulmuştur.

2. "Vâlid" İbrâhim ve "mâ-veled" İsmâil ve Muhammed aleyhimüsselâm, yahut "vâlid" İbrâhim ve İsmâil ve "mâ-veled" Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem'dir. Önce Mekke'ye kasem edilmiş olması ve "ente hill^ün" buyurulması bunu andırır. Çünkü o İbrâhim aleyhisselâm'ın binası, oğlu İsmâil aleyhisselâm'ın menşe'i, zürriyetinden Muhammed aleyhisselâm'ın mevlidi olan mahallidir[1]. Bununla Sûre-i Bakara'da geçen وَإِذِ ابْتَلٰى إِبْرٰهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ . وَإِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ إِبْرٰهِيمَ مُصَلًّى وَعَهِدْنَا إِلٰى إِبْرٰهِيمَ وَإِسْمٰعِيلَ... إلى ...وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرٰهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمٰعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ . رَبَّنَا وَاجْعَلْنَا مُسْلِمَيْنِ لَكَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِنَا أُمَّةً مُسْلِمَةً لَكَ وَأَرِنَا مَنَاسِكَنَا وَتُبْ عَلَيْنَا إِنَّكَ أَنْتَ التَّوَّابُ الرَّحِيمُ. رَبَّنَا وَابْعَثْ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ... إلخ [el-Bakara 2/126-129] âyetleri mazmûnu icmal edilmiş olur. Ve "men veled" denilmeyip de "ve mâ veled" denilmesi وَاللّٰهُ أَعْلَمُ بِمَا وَضَعَتْ [Âl-i İmrân 3/36], وَالسَّمَاءِ وَمَا بَنٰيهَا'deki [eş-Şems 91/5] nükteler gibi "ma"nın bir taaccüb mânasına da îmâ etmesidir ki, "acîbü'ş-şân mevlud" demek olur.

3. İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim, Ebû İmran'dan: "Vâlid" İbrâhim aleyhisselâm ve "mâ-veled" onun cemî'-i veledi diye [5829] rivayet eylemişlerdir.[2] Lâkin قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ [el-Bakara 2/124] âyeti zâlimleri ahd-i ilâhîden ihraç ettiği için bunu da mü'minlerine tahsis etmek lâzım gelir. Nitekim كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ de öyledir. Ve bir kısım müfessirîn bu tahsîsi tasrih etmişlerdir. Bu surette ikinci veche karîb olmakla beraber ondan eşmel olur.

---

1 H -"olan mahallidir".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 433; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3433:

قال: سمعت أبا عمران الجوني يقرأ: «ووالد وما ولد» قال: إبراهيم وما ولد.

4. Maverdî'den: "Vâlid" Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ve "mâ-veled" ümmeti olmak da muhtemildir.[1]

5. İbn Abbas'a nisbet olunarak denilmiştir ki: Murad, her vâlid ve mevluddur.[2] Bunda gerek zevi'l-ukūlden ve gerek gayrısından her vâlid ve mevlud dâhil olabileceğine göre bu mânanın şümûlü birinciden çok daha geniştir. Ve "mâ-veled" tâbirinden en zâhir olan budur. İbn Cerîr "savab olan budur" demiş.[3] Râzî de der ki: "Bu münasibdir. Çünkü bütün halkın hürmeti bu kelâmda dâhildir."[4] Belli ki bütün halktan murâdı vilâdet cereyan eden bütün zîhayat halk demektir.

6. İkrime tarîkiyle yine İbn Abbas'tan bir de şu rivayet edilmiştir ki: "'Vâlid' her bir doğuran ve 'mâ-veled' de doğurmayan demektir."[5] Bu iki vechile anlaşılabilir: Birisi: Âdem ve meleke[6] tekabülü olmak üzere kendisi doğmuş, şahsı veya nev'i veya cinsi itibariyle doğurmak da şânından olduğu hâlde doğurmamış demek olur ki, bu mâna "mâ" mevsul olmakla beraber "vâlid"e tekabülünden[7] istinbat olunabilir. Yani "ve mevlûd^ün gayr-i vâlid" meâlinde olur. Çünkü her doğuran "vâlid"de dâhildir. Bu surette beşinci vecihten pek farkı olmaz. Diğer birisi de "mâ" nâfiye olmaktır ki nâkiller böyle telakkī etmişlerdir. Bu surette her doğuran ve doğurmayan îcab ve selb tekabülüyle bütün eşyâya şâmil olur. Ve evvelki sûredeki وَالشَّفْعِ وَالْوَتْرِ'in [el-Fecr 89/3] bir mânasındaki şümûle benzer. Lâkin bunda atıf, sahih olmak için وَوَالِدٍ وَالَّذِي مَا وَلَدَ

---

1 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 275:

ويحتمل خامساً: أن «الوالد» النبي صلى الله عليه وسلم لتقدم ذكره «وما ولد» أُمتّه لقوله عليه السلام «إنما أنا لكم مثل الوالد أعلّمكم» فأقسم به وبأمّته بعد أن أقسم ببلده مبالغة في تشريفه.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 432:

عن ابن عباس «ووالد وما ولد» قال: هو الوالد وولده.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 433:

والصواب من القول في ذلك: ما قاله الذي قالوا: إن الله أقسم بكل والد وولده لأن الله عم كل والد وما ولد وغير جائز أن يخص ذلك إلا بحجة يجب التسليم لها من خبر أو عقل ولا خبر بخصوص ذلك ولا برهان يجب التسليم له بخصوصه فهو على عمومه كما عمه.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 165:

وخامسها: يعني كل والد ومولود وهذا مناسب لأن حرمة الخلق كلهم داخل في هذا الكلام.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 432; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 275:

عن عكرمة عن ابن عباس في: «ووالد وما ولد» قال: الوالد: الذي يلد، وما ولد: العاقر الذي لا يولد له.

6 H: "melâike".

7 M: "tekabülden".

takdîrinde mahzuf bir mevsul gözetmek lâzım gelir. Böyle mevsûlün [5830] hazfını ise nahivde Basriyyûn tecviz etmemiş olduklarından bu vecih zayıf addedilmiştir. Atfa nazaran en zâhiri bu beldeye münasebeti mâruf olan vâlid ve veled olmaktır. Bunda da meşhur olan İbrâhim ve İsmâil aleyhimesselâm'dır. Bu cihetle ikinci vecih azhardır. Mutlak olarak zâhir olan da insan hilkatiyle alâkadar olan ve vâlid nedir, mevlud nedir takdir edebilen her vâlid ile evlâdı olmaktır. Bu ise beşinci vecihtedir. Bunda evvelki vecihler[1] evleviyetle dâhil olur.

Bu kasemlerle tekid ve takviye edilerek bildirilen cevap şudur: {لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فى كَبَدٍ} Hakikaten Biz insanı bir kebed: bir şiddet ve meşakkat içinde yarattık ۞ (Sûre-i İnsan'ın başına bak). İnsan hayâta bir lahzada kolaylıkla gelivermiş olmadığı gibi kolaylıkla geçip gidiverecek de değildir. O, ciğerlere işleyecek şiddetli bir meşakkat ile muhât olarak ve inâyet-i ilâhiye ile tavırdan tavra o meşakkatler içinden geçirtilerek yaratılmış, hayâta çıkarılmış, o suretle insan olmuştur. Demek ki mihnet ve meşakkat içinden insanlık gayesine ermek insan hilkatinin bir lâzımı ve Hâlık'ın bir kanunudur. İnsan haddizâtında âciz ve bîtâb iken Hâlık teâlâ'nın teşekküre şâyan büyük bir inayet ve himayetine mazhar olmuştur. O hâlde insan, kâmil bir insan olmak için bunu bilerek mihnet ve meşakkate göğüs germek ve o meşakkat içinde onu koruyup hayâta çıkaran, kuvvet veren Hâlık'a şükrünü edâ etmek üzere vazifeye ikdam ve öyle acıklı şâyân-ı merhamet kullara merhamet ederek halâs ve rızâ yoluna gitmek lâzım gelir. Cumhûrun muhtârına göre bu âyetin müfâdı budur.

Kâfın ve bânın fethiyle "kebed", bânın kesri veya sükûnuyla ciğer mânasına olan كبد (kebid/kebd) maddesindendir. Müfessirînin bunda da birkaç vechi vardır:

1. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "'Kebed', aslı كَبِدَ الرَّجُلُ كَبَدًا فَهُوَ أَكْبَدُ [5831] kavlindendir ki ciğeri ağrıdı ve şiştiği zaman söylenir ve o adama 'ekbed'

1 B -"evvelki vecihler".

denir. Sonra tevsî‘ edilip her bir te‘ab ü meşakkatte kullanılmıştır. Meşakkatlere karşı koymak mânasına 'mükâbede' bundan me'huzdur. Nitekim 'ihlâk etti' mânasına tâ ile كَبَتَهُ denilir, aslı كَبَدَه'dir ki 'ciğerine sapladı' demektir."[1] Diğer birtakımları da demişlerdir ki "kebed" esasen şiddet mânasınadır. تَكَبَّدَ اللَّبَنُ Bundandır ki "süt, yoğurt koyulaştı, katılaştı" demektir.[2] Bu iki kavil arasında fark evvelkisinde "kebed" ismi ciğere mevzû‘ yapılmış, sonra ondan şiddet müştak kılınmış, ikincisinde lafız şiddete ve koyuluğa mevzû‘ yapılmış, sonra ondan uzvun ismi müştak kılınmıştır.

2. "Kebed", istivâ ve istikāmet mânasına denilmiştir ki ciğerin düzgünlüğünden, yahut "kebed-i semâ"[3] tâbirinden mülâhaza edilmiş demektir. Bunda insanın diğer hayvanlar gibi sürünmeyip belinin doğruluğu ve gidişinde istikāmeti ve mânen yükselme kābiliyeti ile خَلَقَ فَسَوّٰى [el-A‘lâ 87/2] mazmûnu[4] gözetilmiş oluyorsa da feth ile "kebed"den bu mânaya intikal çok ba‘îddir.

3. "Kebed" hilkatin şiddet ve kuvveti denilmiştir. Hâlık'ın kudretiyle tekebbüd ettirilip bedenine kuvvet verilmek suretiyle demek olur ki evvelki mâna bunu da tazammun edebilir. Bu tekebbüd mefhûmu *Keşfü'l-Esrâr*'da uzvî vazife (fizyoloji) bakımından nutfenin tehassür ve incimâdı tarzıyla biraz tenvir edilmek istenilerek denilmiştir ki: "Bu bize bazı zamanlar nutfenin tehassür ve incimâdında husûle gelen hâli anlatabilir. Bunun bir nazîri de şudur: Meselâ göğsün iç zarı gibi bir gışâ-yı maslîde bir iltihab husûle geldiği zaman ibtidâ onda çok ve saf bir seyyâl-i[5] maslî müşahede olunur. Sonra az [5832] mikdarda bir posa olur

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 754:

والكبد: أصله من قولك: كبد الرجل كبدا فهو أكبد: إذا وجعت كبده وانتفخت، فاتسع فيه حتى استعمل في كل تعب ومشقة. ومنه اشتقت المكابدة، كما قيل: كبته بمعنى أهلكه وأصله: كبده، إذا أصاب كبده.

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 17; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 166:

ومنه تكبد اللبن إذا غلظ واشتد، ومنه الكبد: كأنه دم يغلظ ويشتد.

3 "Kebed-i semâ", semânın ortası, nısf-ı nehar noktasıdır. Çünkü kebed, insan ve hayvanın karaciğerine denildiği gibi yürek, ciğerler, dalak vesâire gibi bütün eczâ-i cevfiyesine ve her şeyin vasatına, en mu‘zam ve çok yerine de denilir [Müellifin notu].

4 H: "mânası".

5 H: "seyyâle-i".

ve ağdalanır, hatta harârete arzolunduğu zaman yumurta akı gibi olur. Sonra onda mayalı hamur tecvifleri gibi tecvifler ve küçük küçük havsalacıklar hâdis olur ki intizamlarına göre saf saf olabilirler. Sonra birbirlerine ağızlar açılır ve muztarib bir seyyal ile dolan birtakım vi'âî kanallara tehavvül eder. Sonra bu ev'iye ile iltihab mahalline[1] mücâvir ev'iye-i şe'ariye arasında ağızlaşmalar (tefemmümler) tevellüd eder. Bu suretle yeni tekevvün eden bu gışâya da hayât-ı âmme sirâyet eyler. Bu müşahededen gerçi her[2] madde-i hayvâniyede seyyallerin câmidlere tehavvülü ıztırârî olduğu hükmünü bilemez[3] isek de bunun fâideli olduğunda da şüphe yoktur. Zira biz bununla bâtınî vazifelerden bir vazifeye muttali' oluyor ve ekser ahvâlde bize gizli kalan esrârdan bir sır anlamış bulunuyoruz."[4] Râzî der ki: "Bu üç vecih bilindikten sonra deriz ki: Birinci veche göre murad yalnız dünya şedâidi olmak da, yalnız tekâlîf şedâidi olmak da,[5] yalnız âhiret şedâidi olmak da muhtemil, hepsi olmak da muhtemildir.

Evvelkisi: لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖى كَبَدٍ Yani onu birtakım etvârda halkettik ki hepsi şiddet ve meşakkattir. Sulbden geçerken ve anasının karnında, sonra emzik zamanında, sonra bulûğunda geçimliğini tahsilde, sonra da ölümde.

İkincisi: Dinde zahmet. Hasan demiştir ki: 'Meserret hâlinde şükür ile uğraşır, sıkıntı hâlinde sabır ile uğraşır ve ibadetleri edâda mihnet ile uğraşır.'

Üçüncüsü: Âhiret şedâidi, ölüm, melek suâli, kabir zulmeti, sonra ba's ve Allah'a arz, tâ karârını buluncaya kadar ki ya cennette ya cehennemde.

1 H: "mahallerine".
2 H ve B: "bir".
3 H ve B: "bilmez".
4 İskenderânî, *Keşfü'l-Esrâri'n-Nûrâniyyeti'l-Kur'âniyye,* I, 33:
والوجه الثاني: أن الكبد مشتق من تكبد إذا غلظ أي تخثر ويمكن أن هذا يدلنا في بعض الأحيان على ما يحصل في تخثر النطفة أي تجمدها ونظير ذلك إذا حصل إلتهاب لغشاء مصلى مثلا كالغشاء المستبطن للصدر شوهد في الإبتداء سيال مصلى غزير صاف ثم يصير عكرا قليل الكمية وينعقد حتى يصير كبياض البيض إذا عرض للحرارة ثم يحدث فيه ذلك تجاويف كتجاويف العجين المحمر وحويصلات صغيرة تكاد على حسب انتظامها أن تكون صفوفا ثم ينفتح بعضها في بعض وتستحيل القنوات وعائية ممتلئة بسيال مضطرب منها اضطرابا ظاهرا ثم تتولده تفممات بين هذه الأوعية والأوعية الشعرية المجاورة لمحل الإلتهاب وتسري الحياة العامة في هذا الغشاء المتكوّن تكوّنا جديدا وهذه المشاهدة وإن لم نعلم منها الحكم بأن استحالة السوائل إلى الجوامد مضطرّة في كل مادّة حيوانية إلا أنها نافعة لأننا قد أطلعنا بها على وظيفة من الوظائف الباطنة وفهمنا سرّا من الأسرار التي تخفى علينا في أكثر الأحوال.
5 H -"yalnız dünya şedâidi olmak da, yalnız tekâlîf şedâidi olmak da".

Dördüncüsü: Lafız bunların hepsine mahmul olmaktır ki hak da budur."[1] Râzî bunlara şunu da ilâve ederek der ki: "Bence bunda bir vecih daha vardır. Şöyle ki: Bu dünyada lezzet yoktur, o lezzet zannedilenler elemden [5833] halastır. Meselâ yemekte tahayyül olunan lezzet açlık eleminden bir halâstır. Giyimde tahayyül olunan lezzet, sıcak ve soğuk gibi elemlerden halâstır. Demek ki dünyada insanın hâli ya elem veya bir elemden halâs ile diğerine intikaldir. لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖى كَبَدٍ'in mânası bu demektir. Bundan zâhir olur ki insan için ba's ve kıyamet lâbüddür. Zira insan hilkatini tedbir eyleyen Hakîm'in[2] ondan maksudu teellüm ise, bu rahmete lâyık değildir. Ve eğer maksûdu ne müteellim ne mütelezziz olmaması ise onu 'ademde bırakıp yaratmamak da bu matlûba kâfi gelirdi. Hâlbuki O, insanı bu dünyada bir kebed, meşakkat ve mihnet içinde halketmiştir. O hâlde bu dünya yurdundan başka bir âhiret yurdu lâzımdır ki orası saadet, lezzet, keramet yurdu olsun.

'Kebed'de ikinci istivâ vechi İbn Abbas'tan nakledilmiş, 'fî kebed: diğer hayvânât menkûsen baş aşağı yürürlerken insan yukarı doğru kāim ve müntesıb olmak üzere yaratıldı' demiştir ki, bu hilkat ile imtinan demek olur. Üçüncü şiddet-i hilkat vechi hakkında: Kelbî demiştir ki 'bu âyet Benî Cumah'tan[3] Ebu'l-Eşed künyesinde bir adam hakkında nâzil oldu, öyle kuvvetli idi ki ayaklarının altına Ukaz sahtiyanını kor, onu ayaklarının altından çekerlerdi. Sahtiyan parçalanır ayakları kımıldamazdı. Şunu bilmek lâzım gelir ki vecih evvelki vecihtir."[4] Sebeb-i nüzul hâs olabilirse

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 166:
إذا عرفت هذا فنقول أما على الوجه الأول فيحتمل أن يكون المراد شدائد الدنيا فقط وأن يكون المراد شدائد التكاليف فقط وأن يكون المراد شدائد الآخرة فقط وأن يكون المراد كل ذلك. أما الأول: فقوله: «لقد خلقنا الإنسان في كبد» أي خلقناه أطوارا كلها شدة ومشقة، تارة في بطن الأم ثم زمان الإرضاع ثم إذا بلغ ففي الكد في تحصيل المعاش ثم بعد ذلك الموت. وأما الثاني: وهو الكبد في الدين، فقال الحسن: يكابد الشكر على السراء والصبر على الضراء ويكابد المحن في أداء العبادات. وأما الثالث: وهو الآخرة فالموت ومساءلة الملك وظلمة القبر ثم البعث والعرض على الله إلى أن يستقر به القرار إما في الجنة وإما في النار. وأما الرابع: وهو يكون اللفظ محمولا على الكل فهو الحق.

2 H: "Hâkim'in".

3 H: "Cumuh'tan".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 166:
وعندي فيه وجه آخر وهو أنه ليس في هذه الدنيا لذة البتة بل ذاك يظن أنه لذة فهو خلاص عن الألم فإن ما يتخيل من اللذة عند الأكل فهو خلاص عند ألم الجوع وما يتخيل من اللذات عند اللبس فهو خلاص عن ألم الحر والبرد فليس للإنسان إلا ألم أو خلاص عن ألم وانتقال إلى آخر فهذا معنى قوله: «لقد خلقنا الإنسان في كبد» ويظهر منه أنه لا بد للإنسان من البعث والقيامة لأن الحكيم الذي دبر خلقة الإنسان إن كان مطلوبه منه أن يتألم فهذا لا يليق بالرحمة وإن كان مطلوبه أن لا يتألم ولا يلتذ ففي تركه على العدم كفاية في هذا المطلوب وإن كان مطلوبه أن يلتذ فقد بينا أنه ليس في هذه الحياة لذة وأنه خلق الإنسان

de "insan"dan murad bazılarının sandığı gibi muayyen bir insan değil, âmmdır, herkes dâhil olur. Böyle daha birçok müfessirler gibi Âlûsî de demiştir ki: "Kebed hakkında birinci mihnet ve meşakkat mânasından mâʿadâ akvâlin hepsi zayıftır, itimad edilmez. Fakat o birinciyi Hâkim sahih olarak ve daha bir cemaat İbn Abbas'tan rivayet ettikleri[1] gibi seleften daha diğerlerinden dahi rivayet edilmiştir. 'İnsan'dan zâhir olan da mutlaka cins-i insandır."[2] Bu suretle evvelâ bir kübrâ makāmında mihnet[3] ve meşakkate tahammül, insanlığın hilkatte bir lâzımesi olduğu beyânıyla [5834] Resûlullah'a bir tesliye ve teşvik yapıldıktan ve daha önceden وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ vaadiyle istikbaldeki muvaffakiyeti tebşir olunduktan sonra kuvvetine güvenip de Resûlullah'a karşı hürmetsizlik edenlere tevbih ve o kübrânın daha bazı netâicini tefrîʿ siyâkında buyuruluyor ki: {اَيَحْسَبُ اَنْ لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ اَحَدٌ} O insan kendisine karşı kimse güç yetiremez mi sanıyor? ❁ Belli ki burada اَيَحْسَبُ zamiri zikri geçen cins-i insana râciʿ olmakla beraber her insan demek değil, ahd-i zihnî mâhiyetinde olarak bu vasıf ile muttasıf mağrur ve mütekebbir bazı insanlardır. Bunun sebeb-i nüzûlü zikri geçen kuvvetine mağrur Ebu'l-Eşed Useyd b. Keledete'l-Cumahî[4] denilmiş, Amr b. Abdi Ved denilmiş, Velid b. Mugīre denilmiş, Ebû Cehil b. Hişam denilmiş, Hâris b. Âmir b. Nevfel b. Abdi Menâf denilmiş; anlaşılıyor ki bunların hepsi sebeb-i nüzul olmuştur. İstifham tevbih içindir, taaccüb için de denilmiştir. {يَقُولُ اَهْلَكْتُ مَالاً لُبَدًا} "Ben yığın yığın mal telef etmişim" diyor. ❁ Bunu mü'minlere karşı azamet satmak üzere gurur ve iftihar ile söylüyor ve

---

في هذه الدنيا في كبد ومشقة ومحنة فإذًا لا بد بعد هذه الدار من دار أخرى لتكون تلك الدار دار السعادات واللذات والكرامات. وأما على الوجه الثاني وهو أن يفسر الكبد بالاستواء فقال ابن عباس: في كبد أي قائما منتصبا والحيوانات الأخر تمشي منكسة فهذا امتنان عليه بهذه الخلقة. وأما على الوجه الثالث: وهو أن يفسر الكبد بشدة الخلقة فقد قال الكلبي: نزلت هذه الآية في رجل من بني جمح يكنى أبا الأشد وكان يجعل تحت قدميه الأديم العكاظي فيجتذبونه من تحت قدميه فيتمزق الأديم ولم تزل قدماه واعلم أن اللائق بالآية هو الوجه الأول.

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 570; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3433:
عن ابن عباس رضي الله عنهما «لقد خلقنا الإنسان في كبد» قال: في شدة خلق في ولادته ونبت أسنانه وسوره ومعيشته وختانه. هذا حديث صحيح على شرط الشيخين ولم يخرجاه.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 351:
وهذه الأقوال كلها ضعيفة لا يعول عليها بخلاف الأول وقد رواه الحاكم وصححه وجماعة عن ابن عباس وروي عن غير واحد من السلف... والظاهر أن المراد على ما عداه جنس الإنسان مطلقا.

3 H -"mihnet".

4 H: "Cumuhî".

gösteriş için sarfettiği malları kasdediyor. Sarfa "ihlâk" ve "itlâf" tâbir olunması hakīkī menâfi'e sarfedilmeyip boşuna istihlâk ile zâyi' edilmiş olduğunu anlatmak içindir. Çünkü süfehâ takımı bir fakirin karnını doyurmayı hoşlanmaz da sefâhet ve gösteriş için mal telef etmekle iftihar eder, onu büyüklük zanneyler. Bu mâna evvelki sûredeki mirasyedilikle de mütenâsibdir. Resûlullah'a adâvetinin şiddetini izhar için ona düşmanlık yolunda sarfettiği malları kasdettiği de söylenmiştir. Sebeb-i nüzûl Hâris b. Nevfel olduğu, rivayetin de mahza Resûlullah'a îzâ için söylendiği zikrolunmuştur. Mukātil'den mervîdir ki: Hâris b. Nevfel bir günah işlediği zaman Resûlullah'tan istiftâ ederdi, Aleyhissalâtu [5835] vesselâm da ona keffâret emreylerdi. "Muhammed'e itaat ettiğimden beri keffârât ve tebi'âtta çok mal telef ettim" اَهْلَكْتُ مَالًا لُبَدًا فِي الْكَفَّارَاتِ وَالتَّبِعَاتِ demiş.[1] Bu ise din yolunda sarfedilen malların boşuna bir istihlâkten ibaret olduğunu iddia ile hayıflanarak dine itiraz etmek ve Peygamber'e itaat etmemek için söylenmiş demektir. Bazıları da demişlerdir ki: Murad evvelki mânadır. Ancak **يَقُولُ** hâl değil, istikbal içindir. Bunu kıyamet günü söyleyecek demektir, çünkü o ettiği sarfiyatın kendisine fâide vermediğini o gün cezâsını çekerken anlayacaktır.

"**Lübed**" "sured" vezninde çok mal mânasınadır ki, sanki birbiri üstüne yığıla yığıla keçe gibi birbirine geçmiştir. {اَيَحْسَبُ اَنْ لَمْ يَرَهُٓ اَحَدٌ} Onu hiçbir gören olmadı mı zannediyor? ۝ Bu istifhamda da iki vecih vardır.

Birincisi: İnzardır. O ihlâk ve telef ettim diye mağrurlandığı malı sarfederken o insanı kimse görmedi mi zannediyor da öyle iftihar etmek istiyor. Şüphe yok ki sarf ve ihlâk ettiyse onu Ehad olan Allah teâlâ

---

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 701-702. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 484; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 64; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 482:
نزلت هذه الآية في الحارث بن عمرو بن نوفل بن عبد مناف القرشي وذلك أنه أصاب ذنبا وهو بالمدينة فأتى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: ما كفارته؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: اذهب فاعتق رقبة أو أطعم ستين مسكينا. قال: ليس غير هذا؟ قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: هو الذي أخبرتك. فرجع من عند رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو مهموم مغموم حتى أتى أصحابه فقال: والله ما أعلم إلا أني لئن دخلت فى دين محمد إن مالي لفي نقصان من الكفارات والنفقة في سبيل، ما يظن محمد إلا أنا وجدنا هذا المال في الطريق لقد أنفقت مالا لبدا يعني مالا كثيرا فأنزل الله عز وجل «لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ فِي كَبَدٍ...».

görmüştür. Ve o malları öyle gösteriş için veya Peygamber'e adâvet için sarf ile telef etmiş olduğundan dolayı cezâsını verecek, onun hakkından gelecektir. Ve o vakit o, onları öyle ihlâk ettiğine nâdim olacaktır demek olur.

İkincisi de Kelbî'den rivayet edildiği üzere sarf iddiasını tekzibdir.[1] Yani o kāil yalan söylüyor, bir şey sarfetmediği hâlde birçok mal ihlâk ettim diye yalan ile övünüyor. Allah onun ne yaptığını, sarfedip etmediğini görmedi mi zannediyor da öyle yalanı ile övünüyor? Hayır, hiç kimse görmediyse Allah onu görmüştür, söylediğinin hilâfını yaptığını bilir ve cezâsını vermeye kādirdir demek olur. Evvelki vecih, bu mânayı da işrab edebileceği için daha müfiddir.

Şimdi Allah teâlâ umumiyetle meşakkat içinde [5836] halkettiği insana ve bu meyanda bilhassa kuvvet ve malıyla iftihar eden o mağrur insana olan eltâf ve inâyet-i şâmilesinden bazılarını ihtar ve gāye-i hilkate[2] irşad ile imtinan ederek onun ahvâline ilmini ve muhasebe ve mücâzâtına kudretini takrir ve nüfûs-ı mutmeinnenin meymenetli mümtaz hasletleriyle nüfûs-ı münkirenin meş'um haslet ve âkıbetlerini tefhim ve bu suretle "kebed"in mânasını tavzih siyâkında buyuruyor ki:

{اَلَمْ نَجْعَلْ} Ya yapmadık mı, yaratıp vermedik mi {لَهُ} ona ❁ o meşakkat içinde yarattığımız umum insan meyanında bilhassa o sözü söyleyen mağrur insana? {عَيْنَيْنِ} İki göz ❁ baksın, görülecekleri[3] görsün diye, o hâlde o yaptıklarını görüyor da onu ve o gözleri yaratan ve gözetip duran Allah görmez mi? Bu iki gözden murad iki zâhir gözü olabileceği gibi biri zâhir gözü, biri kalb gözü olmak da muhtemildir. {وَلِسَانًا} Ve bir dil ❁ ki birçok menâfi'e âlet olduğu gibi sâir hayvanların dillerinden mümtaz olarak bilhassa merâmını ifade için de âlet oluyor, ve hatta gösteriş ve riyâ için söylediği o lafı veya yalanı bile Allah'ın verdiği o lisan

1 Vâhidî, *et-Tefsiru'l-basît,* XXIV, 21; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 167:
وقال الكلبي: كان كاذبًا، لم ينفق ما قال، فقال الله: أيظن ما رأى الله ذلك منه فعل أو لم يفعل، أنفق أو لم ينفق.

2 M ve B: "halkına".

3 B: "görecekleri".

ile söylüyor. {وَشَفَتَيْنِ} Ve iki dudak ❁ ki birbirine uygun olarak ağzını lüzûmuna göre açar kapar. Söylemesinde, yemesinde, içmesinde ve sâir birçok akvâl-i[1] mahsûsasında onlardan isti'âne eder; o hâlde onları hayırlı şeylere açmak, muzır şeylere, nâsezâ lakırdılara kapamak lâzım gelmez mi? Onları yaratan ve her lahza gözetip duran Allah, onları ve onlarla yapılan ve onlara girip çıkan şeyleri bilmez olur mu? Bu istifham takrîrî olduğu için mânanın hâsılı نَعَمْ جَعَلْنَا "evet yaptık" meâlindedir. Şu da o hâsıla ma'tuftur: {وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ} Ve[2] ona iki necid gösterdik. ❁ Nûn'un fethi ve cîm'in [5837] sükûnuyla "**necd**" tepe gibi etraf ve havâlisinden mürtefi' olan tümsek arza denilir. Bu mâna iledir ki Arabistan'da engin Tihâme mukabili olan ve Necd-i Hicaz, Necd-i Ârız[3] diye ikiye ayrılan mürtefi' kısma Necd denildiği gibi, Yemen ülkesinin nihâyetinde bilâd-ı Mehre'den bir arz-ı mahsûsa dahi Necd denilmiştir. Yüksek ve açık yola, âlî mertebelere çıkan, yüksek işler gören adama "Tallâ'u's-senâyâ" denildiği gibi, umûrda sâbit, gālib mânasına "tallâ'u encüd, tallâ'u encide, tallâ'u'n-nicâd" denilmesi dahi o mânadandır ve başkalarının âciz oldukları zor işleri becerip içinden çıkan şecî', bahadır kimseye ve gamm u gussaya dahi "necd" denilir. "Necd", hasma galebe etmek ve pek terlemek mânalarına masdar da olur. "Necdet" ve "necâdet" de bahadırlık, kahramanlıktır. Bir de "necd" sînede tümsekliği veya süt yolu olması hasebiyle "sedy", yani meme mânasında mâruftur. Arabda أَمَا وَنَجْدَيْهَا مَا فَعَلْتُ "inan ana memelerine kasem olsun ki yapmadım" diye yemin etmek şâyi'dir ki, bu bizim Türkçe'de "anamdan emdiğim süt haram olsun bu böyledir" diye edilen yemine benzer. Burada "necd" kelimesi bütün bu mânaları îmâ etmekle beraber yukarıdaki "kebed", aşağıdaki "akabe" ile mütenâsib olmak üzere mücâhid bir kahramana gösterilen iki tepe gibi yüksek iki gaye, iki yol mânası telkin etmektedir. Bazıları ayneyn ve lisan ve şefeteyn karînesiyle bidâyet-i hilkati mülâhaza ederek iki necdi iki meme mânasına anlamak istemişlerdir. Bunu İbn Abbas'tan

1 B: "ahvâl-i".
2 H -"Ve".
3 H: "Arz".

ve Dahhâk'ten ve hatta Hazret-i Ali'den rivayet edenler de olmuştur.[1] Fi'l-vâki' doğum olacağına doğru ana memesinin sütle hazırlanmaya başlaması ve yavrunun doğar doğmaz ilhâm-ı fıtrî ile emmesini bilmesi rahmet-i rahmâniye ve hidâyet-i rabbâniyenin delâil-i bâhiresinden bir ni'met-i sübhâniye olmak itibariyle haddizâtında imtinâna lâyık ve bunun dil ve dudaklarla yapılması da bu mânaya muvâfık olduğunda şüphe yok ise de, bu nimet daha umûmî olup [5838] insan dilinin ve dudağının temayüz ettiği nimetlerden olmadığı gibi, insanın da bidâyet-i hâline ait ni'am-ı cemîledendir[2]. Âyetin siyak ve sibâkı ise bundan istikbâle ve insanın mükellefiyetine ta'alluk eden daha geniş ve daha yüksek bir mâna murad olunduğuna delâlet etmektedir. Onun için müfessirîn bu ihtimâli "kīle" diye nakletmekle beraber burada "necdeyn" tümsek tepe veya doğrudan doğru yüksek yol mânasından mecaz olarak biri hayr biri şer iki yüksek gayeye giden, biri meymenetli biri meş'um iki yüksek tarîk mânasına olduğunu daha sahih ve daha kuvvetli rivayet ve dirayetle teyid ederek beyan etmişler ve bunun Sûre-i İnsan'daki إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا [76/3] meâlinde olduğunu söylemişlerdir. Ezcümle Buhârî de Mücâhid'den hayr u şer demiştir.[3] Ve İbn Cerîr şu rivayetleri tahric[4] eylemiştir: Rebî' b. Huseym'den[5]: Bunlar sedyeyn[6] değil. Abdullah b. Mes'ûd'dan: وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ Hüdâ ve dalâlet, sebîlü'l-hayri ve'ş-şer. İkrime'den ve Mücâhid'den: Hayr u şer.[7] Dahhâk'ten: Necdü'l-hayri ve necdü'ş-şer. Hasan'dan mürselen: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem demiştir ki: "Onlar iki necddir: Necd-i hayr ve necd-i şer, demek ki necd-i şer, size necd-i hayrdan daha sevgili kılınmamıştır." Katâde'den: "Bize zikrolundu ki Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu:

---

1 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 428; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 439; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 482.

2 H: "cemîlesindendir".

3 Buhârî, Tefsîr, 90:

وقال مجاهد: ...«النجدين» الخير والشر.

4 H: "tercih".

5 H, M ve B: "Haysemden".

6 H: "sedyân".

7 B -"İkrime'den ve Mücâhid'den: Hayr u şer".

'Eyyühe'n-nâs! Onlar iki necddir, necdü'l-hayr ve necdü'ş-şer; demek ki necd-i şer size necd-i hayırdan daha sevgili değildir.'" İbn Zeyd'den: Ve hedeynâhü'n-necdeyn'de "tarîk-i hayr ve şer" dedi, ve إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ kavl-i ilâhîsini okudu.[1] İbn Mes'ûd'dan Hâkim sahih[2] demiş[3], Taberânî ve daha başkaları da rivayet eylemiş, Taberânî Ebû Ümâme'den de merfû'an rivayet etmiştir.[4] *Dürrü Mensûr*'da Firyâbî[5] ve Abd b. Humeyd rivayetleriyle Hazret-i Ali kerremallahu vechehu "bazı insanlar 'necdeyn sedyeyn' diyorlar, hayır onlar hayr u şerdir" demiştir diye zikredilmiş.[6] [5839] Âlûsî bunun Şîa tefsirlerinden *Mecma'u'l-Beyân*'da da mezkur olduğunu söylemiştir.[7] Burada Hasan ve Katâde'den nakledilen hadîs-i şerîf mazmûnu ayrıca şâyân-ı dikkattir. Bununla birtakımlarının zannettiği gibi insan fıtratının hayırdan ziyade şerri sevdiği ve binâen'aleyh insanda şer meylinin asıl olduğu davası reddedilmiş demektir. Doğrusu mutlak insan[8] fıtratı ikisine de ale's-seviyye kābildir. Birinin galebesi tâlî sebeplerledir. Nitekim tâ Sûre-i Bakara'da geçtiği üzere Âdem'in zenbi Şeytan'ın iğvâsına aldanmasındandır. Şu hâlde nefs-i emmârenin şerri emri, ya hayır ve menfaat zannıyla bir cehalet veya sû'-i terbiye ve itiyad ile fıtrattan inhirâfın neticesidir. Demek ki insanın zalûm ve cehûl olması

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 437-39:
عن الربيع بن خثيم قال: ليسا بالثديين... عن عبد الله «وهديناه النجدين» قال: الخير والشر... قال: نجد الخير، ونجد الشر... عن ابن عباس قوله: «وهديناه النجدين» يقول: الهدي والضلالة... يقول: سبيل الخير والشر... عن عكرمة في قوله: «وهديناه النجدين» قال: الخير والشر... عن مجاهد قال: الخير والشر... سمعت الضحاك يقول في قوله: «وهديناه النجدين» نجد الخير ونجد الشر... عن الحسن قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: هما نجدان: نجد خير ونجد شر فما جعل نجد الشر أحب إليكم من نجد الخير... عن قتادة «وهديناه النجدين» : ذكر لنا أن نبي الله صلى الله عليه وسلم كان يقول: أيها الناس إنما هما النجدان: نجد الخير ونجد الشر فما جعل نجد الشر أحب إليكم من نجد الخير... قال ابن زيد في قول الله: «وهديناه النجدين» قاطع طريق الخير والشر، وقرأ قول الله: «إنا هديناه السبيل».

2 H: "sâlih".

3 H -"demiş". Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 570:
عن عبد الله «وهديناه النجدين» قال: الخير والشر. هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاه.

4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IX, 225:
عن عبد الله: «وهديناه النجدين» قال: سبيل الخير والشر.
Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 262:
عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: أيها الناس، هلموا إلى ربكم إن ما قل وكفى خير مما كثر وألهى، يا أيها الناس إنما هما نجد خير ونجد شر فما جعل نجد الشر أحب إليكم من نجد الخير.

5 M: "Faryabî"; B: "Fârâbî".

6 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 522:
وأخرج الفريابي وعبد بن حميد عن علي رضي الله عنه أنه قيل له: إن ناسا يقولون: إن النجدين الثديين، قال: الخير والشر.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 353.

8 H: "insanın".

da kemâl ve terakkisi de sûret-i umûmiyede mutlaka muktezâ-yı fıtrat değil, tâlî esbab ve ilel dolayısıyladır ve onun içindir ki insan terbiyesine ve kişinin iyiliğine kötülüğüne[1] göre ahlâkını tehzib veya ifsad edebilir. Bundan anlaşılır ki:

اَلظُّلْمُ مِنْ شِيَمِ النُّفُوسِ فَإِنْ[2] تَجِدْ ذَا عِفَّةٍ فَلِعِلَّةٍ لَا يَظْلِمُ

diyen şâirin[3] nüfûsta zulmü hılkī ve tabîî addedip de yalnız iffeti ârızî[4] bir illet ile ma'lul addetmesi doğru değildir. İnsan hayra da şerre de müsta'id olarak ikisine de tâlî sebep ve illet ile yürür ve hangisini istihdaf ederse ona gider. Nefis emmâre de olur, mutmeinne de olur. Ancak bu tefsire şöyle bir sual hatıra gelir: Hayır gayesinin ve tarîkinin yüksekliği mâlum ve müsellemdir, ona "necd" tesmiye edilmesi muvâfık olduğunda şüphe yoktur. Lâkin şer tarîkinde ne yükseklik tasavvur olunabilir ki ona da "necd" denilsin? O engin bir uçurum değil midir? Fi'l-vâki' öyledir, fakat ona gidenler hayr gibi bir yükseklik tahayyülüyle gittikleri ve hayr şerre gālib olduğu için tağlib tarîkiyle ikisine de "necd" ıtlak edilmiş, sonra da bu yükseklik asıl hayrda olduğu bundan sonra "akabe"nin tefsiriyle anlatılmıştır. [5840] Bununla beraber şunu da mülâhaza etmek lâzım gelir ki: insanın kendisine başkasından gelen hayr u şerre nisbeti ile kendisinin kendisine veya başkalarına[5] yapacağı hayr u şerre nisbeti arasında mühim fark vardır. İnsan şüphesiz ki kendisine yapılan hayrı sevmesi, şerri sevmemesi tabîîdir. Kendisinin başkasına veya mutlaka hayr u şer yapmasına gelince: hakkı bunun da öyle olması, hayrın mutlaka hayr olduğu için sevilmesi, şerrin mutlaka şer olduğu için sevilmemesi iktizâ ederse de mücerred hayır ve şer tabiatının hükmü olan bu hak izâfetle değişebildiği cihetle insan tabiatı için bir gâye-i kemâl olmakla beraber ibtidâ-i hâlde ve fi'liyyâtta muhteliftir. Maddî

1 H -"kötülüğüne".
2 M ve B: "وان".
3 Sâhib b. Abbâd, *el-Emsâlü's-sâire min şi'ri'l-Mütenebbî,* thk. Muhammed Hasan Âlu Yâsîn, Bağdâd: Mektebetü'n-Nahda, 1385/1965, s. 33.
4 H: "arazî".
5 H: "başkasına".

tabiat, atâleti fiile tercih edeceğinden dolayı rûhu zayıf olan tembel insan elden gelecek hayra ağzını açar da bir cehd sarfı îcâb eden sa'y u amelden kaçınır, ne hayr yapmasını ister ne de şer. Çünkü şer fiillerin birçoğu da hayr yapmak kadar zor ve hatta bazı vücûh ile daha zordur. Firavun olmak Firavun ile uğraşmaktan kolay değildir. Bu cihetle hayr u şer faaliyeti, atâlet tabiatı karşısına dikilmiş iki tepe, iki necd gibidir ki ikisi de necâdet ister. Zikrolunan hadis gösteriyor ki insan fıtratında hayr devâ'îsi, şer devâ'îsinden az değildir. Zannedildiği gibi insan mutlaka şer yapmasını hayr yapmaktan daha çok sever değildir. Rûh-i insan ikisine de müsta'iddir. Kimisinde birisi kimisinde de diğeri daha ziyade inkişaf eder ve hangisi inkişaf ederse insanın âkıbeti o olur. Ve insan henüz hayır yapmaya kādir olmadığı ilk yaratılışından itibaren tâ sonuna kadar muhîtinde hayr ve şer, lezzet ve elem ile muhât bulunur. Ki kebed içinde yaratılmasının mânası da budur. O ne kendine ne başkasına bir hayr yapmaya ne de kendisinden şerri def' etmeye bizzat kādir olmadığı hâlde Allah teâlâ onu o meşakkat âlemi içinde dilediği kadar korur, büyütür, hayr ve şer yapabilecek [5841] kuvvet ve çağa eriştirir. Dil ve dudaklara kadar bu mâna takrir edilmiştir. Bu çağa kadar acz-i mahz içinde bulunan insan birçok âlâm ve zahmete mâruz olmakla beraber mücerred rahmet-i rahmâniyeye medyundur. Bundan itibaren de istitâ'ati nisbetinde O'nun şükrünü îfâ için hayrı şerri temyiz ederek hayr yapmak, kendine ve ibâdullâha şerden sakınmak ile mükelleftir ve işte وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ ile bu iki gaye gösterilmiştir. Gāye-i hayr, gāye-i şer, atâlete nazaran bunun ikisi de seyr ü hareket ve sabr u tahammül ile meşakkat îcâb eden, birinde i'tilâ ve selâmet, birinde de sukūt ve felâket muhakkak olan iki tepe gibidir ki insan bunları aşmak mecburiyetindedir. Hayr tepesine gitmek hidâyet, şer tepesine gitmek dalâlettir. Şu hâlde وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ ile bunun ikisine birden hidâyet, ikisinin de yollarını bildirerek hayra sülûk ve şerden ihtirâzı emir, ta'bîr-i âharla hayrı emir emr bi'l-ma'rûf, şerden nehy nehy ani'l-münker demektir. Zira hidâyet bir hayr ve irşad olduğundan hayr tarîkine irşad emr ü tergībi, şer tarîkine

irşad nehy ü tahzîri ifade eder. Bu suretle mütekābil olan bu iki necde hidâyet, şuna yürü, şuna yürüme gibi biri müsbet biri menfi mütekābil iki yol göstermek demek olur. Hidâyette necd-i hayr müsbet, necd-i şer menfîdir. Necd-i şerden sakınmak necd-i hayra tırmanmak: işte bütün necâdet, kuvvet, kahramanlık, yükseklik, saadet bundadır. Bunu îzah ile neticeyi tefhim için buyuruluyor ki:

{فَلَا اقْتَحَمَ الْعَقَبَةَ} Fakat o, kuvvetine, malına güvenen mağrur insan o akabeye iktiham edemedi.

"**Akabe**" engin bir vâdiden yüksek bir dağa doğru çıkan sarp yokuş demektir.

"**İktihâm**" hız ve tazyik ile bir şeye atılmak, saldırmak, kahramanlıkla[1] hücum etmektir ki düşünmeden bir [5842] işe kendini atmak mânasına "kuhm"dan gelir. Bu "iktihâm" kelimesi lisânımızda pek şâyi' olmuş bir tâbirdir. Zorlayıp atılmak mânasıyla "müşkilâtı iktiham" diye mef'ûl-i bih ile sılalanır, Arapça'daki aslına göre ise "müşkilâta iktiham" diye mef'ûl-i ileyh dediğimiz surette sılalanmış oluyor. Yani o yüksek gayeye ermek için çıkılması lâzım gelen o sarp ve çetin yokuşa göğüs verip de onun müşkilâtını yenmek üzere ona kendini atacak bir kahramanlık, bir necâdet gösteremedi. Bundan anlaşılıyor ki iki necidde müsbet asıl yükseklik sarp yokuş birindedir ki[2] o necd-i hayrdır. İktihâmı değil, ihtirâzı lâzım gelen şer gayesi veya yolu hakikatte iniş kabîlinden olmakla ona "necd" tesmiyesi tağlib tarîkiyledir. Burada "akabe" tâbiri de "necd" gibi yüksek zor amellerden istiare olarak mecazdır. İktiham olunması lâzım gelen bu akabeden murad hayır necdi olduğu anlatılmak için şöyle tefsir olunuyor:

{وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْعَقَبَةُ} Bildin mi o akabe, iktihâmı büyük bir kahramanlık olan o zor yüksek iş, o sarp yokuş nedir? {فَكُّ رَقَبَةٍ} Bir rakabeyi fekketmek. ❁ Mâlum ki "**rakabe**" boyun demek olup zikr-i cüz irâde-i kül tarîkiyle

1 B -"kahramanlıkla".
2 B -"iki necidde müsbet asıl yükseklik sarp yokuş birindedir ki".

mecaz olarak zat ve şahıs mânasında müte'âreftir ve bilhassa hürriyetini kaybetmiş esir veya memlükte şâyi'dir. Binâen'aleyh fekk-i rakabe esaret bağıyla bağlanmış[1] bir boyunu, bir kimseyi esaretten kurtarıp hürriyete kavuşturmaktır ki bu evvelâ insanın kendi hürriyetine mâlik olarak nefsini kurtarmış olmasına mütevakkıf ve bunun en basit misâli köle âzâd etmektir ve bunun fazileti çoktur. Buhârî, Müslim, Tirmizî ve sâirede Ebû Hüreyre radıyallahu anh'tan mervîdir; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Her kim bir mü'min rakabe âzâd ederse Allah teâlâ onun her uzvuna mukabil âzâd edenin bir uzvunu cehennem ateşinden âzâd eyler" [5843] حَتَّى الْفَرْجَ بِالْفَرْجِ.[2] İmam Ahmed ve İbn Hibban ve İbn Merdûye ve Beyhakī, Berâ' radıyallahu anh'tan rivayet eylemişlerdir ki bir a'râbî "yâ Resûlallah! Bana bir amel öğret ki beni cennete koysun" demişti. "Bir neseme âzâd et veya bir rakabe fekket" buyurdu. "Onun ikisi bir değil mi?" dedi, buyurdu ki "hayır, bir neseme âzâd etmek onu âzâd etmekte senin münferid olmandır. Fekk-i rakabe ise onun ıtkına yardım etmendir."[3] Yani fekk-i rakabe müstakillen veya müşteriken âzâd etmekten e'amdır. Bir ferdi hürriyete kavuşturmak böyle büyük bir fazilet ve kahramanlık olunca bir kavmin, bir cemaatin hürriyetini kurtarmak ne büyük kahramanlık olacağını anlamalı. "Fekk-i rakabe"nin diğer bir mânası daha vardır ki o da كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهِينٌ [et-Tûr 52/21] mûcebince her nefsin halâsı kazancına bağlı olduğu için insanın a'mâl-i sâliha kesbiyle kendisini cehennem azâbından kurtarması demektir ki, bu kurtarış أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ "en büyük düşmanın iki yanın arasındaki nefsindir"[4] buyurulan nefs-i emmârenin azgın hevâlarıyla Şeytan'ın iğvâlarına karşı mücahede

1 H -"Binâen'aleyh "fekku rakabe" esaret bağıyla bağlanmış".

2 Buhârî, Keffârât, 5; Müslim, Itk, 23:

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من أعتق رقبة مسلمة أعتق الله بكل عضو منه عضوا من النار حتى فرجه بفرجه.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 299; İbn Hibbân, *es-Sahîh,* I, 531; Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 461:

عن البراء بن عازب قال: جاء أعرابي إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال: يا رسول الله علمني عملا يدخلني الجنة، فقال: لئن كنت أقصرت الخطبة لقد أعرضت المسألة، أعتق النسمة وفك الرقبة. فقال: يا رسول الله أوليستا بواحدة؟ قال: لا، إن عتق النسمة أن تفرد بعتقها وفك الرقبة أن تعين في عتقها...

4 Hakîm et-Tirmizî, *Edebü'n-nefs,* thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, Dâru'l-Mısrıyye, 1413/1993, s. 100; Ebû Abdurrahman es-Sülemî, *Âdâbu's-sohbe,* thk. Mecdî Fethî es-Seyyid, Tanta: Dâru's-Sahâbe li't-Türâs, 1410/1990, s. 67; Beyhakī, *ez-Zühdü'l-kebîr,* s. 156; Deylemî, *el-Firdevs,* III, 408.

etmekle olur. Nitekim o mağrur insanın bu akabeyi iktiham edememesi de bunlarla mücahede kahramanlığını yapamamasından dolayıdır. İşte o sarp yokuş böyle esir bir boyunu kurtarmak {اَوْ اِطْعَامٌ فٖى يَوْمٍ ذٖى مَسْغَبَةٍ} veya salgın yani umûmî bir açlık gününde it'âm etmek, yemek yedirmektir ۞

"**Mesğabe**" "seğab"dan mimli masdar ki açlık ve bâhusus meşakkat ve yorgunluk içinde açlık. Ebû Hayyân'ın beyânına göre umûmî olan açlıktır,[1] susuzlukta da kullanılır. Umûmî olması mânası "zî"den anlaşılmak gerektir. Zira "fî yevmi mesğabe", açlık günü denilmemiş, açlıklı, "zî mesğabe" denilmiştir ki umumiyetle açlık hâssası olan gün demek olur. Fi'l-vâki' böyle umûmî bir açlık zamanında yemek yedirebilmek can kurtarmak demek olduğu [5844] cihetle fekk-i rakabe gibi büyük bir kahramanlıktır. Hem de kimlere it'âm? {يَتٖيمًا ذَا مَقْرَبَةٍ} Karâbeti olan, yani yakınlığı olan bir yetime ۞ ki zâhiri, neseb yakınlığıdır. Bununla beraber komşuluk yakınlığı dahi olabilir. Neseb ve din yakınlığı müreccah olduğu şüphesizdir. {اَوْ مِسْكٖينًا ذَا مَتْرَبَةٍ} Yahut topraklı bir miskine. ۞ "**Metrabe**" de "türâb"dan mimli masdar olarak topraklanmak demektir. "Zâ metrabe" Türkçemizde "toprak döşenip taş yaslanan" tâbir edildiği vechile şiddetli fakr u ihtiyaçtan kinayedir. Öyle umûmî açlık zamanlarında böyle şiddetli fakr u ihtiyaç ile sefalet içinde kalmış birçok kimseler bulunabileceği cihetle uzak yakın böyle bir bîçâreye yemek yedirebilmek şüphesiz ki iktihâmı büyük kuvvet-i kalb ile bir himmete mütevakkıf olan sarp bir akabedir. İşte kendisine kimsenin gücü yetmezmiş gibi mağrurlanan ve "ben yığın yığın mal telef ettim" diye iftihar etmek isteyen o insan ne öyle ne de böyle[2], bu akabeyi iktiham edemedi, böyle bir kahramanlığa hiçbir vechile girişemediği gibi {ثُمَّ كَانَ} sonra da olamadı. ۞ Bu كَانَ, اقْتَحَمَ üzerine ma'tuf olduğundan mâna menfîdir; فَلَا اقْتَحَمَ وَلَا كَانَ demektir. Yani onların hiçbirine girişemedikten, o malın şükrünü edâ edecek kahramanlardan olamadıktan başka {مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ وَتَوَاصَوْا بِالْمَرْحَمَةِ}

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 479:

السغب: الجوع العام وقد يقال: سغب الرجل، إذا جاع.

2 M ve B: "öyle".

iman edip de birbirlerine sabır tavsiye eden, merhamet tavsiye eyleyen sabırlı, merhametli mü'minlerden de olamadı ❁ ki {اُو۬لٰٓئِكَ} onlar, o yüksek evsâf ile muttasıf olan, o kahramanlığı yapan, esir halâs eylemek veya öyle zor bir günde bir yetime veya bîçâreye yemek yedirmek suretiyle can kurtaran, bunlara istitâ'ati yoksa iman edip de birbirine sabır ve merhamet tavsiye etmek [5845] suretiyle tesliyet ve kalb kuvveti vermeye çalışan mü'minler {اَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ} meymenet sâhipleri, kitapları sağ taraflarından verilecek ashâb-ı yemin, kendilerine ve başkalarına uğurlu kimselerdir. {وَالَّذٖينَ كَفَرُوا بِاٰيَاتِنَا} Bizim âyetlerimize küfreden, inanmayarak nankörlük eden kâfirler ise ❁ ki o mağrur da bunlardandır {هُمْ اَصْحَابُ الْمَشْـَٔمَةِ} onlar şeâmet sâhipleridir. Meş'umluktan kurtulmayan, kitapları sollarından verilecek ashâb-ı şimâl, kendilerine de başkalarına da uğursuz kimselerdir ki {عَلَيْهِمْ نَارٌ مُؤْصَدَةٌ} üzerlerine bir ateş bastırılıp kapıları kapanacaktır.

"**Mu'sade**" "îsâd"dan ism-i mef'uldür. آصَدْتُ الْبَابَ denir ki "kapıyı kapadım, sımsıkı kilitledim" demektir. Üzerlerine ateşin yakılıp fırın gibi kapısının kapanması ateşin şiddetini îcab edeceğinden cehennemde azablarının şiddet ve ebediyetinden kinayedir.

[5846]

سُورَةُ الشَّمْسِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسَ عَشْرَةَ اٰيَةً

ŞEMS SÛRESİ

Ve'ş-Şemsi Sûresi ki "Sûre-i Şems" dahi denilir, hilâfsız Mekkîdir.

Âyetleri: On beştir. Mekkî'de on altıdır ki فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا da bir âyet sayılmıştır.

Fâsılası: ا harfidir. On beş هَا zamiri rediftir. Fâsıla harfleri onların üstündeki eliflerdir. Mekkî'de birisi فَعَقَرُوهَا'nın vâvı demek olur.

Evvelki sûrede necdeyne hidâyet zikredilmiş, ashâb-ı meymene ve ashâb-ı meş'eme tefrik olunup sonu ashâb-ı meş'emeye âhiret azâbı va'îdiyle[1] bitirilmişti. Bu sûrede de necdeyne hidâyetin mânasına فَاَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَا ile bir tefsir ve iki fırkaya قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا. وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا diye bir fezleke yapılmış ve bir dünya azâbı misâliyle hitam verilmiştir. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالشَّمْسِ وَضُحٰيهَا ﴿١﴾ وَالْقَمَرِ اِذَا تَلٰيهَا ﴿٢﴾ وَالنَّهَارِ اِذَا جَلّٰيهَا ﴿٣﴾ وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰيهَا ﴿٤﴾ وَالسَّمَٓاءِ وَمَا بَنٰيهَا ﴿٥﴾ وَالْاَرْضِ وَمَا طَحٰيهَا ﴿٦﴾ وَنَفْسٍ وَمَا سَوّٰيهَا ﴿٧﴾ فَاَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَا ﴿٨﴾ قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا ﴿٩﴾ وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا ﴿١٠﴾ كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوٰيهَا ﴿١١﴾ اِذِ انْبَعَثَ اَشْقٰيهَا ﴿١٢﴾ فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللّٰهِ نَاقَةَ اللّٰهِ وَسُقْيٰيهَا ﴿١٣﴾ فَكَذَّبُوهُ فَعَقَرُوهَا فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذَنْبِهِمْ فَسَوّٰيهَا ﴿١٤﴾ وَلَا يَخَافُ عُقْبٰيهَا ﴿١٥﴾

[5847] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun o Güneş'e ve parıltısına (1) ve Ay'a: uyduğu zaman ona (2) ve gündüze: açtığı zaman onu (3) ve geceye: sararken onu[2] (4) ve göğe

---

1 H: "vaadiyle".
2 H -"ve geceye: sararken onu".

ve onu binâ edene (5) ve yere ve onu döşeyene (6) ve bir nefse ve onu düzenleyene (7) sonra da ona bozukluğunu ve korunmasını ilham eyleyene ki (8) gerçek felah bulmuştur onu temizlikle parlatan (9) ve ziyan etmiştir onu kirletip gömen (10). Semûd inanmadı azgınlığından (11) o en yaramazları fırladığı zaman (12) ki o vakit demişti onlara Allah'ın resûlü: "Gözetin Allah'ın nâkasını ve sulanışını" (13). Fakat inanmadılar ona da devirdiler onu. Âlemlerin Rabbi de günahlarını başlarına geçiri geçiriverdi de o yeri düzleyiverdi (14). Öyle ya, o sonundan korkacak değil ki (15).

{وَالشَّمْسِ وَضُحٰيهَا} ۞ Ve'n-Nâzi'ât'ta geçtiği üzere "duhâ"nın asıl hakikati Güneş'in doğduğu mer'î ufuktan yükselip ziyâsının işrak ve inbisâtıyla bakanlara iyân olmasıdır. Sonra da o vakitte hakikat olmuştur. O vakit [5848] vakt-i kerahet geçmiş bulunur. O işrâkın bidâyetine "dahve"[1] (kuşluk), biraz sonrasına "duhâ" (kaba kuşluk), daha sonrasına, zevâle yakına kadar feth ve med ile "dahâ" (koca kuşluk) denir. Kuşluk vakti kesilen kurbana da "udhiyye" ve "dahiyye" denilmiş, sonra da ta'mîm olunmuştur. Burada ضُحٰيهَا Güneş'e muzâf olması hasebiyle müfessirîn bunu Güneş'in işrak ile parlayan ziyâsı diye tefsir etmişlerdir. Evvelâ Güneş'in zâhir olsun olmasın bütün hususiyetleriyle ale'l-ıtlâk kendisine, sonra da bilhassa zuhûru hâlindeki ziyâsına kasem ile başlanmıştır. Çünkü âlemînin sirâc-ı vehhâcı olan Güneş tulû'unda da gurûbunda da havâss-ı mahsûsasıyla manzûmesindeki hareket ve hayat tehavvülâtının başlıca bir menşe' ve medârı, ziyâsı ile de bize âfâkımızdaki cismânî âlemin en büyük vâsıta-i tenvir ve izhârı ve bu suretle hâlıkının lütf u inayetini ve kudret ü azametini tanıtan enfüsî ve rûhânî[2] tenvîrâtı idrâke vesile olan en açık bir âyet-i pür-itibarıdır. Güneş'ten bize doğru intişar eden mahsüs gayr-i mahsüs, bildiğimiz bilmediğimiz nice menâfi' bulunabilmekle beraber bunlar içinde en bâriz olan harâret ve ziyâdır. Duhâda[3] en ziyade hissedilen de bu ikisidir. Güneş pek âteşîn

---

1 H: "dahv".
2 B: "nûrânî".
3 B: "Dünyada".

bir menba'-ı harâret olmak itibariyle evvelki sûrenin âhirindeki nâr ile münasebetdardır. Fakat Güneş denilince evvelâ gözümüze çarpan ziyâdır. Ziyâ doğduğu ve aksettiği şeylerin hâricî hududlarıyla eşbâhını hâmil olarak gözü olan şuur sâhiplerine göstermek üzere karşımızda temessül ettirir. Ve bu temessüller bizim gözlerimizden şuur nûruyla kavranılarak nefsimizde eşyânın hâricî suretleriyle ta'ayyününe vesile olur ve ziyânın böyle âfâk ile enfüs arasında peyderpey akislerle şuura iktirânından husûle gelen bu ta'ayyünâttan ve bunlara inzimam eden diğer hislerimizden gönlümüzde peyderpey rûhâniyyât ve ma'neviyyât âlemi teşekkül ve inkişaf eder ve biz bunları "ene" ile "lâ ene" arasında birer âyet [5849] olarak okuya okuya, akıl ve rûhumuzla mazmun ve medlullerine şuur edine edine ve zevk u irademizi onlara tevcih ve tevfik ede ede hakāyık-ı eşyâyı mütalaaya ve onların âfâkī ve enfüsî cihet-i vahdetinden vech-i Hakk'ı marifet gayesine yol buluruz. O vechile gözlerimiz gönüllerimiz Hak nûrundan tenevvür ederek bedr-i tâbân gibi aydınlanır ve nefislerimiz ondan aldığı feyz-i ilham ile maddî zulmetlerden sıyrıla sıyrıla pâk ve nûrânî hakikat âleminde itmi'nân üzere neşv ü nemâ bulup ilmen ve amelen tezekkî ve tefeyyüz ederek رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً Rabbine rücû' eder de فَادْخُلِى فِى عِبَادِى. وَادْخُلِى جَنَّتِى hitâbıyla felâha eren nüfûs-i zekiyyeden olur. Ziyânın şuurumuza iktirânından evvel hâricî mâhiyet ve hakikati her ne olursa olsun onun tam mânasıyla ziyâ oluşu, bizim şuur nûrumuzla izdivac ederek hem âfâkī hem enfüsî bir haysiyetle gözümüzde parlayışında ve binâen'aleyh bizi kendimizden ötesiyle birleştiren idrak nûrunun en zâhir bir misâli oluşundadır. Bunun en zâhiri Güneş'in ziyâsı, onun en zâhiri de duhâsıdır. Bundan dolayı Güneş bize her şeyden evvel ziyâsıyla görünür. Güneş denildiği zaman da biz her şeyden evvel ziyâsını anlarız ve ondan cirmine ve sâir husûsiyyâtına intikal ederiz ki, bu bize şuurumuzdan kendimize ve mâverâmıza intikālimizin de bir misâlini vermiş olur. Zira gözü ve şuuru olmayanlar için nûr ve ziyâ ve Güneş mefhûmu yoktur. Onun için zâhir ve gāib bütün husûsiyyâtına alâkadar olmakla beraber bilhassa muhîti tenvir ile nefislerimize karşı irşad hâssasını hâiz olarak şuurumuzun

timsâl-i zâhirîsi bulunan ziyâsı haysiyetine dikkati celbetmek hikmetine mebnî olduğu tavzih olunmak üzere وَضُحٰيهَا buyurulmuş ve yine o nükte ile ardından ziyânın muhtelif etvârı ve zıddı olan zulmetin istîlâsı hengâmeleri içinde semâ ve Arz'da mahsüsâttan ma'kūlâta doğru seyr-i âfâkī ile ma'rifetullâha, sonra da nefsin rûhânî kıymeti ve şerr ü hayrını müdrik olacak [5850] vechile ilhâma kābil bir seviyede tesviyesi ciheti tasrih olunarak ma'kūlât ve ma'neviyyât ile seyr-i enfüsîde tezekkî ve terakki ve felâha sevk ü irşad için şu kasemler müzdevic bir surette tevâlî ettirilmiştir:

{وَالْقَمَرِ} Ve Kamer'e ❁ Güneş'ten mâ'adâ Ay'a da kasem olsun, fakat her zaman değil {اِذَا تَلٰيهَا} ona tâlî olduğu zaman ❁ yani Güneş'e uyduğu, onun gurûbunu müte'âkib onu andırır bir surette doğduğu zaman ki bu tam mânasıyla ayın on dördünden on altısına kadar "leyâl-i bîz" denilen bedir gecelerinde zâhirdir. Gerçi ibtidâ hilâlinden on beş on altısına kadar, hatta sonundaki mihâk gecesinden mâ'adâ her gece az çok mülâhaza edilebilirse de on altısından sonra Şems'in gurûbundan gitgide teahhur ve tenâkusla uzaklaştığı için tâkip ve teba'iyetten çıkmaya başladığı gibi, peyderpey büyüdüğü ilk haftalarında da henüz cirmi tamam[1] olmadan veya tamama yaklaşmadan evvel bir güneşin arkasından ona tâbi' ikinci derecede bir güneş doğuyormuş gibi tam mânasıyla Şems'e tâlî olmuş olmaz. Ancak ayın ortalarında bedir gecelerindedir ki Güneş'in gurûbu sırasında veya akabinde onu andıracak vechile dolgun bir surette nûrlu olarak doğar ve sabaha kadar da mehtâbı imtidad eder ve o vakit ona tam mânasıyla Güneş'in tâlîsi demek zâhir olur.

"**Telâ**" "tülüv"den fi'l-i mâzîdir, تلوت وتليت diye yâî de vâvî[2] de olur. Nitekim دحا gibi طحا da öyledir. "Tülüv" tâbi' olmak, birine uyup ardınca gitmektir. Okumak mânasına "tilâvet" de bundandır. Râzî der ki: "Kamer'in Şems'e tâlî olmasında birkaç vecih vardır:

---

1 H: "cirm-i tâm".
2 H: "vâvî de yâî".

1. Şems'in gurûbunda Kamer'in tulû'da bekāsıdır ki şehrin nısf-ı evvelinde olur. Şems gurûb edince Kamer izâede ona tâbi' olur. Bu İbn Abbas'tan Atâ'nın kavlidir.

[5851] 2. Şems gurûb edince Kamer'in de gurûbda ona tâbi' olmasıdır ki hilâl gecesi olur. Bu Katâde ile Kelbî'nin kavlidir.

3. Ferrâ demiştir ki: Bu tülüvden murad Kamer'in Şems'ten ziyâ almasıdır ki, 'fülan şu hususta fülâna tâbi' olur' denilir ki onu ondan alır demektir.[1]

4. Zeccâc demiştir ki: إِذَا تَلٰيهَا istidâre ve kemâl zamanıdır. O vakit Kamer, ziyâ ve nûrda Şems'e tâlî gibi olur. Yani ziyâsı kemâle yetince tenvirde Şems'in makāmına kāim gibi olur ki bu leyâl-i bîzdedir.

5. Cirminin bi-hasebi'l-his büyüklüğünde[2] ve bu âlemin mesâlihi, hareketine merbut olmakta."[3] Bu vecihlerden her biri husûsî bir mâna ifade etmekle beraber mecmû'u Şems'in arkasından Kamer'in ona bir uyuşu veya bir benzeyişi hâlini ve binâen'aleyh إِذَا تَلٰيهَا "ona uyup benzediği zaman" demek olduğunu, bunun da tulû' veya gurûbda, nûr veya hacimde veya menfaatte mülâhaza olunabileceğini anlatmış oluyor. Bu mefhum Kamer'in tehavvülâtında nûrunu Şems'ten ahzettiğini dahi dolayısıyla anlatmış olursa da إِذَا تَلٰيهَا kaseme bir kayd olarak zikredildiği için o tehavvülâtın her zamanına değil, bilhassa Güneş'e en ziyade uyduğu veya benzediği zaman ile takyîdini îcâb ediyor. Bu ise Zeccâc'ın beyan ettiği vechile Kamer'in tâlî bir güneş gibi olduğu bedir gecelerinde zâhirdir. Siyâk-ı kelâm hareket üzerinde değil, ziyâ üzerinde olmak itibariyle de bu mâna zâhirdir. Tülüv teba'iyet, tâkip; bir hareket mânasını dahi tazammun veya istilzam ederse de bunun ziyâ itibariyle

---

1 Bu mâna Kamer'de her zaman vardır. Ancak mihâkta belli olmaz. Buna göre إِذَا تَلٰيهَا kaydı yalnız ayın son gecesinden ihtiraz demek olur [Müellifin notu].

2 "Bi-hasebi'l-his" denilmesi, vâki'de Şems çok büyük olduğu içindir [Müellifin notu].

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 174:

وفي كون القمر تاليا وجوه أحدها: بقاء القمر طالعا عند غروب الشمس وذلك إنما يكون في النصف الأول من الشهر إذا غربت الشمس فإذا القمر يتبعها في الإضاءة وهو قول عطاء عن ابن عباس وثانيها: أن الشمس إذا غربت فالقمر يتبعها ليلة الهلال في الغروب وهو قول قتادة والكلبي وثالثها: قال الفراء: المراد من هذا التلو هو أن القمر يأخذ الضوء من الشمس يقال: فلان يتبع فلانا في كذا أي يأخذ منه ورابعها: قال الزجاج: تلاها حين استدار وكمل فكأنه يتلو الشمس في الضياء والنور يعني إذا كمل ضوؤه فصار كالقائم مقام الشمس في الإنارة وذلك في الليالي البيض وخامسها: أنه يتلوها في كبر الجرم بحسب الحس وفي ارتباط مصالح هذا العالم بحركته.

bir teba'iyet ve hareket olması yaraşır. Çünkü Kamer harekette Arz'a, ziyâda Şems'e tâbi'dir. Arz'ın etrafında devreder. Güneş'e olan vaz'ına göre nûru tehavvül eyler, hareketi nazar-ı i'tibâra [5852] alan beşinci vecihte Kamer'in hareketi doğrudan doğru Şems'in hareketine tâbi' olduğu zannedilmemek için ziyâ cihetiyle cirminin hissen büyümesi, hareket cihetiyle de hareketine bu âlemin mesâlih ve menâfi'i merbut olması itibariyle müşabehet mânasına bir teba'iyet olduğunu tasrih eylemiştir. Bunlar ise dördüncü vecihte dâhil demektir. Üçüncü vecih, ma'nâ-yı lâzımî olmak gerektir. İkinci vecih, ilk hilâle nazar-ı dikkati celbetmek itibariyle muvâfık ise de yalnız gurûbda tâkibe kasr itibariyle[1] tercih bilâ müreccih gibidir. Birinci vecih hilâlden tam bedre kadar nısf-ı evvelde yevmen fe-yevmen mütezâyid olan tekâmül safahâtını göstermek itibariyle dördüncüden daha şümullü ve maksud Kamer'in Şems'e ikbal ve teveccühü arttığı ve tulû'u onun gurûbunu tâkip ettiği müddetçe nûrunu artıra artıra gāye-i kemâle ve âdetâ ikinci bir güneşi andıran bedir hâline gelişi ihtar olduğuna göre hepsinden daha müfiddir. Fakat asıl maksud, Şems'in duhâsı gibi Kamer'in de o gāye-i kemâlde olan mehtâbına ve bunun ziyâ-yı Şems'e tâbi' ve tâlî olduğunu anlatarak bununla nefs-i mülhemenin kemâl ü tesviyesine bir tavti'e yapmak olduğuna göre dördüncü vecih evceh ve azhardır. Bu suretle müstenîr olan Kamer'e kasem dahi ziyânın âteşîn olan harûrî hususiyetinden tecerrüd ederek mahz-ı nûr hâlinde akseden ve mahsüsten[2] ma'kūle, şâhidden gāibe, eserden müessire intikāle vesile olan diğer bir tavrına kasem olmuş olur. Eğer تَلٰى tilâvetten isti'âre-i tebe'iyye olarak mülâhaza olunup da Kamer'in mehtâbında hissimizden gāib bulunan Şems'in akseden ziyâsını Arzımıza neşrederek onu zevi'l-ukūle delâlet-i akliye ile andırması, bir kāriin Kitâbullah'tan bir âyet okuyarak mânasını delâlet-i lafziye ile anlatmasına benzetilecek olursa, hem nefs-i mülhemenin tezekkîsi hâline hem Kur'ân'ın "nûr" tesmiye edilmesine dahi işaret edilmiş olacağı cihetle pek beliğ bir vecih olacaktır.

1 B -"muvâfık ise de yalnız gurûbda tâkibe kasr itibariyle".
2 H: "mahsüsâtın".

[5853] {وَالنَّهَارِ اِذَا جَلّٰيهَا} ❁ "**Tecliye**", tecellî ettirmek; cilâ ve vuzuh vermek, yani iyice açıp izhar eylemektir. Zamir, zâhir olan Şems'e râci'dir. Güneş ziyâsının fevka'l-ufuk zuhur ve intişar vakti demek olan gündüzün Güneş'i açıp izhar etmesi zamanı ise havada sis ve bulut gibi bir kapanıklık eseri bulunmayan açık gündüz zamanı demektir. Bu da ziyâ-yı Şems'in tam bir inkişaf ile diğer bir tavrına kasemdir. Nehar, ziyâ-yı Şems'in Arz'a akseden bir tecellîsi olduğu hâlde Şems'in tecliyesine fâil yapılması, yani Güneş'in eseri olan ziyânın Güneş'te müessir gösterilerek "gündüz güneşi açtığı vakit" denilmesi ve duhâ ve Kamer'den sonra bir de buna kasem edilmesi elbette şâyân-ı dikkattir. Bunda Güneş'in âfâk ve enfüste tecellîsi mâni' bulunmamakla meşrut idiğine ve eserin lâzımı dahi zât-ı müessire delâlette âmil olduğuna ve bu delâletin cilâ ve hafâsı eserin cilâ ve hafâsı ile mütenâsib bulunduğuna tenbih vardır. Yani nehâr-ı hissî Güneş ziyâsına, ziyâ da Güneş'e delâlet eyler. Güneş'in görülmesi ziyâsının hissolunması vâsıtasıyladır. Ziyânın bizde bir intibâ'ı[1] olan gündüz ne kadar mâni'den sâlim, açık olursa ziyâ da o nisbette celî ve ziyâ ne kadar mâni'den sâlim ve açık olursa Güneş de o nisbette mütecellî olur. Gündüz hava bulutlu olunca Güneş doğrudan doğru görülmez, dolayısıyla ma'kūl olarak bilinir.

{وَالَّيْلِ} Ve geceye kasem olsun {اِذَا يَغْشٰيهَا} onu, yani Güneş'i bürürken ❁ Bu da gecenin Güneş'i ve bütün âfâkı sarıp kaplayarak nûr ve ziyâyı tamamen örtmeye başladığı veya örtmekte istimrar üzere bulunduğu hâlindeki koyu karanlık hengâmına kasemdir ki açık gündüzün ve ziyânın tam zıddı olan zulmete, zulmet-i ârızaya ve mâni'in haylûleti zamanına dikkati celb ile "eşyâ zıddıyla münkeşif olur" kāidesince yine ziyânın ehemmiyetine ve bâhusus zâhirî nûr ve ziyânın gāib olduğu bir [5854] hengâmda gāib olmayıp onun yokluğunu duyan ve onunla müteessir olan nefsî şuurun kıymetine de zımnen tenbihtir. Bunda maddenin nûr ve ziyâ tecellîsine mâni' olan zulmânî tabiatıyla Kamer'in mihâkına ve nefsin cehalet, küfür, gamm u kasvet, gaflet ü atâlet veya şehvet

---

1 H: "intibâhı".

perdelerinin gaşeyânıyla Hak hidâyetinden mahrûmiyeti hâllerine ve fena lahzasına dahi işaret vardır. Onun için evvelki kasemler tebşîrî, bu kasem inzârî bir mâhiyeti hâizdir. Evvelkilerde mâzî sîgası ile اِذَا تَلٰيهَا، اِذَا جَلّٰيهَا denildiği hâlde bunda muzâri' sîgasıyla اِذَا يَغْشٰيهَا buyurulması nûr mâzî dahi olsa müfid ve hükm ü ehemmiyeti hâiz ise de zulmetin ehemmiyeti ancak ilk hücum lahzasıyla istimrârı hengâmında olduğuna bir işarettir. Yani bürüyeceği sıra veya bürürken.

Bir de Sûre-i Fecr'de geçtiği üzere bunlara kasemden asıl murad onların hudûsları ve nefiste şuura iktiran eden evsâfları ile delâlet eyledikleri Rabbü'l-âlemîn'i ihtar olduğundan dolayı buyuruluyor ki:[1]

{وَالسَّمَٓاءِ وَمَا بَنٰيهَا} Ve semâya ve onu öyle acîb bir surette binâ edene ۞ بَنٰيهَا. رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوّٰيهَا [en-Nâziât 79/27-28] mazmûnunca ondaki mu'allak kevâkib ve ecrâmı yaratıp aralarındaki yüksek ve geniş mesafe ve irtifâ' ile beraber yekdiğerine muttasıl bir binâ eczâsı gibi mahz-ı kudretle bağlayarak o yükseklikte muvazenesine koyup içinde yaşanacak merfû' ve müzeyyen bir binâ hâlinde inşâ ve tesviye eyleyen Allah teâlâ'ya, yahut onu öyle binâ edişine, tarz-ı inşâsına, kanunlarına {وَالْاَرْضِ وَمَا طَحٰيهَا} ve bâhusus onun içinde yaşadığınız Arz'a ve onu döşeyene ۞ bir döşek gibi döşeyip üzerinde hayat ve temekkün kābil olacak vechile altınıza seren O Hâlık'a veyahut öyle döşeyişine: döşeyişindeki bedî' tarz u surete وَالْاَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحٰيهَا [en-Nâziât 79/30] bak. ط ile طَحٰى Ve'n-Nâzi'ât'ta geçen دال ile دَحٰى gibi ve aynı mânada olarak [5855] döşeyip yaymak, düzgün sermek mânasına "tahv"dandır. Yâî de olurlar[2]. Düzgün münbasıt arza "tahâ", büyük ve yayvan gölgeliğe "tahiyye", "mathiyye" ve "mathuvve" denilir. Arz'ın tahvi ve dahvi kışr-ı Arz'ın tekvîniyle sathının hayâta elverişli bir surette döşenmesidir. Müfessirîn derler ki: Böyle olması onun kürevî olmasına münâfî değildir. وَاِلَى الْاَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ [el-Ğâşiye 89/20] ihtârı mûcebince tecribî nazar ve istidlâl ile sâbittir ki Arz hendesî mânasıyla

1 H -"Bir de Sûre-i Fecr'de geçtiği üzere bunlara kasemden asıl murad onların hudûsları ve nefiste şuura iktiran eden evsâfları ile delâlet eyledikleri Rabbü'l-âlemîn'i ihtar olduğundan dolayı buyuruluyor ki:".

2 H: "olur".

tam bir küre olmamakla beraber kürevî, yani küremsidir. Dağları ve dereleri, ovaları ve denizleri gibi girinti ve çıkıntılarıyla kutuplarının basıklığı kürevîliğine mâni' olmaz. Hacminin büyüklüğüne nazaran bunlar onun üstünde bir portakal kabuğunun pürüzleri mesabesinde kalır. Bu döşenişin دَحْى ve طَحْى tâbirleriyle ifadesi de bunu anlatır. Nitekim karpuz ve kabak gibi sâksız olarak Arz üzerinde döşenip yayılan sebze ve nebâtâta "mutahhiye" denilir.

Bunlar hep berhayat ve insan hilkatinin mukaddimesi ve bunları idrak ile zulmetten[1] çıkıp Hâlık'ına marifet ve mûcebince ahlâk seviyesine yükselecek kābil-i ilham bir nefsin tesviyesi kaziyyesi ile alâkadar olduğunu ihtar için de buyuruluyor ki: {وَنَفْسٍ وَمَا سَوّٰيهَا} Ve bir nefse ve onu tesviye edene ۞ yani düzenine koyan Allah'a, yahut tesviye edişine. نَفْسٍ'de tenkir tefhıym veya teksir içindir. Tefhıym için olunca müfahham bir nefs-i hâs demek olur, ki hususiyeti ya şahsî veya nev'î veya cinsî olabilir. Şahsî mülâhaza olunduğu surette nefs-i Âdem veya nefs-i Muhammedî tebâdür eder. Nev'î olduğu surette mümtaz bir nevi nefis, yani sâir nüfûsa reis olmaya sâlih nübüvvete mazhar nefs-i kudsiye nev'i demek olup nüfûs-ı enbiyâya şâmil olur. Fakat bu iki takdirde kasemin gelecek olan cevâbında دَسّٰيهَا ve زَكّٰيهَا zamirlerinde istihdam [5856] gözetilmek îcâb eder.[2] Cins olduğu takdirde ise bir cins nefis, nüfûs-i hayvandan mümtaz nefs-i insânî cinsi demek olur ki cevâba bu daha mülâyimdir. Teksir için olmasını tercih edenlerin murâdı da bu olmalıdır. Yani herhangi bir nefs-i insânî murad olunmak lâzım gelir. Zira mutlak teksir kasdolunursa birçok nüfustan herhangi bir nefis demek olur. Bu ise uzvî bir bedende bir birlik ve kemâl ifade edebilen

---

1 B: "zulumâttan".

2 Edebiyatta mâlumdur ki: Bir zamir merci'inden murad olunan mânadan diğer bir mânada kullanılmış olursa ona "istihdam" tâbir olunur. Bedî'î sanatlardan sayılır. إِذَا نَزَلَ السَّمَاءُ بِأَرْضِ قَوْمٍ رَعَيْنَاهُ وَإِنْ كَانُوا غِضَابًا beyti bunun meşhur misâlidir. Şâir "bir kavmin arazisine semâ indiğinde biz o semâyı ra'y ederiz, otlatırız, o kavim öfkelenseler bile" dediği zaman evvelâ semâyı yağmur mânasına, sonra ona râci' olan رَعَيْنَاهُ zamirini ot mânasına kullanmakla istihdam yapmıştır. Bizde ıstılâhât-ı edebiyede zâhir bir lafzı iki müte'allaka göre iki mânada kullanmaya "istihdam" denilmesi de buna benzer. Nâcî'nin *Istılâhât-ı Edebiye*'sinde "Bahar erdi açıldı sevdiğim, hem fasl-ı dey hem gül" mısraı buna misâl getirilmiştir ki, "açıldı" fiili kış hakkında uzaklaşmak, gül hakkında da inkişaf etmek mânasına kullanılmıştır [Müellifin notu].

herhangi bir nefse, nefs-i hayvânî ve nefs-i nebâtîye dahi şâmil olur. Ancak mutlak kemâline sarfolunmak veya tesviye ve ilhâm-ı[1] fücur ve takvâ karîneleriyle takyid edilmek suretiyle nefs-i nâtıka-i insâniye cinsine tahsis olunabilir. Tefhıym-ı cinsî murad olunduğu takdirde ise bilhassa nefs-i insânî cinsi olan nefs-i müdrike doğrudan doğru anlaşılır. Nefis, rûh ile bedenden mürekkeb olan zat veya bedeni müdebbir olan rûhtur. Bedenin tesviyesi, hilkatinin اِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِى [el-Hicr 15/29; Sâd 38/72] müeddâsınca rûh nefhine kābil bir seviyeye getirilmesidir. Nefsin tesviyesi ise nefh-i rûh ile kemâline müsta'id olmak üzere a'zâsının ve kuvâ-yı[2] zâhire ve bâtınesinin düzenine konulmasıdır. وَمَا بَنٰيهَا، وَمَا طَحٰيهَا، وَمَا سَوّٰيهَا bu üç mevzide مَا'nin mevsûle veya masdariye olması hakkında müfessirînin iki kavli vardır. Mevsul olması doğrudan doğru fiillerin fâili olan Sâni' teâlâ'yı bildirmesi hasebiyle daha zâhir ve siyâka daha uygundur. Ancak Allah teâlâ hakkında مَا ile tâbir olunması hilâf-ı zâhir görünür. Bundan dolayı Ferrâ, Zeccâc, Müberred, Katâde ve daha birçokları [5857] masdariyye olarak binâsı, tahvi, tesviyesi diye tefsir edilmesine zâhib olmuşlardır. Bu surette gelecek فَاَلْهَمَهَا fiili de onlara ma'tuf olduğundan masdar tevilinde olarak ilhâmı demek olur. Zemahşerî'nin îrad ettiği fesad[3] vârid olmaz. Lâkin bunda da bu dört fiilin tahtında müstetir fâil zamirlerinin mercileri zikredilmemiş olması hilâf-ı zâhir olur. Zamirin merci'i hükmen mâlum bulunmak da kâfi olabilir ise de fiili ihtardan asıl maksad fâilini tezkir olduğu cihetle مَا'nın mevsul olması daha zâhir ve nazımda daha âhenklidir. مَنْ yerinde مَا denilmiş olması ise iki sebepdendir. Birisi مَا'da ibham daha kuvvetli olmak ve taaccüb mânasında da kullanılmak itibariyle "acîbü'ş-şân bânî" mânasına veya zât-ı ilâhîyi tamamıyla idrak mümkin olmadığına îmâ nüktesidir. Birisi de Allah'ı tanımayanlara bu fiillerle târif edilmek üzere "o sizin tanımadığınız Allah bunları yapan Sâni'

---

1 B: "ilhâmı".

2 B: "kuvve-i".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 759:

جعلت «ما» مصدرية في قوله «وَما بَناها» «وَما طَحاها» «وَما سَوَّاها» وليس بالوجه لقوله «فَأَلْهَمَها» وما يؤدى إليه من فساد النظم.

teâlâ'dır" demek mânasını ifade içindir. Masdariyye olduğu surette ise bu mâna dolambaçlı olarak anlatılmış olacaktır. Bundan dolayı biz de mealde mevsûlü tercih ederek tefsirde masdariyyeye dahi işaret eyledik. Görülüyor ki Güneş'ten başlayan ve gecesi gündüzü ve Arz ve semâsıyla âlemi dolaştıran kasem, âfâkī delâilden sonra nefsin idrâki delâletiyle Hâlık teâlâ'ya ircâ' edilmiştir. O Hâlık teâlâ ki nefs-i insânîyi yaratıp tesviye buyurmuş {فَاَلْهَمَهَا فُجُورَهَا وَتَقْوٰيهَا} kābiliyet vermiş de ona fücûrunu ve takvâsını ilham eylemiştir.

"**İlhâm**" aslında bir şeyi bir defada yutmak mânasına "lehm"den if'âl olup lahzada yutturmak mânasınadır. Bundan bir mânayı gönle ilkā ve telkin eylemek mânasında müte'âref olmuştur. "**Fücûr**" haktan udûl etmek, hak yolunu yarıp nizâmından çıkarak fısk u isyâna düşmektir. Bilhassa zina etmek, yalan söylemek, daha Türkçesi edepsizlik etmek mânasına ve öyle şer ve masiyet olan fiillere de ıtlak olunur. "**Takvâ**" da bunun zıddı olarak, nefsi [5858] kurtarmanın, Allah'ın vikāyesinde fenalıktan korunmanın ismidir. Neticesi korunmak olan hayr ve tâat fiillerine şâmil olur. Şu hâlde bir nefse fücûrunu ve takvâsını ilham, fücur yapmamasını ve ondan korunmasını kalbine duyurmak ve binâen'aleyh onu ikisi arasında muhtâr bırakmak mânasına zannolunabilirse de asıl mâna fücûrun fücur, yani nefse zarar, bozukluk; takvânın takvâ, yani nefsi koruma, iyi olduğunu duyurmak, binâen'aleyh fiili veya terki fücur ve şer olan işlerden sakınmak, takvâ ve hayr olan işleri yaparak korunmak lâzım geldiğini telkin eylemektir. Zira "fücur" mefhûmu zemmi ve binâen'aleyh nehyi, "takvâ" mefhûmu da medhi ve binâen'aleyh emri iktizâ eyler. Bir de "takvâ" mücerred ma'nâ-yı masdarî değil ism-i masdar olduğu için burada buna mukabil olan "fücur" dahi fücur yapmak mânasına masdar olmayıp fiili veya terki fücur olan şer ve masiyet işleri mânasına isim olmak yaraşır. Bu cihetle de fücur ve takvâyı ilham, bir nefse "bunları yap" diye ikisinin de yapılmasını ilham mânasına olmayıp, herhangi bir fiilde "şu fücurdur, şer ve masiyettir, nefsi fenalığa sürüklemektir, şu cihetle zarardır, yapma; şu da takvâdır, hayr u tâattir, fenalıktan korunuştur,

yap" diye bir nefse şer ve hayrı, kötüyü iyiyi, zarar ve menfaati beyan ve telkin ederek birinden sakınıp birini yapmak iyi olacağını duyurmak demek olur. Şüphe yok ki Allah teâlâ her nefse bir iyilik, kötülük, kâr ve zarar duygusu vermiştir. Bunun birisi netice itibariyle o nefis hakkında tehlike, birisi de kazanç ve muvaffakiyettir. Onun için insan zarardan kaçınır, kâra atılır. Bu icmal ile ilham, fıtrî olarak her nefiste umumiyetle cârîdir. Şu kadar ki insan âkıbet itibariyle hangi şeyin iyi, hangi şeyin kötü olduğunu her hususta aklıyla her zaman bilemez. Bâhusus ferdî ömrün kifayet edemeyeceği derecede uzun tecribelere mütevakkıf olan şeyleri bir nakl ü tebliğ olmadıkça hiç bilemez. [5859] Bunlar nüfûs-i mülheme-i kudsiyeye vahiy ile veya asırlarca tecribe ile bilinir. Bir de birçok insanlar iyiyi kötüyü, hak ve âtî nokta-i nazarından değil de sonu ne olursa olsun bugün için ve yalnız kendine, kendinin âcilen duyacağı zevke göre ölçer. Başkalarını kendisi gibi düşünmez, diğerlerinin elem ve zararına ehemmiyet vermez. Kendine iyi zannettiği şeyin başkalarına kötü olup olmadığını ve kendi hakkında ilerisi için dahi iyi olacak vechile haddizâtında ve Hak nazarında iyi ve kârlı olup olmayacağını hesâba almaz. Veya "gün bugündür" der, ilerisine inanmaz da birçok fenalıkları mücerred kendisine bugün için bir zevk veya fâide olduğundan dolayı yapar, birçok iyiliklerden de bugün kendine zor geldiği için kaçınır. Hâlbuki bu insan esas itibariyle elem ve lezzet, kötülük ve iyilik, şer ve hayr hislerini duymakta bulunduğu için başkalarını da kendisi gibi düşünerek hak fikriyle hareket etse ve tafsîlini bilmediği veya tecribe etmediği şeyleri bilenlerden sorsa ve bulamadığı ve tâyin edemediği takdirde de o işin kendine ait olduğunu ve zevkine hoş geldiğini veya gelmediğini bir tarafa bırakarak umûmî surette haddizâtındaki hakkını[1] düşünüp kalbine, vicdânına müracaat eylese Hak teâlâ onun kalbine onun fücur mu veya takvâ mı olduğunu ilham eyler, duyurur. Çünkü o bir şer ise mutlaka gönlü bulanır, "yapmasam iyi olur" der. Hayr ise bir itmi'nân duyar.[2] Onun için hadîs-i şerifte اِسْتَفْتِ قَلْبَكَ وَاِنْ اَفْتَاكَ الْمُفْتُونَ

1 H -"tarafa bırakarak umûmî surette haddizâtındaki hakkını".
2 H -"'yapmasam iyi olur' der. Hayr ise bir itmi'nân duyar".

"kalbine danış müftüler sana fetva verseler bile"[1] ve دَعْ مَا يريبُكَ إِلَى مَا لَا يريبُكَ "seni işkillendirecek şeyi bırak, işkillendirmeyeceğe geç"[2] buyurulmuştur. Meğer ki şerri itiyad ede ede fıtratı tamamen bozulmuş, خَتَمَ اللّٰهُ عَلٰى قُلُوبِهِمْ [el-Bakara 2/27] takımından olmuş bulunsun. Bu suretle bu âyet evvelki sûredeki وَهَدَيْنَاهُ النَّجْدَيْنِ'i [el-Beled 90/10] bir tefsir demektir. İki necd, biri şer olan fücur biri de hayr olan takvâ gayesi, hidâyet de bunları ilham ve beyan ile fücurdan nehy, takvâyı emirdir. Fücûrun [5860] hayrdan evvel zikredilmesi ise def'-i mazarrat celb-i menfaatten akdem, ta'bîr-i âharla temizleme, süslemeden mukaddem olduğu içindir. Zira maksad fücurdan tahzir, takvâya tergībdir. İşte o zikrolunan zâhirî tenvîrâtı yaratan ve onlarla beraber daha birçok nimetleri hâvî semâyı binâ eden ve Arz'ı döşeyen ve bunları ve kendini ve nîk ü bedi idrak edecek nefs-i mülhemeyi ibdâ' ve tesviye edip de ona bâtın[3] nûruyla fücur ve takvâsını ilham eyleyen Hak teâlâ'ya kasem olsun ki {قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا} o nefsi tezkiye eden kimse, yani fücurdan temizleyip takvâ ile terbiye ve tenmiye ederek feyizlendiren kimseler -diğer bir mâna ile Allah'ın öyle tezkiye ettiği nefs-i mülheme-i zekiyye- gerçek felah buldu فَادْخُلِى فِى عِبَادِى، وَادْخُلِى جَنَّتِى [el-Fecr 89/29-30] hitâbına mazhariyetle kurtulup murâda erdi. ❁ {وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا} Onu[4] tedsiye eden kimse de, yani korumayıp fücur ile tereddî ettirerek gömen dessas kimseler, yahut diğer bir mâna ile Allah'ın öyle tereddî ettirip gömdüğü nefs-i fâcire ve deniyye de gerçek hâib ve hâsir oldu. ❁ Kendini kurtaramayıp bütün hayâlleri ma'kus ve her ümidden mahrum olarak يَا لَيْتَنِى قَدَّمْتُ لِحَيَاتِى [el-Fecr 89/24] diye diye ebedî azab, kopmaz vesak[5] içinde hasret ve hüsrâna düştü gitti. Ekser müfessirînin beyânına göre kasemlerin cevâbı bu iki cümledir. Asl olan cevâbında لقد denilmek ise de kasem uzamış

---

1 Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kūtü'l-kulûb,* I, 262. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 228; Ebû Nuaym, *Hilye*, IX, 44.

2 Tirmizî, Kıyâmet, 60:

عن أبي الحوراء السعدي قال: قلت للحسن بن علي: ما حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم؟ قال: حفظت من رسول الله صلى الله عليه وسلم: دع ما يريبك إلى ما لا يريبك، فإن الصدق طمأنينة، وإن الكذب ريبة وفي الحديث قصة.

3 H ve B: "bütün".

4 B: "Ona".

5 B: "vüsuk".

olduğu için لام hazf olunmuştur. Buna göre bu sûrenin rûhu ve bütün mâ-sîka-lehi bu iki cümlede fezleke edilmiştir.

Yukarıdan beri defa'ât ile geçtiği üzere "tezkiye" keskin ze (ز) ile zekâtın aslı olan "zekâ"dan tef'îldir.[1] Bu ise "arılık"[2] dediğimiz temizlik, paklık, tahâret mânasıyla artıp büyümek demek olan "nemâ", feyz u bereket mânasınadır. [5861] Binâen'aleyh ز ile "tezkiye" tathir ve tenmiye, temizlemek ve feyizlendirip büyütmek ve temize çıkarmak mânalarına gelir. Bu suretle "nefsi tezkiye" tâbiri başlıca üç mânada kullanılır:

Birincisi[3], onu kirletecek küfür, cehalet, kötü hisler, yanlış itikadlar, fena ahlâklar gibi fücurdan temizlemek.

İkincisi, temizleyip koruyarak iman, ilm ü irfan, iyi, hayırhâh hisler, güzel, ilâhî ahlâk gibi takvâ hasletleriyle terbiye edip ilâhî tecelliyâta mazhar olarak, muhîtine zekât verecek, hayr u bereket neşredecek vechile feyizlendirmektir ki, bu iki mâna ile nefsi tezkiyeye çalışmak, onu yaratanın bir hakkı olmak üzere insanın vazifesi ve menfaati muktezâsıdır. Onun için kesbi itibariyle insana ve sebebiyeti itibariyle mürşid ve muallim gibi âharîne ve takdîr u tevfik ve halkı itibariyle Allah'a nisbet olunur. Burada zâhir olan mâna da budur.

Üçüncüsü, tezkiye-i nefs, nefsin temizliğini takdir veya son derece feyz ü nemâsına ermiş olduğuna hükmetmek suretiyle temize çıkarmak, övmek mânasına gelir. Nitekim şâhidi tezkiye etmek bu mânadandır. İnsanın bu mâna ile nefsini tezkiyeye hakkı yoktur. Henüz âkıbetini görmeyen ve sırr-ı kaderi bilmeyen insan için böyle bir iddia ve temedduh gurur ve cehalet ile sukûttur. Ve'n-Necmi Sûresinde فَلَا تُزَكُّوا اَنْفُسَكُمْ هُوَ اَعْلَمُ بِمَنِ اتَّقٰى [53/32] diye insanların kendilerini tezkiyeden nehyolunmaları bu mâna iledir. Onun için burada bu mâna mülâhaza olunacak olursa مَن nefisten ibaret زَكّٰى'nın fâili, tahtında müstetir

1 Keskin ze ile زكا ve زكاة'ı ذال ile olan ذكا ve ذكاة zannetmemelidir. ذال ile ذكا، ذكاة ateş pek alevlenmek mânasına ve bundan akıl keskinliği, "intelligence" mânasına, bir de kesmek boğazlamak mânasınadır. Böyle ذال ile "tezkiye" de pek alevlendirmek ve iyi boğazlamak mânalarına* gelir [Müellifin notu].
* H ve B: "mânasına".

2 H: "ârîlik".

3 M ve B: "Birisi".

هُوَ zamiri onu tesviye ve ilhâma mazhar eyleyen Allah'a, ها zamiri nefisten ibaret olan مَنْ'e râci' râbıta olarak "Allah'ın tezkiye ettiği nefis felah buldu" diye anlamak lâzım gelir. Evvelki mânada ise مَنْ insan, زَكّٰى'nın fâili ona râci', هُوَ zamiri râbıta, ها zamiri de nefse râci' olarak "Nefsini tezkiye eden insan, felah buldu" diye anlamak da [5862] kâfidir. Mütebâdir olan da budur. Mu'tezile bu mânada ısrar etmek istemişlerse de Ehl-i Sünnet ikinci vechi de tecviz etmişler, her[1] mânasıyla tezkiyenin Allah'a isnâdı daha doğru olduğunu söylemişlerdir. Onun için mealde iki veche de muhtemil bir surette ifade edilmiş, tefsirde iki vecih dahi gösterilmiştir. Fi'l-vâki' insanın nefsini, rûhunu tezkiyeye çalışması sonunda menfaati kendine ait olan bir vazifesidir. İnsan iradesini buna sarfetmekle اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7] mûcebince Allah'a hizmet ederek Allah'ın nusretine erer. İmam Ahmed ve İbn Ebî Şeybe ve Müslim ve Nesâî Zeyd b. Erkam'dan rivayet etmişlerdir ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem اَللّٰهُمَّ آتِ نَفْسِي تَقْوَاهَا وَزَكِّهَا أَنْتَ خَيْرُ مَنْ زَكَّاهَا أَنْتَ وَلِيُّهَا وَمَوْلَاهَا "Allahım, benim nefsime takvâsını ver ve onu tezkiye buyur, Sen onu tezkiye edenlerin en hayırlısısın. Sen onun velîsi ve mevlâsısın" diye dua ederdi.[2] Taberânî ve daha bazılarının İbn Abbas'tan rivayetinde de Aleyhissalâtü vesselâm bu âyeti tilâvet eylediği zaman vakfeder ve bu duayı söylerdi.[3] Bundan ve Buhârî ve Müslim ve Ebû Dâvûd'da buna müte'allik rivayet olunan bazı hadislerden dolayı bazıları bu mânanın daha müreccah olduğunu ve bu surette بَنٰيهَا، سَوّٰيهَا، اَلْهَمَهَا، زَكّٰيهَا fiillerinin hepsinde fâil zamiri yeknesak olarak Allah teâlâ'ya râci' olacağı cihetle nazmın daha mütenâsık olacağını söylemişlerdir. Lâkin asıl mesele insanın kendisi hakkında kendi kesbiyle mes'ûliyetini anlatmak olduğu cihetle evvelki vecih daha müfiddir. Resûlullah'ın dua etmesi de kesbi cümlesindendir. مَنْ دَسّٰيهَا da böyledir.

---

1 M: "hem".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 371; Müslim, Zikr, 73; Nesâî, İsti'âze, 13.

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XI, 106:

عن ابن عباس قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا مر بهذه الآية «ونفس وما سواها فألهمها فجورها وتقواها» وقف ثم قال: اللهم آت نفسي تقواها أنت وليها ومولاها وخير من زكاها.

“**Tedsiye**” “tezkiye”nin zıddıdır. “Desv”, bir şey neşv ü nemâ bulmayıp bodur ve cılız kalmak ve gizlenmek mânalarınadır. Bundan tef‘îl olan “tedsiye” de bir kimseyi desîse ile iğvâ edip ifsad eylemek mânasına gelir. Ma‘amâfîh demişlerdir ki bu kelimenin aslı “dess”den müştak “tedsîs”tir. Muzâ‘af[1] olduğu için mâzîsi “dessese”de üçüncü sin تقضض البازي yerinde تقضي البازي gibi harf-i illete kalb [5863] edilmiş, “dessâ” olmuştur. “Dess” ve “dissîsâ” bir şeyi bir şeyin altına gömüp gizlemek ve toprağa gömmek mânasınadır. Bizim “desîse” tâbirimizin aslı “dissîsâ” masdarıdır. “Desîs” hiçbir ilaç ile def‘ olunmayan[2] koltuk kokusuna ve casusa ve küle gömülüp kebap olmuş ete ıtlak olunur. “Dessâs” da bir nevi habis yılana denir. İşte “tedsîs” ve “tedsiye” bu mânalarla alâkadar olarak çok dess ve desîse yapmak, bir şeyi desîse ile bozup fenalaştırmak ve pek örtüp gizlemek, gömmek mânalarını ifade eder. Şâir demiştir ki:

وَأَنْتَ الَّذِي دَسَّسْتَ عَمْرًا فَأَصْبَحَتْ حَلَائِلُهُ مِنْهُ أَرَامِلَ ضُيَّعَا[3]

“Ve sen osun ki Amr'ı berbat ettin gömdün de halîleleri ondan dul oldular dağıldılar.” Demek ki nefsi tedsiye rûhu fezâil ile tezkiye etmeyip fısk u fücur ve kötü ahlâk ile fesâda vermek, sonunda kokup gömülmeye mahkum süflî beden kirleri, katı behîmî gayeler, riya gibi şeytânî ve zulmânî hislerle tefessüh ettirerek maddiyyâta defnetmek ve âhirette küle gömülmüş desîs kebab gibi cehennem ateşine kapatmaktır. İlhâm-ı ilâhî ile tezkiyenin, nûr-ı nehâr ve semâya, tedsiyenin zulmet-i leyl ile Arz'a münasebeti de[4] âşikârdır. Allah'ın fıtrat-ı beşere nefhetmiş olduğu o rûhu, o ilâhî nûru böyle gömmek ise ne büyük haybet, ne büyük hüsrandır. Bunu bir misâl ile tavzih için buyuruluyor ki:

{كَذَّبَتْ ثَمُودُ بِطَغْوٰيهَا} ilh... ❁ Mükerreren geçtiği üzere Semûd Arab-ı bâideden, yani tamamen helâk ve munkariz olmuş ve helâkleri kıssası dillere destan olarak kalmış meşhur bir kavimdir. Müte‘addid sûrelerde

---

1 B: “Muzâri‘”.
2 M: “olmıyan”.
3 H, M ve B: “صيعا”.
4 H -“de”.

beyan olunduğu üzere Allah teâlâ onlara peygamber olarak Sâlih aleyhisselâm'ı ba'ʿs buyurmuş; sıdkına âyet, mucize istediklerinde هٰذِهٖ نَاقَةُ اللّٰهِ لَكُمْ اٰيَةً فَذَرُوهَا تَأْكُلْ فٖى اَرْضِ اللّٰهِ وَلَا تَمَسُّوهَا بِسُٓوءٍ فَيَأْخُذَكُمْ عَذَابٌ اَلٖيمٌ [el-Aʿrâf 7/73] buyurulduğu vechile bir Allah nâkası, hârikulâde bir dişi deve âyet olarak gösterilmiş ve لَهَا شِرْبٌ وَلَكُمْ شِرْبُ يَوْمٍ مَعْلُومٍ [eş-Şuʿarâ 26/155] [5864] mûcebince onun suvarılmasına münâvebe suretiyle bir gün tahsis olunmuş ve Allah'ın arzında yayılmak üzere bırakılması ve kötülükle dokunulmaması, dokunulduğu takdirde elîm bir azab geleceği haber verilmiş idi ki, devenin hilkati bir âyet olduğu gibi bu haber de bir âyet oluyordu. O kavim buna inanmamış, tekzib ile karşılamış idi. Yalan bir fücur olduğu gibi hak ve sâdık olan bir[1] haberi tekzib etmek de bir fücur, bir yalan; bir peygamberin ihbârını tekzib ise onu gönderen Allah'a küfürdür. "Daʿvâ" vezninde "tağvâ" tuğyan, azgınlık mânasına masdardır. Kayaları kesip biçen Semûd kuvvetlerine güvenerek tuğyanları sebebiyle peygamberlerine inanmayıp tekzib ettiler {اِذِ انْبَعَثَ اَشْقٰيهَا} en şakīleri atılıp kıyam ettiği sıra ❁ yani o tekzîbin zâhirî alâmeti o vakit oldu. İçlerinden en azgın bedbahtları olan birisi ki Kudar b. Sâlif diye meşhurdur, o azâb vaʿîdini tekzib ederek nâkayı tepelemeye kıyam ettiği sıra zâhir oldu. Bütün kavim de onu ve maiyyetini menʿ etmeyip sükût ettikleri ve bıraktıkları cihetle onlar da onun gibi tekzib etmiş ve tuğyanda ona iştirak eylemiş oldular. {فَقَالَ لَهُمْ رَسُولُ اللّٰهِ} O vakit Allah'ın Resûlü, yani Sâlih aleyhisselâm (وَاِلٰى ثَمُودَ اَخَاهُمْ صَالِحًا [Hûd 11/61]) onlara şöyle demişti {نَاقَةَ اللّٰهِ} ❁ tahzir üzere mansub[2] olmakla fiili mahzuftur. Yani sakının, dokunmayın Allah'ın nâkasına, peygamberine âyet kıldığı deveye {وَسُقْيٰيهَا} ve onun sukyâsına ❁ gününde onun iskāsına, suvarılmasına mahsus olan suyuna da dokunmayın {فَكَذَّبُوهُ} fakat o eşkā ve maiyyeti ve dolayısıyla o kavim o Allah'ın resûlünü tekzib ettiler ❁ söylediklerine, o tahzir ve inzâra inanmadılar {فَعَقَرُوهَا} da onu, o nâkayı devirdiler ❁ vurup öldürdüler.

---

1 H -"bir".
2 H ve M: "mensub".

[5865] "**Akr**"ın aslı bir hayvanın ayaklarını biçip yıkarak öldürmektir. {فَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ رَبُّهُمْ بِذَنْبِهِمْ} Rableri de üzerlerine o günahlarıyla bir demdeme ediverdi. ❁ Hışmını bası basıverdi, azâbını tatbik ediverdi; فَاَخَذَتْهُمُ الصَّيْحَةُ [el-Hicr 15/73-83; el-Mü'minûn 23/41], فَاَخَذَتْهُمُ الرَّجْفَةُ [el-A'râf 7/78, 91; el-Ankebut 29/37], فَاَخَذَتْهُمْ صَاعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ [Fussilet 41/17] buyurulduğu üzere bir sayha, bir recfe, bir hûn azâbı yıldırımla çarpıp yere sererek hepsini kırdı geçirdi. {فَسَوّٰيهَا} Hem de onu müsâvî yaptı ❁ o demdemeyi, o azâbı yalnız en şakīlerine ve bilfiil onun maiyyetinde bulunanlara değil, Sâlih'e iman etmeyen, sükût ve terk ile o eşkāya iştirak etmiş bulunanların hepsine, çoluğuna çocuğuna[1] ale's-seviyye[2] tatbik etti, hepsini düpedüz kökünden helâk etti, yahut yeri üzerlerine geçirip düzleyiverdi. Bu tesviye de evvelki tesviyenin bir mukabili demektir.

"**Demdeme**" beyan olunduğuna göre دَمَّ fiilinden mükerrerdir. "Demme" tılâ etmek, yani boya veya yaldız sürmek, badana yapmak, gemiyi zift ile kalafatlamak gibi bir şeyi bir şeye sürüp sıvamaktır. Yeri düzlemek ve bir kimseye şiddetli azab etmek ve bir adamın başını ezmek ve halkı kırıp geçirmek mânalarına gelir. "Demdeme" bunun mükerreri olarak katlısını yapmaktır ki fiilde birbiri ardınca bir tekerrür ile her tarafından kaplayacak bir ihâta ve kuvvet ifade eder. دَمْدَمَ عَلَيْهِ الْقَبْرَ denilir ki, "kabri üzerine yıkıp basa basa tamamen intibak ettirdi" demektir. *Sıhâh-ı Cevherî*'de der ki: دَمْدَمْتُ الشَّيْءَ أَلْزَقْتُهُ بِالْأَرْضِ وَطَحْطَحْتُهُ yani bir şeye demdeme yaptım demek onu yere yamadım[3] ve sürte sürte ezdim demektir.[4] *Kāmûs*'ta دَمْدَمَ الْقَوْمَ وَدَمْدَمَ عَلَيْهِمْ طَحَنَهُمْ فَأَهْلَكَهُمْ kavme demdeme etti, üzerlerine demdeme yaptı, onları öğüttü de ihlâk etti demektir[5] ki mükerrer tılâ mânasından me'huzdur. Kezâlik hışm u gazab mânasına gelir, أَخَذَتْهُ الدَّمْدَمَة denilir ki "onu hışım tuttu" demektir. Hışm u gazabla homurdanarak söz söylemek [5866] mânasına da gelir, دَمْدَمَ عَلَيْهِ "ona karşı

1 M ve B: "hepsini, çoluğunu çocuğunu".
2 H -"ale's-seviyye".
3 M (ilk baskı): "yamdım".
4 Cevherî, *es-Sıhâh,* V, 1921.
5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1108.

gazablı gazablı gürleyerek söyledi" demektir.[1] Müfessirîn burada başlıca mükerrer sıvama ve kabri tamamen bastırma mânasından; günahlarını başlarına geçirip üzerlerine hışımla azâbı tatbik etmek ve istîsâl ile helâk eylemek, kırıp geçirmek mânalarına tefsir etmişler. فَسَوّٰيهَا'daki هَا zamirinin de işaret ettiğimiz vechile "demdeme" masdarına veya o karîne ile "arz"a râci' olduğunu söylemişlerdir ki, birisi azâbın ale's-seviyye hepsine ta'mîmini, birisi de o demdemenin yere geçirilmek suretiyle olduğunu ve sakin oldukları yerlerinin başlarına geçmiş düpedüz bir harabeye çevrildiğini veya helâkleriyle arzın düzeltilmiş bulunduğunu ifade eder. "Demdeme"ye rücû'u daha zâhir ve şu zamire de muvâfıktır: {وَلَا يَخَافُ عُقْبٰيهَا} Ve O, onun âkıbetinden korkmaz ❁ yani Allah yaptığı ukūbetin âkıbetinden, "acaba sonunda bir zarar veya mes'ûliyet gelir mi?" diye endişe edecek değildir. O sonunda yaptıklarının hesâbını vermeye mecbur olan ve ona göre verdiği cezâlarda, ettiği ikāblarda âkıbetinden korkması lâzım gelen mahluk mülûk ve hükkâma benzemez. Çünkü O'nun mâ-fevkinde O'nu mes'ul edecek, O'na bir zarar verebilecek hiçbir kuvvet ve kudret yoktur; O Zât-ı Hak'tır. Her şeye kendisinden ehak, her ne yapsa hakkıdır.[2] Bütün mülk O'nun olduğu için mülkünde لَا يُسْـَٔلُ عَمَّا يَفْعَلُ [el-Enbiyâ 21/23], فَعَّالٌ لِمَا يُرِيدُ [Hûd 11/107; el-Bürûc 85/16] olarak dilediğini yapar, kimsenin itiraz ve müdahaleye hakk u salâhiyeti olmadığı gibi zerrece bir zarar edebilmek ihtimâli de yoktur. O helâk ettiği mahlûkātın daha iyisini yaratmaya ve helâklerinden sonra da onlara dilediği sevab ve ikābı yapabilmeye kādir olduğu için O'nun ihlâkı kendi hakkında bir zarar teşkil etmeyeceği gibi başkası hakkında bir zulüm değil, mahz-ı adl ü hak olur. Zira Zât-ı Hakk'ın fevkinde bir hak mi'yâr ve mebde'i yoktur. O nefisleri önce tesviye edip yaratan Allah onları bu suretle umûmî olan günahlarından dolayı ikābda tesviye etmekle bir [5867] haksızlık değil, adalet yapmış olur. Bu îzâha göre vâv istînâfiye olarak لَا يَخَافُ zamiri "Rabb"e râci'dir. Cümle mahlûkun mes'ûliyetini Hâlık'ın lâ-yüs'elü ammâ yef'al olduğunu takrir ile

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 286.
2 B -"O Zât-ı Hak'tır. Her şeye kendisinden ehak, her ne yapsa hakkıdır".

ukūbetinin şiddetiyle beraber hakkāniyetini tavzih ve tesviyeden hatıra gelebilecek mahzur tevehhümünü def'dir. Allah teâlâ hakkında korku asla mutasavver olamayacağı için bu ifade onların Allah indinde zillet ve hakāretlerini tasvir için bir isti'âre-i temsîliye olduğu da söylenmiştir. Bundan başka burada diğer iki vecih daha söylenmiştir.

İkincisi: لَا يَخَافُ zamirinin "Resûl"e râci' olmasıdır ki "o Resul ne oldu?" suâl-i mukadderine karşı, "o Resul bu ukūbetin âkıbetinden korkmaz, zira o onları tahzir etmiş, risalet vazifesini yapmış olduğu için ona[1] korku ve mes'ûliyet yoktur" demek olup, فَلَمَّا[2] جَٓاءَ اَمْرُنَا نَجَّيْنَا صَالِحًا وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا مَعَهُ بِرَحْمَةٍ مِنَّا [Hûd 11/66] mazmûnuyla nüfûs-ı zekiyyenin felâhına misâl olur.

Üçüncüsü de Süddî, Dahhâk, Mukātil ve Zeccâc'ın kavillerince vâv hâliye olarak zamir "eşkā"ya râci' olmaktır.[3] "Hâlbuki o eşkā yaptığı cinayetin âkıbetinden korkmuyordu" demek olur. Müfessirînin bazısı, kasemin cevâbı bu Semûd kıssasının medlûlü olmak üzere sûrenin âhirinde mukadder olduğuna kāil olmuşlardır. Buna göre sûrenin asıl mâ-sîka-lehi hâsıl-ı mâna şu olur: Şems'e ve duhâsına ilh... kasem olsun ki sizin içinizden Resûlullah'ı tekzib edenlere azâbı muhakkaktır. Evvelki vecihte ise قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا، وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا kübrâ makāmında asıl cevap olup bu kıssa onu misâl ile isbat ve teyid olduğundan netice[4] şöyle tefrî' edilmek lâzım gelir: İşte Allah'ın ilham ve hidâyetine ittibâ' edip nefislerini takvâ ile tezkiye edenler felah bulduğu gibi, tezkiye etmeyip de bilakis fücur ve masiyet ile ifsad etmiş olanlar Allah'ın resûlünü tekzib edip şakīlerine ittibâ' eden ve o yüzden günahlarıyla helâk olup giden Semûd gibi Resûlullah'ı tekzib ve azgınlara ittibâ' ederek kendilerini âkıbet azâba mahkum edip [5868] hâib ve hâsir olurlar. O hâlde Allah'ın

---

1 H -"ona".
2 H, M ve B: "ولما".
3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 490. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 80:
وقال السدي والضحاك ومقاتل والزجاج وأبو علي: الواو واو الحال والضمير في يخاف عائد على أشقاها أي انبعث لعقرها وهو لا يخاف عقبى فعله لكفره وطغيانه
4 H -"netice".

Resûlüne ve nûru olan Kur'ân'a iman ve ittibâ' ve nefislerinizi takvâ ile tezkiye ve tenmiyeye çalışınız ki felah bulasınız. Denilmiş ki bilhassa Semûd kıssasıyla vaaz, ilk muhatab olan Arapların diyarlarına yakın olduğu içindir. Tevil ve işaret nokta-i nazarından da denilebilir ki bu kıssanın tahsîsi, çünkü bunda nâkatullah bedene, Sâlih rûha, sükyâsı marifete işaret olduğuna göre Semûd kıssası nefs-i insâniyenin ahvâline münasib, bu sûre de nefsin saadet ve şekāvetteki merâtibini beyan siyâkında olduğu için bilhassa bu kıssa zikrolunmuştur.[1]

---

1 H +"otuzuncu cüzden birinci kısmın hitâmı".

[5869]

سورة الليل مكية وهي احدى وعشرون آية

LEYL SÛRESİ

Ve'l-Leyli Sûresi Mekkîdir. Ancak Ali b. Ebî Talha Medenîdir demiş, bazısı Mekkî ve[1] bazısı Medenîdir de denilmiş.

Âyetleri: Hilâfsız yirmi birdir.

Fâsılası: ا harfidir.

Sebeb-i nüzûlü: Cumhur, Hazret-i Ebû Bekir radıyallâhu anh şânında nâzil olduğunu söylemişlerdir. Bu İbn Mesud ve İbn Abbas ve gayrilerinden esânîd-i sahîha ile rivayet olunmuştur.[2] Süddî Ebû Dehdah-ı Ensârî radıyallâhu anh hakkında nâzil olduğunu söylemiştir, şöyle ki: Bir münafığın evinde bir hurma ağacı vardı, ondan civarında bulunan yetimlerin hânesine bazı "belah"[3] ben düşmüş alaca hurma koruğu düşerdi, o münafık gider onu onlardan alırdı. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ona "onu o yetimlere bırak, onun bedeline sana cennette bir nahle var" buyurmuştu, o dinlemedi. Bunun üzerine Ebû Dahdah onu bütün hâiti ile satın aldı, "ben o cennetteki nahleye bunu o yetimlere hibe edeceğim" dedi, Aleyhissalâtü vesselâm da "yap" buyurdu. Binâen'aleyh onu hibe etti, bu sûre nâzil oldu demiştir.[4] Bazıları da وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقٰى...الخ Ebû Bekir hakkında nâzil oldu demiş, [5870] mâ'adâsından sükût eylemiş, bazı müfessirînden de bunun mücma'un

---

1 B -"ve".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 365. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 471, 479; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3440; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 181; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 492:

فالجمهور على أنها نزلت في شأن أبي بكر الصديق رضي الله تعالى عنه، وروي ذلك بأسانيد صحيحة عن ابن مسعود وابن عباس وغيرهما

3 Hurmanın altı mertebesi vardır: tal', sonra hilâl, belah, büsr, rutab, temr [Müellifin notu].

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 365. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 459-460; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 90:

وقال السدّي: إنها نزلت في أبي الدحداح الأنصاري وذلك أنه كان في دار منافق نخلة يقع منها في دار يتامى في جواره بعض بلح فيأخذه منهم فقال له صلّى الله عليه وسلم: دعها لهم ولك بدلها محل في الجنة، فأبى فاشتراها أبو الدحداح بحائطها فقال للنبيّ صلّى الله عليه وسلم: أهبها لهم بالنخلة التي في الجنة. فقال صلّى الله عليه وسلم: افعل، فوهبها فنزلت.

aleyh olduğu naklolunmuştur. Râzî Kaffâl'den naklen demiştir ki: "Bu sûre Hazret-i Ebû Bekir ve müslimîne infâkı ve Ümeyye b. Halef ve buhl ü küfrü haklarında nâzil oldu. Böyle olmakla beraber mânaları umûmîdir. Baksanıza, evvelinde اِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتّٰىۜ âhirinde فَاَنْذَرْتُكُمْ نَاراً تَلَظّٰى buyurulmuştur."[1] Ümeyye b. Halef yerine Ebû Süfyan b. Harb diyenler de vardır.[2]

وَالشَّمْسِ وَضُحٰيهَا'dan sonra bu sûrenin leyl ü nehâra kasem ile başlaması pek mütenâsib olduğu gibi, ondaki قَدْ اَفْلَحَ مَنْ زَكّٰيهَا. وَقَدْ خَابَ مَنْ دَسّٰيهَا mazmûnunu bunda bir nevi tafsil[3] vardır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰىۙ ﴿١﴾ وَالنَّهَارِ اِذَا تَجَلّٰىۙ ﴿٢﴾ وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰىۙ ﴿٣﴾ اِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتّٰىۜ ﴿٤﴾ فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى وَاتَّقٰىۙ ﴿٥﴾ وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰىۙ ﴿٦﴾ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰىۜ ﴿٧﴾ وَاَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنٰىۙ ﴿٨﴾ وَكَذَّبَ بِالْحُسْنٰىۙ ﴿٩﴾ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرٰىۜ ﴿١٠﴾ وَمَا يُغْنٖى عَنْهُ مَالُهُٓ اِذَا تَرَدّٰىۜ ﴿١١﴾ اِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدٰىۘ ﴿١٢﴾ وَاِنَّ لَنَا لَلْاٰخِرَةَ وَالْاُولٰى ﴿١٣﴾ فَاَنْذَرْتُكُمْ نَاراً تَلَظّٰىۚ ﴿١٤﴾ لَا يَصْلٰيهَٓا اِلَّا الْاَشْقٰىۙ ﴿١٥﴾ اَلَّذٖى كَذَّبَ وَتَوَلّٰىۜ ﴿١٦﴾ وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقٰىۙ ﴿١٧﴾ اَلَّذٖى يُؤْتٖى مَالَهُ يَتَزَكّٰىۚ ﴿١٨﴾ وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰىۙ ﴿١٩﴾ اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰىۚ ﴿٢٠﴾ وَلَسَوْفَ يَرْضٰى ﴿٢١﴾

[5871] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun bürürken o geceye (1) ve açıldığı zaman o gündüze (2) ve erkeği dişiyi yaratana (3) ki sizin sa'yiniz dağınıktır (4). Bundan böyle amma her kim vergi verir korunur (5) ve hüsnâyı tasdik eylerse (6) Biz onu yüsrâya (en kolayına) kolaylayacağız (7). Ve amma her kim

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 181:
قال القفال رحمه الله: نزلت هذه السورة في أبي بكر وإنفاقه على المسلمين وفي أمية بن خلف وبخله وكفره بالله إلا أنها وإن كانت كذلك لكن معانيها عامة للناس، ألا ترى أن الله تعالى قال: «إن سعيكم لشتى» وقال: «فأنذرتكم نارا تلظى».

2 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 721; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 492.

3 H: "tafsîli".

bahillik eder ve istiğnâ gösterir (8) ve hüsnâyı tekzib eylerse (9) onu da usrâya (en zoruna) kolaylayacağız (10). Ve yuvarlandığı zaman onu malı kurtaramayacak (11). Her hâlde doğruyu göstermek Bize (12) ve her hâlde sonu da Bizim önü de (âhiret de dünya da) (13). Ben size bir ateş haber verdim ki köpürdükçe köpürür (14). Ona ancak en şakī olan yaslanır (15). O ki tekzib etmiş ve tersine gitmiştir (16). O en müttakī olan ise ondan uzaklaştıkça uzaklaştırılacaktır[1] (17). O ki malını verir, tezekkî eder (18) ve onda hiç kimsenin mükâfat edilecek bir nimeti yoktur (19). Ancak Rabb-i a'lâsının rızâsını aramak için verir (20). Ve elbette o rızâya erecektir (21).

{وَالَّيْلِ} ❁ Bu sûrenin evvelindeki kasemler, evvelki sûredeki kasemlerin bir telhîsi olmakla beraber tertîbi itibariyle ayrıca şâyân-ı dikkattir. Orada nûrdan zulmete geçerek, fenâ ve insilâh âleminden mârifetullaha ve ma'rifet-i nefse gidiş yolu gösterilmiş ve zulümât-ı bedende kalanlara sonunda haybet ve hüsran ile kıssa-i Semûd zikredilmiş idi. Burada ise zulmet-i [5872] fenâdan nûr-ı şuhûda doğru tecellî, tezekkî ve nemâ ile bekā-billâha gidilecek ve sonunda rızâya erilecektir. O bir inzar ile nihâyet bulmuştu, bu inzar ile başlayıp tebşîre doğru gidecektir. Evvelki sûre helâk ve ukūbet ihtârıyla hitam bulduğu için bu sûreye leyle kasem ile başlanıp nehârın tecellîsine ve hilkatin erkek ve dişi ile inkişâfına ve mesâînin ihtilâfına geçilmesinde وَلَا يَخَافُ عُقْبٰيهَا ihtârının bir vechini de tavzih vardır. Bir kavmin ve hatta bütün âlemin helâk ve fenasıyla Hâlık'a bir eksiklik, bir ziyan gelmez, O'nun kudretine bir tevakkuf ârız olmaz. O geceyi gündüz yapar ve dilediği gibi erkeği dişiyi yine yaratarak hilkate inkişaf verir. Bu münasebetle zulmetten nûra, inzardan tebşîre doğru gidilmek ve bişâret yolu gösterilmek üzere evvelâ leyle kasem olunmuştur ki âfâkī, enfüsî zulmete işarettir. Onun için şu kayd ile takyid olunmuştur: {إِذَا يَغْشٰى} Bürürken veya bürüyeceği zaman ❁ yani karanlığıyla Güneş'i veya gündüzü veya örtebileceği her şeyi ile âfâkı ve hatta gam u kasveti وَهُوَ الَّذٖى يَتَوَفّٰيكُمْ بِالَّيْلِ [el-En'âm 6/60]

1 H: "uzaklaşacaktır".

buyurulduğu üzere vefat mânasında olan nevm ü gafleti ile gözleri ve gönülleri bütün şuur ve enfüsü sarıp bürüyor, kaplıyor olduğu hâle veya kaplayacağı istikbâle; hâsılı hâlde ve istikbalde insanı farktan cem'e, kesretten halvete, şuhuddan fenâya götürmek üzere hücum ettiği veya edeceği koyu şiddetli hengâme ki tamamen istîlâ etmiş bulunursa fenâ-i küllî içinde istiğrak hâsıl olur. Bununla evvelki sûredeki وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰيهَا'ya [eş-Şems 91/4] işaret edilmiş olmakla beraber mef'ûlün hazfinde daha ziyade bir ta'mîm ve ibham ile tehvil vardır. Binâen'aleyh "leyl"in lâmı cinse masruf olarak gece cinsinin böyle bir lahzasına veya ahde mahmul olarak hakîkî ve mecâzî bütün mânasıyla en müdhiş gecelerin böyle bir savleti hengâmına işaret olabilir. اِذَا tahakkuk ifade etmek ve muzâri' hâl ve istikbâle muhtemil olmak itibariyle bu hâlde veya istikbalde tahakkukuna da tenbih [5873] olunmuştur. Bu vechile bunda Semûd'un helâki sırası gibi bir beldenin veya bir kavmin battığı, batacağı esnada saran âsâr-ı gazab ve âlâmı hikâye-i hâl suretinde bir ihtar ve ale'l-umûm hâb u gaflet veya şiddet ü kasvet ve bâhusus bi'set-i seniyye sıralarında dünyayı sarmış bulunan devr-i cehalet hâline ve istikbâle ait olmak üzere de sekerât-ı mevt veya kıyamet ahvâline[1] işaret dahi vardır. Bu kayıd gösteriyor ki leyl ile hâdisât ve mümkinâtta aslolan 'adem-i aslîye değil, bilhassa sonradan ârız olan veya olacak olan fenâ hâlinde 'adem-i ârızî zulmetine kasem olunarak evvelemirde onun bir tahakkukuna nazar-ı dikkat celbolunmuştur ki, bu lahza eşyâda كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ. وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/26-27] ve كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88] âyetlerinin okunduğu lahzadır. Bunu okuyanlar hükm-i fenâdan geçip vech-i bekâya giderler. Onlara o lahza-i fenâdan nûr-i vahdetle şühûd-ı bekā tecellî eder, bu vechile zulmetten nûra götürülmek üzere buyuruluyor ki:

{وَالنَّهَارِ اِذَا تَجَلّٰى} Ve nehâra kasem olsun tecellî ettiği vakit. ❁ Evvelki sûrede nehârın Şems'i tecliye ettiği vakte kasem edilmişti. Bunda ise

1 H -"ve istikbâle ait olmak üzere de sekerât-ı mevt veya kıyamet ahvâline".

nehârın kendi tecellîsine kasem edilmiştir.[1] Bunda hak güneşinin vahdetle tecellîsine ve İslâm'ın zuhûruna işaret vardır. يَغْشٰى ve تَجَلّٰى zamirleri zâhiren biri "leyl"e biri "nehâr"a râci' olmakla beraber, hakikatte ikisi de Hâlık teâlâ'ya râci'dir. Gaşy O'nun, tecellî O'nundur. Bundan dolayı kasemi O'na ircâ' ederek buyuruluyor ki:

{وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى} Ve erkeği dişiyi yaratan o büyük kudret sâhibi Hâlık'a ❁ yahut "mâ" masdariye olduğuna göre yaradışına. Bunda tecellînin vahdetten kesrete seyrine, ve evvelki sûrede tesviyesi geçen nefsin erkek ve dişiye tenevvü'üne ve bu hitapların ikisine de şümûlüne, ve yokları var eden ve çoklukları birleştirerek tanzim ve tesviye eyleyen Hâlık'ın birliğine ve hayatta fâiliyet[2] ve [5874] kābiliyetle izdivac ve ictimâ' nizâmının ehemmiyetine tenbih vardır. Bundan dolayı sa'y ü amelde teşettütten tahzir ile tevhid ve intizâma teşvik için kasemin cevâbında buyuruluyor ki:

{اِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتّٰى} Sizin sa'yiniz müteşettittir. ❁ Yani mesâîniz birbirini tutmaz surette müteferrik, dağınık, nizamsızdır. Hâlbuki hayat ve felah nizâm-ı tevhid ile te'âvün ve ictimâ'a merbuttur. Nitekim وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا [Âl-i İmrân 3/103] buyurulmuştur. Yahut sa'yleriniz çok farklıdır. Kimi iyi çalışır kimi kötü, kimi yüksek kimi aşağı, kimi imanlı kimi imansız.

"**Şettâ**" "şetît"in cem'i olup müteferrik, dağınık, perâkende ve perişan mânasınadır. Müfessirîn burada bunu hükümleri muhtelif, birbirinden uzak, kimi iman ve itaat ve hasenât gibi hayr u hidâyet, kimi küfr ü isyan ve seyyiât gibi şerr ü dalâldir meâlinde tefsir etmişlerdir. Çünkü gayeleri, hükümleri muhtelif olan sa'ylerin hâsılı ayrılık, perişanlıktır. Hayra koşan şerre koşandan elbette ayrılır. Bu surette mâna اَفَمَنْ كَانَ مُؤْمِنًا كَمَنْ كَانَ فَاسِقًا لَا يَسْتَوُنَ [es-Secde 32/18], اَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّـَٔاتِ اَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَٓاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتُهُمْ سَٓاءَ مَا يَحْكُمُونَ [el-Câsiye 45/21]

1 B -"Bunda ise nehârın kendi tecellîsine kasem edilmiştir".
2 B: "fa'âliyet".

âyetleri mazmûnuna râci' olur. وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ. اِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبُّكَۜ وَلِذٰلِكَ خَلَقَهُمْ [Hûd 11/119] mazmûnuna göre ihtilâf ve ittifak ile mülâhaza da mümkindir. Bununla beraber asıl murad, câhiliyette olduğu gibi teşettüt ve tefrikanın kendisinden tahzir ve gönüllerde fikr-i tevhid ile amellerde intizâma sevk olmak[1] daha zâhirdir. Zira say'de teşettüt ve perişanlık yekdiğerini nâkız olmak itibariyle haddizâtında atâletten daha fena olan boşuna bir te'ab ve ictinâbı lâzım gelen bir şerdir. Bunun menşe'i de nefislerde muhtelif gayelere koşan hevâ ve teşehhiyâtın ihtilâfıyla gönüllerin küfr ü şirk ve masiyet buhranları içindeki perişanlığıdır. Allah'ın birliğine hakkıyla iman edememekten münba'is olan bu hâl ise ferdin de cemiyetin de perişanlığıdır. Nitekim [5875] bu mâna Sûre-i Hac'da وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَكَاَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَٓاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ اَوْ تَهْوٖى بِهِ الرّٖيحُ فٖى مَكَانٍ سَحٖيقٍ [22/31] ve Sûre-i İbrâhim'de مَثَلُ الَّذٖينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ اَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍۨ اشْتَدَّتْ بِهِ الرّٖيحُ فٖى يَوْمٍ عَاصِفٍۜ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلٰى شَیْءٍ[2] ذٰلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعٖيدُ [14/18] âyetleriyle tavzih olunmuştur. Şu beyan, teşettütü tafsildir denilmiş ise de söylediğimiz gibi وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّٰهِ جَمٖيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا [Âl-i İmrân 3/103] mazmûnu üzere zıddına tergīb ile teşettütten tahzir için hükümlerini tafsil olması bizce daha muvâfıktır.

{فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى} Fakat amma her kim i'tâ etmiş ❁ Malının hukuku olan vergisini vermiş, وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ [el-Bakara 2/2] gibi infak âyetlerinde beyan olunduğu ve daha yakında Sûre-i Beled'de geçtiği vechile hayır necdine çıkan akabeyi iktiham etmek üzere fekk-i rakabe ve darlık günlerinde bîçârelere it'âm ve müslimîni düşmanlara karşı müdafaa ve takviye eylemek gibi vücûh-i hayra sarf ve infak eylemiş {وَاتَّقٰى} ve korunmuş, takvâ yolunu tutmuş ❁ Allah'tan korkup tâat yolunu tutarak kendini teşettütten, fenalıktan, menhiyyâttan sakınmış, اَلَّذٖينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَٓائِرَ الْاِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ اِلَّا اللَّمَمَ [en-Necm 53/32] vasfına mazhar müttakī olmuş, Allah'ın vikāyesine girmiş {وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى} ve hüsnâyı tasdik

---

1 H ve B: "olunmak".
2 H, M ve B: "لا يقدرون على شيء مما كسبوا".

eylemiş ise ❁ hakikatte bir güzellik ve güzellerin en güzeli bulunduğuna inanmış; iyiyi kötüyü, fazileti rezîleti fark etmiş, iyilik güzellik yaptıkça güzelliklerin en güzele doğru gittikçe artacağına, iyilik yapanlara ilerisi daha iyi olacağına inanmış, inanarak muhsinler hakkında nikbin olarak çalışmış لِلَّذِينَ اَحْسَنُوا الْحُسْنٰى وَزِيَادَةٌ وَلَا يَرْهَقُ وُجُوهَهُمْ قَتَرٌ وَلَا ذِلَّةٌ اُولٰٓئِكَ اَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ [Yûnus 10/26], وَمَنْ يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا [eş-Şûra 42/23], وَلَا نُضِيعُ[2] اَجْرَ الْمُحْسِنِينَ [en-Necm 53/31], وَيَجْزِىَ[1] الَّذِينَ اَحْسَنُوا بِالْحُسْنٰى [Yûsuf 12/56], وَسَنَزِيدُ الْمُحْسِنِينَ [el-Bakara 2/58], وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ اَحْسَنَ الَّذِى كَانُوا يَعْمَلُونَ [el-Ankebût 29/7] gibi âyetlerle va'd ü beyan olunduğu üzere ihsan eden, Allah'ı görüyor gibi sıdk u ihlâs ile güzellik yapanlara yaptıkları[3] hasenâtın ileride artırılarak daha güzeliyle karşılığı, daha ziyadesiyle ecr ü mükâfâtı[4] verileceğini sonunda en güzel âkıbete hüsn-i hâtime [5876] ile sonraki hayatta cennet ve cemâle erdirileceğini, velhâsıl muhsinler müttakīler hakkında dünyanın sonu, âhiret daha güzel olacağını tasdik eylemiş, bu vaadin, bu en güzel hasletin, bu en güzel kelimenin, bu daha güzel mükâfâtın, bu en güzel âkıbetin doğruluğuna inanmış, bunu kendisine akide ve sîret edinmiş ise.

"**Hüsnâ**" mâlum ki yukarılarda geçtiği üzere "ahsen" ism-i tafdîlinin müennesi, daha güzel veya en güzel mânasına sıfat olduğu hâlde, mevsûfunun hazfiyle isim olarak kullanılmıştır. Burada "haslet-i hüsnâ" en güzel haslet: iman ve ihsan hasleti veya "kelime-i hüsnâ" en güzel kelime: kelime-i tevhid, yahut bir hakka delâlet eyleyen kelime, "ahsen-i kavl" ki kelime-i tevhid, Kur'an, hüsnâ âyetleri evleviyetle dâhil olur. Veya "millet-i hüsnâ", en[5] güzel dîn ü millet, millet-i İslâm, veya "mesûbe-i hüsnâ" daha güzel karşılık, yahut en güzel sevap ve mükâfat, cennet diye birkaç vechile tefsir edilmiştir. Hepsinin meâli bir demek ise de siyâka nazaran en zâhir ve en müfid olan mâna ihsan eden, Allah

1 H, M ve B: "ليجزى".
2 H, M ve B: "يضيع".
3 B -"yaptıkları".
4 H: "mükâfat".
5 B: "daha".

için güzellik yapan muhsinlere ileride daha güzeliyle karşılık, âkıbet en güzel sevap ve mükâfat mefhûmuyla mesûbe-i hüsnâ veya âkıbet-i hüsnâ mânası veya bunu vaad eyleyen hüsnâ âyetleridir. Tasdîk-i hüsnâ, hüsnâ âyetleri mazmûnu üzere ihsâna daha güzeli ve ziyadesiyle veya en güzel sevap ve âkıbet ile mükâfat olunacağına iman ve imanını fiilen sadakat ile isbat mânasına mülâhaza olunmak, amelî nokta-i nazardan daha fâidelidir. İ'tâ ve ittikā gibi ihsâna mukabil hüsnâyı tasdik eden, onun doğruluğuna inanarak sadakat eden kimse şüphesiz gücü yettiği kadar gıll ü gışsız ihsan yapmaya ve o hüsnâyı tahakkuk ettirmeye çalışır. Öyle kimse dünyanın sonu önünden, âhireti ûlâsından daha güzel olacağı imanıyla nikbin olur. Lâkin herkes hakkında ve mutlaka değil, ihsan şartıyla muhsinler hakkında nikbin olur. Fazileti, rezileti, iyiyi kötüyü tefrik eder, faziletin [5877] önü zor acı[1] olsa da sonu pek güzel saadet olduğuna, rezîletin önü rahat ve lezzet olsa da sonu pek fena bedbahtlık olduğuna kāil olarak fazilet yolunda mâlen bedenen çalışıp müşkilâtı iktiham etmeyi, rezâilin lezzetini elem bilip devâ'îsinden korunmayı hoşlanır. İyilik hakkında nikbin olduğu kadar da kötülük hakkında bedbin olur ve böyle bir kimse ihsandan hazz u zevk duyacağı için i'tâ ve ittikāyı huzur ve itmi'nân-ı kalb ile seve seve yapar, hayra sarfeylediği mal ve cehde acımaz ve fenalıktan korunmak için meşakkatlere katlanmaktan, fedakârlık etmekten yılmaz. وَمَنْ يُوقَ شُحَّ نَفْسِهِ فَاُولٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ der [el-Haşr 59/9; et-Teğâbün 64/16]. Bu suretle hüsnâya[2] iman, tertîb-i vücûdîde i'tâ ve ittikāya mukaddemdir. O fazilet ve ihsan, o tasdîke terettüb eder. Böyle iken zikirde i'tâ ve ittikānın takdim edilmesinde iki nükte vardır.

Birincisi tasdikten murad yalnız bâtınen nazarî ve kavlî haysiyette değil, amelî haysiyetiyle[3] dahi tasdik olduğuna, yani mücerred doğrudur demek değil, fiilen sadakatle icrâsı dahi matlub ve bilfiil i'tâ ve ittikā ihsanda tebe'î bir şey değil, ilk evvel yapılması lâzım gelen birer asl-ı maksud bulunduğuna, bununla beraber iman olmayınca da hakikatte

1 B -"acı".
2 H: "hüsnâyı".
3 B: "haysiyetle".

hükümleri olmayacağına[1] tenbihtir. Çünkü hüsnânın tasdîk-i fi'lîsi i'tâ ve ittikānın vücûduyladır. Yani fiiliyyâtta hiç eseri zâhir olmayan tasdîke burada zikrolunacak yüsrâ vaadi terettüb etmez.

İkincisi müsebbeb sebebden, ivaz mu'avvazdan, ecr ü mükâfâta istihkak vazife ve amelden muahhar olduğu ve hüsnâ ihsânın gāye-i müterettibesi bulunduğu için tahakkukta i'tâ ve ittikādan muahhardır. Tasdîkin tehiri de hüsnâya ta'alluku hasebiyle olmuştur. Böyle her kim i'tâ ve ittikā etmiş ve hüsnâyı tasdik eylemiş ise {فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰى} Biz onu yüsrâya müyesser kılacağız. ❁ En kolay yola, yani en ziyade kolaylık ve rahata erdiren فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَاباً يَسِيراً وَيَنْقَلِبُ اِلٰۤى اَهْلِهِ مَسْرُوراً [el-İnşikâk 84/8-9] [5878] mantûkunca kolay hesab ile cennete girmek gibi refâh ü saadet yolu olan hayır yoluna hazırlayacağız, kolaylıklara muvaffak kılacağız. Sûre-i Beled'de geçtiği üzere başkaları için iktihâmı müşkil bir akabe olan hayır yolu (necd-i hayr) onun için en kolay yol olacak, o o müşkilâtı kolaylıkla iktiham edecek, hayır amellere kolaylıkla muvaffak olup rahat ve saadete erecektir. Müfessirîn demişlerdir ki işbu فَسَنُيَسِّرُهُ'de teysir tehyi'e etmek, âmâde kılmak mânasınadır. Zira يَسَّرَ الْفَرَسَ denilir ki "gemini ve eğerini vurup atı binmek için müheyyâ kıldı, hazırladı" demektir. Buradaki teysir de bu mânadan istiaredir. Hüsnâyı hakkıyla tasdik eden ihsânın neticesi hakkında nikbin olan kimse i'tâ ve ittikā ile hayr ü hasenâtı ne kadar zor olsa seve seve aşk u ikdam ile yapacağından zorlukla değil, kolaylıkla ve zevk u haz ile yapar ve binâen'aleyh o hüsnâya kolaylıkla ererek saadete kavuşur ve aynı zamanda o i'tâ ve ittikā ona gittikçe o saadet yolunu kolaylaştırır. Esbâb ve vesâitini teksir ile maksada vusûlü teshil eyler. {وَاَمَّا مَنْ بَخِلَ} Ve amma buhl etmiş ❁ malını[2] kıskanıp da vergi vermekten kaçınmış {وَاسْتَغْنٰى} ve istiğnâ etmiş ❁ yani kendini gınâya ermiş, en güzel âkıbeti bulmuş, ilerisi için hiçbir ihtiyâcı kalmamış, artık korunmaktan vâreste olmuş ganî addederek hâline, ferdiyetine saplanmış, istikbâlini hesâba

1 B: "olamayacağına".
2 B -"malını".

almayıp[1] malıyla dünya şehevâtıyla ukbâ nimetlerinden istiğnâ göstermiş {وَكَذَّبَ بِالْحُسْنٰى} ve hüsnâyı tekzib eylemiş ❁ daha güzele veya en güzele inanmamış, cennet nimetleriyle muhsinlerin âkıbeti daha güzel olacağı hakikatine yalan demiş, hâsılı "gün günden beterdir, ihsânın korunmanın fâidesi yoktur" diyerek âkıbet hakkında bedbin olmuş ise {فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرٰى} onu usrâ'ya müyesser kılacağız ❁ ateşe [5879] girmek gibi en zor ve en güç âkıbete götüren yola müyesser kılacağız, en zor âkıbete hazırlayacağız, o zorluğu yenemeyecek, zorluklar onun tepesine binecektir. {وَمَا يُغْنٖى عَنْهُ مَالُهُٓ اِذَا تَرَدّٰى} Ve o çukura[2] yuvarlandığı yahut helâk olduğu vakit onu malı kurtaramayacaktır. ❁ Kıyıp veremeyerek topladığı ve onunla zengin olmak, müstağnî kalmak istediği mal onu kabre yuvarlanmaktan, helâk ile esfel-i sâfilîne gitmekten kurtaracak değil, bilakis azab ve hüsrânını artıracaktır.

"**Tereddâ** (تَرَدّٰى)" helâk mânasına "redâ"dan yahut yuvarlanmak mânasına "tereddüd"dendir. İkinci surette aslı "tereddede" olup تَقَضِّي الْبَازِي gibi yâ'ya[3] kalb olunmuştur. Nitekim "mütereddiye" bundandır.

{اِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدٰى} ilh... ❁ Yukarıki beyânâtı takrir ile va'z u irşad için istînaftır. Yani haberiniz olsun ki her hâlde hidâyet ve irşad Bizedir. Felâha çıkaran doğru yolu göstermek, hakk u savâbı beyan etmek, resul göndermek, kitap indirmek, âfâkta edille nasbetmek, enfüste kalblere iyiyi kötüyü ilham eylemek rubûbiyetin şânına ait bir iştir. Allah'ın hidâyeti olmayınca siz kendiliğinizden onu yapamazsınız, ona göre hidâyeti kabul ettirip de hakk u hayr yoluna gitmek de sizin meşiyyetinize mevdû' bir keyfiyettir. {وَاِنَّ لَنَا لَلْاٰخِرَةَ وَالْاُولٰى} Ve şüphe yok ki sonu da Bizimdir, önü de ❁ Evvel ü âhir mülk Bizim, hakk-ı tasarruf Bizimdir. Mu'âraza veya müdahale edecek başka bir mâlik yoktur. O hâlde ne âhirette ne de dünyada Allah'tan başka hükm ü meşiyyeti nâfiz olacak bir merci' bulmanıza ve O'nun hidâyetinden müstağnî olup da

1 H: "kalmayıp".
2 H -"çukura".
3 H: "veya".

kendinizi kurtarmanıza imkân yoktur. O ne derse öyle olacaktır. Hidâyet O'nun hidâyeti, asıl irade O'nun iradesi, hüküm O'nun hükmüdür. O'nun iradesi, hidâyeti, hükmü hilâfına gitmek [5880] isteyen arzularınız, meşiyyetleriniz, hükümleriniz hep dalâldir. O'nun meşiyyetinize mevdû' olarak gösterdiği hidâyeti kabul etmeyip aksine gitmek istediğiniz takdirde zarar edecek olan O değil, ancak sizsinizdir. {فَاَنْذَرْتُكُمْ نَاراً تَلَظّٰى} İşte size bir inzar yaptım, bir ateş haber verdim ki alevlendikçe alevlenir, köpürdükçe köpürür.

"Telezzâ (تَلَظّٰى)" muzâri' müennes, aslı "tetelezzâ"dır (تتلظى). Mazi olsa idi -nâr müennes olduğu için- تلظت denilmesi lâzım gelirdi. Bir ateş ki {لَا يَصْلٰيهَٓا اِلَّا الْاَشْقٰى} ona ancak en şakī, en bedbaht olan yaslanır.

"Eşkā"dan murad kâfir olduğu anlatılmak için şununla beyan ve tefsir olunmuştur: {اَلَّذٖى كَذَّبَ} O ki tekzib etmiş ❁ Hak hidâyetine yalan demiş {وَتَوَلّٰى} ve yüz çevirmiştir ❁ doğruya yalan demiş, iltifat etmemiştir. Ki işte bu kâfirdir. Takdîr-i ilâhîde en şakī en bedbahttır, o ateşe yaslanıp kalacaktır. Tekzib etmeksizin i'râz eden fâsık ise en şakī değil şakīdir, o ateşe girerse de yaslanıp kalmaz. {وَسَيُجَنَّبُهَا الْاَتْقٰى} O etkā olan, yani hem küfürden hem masiyetten korunan en müttakī ise o ateşten uzaklaştıkça uzaklaştırılacak, çok uzaklaştırılacaktır. ❁ Çünkü o ona yaslanıp kalmak şöyle dursun asla girmeyecek, üzerinden kolaylıkla geçip cennete gidecektir. {اَلَّذٖى يُؤْتٖى مَالَهُ يَتَزَكّٰى} O etkā ki malını verir tezekkî eder ❁ temizlenir, tefeyyüz eyler, felah bulur. Yahut "yetezekkâ" hâl olduğuna göre: Tezekkî etmek, indallah temizlenip nemâlanmak üzere malını verir {وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى} ve onda başka bir kimsenin bir nimeti yoktur ki [5881] karşılığı, mükâfâtı verilecek olsun. ❁ Yani hiç kimseye medyun ve minnettar değildir ki verirken ona karşılık olarak versin, yahut herhangi bir kimseye verdiği vergiyi ondan bir karşılık, bir mükâfat bekleyerek vermez. {اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰى} Ancak Rabb-i a'lâsının rızâsını aramak için verir, o ciheti gözetir. "Onu bulacak mı?" denirse: {وَلَسَوْفَ يَرْضٰى} Kasem olsun ki O muhakkak râzı olacaktır. ❁

لام kasem veya ibtidâ için, سَوْفَ istikbalde tahkik[1] içindir. "Yerdâ" zamiri "etkā"ya da "Rabb"e de râci' olabilir. Çokları etkāya rücû'unu zâhir görmüşler, o etkā Rabbinden razı olacak demişlerdir ki Rabbinin aradığı rızâsını bulup razı oluncaya kadar ni'met ü atâsına erecektir demek olur. İmam Râzî "Rabb"e rücû'u daha karîb ve daha beliğ olduğunu, çünkü Allah teâlâ'nın rızâsı kulun rızâsından eblağ bulunduğunu söylemiştir[2] ki, Rabbi de ondan razı olacak, rızâsına erdirip marzîsi kılacaktır. Rabb-i a'lâsının rızâsını arayan o etkā daha önce Rabbinden râzı olduğu gibi, aradığı rızâya erip marzî dahi olarak رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً [el-Fecr 89/28] vasfı tahakkuk edecektir demek olur. وَرِضْوَانٌ مِنَ اللّٰهِ اَكْبَرُ ذٰلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ [et-Tevbe 9/72]

Hâkim, sahih diye Âmir b. Abdullah b. Zübeyr'den, babasından rivayet etmiş, demiştir ki: "Ebû Kuhâfe, oğlu Ebû Bekir radıyallâhu anh Hazretleri'ne 'seni görüyorum ki birtakım zayıf köleler âzâd edip duruyorsun, madem ki bunu yaptın bari kuvvet olacak ve önünde duracak birtakım celâdetli adamlar âzâd etseydin' demişti. O da 'babacığım, ben ancak murâdımı murad ediyorum إنَّمَا أُرِيدُ مَا أُرِيدُ' dedi. Bunun üzerine فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى وَاتَّقٰى... إلى ...وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى nâzil oldu."[3] İbn Cerîr der ki: "Âsâr vârid olan sahîhi budur. Demişlerdir ki: Bu, Ebû Bekir âzâd ettiklerini âzâd etmesi sebebiyle onun hakkında nâzil oldu. Bana Muhammed b. İbrâhim Enmâtî tahdis etti, dedi: bize Hârûn b. Mâruf tahdis etti, dedi: bize Bişr b. [5882] Serî tahdis etti, dedi: bize Mus'ab b. Sâbit, Âmir b. Abdullah'dan, babasından şöyle tahdis etti, dedi ki: Bu âyet Ebû Bekir Sıddîk hakkında nâzil oldu: وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى.

---

1 H: "tahakkuk".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 189:
وفيه عندي وجه آخر وهو أن المراد أنه ما أنفق إلا لطلب رضوان الله ولسوف يرضى الله عنه وهذا عندي أعظم من الأول لأن رضا الله عن عبده أكمل للعبد من رضاه عن ربه.

3 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 572:
عن عامر بن عبد الله بن الزبير عن أبيه قال: قال أبو قحافة لأبي بكر: أراك تعتق رقابا ضعافا فلو أنك إذ فعلت ما فعلت أعتقت رجالا جلدا يمنعونك ويقومون دونك. فقال أبو بكر: يا أبت إني إنما أريد ما أريد لما نزلت هذه الآيات فيه «فأما من أعطى واتقى وصدق بالحسنى فسنيسره لليسرى» إلى قوله عز وجل «وما لأحد عنده من نعمة تجزى إلا ابتغاء وجه ربه الأعلى ولسوف يرضى» هذا حديث صحيح على شرط مسلم ولم يخرجاه.

اِلَّا ابْتِغَٓاءَ وَجْهِ رَبِّهِ الْاَعْلٰى. وَلَسَوْفَ يَرْضٰى"[1]

حدثنا ابن عبد الأعلى قال: حدثنا ابن ثور عن معمر قال: أخبرني سعيد عن قتادة: وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى kavlinde dedi ki: "Ebû Bekir hakkında nâzil oldu, birtakım insanları kendilerinden ne cezâ ne şükûr iltimas etmeyerek i'tâk etmişti. Altı yahut yedi kişi ki Bilal ve Âmir b. Füheyre onlardandır."[2] İbn Ebî Hâtim ve Ebu'ş-Şeyh ve İbn Asâkir İbn Mes'ûd'dan tahric etmişlerdir, demiş ki: "Hazret-i Ebû Bekir, Bilal'i Ümeyye[3] b. Halef'ten bir bürde ile on vukıyyeye iştirâ edip âzâd etti. Allah teâlâ da وَالَّيْلِ اِذَا يَغْشٰى... إلى قوله اِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتّٰى...'yı inzal eyledi."[4] Radıyallâhu anhüm ve radû anh.

Şimdi bu sûreyi de Duhâ ve İnşirah ve Tîn sûreleri takip edecektir.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 479:

هو الصحيح الذي جاءت به الآثار عن أهل التأويل وقالوا: نزلت في أبي بكر بعتقه من أعتق... حدثني محمد بن إبراهيم الأنماطي قال: ثنا هارون بن معروف قال: ثنا بشر بن السري قال: ثنا مصعب بن ثابت عن عامر بن عبد الله عن أبيه قال: نزلت هذه الآية في أبي بكر الصديق: «وما لأحد عنده من نعمة تجزى إلا ابتغاء وجه ربه الأعلى ولسوف يرضى».

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 479-480:

حدثنا ابن عبد الأعلى قال: ثنا ابن ثور عن معمر قال: أخبرني سعيد عن قتادة في قوله «وما لأحد عنده من نعمة تجزى» قال: نزلت في أبي بكر أعتق ناسا لم يلتمس منهم جزاء ولا شكورا، ستة أو سبعة منهم بلال وعامر بن فهيرة.

3 H ve B: "Übey"; M (ilk baskı): "Ümmey".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3440:

عن ابن مسعود أن أبا بكر الصديق اشترى بلالا من أمية بن خلف ببردة وعشر أواق فأعتقه لله فأنزل الله: «والليل إذا يغشى» إلى قوله «إن سعيكم لشتى» سعي أبي بكر وأمية وأبي إلى قوله: «وكذب بالحسنى» قال: لا إله إلا الله إلى قوله: «فسنيسره للعسرى» قال: النار.

[5883]

سُورَةُ الضُّحٰى مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى عَشَرَةَ اٰيَةً

DUHÂ SÛRESİ

Duhâ Sûresi de Mekkîdir.

Fâsılası: ا ،ر ،ث harfleridir.

Evvelki sûre leyl ile başlayıp etkāya rızâ ile hitam bulmuştu. Etkāların başı ise Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem olduğundan onun akabinde terakki suretiyle Resûlullah'a olan ve onun rızâsına ta'alluk eyleyen atâ ve ni'met-i rabbâniyenin tahdîsini nâtık olan bu sûre geliyor. İmam Râzî'nin dediği gibi evvelki sûre Ebû Bekir radıyallahu anh, bu ve bundan sonraki de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin sûreleri olduğu cihetle Hak celle ve alâ, Sıddîkı ile Resûlü arasında başka bir[1] vâsıta olmadığına bir işaret olmak üzere beynlerini diğer bir sûre ile fasletmemiştir. Bu suretle bu tertibde ve sûrelerin mazmûnunda mertebe-i sıddîktan mertebe-i risâlete yükselen bir terakki vardır.[2]

Sebeb-i nüzûlü: Birkaç gün vahyin kesilmesi ile Resûlullah'ın bir sıkılması olmuştur ki bu babda muhtelif rivâyât vardır: Tirmizî'de Esved b. Kays'tan Cündeb[3] el-Becelî[4] radıyallahu anh'tan; dedi ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ile bir gārda idim, parmağı kanadı, bundan dolayı Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem هَلْ أَنْتِ إِلَّا اِصْبَعٌ دَمِيتِ وَفِي سَبِيلِ اللّٰهِ مَا لَقِيتِ 'Sen ancak bir parmaksın[5] ki kanadın, Allah yolundadır bütün de çattığın' dedi. [5884] Cebrâil aleyhisselâm da betâet etti, müşrikler 'Muhammed bırakıldı' dediler, bunun üzerine Allah teâlâ

---

1 H -"bir".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 191:

سورة والليل سورة أبي بكر وسورة الضحى سورة محمد عليه الصلاة والسلام ثم ما جعل بينهما واسطة ليعلم أنه لا واسطة بين محمد وأبي بكر فإذا ذكرت الليل أولا وهو أبو بكر ثم صعدت وجدت بعده النهار وهو محمد...

3 H, M ve B +"b.".

4 M: "büceli".

5 H: "peygambersin".

مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى'yi indirdi." Bu hadîs hasendir sahîhtir.[1] Buhârî'de: Esved b. Kays demiştir ki: "Cündeb b. Süfyan radıyallahu anh'ı işittim, şöyle dedi: 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem rahatsızlandı, iki üç gece kalkmadı, bir kadın geldi, «yâ Muhammed! Ben umarım ki şeytanın seni bırakmış olsun, görüyorum ki iki üç gecedir sana yaklaşmadı» dedi. Bunun üzerine Allah azze ve celle وَالضُّحٰى. وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى. مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى'yı indirdi.'"[2] İbn Ebî Hâtim de Cündeb-i Becelî'den[3]; demiştir ki: "Resûlullah'ın parmağına bir taş atılmıştı, مَا أَنْتِ إِلَّا اِصْبَعٌ دَمِيتِ وَفِي سَبِيلِ اللهِ مَا لَقِيتِ dedi. Sonra iki üç gece kaldı, kalkmadı, bir kadın ona: 'Şeytanını görmüyorum, her hâlde seni terketmiş' dedi. Bunun üzerine Allah teâlâ وَالضُّحٰى. وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى. مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰى'yı indirdi."[4] Hâkim, Zeyd b. Erkam radıyallahu anh'tan; demiştir ki: "تَبَّتْ يَدَٓا اَبٖى لَهَبٍ... إلخ nâzil olunca Ebû Leheb'in karısı Ümmü Cemîl'e 'Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem seni hicvetti' denildi, bunun üzerine karı, Aleyhissalâtü vesselâm'a geldi, Aleyhissalâtü vesselâm bir kalabalıkta oturuyordu. 'Yâ Muhammed! Beni neye hicvettin?' dedi. 'Vallahi seni ben hicvetmedim, seni Allah teâlâ hicvetti buyurdu.' Karı 'hiç sen beni odun yüklenirken, yahut boynumda bükülmüş iple gördün mü?' dedi, gitti, Resûlullah bekledi, vahiy inmiyordu. Derken o karı geldi, 'sâhibini görmüyorum, her hâlde sana vedâ etmiş, darılmış' مَا أَرَى صَاحِبَكَ إِلَّا قَدْ وَدَّعَكَ وَقَلَاكَ[5] dedi, Allah teâlâ da onu inzal buyurdu."[6] Anlaşılıyor ki bu sûre تَبَّتْ'den sonra

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 93:

عن جندب البجلي قال: كنت مع النبي صلى الله عليه وسلم في غار فدميت إصبعه فقال النبي صلى الله عليه وسلم: هل أنت إلا إصبع دميت وفي سبيل الله ما لقيت، قال: وأبطأ عليه جبريل فقال المشركون: قد ودع محمد، فأنزل الله تعالى: «ما ودعك ربك وما قلى» هذا حديث حسن صحيح.

2 Buhârî, Tefsîr, 93:

حدثنا الأسود بن قيس قال: سمعت جندب بن سفيان رضي الله عنه قال: اشتكى رسول الله صلى الله عليه وسلم فلم يقم ليلتين أو ثلاثا فجاءت امرأة فقالت: يا محمد إني لأرجو أن يكون شيطانك قد تركك لم أره قربك منذ ليلتين أو ثلاث، فأنزل الله عز وجل: «والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى» قوله: «ما ودعك ربك وما قلى» تقرأ بالتشديد والتخفيف بمعنى واحد: ما تركك ربك، وقال ابن عباس: ما تركك وما أبغضك.

3 M: "bücelîden".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3442:

حدثني الأسود بن قيس أنه سمع جندبا يقول: رمي رسول الله صلى الله عليه وسلم بحجر في أصبعه فقال: هل أنت إلا أصبع دميت ولفي سبيل الله ما لقيت؟ قال: فمكث ليلتين أو ثلاثا لا يقوم فقالت له امرأة: ما أرى شيطانك إلا قد تركك، فنزلت «والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى».

5 H, M ve B: "وقلى".

6 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 573:

عن زيد بن أرقم رضي الله عنه قال: لما نزلت «تبت يدا أبي لهب وتب» إلى «وامرأته حمالة الحطب في جيدها حبل من مسد» قال: فقيل لامرأة أبي لهب: إن محمدا قد هجاك، فأتت رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو جالس في الملأ فقالت: يا محمد على ما تهجوني؟ قال: فقال: إني والله ما هجوتك ما

nâzil olmuş ve o sözü söyleyen kadın da Ebû Leheb'in karısı Ümmü Cemîl imiş. Taş atılıp mübarek parmağının kanaması hâdisesi Tâif'e gidişte olduğuna göre, demek ki o zaman Cündeb-i Becelî[1] Hazretleri'yle birlikte bir mağaraya girmişlerdi. Vahyin teahhurunun sebebi hakkında da birkaç rivayet vardır. Müfessirînden bir kısmı Sûre-i Kehf'in sebeb-i nüzûlünde geçtiği üzere sorulan suâle karşı "yarın haber [5885] veririm" deyip de istisnâ yapmamış, "inşallah" dememiş olması idi demişler.[2] Bir de denilmiş ki: Hazret-i Osman radıyallahu anh Aleyhissalâtü vesselâm'a bir üzüm veya hurma salkımı takdim etmiş idi, bir sâil geldi, Resûlullah onu ona verdi, sonra Osman ondan bir dirheme satın aldı, yine takdim eyledi. Sâil yine geldi, yine verdi, üçüncüsünde latife ederek "sen sâil misin yoksa tâcir misin[3], yâ fülân!" buyurdu, onun üzerine vahiy günlerce teahhur etti, Resûlullah ondan sıkıldı, sonra bu[4] nâzil oldu.[5] Demek ki o söylenenler de bu arada söylendi.

İbn Ebî Şeybe *Müsned*'inde ve Taberânî ve İbn Merdûye Havle hadîsiyle rivayet eylemişlerdir: Havle radıyallahu anhâ Resûlullah'a hizmet ederdi, demiştir ki: "Bir enik Resûlullah'ın serîri altına girmiş, ölmüş, haberimiz olmamış. Resûlullah dört gün durdu, vahiy inmiyordu. 'Yâ Havle' dedi, 'Resûlullah'ın odasında ne oldu ki bana Cibrîl gelmiyor?' Ben de 'yâ Nebiyyallah, o günden beri de bize hayırlı bir gün gelmedi' dedim. Bürdesini aldı, giydi ve çıktı. Ben gönlümde 'odayı süpürsem, hazırlasam' dedim, hemen süpürgeyi serîrin altına saldım, ağır bir şeye rastladım, bırakmadım, ölü bir enik karşıma çıktı.

هجاك إلا الله، قال: فقالت: هل رأيتني أحمل حطبا أو رأيت في جيدي حبلا من مسد؟ ثم انطلقت فمكث رسول الله صلى الله عليه وسلم أياما لا ينزل عليه فأتته فقالت: يا محمد ما أرى صاحبك إلا قد ودعك وقلاك، فأنزل الله عز وجل «والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى» هذا حديث صحيح كما حدثناه هذا الشيخ إلا أني وجدت له علة.

1 M: "Bücelî".

2 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 467; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 376:

قال المفسرون: سألت اليهود رسول الله صلى الله عليه وسلم عن ذي القرنين وأصحاب الكهف وعن الروح فقال: سأخبركم غدًا، ولم يقل: إن شاء الله، فاحتبس عنه الوحي.

3 B: "tüccar mısın".

4 B: "da".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 376. Krş. Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 393:

وقيل: إن عثمان أهدى إليه صلّى الله عليه وسلم عنقود عنب وقيل عذق تمر فجاء سائل فأعطاه ثم اشتراه عثمان بدرهم فقدمه إليه عليه الصلاة والسلام ثانيا ثم عاد السائل فأعطيه وهكذا ثلاث مرات فقال عليه الصلاة والسلام ملاطفا لا غضبان: أسائل أنت يا فلان أم تاجر؟ فتأخر الوحي أياما فاستوحش فنزلت.

Onu elimle aldım, evin arkasına attım, derken Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem geldi, mübarek sakalı titriyordu, vahiy nâzil olduğu vakit onu bir titreme alırdı. 'Yâ Havle, beni ört!' buyurdu, Allah teâlâ وَالضُّحٰى وَالَّيْلِ... إلى ...فَتَـرْضٰى'yı inzal buyurmuştu[1]."[2] Bu rivayette inkıtâ' dört gün olmuş oluyor. İbn Cüreyc'den on iki gün, Kelbî'den on beş gün, on küsur da denilmiş. İbn Abbas'tan yirmi beş gün, Süddî ve Mukātil'den kırk gün diye de rivayetler vardır. Belli ki bu gibi müddetlere ilim, mebde'ine ilim ile mütefâvit olur. Onu tamamıyla bilmek Resûlullah'ın kendisinden olabilir. Bu ise merfû'an rivayet edilmemiştir. Sahih olarak mâlum olan şudur ki bir müddet vahyin teahhuru vâki' olmuştur ve Resûlullah bundan hüzn ü ıztırab duymuş [5886] ve ahvâlinden bu hissedilmiştir ve iki üç gece kıyam etmediği görülünce onun her hâlini tâkip eden müşrikler[3] öyle söylenmeye bir vesile de bulmuştur. Cenâb-ı Hak da onun kalb-i şerîfine itmi'nân vermek üzere bu sûreyi inzal buyurmuştur. Şöyle ki:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَالضُّحٰىۙ ﴿١﴾ وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰىۙ ﴿٢﴾ مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ وَمَا قَلٰىۜ ﴿٣﴾ وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰىۜ ﴿٤﴾ وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَـرْضٰىۜ ﴿٥﴾ اَلَمْ يَجِدْكَ يَتِـيمًا فَاٰوٰىۖ ﴿٦﴾ وَوَجَدَكَ ضَٓالًّا فَهَدٰىۖ ﴿٧﴾ وَوَجَدَكَ عَٓائِلًا فَاَغْنٰىۜ ﴿٨﴾ فَاَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْۜ ﴿٩﴾ وَاَمَّا السَّٓائِلَ فَلَا تَنْهَرْۜ ﴿١٠﴾ وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ ﴿١١﴾

---

1 M ve B: "Allah teâlâ وَالضُّحٰى وَالَّيْلِ... إلى ...فَتَـرْضٰى nâzil olmuştu".

2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XXIV, 249; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 482; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 376:

ثنا حفص بن سعيد القرشي حدثتني أمي عن أمها وكانت خادم رسول الله صلى الله عليه وسلم: أن جروا دخل البيت ودخل تحت السرير ومات فمكث نبي الله صلى الله عليه وسلم أياما لا ينزل عليه الوحي فقال: يا خولة ما حدث في بيت رسول الله جبريل لا يأتيني فهل حدث في بيت رسول الله حدث، فقلت: والله ما أتى علينا يوم خير من يومنا، فأخذ برده فلبسه وخرج فقلت: لو هيأت البيت وكنسته، فأهويت بالمكنسة تحت السرير فإذا شيء ثقيل فلم أزل حتى أخرجته فإذا بجرو ميت فأخذته بيدي فألقيته خلف الدار فجاء نبي الله ترعد لحييه وكان إذا أتاه الوحي أخذته الرعدة فقال: يا خولة دثريني، فأنزل الله: والضحى والليل إذا سجى ما ودعك ربك وما قلى.

3 B: "müşriklere".

Meâl-i Şerîfi

O duhâya (1) ve dindiği zaman o geceye kasem olsun ki (2) vedâ etmedi Rabbin sana ve darılmadı (3). Ve her hâlde sonu senin için önünden daha hayırlı (4). Ve ileride Rabbin sana atâ edecek, öyle atâ edecek ki rızâya ereceksin (5). O seni bir yetim iken barındırmadı mı? (6) Ve seni yol bilmez iken yola koymadı mı? (7) Ve seni bir yoksul iken zengin etmedi mi? (8) Öyle ise amma yetime kahretme (9) ve amma sâili azarlama. (10) Fakat Rabbinin nimetini anlat da anlat (11).

[5887] {وَالضُّحٰى} Kasem olsun o duhâya ❁ "Duhâ" diye mâruf olan kuşluk zamanına ki Güneş'in parlayıp yükselmeye başladığı, gündüzün gençliği zamanıdır. Lâm, cins için olur. Yahut duhâlar içinde mümtaz bir duhâya ki, lâm ahd için olarak hakikat güneşinin ufuk-ı Muhammedîden doğup رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ olarak âlemlere risaletle ziyâlar saçmaya başladığı zamana işarettir. Hitab Resûlullah'a olmak itibariyle bu ahd mânası râcih olur. Bundan dolayı vech-i Muhammedîye veya teklîm-i ilâhî zamanına işaret olduğu da söylenmiştir. Nitekim طٰه'da وَاَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى [20/59] âyetinden anlaşıldığı üzere halkın toplanıp Mûsâ'nın sâhirlere galebe ettiği vakit de ma'hud bir kuşluk zamanıdır.

{وَالَّيْلِ اِذَا سَجٰى} Ve o geceye: Sükûna erdiği, kararını bulup dindiği zaman ❁ yani tam kıvamına gelip durduğu, içindekilerin sükûn bulduğu vakit ki evvelinden bir müddet geçtiği orta demleridir. O vakit zulmet artacağı kadar artmış, örteceğini örtmüş, kararını bulmuş, bir de ses sedâ kesilmiş dinmiş olur. Karanlığın çöktüğü, ortalığı örttüğü veya rüzgârın kesildiği veya gecenin tükendiği sıra diye de mülâhaza olunabilir ki her birinin duhâya bir tekabülü veya bir vechile bir[1] mümaseleti vardır. Biri neşe, biri gam, yahut zevâl-i[2] gam ifade eder.

"**Secâ** (سَجٰى)" "ulüvv" vezninde "sücüvv"dendir. "Sücüvv" mutlaka sükûn, yani bir şey kararını bulup dinmek, sâkin olmak mânasınadır.

---

1 H -"bir".
2 B: "zevâli".

"Bahr-i sâcî" dalgasız durgun deniz, "tarf-ı sâcî" sâkin, baygın göz, "leyl-i sâcî" de sâkin, durgun, rüzgârsız gece demektir. "Seciyye" dahi sükûn mânasından me'huz olup insanın nefsinde sâkin ve sâbit huy, meleke demektir. "Tesciye" de örtmek mânasına gelir. Bu vechile gecenin sükûnu demek olan sücüvvü[1] zamanı, iyice durgunluğu ile tam kararması, örtüp kaplaması veya nihâyete erip geçmesi zamanı diye de telakkī edilmiştir. İbn Arabî [5888] سَجَا الَّيْلُ اِشْتَدَّ ظَلَامُهُ demiş,[2] İbn Münzir ve daha bazıları İbn[3] Cübeyr'den: اِذَا اَقْبَلَ فَغَطَّى كُلَّ شَيْءٍ diye,[4] İbn Cerîr ve İbn Merdûye, Avfî tarîkiyle İbn Abbas'tan: سَجَا، اَقْبَلَ diye,[5] İbn Münzir ile İbn Ebî Hâtim de ondan سَجَا إِذَا ذَهَبَ diye tahric eylemişlerdir.[6] Cumhûrun beyânına göre asıl sücüvv sükûn demek olduğu ve leyl-i sâcî rüzgârsız gecede şâyi' bulunduğu için murad, "gaşy"de[7] olduğu gibi zulmetin şiddet ve savletini değil, هُوَ[8] الَّذٖى جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فٖيهِ [Yûnus 10/67] mantûkunca bilhassa sükûn ve sükûneti zamanını ihtar olmak zâhirdir ki bu sükûn geceleyin ıztırab duyulmayacak vechile hâsıl olan herhangi bir sükûn-ı hissî ve mânevî ile huzur ve istirâhate veya gecenin bitmesi gibi kederin zevâli hengâmına da şâmil olur. Bu suretle وَالَّيْلِ zulmet ve kedere ve binâen'aleyh tehavvülât-ı hayatta âlâm ve ekdâr veya mevt ile fânilik kasvetinin istîlâsı ve vahyin inkıtâ'ı ile nûr-ı marifetin ufûlü ve rûhun inkıbâzı hâllerine işaret olmakla burada murad o zulmet ve kederin kendisi değil, bilhassa öyle bir hâlde husûle gelen huzur ve sükûnu ihtar, yani gecenin duyulmaması hâlinde olduğu gibi vahyin fütûrunda da bir dinleniş ve tebettül bulunduğunu veya

1 B: "sücüvv".
2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 495; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 373:
وقال ابن الأعرابي: سجا الليل: اشتد ظلامه.
3 B -"İbn".
4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3442:
عن سعيد بن جبير رضي الله عنه: «والليل إذا سجى» قال: إذا أقبل فغطى كل شيء.
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 482:
عن ابن عباس: «والليل إذا سجى» يقول: والليل إذا أقبل.
6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 484; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 541:
عن ابن عباس: «والليل إذا سجى» يقول: إذا ذهب.
7 B: "gāşiyede".
8 H, M ve B: "وهو".

gecenin geçmesi, sabahın başlaması deminde olduğu gibi vahyin fütûru zamanı bitip yeniden başlamasıyla kederin neş'eye tehavvül eylediği zamanı duyurmaktır. Şu hâlde وَالضُّحٰى hayâtın ve nûr-ı marifetin şa'şaa ile parlamaya başladığı genç ve dinç bir neş'e zamanını, rûh tecelliyâtını ifade ettiği gibi; لَيْل ona mukabil mutlak bir zulmeti, beden küdûretini iş'âr etmekle beraber اِذَا سَجٰى kaydı o zulmetin sükûnu demindeki huzur ve istirâhatle te'ab ü kederin zevâli ve gelecek uhrevî bir[1] neş'enin istibşârı hengâmını ifade etmiş olur ki, bunun sebeb-i nüzûle ve ber vech-i âtî gelecek cevaplar ile bu sûre mazmûnundaki müterakkī va'd ü tebşîre münasebeti ne güzeldir. Hâsılı, zulmetten nûra, nûrdan zulmete saat be-saat değişen zaman tehavvülâtı içinde bilhassa ilk hayat [5889] ve marifet neş'esinin terakki demi olan parlak duhâya ve ona ârız olmakla beraber gelecek bir hayat ve saadet neş'esinin mukaddimesi ve mübeşşiri olan gecenin dindiği sükûnu hengâmına kasem olsun ki yâ Muhammed {مَا وَدَّعَكَ رَبُّكَ} Rabbin seni tevdî' etmedi ❁ vedâ edip bırakıvermedi.

"**Tevdî'**" aslında misafirin vedâ etmesi, yani giderken kalanlara "hoşca kalın, Allah'a ısmarladık" gibi vaad, bolluk, hoşluk, âkıbet duasıyla bırakıp gitmesi ve böyle vedâ ile teşyî' edilmesi demek olup sonra mutlaka terkedip bırakmak mânasına da kullanılmıştır. Allah teâlâ hakkında mâruf mânasıyla vedâ ve teşyî' mutasavver olmadığından burada da terk mânasıyla müfesserdir. Sebeb-i nüzûl de buna diğer bir karînedir. Yani bırakmadı {وَمَا قَلٰى} ve darılmadı ❁ bırakmaması dargınlıktan, gazabdan bırakmamak değil, rahmet ü inayetinden bırakmamaktır. Çünkü bırakmamak iki vechile olur: Birisi lütuf, birisi kahr ifade eder. Yoksa اَيَحْسَبُ الْاِنْسَانُ اَنْ يُتْرَكَ سُدًى [el-Kıyâmet 75/36] mazmûnunca hiçbir insan mühmel olarak ale'l-ıtlâk terkedilmez. Rubûbiyetin muktezâsı sırr-ı teklif ile ya eser-i rahmet veya eser-i gazabın taht-ı hükmünde bulunur. Duhâ ve leyl tekabülünde buna da işaret vardır. Bundan dolayı bırakılmamaktan bir eser-i gazab hatıra gelmemek için وَمَا قَلٰى diye buğz u gazab nefy olunarak idâme-i rahmet mânası teyid olunmuştur. Bu

---

1 H -"ve istirâhatle te'ab ü kederin zevâli ve gelecek uhrevî bir".

daha ziyade tavzih olunarak da buyuruluyor ki: {وَلَلْاٰخِرَةُ} Ve her hâlde âhire ❁ bulunduğun her hâlin sonu, meselâ hayâtının ibtidâsına nazaran risalet hayâtı, risaletin ibtidâsında vahyin vürûduna nazaran[1] kesilişi hâli, vahyin inkıtâ'ına nazaran tekrar böyle başlayışı hâli, böyle bu sûrenin nüzûlünden sonra dembedem vâsıl olacağın her hâlin peyderpey sonu, nihâyet [5890] ölümden sonra âhiret nimeti: Hâsılı risaletin ibtidâsına nazaran sonrası ve hayat ve memâtında bulunduğun ve bulunacağın her hâlin önüne nazaran sonu ve bütün dünyaya nazaran âhiret {خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى} senin için ûlâdan: evvelinden dâima hayırlıdır. ❁ Yani sen böyle hâlden hâle, hayırdan daha hayırlısına mütemâdiyen terakki edip gideceksin. "Evvel" ve "âhir"in müennesi olan "ûlâ" ve "âhiret", dünya ve âhiret demek gibi olmakla beraber evvelki ve sonraki, önü ve sonu mefhûmuyla ondan farklı olarak da kullanılır. "Dünya" mukabili "âhiret", dâr-ı âhire veya hayât-ı âhire demek olarak ölümden sonrasında müte'âreftir. Hâlbuki "evvel" mukabili "âhire" herhangi bir ön mukabili sonu ve içinde bulunulan hâlin mâzîsine tekabül eden istikbâlini de ifade eder. Meselâ bu sûrenin nüzûlü hâlinde "ûlâ" ve "âhire" denince ölümden evveli ve sonrası mânasından ziyade bu hâlden evvelki mâzî ile bu hâlden sonraki bütün âtîye şâmil olan istikbal mânasına ilerisi anlaşılmak yaraşır. Bu mâna ile "âhiret senin için ûlâdan daha hayırlıdır" demek, "senin bulunduğun her hâlin sonu senin için önünden dâima daha hayırlıdır. Yani sen günden güne, hâlden hâle ileri doğru dâima hayırdan hayra terakki edeceksin, nihâyet vefâtından sonra da âhiret hayâtın dünya hayâtından daha hayırlı olacak" demek olur. Yoksa "bu andan itibaren ölümün, hakkında dünya hayâtından daha hayırlıdır" demek değildir. Eğer böyle[2] olsa idi "şu anda ölmek senin için daha hayırlıdır" demek olur ve bununla Peygamber vefâta davet edilmiş bulunur ve bundan sonra dünyada yaşaması, hakkında daha hayırlı olmamış olurdu. Hâlbuki bu sûre Mekkî olduğu için Peygamber

1 H -"nazaran".
2 B: "öyle".

bundan sonra da dünyada اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ [el-Mâide 5/3] âyetinin ve اِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ sûresinin nüzûlü senesine kadar yaşamış, İslâm'ın asıl zuhur ve galebesi hayât-ı [5891] Muhammedînin bu safhasında tecellî etmiş ve binâen'aleyh günden güne hayırda terakkīye giden bu yaşayışın da evvelkinden hayırlı olduğu ve irtihâlinden sonrasının da hakk-ı risaletpenâhîlerinde daha hayırlı olacağı tebeyyün eylemiştir. Hulâsa burada âhiret sade "dâr-ı dünya" mukabili "dâr-ı âhiret" demek olmayıp ondan e'amdır. "Ûlâ" da yalnız "dâr-ı dünya" mânasına "dâr-ı ûlâ" demek değil, dâima Peygamber'in bulunduğu hâle nazaran hâlet-i ûlâ ve hâlet-i uhrâ mânasına olmak evlâdır. Bu mânada âhiretin dünyadan daha hayırlı olması da dâhildir. İbn Atıyye ve daha bir kısım müfessirîn bunu bidâyet ve nihâyet mânasıyla şöyle tefsir etmişlerdir: نِهَايَةُ أَمْرِكَ خَيرٌ مِنْ بِدَايَتِهِ لَا تَزَالُ تَتَزَايَدُ[1] قُوَّةً وَتَتَصَاعَدُ رِفْعَةً "her hâlde senin işinin nihâyeti bidâyetinden daha hayırlıdır. Dâima kuvvetin tezâyüd ve rif'atin terakki edip gidecek."[2] Belli ki bundan maksud, sade dünyada demek değil, dünyada ve ukbâda demektir. Burada böyle "âhire"yi âhiretten e'am mâna ile "sonu önünden daha hayırlı" diye anlamak, bu âyetin mâkabline rabtı itibariyle daha vâzıh ve ibhamdan sâlim olduğu gibi, "dünya" mukabili "âhiret"e, yani vefattan sonrasına da şâmil olduğu için Taberânî'nin *Evsat*'ta, Beyhakī'nin *Delâil*'de İbn Abbas'tan tahric eyledikleri şu hadîse de münâfî olmaz. Demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu عُرِضَ عَلَيَّ مَا هُوَ مَفْتُوحٌ لِأُمَّتِي بَعْدِي فَسَرَّنِي فَأَنْزَلَ اللَّهُ تَعَالَى: ولَلْآخِرَةُ خَيرٌ لَكَ مِنَ الْأُولَى 'benden sonra ümmetime fetholunacak şeyler bana arzolundu da beni mesrur etti. Akabinde de Allah teâlâ وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى'yı inzal buyurdu."[3] Bundan bu âyetin ayrıca bir sebeb-i nüzûlü bulunduğu, "âhiret"in de vefattan sonraya ait olarak "dünya" mukabili olduğu zâhir

1 H, M ve B: "تزايد".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 377:

وقال ابن عطية وجماعة: يحتمل أن يراد بهما نهاية أمره صلّى الله عليه وسلم وبدايته فاللام فيهما للعهد أو عوض عن المضاف إليه أي: لنهاية أمرك خير من بدايته لا تزال تتزايد قوة وتتصاعد رفعة.

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* I, 179:

عن علي بن عبد الله بن عباس عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «عرض علي ما هو مفتوح لأمتي بعدي، فسرني». فأنزل الله تعالى: «وللآخرة خير لك من الأولى» إلى قوله: «فترضى» أعطاه الله في الجنة ألف قصر من لؤلؤ، ترابها المسك، في كل قصر ما ينبغي له.

görünüyorsa da bunu evvelki sebebi zımnında olarak veya mâkabline rabtı itibariyle ta'mîm ederek anlamak mânen daha kuvvetli olacaktır. Demek olur ki bu sûre nâzil olurken vahiy, yalnız nazm u mânanın inzâliyle va'd ü ihbar hâlinde kalmamış, bu mânanın istikbaldeki sûret-i [5892] tahakkuku da mükâşefe hâlinde iyânen gösterilmiştir ki, bu da mu'cizâttan bir mucize demektir. Nitekim Kisrâ ve Kayser mülklerinin ve Kostantiniyye'nin fethi hakkındaki haberler[1] dahi bu cümledendir. Şu hâlde diğer bir kısım müfessirînin dedikleri gibi burada da "âhiret" mâruf olduğu üzere "dünya" mukabili olarak "âhiret senin için dünyadan daha hayırlıdır" diye tefsir edilecek olursa, bunu evveline rabt için şu mazmunda anlamak lâzım gelir: "Sakın keder etme, Rabbin sana vedâ etmedi ve darılmadı, onun için bu dünyanın gündüzü de gecesi de senin için hayırlıdır. Vahyin vürûdunda da inkıtâ'ında da hakkında hayır vardır,[2] vefâtına kadar çok hayrlara ereceksin. Bununla beraber dünyadan gidince o hayırlar kesilecek de sanma, senin için âhiret her hâlde bu dünyadan daha hayırlı olacak." Bu mazmun "hayr" kelimesinin ism-i tafdil olmasından müstebân olur. Zira âhiretin daha hayırlı olmasından dünyanın da hayırlı olması lâzım gelir. Ancak bunda[3] dünyadaki hayrın müterakkī bir surette tezâyüdü anlaşılmaz. Öbür vecihte ise her hâlde sonu önünden daha hayırlı olarak bu mâna da anlaşılır. لَكَ "Senin için" diye tahsis edilmesinde lâm-ı ihtisâsın mânası da cemî'-i mâ'adâya nazaran değil, ezâ eden kâfirlere nazaran kasrdır. Ona iman eden ümmeti hakkında da âhiretin ûlâdan hayırlı olmasına mâni' olmaz. Çünkü Peygamber'e tâbi' olan ondandır فَمَنْ تَبِعَنِى فَاِنَّهُ مِنِّى [İbrâhim 14/36] ve Peygamber'in hayrı bütün ümmetine hayırdır. Dünyadaki hayrından kâfirler bile müstefid olur. Ancak âhiret hayrı yalnız mü'minlere mahsustur. Bu hayriyet daha ziyade tavzih ve takviye edilmek üzere de şöyle buyuruluyor:

---

1 Bk. Buhârî, Cihâd, 93; Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* II, 176, IV, 335; Hâkim, *el-Müstedrek,* IV, 468; Heysemî, *Mecmau'z-zevâid,* VI, 218; Vâkıdî, *el-Meğāzî,* II, 450.

2 H -"Vahyin vürûdunda da inkıtâ'ında da hakkında hayır vardır".

3 B: "dünyada".

{وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ} ❁ Bu lâm, وَلَلْاٰخِرَةُ gibi lâm-ı ibtidâ olarak وَلَاَنْتَ سَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ takdîrinde olması da ve her ikisinin kasem olması da tecviz edilmiştir. İki surette de cümlenin mazmûnunu tekid ile takviye içindir. Kasem ile tekid daha kuvvetlidir.

[5893] "**Sevfe**" istikbalde tahakkuk[1] ifade eden harf-i tenfistir. رَبُّكَ isminin zamir yerinde izhârıyla hitâbın iadesi rubûbiyet tecelliyâtının tevâlîsiyle taltif üzerine taltiftir. Yani ve muhakkak sana böyle hayırdan hayra rubûbiyeti[2] eltâfı tevâlî eden, seni böyle terbiye ve ıstıfâ ile yetiştiren Rabbin ileride sana öyle atâ edecek, öyle atâ edecek; fazl u kereminden sana öyle verecek, öyle verecek ki {فَتَرْضٰى} tamamen râzı olacak, rızâya ereceksin ❁ bütün dileklerin husûle gelecek, hiçbir hüzn ü inkisar ve mihnet ü intizar şâibesi kalmayacak derecede safâ ve bekā âleminde hoşnut olacaksın, ki bu rızâ makāmı marzî olmaya tekaddüm eden رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً makāmından daha yüksek olarak مَرْضِيَّة رَاضِيَه makamıdır. رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً makāmı, temayülât-ı nefsiyeden tecerrüd ile mutlaka Hakk'ın leh ve aleyhdeki kazâ ve kaderi, cemâl ve celâli ahkâmına râzı olup her işinde kendinin değil, yalnız Hakkın rızâsını arayıp Hak teâlâ indinde marzî olmaya sa'y makāmıdır. Bu, مَرْضِيَّة رَاضِيَه makamı ise kendisinin Hak teâlâ indinde marzî olduğunu hakka'l-yakīn tanıtan cemâl tecellîsinde nefsin bütün temâyülâtının dahi lehinde olarak, inkişâfını bularak gāye-i merâma ermek suretiyle hoşnutluk makamı, عَسٰٓى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً [el-İsrâ 17/79] buyurulan makām-ı Mahmûd-ı Muhammedîdir. Bu atânın istikbal sîgasıyla ifade edilmesine nazaran kemâl-i uhrevî bir va'd-i kerîm olduğunda şüphe yoksa da mebâdîsi itibariyle[3] dünyadaki füyûzât-ı nefsiye, ulûm-i evvelîn ve âhirîne vukuf, zuhûr-ı emr, fütûhât ile i'lâ-yı din ve neşr-i hakk u hayr için mücâhedâtta muvaffakiyyât[4] gibi gerek asr-ı saadette ve gerek daha

1 B: "tahakkuku".
2 H: "rubûbiyet".
3 B -"ifade edilmesine nazaran kemâl-i uhrevî bir va'd-i kerîm olduğunda şüphe yoksa da mebâdîsi itibariyle".
4 B: "muvaffakiyet".

sonraları vukū'a gelen ve gelecek olan atâyâya dahi şâmildir. Nitekim hicret-i seniyye ile başlayan nusret-i ilâhiye, feth-i Mekke ve sâire ile intişâr-ı İslâm bundan sonra olmuştur. Bununla beraber وَاِنَّ الدَّارَ الْاٰخِرَةَ لَهِىَ الْحَيَوَانُ [el-Ankebût 29/64], وَالدَّارُ الْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لِلَّذِينَ يَتَّقُونَ [el-A'râf 7/169], وَاِنَّمَا تُوَفَّوْنَ اُجُورَكُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ [Âl-i İmrân 3/180] olduğu için asıl rızâ, hayât-ı [5894] uhreviyede olacağından va'd u atânın asıl ehemmiyeti de ondadır. İbn Ebî Hâtim'in Hasan'dan tahrîcinde هِيَ الشَّفَاعَة demiştir.[1] İbn Münzir ve İbn Merdûye ve Ebû Nuaym *Hilye*'de Harb b. Şüreyh tarîkiyle rivayet etmişlerdir; demiş ki: "Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali b. Hüseyin alâ ceddihim ve aleyhimüssalâtü vesselâm Hazretleri'ne 'ne dersin' dedim, 'Ehl-i Irak'ın bahsettikleri şefaat hak mıdır?' 'Îvallah' dedi, 'Muhammed b. Hanefiyye, Ali keremallahu veche'den bana tahdis eyledi ki: «Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur: 'Ben ümmetime şefaat edeceğim tâ Rabbim bana «râzı oldun mu yâ Muhammed!» diye nidâ edinceye kadar; o vakit «evet yâ Rabbi râzı oldum!» diyeceğim.' Sonra bana teveccüh edip şöyle dedi: 'Ey Iraklılar: Siz Kitâbullah'ta en ümitli âyet قُلْ يَا عِبَادِىَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰۤى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِؕ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً [ez-Zümer 39/53] dersiniz.' 'Evet, biz öyle deriz' dedim, 'fakat' dedi, 'biz ehl-i beyt de hep deriz ki: Kitâbullah'ta[2] en ümitli âyet وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى'dır ve o şefaattir' dedi."[3]

İbn Cerîr'in İbn Abbas'tan tahrîcinde; bu âyette demiştir ki: "Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin rızâsından birisi de ehl-i beytinden birisinin nâra girmemesidir."[4] Hatîb'in *Telhîs-i*

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3443:

عن الحسن رضي الله عنه أنه سئل عن قوله: «ولسوف يعطيك ربك فترضى» قال: هي الشفاعة.

2 B: "Kitâbullah'tan".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 379. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* II, 307; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ,* III, 179:

أخرج ابن المنذر وابن مردويه وأبو نعيم في الحلية من طريق حرب بن شريح قال: قلت لأبي جعفر محمد بن عليّ بن الحسين على جدهم وعليهم الصلاة والسلام: أرأيت هذه الشفاعة التي يتحدث بها أهل العراق أحق هي؟ قال: أي والله حدثني محمد بن الحنفية عن عليّ كرم الله تعالى وجهه أن رسول الله صلّى الله عليه وسلم قال: أشفع لأمتي حتى ينادي ربي أرضيت يا محمد؟ فأقول: نعم يا رب رضيت، ثم أقبل عليّ فقال: إنكم تقولون يا معشر أهل العراق إن أرجى آية في كتاب الله تعالى: يا عِبادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلى أَنْفُسِهِمْ لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاً (الزمر ٥٣/٣٩) قلت: إنا لنقول ذلك، قال: فكلنا أهل البيت نقول: إن أرجى آية في كتاب الله تعالى: وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضى، وقال: هي الشفاعة.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 487:

Müteşâbih'te[1] ondan diğer vechile rivayetinde ise onun rızâsı ümmetinin hepsinin cennete girmesidir.[2] Aleyhissalatü vesselâm'ın ümmetine karşı büyük şefkatinin muktezâsı da budur. Çünkü o ümmetine harîs, mü'minlere raûf u rahîmdir. Âlûsî'de *Dürr-i Mensûr*'dan naklen mezkur olduğu üzere Müslim, İbn Ömer Hazretleri'nden şöyle tahric eylemiştir ki: "Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem İbrâhim aleyhisselâm[3] hakkındaki فَمَنْ تَبِعَنِى فَاِنَّهُ مِنّى [İbrâhim 14/36] 'bana uyan bendendir' kavlini, Îsâ aleyhisselâm hakkındaki اِنْ تُعَذِّبْهُمْ فَاِنَّهُمْ عِبَادُكَ... إلخ [el-Mâide 5/118] 'sen onlara azab edersen kullarındır ilh..' kavlini okudu. İki elini kaldırdı da اَللّٰهُمَّ أُمَّتِي أُمَّتِي dedi ve ağladı. Allah teâlâ da 'yâ Cibrîl, git Muhammed'e söyle: Biz seni ümmetin hakkında irzâ edeceğiz ve seni [5895] utandırmayacağız."[4] Bu güzel va'd ü tebşîri dinlerken şunu da unutmamak lâzım gelir ki Peygamber'in rızâsı Allah'ın rızâsındadır. Allah'ın rızâsı olmayan bir hususa Peygamber'in râzı olması farzolunamaz[5]. Yoksa Peygamber Allah'ın marzîsi olmamış olur. Allah'ın izni olmayınca da kimsenin şefaat etmesine ihtimal yoktur. مَنْ ذَا الَّذِى يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهِ... إلخ [el-Bakara 2/255] Allah ise küfre râzı olmaz وَلَا يَرْضٰى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ [ez-Zümer 39/7], وَلٰكِنَّ اللّٰهَ حَبَّبَ اِلَيْكُمُ الْاِيمَانَ وَزَيَّنَهُ فِى قُلُوبِكُمْ وَكَرَّهَ اِلَيْكُمُ الْكُفْرَ وَالْفُسُوقَ وَالْعِصْيَانَ اُولٰٓئِكَ هُمُ الرَّاشِدُونَ [el-Hucûrât 49/7] Peygamber'in ümmeti hakkında rızâsı ve şefaati de iman ve ittibâ' ile mütenâsibdir. شَفَاعَتِي لِأَهْلِ الْكَبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي hadîsi[6] de kebâire teşvik için değil, "ümmetî"

عن ابن عباس، في قوله: «ولسوف يعطيك ربك فترضى» قال: من رضا محمد صلى الله عليه وسلم ألا يدخل أحد من أهل بيته النار.

1 H: "*Telhis*'te".

2 Hatîb el-Bağdâdî, *Telhîsü'l-müteşâbih fi'r-resm,* thk. Sekîne eş-Şihâbî, Dımaşk, 1405/1985, I, 173. Krş. Beyhakī, *Şuabu'l-îmân,* III, 44; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 542:

حدثني جدي عبد الصمد بن علي قال: حدثني أبي عن جدي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم: في قول الله تعالى: «ولسوف يعطيك ربك فترضى» قال: لا يرضى محمد وأحد من أمته في النار.

3 H -"İbrâhim aleyhisselâm".

4 Müslim, Îmân, 346. Krş. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 542-543; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 380:

عن عبد الله بن عمرو بن العاص أن النبي صلى الله عليه وسلم تلا قول الله عز وجل في إبراهيم: «رب إنهن أضللن كثيرا من الناس فمن تبعني فإنه مني» الآية. وقال عيسى عليه السلام: «إن تعذبهم فإنهم عبادك وإن تغفر لهم فإنك أنت العزيز الحكيم» فرفع يديه وقال: اللهم أمتي أمتي، وبكى فقال الله عز وجل: يا جبريل، اذهب إلى محمد وربك أعلم فسله ما يبكيك؟ فأتاه جبريل عليه السلام فسأله فأخبره رسول الله صلى الله عليه وسلم بما قال وهو أعلم فقال الله: يا جبريل، اذهب إلى محمد فقل: إنا سنرضيك في أمتك ولا نسوءك.

5 B: "farzolunmaz".

6 Ebû Dâvûd, Sünnet, 23; Tirmizî, Kıyâmet, 11.

izâfetiyle iman ve ittibâ' nisbetinin kıymetini tesbit içindir. Bu kebâirde küfür dâhil değildir. Gerçi atâ-i Muhammedînin menâfi'inden dünyada ehl-i küfrün dahi istifade ettiğinde[1] şüphe yoksa da bu istifade imana iktiran etmedikçe dünyada kalır. Âhiret için hüsran ve azâb-ı azîm olur.

Buna karşı "madem ki Allah Peygamber'e râzı oluncaya kadar atâ buyuracağını vaad eylemiştir, bu vaadi alan Peygamber, mü'min ve kâfir umumiyetle herkes hakkında bir afv-ı umûmî ilânını istemeli ve cehennemi bütün bütün kapattırmadan râzı olmamalıydı. Halka şefkat ve semâhat-i Muhammediye bunu iktizâ eder idi" demeye kadar gitmemeli, bu suretle küfrü, zulmü, şirk ü seyyiâtı, fısk u isyânı tervic, adâlet-i ilâhiyeyi ta'tîl; hürriyeti, merhamet ve şefkati sû'-i isti'mâl ile mehâsini mesâvîye feda etmeyi, beşeriyet ve halk nâmına hayır sanmamalı, Allah rızâsını ehl-i şerre tevcih[2] ile âhiret safâsını dünya gibi bulandırmamalıdır. Bunlara ne Allah râzı olur ne kul. Allah kullarının hesâbına küfre, füsûk[3] u isyâna râzı olmadığı hâlde Peygamberde O'nun hilâfına bir izin ve rızâ farzetmek onu makām-ı rızâdan ıskāta kalkışmak olur. يَوْمَ يَقُومُ الرُّوحُ وَالْمَلٰٓئِكَةُ صَفًّاۜ لَا يَتَكَلَّمُونَ اِلَّا مَنْ اَذِنَ لَهُ الرَّحْمٰنُ وَقَالَ صَوَاباً [en-Nebe 78/38] mûcebince hak ve savab söylemeyenlerin huzûr-ı Rahmân'da tekellüme hakk u salâhiyetleri yoktur. Bununla beraber [5896] قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ اَسْرَفُوا عَلٰٓى اَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللّٰهِۜ اِنَّ اللّٰهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعاًۜ اِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ [ez-Zümer 39/53] âyeti mümkin olan afv-ı umûmînin en genişini ilan etmiştir. Şüphe yok ki cemî'-i zünûb küfür ve şirke dahi şâmildir. Fakat gaflet etmemek îcâb eder ki bu afv-ı umûmî âyeti, arkasındaki وَاَنِيبُوٓا اِلٰى رَبِّكُمْ وَاَسْلِمُوا hitâbıyla inâbe ve islâma, yani Allah'a rücû' ve dehâletle iman ve inkıyâda davet içindir. Geçmişteki günahlar büyüklüğünden dolayı asla afv u mağfiret olunamaz zannıyla ye'se düşenlerin inâbe ve islâm ile mağfirete erebileceklerini, yani اَلْإِسْلَامُ يَجُبُّ مَا قَبْلَهُ "İslâm mâkablini keser atar, yeni doğmuş gibi pâk eder"[4]

---

1 H: "edeceğinde".
2 B: "tervic".
3 B: "fısk".
4 Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* IV, 198, 204:

olduğunu ilan ederek iman ve islâma ve zünûbdan tevbeye teşviktir. Yoksa zünûb ve meʻâsîye teşvik için değildir. Allah ve Peygamber tanımayan, rahmet ve mağfiret-i ilâhiye ile alâkadar olmayan, azâbı görünceye kadar onları taleb yolunda bir tevbe ve ilticâ hatvesi atmayan musır küfr ü inad erbâbı azgınların o afv-ı umûmîden ne hissesi olabilir ki Peygamber onu istesin; Allah'ın onlar için hazırladığı ve onların kendi elleriyle, kesbleriyle körükledikleri cehennem ateşinin söndürülmesine Allah ve Peygamber[1] râzı olsun!... Bunlar hakkında evvelki sûrede وَاَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنٰى. وَكَذَّبَ بِالْحُسْنٰى. فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرٰى [el-Leyl 92/8-10], فَاَنْذَرْتُكُمْ نَاراً تَلَظّٰى. لَا يَصْلٰيهَٓا اِلَّا الْاَشْقٰى. اَلَّذٖى كَذَّبَ وَتَوَلّٰى [el-Leyl 92/14-16] buyurulmuştur. Bu sûrede de خَيْرٌ لَكَ ihtisâsı ile onlardan ihtirâza işaret olunmuştur. فَمَنْ تَبِعَنٖى فَاِنَّهُ مِنّٖى [İbrâhim 14/36] medlûlünce Peygamber'e ittibâʻ eden de ondandır.

Hulâsa bu hayriyette, bu atâ-i Muhammedîde ümmete şefaat kaziyyesi pek mühim bir asıldır. Bundan ümmetin hissesi de ittibâʻ ile mütenâsibdir. Maʻamâfîh lâfzın umûmuna nazaran atânın şefaate münhasır olması da lâzım gelmez. Onun için Ebû Hayyân'ın tasrih ettiği vechile demişlerdir ki evlâ olan dünyevî atıyyelere de, türlü envâʻıyla uhrevî atıyyelere de umûmudur ve elbette uhrevî atıyyeler dünyevî atıyyelerden çok büyüktür.

Resûlullah için dâima sonrası evvelinden daha hayırlı [5897] olduğu kaziyyesine itmiʻnânı takrir için daha evvelinden meşhud olan niʻam-i celîle ile istişhad olunmak üzere, bu sûrenin nüzûlünden evvel de sonunun önünden hayırlı olageldiği bir istikrâ tarzında ihtar edilerek buyuruluyor ki:

{اَلَمْ يَجِدْكَ يَتٖيماً فَاٰوٰى} ilh... ۞ Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsından birisi de "Vâcid" ism-i şerîfidir ki "vücud", "vicdan", "vecd" (vâv'ın harekât-ı

أن عمرو بن العاص قال: قلت: يا رسول الله أبايعك على أن تغفر لي ما تقدم من ذنبي؟ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الإسلام يجب ما كان قبله وإن الهجرة تجب ما كان قبلها.

1 H: "Peygamberi".

selâsesiyle) masdarlarının fâilidir. Bunun asıl meşhur mânası varlık ve buluş ve zenginliktir. Allah teâlâ vücûdun da, vicdânın da, ilmin de, vücdün[1], zenginliğin, kudretin de sâhibi ve fâili mânasına Vâcid'dir. Allah teâlâ'ya "mevcud" ıtlâkının cevâzında müteahhirîn ittifak etmişlerse de "mevcud" ism-i mef'ûl olup yoğiken vücud verilmiş şeylerde, yani vücûd-i hâdiste kullanıldığı için mütekaddimînde Allah'a "mevcud" ıtlâkından çekinenler olmuştur. Menkul olan esmâ-i hüsnâda da "mevcud" ismi vârid olmayıp "Vâcid" ve "Hak" isimleri vârid olmuştur. "Vâcid" ile "mevcud" tekabülünden en zâhir olan mâna "Vâcid", "mevcûd"un fâili, sâhib-i vücud veya fâ'il-i vücud, yani mûcid mânasına olmaktır. Lâkin وجده fiili اوجده mânasına müte'âref olmadığından sülâsîden "mevcud" ism-i mef'ûlünü alâ-gayr-i kıyas olarak "îcâd"ın ism-i mef'ûlü makāmında mülâhaza etmişler, buna göre "vâcid"in de alâ-gayr-i kıyas olsun "mûcid" mânasında mülâhaza edilmesi iktizâ ederken bunu söylememişlerdir ve burada Allah'a nisbet olunan وجد، يجد fiillerini de علم mânasına tefsir etmişlerdir. Mahlûka nisbet olunan buluş ve vicdan, müsâdefe ve ef'âl-i kulûbdan ilim mânalarına gelir. Lâkin mahlûkun buluşu da bilişi de 'adem veya cehl ile mesbuktur. Allah teâlâ hakkında ise bu tasavvur olunamayacağından mutlak ilim ile tefsir olunmak lâzım geleceğini söylemişlerdir. Buna göre mâna: "Seni bir yetim bilip yahut yetim[2] iken bilip de barındırmadı mı?" demek olur. Lügaten وجد'nin fâ'iline "vâcid", mef'ûlüne "mevcud" denilmek [5898] sahih olur. Bu itibar ile اَلَمْ يَجِدْكَ، وَوَجَدَكَ fiillerinin fâili olan Allah teâlâ Vâcid, mef'ûlü ve muhatabı olan Hazret-i Peygamber mevcud olmak lâzım geleceğine göre mâna: "Rabbin seni yetim olarak mevcud edip de barındırmadı mı? Yani yetim edip de barındırmadı mı? ilh.." meâlinde olması yakışmaz değil ise de, lisanda[3], وجد fiilinin böyle îcad mânasına isti'mâli kıyâsî olmadığından dolayı müfessirîn bu ciheti kāle almamış, "bulmak" mânasından istiare

1 H ve B: "vücûdun".
2 H -"yetim".
3 H -"lisanda".

olarak bir mef'ûle müte'addî [veya][1] doğrudan doğru iki mef'ûle müte'addî ef'âl-i kulûbdan ilim mânasına olmasını muvâfık bulmuşlardır. İstiare olması, "bulmak" dediğimiz musâdefe mânasıyla vicdan, 'adem veya taharrî ile sebki iktizâ ettiğinden dolayı Allah teâlâ hakkında mümteni' olmasından;[2] fakat Allah'a nisbet olunan buluş vücd[3], ibtidâen îcad ve tekvin mânasına olabileceği gibi ıstıfâ mânasına da olabilir. Burada fikrimizce bunun en muvâfıkı bu fiillerin ıstıfâ mânasına olmasıdır. Zira birçok mevcudlar arasından birisini ıstıfâ edip seçmek, kıymetli bir şey arayıp bulmak mânasına teşbih ve temsil suretiyle ifade edilmekte ehemmiyeti iş'âr eden bir belâgat nüktesi vardır. Bu üç âyetten her birinde de böyle müterakkī bir ıstıfâ mânası vardır. Nitekim bu ıstıfâ mânasına "yetîm" lafzında bedî' bir işaret bulunduğunu ihtar etmişlerdir. Zira asıl yetim, küçükken babadan öksüz kalan demek olup bunda tek başına yalnız kalmış olmak mânası vardır. Onun için tek ve nazîrsiz veya pek nâdir bulunur kıymetli şeye de "yetîm" denilir. Misli yok gayet kıymetli inciye "dürr-i yetîm" denilmesi de bundandır. Siyerde mâlum olduğu üzere Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem babası Abdullah b. Abdülmuttalib'den yetim olarak dünyaya gelmişti, dedesi Hazret-i[4] Abdülmuttalib müşârün ileyh oğlu Abdullah'ı hurma almak için Yesrib'e göndermişti, o orada vefat etmişti. O sırada Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem henüz rahm-i mâderde altı aylık [5899] cenin idi. Binâen'aleyh doğarken yetim olarak doğmuştu. Anası Hazret-i Âmine ile beraber

---

1 H, M ve B -"veya".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 380:

وفي مفردات الراغب: لوجود اضرب وجود بالحواس الظاهرة ووجود بالقوى الباطنة ووجود بالعقل وما نسب إلى الله تعالى من الوجود فبمعنى العلم المجرد إذ كان الله تعالى منزها عن الوصف بالجوارح والآلات، وقد فسره بعضهم هنا بالعلم وجعل مفعوله الأول الضمير ومفعوله الثاني يَتِيماً وبعضهم بالمصادفة وجعله متعديا لواحد ف»يَتِيماً» حالا وأنت تعلم أن المصادفة لا تصح في حقه تعالى لأنها ملاقاة ما لم يكن في علمه سبحانه وتقديره جل شأنه، فلا بد من التجوز بها عن تعلق علمه عز وجل بذلك.

Bursevî, *Rûhu'l-beyân,* X, 456:

أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيماً مات أبواك فَآوى جواب ألم او نسق قاله ابن خالويه اى قد وجدك ربك والوجود بمعنى العلم ويتيما مفعوله الثاني اى الم يعلمك الله يتيما فجعل لك مأوى تأوى اليه يقال أوى فلان الى منزله يأوى أويًا على فعول رجع ولجأ وآويته انا إيواء والمأوى كل مكان يأوى اليه شيء ليلا او نهارا اى يرجع وينزل ويجوز ان يكون الوجود بمعنى المصادفة ويتيما حال من مفعوله يعنى على المجاز بان يجعل تعلق العلم الوقوعى الحالي مصادفة والا فحقيقة المصادفة لا تمكن فى حقه تعالى.

3 H: "vücûd".

4 H -"Hazret-i".

dedesi Abdülmuttalib'in yanında idi, sonra altı yaşında iken vâlidesi de vefat etti. Daha sonra da sekiz yaşında iken dedesi Abdülmuttalib vefat etti, o vakit de onun vasiyeti ile amcası Hazret-i Ebû Tâlib vasîsi olarak tekeffül edip yanına aldı, güzel baktı ve çocukluğunda da kendisinde diğer çocuklarda görülmeyen fevkalâdelikler görüldüğü cihetle ona çok itina etti. Mervîdir ki Ebû Tâlib bir gün biraderi Abbas'a "birader" dedi, "sana Muhammed'den gördüğümü haber vereyim mi?" "Evet" dedi. "Ben" dedi, "onu kendime zammettim, gece ve gündüz bir saat ondan ayrılmaz oldum. Onu kimseye emniyet edemiyordum. Hatta kendi döşeğimde uyutuyordum. Bir gece soyunup benimle beraber uyumasını emrettim, baktım ki yüzünde[1] bir hoşnutsuzluk gördüm, bana muhalefet etmesini de hoşlanmadı, 'amcacığım, yüzünü benden çevir de soyunayım, çünkü ben cesedime bakmanı sevmem' dedi. Sözüne taaccüb ettim, gözümü çevirdim, döşeğe girdi, ben de girdim. Baktım ki aramızda bir sevb var, vallahi ben onu döşeğime koymamıştım, o gayet yumuşak miske batırılmış gibi hoş kokulu idi, cesedine bakayım diye cehdettim bir şey göremedim. Çok vakit de ben onu döşeğimden kaybederdim, aramaya kalkardım, kalktım mı 'ha amca ben buradayım' derdi, dönerdim ve çok vakit ondan taaccüb ettiğim bir kelâm işitirdim, bu da geceden biraz geçince olurdu. Bizler yemekte içmekte besmele çekmez, hamd etmezdik, o ise yemeğin evvelinde بِسْمِ اللهِ الْأَحَدِ derdi, yemekten fâriğ olunca da اَلْحَمْدُ لله derdi, ben ondan taaccüb ederdim. Ben ondan ne bir yalan ne bir gülmek ne de câhillik görmedim. Çocuklar oynarlarken de onlarla beraber durmazdı, ömrüme kasem olsun ki bu, büyük bir feyizden bir nişânedir."[2]

---

1 B: "üzerinde".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 380-381. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 196:

روي أن عبد المطلب بعث ابنه عبد الله أبا رسول الله صلّى الله عليه وسلم يمتار تمرا من يثرب فتوفي ورسول الله صلّى الله عليه وسلم جنين قد أتت عليه ستة أشهر فلما وضعته كان في حجر جده مع أمه فماتت وهو عليه الصلاة والسلام ابن ست سنين، ولما بلغ عليه الصلاة والسلام ثماني سنين مات جده فكفله عمه الشفيق الشقيق أبو طالب بوصية من أبيه عبد المطلب وأحسن تربيته صلّى الله عليه وسلم. وفي الكشاف ماتت أمه عليه الصلاة السلام وهو ابن ثماني سنين فكفله عمه وكان شديد الاعتناء بأمره إلى أن بعثه الله تعالى وكان يرى منه صلّى الله عليه وسلم في صغره ما لم ير من صغير.

روي أنه قال يوما لأخيه العباس: ألا أخبرك عن محمد صلّى الله عليه وسلم بما رأيت منه. فقال: بلى. قال: إني ضممته إليّ فكنت لا أفارقه ساعة من ليل ولا نهار ولم ائتمن عليه أحدا حتى أني كنت أنومه في فراشي، فأمرته ليلة أن يخلع ثيابه وينام معي فرأيت الكراهية في وجهه وكره أن يخالفني فقال: يا عماه اصرف وجهك عني حتى أخلع ثيابي إني لا أحب أن تنظر إلى جسدي، فتعجبت من قوله وصرفت بصري حتى دخل الفراش فلما دخلت معه الفراش إذا بيني

فِي الْمَهْدِ يعرب عَنْ سَعَادَةِ جَدِّهِ   أَثَرُ النَّجَابَةِ سَاطِعُ البُرْهَانِ[1]

[5900] "**Îvâ**" bir şeyi diğerine zammetmek, ircâ' eylemek mânasından bir yurda, bir me'vâya kondurup barındırmak demektir. Cenab-ı Allah Hazret-i Peygamber'i ibtidâ babadan yetim olarak vücûda getirmiş iken güzel bir surette barındırmış, sonra anadan, sonra dededen yetim etmiş yine barındırmış, bu suretle peyderpey sonunu önünden daha hayırlı yapmak üzere terbiye ve ıstıfâ buyurmuş, hiçbir zaman terkedip de bırakmamıştır. Ve demişlerdir ki, burada bedî' tefsirlerden olmak üzere يَتٖيماً kavlinde dürr-i yetim mânasına da işaret vardır; şöyle demek olur: Seni halk içinde nazîrsiz, sadef-i imkânda misilsiz olarak ıstıfâ edip de kalbini kendisine ircâ' ile hıfz u himayesinde barındırmadı mı? Şüphesiz ki barındırdı değil mi?[2] {وَوَجَدَكَ ضَٓالاًّ} ❁ Evvelki cümlenin hâsılına ma'tuftur. Zira nefye dâhil olan istifhâm-ı inkârî menfîyi inkâr ile müsbeti takrir olduğundan bunlar da onun hâsılına atf ile istifhâm-ı takrîrî suretinde ifade olunmuştur. "Lem" ile menfî olan يَجِدْ muzâri'ine atf olarak onun hükmünde dâhil olması da câizdir ki اَمَّا وَجَدَكَ يَتِيماً فَاوَى. وَوَجَدَكَ ضَٓالاًّ فَهَدَى demek olur.

"**Dâll**" mâlum ki yitik, yol hususunda mütehayyir, yahut yanlış yola giden sapık mânalarına gelir. مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوٰى [en-Necm 53/2] buyurulmuş olan Resûlullah hiçbir zaman akl ü dinde sapık mânasına dâll olmamıştır. Muvahhid yetişmiş, hiçbir puta secde etmemiş, Allah'tan başka ilâh tanımamış, ahlâkı temiz, hiçbir fâhişe irtikâb etmemişti; her hususta emîn tanınmıştı. Binâen'aleyh dalâl-i şirk, amelde dalâl-i hevâ onun zât-ı kerîminden ba'îd idi. Allah teâlâ

وبينه ثوب والله ما أدخلته في فراشي فإذا هو في غاية اللين وطيب الراحة كأنه غمس في المسك، فجهدت لأنظر إلى جسده فما كنت أرى شيئا وكثيرا ما كنت أفقده من فراشي فإذا قمت لأطلبه ناداني: ها أنا يا عم فارجع، وكنت كثيرا ما أسمع منه كلاما يعجبني وذلك عند ما مضى بعض الليل وكنا لا نسمي على الطعام والشراب ولا نحمد وكان يقول في أول الطعام: بسم الله الأحد، فإذا فرغ من طعامه قال: الحمد لله، فكنت أعجب منه ولم أر منه كذبة ولا ضحكا ولا جاهلية ولا وقف مع الصبيان وهم يلعبون وهذا لعمري غيض من فيض:

في المهد يعرب عن سعادة جده   أثر النجابة ساطع البرهان.

1 Muhammed b. Aydemir el-Müsta'sımî, *ed-Dürrü'l-ferîd ve beyti'l-kasîd,* thk. Kâmil Selmân, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1436/2015, VIII, 196.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 381. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 767-768:

ومن بدع التفاسير على ما قال الزمخشري أن يتيما من قولهم درة يتيمة والمعنى ألم يجدك واحدا في قريش عديم النظير فآواك والأولى عليه أن يقال ألم يجدك واحدا عديم النظير في الخليقة لم يحو مثلك صدف الإمكان فآواك إليه وجعلك في حق اصطفائه.

onu bidâyetinden itibaren o gibi sapıklıklardan münezzeh kılmıştı, nazar-ı sahîh bahşetmişti. Bununla beraber nübüvvetten evvelki akl ü dirayetiyle[1] nübüvvetten sonraki ilm ü hidâyeti arasında da büyük bir fark vardı ki bu fark sabâvet ile bülüğ arasındaki [5901] farktan daha büyüktü. Aleyhissalâtü vesselâm nübüvvetinden evvel de kavminin, Arap müşriklerinin dinindeki fesâdı görmüştü. Karşısında bulunan Yahudîlik ve Nasrâniyet, iki dinin çığırından çıkmış olduğunu da sezmişti. Fakat sülûk edilmesi lâzım gelen ve mücerred akıl ile idrak ve ihâtası kābil olmayan hak din ve şeriatının ne olması lâzım geleceğini ve dünyayı sarmış olan buhran içinden nasıl çıkılıp da hakka erileceğini tâyinde mütehayyir idi. Kitap okumasını bilmez, cihâna rûh neşredecek olan iman ve islâmın erkân-ı tafsîliyesinden وَاِنْ كُنْتَ مِنْ قَبْلِهٖ لَمِنَ الْغَافِلٖينَ [Yûsuf 12/3], وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهٖ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمٖينِكَ [el-Ankebût 29/48] ve مَا كُنْتَ تَدْرٖى مَا الْكِتَابُ وَلَا الْاٖيمَانُ [eş-Şûrâ 42/52] buyurulduğu üzere gāfil idi. İşte burada وَوَجَدَكَ ضَٓالًّا buyurulması bu suretle nübüvvetten evvel ve sabâvet sıralarındaki gaflet ve tehayyür hâline işarettir. Yani sen, nübüvvetten önce akılların yol bulamadığı hakāyık ve şerâyi'den gāfil ve yol arayan bir yitik hâlinde mütehayyir iken, Rabbin seni bulup ıstıfâ edip de {فَهَدٰى} hidâyet buyurmadı mı? ❁ Verdiği vahiy, indirdiği kitap ile bilmediklerini bildirerek doğru yolu göstermedi mi? {وَوَجَدَكَ عَٓائِلًا فَاَغْنٰى} Ve seni âil iken bulup ıstıfâ edip de iğnâ etmedi mi?

"**Âil**" ayle, yani fakr u ihtiyaç sâhibi yoksul, bir de çok iyâl sâhibi, yani kendisine muhtaç olan ailesi yoksulları çok, çok yoksullu mânalarına gelir. Burada iki[2] mâna ile de tefsir vârid olmuştur.

Birincisi "sen serveti yok bir yoksul iken yine seni ıstıfâ edip ganî kılmadı mı?" demektir. Resûlullah'a pederinden bir nâka ile bir cariyeden başka miras kalmamıştı, sonra Allah teâlâ onu ibtidâ Şam'a yaptığı ticaret seferinden husûle gelen bereketli kâr ile Hazret-i Hatice'yi

---

1 M: "dirayetiy"; H ve B: "dirayeti".
2 H: "Buradaki".

tezevvücünden sonra da bütün servetini hibe etmesiyle iğnâ etmiş, daha sonra Hazret-i Ebû Bekir de malının [5902] hepsini Allah için Resûlullah'a getirmiş, "iyâline ne bıraktın?" buyurduğunda "Allah ve Resûlünü" demişti.[1] Daha sonra da Allah teâlâ'nın ihsan buyurduğu fütûhât ve ganâim ile gınâ hâsıl olmuştu. Lâkin bu fütûhât, Medine'ye hicretten sonra olduğu için bu sûrenin nüzûlü sırasında değil, وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى mazmûnunca ileride mev'ud olan atâyâ meyânındadır.

İkincisi "sen yoksullu[2] idin, birçok iyâlin, muhtac ashâbın var idi. Senin yüzünden, ilm ü irşâdından feyz bekliyorlardı. Allah seninle onları iğnâ etti, hidâyete erdirdi" demek olur. Lâkin zâhir olan evvelkisidir. Bunların mâkabline rabtıyla mâna şu olmuş oluyor: Görülüyor ki bunların hepsinde sonu evvelinden hayırlı olmuştur. İşte böyle senin için bundan sonra da her hâlin sonu evvelinden daha hayırlıdır. Şimdi buna şu üç netice terettüb eder:

{فَاَمَّا} O hâlde amma ❁ yani hâl böyle olunca sen de Rabbinin bu mevcud ve mev'ud atâ ve nimetlerinin şükrânesi olmak üzere {الْيَت۪يمَ} yetime ❁ herhangi bir yetime {فَلَا تَقْهَرْ} sakın kahretme ❁ zayıf sayıp da hor bakma ki hakkını zâyi' etmeyesin. Çünkü yetimliği tattın ve hakkındaki lütf-ı ilâhîyi gördün. Râgıb'ın *Müfredât*'ında kahr, galebe ve tezlil ikisidir, her birinde de kullanılır.[3] Şu hâlde ikisi de menhîdir. Yetimi zayıf saymamalı ve zelil etmemeli; şânına, hukūkuna riayet ve itina eylemelidir. Râzî'de mezkur olduğu üzere bu âyet Hazret-i Peygamber Hazret-i Hatice'nin çocuğuna bağırdığı zaman nâzil olmuştur.[4] Bir

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 382. Krş. Ebû Dâvûd, Zekât, 40; Tirmizî, Menâkıb, 16:

وجدك عديم المقتنيات فأغناك بما حصل لك من ربح التجارة وذلك في سفره صلّى الله عليه وسلم مع ميسرة إلى الشام وبما وهبته لك خديجة رضي الله تعالى عنها من المال وكانت ذا مال كثير فلما تزوجها عليه الصلاة والسلام وهبته جميعه له صلّى الله عليه وسلم لئلا يقول قائل ما يثقل على سمعه الشريف عليه الصلاة والسلام وبمال أبي بكر الصديق رضي الله تعالى عنه وكان أيضا ذا مال فأتى به كله رسول الله فقال عليه الصلاة والسلام: ما تركت لعيالك؟ فقال: تركت الله تعالى ورسوله صلّى الله عليه وسلم.

2 H ve B: "yoksul".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 687:

القَهْرُ: الغلبة والتّذليل معا ويستعمل في كلّ واحد منهما.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXI, 200:

وروي: أنها نزلت حين صاح النبي صلى الله عليه وسلم على ولد خديجة.

sayhadan veya bir yüz ekşitmeden[1] dolayı "amma kahretme" diye itab buyurulunca tezlil edilir, malı veya hakkı yenilirse nasıl olur? İbn Mes'ûd radıyallahu anh'tan Resûlullah'a merfû'an: "Her kim bir yetimin başını [5903] silerse elinin geçtiği her kıla mukabil ona kıyamet günü bir nûr olur."[2] Hazret-i Ömer radıyallahu anh'tan kezâlik merfû'an: "Yetim ağladığı zaman onun ağlamasından Arşu'r-Rahmân ihtizaz eder, Allah teâlâ melâikesine buyurur ki: 'Ey melâikem[3], şu babası toprakta gaybedilmiş olan yetimi ağlatan kimdir?' Melâike 'sen a'lemsin yâ Rab' derler, Allah teâlâ da buyurur ki: 'Şâhid olunuz, her kim bunu susturur hoşnut ederse ben de onu kıyamet günü hoşnut etmeyi taahhüd ediyorum.'" Bundan dolayı Hazret-i Ömer bir yetim gördüğü zaman başını[4] siler ve ona bir şey verirdi diye mervîdir.[5] Fakat keyfiyyet-i meshi, nasıl sildiği hakkında sahih bir şey vârid olmamıştır. Bir hadîs-i şerîfte de Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem أَنَا وَكَافِلُ الْيَتِيمِ كَهَاتَيْنِ اِذَا اتَّقَى اللهَ عَزَّ وَجَلَّ "Ben ve yetime tekeffül eden şu ikisi gibiyiz, Allah azze ve celle'den korkarsa" buyurmuş ve şehadet parmağıyla orta parmağını göstermiştir.[6] Daha bunun gibi birçok haberler vardır.

{وَاَمَّا السَّٓائِلَ فَلَا تَنْهَرْ} Ve amma sâili sakın nehr etme ۞ İsteyeni yahut soranı azarlama, yani azarlayarak kovma da lutfet: hâcetini bitir, yahut yumuşak dille reddet. Müfessirînden birtakımları, sâilden murad dünyaya dair bir şey isteyen dilencidir demişler; وَف۪ٓي اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [ez-Zâriyât 51/19] âyetinde de buna bir delâlet vardır. لِلسَّائِلِ حَقٌّ وَإِنْ جَاءَ عَلَى الْفَرَسِ "Sâil at üzerinde gelse bile bir hakkı vardır"[7] diye bir

---

1 H: "ekşitmesinden".

2 İbn Zebr er-Raba'î, *Vasâya'l-ulemâ inde hudûri'l-mevt,* thk. Salah Muhammed el-Haymî - Abdülkadir el-Arnaût, Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986, s. 21; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît,* IV, 512; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 383. Krş. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 21:

سمعت ابن مسعود يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من مسح على رأس يتيم كان له بكل شعرة تمر عليها يده نور يوم القيامة.

3 H: "meleklerim".

4 M ve B: "yaşını".

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXIX, 506; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 383:

وكان عمر إذا رأى يتيمًا مسح رأسه وأعطاه شيئًا.

6 *Muvatta',* Şa'ar, 5; Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* II, 375. Krş. Buhârî, Talâk, 23; Müslim, Zühd, 42:

أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أنا وكافل اليتيم له أو لغيره في الجنة كهاتين إذا اتقى، وأشار بإصبعيه الوسطى والتي تلي الإبهام.

7 Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* I, 201; Ebû Dâvûd, Zekât, 33.

hadis de şâyi' olmuştur. Âlûsî'nin beyânına göre İmam Ahmed buna "aslı yoktur" demiş, fakat Ebû Dâvûd bunu[1] Hazret-i Hüseyin b. Ali radıyallahu anhümâ'dan mevkūfen rivayet edip sükût eylemiş, Irâkī "senedi ceyyiddir" demiş, ona tâbi' olanlar da olmuş, İbn Abdilber "kavî değildir" demiş, çokları İmâm Ahmed'in kavline itimad etmişlerdir.[2] Hazret-i Âişe'den ve gayrısından da لَوْ صَدَقَ السَّائِلُ مَا أَفْلَحَ مَنْ رَدَّ "sâil sadık olsa reddeden felâh bulmazdı" diye rivayet edilmiş, İbn Medînî[3] "bunun da aslı yoktur" demiş.[4] Ma'âmâfîh [5904] Taberânî *Kebîr*'de Ebû Ümame'den merfû'an ona yakın olan şu hadîsi rivayet eylemiştir: لَوْلَا أَنَّ الْمَسَاكِينَ يُكَذِّبُونَ مَا أَفْلَحَ مَنْ رَدَّهُمْ "Eğer miskinler yalan söylemeselerdi onları reddeden felâh bulmazdı."[5] Buna ilişene vâkıf olmadım. Bununla beraber demişlerdir ki sâili azarlamanın menhî olması sualde ilhah etmediği surettedir. Eğer ilhah eder de redd-i leyyin fâide vermezse o vakit zecirde beis yoktur.[6] Zira لَا يَسْـَٔلُونَ النَّاسَ اِلْحَافًا [el-Bakara 2/273] medhi, ilhâhın mezmum olduğunu ifade eder. Mezmum olan da ta'zîre değer. Ebü'd-Derdâ, Hasan, Süfyan ve daha birtakımları da burada "sâil"den murad mal sâili değil, ilim ve din sâili, soran demek olduğuna kāil olmuşlardır ve denilmiştir ki evvelki kavle göre de bu bi'd-delâle evleviyetle sâbit olur. Çünkü mal dilencisine istediğini vermeye gücü yeten kimse redd-i leyyin ile reddedip de bir şey vermediği takdirde va'îd vârid olmamıştır. Hâlbuki ilmi sual eden kimseye ilmi olan bir kimsenin cevap vermemesi öyle değildir. Hadisde: مَنْ سُئِلَ عَنْ عِلْمٍ فَكَتَمَهُ أُلْجِمَ بِلِجَامٍ مِنْ نَارٍ "bir ilimden sual olunup da onu ketmeden kimse ateşten bir gem ile gemlenir" diye vârid olmuştur.[7] Bu kavli daha zâhir görenler olmuştur. Fakat mutlak "sâil" lafzı dilenci mânasında asıl olmakla beraber dileyen

1 H, M ve B: "buna".
2 H -"çokları İmâm Ahmed'in kavline itimad etmişlerdir".
3 B: "Medenî".
4 Fettenî, *Tezkiretü'l-mevdû'ât,* İdâretü't-Tıbâ'âti'l-Münîriyye, 1343, s. 61.
5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 246; İbn Adî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl,* VI, 13; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 383.
6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 383:

ثم النهي على النهر على ما قالوا إذا لم يلح في السؤال فإن ألح ولم ينفع الرد اللين فلا بأس بالزجر.

7 Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* II, 263; Ebû Dâvûd, İlim, 10:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من سئل عن علم فكتمه ألجم بلجام من نار يوم القيامة.

veya dilenen[1] veya hangi suretle olursa olsun isteyen veya soran mutlaka[2] tâlib mânasına da muhtemildir. Müte'allakına, makāmına göre fark edilir. *Kāmûs*'un beyânına göre "suâl", "mes'ele" asıl dilenmek mânasına mevzû'dur. Mutlak taleb, istemek ve sormak mânasına da müte'âreftir.[3] *Besâir*'in tafsîline göre "suâl" maddesi bir şeyi taleb ve istid'â eylemektir ki, bir kimseden bilmeyi yahut bilmeye müeddî olan şeyi yahut mal veya mala müeddî olan bir şeyi isteyip dilemek, yani sormak veya dilenmek suretiyle istemektir. Ma'nâ-yı evvelin cevâbı lisan iledir. Sorulan şey ne ise dil ile cevab verilir. El bunda lisânın halefidir. Söyleneceği [5905] yazı veya işaret ile edâ eder. Ma'nâ-yı sânînin cevâbı ise el ile olur, matlûbunu verir. Bunda lisan, elin halefidir. Vaad eder yahut hayır diye reddeder. Sormak mânasında[4] ikinci mef'ûle bazen bi-nefsihî bazen da harf-i cer ile te'addî eder. سَأَلَهُ كَذَا وعَنْ كَذَا وبِكَذَا derler. عَنْ ile te'addîsi ekserdir. "Dilenmek" mânasında da bi-nefsihî yahut من ile te'addî eder; وَسْـَٔلُوا اللّٰهَ مِنْ فَضْلِه [en-Nisâ 4/32], وَاِذَا سَاَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعاً [el-Ahzâb 33/53] gibi.[5] Hulâsa aslı dilenmek mânasında hakikat, sormak mânasında da sahih haber istemek münasebetiyle istiare denilmiştir.[6] Şu hâlde sualde asıl olan bir hâcet hâlinde istemek veya sormaktır. Sâilde dilenci mânası esas ve dilencide zarûrî hâcet mikdârı bir şey istemek zâhir olduğu cihetle, mutlak "sâil" denilince ikisine de muhtemil olarak gerek mal gerek ilim isteyen dilenci demek olur. İhtiyaç hâlinde olmayarak hakkını istemek veya emir yahut[7] imtihan yahut iz'âc tarîkiyle bir şey istemek veya sormak hakikatte sual değildir. Mal suâli zelîlâne hâcetini istemek

---

1 Mâlum ki lisânımızda "dilemek" irade ve meşiyyet mânasına kullanılır. "Dilenmek" ise ehas olarak tese"ül mânasınadır, zilleti tazammun eder [Müellifin notu].

2 H: "mutlak".

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1351.

4 H: "mânasından".

5 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, III, 162-164:

والسؤال: استدعاء معرفة أو ما يؤدى إلى المعرفة واستدعاء مال أو ما يؤدى إلى المال فاستدعاء المعرفة جوابه باللسان واليد خليفة له بالكتابة أو الإشارة واستدعاء المال جوابه باليد واللسان خليفة لها إما بوعد أو بردّ. تقول: سألته عن الشيء سؤالا ومسألة... والسؤال إذا كان للتعريف تعدى إلى المفعول الثانى تارة بنفسه وتارة بالجار نحو سألته كذا وسألته عن كذا وبكذا وبعن أكثر... وأما إذا كان السؤال لاستدعاء مال فإنه يتعدى بنفسه وبمن نحو قوله تعالى: «وإذا سألتموهن متاعا» وقوله: «واسألوا الله من فضله».

6 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1352.

7 H: "veya".

mânasına bir dilenmek olduğu gibi, ilim suâli sormak da öğrenerek cehlini izâle etmek kasdıyla mütevâzı'âne bir istifsar suâli olmak gerektir. Burada ise mef'ul mezkur olmamakla beraber önce hem mal hem ilim ihtiyaçları zikredilmiş bulunduğu için bu karîne ile sâil gerek mala ve gerek ilme dair bir şey isteyen muhtaç tâlib mânasına anlaşılmak iktizâ eder. Bu vechile iki kavlin ikisi de cem' edilmiş olur. İkinci kavlin asıl fâidesi yüzsüz, cerrar, musır mal dilencilerini ihraçtır. Çünkü öğrenmek maksadı olmayarak soran[1] buraya dâhil olmamak lâzım gelir. Fakat ihtiyaç ve kasd, umûr-ı hafiyyedendir. Zâhiren herhangi bir sual, bir ihtiyaç mânası ifade ettiğinden sâile ilk suâlinde sû'-i zan etmeye hak yoktur. Suâlinde ilhah ve ısrârına[2] göre sâdık veya kâzib olduğuna istidlâl edilebilir. O hâlde[3] herhangi bir sâil olursa olsun evvelemirde azarlanmamalı, istediği verilmezse bile kovulmamalı, incitilmemelidir. İlhâh ve ısrârı takdîrinde de anlaşılan hâline [5906] göre lâyıkıyla karşılanmalıdır. Muztar ve muhtâca kudret dâhilinde mümkin olan mu'âvenet farz mertebesine kadar varabilir. Mezmum olan bir sual ise, derecesine göre münkerden nehyi iktizâ eder, o zaman azarlamak yaraşır, çünkü mü'mine ezâ da haramdır.[4] Memduh bir sual ise, azarlamak incitmek mutlaka menhî ve haram, kudreti olan için muvâfık cevab tahdîs-i nimet olmak üzere vâcib veya mendub olur. İlim dilenmek umumiyetle memduhtur. Bunda ezâ ve hürmetsizlik derecesine varmamak şartıyla ilhah ile yalvarmak da müstahsendir[5]. Mal dilenmek umumiyetle mezmumdur. Ancak başka bir kesb çaresi bulamayan muhtaç için bir ruhsattır. Böylelere yardımı düşünmek ise kudreti olanlar için bir borçtur. Şu hâlde ihtiyâcı olmadan dilenen mezmum dilenciler azara lâyık olduklarından dolayı ikinci kavilde olduğu gibi bu nehiyde dâhil olmamak lâzım gelirse de nefs-i suâl, ihtiyaç delîli olduğu için derhâl hilâfına hüküm doğru olmayacağından herhangi bir sâili hilâfı sâbit olmadıkça azarlamak yetime kahretmek gibi menhîdir.

---

1 B: "sonra".
2 B: "ilhah ve ısrar hâlinde".
3 B -"göre sâdık veya kâzib olduğuna istidlâl edilebilir. O hâlde".
4 B -"o zaman azarlamak yaraşır, çünkü mü'mine ezâ da haramdır".
5 B: "müstehabdır".

{وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ} Ve amma Rabbinin nimetini ❁ gerek mevcud ve gerek mev'ud olan nimetini {فَحَدِّثْ} hemen tahdis et ❁ anlat da anlat. Sade lafını ederek ve gösteriş yaparak mağrurlanmak için değil; hakkını takdir, şükrünü îfâ etmek için eserini gösterecek, başkalarını da istifade ettirecek vechile kavlî veya fiilî hadis ile anlat. Bu üç âyet "fe-emmâ"daki fâ ile mâkabline müterettib olmak itibariyle şunu ifade eder: Rabbinin sana atâ kıldığı gibi yetime şefkat, sâile merhamet, Allah'ın muhtaç kullarına maldan[1] mal, ilimden ilim, vaadden vaad ile atâ ve ihsan ederek sonunun önünden, âhiretin dünyadan daha hayırlı olduğunu duyur. Böyle tahdîs-i nimet ile Rabbinin büyüklüğünü âleme tanıt.

[5907] **İhtar**: Bu Ve'd-Duhâ Sûresi'nin hâtimesinde ve sonra Kur'ân'ın âhirine kadar her sûrenin hâtimesinde tekbir sünnettir. Resûlullah'tan mervî ve teâmüldür. Kırâet-i seb'a eimmesinden İbn Kesîr tarîkiyle rivayet edilmiştir. Râvîsi Ebû Hasan Bezzî demiştir ki: "İkrime b. Süleyman'a okudum, dedi ki: İsmâil b. Abdullah b. Kostartin'e okudum. Ve'd-Duhâ'ya geldiğimde şöyle dedi: Hatmedinceye kadar her sûrenin hâtimesinde tekbir al, çünkü ben Abdullah b. Kesîr'e okudum. Ve'd-Duhâ'ya geldiğimde hatmedinceye kadar tekbir al dedi ve Abdullah b. Kesir bana haber verdi ki Mücâhid'den okumuş, o bunu emretmiş ve haber vermiş ki İbn Abbas radıyallahu anhümâ ona bunu emretmiş ve haber vermiş ki Übeyy b. Ka'b radıyallahu anh ona bunu emretmiş ve haber vermiş ki Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ona bunu emretmiş." Bunu sahih kaydıyla Hâkim ve İbn Merdûye ve *Şu'ab*'da Beyhakī ve kıraat kitapları tahric ve nakleylemişlerdir.[2] Nîsâbûrî *Garâibü'l-Kur'ân* tefsirinde bu rivayeti kaydettikten sonra da demiştir ki: "İmâm Şâfiî'den de Ve'd-Duhâ'nın hâtimesinde Kur'ân'ın âhirine kadar tekbîri sünnet gördüğünü bize rivayet etmiştir. Kunbül'den de böyle

---

1 B -"maldan".

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 344; Beyhakī, *Şuabu'l-îmân,* III, 427; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* XIV, 319: ثنا أحمد بن محمد بن القاسم بن أبي بزة قال: سمعت عكرمة بن سليمان يقول: قرأت على إسماعيل بن عبد الله بن قسطنطين فلما بلغت والضحى قال لي: كبر كبر عند خاتمة كل سورة حتى تختم، وأخبره عبد الله بن كثير أنه قرأ على مجاهد فأمره بذلك وأخبره مجاهد أن ابن عباس أمره بذلك وأخبره ابن عباس أن أبي بن كعب أمره بذلك وأخبره أبي بن كعب أن النبي صلى الله عليه وسلم أمره بذلك. هذا حديث صحيح الإسناد، ولم يخرجاه.

rivayet olunmuştur. Bunda sebep, zikrolunduğu üzere vahiy gecirgeyip de bu sûre nâzil olunca Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bunu tasdîkan 'Allahu ekber' demiştir."[1] Kıraatten *Zübdetü'l-İrfân*'da şöyle tenbih eder: "Mâlumunuz olsun ki Ve'd-Duhâ'nın hâtimesinde ve ondan sonra Kur'ân'ın âhirine kadar her sûrenin hâtimesinde tekbir sünnettir. Resûlullah'ın fiilinden sâbittir. Binâen'aleyh her sûrenin âhirinde 'Allahu ekber' deyiniz. قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ'i hatmettiğinizde de tekbir alınız, sonra Fâtihatü'l-Kitâb'ı ve Bakara'nın evvelini 'müflihûn'a kadar okuyunuz. Sonra hatim duası ediniz, buna 'hâll-i[2] mürtehil' denilir. Bunların hepsinde hadîsler vardır, meşhurdur."[3] Bununla beraber hâmişinde de şu tenbihi yapar: "Şu da mâlum olsun ki tekbir [5908] kurrâdan hiçbirisince lâzım değildir. Çünkü Kur'an'dan değildir. Ebu'l-Feth-i Fârisî demiştir ki: 'Her hatmeden için onu yapmak lâbüddür demeyiz. Lâkin her kim yaparsa güzeldir, cemîldir, her kim de yapmazsa ona harec yoktur. O sünnettir, çünkü Bezzî'nin Şâfiî'den nakli şöyledir: Bana dedi ki: Tekbiri terk edersen Resûlullah'ın sünnetlerinden birisini terk etmiş olursun. İbn Abbas da Übey'den rivayet etmiştir: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ'i okuduğunda Fâtiha'yı da مُفْلِحُونَ'a kadar okudu كَذَا فِي سِرَاجِ الْقَارِى."[4] Nîsâbûrî'nin dahi tasrih ettiği vechile tekbirin lafzında bazıları yalnız "Allahu ekber" ile iktifâ eder. Diğerleri[5] tehlil ile beraber لَا إِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاللّٰهُ اَكْبَرُ der, وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ diye tahmîdi zammeden de vardır.

---

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 519-520:

وروي عن الشافعي أنه رأى التكبير سنة في خاتمة وَالضُّحى إلى آخر القرآن وهكذا روي عن قنبل والسبب فيه أنه حين انقطع الوحي على ما سبق ذكره وأنزلت السورة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: الله أكبر، تصديقا لما أتى به وتكذيبا للكفار.

2 H ve B: "hall-i".

3 Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân,* thk. Mustafa Atilla Akdemir, Dubai: Câizetü Dubai, 1442/2020, II, 288:

واعلموا –وفقكم الله تعالى وإيانا– أن التكبير سنة ثابتة من فعل رسول الله صلى الله عليه وسلم في خاتمة «والضحى» وخاتمة كل سورة بعدها إلى آخر القرآن فقولوا عند آخر كل سورة: «الله أكبر» فإذا ختمتم «قل أعوذ برب الناس» كبّروا ثم اقرؤا فاتحة الكتاب وأول البقرة إلى قوله تعالى: «المفلحون» ثم ادعوا بدعاء الختمة وهذا يسمى: الحالُّ الْمُرْتَحِلُ، وفي جميع ذلك أحاديث مشهورة.

4 Pâluvî, *Zübdetü'l-irfân,* II, 288, 293. Krş. Dânî, *Câmiu'l-beyân,* İmârât: Câmiatü'ş-Şârika, 1428/2007, IV, 1747; İbnü'l-Kāsıh, *Sirâcü'l-kārî,* nşr. Ali ed-Dabbâ', Kahire: Matbaatü Mustafa el-Bâbî, 1373/1954, s. 399:

قال أبو الفتح فارس: لا نقول إنه لا بد لمن ختم أن يفعله لكن من فعله فحسن جميل ومن لم يفعله فلا حرج عليه وهو سنة لقول البزي عن الشافعي رضي الله عنه، قال لي: إن تركت التكبير فقد تركت سنة من سنن رسول الله صلى الله عليه وسلم.

5 B -"bazıları yalnız "Allahu ekber" ile iktifâ eder. Diğerleri".

Vahyin inkıtâ'ı tehlikesi gibi bir keder sırasında bir duhâ parıltısıyla gelen ve hüzün gecesini sükûna erdirerek Rabbinin devâm-ı inayeti ile âhiretin ûlâdan daha hayırlı olduğunu ve ilerideki atânın büyüklüğüyle gāye-i rızâya erileceğini tebşir eden ve hayât-ı Muhammedînin evveliyle[1] âhirini mukayese ederek bi'n-netîce yetime şefkat ve maddî ve mânevî muhtaçlara merhamet hislerini uyandırarak tahdîs-i nimet emriyle hitam bulan bu sûre-i kerîmenin nihâyetinde tam bir iman ve inşirah ile tahdîs-i nimete şitâb ederek "Allahu ekber" diye bir tekbir almanın ne güzel bir imtisâl, ne hoş bir i'lân-ı inşirah,[2] ne büyük bir hiss-i şükran ifade ettiğini ve bu hiss-i şükrânın ilâ-nihâye yenilene yenilene devam etmesi de nasıl arzuya şâyân bulunduğunu duymamak kābil değildir. Fakat bu tekbirin bu sûreler âhirinde Kur'an'dan bir cüz olduğu zannı[3] verilmemek ve farz olarak değil de o zevk ve mânayı duyanların duygularına müfevvaz bulunduğu anlatılmak için kıraatlerde tevâtür ile nakledilmemiş ve terki câiz olmak üzere Resûlullah'ın fiili ve bir tarîk ile emri olmak üzere husûsî surette rivayet edilmiştir. Ki bunun hâsılı mendub ve müstehab olarak teâmül olmuş bulunmasıdır. [5909] Elyevm teâmül de böyledir. Ekseriya "Allahu ekber" denilir, çok vakit de اَللّٰهُ اَكْبَرُ لَا إِلٰهَ اِلَّا اللهُ وَاللّٰهُ اَكْبَرُ[4] وَلِلّٰهِ الْحَمْدُ denilir. Bu bahsin tafsîli için Cezerî'nin *Neşr-i Kebîr*'ine müracaat oluna.

Şimdi hüzünleri açan bu ferah ve inşirah üzerine artık dünyada hiçbir zahmet ve zorluk kalmadı zannıyla atâlete düşülmemek, ancak her zorluğun yanında kolaylıklar bulunduğunu bilerek tahdîs-i nimet için daha ziyade çalışmak, hem yalnız nimeti görmekle kalmayıp Zât-ı Mün'im'e nasb-ı nazar etmek ve bütün rağbetini O'na tevcih ederek O'na doğru gitmek için çalışmak lüzûmu anlatılmak üzere de bu sûreyi ber vech-i âtî İnşirah Sûresi tâkip etmiştir.

---

1 H: "evvel ve".
2 H -"ne güzel bir imtisâl, ne hoş bir i'lân-ı inşirah".
3 H -"zannı".
4 H +"اللّٰهُ اَكْبَرُ".

[5910]

سورة الانشراح مكية وهي ثماني آيات

İNŞİRÂH SÛRESİ

Bu, İnşirâh Sûresi'dir. Cumhûra göre Mekkîdir. Ve'd-duhâ'dan sonra nâzil olmuştur. Hatta Tâvus ve Ömer b. Abdülaziz bunu onun tetimmesi addederek ikisini bir sûre saymış ve bir rekatta okumuş oldukları rivayet edilmiştir. Lâkin mütevâtir olan ale'l-umûm mushaflarda araları besmele ile ayrılmış ve aşere kıraatlerinin hepsinde de iki sûre olarak okunagelmiş olduğu cihetle bir sûre sayılmaları doğru değildir. Aralarında şiddet-i ittisal bulunmakla beraber evvelkisi vahyin inkıtâ'ı ile husûle gelen gam ve dıyk-ı sadr zamanında nâzil olarak inşirah bahşetmiş, ikincisi ise inşirah hâlinde nâzil olarak onun hükmünü beyan ve nimetten mün'ime tergīb etmiş olmak itibariyle farklıdırlar. Bu, evvelkinden[1] ziyade bir kuvvet ifade etmekte olduğu cihetle Bikā'î bunun Medenî olduğuna kāil olmuş,[2] İbn Merdûye de Câbir b. Abdullah'dan usr ve yüsr âyetlerinin Medine'de nâzil olduğuna dair bir hadis de rivayet eylemiştir.[3] Bu sûrenin müfâdına nazaran Medenî olması yakışmaz değil ise de hadîsin sıhhatinde tevakkuf edilmiş ve Mekkî olduğu tesbit olunmuştur.

Âyetleri: Bi'l-ittifak sekizdir.

Fâsılası: ب ،ا ،ك harfleridir. [5911]

---

1 B: "evvelkilerden".

2 Bikā'î, *Nazmü'd-dürer,* XXII, 116:

فإن هذه السورة مدنية عند ابن عباس رضي الله عنهما.

3 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 550; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 385:

وأخرج ابن مردويه عن جابر بن عبد الله قال: بعثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم ونحن ثلثمائة أو يزيدون علينا أبو عبيدة بن الجراح ليس معنا من الحمولة إلا ما نركب فزودنا رسول الله صلى الله عليه وسلم جرابين من تمر فقال بعضنا لبعض: قد علم رسول الله صلى الله عليه وسلم أين تريدون وقد علمتم ما معكم من الزاد فلو رجعتم إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فسألتموه أن يزودكم، فرجعنا إليه فقال: إني قد عرفت الذي جئتم له ولو كان عندي غير الذي زودتكم لزودتكموه، فانصرفنا ونزلت «فإن مع العسر يسرا إن مع العسر يسرا» فأرسل نبي الله إلى بعضنا فدعاه فقال: أبشروا فإن الله قد أوحى إلي «فإن مع العسر يسرا إن مع العسر يسرا» ولن يغلب عسر يسرين.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَۙ ﴿١﴾ وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَۙ ﴿٢﴾ اَلَّذ۪ٓي اَنْقَضَ ظَهْرَكَۙ ﴿٣﴾ وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَۜ ﴿٤﴾ فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراًۙ ﴿٥﴾ اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراًۜ ﴿٦﴾ فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْۙ ﴿٧﴾ وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ ﴿٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Şerh etmedik mi seninçün bağrını? (1). Ve indirmedik mi senden o bârını? (2). Ki[1] zâr etmişti bütün zahrını? (3). Ve yükseltmedik mi senin zikrini? (4). Demek ki zorlukla beraber bir kolaylık var (5). Evet, o[2] zorlukla beraber bir kolaylık var (6). O hâlde boşaldın mı yine kalk yorul (7). Ve ancak Rabbine rağbet et, hep O'na doğrul (8).

{اَلَمْ نَشْرَحْ} Şerh etmedik mi? ❁ Açıp genişletmedik mi {لَكَ} senin için ❁ senin saadetin için {صَدْرَكَ} sadrını ❁ göğsünü de nefesine genişlik, kalbine ferah, nefsine kuvvet ve inbisat vermedik mi? Hâl ve istikbalde, dünya ve âhirette bütün muradları îzah edip de her müşkili yenecek büyük bir rûh ile hayretten hidâyete, gamdan sürûra, darlıktan genişliğe erdirmedik[3] mi? Râgıb demiştir ki: "'Şerh'in aslı eti ve o kabîl şeyleri bastetmek, yani açıp genişletmektir, 'şerh-i sadr' da bundandır ki ilâhî bir nûr[4] ve Allah tarafından bir sekînet ve bir rûh ile onu genişletmektir."[5] [5912] Şihab da der ki: "Aslı bast-ı lahm olduğu ve bunda bir mezellet ve içini ve onda gizli olanı zâhire çıkarmayı müstelzim bir tevsî' bulunduğu için şerh ve genişlik kalb hakkında da isti'mâl olunmuştur[6]. Hüznünü izâle ederek meserret verecek şeyi idraki bir şerh ve tevsî' addolunmuştur. Çünkü onun sıkıntısını açacak ve hemmini izâle edecek geniş bir nefes aldırmak

---

1 H -"Ki".
2 H -"o".
3 H: "indirmedik".
4 B: "ruh".
5 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 449:

أصل الشَّرْح: بسط اللّحم ونحوه، يقال: شَرَحْتُ اللّحم وشَرَّحْتُهُ ومنه: شَرْحُ الصّدر أي: بسطه بنور إلهي وسكينة من جهة الله وروح منه.

6 H: "olur".

gibi herhangi bir sebep, bir duygu, bir ilham ile ondan gāib veya ona hafî bulunan meserreti mûcib bir şey zâhir olur ki, bu bir kitabı îzah etmek mânasına şerh denilmek gibidir. Sonra da bu mâna kalbin mahalli olan sadrda mübalağa için isti'mâl olunmuştur. Çünkü bir şeyin genişlemesi zarfının da genişlemesini iktizâ eder. Onun için işitirsin ki sürûra bast ve genişlik, zıddına da kabz ve darlık tesmiye ederler. Bu birkaç mertebe vesâit ile kinayeye müteferri' olan mecazlardandır. Lâkin şüyû'undan sonra hafâ kalkmış, vesâit mürtefi' olmuştur."[1] Bu beyan şerhin bir şerhidir. Şihab, şerh-i lahmdan şerh-i kalbe ve ondan şerh-i sadra intikal ederek gitmiştir. Lâkin şerh-i lahmdan, göğüs açıp genişletmeye, ondan nefes genişliğine ve kalbin inbisâtına ve ondan nefsin mânevî olan sürur ve inkişâfına geçmek daha muvâfıktır.

"**Sadr**" her şeyin ön ve baş tarafı olduğu gibi, insanın gövdesinin de belinden başına doğru ön ve içinden kalb ve ciğerleri hâvî bulunan üst kısmı, yani sîne, göğüs veya bağır dediğimizdir. Arkadan sırta da "zahr" denilir. Mahalliyet veya cüz'iyet alâkasıyla kalb veya nefisten kinaye de olur. Dıştan göğüs darlığı zaaf emaresi sayıldığı ve içten göğüs darlığı dıyk-ı sadr, nefes darlığı, kalb sıkıntısı ve elem ve ıztırab ve tahammülsüzlük demek olduğu gibi dışından göğüs genişliği, vüs'at-i sadr kuvvet alâmeti, göğüs açılması arz-ı iştiyak, içten inşirâh-ı sadr nefes genişliği, rahat; inşirâh-ı kalb rûhen sürur ve şevk, karîha ve ma'lûmât ve tahammül vüs'ati [5913] mânalarını ifade eder. Bu suretle "şerh-i sadr" esasen göğsünü bağrını açıp genişletmek demek olduğu hâlde bununla kalbe ferahlık vermek ve nefsi herhangi bir fiil ve kavle açıp neş'e ve sürur ile telakkīye genişletmek mânasından kinaye edilmek de müte'âref olmuştur. Öyle ki "şerh" ve "inşirâh-ı sadr" denildiği zaman maddeten göğsü veya kalbi açmak veya yarmaktan ziyade mânevî olan bu sürur

---

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 372:

قلت: لما كان أصله بسط اللحم وفيه مذلة وتوسيع مستلزم لإظهار باطنه وما خفي منه استعمل في القلب الشرح والسعة لأنه محل الإدراك لما يسر وضده فجعل إدراكه لما فيه مسرة يزيل ما يحزنه شرحا وتوسيعاً وذلك لأنه بإلهام ونحو مما ينفس كربه ويزيل همه بظهور ما كان غائبا عنه وخفيا عليه مما فيه مسرته كما يقال شرح الكتاب إذا وضحه ثم استعمل في الصدر الذي هو محل القلب مبالغة فيه لأنّ اتساع الشيء يتبعه اتساع ظرفه ولذا تسمع الناس يسمون السرور بسطا ويقال في المثل البسط صدف ثم سموا ضدّ ضيقاً وقبضاً وهو من المجاز المتفرّع على الكناية بوسايط وبعد الشيوع زال الخفاء وارتفعت الوسايط.

ve inbisat mânası anlaşılır. Âlûsî der ki: "Aslı fesh ve tevsi'a[1] olup îzahta şâyi' olduğu gibi sürûr-ı nefste de şâyi' olmuştur. Hatta bunda hakīkat-i örfiyedir denilse ba'îd olmaz ve bu kalbe ta'alluk ettiği zamandır. 'Kalbini şununla şerh etti' demek, onunla mesrur etti demektir. Çünkü kalb, nefsin menzili gibidir. Âdeten de menzilin tevsî'i ondaki nâzilin sürûrunu müstelzim olur. Kalbin mahalli olan sadra ta'alluk ettiği, 'şerh-i sadr' denildiği zaman da böyledir. Bu ekseriya kalb genişliğini de ifade eder. Çünkü âdeten bir menzilin etrafını genişletmek menzilin genişliğiyle mütenâsib olur. Etrafı da genişletir ki behceti ziyade olsun. Bundan bi'l-vâsıta nefsin sürûruna intikal olunur. Kalb veya sadra ta'alluk ettiği zaman bazı kere bir de ma'lûmâtın teksîri mânası murad olunur. Denilmiş ki sanki ma'lûmât geniş bir fezâya muhtaç imiş ve kalb de onun mahalli imiş gibi tahayyül olunur da ma'lûmât çoğaldıkça kalbin de geniş olması lâzım geleceği mülâhaza edilir. Bazı kere de bundan nefistekinin teksîri murad olunur. Denilmiştir ki bu da ma'lûmâtın tevsî'i nefsin tevsî'ini iktizâ eder mülâhazasıyladır. Bazı kere de 'şerh-i sadr' ile, nefsin kuvve-i kudsiye ve envâr-ı ilâhiye ile teyidi mânası murad olunur. Öyle ki nefis ma'lûmât alaylarının meydanı, melekât yıldızlarının semâsı, envâ'-ı tecelliyâtın arşı, vâridât sürülerinin ferşi olur da artık onu bir şe'n bir şe'nden işgal etmez, onun indinde olacak, olan, olmuş müsâvî olur ve bu mânalardan her biri makāmına göre murad olunur. Allah teâlâ'nın Resûlüne [5914] imtinânı makāmı olan bu makāma en münâsib olan mâna ise -Râgıb'ın da anlattığı vechile- bu sonuncu mânadır. Ma'amâfîh diğer mânalar da tecviz edilmiştir."[2] Zâhir olan bu inşirâhın Ve'd-duhâ

1 H ve B: "tevsî'a".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 385-386:

الشرح في الأصل الفسح والتوسعة وشاع استعماله في الإيضاح ومنه: شرح الكتاب إذا أوضحه لما أن فسح الشيء وبسطه مستلزم لإظهار باطنه وما خفي منه وكذا شاع في سرور النفس حتى لو قيل إنه حقيقة عرفية فيه لم يبعد وذلك إذا تعلق بالقلب كان قيل شرح قلبه بكذا أي سره به لما أن القلب كالمنزل للنفس ويلزم عادة من فسح المنزل وتوسعته سرور النازل فيه وكذا إذا تعلق بالصدر الذي هو محل القلب وربما يؤذن ذلك بسعة القلب لما أن العادة كالمطردة في أن توسعة ما حوالى المنزل إنما تكون إذا كان المنزل واسعا فيوسع ما حواليه لتحصيل زيادة بهجة ونحوها فيه فينتقل منه إلى سرور النفس بالواسطة وقد يراد به إذا تعلق بالقلب أو الصدر أيضا تكثير ما فيه من المعلومات فقيل: يتخيل أنها تحتاج إلى فضاء تكون فيه وأن ذلك محل لها فمتى كانت كثيرة اقتضت أن يكون محلها واسعا ليسعها وقد يراد بها تكثير ما في النفس من ذلك فقيل أيضا بتخيل أن تكثير معلوماتها يستدعي توسيعها وتوسيعها يستدعي توسيع ذلك لتنزيله منزلة محلها وقد يراد به تأييد النفس بقوة قدسية وأنوار إلهية بحيث تكون ميدانا لمواكب المعلومات وسماء لكواكب الملكات وعرشا لأنواع التجليات وفرشا لسوائم الواردات فلا يشغله شأن عن شأن ويستوي لديه يكون وكائن وكان ووجه نسبته إلى الصدر على نحو ما مر وإرادة القلب من الصدر والنفس من القلب بعلاقة المحلية ونحوها مما لا تميل إليه النفس وإرادة كل مما ذكر بقرينة المقام والأنسب بمقام الامتنان هنا إرادة هذا المعنى الأخير وجوز غيره.

Sûresi'nin nüzûlüyle hâsıl olmasıdır. Ma'amâfîh سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ sûresinde de bunun bir mukaddimesi bulunduğu gibi bundan sonra Sûre-i Kadr'e kadar bunun mukaddimât ve netâicini bir îzah vardır.

Müfessirîn "şerh-i sadr"da iki kavil zikretmişlerdir. Birisi[1] -haberlerde vârid olduğu üzere sabâvetinde veya nübüvveti sırasında[2] veya İsrâ gecesinde cismânî bir ameliye suretinde göğsü şakkedilerek kalbi çıkarılıp yıkanıp yine yerine konduktan sonra iman ve hikmet ile doldurulmuş olmasıdır ki bu münakaşalıdır[3]. Maddî kalb yıkanmasının iman, ilim, hikmet, şefkat gibi mâneviyyât ile alâka ve münasebetine kāil olmayanlar bu babdaki rivayetleri mâkul görmeyerek reddetmişler. Bu ameliyenin esas itibariyle imkânını ve maddî temizliğin mânevî temizlik ile de alâka ve münasebetini düşünenler de kabul etmiş, bununla beraber burada murad o olduğunda ısrar etmemişlerdir. Nübüvvetten evvel mukaddimâtı olan irhâsât ve kerâmât dahi inkâr olunamazsa da sûrelerin tertîbine nazaran buradaki şerh-i sadrın ne nübüvvetten evvel ne de nübüvvet sırasında değil, Ve'd-duhâ'nın nüzûlüyle yahut da sonra olması zâhirdir. Bu cihetle cismânî mânaya da delâlet eyleyen en kuvvetli rivayet ise Mi'râc gecesine dair olarak Buhârî, Müslim, Tirmizî ve Nesâî'de[4] Katâde'den mervî olan şu hadistir; demiştir ki: "Bize Enes b. Mâlik, Mâlik b. Sa'sa'a'dan[5] Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den tahdis etti. Peygamber buyurdu ki: 'Ben Beyt'in yanında uyur uyanık arası bir hâlde iken içinde zemzem suyu bir altın tasla bana gelindi[6] de sadrım şuraya ve şuraya kadar şerh edildi.'" Katâde demiş ki: "Enes'e 'ne kasdediyor?' dedim, 'karnımın aşağısına kadar' dedi. Buyurdu ki: 'Derken kalbim çıkarıldı da [5915] zemzem suyuyla yıkandı, sonra yerine iade edildi, sonra iman ve hikmet dolduruldu, sonra Burak getirildi, onun üzerine Cibrîl aleyhisselâm ile beraber gittim, tâ

1 B: "Birincisi".
2 B: "sıralarında".
3 H -"münakaşalıdır".
4 B: "Nesâî'den".
5 H: "Sa'd'dan".
6 B: "geldi".

semâ-i dünyaya vardık. ilh el-hadis..."[1] Bundan en vâzıh olarak anlaşılan beyne'n-nevmi ve'l-yakaza misâlî bir inkişaf ve müşahede olması ve asıl neticenin iman ve hikmet dolarak[2] Mi'râc'ın vukū' bulmasıdır. Burada bu mâna murad olunabilir ve bu vechile bu sûre Mi'râc'a işaret olabilir. Ve'd-duhâ'nın nüzûlü esnasında da bir inkişaf ve müşahede vukū'u geçmiş olduğuna göre de bir mi'râc olmuş demektir. İsrâ gecesiyle Ve'd-duhâ'nın nüzûlü arasında ne kadar zaman bulunduğu mâlum değil ise de Mi'râc hadislerinde bu sûrelerin mazmunlarına tesadüf edildiği ve Ve'd-duhâ'daki "leyl"den murad Leyle-i İsrâ olduğuna dair de bir rivayet bulunduğu cihetle bunların Mi'râc ile alâkadar olduğunu kabul etmek lâzım gelir. Bunda ise cismânî şerh ihtilâflı, rûhânî şerh ittifaklı olduğu için herhangisi olursa olsun şerh-i sadrdan asıl murad, gaye olan son mâna olmak iktizâ eyler, o da iman ve hikmet ile hakikat inşirâhıdır ki cisimler onun için çalışır ve ona feda edilir. Hakikatte bir elem olan cismânî ameliyeler onun bir vesilesi olmak itibariyle kolaylıkla iktiham olunur. Onun için şu ikinci kavil ihtilâfsızdır:

İkincisi: "Şerh-i sadr"dan murad, marifet ve tâate râci' olandır ki bunu da birkaç vechile îzah etmişlerdir:

1. Aleyhissalâtü vesselâm ins ü cinne meb'us olunca Allah'tan başka mâbuddan ve âbidden berâet ile ins ü cinne münâza'a etmek ibtidâ zor gelmiş, göğsünü daraltmıştı. Fakat Allah teâlâ ona öyle âyetler göstermişti[3] ki onlarla bütün o müşkilâtı iktihâma vüs'at bulmuş ve yüklenmiş olduğu her meşakkat, her şey gözünde küçülmüş idi. O suretle ki kalbinden bütün hümûmu çıkarmış, ancak bir hemm bırakmıştı; nafakası iyâli gāilelerini tınmaz, ins ü cinden teveccüh eden ezâlara ehemmiyet vermez [5916] olmuştu, hatta onlar gözünde sinekten küçük olmuşlardı. Ne

---

1 Müslim, Îmân, 264. Krş. Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 6; Tirmizî, Tefsiru'l-Kur'ân, 94; Nesâî, Salât, 1:
عن قتادة عن أنس بن مالك –لعله قال: عن مالك بن صعصعة رجل من قومه– قال: قال نبي الله صلى الله عليه وسلم: بينا أنا عند البيت بين النائم واليقظان إذ سمعت قائلا يقول: أحد الثلاثة بين الرجلين، فأتيت فانطلق بي فأتيت بطست من ذهب فيها من ماء زمزم فشرح صدري إلى كذا وكذا –قال قتادة: فقلت للذي معي: ما يعني؟ قال: إلى أسفل بطنه– فاستخرج قلبي فغسل بماء زمزم ثم أعيد مكانه ثم حشي إيمانا وحكمة ثم أتيت بدابة أبيض يقال له: البراق، فوق الحمار ودون البغل، يقع خطوه عند أقصى طرفه فحملت عليه ثم انطلقنا حتى أتينا السماء الدنيا...

2 H: "olarak".

3 H: "göstermiştir".

tehditlerinden korkar ne de mallarına, câhlarına[1] meylederdi. Şu hâlde "şerh-i sadr" dünyanın hakāretine, âhiretin kemâline ilimden ibaret olur ki bunun nazîri Sûre-i En'âm'da فَمَنْ يُرِدِ اللّٰهُ اَنْ يَهْدِيَهُ يَشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْاِسْلَامِۚ وَمَنْ يُرِدْ اَنْ يُضِلَّهُ يَجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيِّقاً حَرَجاً'dır [6/125]. Buhârî'de de İbn Abbas'tan «اَلَمْ نَشْرَحْ» شَرح الله صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ diye zikrolunur demekle[2] yalnız bu mâna gösterilmiştir. En'âm'da da geçtiği üzere rivayet olunmuştur ki: "Yâ Resûlallah! Sadr inşirah eder mi?" dediler, "evet" buyurdu. "Onun alâmeti nedir?" dediler, "dâr-ı gururdan tecâfî, dâr-ı hulûda inâbe ve nüzûlünden evvel ölüm için hazırlıktır" buyurdu.[3] Bunun hâsılı şudur: Allah'a ve va'd ü va'îdine sıdk ile iman insana dünyada zühdü ve âhirete rağbeti ve mevte hazırlanmayı îcab eder.

2. Resûlullah'ın sînesi bütün mühimmâta açılmıştı; telaş etmez, muztarib olmaz, şaşırmaz, sıkıntı ve ferah hâllerinin ikisinde de münşerih bulunur, mükellef olduğu vazifesini edâ ile meşgul olurdu.

قَلْبَكَ denilmeyip de صَدْرَكَ denilmesi bu şerhin vüs'atine, yani yalnız bâtında kalmayıp âsârı zâhirde de tecellî ettiğine tenbih olmalıdır. Yani Resûlullah'ın sînesi وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِلْمُؤْمِنِينَ [el-Hicr 15/88] muktezâsınca bütün mü'minlere re'fet ve şefkatle açıktır. Bir de اَلَمْ نَشْرَحْ صَدْرَكَ denilmekle iktifâ olunmayıp da لَكَ denilmesinde nükteler vardır.

Birisi "lâm"ın "lâm"a tekabülüdür. Yani اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56], وَاَقِمِ الصَّلٰوةَ لِذِكْرٖى [Tâ-hâ 20/14] buyurulduğu vechile "sen bütün tâatı Benim için yaparsın, Ben de yaptığımı senin için yaparım" demek olur.

İkincisi de risâletin menâfi'i, sevâbı Allah'a değil, Resûl'e ait olduğuna tenbih olur. Yani "Benim için değil, senin için şerh ettik."

---

1 B: "canlarına".

2 Buhârî, Tefsîr, 94:

ويذكر عن ابن عباس «ألم نشرح» شرح الله صدره للإسلام.

3 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd,* s. 106; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 76; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 98:

عن أبي جعفر –رجل من بني هاشم وليس محمد بن علي– قال: تلا رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية: «أفمن شرح الله صدره للإسلام» (الزمر ٢٢/٣٩) قال: إذا دخل النور الصدر انشرح وانفسح، قيل: هل لذلك من آية تعرف بها؟ قال: نعم، التجافي عن دار الغرور والإنابة إلى دار الخلود والاستعداد للموت قبل الموت.

Üçüncüsü bu şerhte mazarrat[1] ihtimâlini selb içindir. Yani aleyhine değil, bütün âkıbeti hayr olmak [5917] üzere lehine şerh ettik[2]. Çünkü gāfillerde olduğu gibi birçok ferahların, inşirahların sonu felâket olur. Nitekim حَتّٰٓى اِذَا[3] فَرِحُوا بِمَٓا اُو۫تُٓوا اَخَذْنَاهُمْ بَغْتَةً فَاِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ [el-En'âm 6/44], سَنَسْتَدْرِجُهُمْ مِنْ حَيْثُ لَا يَعْلَمُونَ [el-A'râf 7/182; el-Kalem 68/44] buyurulmuştur. "Nûn" ile اَلَمْ نَشْرَحْ buyurulup da اَلَمْ اَشْرَحْ buyurulmamasında da iki vecih vardır: Nûn tâzim nûn'u olması itibariyle mün'imin azameti nimetinin azametine delâlet eyler[4]. Cemi' nûn'una hamledildiği takdirde de mâna şu olur. "Bu şerhi yaparken doğrudan doğru yalnız yapıvermedim, meleklerimi de çalıştırdım. Sen o melâikeyi önünde ve etrafında görüyordun ki kalbin kuvvet bulsun da risâleti o kuvvet-i kalb ile edâ edesin." Bu suretle Sûre-i Cin'deki فَلَا[5] يُظْهِرُ عَلٰى غَيْبِه۪ٓ اَحَدًا. اِلَّا مَنِ ارْتَضٰى مِنْ رَسُولٍ فَاِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَمِنْ خَلْفِه۪ رَصَدًا. لِيَعْلَمَ اَنْ قَدْ اَبْلَغُوا رِسَالَاتِ رَبِّهِمْ وَاَحَاطَ بِمَا لَدَيْهِمْ [72/26-28] mazmûnuna da işaret olur.

{وَوَضَعْنَا عَنْكَ وِزْرَكَ} ❁ "**Vaz'**" mutlak koymak mânasına olduğu gibi aşağılatmak, indirmek, ıskāt etmek mânalarına da gelir. Burada yükü[6] indirmek mânasınadır ki bütün bütün ıskāt etmek veya hafifletmekten e'am olabilir. Zira "vizr" ağır yük demektir. Günah ve vebâl mânası da bundandır. {اَلَّذ۪ٓى اَنْقَضَ ظَهْرَكَ} ❁ "Vizr"in sıfatıdır[7]. "**İnkāz**" nıkz yahut nakīz yapmaktır. "Nıkz" yıkıntıya, bozuntuya ve seyr ü sefer sebebiyle zebûn olmuş deveye denildiği gibi, bir şeyin bozulurken, üzülürken, ezilirken, koparken ve bir yükün yıkılmaya mütemâyil bir vaziyette çıkardığı sese; sahtiyan, ağaç, yük, araba gıcırtısı, mafsalların, kemiklerin çıtırtısı[8] ve bazı kuşların çığırtısı[9] ve bir şişenin ağzı sorulurken çıkan mıcırtısı gibi seslere de "nıkz" ve "nakīz" ve böyle ses etmeye "inkāz"

1 B: "mazeret".
2 H: "ettim"; M (ilk baskı): "ettin".
3 H -"حتى اذا".
4 H: "eder".
5 H, M ve B: "ولا".
6 B: "yük".
7 H: "sıfâtıdır".
8 H: "çatırtısı".
9 B -"mafsalların, kemiklerin çıtırtısı ve bazı kuşların çığırtısı".

denilir. Şu hâlde "inkāz-ı zahr" yükün sırta ağır basarak kemiklerini çatırdatması veya üzüp zayıf düşürmesi, zâr u zebun etmesi demek olur. Ki bizim "belini kütletti", "kemiklerini birbirine geçirdi" tâbirlerimiz gibi ağırlık, zorluk tasvîrinde [5918] meseldir. Burada murad Peygamber'e mukaddemâ tahammülü ağır gelmiş olan zorlukların böyle bir bâr-ı girân hey'etinde temsîlen tasvîridir. Bazıları, nıkz deve gibi zayıflanmak mânasından, çokları da nakīz çıkarmaktan kemikleri gıcırdatmak, çatırdatmak[1] mânasına mülâhaza etmişlerdir. İbn Cerîr demiştir ki: "اَنْقَضَ ظَهْرَكَ zahrına ağır bastı da ona vehn[2] verdi, kağşattı demektir. Bu, Arabın şu kavlindendir ki deve seferden döndükte sefer onu zayıflatmış, etini gidermiş olduğu zaman o deveye 'bu nıkz-ı sefer' derler."[3] Râzî ve sâirleri de demişlerdir ki: "Lügat ulemâsı şöyle dediler: Bunun aslı şudur: Sırta yük ağır bastığı zaman onun bir nakīzi, yani hafif bir sesi işitilir. Nakīz mahmillerin, rihâlin, adlâ'ın, ba'îrin[4] yük bastığı zamanki sesidir."[5] Evvelkinde "zahr"ın mef'ûl-i bih olması zâhir denebilirse de ikincide gayr-i zâhirdir. Çünkü bu mânaca "inkaz" seslendirmek değil, seslenmek mânasına lâzım olduğundan ses zahrın[6] değil, yükün sesi olmak lâzım gelir. Bundan dolayı bunu sebebine isnad kabîlinden mecâza hamletmişler, seslenmeye sebep olacak derecede ağır basmak mânasına أي حمله على النقيض وأثقله diye tefsir eylemişlerdir ki, bunun aslı اَنْقَضَ بِهِ ظَهْرَكَ yani "o yükle sırtın gıcırdamış,[7] bel kemiklerin çatırdamış" demek olur. Bunun için biz de iki veche dahi muhtemil olmak üzere "zahrını zâr etmiş olan o bâr-ı girânı senden indirdi, attı" meâlinde ifade eyledik. Lâkin burada اَنْقَضَ'ya böyle müte'addî mânası verilmek için çalışılmasına benim gönlüm pek razı olmuyor. Bu ses

---

1 B: "çatırdamak".
2 H: "vahy".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 493:
يقول: الذي أثقل ظهرك فأوهنه وهو من قولهم للبعير إذا كان رجيع سفر قد أوهنه السفر وأذهب لحمه: هو نِقْضُ سَفَر.
4 B: "berîin".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 207:
أنقض ظهرك فقال علماء اللغة: الأصل فيه أن الظهر إذا أثقل الحمل سمع له نقيض أي صوت خفي وهو صوت المحامل والرحال والأضلاع أو البعير إذا أثقله الحمل.
6 H: "zâhir".
7 H -"bunun aslı اَنْقَضَ بِهِ ظَهْرَكَ yani "o yükle sırtın gıcırdamış".

Resûlullah'ın sırtına değil, sırtındaki o ağır yüke, vizre ait olmalı. Murad da Resûlullah'ın arkasındaki o ağır yükün gıcırtısından, ezâsından çok müteessir olduğunun beyânı olmalıdır, demek istiyorum. Bu mânayı anlatmak için de ظَهْرَكَ mef'ûl-i bih değil, فِي ظَهْرِكَ mânasında[1] mef'ûl-i fîh olmalıdır. Gerçi nahivde zarf-ı mekândan[2] fî'nin hazfi[3] pek câiz değil ise de cihât-ı sitt, cânib ve cihet, hâriç ve dâhil gibi müstesnâlarda câiz [5919] olduğu mâlumdur. "Zahr"[4] da cihât-ı sitten half mânasıyla mülâhaza edildiği surette fî'nin hazfi[5] câiz olmak lâzım gelir ve bu mâna isnâd-ı mecâzîden daha yakın ve daha güzeldir. Şöyle demek olur: Sırtında gıcırdamakta, bu suretle sana ezâ vermekte olan o vizri, o ağır yükü senden attık, indirdik.

Bir kısım müfessirîn burada "vizr"i وَهُمْ يَحْمِلُونَ اَوْزَارَهُمْ عَلٰى ظُهُورِهِمْ [el-En'âm 6/31] gibi ağır günah mânasına hamlederek vaz'-ı vizri لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ [el-Feth 48/2] gibi günahı mağfiret mânasına telakkī etmişlerdir. Lâkin "zenb" tâbiri peygamberlerden sudûru câiz olabilen zelle ve hilâf-ı evlâ gibi sağāire şâmil olabilirse de, ağırlık mânasını mutazammın bulunan "vizr"in sağāire ıtlâkı münâsib olmayacağı gibi, ağırlığı bilhassa اَلَّذٖى اَنْقَضَ ظَهْرَكَ diye ehemmiyetle büyütülmüş olan "vizr"in sağīre mâhiyetinde küçük kusurdan ibaret telakkī edilmesi de hiç münâsib görünmez. Gerçi bunun bu ağırlığı haddizâtında büyük günah olmasından değil, huluku[6] azîm[7] olan Peygamber'in en küçük bir günahtan bile şiddetle müteessir ve mağmum olması hasebiyle olduğu güzel bir vecih olabilirse de hilâf-ı zâhir olmaktan kurtulmaz. Onun için bunun günah mânasına değil ağır yük, hıml-i sakīl, bâr-ı girân mânasıyla Peygamber'i nübüvvetten evvel veya nübüvvetin bidâyetlerinde[8] son

---

1 H: "mânasından".
2 H -"mef'ûl-i fîh olmalıdır. Gerçi nahivde zarf-ı mekândan".
3 H: "zarfı".
4 H ve B: "Zâhir".
5 H: "zarfı".
6 B: "huluk-ı".
7 H: "hukūku a'zam".
8 H -"hilâf-ı zâhir olmaktan kurtulmaz. Onun için bunun günah mânasına değil ağır yük, hıml-i sakīl, bâr-ı girân mânasıyla Peygamber'i nübüvvetten evvel veya nübüvvetin bidâyetlerinde"; B: "bidâyetinde".

derece gamlandıran ve tahammülü ağır gelen birtakım zorluklar demek olması daha doğrudur ve çoklarının muhtârı da budur. Bu zorluklar, bu ağırlıklar hakkında tefsirlerde başlıca şunlar sayılmıştır:

1. Bâlâda da geçtiği üzere nübüvvetten evvel câhiliye âlemi içindeki hayret hâlinin sıkleti. Zira ibtidâ[1] sırf akl-ı kâmili ile nazar eden, bir taraftan kavminin şirk ü cehalet içindeki hâllerinin fenalığı, bir taraftan da kendisini ʿademden vücûda getiren ve yetim iken barındırıp yetiştiren, hayat, akıl ve güzel seciyelerle nimetler veren Allah teâlâ'nın üzerindeki nimetlerini görmüş ve bunların büyüklüğüne karşı Rabbine nasıl ve ne yolda itaat ve [5920] hizmet edeceğini de bilememiş olduğundan dolayı vicdânında büyük ıztırablar duymuştu. Nübüvvet gelince bu hayret zâil olmuş, onun muktezâsı olan vizir üzerinden atılmıştır. Şu mâlumdur ki bir yükün ağırlığı vermiş olduğu ezâ ve elem ile mütenâsib olduğu gibi, bir günahın ağırlığı da neticesindeki azâbın şiddetine göredir. Bu cihetle gerek yük, gerek günah ağırlığı hakikatte rûha ait olan bir elem ve azab ağırlığı olmakta birleştiği için yük bir günah, günah bir yük gibi mülâhaza olunarak ikisi de bir ağırlık mefhûmuyla vizr mânasında birleştirilir. Gönülde duyulan gam ve eleme "vizr" tâbir edilmesi bu itibar iledir. Ancak yük elemi zâil olarak sonu bir ecr ü hazza müntehî olmak itibariyle elemi müteahhir olan günahtan ayrılır. O cihetle vizr olmaktan çıkar, nimet olur. Büyük bir kâr için nice ağır yükler, acı gamlar bir nimet şevkiyle karşılanarak yolu bulununca hazz u sürûr içinde kolaylıkla çekilir. Günah ise kendisi bir zevk olsa bile neticesi elem olduğundan bunun aksine olur. Bir de nimet haddizâtında herkes için memduhtur. Fakat leîm ve denî olan kimseler hizmet mukabilinde olmayarak cabadan nimet yiyip durmaktan hayâ etmez, utanmaz da buldukça şımarır. Kerîm, âlîcenab kimse ise gördüğü inʿâma karşı hizmet edememiş veya o nimeti yerine sarf eyleyememiş olmaktan sıkılır, müteezzî olur ve bir hizmet yolu bulmaksızın o nimete nâil olup durmak kendisine girân gelir. وَمَا لِاَحَدٍ عِنْدَهُ مِنْ نِعْمَةٍ تُجْزٰى [el-Leyl 92/19]

1 B -"ibtidâ".

vasfına mâsadak olmak ister. O sırada o mün'im bir nevi hizmet teklif edince o hizmet ağır bile olsa onun edâsını canına minnet bilerek o ağırlık ona hafif görünür. İşte nübüvvet gelince Hazret-i Peygamber'den o hayret zâil olmuş bulunduğu gibi, o ilmin ve bu kerîm ahlâkın hükmüyle o gam ve elem kendisinden mürtefi' olmuş ve o zorluklar suhûlete münkalib olmuştur.

2. Nübüvvetin gelmesiyle yol görünmüş, hayret [5921] hâlindeki evvelki zorluklar sıyrılmış ise de bu kere de daha büyük bir endişe ve haşyet Resûlullah'ın omuzlarına yüklenmiş bulunuyordu. O da risâlet vazifesinin hakkıyla telakkī ve îfâsındaki azîm meşakkat ve mes'ûliyet endişesi ve girişeceği mücahedede muvaffakiyetin derecesini ve kusur ettiği surette Hakk u halk muvâcehesindeki tehlikesini düşünmek kaziyyesi idi ki buna "a'bâ-i risâlet = risâlet yükleri" tesmiye olunur. Zira اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُاۜ [Fâtır 35/28] mûcebince ilim ziyadeleşip marifet arttıkça haşyetullah da artıyor, evvel iyi bilinmeyen nice âhiret endişeleri yüz gösteriyordu. Evvelâ Cibrîl'e ilk mülâkātında bütün cühd ü tâkatini saran[1] شَدٖيدُ الْقُوٰى. ذُومِرَّةٍ [en-Necm 53/5-6] bir heybet ü kudretin istîlâsı içinde titremiş kalmıştı. Buna tedrîcen alıştıktan sonra da etraftan kâfirlerin o zamana kadar görülmeyen ezâ ve cefâ ve türlü dedikodularla husûmet ve adâvetlerini görmeye başlamıştı ve henüz وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ [el-Mâide 5/67] va'd ü tebliğini almamış, وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى. وَلَسَوْفَ يُعْطٖيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [ed-Duhâ 93/4-5] va'd ü tebşirlerini telakkī etmemiş ve henüz mufassal ta'lîmât almamıştı. Bir müddet için dinlendirilmek üzere vahyin fetret ve inkıtâ'ından dolayı duyduğu yalnızlık ve işittiği şemâtetten dolayı[2] da çok mağmum olmuştu. Bu suretle kendisini[3] yalnız dünyevî âlâm değil, Rabbine karşı bir günah etmiş olmak endişesiyle uhrevî olan gamlar da sarmış, işte bunlar onun sırtına basan ve belini kıracak gibi kemiklerini çatırdatıp yüreğini sızlatan bir vizr, bir bâr-ı girân gibi boynuna yüklenmişti. Cenâb-ı Hak, vahyin tevâlîsi ve

---

1 H: "sonra".
2 B -"duyduğu yalnızlık ve işittiği şemâtetten dolayı".
3 H, M ve B: "kendisine".

Ve'd-duhâ'nın inzâliyle bunların bir kısmını büsbütün üzerinden atmış, bir kısmını da alıştırmak, kendisine ve âhirete olan keşf ü ıttılâ'ını tezyid eylemek suretiyle tahfif etmiş, ondan sonra dünyayı gözüne sinek kadar göstermeyecek, اَلدُّنْيَا لَا يَعْدِلُ عِنْدَ اللّٰهِ جَنَاحَ بَعُوضَةٍ[1] dedirtecek derecede kalbine inşirah ve nefsine lâhûtî bir kuvvet vermiş, Kur'ân'ın feyziyle dünya ve âhiret nâm u şânını, zikir ve haysiyetini yükseltmeye başlamış idi. Onun için buyuruluyor ki:

[5922] {وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ} Yine senin için zikrini, nâm u şânını yükseltmedik mi? ❁ Birtakımlarına verilen ve netice itibariyle haklarında âfet olan şöhretler gibi aleyhe değil sırf lehine olarak yükselttik mânası ifade edilmek için لَكَ yine "zikr"e takdim olunarak tekrar tasrih edilmiştir. "Zikr" burada لَقَدْ اَنْزَلْنَٓا اِلَيْكُمْ كِتَاباً فِيهِ ذِكْرُكُمْ [el-Enbiyâ 21/10] gibi şeref ü şân mânasınadır. Bununla beraber Kur'an ve fikir mânasına[2] da işaret olabilir. Resûlullah'ın nâm u şânının yüksekliği Sûre-i Bakara'da تِلْكَ الرُّسُلُ âyetinde geçen وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ[3] دَرَجَاتٍ [2/253] mazmûnu üzere bütün enbiyâ ve rusül içinde derecât ile yüksekliğidir ki, bunun hulâsası nâm u şânının nâm-ı ilâhîyi tâkip etmesidir. Allah anıldıkça onun da anılmasıdır. Ebû Ya'lâ'nın, İbn Cerîr'in, İbn Münzir'in, İbn Ebî Hâtim'in, İbn Hibbân'ın ve İbn Merdûye'nin ve *Delâil*'de Ebû Nuaym'ın Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallâhu anh'tan tahric ettikleri üzere Resûlullah buyurmuştur ki: "Cibrîl aleyhisselâm bana geldi de, 'Rabbim ve Rabbin buyuruyor ki: «Bilir misin senin zikrini nasıl yükselttim?»' 'Allah teâlâ a'lem' dedim, dedi ki إِذَا ذُكِرْتُ ذُكِرْتَ مَعِي 'Ben anıldıkça sen de maiyyetimde anıldın.'"[4] Bu ise nâm u şan yüksekliğinin en büyük mertebesini beyandır. Allah denilince Resûlü beraber anılır, لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ denilince beraberinde مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ denilir. مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ, [en-Nisâ 4/59] اَطِيعُوا اللّٰهَ وَاَطِيعُوا الرَّسُولَ

---

1 Bk. Tirmizî, Zühd, 13:

عن سهل بن سعد قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لو كانت الدنيا تعدل عند الله جناح بعوضة ما سقى كافرا منها شربة ماء.

2 H: "nâmına".

3 H, M ve B +"فوق بعض".

4 *Müsnedü Ebû Ya'lâ,* II, 513, no: 1380; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 495:

وعن أبي سعيد الخدري عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال: أتاني جبريل فقال: إن ربي وربك يقول: كيف رفعت ذكرك؟ قال: والله أعلم، قال: إذا ذكرت ذكرت معي.

[en-Nisâ 4/80], وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهٖيداً. مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللّٰهِ [el-Feth 48/28-29] buyurulmuştur. Bu nâm u şan, bu beraber zikr ü yâd ise her yüksekliğin fevkindedir. Nitekim Hazret-i Hassân'ın şu beyti de bu yüksekliğe işarettir:

أَغَرُّ عَلَيْهِ لِلنُّبُوَّةِ خَاتَمٌ مِنَ اللَّهِ مَشْهُودٌ يَلُوحُ وَيَشْهَدُ
وَضَمَّ الْإِلٰهُ اسْمَ النَّبِيِّ إِلَى اسْمِهِ إِذَا قَالَ فِي الْخَمْسِ الْمُؤَذِّنُ: أَشْهَدُ[1]

اِنَّ اللّٰهَ وَمَلٰٓئِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّۜ يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلٖيماً [el-Ahzâb 33/56]

[5923] {فَاِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً} ۞ فا fasîha olarak mâkablinden mâba'dine istikrâ ve istişhad ile tefrî' tarzında yahut fâ-i ta'lîliye olarak mâkablini ta'lîl ve ta'diye suretinde ilerisi için de vaaddir. اِنَّ o vaadi tahkiktir. Vaad, sevkin îcâbıdır[2]. اَلْعُسْرِ'de ال fasîha suretinde zâhiren ahd olmak lâzım gelirse de cüz'îden küllîye intikal ile hakikatte vaadi ifade için istiğrâka işarettir. Ta'lîl suretinde ise kübrâ demek olduğu için doğrudan doğru istiğraktır. Demek ki mâna şu olur: "O şerh-i sadr, vaz'-ı vizr, ref'-i zikir madem ki oldu, demek ki o senin çektiğin zorlukla beraber büyük bir kolaylık varmış, o hâlde daha da vardır." Yahut: "Çünkü her zorlukla beraber bir kolaylık vardır. Ondan dolayı seni kolaylığa erdirdik, yine de erdiririz." Meşhur olduğu üzere burada مَعَ, بَعْدَ mânasınadır. Tekārüb, tekārüne teşbih olunarak ifade olunmuştur. Çünkü o şerh-i sadr ve vaz'-ı vizr, inkāz-ı zahrdan sonra olmuştur. Hâsılı bu böyle olduğu gibi ilerisi için de böyledir. سَيَجْعَلُ اللّٰهُ بَعْدَ عُسْرٍ يُسْراً'dır [et-Talâk 65/7]. Bir iş dıyk oldukda müttesi' olur.[3] {اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْراً} ۞ Bu da evvelkini teyid ve tekid olmakla beraber istînaf ile vaadden vaade ta'mîm hâlinde bir tekiddir. Burada ال istiğrak için olmak iktizâ eder. Lâkin evvelki istiğrak olduğuna göre bu ona işaretle ma'hud olur ve şöyle demek olur: Evet, o her zorlukla

---

1 "O parlak alınlı ki üzerinde nübüvvet hâtemi vardır. Allah'tan şehadet edilmiş meşhuddur. Parıldar ve şâhid olur. Ve Allah o Peygamber'in ismini ismine zammetmiştir: Beş vakitte müezzin أَشْهَدُ dediği zaman" [Müellifin notu].

2 B: "içindedir".

3 *Mecelle*, 18. madde.

beraber bir kolaylık vardır. Yani o zorluk iktiham edilirse o kolaylığa erilir. Çünkü kolaylığın var olmasından herkesin de mutlaka ona ermesi lâzım gelmez. O kolaylığa inanıp o zorluğa ehemmiyet vermeyip de Allah'ın izniyle sabr u tahammül eyleyen ona erer. Nitekim Ve'l-leyli'de فَاَمَّا مَنْ اَعْطٰى وَاتَّقٰى. وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى. فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرٰى [92/5-7] buyurulmuştur. Şu hâlde bundan sonra da bir zorluğa tesadüf edersen onu da başka bir kolaylığın tâkip edeceğini veya beraberinde bir kolaylık bulunduğunu bil, bu vaadi tasdik et de o zorluktan yılma, onu da [5924] inşirâh-ı sadr ile karşıla. Burada[1] ma'a (مَعَ) ba'de (بَعْدَ) mânasınadır. Zira usr ve yüsr ezdâddan olduğu için ictimâ'ları câiz olmaz. Bir mahal üzere te'âkub ve tevârüd ederler. Şu kadar ki bir mahalle vürudları itibariyle maiyyet ile de mülâhaza olunabilirler. Yani bir cihetten zor görünen bir şeyde diğer cihetten bir kolaylık vardır. O şeyi o kolay cihetini bularak yapabilen kolaylığına erer. Her usru bir yüsrün tâkip edeceğine inanmak da o usrun yalnız sonunda değil, beraberinde de bulunan bir yüsr cihetidir. Bu itibar ile hüsnâyı tasdik eden ve ona göre çalışan mü'minler için her usrda iki yüsr var demektir ki bunun birine dünyevî birine uhrevî demek muvâfık olur. Rivayet olunmuştur ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bu nâzil olunca ferah ve sürûr ile gülerek çıkmış, "لَنْ يَغْلِبَ عُسْرٌ يُسْرَيْنِ bir usr iki yüsre galebe edemez, اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا. اِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا" diyordu.[2] Bu mâna ekseriyetle "usr"un ma'rife, "yüsr"ün nekre olmasıyla îzah edilmiştir ki ikinci "usr"da ahid mânası mülâhazasına râci'dir. Ma'amâfîh bu daha ziyade bu âyetlerin üstündeki ve altındaki فا'larla mâkabline ve mâba'dine olan irtibat ve mülâzemesinden münfehimdir. Ahd ise evvelki "usr"da[3] sarih veya zımnî olan istiğrâkın ahdi olmak iktizâ eder.[4] Her usrla beraber yüsrün bulunabilmesini de îzah ettiğimiz[5]

1 H -"Burada".

2 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 438; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 495:
عن الحسن في قوله تعالى: «إن مع العسر يسرا» قال: خرج النبي صلى الله عليه وسلم مسرورا فرحا وهو يضحك وهو يقول: لن يغلب عسر يسرين، لن يغلب عسر يسرين «إن مع العسر يسرا إن مع العسر يسرا».

3 B: "sûrede".

4 B -"sarih veya zımnî olan istiğrâkın ahdi olmak iktizâ eder".

5 H: "etti".

vechile münakaşasız olarak anlamak mümkindir.[1] Yani yüsrün varlığı herkes için husûlünü iktizâ etmez. Meselâ "kâfire ölüm ve cehennemde ne kolaylık var?" gibi sual vârid olmaz. "Cennet vardı amma o iman etmedi" diye cevap verilir. İstiğrak mânasına ve iman şartına şu da delâlet eyler: İmam Mâlik *Muvattâ*'da Zeyd b. Eslem'den rivayet etmiştir ki Ebû Ubeyde, Hazret-i Ömer b. Hattâb'a (radıyallâhu anhümâ) yazmış, Rûm'un çokluğunu ve onlardan tehavvüfünü, endişesini anlatmıştı[2]. Hazret-i Ömer de ona: "Emmâ ba'd, şu muhakkak ki mü'min bir kalbe herhangi bir şiddet inerse Allah teâlâ [5925] ona arkasından bir ferec verir ve bir usr iki yüsre galebe edemez" diye yazmıştır.[3] "Mü'min bir kalbe"[4] denilmekle imanın muktezâsı olan itmi'nân ve sabra da işaret vardır. Onun için sızlanan mü'minin âhiret sevâbını zâyi' etmesi de bu istiğrâka münâfî olmaz. Bununla beraber hepsinde de hükmün umûmu yine Allah'ın meşiyyetiyle mukayyeddir. Tevfik O'ndandır. Onun için bu hüküm ve vaadi hem ileriye ta'mîm ve tefrî' hem de Allah'ın lütfuna ircâ' siyâkında buyuruluyor ki:

{فَاِذَا فَرَغْتَ} O hâlde boşaldığın vakit ❁ yani her usra bir yüsr müekkeden[5] mev'ud olduğu için bir vazifeden, bir ibadetten fâriğ olup bir usrdan bir yüsre geçtiğin, biraz dinlendiğin, meselâ aldığın vahyi tebliğ eylediğin, ferâizini îfâ ettiğin vakit {فَانْصَبْ} yine yorul ❁ iş bitti diye rahata düşüp kalma da yine zahmet ihtiyar edip diğer bir ibadet için kalk, çalış, yorul, farz bittiyse nâfileye geç, namaz bittiyse duaya geç ki yüsr de tezâyüd etsin, şükürde devam etmiş olasın. "Nasab" mâlum ki te'abdır. Yüsr atâlete sâik olmamalı sa'ye müşevvik olmalıdır ki onun üzerine de diğer[6] yüsr terettüb ederek terakki hâsıl olsun. {وَاِلٰى رَبِّكَ} ❁

---

1 H -"vechile münakaşasız olarak anlamak mümkindir".
2 M ve B: "anlamıştı".
3 *Muvatta'*, Cihâd, 6:

وحدثني عن مالك عن زيد بن أسلم قال: كتب أبو عبيدة بن الجراح إلى عمر بن الخطاب يذكر له جموعا من الروم وما يتخوف منهم. فكتب إليه عمر بن الخطاب: أما بعد. فإنه مهما ينزل بعبد مؤمن من منزل شدة يجعل الله بعده فرجا. وإنه لن يغلب عسر يسرين. وأن الله تعالى يقول في كتابه «يا أيها الذين آمنوا اصبروا وصابروا ورابطوا واتقوا الله لعلكم تفلحون» (آل عمران ٣/٢٠٠).

4 Görebildiğimiz kadarıyla ilgili hâdiseye ait bütün rivayetlerde kalb kelimesi yerine kul (abd) geçmektedir.
5 H: "mukaddem".
6 B -"diğer".

Takdim, kasr içindir. Yani ve ancak Rabbine {فَارْغَبْ} o hâlde rağbet et. ❁ Her ne umarsan O'ndan um, O'ndan berideki esbâb ü ilelde veya gayelerde tevakkuf[1] edip kalma, başka maksada bağlanma da bütün mesâînde ancak O'na teveccüh et, mütemâdiyen O'na doğru yürü, O'na doğrul; bütün lütuf ve minnet O'nundur. Onun için sade nimete ve esere rağbet ile kalmamalı, nimetten mün'imi görüp hep O'na doğru yürümeli, O'nun için çalışmalıdır. Gāye-i murad O'dur.

Bu sûreden şu kāideler istihrac olunur: إِذَا ضَاقَ الْأَمْرُ اِتَّسَعَ iş sıkıştığı zaman genişler ve الْغُرْمُ بِالْغُنْمِ nimet külfete [5926] göredir. Ta'bîr-i âharla külfet nimet ile mütenâsibdir ve إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ[2] bir işten maksad ne ise hüküm ona göredir. Allah için çalışan Allah'a erer.

Bu vechile bu iki sûre bilhassa Resûlullah'ın hâl ü şânını anlatarak feyzinin daha ziyade neşr ü ta'mîmini ve bi'n-netîce nimetten mün'ime geçerek ancak Allah'a rağbet etmesini ihtar ettikten sonra ekmel-i[3] ferdin hâlinden nev'in hâline ve mü'minlerin âkıbetinin de güzelliğine geçilerek bu iki sûrenin bir bağlanışı olmak ve hükm-i âhiret ile dinin sübûtu takrir edilmek üzere Ve't-Tîn Sûresi gelecektir.

1 H: "teveffuk".
2 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 1.
3 H: "ekmeli.".

[5927]

سُورَةُ التِّينِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِ آيَةً

TÎN SÛRESİ

Ve't-Tîni Sûresi de Mekkîdir. *Bahr*'da Katâde'den ve İbn Abbas'tan Medenî olduğuna dair bir rivayet dahi zikredilmiş[1] ise de İbn Dureys[2] ve Nehhâs ve İbn Merdûye ve Beyhakī ondan cumhur kavline muvâfık rivayet eylemişlerdir. وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِينِ diye huzûra işaret de bunun Mekke'de nüzûlünü iş'âr eder. Çünkü "Beled-i Emîn"den murad bütün müfessirînin ittifâkıyla Mekke'dir[3].[4]

Âyetleri: Sekizdir.

Fâsılası: م، ن harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالتّ۪ينِ وَالزَّيْتُونِ ﴿١﴾ وَطُورِ س۪ين۪ينَ ﴿٢﴾ وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَم۪ينِ ﴿٣﴾ لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ ف۪ٓي اَحْسَنِ تَقْو۪يمٍ ﴿٤﴾ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِل۪ينَ ﴿٥﴾ اِلَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٦﴾ فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدّ۪ينِ ﴿٧﴾ اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِم۪ينَ ﴿٨﴾

[5928] Meâl-i Şerîfi

Kasem olsun o tîne ve o zeytûne (1) ve o Tûr-i Sînîn'e (2) ve bu Beled-i Emîn'e (3) ki Biz insanı en güzel bir biçimde yarattık (4). Sonra da çevirdik esfel-i sâfilîne kaktık (5). Ancak iman edip yarar ameller yapan kimseler başka, onlar için kesilmez bir ecir vardır (6). O hâlde sana dini ne tekzib ettirir? (7). Allah "Ahkemü'l-hâkimîn" değil mi? (8).

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 502:

وقال ابن عباس وقتادة: مدنية.

2 H ve B: "Dâris"; M: "Darîs".

3 H: "Mekkîdir".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 393. Krş. İbnü'd-Dureys, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 33:

وأخرج عنه ابن الضريس والنحاس وابن مردويه والبيهقي ما يوافق قول الجمهور ويؤيده إشارة الحضور في قوله تعالى «وَهذَا الْبَلَدِ الْأَمِينِ» فإن المراد به مكة بإجماع المفسرين فيما نعلم.

{وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ} ❁ "**Tîn**" incir demek ise de burada öyle terceme etmek pek muvâfık olmayacaktır. Zira müfessirînin birçoğunun beyânına göre burada "tîn" ve "zeytûn" birer ism-i alem mevki'indedirler. Alem olmuş adların ise tercemesine kalkışmak doğru değildir, çünkü onlar mefhumlarıyla değil, lafızlarıyla müsemmâlarını târif ederler. "İncir Köyü" denilmekle bilinen bir köy "Tîn Karyesi" diye terceme edilmekle târif olunmuş olmayacağı gibi, "Tîn" nâmıyla anılan bir dağı veya mescidi veya beldeyi de "İncir" diye anlatmaya kalkışmak îzah değil, teşviş olur. Fi'l-vâki' tefsirler burada "tîn" ve "zeytûn" hakkında başlıca iki kavil nakleylemişlerdir:

Birisi: Bir kısım müfessirîn demişlerdir ki; zâhir-i "tîn" ve "zeytûn"dan murad, bu nam ile meşhur olan incir ve zeytin yemişleri veya ağaçlarıdır. Zira lügaten zâhir olan bu olduğu gibi Hasan'dan, Mücâhid'den, İkrime'den, İbrâhîm Nehaî'den, Atâ'dan, Mukātil'den, Kelbî'den ve daha bazılarından هُوَ تِينُكُمْ وَزَيْتُونُكُمْ هذَا "sizin şu inciriniz ve zeytininiz"[1] yahut اَلتِّينُ الَّذِي يُؤْكَلُ وَالزَّيْتُونُ الَّذِي يُعْصَرُ "tîn o yenilen ve zeytin o sıkılan"[2] yahut اَلْفَاكِهَةُ الَّتِي يَأْكُلُهَا[3] النَّاسُ "nâsın yediği yemiş"[4] tâbirleriyle rivayet edilmiş ve İbn Abbas'a da nisbet olunmuştur. Bunlardan ise bir mecaz veya kinaye kasdına karîne bulunmayınca zâhir olan incir ve [5929] zeytin diye bildiğimiz meyveler olmaktır. Lâkin bu surette insan hilkatinin güzelliğini veya çirkinliğini ve âkıbetinin acılığını veya tatlılığını takrir ederken incir ve zeytine kasem ile başlamanın münasebeti ne olduğunu da düşünmek lâzım geleceğinden, incir ve zeytinin insan hayâtı için hem gıda, hem fâkihe hem devâ, hem ticaret nokta-i nazarından fâideleri pek çok olan meyvelerin en güzel ve en mübareklerinden olduğunu îzâha çalışmışlardır, ki biz bunu burada tafsîle lüzum görmüyoruz. İnsan yaşamak için maddî ve mânevî erzâka muhtaçtır. Maddî erzâkın en mühimleri tatlı ve tuzlu

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 501-502; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 570; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 143.

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 751; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 501-503.

3 H ve M: "تأكل"; B: "يؤكل".

4 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3448; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 556.

veya yağsız ve yağlı me'kûlât, bunların en güzelleri de meyvelerdir. İşte incir ve zeytin ya meyvelerin en nâfi'[1] ve en mübarekleri olmak itibariyle hususiyetlerine veya zikr-i hâs irâde-i âm tarîkiyle tatlı veya tuzlu, yağsız veya yağlı ale'l-umûm ehemmiyetli me'kûlâtı temsil edecek birer misâl, "Tûr-i Sînîn" ve "Beled-i Emîn" de mânevî erzâka mahal olan mevâki'-i mübareke olmalarına binâen bunlara kasem edilmiştir demek olabilir. Ma'amâfîh insan hilkati nokta-i nazarından düşünüldüğü zaman وَمَا خَلَقَ الذَّكَرَ وَالْاُنْثٰى [el-Leyl 92/3] kaseminin tazammun ettiği vechile bu iki meyvenin dişi ve erkekten kinaye olmaları ihtimâli de ba'îd değildir. Bu kavle göre "tîn" ve "zeytûn", incir ve zeytin diye terceme olunabilir.

Diğer kavle gelince: Birçok müfessirîn de demişlerdir ki: Burada "tîn" ve "zeytûn"dan murad yemiş değil, bu isimler ile yâd olunur mübarek yerlerdir. "Tûr-i Sînîn" ve "Beled-i Emîn" ile beraber zikri de buna karînedir. Âlûsi de "birçoğunun zâhib olduğu üzere bunlar mübarek, şerefli buk'alara kasemdir" diye bu kavli tercih eylemiştir.[2] Bunlar nereleri olduğuna gelince de birer dağ ismi, birer mescid ismi, birer belde ismi olması hakkında üç kavil zikreylemişlerdir, şöyle ki:

1. Birer dağdırlar. İbn Cerîr de Katâde'den: "Tîn", Dımaşk'ın bulunduğu cebel, "Zeytûn" Beyt-i Makdis'in [5930] bulunduğu cebeldir. İkrime bir rivayette de bunlar iki cebeldir.[3] Rebî'den: Hemedan ile Hulvan arasında iki dağ, Şam dağları.[4] Sa'îd b. Mansûr ve İbn Ebî Hâtim, Ebû Habib Hâris b. Mıhmar'dan[5]: "Tîn" "Tûr-i Tînâ"[6], "Zeytûn" "Tûr-i Zeytâ" denilen dağlardır. İyi incir ve zeytin bittiği için bu namlarla tesmiye olunmuşlardır.[7] İmâm Râzî bunu İbn Abbas'ın kavli

1 H ve B: "nâfi'i".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 395. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 774:

والغرض من القسم بتلك الأشياء الإبانة عن شرف البقاع المباركة وما ظهر فيها من الخير والبركة ويرجع إلى القسم بالأرض المباركة وبالبلد الأمين.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 502-503:

عن قتادة في قوله: «وَالتِّينِ» قال: الجبل الذي عليه دمشق «وَالزَّيْتُونَ» الذي عليه بيت المقدس... عن عكرِمة «وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ» قال: هما جبلان.

4 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 276. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 211:

قال الفراء: وسمعت رجلًا من أهل الشام وكان صاحب تفسير قال: التين جبال ما بين حلوان إلى همدان، والزيتون: جبال الشام، وَطُورِ سِينِينَ: جبل.

5 H, M ve B: "Muhammed'den".

6 B: "Tîn".

7 *Sünenü Saîd b. Mansûr,* VIII, 382-383:

olmak üzere naklederek şöyle der: "İbn Abbas demiştir ki bunlar arz-ı mukaddesten iki dağdır, incir ve zeytin menbiti olduklarından dolayı bunlara Süryânî'de Tûr-i Tînâ, Tin dağı ve Tûr-i Zeytâ, Zeytin Dağı denilmiştir. Bu takdirde Allah teâlâ enbiyâ yetişen yerlere kasem etmiş demektir. "Tîn" denilen dağ Îsâ aleyhisselâm'ın, "Zeytûn" Şam, Benî İsrâil enbiyâsının ekserîsinin mahall-i bi'seti, "Tûr" Mûsâ aleyhisselâm'ın mahall-i bi'seti, "Beled-i Emîn" de Muhammed aleyhisselâm'ın mahall-i bi'setidir. Şu hâlde hakikatte kasemden murad enbiyâya tâzim ve derecelerini i'lâm demek olur.[1]

2. İki mesciddirler. İbn Zeyd Tîn Dımaşk mescidi, Zeytûn Beyt-i Makdis mescidi demiş; Ka'b da "Tîn" Dımaşk mescidi, "Zeytûn" İliya mescidi, İbn Abbas'tan bir rivayette de "Tîn" Nûh mescidi, "Zeytûn" Beyt-i Makdis mescididir.[2]

3. İki beldedir. Ka'b'dan: "Tîn" Dımaşk, "Zeytûn" Beyt-i Makdis'tir. Şehr b. Havşeb de "Tîn" Kûfe, "Zeytûn" Şam demiştir.[3] Murâdı Kûfe'nin bulunduğu arz demek olacaktır ki Nûh aleyhisselâm'ın menzili denilir.

Demek ki "tîn" ve "zeytûn" esasen mâlum incir ve zeytin meyveleri ve ağaçları olmakla beraber bunların yetiştiği bereketli yerler olmakla mâruf iki dağ ve onlarda iki belde ve onlarda iki mescid dahi "Tîn" ve "Zeytûn" namlarıyla tanınmış, bunlar da Tûr-i Sînâ ve Mekke gibi din

---

عن أبي حبيب الحارث بن مِخْمَرٍ قال: أربعة أجبال مقدسة بين يدي الله عز وجل: طور زيتا وطور سينا وطور تينا وطور تيمانا وهو قول الله عز وجل: «والتين والزيتون وطور سينين وهذا البلد الأمين» أما طور زيتا فبيت المقدس وأما طور سينا فالطور وأما طور تينا فدمشق وأما طور تيمانا فمكة.

Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 16. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 394:

قال مقاتل بن حيان: هما طوران يقال لأحدهما طور تينا والآخر طور زيتا، لأنهما ينبتان التين والزيتون.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 211:

قال ابن عباس: هما جبلان من الأرض المقدسة يقال لهما بالسريانية طور تينا وطور زيتا لأنهما منبتا التين والزيتون فكأنه تعالى أقسم بمنابت الأنبياء فالجبل المختص بالتين لعيسى عليه السلام والزيتون الشأم مبعث أكثر أنبياء بني إسرائيل والطور مبعث موسى عليه السلام والبلد الأمين مبعث محمد صلى الله عليه وسلم فيكون المراد من القسم في الحقيقة تعظيم الأنبياء وإعلاء درجاتهم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 502-503; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 211:

عن كعب أنه قال في قول الله: «وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ» قال: التين: مسجد دمشق والزيتون: بيت المقدس... قال: أخبرنا ابن وهب، قال: قال ابن زيد وسألته عن قول الله: «وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ» قال: التين: مسجد دمشق والزيتون مسجد إيلياء... عن ابن عباس قوله: «وَالتِّينِ وَالزَّيْتُونِ» يعني مسجد نوح الذي بني على الجوديّ والزيتون: بيت المقدس، قال: ويقال: التين والزيتون وطور سينين: ثلاثة مساجد بالشام.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 211:

المراد من التين والزيتون بلدان فقال كعب: التين دمشق والزيتون بيت المقدس وقال شهر بن حوشب: التين الكوفة والزيتون الشام.

menşe'i mübarek, şerefli yerler sayılmış olduğundan burada hayat için maddî, mânevî rızkın ve incir ve zeytin gibi nâfi' semereler verecek sa'y ü amelin ve mekânın ehemmiyetine ve bilhassa incir ve zeytinin lezzet, [5931] kıymet ve menâfi'ine[1] dahi îmâ ve işaret ile beraber, daha ziyade enbiyâ menşe'i din matla'ı olmakla mâruf kudsî yerlere kasem edilmiştir. Bundan dolayı sâhib-*Keşf*'in[2] dediği gibi bunların mecmû'u dînî ve dünyevî hayr u bereketiyle Arz-ı Mukaddes'e ve emin bir beldeye kasem demek olur.[3] Yalnız incir ve zeytine kasemde ise bu âhenk ve şümûlü anlamak güçtür. Onun için "tîn"i ve "zeytûn"u sâde incir ve zeytin meyveleri diye terceme etmemeli, gerek Îseviyette gerek Mûseviyette gerek İslâm'da الَّذٖى بَارَكْنَا حَوْلَهُ [el-İsrâ 17/1] mûcebince mübarek tanınan ve hayr u bereketinden istifade için salâhta müsabaka ile çalışılması arzu edilen Arz-ı Mukaddes'e dahi işaret olmak üzere ma'hud "tîn" ve "zeytûn" isimleriyle şöyle demelidir: Kasem olsun o tîne ve zeytûne {وَطُورِ سٖينٖينَ} ve Tûr-i Sînîn'e ❁ Ve Sînîn Dağı'na ki Hazret-i Mûsâ'nın teklîm-i ilâhîye mazhar olduğu dağ olup, sîn'in kesri veya fethi ve nûn'un meddiyle "Tûr-i Sînâ" ve "Tûr-i Seynâ" diye de mâruf ve meşhurdur. Âhiri kasr ile medsiz "Tûr-i Seyna" dahi denildiği *Kāmûs*'ta mezkûrdur.[4] *Bahr*'da "bunun Şam'da bir dağ olduğunda ihtilâf yoktur" demiş,[5] Şihab da bu meşhûrun hilâfı olduğu, çünkü bugün mâruf olan Tûr-i Sînâ'nın Akabe ile Mısır arasındaki Tîh kurbunda bulunduğu beyânıyla itiraz etmiş[6] ise de,

---

1 B: "menfaatine".

2 B: "*Keşşâf*'ın". Bahsi geçen *Keşf*, *Keşşâf* şârihlerinden Ömer b. Abdurrahman el-Fârisî el-Kazvînî'nin (ö. 745/1345) *el-Keşf an müşkilâti'l-Keşşâf* adlı eseridir, bazen *el-Keşf ale'l-Keşşâf*, *Keşfü'l-Keşşâf* gibi isimlerle de anılır.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 395:

وبيّن ذلك في الكشف بقوله: وذلك أنه فصل بركتي الأرض المقدسة الدنيوية والدينية بذكر الشجرتين أو تمرتيهما والطور الذي نودي منه موسى عليه السلام وناب المجموع مناب والأرض المباركة على سبيل الكناية فظهر التناسب في العطف على وجه بين إذ عطف البلد على مجموع الثلاثة لأنها كالفرد بهذا الاعتبار كأنه قيل: والأرض التي باركنا فيها دينا ودنيا والبلد الآمن من دخله في الدارين وذلك بركة يتضاءل دونها كل بركة ويتضمن ذلك أن شرف تلك البقاع بمناجاة موسى عليه السلام ربه عز وجل أياما معدودة وكم نوجيت في البلد الأمين ثم قال: والحمل على الظاهر أريد المنابت أو الشجر أن يفوته المناسبة بين الأولين والبلد الأمين لأن مناسبة طور سينين للبلد غير مناسبته لهما والكلام مسوق للأول انتهى. فتأمل فإنه دقيق.

4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi*, IV, 660.

5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 503:

ولم يختلف في طور سيناء أنه جبل بالشام وهو الذي كلم الله تعالى موسى عليه السلام عليه.

6 *Hâşiyetü'ş-Şihâb*, VIII, 375:

والمشهور خلاف ما قاله أبو حيان فإن المعروف اليوم بطور سينا ما هو بقرب التيه بين مصر والعقبة وطور زيتا في البيت المقدس فليحرّر.

Bahr'ın maksadı da Mısır arzına mukabil ve Filistin'e dahi şâmil olan mutlak Arz-ı Şam olmalıdır. "İhtilâf yoktur" denilmesi bunu işʻâr eder. Nitekim İbn Cerîr de hep Şam'da bir dağdır, bir mübarek dağdır diye rivayet eylemiştir.[1]

"**Tûr**" dağ ve bilhassa nebatlı dağ, cebel-i zû-nebat demektir. "**Sînîn**" o dağın bulunduğu ve muzâf kılındığı bukʻanın ismi olup "beyrun" ve emsâli gibi muamele olunarak cemiʻ suretinde vâv, yâ ile iʻrâblandığı, bazı kere de yâ ile bırakılıp nûn'a iʻrâb harekeleri verildiği söylenmiştir. Zâhiri "Sînler Dağı" demek gibidir. Ahfeş demiştir ki: "'Sînîn' [5932] şecer mânasına cemʻdir[2], müfredi 'sîne'dir. Sanki 'Tûr-i Eşcâr' demek gibidir."[3] Kelbî'den de Tûr-i Sînîn, اَلْجَبَلُ ذُو الشَّجَرِ ağaçlı dağ diye mervîdir.[4] Bunlar فَلَمَّا اَتٰيهَا نُودِىَ مِنْ شَاطِئِ الْوَادِ الْاَيْمَنِ فِى الْبُقْعَةِ الْمُبَارَكَةِ مِنَ الشَّجَرَةِ اَنْ يَا مُوسٰى... إلخ [el-Kasas 28/30] âyetinde bukʻa-i mübarekedeki şecere-i Mûsâ'ya işaret olsa gerektir. İbn Ebî Hâtim, İbn Münzir, Abd b. Humeyd, İbn Abbas'dan "'sînîn' hasen, yani güzel demektir" diye rivayet etmişler, Dahhâk'ten de böyle rivayet olunmuş, İkrime'den de bunun güzel mânasına olması Habeş lisânı olduğu ziyadesiyle rivayet olunmuştur.[5] İbn Cerîr ve İbn Asâkir Katâde'den de "sînîn" mübarek, güzel, ağaçlı dediğini rivayet eylemişlerdir. Maʻamâfîh İbn Cerîr demiştir ki: "Bu kavillerden savab olan, Tûr-i Sînîn cebel-i mâruftur diyenlerin kavlidir. Çünkü tûr nebatlı dağ demektir, 'sînîn'e izâfeti onu târif içindir. Eğer hasen, mübarek mânasınadır diyenlerin dediği gibi 'Tûr'a[6] sıfat olsa idi

---

1 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 505:

عن قتادة «وَطُورِ سِينِينَ» قال: جبل بالشام مُبارك حسن.

2 B: "cemîʻdir".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XV, 394. Krş. Cevherî, *es-Sıhâh,* V, 2141:

وقال الأخفش: سِينِينَ جمع بمعنى شجر واحدته سينة فكأنه قيل طور الأشجار.

4 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 440; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 504:

وقال الكلبي: هو التين والزيتون اللذان تأكلون وأما طور سينين فهو الجبل ذو الشجر.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XV, 394. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* X, 3448:

وأخرج ابن أبي حاتم وابن المنذر وعبد بن حميد عن ابن عباس أن قال: سِينِينَ هو الحسن. وأخرج عبد بن حميد نحوه عن الضحاك وكذلك أخرج هو وجماعة عن عكرمة بزيادة بلسان الحبشة.

Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 504:

عن عكرِمة في قوله: «وَطُورِ سِينِينَ» قال: هو الحسن وهي لغة الحبشة يقولون للشيء الحسن: سِينا سِينا.

6 B: "Tûr".

'Tûr' tenvinli olurdu, çünkü bir şey bir dâ'î bulunmadıkça sıfatına muzâf kılınmaz."[1] Yani "sînîn" güzel, mübarek mânasına olsa idi "Tûr-i Sînîn" sıfat terkîbi olmak lâzım gelir, "tûr" munsarıf olduğundan tenvin almak îcab ederdi. Hâlbuki tenvin olmadığından terkib izâfet terkîbidir diyor. Bu da ekseriyetle kabul edilmiş bulunuyorsa da zikrolunduğu üzere güzel, mübarek mânasınadır diyenler terkibin vasfî olduğuna kāil olmuş değillerdir. "Şecer" veya "mevzi" gibi mevsuf takdîriyle veya sıfat-ı gālibe kabîlinden isim olarak târif için muzâf-ı ileyh yapılmış olmasına mâni' olmaz. Maksadları güzel dağ demekten ibaret değil, mevzi'inin veya otunun, ağacının mübarekliğini, güzelliğini beyan mânasına mübarek, güzel dağ demek olmasında ve Hazret-i Mûsâ'ya teklîm-i ilâhî vâki' olan mâruf Tûr-i Sînâ'ya bu mâna ile "Tûr-i Sînîn" denilmiş bulunmasında bir mahzur olmadığı gibi, Kur'an'da onun hakkında vârid olan "Vâdî-i Mukaddes", "Vâdî-i Eymen", "Buk'a-i Mübareke'de şecere" vasıflarına da pek ziyade münasebeti vardır. Burada ahsen-i takvimden bahse mukaddime [5933] olmaya da yakışır, bu suretle o tîn ve zeytûn ve Tûr-i Sînîn üçüne kasem, arz-ı mukaddese kasem mânasında olur. Şu da üçü mecmû'una ma'tuf olur: {وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِينِۙ} Ve bu Beled-i Emîn'e ۝ yani yâ Muhammed bu bulunduğun, doğup[2] büyüdüğün, ba's buyurulduğun, hitâb-ı izzetle emniyete erdiğin, emîn vasfıyla mâruf olan beldeye de kasem olsun. Ki müfessirîn buna bi'l-ittifâk Mekke demişlerdir. Çünkü Sûre-i Beled'de de geçtiği üzere الْبَلَد Mekke'nin bir ismi olduğu gibi, وَاِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِلنَّاسِ وَاَمْناًۜ وَاتَّخِذُوا مِنْ مَقَامِ اِبْرٰهِيمَ مُصَلًّى [el-Bakara 2/125] buyurulduğu üzere nâsa bir sevab yeri, bir emn ü eman olan Beyt ve Makām-ı İbrâhim onda ve اَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَماً اٰمِناً يُجْبٰٓى اِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ [el-Kasas 28/57] buyurulan Harem-i âmin onda olduğu için Beled-i âmin[3] unvanıyla mâruf olan da odur. Âlûsî'nin zikrine göre merfû' bir hadîste de وَهُوَ مَكَانُ الْبَيْتِ الَّذِي هُوَ هُدًى لِلْعَالَمِينَ وَمَوْلِدُ رَسُولِ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَمَبْعَثُهُ

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 505:

وأولى الأقوال في ذلك بالصواب: قول من قال: طور سينين جبل معروف، لأن الطور هو الجبل ذو النبات فإضافته إلى سينين تعريف له ولو كان نعتا للطور كما قال من قال معناه حسن أو مبارك لكان الطور منّونا وذلك أن الشيء لا يُضاف إلى نعته لغير علة تدعو إلى ذلك.

2 H: "doğduğun".

3 B: "emîn".

o âlemlere hidâyet olan Beytin mekânı ve Resûlullah'ın mevlidi ve meb'asidir diye vârid olmuştur.[1] Bundan bu sûrenin Mekke'de nâzil olduğu anlaşılırsa da hicretten evvel mi, sonra mı olduğu anlaşılmaz. Hicretten sonra nâzil olanlar Mekke'nin fethinden sonra Mekke'de nâzil olmuş bulunsalar bile Medenî sayıldığına göre, hicretten evvel nüzûlü mânasına Mekkî olmasını iktizâ etmez, Medenî de olabilir. Şu hâlde bu Sûre Mekke'nin fethinden sonra orada nâzil olmuş ise Katâde'den mervî olduğu üzere Medenî demek olur. Cumhûrun Mekkî demesi de Mekke içinde nâzil olması mânasıyla tevil olunabilir ve bu mâna bu sûrenin mâkabline bir netice gibi olan mazmûnuna da pek yakışır[2] ise de Mekkî olmakta meşhur olan mâna hicretten evvel olmasıdır. Şu hâlde Resûlullah'a bu te'mînât daha o zaman verilmiş demektir.

"**Emîn**" "emânet"ten fâil mânasına fa'îl, gadr u hıyânetten ârî, kendisine bırakılan şeyi iyi hıfzedici emniyetli demektir. Bu mânada "âmin" ism-i fâili mesmû' [5934] değildir deniliyor. حَرَماً اٰمِناً gibi emîn makāmında kullanılması zû-emn, emniyetli meâlinde olarak nisbet mânasına olduğu söylenmiştir. Çünkü ism-i fâil olarak "âmin" emni alan, yani korkusu olmayan yahut emniyet eden veya emn ü eman veya emanet veren demektir. Beldenin eminliği de içinde bulunan kimseleri emin bir adamın emaneti hıfzetmesi gibi hıfzeder, tecavüzden korur olmasıdır ki teşbîhî bir mânadır veya emn ü emandan mef'ul, me'mun mânasınadır ki korkulmaz, korkutulmaz, emniyet ve âsâyiş içinde demektir. Beldenin bu mânaca emîn olması da içindeki halkın me'mun olması, yani gāilelerinden korkulmaması mânasına isnâd-ı mecâzîdir. Şu hâlde emniyetli demek iki mânayı dahi ifade edebilir. Mekke-i Mükerreme'nin böyle beled-i[3] emîn oluşu ise جَعَلَ اللّٰهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَاماً لِلنَّاسِ [el-Mâide 5/97] mûcebince taraf-ı ilâhîden nâsın durumu için Beyt-i Haram yapılmış olan Ka'be-i Mu'azzama makāmının harîmi

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 393. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 774.
2 B: "yaraşır".
3 H: "belde-i".

olması ve ziraatsiz bir vâdi olduğu hâlde Hazret-i İbrâhim'in رَبَّـنَٓا اِنّ۪ٓي اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّت۪ي بِوَادٍ غَيْرِ ذ۪ي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِۙ رَبَّـنَا لِيُق۪يمُوا الصَّلٰوةَ فَاجْعَلْ اَفْـِٔدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْو۪ٓي اِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ لَعَلَّهُمْ يَشْكُرُونَ [İbrâhim 14/37] duasına mazhar olarak اَوَلَمْ نُمَكِّنْ لَهُمْ حَرَماً اٰمِناً يُجْبٰٓى اِلَيْهِ ثَمَرَاتُ كُلِّ شَيْءٍ [el-Kasas 28/57] ve اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا حَرَماً اٰمِناً وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ [el-Ankebût 29/67] minnetleri mısdâkınca âmin bir harem bulunması ve Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin mevlid ve meb'ası olması, وَمَا كَانَ اللّٰهُ لِيُعَذِّبَهُمْ وَاَنْتَ ف۪يهِمْۜ وَمَا كَانَ اللّٰهُ مُعَذِّبَهُمْ وَهُمْ يَسْتَغْفِرُونَ [el-Enfâl 8/33] va'd-i ilâhîsi mûcebince ahâlisinin hem Resûlullah içlerinde bulunduğu müddetçe hem de Allah teâlâ'nın mağfiretine tâlib olarak istiğfar eyledikleri müddetçe ta'zîb olunmayacaklarına dair te'mînât bahşedilmiş bulunması haysiyetleriyledir. Emniyet ise hayâtın en mühim şartlarından olduğu cihetle Mekke'ye böyle "Beled-i Emîn" unvânıyla kasem edilmesi bunun bu emniyet itibariyle Tîn ve Zeytûn ve Tûr-i Sînîn diye işaret olunan ve nizâ'dan sâlim bulunmayan arz-ı mukaddes buk'alarından daha mukaddes ve binâen'aleyh ahid [5935] ve kasem-i ilâhîde daha yüksek bulunduğunu anlatan ve bu suretle bu kasemlerde maddî tattan[1] mânevî emniyet zevkine doğru yükselen bir terakki vardır ki bu bize insan hilkati için yurt emniyetinin ehemmiyetini ve yurtların, beldelerin kıymeti hakîkî emniyeti ile mütenâsib, bunun da din ile alâkadar olduğunu anlatır. Bu vechile "Beled-i Emîn" vasfı Mekke'yi göstermekle beraber sâir beldelerin de kıymetleri en ziyade emniyet ve âsâyiş nokta-i nazarından ölçülmesi îcab edeceğine işaret eyler ki, bu işaret وَضَرَبَ اللّٰهُ مَثَلاً قَرْيَةً كَانَتْ اٰمِنَةً مُطْمَئِنَّةً يَأْت۪يهَا رِزْقُهَا رَغَداً مِنْ كُلِّ مَكَانٍ فَكَفَرَتْ بِاَنْعُمِ اللّٰهِ فَاَذَاقَهَا اللّٰهُ لِبَاسَ الْجُوعِ وَالْخَوْفِ بِمَا كَانُوا يَصْنَعُونَ. وَلَقَدْ جَٓاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْهُمْ فَكَذَّبُوهُ فَاَخَذَهُمُ الْعَذَابُ وَهُمْ ظَالِمُونَ. فَكُلُوا مِمَّا رَزَقَكُمُ اللّٰهُ حَلَالاً طَيِّباًۖ وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللّٰهِ اِنْ كُنْتُمْ اِيَّاهُ تَعْبُدُونَ [en-Nahl 16/112-114] mazmûnudur. İşte Tîn, Zeytûn, Tûr-i Sînîn, bu Beled-i Emîn isimlerinin tanınmış olan ahid mânalarıyla

---

1 B: "maddiyyâttan".

zihinlere sarâhaten veya delâleten ifade ettiği bu mâna ve mazmunların ale'd-derecât ehemmiyeti kasem ile ihtar olunduktan sonra bu kasemlere cevap olarak buyuruluyor ki:

{لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فٖى اَحْسَنِ تَقْوٖيمٍ} Hakikaten Biz insanı ahsen-i takvîmde halkettik ۞ yani insan cinsini maddeten ve mânen doğrultmanın, kıvâma koymanın, biçimlendirmenin en güzelinde; en güzel biçimde olarak yarattık. "Fî ahseni takvîm" كَائِنًا فِي تَقْوِيمٍ اَحْسَنِ تَقْوِيمٍ mânasında zarf-ı müstekar olarak "insan"dan hâldir.

"**Takvîm**" eğriyi doğrultmak, kıvâma, nizâma koymak, kuvvet biçmek, kıymetlendirmek mânalarına gelir. Tenvîni tenkir ve tefhıym için olarak "ahsen-i takvîm" herhangi bir takvîmin veya büyük bir takvîmin en güzeli demek olur. Bu ise her mânasıyla takvîmin en güzel biçimi demek olacağından maddî mânevî her türlü güzelliğe şâmil olur. Belinin doğrulmasından, endâmının güzelleşmesinden, kuvâ ve [5936] melekâtının yükselmesinden, akl ü irfan ve ahlâkıyla ilâhî hüsne ermesine kadar gider. Belinin doğrulmasını, kāmetinin istikāmetini bütün bu mânalardan kinaye olarak veya zâhirden bâtına geçmek, zeminden semâya yükselmek için bir mebde' hâlinde mülâhaza edebiliriz.

Bahr'da der ki: "Nehaî ve Mücâhid ve Katâde suret ve havâssının güzelliği demişler, kāmetinin doğruluğu da denilmiş ve Ebû Bekir b. Tâhir akl ü idrak ve temyiz ile tezyîni demiş, İkrime de şebâbı ve kuvveti demiş ise de evlâsı her ahsen olana umûmudur."[1] Yani gerek kadd ü kāmetinin doğruluğu ile günden güne artan sûret-i hissiyesinin[2] güzelliği ve gerek aklının, zihninin âyât-ı hakk u hayrı ve ihtar olunan mehâsin ve me'âlîyi idrak edebilecek vechile güzel kābiliyeti ve gerek ilâhî ahlâk ve evsâf ile tahalluk ve ittisaf edebilecek derecede inkişaf ve[3] tekemmüle müsâid olan ahlâk güzelliği gibi sûreten ve mânen her türlü güzelliğe

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 503:
في أحسن تقويم، قال النخعي ومجاهد وقتادة: حسن صورته وحواسه وقيل: انتصاب قامته وقال أبو بكر بن طاهر: عقله وإدراكه زيناه بالتمييز وقال عكرمة: شبابه وقوته والأولى العموم في كل ما هو أحسن.

2 B -"günden güne artan sûret-i hissiyesinin".

3 H -"evsâf ile tahalluk ve ittisaf edebilecek derecede inkişaf ve".

şâmildir. Gerek fizikî ve cismânî bakımdan, gerek ahlâk ve mâneviyat itibariyle rûhânî bakımdan insan en güzel bir kıvâma erebilecek en güzel bir biçimde yaratılmıştır. Hakikaten insan mâhiyetine, insanlık âlemine im'ân-ı nazarla bakan ve onun zâhirinde ve sırrındaki dekāyıkta fikrini cevelân ettiren kimse onu bazı ecillenin dediği gibi gayb u şehadet mecrâlarının mecma'ı, ifade ve istifade felekleri neyyireyninin matla'ı, Kalem-i Hak ile kitâb-ı hilkate yazılmış sutûr-ı[1] acâibin mütûn u nusûsunu hâvî ve onlardaki ilâhî esrâr ve bedâyi'in olmuş ve olacak mazmunlarını şârih bir nüsha-i câmi'a görür[2] ve Hazret-i Ali'ye nisbet olunan şu mazmûnun sıdkına âgâh olur:

دَوَاؤُكَ فِيكَ وَلَا تَشْعُرُ   وَدَاؤُكَ مِنْكَ وَمَا تُبْصِرُ
وَتَزْعُمُ أَنَّكَ جِرْمٌ صغيرٌ   وَفِيكَ انْطَوَى الْعَالَمُ الْأَكْبَرُ

İlâcın sendedir de farkında olmazsın
Derdin de sendedir fakat ki görmezsin

Sanırsın ki sen sade küçük bir cirimsin
Hâlbuki sende dürülmüş en büyük âlem

[5937] Menkuldür ki: Kādî Yahya b. Eksem ve bazı Hanefiyye, zevcesine "sen Kamer'den daha güzel olmamış isen boşsun" diyen bir kimseye talâk vâki' olmaz diye fetvâ vermişler ve bu âyet ile istidlâl eylemişlerdi[3].[4] Şüphe yok ki bu güzelliği yalnız cirm-i sağīrde, maddî şekl ü kıyafette arayan hata etmiş olur. Yüzler ne kadar yaldızlansa onda bir mehtab parıltısı olmaz, fakat mehtâbı gören göz, hüsn ü aşkı sezen bir öz vardır ki güzellik ondadır. Mâşuklarını mâh-ı tâbândan, hurşîd-i rahşândan daha güzel olarak tavsif eden şâirlerin mâcerâ-yı aşkı inleyen hesâba gelmez şiirlerinde parlayan câzibe-i hüsn ü ân bile sade topraklara

---

1 H: "sûret-i".
2 B: "görünür".
3 H ve B: "eylemişlerdir".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 396. Krş. Ebû Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba'deş-şidde,* thk. Abbûd eş-Şâlcî, Beyrût: Dâru Sâdır, 1398/1978, IV, 377; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân,* IV, 415:

وعن يحيى بن أكثم وبعض الحنفية أنهما أفتيا من قال لزوجته: إن لم تكوني أحسن من القمر فأنت طالق بعدم وقوع الطلاق واستدلا بهذه الآية في قصة مشهورة.

gömülmeye mahkum maddî suretin değil, gönüllerde kaynaşan rûhânî bir tecellînin cilvesidir. Hüsn ü aşk[1] zâhire dikilen bir suret değil, gönülde kaynayan bir mânadır.

Hayâliyle tesellîdir gönül meyl-i visâl etmez
Gönülden özge bir yâr olduğun âşık hayâl etmez

diyen şâir de bu mânayı terennüm etmek istemiştir.

Hâsılı insanın güzelliği ahsen-i takvîmde olması duygusuz olan şekl ü suretinde değil, duygusunda ve bâhusus hüsn denilen mânayı anlamasında ve o duygudan güzellerin güzeli Ahsenü'l-Hâlıkīn'i ve O'nun hüsn-i mutlakla en güzel olan sıfât-ı[2] kemâlini tanıyıp O'nun ahlâkıyla mütehallık olmasındadır; insan fıtratının kıvâmı ve namzed olduğu tekâmülü budur. İnsan ilk doğuşunda bu kemâlde olarak değil, fakat bu kıvâma, bu kemâle, bu güzelliğe doğru doğrulmak kābiliyeti verilmek mânasına takvîmin en güzelinde yaratılmıştır. Yoksa onda hiçbir fânîlik şâibesi, bir süfliyet hâli bulunmazdı. Hâlbuki öyle olmadığı görülüp duruyor. Efrâdın hüsnünde merâtib olduğu ve her ferdin fânîlikten, âlem-i süflîden, hüsn-i mutlaka yaraşmayan şâibelerden, ihtiyaçlardan bidâyeten bir hissesi, zenb ü vizri denilen ve günden güne atılması [5938] lâzım gelen bir derdi bulunduğu ve bu suretle beden bârını ata ata rûhların temizliğe ve felâha gittiği ve böyle birtakımlarının yükselmesine mukabil diğer birçoklarının da hiçbir hisse-i hüsnü kalmayarak en sefil derekelere kadar yuvarlanıp durduğu meşhud bulunuyor. Onun için buyuruluyor ki:

{ثُمَّ} Sonra ❁ bunda zâhir olan terâhî-i zamânîdir. Maʿamâfîh rütbî olmak da melhuzdur deniliyor. Bu surette bazı insanlar bidâyeten de ahsen-i takvîmde olmamış olur. Bundan da teklîf-i mâlâyutâk münakaşası açılmak lâzım gelir. Doğrusu ahsen-i takvîmden hiç hissesi olmayana[3] insan ismi sâdık olmaz. Bir insan denilince elbette ondan bir

1 B -"rûhânî bir tecellînin cilvesidir. Hüsn ü aşk".
2 B: "sıfat-ı".
3 B: "olmayan".

hissesi olmuştur. O hâlde terâhî rütbî değil, zamânîdir. Yani bir zaman sonra {رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِلِينَۙ} onu, o ahsen-i takvîmde yaratılan insanı esfel-i sâfilîne çevirdik ❁ aşağıların aşağısına döndürdük, yahut sefillerin en sefili yaptık. Yahut o güzel biçimden tahvil ettik de maddeten mânen kötülemiş en sefil bir hâlde cehenneme veya cehennemin en aşağı tabakasına doğru ittik. Temizlik yerine eğrilik, güzellik yerine çirkinlik, terakki yerine tedennî, sıhhat yerine za'f u maraz, gençlik yerine kocalık, akl u marifet yerine cehalet, bunaklık, sa'y ü amel yerine atâlet, hürriyet yerine esaret, refah yerine darlık, izzet yerine zillet, lezzet yerine elem ile erzel-i ömre, ondan hayâta mukabil ölüme, çürüyüp kokmaya, ondan kıyamette, dünyaya mukabil cehenneme veya cehennemin en alt tabakasına doğru kaktık فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ [en-Nisâ 4/145] olacak kadar merdud kıldık.[1]

[5939] {اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} Ancak iman edip sâlih ameller işleyen, o ahsen-i takvîme yaraşır, Allah'ın rızâsına uyarak[2] ilerisi, âhireti için hayra yarar, semere verir, güzel işler yapan kimseler müstesnâ ❁ bunlar öyle merdud olmaz, o süfliyet derekesine düşmez, sûrî hüsnü, maddî kıvâmı zâyi' etseler bile ona mukabil halâsa, ahsen olan hüsn-i mutlaka, daha ziyade sevimliliğe, o iman ve amelin semerâtını iktitaf edecek hüsn-i hâtimeye doğru giderler. Çünkü {فَلَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ} onlar için öyle bir ecir vardır ki kesilmez, tükenmez veya minnet edilmez, bilâ minnet ebediyen devam eder; o bedenler amelden kaldığı, fenâya gittiği hâlde de o ecir minnetsiz olarak ilelebed devam eder. ❁ Binâen'aleyh onlar sefil olmak şöyle dursun çalışma külfetinden dahi âzâde olarak o ahsen-i takvîmin gāye-i kemâline ermiş, hüsnâ ve ziyâde'siyle cemâl-i

---

1 "Red" çevirmek, kabul etmeyip itmek ve kötületmek, tereddî ettirmek mânalarına gelir. Çevirmek, ca'l ve tasyîr mânasında iki mef'ûle te'addî eder, "esfele sâfilîn" ikinci mef'ul olur. Diğerlerinde حَالَ كَوْنِهِ اَسْفَلَ سَافِلِينَ "sâfillerin esfeli hâlinde çirkin, murdar olarak ittik, kötülettik" mânasına hâl, yahut hazf u îsâl ile إِلَى اَسْفَلِ سَافِلِينَ esfel-i sâfilîne doğru veya esfel-i sâfilîne kadar ittik, kaktık, [5939] kötülettik, alçalttık mânasına mef'ûl-i ileyh olur. Bu üçüncü mânada "esfel-i sâfilîn" cehennemin alt tabakası فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ demektir. "Sâfilîn" de onun üzerindeki tabakalarda bulunan ehl-i cehennemdir. İkinci de erzel-i ömrü ve bedenin ölüm hâlindeki te'affününü ifadede zâhirdir. Evvelkisi ikisine de sırasıyla şamildir. Bir de esfel-i sâfilîn, süflî şehevâtına düşkün aşağılık, alçak kimselerin, şeytanların taht-ı esaretinde en sefil derekeye düşenlere işaret olur. Fakat ehl-i cehennem mânasında dâhildir [Müellifin notu].

2 H -"Allah'ın rızâsına uyarak".

Hakk'a kavuşmuş olur. İşte o Tîn ve Zeytûn'un, o Tûr-i Sînîn'in, o Beled-i Emîn'in asıl ihtar ettiği mâna da budur. Hâlık teâlâ'nın lütf ü ihsânına ve emr ü hükmüne, bu mücâzat ve mükâfat kanunu ile mes'ûliyete iman edip mûcebince Allah için güzel ameller işleyerek o ahsen-i takvîmi gāye-i kemâline götürmeye çalışanların kesilmez bir ecr ü mükâfâta ermeleri, bunlardan mâ'adâsının, yani iman ile amel-i sâlihi olmayanların da esfel-i sâfilîne yuvarlanmaları kaziyyesidir. İmanı olmayanların her ne yapsalar o sefalet ve süfliyete düşecekleri muhakkaktır. Dinin bütün mânası da bu cezâ ve mes'ûliyette, bu iman ile Allah için amel-i sâlih kanununda hulâsa olunur ki, bu kul [5940] tarafından iman ve itaat ile amel-i sâlih, Allah tarafından da iyilik ve kötülük yollarını bildirerek iyiliğe iyilik, kötülüğe kötülük[1] ile ecr ü cezâyı tazammun eder. اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] buyurulan islâm da bu iki haysiyeti ihtivâ eder. Yani din, Allah ile ahsen-i takvîmde yarattığı kullar beyninde bir nisbet, bir tâbi'iyet[2] kanunudur ki kullar tarafından fiiline göre cezâya inanıp iman ve amel-i sâlih ile selâmete ermek, Allah tarafından mânası da iyiyi kötüyü, güzeli çirkini bildirip ona göre hükm ü cezâsını tatbik ederek kötüleri esfel-i sâfilîne iterken iman ile amel-i sâlih yapan iyileri âlem-i süflîden âlem-i ulvîde selâmete çıkarmak, kesilmez ecr ü mükâfat ile bezm-i ehadiyete almaktır. Onun için idi ki evvelki sûrenin âhirinde وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ buyurulmuş idi. İşte burada bu ecr ü cezâ hulâsa edilmiş, dinin mânası da bu mükâfat ve mücâzat kanununda toplanmış bulunduğu için netice olarak buyuruluyor ki: {فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدّ۪ينِ} O hâlde artık sana dini ne tekzib ettirebilir? ❁ Bu hakikat böyle iken: Bu ecr ü cezâ, o ahsen-i takvîm ile hilkat, sonra esfel-i sâfilîne red ve iman ile amel-i sâlihe tükenmez ecir bir taraftan meşhud, mâkul, menkul bunca şevâhid ve delâili[3] ile mâlum, bir taraftan da bu vaad ve ihbâr-ı ilâhî ile müeyyed ve muhakkak ve sırf maddî bakımla bakıldığı zaman bile çalışmayanların ücret alamadığı[4] ve bedenlerin nihâyet çürüyüp kokarak

1 H: "kolaylığa kolaylık".
2 H: "teba'iyet".
3 H ve B: "delâil".
4 B: "almadığı".

atıldığı göz önünde durur iken bundan sonra artık sana "din yalandır, o cezânın, o ecrin aslı yoktur" diye yalan söyletecek ve binâen'aleyh seni imandan ve amel-i sâlihten alıkoyup o tükenmez ecirden mahrum edecek ve yalancılıkla, dinsizlikle esfel-i sâfilîne ittirecek ne gibi bir sebep olabilir? Ey o ahsen-i takvîmde yaratılmış ve sonra esfel-i sâfiline red tehlikesine mâruz bulunmuş olan insan! Yahut yâ Muhammed! Bu hakikat, bu ecr ü cezâ böyle sâbit ve dünyada bile görülüp dururken ve [5941] sende bu ahsen-i takvîm ve iman gibi huluk-ı azîm varken sana "din hakkında yalan söylüyorsun" diye kizb isnad ettirecek ne gibi bir sebeb olabilir? {اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ} Allah ahkemü'l-hâkimîn değil mi? ۞ Hâkimlerin hâkimi, hükümdarların hükümdarı değil mi? Hâkimler, hükümdarlar, isyan edenlere cezâ, itaat edenlere, iş görenlere ecr ü mükâfat verir bir din demek olan cezâ ve mes'ûliyet kanunlarını tatbik ediyorlar da onların hepsinin üzerinde hâkim olan Allah teâlâ hükmünü infaz etmez, ecr ü cezâ vermez, dinini yürütmez olur mu? Elbette olmaz. Hiç şüphe yok ki insanı o ahsen-i takvîm ile yaratan Allah ahkemü'l-hâkimîndir. O'nun dini her dinden üstün Hak dinidir. O dinini yürütecek, güzel ile çirkini, yalancıyı doğruyu ayıracak, iman edip sıdk u hulûs[1] ile güzel güzel ameller yapan mü'minlere ecir verecek, kâfirleri, dinsizleri de esfel-i sâfilîne yuvarlayacaktır. O hâlde insan olan dine yalan dememeli, cezâyı inkâr etmemeli; insan kuvvetli olunca haklı olur, her yaptığı yanına kalır, cezâ görmez, kānûn-ı cezâ âcize hastır sanmamalı, hâkim hükmünde kendi kuvvetine mağrur olup da hak ve adaletten ayrılmamalı. O Ahkemü'l-hâkimîn'in hükm ü kudretinden korkmalı, esfel-i sâfilîne yuvarlanmaktan sakınmalı, O'nun dini ile mütedeyyin olmalı, O'na iman edip Allah'ın kullarına karşı adalet ve âlemde salâha hizmet ile o tükenmez ecre ermelidir. Yoksa o ahsen-i takvîmi yaratan Allah'ı ahkemü'l-hâkimîn değildir zanneden kendine yazık etmiş olur. Bu suretle bu âyet, kâfirlere inzar, mü'minlere tebşirdir. Tirmizî, Ebû Dâvûd ve İbn Merdûye Ebû Hüreyre'den rivayet eylemişlerdir[2] ki Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem: "Her kim Ve't-Tîni ve'z-Zeytûni

1 H: "ihlâs"; M (ilk baskı) ve B: "halâs".
2 H: "etmişlerdir".

بَلَى وَأَنَا عَلَى ذلِكَ مِنَ الشَّاهِدِينَ geldiğinde اَلَيْسَ اللّٰهُ بِاَحْكَمِ الْحَاكِمِينَ'e okuyup da 'belâ, ben de ona şâhidlerdenim' desin buyurmuştur.[1] Bazı rivayetlerde de Resûlullah bu âyete geldiği vakit سُبْحَانَكَ فَبَلَى derdi.[2]

[5942] Bu sûrede insanın hilkati ve dinin hakikati bu vechile tesbit ve telhis edilerek hem evvelki sûreler bir hulâsaya bağlanmış, hem de bundan sonraki sûrelere bir temhid yapılmıştır. Din yalan değil hak, Allah Ahkemü'l-hâkimîn olunca, "oku, Rabbinin ismiyle oku" diye okutmaya başlamak ne kadar güzel ve ne kadar yerindedir.

1 Ebû Dâvûd, Salât, 153; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 95:

سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ منكم بـ«والتين والزيتون» فانتهى إلى آخرها «أليس الله بأحكم الحاكمين» فليقل: بلى وأنا على ذلك من الشاهدين.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 559; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 398. Krş. Ebû Dâvûd, Salât, 152:

وأخرج عبد بن حميد عن صالح أبي الخليل قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم إذا أتى على هذه الآية «أليس الله بأحكم الحاكمين» يقول: سبحانك فبلى.

[5943]

سُورَةُ الْعَلَقِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ تِسْعَ عَشَرَةَ اٰيَةً

ALAK SÛRESİ

Buna "İkra Sûresi" ve "Sûre-i Alak" dahi denilir. Mekkî olduğunda hiç hilâf yoktur. Ancak ilk nâzil olan bu mudur, değil midir bunda ihtilâf edilmiştir. İbn Cerîr ve *Kebîr*'de Taberânî Ebû Recâ-i Utâridî'den şöyle rivayet eylemişlerdir; demiş ki: "Ebû Mûsâ el-Eş'arî bize ikrâ eder, yani Kur'an tâlim eylerdi, bizi halka hâlinde oturturdu. Üzerinde iki beyaz sevb vardı, bu sûreyi: اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ tilâvet ettiğinde 'bu sûre Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne ilk nâzil olan sûredir' der idi."[1] Bunun gibi *Müstedrek*'te Hâkim, *Delâil*'de Beyhakī Hazret-i Âişe'den de rivayet etmişlerdir.[2] Birçokları Mücâhid'den de: "Kur'an'dan ilk nâzil olan اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ sonra نٓ وَالْقَلَمِ'dir" diye nakleylemişlerdir.[3] Buna mukabil Buhârî ve Müslim, Ebû Seleme b. Abdurrahman'dan şunu rivayet etmişler; demiş ki: "Câbir b. Abdullah'a: 'Kur'an'dan evvelâ inzal olunan hangisidir?' diye sordum, يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ dedi. 'اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ diyorlar' dedim, 'ben size Resûlullah'ın bize tahdis ettiğini tahdis eyliyorum' dedi"[4] diye hadîsi sevk ile bir istidlâl yapılmıştır. Bu hadiste fetret-i vahiyden bahsederken şöyle denilmiştir: "Ben yürüyordum, o esnada semâdan bir ses işittim, gözümü kaldırdım, bir de gördüm ki Hirâ'da bana gelen melek semâ ile Arz arasında bir kürsîde oturmuş, ondan korktum, döndüm, زَمِّلُونِي زَمِّلُونِي dedim, o vakit يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ. قُمْ فَاَنْذِرْ. وَرَبَّكَ فَـكَبِّرْ.

---

1 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 240. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 521-522:

عن أبي رجاء العطاردي عن أبي موسى الأشعري رضي الله عنه قال: تعلمنا القرآن في هذا المسجد –يعني مسجد البصرة– وكنا نجلس حلقا حلقا وكأنما أنظر إليه بين ثوبين أبيضين وعنه أخذت هذه السورة: «اقرأ باسم ربك الذي خلق» قال: وكانت أول سورة أنزلت على محمد صلى الله عليه وسلم.

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 240; Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* II, 155:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: أول سورة نزلت: «اقرأ باسم ربك الذي خلق».

3 Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 364; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 522:

عن مجاهد: إن أول ما نزل من القرآن «اقرأ باسم ربك الذي خلق» و«نون والقلم».

4 Buhârî, Tefsîr, 74; Müslim, Îmân, 257:

عن يحيى بن أبي كثير: سألت أبا سلمة بن عبد الرحمن عن أول ما نزل من القرآن قال: «يا أيها المدثر» قلت: يقولون: «اقرأ باسم ربك الذي خلق» فقال أبو سلمة: سألت جابر بن عبد الله رضي الله عنهما عن ذلك وقلت له مثل الذي قلت فقال جابر: لا أحدثك إلا ما حدثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم.

وَثِيَابَكَ فَطَهِّرْ. وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ'u inzal buyurdu, [5944] derken vahiy kızıştı tetâbu' etti."[1] Bunda görülüyor ki meleğin daha evvel Hirâ'da gelmiş olduğu anlatılmıştır. Daha evvel Hirâ'da meleğin gelmesi ise اِقْرَأْ'ın nüzûlüdür. Şu hâlde bunun mânası ilk nübüvvet için اِقْرَأْ nâzil olmuştu, fetret-i vahiyden sonra ilk risalet ve davet için الْمُدَّثِّرُ nâzil oldu demektir. Bir de Fâtiha'da geçtiği üzere *Delâil*'de Beyhakī ile Vâhidî'nin Yûnus b. Bükeyr tarîkiyle Yûnus b. Ömer'den, babasından, Ebû Meysere Amr b. Şürahbil'den tahric eyledikleri ricâli sikāt olan bir hadîs-i mürsel ile ihticac olunarak Fâtiha'nın evvel nâzil olduğu söylenmiştir.[2] Câbir b. Zeyd de evvel nâzil olan اِقْرَأْ sonra نٓ sonra يَٓا اَيُّهَا الْمُزَّمِّلُ sonra يَٓا اَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ sonra Fâtiha olduğuna cezmeylemiştir.[3] Lâkin bu ihtilâflı görünen evveliyet, bu sûrelerin tamamları itibariyle midir yoksa başlarında bazı âyetleri itibariyle midir, bu rivayetlerde bunlar sarih görülmüyor. Meseleyi bu bakımdan tedkik edenler Fâtiha tefsirinde de geçtiği üzere sahih olarak şu neticeye vâsıl olmuşlardır ki âyet itibariyle Kur'an'dan ilk nâzil olan bu اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ sûresinin başından مَا لَمْ يَعْلَمْ'e kadar beş âyettir. Tam sûre itibariyle de Fâtiha'dır. Fâtiha bundan ve Müddessir'in ve Müzzemmil'in evvellerinden sonra nâzil olmakla beraber tam sûre olarak nâzil olduğundan sûre itibariyle evvel olan Fâtiha, âyet itibariyle evvel olan da اِقْرَأْ'dır. İmam Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim ve Abd b. Humeyd ve Abdürrezzak ve daha diğerleri İbn Şihab tarîkiyle Urve b.

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Vahy, 4:

قال ابن شهاب وأخبرني أبو سلمة بن عبد الرحمن أن جابر بن عبد الله الأنصاري قال وهو يحدث عن فترة الوحي فقال في حديثه: بينا أنا أمشي إذ سمعت صوتا من السماء فرفعت بصري فإذا الملك الذي جاءني بحراء جالس على كرسي بين السماء والأرض فرعبت منه فرجعت فقلت: زملوني زملوني، فأنزل الله تعالى: «يا أيها المدثر قم فأنذر» إلى قوله «والرجز فاهجر» فحمي الوحي وتتابع.

2 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* II, 158:

حدثنا يونس بن بكير عن يونس بن عمرو عن أبيه عن أبي ميسرة عمرو بن شرحبيل أن رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم قال لخديجة: إني إذا خلوت وحدي سمعت نداء وقد والله خشيت أن يكون هذا أمرا، فقالت معاذ الله ما كان الله ليفعل بك فوالله إنك لتؤدي الأمانة وتصل الرحم وتصدق الحديث، فلما دخل أبو بكر وليس رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ثم ذكرت خديجة حديثه له وقالت: يا عتيق اذهب مع محمد إلى ورقة، فلما دخل رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم أخذ أبو بكر بيده فقال: انطلق بنا إلى ورقة، فقال: ومن أخبرك؟ قال: خديجة، فانطلقا إليه فقصا عليه فقال: إذا خلوت وحدي سمعت نداء خلفي: يا محمد يا محمد، فأنطلق هاربا في الأرض، فقال: لا تفعل فإذا أتاك فاثبت حتى تسمع ما يقول ثم ائتني فأخبرني، فلما خلا ناداه: يا محمد قل: «بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله رب العالمين» حتى بلغ «ولا الضالين» قل: لا إله إلا الله، فأتى ورقة فذكر ذلك له فقال له ورقة أبشر ثم أبشر فأنا أشهد أنك الذي بشر به ابن مريم وأنك على مثل ناموس موسى وأنك نبي مرسل وأنك سوف تؤمر بالجهاد بعد يومك هذا ولئن أدركني ذلك لأجاهدن معك...

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 399:

وجزم جابر بن زيد بأن أول ما نزل «اقرأ» ثم «ن» ثم «يا أيها المزمل» ثم «يا أيها المدثر» ثم الفاتحة.

Zübeyr'den, Hazret-i Âişe radıyallahu anhâ'dan bed'-i vahiy hadîsinde -ki Fâtiha'da tamamı nakledilmişti- ilk vahyin rü'yâ-yı sâdıka ile başladığını beyandan sonra Hirâ gārında meleğin gelip tazyik ile tutup sıkıp da اِقْرَأْ dediğini, مَا أَنَا بِقَارِئٍ diye cevap verdiğini, bunun üzerine bir daha sıkıp yine مَا أَنَا بِقَارِئٍ diye cevap verdiğini, üçüncüde yine bütün cühdüne erinciye kadar sıkıp bırakıp da اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَ. خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ. اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ. اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ. عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ dediğini rivayet eylemiş olduklarından ve [5945] hepsinden esah olan bu rivayette ise مَا لَمْ يَعْلَمْ'e kadar âyât diye zikr ü tasrih edilmiş bulunduğundan, ilk nâzil olanın bu âyetler olduğu esah olarak sâbit bulunmaktadır. Sade اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ ile iktifâ eden bazı rivayetten murad, sûrenin tamamına işaret olduğunu zannedenler olmuş ise de bu mücmel, مَا لَمْ يَعْلَمْ'e kadar tasrih eden[1] rivayet müfesser demek olduğundan müfesserin mücmele müreccah olması lâzım gelir. Tamamı birden nâzil olan sûrelerin pek az olup ceste ceste ve ekseriya beşer veya onar âyet nâzil olduğu mâlum bulunduğu gibi, bunlarda da beşer âyet zikrolunduğu ve bu sûrenin mâba'di de mazmunlarına nazaran bilâhare davetin başlamasıyla mu'ârazanın vukū'undan sonra nüzûlüne delâlet eylediği ve namazın teşrî'inden sonra olduğu anlaşılan bu âyetlerin Ebû Cehl'in tuğyânı sebebiyle nâzil olduğu hakkında da Buhârî vesâirede rivayetler nakledilmekte bulunduğu cihetle ilk nâzil olan bu sûrenin tamamı değil başından beş âyet, ve tam sûre olarak nâzil olanın Fâtiha olduğu ve muhtelif rivayetlerin bu vechile tevfîki bu bâbdaki kavillerin ve rivayetlerin gerek rivayet ve gerek dirayet bakımından en sahihi bulunduğu tahkik edilmiştir. Onun için Zemahşerî'nin İbn Abbas ve Mücâhid'den: "Bu sûre evvelü mâ-nezeldir, müfessirînin ekserisi ise evvelü mâ-nezel Fâtiha, sonra Sûre-i Kalem'dir" sözü dahi Fâtiha'da geçtiği vechile bu mâna ile îzah ve tevfik edilmiştir. Hâsılı esah olan rivâyâta göre bu sûrenin beş âyetinin evvelü mâ-nezel olması, Fâtiha'nın tam sûre olarak evvelü mâ-nezel olmasına ve bu arada başka sûrelere ait

1 H: "edilen".

birtakım âyetlerin nâzil olmuş bulunmasına münâfî değildir ve şu hâlde İbn Abbas ve Mücâhid kavliyle ekser müfessirînin kavilleri arasında hakikatte münâfat yoktur ve binâen'aleyh sâhib-*Keşf* gibi Fâtiha'nın ilk nâzil olan sûre olduğu sâbit değildir[1] zannedenlerin [5946] fikri sahih değildir. Kur'ân'ın gerek âyet ve gerek sûre tertîbinde nüzul sırası gözetilmeyerek Mekkî ve Medenî sûrelerin ve âyetlerin takdim ve tehir ile mezcedilip daha ziyade mâna münasebeti gözetilmiş bulunmasında ise mehâsin-i nazm ve i'câz-ı[2] Kur'an nokta-i nazarından çok büyük hikmetler vardır ki, bunun en bârizi hayâtın seyr ü inkişâfında ve zaman hâdisât ve inkılâbâtının cereyanlarıyla tahlil ve terkîbinde dâima evvel ile âhir beynindeki vahdet ve tenâsuk nizâmını düşündürmektir. Meselâ bu beş âyet Fâtiha'dan evvel nâzil olmuştur diye bunları sûreden ayırıp da tertibde Fâtiha'dan evvele koymaya kalkışmak gibi bir üslub tâkip edilecek olsa idi, ne bu sûre kalır ne de Kur'ân'ın sûreleri ve âyetleri beyninde bir âhenk bulunurdu. Öyle yapılmayıp Kur'ân'ın herhangi bir kısmı okunurken ve hatta herhangi bir emr-i zî-bâle şürû' ederken بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ diye başlanmakta hem her şeyden evvel اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ emrinin mânasını tatbik hem de nazm-ı Kur'ân'ı hiç haleldar etmeksizin bütün vücûhuyla hıfz u sıyânet vardır. Bu sûrelerin bu suretle Kur'ân'ın hitâmına doğru buraya konulmasında şüphesiz ki ilk sırasında anlaşılan mânadan ziyade bir mânası vardır. Henüz okunacak bir kitap verilmeden "oku oku" denilmekle الٓمٓ. ذٰلِكَ الْكِتَابُ "işte o kitab" diye başlayarak kıraat olunacak kitabı tamamladıktan sonra, hitâmına doğru "oku oku" diye emredilmesindeki mâna elbette farklıdır. Bunda devr-i kemâlden, mürûr-ı zamandan[3] sonra da nübüvvetin ilk hâlini ihtar ile âhiri evvele ircâ' eden bir tecdid ve hiçbir zamanda kıraatten istiğnâ hâsıl olmayacağını anlatmak üzere فَإِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ. وَإِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ [el-İnşirâh 94/7-8] mazmûnu mûcebince biri bitince diğerine başlamak suretiyle bir devam

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 400:

وفي الكشف: ...وأما قول من قال من المفسرين أول ما نزل الفاتحة فبطلانه أظهر من أن يذكر، انتهى.

2 H: "ircâ'-ı"; B: "îcâz-ı".

3 H: "zaman".

mânası vardır. İlk nüzûlünde okumaya bed' için vârid olan bu müekked emir sonradan[1] da tekrar tekrar devam mânasını ifade etmek ve bu suretle evvelki sûrede geçen ahsen-i takvim ile ahkemü'l-hâkimîn olan Allah [5947] dininin îcâbını tafsil eylemek siyâkında buraya dercolunmuştur ve onun içindir ki bunun başında ilk nâzil olan beş âyet, sonradan istiğnanın mahzurunu beyan ve Allah'a rücû'u takrir eden كَلَّٓا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰى. اَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى. اِنَّ[2] اِلٰى رَبِّكَ الرُّجْعٰى âyetleriyle tâkip olunmuştur. Demek ki dîn-i İslâm ibtidâ اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ... اِقْرَأْ diye okumak emriyle gelmiş ve sonra da insan bir mertebeye gelir de okumaktan, ilimden, din ve ubûdiyetten müstağnî olur zannedilmemek ve mebde' ve müntehâ birleştirilerek her nihâyet bir bidâyet gibi bilinmek için bu emri tazammun eden bu sûre buraya derc buyurulmuştur. Bu mâna وَقُلْ رَبِّ زِدْنِى عِلْمًا [Tâ-hâ 20/114], وَاعْبُدْ رَبَّكَ حَتّٰى يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ [el-Hicr 15/99] âyetlerinin de mantûkudur.

Âyetleri: Hicâzî'de yirmi, Irâkī'de on dokuz, Şâmî'de on sekizdir.

Fasılası: ق، م، ا، ه، ب harfleridir. Bunlar sırasıyla terkib olunursa قُمْ اهب "kalk bağışlıyayım" yahut "kalk heybet ver" mânaları çıkar.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذٖى خَلَقَۚ ﴿١﴾ خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍۚ ﴿٢﴾ اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُۙ ﴿٣﴾ اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِۙ ﴿٤﴾ عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْۜ ﴿٥﴾ كَلَّٓا اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰىۙ ﴿٦﴾ اَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰىۜ ﴿٧﴾ اِنَّ اِلٰى رَبِّكَ الرُّجْعٰىۜ ﴿٨﴾ اَرَاَيْتَ الَّذٖى يَنْهٰىۙ ﴿٩﴾ عَبْدًا اِذَا صَلّٰىۜ ﴿١٠﴾ اَرَاَيْتَ اِنْ كَانَ عَلَى الْهُدٰىۙ ﴿١١﴾ اَوْ اَمَرَ بِالتَّقْوٰىۜ ﴿١٢﴾ اَرَاَيْتَ اِنْ كَذَّبَ وَتَوَلّٰىۜ ﴿١٣﴾ اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰىۜ ﴿١٤﴾ كَلَّا لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِۙ ﴿١٥﴾ نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍۚ ﴿١٦﴾ فَلْيَدْعُ نَادِيَهُۙ ﴿١٧﴾ سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَۙ ﴿١٨﴾ كَلَّاۜ لَا تُطِعْهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ ﴿١٩﴾

1 H: "sonra".
2 H, M ve B: "وان".

Meâl-i Şerîfi

Oku ismiyle o Rabbinin ki yarattı (1) insanı bir alaktan[1] yarattı (2). Oku, O keremine nihâyet olmayan Rabbindir (3) kalem ile öğreten de (4). O insana bilmediği şeyleri öğretti (5). Sakın okumamak etme, çünkü insan muhakkak tuğyan eder (6) kendini müstağnî görmekle (7). Her hâlde nihâyet[2] Rabbinedir dönüş (8). Baksana o nehyedene (9) bir kulu namaz kıldığında (10). Baksana o hidâyet[3] üzere giderse (11) yahut takvâ ile emrederse fena mı? (12).[4] Baksana, tekzib eder, aksine giderse iyi mi? (13). Her hâlde Allah'ın görüyorduğunu bilmiyor mu? (14). Sakın, celâlim hakkı için eğer (akıllanıp) vazgeçmezse muhakkak sürükleyeceğiz elbet Biz o alnı (15) yalancı, cânî bir alnı (16). O vakit çağırsın o kurultayını, meclisini (17). Biz çağıracağız zebânileri (18). Sakın onu dinleme de secde et ve yaklaş (19).

{اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ} Oku O Rabbinin ismiyle ۞ yani O'nun yüce adıyla, Allah ism-i celîli ile başlayarak oku; okumaya, kıraat etmeye başla. Bâlâda geçtiği üzere bu emir, nâzil [5949] olurken ibtidâ Hirâ mağarasında zât-ı Muhammedî'ye melek gelip canına tak diyen şiddetli bir tazyik ile sadece اِقْرَأْ demiş, o vakte kadar zât-ı Muhammedî okumak bilmediği için مَا أَنَا بِقَارِئٍ "ben okumuş değilim" yani "okumak bilmem ki, ne okuyayım?" demişti. Bunun üzerine yine şiddetli bir tazyik ile اِقْرَأْ demiş, o da yine مَا أَنَا بِقَارِئٍ demişti. Demek ki o ilk iki اِقْرَأْ emri henüz Kur'an değil, kıraat denilen fiile şurû' için heceletme kabîlinden ihzârî bir emr ü teklif idi, Kur'an üçüncü defaki tazyikten sonra olan işbu اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ emriyle başlamıştı. Şu hâlde bu emir, ilk nüzûlünde hem tekvînî bir mâhiyette Hazret-i Peygamber'i okumazken okur yapmış, hem ta'lîmî bir surette nazmıyla makrüvvü tâyine başlamış, hem mânasıyla ilk vazifenin böyle yaratan, terbiye eden Allah'ı tanıtmak[5] ve O'nun ismiyle okumaya

---

1 B: "alekadan".
2 H: "hidâyet".
3 H: "o mu?".
4 H -"üzere giderse (11) yahut takvâ ile emrederse fena mı? (12)".
5 H: "tanımak".

başlamak olduğunu teklîfî bir surette tefhim eylemiştir. Bu ibtidâ şöyle demek olur: Gerçi sen bu vakte kadar okumadın وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهٖ مِنْ كِتَابٍ [el-Ankebût 29/48] kitabın mâhiyetini, imanın esası neden ibaret bulunduğunu bilmezdin مَا[1] كُنْتَ تَدْر۪ى مَا الْكِتَابُ وَلَا الْا۪يمَانُ [eş-Şûrâ 42/52] fakat işte yaratmak denilen fiilin sâhibi olup kâinatı yaratan ve seni yaratıp yetiştiren, sana ve her işine mâlik bulunan Rabbin seni kudretiyle şu anda bir okur yaptı, okunacak bir Kur'an bir kitap indirmeye başladı. Böyle tâlim olunduğu gibi O Rabbinin ismiyle başlayarak oku!

فَاِذَا قَرَأْتَ الْقُرْاٰنَ فَاسْتَعِذْ بِاللّٰهِ [en-Nahl 16/98] âyetinde de geçtiği üzere "kıraat"in hakikati, kelâmı keyfemettefak söylemekten daha güzel bir surette muntazamen rabtederek birbiri ardınca ağızdan sesle çıkarmaktır ki, gerek ezberden ve gerek yüzünden gerek hafî ve gerek celî mutlaka okumak demektir. Kitabın kitap olması için bilfiil yazılmış olması şart olmadığı gibi, okumak için de mutlaka yazı şart değildir. Gözle mütalaaya, zihinden tezekküre okumak ıtlâkı da mecazdır. Ve hakikatte kıraatin kemâli ezbere okumaktır. Hadîs-i nebevîde vârid olduğu üzere [5950] yüzünden okumanın sevab ve fazileti zabt u hıfza vesile olması itibariyledir.[2] Resûlullah'ın kıraati yazıya ihtiyâcı olmaksızın mintarafillah kendine böyle nâzil olan Kur'ân'ı hıfzından ekmel surette kıraattir ki, kendi kendine veya namazda veya diğerlerine tebliğ için okumaya, okutmaya ve yazdırmaya şâmildir. İşte mukaddemâ hiç kitap okumamış, yazı yazmamış olan Nebiyy-i Ümmî'ye bu emir ile bir mucize olarak okunacak bir kitap verilmeye başlanmış ve kendisi yazmadan okuyacak, okutacak, emir tarîkiyle yazdırtacak[3] bir kıraat kudreti ihsan buyurmuştur. Ve buna besmele ile başlanması da emrolunmuştur. Ve bunun hikmet-i[4] rubûbiyet muktezâsı olduğu da bilhassa رَبِّكَ izâfetiyle

1 H, M ve B: "وما".

2 Kāsım b. Sellâm, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 104. Krş. İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî,* thk. Yâsir b. İbrâhim, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003, X, 267:

عن بعض أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: فضل قراءة القرآن نظرا على من يقرؤه ظاهرا كفضل الفريضة على النافلة.

3 H: "yazdıracak".

4 B: "hikmeti".

anlatılmıştır. "Hiçbir kitap okumadan ve kalem[1] ile yazıyı bellemeden böyle bir kıraat mucizesi nasıl mümkin olur?" gibi bir şüpheye meydan bırakılmamak için kalem[2] işine kadar gelinmek üzere ber vech-i âtî hâlıkıyet vasfı ve hilkat mebde'i ile rubûbiyet hükmü ihtar ve tavzih olunarak buyuruluyor ki: {الَّذِى خَلَقَ} O Rabbin ki yarattı ❁ yani yoğu yaratmak kendisinin sıfatı olan yahut seni ve her şeyi yaratan Rabbinin ismiyle oku, ki {خَلَقَ الْاِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ} O insanı bir alaktan yarattı ❁ "**Alak**" "aleka"nın cem'i telakkī edilmiştir. Beyzâvî "insan" cemi'[3] mânasında olduğu için cemi'lenmiştir der.[4] *Kāmûs* ve etrafından anlaşıldığı üzere asıl lügatta işbu "alak" maddesi yapışıp ilişmek mânasına mevzû'dur. Ve mutlaka ilişken ve yapışkan nesneye de denir. Bundan mutlaka kana ve kırmızı kana ve bâhusus uyuşuk kana ıtlak olunmuş, ondan bir cüz olmak itibariyle veya doğrudan doğru ilişiklik mânasıyla rahimdeki tutuğa da "aleka" denilmiştir. Yapışkanlığından dolayı sülüğe ve kuyu makarasına ve ipine ve makaranın iliştirilip ipi geçirilen takıntısına ve işlek yola dahi "alak" denilir,[5] bütün bunlar maddî mânadır. [5951] Bunlardan mâ'adâ "alak" rûhânî ve mânevî olarak "alâka" gibi aşk ve mahabbet mânasına geldiği de lügatta musarrahtır. Müfessirîn, halkın maddî haysiyetini nazar-ı i'tibâra alarak nutfenin telkīhinden sonra husûle gelen "aleka"nın[6] cem'i olmasıyla iktifâ etmişler ve bunu ednâdan a'lâya terakkiyi[7] göstermek için zâhir görmüşlerdir. Lâkin mânevî haysiyete dahi şâmil olmak üzere mutlak bir alâka[8], bir ilişik mânasına müfred olarak mülâhaza edilmesine hem alekanın yaratılmasına dahi mebde' olan ve rabbânî bir izâfetten ibaret bulunan rûhî ilişiğe kadar insanın bütün mebâdî-i hilkatine şâmil, hem de okunanın rûhî bir sevgi ve alâka

---

1 H: "kelam".
2 B: "kelam".
3 B: "cemî'".
4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 325:

«مِنْ عَلَقٍ» جمعه على الْإِنْسانَ في معنى الجمع.

5 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 910-911; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 957-958.
6 B: "alâkanın".
7 H: "terakki".
8 H: "aleka".

ile tâkip edilmesi hususuna daha açık bir tenbîhi müfid olacağı cihetle daha ince, daha derin, daha beliğ olur. Bu surette meâle şöyle demeli: "O insanı bir ilişikten yarattı." Maʿamâfîh iki takdirde de hâsıl-ı mâna şudur: Bir alekadan, yahut mücerred bir ilişikten bir insan halkeden ve ale'l-ıtlâk halketmek kendinin şânı olan Rabbin hiç okumamış olanı da böyle bir emir ile elbette okutur. Onun için oku O'nun ismiyle {اِقْرَأْ} oku ❁ tekrarı ifade eden bu ikinci emir okumak melekesinin tekrar ile husûle geleceğine tenbih olmak üzere evvelkini tekid için bir tekrar olduğu gibi, mâbaʿdi karînesiyle başkalarına tebliğ veya imlâ için okumak üzere ikinci bir emir de olur. Bundan dolayı kalem[1] ile yazı meselesi burada tasrih olunarak imkân suâlinin halli vâv-ı istînâfiye[2] veya iʿtirâziye veya hâliye ile şöyle itmam olunuyor: {وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ} Ve O ekrem Rabbindir, ❁ رَبُّكَ mübtedâ, اَلْاَكْرَمُ sıfatı, اَلَّذٖى haberdir. اَلْاَكْرَمُ haber, اَلَّذٖى onun sıfatı olmak da câizdir. İki takdirde de müsned maʿrife olduğu cihetle kasr vardır. Evvelki vecih, siyâka daha muvâfık ve nübüvvet ile ikrâmın kalem[3] ile ikramdan daha yüksek olduğunu ifadede daha zâhirdir. Yani başkası değil, O her kerimden daha kerim olan; [5952] keremine, kerâmetine nihâyet olmayan, ivazsız, garazsız, korkusuz, endişesiz lütf u hilmiyle[4], sebepli veya sebepsiz muʿtad ve gayr-i muʿtad kerem ü inayetle inʿâm ü ihsan eden kerametler, mucizeler bahşeyleyen ve hakikatte kerim yalnız kendisinden ibaret bulunan O[5] yaratan ve sana ismiyle başlayarak okumayı emreden Rabbindir ancak {اَلَّذٖى عَلَّمَ بِالْقَلَمِ} O kalem ile tâlim eden de ❁ kalem ile yazıyı öğreten, o vâsıta ile ilim belleten de O'dur. Yoksa bir alaktan yaratılmış olan insanlar ne kalem bilirdi ne yazı. {عَلَّمَ الْاِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ} O insana öyle bilmediği şeyleri öğretti ❁ insanda olmayan kuvveleri, istiʿdadları, melekeleri yaratarak ve deliller nasb u ikāme ederek ve âyetler inzal eyleyerek vehbî olarak da öğretti, kesbî olarak da öğretti. İşte öyle ekrem olan Rabbin sen hiç okumamışken

1 H: "kelam".
2 B: "istifhâmiye".
3 H: "kelam".
4 H ve B: "hilm ile".
5 H: "ve".

mahz-ı kereminden sana ledünnî bir ilim vererek böyle bir emir ile seni kaleme muhtaç etmeden de okutur, bilmediğin şeyleri bildirir ve bildirdi. Onun için sen de O'nun ismiyle bu Kur'ân'ı oku, oku. Beyzâvî der ki: "Allah sübhânehu insanı ehass-ı merâtibden (أخس المراتب) a'lâsına nakleden ve nimetini izhar[1] ile rubûbiyetini takrir ve ekremiyetini tahkik siyâkında insanın mebde' ve[2] müntehâ hâlini ta'dâd buyurup bu suretle evvelâ marifetine aklen delâlet eyleyene[3] işaret, sâniyen de sem'an delâlet eyleyene tenbih buyurmuştur."[4]

Doğrudan doğru hilkati mütalaanın ma'rifetullâha delâleti aklîdir. Kıraat ve kitabette ise okuyan ve yazandan nakil haysiyeti ile delâlet-i sem'iye vardır. Bu suretle Kur'an aklî delâili dahi hâvî olmakla beraber onlar onun medlûlü olduğundan asıl kendi delâleti delâlet-i lafziye ve sem'iyedir. Peygamber'in Allah'tan öğrenerek okuduğunu nakil ve ifade eder demek olur. Kur'ân'ın ilk nâzil olan âyetinin böyle akl u sem'i câmi', tekvînî, teşrî'î emirlerle "oku oku" diyerek ve kıraatin, kitabetin, ilmin tâlimi, [5953] insana en büyük kerem-i rabbânî cümlesinden olduğunu ihtar ederek gelmesi elbette çok ehemmiyetli, çok şâyân-ı dikkattir. Burada Peygamber'in kıraat için yazıya ihtiyâcı olmadığı iş'âr olunmakla beraber şüphe yok ki kalem ile tâlimin de büyük bir ikrâm-ı rabbânî olduğu beyan buyurulmuş ve bu suretle ümmet okuyup yazmaya teşvik ve tergīb olunmuştur. Şu kadar ki bunu anlatırken Peygamber'in yazı yazmaksızın okuması, sâhib-kitab olması hakkındaki kerem-i ilâhîyi, yani nübüvvet ve risaletini isbat nokta-i nazarından daha yüksek olduğu da ifade edilmiştir. Nitekim bu mâna Sûre-i Ankebût'ta وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ اِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ [29/48] âyetinde tasrih olunmuştur. "Şu hâlde kalemin bu ehemmiyetini ifade eyleyen âyeti ilk kıraat emriyle beraber telakkī eden Peygamber bundan

1 H: "ihzar".
2 H ve M -"ve".
3 H: "eyleyen".
4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 325:
وقد عدد سبحانه وتعالى مبدأ أمر الإنسان ومنتهاه إظهاراً لما أنعم عليه من أن نقله من أخس المراتب إلى أعلاها تقريراً لربوبيته وتحقيقاً لأكرميته وأشار أولاً إلى ما يدل على معرفته عقلاً ثم نبه على ما يدل عليها سمعا.

sonra kalem ile yazıyı da öğrenip yazmak lâzım gelmez miydi?" suâli vârid olmaz. Fi'l-vâki' Peygamber'in kendi eliyle[1] hiç yazı yazmadığı ve Sûre-i A'lâ'da سَنُقْرِئُكَ فَلَا تَنْسٰى [87/6] buyurulduğu üzere taraf-ı ilâhîden okutulanı unutmayacağına dair kendisine te'mînât verildiğinden hıfz u zabt için de yazmaya ihtiyâcı olmadığı, fakat nâzil olanı ümmetin hıfzı için vahiy kâtiblerine okuyup yazdırdığı mâlumdur. Acaba kendi yazmamakla beraber yazılanı okumayı nübüvvetten sonra da bilmiyor mu idi? Bu hususta da[2] meşhur olan "hayır"dır. Nitekim Hudeybiye musâlahanâmesinde yazılan bir kelimeyi silmek için hangisi olduğunu Hazret-i Ali'ye sorduğu mâruftur. Ma'amâfîh *Şifâ* ve etrafında mezkur olduğu üzere sonradan kâtibi Hazret-i Muaviye'ye أَلق الدَّوَاةَ وَحَرِّفِ الْقَلَمَ وَطَوِّلِ الْبَاءَ وَفَرِّقِ السِّينَ وَلَا تُعَوِّرِ الْمِيمَ وَحَسِّنِ اللَّهَ وَمُدَّ الرَّحْمَنَ وَجَوِّدِ الرَّحِيمَ Yani "divite lîka koy, kalemi yan kes, bâ'yı uzat, sîn'i fark ettir, mîm'i köreltme, Allah'ı tahsin, er-Rahmân'ı med, er-Rahîm'i tecvid eyle"[3] meâlinde besmelenin hüsn-i hattını emr u târif ettiğine dair bazı eserlere nazaran yazıyı bildiği de söylenmiştir. Bunu husûsî bir vahiy ile söylemiş olması melhuz olmakla beraber bu اِقْرَأْ emrinden sonra yirmi üç [5954] sene Kur'ân'ı okumak ve yazdırmak vazifesi olmuş olan Hazret-i Peygamber'in bu müddet zarfında yazıyı da bellemiş olması müsteb'ad değil, mâkuldür. Bu onun hiç okumamış yazmamış ümmî iken bi-emrillah okur nebî olması mucizesine münâfî olmaz, menhî de değildir. Mukaddemâ okumuş yazmış olsa idi اِذًا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ buyurulduğu üzere mubtıller onun Allah tarafından indirildiğinde şüphe edebilirler idiyse de, nübüvvetten sonra okur olması gibi yazıyı bilmesi de şüphe değil, teyid olur ve bu âyetlerin tergībine de yakışır. Fakat bilfiil yazmadığı ve başka kitap mütalaa etmediği muhakkaktır.

{كَلَّا} ❁ Sûrenin bundan ilerisi hayli zaman sonra nâzil olduğu anlaşılıyor. Ve nüzûlüne sebep de Ebû Cehil olduğu rivayet ediliyor.

1 H: "diliyle".
2 H -"da".
3 Kâdî İyâz, *eş-Şifâ,* I, 358. Krş. Müstağfirî, *Fezâilü'l-Kur'ân,* thk. Ahmed b. Fâris es-Selûm, Dâru İbn Hazm, 2008, I, 436; Deylemî, *el-Firdevs,* V, 394.

Ezcümle Buhârî ve Tirmizî'de İbn Abbas'tan rivayet edildiği üzere "eğer Muhammed'i Ka'be'de namaz kılarken görürsem boynunu çiğnerim" demişti.[1] Bu sebeple كَلَّا ile tahzir, evvelemirde ona ait olmak üzere öyle azgın kâfir insana hitabdır. Çünkü evvelinde zâhiren red'[2] ve zecr teveccüh edecek bir şey yoktur, denilmiş, bu surette كَلَّا sûrenin evveline merbut olmamış, Ebû Cehil'in sözünü reddederek ona tevcîh-i hitab etmiş oluyor. Bu ise hilâf-ı zâhirdir. Kur'an'da gâh sağa gâh sola telvîn-i hitab üslûbu çok, bu sûrede اَرَاَيْتَ'lerle de müte'addid olarak âhenkli bir surette yapılmış ise de, mâkabline bir irtibâtı iktizâ eden bu كَلَّا ile telvin zâhir olmuyor. Onun için bazıları da burada "kellâ" zecr için değil, hakkā mânasına olarak mâba'dini tekiddir, hitab yine Peygamber'edir demişler. Bizim anladığımıza göre hitâbın evvelâ Resûlullah'a olması zâhir[3], "kellâ"nın da mâkablindeki tekrar tekrar kıraat emirlerinin hilâfından men' ü tahzir ile emri[4] takviye olması nazmın insicâmı itibariyle de muvâfık olduğundan mâna şu olmak lâzım gelir: Sakın okumamazlık etme yâ [5955] Muhammed {اِنَّ الْاِنْسَانَ لَيَطْغٰى} çünkü insan muhakkak tuğyan eder ۞ azar, haddini aşar, hakka karşı gelir, halka ziyan eder. {اَنْ رَاٰهُ اسْتَغْنٰى} kendini müstağni görmekle ۞ kendini artık ihtiyâcı yokmuş, gayeye ermiş, gınâ mertebesine gelmiş görmek, o re'y ü itikadda bulunmak sebebiyle azar. Onun için hiçbir zaman istiğnâ etme de Rabbinin ismiyle oku, tekrar tekrar oku,[5] emirlerini yerine getir, zira {اِنَّ اِلٰى رَبِّكَ الرُّجْعٰى} haberin olsun ki nihâyet rücû' Rabbinedir.

"**Rüc'â**" "büşrâ" vezninde rücû' mânasına masdardır. Yani dönüş O'nadır, O'ndan kurtuluş yoktur. Onun için hangi mertebede olursa olsun istiğnâ etmemeli, tuğyandan sakınmalıdır. Bu hitab da Resûlullah'adır. Bununla beraber asıl murad istiğnâ ve tuğyan edenlere inzardır. Onun için sebeb-i nüzul olan müstağnî azgının tuğyânı bir misâl hâlinde gösterilerek buyuruluyor ki:

---

1 Buhârî, Tefsîr, 96/4; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 96:
قال ابن عباس: قال أبو جهل: لئن رأيت محمدا يصلي عند الكعبة لأطأن على عنقه، فبلغ النبي صلى الله عليه وسلم فقال: لو فعله لأخذته الملائكة.

2 H: "redd".

3 B: "zâhirdir".

4 H: "emr(-i)".

5 B -"tekrar tekrar oku".

{اَرَاَيْتَ} ❁ Yukarılarda da geçtiği üzere gerek bir mef'ûle ta'addî eden "rü'yet" veya "re'y"den, gerekse iki mef'ûlüne ta'diye eden ilim mânasından "gördün mü? Gördün a, baksan a, mâlumun a, anladın a" gibi nazar-ı dikkat celbeden bir hitab ile "ne dersin? Görüşün, re'yin, bilgin ne ise bana haber ver" demek mânasına kullanılır bir istifhamdır ki ekseriya maksad hakikaten istifham ve istihbar olmayıp, sorulan hâle nazar-ı dikkati celb ile bir takbih veya tevbih veya ta'cîb olur. Onun için biz de yerine göre "gördün mü? Ne dersin? Söyle bakalım! Baksan a" diye terceme edegeldik. Burada üç اَرَاَيْتَ vardır. Müfessirîn bunların tefsirinde birçok vecihler beyan etmişlerdir.

Birincisi, hepsinin de aynı muhataba, yani hitâb-ı hâs ile Peygamber'e ve hitâb-ı âm ile insana [5856] müteveccih olması kābil olduğu gibi, tarafeyn beyninde bir muhakeme veya bir hitâbet üslûbuyla sağa sola telvîn-i hitab olmak da kābil ve daha mânalıdır. Bu birincinin evvelâ Hazret-i Peygamber'e hitab olduğu zâhirdir, dolayısıyla da hitab şânından olan herkese hitab olur. Bunda bir azgını cürm-i meşhud hâlinde ihzar ederek "gördün mü? Baksan a şuna kendini müstağnî saydığı için nasıl azgınlık ediyor!" diye takbih ile Peygamber'e ve dolayısıyla insanlığa bir irâe ve teşhir vardır. Yani yâ Muhammed! Yahut ey insan, baksana:

{الَّذٖى يَنْهٰى. عَبْدًا اِذَا صَلّٰى} O nehyeden azgına, bir kulu namaz kıldığında ❁ namaz kılan bir kulu bilhassa namaz kıldığı sıra nehyetmek ne büyük cür'et, ne büyük azgınlıktır! İşte bu, o nehyi, kendini müstağnî gördüğünden dolayı yapıyor. Kıraatten bahsolunurken namaza geçilmesi onda kıraatin bir rükün olması ve namazın[1] bütün ibadetlere esas ve dinin direği bulunması hasebiyledir. Ve bu gösterir ki bu âyetlerin nüzûlü namazın teşrî'inden sonradır. İbn Atıyye'nin beyânına göre burada namaz kılan bir abdden murad Resûlullah, nehyeden de Ebû Cehil olduğunda müfessirîn ihtilâf etmemişlerdir. Ahmed, Müslim, Nesâî ve daha başkalarının Ebû Hüreyre'den rivayetlerinde: Ebû Cehil

---

1 H: "namazı".

Resûlullah'ı namaz kılarken görürse muhakkak boynunu çiğneyip yüzünü sürteceğine dair Lât u Uzzâ'ya yemin etmiş, sonra da Resûlullah namaz kılarken dediğini yapmak için varmış, fakat birdenbire arkasına dönmüş, elleriyle korunarak çekilmiş, "ne oldu sana?" denildiğinde "onunla benim aramda ateşten bir hendek, bir hevl ve birtakım kanatlar var" demiş. Resûlullah da "bana yaklaşaydı melâike onu parça parça ederlerdi" لَوْ دَنَى مِنِّي اخْتَطَفَتْهُ الْمَلَائِكَةُ عُضْوًا عُضْوًا buyurmuş. Allah teâlâ da كَلَّٓا اِنَّ الْاِنْسَانَ ilâ âhiri's-sûre inzal buyurmuştur.[1] Tirmizî'nin rivayetinde de [5957] Peygamber namaz kılarken Ebû Cehil "ben seni bundan nehyetmedim mi! Ben seni bundan nehyetmedim mi!" diyerek varmıştır.[2] Ümeyye b. Halef Selman'ı namazdan nehyederdi[3] diye Hasan'dan mervî olan rivayet sahih olamaz. Çünkü Selman'ın islâmı hicretten sonra Medine'de olduğunda hilâf bulunmadığı gibi, sûrenin Mekkî olduğunda da hilâf yoktur. Eğer Selman'dan başka Bilal vesâire gibi diğer biri hakkında vâki' ise âyetin hükmü âm olduğu için ona ve emsâline de şâmil olacağında şüphe yoktur. Ebû Hayyân'ın nakline göre Tebrizî demiş ki: "Burada 'salât'tan murad öğle namazıdır, denilmiş ki[4] bu İslâm'da ilk kılınan cemaattir. Ebû Bekir, Ali ve sâbikûndan bir cemaat beraberdi, bunlar namaz kılarlarken Ebû Tâlib oğlu Ca'fer'le beraber uğramıştı. Ona 'haydi amucanın oğlunun cenahında sen de kıl' dedi ve kendisi mesrûren gitti. Ve Ebû Tâlib şu beyitleri söylüyordu:

---

1 Müslim, Kıyâmet, 38. Krş. Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned,* II, 370; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* X, 339, 429:
عن أبي هريرة قال: قال أبو جهل: هل يعفر محمد وجهه بين أظهركم؟ قال فقيل: نعم. فقال: واللات والعزى لئن رأيته يفعل ذلك لأطأن على رقبته أو لأعفرن وجهه في التراب. قال فأتى رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يصلي زعم ليطأ على رقبته. قال فما فجئهم منه إلا وهو ينكص على عقبيه ويتقي بيديه. قال فقيل له: مالك؟ فقال: إن بيني وبينه لخندقا من نار وهولا وأجنحة. فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لو دنا مني لاختطفته الملائكة عضوا عضوا، قال: فأنزل الله عز وجل –لا ندري في حديث أبي هريرة أو شيء بلغه–: «كلا إن الإنسان ليطغى، أن رآه استغنى، إن إلى ربك الرجعى، أرأيت الذي ينهى، عبدا إذا صلى، أرأيت إن كان على الهدى، أو أمر بالتقوى، أرأيت إن كذب وتولى (يعني أبا جهل)، ألم يعلم بأن الله يرى، كلا لئن لم ينته لنسفعا بالناصية، ناصية كاذبة خاطئة، فليدع ناديه، سندع الزبانية، كلا لا تطعه».

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 96:
عن ابن عباس قال: كان النبي صلى الله عليه وسلم يصلي فجاء أبو جهل فقال: ألم أنهك عن هذا؟ ألم أنهك عن هذا؟ ألم أنهك عن هذا؟ فانصرف النبي صلى الله عليه وسلم فزبره فقال أبو جهل: إنك لتعلم ما بها ناد أكثر مني، فأنزل الله: «فليدع ناديه، سندع الزبانية» فقال ابن عباس: والله لو دعا ناديه لأخذته زبانية الله.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 778:
وعن الحسن أنه أمية بن خلف كان ينهى سلمان عن الصلاة.

4 H -"Burada 'salât'tan murad öğle namazıdır, denilmiş ki".

إِنَّ عَلِيًّا وَجَعْفَرًا ثِقَتِي   عِنْدَ مُلِمِّ الزَّمَانِ وَالْكُرَبِ
وَاللَّهِ لَا أَخْذُلُ النَّبِيَّ وَلَا   يَخْذُلُهُ مَنْ يَكُونُ مِنْ حَسَبِي
لَا تَخْذُلَا وَانْصُرَا ابْنَ عَمِّكُمَا   أَخِي لِأُمِّي مِنْ بَيْنِهِمْ وَأَبِي[1]

Resûlullah da bununla ferahlanmıştı."[2] Âlûsî der ki: "Bunda nazar vardır. Çünkü namaz hiç hilâfsız İsrâ gecesinde farz kılınmıştır. İsrâ'ın hicretten bir sene evvel olduğuna da İbn Hazm icmâʿ iddia etmiştir. İbn Fâris de hicretten bir sene ve üç ay evvel olduğuna cezm eylemiş, Süddî de bir sene ve beş ay demiştir. Ebû Tâlib'in vefatı ise hicretten üç sene kadar evveldir. Zira Hazret-i [5958] Hatice'nin vefatından üç veya beş gün mukaddemdir. Onun vefatı ise sahîhi biʿsetten on sene sonradır. Şu hâlde Ebû Tâlib namazın farziyetini idrak etmemiştir. Gerçi Kādî İyaz Zührî'den İsrâ'nın biʿsetten beş sene sonra olduğunu nakletmiş, Nevevî ve Kurtubî de bunu tercih eylemiş iseler de buna söz edilmiştir[3]."[4] Lâkin Âlûsî'nin bu itirazını biz vârid görmüyoruz. Çünkü İsrâ'da farz kılınan mutlak namaz değil, beş vakit namazdır. Binâenʿaleyh ondan evvel Müzzemmil'de geçtiği vechile gece kıyâmının farz olması gibi bir öğle namazının da farz kılınmış olmasına münâfî olmaz. Kaldı ki mezkur rivayette salât-i zuhr denilmiş, farz olduğu tasrih de olunmamıştır. Hazret-i Ömer'in islâmı üzerine ilk olarak alenen kılındığı rivayet olunan namaz da bu olmak gerektir. Ancak sebeb-i nüzul olan vakʿadaki namaz öğle namazı olsa bile âyette de murad yalnız odur demek doğru

---

1 *Ali ve Caʿfer benim muʿtemedlerimdirler*
Zamanın şiddeti ve sıkıntısı esnasında.

Vallahi ben o Peygamber'i yardımsız bırakmam
Benim hasebimden olan da bırakmaz.

Bırakmayın, yardım edin oğluna amcanızın
Amcalarınız arasından ana baba bir kardeşimin [Müellifin notu].

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 509. Krş. Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Evâil,* Tanta: Dâru'l-Beşîr, 1408, s. 109; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 307; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* LXXII, 126.

3 H: "edilmemiştir".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 405:

وفي هذا نظر لأن الصلاة فرضت ليلة الإسراء بلا خلاف، وادعى ابن حزم الإجماع على أنه كان قبل الهجرة بسنة وجزم ابن فارس بأنه كان قبلها بسنة وثلاثة أشهر وقال السدي بسنة وخمسة أشهر وموت أبي طالب كان قبل الهجرة بنحو ثلاث سنين لأنه كان قبل وفاة خديجة بثلاثة وقيل بخمسة أيام وكانت وفاتها بعد البعثة بعشر سنين على الصحيح فأبو طالب على هذا لم يدرك فرضية الصلاة. نعم حكى القاضي عياض عن الزهري ورجحه النووي والقرطبي أن الإسراء كان بعد البعث بخمس سنين لكن قيل عليه ما قيل فليراجع.

olmaz. Çünkü âyet mutlaktır. Meşrû' olan herhangi bir namaza şâmildir. Gerek farz ve gerek nâfile herhangi bir namazdan nehiy namazdan nehiy olmak haysiyetiyle bu tuğyan hükmüne dâhildir. Meğer ki esâs-ı nehy namazın kendisinden değil de ahvâl-i mukārinesinden biri itibariyle olsun o vakit câiz olabilir. Meselâ vakt-i kerâhette veya mağsub bir yerde namaz kılmaktan nehiy bu hükme dâhil olmaz. Çünkü bunlardan nehiy namazın kendisinden değil, mukārini bulunan zaman veya mekândan dolayıdır. Ma'amâfîh bazıları ihtiyat ederek bu gibi ahvâlde bile nehiyden tehâşî etmiş ve yalnız beyân-ı hakikat ile iktifâ eylemişlerdir. Nitekim rivayet olunur ki Hazret-i Ali kerremallahu vecheh musallâda bayram namazından evvel namaz kılan bazı kimseleri gördüğü zaman "Resûlullah'ı böyle yaparken görmedim" demiş, "öyle ise neye nehyetmiyorsun?" denilmesine[1] karşı da "اَرَاَيْتَ الَّذٖى يَنْهٰى. عَبْدًا اِذَا صَلّٰى vaʻîdi altına girmekten korkarım."[2] Diğer bir rivayette de "bir kulu namaz kılarken nehyetmeyi arzu [5959] etmem velâkin onlara Resûlullah'tan gördüğümü söylerim" demiştir.[3] Yine bu nükte iledir ki İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe rahmetullahi aleyh Hazretleri, kendisine İmam Ebû Yûsuf "musallî rükûdan başını kaldırırken اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي der mi?" diye sorduğu zaman "رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ der" diye cevap vermiş, nehyi tasrih eylememiştir.[4] Sâir ibadetlerden nehiy de namazdan nehye kıyas olunur. Bu babda kavlen nehy ile fiilen ve hâlen nehiy arasında fark da yoktur. Bir insanı meşgul ederek namazdan, ibadetten alıkoymak da bu hükümde dâhildir. O da Ebû Cehil gidişidir.

{اَرَاَيْتَ} Baksan a ۞ yani bak, gör, düşün, bil de haber ver bakalım ne dersin {اِنْ كَانَ عَلَى الْهُدٰى. اَوْ اَمَرَ بِالتَّقْوٰى} ۞ bu kaziyye şartiyye olduğundan

---

1 B: "demelerine".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 222; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 532:
روي عن علي عليه السلام أنه رأى في المصلى أقواما يصلون قبل صلاة العيد فقال: ما رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم يفعل ذلك، فقيل له: ألا تنهاهم؟ فقال: أخشى أن أدخل تحت قوله: «أرأيت الذي ينهى عبدا إذا صلى» فلم يصرح بالنهي عن الصلاة.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 408:
وفي رواية: لا أحب أن أنهى عبدا إذا صلى ولكن أحدثهم بما رأيت من رسول الله صلّى الله عليه وسلم.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 222; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 532:
وأخذ أبو حنيفة منه هذا الأدب الجميل حيث قال له أبو يوسف: أيقول المصلي حين يرفع رأسه من الركوع: اللهم اغفر لي؟ قال: يقول «ربنا لك الحمد» ويسجد ولم يصرح بالنهي.

cezâsı mahzuftur. كَانَ، اَمَرَ zamirleri "abd"e de nehyedene de râci' olabilir. Ve ona göre اَرَاَيْتَ hitâbı da mukabiline teveccüh eder. "Abd"e râci' olduğu takdirde hitab, nehyedene tahvil ile telvin edilmiş olur ki bu daha nüktelidir. Mâna şu olur: "Düşünsene ey namaz kılan bir kulu nehyeden azgın insan! Eğer o kul hidâyet, doğruluk, hak üzere gitse yahut onunla beraber daha yükselerek diğerlerine de takvâ ile Allah'tan korkup fenalıktan sakınmakla emretse ne olur? Fena mı olur? Sen onu Allah'ın iyi kötü her şeyi görüyor olduğunu bilmez de senin nehyini dinler mi sanıyorsun?" Nehyedene râci' olduğu takdirde ise hitab, yine evvelki siyakta olarak "abd"e müteveccih olup[1] mâna şu olur: "Ey o kıraatle me'mur olup da namaz kılan kul! Yâ Muhammed! O namazdan nehyeden bu azgın insanı gördün a, şimdi şunu bir düşün: Eğer öyle azgınlık etmeyip de hakk u hidâyet üzere gitse yahut namazdan nehyedeceğine Allah korkusuyla korunmak emretse ne iyi olurdu? O hâlâ Allah'ın görüyor olduğunu bilmedi değil mi?" {اَرَاَيْتَ} ۞ Bunda da iki vecih muhtemildir ve [5960] Peygamber'e hitab olduğuna göre şöyle demek olur: Baksana, yahut gördün a yâ Muhammed! Sen doğru olduğun, hakkı söylediğin hâlde {اِنْ كَذَّبَ} eğer o namazdan nehyeden azgın tekzib ediyor, inanmıyor {وَتَوَلّٰى} ve öyle tekzib ile imansızlıkla haktan yüz çeviriyor, tersine gidiyorsa iyi mi olur? Nehyeden azgına hitab olduğuna göre de şöyle demek olur: Baksana, ey o kulu namazdan nehyeden azgın! Eğer o kul senin nehyini dinleyip hakkı tekzib etse, namaz kılmayıp tersine gitse iyi mi olur? {اَلَمْ يَعْلَمْ بِاَنَّ اللّٰهَ يَرٰى} Bilmedi mi ki her hâlde Allah görüyor? ۞ Sonra kendisine varılacak olan Allah her hâlde doğruyu da eğriyi de, iyiyi de kötüyü de hepsini görür ve herkesin ameline göre cezâsını verir. Bu اَلَمْ يَعْلَمْ zamiri de اَرَاَيْتَ hitâbının mukabiline ait olarak bir bakıma "abd"e bir bakıma da nehyedene râci'dir. Hitab nâhiye olduğu surette "abd"e râci' olup istifhâm-ı inkârî olarak: "O kul Allah'ın hepsini gördüğünü bilir. Senin nehyini dinlemez

---

1 H -"hitab, yine evvelki siyakta olarak "abd"e müteveccih olup".

ey azgın!" demek olur. Hitab Peygamber'e olduğu surette de nâhîye[1] râci' olup istifhâm-ı takrîrî olarak: "O azgın hâlâ bilmedi mi? Hâlâ bilmediyse bilsin ki Allah her iki takdirde de hepsini görüp duruyor yâ Muhammed!" demek olur ve ikisinde de o azgına tehdîdi ifade eder. *Keşşâf*'ın dediği gibi iki şartın ikisinin de cevâbı yapmak câiz olsa bile şartların cezâları mahzuf olarak bunun bir cümle-i istînâfiye olması daha muvâfıktır. {كَلَّا} ❁ O azgının hâlinden red'[2] u tahzirdir. Yani hakikat onun zannettiği gibi değil, sakın {لَئِنْ} ❁ لام kasem için tavtı'edir, yani şân-ı [5961] ulûhiyete kasem olsun, celâlim hakkı için eğer {لَمْ يَنْتَهِ} o azgın vazgeçmezse ❁ o istiğnâ ile tuğyandan, o nehiyden vazgeçip akıllanmazsa {لَنَسْفَعاً} ❁ tenvin, tekid için olan nûn-ı muhaffefeden mübeddeldir. لَنَسْفَعَنْ demektir. Çünkü fiile tenvin dâhil olmaz.

"**Sef'**" şiddetle tutup çekmektir, yani muhakkak yakalayıp sürükleyeceğiz elbet[3] {بِالنَّاصِيَةِ} o nâsıyeyi ❁ yahut nâsıyesiyle.

"**Nâsıye**" mâlum ki alındaki saç, perçem demektir. Onun bittiği cebheye, alına, yani alnın üstünde başın ön tarafına dahi ıtlak olunur. Burada murad baştan ve dolayısıyla şahıstan kinayedir. Onun için şu bedel ile îzah olunuyor: {نَاصِيَةٍ كَاذِبَةٍ خَاطِئَةٍ} Yalancı, hatîekâr; cânî bir nâsıyeyi ❁ bu bedelin nekre olarak getirilmesi emsâline ta'mîm içindir. كَاذِبَة، خَاطِئَة ile tavsîfi de hem nekrenin ma'rifeden bedeliyetini tashih, hem sürüklenmenin illetini beyan hem de sürüklenecek nâsıyeden murad nefs-i şahsı olduğunu îzahtır. Zira yalanı söyleyen hatîeyi, cinayeti işleyen odur. Ma'amâfîh kinaye hakikatin de iradesine mâni' olmaz. {فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ} O vakit çağırsın o nâdîsini. ❁ "**Nâdî**" halkın meşveret gibi bir şey için konuşmak üzere bir yere toplanmaları mânasına "nedve"den gelir. Nitekim İslâm'dan evvel Mekke'de Kureyş'in toplandığı parlaman [*parlement*] binâsına "Dârü'n-Nedve" denilirdi. Nâdî orada ve o gibi yerlerde toplanan hey'ettir ki "bezm", "meclis", "mahfil", "kongre",

---

1 H: "nehye".
2 H ve B: "redd".
3 B -"elbet".

"parlaman" tâbirleri gibidir. Yeni Türkçe'de bu gibi büyük ictimâ'lara eski bir tâbir ile "kurultay" denilmek şâyi' olduğu için فَلْيَدْعُ نَادِيَهُ "çağırsın kurultayını" diye terceme olunmak zamanımız şîvesine daha uygun gelir. Tirmizî'de [5962] de rivayet olunduğu üzere Ebû Cehil, nâdîce ekseriyet kendisinin olduğunu söylediği[1] cihetle bu âyetle ona işaret olunmuş, şu cevap ile karşılanmıştır: {سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ} ❁ "**Zebânî**", "**Zebâniye**" azab melâikelerine isim olmuştur. Demişlerdir ki asıl lügatta şurta, yani zâbıta kuvveti demektir. Lafzı cemi'dir. Bazıları "abâdîd" gibi lafzından müfredi yoktur demişler, bazıları da müfredi "zibniyye"[2] yahut "zibnî" demişler ki def' mânasına "zebn"e nisbet demektir. Buna göre cem'inde "zebâniye" yâ'nın teşdîdiyle olmak lâzım gelirse de tahfif olunmuş demektir. Bu zebânîlerin davetinden anlaşılır ki o yalancı, cânî nâsıye cehenneme sürüklenecektir. {كَلَّا} Sakın ❁ tahzir üzerine tahzirdir. {لَا تُطِعْهُ} Ona itaat etme ❁ öyle müstağnî yalancı, cânî, namazdan nehyeder azgını dinleme; Rabbine itaatle okumakta sebat eyle {وَاسْجُدْ} ve secde et ❁ Rabbinin emrine inkıyad ile oku ve secdeye devam et {وَاقْتَرِبْ} ve yaklaş ❁ secde ile, namaz ile ve yakınlığa sebep olan sâir ibadet[3] ve ubûdiyet ile kulluk ederek Biz Rabbine yaklaş. Çünkü hadîs-i sahîhte de vârid olduğu üzere أَقْرَبُ مَا يَكُونُ الْعَبْدُ إِلَى رَبِّهِ وَهُوَ سَاجِدٌ "kulun rabbine en yakın olabileceği hâl secde ederkendir."[4] Bir hadîs-i kudsîde de لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَقَلْبَهُ... إلخ[5] "Kul Bana fazla ibadetlerle mütemâdiyen yaklaşır, o derece ki nihâyet Ben onun işittiği kulağı, gördüğü gözü, duyduğu kalbi olurum. Benimle işitir, Benimle görür, Benimle duyar" buyurulmuştur. Burada "secde" yukarıdaki salât karînesiyle namaz mânasına olmak dahi muhtemil ise de hakikati üzere

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 96:

...فقال أبو جهل: إنك لتعلم ما بها ناد أكثر مني، فأنزل الله: «فليدع ناديه، سندع الزبانية» فقال ابن عباس: والله لو دعا ناديه لأخذته زبانية الله.

2 H: "zebâniye".

3 B: "ibâdât".

4 Müslim, Salât, 215; Ebû Dâvûd, Salât, 151.

5 Bk. Buhârî, Rikāk, 38; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 221/7880; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 248:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الله قال: من عادى لي وليا فقد آذنته بالحرب، وما تقرب إلي عبدي بشيء أحب إلي مما افترضت عليه، وما يزال عبدي يتقرب إلي بالنوافل حتى أحبه، فإذا أحببته كنت سمعه الذي يسمع به، وبصره الذي يبصر به، ويده التي يبطش بها، ورجله التي يمشي بها، وإن سألني لأعطينه، ولئن استعاذني لأعيذنه، وما ترددت عن شيء أنا فاعله ترددي عن نفس المؤمن؛ يكره الموت وأنا أكره مساءته.

bilhassa kendi mânasında olmak daha zâhirdir. Zira وَاقْتَرِبْ namaz ve sâir envâ'-ı kurbete şâmildir. Secdenin ayrıca tahsîsi [5963] أَقْرَبُ مَا يَكُونُ hadîsi mûcebince ehemmiyetini tansistir. Çünkü secde bütün yakınlığın esası olan huzû' ve inkıyâdın ekmel suretidir. *Sahîheyn*'de sâbit olduğu üzere Aleyhissalâtü vesselâm اِذَا السَّمَٓاءُ انْشَقَّتْ'da ve bu sûrede tilâvet secdesi yapmıştır. Biz de okuyalım, Allahu ekber deyip secdeye kapanalım ve Allah'a peyderpey yakınlığa çalışalım, nihâyet dönüş O'nadır.

[5964]

سُورَةُ الْقَدْرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسُ آيَاتٍ

KADİR SÛRESİ

Bu Kadir Sûresi, Ebû Zer rivayeti üzere اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ sûresi de tesmiye olunur. Ebû Hayyân "Ekser kavlinde Medenîdir, ma'amâfîh Mâverdî aksini hikâye etmiş, Vâhidî[1] de Medine'de nâzil olan ilk sûre olduğunu zikreylemiştir" diyor.[2] Aynî buna Ebu'l-Abbâs'ın "bilâ hilâf Mekkîdir" dediğini de ilâve ediyor.[3] Râzî'de ve Nîsâbûrî'de Mekkî,[4] *Keşşâf*, Beyzâvî ve Ebussuud ve daha birtakımlarında muhtelefün fîhâ diye kaydetmişler.[5] *İtkān*'da da "bunda iki kavil vardır, ekseriyet Mekkî olmasıdır" demiştir.[6] Buna dair daha bazı rivayet de gelecektir.

Âyetleri: Beştir. Mekkî ve Şâmî'de altıdır. Farkı, üçüncü "leyletü'l-kadr" âyetidir.

Fâsılası: ر harfidir.

Evvelki sûreye münasebeti ondaki secde ve "iktirab"[7] emirlerinin bir ta'lîli siyâkında olmasıdır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ ف۪ي لَيْلَةِ الْقَدْرِۚ ﴿١﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِۜ ﴿٢﴾ لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍۜ ﴿٣﴾ تَنَزَّلُ الْمَلٰٓئِكَةُ وَالرُّوحُ ف۪يهَا بِاِذْنِ رَبِّهِمْۚ مِنْ كُلِّ اَمْرٍۙ ﴿٤﴾ سَلَامٌ هِيَ حَتّٰى مَطْلَعِ الْفَجْرِ ﴿٥﴾

---

1 Vâhidî'nin böyle bir görüşüne rastlayamadık ancak Ali b. Hüseyin b. Vâkid'in böyle bir sözü nakledilmektedir. Bk. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 55:

قال علي بن الحسين بن واقد: هي أول سورة نزلت بالمدينة.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 513. Krş. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 311:

هذه السورة مدنية في قول الأكثر وحكى الماوردي عكسه وذكر الواحدي أنها أول سورة نزلت بالمدينة.

3 Aynî, *Umdetü'l-kārî,* XIX, 308:

قال أبو العباس: مكية بلا خلاف.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 228; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 535.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 780; Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 327; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 569.

6 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 53:

سورة القدر: فيها قولان والأكثر أنها مكية.

7 M: "ıkterib".

[5965] **Meâl-i Şerîfi**

Elhak[1] Biz indirdik onu kadir gecesi (1). Ne bildirdi ki sana, ne kadir gecesi? (2). Bin aydan hayırlıdır[2] o kadir gecesi (3). İner peyderpey melâike ve Rûh onda, izniyle Rablerinin[3] her bir emirden[4] (4). Bir selâmdır o tâ tan atana kadar (5).

{اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ} Elhak Biz indirdik onu ۞ yani oku da ancak Bize secde ve ibadet et, çünkü şân-ı azametimizle Biz indirdik onu; o okunan Kur'ân'ı. Kudret-i ilâhiye her kuvvetin fevkinde her kemâli câmi' olduğuna tenbih için azamet nûnuyla[5] اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ "Biz indirdik onu" buyurulması münzilin azametini ifade ederken münzelin şânına tâzimi de ifade eder. Münzelin ismi tasrih olunmayarak ه zamiriyle iş'âr olunması dahi onun tasrîhine lüzum olmayacak vechile zihinlerde mâlum bulunduğuna işaret olmak itibariyle şânının yüksekliğine ikinci bir tenbih, sonra kadir gecesinde indirildiğini beyan ile kadir gecesinin kadr ü fazileti anlatılması da yine onun kadr ü şerefini tavzihtir. اِنَّا aslı اِنَّنَا'dır. اِنَّ hükmü tahkik ile tekid eder. نا onun ismi olarak müsned-i ileyh, اَنْزَلْنَاهُ fiil ve fâil bir cümle-i fi'liye olarak haberi olduğundan isim ve haber mecmû'u olan اِنَّٓا اَنْزَلْنَا bir cümle-i fi'liyeyi mutazammın bir cümle-i ismiyedir ki, müsned-i ileyh olan mütekellim zamiri نا bir mübtedâ bir de fâil olarak tekerrür etmiş olmakla iç içe iki hükmü tazammun eden müekked bir kelâmdır. İlm-i me'ânîde mâlum olduğu üzere bu kabîl cümleler kasr veya tekavvî-i[6] hükm ifade ederler. Sade bir cümle-i ismiye bile devam ve sübut ifade ettiğinden bu ve emsâli cümleler اِنَّ ve cümle-i ismiye ve isnâdın [5966] tekerrürü hasebiyle üç katlı bir tekid ve makāmına göre de kasr ifade eden pek muhkem cümlelerdir. ه zamirinin merci'ine gelince; cumhûr-ı müfessirîn Kur'ân'a râci'dir demişlerdir. Buhârî'de mezkur olan da "hâ"

---

1 "Hakkā" denilse daha uygun olacak, lâkin yeni yazıda "hakka" (حقه) gibi okunacağından ve med işareti koymak da kābil olmadığından* dolayı "elhak" demeyi tercih ediyorum [Müellifin notu].
* M: "olamadığından".
2 M: "hayırdır".
3 B: "Rabbinin".
4 H: "emrinde"; B: "emrinden".
5 H ve B: "unvânıyla".
6 B: "takviye-i".

Kur'an'dan kinayedir.[1] Râzî bunda müfessirînin icmâ'ını söylemiş,[2] Cibrîl'e veya diğerine rücû'unu söyleyenler yok değilse de onları hilâf saymamıştır. Şihab, zaafından dolayı demiş[3] ise de mâna itibariyle hakîkî bir hilâf addetmediği için olmak gerektir. Zira Kur'ân'a rücû'u ile Cibrîl'e rücû'u birbirini müstelzim demektir. Diğer vecihlerde, Kur'an külle ve ba'za dahi sâdık olmak haysiyetiyle "o Kur'an" mefhûmuna dâhil olur. Âlûsî'nin naklettiği vechile Hattâbî اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ zamiri Allah teâlâ'nın اِقْرَأْ kavline işaret olduğunu ve ondan dolayı bu sûrenin ondan sonraya konulduğunu söylemiştir. Kādî Ebû Bekir İbnü'l-Arabî de bunu beğenmiş, "bu cidden bedî'dir" demiştir.[4] اِقْرَأْ Kur'ân'ın ilk nâzil olan âyeti olduğu cihetle onun inzâli Kur'ân'ın indirilmeye başlaması demek olacağı cihetle zamirin ona ircâ'ı da hakikatte cumhur kavline muhalif olmaz. Ancak zamirin merci'i evvelki sûrede geçmiş olmak itibariyle "o Kur'ân'ı" demek gibi lafzen de sarih olmuş olur. Ve inzâli, inzâle başlamakla tevile hâcet kalmaz. Çünkü Kur'ân'a râci'dir diyenlerin bir kısmı Şa'bî'den mervî olduğu üzere "inzâl"i[5] ibtidâ ile tefsir etmişler ve demişlerdir ki bütün Kur'ân'ın mecmû'u bir gecede değil, yirmi üç senede nücûmen nâzil olduğu mâlum bulunduğundan شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذٖٓى اُنْزِلَ فٖيهِ الْقُرْاٰنُ'da [el-Bakara 2/185] olduğu gibi burada da murad yirmi üç sene imtidad eden inzâlin mebde'i olmak iktizâ eyler. Onun için zamirin evvelü mâ nezel olan اِقْرَأْ emrine ircâ'ı aynı mânayı daha ziyade bir vuzuh ile ifade etmiş olmakla beraber, "inzâl"i "ibtidâ-i inzal" ile tevile hâcet bırakmayan güzel bir mâna olur. Ve sûrenin Mekkî ve Medenî olması rivayetlerinin ikisine de tevâfuk eyler.

---

1 Buhârî, Tefsîr, 97:

«أنزلناه» الهاء كناية عن القرآن.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 228:

أجمع المفسرون على أن المراد: إنا أنزلنا القرآن في ليلة القدر ولكنه تعالى ترك التصريح بالذكر لأن هذا التركيب يدل على عظم القرآن من ثلاثة أوجه...

3 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 381. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 411-412:

وهو ضمير أريد به القرآن هنا بالاتفاق كما قاله الإمام وكأنه لم يعتد بقول من قال: إنه لجبريل عليه الصلاة والسلام أو غيره لضعفه فلا يرد عليه نقضاً.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 411:

وقال الخطابي: المراد بالكتابة في قوله تعالى فيها «إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ» الإشارة إلى قوله تعالى «اقْرَأْ» (العلق ١/٩٦) ولذا وضعت بعد وارتضاه القاضي أبو بكر بن العربي وقال: هذا بديع جدا.

5 M: "inzale".

Bundan başka sûrenin Medenî olması rivayetine göre [5967] zihn-i âcizâneme daha yakın görünen bir ihtimal[1] vardır ki, o da bu zamirin اِقْرَأْ sûresi nihâyetinde لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ لَنَسْفَعًا بِالنَّاصِيَةِ kavlindeki "sef'"e râci' olarak o vaadin Bedir'de incâzına işaret olmasıdır. Bu surette Ebû Cehl'in o yalancı, cânî kafasının kesilip cehenneme doğru sürüklendiği Bedir nusretinin nüzûlüne işaret olarak وَمَٓا اَنْزَلْنَا عَلٰى عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ الْتَقَى الْجَمْعَانِ [el-Enfâl 8/41] mânasında olmuş olur. "Yevm" geceye de şâmil olduğu cihetle bundan Bedir Vak'ası kadir gecesinin sabahında olduğu ve o va'd-i celîlin incâzı Yevmü'l-Furkān olan o günün gecesinden başladığı da anlaşılır. شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِى اُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْاٰنُ هُدًى لِلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِنَ الْهُدٰى وَالْفُرْقَانِ [el-Bakara 2/185] âyeti de bu mâna ile tefsir olunabilir. Çünkü Bedir Vak'ası da şehr-i ramazanın on yedinci günü olmuştur. Ve Âlûsî'nin kaydettiği vechile leyle-i kadir ramazanın on yedinci gecesi olduğu, çünkü Bedir Vak'ası onun sabahında vukū' bulduğu Hasan'dan da rivayet edilmiştir.[2] Şu kadar ki bu ancak sûrenin Medine'de nüzûlü rivayetine göre sahih olabilir ve ekseriyetin muhtârına göre kadir gecesinin ramazanda olmasına münâfî olmaz. Fakat bir hayli hadislerin delâletine nazaran ramazanın aşr-ı ahîrinde aranması ve en ziyade yirmi yedinci gece olması hakkındaki rivayetlere tevâfuk etmez, Mekkî olması rivayetine de uymaz. Medenî olmasını tercih edenlerin asıl vechi de bu olmak gerektir. Ma'âmâfîh cuma gününde icâbet saatinin gizlendiği gibi leyle-i kadrin de bütün sene içinde gizlenmiş olduğu, bilhassa ramazanda ve bâhusus aşr-ı ahîrinde teklerde veya çiftlerde bâhusus yirmi yedisinde[3] olması da ağleb-i ihtimal bulunduğu hakkındaki en sağlam rivayet mülâhaza edilince kadir gecesi Bedir Gecesi'nden ibaret demek değil, lâkin Bedir Gecesi kadir gecelerinden biri idi, o sene kadir ramazanın on yedisine müsâdif olmuştu diye anlamak daha doğru olur. Şu hâlde bütün akvâle hilâfsız olarak şâmil olacak vechile en kat'î ve müttefek[un]

---

1 H: "isti'mâl".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 413:

وعن الحسن البصري السابعة عشرة لأن وقعة بدر كانت في صبيحتها.

3 H -"teklerde veya çiftlerde bâhusus yirmi yedisinde".

aleyh olan mâna, zamirin kül veya ba'z mutlak Kur'ân'a ircâ'ıdır. [5968] اِقْرَأْ veya Bedir de bu mâna dâhilinde birer ihtimâl-i karîbdirler.

"İnzâl"in mânasına gelince: İbn Cerîr ve sâirede mezkur olduğu üzere ekser rivayet tefsirleri İbn Abbas'tan şu ifadeleri nakletmişlerdir:

1. İkrime'den: Kur'an hepsi bir cümle olarak ramazanda leyle-i kadirde dünyâ semâya indi, sonra Allah Arz'da bir şey ihdas etmek, vahy eylemek murad ettikçe ondan indirdi, tâ ki cem' etti.[1]

2. Hakîm b. Cübeyr'den: Kur'an bir gecede semâ-i ulyâdan semâ-i dünyâya cümle-i vâhide olarak indi, sonra senelerde tefrik olundu ve İbn Abbas: فَلَٓا اُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ [el-Vâkı'a 56/75] âyetini okudu, "müteferrikan nâzil oldu" dedi.[2]

3. Sa'îd b. Cübeyr'den: "Kur'an cümle-i vâhide olarak leyle-i Kadir'de semâ-i dünyâya indi de mevâki'-i nücûmda oldu, Allah onu Resûlüne bazısı bazısı ardınca indiriyordu" deyip sonra okudu وَقَالَ الَّذٖينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْاٰنُ جُمْلَةً وَاحِدَةًۚ كَذٰلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهٖ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتٖيلًا [el-Furkān 25/32].[3]

4. Kur'an cümle-i vâhide olarak indi, semâ-i dünyâda Beyt-i İzzet'e kondu ve onu Cibrîl aleyhisselâm Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem'e ibâdın kelâmının ve amellerinin cevâbıyla indirdi. Aynî'nin *Buhârî* şerhinde ifadesine göre cümle-i vâhide olarak leyle-i kadirde Levh-i Mahfûz'dan semâ-i dünyâya indirildi de Beyt-i İzzet'e kondu, Cibrîl aleyhisselâm onu sefereye imlâ etti, sonra da Cibrîl onu Peygamber'e nücûmen indiriyordu. Evveli ile âhiri beyni yirmi üç sene oldu.[4] İbn Cerîr'de Şa'bî'den de iki rivayet vardır:

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 531:
عن عكرِمة عن ابن عباس قال: نزل القرآن كله مرة واحدة في ليلة القدر في رمضان إلى السماء الدنيا فكان الله إذا أراد أن يحدث في الأرض شيئًا أنزله منه حتى جمعه.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 532:
عن حكيم بن جبير عن ابن عباس قال: نزل القرآن في ليلة من السماء العليا إلى السماء الدنيا جملة واحدة ثم فرّق في السنين، وتلا ابن عباس هذه الآية: «فَلا أُقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ» قال: نزل متفرّقا.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 532:
عن سعيد بن جُبير عن ابن عباس في قوله «إِنَّا أَنزلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» قال: أنزل القرآن جملة واحدة في ليلة القدر إلى السماء الدنيا فكان بموقع النجوم فكان الله ينزله على رسوله بعضه في أثر بعض، ثم قرأ: «وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَاحِدَةً كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلا».

4 Aynî, *Umdetü'l-kārî,* XI, 129, XIX, 308:

1. Bize bâliğ oldu ki: Kur'an cümle-i vâhide olarak semâ-i dünyâya indi.

2. Kur'ân'ın evveli leyle-i kadirde indi.[1] Onun için tefsirlerde başlıca bu iki vecih üzere yürümüşlerdir. [5969] Evvelkisinde zamir Kur'ân'ın küllüne râci' ve "inzal" mâruf olduğu üzere def'aten indirmek mânasında, ikincisinde ise ibtidâ-i inzal mânasına olmuş bulunuyor. Zamirin اِقْرَأْ emrine gönderilmesi de bu ikinci mânayı daha vâzıh ve hiç tevilsiz olarak ifade etmiş oluyor. Üçüncü olarak arzettiğimiz vechile "sef'"e gönderilerek Bedir'e işaret olması da Medenî olması rivayetine göre en yakın ve en münâsib bir mâna görünüyor. Kur'ân'a nisbet olunan "inzâl"in mânası Sûre-i Bakara'nın başında da geçtiği üzere âlem-i gaybden âlem-i şehâdete izhar[2] demek olduğu için Kur'an'da istikbâle müte'allik olarak îrad edilen bir va'd ü va'îdin incâzı, haber verilen bir hâdisenin fiile çıkarılması mânasına da sâdıktır.

{فِى لَيْلَةِ الْقَدْرِ} Kadir gecesinde ❁ yani kadir gecesi indirdik, yahut kadir gecesi hakkında indirdik. Çünkü bazıları zamiri bu sûre mânasına Kur'ân'a ircâ' ederek "bu sûreyi kadir gecesi hakkında, yani kadir gecesinin şeref ve faziletini beyan için indirdik" meâlinde tefsir etmişlerdir ki hazf-i muzâfa veya فِى'yi sebebiyete haml eylemişlerdir demek olur. Gerçi bundan sonraki âyetler kadir gecesinin hayr u faziletini beyan için sevkolunduğu cihetle bu sûrede bu mâna da yok değildir. Fakat bu âyeti buna hamletmek nâkıstır. Zira doğrudan doğru zarfiyet mümkin iken sebebiyete veya hazf-i muzâfa gitmek hilâf-ı zâhir olduğu gibi, sûrenin asıl sevki doğrudan doğru gecenin kadrinden evvel onda indirilmiş olan münzelin, yani zamirin merci'inin kadr ü şerefini beyan için olmak lâzım gelir. Yoksa o Kur'ân'ın kadir gecesinde indirildiği

---

«إنا أنزلناه» أي: القرآن جملة واحدة في ليلة القدر من اللوح المحفوظ إلى السماء الدنيا فوضعناه في بيت العزة وأملاه جبريل عليه السلام على السفرة ثم كان ينزله جبريل عليه السلام على محمد صلى الله عليه وسلم نجوما فكان بين أوله إلى آخرة ثلاثة وعشرون سنة.

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 531-532:

عن الشعبيّ أنه قال في قول الله: «إِنَّا أَنزلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» قال: نزل أول القرآن في ليلة القدر.

عن الشعبيّ في قوله: «إِنَّا أَنزلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ» قال: بلغنا أن القرآن نزل جملة واحدة إلى السماء الدنيا.

2 B: "ihzar".

söylenmeden doğrudan doğru kadir gecesinin faziletini beyâna geçildiği surette kadir gecesinin en büyük feyzinden sükût edilmiş olacağı gibi sûrenin mâkabline münasebeti gözetilmemiş, tertibde buraya konulmasının hikmetine işaret edilmemiş olur. Evvelki mânada [5970] ise sûrenin sevki bâlâda kıraati emrolunan Kur'ân'ın kadrini beyan için olup gecenin kadri onun zımnında bundan sonraki âyetlerin mâ-sîka-lehi olduğundan gerek mâkabline gerek mâba'dine münasebeti tamdır. Onun için rivayeten de dirayeten de mu'avvel olan vecih evvelkisidir.

"**Kadr**" قدر يقدر fiilinin masdarı olarak esası güç yetirmek demek olup hükm ü kazâ, takdir, şeref ü azamet ve tazyik mânalarına gelir. Râzî der ki: "'Kadr' ve 'kader' birdir. Ancak sükûn ile masdar, feth ile isimdir."[1] "Leyle-i kadir" denilmesinde de müfessirîn bu mânalardan her birine göre birkaç vecih beyan etmişlerdir.

Birincisi; İbn Cerîr'in Mücâhid'den naklettiği vechile hüküm gecesi demektir[2] ki Sûre-i Duhân'da اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةٍ مُبَارَكَةٍ اِنَّا كُنَّا مُنْذِرٖينَ. فٖيهَا يُفْرَقُ كُلُّ اَمْرٍ حَكٖيمٍ [44/3-4] buyurulduğu üzere her hakîm emrin, yani takdîr-i ilâhîde hükmolunmuş umûrun yahut birçok umûra hâkim büyük muhkem emirlerin fark edildiği, ayırt olunduğu mübarek gece demektir. Zira ekser müfessirînin kavlince o leyle-i mübâreke leyle-i kadirdir. Şabanın nısfı gecesi olan leyle-i berat diyenlere göre de orada söz geçmişti, bak. Bu mâna ile çokları "leyle-i kadir" demek "leyle-i takdir"[3] demek olduğunu söylemişlerdir. Lâkin eşyânın umûr ve ahkâmın mekādîr ve evkātını tâyin mânasına asıl takdir ezelî olduğu cihetle burada murad o hüküm ve takdîrin izhar ve infâzı ile hüküm ve kazâ olmak lâzım gelir. Âyette يُفْرَقُ buyurulması da buna delâlet eyler. "Kader" ve "kazâ" yekdiğeri mânasına da kullanıldığı için bazıları kazâ, bazıları da hüküm diye ifade eylemişlerdir. Bunu bir sene zarfındaki âcâl

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 229:

والقدْر والقدَر واحد إلا أنه بالتسكين مصدر وبالفتح اسم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 532:

عن مجاهد «ليلة القدر» ليلة الحكم.

3 B -"leyle-i takdir".

ve erzâk gibi umûrun kazâsı diye takyid ederek târif etmek bazı rivayete binâen şâyi' olmuş ise de كُلُّ اَمْرٍ حَكِيمٍ'den zâhir olan yalnız bir sene ile mukayyed değil, birçok senelere ve asırlara ve devirlere ta'alluku olan umûr-ı mühimme ve mu'azzamadır. Meselâ Kur'ân'ın [5971] nüzûlü senelerce imtidâdı mukadder, ahkâmı kıyamete kadar a'sâr ve ahkāba hâkim, risalet kezâlik, Bedir, bütün fütûhât-ı İslâm'ın mebde'i olan bir zafer. Kadir gecesinin asıl kadri de böyle feyzi şâmil hakîm emirlerin infaz olunduğu hükm ü kazâ gecesi olmasındadır.

İkincisi; Zührî'den mervî olduğu üzere "kadr" bizim de "kadr ü haysiyet" tâbir ettiğimiz vechile şeref ve azamet mânasına olmasıdır ki azamet ve şeref gecesi demek olur. Çünkü خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ'dir.

Üçüncüsü; tazyik mânasına olmasıdır ki tazyik gecesi demek olur. Zira o gece inen melâikeye Arz dar gelir denilmiştir. Bu bize şunu ifade eder ki büyük, şerefli vukū'âtın zuhûru sonundaki hayr ü selâmetin azameti nisbetinde büyük bir şiddet ve tazyik ile alâkadardır. Nitekim Kur'ân'ın nüzûlü de meleğin şiddetli tazyîki ile[1] başlamıştı. Şu hâlde "leyle-i kadir"de bu üç mânanın üçü de var demektir. Bu sûrede لَيْلَةُ الْقَدْرِ unvânının üç defa zikredilmiş olması da buna bir işarettir. {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ} Ve ne bildirdi sana ne kadir gecesi? ۞ Yahut bildin mi nedir kadir gecesi; yani o kadir gecesi öyle büyük bir gecedir ki sırf senin kendi dirayetine kalsa idi onun mâhiyetini, kadrinin derecesini bilemezdin; fakat o ineni Biz Rabbin indirdiğimiz gibi bunu da ber vech-i âtî Biz bildirdik. Bu şöyle de ifade olunabilir: Bildin mi hem ne kadir gecesi? {لَيْلَةُ الْقَدْرِ} o kadir gecesi ۞ bu, âyetleri altı sayan Mekkî ve Şâmî'de bir âyettir. {خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ} bin aydan daha hayırlıdır. ۞ O gece amel ve ibadet ve mücahede ile erilecek olan hayr ü sevab, onsuz bin ay amel ile kazanılacak olan hayr ü sevabdan daha çok, daha ziyade hayırlıdır. Bir had ve mikdar ile tâyin ve tahdid edilmeyecek kadar çok hayırlıdır. Artık ne kadar daha çok [5972] hayırlı olduğunu Allah bilir. Bu mahza Allah

---

1 H -"alâkadardır. Nitekim Kur'ân'ın nüzûlü de meleğin şiddetli tazyîki ile".

teâlâ'nın Muhammed ve ümmetine bir fazl ü ihsânıdır[1]. Bu tafdil için asgarî olarak bin adedinin mikyas gösterilmesi tahsis için değil, teksir içindir. Böyle iken "bin seneden" veya "bin asırdan"[2] denilmeyip de اَلْفِ شَهْرٍ diye bilhassa ay ile ifade olunmasının vechine gelince, bu hususta birkaç rivayet vardır:

1. İbn Münzir'in ve İbn Ebî Hâtim'in ve *Sünen*'de Beyhakī'nin Mücâhid'den rivayet ettikleri vechile: Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Benî İsrâil'den bir erin Allah yolunda bin ay silah giyinmiş olduğunu anlatmıştı, Müslümanlar buna taaccüb ettiler ve amelleri kendilerine pek kāsır göründü. Allah teâlâ da bu sûreyi inzal buyurdu.[3]

2. İbn Ebî Hâtim'in Ali b. Urve'den rivayetine göre: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir gün Benî İsrâil'den dört kişinin seksen sene Allah'a ibadet edip tarfetü'l-ayn masiyette bulunmadıklarını anlatmış, Eyyûb'u, Zekeriyyâ'yı, Hazkīl b. Acûz'u, Yûşa' b. Nûn'u zikreylemişti. Ashâb-ı kirâm buna taaccüb ettiler. Bunun üzerine Cibrîl gelip "yâ Muhammed! Ümmetin o birkaç neferin seksen sene ibadetinden taaccüb ettiler. Allah teâlâ sana ondan daha hayırlısını inzal buyurdu" diye اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ ilh... okudu da "işte bu senin ve ümmetinin taaccüb ettiğinizden daha hayırlıdır" dedi, Resûlullah da mesrur[4] oldu.[5]

3. İmam Mâlik'in *Muvattâ*'da zikrettiğine göre, Resûlullah'a ümmetlerin ömürleri gösterilmişti, Resûlullah kendi ümmeti efrâdının

---

1 H: "inayetidir".

2 B -"asırdan".

3 *Tefsîru Mücâhid,* s. 740. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 533; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3452:
عن مجاهد قال: بلغني أنه كان في بني إسرائيل رجل لبس السلاح في سبيل الله ألف شهر فلم يضعه عنه فذكر ذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم لأصحابه فعجبوا من قوته فأنزل الله عز وجل: «ليلة القدر خير من ألف شهر» يقول الله: ليلة القدر خير لكم من تلك الألف شهر التي لبس ذلك الرجل فيها السلاح في سبيل الله فلم يضعه عنه.

4 B: "mansur".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3452:
عن علي بن عروة قال: ذكر رسول الله صلى الله عليه وسلم يوما أربعة من بني إسرائيل عبدوا الله ثمانين عاما لم يعصوه طرفة عين فذكر أيوب وزكريا وحزقيل بن العجوز ويوشع بن نون قال: فعجب أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم من ذلك فأتاه جبريل فقال: يا محمد عجبت أمتك من عبادة هؤلاء النفر ثمانين سنة لم يعصوه طرفة عين فقد أنزل الله خيرا من ذلك، فقرأ عليه «إنا أنزلناه في ليلة القدر وما أدراك ما ليلة القدر ليلة القدر خير من ألف شهر» هذا أفضل مما عجبت أنت وأمتك، فسر بذلك رسول الله صلى الله عليه وسلم والناس معه.

ömürlerini kısa addederek başkalarının uzun ömürde yaptıkları amellere yetişememelerinden endişe etmişti. Allah teâlâ da ona leyle-i kadri verdi ve onu diğer ümmetlerin bin ayından daha hayırlı kıldı[1].[2] Bu rivayetlere göre bin ayın tahsîsi seksen küsur senenin bu ümmet içinde bir insan için ekseriyet itibariyle uzun bir ömür olmasına işaret demek olur.

4. Tirmizî ve İbn Cerîr ve Hâkim ve Taberânî ve İbn Merdûye ve *Delâil*'de Beyhakī, Kasım b. Fazl-ı Haddânî tarîkiyle Yûsuf [5973] b. Sa'd (bazılarında Yûsuf b. Mâzin, İbn Cerîr'de Îsâ[3] b. Mâzin)den Hazret-i Hasan b. Ali radıyallâhu anhümâ'ya isnad edilen bir hadis rivayet eylemişler; Yûsuf b. Sa'd demiş ki: "Muaviye'ye bey'attan sonra Hasan b. Ali'ye bir recül kalktı da 'mü'minlerin yüzlerini kararttın' yahut 'ey mü'minlerin yüzlerini karartan!' dedi. (İbn Cerîr'in lafzında: "İsa b. Mâzin dedi ki: Hasan b. Ali radıyallâhu anh'a: 'Ey mü'minlerin yüzlerini karartan, kalktın da şu recüle, yani Muaviye b. Ebî Süfyan'a bey'at ettin!' dedim") bunun üzerine Hazret-i Hasan şöyle dedi 'رَحِمَكَ الله bana itâb etme, çünkü Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne rüyada Benî Ümeyye, minberi üzerinde gösterildi, bu fenasına gitmişti, bunun üzerine nâzil oldu: اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ Yâ Muhammed! Yani cennette bir nehir, hem de اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فِى لَيْلَةِ الْقَدْرِ. وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ. لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ يَمْلِكُهَا بَنُو أُمَيَّةَ يَا مُحَمَّدُ! yani o kadir gecesi Benî Ümeyye'nin melik olacağı bin aydan daha hayırlıdır yâ Muhammed." Ve bunu rivayet eden Kāsım, "fi'l-vâki' Benî Ümeyye'nin mülkünü hesab ettik bin ay ediyor, ne ziyade ne eksik" dedi demişlerdir.[4] Buna göre خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ Emeviyye Devleti'nin müddetine ve aynı zamanda onun da bir hayır olduğuna

---

1 H -"ve onu diğer ümmetlerin bin ayından daha hayırlı kıldı".

2 *Muvatta'*, İ'tikâf, 15:

عن مالك أنه سمع من يثق به من أهل العلم يقول: إن رسول الله صلى الله عليه وسلم أري أعمار الناس قبله أو ما شاء الله من ذلك فكأنه تقاصر أعمار أمته أن لا يبلغوا من العمل مثل الذي بلغ غيرهم في طول العمر فأعطاه الله ليلة القدر خير من ألف شهر.

3 H: "Yûsuf".

4 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 97. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 533-534; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* III, 89; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 192; Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VI, 509-510:

عن يوسف بن سعد قال: قام رجل إلى الحسن بن علي بعد ما بايع معاوية فقال: سودت وجوه المؤمنين أو يا مسود وجوه المؤمنين، فقال: لا تؤنبني رحمك الله فإن النبي صلى الله عليه وسلم أري بني أمية على منبره فساءه ذلك فنزلت: «إنا أعطيناك الكوثر» يا محمد يعني نهرا في الجنة ونزلت: «إنا أنزلناه في ليلة القدر وما أدراك ما ليلة القدر ليلة القدر خير من ألف شهر» يملكها بعدك بنو أمية يا محمد. قال القاسم: فعددناها فإذا هي ألف شهر لا تزيد يوما ولا ينقص.

işaret etmiş ve gāibden haber veren bir mucizeyi de tazammun eylemiş oluyor. Hazret-i Peygamber'in minberi Medine'de konulmuş olduğu için bazıları bundan sûrenin Medenî olduğuna istidlâl olunacağını da söylemişlerdir. Birtakımlarının zannetmek istedikleri gibi Emevîlerin mutlaka aleyhinde değil, onlara hayır isbat etmiş olmak itibariyle lehlerinde demek olan bu hadîsin sıhhati tesbit edilebilmiş olsa idi اَلْفِ شَهْرٍ'in mânasını ve vech-i tahsîsini tefsir için en vâzıh bir delil olurdu. Lâkin sıhhati tesbit edilememiş, ancak zayıf mı yoksa münker mi olduğunda ihtilâf edilmiştir. Tirmizî der ki: "Bu bir hadîs-i garîbdir, biz bunu ancak bu vech ile tanıyoruz. Ve Kāsım b. Fadl hadîsinden Yûsuf b. Sa'd'dan bir de Kāsım b. [5974] Fadl'dan, Yûsuf b. Mâzin'den denilmiş, Kāsım b. Fadl-i Haddânî sikadır. Yahya b. Sa'îd ve Abdurrahman b. Mehdî onu tevsik etmişlerdir. Fakat Yûsuf b. Sa'd mechul bir recüldür. Biz ise bu hadîsi bu lafız ile ancak bu vecihten tanıyoruz."[1] Bunun hulâsası *Dürr-i Mensûr*'da da zikrolunduğu üzere zayıf demektir.[2] Süyûtî *İtkān*'da der ki: "Bu hadis ile sûrenin Medenî olduğuna istidlâl olunuyorsa da Mizzî[3] bu hadise münker demiştir."[4] Ma'âmâfîh Âlûsî'nin naklettiği vechile Hatîb, İbn Abbas'tan da ve kezâ İbn Müseyyeb'den de şu lafız ile tahric eylemiş: Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem dedi ki: "أُرِيتُ[5] بَنِي أُمَيَّةَ يَصْعَدُونَ مِنْبَرِي فَشقَّ ذلك عَلَيَّ فَأُنْزِلَتْ: إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ bana rüyada Benî Ümeyye gösterildi, minberime çıkıyorlardı, bu bana ağır geldi, bunun üzerine اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ indirildi"[6] ve Celâl-i Süyûtî *Dürr-i Mensûr*'da bunu dahi zikrettikten sonra "şu hâlde Mizzî'nin[7] o hadis münkerdir[8]

---

1 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 97:

هذا حديث غريب لا نعرفه إلا من هذا الوجه من حديث القاسم بن الفضل وقد قيل عن القاسم بن الفضل عن يوسف بن مازن والقاسم بن الفضل الحداني هو ثقة وثقه يحيى بن سعيد وعبد الرحمن بن مهدي ويوسف بن سعد رجل مجهول ولا نعرف هذا الحديث على هذا اللفظ إلا من هذا الوجه.

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 569.

3 H, M ve B: "müzenî", Hatanın Âlûsî'den kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

4 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 53. Krş. İbn Kesîr, *el-Bidâye,* VI, 273:

قال المزي: وهو حديث منكر.

5 H ve B: "أرأيت".

6 Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* IX, 45; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 411.

7 H, M ve B: "müzenînin".

8 H: "munkatı'dır".

kavlinde bence tereddüt vardır"[1] diye inkârdan sarf-ı nazar ederek za'f ile iktifâ etmek istemiştir. İbn Cerîr de اَلْفِ شَهْرٍ'in tefsîrinde gerek Benî İsrâil âbidi[2] ve gerek bu Emeviyye hadîsi rivayetini dahi zikrettikten sonra "bu akvâl içinde Tenzîl'in zâhirine en yaraşan kavil leyle-i kadirde amel, leyle-i kadir bulunmayan bin ay amelden daha hayırlıdır diyenlerin kavlidir. Diğer kaviller birtakım me'ânî-i bâtıle davalarıdır ki onlara ne[3] haberden ne akıldan ne de Tenzîl'de mevcut bir delâlet yoktur" diye karar vermiştir.[4] Böyle karar vermek ise rivayet ettiği o haberleri redd ü inkâr demek olduğu cihetle bu da Müzenî'ye iştirak eylemiş demektir.

Tarihe müracaat edildiği surette de ilk bakışta hesabca bir tehâlüf görünür. Zira bin ay seksen üç sene dört ay eder. Hâlbuki Hazret-i Hasan'ın emri Hazret-i Muaviye'ye teslîmi tarihi olan kırk bir senesi rebiülevvelinden veya rebiülâhirinden veya cumâdelûlâsından itibaren [5975] Emevîlerin sonuncusu olan İkinci Mervan'ın[5] katledildiği yüz otuz iki senesi âhirine kadar sayıldığı takdirde Emeviyye mülkünün[6] müddeti doksan bir sene on ay yahut dokuz yahut sekiz ay eder ki, bin yüz yahut bin yüz bir yahut bin yüz iki aya bâliğ olur. Şu hâlde arada lâekal yüz ay kadar bir fark var demektir. Ma'amâfîh bu babda salâhiyetdar olan İbn Esîr ve Kādî Cemâlüddin ve Ebu'l-Fidâ gibi müverrihler bu farkın ehemmiyeti olmadığına kāil olarak mezkur hadîsi kabul edip nakleylemişlerdir. Nitekim Ebu'l-Fidâ şöyle der: "Benî Ümeyye hulefâsı on dörttür; evvelleri Muaviye b. Ebî Süfyan ve âhirleri Mervân-ı Ca'dî'dir ve mülklerinin müddeti doksan küsur senedir. Bu ise takrîben bin aydır.

---

1 Bu ifade Süyûtî'de bulunmamaktadır. Âlûsî'ye âit olmalıdır. Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 411:

ففي قول المزني هو منكر تردد عندي.

2 H: "abîdi".

3 B -"ne".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 534:

وأشبه الأقوال في ذلك بظاهر التنزيل قول من قال: عملٌ في ليلة القدر خير من عمل ألف شهر ليس فيها ليلة القدر، وأما الأقوال الأخر فدعاوي معان باطلة لا دلالة عليها من خبر ولا عقل ولا هي موجودة في التنزيل.

5 "Mervân-ı Ca'dî" ve "Mervân-ı Hımâr"* dahi denilen Mervan b. Muhammed b. Mervan b. Hakem'dir ki yüz otuz iki senesi cumâdelâhiresinde Zab Muharebesi'nde münhezim ve zilhiccede maktul olmuştur [Müellifin notu].
* B: "Hımârî".

6 B: "mülûkünün".

Kādî Cemâlüddin b. Vâsıl rahimehullah der ki: 'İbn Esîr, *Tarih*'inde şöyle demiştir: «Hazret-i Hasan Kûfe'den yürüdüğü zaman ona bir recül ârız oldu da, 'ey mü'minlerin yüzlerini karartan = yâ müsevvide vücûhi'l-mü'minîn!' dedi, o da 'bana levmetme, çünkü Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e menâmında gösterilmiş idi ki Benî Ümeyye onun minberine[1] recülen fe-recülen çıkıyor. Bu onun fenasına gitti, bunun üzerine Allah teâlâ inzal buyurdu اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْـكَوْثَرَ ve اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ فٖى لَيْلَةِ الْقَدْرِ... لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ.'»'"[2] Görülüyor ki: Bu müverrihler buna itiraz etmeyip اَلْفِ شَهْرٍ'in takrîbî surette Benû Ümeyye'nin mülküne işaret olmasını kâfi görerek hadîsi tarih nokta-i nazarından kabul eylemişlerdir. Buna göre asıl maksad mefhum, adedi tahkik değil, Benî Ümeyye mülkünün mahdud olan hayriyetine ve müddetine takrîbî bir işaret ile Peygamber'e verilmiş olan kadir gecesinin gayr-i mahdud olan[3] hayrını beyandır demek olur. Müverrihler zayıf olan rivayetleri de kayd edegeldikleri cihetle bundan [5976] haddizâtında hadîsin sıhhatini kabul lâzım gelmezse de tarih nokta-i nazarından edilecek itiraza bir cevap teşkil etmek itibariyle bunun bir ehemmiyeti bulunduğu da inkâr olunamaz. Bu itibar ile hadîs-i mezkur münker sayılmamak lâzım gelir. Ancak Tirmizî'nin "Kāsım b. Fadl sikadır" demesine, onun ise Benî Ümeyye mülkünün ne ziyade ne eksik bin ay olarak hesab edilmiş olduğunu söylemesine nazaran bunun takrîbî değil, tahkīkī olması iktizâ eder. Şu hâlde müverrihlerin sözü ile bunu nasıl telif etmeli veyahut hangisini tercih eylemeli suâli vârid olur.

Bizim kanaatimize göre muhaddisin[4] mevsuk bir muhaddis olmak itibariyle tahkīki, müverrihin[5] müverrih olmak itibariyle takrîbinden

---

1 H -"minberine".

2 Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* I, 184:

وهم أربعة عشر خليفة أولهم معاوية بن أبي سفيان وآخرهم مروان الجعدي وكان مدة ملكهم نيفاً وتسعين سنة وهي ألف شهر تقريباً، قال القاضي جمال الدين ابن واصل رحمه الله: إن ابن الأثير قال في تاريخه: إنه لما سار الحسن من الكوفة عرض له رجل فقال: يا مسود وجوه المؤمنين، فقال لا تعذلني فإن رسول الله صلى الله عليه وسلم أُري في منامه أن بني أمية ينزون على منبره رجلا فرجلا فساءه ذلك فأنزل الله تعالى «إنا أعطيناك الكوثر» و«إنا أنزلناه في ليلة القدر... ليلة القدر خير من ألف شهر» يملكها بعد بنو أمية.

3 B -"kadir gecesinin gayr-i mahdud olan".

4 H ve B: "muhaddisîn".

5 H: "müverrihîn".

daha müreccah olmak lâzım gelir. O hâlde mâlum olan tarihe karşı bunun vechi ne olabilir? Bunda fikrimizce üç vecih muhtemildir:

Birincisi, hadîsin bazı rivayetinde يَصْعَدُونَ عَلَى مِنْبَرِي bazı rivayetinde ينزون عَلَى مِنْبَرِي lafızlarıyla ifade edilmiş olduğuna göre mazmûnu Benî Ümeyye'nin minbere çıkışı, yani mülkte terakkīsi müddeti üzerindedir. Bu ise Hişam b. Abdülmelik ile nihâyet bulmuş, ondan sonraki sekiz sene devr-i inkıraz, yani minberden iniş zamanı olmuştur. Hazret-i Muaviye'nin istiklâli kırk bir sene cumâdelûlâsında, Hişâm'ın vefatı yüz yirmi beş senesi rebîülevvelinde[1] olduğuna göre mecmû'u seksen üç sene on ay eder. Bundan ikinci Muaviye'nin isti'fâsı ile Mervân'ın cülûsuna kadar geçen fâsıla-i zaman gibi beş altı ay müddet tarh edilince mütebâkī tam seksen üç sene dört ay kalır ki bu da Kāsım'ın dediği gibi ne ziyade ne eksik olarak tam bin ay eder.

İkincisi, mecmû'-i müddet olan doksan iki seneden Yezid'in vefatı üzerine Abdullah b. Zübeyr Hazretleri'nin mu'ârız olarak hilâfeti müddeti olan dokuz seneye [5977] yakın zaman da Emeviyye'nin istiklâlinden tarhedilmek lâzım geleceğine de işaret olabilir ki bu da ale't-tahkīk gün hesabıyla tedkik olunsa aynı neticeye varılabilir.

Üçüncüsü, Emeviyye mülûku içinde birinci Yezid'in zamanında Hazret-i Hüseyin'in şehid edilmesi, dokuzuncuları olan İkinci Yezid b. Abdülmelik'in, on birincileri olan İkinci Velid b. Yezid b. Abdülmelik'in[2] fısk u fücurları hasebiyle hayırsızlıkla mâruf olan sekiz küsur sene müddetleri doksan ikiden tarhedildiği surette de seksen üç sene küsur ay kalır ki bu da aynı netice demektir. Şu hâlde bin ay ile iktifâ olunması bu üç ihtimalden birine ve hatta her birine işaret olacağı cihetle اَلْفِ شَهْرٍ takrîbî değil, tahkīkī olarak bu husustaki istikbâli bütün inceliğiyle ifade eden bir vahy-i mu'ciz olmuş olur. Bu surette Râzî'nin hikâye ettiği vechile Kādî Abdülcebbar'ın ber vech-i âtî itirazı da vârid olmaz.

---

1 H -"Hişâm'ın vefatı yüz yirmi beş senesi rebîülevvelinde".

2 H -"on birincileri olan İkinci Velid b. Yezid b. Abdülmelik'in".

Kādî Abdülcebbar zikrolunan rivayete ta'n ederek demiştir ki: "Bu bin ayın Benî Ümeyye eyyâmı olması ba'îddir. Çünkü Benî Ümeyye eyyâmı mezmumdur. Allah teâlâ kadir gecesinin faziletini zikrederken öyle mezmum olan günlerle mukayese ederek zikretmez."[1] Yani خَيْرٌ ism-i tafdil olduğu için, "bin aydan daha hayırlıdır" demek o bin ayın da hayır olmasını iktizâ eder. Bu ise Benî Ümeyye günlerinin zemmi değil, medhi demek olacağı cihetle yakışmaz diye ta'n eylemiştir. Râzî de buna karşı demiştir ki: "Bu ta'n zayıftır. Zira Benî Ümeyye'nin eyyâmı sa'âdet-i dünyeviye itibariyle büyük günlerdir, onun için Allah teâlâ'nın şöyle demiş olması mümteni' olmaz: 'Ben sana bir gece verdim ki sa'âdet-i dîniye itibariyle[2] o gece Benî Ümeyye günlerinin sa'âdet-i dünyeviyesinden çok daha hayırlı ve efdaldir.'"[3] Fi'l-vâki' Benî Ümeyye günlerinin Resûlullah'a hoş gelmeyecek, fenasına gidecek mesâvîsi, şer cihetleri de bulunmakla beraber [5978] büyük fütûhâtı ve İslâm'ın o sırada geçirmekte olduğu tefrika ve ihtilâl buhranlarının önüne geçerek vahdetinin iadesi gibi dînî, dünyevî hayr u saadet cihetleri de çok olduğu inkâr olunamaz. اَلْفِ شَهْرٍ hakkında bizim arzettiğimiz mülâhazaya göre ise şer cihetleri tarh u tayy olunarak öyle hayrı ihtivâ eden aylarla iş'âr edilmiş[4] olduğu cihetle zikrolunan ta'n ve itirazın vârid de olmayacağı anlaşılır. Ve fi'l-hakīka leyle-i kadir gerek meşhûru vechile Kur'ân'ın ilk nâzil olduğu nübüvvet gecesi olarak mülâhaza edilsin gerekse Bedir gecesi olsun iki takdirde de onun nice nice asırlara devletlere hâkim olan hayr u bereketi Benî Ümeyye devletinin en hayırlı eyyâm ve şuhûrundan daha hayırlıdır. Onların hayırlı günleri de bin ay kadar olacaktır denilmekte vâzıh bir mâna ve mucize bulunduğunu inkârın mânası

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 231; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 416:

طعن القاضي في هذه الوجوه فقال: ما ذكر من ألف شهر في أيام بني أمية بعيد لأنه تعالى لا يذكر فضلها بذكر ألف شهر مذمومة وأيام بني أمية كانت مذمومة.

2 H -"büyük günlerdir, onun için Allah teâlâ'nın şöyle demiş olması mümteni' olmaz: 'Ben sana bir gece verdim ki sa'âdet-i dîniye itibariyle".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 231:

واعلم أن هذا الطعن ضعيف وذلك لأن أيام بني أمية كانت أياما عظيمة بحسب السعادات الدنيوية فلا يمتنع أن يقول الله تعالى: إني أعطيتك ليلة هي في السعادات الدينية أفضل من تلك السعادات الدنيوية.

4 B -"u tayy olunarak öyle hayrı ihtivâ eden aylarla iş'âr edilmiş".

yoktur. Sonra bunu[1] birtakımlarının zannettiği vechile Benî Ümeyye'nin sırf aleyhine telakkī etmek doğru olmayacağı gibi her vechile lehlerine telakkī etmek de doğru olmayacaktır. Bununla beraber hadîsin rivayeten sıhhati tevsik edilemeyip naklî kıymeti bi'n-netîce Tirmizî'nin dediği gibi zayıf olmaktan kurtarılamadığı cihetle tefsiri yalnız buna ibtinâ ettirmek de doğru olamaz[2]. Onun için en güzel mâna bu rivayetlere ihtimal ile beraber İbn Cerîr'in dediği gibi mutlak olarak leyle-i kadirde amel, leyle-i kadir bulunmayan bin ay amelden daha hayırlıdır diye anlamaktır ki bu da onun hayriyeti gayr-i mahdud olduğunu beyan ile Peygamber ve ümmetine bir tebşîr-i mahsustur. Şimdi onun hayriyeti şöyle beyan olunuyor:

{تَنَزَّلُ} ❁ Fi'l-i muzâri', aslı تَتَنَزَّلُ'dür. Yani iner de iner: peyderpey iner {الْمَلٰٓئِكَةُ} melekler {وَالرُّوحُ فِيهَا} ve Rûh onda ❁ Şihâb'ın beyânına göre bu فِيهَا zamirinde iki vecih vardır.

[5979] Birisi "leyle"ye[3] râci' olmasıdır ki, bu surette "Rûh" melâikeye mâtuf olarak; "o gecede melâike ve Rûh peyderpey iner" demek olur, zâhiri de budur.

İkincisi, "melâike"ye râci' vâv da hâliye olmaktır ki, "Rûh içlerinde olarak melâike iner" demektir. Ekser müfessirînin kavline göre "Rûh"tan murad Cibrîl'dir. Bazıları da "Rûh" büyük bir melektir ki semâvât ve Arz'ı yutsa ona bir lokma olur demişler.[4] Burada وَلَا تَايْـَٔسُوا مِنْ رَوْحِ اللّٰهِ [Yûsuf 12/87] gibi revh u rahmet mânasına olduğunu da söylemişlerdir ve daha muhtelif kaviller vardır (*Amme'de, Sûre-i Meâric'de, Sûre-i İsrâ'da* قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّ۪ي *[17/85] âyetinde geçen tafsîlâta da bak*). Her hâlde bundan "Rûh"un melâikeden ehas olduğu anlaşılır. Bazıları bunların semâ-i dünyaya indiğini söylemişlerse de zâhir, arza ve kadre mazhar

1 B: "bunun".
2 B: "olmaz".
3 H ve B: "'leyl'e".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 417. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 234:
والروح عند الجمهور هو جبريل عليه السلام وخص بالذكر لزيادة شرفه مع أنه النازل بالذكر. وقيل ملك عظيم لو التقم السماوات والأرض كان ذلك له لقمة واحدة.

olan kimselere inmeleridir. {بِاِذْنِ رَبِّهِمْۚ} Rablerinin izniyle ❁ inerler, âyette "Rab" müfred, muzâf-ı ileyhi olan "hüm" zamiri cemi'dir. Lisânımızda "Rablerinin" diye tercemesinde "Rab" cemi' imiş gibi bir iltibas hâsıl oluyor. Yanlış anlaşılmasın, murad "kendilerinin Rabbi olan Allah teâlâ'nın izniyle inerler" demektir. وَمَا نَتَنَزَّلُ اِلَّا بِاَمْرِ رَبِّكَ [Meryem 19/64] buyurulduğu üzere melâikenin nüzûlü Allah'ın emriyle olduğu mâlum iken bunu tasrîhin fâidesi bu işin bilhassa ehemmiyet ve azametine tenbihtir. {مِنْ كُلِّ اَمْرٍ} Her emirden ❁ bu مِنْ mâkabline de mâba'dine de müte'allik olabilir. Evvelkine göre ecliyye olarak تَنَزَّلُ'ye müte'allik, yani "o gece infâzına takdir ta'alluk eden her emir için demektir" deniliyor. Ma'amâfîh "izn"e müte'allik[1] olması daha yakındır. "Hep hayra müte'allik veya dine ve dünyaya müte'allik infaz olunacak her emirden izniyle" demek olur ki bu surette izni tasrîhin asıl hikmeti bu ta'mîm olduğu da anlaşılır. Zira bu gece ilerisi için hâkim, her türlü mukadderâtın tâyin ve tefrîki gecesi olduğundan sâir evkâtta olduğu gibi sade bir emr-i mahsûsa müte'allik [5980] izin ile değil, her emirden izin ile inerler. قُلِ الرُّوحُ مِنْ اَمْرِ رَبّى [17/85] mûcebince "Rûh" emr-i rabbânîden olduğu cihetle burada مِنْ كُلِّ اَمْرٍ, "Rûh"un Rûh-ı A'zam ve melâikenin nüzûlü de o Rûh-ı A'zam'ın nüzûlü maiyyetinde olduğunu mânen bir beyan gibi de olur. يُنَزِّلُ الْمَلٰٓئِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ اَمْرِهٖ عَلٰى مَنْ يَشَٓاءُ مِنْ عِبَادِهٖ [en-Nahl 16/2] mazmûnu olmak da melhuzdur. "Rûh"un Cibrîl ile tefsîri bu mânaların hepsine sâlihtir. Ancak her emrin hayr u şerre de umûmu ihtimâline karşı kadre mazhar olacaklar hakkında şer ihtimâlini def' için buyuruluyor ki: {سَلَامٌ} Bir selâm ❁ yani mahz-ı selâmettir. Yahut taraf-ı ilâhîden bir selâmdır. Melâike mü'minlere selâm verir dururlar. مِنْ كُلِّ اَمْرٍ buna merbut olduğuna göre her emirden, korkulu her şeyden selâmettir. Yahut selâmet müjdesi, selâmet tebliği olan bir selâmdır. {هِيَ} O gece {حَتّٰى مَطْلَعِ الْفَجْرِ} tâ fecrin tulû'una veya tulû'u zamanına kadar ❁ daha Türkçesi tan atıncaya, sabah oluncaya kadar. Bu mânaya göre

1 H -"yani 'o gece infâzına takdir ta'alluk eden her emir için demektir' deniliyor. Ma'amâfîh 'izn'e müte'allik".

سَلَامٌ mukaddem haber, هِىَ muahhar mübtedâdır. Bu takdirde سَلَامٌ'da vakfedilmemek lâzım gelir. Lâkin bundan başka İbn Abbas'tan mervî olarak سَلَامٌ üzerine vakıf da tecviz edilmiştir ki bu surette "selâm" mahzuf mübtedânın haberi olarak هِيَ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ سَلَامٌ meâlinde bir cümle, هِىَ حَتّٰى مَطْلَعِ الْفَجْرِ de mübtedâ ve haber olarak ayrı bir cümle olmuş olur. Masdarın ma'mûlünü takdim câiz olmadığı hakkındaki kā'ide-i nahviye ile olan itiraza zarfların bundan istisnâsıyla cevap verilmiş olduğu da meşhurdur. Bununla beraber bize öyle geliyor ki burada "selâm", قَالُوا سَلَامًاۜ قَالَ سَلَامٌ [Hûd 11/69] kavlindeki "selâm" gibi haberi mahzuf mübtedâ yahut "min külli emr" mukaddem haber olarak melâikeden veya doğrudan doğru taraf-ı ilâhîden selâm olmak üzere bir cümle-i mu'teriza olması münakaşaya hiç mahal bırakmaz ve herhangisi olursa olsun asıl murad kadir gecesinin mutazammın olabileceği bir tazyik mefhûmundan veya emrin umûmundan dolayı Peygamber ve ümmetine bir şerr ü zarar [5981] ihtimâlini def' ile mahza hayr u selâmeti takrir ve tebşirdir. Tîbî gibi bazıları سَلَامٌ'da vakfı tecviz etmemişler ve demişlerdir ki: "Bu surette هِىَ حَتّٰى مَطْلَعِ الْفَجْرِ beyânının bir fâidesi olmaz. Çünkü her gecenin sabaha kadar olduğu mâlumdur. Fakat bunda da o fevkalâde olan hayr u selâmetin bazı saatlere münhasır olmayıp sabaha kadar mümted olduğu, lâzım-ı fâide-i haber kabîlinden olarak, iş'âr edilmek fâidesi bulunacağı inkâr olunamaz. İşte kadir gecesi büyük büyük mukadderâtın tâyin ve infâzı zımnında[1] her emirden me'mûriyeti hâiz melâikenin ve Rûh'un peyderpey nüzûlüyle Arz üzerinde büyük bir tazyik husûle getiren fevkalâde büyük bir rûhâniyete mazhar ve sabah oluncaya kadar böyle hayır ve selâmet olan büyük bir gecedir. Böyle bir gecenin sabahı ise mahz-ı hayr u selâmet olacağı evleviyetle sâbit olur. Yani burada[2] hayr u selâmet mânasına nazaran "hattâ" gayesinde mefhûm-ı muhalif yoktur, hattâ gece mefhûmuna nazaran ıskāt-ı mâverâ ifade ederse de asıl ma-sîka-leh olan hayr u selâmet mefhûmuna nazaran ıskāt için değil,

---

1 H: "zamanında".
2 H +"da".

medd-i hükm içindir. Zira وَالصُّبْحِ اِذَٓا اَسْفَرَ [el-Müddessir 74/34] ve وَالضُّحٰى kasemlerinden de müstebân olduğu üzere fecrin tulûʻu ve sabahın isfârı ve duhânın intişârı âdeten bişâret delilidir. Nitekim Râzî'nin nakli vechile bu gecenin gündüzünü istitbâʻ etmesi meselesinde İmam Şaʻbî demiştir ki: "Evet gündüzü de gecesi gibidir.[1] Bunun selâm u selâmet olmasına verilen mânalar şunlardır:

1. Melâikenin mü'minlere selâm ve duasının kesreti,

2. Şürûr ve âfâttan sâlim olmak mânasına ayn-ı selâmet ve menfaat ve hayr olması ki şeytanın tasallutundan selâmet mânası[2] da bunda dâhildir.

3. Ebû Müslim'in kavline göre müzʻic rüzgarlardan, sâʻikalardan ve bunlara mümâsil ezâlardan sâlim olmasıdır,

4. Eczâsından her birinde ibadet bin aydan hayırlı olmakta tefâvütten sâlim olmasıdır. Çünkü diğer gecelerde farz sülüs-i evvelinde, nefl evsatında, dua seherde olmak müstehabdır[3].[4]

[5982] Şu da mâlum olsun ki bu mübarek gecede dua mesnundur. O icâbet vakitlerinden birisidir. İmam Ahmed ve sahih diyerek Tirmizî ve Nesâî ve İbn Mâce ve daha diğerleri Hazret-i Âişe'den şöyle rivayet etmişlerdir; demiştir ki: "'Yâ Resûlallah!' dedim; 'Kadir Gecesi'ne rastlarsam[5] ne diyeyim?' Buyurdu ki: 'اَللّٰهُمَّ إِنَّكَ عَفُوٌّ تُحِبُّ الْعَفْوَ فَاعْفُ عَنِّي Allah'ım sen afüvsün, affı seversin, benden af buyur de!'".[6] Kezâlik namaz ve sâir envâʻ-ı ibâdât ile cehd ederek çalışmak da mesnundur. Süfyân-ı Sevrî demiştir ki: "O gece dua namazdan daha ehabdır. Kur'an okuyup da dua ederse güzel olur. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri ramazan geceleri cehd ile çalışır ve tertil ile Kur'an okurdu.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 234:

قال الشعبي: نعم يومها كليلتها.

2 H -"ki şeytanın tasallutundan selâmet mânası".

3 H: "müstahsendir".

4 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 236.

5 B: "rastlasam".

6 Tirmizî, Deʻavât, 84. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 171, 183; İbn Mâce, Duâ, 5:

عن عائشة قالت: قلت: يا رسول الله، أرأيت إن علمت أي ليلة ليلة القدر ما أقول فيها؟ قال: قولي: اللهم إنك عفو تحب العفو فاعف عني.

Rahmet âyeti geçtikçe ister, azab âyeti geçtikçe te'avvüz ederdi."[1] İbn Receb de demiştir ki: "Ekmel olan namaz, kıraat, dua, tefekkür beynini cem' etmektir. Aleyhissalâtü vesselâm bunların hepsini yapardı. Bâhusus aşr-ı ahîrde daha ziyade yapardı." Bazıları demişlerdir ki teravih ile kıyam husûle gelir.[2] Beyhakī Enes b. Mâlik radıyallâhu anh'tan şöyle rivayet etmiştir: "Resûlullah buyurdu ki: 'Her kim şehr-i Ramazan çıkıncaya kadar akşam ve yatsı namazlarını cemaat ile kılarsa kadir gecesinden çok bir haz alır.'"[3] Mâlik ve İbn Ebî Şeybe ve İbn Zencûye ve Beyhakī Sa'îd b. Müseyyeb'den rivayet eylemişlerdir ki: "Kadir gecesi yatsı namazında cemaatte hazır bulunan ondan nasibini almış olur."[4] İbn Hacer-i Heytemî rahmetullâhu aleyh *Tuhfetü'l-Muhtâc*'da der ki: "Kadir gecesini görene ketmetmesi[5] mesnundur. Onun kemâliyle fazlına ancak Allah teâlâ'nın muttali' kıldığı kimseler nâil olur."[6] Kadir gecesini görmek ne demek olduğu hakkında da ulemâ hayli bahisler yapmışlardır. Âlûsî'nin beyânı vechile zâhir olan budur ki: Onu görmek demek ona mahsus olan envâr ile melâikenin nüzûlü gibi hasâise ilmi ifade eden alâmâtı görmek yahut öyle bir ilmi ifade eden ve hakikati ancak ehline mâlum olan bir keşfe ermektir.[7]

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

وقال سفيان الثوري: الدعاء في تلك الليلة أحبّ من الصلاة، ثم أفاد أنه إذا قرأ ودعا كان حسنا وكان صلّى الله عليه وسلم يجتهد في ليالي شهر رمضان ويقرأ فيها قراءة مرتلة لا يمر بآية رحمة إلّا سأل ولا بآية عذاب إلّا تعوذ.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

وذكر ابن رجب أن الأكمل الجمع بين الصلاة والقراءة والدعاء والتفكر وقد كان عليه الصلاة والسلام يفعل ذلك كله لا سيما في العشر الأواخر. ويحصل قيامها على ما قال البعض بصلاة التراويح.

3 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* V, 284. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 226; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

عن أنس بن مالك قال قال النبي صلى الله عليه وسلم: مَن صلّى المغرب والعشاء في جماعةٍ حتى ينقضي شهرُ رمضان فقد أصاب من ليلة القدر بحظٍّ وافرٍ.

4 *Muvatta',* İ'tikâf, 16. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* II, 252; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* V, 282; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

عن مالك أنه بلغه أن سعيد بن المسيب كان يقول: من شهد العشاء من ليلة القدر فقد أخذ بحظه منها.

5 H: "hatmetmesi".

6 İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-Muhtâc,* Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1357/1983, III, 463; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

ويسن لرائيها كتمها ولا ينال فضلها أي: كماله إلا من أطلعه الله عليها.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 421:

والظاهر أنه عنى برؤيتها رؤية ما يحصل به العلم له بها مما خصت به من الأنوار وتنزل الملائكة عليهم السلام أو نحوا من الكشف المفيد للعلم مما لا يعرف حقيقته إلّا أهله.

[5983] Kadir gecesi meşhûru vechile Kur'ân'ın nâzil olduğu veya sabahında Bedir zaferinin vukū' bulduğu gece olduğuna göre, o bir kere olmuş geçmiştir. Her sene ramazanda olacak olan onun şeref ve hatırasıdır demek olur. Nitekim bazıları onun bir kere olup mürtefi' olduğuna kāil olmuşlardır. Lâkin kadir gecesi onlardan dolayı değil, onlar kadir gecesine müsâdif olmuş olduğuna göre leyle-i kadir bütün sene içinde gizli olup en ziyade ramazanda[1] ve en ziyade aşr-ı ahîrde ve en ziyade yirmi yedinci veya sonuncu gece olmak ihtimâli ağleb bulunan mübarek bir takdir gecesi olarak tekerrür[2] eder ki, mâruf olan cumhûr kavli de budur. Ve خَيْرٌ مِنْ اَلْفِ شَهْرٍ âyetinden zâhir olan da bu gecenin seyyidü'l-eyyâm olan cuma ve arefe gecelerinden de efdal olmasıdır. Ma'amâfîh bunda da hayli münakaşa edilmiştir. Bu âyet mûcebince bunun Mi'râc gecesinden de efdal olması iktizâ eder. Fakat yukarılarda da[3] geçtiği üzere Resûlullah hakkında Mi'râc gecesi efdal, ümmet hakkında da kadir gecesi efdal olduğu söylenmiştir. Lâkin kadir gecesi sene içinde devreder gizli bir gece olduğuna göre bu azîm vukū'âtın hepsi birer kadir gecesine tesadüf etmiş olmak bütün ihtilâfı ref' edecek olan en güzel bir vecih olmuş olur. Bunlar içinde Kur'ân'ın ilk nâzil olduğu kadir gecesi ise hepsinden efdal olan yegâne kadir gecesi olmak gerektir ki, her ramazanın yirmi yedinci gecesi bunun devr-i senevîsi olmak şerefiyle hafî olan kadir gecesine isabeti en ziyade melhuz bulunan bir gece olduğu cihetle ekseriyet kavli burada toplanmıştır. Bunun gündüzünde de gecesi gibi dua ve ibadet ile mücahede mesnun[4] olur. Ki bunda ihtilâf-ı metâli' hasebiyle husûle gelen tefâvüt de bertaraf edilmiş olur. Zira mâlumdur ki Arz üzerinde bir yerde gece olurken diğer bir yerde gündüz olur, her iklimde bulunan kendi gecesini ihyâ ile aynı hayr u selâmetten müstefid olabilirse de [5984] gündüzüyle beraber hesab olunmak icâbet için daha ihtiyatlı demektir.

1 B -"en ziyade ramazanda".
2 H ve B: "tekarrur".
3 B -"da".
4 B: "mansus".

Bütün bu beyandan sonra sûrenin mâkabline rabtından çıkacak olan mâna da şu olur: "O okunması emrolunan Kur'ân'ı böyle bir kadir gecesinde indiren Biz Rabbin Azîmü'ş-şân olduğumuz için ancak Bize secde et ve yaklaş." Bu mânada ise Mi'râc Gecesi'nin daha yüksek olduğunu anlamak kābil olur. Cenâb-ı Allah biz kullarını da leyle-i kadrin hayr u fazlına eren ibâd-ı sâlihîni zümresine ilhak eyleye. Âlûsî'nin kaydettiği vechile sûfiyye ıstılâhında leyle-i kadir sâlikin Mahbûb-ı Hakk'a nisbetle kadr ü mertebesini tanıyacağı bir tecellî-i hâssa erdiği gecedir ki o gece sâlikin ayn-ı cem'e ve marifette bâliğler makāmına ilk duhûlü vaktidir. Nitekim İbn Fârız bu mânada şunu ne güzel söylemiştir:

وَكُلُّ اللَّيَالِي[1] لَيْلَةُ الْقَدْرِ إِنْ دَنَتْ   كَمَا كُلُّ أَيَّامِ اللِّقَا يَوْمُ جُمُعَةٍ

"Eğer o sevgili yaklaşırsa bütün geceler kadir gecesidir, nasıl ki bütün likā günleri Cuma günüdür." Şeyh'in bu beytinde cuma gününün leyle-i kadirden efdal olması kavline de işaret vardır. وَاللهُ الْهَادِي وَلَا مَقْصُودَ إِلَّا هُو

1 B: "الليل".

[5985]

سُورَةُ الْبَيِّنَةِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانُ اٰيَاتٍ

BEYYİNE SÛRESİ

Beyyine Sûresi, Kayyime Sûresi, Münfekkîn[1] Sûresi, Beriyye Sûresi, Lemyekün Sûresi dahi denilen bu sûrenin Mekkî veya Medenî olduğunda ihtilâf edilmiştir. *Bahr*'da der ki: "Cumhur kavlinde Mekkîdir. İbn Zübeyr ve Atâ b. Yesâr Medenî demişlerdir. Bunu İbn Atıyye söylemiş, hâlbuki *Kitâb-ı Tahrir*'de 'Medenîdir, cumhur kavli budur.' Ebû Sâlih, İbn Abbas'tan Mekkî olduğunu rivayet etmiş. Yahya b. Sellâm[2] da bunu ihtiyar eylemiştir."[3] Âlûsî der ki: "İbnü'l-Feres[4] de 'eşher olan Mekkî olmasıdır' demiş, İbn Merdûye de bunu Hazret-i Âişe'den rivayet eylemiş, ma'âmâfîh İbn Kesîr bunun Medenî olduğuna cezmetmiş ve buna şununla istidlâl eylemiştir: İmam Ahmed b. Hanbel ve *Mu'cem-i Sahâbe*'de İbn Kāni' ve Taberânî ve İbn Merdûye, Ebû Habbetü'l-Bedrî'den[5] tahric eylemişlerdir, demiştir ki: 'لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ âhirine kadar nâzil olduğunda Cibrîl aleyhisselâm: «Yâ Resûlallah! Rabbin sana bunu Übey'e okumanı emrediyor» demiş, Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem de Übey radıyallahu anh'a: «Cibrîl bana bunu sana okutmamı[6] emretti buyurdu», Übey, «ben anıldım da mı yâ Resulallah!» dedi, «evet» buyurdu, o da ağladı ve işte bu esahtır.'"[7] Yani Medenî olması esahtır. Buhârî'de de Katâde'den

---

1 H ve B: "Münâfıkīn".

2 M: "Selam".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 517-518:

هذه السورة مكية في قول الجمهور. وقال ابن الزبير وعطاء بن يسار: مدنية، قاله ابن عطية. وفي كتاب التحرير: مدنية وهو قول الجمهور. وروي أبو صالح عن ابن عباس أنها مكية، واختاره يحيى بن سلام.

4 M: "Îbni Gars".

5 H, M ve B: "Haysemetel'bedrîden".

6 H: "okumamı".

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 424. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 139; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 489; İbn Kāni', *Mu'cemü's-sahâbe,* thk. Salâh b. Sâlim el-Musarrâtî, el-Medînetü'l-Münevvere: Mektebetü'l-Gurabâ, 1418, I, 125; III, 48:

وقال ابن الفرس: الأشهر أنها مكية ورواه ابن مردويه عن عائشة وجزم ابن كثير بأنها مدنية واستدل على ذلك بما أخرجه الإمام أحمد وابن قانع في معجم

Enes b. Mâlik radıyallahu anh'tan şöyle rivayet eylemiştir: Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri: "Allah teâlâ bana [5986] لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا'yu sana okumamı emretti" buyurdu. "Allah benim adımı da mı andı وسماني" dedi, "evet" buyurdu, bunun üzerine Übey ağladı فبكى.[1] Buhârî'nin diğer iki rivayetinde ise لَمْ يَكُن yerine Kur'an denilmiştir.[2]

Âyetleri: Sekizdir, Basrî'de dokuz.

Fâsılası: ه Harfidir.

Evvelki sûreye münasebeti: Ondaki inzâlin hikmetini beyan gibi olmasıdır.

Sûre-i Hucurât'tan Sûre-i Burûc'a kadar "tıvâl-i mufassal" denildiği gibi, oradan bu لَمْ يَكُن sûresine kadar "evsât-ı mufassal", bundan âhire kadar da "kısâr-ı mufassal" denilir. Kütüb-i fıkhiyede beyan olunduğu üzere sabah ve öğle namazlarının farzlarında tıvâl-i mufassal, ikindi ve yatsıda evsât-ı mufassal, akşamda kısâr-ı mufassal okunmak müstahsendir, yani zarûret ve hâcet hâli müstesnâ olmak üzere bu namazlarda bu sûreler mikdârınca okumak sünnet[3], her rekatta bunlardan tam bir sûre okumak müstahsendir.[4] Hazret-i Ömer radıyallahu anh Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazmıştı: "Fecir ve zuhurda tıvâl-i mufassal ile, asr ve işâda evsât-ı mufassal ile, mağribde kısâr-ı mufassal ile kıraat et."[5] Mufassal

---

الصحابة والطبراني وابن مردويه عن أبي خيثمة البدري قال: لما نزلت «لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ» إلى آخرها قال جبريل عليه السلام: يا رسول الله إن ربك يأمرك أن تقرئها أُبيًّا فقال النبي صلّى الله عليه وسلم لأُبَيّ رضي الله تعالى عنه: إن جبريل عليه السلام أمرني أن أقرئك هذه السورة، فقال أبي: أوقد ذكرت ثم يا رسول الله؟ قال: نعم، فبكى. وهذا هو الأصح.

1 Buhârî, Ashâbu'n-Nebî, 46; Tefsîr, 98:

عن أنس بن مالك رضي الله عنه: قال النبي صلى الله عليه وسلم لِأُبَيّ: إن الله أمرني أن أقرأ عليك «لم يكن الذين كفروا من أهل الكتاب» قال: وسماني؟ قال: نعم، فبكى.

2 Buhârî, Tefsîr, 98:

عن أنس رضي الله عنه قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم لِأُبَيّ: إن الله أمرني أن أقرأ عليك القرآن، قال أبي: آلله سماني لك؟ قال: الله سماك لي، فجعل أبي يبكي. قال قتادة: فأنبئت أنه قرأ عليه: «لم يكن الذين كفروا من أهل الكتاب».

عن أنس بن مالك أن نبي الله صلى الله عليه وسلم قال لِأُبَيّ بن كعب: إن الله أمرني أن أقرئك القرآن، قال: آلله سماني لك؟ قال: نعم، قال: وقد ذكرت عند رب العالمين؟ قال: نعم، فذرفت عيناه.

3 H: "sünnettir".

4 H -"her rekatta bunlardan tam bir sûre okumak müstahsendir".

5 Serahsî, *el-Mebsût,* I, 163. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* II, 394:

...لحديث عمر رضي الله تعالى عنه فإنه كتب إلى أبي موسى الأشعري رضي الله تعالى عنه أن اقرأ في الفجر والظهر بطوال المفصل وفي العصر والعشاء بأوساط المفصل وفي المغرب بقصار المفصل.

yukarılarda[1] da geçtiği üzere Kur'ân'ın süb'-i sâbi'ine ıtlak olunur, çünkü besmele ile çok fasl edilmiştir, yahut fâsılaları çoktur yahut bunlarda mensuh pek azdır. Mufassalâtın evveli nereden başladığı hakkında ihtilâf edilmiş ise de sahih olan Hucurât'tan başlamasıdır. İbn Ebî[2] Şerif bu ihtilâfı şöyle nazm etmiştir:

مُفَصَّلُ قُرْآنٍ بِأَوَّلِهِ أَتَى   خِلَافٌ: فَصَافَّاتٌ وَقَافٌ وَسَبِّحْ
وَجَاثِيَةٌ مُلْكٌ وَصَفٌّ قِتَالُهَا   وَفَتْحٌ ضُحَى حُجُرَاتُهَا ذَا الْمُصَحَّحْ[3]

İtkān da Rahmân ve İnsan, iki kavil daha naklederek on iki kavle iblâğ eylemiştir.[4] Lâkin Hanefiyyece esahh olan zikrolunduğu üzere Hucurât'tan başlar. *Dürr-i Muhtâr*'da Burûc'u tıvâlden, Lemyekün'ü evsâttan saymış, gayeyi muğayyâda idhal eylemiştir, tafsîli İbn Âbidîn'de vardır.[5] [5987]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

لَمْ يَكُنِ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِك۪ينَ مُنْفَكّ۪ينَ حَتّٰى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُۙ ﴿١﴾ رَسُولٌ مِنَ اللّٰهِ يَتْلُوا صُحُفًا مُطَهَّرَةًۙ ﴿٢﴾ ف۪يهَا كُتُبٌ قَيِّمَةٌۜ ﴿٣﴾ وَمَا تَفَرَّقَ الَّذ۪ينَ اُو۫تُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُۜ ﴿٤﴾ وَمَٓا اُمِرُٓوا اِلَّا لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ مُخْلِص۪ينَ لَهُ الدّ۪ينَ حُنَفَٓاءَ وَيُق۪يمُوا الصَّلٰوةَ وَيُؤْتُوا الزَّكٰوةَ وَذٰلِكَ د۪ينُ الْقَيِّمَةِۜ ﴿٥﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ كَفَرُوا مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِك۪ينَ ف۪ي نَارِ جَهَنَّمَ خَالِد۪ينَ ف۪يهَاۜ اُو۬لٰٓئِكَ هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِۜ ﴿٦﴾ اِنَّ الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِۙ اُو۬لٰٓئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِۜ ﴿٧﴾ جَزَٓاؤُ۬هُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ

1 H: "yukarıda".
2 H, M ve B -"Ebî".
3 H: "فالمصحح". İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik,* Dâru'l-Kütübi'l-İslâmî, I, 360; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* I, 540.
4 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 221:
والمفصل: ما ولي المثاني من قصار السور سمي بذلك لكثرة الفصول التي بين السور بالبسملة وقيل لقلة المنسوخ منه ولهذا يسمى بالمحكم أيضا... واختلف في أوله على اثني عشر قولا: أحدها: ق لحديث أوس السابق قريبا. الثاني: الحجرات وصححه النووي. الثالث: القتال عزاه الماوردي للأكثرين. الرابع: الجاثية حكاه القاضي عياض. والخامس: الصافات. السادس: الصف. السابع: تبارك حكى الثلاثة ابن أبي الصيف اليمني في نكته على التنبيه. الثامن: الفتح حكاه الكمال الذماري في شرح التنبيه. التاسع: الرحمن حكاه ابن السيد في أمياله على الموطأ. العاشر: الإنسان. الحادي عشر: سبح حكاه ابن الفركاح في تعليقه عن المرزوقي. الثاني عشر: الضحى حكاه الخطابي ووجهه بأن القارئ يفصل بين هذه السور بالتكبير وعبارة الراغب في مفرداته: «المفصل من القرآن السبع الأخير».
5 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* I, 540.

عَدْنٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَدًاۜ رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُۜ ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِىَ رَبَّهُ ﴿٨﴾

[5988] **Meâl-i Şerîfi**

Ehl-i kitab ve müşriklerden o küfredenler infikâk[1] edecek değildi gelinceye kadar kendilerine beyyine (1). Allah'tan bir resul, peyderpey mutahhar sahifeler okur (2) öyle ki onlarda bütün "kütüb-i kayyime". (3). Böyle iken o kitap verilmiş olanlar ancak geldikten sonra ayrıldılar kendilerine o beyyine (4). Hâlbuki onlar ancak şununla emrolunmuşlardı: Hakperest muvahhid (hanîfler) olarak dini Allah için hâlis kılarak yalnız Allah'a ibadet etsinler ve namazı dürüst kılsınlar ve zekâtı versinler, ve odur "dîn-i kayyime" (5). Küfr edenler, gerek ehl-i kitabdan olsun gerek müşriklerden, muhakkak cehennem ateşindedirler, orada muhalled[2] kalacaklardır, onlardır bütün "şerrü'l-beriyye" (6). Muhakkak ki iman edip yarar[3] ameller yapanlar, onlardır bütün "hayru'l-beriyye" (7). Onların mükâfâtı Rableri indinde altından ırmaklar akar cennetlerdir, onlar içinde[4] ebediyen muhalled olacaklar[5], Allah onlardan hoşnut, onlar da ondan hoşnut, bu işte Rabbine haşyet duyanlara (8).

{لَمْ يَكُنِ} Değildi {الَّذٖينَ كَفَرُوا} o küfredenler {مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكٖينَ} ehl-i kitab ve müşriklerden ❁ "min" teb'îziye veya beyâniye, mahzûfa müte'allik olup الكائنون من أهل الكتاب والمشركين yahut كائنين من أهل الكتاب والمشركين takdîrinde zarf-ı müstekar, o küfredenlerin hâli veya sıfatıdır. Bu iki kısımdan kâfirler veya iki kısım kâfirler ki bazısı ehl-i kitab bazısı müşrik, yahut hem ehl-i kitabdan hem de müşriklerden olan kâfirler demek olabilir. Zira vâv'ın atfı rabttan sonra da evvel de olmak mümkindir. Bu üçüncü takdirde bilhassa ehl-i kitabdan oldukları hâlde Allah'a veled isnad etmek veya teşbîhe kāil olmak gibi herhangi

1 H: "infak".
2 H +"olarak".
3 B: "hayır".
4 H -"içinde".
5 B: "kalacaklar".

bir vechile sarih veya zımnî şirke kāil olanlar kasdedilmiş olur. [5989] Üçüncü âyette yalnız ehl-i kitab zikrolunmasına bu mâna daha akrebdir. Ehl-i kitab Yehûd ve Nasârâdır. Burada "ehl-i kitab" unvânıyla ifade edilmeleri bunlar içinden Allah'a küfredenlerin küfürleri, yani Kur'ân'a ve Resûlullah'a iman etmemeleri, mensub oldukları kitablarına: Tevrat'a ve İncil'e dahi küfür mânasında olduğunu iş'âr içindir. Müşrikler, Allah tealâ'ya esnâmdan veya gayrısından her ne suretle olursa olsun şirk itikad edenler, yani Allah'tan başkasına ulûhiyet isnad eyleyenlerdir ki putperestlerden e'amdır. Zât-ı ilâhın[1] ta'addüdüne kāil olan her nevi "politeist"lere[2] ve Allah'ı tanımayıp اَنَا رَبُّكُمُ الْاَعْلٰى [en-Nâziât 79/24] ve مَا عَلِمْتُ[3] لَكُمْ مِنْ اِلٰهٍ غَيْرِى [el-Kasas 28/38] diyen Firavun gibi vahdet suretinde olsun hevâsını ilâh ittihaz eden veya Allah'tan başka herhangi bir şeye müstakillen veya müştereken mâbudluk pâyesi verenlerin hepsine şâmildir. Çünkü Allah teâlâ zâtında ma'bûd bi'l-hak olduğu için O'ndan ulûhiyetin selbine imkân olamayacağı[4] cihetle O'ndan başka herhangi bir şeye gerek iştirak ve gerek istiklâl suretiyle mâbudluk isnad etmek haddizâtında şirkdir. Vahdet-i zât ile beraber sıfâtın kesreti şirki iktizâ etmez. Şirk ancak zât-ı ilâhda küllî veya cüz'î kesret itikadındadır. Onun için zevât-ı selâse demek olan ekānîm-i selâsenin ittihâdı suretiyle iddia edilen teslis tevhîdi hakikatte tevhid değil, zatın hem ta'addüdü hem ittihâdı davasını tazammun ettiği için hem şirk hem tenakuzdur. Burada لام cins için olarak اَلْمُشْرِكِينَ gerek putperest ve gerek sâire ale'l-umûm müşriklere şâmildir, gerçi bazıları ahde hamlederek putperestlere tahsis etmişler. "Çünkü Mekke ve Medine ve havâlisinde bulunan Arap müşrikleri putlara tapıyorlardı, burada maksud da onlardır" demiş iseler de ahd mânası daha evvel الَّذِينَ كَفَرُوا'da mülâhaza edilmek kâfîdir. O ma'hud kâfirler umum ehl-i kitab ile umum müşrikler cinsi içinde bazıları olmuş olur. Böyle ehl-i kitab cinsi ile müşrikler cinsi [5990]

---

1 H: "Allah'ın".
2 H: "putperestlere".
3 H, M ve B -"عَلِمْتُ".
4 B: "olmayacağı".

içinden küfretmiş olan o kâfirler, yahut ehl-i kitabdan olmakla beraber müşrik olan o kâfirler {مُنْفَكّ۪ينَ حَتّٰى تَأْت۪يَهُمُ الْبَيِّنَةُ} kendilerine beyyine gelinceye kadar infikâk edecekler değil idi ❁ yani bulundukları o hâllerinden ayrılacak, ayırtlaşacak değiller idi.

"Münfekkîn" لَمْ يَكُنِ'ün haberidir. حَتّٰى da ona müte'alliktir.

"**Beyyine**" mâlum ki nûr gibi kendisi beyyin, yani gayet açık olup da başkasını da beyan eden açıklatan demektir. Onun için müdde'înin davasını açık, vâzıh surette beyan ve isbat eden şâhide, sağlam nâtık hüccete ve mucizeye "beyyine" ıtlak edilir. Burada da hakkı beyan ve isbat edecek açık ve kat'î hüccet-i nâtıka veya mu'cize demektir ki murad ne olduğu şununla beyan olunmuştur: {رَسُولٌ مِنَ اللّٰهِ} Allah'tan bir resul ❁ "beyyine"den bedeldir. Yahut هي رسول takdîrinde mübtedâ-i mahzûfun haberi olarak "beyyine"yi tefsirdir. Yani Allah tarafından risaletle gönderilmiş bir peygamber gelinceye kadar infikâk edecek değillerdi[1]. Öyle bir resul ki {يَتْلُوا صُحُفًا مُطَهَّرَةً} mutahhar, yani tahriften, töhmetten, yanlışlıktan, bâtıl şüphesinden ârî, kirli eller dokunmaz لَا يَمَسُّهُٓ اِلَّا الْمُطَهَّرُونَ [el-Vâkı'a 56/79] mısdâkınca gayet temiz sahifeler okur. (*Abese Sûresi'nde geçen* فٖى صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ. مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ. بِاَيْدٖى سَفَرَةٍ. كِرَامٍ بَرَرَةٍ *[80/13-16] âyetlerine bak*) Öyle temiz sahifeler ki {ف۪يهَا كُتُبٌ قَيِّمَةٌ} onlardadır bütün kütüb-i kayyime ❁ yani doğru sâbit kitaplar, bozulmaz, pâyidâr hak yazıları o temiz sahifelerin içindedir. Ki bunlar işte o اِقْرَأْ diye okunması emrolunan Kur'an sahifeleri, Kur'an sûreleridir. O kâfirler, böyle temiz sahifeler okuyacak bir Allah resûlü gelinceye[2] kadar bulundukları hâl ve [5991] vaziyetten, din ve akideden ayrılacak değillerdi, öyle bir beyyine gelmedikçe tamamen hak ve tevhid dinini bilip de birleşecek ve hâllerini değiştirecek bir vaziyette bulunmuyorlardı ve bunda mâzur olabilirlerdi. Zira وَمَا كُنَّا مُعَذِّب۪ينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولًا'dır [el-İsrâ 17/15]. Lâkin öyle bir beyyine, bir Allah resûlü geldikten sonra küfre sapıp da[3] eski

1 B: "değillerdir".
2 H -"gelinceye".
3 H: "sebep de".

hâllerinden ayrılmamakta ısrar etmelerine hiçbir sebep ve mazeret olamazdı ve işte onun için böyle bir resul gönderilmiş ve kadir gecesi o Kur'an indirilmiştir. {وَمَا تَفَرَّقَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ} Fakat o kendilerine kitap verilenler ❁ yani o ehl-i kitab, veya bilhassa onların ulemâsı olan okur yazar takımı {اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ} ancak kendilerine o beyyine geldikten sonra ayrıldılar, tefrikaya düştüler. ❁ Kimisi o beyyineye, o resûle iman ettiği hâlde kimisi küfre sapıp eski hâllerinde kalmakta ısrar ederek tefrika çıkardılar. O beyyine karşısında câhiller ve müşrikler için bile mazeret kalmamış iken kitap verilmiş olanların hiçbir mazereti kalmadığı ve mücerred hevâ ve inadlarından dolayı küfür ve tefrikaya saptıkları ve binâen'aleyh beyan olunacağı üzere müşrikler gibi cehennem azâbına istihkakları bu suretle şüphesiz olarak tebeyyün etmiş oldu.

Fahr-ı Râzî, tefsirinde bu üç âyet hakkında der ki: Vâhidî *Kitâbü'l-Basît*'te: "Bu âyet Kur'an'daki âyetlerin gerek nazım ve gerek tefsir itibariyle en zorudur ve kibâr-ı ulemâdan birtakımları bunda sendelemiştir" demiş,[1] fakat işkâlin keyfiyetini telhis etmemiştir. Ben derim ki işkâlin vechi şudur: Âyetin takdîri "o küfredenler kendilerine Allah'tan resûlü olan beyyine gelinceye kadar infikâk edecek değildiler[2]" demektir. Sonra infikâkleri ne şeyden, Allah teâlâ onu zikretmemiştir. Lâkin murad, bulundukları küfür hâlinden demek olduğu mâlumdur. Binâen'aleyh takdir لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا مُنْفَكِّينَ عَنْ كُفْرِهِمْ حَتَّى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ الَّتِي هِيَ الرَّسُولُ [5992] demek olur. Sonra da حَتّٰى intihâ-i gaye içindir. O hâlde bu âyet şunu iktizâ eder ki o resul gelince onların küfürlerinden münfek olmaları lâzım gelir. Bundan sonra da وَمَا تَفَرَّقَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ buyurulmuştur. Bu ise o resul gelince onların küfürleri artmış olmasını iktizâ ediyor. İşte bundan dolayı iki âyet beyninde zâhiren bir münâfat var gibi görünüyor. İşte benim zannıma göre işkâlin müntehâsı budur: Buna cevap ise birkaç vechiledir:

1 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 208-209.
2 H ve B: "değildirler".

Birincisi ve en güzeli Sâhib-*Keşşâf*'ın telhis ettiği vecihtir. Şöyle ki: Ehl-i kitab ve putperest iki fırkadan kâfirler, bi'set-i Muhammediyye'den evvel diyorlardı ki: "Biz bulunduğumuz dinimizden ayrılmayız onu terketmeyiz, tâ o Tevrat ve İncil'de yazılı mev'ud olan Peygamber gelinceye kadar" ki o Peygamber Muhammed aleyhisselâm'dır. Allah teâlâ evvelâ onların o sözlerini hikâye etmiş, sonra da وَمَا تَفَرَّقَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ buyurmuştur. Yani "onlar o Peygamber geldiği zaman hak üzerinde ittifak ile bir kelimede toplanmak vaad ediyorlardı, sonra da haktan asıl ayrılmaları ve küfürde kararları o Resul gelince oldu" demektir ki, bunun kelâmda nazîri fakir bir fâsık kendisine nasihat eden vâize "Allah bana bir zenginlik verinceye kadar ben bu hâlden ayrılmam" demiş, sonra da Allah ona zenginlik vermiş fakat o bunun üzerine fıskını daha ziyade artırmış, o vakit o vâiz de ona "sen zengin oluncaya kadar fıskdan ayrılmayacaktın, hâlbuki başını asıl zengin olduktan sonra fıska daldırdın!" demiş olması gibidir ki, bu sırf onu tevbih ve ilzam için evvelki sözünü ihtar demektir.[1] Bu cevâbın hâsılı şu olur: لَمْ يَكُنِ الَّذٖينَ كَفَرُوا... مُنْفَكّٖينَ حَتّٰى تَأْتِيَهُمُ الْبَيِّنَةُ kavli onlardan hikâyedir وَمَا تَفَرَّقَ الَّذٖينَ اُوتُوا الْكِتَابَ اِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَٓاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ kavli de vâki'i ihbardır. Mâna da "onlar vaadlerinde durmadılar, dediklerinin hilâfı oldu" demektir.

İkincisi: لَمْ يَكُنِ الَّذٖينَ كَفَرُوا "O kâfirler kendilerine o [5993] beyyine gelince dahi küfürlerinden infikâk edecek değillerdi" mânasındadır. Kādî Abdülcebbar böyle demiş, lâkin lügatta حَتّٰى'nın bu mânası olmadığı söylenmiştir.[2]

Üçüncüsü: Münfekkîn küfürden infikâke değil, beyyine olarak gelecek resûlün menâkıb ve fezâilini anmaktan[3] infikâk etmedikleri mânasına olmalıdır. Yani Muhammed aleyhisselâm gelinceye kadar onun menâkıbını zikretmekten ayrılmıyorlardı. Fakat o gelince ayrıldılar, her

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 782.
2 Râzî böyle diyor, ma'amâfîh "hattâ"nın terakkī ifade ettiği yok değildir [Müellifin notu].
3 H ve B: "anlamaktan".

biri bir kavil söyler oldular demektir. Ki bunun nazîri Sûre-i Bakara'da geçen وَكَانُوا مِنْ قَبْلُ يَسْتَفْتِحُونَ عَلَى الَّذِينَ كَفَرُواۚ فَلَمَّا جَٓاءَهُمْ مَا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهٖ [2/89] âyeti olur.

Dördüncüsü: Resul gelinceye kadar küfürden münfek olmayacaklardı demektir. حَتّٰى kelimesi de o geldikten sonraki hâlin evvelkinin hilâfına olmasını iktizâ eyler, vâki' de böyle olmuştur. Çünkü mecmû'u o küfürde kalmadılar, bazısı mü'min bazısı da kâfir oldular. Bu kadarı da 'hattâ'nın medlûlüyle amele kâfîdir.

Beşincisi: Peygamber'in bi'setinden evvel kâfirler küfürlerinde tereddüdsüz idiler, bulundukları dinin hakkiyetine cezmederek itikad ediyorlar, ondan ayrılmıyorlardı. Yehûd yahudîliğinde, Nasrânî[1] nasrânîliğinde, müşrik şirkinde, hâsılı her biri kendi dininde kalmak, ondan ayrılmamak azm ü itikadında müttefik bulunuyorlardı. Fakat Resûlullah ba's olununca alışmış yapışmış oldukları eski dinleri hakkındaki cezm ü itikadları mütezelzil ve evvelki fikr ü kanaatleri perişan oldu; her biri kendi dininde, mezhebinde, davasında sarsıldılar, ayrılmaya başladılar.[2] Ma'amâfîh tamamıyla imana da gelmediler,

---

1 H: "Nasârâ".

2 Bk. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 237-238. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 208-209: قال الواحدي في كتاب البسيط: هذه الآية من أصعب ما في القرآن نظما وتفسيرا وقد تخبط فيها الكبار من العلماء، ثم إنه رحمه الله تعالى لم يلخص كيفية الإشكال فيها وأنا أقول: وجه الإشكال أن تقدير الآية: لم يكن الذين كفروا منفكين حتى تأتيهم البينة التي هي الرسول، ثم إنه تعالى لم يذكر أنهم منفكون عن ماذا لكنه معلوم، إذ المراد هو الكفر الذي كانوا عليه فصار التقدير: لم يكن الذين كفروا منفكين عن كفرهم حتى تأتيهم البينة التي هي الرسول، ثم إن كلمة حتى لانتهاء الغاية فهذه الآية تقتضي أنهم صاروا منفكين عن كفرهم عند إتيان الرسول ثم قال بعد ذلك: «وما تفرق الذين أوتوا الكتاب إلا من بعد ما جاءتهم البينة» وهذا يقتضي أن كفرهم قد ازداد عند مجيء الرسول عليه السلام فحينئذ يحصل بين الآية الأولى والآية الثانية مناقضة في الظاهر، هذا منتهى الإشكال فيما أظن والجواب: عنه من وجوه أولها وأحسنها الوجه الذي لخصه صاحب الكشاف وهو أن الكفار من الفريقين أهل الكتاب وعبدة الأوثان كانوا يقولون قبل مبعث محمد صلى الله عليه وسلم: لا ننفك عما نحن عليه من ديننا ولا نتركه حتى يبعث النبي الموعود الذي هو مكتوب في التوراة والإنجيل وهو محمد عليه السلام، فحكى الله تعالى ما كانوا يقولونه ثم قال: «وما تفرق الذين أوتوا الكتاب» يعني أنهم كانوا يعدون اجتماع الكلمة والاتفاق على الحق إذا جاءهم الرسول ثم ما فرقهم عن الحق ولا أقرهم على الكفر إلا مجيء الرسول، ونظيره في الكلام أن يقول الفقير الفاسق لمن يعظه: لست أمتنع مما أنا فيه من الأفعال القبيحة حتى يرزقني الله الغنى، فلما رزقه الله الغنى ازداد فسقا فيقول واعظه: لم تكن منفكا عن الفسق حتى توسر وما غمست رأسك في الفسق إلا بعد اليسار بذكره ما كان يقوله توبيخا وإلزاما وحاصل هذا الجواب يرجع إلى حرف واحد وهو أن قوله: لم يكن الذين كفروا منفكين عن كفرهم حتى تأتيهم البينة، مذكورة حكاية عنهم وقوله: «وما تفرق الذين أوتوا الكتاب» هو إخبار عن الواقع والمعنى أن الذي وقع كان على خلاف ما ادعوا وثانيها: أن تقدير الآية: لم يكن الذين كفروا منفكين عن كفرهم وإن جاءتهم البينة، وعلى هذا التقدير يزول الإشكال هكذا ذكره القاضي إلا أن تفسير لفظة حتى بهذا ليس من اللغة في شيء وثالثها: أنا لا نحمل قوله: منفكين على الكفر بل على كونهم منفكين عن ذكر محمد بالمناقب والفضائل والمعنى لم يكن الذين كفروا منفكين عن ذكر محمد بالمناقب والفضائل حتى تأتيهم البينة قال ابن عرفة: أي حتى أتتهم، فاللفظ لفظ المضارع ومعناه الماضي وهو كقوله تعالى: «ما تتلوا الشياطين» (البقرة ١٠٢/٢) أي ما تلت والمعنى أنهم ما كانوا منفكين عن ذكر مناقبه ثم لما جاءهم محمد تفرقوا فيه وقال كل واحد فيه قولا آخر رديا ونظيره قوله تعالى: «وكانوا من قبل يستفتحون على الذين كفروا فلما جاءهم ما عرفوا كفروا به» (البقرة ٨٩/٢) والقول المختار في هذه الآية هو الأول، وفي الآية وجه رابع وهو أنه تعالى حكم على الكفار أنهم ما كانوا

kimisi iman ettiyse de kimisi de etmedi, tefrika çıkardılar. Fakat böyle eski dinlerinin çürüklüğünü anlamış oldukları hâlde o Resûl'e iman etmeyip de tefrika çıkaran ehl-i kitabın bu teferrukları ilimsizlikten, [5994] delilsizlikten dolayı şekk ü şübheye bir hakları olduğu için değil, kendilerine apaçık beyyine geldikten ve hak tebeyyün eyledikten sonra mücerred hevâ ve inatlarından dolayı oldu. Evvelki âyette "infikâk", sonrakinde "tefrika" tâbir olunmasında bu mânaya bir işaret vardır. Çünkü bir şeyin bir şeyden infikâki ona yapışmış iken kopup ayrılması demektir. Tefrika da dağılmaktır. Bu suretle de Peygamber'in biʿsetinden sonraki hâl evvelkine[1] benzememiştir. Bu da حَتّٰى'nın medlûlüdür. Râzî bu beş vechi hikâye ve beyan etmiş olmakla beraber kavl-i muhtâr birinci vecih olduğunu da ihtar eylemiştir. Ancak birinci vecihte "infikâk"in müteʿallakını مُنْفَكّ۪ينَ عَنْ كُفْرِهِمْ diye "küfr" lafzıyla takdir etmiştir. Sâhib-*Keşşâf* ise د۪ينِهِمْ lafzıyla takdir eylemiş. Evvelki âyetin hâsıl-ı mânası "onlar beyyine gelmedikçe dinlerine yapışacaklar, onu bırakmayacaklardı" demek olduğunu söylemiştir.[2] İşkâlin halli nokta-i nazarından maksad bir olmakla *Keşşâf*'ın ifadesi daha incedir ve üçüncü, dördüncü, beşinci vecihlere de muhtemildir. Ebussuud ve daha birçokları da *Keşşâf*'ın birinci vechi üzerinde yürümekle beraber "infikâk"in müteʿallakını mukaddemâ üzerinde bulundukları şey عَمَّا كَانُوا عَلَيْهِ diye takdir etmişler ve bunu o vaadle tefsir ederek şöyle demişlerdir: "Yani mukaddemâ üzerinde bulundukları hâldir ki âhir zamanda baʿsolunacak Resûl'e iman ve hakka ittibâʿ edeceklerine dair vaad ve incâzına azimleridir. Ehl-i kitabdan bu vaadin vukūʿunda şüphe yoktur. Hatta onlar onunla

---

منفكين عن كفرهم إلى وقت مجيء الرسول، وكلمة حتى تقتضي أن يكون الحال بعد ذلك بخلاف ما كان قبل ذلك والأمر هكذا كان لأن ذلك المجموع ما بقوا على الكفر بل تفرقوا فمنهم من صار مؤمنا ومنهم من صار كافرا ولما لم يبق حال أولئك الجمع بعد مجيء الرسول كما كان قبل مجيئه كفى ذلك في العمل بمدلول لفظ حتى، وفيها وجه خامس: وهو أن الكفار كانوا قبل مبعث الرسول منفكين عن التردد في كفرهم بل كانوا جازمين به معتقدين حقيقته ثم زال ذلك الجزم بعد مبعث الرسول بل بقوا شاكين متحيرين في ذلك الدين وفي سائر الأديان ونظيره قوله: «كان الناس أمة واحدة فبعث الله النبيين مبشرين ومنذرين» (البقرة ٢١٣/٢) والمعنى أن الدين الذي كانوا عليه صار كأنه اختلط بلحمهم ودمهم فاليهودي كان جازما في يهوديته وكذا النصراني وعابد الوثن فلما بعث محمد عليه الصلاة والسلام اضطربت الخواطر والأفكار وتشكك كل أحد في دينه ومذهبه ومقالته وقوله: منفكين مشعر بهذا لأن انفكاك الشيء عن الشيء هو انفصاله عنه فمعناه أن قلوبهم ما خلت عن تلك العقائد وما انفصلت عن الجزم بصحتها ثم إن بعد المبعث لم يبق الأمر على تلك الحالة.

1 H: "evvelkisine".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 782:

أنهم متشبثون بدينهم لا يتركونه إلا عند مجيء البينة.

Allah'tan fütûhât diliyorlar, اَللّٰهُمَّ افْتَحْ عَلَيْنَا وَانْصُرْنَا بِالنَّبِيِّ الْمَبْعُوثِ فِي آخِرِ الزَّمَانِ diye dua ediyorlardı ve müşriklerden olan düşmanlarına karşı 'bizim dediğimizi tasdik edecek bir peygamberin çıkması zamanı yaklaştı. Biz onunla beraber olup sizi Âd u İrem gibi katledeceğiz' diyorlardı. Müşriklerin o vaadde bulunduğuna gelince, gerek ki[1] ehl-i kitabtan şâyi' olduktan sonra onların da müteahhirîni onun sıhhatına itikad ederek o vaadde bulunmuş olsunlar. Nitekim böyle [5995] olduğuna şu da şehadet eder ki Resûlullah hakkında gidip ehl-i kitaba soruyorlar: 'Bu sizin kitabınızda mezkur olan mıdır?' diyorlardı. Bu suretle hepsi O Peygamber gelinceye kadar o vaad ve azimden ayrılmadılar. Fakat o geldikten sonra ehl-i kitab küfre saparak tefrika çıkardılar."[2]

Bunun hulâsası: O kâfirler Peygamber gelinceye kadar bulundukları hâlden infikâk etmediler ve etmemeleri lâzım gelirdi, lâkin ettiler demek oluyor. Fi'l-vâki' "infikâk"in müte'allakı, onların bulundukları hâl olmak daha zâhirdir. Ancak bunu o vaad ve azm ile tefsir etmek Sûre-i Bakara âyetine muvâfık olsa da müşriklere teşmîli itibariyle biraz dolambaçlı geliyor ve bundan murad bulundukları dinleri veya küfürleri olmak daha[3] mütebâdir görünüyor. Bundan ise infikâk etmemeleri değil, bilakis infikâk etmeleri[4] matlub olmak iktizâ eder. Çünkü tefrikanın sebebi odur. Beyyinenin de gelmesi ona karşıdır. Bu sebeple bunu bu esas üzere, yani bulundukları hâlden infikâk mânasına olarak bâlâda îzah ettiğimiz diğer bir vech ile anlamak, gerek حَتّٰى'nın mefhûm-i gayesi ile işkâlin halli ve gerek nazmın siyâk u sibâkı nokta-i nazarından bize daha zâhir görünmüştür. Zira Sûre-i Mâide'de geçen يَٓا اَهْلَ الْكِتَابِ قَدْ جَٓاءَكُمْ رَسُولُنَا يُبَيِّنُ

---

1 H -"ki".

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 573-574:
«منفكين» أي عما كانوا عليه من الوعد باتباع الحق والإيمان بالرسول المبعوث في آخر الزمان والعزم على إنجازه وهذا الوعد من أهل الكتاب مما لا ريب فيه حتى إنهم كانوا يستفتحون ويقولون: اللهم افتح علينا وانصرنا بالنبي المبعوث في آخر الزمان، ويقولون لأعدائهم من المشركين: قد أظل زمان نبي يخرج بتصديق ما قلنا فنقتلكم معه قتل عاد وإرم، وأما من المشركين فلعله قد وقع من متأخريهم بعد ما شاع ذلك من أهل الكتاب واعتقدوا صحته بما شاهدوا من نصرتهم على أسلافم كما يشهد به أنهم كانوا يسألونهم عن رسول الله صلى الله عليه وسلم هل هو المذكور في كتابهم وكانوا يغرُّونهم بتغيير نعوته عليه السلام وانفكاك الشيء من الشيء أن يزايله بعد التحامه كالعظم إذا انفك من مفصله وفيه إشارة إلى كمال وكَادة وعدهم أي لم يكونوا مفارقين للوعد المذكور بل كانوا مجمعين عليه عازمين على إنجازه «حتى تأتيهم البينة» التي كانوا قد جعلوا إتيانها ميقاتا لاجتماع الكلمة والاتفاق على الحق فجعلوه ميقاتا للانفكاك والافتراق وإخلاف الوعد.

3 B +"daha".

4 H -"değil, bilakis infikâk etmeleri".

لَكُمْ عَلٰى فَتْرَةٍ مِنَ الرُّسُلِ اَنْ تَقُولُوا مَا جَٓاءَنَا مِنْ بَشٖيرٍ وَلَا نَذٖيرٍ [5/19] âyeti mûcebince Resûlullah'ın bi'setinden önceki zaman dinlerin tahrif ve teşvîşe uğradığı müşrikle gayr-i müşrikin karıştığı ve hakk u bâtılın seçilemez[1] bir hâle geldiği fetret zamanıdır. Fetret zamanları ise وَمَا كُنَّا مُعَذِّبٖينَ حَتّٰى نَبْعَثَ رَسُولًا hükmüne[2] nazaran mes'ûliyet teveccüh etmeyen bir mazeret zamanı demektir. Böyle bir zamanda hakkı bâtıldan ayırt ettirecek kat'î ve vâzıh bir beyyine gelinceye kadar iman ve küfür hükümleri tâyin edilemeyeceği ve bir hüccet-i mülzime bulunamayacağı cihetle herkesin bulunduğu hâl üzere kalması, yani istishab kāidesi asl olur. Ve beşeriyetin böyle hakk u bâtılı seçemeyecek bir fetret ve zulmet içinde kaldığı zamanlardır ki taraf-ı ilâhîden [5996] enbiyâ ba's olunarak hak ve vazife yolu tenvir olunmuş ve ona göre mü'min ve kâfir ayırt edilerek hükm-i mes'ûliyet tatbik edilmiştir. İşte اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ Sûresi'nin arkasından o hikmet-i nüzûlü beyan siyâkında bu لَمْ يَكُنْ Sûresi de Peygamber[3] gelinceye kadar olan fetret zamanının hükmünü beyan ile başlamış ve kütüb-i kayyimeyi hâvî suhuf-i mutahhara olan Kur'ân'ın inzâliyle beyyine-i ilâhiye olan Resûlullah'ın bi'setinden evvel ehl-i kitabdan ve müşriklerden bulunan kâfirler bulundukları hâllerinden ayrılmamakta mâzur olsalar da, hak dini beyan eden bu beyyine geldikten sonra bilhassa[4] ehl-i kitabın buna iman etmeyip de evvelki hâllerinde kalmak için tefrika çıkarmaları mahz-ı küfür ve binâen'aleyh azâba istihkaklarını mûcib olduğunu anlatmıştır. Şu hâlde mâna "o küfredenler küfürlerinden, dinlerinden veya vaadlerinden infikâk etmemişlerdi veya etmeyeceklerdi ve etmemeleri lâzım gelirdi" demek değil, şöyle demek olmalıdır: "O kâfirler o beyyine olan Peygamber gelinceye kadar bulundukları hâlden, dinlerinden, âdetlerinden infikâk edecek vaziyette değillerdi. Çünkü kendilerine hakkı beyan edecek olan o beyyine henüz gelmemişti. Fetret zamanında bulunuyorlardı, onun için onlara hakk u hayrı anlatacak kat'î

---

1 H ve B: "seçilmez".
2 B: "hikmete".
3 H -"Peygamber".
4 B -"hak dini beyan eden bu beyyine geldikten sonra bilhassa".

bir beyyine olmak üzere bu kitap indirilerek peyderpey okumak üzere Allah tarafından o Resul gönderildi. O geldikten sonra ise müşriklerden evvel ehl-i kitab olanların ona iman edip evvelki yanlış hâllerinden vazgeçmeleri, hakka karşı tefrika çıkarmamaları iktizâ ederdi. Hâlbuki onlar öyle yapmadılar, O Resûl'e karşı tefrikaya düştüler, müşrikler gibi küfrettiler ve böyle tefrikaya düşmeleri ve bu suretle küfretmeleri de başka bir sebebe mebnî değil, sırf o beyyine kendilerine geldikten sonra mücerred bağy u inadlarından ve eski hâllerinden ayrılmak istememelerinden neş'et etti."

{وَمَٓا اُمِرُوا} Hâlbuki onlar o kendilerine kitap verilmiş [5997] olanlar evvel ve âhir başka bir şey ile değil {اِلَّا} ancak şununla emrolunmuşlardı ki {لِيَعْبُدُوا اللّٰهَ} yalnız Allah'a ibadet etsinler ❁ gerek evvelki kitaplarında, Tevrat ve İncil'in esasında ve gerek bu Kur'an ile me'mur oldukları vazifeleri bu idi ki başka bir garaz ve maksada hizmet etmesinler, ancak Allah'ı mâbud tanısınlar, O'na ibadet ve ubûdiyet etsinler; o suretle ki {مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ} dini ona hâlis kılarak ❁ hiçbir şirk şâibesi karıştırmaksızın şu veya bu garaza âlet etmeksizin sâfî ve temiz niyet ve ihlâs ile ancak O'na tevcih ve tahsis ederek {حُنَفَٓاءَ} hanifler olarak ❁ yani bâtıl akidelerden, eğri ve yanlış fikir ve ahlâktan sıyrılıp dâima hakka, doğruluğa meyleden hakperest müslim, muvahhid olmak suretiyle dini Allah için hâlis kılarak Allah'a ibadet etsinler, ecir ve mükâfâtı O'ndan beklesinler.

Yukarılarda da defa'ât ile geçtiği üzere "hunefâ" "hanîf"in cem'i olarak İslâm'ın akide ve ahlâk ve ictimâ'iyet[1] itibariyle bir vasf-ı mümeyyizini göstermektedir. Ekseriya "hanîf" Hazret-i İbrâhim'in milleti olarak مِلَّةَ اِبْرٰهِيمَ حَنِيفاًۜ وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ [el-En'âm 6/161] gibi müşriklere mukabil, bazen de حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِكِينَ بِهٖ [el-Hac 22/31] mutlak olarak, bazen de burada olduğu gibi tevhid ve ihlâs ile dinde salâh ve istikāmeti te'kîd ü takrîr siyâkında zikrolunmuştur. Bütün bunlardan anlaşılan haniflik Hazret-i İbrâhim'in din ve milletinin vasfı olmakla beraber

1 H: "ictimâ'iyyât".

yalnız ona mahsus değil, umumiyetle müşrikliğin zıddı olarak bütün enbiyânın milleti olan tevhid ve ihlâs dininin unvânı olmasıdır. Onun için Şehristânî *Milel ü Nihal*'de "hunefâ"yı ale'l-umûm müşriklerin mukabili olmak üzere ma'nâ-yı e'ammıyla Sâbiîlere tekabül ettirerek zikretmiştir.[1] Ma'nâ-yı e'ammıyla Sâbiîlik ise ale'l-umûm [5998] müşrikliğin esası olan eski dindir. Şimdi bazı yeni eserlerde buna Seybele-Ceybele [Kybele] dini denildiğini ve son zamanlarda âsâr-ı atîka dolayısıyla mevzû'-i bahis edilmeye başlayan eski Eti yahut Hitit, yahut Hetlerin de bu seybel, yani sâbî dinine mensub olduklarını söylüyorlar. İşte hunefâ bütün bu şirk dinlerine karşı dini Allah için hâlis kılmak ve ancak Allah'a ibadet etmek üzere davet ve mücahedeye me'mur olan peygamberlerin milletini teşkil eden ve bâtıldan sakınıp hakka meyl eyleyen muvahhid müslimlerdir. Onun için Sûre-i Hac'da فَاجْتَنِبُوا الرِّجْسَ مِنَ الْاَوْثَانِ وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ. حُنَفَٓاءَ لِلّٰهِ غَيْرَ مُشْرِك۪ينَ بِه۪ۜ وَمَنْ يُشْرِكْ بِاللّٰهِ فَكَاَنَّمَا خَرَّ مِنَ السَّمَٓاءِ فَتَخْطَفُهُ الطَّيْرُ اَوْ تَهْو۪ي بِهِ الرّ۪يحُ ف۪ي مَكَانٍ سَح۪يقٍ [22/30-31] buyurulmuş olduğu gibi, Sûre-i Şûrâ'da شَرَعَ لَكُمْ مِنَ الدّ۪ينِ مَا وَصّٰى بِه۪ نُوحاً وَالَّـذ۪ٓي اَوْحَيْنَٓا اِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِه۪ٓ اِبْرٰه۪يمَ وَمُوسٰى وَع۪يسٰٓى اَنْ اَق۪يمُوا الدّ۪ينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا ف۪يهِۜ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِك۪ينَ مَا تَدْعُوهُمْ اِلَيْهِ da [42/13] buyurulmuştu. Bunların hâsılı ise haniflik, esnâm ve evsâna tapmak sefâletinden, tezvirden, sahte bâtıl akidelerden ictinab ederek Nûh'un, İbrâhim'in, Mûsâ'nın, Îsâ'nın ve Muhammed aleyhisselâm'ın yaptıkları gibi dini Allah için tevhid ve ihlâs ve istikāmetle doğrultmak ve onda tefrika çıkarmayıp dâima doğrulukla toplanmaya çalışmaktır. "Hanîf" kelimesinin iştikākı da bu mânayı müfiddir. Zira "hanîf" "hanef"ten müştaktır. Müfessirînin ve ehl-i lügatın beyânına göre "hanef" meyil ve istikāmet mefhumlarını tazammun eder; asl-ı "hanef" yanlışlıktan doğruya, eğrilikten istikāmete meyil mânasına mevzû', bazen meyil, bazen da sade istikāmet mânasına kullanılır. Ayağının ayası veya baş

---

1 Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal,* I, 38; II, 63:

ثم اعلم أن الملة الكبرى هي ملة إبراهيم الخليل عليه السلام وهي الحنيفية التي تقابل الصبوة تقابل التضاد.

الفصل الأول: الصابئة: قد ذكرنا فيما تقدم أن الصبوة في مقابلة الحنيفية وفي اللغة: صبأ الرجل، إذا مال وزاغ فبحكم ميل هؤلاء عن سنن الحق وزيغهم عن نهج الأنبياء قيل لهم الصابئة.

parmakları vahşiden ünsiye, yani içe doğru mâil olan kimseye "ahnef" denilmesi ise tefe"ül için veya iki mertebe mecâz-ı mürseldir. Demek ki lügaten de "hanîf" dâima istikāmete mâil olan demektir. Dinde istikāmet de بَلٰى مَنْ اَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلّٰهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ [el-Bakara 2/112] buyurulduğu üzere muhsin olarak ancak Allah'a yüz tutmak, اِنَّ الَّذٖينَ قَالُوا رَبُّنَا اللّٰهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا [Fussilet 41/30] buyurulduğu üzere ancak Allah'ı rab bilip ef'âl ve harekâtında ancak O'nun emr ü hükmüne tâbi' olarak o [5999] iman üzere istikāmetle yürümektir. Bundan dolayı ekseriya "hanîf"i hakperest muvahhid diye tercemeyi muvâfık görmüşüzdür. Ma'amâfîh tefsirler daha bazı târifler de nakletmişlerdir,[1] ezcümle burada "hunefâ" İbn Abbas'tan "huccâc" diye, Katâde'den "hıtanlı (yani sünnetli) olanlar ve ananın ve mahremlerin nikâhını haram tanıyanlar" diye,[2] Rebî' b. Enes'ten "namazda kıbleye istikbal edenler" diye,[3] Mücâhid'den[4] "İbrâhim aleyhisselâm'ın dinine tâbi' olanlar" diye rivayet eylemişlerdir[5] ki hac, hitan, istikbâl-i kıble, "dîn"i İbrâhim'in şe'âirinden birisiyle târif demek olduğundan buna râci' demektir. Bunlardan başka Ebû Kılâbe'den لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ اَحَدٍ مِنْ رُسُلِهٖ [el-Bakara 2/285] mûcebince "peygamberlerin hepsine iman edenler" diye,[6] daha bazılarından da جامعين كل الدين "dinin hepsini câmi' olanlar" diye nakl ü târif edilmiştir ki bu son ikisi de mütekāribdir[7]. Lâkin bunların ekserîsi mefhum ile değil, mâsadak veya bazı havâs itibariyle târif olduğu için tam târif değildir. Ancak bazı cihetleri tavzih için naklolunur. Muhtâr olan târif evvelâ îzah ettiğimiz vechile "bütün

---

1 H -"Ma'amâfîh tefsirler daha bazı târifler de nakletmişlerdir".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 541:

عن ابن عباس في قوله: «مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ» يقول: حجاجا مسلمين غير مشركين، يقول: ويقيموا الصلاة ويؤتوا الزكاة ويحجوا وذلك دين القيمة... عن قتادة قوله: «وَمَا أُمِرُوا إلا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ حُنَفَاءَ» والحنيفية: الختان وتحريم الأمهات والبنات والأخوات والعمات والخالات والمناسك.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 244; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 429:

قال الربيع بن أنس: الحنيف الذي يستقبل القبلة بصلاته.

4 B -"'namazda kıbleye istikbal edenler' diye, Mücâhid'den".

5 *Tefsîru Süfyân es-Sevrî,* s. 212; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* III, 106-107:

حدثنا سفيان عن ابن أبي نجيح عن مجاهد: «حنفاء» قال: متبعين.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 429:

وعن مجاهد: بمتبعين دين إبراهيم عليه السلام.

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 244; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 429:

قال أبو قلابة: الحنيف الذي آمن بجميع الرسل ولم يستثن أحدا منهم، فمن لم يؤمن بأفضل الأنبياء كيف يكون حنيفا.

7 H: "mütekāribdirler".

bâtıl akidelerden İslâm'a mâil olan" diye hulâsa edilmiştir Cemî'-i rusüle iman ve her dini câmi' olmak da bununla olur. Ve işte bütün kitaplar ve peygamberler dini yanlış akidelerden tasfiye ederek إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْإِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] olan hak tevhid ve ihlâs ile yalnız Allah'a ibadet etmek ve insanlığı selâmete erdirmek için gönderilmişlerdir. Onun için ehl-i kitab da evvel ve âhir bununla me'mur olmuşlardı ki Allah'a böyle dîni muhlis hanif olarak ibadet etsinler {وَيُقِيمُوا الصَّلٰوةَ} ve namazı kılsınlar {وَيُؤْتُوا الزَّكٰوةَ} ve zekâtı versinler {وَذٰلِكَ} ve işte bu üç esas[1]: Dini ihlâs ile Allah'a ibadet, ikāme-i salât, i'tâ-yı zekât {دِينُ الْقَيِّمَةِ} dîn-i kayyimedir. ❁ Yani sâbit ve payidâr kalacak olan milletin dinidir. Ta'bîr-i âharla yukarıda zikri geçen kütüb-i kayyimenin, doğru, bozulmaz [6000] sâbit hak kitaplarının beyan ettiği dindir. Demek olur ki bu üç esas bütün hak dinlerinin hiç değişmeyen en muhkem esasıdır. Namaz ile zekât da imandan sonra bütün ibâdâtın[2] aslü'l-usûlüdür. Diğerleri fürû'dur. Bunların sûret-i edâsı itibariyle tafsîlâtı her peygamberin zamanına ve şeriatına göre değişebilirse de asıl salât ve zekât hepsinde sâbittir. Şu hâlde din için mutlaka[3] bir ekānîm-i selâse umdesi tanımak lâzımsa onu Eb, İbn, Rûhu'l-Kudüs diye mâbudun zâtında teslis ile şirke saparak değil; tevhid, namaz, zekât diye iman ve amel erkânında tanımak lâzım gelir. Hâlbuki o kitap verilenler bu doğru ve sâbit dini ve bu emri tanımadılar, ihlâs ve tevhid ile Allah'a kulluk etmekten kaçındılar;[4] فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ اَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ [Meryem 19/59] mısdâkınca şehvetlerinin arkasına düşerek namazı zâyi' ettiler, zekât vermeye yanaşmadılar, tefrika çıkardılar. Bunun üzerine ale'l-umûm küfrün ve imanın âhiretteki hükümleri ayırt edilerek beyan olunmak üzere şöyle buyuruluyor:

{إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا} Haberiniz olsun ki küfredenler ❁ evvelki الَّذِينَ كَفَرُوا ahde mahmul olsa bile bu, sevk itibariyle istiğrak için küllî olmak iktizâ eder. Zira küfrün hükmünü beyan için kübrâ mevki'indedir. Ancak bu

1 M: "esası".
2 H: "ibadetlerin".
3 H: "mutlak".
4 H -"ihlâs ve tevhid ile Allah'a kulluk etmekten kaçındılar".

külliyet o beyyine geldikten sonra küfredenlere ait olmak üzere bunda da bir ahd mânası yok değildir. Binâen'aleyh şöyle demek olur: O beyyine geldikten sonra ona küfreden bütün kâfirler {مِنْ اَهْلِ الْكِتَابِ وَالْمُشْرِكِينَ} gerek ehl-i kitabdan olsun gerek müşriklerden olsun {فِى نَارِ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا} hepsi muhalled olmak üzere cehennem ateşindedirler. ❁ Kıyamet günü cehenneme gidecekler, onda muhalled kalacaklardır. Diğer bir mâna ile küfür, cehennemde hulûda sebep olmak itibariyle ayn-ı[1] ateş hükmündedir. Bir de [6001] denilmiştir ki: Onların bulundukları küfür ve me'âsî hâli hakikatte aynıyla ateştir. Bu neş'ette araz suretinde zuhur ederse de neş'et-i uhrâda o suretten çıkar, hakīkī sureti ile ateş olarak zuhur eder. Bu iki mânaca "onlar dünyada cehennem ateşinin içindedirler, âhirette de onda muhalled olarak kalacaklardır" demek olur. Bu hulûdun sebebi: Çünkü {اُولٰٓئِكَ} onlar ❁ o sıfatla muttasıf olanlar, yani o beyyine geldikten sonra ona küfredip tefrika çıkaranlar {هُمْ شَرُّ الْبَرِيَّةِ} hep şerrü'l-beriyyedirler ❁ halkın en şerridirler[2], en şerrin[3] yeri de cehennem olmak gerektir.

"**Beriyye**" Nâfi' ve İbn Zekvan[4] "berîe" okumuşlardır ki ikisi de bir asıldandır. Halk mânasına برأ den fa'île bi-ma'nâ mef'ûle olarak "bârî"nin mef'ûlü olup "halk" ve "halîka"[5] gibi bütün mahlûkāta ıtlak edilir. Bilhassa beşerde de müte'âreftir. Bazıları hemzesiz "beriyye" türâb mânasına olan "berâ"dan müştak olarak topraktan yaratılan mahluk demek olduğunu ve binâen'aleyh "berîe" topraktan mahluk olmayan melâikeye ve cinne dahi şâmil olursa da, "beriyye"nin onlara şâmil olmayacağını ve bu suretle beşer mânasına olması daha yakın bulunduğunu söylemişlerdir. İki kıraate göre de bazıları burada bilhassa beşer mânasına olmasını tercih etmişler, sebep olarak da umum mahlûkātın en şerri Şeytan olduğunu söylemişlerdir ki karîne-i akliye ile tahsis demek olur. Lâkin buna da اِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِى الدَّرْكِ الْاَسْفَلِ مِنَ النَّارِ [en-Nisâ 4/145] mûcebince münafıkların

1 H ve B: "aynı".
2 H: "şerîridirler".
3 H: "şerîrin".
4 B: "Zevkān".
5 H ve B: "hâlika".

da diğer kâfirlerden daha şer olduğu ileri sürülerek itiraz edilmiştir. Ve bundan dolayı murad mü'minlere nazaran kasr-ı izâfîdir diye cevap verilmiş ise de bu münakaşalara hâcet yoktur. Zira burada murad, küfrün asıl hükm-i uhrevîsini beyan olduğu[1] cihetle küfür sıfatında münafıklar da Şeytan da bu umumda dâhil olarak açık ve gizli [6002] bütün kâfirler ale'l-umûm mahlûkātın en şerridirler[2] denilmek doğru olacağı gibi, Şeytan mevzudan hâriç olarak gerek ehl-i kitab ve gerek müşriklerden mücahir veya münafık bütün kâfirler beşerin en şerridirler[3] demek de doğrudur. Buna mukabil {اِنَّ الَّذٖينَ اٰمَنُوا} haberiniz olsun ki iman edip de ❁ yani bu beyyineye iman edip Allah için dine muhlis, hanif olarak, mûcebince {وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} sâlih ameller işleyenler ❁ sade namaz ve zekât gibi dinin erkân-ı asliyesinden olan amellere mahsus değil, gerek usûlden gerek fürû'dan, gerek ferâizden gerek nevâfilden, gerek ibâdâttan[4] gerek mu'âmelâttan Allah rızâsına muvâfık olacak salâha hizmet eden, hayra yarar bütün iyi ve fâideli amelleri işlemek ve menhiyyâttan sakınmak da amel-i sâlih mefhûmunda dâhildir. Zira amel fi'l ü terke şâmildir. Ve mâlum ki الصَّالِحَاتِ lâm ile muhallâ cemi' olduğu için hepsine istiğrâkı ifade eder. Lâkin bundan her ferdin her amel-i sâlihi yapmakla mükellef olduğu da zannedilmemelidir. لَا يُكَلِّفُ اللّٰهُ نَفْسًا اِلَّا وُسْعَهَا [el-Bakara 2/286] muktezâsınca herkesin hissesi ehliyet ve vüs'uyla mütenâsibtir. Râzî der ki: "وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ cem'in cem'e mukabelesi kabîlindendir. Onun için bir[5] kişinin cemî'-i sâlihâtı yapmakla mükellef olması lâzım gelmez. Belki her mükellefin bir hazzı, salâhiyeti vardır. Zenginin hazzı vermekte, fakirin hazzı da almaktadır."[6] Elverir ki herkes kendi hâlince salâha çalışsın. {اُولٰٓئِكَ هُمْ خَيْرُ الْبَرِيَّةِ} İşte onlar hayrü'l-beriyyedir. ❁ Bütün halkın en hayırlısıdır. Amelce de hayırlısı, indallah makamca da hayırlısıdır. Demek ki iman edip de amel-i sâlihe çalışmazsa onlar halkın

1 H: "olunduğu".
2 H: "şerîridirler".
3 H: "şerîridirler".
4 H: "ibadetten".
5 B: "her".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 248:
قوله «وعملوا الصالحات» من مقابلة الجمع بالجمع فلا يكلف الواحد بجميع الصالحات بل لكل مكلف حظ فحظ الغني الإعطاء وحظ الفقير الأخذ.

en şerri[1] olmasalar bile en hayırlısı da değildirler. "Hayrü'l-beriyye" hem iman edip hem sâlihât işleyenlerdir. {جَزَٓاؤُهُمْ} Onların cezâsı ❁ yani o iman [6003] ve amellerine karşılık ecr ü mükâfâtı[2] {عِنْدَ رَبِّهِمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ}dır {خَالِدٖينَ فٖيهَٓا اَبَدًا} içlerinde ebeden muhalled olarak ❁ orada cismânî ve rûhânî türlü nimetlerle ebediyen mütena"im olacaklar. Bunların evvelâ "hayrü'l-beriyye" diye medihlerinin takdîmi, sâniyen bu nâil olacakları nimetlerin amelleri karşılığı olduğunu anlatmak üzere "cezâ" tâbiriyle ifade edilmesi, sâlisen bunun Allah teâlâ indinden[3] olmasının tasrîhi, râbi'an bunun tedrîcen kemâle erdirmek demek olan "terbiye" mefhûmunu müş'ir rubûbiyet unvânıyla ifadesi, hâmisen bunun onlara râci' هم zamirine izâfetle ifade olunarak terbiye ve ubûdiyette şeref-i mahsuslarına işaret olunması, sâdisen "cennât"ın ikāmet mefhûmunu iş'âr eden Adn'e izâfetle beraber cem'in cem'e tekabülüyle her birine bir cennet düşecek kadar kesret ve vüs'atine işaret olmak üzere cemi' sîgasıyla ve aynı zamanda misli görülmedik ve târife sığmayacak surette yüksekliğine, fehâmet-i[4] şânına tenbih için nekre olarak îrad edilmesi, sâbi'an mâye-i hayat olan feyz ü nimetinin ve letâfet ü behcetinin müstemirren mütezâyid olan hüsn-i cereyânını duyurmak üzere تَجْرٖى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ vasfıyla tavsîfi, sâminen onlarda hâl-i mukaddere olmak üzere ebediyet demek olan hulûdun tasrîhiyle beraber bir de "ebediyen" kaydıyla tekid edilmesi o mü'minlerin hüsn-i hâlleriyle mükâfatlarının büyüklüğünü beyan nokta-i nazarından ne kadar şâyân-ı dikkattir. Fi'l-vâki' "hulûd" ebediyet demek olduğu cihetle sade خَالِدٖينَ فٖيهَا denilmekle de aynı mâna ifade edilmiş olur. Ancak "hulûd" uzun müddet kalmak mânasına da kullanıldığı cihetle bu ihtimâli def' için اَبَدًا ile tekid de olunmuştur. Bu tekid ekser âyetlerde ehl-i cehennemin hulûdunda da ehl-i cennetin hulûdunda da vardır. Fakat görülüyor ki bu sûrede kâfirlerin nâr-ı cehennemde hulûdu "ebeden" ile tekid [6004]

1 H: "şerîri".
2 H: "mükâfat".
3 H: "indinde".
4 H: "fehâmeti".

edilmemiş olduğu hâlde, mü'minlerin cennetlerde hulûdu sarâhaten te'bîd ile de tekid edilmiştir. Tefsîr-i Râzî'de buna iki vecih söylenmiştir. Birincisi: Rahmetin gazabdan daha ziyade olduğuna tenbihtir. İkincisi: Ukūbât[1], hudûd, keffârât tedâhul eder. Lâkin sevâbın aksâmı tedâhul etmez.[2]

Bir de bu yüksek karşılıktan daha büyük olan fazl-ı ilâhî beyan ve tebşir olunmak üzere şu cümle-i istînâfiye ile buyuruluyor ki: {رَضِىَ اللّٰهُ عَنْهُمْ} Allah onlardan râzı olmuş {وَرَضُوا عَنْهُ} onlar da O'ndan râzı olmuşlardır. ❁ Çünkü bütün metâlibin aksâsı, bütün lezzetlerin a'lâsı olan rızâullâha ermişler; gözlerin görmediği kulakların işitmediği, hiçbir beşerin hâtırı ermediği rıdvân-ı ekbere kavuşmuşlar, râzıyeten marziyye mertebesini geçip marziyyeten râzıye makāmına ermişlerdir. {ذٰلِكَ[3]} Bu mükâfat ve rıdvan ise {لِمَنْ خَشِىَ رَبَّهُ} Rabbine haşyet duyanlara mahsustur. ❁ Yani bu muvaffakiyetin yegâne sebebi ve hikmeti Allah haşyetini duymaktır. Yukarılarda da geçtiği üzere "haşyet" tâzim ile sevgi neticesi olan saygı mânasına bir korkudur. Onun için haşyet tâatta hüsn-i mutlaka lâyık ihsâna yaklaştıracak yüksek bir aşk heyecânı uyandıran güzel bir hâlet-i rûhiyedir. Nitekim Sûre-i Mü'minûn'da وَالَّذٖينَ يُؤْتُونَ مَٓا اٰتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ [23/60] buyurulmuştur. رَأْسُ الْحِكْمَةِ مَخَافَةُ اللهِ hadîsinde[4] de "mehâfet"ten asıl murad bu haşyet mânasıdır. Bunun derecesi de ilm ü marifetin derecesi ile mütenâsibdir. Ondan dolayı اِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا [Fâtır 35/28] buyurulmuştur. Bir de "haşyet" mücerred "havf"tan şiddetli olmak gerektir. Nitekim melâikenin vasfında هُمْ[5] مِنْ خَشْيَةِ رَبِّهِمْ مُشْفِقُونَ [el-Mü'minûn 23/57] diye haşyet "işfâk"a mukārin olarak zikredilmiştir. "İşfak" ise korkunun en şiddetli derecesidir. İmâm Râzî'nin ihtar ettiği

---

1 B: "Ukūbet".

2 Râzî, üç vecih bildirmiştir. Bk. *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 247:

ما السبب في أنه لم يقل هاهنا «خالدين فيها أبدا» وقال في صفة أهل الثواب: «خالدين فيها أبدا»؟ والجواب: من وجوه أحدها: التنبيه على أن رحمته أزيد من غضبه وثانيها: أن العقوبات والحدود والكفارات تتداخل أما الثواب فأقسامه لا تتداخل وثالثها: روي حكاية عن الله أنه قال: يا داود حببني إلى خلقي، قال: وكيف أفعل ذلك؟ قال: اذكر لهم سعة رحمتي، فكان هذا من هذا الباب.

3 H, M ve B: "وذلك".

4 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* III, 84; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* II, 202.

5 H, M ve B: "وهم".

vechile bu âyete [6005] إِنَّمَا يَخْشَى اللّٰهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمٰٓؤُا âyeti zammolunarak mülâhaza olununca mecmû'u ilmin ve ulemânın fazlına bir delil teşkil eder, şöyle ki: O cennet ve rıdvân Allah haşyetini duyanlara mahsustur. Allah haşyetini duyanlar ise ancak ulemâdır. Şu hâlde netice: O cennet ve rıdvan ulemâya mahsustur. Bundan şu da anlaşılır ki kendisinin ehl-i cennetten olduğu tebşir olunan kimseler haşyetullahtan fâriğ olmak şöyle dursun, daha ziyade hiss-i haşyetini artırmaları lâzım gelecektir. Ondan dolayıdır ki enbiyânın haşyeti hepsinden ziyadedir. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm şöyle buyurmuştur: أعرفكم بالله أحوفكم من الله وأنا أحوفكم منه[1] "Allah'ı en tanıyanınız Allah'tan en korkanınızdır. Ben ise O'ndan en korkanınızım."[2]

Bu haşyeti duymayanlara duyurmak için bunu Zelzele Sûresi tâkip edecek ve hayr u şerrin cezâsı ne zaman ve nasıl olduğunu haber verecektir.

---

1 B -"وأنا أحوفكم منه".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 252.

[6006]

سُورَةُ الزِّلْزَالِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَمَانِ آيَاتٍ

ZİLZÂL SÛRESİ

Zilzâl Sûresi, Zelzele Sûresi, اِذَا زُلْزِلَتِ Sûresi denilen bu sûre İbn Abbas ve Mücâhid ve Atâ kavillerinde Medenîdir.[1] *İtkān*'da buna İbn Ebî Hâtim'in Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallâhu anh'tan tahric eylediği şu hadis ile de istidlâl eylemiştir: Ebû Sa'îd-i Hudrî radıyallahu anh demiştir ki: "فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ ilh. nâzil olunca 'yâ Resûlallah!' dedim, 'ben her hâlde amelimi görecek miyim?' 'Evet' buyurdu, 'o, büyüğe büyük?' dedim, 'evet' buyurdu; 'küçüğe küçük?' dedim, 'evet' buyurdu. 'وَاثَكْلَ أُمِّي vay anamın ağladığına!" dedim, 'sevin yâ Ebâ Sa'îd!' buyurdu, 'çünkü hasene on misliyledir ilh...'"[2] Müşârun ileyh Ebû Sa'îd ancak Medine'de bulunmuş ve Uhud'dan sonra bâliğ olmuş olduğu için bu rivayet bu âyetin ve dolayısıyla bu sûrenin Medine'de nüzûlü rivayetlerini teyid eylemiş olur.[3]

Âyetleri: Kûfî'de ve Medenî-i evvelde sekiz, bâkīsinde dokuzdur. Fark[4] اَشْتَاتًا'dir.

Fâsılası: هما harfleridir.

Tirmizî ve Beyhakī ve gayrılarının İbn Abbas'tan merfû'an rivayet eyledikleri sahih bir hadiste "اِذَا زُلْزِلَتِ Kur'ân'ın nısfına mu'âdildir"

---

1 Âlûsî'deki ifade farklıdır. Bk. *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 433:

ويقال سورة إذا زلزلت وهي مكية في قول ابن عباس ومجاهد وعطاء ومدنية في قول قتادة ومقاتل.

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3456:

عن أبي سعيد الخدري قال: لما نزلت «فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره» قلت يا رسول الله، إني لراء عملي؟ قال: «نعم»، تلك الكبار الكبار؟ قال: «نعم» قلت: الصغار الصغار؟ قال: «نعم» قلت: واثكل أمي؟ قال: أبشر يا سعيد فإن الحسنة بعشر أمثالها يعني إلى سبعمائة ضعف ويضاعف الله لمن يشاء، والسيئة بمثلها أو يغفر الله ولن ينجو أحد منكم بعمله، قلت: ولا أنت يا رسول الله؟ قال: ولا أنا إلا أن يتغمدني الله منه برحمة.

3 Süyûtî, *el-İtkān*, I, 54; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 433:

سورة الزلزلة: فيها قولان ويستدل لكونها مدنية بما أخرجه ابن أبي حاتم عن أبي سعيد الخدري قال: لما نزلت «فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره» الآية، قلت: «يا رسول الله إني لراء عملي» الحديث. وأبو سعيد لم يكن إلا بالمدينة ولم يبلغ إلا بعد أحد.

4 B: "Farkan".

diye, diğer bir hadiste de "rub'u" diye vârid olmuştur.[1] Evvelkinin vechi şöyle beyan olunmuştur: Kur'ân'ın ahkâmı dünya ahkâmı ve âhiret ahkâmı olmak üzere iki kısımdır. Bu sûre de icmâlen âhiret ahkâmını müştemildir, ihrâc-ı eskāl ve [6007] hadîs-i ahbâr ile Kāri'a'dan ziyadedir. Diğerinin vechi de: Bu sûrenin takrir eylediği ba'se iman bir hadîs-i şerîfte rivayet olunan imanın dörtte biridir. Tirmizî'nin rivayet ettiği vechile hadîs-i şerîf şöyledir: لَا يُؤْمِنُ عَبْدٌ حَتَّى يُؤْمِنَ بِأَرْبَعٍ: يَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللهُ وَأَنِّي رَسُولُ اللهِ بَعَثَنِي بِالْحَقِّ وَيُؤْمِنُ بِالْمَوْتِ وَيُؤْمِنُ بِالْبَعْثِ بَعْدَ الْمَوْتِ وَيُؤْمِنُ بِالْقَدَرِ "Bir kul şu dörde iman etmedikçe mü'min olmaz: Allah'tan başka tanrı olmadığına ve benim Allah'ın hak ile gönderdiği resûlü olduğuma şehadet eyler ve mevte iman eyler ve mevtten sonra ba'se iman eyler ve kadere iman eyler."[2]

بِسْمِ اللهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِذَا زُلْزِلَتِ الْاَرْضُ زِلْزَالَهَاۙ ﴿١﴾ وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَاۙ ﴿٢﴾ وَقَالَ الْاِنْسَانُ مَا لَهَاۚ ﴿٣﴾ يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ اَخْبَارَهَاۙ ﴿٤﴾ بِاَنَّ رَبَّكَ اَوْحٰى لَهَاۜ ﴿٥﴾ يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ اَشْتَاتًا لِيُرَوْا اَعْمَالَهُمْۜ ﴿٦﴾ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُۜ ﴿٧﴾ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ﴿٨﴾

Meâl-i Şerîfi

Arz o sarsıntısıyla sarsıldığı (1) ve Arz ağırlıklarını çıkardığı (2) ve insan "noluyor buna?" dediği vakit (3) o gün bütün haberlerini anlatır. (4) Çünkü Rabbin ona vahy eylemiştir (5). O gün nâs, müteferrik surette fırlayacaklardır, amelleri kendilerine gösterilmek için (6). Ki her kim

---

1 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 10:

عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ «إذا زلزلت» عدلت له بنصف القرآن ومن قرأ «قل يا أيها الكافرون» عدلت له بربع القرآن ومن قرأ «قل هو الله أحد» عدلت له بثلث القرآن. هذا حديث غريب لا نعرفه إلا من حديث هذا الشيخ الحسن بن سلم.

عن ابن عباس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إذا زلزلت» تعدل نصف القرآن و«قل هو الله أحد» تعدل ثلث القرآن و«قل يا أيها الكافرون» تعدل ربع القرآن.

عن أنس بن مالك: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لرجل من أصحابه: هل تزوجت يا فلان؟ قال: لا والله يا رسول الله ولا عندي ما أتزوج به، قال: أليس معك «قل هو الله أحد» قال: بلى، قال: ثلث القرآن، قال: أليس معك «إذا جاء نصر الله والفتح» قال: بلى، قال: ربع القرآن، قال: أليس معك «قل يا أيها الكافرون»، قال: بلى، قال: ربع القرآن، قال: أليس معك «إذا زلزلت الأرض» قال: بلى، قال: ربع القرآن، قال: تزوج تزوج.

2 Tirmizî, Kader, 10.

zerre mikdârı bir hayır [6008] *işlerse onu görecek (7). Her kim de zerre mikdârı bir şer işlerse onu görecek (8).*

{زِلْزَالَهَا} Arz'ın o zilzâli ❁ zelzelesi, yerin hareket-i Arz dediğimiz zangır zangır sarsıntısıdır. "Zell" hareket mânası ifade ettiği için "zelzele" ve "zilzâl" onun muzâ'afı olarak tekerrürü ifade eder. Bilhassa izâfetle ifade edilmesi Arz'ın mümkin olabilen bütün şiddet ve dehşetiyle sarsıntısına işarettir ki murad Sûre-i Hac'da geçtiği üzere اِنَّ زَلْزَلَةَ السَّاعَةِ شَيْءٌ عَظِيمٌ [22/1] buyurulan, Vâkı'a'da ve daha birçok sûrelerde اِذَا رُجَّتِ الْاَرْضُ رَجًّا. وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسًّا. فَكَانَتْ هَبَٓاءً مُنْبَثًّا [el-Vâkı'a 56/4-6] gibi âyetlerle beyan ve ihbar edilmiş olan kıyamet zelzelesidir. {وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَا} ❁ Arz'ın eskālini, yani ağırlıklarını çıkarmasında iki rivayet vardır. Birisi, ölüleri kabirlerinden fırlatıp çıkarmasıdır ki وَاِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ [el-İnfitâr 82/4] âyetinin mazmûnudur. Bu ise ba's demek olacağından nefha-i sâniyeye işaret olur. Birisi de içindeki definelerin, hazinelerin, madenlerin meydana çıkarılmasıdır ki bunun da nefha-i ûlâda, yani ilk zelzelede olması zâhirdir. Bazı haberlerde eşrât-ı Sâ'at'ten olan Deccal'in günlerinde Arz'ın kenzleri meydana çıkacak diye vârid olmuştur.[1] Bunu da bazıları ona hamleylemiş ise de o zelzeleden evvel olan ihrâcât olduğu, hâlbuki burada murad zelzele ile hudûse gelecek ihrâcât olmak zâhir bulunduğu cihetle demişlerdir ki bu, Deccal'in zamanında çıkarılanlardan başka olarak kalmış olan bütün künûz ve defâinin zelzele ile fırlatılıp çıkarılmasıdır. Ancak nefha-i ûlâda mı nefha-i sâniyede mi? Bunda da her iki ihtimâli söyleyenler olmuştur. Bazıları demişlerdir ki: Bu zelzeleden murad birinci zelzeledir. Arz o vakit künûzünü çıkaracak, yeryüzü altın dolacak[2] da ona iltifat eden olmayacak, altın o zaman sanki insana şöyle bağıracak: [6009] "Sen benim için dinini ve dünyanı tahrip etmiyor muydun?" Sonra onun çıkarılmasının neticesi bir de يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فٖى نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ [et-Tevbe 9/35] hükmünün zâhir olması olur ki bu da ikinci nefhadan

---

1 Bk. Nuaym b. Hammâd, *el-Fiten,* II, 481; Müslim, Zekât, 62; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 456.
2 H ve B: "olacak".

sonra olur. Nakkāş, Zeccâc, Münzir b. Sa'îd gibi bir hayli müfessirîn de her iki rivayeti cem' ile "eskāl" hem mevtâ hem künûz ikisine de şâmil olduğunu söylemişlerdir. Zâhir olan da bu olmalıdır. İbn Abbas'tan da iki rivayet olduğu söylenmiştir.[1] İkisinde de bunu, zikrolunduğu üzere nefha-i sâniyeye yahut her iki nefha müddetini bir vakit itibar ederek ikisine de hamledenler olmuş ise de nefha-i sâniye يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ اَشْتَاتاً ile beyan olunacağına nazaran bu ihrâcı nefha-i ûlâ hâli olarak anlamak اِذَا'nın da tekrar edilmemiş olması itibariyle daha zâhirdir. Yıkım nefhası olan nefha-i ûlada ölülerin çıkarılması ise hay olarak değil, ölü olarak fırlatılıp[2] fırlatılıp[3] atılmaları demek olur ki, o vakit يَوْمَ تَرْجُفُ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ وَكَانَتِ الْجِبَالُ كَثِيباً مَهِيلاً [el-Müzzemmil 73/14] olduğu gündür وَحُمِلَتِ الْاَرْضُ وَالْجِبَالُ فَدُكَّتَا دَكَّةً وَاحِدَةً [el-Hâkka 69/14] olduğu ve اذَا رُجَّتِ الْاَرْضُ رَجّاً. وَبُسَّتِ الْجِبَالُ بَسّاً. فَكَانَتْ هَبَٓاءً مُنْبَثّاً [el-Vâkı'a 56/4-6] olmak üzere bulunduğu hengâmdır. يَوْمَ تَرْجُفُ الرَّاجِفَةُ [en-Nâziât 79/6] olmaktadır. Henüz تَتْبَعُهَا الرَّادِفَةُ [en-Nâziât 79/7] olmamış, فَاِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ. فَاِذَا هُمْ بِالسَّاهِرَةِ [en-Nâziât 79/13-14] kumandası daha verilmemiştir. Bu bi't-temsîl henüz bir volkanın patladığı, bir harbin evzârını ortaya atmaya başladığı mobilizasyon esnasındaki ıztırâbât gibi mukaddime kabîlinden olarak وَاِذَا الْاَرْضُ مُدَّتْ. وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ [el-İnşikâk 84/3-4] mısdâkınca boşalma hengâmıdır ki o harbin neticesine erip de evzârını indireceği, وَاَذِنَتْ لِرَبِّهَا وَحُقَّتْ [el-İnşikâk 84/2-5] hükmünün zuhur edeceği asıl haklanma ve hesab devrini açacak olan nefha-i sâniye ondan sonra olacaktır.

"**Eskāl**" tahrik ile "cebel" vezninde "sekal"in cem'idir ki Râzî'nin ifadesince "sekal" metâ'-ı beyt, yani ev eşyasıdır.[4] *Kāmûs*'ta "sekal" müsafirin, yani yolcunun "ağırlık" tâbir olunan metâ' ve haşemine ve

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 434:

فقد قال ابن عباس: أي موتاها وقال النقاش والزجاج ومنذر بن سعيد: أي كنوزها وموتاها وروي عن ابن عباس أيضا.

2 B -"fırlatılıp".

3 H: "fırlatıp fırlatıp".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 254:

في الأثقال قولان: أحدهما أنه جمع ثقل وهو متاع البيت «وتحمل أثقالكم» (النحل ١٦/٧).

sâhibinin çokluk kullanmayıp hıfz u sıyânet eylediği nefis ve kıymetli şeye denir. Nitekim إِنِّي تَارِكٌ فِيكُم الثَّقَلَيْنِ كِتَابَ اللهِ وَعِتْرَتِي hadîs-i şerîfinde[1] [6010] "sekaleyn" bu mânadandır. İns ü cinne "sekaleyn" denilmesi Arz'ın içinde ve üzerinde bulunmaları itibariyle onun sekali, ağırlığı gibi olmalarından, yahut amellerinin günahlarının ağırlığındandır denilmiştir.[2] Ve demişlerdir[3] ki meyyit, Arz'ın içinde iken onun ağırlığı, Arz'ın üstünde iken ona ağırlıktır.[4] "Künûz" da Arz'ın nefâisi olmak mânasına eskālidir. "Eskāl" yolcunun ağırlıkları, metâ' ve haşemi mânasına olduğuna göre وَاَخْرَجَتِ الْاَرْضُ اَثْقَالَهَا buyurulmakla o zelzele hâlinde Arz seferberlik yapan bir yolcuya ve içindeki emvât ve künûzu o yolcunun ağırlığını teşkil eden metâ' ve haşemine teşbih edilmek suretiyle bir isti'âre-i mekniye yapılmış demek olur.

"Eskāl" kesr ü sükûn ile "sikl"in[5] (ثقل) cem'i olabileceği de söylenmiştir ki himl-i batn[6], yani karın yükü mânasınadır. Bunun da künûz ve emvâta ıtlâkı teşbih ve istiare suretiyledir. Bu mâna وَاَلْقَتْ مَا فِيهَا وَتَخَلَّتْ [el-İnşikâk 84/4] âyetine daha muvâfıktır. Râzî "eskāl"in "esrâr" mânasına olmasını da ikinci bir kavl olarak nakleylemiştir.[7] Yani o gün Arz bütün esrârı keşfedecek, açıklayacak; يَوْمَئِذٍ تُحَدِّثُ اَخْبَارَهَا buyurulduğu üzere lehte veya aleyhte şehadet edecek demektir. Âlûsî buna "me'sûra muhalif ve ba'îddir" demiş[8] ise de muhtemildir. Ma'amâfîh en kuvvetli vecih, Arz'ın seferberliğini ifade eden birinci vecihtir. Yani tahrik ile "sekal"in cem'i olmasıdır. Arz'ın zikri geçmiş iken zamir mevki'inde

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* II, 194; Ahmed b. Hanbel, *Fezâilü's-sahâbe,* II, 779; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* V, 169.
2 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1195.
3 B -"denilmiştir".
4 Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân,* II, 306; Sicistânî, *Garîbu'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Edîb Abdülvâhid, Dâru Kuteybe, 1416/1995, s. 87; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 319; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 254:

إذا كان الميّت فى بطنها فهو ثقل لها وإذا كان فوقها فهو ثقل عليها.

5 M: "sıkal".
6 H: "bâtın".
7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 254.
8 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 434:

ومنهم من فسر الأثقال هاهنا بالأسرار وهو مع مخالفته للمأثور بعيد.

tekrar izhârı ziyade takrir içindir. Arz'ın gayr-i Arz'a tebdîline îmâ için de denilmiştir. Zâhir-i hâl bu ihrâcın zelzele sebebiyle olmasıdır. Lâkin terettüb kasdedilmeyerek her iki hâdise re'sen birlikte olarak mülâhaza ettirilmek için "fâ" ile atf edilmeyip bir اِذَا tahtında "vâv" ile وَاَخْرَجَت buyurulmuştur.

Hulâsa: O zilzâl ve ihrac olduğu {وَقَالَ الْاِنْسَانُ مَا لَهَا} ve insan "buna ne oluyor" dediği vakit ❁ böyle denilmesi hevlin azametini tasvir içindir. Yani o zelzele ve ihrâcı [6011] her gören insan dehşetinin azametinden şaşırarak "bu Arz'a ne oluyor? Nedir bu hâl!" diye beht ü telâşa düştüğü o belâlı vakit. Bazıları demişlerdir ki: Onu kâfirler öyle söyleyecek, مَنْ بَعَثَنَا مِنْ مَرْقَدِنَا[1] [Yâsîn 36/52] diyecekler, mü'minler ise هٰذَا[2] مَا وَعَدَ الرَّحْمٰنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ [Yâsîn 36/52] diyecekler. Fakat bu fark nefha-i sâniye ile ba'sdedir. İlk zelzelede ise mü'min ve kâfir her insana umûmu zâhirdir. وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى[3] الْاَرْضِ اِلَّا مَنْ شَٓاءَ اللّٰهُ [ez-Zümer 39/68] {يَوْمَئِذٍ} ❁ اِذَا'dan bedeldir. Yani o vâkı'alar olduğu gün o Arz {تُحَدِّثُ اَخْبَارَهَا} bütün haberlerini tahdis eyler, ❁ havâdislerini hâlen veya kālen haber vererek anlatır. {بِاَنَّ رَبَّكَ اَوْحٰى لَهَا} Çünkü Rabbin ona, yani Arz'a vahy eylemiştir. ❁ Tahdis etmesini sür'atle emr ü telkin etmiştir de o sebeple Arz o haberleri söyler, anlatır. *Keşşâf*'ta der ki: "Arz'ın tahdis ve îhâsı mecazdır. Yani Allah teâlâ Arz'da öyle ahvâl ihdas buyurur ki onlar lisan ile tahdis makāmına kāim olur. Hatta 'ne oluyor buna' diyenler o ahvâle bakarlar da onun ne için zelzeleye tutulduğunu ve ne için o ölüleri dışarı attığını bilir. Ve bu vak'alar peygamberlerin inzar ve tahzir edip durdukları vâkı'a olduğunu anlarlar. Bu mânaca vahiy kün-feyekûn emri gibi tekvînî olmuş olur. Ma'amâfîh bir de denilmiştir ki Allah teâlâ Arz'ı o zaman hakikaten intak edecektir de o üzerinde işlenmiş olan hayr u şerri haber verecektir. Resûlullah'tan da rivayet olunmuştur ki herkese

1 H, M ve B +"هذا".
2 B -"هذا".
3 H, M ve B -"من في".

karşı üzerinde[1] ne amel yaptığına şehadet edecektir[2]."[3] Arz'a vahiy onun kābil-i hayat olan eczâsına vahiy olarak mülâhaza edilirse bu tahdis ve vahyin hakikaten nutuk veya kitabet hâlinde ihbar ve i'lâm mânasına olarak anlaşılmasında müşkilât çekilmez. Hâsılı onun ne olduğu o vakit hakikat göz önüne döküldüğü zaman anlaşılacaktır. اِذَا'nın cevâbı تُحَدِّثُ'dür.

[6012] {يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ اَشْتَاتًا} O gün insanlar fırka fırka, muhtelif hâlde sudûr edeceklerdir. ❁ "**Sudûr**" "vürûd"un zıddıdır. "Vürûd", suya gitmek olduğu gibi sudûr da sudan dönmektir. Ta'bîr-i âharla "vârid" gelen, "sâdır" giden demektir. Yani varmış oldukları yerden dönüp çıkacaklar, kabirlerinden mevkıfa, mahşere doğru muhtelif surette fırlayacaklar, kimisi yüz aklığıyla kimisi yüz karasıyla, kimisi selâmet, kimisi korkular, dehşetler içinde, kimisi binitli, kimisi yayan, kimisi serbest, kimisi zincirlerle mukayyed, hâsılı kimisi bahtiyar, kimisi bedbaht, yahut[4] İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ اُنَاسٍ بِاِمَامِهِمْ [el-İsrâ 17/71] mûcebince her din ve millet sâhibi ayrı olarak kendi önderleri arkasında, yahut وَلَقَدْ جِئْتُمُونَا فُرَادٰى كَمَا خَلَقْنَاكُمْ اَوَّلَ مَرَّةٍ [el-En'âm 6/94] buyurulduğu üzere her ferd ilk yaradılışı gibi tek başına olarak, yahut bazılarının kavlince aktâra göre dağılmış olarak sâdır olacaklar. Yahut mahşere vürûd ettikten sonra kimisi kitabını sağından almış ashâb-ı yeminden olarak cennete gitmek üzere kimisi de kitabını solundan veya arkasından almış ashâb-ı şimâlden olarak cehenneme gitmek üzere mahşerden ayrılacaklar {لِيُرَوْا اَعْمَالَهُمْ} amelleri

---

1 H -"işlenmiş olan hayr u şerri haber verecektir. Resûlullah'tan da rivayet olunmuştur ki herkese karşı üzerinde".

2 B -"Resûlullah'tan da rivayet olunmuştur ki herkese karşı üzerinde ne amel yaptığına şehadet edecektir".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 784:

فإن قلت: ما معنى تحديث الأرض والإيحاء لها؟ قلت: هو مجاز عن إحداث الله تعالى فيها من الأحوال ما يقوم مقام التحديث بالنسيان حتى ينظر من يقول مالها إلى تلك الأحوال فيعلم لم زلزلت ولم لفظت الأموات وأنّ هذا ما كانت الأنبياء ينذرونه ويحذرون منه. وقيل: ينطقها الله على الحقيقة وتخبر بما عمل عليها من خير وشر وروي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم تشهد على كل أحد بما عمل على ظهرها.

Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 99:

عن أبي هريرة قال: قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم هذه الآية: «يومئذ تحدث أخبارها» قال: أتدرون ما أخبارها؟ قالوا: الله ورسوله أعلم، قال: فإن أخبارها أن تشهد على كل عبد أو أمة بما عمل على ظهرها تقول: عمل يوم كذا كذا وكذا فهذه أخبارها.

4 H -"yahut".

kendilerine gösterilmek için ۞ ki hayır veya şer her ne işlemişlerse ona göre cezâsını almak üzere amellerini hakkıyla görsünler, defterleriyle mîzanlarıyla hesablarına vâkıf olsunlar. Bu mâna sudûrun mahşere doğru olmasına nazarandır. Mahşerden sudûra nazaran ise "hayır veya şer her ne ise amellerinin cezâsını görsünler, yani ehl-i cennet cennete, ehl-i cehennem cehenneme girsinler" demek olur. {فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْراً يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرّاً يَرَهُ} Zira her kim bir zerre mikdârı hayır işlerse onu görecektir, her kim de bir zerre mikdârı şer işlerse onu görecektir. ۞ فَا irâenin neticesini tafsil içindir. "**Zerre**" görülür görülmez derecede gayet küçük karıncadır. Güneşin şuâ'ında sezilebilen [6013] hebâya da denilir. İbn Abbas'tan mervîdir ki elini toprağa sokmuş kaldırmış sonra üflemiş de "işte bunlardan her biri bir miskal zerre" demiştir. İkisi de kıllette meseldir. Gerçi bizim bir zerre dediğimizin içinde bile bir âlem vardır. Fakat mes'ûliyetin asgarî derecesi beşerî hissin ta'alluk edebileceği en küçük mikyas ile ifade edilmiştir. Asıl murad ise en cüz'î bir hayr veya şerrin bile ind-i ilâhîde zâyi' edilmeyeceğini beyandır.

[6014]

سُورَةُ الْعَادِيَاتِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ إِحْدَى عَشَرَةَ آيَةً

ÂDİYÂT SÛRESİ

Ve'l-Âdiyâti Sûresi, İbn Mes'ûd ve Câbir ve Hasan ve İkrime ve Atâ kavillerince Mekkî, Enes ve Katâde kavlince ve İbn Abbas'tan iki rivayetin birisinde de Medenî denilmiştir.[1] Bezzâr ve İbn Münzir ve İbn Ebî Hâtim ve *Efrâd*'da Dârekutnî ve İbn Merdûye İbn Abbas'tan şöyle bir rivayet tahric eylemişler: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir hayl, yani bir süvari takımı göndermişti, bir ay geçti ondan bir haber gelmiyordu, o sebeple Ve'l-âdiyâti ilh... nâzil oldu."[2] Âlûsî'nin zikrettiği vechile Aleyhissalâtü vesselâm Benî Kinâne'ye bir seriyye göndermiş ve üzerine nukabâdan bir zât olan Münzir b. Amr[3] el-Ensârî'yi tâyin eylemişti, Peygamber'e bir ay bunların haberi gecikmişti, münafıklar da "onlar katlolundular" demişlerdi. Bu sûre onların selâmetini ihbar ve tebşir için nâzil oldu diye rivayet olunmuştur[4] ki bunlar Medenî olduğunu gösterir.

Âyetleri: Hilâfsız on birdir.

Fâsılası: ا، د، ر harfleridir.

Bu sûre dahi Arz'ın bir zelzelesi mânasında olan ve[5] bir kıyamet gününü andıran harb hareketlerini ve kuvvetlerini ihtar ile hayr u şer

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 441:

مكية في قول ابن مسعود وجابر والحسن وعكرمة وعطاء، مدنية في قول أنس وقتادة وإحدى الروايتين عن ابن عباس.

2 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3457; Dârekutnî, *el-Efrâd* (el-Eczâü's-sânî ve's-sâlis ve'r-râbi' ve's-sâdis ve's-sâlis ve semânûn), nşr. Câbir b. Abdullah es-Serî', 1429, s. 28; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 599-600:

عن ابن عباس قال: بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم خيلا فاستمرت شهرا لا يأتيه منها خبر فنزلت «والعاديات ضبحا» ضبحت بأرجلها.

3 H ve B: "Âmir".

4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 584; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 444. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 801; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 171:

روي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم بعث إلى أناس من بني كنانة سرية واستعمل عليها المنذر بن عمرو الأنصاري وكان أحد النقباء فأبطأ عليه عليه السلام خبرها شهرا فقال المنافقون «إنهم قتلوا» فنزلت السورة إخبارا للنبي صلى الله عليه وسلم بسلامتها وبشارة له بإغارتها على القوم ونعيا على المرجفين في حقهم ما هم فيه من الكنود.

5 B -"ve".

amellerin görünüşü hengâmını bir nevi tavzih ve dünyayı âhirete tercih edenleri tehdit ve nihâyet cezâ gününün bir tasvîri olmak itibariyle [6015] evvelki sûrenin bir adîlidir. Ondaki zelzele ile bundaki koşuş, çakış ve çarpışma, ondaki ihrâc-ı eskāl ile bundaki baʻsere-i kubûr, ondaki tahdîs-i ahbâr ve rü'yet-i aʻmâl için sudûr ile bundaki tahsîl-i mâ fi's-sudûr arasındaki alâka ve münasebet de âşikârdır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحاًۙ ﴿١﴾ فَالْمُورِيَاتِ قَدْحاًۙ ﴿٢﴾ فَالْمُغ۪يرَاتِ صُبْحاًۙ ﴿٣﴾ فَاَثَرْنَ بِه۪ نَقْعاًۙ ﴿٤﴾ فَوَسَطْنَ بِه۪ جَمْعاًۙ ﴿٥﴾ اِنَّ الْاِنْسَانَ لِرَبِّه۪ لَكَنُودٌۚ ﴿٦﴾ وَاِنَّهُ عَلٰى ذٰلِكَ لَشَه۪يدٌۚ ﴿٧﴾ وَاِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَد۪يدٌۜ ﴿٨﴾ اَفَلَا يَعْلَمُ اِذَا بُعْثِرَ مَا فِي الْقُبُورِۙ ﴿٩﴾ وَحُصِّلَ مَا فِي الصُّدُورِۙ ﴿١٠﴾ اِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ لَخَب۪يرٌ ﴿١١﴾

Meâl-i Şerîfi

O harıl harıl koşular koşan (1) çakarak da ateşler saçan (2) ve sabahleyin baskın basan (3) derken savurup da bir toz duman (4) bir derneği o demde ortalayan kuvvetlere kasem eylerim ki (5) pek nankördür o insan Rabbine (6). Ve o kendi şâhiddir[1] buna (7). Ve o sevdiği için serveti katıdır, çetindir ona (8). Fakat bilmeyecek mi deşildiği zaman o kabirdekiler (9) ve derildiği zaman o sadırdakiler (10). O gün O Rableri onlara elbette habîrdir (11).

{وَالْعَادِيَاتِ} ❁ Vâv kasemdir. "Âdiyat" hızla koşmak, seğirtmek mânasına "adv"den ism-i fâil cemʻ-i [6016] müennes-i sâlimdir. Binâenʻaleyh at, deve ve sâir koşanların hepsine ıtlak olunabilir. *Kāmûs* sâhibinin *Besâir*'de beyânına göre bu "adv" maddesi esasen tecavüz mânasına mevzûʻdur. Gâh yürüyüş itibariyle mülâhaza edilir, ona "adv", yani seğirtmek tâbir olunur. Ve gâh kalbî olarak mülâhaza edilir, ona "adâvet" ve "muʻâdât", yani düşmanlık tâbir olunur. Gâh da adaleti

1 B: "şâhididir".

ihlâl itibariyle mülâhaza edilir ona[1] da "udvan", yani zulüm ü te'addî tâbir olunur. Ve gâh da mekân ve mahal itibariyle mülâhaza edilir, ona da "advâ" yani sirâyet tâbir olunur. Sâir mânalar bundan müteferri'dir. "Ganî" vezninde "adî" ve "sâriye" vezninde "âdiye" dâima harb u kıtâle koşup hücum eden cemaate denir. Bazıları "adî" piyade muhâcimlerine, "âdiye" süvari muhâcimlerine mahsus olduğunu söylemiştir.[2] Burada Hazret-i Ali'den mervî olarak Arafat'a giden huccâcın develeriyle tefsîrine dâir bir rivayet nakledilmiş[3] ise de İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere süvarilerin atları olmak âyetlerin mazmûnuna nazaran zâhirdir ve ekser müfessirîn bunu ihtiyar eylemişlerdir. Zira {ضَبْحاً} ۞ "**Dabh**" atların koşu esnasındaki nefeslerinin sesleridir ki "sahîl"[4] denilen[5] kişnemek değil, yemi ve sâhibini gördüğü zaman yaptığı gibi "hamhame" denilen sesi de değil, hızlı nefes sesi olan bir harıltı ve hohlamadır. Denilmiştir ki "dabh" bir at, bir de köpek koşarken olur. Takdîr-i kelâm تضبح ضبحا veya "dâbihât"[6] mânasındadır. Sonra {فَالْمُورِيَاتِ قَدْحاً} ۞ "**kadh**" çakmak çakmak[7], yani hızla çarpmak, اورى يورى ايراءً çakmakla ateş çıkarmaktır. Bu da atların koşarlarken hızlarından tırnaklarıyla çarptıkları taşlardan çakmak gibi ateşler çakarak gitmelerinde zâhirdir. Ki bu geceleyin görüleceği ve hız eseri olduğu cihetle onların hem kuvvetlerini hem de geceleyin koştuklarını iş'âr eder. En açık olan mâna da budur. Ma'amâfîh bunu daha diğer mânalarla îzah edenler de olmuştur:

---

1 B -"'adâvet' ve 'mu'âdât', yani düşmanlık tâbir olunur. Gâh da adaleti ihlâl itibariyle mülâhaza edilir ona".

2 Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 31. Krş. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 1066:
العَدْو والعُدُوّ والتَعْداءُ والعَدَوان محرّكة بمعنى وهو التجاوز ومنافاة الإلتئَام فتارة يعتبر بالقلب فيُسمّى المعاداة والعداوة وتارة بالمشى فيقال له العَدْو وتارة فى الإخلال بالعدالة فيقال له العُدْوان والعَدْو قال الله تعالى: «فَيَسُبُّوا اللهَ عَدْواً بِغَيْرِ عِلْمٍ» أَى عُدْوَانًا وتارة بأجزاء المقَرّ فيقال له: العُدَواءُ، يقال: مكان ذو عُدَواء أَى غير متلائم الأجزاء، والتعادى أَيضاً: الأَمكنة الغير المتساوية.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 559:
عن ابن عباس حدثه قال: بينما أنا في الحجر جالس أتاني رجل يسأل عن «الْعَادِيَاتِ ضَبْحًا» فقلت له: الخيل حين تغير في سبيل الله ثم تأوي إلى الليل فيصنعون طعامهم ويورون نارهم. فانفتل عني فذهب إلى علي بن أبي طالب رضى الله عنه وهو تحت سقاية زمزم فسأله عن «الْعَادِيَاتِ ضَبْحًا» فقال: سألتَ عنها أحدًا قبلي؟ قال: نعم، سألت عنها ابن عباس فقال: الخيل حين تغير في سبيل الله، قال: اذهب فادعه لي، فلما وقفت على رأسه قال: تفتي الناس بما لا علم لك به والله لكانت أول غزوة في الإسلام لبدر وما كان معنا إلا فرسان: فرس للزبير وفرس للمقداد فكيف تكون العاديات ضبحا! إنما العاديات ضبحا من عرفة إلى مزدلفة إلى منى، قال ابن عباس: فنزعت عن قولي ورجعت إلى الذي قال علي رضي الله عنه.

4 H ve B: "sâhil".

5 B: "dene".

6 H: "ضابحت"; B: "ضبحت".

7 H -"çakmak".

[6017] 2. Bir kısım müfessirîn demişlerdir ki: Gerçi bu âyetlerden murad atlardır. Lâkin ateş çakmaları, sâhipleriyle düşmanları arasında harbi kızıştırmaları, harb ateşini tutuşturmalarıdır.[1] Nitekim كُلَّمَٓا اَوْقَدُوا نَارًا لِلْحَرْبِ [el-Mâide 5/64] buyurulmuştur. Ve harb kızıştığı zaman حَمِيَ الْوَطِيسُ "fırın kızıştı" denilmek de meseldir.[2]

3. Bunlar geceleyin hâcetleri ve yemekleri için ateş yakan gāzilerdir, "فَالْمُورِيَاتِ cemâatün mine'l-guzâttır" denilmiş,[3] nitekim "âdiyât"ı huccâc develerine hamledenler de Arafat'tan geceleyin Müzdelife'ye Meş'ar-ı Harâm'a gelip orada ateş yakan huccâc demişlerdir.[4]

4. Ağır, müheyyic sözler söyleyerek adâvet ateşi çakıp tutuşturan diller denilmiş[5] ki bu mânada "kadhan" lisan ile kadha hamlolunabilir.

5. Mekr ü hud'a ateşi çakan fikirlerdir denilmiş, bu mâna da İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir. Zira لَأَقْدَحَنَّ لَكَ ثُمَّ لَاُورِيَنَّ لَكَ yani "ben sana bir çakmak çakayım, sonra bir ateş çıkarayım da gör" denilir ki "bir hud'a yapayım, başına bir iş çıkarayım, bir şer, bir harb uyandırayım da gör" demektir.[6]

6. İkrime demiştir ki: فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا süngüler, silahlardır.[7] Buna göre zamanımızın ateş saçan silahları hiçbir mecaz mülâhazasına hâcet kalmaksızın bunda evleviyetle dâhil olmuş bulunur. Bâhusus sûrenin Mekkî olması rivayetine göre o zaman İslâm'da ne at ne silah olmadığı cihetle bu âyetler bütün istikbâle ait demek olacağından bu mâna ve

---

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 178:

وقال قتادة: هي الخيل تهيج الحرب ونار العداوة بين أصحابها وفرسانها.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 260; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 528.

3 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 241-242. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 178:

وروى سعيد بن جبير عن ابن عباس: هي الخيل تُغيرُ في سبيل الله ثم تأوي إلى الليل فيصنعون طعامهم ويورُون نارهم والموريات على هذا القول الجماعات من الغزاة.

4 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 242. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 562:

وقال محمد بن كعب: فالموريات قدحًا ليلة المزدلفة يعني الحاج إذا أوقدوا نيرانهم بها وعلى هذا قول من قال بالعاديات أنها الإبل.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 178. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 561:

عكرمة: هي ألسِنةُ الرجال توري النَّار من عظيم ما تتكلم به.

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 178:

مجاهد وزيد بن أسلم: هي مكر الرجال والعرب تقول: إذا أراد الرَّجل أن يمكر بصاحبه قال: أما والله لأقدحنَّ لك ثم لأورينَّ لك.

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 260; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 550. Krş. *Tefsîru İbn Fûrek,* thk. Süheyme binti Muhammed, Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1430/2009, III, 261:

قال عكرمة: الموريات قدحا الأسنة.

şümul daha vâzıhtır. Bu suretle burada sonradan peyderpey zuhur edecek böyle ateşler saçan silahlarla istikbâlin kuvâ-yı harbiyesine dahi işaret edilmiş olmakla buna nazaran الْعَادِيَات ضَبْحًا yalnız atlara değil, harıl harıl hızlı sür'atlerle hücum eden motorlu akın vâsıtalarının dahi hepsine şâmil olmuş bulunur. Bu âyetlerde tamamen tercemesi kābil olmayan kelimelerin hususiyetlerine ve cem'iyyetlerine dikkat edilir ve bunların aralarında [6018] peyderpey tertip ifade eden fâ'larla îrad olundukları da mülâhaza olunursa, bunlar sade bir seriyyenin değil, her zamanın peyderpey inkişaf edecek taarruz vâsıtalarını iş'âr eden âyetler olduğu takdir olunabilir.

7. Nihâyet bir de فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا, "فَالْمُنْجِحَاتِ أَمْرًا" yani işi başarmış: maksudlarını[1] bulmuş, gazâ veya hac her ne ise matlublarına muvaffak olmuş olanlar diye tefsir edilmiştir. Zira hâcetini bitirmiş, işinde[2] muvaffak olmuş kimseye أَوْرَى زَنْدَهُ "o çakmağını çaktı" denilir ki murâdına erdi demektir. Bu surette münciha cemaatin vasfı olup جَمَاعَت مُنْجِحَه mânasına râci' olur. Yahut atların süvarilerinin vasfını beyan olur. Bu mânada Cerîr:

وَجَدْنَا الْأَزْدَ أَكْرَمَهُمْ جَوَادَا   وَأَوْرَاهُمْ إِذَا قَدَحُوا زِنَادَا

demiştir. Bir de فُلَانٌ إِذَا قَدَحَ أَوْرَى وَإِذَا مَنَحَ أَرْوَى derler ki; "fülân çakmağı çakınca yandırır ve ihsan edince kandırır, yani sîrab eder" demektir. Bu mânalardan birincisi doğrudan doğru hakikat, diğerleri mecaz olmak hasebiyle en zâhir olan evvelkidir.[3] Ancak bugün silahların ateş çakması mânası da bir hakikat olduğu unutulmamak lâzım gelir.

{فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا} ۞ اغاره وغارت lügatta akın eylemek, yani sür'atle gitmek veya baskın etmek, talan yapmak mânalarına, bir de "gavr"a,

1 B: "maksadlarını".
2 H: "içinde".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 260. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 243:
وسابعها: فالموريات قدحا أي فالمنجحات أمرا يعني الذين وجدوا مقصودهم وفازوا بمطلوبهم من الغزو والحج ويقال للمنجح في حاجته: ورى زنده، ثم يرجع هذا إلى الجماعة المنجحة ويجوز أن يرجع إلى الخيل ينجح ركبانها قال جرير:
وجدنا الأزد أكرمهم جوادا   وأوراهم إذا قدحوا زنادا
ويقال: فلان إذا قدح أورى وإذا منح أورى، واعلم أن الوجه الأول أقرب لأن لفظ الإيراء حقيقة في إيراء النار وفي غيره مجاز ولا يجوز ترك الحقيقة بغير دليل.

yani engin araziye girmek mânasına gelir ki lisânımızda da olduğu üzere akın, gāret, en ziyade baskın ve talan mânasında müte'âreftir. Deveye hamledenler, huccâcın sabahleyin Mina'ya sür'atle gelmeleri mânasına anlamak istemişlerse de, düşmana baskın için akın eden süvariler olmak daha mütebâdirdir. Bunun sabah vakti yapılması da hem geceleyin düşmanın vâkıf olamayacağı bir surette tertibat alarak hazırlanmak hem de yaptığını yapacağını iyi görüp bir yanlışlığa meydan vermemek üzere hücûmu sabahleyin göz göre göre yapmak ekseriya daha sâlim olmak hasebiyle gāretlerde [6019] mu'tad bulunmasındandır. Harb tarihlerinde gece baskınlarının da yerine göre muvaffak olduğu yok değilse de tehlikesinin daha çok olduğu dahi münker değildir.

{فَاَثَرْنَ بِه۪ نَقْعًاۙ} Derken o dem, bir toz duman savurmuşlardır. ❁ Bu cümle-i fi'liye evvelki ism-i fâillerin[1] delâlet eyledikleri fiiller üzerine mâtuftur. Zira ism-i fâiller[2] üzerindeki ال'lar ism-i mevsul olduğundan dolayı sılaları fiil mânasındadırlar. Onun için hâsıl-ı mâna واللاتي عدون فأورين فأغرين فأثرن demektir. Ancak bunun burada sarih fiile tahvîli bir nükte ister ki o da maksadın bu lahzada tahakkukuna işaret olmalıdır. اَثَرْنَ ihtiyar, şurû' ve tetebbu' mânalarına "eser"den olmak dahi mümkin ise de, severân ettirmek, yani tehyic edip savurtmak mânasına "isâre"den olarak tefsir edilmiştir. Zâhir olan da budur. بِه۪ zamiri sabah vaktine râci'dir.

"**Nak'an**" lügatta toz ve birikmiş su ve haykırmak veya kayırtmak ve katletmek mânalarına gelir. Burada en ziyade gubar, yani toz mânasına tefsir edilmiştir ki akın esnasında savrulan toz duman demektir. Bu evvelce koşu esnasında da savrulmuş ise de îrâ[3] gündüz görülmeyip gece göründüğü gibi bu da gece görülmeyip gündüz zâhir olduğu için sabah vakti zikredilmiştir. Bu suretle evvelki kadh u îrânın[4] da gece vakti olduğuna işaret olunmuştur. Bundan başka bu toz, sonradan barutun

---

1 H: "fiillerin".
2 H: "fiiller".
3 H: "iğrâ".
4 H: "iğrânın".

keşfine de işaret olabilir. Bununla beraber "nak'an" muhtelif mânalarına nazaran hücum esnasındaki feryatlara, dökülen terlere ve kanlara da delâlet ve îmâdan da hâlî değildir.

{فَوَسَطْنَ بِهٖ جَمْعًا} Derken onunla, yani o nak' ile, yahut o demde bir cemiyeti ortalamışlardır. ❁ Bir düşman derneğini, ordusunu tam ortasından vurup içine dalarak yahut çevirip ortaya alarak[1] mağlup ve perişan [6020] eylemişlerdir. Böyle yapan kuvvetlere kasem olsun ki {اِنَّ الْاِنْسَانَ} o insan ❁ bir kısım efrâdı itibariyle insan cinsi {لِرَبِّهٖ لَكَنُودٌ} Rabbine kenûddur. ❁ Yani çok nankördür. Üzerindeki nimetinin hakkını tanımaz, şükrünü edâ etmez. Yahut gördüğü nimetlerini, mazhar olduğu füyûzâtını hesâba almaz, O'na karşı vazifesini yapmaz, unutur da hep mâruz olduğu mesâib ve müşkilâtı anarak şikâyet ve itiraz eder durur. Kâfir, çıfıttır.

"**Kenûd**" "anûd" vezninde kefûr, yani çok küfrân-ı nimet edici demektir. Çok levm ve küfreden cahûd mânasına da tefsir edilmiştir. Bir şey bitirmeyen verimsiz araziye ve kocasının hukūkuna iyiliklerine küfran eden nankör karıya ve yemeğini müsafirden sakınarak yalnızca yiyen cimriye ve müstahikkine atâsını men' eden leîme ve mutlaka bahîl ve nâkese ve inadına âsî ve günahkâra ve kölesini, uşağını çok döven kimseye "kenûd" ıtlak edilir. Burada ekseriyetle tabî'at-ı insâniyeye ait olmak üzere çokları[2] "kefûr bi'n-ni'me" demişlerdir. Zeccâc kâfir[3] demiş, Hasan-ı Basrî mesâibi sayar, nimeti unutur levvâm demiş,[4] İbn Cerîr Ebû Ümâme radıyallâhu anh'tan şöyle bir hadis de rivayet eylemiştir; demiş ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem: اِنَّ الْاِنْسَانَ لِرَبِّهٖ لَكَنُودٌ dedi; لَكَفُورٌ الَّذِي يَأْكُلُ وَحْدَهُ وَيَضْرِبُ عَبْدَهُ وَيَمْنَعُ رِفْدَهُ yani "o kefûr ki yalnız yer ve kölesini döver ve vergisini men' eder."[5] {وَاِنَّهُ عَلٰى ذٰلِكَ لَشَهِيدٌ} ❁ Bu zamirde

1 H +"yahut".
2 H -"çokları".
3 H: "kefûr".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 567. Krş. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 285:
عن الحسن في قوله «إِنَّ الإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ» قال: لوام لربه، يعد المصائب وينسى النعم.
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 566. Krş. Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-Ayn,* V, 331:
عن أبي أمامة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «إن الإنسان لربه لكنود» قال: لكفور الذي يأكل وحده ويضرب عبده ويمنع رفده.

de iki vecih vardır. Taberî gibi bazıları "Rabb"e ircâʻ ederek "Allah ise onun üzerinde şâhiddir, görüp duruyor" mânasını vermişlerdir.[1] Bu masiyetten zecr için bir tehdit ve inzar demek olur. Zamirin karîbine rücûʻu asıl olması kāidesine nazaran da bu vecih evlâ gibi görünür. Lâkin kelâmın mevzûʻu insan olmak ve bundan sonraki zamir de ona râciʻ bulunmak hasebiyle [6021] bunun da "insan"a rücûʻu nazmın insicâmına daha muvâfıktır. Onun için çokları: "Hem o insan kendisi o nankörlüğüne şâhiddir" demek olmasını tercih eylemişlerdir. Yani başkaca delil ve isbâta hâcet yoktur. İnsan öyle olduğuna kendisi şehadet eder. Zira o nankörlük eseri onun üzerinde o kadar âşikârdır ki kendi ahvâlini basiret ile mütalaa eder ve kölesine uşağına ve taht-ı idaresinde olanlara karşı muamelesini bir mülâhaza eylerse kendinin Rabbine çok nankörlük etmekte bulunduğunu inkâr edemez, kendi vicdânında ikrar eder. Yahut dünyada etmezse biraz sonra beyan olunacağı üzere âhirette kendi aleyhine şehadet edecek, günahlarını itiraf eyleyecektir. Bu mânada "vâv" âtıfe olduğundan bu da kasemin ikinci cevâbı demektir. Üçüncü {وَاِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ} ve fi'l-vâkiʻ o insan hubb-i hayr için pek şedîddir. ❁ "Hayr" Kur'ân'ın اِنْ تَرَكَ خَيْرًا [el-Bakara 2/180] gibi birçok âyetlerinde mal mânasına ve bâhusus çok mal, servet mânasına geldiği gibi burada da umumiyetle mal diye tefsir olunmuştur. Mala "hayr" ıtlak edilmesinin sebebi tabʻ-ı insânînin ona mâil olmasından, dünya menfaati bulunmasından dolayı ekser insanların onu mutlaka hayır gibi zuʻm etmeleridir[2] ki burada o zuʻm zemmedilmiştir. "Şedîd" de bahîl veya kavî mânasına olmak üzere iki vecih ile îzah edilmiştir. Yani mal ve serveti mutlaka hayır zannederek sevdiği için bahîldir, sıkıdır. Allah için o malın hakkını vermek, hayra sarf etmek, umûmî menfaatlere hizmet eylemek istemez, kıskanır. Yahut malı, dünya menfaatini sevmek için çok kuvvetlidir. Onu kazanmak, eline geçirip toplamak hususunda kavîdir, harîstir, fakat onun hakkını, şükrünü ödemeye, Allah için kulluk

---

1 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 567:

يقول تعالى ذكره: إن الله على كنوده ربه لشهيد: يعني لشاهد.

2 H: "zannetmeleridir".

etmeye gelince zayıflığını ileri sürerek on para vermek istemez, kaçınır da kaçınır, nankörlük eder. Rivayetler bu iki mâna üzerindedir. Ma'amâfîh "hayr" mâruf mânasında, "şedîd" de münkabız olup sıkılmak mânasında "şiddet"ten olmak üzere *Keşşâf* üçüncü bir vecih daha söylemiştir ki daha açık görünür; şöyle ki o insan hayrâta, [6022] hayır işlere sevgi beslemez, münbasıt olmaz, münkabız olur, canı sıkılır, mâlen ve bedenen bir hayır teklif olununca hoşlanmaz, zoruna gider, sertelir, sertelir[1] amma {اَفَلَا يَعْلَمُ} ya sonra bilmeyecek mi? ❁ Neticeyi ihtar ile inzar ve va'îddir. Yani öyle servet hırsı, dünya menfaati sevdasıyla bahîllik, nekeslik, nankörlük yapmakla ne fena hareket etmiş, kendi hakîkî menfaatinin nasıl hilâfına gitmiş olduğuna bugün şehadet etmiyorsa sonra da anlamayacak, itiraf etmeyecek onun cezâlarını çekmeyecek mi sanıyor? {اِذَا بُعْثِرَ مَا فِى الْقُبُورِ} ❁ (*Sûre-i İnfitar'da* وَاِذَا الْقُبُورُ بُعْثِرَتْ *[82/4] âyetine bak*). O zelzele, o kıyamet günü Arz'ın ağırlıklarını çıkardığı ve o kabirlerde gömülenler deşilip fırlatıldığı {وَحُصِّلَ مَا فِى الصُّدُورِ} ve o sudûrdakiler tahsil edildiği, muhassalası alındığı[2] vakit ❁ yani gönüllerde saklanan bütün gizli sırlar, niyetler, garazlar, olgun hâsılat gibi derilip toplanıp bütün hâsılasıyla meydana konduğu vakit muhakkak o nankör insanlar dünyada neler ettiklerini anlayacaklar, çünkü {اِنَّ رَبَّهُمْ بِهِمْ يَوْمَئِذٍ} o gün O Rableri onlara ❁ O nimetlerine karşı nankörlük ettikleri Rabbü'l-âlemîn, o insanlara onların bütün mevcûdiyetleriyle bütün yaptıklarına {لَخَبِيرٌ} elbette habîrdir. ❁ Hiçbir zerresinden gâfil değil, içlerini dışlarını hepsini bilir, evvel de bilir, sonra da bilir. Fakat o gün hepsini kendilerine bildirecektir. Onlar unuttuysalar da O bilir. اَحْصٰيهُ اللّٰهُ وَنَسُوهُ'dur [el-Mücâdele 58/6]. O hakları ödenmeyen malların, servetlerin, o hırsla biriktirilerek gömülen hazinelerin, definelerin hepsini o gün çıkaracak, يَوْمَ يُحْمٰى عَلَيْهَا فِى نَارِ جَهَنَّمَ فَتُكْوٰى بِهَا جِبَاهُهُمْ وَجُنُوبُهُمْ وَظُهُورُهُمْ هٰذَا مَا كَنَزْتُمْ لِاَنْفُسِكُمْ [et-Tevbe 9/35] mantûkunca cehennem ateşinde kızdırılarak onlarla alınları, yanları, belleri dağlanacaktır. Bunun dünyada başlıca bir misâli

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 788:

أو أراد: أنه لحب الخيرات غير هش منبسط ولكنه شديد منقبض.

2 H -"muhassalası alındığı".

bu sûrenin başındaki kasemlerle ihtar [6023] olunduğu üzere ateşler çakarak gelip cemiyetleri perişan eden harb akınları altında kalanların hâlleridir. Bu münasebetle burada Sûre-i Enfâl'de geçen وَاَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَمِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهِبُونَ بِهٖ عَدُوَّ اللّٰهِ وَعَدُوَّكُمْ وَاٰخَرِينَ مِنْ دُونِهِمْۚ لَا تَعْلَمُونَهُمْۚ اَللّٰهُ يَعْلَمُهُمْ [8/60] mazmûnu üzere Allah yolunda kuvvet hazırlamak için seve seve mal sarfederek hayra çalışmak ve ferdî servet hırsıyla bahîllik ve nankörlük etmemek lüzûmu ihtar olunmuş ve aynı zamanda dünya istîlâlarında ölümle kurtulmak kābil olduğu hâlde kabirdekilerin deşildiği ve sadırdakilerin derildiği ve zerresine varıncaya kadar hayr u şer amellerin cezâsı görüleceği gün teveccüh edecek olan ebedî azabdan kurtulmak kābil olmayacağı anlatılarak insanlar Allah için hayırperverliğe sevkolunmuştur. Râzî der ki: "Burada vaaz hissesi şudur: Ey insan, sen dünya menfaati hırsıyla hakk u hayra karşı gelmek için sînende türlü hisler besler, fâidesiz şeylere hazırlanırsın; kabirler binâ eder, tabut satın alır, kefen dokur biçersin. Bunların ise hepsi kurtların hissesidir, hani Rabbin Rahmân'ın hazzı nerede? Bir kadın bile hâmil olduğu vakit çocuğuna giyecek hazırlar, ona 'senin çocuğun yok, bu hazırlık nedir?' denilecek olsa, 'yarın karnımdaki deşilip çıkacak değil mi?' der. Rabbin de sana 'bu Arz'ın karnındakilerin hepsi deşilecek değil mi? Hani hazırlık?' diyor."[1]

Bunun üzerine o kabirdekiler deşilip o sadırdakiler derilirken hepsine habîr olan Rabb'in huzûrunda neticenin ne olacağı anlatılmak üzere de bunu ber vech-i âtî Sûre-i Kāri'a tâkip edecektir.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 263:

واعلم أن حظ الوعظ منه أن يقال: إنك تستعد فيما لا فائدة لك فيه فتبني المقبرة وتشتري التابوت وتفصل الكفن وتغزل العجوز الكفن فيقال: هذا كله للديدان فأين حظ الرحمن! بل المرأة إذا كانت حاملا فإنها تعد للطفل ثيابا فإذا قلت لها: لا طفل لك فما هذا الاستعداد؟ فتقول: أليس يبعثر ما في بطني؟ فيقول الرب لك: ألا يبعثر ما في بطن الأرض فأين الإستعداد.

[6024]

سُورَةُ الْقَارِعَةِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اِحْدٰى عَشَرَةَ اٰيَةً

KĀRİ‘A SÛRESİ

El-kāri‘a sûresi bilâ hilâf Mekkîdir.

Âyetleri: Basrî ve Şâmî'de sekiz, Hicâzî'de on, Kûfî'de on birdir. Farkı birinci قَارِعَةُ ile iki مَوَازِينُهُ'dur.

Fâsılası: ه، ت، ش harfleridir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلْقَارِعَةُ ﴿١﴾ مَا الْقَارِعَةُ ﴿٢﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْقَارِعَةُ ﴿٣﴾ يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ كَالْفَرَاشِ الْمَبْثُوثِ ﴿٤﴾ وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ ﴿٥﴾ فَاَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَاز۪ينُهُ ﴿٦﴾ فَهُوَ ف۪ي ع۪يشَةٍ رَاضِيَةٍ ﴿٧﴾ وَاَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَاز۪ينُهُ ﴿٨﴾ فَاُمُّهُ هَاوِيَةٌ ﴿٩﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا هِيَهْ ﴿١٠﴾ نَارٌ حَامِيَةٌ ﴿١١﴾

Meâl-i Şerîfi

O kāri‘a (1) nedir o kāri‘a? (2) Ne bildirdi ki sana, nedir o kāri‘a? (3) O gün ki nâs çırpınıp yayılan pervâneler gibi olacak (4). Dağlar da didilmiş elvan yünler gibi atılacaktır (5). İşte o vakit mîzanları ağır basan kimse (6) o artık hoşnut bir [6025] hayattadır (7). Fakat mîzanları hafif gelen kimse (8) o vakit onun anası hâviyedir (9). Ve bildin mi hâviye nedir? (10) Kızışmış bir ateş (11).

{اَلْقَارِعَةُ} O kāri‘a ❁ o çarpacak belâ, yani kıyamet. Çünkü "kāri‘a", "kar‘"dan müştaktır. ق ر ع maddesinden "kar‘" şiddetli bir ses çıkaracak derecede şiddetle dayanıp çarpmaktır. قَرَعَ بِالْعَصَا "sopayı başına çaldı." Tokmak mânasına "mıkra‘a", kapı çalmak mânasına "kar‘-ı bâb", kılıçla çarpışmak mânasına تقارع بالسيوف bundandır. Bu suretle çarpan her şeye

"kāri'a", cem'inde "kavâri'" denilir. Sonra dehrin başlara çarpan büyük hâdiselerine "kāri'a" denilmiştir. Nitekim وَلَا يَزَالُ الَّذٖينَ كَفَرُوا تُصٖيبُهُمْ بِمَا صَنَعُوا قَارِعَةٌ [er-Ra'd 13/31] buyurulmuştur. Kur'ân'ın inzar âyetlerine de "kavâri'-i Kur'ân" tâbir olunur. Bilhassa lâm ile "el-kāri'a" da "el-hâkka" gibi kıyametin isimlerinden olmuştur ki mebde'i nefha-i ûlâ, müntehâsı fasl-ı kazâdır. Bu tesmiyenin sebebinde de birkaç vecih söylenmiştir:

1. Nâsın akıllarını alacak, ödlerini patlatacak olan sayha-i ûlâdır; وَنُفِخَ فِى الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَمَنْ فِى الْاَرْضِ [ez-Zümer 39/28] buyurulduğu üzere sa'k nefhasında olacaktır مَا يَنْظُرُونَ اِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً [Yâsin 36/49] buyurulması da bunu teyid eyler.

2. Âlemin tahrîbi zamanında ecrâm-ı ulviye ve süfliyenin şiddetle çarpışacaklarından dolayıdır.

3. "Kāri'a" insanları ehvâl ve efzâ' ile çarpan demektir. Bu ise semâda infitar ve inşikāk, Şems ü Kamer'de tekvir, kevâkibde intisar, dağlarda dekk ü nesf, Arz'da tayy ü tebdil iledir. Bu Kelbî'nin kavlidir.[1]

4. Hak düşmanlarını hızy ü azab ve nekâl ile çarpacağından dolayıdır ki bu da Mukātil'in kavlidir[2].[3] Bazı muhakkıkīn demiştir ki bu Kelbî'nin kavlinden evlâdır. Çünkü وَهُمْ مِنْ فَزَعٍ يَوْمَئِذٍ اٰمِنُونَ [en-Neml 27/89] buyurulmuştur. Ma'amâfîh bu sûrede gelecek beyan ile iktifâ olunmak daha muvâfıktır.

[6026] {مَا الْقَارِعَةُ} Nedir o kāri'a? ۞ "Mâ" vaz'ında mâhiyet ve hakikatten sualdir. Fakat burada murad hakikaten sual değil, "o ne dehşetli kāri'adır!" meâlinde tehvil için olması zâhirdir. Nitekim {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْقَارِعَةُ} ne bildirdi sana ki nedir o kāri'a ۞ buyurulması da onun hakikati halkın ilmi dairesinden hâriç, yani fiilen görülmedikçe

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 265:

وثالثها: أن القارعة هي التي تقرع الناس بالأهوال والإفزاع وذلك في السموات بالانشقاق والانفطار وفي الشمس والقمر بالتكور وفي الكواكب بالانتثار وفي الجبال بالدك والنسف وفي الأرض بالطي والتبديل وهو قول الكلبي.

2 H -"bu da Mukātil'in kavlidir".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 265. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 811; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 261:

ورابعها: أنها تقرع أعداء الله بالعذاب والخزي والنكال وهو قول مقاتل.

şiddet ve dehşetinin azametini hiç kimsenin, hatta Peygamber'in bile dirayetle bilemeyeceğini ihtar etmek suretiyle o tehvil tekid ve takviye olunmuştur. Zamir ile ifade edilmeyip de "kāri‘a" isminin üç defa izhar ile tekrar olunması da o tehvîli terbiye ve takrir içindir. Bundan dolayı Râzî'nin zikrettiği vechile birtakım müfessirîn اَلْقَارِعَةُ مَا الْقَارِعَةَ'nın i‘râbı tahzir bâbından olduğuna kāil olmuşlardır. Çünkü "sakın kendini, arslan var arslan!" mânasında اَلْأَسَد اَلْأَسَد "arslan arslan!" diye tahzir nasb ile de, ref‘ ile de câizdir.[1] Buna göre mâna "sakının kendinizi kāri‘a var, çok korkunç kāri‘a, öyle ki onun ne büyük kāri‘a olduğunu görmeyince dirayetle bilemezsiniz" demek olur. Bunun aslı اتق fiilinin mef‘ûlü olarak nasbdan mübeddeldir. Diğer bir kısım müfessirîn de سَتَأْتِيكُمُ الْقَارِعَةُ "size kāri‘a gelecek, çok dehşetli kāri‘a" mânasına olduğunu söylemişlerdir. Fakat fiil takdîrine hâcet olmayarak "el-kāri‘a" doğrudan doğru mübtedâ, "me'l-kāri‘a" da haber ve mübtedâ olarak cümlesi onun haberi olmak ve tahzir ve tehvil fahvâ-yı kelâmdan anlaşılmak yukarıki sûreye nazaran da gösterildiği vechile, mukadder suâlin cevâbı olmak daha zâhir ve daha müreccahtır. {يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ} ❁ Bu يَوْمَ'nin zâhiri zarfiyet üzere mansub olmaktır ki, تَقْرَعُ يَوْمَ yani "o kāri‘a o gün çarpacak ki ilh..." demek olur. Sâhib-*Keşşâf* bu vechi ihtiyar eylemiştir.[2] "An o günü" diye mukadder اُذْكُرْ ile mansub olduğunu da söyleyenler olmuştur. Bir de يَوْمَ, يَكُونُ cümlesine muzâf olmak [6027] hasebiyle feth üzere mebnî mahallen merfû‘ olarak mübtedâ-i mahzûfun haberi de olur, ki Ebussuud'un beyânı vechile Kûfiyyûnun muhtârı budur. هي يوم yani "o kāri‘a o gündür ki.." demek olur. "Gün"den murad da vakt-i medîddir. {كَالْفَرَاشِ} ❁ "**Ferâş**" "ferâşe"nin cem‘idir. Geceleri ışık ve ateş etrafında çırpınıp uçarak kendisini şu‘le içine atan ve Fârisîde olduğu gibi lisânımızda da "pervâne" diye mâruf olan küçük kelebeklere denir. Şu‘leye çarptıktan sonra kanatlarını yayıp döşendiği cihetle "ferâşe" tesmiye edilmiştir.[3]

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 265:

في إعراب قوله: القارعة ما القارعة وجوه أحدها: أنه تحذير وقد جاء التحذير بالرفع والنصب تقول: الأسد الأسد، فيجوز الرفع والنصب.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 789:

الظرف نصب بمضمر دلت عليه القارعة أى: تقرع يَوْمَ يَكُونُ النَّاسُ...

3 Bir vapurun çarkına "pervâne" dememiz de mütemâdiyen kanatlarıyla çırpınarak dönmek hususunda ona teşbih suretiyledir [Müellifin notu].

{الْمَبْثُوثِ} Yayılmış ❁ demek olduğu cihetle onların kesret ü intişar ile çırpınıp çırpınıp yayılış, dağılış ve seriliş hâllerini bilhassa ifade etmektedir. Bundan zâhir olan da sa'k hâlidir. Şiir ve edebiyatta pervâne, kendisini ateşe atıncaya kadar şem'e ve şu'leye düşkünlüğü sebebiyle fedâilikte mesel olmuştur. Nitekim Şeyh Sa'dî feryâdıyla meşhur olan bülbüle aşkı tâlim için:

ای مرغ سحر عشق زپروانه بیاموز
کان سوخته را جان شد و آواز نیامد

"Ey seher kuşu! Aşkı pervâneden öğren. Zira o yanmış suhtenin canı gitti de sesi çıkmadı, yani sen de onun gibi can ver de feryat edip durma!" demiştir. Şüphe yok ki Sa'dî, bununla bir ateşperestlik remzi değil, aşk-ı ilâhîde sabr u ihlâs ile bir fedâkârlık misâli kasdeylemiştir. Bu mâna ile bizim divan edebiyatında da nârdan ziyade nûr üzerine dönen pervâneye dâir

Döner pervâne-âsâ bâşıma her ârifi billâh
Dilim bezm-i hakikatte çerâğ-ı rûşen olmuştur.

gibi binlerce mazmun söylenmiştir.

[6028] *Mevlid-i Nebevî*'de Süleyman Efendi'nin

Bir aceb nûr kim Güneş pervânesi

mısrâ'ı da bunun en güzellerindendir. Lâkin görülüyor ki bu âyette "ferâş-ı mebsûs" diye ifade olunan pervânelerin hâli öyle medh u gıbta olunacak bir hâlet olarak değil, son derece sakınılması lâzım gelen kāri'anın dehşetini, en büyük bir felâket perişanlığının şiddet ve fezâ'atini temsil siyâkında zikrolunmaktadır. Bu itibar ile burada ateşperestlerin ve onlar gibi bâtıl akideleriyle kendilerini ateşlere atanların hâllerindeki fecaate dahi bir işaret yok değil ise de yalnız onları değil, iyi ve kötü bütün insanları saracak olan ve gerek hak uğrunda ve gerek bâtıl peşinde can vermek için çırpınıp serilenlerin hepsine ta'alluku bulunan bir

günün hevlini tasavvur ettirmektedir. Âlûsî'nin naklettiği üzere *Te'vîlât* sâhibi demiştir ki: "Bunun tevilinde birkaç vecih üzere ihtilâf etmişler ise de hepsi bir mânaya râci'dir: O günün hevlinden hayret ve ıztırâba işarettir. Katâde'den rivayet olunduğu vechile birtakımları şunu ihtiyar eylemişler ve demişlerdir ki insanlar mahşere çağırıldıkları sıra çağıran dâ'îye doğru uçuşmakta ve nizamsız gelip gidişteki perişanlıkta ve za'f u zillette ve kesret ü intişarda uçuşup çırpınan müteferrik pervânelere teşbih olunmuşlardır."[1] Bu mâna ise اِقْتَرَبَتِ السَّاعَةُ sûresindeki يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَيْءٍ نُكُرٍ. خُشَّعًا اَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ كَاَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ. مُهْطِعِينَ اِلَى الدَّاعِ [el-Kamer 54/6-8] mazmûnu olduğundan buradaki "ferâş-ı mebsûs" teşbîhi oradaki "cerâd-ı münteşir" teşbîhi mânasında demek olur. Nitekim Ferrâ, Arz'da intişar eden ve dehşetle yekdiğeri üzerine yığılan gavğā-i cerâd, yani çekirge hurdelerine[2] de "ferâş" denildiğini söylemiş[3] olduğundan "ferâş-ı mebsûs" "cerâd-ı münteşir" demek olduğuna kāil olanlar da olmuştur. Lâkin umumiyetle lügat ve tefsirlerde mâruf olan "ferâş", bâlâda beyan olunduğu üzere pervânelerdir. Bununla beraber ikisine de teşbihten maksud o günün dehşetinden hayret ve ıztırâbı tasvir olmak [6029] itibariyle asıl mâna bir demektir. Şu kadar ki "cerâd-ı münteşir"de zarar haysiyeti, pervânede ise ibtilâ haysiyeti daha bâriz görünür. Bir de pervâneler heyecânı zamanında hep bir cihete değil, her biri muhtelif cihette deveran ederek dağılır, bayılırlar; çekirgeler ise intişârında kesret ile yığılarak bir semte müteveccihen çıvgın bir hâlde dalgalanır giderler. Bu itibar ile "ferâş-ı mebsûs" ba's zamanında muhtelif insanların muhtelif cihetlere fırlayıp yayılışları hâlini, "cerâd-ı münteşir" de kesret ile bir semte sevkedilişleri hâlini ifade eder denilmiştir.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 448. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 604-605:

وقال صاحب التأويلات: اختلفوا في تأويله على وجوه لكن كلها ترجع إلى معنى واحد وهو الإشارة إلى الحيرة والاضطراب من هول ذلك اليوم واختار غير واحد ما روي عن قتادة وقالوا: شبهوا في الكثرة والإنتشار والضعف والذلة والمجيء والذهاب على غير نظام والتطاير إلى الداعي من كل جهة حين يدعوهم إلى المحشر بالفراش المتفرق المتطاير.

2 H: "mürdelerine".

3 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 286:

يريد: كغوغاء الجراد يركب بعضه بعضا، كذلك الناس يومئذ يجول بعضهم في بعض.

Hâsılı o gün o kāri'a öyle çarpacak ki insanlar ferâş-ı mebsûs gibi olacak {وَتَكُونُ الْجِبَالُ كَالْعِهْنِ الْمَنْفُوشِ} dağlar da ıhn-i menfûş gibi olacak. ۞ Dağlar böyle olunca insanların ne hâle geleceği artık kıyas olunabilirse olunsun. O hâlde rahmet-i ilâhiye yetişmeyecek olursa vay o insanların hâline.

"**Ihn**" yün ve bâhusus muhtelif renkte elvan yün; "**menfûş**" da didilmiş, yani eczâsı parmaklarla birbirinden ayrılıp dağılmakta veya hallaçla atılmakta bulunan demektir ki zerre zerre uçuştuğu hâldir. Zira dağlar evvelâ dekkolunacak, sonra "kesîben mehîlâ" olacak, sonra bulut gibi geçerek ıhn-i menfûş gibi olacak,[1] sonra da serab olacaktır. Bu iki hâl, yani insanların ferâş-ı mebsûs gibi ve dağların ıhn-i menfûş gibi olmaları hâli bizim idrâkâtımıza göre bütün küre-i Arz'ın bir volkan gibi infilak edip patlaması hâlini tasavvur ettirdiği gibi, son zaman muharebelerinin o hâli almaya doğru giden tahrîbâtı manzaralarını da göz önüne getirmektedir. Bununla beraber burada yalnız insanları nihâyet ölüme sevketmek üzere parçalayıp seren sa'ka-i[2] memât değil, evvelki sûrenin اِذَا بُعْثِرَ مَا فِى الْقُبُورِ [el-Âdiyât 100/9] âyetinden anlaşıldığı vechile يَخْرُجُونَ مِنَ الْاَجْدَاثِ [el-Kamer 54/7] mantûkunca kabirlerden fırlatıp ba's ü nüşûr ile âhirette hesab ve mîzan için mahşere sevkedecek olan kıyam [6030] nefhasına kadar şâmil bir mânadadır[3] ve bu itibar iledir ki hakikati bizim dirayetlerimizin tasavvurları hudûdundan hâriç ve ancak ihbâr-i ilâhî ile gayb-i Hakk'a eren iman sahasına dâhil bir haysiyeti hâiz olduğu وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْقَارِعَةُ hitâbıyla ifham olunmuştur. Bundan dolayı kıyametin mebde'i olan fezâ nefhasından فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ [eş-Şûra 42/7] ayırdımının tahakkuk edeceği fasl-ı kazâ hengâmına kadar imtidad edecek olan bu kāri'a günü iki safhaya münkasim demektir ki birincisi nefha-i sa'k ile nefha-i kıyâmın ayırdım günü olan mîzan ve fasıl hengâmına kadar olan haşr ü neşir safhası,

1 H -"sonra bulut gibi geçerek ıhn-i menfûş gibi olacak".
2 H: "sâ'ika-i".
3 H: "mânadır".

ikincisi de insanların فَرِيقٌ فِى الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِى السَّعِيرِ olmak üzere iki kısma ayrıldıkları fasl ü hüküm lahzasından ötesi, yani ehl-i cennetin cennete, ehl-i cehennemin cehenneme sevk ve idhalleriyle hükmün icrâsı devri demek olan ebediyet safhasıdır. İşte kāri'anın umûma şâmil olan birinci safhasını beyandan sonra netice ve müntehâsı bulunan ve insanları sa'îd ve şakī iki kısma ayıracak olan bu ikinci safhasını tafsil ile buyuruluyor ki:

{فَأَمَّا مَنْ ثَقُلَتْ مَوَازِينُهُ} İşte o gün mîzanları ağır basan her kimse…

"**Mevâzîn**" "mîzân"ın cem'idir. Zira aslı[1] "vezn"den vâv ile "mivzân"dır. Vâv sâkin mâkabli meksur olduğu için yâ'ya kalbedilmiştir. Ma'amâfîh "mevâzîn", "mevzûn"un cem'i de olur. Mâlum ki "mîzan" tartı âleti, eşyânın veznini, yani sıklet nisbetini ölçmeye mahsus olan terazi demektir. Ma'amâfîh sıklete mahsus olmayarak adalet ve hukuk gibi mânevî olan herhangi bir nisbeti mukayese ile tâyin için dahi mecaz olarak kullanılır. Nitekim cem'[2] ve tarh gibi bir hesab ameliyesinin doğruluğunu denemek için yapılan mukabil ameliyeye "mîzan" tâbir edilmek müte'âref olduğu gibi, bir hesab defterinin matlub ve zimmetinin mukayesesine dahi "mîzan" denilir ve yine mâlum ki [6031] bir mîzânın ağır gelmesi, ağır basması, onunla tartılan mevzûnun ağırlığıyla mütenâsibdir. Asıl maksud da mevzûnun veznidir. Onun için burada da "mevâzîn", "mîzân"ın veya "mevzûn"un cem'i olmak üzere iki kavil rivayet edilmiştir. Nitekim Râzî der ki: "'Mevâzîn'de iki kavil vardır.

Birisi 'mevzûn'un cem'i olmasıdır ki indallah vezin ve kıymeti olan ameldir. Ferrâ buna kāil olmuş ve demiştir ki: 'Bunun nazîri «bende senin dirheminin mîzânı, senin dirheminin vezni ile bir dirhem var» ve «benim evim senin evinin tam mîzânında ve veznindedir. Yani tam hizasında veya dengidir» denilmesindeki mânadır.'

---

1 H: "asl-ı".
2 H: "cemî'".

İkincisi ‘mîzân’ın cem‘idir. İbn Abbas demiştir ki: ‘Mîzânın bir dili ve iki kefesi vardır. Onda ancak ameller vezn olunur. Mutî‘in hasenâtı en güzel surette getirilir, rüchânı olunca cennet onun olur. Kâfirin de seyyiâtı en çirkin surette getirilir, vezni hafif gelir, nâra girer.’ Hasan’dan da ‘iki kefesi vardır, fakat tavsif olunamaz’ diye mervîdir. Mütekellimîn demişlerdir ki hasenât ve seyyiâtın kendileri husûsâ inkızâlarından sonra kābil-i vezn değildir. Ancak yazılmış oldukları suhuf-i a‘mâl tartılır. Yahut nûr hasenât alâmeti kılınır, zulmet seyyiât alâmeti kılınır; yahut hasenât sûret-i hasene ile, seyyiât sûret-i kabîha ile tecessüm eder de o suretle sıklet ve hıffet zâhir olur. Bunun fâidesi de adâlet-i ilâhiye izhar ve mazeretler kat‘ edilmek için halkın toplandığı cem‘iyyet-i kübrâ içinde hasenât sâhibinin güzel hâl ve etvârı zâhir olarak sürûru müzdâd olması ve seyyiât sâhibinin çirkin hâl ve etvârı zâhir olarak kepaze ve rüsvay olmasıdır.”[1] Bazıları da “vezn” kazâ-yı sevî ve hükm-i âdildir demişler. Mücâhid, A‘meş ve Dahhâk buna kāil olmuşlar. Müteahhirînden birçoğu da bunu ihtiyar eylemişler[2] ve demişlerdir ki: “Mîzan ile ancak ecsâmın sıkletleri mikdârı bilinebilir, a‘râzı münkazıye olan a‘mâlin mekādîri onunla nasıl vezn olunur?” Lâkin şunu itiraf etmek lâzım gelir ki bunun mânası mutlak mîzan ve vezni inkâr değil, a‘mâlin cismânî [6032] mîzan ile tartılamayacağını söylemektir. Yoksa velev mânevî olsun iki şey beyninde bir hak mi‘yâr ve mîzânı olmayınca bir adalet tecellîsi tasavvur olunamaz. Onun içindir ki اَللّٰهُ الَّذٖٓى اَنْزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمٖيزَانَ [eş-Şûrâ 42/17] buyurulmuştur. وَنَضَعُ الْمَوَازٖينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْـًٔا [el-Enbiyâ 21/47] buyurulduğu üzere kıyamet günü için konulacak olan adalet mîzanları da aynı mânada olarak adaleti hakkıyla tecellî ettirmek

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu’l-gayb,* XXXII, 267-268. Krş. Ferrâ, *Me‘âni’l-Kur’ân,* III, 287; Semerkandî, I, 504; *Tefsîru İbn Fûrek,* III, 265; Beyhakī, *Şu‘abu’l-îmân,* I, 447:
واعلم أن في الموازين قولين: أنه جمع موزون وهو العمل الذي له وزن وخطر عند الله وهذا قول الفراء قال: ونظيره يقال: عندي درهم بميزان درهمك ووزن درهمك وداري بميزان دارك ووزن دارك أي بحذائها والثاني: أنه جمع ميزان، قال ابن عباس: الميزان له لسان وكفتان لا يوزن فيه إلا الأعمال فيؤتى بحسنات المطيع في أحسن صورة فإذا رجح فالجنة له ويؤتى بسيئات الكافر في أقبح صورة فيخف وزنه فيدخل النار وقال الحسن: في الميزان له كفتان ولا يوصف، قال المتكلمون: إن نفس الحسنات والسيئات لا يصح وزنهما، خصوصا وقد انقضيا بل المراد أن الصحف المكتوب فيها الحسنات والسيئات توزن أو يجعل النور علامة الحسنات والظلمة علامة السيئات أو تصور صحيفة الحسنات بالصورة الحسنة وصحيفة السيئات بالصورة القبيحة فيظهر بذلك الثقل والخفة وتكون الفائدة في ذلك ظهور حال صاحب الحسنات في الجمع العظيم فيزداد سرورا وظهور حال صاحب السيئات فيكون ذلك كالفضيحة له عند الخلائق.

2 H -“Müteahhirînden birçoğu da bunu ihtiyar eylemişler”.

üzere vaz' olunacak hak kanunu olmalıdır[1] ki kıyametin bütün şûriş ve buhrânı onun izhar ettiği adalet mîzânıyla hall ü fasla erilecektir[2] demek olur. Bu mâna ile mîzânın tatbîki ise yalnız ecsâmda değil, a'râzda da cereyan eder. Nasıl ki harâret ve burûdet gibi a'râzdan olan şeyler de kendilerine mahsus mîzanlarla tartılır. Şu hâlde وَالْوَزْنُ يَوْمَئِذٍ الْحَقُّ [el-A'râf 7/8] buyurulduğu üzere kıyamet günü hak olduğunda şüphe olmayan vezn-i a'mâlin de gereği gibi bir mîzânı olmak ve her mîzan gibi onun da nokta-i tevâzünü iş'âr eden bir dil ile iki tarafı bulunmak iktizâ ederse de, amellerin hakikatine göre bunun mâhiyet ve keyfiyetinin tâyin ve tavsîfi bizim idrak ve dirayetimizin ihâtası sahasından uzaktır. Onun için demişlerdir ki vezn ü mîzânın hakkiyetine iman lâzım olmakla beraber keyfiyetinin tafsîline iman şart değildir. Ma'amâfîh şunu da itiraf etmek iktizâ eder ki amellerin cismânî bir surette vezni de hiç tasavvur olunamaz değildir. Zira ameller kendileri mâhiyetleri itibariyle cisim değil iseler[3] de eserleri itibariyle cismânî haysiyet ve kıymetleri hâiz olduklarında da şüphe yoktur. Bütün ecsâmın hilkati fi'l-i ilâhî olduğu gibi insanlar en güzel sun'u amelleriyle müsabaka ve imtihan edilmek için yaratılmışlar ve hayat ve[4] memat ile mübtelâ kılınmışlardır. Bu cihetle ameller Allah yanında değeri olan sevab veya ikāb ile karşılanmak için âhirette üzerlerine terettüb edecek âsâr nokta-i nazarından iktisab edecekleri surete göre bir mîzan ile tartılmak iktizâ eder. Dünyada bunların akıl ve mantık, ilim, şeriat itibariyle mîzanları indirilmiş olduğu gibi indallah hakikat [6033] âlemindeki haysiyetlerine göre de bir mîzanları var demektir ki, bu onların âhiret neş'etinde zuhûr edecekleri hakīkī suretleriyle mütenâsib olan bir mîzan olarak rûhânî ve cismânî her iki haysiyetle de tecellî edebilir. İşte İbn Abbas Hazretleri'nden mervî olan hasenâtın sûret-i haseneleri ve seyyiâtın sûret-i kabîhaları ile tartılmaları kaziyyesi de âsâr itibariyle vezinleri demek olacağı gibi, defter-i a'mâlin

---

1 B: "olmasıdır"; H: "demektir".
2 H: "erecektir".
3 B: "değillerse".
4 M -"ve".

vezni veya alâmetleri olan nûr ve zulmetin vezni hakkındaki kaviller veya rivayetler de yine âsâr itibariyle vezin mânasına râci' olur. Bunların her birine delâlet eden eserler de vârid olmuştur. Binâen'aleyh vezn-i a'mâlin netice itibariyle hüküm ve adâlet-i ilâhiyeyi izhar mânası müteyakkan olmakla beraber lâyık olan herhangi bir suret ile mîzân-ı Hak'ta hakikaten vezni mânası da imkânsız değildir ve şu hâlde a'mâlin mutlaka vezin ve mîzânını inkâr küfür olursa da keyfiyeti hakkındaki tafsîlâtı inkâr küfre müeddî olmaz. Bundan dolayı Âlûsî demiştir ki: "Bu âyet vezn-i a'mâle işarettir ve buna hakikat olarak iman vâcibdir. Ancak münkiri ikfâr olunmaz."[1] Ve bu vezin, tetâyür-i[2] suhuftan ve sağdan ve soldan verilip alınışından ve suâl ü hesabdan sonradır. Vâhidî ve daha başkaları böyle zikretmişlerdir. Ve *Kenzü'l-Esrâr* sâhibi de buna cezm eylemiştir.[3] Ve o, bir lisânı ve Arz u semâvâtın atbâkı gibi iki kefesi bulunan bir mîzan ile olacaktır ki mâhiyetini ancak Allah bilir.

İbn Abbas'tan ve Hasan-ı Basrî'den böyle rivayet olunmuştur ve *Şerh-i Makāsıd*'da müfessirînden çoğuna nisbet edilmiştir.[4] *Nevâdiru'l-Usûl*'de mezkur olduğuna[5] göre mekânı da cennet ile nâr arasıdır.[6] Eşher ve esah olan da bu, cemî'-i ümem ve cemî'-i a'mâl için zikrolunduğu [6034] üzere bir mîzandır. Cemi' sîgasıyla مَوَازِينُهُ buyurulması ise ya كَذَّبَتْ عَادٌ الْمُرْسَلِينَ [eş-Şu'arâ 26/123] gibi tâzim için veya شابت مفارقه kabîlinden eczâsı itibariyle, yahut itibârî tegāyürle efrâdının ta'addüdü itibariyledir ki şâirin

لمعان برق أو شعاع شموس

1 Yani zâhiri vechile cismânî mânayı inkâr edip de adalete haml gibi mecaza kāil olanlar küfre nisbet olunmaz. Zira onlar münkir değil, müevvildirler. Nassın da tevile ihtimâli derkârdır. Yoksa mutlaka vezn Kur'an'da sarih olduğu için inkârı küfür olacağında şüphe yoktur [Müellifin notu].

2 H: "tetayyür-i".

3 H -"Ve *Kenzü'l-Esrâr* sâhibi de buna cezm eylemiştir".

4 Taftazânî, *Şerhu'l-Makāsıd,* thk. Abdurrahman Umeyre, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1419/1998, V, 120-121.

5 B -"nisbet edilmiştir. *Nevâdiru'l-Usûl*'de mezkur olduğuna".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 448. Krş. Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* IX, 23-26:
وهذا إشارة إلى وزن الأعمال وهو مما يجب الإيمان به حقيقة ولا يكفره منكره ويكون بعد تطاير الصحف وأخذها بالأيمان والشمائل وبعد السؤال والحساب كما ذكره الواحدي وغيره وجزم به صاحب كنز الأسرار بميزان له لسان وكفتان كإطباق السماوات والأرض والله تعالى أعلم بماهيته وقد روي القول به عن ابن عباس والحسن البصري وعزاه في شرح المقاصد لكثير من المفسرين ومكانه بين الجنة والنار كما في نوادر الأصول.

mısrâ‘ındaki "şümûs" gibidir. "Mevzûn"un cem‘i olduğuna göre ise tevile hâcet yoktur. Sıklet de rüchan mânasına olmak münakaşasız olur.

Böyle mevâzîni ağır basan, güzel amelleri gālib gelen kimse[1] {فَهُوَ فٖى عٖيشَةٍ رَاضِيَةٍ} artık o bir îşe-i râzıyededir. ۞ Râzı bir hayat, hoşnut bir geçim ve yaşayış içindedir. Hakikatte râzı ve hoşnut olmak ayşın, hayâtın şânı değil, sâhibinin sıfatı olduğundan zâhiren ifadenin hakkı, ayş râzı olmak[2] değil, marzî olmak, yani عِيشَةٍ مَرضِيَّة denilmek iken hilâf-ı zâhir olarak فٖى عٖيشَةٍ رَاضِيَةٍ buyurulması beliğ bir nükteyi hâizdir ki rızânın tasavvurlar fevkinde olan kemâlini belâgatle ifade ederek sâhibinin o hayâta ehliyet-i kâmilesini, hem râzıye hem marzıyye makāmında bulunduğunu iş‘âr eyler. Yani öyle güzel bir hayat ve maîşet ki güzel amelleriyle ona sebep olan kimseyi sade râzı ve hoşnut etmekle kalmaz, aynı zamanda onu يَٓا اَيَّتُهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ. اِرْجِعٖٓى اِلٰى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً. فَادْخُلٖى فٖى عِبَادٖى. وَادْخُلٖى جَنَّتٖى [el-Fecr 89/27-30] mısdâkınca nefs-i râzıye makāmından nefs-i marzıyye makāmına yükselterek ebediyen mes‘ud edecek ve ondan asla ayrılmak istemeyecek vechile kendisini bütün hoşnutlukla sarar, ebedî bir rızâ ve hoşnûdî muhîti içinde ihâta eder, kuşatır, donatır. Âlûsî der ki: "Meşhur olan burada 'râzıye' nisbet bâbından olmaktır, yani zât-ı rızâ, rızâlı hoşnutluklu bir ayş demektir. Nefs-i kelimede[3] veya isnadda mecaz olarak 'râzıye'nin marzıyye mânasına olması da tecviz edilmiştir ki bunun hakikati sâhibinin râzı olacağı bir ayş demek olur. Me‘ânî kitaplarında mukarrer olduğu [6035] üzere bunda isti‘âre-i mekniye ve tahyîliye dahi tecviz edilmiştir. Lâkin bazı ecille burada nefis bir beyanda bulunmuş ve demiştir ki 'niseb bâbından olanlar[4] ذي كذا diye te'vil olunur ve müennes getirilmez, çünkü bir mevsuf üzerine cereyan ettirilmeyip câmidlere ilhak olunur.' Sîrâfî'den de şöyle nakledilmiş: عٖيشَةٍ رَاضِيَةٍ'de ها'nin sukūtu meselesinde yaptıkları ta‘lîle kadh ederek demiştir ki: 'Hâlbuki bunda iki vecih vardır: Birisi o maîşet, ehline râzı olmuştur, onlardan hoşnut

1 M: "kısım".
2 B -"olmak".
3 H: "kelâmda".
4 H: "olur ki"; B: "olarak".

olarak kendilerine mülâzimdir. Onları bırakmaz, ayrılmaz mânasına olmasıdır. Diğeri de ها 'allâme', 'râviye' gibi mübalağa için olmaktır. Bir de şöyle tevcih olunmuştur. ها'nın lüzûmu يا'nın sukūtuyla bünyeye halel vermemek içindir; كلبة مجرية ve ناقة مشلية gibi. Hâlbuki ظبية مطفل ومشدان derler, müf'il ve mif'al bâbı müenneslenmez, ma'amâfîh مصكّة gibi bazılarında ها idhal ettikleri de vardır.' Sonra demiştir ki: 'Kabûle layık olan budur. Bunun hâsılı birkaç vecihle cevaptır.

Birincisi burada 'râziye' nisbet bâbından değil, ism-i fâildir, mânanın[1] lâzımı murad olunmuştur. Zira bir şeye râzı olan ve dileyen ona mülâzemet eder, bu mecâz-ı mürsel veya istiaredir. İsnadda mecaz olup zikrolunan mâna, hâsılını[2] beyan olmak da câizdir.

İkincisi, ها mübalağa için olmaktır. Bu da 'allâme' gibi fe''âl veznine muhtas değildir. Onun için 'râviye' ile de temsil eylemiştir.

Üçüncüsü, mu'telde ها'nın ilhâkı bünyeyi muhafaza için olmaktır. 'Mısakke' ya şâzdır yahut mu'telli muzâ'afa benzetmektir.'" Âlûsî bunu naklettikten sonra "bunu hıfzet çünkü nefistir, kitapların ekserîsi ondan hâlîdir"[3] diye de bir ihtar yapmıştır. Birçok hususta bu عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ terkîbi[4] misâl olarak zikredilegeldiği için biz de bu îzâhı kaydetmeye lüzum gördük.

[6036] {وَاَمَّا مَنْ خَفَّتْ مَوَازِينُهُ} Ve ammâ mîzanları hafif gelen her kimse ❁ yani hasenesi olmayan yahut seyyiâtı ağır basıp[5] da hasenâtı hafif

---

1 H: "mânen".
2 H: "hâsılı".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 449. Krş. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 392:
«فَهُوَ فِي عِيشَةٍ راضِيَةٍ» المشهور جعل ذلك من باب النسب أي ذات رضا وجوز أن تكون راضِيَةٍ بمعنى المفعول أي مرضية على التجوز في الكلمة نفسها وأن يكون الإسناد مجازيا وهو حقيقة إلى صاحب العيشة وجوز أن يكون في الكلام استعارة مكنية وتخييلية على ما قرر في كتب المعاني لكن ذكر بعض الأجلّة هاهنا كلاما نفيسا وهو أن ما كان للنسب يؤول بذي كذا فلا يؤنث لأنه لم يجر على موصوف فألحق بالجوامد ونقل عن السيرافي أنه قال: يقدح فيما عللوا به سقوط الهاء في عِيشَةٍ راضِيَةٍ وفيه وجهان أحدهما أن تكون بمعنى أنها راضية أهلها فهي ملازمة لهم راضية بهم والآخر أن تكون الهاء للمبالغة كعلامة ورواية ووجه بأن الهاء لزمت لئلا تسقط الياء فيخل بالبنية كناقة مشلية وكلبة مجرية وهم يقولون ظبية مطفل ومشدان وباب مفعل ومفعال لا يؤنث وقد ادخلوا الهاء في بعضه كمصكة، انتهى. ثم قال: إن هذا حقيق بالقبول ومحصله الجواب بوجوه أحدهما أن راضِيَةٍ هنا فيه ليس من باب النسب بل هو اسم فاعل أريد به لازم معناه لأن من شاء شيئا ورضي به لازمه فهو مجاز مرسل أو استعارة ويجوز أن يراد أنه مجاز في الإسناد وما ذكر بيان لمعناه الثاني أن الهاء للمبالغة ولا تختص بفعال ولذا مثل برواية أيضا والثالث أنه يجوز إلحاق الهاء في المعتل لحفظ البنية ومصكة إما شاذ أو لتشبيه المضاعف بالمعتل، انتهى. فاحفظه فإنه نفيس خلا عنه أكثر الكتب.
4 H: "tâbiri".
5 H: "basan".

gelen kısımdan olan kimse {فَاُمُّهُ هَاوِيَةٌ} artık onun anası hâviyedir. ❁ Yani varacağı yeri yatağı, kucağına sığınacağı ana vatanı hâviyedir. Barınacak yeri kalmayacak, artık "hâviye" denilen cehennem uçurumunun kucağına atılacaktır. Diğer bir mâna ile o öyle sukūt edecektir ki anası ağlayıp yıkılacaktır. Diğer bir mâna ile onun ümm-i dimağı, yani beyninin kökü hâviye olacak, tepetakla cehennemin dibine atılacak, öyle kaynayacaktır. O hâviyenin ne olduğuna, mâhiyetine gelince şöyle beyan buyuruluyor: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا هِيَهْ} Bildin mi ki o hâviye nedir? ❁ مَا istifhâm-ı inkârî هِيَهْ hâviyeye râci‘ müennes zamiri هي'dir. Âhirindeki ها fasıla için hâ-i sekittir. Aslı ما هي'dir. Mâhiyeti neden ibarettir? {نَارٌ حَامِيَةٌ} bir nâr-ı hâmiyedir. ❁ Yani şiddetli, kızışgın[1] bir ateş, bundan sonraki sûrede "cahîm" diye zikrolunacak olan cehennem ateşi, daha sonra Hümeze Sûresi'nde târif olunacak olan Allah ateşidir.

Kāmûs'ta هاوية ve الهاوية cehennemin isimlerindendir. Yukarıdan aşağıya düşmek, sukūt etmek mânasına "hüviy" ve "heveyan"dan müştak ism-i fâil olarak sâkıt mânasına gelir ve cevv-i hevâ gibi içi boş, derin, düşüldükçe düşülür engin uçuruma, "mehvât"[2] gibi sukūt mahalline denilir. هوة çukur demek olduğu gibi, hâviye de mütemâdiyen aşağı doğru düşen uçurum, veya uçuruma düşen demek olabilir. Bu mânadan cehenneme isim olmuştur.[3] Ve Âlûsî'nin naklettiği vechile denilmiştir ki: "Ona hâviye ıtlak edilmesi gayet derin olmasındandır."[4] Bazıları da nârın en aşağı kapısına[5] tahsis etmişlerdir. İncil tercemelerinde de "hâviye"ye tesadüf olunur. "Ümm-i hâviye" denilmesine gelince: Bunda işaret ettiğimiz vechile üç mâna söylenmiştir.

[6037] Birincisi "ümm", ana mânasından me'vâ, yani varılacak, kucağına sığınılıp barınılacak yurt ve yatak mânasına istiare tarîkiyle mecazdır. Zira ana kucağı çocuğun sığınıp barınacağı ilticâgâhı olmak

---

1 B: "kızgın".
2 H ve B: "مهوط".
3 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1347; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 1235-1236.
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 449:

وذكر أن إطلاق ذلك عليها لغاية عمقها وبعد مهواها.

5 H: "tabakasına".

hasebiyle “me’vâ” ona teşbih edilmiştir ki bunda pek acıklı bir tehekküm vardır. Nihâyet sığınıp varacağı en şefkatli anası, hâmîsi, kızgın ateş olan hâviyeden ibaret bulunan bir kimsenin hâlindeki felâket ve fecaatin şiddet ve azametini teemmül etmeli.

İkincisi, Araplar bir kimsenin helâkine dua makāmında kinaye tarîkiyle هوت أمه derler ki “anası ağlayıp düşesi bayılası” demek gibidir. Zira bir kimse düştüğü, helâk olduğu zaman anası ağlar, merakından düşer bayılır. Bu bizim “anası ağlasın” yahut “anası ağladı”, yahut “anası ağlayasıca” tâbirlerimizi andırır. Ma‘amâfîh “kahrolası”, “Allah canını alası” قاتله الله duaları gibi هوت أمه duası da her zaman vukū‘u matlub olan dualardan olmayıp ta‘accüb ve takdir ve medih için de söylenir. Nitekim Ka‘b b. Sa‘d-i Ganevî’nin[1] şu beyti bu kabîlden olarak mâruftur:

هَوَتْ أمُّهُ مَا يَبْعَثُ الصُّبْحُ غَادِياً   وَمَاذَا يرد اللَّيْلَ حينَ يَؤُوبُ[2]

Hamâse’nin şu beyti de o kabîldendir:

هَوَتْ أُمُّهم ماذا بهم يومَ صُرِّعوا   بجيشان من أسباب مجدٍ تَصَرَّما
أَبَوْا أنْ يَفِرُّوا والقَنا في نحورِهم   وأَنْ يَرْتَقُوا من خَشيةِ الموتِ سُلَّما
ولو أَنَّهُمْ فَرُّوا لكانوا أَعِزَّةً   ولكنْ رأَوْا صبراً على الموتِ أكرما[3]

İşte Katâde’den bir rivayet olarak mervî olduğu üzere birçok müfessirîn فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ işbu “hevet ümmühû” tâbirinden olduğunu söylemişlerdir. Sâhib-*Keşşâf* ve *Müfredât*’ta Râgıb bunu tercih eylemişler.[4] Sâhib-i *Keşf*[5] bunun عِيشَةٍ رَاضِيَةٍ [6038] kavline tıbak sanatını hâvî olması

---

1 H ve B: “Kanevî’nin”.

2 Anası ağlaya düşsün: O giderken sabah ne gönderdi ve dönerken gece ne çevirdi; yani ne kahraman, ne afacan adamdı! [Müellifin notu]. Bk. Asma‘î, *el-Asma‘iyyât,* thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Mısır: Dâru’l-Ma‘ârif, 1993, s. 95; İbn Düreyd, *Cemheratü’l-lüga,* I, 229.

3 Anaları bayılası: Ne olmuştu onlara yıkıldıkları gün Ceyşan nam mahalde, inkıtâ‘ etmiş olan mecd ü şeref esbâbından dolayı. Mızraklar gerdanlarında iken kaçmak ve ölüm korkusundan bir merdivene çıkmak istemediler, eğer kaçsalardı yine aziz olacaklardı velâkin ölüme karşı sabrı daha ziyade âlicenâblık gördüler [Müellifin notu]. Bk. Tebrîzî, *Şerhu Dîvâni’l-Hamâse,* Beyrut: Dâru’l-Kalem, I, 386.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 790. Krş. Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 849:

«فَأُمُّهُ هاوِيَةٌ» من قولهم إذا دعوا على الرجل بالهلكة: هوت أمّه، لأنه إذا هوى أى سقط وهلك فقد هوت أمّه ثكلا وحزنا.

5 H ve B: “*Keşşâf*”.

itibariyle daha güzel, daha bedi‘ olduğunu söylemiş,[1] Tîbî[2] de buna azhar demiştir.[3] Bu mânada “ümm” hakikaten ana demek olduğu gibi, “hâviye” de cehennemin ismi değil, sâkıta mânasına demektir. Yani “anası düşmüştür” demek olup bununla kāri‘a helâk ü ukūbetinin şiddetinden kinaye edilmiş olur. Bunun inceliğinde şüphe yoktur. Lâkin bu surette “mâhiye” zamiri “hâviye”ye râci‘ olmayıp kelâmın medlûlünden anlaşılan, yani anasını ağlatan “dâhiye”ye râci‘ olmak lâzım gelir. Hâlbuki evvelki mânada “hâviye”ye rücû‘u zâhir, istiare itibariyle mübalağa belâgati da şüphesiz olduğu için daha vâzıhtır.

Üçüncüsü, yine Katâde’den ve Ebû Sâlih’ten ve İkrime ve Kelbî ve sâireden mervî olduğu üzere “ümm” “ümm-i dimağ” ve “ümm-i re’s”, yani başından beyninin aslı ve kökü mânasına olmaktır ki bu surette “hâviye” cehennem demek de, ona sâkıta demek de olabilir. Yani “beyninin kökü hâviye olmuştur” yahut “tepetaklak hâviyeye yuvarlanmıştır” demek olur. Çünkü tepesi aşağı olarak cehenneme atılacaktır. Binâen‘aleyh “mâhiye” zamirinde de[4] iki vecih cereyan eder. Nâr, هِيَ نَارٌ[5] takdîrinde mübtedâ-i mahzûfun haberidir.

“**Hâmiye**” yani şiddet-i harâret mânasına “hâmî”den kızgın, kızışgın[6] demektir. حَمِيَ الْوَطِيسُ “fırın kızıştı” demek olduğu gibi, حَمِيَ الشَّمْسُ وَالنَّارُ “güneş ve ateş kızıştı, harâretleri şiddetlendi” demektir. Masdarı “hamy^en^” ve “humy^en^” ve “humüyy^en^” gelir. Ateş zaten kızgın demek iken “nâr” denildikten sonra bir de “hâmiye” diye tavsîfi, sâir ateşlerin buna nisbetle sanki hâmiye değil, soğuk imişler gibi hafif kalacaklarını iş‘ar eden bir teşdiddir. İşte o kāri‘ada mîzanları hafif gelenlerin âkıbeti budur اَلْعِيَاذُ بِاللهِ.

---

1 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XV, 450:

وفي الكشف أن هذا أحسن ليطابق قوله سبحانه في «عِيشَةٍ راضِيَةٍ» وما فيه من المبالغة.

2 M: “Taybî”.

3 Tîbî, *Fütuhu’l-gayb,* XVI, 556:

وأظهر التفسيرين الأول، لأن «فَأُمُّهُ هَاوِيَةٌ» مقابل لقوله «فَهُوَ فِي عِيشَةٍ رَّاضِيَةٍ» والهلاك أنسب إلى العيش لأنه الحياة المختصة بالحيوان.

4 B -“de”.

5 H: “نور”.

6 B -“kızışkın”.

[6039]

سورة التكاثر مكية وهي ثمان آيات

TEKÂSÜR SÛRESİ

Tekâsür Sûresi, buna ashâb arasında "Makbüre[1] Sûresi" denildiği dahi mervîdir. Meşhuru, Mekkîdir. Maʻamâfîh ihtilâf da edilmiştir. Ebû Hayyân: Cemîʻ-i müfessirîn kavlince Mekkîdir, Buhârî Medenî demiştir, diyor.[2] Suyûtî de: "Eşheri Mekkîdi, muhtâr olan Medenîdir" demiş.[3] Âlûsî de Mekkî olduğunu ale'l-ıtlâk zikrettikten sonra Ebû Hayyân'ın kavlini ve Suyûtî'nin âtîde nakledeceğimiz esbâb-ı nüzûl meyanında Medeniyyeti andıran İbn Ebî Hâtim rivayetiyle muhtârına istidlâlini nakledip "Medenî olduğuna edillenin kuvvetinden dolayı bazı ecille 'hak olan budur' dedi"[4] diye bir tercih kaydeylemiştir.[5] Lâkin Mekkiyyeti eşher denildikten sonra ona karşı âhâd ile istidlâlin kuvveti garib olur.

Âyetleri: Bi'l-ittifak sekizdir.

Fâsılası: ر، ن، م harfleridir.

Bu sûre, Kāriʻa üzerine bir nasihat ve inzardır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُۙ ﴿١﴾ حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَۜ ﴿٢﴾ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَۙ ﴿٣﴾ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَۜ ﴿٤﴾ كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَق۪ينِۜ ﴿٥﴾ لَتَرَوُنَّ الْجَح۪يمَۙ ﴿٦﴾ ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَق۪ينِۙ ﴿٧﴾ ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّع۪يمِ ﴿٨﴾

---

1 "Ashabın bu sûreyi el-Makbüre/el-Makbere diye adlandırdığı rivayet edilmiştir". Bk. İdris Şengül, "Tekâsür Sûresi", *DİA*, XL, 339.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 535:

هذه السورة مكية في قول جميع المفسرين وقال البخاري: مدنية.

3 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 54:

سورة ألهاكم: الأشهر أنها مكية ويدل لكونها مدنية –وهو المختار– ما أخرجه ابن أبي حاتم عن ابن بريدة أنها نزلت في قبيلتين من قبائل الأنصار تفاخروا... الحديث.

4 B: "dedi".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-meʻânî,* XV, 451:

ولقوة الأدلة على مدنيتها قال بعض الأجلّة إنه الحق.

[6040] **Meâl-i Şerîfi**

Oyaladı o çokluk kuruntusu sizleri (1) tâ ziyaret edişinize kadar kabirleri (2). Öyle değil, ileride bileceksiniz (3). Sonra öyle değil, ileride bileceksiniz (4). Öyle değil, ilme'l-yakīn bilseniz (5) kasem olsun o cahîmi çaresiz göreceksiniz (6). Sonra kasem olsun onu çaresiz ayne'l-yakīn göreceksiniz[1] (7). Sonra kasem olsun o gün o na'îmden muhakkak sorulacaksınız (8).

{اَلْهٰيكُمُ} İlhâ etti sizleri ❁ "**İlhâ**[2]" "lehv"den if'âldir. Vâv râbi'aten vâki' olduğu için, yâ'ya kalb edildiğinden elif yâ'dan mübeddel olarak yazılır. Eğlence demek olan "lehv"in aslı gaflet olduğundan "ilhâ" eğlemek, boş bir şey ile iğfal ve işgal eyleyerek oyalamak, işinden alıkoymaktır.

{التَّكَاثُرُ} "**Tekâsür**" ❁ Çokluk kurumu, gururu, iddiası. Kesretten tefâ'ul. "Biz çoğuz", "hayır biz çoğuz" diye yekdiğeriyle çokluk yarışı, çokluk gösterişi etmek, çokluk sevdâsı veya çokluk izhârı ile kurumlanmak, tefâhur eylemektir ki ehl-i dünyanın umûmiyetle kapılıp aldandığı bir gurur hâletidir. Neyin çokluğu ve neden alıkoyduğu zâhiren tasrih olunmayarak "ilhâ" ve "tekâsür" mutlak zikredilmiştir. Zira makāmın iktizâsına göre zihin muhtemil olan her şeye zâhib olabilmek itibariyle ıtlâkın bir belâgat-i şâmilesi vardır. Bununla beraber mânen takyîde delâlet eder karîne de yok değildir.

Evvelâ: "İlhâ" oyalamak, iştiğal edilmesi lâzım gelen hakīkī maksaddan ve mühim olan iş ve vazifeden eğleyip [6041] alıkoymak demek olduğu ve bundan evvelki sûrede "kāri'a" ve "mîzan" zikredilmiş bulunduğu gibi, bundan sonra da kabirler zikrolunacağı cihetle "ilhâ" gerek vâcib ve gerek mendub vezâif ve a'mâlden, insanın hakikaten işine yarar mâya'nîsi, maksûdu olması lâzım gelen zikir, marifet, tefekkür, tedebbür, şükür, tâat ve ibadet gibi umûr-ı mühimmeden alıkoymak; "tekâsür" de buna mukabil âhirette işe yaramayacak, o kāri'a günü ameller

---

1 H -"Sonra kasem olsun onu çaresiz ayne'l-yakīn göreceksiniz".
2 M: "ELHA".

tartılırken mîzanda ağır basmayacak, o nâr-ı hâmiyeden korumayacak ve binâen'aleyh fâni dünyada insanı aldatıp âhirete yalnız hesab, hüsran, azab bırakacak olan gurur meta'ı şeylerin çokluğuyla tefâhur demek olacağı anlaşılır ki, Sûre-i Hadîd'deki اَنَّمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَا لَعِبٌ وَلَهْوٌ وَزِينَةٌ وَتَفَاخُرٌ بَيْنَكُمْ وَتَكَاثُرٌ فِى الْاَمْوَالِ وَالْاَوْلَادِ [57/20] âyeti mantûku demektir. Nitekim Buhârî'de İbn Abbas'tan "mal ve evlâdda tekâsür" denilmiştir.[1]

Sâniyen التَّكَاثُرُ'de ال ahd için olarak sebeb-i nüzûldeki mânaya işaret olur. Bunda[2] ise birkaç rivayet vardır. Birçok müfessirînin zikrettiklerine göre Benî Abdi Menaf ile Benî Sehm, "hangimiz daha çoğuz" diye tefâhur edişmişlerdi[3]. Abdi Menaf oğulları çok geldi, bunun üzerine Benî Sehm "bizi" dediler "câhiliyede bağy helâk etti; haydin hem sağ olanlarımızı hem ölmüş bulunanlarımızı sayışalım!" bunda da Sehm oğulları çok geldi, bu sûre bunun üzerine nâzil oldu, bazı rivayette de kabirlere kadar gittiler.[4] İbn Ebî Hâtim'in Ebû Büreyde'den bir tahrîcine göre de; ensar kabilelerinden[5] Benî Hâris ve Benî Hars tefâhur ve tekâsür etmişler, bir taraf "bizde fülân ve fülân gibiler var" demiş, diğerleri de öyle demişler, böyle dirileriyle tefâhur ettikten sonra "haydin kabirlere gidelim" demişler, varmışlar, bir taraf kabirlere işaret ederek "sizde fülân ve fülân gibiler var mı?" demiş, diğerleri de o suretle mukabele etmişlerdi اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ bunun üzerine nâzil oldu, demiştir.[6] Bu iki rivayete göre demek sebeb-i

---

1 Buhârî, Tefsîr, 102:

وقال ابن عباس: «ألهاكم التكاثر» من الأموال والأولاد.

2 H: "Burada".

3 H ve B: "etmişlerdi".

4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 819; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 204. Krş. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 535:

وذلك أن حيين من قريش من بني عبد مناف بن قصي وبني سهم بن عمرو بن مرة بن كعب كان بينهم لحاء فافتخروا فتعادى السادة والأشراف فقال بنو عبد مناف: نحن أكثر سيدا وأعز عزيزا وأعظم شرفا وأمنع جانبا وأكثر عددا فقال بنو سهم لبني عبد مناف: مثل ذلك فكاثرهم بنو عبد مناف بالأحياء، ثم قالوا: تعالوا نعد أمواتنا حتى أتوا المقابر يعدونهم فقالوا: هذا قبر فلان وهذا قبر فلان فعد هؤلاء وهؤلاء موتاهم فكاثرهم بنو سهم بثلاثة أبيات لأنهم كانوا أكثر عددا في الجاهلية من بني عبد مناف فأنزل الله في الحيين «أَلْهَاكُمُ التَّكاثرُ».

5 H: "kabirlerinden".

6 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3459:

حدثني عن ابن بريدة في قوله: «ألهاكم التكاثر» قال: نزلت في قبيلتين من قبائل الأنصار، في بني حارثة وبني الحارث تفاخروا وتكاثروا فقالت إحداهما: فيكم مثل فلان بن فلان وفلان؟ وقال الآخرون مثل ذلك، تفاخروا بالأحياء ثم قالوا: انطلقوا بنا إلى القبور، فجعلت إحدى الطائفتين تقول: فيكم مثل فلان؟ يشيرون إلى القبر ومثل فلان؟ وفعل الآخرون مثل ذلك فأنزل الله «ألهاكم التكاثر حتى زرتم المقابر» لقد كان لكم فيما رأيتم عبرة وشغل.

nüzûl ölülerle[1] dahi iftihar edecek derecede adet ile tekâsürdür. Bu mânada olan tekâsürler de [6042] delâleten buna ilhak edilmek lâzım gelir. Ancak evvelkinde bilfiil kabirlere kadar gidilmemiş, sade kabirlerde bulunan ölülerin nam ve adedi anılarak tefâhur olunmuştur. Diğerinde ise bilfiil kabirlere kadar da gidilmiştir. Bir de ensar Medine'de olduğu için bununla sûrenin Medenî olduğuna da istidlâl edilmiştir. Evvelki ise meşhûru vechile Mekkî olduğunu gösterir.

Bunlardan başka, İbn Cerîr ve Âlûsî'nin kaydettiği vechile Buhârî, Übey b. Ka'b radıyallâhu anh'tan tahric eylemişlerdir; demiştir ki: "Biz şu لَوْ أَنَّ لِابْنِ آدَمَ وَادِيَيْنِ مِنْ مَالٍ لَتَمَنَّى وَادِيًا ثَالِثًا وَلَا يَمْلَأُ جَوْفَ ابْنِ آدَمَ إِلَّا التُّرَابُ ثُمَّ يَتُوبُ اللّٰهُ عَلَى مَنْ تَابَ yani 'Âdemoğlunun iki vâdi malı olsa üçüncü bir vâdi daha temenni ederdi, âdemoğlunun karnını ancak toprak doldurur, sonra Allah tevbe edene kabul ile nazar buyurur' kelâmını Kur'an'dan görürdük, اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ الى آخرها nâzil oldu."[2] Tirmizî ve İbn Cerîr Abdullah b. Şihhir'den tahric eylemişlerdir ki; müşârün ileyh Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin huzûruna varmış, Resûlullah اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ okuyormuş, buyurmuş: يَقُولُ ابْنُ آدَمَ: مَالِي مَالِي، وَهَلْ لَكَ مِنْ مَالِكَ إِلَّا مَا تَصَدَّقْتَ فَأَمْضَيْتَ أَوْ أَكَلْتَ فَأَفْنَيْتَ أَوْ لَبِسْتَ فَأَبْلَيْتَ yani "Âdemoğlu 'malım malım' der, hâlbuki malından sana ancak tasadduk edip geçirdiğin, yahut yiyip tükettiğin, yahut giyip çürüttüğünden başka ne var?" Tirmizî "bu hadis hasendir, sahihtir" der.[3] İbn Cerîr de der ki: "Resûlullah'ın اَلْهٰيكُمُ okuyup da akabinde öyle buyurması 'tekâsür'ün mal tekâsürü olduğunu iş'ar eder."[4] İşte bu rivayetlerden dolayı müfessirînin bir kısmı evvelki rivayetlere nazaran bu tekâsürden murad adet çokluğuyla tefâhur

---

1 H: "ölülere".

2 Buhârî, Rikāk, 10:

أخبرني أنس بن مالك أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «لو أن لابن آدم واديا من ذهب أحب أن يكون له واديان ولن يملأ فاه إلا التراب ويتوب الله على من تاب» وقال لنا أبو الوليد: حدثنا حماد بن سلمة عن ثابت عن أنس عن أبي قال: كنا نرى هذا من القرآن حتى نزلت «ألهاكم التكاثر».

3 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 580:

عن مطرف بن عبد الله بن الشخير عن أبيه أنه انتهى إلى النبي صلى الله عليه وسلم وهو يقرأ: «ألهاكم التكاثر» قال: يقول ابن آدم: مالي مالي، وهل لك من مالك إلا ما تصدقت فأمضيت أو أكلت فأفنيت أو لبست فأبليت؟ هذا حديث حسن صحيح.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 580:

وقوله صلى الله عليه وسلم بعقب قراءته «ألهاكم» ليس لك من مالك إلا كذا وكذا، ينبئ أن معنى ذلك عنده: ألهاكم التكاثر: المال.

olduğuna kāil olmuşlar, bir kısmı da sonraki[1] rivayete nazaran mal tekâsürü olduğuna kāil olmuşlardır. Evvelkiler sebeb-i nüzûl olmakta zâhir olduğu gibi sonraki de Resûlullah'tan vârid olan sahih bir tefsir olduğu cihetle Buhârî'nin de işaret ettiği vechile ikisini de cem' etmek âyetin ıtlâkına daha muvâfık ve evvelâ beyan olunan îzâha ve Sûre-i Hadid âyetine de mutabıktır. Şu hâlde bundan [6043] ale'l-umûm her şeyde çokluk yarışının mezmum olması lâzım gelmez, çokluğuyla iftihar edilecek şeyler de vardır. Râzî der ki: "Âyet tekâsür ve tefâhurun mezmum olduğuna delâlet ediyor. Akıl da sa'âdât-ı[2] hakīkiyede tekâsür ve tefâhurun gayr-i mezmum olduğuna delâlet eder. Hazret-i Abbas'ın sikāyet elinde olmasıyla tefâhuru üzerine Hazret-i Ali: 'Ben kılıcımla küfrün hortumunu kestim, küfür müsle, yani burnu kulağı kesik oldu da siz Müslüman oldunuz' demişti, bu onların gücüne gitmişti, bunun üzerine Sûre-i Tevbe'de[3] اَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَٓاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَجَاهَدَ ف۪ى سَب۪يلِ اللّٰهِ [9/19] âyeti nâzil oldu diye vârid olan rivayet de bu cümledendir. وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ [ed-Duhâ 93/11] âyetinin tefsirinde de insanın başkaları tarafından kendisine iktidâ olunacağını zannettiği takdirde tâat ve mehâsin-i ahlâk ile tahdîs-i nimet olmak üzere iftihar etmesi câiz olduğuna dair söz geçmişti[4]. Binâen'aleyh sâbit olur ki: Mezmum olan mutlak tekâsür değildir. Belki ilimde, tâatte, ahlâk-ı hamîdede tekâsür memduh ve mahmuddur. Ve hayrâtın aslı odur. Onun için اَلتَّكَاثُرُ'deki الف لام istiğrak için değil, ahd-i sâbık içindir ki o da dünya lezâiz ve alâyıkıyla tekâsürdür. Çünkü Allah'a tâat ve ubûdiyetten alıkoyan odur. Bu cihet akıllarda mukarrer ve edyânda müttefek^{un} aleyh olduğu cihetle tekâsür üzerine harf-i târif idhâli güzel olmuştur."[5] Biz de şunu ilâve edelim ki: Hayrâtta müsabaka, yarış yalnız

---

1 H ve B: "sonra".
2 H ve B: "sa'âdet-i".
3 B: "Hadid'de".
4 M ve B: "geçmiştir".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 270:
الآية دلت على أن التكاثر والتفاخر مذموم والعقل دل على أن التكاثر والتفاخر في السعادات الحقيقية غير مذموم ومن ذلك ما روي من تفاخر العباس بأن السقاية بيده وتفاخر شيبة بأن المفتاح بيده إلى أن قال علي عليه السلام: وأنا قطعت خرطوم الكفر بسيفي فصار الكفر مثلة فأسلمتم، فشق ذلك عليهم

câiz olmakla kalmaz aynı zamanda سَابِقُوا emirleriyle me'mûr[un] bih olduğunda da şüphe yoktur; فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ [el-Bakara 2/148; el-Mâide 5/48] emir, وَفِى ذٰلِكَ فَلْيَتَنَافَسِ الْمُتَنَافِسُونَ [el-Mutaffifîn 83/26] tergībdir. Râzî'nin akıldan murâdı da bu gibi nusûsun[1] delâletleri olmak gerektir. Bununla beraber hayrât ve tâatteki çokluk yarışında da Allah için ihsan ve ihlâs ve tahdîs-i nimet hâlleriyle riyâ ve kibir tarzında gurur ve tefâhuru ayırmak, وَلَا تَفْرَحُوا بِمَٓا اٰتٰيكُمْ [el-Hadîd 57/23], اِنَّ اللّٰهَ لَا يُحِبُّ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراً [en-Nisâ 4/36] gibi âyât-ı celîle mazmunlarını unutmamak lâzım gelir. Zira hayır ve güzel amellerin güzelliği ve mîzanda ağır gelmesi [6044] yalnız kemiyetlerindeki çokluğundan dolayı değil, daha ziyade keyfiyetlerindeki hulûs ve ihsan iledir. Zira قُلْ لَا يَسْتَوِى الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ اَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ [el-Mâide 5/100] buyurulmuştur. Burada mezmum olan tekâsür de o gibi güzel amellerden alıkoyan ve mâhiyetinde bir nevi lehv bulunan tekâsürdür. Bunun nihâyet kabre gidinceye kadar aldatan öyle dünyevî şeylere müte'allik tekâsür olduğuna şu da delâlet eyler: {حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ} ta makbereleri ziyaretinize kadar ۞ buna üç mâna verilmiştir.

Birinci: İlk zikrolunan sebeb-i nüzûl rivayetlerine[2] göre: Tekâsür, kesret davasıyla gurur ve iftihar sizleri[3] öyle oyaladı, Allah'a tâat, ve gazabından korunmak için yapılacak kârlı işlerinizden öyle alıkoydu ki dirileri bitirdiniz de hatta kabirlerdeki ölüleri saymaya, onlarla iftihar etmeye kadar gittiniz. Hâlbuki kabirleri ziyaret edenlerin çoklukla mağrurlanması, ölülerle övünüp sevinmesi değil, onlardan ibret alarak gafletten uyanması ve o[4] kızgın ateşten kurtulmak için mîzanda ağır basacak sâlih amellere çalışmaları iktizâ eder, demektir. Bu surette birinci rivayete göre mekābiri ziyaret ölüleri saymakla tefâhurdan mecaz

---

فنزل قوله تعالى: «أجعلتم سقاية الحاج» (التوبة ١٩/٩) الآية. وذكرنا في تفسير قوله تعالى: «وأما بنعمة ربك فحدث» (الضحى ١١/٩٣) أنه يجوز للإنسان أن يفتخر بطاعاته ومحاسن أخلاقه إذا كان يظن أن غيره يقتدي به فثبت أن مطلق التكاثر ليس بمذموم بل التكاثر في العلم والطاعة والأخلاق الحميدة هو المحمود وهو أصل الخيرات فالألف واللام في التكاثر ليسا للاستغراق بل للمعهود السابق وهو التكاثر في الدنيا ولذاتها وعلائقها فإنه هو الذي يمنع عن طاعة الله تعالى وعبوديته ولما كان ذلك مقررا في العقول ومتفقا عليه في الأديان لا جرم حسن إدخال حرف التعريف عليه.

1 H: "hususun".
2 H: "rivayetine".
3 B: "sözleri".
4 H -"o".

veya kinaye olmuş olur ki *Keşşâf* bunu tercih eylemiştir.[1] İkinci rivayete göre ise mecaz ve kinayeye hâcet yoktur. İkisinde de اَلْهٰيكُمُ ve زُرْتُمُ fiilleri hakikati üzere mâzî mânasındadırlar. Onun için ekser müfessirîn âyetin zâhiri evvelki rivayetler mûcebince vâki' olan adeden tekâsür ve tefâhura daha ziyade muntabık olduğunu söylemişlerdir. İbn Cerîr'in rivayet ettiği vechile Katâde şöyle demiştir: "Biz Benî fülândan ekseriz, biz Benî fülândan akdemiz diyorlar ve hâlbuki her gün sonlarına kadar düştükçe düşüyorlardı, vallahi hep böyle gittiler, nihâyet hepsi ehl-i kubûrdan oldular."[2] Şu hâlde bu mânada olan diğer vâhî tekâsür ve tefâhur gururları bundan [6045] bi'l-ibâre değil, bi'd-delâle anlaşılmış, bundan sonraki كَلَّا zecri de bu sebeple yapılmış olur.

İkinci: Tekâsür, yani dünya hırsı, mal ve evlâd ve adet çokluğuyla tefâhur sevdâsı sizleri öyle iğfal etti, eğledi, oyaladı ki kabirlere gittiğiniz ölüm lahzasına kadar, yani canlarınız çıkıncaya kadar ömürlerinizi öyle dünyayı tutmak için sarfettiniz, boşuna eğlence ile geçirdiniz, âkıbetiniz, âhiretiniz için sa'y ü amelde bulunmadınız, sade mal ve evlâd çoğaltmayı düşündünüz, nihâyet ölüm hâline geldiniz, ölmek gömülmek üzere bulunuyorsunuz. Ey öyle olan gāfiller! Sizler kendinizi kurtaramayacaksınız, cehennemi boylayacaksınız demektir. Bu surette kabir ziyareti ölüm hâlinden veya ölümden ibaret olur. Nitekim bu mânada Ahtal şöyle demiş:

لَنْ[3] يُخْلِصَ الْعَامَ خَلِيلٌ عِشْرًا   ذَاقَ الضِّمَادَ أَوْ يَزُور قَبْرًا[4]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 791:
والمعنى: أنكم تكاثرتم بالأحياء حتى إذا استوعبتم عددهم صرتم إلى المقابر فتكاثرتم بالأموات. عبر عن بلوغهم ذكر الموتى بزيارة المقابر تهكما بهم وقيل كانوا يزورون المقابر فيقولون: هذا قبر فلان وهذا قبر فلان عند تفاخرهم. والمعنى: ألهاكم ذلك –وهو مما لا يعنيكم ولا يجدى عليكم في دنياكم وآخرتكم– عما يعنيكم من أمر الدين الذي هو أهم وأعنى من كل مهم.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 579:
عن قتادة «ألهاكم التكاثر حتى زرتم المقابر» قال: كانوا يقولون: نحن أكثر من بني فلان ونحن أعد من بني فلان، وهم كل يوم يتساقطون إلى آخرهم والله ما زالوا كذلك حتى صاروا من أهل القبور كلهم.

3 H: "ان".

4 "Bu sene, hiçbir dost (yahut hiçbir zevc) on gece âsûde kalamayacak (veya safâ ile işret edemeyecek), ya yara sargısının acısını tatmıştır, yahut kabri* ziyaret edecektir." "Halil", noktalı veya noktasız, "aşr", ayn'ın fethi veya kesri iki rivayet vardır [Müellifin notu] Bk. İbn Düreyd, *Cemheretü'l-lüga,* II, 659.

* H ve B: "kabir".

Cerîr de ona şöyle demiştir:

زَارَ الْقُبُورَ أَبُو مَالِكٍ   فَأَصْبَحَ أَلْأَمَ زُوَّارِهَا[1]

Üçüncüsü: Tirmizî, İbn Cerîr ve İbn Münzir ve daha bazıları Hazret-i Ali kerremallâhu vechehû'dan tahric eylemişlerdir. Demiştir ki: "Biz kabir azâbı hakkında şekkeder dururduk, tâ اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ nâzil olana kadar."[2] Demek ki حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ "kabir azâbını tadıncaya kadar" demektir. Yahut bu mânayı iş'ar etmekte ve bunun bilhassa tekâsür kendilerini oyalamış olanlara ta'allukunu göstermektedir. Çünkü o harîs kâfirler kabre girdikleri veya girecekleri gün o gafletten uyanacak, bütün ömürlerince çoğaltmak için oyalandıkları fâni şeylerden ayrıldıklarını ve yalnız vebâlini yüklenip kaldıklarını göreceklerdir. [6046] Bu iki vecihte kabre girince o lehiv ve tekâsürün kalmayacağına işaret edilmiş olur. Ve زُرْتُم ya muzâri' mânasında olup vukū'unun muhakkak olmasına binâen mâzî sîgasıyla ifade edilmiştir yahut mâzîde ölmüş bulunanlar tağlib olunmuş, yahut tekâsür hırsı yüzünden ölmek üzere bulunanlar veya efrâdın tekâsür hırsı ile inkırâza yüz tutmuş olan kavim kabre gitmek, kabir azâbı çekmek hâlinde tasvir edilmiş demek olur. Hatta ان زُرْتُم takdîrinde olarak masdar ile müevvel, yani "ziyaretinize kadar" demek olduğu için zaman mânasından münselih de olur. Tamamen mâzî mânasını muhafaza etmek üzere Ebû Müslim, "Allah teâlâ bu sûreyi kıyamet günü kâfirlere serzeniş olarak söyleyecek" demiş[3] ise de, كَلَّا لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ hitâbı bu mânaya pek yakışmaz, kıyamette değil, dünyada veya kabirde bir hitap olmasını iktizâ eder.

Hikâye olunur ki: A'râbî'nin birisi bu âyeti işittiği zaman şöyle demiştir: "Kâbe'nin Rabbine kasem ederim ki kavim kıyamet için ba's

---

1 "Ebû* Mâlik kabirleri ziyaret etti, fakat onları ziyaret edenlerin en leîmi, en alçağı oldu." [Müellifin notu] Bk. *Dîvânu Cerîr bi şerhi Muhammed b. Habîb,* I, 371; Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* X, 102.

* B: "Bu".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 580:

عن علي قال: ما زلنا نشك في عذاب القبر حتى نزلت «ألهاكم التكاثر».

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 271:

قال أبو مسلم: إن الله تعالى يتكلم بهذه السورة يوم القيامة تعييرا للكفار.

olunacak, çünkü zâir munsariftir[1], mukīm değildir." Ömer b. Abdülaziz Hazretleri'nden de şöyle[2] rivayet olunmuştur: "Ziyaret eden kimse lâbüd dönecek, ya cennete, ya nâra gidecektir" demiş. Zâirin ziyaret yerinde çok durmaması da gerek olduğu için denilmiştir ki: "Bunda ölülerin[3] kabirlerde pek çok durmayacağına işaret vardır."[4]

Bâlâdaki îzâhâttan anlaşılacağı vechile âyette حَتّٰى, تَكَاثُرُ'ün de اَلْهٰا'nın da gāyesi[5] olmak muhtemildir. "Öyle tekâsür ettiniz ki hatta kabirleri ziyaret ettiniz, ölülerle tefâhur eylediniz", yahut "öyle ilhâ etti, eğlendirdi ki ölülerle tefâhur etmek üzere kabirleri ziyaret ettiniz, o derece eğlendiniz", yahut "ölünceye, ölecek hâle gelinceye, kabir acısını tadıncaya kadar eğlendiniz" demek olabilir. Evvelki sebeb-i nüzûl rivayetleri birinci ve ikinciye, sonraki de sonrakine muvâfık olur. Evvelkilerde gāye[6] mugayyâda [6047] dâhil olarak kabir ziyareti tekâsür ve ilhânın a'zamî haddi demek olur. Sonrakinde ise gāye[7] mugayyâdan hâriç olup kabre gidilmekle tekâsür ve ilhâ nihâyete ermiş, kalmamış olur. Âyetin zâhirine en muvâfık olan da evvelkilerdir. Bu ise kabir ziyareti tekâsürün, ilhânın son derecesi olmak itibariyle zemm ü neyhini ifade eden bir tevbih demektir. Lâkin bu zem ve nehiy mutlak değil, mezarlar ve mezardakilerle tekâsür ve tefâhur ve ilhâ mâhiyetinde olmak kaydıyla mukayyeddir. Şu hâlde böyle olmayanlar bu hükme dâhil olmaz, mefhûm-ı muhalifte kalmış bulunur ki bunun da icmâlen hükmü burada meskûtün anh olmak veya mefhûm-ı gaye ile amel edenlere göre cevâza işaret eylemektir. Meskûtün anh olduğu takdirde de âhireti tezekkür hikmetiyle meşrûiyeti hadîs-i nebevî ile beyan olunmuştur. Zira Ebû Dâvûd'un rivayet ettiği vechile نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فَزُورُوهَا فَإِنَّهَا

---

1 H: "müsafirdir".
2 H -"şöyle".
3 H: "ölenlerin".
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 452:
يحكى أن أعرابيا سمع ذلك فقال: بعث القوم للقيامة ورب الكعبة فإن الزائر منصرف لا مقيم وعن عمر بن عبد العزيز أنه قال: لا بد لمن زار أن يرجع إلى جنة أو نار وفيه أيضا إشارة إلى قصر زمن اللبث في القبور.
5 H, M ve B: "gayeti".
6 H, M ve B: "gayet".
7 H, M ve B: "gayet".

كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ daha şâyi' olan diğer bir lafızda: تُذَكِّرُكُم الْآخِرَةَ[1] أَلَا فَزُورُوهَا[2] yani "sizi ziyaret-i kubûrdan nehyetmiştim, haydin onları ziyaret edin çünkü o size âhireti andırır" buyurulmuştur. Gerçi bu hadis mütevâtir olmadığı için âyeti ne tahsis ne takyîd ü nesh edemez. Onun için bunda söylenen nehiy, âyetteki nehiydir denemez. Lâkin âyetin sâkit veya mücmel olduğu noktaları beyan eder. Ve önce kubûr ziyaretinin taraf-ı Peygamberîden nehyedilmiş bulunduğunu[3] da ihbar eyler. Bundan dolayı Fahr-ı Râzî bu âyetin mânasını îzah ederken der ki: "Bununla Allah teâlâ onları nefislerinden ta'cib ediyor ki şöyle demek gibidir: 'Siz ne büyük şaşkınlık ediyorsunuz! Farzediniz ki siz ölülerinizle daha çoksunuz, fakat ondan ne çıkar, size onun ne menfaati olur?' Zira ziyaret bir mevzi'e gitmektir, bu ise birçok maksadlarla olur. Onların en mühimi ve riayete en lâyık olanı kalbi inceltmek ve hubb-i dünyayı izâle ederek âhireti düşünmektir. Çünkü kabirleri müşahede etmek onu îrâs eder. Nitekim [6048] Aleyhissalâtü vesselâm كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ أَلَا فَزُورُوهَا فَإِنَّهَا تَذْكِرَةٌ[4] buyurmuştur. Sizler ise onun aksini yaptınız, kalb kasveti ve hubb-i dünyaya istiğrak ile kabirleri ziyaret ettiniz. İşte kaziyye böyle mün'akis olduğu için Allah teâlâ da bunu ta'cib ma'rızında zikir buyurdu."[5] Yine bu mânadan dolayı denilmiştir ki: "Bu âyet geçmişlerle çokluk taslamak ve onunla mübâhat ve tefâhur etmek için ziyâret-i kubûru iksar edenlere tevbihtir. İbret almak için ve âhireti düşünmek için ziyaret edenlere değil. Nitekim نَهَيْتُكُمْ... إلخ Ebû Dâvûd hadîsi onun meşrûiyetine işaret eder."[6] Bu söz doğrudur. Zira âyet, ziyâret-i kubûru

---

1 Ebû Dâvûd, Cenâiz, 81:

عن ابن بريدة عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: نهيتكم عن زيارة القبور فزوروها فإن في زيارتها تذكرة.

2 Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 532.

3 H: "olduğunu".

4 Bk. Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 532.

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 270:

فكأنه تعالى يعجبهم من أنفسهم ويقول: هب أنكم أكثر منهم عددا فماذا ينفع، والزيارة إتيان الموضع وذلك يكون لأغراض كثيرة وأهمها وأولاها بالرعاية ترقيق القلب وإزالة حب الدنيا فإن مشاهدة القبور تورث ذلك على ما قال عليه السلام: «كنت نهيتكم عن زيارة القبور ألا فزوروها فإن في زيارتها تذكرة» ثم إنكم زرتم القبور بسبب قساوة القلب والاستغراق في حب الدنيا فلما انعكست هذه القضية، لا جرم ذكر الله تعالى ذلك في معرض التعجيب.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 452-453:

وقيل: هذا تأنيب على الإكثار من زيارة القبور تكثرا بمن سلف ومباهاة وتفاخرا به لا اتعاظا وتذكرا للآخرة كما هو المشروع ويشير إليه خبر أبي داود «نهيتكم...».

ale'l-ıtlâk zemmetmiş değil, tekâsür ve tefâhur suretiyle ziyaretleri zemm ü tevbih etmiş, diğer ciheti mefhûm-ı gāye ile meskut bırakmış, onun da âhireti tezkir için olanlarını hadis meşrû kılmıştır. Fakat gariptir ki Âlûsî buna وَلَا يَخْفَى أَنَّ الْآيَةَ بِمِعْزَلٍ عَنْ ذلِكَ diye âyetin ta'alluku olmadığını söyleyerek itiraz etmiş, sonra da kısmen tasdik ederek "evet mezardaki ile tefâhur etmek veya ziyaret ile mübâhat eylemek için kubûr ziyaretinin zemminde söz yoktur. Nasıl ki mutasavvıfeye nisbet iddia eden ceheleden birçokları meşâyıhın (aleyhimü'r-rahme) kubûrlarını ziyarette öyle yapıyorlar, onunla beraber tâat itikad ettikleri birtakım münkerât, yol diye tuttukları birtakım şenâyi' ve daha ne işler yapmaktadırlar ki onlara satırların sîneleri dar gelir" demiştir.[1] Görülüyor ki kendisi de zemmi[2] tefâhur ve tebâhî ile takyid etmiş, sonra da onu birtakım münkerât ve şenâyi' irtikâbına vesile ittihaz eden ceheleye şiddetle hücum etmeye zemin tutarak kabir ziyareti itti'âz ve tezekkür için de olsa câiz değilmiş zannettirecek gibi ileri gitmiştir. Maksadı hadîsin delâlet eylediği ibret ve tezkir hikmetiyle meşrû olan ziyareti inkâr değil, mefhûm-ı muhalif muteber olmamak itibariyle âyetin ondan sâkit olduğunu ve asıl mantûku mezmum olan ziyaretleri zem siyâkında bulunduğunu söylemek olacaktır. Fakat [6049] bu münasebetle hadîsin işareti ile meşrûiyet cihetini dahi îzah etmiş olan evvelki sözü intikad etmesi doğru değildir. Fi'l-vâki' şeref ü şan ile gitmiş ekâbir-i eslâfın, âbâ ve ecdâdın mehâsin ve kemâlâtına vâris olmayan, onların hayrât ve hasenâtlarıyla ahlâkī faziletlerini[3] daha ileri götürmek için kendilerinde yaşatmayan, onların hayat ve âkıbetlerini mülâhaza ve tefekkür ile ibret almak, o suretle kendisinin sonunu düşünmek istemeyip de sade onların nam ve şanlarıyla öğünmek, ölmüşlerin çokluğuyla mağrurlanmak, çürümüş kemikleriyle iftihar etmek, gömülmüş bulundukları kabirleri çiğneyerek üzerlerinde düğün ve eğlence yapar gibi ciciler bicilerle eğlenmek, yanı

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 453:

ولا يخفى أن الآية بمعزل عن ذلك، نعم لا كلام في ذم زيارة القبور للتفاخر بالمزور أو للتباهي بالزيارة كما يفعل كثير من الجهلة المنتسبين إلى المتصوفة في زياراتهم لقبور المشايخ عليهم الرحمة هذا مع ما لهم فيها من منكرات اعتقدوها طاعات وشنائع اتخذوها شرائع إلى أمور تضيق عنها صدور السطور.

2 H: "zem".

3 B: "ahlâk-ı fâzılalarını".

başında aç kalan komşusunu düşünmeyip de kimseye fâidesi olmaz, israftan başka ad verilmez masraflar bile yaparak gösteriş için kabir ziyaretlerine gidenlerin kabir ziyaretini[1] aksi garazlarla sû'-i isti'mâl etmiş, tekâsür kendilerini iğfal eylemiş, tamamen اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ. حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ mantûkunda dâhil ve zemm ü tevbîhine müstahik olduklarını ihtar etmek doğrudur. Lâkin kabir ziyaretinin meşrû olan ciheti yokmuş ve bu âyette ondan bahis münasebet almazmış gibi zannettirmek doğru değildir. Kütüb-i fıkhiyede ziyâret-i kubûrun meşrûiyeti ve âdâbı hakkında bahis vardır. Ezcümle *Dürr-i Muhtâr*'da: "Ziyâret-i kubûrda beis yoktur, velev kadınlar için olsun. Çünkü كُنْتُ نَهَيْتُكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ أَلَا فَزُورُوهَا[2] hadîsi vardır."[3] *İmdâd*, *Müctebâ*, *Bahr* ve *Redd-i Muhtâr*'da: "Doğrusu hadiste emrolunduğu için mendubdur."[4] *Redd-i Muhtâr*'da: "Her hafta ziyaret olunur, efdal olan cuma, cumartesi, pazar, pazartesi, perşembe günleridir. ilh..."[5] *Fethu'l-Kadîr*'de: "Sünnet kāimen duadır. Nitekim Aleyhissalâtü vesselâm Bakî'a çıktığında öyle yapıyordu ve diyordu ki: اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ[6] وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللّٰهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ yani 'selâm sizlere mü'minler kavminin yurdu, biz de inşaallah [6050] sizlere lâhik olacağız".[7] *Şerh-i Lübâb*'da: "Ziyaretin[8] âdâbındandır: Zâir, müteveffânın baş ucundan değil ayak ucundan gelir, lâkin bu mümkin olduğu takdirdedir. Yoksa Aleyhissalâtü vesselâm bir meyyitin başı ucunda Sûre-i Bakara'nın evvelini, diğer bir meyyitin ayak ucunda da âhirini

1 H: "ziyaretlerini".
2 Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* III, 219; Hâkim, *el-Müstedrek,* I, 532.
3 Haskefî, *ed-Dürrü'l-muhtâr,* thk. Abdülmün'im Halil İbrâhim, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2002, s. 123:

ولا بأس... بزيارة القبور ولو للنساء لحديث «كنت نهيتكم عن زيارة القبور ألا فزوروها».

4 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242:

(قوله وبزيارة القبور) أي لا بأس بها، بل تندب كما في البحر عن المجتبى فكان ينبغي التصريح به للأمر بها في الحديث المذكور كما في الإمداد.

5 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242:

وتزار في كل أسبوع كما في مختارات النوازل. قال في شرح لباب المناسك: إلا أن الأفضل يوم الجمعة والسبت والاثنين والخميس.

6 Denilir ki "dâr" lafzı mukhamdır yahut zikr-i lâzım kabîlindendir. Çünkü dâra selâm verilince sâkinlerine evleviyetle verilmiş olur (İbn Âbidîn) [Müellifin notu].
İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242:

قال ط: ولفظ الدار مقحم أو هو من ذكر اللازم لأنه إذا سلم على الدار فأولى ساكنها.

7 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr,* II, 142:

والدعاء عندها قائما كما كان يفعل صلى الله عليه وسلم في الخروج إلى البقيع ويقول: السلام عليكم دار قوم مؤمنين وإنا إن شاء الله بكم لاحقون أسأل الله لي ولكم العافية.

8 B -"Ziyaretin".

okumuş olduğu sâbittir.[1] Âdâbından biri[2] de sahih olan 'esselâmu aleyküm' lafzıyla selâm vermektir, 'aleykümüsselâm' değil. Zira şöyle vârid olmuştur: اَلسَّلَامُ عَلَيْكُمْ دَارَ قَوْمٍ مُؤْمِنِينَ وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللّٰهُ بِكُمْ لَاحِقُونَ نَسْأَلُ اللّٰهَ لَنَا وَلَكُمُ الْعَافِيَةَ Sonra kāimen dua eder, oturursa hâl-i hayâtındaki mertebesine göre uzak veya yakın oturur ve Kur'an'dan kolayına geleni okur. Ezcümle: Fâtiha ve Sûre-i Bakara'nın evvelini مُفْلِحُون'a kadar ve[3] Âyete'l-kürsî ve Âmene'r-resûlü ve Sûre-i Yâsîn ve Tebâreke el-Mülk ve Sûre-i Tekâsür ve on iki yahut on bir yahut yedi yahut üç kere İhlâs, okuyabildiğini okur, sonra اَللّٰهُمَّ أَوْصِلْ ثَوَابَ مَا قَرَأْنَاهُ إِلَى فُلَانٍ أَوْ إِلَيْهِمْ 'Allah'ım okuduğumuzun sevâbını fülâna (yahut onlara) îsâl eyle' der."[4] Gerek kıraat ve gerek sâir amellerden meyyite sevab ihdâsı hakkında İbn Âbidîn'de tafsîlât vardır. Hulâsası: "Hac ani'l-gayr bahsinde ulemâmız tasrih etmişlerdir ki insan, salât veya savm veya sadaka veya diğer amelinin sevâbını başkasına yapabilir (*Hidâye*). Hatta *Muhît*'den naklen *Tatarhâniyye*'nin zekâtında: Tasadduk eden için efdal olan cemî'-i mü'minîn ve mü'minât için niyet etmektir, çünkü o onlara vâsıl olur, kendi ecrinden de bir şey eksilmez.[5] *Bahr*'da: Bir kimse namaz kılsa veya oruç tutsa veya sadaka verse de sevâbını gerek ahyâdan ve gerek emvâttan başkasına yapsa câiz olur. Ve sevâbı ehl-i sünnet ve'l-cemâ'a indinde onlara vâsıl olur (*Bedâyi'*).[6] Hafız İbn

---

1 Bk. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XII, 444; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* XI, 472; Deylemî, *el-Firdevs,* I, 284; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* III, 44. Krş. Beyhakī, *es-Sünenü'l-Kübrâ,* IV, 39:
سمعت ابن عمر يقول: سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول: إذا مات أحدكم فلا تحبسوه وأسرعوا به إلى قبره وليقرأ عند رأسه بفاتحة الكتاب وعند رجليه بخاتمة البقرة في قبره.

2 H: "birisi".

3 B -"Fâtiha ve Sûre-i Bakara'nın evvelini مُفْلِحُونَ'e kadar ve".

4 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242-243:
وفي شرح اللباب للمنلا على القارئ: ثم من آداب الزيارة ما قالوا من أنه يأتي الزائر من قبل رجلي المتوفى لا من قبل رأسه لأنه أتعب لبصر الميت بخلاف الأول لأنه يكون مقابل بصره لكن هذا إذا أمكنه وإلا فقد ثبت أنه عليه الصلاة والسلام قرأ أول سورة البقرة عند رأس ميت وآخرها عند رجليه ومن آدابها أن يسلم بلفظ «السلام عليكم» على الصحيح لا «عليكم السلام» فإنه ورد «السلام عليكم دار قوم مؤمنين، وإنا إن شاء الله بكم لاحقون ونسأل الله لنا ولكم العافية» ثم يدعو قائما طويلا وإن جلس يجلس بعيدا أو قريبا بحسب مرتبته في حال حياته... ويقرأ من القرآن ما تيسر له من الفاتحة وأول البقرة إلى المفلحون وآية الكرسي وآمن الرسول وسورة يس وتبارك الملك وسورة التكاثر والإخلاص اثني عشر مرة أو إحدى عشر أو سبعا أو ثلاثا ثم يقول: اللهم أوصل ثواب ما قرأناه إلى فلان أو إليهم.

5 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 243. Krş. Mergīnânî, *el-Hidâye,* I, 178:
صرح علماؤنا في باب الحج عن الغير بأن للإنسان أن يجعل ثواب عمله لغيره صلاة أو صوما أو صدقة أو غيرها كذا في الهداية بل في زكاة التتارخانية عن المحيط: الأفضل لمن يتصدق نفلا أن ينوي لجميع المؤمنين والمؤمنات لأنها تصل إليهم ولا ينقص من أجره شيء.

6 Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi',* II, 212; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik,* III, 63; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 243:
فإن من صام أو صلى أو تصدق وجعل ثوابه لغيره من الأموات أو الأحياء جاز ويصل ثوابها إليهم عند أهل السنة والجماعة.

Teymiyye, kıraat sevâbının Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne ihdâsını men' etmek istemiş, çünkü 'onun cenâb-ı refî'ine ancak izniyle cür'et olunabilir, o ise ona salavat[1] getirmek ve onun için vesile istemektir' demiş. Sübkî ve daha diğerleri ise bu [6051] gibi hususta[2] izn-i hâssa ihtiyaç olmadığını İbn Ömer'den ve daha başkalarından misâl irâesiyle beyan ederek onu reddetmişler. ilh"[3]

İmâm-ı A'zam, İmam Ebû Yûsuf'a *Vasiyyetnâme*'sinde şöyle demiştir: "Sultanından ilme muvâfık olmayan bir şey gördüğün vakit onu kendisine itaatinle beraber an, çünkü onun eli senin elinden kuvvetlidir. Ona 'ben senin sultan olduğun, başkaları üzerinde sultayı hâiz bulunduğun[4] şeyde sana mutî'im; ancak sîretinde ilme muvâfık olmayan bir şey arzedeceğim' dersin. Bunu sultanın yanında bir kere yaparsan kâfîdir. Zira muvâzabet ve devam edersen belki sana kahrederler. Bunda da dinin kal'ı[5] olur. Şayet senin dinde ciddiyetini ve emr bi'l-ma'rûfa hırsını anlamak için onu bir iki kere yaparsa bir kere daha yaptığı zaman yanına sen yalnızca gir ve dinde nasihat et, eğer ehl-i bid'at ise sultan olsa da münazara[6] et, Allah'ın kitabından ve Resûlullah'ın sünnetinden mâhazarını[7] söyle; kabul ederse ne a'lâ, etmezse artık seni ondan hıfzetmesini Allah teâlâ'dan dile ve ölümü an. Üstâdın ve kendilerinden ilim ahzettiğin kimseler için istiğfar eyle ve tilâvete devam et, kubûru ve meşâyıhı ve mevâzi'-i mübarekeyi çok ziyaret eyle."[8]

---

1 B: "salât".

2 H: "husûsâta".

3 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 243:

ذكر ابن حجر في الفتاوى الفقهية أن الحافظ ابن تيمية زعم منع إهداء ثواب القراءة للنبي صلى الله عليه وسلم لأن جنابه الرفيع لا يتجرأ عليه إلا بما أذن فيه وهو الصلاة عليه وسؤال الوسيلة له قال: وبالغ السبكي وغيره في الرد عليه بأن مثل ذلك لا يحتاج لإذن خاص، ألا ترى أن ابن عمر كان يعتمر عنه صلى الله عليه وسلم عمرا بعد موته من غير وصية وحج ابن الموفق وهو في طبقة الجنيد عنه سبعين حجة وختم ابن السراج عنه صلى الله عليه وسلم أكثر من عشرة آلاف ختمة وضحى عنه مثل ذلك. اهـ

4 H -"başkaları üzerinde sultayı hâiz bulunduğun".

5 H: "kal'".

6 B: "münâza'a".

7 H ve B: "mehâzîrini".

8 İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir,* s. 371:

وإذا رأيت من سلطانك ما لا يوافق العلم فاذكر ذلك مع طاعتك إياه فإن يده أقوى من يدك، تقول له: أنا مطيع لك في الذي أنت فيه سلطان ومسلط علي غير أني أذكر من سيرتك ما لا يوافق العلم فإذا فعلت مع السلطان مرة كفاك لأنك إذا واظبت عليه ودمت لعلهم يقهرونك فيكون في ذلك قمع للدين فإذا فعل ذلك مرة أو مرتين ليعرف منك الجهد في الدين والحرص في الأمر بالمعروف فإذا فعل ذلك مرة أخرى فادخل عليه وحدك في داره وانصحه في الدين

Hep bunlar ziyâret-i kubûrun da meşrûiyetini, hikmetini, zamanını, usul ve âdâbını göstermektedir. Şâyân-ı dikkattir ki bunlarda ölülerden bir şey istemek, "yetiş yâ fülân" gibi istimdad etmek yoktur. Ancak selâm vermek, نَسْأَلُ اللهَ لَنَا وَلَكُمُ الْعَافِيَةَ gibi gerek diriler ve gerek ölüler hakkında selâmet ve mu'âfiyet için Allah'a dua etmek ve Kur'an okuyup sevâbını hediye etmek ve bilhassa geridekilerin de onlara iltihak edeceğini düşünerek îmân-ı kâmil ile gitmek için hazırlanmak üzere "inşaallah" diye meşiyyet-i ilâhiyeye sığınmak vardır ki, bunun hâsılı ölülerden bir şey dilenmeksizin onlara sade rûhlarını şâd edecek, indallah [6052] mertebelerini yükseltecek sevap hediye edip her ne dileyecekse Allah'tan dilemek ve bütün kalbiyle âhireti, sonunda o kabirlere gidileceği ve o kabirlerin deşileceği ve gönüllerdekinin derileceği, insanların ferâş-ı mebsûs ve dağların ıhn-i menfûş gibi olacağı ve amellerin tartılıp mîzanları ağır basanların îşe-i râzıyeye[1] ve hafif gelenlerin nâr-ı hâmiyeye ayrılacağı[2] günü düşünüp Allah'a îmân-ı kâmil ve amel-i sâlih ile ermek azmini takviye ederek insanları aldatan tefâhur ve tekâsür hırsından sıyrılıp mîzanda ağır basacak hayır işlerle hayâtın feyz ü semeresini iktitâfa çalışmaktır. Ölenler, indallah mertebelerine göre ya îşe-i râzıyeye[3] veya nâr-ı hâmiyeye girmek üzere Allah'a rücû' etmiş veya ircâ' olunmuşlardır. Berhayat olanlar da اَلْمَرْءُ مَعَ مَنْ أَحَبَّ[4] sevdikleriyle haşrolunacaklarından iyileri sevenler iyilerle, kötüleri sevenler de kötülerle haşrolunacaklardır. Sevginin kıymeti de وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَشَدُّ حُبًّا لِلّٰهِ [el-Bakara 2/165] Allah için olmak ve قُلْ اِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللّٰهَ فَاتَّبِعُونِى يُحْبِبْكُمُ اللّٰهُ [Âl-i İmrân 3/31] emri mûcebince Allah için ittibâ' bulunmak haysiyetiyledir. Yoksa ölenler indallah ne kadar iyi olurlarsa olsunlar تِلْكَ اُمَّةٌ قَدْ خَلَتْۚ لَهَا مَا كَسَبَتْ وَلَكُمْ مَا كَسَبْتُمْۚ وَلَا تُسْـَٔلُونَ عَمَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ [el-Bakara 2/141] hükmünce geçmişlerdir.

وناظره إن كان مبتدعا وإن كان سلطانا فاذكر له ما يحضرك من كتاب الله تعالى وسنة رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم فإن قبل منك وإلا فاسأل الله تعالى أن يحفظك منه واذكر الموت واستغفر للأستاذ ومن أخذت عنهم العلم وداوم على التلاوة وأكثر من زيارة القبور والمشايخ والمواضع المباركة.

1 H: "râziye".

2 B -"ve amellerin tartılıp mîzanları ağır basanların îşe-i râzıyeye ve hafif gelenlerin nâr-ı hâmiyeye ayrılacağı".

3 B: "râziye".

4 Buhârî, Edeb, 96; Müslim, Birr, 165.

Onların kazancı kendilerine, sizin kazancınız sizedir; siz onların amellerinden mes'ul olacak değilsinizdir. Onun için onlarla tefâhur ve[1] tekâsürün mânası yoktur. اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ Mîsâkı mûcebinde ibadet ve isti'âne ise ancak Allah'adır. Allah için halka i'âne memduh ve me'mûr^un bih ise de halktan tese''ül mezmumdur. Dirilerden istenmesi câiz olmayan şeyleri ölülerden istemenin hiç yakışmayacağı da bedîhîdir. Onlardan istifade onların ahvâl ve sîretlerini düşünerek ilmî, amelî eserlerinden ve güzel sîretlerini yaşatmak suretiyle rûhâniyetlerinden istifadedir.[2] Onun için İbn Âbidîn [6053] rahmetullâhi aleyh *Redd-i Muhtâr*'da der ki: "Evliyâ, Allah'a yakınlıkta mütefâvittirler. Ziyaret edenlerin menfaatleri de marifetleri ve sırları nisbetindedir."[3] Bir insanın bir kitaptan bir müşkilini halletmesi geçmişlerden bir istifadesi olduğu gibi, bir kabri ziyaretle bir kitap okur gibi tefekkürün uyandıracağı hatıralara göre bir tesir alması da tabiîidir. Bunun en güzeli de husûle gelen rikkat-i kalb ile âhiret hissini duyup o intibah ile hayâta dönmek ve gaflet perdesini sıyırıp kalan ömrünü hayr u hasenât ile Hakk'a kavuşanlara iltihak etmek üzere Hak yolunda sâlih amellerle geçirmek azmini beslemektir ki, hadîs-i şerifte buna "çünkü o size âhireti tezekkür ettirir" diye tenbih buyurulmuştur. Böyle intibah ile ibret alınması lâzım gelen kabir ziyaretini zıddına olarak tefâhur gurûruyla tekâsür için yapmak kasvetin, gafletin son derecesi olduğundan dolayı öyle yapanlara اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ. حَتّٰى زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ hitâbıyla tenbih buyurulmuştur. Bu îzah, kabir ziyareti hakikat mânasına olduğu takdirdedir. Buna "tekâsür sizi tâ kabirleri ziyaret edişinize kadar ilhâ etti, yani kabirleri ziyaret ettiğiniz zaman o tekâsür ve ilhâ kalmadı veya kalmaz" mânası verildiği takdirde gāye mugayyâdan hâriç olacağından kabir ziyaretlerinin dünya hırsına

---

1 M -"ve".

2 İbn Kemâl merhum, risalelerinden "Hadîs-i Erba'în" diye kırk hadîsi şerheden bir risalesinde üçüncü hadis olarak إِذَا تَحَيَّرْتُمْ فِي الْأُمُورِ فَاسْتَعِينُوا مِنْ أَهْلِ الْقُبُورِ hadîsini de zikr ve şerh etmiştir, fakat tahrîcini, senedini zikreylememiş olduğundan bu hadis şâyi' olmakla beraber lafzının sıhhati tesbit edilememiştir. Ma'amâfîh mânası dua ta'abbüd mâhiyetinde olmamak şartıyla zikrettiğimiz gibi kābil-i îzahtır, şüphe yok ki وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ [el-Bakara 2/45] daha doğrudur [Müellifin notu].

3 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr,* II, 242:

وأما الأولياء فإنهم متفاوتون في القرب من الله تعالى ونفع الزائرين بحسب معارفهم وأسرارهم.

tekâsür ve ilhâya[1] nihâyet vereceğine de işaret edilmiş olur. Lâkin yukarıda beyan olunduğu üzere müfessirîn bu takdirde kabir ziyareti hakikat mânasına olmayıp ölümden kinaye olacağını söylemişlerdir. Çünkü tekâsüre sûret-i kat'iyyede nihâyet veren ölümdür. Gerçi bir ölü başında bulunmak ve bir cenazeyi kabre götürüp defnetmek veya sonra kabrini ziyaret eylemek hâllerinde de îzah olunduğu vechile kalbi olanlara bu intibah ve tezkir hükmü inkişaf etmez değil ise de, bu umûmî ve kat'î olmadığı gibi bunlar hakikatte hep ölümün fer'i ve lâzımıdırlar. Bir de bunlar murad olunduğu takdirde memnû' ve mezmum değil, kelâmın sevki gayeye müteveccih [6054] olarak vâcib veya mendub olmak iktizâ eder. Yani asıl maksad ilhâyı beyan ile zecr ü tevbihten ziyade ziyâret-i kubûra sevk demek olur. Fakat bu haddizâtında güzel bir mâna olmakla beraber, bundan sonraki كَلَّا ile zecre muvâfık olmaz. Çünkü sevk îcâbınca kelâmın men' u zecri doğrudan doğru ziyarete müteveccih olmak lâzım gelir, bu ise tenâfî ve tenakuz olur. Bundan anlaşılır ki kelâmın mâ-sîka-lehi ziyâret-i kubûr değil ilhâ ve tekâsür ile tevbihtir. Kelâmın men' u zecri de ona müteveccihdir. Evvelki vecihlerde ise tekâsür için olan mezmum ziyâret-i kubûr mevzû'-i bahis olarak gâye mugayyâda dâhil olduğu için bu mahzur vârid olmadığı gibi gâye mugayyâdan, mâ-sîka-lehden hâriç olmak üzere mevt mânasına olduğu takdirde de vârid olmaz. Ve meal şu olur: Tekâsür sizleri öyle iğfal etti ki tâ canlarınız çıkıncaya, tenleriniz kabirlere girinceye kadar. {كَلَّا} İş öyle değil ۞ sakının öyle kabir ziyaretine varıncaya kadar tekâsür ve tefâhur ile oyalanmayın, sonu kabre varan dünyada ehem olan vazifeyi unutup da boş, fâni şeylerle eğlenip oyalanmak, tekâsürle mağrurlanmak aklı olanlara yakışmaz, hakikat zannettiğiniz gibi değil {سَوْفَ تَعْلَمُونَ} ileride bileceksiniz ۞ ne büyük gaflette bulunduğunuzu, bulunduğunuz[2] hâlin sonu ne kadar fena olduğunu âkıbetini gördüğünüz vakit anlayacaksınız. {ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ} ۞ Evvelkini tekiddir. ثُمَّ, ikincinin evvelkinden eblağ olduğuna delâlet içindir. Bir de evvelki ölüm sırasında veya kabirde,

---

1 H: "ilhâ".
2 H -"bulunduğunuz".

ikincisi de nüşur sırasında denilmiştir. {كَلَّا} Evvelki zecirleri bir daha tekiddir. Râzî der ki: "Bu iadenin güzel oluşu, çünkü her mevzi'de كَلَّا'ya [6055] diğer mevzi'indekinden başka bir şey tâkip ettirilmiştir. Bu şöyle demek gibidir: 'Yapmayın, azâba müstahik olacaksınız; yapmayın daha diğer zararlara giriftar olacaksınız.' Bu gibi tekrarlar ise büleğā indinde mekruh değil güzeldir, müfiddir. Fakat Hasan'dan mervî olduğu üzere bu üçüncü كَلَّا'nın hakkā mânasına olması da yakışır,[1] yani doğrusu {لَوْ تَعْلَمُونَ عِلْمَ الْيَقِينِ} yakīn[2] biliş bilseniz! ❁ Lisânımızda Arabîden olan "yakīn" ile sırf Türkçe olan "yakın" kelimelerini birbirine karıştırmamalıdır. Türkçe "yakın" Arapça "karîb" demek olduğu mâlumdur. Ma'amâfîh Arapça olan "yakīn" de dilimize öyle mâl olmuştur ki çokları Türkçe "yakın"ı bile Arabîsi gibi yazarlar. Bu kelimenin ilmî ve edebî ıstılâhımızda kıymeti çok büyüktür. Bütün ilm ü fende aranan gaye bu yakīne ermektir. Onun için "ilme'l-yakīn", "ayne'l-yakīn", "hakka'l-yakīn" tâbirleri de birer klişe olmuştur. Yukarılarda da geçtiği üzere "yakīn" aslında şeksiz ve tereddütsüz ilim mânasına "yakn"[3] gibi masdar veya mübalağalı ism-i fâil olup "ilm"in sıfatından[4] olarak müte'âreftir. Müteyakkan mânasına "mâlum"un sıfatı olarak[5] da kullanılır. Bilhassa ölümün de ismi olmuştur. Râgıb der ki: "'İlm'in sıfatı olan 'yakīn', fehmin sebâtıyla nefsin sükûnudur. 'Marifet'in ve 'dirayet'in ve emsâlinin fevkindedir. 'İlm-i yakīn' denilir, 'ma'rifet-i yakīn' denilmez."[6] Seyyid'in beyânına göre de lügatta "yakīn", şek olmayan ilimdir. Istılahta "o şey şöyledir diye öyle itikaddır ki başka türlü olması mümkin değil itikādı ile beraber vâkı'a mutabık ve zevâli gayr-i mümkin bir itikād ola."[7] Bu târifin ve ilme'l-yakīn, ayne'l-yakīn,

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 272:

وكان الحسن رحمه الله يجعل معنى «كلا» في هذا الموضع بمعنى حقا كأنه قيل: حقا لو تعلمون علم اليقين.

2 M: "yakın".

3 H: "yakīn".

4 H: "sıfâtından".

5 H -"müte'âreftir. Müteyakkan mânasına "mâlum"un sıfatı olarak".

6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 892. Krş. Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* II, 102; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 453:

اليَقِينُ من صفة العلم فوق المعرفة والدّراية وأخواتها، يقال: علم يَقِينٍ، ولا يقال: معرفة يَقِينٍ، وهو سكون الفهم مع ثبات الحكم.

7 Seyyid Şerîf Cürcânî, *et-Ta'rîfât,* s. 259:

اليقين في اللغة: العلم الذي لا شك معه، وفي الاصطلاح: اعتقاد الشيء بأنه كذا مع اعتقاد أنه لا يمكن إلا كذا مطابقًا للواقع غير ممكن الزوال.

hakka'l-yakīn mertebelerinin îzâhı hakkında Sûre-i Bakara'da وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ [2/4] ve Sûre-i Vâkı'a'da اِنَّ هٰذَا لَهُوَ حَقُّ[1] الْيَقٖينِ [56/95] âyetlerinde söz geçmişti, bak. Burada şunu söyleyelim ki: Bu âyette mef'ûl-i mutlak olan عِلْمَ الْيَقٖينِ terkîbinde yakīnin üç mânasına göre üç ihtimal vardır.

[6056] Birincisi, "yakīn" "ilm"in sıfatı olmak mânasıyla mevsûfun sıfata[2] veya âmmın hâssa izâfeti kabîlinden olmasıdır ki "yakīn ilim", "yakīn denilen sağlam biliş" demektir.

İkincisi, ilmin mâlumuna izâfeti kabîlinden olmasıdır ki emr-i müteyakkana ilim, yani "yakīnen mâlumunuz bulunan şeyleri bilişiniz gibi" demektir. Ekser müfessirîn bu mânayı söylemişlerdir.

Üçüncüsü, "el-yakīn", mevt mânasına olarak "mevte ilim, ölümü biliş, yahut mevt ilmi, ölüm bilgisi ile ilerisini bilseniz" demek olur. Bazı müfessirîn de burada bu mânayı vermişlerdir. İnsanların ölümü bilişleri üç mertebedir.

Birincisi, her aklı olan, emsâlinin ölümünden istikrâ ve kıyas tarîkiyle bi'l-istidlâl kendinin öleceğini de şeksiz bilir ki bu ilme'l-yakīndir.

İkincisi, ihtizar hâlinde melâikeyi ıyânen görmesiyle ölümünü bilir ki bu da ayne'l-yakīndir.

Üçüncüsü, tam öldüğü andaki biliştir ki o da hakka'l-yakīndir. Önce ilme'l-yakīn, ayne'l-yakīn mâlumu olan yakīn o zaman kendisi olarak tahakkuk etmiştir. İlme'l-yakīn, bu üç mertebeye âm olarak da kullanılır. Bu mânalarla "ilm-i yakīn" ve "ilm-i mevt" tâbiri, meselâ ilm-i hisab, ilm-i tıb, ilm-i hayat, ilm-i rûh, ilm-i ilim, ilm-i din, ilm-i hikmet tâbirleri kabîlinden olarak mâna "yakīn bilgisini, ölüm bilgisini hakkıyla bilseniz de o ilim ile ilerisini âkıbetteki cezâyı bilseniz!" demek olur. Sonra, bütün müfessirîn burada لَوْ'in cevâbı mahzuf olduğunda müttefik görünüyor. Ancak takdîrinde bir iki vecih söylemişlerdir:

---

1 H, M (ilk baskı) ve B: "وانه لحق".
2 H: "sıfatı".

1. Eğer ilerisini ilme'l-yakīn bilseniz öyle yapmazdınız, tekâsür sizi oyalamazdı[1], diye mâkabli ile tâyindir.

2. Zihinler mümkin olabilen her vechi düşünsün diye ibham ile tehvîli a'zamî derecede büyütmek üzere [6057] haziftir ki, "eğer ilerisini ilme'l-yakīn bilseniz neler neler yapardınız; yani öyle çalışır, öyle işler yapardınız ki şimdi onun künhü târif ve tavsîfe sığmaz. Lâkin bilmiyorsunuz, cehl ü gurur ile yanlış gidiyorsunuz, tekâsür ve tefâhurla vakit geçiriyorsunuz" demek olur. Muhakkikīnin muhtârı da bu ikinci vecihtir.

Birçok kimseler "ilim" denilince ilmin[2] lafını etmek, onunla süflî ve fâni maksadlar elde eylemek zanneder. Lakırdısıyla tefâhur ve tekâsür etmeyi, ilmi ve ilim nâmını makāsıd-ı hasîse için kullanmayı hüner sayar. Hâlbuki düşünülürse müfessirînin ihtar ettikleri vechile bu âyette ulemâya çok büyük tehdit vardır: Zira bu âyet delâlet eyler ki tekâsürün âkıbetindeki âfet ve felâkete yakīn hâsıl olsa idi tefâhur ve tekâsürden vazgeçerlerdi. Bu ise şunu iktizâ eyler: Demek ki tekâsür ve tefâhuru terketmeyenlerde yakīn hâsıl olmaz. O hâlde ilmin hakikatini sezmeyerek sû'-i isti'mâl eden, bildiklerine imanı olmayan, bilgisiyle ilme yaraşır amelde bulunmayan, onunla beraber âlim nâmını taşımak isteyenlerin vay hâline, vay hâline![3] İlmin şi'ârından birisi ve hatta en birincisi hüsn-i amelin en şiddetli bâ'islerinden olmasıdır: O, amel zamanında önünde bulunursa rehber, müşevvik, vâiz olur. Amel vakti fevt olduktan sonra olursa o vakit de hasret ve nedamet olur. Bu hasret şöyle bir misâl ile temsil olunur: Bir yolcu kafilesi karanlık bir yerden geçmişler, geçerken ayaklarına ilişen birtakım taşlardan zahmet çekmişler, birçokları sade o zahmetten bir an evvel sıyrılıp çıkmayı düşünerek geçip gitmişler, bazıları da o karanlıkta onlardan biraz alıp ceplerine torbalarına koymuşlar. Sonra karanlıktan çıktıkları vakit bakmışlar ki

---

1 B: "alıkoymazdı".
2 B -"ilmin".
3 H -"vay hâline".

o taşlar cevâhir imiş, o vakit her iki kısım da hasret[1] ve nedametle âh çekmiş. Almış olanlar "âh neye daha çok almadık!" diye gam yemişler, almayanlar da "âh... neye biz hiç almadık!" diye çırpınıp dövünmüşler. İşte kıyamet günü ehl-i[2] [6058] kıyametin hâli bunun gibi olacaktır. Çalışanlar "neye daha iyi[3] çalışmadık" diye, çalışmayanlar da "neye biz çalışmadık" diye tehassür edeceklerdir.[4] Onun için gençler, hayat ve memat için zulmetleri tenvir edecek olan yakīn ilmine çalışmalı, ilmi olanlar da güçleri yetebildiği kadar bilgilerini âhirette işlerine yarayacak, mîzanlarında ağır basacak sâlih ameller yapmak için tatbik ve icrâya çalışmalı; dünya zevki geçirmeye, dünyada kalacak servetler toplamaya uğraşmamalı, kazançlarını[5] hakk u hayr uğrunda sarfeylemelidirler. Zira bu dünya eğlenecek yer değildir, istikbal geçidi, sırat çok tehlikelidir. Buyuruluyor ki:

{لَتَرَوُنَّ الْجَح۪يمَ} Vallahi o cahîmi lâbüd[6] göreceksiniz. ۞ O cahîm, evvelki sûredeki "hâviye", "nâr-ı hâmiye" denilen kızgın ateştir. Bununla o tefsir edilmiş, cehennem ateşi demek olduğu da anlatılmıştır. İlk bakışta bu âyet yukarıki لَوْ'in cevabı ve lâmı[7] ibtidâ zannedilir. Lâkin öyle değildir. Demin beyan olunduğu vechile لَوْ'in cevâbı mahzuf, bu lâm, kasem için olarak cümle mahzuf cevabın ta'lîli makāmında re'sen vaîddir. Bunun doğrudan doğru لَوْ'e cevap[8] olmamasının sebebini müfessirîn şöyle îzah etmişlerdir: Zira لَوْ, لِامْتِنَاعِ الشَّيْءِ لِامْتِنَاعِ غَيْرِه۪'dir. Yani asıl vaz'ı: Şartının 'adem-i vukū'undan dolayı cevâbının 'adem-i vukū'unu ifade içindir. Şu hâlde bu cümle ona cevap olsa idi mâna, ilm-i yakīn bulunmadığından dolayı o cehennemin görülemediğini[9] anlatmaktan ibaret olurdu. Hâl

---

1 H: "hasâret".
2 H ve B -"ehl-i".
3 H -"iyi".
4 Tirmizî, Zühd, 59:
سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما من أحد يموت إلا ندم، قالوا: وما ندامته يا رسول الله؟ قال: إن كان محسنا ندم أن لا يكون ازداد وإن كان مسيئا ندم أن لا يكون نزع.
5 H: "kazançları".
6 H ve B: "elbette".
7 H ve B: "lâm-ı".
8 B -"cevap".
9 H ve B: "görülmediğini".

bu ise sözün cereyânından ve bundan sonraki âyetlerin tevâlîsinden anlaşılıyor ki murad, o cahîmin şimdi niçin görülmediğini beyan değil, ileride muhakkak olarak görüleceğini beyan ile inzardır. Bu ise bunun لَوْ'e cevap değil, müstakillen ibtidâ-i kelâm olduğuna karînedir. Bu surette de[1] lâm'ın kasem için olması zâhirdir. Gerçi bunu لَوْ'e cevap yaparak ve "rü'yet"i ilim mânasına kalb rü'yetine [6059] hamlederek dolayısıyla o inzar ve va'îd mânasını anlamak da mümkindir. "Eğer ilme'l-yakīn bilseniz elbette o cahîmi görecektiniz, yani göreceğinizi muhakkak bilecek, anlayacaktınız. Lâkin bilmiyorsunuz, onun için şimdi görmüyor anlamıyorsunuz amma ileride göreceğiniz muhakkak" demek olabilir. Fakat bu daha dolambaçlı, daha uzun bir tevil ve takdir olur. Obirisi ise daha sade ve daha vâzıhtır.

{ثُمَّ لَتَرَوُنَّهَا عَيْنَ الْيَقِينِ} ❁ Bu "ayne'l-yakīn" terkîbindeki "ayn"da da iki vecih vardır. Birisi: "Ayn" göz mânasına olmasıdır. "Yakīn gözüyle ıyânen önünüzde göreceksiniz" demek olur. "Rü'yet"ten zâhir olan budur. Bu surette evvelki "rü'yet" va'îd, ikinci "rü'yet" mahşerde, sıratta müşahede demektir. Diğeri de "ayn" zat mânasına olmaktır ki "yakīnin zâtından, kendisinden ibaret olan bir görüşle göreceksiniz" demek olur. Müfessirînin çoğu burada mâna bu olduğunu söylemişlerdir. Bu ise hakka'l-yakīn mânasının aynı demektir. Bunda bilen, biliş ve bilinen; gören, görüş ve görünen hep aynı şey olarak ittihad etmiş olur. Böyle biliş ve görüş de el-iyâzu billah ancak o cehenneme girmekle olur. Onun için buna göre de demişlerdir ki evvelki "rü'yet" inde'l-vürûd, sonraki "rü'yet" inde'd-duhûldür.

{ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّع۪يمِ} Sonra vallahi o gün o na'îmden muhakkak sorulacaksınız.

"**Na'îm**" kendisiyle telezzüz olunan her türlü nimete şâmildir. Hayat, sıhhat ve afiyet ve hatta içilen bir yudum tatlı, soğuk su dahi bunda dâhildir. Sözün gelişine nazaran hitab tekâsür kendilerini lehv ile oyalamış olanlara, o na'îmden murad da öyle lehv ü gafletle, telezzüz ve

---

1 B -"de".

tena“um edilerek dinden veya dinin vezâif ve tekâlîfinden işgal eyleyen nimetler olmak[1] zâhir görünür. Bu surette sualden, sorgudan murad da o gün elden [6060] gidecek olan o nimetleri başa kakmak, onların acılarını, azablarını çektirmektir. Onun için *Keşşâf*'ta der ki: “‘İnsanın mes'ul ve mu‘âteb olacağı na‘îm nedir? Çünkü hiç nimeti olmayan kimse yoktur?’ dersen, derim ki: O bütün himmeti lezzetlerini istîfâya masruf olan, ancak hoş yemek ve yumuşak giyinmek ve vakitlerini lehv ü tarabla geçirmek için yaşayan, ilm ü amele lâyık oldukları ehemmiyeti vermeyen, nefsine onların meşakkatlerini yükletmek istemeyen kimselerin nimetleridir. Amma Allah teâlâ'nın sırf kulları için halk buyurduğu nimeti ve rızıkları ile müstefid olup onlarla ilim tahsîline ve mûcebince güzel ameller yapmaya dürüşmek[2] için kuvvet alan ve şükrünü edâya çalışan kimseler ondan vârestedir. Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri rivayet olunduğu üzere ashâbıyla bir hurma yiyip üzerine su içtiklerinde اَلْحَمْدُ لله الَّذِي أَطْعَمَنَا وَسَقَانَا وَجَعَلَنَا[3] مُسْلِمِينَ diye hamd ederek buna işaret buyurmuştur.”[4] Bunda dinden büsbütün gaflet eden kâfirler dâhil olduğu gibi tekâlîf-i dîniyeden gaflet eden fâsık mü'minler de dâhil olur. Yani bunlar hep o na‘îmden mes'ul olacaklardır, şükrünü bilen sâlih mü'minler değil. Beyzâvî bunu şöyle hulâsa etmiştir: “‘Na‘îm’, yani o sizi ilhâ eden na‘îm demektir. Hitab, dünyası dininden ilhâ eyleyen her kimseye, na‘îm de onu işgal eyleyene mahsustur. Çünkü karîne ve قُلْ مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللهِ الَّتِى اَخْرَجَ لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ [el-A‘râf 7/32] gibi birçok nusûs ona delâlet eder. Ma‘amâfîh ikisi de âmdır. ‘Herkes şükründen mes'ul olacaktır’ da denilmiş, ‘âyet küffâra mahsustur’ da denilmiş.”[5] Fi'l-vâki‘ Hasan ve Mukātil'den ve İbn Abbas'tan mervî olarak bazı müfessirîn bu sûredeki hitapların kâfirlere, binâen‘aleyh bu

---

1 H: “demek”.

2 H, M ve B: “duruşmak”.

3 B +“من”.

4 Zeccâc, *Me‘âni'l-Kur'ân,* V, 358; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 289-290:

وجاء في الحديث أن النبي عليه السلام أكل هو وجماعة من أصحابه تمراً –وروي بُسْراً– وشربوا عليه ماء فقال: الحمد للّٰهِ الذي أطعمنا وسقانا وجعلنا مسلمين.

5 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 334-335:

«ثُمَّ لَتُسْئَلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ» الذي ألهاكم والخطاب مخصوص بكل من ألهاه دنياه عن دينه والنَّعِيمِ بما يشغله للقرينة والنصوص الكثيرة كقوله: «مَنْ حَرَّمَ زِينَةَ اللَّهِ»، «كُلُوا مِنَ الطَّيِّبَاتِ» (المؤمنون ٢٣/٥١) وقيل يعمان إذ كل يسأل عن شكره وقيل الآية مخصوصة بالكفار.

âyetteki suâlin de mücâzat suâli olarak onlara mahsus olduğuna kāil olmuşlar, وَهَلْ نُجَازٖٓى اِلَّا الْكَفُورَ [es-Sebe' 34/17] buyurulmuş olmasıyla da istidlâl eylemişlerdir.[1] Fakat bundan murad küfrân-ı nimet olduğuna göre evvelki mânaya müsâvî olur. Diğer bir kısım müfessirîn de sûrenin [6061] âhirindeki bu hitâbın gerek kâfir gerek mü'min, gerek fâsık gerek sâlih umum insanlara ait bir hitab, "na'îm"in de her nimete şâmil cins-i na'îm olduğuna kāil olmuşlardır. Bu surette "sual"den murad yalnız başa kakmak için tevbih ve ikāb sorgusu demek olmayıp küfran veya şükrânı tebeyyün ettiren[2] ve ona göre ya mücâzat veya mükâfat ile neticelenecek olan sual demek olur. Buna bir hayli haberlerle istidlâl eylemişlerdir. Ezcümle: Tirmizî'nin Abdullah b. Zübeyr'den, babasından rivayet ettiği üzere ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ nâzil olduğu zaman Zübeyr b. Avvam radıyallâhu anh: "Yâ Resûlallah, biz hangi na'îmden sual olunacağız إِنَّمَا هُمَا الْأَسْوَدَانِ: اَلتَّمْرُ وَالْمَاءُ o iki karadan ibaret: Hurma ve su!" demişti. Resûlullah أَمَا إِنَّهُ سَيَكُونُ "haberiniz olsun ki o olacak" buyurdu.[3] Ebû Hüreyre'den rivayette: "Nâs yâ Resûlallah! Biz hangi na'îmden sual olunacağız? Onlar iki esvedden ibaret, düşman hazır, kılıçlarımız[4] boyunlarımızda!" demişlerdi, Resûlullah "إِنَّ ذٰلِكَ سَيَكُونُ" buyurdu.[5] Tirmizî evvelkine hasen ve ikinciden esah demiştir.[6] Yine Ebû Hüreyre'den; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki: "Kıyamet günü ilk evvel sorulacak -yani abde na'îmden sorulacak ilk sual- ona 'biz senin cismine sıhhat vermedik mi? Ve seni soğuk suya kandırmadık mı?' denilmektir." Tirmizî buna garîb demiştir.[7] Hazret-i

---

1 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 820-821; İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 519; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 274.

2 H: "edenlerin".

3 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102:

حدثنا سفيان بن عيينة عن محمد بن عمرو بن علقمة عن يحيى بن عبد الرحمن بن حاطب عن عبد الله بن الزبير بن العوام عن أبيه قال: لما نزلت: «ثم لتسألن يومئذ عن النعيم» قال الزبير: يا رسول الله وأي النعيم نسأل عنه وإنما هما الأسودان: التمر والماء؟ قال: أما إنه سيكون. هذا حديث حسن.

4 H: "kılıcımız".

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102:

عن أبي بكر بن عياش عن محمد بن عمرو عن أبي سلمة عن أبي هريرة قال: لما نزلت هذه الآية: «ثم لتسألن يومئذ عن النعيم» قال الناس: يا رسول الله، عن أي النعيم نسأل فإنما هما الأسودان والعدو حاضر وسيوفنا على عواتقنا؟ قال: إن ذلك سيكون. وحديث ابن عيينة عن محمد بن عمرو عندي أصح من هذا، سفيان بن عيينة أحفظ وأصح حديثا من أبي بكر بن عياش.

6 Bu hadîsin mânası "o sual mutlaka olacak" demek olabileceği gibi, "o sual olunacağınız na'îm ileride olacak" demek de olabilir [Müellifin notu].

7 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 102:

Ömer'den rivayet olunmuştur; "hangi na'îmden sorulacağız yâ Resûlallah! Hâlbuki diyarımızdan ve emvâlimizden çıkarıldık?" demişti, Resûlullah da "sizleri sıcaktan ve soğuktan koruyan meskenlerin, ağaçların,[1] çadırların gölgeleri ve sıcak günde soğuk su" buyurmuştur.[2] مَنْ أَصْبَحَ آمِنًا فِي سِرْبِهِ مُعَافًى فِي بَدَنِهِ وَعِنْدَهُ قُوتُ يَوْمِهِ فَكَأَنَّمَا حِيزَتْ لَهُ الدُّنْيَا بِحَذَافِيرِهَا yani "kendi yurdunda[3] emniyette[4], bedeni âfiyette, gününün azığı yanında olan kimse sanki dünya tamamıyla ona tahyiz (ve tahsis) edilmiş, onun [6062] olmuş gibidir."[5] hadîsi de ona yakındır. Bir de Resûlullah zamanında bir genç Müslüman olmuştu, Resûlullah ona اَلْهٰيكُمُ التَّكَاثُرُ sûresini öğretmişti, sonra da ona bir kadın tezvic etmişti. Kadının yanına girip de büyük bir cihaz [çeyiz] ve çok bir nimet görünce "ben bunları istemem" diyerek çıktı gitti, Aleyhissalâtü vesselâm sebebini sual edince "sen bana ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّع۪يمِ diye öğretmedin mi? Ben onlardan cevap vermeye güç yetiremem" dedi, diye rivayet olunmuştur.[6] Ve Enes'ten mervîdir ki: "Bu âyet nâzil olduğu zaman bir muhtaç kalkmış, 'benim üzerimde nimetten bir şey var mı?' demişti, Resûlullah: ظِلٌّ، نَعْلَيْنِ، مَاءٌ بَارِدٌ buyurdu.[7] Bu hususta rivayet olunan haberlerin en şâyi'i Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve daha diğerlerinin Ebû Hüreyre'den rivayet ettikleri şu hadistir: "Bir gün Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem çıkmıştı; Ebû Bekir, Ömer radıyallâhu anhümâ'ya rast geldi, 'bu saatte sizi evlerinizden çıkaran nedir?' buyurdu,

---

سمعت أبا هريرة يقول: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن أول ما يسأل عنه يوم القيامة يعني العبد من النعيم أن يقال له: ألم نصح لك جسمك ونرويك من الماء البارد؟ هذا حديث غريب.

1 B -"ağaçların".

2 Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 288; Ömer Nesefî, *et-Teysîr fi't-tefsîr,* XV, 466; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 274:

عن ابن عباس أن عمر رضي الله عنه قال: وأي نعيم نسأل عنه يا رسول الله وقد أخرجنا من ديارنا وأموالنا! فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ظلال المساكن وظلال الشجر والأخبية التي تقيكم من الحر والماء البارد في اليوم الحار والصحة.

3 H, M (ilk baskı) ve B: "yolunda".

4 M: "emniyyetite".

5 İmam Muhammed, *el-Kesb,* s. 57. Krş. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred,* s. 112/300; Tirmizî, Zühd, 34.

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 274:

وروي أن شابا أسلم في عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم فعلمه رسول الله سورة ألهاكم ثم زوجه رسول الله امرأة فلما دخل عليها ورأى الجهاز العظيم والنعيم الكثير خرج وقال: لا أريد ذلك، فسأله النبي عليه الصلاة والسلام عنه فقال: ألست علمتني «ثم لتسئلن يومئذ عن النعيم» وأنا لا أطيق الجواب عن ذلك.

7 Dârekutnî, *el-İlel,* thk. Mahfûzurrahman Zeynullah, Riyâd: Dâru't-Taybe, 1405/1985, XII, 16; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 226; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 274:

عن أنس قال: لما نزلت: «ثم لتسئلن يومئذ عن النعيم» قام رجل محتاج فقال: يا رسول الله، هل علي من النعمة شيء؟ قال: نعم، النعلين والظل والماء البارد.

'açlık yâ Resûlallah!' dediler. 'Nefsim yed-i kudretinde olan Zât-ı a'lâ'ya kasem ederim ki beni de sizi çıkaran çıkardı, öyle ise kalkın' buyurdu, maiyyetinde kalktılar, ensar'dan bir zâtın evine gittiler. Vardılar ki o evinde yok, zevcesi; 'buyurun merhaba' dedi, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem 'fülân nerede?' buyurdu, 'bize iyi su almaya gitti' dedi, derken ensârî geldi, Peygamber'i ve iki musâhibini görünce 'Elhamdülillah, bugün benden daha kerîm misafirli kimse yok' dedi, hemen gitti bir عِذْق (hurma dalı) getirdi, büsrü de temri de vardı, 'bundan buyuradurun' dedi ve kendisi bıçağı aldı, Resûlullah 'sakın sağılır kesme!' buyurdu, o hemen onlar için bir koyun kesti, o koyundan ve o hurmadan yediler ve su içtiler, vaktâ ki doydular ve kandılar, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Ebû Bekir ve Ömer'e buyurdu ki: 'Nefsim yed-i kudretinde olan Allah'a kasem ederim ki kıyamet günü bu na'îmden sorulacaksınız.'"[1] İbn Hibbân'ın ve İbn Merdûye'nin İbn Abbas'tan rivayetlerinde [6063] de, Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem ve sâhibeyni Ebû Eyyûb el-Ensârî Hazretleri'nin menziline gittiler, zevcesi "merhaba Nebiyallah sallallâhu aleyhi ve sellem ve men me'ah" dedi, derken Ebû Eyyûb geldi bir ızk kesti, Hazret-i Peygamber "bunu bizim için neye kestin, meyvesinden toplasaydın[2] ya!" buyurdu, "yâ Resûlallah hem temrinden hem büsründen hem rutabından tenâvül buyurmanızı arzu ettim" dedi. Sonra bir oğlak kesti yarısını kebap etti, yarısını pişirdi, huzûr-i nebevîye getirip koyduğu zaman oğlaktan biraz aldı, onu bir yufkaya (reğīfe) koydu da "yâ Ebâ Eyyûb! Bunu Fâtıma'ya yetiştir, zira günlerden beri o böylesini tatmadı" buyurdu, Ebû Eyyûb da onu Fâtıma radıyallâhu anhâ'ya yetiştirdi. Vaktâ ki yediler ve doydular, Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem "ekmek, et, temr, büsr, rutab" buyurdu ve

---

1 Müslim, Eşribe, 140; Tirmizî, Zühd, 39:
عن أبي هريرة قال: خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم أو ليلة فإذا هو بأبي بكر وعمر فقال: ما أخرجكما من بيوتكما هذه الساعة؟ قالا: الجوع يا رسول الله. قال: وأنا والذي نفسي بيده لأخرجني الذي أخرجكما، قوموا فقاموا معه فأتى رجلا من الأنصار فإذا هو ليس في بيته فلما رأته المرأة قالت: مرحبا وأهلا، فقال لها رسول الله صلى الله عليه وسلم: أين فلان؟ قالت: ذهب يستعذب لنا من الماء، إذ جاء الأنصاري فنظر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم وصاحبيه ثم قال: الحمد لله، ما أحد اليوم أكرم أضيافا مني. قال: فانطلق فجاءهم بعذق فيه بسر وتمر ورطب فقال: كلوا من هذه، وأخذ المدية فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم: إياك والحلوب، فذبح لهم فأكلوا من الشاة ومن ذلك العذق وشربوا فلما أن شبعوا ورووا قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لأبي بكر وعمر: والذي نفسي بيده لتسألن عن هذا النعيم يوم القيامة، أخرجكم من بيوتكم الجوع ثم لم ترجعوا حتى أصابكم هذا النعيم.

2 M: "toplasandı".

mübarek gözleri yaşardı, "nefsim yed-i kudretinde olan Zât-ı a'la'ya kasem ederim ki işte bu, sorulacağınız na'îmdir, Allah teâlâ ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ buyurdu, bu işte o kıyamet günü sual olunacağınız[1] na'îmdir." Bu, ashâbına ağır geldi, bunun üzerine Aleyhissalâtü vesselâm buyurdu ki: "Böylesine isabet edip de el sürdüğünüz vakit بِسْمِ الله deyin, doyduğunuz vakit de الْحَمْدُ للهِ الَّذِي أَشْبَعَنَا وَأَنْعَمَ عَلَيْنَا وَأَفْضَلَ 'hamdolsun Allah'a ki bizi[2] doyurdu ve in'âm buyurdu, fazlıyla ihsan buyurdu' deyiniz, çünkü bu ona kefaftır."[3] Daha bunlar gibi hadislerden dolayı bu suâlin mü'min ve kâfire âm olduğuna kāil olmuşlarsa da bu son hadis *Keşşâf*'ın da ihtar[4] eylediği vechile şükredenlerin bu sualden âzâde olacaklarına delâlet etmektedir.[5] Fakat İmâm Râzî *Tefsîr-i Kebîr*'inde demiştir ki: "El-hak sual nimetlerin, gerek lâbüd olanlar ve gerek olmayanlar hepsinden mü'mine ve kâfire âm olmaktır. Zira Allah teâlâ'nın bahşettiği şeylerin hepsi O'nun masiyetine değil tâatine sarfolunmak vâcibdir. O hâlde sual de hepsinden vâki' olur. Bunu rivayet olunan şu hadîs-i nebevî de tekid eyler: 'Kıyamet günü, dört şeyden sual olunmadıkça [6064] kulun

---

1 B: "sorulacağınız".

2 H: "bizleri".

3 İbn Hibbân, *es-Sahîh,* II, 488-490:

عن ابن عباس قال: خرج أبو بكر بالهاجرة إلى المسجد فسمع بذلك عمر فقال: يا أبا بكر، ما أخرجك هذه الساعة؟ قال: ما أخرجني إلا ما أجد من حاق الجوع، قال: وأنا والله ما أخرجني غيره فبينما هما كذلك إذ خرج عليهما النبي صلى الله عليه وسلم فقال: «ما أخرجكما هذه الساعة؟» قالا: والله ما أخرجنا إلا ما نجد في بطوننا من حاق الجوع، قال: «وأنا والذي نفسي بيده ما أخرجني غيره، فقوما» فانطلقوا حتى أتوا باب أبي أيوب الأنصاري وكان أبو أيوب يدخر لرسول الله صلى الله عليه وسلم طعاما كان أو لبنا فأبطأ عنه يومئذ فلم يأت لحينه فأطعمه لأهله وانطلق إلى نخله يعمل فيه فلما انتهوا إلى الباب خرجت امرأته فقالت: مرحبا بنبي الله صلى الله عليه وسلم وبمن معه فقال لها نبي الله صلى الله عليه وسلم: «فأين أبو أيوب؟» فسمعه وهو يعمل في نخل له فجاء يشتد فقال: مرحبا بنبي الله صلى الله عليه وسلم وبمن معه، يا نبي الله، ليس بالحين الذي كنت تجيء فيه فقال له النبي صلى الله عليه وسلم: «صدقت». قال: فانطلق فقطع عذقا من النخل فيه من كل التمر والرطب والبسر فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «ما أردت إلى هذا ألَا جنيت لنا من تمره» فقال: يا نبي الله أحببت أن تأكل من تمره ورطبه وبسره ولأذبحن لك مع هذا، قال: «إن ذبحت فلا تذبحن ذات دَرّ»، فأخذ عناقا أو جديا فذبحه وقال لامرأته: اخبزي واعجني لنا وأنت أعلم بالخبز فأخذ الجدي فطبخه وشوى بطنه فلما أدرك الطعام وضع بين يدي النبي صلى الله عليه وسلم وأصحابه فأخذ من الجدي فجعله في رغيف فقال: «يا أبا أيوب أبلغ بهذا فاطمة فإنها لم تصب مثل هذا منذ أيام» فذهب به أبو أيوب إلى فاطمة فلما أكلوا وشبعوا قال النبي صلى الله عليه وسلم: «خبز ولحم وتمر وبسر ورطب» ودمعت عيناه «والذي نفسي بيده إن هذا لهو النعيم الذي تسألون عنه، قال الله جل وعلا: «ثم لتسئلن يومئذ عن النعيم» فهذا النعيم الذي تسألون عنه يوم القيامة»، فكبُر ذلك على أصحابه فقال: «بل إذا أصبتم مثل هذا فضربتم بأيديكم، فقولوا: بسم الله، فإذا شبعتم فقولوا: الحمد لله الذي هو أشبعنا وأنعم علينا وأفضل، فإن هذا كفاف بها»...

4 H: "ihtiyar".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 793:

فإن قلت: ما النعيم الذي يسئل عنه الإنسان ويعاتب عليه فما من أحد إلا وله نعيم؟ قلت: هو نعيم من عكف همته على استيفاء اللذات ولم يعش إلا ليأكل الطيب ويلبس اللين ويقطع أوقاته باللهو والطرب لا يعبأ بالعلم والعمل ولا يحمل نفسه مشاقهما فأما من تمتع بنعمة الله وأرزاقه التي لم يخلقها إلا لعباده وتقوّى بها على دراسة العلم والقيام بالعمل وكان ناهضا بالشكر فهو من ذاك بمعزل وإليه أشار رسول الله صلى الله عليه وسلم فيما يروى أنه أكل هو وأصحابه تمرا وشربوا عليه ماء فقال: الحمد لله الذي أطعمنا وسقانا وجعلنا مسلمين.

ayakları kımıldamaz: Ömründen, onu nede ifnâ etti?[1] Gençliğinden, onu nede çürüttü?[2] Malından, onu nereden kazandı ve neye sarfetti? İlminden, onunla ne yaptı?' Zira Aleyhissalâtü vesselâm'ın bu zikrettiklerinde her nimet dâhil olur."[3] Bununla beraber Râzî şunu da ihtar eylemiştir: "Lâkin kâfire olan sual tevbih suâlidir, çünkü o şükrü terketmiştir. Mü'mine olan sual teşrif suâlidir, çünkü şükür ve itaat etmiştir."[4] Bunun hâsılı burada mes'ûliyetin mânası her nimetin sû'-i isti'mâline, mahalline sarfolunup olunmadığına göre sevab veya ikāb terettüb etmesi mânasına mükellefiyetin hükmü olan mes'ûliyet demek olur. Bu mes'ûliyet ise gerek kâfir gerek mü'min her mükellef için şüphesizdir. Vazifesini îfâ etmeyip nimeti sû'-i isti'mâl eden ikāb için mes'ul, vazifesini hüsn-i îfâ edenler de ecr ü sevab ile taltif için mes'uldür, hiçbiri ihmal edilecek değildir. Ve şüphe yok ki nimet ne kadar çok olursa vazifesi de o nisbette çok ve zor, mes'ûliyeti de o nisbette büyük ve ağır olur. Onun için burada tekâsürün ilhâsı mevzû'-i bahis olmuştur. Onun için Resûlullah ve ashâbı maîşetlerinde ümmetin en fakirleriyle hemhâl olarak tekâsürden son derece ihtiraz buyurmuşlardır. Yukarılarda da mâlum olduğu üzere Hazret-i Peygamber ve Hazret-i Ebû Bekir fakr-ı ıztırârî ile fakir değillerdi, zikrolunan o açlık hâlleri bütün ellerindekini Allah için ümmetin ihtiyâcâtına sarfetmekten mahzuz oldukları fakr-ı ihtiyârî ile kerem ve sabır hâlleri idi, Sûre-i İsrâ'daki وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً اِلٰى عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ فَتَقْعُدَ مَلُوماً مَحْسُوراً [17/29] âyeti de bu gibi sebeplerle iktisâdı tavsiye ederek nâzil olmuştu.[5] Şu hâlde mükellefiyetin bir lâzımı demek olan mes'ûliyet yalnız kâfirlere mahsus olamaz, elbette mü'minlere dahi âmm u şâmildir. Bununla beraber Râzî'nin pek mutlak olan ta'mîminde de birkaç noktadan işkâl vardır.

---

1 H: "ettiği".

2 H: "çürüttüğü".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 275-276:

والحق أن السؤال يعم المؤمن والكافر عن جميع النعيم سواء كان مما لا بد منه [أو لا] وليس كذلك لأن كل ذلك يجب أن يكون مصروفا إلى طاعة الله لا إلى معصيته فيكون السؤال واقعا عن الكل ويؤكده ما روي عنه عليه الصلاة والسلام أنه قال: «لا تزول قدما العبد يوم القيامة حتى يسأل عن أربع: عن عمره فيم أفناه وعن شبابه فيم أبلاه وعن ماله من أين اكتسبه وفيم أنفقه وعن علمه ماذا عمل به» فكل النعيم من الله تعالى داخل فيما ذكره عليه الصلاة والسلام.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 275:

واعلم أن الأولى أن يقال: السؤال يعم المؤمن والكافر، لكن سؤال الكافر توبيخ لأنه ترك الشكر وسؤال المؤمن سؤال تشريف لأنه شكر وأطاع.

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, VII, 2327; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XVI, 325.

Evvelâ; فَمَنِ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَٓا اِثْمَ عَلَيْهِ [el-Bakara 2/173] mûcebince zarûret hâllerinde اِثْم merfû‘ olduğundan dolayı zarûret [6065] mikdârında mes'ûliyet, mürtefi‘ demektir. O hâlde ıztırar derecesi sual ve hesabdan istisnâ veya tahsis edilmek iktizâ eder. Nitekim *Zevâid-i Zühd*'de Abdullah b. İmam Ahmed'in ve Deylemî'nin Hasan'dan tahric eyledikleri şu hadis de buna delâlet eyler: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki; demiş: ثَلَاثٌ لَا يُحَاسَبُ بِهِنَّ الْعَبْدُ: ظِلُّ خُصٍّ يَسْتَظِلُّ بِهِ وَكِسْرَةٌ يَشُدُّ بِهَا صُلْبَهُ وَثَوْبٌ يُوَارِي عَوْرَتَهُ "üç şey, kul onlarla muhasebe edilmez: Gölgeleneceği bir hus (bir çatı) gölgesi ve belini sağaltacağı bir ekmek kırığı ve avretini örteceği bir sevb."[1] Bu suretle Râzî'nin nimeti ıtlâkı üzere "mâ lâbüdde minhü"den ta‘mîmi cây-i nazardır.

Sâniyen, asıl korkulacak mesele tevbih ve ikāb suâlidir, bunu ise Râzî kâfirlere hasretmiş olmakla ta‘mîm etmiş değil, hitap kâfirleredir diyenlere iştirak etmiş oluyor.

Sâlisen, tevbîhin sebebini îzah ederken şükrü terk ve teşrîfin sebebini şükür ve tâat ile ta‘lîl ediyor, hâlbuki şükür ve tâat eden mü'min-i kâmildir. Fâsık mü'min olmakla beraber tâatsizlik etmiş, lehv ü tekâsüre kapılmıştır. O hâlde tevbih suâli de yalnız kâfirlere mahsus olmayıp fâsıklara, âsîlere de şâmil olmak lâzım gelir. Mükellefiyetin lâzımı olan mes'ûliyet de bunu îcâb eder. Şu hâlde meseleyi *Keşşâf*'ın îzah ve Beyzâvî'nin telhis ettiği vechile bu âyette suâli[2] tevbih ve mücâzat suâline, hitâbı gerek kâfir gerek mü'min tekâsür kendilerini ilhâ edenlere, ta‘mîmi de lâm-ı ahd ile ilhâ eden na‘îme tahsis ederek anlamak en doğru tefsirdir. Nitekim bundan sonraki Asr Sûresi'ndeki اِلَّا الَّذِينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ... إلخ istisnâsıyla bu mâna tamamen beyan ve tavzih olunmuştur.

---

1 Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd,* s. 14.
2 H: "suâl-i".

[6066]

سُورَةُ الْعَصْرِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثُ اٰيَاتٍ

ASR SÛRESİ

Asr Sûresi, İbn Abbas ve İbn Zübeyr ve cumhur kavillerince[1] Mekkîdir. Mücâhid ve Katâde ve Mukātil Medenî demişler.[2]

Âyetleri: Bilâ hilâf üçtür.

Fâsılası: ر harfidir.

Bu sûre-i celîle gayet sade ve kısa olmakla beraber geçen sûrelerin bütün nasihatlerini zübde eden bir cem'iyyeti hâizdir. Kendilerini tekâsür iğfal etmeyen kimselerin hâllerini beyan ile ثُمَّ لَتُسْـَٔلُنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّع۪يمِ âyetinin tefsirini de tazammun ettiği için ondan sonraya konmuştur. İmâm Şâfiî'den menkuldür, demiştir ki: Başka bir şey nâzil olmasa idi Kur'an'dan bu sûre insanlara yeterdi, bu Kur'ân'ın bütün ulûmunu müştemildir.[3]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

وَالْعَصْرِۙ ﴿١﴾ اِنَّ الْاِنْسَانَ لَف۪ي خُسْرٍۙ ﴿٢﴾ اِلَّا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ ﴿٣﴾

---

1 M ve B: "kavlince".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 457:

مكية في قول ابن عباس وابن الزبير والجمهور ومدنية في قول مجاهد وقتادة ومقاتل.

3 *Tefsîru'l-İmâm eş-Şâfi'î,* thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân, Dâru't-Tedmîriyye, 1427/2006, III, 1461:

قال الشَّافِعِي رحمه الله: لو ما أنزل الله حجة على خلقه إلا هذه السورة لكفتهم، قال الشَّافِعِي رحمه اللَّه: الناس في غفلة عن هذه السورة: «وَالعَصر...».

İbn Kesîr, *Tefsîru Kur'âni'l-Azîm,* VIII, 479:

وقال الشافعي رحمه الله: لو تدبر الناس هذه السورة لوسعتهم.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 457:

فقد روي عن الشافعي عليه الرحمة أنه قال: لو لم ينزل غير هذه السورة لكفت الناس لأنها شملت جميع علوم القرآن.

[6067] **Meâl-i Şerîfi**

Kasem olsun ki asra (1) insan mutlak[1] bir hüsranda (2). Ancak o kimseler başka ki iman edip sâlih ameller işlediler ve hep hakka vasiyetleştiler ve sabra vasiyetleştiler (3).

{وَالْعَصْرِ} ۞ Vâv وَالضُّحٰى gibi kasem için. *Kāmûs*'ta zikrolunduğu üzere "**asr**" kelimesi lügatta isim olarak dehr, gündüz ve gece, gündüzün zevalden evvel ve sonra iki tarafı, gadât ve aşiy ve bilhassa öğleden sonra güneşin kızarmasına kadar olan ikindi vakti, ve reht ve aşiret ve yağmur; masdar olarak da hapsetmek, men' etmek ve vergi vermek ve sıkıp suyunu çıkarmak mânalarına gelir. Ve bir şeyin vakt-i mahsûsuna da ayn'ın harekât-ı selâsesiyle "asr", "ısr", "usr"[2] denilir. Nitekim جَاءَ وَلَمْ يَجِئْ لِعصرٍ، نَامَ وَلَمْ يَنَمْ لِعصرٍ "geldi, fakat vaktinde gelmedi; uyudu fakat vaktinde uyumadı" demektir. Gündüzle geceye ve sabah ile akşama "asrân" denilir.[3] Lâm-ı cins ile وَالْعَصْرِ makāmına göre bunların her birinin cinsine veya ıtlak hâlinde hepsine muhtemil olduğu gibi, lâm-ı ahd ile de içlerinden muayyen birine ve meselâ bir ikindi vaktine veya herhangi bir şeyin muayyen bir zamanına masruf olur. Ondan dolayı lisânımızda "asr" mutlak zaman ve bilhassa içinde bulunulan zaman ve karn, yani seksen veya yüz senelik bir zaman mânalarına şâyi' olmuştur. Burada müfessirîn başlıca ikindi namazı, ikindi vakti, dehr ve zaman, bâhusus asr-ı Muhammedî, yani Resûlullah'ın ba's buyurulduğu zaman, âhir zaman mânaları üzerinde yürümüşlerdir. İbn Cerîr, dehr; sâatün min sââti'n-nehâr[4], ikindi mânaları hakkındaki rivayetleri zikrettikten sonra der ki: "Bu hususta savab olan kavil şudur: Rabbimiz teâlâ asra kasem etmiştir. 'Asr' dehrin ismidir, ikindidir, leyl ve nehardır. Bu ismin şâmil olduğu mânalardan birini [6068] tahsis etmemiştir. Onun için bu ismin lâzım olduğu her mâna bu kasemde dâhil olur."[5] Demek olur ki

---

1 H: "mutlakā".
2 H ve M +"usur".
3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 542.
4 H ve B: "sâati'n-nehâr".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 589:
عن ابن عباس في قوله: «وَالْعَصْرِ» قال: العصر: ساعة من ساعات النهار... عن الحسن «وَالْعَصْرِ» قال: هو العشيّ. والصواب من القول في ذلك

"asr" müte'addid mânalara gelen bir lafz-ı müşterek olduğu ve birini tâyine karîne bulunmayıp hepsine de haml sahih olabileceği cihetle مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْعَصْرُ asr ıtlak olunan her şey" mânasıyla umûmuna hamletmek en doğrusudur.

O hâlde burada müfessirînin zikrettikleri mânalardan her birinin vechini düşünmek iktizâ eder:

1. İkindi namazı. Mukātil demiştir ki: Allah teâlâ ikindi namazına kasem buyurmuştur. Zira حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلٰوةِ الْوُسْطٰى [el-Bakara 2/238] âyetinde[1] salât-ı vustâ cumhûra göre ikindi namazı olduğu cihetle onun bir fazîlet-i mahsûsası vardır. Hendek vak'asında Aleyhissalâtü vesselâm شَغَلُونَا عَنِ الصَّلَاةِ الْوُسْطَى صَلَاةِ الْعَصْرِ buyurmuştu.[2] Bir hadiste de مَنْ فَاتَتْهُ صَلَاةُ الْعَصْرِ فَكَأَنَّمَا وُتِرَ أَهْلَهُ وَمَالَهُ "ikindi namazı geçen sanki ehli[3] ve malı itlâf edilmiş gibidir" diye vârid olmuştur.[4] İkindi vakti gündüzün âhirine doğru insanların en ziyade kesb ü ticaret için dünya işlerine daldıkları şuğl zamanı olmak itibariyle ikindi namazının o sırada zorluğuyla beraber yüksek bir hâssa-i münebbihesi vardır. Binâen'aleyh ona kasem ile faziletine nazar-ı dikkati celb eylemekte mühim bir mâna vardır.

2. İkindi vakti. Katâde demiştir ki: İkindi namazının vakti olmak ve "duhâ"ya mukabil birtakım delâil-i kudreti hâvî bulunmak itibariyle Allah teâlâ duhâya kasem buyurduğu gibi ikindi vaktine kasem buyurmuştur. Fi'l-vâki' ikindi vakti gündüzün âhiri olmak hasebiyle dünyada diğer mahlûkāt ve hayvânâtın yaratılışından[5] sonra yaratılan ve binâen'aleyh hilkat gününün ikindisinde yaratılmış demek olan

---

أن يقال: إن ربنا أقسم بالعصر والعصر اسم للدهر وهو العشيّ والليل والنهار ولم يخصص مما شمله هذا الاسم معنى دون معنى فكلّ ما لزِمه هذا الاسم فداخل فيما أقسم به جلّ ثناؤه.

1 H: "âyetlerinde".

2 Müslim, Mesâcid, 205. Krş. Buhârî, De'avât, 58:

عن علي قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم الأحزاب: «شغلونا عن الصلاة الوسطى صلاة العصر، ملأ الله بيوتهم وقبورهم نارا». ثم صلاها بين العشاءين بين المغرب والعشاء.

3 B: "ehl".

4 Müslim, Mesâcid, 201. Krş. Buhârî, Menâkıb, 22:

عن سالم بن عبد الله عن أبيه أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: من فاتته العصر فكأنما وتر أهله وماله.

5 H: "yaratılışlarından".

nev'-i insanın hilkati zamanını andırdığı gibi, dünyada bir gün mesabesinde demek olan insan ömrünün de son demlerini andırdığı ve ikindi vakti geçip de birşey kazanamadan evine dönecek olanların [6069] hâli de pek acıklı, hüsranlı olduğu cihetle evvelki sûredeki tekâsürün iğfâlini beyandan sonra bu sûrede insanların hüsrânı anlatılırken ikindi vaktine kasem olunarak nazar-ı dikkat celbolunmasının da ikindi namazına kasem olunmak gibi ehemmiyetli bir mânası vardır. Ma'amâfîh şu mâna daha şümullüdür:

3. Dehr. Sûre-i İnsan'da beyan olunduğu üzere "dehr"in asıl mânası Râgıb'ın dediği gibi âlemin[1] bidâyet-i vücûdundan inkızâsına kadar olan müddet, yani zamân-ı küldür. Bu mânaca külle ve cüz'e ıtlak olunan "zaman"dan ehastır. "Zaman" ona da, eczâsına da ıtlak olunur. Bununla beraber "dehr" uzun zamana ve âlemin müddet-i bâkıyesine ve herhangi bir şeyin hayâtı müddetine, yani ömrüne ve mutlak zaman mânasına da kullanılır ki daha şümullüdür. Bundan dolayı ekseriya "asr"ı dehr ile tefsir ederken müfessirîn "dehr ve zaman" demişler ve "asr"ı dehr ile tefsirin vechinde ve dehr ve zamana kasemin hikmetinde de birkaç vecih beyan etmişlerdir:

Birincisi: İbn Cerîr'in rivayet ettiği vechile Hazret-i Ali radıyallâhu anh'tan وَالْعَصْرِ وَنَوَائِبِ الدَّهْرِ، اِنَّ الْإِنْسَانَ لَفِي خُسْرٍ وَإِنَّهُ فِيهِ إِلَى آخِرِ الدَّهْرِ yani "asra ve dehrin nevâibine: nevbet nevbet gelen mesâibine kasem olsun ki doğrusu insan bir hüsran içindedir ve dehrin âhirine kadar onun, o hüsrânın içindedir" diye okuduğu işitilmiş[2] ve bu bir tefsir addedilmiştir. Demek ki "asr", dehr mânasınadır ve dehre kasemin hikmeti de onun insana mütemâdiyen musibetler yağdıran acı ve büyük hâdisât ve tehavvülâtına tenbihtir. Bir de bu tefsirde hüsranda kalanların ilelebed kalacaklarını beyan vardır. Ma'amâfîh denebilir ki bunda "asr"ın yalnız dehr mânasına değil, sıkmak ve habsetmek mânasına da bir işaret vardır. Ancak bu

---

1 B: "âlem".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 589:

عن عمرو ذي مر قال: سمعت عليا رضى الله عنه يقرأ هذا الحرف: والعصر ونوائب الدهر، إن الإنسان لفي خسر وإنه فيه إلى آخر الدهر.

mâna kasemin müstesnâ tarafını değil, müstesnâ minh tarafını, yani hüsran tarafını takviyede zâhirdir.

İkincisi: Denilmiştir ki "dehr" Hâlık teâlâ'nın kudretine [6070] delâlet eyleyen her türlü acâibâtı müştemildir.[1] Onun için ona "Ebu'l-aceb" denilmiştir. Küllî veya cüz'î, mu'tad veya gayr-i mu'tad, acı veya tatlı, kârlı veya zararlı her türlü harekât ve hâdisât, tehavvülât ve inkılâbât onda vâki' olur. Devletler, milletler, nimetler, felâketler onda zuhur eder, onda büyür, onda hitam bulur, onda kalır. Hatta dehr ve zaman denilen şey kendisi "a'cebü'l-acâib"dir[2]. O, bir taraftan peyderpey bir hareket ve cereyan arzeden bir tehavvül mi'yârı, bir taraftan da o harekâtın mâverâsında bir sükûn ve sübut ifade eden sade bir imtidâd mi'yârı olarak görünür.

Ma'dûma benzer bir varlık, varlığa benzer bir yokluk gibidir. Râzî derki "akıl ona yok diye hükmedemez; çünkü devirler, seneler, aylar, günler, saatlerle cüzlere taksim olunur. Ziyade ve noksan ve mutabakatla mâzî ve müstakbel olmakla hükmolunurken nasıl ma'dum olur? Bununla beraber mevcud diye de hükmolunamaz, çünkü hâlihâzır gayr-i münkasim bir andır. Mâzî ve müstakbel ise ma'dumdurlar. Ma'dûma ise vücud ile nasıl hükmolunur?"[3] Onun için felâsife ve mütekellimîn zaman mevcud mudur, ma'dum mudur, mevhum mudur? Bizim ona ilmimiz bedîhî midir, intizâ'î midir? diye bahisler etmişler durmuşlardır.

Mâzî hayâl, manzar-ı âtî henüz 'adem!
Hâl oynatır şuurumu bilmem nedir bu dem?

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 277:

وثانيها: أن الدهر مشتمل على الأعاجيب لأنه يحصل فيه السراء والضراء والصحة والسقم والغنى والفقر.

Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 458:

وقال ابن عباس: هو الدهر أقسم عز وجل به لاشتماله على أصناف العجائب ولذا قيل له أبو العجب وكأنه تعالى يذكر بالقسم به ما فيه من النعم وأضدادها لتنبيه الإنسان المستعد للخسران والسعادة

2 H: "ebü'l-acîb'dir".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 277:

بل فيه ما هو أعجب من كل عجب وهو أن العقل لا يقوى على أن يحكم عليه بالعدم فإنه مُجَزَّأ مقسم بالسنة والشهر واليوم والساعة ومحكوم عليه بالزيادة والنقصان والمطابقة وكونه ماضيا ومستقبلا فكيف يكون معدوما؟ ولا يمكنه أن يحكم عليه بالوجود لأن الحاضر غير قابل للقسمة والماضي والمستقبل معدومان فكيف يمكن الحكم عليه بالوجود؟

Bir an imiş meâli kitâb-ı vücûdumun
Ömrüm şu gamgüsârım olan satr-ı mürtesem.

Bir Arap şâiri de:

وأرى الزمان سفينة تجري بنا نحو المنون ولا نرى حركاته

"Zamanı öyle görüyorum ki bir gemi: bizimle ölüme doğru akıp gidiyor, fakat harekâtını görmüyoruz" demiştir.[1] Zaman böyle varlıkla yokluk arasında nîk ü bed, ni'met ü nikmet, serra vü darrâ, sıhhat ü maraz, gınâ u fakr, kâr ve zarar gibi ezdâdı câmi', türlü acâibâtı hâvî olmak [6071] itibariyle ehemmiyetine binâen ona kasem edilerek onun içinde bulunan insanın hüsran veya kazanç nokta-i nazarından ahvâline nazar-ı dikkat celbolunmuştur.

Üçüncüsü: İnsanın ömrü en kıymetli sermayesidir. Ne kazanacaksa onunla kazanacaktır. O ömür ise dehrden bir cüzdür. Onunla akmaktadır. Hatta insan için dehr ömründen hatta ömrünün içinde bulunduğu lahzasından ibaret gibidir. Kârsız geçen her lahza, o nefis sermayeden heder edilen bir ziyan, bir hüsrandır. Bununla beraber senelerce zâyi' edilen bir ömür, içinde bulunduğu son bir lahzada kendisine ebedî cenneti kazandıracak sâlih bir iş yapmaya muvaffak olabilirse geçen bütün zâyi'âtı telâfi ederek o hüsrandan kurtulmuş ve o insan için en şerefli şey ve bütün dehr o lahzadan ibaret olmuş olur. Bu sayede insan ömrünün içinde bulunduğu her lahzasını fırsat bilerek onunla geçirmiş olduğu fırsatları kazâ ile telâfîye bir dereceye kadar imkân bulur. Nitekim وَهُوَ الَّذٖى جَعَلَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ خِلْفَةً لِمَنْ اَرَادَ اَنْ يَذَّكَّرَ اَوْ اَرَادَ شُكُوراً [el-Furkān 25/62] buyurulmakla ona işaret edilmiştir. Böyle vaktinin kıymetini bilmek mânasınadır ki sûfiyye, "sûfî ibnü'l-vakt olmalıdır; yani ömrünün ve bilhassa fiilen içinde bulunduğu vakt-i hâlin kıymetini bilmeli ve onunla yarın âhireti için ne kâr ne hayr edebilmek mümkin ise onu kazanmaya çalışmalıdır" demişlerdir. Nasıl ki "bugünün yarını yoktur" diye âhirete inanmayanlar da bilakis dünya zevkini sürerek gönüllerinde kâm almak için "gün

1 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân*, VI, 558.

bugündür, saat bu saattir, ne yapacaksak şimdi yapmalıyız" diyerek herçibâdâbad vaktine uyup çıkarını çıkarmak mânasına "ibnü'z-zaman" olmak, zaman geçince onunla beraber geçip gitmek isterler. Maksadları muhtelif olmakla beraber ikisi de:

Öğren rüsûm-ı asrı, lisân-ı zemâneyi
Bak tab'-ı nâsa vakte münasib tekellüm et

demeyi hoşlanırlar. Çünkü vakit gerek istihsâl gerek [6072] istihlâk, gerek kâr gerek zarar için yapılacak iş zamanıdır. İşte vakit böyle bir fırsat ve ömür bütün ânâtıyla böyle kâr ve zarara mâruz bir sermaye ve zaman böyle bir taraftan inkızâ bir taraftan izdiyad etmek üzere bulunan usûl-i ni'amdan[1] bir nimet olmak hasebiyle vakt ü zamanın kadrini takdir ile ömrün kıymet ve mâhiyetine nazar-ı dikkati celb için asra kasem edilmekte mühim mânalar vardır. Birbirini îzah demek olan bu iki vecihte asrın dehr ü zaman mânası mülâhaza olunurken men' ve atâ mânalarına da işaret edilmiş bulunduğu hafî değildir. Bunlar kasemin gelecek cevâbında hem müstesnâ minh ve hem müstesnâ taraflarına nâzır, teyid cihetlerini de hâizdir.

Dördüncüsü; yine vech-i mezkur üzere insan ömrünün hâsılı demektir, zaman geçtikçe insanın ömrü eksilir ve binâen'aleyh kendisinden bir cüz' gitmiş bulunur. Nitekim şöyle denilmiştir:

إِذَا مَا مَرَّ يَوْمٌ مَرَّ بَعْضِي   وَلَا شَيْءَ بِأَنْفَس لِي مِنْ عُمْرِي

"Her gün geçtikçe benim birazım gider, benim için ise ömrümden enfes[2] bir şey yoktur."[3] O hâlde o gidenin mukabilinde bir kesb olmazsa o noksan ayn-ı hüsrandan ibaret olur. Bununla beraber acîbdir ki insan geçen cüz'ünün yerine ne kazandığını hesab etmez de gün geçtikçe büyüdüğünü zu'm eder, hatta vakit geçirmekle eğleniyorum, rahat ediyorum diye sevinir, onun için denilmiştir ki:

---

1 H: "nizamdan".
2 H: "nefis".
3 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 558.

إِنَّا لَنَفْرَحُ بِالْأَيَّامِ نَقْطَعُهَا وَكُلُّ يَوْمٍ مَضَى نَقْصٌ مِنَ الْأَجَلِ

"Biz günleri geçiriyoruz diye ferahlanıyoruz, hâlbuki her geçen gün ecelden, ömürden bir eksikliktir."[1] Bu itibar ile asra kasemde şu mâna olur: O acîb olan asra, zamana iyi dikkat ediniz, çünkü o geçtikçe insan büyüyorum, çoğalıyorum, yaşıyorum zannıyla sevinir, halbuki o asır [6073] mütemâdiyen onun ömrünü yemekte, o geçen leyl ü nehar vücûdunu kemirmekte ve bu suretle o her dem hüsran içinde kalmaktadır. Ancak iman edip de güzel ameller yapanlar ilh... müstesnâdır. Onlar ziyan etmez kâr ederler. Bu mâna iledir ki 1332 sene-i hicriyesi harb-i umûmîden önce tedkīkāt-ı şer'iye meclisi reisi iken irtihal eden üstâdım Büyük Hamdi Efendi nâmıyla mâruf el-Hâc Mahmud Hamdi b. Ahmed b. Abdullah el-Kayserî[2] رَحْمَةُ اللهِ عَلَيْهِ Hazretleri'nin vefatı ve Balkan Muharebesi'nin teessürâtı dolayısıyla yazdığım

خَطْبٌ تَنَاكَرَهُ النُّفُوسُ بَانَا رَدَعَ الْمُنَى وَارْعَدَ الْحُسْبَانَا

اَلْخَطْبُ ذُو شِرَعٍ وَشِرْعَةُ خَطْبِنَا دَوْسُ النُّفُوسِ لِيُنْبِتَ السَّعْدَانَا

وَعَدَ الرَّبِيعُ الْحَيَّ عَيْشًا نَاعِمًا فَغَدَا يَصُبُّ عَلَيْهِمْ حِدْثَانَا... إلخ[3]

matla'ıyla başlayan mersiyede şöyle demiştim:

إِنَّ الْحَيَاةَ تَغُرُّنَا وَمَمَاتُنَا مِنْ ضَرْعِهَا يَسْتَرْضِعُ الْأَلْبَانَا

فَالْمَرْؤُ بَيْنَ زَفِيرِهَا وَشَهِيقِهَا يَحْيَى يَظُنُّ وَيَنْسِجُ الْأَكْفَانَا[4]

---

1 İbn Ebi'd-Dünyâ, *ez-Zühd,* s. 190.

2 H: "Abdülhâlık Kayserî".

3 Nefislerin hoşlanmayacakları bir musibet zuhur etti, bütün ümniyeleri azarladı ve zanları titretti, hesabları sarstı, musibet şir'a şir'a: yol yol, türlü türlüdür*; bizim musibetimizin şir'ası, kanunu da yerlerinde Sa'dân dikeni bitirmek için harman döver gibi nüfus dövmek, ezmektir. Bahar obaya, latif bir dirlik bir refah va'd etmişti, derken üzerlerine musibetler hâdiseler dökmeye başladı ilh... [Müellifin notu].
* B: "türlü".

4 Hayat bizi aldatıyor, hâlbuki memâtımız onun memesinden sütlerini emiyor: Yani ölümümüzü emzirip büyüten, kucağında besleyen ana, ölümün anası hayat iken o bizi aldatıyor da kişi, hayâtın* zefîr ve şehîkı ile nefesleri arasında kendisini yaşıyor zannediyor, hâlbuki kefenler dokuyor. O zefîr ve şehîk, o nefes alışveriş, kefenleri dokuyan mekiklerin hareketinden ibaret iken insan yaşıyorum zannediyor da aldanıyor. Düşünmüyor ki insanın nefesleri arasında dokunan bedeninin ve derisinin ensâcı kendisini ölüm için saran birer kefen gibidir [Müellifin notu].

* B: "hayâtını".

Beşincisi: Bir de birtakım kimseler gördükleri fenalıkları, çektikleri hüsranları hep dehre, zamana isnad ederek zamandan şikayet ederler ve zamanların[1] nuhûsetinden bahsederler. Hâlbuki:

يَقُولُونَ الزَّمَان لَهُ فَسَاد   وَمَا فَسَدَ الزَّمَانُ وَهُمْ فساد

[6074] "'Zaman bozuldu fesâdı var' diyorlar. Zaman bozulmadı, kendileri fesad"[2] denildiği vechile fesad, fenalık zamanın değil, insanların kendilerindedir. İşte asra kasem edilmekte zamanın ehemmiyetini ihtar ile bir de o zu'mu red mânası vardır. Zira kasem, yemin edilen şeyin şerefini iş'ar[3] eder. Bu şöyle demek olur: Haddizâtında asrın, zamanın aybı, kabahati, zararı yoktur, o değerli bir nimettir. İnsanlar zamanın kadrini bilip de hepsi salâha çalışmadıkları için salâha çalışmayanlar hüsrandadır, Allah cezâlarını verir. Bu mâna لَا تَسُبُّوا الدَّهْرَ فَإِنَّ الدَّهْرَ هُوَ اللَّه hadîs-i şerîfiyle[4] işaret olunan mânadır. Bu tafsîlâttan anlaşılır ki asrı böyle dehr ü zaman mânasına hamletmek, en umûmî ve en şümullü mânası olmak itibariyle diğer mânaların fâidelerine dahi şâmil olabilecektir. Böyle olduğu hâlde daha sarih olmak için وَالدَّهْرِ denilmeyip de وَالْعَصْرِ buyurulması, وَمَا يُهْلِكُنَآ اِلَّا الدَّهْرُ [el-Câsiye 45/24] diyen Dehriyyûnun zu'mlarına bir ihtimal şâibesi verilmemek fâidesini hâiz olduğu gibi, "asr"ın zikrolunan husûsî mânalarının da ehemmiyetlerini[5] ihtardan hâlî olmaz. Zira mutlak asrın, dehrin ehemmiyetini[6] kasem ile ihtar etmek, onun en mühim olan aksâmını taharrîye sevkeder. Bu ise bilhassa lâm-ı ta'rîf ile mu'arref[7] olmak hasebiyle de en ziyade muhataplara yakından

---

1 B: "zamanlarının".

2 İbn Abdirabbih, *el-Ikdü'l-ferîd,* II, 188:

أبو جعفر الشيباني قال: أتانا يوما أبو ميّاس الشاعر ونحن في جماعة فقال: ما أنتم فيه وما تتذاكرون؟ قلنا: نذكر الزمان وفساده. قال: كلا، إنما الزمان وعاء وما ألقي فيه من خير أو شرّ كان على حاله. ثم أنشأ يقول:

أرى حللا تصان على أناس   وأخلاقا تداس فما تصان

يقولون الزمان به فساد   وهم فسدوا وما فسد الزمان

3 H -"mânası vardır. Zira kasem, yemin edilen şeyin şerefini iş'ar".

4 Müslim, Elfâz, 5. Krş. Buhârî, Edeb, 101:

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: لا تسبوا الدهر فإن الله هو الدهر.

5 B: "ehemmiyetini".

6 H -"ihtardan hâlî olmaz. Zira mutlak asrın, dehrin ehemmiyetini".

7 H: "mâruf".

alâkası olan asrı düşündürmek lâzım gelir. Bu da herkese evvelemirde kendi bulunduğu zamanın hudud ve eczâsını ihtar eyler. Bunda ise ilk muhatab Resûlullah olduğu cihetle lâm, ahde mahmul olmak üzere:

4. Bu asırdan murad, asr-ı nübüvvet, yani asr-ı Muhammedî olmak tebâdür eder. Bunda mutlak asrın her mânası bulunmakla beraber hepsinden mümtaz olan bir fazilet ve hususiyetle büyük bir cem'iyyet de vardır. Bu da üç mertebe üzere mülâhaza olunabilir:

Evvelâ, Hâtemü'n-nebiyyîn olan Resûlullah'ın ilk ba's buyurulduğu zaman ki her tarafta dinler çığırından çıkmış; nübüvvet, fazilet, hakk u adalet, ma'rifetullah [6075] ışıkları sönmüş; âlemi cehalet, küfür ve şirk zulmetleriyle zulm ü cevr, bağy ü fesad, şerr ü hasar kaplamakta bulunmuş iken bir leyle-i kadirde اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ emriyle Kur'an nâzil olarak nûr-ı nübüvvet tulû' etmişti. لَمْ يَكُنْ Sûresi'nde geçtiği üzere dîn-i kayyimenin neşriyle insanlığı şerrü'l-beriyyenin istîlâsından, hüsrân-ı küllîden kurtarmak için salâha davet ile cennet ve rıdvan yolunu göstermeye başlamış, bu suretle kurûn-ı vustâdan son asra geçiren tehavvülât ve inkılâbatın mebde'i olmuştu. O vakit bu asra kasem ederek اِنَّ الْاِنْسَانَ لَفٖى خُسْرٍۙ. اِلَّا الَّذٖينَ اٰمَنُوا... إلخ buyurulmasının mânası şüphesiz ki mühimdir.

Sâniyen, bi'set-i seniyyeden vefata kadar olan asr-ı saadettir ki biri mücahede, biri de feth ü nusret ile muvaffakiyât[1] iki safhadan ibaret olan bu asırda nûr-ı nübüvvet gittikçe parlamaya başlayıp hüdâ ve dîn-i hak لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] bütün âleme yayılmak üzere hak ve bâtıl tefrik olunmuş, kazanç ve hüsran yolları ayırt edilerek قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ [el-Bakara 2/256] hükmü zâhir olmuştu. Bu asra kasemdeki mâna ise daha mühimdir.[2] Nihâyet bi'set-i seniyyeden, daha doğrusu hicret-i seniyyeden ilâ âhiri'd-dehr bütün kurûn-ı ahîreyi ihtivâ eden âhir zamandır ki, bu asır bütün dehrin ve bütün enbiyâ asırlarının ahkâm ve âsârını gayesine erdirecek olan risâlet-i Muhammediyenin imtidâdı müddeti mânasına

---

1 M ve B: "muvaffakiyet".
2 H -"Bu asra kasemdeki mâna ise daha mühimdir".

asr-ı Muhammedîdir. Ve işte asrın en cem'iyyetlisi bu asırdır. Ve bir[1] kısım müfessirînin dediği gibi bizce de en ziyade mütebâdir olan bu asırdır.[2] Burada bilhassa bunun ehemmiyeti ihtar olunmak üzere asra kasem olunmuştur. Zira Sûre-i Kasas'ta وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ مِنْ بَعْدِ مَٓا اَهْلَكْنَا الْقُرُونَ الْاُولٰى [28/43] âyetinde işaret olunduğu üzere Kur'an'da târîh-i beşer nokta-i nazarından zamanın üç kısma taksîmine işaret olunmuştu. Hazret-i Mûsâ'ya Tevrat'ın nüzûlünden evvel geçen, yani Firavun'un helâkiyle nihâyet bulan zaman kurûn-ı ûlâ zamanı ve Tevrat'ın nüzûlüyle açılan zaman da Hâtemü'l-enbiyâ'ya kadar [6076] kurûn-ı vustâ zamanı, Hâtemü'l-enbiyâ'nın zuhûruyla başlayan kurûn-ı ahîre de âhir zaman, yani Muhammed ve ümmetinin asrı demek olduğundan وَالْعَصْرِ denince bu asır anlaşılmak iktizâ eder. Bir gün sabah, öğle ve ikindi üç vakit olarak mülâhaza edildiğine göre bazı hadislerde Âdem'in hilkati hilkat-i âleme nazaran Arz'da nebâtât ve hayvânâtın yaratıldığı son günün asrı, yani ikindisi hâlinde tasvir edildiği gibi dünyada nev'-i beşerin ömrü de bir gün itibar edilerek asr-ı Muhammedî bugünün ikindisi misâlinde temsil edilmiştir. Nitekim Buhârî ve sâirede şu hadis mâruftur: "Sizden evvel geçmişlere nisbetle sizin vaktiniz, ikindi namazıyla gurûb-ı şems arası kadardır. Sizin meselinizle sizden evvelkilerin meseli tıpkı o adamın meseline benzer ki bir ecîr istîcâr etmiş, sabahtan öğleye kadar kim çalışırsa bir kırat demiş; Yehûd çalışmış, sonra öğleden asra, yani ikindiye kadar kim çalışırsa bir kırat demiş; Nasârâ çalışmış, sonra da asrdan akşama kadar kim çalışırsa iki kırat demiş, siz çalışmışsınız. Bunun üzerine Yehûd ve Nasârâ kızdılar, 'biz daha çok çalışmışken daha az ücret aldık' dediler, Allah teâlâ da 'ben sizin ücretinizden bir şey kestim mi?' buyurdu; 'hayır' dediler, 'o hâlde bu benim fazlımdır onu dilediğime veririm' buyurdu. Bu suretle siz az amelle çok ecre nâil oldunuz."[3] (İncillerde de buna benzer bir temsil bulunduğu geçmişti).

1 H: "bu".
2 B -"Ve bir kısım müfessirînin dediği gibi bizce de en ziyade mütebâdir olan bu asırdır".
3 Buhârî, Enbiyâ, 51, İcâre, 8; Tirmizî, Emsâl, 7:
عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إنما أجلكم في أجل من خلا من الأمم ما بين صلاة العصر إلى مغرب الشمس وإنما مثلكم ومثل اليهود والنصارى
كرجل استعمل عمالا فقال: من يعمل لي إلى نصف النهار على قيراط قيراط، فعملت اليهود إلى نصف النهار على قيراط قيراط ثم قال: من يعمل لي من نصف

Bir kısım müfessirîn bu hadis ile istidlâl ederek demişlerdir ki: Bu hadis, asrın Hazret-i Peygamber'e ve كُنْتُمْ خَيْرَ اُمَّةٍ اُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ [Âl-i İmrân 3/110] buyurulan ümmetine mahsus olan zaman olduğuna delâlet eyler. Allah teâlâ Resûlünün وَاَنْتَ حِلٌّ بِهٰذَا الْبَلَدِ [el-Beled 90/2] diye mekânına ve لَعَمْرُكَ [el-Hicr 15/72] diye ömrüne kasem buyurduğu gibi burada da asrına kasem buyurmuştur. Binâen'aleyh bütün bu îzâhâttan sonra hâsıl-ı mâna şu olur: Yâ Muhammed! Her mânasıyla asra ve bâhusus pek büyük hâdisâta sahne[1] olmak ve gerek tazyîki gerek verimi itibariyle bütün geçmiş zamanların [6077] hulâsası, dehrin ikindisi demek olan son asra, yani bütün ümmetlerin hesâbı görülmek üzere bulunan ve senin asrın olan âhir zamana kasem olsun ki {اِنَّ الْاِنْسَانَ} hakikaten insan ❁ lâm, istisnâ karînesiyle istiğrak içindir, yani her insan bütün nev'-i beşer her asırda ve her zamanda ve husûsiyle asr-ı ahîrde bulunan insanlar ber vech-i âtî müstesnâ olanlardan mâ'adâ hepsi {لَفٖى خُسْرٍ} mutlak[2] bir hüsran içindedir. ❁ "Küfr" ü "küfran" gibi "hüsr" ü "hüsran", kazanacak yerde ziyan etmek, sermayeyi zâyi' eylemek, nihâyet iflâs ile hasret ü hırman içine düşmektir. Tenvin de tâzim ve tenvî' içindir. Yani büyük bir hüsran veya bir nevi hüsran içinde müstağraktır. Çünkü insanın sermayesi ömrüdür, o ise her nefes, her saat sarfolunup giderek[3] tükenmekte ve her nefes geçtikçe o na'îmin sual ve hesâbı yaklaşmaktadır. Eğer o nefesler insanın her istediği zaman istediği gibi yapacak vechile kendisinin olsaydı, kendi sun' u îcâdı bulunsaydı o ömür tükenmez, insan onu dilediği gibi sarfetmekte[4] hiçbir hasâra düşmezdi. Fakat o insanın kendi milki değil, yaratan Hâlık teâlâ'nın milki olup O'nun nâmına güzel tasarruf ederek kârından istifade etmesi için insana mahdud ve hesaplı bir surette verilmiş âriyet sermaye kabîlindendir. İnsanın bütün istifadesi onun

---

النهار إلى صلاة العصر على قيراط قيراط، فعملت النصارى من نصف النهار إلى صلاة العصر على قيراط قيراط ثم قال: من يعمل لي من صلاة العصر إلى مغرب الشمس على قيراطين قيراطين، ألا فأنتم الذين يعملون من صلاة العصر إلى مغرب الشمس على قيراطين قيراطين ألا لكم الأجر مرتين فغضبت اليهود والنصارى فقالوا: نحن أكثر عملا وأقل عطاء، قال الله: هل ظلمتكم من حقكم شيئا؟ قالوا: لا، قال: فإنه فضلي أعطيه من شئت.

1 H: "sebep".
2 H: "muhakkak".
3 H: "giderken".
4 H -"o ömür tükenmez, insan onu dilediği gibi sarfetmekte".

sarf u mübâdelesinden hâsıl olacak kâra bağlıdır. Onun için لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى'dır [en-Necm 53/39], كُلُّ امْرِئٍ بِمَا كَسَبَ رَهٖينٌ'dir [et-Tûr 52/21]. Bu suretle insan o sermayeyi veren sâhibine ödedikten sonra hesap günü kendisine kalacak olan kâra göre kendisini kurtaracak ve o nisbette mütena"im olacak veya açığına göre mes'ul ve müflis olarak hüsran ve azabda kalacaktır. Mîzânın ağır veya hafif basmasının hâsılı da budur. O hâlde zamanın acı veya tatlı hâdiselerle cereyânı içinde her sarfolunan nefeste bir ziyan vardır ki onu ancak karşılığında Allah için [6078] yerine konup onunla tartılacak olan kâr ödeyebilecektir. Ömürden her geçen saat, her sarfolunan nefes ya bir işe sarfolunur ya boşuna geçer, boşuna geçtiyse elbette bir ziyandır. Bir işe sarfolunduysa o iş ya hayır ve salâh olan bir tâattir veya şerr ü fesad olan bir masiyettir veya ne o ne o, ikisi ortası mubah olan bir iştir. Bir mubah ise bir eseri kalmamak itibariyle boşuna geçmiş gibidir. Bir şer ise muhakkak bir hüsrandır. Eğer bir tâat ise onu veya daha diğer birini ondan daha güzel bir surette yapmak da mümkindir. Çünkü Allah teâlâ'ya huzû' ve huşû' merâtibi gayr-i mütenâhîdir. Çünkü Allah teâlâ'nın kahr u celâli merâtibi ve hüsn-i mutlak tecelliyâtı gayr-i mütenâhîdir. Onun için insanın Allah'a ilmi ne kadar çok olursa haşyet ve mahabbeti de o nisbette çok, tâat ve amelde tâzimi o nisbette etemm ü ekmel olur. O hâlde her nefeste daha güzelini yapmayıp[1] da ednâsıyla kalmakta da kârdan olsa bile bir nevi ziyan vardır. Bu itibar ile insan her lahza bir nevi hüsrandan hâlî değildir demek olur. Bununla beraber bunlara asrın, zamanın cereyânı içinde her taraftan hücum etmekte bulunan mâni'aları, tazyik edici diğer büyük hâdiseleri de munzam olarak mülâhaza edilirse insanın her lahza nasıl bir tehlike ve hüsran içinde bulunduğu zâhir olur. Her an nimet ve refah içinde bulunulduğu[2] farzedilse bile her dem ömrü ölüme doğru gitmekte bulunan insanın bir hüsran içinde bulunduğunu inkâr etmek kābil olmaz. Zira her geçen nefes bir ölümdür. Bundan dolayı

1 M: "yapamayıp".
2 B: "bulunduğu".

Râzî der ki: "Bu âyet insanda hüsran ve haybetin asl olduğuna delâlet eyler. Bunun takrîri şudur: İnsanın hakīkī saadeti âhireti sevmek, dünya elem ve lezzetine iltifat etmemektedir. Bununla beraber âhirete dâ'î olan esbâb ise zâhirdir ki o havâss-i hams ve şehvet ve gazabdır. Onun için ekser halk hubb-i dünya ile meşgul ve onu talebde müstağraktır ve ondan dolayı hüsran ve [6079] helâktedirler.[1] {اِلَّا الَّذٖينَ} Ancak o kimseler müstesnâ ❁ şu zikrolunacak dört vasıf ile muttasıf olanlar hüsranda değil, kârdadırlar:

1. {اٰمَنُوا} ki iman etmişler ❁ Fâtiha'da ve Sûre-i Bakara'nın başında ve sâirede geçtiği üzere bütün âlemlerin rabbi Rahmân-ı Rahîm, din gününün mâliki Allah'ın birliğini ve indirdiğini tasdik edip O'na ihlâs ile ibadet ve tâate ikrar vermişler, وَصَدَّقَ بِالْحُسْنٰى [el-Leyl 92/6] buyurulduğu üzere hüsnâya i'tikād-ı sahih ile itikad edip fazilet ile rezîletin; salâh ile fesâdın, doğru ile eğrinin, mü'min ile kâfirin, mutî' ile âsînin, haklı ile haksızın Allah yanında farkı olduğuna ve hayır amellerin iyi, şer amellerin kötü cezâsı verileceği âhiret gününe, din gününe inanmışlar.

2. {وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ} Ve iman ile sâlih ameller işlemişler ❁ yani imanları yalnız gönüllerinde ve dillerinde kalmamış, bütün hislerine, akıllarına, mevcudiyetlerine nüfuz ederek iradelerine sâhip olmuşlar da yaptıkları işleri iman ve itikadlarına muvâfık, Allah'ın rızâsına, indirdiği ahkâma uygun, hak ve hayır olduğuna kāni' olarak yapmışlar, hep salâha çalışıp kendileri ve ehl ü iyalleri ve kavimleri ve insanlık için salâh, sonu hayır ve menfaat olan işler لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلاً [el-Mülk 67/2] buyurulduğu üzere güçleri yettiği kadar güzel ameller yapmışlar, emrolunan vazifeleri edâ, nehyolunan kebâir ve fevâhişten ictinab eylemişlerdir ki bunların esası Kitap ve Sünnet'te tafsil olunmuştur. Zamanına göre cüz'iyyâtı da icmâ' ve ictihadlarına bırakılmıştır. İmandan sonra Hak teâlâ'nın

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 280:
واعلم أن هذه الآية كالتنبيه على أن الأصل في الإنسان أن يكون في الخسران والخيبة، وتقريره أن سعادة الإنسان في حب الآخرة والإعراض عن الدنيا، ثم إن الأسباب الداعية إلى الآخرة خفية، والأسباب الداعية إلى حب الدنيا ظاهرة، وهي الحواس الخمس والشهوة والغضب، فلهذا السبب صار أكثر الخلق مشتغلين بحب الدنيا مستغرقين في طلبها فكانوا في الخسران والبوار.

emrine tâzim ve halkına şefkat ve menfaat esasında hulâsa edilen amel-i sâlih başlıca iki nevidir. Birisi bedenî ibadetler gibi mükellefin evvelen ve bizzat kendisine nâfi' olan ve kendi salâhına yarayan ameller, birisi de [6080] zekât ve sadaka gibi başkalarına nâfi' olan amellerdir. Birine mükemmil-i nefs, birine de mükemmil-i gayr, yahut birine fazilet, diğerine fazl tâbir olunur. Bunun en mühimi de hakka davet ve hak yolunda mücahededir. Onun için bunlar iman ve sâlih amel ile kuvve-i nazariye ve ameliyelerini tekemmül ettirmeye çalıştıktan mâ'adâ Allah için birbirlerinin ve başkalarının kemâl ve salâhına da çalışarak hakka davet ve fazl u ıslah ile ikmâl-i gayra himmet hususunda yekdiğeriyle andlaşmayı ve hep hak yolunda yardımlaşmayı da vazife bilmiş olduklarından dolayı amel-i sâlihin bilhassa bu iki kısmına işaret ile buyuruluyor ki:

3. {وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ} Ve hakka vasiyetleşmişler ❁ yani bütün azimleri hakka müteveccih, imanları da amelleri de kavilleri de hep hakka masruf olmuş; çünkü hakka masruf olmayan her şey bâtıldır, hasardır, hüsran olmayacak iman ve amel de ancak Hakk'a iman ve Hak yolunda ameldir. Onun için bunlar büyük küçük birbirlerine, hemcinslerine riyâkârlık, münafıklık, ziyankârlık, ilişiksizlik veya tebasbus ve dalkavukluk etmeyip bütün iyilik Hakk'ın yedinde olduğunu bilerek ve fâni, geçici, aldatıcı, hasâra götürücü şeylere aldanmayıp her şeyin hakkını gözeterek hep birbirlerine hak tavsiye etmişler; her işte hak, sâbit, doğru olanı yapmayı, hak üzere birleşmeyi, hep hakka davet eylemeyi, emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münkeri, hâsılı dâima hak ve istikāmet üzere hareketi tavsiye ve nasihat edişmişler, öyle and edip o yolda muamele eylemişler, imanları da amelleri de hep hakka masruf olmuş.

4. {وَتَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ} Ve sabra vasiyetleşmişler ❁ yani hak ve hayır yolunda sabra vasiyetleşmişlerdir. Çünkü zamanın acâibliği, dünyanın iğfâli, nefislerin temâyülâtı, [6081] hüsrâna gidenlerin çokluğu karşısında hayır yapmak, hak söylemek, hak yolunda gitmek birçok acılar çekmeye, zorluklara katlanmaya, mücahede etmeye, butlan,

iflas geçitlerini atlamaya, bunlar da sabra mütevakkıftır. Onun için Sûre-i Lokman'da emr bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker yapanlara اَقِمِ الصَّلٰوةَ وَأْمُرْ بِالْمَعْرُوفِ وَانْهَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَاصْبِرْ عَلٰى مَٓا اَصَابَكَۜ اِنَّ ذٰلِكَ مِنْ عَزْمِ الْاُمُورِ [31/17] diye isabet edecek musibetlere sabır tavsiye edilerek onun azme mütevakkıf büyük işlerden olduğu anlatılmıştı. Burada da bunların[1] birbirlerine hak tavsiye ederken aynı zamanda sabır da tavsiye ettikleri bilhassa anlatılmıştır. Nitekim Sûre-i Beled'de "akabe"yi iktiham eden ve iman edip de birbirlerine hem merhamet hem sabır tavsiye edenlerin meymenet sâhipleri oldukları anlatılmıştı. Hak yolunda can veren şehitlerin indallah ebedî hayâta nâiliyetleri de sabır sayesindedir. Ölüm nasıl olsa mukadder olan bu âlemde böyle hak yolunda güzel iş görmek için can vermek ve öyle Hakk'a kavuşmaktan daha büyük ne saadet olabilir? Fakat öyle bir azim, öyle bir akabeyi iktiham etmek kolay değildir. İşte bu müstesnâlar öyle birer akabe olan müşkil, zor vaziyet ve ahvâlde caymamayı, yılmamayı, bıkmamayı, zaaf göstermemeyi ve böylelikle birbirlerini yardımsız, tesellîsiz bırakmayıp gerek tâat ve amel ve gerek âlâm ve mesâib ve gerek şehevâta karşı sabr u metanet tavsiye etmeyi kendilerine şi'âr edinmişlerdir. Mâlum ki sabır nefsin iyi bir iş yapmak veya fenalıklardan[2] kaçınmak için acıya, meşakkate tahammül kuvvetidir. Başlıca iki nevi olarak mülâhaza edilir.

Birisi elem ve külfete sabırdır ki bununla tâat ve mücahedenin ve güzel amellerin meşakkatlerine tahammül olunarak ulüvv-i himmet ashâbının nâil oldukları muvaffakiyetlere erilir.

Birisi de lezzet ve şehevâta karşı sabırdır ki bununla da haramdan, menhiyyâttan ve hoş görünüp de sonu [6082] fena olan aldatıcı, tehlikeli, maddeten veya mânen muzır şeylerin zararlarından sakınılır, korunulur. حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَحُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ hadîs-i şerîfinde[3] iki cihete de işaret vardır. Sabrın derecesi hususunda fıtrî kābiliyetin bir

1 B -"bunların".
2 H: "fenalıktan".
3 Müslim, Cennet, 1.

hükmü bulunduğu münker olmamakla beraber terbiyenin, itiyâdın ve binâen'aleyh azm ü iradenin ve onun için de imanın ehemmiyeti çok büyüktür. Bu cihetle sabır, ef'âl-i ihtiyâriyeden olarak ef'âl-i mükellefîn meyânında tavsiye olunduğu gibi, يَٓا اَيُّهَا الَّذٖينَ اٰمَنُوا اصْبِرُوا وَصَابِرُوا وَرَابِطُوا وَاتَّقُوا اللّٰهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ [Âl-i İmrân 3/200] diye emrolunmuştur. Çünkü اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرٖينَ'dir[1] [el-Bakara 2/153; el-Enfal 8/46]. اِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ اَجْرَهُمْ بِغَيْرِ حِسَابٍ'dir [ez-Zümer 39/10]. وَبَشِّرِ الصَّابِرٖينَ .اَلَّذٖينَ اِذَٓا اَصَابَتْهُمْ مُصٖيبَةٌۙ قَالُٓوا اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ. اُو۬لٰٓئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ'dur [el-Bakara 2/156-157]. Onun için hadislerde de اَلصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ "sabır, genişliğin anahtarıdır"[2], مَنْ صَبَرَ ظَفَرَ "sabreden zafer bulur"[3] diye vârid olduğu gibi, dilimizde de "ilmin başı sabırdır", "sabrın sonu selâmettir" diye mesel[4] olmuştur. Bu îzâhâttan ve sözün gelişinden anlaşılır ki memduh olan ve tavsiye edilen sabır, iman ve amel-i sâlih ile hak ve hayır yolunda sabırdır ki bu şecaat, sadakat, mertlik şi'ârıdır. Yoksa her kötülüğe katlanmak, her zillete boyun eğmek, pislikler içine düşüp de her ne pahasına olursa olsun ondan çıkmaya kurtulmaya çalışmamak, çabalamamak[5], ilişik etmemek, bâtılda, fenalıkta herçibâdâbâd saplanıp kalmak ve şerre rızâ demek olan atâlet, zillet ve meskenet ile sukûttan ibaret bulunan duygusuzluk değildir. Çünkü وَلِلّٰهِ الْعِزَّةُ وَلِرَسُولِهٖ وَلِلْمُؤْمِنٖينَ'dir [el-Münâfıkûn 63/8]. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ وَلِيٌّ مِنَ الذُّلِّ'dür [el-İsrâ 17/111]. Ve çünkü şerre rızâ şer, küfre rızâ küfürdür. Ve hilm-i himârî mezmumdur; onun için safvetini bulanmaktan koruyacak bâdireleri, çakışları olmayan, yani hiç âsâr-ı gazab göstermeyen hilimde hayır yoktur diyen şâirin şu beytini yukarılarda da geçtiği üzere Resûlullah beğenmişti:

وَلَا خَيْرَ فِي حِلْمٍ إِذَا لَمْ تَكُنْ لَهُ   بَوادِرُ تَحْمِي صَفْوَهُ أَنْ يُكَدَّرَا[6]

---

1 B -"اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصَّابِرٖينَ 'dir".
2 Deylemî, *el-Firdevs,* II, 415.
3 Eksem b. Sayfî'nin sözüdür. Bk. Mâverdî, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn,* s. 290.
4 B: "meşhur".
5 B -"çabalamamak".
6 Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eş'âri'l-Arab,* thk. Ali Muhammed el-Becâdî, Nehdatü Mısr li't-Tıbâ'a, ts. s. 37-38:

Ve hadîs-i sahihte مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ فإن[1] لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِلِسَانِهِ فإن[2] لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ وَذَلِكَ أَضْعَفُ الْإِيمَانِ [6083] "sizden her kim bir münker, bir biçimsizlik görürse onu eliyle değiştirsin. Ona gücü yetmeyen diliyle, ona da gücü yetmeyen kalbiyle ki o imanın en zayıfıdır" buyurulmuştur.[3] وَاِذَا رَاَيْتَ الَّذِينَ يَخُوضُونَ فٖٓى اٰيَاتِنَا فَاَعْرِضْ عَنْهُمْ حَتّٰى يَخُوضُوا فٖى حَدٖيثٍ غَيْرِهٖۜ وَاِمَّا يُنْسِيَنَّكَ الشَّيْطَانُ فَلَا تَقْعُدْ بَعْدَ الذِّكْرٰى مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمٖينَ[4] [el-En'âm 6/68. Krş. en-Nisâ 4/140] âyeti de bu mânayı ifade eder. Ma'amâfîh bu gibi sabredilmemesi lâzım gelen ahvâlde de telaş ve tehevvürle hareket etmeyip قُلْ هٰذِهٖ سَبٖيلٖٓى اَدْعُٓوا اِلَى اللّٰهِ عَلٰى بَصٖيرَةٍ اَنَا وَمَنِ اتَّبَعَنٖى[5] [Yûsuf 12/108] buyurulduğu üzere basîret ile hareket etmelidir.

İşte ancak böyle iman, sâlih ameller, tevâsî bi'l-hak, tevâsî bi's-sabr dört vasıf ile muttasıf olan kimseler hüsranda değil, müstesnâdırlar. Bu müstesnâlardan mâ'adâsı mutlak bir hüsrandadırlar. Bunun dördü de Hakk'a îmân-ı kâmilin bir tezahürü demektir. Hak, haddizâtında sâbit ve mütehakkık olduğu ve inanmanın hükmü de inanılana[6] tâbi' bulunduğu için Hakk'a iman hiçbir zaman yanlış çıkmayacak ve bütün mekân ve zamanın fevkinde hayât-ı hak ile yaşayacak olan ebedî bir nimet ve saadet olduğundan, dünya da o Hakk'a îmân-ı kâmilin bir tezahüründen ibaret olup da O'nun yolunda güzel amellere sarfedilmiş bulunan bir hayat, bir ömür hiçbir zaman boşa gitmez, hüsrâna düşmez.

عن الشعبي بإسناده قال: أنشد نابغة بني جعدة النبي صلى الله عليه وسلم هذا البيت: الطويل

بَلغنا السّما مجداً وجُوداً وسُؤدداً   وإنّا لَنرجو فَوقَ ذلكَ مَظهَرَا

فقال النبي صلى الله عليه وسلم: إلى أين يا أبا ليلى؟ فقال: إلى الجنّة بك يا رسول الله! قال: نعم، إن شاء الله، فلما أنشده:

ولا خَيرَ في حِلْمٍ إذا لم تكن لهُ   بَوادِرُ تَحمي صَفوَهُ أن يُكَدَّرَا

ولا خَيرَ في جَهْلٍ إذا لم يكن لهُ   حَليمٌ إذا ما أَورَدَ الأمرَ أَصْدَرَا

قال له النبي: صلى الله عليه وسلم: لا فض الله فاك! فبنو جعدة يزعمون أنه كان إذا سقطت له سنٌ نبتت مكانها أخرى.

1 H, M ve B: "ومن".

2 H, M ve B: "ومن".

3 Müslim, Îmân, 78:

عن طارق بن شهاب وهذا حديث أبي بكر قال: أول من بدأ بالخطبة يوم العيد قبل الصلاة مروان فقام إليه رجل فقال: الصلاة قبل الخطبة، فقال: قد ترك ما هنالك، فقال أبو سعيد: أما هذا فقد قضى ما عليه، سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: من رأى منكم منكرا فليغيره بيده فإن لم يستطع فبلسانه فإن لم يستطع فبقلبه وذلك أضعف الإيمان.

4 H, M ve B: "اِنَّكُمْ اِذاً مِثْلُهُمْۜ اِنَّ اللّٰهَ جَامِعُ الْمُنَافِقٖينَ وَالْكَافِرٖينَ فٖى جَهَنَّمَ جَمٖيعاً".

5 H, M ve B: "اتبعن".

6 B: "inanıla".

Böyle bir imana mazhar olmayan nefisler de hüsrandan kurtulmaz. Hiç imanı olmayanların kurtulamayacağı açık olduğu gibi, bâtıla iman etmiş olanların da o iman semeresi olan amelleri o bâtılın butlânıyla zâil olup gideceği dahi şüphesizdir. Fakat bu âyet şunu iktizâ ediyor ki Hakk'a iman etmekle beraber sâlih ameller yapmayan ve hak ve sabır tavsiye etmeyen kimseler de bir nevi hüsrandan hâriç kalmamış olurlar. Demek olur ki "iman olunca amelsizlik ziyan etmez" diyen Mürcienin kavilleri hak değildir. Doğrusu ehl-i sünnetin dedikleri gibi imanı olup da imanına göre âmil olmayan fâsıklar, âsîler için de bir nevi hüsran vardır. Zira ebedî olmamakla beraber [6084] usât-ı mü'minîn için de cehennem vardır. İman en sonunda onları da halâs eder ise de seyyiâtı hasenâtından ağır gelen mü'minler de günahları temizlenene kadar cehennem azâbı olan hüsrânı göreceklerdir.

Başta beyan olunduğu üzere bu sûrenin tafsîli bütün Kur'an demek olduğundan daha ne kadar îzah edilse tükenmez. Taberânî *Evsat*'ta ve Beyhakī *Şu'ab*'da Ebû Medîne'den[1] -ki sohbeti vardır- şöyle dediğini rivayet eylemişlerdir: "Resûlullah'ın[2] ashâbından iki kişi mülâkat ettiklerinde biri diğerine وَالْعَصْرِ sûresini okumadan,[3] sonra da biri diğerine selam vermeden ayrılmazlardı."[4]

Bizlerin de asrımızın gidişini ve ömürlerimizin geçişini anlayıp düşünerek birbirlerimize hak ve sabır tavsiye etmeye ve Hak teâlâ'ya îmân-ı kâmil ile güzel amellere muvaffakiyet dilemeye ihtiyâcımız ne kadar çok, ne kadar çok!... Buna mukabil böyle hak ve hayır tavsiye eden müstesnâlarla alay ederek onlara türlü türlü ta'n ü teşnî' edenlerin de hesâbı yok. Fakat bunun üzerine bilhassa öylelerinin hüsrânındaki şiddeti beyan için de Hümeze Sûresi geliyor.

---

1 H, M ve B: "huzeyfeden". Hatanın Âlûsî'deki tashiften kaynaklandığı anlaşılmaktadır.
2 B: "Resûlullah".
3 H +"ve".
4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* V, 215; Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* XI, 348; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* X, 233, 307. Krş. Ebû Dâvûd, *ez-Zühd,* s. 341; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 457:
عن أبي مدينة الدارمي وكانت له صحبة قال: كان الرجلان من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم إذا التقيا لم يفترقا حتى يقرأ أحدهما على الآخر «والعصر إن الإنسان لفي خسر» ثم يسلم أحدهما على الآخر. قال علي بن المديني: اسم أبي مدينة عبد الله بن حصن.

[6085]

سورة الهمزة مكية وهي تسع آيات

HÜMEZE SÛRESİ

Bu Hümeze Sûresi'dir, hiç hilâfsız Mekkîdir.

Âyetleri: Dokuzdur.

Fâsılası: ه harfidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍۙ ﴿١﴾ اَلَّذ۪ي جَمَعَ مَالًا وَعَدَّدَهُۙ ﴿٢﴾ يَحْسَبُ اَنَّ مَالَهُٓ اَخْلَدَهُۚ ﴿٣﴾ كَلَّا لَيُنْبَذَنَّ فِي الْحُطَمَةِۘ ﴿٤﴾ وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحُطَمَةُۜ ﴿٥﴾ نَارُ اللّٰهِ الْمُوقَدَةُۙ ﴿٦﴾ اَلَّت۪ي تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْـِٔدَةِۜ ﴿٧﴾ اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌۙ ﴿٨﴾ ف۪ي عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ ﴿٩﴾

Meâl-i Şerîfi

Veyl bütün "hümeze lümeze" gürûhuna (1). Ona ki bir mal toplamış ve onu saymaktadır (2). Malı kendisini muhalled kılmış sanır (3). Hayır, celâlim hakkı için atılacaktır o tamuya (hutameye)[1] (4). Ve bildin mi hutame ne? (5) Allah'ın tutuşturulmuş ateşi (6) ki çıkar gönüller üstüne (7). O kapatılacaktır onlar üstüne (8) uzatılmış sütunlarda (9).

[6086] {هُمَزَةٍ} ❁ Sûrenin de ismi olmak münasebetiyle mealde aynen muhafazasını daha muvâfık gördüğümüz bu "hümeze" kelimesi "hemmâz", "gammâz" gibi "hemz"den mübalağa sîgasıdır ki "lu'ane"[2], "duhake" gibi âdeti ifade eder. Asıl mefhûmu hemzi çok yapan, âdet edinenler demektir. "Hemz" *Kāmûs*'un beyânına göre "gamz" vezninde ve mürâdifidir. El ile cimdirmek ve dürtmek, kakmak, vurmak -nitekim "mihmez", "mihmâz", yani "mahmız", mıdıl ve çekiç veya mıdıllı değnek

1 H, M ve B: "(tamuya) hutameye".
2 H: "lu'âne".

demek olan "mıhmeze" bu mânalardandır- ve bir dar yere sıkıştırmak -ki "hemze" bu mânadandır, çünkü mahrecinden sıkıntı ile çıkar- ve ısırmak ve kırmak ve yere çalmak mânalarına gelir. Ve şu hâlde "hümeze" bunlardan birini veya hepsini çok yapan, âdet edinen demek olur. Bu itibar ile "hâmiz" gibi çimdikçi, çekiştirici, dürtüştürücü, kakıştırıcı, vurucu, kırıcı, atıcı, sıkıcı, ısırıcı mefhumlarını ifade edebilir. Lâkin örf-i lügatta "hâmiz" ve "hemmâz"dan daha mübalağalı olarak "hümeze" inceden inceye veya geriden geriye istihfaf ve istihzâ ederek şunun bunun namusu ve haysiyeti ile oynayıp incitmeyi, zemm ü kadh ile gıybet ederek ayıplayıp kınamayı, şunu bunu dürtüştürerek öteye beriye koğuculuk etmeyi âdet ve san'at edinmiş çekiştirici gammaz mânasına müte'âref olmuştur ki, böyle olan kimseler fırsat buldukça "hemz"in her mânasını yapar. Eli erdiği insanları cımbızlar, çimdikler, dürter, kakar, ısırır, çarpar gibi kırar incitir, o yolda geçinir. Onun için bu mânaların hepsinden kinaye olarak "hümeze" gammazlığı âdet ve san'at edinmiş kimselere ıtlak edilmiştir. Yani asıl hakikati el ile sıkmak, cimdirmek, dürtmek, vurmak, kırmak iken ağızla dille ısırmak, zemm ü gıybet ve istihfaf ile gönül incitmek ve kırmak mânasında kinaye olarak şâyi' olmuştur.[1] Kinayeler hakikatin de iradesine mâni' olmayacağı cihetle كُلِّ هُمَزَة'de her mâna dâhil olur. [6087] Yani gerek el ile gerek dil ile maddeten veya mânen şunu bunu itip kakmayı, kırıp incitmeyi âdet edinmiş gammazlar gürûhunun hepsi cehennem uçurumunda, veyl deresinde, hüsran içinde kahrolmaya mahkumdurlar, vay hâllerine! Sonra "lümeze" de "hümeze" gibidir, mızrak saplar gibi ta'n etmek, ayıplamak ve kaş göz kırparak, işaret ederek eğlence suretiyle birini diğerine göstermek mânalarına olan "lemz"den "lümeze" dahi dâima herkesi ta'yîb etmeyi ve şuna buna ayıp ve nakīsa isnad ederek eğlenmeyi âdet edinmiş, kendini beğenmiş atak demektir ki "hümeze"ye mürâdif ve farklı olarak da kullanılır.[2] Zemahşerî'nin beyânına göre "hümeze"nin aslı

---

1 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 529; *Besâir,* V, 343-344; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 867-868; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 460.

2 Bk. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 850.

kırıcı mânasından, "lümeze"nin aslı da ta'n edici saplayıcı mânasındandır. *Keşşâf*'ta der ki: "'Hemz', 'hezm' gibi kesr, yani kırmak, 'lemz' de ta'n etmektir. 'Lemezehû ve lehezehû' denilir, 'Ta'anehû' demektir. Murad, nâsın ırzlarını namuslarını kırmak ve gıybetlerini yapmak ve haklarında ta'n etmektir. Ve 'lu'ane'[1], 'duhake' gibi 'fu'ale' binası onun, o kimsenin alışmış olduğu âdeti bulunduğuna delâlet eyler, şâir:

وَإِنْ أُغَيَّبْ فَأَنْتَ الْهَامِزُ اللُّمَزَه

demiştir."[2] Daha evvel İbn Cerîr de Ziyâd-ı A'cem'in: "Bana mülâkī olduğun zaman yalandan bana meveddet göstererek yanaşırsın ve eğer gıyabda bulunursam o vakit de hâmiz, lümeze kesilirsin" demek olan işbu:

تُدْلِي بِوُدِّي إِذَا لَاقَيْتَنِي كَذِبًا   وَإِنْ أُغَيَّبْ فَأَنْتَ الْهَامِزُ اللُّمَزَهْ

beyti[3] ile "hümeze" nâsı gıybet edip buğzettiren, "lümeze" de gıybet edip ta'n eyleyen demek olduğuna istişhad eylemiş ve bazı rivayetler naklederek demiştir ki: "İbn Abbas'tan; 'Allah teâlâ'nın veyl ile başladığı kimseler kimlerdir?' diye sorulduğunda 'nemîme, yani koğuculuk ile gezenler, dostlar arasını ayıranlar, en büyük ayıp arayanlar' demiştir.[4] Mücâhid'den de üç muhtelif kavil rivayet [5088] edilmiştir.

1. 'Hümeze' nâsın etlerini yer olan, 'lümeze' ta''ân[5] ve atak.

2. Bunun aksine olarak; 'hümeze' ta''ân[6], 'lümeze' nâsın etlerini yer olan,

---

1 H: "lu'âne".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 794-795. Krş. Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân,* II, 311:

الهمز: الكسر كالهزم واللمز: الطعن. يقال: لمزه ولهزه طعنه والمراد: الكسر من أعراض الناس والغض منهم واغتيابهم والطعن فيهم وبناء «فعلة» يدل على أنّ ذلك عادة منه قد ضرى بها ونحوهما: اللعنة والضحكة. قال: وإن أغيّب فأنت الهامز اللّمزه.

3 Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Kur'ân,* II, 311, Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 595.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 595-596:

عن أبي الجوزاء قال: قلت لابن عباس: من هؤلاء هم الذين بدأهم الله بالويل؟ قال: هم المشاءون بالنميمة، المفرقون بين الأحبة، الباغون أكبر العيب.

Vekî', *ez-Zühd,* s. 764:

عن أبي الجوزاء قال: قلت لابن عباس: من هؤلاء الذين ندبهم الله إلى الويل قال: «ويل لكل همزة لمزة»؟ قال: هم المشاؤون بالنميمة، المفرقون بين الإخوان، الباغون البرآء العنت.

5 B: "ta'n".

6 B: "ta'n".

3. 'Hümeze' 'lümeze', birisi nâsın etlerini yer olan, diğeri ta"ân[1]. Bu delâlet eyler ki bu haberi tahdis eyleyenlere bu iki kelimenin tevilinde işkâl vâki' olmuş, onun için ondan rivayet edenler ihtilâf eylemişlerdir."[2] Râzî de وَلَا تَلْمِزُٓوا اَنْفُسَكُمْ [el-Hucurât 49/11] âyetiyle *Keşşâf*'ın ifadesi üzere beyandan sonra der ki: "Müfessirînin bunda müte'addid elfâzı vardır:

Birincisi: İbn Abbas'tan 'hümeze' muğtâb, gıybetçi; 'lümeze' ayyâb, ayıpçı.

İkincisi: İbn Zeyd'den: 'Hümeze' el ile, 'lümeze' lisan ile.

Üçüncüsü: Ebu'l-Âliye'den: 'Hümeze' yüze karşı, 'lümeze' arkadan.

Dördüncüsü: 'Hümeze' cehren, 'lümeze' sırren kaş ve gözle.

Beşincisi: 'Hümeze lümeze' nâsa hoşlanmayacakları lakablar[3] takanlar; Velîd b. Mugīre bunu yapardı, lâkin bu riyâset mansıbına yakışmaz, döküntülerin âdetindendir. Bunda nâsın sözlerini, fiillerini, seslerini güldürmek için taklit edenler de dâhil olur.

Altıncısı: Hasan'dan: 'Hümeze' gözünü kırparak celîsine hemz eden, 'lümeze' ihvânını kötülükle zikredip ayıplayan.

Yedincisi: Zikrolunduğu üzere İbn Abbas'tan nemîme ile gezenler, ahbâb beynini açanlar, nâsın ayıbını arayanlar." Bunları naklettikten sonra Râzî şu ihtârı da yapar: "Bilinmeli ki bu vecihlerin hepsi de mütekāribdir, bir asla râci'dir, o da ta'n ve izhâr-ı ayb mânasıdır. Sonra da bu iki kısımdır: Ya hased ve kin sırasında olduğu gibi cidd ile olur, yahut da eğlence ve güldürme kabîlinden hezl ile olur. Bunlardan her biri de ya dine ve [6889] tâate müte'allik bir emirde olur veya dünyaya ta'alluk eder. Bu da surete ve yürümek, oturmak, kalkmak gibi şeylere

---

1 B: "ta'n".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 596:

عن مجاهد «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: الهمزة يأكل لحوم الناس واللمزة: الطعان. وقد رُوي عن مجاهد خلاف هذا القول، وهو ما حدثنا به أبو كُرَيب قال: ثنا وكيع عن سفيان عن ابن أبي نجيح عن مجاهد «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ» قال: الهمزة: الطعان واللمزة: الذي يأكل لحوم الناس... ورُوي عنه أيضا خلاف هذين القولين وهو ما حدثنا به ابن بشار قال: ثنا يحيى قال: ثنا سفيان عن ابن أبي نجيح عن مجاهد «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: أحدهما الذي يأكل لحوم الناس والآخر الطعان. وهذا يدلّ على أن الذي حدث بهذا الحديث قد كان أشكل عليه تأويل الكلمتين فلذلك اختلف نقل الرواة عنه فيما رووا على ما ذكرت.

3 H: "lakırdılar".

ta'alluk eder ki envâ'ı çoktur ve gayr-i mazbuttur. Sonra bu dört kısımda izhâr-ı ayb bazen hâzır için olur, bazen de gāib için olur. Her iki takdirde de ya lafız ile olur veya baş ve göz ve sâire ile olur. Ve bunların hepsi nehiy tahtında dâhildir. Ancak bahis lafzın lügatça neye mevzû' olduğundadır. Lafzın mevzû' olduğu lafzen menhî olur, mevzû' olmadığı da delâleten menhî olur. Peygamber'e ta'alluk edince de daha büyük cürm olur."[1] Sâhib-*Keşşâf* bir de demiştir ki: "'Hümeze lümeze' mîm'in sükûnuyla da okunmuştur. Bu ise gülünç şeyler, garib ve tuhaf gevezelikler yapan zevzek maskaradır ki kendisine hem gülünür hem sövülür."[2] Demek ki mîm'in sükûnuyla olan fethiyle olanın ma'kûsu gibi bir mâna ifade ediyor. Üstün olan fâil, sâkin olan mef'ul mânasında olmuş oluyor. Nitekim حا'nın fethiyle "duhake"[3] şuna buna çok gülen edepsize denir, حا'nın sükûnuyla "duhke" de çok gülünen, herkese gülünç olan maskaraya denir. Kezâlik ayn'ın fethiyle "lu'ane"[4] çok lânet eden, ayn'ın sükûnuyla "lu'ne" çok mel'un demektir. Demek ki sâkin okunan, üstün okunandan daha alçaktır. O hâlde üstünün zemminden daha alçağın zemmi evleviyetle anlaşılır. Onun için âyette "hümeze lümeze" mîm'in fethiyledir. Aşere kıraatlerinin hepsinde[5] hatta şâzlar da dâhil olmak üzere on dört kıraatte mîmler üstün okunmuştur. Çünkü اَلَّذِى جَمَعَ مَالاً'den de

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 283-284:

وللمفسرين ألفاظا أحدها: قال ابن عباس: الهمزة المغتاب، واللمزة العياب وثانيها: قال أبو زيد: الهمزة باليد واللمزة باللسان وثالثها: قال أبو العالية: الهمزة بالمواجهة واللمزة بظهر الغيب ورابعها: الهمزة جهرا واللمزة سرا بالحاجب والعين وخامسها: الهمزة واللمزة الذي يلقب الناس بما يكرهون وكان الوليد بن المغيرة يفعل ذلك، لكنه لا يليق بمنصب الرياسة إنما ذلك من عادة السقاط ويدخل فيه من يحاكي الناس بأقوالهم وأفعالهم وأصواتهم ليضحكوا وقد حكى الحكم بن العاص مشية النبي صلى الله عليه وسلم فنفاه عن المدينة ولعنه وسادسها: قال الحسن: الهمزة الذي يهمز جليسه يكسر عليه عينه واللمزة الذي يذكر أخاه بالسوء ويعيبه وسابعها: عن أبي الجوزاء قال: قلت لا بن عباس: «ويل لكل همزة لمزة» من هؤلاء الذين يذمهم الله بالويل فقال: هم المشاؤون بالنميمة، المفرقون بين الأحبة، الناعتون للناس بالعيب.

واعلم أن جميع هذه الوجوه متقاربة راجعة إلى أصل واحد وهو الطعن وإظهار العيب ثم هذا على قسمين فإنه إما أن يكون بالجد كما يكون عند الحسد والحقد وإما أن يكون بالهزل كما يكون عند السخرية والإضحاك وكل واحد من القسمين إما أن يكون في أمر يتعلق بالدين وهو ما يتعلق بالصورة أو المشي أو الجلوس وأنواعه كثيرة وهي غير مضبوطة ثم إظهار العيب في هذه الأقسام الأربعة قد يكون لحاضر وقد يكون لغائب وعلى التقديرين فقد يكون باللفظ وقد يكون بإشارة الرأس والعين وغيرهما وكل ذلك داخل تحت النهي والزجر إنما البحث في أن اللفظ بحسب اللغة موضوع لماذا فما كان اللفظ موضوعا له كان منهيا بحسب اللفظ وما لم يكن اللفظ موضوعا له كان داخلا تحت النهي بحسب القياس الجلي ولما كان الرسول أعظم الناس منصبا في الدين كان الطعن فيه عظيما عند الله فلا جرم قال: ويل لكل همزة لمزة.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 795:

وقرئ: ويل لكل همزة لمزة، بسكون الميم: وهو المسخرة الذي يأتى بالأوابد والأضاحيك فيضحك منه ويشتم.

3 H: "duhâke".

4 H: "lu'âne".

5 B: "hepsinden".

anlaşılacağına göre asıl murad kendini beğenmiş, herkesten üstünlük taslayarak âlemi eğlenircesine şunu bunu gizliden açıktan yüzünden veya arkasından eliyle veya diliyle taşlayıp inciten, namus ve haysiyetiyle oynayan gammazlıkla koğucukla yüze çıkıp yaşamak, eğlenmek isteyen atakan mağrurların hüsrânını beyandır ki, bunlar daha evvelki sûrede geçen tekâsür kendilerini iğfal etmiş olanlardandır[1]. Bundan sonraki sûrede ashâb-ı fîlden bahsolunması da buna delâlet eyler.

[6090] Bunun sebeb-i nüzûlüne gelince: İbn Cerîr'in Muhammed b. Sa'd tarîkiyle İbn Abbas'tan tahrîcine göre: Nâsa lemz ü hemz eder bir müşrik idi. Hasan, Verkā[2], İbn Ebî Nüceym'den de Cemîl b. Âmir Cümehî hakkında nâzil oldu denilmiş. Hasan, Verkā'dan naklen demiştir ki "hümeze lümeze Cemîl b. Âmir hakkında nâzil oldu, fakat bir kimseye has değildir." Bazı ehl-i arabiye de "bu" demiş, "Arabın âmmı zikrederek vâhidi kasdetmesi kabîlindendir. Nitekim sözde birisi diğerine 'ben seni asla ziyaret etmeyeceğim' demesine karşı, 'her kim beni ziyaret etmezse ben de onu ziyaret etmem' denilir ki maksad 'ziyaret etmeyeceğim' diyene cevaptır."[3] Lâkin diğerlerinin dediği gibi doğrusu maksad hâssı irade değil, lafzın umûmu vechile bu sıfatta olanların hepsi murad olunmaktır. Mücâhid de وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ "bir kimseye has değildir" demiştir[4]. *Keşşâf*'ta da der ki: "Ahnes b. Şerîk[5] hakkında nâzil oldu, âdeti gıybet ve vakî'a[6] idi denilmiş, Ümeyye b. Halef hakkında da denilmiş,[7]

1 B: "bulunanlardır".

2 B: "Verrâk".

3 Bundan maksad umûma delâletini nefyetmek değil, sevkin bilhassa sebeb-i nüzûl olanlara teveccühünü beyan olmak gerektir [Müellifin notu].

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 597-598:

عن ابن عباس قوله: «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: مشرك كان يلمز الناس ويهمزهم... قال: ثنا الحسن قال: ثنا ورقاء، جميعا عن ابن أبي نجيح عن رجل من أهل الرقة قال: نزلت في جميل بن عامر الجمحي... قال: ثنا ورقاء في قوله «هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: ليست بخاصة لأحد، نزلت في جميع بني عامر؛ قال ورقاء: زعم الرقاشي... وقال بعض أهل العربية: هذا من نوع ما تذكر العرب اسم الشيء العام وهي تقصد به الواحد كما يقال في الكلام إذا قال رجل لأحد «لا أزورك أبدا»: كل من لم يزرني فلست بزائره، وقائل ذلك يقصد جواب صاحبه القائل له: لا أزورك أبدا... وقال آخرون: بل معنيّ به كل من كانت هذه الصفة صفته ولم يقصد به قصد آخر. ذكر من قال ذلك: ...عن مجاهد في قول الله: «وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍ» قال: ليست بخاصة لأحد. والصواب من القول في ذلك: أن يقال: إن الله عمّ بالقول كلّ همزة لمزة، كلّ من كان بالصفة التي وصف هذا الموصوف بها، سبيله سبيله كائنا من كان من الناس.

5 M: "şürayk".

6 H ve B: "vâkı'a".

7 H -"Ümeyye b. Halef hakkında da denilmiş".

Velîd b. Mugīre ve Resûlullah'a gıybeti hakkında da denilmiştir. Sebebin has ve va'îdin âm olarak o çirkinliğe mübaşeret edenlerin hepsine şâmil olması da câizdir."[1] Bunun zâhiri vechile umûmu murad olduğuna aşağıda[2] اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌ diye bunlara cemi' zamiri gönderilmesi karînedir. Ancak bu كُلِّ'ün evvelemirde şöyle müfred[3] olarak bir bedel ile târif ve tavsif olunması da bu umûm içinde bir hususiyet kasdedilmiş olduğunu da anlatır, zira {اَلَّذٖى} ilh... ❁ Müfreddir. Fakat mârife olduğundan nekre olan كُلِّ'ün sıfatı olamaz[4]. كُلِّ'den bedel yahut zem üzere mansubdur. Demek ki veyl ile hükmün asıl hedefi ve kelâmın sevkinden asıl maksad budur. Gammazlığa, lemmazlığa sâik olan sebep ve illet de bu demektir ki {جَمَعَ مَالاً} bir mal [6091] toplamıştır. ❁ İbn Âmir, Hamza, Kisâî, Ebû Cafer, Revh, Halef ve A'meş, mîm'in teşdîdiyle tef'îl bâbından جَمَّعَ okumuşlardır[5] ki bunda teksir mânası olduğundan şöyle demek olur: Şuradan buradan bir mal biriktirmiştir {وَعَدَّدَهُ} ve hep onu saymaktadır. ❁ Yani o malın hukūkunu: nereden gelip nereye gitmesi lâzım geleceğini, onunla ne gibi hayırlar yapabileceğini düşünmeyerek işi gücü sade onun sayısını zabtedip çoğaltmak ve ona güvenmektir. Yahut etrafındakilere sade onu saydırıp onunla iftihar etmek, o suretle gözleri malda işleri güçleri gammazlıkta olan hümeze lümeze gürûhunu başına toplayarak kendini onlara tanıtmak, başlarına geçmektir. Çünkü o hümeze lümeze gürûhunun çoğunun malı olmamakla beraber emeli gammazlıkla mal toplamak olduğundan öylelerinin başına toplanır ve onu sayarlar. Ve bu mânaya işaret için olmalıdır ki اَلَّذٖى müfred olarak كُلِّ'den bedel yapılmış اَلَّذِينَ جَمَعُوا مَالاً وَعَدَّدُوهُ denilmemiştir. Sonra da bunların cem'iyyetine tenbih için عَلَيْهِمْ diye cemi' zamiri gönderilmiştir. Ma'amâfîh اَلَّذٖى her biri itibariyle de müfred getirilmiş olmak melhuzdur. Zira nekreye muzâf

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 795:
وقيل: نزلت في الأخنس بن شريق وكانت عادته الغيبة والوقيعة وقيل: في أمية بن خلف وقيل: في الوليد بن المغيرة واغتيابه لرسول الله صلى الله عليه وسلم وغضه منه ويجوز أن يكون السبب خاصا والوعيد عاما...

2 B -"aşağıda".

3 B: "mürâdif".

4 B: "olmaz".

5 B: "okunmuştur".

olan kül, küll-i ifrâdîdir. Bunlar niçin böyle yapar? Zira {يَحْسَبُ اَنَّ مَالَهُٓ اَخْلَدَهُۚ} sanır ki malı kendisini muhalled kılmıştır. ❁ Kılacak değil de kılmıştır zanneder. Öyle hayra yaramayan, sayılmak için biriktirilmiş malın, kendini kurtarmak şöyle dursun başına belâ, felâketlerine sebep olacağını düşünmez de o onu her tehlikeden kurtaracak, dünyaya kazık kaktıracak, ondan öyle ahd almış, artık hulûd muhakkak imiş gibi zanneder. Bütün emellerini onun üzerine kurar. {كَلَّا} Hayır hayır ❁ iş öyle zannettiği gibi değildir. İnsanı kurtaracak, hulde[1] götürecek şey mal değil, evvelki sûrede beyan olunduğu [6092] üzere Hakk'a iman ve ilim ile amel-i sâlihtir. {لَيُنْبَذَنَّ} ❁ Lâm kasem için, "nebz" bir şeyi tahkir[2] suretiyle fırlatıp atıvermek, nûn da tekid nûnudur. Yani Allâh zü'l-celâl'e kasem olsun ki o mala güvenip hep onu sayıp da halkı eğlenircesine kırıp inciten, herkesin hukuk ve haysiyetiyle oynayan o mağrur hümeze ve lümeze, o atak gammaz her hâlde kemâl-i hakāret ve sefalet ile atılacaktır {فِى الْحُطَمَةِ} hutameye ❁ önüne geleni kırıp geçirmek, yalayıp yutmak âdeti olduğundan dolayı bir adına da "hutame" denilmiş olan cehennemin içine. "Hümeze", "lümeze" vezninde "hutame", Kāri'a'da "hâviye", "nâr-ı hâmiye", Tekâsür'de "cahîm" diye ismi geçen cehennemin isimlerindendir. Bazıları dördüncü, bazıları altıncı, bazıları da ikinci tabakası demişlerdir. *Mevlid*'de "Korkarım ki yerleri ola tamu" denildiği gibi, eski Türkçelerde cehenneme "tamu" denildiği cihetle burada "hutame"yi "tamu" diye terceme etmek de yakışabileceğinden dolayı mealde ona da işaret eyledik. Ma'amâfîh "tamu" hapishane, zindan mânasına olan "dam"dan gibi görünür. Bu da وَجَعَلْنَا جَهَنَّمَ لِلْكَافِرِينَ حَصِيراً [el-İsrâ 17/8] mazmûnuna muvâfıktır. "Hutame" kelimesinin aslı ise kırıp geçirmek demek olan "hatm"dan müştaktır: Bu fu'ale[3] vezni de âdet ifade ettiği için "hutame" son derece kırmak âdeti ve tabiatı olan, yani kıran geçiren demek olur. Ve Türkçemizde "fülân yere kıran girdi" demek de orası kırıldı, tükendi, mahvoldu mânasını ifade eder. Kızgın

1 H ve B: "hulûde".
2 H: "tahrik".
3 H ve B: "fu'âle".

ateşin de tabiatı böyle önüne geleni kırıp geçirmek, mahvetmek, ta'bîr-i âharla yalayıp yutmak olduğundan böyle kırıp geçirici, yahut yalayıp yutucu ateş mefhûmuyla cehenneme de "hutame" denilmiş demektir. Nitekim ekûl, yani çok yiyici obur kimseye de ateşe teşbîhen "hutame" denir ki, كَأَنَّمَا فِي جَوْفِهِ التَّنُّورُ "sanki içinde fırın var gibi her verileni yalayıp yutuyor" demektir. Bir de شَرُّ الرِّعَاءِ اَلْحُطَمَه tâbiri vardır ki "çobanların en fenası hutame olandır; yani güttüğü sürüyü kırıp geçirendir" [6093] demek olur. Burada cehennemin "hutame" ismiyle söylenmesi, sûreten ve mânen "hümeze"ye mutabakat[1] içindir. Çünkü ikisi de bir vezindedir. Sâniyen "hümeze"de başkalarının kadr ü haysiyetini, gönlünü kırmak mânası bulunduğu gibi "hutame"de de kırıp geçirmek mânası vardır. Sâlisen "hümeze lümeze"de nâsı gıybet ederek اَيُحِبُّ اَحَدُكُمْ اَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ اَخِيهِ مَيْتًا [el-Hucurât 49/12] mazmûnu üzere etlerini yemek mânası bulunduğu gibi, ateşte de deriyi, eti yemek mânası[2] vardır. Bundan dolayı hümeze lümezeye bir hutame ile adâlet-i ilâhiye icrâ[3] edilecek demektir. Lâkin bu ateşin diğer ateşlere benzemeyen bambaşka bir ateş olduğu anlatılmak üzere tehvil için buyuruluyor ki: {وَمَٓا اَدْرٰيكَ مَا الْحُطَمَةُ} Ve bildin mi hutame ne? ❁ Yahut ne dehşetli hutame? {نَارُ اللّٰهِ} O, Allah'ın ateşi, Allah ateşidir. ❁ Allah'a izâfeti lisânımızda da "Allah'ın belâsı" dediğimiz gibi tefhıym ve tehvil içindir ki Allah teâlâ'nın gazab ve celâline bilhassa delâlet etmesi itibariyle hevl ü şiddetinin büyüklüğünü ifade eder. Yani mâlum olan ateşlerle mukayese edilmeyecek derecede öyle celâlli ve fevkalâde büyük bir ateş ki {الْمُوقَدَةُ} îkad olunmuş ❁ Allah'ın emriyle yakılmış, tutuşturulmuştur. Ebediyen sönmek bilmez. Hazret-i Ali kerremallâhu vecheh şöyle demiştir: "Ne acâibdir[4] o insanlar ki altından ateş kaynayıp dururken yeryüzünde Allah'a isyan ederler."[5] Bugünkü arziyyatçıların nazariyelerine göre de Arz'ın içindeki ateşe nazaran

1 B: "mutabakatı".
2 H -"bulunduğu gibi, ateşte de deriyi, eti yemek mânası".
3 B: "adâlet-i ilâhiyeye ircâ'".
4 H: "acîbdir".
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 286:
قول علي عليه السلام: عجبا ممن يعصي الله على وجه الأرض والنار تسعر من تحته.

üzerinde bulunduğumuz kabuğu yumurtanın içine nisbetle üzerindeki iç zarı kadar ince sayılmaktadır. Fakat bu ateşin onlara benzemediği ve sade cisimler yakan bir ateş değil, maddiyâtı geçip de maneviyâtı saran, cesetlerden başka canlara, gönüllere kadar çıkan bir ateş olduğu anlatılmak üzere şöyle vasfolunuyor: {اَلَّتِى} Öyle [6094] tutuşturulmuş bir ateş ki {تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْـِٔدَةِ} yüreklerin, kalblerin içi, merkezi demek olan fuadların, yani idrak mahalli olan gönüllerin üstüne çıkar. ❁ Tenden geçer rûhlara, maneviyâta muttali' olur, çatar, sarar, canlar yakar. Gerçi onları öldürmez, لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى [Tâhâ 20/74] olur, lâkin uzanır sarar, azab eder. Çünkü küfrün, habis akidelerin, fena niyetlerin menba'ı onlardır. Râzî'nin zikrettiği üzere, Hazret-i Peygamber'den rivayet olunmuştur ki: "Nâr, ehlini yer, nihâyet ef'ideye muttali' olunca müntehî olur, sonra Allah teâlâ etlerini, kemiklerini diğer bir neş'etle iade eder."[1] كُلَّمَا[2] نَضِجَتْ جُلُودُهُمْ بَدَّلْنَاهُمْ جُلُوداً غَيْرَهَا لِيَذُوقُوا الْعَذَابَ [en-Nisâ 4/56] âyeti de buna delâlet eyler.

"**Ittılâ'**" bir şeyin üzerine çıkmaktır. İlmî olan "ıttılâ'" ve "mütâla'a" da bundan me'huzdur. "Fuadların üzeri" tâbiri belli ki dimağı da ihtivâ eyler. Ateşin böyle hayâtın merkezi olan kalblerin içini bütün üzerinden sarması, onlara muttali' olması azâbının şiddetini ve ihâtasını beliğ bir beyandır. Âlûsî demiştir ki: "Erbâb-ı işaret bunda rûhânî azâbın şiddetine işaret olduğunu söylerler."[3] {اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌ} Muhakkak o ateş onların: O hümeze lümeze gürûhunun üzerlerine îsad olunacak, yani üzerlerine bastırılıp kapıları kapanacaktır. {فِى عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ} Temdid olunmuş, uzatılmış amudlar; direkler yahut imadlar, dayaklar, dikmeler içinde olarak ❁ bu, ya مُؤْصَدَةٌ tahtında "nâr"a râci' هي zamirinden hâldir. O ateşin kapıları kapanırken tazyikle açılmamak için uzun uzun dikmeler,

---

1 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd* (mülhak), s. 87; İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'n-Nâr,* s. 94; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 286:

عن خالد بن أبي عمران بسنده إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال: إن النار تأكل أهلها حتى إذا اطلعت على أفئدتهم انتهت ثم يعود كما كان ثم تستقبله أيضا فتطلع على فؤادهم فهو كذلك أبدا، فذلك قوله: «نار الله الموقدة التي تطلع على الأفئدة».

2 H ve B: "كما".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 462:

وأرباب الإشارة يقولون: إن ما ذكر إشارة إلى العذاب الروحاني الذي هو أشد العذاب.

dayaklarla dayanacak, o hâlde o suretle kapatılacaktır, demek olur. Bunda bir fırının içini iyice yakıp da tamamen kızdırmak için kapısını sağlam dayayarak kapamak tarzında bir tasvir var demektir. Yahut عَلَيْهِمْ zamirinden hâldir. Bu surette evvelki mâna olabileceği gibi bir de uzun uzun sürüklenmesi kābil [6095] olmayan direkler hâlinde tomruklar içinde kımıldanamayacakları bir surette azab ve işkencelerini tasvir ve beyan olur[1].

"**Amed**" *Bahr*'ın beyânına göre ism-i cemi', diğerlerinin beyânına göre cemi'dir. Râgıb ve Ferrâ "amûd"un cem'i demiş,[2] Ebû Übeyde "imâd"ın cem'i demiştir[3].[4] "İmâd" dayak, dayanacak şey demek olduğu cihetle mutlaka direk olması lâzım değildir. "Amûd"un da imâd olması lâzım değildir. Beynlerinde umûm ve husus min vech var demektir. Ebû Bekr, Hamza, Kisâî, Halef ayn'ın ve mîm'in zammıyla "umud" okumuşlardır ki bunun sarih cemi' olduğunda şüphe yoktur. "Amûd" mâlum ki direk, sütun demektir ve kasd mânasına "amd"den me'huzdur. Bir kavmin kıvâm-ı umûru olan ulusuna "amûd-i kavm" denilir, askerin kumandanına "amûd-i ceyş" denilir, kılıcın sırtında olan yola "amûd-i seyf" denilir. İnsanın göğsünde "rehâbe" (korkuluk kemiği) dedikleri dil gibi kemikten göbeğin aşağısına doğru uzanan damara, kezâlik insanın sırtına "amûd-i batn" denilir. Bir de "amûd" hüzün ve kederinin şiddetinden direk gibi donup kalan gayet hazin ve meraklı kimseye denir. Bunlar mülâhaza edilince عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ o ateş gönüllerini saranların bedenlerine veya onları ihâta etmiş olan zebanilerin cesametlerine[5] işaret de olabilir. İbn Abbas'tan bunların onları ihâta eden ateş sütunları demek

1 H: "vardır".

2 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 291:

قال الفراء: والعمد والعمد جمعان للعمود، مثل: الأديم والأدم والأدم والإهاب والأهب والأهب والقضيم والقضم والقضم ويقال: إنها عمد من نار.

3 Ebû Ubeyde, *Mecâzu'l-Kur'ân,* II, 311:

«فِي عَمَدٍ» وفي عمد جمع العماد.

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 542:

وقرأ الأخوان وأبو بكر: في عمد بضمتين جمع عمود وهارون عن أبي عمرو: بضم العين وسكون الميم وباقي السبعة: بفتحها، وهو اسم جمع، الواحد عمود. وقال الفراء: جمع عمود، كما قالوا: أديم وأدم. وقال أبو عبيدة: جمع عماد.

5 H -"veya onları ihâta etmiş olan zebanilerin cesametlerine".

olduğu da mervîdir.[1] Hakîm-i Tirmizî'nin *Nevâdiru'l-Usûl*'de Ebû Hüreyre'den merfû'an tahric eylediği bir hadiste de şöyle vârid olmuştur: Allah teâlâ usât-ı mü'minîni nârdan çıkardıktan sonra ki en uzun duran yedi bin sene duracaktır, Allah azze ve celle nâra ateşten kapaklar, ateşten enserler[2], ateşten amudlarla birtakım melâike gönderecek, o kapakları onların üzerlerine kapayacaklar, o enserlerle[3] sıkıştıracaklar, o amudları uzatıp bastıracaklar, ne bir revh[4] girecek ne bir gam çıkacak bir halel kalmayacak. [6096] Cebbar azze ve celle Arş'ı üzerinde onları unutmuş gibi bırakacak, ehl-i cennet na'îmleriyle meşgul olacaklar, artık ondan sonra o ehl-i nâr hiçbir istiğāse edemeyecekler, söz kesilecek, artık onların sözleri bir zefîr ü şehîkten ibaret kalacak ve işte اِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤْصَدَةٌ. فِى عَمَدٍ مُمَدَّدَةٍ budur.[5] اَللّٰهُمَّ اَجِرْنَا مِنَ النَّارِ وَأَدْخِلْنَا الْجَنَّةَ مَعَ الْأَبْرَارِ

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 625. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 600; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 462:

وأخرج عبد بن حميد وابن جرير وابن المنذر عن ابن عباس في قوله: «إنها عليهم مؤصدة» قال: مطبقة «في عمد ممددة» قال: عمد من نار... وأخرج ابن جرير عن ابن عباس «في عمد ممددة» قال: أدخلهم في عمد فمدت عليهم بعماد وفي أعناقهم السلاسل فسدّت بها الأبواب.

2 M: "egserler".

3 M: "egserlerle".

4 M: "ruh".

5 Hakîm et-Tirmizî, *Nevâdiru'l-usûl,* II, 36-37:

وعن أبي هريرة رضي الله عنه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنما الشفاعة يوم القيامة لمن عمل الكبائر من أمتي ثم ماتوا عليها فهم في الباب الأول من جهنم لا تسود وجوههم ولا تزرق أعينهم ولا يغلون بالأغلال ولا يقرنون مع الشياطين ولا يضربون بالمقامع ولا يطرحون في الأدراك فمنهم من يمكث ساعة ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها يوما ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها شهرا ثم يخرج ومنهم من يمكث فيها سنة ثم يخرج وأطوالهم مكثا فيها مثل الدنيا من يوم خلقت إلى يوم أفنيت وذلك سبعة آلاف سنة... فيخرج أهل التوحيد منها إلى عين بين الجنة والصراط يقال لها نهر الحياة... ثم إن الله تعالى يبعث إليهم ملائكة بأطباق من نار ومسامير من نار وعمد من نار فيطبق عليهم بتلك الأطباق ويشد بتلك المسامير ويمد بتلك العمد ولا يبقى فيه خلل يدخل فيه روح ولا يخرج منه غم وينساهم الجبار على عرشه ويتشاغل أهل الجنة بنعيمهم ولا يستغيثون بعدها أبدا وينقطع الكلام فيكون كلامهم زفيرا وشهيقا فذلك قوله تعالى: إنها عليهم مؤصدة في عمد ممدة.

[6097]

سُورَةُ الْفِيلِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسُ اٰيَاتٍ

FİL SÛRESİ

Fil Sûresi hiç hilâfsız Mekkîdir.

Âyetleri: Beştir.

Fâsılası: ل harfidir.

Şunu bunu dürtüştürüp çekiştiren gammazların, lemmazların ve bütün emelleri[1] mal toplamakta olanların işleri güçleri keyd ü hîle olduğu cihetle onların uhrevî olan hüsranları anlatıldıktan sonra bu sûrede de Allah teâlâ'nın dünyada dahi büyük büyük fitneleri, hîleleri[2], kurumları, kuruntuları[3] hârikulâde bir surette bozup dağıtan kudretine meşhud bir misâl-i ibret olmak üzere Resûlullah'ın doğduğu sene Kâbe'yi yıkmak için hücum etmiş olan ashâb-ı filin nasıl perişan edildiği gösterilerek ve Allah'ın Resûlüne inayeti, Beyt'e inayetinden akvâ ve etem olduğuna ve hatta bu hâdise onun terbiyesi mukaddimâtından bulunduğuna[4] ve binâen'aleyh Peygamber'e keyd yapmak isteyenlerin keydleri kendi başlarına geçirileceğine işaretle Resûlullah'a ve mü'minlere tesliyet ve takviyet verilmiş, ve Allah'ın kudretine karşı mal ve mülkün ve hiçbir hîle ve fendin hükmü olamayacağı anlatılmıştır. Şöyle ki: [6098]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحٖيمِ

اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحَابِ الْفٖيلِۜ ﴿١﴾ اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فٖى تَضْلٖيلٍۙ ﴿٢﴾ وَاَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا اَبَابٖيلَۙ ﴿٣﴾ تَرْمٖيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجّٖيلٍۙ ﴿٤﴾ فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ ﴿٥﴾

---

1 H ve B: "amelleri".
2 H -"hîleleri".
3 H -"kuruntuları".
4 B -"ve hatta bu hâdise onun terbiyesi mukaddimâtından bulunduğuna".

Meâl-i Şerîfi

Görmedin mi, nasıl etti Rabbin ashâb-ı file? (1). Kılmadı mı tedbirlerini müstağrak tadlîle (2). Saldı da üzerlerine sürü sürü kuşlar (Ebâbil) (3). Atıyorlardı onlara "siccil"den taşlar (4). Derken kılıverdi onları bir yenik hasıl gibi (5).

{اَلَمْ تَرَ} Görmedin mi? ❁ Hitab Peygamber'edir. "Rü'yet" basariyeden istiare olarak rü'yet-i kalbiyedir, yani "gözünle görmüş gibi muhakkak bilmiyor[1] musun yâ Muhammed!" Çünkü söylenecek olan ashâb-ı fil vak'ası, o vakit onu gözleriyle gören şâhidleri henüz kesretle mevcud, hattâ o zamana yetişmiş, Mu'allakāt-ı Seb'a şâ'irlerinden olup yüz altmış sene kadar muammer olan meşhur Lebid gibi kimseler berhayat oldukları gibi aynı zamanda bir tarih mebde'i olarak herkesçe de mütevâtiren mâlum bir vak'a bulunuyordu. Hatta "fili çekenlerden iki kişinin kötürüm, a'mâ olarak kalıp Mekke'de dilendiklerini gördüm" diye Hazret-i Âişe'den rivayet dahi vardır.[2] Bu sebeple o zaman vak'ayı görmüş bulunan herhangi bir kimseye veya hitab âm olmak dahi mümkin ise de Peygamber'e hitab olması daha zâhirdir. Zira bu vak'a Peygamber'in [6099] mevlidine mukaddime olan âyât-ı ilâhiyeden olduğu ve Kur'ân'a ilk muhatab olan da Hazret-i Peygamber bulunduğu[3] cihetle bilhassa رَبُّكَ hitabı da ona karînedir. Görmedin mi? {كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ} Nasıl yaptı Rabbin? ❁ Dikkate şâyândır ki: "mâ-fe'ale = ne yaptı?" diye fiilin mâhiyetinden değil, nasıl, ne keyfiyette yaptı diye keyfiyetinden sorulmuştur. Çünkü bu istifham acâibliği ihtar içindir. Hâdisenin acîb, fevkalâde garib bir hârika olan ciheti de keyfiyetidir. Zât-ı fi'l mâhiyeti itibariyle sade bir ihlâk ve imâte fiili diye mülâhaza olunacak olursa ef'âl-i ilâhiye de ihyâ gibi imâte ve ihlâkin de âdet üzere tabîî denilen surette cereyan edegelen aksâmı çok olduğundan, bu itibar ile mâhiyetine taaccüb edilmeyebilir. Hâlbuki aynı fiil keyfiyeti, sûret-i cereyânı itibariyle mülâhaza edildiği

---

1 H: "biliyor".

2 İbn İshâk, *es-Sîre,* s. 65; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 57; *Müsnedü'l-Bezzâr,* XVIII, 257:

عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم قالت: لقد رأيت قائد الفيل وسائسه أعميين مقعدين يستطعمان بمكة.

3 M ve B: "olduğu".

zaman alelâde mi, yoksa bir acîbe mi olduğu görülür. Meselâ bir insandan bir insan yaratmak haddizâtında pek büyük bir kudret ve sanat olduğu hâlde alışılmış bulunduğu için acîb görülmez. Hiç insan yokken bir insan yaratmak acîb görülür. Çünkü tecribede misline muttarid surette tesadüf edilmemiştir. İşte burada da hâdisenin acâibliği[1] bilhassa keyfiyeti mülâhazadan[2] anlaşılacağı; murad da garib bir hârika, acîb bir hâile olan bu ilâhî fiilin acâibliğini[3] ihtar olduğu cihetle keyfiyetine nazar-ı dikkat celbolunmuştur. Ki mütekellimîn buna "vech-i delil" tâbir etmişler ve medhe istihkak zevâtı görmekte değil, böyle keyfiyetleri görmekte ve onların delâletiyle hakīkī kıymeti anlamakta olduğunu söylemişlerdir. Zira keyfiyetlerin inceliğinden zühûl edenler zât-ı mâhiyyâtı hakkıyla idrak edemezler. Onun için bu fiilin de keyfiyetini iyi mülâhaza etmeyenler onu alelâde bir şeymiş gibi farzetmekle hakikati anlayıverdik zannederek aldanırlar. İşte Allah teâlâ böyle gafletlere düşülmemek ve bu fiilin acâibliğini göstermek üzere bilhassa [6100] keyfiyetine nazar-ı dikkati celb ile buyuruyor ki: Görmedin mi, nasıl yaptı Rabbin {بِاَصْحَابِ الْفِيلِ} ashâb-ı fîle? ۞ O vak'ası mâlum ve meşhud olan ma'hûd[4] fil sâhiplerine. Bu nâm ile meşhur Ebrehe ordusuna ki Yemen'i istîlâ etmiş Habeş valisi iken maiyyetindeki Habeş vesâireden mühim bir ordu ile Mahmud (Mamud) denilen fillerine istinad ederek ve karşılarına çıkanı çiğneyip tepeleyerek Kâbe'yi yıkmak için gelmişlerdi de yıkmaya muvaffak olamadan perişan olup gitmişlerdi ve bundan dolayı kendilerine "ashâb-ı fil" denilmiş ve bu sene, Araplar beyninde عَامُ الْفِيلِ "Fil Yılı" diye mâruf olarak bir tarih mebde'i ittihaz olunmuştu; "filan şey fil yılında, yahut fil yılından şu kadar sene evvel veya sonra oldu" diye anlatırlardı. Bu suretle Hazret-i Peygamber'in de bu fil yılında doğmuş olduğu biliniyordu ki en sağlam rivayete göre Hazret-i Peygamber bu vak'adan elli gün sonra doğmuştu. Hicrette[5] Resûlullah

---

1 B: "acîbliği".
2 H: "mülâhazasından".
3 B: "acîbliğini".
4 H -"ma'hûd".
5 H: "Hazret-i".

elli iki elli üç yaşlarında bulunduğu cihetle târîh-i hicrîye elli iki sene zammedilince mevlid-i nebevî senesi olan fil senesi bulunmuş olur ki, bulunduğumuz işbu bin üçyüz[1] elli altı sene-i hicriyesinde bin dört yüz sekiz sene demek olur. *Siyer-i İbn Hişam* şerhi[2] *Ravzu'l-ünüf*'te "kıssa-i fil, İskender tarihinin sekiz yüz seksen ikinci senesi muharreminin evvelinde oldu" diye Nakkāş tefsirinden nakleder.[3] Buna göre hicrette Resûlullah elli iki yaşında demek olur. Çünkü hicret, İskender tarihinin dokuz yüz dört senesidir. Böyle "ashâb-ı fil" diye mâruf olan Ebrehe ordusuna taraf-ı rabbânîden yapılan fiilin acîb olan keyfiyeti dört âyet ile icmâlen şöyle beyan buyuruluyor:

1. {اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فٖى تَضْلٖيلٍ} Kılmadı mı keydlerini tadlilde: fendlerini, düzenlerini tadlîle müstağrak kılmadı mı?[4] Yani birçok zâyi'ât içinde bırakarak bozup mahv u perişan [6101] etmedi mi? ❁ Mâlum ki "keyd", "mekr" gibi gizli bir sû'-i kasd tertib etmek, diğerine bir mazarrat yapmak için gizli bir surette tedbir kurmaktır. Ve o suretle kurulan hîleli tedbîre ve öyle ince ve hud'alı tedbîre mütevakkıf olduğundan dolayı harb ve kıtâle dahi denilir. Lisânımızda "keyd"e "düzen", "fend", "oyun", "dolap", "tuzak" dahi tâbir ederiz. Keydi tadlîl, idlâl gibi tedbîri şaşırtmak ve dalâle mahkûm etmek demek olursa da teksir mânasıyla beraber "dalle anhü" gibi عن ile ulanan ve gāib ve zâyi' olmak demek olan "dalâl"den müştak olarak bütün bütün kaybettirip tamamen tazyî' ile ibtal eylemek mânasını ifade eder. Sâhib-*Keşşâf*'ın beyan ettiği üzere ضَلَّلَ كَيْدَهُ denilir ki "dâll, zâyi' kıldı" demektir. Nitekim وَمَا دُعَٓاءُ الْكَافِرٖينَ اِلَّا فٖى ضَلَالٍ [er-Râ'd 13/14] âyetinde "dalâl" bu mânayadır. Ve babasının mülkünü zâyi' etmiş olduğundan dolayı İmri'ü'l-Kays'a da "dalîl" denilmiştir.[5] Bunun için

---

1 H: "ikiyüz".

2 H: "şerh-i"; B -"şerhi".

3 Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* I, 156-157:

وفي تفسير النقاش أن السيل احتمل جثثهم فألقاها في البحر وكانت قصة الفيل أول المحرم من سنة اثنتين وثمانين وثمانمائة من تاريخ ذي القرنين.

4 M: "kılmadımı?".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 799. Krş. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *ed-Dîbâc,* s. 1; Muhammed b. Sellâm el-Cumahî, *Tabakātü fühûli'ş-şu'arâ,* thk. Mahmud Muhammed Şâkir, Cidde: Dâru'l-Medenî, I, 54:

وقيل لامرئ القيس: الملك الضليل، لأنه ضلل ملك أبيه، أى: ضيعه.

tazyî' ve ibtal ile tefsir eylemişlerdir. Bu mâna bizde, "filan işte fülan adam bütün bütün kaybetti, fülan ona kaybettirdi" denilmesine benzer. فِى de zarfiyet için olduğu ve zarf, mazrûfu ihâta eyleyeceği cihetle keydlerinin böyle tadlil içine bırakılması, tadlîle müstağrak kılınması demek olur. Bunu sade "tedbirlerini şaşırtmadı mı!" diye terceme edivermek kolay gibi gelirse de, beyan olunduğu üzere bunda yalnız tedbîri şaşırtmaktan daha yüksek bir mâna bulunduğundan gaflet edilmemek gerektir. Çünkü bütün tedbirleri butlan içine boğdurulmuş, hepsi kaybettirilip mahvedilmiş olmak daha beliğ bir mânadır. Onun için: أَلَمْ يُضَلِّلْ كَيْدَهُمْ "keydlerini tadlil etmedi mi" denilmiyor da اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِى تَضْلِيلٍ "tadlil içine bırakmadı mı? Tadlîle müstağrak kılmadı mı?" deniliyor. İstifham da takrîrî olduğundan "gördün a, kıldı" demektir. Ve ondan dolayı ma'tûfunda وَاَرْسَلَ gelecektir. Onların keydleri, düzenleri ne idi? Tevâtüren mâlum olduğu üzere filleriyle gelip Kâbe'yi yıkmak ve San'â'da [6102] yaptırmış oldukları Kulleys[1] nâmındaki kiliseyi onun

---

1 Kāf'ın zammı ve lâm'ın feth u teşdîdiyle "Kulleys" kelimesi, "kilise" lafzından zannedilebilirse de Araplar kiliseye "kenîse" demiş oldukları gibi, *Siyer-i İbn Hişam* şerhi *Ravzu'l-ünüf*de Süheylî bunu şöyle anlatmıştır: "Bu kenîseye 'Kulleys' nâmı verilmesi binâsının irtifâ'ından ve ulüvvünden dolayıdır. 'Kalânis' de bundandır. Çünkü kalensüveler, külahlar başların üstündedir. Bir adam kalensüve giydiği zaman da تَقَلْنَسَ الرَّجُلُ وَتقَلَّسَ denilir. Ve taâmı madeninden ağzına kaldırmakta da قَلَسَ طَعَامًا denilir." (Süheylî, [*er-Ravzu'l-ünüf,* I, 136]) Bundan anlaşılıyor ki 'Kulleys' bizim 'kubbeli' veya 'kuleli' dediğimiz gibi külahlı ve yüksek demek oluyor. Sonra da bunu şöyle târif ediyor: "Ebrehe bu kenîsenin binâsında Yemen ahâlisini çok tezlil etmiş ve onları türlü angaryalara koşmuştu. Ona boncuklu (مجزع) mermerler ve altın nakışlı taşlar naklettiriyordu ve bunları Süleyman aleyhisselâm'ın sâhibesi Bilkīs'in kasrı harabesinden getirtiyordu ki bu kenîseden hayli fersah bir mevzide idi, orada onun mülkü bekāyâsı* vardı, bundan isti'âne ediyordu. Ve içine altından ve gümüşten salîbler, âcdan ve abanostan minberler koymuştu ve hatta binâsını daha yükseltmek ve ondan tâ Aden tarafını seyretmek istiyordu, ve onda çalışan işçi güneş doğmazdan işe başlamazsa elini kestiriyordu. Kendisi helâk ve habeşliler tamamen kırılıp perişan olunca bu kenîsenin bütün etrafı bir harabe oldu, artık onu kimse imar etmedi ve havalisinde yılanlar ve yırtıcı hayvanlar çoğaldı ve oradan her kim bir şey almak isterse bir musibete uğrardı. O zamandan tâ Ebu'l-Abbas zamanına kadar kantarlarla mal değen bunca altın ve gümüşle murassa âlâttan ve ahşaptan kimse bir şey almıyordu. Ebu'l-Abbas'a oranın bu hâli anlatıldı, o, Yemen vâlisi İbn Rebî'i gönderip orayı tamamen yıktırdı ve satılması mümkin olan mermerlerinden ve sâir âlâtından birçok mal hâsılât elde edildi, ondan sonra da bütün âsârı münderis olup haberi kesildi." [Müellifin notu]
* B: "bakıyyesi".
Süheylî, *Ravzu'l-ünüf,* I, 136-137:

خبر القليس مع الفيل وذكر بنيان أبرهة للقليس: وهي الكنيسة التي أراد أن يصرف إليها حج العرب وسميت هذه الكنيسة القليس لارتفاع بنائها وعلوها، ومنه القلانس لأنها في أعلى الرءوس ويقال تقلنس الرجل وتقلس إذا لبس القلنسوة وقلس طعاما أي ارتفع من معدته إلى فيه وكان أبرهة قد استذل أهل اليمن في بنيان هذه الكنيسة وجشمهم فيها أنواعا من السخر وكان ينقل إليها العدد من الرخام المجزع والحجارة المنقوشة بالذهب من قصر بلقيس صاحبة سليمان عليه السلام وكان في موضع هذه الكنيسة على فراسخ وكان فيه بقايا من آثار ملكها فاستعان بذلك على ما أراده في هذه الكنيسة من بهجتها وبهائها ونصب فيها صلبانا من الذهب والفضة ومنابر من العاج والآبنس وكان أراد أن يرفع في بنائها حتى يشرف منها على عدن وكان حكمه في العامل إذا طلعت عليه الشمس

yerine ikāme ederek halkı ona çevirmekti, bu garaza ermek için gizli açık birtakım teşebbüslerde bulunmuşlar, Mekke'nin üç fersah mesafesinde Mugammes denilen mevki'e kadar gelmişlerken Mahmud dedikleri fili oradan beri Mekke'ye sevkedemediler, ibtidâ tedbirleri bununla bozuldu. Sonra da beyan olunacağı üzere "asf-ı me'kûl" gibi mahv u perişan oldular. Kâbe'yi yıkamadıktan başka kendileri helâk ve kiliseleri harab oldu gitti, öyle değil mi? İşte böyle bir sû'-i kasdi, böyle bir vaziyette böyle aksine çevirip de ibtal eden ancak Rabbindir. Rabbin onu yaptı:

2. {وَاَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْراً اَبَابِيلَ} Saldı da üzerlerine birçok [6103] kuşlar ebâbîl ۞ alay alay, fırka fırka, bölük bölük birbiri ardınca katar katar muhtelif cihetlerden. "**Tayr**" mâlum ki uçan kuş demek olan "tâir"in cem'idir. "Tayr[an]" diye nekre olarak getirilmesi de bunların tanınmadık garib birtakım kuşlar olduğunu iş'âr eder. Fi'l-vâki' bu kuşların o zamana kadar oralarda görülmemiş irili ufaklı, siyah, yeşil, beyaz takım takım garib kuşlar olduğu da rivayet edilmiştir. Cedd-i nebevî Hazret-i Abdülmuttalib "ne Necdî ne de Tihâmî" demiş.[1] "Tayr[an]"dan[2] sıfat veya hâl veya atf-ı beyan olması muhtemil bulunan "ebâbîl" de garibdir. Bir kısım müfessirîn bu "ebâbîl" kelimesi "şemâtît" ve "abâdîd"[3] ve emsâli gibi müfredi olmayan cemî'lerdendir, fırkalar demektir demişler. Ferrâ "Arabdan müfredini işitmedim" demiş.[4] Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ da

---

قبل أن يأخذ في عمله أن يقطع يده... فلما هلك ومزقت الحبشة كل ممزق وأقفر ما حول هذه الكنيسة فلم يعمرها أحد وكثرت حولها السباع والحيات وكان كل من أراد أن يأخذ شيئا منها أصابته الجن فبقيت من ذلك العهد بما فيها من العدد والخشب المرصع بالذهب والآلات المفضضة التي تساوي قناطير من المال لا يستطيع أحد أن يأخذ منها شيئا إلى زمن أبي العباس فذكر له أمرها وما يتهيب من جنها وحياتها فلم يرعه ذلك وبعث إليها بابن الربيع عامله على اليمن معه أهل الحزم والجلادة فخربها وحصلوا منها مالا كثيرا ببيع ما أمكن بيعه من رخامها وآلاتها فعفا بعد ذلك رسمها وانقطع خبرها ودرست آثارها...

1 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 849-852; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXX, 282-284:

وبمكة يومئذ أبو مسعود الثقفي جد المختار وكان مكفوف البصر يقيظ بالطائف ويشتو بمكة وكان رجلا نبيلا تستقيم الأمور برأيه وهو أول فاتق وأول راتق وكان خلا لعبد المطلب فقال له عبد المطلب: يا أبا مسعود، ماذا عندك هذا يوم لا يستغنى عن رأيك، قال له أبو مسعود: اصعد بنا الجبل حتى نتمكن فيه فصعدا الجبل فتمكنا فيه... ثم قال أبو مسعود لعبد المطلب: انظر نحو البحر ما ترى؟ فقال: أرى طيرا بيضا قد انساب مع شاطى البحر. فقال: ارمقها ببصرك أين قرارها؟ قال: أراها قد أزرت على رءوسنا. فقال: هل تعرفها؟ قال: لا والله، ما أعرفها ما هي بنجدية ولا تهامية ولا غربية ولا شرقية ولا يمانية ولا شامية وإنها تطير بأرضنا غير مؤنسة...

2 B: "Tayr[an]'da".

3 "Şemâtît" müteferrik kıt'alar, "abâdîd" nâstan her cihete giden fırkalar demektir (Âlûsî, [*Rûhu'l-me'ânî,* XV, 468]) [Müellifin notu].

4 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, III, 292. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 55; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 605:

وقوله عز وجل: «أَبابِيلَ» لا واحد لها مثل: الشماطيط والعباديد والشعارير كل هذا لا يفرد له واحد وزعم لي الرؤاسي وكان ثقة مأمونًا: أنَّه سمع واحدها: إِبَّالة لا ياء فيها...

"bunun müfredi olduğunu söyleyen görmedim" demiş[1].[2] *Kāmûs*'ta da "firak demektir, vâhidi yok cemi'dir" diyor.[3] İbn Cerîr'in naklettiği vechile Abdullah b. Mes'ûd'dan firak[4], İbn Abbas'tan birbiri ardınca يَتْبَعُ بَعْضُهَا بَعْضًا, Abdullah b. Hâris b. Nevfel'den ibil-i müebbele[5] gibi ekātî', yani besi develeri gibi bölük bölük, katar katar; Sa'îd b. Abdurrahman b. Ebzâ'dan[6] müteferrika, Hasan ve Katâde'den kesîre, Mücâhid'den شَتَّى مُتَتَابِعَة مُجْتَمِعَة yani muhtelif ardı ardınca, müctemi' hâlde. İbn Zeyd'den: şuradan buradan her taraftan gelmiş muhtelif diye rivayet olunmuş ve İbn Cerîr bunları "müteferrik, birbiri ardınca muhtelif nevâhîden" diye hulâsa eylemiştir.[7] Ma'amâfîh müfessirînden ve lügaviyyûndan bir kısmı da "ebâbîl"in müfredi "ibbâle" veya "ibbevl" veya "ibbîl" olduğunu söylemişlerdir. Ebû Ca'fer Revâsî bunun müfredi olarak "ibbâle"yi işittiğini söylemiş, Kisâî de nahviyyûnun "ibbevl" dediklerini, bazılarının da "ibbîl" dediklerini işittim demiştir.[8] Zemahşerî "ebâbîl", "hazâik" (yani cemaat) diye [6104] tefsir ettikten sonra der ki: "Bunun vâhidi 'ibbâle'dir. Arapların darb-ı mesellerinde ضِغْثٌ على إبَّالَةٍ tâbiri vardır. 'İbbâle' büyük[9] huzme demektir. Bir kuş cemaati birbirine sıkışmakta büyük bir huzmeye teşbih olunmuştur. 'Abâdîd', 'şemâtît' gibi (müfredi yoktur da denildi.)"[10] Râgıb da "'ibbâle' odun huzmesine teşbîhendir.

---

1 H -"Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ da 'bunun müfredi olduğunu söyleyen görmedim' demiş".

2 Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân,* II, 312:

«طَيْراً أَبابِيلَ» جماعات فى تفرقة، جاءت الطير أبابيل من هاهنا وهاهنا ولم نر أحدا يجعل لها واحدا.

3 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 959:

وأبابيل: فرق، جمع بلا واحد.

4 B: "fırka".

5 H: "müebbel".

6 H, M ve B: "Sa'îd b. Abdurrahman Bezzî'den".

7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 605-606:

عن عبد الله في قوله: «طَيرًا أَبَابِيلَ» قال: فرق... عن ابن عباس في قوله: «طَيرًا أَبَابِيلَ» قال: يتبع بعضُها بعضا... عن إسحاق بن عبد الله بن الحارث بن نوفل أنه قال في: «طَيرًا أَبَابِيلَ» قال: هي الأقاطيع كالإبل المؤَبَّلة... عن سعيد بن عبد الرحمن بن أبزى «طَيرًا أَبَابِيلَ» قال: متفرّقة... عن الحسن «طَيرًا أَبَابِيلَ» قال: الكثيرة... عن قتادة قال: الأبابيل: الكثيرة... عن مجاهد في قول الله: «أَبَابِيلَ» قال: هي شتى متتابعة مجتمعة... قال ابن زيد في قوله: «طَيرًا أَبَابِيلَ» قال: الأبابيل: المختلفة تأتي من ها هنا وتأتي من ها هنا أتتهم من كلّ مكان... يقول تعالى ذكره: وأرسل عليهم ربك طيرا متفرقة يتبع بعضها بعضا من نواح شتى.

8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 605:

وزعم أبو جعفر الرُّؤاسِيّ وكان ثقة أنه سمع أن واحدها: إبالة. وكان الكسائي يقول: سمعت النحويين يقولون: إبول، مثل العجول. قال: وقد سمعت بعض النحويين يقول واحدها: أبيل.

9 H +"büyük".

10 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 799:

'Ebâbîl' 'ibbîl'in cem'idir. Deve bölükleri gibi müteferrik demektir" diyor.[1] *Kāmûs*'ta da şöyle diyor: "'İbbâle', 'ibâle', 'ibbevl'[2], 'ibbîl', 'îbâl' kuştan, attan, deveden bir kıta (bölük) yahut peyderpey gelen bölüklerden her biri (ki katar demek olur) ve 'ibbâle' huzme (bir bağ) demektir ضِغْثٌ على إبَّالَةٍ 'bir bağ üzere bir demet' tâbiri de meseldir. Belâ üzerine belâ mevkiinde îrad olunur."[3] "Ebâbîl" bunlardan birinin cem'i olduğu surette de mâna küme küme muhtelif bölükler hâlinde katar katar, alay alay, birçok kuşlar demek olur ki bu da İbn Cerîr'in beyan ettiği mâna demektir. Ancak "ebâbîl" "ibbâle"nin cem'i olduğuna göre bunda ضِغْثٌ على إبَّالَةٍ meselinin mânasına işaret olarak إبَّالَةٌ عَلَى إبَّالَةٍ demek gibi bir mâna daha muhtemil olur. Zira ضِغْثٌ على إبَّالَةٍ büyük belâ üzerine bir küçük belâ daha meâlinde olduğu hâlde bunda büyük belâ üzerine büyük belâ, hatta belâlar hâlinde denilmek gibi bir mâna anlaşılmak iktizâ eder ki, bu el-Kāri'a'da geçtiği üzere "hâviye"nin هوت امه tâbirinden müştak olmasına benzer. Yani bu kuşları onlara belâ üzerine belâ olmak üzere belâlar yığını hâlinde gönderdi demek olur. Fakat kimse bundan böyle bir mâna anladığını söylememiştir. Bununla beraber Zemahşerî'nin mezkur meseli şâhid olarak getirmesi buna işaretten hâlî olmasa gerektir. Bu mânalarca "ebâbîl" "tayr"ın sıfatı veya hâlidir. Bundan başka "ebâbil" nâmıyla mâruf olmuş ve kırlangıca benzer bir kuş vardır ki ayaklarının uçları kıvrık olmak hasebiyle yere konunca uçamadığından yuvalarını hep yüksek yerlere yapar ve yüksecik yerlerden atılarak uçarlar. *Kāmûs* şârihinin ve [6105] mütercimininin zikrettikleri vechile bazıları "ebâbîl"in dağ kırlangıcı dedikleri bu kuş olduğuna zâhib olmuşlardır.[4] Ekseriya bu kuşların vasfında أَمْثَال الْخَطَاطِيف "kırlangıçlar emsâli", وَأَكُفُّهَا كَأَكُفِّ الْكِلَابِ "avuçları kelb avuçları gibi" diye rivayet edilmek[5] dolayısıyla bu şâyi'

«أَبابِيلَ» حزائق، الواحدة: إبالة. وفي أمثالهم: ضغث على إبالة، وهي: الحزمة الكبيرة، شبهت الحزقة من الطير في تضامّها بالإبالة. وقيل: أبابيل مثل عباديد وشماطيط لا واحد لها.

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 60:

والإبّالة: الحزمة من الحطب تشبيهاً به، وقوله تعالى: «وَأَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْراً أَبابِيلَ» أي: متفرّقة كقطعات إبلٍ، الواحد إبّيل.

2 H ve B: "ebbevl".

3 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1144.

4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 1144.

5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 53; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 607.

olmuştur. Bu takdirde "ebâbîl" "tayr"a atf-ı beyan demek olur. Ve "ebâbîl" lafzının müfredi yoktur denilmesine de uyar. Lâkin yukarıda görüldüğü üzere eimme-i müfessirîn "ebâbîl"in böyle bir nevi kuş ismi olduğunu söylememiş, muhtelif surette bölük bölük peyderpey gelen sürüler ile çokluklarını ifade eden bir sıfat veya hâl mânasıyla îzah etmiş oldukları ve âyetin sevki de bilhassa bu kuşların garâbetini iş'âr eylediği cihetle bunu atf-ı beyan gibi bir kuş ismi olarak anlamak doğru görünmez, müvelled olmak gerektir. Gerçi söylediğimiz gibi bunların hacimleri kırlangıçlar kadar olduğu şâyi' ve hortumları kuş hortumları ve avuçları köpek avuçları gibi diye İbn Abbas'tan mervî[1] ise de, rivayetlerin mecmû'u bunların hepsi bir nevi kuş olmayıp gerek hacim ve gerek renk itibariyle muhtelif olduğunu anlatmaktadır. Binâen'aleyh ma'rekelerde lâşeler üzerinde dolaşan kartallar, kara kuşlar gibi irileriyle kargalar gibi ortaları ve sinek avlayan kırlangıçlar gibi küçükleri ve siyah, beyaz ve yeşil ve alaca muhtelif renkleriyle türlü türlü ve birbiri ardınca tâkip ederek gelen muhtelif sürüleriyle irili ufaklı alay alay kuşlar demek olur ki, bunların Yemen'den doğru ve deniz tarafından geldikleri de rivâyât-ı vâkı'a cümlesindendir. Ve böyle bir fırtına gibi birdenbire bir kuş akınının saldırması acîb bir surette onların başına bir belâ yağdırdı, şöyle ki:

3. {تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ} O kuşlar onlara, yani ashâb-ı file siccilden taşlarla atış ediyorlardı. ❁ "**Siccîl**" İbn Hişam, *Siyer*'de demiştir ki: "Yûnus-ı Nahvî ve Ebû Ubeyde bana şöyle ihbar ettiler: Siccîl, Arabın indinde şedîd sulb [6106] yani katı sert demektir. Bazı müfessirîn bunun Fârisî iki kelime olup Arabın bir kelime yapmış olduğunu zikretmişlerdir: 'Senc ü cîl', yani hacer ü tîn."[2] Fi'l-vâki' İbn Cerîr vesâire de İbn Abbas'tan mervî olduğu üzere en meşhur mânasında "siccîl"

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 607:

عن ابن عباس قال: لها خراطيم كخراطيم الطير وأكفّ كأكفّ الكلاب.

2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 55:

وأما السجيل، فأخبرني يونس النحوي وأبو عبيدة أنه عند العرب: الشديد الصلب... ذكر بعض المفسرين أنهما كلمتان بالفارسية جعلتهما العرب كلمة واحدة وإنما هو سنج وجل يعني بالسنج: الحجر والجل: الطين يعني: الحجارة من هذين الجنسين: الحجر والطين.

Farisî olan "seng, gil" muharrefidir.[1] "Seng" taş, "gil" çamur demek olduğu için kiremit gibi çamurdan tehaccür etmiş taş, demek ki Arab bunu bir kelime yaparak katı sert mânasında kullanmıştır. Âlûsî'nin beyânına göre bazıları bunun Arabî olan büyük kofa mânasına "secl"den olduğuna kāil olmuş, taşın büyük kofadan olmasının mânası da kofadan dökülen su gibi mütevâliyen yağması mânasına bir istiare olduğunu söylemiştir.[2] Zemahşerî der ki: "'Siccîn', küffarın amel defterlerinin adı olduğu gibi, 'siccîl' de azablarının yazıldığı divanın alemi gibidir. Sanki yazılmış müdevven azâb cümlesinden taşlarla[3] demek gibidir. İştikākı da irsal mânasına olan 'iscâl'dendir. Çünkü azab اَرْسَلَ عَلَيْهِمْ طَيْرًا [el-Fîl 105/3], فَاَرْسَلْنَا عَلَيْهِمُ الطُّوفَانَ [el-A'râf 7/133] gibi irsal ile tavsif olunur."[4] Buna göre "siccîl" gönderilmiş, mürsel mânasına olarak azab defterine isim olmuş demek oluyor. Fakat bu surette diğer bazılarının dediği gibi defter mânasına olan "sicil" lafzından müştak olması daha çok yakışır ve bu bir ma'nâ-yı şer'î olmak lâzım gelir. Bu iki mânaca "siccîl" o taşların geldiği mahalli göstermiş olur. Rivayetlerde bu taşların mercimek ve nohut kadar, mercimekten büyük ve nohuttan küçük veya fındık kadar ve koyun gübresi kadar olduğu ve her kuşun bir ağzında iki de ayaklarında olmak üzere üçer taşı hâmil bulunduğu ve kime isabet ettiyse başından girip ötesinden çıkarak delik deşik eylediği nakledilmiştir.[5]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 434; XXIV, 608:

أما السجيل فقال ابن عباس: هو بالفارسية: سنك وجل، «سنك» هو الحجر و«جل» هو الطين. يقول: أرسلنا عليهم حجارة من طين.

عن ابن عباس «حِجَارَةٍ مِنْ سِجِّيلٍ» قال: سنك وكل.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 468-469:

وقيل: هو عربي من السجل بالكسر وهو الدلو الكبيرة ومعنى كون الحجارة من الدلو أنها متتابعة كثيرة كالماء الذي يصب من الدلو ففيه استعارة مكنية وتخييلية.

3 H: "taşlar".

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 799-800:

وسجيل: كأنه علم للديوان الذي كتب فيه عذاب الكفار كما أن سجينا علم لديوان أعمالهم، كأنه قيل: بحجارة من جملة العذاب المكتوب المدون، واشتقاقه من الإسجال وهو الإرسال، لأن العذاب موصوف بذلك «وأرسل عليهم طيرا»، «فأرسلنا عليهم الطوفان».

5 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 52-53; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 609, 614-615:

فأرسل الله تعالى عليهم طيرا من البحر أمثال الخطاطيف والبلسان، مع كل طائر منها ثلاثة أحجار يحملها: حجر في منقاره وحجران في رجليه أمثال الحمص والعدس، لا تصيب منهم أحدا إلا هلك وليس كلهم أصابت...

İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3466:

عن عبيد بن عمير الليثي قال: لما أراد الله أن يهلك أصحاب الفيل بعث الله عليهم طيرا نشأت من البحر كأنها الخطاطيف، بكف كل طير منها ثلاثة أحجار مجزئة، في منقاره حجر وحجران في رجليه، ثم جاءت حتى صفت علي رؤسهم ثم صاحت وألقت ما في أرجلها ومناقيرها، فما من حجر وقع منها على رجل إلا خرج من الجانب الآخر، إن وقع على رأسه خرج من دبره وإن وقع على شيء من بدنه خرج من الجانب الآخر وبعث الله ريحا شديدا فضربت أرجلها فزادها شده فأهلكوا جميعا.

Ebû Nuaym'ın Nevfel b. Ebû Muâviye ed-Dîlî'den[1] tahric ettiğine göre demiştir ki: "Ben ashâb-ı file atılan taşları gördüm, nohut kadar ve mercimekten büyük bir sırça kırığıyla sıyrılmış sanki bir zafar boncuğu gibi حمر بحتمة كأنها جزع ظفار."[2] Ebû Nuaym'ın *Delâil*'de İbn Abbas'tan tahrîcinde fındık [6107] kadar,[3] İbn Merdûye'nin rivayetinde كَبَعْرِ الْغَنَمِ koyun gübresi kadar.[4] *Keşşâf* ve daha bazı tefsirlerde İbn Abbas'ın bunlardan birazını Ümmü Hânî'nin evinde bir kafîz (ölçek) kadar cez'-i zafârî gibi bir kırmızılıkla çizgili olarak görmüş olduğu da menkuldür.[5] Bunlarda bu taşların birer boncuk kadar sert ve çizgili olarak tehaccür etmiş olan salâbetini bir ifade vardır ki, siccînin şiddet ve salâbet mânasını da îzah etmiş oluyor. Âyette bu taşların hacimleri hakkında bir sarahat yoksa da "hicâraten" tenkîrinden gayr-i mâruf birtakım taşlar olduğu, "siccîl"den de sertlikleri veya mühlik oldukları, siyâk-ı ifadeden bunların müşahede edilmiş bulundukları anlaşılıyor. Böyle nohut ve fındık kadar bir dolu yağmuru bile açıkta ansızın yakaladığı insanları telef ettiği mâlumdur, Şu hâlde açıkta bulunan bir orduya böyle semâdan tayyarelerle mitralyoz bombardımanı yapar gibi alay alay kuşlarla fırlatılan fevkalâde taşların isabeti altında kalanların hâli ne olacağını tasavvur etmek ise kolay olur. İşte bunun neticesi şu oldu:

عن عكرمة في قوله: طيرا أبابيل قال: طير بيض وفي لفظ: طيور خضر جاءت من قبل البحر كان وجوهها وجوه السباع، لم تر قبل ذلك ولا بعده فاثرت جلودهم مثل الجدري فإنه أول ما رؤي الجدري.

1 H, M ve B: "Deylemî'den".

2 Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve*, s. 150; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 632; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 469:

سمعت نوفل بن معاوية الدئلي يقول: رأيت الحصاة التي رمي بها أصحاب الفيل حصى مثل الحمص وأكبر من العدس حمر مختمة كأنها جزع ظفار.

3 Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve*, s. 144. Krş. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3465; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 469:

فلما توجه شمر وأصحابه بالفيل وقد أجمعوا ما أجمعوا طفق كلما وجهوه إلى مكة أناخ وبرك فإذا صرفوه عنها من حيث أتى أسرع السير فلم يزل كذلك حتى غشيهم الليل وخرجت عليهم طير من البحر لها خراطيم كأنها البلس شبيهة بالوطاويط حمر وسود فلما رأوها أشفقوا منها وسقط في أذرعهم فقال شمر: ما يعجبكم من طير خمال جنبها الليل إلى مساكنها، فرمتهم بحجارة مدحرجة كالبنادق تقع في رأس الرجل فتخرج من جوفه.

4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 631. Krş. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 291; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 469:

وأخرج ابن مردويه عن ابن عباس... قال: وكانت من جزع أظفار مثل بعر الغنم فرمتهم بها.

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 797. Krş. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 292; Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* III, 622:

وعن ابن عباس رضى الله عنهما أنه رأى منها عند أم هانئ نحو قفيز مخططة بحمرة كالجزع الظفاري.

4[1]. {فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ} Derhâl onları, o ashâb-ı fili Rabbin asf-ı me'kûl gibi kılıverdi ❁ "**Asf**" esasında eğip bükmek, kırıp dökmek mânalarına alâkadar olarak masdar ve isim olur bir kelimedir. Burada وَالْحَبُّ ذُوالْعَصْفِ [er-Rahmân 55/12] gibi isim olduğu bellidir. Müfessirîn bunun ekin yaprağı demek olduğunu söyleyerek birkaç vecih zikretmişlerdir:

1. Hasattan sonra tarlada kalan ve rüzgâr önünde savrulan ve hayvanlar tarafından yenen ekin yaprağı döküntüsü.

2. Kırılıp savrulan saman.

3. Başak çıkmazdan evvelki taze yapraklar.

4. Evinsiz, içi boş kapçıktan ibaret kalan dâne. Bunların hepsine "asf" denebilirse de *Kāmûs*'ta da mezkur olduğu üzere "asf"ın asıl mânası بَقْلُ الزَّرْعِ'dir.[2] Yani taze ekin, [6108] gök ekin yaprağıdır ki kuruyup kırılınca saman olur. er-Rahmân Sûresi'nde وَالْحَبُّ ذُوالْعَصْفِ "o çimli dâneler" diye terceme etmiştim. Ekin yetişmezden mukaddem, henüz yeşil iken biçilmeye de "asf" denir ki çayır gibi hayvana yedirilir. Böyle taze iken biçilen ekin tutamlarına "asûf", içinde henüz dânenin bulunduğu başak çıkmazdan toplanmış yapraklarına "asîfe",[3] o sararmış ekin başağından[4] dökülen kırıntılara, saman çöplerine "usâfe" denilir. Henüz yeşil iken biçilen veya biçilmeden çayır gibi hayvana verilen gök ekine lisânımızda "hasıl" ve bazı yerlerde "kasıl" tâbir edilir. Onun için biz de mealde "asf"ı "hasıl" diye terceme etmeyi muvâfık bulduk. "**Me'kûl**" mâlum ki yenmiş, yenik demektir. Bu كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ teşbîhinin mânasında da birkaç vecih vardır:

1. "Zer'-i me'kûl", yenilmiş ekin denilmiş ki, bunda iki mâna melhuz olabilir. Birisi hayvanlar girmiş yemiş, hurdühaş çiğnemiş, berbat etmiş

---

1 H, M ve B: "5".

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît*, s. 837:

العصف: بقل الزرع، وقد أعصف الزرع و«كعصف مأكول» أي: كزرع أكل حبه وبقي تبنه أو كورق أخذ ما كان فيه وبقي هو لا حب فيه أو كورق أكلته البهائم.

3 العصيفة، الورق المجتمع الذي ليس فيه السنبلة *Kāmûs* [Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît*, s. 838] [Müellifin notu].

4 B: "başaklarından".

taze ekin demek olur ki kırılıp serilişlerini tasvir etmiş olur. Bir de yenmiş olmak neticesinden kinâye olarak gübre hâline gelmiş, sonra da kuruyup eczâsı darmadağınık olmuş demek olur ki, leşlerinin[1] te'affün edip dağılması gübre eczâsına teşbih edilmiş, fakat edeb-i Kur'an üzere ifadenin nezâheti muhafaza edilmek için netice mebde'iyle beyan olunmuştur. Nitekim كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ [el-Mâide 5/75] "Îsâ ve anası yemek yerlerdi" demek, "kazâ-i hâcet ederlerdi" mânasına hadesten kinaye olduğu hâlde nezâhet için öyle ifade buyurulmuştur. Mukātil'in, Katâde'nin, Atâ'nın kavilleri budur. İbn Cerîr ve Fahr-i Râzî gibi birçok müfessirîn bu vechi tercih eylemişlerdir.[2]

2. "Ükâl", düşmüş yani kurt yemiş, böcek yeniği olmuş ekin yaprağı demektir ki böyle ekin evin tutmayacağı gibi ekseriya yenik yapraklar delik delik [6109] olduğundan ashâb-ı filin maksadlarına ermeden bedenlerinin delik deşik olması manzarası böyle yenik ekin yapraklarına teşbih edilmiş ve belki kurtlar, böcekler, mikroplar yiyerek çürüyüşlerine işaret edilmiştir. Bu, lügat itibariyle ince bir mâna demek olduğundan Zemahşerî bunu tercih etmişe benziyor ki takdim etmiştir.[3]

3. Yine aynı mâna ile dâneleri yenmiş sade kapçıktan, samandan ibaret kalmış ekin yaprağı demek olur ki bunda asıl me'kul olan asfın kendisi değil, dâneleri olduğundan kelâmda hazf-i muzâf veya isnâd-ı mecâzî var demektir. Bu surette de canlarının çıkıp cesedlerinin kalışı veya taşların hararetiyle içlerinin yanışı, dânesi yenik boş kapçığa teşbih edilmiş olur. Ma'amâfîh zihne tebâdür eden mâna evvelki vecihtir. Bir yenik hasıl gibi denilmekte de bu vecihler anlaşılabilir. "Asf"da yaprağın kırılışı, bükülüşü, biçilişi mânalarına îmâ bulunduğu gibi[4], arzettiğimiz vechile lisânımızdaki mânasıyla "hasıl"da da taze iken biçilişi ve yenilişi

---

1 B: "lâşelerinin".

2 Bk. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 853; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 615; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 293.

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 800:

وشبهوا بورق الزرع إذا أكل، أى: وقع فيه الأكال: وهو أن يأكله الدود. أو بتبن أكلته الدواب وراثته ولكنه جاء على ما عليه آداب القرآن كقوله «كانا يأكلان الطعام» أو أريد: أكل حبه فبقى صفرا منه.

4 M: "bigi".

mânası vardır. فَجَعَلَهُمْ'deki فا sebebiyetle beraber ta'kīb ifade ettiği için, taşların remyi üzerine bunun derhâl serî' bir surette oluverdiği de anlatılmış demektir.

İşte Allah teâlâ ashâb-ı fili böyle akıllara gelmez acîb ve serî' bir surette bir asf-ı me'kul gibi yapıverdi. Karşılarında zâhiren mukāvemet edecek bir kuvvet görmeyen, fillerine ve çokluklarına güvenerek istedikleri gibi Kâbe'yi yıkacaklarını zanneden müstevlî bir orduyu böyle semâvî bir âfet ile yenik bir ekin yaprağı gibi ansızın yerlere serip mahv u perişan ediverdi. Bunu böyle yapıveren Allah'ın dilediği zaman onların emsâline de bu kabîlden hatırlara gelmez, tasavvur olunmaz belâlar, azablar verebileceğinde ve bu kudret sâhibinin evvelki sûrede geçtiği vechile hümeze lümeze gürûhunu da tutup hutameye fırlatıvereceğinde ne şüphe?

[6110] Bu acîb hâdise ashâb-ı fil hakkında ne kadar fecî ve hâil bir azab ve nikmet olmuşsa ehl-i Mekke hakkında da o nisbette ibret alınması lâzım gelen büyük ve hârikulâde bir nimet ve âyet-i Rabbâniye olmuştur. Fakat bu, o zaman müşrik olan ve Kâbe'yi putlarla doldurmuş bulunan Mekkelileri himaye için değil, hatta yalnız Kâbe'ye olan i'tinâ-yı ilâhîden dolayı da değil, وَطَهِّرْ بَيْتِىَ لِلطَّٓائِفِينَ وَالْقَٓائِمِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ [el-Hâc 22/26] emri vechile o beyti tathir ve tevhîdi i'lâ ve ilan için dünyaya gelmek üzere bulunan Zât-ı Muhammedî'nin vilâdetine mukaddime[1] olarak onun şân u terbiyesine bilhassa inâyet-i ilâhîyi ifade eden bir fi'l-i Rabbânî olduğuna tenbih için sûrenin başında اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكُم buyurulmamış, رَبُّكَ buyurulmuştur. Ki bunun hâsılı iki sûre sonra اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ diye hulasa edilecektir. Bu suretle bu sûre Peygamber'e tekrim, mü'minlere bişaret, kâfirlere inzar ve bilhassa o nimetin kadrini bilmeyen Kureyş kâfirlerine imtinan ile itabdır.

Fahr-i Râzî der ki: "Bu fil vak'ası mülhidlere karşı cidden pek mühim bir vak'adır[2]. Çünkü birtakım kuşlar gönderilip de onlarla bir kavmi

1 B: "mukaddem".
2 H: "vâkı'adır".

bırakıp diğer bir kavmi taşlattırarak[1] öldürmek tabiat kanunlarından bir şey ile îzah edilemez. Ve buna diğer birtakım rivayetler gibi zayıftır denilmek de kābil olamaz. Çünkü fil yılı ile Resûlullah'ın bi'seti arasında geçen müddet henüz kırk küsür seneden ibaret bulunuyor ve Resûlullah bu sûreyi tilâvet eylediği zaman Mekke'de bu vak'ayı müşahede etmiş olanlardan hayli bir cemaat karşısında duruyordu[2]. Eğer vak'anın bu suretle nakli zayıf olsa idi onlar 'işte yalanını tuttuk' diye elbette yüzüne çarparlardı. Hâlbuki bunun hakkında 'hayır öyle bir şey olmadı, yalan yanlış söylüyorsun' diye inkâr ve itiraza kalkışan kimse çıkmadı. O hâlde demek ki bu vak'anın bu sûrede anlattığı keyfiyette meşhud olduğu ve buna ta'n etmeye yol olmadığı kat'iyyen mâlumdur."[3] Râzî'nin bu ihtârı pek [6111] yerindedir. Sûrenin Mekkî olduğu ve Mekke'de iken düşmanların çokluğu "Kur'ân'ı kendi söylüyor da Allah'a iftira eyliyor" diyenler; mecnun, sâhir, şâir diye atıp tutanlar ve ümem-i sâlife kıssaları hakkında "eskilerin masalları" diye istihzâ edenler ve onunla yarışmak isteyen birçok şâirler ağızlarına geleni söylemekte bulundukları ve Peygamber'in bunları söyletmeyecek, ağızlarını açtırmayacak[4] maddî bir cebr ü tehdid kuvvetini hâiz olmadığı, mü'minlerin gayet az ve maddeten mağlub bir hâlde bulunduğu, hâsılı hücum edebilecekler için zemîn ü zaman tamamen müsâid olduğu ve bununla beraber bunlardan hiçbirinin bu fil kıssası hakkında bir taarruzda bulunmadığı göz önüne getirilirse, bunca şâhidler içinde bu kıssanın bu sûrede beyan olunduğu keyfiyette cereyânına ta'n etmek kābil olmadığı ve bunun herkesçe müsellem ve mütevâtir, ilme'l-yakīn sâbit bir hakikat olduğu tebeyyün eder. Bu şerâit altında hiç şüphe yoktur ki eğer bu beyanda inkâr ve tekzib edilebilecek zayıf bir nokta olsa idi Kur'ân'a, Peygamber'e hücum

---

1 M ve B: "taşlattırılarak".
2 H: "bulunuyordu".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 289:
واعلم أن قصة الفيل واقعة على الملحدين جدا، لأنهم ذكروا في الزلازل والرياح والصواعق وسائر الأشياء التي عذب الله تعالى بها الأمم أعذارا ضعيفة، أما هذه الواقعة فلا تجري فيها تلك الأعذار، لأنها ليس في شيء من الطبائع والحيل أن يقبل طير معها حجارة فتقصد قوما دون قوم فتقتلهم ولا يمكن أن يقال: إنه كسائر الأحاديث الضعيفة لأنه لم يكن بين عام الفيل ومبعث الرسول إلا نيف وأربعون سنة ويوم تلا الرسول هذه السورة كان قد بقي بمكة جمع شاهدوا تلك الواقعة ولو كان النقل ضعيفا لشافهوه بالتكذيب، فلما لم يكن كذلك علمنا أنه لا سبب للطعن فيه.
4 M: "açdırtmıyacak".

için bahane arayan bunca hasımlar en muvâfık fırsatı bulmuş olur, bütün şâirler ve şâhidler bu vesile ile yalanı yüze çarpmak için tekzib kasideleri yağdırırlar ve Ebû Cehil gibi nüfuzlu Kureyş ve Dârü'n-Nedve başbuğları da ellerinden gelen bütün kuvvetleriyle onları kışkırtırlar da kışkırtırlardı[1] ve o vakit Sûre-i Hâkka'da geçtiği üzere وَلَوْ تَقَوَّلَ عَلَيْنَا بَعْضَ الْاَقَاوِيلِ. لَاَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ. ثُمَّ لَقَطَعْنَا مِنْهُ الْوَتِينَ [69/44-46] hükmü tamamen zâhir olurdu. Hâlbuki hakkı tekzib için her türlü iftiraları, cinayetleri, sû'-i kasdları gözlerine almış olan o hasımlar bu sûre ve bu kıssa hakkında öyle bir teşebbüste bulunmamışlar, bilakis İbn Hişâm'ın *Siyer*'inde mezkur olduğu üzere evvel ü âhir birçokları o kıssanın doğruluğu hakkında şiirler söylemişlerdir.[2] Demek ki bu, biraz evvel "Ve'l-asr" ile işaret olunan "asr"ın kurûn-ı vustâya nihâyet vererek yeni bir karn açmak üzere zuhûra gelmiş [6112] acâibâtından bir numûne-i ibret ve herkesçe Kâbe'nin mevcudiyeti gibi inkâr edilemeyecek[3] bir hakikat idi. Daha demin, وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ diye hak tavsiyesini insanları hüsrandan kurtaracak sâlih amellerin başında olarak ihtar[4] eden Kur'ân'ın fil vak'ası hakkındaki bu kat'î ve müsbet beyânâtını nazariyyât ile mu'tâdımız olan tabiat kanunlarına ircâ' edeceğiz diye uğraşmamalı, ilhâda sapmamalı da tabiatlar üzerinde hâkim ve mutasarrıf olan Hak teâlâ'nın fevkalâde olan bir fi'l-i rabbânîsi, bir irâde-i sübhânîsi olduğunu tesbit ederek ondan ona göre ibret ve netâic istihrâcına çalışmalıdır. Çünkü kâinatta vukū'a gelen mu'tad ve gayr-i mu'tad bütün hâdisât, eşyâyı kendi tabiatlarının atâletine bırakmayarak üzerlerinde tehavvül husûle getiren yaratıcı bir kudretin tesiri tezahürüdür. O tekerrür ettikçe bize âdî ve tabîî görünür; tecribemiz, istikrāmız, mantıkımız, fenlerimiz sahasına girer. Tekerrür etmedikçe de acîb, garîb, şaz, münferid bir vak'a olarak görünür; mantıklarımıza, tekniklerimize sığmaz; tecribelerimizin, bildiğimiz kanunların hükmüne tâbi' olmaz, fakat yaradanın kudretini gösteren

1 H: "kışkırlar da kışkırlardı".
2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 57-61.
3 H ve B: "edilmeyecek".
4 B: "ihtisar".

meşhûdâtımız veya mesmû'âtımızdan olarak fevkalâde keyfiyyât-ı mahsûsasıyla bir mesel hâlinde yine ma'lûmâtımız içinde kalır, iman sahamızı genişletir ve zabtolunan bu gibi nevâdir ve husûsiyyâtın bir daha misline tesadüf edilebilirse kānûnîleştirilebilmesi için tecribe kıymetinden istifadeye çalışılır. Bundan dolayı fenler hep mu'tad tecribelerden istihrac edilen neticeleri, kānûnî külliyyât hâlinde ta'mîme çalışmakla beraber külliyyât ile îzah edilemeyen, şâz ve münferid olan garib hâdiseleri inkâr edip atıvermez, bilakis onu müşahedesine göre tesbit ederek ileride bir istikrâya zemin olmak üzere istatistik hâlinde ihsâ eder. Ve hatta büyük fen adamları daha ziyade öyle garib hâdiseleri taharrî ederek onlardan yeni yeni neticeler almaya ve bu suretle fenn-i beşerin terakkisine hizmet etmeye [6113] çalışırlar. Çünkü müşahede fennin başında gelir, o da nakl ile tesbit ve ta'mîm olunur. Zamanların bir ifadesi demek olan tarih de vukû'âtın olduğu gibi zabt ve ifadesinden ibaret olmak lâzım gelir. Tarihleri gönüllerine, arzularına göre değil de ilm ü hakka hizmet için vâkı'a göre yazacak olan[1] müverrihler evvelâ gerek âdî ve gerek garip ve nâdir vukû'âtı mâlumu veya mesmû'u olduğu gibi zabt ve tesbit etmeye çalışır. Kendi fikr ü mütalaasını ilâve edecekse onların mertebelerine göre cereyanlarını tâkip ederek söylemesi ve her zaman olagelen âdî ve mebzul vukû'âttan ziyade garib ve nâdir olarak şâhidi veya râvîsi olduğu hâdisâtı kaçırmamaya dikkat etmesi iktizâ eder. Onun içindir ki en ciddi, en hakîmâne[2] yazılmış tarihler inanılmaz gibi görünen nice garâibler[3] zabtetmişlerdir ki bunlar yalnız nazarî fikirlere göre kıyas ile değil, râvîlerinin ilmen ve ahlâken kıymetlerine ve hıfz u fehm ve sıdk u sadakat itibariyle mazbut kuvvetlerine göre intikad edilerek ve hakikate hizmet için yazılanlarla şeytanet, mel'anet veya eğlence için yazılanlar[4] seçilerek mütalaa olunmak iktizâ eyler. Esas müşahedeye müstenid olarak tevâtüren mâlum olmuş bir vak'anın

1 H -"olan".
2 H: "hâkimâne".
3 M: "garâibeler"; B: "garîbeler".
4 H -"şeytanet, mel'anet veya eğlence için yazılanlar".

mislini görmüyoruz diye inkâra veya tevile kalkışmak ne fen, ne de tarih nokta-i nazarından doğru değildir. Bâhusus asrımızın acâibâtını görüp duranlar için hiç doğru değildir. Bir sahrada bir ordu üzerine ansızın bir kuş akını ve onlarla semâdan dolu gibi taş yağdırılması ne kadar garib olursa olsun haddizâtında imkânsız bulunmadığı ve âdete muhalif olsa da akla muhalif hiçbir tenakuzu muhtevî olmadığı gibi, Müzdelife'de Muhassir Vâdisi denilen dere içinde ansızın böyle bir taş yağmuruna tutulan böyle semâvî bir âfet içinde kalan kimselerin de bir ekin[1] gibi kırılıp hurdühaş olmaları gayet tabîîdir. Ancak biz o kuşların ne gibi hislerle uçtuklarını ve nasıl bir his ile o taşları gagalarına [6114] ve ayaklarına alıp alıp attıklarını bilemeyiz. Yalnız bundan ilâhî, rabbânî bir irade ve kudretin tecellîsini pek açık olarak anlarız, ki bunu tabîî zannedilen her hâdisede dahi anlamamız lâzım gelir. Ashâb-ı fil vak'ası hakkında Kur'ân'ın bu âyetlerle anlattığı keyfiyet bu vak'anın[2] öyle inkârına mecâl olmayan en bâriz hutûtunu ve en müsbet keyfiyyâtını gösterdiği ve Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem doğduğu yılın[3] ve belki günün unvân-ı târihîsi bulunan bu hârikanın müşâhidleri içinde ve bütün muâsırları gibi onun sûret-i cereyânıyla tafsîlâtını bütün muhîtinden dinleye dinleye büyümüş bulunduğu ve bu derece yakın ve umûmî şuhûd ve tevâtürü ile bilgi, rü'yet ile müşahede bilgisine müntehî

---

1 H: "akın".

2 H: "vâkı'anın".

3 Buhârî'nin şuyûhundan İbrâhîm Münzirî demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin doğduğu sene fil senesi olduğunda ulemâdan kimsenin şekki yoktur ve buna icmâ vardır. Hilâfı vehimdir. Âlûsî'nin naklettiği üzere sikāt-ı muhaddisînin meşâhirinden İbn Hibban, *Tarih*'inde 'Aleyhissalâtü vesselâm'ın vilâdeti, fil senesi Allah teâlâ'nın ashâb-ı fil üzerine o kuşları gönderdiği gün idi' diye mezkurdur. İbn Abbas'ın 'Aleyhissalâtü vesselâm yevm-i filde doğdu' sözünden zâhir olan da budur. Yukarıda zikrettiğimiz vechile Süheylî elli gün sonra doğduğunu ve vak'a muharremde vilâdet rebîülevvel'de olduğunu tesbit eylemiş, Hâfız Dimyâtî de elli beş gün sonra olduğunu söylemiştir. Meşhur olan Süheylî'nin dediği gibi elli gündür. İbn Abbas'ın 'yevm-i filde' demesi, âm-ı filde mânasına olmak muhtemildir [Müellifin notu].
Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 464-465. Krş. *Târîhu İbn Ma'în* (rivâyetü İbn Muhriz), Dımeşk: Mecma'u'l-Lügati'l-Arabiyye, 1405/1985, I, 146; İbn Hibbân, *es-Sikāt,* I, 15; Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* I, 156-157:

قال إبراهيم بن المنذر شيخ البخاري: لا يشك في ذلك أحد من العلماء وعليه الإجماع وكل ما خالفه وهم... قيل ولادته عليه الصلاة والسلام في اليوم الذي بعث الله تعالى فيه الطير على أصحاب الفيل من ذلك العام وهو المذكور في تاريخ ابن حبان وهو ظاهر قول ابن عباس: ولد عليه الصلاة والسلام يوم الفيل. وذهب السهيلي أنه صلّى الله عليه وسلم ولد بعدها بخمسين يوما وكانت في المحرم والولادة في شهر ربيع الأول وقال الحافظ الدمياطي: بخمسة وخمسين يوما، وقيل بأربعين، وقيل بشهر. والمشهور ما ذهب إليه السهيلي.

olduğu için ona taraf-ı rabbânîden "görmedin mi" اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحَابِ الْفِيلِ diye hitab buyurulmuş ve buna karşı[1] o günkü muârızlarından bile şakk-ı şefe eden olmamıştır. O günden bugüne kadar Kur'an nasıl mütevâtir ise ashâb-ı fil vak'ası da[2] bu sûrede beyan olunduğu vechile şüphesiz[3] mütevâtirdir. Tafsîlâtına müte'allik olan rivâyâta gelince onların buna muvâfık olan kadr-i müşterekleri, ittifaklı noktaları öyle olsa da ihtilâflı olan ve telifi kābil olmayan hususlar mütevâtir olmak şöyle dursun hepsi sahih bile olamayacağı açık bulunduğundan bunları rivayet itibariyle senedlerinin kıymetine ve dirayet itibariyle de bu âyetlerin sarahatine uygunluklarının [6115] derecesine göre sahîhi sakīmi, zayıfı vâhîsi intikad olunmak lâzım gelir ki tefsirler bunlara işaret etmişlerdir.

Kıssa, tarihlerde mâlum olduğu için bu bahsi bu kadarla kessek iyi olurdu. Fakat bu arada bir çiçek ve kızıl kızamık جدری وحصبه hastalıklarından[4] da bahsedildiği ve bununla bir taraftan vak'anın güya tabîîleştirilerek fevkalâde olan ehemmiyeti âdîleştirileceği, bir taraftan da mikroplara temas etmek itibariyle daha ziyade inceleştirilmiş olacağı zannıyla âyet sarih olan mânasından çıkarılarak kuşların ve taşların mânası buraya doğru eğilmek istenildiği cihetle bunları tavzih için rivayetleri kayd ile sözü biraz daha uzatmak lüzûmu hâsıl olmuştur.

Evvelâ, bu babdaki rivayetleri tafsîlâtıyla toplayan İbn İshak ve İbn Hişâm ve İbn Cerîr ve sâire ehl-i siyer ve tefsir bu vak'ayı şöyle anlatmışlardır:

Yemen'de Himyerîlerden Tübba' Hassan'ın kardaşı Amr tarafından katli üzerine çıkan ihtilâl neticesinde hükûmeti zabtetmiş olan ehl-i huructan Lahnia Zûşenâtîr'i öldürüp de mülkü eline almış olan ve Tübba' Hassan'ın biraderi Tebban Es'ad'ın[5] oğlu Zür'a Zûnüvâs

1 B -"ve buna karşı".
2 B -"da".
3 B: "şüphe".
4 M ve B: "hastalığından".
5 H -"ve Tübba' Hassan'ın biraderi Tebban Es'ad'ın".

Yahudîliği iltizam etmiş ve o vakit Necran'dan hâlis tevhid esası üzere intişar etmekte bulunan muvahhid Îsevî mü'minleri çevirmek için uhdûd vak'asını ihdas ederek katliam yapmıştı. Bu meyanda Tübba'ın oğullarından Devs Zûsa'leban nâmında birisi bir ata binip kaçarak kurtulmuş ve Rum kayserine gelerek vak'ayı haber verip Zûnüvâs'a karşı ondan yardım istemişti, o da "sizin memleketiniz bize uzaktır fakat Habeş melikine yazayım o da bu dindedir ve size yakındır" demiş ve buna yardım edilip intikāmı alınması için Necâşî'ye yazmıştı. Bunun üzerine Necâşî[1] Habeş'ten yetmiş bin kişilik bir ordu tertip edip üzerlerine Eryat nâmında birini kumandan nasbederek [6116] sevketmişti Ebrehetü'l-Eşrem[2] bunun maiyyetinde idi. Devs Zûsa'leban dahi beraber olarak denizden Yemen sahiline çıktılar, Zûnüvâs maiyyetindeki Yemen kabâiliyle karşı geldi çarpıştılar. Askerinin münhezim olduğunu görünce atını denize sürüp ka'r-ı deryâya daldı boğuldu, o vakit Yemenlilerden birisi لَا كَدَوْسٍ وَلَا كَإِغْلَاقِ رَحْلِهِ "ne Devs gibi ne de onun yük bağlayışı gibi" demişti, bu Yemen'de mesel olmuştu. Eryat da Yemen'e girip zabtetmiş, senelerce orada Habeş nâmına saltanat sürmüştü. Sonra Ebrehe ona karşı münaza'a etmiş, Habeşliler ikiye bölünmüş, birbirinin[3] üzerine yürümüşler, nihâyet Ebrehe Eryat'ı mübarezeye davet edip kölesi Atûde'yi arkasında saklayarak bir desîse ile Eryat'ı öldürüp yerine geçmişti. Necâşî bunu işitince gazab etmiş, bilâdını çiğneyip nâsiyesini kesmedikçe Ebrehe'yi bırakmayacağına yemin etmişti. Ebrehe başını tıraş ettirmiş ve bir torbaya Yemen toprağından da doldurarak Necâşî'ye göndermiş "Melikim! Eryat[4] senin bir kulundu ben de bir kulunum, senin emrinde ihtilâf ettik, ikimiz de

---

1 B -"Bunun üzerine Necâşî".

2 Ebrehe Habeş lisânında ak yüzlü demek imiş, İbn İshak gibi ekseriyetin kavlinde bu Ebrehe Habeşli olup Ebû Yeksûm ve İbn Sabah dahi denilen Ebrehe'dir. Süheylî, İbn Selâm tefsirinden bunun Ebû Yeksûm değil, Himyerî olan Ebrehe İbn Sabah olduğunu ve Habeşlilerin bunu Yemen'e emir yapmış olduklarını dahi nakleylemiştir. Eşrem, burnu yirik demektir [Müellifin notu].
Bk. Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* I, 119; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* IV, 356:
وأبرهة بالحبشة هو الأبيض الوجه وفي هذا قوة لقول من قال إن أبرهة هذا هو أبرهة بن الصباح الحميري وليس بأبي يكسوم الحبشي وإن الحبشة كانوا قد أمروا أبرهة بن الصباح على اليمن، وهذا القول ذكره ابن سلام في تفسيره.

3 B: "birbirlerinin".

4 B: "Ervat".

sana mutî' idik, ancak ben Habeş emrini zabt u rabta[1] daha kādir ve siyaset ve idarede ondan daha mâhir idim, hakkımdaki yemininі işittim, bütün başımı kazıttım ve arzımın toprağından da bir torba ile takdim ettim, ayağınızın altında çiğneyiniz de yemininiz yerini bulsun" diye yazmıştı. Necâşî de bunu hoşlanmış, buna karşı "emrim gelinceye kadar yerinde dur" diye yazmıştı, bu suretle Ebrehe Yemen'de kalmıştı. Sonra bu Ebrehe San'â'da Kulleys yapmış, o zaman oralarda misli görülmedik bir[2] kenîse binâ etmiş, Necâşî'ye "melikim! Senin için bir kilise binâ ettim ki misli görülmemiştir, Arab'ın haccını da buna çevirmedikçe durmayacağım" diye yazmıştı. [6117] Araplar da Ebrehe'nin Necâşî'ye böyle yazdığını haber almıştı. Câhiliyede Arapların nesî' denilen[3] ayları geriletme işini yapan, yani takvim için müneccimbaşılık gibi nesî'cilik cihetine sâhip olduğundan dolayı "Nesee" unvânı verilen Benî Fukaym kabilesinden birisi kızmış, -meşhur olduğu vechile- gidip o kilisenin kıblesi tarafına oturuvermiş, kirletmiş, sonra da çıkıp kaçmış, Ebrehe de bunu haber alınca gazab püskürerek Kâbe'yi gidip yıkmaya yemin etmiş, bir rivayette de bir Arap kafilesi kilisenin civarında bir ateş yakmışlarmış. Rüzgârın sevkiyle ateş sirâyet edip kilisede yangın olmuş, Ebrehe bundan gazaba gelip Habeşlilere hazırlık emrini vermiş, hazırlanmışlar, techîzâtını ikmal etmişler ve denildiğine göre altmış bin kişilik bir ordu, beraberlerinde Necâşî'nin fili olan ve "Mahmud" denilen büyük bir fil, başkaca da sekiz veya on iki yahut daha çok âdî filler ile -ki o zaman harblerde tank gibi fil kullanılırmış- hareket etmişler. Araplar bunu işitince telâşa düşmüşler, buna karşı harb etmeyi vazife addetmişler. Yemen eşraf ve mülûkünden Zûnefr nâmında birisi kendi kavmini ve diğer Araplardan iltihak edenleri Ebrehe ile harbe ve Beyt-i Harâm'ı müdafaaya davet eylemiş, çarpışmış fakat bozulmuşlar ve Zûnefr esir edilmiş, Ebrehe'ye getirilmiş, katlini irade edince "ey melik beni katletme, umarım ki benim, senin yanında kalmam senin için katlimden

1 B: "rabt u zabta".
2 H -"kulleys yapmış, o zaman oralarda misli görülmedik bir".
3 Sûre-i Tevbe'de اِنَّمَا النَّسٖٓيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ [9/37] âyetinin tefsirine bak [Müellifin notu].

daha hayırlı olur" demiş, o da onu[1] öldürtmekten vazgeçip bağlattırarak yanında hapsetmiş, Ebrehe halîm bir adam imiş. Sonra Ebrehe maksadına devam ederek yürümüş, Has'am arazisine geldiğinde Nüfeyl b. Habîb-i Has'amî, Has'am'ın iki kabilesi olan Şehran ve Nâhis kabileleri ve sâir iltihak eden Arap kabâili ile mukabele ederek çarpışmış, bunlar da bozulmuşlar ve Nüfeyl esir edilmiş, bu da katlolunacağı sırada "Ey melik, beni öldürme! Bu Arap arzında ben sana [6118] kılavuzluk ederim, Has'am'ın şu iki kabilesi de benim iki elimdir, sem'an ve tâ'aten" demiş, bunun üzerine tahliye olunup maiyyetinde delîl olarak çıkmışlar. Nihâyet Tâif'e geldiklerinde Mes'ûd b. Mu'attib b. Mâlik-i Sekafî Sakif ricâlinden birtakımlarıyla karşı çıkıp "ey Melik, biz senin kullarınız, sana mutî' ve münkâdız, bizde sana muhalefet edecek yok ve senin kasdettiğin Beyt bizim beytimiz değil -yani Tâif'te bulunan Beytüllât değil- Mekke'deki Beyt'i kasdediyorsun, biz de sana kılavuzluk edecek kimseler göndeririz" demişler, o da onlardan geçmiş. Mekke yolunu göstermek üzere Ebû Rigal nâmında birisini vermişler, bu Ebrehe'yi Tâif yolunda Mugammis denilen mâruf mevzie indirmiş, fakat iner inmez Ebû Rigal ölmüş, oraya gömülmüş, hâlâ Arab orada onun kabrini taşlarlar. Sonra Ebrehe Mugammis'te iken Habeşlilerden fil kumandanı Esved b. Maksud nâmında birisini bir süvari bölüğüyle Mekke'ye kadar göndermiş, Kureyş ve sâireden Tihâmelilerin mallarını sürüp getirtmiş,[2] bu arada cedd-i Nebî Hazret-i Abdülmuttalib'in de iki yüz kadar devesini sürüp götürmüşler. O zaman Abdülmuttalib Kureyş'in büyüğü ve ulusu bulunuyordu. Bunun üzerine Kureyş, Kinâne, Hüzeyl ve Harem'de bulunan diğer kabileler harb edecek oldular, sonra da tâkatleri yetmeyeceğini anlayarak vazgeçtiler. Ebrehe Himyerîlerden Hunâta nâmında birisini Mekke'ye gönderdi, "git bu beldenin reisini, şerifini bul, ona şöyle[3] söyle, Melik diyor ki: 'Ben size harb etmek için gelmedim, ancak şu beyti yıkmak için geldim. Eğer bize harb ile taarruz etmezseniz

1 H: "bunu".
2 H -"Kureyş ve sâireden Tihâmelilerin mallarını sürüp getirtmiş".
3 B -"şöyle".

bizim sizin kanlarınıza ihtiyacımız yok, şayet benimle harb etmek istemiyorsa onu al bana getir'" dedi. Hunâta Mekke'ye gelince Abdülmuttalib'i gösterdiler, me'mur olduğu sözü söyledi, Abdülmuttalib de ona "vallahi biz ona harb etmek fikrinde değiliz, ona tâkatimiz yok, bu Allah'ın bir Beyt-i Harâm'ı ve halîli İbrâhim [6119] aleyhisselâm'ın beytidir. Eğer O men' ederse O'nun beyti, O'nun hürmetidir. Yok eğer bırakıverecek olursa vallahi bizde onu müdafaa edecek kuvvet yoktur" tarzında cevap verdi. Ve onunla beraber oğullarından bazılarını yanına alarak askerin bulunduğu yere gitti, varınca Zûnefr'i sordu, o kendisinin sâdık dostu imiş, yanına varmış, "nasıl şu bizim başımıza gelen hâle sende bir derman var mı?" demiş, o da "bir melikin elinde esir olan ve sabah akşam katline intizar edip duran bir adamın ne dermanı olur? Bende senin başına gelen hâle bir derman yok, ancak filin seyisi Enîs'e haber gönderebilirim, ona seni tavsiye eder ve hakkında tâzim etmesini ve senin için melikten istîzan edivermesini ve eğer yapabilirse onun nezdinde[1] hayr ile bir şefaatte bulunuvermesini recâ edebilirim. Yapabilirse gider ne söyleyebilirsen söylersin" cevâbında bulunmuş idi. Abdülmuttalib "bu bana yeter" dedi, bunun üzerine Zûnefr Enîs'i çağırtıp ona "Abdülmuttalib Kureyş'in seyyidi ve Mekke menba'ının sâhibidir. Düzde nâsa, dağ başlarında vuhûşa it'âm eder. Melik bunun iki yüz devesini sürdürmüş onun için yanına girmesine istîzan ediver ve gücün yettiği kadar yararlıkta bulunuver" dedi. O da "yaparım" deyip Abdülmuttalib'i Zûnefr'in vasfettiği gibi vasfederek arzetti. Abdülmuttalib gayet iri ve pek yakışıklı, insanlar güzeli idi. Ebrehe onu görünce iclâl ile tâzim ve ikram etti, kendinden aşağı oturtmayı[2] münasib görmedi, yanında serîrine oturtmasını[3] da Habeşlilerin görmesini istemedi, serîrinden inip minderine oturdu, onu da beraberinde yanına oturttu. Sonra tercümanına "'hâcetin nedir?' diye söyle ona" dedi. Tercüman söyledi, o da "hâcetim Melik'in sürdürmüş olduğu iki yüz devemi bana geri vermesidir" dedi. Tercüman bunu anlatınca Ebrehe

1 H: "üzerinde".
2 H: "oturmayı".
3 H: "oturmasını".

tercümanına "söyle" dedi, "ben seni görünce gözümde büyük görünmüştün, fakat söz söyleyince gözümden düştün. Ben senin dinin [6120] ve atalarının dini olan Beyt'i yıkmaya gelmişken sen onu bırakıyorsun da bana sürdürmüş olduğum iki yüz deveni mi söylüyorsun?" Abdülmuttalib buna karşı "ben o develerin sâhibiyim, o Beyt'in ise bir Rabbi vardır. Onu men' edecek odur" dedi. O "benden men' edemez[1]" dedi. Abdülmuttalib de "ben ona karışmam, işte sen işte O" dedi. İbn İshak demiştir ki: Bazı ehl-i ilmin zu'muna göre Ebrehe Hunâta'yı gönderdiği zaman Abdülmuttalib ile beraber Benî Bekr'in reisi Amr b. Nüfâse b. Adî ve Hüzeyl'in reisi Huveylid b. Vâhile dahi gitmişler, bu ikisi Ebrehe'ye Beyt'i yıkmayıp dönmek üzere Tihâme emvâlinin sülüsünü arzetmişler, Ebrehe kabul etmemiş; İbn İshak, buna "oldu mu olmadı mı Allahu a'lem" demiş; "fakat Ebrehe Abdülmuttalib'e develerini iade etti, oradan ayrıldılar, gelince Abdülmuttalib Kureyş'e haberi anlattı ve askerin sarkıntısından sakınmak için Mekke'den çıkıp dağların tepelerine ve aralıklarına[2] çekilmelerini emretti. Sonra Abdülmuttalib kalktı, Kâbe kapısının halkasını tuttu, beraberinde Kureyş'ten birkaç nefer de kalktı. Allah'a dua ediyorlar, Ebrehe ve ordusuna karşı nusretini diliyorlardı. Abdülmuttalib kapının halkasını tutarak şöyle dedi:

لَاهُمّ إنَّ الْعَبْدَ يَمْنَعُ   رَحْلَهُ فَامْنَعْ حِلَالَك

لَا يَغْلِبَنّ صَلِيبُهُمْ   وَمِحَالُهُمْ غَدْواً مِحَالَكَ

إِنْ كُنْتَ تَاركهم وقبْلتنا   فأمْرٌ مَا بَدَا لَكَ[3]

---

1 H: "etmez".

2 H: "arkalarını".

3 Fâtiha'da geçtiği üzere "lâhümme" "Allâhümme" mânasınadır, yani "İlâhî! Kul göçünü, ehlini sakınır esirger, sen de hilâlini: Buraya konmuş, hürmeti tehlikeye mâruz bulunmuş olanları sakın, esirge. Onların salibleri ve kuvvetleri yarın Senin kuvvetine, havline* asla galebe edemez. Eğer Sen onları bizim kıblemizle -bir rivayette 'Kâbemizle'- bırakıverecek olursan o da Senin bileceğin bir iş, ancak Sana mâlum olan bir hikmete mebnîdir." Bazı rivayetlerde bu son beytten evvel şu iki beyt de vardır:

جروا جموع بلادهم   والفيل كي يسبوا عيالك

عمدوا حماك بكيدهم   جهلا وما رقبوا جلالك

"Bilâdlarının cemaatlerini çektiler getirdiler, bir de fili ki iyâlini yağma etmek için, düzenleriyle cehaletlerinden Senin koruna kasd ettiler, celâlini nazar-ı i'tibâra almadılar." Diğer daha bazı rivayetleri de vardır. Fakat en sahihi zikrolunan kadardır [Müellifin notu].

* H: "havâlîne".

İbn Hişam der ki: "Bunun bu kadarı sahih olanıdır. İkrime b. Amr b. Hâşim[1] b. Abd-i Menâf da şöyle söyledi: [6121]

لَاهُمَّ اخز الأسود بن مقصود — الآخذ الهجمة فيها التقليدْ
بين حراء وثبير فالبيد — يحبسها وهي أولات التطريد
فضمها إلى طماطم سود — أخفره يا رب وأنت محمود[2]

Sonra Abdülmuttalib halkayı bıraktı, maiyyetindekilerle beraber dağ başlarına çekildiler, Ebrehe Mekke'ye girince ne yapacak, gözetiyorlardı. Sabah olunca Ebrehe girmeye hazırlandı ve askerini ta'biye etti, Mahmud dedikleri fili de hazırladılar. Mekke'ye doğru tevcih ettiler, derken Nüfeyl b. Habib varıp[3] filin yanına yanaşmış, kulağını tutmuş, bir şey söyleyerek bırakıvermiş, fil çökekalmıştı, yani düşmüştü. Nüfeyl de sıvışıp kaçarak dağa çıkmıştı. Fili kaldırmak için zorladılar, teberlerle başına vurdular, dövdüler, kaldıramadılar. Çengeller içine aldılar, ötesini berisini dürtüştürerek çektiler, kanattılar, yine dayandı. Yemen'e doğru çevirdiklerinde kalkıp koşuyordu, bunu birkaç defa yaptılar, sonra yine Mekke'ye çevirdiler, yine yıkıldı. Sersem etmek için şarap içirdiler, yine fâide vermedi, demek ki hayvan orada diğerlerinin görmediği bir tehlike hissetmişti. Bu hâl Muhassir Vâdisi yanında oluyordu, bu sırada Allah teâlâ denizden üzerlerine أَمْثَال الخَطَاطِيفِ وَالْبَلَسَان kırlangıçlar ve belesan[4]

1 B: "Âmir b. Hişâm".
2 "İlâhî! Kepaze et o Esved b. Maksud'u; o kılâdeli kılâdeli yüzlerce sürüleri alan, Hira ve Sebir arasında sonra da çöllerde iken onları hapsederek kovmakta ve o kara tımtımlara, siyah Habeşlere zammetmekte bulunan o filcinin ahdini boz ya Rab! Mahmud sensin!" [Müellifin notu].
3 H -"varıp".
4 "Belesan" lügatta pelesenk ağacıdır, burada bir kuş zannediliyorsa da bu nam ile mâruf bir kuş bilinmiyor. İbn Esîr *Nihâye*'de şöyle diyor: "Abbâd* b. Mûsâ 'Ben bunu zerâzir, yani sığırcık zannediyorum' deniş, hâlbuki 'belesan' Mısır'da biter çok yapraklı bir ağaçtır, mâruf bir yağı vardır. Ebû Mûsâ *Garîb*'inde onu zikretmiştir." [İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* I, 152: قال عباد بن موسى: أظنها الزرازير والبلسان شجر كثير الورق ينبت بمصر وله دهن معروف. هكذا ذكره أبو موسى في غريبه]. Şu hâlde maksad ya çokluk itibariyle belesenk ağacının yapraklarının çokluğuna yahut hacim itibariyle ağacın büyüklüğüne teşbihtir. Süheylî'nin İbn Hişam şerhinde ifadesi büyüklükte teşbih olmasını andırıyor [*er-Ravzu'l-ünüf,* I, 156-158]. Demek ki o vakitler Mısır'da biten pelesenk ağaçları pek büyük değil bodur ağaçlardan imiş. Sığırcık kuşları kadar olanlar ise pek büyük kuşlardan olmaz. Fakat sibâ' gibi başları bulunduğu rivayetine göre küçük kuşların arkasından büyük yırtıcı kuşların da gelmiş olduğu anlaşılıyor, "ebâbîl"in alay alay mânası da türlü garip kuşları îmâ eder [Müellifin notu].

* M: "Ubad".

emsâli birçok kuşlar gönderiverdi, her kuş biri gagasında ikisi iki ayağında nohut ve mercimek emsâli üç taşı hâmil [6122] bulunuyordu. Bu taşlar onlardan kime rastlarsa o helâk oluyordu, hepsine de isabet etmiş değildi. Çıkıp kaçmaya başladılar ve geldikleri yolu tutmak istiyorlar, Yemen yolunu göstersin diye hep Nüfeyl'i soruşturuyorlardı. O vakit Nüfeyl onların başlarına gelen bu hâli görünce şöyle demişti:

أَيْنَ الْمَفَرُّ وَالْإِلَهُ الطَّالِبُ   وَالْأَشْرَمُ الْمَغْلُوبُ لَيْسَ الْغَالِبُ[1]

Bir de şu gazeli söylemişti:

أَلَا حُيِّيتَ عَنَّا يَا رُدَيْنَا   نَعِمْنَاكُمْ عَنِ الْإِصْبَاحِ عَيْنَا
رُدَيْنَةُ لَوْ رَأَيْتِ -فَلَا تَرَيْهِ-   لَدَى جَنْبِ الْمُحَصَّبِ مَا رَأَيْنَا
إِذا لَعَذَرْتِنِي وَحَمِدْتِ أَمْرِي   وَلَمْ تَأْسَيْ عَلَى مَا فَاتَ بَيْنَا
حَمِدْتُ اللَّهَ إِذْ أَبْصَرْتُ طَيْرًا   وَخِفْتُ حِجَارَةً تُلْقَى عَلَيْنَا
وَكُلُّ الْقَوْمِ يَسْأَلُ عَنْ نُفَيْلٍ   كَأَنَّ عَلَيَّ لِلْحُبْشَانِ دَيْنَا[2]

Kaçışıyorlar, her yolda düşüşüyorlardı. Ve her sığındıkları yerde helâk oluyorlardı, Ebrehe de cesedinden[3] musâb olmuştu, onu beraberlerinde çıkardılar; parmak ucu kadar parmak ucu kadar (أَنْمُلَةً أَنْمُلَةً), parça parça dökülüyorlardı, her parça döküldükçe arkasından cerahat, irin ve kan akıyordu. Nihâyet onu öyle San'â'ya kadar götürdüler, bir kuş yavrusu gibi olmuştu. Zannettiklerine göre kalbi parçalanıncaya kadar ölmemişti."[4]

---

1 "Nereye kaçacaksın? Tâkip eden, Allah!.. Eşrem ise mağlub, gālib değil" [Müellifin notu].

2 "Sağlık verilmedi mi sana bizden, ey Rüdeyne!
Bu sabah biz size gözleriniz aydın olsun dedik.

Rüdeyne görseydin -fakat görme onu-
O Muhassab'ın, çakıllı derenin yanında bizim gördüğümüzü

Göreydin her hâlde beni mâzur görürdün ve yaptığım işi beğenirdin
Ve arada fevt olana gam yemezdin.

Ben Allah'a hamd ettim birtakım kuşlar gördüğüm
Ve üzerimize atılan taşlardan korktuğum zaman.

Kavmin hepsi Nüfeyl'i soruyorlardı
Sanki benim üzerimde Habeşlilere bir borç varmış!" [Müellifin notu].

3 B: "cesetlerden".

4 Bk. İbn İshâk, *es-Sîre,* s. 59-65; İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 41-54; Ezrakī, *Ahbâru Mekke,* I, 134-148; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 609-614.

İşte umumiyetle rivayetlerde vak'anın tafsîli böyledir. Yukarıda geçtiği üzere kuşların daha ziyade cesâmeti ve renklerinin siyahlığı, yeşilliği, beyazlığı ve taşların insan başı kadar [6123] olanlarının da bulunduğu ve Necâşî'ye kadar gidebilen bir kişiden başka hepsinin orada helâk olduğu hakkında da daha bazı rivayetler var ise de meşhur olan öyledir.

İbn İshak bunlardan başka bir de tek bir haber olarak demiştir ki: "Bana Ya'kūb b. Utbe tahdis etti, ona şöyle[1] tahdis olunmuş: Arabistan'da Hasbe ve Cüderî, yani kızamık ve çiçek ilk evvel o sene görülmüş, harmel ve hanzal ve uşer denilen acı ağaçlar dahi ilk evvel o sene görülmüş."[2] Bunu İbn Hişam İbn İshak'tan bu suretle rivayet ettiği gibi, İbn[3] Cerîr de İbn Humeyd'den, o Seleme'den, o İbn İshak'tan, o Ya'kūb b. Utbe b. Mugīre b. Ahnes'ten aynı surette tahric eylemiştir.[4] Görülüyor ki bu yalnız Ya'kūb b. Utbe'den bir tek rivayet olduğu, o da tevsik ederek değil, kendisine öyle tahdis olunmuş أَنَّهُ حُدِّثَ diye mechûle isnad ederek zayıf bir surette rivayet etmiştir. Hem de ashâb-ı filin çiçekten kırıldığını söylememiş, Arabistan'da çicek ve kızamık hastalıklarıyla üzerlik, Ebû Cehil karpuzu gibi zehirli ağaçların ilk olarak o sene görüldüğünü söylemiştir ki, o doğru ise bu[5] iki fıkra beraber düşünülmek ve binâen'aleyh o, hâdisenin[6] kendisi değil, o pisliklerin sebep olduğu diğer bir neticesi telakkī edilmek iktizâ eder. Ancak bundan başka olarak İbn Cerîr'in Ya'kūb[7] Hüşeym, Husayn tarîkiyle İkrime'den naklen şöyle bir tahrîci vardır: İkrime

---

1 B -"şöyle".

2 İbn İshâk, *es-Sîre,* s. 65:

حدثني يعقوب بن عتبة بن المغيرة ابن الأخنس قال: حدثت أنه أول ما رؤي في أرض العرب الحصبة والجدري ومرائر الشجر من العشر والحرمل وأشباه ذلك عام الفيل.

İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 54:

قال ابن إسحاق: حدثني يعقوب بن عتبة أنه حدث: أن أول ما رئيت الحصبة والجدري بأرض العرب ذلك العام وأنه أول ما رئي بها مرائر الشجر الحرمل والحنظل والعشر ذلك العام.

3 H -"İbn".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 614-615:

حدثنا ابن حميد قال: ثنا سلمة عن ابن إسحاق عن يعقوب بن عتبة بن الْمُغيرة بن الأخنس أنه حدّث أن أوّل ما رُؤيت الحصبة والجدريّ بأرض العرب ذلك العام وأنه أوّل ما رؤي بها مُرار الشجر: الحرملُ والحنظلُ والعُشرُ ذلك العام.

5 H: "bunun".

6 H -"iki fıkra beraber düşünülmek ve binâen'aleyh o, hâdisenin".

7 Bu Ya'kūb'un, evvelki Ya'kūb b. Utbe olmadığı belli [Müellifin notu].

طَيْرًا اَبَابِيلَ kavlinde demiş ki: "Yeşil kuşlardı, denizden[1] çıkmıştı, sibâ' başları gibi başları vardı"[2] ve demiş ki: "Beraberlerindeki taşlarla onlara remy ediyorlardı. Demiş ki onlardan birisine isabet ettiği vakit onda cüderî çıkıyormuş, cüderînin ilk görüldüğü gün o imiş, o günden ne evvel ne de sonra görülmemiş."[3]

İkrime'den nakledilen bu haber öbüründen farklıdır. Bunda kuşların atmış oldukları taşların isabet ettiği [6124] kimselerde cüderî çıkartmış olduğunu tasrih itibariyle tefsîre ta'alluk eder bir vecih vardır. Buna nazaran asf-i me'kûl gibi kılınmaları taşların yalnız hâricen kurşun gibi cerh ve ihlâkinden ibaret kalmayıp aynı zamanda cesedlerinin dâhilinden de derhâl bir çiçek illeti patlatmak[4] suretiyle delik deşik kırılıp serilmeleri ile de alâkadar olmuş oluyor ki bunda garâbet çatallaşmış bulunuyor. Hem kuşlara taşlatmak, hem de o taşların tesiriyle aynı zamanda çiçek çıkartıp kırmak, iki garâbetle vak'anın keyfiyetindeki acâibliği[5] daha ziyade artırıyor. Bilâ mukāvemet hedefine vâsıl olmak üzere bulunan müstevlî bir ordunun tam Mekke'ye girmek üzere[6] bulunduğu bir sırada ansızın başlarına semâdan taş yağdırılıvermesi garib bir hârika olduğu gibi, öyle bir lahzada ansızın salgın ve misli görülmedik bir çiçek hastalığıyla serilmeye başlayıvermesi ve teşebbüs edilen maksadın bu suretle akim kalıp bütün tedbirlerin bozulmuş olması dahi başlı başına hârika olan bir garîbedir. Taş yağması ne kadar garib olursa olsun yağan taşların altında kalanların yaralanması, kırılıp ölmesi tabîî sayılabileceği hâlde bu taşların yaralaması aynı zamanda bir de çiçek illeti yaparak öldürmesi tabîî değil, garîbe üstüne garîbe olur. Diğer rivayetlerde

---

1 B: "deniz".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 607:

حدثنا يعقوب قال: ثنا هشيم قال: أخبرنا حصين عن عكرمة في قوله: «طَيْرًا أَبَابِيلَ» قال: كانت طيرا خرجت خضرا، خرجت من البحر، لها رءوس كرءوس السباع.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 608:

حدثني يعقوب قال: ثنا هشيم قال: أخبرنا حصين عن عكرمة قال: كانت ترميهم بحجارة معها، قال: فإذا أصاب أحدهم خرج به الجُدَرِيّ، قال: كان أوّل يوم رُؤي فيه الجدريّ، قال: لم ير قبل ذلك اليوم ولا بعده.

4 B: "patlamak".

5 H ve B: "acîbliği".

6 H -"bulunan müstevlî bir ordunun tam Mekke'ye girmek üzere".

kuşlarla taşlanan askerin çiçekten kırıldığına dair bir söz yoktur. Ancak Ebrehe'nin kendisinin cesedinden musâb olarak parça parça dökülüp çürüyüşü hakkındaki îzâhât başkaca bir illet olabilmek ihtimâliyle beraber onun mühlik bir çiçek olması zannını da verebilir. İşte çiçeğe dair olan sözün bütün esası, Ya'kūb b. Utbe'nin ucu mechûle varan mübhem ve zayıf bir hikâyesiyle nihâyet Husayn'ın İkrime'den menkul olan bu haberidir. Fakat görülüyor ki Kur'ân'ın zâhirine muvâfık olan şâyi' rivayetler karşısında bunun ikisi de hususiyeti itibariyle münferid birer tek haber olmakla beraber biri mechulde biri de İkrime'de kesilmiş [6125] munkatı' veya mevkuf haberlerdir. İkrime'nin birçok rivayetleri İbn Abbas'tan olduğuna göre bunun da ondan olması farzedilebilirse de sâbit değildir.

Binâen'aleyh rivayeten zayıf oldukları gibi dirayeten de garibdirler. Arabistan'da çiçek ve kızamık hastalıklarının ilk olarak o sene görülmüş ve bir daha görülmemiş olması garib görülmezse de harmel ve hanzal gibi acı ağaçların ilk olarak o sene görülmüş olması ve taşların yağmasıyla beraber çiçek hastalığının salgın hâlini alıvermesi garîbe üstüne garîbedir. Onun için buna münker diyenler olmuştur. Bununla beraber imkân ve ihtimal dâhilindedir. Bundan dolayı tefsirlerin çoğu bunu kāle almamış oldukları hâlde bazıları da ihtimâli nazar-ı dikkate alarak ihmal etmemek için za'fına işaret etmek suretiyle وَعَنْ عِكْرِمَةَ أَنَّ مَنْ أَصَابَهُ الْحَجَرُ جَدَّرَتْهُ وَهُوَ أَوَّلُ جُدَرِيٍّ ظَهَرَ diye icmâlen kaydedivermişlerdir. Şu hâlde gerek Kur'ân'ın gerek diğer rivayetlerin zâhirine karşı bu ihtimâli nazar-ı i'tibâra alacak olanlar, bunu istinad ettikleri râvînin söylediği gibi iki taraflı garâbetini gözeterek anlamak ve bununla[1] vak'anın keyfiyetindeki acâiblik izâle ediliverecekmiş gibi âdîlik sevdâsında bulunmamak îcab eder.

Bu îzahtan da maksadımız şuna gelmektir: Tetebbu'uyla tanınmış Avrupa müverrihlerinden Avusturyalı Hammer meşhur *Osmanlı Tarihi*'nin otuz beşinci bâbında ikinci Sultan Selim zamanında Yemen'in fethi münasebetiyle İslâmiyetten evvelki Arap tarihine ilişirken fil

1 H -"iki taraflı garâbetini gözeterek anlamak ve bununla".

vak'asına da şöyle bir fıkra ile temas etmiş: "İşbu fil senesinde Habeş hükümdarı Kâbe üzerine yürürken kuşların askeri üzerine attığı taşlarla, ihtimal ki bir çiçek illet-i sâriyesiyle tevakkufa mecbur olmuştur."[1] "İhtimal ki" demesi zikrolunan rivayete işaret eder gibi olmakla beraber, bunu hâricen taş atmaksızın zuhur etmiş sârî bir çiçek illeti ihtimâli gibi ifade etmesi, sonra da "kırılıp helâk [6126] olmuştur" demeyip de "tevakkufa mecbur olmuştur" deyip geçmesi, vak'anın ehemmiyetini nazardan ıskāt yolunda kurnaz bir kalem oyunu olmuştur. Ma'amâfîh Hammer için bu kadar tetebbu' ve taşların atılışını tasrih ile beraber çiçek illetini sade bir ihtimalden ileri götürmeyerek hakka oldukça tekarrub etmesi şâyân-ı takdir görülmek iktizâ eder. Fakat Hammer'in bile bir ihtimalden ileri götürmediği bu çiçek illeti sözünü teessüf olunur ki Abduh fâhiş bir tedlîs ü teşviş ile tevâtür meyânına karıştırıp rivayetlerin ittifak ettiği sahih bir haber imiş gibi ileri sürmeye çalışmış ve güzel bir başlangıçla başlayan kelâmını güya bir incelik göstermek üzere mikroplara bulamıştır. Onun için burada onun sözlerini gözden geçirerek doğrusunu eğrisini ayıklamak bir vazife olmuştur.

Abduh bu sûrenin tefsirinde evvelâ diyor ki: "Bu sûre-i kerîme bize şunu ögretiyor: Allah sübhânehu Peygamberine ve onun risaletinin bâliğ olacağı kimselere kudretinin büyüklüğünü ve her kudretin O'nun önünde ve O'nun saltanatına boyun eğdiğini ve O'nun ibâdı fevkinde kāhir olup onları O'ndan hiçbir izzetin men' edemeyeceğini ve hiçbir kuvvetin O'na karşı gelemeyeceğini anlatan işlerinden bir büyük işini hatırlatmak, düşündürmek murad ediyor. O büyük iş de şudur: Bir kavim, fillerine güvenerek Allah'ın bazı kullarının emirlerine galebe etmek ve kendilerine şerr ü ezâ eriştirmek istemişlerdi; Allah teâlâ o kavmi ihlâk, keydlerini red, tedbirlerini ibtal ediverdi. Hem adedlerinin hem hazırlıklarının çokluğuna itimad ederlerken onlar kendilerine hiçbir fâide vermedi. İşte bu âyetlerden bu mâna ile iktifâ edip de bunun üzerine ona bir tafsil[2] ilâve etmesek mümkin olurdu ve bu kadarı ibret

1 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi,* haz. Mümin Çevik, Erol Kılıç, İstanbul: Hikmet Neşriyat, III, 564.
2 H +"ve".

ve vaaz[1] için kâfî gelirdi, nitekim ashâb-ı uhdûdda bu kadarla iktifâ etmiştik".[2]

[6127] Fi'l-vâki' Abduh bu kadarla iktifâ etmiş olsaydı çok iyi yapmış olur ve tefsirin hakkını vermezse de hiç olmazsa tağlîte sebebiyet vermemiş ve bu büyük işi küçültmeye gitmemiş bulunurdu, fakat bu kadarla iktifâ edemeyip diyor ki: "Lâkin bu sûrede bizim için tafsil câizdir, çünkü fil vak'ası bu âyetlerde vârid olduğu gibi haddizâtında mâruf ve rivayeti mütevâtirdir, hatta onu mebde'-i tarih ittihaz etmişlerdi. Onunla hâdisâtın vakitlerini tahdid ediyorlardı; 'fil yılında doğdu', 'fil yılından iki sene sonra şöyle oldu' diyorlardı. Ve daha bunun gibi."[3]

Yukarıda arzettiğimiz vechile fil vak'ası hakkında bu söz de doğrudur. Ancak Abduh'un bu ifadesinden sanki tevatür olmasa imiş tefsirde tevatür derecesine varmayan sahih rivayetlerle tafsil câiz olmazmış ve sanki kendisinin vereceği tafsîlât hep mütevâtir imiş gibi bir mâna da çıkıyor ki bunun ikisi de doğru değildir. Zira iman ve itikad farz olmak için tevâtür şart ise de itikadın sıhhati ve amelin vücûbu için tevâtür şart olmayıp sened-i sahih ile sâbit ahbâr-ı âhâd dahi delîl-i kâfî olabileceği gerek ibret ve nasihat ve ahlâkī fazilet ve gerek ekser vekāyi'-i târihiyede olduğu gibi mücerred ma'lûmât kabîlinden olan husûsâtta sıhhati tam ve sâbit olmasa bile yalan ve uydurma, mevzû' olduğu sâbit olmayan zayıf rivayetler dahi tenvîr-i efkâr zımnında zikir ve tafsil olunmak câiz ve sırf indî olan mütalaalardan daha iyi ve daha fàideli olduğu müttefek[un] aleyhtir. İkincisi, göreceğimiz vechile Abduh verdiği tafsilde mütevâtirle kalmamış, tevâtüre karşı zayıf ve indî mütalaa ile ihticâca kalkışmıştır, mütevâtir olan kısmı şöyle hulâsa ediyor:

---

1 H: "vaz'".

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 157:
السورة الكريمة تعلمنا أن الله سبحانه يريد أن يذكر نبيه ومن تبلغه رسالته بعمل عظيم من أعماله الدالة على عظم قدرته وأن كل قدرة دونها فهي خاضعة لسلطانها وأنه القاهر فوق عباده لا يمنعهم منه عزة ولا تتعاصى عليه منهم قوة ذلك العمل العظيم هو أن قوما أرادوا أن يتعززوا بفيلهم ليغلبوا بعض عباده على أمرهم ويصلوا إليهم بشر وأذى فأهلكهم الله ورد كيدهم وأبطل تدبيرهم بعد أن كانوا في ثقة بعددهم فلم يفدهم ذلك شيئا وكان يمكننا أن نكتفي بذلك المعنى من الآيات ولا نزيد عليه أدنى تفصيل وهو كاف في الإعتبار والعظة كما اكتفينا بذلك في أصحاب الأخدود.

3 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 157:
لكن في هذه السورة يجوز لنا التفصيل لأن واقعة الفيل في ذاتها كما ورد في هذه الآيات معروفة متواترة الرواية حتى أنهم جعلوها مبدأ تاريخ يحددون به أوقات الحوادث فيقولون «ولد عام الفيل» و«حدث كذا لسنتين بعد عام الفيل» ونحو ذلك.

"Bu vâkı'ada mütevâtir olan şudur: Yemen'e galebe etmiş olanlardan Habeşî bir kumandan Ka'be-i müşerrefeye tecavüz ve Arabı ona hacdan men' etmek için, [6128] yahut kahr u tezlil için Kâbe'yi hedm eylemek istemişti. Bunun için bir ceyş-i cerrâr, yani çok bir ordu ile Mekke'ye teveccüh etti, ziyadesiyle terhib[1] etmek ve kalblere havf u dehşet doldurmak için beraberinde bir fil veya birçok filler de istishab eyledi. Önüne geleni mağlub ederek durmaksızın yürüdü, tâ Mekke'nin yakınında Mugammes'e kadar vâsıl oldu, sonra ehl-i Mekke'ye harb için gelmeyip ancak Beyt'i yıkmak için geldiğini haber vermek üzere elçi gönderdi. Bunun üzerine onlar korktular, dağların tepelerine kaçtılar, ne yapacağına bakıyorlardı."[2]

Ne Ebrehe'nin ne de Abdülmuttalib Hazretleri'nin isimlerini bile kāle almayan bu ifade eksik olmakla beraber doğrudur ve mütevâtirdir. Lâkin bu mütevâtir cümlesinden göstererek ilâve ettiği şu fıkralara gelince ki: "İkinci gün ise Habeş askeri içinde dâ-i cüderî ve hasbe fâş oluverdi" diyor.[3] Buna mütevâtir demek ise yalan olmuştur. Gerçi hâdise ikinci gün olmuştur. Lâkin bu telakkī, bu sûret-i ifade Abduh'un sırf kendi vaz'ıdır. Gerek kitaplarda gerek lisanlarda mütevâtir olan ancak Kur'ân'ın beyan ettiği vechile kuşlarla taşlanarak helâk olduklarıdır. Abduh, Allah teâlâ'nın kudretinin büyüklüğüne delâlet etmek üzere tezkir buyurduğunu söylediği ve azîm amellerinden bir amel diye tavsif eylediği büyük işin mütevâtir olduğu vechile bir hârika olmasını nedense söylemek istememiş, seng kilden yuvalar yapan kırlangıçlara benzer birtakım kuşlara fındık, nohut, mercimek kadar ve kuzuları, tavşanları, yılanları ve sâireyi pençelerine takıp takıp veya gagalarına alıp alıp semâya kaldıran kara kuşlara, kartallara, leyleklere benzer

---

1 H: "tahrip".

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 157:

وما تواتر من الواقعة هو أن قائدا حبشيا ممن كانوا قد غلبوا على اليمن أراد أن يعتدي على الكعبة المشرفة ويهدمها ليمنع العرب من الحج إليها أو ليقهرهم ويذلهم فتوجه بجيش جرار إلى مكة لذلك واستصحب معه فيلا أو فيلة كثيرة زيادة في الإرهاب وحشر الخوف إلى القلوب ولم يزل سائرا يغلب من يلاقيه حتى وصل إلى المغمس بالقرب من مكة ثم أرسل إلى أهل مكة يخبرهم أنه لم يأت لحربهم وإنما أتى لهدم البيت ففزعوا منه وانطلقوا إلى شعف الجبال ينتظرون ما هو فاعل.

3 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l*-Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 157:

وفي اليوم الثاني فشا في جند الحبشي داء الجدري والحصبة.

birtakım kuşlara da insan kafaları kadar ve daha büyük ve daha küçük taşlar attırabilecek hiçbir kudret güya yokmuş, güya semâdan taş yağdığı görülmemiş gibi bir zu'ma düşürecek tarzda bir tevile sapmayı, [6129] o büyük işi âdî gibi göstermeyi bir fevkalâdelik saymıştır. Abduh'un bunu burada tevâtür sözleri arasında bir tedlis olarak vaz' etmiş bulunduğu şu sözleriyle de sâbittir, zira buna delil olarak şöyle diyor:

"İkrime demiştir ki 'bu, bilâd-ı Arabda ilk zâhir olan cüderîdir'[1] Ya'kūb b. Utbe de tahdis ettiğinde demiştir ki 'bilâd-ı Arabda hasbenin ve cüderînin ilk görüldüğü o senedir.'"[2]

Görülüyor ki Abduh "ikinci günü Habeş ordusunda çiçek ve kızamık illeti fâş oldu" lâkırdısını bu iki sözden istidlâl ve istihrac etmek suretiyle kendi fikrinden söylemiştir. Hâlbuki yukarıda görüldüğü vechile evvelâ bunlar mütevâtir değil, rivâyât içinde zayıf birer haberdirler, gösterilmek istenildiği gibi birbirlerini teyid edecek şekilde rivayet edilmiş de değillerdir. Sâniyen: Abduh bunları da rivayet olunduğu gibi söylememiş, her birinin murâdını îzah eden canlı fıkralarını tayyedip birbirine uydurarak nakleylemiştir. Gördük ki İkrime kuşları ve attıkları taşları söylemekle beraber, o taşlar kime isabet ettiyse cüderî çıkarttığını ve bunun ilk görülen cüderî olduğunu söylemiştir. İkinci günü taşlar atılır atılmaz cüderînin zuhur ve intişar edivermesi ise ayrıca bir garîbedir; bunu söylemek başka, sade "orduda cüderî illeti salgın oluverdi" demek yine başkadır. Zira böyle bir salgın zuhur etmek için mikropların hayli gün evvel faaliyete geçmiş bulunması lâzımdır. Bir de İkrime hasbeden bahsetmemiştir. Hasbe, yani kızamık Ya'kūb b. Utbe'nin sözünde var. O da bunu "arz-ı Arabda cüderî ve hasbenin ilk görüldüğü o sene ve mirâr-i şecer, harmel, hanzal, uşerin ilk görüldüğü de o senedir" diye tahdis olunuduğunu söylemiştir. Bu ise fil vak'asından ziyade fil senesi ilk görülen hâdiseleri anlatmış olmuyor mu?

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 799; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 565; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 467:

وعن عكرمة: من أصابته جدّرته وهو أوّل جدري ظهر.

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-*Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 157:

قال عكرمة: وهو أول جدري ظهر ببلاد العرب وقال يعقوب بن عتبة فيما حدث أن أول ما رؤيت الحصبة والجدري ببلاد العرب ذلك العام.

Üzerlik ve ebûcehil karpuzu gibi mezbeleliklerde çıkan zehirli ağaçlar Habeş [6130] ordusunun kırıldığı lahzada çıkıvermiş olmayıp o sene zarfında lâşelerinin yerlerinde çıkmış olacağı gibi, bu karîne ile çiçek ve kızamığın da bu kabîlden olarak tâlî hâdiseler olduğunu anlamak iktizâ etmez mi? Haydi cüderî bu iki münkatı' haberin kadr-i müştereki göründüğü için bu noktada birbirini tefsir ediyor denilsin, ve bu itibar ile İkrime'nin kavli tefsir bakımından öbürüne takdim edilsin; o hâlde onun taşını hazfedip berikinin hasbesini onun yerine koymak neden neş'et etti? Yoksa "hasbe" kelimesinin kızamıktan başka çakıl mânasına dahi gelmesinden de bir mâna çıkarılmak mı istenildi? Her ne de olsa mütevâtirin yanında İkrime ve Ya'kūb'dan ileri gitmeyen bu zayıf ve munkatı' bir rivayetten zorlamacasına çıkarılan böyle bir mütalaanın bu şekilde bir vaz' u tedlis ile araya sokulup da mütevâtir diye gösterilmesi ve bâhusus mütevâtirden başkasıyla tefsirin tafsîlini câiz değil gibi telakkī ettirmek isteyen mukaddimeden sonra böyle yapılması, Abduh'un keskin dilini ve kalemini kirleten büyük bir hata olmuştur. Sonra da bunlara şunu zammediyor: "Ve bu veba onların cisimlerine öyle yaptı ki mislinin vukū'u nâdir olur. Etleri dağılıp düşüyordu. Ordu ve sâhibi bundan son derece korktu, dönüp kaçtılar. O Habeşî de musâb oldu, etleri mütemâdiyen parça parça parmak ucu kadar parmak ucu kadar düşüyordu, nihâyet sadrı çatladı ve San'â'da öldü."[1]

Burada "veba" tâbir etmiş; veba, tâun kolera demek ise de tâun gibi umûmî salgın belâ mânasına kullanmış olacak, fakat iltibaslı olduğu için yerinde değildir. Bu "veba" tâbiri rivayetlerin hiçbirinde yoktur, "mislinin vukū'u nâdir olur" sözü de kendi ifadesidir, bununla vak'anın âdî çiçek veya veba olmadığını söylemiş oluyor. Doğrusu bunun hey'et-i umûmiyesiyle misli görülmemiştir, bir de rivayetlerde askerin etlerinin dağılıp düşmesi yoktur, taşların tepelerinden inip arkalarından çıkmaya [6131] başladığı ve geldikleri yoldan kaçmak için yol aradıkları ve her

---

1 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-*Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 157-158:
وقد فعل ذلك الوباء بأجسامهم ما يندر وقوع مثله فكان لحمهم يتناثر ويتساقط فذعر الجيش وصاحبه وولوا هاربين وأصيب الحبشي ولم يزل يسقط لحمه قطعة قطعة وأنملة أنملة حتى انصدع صدره ومات في صنعاء.

tarikte dökülüp düştükleri ve her menhelde helâk oldukları vardır. Ancak Habeşî dediği Ebrehe hakkında söylediği gibi cesedinden musâb olup San'â'ya varıncaya kadar eti mütemâdiyen parça parça, enmile enmile düşe düşe bir kuş civcivi gibi kaldığı ve nihâyet kalbi parçalanıncaya kadar ölmediği mezkurdur. Bunun ise gayet şedid bir cüderî olması mümkin olduğu gibi bir frengi veya misli görülmedik bir illet olması da mümkindir. Bunun arkasından Abduh bir de şöyle diyor: هذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ وَيَصِحُّ الْإِعْتِقَادُ بِهِ "İşte bu, rivayetlerin üzerinde ittifak ettiğidir ve buna itikad sahih olur."[1]

"Hâzâ, işte bu" dediği sözün gelişine nazaran yukarıdan beri buraya kadar verdiği tafsîlin hepsi demek oluyor ki hiç doğru değildir. Bununla Abduh araya sıkıştırdığı çiçek ve kızamık lakırdısını da bütün rivayetlerde müttefek[un] aleyh imiş gibi göstermiş ve mütevâtir olan kuş ve taş fıkraları kāle alınmaksızın bütün vak'anın misli nâdir bir çiçek ve kızamık vebasından ibaret olduğuna hükmederek itikadı sahih olacağı iddiasına kadar gitmiş ve sanki Kur'ân'ın hâricindeki rivayetlerin tafsîlinde kuşlarla taş atılması müttefek[un] aleyh değilmiş de İkrime ile Ya'kūb'un rivayetlerine bile tevâfuk etmeyen: وَفِي الْيَوْمِ الثَّانِي فَشَا فِي جُنْدِ الْحَبَشِي دَاءُ الْجُدَرِى وَالْحَصْبَة lakırdısı müttefek[un] aleyh imiş diye itikad ettirmeye çalışmış, sonra da sûredeki "tayr"ı tevile kalkışmış bulunuyor.

Kendi zu'mu öyle olabilir, lâkin kendi kanaatini söylemek başka, rivayete isnad etmek yine başkadır. Hâlbuki tevâtürü naklederken kendi vaz'ını dess ü tedlis ile dahi kalmayıp da هذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ diye umûma karşı isnadda bulunması açık bir yalan olmuştur.[2]

[6132] Hâlbuki rivayetin belâsı, vaz'dır. Herhangi niyetle olursa olsun metnen veya seneden hadis vaz' edenlerin de yaptıkları budur. Vaz' da

---

1 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-*Kur'âni'l-*Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 158.

2 Bu Amme cüz'ü tefsirini de bir cem'iyyet-i hayriyye-i İslâmiyenin a'zâsından bazı ihvânının ihtârı üzerine o cemiyetin dershânelerinde okunmak ve nefislerinde akāid-i selîmeye bir maşrık ve a'mâl u ahlâklarının ıslâhına bir [6132] âmil olmak üzere bin üç yüz yirmi bir sene-i hicriyesinde bilâd-ı mağribiyeye, yani Avrupa'ya seferinde vakit bulup yazdığını dibacesinde söylemiştir ki, bilâd-ı mağrib münasebetiyle "akāid-i selîme maşrıkı" tâbirinde bir tevriyesi* hissolunmuştur [Müellifin notu].
* M: "tavri yesi"; B: "tavr-ı ye'si".

gerek doğrudan doğru metin vaz'ı olsun ve gerekse metni tağyir olsun, gerekse kavîyi zayıfa zayıfı kavîye isnad suretiyle senedde olsun hepsi yalandır. Rivayetlerde söylediği şekilde mevcud bile olmayan bir sözü müttefek[un] aleyh göstermesi ise böyle bir vaz' olmuştur. Gerçi ilimde yeni keşifler bulmak, yeni münakaşalar açmak, yeni tarîkler, menba'lar aramak, nazariyyâta nazardan, tecribiyyâta tecribeden, nakliyyâta da nakl ve rivayetten tedkik ve tahkik icrâ etmek, rivayetlerin kadr-i müşterekini bulmak, cezrini istihrac ve istinbat ederek zayıfı kavîyi ayırmak, te'âruz ve ihtilâfâtın tevfîki çarelerini aramak, kuvvetine za'fına göre garâibi seçmek ve onlardan yeni yeni neticeler istihsâline çalışmak şüphe yok ki mezmum değil memduhdur, asıl ilim vazifesi odur. Fakat rivayette sadakat da o vazifenin başında olmak lâzım gelir. Bütün rivayetlerin müttefikan kaydettiği ve bâlâda geçtiği üzere en anûd hasımların bile inkâr edemediği irsâl-i tayr ve remy-i hacer gibi müttefek[un] aleyh kadr-i müşterek[1] noktasını "böyle şey olmaz" gibi mücerred nazariyatçılıkla atıp da hiçbir ittisâli tahric olunamayan ve binâen'aleyh tam bir haber-i vahid bile olmayan munkatı' bir tek haberin aklen de garib bir surette rivayet edilmiş bulunan cüderî fıkrasını هذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ diye maşrık-ı akāide hediye etmeye kalkışmak bir âlime yaraşacak şeylerden değildir. Ve böyle hatalar hasbe'l-beşeriyye her âlimde bulunması tabîî olan ictihâdî hefevât kabîlinden de değildir. Şeyhlik vüsûkuna mâni' olan avârız-ı [6133] ehliyetten olur. Kitabına ربنا عليك توكلنا وإليك أنبنا وإليك المصير. ربنا لا تجعلنا فتنة للذين كفروا واغفر لنا ربنا إنك أنت العزيز الحكيم. فتحت لي يا رب أبواب فضلك وعرفتني ما شئت من أسرار قولك فبأيّ لِسان أحمدك وَبِأَيَّةِ جارحة أشكرك، أسألك المعونة على بيان الحق لإرشاد المستعدين لقبوله من الخلق وأن تجعل الكلمة العليا لكتابك المبين والسلطة العظمى لهدي خاتم المرسلين سيدنا محمد صلى الله عليه وسلم وعلى جميع النبيين ومن تبعهم على الصراط المستقيم واقتفى أثرهم في الصالحات والسير القويم وأرشد اللهم هذه الأمة العانية إلى ما فيه لها السلامة والعافية ولا تجعلها حربًا للهادين المهتدين ولا فتنة للضالّين الْمُضِلّين münâcâtıyla[2] başlayan ve nice güzel fikirler söyleyen Muhammed Abduh merhumun Allahını ve Resûlünü sevdiğinde ve kelime-i ulyânın Kur'ân-ı Mübîn'de

---

1 H -"ve remy-i hacer gibi müttefek[un] aleyh kadr-i müşterek".
2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 2.

olduğunu bildiğinde ve ona iman ile hürmet ve beyân-ı hakka hizmet ederek halkı[1] tenvir ve irşad etmek ve günden güne garbın sultasına düşerek ezilmekte bulunan ümmetin selâmet ve âfiyetini aramak için çalıştığında şüphe etmeye hak yok ise de, onca da kelime-i ulyâ Kur'an'da olduğu, bütün rivayetler de bunu musaddık bulunduğu için ona karşı esrarşinaslık iddiasıyla ortaya atmış olduğu büyük yanlışı ihtar etmek de hakkı bilenlerin vazifesi olduğunda şüphe yoktur. Onun bu babda yegâne istinadgâhı olarak gösterdiği İkrime ve Ya'kūb rivayetleri de söylediği gibi olmadığı ber vech-i bâlâ defa'ât ile ihtar olunduktan sonra, burada açık bir yalan görünen iş bu هذَا مَا اتَّفَقَتْ عَلَيْهِ الرِّوَايَاتُ sözünü tevil için söylenebilecek tek bir vecih vardır. O da bu هذا ism-i işaretini kelâmının evvelinden âhirine bütün tafsîline göndermeyip yalnız sonundaki veba fırkasından berisine ve daha doğrusu en nihâyetinde "Habeşî" dediği Ebrehe'nin sûret-i musâbiyeti hakkındaki son fıkraya ircâ' etmektir ki, "onun eti mütemâdiyen parçalana parçalana dökülerek nihâyet San'â'da kalbi çatlayıp öldüğü müttefek^un aleyhtir" demek olur. Gerçi hepsinin helâk olup ancak bir kişinin Necâşî'ye kadar giderek haberi yetiştirdikten sonra orada öldüğü hakkında da bir rivayet varsa da, o da[2] buna pek muhalif denemeyeceği cihetle bu son fıkra doğru olur. Bunun biraz da zaman geçmiş olmak münasebetiyle bir çiçek olması [6134] muhtemil bulunur. Ma'amâfîh bu tevil evvelki sözlerindeki yanlışlığı düzeltmeyeceği gibi sözün cereyânına göre maksadına da kâfi olmaz. Gerek sûrede ve gerek rivayetlerde müttefek^un aleyh olarak sâbit ve mütevâtir olan kuş ve taş fıkralarını hazf ile vak'anın yalnız çiçek ve kızamık salgınından ibaret olmak üzere itikadı sahih olacağı hakkındaki davasına kifâyet etmez, ve böyle tağlit edici bir ifade ve tevil ile sûrenin vuzûhunu çığırından çıkararak tefsir ve tevil davasına kıyam doğru olmaz. Hâlbuki onun maksadı bütün beyânâtının müttefek^un aleyh bulunduğu iddiasıyla şu tevile[3] gelmek olduğu anlaşılıyor, diyor ki: "Bu sûre-i kerîme

1 H: "hakkı".
2 H -"o da".
3 B -"şu tevile".

muhakkak olarak bize şunu beyan ediyor ki, o çiçek yahut kızamık Allah teâlâ'nın rüzgâr ile irsal edeceği kuşlardan azîm fırkalar vâsıtasıyla ordunun efrâdı üzerine düşen kuru taşlardan neş'et etmiştir."

Bu apaçık[1] bir tahriftir, sûrede böyle bir beyan yoktur. Bu arada bir rüzgâr, bir fırtına da belki olmuştur, lâkin sûrede ona dair bir beyan olmadığı gibi kuşların gönderilmesi rüzgâra mütevakkıf da değildir. Kuşlar aldıkları bir ilham ve his üzerine neredeyse uçar uçar gelirler, ve onların nasıl ve ne gibi bir his ve ilham aldıklarını bizim için şimdi tâyin de mümkin olmaz. Sonra sûrede طَيْراً ma'rife değil nekredir, مِنَ الطَّيْرِ değildir. Demek o zamana kadar oralarda tanınmadık garib kuşlardır. Hem de alay alay, fırka fırka, çoktur. "Ebâbîl"in firak-ı azîme demek olması doğru, "siccîl"e kuru, yâbis demek de bir dereceye kadar doğru,[2] fakat âyette taşların kuşlar vâsıtasıyla yalnız sukūtu söylenmiyor, kuşların o taşlarla bilhassa endaht ettikleri söyleniyor. Sonra da sûrede ne cüderî ne de hasbe vesâire beyan olunmamıştır. Ancak kuşların taşlarla endaht etmesi ile ashâb-ı filin derhal asf-ı me'kul gibi kılınmış oldukları beyan olunmuştur ki bunun bir çiçek [6135] oluvermesi de, bir kızamık veya kızıl oluvermesi de, bir veba oluvermesi[3] de, hiç bilinmedik bambaşka bir âfet oluvermesi de mümkindir. Tecribesiz, müşahedesiz ihtimâlât-ı akliye inhisar altına alınamaz. Göz önünde nice çıbanlar, hastalıklar görülüyor ki hekimler teşrîhini koyamıyorlar. Bununla beraber taşlar atılır atılmaz aynı gün içinde dönüp kaçacak kadar bir çiçek veya kızamık salgınının husûle gelivermesi de hilâf-ı zâhirdir, zâhiri taşların te'sîr-i hâricîsiyle kırılarak delik deşik dökülmüş helâk olmuş olmalarıdır. Çiçek veya kızamık olduysa te'affünlerinden neş'et ederek Ebrehe'de olduğu gibi sonradan olmuştur, ve Ya'kūb b. Utbe'nin nakline göre arz-ı Arabda acı ağaçlarla beraber o sene görülmüştür. Sûre, insaf ile okununca Abduh'un bu ifadesinde de nas üzere ilâve yapmış olduğunu ma'a't-teessüf itiraf etmemek kābil olmaz. Şimdi de bunun üzerine şu neticeyi almak istiyor da diyor ki:

---

1 B: "pek açık".
2 H ve B -"'siccîl'e kuru, yâbis demek de bir dereceye kadar doğru".
3 B: "bulunuvermesi".

"Binâen'aleyh senin için şöyle itikad eylemek[1] câiz olur ki bu kuşlar bazı emrâz cerâsîmini hâmil olan sinek veya sivrisinek cinsindendir[2] ve bu taşlar rüzgârların sevkiyle bu hayvanların ayaklarına takılan yâbis, mesmum çamurdan olup bir cesede yapışınca onun mesâmmâtına girmiş, onda[3] cismin ifsâdı ve etinin dökülmesiyle nihâyet bulan o karhaları fışkırtmıştır ve bu zayıf kuşlar Allah teâlâ'nın beşerden helâkini murad ettiğini ihlâk etmekte en büyük cünûdundan addolunur ve şimdi mikrop denilen o zayıf hayvan da onlardan hâriç olmaz ve o[4] birçok fırkalar ve cemaatlerdir ki sayılarını ancak Bârîsi ihsâ edebilir."[5]

Görülüyor ki Abduh burada kuşları evvelâ bir sinek, sonra da bir mikrop, taşları da sinek ayağına bulaşacak kadar bir toz yapıp çıkmış ve yukarıdan beri rivayetlerden onları tayy ve nassın beyânını tağyir ederek döşenişi bu neticeye gelmek olmuştur. Doğrusunu açıkça [6136] herkesin anladığı ve bildiği gibi söyledikten sonra bu münasebetle mikroplardan da bahsederek zamanının halkına biraz ma'lûmât vermiş olsa fena olmaz, bir vaaz da olabilirdi. Allah teâlâ'nın koca bir Nemrud'u bir sivrisinekle öldürdüğü meşhur meseldir. Bununla beraber onun en büyük cünûdu sinekten ibaret imiş gibi zannettirmek de hatadır. Bütün göklerin ve yerin cünûdu O'nundur وَلِلّٰهِ جُنُودُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ'dır [el-Feth 48/4, 7]. Gerçi "tayr" kanadıyla havada uçan demek olduğuna göre sineklere de ıtlak edilebilir, lâkin rüzgârla sineklerin ayaklarına bulaşacak tozlara taş denilemeyeceğini, "taşlar atan tayr" denildiği zaman da bundan murad bir sinek olamayacağını herkes anlar. Kelâmda bu gibi karînelerin delâleti nazar-ı i'tibâra alınmayınca da hiçbir söz anlaşılmaz. Bununla beraber

---

1 B: "etmek".
2 H: "cinslerindendir".
3 B: "o da".
4 B: "bu".
5 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 158:
فيجوز لك أن تعتقد أن هذا الطير من جنس البعوض أو الذباب الذي يحمل جراثيم بعض الأمراض وأن تكون هذه الحجارة من الطين المسموم اليابس الذي تحمله الرياح فيعلق بأرجل هذه الحيوانات فإذا اتصل بجسد دخل في مسامه فأثار فيه تلك القروح التي تنتهي بإفساد الجسم وتساقط لحمه وإن كثيرا من هذه الطيور الضعيفة يعد من أعظم جنود الله في إهلاك من يريد إهلاكه من البشر وأن هذا الحيوان الصغير الذي يسمونه الآن بالميكروب لا يخرج عنها وهو فرق وجماعات لا يحصي عددها إلا بارئها.

mutlak, müşekkek[1] olduğu zaman kemâline masruf olacağından örfte mutlakā[2] "tayr" denildiği zaman ondan sinek anlaşılmaz, sinek dilimizde de meşhur olduğu üzere uçsa da kuş değildir. Bir insan "kuş yemeyeceğim" diye yemin etse sinek yutmakla yemininde hânis olmaz. Burada "itikad" sözünden maksad âlemde sineklerin veya mikropların varlığına itikad meselesi de değildir. O ayrıca bir müşahede ve tecribe ile herkesin her zaman görebilmesi mümkin olan şeylerden, ulûm-i âdiyedendir. Burada maksad o târihî vak'ada Kur'ân'ın haber verdiği ve rivayetlerin de[3] görüldüğünü söylediği kuşlardır.[4] Abduh'un ifadesince tevâtüren bir tafsil olmadıkça bunların tafsil ve tâyinine itikad etmek câiz olmamak lâzım gelirken ve burada bu kuşların sinek veya mikrop olduğuna dair hiçbir haber de duyulmuş değil iken bunların sinek cinsinden olduğuna itikad etmek nasıl câiz olur? Sonra da hiçbir zarûret-i akliye yokken, o kuşların attıkları taşları "sineklerin ayaklarına bulaşmış tozlardır" diye tefsir ve itikada kalkışmak nasıl câiz olur? Burada mikroptan bahsetmiş olmak ve bu suretle de zamana göre bir [6137] incelik göstermek için sinekleri ve dolayısıyla mikropları ihtar etmek üzere ne görülen kuşları unutturmaya ne de âyetlerin mânasını eğmeye lüzum yoktu. Sineklere taş attırmayı, kuşlara taş attırmaktan daha mâkul göstermekte veya tehaccür etmiş çamurdan, seng kilden olan mer'î taşları sinek ayağına ilişen[5] görünmez kuru çamur tozdan ibaret diye itikad ettirmeye çalışmakta, sonra bu tozların bedenlere yapışınca mesâmmâta girişini efrâd üzerine kuru taşların sukūtu diye çapraşık düşündürmekte de bir mâna yoktu. Vak'anın on dört asırdır âlemin işitegeldiği ve sûrenin apaçık anlattığı gibi alay alay kuşların siccîlden attığı acâib taşlarla fevkalâde keyfiyette bir fi'l-i rabbânî olduğu beyan olunduktan sonra, كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ teşbîhinin içinde ükâl, yani kurt yeme illeti ve helâk olanların lâşelerinin te'affünâtı

---

1 M: "müşekkik".
2 H: "mutlak".
3 H -"de".
4 H +"O ayrıca bir müşahede ve tecribe ile herkesin her zaman görebilmesi mümkin olan şeylerden, ulûm-i âdiyedendir. Burada maksad o târihî vak'ada Kur'ân'ın haber verdiği ve rivayetlerin de görüldüğünü söylediği kuşlardır".
5 M: "işilen".

dolayısıyla mikroplara da işaret bulunabileceğinden bahseylemek ve hastalığın tâyini iddiasında bulunmaksızın, hummevî veya intânî ve istilâî marazlardan herhangi birisi olabileceğini, fakat burada maksad onun mâhiyetini tâyin değil, helâkin keyfiyetindeki fevkalâde acâibliği göstermek olduğunu söylemek hem doğru, hem de fâideli olurdu. Lâkin Abduh böyle yapmamış, tevâtürü tafsil edeceğim derken onu atıp خَالِفْ تُعْرَفْ fehvâsınca kimsenin söylemediği bir söz söylemek için tenakuzlara düşmüştür. Bundan dolayı suâl-i mukaddere güya cevap olmak üzere şöyle diyor:

"Allah teâlâ'nın tuğyan edenleri kahretmekte kudreti eserinin zuhûru o kuşların ne dağ başları cesâmetinde olmasına, ne Ankā-i muğrib nev'inden olmasına, ne elvân-ı mahsûsası bulunmasına, ne de o taşların mikdarlarının ve tesirleri keyfiyetinin bilinmesine tevakkuf etmez, Allah'ın herşeyden cündü vardır.

وَفِي كُلِّ شَيْءٍ لَهُ آيَةٌ   تَدُلُّ عَلَى أَنَّهُ الْوَاحِدُ

Her şeyde O'nun bir âyeti vardır
O'nun bir olduğuna delâlet eyler

[6138] Âlem-i kevnde bir kuvvet yoktur ki O'nun kuvvetine boyun eğmesin."[1]

Evet, kudret-i ilâhiyenin eserinin zuhûru sırf O'nun ilminden, irade ve tekvîninden başka hiçbir şeye mütevakkıf değildir. Fakat böyle olması Abduh'un davasının lehine değil, aleyhinedir, çünkü o, kuşların büyüklüğüne mütevakkıf olmadığı gibi sineğe, mikroba, çiçeğe kızamığa da mütevakkıf değildir. O nasıl dilerse öyle yapar, o hâlde sineklerle çiçek çıkarttıracağım diye uğraşıp durmanın mânası yoktur. Ancak şunu da ihtar etmek lâzım gelir ki hiçbir şeye mütevakkıf olmayan kudretullâhın

---

1 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 158:

ولا يتوقف ظهور أثر قدرة الله تعالى في قهر الطاغين على أن يكون الطير في ضخامة رؤوس الجبال ولا على أن يكون من نوع عنقاء مغرب ولا على أن يكون له ألوان خاصة به ولا على معرفة مقادير الحجارة وكيفية تأثيرها. فلله جند من كل شيء.

وفي كل شيء له آية   تدل على أنه الواحد

وليست في الكون قوة إلا وهي خاضعة لقوته.

eserinin zuhûrunu bizim bilmemiz, onun bir dereceye kadar olsun keyfiyetini bilmemize mütevakkıftır. Hiçbir keyfiyetini tanımadığımız, işitmediğimiz bir şey bize zâhir olmuş olmaz. Biz herhangi bir şeyi tanımak için onu Allah'ın bize izhar ettiği vechile bilmeye muhtâcız, onun için bu sûrede hepsinden evvel keyfiyet ihtar olunmuştur. O hâlde ashâb-ı fil vak'asını tanımak için de Allah bize bu sûrede nasıl bildirdiyse öyle tanırız ve öyle itikad eyleriz, rivayetlerden de derecesine göre alabildiğimiz tafsîlâtı alırız. Ne sıhhati ne kizbi sâbit olmayan nâkıs haberlere itikad etmeyerek ihtimal nazarıyla bakarız. Sıhhati senediyle sâbit olan ve daha kuvvetlisine mu'ârız mevsuk haberlere de haber-i vâhid bile olsa itikadı vâcib saymamak şartıyla inanabiliriz. Lâkin görmediğimiz ve keyfiyetine dair bir haber işitmediğimiz, delil denecek bir eser de bulamadığımız bir şeyi indî bir mülâhaza ile nasıl bilebiliriz? O hâlde vak'ayı görenler, haber verenler, bütün rivayetler Kur'ân'ın dediği gibi kuşları, taşları söyleyip dururken ve kuş, taş ne demek olduğu herkesçe mâlum ve kudret-i ilâhiyede bunların hepsi mümkin iken bunları haber verildiği gibi anlamayıp ve "ihtimal ki bunlarla beraber[1] İkrime'nin dediği gibi bir çiçek salgını da olmuştur" demeyip de yalnız [6139] sinekle çiçek çıkartmaya çalışmakta ve azgın bir kavmi helâk etmek için Hâlık teâlâ'yı çiçek ve kızamık maddesine muhtaç imiş gibi göstermekte maksad nedir? لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللهِ Böyle iken Abduh, Allah teâlâ'nın beyânıyla iktifâ etmeyip zu'munca tesirin keyfiyetini tâyinde ısrar ederek ve Hâlık'ı maddeye muhtaç imiş gibi göstererek ve ma'amâfîh ifadesine biraz daha çekidüzen vererek sözünü şöyle hulâsa ediyor:

"İşte Beyt'i yıkmak isteyen o azgın üzerine Allah teâlâ o kuşlardan ona cüderî veya hasbe maddesini îsal edecek şeyi gönderdi de Mekke'ye girmeden evvel onu da ihlâk etti, kavmini de ihlak etti. Bu ise Allah teâlâ'dan bir nimettir ki Beytini, dininin kuvvetiyle himaye edecek Resûlünü (sallallâhu aleyhi ve sellem) gönderinceye kadar hıfzetmek için

---

1 H: "haber".

ehl-i Haremini vesenî oldukları hâlde o nimet ile bürüdü, korudu. Her ne kadar o nimet, Allah'tan düşmanlarına, o cürm ü günahı olmayan Beyt'e tecavüz etmek istiyen ashâb-ı file inmiş bir nikmet[1] ise de... İşte bu, bu sûrenin tefsirinde üzerine itimad sahih olandır" diyor.[2]

Bu sözün içinde "o kuşlardan ona cüderî veya hasbe maddesini îsâl edecek şey gönderdi" fıkrasından mâʻadâsına itimad sahih olabilirse de o fıkraya itimad asla sahih olamaz[3], çünkü bir kere o tefsir değil, usûl tâbirince ziyade ale'n-nastır. Nazımda ona hiç delâlet yok, ne akıldan ne nakilden onu öyle tâyin ve takyid ettirecek bir delil de yoktur. Siccîlden taş bir madde ise de, bunun cüderî veya hasbeye bir ihtisâsı yoktur. Lût kavmi hakkında da حِجَارَةً مِنْ سِجّيلٍ مَنْضُودٍ [Hûd 11/82], حِجَارَةً مِنْ طِينٍ [ez-Zâriyât 51/33] buyurulmuş ve bundan kimse cüderî ve hasbeye dair bir hususiyet anlamamıştır. Sonra âyette irsâlin mefʻûlü طَيْرًا iken onu madde-i cüderîye ve cemîʻ zamirlerini müfrede tebdil eden bu ifadede cüderî ve hasbe maddesi sanki mahluk değil de kadîm imiş ve sanki Hâlık teâlâ onu dilediği yerde yaratamazmış da cüderî ve hasbe yapmak için o maddeyi [6140] îsal etmek mutlaka şart imiş, ve sanki asıl fâil o madde imiş de vâsıl olduğu yerde muhakkak onları yapıverir imiş gibi zımnî davaları dahi îham vardır. Hâlbuki bizim irâdî fiillerimiz için zarûrî gibi görünen maddî ve tabîî şerâit, Allah'ın fiillerinde ve bâhusus tabiatları tahvil eden ibdâʻî fiillerinde hiç şart olmadığını göstermek bu sûrenin bâriz mazmûnu iken ve kudret-i ilâhiyenin eseri o gibi şartlara tevakkuf etmeyeceği daha demin söylenmiş iken eʻam olan taşları cüderî ve hasbe maddesine tahsis ederek maddecilere hoş görünmek için sûrenin ıtlâkını takyid ile tağyir eden bir fıkraya tefsir diye itikad nasıl sahih olur? Onun için bu fıkra kaldırılıp onun yerine âyette olduğu gibi "Allah teâlâ üzerlerine fırka fırka kuşlar gönderip onlara çamurdan

---

1 B: "nimet".

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme)*, s. 158:
فهذا الطاغية الذي أراد أن يهدم البيت، أرسل الله عليه من الطير ما يوصل إليه مادة الجدري أو الحصبة فأهلكته وأهلكت قومه قبل أن يدخل مكة وهي نعمة من الله غمر بها أهل حرمه على وثنيتهم حفظا لبيته حتى يرسل من يحميه بقوة دينه صلى الله عليه وسلم وإن كانت نقمة من الله حلت بأعدائه أصحاب الفيل الذين أرادوا الإعتداء على البيت بدون جرم اجترمه ولا ذنب اقترفه. هذا ما يصح الإعتماد عليه في تفسير السورة.

3 B: "olmaz".

tehaccur etmiş acâib[1] taşlar attırarak o azgını ve kavmini maksadlarına erdirmeden helâk etti" denilirse sahih olur, ve ifadenin mütebâkīsi de sevkten hâsıl olan lâzım-ı mâna olmak üzere doğru bir tefsir olurdu. Onun için o fıkra mevcud iken şöyle demesi de hiç doğru değildir:

"Bundan mâʻadâsı eğer rivayet sahih ise tevilsiz kabûlü sahih olmayacak şeylerdendir."[2] Bundan mâʻadâsı bütün rivayetlerin ittifak ettiği üzere âyette olduğu gibi kuşların gönderildiğini ve onlarla[3] taşların atıldığını bâlâda beyan ettiğimiz tevilsiz olarak kabul etmekten ibaret olan tefsirdir. Bundan ötesi ise tefsiri alâkadar etmez, nihâyet târihî birer maʻlûmât-ı zâide olur. Abduh'un[4] zayıf bir rivayeti bahane ederek nazmı tağyir eder surette yapmak istediği ve kendisinden başka kimsenin söylemediği tevile itimad sahihtir deyip de âyeti tevilsiz olarak kabul eden ve mütevâtir rivayetlere de muvâfık olan tefsirleri "şayet rivayet sahih ise tevilsiz kabûlü sahih olmaz" diye şek ile redde kalkışması tenakuz üstüne tenakuz olan bir müşâgabesidir ki, bunu şöyle itmam etmek istemiştir:

[6141] "Bir de dört ayaklı hayvânâttan cismen en iri hayvan olan fil ile izzetlenmek isteyen bir kimsenin nazara zâhir olmayan ve gözle görülmeyen küçük bir hayvan ile kaderin sevkettiği yerde tutup helâk etmek kudreti iʻzam edecek şeylerdendir, şüphe yok ki âkil indinde bu daha büyük ve daha acâib[5] ve daha bâhirdir."[6]

Abduh evvelce kuşları göze görünecek kadar bir sinek yaptığı, mikrobu da onların içine kattığı hâlde son sözünde sinekleri bırakarak nazara zâhir olmaz, gözle görülmez mikroplardan ibaret gibi göstermiş

---

1 B: "acîb".

2 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 158:

وما عدا ذلك فهو مما لا يصح قبوله إلا بتأويل إن صحت روايته.

3 B: "onlara".

4 B: "Abduh".

5 H ve B: "acîb".

6 Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm (Cüz'ü Amme),* s. 158:

ومما تعظم به القدرة أن يؤخذ من استعز بالفيل وهو أضخم حيوان من ذوات الأربع جسما ويهلك بحيوان صغير لا يظهر للنظر ولا يدرك بالبصر حيث ساقه القدر. لا ريب عند العاقل أن هذا أكبر وأعجب وأبهر.

ve bu suretle kudretin büyüklüğü âkil indinde daha ziyade zâhir ve acîb olacağını söyleyerek sözüne hitam vermiştir. Bu söz de burhânî değil, şi'rî bir muğâlatadır. Evet, sade bir file değil, altmış bin denilen kesretli bir orduya ve mühimmâtına da güvenen bir mağruru, küçük bir mikrop ile helâk edivermek büyük bir kudret olduğunda şüphe yoktur. Ve fili de, mikrobu da, her şeyi de yaratan Allah teâlâ'nın mu'tad ve gayr-i mu'tad her işinde kudretinin büyüklüğü âkil indinde sâbittir. Bu büyüklüğün mânası da إِنَّمَٓا اَمْرُهُٓ اِذَٓا اَرَادَ شَيْـٔـًا اَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ [Yâsin 36/82] buyurduğu[1] üzere dilediği şeyi hiçbir kayd u şarta muhtaç olmayarak bir كُنْ emriyle dilediği gibi yapıverir bir kudret olmasıdır. Ancak görünmezle yapması bâtınî kalır, görünürle yapması zâhir olur. Onun için Nemrud'un bir menenjiti[2], beyin humması bir sinekle mesel olmuştur. Fakat yukarıda da ihtar ettiğimiz vechile insanlar mu'tad şekilde görünen işleri âdî görmeye alışmış bulunduklarından dolayı i'zam etmedikleri gibi, gözle görülmeyen ve nazara zâhir olmayan mikropları görmeden, bilmeden evvel kimsenin onlardan haberi olmaz ki onunla fili yahut file güveneni mukayese etsinler de bundan kudretin büyüklüğünü anlasınlar. Böyle bir mukayesede görünen küçük bir kuşun galebesi daha bâhirdir. Filin sevkedilememesi [6142] de öyledir. Bin dört yüz sene evvel, henüz insanlara mikrobun bildirilmemiş, gösterilmemiş olduğu bir zamanda vak'anın sebeb-i zâhirîsi olmak üzere bilmedikleri mikroptan bahsedip de onunla fili mukayeseye davet etmeye kalkışmak mânasız olurdu, onda sebeb-i zâhirî mikrop değil, zuhur eden hastalıktan ibaret kalırdı. O vakit sûre اَلَمْ تَرَ كَيْفَ فَعَلَ رَبُّكَ بِاَصْحَابِ الْفِيلِ. اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فِى تَضْلِيلٍ. فَجَعَلَهُمْ كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ diye üç âyetten ibaret olur ve aradaki iki âyet onlar için mânasız olduğu gibi bizim için de mikrobu ne kuş, ne de taş tanımadığımızdan dolayı hiçbir fâidesi olmaz, ve yukarıda söylediğimiz gibi o vakit Peygamber'in düşmanları buna karşı bütün hücûmu yaparlardı. Hâlbuki file ve orduya mukabele görünmez şeylerle değil de o fili isyan ettirerek ve uzaktan yakından görülebilecek kuşlar ve dolu gibi taşlarla orduyu helâk

1 B: "buyurulduğu".
2 H: "menenjit".

edivermek hem âkil indinde ve hem umum indinde elbette daha zâhir ve daha bâhir ve daha acîb ve o kudretin bizim gibi tabîî şartlarla mukayyed olmayan büyüklüğünü göstermekte elbette daha açıktır. O vak'a gibi bu sûre de böyle[1] hârikaları inkâr eden ve Hâlık'ın kudretini şirk ile takyîde kalkışan azgınlara, mülhidlere karşı açık bir burhan göstermek üzere vak'anın müşâhidleri huzûrunda nâzil olmuş, kimse de "biz öyle kuş ve taş görmedik" diyememiştir. Ancak onunla beraber sonradan çiçek ve kızamıktan ve zehirli ağaçlardan bahseden olmuştur. İnsaf ile düşünüp de söylemeli ki bu sûre nâzil olduğu zaman bu lisânı anlayan Arab büleğā ve şu'arâsının طَيْراً اَبَابِيلَ ile حِجَارَةٍ مِنْ سِجّ۪يل'den göze görünmez fırka fırka mikrop veya mikroplu taşlar mânasını anlamış oldukları ve bu âyetlere öyle bir mâna vermiş bulundukları kabul olunabilir mi? Bunu olduğu gibi anladıktan sonra olsa olsa كَعَصْفٍ مَأْكُولٍ'den de taze ekin yiyen küçük böcekler, kurtlar, güveler mânasını ve belki de taşların neticesinde bir çiçek kırılışını anlayan olmuştur. Bu bedâhet karşısında Abduh'un gerek rivayet ve gerek dirayet vüsûkunu zâyi' edip [6143] eserindeki güzel ve fâideli fikirlerini de kıymetten düşürmesine teessüf edilmez mi? Sonra da ona aldanarak تَرْم۪يهِمْ بِحِجَارَةٍ مِنْ سِجّ۪يلٍ âyetini "mikroplu taşlar attılar" diye terceme eden bazı mütercimlerin aldanışına acınmaz mı?[2] Bu sözlerimiz hüsn-i niyeti olan ehl-i irfanadır. Yoksa garazkârlıkla ne söylediğini bilmez, taşları tırtıl gibi kuş tersleri diye istihzâ ederek onunla bir ordunun korkudan panik oluverdiğini söz diye söylemekten utanmayan ve Peygamber'i hâşâ bir Hıristiyan râhibinin çırağı yapmak için maiyyetinde Mısır'a ve İstanbul'a kadar seyahat ettirmeye çalışan ve Levh-i Mahfûz'u hiyeroglif, sahifeleri taş, taşları kuş çakıldağı görmek, göstermek isteyen ve yalancılığı yegâne hüner farzeden hümeze lümeze gürûhuna hutameden başka ne yaraşır? Hayat içinde bin dört yüz sene evvel olmuş bir vak'ayı bugün indî bir kıyas ile inkâr edivermek, masal

---

1 H: "öyle".

2 İzmirli İsmail Hakkı *Me'ânî-i Kur'ân* isimli mealinde ilgili âyeti "ki onlara tuğladan yapılmış taşlar atmışlardı" diye tercüme ettikten sonra buraya koyduğu dipnotta şöyle bir açıklama yapmıştır: "O taşlar ile askere çiçek hastalığı bulaşmış idi. Ordu çiçek hastalığından kırılmıştı. Deniz tarafından gelen kuşlar hastalığı nakleden sinekler olabilecek" (*Me'ânî-i Kur'ân,* 1927, II, 571).

deyip geçmek kolay gibi görünürse de, onu[1] yanlış tutmak için her cihetten fırsat gözetip duran muâsır, müşâhid hasımlar muvâcehesinde bîpervâ haykırmak kolay değildir. O zaman Peygamber'e her taraftan gayz püsküren düşmanları bile ne inkâra ne tevile sapmamışken[2], bugünkü dostları içinde ona inanamayıp da tevile kalkışanlara:

Düşman kadar olsun siper et sûret-i hakkı
Ey dost, Hüseyin olmaz isen bari Yezid ol

denmez mi?

Zira bu vak'a hakkında o zaman söylenmiş olan şiirler bile onun muhalifler nazarında dahi meşhud ve mütevâtir olduğunu isbâta kâfîdir. Bunların hepsini burada teşrih ve ta'dâda mahal yoktur. Birkaçını yukarıda zikretmiştik, burada da meşhurlarından bir ikisini daha kaydedelim: İbn Hişâm'ın kayd u zabt ettiği üzere İbn İshak demiştir ki: "Allah teâlâ Habeşlileri Mekke'den red ve indirdiği nikmet ile musâb kılınca Arab Kureyş'i büyüttü; [6144] "bunlar ehlullah, Allah, onlardan dolayı kıtal yapıverdi, düşmanlarının hakkından geliverdi" dediler ve şâirler birçok şiirler söylediler. Bunlar da Allah'ın Habeşlilere yaptığını ve onların keydini Kureyş'ten nasıl reddettiğini zikrediyorlardı. Ezcümle Abdullah b. Ziba'ra b. Adî b. Kays b. Adî şöyle demişti:

تَنَكلوا عن بَطنِ مَكَّةَ إِنَّها   كانَت قَديماً لا يُرامُ حَريمُها
لَم تُخلَقِ الشِعرى لَيالي حُرِّمَت   إِذ لا عَزيزَ مِنَ الأَنامِ يَرومُها
سائِل أَميرَ الحبشِ عَنا ما رَأى   وَلَسَوفَ يُنبى الجاهِلينَ عَليمُها
ستونَ أَلفاً لَم يَؤبوا أَرضَهُم   بَل لَم يَعِش بَعدَ الإِيابِ سَقيمُها
كانَت بِها عادٌ وَجُرهُمُ قَبلَهُم   وَاللّٰهُ مِن فَوقِ العِبادِ يُقيمُها[3]

1 M ve B +"bir"
2 B: "saplanmamışken".
3 "Mekke deresinden defolun, çünkü kadîmden beri O'nun harîmine ilişilmez. O haram kılındığı geceler Şi'râ halkedilmemişti, enâmdan ona taarruz edecek bir aziz yoktur. Habeş kumandanına sor ne gördü, bilmeyenlerine de bileni haber verecektir. Altmış bin, yerlerine dönemediler, hatta döndükten sonra da onların sakîmi yani Ebrehe yaşamadı. Onlardan evvel de orada Âd ve Cürhüm vardı, Allah kulların fevkinden onu ikāme buyuruyor" [Müellifin notu].

Ebu Kays Sayfî b. Eslet b. Cüşem b. Vâil de şöyle demiştir:

ومن صنعه يومَ فيل الحبو ش إذ كلما بعثوه رزم
محاجنهم تحت أقرابه وقد شرموا أنفه فانخرم
وقد جعلوا سوطه مِغْوَلاً إذا يمموه قفاه كلم
فولى وأدبر أدراجه وقد باء بالظلم من كان ثم
فأرسل من فوقهم حاصباً فلفهم مثل لف القزم
تحض على الصبر أحبارهم وقد ثأجوا كثؤاج الغنم[1]

Haniflerden Ümeyye b. Ebu's-Salt b. Ebû Rebî'a Sekafî de şöyle demiştir:

إنَّ آياتِ رَبِّنا ثاقبات لا يُماري فيهِنَّ إلا الكَفورُ
خَلَقَ الليلَ وَالنَهارَ فَكُلٌّ مُستَبينٌ حِسابَهُ مَقدورُ
ثُمَ يَجلو النَهارَ رَبٌّ رحيم بمَهاةٍ شُعاعُها مَنشورُ
حَبس الفيل بالمغمس حَتى ظَلَّ يَحبو كَأَنَهُ مَعقورُ
لازِماً حَلقَةُ الجِرانِ كَما قطسر مِن صَخرِ كَبكَبٍ مَحدور
حَولَهُ مِن مُلوكِ كِندَةَ أَبطا لٌ مَلاويثُ في الحُروبِ سَقورُ

[6145]

خَلَّفوهُ ثُمَّ اِبذَعَرّوا جَميعاً كُلُهُم عَظمُ ساقِهِ مَكسورُ
كُلُ دين يَومَ القيامَة عِندَ اللهِ إِلاّ دين الحَنيفةِ بورُ[2]

1 "Allah'ın sun'undan birisi de Habeşlerin fil günüdür, çünkü bütün gönderdikleri sevkiyatları yerinde kaldı, helâk oldu. Sopaları, çengelleri o filin böğürleri altında idi, burnunu da yirmişler, yırtılmıştı.* Kamçısını miğvel, şiş teber yapmışlardı, kasdettiklerinde kafası yarılmıştı. Öyle iken dönüp gerisin geri geldiği yola gitti ve orada bulunanın hepsi zulme gelmişti, derken Allah üstlerinden bir çakıl yağdıran gönderiverdi de onları kuzuları dürercesine dürüverdi. Ahbarları sabra teşvik ediyorlardı, onlar ise koyun gibi bağırıyorlardı. ilh..." [Müellifin notu].
* H: "burnundan yirmişler, yırtmışlardı".

2 "Hakikaten Rabbimizin âyetleri parlaktır. Onlarda pek kâfir olanlardan başkası mücadele etmez, geceyi ve gündüzü yaratmış, hepsi âşikâr, hesâbı makdur, sonra gündüze cilâ verir bir Rabb-i Rahîm. Bir güneşle ki şu'âı menşur. Fili Mugammes'te habsetti, hatta vurulmuş ayakları kırılmış ma'kūr gibi kıçın kıçın sürünüyordu, boyun halkası yere sürtülerek ki tıpkı bir dağın kayasından bir kutur düşmüş gibi. Etrafında Kinde mülûkünden pehlivanlar, harblerde sergerde şâhinler vardı, onu bıraktılar hepsi târumâr oldular, hepsinin bacağının kemiği kırılmıştı. Kıyamet günü Allah yanında hanîf dininden başka her din helâktedir." Bu şiiri söyleyen Ümeyye b. Ebu's-Salt şirkten, Yahûdiyetten, Nasrâniyetten çekinmiş; ma'âmâfih İslâm'a girmeden de ölmüştü. [Müellifin notu].

Daha bunlar gibi birtakım şiirler vardır.

Şu muhakkak ki bu vak'anın en ibret alınacak noktası Hakk'a karşı kuvvetlerine güvenerek mücerred zulüm ve tahrip[1] maksadıyla tecavüz için Kâbe üzerine hareket eden ve önüne geleni çiğneyen saldırıcı bir ordunun tam Mekke'nin yanına gelip de hedef ve maksadına vâsıl olmak üzere bulunduğu gün karşılarında zâhirî ve beşerî hiçbir mukāvemet ve esbâb-ı müdafaa yok iken hatır ve hayâle gelmez bir surette bütün tedbir ve düzenlerinin min-tarafillah tadlîle müstağrak kılınıvermiş olması, yani اَلَمْ يَجْعَلْ كَيْدَهُمْ فٖي تَضْلٖيلٍ âyetidir. Diğer âyetler, kuşların akını, taşların yağdırılışı da bunun mahza taraf-ı rabbânîden olduğunu en açık bir surette izhar için[2] keyfiyetine ta'alluk eden tâlî âyetlerdir. Ve bunun böyle fevkalâde zâhir olan keyfiyyet-i icrâsından dolayıdır ki onu müşrikler bile yalnız Allah'tan bilmişlerdir.

Fahr-ı Râzî burada şöyle bir sual sorar: "Küffâr-ı Kureyş eski bir zamandan beri Kâbe'yi putlarla doldurmuş değil miydiler? Bu ise hiç şek yok ki Kâbe'nin duvarlarını tahrip etmekten daha çirkin, daha büyük kabahattir. O hâlde Allah teâlâ o azâbı niçin tahrip kasdında bulunanlara musallat kıldı da onu putlarla dolduranlara teslît etmedi?" Sonra da buna şu cevâbı verir: "Çünkü Kâbe'ye putları koymak Hakkullâh'a te'addî, Kâbe'yi tahrip [6146] ise halkın hakkına te'addîdir. Bunun nazîri kuttâ'-ı tarîk, bâğī, kātildir[3]. Bunlar Müslüman bulunsa bile şer'an katlolunurlar. Hâlbuki kocamış, ihtiyar ve a'mâ ve sâhib-savma'a ve kadın kendi hâllerinde iken kâfir iseler de katlolunmazlar, çünkü halka zararları te'addî etmez."[4]

---

1 B: "terhib".
2 B -"için".
3 B: "bağī, katldir".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 290:
أليس أن كفار قريش كانوا ملأوا الكعبة من الأوثان من قديم الدهر، ولا شك أن ذلك كان أقبح من تخريب جدران الكعبة، فلِمَ سلط الله العذاب على من قصد التخريب ولم يسلط العذاب على من ملأها من الأوثان؟ والجواب: لأن وضع الأوثان فيها تعد على حق الله تعالى، وتخريبها تعد على حق الخلق، ونظيره قاطع الطريق والباغي والقاتل يقتلون مع أنهم مسلمون ولا يقتل الشيخ الكبير والأعمى وصاحب الصومعة والمرأة وإن كانوا كفارا، لأنه لا يتعدى ضررهم إلى الخلق.

Bunun hâsılı şer'-i ilâhîde dünyevî cezâ, hukūk-ı ibâda zarar ve tecavüz dolayısıyladır, mücerred hakkullah olan hususta[1] azab asıl âhirettedir, demek oluyor. Bundan[2] başka yukarıda îzah olunduğu üzere bu hâdisenin[3] asıl hikmeti, Allah dininin neşri için dünyaya gelmek üzere bulunan Resûlullah'ın vilâdetine bir mukaddime ve onun davetine icâbete bir ihzar[4] idi. Onun için bu sûre, Peygamber'in şânında ve ona hitab ile nâzil olduktan sonra bunu da Kureyş Sûresi tâkip edecektir.

---

1 H: "husûsâta".
2 H: "Bunun".
3 H -"başka yukarıda îzah olunduğu üzere bu hâdisenin".
4 H: "izhar".

[6147]

سُورَةُ الْقُرَيْشِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ اَرْبَعُ اٰيَاتٍ

KUREYŞ SÛRESİ

Bu Kureyş Sûresi'dir, لِاِيلَافِ قُرَيْشٍ Sûresi dahi denilir, Mekkîdir. Ma'amâfîh Dahhâk ve İbn Sâib Medenî demişlerdir.[1]

Âyetleri: Hicâzî'de beş, diğerlerinde dörttür.

Fâsılası: ش، ف، ت harfleridir. Hicâzî'de جُوع'un "ayn"ı da vardır.

Bunun اَلَمْ تَرَ Sûresi'ne tefrî'i andırır açık bir münasebeti vardır. Bundan dolayı ikisini bir sûre gibi zannedenler olmuş ise de doğru değildir. Ayrı ayrı birer sûre oldukları tevâtüren ve bütün mushaflarda besmele ile ayrılmış olmalarından mâlum ve sâbit olduğu gibi, fâsılalarının başkalığından da bellidir.

Fil vak'asını gören ve herkesten ziyade ondan mütena''im ve müstefid olan ve binâen'aleyh Allah'ın birliğiyle tevhid dinine herkesten evvel sarılması lâzım gelen Kureyş olduğu hâlde, Resûlullah'ın bi'seti üzerine onun davetine karşı putperestlikte ısrar etmek isteyerek ilk evvel küfr ü isyâna ve adâvet ü mümâna'ata kalkışan onlar olduğu ve sonra Mekke'nin fethinde anlaşıldığı üzere onların islâmıyla dîn-i tevhîdin bütün Arabistan'a ve oradan cihâna intişar edeceği derkâr bulunduğu cihetle Sûre-i Fil'den sonra burada ilk evvel Kureyş'in ehemmiyetlerine işaret için ismini tasrih ve kâfirlerine itâb ederek tevhid ile Allah'a ve ubûdiyete sevk için buyuruluyor ki: [6148]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

لِاِيلَافِ قُرَيْشٍۙ ﴿١﴾ اِيلَافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَٓاءِ وَالصَّيْفِۚ ﴿٢﴾ فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِۙ ﴿٣﴾

اَلَّذ۪ٓي اَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَاٰمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ ﴿٤﴾

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 547. Krş. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 345:

هذه السورة مكية في قول الجمهور، مدنية في قول الضحاك وابن السائب.

Meâl-i Şerîfi

Îlâfı için Kureyş'in (1) sefere îlâfları yazın kışın (2). Hiç olmazsa onun için kulluk etsinler Rabbine bu Beyt'in (3) ki onları açlıktan doyurdu ve korkudan emîn buyurdu (4).

{لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ} ❁ Kur'ân'ın asıl resmî imlası Mesâhif-i Osmâniye'nin hepsinde لِئيلَفِ قُرَيْشٍ اۭلَفِهِمْ şeklindedir. *Şâfiye* şerhi *Şeyh Radî*'de dahi beyan olunduğu üzere Kûfî hattatların kudemâsı, mütevassıt eliflerin hepsini muttariden hazfederler, meselâ كافرون'u كفرون, ناصرون'u نصرون,[1] سلطان'ı سلطن ve bunların emsâlini hep böyle elifsiz yazarlardı. Basrîlerde ve müteahhirînde ekseriyetle bu elifleri yazmak kāide olmakla beraber الله ve رحمن gibi[2] bazı isimler umumiyetle elifsiz yazıldığı gibi Osman, Süleyman, Muaviye isimlerinde de bazıları elifi hazfetmişlerdir.[3]

Şu hâlde hatt-ı Arabî kāidesince burada لِئلَفِ قُرَيْشٍ ئِيلَفِهِمْ yahut لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ إِيلَافِهِمْ diye iki imlâ câiz olabilirdi, sonraki mushaflarda müteahhirîn üslûbu üzere ekseriya ikinci vechile eliflerin izhârı umûma kolaylık olmak için tecviz olunmuş ise de Kur'an imlâsının birçok yerlerde Arabî hat kāidelerine dahi uymayan hususiyetleri bulunduğu ve bunun aynı suretle mahfûziyeti lüzûmu dahi [6149] unutulmamak iktizâ eyler. Burada Kur'ân'ın asıl resm-i hattı ise Kûfî kāidesine yakın olmakla beraber tam aynı olmayıp, söylediğimiz gibi لِئيلَفِ قُرَيْشٍ اۭلَفِهِمْ'dir. *İthaf* da Kur'an resm-i hattının böyle olduğunu beyan ederek der ki: "Bütün mushaflar لِئيلَفِ'de "yâ"nın isbâtı ve اۭلَفِهِمْ'de hazfi ve ikisinde de fâ'dan evvel elif'in hazfi üzerine icmâ' eylemiştir."[4] Yani Hazret-i Osman mushaflarının hepsi bunun üzerinde müttefiktir. Bunun sebebi de yazı

---

1 H: "ناصرون".

2 H -"gibi".

3 Necmü'l-eimme Radıyyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî, *Şerh Şâfiyeti İbn Hâcib,* thk. Muhammed Nûr el-Hasen vd., Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1395/1975, III, 332:

قوله «نقصوا الألف من ذلك وأولئك ومن الثلث والثلثين» وذلك لكثرة الاستعمال «ونقص كثير» من الكتاب «الواو من داود» لاجتماع الواوين وبعضهم يكتبها ونقص «بعضهم الألف من عثمان وسليمان ومعاوية» والقدماء من وراقي الكوفة كانوا ينقصون على الإطراد الألف المتوسطة إذا كانت متصلة بما قبلها نحو الكفرون والنصرون وسلطن ونحوه.

4 Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfü fuzalâi'l-beşer,* thk. Şa'bân Muhammed İsmâil, Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987, II, 631:

أجمع المصاحف على إثبات الياء في «لإيلف» وحذفها في «إلفهم» وحذف الألف قبل الفاء فيهما.

değişmeksizin mâruf olan üç kıraat üzere okunabilmesini muhafaza etmek olmalıdır. Çünkü Ebû Cafer kıraatinde evvelkisi hemzesiz yâ-i meksûre[1] ile لِيلَافِ ikincisi يا'sız hemze ile الافهم okunur. Bunun ikisi de müfâ'ale babından "müâlefe" mânasına "ilâf" demek olup birincisinde hemze yâ'ya telyîn olunmuştur. İbn Âmir kıraatinde de birincisi يا'sız hemze ile لإلاف ikincisi hemze ve يا ile sâir kıraatler gibi اِيلَافِهِمْ okunur. Mütebâkī kıraatlerin hepsinde ise ikisi de hemze ve يا ile لِاِيلَافِ قُرَيْشٍ اِيلَافِهِمْ diye okunur.

Bunların mâna itibariyle farkına ve fâidesine gelince: Hepsi de "ilf" ve "ülfet"ten olmakla beraber "îlâf" اٰلَفَ يُؤلِفُ إِيلَافًا if'âl babından ülfet ettirmek mânasına masdar-ı ma'lûm ve ülfet ettirilmek mânasına masdar-ı mechûl olabileceği gibi اٰلَفَ يُؤٰلِفُ مُؤٰلَفَةً وَإِلَافًا وَإِيلَافًا diye mufâ'ale babından üçüncü masdar da olabilir, ve bu surette "ilâf"[2] ve "müâlefe" gibi ülfet edişmek, yani anlaşmak, antlaşmak, mu'âhede (antant) yapmak mânasına olur. Ekser kıraate göre zâhiri if'âl babından göründüğü için çokları ülfet ettirmek veya ettirilmek[3], yani alıştırmak, alıştırılmak mânasıyla tefsir etmişlerdir ki bunda Kureyş'e izâfeti mef'ûlüne veya fâ'iline izâfet olmak muhtemildir. Lâkin ya'sız "ilâf" ancak müfâ'ale bâbından olduğu ve kıraatler birbirini tefsir etmiş olmak daha zâhir bulunduğu için bir kısım müfessirîn de Ebû Cafer ve İbn Âmir kıraatleri karînesiyle ikisinin de mufâ'ale bâbından mu'âhede mânasına olduğunda ısrar [6150] eylemişlerdir. Nitekim *Kāmûs*'ta da der ki: "Tenzîl'de 'îlâf', ahd ve hufâre (خفاره) ile icâzeye şebîhtir, yani ahd ü eman ve korkunç yoldan yolcuların emn ü selâmetle gidip gelmeleri zımnında yasakcılık ve himaye tarzında verilen icazet (pasaport) geçirtme ruhsatnâmesine[4] benzer, emr ü taahhüddür."[5] Bunda Kureyş'e izâfeti fâiline izâfet olmak zâhirdir. "Îlâf"ın bu mânası da "ülfet"ten me'huz ise de bunda husûsî

---

1 H: "yani meksur".
2 H ve B: "ilâf".
3 B -"veya ettirilmek".
4 M: "ruhsatiyyesine".
5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 792; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 521:
والإيلاف في التنزيل: العهد وشبه الإجازة بالخفارة

bir örf ve ıstılah mânası da bulunduğu ve her iki mânanın bir lafız ile ifadesine imkân bulamadığımız, bir de "îlâf" kelimesi sûrenin ismi gibi olduğu için mealde aynen muhafazasını daha muvâfık ve doğru bulduk. Zira bunu yalnız ülfet ve i'tilâf ettirmek, alıştırmak, alıştırılmak yahut antlaşma, anlaşma diye bir ihtimal üzerine hasretmek doğru olmayacaktır.

Râgıb'ın beyânına göre "ülfet", i'tilâf mânasına isim olup aslında iltiyâm ile ictimâ'dır.[1] Yani esasında i'tilâf ve ünsiyet gibi uyuşup kaynaşma suretiyle ictimâ' mânası vardır, onun için itiyad demek olan alışmak ve ayrılmamak demek olan lüzum ve uygunluğu ifade eden ısınıklık mânaları da onun lâzımıdır. Ahd, anlaşmak, antlaşmak suretiyle "i'tilâf" da "ülfet"ten me'huzdur. Binâen'aleyh ايلَاف قُرَيْشٍ Kureyş'i alıştırmak, ısındırmak, Kureyş'in alıştırılması, alışması demek olabileceği gibi, Kureyş'in birbiriyle[2] yahut başkalarıyla ahidleşmesi, antlaşması[3], anlaşması, i'tilaf etmesi veya ettirmesi mânalarını da ifade eder.

"**Kureyş**" Arab içinde Adnânîlerden, Adnânîler içinde Mudarîlerden, Mudarîler içinde Kinânîlerden, Kinânîler içinde Nadr b. Kinâne evlâdından olan meşhur, büyük kabilenin ismidir. Âlûsî'nin beyânına göre Kurtubî buna "akvâlin esah ve esbeti" demiş ve bazıları fukahânın da buna kāil olduğunu söylemiştir.[4] Lâkin Ebu'l-Fidâ ve sâirenin beyânına göre sahih olan; Kureyş Fihr b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne evlâdıdır, Fihr [6151] evladından olmayanlar Kureyş sayılmaz. Bunun ekser-i kavl olduğu söylenmiş,[5] hatta Zübeyr b. Bekkâr, nessâbûnun

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 81:

والإلف: اجتماع مع التئام، يقال: ألّفت بينهم، ومنه: الأُلفة ويقال للمألوف: إلف وأليف.

2 H: "birbirleriyle".

3 H -"antlaşması".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 471. Krş. Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân,* XX, 202:

وقريش ولد النضر بن كنانة وهو أصح الأقوال وأثبتها عند القرطبي. قيل: وعليه الفقهاء.

5 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* I, 107. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 93:

والصحيح أن قريشاً هم بنو فهر الذي سنذكره... وفهر المذكور هو قريش فكل من كان من ولده فهو قرشي ومن لم يكن من ولده فليس قرشياً.

bunda ictimâ'ları olduğunu söylemiştir.[1] Kāf'ın fethi ile "karş" kesmek ve şuradan buradan birtakım şeyler toplayıp birbirine zamm u ilhak ederek karıştırmak, ve cenkte birbirine karışıp mızrakları[2] birbirine karmakarışık tokuşturmak mânalarına masdar olur ki, Türkçemizde "karışmak", "karıştırmak" masdarına lafzen ve mânen benzetilebilir. Nitekim harbde mızraklar birbirine girip karıştığı zaman تَقَارَشَتِ الرِّمَاحُ denilir ki "süngüler, mızraklar karıştı, birbirine girdi" demektir, "tekarruş" da tecemmu' mânasınadır. Kāf'ın kesriyle "kırş" deniz canavarlarından birinin ismi imiş ki deryâdaki diğer hayvanları yer, kahreder ve kendisi yenilmezmiş. Bunun da tasğīri kāf'ın zammıyla "kureyş" gelir. Fihr b. Mâlik b. Nadr, şiddet ve kuvvetinden dolayı bu isim veya bu lakab ile tesmiye olunmuş ve onun sülalesine nisbette "Kureşî" veya "Kureyşî" denilmiştir. Künyesi "Ebû Gālib"dir. Bazıları da demişlerdir ki bu kabileye Kureyş denilmesi Fihr zamanında değildir. Bunlar Huzâ'îlerin Mekke'yi zabtı ve Kâbe'nin anahtarlarını onlardan almaları üzerine dağılmışlardı, sonra Resûlullah'ın ecdâdından ve Fihr'in[3] sülâlesinden Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gālib b.[4] Fihr, bu dağılmış olan kabileyi derleyip toplayarak Huzâ'îlerden Kâbe'nin anahtarlarını istirdad ederek şereflerini yeniden tesis eylediği zaman, Fihr evlâdından olanların hepsine "Kureyş" ve nisbetinde "Kureşî" yahut "Kureyşî" denilmiştir. Ebu'l-Fidâ der ki: "İbn Sa'îd Mağribî'nin nakli böyledir, buna göre 'Kureyş' Fihr'in kendisinin değil, evlâdının ismi olmuştur."[5] Ve bu surette "Kureyş" tecemmu' mânasına olan "tekarruş"tan müştak olarak terhîm tarîkiyle tasğīr edilmiş demektir, zira ziyade bâbdan tasğīr sîgası ancak terhîm ile kābil olur. Ferrâ, ticaretlerinden dolayı tekessüb

---

1 Halebî, *İnsânu'l-uyûn fî sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn,* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427, I, 26; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 471:

قال بعضهم: وهو جماع قريش عند الأكثر، قال الزبير بن بكار: أجمع النسابون من قريش وغيرهم على أن قريشا إنما تفرقت عن فهر.

2 H: "mızraklı".

3 B: "Fihr".

4 B -"Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gālib b.".

5 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer,* I, 107:

وقيل إن قصي بن كلاب لما استولى على البيت وجمع أشتات بني فهر سموا قُرَيشاً، لأنه قرش بني فهر أي جمعهم حول الحرم، فقيل لهم قريش. كذا نقله ابن سعيد المغربي فعلى هذا يكون لفظة قريش اسماً لبني فهر لا لفهر نفسه.

mânasına [6152] "tekarruş"tan olduğunu söylemiştir.[1] *Siyer-i İbn Hişâm*'da der ki: "Kureyş'e 'Kureyş' denilmesi 'tekarruş'tandır. 'Tekarruş' ticaret ve iktisab mânasınadır. Ru'be b. Accâc şöyle demiştir:

قَدْ كَانَ يُغْنِيهِمْ عَنِ الشُّغُوشِ   وَالْخَشْلِ مِنْ تَسَاقُطِ الْقُرُوشِ

شَحْمٌ وَمَحْضٌ لَيْسَ بِالْمَغْشُوشِ

'Şuğûş' bir nevi buğday, 'haşl' halhal ve bilezik başları, 'kurûş' da ticaret ve iktisabdır."[2] Bu recezde[3] ticaret ve kazanç mânasına olan "kurûş", lisânımızda ticaret için mübadele vâsıtası olan nukūd için vâhid-i kıyâsî olarak kullandığımız "guruş" kelimesiyle açıktan münasebetdar görünür. Bundan "tekarruş" kuruşlanmak, ticaret edip kazanmak demek olur. Bir kavle göre "Kureyş" ismi bundan me'huzdur. Âlûsî'nin beyânına göre bazıları da teftiş mânasına "takrîş"ten olduğunu, çünkü bunların atalarından beri ihtiyaç sâhiplerinin hâcetlerini teftiş ederek arayıp sormak ve huccâcın eksiklerini gediklerini gözetip çaresini araştırmak âdetleri bulunduğunu söylemişlerdir. Gerek ziyadeden olsun gerekse aslı üzere sülâsîden olsun, "Kureyş" kelimesinden tasğîrin tâzim için olduğunda söz yoktur. Nitekim şu beyitteki:

وَكُلُّ أُنَاسٍ سَوفَ تَدخُلُ بَينَهُم   دُوَيهِيَةٌ تَصفَرُّ مِنْهَا الْأَنَامِلُ[4]

"Düveyhiye"nin tasğīri tâzim için olduğu meşhurdur.[5] Ve îzah olunacağı vechile Hâşim[6] ve biraderinin de Kureyş'i îlâfta büyük hizmeti

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 471:

وقال الفرّاء: هو من التقرش بمعنى التكسب، سموا بذلك لتجارتهم.

2 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 93-94:

وإنما سميت قريش قريشا من التقرش والتقرش: التجارة والاكتساب... قال ابن هشام: والشغوش: قمح يسمى الشغوش. والخشل: رءوس الخلاخيل والأسورة ونحوه. والقروش: التجارة والاكتساب. يقول: قد كان يغنيهم عن هذا شحم ومحض. والمحض: اللبن الحليب الخالص.

3 H: "reczede".

4 "İnsanların hepsinin her hâlde aralarına girecek bir dâhiyecik, musibetcik ki ondan parmakların uçları sararır." Burada "düveyhiye" diye tasğîr sîgasıyla ifade olunan musibetcikten murad ölümdür ve tasğîr bunun en küçüğünün bile büyüklüğünü ve dehşetini ifade için zıddıyla kinaye gibidir [Müellifin notu]. *Dîvânu Lebîd b. Rebî'a,* nşr. Hamdû Tammâs, Dâru'l-Ma'rife, 1425/2004, s. 85.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 471. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 802:

وقيل من التقريش وهو التفتيش... سموا بذلك لأن أباهم كان يفتش عن أرباب الحوائج ليقضي حوائجهم وكذا كانوا هم يفتشون على ذي الخلة من الحاج ليسدوها وقيل من التقرش وهو التجمع... سموا بذلك لتجمعهم بعد التفرق والتصغير إذا كان من المزيد تصغير ترخيم وإذا كان من ثلاثي مجرد فهو على أصله وأيّا ما كان فهو للتعظيم...

6 B: "حشم".

olmuştur[1]. Mâlum ki Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri Muhammed b. Abdullah b. Abdülmuttalib b. Hâşim b. Abdi Menaf b. Kusay b. Kilâb b. Mürre b. Ka'b b. Lüey b. Gālib b. Fihr b. Mâlik b. Nadr b. Kinâne b. Huzeyme b. Müdrike b. İlyas b. Mudar b. Nizar b. Me'ad b. Adnan, Adnan da daha hayli batın ötede İsmâil b. [6513] İbrâhim aleyhimesselâm[2] zürriyeti olmak hasebiyle neseb-i nebevî dahi İbrâhîmî, İsmâîlî, Adnânî, Mudarî, Kinânî, Kureşî, Hâşimîdir.

Şu hâlde diğer âyât ve mu'cizâttan kat'-ı nazarla yalnız bu cihet nazar-ı i'tibâra alındığı, Kusay'ın ve Hâşim'in Kureyşi îlâftaki şeref ve hizmeti ve fil vak'ası dolayısıyla da Beyt ve ehl-i Beyt hakkında tezahür eden inâyet-i rabbâniye mülâhaza edildiği surette bile Hazret-i Peygamber'in tevhid davetine ilk evvel Kureyş'in koşması lâzım gelirken, yine ilk evvel onların şirkte ısrar ederek muhalefet ve mümâna'ata kıyam etmeleri bu sûrenin sebeb-i nüzûlü olmuştur.

لِإِيلَافِ'deki lâm'ın mânasında üç vecih söylenmiştir: 1. İbn Cerîr gibi bazıların[3] muhtârına göre taaccüb için olup mahzuf اعجبوا fiiline müte'allik olmaktır ki, "Kureyş'in kış yaz rıhlet ve[4] sefere ülfetleşip bu Beyt'in Rabbine kulluk etmemelerine taaccüb edin, o şâyân-ı taaccübdür" demek olur.[5] Bu mâna sûrenin istiklâline ve فَلْيَعْبُدُوا emrinin tefrî'ine nazaran münâsib bir mâna olmakla beraber seferin mutlaka zemmini iş'âr eder gibi olması hasebiyle pek muvâfık değildir.

2. Ta'lîl için olmaktır, bunda da iki vecih vardır.

Birisi, evvelki sûredeki جَعَلَهُمْ veya كَيْفَ فَعَلَ fiillerine müte'allik olmaktır. Bunu bazıları sûrenin istiklâline münâfî görerek bu sûrenin başında o

---

1 H: "bulunmuştur".
2 H: "aleyhisselâm".
3 H: "bazılarının".
4 H -"ve".
5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 621:
والصواب من القول في ذلك عندنا أن يقال: إن هذه اللام بمعنى التعجب وأن معنى الكلام: اعجبوا لإيلاف قريش رحلة الشتاء والصيف وتركهم عبادة ربّ هذا البيت الذي أطعمهم من جوع وآمنهم من خوف فليعبدوا ربّ هذا البيت الذي أطعمهم من جوع وآمنهم من خوف والعرب إذا جاءت بهذه اللام فأدخلوها في الكلام للتعجب اكتفوا بها دليلا على التعجب من إظهار الفعل الذي يجلبها...

fiillerden birini takdir etmek daha muvâfık olacağını, yani "öyle yaptı ki Kureyş'in îlâfı için" mânasına olmasını tercih eylemişlerdir. Bu surette "îlâf" bir nimet olarak zikredilmiş demektir. Lâkin buna karşı denilmiştir ki Kur'ân'ın hepsi bir sûre gibi mânen yekdiğerine merbut olmak itibariyle bir sûrenin diğerine mânen bir ta'alluku onun haddizâtında bir sûre olabilmesine mâni' olmamak lâzım gelirse de, fil vak'asını yalnız Kureyş'in rıhlete îlâfı ile ta'lil [6154] doğru olmaz, çünkü bu rıhlet ve seferden murad Yemen'e ve Şam'a ticaret için sefer olduğuna göre, Kureyş'in bu rıhlete ülfeti ve bu bâbda Yemen ve Şam hükûmetleriyle mu'âhede ve i'tilâfları yalnız fil vak'asından sonra değil, daha evvelden ve bilhassa Abdi Menaf oğulları Hâşim ve biraderleri zamanından beri yapageldikleri bir ülfet olduğu mâlum bulunduğundan dolayı, fil vak'ası bu ülfeti husûle getirmek için oldu demek sahih olmaz. Gerçi ashâb-ı fil maksadlarına muvaffak olsalardı bu ülfet kalmayacaktı ve onların o suretle def' ü helâk edilmeleri gerek sâir Arab kabâili ve gerek etraftaki mülûk nazarında hürmet ve haysiyetlerini artırarak kendilerine daha ziyade ısınmalarına ve ülfetlerini artırmalarına başlıca bir sebep olmuş olmak itibariyle bunu o vak'anın fâide ve semerelerinden başlıca birisi saymak ve bu cihetle lâm'ı[1] ta'lîlden ziyade başlıca bir âkıbet için mülâhaza etmek doğru olabilirse de, bunu fil vak'asının yegâne illeti ve hikmeti imiş gibi mülâhaza etmek doğru değildir. Onun için bunu fil vak'asının ne bir illet-i hâriciyesi ne de bir illet-i gāiyesi, yani sırf onun neticesi olan bir hikmet-i müterettibesi olarak değil, onunla da bir münasebeti bulunmakla beraber Allah teâlâ'nın bilâhare dinini izhar etmek üzere Beyt dolayısıyla Kureyş'e daha evvelden nasib edip bu sûrede beyan buyurmuş olduğu ayrıca bir in'âmı olan bir îlâf ve ülfet olarak mülâhaza etmek lâzımdır. Bu ise لِإِيلَافِ'deki lâm'ın ta'lîl için olmakla beraber yukarıki sûre mazmûnuna değil, ancak ilerideki فَلْيَعْبُدُوا emrine müte'allik olmasıyla mümkindir. Fâ'nın mâba'di mâkablinde âmil olamayacağına dair meşhur bir nahiv kāidesi var ise de,

---

1 B: "lâm-ı".

وَعَلَى اللّٰهِ فَلْيَتَوَكَّلِ الْمُؤْمِنُونَ [et-Tegābün 64/13], وَإِيَّايَ فَاتَّقُونِ [el-Bakara 2/41] gibi emsâli vechile buradaki fâ'nın da ona mâni' olacak kabîlden olmadığı beyan olunmuş ve bâhusus nahiv eimmesinden İmam Halil ve Sîbeveyh bu lâm'ın فَلْيَعْبُدُوا'ya müte'allik olduğunu beyan ve tasrih etmişler,[1] *Keşşâf* gibi [6155] lisan muhakkikleri de bunu ihtiyar eylemişlerdir.[2] Bu ta'alluk doğrudan doğru olmasa bile izmar ve tefsir suretiyle sahih olacağında hiç tereddüde mahal yoktur. Bu sebeplere binâen biz de mealde bu vechi açık olarak tercih ve ihtiyar eyledik. Hitab da Resûlullah'a olup Kureyş'e emir, emr-i gāib olduğu için mânanın hâsılı şu olmuş olur: Yâ Muhammed! Rabbinin ashâb-ı file o yaptığından mâ'adâ Kureyş kabilesine daha birçok in'âm-ı mahsûsu olmuş ve olacaktır, bunlardan başlıca birisi onlarda veya onların lehine olan îlâf, yani husûle getirilen ve daha ziyade getirilmesi matlub bulunan ülfet ve i'tilâftır ki fil vak'asından sonra bilhassa ihtâra şayandır. Ondan dolayı herkesten evvel iman ve ubûdiyet etmeleri lâzım gelirken etmeyen o Kureyş'e tebliğ eyle ki: Onların husûle getirilmiş ve getirilecek ülfet ve i'tilâfı için, {إِيلَافِهِمْ} -evvelki "îlâf" yahut "îlâf"tan bedel-i kül veya ba'zdır- ❁ yani bilhassa o {رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ} kış ve yaz rıhletine îlâfları ❁ kışın ve yazın göçe, sefere ülfet ettirildikleri veya daha ziyade ettirilmeleri için, yahut kış ve yaz seferde vardıkları yerlerde ülfet ve ünsiyete mazhar edilmeleri için, yahut kış ve yaz seferi hakkında etraf ile ülfetleşerek anlaşıp antlaşmaları, ahidleşmeleri için.

"**Rıhlet**" mâlum ki göç, sefer demektir. "Îlâf" if'âlden olduğuna göre "rıhlet" onun mef'ûl-i bihi, müfâ'aleden olduğuna göre de cârrın hazfıyla لِرِحْلَةِ takdîrinde mef'ûl-i lehidir. İşbu kış ve yaz İbn Abbas'tan rivayet edildiği üzere Kureyş ticaret için kışın Yemen'e, yazın da Şam tarafına Busra'ya sefer ederlerdi, kezâlik gerek ticaret ve gerek sâir maksadla yazın

---

1 Sîbeveyh, *el-Kitâb,* thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, Kahire: Mektebetü'l-Hancı,1408/1988, III, 127:

...ونظيرها: «لإيلاف قريشٍ» لأنه إنما هو، لذلك «فليعبدوا». فإن حذفت اللام من «ان» فهو نصبٌ كما أنَّك لو حذفت اللام من «لإيلاف» كان نصباً.

هذا قول الخليل.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 800:

«لِإِيلافِ قُرَيْشٍ» متعلق بقوله «لِيَعْبُدُوا» أمرهم أن يعبدوه لأجل إيلافهم الرحلتين.

sayfiye olarak Tâif'e göçerler, kışın da Mekke'ye göçerlerdi.[1] Nakkāş tefsirinde dört rıhletleri olduğu zikrolunmuş, İbn Atıyye bu kavlin merdud olduğunu söylemiş[2] ise de *Bahr*'da der ki: "Reddolunması muvâfık değildir, çünkü ashâb-ı îlâf dört birader idi ki bunlar Abdi Menaf oğullarıdır. Hâşim Şam meliki ile [6156] i'tilâf ederdi; ondan atlar almış, onunla Şam ticaretine emniyet bulmuştu. Abdi Şems Habeş'e, Muttalib Yemen'e, Nevfel de Fâris'e i'tilâf ederdi, bunlara 'mücîrîn'[3] denilirdi. Sâir Kureyş tüccarları bu dört kardeşin adlarıyla[4] ticarete giderler, ondan dolayı onlara da taarruz olunmazdı. Ezherî 'el-îlâf شِبْه الْإِجَارَةِ بِالْخُفَارَةِ yani hufâre[5] denilen yasakçılıkla koruyuşa[6] benzer' demiştir. Böyle olunca bu dört biraderin hufâretinde (himayesinde) olarak tüccarın bulunduğu bu dört mevki itibariyle Kureyş'in dört rıhleti olmak رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ diye ifade olunan iki rıhlete münâfî olmaz. 'Rıhlet' ism-i cins olarak bir ve daha ziyade sefere de şâmil olabilir. Nitekim şâir bu dört kardeşi medhettiği şu beyitlerle bu mânayı anlatmıştır:

يَا أَيُّهَا الرَّجُلُ الْمُحَوِّلُ رَحْلَهُ ... هَلَّا نَزَلْتَ بِآلِ عَبْدِ مَنَافِ

الْآخِذُونَ الْعَهْدَ مِنْ آفَاقِهَا ... وَالرَّاحِلُونَ لِرِحْلَةِ الْإِيلَافِ

وَالرَّائِشُونَ وَلَيْسَ يُوجَدُ رَائِشٌ ... وَالْقَائِلُونَ هَلُمَّ لِلْأَضْيَافِ

وَالْخَالِطُونَ غَنِيَّهُمْ لِفَقِيرِهِمْ ... حَتَّى يَصِيرَ فَقِيرُهُمْ كَالْكَافِ[7]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 622-623. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 472:
عن الكلبيّ «رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ» قال: كانت لهم رحلتان: رحلة في الشتاء إلى اليمن ورحلة في الصيف إلى الشأم... عن ابن عباس «إِيلافِهِمْ رِحْلَةَ الشِّتَاءِ وَالصَّيْفِ» قال: كانوا يشْتون بمكة ويَصِيفون بالطائف.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 526. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 472:
وقال النقاش: كانت لهم أربع رحل، وهذا قول مردود.

3 H, M ve B: "müttecirîn".

4 H ve M: "atlarıyla".

5 H: "hufre".

6 M: "kuruyuşa".

7 "*Ey yükünü, seferlerini tahvil eden adam!*
Abdi Menaf ailesine inseydin a...

Onlar âfâkından and almışlardır,
Ve rıhleti îlâf için sefer ederler.

Bir bahşiş veren bulunmazken onlar bahşiş verirler
Ve misafirlere buyurun derler.

Ve zenginlerini fakirlerine karıştırırlar
O derece ki hatta fakirleri kifayetli gibi olurlar" [Müellifin notu].

Bahr'ın sözü burada bitti.[1] Yukarıda kaydettiğimiz vechile *Kāmûs*'ta da Tenzîl'deki "îlâf"ın ahd ve شِبْه الْإِجَازَةِ بِالْخُفَارَةِ mânası beyan edildikten ve bu ahdi ilk alan Hâşim olduğu zikredildikten sonra sûrenin meâli şöyle îzah edilmiştir: "Kureyş, Harem-i şerîf'in sükkânı idiler, etraflarında halk vurulup çarpılırken onlar erzaklarının celbinde ve yazın, kışın seferlerinde emniyetle gidip geliyorlardı. Bir ârızaya uğradıkları zaman 'biz Allah'ın ehl-i haremiyiz' diyorlar ve bundan dolayı kendilerine kimse taarruz etmiyordu. Hâşim Şam'a îlâf ediyordu, Abdi Şems Habeş'e, Muttalib Yemen'e, Nevfel Fâris'e, sâir Kureyş tüccarı da bu [6157] kardeşlerin tutamaklarıyla bu şehirlere gidip geliyorlar ve o sayede onlara da taarruz olunmuyordu. Bu dört biraderden her biri kendi seferi nâhiyesinin melikinden bir ahd ü eman vesikası almıştı."[2] *Kāmûs* tercemesi *Okyanus*'un[3] bunu îzahında da mezkur olduğu üzere Kureyş halkı öteden beri ehl-i ticaret ise de ticaretleri hemen hemen Mekke ve etrafına münhasır gibiydi. İbtidâ Hâşim b. Abdi Menaf Şam melikinden ahd ü eman almıştı. Bir defa Hâşim Şam tarafına azîmet edip vâsıl oldukta şeref ü şânı, Şam'da hükümran olan kayserin mesmû'u olup huzûruna davet ve riayet eylemişti. Hâşim bu vesile ile münasebet getirip Kureyş tüccarının bazı Yemen ve Hicaz emti'asıyla Şam ülkesine emn ü selâmetle gidip gelmeleri için ahd ü emânı mutazammın bir ruhsatnâme istemiş, o da matlûbu üzere resmî bir vesika vermiş olmakla ondan sonra Kureyş tüccarı Şam tarafına ülfet ettirilir olmuştu. Bunu gören biraderleri de zikrolunduğu üzere Habeş'ten, Yemen'den, İran'dan

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 549:
ولا ينبغي أن يرد فإن أصحاب الإيلاف كانوا أربعة إخوة وهم: بنو عبد مناف هاشم، كان يؤلف ملك الشام، أخذ منه خيلا فأمن به في تجارته إلى الشام وعبد شمس يؤلف إلى الحبشة والمطلب إلى اليمن ونوفل إلى فارس فكان هؤلاء يسمون المجيرين فتختلف تجر قريش إلى الأمصار بحبل هؤلاء الإخوة فلا يتعرض لهم. قال الأزهري: الإيلاف شبه الإجارة بالخفارة، فإذا كان كذلك جاز أن يكون لهم رحل أربع باعتبار هذه الأماكن التي كانت التجار في خفارة هؤلاء الأربعة فيها وفيهم يقول الشاعر يمدحهم...

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 792-793; *Besâir,* II, 4:
والإيلاف في التنزيل: العهد وشبه الإجازة بالخفارة وأول من أخذها هاشم من ملك الشام وتأويله: أنهم كانوا سكان الحرم آمنين في امتيازهم وتنقلاتهم شتاء وصيفا والناس يتخطفون من حولهم فإذا عرض لهم عارض قالوا: نحن أهل حرم الله فلا يتعرض لهم أحد أو اللام للتعجب أي: اعجبوا لإيلاف قريش، وكان هاشم يؤلف إلى الشام وعبد شمس إلى الحبشة والمطلب إلى اليمن ونوفل إلى فارس وكان تجار قريش يختلفون إلى هذه الأمصار بحبال هذه الإخوة فلا يتعرض لهم وكان كل أخ منهم أخذ حبلا من ملك ناحية سفره أمانا له.

3 H: "*Okyanus*".

böyle birer ahd almışlardı ki bunlar birer "kapitülasyon" demek olur, bu suretle Kureyş kabilesi yaz kış seferlerinde bu dört biraderin "hufâret" denilen delâlet ve himayesi nâmı altında emniyet ile gidip geliyorlardı.[1]

Bu îzahlardan da anlaşılıyor ki "îlâf" tâbiri iki haysiyetle iki mâna ifade etmiş oluyor. Birisi uyuşup anlaşarak bir ahd ü i'tilâf akdetmek ki, bu mânada müfâ'ale bâbından olan "îlâf" ve "ilâf" sarih, birisi de diğerini alıştıracak vechile "hufâre" denilen delâlet ve himaye suretiyle koruyarak ülfete sevketmektir ki, bunda da if'âl bâbından olan "îlâf" sarihtir. Bu sûrede bu kelimenin bedel tarîkiyle iki defa zikredilmesinden de her birinin bir mânaya işaret olması muhtemil olduğu gibi, İbn Âmir kıraati de[2] birincinin "ilâf", ikincinin "îlâf" olmasında sarihtir. Bu itibar ile de mealde "îlâf" lâfzının bu iki mânaya şâmil olmak üzere aynen muhafazası lüzûmu tebeyyün [6158] eder. Bütün bu mânalarda رِحْلَةَ الشِّتَٓاءِ وَالصَّيْفِ'de ticaret seferi mânası esas olmuş oluyor. Ma'amâfîh bu îlâf Kureyş'e ait olmakla beraber seferin de mutlaka onlara ait olması lâzım gelmez. Bu hufâret suretiyle Kureyş başkalarını da sefer ve rıhlete îlâf etmiş olmak muhtemildir. Bundan başka Fahr-ı Râzî'nin ikinci bir kavil olarak zikrettiği vechile bu kış ve yaz rıhletinden murad sâir halkın hac ve umre için Mekke'ye sefer ve rıhletleri olmak, Kureyş'in bu rıhlete îlâfından murad da emniyet ve âsâyişi temin ile âfâkī halkı ona ısındıracak vechile rağbetin tezyîdine hizmet etmek olabilir.[3] Nazmın buna da ihtimâli vardır, fakat meşhur olan evvelkisidir.

Geçen tafsîlâttan da anlaşıldığı vechile Kureyş'in bu rıhletlere ülfeti fil vak'asından sonra başlamış değildir. Çünkü Hâşim ve biraderlerinin fil vak'asından evvel, bu vak'anın ise hayli sonra Abdülmuttalib zamanında olduğu mâlumdur. Şu kadar ki ashâb-ı fil maksadlarına muvaffak olup da Kâbe'yi hedm etselerdi Kureyş'in bu ehemmiyeti ve bütün bu îlâf ve

---

1 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 521.

2 H ve B: "kıraatinde".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 297:
القول الثاني: أن المراد رحلة الناس إلى أهل مكة فرحلة الشتاء والصيف عمرة رجب وحج ذي الحجة لأنه كان أحدهما شتاء والآخر صيفا وموسم منافع مكة يكون بهما ولو كان يتم لأصحاب الفيل ما أرادوا لتعطلت هذه المنفعة.

i'tilâf menfaatleri fevt olacağı muhakkak olduğundan, vak'anın bunları teyid ve takviye etmiş olduğu da şüphesizdir. İki sûre arasında asıl vech-i münasebet de budur.

Şunu da nazar-ı i'tibâra almak iktizâ eder ki: Mef'ûl-i leh mutlaka husûlî olmak lâzım gelmez; illet-i gāiye, fâide-i müterettibe kabîlinden bi'n-netîce husûle getirilmek üzere tahsîlî de olur. Meselâ "sevdiği için söyledi" denildiği gibi, "sevdirmek için söyledi" de denilebilir. Onun için لِإِيلَافِ قُرَيْشٍ "Kureyş'in o zamana kadar husûle gelmiş bulunan îlâfı için" demek olabileceği gibi, o zamana kadar henüz tamamıyla husûle gelmeyip daha ziyade ileride husûlü murâd-ı ilâhî olan ve yalnız Mekke ve Arabistan havâlisine değil, bütün cihâna karşı ülfet ve i'tilâf ile yüksek bir medeniyet, emn ü âsâyişi taahhüd edecek mütekâmil bir îlâf ve te'lîf dahi olur ki, bu da sade âdî [6159] ufak tefek ticaret işleriyle değil, Beyt-i Şerîf'in ve risâlet-i Muhammediyenin ve dîn-i tevhîdin kadrini hakkıyla bilerek ve hakikaten Beled-i Emîn'in[1] ve Harem-i Şerîf'in ehli olacak ahlâk ve etvâra sâhip olarak ve ashâb-ı fil gibi zuhûru melhuz mütecaviz düşmanlara karşı mücahede ve Allah'a kulluk için birleşerek اَجَعَلْتُمْ سِقَايَةَ الْحَٓاجِّ وَعِمَارَةَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ كَمَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَجَاهَدَ ف۪ي سَب۪يلِ اللّٰهِ [et-Tevbe 9/18] mazmûnu ile hareket etmek üzere yaz ve kış her mevsim için iktizâsına göre seferberlik edebilecek vechile bir îlâf ve ülfet hâsıl etmekle, yani dîn-i İslâm'a sarılmakla olacaktır. Onun için burada bâlâda îzah olunduğu üzere husûle gelmiş bulunan îlâfın ve ticaretin de şükrü lâzım gelen bir ni'met-i rabbâniye olduğuna işaretle beraber asıl ileride husûlü matlub olan yüksek îlâf ve i'tilâfın mebnâsı bulunan tevhîd-i[2] ibadet ve ubûdiyete sevk için îlâf nimeti bilhassa ihtimam ifade etmek üzere takdim olunmuştur. Binâen'aleyh sâhib-*Keşşâf*'ın beyan ettiği vechile mâna şu olur: Allah teâlâ'nın ta'dâda gelmez sâir nimetlerini hesap edemeseler[3], düşünmeseler bile Kureyş hiç olmazsa sırf bu îlâf nimeti için {فَلْيَعْبُدُوا رَبَّ هٰذَا الْبَيْتِ} bundan böyle bu Beyt'in

1 H: "Emîn'e".
2 H: "tevhîdi".
3 H: "etmeseler".

Rabbine ibadet ve ubûdiyet etsinler ❁ Yani da'vet-i Muhammediye üzerine serkeşlik etmeyip hakkı tanısınlar, şirk ü isyandan vazgeçsinler de ashâb-ı filin taarruzundan muhafaza buyurulmuş Beyt-i Atîk olan şu Kâbe'nin şerîk ve nazîrden münezzeh bir Rabbine ibadet etsinler, yalnız O'nu mâbud tanıyıp O'nun emri mûcebince ibadet ve ubûdiyetle kulluk yapsınlar, o Beyt'in ehli olacak rabbânî ahlâk ile tahalluk ederek O'na hizmet için îcab eden vazifeyi yapmak üzere kış yaz her türlü mücahede ile yüksek îlâfa hazırlansınlar. {اَلَّذٖى} ❁ "Rabb"in sıfatıdır, yani bu Beyt'in o Rabbi ki {6160} {اَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ} onları, o Kureyş'i büyük bir açlıktan doyurdu ❁ "cû'"un ve "havf"ın tenvinleri tefhıym ve tehvîl içindir. Bu açlık ve doyum hakkında üç kavil vardır. Birisi: İbrâhîm aleyhisselâm'ın رَبَّنَٓا اِنّٖٓى اَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتٖى بِوَادٍ غَيْرِ ذٖى زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِۙ رَبَّنَا لِيُقٖيمُوا الصَّلٰوةَ فَاجْعَلْ اَفْـِٔدَةً مِنَ النَّاسِ تَهْوٖٓى اِلَيْهِمْ وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ [İbrâhim 14/37] duasına işaret olmasıdır ki Beyt-i Muharrem'in yanında Mekke ziraatsız bir vâdi olduğu hâlde Hazret-i İbrâhîm'in duası ve Kâbe'nin hurmeti sayesinde İbrâhîm zürriyetinden İsmâil ve evlâdının ve onlardan olan Kureyş'in وَارْزُقْهُمْ مِنَ الثَّمَرَاتِ mısdâkınca semerâttan merzuk olarak yaşayabilmesidir. İkincisi de yine bu dua semeresi ve Beyt'in bereketi olarak Kureyş'in beyan olunduğu üzere yaz ve kış ticaret seferlerine îlâfı vâsıtasıyla o muhitte tabîî olması lâzım gelen açlıktan korunmuş olmalarıdır ki, burada en zâhir olan budur. Üçüncüsü de Yûsuf seneleri gibi süren şiddetli kahta işaret olduğunu dahi söylemişlerdir ki cîfeleri ve kemikleri bile yemişler ve Hazret-i Peygamber'in duası berekâtıyla kurtulmuşlardı da Kureyş kâfirleri yine imana gelmemişlerdi. Sûre-i A'râf'ta وَمَٓا اَرْسَلْنَا فٖى قَرْيَةٍ مِنْ نَبِيٍّ اِلَّٓا اَخَذْنَٓا اَهْلَهَا بِالْبَأْسَٓاءِ وَالضَّرَّٓاءِ [7/98] âyetinde ve daha bazı yerlerde buna dair söz geçmişti, bak. {وَاٰمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ} Ve müthiş bir korkudan emin buyurdu ❁ ki bu da ashâb-ı filin def' edilmiş olan korkusudur. Bununla beraber اَوَلَمْ يَرَوْا اَنَّا جَعَلْنَا حَرَماً اٰمِناً وَيُتَخَطَّفُ النَّاسُ مِنْ حَوْلِهِمْ el-Ankebût 29/67] buyurulduğu üzere etraflarından halk vahşet ve şekâvet içinde vurulup çarpılıp dururken Kureyş Beyt'in civarında harem-i âmin, beled-i emîn olan Mekke ve havâlisinde emniyet

buldukları gibi, ehl-i harem seferlerinde de îlâf ile korkudan emin olarak gidip geliyorlardı. Hâlbuki o Beyt'in, o haremin ehli olabilmek için bütün cihâna karşı o etrafın cehalet ve şekāvetini ıslah ve emniyet ü âsâyişini tesis ve ihtiyaç içinde kıvranan fukarâ ve mesâkîne gereği vechile yardım etmek ve Allah'ın birliğini bilerek O'nun yolunda ve O'nun ahkâmını icrâ uğrunda mücahede ederek O'na lâyık kul olmak, [6161] hâsılı hak ve tevhid dini olan İslâm'a kemâl-i iman ve sıdk u sadakatle sarılarak Ve'l-Asr Sûresi'nde icmâl olunan esas üzere çalışmak lâzımdır.

Görülüyor ki Elemtere Sûresi'ne merbut gibi görünen bu sûre, buradan yukarıki sûrelere de ircâ'-ı nazar ettirerek ta Ve't-Tîni Sûresi'ndeki وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِينِ âyetini hatırlatmıştır, orada فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدِّينِ buyurulduğu gibi, buraya kadar dîn-i kayyimenin esasları hulâsa edildikten sonra burada da اَرَاَيْتَ الَّذٖى يُكَذِّبُ بِالدِّينِ diye Mâ'ûn Sûresi başlayacaktır.

[6162]

سُورَةُ الْمَاعُونِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سَبْعُ اٰيَاتٍ

MÂ‘ÛN SÛRESİ

Bu Mâ‘ûn Sûresi’ne “Eraeyte Sûresi”, “Dîn Sûresi” dahi denilir, cumhur kavlinde Mekkîdir. *Dürr-i Mensûr*’da mezkur olduğu üzere İbn Abbas’tan ve İbn Zübeyr’den de İbn Merdûye öyle tahric eylemiştir.[1] Lâkin *Bahr*’da İbn Abbas ve Katâde kavlinde Medenî olduğu söylenmiş,[2] Dahhâk’ten de böyle nakledilmiştir. Âlûsî’nin nakline göre müfessir Hibetullah-ı Darîr[3] “yarısı Mekke’de Âs b. Vâil, yarısı da Medine’de münafık Abdullah b. Übey sebebiyle nâzil oldu” diye de bir kavil söylemiştir.[4] “Mâ‘ûn” zekât mânasına da geldiğine ve zekât Medine’de farz kılınmış olduğuna göre bu sûrenin tamamen veya kısmen Medenî olması dahi melhuz ise de, Mekkî sûrelerde de mutlak zekâta dair âyetlerin bulunduğu ve Mekke’de zekât tafsîlen farz kılınmamış ise de icmâlen tergīb ve teşvik yapılmış olduğu inkâr olunamayacağı, kezâlik münafıklar Medine’de olmuş olmakla beraber Mekke’de henüz İslâm’ın intişar etmemiş bulunduğu azlık içinde de riya ve nifak yapanların bulunabilmesi dahi müsteb‘ad olmayacağı cihetle, cumhûrun dediği gibi meşhûru üzere sûrenin tamamen Mekkî olması elbette daha doğrudur.

Âyetleri: Irâkī’de yedi, bâkīsinde altıdır. Fark مُصَلِّينَ’dedir.

Fâsılası: ن، م harfleridir.

[6163] Bundan evvel de işaret olunduğu üzere Fil Sûresi’yle Kureyş Sûresi’nin âhiri Ve’t-Tîni Sûresi’nde وَهٰذَا الْبَلَدِ الْاَمِينِ âyetindeki emniyeti

---

1 Süyûtî, *ed-Dürrü’l-mensûr,* VIII, 641:

أخرج ابن مردويه عن ابن عباس قال: أنزلت «أرأيت الذي يكذب» بمكة. وأخرج ابن مردويه عن عبد الله بن الزبير مثله.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhît,* X, 552:

هذه السورة مكية في قول الجمهور، مدنية في قول ابن عباس وقتادة.

3 H: “Dârî”.

4 Âlûsî, *Rûhu’l-me‘ânî,* XV, 474:

وحكي ذلك أيضا عن الضحاك. وقال هبة الله المفسر الضرير: نزل نصفها بمكة في العاص بن وائل ونصفها في المدينة في عبد الله بن أبي المنافق.

bir îzah ve ihtar olduğu gibi, dinin ve ibadetin rûh ve ehemmiyetini tanıtmak üzere dinsizlerle mürâîlerin, münafıkların huylarını[1] birer numûne ile göstererek hulâsa eden bu[2] sûre dahi Kureyş Sûresi'ndeki فَلْيَعْبُدُوا emrini tanımayanların ba'ṡ ü cezâya inanmayanların hâlinden tutarak evvelki sûreleri de düşündürmek üzere tâ Ve't-Tîni Sûresi'ndeki فَمَا يُكَذِّبُكَ بَعْدُ بِالدِّينِ âyetini ihtar eyleyen bir âyet ile başlamıştır ki, bu ihtârın hâsılı: "Bak! Dini tekzib edenler insanın yaratıldığı 'ahsen-i takvim'den ne kadar aşağı düşüyorlar? Gör, anla da dinin rûh ve kıymetini bil" demek olur.

"**Mâ'ûn**" lügat ve tefsirlerin beyânına göre zekâta, atıyye ve ihsâna ve az çok menfaati bulunan herhangi bir şeye, ve konu komşu arasında âriyet olarak verilip alınmak şânından olan çanak çömlek, kap kacak, sofra, balta kürek ve daha böyle ev metâ'ı ve âlât ve edevâta dair yardımlık şeylere ve kimseden kıskanılmaz[3] olan mübtezel şeylere ıtlak olunur şümullü bir kelimedir. Bunun aslında, iştikākında ihtilâf edilmiş, Kutrub gibi bazıları az bir şey mânasına معن'den fâ'ûl[4] vezninde olduğunu söylemiştir ki "ma'n", مَا لَهُ مَعْنَةٌ denilir ki "onun bir azcık bile bir şeyi yok" demektir. Bu bizim Türkçemizde "onun bir kıymığı bile yok", yahut "bir zırnığı bile yok" tâbirimize benzer, bu surette mîm'i aslîdir. *Kāmûs* da bu esas üzere almıştır.[5] Bazıları da aslı iâne ve yardım demek olan "me'ûnet"tir, elif hâ'dan ivazdır demişler, bu surette mîm zâiddir. Aslı "mekrum" gibi mef'ul[6] vezninde iken, elif'in de ziyadesiyle ma'fûl veznini almıştır. Diğer bazıları da iâne mânasına "avn"dan ism-i mef'ûl olup aslı "ma'vûn" iken aynü'l-fi'li fâu'l-fi'li yerine geçirilerek "mev'ûn" yapılıp vâv elif'e kalbolunarak "mâ'ûn" denilmiş olduğuna kāil olmuşlardır. Şu hâlde bu üç veche göre [6164] "mâ'ûn" esasında az çok menfaati olan bir cıymık şey, yahut yardım veya yardımlık demek gibi

---

1 B: "huyları".
2 H, M ve B: "bir".
3 H +"kıskanılmaz".
4 B: "fe'ûl".
5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1234-1235.
6 H ve B: "mekrûm gibi mef'ûl".

olarak zikrolunan mânalarda kullanılmıştır. Bu sûrede Hazret-i Ali'den ve oğlu Muhammed b. Hanefiyye'den ve İbn Abbas'tan ve İbn Ömer'den ve Zeyd b. Eslem'den ve Dahhâk ve İkrime'den rivayeten zekât mânasına tefsir edilmiş, Râʻî'nin şu beytinde de bu mânaya kullanılmıştır:[1]

عَرَبٌ، نَرَى لله مِنْ أَمْوالِنا حَقَّ الزَّكَاةِ مُنَزَّلًا تَنْزِيلا

قومٌ عَلَى الْإِسْلَامِ لَمَّا يَمْنَعُوا مَاعُونَهُمْ وَيُضَيِّعُوا التَّهْلِيلَا[2]

Diğer birçokları da İbn Mesʻûd'dan, çanak çömlek gibi nâsın âriyet alıp verir olduğu kıskanılmaz, cüz'î şey mânasıyla tefsir eylemişlerdir.[3] Sûrenin ismi de olmak hasebiyle aynen muhafaza etmek daha muvâfık olursa da, biraz bir mefhum anlaşılabilmek için mealde "yardımlık" diye terceme ederek iki mânaya da işaret eylemeyi daha fâideli gördük.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اَرَاَيْتَ الَّذ۪ي يُكَذِّبُ بِالدّ۪ينِۜ ﴿١﴾ فَذٰلِكَ الَّذ۪ي يَدُعُّ الْيَت۪يمَۙ ﴿٢﴾ وَلَا يَحُضُّ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْك۪ينِۜ ﴿٣﴾ فَوَيْلٌ لِلْمُصَلّ۪ينَۙ ﴿٤﴾ اَلَّذ۪ينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَۙ ﴿٥﴾ اَلَّذ۪ينَ هُمْ يُرَٓاؤُ۫نَۙ ﴿٦﴾ وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ ﴿٧﴾

Meâl-i Şerîfi

Gördün mü o dini tekzib edeni? (1) Odur ki işte iter yetimi (2). Ve kayırmaz doyurmak üzere miskini (3). Fakat veyl o namaz kılanlara ki (4) namazlarından yanılmaktadırlar (5). Onlar ki mürâîlik ederler (6). Ve yardımlığı sakınır (zekâtı vermezler) (7).

[6165] {اَرَاَيْتَ} gördün mü? ❁ Hitab yine Resûlullah'a ve dolayısıyla umûmen hitâba kābiliyeti olanların her birinedir. İstifham, taaccüb suretiyle ihzar içindir. Âlemde açlık ve tokluk ve havf ü emniyet gibi

---

1 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 635-637.

2 Bk. Ebû Zeyd el-Kureşî, *Cemheretü eşʻâri'l-Arab,* s. 736-739; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 635; Ebû Bekir el-Enbârî, *ez-Zéhir fî meʻânî kelimâti'n-nâs,* I, 313.

3 Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXIV, 637-641:

أن أبا العبيدين سأل ابن مسعود عن الماعون قال: هو ما يتعاوره الناس بينهم، الفأس والقدر والدلو.

yekdiğerini tâkip etmekte olan acı ve tatlı hâlleri görüp duran ve îlâf ve i'tilâf ile te'âvün ve cemiyet içinde yaşamak ihtiyâcında bulunan insanlar içinde[1] Hak teâlâ'nın cezâ ve mükâfâtını inkâr edenlerin, dine inanmayanların bulunması taaccüb edilecek bir şey olduğuna tenbih ederek onların hâlet-i rûhiyeleriyle hüviyetlerini tanıtmak ve öylelerin huylarındaki düşkünlüklerden mü'minleri sakındırmak için nazar-ı dikkati celbdir. Yani yâ Muhammed! Kureyş içinde küfredenlerin neler yaptıklarını görerek anladın, tanıdın a {الَّذٖى يُكَذِّبُ بِالدّٖينِ} o dini tekzib edeni.

Burada da "dîn" en mutlak ve en esaslı mefhûmu olan ceza mânasınadır (*Ve't-tîni'ye bak*). Yani insanların yaptıkları iyilik veya kötülük mukabilinde Hak teâlâ'nın iyiliğe güzel sevab ile mükâfat ve kötülüğe kötü itab ile mücâzat edeceğini, ta'bîr-i âharla herkesin bir gün olup da فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ. وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ [ez-Zilzâl 99/7-8] mısdâkınca ettiklerini bulmaları Allah teâlâ'nın inanılması, inkıyad ve teslim olunup mûcebince amel edilmesi lâzım gelen muhakkak bir hükmü[2], bir Hak dini olduğunu tasdik etmeyip de "dinin aslı yoktur, o yalandır" der, cezâya inanmaz olan kimseyi gördün a... Mukātil'den bunun Âs b. Vâil-i Sehmî hakkında nâzil olduğu rivayet edilmiş ki kıyameti inkâr eder, çirkin işler yaparmış.[3]

Süddî'den Velid b. Mugīre hakkında nâzil olduğu rivayet edilmiş,[4] Mâverdî de Ebû Cehil hakkında nâzil olduğunu nakleylemiş,[5] ve rivayet olunmuştur ki Ebû Cehil bir yetimin vasîsi bulunuyordu. Bir gün o yetim çırılçıplak ona gelmiş, kendi malından bir şey [6166] istemişti. Ebû Cehil onu itivermiş ve aldırmamış idi. Kureyş'in ekâbiri de çocuğa "Muhammed'e git de sana şefaat ediversin" demişler, istihzâ etmek istemişler, yetim onların maksadlarını bilmediği için Resûlullah'a

1 H -"yaşamak ihtiyâcında bulunan insanlar içinde".
2 H: "kanunu".
3 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 871:
«أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالدِّينِ» يعنى بالحساب، نزلت فى العاص ابن وائل السهمي وهبيرة بن أبي وهب المخزومي زوج أم هاني بنت عبد المطلب.
4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, XXX, 331.
5 Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, VI, 350.

gelip iltimas etmesini istemişti. Aleyhissalâtü vesselâm hiçbir muhtâcı reddetmek âdeti olmadığı için kalkmış, onunla beraber Ebû Cehil'in yanına gitmişti. Ebû Cehil "buyurun" deyip merhaba etmiş ve yetimin malını vermişti. Kureyş bunun üzerine Ebû Cehil'e serzeniş etmişler, "sen de sapıttın, Muhammed gibi Sâbîleştin[1]" demişler, "hayır" demiş, "sapıtmadım, velâkin onun sağında solunda birer harbe gördüm, vermezsem vuracak diye korktum."[2] İbni Abbas'tan bir rivayette de hem bahil hem mürâî bir münafık hakkında nazil oldu denilmiştir.[3] Demek ki bu sûre bunların birisi veya hepsi sebebiyle nâzil olmuştur, fakat hükmü onlara mahsus değil, öylelerin hepsine şâmildir.

{فَذٰلِكَ الَّذ۪ى} ❁ Fâ, sebebiyye veya şart-ı mahzûfun cevâbı olarak mâbaʿdinin mâkabline terettübünü ifade eder. ذٰلِكَ mübtedâ, الَّذ۪ى mevsûlü[4] haberdir. Müsnedin maʿrife olması da kasr ifade eder. Yani gördünse bilirsin a, görmedinse de bil: işte cezâya inanmadığından dolayı öyle dinsiz imansız olan kimselerdir ki {يَدُعُّ الْيَت۪يمَ} yetimi iter ❁ öksüzü[5] zayıf gördüğü ve Allah'tan korkmadığı için insaf ve merhamet etmeyerek kakar kakıştırır, kahr u hakāretle kovar azarlar. {وَلَا يَحُضُّ عَلٰى طَعَامِ الْمِسْك۪ينِ} Ve miskin, bîçâre yoksulun yiyeceğine dair teşvik ve tergībde bulunmaz. ❁ Kendisi doyurmadığı gibi gerek kendi taʿallukātından ve gerek sâir vakt ü hâli müsâid olanlardan sâir kimselerin bakıp gözetmesi, itʿâm etmesi için de kayırmaz; bir yardımda, tavsiyede, teşvikte bulunmaz, bîçârelerin hâlini düşünmez, fukarâya bakılmasına taraftar olmaz.

[6167] Burada "taʿâm"dan murad itʿâm olduğu için "itʿâmü'l-miskîn" demek daha zâhir olacak iken "taʿâm" denilmesi nüktelidir. Bunda[6]

---

1 H: "sabîleştin".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 301-302:

وروي أنه كان وصيا ليتيم فجاءه وهو عريان يسأله شيئا من مال نفسه فدفعه ولم يعبأ به فأيس الصبي فقال له أكابر قريش: قل لمحمد يشفع لك، وكان غرضهم الاستهزاء ولم يعرف اليتيم ذلك، فجاء إلى النبي صلى الله عليه وسلم والتمس منه ذلك وهو عليه الصلاة والسلام ماكان يرد محتاجا فذهب معه إلى أبي جهل فرحب به وبذل المال لليتيم فعيره قريش فقالوا: صبوت، فقال: لا والله ما صبوت، لكن رأيت عن يمينه وعن يساره حربة خفت إن لم أجبه يطعنها في.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 302:

وروي عن ابن عباس أنها نزلت في منافق جمع بين البخل والمراءاة.

4 H ve B: "mevsûl-i".

5 H: "öksüz".

6 B: "Bundan".

aç olan bir miskinin kudreti olanlar tarafından verilecek taâma milki imiş gibi diyaneten bir hakkı ta'alluk ettiğine işaret vardır ki وَفٖى اَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِلسَّٓائِلِ وَالْمَحْرُومِ [ez-Zâriyât 51/19] âyetinin mantûkudur. Bu suretle istihkākın şiddetine tenbih ve başa kakmaktan nehyedilmiş demektir. Yani öyle bir bîçâreyi doyuran kimse onun kendi hakkı olan bir taâmı vermiş, borcunu ödemiş gibidir. يَدُعُّ، وَلَا يَحُضُّ fiilleri istimrar ifade eder muzâri' olmak hasebiyle bu âyetlerin yukarıya rabtından çıkan mânanın hâsılı şu olur: Cemiyet hâlinde îlâf ve i'tilâf içinde yaşamak ihtiyâcında bulunan ve Allah'ın inayetiyle açlıktan kurtulmuş ve korkudan emniyete erdirilmiş olan insanların Allah'a ibadet ve kulluk etmeleri ve bu kulluğu yapmak için de öksüzlere, kimsesizlere bakmak, açlara bîçârelere yemek yedirip derman aramak için yardımlaşmaları Hak dininin îcâbı olan bir vazifeleri olduğu ve güçleri yeterken bunu yapmayanların Allah yanında cezâya çarpılacakları muhakkak iken, bunun zıddına yetimi itip kakarak hakkını yemek ve yanıbaşındaki yoksul bîçârenin en mübrem ihtiyâcı olan yiyeceği hakkında bir delâlet ve teşvikte bile bulunmayacak kadar hamiyetsizlik, merhametsizlik etmek insanlık hesâbına taaccüb ve teessüf olunmak lâzım gelen pek acı bir zül, bir düşkünlük olmakla beraber böyle yetimi kakmak ve fukarâya bakmamak gibi insafsızlıklar dine yalan diyen kimselerin yapageldikleri âdeti, huyu demektir. Her ne kadar bir insanın dine inanmaması taaccüb edilecek bir şey olsa da inanmadıktan sonra o fena huylar ona tabîî gibi olacağı cihetle pek taaccüb edilmez, asıl taaccüb edilecek cihet dindar görünenlerin bedenen ve mâlen vazife ve ibadetlerinden gafleti ve mürâîlik edip de cüz'î bir yardımdan sakınacak derece bahillik etmeleridir. Onun için [6168] buyuruluyor ki: {فَوَيْلٌ لِلْمُصَلّٖينَ} Fakat veyl o musallîlere ۞ yani vay hâllerine, yazıklar olsun o cehennemin "veyl" denilen ve kan irin akan deresine düşecek namaz kılanlara, daha doğrusu namaz kılıyor mü'min görünenlere {اَلَّذٖينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ} ki onlar namazlarından sehv etmişlerdir, yanılmışlardır ۞ dinin direği ve kulların cem'iyyet-i kalb ile huzûr-ı Hakk'a durarak bir yükselişi, likāullâha bir nevi visâli

demek olan ve binâenʿaleyh O'nun zikriyle avn u inayetinden ferden ve cemâʿaten meded ve hidâyet alarak O'nun rızâsına doğru yoldan tekarrub etmek üzere emrine göre kulluk vazifelerini ihlâs ile yapmak için şevk u intibah almak lâzım gelen namazlarından gaflet ile yanılmaktadırlar. Dikkate şâyândır ki namazlarında sehiv değil, namazlarından sehiv ile muâhaze buyurulmuştur. Çünkü bazen namaz içinde sehv etmek, yanılmak hasbe'l-beşeriye ictinâbı kābil olmayan avârızdandır. Ondan dolayı Atâ b. Dînâr'dan mervî olduğu üzere denilmiştir[1] ki "hamdolsun Allah'a namazda sehv ile muâhaze etmemiş, فِي صَلَاتِهِمْ ساهُون[2] buyurmamış, عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ buyurmuştur."[3] Namazdan sehv etmenin mânasında da müfessirînin bir hayli tafsilleri vardır: Başlıcası namazın ehemmiyetinden gaflet edip onu gereği gibi ciddi bir vazife olarak yapmamaktır ki kılınıp kılınmadığına aldırmamak, vaktine dikkat etmemek, geçip geçmediğine mübâlât etmeyip vaktinden tehir eylemek, terkinden müteessir olmamak, kıldığı vakit de Allah için hâlis niyet ile kılmayıp dünyevî birtakım maksadlar, garazlar için münâfıkāne bir surette kılmak, açıkta el yanında kılarsa gizlide kılmamak, kıldıklarını da Hakk'ın huzûrunda hayâtın rûhânî ve cismânî bütün tehavvülâtını temessül ettirecek bir taʿabbüd ve tâzim olarak değil de Hazret-i Mevlânâ'nın dediği gibi "ser bezemîn düm behevâ" yahut Türkçe bir tâbirde [6169] söylendiği gibi "iki yatış bir kıntış bakış"tan ibaret bir gösteriş veya bir eğlenti hâlinde yapmak suretlerine şâmil olur. Söz musallî denilenlerde olduğu için büsbütün terk bu mevzudan hâriç olmak gerektir. Bu bâbda İbn Cerîr rivayet ettiği iki haberle de istidlâl eylemiştir. Birisi Saʿd b. Ebî Vakkas radıyallâhu anh'tan, demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne اَلَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ'den sordum. 'Onlar namazı vaktinden tehir edenlerdir' buyurdu."[4] Birisi de Ebû Berzete'l-Eslemî radıyallâhu anh'tan,

---

1 M: "denilmişti".

2 H: "سهو".

3 Saʿlebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 335-336. Krş. Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 633; Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 625:

عن عطاء بن دينار أنه قال: الحمد لله الذي قال: «الذين هم عن صلاتهم ساهون» ولم يقل «في صلاتهم».

4 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 632-633:

عن سعد بن أبي وقاص قال: سألت النبيّ صلى الله عليه وسلم، عن «الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلاتِهِمْ سَاهُونَ» قال: هم الذين يؤخّرون الصلاة عن وقتها.

demiştir ki: "İşbu اَلَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ âyeti nâzil olduğu zaman Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Allahu ekber, bu sizin için her birinize bütün dünya kadar atıyye verilmekten daha hayırlıdır. Onlar o kimselerdir ki namaz kılarsa namazının bir hayrı olacağını ummaz, terkederse Rabbinden korkmaz.'"[1] Bunda siyâk u sibâka nazaran kıldıkları birkaç vakit namazdan dolayı mağrur olup yanılıp da din ondan ibaret imiş gibi sâir ibadet ve ubûdiyet vazifelerini yapmayanlar da dâhil olur. Zira birçok kereler[2] geçtiği üzere dinin rûhu Allah'ın emrine ihlâs ile tâzim ve bütün havl ü kuvveti ve cezâ ve mükâfâtı O'ndan bilerek, O'nun nâmına halkına şefkat[3] esasında toplanır. Onun için Kur'an'da imandan sonra sâlih amellerin esası olmak üzere namaz ve zekât beraber zikrolunagelmiştir. Böyle iken dindar geçinen birtakım kimseler vardır ki namaz kılar görünürler de sade onunla bütün dînî vazifelerini îfâ edivermişler gibi farzederek yanılırlar, zekât gibi diğer vazifelere ehemmiyet vermez kaçınırlar, Allah için istemeyi hoşlanırlar da Allah için cüz'î bir şey vermekten, Allah'ın kullarına yardım etmekten ve Allah'ın emirlerinin îfâsı için lâzım gelen masraflara güçleri yettiği kadar iştirak etmekten imtinâ' ederler. Hâlbuki böylelerle mescidler mâmur olmaz. Çünkü Sûre-i Tevbe'de اِنَّمَا يَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰهِ وَالْيَوْمِ الْاٰخِرِ وَاَقَامَ الصَّلٰوةَ وَاٰتَى الزَّكٰوةَ وَلَمْ يَخْشَ اِلَّا اللّٰهَ [9/18] buyurulduğu üzere mescidleri ancak Allah'a ve âhiret gününe [6170] iman edip namazı dürüst kılan ve zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkusu olmayan kimseler mâmur eder. Ve اِنَّ الصَّلٰوةَ تَنْهٰى عَنِ الْفَحْشَٓاءِ وَالْمُنْكَرِۜ وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ [el-Ankebût 29/45] buyurulduğu üzere namaz fahşâ ve münkerden nehyeder olduğu ve böyle Allah'ın zikri olan namaz en büyük vâiz olmak lâzım geldiği hâlde onun nehy ü tezkîrinden fahşâ ve münkerâttan vazgeçmeyen, salâh ve ubûdiyet vazifelerini düşünmeyen, Allah için yardım borçlarını

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 633:
عن أبي برزة الأسلميّ قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لما نزلت هذه الآية: «الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلاتِهِمْ سَاهُونَ»: الله أكبر هذه خير لكم من أن لو أعطي كلّ رجل منكم مثل جميع الدنيا، هو الذي إن صلى لم يرج خير صلاته وإن تركها لم يخف ربه.

2 B: "kere".

3 B: "şefaat".

vermekten bile sakınan kimseler de namazın mânasından, nehy ü tezkîrinden gaflet ederek namazlarından sehv etmiş olurlar. Ma'amâfîh bu âyetin mazmunu şu iki âyet ile de îzah olunuyor: {اَلَّذٖينَ هُمْ يُرَٓاؤُنَ} Onlar ki mürâîlik ederler ❁ gösteriş yaparlar. Her ne amel yapsalar Allah için yapmazlar da halka gösteriş için ve herkesin göreceği yerde yaparlar. {وَيَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ} Ve mâ'ûnu men ederler ❁ zekâtı vermezler, yahut kimsenin esirgemeyeceği âriyet gibi cüz'î bir yardımlığı bile sakınır, kimseye bir damla bir şey vermek istemezler, öyle hasis öyle nâkes olurlar, böyle olanların zekât vermeyecekleri ise evleviyetle anlaşılır.

İşte böyle namaz kılar dindar görünüp de namazlarından yanılan, mürâîlik, gösteriş yapıp da cüz'î bir yardımdan bile kaçınan kimselerin bu hâlleri dinsizin dini tekzib etmesinden değil ise de yetimi kakıştırmasından, fukarâya yardım etmemesinden daha ziyade şâyân-ı taaccübdür, veyl onlara.

Görülüyor ki Fil Sûresi'nden sonra Kureyş Sûresi bu[1] Mâ'ûn Sûresi ile tavzih olunarak buradan "veyl" kelimesi ile lafzen ve يَمْنَعُونَ الْمَاعُونَ ile de mânen Hümeze Sûresi'nin وَيْلٌ لِكُلِّ هُمَزَةٍ لُمَزَةٍۙ.اَلَّذٖى جَمَعَ مَالاً وَعَدَّدَهُۙ يَحْسَبُ اَنَّ مَالَهُٓ اَخْلَدَهُ [104/1-3] mazmûnuna bağlandıktan ve Sûre-i Fil'de اَلَمْ تَرَ burada اَرَاَيْتَ hitablarıyla Peygamber'e "görmedin mi? Gördün a" diye birer tenbîh-i [6171] beliğ ile tenbih buyurulduktan sonra bunun arkasından Asr Sûresi gibi yukarıki bütün sûrelerin hâsılını üç âyetle zübdeleyen ve Kur'ân'ın en veciz sûresi ve bilhassa Ve'd-Duhâ'dan beri gelen sûrelerin mazmûnu üzerinde hepsinin tetimmesi olan Kevser Sûresi'yle de şân-ı Muhammedî hulâsatü'l-hulâsa olarak tebliğ ve tefhim edilecektir.

---

1 H -"bu".

[6172]

سورة الكوثر مكية وهي ثلث آيات

KEVSER SÛRESİ

Kur'an'da en kısa sûre Sûre-i Kevser'dir. Bikā'î'nin ve Şihâb'ın tasrihleri vechile buna "Sûre-i Nahr" dahi denilir.[1] *Keşşâf*'ta, Râzî'de, Beyzâvî'de, Ebussuud'da ve daha birçoklarında hep Mekkiye demişlerdir. Ebû Hayyân meşhurda ve cumhur kavlinde Mekkî, Hasan ve İkrime ve Katâde kavlinde Medenî demiştir.[2] Buhârî şerhi Aynî'de "Sûre-i Kevser inde'l-cumhur Mekkîdir, Katâde ve Hasan ve İkrime Medenî dedi" de denilmiştir. Bu ihtilâfın sebebi ise sebeb-i nüzûlündeki ihtilâftır. İbn Abbas'tan: "Âs b. Vâil'de[3] nâzil olmuştur. Çünkü Hazret-i Peygamber'in hakkında "ebter" demişti. Ukbe b. Ebû Mu'ayt'ta[4] da denilmiş. İkrime'den: "Kureyş'ten bir cemaat hakkındadır"; Ebû Cehil de denilmiş, Süheylî, Ka'b b. Eşref hakkında olduğunu da söylemiş ve "bundan sûrenin Medenî olması lâzım gelir" demiş, "hâlbuki bu cây-ı teemmüldür" der.[5] Beyzâvî haşiyesinde Şihâb der ki: "Mekkî veya Medenî olduğunda *er-Ravzu'l-ünüf*'de bir ihtilâf nakletmiştir ki sebeb-i nüzûlünde naklettiği akvâl üzerine mebnî bir ihtilâftır: "Ebû Cehil إِنَّ مُحَمَّدً أَبْتَر dediği zaman nâzil oldu" denilmiş, onu Âs b. Vâil söyledi de denilmiş, buna nazaran Mekkîdir, meşhur da budur. "Onu Ka'b b. Eşref söyledi de nâzil oldu" dahi denilmiş, bir de Nebiyy-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin oğlu Hazret-i Kāsım vefat ettiğinde Âs أَصْبَحُ مُحَمَّدٌ أَبْتَر "Muhammed ebter oldu" demişti. Onun üzerine nâzil

---

1 Bikā'î, *Nazmu'd-dürer,* XXII, 287; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 401.

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 555:

هذه السورة مكية في المشهور وقول الجمهور مدنية في قول الحسن وعكرمة وقتادة.

3 H: "Vâil'den".

4 M: "ma'yette".

5 Aynî, *Umdetü'l-kārî,* XX, 3:

وقيل: سورة الكوثر وهي مكية عند الجمهور وقال قتادة والحسن وعكرمة: مدنية وسبب الاختلاف فيه لأجل الاختلاف في سبب النزول فعن ابن عباس: نزلت في العاص ابن وائل فإنه قال في حق النبي صلى الله عليه وسلم: الأبتر، وقيل: في عقبة بن أبي معيط. وعن عكرمة: في جماعة من قريش وقيل: في أبي جهل وقال السهيلي: في كعب بن الأشرف، قال: ويلزم من هذا أن تكون السورة مدنية وفيه تأمل.

oldu denilmiş, bu ikisine nazaran da [6173] Medenîdir.[1] Fakat Şihâb'ın bu son fıkrasında açık bir yanlış vardır. *Er-Ravzu'l-ünüf*'te Süheylî'nin ifadesinde bu dördüncü fıkra yoktur. Hazret-i Kāsım'ın vefatı ve Âs'ın lakırdısı Medenî gösterilmek açık bir zühuldür. Bunların Mekkî olduğu mâlumdur. Gerçi Yahudî Ka'b b. Eşref Medineli ise de geleceği üzere lakırdısı Mekke'de olmuştur. Aynî'nin وَفِيهِ تَأَمُّلٌ dediği de budur. Sonra Şihâb *Neşr*'den şunu nakleylemiştir: Müslim ve Ebû Dâvûd ve Nesâî'de Enes b. Mâlik'ten: demiştir ki: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem bir iğfâ, yani bir ımızganma hâlinde dalmıştı, derken tebessüm ederek başını kaldırdı, 'bana ânifen bir sûre inzal olundu' buyurdu da okudu: بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اِنَّا اَعْطَيْنَاك[2]... إلخ bitirdikten sonra da buyurdu ki 'bilir misiniz Kevser nedir?' 'Allah ve Resûlü a'lem' dediler, buyurdu ki: 'Bir nehirdir, onu bana[3] Rabbim azze ve celle cennette verdi, onda pek çok hayır (hayr-ı kesîr) var. Ümmetim kıyamet günü ona vürud edecek, kapları yıldızlar sayısıncadır. Derken içlerinden bir kul halecan ile çekilir atılır, «yâ Rab! O benim ümmetimdendir»[4] derim, buyurulur ki: «Bilmezsin senden sonra onlar neler ihdas ettiler.»'[5] Bu, sahih bir hadistir. Besmelenin sûre ile beraber nüzûlüne ve sûrenin Medenî olduğuna delâlet eyler, hâlbuki bunu bilenler onun Mekkî olduğuna icmâ' etmişlerdir."[6] Yani Mekkî olması daha kuvvetlidir.

---

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 401-402. Krş. Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* III, 243:
وفي كونها مكية أو مدنية اختلاف نقله في الروض الأنف مبني على الاختلاف في سبب نزولها على أقوال نقلها فقيل: نزلت لما قيل أبو جهل لعنه الله: أنّ محمداً أبتر وقيل: قاله العاصي بن وائل فعلى هذا هي مكية وهو المشهور وقيل: قاله كعب بن الأشرف فنزلت وقيل: نزلت لما مات القاسم ابن النبيّ صلى الله عليه وسلم فقال العاص: أصبح محمد أبتر، فعلى هذين هي مدنية.

2 M: "اعطينا".

3 H -"bana".

4 H: "ümmetimindir".

5 Müslim, Salât, 53. Krş. Ebû Dâvûd, Sünnet, 26; Nesâî, İftitâh, 21:
عن أنس قال: بينا رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم بين أظهرنا إذ أغفى إغفاءة ثم رفع رأسه متبسما فقلنا: ما أضحكك يا رسول الله؟ قال: أنزلت علي آنفا سورة، فقرأ: «بسم الله الرحمن الرحيم. إنا أعطيناك الكوثر. فصل لربك وانحر. إن شانئك هو الأبتر» ثم قال: أتدرون ما الكوثر؟ فقلنا: الله ورسوله أعلم، قال: فإنه نهر وعدنيه ربي عز وجل عليه خير كثير، هو حوض ترد عليه أمتي يوم القيامة، آنيته عدد النجوم فيختلج العبد منهم فأقول: رب إنه من أمتي، فيقول: ما تدري ما أحدثت بعدك. زاد ابن حجر في حديثه: بين أظهرنا في المسجد، وقال: ما أحدث بعدك.

6 İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr,* thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ', el-Matba'atü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, I, 196. Krş. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 402 (müellif tercümeyi Şihâb'ın metnine göre yapmıştır):
وهذا الحديث يدل على أن البسملة نزلت مع السورة وفي كونها منها أو في أولها احتمال وقد يدل على أن هذه السورة مدنية وقد أجمع من نعرفه من علماء العدد والنزول على أنها مكية والله سبحانه وتعالى أعلم.

Eimme-i Hanefiyye ve Mâlikiyye bu hadisi bildikleri hâlde daha kuvvetli delillerden dolayı bu hadis ile besmelenin sûreden cüz olmasına istidlâl etmedikleri gibi, bunu bilen müfessirîn de bununla sûrenin Medenî olmasına istidlâl eylememişler, Mekkî olduğunda ittifak etmişlerdir. Çünkü bu hadîsin tarîkleri müte'addid olmakla beraber hepsi Hazret-i Enes'ten mervî olduğu için nihâyet haber-i vâhiddir.[1] Haber-i vâhid ise müstefîz, meşhur ve mütevâtir gibi daha kuvvetli bir rivayet ile [6174] te'âruz ettiği noktada istidlâlden sâkıt olur. Şu hâlde Mekkî olduğu meşhur iken hilâfına pek de sarih olmayan haber-i vâhidle istidlâl doğru olmamak lâzım gelir, icmâ'a karşı ise evleviyetle öyledir. Ancak bu babda *Neşr*'in söylediği icmâ', tesbit edilmiş değildir, bâlâda geçtiği üzere hilâf da mervîdir. Ona binâen Şihâb şöyle demiştir: "*Neşr*'in icmâ'a dair zikrettiği, bâlâda işittiğin hilâftan dolayı sahih değildir, lâkin savab olan Medenî olmasıdır. Bazılarının bu babda bir telîfi vardır. Onda bu sûrenin iki kere nâzil olduğunu tashih eylemiştir ve o hâlde işkâl yoktur."[2] Lâkin icmâ' olmasa[3] bile Mekkiyyetin meşhur olduğunu söylemiş olan Şihâb'ın sonra bu istidlâl ile Medenî olmasına savab diye hükmetmesi doğru olamayacağı gibi, buna savab dedikten sonra iki kere nüzûlün sıhhati ile telîfin işkâli kaldıracağını söylemesi de doğru olmaz. Çünkü savâbın hilâfı hata demek olur. Bununla beraber ona savab demekte Şihâb yalnız değildir. Süyûtî de *İtkān*'da demiştir ki: "Sûre-i Kevser; savab olan Medenî olmasıdır. Nevevî'nin Müslim şerhindeki tercîhinden dolayı ki, Müslim Enes'ten tahric eylediği hadiste şöyle demiştir: بَيْنَا رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَيْنَ أَظْهُرِنَا Resûlullah bizim aramızda bulunduğu bir sıra إِذْ أَغْفَى إِغْفَاءَةً فَرَفَعَ رَأْسَهُ مُتَبَسِّمًا فَقَالَ أُنْزِلَتْ عَلَيَّ آنِفًا سُورَةٌ فَقَرَأَ: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ» حَتَّى خَتَمَهَا... اَلْحَدِيث."[4] Mâlum ki ımızganma gibi iğfâ

---

1 Gerçi Kevser hadisleri haber-i vâhid değil ise de bu hadîsin nüzûle delâlet eyleyen fıkrası haber-i vâhiddir [Müellifin notu].

2 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 402. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 478:

وما ذكره من الإجماع غير صحيح لما سمعته لكن الصواب أنها مدنية (أقول) لبعضهم هنا تأليف صحح فيه أنها نزلت مرّتين وحينئذ فلا إشكال.

3 B: "olması".

4 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 55:

سورة الكوثر: الصواب أنها مدنية ورجحه النووي في شرح مسلم لما أخرجه مسلم عن أنس قال: بيننا رسول الله صلى الله عليه وسلم بين أظهرنا إذ أغفى إغفاءة فرفع رأسه متبسما فقال: أنزلت علي آنفا سورة فقرأ: «بسم الله الرحمن الرحيم إنا أعطيناك الكوثر» حتى ختمها... الحديث.

hâli Resûlullah'ın vahiy hâllerindendir. Bu hadîsin diğer rivayetlerinde بَيْنَ أَظْهُرِنَا kaydı yoktur. Burada ise bu zikrolunmuştur. Medenî olmasına delil olan da bu kayıddır, yoksa Hazret-i Enes Medenî olduğundan dolayı her rivayet ettiğinin Medenî olması iktizâ etmez. Çünkü hepsinde bizzat meşhûdunu rivayet etmiş olmak lâzım gelmez. Mi'râc vesâire gibi Mekkî vukū'âtta olduğu vechile mesmû'unu rivayet etmiş olması da kâfîdir ve çoktur. Nitekim Kevser'in cennette bir nehir olduğuna dair Buhârî'nin, Tirmizî'nin ve İbn Cerîr'in Enes'ten rivayet eyledikleri müte'addid hadîsler Mi'râc'a müte'alliktir, [6175] ezcümle Katâde'nin Enes'ten rivayetlerinde Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem Mi'râc'a çıkarıldığı vakit cennette ona mücevvef bir nehir arzolundu, yanındaki melek eliyle vurdu ondan bir misk çıkardı, Muhammed o meleğe 'bu ne?' dedi, 'bu sana Allah'ın verdiği Kevser' dedi ve Sidre-i Müntehâ ref' olundu. İşte o zaman Peygamber azîm bir eser gördü.'[1] Diğer birinde: 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: «Ben semâya uruc ettirildiğim zaman bir nehre vardım, kenarları mücevvef inci kubbeleri idi, 'bu ne yâ Cibrîl?' dedim, bu sana Rabbinin verdiği Kevser'dir' dedi» ilh."[2] diye tahric olunmuş ve bunlar daha diğer rivayetlerle teyid edilmiştir. Mi'râc'ın[3] ise Mekke'de olduğu mâlum bulunduğundan Hazret-i Enes bunlarla meşhûdunu değil, merfû'an veya mürselen mesmû'unu haber vermiştir. Şu hâlde iğfâ hadîsi de diğer Mi'râc hadislerindeki beyne'n-nevmi ve'l-yakaza gibi Mekkî olan vak'anın şöhretine veya Resûlullah'tan semâ'ına binâen rivayet olabilirdi. Ancak[4], بَيْنَ أَظْهُرِنَا kaydı bulunduğuna göre meşhûdu rivayette zâhir ve Hazret-i Enes Medenî olduğu cihetle,

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 649. Krş. Buhârî, Tevhîd, 37; Ebû Dâvûd, Sünnet, 26; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 108:
عن قتادة عن أنس قال: لما عُرج بنبيّ الله صلى الله عليه وسلم في الجنة أو كما قال عرض له نهر حافتاه الياقوت المجوف أو قال: المجوب فضرب الملك الذي معه بيده فيه فاستخرج مسكا فقال محمد للملك الذي معه: ما هَذَا؟ قال: هذا الكوثر الذي أعطاك الله، قال: ورفعت له سدرة المنتهى فأبصر عندها أثرا عظيما، أو كما قال.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 649. Krş. Buhârî, Rikāk, 53:
عن قتادة عن أنس قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: لما عرج بي إلى السماء أتيت على نهر حافتاه قباب اللؤلؤ المجوف قلت: ما هذا يا جبريل؟ قال: هذا الكوثر الذي أعطاك ربك...

3 H ve B: "Mi'râc".

4 M: "Ancan".

bu sûrenin Medenî olduğuna delâlet eyler. Nevevî besmele hakkında bu hadîsi tercih etmiş olduğundan Süyûtî bunu nazar-ı i'tibâra alarak "savab olan Medenî olmasıdır" diye meşhûra karşı bunu tasvîbe kadar gitmiş ise de, meşhur olan[1] cumhur kavlini böyle bir haber-i vâhidin ne kadar sahih olursa olsun bir tarîkiyle tahtı'e etmek savab[2] olamaz. Olsa olsa bunu ikinci bir nüzul rivayeti saymak kābil olur. Gerçi ikinci bir nüzûlün mâna ve fâidesini inkâr edenler olmuş ise de yine *İtkān*'da tafsil olunduğu üzere Fâtiha'da ve İhlâs'ta söylendiği gibi vukū'unu ve bazı ahkâm nokta-i nazarından fâidesini isbat edenler de vardır,[3] Mücâhid de bunlardandır. Burada da fâidesi kurban kesmek emrinin ve bayram namazının tatbîkātı itibariyle mülâhaza olunabilir. Ve Medenî olmasını tercihe meyledenlerde bu cihetin bir tesiri vardır. Lâkin icmâ' ile olmasa bile [6176] ekseriyetle müfessirînin söyledikleri vechile bu sûrenin Mekkî olması hakkındaki meşhur kavli mercuh veya hata addetmek için sebep yoktur. İbn Cerîr'in tafsil ettiği rivayetlerde Katâde ve İkrime ve Mücâhid'den dahi menkul olan Mekkî olmasıdır.[4] Ebû Hayyân'ın ve ona tebe'an Âlûsî'nin bunları Medenî kavlinde göstermeleri dahi sağlam değildir.[5]

Nevevî'nin tercihi sözüne gelince; Müslim şerhinde Nevevî bu sûrenin Medenî olmasını tercih etmiş değildir, bilakis sebeb-i nüzul yalnız Âs b. Vâil dediklerini söylemekle Mekkî olduğunu tercih eylemiş demektir. Ancak Nevevî bu hadis ile Şâfiî kavlinde olduğu gibi besmelenin sûreden cüz olduğunu tercih etmek istemiştir. Çünkü bundan evvel Müslim onun hilâfını isbat eden hadisleri tercîhen rivayet etmiştir. Demek ki Hanefiyye ve Mâlikiyye'nin dedikleri gibi bu hadis daha kuvvetlileriyle mu'ârız olduğundan dolayı ma'mûl^{ün} bih değildir, *Neşr*'in "bunu bilenler hilâfına icmâ' etmiştir" demesi de buna işarettir. Şu hâlde Nevevî'nin besmele hakkındaki tercihinden Süyûtî'nin bu sûrede Medeniyyeti tasvîbe

1 H -"meşhûra karşı bunu tasvîbe kadar gitmiş ise de, meşhur olan".
2 H: "sevab".
3 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 130-131.
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657.
5 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 555; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 478.

istidlâl etmesi doğru değildir, çünkü Nevevî sebeb-i nüzul, Âs b. Vâil diye tasrih ediyor, sarahat karşısında delâlete itibar olunmaz.

Sebeb-i nüzûle gelince: Bu babdaki rivayetler, kısmen bâlâda geçtiği üzere Hazret-i Peygamber'e dininden dolayı buğzeden bazı düşmanları tarafından "ebter" denilmiş olması sebebiyle bu sûrenin nâzil olduğu esasında müttefiktir. Ancak söyleyen kimdir ve ne suretle söylenmiştir[1], bunun hakkında rivayetler muhteliftir. Çokları İbn Abbas'tan, Sa'îd b. Cübeyr'den, Mücâhid'den, Katâde'den mervî olduğu üzere Âs b. Vâil'in söylediğini zikretmişler, Mücâhid'den Âs b. Vâil أَنَا شَانِئُ مُحَمَّدٍ وَمَنْ شَنَأَهُ النَّاسُ فَهُوَ أَبْتَر yani "benim Muhammed'e buğzum var, nâsın buğz ettiği de ebterdir" demişti.[2] Katâde'den; Âs b. Vâil: "Ben [6177] Muhammed'in şâni'iyim, o ebterdir, arkası yoktur لَا عَقِبَ لَهُ" demiştir.[3] Bazıları da "Ukbe b. Ebû Mu'ayt[4], Peygamber hakkında 'onun veledi yok, o ebterdir' dedi" demişler.[5] İbn Zeyd demiş ki: "Bir recül 'Muhammed ebterdir, zannettiğiniz gibi onun akibi (arkası) yoktur' diyordu, Allah teâlâ اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ buyurdu."[6] Yine İbn Cerîr'in İkrime'den üç tarîk ile rivayeti vechile diğerleri de Kureyş'ten bir cemaat demişler.

1. İkrime'den; اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ اُوتُوا نَصٖيبًا مِنَ الْكِتَابِ يُؤْمِنُونَ بِالْجِبْتِ وَالطَّاغُوتِ وَيَقُولُونَ لِلَّذٖينَ كَفَرُوا هٰٓؤُلَٓاءِ اَهْدٰى مِنَ الَّذٖينَ اٰمَنُوا سَبٖيلًا [en-Nisâ 4/51] âyetinde demiştir ki: "Ka'b b. Eşref Mekke'ye gelmişti, ehl-i Mekke ona 'biz mi hayırlıyız, yoksa şu kavminden münbetir sanevber mi (kopuk çam mı)? Biz huccâcın ehliyiz ve menhar-i büdün (yani develerin, iri kurbanların, kesildiği yer) bizim yanımızdadır' dediler, Ka'b b. Eşref de 'siz hayırlısınız'

---

1 H: "söylemiştir".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657:

عن قتادة «إن شانئك هو الأبتر» قال: هو العاص بن وائل، قال: أنا شانئ محمدا وهو أبتر ليس له عقب، قال الله: «إن شانئك هو الأبتر» قال قتادة: الأبتر: الحقير الدقيق الذليل.

4 M: "Ma'yet".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657:

عن شمر بن عطية قال: كان عقبة بن أبي معيط يقول: إنه لا يبقى للنبي صلى الله عليه وسلم ولد وهو أبتر فأنزل الله فيه هؤلاء الآيات: «إن شانئك» عقبة بن أبي معيط «هو الأبتر».

6 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657:

قال ابن زيد في قوله: «إن شانئك هو الأبتر» قال: الرجل يقول: إنما محمد أبتر ليس له كما ترون عقب، قال الله: «إن شانئك هو الأبتر».

dedi. Allah teâlâ da onun hakkında bu âyeti ve Peygamber'e o lakırdıyı söyleyenler hakkında da اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرَ'i indirdi."[1]

2. Yine İkrime'den: Hazret-i Peygamber'e vahiy gelince Kureyş بَتِرَ مُحَمَّدٌ مِنَّا "Muhammed bizden koptu" demişlerdi. اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ nâzil oldu, yani "sana kopuklukla atan kendisi kopuktur."[2]

3. İkrime'den, İbn Abbas'tan: "Ka'b b. Eşref Mekke'ye geldiği vakit ona vardılar da 'biz ehl-i sikāyet ve sedânetiz, sen de ehl-i Medine'nin seyyidisin, biz mi hayırlıyız yoksa şu kavminden münbetir sanevber mi? O kendisini bizden hayırlı zu'm ediyor'[3] dediler, o da 'hayır siz hayırlısınız' dedi, bunun üzerine اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ nâzil oldu ve yine onun üzerine اَلَمْ تَرَ اِلَى الَّذٖينَ اُوتُوا نَصٖيباً مِنَ الْكِتَابِ [en-Nisâ 4/51] ilâ kavlihi نَصٖيراً inzal buyuruldu[4]."[5] Bunun Mekke'de söylendiği sarih olmakla beraber bazıları Ka'b b. Eşref'in Medineli olması hasebiyle veya Mekke'ye gidişi hicretten sonra olduğu mütalaasıyla bundan nüzûlün Medeniyyetini istidlâl eylemişler demek olur. Bunlardan anlaşılan ebter [6178] demekten maksadları "tuttuğu işin, yani nübüvvet davasının sonu gelmez, neticesi çıkmaz" demek, yahut "kavminden ayrılmış, arkası yok, zayıf, hakir" demek olur. Âlûsî'nin nakline göre de: İbn Sa'd ve İbn Asâkir, Kelbî tarîkiyle Ebû Sâlih'ten, o da İbn Abbas'tan şöyle tahric eylemişlerdir: "Resûlullah'ın ekber evlâdı Kāsım, sonra Zeyneb, sonra Abdullah, sonra Ümmü Külsûm, sonra Fâtıma, sonra Rukayye idi. Kāsım aleyhisselâm Mekke'de vefat etti ki evlâdından ilk ölen idi.

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657-658:

عن عكرمة في هذه الآية: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبا من الكتاب يؤمنون بالجبت والطاغوت ويقولون للذين كفروا هؤلاء أهدى من الذين آمنوا سبيلا» قال: نزلت في كعب بن الأشرف، أتى مكة فقال لها أهلها: نحن خير أم هذا الصنبور المنبتر من قومه ونحن أهل الحجيج وعندنا منحر البدن، قال: أنتم خير، فأنزل الله فيه هذه الآية وأنزل في الذين قالوا للنبي صلى الله عليه وسلم ما قالوا: «إن شانئك هو الأبتر».

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 658:

عن عكرمة «إن شانئك هو الأبتر» قال: لما أوحي إلى النبي صلى الله عليه وسلم قالت قريش: بتر محمد منا، فنزلت: «إن شانئك هو الأبتر» قال: الذي رماك بالبتر هو الأبتر.

3 H: "zannediyor".

4 H: "nâzil oldu".

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 658:

عن عكرمة عن ابن عباس قال: لما قدم كعب بن الأشرف مكة أتوه فقالوا له: نحن أهل السقاية والسدانة وأنت سيد أهل المدينة فنحن خير أم هذا الصنبور المنبتر من قومه يزعم أنه خير منا؟ قال: بل أنتم خير منه، فنزلت عليه: «إن شانئك هو الأبتر» قال: وأنزلت عليه: «ألم تر إلى الذين أوتوا نصيبا من الكتاب...» إلى قوله «نصيرا».

Sonra da Abdullah aleyhisselâm vefat etti, bunun üzerine Âs b. Vâil-i Sehmî 'onun nesli kesildi, o ebterdir' dedi. Allah teâlâ da اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ'i inzal buyurdu."[1] İbn Ebû Hâtim'in ve İbn Cerîr'in Şimr[2] b. Atıyye'den tahriclerinde de: "Ukbe b. Ebû Mu'ayt[3], Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hakkında 'onun akibi kalmıyor, o ebterdir' derdi. Allah teâlâ da onun hakkında bunu indirdi: اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ."[4] Taberânî ile İbn Merdûye de Ebû Eyyûb'dan şöyle tahric etmişlerdir, demiştir ki: "Resûlullah'ın oğlu İbrâhim vefat ettiğinde müşrikler birbirlerine gittiler, 'bu sâbî bu gece ebter oldu' dediler, Allah teâlâ da اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ Sûresini inzal buyurdu."[5] Abd b. Humeyd ve gayrısı da İbn Abbas'ın bu âyette o Ebû Cehil'dir (yani onun hakkında nâzil oldu) dediğini rivayet etmişlerdir. İbn Abbas'tan rivayetin bu kadarında beis yoktur. Lâkin Ebû Hayyân'ın ondan, "İbrâhim b. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem vefat ettiği zaman Ebû Cehil ashabına çıktı بَتِرَ مُحَمَّدٌ dedi. Allah teâlâ da اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ'i inzal buyurdu" diye hikâye etmesi[6] sahih olamaz[7], çünkü Ebû Cehil'in helâki İbrâhim aleyhisselâm'ın vefatından evvel olduğu muhakkaktır[8]. Atâ'dan da Ebû Leheb hakkında nâzil olduğu menkuldur, cumhur Âs b. Vâil hakkında nüzûlü üzerindedir.[9]

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* III, 7; İbn Asâkir, *Târîhu Dımeşk,* III, 126; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 482:
عن بن عباس قال: كان أكبر ولد رسول الله صلى الله عليه وسلم القاسم ثم زينب ثم عبد الله ثم أم كلثوم ثم فاطمة ثم رقية فمات القاسم وهو أول ميت من ولده صلى الله عليه وسلم بمكة ثم مات عبد الله فقال العاص بن وائل: لقد انقطع نسله فهو أبتر، فأنزل الله تبارك وتعالى: إن شانئك هو الأبتر.

2 M: "Şemir".

3 M: "Ma'yet".

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 657; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3471.

5 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir,* IV, 179:
عن أبي أيوب قال: لما مات إبراهيم ابن رسول الله صلى الله عليه وسلم مشى المشركون بعضهم إلى بعض فقالوا: إن هذا الصابئ قد بتر الليلة فأنزل الله تعالى: «إنا أعطيناك الكوثر» إلى آخر السورة.

6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 557.

7 B: "olmaz".

8 İbrâhim yerine Kāsım denilmiş olsaydı sahih olabilirdi, Ebû Hayyân'ın bu hatası bir kalem sehvi olabilir, lâkin Şihab'ın Kāsım'ın vefatıyla Âs'ın lafına Medenî demesi nâsih-i evvelden zühûl gibi görünüyor [Müellifin notu]. (Bu dipnot H nüshasında yoktur).

9 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 482:
وأخرج عبد بن حميد وغيره عن ابن عباس أنه قال في الآية هو أبو جهل أي لأنها نزلت فيه وهذا المقدار في الرواية عن ابن عباس لا بأس به وحكاية عنه أنه لما مات إبراهيم ابن رسول الله صلّى الله عليه وسلم خرج أبو جهل إلى أصحابه فقال: بتر محمد عليه الصلاة والسلام، فأنزل الله تعالى «إِنَّ شانِئَكَ هُوَ الْأَبْتَرُ» لا تكاد تصح لأن هلاك اللعين أبي جهل على التحقيق قبل وفاة إبراهيم عليه السلام وعن عطاء أنها نزلت في أبي لهب والجمهور على نزولها في العاصي بن وائل.

[6179] Bu rivayetlerden anlaşılan da kâfirler ebter demekle nesli kesik mânasını kasdetmişler, bununla da asıl tuttuğu işin, yani nübüvvet davasının arkası gelmeyip akim, güdük kalacağı mânasını murad ederek şemâtet ve izhâr-ı adâvet eylemişlerdir. İşte sebeb-i nüzul rivayetleri içinde yalnız Hazret-i İbrâhim'in vefatı üzerine söylenmesi rivayeti, sûrenin Medenî olmasına delâlet eyleyen yegâne rivayettir, diğerlerinin hepsi de Mekkî olduğunu gösterir, meşhur olan cumhur kavli de budur.

Âyetleri: Hilâfsız üçtür.

Fâsılası: ر harfidir.

Bu sûre-i kerîme, vecâzetiyle beraber nice letâif[1] ve işârâtı câmi' olarak geçen sûrelerin bir tetimmesi ve sonraki sûrenin de bir aslı gibidir. Bilhassa Mâ'ûn Sûresi'ne münasebeti de ona mukabele gibi olmasıdır. Ezcümle orada dinsizin ve münafıkın sıfatı olan tekzîbe mukabil isbat, insafsızlığa ve buhle mukabil atâ ile hayr-ı kesîr, salâttan sehve mukabil salâta devam, riyaya mukabil لِرَبِّكَ ihtisâsı ile ihlâs, mâ'ûnu men'e mukabil kurban ve fedakârlıkla tasadduk ve it'âm arasındaki tekabül münasibetleri bilhassa ihtâra şâyândır.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَۜ ﴿١﴾ فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْۜ ﴿٢﴾ اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ ﴿٣﴾

Meâl-i Şerîfi

Biz verdik sana hakikatte kevser (1). Sen de Rabbin için namaz kıl ve kurban kesiver (2). Doğrusu sana buğz edendir ebter (3).

[6180] {اِنَّا} ۞ اِنَّٓا اَنْزَلْنَاهُ Sûresine bak. {اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ} ۞ Hitab Resûlullah'adır, "i'tâ" da mâlum ki atıyye vermek, ihsan eylemektir. Yani yâ Muhammed! Emin ol ki Biz Hak Rabbin şân-ı azametimizle sana mahza atıyye ve ihsan olarak kevser verdik, kevser.

1 H: "latîf".

"**Kevser**" asıl lügatta çokluk demek olan "kesret"ten "cevher" gibi fev'al vezninde vasıf veya bir isim olup Râzî'nin ve Ebû Hayyân'ın ifadeleri vechile kesreti ifrat derecede olan, yani çok, pek çok, gayet çok şey demektir. Oğlu seferden gelen bir a'rabiyyeye: بِمَ آبَ ابْنُكَ "oğlun ne ile geldi?" denildiğinde آبَ بِالْكَوْثَرِ "'kevserle geldi" dediğini ve bunun "çoook[1] şeyle geldi" demek olduğunu naklederler.[2] *Kāmûs*'ta da şöyle der: اَلْكَثِيرُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ "'Kevser'[3] her şeyin çoğu, وَالْكَثِيرُ الْمُلْتَفُّ مِنَ الْغُبَارِ birbirine sarılıp burulmuş olan çok toz, ve İslâm ve nübüvvet, ve Tâif'te bir mektebin adı, ve 'saykal' vezninde 'keyser' gibi, 'hayyir mi'tâ[4]' yani çok hayırlı, çok vergili adam, ve seyyid yani efendi adam ve nehir mânasınadır ve cennette mahsus bir nehir adıdır ki cennetin bütün ırmakları ondan teşa"ub eder, Sûre-i Kevser bunu işrab eder."[5] Şu hâlde kelimenin yalnız iştikākına nazaran lügattaki esas mefhûmu mülâhaza olunur ve i'tâ ve ihsan edildiği haber verilen şeyin de hayırlı güzel bir şey olması lâzım geleceği, bâhusus i'tâ edenin Allah teâlâ olması ve bunun i'tâsı şân-ı azametle beyan buyurulması kelâm-ı rabbânîde "kevser" nâmıyla yâd olunmasından da bunun hakikaten Allah teâlâ indinde sâbit, yani ebedî ve nâmütenâhî bir kesret ifade ettiği de düşünülürse, bundan ilk anlaşılacak açık mefhum "hayr-ı kesîr", yani çok pek çok hayır demek olacağında şüphe edilmez. Ancak bunun mâsadak itibariyle ne olduğuna ve lisân-ı dinde daha husûsî bir mânası olup olmadığına gelince, bu hususta müfessirînin türlü beyânâtına tesadüf olunur ki *Tahrîr*'de[6] yirmi altı kavle [6181] kadar sayılmıştır.[7] Bunlar içinde en mâruf olanlardan birkaçını olsun söylememiz îcab eder.

---

1 B: "çok".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 313; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 556:
أما الكوثر فهو في اللغة فوعل من الكثرة وهو المفرط في الكثرة، قيل لأعرابية رجع ابنها من السفر، بم آب ابنك؟ قالت: آب بكوثر، أي بالعدد الكثير.

3 H -"Kevser".

4 H: "mu'tâ".

5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 468; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 653:
والكوثر: الكثير من كل شيء والكثير الملتف من الغبار والإسلام والنبوة وقرية بالطائف كان الحجاج معلما بها والرجل الخير المعطاء كالكيثر كصيقل والسيد والنهر ونهر في الجنة تتفجر منه جميع أنهارها.

6 İbnü'n-Nakīb el-Makdisî'nin (ö. 698/1298) *et-Tahrîr ve't-tahbîr li-akvâli eimmeti't-tefsîr fî me'âni kelâmi's-semî'i'l-basîr* isimli hacimli tefsir kitabı (Bk. Abdülhamit Birışık, "İbnü'n-Nakīb el-Makdisî", *DİA*, XXI, 165-166).

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 479.

Birincisi: Birçok tefsirlerde selef ve halefçe meşhur ve müstefîz olan mâna "kevser" cennette bir nehrin ism-i mahsûsu olmasıdır. Zira yukarıda da geçtiği üzere bu mâna Hazret-i Peygamber'den sahih olarak rivayet edilmiştir: "Kevser Rabbimin cennette bana verdiği bir nehir -bazı rivayetlerde bir havzdır- ki hayr-ı kesîr ondadır. Ümmetim kıyamet günü varıp ondan içecekler, evânîsi (kabları) yıldızlar adedincedir. İçlerinden kul olur halecan ile çekilir atılır, 'yâ Rabbi, o benim ümmetimdendir' derim, 'bilmezsin senin ardından o neler yaptı' buyurulur"[1] meâlinde olan hadiste "hayr-ı kesîr" mefhûmu da tasrih olunarak cennette bir nehir veya havuz olduğu bilhassa beyan buyurulmuştur. İmam Ahmed b. Hanbel, Buhârî ve Müslim ve İbn Mâce ve Nesâî ve İbn Cerîr ve daha diğerleri bu nehrin târifi hakkında "kenarları mücevvef inci kubbeleri, içinden misk-i ezfer çıkar, sütten daha beyaz, baldan daha tatlı, arz u tûlü maşrık ve mağrib arası kadar, derinliği yetmiş bin yıllık, ondan içen bir daha susamaz, ondan abdest alan ebeden perişan olmaz, benim ahdimi bozan; benim ehl-i beytimi katleden ondan içmez" gibi vasıflarla Enes'ten, Hazret-i Âişe'den, İbn Ömer'den, İbn Abbas'tan müte'addid hadisler rivayet eylemişlerdir.[2] Birçok hadislerde de "havz" vârid olduğu mâlumdur. Bundan dolayı ikisinden[3] murad bir midir, havz nehrin menba'ı veya munsabbı gibi midir, yoksa ayrı mıdır diye bahs edilmiştir. Meşhuru havz mahşerdedir. Bazıları mîzandan ve sırattan evveldir demişler,[4] diğer bazıları da onlardan sonra cennetin kapısına yakın ve ümmet-i Muhammed'den ehl-i cennetin aralarındaki hukuku helâlleşmek için habsolunacakları yerde olduğunu söylemişlerdir. Âlûsî der ki: "Buna göre havz, tebdil olunacak arzda demek olur."[5] Kādî Zekeriya, Peygamber sallallâhu aleyhi [6182] ve sellem Hazretleri'nin biri sırattan evvel, biri de sırattan sonra olmak üzere iki havzı olup ikisine

1 Bk. Müslim, Salât, 53; Ebû Dâvûd, Sünnet, 26; Nesâî, İftitâh, 21.

2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 67, 112, 158, III, 152; Buhârî, Tefsîr, 108; Müslim, Salât, 53; İbn Mâce, Zühd, 39; Ebû Dâvûd, Salât, 124, Sünnet, 26; Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 108; Nesâî, İftitâh, 21.

3 H +"de".

4 H -"Meşhuru havz mahşerdedir. Bazıları mîzandan ve sırattan evveldir demişler".

5 H +"de".

de Kevser denildiğini nakleylemekle beraber sahihi havzın sırattan sonra ve Kevser'in cennette olduğunu ve onun munsabbı olduğu için havza da kevser denilmiş bulunduğunu söylemiştir. Ve yine Âlûsî'nin beyânına göre denilmiştir ki: "Bu havz mânasına kevser, Aleyhissalâtü vesselâm'ın zikrolunan nehir gibi havâssından değildir, belki sâir enbiyâ aleyhimüssalâtü vesselâm hazerâtının da havzları vardır. Ümmetlerinin mü'minleri ona vürud edeceklerdir.[1] Nitekim Tirmizî hadîsinde إِنَّ لِكُلِّ نَبِيٍّ حَوْضًا وَإِنَّهُمْ يَتَبَاهَوْنَ أَيُّهُمْ أَكْثَرُ وَارِدَةً وَإِنِّي أَرْجُو أَنْ أَكُونَ أَكْثَرَهُمْ وَارِدَةً 'her peygamberin bir havzı vardır ve hep onlar hangisinin vâridesi daha[2] çok diye tebâhî ederler, ve ben muhakkak onların en çok vâridelisi olacağımı umarım' buyurmuştur ki bu hadis, Tirmizî'nin dediği gibi hasen garîbdir."[3] Onun için bu havzlara iman ve itikad vâcib değildir. Fakat Aleyhissalâtü vesselâm'ın havzına dair olan hadisler tevâtüre[4] yakın derecede meşhur olduğu için ehl-i sünnet indinde ona iman vâcib olduğu akaid kitaplarında mezkurdur. Ma'âmâfîh Mu'tezile'den ona imanın vücûbuna kāil olmayanlar vardır.[5] Şüphesiz ki bu sûre mûcebince Resûlullah'a Kevser'in i'tâ edilmiş olduğuna imanın bi'l-ittifak vâcib olduğunda söz yoksa da, onun bir nehir veya havz olmasına itikad sahih olmakla beraber vâcibdir denemez. Zira daha diğer kaviller de vardır, şöyle ki:

İkincisi: İkrime'den mervî olduğu üzere şeref-i nübüvvettir,[6] zira nübüvvet dâreynin hayırlarını hem dünya hem din saadetini müstelzim umûmî riyaseti câmi' ve binâen'aleyh ibtidâen atâ-yı rahmânî, hem de intihâen atâ-yı rahîmîyi hâiz hayr-ı kesîrdir. وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ

---

1 Mâlum ki "vürûd" bir menba'a su içmeye gitmek, "sudûr" da içip dönmektir [Müellifin notu].

2 H -"daha".

3 Tirmizî, Kıyâmet, 14.

4 B -"tevâtüre".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 479:

ويكون على هذا في الأرض المبدلة وقيل: له صلّى الله عليه وسلم حوضان حوض قبل الصراط وحوض بعده ويسمى كل منهما على ما حكاه القاضي زكريا كوثرا وصحح رحمه الله تعالى أنه بعد الصراط وأن الكوثر في الجنة وأن ماءه ينصب فيه ولذا يسمى كوثرا وليس هو من خواصه عليه الصلاة والسلام كالنهر السابق بل يكون لسائر الأنبياء عليهم الصلاة والسلام يرده مؤمنو أممهم. ففي حديث الترمذي: «إن لكل نبي حوضا وإنهم يتباهون أيهم أكثر واردة، وإني أرجو أن أكون أكثرهم واردة». وهو كما قال حديث حسن غريب. وهذه الحياض لا يجب الإيمان بها كما يجب الإيمان بحوضه عليه الصلاة والسلام عندنا خلافا للمعتزلة النافين له لكون أحاديثه بلغت مبلغ التواتر بخلاف أحاديثها فإنها آحاد بل قيل: لا تكاد تبلغ الصحة.

6 İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 562; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 647:

عن عكرمة قال: سمعته يقول: الكوثر الخير الكثير: النبوة والكتاب.

خَيْرًا كَثِيرًا [el-Bakara 2/269] diye hayr-ı kesîr olduğu beyan buyurulan hikmetin en yüksek derecesidir. Râzî'nin tafsil [6183] ettiği vechile çünkü rubûbiyetten sonra ikinci mertebedir, onun için مَنْ يُطِعِ الرَّسُولَ فَقَدْ اَطَاعَ اللّٰهَ [en-Nisâ 4/80] buyurulmuştur, imanın bir rüknü olmuştur ve ma'rifetullah esasının gusnu gibidir. Zira nübüvvete marifet için evvelâ Allah teâlâ'nın zâtına, ilmine, kudretine, hikmetine marifet tekaddüm etmek lâzımdır, nübüvvete marifet hâsıl olunca da ondan sem', basar ve bazılarının kavlince sıfât-ı haberiye ve vicdâniye gibi sâir sıfatlara marifet müstefâd olur. Gerçi nübüvvet sâir enbiyâya da verilmiştir, fakat Hâtemü'n-nebiyyîn olan Peygamberimizin[1] bu yüksek menkabeden hazz u nasîbi hepsinden çoktur. O hepsinden evvel zikredilmiş, hepsinden sonra ba's buyurulmuştur, bütün sekaleyne meb'ustur, bütün enbiyâdan evvel haşrolunacak, dinine nesh vârid olmayacaktır. Onun huluk-ı azîmi ve fezâili add ü ihsâ olunabilmekten efzundur.[2] Râzî burada mâlum olan sâir peygamberlerin mu'cizâtıyla onun mucizeleri arasında hulâseten bir mukayese yürüttükten sonra demiştir ki: "Allah teâlâ onu ıstıfâ buyurduğu kullarına takdim edip وَاِذْ اَخَذْنَا مِنَ النَّبِيّٖنَ مٖيثَاقَهُمْ وَمِنْكَ وَمِنْ نُوحٍ [el-Ahzâb 33/7] buyurmuş ve ona böyle bir risalet vermiş olduğu için câizdir ki o risalete kevser tesmiye ederek اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ buyurmuştur."[3] Şu hâlde kevseri[4] Peygamber'in fezâil-i kesîresi, ahlâk-ı azîmesi, her hayrı câmi' olan Kur'an, tevhid, İslâm, ilim ve hikmet diye tefsir eden kaviller dahi bütün mu'cizât-ı Muhammediyeye işareti tazammun eden nübüvvet ve risâlet-i Muhammediyye'nin levâzımında dâhil olur. Bunların her birinin de hayr-ı kesîr olduğunda şüphe olmadığı için kevser bunların ayrı ayrı her biriyle de bir ıtlâk-ı şer'î olmuştur. Risâlet-i Muhammediyenin havâssından olan Makām-ı Mahmûd'u da bu meyanda zikretmek iktizâ eder. Nitekim birtakım

---

1 M: "Peygamberimiz".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 313-314.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 315:

فلهذا قدمه الله على الذين اصطفاهم فقال: «وإذ أخذنا من النبيين ميثاقهم ومنك ومن نوح» فلما كانت رسالته كذلك جاز أن يسميها الله تعالى كوثرا.

4 B: "kevser".

müfessirîn de bunu söylemişlerdir. Evvelki sûrede dini tekzib edenlere mukabil olarak mülâhaza edilince burada "kevser"den, "hayr-ı kesîr"den zihne ilk tebâdür eden mâna, bilhassa İslâm [6184] yahut Kur'an yahut bütün mu'cizâtıyla rahmeten li'l-âlemîn olan risâlet-i Muhammediye olur. Bunların her biri cennet nehirlerinin menba'ı olan bir nehrin feyz-i cereyânı ile temsil de olunabilir. Bundan mâ'adâ;

Üçüncüsü: Ümmetinin ulemâsıdır, hakikaten ilmen ve ahlâken verese-i enbiyâ olan ulemâ hayr-ı kesîrdir. O vahiy menba'ından feyz alarak Resûlullah'ın zikrini ihyâ, dininin âsârını, şer' u hulkunun me'âlimini neşr için ümmete hayr ü fazilet tâlim etmek itibariyle cennette rıdvan menba'ından akan kevser nehrine benzerler. Enbiyâ ma'rifetullah usûlünde müttefik olup da şeriatta muhtelif olarak halkın salâhı için rahmet-i ilâhiye nâşirleri olduğu gibi ulemâ-yı ümmet de kalbleri tevhîd-i hak ve vicdanları ahlâk-ı Muhammedî üzere rıdvan neş'esiyle şer'-i Muhammedî'nin usûlünde müttefik ve ahvâl ve zamana göre fürû' ve cüz'iyyâtında muhtelif olarak halka rahmet neşrederler. Yine Râzî der ki: "Bunda fazilet iki vechiledir: Birisi rivayet olunduğu üzere kıyamet günü her peygamber getirilir, ümmeti de ardınca gelir. Nice peygamber maiyyetinde bir iki kişi gelir, bu ümmetin ulemâsından her bir âlim de getirilir. Birçoğunun ardınca binlerle kişi de gelerek hepsi Resûlullah'ın nezdinde toplanırlar, öyle ki bazı ulemânın tâbi'leri diğer peygamberlerden bininin tâbi'inden kesretli olur. İkincisi ulemâ, vahiyden me'huz olan nusûsa ittibâ' etmeleri haysiyetiyle musîbdirler. Kitabı mahfuz ve mazbut olan bu ümmetin ulemâsı bütün himmet ve cehdlerini sarfedip meşakkatler çekerek yaptıkları istinbat ve ictihadda da musîbdirler, bazıları hata etmiş olsalar bile onlar dahi ibtidâ, hüsn-i niyetle hakkı arayıp cehdlerini sarfettiklerinden dolayı me'curdurlar."[1]

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 313:

ثم الفضيلة من وجهين أحدهما: أنه يروى أنه يجاء يوم القيامة بكل نبي ويتبعه أمته فربما يجيء الرسول ومعه الرجل والرجلان ويجاء بكل عالم من علماء أمته ومعه الألوف الكثيرة فيجتمعون عند الرسول فربما يزيد عدد متبعي بعض العلماء على عدد متبعي ألف من الأنبياء. الوجه الثاني: أنهم كانوا مصيبين لاتباعهم النصوص المأخوذة من الوحي وعلماء هذه الأمة يكونون مصيبين مع كد الاستنباط والاجتهاد أو على قول البعض: إن كان بعضهم مخطئا لكن المخطئ يكون أيضا مأجورا.

İsabet eden on sevaba nâil olursa sarf-ı cehd edip de hata edenin bir sevaba nâil olacağı bir hadîs-i şerîfte beyan olunmuştur,[1] fakat hakkı[2] aramayıp[3] da ictihad nâmına hevâ ve isteklerine tâbi' [6185] olanların ilim haysiyetiyle hareket etmemiş olduklarından dolayı bu hayır ve faziletten hâriç ehl-i hevâ olduklarını ise ihtâra hâcet yoktur. Ma'amâfîh bu mâna da ilm ü hikmet mânası tahtında mülâhaza olunabilir.

Dördüncüsü: Etbâ' ve eşyâ'ının kesretidir, Allah teâlâ ona o kadar çok hayırlı ashâb ve etbâ' ihsan buyurmuştur ki, Sûre-i Vâkı'a'da geçtiği üzere ehl-i cennetin nısfından ziyadesi onun ümmetinden olacağı sahih hadislerle va'd ü tebşir olunmuştur.[4] Râzî'nin zikrettiği vechile şu mealde rivayet olunan bir hadîs-i şerîf ile de istidlâl edilmiştir; Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Ben, İbrâhim Halîlullah'ın duası ve Îsâ'nın tebşir eylediğiyim, kıyamet günü makbûlü'ş-şefâ'ayım, o vakit ben bütün peygamberlerle beraber bulunurken bize insanlardan bir ümmet zuhur edecek, hepimiz onlara gözlerimizi dikeceğiz, her peygamber onların kendi ümmeti olmasını arzu edecek, göreceğiz ki abdest âsârından alınları ve elleri, ayakları parlıyor غُرٌّ مُحَجَّلُونَ مِنْ آثَارِ الْوُضُوءِ Görünce ben diyeceğim ki 'Kâbe'nin Rabbi hakkı için bunlar benim ümmetim.' Derken onlar hesabsız olarak cennete girecekler, sonra bize evvelkilerin iki misli kadar diğer bir ümmet daha zâhir olacak, yine gözlerimizi dikeceğiz, her peygamber onların kendi ümmeti olmasını arzu edecek, göreceğiz ki abdest âsârından alınları ve elleri, ayakları parlıyor. Ben yine 'Kâbe'nin Rabbi hakkı için bunlar benim ümmetim' diyeceğim, onlar da hesabsız olarak cennete girecekler. Sonra bize o ref' olunanların üç misli ref' olunacak, yine gözlerimizi dikeceğiz" deyip birincilerde ve ikincilerde anlattığı gibi söyledikten sonra Resûlullah

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 187:
فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إذا قضى القاضي فاجتهد فأصاب فله عشرة أجور وإذا اجتهد فأخطأ كان له أجر أو أجران.

2 B -"hakkı".

3 H: "arayıp".

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 391. Krş. Buhârî, Enbiyâ, 10; Müslim, Îmân, 376:
عن أبي هريرة قال: لما نزلت «ثلة من الأولين وقليل من الآخرين» (الواقعة ١٤/٥٦) شق ذلك على المسلمين فنزلت «ثلة من الأولين وثلة من الآخرين» (الواقعة ٣٩/٥٦) فقال: أنتم ثلث أهل الجنة بل أنتم نصف أهل الجنة وتقاسمونهم النصف الباقي.

buyurmuştur ki: لَيَدْخُلَنَّ ثَلَاثُ فِرَقٍ مِنْ أُمَّتِي الْجَنَّةَ قَبْلَ أَنْ يَدْخُلَهَا أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ "nâstan hiç kimse girmeden evvel benim ümmetimden üç fırka muhakkak ve muhakkak cennete girecektir."[1] Aleyhissalâtü vesselâm'ın[2] تَنَاكَحُوا تَنَاسَلُوا تَكْثُرُوا فَإِنِّي أُبَاهِي بِكُمُ الْأُمَمَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَوْ بِالسِّقْطِ "nikâhlanınız, tenasül ediniz, çoğalınız, çünkü kıyamet [6186] günü ben sizinle ümmetlere mübâhât edeceğim, hatta bir sıkt ile bile" buyurmuş olduğu hadis de mâlumdur.[3] Sıkt gibi henüz mükellefiyet haddine ermemiş olanlarla bile mübâhât edecek olan Peygamber'in öyle cemm-i gafîr olan ümmetin kesretiyle ne kadar şâd olacağını teemmül etmeli, bu da pek büyük bir nimet olmak hasebiyle bunu ihtar siyâkında da اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ buyurulması dahi elbette güzeldir. Ve bu mânada ulemâ dahi dâhil olur.

Beşincisi: Hazret-i Peygamber'in evlâdlarının kesretidir, bu sûrenin nüzûlü Aleyhissalâtü vesselâm'ın oğlunun vefatı üzerine ona ebter diye şemâtet etmeye kalkışan düşmanlarını red için olması sebebiyle bilhassa bu mâna ile tebşir dahi pek mütenâsibdir, yani "düşmanların zannettiği gibi senin oğullarının li-hikmetin vefatıyla neslin kesilecek değil,[4] bilakis sana murûr-ı zaman ile kesilip tükenmeyecek çok, pek çok nesil vereceğiz" demek olur ki hakikaten de öyle olmuştur. Ma'amâfîh bu mânayı üçüncü âyetten anlamak daha açık olur. Bunlardan başka daha bazı ni'am ve fezâil zikrolunmuştur. Fakat bütün bu mânalar söylenmekle beraber müfessirlerin çoğu "hayr-ı kesîr" mânasında ısrar etmişlerdir, çünkü asıl lügaten mefhum olan en şümullü mâna odur. Diğerlerine kevser ıtlâkı hep bu "hayr-ı kesîr" mefhûmu itibariyledir, bunda dünyevî uhrevî

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 315:

وروي أنه عليه الصلاة والسلام، قال: أنا دعوة خليل الله إبراهيم وأنا بشرى عيسى وأنا مقبول الشفاعة يوم القيامة فبينا أكون مع الأنبياء إذ تظهر لنا أمة من الناس فنبتدرهم بأبصارنا ما منا من نبي إلا وهو يرجو أن تكون أمته فإذا هم غر محجلون من آثار الوضوء فأقول: أمتي ورب الكعبة فيدخلون الجنة بغير حساب ثم يظهر لنا مثل ما ظهر أولا فنبتدرهم بأبصارنا ما من نبي إلا ويرجو أن تكون أمته فإذا هم غر محجلون من آثار الوضوء فأقول: أمتي ورب الكعبة، فيدخلون الجنة بغير حساب ثم يرفع لنا ثلاثة أمثال ما قد رفع فنبتدرهم وذكر كما ذكر في المرة الأولى والثانية ثم قال: ليدخلن ثلاث فرق من أمتي الجنة قبل أن يدخلها أحد من الناس.

2 H: "vesselâm".

3 eş-Şâfi'î, *el-Ümm,* V, 154. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* IV, 539; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 315:

فبلغنا أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: تناكحوا تكثروا فإني أباهي بكم الأمم حتى بالسقط.

4 B -"senin oğullarının li-hikmetin vefatıyla neslin kesilecek değil".

tasavvur olunabilen ve henüz tasavvur olunamayan[1] her hayr-ı kesîr de dâhil olabilir. İbn Cerîr ve İbn Asâkir bunu Mücâhid'den rivayet etmiş oldukları gibi Sa'îd b. Cübeyr'den, İbn Abbas'tan meşhur olan da budur.[2] Buhârî ve İbn Cerîr ve Hâkim Ebû Bişr[3] tarîkiyle Sa'îd b. Cübeyr'den, İbn Abbas radıyallahu anhümâ'dan şöyle rivayet eylemişlerdir: "'Kevser', Allah teâlâ'nın ona, yani Resûlüne i'tâ buyurduğu hayırdır" dedi. Ebû Bişr: "Ben, Sa'îd'e 'birçok kimseler o cennette bir nehirdir diyorlar' dedim, 'cennetteki nehir, Allah teâlâ'nın ona atâ buyurduğu hayırdandır' cevâbını [6187] verdi"[4] diye de îzah eylemiştir, ve bu cevap aynen İbn Abbas'ın kendisinden de nakledilmiştir.[5]

Şimdi burada şöyle bir sual hatıra gelebilir: "'Kevser"in cennette bir nehir olduğu hakkındaki hadîsler sahih ve hatta selef ve halefte tevâtüre yakın bir derecede meşhur ve müstefîz iken, doğrudan doğru Resûlullah'tan sâbit olan bu tefsire karşı diğer mâna ve ihtimallerden bahsetmek nasıl câiz olur? Ve bunca müfessirler böyle müte'addid kavillere nasıl zâhib olurlar?

Buna cevap, "hayr-ı kesîr" mefhûmunun kat'iyyet ve şümûlüyle beraber hadislerin bir misâl ile tefsir olması ihtimâlidir. Şöyle ki, hadîsin birinde فِيهِ خَيْرٌ كَثِيرٌ denilmesinden de anlaşıldığı üzere hayr-ı kesîr mânası lafzın esaslı mefhûmu olduğu ve âyette الْكَوْثَرَ'in lâmı ahde hamlolunduğu takdirde dahi bu mefhûmun sübûtunda tereddüde mahal olmadığı gibi, hadislerin de mutlak olan i'tâyı yalnız ahirete tahsis mânasına olmayıp kevserin yalnız akıl ile bilinmesi kābil olmayan ve ancak müşahede ve nübüvvet haberiyle bilinebilecek olan en mühim bir misâli ile[6] tefsir

1 B: "olunmayan".

2 Bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 295; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 648; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 364.

3 B: "Beşîr".

4 Buhârî, Tefsîr, 108:

حدثنا أبو بشر عن سعيد ابن جبير عن ابن عباس رضي الله عنهما أنه قال في الكوثر: هو الخير الذي أعطاه الله إياه. قال أبو بشر: قلت لسعيد بن جبير: فإن الناس يزعمون أنه نهر في الجنة؟ فقال سعيد: النهر الذي في الجنة من الخير الذي أعطاه الله إياه.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 479:

وحكي هذا الجواب عن ابن عباس نفسه أيضا.

6 H -"bilinmesi kābil olmayan ve ancak müşahede ve nübüvvet haberiyle bilinebilecek olan en mühim bir misâli ile".

kabîlinden olması muhtemil bulunduğu ve binâen'aleyh mefhûmu tefsir ederken Kur'ân'ın açık olan ıtlak ve şümûlünü dahi muhafaza ederek tefsir eylemek her şüpheden sâlim olacağı cihetle müfessirîn zikrolunan ve yalnız taraf-ı risaletten ayrıca beyan ile bilinebilecek olan nehir ve havz hadisleriyle beraber lafzın mâkul olan bütün ihtimâlâtını dahi mülâhaza[1] ve tefekkür ettirmek üzere "hayr-ı kesîr" mefhûmu üzerinde diğer birçok misâllerini de tefsir siyâkında zikretmeyi vazife bilmişler ve söylenen kavillerin hepsi de âyetin mazmûnunda dâhil ve diğer edille ve karâin ile de müeyyed bulunduğu için bu babda yekdiğerini hata ve dalâle dahi nisbet eylememişler[2], ancak rivayeten zâhir olan hadisler vechile "hayr-ı kesîr"in menba'ı olan cennette bir nehr-i mahsus diye mi, yoksa dirayeten zâhir olup birçok misâllerle îzah [6188] edilebilecek olan mutlakā hayr-ı kesîr mefhûmu ile mi tefsir etmek daha sahih ve daha evlâ olacağında ihtilâf eylemişlerdir. Nitekim İbn Abbas'ın da nehir hadîsini söylemekle beraber Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet olunduğu vechile "o da hayr-ı kesîrdendir" demiş olması nehir tefsirini misâl ile tefsir telakkī etmiş olduklarını gösterir. Onun için bütün tefsirlerin hâsılı iki vecih üzerinde hulâsa edilir: Birisi cennette bir nehir ki hayr-ı kesîr ondadır. Birisi de mutlaka hayr-ı kesîr. Bundan dolayıdır[3] ki Râgıb *Müfredât*'ında bu iki mânayı tesbit ederek şöyle der: "اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ o cennette bir nehirdir ki enhâr-ı cennet ondan teşa"ub eder denildi, bir de o, o hayr-ı azîmdir ki Allah teâlâ onu Peygamberi sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'ne i'tâ kılmıştır denildi. Sahî adama da kevser denilir ve bir şey son derece kesretle çoğaldığı vakit de تَكَوْثَرَ الشَّيْءُ denilir."[4]

Evvelki sûrede geçtiği gibi dini tekzib edenlere tam mukabil olmak üzere Allah teâlâ'nın hisler, akıllar mâverâsında hazîne-i gaybından

1 H -"ederek tefsir eylemek her şüpheden sâlim olacağı cihetle müfessirîn zikrolunan ve yalnız taraf-ı risaletten ayrıca beyan ile bilinebilecek olan nehir ve havz hadisleriyle beraber lafzın mâkul olan bütün ihtimâlâtını dahi mülâhaza".

2 H: "eylemişler".

3 B: "dolayı".

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 703:

وقوله: «إِنَّا أَعْطَيْناكَ الْكَوْثَرَ» قيل: هو نهر في الجنّة يتشعّب عنه الأنهار وقيل: بل هو الخير العظيم الذي أعطاه النبيّ صلّى الله عليه وسلم وقد يقال للرّجل السّخيّ: كَوْثرٌ ويقال: تَكَوْثَرَ الشيءُ: كَثُرَ كَثْرَةً متناهية.

cereyan eder nice gizli âsâr-ı celâl ve cemâli muhakkak olduğuna iman eden sırf din neş'esiyle, sırrî bir zevk ile mülâhaza edilince ehâdîs-i şerîfenin temsil ve tasvîri gibi cennette bir nehir olması daha derin ve[1] daha zevkli, daha mânalıdır. Bununla ebedî, kudsî bütün hayr gayelerinin menba'-ı rıdvandan[2] nâmütenâhî feyiz cereyânıyla tecelliyât-ı sırriyesi hakīkat-ı Muhammediye'de zuhur edeceği misâlî surette anlaşılacağından başka, o nehrin kendisine Mi'râc'da gösterildiği ve onun üzerine Sidre-i Müntehâ ref' olunarak eser-i azîm müşahede ettirildiği, yani فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى [en-Necm 53/9] sırrı tecellî ettiği de bu hadislerde haber verilmiş olduğundan, bu mânada اِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشٰى، مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغٰى، لَقَدْ رَاٰى مِنْ اٰيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرٰى [en-Necm 53/16-18] mazmunlarıyla bilhassa Mi'râc'a dahi işaret edilmiş olur. O hâlde buna mukaddime ve vesile olarak verilmiş olan sâir atâyâ-yı rabbâniyeye delâlet ise evleviyetle sâbit [6189] olacağı ve onlar mefhûm-ı lügavî ile zâhiren de anlaşılabileceği cihetle Resûlullah hâssaten nehr-i mezkûru ihbar ile iktifâ buyurmuş demektir. Lâkin yalnız sırrî bir zevk ile değil de herkes için daha vâzıh olmak üzere aklî bir zevk ve nazarla mülâhaza edildiği surette yine hadîs-i şerîfin işaret eylediği vechile mutlaka "hayr-ı kesîr" mefhûmuyla tefsir etmek daha açık ve şümullü ve umûmun tefekkür edebilmesi itibariyle daha fâideli olduğu da zâhirdir. Bu surette dîn-i İslâm, وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوتِيَ خَيْراً كَثِيراً [el-Bakara 2/269] buyurulan hikmet, وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ [el-Enbiyâ 21/107] buyurulan nübüvvet ve risâlet-i Muhammediye, bâhusus Kur'an, Kur'ân'ın ihtivâ ettiği bütün hayr u fezâil, ezcümle süver-i Kur'âniyede وَاِنَّكَ لَعَلٰى خُلُقٍ عَظِيمٍ [el-Kalem 68/4], عَسٰٓى اَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَاماً مَحْمُوداً [el-İsrâ 17/79], اِنَّ فَضْلَهُ كَانَ عَلَيْكَ كَبِيراً [el-İsrâ 17/87], وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [ed-Dûha 93/5] gibi âyetlerde Resûlullah'a bilhassa bahş ve vaad buyurulduğu beyan olunan dünyevî, uhrevî bilcümle atâyâ ve füyûzât-ı ilâhiye, şer'inin bakāsı, ümmetinin ulemâsı, hayırlı etbâ' ve eşyâ'ının,[3] nesl ü evlâdının kesreti, Mi'râc'da

---

1 H -"daha derin ve".

2 H: "rıdvan".

3 B -"ümmetinin ulemâsı, hayırlı etbâ' ve eşyâ'ının".

mazhar olduğu mevâhib, nihâyet şefaati, cennetteki nehr-i mahsûsu ilh... hep "hayr-ı kesîr" mefhûmunda dâhil misâl ve mâsadakı olarak mülâhaza ve tafsil olunur.

Böyle biri mefhum, biri daha ziyade mâsadak ifade eden bu iki tefsir ile "kevser" kelimesi lisân-ı şer'de vasfiyetten ismiyete naklolunarak dîn-i İslâm ve nübüvvet-i Muhammediyenin dünyevî ve uhrevî füyûzât-ı ledünniyesinin ismi olmuştur.

Sûre-i Tevbe'de فَمَا مَتَاعُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا قَلِيلٌ [9/38] buyurulduğu üzere mâlum ki dünyâ hayat metâ'ı[1] âhirete nazaran kalîl, pek az bir şeydir, çünkü fânîdir, geçicidir, mütenâhîdir. Allah teâlâ'nın kevser buyurduğu atâ ise çok pek çok demek olduğu için geçici dünya metâ' ve servetinden ibaret olmayıp âhirette ve Allah indinde çok[2], ebedâ kesilmez, tükenmez atâ-i gayr-i meczûz olduğu gerek "kevser" lafzının müeddâsı ve gerek Ve'd-duhâ'da geçen وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى [93/4] [6190] hükmünün muktezâsı olarak anlaşılmak lâzım geleceği gibi, sûrenin âhirinde de bunun asla kesilmeyeceği ayrıca tansis olunmuştur. Ve işte "kevser"in bilhassa cennette bir nehir olduğunu Resûlullah'ın beyânı da dünyevî olan cihetlere ehemmiyet vermeyip asıl uhrevî olan bu ciheti tasrîhen tefsir olmuştur. Şu hâlde Ve'd-duhâ Sûresi'nde وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [93/5] diye istikbal sîgasıyla vaad buyurulmuş olan "atâ" burada daha kuvvetli ve daha kesretli olmak üzere اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ diye mâzî sîgası ve "kevser" lafzıyla ifade buyurulmuştur. Bu ise onun dünyada iken tahakkuk etmiş emr-i vâki' olduğunu iş'âr eder. O hâlde en çok ve en mühim kısmı âhirette tahakkuk edecek olan bu "atâ"nın böyle ifade edilmiş olmasının nüktesini düşünmek iktizâ eder. Zira bu اَعْطَيْنَا fiili ya ihbar ya inşâdır. İhbar olduğuna göre mâzîde verilmiş bir i'tâyı haber vermiş olur, hibe ve temlik akidlerinde olduğu gibi bir inşâ ifade ettiğine göre de fi'l-hâl bir i'tâyı îcab ve inşâ etmiş olur, ve usûlce mâlum olduğu üzere bu gibi akidlerde kullanılan

---

1 H ve B: "metâ'-ı".
2 H -"çok".

mâzî sîgaları lügaten bi'l-ibâre ihbâra mevzû' olmakla beraber şer'an da bi'l-iktizâ inşâya delâlet eylediklerinden dolayı doğrusu burada ihbar ile beraber inşâ dahi vardır. Fakat i'tânın, temlîkin mâzîde veya hâlde tahakkuk etmiş olmasından mu'tânın tenâhîsi ve inkıtâ'ı lâzım geleceği zannedilmemeli, i'tânın müte'allakı kendi mâhiyetine göre mülâhaza edilmelidir. Gerçi "teberru'ât, kabz ile tamam olur" kāidesine göre i'tânın tamam olması mu'tânın tamamen vücûda çıkarılarak teslîmine mütevakkıf ise de, âhiret na'îmi nâmütenâhî olduğu için kevserin istikbaldeki bütün cereyânıyla fi'l-hâl tamamının vücûda çıkarılarak teslîmi ihtimalden hâriçtir. Bundan dolayı müfessirîn burada mâzî ile tâbirin nüktesinde birkaç vecih söylemişlerdir:

1. Bazıları istikbalde vukū'un tahakkukuna binâen mâzî ile tâbir olunduğunu söylemişlerdir. Bu وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [ed-Dûha 93/5] gibi istikbalde bir [6191] vaadin tahakkukunu ifade ederse de mâzîde veya hâlde bir inşâ ifade etmeyeceği cihetle hilâf-ı zâhirdir.

2. Denilmiştir ki bunda i'tânın büyüklüğüne ve icrâsı geri bırakılmayıp emr-i mer'î olduğuna işaret edilmiştir, bunu şu iki vecih îzah eder:

3. Zaman mânası maksud olmayarak bu i'tânın[1] ezelde mukadder bir hükm-i rabbânî olduğunu ve Allah teâlâ'nın iğnâ ve is'âd yahut ifkār ve işkā ile hüküm ve takdîri hâdis olmayıp ezelî bulunduğunu iş'ârdır.

4. Bir şeyin aslını, menba'ını, esbâb ve illetini vermek ve onun bütün istikbaldeki fürû' ve netâici ve zevâid ü semerâtı ile tamamını vermektir. Nitekim bir bahçeyi hibe ve teslim onun senelerce husûle gelecek hâsılâtının da temlîkini itmam etmiş olacağı gibi, bir evin anahtarını teslim de o evi teslim demektir. Bu vechile dünyevî hayırların esbâbını bahşetmek dünya hayırlarını bahşetmek olacağı gibi, dünyada uhrevî hayırların esbâbını bahşetmek de âhiret hayırlarını bahşetmek olur. İşte kevseri bahşetmek böyle evvel ü âhiri sır ve gayb âleminde bulunan

---

1 H: "i'tinânın".

hayr-ı kesîri bütün menâbi'i ile bahşetmektir[1]. O, hakīkat-ı Muhammediye'ye ezelde takdir olunarak i'tâ emri ile verilmiş, bu sûrenin nüzulü esnâsında bilfiil verilmiş bulunan mevhûbât-ı rabbâniye ile de[2] ileride ona terettübü mukadder olan füyûzât-ı ilâhiyenin esbâbı verilmiş olmak haysiyetiyle istikbalde cereyan edecek olanların hepsi de hâlde temsil ettirilerek verilmiş, takdîr-i ezelî hükmünce ilerisinin kesilmeyeceği de taahhüd olunmuştur. "Kevser"i cennet nehirlerinin menba'ı olan bir nehir diye târif[3] de bunu anlatır. Çünkü Kur'an'da cennet nimetlerinin cereyânı جَنَّاتٍ[4] تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَٓا اَبَدًا [en-Nisâ 4/57, 122; el-Mâide 5/119; et-Tevbe 9/100; et-Teğâbün 64/9; et-Talâk 65/11; el-Beyyine 98/8] diye nehirlerle anlatıldığı gibi, Sûre-i Muhammed'de müttakīlere vaad olunan cennet na'îminin cereyanları ve zevk ü lezzetleri مَثَلُ الْجَنَّةِ الَّتِى وُعِدَ الْمُتَّقُونَۜ فِيهَٓا اَنْهَارٌ مِنْ مَٓاءٍ غَيْرِ اٰسِنٍۚ وَاَنْهَارٌ... إلخ [Muhammed 47/15] âyetinde bozulmaz su nehirleri ve tadı değişmez süt nehirleri ve [6192] içenlere lezzet şarab nehirleri ve süzme bal nehirleri ile temsil olunduğu mâlumdur. Onun için "kevser"in cennette Peygamber'e verilmiş bir nehir olarak kendisine Mi'râc'da gösterildiğinin beyan olunması ve sütten daha beyaz, baldan daha tatlı ve tînetinden misk-i ezfer çıkar ilh... gibi vasıflarla târif ve tavsif olunması ve ümmetinin kıyamet günü ona vürud edip içeceklerinin haber verilmesi de gösterir ki o süt ve bal cennet nehirlerinin temsîlidir. Ve kevser onların hepsinden hoş ve üstün olarak Peygamber'e mahsus menba'ı olup müttakīlere mev'ud cennet ırmaklarının ondan tefeccür edeceği Sûre-i Muhammed âyeti üslûbu üzere ve ona işareten bir beyan olduğundan gaflet edilmemek iktizâ eyler. Binâen'aleyh evvelki sûrelerden sonra Sûre-i Mâ'ûn'u müte'âkib mâzî sîgasıyla اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْـكَوْثَرَ buyurulmasında ezelden bir ihbar, hâlde bir inşâ, nâmütenâhî istikbal için de bir[5] taahhüd mâhiyetinde Resûlullah'a ve ümmetine hakīkat-ı Muhammediye

1 H: "bahşetmiştir".
2 B -"de".
3 H: "tefsir".
4 M: "جناب".
5 H -"bir ihbar, hâlde bir inşâ, nâmütenâhî istikbal için de bir".

hâssasından olmak üzere tebşir üstüne tebşir olarak şu mânalar var demektir: Yâ Muhammed! Biz Rabbü'l-âlemîn seni vücûda getirmezden mukaddem sana bütün saadetin sebeplerini, hayr menba'larını mahz-ı atâ ve ihsan olarak takdir ve tehyi'e edip önceden verdik. Seni bu yüksek fıtratla vücûda getirip yetiştirdikten, sen okumazken اِقْرَأْ emriyle suhuf-ı mutahharayı[1] okuttuktan ve sen hak rûhuyla[2] onların hakkını îfâ ve şükrünü edâ etmek üzere din ve ubûdiyet ile hayra iştigāle başladıktan sonra[3] onlara terettüb ettireceğimiz ve o menba'lardan akıtmasını ezelden takdir ve taahhüd eylediğimiz dünyevî uhrevî netâic ve semerât, ecr ü mesûbât, hayr ü berekât da şimdiden senin olmuştur. Tekzib edenlerin tekzîbine rağmen[4] sana o yüksek fıtratı, nimetlerimizin sırât-ı müstakīmi olan dini, لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] her dine üstün olacak olan hak tevhid dinini, اِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] olan İslâm'ı, وَمَنْ يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ اُوتِىَ خَيْرًا كَثِيرًا [el-Bakara 2/269] buyurulan hikmeti, [6193] رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ [el-Enbiyâ 21/107] olan risaleti ve ins ü cinnin bir mislini getiremeyeceği hüdâ, nûr, kitâb-ı mübîn olan, وَاِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ [el-Hicr 15/9] mûcebince hıfzı taahhüd buyurulan Kur'ân'ı, onun mutazammın olduğu va'd ü va'îdi ile rahmet ü rıdvânı, huluk-ı azîmi, velhasıl evvel ü âhiri hamd olan hakīkat-i Muhammediyeye takdir ve tahsis buyurulan fezâil-i kesîre ve beyyinât-ı vefîreyi bahşetmekle sana dünya ve âhiretin hayr-ı kesîri ve cennet nehirlerinin menba'ı olan kevser atâ kılınmış bulunuyor. Bir atâ ki hem en hoş, hem gayet çok, veren mu'tîsi de bütün âlemlerin Rahmân, Rahîm Rabbi; seni Mi'râc'a çıkaran, sana وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى، وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضٰى [ed-Duhâ 93/4-5] buyuran, اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ [el-İnşirâh 94/1] buyuran, اِقْرَأْ وَرَبُّكَ الْاَكْرَمُ [el-Alak 96/3] buyuran, sana Kadir gecesini veren ve daha sen dünyaya gelirken Beyt'i yıkmak üzere gelmiş ashâb-ı fili o acîb keyfiyette def' ü perişan edip seni yetiştiren

1 B: "müteahhireyi".
2 B: "nûruyla".
3 H -"onların hakkını îfâ ve şükrünü edâ etmek üzere din ve ubûdiyet ile hayra iştigāle başladıktan sonra".
4 H -"senin olmuştur. Tekzib edenlerin tekzîbine rağmen".

Azîmü'ş-şan Rabbin. Emin ol ki senin hayr u feyzin, berekâtın[1] kesilmek ihtimâli yoktur, ardınca enbiyâ veresesi olan ulemâ, hayırlı ümmet, hayırlı zürriyet ve evlâd gibi pek çok ashâb ve etbâ' gelecek, onlar da senden feyz alarak âhirette, o Makām-ı Mahmûd'da senin maiyyetinde Livâ-i Hamd altında o kevserin bütün lezzetlerden[2] daha tatlı daha hoş olan kesilmez, tükenmez cereyânından mütena''im ve mütelezziz olacaklar. Onun için şimdi bu kevser atıyyesinin şükrünü edâ etmek üzere {فَصَلِّ} haydi namaz kıl. ❁ Fâ, sebebiyetle önündeki emirlerin mâkabline terettübünü ifade içindir. Çünkü atâ ehemmiyeti nisbetinde şükr ü tâati, şükür لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَاَزِيدَنَّكُمْ [İbrâhim 14/7] hükmünce ziyadeye istihkākı iktizâ eylediği cihetle kevser atıyyesi bu emirlerin ekmel surette îfâsını îcab eyler. Kevser mefhûmu Kur'an'da mezkur olan hayırların hepsine şâmil olmak itibariyle de bu terettüb yukarıda geçen sûrelerin mecmû'una ve en sonunda Sûre-i Mâ'ûn'a bir hulâsa hâlinde terettübü dahi tazammun eyler. Binâen'aleyh şöyle demek olur: Hâl böyle olduğundan, yani sana o kevseri bahşettiğimizden dolayı o [6194] nisbette çok şükretmek üzere ibadet ve hayr ile iştigal et de, o فَلْيَعْبُدُوا [el-Kureyş 106/3] emrini dinlemeyenlerin, dini tekzib edenlerin ve namazlarından yanılanların hilâfına olarak evvelâ namaz kıl, namaza devam et. Çünkü namaz kalben ve lisânen ve bütün a'zâ-i beden ile yapılan şükrün aksâmını câmi' ve tâzimin aksâsı demek olan ibadetin başı, dinin direği, gönüllerin likāullâha bir nevi visâli olarak hayatın bütün cereyânıyla Allah'ın büyüklüğünü, celâl ve cemâliyle kudret ve eltâfının azametini duymak ve ona göre hakkullâha ve hukūk-ı ibâda müte'allik müşkilâtı yenmek üzere يَٓا اَيُّهَا الَّذ۪ينَ اٰمَنُوا اسْتَع۪ينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلٰوةِ [el-Bakara 2/153] mantûkunca Allah'tan isti'âne ile rûha kuvvet almaktır. Onun içindir ki bunu bilenler namazdan aldıkları zevk u huzuru dünyada hiçbir şeyde bulamazlar. اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [er-Ra'd 13/28], وَلَذِكْرُ اللّٰهِ اَكْبَرُ'dır [Ankebut 29/45], ve onun içindir ki Resûlullah

1 H: "bereketin".
2 H ve B: "lezzetlerinden".

وجُعِلَتْ قُرَّةُ عَيْنِي فِي الصَّلَاةِ demiştir.[1] Namazı böyle bir zevk ile kılmak ise kalbi her garazdan tecrid ederek ibadet ancak Allah'ın hakkı bulunduğunu ve Allah'tan başkasına açıktan veya gizliden mâbudluk hissesi verip de gönlü ona takarak ibadet ve kulluk etmenin o hakka tecavüz ve Allah'ın hür yarattığı, Allah'tan başka kimsenin sırrına vâkıf olamayacağı insanlık vicdânını fânilere kendi eliyle teslim edip de azâb-ı elîme sokmak "zulm-i azîm" olan şirk olduğunu bilmek ve binâen'aleyh her işinde Allah'ın rızâsına tekarrub[2] için gönlünü yalnız onu yaratan, O Allâmü'l-guyûb olan, ne kahr u gazabına, ne de eltâf ü atâsına pâyân olmayan Allah zü'l-celâl'e teslim ederek likā-i Hakk'ın zevk-i vahdetini selâmet-i vicdan ile duymaya mütevakkıftır ki, "kevser"in bir mânası olan ve اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19] buyurulan İslâm'ın asıl mânası da bu ihlâs ile tevhiddir. Namazı böyle ihlâs ile Allah'a yüz tutarak mahza şükr ü tâzim ile Allah'a[3] tekarrub için kılmayanlar, şirk, riya karıştıranlar, Allah'ın hakkını vermek istemeyenler evvelki sûrede geçtiği üzere namazlarından yanılmış [6195] olurlar[4]. Ondan dolayı namazın ve bütün ibadetlerin rûhu demek olan bu nokta bilhassa tasrih olunarak buyuruluyor ki: {لِرَبِّكَ} Rabbin için kıl ❁ "lâm" اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ'da olduğu gibi istihkak veya ihtisas içindir; "yalnız Rabbinin hakkı olarak, bilhassa Rabbine yüz tutarak tevhid ve ihlâs ile kıl" demek olur. Başta azamet nûn'u ve mütekellim zamiriyle اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ buyurulmuşken, burada لَنَا denilmeyip yine Peygamber'e hitab olan zamire muzâf "Rab" ism-i mahsûsuyla hâssaten rubûbiyet tasrih olunarak لِرَبِّكَ diye zamirden zâhire iltifatta da birçok nükteler vardır. Bu evvelâ, mütekellim zamirini îzah ile mu'tînin vahdetini beyandır, sâniyen emrin haysiyetini beyandır. Yani emir, rubûbiyetin hakkı ve mâlikiyetle hükm-i terbiyenin muktezâsı olduğunu ifade eder. Bu emir sade verilmiş olan atâdan dolayı değil, Rabbine memlûkiyet ve merbûtiyetle hükm-i terbiyenin muktezâsı

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 285; Nesâî, Işratü'n-Nisâ, 1.
2 H: "terettüb".
3 B -"yüz tutarak mahza şükr ü tâzim ile Allah'a".
4 H ve B: "olanlardır"; M (ilk baskı): "olurlardır".

olarak ileride daha ziyade gāye-i kemâle yürüyen bir nisbet-i ihtisas ile mahza ibadet ve ubûdiyet için sıdk u sadâkatle[1] îfâ olunmayı ve binâen'aleyh her hususta Rabbinin rızâsını arayarak O'na lâyık olan her hayrı, emr-i mahsus olmadan bile yapmaya âmâde bulunmayı îcab eder. Çünkü tekarrubun kemâli yalnız ferâizle değil, daha ziyade nevâfil iledir.

Sâlisen, bu izâfet muhatab hakkında ahd ile mâlum bir nisbet-i ihtisas ile bir rubûbiyet-i mahsûsayı ve muhatabın ubûdiyet-i hâssasını ifade eder ki, bunda da ayrıca bir izhâr-ı tekrim ve şeref-i mahsus ile emrin ekmel surette îfâsına bir sevk ü tergīb vardır. İşte namazın bütün bu mülâhazalarla mahza rubûbiyet hakkı olarak Allah için hulûs-i niyet ile kılınması lüzûmunu anlatmak üzere "salli" emri istihkak veya ihtisas lâm'ıyla لِرَبِّكَ kaydıyla takyid buyurulmuştur. Bundan dolayı bunun hâsılını فَاشْتَغِلْ بِالْعُبُودِيَّةِ خَالِصًا لِوَجْهِ رَبِّكَ الْكَرِيمِ خِلاَفًا لِلْمُشْرِكِينَ وَالْمُكَذِّبِينَ وَالْمُرَائِينَ diye [6196] ifade etmişlerdir[2] ki, şöyle demek olur: "O hâlde sen o müşriklerin, mükezziblerin, mürâîlerin hilâfına olarak O seni yetiştiren, sana o kevseri veren ve her emrine sâhip olup bilhassa kendisine şeref-i ihtisas ile daha ziyade tekrim edecek olan Kerîm Rabbinin rızâsı için O'na hâlis olarak ubûdiyet ile iştigal et, O'nun için ihlâs ile namaz kıl {وَانْحَرْ} ve nahr yap ❁ namaz kılmakla beraber kurban da kes, mâ'ûnu men' edenlerin hilâfına fedâkârlık ederek kıymetli, canlı mallardan, bâhusus deve gibi iri bedenlerden mahza Rabbinin nâmına hayr için boğazlayıver de وَاَطْعِمُوا الْبَٓائِسَ الْفَقِيرَ [el-Hac 22/36] وَاَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ [el-Hac 22/28] buyurulduğu üzere muhtaçlara yedir, fiilen tahdîs-i nimet ile Rabbinin kerem ü atâsını duyur, bayram yap. Bu وَانْحَرْ emri, صَلِّ emri üzerine ma'tuf olduğu için لِرَبِّكَ kaydı bunda da cârîdir; صَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ, "وَانْحَرْ لِرَبِّكَ" meâlindedir, ikisinin de Allah için hulûs-i niyet ile yapılmasını emreder. Allah için olmayan namaz namaz olmayacağı gibi, Allah için kesilmeyen de kurban olmaz. Kurban olmak şöyle dursun Allah'ın ismi anılmayıp amden terkolunan veya Allah'tan

---

1 H -"mahza ibadet ve ubûdiyet için sıdk u sadâkatla".
2 B: "edilmiştir".

başkasının ismi çağırılarak kesilenler مَٓا اُهِلَّ لِغَيْرِ اللّٰهِ [el-Mâide 5/3; en-Nahl 16/115] olduğu için zebîha bile olmaz, meyte gibi yenmesi haram olur (*Sûre-i Mâide'ye bak*). Vâv da cem' için olduğundan ta'kīb veya[1] terâhîden e'am olarak bu iki emrin ihlâs ile mutlaka cem'ini ifade eder. Baştaki fâ'nın terettüb ifade etmesi, "nahr"ın da şükür olarak "atâ"ya terettübünü iktizâ ederse de, salâttan teahhuruna mâni' olmadığı cihetle hemen onu tâkip etmesi de iktizâ etmez, öyle olsaydı فَانْحَرْ buyurulurdu. Ma'amâfîh mümkin olduğu kadar tesrî'inde nedbden de hâlî olmaz. Bir nahr günü mâruf olduğuna göre de ona masruf olması tebâdür eyler. Kelâmın siyâkı da vâv'ın mutlak cem'[2] mânası üzerinde bu iki emrin cem'idir, mâ'ûnu men' edenlere tekabülü de bu iki emrin cem'iyledir: hem namaz kılmak hem nahr yapmak. İhlâs ile namaz şükrün kalbî, lisânî, bedenî her [6197] nev'ini câmi' olmakla beraber mâlî ibadeti müştemil olmadığından, sade namazla iktifâ olunmayıp onunla beraber mâlî fedâkârlıkla kurban keserek hayr yapmak dahi emrolunmuş ve bu suretle Sûre-i Sâffat'ta geçtiği vechile Hazret-i İbrâhim'in sünneti olarak cereyan edegelen Kurban Bayramı'na da işaret buyurulmuştur. Şunu da unutmamak lâzım gelir ki kurban kesmek, zekât ve sadaka-i fıtır vermekten daha fazla bir fedâkârlık ifade eden bir ibadettir. Onun için bunda da kudret şart olmakla beraber zekât kadar kudret-i müyessire de şart değildir.

Lafızdan zâhir olduğu gibi yukarıki sûre de delâlet eder ki bu صَلِّ emri namaz demek olan "salât"tandır, "tasliye"den ve sade dua mânasından değildir. Bu "salât"tan murad hangi namaz olduğu hakkında birkaç kavil vardır. 1. Ebû Müslim salât-ı mektûbe, yani farz namazlar olmasını tercih eylemiştir. İbn Cerîr ve İbn Münzir bunu İbn Abbas'tan da rivayet eylemişlerdir.[3] Emrin vücub ifade etmesi bunda zâhir gibi görünürse de bu bir emirden bütün farz namazların[4] vücûbunu, yani farziyetini

---

1 H: "ve".
2 H ve B: "cem'i".
3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 653; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 318.
4 M ve B: "namazlarının".

anlamak zâhir değildir. Onların farziyeti bu emirle değil, اَقِمِ الصَّلٰوةَ لِدُلُوكِ الشَّمْسِ اِلٰى غَسَقِ الَّيْلِ [el-İsrâ 17/78], اِنَّ الصَّلٰوةَ كَانَتْ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ كِتَابًا مَوْقُوتًا [en-Nisâ 4/103] gibi diğer birçok emirler ve âyetlerle sâbittir. Bundan evvel de Resûlullah namaz kılıyordu, onun için bu mânayı anlatmak isteyen müfessirîn bunu اَقِمِ الصَّلٰوةَ gibi "salâta devam et" diye tefsir eylemişlerdir ki vücub nefs-i salâta değil, devamına müteveccih olmuş olur. Devam da esasen me'mûr[un] bih olduğundan bu emir bir tekidden ibaret kalmış bulunur ki bu da hilâf-ı zâhir demektir. Meğer ki bu sûre de Mi'râc'da nâzil olmuş bulunsun da o zaman beş vakit namaz farz kılınırken bu emir de verilmiş bulunsun.

2. Farzlara da nevâfile de şâmil cins-i salât denilmiştir. Çokları bunu tercih eylemişlerdir. Bu mâna da yalnız emrin nedbe hamliyle anlaşılmaz, bunun vechi şöyle [6198] mülâhaza olunabilir: Emir vücub ifade ediyorsa da burada hükmün asıl mehattı[1] لِرَبِّكَ kaydı olduğu için vücûbun asıl müte'allakı salât ve nahrın kendileri değil de Allah için olmaları kaydıdır, bu ise şöyle demek olur: Gerek farz ve gerek nâfile kılacağın namazları hulûs-i niyet ile Allah için kıl, mutlaka namaz cinsinden hangisi olursa olsun yalnız Allah için olarak bilhassa niyet ile kılınması şarttır, farzdır. Yoksa namaz olmaz, kurban da böyledir. Kurban kesmek farz olmasa bile kesilince Allah için kesilmesi farz olur. Bu surette de nefs-i salâtın ve nahrın vücûbu meselesi bu âyetten başka delillere ait olmuş olur. Bu mânayı tercih etmek isteyen müfessirîn de buna اِجْعَلْ صَلَاتَكَ وَنَحْرَكَ لِلّٰهِ وَحْدَهُ خِلَافًا لِلْمُشْرِكِينَ وَالْمُرَائِينَ "namazını ve kurbanını yalnız Allah için yap, müşriklerin, mürâîlerin hilâfına olarak sen ancak Rabbine tahsis et. Çünkü müşrikler putlara tapar ve putlar için kurban keserlerdi, mürâîler de halka gösteriş için kılarlar." Bu mânanın esas itibariyle doğru olduğunda, yani لِرَبِّكَ'den bu mâna anlaşıldığında şüphe yok ise de mesele bundan ibaret görünmüyor. Burada kevser atıyyesine müterettib olarak Allah için namazla beraber nahrın ve nahr ile müterâfık bir namazın dahi Peygamber'e vücûbu tebâdür ediyor. Yani emrin

---

1 H: "menâtı".

vücûbu yalnız لِرَبِّكَ kaydına değil, o kayd ile meşrut olarak mukayyede dahi müteveccih olmak zâhirdir, mâ'ûnu men' edenlere tekabülü ve onu müte'âkib zikri de buna bir karînedir. Bu ise bütün namazların Allah için kılınması lüzûmunu anlatmakla beraber bilhassa bir şükür namazı ile bir kurbanın vücûbunu da ifade eder. Onun için:

3. Bir kısım müfessirîn de demişlerdir ki bu namazdan murad bayram namazı, "nahr"dan murad da dahâyâ[1], yani kurban bayramında kesilen kurbanların nahrıdır. Bundan başka,

4. Mücâhid, Atâ ve İkrime'den mervî olduğu üzere bir kısım müfessirîn de bu namazdan murad bayram [6199] sabahı Müzdelife'de kılınan sabah namazı, "nahr"dan murad da Minâ'da kesilen kurbanlar olduğunu söylemişlerdir.[2] Lâkin bu sûrenin nüzûlü Mekkî olduğuna göre bu iki mânanın tahsîsi de müşkildir. Zira Mekke'de iken bayram namazı kılındığı mâlum değildir. Bunun bayram namazı olduğunu söyleyenler Medenî olmasına meyletmişlerdir, hatta Sa'îd b. Cübeyr'den bu âyetin Hudeybiye'de nâzil olduğuna ve Resûlullah'ın Adhâ hutbesini îrad edip iki rekât namaz kıldıktan sonra kurbanları kestiğine dair bir rivayet de vardır.[3] Ve bununla namazın kurbanı kesmeye takdîmi vâcib olduğuna istidlâl edenler de olmuştur. İki defa nüzûle kāil olanlar da buna istinad etmek istemiştir. Bu surette kevser إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ فَتْحاً مُبِيناً [el-Feth 48/1] mazmûnu üzere Hudeybiye sulhune bir işareti de tazammun etmiş olur. Fakat Mekkiyyetin şöhreti karşısında bu rivayetin de sıhhati tesbit edilememiştir[4]. Mekke'de iken haccın farziyeti dahi sâbit olmadığından dördüncü kavildeki tahsis de cây-ı nazardır. Şu hâlde bütün bu kavillerin mecmû'una nazaran en doğrusu şu neticeye gelmek olur: Burada evvelâ kevser kendisine verilen Hazret-i Peygamber'in

1 H: "dahâye".

2 Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 653.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 655:

عن سعيد بن جُبير أنه قال: كانت هذه الآية يعني قوله: «فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ» يوم الحديبية أتاه جبريل عليه السلام فقال: انحر وارجع فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم فخطب خطبة الفطر والنحر ثم ركع ركعتين ثم انصرف إلى البُدن فنحرها فذلك حين يقول: «فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ».

4 H ve B: "edilmemiştir".

husûsiyeti mevzû'-i bahistir. Bu âyet ile sâbit olan vücub, Peygamber'e mahsustur, onun havâssındandır. Bunun bilhassa bir şükr ü sürur namazı ve münkirlere rağmen atâ-yı rabbânîyi izhar ile tahdîs-i nimet için halka ve bâhusus muhtaç olanlara fî-sebîlillah bir ziyafet ve ikram olmak üzere kurban kesmek ile de müterâfık bir namaz olmasına nazaran bayram namazlarına ve bâhusus hacda bulunmayanlar hakkında kurban bayramı namazına esas olan bir namaz olmak üzere daha Mekke'de iken Peygamber'e vâcib kılınmış olması iktizâ eyler ki buna da en yakışan kuşluk namazı olmasıdır. Fi'l-vâki' Resûlullah'a beş vakit namazdan fazla olarak teheccüd ve duhâ namazlarının da yazılı namazlardan olarak vâcib olduğu mâlumdur. وَانْحَرْ emriyle de bunun hac [6200] günleri olan nahr günleriyle daha ziyade bir alâkası bulunduğu anlaşılır. Bu suretle bunda farz namazlara devam ve hatta nâfileye de teşvik mânası bulunmakla beraber şükür ve ibadet için sade onlarla iktifâ olunmaması ve hatta yalnız cins-i salât gibi bedenî ibadetlerle de kalınmayıp kurban kesmek suretiyle mâlî fedakârlıklarda dahi bulunulması ve böyle bütün ibadetlerin قُلْ اِنَّ صَلَاتٖى وَنُسُكٖى وَمَحْيَاىَ وَمَمَاتٖى لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ، لَا شَرٖيكَ لَهُۚ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا۬ اَوَّلُ الْمُسْلِمٖينَ [el-En'âm 6/162-163] mazmûnu üzere münhasıran Allah için yapılması hak İslâm dininin, kevser atıyyesinin îcâbı olduğuna delâlette açıktır. Onun için Resûlullah Mekke'de iken dahi bu minval üzere hareket etmiş, beş vakit farz namazlardan mâ'adâ daha[1] diğer namazlar kılmaya muvâzabet eylemiş, ezcümle vitir ve duhâ namazlarına da kendi hakkında mektûbâttan olarak muvâzabet kılmış, hac farz değil iken de nahr günlerinde ve onun hâricinde kurbanlar da kesmiştir. Ve demek ki kurbanı keserken kuşluk veya bilhassa bir şükür namazı da kılmıştır. Sonra da Medine'de ümmet için zilhiccenin onuncu nahr günü kurban bayramı namaz ve kurbanı meşrû kılınmıştır[2]. Fakat ümmet için bu namaz ve kurbanın sübut ve takrîri doğrudan doğruya bu âyet ile değil, Medine'de Peygamber'in emr ü sünnetiyle vâki' olmuştur. Gerçi

1 B -"bu minval üzere hareket etmiş, beş vakit farz namazlardan mâ'adâ daha".
2 H: "kılmıştır".

Peygamber'e ittibâ'ın vücûbuna binâen ona olan وَانْحَرْ emriyle ümmetin nisâba mâlik olanlarına dahi udhiyenin[1] vücûbuna istidlâl olunabilir ve Medine'de nüzûlüne kāil olanlar buna zâhib olmuşlar ise de usûl-i fıkıhta beyan olunduğu üzere Peygamber'in havâssından olan fiillerde ittibâ'ın vücûbu sâbit olmaz. Onun için burada şu hadîs-i şerîf ile de o istidlâle cevap verilmiştir: ثَلَاثٌ كُتِبَتْ عَلَيَّ وَلَمْ تُكْتَبْ عَلَيْكُمْ اَلضُّحَى وَالْأُضْحِيَةُ وَالْوِتْرُ "Üç şey benim üzerime yazıldı (yani farz kılındı) sizin üzerinize yazılmadı: Duhâ namazı, udhiye kurbanı, vitir namazı."[2] Demek ki Peygamber'e farz olduğu hâlde ümmete farz olmayan şeyler vardır. Buradaki "صَلِّ، وَانْحَرْ" emirleri de böyle demektir. [6201] Bunlar ümmet hakkında başkaca bir emir veya nehiy bulunmadıkça olsa olsa Peygamber'in sünneti olarak meşrû olur. Ta'mîme delâlet eder surette zannî bazı delâilin iktirânıyla da şüpheli delil ile sâbit mânasına vâcib de olabilir. Nitekim vitir bu mâna ile vâcib veya farz-ı amelîdir denilir. Bayram namazı ve kurbanı da böyledir. *Hidâye* ve sâir fıkıh kitablarında udhiyeye dair şu hadislerle de istidlâl edilmiştir: İmam Ahmed ve İbn Mâce'nin rivayetleri üzere مَنْ وَجَدَ سَعَةً مِنَ الْمَالِ وَلَمْ يُضَحِّ فَلَا يَقْرَبَنَّ مُصَلَّانَا "maldan bir vüs'at bulup da udhiye kurbanı kesmeyen bizim namazgâhımıza yaklaşmasın."[3] Bir de şu emr-i nebevî vardır: ضَحُّوا فَإِنَّهَا سُنَّةُ أَبِيكُمْ إِبْرَاهِيمَ "Udhiye kurbanı kesiniz, çünkü o babanız İbrâhîm aleyhisselâm'ın sünnetidir."[4] Tirmizî'de: "Udhiye vâcib midir?" diye bir adam İbn Ömer radıyallahu anhümâ'dan sordu, müşârun ileyh ضَحَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُسْلِمُونَ "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem udhiye kurbanı kesti, Müslümanlar da kesti" dedi. Adam yine suâlini tekrar etti, o da "anlamıyor musun, ضَحَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُسْلِمُونَ" dedi.[5] Tirmizî der ki: "Bu hadis hasendir sahihtir, elyevm ehl-i ilim indinde amel bunun üzerinedir. Udhiye vâcib değil (yani farz değil) lâkin Resûlullah'ın sünnetlerinden bir sünnettir."[6] Yine

---

1 H: "ubûdiyetinin".

2 Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi',* I, 270; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 318; İbn Hacer, *et-Telhîsu'l-habîr,* thk. Hasan b. Abbâs b. Kutb, Kahire, Müessesetü Kurtuba, 1416/1995, III, 256-257.

3 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 321; İbn Mâce, Edâhî, 2; Ebû Dâvûd, Edâhî, 2.

4 Serahsî, *el-Mebsut,* XII, 8.

5 B -"Adam yine suâlini tekrar etti, o da 'anlamıyor musun, ضَحَّى رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَالْمُسْلِمُونَ' dedi".

6 Tirmizî, Edâhî, 11:

Tirmizî'de İbn Ömer'den: "Resûlullah Medine'de on sene ikāmet etti, hep udhiye kurbanı yapıyordu."[1] Berâ b. Âzib'den: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir nahr günü bize hutbede buyurdu ki: 'Hiçbiriniz namaz kılıncaya kadar zebh etmesin.' Bunun üzerine dayım kalktı, 'yâ Resulallah bugün et günü, bunda mekruh var mı; ben ehlimi ve hânemin ehlini ve komşularımı it'âm için kurbanımı acele kesmiştim?' dedi. 'Öyle ise bir daha kes' buyurdu. 'Yâ Resulallah! Yanımda bir anâk-ı[2] leben (bir süt oğlağı) var, iki et koyunundan daha hayırlıdır, onu keseyim mi?' dedi. 'Evet, o senin iki nesîkenin[3] (yani iki kurbanının) hayırlısıdır, senden sonra bir ceze'a [6202] (çebiş) dahi kifayet etmez' buyurdu." Bu babda Câbir'den ve Cündeb'den ve Enes'ten ve Uveymir b. Eş'ar'dan ve İbn Ömer'den ve Ebû Zeyd-i Ensârî'den dahi rivayetler vardır. Bu hadis hasendir[4], sahihtir, ekser ehl-i ilim indinde amel bunun üzerinedir: Mısırda, yani cuma ve bayram namazları kılınan kasabada imam, bayram namazını kılıncaya kadar kurban kesilmemelidir. Bazı ehl-i ilim de bayram namazı kılınmayan köy ahâlisi için fecrin tulû'unda kesmeye ruhsat olduğunu söylemiştir ki İbn Mübârek'in kavlidir ve bütün ehl-i ilim keçinin ceza'ı (bir yaşını doldurmayan çebişi) kifâyet etmez, fakat koyunun ceza'ı kifâyet eder demişlerdir.[5] Ve koyunun ceza'ı (toklu) altı yedi ay da olabilir. Bunlar gösteriyor ki kurban bayramı namazından sonra kurban kesmek Resûlullah'ın fiil ve emriyle sâbit olmuştur, ona farz olmakla beraber ümmeti için farz kılınmamış, onun terketmediği ve

---

عن جبلة بن سحيم أن رجلا سأل ابن عمر عن الأضحية أواجبة هي؟ فقال: ضحى رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون، فأعادها عليه فقال: أتعقل؟ ضحى رسول الله صلى الله عليه وسلم والمسلمون. هذا حديث حسن. والعمل على هذا عند أهل العلم أن الأضحية ليست بواجبة ولكنها سنة من سنن رسول الله صلى الله عليه وسلم يستحب أن يعمل بها. وهو قول سفيان الثوري وابن المبارك.

1 Tirmizî, Edâhî, 11:

عن ابن عمر قال: أقام رسول الله صلى الله عليه وسلم بالمدينة عشر سنين يضحي كل سنة.

2 B: "anak-ı".

3 H: "nesekinin".

4 H, B ve M (ilk baskı): "hasenden".

5 Tirmizî, Edâhî, 11:

عن البراء بن عازب قال: خطبنا رسول الله صلى الله عليه وسلم في يوم نحر فقال: لا يذبحن أحدكم حتى يصلي، قال: فقام خالي فقال: يا رسول الله هذا يوم اللحم فيه مكروه، وإني عجلت نسكي لأطعم أهلي وأهل داري أو جيراني، قال: فأعد ذبحك بآخر فقال: يا رسول الله عندي عناق لبن وهي خير من شاتي لحم أفأذبحها؟ قال: نعم وهي خير نسيكتيك ولا تجزئ جذعة بعدك. وفي الباب عن جابر وجندب وأنس وعويمر بن أشقر وابن عمر وأبي زيد الأنصاري. هذا حديث حسن صحيح. والعمل على هذا عند أكثر أهل العلم أن لا يضحى بالمصر حتى يصلي الإمام وقد رخص قوم من أهل العلم لأهل القرى في الذبح إذا طلع الفجر وهو قول ابن المبارك. وقد أجمع أهل العلم أن لا يجزئ الجذع من المعز وقالوا: إنما يجزئ الجذع من الضأن.

bayram namazından evvel kesilmesini kâfi görmediği bir sünneti olarak tekarrur etmiştir. Böyle bir sünnet ise dinde şe'âirden olarak tarîkat-ı meslûke olmuş mânasına bir sünnettir ki farza yakındır. Bu gibilere kat'î farz mânasına vâcib denilmezse de, terkinde "mescidimize yaklaşmasın" gibi va'îd şüphesi bulunduğu takdirde Hanefi fıkhında mâlum olduğu üzere şüpheli delil ile sâbit mânasına vâcib de ıtlak olunur ki şibh-i farz demektir. Onun için İmâm-ı A'zam'dan zâhir-i rivayette vâcibdir. Diğerlerinin "vâcib değil" demeleri ise farz değil mânasınadır. Bununla beraber vâcib veya sünnet olan kurbanlar udhiyeye mahsus da değildir. Nüzûr, hac nüsük ve şe'âirinden[1] olan kurbanların bir kısmı vâcib olduğu gibi, hac ve nezir hâricinde şükür ve tasadduk için akīka ve sâire gibi sünnet ve mendub olarak tetavvu' ve nevâfil kabîlinden de kurbanlar kesilir ki tafsîli fıkıh kitaplarında aranmalıdır.

Burada وَانْحَرْ emrinin esas mânasına gelelim: Bu belli ki "nahr"dan müştaktır, "nahr" kelimesi de isim ve [6203] masdar olarak kullanılır. İsim olan "nahr" göğsün boyun tarafına gelen boğaz çukuruna doğru gerdanlık yerine denir. Masdar olan "nahr" ise; Râgıb vesâir ehl-i lügatın beyânına göre aslında nahra isabet ettirmek, yani vurmak veya dokunmak veya boğaz çukuruna bıçak sokmak suretiyle nahra rastlamak demektir.[2] Deve ibtidâ oradan kesildiği için onda gālib olmuştur, bundan mutlaka zebh etmek, boğazlamak mânasına da kullanılmıştır. "İntihar" da bundan me'huzdur. Sûre-i Mâide'de geçtiği üzere mâlum ki "zebh", "lebbe" denilen çene altından kesmekle de olur. وَانْحَرْ emri de bu masdar olan "nahr"dandır. Zâhir olan da boğazlamak mânasına "nahr"dandır. "Nahr" ve "zebh" mutlaka kurban için olmak lâzım gelmeyip mücerred etini yemek veya satmak için de olabilirse de, zilhiccenin onuncu günü olan kurban bayramının üç gününe de kurban kesmek mânasına "nahr günleri" denilmek müte'âref bulunduğu[3] gibi, burada sevk-i

---

1 B: "şe'âirden".

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 794:

النَّحْرُ: موضع القلادة من الصدر ونَحَرْتُهُ: أَصَبْتُ نَحْرَهُ ومنه: نَحْرُ البعير.

3 B -"olan kurban bayramının üç gününe de kurban kesmek mânasına "nahr günleri" denilmek müte'âref bulunduğu".

kelâm şükür ve ibadet mânası üzerinde olduğu için de kurban mânası zâhirdir. Bundan dolayı "namaz kıl, kurban kes de kurban bayramı yap" mânasına[1] da olabilir. Fakat وَانْحَرْ emrinin mef'ûlü zikredilmemiş, neyin kurban edileceği[2] tâyin olunmamıştır. Bu cihet mücmeldir. Bu şöyle demek olabilir: Nahr denilen ibadeti de yap, yahut Rabbine kurban için boğazlanmak şânından olanları boğazla. Yahut nahr bayramı yap, bunun hepsi de Allah için kurban kesmek mânasına "nahr" fiilinde hulâsa edilir. Demek ki bunda mef'ûlün cinsini tâyin maksud olmayarak, yahut ta'mîme işaret olunarak Allah için hayır olmak üzere boğazlanmak şânından olan ehemmiyeti hâiz herhangi bir kurbana irâka-i dem ile nefs-i fiilin îkā'ı matlubdur. Arabın örfünde "nahr" deve kesmekte gālib olduğu ve Sûre-i Hac'da وَالْبُدْنَ جَعَلْنَاهَا لَكُمْ مِنْ شَعَٓائِرِ اللّٰهِ لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ[3] فَاذْكُرُوا اسْمَ اللّٰهِ عَلَيْهَا صَوَٓافَّ فَإِذَا وَجَبَتْ جُنُوبُهَا فَكُلُوا مِنْهَا وَاَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَالْمُعْتَرَّ كَذٰلِكَ سَخَّرْنَاهَا لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ [22/36] âyetinde de "büdn" zikrolunduğu cihetle ekser müfessirîn burada "nahr"ın [6204] boğazlamak mânasına olduğunu göstermek için وَانْحَرِ الْبُدْنَ diye takdir ve tefsir eylemişlerdir.[4] Maksad deveye hasr değil, en mârufuyla en büyüğüne işaret olarak "bedeneleri, deve gibi iri gövdeli, ehemmiyetli kurbanlıkları kes" demek olduğunu anlatmaktır. Ebû Hayyân *Bahr*'da der ki: "'Nahr'dan murad hedy, nüsük, dahâyâ nahrıdır, cumhur böyle demiştir. O vakit cihad yoktu, onun için salât ve nahr bu ikisiyle emrolunmuştur"[5].[6] Âlûsi de ekseriyetin dahâyâ nahrı murad olması üzerinde olduğunu söylemiştir.[7] Hepsinin de maksadı

---

1 H: "mânasında".

2 H: "neyi kurban edeceği".

3 H, M ve B -"لَكُمْ فِيهَا خَيْرٌ".

4 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 880; *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 467; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 653-654.

5 Ebû Hayyân'ın burada cihâdı zikri şâyân-ı dikkattir, "yoktu" demesi [*el-Bahru'l-muhît,* X, 556] cumhur kavli vechile sûrenin Mekkî olmasına göredir. Medine'de olsaydı bu sûrede cihâda işaret de bulunmak lâzım gelirdi. Çünkü Medine'de كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ [el-Bakara 2/216-246] nâzil olmuştur, bu ise diğer nahrlardan daha mühimdir diye bir istidlâli tazammun etmiş oluyor. Şu hâlde Medenî olduğuna kāil olanların burada cihâda da bir işaret anlamaları iktizâ eder. Buna şu iki cevaptan birisi verilebilir: Birisi nahrda buna da bir îmâ olduğu söylenebilir. Birisi de sulhun seyyidü'l-ahkâm olduğuna tenbih için bu sûrede cihad emri zikrolunmadığı söylenebilir ki, Hudeybiye'den bahsedenler bunu söylemişler demektir. Teemmel! [Müellifin notu]

6 Ebû Hayyân, el-Bahru'l-muhît, X, 556:

والنحر: نحر الهدي والنسك والضحايا، قاله الجمهور ولم يكن في ذلك الوقت جهاد فأمر بهذين.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481:

والأكثرون على أن المراد بالنحر نحر الأضاحي.

"nahr"ın kurban kesmek mânasına olduğunu anlatmaktır. Yoksa murad yalnız deve kesmekten ibaret olduğunu söylemek değildir. Usûl-i fıkıh tâbirince söyleyecek olursak, "nahr" boğazlamak mânasında zâhirdir, fakat mef'ûlü hakkında mücmeldir. Ne gibi hayvanların bu kurban için kesilebileceği diğer delillerle beyâna muhtaçtır. Sûre-i En'âm'da ثَمَانِيَةَ اَزْوَاجٍ [6/143] buyurulan koyun, keçi, deve, sığır, erkek ve dişi en'âmın sekizinin de büyüklerinden bayram kurbanı kesilebileceği fıkıhta tafsil olunduğu üzere sünnet-i nebeviye ile beyan olunmuştur. "Nahr" devede daha mâruf olmakla beraber diğerlerinin de nahr şânındandır. Bu itibar ile "nahr", "zebh" mânasına olmakla beraber[1] kurbanın büyüklüğüne ve binâen'aleyh gövdeli, kıymetli a'lâ cinsinden ekmel suretle kesilmesine itina, bir de hac ve kurban bayramı gününün adı olmak münasebetiyle nahr gününe işaret için devede gālib olan "nahr" lafzıyla ifade olunmuş demek olur. Ganem hakkında لُحُومُهَا شِفَاءٌ hadîsi delâletiyle [6205] koyun eti daha şifâlı olduğu için daha iyidir, kemmiyetçe değilse de keyfiyetçe a'lâsıdır, ve kurbanın en esaslı, en umûmî nisâbıdır. خَيْرُ الْأُضْحِيَةِ اَلْكَبْشُ "Udhiyenin en hayırlısı koçtur" diye bir hadis de vardır.[2] Hadis ve fıkıh kitaplarında mezkur olduğu üzere Resûlullah'ın udhiyesinde boynuzlu güzel iki koçu بِسْمِ اللهِ وَاللهُ أَكْبَرَ diyerek ve ayağını boyunlarına koyarak kendi eliyle kestiği meşhurdur. ضَحَّى رَسُولُ الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِكَبْشَيْنِ أَمْلَحَيْنِ أَقْرَنَيْنِ ذَبَحَهُمَا بِيَدِهِ وَسَمَّى وَكَبَّرَ وَوَضَعَ رِجْلَهُ عَلَى صِفَاحِهِمَا.[3] Câbir radıyallahu anh'tan rivayet edildiği üzere de demiştir ki: "Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ile beraber musallâda adhâ namazında hazır bulundum, hutbesini bitirince minberden indi, bir koça vardı. Resûlullah onu بِسْمِ اللهِ وَاللهُ أَكْبَرُ هَذَا عَنِّي وَعَمَّنْ لَمْ يُضَحِّ مِنْ أُمَّتِي 'bismillahi vallahu ekber, bu benden ve[4] ümmetimin kurban kesemeyenlerinden[5]' diyerek kendi eliyle zebh etti."[6] Deve ve sığır cinsi bedenelerin yedi kişiye kurban

---

1 H -"diğerlerinin de nahr şânındandır. Bu itibar ile "nahr", "zebh" mânasına olmakla beraber".
2 Tirmizî, Edâhî, 17.
3 Buhârî, Edâhî, 14; Müslim, Edâhî, 17.
4 B -"ve".
5 B: "kesmeyenlerinden".
6 Ebû Dâvûd, Edâhî, 8; Tirmizî, Edâhî, 20:

عن جابرِ بن عبد الله قال: شهدتُ مع رسولِ اللهِ صلى الله عليه وسلم الأضحى بالْمُصلَّى فلما قضى خطبتَه نزلَ من منبره وأُتي بكبش فذبَحه رسولُ الله صلى الله عليه وسلم بيده وقال: باسمِ اللهِ واللهُ أكبرُ، هذا عني وعمَّنْ لم يُضَحِّ من أُمتي.

olabileceği de beyan buyurulmuştur. Bir kişi keserse elbette daha büyük hayır ve sevab olur, ancak bunların da yavruları kifayet etmez. Hac ve udhiye kurbanlarından mâ'adâ gerek nezir yani adak ve gerek adamadan sırf tetavvu' olarak tasadduk ve şükür için kesilecek sâir kurbanlar ise eti yenir her hayvandan ve her zaman kesilebilir. Binâen'aleyh mutlak kurban deve nahrına münhasır olmadığı gibi, udhiye ve hacca ait nüsük ve keffârât kurbanları dahi deveye mahsus olmadığından وَانْحَرْ emri de deveye mahsus değil, "nahr günü" tâbirinde olduğu gibi kurban zebh etmek mânasına olmak muvâfıktır. Bunu nahr-ı büdün ile tefsir edenlerin murâdı da develere tahsis için değil, boğazlamak mânasını anlatmak ve kurbanların bedenlilerine itinayı iş'âr etmek için olduğundan dolayı Ebû Hayyân ve Âlûsî de cumhûrun ve ekseriyetin kavlini o vechile hulâsa etmişlerdir.[1] Ancak Âlûsî'nin beyânında uhdiyeye hasr zâhirdir. ثَلاَثٌ كُتِبَ عَلَيَّ... إلخ hadîsine[2] muvâfık olan da budur.[3]

[6206] Cumhur kavlinin hilâfına gelince: İbn Ebî Hâtim'in rivayetine göre Ebu'l-Ahvas[4] وَانْحَرْ emrinin "göğsünü kıbleye tekabül ettir" mânasına istikbâl-i kıble ile emr olunduğunu söylemiştir.[5] Ferrâ da buna zâhib olmuş ve tevilinde şöyle demiştir: "مَنَازِلُهُمْ تَتَنَاحَرُ 'menzilleri tenâhur eder' tâbirinde olduğu vechile karşı karşıya tekabül mânasına gelir, şu beyt de bu mânadandır:

أبا حكم هل أنت عم مجالد وسيد أهل الأبطح المتناحر[6]

'El-ebtahi'l-mütenâhır' göğüs göğüse karşılıklı dere demektir. Bu

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 556.

2 Bk. Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi',* I, 270; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 318; İbn Hacer, *et-Telhîsu'l-habîr,* III, 256-257.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481:

والأكثرون على أن المراد بالنحر نحر الأضاحي واستدل به بعضهم على وجوب الأضحية لمكان الأمر مع قوله تعالى «فَاتَّبِعُوهُ» (الأنعام ٦/١٥٣–١٥٥)
وأجيب بالتخصص بقوله صلى الله عليه وسلم: ثلاث كتبت عليّ ولم تكتب عليكم: الضحى والأضحية والوتر.

4 B: "Ebu'l-Havâs".

5 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 651:

وأخرج ابن أبي حاتم عن أبي الأحوص «فصل لربك وانحر» قال: استقبل القبلة بنحرك.

6 "Ey Ebâ Hakem! Sen Mücâlid'in amucası ve mütenâhir, yani nahr nahra, göğüs göğüse karşılıklı dere ahâlisinin, Mekke ahâlisinin seyyidi misin?" [Müellifin notu].

mânadan 'nahr', kıbleye istikbâl mânasını ifade edebilir."[1] Fi'l-vâki' "tenâhur" lügatta intihar etmek ve boğazlaşmak mânasına geldiği gibi göğüse isabet ettirmek, göğüs göğüse karşılaşmak mânasından mecaz olarak evlerin ve dere kenarlarının karşılaşması gibi mutlaka tekabül mânasına da gelebilir ise de, mâruf olan mânayı bırakıp da mecaz üstüne mecaz olarak kıbleye istikbâl mânasını anlamaya kalkışmak doğru olmaz. "Nahr"ın da tenâhur mânasına geldiği kabul edilecek olunca bundan göğüs göğüse cihâdı, mücahedeyi anlamak daha ziyade yakışırdı. Nüzûlün Medenî olduğunu söyleyenlere göre bunda bir işkâl olmayacağı gibi, Mekke'de de ileriye ait bir emir olabilirdi. Mutlak emir, fevri îcab etmeyeceği gibi, kurban hakkında da geçtiği vechile vâv da terâhîye mâni' olmazdı.

Bundan başka İbn Ebî Hâtim ve Hâkim ve İbn Merdûye ve *Sünen*'de Beyhakī Hazret-i Ali kerremallahu vechehu'dan şöyle bir rivayette bulunmuşlardır; demiş ki: "Bu إِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ sûresi nâzil olduğunda Resûlullah 'Rabbimin bana emrettiği bu nahîre[2] (yani boğazlanacak) nedir?' diye Cibrîl aleyhisselâm'a sordu[3], o dedi: 'Nahîre[4] değil, lâkin namaz için tahrîme yaptığında tekbir alırken ve [6207] rükû' ederken ellerini kaldırmanı sana emrediyor. Çünkü o bizim salâtımız ve yedi semâdaki melâikenin salâtıdır; ve her şeyin bir ziyneti vardır, namazın ziyneti de her tekbirde iki elini kaldırmaktır."[5] Lâkin Suyûtî bunun senedine zayıf demiş,[6] İbn Kesîr "bu hadîs cidden münkerdir"

---

1 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 296:

«فصل لربك وانحر» استقبل القبلة بنحرك وسمعت بعض العرب يقول: منازلنا تتناحر، هذا بنحر هذا، أي: قبالته وأنشدني بعض بني أسد:

أبا حكم ها أنت عم مجالد وسيد أهل الأبطح المتناحر

فهذا من ذلك ينحر بعضه بعضا.

2 B: "nahire".

3 B: "sordum".

4 B: "Nahire".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3470; Hâkim, *el-Müstedrek,* II, 586; Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* II, 110:

عن علي بن أبي طالب قال: لما نزلت هذه السورة على النبي صلى الله عليه وسلم «إنا أعطيناك الكوثر فصل لربك وانحر» قال رسول الله: يا جبريل ما هذه النحيرة التي أمرني بها ربي؟ فقال: ليست بنحيرة ولكنه يأمرك إذا تحرمت للصلاة ارفع يديك إذا كبرت وإذا ركعت وإذا رفعت رأسك من الركوع وإذا سجدت فإنها صلاتنا وصلاة الملائكة الذين في السماوات السبع وإن لكل شيء زينة وزينة الصلاة رفع اليدين عند كل تكبيرة.

6 Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi',* XVII, 298.

demiş,[1] İbn Cevzî de *Mevzû'ât*'ta saymıştır.[2] İbn Cerîr bir de Ebû Ca'fer[3] Hazretleri'nden iftitah tekbirinde el kaldırmak demiş olduğunu nakleylemiş,[4] Buhârî, *Târih*'inde ve Dârekutnî *İfrâd*'da yine Hazret-i Ali'den "namazda sağ elini sol bileğinin üzerine koy da sonra ikisini göğsüne koy" demiş olduğunu tahric etmişler,[5] Ebu'ş-Şeyh ve *Sünen*'de[6] Beyhakī Enes'ten merfû'an[7] ve bazıları İbn Abbas'tan da böyle rivayet eylemişler[8] ise de bunların da sıhhati sâbit olamamıştır. Süyûtî Hazret-i Ali'den ikinci hadîsi İbn Ebî Hâtim'in ve Hâkim'in lâ-be'se bih olan bir senedle tahric eylediklerini söylemiş,[9] Dahhâk ile Süleyman-ı Teymî de "namazdan sonra duada ellerini göğsüne kaldır" demiş oldukları da nakledilmiştir.[10] Bunlar kurban kesmeye iktidârı olmayanlar hakkında veya namazın âdâbına müte'allik bazı rivayetler olabilirse de, "nahr"ın mâlum ve meşhur olan kurban kesmek mânasını bırakıp âyeti bunlarla tevile kalkışmak ve bu suretle وَانْحَرْ emrini de صَلِّ emrine idhal eylemeye çalışmak asla doğru olmaz, bunların hepsi nihâyet namaza ait şeylerdir. Sade bununla sûre namaz kılmayanlara ve mürâîlik edenlere mukabil ihlâs ile namaz faziletini emretmiş olursa da, mâ'ûnu men' etmelerine mukabil Allah için halka mu'âvenet olan bir hayır ve kerem fazl u faziletini ihtivâ etmiş olmaz, bu da kevser atıyyesine mazhariyet şerefinin şükrü esasıyla mütenâsib olmaz. "Nahr"ın kurban kesmekte mâruf olduğu ve Kur'ân'ın üslûbunda namaz emirlerinden sonra ekseriya zekât ve infak

---

1 İbn Kesîr, *Tefsîr*, VIII, 503:

وقد روى ابن أبي حاتم هاهنا حديثا منكرا جدا فقال...

2 Zehebî, *Telhîsu Kitâbi'l-Mevzû'ât li'bni'l-Cevzî,* thk. Yâsir b. İbrâhim b. Muhammed, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998, s. 176.

3 Ca'fer-i Sâdık Hazretleri'nin pederi Muhammed Bâkır Hazretleri [Müellifin notu].

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 652:

عن أبي جعفر «فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ» الصلاة، وانحر: برفع يديه أول ما يكبر في الافتتاح.

5 Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* VI, 437. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 652; Dârekutnî, *İfrâd*, s. 165:

عن علي رضي الله عنه: «فصل لربك وانحر» وضع يده اليمني على وسط ساعده على صدره.

6 H: "Abbâs'tan".

7 Bk. Beyhakī, *es-Sünenü'l-kübrâ,* II, 46-47; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 650.

8 Bk. Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 650-651; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481.

9 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481:

وقال الجلال في الحديث الآخر عن الأمير كرم الله تعالى وجهه: أخرجه ابن أبي حاتم والحاكم بسند لا بأس به.

10 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 481:

وعن الضحاك وسليمان التيمي أنهما قالا: معناه ارفع يديك عقيب الصلاة عند الدعاء إلى نحرك.

emirleri ve âyetleri zikrolunageldiği ve müşriklerin dualarını ve [6208] kurbanlarını putlar ve tâgūtlar nâmına yaptıkları da mülâhaza edilince, bu emrin onlar hilâfına namazdan mâ'adâ Allah için kurban keserek zekâttan dahi fazla bir fedâkârlıkla kıymetli mallara kıyıp ibâdullâha hayr ve mu'âvenette bulunmak kevser atıyyesine şükretmek üzere bedenen ve mâlen ibadet ve hayr ile iştigāli emretmiş olması en açık ve en esaslı mâna olduğunda tereddüd edilmez. Bu esas tesbit edildikten sonra bundan mümkin ve muhtemil olabilen diğer birtakım işaretler daha anlamakta ise zevk ve irfan için hacr yoktur. Bu vecihle işbu, فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ âyeti Sûre-i En'âm'ın âhirindeki قُلْ اِنَّ صَلَاتٖي وَنُسُكٖي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتٖي لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ، لَا شَرٖيكَ لَهُۚ وَبِذٰلِكَ اُمِرْتُ وَاَنَا اَوَّلُ الْمُسْلِمٖينَ [6/162-163] âyetindeki emri ve Ve'd-Duhâ Sûresi'nin âhirindeki وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ [93/11] emrinin kevser atıyyesine şükrâne[1] olmak üzere fiilî bir îzâhını ifade eder. Bundan dolayı biz de meâlde "kurban kesmek" tâbiriyle ifadeyi "boğazla" demekten daha muvâfık bulduk, ki tefsirinin hâsılı şu olur: Sana o kevseri verdiğimizden dolayı haydi sen Rabbinin atâsına hem kalben, hem lisânen, hem bütün cevârihinle[2] bedenen ve mâlen her vechile şükretmek üzere Rabbin için ihlâs ile namaz kıl, namaz kılmakla beraber kurban da kes, O'na böyle tevhid ve ihlâs ile fedâkârâne ibadet,[3] ubûdiyet ve çok hayr işleyerek tahdîs-i nimet et, Rabbinin sana olan atâsı kesilmek ihtimâli yoktur. {اِنَّ شَانِئَكَ} Doğrusu senin şâni'in ❁ sana şeneânı olan; buğz, kin tutan, hınç besleyen her kim olursa olsun {هُوَ الْاَبْتَرُ} odur ancak ebter ❁ güdük, ardı arkası kesilecek, nesl ü nesebi, iyi adı, sanı kalmayacak odur, sen değilsin yâ Muhammed! Senin ardınca gelecek hayırlı zürriyetin de, evlâdın gibi etbâ' ve ensârın, sevgili ümmetin de çoğalacak; dinin, kitabın, güzel adın, sanın, feyz ü fazlın bâkī kalacak,[4] âhirette de beyâna [6209] sığmaz, kesilmez, tükenmez ecre ereceksin. Böyle kevsere, hayr-ı kesîre buğz edenin, onu sevmeyenin hayırsız kalacağında ise şüphe yoktur.

---

1 H: "şükrân".
2 H: "cevherinle".
3 H +"ve".
4 B -"dinin, kitabın, güzel adın, sanın, feyz ü fazlın bâkī kalacak".

"**Şâni'**" işaret ettiğimiz vechile وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلٰٓى اَلَّا تَعْدِلُوا [el-Mâide 5/8] âyetinde geçtiği üzere buğz u adâvet etmek, kin tutmak mânasına "şeneân"dan ism-i fâil olarak mubğız, buğz eden demektir. Anlaşılıyor ki murad buğz edip geçmiş olan değil, buğzunda devam ve ısrar edendir. Yani zaman ve hudûs mânası değil, devam ve sübût mânası maksuddur. Onun için izâfeti lafzıyye değil, ma'neviyyedir. Binâen'aleyh bilâhare tevbe edip imana gelenler bu hükümden hâriç kalır. "Ebter" uyûbdan olduğu için ef'al-i tafdîl değil, sıfat-ı müşebbehedir. Müennesi "betrâ" gelir, kesiklik[1] mânasına "betr"den müştaktır. Binâen'aleyh esas mefhûmu kesik demek ise de örfte kuyruk kesilmesinde şâyi' olmuştur. Onun için[2] kuyruğu kesik hayvana "ebter" denildiği gibi, kuyruğu kesik küçük ayn gibi yazılan hemze elife (ء) "ayn-ı betrâ" tâbir olunur, ki Türkçe'de müzekkerine de müennesine de "güdük" denilir. Kuyruk arkada olmak hasebiyle sonunda arkası olmayan, yani zürriyeti olmayan, kendinden sonra eseri kalmayan kimselere veya sonu gelmeyen, sonunda hayr olmayan işe de istiare suretiyle "ebter" denilmiştir. كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَمْ يُبْدَأْ فِيهِ بِاسْمِ اللهِ فَهُوَ[3] أَبْتَرُ "Ehemmiyetli olan herhangi bir iş Allah'ın ismiyle başlanmazsa o iş ebterdir" hadîsinde[4] "ebter" sonu gelmez, sonunda hayrı olmaz, nâkıs, güdük kalır demektir. Çünkü كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ'dir. [el-Kasas 28/88] Daha sonra, "ebter" hakīr ü zelîl mânasına da gelir. Burada هُوَ gerek zamîr-i fasıl ve gerek mübtedâ olsun "el-ebter" müsnedi ma'rife olduğu için cümle kasr ifade ettiğinden dolayı ebterlik mefhûmunu Peygamber'den külliyen nefy ile ona buğz edene hasrettiği[5] cihetle "ebter" kelimesinden anlaşılması muhtemil olabilen mânaların, noksanların [6210] hepsini sâhib-kevser olan Resûlullah'tan nefy ile ona her buğz edene isbat etmek suretiyle sebeb-i nüzulde zikrolunduğu üzere "ebter" diyen şahsın muhakkak ebterliğini haber vermiş olmakla başta

---

1 B: "keskin".
2 B -"örfte kuyruk kesilmesinde şâyi' olmuştur. Onun için".
3 B -"فهو".
4 Bk. Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* IX, 364; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* I, 175, 183, 233; Nevevî, *el-Ezkâr,* s. 112; Süyûtî, *Cem'u'l-cevâmi',* IV, 229, 393.
5 B: "kasrettiği".

zürriyetsizlik mânası olmak üzere muhtemil olan her mâna bu kasrda dâhil olmak lâzım gelir ki, bu şöyle demek olur: "Yâ Muhammed! Sana kesilmek ihtimâli olmayan kevser verilmiş olduğu için sende hiçbir vechile, hiçbir mâna ile ebterlik, güdüklük ihtimâli yoktur. Sana oğlunun vefatından dolayı ebter diyerek buğz u sebb edenin kendisi her mânasıyla ebterdir, çünkü sana öyle buğz edenlerin hepsi hakikatte mutlaka ebterdir. Onlarda mutlak ebterlik mânası vardır." İşte yukarıda beyan olunan tefsirin şümûlü kasrın bu mazmûnundan müstefâddır. Bu suretle bunda bir taraftan kevserin kesilmek ihtimâli olmayan bir hayr-ı kesîr olduğu tasrih edilmiş bulunuyor, bir taraftan da onun sâhibine buğz edenlerin umûmiyetle ebterliği kübrâ makāmında bir illet ve delil suretinde haber verilmekle ebter diyen kâfirin ebterliğini de bilhassa haber vermiş bulunuyor ki buna ilm-i bedî'de "mezheb-i kelâmî" tâbir olunur. Bundan dolayı bazıları bunun Âs b. Vâil veya Ebû Cehil veya Kureyş'ten bir cemaat veya Ka'b b. Eşref, herhangisi ise sebeb-i nüzul olan ma'hud şahsa veya eşhâsa mahsus olduğuna zâhib olmuşlarsa da müştak üzere hüküm, müştakk^un minhin illiyetini ifade edeceğinden "şâni'" vasfıyla ifadesi zâhiren âm olduğunu iş'âr eyler. Fi'l-vâki' Resûlullah'a buğz etmiş olanlar hep ebter olmuşlardır. Ya maddeten nesl ü nesebi veya mânen hayr u zikri kesilmiş, nihâyet hakīr ü zelîl olarak bednâm olup gitmişlerdir. Zürriyeti, eseri bulunanların da evlâdlarından, eserlerinden hayr u intifâ'ları kalmamıştır. Çünkü onların neslinden salâh ile İslâm'a girmiş olanlardan kâfir atalarının dua ve istiğfar ve sâir suretle intifâ'ları [6211] kesilmiş, aralarında ismet munkatı' olmuş[1], bu evlâdlar hep Peygamber'in ümmet ve etbâ'ı, mânevî evlâdı olmuşlar, مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا اُولِى قُرْبٰى [et-Tevbe 9/113] hükmüne tâbi' kalmışlardır. Salâhı, imanı olmayanların ise zaten hayrı yoktur, onlar hayrü'l-halef olmazlar. Dua bile etseler وَمَا دُعٰٓؤُا الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ [er-Ra'd 13/14; el-Mü'min 40/50] hükmünce hep dalâl içinde boşa gider, ölümlerinden sonra eserlerinin de indallah,

1 H ve M: "olmuşlar"; B: "olmuştur".

âhiret için kendilerine hiçbir hayr u fâidesi olmaz, o azîm azabdan kurtarmaz. اُو۬لٰٓئِكَ الَّذ۪ينَ لَيْسَ لَهُمْ فِى الْاٰخِرَةِ اِلَّا النَّارُۘ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا ف۪يهَا وَبَاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ [Hûd 11/16], فَلَا[1] يُخَفَّفُ عَنْهُمُ الْعَذَابُ وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ'dur [el-Bakara 2/86, 162; Âl-i İmrân 3/88]. Bununla beraber şundan da gaflet edilmemek lâzım gelir ki Peygamber'e şeneân[2] ile buğz u adâvet, ona iman etmemekten ibaret olan küfürden ehas, daha şiddetli bir küfürdür. Bunun fiilen izhârı ona fiilen harb ilânı olacağı gibi kavlen izhârı da o mânada olarak sebb ü şetm olur. Bunun ise Hak şer'inde istihkākı harb ve katildir[3]. Peygamber'e sırf dininden dolayı adâvet ederek "ebter" veya "münbetir sanevber = kesik çam" diye buğz u şemâtet izhar eden şâni'i de ona öyle sebb ile küfr etmiş olduğundan وَانْحَرْ emrinden sonra tahkik ile beraber illiyet de ifade eden اِنَّ ile ta'lîl siyâkında اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ buyurulmasında ona öyle sebbedenlerin önünde olmazsa sonunda kesilmeye müstahik olduklarına işaret ve hatta sonlarında bir hayırları kalmayıp büsbütün bednâm olacaklarını ihtar, Resûlullah'ın ise onların zıddına olarak hayr u feyzinin ve âsâr u fazlının[4] kesilmeyeceğini ihbar vardır. Bundan dolayı Resûlullah'ın keder etmeyip de Rabbinin atâsına şükretmek üzere ibadet ve ubûdiyet ile iştigal ederek namaz kılıp kurban kesmesi ve böyle hayr için fedâkârlıkla tahdîs-i nimet eylemesi emrolunmuştur. Ona "ebter" diyen buğzcu onun erkek evlâdının vefatını bahane etmiş olduğundan dolayı burada Peygamber'in zürriyetinin de kesilmeyeceği ilk evvel anlaşılması lâzım gelen bir mâna olduğu için, bundan kız evlâdı ve onların evlâdı ve evlâdının evladı da [6212] müteselsilen evlâddan, a'kābdan, zürriyetten olduğuna istidlâl edilmiştir, bu da doğrudur. Bununla beraber Resûlullah'ın müte'addid erkek evlâdı da olmuş iken bunların muammer olmayıp da onun zürriyetinin yalnız kız evlâdlarından tekessür etmiş olmasının da elbet bir mânası ve hikmeti olmak lâzım gelir. Bu da Hâtemü'n-nebiyyîn olması ile îzah[5] edilmiştir.

---

1 H, M ve B: "ولا".
2 B: "şeneânı".
3 B: "kıtaldir".
4 H: "fezâilinin".
5 H: "izhar".

Onun rûhânî kuvveti gibi cismânî kuvvetinin de feyz ü kemâli tebeyyün ettirilmek üzere kendisine hem oğul hem kız zürriyetler de verilmiş, fakat şeref-i nübüvvet kendisiyle hatmedildiği ve binâen'aleyh onun dini, kitabı kıyamete kadar bâkī olup kendisinden sonra peygamber ba's olunmayacağı cihetle, oğullarının bekāları hâlinde nübüvvete mazhar edilmeleri bu hikmete muvâfık olmayacağı gibi nübüvvetsiz olarak bekāları da tam mânasıyla hayrü'l-halef olmalarına mâni' ve şanlarına nakīsa olacağından, onların masum olarak vefatları hem kendi haklarında hem de şân-ı risalet hakkında daha hayırlı, daha kudsî olmuştur. Bundan başka bi'setinin[1] umûmiyeti, dininin intişârı ve ümmetinin tekessürü nokta-i nazarından bunun ümmet hakkında dahi hayr olduğunda ve bu suretle de Resûlullah'ın ümmetine üsve olması kendisinin ecr ü feyzini daha yükseltmiş bulunduğunda da[2] tereddüde mahal yoktur. Zira oğullarının kendisinden sonra bekāları takdîrinde nübüvvete mazhar edilmeyince hiç olmazsa imamet velâyetine vâris kılınmaları yakışırdı, bu ise imamet velâyetini ehliyetten ziyade neseb verâsetine hasretmek olacağından bu inhisar da bi'set-i Muhammediyenin umûmiyetine لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] hikmetiyle gönderilen hüdâ ve Hak dininin gayesine اِنَّ اَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللّٰهِ اَتْقٰيكُمْ [el-Hucurât 49/13], اَنْ[3] تُؤَدُّوا الْاَمَانَاتِ اِلٰٓى اَهْلِهَا [en-Nisâ 4/58], ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَٓائِفَ فِى الْاَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ[4] [Yûnus 10/14. Krş. el-En'âm 6/165; Fâtır 35/39], لِيَبْلُوَكُمْ اَيُّكُمْ اَحْسَنُ عَمَلًا [Hûd 11/7; el-Mülk 67/2], فَاسْتَبِقُوا الْخَيْرَاتِ اِلَى اللّٰهِ مَرْجِعُكُمْ جَمِيعًا [el-Mâide 5/48] gibi fazl u fazilet esaslarıyla bütün âlemde zuhur ve intişârı hikmetlerine münâfî bulunurdu. Bu inhisar maksud olmayınca da bu yüzden ümmet için fitneye bir sebeb-i zâhirî [6213] olurdu. Kadınlarda ise nübüvvet ve imamet kaziyyesi esasen vârid olmadığı için kızları hakkında bu

---

1 H: "risaleti".
2 B -"da".
3 H, M ve B: "وان".
4 H, M ve B: "هو الذي جعلكم خلائف في الارض فينظر كيف تعملون".

mahzurlar vârid olmaz. Bu vechile Resûlullah'ın zürriyetinin[1] kız evlâdından tefeyyüz ettirilip de erkek evlâdının muammer olmamasının zâhir olan mâkul hikmet ve mânası bu iki sebepte hulâsa edilebilir: Kendisinden sonra nübüvvet olmaması, imamet ve velâyetin de verâset-i nesebiyeye hasredilmemesi. Yoksa câhiliyenin zannettiği gibi oğulların vefatıyla zürriyetin büsbütün munkatı' olacağı ve kız evlâdının evlâdı evlâd ve zürriyetinden ma'dud olmayacağı için değildir. Ve belli ki bu son âyet gayba ta'alluk eden ihbârı da müştemildir.

İşte şân-ı Muhammedî'yi kevserle anlatan ve ez-her cihet şükr ü mahmidetle namaz kılıp kurban keserek bayram yapılmaya lâyık tebşîrâtı ihtivâ eden bu sûre-i celîle vecâzetiyle beraber böyle birçok letâif ve hikmeti müştemildir. Râzî tefsirinde bunun Ve'd-Duhâ'dan beri gelen sûrelere olan münasebâtıyla[2] daha birçok işârât ve letâifini pek güzel beyan ve tafsil eylemiş ve ezcümle demiştir ki: "Bu sûrenin letâifinden biri de şudur: Allah yoluna giden sâlikler için üç derece vardır. En yükseği: Bütün kalbleri ve rûhları ile Allah teâlâ'nın nûr-i celâline müstağrak olmalarıdır. İkincisi, bedenen de tâat ve ibâdât[3] ile meşgul olmalarıdır. Üçüncüsü, nefsi lezzât-ı mahsüse ve şehevât-ı âcileye dökülmekten men' etmek makāmında olmalarıdır. İşte اِنَّٓا اَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ evvelki makāma işarettir ki o da rûh-i kudsînin sâir ervâh-ı beşeriyeden gerek kemmiyet ve gerek keyfiyetçe temeyyüz[4] etmiş olmasıdır. Kemmiyetçe temeyyüzü[5]: Çünkü mukaddimâtı ekserdir, keyfiyetçe temeyyüzü[6] de o mukaddimâttan neticelere intikalde sâir rûhlardan çok daha serî' olmasıdır. فَصَلِّ لِرَبِّكَ İkinci mertebeye işaret, وَانْحَرْ da üçüncü mertebeye işarettir, çünkü nefsi peşin lezzetlerinden men' etmek nahr ve zebh mecrâsına cârîdir. Sonra da اِنَّ شَانِئَكَ هُوَ الْاَبْتَرُ [6214] buyurulmuştur; bunun mânası da şudur: Seni şu mahsüsât ile şehevât-ı âcileye davet

---

1 H, M ve B: "zürriyetini".
2 B: "münasebetiyle".
3 H ve B: "ibadet".
4 H: "temâyüz".
5 H: "temâyüzü".
6 H: "temâyüzü".

eyleyen nefis yok mu, o fânîdir; bâkıyât-ı sâlihât ise Rabbin indinde daha hayırlıdır وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَاباً وَخَيْرٌ اَمَلاً [el-Kehf 18/46], o ise ebediyen bâkī olan rûhânî saadetler, rabbânî marifetlerdir."[1]

Bu sûrenin mutazammın olduğu emirlerin en mühim ciheti لِرَبِّكَ kaydının ifade ettiği tevhid ve ihlâs olduğu için, bunu ayrıca sarâhatle ilan ve tavzih siyâkında قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ sûresi tâkip etmiştir.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 307-308:
في لطائف هذه السورة أن السالكين إلى الله تعالى لهم ثلاث درجات: أعلاها أن يكونوا مستغرقين بقلوبهم وأرواحهم في نور جلال الله وثانيها: أن يكونوا مشتغلين بالطاعات والعبادات البدنية وثالثها: أن يكونوا في مقام منع النفس عن الانصباب إلى اللذات المحسوسة والشهوات العاجلة فقوله: «إنا أعطيناك الكوثر» إشارة إلى المقام الأول وهو كون روحه القدسية متميزة عن سائر الأرواح البشرية بالكم والكيف. أما بالكم فلأنها أكثر مقدمات وأما بالكيف فلأنها أسرع انتقالا من تلك المقدمات إلى النتائج من سائر الأرواح وأما قوله: «فصل لربك» فهو إشارة إلى المرتبة الثانية وقوله: «وانحر» إشارة إلى المرتبة الثالثة فإن منع النفس عن اللذات العاجلة جار مجرى النحر والذبح، ثم قال: «إن شانئك هو الأبتر» ومعناه أن النفس التي تدعوك إلى طلب هذه المحسوسات والشهوات العاجلة أنها دائرة فانية وإنما الباقيات الصالحات خير عند ربك وهي السعادات الروحانية والمعارف الربانية التي هي باقية أبدية.

[6215]

سُورَةُ الْكَافِرُونَ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ سِتُّ آيَاتٍ

KÂFİRÛN SÛRESİ

قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ Sûresi ve bundan hikâye iʿrabıyla الْـكَافِرُونَ Sûresi[1] ve lisânımızda müteʿâref olduğu üzere قُلْ يَا... Sûresi denilen bu sûre dahi Mekkîdir. Dânî bi'l-ittifak demiş. *Bahr*'da ise: "Cumhur kavlinde Mekkîdir, Katâde'den Medenî olduğu da rivayet olunmuş" diyor.[2] Katâde'den hilâfı da nakledilmiş, ancak İbn Merdûye, İbn Zübeyr'den Medenî olduğunu tahric eylemiş, bu sebeple Âlûsî Dânî'nin bi'l-ittifak demesine "mahallinde değildir" diye ilişmiş[3] ise de, Medenî rivayeti garib demek olacağından sahîhi bi'l-ittifak Mekkî demek olur. İbn Ebî Hâtim'in Zürâre b.[4] Evfâ'dan tahric ettiği vechile bu sûreye "Mukaşkışe" dahi denilir[5] ki uyuz ve çiçek illeti gibi illetlerden iyileştirmek demek olan "kaşkaşe"den müştak olup şirk ve nifak dertlerinden berî kılan mânasına "müberri'e" demektir.[6] "Kaşkaşe" Türkçemizde defʿ etmek, kovalamak mânasına "kışkışlamak" ile de terceme olunsa yakışmaz değildir.

Cemâlü'l-kurrâ'da mezkur olduğu üzere buna "İbadet Sûresi" dahi denilmiş olduğu gibi,[7] İhlâs Sûresi dahi denilir.[8] Ondan dolayı قُلْ هُوَ اللّٰهُ

---

1 Yani "Sûretü'l-Kâfirîn"* denilmez, zira maksad "yâ eyyühe'l-kâfirûn" hitâbını lafzen ihtisar ile hikâyedir, "Kâfirler Sûresi" demek değildir. Onun için lisânımızda قُلْ يَا Sûresi diye meşhur olmuştur [Müellifin notu].

* B: "Kâfirûn".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 558:

هذه مكية في قول الجمهور. وروي عن قتادة أنها مدنية.

3 Dânî sadece Mekkî olduğunu söylüyor. Bk. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Beyân,* s. 293. Âlûsî'de ise bu kelime Devvânî olarak geçiyor: *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 484:

وأيّا ما كان فقول الدواني إنها مكية بالاتفاق ليس في محله.

4 H, M ve B +"ebî".

5 İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3471:

عن زرارة بن أوفى قال: كانت هذه السورة تسمى المقشقشة.

6 Beyhakī, *Şuʿabu'l-îmân,* IV, 133. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 484:

عن أبي عمرو بن العلاء قال: كانت «قل يا أيها الكافرون» (تسمى) المقشقشة أي أنها تبرئ من الشرك ويقال قشقش البعير إذا رمى بجربه.

7 Sehâvî, *Cemâlü'l-Kurrâ,* thk. Abdülhak Abdüddâyim Seyfü'l-Kādī, Beyrut: el-Kütübü's-Sekāfiyye1419/1999, I, 202:

ثم «قل يا أيّها الكافرون» ويقال لها: الكافرون، ويقال: سورة الكافرين، ويقال لها أيضا: سورة العبادة.

8 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 323.

ile ikisine "İhlâsayn" tâbir olunur.[1] Nitekim Resûlullah'ın sabah ve akşam namazlarının [6216] sünnetlerinde قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ ile قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okuduğunu İbn Ömer'den ve Hazret-i Âişe'den rivayet eden hadislerde "İhlâsayn" denildiği de görülür.[2]

Âyetleri: Hilâfsız altıdır.

Fâsılası: ن، م، د (نمد) harfleridir.

Bu sûre, Kevser'in mutazammın olduğu ihlâs ile ibadet emrinin ilânını âmir ve aynı zamanda Peygamber'e buğz eden ebterlerin küfürlerine karşı da bir cevap mevkiinde olarak onun mazmûnunu bir tafsil gibidir. İmam Ahmed'in ve *Evsat*'ta Taberânî'nin rivayet ettikleri bir hadiste; Zeyd b. Hârise'nin biraderi Cebele b. Hârise, Resûlullah'a "bana uykum sırasında okuyacağım bir şey öğret" dediği zaman bu sûreyi okumasını emir buyurmuştur.[3] Bezzâr ve İbn Merdûye Habbâb'a[4] emreylediğini de rivayet eylemişler[5],[6] Beyhakī de *Şu'ab*'da Enes'e de uykusu sırasında okuması emrolunduğunu rivayet eylemiştir[7].[8] Ebû Ya'lâ ve Taberânî şu hadîsi de merfû'an[9] rivayet etmişlerdir: أَلَا أَدُلُّكُمْ عَلَى كَلِمَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنَ الْإِشْرَاكِ بِاللّٰهِ تَعَالَى؟ تَقْرَؤُنَ «قُلْ يَا أَيُّهَا الْكَافِرُونَ» عِنْدَ مَنَامِكُمْ "Sizi Allah teâlâ'ya şirk koşmaktan koruyacak bir kelime anlatayım mı size? Uykunuz sırasında قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ okursunuz[10]."[11] Deylemî de Abdullah b. Cerâd'dan

---

1 Ali el-Kārî, *Mirkātü'l-mefâtîh,* IV, 1492:

وكان صلى الله عليه وسلم يواظب على قراءتها في أول ركعات الوتر وقراءة الإخلاصين في الركعتين الأخريين.

2 Bk. Müslim, Müsâfirîn, 98; İbn Mâce, İkāme, 9, 102; Tirmizî, Salât, 191, 202.

3 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* thk. Şuayb Arnaût, XXXIX, 440. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* I, 272, II, 275:

عن الحارث بن جبلة قال: قلت: يا رسول الله علمني شيئا أقوله عند منامي. قال: إذا أخذت مضجعك من الليل فأقرأ: «قل يا أيها الكافرون» فإنها براءة من الشرك.

4 M: "Hababe".

5 H ve B: "eylemiştir".

6 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 657-658. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 484:

وأخرج البزار والطبراني وابن مردويه عن خباب أن النبي صلى الله عليه وسلم قال: إذا أخذت مضجعك فاقرأ «قل يا أيها الكافرون» وأن النبي صلى الله عليه وسلم لم يأت فراشه قط إلا قرأ «قل يا أيها الكافرون» حتى يختم.

7 B -"Beyhakī de *Şu'ab*'da Enes'e de uykusu sırasında okuması emrolunduğunu rivayet eylemiştir".

8 Beyhakī, *Şu'abu'l-îmân,* IV, 133. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 484:

عن أنس قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لمعاذ: اقرأ «قل يا أيها الكافرون» عند منامك فإنها براءة من الشرك.

9 B -"merfû'an".

10 H: "okuyunuz".

11 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XII, 241.

şöyle rivayet etmiştir: "Resûlullah buyurdu ki: 'Münafık kuşluk namazı kılmaz ve قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ okumaz."[1] Taberânî, *Evsat*'ta İbn Ömer'den ve *Sağīr*'de Sa'd b. Ebî Vakkas'tan rivayet eylemiştir ki: "Bu sûre Kur'ân'ın rub'una mu'âdildir."[2] Bunun vechinde bir hayli söz söylenmiş ise de en basiti şöyle anlamaktır: Kur'ân'ın mazmûnu bir bakışa göre şu suretle hulâsa olunabilir: İbâdât, mu'âmelât, âhiret ahkâmı ve kısas. Bu sûre ise ibadetin rûhu olan tevhid ve ihlâs ilânını âmir olduğu için rub'una mu'âdil demek olur.

Sebeb-i nüzûlü: Ebû Hayyân der ki: "Bunun nüzûlü esbâbından olarak şöyle zikretmişlerdir: Aleyhissalâtü [6217] vesselâm'a kâfirler 'bırak bu tuttuğun davayı, biz sana istediğin kadar mal, servet verelim; kerîmelerimizden dilediğini tezvic edelim ve seni üzerimize melik yapalım. Eğer bunu yapmazsan gel bizim ilâhlarımıza tap, biz de senin ilâhına tapalım, müşterek olalım, hayr hangisinde ise ona hepimiz de nâil olmuş oluruz' demişlerdi. Bir de onun en çok şâni'i Kureyş'ten olduğu ve bir sene kendilerinin mâbudlarına ibadet etmesini ve kendilerinin de bir sene onun mâbuduna ibadet edeceklerini söylemiş olduklarından dolayı onlardan teberrî ve o teklîfin asla olacak şey olmadığını ihbar için Allah teâlâ bu sûreyi indirdi."[3]

İbn Hişam *Siyer*'inde der ki: "Bana bâliğ olanda; Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Kâbe'yi tavaf ediyorken Esved b. Muttalib b. Esed b. Abduluzzâ ve Velid b. Mugīre ve Ümeyye b. Halef ve Âs b. Vâil-i Sehmî önüne gerildiler, bunlar kavimleri içinde yaşlı kimselerdi. 'Yâ Muhammed, gel biz senin taptığına tapalım, sen de bizim taptığımıza tap, biz ve sen emirde müşterek olalım. Eğer senin taptığın bizimkinden

---

1 Deylemî, *el-Firdevs,* IV, 203:

عبد الله بن جراد: المنافق لا يصلي صلاة الضحى ولا يقرأ قل يأيها الكافرون.

2 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* I, 66. Krş. Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 109; Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 10:

عن ابن عمر قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «قل هو الله أحد» تعدل ثلث القرآن و«قل يا أيها الكافرون» تعدل ربع القرآن.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 558:

وذكروا من أسباب نزولها أنهم قالوا له عليه الصلاة والسلام: دع ما أنت فيه ونحن نمولك ونزوجك من شئت من كرائمنا ونملكك علينا وإن لم تفعل هذا فلتعبد آلهتنا ونحن نعبد إلهك حتى نشترك فحيث كان الخير نلناه جميعا. ولما كان أكثر شانئه قريشا وطلبوا منه أن يعبد آلهتهم سنة ويعبدوا إلهه سنة أنزل الله تعالى هذه السورة تبريا منهم وإخبارا لا شك فيه أن ذلك لا يكون.

hayırlı ise biz ondan hazzımızı almış oluruz ve eğer bizim taptıklarımız seninkinden hayırlı ise sen de ondan hazzını almış olursun' dediler, Allah teâlâ da onlar hakkında قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ. لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ sûreyi tamamen indirdi."[1] İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim ve *Mesâhif*'te İbn Enbârî, Ebu'l-Bahterî'nin[2] mevlâsı Sa'îd b. Meynâ'dan öyle[3] tahric de eylemişlerdir.[4] Müfessirînin ekseriyetle zikrettikleri şu suretledir: Kureyş'in ileri gidenlerinden bir takım, Resûlullah'a "sen gel bizim dinimize tâbi' ol biz de senin dinine tâbi' olalım, bir sene sen[5] bizim mâbudlarımıza ibadet edersin bir sene de biz senin mâbuduna ibadet ederiz" dediler. Resûlullah "Ma'âzallah Allah'a başkasını şerîk koşmaktan!" dedi. Onlar "o hâlde bizim ilâhlarımızın bazısına[6] istilâm ediver (el sürüver) de seni tasdik edelim ve ilâhına ibadet eyleyelim" dediler, bu sebeple bu sûre nâzil oldu. Resûlullah [6218] sabahleyin Mescid-i Haram'a gitti, Kureyş'ten dolgun bir heyet vardı. Başları üzerine dikildi de bu sûreyi okudu, onlar da ümitlerini kestiler.[7] İbn Cerîr'in ve Râzî'nin kaydettikleri vechile قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُٓونّ۪ٓى اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ [ez-Zümer 39/64] âyeti de bu sebeple nâzil olmuştu.[8] Onda Allah'tan başkasına ta'abbüd emrettiklerinden dolayı cehaletleri ile tevbih ederek "ey câhiller" diye hitab emredilmişti, bundan da daha ağır olarak "ey kâfirler" diye hitab emrolunuyor ve bu vechile esbâb-ı mûcibesi beyan olunarak onların dininden teberrî ve hak tevhid dini ile tedeyyün lüzûmu tebliğ buyuruluyor, şöyle ki:

---

1 İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 362:
واعترض رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يطوف بالكعبة –فيما بلغني– الأسود بن المطلب بن أسد بن عبد العزى والوليد بن المغيرة وأمية بن خلف والعاص بن وائل السهمي وكانوا ذوي أسنان في قومهم فقالوا: يا محمد، هلم فلنعبد ما تعبد وتعبد ما نعبد فنشترك نحن وأنت في الأمر فإن كان الذي تعبد خيرا مما نعبد كنا قد أخذنا بحظنا منه وإن كان ما نعبد خيرا مما تعبد كنت قد أخذت بحظك منه. فأنزل الله تعالى فيهم: قل يا أيها الكافرون، لا أعبد ما تعبدون...
2 M: "Ebil'buhturînin".
3 H: "şöyle".
4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 662; İbn Ebî Hâtim, *Tefsir*, X, 3471; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 485.
5 B -"sen".
6 B: "bazılarına".
7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 485. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 297:
وفي رواية أن رهطا من عتاة قريش قالوا له صلّى الله عليه وسلم: هلم فاتبع ديننا ونتبع دينك تعبد آلهتنا سنة ونعبد إلهك سنة. فقال عليه الصلاة والسلام: معاذ الله تعالى أن أشرك بالله سبحانه غيره، فقالوا: فاستلم بعض آلهتنا نصدقك ونعبد إلهك، فنزلت فعدا صلّى الله عليه وسلم إلى المسجد الحرام وفيه الملأ من قريش فقام عليه الصلاة والسلام على رؤوسهم فقرأها عليهم فأيسوا.
8 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 662; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 329.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَۙ ﴿١﴾ لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَۙ ﴿٢﴾ وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُۚ ﴿٣﴾
وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْۙ ﴿٤﴾ وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُۜ ﴿٥﴾ لَكُمْ د۪ينُكُمْ وَلِيَ د۪ينِ ﴿٦﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: "Ey kâfirler! (1) Tapmam o taptıklarınıza (2). Siz de tapanlardan değilsiniz benim Mâbuduma (3). Hem ben tapıcı değilim sizin taptıklarınıza (4). Hem de siz tapıcılardan[1] değilsiniz benim Mâbuduma (5). Size dininiz, bana dinim" (6).

{قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ} ❁ Bu nidâya قُلْ emriyle başlanmasında Râzî kırk kadar nükte saymıştır,[2] tafsîli uzun gider. En birincisi Hazret-i Peygamber'in kendi tarafından değil [6219] Allah teâlâ'dan sarih emir ile bilhassa tebliğ ve ilan edilmek üzere risalet vazifesi olarak söylenildiğini ilk baştan anlatmaktır. Zira Fahr-i Âlem sallallâhu aleyhi ve sellem umûrunda rıfk u mülâyemetle me'mur idi; ona فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللّٰهِ لِنْتَ لَهُمْۚ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَل۪يظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ [Âl-i İmrân 3/159] buyurulmuş, وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَم۪ينَ [el-Enbiyâ 21/107][3] buyurulmuştu. Allah'a daveti de en güzel yolda olmak üzere اُدْعُ اِلٰى سَب۪يلِ رَبِّكَ بِالْحِكْمَةِ وَالْمَوْعِظَةِ الْحَسَنَةِ وَجَادِلْهُمْ بِالَّت۪ي هِيَ اَحْسَنُ [en-Nahl 16/125] diye emrolunmuştu. Bununla beraber يَٓا اَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَٓا اُنْزِلَ اِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَۜ وَاِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ [el-Mâide 5/67] hitâbıyla[4] da kendisine her indirileni tebliğ etmesi, etmezse risaleti yerine getirmemiş olacağı da emredilmiştir. Burada ise muhatablarına "ey kâfirler!" diye en ağır vasıf ile nidâ edeceği ve[5] çünkü beyan ve tebliğ olunacak hükm-i Hakk'ın hakîkī sebebi onların değişmeyecek olan kâfirlik sıfatları olduğundan dolayı burada

1 B: "tapıcı".
2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, XXXII, 323-329.
3 B -"buyurulmuş, وَمَٓا اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَم۪ينَ".
4 H: "hidâyetiyle".
5 B -"ve".

bu sıfatın tasrîhi lâzım geldiği cihetle, "bu ağır hitab o rıfk u mülâyemet emirlerine nasıl lâyık olur?" diye bir itiraza mahal bırakmamak ve hakkın beyânı için bunu tasrih lâzım olduğu ibtidâen anlatılmak üzere "bunu ben kendiliğimden söylemiyorum, me'mur olarak söylüyorum" demiş olmak için evvelâ قُلْ emri tasrih edilmiştir. Ve bunun Sûre-i Kevser'den sonraya konulmuş olmasıyla da hem bu emrin, فَصَلِّ لِرَبِّكَ وَانْحَرْ gibi kevser atıyyesine müretteb emirlerden olduğuna, hem de Peygamber'e öyle buğz u adâvet beslemekte musır olanların ebterlikleri, hayrdan mahrumiyetleri gibi kâfirlikleri de ayrılmaz sâbit vasıfları ve onlara böyle nidâ kendilerinin iltizam eyledikleri gerekleri olmuş bulunduğuna da bir siyak işareti yapılmış ve bu suretle sebeb-i nüzul olan ve kabûlüne ihtimal olmayan mütenâkız, yapılmaz teklifleri, yani putlarına tapılmak[1] şartıyla Allah'a ibadet edeceklerini[2] ileri sürmeleri de musır oldukları o buğz u şeneânın bir neticesi olduğuna dahi işaret olunmuştur. Onun için ecille-i müfessirîn demişlerdir ki: Burada böyle "ey kâfirler!" diye nidâ ale'l-umûm kâfir bulunanlara değil, [6220] ebedâ imana gelmeyeceklerini Allah teâlâ'nın bildiği birtakım kimselere mahsustur. Çünkü kâfirler içinde ehl-i kitabda olduğu vechile Allah'ı mâbud tanıyanlar bulunduğu gibi, bilâhare imana gelip ibadet edenler ve edecekler de bulunduğu için, onlara karşı "siz Allah'a ne şimdi ne de ileride ibadet edecek değilsiniz" denilmeyeceği âşikârdır. O hâlde evvelâ ta'mîm edip sonraki âyetlerle tahsis etmekten ise, ibtidâen lâm-ı ahd ile sebeb-i nüzûle işaret olarak "ey o kâfirler!" diye husûsa haml eylemek daha evlâ olur ki bu hususiyet de hakka mübğız olup da imana gelmeyecekleri ilm-i ilâhîde mâlum bulunmak itibariyle olan sıfat-ı sâbiteleri olmuş oluyor. Bu ise sebeb-i nüzul olanların yalnız şahıslarına değil, değişmesi ihtimâli kalmamış olan küfürlerinden dolayı olduğu için asıl[3] maksad küfürden teberrî olarak bu nidâ öylelerinin hepsine delâleten şâmil olur ise de, herhangi bir kimsenin veya kavmin ileride

1 B: "putlara tapmak".
2 H -"yani putlarına tapılmak şartıyla Allah'a ibadet edeceklerini".
3 M: "aslı".

imana gelip gelmeyeceğini Allah'tan başkası[1] bilemeyeceği cihetle bu hitâbın hâricen fiiliyyât itibariyle tatbîki Kureyş içinde sebeb-i nüzul olanlara münhasır kalmış demek olur. Yoksa قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ diye emrolunduğundan dolayı henüz istikbâli mâlumumuz olmayan şahıs veya cemaat herhangi bir kâfire "yâ kâfir!" yahut "ey kâfirler!" diye tahkir ve teşnî' ederek hitab etmek lâzım veya câiz olur zannedilmemelidir. Bu emrin muayyen eşhâsa karşı fiiliyyâtta tatbîki sebeb-i nüzûle münhasır demek olduğundan dolayı ale'l-umûm kâfirler hakkında mücâdele-i hasene ile davet ve yoluyla mücahede ve sâire gibi mu'âmelâta müte'allik ahkâm-ı umûmiyeye muhalefeti de yoktur. Bunu Müslüman mücerred küfürden, şirkten, nifaktan ve Allah'ın bildiği o kabîl kâfirlerden kalben teberrî ederek iman ve ibadetinde tevhid ve ihlâs ile dinine sarılmak için okur, zamanına ve îcâbına göre bunu def' makāmında okumak da mücâdele-i hasene ve hikmet olur. Onun için bu sûrenin umûmî olarak cârî ve bâkī olan [6221] hükmü küfür ve nifaktan teberrî için gizli, açık her hâlde tilâvettir. Fakat taarruz için değil, teberrî için tilâvet ve sade bir hâtıra-i târihiye olarak değil, kendi nefsine nasihat olarak dinine[2] ihlâs ve itikadını takviye için tilâvettir. Hadîs-i nebevîde şirkten kurtaracak bir kelime olmak üzere uyku sırasında okunmasının tavsiye buyurulması[3] da bu hükm ü hikmeti ifade eder. Bunun böyle olması ise mücahedeye ve ibadet ve dinin tafsîlâtına dair olan ahkâm-ı umûmiyesine müte'allik vezâif ile iştigāle mâni' de olmaz. Hâsılı bununla umum kâfirlere bir taarruz emrolunmamış olduğu gibi, mücâdele-i haseneden ve mücahededen men' olunmuş da değildir. Binâen'aleyh bunun mutazammın olduğu ahkâmda, umûmî ahkâma nazaran nâsih veya mensuh tasavvuruna lüzum yoktur. Ancak nüzul sebebi olan ve Kureyş içinden asla imana gelmeyecekleri haber verilmiş bulunan o kâfirlere mahsus olarak لَـكُمْ دِينُكُمْ وَلِىَ دِينِ denilmiş olduktan sonra, bilâhare

---

1 H: "başka kimse".

2 B: "kendi".

3 Ebû Ubeyd, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 264; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 456; Ebû Dâvûd, Edeb, 106: عن فروة بن نوفل عن أبيه قال: أتيت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: مجيء ما جاء بك، قال: قلت: جئت لتعلمني كلمات أقولهن عند منامي، فقال: اقرأ قل يا أيها الكافرون ثم نم على خاتمتها فإنها براءة من الشرك.

Medine'den onlara harb edilmesinde ve Mekke'nin fetholunup putların[1] iptal olunmasında ve Sûre-i Berâe'nin nüzûlüyle ale'l-umûm müşriklerin Mescid-i Haram'a yaklaştırılmamasında ve nihâyet bütün Arabistan'da İslâm'dan mâ'adâ dinlerin men' olunmasında o husûsî kâfirlere olsun لَكُمْ دِينُكُمْ diye verilmiş bulunan müsaade hükmünü nesih var mıdır, yok mudur? Bu mevzû'-i bahis olmuştur. Eğer bu sade bir red veya sonunda cezâlarının ağırlığı ile inzar değil de tarafeynin[2] dinlerinde serbestlikleri esası üzerine bir mütareke teklîfi mâhiyetinde ise onlar kabul etmiş ve îcâbına riayet eylemiş bulundukları takdirde sonradan onlara harb ilânını emreden ahkâm bu husûsî mukaveleyi neshetmiş olurdu. Kezâlik bu onlara verilmiş mutlak bir müsaadeden ibaret olsaydı yine neshedilmiş bulunurdu. Hâlbuki mutlak bir müsaadeden ibaret olmayıp وَلِىَ دِينِ ile mütekābil olduğu açıktır. Mütekābilen bir mukavele teklîfi olması ihtimâline [6222] göre ise onlar bu teklîfi kabul etmemişler, Peygamber'in dînî serbestliğini istememişler, küfürde o derece ileri gitmişlerdir. Kabul ettikleri farzolunsa bile asla riayet eylemeyip nakz eyledikleri ve hatta katline bile teşebbüs eyledikleri mâlum ve muhakkaktır. O hâlde onlarca asla kabul edilmemiş veya nakz edilmiş bulunan bir mukavelenin bir hükmü farzolunamaz ki neshine hâcet olsun. Ne müsaade ne de mukavele teklîfi olmayıp beyan olunacağı üzere mahza red veya inzar olduğu takdirlerde ise neshe lüzum olmayacağı âşikârdır. Binâen'aleyh Âlûsî'nin de ihtar ettiği gibi bu sûre her vechile muhkemdir, bunda nesholunmuş bir hüküm yoktur.[3] Ma'amâfîh sonundaki لَكُمْ دِينُكُمْ fıkrasının seyf âyetleriyle mensuh olduğunu söyleyenler de olmuştur.[4] Demek olur ki bunlar الْكَافِرُونَ'nun umûma hitab olması ihtimâlini لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِىَ دِينِ âyetinin de kabul şartı gözetmeyerek[5] ale'l-ıtlâk bir mütareke ilânı olması ihtimâlini dahi mülâhaza eylemişlerdir. Böyle

---

1 H -"putların".

2 B: "tarafeyninin".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 489-490.

4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 404; Kirmânî, *Garâibü't-tefsîr,* II, 1400; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 561; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 489.

5 H ve B: "gözetilmeyerek".

bütün dünyaya "ey kâfirler!" diye nidâ edip de kabul şartını gözetmeksizin umûmuna karşı mütareke ilânı ise hikmet-i bi'setle kābil-i telif değildir. Ancak kabulleri şartıyladır ki bunun bir mânası olabilir, kabul etmeyenler veya kabul edip de nakz edenler hakkında da söylediğimiz vechile neshe hâcet kalmaz. Fakat böyle umûmî bir mütarekenin mevcud olmadığını bütün ihtimâlâtı nazar-ı dikkate alarak anlatmış olmak için bunun ibtidâen bir mütareke ilânı olduğu mücerred bir ihtimal olarak farzedildiği takdirde bile mensuh olmak lâzım geleceğini söylemişlerdir, ve bu daha kestirme olduğu için şâyi' de olmuştur. Esâs-ı maksad öyle bir mütareke hükmünün cârî olmadığını bildirmek olmasına nazaran her iki kavilde de netice bir demek olursa da, nesih tasavvuru bu sûrede sade teberrîden fazla olarak ibtidâen ale'l-ıtlâk bir mütareke hükmünün sübûtunu ve lüzûmu hâlinde cihâdı men'e delâlet eder bir kaydın vücûdunu [6223] farza mütevakkıftır. Hâlbuki kabulsüz mütareke hükmü düşünülemeyeceği gibi böyle bir teklîfe umûmî olsun husûsî olsun "ey kâfirler!" diye hitab ederek başlanmak da mâkul olmaz. قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْـكَافِرُونَ emri her şeyden evvel bir mücahede telkin eder. Bunun sonunda "dininiz sizin olsun, hayr ü şer cezâsı, mes'ûliyeti size aittir, sonra karışmam ha!" demek de bir müsaade değil, اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ [Fussilet 41/40] kabîlinden bir tehdid veya لَٓا اِكْرَاهَ فِى الدِّينِ [el-Bakara 2/256] esası üzere bir def' ü red ile teberrî olmakta zâhirdir. O hâlde ibtidâen mütareke sâbit olmayınca intihâen nesih de vârid olmaz. Binâen'aleyh hitab, umûmî olsa da husûsî olsa da bu sûrenin hiçbir âyetinde nesih yoktur, hepsi muhkemdir. Yalnız evvelâ umûma hamledildiği takdirde ikinci ve üçüncü âyetlerle tahsis iktizâ edeceğine göre bu sebeple îzah olunduğu üzere husûsa hamli evlâdır. Yani ey o Allah'tan başkasına tapan ve bundan böyle imana gelmeyecekleri Allah'a mâlum bulunan müşrik kâfirler! {لَٓا اَعْبُدُ} Tapmam ❁ ne şimdi ne ileride gönül verip ibadet etmem {مَا} o nesnelere ki {تَعْبُدُونَ} siz tapıyorsunuz ❁ yani o mâbud yerine koyup durduğunuz ve benim de tapmamı istediğiniz o şeylere ben ibadet ve ubûdiyet etmem. Buna karşı onların "biz Allah'a da ibadet ederiz" diyebilmeleri ihtimâlini def' etmek ve murad "Allah'tan

başkasına ibadet etmem" demek olduğu anlatılmak üzere, onların ne hâlen ne istikbâlen Allah'a ibadet etmeleri ihtimâli kalmayacak derecede şirk ve küfür tabiatları olmuş kimseler olduğu şöyle beyan ve ihbar buyuruluyor: {وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ} Ve siz ibadet ediciler değilsiniz {مَا} o Mâbud'a ki {اَعْبُدُ} ben ibadet ederim ❁ yani benim ibadet edip durduğum Mâbudum Allah'a ibadet şânından olanlardan değilsiniz. Siz ona tapmıyorsunuz da, tapmazsınız da. Zira bundan evvelki sûrelerden anlaşıldığı üzere ibadetin [6224] şartı ihlâstır, Allah'ın birliğine iman etmeyince O'na ibadet edilmez. Allah'a ibadet eden O'ndan başka mâbud tanımaz. Allah'a başkalarını şerîk koşarak veya Allah'tan başkasını Allah diye tahayyül ederek tapmak Allah'a ibadet değil, O'nu tanımamaktır. Onun için müşrikler Allah'a ibadet ediyoruz zannetseler bile ibadet etmiş olmazlar, kendi hayâl ve hevâlarına taparlar, bundan dolayı قُلْ اَفَغَيْرَ اللّٰهِ تَأْمُرُٓونّ۪ٓى اَعْبُدُ اَيُّهَا الْجَاهِلُونَ [ez-Zümer 39/64] buyurulmuştu. Aradaki bu fark daha ziyade tavzih ve takviye olunmak üzere de buyuruluyor ki: {وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ} Hem ben tapıcı değilim sizin taptıklarınıza ❁ yani sade şimdi tapıyor olduklarınıza değil, bi'setten evvel mâzîde taptıklarınız dahi dâhil olmak üzere hiçbirine ibadet edici değilim: Ne taparım ne de tapmışım.

İbtidâen muzâri' sîgasıyla مَا تَعْبُدُونَ, burada mâzî sîgasıyla مَا عَبَدْتُمْ buyurulması, onların hâlde olduğu gibi mâzîdeki ta'abbüdlerine de Peygamber'in iştirak etmemiş olduğuna işaret eder. Bundan dolayı bazıları buradaki عَابِد ism-i fâilinin mâzî mânasına olduğunu söylemişlerdir. Mâzîde olsun, hâlde olsun, istikbalde olsun hiçbir zaman onlara ibadet edici değilim diye nefy-i küllî daha kuvvetli olur. Şu kadar ki ism-i fâilin mef'ûl-i bihte ameli için hâl veya istikbal mânaları şart olduğuna binâen burada mef'ûl-i bih olan mâ-i mevsûlde âmil bulunan عَابِد ism-i fâilinin mâzî mânasına olabilmesi münakaşa edilmiştir. Fakat bu itiraz مَا'nın masdariyye olması takdîrinde vârid olmaz, çünkü o zaman mef'ûl-i mutlak olabilir, bunda amel için ise hâl veya istikbal mânası şart değildir. O hâlde مَا masdariyye olduğuna göre mâna şu olur: Ben sizin tapışınızı, o şirk ibadetini hiçbir zaman tapıcı değilim, yahut o

sizin benden istediğiniz şirk ibadetinizi mâzîde dahi yapmadım ve hiçbir zaman yapacaklardan da değilim. Öyle ne tapmışım, ne de taparım. Sizin tapışınızı yapanlardan değilim {وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُۜ} Siz de benim ibadet etmekte [6225] bulunduğum Mâbuduma ibadet edicilerden değilsiniz. Hiçbir zaman değilsiniz, etmediniz, etmiyorsunuz, edecek de değilsiniz. Yahut siz de benim edeceğim tevhid ve ihlâs ile ibadeti[1] etmediniz, etmiyorsunuz ve etmezsiniz. Bu iki âyet ilk bakışta evvelkilerin bir tekrarı gibi görünür. Bunda müfessirlerin iki vechi vardır: Birisi mahza tekid ile takviye için tekrar edilmiş olmasıdır ki üçüncü menfî cümle ismiyye olarak daha kuvvetli bir surette birinciyi, dördüncü de aynıyla ikinciyi[2] mâna itibariyle tekid eder denilmiştir. Ferrâ buna zâhib olmuş ve demiştir ki: "Kur'an Arab lügatıyla nâzil olmuştur, tekid ve ifham için kelâmı tekrar etmek de onların âdetlerindendir; mücîb 'belâ belâ = evet evet' der, imtinâ' eden 'lâ, lâ = hayır hayır' der كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ. ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ [et-Tekâsür 102/3-4] kavl-i celîli de bunun üzerinedir. Ve şu beyitleri inşâd eylemiştir:

كائن وكم عندي لهم من صنيعة   أيادي سنوها عليّ وأوجبوا

Ve:

نعق الغراب ببين ليلى غدوة   كم كم وكم بفراق ليلى ينعق

Ve:

هلا سألت جموع كن   دة يوم ولوا أين أينا

Nazımda ve nesirde bunun emsâli çoktur. Burada tekidin fâidesi de o kâfirlerin ümitlerini kesmek ve ebedâ küfürde kalacaklarını tesbit eylemektir."[3] Tîbî[4] de bunu ihtiyar eylemiştir.[5] Lâkin, burada atıf vardır;

---

1 B: "ibadet".

2 H, M ve B: "üçüncüyü".

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 486. Krş. Şerîf el-Mürtezâ, *el-Emâlî,* thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1373/1954, I, 121:
يتراءى أن فيه تكرارا للتأكيد فالجملة الثالثة المنفية على ما في البحر توكيد للأولى على وجهه أبلغ لاسمية المؤكدة والرابعة توكيد للثانية وهو الذي اختاره الطيبي وذهب إليه الفرّاء وقال: إن القرآن نزل بلغة العرب ومن عادتهم تكرار الكلام للتأكيد والإفهام فيقول المجيب: بلى بلى والممتنع: لا لا وعليه قوله تعالى: كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ ثُمَّ كَلَّا سَوْفَ تَعْلَمُونَ وأنشد قوله:... وهو كثير نظما ونثرا وفائدة التأكيد هاهنا قطع أطماع الكفار وتحقيق أنهم باقون على الكفر أبدا.

4 M: "Taybî".

5 Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XVI, 611:
والقولُ الثاني: هو أن يُسلَّمَ حصولُ التكرار وهو لوجهين: أحدُهما أن التكرار يفيد التوكيد وكلّما كانت الحاجة إلى التوكيدِ أشدَّ كان التكرير أحسن، ولا موضع أحوج إلى التأكيد من هذا المقام لأنهم رجعوا إليه في هذا المعنى مرارًا وطمعوا فيه لما رأوا فيه من الحرص على إيمانهم. وقال محيي السُّنة: قالَ أكثرُ أهلِ

hâlbuki cümlelerin tekidi ثُمَّ'den başka âtıf ile olmaz diye itiraz edilmiştir. Fakat tecviz edenler vâv'ı da ثُمَّ'ye kıyas eylemişler demektir. Lâkin bu surette atfın en zâhir şekli de bu dördüncü cümleyi üçüncüye atfettikten sonra mecmû'unu evvelki iki cümlenin mecmû'una atfederek bu iki âyet mecmû'uyla evvelki iki âyet mecmû'unu tekid olmalıdır. Gerçi üçüncü birinciye, dördüncü ikinciye atf u tekid olmak lafzen ve mânen daha muvâfık gibi görünür ve Ebû Hayyân'ın ifadesinin zâhiri de [6226] bu ise de,[1] bu surette tekid ile müekkedin, ma'tuf ile ma'tûf-i aleyhin araları ecnebî ile ayrılmış olacağından tâbi' ile metbû'un arasını ecnebî ile fasıl nahivce câiz olamaz[2]. Şu hâlde bunda lügavî mânasıyla bir tekid ve takviye zâhir olsa da ıstılah mânasıyla tekid, zâhir değildir. Bu bir atıftır, atıf ise az çok bir başkalık ifade eder, onun için cumhur bu âyetlerde mânen tekrar olmadığını ve binâen'aleyh sade tekid değil, her birinin bir tesis olduğunu beyan eylemişlerdir. Zira muzâri' ve ism-i fâil sîgalarının hâl ve istikbâl ve istimrar ve devam mânalarına nazaran müte'addid vecihlerle farkları olabileceği gibi, مَا'ların da mevsul veya mevsuf yahut masdariyye olabilmeleri ihtimallerine göre muhtelif farklar melhuzdur. Bunların darbı ve her birinin siyâkına nazaran olan hususiyeti de mülâhaza edilince burada tekidden başka daha birçok vecihler hâsıl olabileceğinden bu farkları muhtelif surette îzah eylemişlerdir. Çokları menfî olan muzâri' ve ism-i fâil sîgalarının hâl, istikbal, mâzî her mânalarına göre zaman farklarını gözetmişler, bazıları da evvelki iki مَا'yı mevsul veya mevsuf, sonraki iki مَا'yı de masdariyye olmak üzere tefrik[3] etmişler, bazıları da iki vechi cem' eylemişlerdir. Zamanı tefrik edenler, bir kısmı evvelkilerin hâl, ikincilerin istikbal için olmasını, bir kısmı da aksini tercih etmişlerdir.

العلم إن القرآن نزل بلسانِ العرب وعلى مجاري خطابِهم ومن مذاهبِهم التكرارُ وإرادة التأكيد والإفهام كما أن من مذاهبهم الاختصار للتخفيف والإيجاز. وقلتُ: هذا الوجهُ هو الذي اخترناه لطباقه المقام.

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 560.
2 H: "olmaz".
3 H: "fark".

Keşşâf şöyle demiştir: "Mâna: Ben müstakbelde benden istediğinizi, o ilâhlarınıza ibadeti yapmam, siz de müstakbelde o benim sizden istediğimi, benim ilâhıma ibadeti yapacak değilsiniz. Ve ben sizin taptıklarınıza geçmişte bile asla tapmadım, yani câhiliyede bile benden putlara ibadet ma'hud olmamıştır, o hâlde o benden İslâm'da nasıl ümid olunabilir! Siz de benim ibadet eylemekte olduğum Mâbuduma hiçbir vakit ibadet etmediniz."[1] Ebussuud da bunu ihtiyar eylemiştir.[2]

[6227] Bu mânada لَٓا اَعْبُدُ nefy-i istikbal, birinci وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ de öyle, مَا'lar mevsul olmakla beraber mâbuddan ibaret değil, masdariyyede olduğu gibi ibadetten ibaret, وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ vâv hâliyye olmak muhtemil olarak nefy-i mâzî, ikinci وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ umum evkāta şâmil olmak üzere nefy-i müstağrak demek olur. Bu suretle her cümlenin ayrı bir mâna ifade etmesinin bir[3] şekli sebeb-i nüzûle göre anlatılmıştır.

Buna iki vechile itiraz edilmiştir: Birisi لَا'nın hâle de istikbâle de ihtimâli varken evvelkilerin istikbâle tahsîsidir. Zira Ahfeş, Zeccâc ve sâire gibi bir kısım müfessirîn evvelkileri hâle, ikincileri istikbâle hamletmişlerdir. Lâkin maksad hasr olmayıp sebeb-i nüzulde taleb, istikbâle ait olduğundan ve لَٓا اَعْبُدُ nefy-i istikbalde meşhur bulunduğundan dolayı ilk cevâbın onu red ile başlaması, sonra daha ziyade terakki için mâzî ve cemî'-i evkāta kadar gidilmesi daha kuvvetli olmuştur.

İkincisi yukarıda işaret ettiğimiz vechile mâzî mânasında olan ism-i fâilin mef'ûl-i bih olan mâ-i mevsûlde ameli meselesidir. Zira Kisâî bunu kabul etmiş ise de cumhur reddederler, *Keşşâf* nahivce bunda Kisâî mezhebini iltizam etmiş denilmek de müsteb'ad görünür.[4]

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 809:
والمعنى: لا أفعل في المستقبل ما تطلبونه منى من عبادة آلهتكم ولا أنتم فاعلون فيه ما أطلب منكم من عبادة إلهى وَلا أَنا عابِدٌ ما عَبَدْتُّمْ أى: وما كنت قط عابدا فيما سلف ما عبدتم فيه يعنى لم تعهد منى عبادة صنم في الجاهلية فكيف ترجى منى في الإسلام وَلا أَنْتُمْ عابِدُونَ ما أَعْبُدُ أى: وما عبدتم في وقت ما أنا على عبادته.

2 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 611.

3 H -"bir".

4 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 809.

Bundan dolayı evvelkilerin istikbâle, ikincilerin hâle hamledilmesi daha muvâfık olacağını söylemişlerdir. Fakat üçüncüde mâzî sîgasıyla مَا عَبَدْتُمْ buyurulması, buradaki "âbid"de mâzî mânasının da işaret suretiyle olsun mülâhazasına bir karîne gibidir. Onun için hâl ve istikbal mânasını ihmal câiz olamayacağı gibi mâzî mânası da ihmal olunmamak lâzım gelir. O hâlde amel ya bazılarının dediği gibi mâkabline müşâkele suretiyledir, yahut مَا ibadet mânasına hamledilmek itibariyle masdariyye gibi mef'ûl-i mutlak menzilesinde olduğundan dolayıdır. Böyle olunca da sonrakilerde مَا'yı masdariyye yapmak, nefiyde mâzî hâl istikbâl üçüne de şâmil olacak [6228] vechile mutlak ism-i fâile teslît eylemek siyâk-ı nefyde vârid olan nekrenin umûm-i istiğrak mânasına daha muvâfık ve tekidlerin hepsinden kuvvetli müterakkī bir tesis olduğu gibi netice için de ayrıca bir temhid olur. Onun için biz de yukarıda bu yolda îzah eyledik.

Görülüyor ki burada ibadet fiilinin türlü tasrifleriyle birçok nüktelere işaret olunmuştur. "Mâ"ların mânalarına ve "vav"ların rabt suretlerine nazaran da bunların yekdiğerine darbından o kadar çok tefsir vecihleri tebârüz ediyor ki tafsîli şöyle dursun ta'dâdı bile uzundur. Ancak şunu da söyleyelim ki مَا تَعْبُدُونَ، مَٓا اَعْبُدُ fiilleri hâldir, bunların gerek mevsul ve gerek masdariyyet üzere tercemelerinde biz hâl mânasını açık ve kısa olarak ifade edemiyoruz. Çünkü dilimizde fiili hâlden ve muzâri'den sıla sîgası yapmak yoktur, biz yalnız "olduğu, olacağı" gibi mâzîden veya istikbalden sıla yapıyoruz. Mâzî sılasını mâzîde ve hâlde müşterek kullanıyoruz. Onun için tercemede bunları "taptığınız, taptığım" diye ifade etmiş bulunuyoruz, olsa olsa "tapıyorduğunuz, tapıp durduğunuz, tapıyor bulunduğum" diyebileceğiz ki bunlar da hâli mâzî ile hikâye oluyor. Hâlbuki bütün bunlar esas itibariyle mâzî olan مَا عَبَدْتُمْ fiilinin mânasıdır, buna[1] da "taptığınız" diyoruz. Burada ise bu farkın ehemmiyeti bulunduğundan tefsirde ihtar lâzımdır. Zira muhatablar tarafından hem مَا تَعْبُدُونَ hem مَا عَبَدْتُمْ diye hem hâl hem mâzî sîgaları

1 H: "bunda".

tasrih edilmiş olduğu hâlde Peygamber'e ait olanda sade مَٓا اَعْبُدُ diye hâl fiili tasrih olunmuş, mâzî zımnen geçilmiş olmasında mühim bir nükte vardır ki, o da Peygamber'in ittibâ' olunması lâzım gelen fiili, ibadeti zamân-ı[1] hâldeki, yani nübüvvetinden itibaren olan ibadeti olduğuna tenbihtir. Madem ki vaziyet böyledir, {لَكُمْ دِينُكُمْ} sizin olsun dininiz ۞ bana gerekmez âdet edindiğiniz o küfr ü şirk itikad ve ibadeti; bütün mes'ûliyeti, hesâbı, cezâsı, [6229] vebâli ile sırf size aittir, bana tecavüz edemez. Yani ben ondan tamamen berîyim. Binâen'aleyh benden onun kabûlünü asla ummayın.

Müfessirînin ekserîsi demişlerdir ki: Bu لَكُمْ دِينُكُمْ yukarıki لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ kavliyle وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ kavlini takrirdir. Yani onların mazmûnu olan kararı tebliğdir. {وَلِيَ دِينِ} Bana da dinim ۞ tevhid ve ihlâs ile Allah'a ibadet ve tâatten ibaret olan اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19], هُوَ الَّذ۪ٓي اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَد۪ينِ الْحَقِّ [el-Feth 48/28] buyurulan hak İslâm dini de benimdir, onun ecr ü sevâbı, kevseri de ancak bana aittir, sizin ondan nasibiniz yoktur. دِينِ Aslı دِينِى'dir, kesre ile iktifâ olunarak mütekellim yâ'sı hazf edilmiştir. Bu da وَلَٓا اَنْتُمْ عَابِدُونَ مَٓا اَعْبُدُ kavlini takrirdir. Burada Fahr-i Râzî, tefsirinde üç meseleden bahseylemiştir:

"Birinci Mesele: İbn Abbas demiştir ki: Allah'a küfrünüz sizin, O'na tevhid ve ihlâs da benim, o hâlde onların küfürlerine izin verilmiş denilebilir mi? Hayır, çünkü Aleyhissalâtü vesselâm küfürden men' için gönderilmiştir, ona izin vermesi nasıl tasavvur olunur? Velâkin maksud şu emirlerden biridir: Birincisi: Bundan maksud اِعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ [Fussilet 41/40] gibi tehdiddir. İkincisi şöyle demek gibidir: 'Ben sizi hak ve necâta davet için gönderilmiş bir peygamberim, böyle iken madem ki kabul edip bana ittibâ' etmiyorsunuz, o hâlde bırakın da beni şirke davet etmeye kalkışmayın.' Üçüncüsü: 'Dininiz sizin olsun, eğer helâk sizin için bir hayr ise ona sarılın, ben dinimi bırakmam.' (Bu îzah, dinin bütün mânalarını muhtevî olarak en meşhur mânası olan ve esası mebde' ve

1 B: "zamânı".

me'âda müte'allik itikad ve amele râci' bulunan millet mânasına göredir). Bu âyetin tefsirinde ikinci kavil: 'Din' hesabdır. 'Sizin hesâbınız size, benim hesâbım banadır, hiçbirimizin amelinden diğerine bir mes'ûliyet teveccüh etmez' demektir. Üçüncü kavil: 'Din'den murad cezâsı, üzerine terettüb edecek ikāb veya sevabdır. Yani 'sizin dininizin [6230] cezâsı sizin, benim dinimin cezâsı benimdir' de. Onlara dinlerinin cezâsı olan vebal ve ikāb elverir, sana da senin dininin mükâfâtı olan tâzim ve sevab yetişir. Dördüncü kavil: وَلَا تَأْخُذْكُمْ بِهِمَا رَأْفَةٌ فِى دِينِ اللّٰهِ'da [en-Nûr 24/2] 'din' muayyen ukūbet demek olan had olduğu gibi burada da ukūbet mânasınadır (bu, 'cezâ' mânasından ehastır, Türkçemizde kullandığımız 'cezâ' demektir). Binâen'aleyh mâna şu olur: 'Benim Rabbimden gelecek ukūbetiniz size, sizin putlarınızdan gelecek ukūbet de bana aittir, lâkin sizin putlarınız bir şey yapamaz, ben onların ukūbetinden korkmam. Fakat göklerin ve yerin Vâhid-i Kahhârı olan Rabbü'l-âlemîn'in ukūbetinden sizin aklen dahi korkmanız lâzım gelir.' Beşinci kavil: 'Din' فَادْعُوا اللّٰهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ [el-Mü'min 40/14] gibi dua mânasına gelir. Yani sizin duanız, yalvarmanız sizin olsun, kâfirlerin duası ise dalâldedir, boşunadır. وَمَا دُعَٓؤُا الْكَافِرِينَ اِلَّا فِى ضَلَالٍ [el-Mü'min 40/50] O taptıklarınıza ne kadar dua etseniz onlar sizin duanızı işitmez, bi'l-farz işitseler bile istediğinizi veremezler, اِنْ تَدْعُوهُمْ لَا يَسْمَعُوا دُعَٓاءَكُمْۚ وَلَوْ سَمِعُوا مَا اسْتَجَابُوا لَكُمْ'dür [Fâtır 35/14]. Bu kadarla da kalmaz, kıyamet günü size zarar da ederler. وَيَوْمَ الْقِيٰمَةِ يَكْفُرُونَ بِشِرْكِكُمْۜ وَلَا يُنَبِّئُكَ مِثْلُ خَبِيرٍ'dir [Fâtır 35/14]. Benim Rabbim ise her şeye habîrdir, iman edenlerin dileklerini verir; وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ اٰمَنُوا [eş-Şûrâ 42/26] buyuruyor, ادْعُونِى اَسْتَجِبْ لَكُمْ [el-Mü'min 40/60] buyuruyor, اُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِۙ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِى وَلْيُؤْمِنُوا بِى لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ [el-Bakara 2/186] buyuruyor. Altıncı kavil: 'Din' âdet mânasına gelir. Mânası: 'Sizin eslâfınızdan ve şeytanlardan me'huz olan o şirk âdetiniz sizin olsun, benim melâike ve vahy ile Rabbimden aldığım âdetim de benim. Siz şeytanlara ve ateşe kavuşuncaya kadar âdetinizde durun, ben de Rabbime, cennet ve rıdvânına.'

İkinci mesele: لَكُمْ دِينُكُمْ hasr ifade eder, mânası sizin dininiz sizedir[1], sizden başkasına değil لَا لِغَيْرِكُمْ, benim dinim de banadır, gayrime değil لَا لِغَيْرِي demektir. Ve bu وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرٰى [el-En'âm 6/164], وَاَنْ لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى'ya [en-Necm 53/39] işarettir. Bu da baştaki قُلْ emri mülâhazasıyla şöyle demek olur: 'Ben böyle vahy ü tebliğ ile me'mûrum, sizler de imtisal ve kabul ile me'mursunuz. Ben mükellef olduğum vazifemi yaptım, teklîfin uhdesinden çıktım, sizin küfürde ısrarınızdan bana hiçbir zarar [6231] gelmek ihtimâli yoktur, bütün zarar size aittir.'"[2] Ancak Râzî'nin bu ifadesinde hasrın tasvîrinde selbî cihetleri "sizden başkasına değil (لَا لِغَيْرِكُمْ), benden başkasına değil (لَا لِغَيْرِي)" diye ta'mîm, dolayısıyla olmuştur. Sevke nazaran izâfet tarafeyn arasında olduğu için kasırlar da "sizedir bana değil, banadır size değil" diye evvelâ tarafeyn arasında tasvir olunmak zâhirdir. Râzî de buna ber vech-i bâlâ sözünün nihâyetinde işaret eylemiş demektir. Ebussuud bunu daha vâzıh olarak şöyle tasvir etmiştir: "Sizin dininiz ki işrâkten ibarettir, o sizin için husûle maksurdur, sizin umduğunuz gibi benim için husûle tecavüz etmez, binâen'aleyh ona boşuna ümidlerinizi, kuruntularınızı takmayın, çünkü o muhâlâttandır. Benim dinim ki tevhiddir o da bana maksurdur, sizin için husûle tecavüz etmez, çünkü siz onu muhâle ta'lîk ettiniz ki o muhâl benim sizin ilâhlarınıza ibadet veya onlara istilâm[3] etmekliğimdir. Öyle

---

1 H ve B: "sizindir".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 332-333:

ففيه مسائل: المسألة الأولى: قال ابن عباس: لكم كفركم بالله ولي التوحيد والإخلاص له فإن قيل: فهل يقال: إنه أذن لهم في الكفر قلنا: كلا فإنه عليه السلام ما بعث إلا للمنع من الكفر فكيف يأذن فيه ولكن المقصود منه أحد أمور أحدها: أن المقصود منه التهديد كقوله «اعملوا ما شئتم» وثانيها: كأنه يقول: إني نبي مبعوث إليكم لأدعوكم إلى الحق والنجاة فإذا لم تقبلوا مني ولم تتبعوني فاتركوني ولا تدعوني إلى الشرك وثالثها: لكم دينكم فكونوا عليه إن كان الهلاك خيرا لكم ولي دين لأني لا أرفضه القول الثاني: في تفسير الآية أن الدين هو الحساب أي لكم حسابكم ولي حسابي ولا يرجع إلى كل واحد منا من عمل صاحبه أثر البتة القول الثالث: أن يكون على تقدير حذف المضاف أي لكم جزاء دينكم ولي جزاء ديني وحسبهم جزاء دينهم وبالا وعقابا كما حسبك جزاء دينك تعظيما وثوابا القول الرابع: الدين العقوبة: «ولا تأخذكم بهما رأفة في دين الله» يعني الحد فلكم العقوبة من ربي ولي العقوبة من أصنامكم، لكن أصنامكم جمادات فأنا لا أخشى عقوبة الأصنام وأما أنتم فيحق لكم عقلا أن تخافوا عقوبة جبار السموات والأرض القول الخامس: الدين الدعاء، «فادعوا الله مخلصين له الدين» أي لكم دعاؤكم «وما دعاء الكافرين إلا في ضلال» «وإن تدعوهم لا يسمعوا دعاءكم ولو سمعوا ما استجابوا لكم» ثم ليتها تبقى على هذه الحالة فلا يضرونكم، بل يوم القيامة يجدون لسانا فيكفرون بشرككم وأما ربي فيقول: «ويستجيب الذين آمنوا» «ادعوني أستجب لكم» «أجيب دعوة الداع إذا دعان» القول السادس: الدين العادة... معناه لكم عادتكم المأخوذة من أسلافكم ومن الشياطين ولي عادتي المأخوذة من الملائكة والوحي، ثم يبقى كل واحد منا على عادته حتى تلقوا الشياطين والنار وألقى الملائكة والجنة. المسألة الثانية: قوله «لكم دينكم» يفيد الحصر ومعناه لكم دينكم لا لغيركم ولي ديني لا لغيري وهو إشارة إلى قوله: «ألا تزر وازرة وزر أخرى وأن ليس للإنسان إلا ما سعى» أي أنا مأمور بالوحي والتبليغ وأنتم مأمورون بالامتثال والقبول فأنا لما فعلت ما كلفت به خرجت من عهدة التكليف وأما إصراركم على كفركم فذلك مما لا يرجع إلي منه ضرر ألبتة.

3 H ve B: "istîlâm".

yaparsan biz de senin ilâhına ibadet ederiz, diye bana vaad ettiğiniz de ayn-i işrâktir. Onların 'bir sene sen bizim ilâhlarımıza ibadet edersen bir sene de biz senin ilâhına ibadet ederiz' demeleri de iki tarafın iki ibadette şirketleri esasına mübtenî olduğu için müsnedin takdîminden müstefâd olan kasrın kasr-ı ifrad olması îcab eder. Bir de لَكُمْ دِينُكُمْ kasrı لَٓا اَعْبُدُ مَا تَعْبُدُونَ kavlini, bu وَلِيَ دِينِ kasrı da وَلَٓا اَنَا عَابِدٌ مَا عَبَدْتُمْ kavlini takrir olmak câizdir. Şöyle demek olur: 'Bana ancak benim dinimdir sizin dininiz değil.'"[1] Bu surette müsnedin müsned-i ileyhe kasrı olmuş olur.

Üçüncü mesele: Yine Râzî der ki: "Nâsın bir mütareke sırasında bu âyet ile temessül etmeleri âdet olmuştur, bu ise câiz değildir. Çünkü Kur'an temsil olunmak için (yani mesel hâlinde söylenmek için) değil, tedebbür olunup da mûcebince amel olunmak için indirilmiştir."[2]

Âlûsî buna ilişerek şöyle demiştir: "Bunda iktibas kapısını sedde bir meyil vardır, hâlbuki sahih olan iktibâsın [6232] cevâzıdır. Aleyhissalâtü vesselâm'ın kelâmında, sahabe, eimme ve tâbiînin birçoklarının kelâmlarında vâki' olmuştur. Celâl-i Suyûtî'nin de فِي إِزَالَةِ الْإِقْتِبَاسِ عَنْ وَجْهِ جَوَازِ الْإِلْتِبَاسِ bir risâle-i kâfiyesi vardır."[3] Fakat iktibâsın cevâzı da her yerde değil, münasib ve ihtirâma münâfî olmayan mevrid ve mânalarda olabileceğini unutmamak lâzım gelir. Râzî "Kur'an temessül için indirilmedi" demekle temessülü mutlak surette nefyetmiş görünüyor ise de, tedebbür ve amel kaydını esas tutmuş olduğuna göre maksadı tedebbürsüz olan temessülü nehyetmek ve bundan dolayı bu âyet ile mütareke mevkiinde temessül tedebbürsüzlük olacağı için câiz olamayacağını söyleyerek bu âyette mütareke mânası olmadığını ihtar

---

1 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 612:

والمعنى أن دينكم الذي هو الإشراك مقصور على الحصول لكم لا يتجاوزه إلى الحصول لي أيضا كما تطمعون فيه فلا تعلّقوا به أمانيكم الفارغة فإن ذلك من المحالات وأن ديني الذي هو التوحيد مقصور على الحصول لي لا يتجاوزه إلى الحصول لكم أيضا لأنكم علّقتموه بالمحال الذي هو عبادتي لآلهتكم أو استلامي إياها ولأن ما وعدتموه عين الإشراك وحيث كان مبنى قولهم: تعبد آلهتنا سنة ونعبد إلهك سنة، على شركة الفريقين في كلتا العبادتين كان القصر المستفاد من تقديم المسند قصر إفراد حتما ويجوز أن يكون هذا تقريرا لقوله تعالى «ولا أنا عابد ما عبدتم» أي ولي ديني لا دينكم.

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 333:

جرت عادة الناس بأن يتمثلوا بهذه الآية عند المتاركة وذلك غير جائز لأنه تعالى ما أنزل القرآن ليتمثل به بل ليتدبر فيه ثم يعمل بموجبه.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 490:

وفيه ميل إلى سد باب الاقتباس والصحيح جوازه فقد وقع في كلامه عليه الصلاة والسلام وكلام كثير من الصحابة والأئمة والتابعين وللجلال السيوطي رسالة وافية كافية في إزالة الالتباس عن وجه جواز الاقتباس.

eylemek olduğu anlaşılır. Nitekim Âlûsî kendisi de mütareke mânası olmamasını tercih ile âyetin muhkem olduğunu tasrih etmiş ve demiştir ki: "Evlâ olan mensuh olmayacak bir mâna ile tefsir olunmaktır, çünkü nesh hilâf-ı zâhirdir, zarûret olmadıkça ona gidilmez."[1] Fi'l-vâki' Kādî Beyzâvî de şöyle demiştir: "Bunda ne küfre izin ne de cihaddan men' yoktur ki kıtal âyeti ile mensûh olsun, meğer -allâhümme-[2] mütareke ile tefsir edildiği takdirde ola."[3]

Bu sûreyi ber vech-i âtî Nasr Sûresi'nin tâkip etmesi de bunun mensuh olmak şöyle dursun, nasr ve fetih mukaddimâtından olan mücahede kabîlinden olduğuna işaret eder.

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 490:

والأولى أن تفسر بما لا تكون عليه منسوخة لأن النسخ خلاف الظاهر فلا يصار إليه إلّا عند الضرورة.

2 Bu tâbir, Arapça lisân-ı ilimde kullanılan "Allâhümme illâ..." tâbiri yerinde bizde de şâyi' olmuştur ki, bunda "Allahümme", "yardım et Allahım" mânasında bir dua olarak cümle-i mu'teriza mevkiindedir. Ve gayet zayıf bir söz söylenildiğine işaret için kullanılır; "böyle demekten başka çarem kalmadı, bu da pek zayıftır, yardım et yâ Allah" demek olur [Müellifin notu].

3 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 343:

فليس فيه إذن في الكفر ولا منع عن الجهاد ليكون منسوخاً بآية القتال، اللهم إلا إذا فسر بالمتاركة.

[6233]

سُورَةُ النَّصْرِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ ثَلٰثُ اٰيَاتٍ

NASR SÛRESİ

Buna Sûre-i Nasr ve إِذَا جَٓاءَ Sûresi denilir, Medenîdir. İbn Mes'ûd'dan buna Sûre-i Tevdî'[1] dahi denildiği mervîdir, çünkü bunda Hazret-i Peygamber'in irtihâline bir îmâ vardır.[2] Buhârî'de Hazret-i Âişe'den: إِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ nâzil olduktan sonra Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem her kıldığı namazda سُبْحَانَكَ رَبَّنَا وَبِحَمْدِكَ اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي derdi, rükû'unda, sücûdunda bunları çok söyler olmuştu.[3] Yine Buhârî'de İbn Abbas'tan, demiştir ki[4]: "Hazret-i Ömer beni meclisine Bedir ihtiyarlarıyla beraber alırdı. Buna bazısı içerlemiş gibi 'bunu niçin bizimle beraber alıyorsun, bizim onun kadar oğullarımız var?' demiş, Ömer de 'o bildiğiniz cihetten' demiş. Yine bir gün beni çağırdı, onlarla beraber aldı, sonra anladım ki o gün beni onlara göstermek için çağırmış, dedi ki: 'إِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ kavl-i ilâhîsi hakkında ne dersiniz?' bazıları 'bize nusret ve fetih ihsan edildiğinde Allah'a hamd ve istiğfar etmemiz emrolundu' dediler, bazısı da sükût etti, bir şey söylemedi. Bana 'sen de mi böyle söylüyorsun yâ İbn Abbas?' dedi. Ben 'hayır' dedim, 'ya ne diyorsun?' dedi, 'o' dedim, 'Resûlullah'ın ecelidir, ona onu bildirdi. Allah'ın nusreti ve fetih geldiği vakit o senin ecelin alâmetidir, artık فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ اِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا

---

1 H: "Tevhîd".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 491. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 448; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 812:

وعن ابن مسعود أنها تسمى سورة التوديع لما فيها من الإيماء إلى وفاته عليه الصلاة والسلام وتوديعه الدنيا وما فيها.

3 Buhârî, Tefsir, 110:

عن عائشة رضي الله عنها قالت: ما صلى النبي صلى الله عليه وسلم صلاة بعد أن نزلت عليه: «إذا جاء نصر الله والفتح» إلا يقول فيها: سبحانك ربنا وبحمدك، اللهم اغفر لي.

عن عائشة رضي الله عنها قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يكثر أن يقول في ركوعه وسجوده: «سبحانك اللهم ربنا وبحمدك، اللهم اغفر لي» يتأول القرآن.

4 B -"demiştir ki".

buyuruyor' dedim. Ömer 'benim bildiğim de ancak senin[1] söylediğindir' dedi."[2]

Âlûsî der ki: "İbn Abbas'tan ve gayrısından müte'addid rivayetlerde, bu sûre nâzil olduğu zaman Aleyhissalâtü [6234] vesselâm'ın نُعِيْتُ إِلَى نَفْسِي 'bana vefatım haber verildi' buyurduğu vârid olmuştur.[3] Beyhakī'nin rivayetinde: 'Bu sûre nâzil olduğunda Aleyhissalâtü vesselâm Hazret-i Fâtıma radıyallâhu anhâ'yı çağırıp قَدْ نُعِيْتُ إِلَى نَفْسِي buyurmuş, o da ağlamış, sonra da gülmüş, sorulduğunda Hazret-i Fâtıma demiştir ki: 'Vefatını haber verdi ağladım, sonra da «bana ehlimden ilk iltihak edecek[4] sensin» dedi, güldüm' demiştir."[5] Bunun Haccetü'l-Vedâ'da teşrik günlerinde, yani Mekke'de nâzil olduğuna dair bir rivayet vardır,[6] bundan Mekkî olduğunu zannetmemelidir, çünkü Medenî demek esahh-ı kavle göre yalnız Medine içinde nâzil olan demek değil, Medine'ye hicretten sonra nâzil olan demek olduğundan ondan sonra gerek seferde ve gerek hazarda, gerek Medine'de ve gerek Mekke'de nâzil olanların hepsine Medenî denilir. Ma'amâfîh gerek evvel, gerek sonra Mekke'de nâzil olanlara Mekkî diyenler de olmuştur. Bu mâna ile buna da Mekkî denilirse de yanlış anlamamalıdır, en doğrusu evvelkidir. Ve denilmiştir ki: Bu sûre, âyet itibariyle değil, fakat sûre itibariyle Kur'ân'ın en son nâzil olanıdır. Âlûsî'nin kaydettiği vechile Müslim ve İbn Ebî Şeybe ve İbn Merdûye İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemişler: Bütün Kur'an'dan en son nâzil

---

1 M ve B -"senin".

2 Buhârî, Tefsir, 110:

عن ابن عباس قال: كان عمر يدخلني مع أشياخ بدر فكأن بعضهم وجد في نفسه فقال: لم تدخل هذا معنا ولنا أبناء مثله؟ فقال عمر: إنه من حيث علمتم، فدعا ذات يوم فأدخله معهم، فما رئيت أنه دعاني يومئذ إلا ليريهم قال: ما تقولون في قول الله تعالى: «إذا جاء نصر الله والفتح» فقال بعضهم: أمرنا نحمد الله ونستغفره إذا نصرنا وفتح علينا، وسكت بعضهم فلم يقل شيئا فقال لي: أكذاك تقول يا ابن عباس؟ فقلت: لا، قال: فما نقول؟ قلت: هو أجل رسول الله صلى الله عليه وسلم أعلمه له، قال: «إذا جاء نصر الله والفتح» وذلك علامة أجلك «فسبح بحمد ربك واستغفره إنه كان توابا» فقال عمر: ما أعلم منها إلا ما تقول.

3 Bk. Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 297; İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 193; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 217.

4 M ve B: "lâhık olacak".

5 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VII, 167:

عن ابن عباس قال: لما نزلت «إذا جاء نصر الله والفتح» دعا رسول الله صلى الله عليه وسلم فاطمة رضي الله عنها فقال: «إنه قد نعيت إلي نفسي» فبكت ثم ضحكت، قالت: وأخبرني أنه نعي إليه نفسه فبكيت فقال لي: «اصبري فإنك أول اهلي لاحقا بي» فضحكت.

6 Abd b. Humeyd, *el-Müntehab,* thk. Mustafa el-Adevî, Dâru Belensiye, ts., II, 62:

عن ابن عمر: أن هذه السورة أنزلت على رسول الله صلى الله عليه وسلم في أوسط أيام التشريق بمنى وهو في حجة الوداع: «إذا جاء نصر الله والفتح».

olan sûre إِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ'dir.[1] Bununla beraber Beyzâvî'de ve sâirede çokları bunun feth-i Mekke'den evvel nâzil olduğunu söylemişlerdir.[2] *Bahr*'da, Hayber gazâsından dönüşte nâzil olduğu ve bundan sonra Resûlullah'ın iki sene yaşadığı zikredilmiştir.[3] Hatta Hayber gazâsı yedinci sene olduğu cihetle iki seneden ziyade eder. Ve şu hâlde Peygamber'in vefatını îmâ etmesi vefatı sıralarında[4] nâzil olmasından değil, alâmâtını sayarak önceden haber vermiş olmasındadır ki iki üç sene evvel gayb haberi verilmiş,[5] yani nusret, fetih gelmek ve nâsın İslâm'a alay alay girmeye başladıklarını görmek; "bu üç muvaffakıyeti görmeden sen vefat etmeyeceksin, fakat bunları gördüğün vakit Rabbine gitmeye hazır ol" denilmiş demek olur.

[6235] Âyetleri: Bi'l-ittifak üçtür.

Fâsılası: ح، ا harfleridir.

Bu sûre evvelki sûredeki ihlâs ve tevhid ile ibadetin mükâfatlarından olarak Kevser'in dünyada bir nevi tezahürü demek olan İslâm'ın feyz u intişârı kaziyyesini ihbar siyâkında, وَلِىَ دِينِ'de [el-Kâfirûn 109/6] Peygamber'e muzâf olan "din"den murad Allah dini olan İslâm olduğunu dahi beyan ederek Peygamber'in son vazifelerini bildirdiği cihetle evvelki sûrenin bir âkıbeti olmak üzere onunla mütenâsibtir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

إِذَا جَٓاءَ نَصْرُ اللّٰهِ وَالْفَتْحُ ﴿١﴾ وَرَاَيْتَ النَّاسَ يَدْخُلُونَ فٖى دٖينِ اللّٰهِ اَفْوَاجًا ﴿٢﴾ فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ وَاسْتَغْفِرْهُ اِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا ﴿٣﴾

---

1 Müslim, Tefsîr, 21. Krş. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 260:

عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة قال: قال لي ابن عباس: تعلم، وقال هارون: تدري آخر سورة نزلت من القرآن نزلت جميعا؟ قلت: نعم «إذا جاء نصر الله والفت». قال: صدقت.

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 344.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 562:

هذه مدنية نزلت منصرفه صلى الله عليه وسلم من غزوة خيبر وعاش بعد نزولها سنتين.

4 H: "sırasında".

5 H ve B: "olmasındadır ki iki üç sene evvel gayb haberi verilmiş".

Meâl-i Şerîfi

Gelip de Allah'ın nusreti ve feth (1) gördüğün vakit nâsı girerlerken Allah dinine fevcâ fevc (2), artık tesbih et Rabbine hamdiyle ve mağfiretini dile, muhakkak ki o bir Tevvâb bulunuyor (3).

{إِذَا جَٓاءَ} ❁ إِذَا Tahakkuk ifade eder bir zarf-ı zaman olduğu için fi'l-i mâzîye dâhil olur, şart mânasına delâlet ettiği cihetle de mâzînin mânasını müstakbele kalb ederek şartın istikbalde tahakkukunu ifade eyler. Burada şartı جَٓاءَ ile ona ma'tuf olan رَاَيْتَ fiillerinin mecmû'udur, cevâbı da فَسَبِّحْ ve ma'tûfudur.

إِذَا'nın bu vechile tahakkuk ifade etmesinden dolayı burada mâkablinin de mülâhazasıyla şu mâna hâsıl olur: [6236] "Yâ Muhammed! Seni gönderen, senin yegâne mâbudun olan Allah'ın nusreti ile fetih gelecek, hem sen nâsın Allah dinine fevc fevc girmeye başladıklarını göreceksin. كَتَبَ اللّٰهُ لَاَغْلِبَنَّ اَنَا وَرُسُلٖى [el-Mücâdele 58/21], اِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذٖينَ اٰمَنُوا فِى الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْاَشْهَادُ [el-Mü'min 40/51], اِنْ تَنْصُرُوا اللّٰهَ يَنْصُرْكُمْ [Muhammed 47/7] buyurulmuştur, sen Allah'ın resûlü olduğun ve evvelki sûre mazmûnu üzere tevhid ve ihlâs ile Allah'a ibadet ve ubûdiyet edip sırf O'nun dinine sarıldığın, bu suretle mücahede ederek ona yardım ettiğinden dolayı bunlar muhakkak olacak, işte bunlar tahakkuk ettiği vakit فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ ilh.

{نَصْرُ اللّٰهِ} Allah'ın nusreti ❁ düşmanlara karşı gālib ve muzaffer kılacak olan mev'ud yardımı, نَصْرٌ مِنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرٖيبٌ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنٖينَ [es-Saff 61/13] buyurulan yardımı {وَالْفَتْحُ} ve fetih ❁ Zemahşerî der ki: "'Nasr' ile 'feth' arasında ne fark vardır ki ona atfedilmiş? dersen, derim ki: 'Nasr' iğāse ve düşman üzere üstün kılmaktır, 'feth' de feth-i bilâddır ve mâna Resûlullah'ın Arab'a veya Kureyş'e zaferi ve Mekke'nin fethidir. Allah'ın mü'minlere nusreti ve şirk bilâdını[1] onlara fethi cinsidir de denilmiştir."[2]

---

1 H: "bilâdının".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 810:

فإن قلت: ما الفرق بين النصر والفتح حتى عطف عليه؟ قلت: النصر الاغاثة والاظهار على العدوّ ومنه: نصر الله الأرض غاثها، والفتح: فتح البلاد والمعنى: نصر رسول الله صلى الله عليه وسلم على العرب أو على قريش وفتح مكة وقيل: جنس نصر الله للمؤمنين وفتح بلاد الشرك عليهم.

Râzî tefsirinde de der ki: "'nasr' matlûbun tahsîline i'ânedir, 'feth' de ona müte'allik olan matlûbun husûle getirilmesidir, nusret fethe sebeptir, onun için atfedilmiştir.

İkinci bir vecih: 'Nusret' dinin kemâli, 'feth' dünyevî ikbaldir ki tamamı nimettir, bunun nazîri اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى'dir [el-Mâide 5/3].

Üçüncü bir vecih: 'Nusret' dünyada maksûda zafer, 'feth' de وَفُتِحَتْ اَبْوَابُهَا [ez-Zümer 39/ 73] buyurulduğu üzere cennete ait olmaktır. Akvâlin azheri[1] 'nasr'ın Kureyş'e veya bütün Arab'a galebe, 'feth'in de Mekke fethi olmasıdır."[2] İbn Abbas'tan menkul olan da Mekke'nin fethidir[3] ki ona "fethu'l-fütûh" yani "fetihlerin fethi" denilir,[4] nitekim buna mukaddime[5] olan Hudeybiye mu'âhedesine de "feth-i mübîn" denilmişti.[6] [6237] Şu hâlde asıl mâna sade Kureyş'e veya Arab'a karşı nusretin ve Mekke fethinin hususiyetleri üzerine değil, bunlar ileride bunlara terettüb edecek fütûhâtın miftâhı, İslâm'a fütûhât kapılarının açılışı demek olması hasebiyle bu galebe ve fethin gelmesi, gelecek bütün fütûhâtın gelmeye başlaması mânasına râci' olduğundan dolayı birçok müfessirîn bu nasr u fethi cinse haml eylemişlerdir ki bu mâna Kevser'in i'tâsında beyan olunan mâna gibi olarak اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى [el-Mâide 5/3] buyurulan güne işaret olmuş[7] olur. Haccetü'l-Vedâ'da teşrik günlerinde Mina'da nâzil olduğu rivayetine göre bu mâna daha yakın olur. Ancak bu takdirde اِذَا'daki istikbal mânası

---

1 H: "azher-i".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 336:

الجواب: من وجوه أحدها: النصر هو الإعانة على تحصيل المطلوب والفتح هو تحصيل المطلوب الذي كان متعلقا وظاهره أن النصر كالسبب للفتح، فلهذا بدأ بذكر النصر وعطف الفتح عليه وثانيها: يحتمل أن يقال: النصر كمال الدين والفتح الإقبال الدنيوي الذي هو تمام النعمة ونظير هذه الآية قوله: «اليوم أكملت لكم دينكم وأتممت عليكم نعمتي» وثالثها: النصر هو الظفر في الدنيا على المنى والفتح بالجنة كما قال: «وفتحت أبوابها» وأظهر الأقوال في النصر أنه الغلبة على قريش أو على جميع العرب.

3 Buhârî, Tefsîr, 110.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 337. Krş. Câhız, *er-Resâil,* I, 186, IV, 118:

نقل عن ابن عباس أن الفتح هو فتح مكة وهو الفتح الذي يقال له: فتح الفتوح.

5 H +"de".

6 el-Feth 48/1; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* III, 64; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen,* VII, 367; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 275.

7 H -"olmuş".

جَٓاءَ fiilinde değil, rü'yetin bazı kısmı itibariyle mülâhaza olunmak lâzım gelir. Bu îzahtan sonra şu neticeye de gelebiliriz ki "fetih"ten murad yalnız memleket fethinden ibaret olmayıp daha ziyade kalblerin iman ve İslâm'a fethi demek olur, Mekke fethi üzerine en ziyade terettüb eden fütûhât, dîn-i İslâm'ın derhâl intişar edivermiş olması ve yirmi seneden beri Kureyş kâfirlerinin mümâna'atından dolayı hakkın kabûlüne kapalı duran kalblerin Mekke ve Tâif fethinden sonra akın akın İslâm'a açılıvermiş bulunmasıdır. Onun için İsâm demiştir ki: "يَدْخُلُونَ فٖى دٖينِ اللّٰهِ اَفْوَاجاً'ya münâsib[1] olan, 'feth'in mü'minlere din kapısının açılması mânasına hamlolunması da kalbe çarpan mânalardandır."[2] Yukarılarda da geçtiği üzere Mekke'nin fethi hicretin sekizinci senesi ramazanında olmuştu, Resûlullah'ın maiyyetinde muhâcirîn ve ensar ve sâir mü'minlerden on bin kişilik muntazam bir ordu vardı, iki bin kişi de sonradan iltihak etmişti. Aleyhissalâtü vesselâm Mekke'de on beş gün kaldı, ilk girdiği zaman Kâbe'nin kapısında durup[3] لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰه وَحْدَهُ وَنَصَرَ عَبْدَهُ وَهَزَمَ الْأَحْزَابَ وَحْدَهُ demişti. Sonra da "ey ehl-i Mekke! Şimdi ben size ne yapacağım dersiniz?" buyurdu. "Hayır yapacaksın, kerîm bir kardeş ve kerîm bir kardeş oğlu" dediler. "Haydi [6238] gidiniz, siz tulekāsınız اِذْهَبُوا أَنْتُم الطُّلَقَاءُ" buyurdu, bu suretle onları âzâd etti, onun için onlara "tulekā" tâbir olundu.[4] O zamana kadar İslâm'a girenler birer ikişer giriyorlardı. Buhârî Amr b. Seleme'den şöyle tahric eylemiştir, demiştir ki: "Fetih olunca her kavim İslâm ile Resûlullah'a mübâderet etti, bütün kabileler İslâm'a gelmek için Mekke'nin fethini gözetiyorlardı ve 'onu kavmi ile bırakın, eğer onlara galebe ederse o peygamberdir' diyorlardı."[5]

---

1 H: "mütenâsib".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 493:

وقال عصام الدين: يحتمل أن يكون الخطاب في «رَأَيْتَ النَّاسَ» عاما لكل مؤمن ثم قال: وما يختلج في القلب أن المناسب بقوله تعالى «يَدْخُلُونَ فِي دِينِ اللَّهِ أَفْواجاً» أن يحمل قوله سبحانه «وَالْفَتْح» على فتح باب الدين عليهم، انتهى.

3 H: "durdu".

4 Taberî, *Târîh*, III, 60-61:

عن قتادة السدوسي أن رسول الله ص قام قائما حين وقف على باب الكعبة ثم قال: لا إله إلا الله وحده لا شريك له صدق وعده ونصر عبده وهزم الأحزاب وحده ألا كل مأثرة أو دم أو مال يدعى فهو تحت قدمي هاتين إلا سدانة البيت وسقاية الحاج.... يا معشر قريش ويا أهل مكة، ما ترون أني فاعل بكم؟ قالوا: خيرا، أخ كريم وابن أخ كريم ثم قال: اذهبوا فأنتم الطلقاء، فاعتقهم رسول الله صلى الله عليه وسلم وقد كان الله أمكنه من رقابهم عنوة وكانوا له فيئا فبذلك يسمى أهل مكة الطلقاء.

5 Buhârî, Megāzî, 50:

Hasan'dan da: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Mekke'yi fethedince a'râbîler 'Allah teâlâ ehl-i Mekke'yi ashâb-ı filden korumuşken o madem ki onlara karşı muzaffer oldu, o hâlde sizin ona eliniz erişmez' dediler ve fevc fevc Allah dinine girdiler."[1] Bunlardan anlaşılır ki "fetih"ten murad cumhurun dediği gibi Mekke'nin fethi olmakla beraber o yalnız âdî bir şehrin fethinden ibaret değil, Kâbe'nin fethi olduğundan aynı zamanda kalblerin Allah dinine, İslâm kapısının umum insanlığa açılışı ve bu suretle fetihlerin fethi olmuştur. Derhâl bütün Arabistan'a ve oradan bütün cihâna yayılan İslâm fütûhât-ı maddiye[2] ve mâneviyesi Kâbe kapısının açılmasıyla başlamıştır. Şu da bunu iş'âr eyler: {وَرَاَيْتَ النَّاسَ} ❁ Bâlâda söylendiği vechile bu "رَاَيْتَ", جَٓاءَ'ye ma'tuf olarak اِذَا mecmû'unun başına dâhil bulunduğundan mecmû'u[3] birden bir vakit ve bir şart olmak üzere mülâhaza edilmek lâzım gelir. Râzî'nin dediği gibi "nâs"tan zâhir olan, Arab'ın gayriye de şâmil olmak üzere umum insanlardır,[4] fakat bu ta'mîm, ibtidâ Arab'dan başladığı cihetle ilk evvel Arab'a masruf olmak iktizâ eder. Onun için ekser müfessirîn Arab demişlerdir. Asıl maksad da istiğrâk-ı hakîkī ile her ferd-i insânînin[5] değil, umum-i örfî ile insanlık âleminin duhûle başladığını görmek veya bilmektir وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْاِنْسَ اِلَّا لِيَعْبُدُونِ [ez-Zâriyât 51/56] buyurulduğu üzere insanlık hilkatinden ve akıldan maksud Allah'ı tanıyıp ibadet etmek olduğu cihetle hakkı [6239] tanımayanların اُولٰٓئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ [el-A'râf 7/179] hükmünde olduklarına da işaret olabilir. "Rü'yet"ten zâhir olan da gözle görmektir. İki mef'ûlüne ta'diye eden ef'âl-i kulûbdan olarak ilim mânasına olmak da muhtemil denilmiştir. Yani Allah'ın

---

عن عمرو بن سلمة قال: قال لي أبو قلابة: ألا تلقاه فتسأله؟ قال فلقيته فسألته فقال: كنا بماء ممر الناس وكان يمر بنا الركبان فنسألهم: ما للناس، ما للناس؟ ما هذا الرجل؟ فيقولون: يزعم أن الله أرسله أوحى إليه أو: أوحى الله بكذا، فكنت أحفظ ذلك الكلام وكأنما يغرى في صدري وكانت العرب تلوم بإسلامهم الفتح فيقولون: اتركوه وقومه فإنه إن ظهر عليهم فهو نبي صادق، فلما كانت وقعة أهل الفتح بادر كل قوم بإسلامهم وبدر أبي قومي بإسلامهم...

1 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 438. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 493:

قال الحسن: لما فتح رسول الله صلى الله عليه وسلم مكة قالت العرب بعضها لبعض: أما إذ ظفر محمد بأهل الحرم وقد كان الله أجارهم من أصحاب الفيل فليس لكم به يدان، فكانوا يدخلون في دين الله أفواجا.

2 B: "mütemâdiye".

3 B: "mecmû'unu".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 339:

ظاهر لفظ الناس للعموم...

5 M: "insanın".

mev'ud olan nusreti ve fetih[1] geldiği ve sen insanları gördüğün veya eser-i hâricîsiyle anlayıp bildiğin vakit ki {يَدْخُلُونَ} giriyorlar ❁ "rü'yet" basarî olduğuna göre "nâs" mef'ûl, bu cümle "nâs"tan hâldir; "giriyorlarken" demek olur. "Rü'yet" kalbî olduğuna göre de onun ikinci mef'ûlüdür; "nâsı giriyorlar gördüğün vakit" demek olur. دَخَلُوا buyurulmayıp يَدْخُلُونَ buyurulması da hepsinin duhulleri tamam olmuş olmayıp girmeye başladıklarını ve peyderpey gireceklerini iş'âr eder. Ve işte bu itibar iledir ki "nâs" Arab'dan mâ'adâya da şâmil olur ve istikbaldeki duhuller de bu hâle mütelâhık[2] olacağı anlaşılır. Yani giriyorlar ve girecekler {فِى دِينِ اللّٰهِ} Allah dinine ❁ yani hak islâm milletine ki Allah indinde din odur, ondan başka din isteyenin dini kabul olunmaz; اِنَّ الدّ۪ينَ عِنْدَ اللّٰهِ الْاِسْلَامُ [Âl-i İmrân 3/19], وَمَنْ يَبْتَغِ غَيْرَ الْاِسْلَامِ د۪يناً فَلَنْ يُقْبَلَ مِنْهُۚ وَهُوَ فِى الْاٰخِرَةِ مِنَ الْخَاسِر۪ينَ 'dir [Âl-i İmrân 3/85]. Allah'a tav'an teslim olup da inkıyad etmeyen, nihâyet kerhen inkıyad etmeye mecbur olur, ona ircâ' edilir. وَلَهُٓ اَسْلَمَ مَنْ فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ طَوْعاً وَكَرْهاً وَاِلَيْهِ يُرْجَعُونَ [Âl-i İmrân 3/83] Öyle giriyorlar ki {اَفْوَاجاً} fevc fevc; alaylarıyla cemaat cemaat. ❁ Bu da "nâs"a râci' olan يَدْخُلُونَ zamirinden hâldir. Râgıb der ki: "'Fevc' sür'atle geçen cemaattir"[3], mutlak cemaat mânasına da gelir.[4] Şu hâlde her iki mâna itibariyle bizim "alay" tâbirimize müşâbihtir. Burada mutlak cemaat mânasına olmakla beraber "efvâc^en" diye cemi'lenmesi haysiyetiyle de fevcâ fevc, alay alay demek olacağından dolayı bu duhûlün peyderpey gelen bir geçit resmi manzarası ifade etmiş olacağından gaflet olunmamak iktizâ eyler. Bu manzara ise لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] vaadi mûcebince bu hak dinin bütün dinlere galebesinin zuhûru [6240] manzarasıdır ki bu, Mekke'nin fethi ile Resûlullah'ın vefatı arasında başlamıştır.

---

1 B: "fethi".

2 B: "müte'allik".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 646:

الفوج: الجماعة المارة المسرعة وجمعه أفواج.

4 Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-masûn,* thk. Ahmed Muhammed Harrât, Dımeşk: Dâru'l-Kalem, ts., VIII, 643; Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, XV, 492:

...كأنّ هذا هو الأصل ثم أطلق وإن لم يكن مرور ولا إسراع.

Ebû Ömer b. Abdülber demiştir ki: "Resûlullah'ın vefatında Arab'da kâfir kalmamıştı. Mekke'nin fethini müte'âkib Huneyn ve Tâif muharebelerinden sonra hepsi İslâm'a girmişti. Kimi kendi gelmiş, kimi de fevc fevc vefdlerini, murahhas hey'etlerini göndermişlerdi."[1] İbn Atıyye de demiştir ki: "Bunun kâfir kalmamıştı demesinden murad Allahu a'lem putperest Arab kalmamıştı demek olmalıdır. Çünkü Benî Tağlib Nasârâsı Resûlullah'ın hayatında henüz İslâm'a girmiş olmayıp cizye vermeyi kabul eylemişlerdi."[2] O hâlde murad ehl-i Mekke, Tâif, Yemen,[3] Hevâzin ve emsâli abede-i evsân olmuş olur. İkrime ve Mukātil'den bir rivayette de "nâs"tan murad ehl-i Yemen denilmiş, onlardan yedi yüz kişi murahhas (vefd) olarak gelmiş, İslâm'ı kabul etmişlerdi.[4] Bu münasebetle اَلْإِيمَانُ يَمَانٍ وَالْحِكْمَةُ يَمَانِيَةٌ "iman Yemânî'dir, hikmet de Yemânî'dir, yani Yemen tarafına mensubdur"[5] hadîsi de mâruftur. Mekke'nin fethiyle akabindeki Huneyn muharebesi ve Tâif muhasarasından başka bir harb olmaksızın, ondan sonra Peygamber'in vefatına kadar iki sene zarfında bütün Arabistan'ın her tarafından akın akın, fevc fevc heyetler gelerek İslâm'a girmişler, Necranlılar ve Benî Tağlib gibi henüz doğrudan doğru İslâm'ı kabul etmemiş bulunanlar da İslâm zimmet ve tâbi'iyetini kabul etmişler, İslâm milleti içine girmişlerdi, ve bu suretle hâriçteki devletlere karşı da İslâm davet ve fütûhâtının kapısı açılmış bulunuyordu ki hep bunlar لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] vaadinin zuhûra başlamış olması idi ve bu günler

---

1 İbn Abdilber, *el-İstîâb,* IV, 1638. Krş. İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 532; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 563; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 493:

قال أبو عمر: لم يبق عربي بعد حنين والطائف إلا أسلم، منهم من قدم على النبي صلى الله عليه وسلم ومنهم من لم يقدم عليه وقنع بما أتاه به وافد قومه من الدين عن النبي صلى الله عليه وسلم.

2 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 532:

قال القاضي أبو محمد: والمراد والله أعلم عرب عبدة الأوثان، وأما نصارى بني تغلب فما أراهم أسلموا قط في حياة رسول الله صلى الله عليه وسلم، لكن أعطوا الجزية

3 B -"Yemen".

4 İbn Atıyye, *el-Muharraru'l-vecîz,* V, 532. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 905; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 668; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît,* XXIV, 399; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 340; Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 563:

وقال مقاتل: المراد بالناس أهل اليمن وفد منهم سبعمائة رجل، وقاله عكرمة.

5 Buhârî, Megāzî, 70:

عن أبي هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: أتاكم أهل اليمن هم أرق أفئدة وألين قلوبا، الإيمان يمان والحكمة يمانية...

اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتٖى [el-Mâide 5/3] buyurulmuş olan günler idi. Bununla Resûlullah'ın risalet ve tebliğ vazifesi hitâma ermiş ve bundan sonrası ümmetin uhde-i emanet ve kifayetine kalan vezâif olmuş oluyordu. Bundan dolayı buyuruluyor ki: İşte muhakkak olacak olan bu vukūʻât olduğu, yani mevʻud olan o nasr u feth geldiği [6241] ve sen insanların böyle fevc fevc Allah dinine girmeye başladıklarını gördüğün vakit {فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ} artık tesbih et Rabbine hamd ile ❁ seni inayet ve terbiye-i hâssasıyla yetiştirip hüdâ ve hak dini ile göndererek لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّٖينِ كُلِّهٖ [et-Tevbe 9/33; el-Feth 48/28; es-Saff 61/9] vaadini yerine getirmek üzere o hamd ü tebcîle şâyân muvaffakiyetlere erdiren, sana Kevser'i verip düşmanlarını ebter kılan Rabbinin büyük atâ ve ihsânına mazhariyetten dolayı O'na lâyık her türlü övgü ve taʻzîmât ile hamd ederek O'nun zât-ı sübhânîsini her vechile, yani zâtında, sıfâtında, efʻâlinde, esmâsında şânına yaraşmayan eksiklik şâibelerinden tenzih ve takdîse daha ziyade devam et. Demek ki bütün bunlardan: nusret ve fetihten ve neşr-i dinden netice, gāye-i hikmet tesbih ve tahmiddir. دَعْوٰيهُمْ فٖيهَا سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فٖيهَا سَلَامٌۚ وَاٰخِرُ دَعْوٰيهُمْ اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمٖينَ [Yûnus 10/10] buyurulduğu üzere ehl-i cennetin cennette de evvel ve âhir duaları tesbih ve tahmiddir. وَنَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَنُقَدِّسُ لَكَ [el-Bakara 2/30] mantûkunca meleklerin de işi odur. Ve hatta her şey kendi hususiyetine göre Hâlıkına hamd ile tesbih ettiğine nazaran hamd ile tesbih bütün hilkatin gayesi demektir وَاِنْ مِنْ شَیْءٍ اِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهٖ وَلٰكِنْ لَا تَفْقَهُونَ تَسْبٖيحَهُمْ [el-İsrâ 17/44]. Yukarılarda geçmişti ki "tesbîh" esasen balığın suda, kuşun ve atın havada, nücûmun eflâkte hızla geçişleri gibi sürʻatle geçmek, yani hızla yüzmek mânasına "sibâhat"ten tefʻîl olduğu için çok yüzdürmek mânasının lâzımı olarak çok uzaklaştırmak veya paklıkta, temizlikte çok ileri götürmek mânasından me'huz olarak tenzihte müteʻâref olmuştur. Râgıb der ki: "'Tesbîh' Allah teâlâ'yı tenzihtir, bunun aslı da Allah'a ibadette sürʻatle gidiştir, 'ibʻâd'[1] اَبْعَدَهُ اللّٰه 'Allah ırak etsin' gibi şer hakkında kullanıldığı gibi, 'tesbîh' de fiʻl-i hayra tahsis edilmiştir ve 'tesbîh' gerek

1 H: "ibʻad".

kavil ve gerek fiil ve gerek niyet ibâdâtın[1] hepsine de ıtlak olunur. فَلَوْلَٓا اَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ [es-Sâffât 37/143] مِنَ الْمُصَلِّينَ diye tefsir edilmiştir,[2] maʻamâfîh evlâ olan [6242] üçüne de şâmil olmaktır."[3] "Elhamdülillah" demek hamdin bir ifâde-i mahsûsası olduğu gibi, "sübhânallah" demek de tesbîhin bir alem-i mahsûsu olduğundan dolayı *Kāmûs*'ta mezkur olduğu üzere "tesbîh", sübhânallah demek mânasına da gelir, ve yerine göre sübhânallah demek[4] taaccüb makāmında da söylenir. Eğer taaccüb fevkalâde bir güzellik münasebetiyle istihsan makāmında ise yaratanı bu bedîʻ sunʻuyla tenzih mânasında olur, ve eğer bir münasebetsizliğe taaccüb ile istihcan makāmında ise, "Hâlık teâlâ'yı ondan tenzih ederim" mânasında olur[5].[6] "Sübhân" kelimesinin esmâ-i hüsnâdan olarak Zât-ı Bârî'ye ıtlak olunduğu da zikrolunmuştur.[7] Ebü'l-Bekā *Külliyyât*'ında da şöyle mezkurdur: "Kur'an'da 'tezekkî' islâm mânasına olduğu gibi, 'tesbîh' de hep salâttır. Maʻamâfîh Kur'an'da 'tesbîh' vücûh ile tenzih mânasına da[8] vârid olmuştur. 'Tesbîh'ten tenzih ve zikr-i mücerred murad olduğunda harf-i cerr ile taʻaddî etmez, سَبَّحَ بِاللهِ denilmez. Fiil, yani salâta makrun[9] tenzih murad olunduğu zaman ise bu murâda tenbih için harf-i cer ile taʻaddî eder. Bir de 'tesbîh' tâʻât ve ibâdât[10] ile, 'takdîs' de maʻârif ve iʻtikādât ile olur. 'Tesbîh' lâyık olmayanı nefiydir, 'takdîs' lâyık

---

1 H ve B: "ibadetin".

2 Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr,* III, 620; *Tefsîru Süfyân es-Sevrî,* s. 254; Taberî, *Câmiʻu'l-beyân,* XXI, 109.

3 Bunda "tesbîh"in bilhassa namaza ıtlak olunduğu dahi anlaşılmış oluyor ki namazda tesbih ve tenzih bulunduğu için zikr-i cüz irâde-i kül kabîlinden denilir. مِنَ الْمُسَبِّحِينَ'i مِنَ الْمُصَلِّينَ diye tefsir edenler bu mânaya hamletmişlerdir, bilhassa nevâfil namazlara da denildiği geçmişti [Müellifin notu].
Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 392:

والتسبيح: تنزيه الله تعالى، وأصله: المر السريع في عبادة الله تعالى، وجعل ذلك في فعل الخير كما جعل الإبعاد في الشر فقيل: أبعده الله وجعل التسبيح عاما في العبادات قولا كان أو فعلا أو نية، قال: «فلولا أنه كان من المسبحين» قيل: من المصلين والأولى أن يحمل على ثلاثتها.

4 H -"mânasına da gelir, ve yerine göre sübhânallah demek".

5 H -"ve eğer bir münasebetsizliğe taaccüb ile istihcan makāmında ise, "Hâlık teâlâ'yı ondan tenzih ederim" mânasında olur".

6 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 222-223; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 894-895:

وسبحان من كذا: تعجب منه... وسبح تسبيحا: قال: سبحان الله

7 Bk. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, I, 81:

حدثنا أبي ثنا ابن نفيل ثنا النضر بن عربي قال: سأل رجل ميمون بن مهران عن سبحان الله. فقال: اسم يعظم الله به ويحاشى به من السوء.

حدثني أبو الأشهب عن الحسن قال: سبحان الله اسم لا يستطيع الناس أن ينتحلوه.

8 H: "mânasında".

9 B: "mukārin".

10 H ve B: "tâat ve ibadet".

olanı isbattır "فَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ", سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهِ mânasınadır."[1] Yani burada bâ ile ta'addî etmiş değildir, tesbîhin hamd ile cem'i emrolunmuştur. Râzî der ki: "Hak teâlâ'nın sıfatları selb ü îcab, nefy ü isbatta mülâhaza olunur. Sülûb ise îcâbâta mukaddemdir. 'Tesbîh' Vâcibü'l-vücûd'un sıfât-ı selbiyesine işarettir ki bunlar celâl sıfatlarıdır. 'Tahmîd' de sıfât-ı sübûtiyeye işarettir ki bunlar da ikram sıfatlarıdır."[2]

Şu hâlde tesbih ile hamdin cem'i Zü'l-celâli ve'l-ikrâm ismi hükmünce celâl ve ikram sıfatlarının isbat ve izhârı [6243] demek olur. Bu şöyle de îzah olunur: Yine müfessirînin zikrettikleri vechile Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem'e 'tesbîh'ten sual olunduğunda buyurmuştur ki: تَنْزِيهُ اللهِ مِنْ كُلِّ سُوءٍ "Allah teâlâ'yı her ârızadan, şâibeden tenzihtir."[3] Bu ise gerek sıfât-ı zâtiyesinde ve gerek sıfât-ı fi'linde nefiy veya isbâtı câiz ve layık olmayacak her nakīsadan nezîh demek olur. Binâen'aleyh "tesbîh" Allah teâlâ'nın zâtında, sıfâtında, ef'âlinde, esmâsında nezâhet ve paklığını ifade eder. Bu da hâdisât ve mümkinâtın şânından olan çirkinliklere, eksikliklere ve kemâl-i ilâhîye münâfî bulunan ahvâle karşı sıfât-ı fi'lden olan gazab ve celâl sıfâtının tecellîsini ve zâtında hiçbir noksan kabul etmeyen sıfât-ı cemâlin, hüsn-i ekmelin bütün paklığıyla tahakkukunu istilzam eyler. Bundan dolayıdır ki وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلٰٓئِكَةُ مِنْ خ۪يفَتِه۪ [er-Ra'd 13/13] kavl-i ilâhîsi tesbîhin sıfât-ı celâl ile alâkasını açık olarak ifade etmektedir. O hâlde tesbîhin hakikati, hamdin hakikati gibi doğrudan doğru Allah teâlâ'nın kendisine mahsus olan ve Subbûh, Kuddûs, Hamîd ism-i şerîflerinin muktezâsı bulunan fiildir. Mahlûkāta

---

1 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 253, 297-298:
كل تسبيح في القرآن فهو الصلاة والتزكي: الإسلام... التسبيح: إذا أريد به التنزيه والذكر المجرد لا يتعدى بحرف الجر، فلا تقول: «سبحت بالله» وإذا أريد به المقرون بالفعل وهو الصلاة فيتعدى بحرف الجر تنبيها على ذلك المراد. والتسبيح: بالطاعات والعبادات والتقديس: بالمعارف والاعتقادات والتسبيح: نفي ما لا يليق والتقديس: إثبات ما يليق. والتسبيح حيث جاء في القرآن يقدم على التحميد نحو: «سبح بحمد ربك» «وسبح بحمده» وقد جاء التسبيح بمعنى التنزيه في القرآن على وجوه...

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 342:
واعلم أن صفات الحق محصورة في السلب والإيجاب والنفي والإثبات، والسلوب مقدمة على الإيجابات فالتسبيح إشارة إلى التعرض للصفات السلبية التي لواجب الوجود وهي صفات الجلال والتحميد إشارة إلى الصفات الثبوتية له وهي صفات الإكرام.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XV, 31; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* VII, 25; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XIV, 172:
عن طلحة بن عبيد الله قال: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن تفسير «سبحان الله» فقال: هو تنزيه الله من كل سوء.

ait olan tesbih ise her birinin mevâhib-i fıtriyesine göre mümkin olabilen istitâʿat-i mahsûsası nisbetinde gerek fiilen ve gerek kavlen ve gerek iʿtikāden onun izhar ve ilanı için emr-i ilâhîye ittibâʿdan ibarettir. Bu haysiyetledir ki "tesbîh" kavil, fiil,[1] niyet ve itikada şâmil olmak üzere ve bilhassa namaz mânasına ve "sübhâneke" ve "sübhânallah" gibi tenzîhi ifade eden ezkâr ile senâ mânalarına gelmektedir. Ve onun için burada ekser müfessirîn mutlaka tenzih ile, bazıları da namaz ile, diğer bazıları da "sübhânallah" demek ile tefsir eylemişler, bazıları da سُبْحَانَ الَّذٖى سَخَّرَ لَنَا هٰذَا [ez-Zuhruf 43/13] gibi tesbîh-i taaccüb olarak bu muvaffakiyetin şâyân-ı hayret bir surette büyüklüğünü tesʿîd için olduğunu anlatmışlardır. Ebussuud bu vecihleri şöyle hulâsa eylemiştir: "Rabbine hamdederek 'sübhânallah' de, yahut kimsenin kalbine hutur etmeyecek [6244] vechile sana o şâyân-ı hayret galebe ve muvaffakıyetleri müyesser kıldığından dolayı O'nun o güzel, o bedîʿ sunʿuna hamd ederek taaccüb et, yahut ziyade inʿâmından dolayı ziyade ibadet ve senâ olmak üzere O'nu tesbih ve hamd ederek zikret. Yahut nimetine hamd ederek O'nun için namaz kıl. Kâbe'nin kapısını açtığı zaman Resûlullah'ın sekiz rekʿat kuşluk namazı kılmış olduğu rivayet olunmuştur.[2] Yahut vaadini yerine getirdiğinden dolayı hamd ederek O'nu zâlimlerin söylediklerinden tenzih et, yahut ikram sıfatlarına hamd ederek celâl sıfatlarıyla senâ et."[3]

Resûlullah'ın birçok âyetlerde geçtiği üzere daha evvelden dahi tesbih ve hamd ile emrolunduğu ve binâenʿaleyh fetihten evvel dahi tesbih ve hamd etmekte bulunduğu mâlum olmak hasebiyle buradaki emrin devam veya tezyid veya diğer bir nükte ile bir maʿnâ-yı mahsus[4] ifade etmesi lâzım geleceğinden zikrolunan vücûh ile müfessirîn bunu

---

1 B: "kavli, fiili".

2 Buhârî, Megāzî, 48, Taksîru's-Salât, 12. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 811:
عن ابن أبي ليلى: ما أخبرنا أحد أنه رأى النبي صلى الله عليه وسلم يصلي الضحى غير أم هانئ فإنها ذكرت: أنه يوم فتح مكة اغتسل في بيتها ثم صلى ثماني ركعات، قالت: لم أره صلى صلاة أخف منها غير أنه يتم الركوع والسجود.

3 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 616-617:
فقل «سبحان الله» حامدا له أي: فتعجَّب لتيسير الله تعالى ما لم يخطر ببال أحد من أن يغلب أحد على أهل حرمه المحترم واحمده على جميل صنعه... أو فاذكره مسبِّحا حامدا زيادة في عبادته والثناء عليه لزيادة إنعامه عليك أو فصلِّ له حامدا على نعمه. روي أنه لما فُتح باب الكعبة صلّى صلاة الضحى ثماني ركعات، أو فنزِّهه عما يقوله الظلمة حامدا له على أن صدق وعدَه، أو فاثنِ على الله تعالى بصفات الجلال حامدا له على صفات الإكرام.

4 B -"veya tezyid veya diğer bir nükte ile bir maʿnâ-yı mahsus".

anlatmak istemişlerdir. Şu muhakkaktır ki Allah teâlâ'nın celâl ve ikram tecelliyâtı hiçbir lahza munkatı' olmadığından dolayı her zaman O'na tesbih ve hamd vazifedir, ve hamd Fâtiha'da îzah olunduğu üzere yalnız ni'met-i gayr-i vâsıleden dolayı değil ni'met-i vâsıleden dolayı da olur. Ve o zaman "hamd" şükür mânasında olur. Binâen'aleyh celâl ve ikram tecelliyâtı tezâyüd ettiği nisbette de tesbih ve hamdin tezyîdi îcab eder. Zira nimet ve ikrama erince mün'imi ve sıfât-ı[1] celâlini unutmak ve celâl eseri karşısında cemâl ve ikram tecelliyâtını unutmak, hüsrâna götüren cehil ve küfran huylarındandır. Nasr u fetihte ise bir taraftan izhâr-ı celâl, bir taraftan da ikram ile vaade vefâ vardır. Binâen'aleyh bunların tahakkukuyla tesbih ve hamd vazifesi bitmiş olmayıp asıl bu muvaffakiyeti müşahededen sonra tesbih ve hamdin ziyadesiyle îfâsı maksuddur. En yüksek paklık ile en yüksek hamd ü şükür zevki asıl o zamandır. Ve asıl o [6245] zamandır ki kalbin daha yüksek bir ferağ ve temizlikle Hak teâlâ'nın celâl ve cemâli neş'esini duyarak O'na müteveccih olması lâzımdır. Nitekim فَاِذَا فَرَغْتَ فَانْصَبْ، وَاِلٰى رَبِّكَ فَارْغَبْ [el-İnşirâh 94/7-8] buyurulmuştu[2], ve onun için ehl-i cennetin bütün davası da tesbih ve hamddir. İşte سُبْحَانَ اللّٰهِ وَبِحَمْدِهِ diye zikre muvâzabet de bu zevk ü neş'e ile cemâl-i Hakk'a olan o şevk ü rağbetin ilân ve izhârı ve rûhun bütün külliyetiyle O'na tevcîhi demek olduğu gibi, tâ ibtidâ-i risalette وَالرُّجْزَ فَاهْجُرْ [el-Müddessir 74/5] buyurulmuş olan esnâmın bu feth u zafer üzerine kırılması ve zâhir ü bâtında şirk âsâr ve ahlâk ve âdâtının silinmesi için tathîrât icrâsı da o tesbih ve tenzîhin muktezâsıdır. Bundan dolayı burada سَبِّحْ emri, Allah teâlâ'yı zikr ü tenzîhin teksîrini ifade ederken zâhir ü bâtının tathîri emrini de ifade etmiş olur. Fakat ânifen ihtar olunduğu üzere tesbih ve tahmîdin hakikati yine Allah'a mahsus olduğu için her kim olursa olsun dünyada hiçbir mahlûkun O'nu bütün kemâliyle[3] îfâsı kābil olmaz; abd ma'sum olsa da münezzeh sübhân olamaz. Her ne kadar huluk-i azîm olan ilâhî ahlâk ile tahalluk

1 H: "sıfat-ı".
2 M ve B: "buyurmuştu".
3 B: "mânasıyla".

etse, قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰى [en-Necm 53/8] olsa dahi Hâlık teâlâ'nın لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] olan Zât-ı sübhânîsine nisbetle mahlûkun kusur ve noksanı mâhiyetinin lâzımıdır, onun bütün kemâli اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ [el-Fâtiha 1/5] mîsâkıyla Allah teâlâ'nın avn u inayetinden aldığı feyz-i[1] imdâda bağlıdır. Her hususta nasr u fetih O'ndandır, nitekim Resûlullah لَا أُحْصِي ثَنَاءً عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَى نَفْسِكَ "ben Sana senâyı sayıp tüketemem, Sen kendini senâ ettiğin gibisin" demiştir.[2] مَا عَبَدْنَاكَ حَقَّ عِبَادَتِكَ vârid olmuştur[3].[4] Bu kusuru örtecek, bu eksikliği ikmal edecek olan da ancak Allah teâlâ'nın mağfiretidir. O da taleb edene mev'ud olduğundan buna işaret olarak da buyuruluyor ki: {وَاسْتَغْفِرْهُ} Ve O'na istiğfar et ❁ Sûre-i Muhammed'de فَاعْلَمْ اَنَّهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا اللّٰهُ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَلِلْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ [47/19] [6246] buyurulduğu üzere gerek kendin ve gerek ümmetin için mağfiretini dile ki, لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ [el-Feth 48/2] hükmü de zâhir olarak bütün temizlikle Rabbine rücû' edesin. {اِنَّهُ كَانَ تَوَّابًا} Çünkü O muhakkak bir tevvâb bulunuyor ❁ tevbe ile kendine rücû' edenleri öteden beri kabul ile mağfiret edegelmiştir. Binâen'aleyh istiğfar ve tevbe edenler kabûlünü ümid etsinler. Kelâmın zâhiri غَفَّارًا denilmek iken تَوَّابًا buyurulması nüktelidir. Tesbîhin hamde iktirânı gibi, bununla istiğfârın tam fâidesi tevbeye iktirânı hâlinde olacağına bir tenbih vardır. İstiğfar, رَبَّنَا اغْفِرْ لِى [İbrâhim 14/41] yahut اَللّٰهُمَّ إِنِّي أَسْتَغْفِرُكَ "yâ Rab bana mağfiret et, bize mağfiret buyur, mağfiretini niyaz ederim" gibi dua ve niyaz ile mağfiret istemektir. Tevbe ise yukarılarda îzah olunduğu üzere günaha nedâmet ve bir daha yapmamak üzere azm ile rücû'dur. İnsan başkalarının günahları için de istiğfar edebilir, Kur'an'da رَبَّنَا[5] اغْفِرْ لِى وَلِوَالِدَىَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ [İbrâhim 14/41] gibi bunun

---

1 H: "feyz ü".

2 Müslim, Salât, 222; İbn Mâce, İkāme, 117; Ebû Dâvûd, Salât, 338; Tirmizî, Deavât, 112.

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* II, 184. Krş. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekāik,* s. 478; İbn Ebi'd-Dünyâ, *el-Kubûr,* s. 87; Mervezî, *Ta'zîmu kadri's-salât,* I, 262; Hâkim, *el-Müstedrek,* III, 93:

عن جابر بن عبد الله قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: ما في السماوات السبع موضع قدم ولا شبر ولا كف إلا وفيه ملك قائم أو ملك راكع أو ملك ساجد فإذا كان يوم القيامة قالوا جميعا: سبحانك ما عبدناك حق عبادتك إلا أنا لم نشرك بك شيئا.

4 لِيَغْفِرَ لَكَ اللّٰهُ مَا تَقَدَّمَ مِنْ ذَنْبِكَ وَمَا تَاَخَّرَ [el-Feth 48/2] gibi Resûlullah'a nisbet olunan "zenb"in mânası da böyle anlaşılmak gerektir [Müellifin notu].

5 H, M ve B: "رب".

pek güzel misâlleri vardır. Onun için burada da وَاسْتَغْفِرْهُ emri Peygamber'in sade kendisi için olmak lâzım gelmeyip ümmeti için de olur. Ve hatta daha ziyade ümmeti için denilmiştir. Lâkin kimse başkasının namına tevbe edemez, bununla beraber istiğfar tevbeyi de tazammun edebilir. Âlûsî'nin naklettiği vechile İbn Receb demiştir ki: "Mücerred istiğfar, duada mağfiret talebiyle beraber tevbedir, أَسْتَغْفِرُ اللّٰهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ gibi tevbeyi de zikrederek istiğfar ise sade mağfiret talebiyle duadır." Bir de demiştir ki: "Mücerred istiğfar geçmiş günaha nedâmetle onun şerrinden vikāyeyi dua ile talep ve gelecek günahın şerrinden[1] de onu yapmamaya azm ile vikāyeyi taleptir. Ve işte لَا صَغِيرَةَ مَعَ الْإِصْرَارِ وَلَا كَبِيرَةَ مَعَ الْاِسْتِغْفَارِ ısrar ile sağīre yoktur, istiğfar ile de kebîre yoktur[2] gibi vârid olan eserlerde ısrârı men' eden ve mücerred olarak zikredilen istiğfardan murad böyle nedâmet ve azm ile tevbeyi mutazammın olan istiğfardır. [6247] Eğer geçmiş günaha nedâmet yoksa o sade duadır, nedâmete mukārin ise tevbedir."[3] Bunun hâsılı; şer'an istiğfâra mev'ud ve müterettib olan ahkâm, tevbe mânasında olan istiğfardadır, mutlak olarak "istiğfar" denildiği zaman o murad olunur. Tevbe, nedâmet mânası bulunmayan ve günahına pişman olmaksızın sadece onun afv u mağfiretini istemekten ibaret kalan istiğfar, sade bir duadır, makbul olmamak gerektir. Çünkü hem günaha pişmanlık duymamak hem de onun mağfiretini istemek Allah'a karşı sû'-i edebdir, ancak bu kişinin kendi günahı hakkındadır. Bir de bu âyette ihtibak sanatı olduğu söylenmiştir. Asıl kelâm "O'na istiğfar et, çünkü O bir gaffârdır, ve tevbe et çünkü O bir tevvâbdır" demek olup her birinden birinin hazfiyle diğerine işaret edilmiştir.

---

1 H -"vikāyeyi dua ile talep ve gelecek günahın şerrinden".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* VIII, 245. Krş. Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* I, 188; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* X, 261:
عن سعيد بن جبير أن رجلا قال لابن عباس: كم الكبائر، أسبع هي؟ قال: إلى سبعمائة أقرب منها إلى سبع، غير أنه لا كبيرة مع استغفار ولا صغيرة مع إصرار.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 495. Krş. *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî,* cem' ve tertîb: Târık b. İvazullah b. Muhammed, Riyâd: Dâru'l-Âsıme, 1422/2001, II, 650-651
وذكر ابن رجب أن الاستغفار المجرد هو التوبة مع طلب المغفرة بالدعاء والمقرون بالتوبة فأستغفر الله تعالى وأتوب إليه سبحانه هو طلب المغفرة بالدعاء فقط. وقال أيضا: إن المجرد طلب وقاية شر الذنب الماضي بالدعاء والندم عليه ووقاية شر الذنب المتوقع بالعزم على الإقلاع عنه وهذا الذي يمنع الإصرار كما جاء: ما أصر من استغفر ولو عاد في اليوم سبعين مرة، ولا صغيرة مع الإصرار ولا كبيرة مع الاستغفار. والمقرون بالتوبة مختص بالنوع الأول فإن لم يصحبه الندم على الذنب الماضي فهو دعاء محض، وإن صحبه ندم فهو توبة، انتهى.

Sûrenin başında da işaret olunduğu üzere İmam Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde ve *Sahîh-i Müslim*'de ve daha başkalarında Hazret-i Âişe'den rivayet olunmuştur ki[1]: "Resûlullah son zamanlarında سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهِ أَسْتَغْفِرُ اللهَ وَأَتُوبُ إِلَيْهِ kavlini çok söyler olmuştu ve sorulduğunda: 'Rabbim bana ümmetimde bir alâmet göreceğimi haber verdi ve onu gördüğüm zaman hamd ile tesbih ve istiğfar etmemi emir buyurdu' demişti."[2] *Tefsîr-i Keşşâf*'ta der ki: "Tesbih emriyle beraber istiğfar emri dinin kıvâmı olan emir ile emri tekmil içindir. Yani dinin kıvâmı tâat ile masiyetten korunmak beynini cem'dedir, bir de Resûlullah'ın ismetiyle beraber bu emir ümmetine lütuf olmak içindir. Bir de istiğfar Allah için tevâzudan ve hazm-ı nefsdendir[3] ve bundan[4] dolayı nefsinde bir ibadettir. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem Hazretleri'nin 'ben gece ve gündüz yüz kere istiğfar ederim'[5] dediği de rivâyât-ı sahîha cümlesindendir."[6]

Âlûsî der ki: "Âbid her ne kadar bezl-i mechud etse de Mâbud'un celâline lâyık olanı gereği gibi îfâda kusurdan hâlî olamayacağına işaret için birçok tâatlerden sonra [6248] istiğfar da meşrû' kılınmıştır, onun için zikretmişlerdir ki: Farz namazı kılan kimse için akabinde üç kere istiğfar etmesi,[7] teheccüd kılanın seher vakitleri dilediği kadar istiğfar etmesi ve hacının hacdan sonra istiğfar etmesi meşrû' kılınmıştır. وَالْمُسْتَغْفِرِينَ بِالْاَسْحَارِ [Âl-i İmrân 3/17], ثُمَّ اَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللّٰهَ

---

1 B -"ki".

2 Müslim, Salât, 220. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 35:

عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يكثر من قول سبحان الله وبحمده أستغفر الله وأتوب إليه. قالت: فقلت: يا رسول الله، أراك تكثر من قول: سبحان الله وبحمده أستغفر الله وأتوب إليه. فقال: خبرني ربي أني سأرى علامة في أمتي فإذا رأيتها أكثرت من قول: سبحان الله وبحمده أستغفر الله وأتوب إليه، فقد رأيتها «إذا جاء نصر الله والفتح» فتح مكة «ورأيت الناس يدخلون في دين الله أفواجا. فسبح بحمد ربك واستغفره إنه كان توابا».

3 M: "nefsidendir".

4 M ve B: "ondan".

5 Müslim, Zikir 42. Krş. Ebû Dâvûd, Vitir 26; İbni Mâce, Edeb 57:

عن الأغر المزني وكانت له صحبة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: إنه ليغان على قلبي وإني لأستغفر الله في اليوم مائة مرة.

6 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 811-812:

والأمر بالاستغفار مع التسبيح تكميل للأمر بما هو قوام أمر الدين من الجمع بين الطاعة والاحتراس من المعصية وليكون أمره بذلك مع عصمته لطفا لأمته ولأنّ الاستغفار من التواضع لله وهضم النفس فهو عبادة في نفسه. وعن النبي صلى الله عليه وسلم: إني لأستغفر في اليوم والليلة مائة مرة.

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 275, 279; Ebû Dâvûd, Salât, 358, Tirmizî, Salât, 224:

عن ثوبان مولى رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا أراد أن ينصرف من صلاته استغفر ثلاث مرات ثم قال: اللهم أنت السلام ومنك السلام تباركت يا ذا الجلال والإكرام.

اِنَّ اللّٰهَ غَفُورٌ رَح۪يمٌ [el-Bakara 2/199] Kezâlik abdestin nihâyetinde[1] ve her meclisin hitâmında istiğfârın meşrû' olduğu da rivayet olunmuştur: Resûlullah herhangi bir meclisten kalkarken de سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ أَسْتَغْفِرُكَ وَأَتُوبُ إِلَيْكَ derdi.[2] Bu vechile istiğfar emrinden anlaşıldığı nakledilen vefat haberine bir remiz var demektir, meşhuru da bu işaret, emr-i dinin tekâmülüyle davet vazifesinin tamama yaklaşmış olduğuna delâletten anlaşılmıştır."[3]

هُوَ الَّـذ۪ٓى اَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدٰى وَد۪ينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدّ۪ينِ كُلِّه۪ [es-Saff 61/9] âyetleri Resûlullah'ın irsâli, Hak dininin bütün dinlere karşı izhârı hikmeti için olduğunu anlattığı ve فَاِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذ۪ى نَعِدُهُمْ اَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ [el-Mü'min 40/77] gibi âyetlerde de kâfirlere karşı yapılmış olan va'îdlerin bazısı Peygamber'in vefatından evvel dünyada göreceğine işaret buyurulduğu gibi, bu sûrede de nasr ve fethin geleceği ve halkın alay alay dîn-i hakka girmeye başladıklarını Resûlullah'ın muhakkak göreceği vaad olunarak bu görüş tahakkuk ettiği zaman tesbih ve hamd ile istiğfârın emrolunması ve sonra buna ta'lîl makāmında "Tevvâb" ism-i şerîfiyle hitam verilmesi ve tesbih ve hamd ehl-i cennetin evvel ve âhir gāye-i davası olduğunun mâlum bulunması ve "mağfiret"te örtmek, "Tevvâb"da rücû'u kabul etmek mânalarının da esas olması düşünülünce, muhakkak bir va'd-i kerîm ile onun sûret-i kat'iyyede incâzını ifade eden bu اِذَا جَٓاءَ، وَرَاَيْتَ، فَسَبِّحْ ta'lîkinin birçok nüktelere delâlet eyleyen müfâdının hâsılı: O vakit gelince, vaadin tamam olup risalet vazifesinin hitâma ererek اِرْجِع۪ى emrinin

---

1 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* IV, 113. Krş. Tirmizî, Tahâret, 41; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* IX, 37:
عن أبي سعيد الخدري قال: من توضأ ثم فرغ من وضوئه ثم قال: سبحانك اللهم وبحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت أستغفرك وأتوب إليك، ختم عليها بخاتم فوضعت تحت العرش فلا تكسر إلى يوم القيامة.

2 Ebû Dâvud, Edeb, 32:
عن أبي بَرْزَةَ الأسلمي قال: كان رسولُ الله صلى الله عليه وسلم يقول بأَخَرَةٍ إذا أراد أن يقوم مِن المجلس: «سبحانك اللهم وبِحمدك أشهد أن لا إله إلا أنت أستغفِرُك وأتوب إليك» فقال رجلٌ: يا رسول الله صلى الله عليه وسلم، إنكَ لَتقُولُ قولاً ما كنتَ تقوله فيما مضَى، فقال: «كفارةٌ لما يكونُ في المجلسِ».

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 494:
وللإشارة إلى قصور العابد عن الإتيان بما يليق بجلال المعبود وأن بذل المجهود شرع الاستغفار بعد كثير من الطاعات فذكروا أنه يشرع لمصلي المكتوبة أن يستغفر عقبها ثلاثا وللمتهجد في الأسحار أن يستغفر ما شاء الله تعالى وللحاج أن يستغفر بعد الحج فقد قال تعالى «ثُمَّ أَفِيضُوا مِنْ حَيْثُ أَفاضَ النَّاسُ وَاسْتَغْفِرُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» وروي أنه يشرع لختم الوضوء، وقالوا: يشرع لختم كل مجلس وقد كان صلّى الله عليه وسلم يقول إذا قام من المجلس: «سبحانك اللهم وبحمدك أستغفرك وأتوب إليك» ففي الأمر بالاستغفار رمز من هذا الوجه على ما قيل إلى ما فهم من النعي، والمشهور أن ذلك للدلالة على مشارفة تمام أمر الدعوة وتكامل أمر الدين.

tahakkuk edeceğini ve binâen'aleyh o alâmetler görülünce vaadin sıdkını ve hakkındaki inayet ve tecelliyât-ı ilâhiyenin kudsiyet ve azametini görmüş, Kevser'in zevk-i [6249] cereyânını müşahede eylemiş olan zât-ı Muhammedî'nin o neş'e-i muvaffakıyetle mutmain ve musaffâ, lekesiz olarak bu âlem-i fânîden, bu dâr-ı imtihan ve ma'reke-i zünûb olan dünyadan çekilip rûh-i pâk[1] ve sırr-ı pâk ile hakka'l-yakīn likāullâha kavuşmak üzere tesbih, hamd ve en ziyade ümmeti için istiğfar ederek اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156] hükmüne hâzır ve âmâde bulunması lüzûmunu iş'âr olduğu sezilir ki bunda وَلِيَ دِينِ [el-Kâfirûn 109/6] mazmûnundaki ihlâs ve tebşîrin de bir îzah ve incâzı vardır. Rivayet olunmuştur ki, bu sûre nâzil olduğunda Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir hutbe îrad edip şöyle buyurmuştu: إِنَّ عَبْدًا خَيَّرَهُ اللهُ بَيْنَ الدُّنْيَا وَبَيْنَ لِقَائِهِ فَاخْتَارَ لِقَاءَ اللهِ "Bir kul, Allah onu dünya ile kendi likāsı arasında muhayyer kıldı, o Allah'ın likāsını ihtiyar eyledi." Bunun ne demek olduğunu Ebû Bekir radıyallahu anh anlamıştı da "nefislerimiz ve mallarımız, atalarımız ve evlâdlarımızla sana fedâ olalım!" demişti.[2] Yine rivayet olunmuştur ki: Resûlullah bunu ashâbına okuduğu vakit sevinmişler, fakat Hazret-i Abbas radıyallahu anh ağlamıştı. Aleyhissalatü vesselâm "neye ağlıyorsun amca?" buyurdu, "sana vefatın haber veriliyor" نُعِيَتْ إِلَيْكَ نَفْسُكَ dedi, "evet dediğin gibi" إِنَّهَا لَكَمَا تَقُول buyurdu.[3] Hazret-i Ömer'in ve İbn Abbas'ın bunu anlayışları da yukarıda zikrolunmuştu.

Nasr, fetih ve rü'yet bu üç şarta tesbih ve hamd, istiğfar, bu üç emrin terettübüne müte'allik nükteleri beyan ederken Râzî tefsirinde der ki: "Hak yolcularının seyrinde iki tarîk vardır; kimisi مَا رَأَيْتُ شَيْئًا إِلَّا وَرَأَيْتُ اللهَ بَعْدَهُ

---

1 M: "kâk"; B: "hak".

2 Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 45:

عن أبي سعيد الخدري رضي الله عنه: أن رسول الله صلى الله عليه وسلم جلس على المنبر فقال: إن عبدا خيره الله بين أن يؤتيه من زهرة الدنيا ما شاء وبين ما عنده فاختار ما عنده فبكى أبو بكر وقال: فديناك بآبائنا وأمهاتنا، فعجبنا له وقال الناس: انظروا إلى هذا الشيخ، يخبر رسول الله صلى الله عليه وسلم عن عبد خيره الله بين أن يؤتيه من زهرة الدنيا وبين ما عنده وهو يقول: فديناك بآبائنا وأمهاتنا، فكان رسول الله صلى الله عليه وسلم هو المخير وكان أبو بكر هو أعلمنا به...

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 812. Krş. Mukātil b. Süleyman, *Tefsîr*, IV, 905; Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 448:

وروى أنه لما قرأها رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم على أصحابه استبشروا وبكى العباس فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «ما يبكيك يا عم؟» قال: نعيت إليك نفسك. قال: «إنها لكما تقول» فعاش بعدها سنتين لم ير فيهما ضاحكا مستبشرا.

'hiçbir[1] şey görmedim ille[2] ondan sonra Allah'ı gördüm' demiştir. Kimisi de مَا رَأَيْتُ شَيْئًا إِلَّا وَرَأَيْتُ اللهَ قَبْلَهُ 'hiçbir şey görmedim ille[3] ondan evvel Allah'ı gördüm' demiştir. Şek yok ki bu tarîk daha ekmeldir[4] zira me'âlim-i hikemiye itibariyle müessirden esere inmek, eserden müessire çıkmaktan mertebece[5] daha yüksektir. Riyâzât erbâbının [6250] fikirlerince de nûr[6] kaynağı vâcibü'l-vücûd, zulmet kaynağı mümkinü'l-vücûd olduğundan vâcibü'l-vücudda istiğrak elbette daha şereflidir, hem asl ile tâbi'e istidlâl tâbi' ile asla istidlâlden daha kuvvetlidir.[7] Bu anlaşıldıktan sonra bu âyet de işte bu iki tarîkin eşrefi olan tarîke delâlet eylemektedir. Zira Hâlık ile iştigāli nefs ile iştigāle takdim ederek evvelâ Hâlık'a ait iki emr: tesbih ve hamd zikrolunmuş, sonra da üçüncü mertebede istiğfar zikredilmiştir ki hem Hâlık'a, hem de halka iltifat olan memzuc bir hâlettir. Tesbih sıfat-ı celâl olan sıfât-ı selbiyeye, tahmid de sıfat-ı ikram olan sıfât-ı sübûtiyeye delâlet ettiğinden dolayı celâli mülâhaza ikrâmı mülâhazaya takdim olunmak için tesbih hamde takdim olunmuş, sonra da Hâlık'tan halka[8] nüzul tarîkiyle istiğfar zikredilmiştir. Çünkü bunda nefsin kusurunu ve Hakk'ın cûdunu görmek ve nefs için aslah ve ekmel olanı talep etmek vardır. Mâlum ki kul, Allah'tan gayrısının mütalaasıyla meşgul olduğu nisbette Allah teâlâ'nın Hazret-i celâlini mütalaadan mahrum olur, istiğfârın tesbih ve tahmidden sonraya tehiri bu dakīkaya işaret eyler."[9]

---

1 B: "Bir".
2 B: "illâ".
3 B: "illâ".
4 Sûre-i Âl-i İmrân'da اِنَّ فِي خَلْقِ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [3/190], Sûre-i Yûnus'ta اَمَّنْ يَمْلِكُ السَّمْعَ وَالْاَبْصَارَ [10/31], حٰمٓ فُصِّلَتْ'te اَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ'e [41/53] bak [Müellifin notu].
5 H -"mertebece".
6 H: "ruh".
7 B -"hem asl ile tâbi'e istidlâl tâbi' ile asla istidlâlden daha kuvvetlidir".
8 B: "hilkatin Hâlık'a".
9 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 341-342:
الوجه الثاني: أن للسائرين طريقين فمنهم من قال: ما رأيت شيئا إلا ورأيت الله بعده، ومنهم من قال: ما رأيت شيئا إلا ورأيت الله قبله، ولا شك أن هذا الطريق أكمل، أما بحسب المعالم الحكمية فلأن النزول من المؤثر إلى الأثر أجل مرتبة من الصعود من الأثر إلى المؤثر وأما بحسب أفكار أرباب الرياضات فلأن ينبوع النور هو واجب الوجود وينبوع الظلمة ممكن الوجود فالاستغراق في الأول يكون أشرف لا محالة ولأن الاستدلال بالأصل على التبع يكون أقوى من الاستدلال بالتبع على الأصل وإذا ثبت هذا فنقول: الآية دالة على هذه الطريقة التي هي أشرف الطريقين وذلك لأنه قدم الاشتغال بالخالق على الاشتغال بالنفس فذكر أولا من الخالق أمرين أحدهما: التسبيح والثاني: التحميد ثم ذكروا في المرتبة الثالثة الاستغفار وهو حالة ممزوجة من الالتفات إلى الخالق وإلى الخلق واعلم أن صفات الحق محصورة في السلب والإيجاب والنفي والإثبات والسلوب مقدمة على الإيجابات فالتسبيح إشارة إلى التعرض للصفات السلبية التي لواجب الوجود وهي صفات الجلال والتحميد إشارة إلى الصفات الثبوتية له وهي صفات الإكرام ولذلك فإن القرآن يدل على تقدم الجلال على الإكرام ولما أشار إلى هذين

Lâkin şunu da unutmamak lâzım gelir ki burada halka olan bu nüzul halkta kalmak için değil, halktan Hâlık'a ekmel vechile rücû' ve O'nun mağfiretiyle lütf-i cemâline müstağrak olmak üzere huzûr-ı ehadiyetine kabul için olduğuna tenbîhen nihâyeti "Tevvâb" ism-i şerîfiyle hatm olunmuştur. Bunda zikrolunan iki tarîkin ikisini de câmi' olmak üzere halka nüzulden sonra yine Hâlık'a rücû' ve evvel ve âhir tevhid ile me'âd ve müntehâda karar vardır. وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى [en-Necm 53/42], هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ [el-Hadîd 57/3], اِنَّا لِلّٰهِ وَاِنَّٓا اِلَيْهِ رَاجِعُونَ [el-Bakara 2/156].

Kevser kendisine verilmiş olan Fahr-i âlem sallallâhu aleyhi ve sellem nihâyet böyle mansur ve muzaffer olarak kendisine fütûhat kapıları açıldığı ve halkın alay alay, akın akın Allah dinine girmeye başladıklarını gördüğü ve bu suretle din tekâmül ederek [6251] risalet vazifesi hitâma erip mûcebince dünyada icrâ-yı ahkâm etmek üzere bütün dünya maddeten ve mânen kendisine teveccüh eylemiş bulunduğu sırada لَيْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰى، وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرٰى، ثُمَّ يُجْزٰيهُ الْجَزَٓاءَ الْاَوْفٰى، وَاَنَّ اِلٰى رَبِّكَ الْمُنْتَهٰى [en-Necm 53/39-42] hükmünce iki mükâfâtın tecellîsi karşısında bulunuyordu. Birisi zafer ve fethin muktezâsı olarak dünya saltanat ve ganimetinin teveccühü, birisi de onu kazandıran Allah dininin muktezâsı olarak o fâni dünya ikbâline meyl ü iltifat etmeyip Allah'ın lütf u inayetiyle mahza Allah için yapılmış olan o mesâî ve mücahedenin ecrini hiçbir dünyevî garazla kirletmeyerek وَلَلْاٰخِرَةُ خَيْرٌ لَكَ مِنَ الْاُولٰى [ed-Duhâ 93/4] hükmünü tahakkuk ettirmek üzere bu muvaffakıyetle şükran içinde pâk, musaffâ olarak Allah'a kavuşmak. Bir nâmı da Tevdî' Sûresi olan bu sûre işte bu saatin hulûlünde onun artık tesbih ve hamd ederek bundan böyle bu dîn-i ekmelin icrâ-yı ahkâmını ümmetine tevdî' ve mihnet ü fenâ âlemi olan bu cismâniyet âlemine vedâ edip Rabb'in likāsını istemesine işaret ediyordu. Hazret-i Yûsuf mülkte muvaffakıyetinin neticesinde رَبِّ قَدْ اٰتَيْتَنٖى مِنَ الْمُلْكِ وَعَلَّمْتَنٖى مِنْ تَأْوٖيلِ الْاَحَادٖيثِۚ فَاطِرَ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ اَنْتَ وَلِيّٖ فِى الدُّنْيَا وَالْاٰخِرَةِۚ تَوَفَّنٖى مُسْلِمًا وَاَلْحِقْنٖى بِالصَّالِحٖينَ [Yûsuf 12/101] diye müslim

---

النوعين من الاستغفار بمعرفة واجب الوجود نزل منه إلى الاستغفار لأن الاستغفار فيه رؤية قصور النفس وفيه رؤية جود الحق وفيه طلب لما هو الأصلح والأكمل للنفس ومن المعلوم أن بقدر اشتغال العبد بمطالعة غير الله يبقى محروما عن مطالعة حضرة جلال الله فلهذه الدقيقة أخر ذكر الاستغفار عن التسبيح والتحميد.

olarak alınıp sâlihlere ilhâkını istediği gibi, Resûl-i Ekrem sallallâhu aleyhi ve sellem de hutbesinde إِنَّ عَبْدًا خَيَّرَهُ اللهُ بَيْنَ الدُّنْيَا وَبَيْنَ لِقَائِهِ فَاخْتَارَ لِقَاءَ اللهِ diye işaret eylediği vechile dünyayı bırakıp Allah'ın likāsını ihtiyar eyledi.[1]

Hicretin onuncu senesi اَلْيَوْمَ اَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَاَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْاِسْلَامَ دِينًا [el-Mâide 5/3] âyetinin nâzil olduğu veda haccını [6252] yaptıktan ve أَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟ أَلَا هَلْ بَلَّغْتُ؟ "Bakınız tebliğ ettim mi? Bakınız tebliğ ettim mi?" diye diye îrad buyurduğu meşhur vedâ hutbesini îrad eyledikten sonra Medine'ye[2] avdet buyurmuştu, hep hamd ile tesbih ediyordu. Bu arada son âyet olarak وَاتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ اِلَى اللهِ ثُمَّ تُوَفّٰى كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ [el-Bakara 2/281] âyeti nâzil olmuştu. Derken on birinci sene-i hicriyesi saferinin sonlarında bir baş ağrısından rahatsızlanarak rebîülevvelin on ikinci gününe kadar devam eden bu rahatsızlığı esnasında dahi son üç günden mâ'adâsında Mescid-i Sâadet'e çıkıp namazı kıldırmaktan kalmamıştı. Bu esnada bir gün Fazl b. Abbas ile Ali b. Ebû Tâlib Hazretleri'nin ikisi arasında minbere çıkıp hamd ü senâ ettikten sonra îrad buyurduğu hutbesinde: "أَيُّهَا النَّاس ben kimin sırtına bir değnek vurdumsa işte sırtım, benden kısas etsin ve eğer ben bir kimsenin ırzına şetm etmiş isem işte ırzım, ona kısas etsin. Ben kimsenin malını almışsam işte malım, ondan alsın ve benim tarafımdan husumet olur diye korkmasın, o benim şânımdan değildir" dedi, indi, öğle namazını kıldıktan sonra yine minbere döndü, evvelki sözünü tekrar eyledi. Bunun üzerine üç dirhem iddia eden bir kişiye derhâl bedelini

---

1 "Emir vârid olunca bu tahyir ve ihtiyârın mânası nedir?" denilirse, bunda iki vecih vardır. Birisi ve meşhuru enbiyâya vefatları emrinin cebrî surette değil, tekvîninden evvel irade ve ihtiyârına müfevvaz olarak tahyir suretinde tebliğ olunmuş olmasıdır. Bu takdirde buradaki سَبِّحْ وَاسْتَغْفِرْ emirleri nedb için olmuş olur. İkincisi de teklîfî olarak vücub için olduğu takdirde de Peygamber'in onu kerhen değil, hüsn-i rızâ ve iştiyak ile seve seve kabul ve ihtiyar eylemiş olmasıdır. Hazret-i Yusuf'un "müslimen" demesi buna işarettir. İki takdirde de ansızın, emr-i tekvînî ile değil, önceden ihbar ile vâki' olduğundan, teklif vücub için de olsa ittibâ'ın ihtiyar ile olmasına mâni' olmaz. Rücû' ile ircâ'ın, yani ihtiyârî rücû' ile cebr u ikrah* ile ircâ'ın farkı da budur, yoksa herkes وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ'dur [el-Bakara 2/245] [Müellifin notu].
* B: "kahr".

2 B: "Mekke'ye".

verdi,[1] sonra şöyle buyurdu: "Haberiniz olsun dünya mahcubluğu âhiret mahcubluğundan ehvendir."[2] Sonra ashâb-ı Uhud'a dua etti ve onlar için istiğfar eyledi, sonra da bâlâda zikrolunduğu üzere "bir kul, Allah onu dünya ile likāsı beyninde muhayyer kıldı da o Allah'ın likāsını ihtiyar etti" buyurdu. Hazret-i Ebû Bekir bunun üzerine ağlamıştı da فَدَيْنَاكَ بِأَنْفُسِنَا وَأَمْوَالِنَا وَآبَائِنَا وَأَوْلَادِنَا demişti, sonra da ensarı tavsiye buyurdu.[3] Ancak üç gün mescide çıkamamıştı[4], ezan okununca "Ebû Bekir'e emredin, nâsa namazı kıldırsın" buyurdu.[5] Rebîülevvelin on ikinci günü, pazartesi günü -ki mevlidi günüdür- Hazret-i Âişe'den rivayet olunduğu vechile önündeki bardağa müḅarek[6] elini batırıp su ile yüzünü mesh ediyor, اَللّٰهُمَّ أَعِنِّي عَلَي سَكَرَاتِ الْمَوْتِ "Allahım [6253] bana ölüm sekerâtına karşı yardım buyur" diye dua ediyordu.[7] Kuşluk vakti idi, derken ağırlaştı, Hazret-i Âişe kucağına almıştı, bu fâni âleme gözünü yumdu, son kelâmı بَلِ الرَّفِيقُ الْأَعْلَى "hayır, Refîk-i A'lâ" diye Rabbine arz-ı iştiyak oldu,[8] maksûdu olan likāullâha kavuştu (وَمَا مُحَمَّدٌ اِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ *[Âl-i İmrân 3/144] bak*). Sallallâhu aleyhi ve alâ âlihi ve sahbihi.

التَّحِيَّاتُ لِلّٰهِ وَالصَّلَوَاتُ وَالطَّيِّبَاتُ السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللّٰهِ وَبَرَكَاتُهُ السَّلَامُ عَلَيْنَا وَعَلَى عِبَادِ اللّٰهِ الصَّالِحِينَ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلٰهَ إِلَّا اللّٰهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ. اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ

---

1 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 255.

2 Taberî, *Târîh*, III, 190. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* III, 104:

ألا وإن فضوح الدنيا أيسر من فضوح الآخرة.

3 Buhârî, Menâkıbu'l-Ensâr, 11:

...فخرج النبي صلى الله عليه وسلم وقد عصب على رأسه حاشية برد قال: فصعد المنبر ولم يصعده بعد ذلك اليوم فحمد الله وأثنى عليه ثم قال: أوصيكم بالأنصار فإنهم كرشي وعيبتي وقد قضوا الذي عليهم وبقي الذي لهم فاقبلوا من محسنهم وتجاوزوا عن مسيئهم.

4 H: "çıkmamıştı".

5 Buhârî, Ezân, 39.

6 H -"mübarek".

7 İbn Sa'd, *et-Tabakāt,* II, 258; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VI, 42; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 64, 70, 77; İbn Mâce, Cenâiz, 64:

عن عائشة أنها قالت: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو يموت وعنده قدح فيه ماء وهو يدخل يده في القدح ثم يمسح وجهه بالماء ثم يقول: اللهم أعني على سكرات الموت.

8 İbn Hişâm, *es-Sîre,* II, 651, 655; *Müsnedü İshâk b. Râhûye,* II, 261; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 274.

إِبْرَاهِيمَ إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ. رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلاَةِ وَمِن ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاء رَبَّنَا اغْفِرْ لِي وَلِوَالِدَيَّ وَلِلْمُؤْمِنِينَ يَوْمَ يَقُومُ الْحِسَابُ. اَللّٰهُمَّ اَحْيِنَا عَلَى دِينِهِ وَأَمِتْنَا عَلَى سُنَّتِهِ وَاحْشُرْنَا تَحْتَ لِوَائِهِ. سُبْحَانَكَ اللّٰهُمَّ وَبِحَمْدِكَ وَنَسْتَغْفِرُكَ وَنَتُوبُ إِلَيْكَ، فَلْيَكُنْ آخِرَ دَعْوَانَا اَنِ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.

Bu muvaffakıyete, bu güzel hâtimeye, böyle tesbih ve hamd ile Allah'ın mağfiretine kavuşturan Allah dinine mukabil bu nimetin kadrini bilmeyip küfr ü küfranda ısrar eden ve kendilerine لَكُمْ دِينُكُمْ [el-Kâfirûn 109/6] denilen ve tevbeye yanaşmayan kâfirlerin sû'-i âkıbetleriyle cezâları da en bâriz bir misâl ile gösterilmek ve Peygamber'in vefatıyla İslâm'ın fütûhat ve intişârına halel gelmeyip ona düşmanlık edenlerin yine muradlarına eremeyecekleri anlatılmak üzere, bunun akabinde Hazret-i Peygamber'in amcası iken ona iman şerefine nâil olmayıp küfür ve husumet edenlerle beraber olduğundan dolayı haseb ü nesebi, servet ü mesâîsi kendisine fâide vermemiş olan Ebû Leheb'in ebedî hüsrânını anlatan Tebbet Sûresi gelecektir.

[6254]

سُورَةُ اللَّهَبِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسُ اٰيَاتٍ

TEBBET SÛRESİ

Bu Tebbet Sûresi ki Mesed Sûresi de denilir, bilâ hilaf Mekkîdir. Buhârî, Tirmizî ve daha başkaları İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir ki: وَاَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْاَقْرَبِينَ [eş-Şu'arâ 26/214] âyeti nâzil olunca Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Safâ'ya çıkıp يَا صَبَاحَاه diye nidâ etmişti; "bu kim?" dediler, başına toplandılar, onlara "ne dersiniz? Ben size şu dağın arkasından birtakım atlar çıkacak diye haber versem beni tasdik eder misiniz?" buyurdu, "biz sende bir yalan[1] tecribe etmedik" dediler, "öyle ise ben sizi önümde şiddetli bir azab ile inzar ediyorum" buyurdu. Ebû Leheb, "تَبًّا لَكَ yuh sana! Bizi bunun için mi topladın?" dedi ve kalktı, bunun üzerine تَبَّتْ يَدَٓا اَبٖى لَهَبٍ وَتَبَّ nâzil oldu.[2] Bazı rivayetlerde onu söylemekle beraber iki eliyle bir taş alıp Resûlullah'a atmak da istemişti.[3] Beyhakī'nin *Delâil*'de yine İbn Abbas'tan bir rivayetinde: Ebû Leheb şı'bdan çıkıp Kureyş'e muzâhir olduğu zaman, "Muhammed, bize olduğunu görmediğimiz birtakım şeyler vaad ediyor, ölümden sonra olacağını zu'm eyliyor, benim elime ne koydu!..." deyip iki elini üflemiş de, "تَبًّا لَكُمَا yuf size, ben sizde Muhammed'in söylediklerinden bir şey görmüyorum" demişti. Bunun üzerine تَبَّتْ يَدَٓا اَبٖى لَهَبٍ nâzil oldu denilmiştir.[4] Nîsâbûrî tefsîrinde: "İbn Abbas demiştir ki: 'Resûlullah

---

1 H +"bir yalan".

2 Buhârî, Tefsîr, 111:

عن ابن عباس رضي الله عنهما قال: لما نزلت: «وأنذر عشيرتك الأقربين» ورهطك منهم المخلصين، خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى صعد الصفا فهتف: يا صباحاه، فقالوا: من هذا، فاجتمعوا إليه فقال: «أرأيتم إن أخبرتكم أن خيلا تخرج من سفح هذا الجبل، أكنتم مصدقي» قالوا: ما جربنا عليك كذبا، قال: «فإني نذير لكم بين يدي عذاب شديد» قال أبو لهب: تبا لك، ما جمعتنا إلا لهذا، ثم قام فنزلت: «تبت يدا أبي لهب وتب» وقد تب. هكذا قرأها الأعمش يومئذ.

3 *Tefsîru İbn Fûrek,* III, 297; Ömer Nesefî, *et-Teysîr,* XV, 523; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 349.

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 497. Krş. İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 351; Ebû Nuaym, *Delâilü'n-nübüvve,* s. 278:

روى البيهقي في الدلائل عن ابن عباس أيضا أن أبا لهب قال لما خرج من الشعب وظاهر قريشا: إن محمدا يعدنا أشياء لا نراها كائنة يزعم أنها كائنة بعد الموت فماذا وضع في يديه ثم نفخ في يديه، ثم قال: تبا لكما ما أرى فيكما شيئا مما يقول محمد صلّى الله عليه وسلم، فنزلت «تَبَّتْ يَدا أَبِي لَهَبٍ».

sallallâhu aleyhi ve [6255] sellem ilk ba'ʻs olunduğu vakit emrini gizli tutuyor ve Mekke şıʻbında namaz kılıyordu, tâ وَاَنْذِرْ عَشٖيرَتَكَ الْاَقْرَبٖينَ [eş-Şuʻarâ 26/214] emri nâzil olana kadar üç sene. O vakit Safâ'ya çıktı, 'yâ Âle Gālib!' diye nidâ etti, onlar mescidden ona çıktılar, Ebû Leheb 'işte Gālib sana geldi, ne var yanında?' dedi, sonra 'yâ Âle Lüey!' diye nidâ etti, Lüey'den olmayanlar döndü, yine Ebû Leheb 'işte Lüey geldi, ne var?' dedi, sonra 'yâ Âle Kilâb!' dedi, sonra 'yâ Âle Kusay' dedi, yine Ebû Leheb 'işte Kusay sana geldi ne var yanında?' dedi, o vakit buyurdu ki: 'Allah bana en yakın maʻşerimi inzar eylememi emretti, en yakınlarım da sizlersiniz. Sizler lâ ilâhe illallah demedikçe ben size ne dünyadan bir hazza[1] ne âhiretten bir nasîbe mâlik değilim. Onu derseniz Rabbinizin indinde onunla lehinize şehadet edeceğim.' Bunun üzerine Ebû Leheb 'تَبًّا لَكَ yuf sana, bizi onun[2] için mi çağırdın!' dedi, bu sûre nâzil oldu."[3] Bir de denilmiştir ki: Resûlullah, amcalarını toplamış onlara bir sahfede bir taâm takdim etmişti, onlar onu istihkar ettiler, "bizim her birimiz bir koyun yer" dediler, "öyle ise yeyin" buyurdu. Yediler, doydular, yemekten az bir şey eksilmişti. Sonra "فَمَا عِنْدَكَ senin yanında ne var?" dediler, onun üzerine onları İslâm'a davet etti. Ebû Leheb de o söylediğini söyledi.[4] Ve yine rivayet olunmuştur ki: "Ben İslâm'a gelirsem bana ne var?" dedi, "müslimîne olan" buyurdu. "Ben onlara tafdil olunmayacak mıyım?" dedi, Nebi sallallâhu aleyhi ve sellem "ne ile tafdil olunacaksın?" buyurdu, o vakit Ebû Leheb: "benimle başkasının müsâvî olacağı bu dine yuh olsun! تَبًّا لِهذَا الدِّين الَّذِي يَسْتَوِي أَنَا وَغَيْرِي" dedi, تَبَّتْ يَدَٓا اَبٖى لَهَبٍ

---

1 H: "zerre".

2 H: "bunun".

3 Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 588. Krş. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm,* II, 527; Ferrâ, *Meʻâni'l-Kur'ân,* III, 298; Vâhidî, *Esbâbu nüzûli'l-Kur'ân,* s. 499:

قال ابن عباس: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يكتم أمره في أول المبعث ويصلي في شعاب مكة ثلاث سنين إلى أن نزل قوله «وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ» فصعد الصفا ونادى: يا آل غالب، فخرجت إليه من المسجد فقال أبو لهب: هذه غالب قد أتتك فما عندك؟ ثم نادى: يا آل لؤي، فرجع من لم يكن من لؤي فقال: هذه لؤي قد أتتك فما عندك؟ فقال: يا آل كلاب، ثم قال بعده: يا آل قصي، فقال أبو لهب: هذه قصي قد أتتك فما عندك، ثم قال: إن الله قد أمرني أن أنذر عشيرتك الأقربين وأنتم الأقربون، إني لا أملك لكم من الدنيا حظا ولا من الآخرة نصيبا إلا أن تقولوا لا إله إلا الله فأشهد لكم بها عند ربكم، فقال أبو لهب عليه اللعنة: تبا لك ألهذا دعوتنا؟ فنزلت السورة.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 348:

أنه جمع أعمامه وقدم إليهم طعاما في صحفة فاستحقروه وقالوا: إن أحدنا يأكل كل الشاة، فقال: كلوا فأكلوا حتى شبعوا ولم ينقص من الطعام إلا اليسير ثم قالوا: فما عندك؟ فدعاهم إلى الإسلام فقال أبو لهب ما قال.

وَتَبَّ nâzil oldu.[1] Târık-ı Muhâribî'den[2] de şöyle mervidir, demiştir ki: "Resûlullah'ı Zi'l-mecâz çarşısında gördüm; 'يَا أَيُّهَا النَّاس lâ ilâhe illallah deyin felâh bulasınız' diyordu, arkasından da bir adam ona taş atıyordu, ökçelerini kanatmıştı, 'onu dinlemeyin!' diyordu. 'Bu kim?' dedim, 'Muhammed ve amcası' dediler."[3] Yine İbn Abbas demiştir ki: "Ebû [6256] Leheb, Peygamber hakkında 'o sâhirdir' diyerek kavmi ondan soğutur, görüşmeden giderlerdi. Çünkü kabilenin pîri ve Peygamber'in babası gibi olduğundan ittiham edilmezdi. Fakat bu sûre nâzil olup da işitince gazab ile şiddetli adâvet izhar etmeye başlamış ve ondan dolayı müttehem olup artık Resûlullah aleyhinde sözü kabul edilmemeye başlanmış, bütün sa'yi boşa gitmişti."[4] Bu rivayetlerin cem'inde bir münâfat yoktur, sebeb-i nüzûl gerek birisi ve gerek hepsi, herhangisi olursa olsun bu sûre evvel nâzil olan sûrelerdendir. Hatta yukarıda geçtiği vechile وَالضُّحٰى'dan evvel nâzil olmuştur. Böyle iken burada Peygamber'in zafer ve muvaffakıyetiyle ona küfr ve adâvet edenlerin başında bulunan amcası Ebû Leheb'in hâl ve âkıbeti yan yana getirilerek nusret ile hızlânın, şükran ile küfrânın, hüsn-i hâtime ile sû'-i hâtimenin fark ve mukayesesi yakından gösterilmek, bir de Peygamber'in vefatından sonra dahi düşmanlar fitne çıkarmak isteseler de dininin bekā ve intişârına mâni' olamayacaklarına işaret olmak üzere âhirden evvele ircâ'-ı nazar ettirilmek, sonra da İhlâs ve Muavvizeteyn ile Kur'an hatm olunmak üzere bu sûre Nasr Sûresi'nin ardınca konmuştur.

Âyetleri: Beştir.

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 348; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 589:
وروي أنه قال أبو لهب: فما لي إن أسلمت فقال: ما للمسلمين، فقال: أفلا أفضل عليهم؟ فقال النبي عليه الصلاة والسلام بماذا تفضل؟ فقال: تبا لهذا الدين يستوي فيه أنا وغيري، فنزلت تَبَّتْ يَدا أَبِي لَهَبٍ.

2 H: "tarîk-i muhâribînden"; B: "Târık-ı muhâribînden".

3 İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 332. Krş. Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 589:
عن طارق المحاربي قال: رأيت رسول الله صلى الله عليه وسلم بسوق ذي المجاز وأنا في بياعة أبيعها، قال: فمر وعليه جبة له حمراء وهو ينادي بأعلى صوته: أيها الناس، قولوا لا إله إلا الله تفلحوا، ورجل يتبعه بالحجارة قد أدمى كعبيه وعرقوبيه وهو يقول: يا أيها الناس، لا تطيعوه فإنه كذاب، قال: قلت: من هذا؟ قالوا: هذا غلام بني عبد المطلب، قلت: فمن هذا الذي يتبعه يرميه بالحجارة؟ قالوا: عمه عبد العزى وهو أبو لهب.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 349; Nîsâbûrî, *Garâibu'l-Kur'ân,* VI, 589:
قال ابن عباس: لأنه كان يدفع القوم عنه بقوله: إنه ساحر، فينصرفون عنه قبل لقائه لأنه كان شيخ القبيلة وكان له كالأب فكان لا يتهم، فلما نزلت السورة وسمع بها غضب وأظهر العداوة الشديدة فصار متهما فلم يقبل قوله في الرسول بعد ذلك فكأنه خاب سعيه وبطل غرضه.

Fâsılası: ب، د harfleridir.

"Tebbet" "tebâb"dandır. "Tebâb" helâk ve helâke götüren hüsran, ve emeği boşa çıkıp murâdına ermemek, yani muvaffakıyetin zıddı olan haybet, yuf olmak, yuh olmak, berbad olmak mânalarına gelir, تَبًّا لَهُ، تَبًّا لَكَ tâbirleri "yuf ona, yuh sana" gibi levm ve beddua makāmında kullanılır.

Buhârî'de "'tebâb' hüsran, 'tetbîb' tedmîrdir"[1] der[2]. Râgıb "'tebâb' hüsranda istimrardır" demiş,[3] ekser müfessirîn de helâke götüren hüsran veya helâk demişlerdir. [6257]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

تَبَّتْ يَدَٓا اَب۪ي لَهَبٍ وَتَبَّۜ ﴿١﴾ مَٓا اَغْنٰى عَنْهُ مَالُهُ وَمَا كَسَبَۜ ﴿٢﴾ سَيَصْلٰى نَاراً ذَاتَ لَهَبٍۚ ﴿٣﴾ وَامْرَاَتُهُۜ حَمَّالَةَ الْحَطَبِۚ ﴿٤﴾ ف۪ي ج۪يدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ ﴿٥﴾

Meâl-i Şerîfi

Yuh oldu iki eli Ebû Leheb'in, kendi de yuh[4] (1). Ne malı fâide verdi ona ne kazandığı (2). O bir alevli ateşe yaslanacak (3) karısı da, odun hamalı olarak (4) gerdanında bir ip ki fitillisinden (5).

{تَبَّتْ} tebâb oldu ❁ bu fiil esasen ihbâra mevzû' olmakla beraber ibare veya işaretiyle inşâ dahi olur. İnşâ olması ya tekvînî surette hüsrânı inşâ, yahut Arabın örfü üzere قُتِلَ الْإِنْسَانُ "kahrolası" gibi beddua üslûbunda hüsran ve helâke istihkākı anlatarak lâzımı olan zemm ü takbîhi inşâ mânasında olur. İlk nüzûle nazaran çokları bu mânaya haml eylemişlerdir. Bundan dolayı "elleri kurusun" diye terceme edilmesi de şâyi' olmuştur. "Eli kurusun" tâbiri daha ziyade شَلَّتْ يَدُهُ yani "eli çolak

---

1 Buhârî, Tefsîr, 111:

تباب: خسران، تتبيب: تدمير.

2 H -"der".

3 Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, s. 162:

التب والتباب: الاستمرار في الخسران.

4 H -"yuh".

olsun" mânasında zâhirdir, bununla beraber mecaz olarak "müflis olsun,[1] elinde avucunda bir şey kalmasın, tutacağını tutamasın, her tuttuğu boşa çıksın" gibi hüsrâna dua ve inkisar makāmında da kullanılır ki böyle terceme edenlerin maksadı da odur. Bunu "yuf olsun, yuha gitsin, berbat olsun" diye ifade etmek, تَبًّا لَه'de olduğu gibi "tebâb"ın [6258] mânasına daha uygun görünür. Ancak Ebû Leheb Bedir'i müte'âkib ye's ü hirman ile vefat etmiş olup اِذَا جَٓاءَ Sûresi'nin nüzûlünde onun hüsran ve helâki tahakkuk etmiş bulunduğu cihetle, bu sûrenin tertibde buraya konulması bunda ihbar mânası maksud olduğuna ve hatta Peygamber'in bu şanlı vefatıyla dahi Ebû Leheb'in murâdı hâsıl olmayıp bilakis hüsrânı gittikçe daha ziyade tahakkuk etmiş olacağına bir işareti tazammun eder. Bu da lâzımı olarak yine zemm ü takbîhi dolayısıyla ifade etmesine mâni' de olmaz. Yani sade "yuf olsun" değil, yuf oldu, yuha gitti {يَدَا} iki eli ❁ sağdan soldan, gerek müsbet gerek menfî, gerek tutmak gerek itmek için kullanmak istediği bütün esbâb ve vesâiti, gerek dünyaya gerek dine uzatmak istediği eller ikisi de hüsrâna düştü. O Peygamber'in zaferine ve hak dininin izhârına mâni' olmak ve küfre sarılmak için müracaat ettiği maddî mânevî her şey kendi aleyhine çıktı da "yuh" diye üflediği elleri hakikaten yuh oldu {اَبٖى لَهَبٍ} Ebû Leheb'in ❁ Peygamber'e küfr ü adâvette ileri giden ve dîn-i İslâm'ın neşrine mâni' olmak için her türlü fitne ve fesad ateşlerini alevlendirmeye çalışan Ebû Cehil ve emsâli azgın kâfirlerin küfr ü tuğyanları Kur'an'da anlatılmış olmakla beraber hiçbirinin adı sarâhaten zikredilmemiş olduğu hâlde Ebû Leheb'in bilhassa zikrolunması, hem de Peygamber'e dair olan Nasr Sûresi'yle Allah'a dair olan İhlâs Sûresi arasında zikredilmesi şâyân-ı dikkattir, bu

Evvelâ: Ona وَامْتَازُوا الْيَوْمَ اَيُّهَا الْمُجْرِمُونَ [Yâsin 36/59] mazmûnu üzere bir temâyüz vermektir. Onun Peygamber ile Allah arasına girmek, feyzine mâni' olmak isteyen âteşîn düşmanlar arasında kāle alınmaya değer bir imtiyâz-ı mahsûsu hâiz bulunduğunu iş'âr eder. Çünkü Ebû Leheb Peygamber'in baba bir amcası olmak haysiyetiyle bir şeref-i

1 B -"mânasında zâhirdir, bununla beraber mecaz olarak "müflis olsun".

[6259] mahsûsu hâiz bulunuyordu. Böyle iken bu şeref ve nimetin kadrini takdir etmediği ve ona yardım edecek yerde bilakis mâni' olmak için küfr ü adâvetle ateş püskürmek isteyenlerin önüne düştüğü cihetle bunun hepsinden ziyade teessüfe şâyân olduğunu ihtar ederek yine Peygamber'in şânını tebcil ve neseb şeref ü haysiyetlerinin fevkinde olan cilve-i Hakk'ın büyüklüğüne tenbih olur.

Sâniyen: "Ebû Leheb" şahsı gösteren bir künye olmakla beraber lügaten bu terkîbin asıl mefhûmu "alev babası" demek olması itibariyle bunun Peygamber'e ve İslâm'a karşı ateş püskürmek isteyip de kendini cehenneme atmış olan kâfirlerin cümlesinin mümessili mânasında olmak haysiyetiyle onun hüsrânı hepsinin hüsrânına misâl yapılmıştır ki, يُرِيدُونَ اَنْ يُطْفِؤُا نُورَ اللّٰهِ بِاَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللّٰهُ اِلَّٓا اَنْ يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ [et-Tevbe 9/32] mazmûnuna işaret olur. Künyeler ism-i alem olmakla beraber yerine göre Hâtim'in cûd ile, Ebû Hanîfe'nin ilim ile iştihârı gibi vasfiyet ifade edebildiklerinden dolayı ilm-i me'ânîde "Ebû Leheb" isminin de "ateş babası" demek olmasından dolayı kinaye suretiyle cehennemî vasfına delâlet eylediği meşhur bir misâl olarak söylendiğine ve kinayeler hakikatin iradesine mâni' olmayacağına binâen burada bu mânanın ehemmiyet-i mahsûsası vardır. Yani maksad yalnız Ebû Leheb'in şahsını söylemekten ibaret olmayıp vasfına ve bu vasıfta ona benzeyenlerin hâllerine de işaret edilmiş demek olur. Onun asıl ismi Abdüluzzâ b. Abdülmuttalib iken yanakları pek kırmızı olduğu için ateşe teşbih olunarak "Ebû Leheb" denilmiş, bu künye ile şöhret bulmuştu. "Pek âteşîn, çok ateşli" demek gibi bu "alev babası" künyesi ona bidâyeten yüzünün parlaklığı veya cevvâliyeti, hiddet ve şiddeti itibariyle bir medih vasfı mülâhaza olunarak verilmiş, fakat bunun hakikatinde bir ateş kaynağı olmak veya ateşi sevmek mânası bulunduğu ve ateşin en şiddetlisi de cehennem ateşi olduğu için ef'âl ve harekâtı [6260] itibariyle onun neticesi kendini ateşe sürükleyerek cehennemîlik[1] unvânı olmuş, ehl-i cehennemin babası olmak mânasına mesel olmak üzere kullanılmıştır. Burada bu nüktenin

1 H ve B: "cehennemlik".

maksud olduğuna bilhassa سَيَصْلٰى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ ile tenbih buyurulmuştur. Yani Peygamber'in amcası olmak gibi yüksek bir neseb ve karâbet ve haseb ve haysiyet şerefini hâiz olduğu hâlde imana gelmeyip de ona küfr ü adâvette ısrar ettiğinden dolayı Ebû Leheb'in hâli böyle hüsran olur, o neseb ve haseb onu kurtarmazsa, Peygamber'e buğzedip de tevbe etmeyen diğerlerinin ne kadar ebter ve bedbaht olacakları ibret nazarıyla teemmül olunsun.

Keşşâf'ta der ki: "Tekniye tekrim ifade ederken burada künye ile anılmasında üç vecih vardır. Birisi ismiyle değil, künyesiyle şöhretidir, ikincisi ismi Abdüluzzâ olduğu için ondan udûl olunmuştur. Üçüncüsü meâli نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ olan ehl-i nârdan olduğu için künyesi, hâline uygun olmasıdır. Şirrîre 'Ebu'ş-şer', hayr sâhibine 'Ebu'l-hayr' denilmesi kabîlinden de 'Ebû Leheb' denilir."[1] Evet, Ebû Leheb'in iki eli yuha, hüsrana gitti, tebâb oldu {وَتَبَّ} kendi de tebâb oldu, ۝ murâdına eremeyip hüsran ile ziyan ve helâk oldu, yuh oldu gitti. Ebû Leheb, Peygamber'e karşı Kureyş ile beraber olduğu hâlde hastalığından dolayı Bedir'e bizzat iştirak edememiş, fakat mâlen yardım ederek Ebû Cehil'in kardeşi Âs b. Hişam'ı bedel göndermiş idi.[2] Kendisi "adese" denilen çiçek kabîlinden bir illete tutulmuş, Kureyş'in kırıldığını haber alınca Bedir'den yedi gün sonra kahrından helâk olmuştu. Âlûsî ve daha sâirlerinin de naklettiği vechile Kureyş adeseden tâun gibi sakındıkları için sirâyet korkusuyla ailesinden bile kimse yanına [6261] yaklaşmamış, ölüsü üç gün kalmış ve kokmuş idi. Nihâyet ârdan korktukları için Sûdânîlerden birkaç kişiyi ücretle tutmuşlar, onlar götürüp gömmüşler, bir rivayette bir çukur kazıp ağaçlarla içine kakmışlar, örtünceye kadar da üzerine taş

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 814:

فإن قلت: لم كناه والتكنية تكرمة؟ قلت: فيه ثلاثة أوجه، أحدها: أن يكون مشتهرا بالكنية دون الاسم... والثاني: أنه كان اسمه عبد العزى فعدل عنه إلى كنيته. والثالث: أنه لما كان من أهل النار ومآله إلى نار ذات لهب وافقت حاله كنيته فكان جديرا بأن يذكر بها ويقال: أبو لهب، كما يقال: أبو الشر للشرير وأبو الخير للخير.

2 Âs b. Hişam Ebû Leheb'e dört bin dirhem riba borcuyla iflas etmişti, o borcu mahsub edilmek üzere Ebû Leheb onu bedel göndermişti. (*Siyer-i İbn Hişam* ve *Şerh-i Süheylî*) [Müellifin notu].
İbn Hişâm, *es-Sîre,* I, 610; Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* V, 63:

إلا أن أبا لهب بن عبد المطلب تخلف وبعث مكانه العاصي بن هشام بن المغيرة وكان قد لاط له بأربعة آلاف درهم كانت له عليه أفلس بها، فاستأجره بها على أن يجزئ عنه، بعثه فخرج عنه وتخلف أبو لهب.

atmışlar, diğer bir rivayette çukur da kazmamışlar, bir duvarın dibine dayayıp arkasından örtülünceye kadar taş atmışlardı.[1]

Demek ki ondan on beş sene kadar evvel Kur'ân'ın haber verdiği gibi olmuştu, ma'amâfîh murad, sade böyle oluşundan ibaret değil, dünyada maksadına nâil olamadığı gibi âhirette çekeceği azabdan dolayı cismânî ve rûhânî her vechile ebedî hüsrâna düşerek ziyan ve helâk olmasıdır.

{مَٓا اَغْنٰى عَنْهُ} ❁ bu مَا istifhâm-ı inkârî veya doğrudan doğru nâfiyedir, ve hüsrânını îzahtır. Yani ne fâide verdi ona? Hiçbir fâide vermedi, onu kurtaracak hiçbir hayra yaramadı {مَالُهُ} malı {وَمَا كَسَبَ} ve kazandığı, yahut kazancı: meksûbâtı veya kesbi ❁ bu مَا, mevsul veya masdariyyedir. Ma'amâfîh evvelki gibi istifhâm-ı inkârî veya nâfiye olması da melhuzdur. "Ne fâide verdi ona malı? Ve ne kazandı? Onu felâketten kurtaracak hiçbir şeye yaramadı ve kendisi hiçbir hayır kazanmadı"[2] demek de olabilir; lâkin "malı da fâide vermedi ona, kesbi de" mânasına olmak, iki elin hüsrânını beyâna daha muvâfıktır. Malı sermayesi, kesbi de sermayesinden kazandığı kâr, hâsılât ve vâridat, yahut kazanmak için tuttuğu kazanç yolu, ticaret ve sâire; yahut malı babasından miras aldığı mal, kesbi kendi kazandığı, yaptığı işler; yahut daha zâhiri malı eskisi ve yenisi bütün malına, kesbi ve kazandığı da gerek malından sarf ve istihlâk ve gerek sâir esbâbdan intifâ' suretiyle fikr ü arzusuna göre kendi hesâbına ettiği istifade, aldığı hazz u nasib, yani sa'y ü [6262] ameli, çektiği emeği ile yaptığı işler ve nâil olduğu şeylere şâmil olmaktır ki, bunda kesb ü iradesi ta'alluk ederek gaye edinip vâsıl olduğu bütün meksûbâtı: evlâdı, mevki'-i ictimâ'îsi, itikadınca kendine, kavmine, âdetine iyilik nâmına yaptığı işleri, sonra Peygamber'e karşı yaptığı keyd ü adâvet hepsi dâhil olur. İbn Abbas'tan: "mâkeseb"i velededir,[3] ve naklolunmuştur ki:

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 499. Krş. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 345; Bikā'î, *Nazmu'd-dürer,* XXII, 338; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 620:

وهلك أبو لهب نفسه بالعدسة بعد وقعة بدر لسبع ليال فاجتنبه أهله مخافة العدوي وكانت قريش تتقيها كالطاعون فبقي ثلاثا حتى أنتن فلما خافوا العار استأجروا بعض السودان فاحتملوه ودفنوه، وفي رواية حفروا له حفرة ودفعوه بعود حتى وقع فيها فقذفوه بالحجارة حتى واروه، وفي أخرى أنهم لم يحفروا له وإنما أسندوه لحائط وقذفوا عليه الحجارة من خلفه حتى توارى فكان الأمر كما أخبر به القرآن.

2 B +"da".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 815. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 677:

وعن ابن عباس: ما كسب ولده.

Ebû Leheb'in oğulları nizâ' ederek kendisine muhakeme olmuşlar, derken yanında birbiriyle çarpışmaya başlamışlardı. Ebû Leheb kalkıp ayırmak için aralarına girmişti, birisi itiverip düşmüştü, bunun üzerine gazaba gelip "çıkarınız yanımdan bu kesb-i habîsi" demişti.[1] Bir hadîs-i şerîfte de: إِنَّ أَطْيَبَ مَا يَأْكُلُ الرَّجُلُ مِنْ كَسْبِهِ وَإِنَّ وَلَدَهُ مِنْ كَسْبِهِ "her adamın yiyeceğinin en temizi kesbindendir, evlâdı da kesbindendir" diye vârid olmuştur.[2] Dahhâk'ten: "Mâkesebi amel-i habîsi, yani Resûlullah'a adâvette keydidir" diye,[3] Katâde'den de "mâkesebi, bir iyilik yapıyorum zannıyla yaptığı ameldir ki وَقَدِمْنَٓا اِلٰى مَا عَمِلُوا مِنْ عَمَلٍ فَجَعَلْنَاهُ هَبَٓاءً مَنْثُوراً [el-Furkān 25/23] mânasındadır" diye nakledilmiş[4] ve rivayet olunmuştur ki "eğer kardeşimin oğlunun söylediği hak ise ben ondan malımı ve evlâdımı fidye vererek kurtulurum" dermiş.[5] Fakat bu mânaların birisi diğerine münâfî değildir, maksad tahsis değil, misâl demektir. "Kesb" hepsine de şâmil olduğundan mâna şöyle olmak zâhirdir: Ne malı ne de hiçbir kazancı kendisine fâide vermedi, onu hüsran ve helâkten kurtarmadı. Zira: {سَيَصْلٰى نَاراً} o bir nâra yaslanacak ki ❁ yarın âhirette bir ateşe girecek ki {ذَاتَ لَهَبٍ} pek lehebli ❁ gayet alevli, dünyada misli görülmedik son derece şiddetli bir alev, iltihâbı olan bir ateş, yani sade cisimleri yakan bir ateş değil, rûhları sarıp gönüllere muttali' olan نَارُ اللّٰهِ الْمُوقَدَةُ. اَلَّتٖى تَطَّلِعُ عَلَى الْاَفْـِٔدَةِ [el-Hümeze 104/6-7] buyurulan cehennem ateşi. {وَامْرَاَتُهُ} Karısı da ❁ ki Harb'ın kızı Ümmü Cemîl ve Ebû Süfyan b. [6263] Harb'ın kız kardeşi imiş. Bu isimlerin mânalarındaki îmâlar da şâyân-ı dikkattir. Bu سَيَصْلٰى'nın tahtında müstetir Ebû Leheb'e râci' olan هُوَ zamirine ma'tuftur, yani Ebû Leheb'in yalnız kendisi değil, karısı da o

---

1 *Tefsîru Abdürrezzâk,* III, 473; Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 677. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 815:
عن أبي الطفيل قال: كنت عند ابن عباس يوما فجاء بنو أبي لهب يختصمون إليه في شيء بينهم فاقتتلوا عنده في البيت فقام يحجز بينهم فدفعه بعضهم فوقع على الفراش فغضب ابن عباس فقال: أخرجوا عني الكسب الخبيث، «ما أغنى عنه ماله وما كسب» يعني ولده.

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 31; Ebû Dâvûd, Büyû', 79; İbn Mâce, Ticârât, 1.

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 352. Krş. Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn,* VI, 366:
قال الضحاك: ما ينفعه ماله وعمله الخبيث يعني كيده في عداوة رسول الله.

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 352:
قال قتادة: وما كسب أي عمله الذي ظن أنه منه على شيء كقوله: وقدمنا إلى ما عملوا من عمل.

5 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 467; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 499:
قال أبو لهب لأصحابه: إن كان ما يقول ابن أخي حقًّا فإنِّي أفتدي نفسي بمالي وولدي فأنزل الله تعالى: «مَا أَغْنَى».

ateşe yaslanacak. {حَمَّالَةَ الْحَطَبِ} ❁ Diğer kıraatlerin hepsinde حَمَّالَةُ haber olarak ötre okunur, bu surette Ebû Leheb'e ma'tuf olmayıp cümle ondan hâl olur. Bizim Âsım kıraatinde ise üstün okunur, vâv atf olur, bunda iki vecih mümkindir:

Birisi: امْرَأَةٌ'den hâl olmaktır ki karısı da odun hamalı olarak cehenneme girecek, Ebû Leheb'i götürecek veya onun ateşinin alevini artırmak için dünyada küfrüne, arzusuna hizmet ettiğinden dolayı cehennemde de azâbına o suretle iştirak ile hizmet edecek. Çünkü فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِى وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ اُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ [el-Bakara 2/24], اِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَنْ تُغْنِىَ عَنْهُمْ اَمْوَالُهُمْ وَلَٓا اَوْلَادُهُمْ مِنَ اللّٰهِ شَيْـًٔا وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمْ وَقُودُ النَّارِ [Âl-i İmrân 3/10] buyurulduğu üzere cehennemin odunu, çırası kâfirler olduğundan küfre hizmet cehenneme odun taşımak mânasında olur. Bu suretle onun sırtındaki cehennem odunu da Ebû Leheb'in kendisi olmak en beliğ[1] mâna olur.

İkincisi: Zemm üzere mansub olarak, yani "o hammâlete'l-hatab karı" demek olmasıdır. Bu surette وَامْرَاَتُهُ'de vakf câizdir. Bunda da "hatab"dan murad Ebû Leheb olmak gerektir. Bundan başka bir de حَمَّالَةَ الْحَطَبِ tâbiri nemmam, koğucu, öteye beriye laf götüren fesadcı mânasına mecaz olarak mesel olmuştur. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Nâs arasında nemîmelerle[2] koğuculuk eden müfside يَحْمِلُ الْحَطَبَ بَيْنَهُمْ 'aralarında odun taşıyor' denilir, 'beynlerinde nâire îkād ediyor, şer îrâs eyliyor' demektir.

Nitekim

مِن البِيضِ لم تصْطَدْ عَلَى ظَهْرِ لَأْمَةٍ   وَلَمْ تَمْشِ بَيْنَ الْحَيِّ بِالْحَطَبِ الرَّطْبِ[3]

---

1 M: "baliğ".
2 H: "nemmamlarla".
3 Beyazları, yani yüzleri ak temiz kimseleri avlamaya çalışmadın, alçaklığın sırtına binerek ve oba arasında yaş odunla yürümedin* [Müellifin notu].
* H: "yaş odun taşımadın".
Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 376.

[6264] diyen şâir bu mânayı söylemiş, 'yaş odun'[1] demesi de dumanı çok olacağından dolayı şerrin ziyade[2] olacağına işaret eylemiştir."[3] Bu mâna lisânımızda "kundakçılık etmek" tâbiriyle ifade olunur. "Yangına körükle gitmek" tâbiri de buna müşâbihtir. Lâkin lisânımızda "odun hamalı" tâbirinden biz bu mânaları anlamayız, sade bir tezlil anlarız. Bâhusus izzet ve servet içinde büyümüş bir kadının odun hamallığı etmesi acıklı bir sefalettir. Bundan koğuculuk, müfsidlik mânasını anlamak için ya "kundakçı" demek, yahut حَمَّالَةَ الْحَطَبِ tâbirini terceme etmeyerek mesel hâlinde aynen söylemek daha muvâfık olur. Bu mânaca hâl, nâra duhûlün sebebi olan dünyadaki hâl ile ta'lîl de olmuş olur. Fakat asıl mâna dünyadaki aile şeref ve haysiyetine ve servet ü izzetine rağmen âhiretteki sefalet ve hakāretini duyurmak ve Ebû Leheb'in arzusuna mutâva'at edenler içinde en sakınması lâzım gelen karısının bile böyle ateş içinde hakāretle kendisinin azâbını teşdîde hizmet etmekte bulunduğunu ifade eylemek olduğu cihetle, biz diğer vecihleri de nazar-ı dikkate alarak "odun hamalı" diye anlatmayı daha vâzıh gördük. Zira bir de İbn Zeyd'den ve daha başkalarından rivayet olunmuştur ki: Resûlullah'ın geçeceği yola Ebû Leheb'in karısı geceleyin diken dalları bıraktırmak suretiyle ona ezâ etmek isterdi,[4] onun için bu tâbir ile tezlil edilmiştir. Ma'âmâfîh bu rivayet de onun Peygamber'e ezâ etmek ve dinin neşrine mâni' olmak için kocasının fikrine hizmet etmek üzere gizliden gizliye nemîme ve sâir suretle iz'âc etmeye çalıştığını temsîlen bir ifade olarak mülâhaza edilirse mânaların hepsi birleşmiş olur. {فِى جِيدِهَا حَبْلٌ} ❁ Bu cümle de "hammâle"nin tahtında müstetir هِيَ zamirinden hâldir. Yani gerdanında ziynet yerine bir ip ki...

---

1 H, M ve B: "bir yaş odun".

2 H: "çok".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 815:

ويقال للمشاء بالنمائم المفسد بين الناس: يحمل الحطب بينهم، أى: يوقد بينهم النائرة ويورّث الشر. قال:

من البيض لم تصطد على ظهر لأمة　　　ولم تمش بين الحيّ بالحطب الرّطب

جعله رطبا ليدل على التدخين الذي هو زيادة في الشر.

4 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 679:

قال ابن زيد في قوله: «وَامْرَأَتُهُ حَمَّالَةَ الْحَطَبِ» قال: كانت تأتي بأغصان الشوك فتطرحها بالليل في طريق رسول الله صلى الله عليه وسلم.

"**Cîd**" boyun demek ise de "unuk" gibi sade boyun değil, [6265] bilhassa gerdanlık gibi huliyyât ile süslü veya süslenmeye lâyık güzel ra'nâ boyunlar hakkında söylenir. Onun için فِي عُنُقِهَا denilmemiş, فِى جِيدِهَا buyurulmuştur, gerçi burası tahkir makāmıdır; وَجَعَلْنَا الْاَغْلَالَ فِىٓ اَعْنَاقِ الَّذِينَ كَفَرُوا[1] [Sebe' 34/33] gibi gull ve emsâli ile tezlil ve tahkir mevkilerinde de "unuk" zikr olunur, lâkin burada "odun hamalı" diye tahkirden sonra فِي عُنُقِهَا حَبْلٌ "boynunda bir ip" denilseydi ziyade bir mâna olmazdı. Hâlbuki "cîd" şâirin وأَحْسَنُ مِنْ جِيدِ الْمَلِيحَةِ حُلِيّها dediği gibi ziynet ve medh ile söylenir, bu fark lisânımızda da vardır. Biz de bu o makamda "gerdan" tâbirini kullanırız, bu sebeple burada tahkirden sonra فِى جِيدِهَا denilmekle kadının kadınlık onurunu tehyic etmek suretiyle bu hâlin fecâatini bir telkin vardır. Binâen'aleyh bunu sade boynunda bir ip diye anlamamalı, "gerdanında, o dilber boynunda gerdanlık yerine[2] bir ip" diye anlamalıdır ki اَوَمَنْ يُنَشَّؤُا فِى الْحِلْيَةِ وَهُوَ فِى الْخِصَامِ غَيْرُ مُبِينٍ [ez-Zuhruf 43/18] fehvâsı üzere ziynet ile gerdanlıklarla tezyin ve i'zâz edilerek yetiştirilen ve muhâsame ve cidâl mevkilerinde bulunmaması iktizâ eden bir gerdanın hamallık ipi ile tezlil edilmesindeki hakāret ve tehekkümün acılığındaki belâgat duyulabilsin. Fi'l-vâki' Sa'îd b. Müseyyeb'den ve sâireden mervîdir ki: Onun gerdanında cevâhirden bir kılâde-i fâhire, kıymetli bir gerdanlık vardı.[3] Öyle iken onun yerine bir ip ki {مِنْ مَسَدٍ} mesedden ۞ sağlam elyaftan, kuvvetli tellerden bükülmüş, kıvratılmış, örülmüş fitillisinden. Râgıb'ın *Müfredât*'ında: "'Mesed' hurma cerîdinden, yani şahlarından ittihaz edilir de mesd olunur, yani fitillenir; sağlam bükülüp örülür lifdir. امْرَأَة مَمْسُودَة de hilkati, habl-i memsûd yani bükülmüş ip gibi dernekli kadındır."[4]

---

1 H, M ve B: "فى اعناقهم".

2 H ve B -"gerdanlık yerine".

3 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 328; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 501:

قتادة: قلادة من ردع، الحسن: إنما كانت خرزات في عنقها، سعيد بن المسيب: كانت لها قلادة في عنقها فاخرة فقالت لأنفقها في عداوة محمد.

4 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 768:

المسد: ليف يتخذ من جريد النخل، أي: من غصنه فيمسد، أي: يفتل. قال تعالى: حبل من مسد، وامرأة ممسودة: مطوية الخلق كالحبل الممسود.

Bunun hâsılı “mesed” hurma lifinden bükülmüş sağlam bir urgan demek oluyor. Lâkin Zemahşerî diyor ki: “‘Mesed” iplerden fetl-i şedîd ile fetl edilmiş olandır. Yani şiddetli bükülmüş olandır, liften olsun deriden olsun, [6266] başkalarından olsun. Şâir وَمَسَدُ أَمْرٍ مِنْ أَيَانِقِ demiştir.[1] رَجُلٌ مَمْسُودُ الْخَلْقِ hilkati memsud adam, sağlam yapılı kavî adam demektir.”[2] *Kāmûs*'ta mîm'in fethi ve sîn'in sükûnuyla “mesd” ip bükmek ve yolda bir düziye cidd ü te‘abla sürüp gitmek mânasınadır, مَسْدُ الْحَبْلِ denilir, فَتَلَهُ demektir. Fethateynle “mesed” demirden olan çark okuna ve iğine denilir, ve hurma lifinden ve bir kavilde mukl ağacının lifinden bükülmüş ipe ve bazılarınca mutlaka bükülmüş ipe denir, yahut muhkem ve metîn bükülüp örülmüş olan ipe denir[3].[4] *Besâir*'de beyânına göre “mesd” masdar ve fethateynle “mesed” isimdir, memsud mânasınadır ki pek muhkem örülmüş ipe denir. «فِى جِيدِهَا حَبْلٌ مِنْ مَسَدٍ» أَيْ جَعَلَ فِي جِيدِهَا حَبْلٌ حَدِيدٌ قَدْ لَوَى لَيًّا شَدِيدًا yani “gerdanında şiddetli buruluşla burulmuş demir bir ip yapılmış olarak” demektir.[5] Demek ki “mesed” esâsen memsud mânasına olarak hurma veya mukl ağacının lifleri gibi kuvvetli elyaftan bildiğimiz kendir urganlar tarzında fitil fitil, kat kat bükülmüş kıvratılmış veya örülmüş sağlam urgan demek olup sağlam, kuvvetli olmak mânasıyla kıl, deri, demir gibi herhangi şeyden olursa olsun ip hâlinde bükülmüş veya örülmüş olan muhkem ve metîn telli, fitilli urgan ve halat ve zincir makūlesinin hepsine de ıtlak olunmuştur. Burada da murad ipin maddesinden ziyade kuvvetini, kıvraklığını ifade olduğundan en kuvvetlisi olarak ne mülâhaza edilebilirse onu ihtar

---

1 “Nâkalardan daha hızlı, daha kıvrak geçen mesed” ki tamamı şöyledir:

إن سرك الارواء غير سائق فاعجل بغرب مثل غرب طارق

ومسد أمر من أيانق ليس بأنياب ولاحقائق [Müellifin notu].

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 815-816:

المسد: الذي فتل من الحبال فتلا شديدا من ليف كان أو جلد أو غيرهما. قال: «ومسد أمرّ من أيانق» ورجل ممسود الخلق مجدوله.

3 B -“yahut muhkem ve metîn bükülüp örülmüş olan ipe denir”.

4 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 319:

المسد: الفتل وإدآب السير ومحركة: المحور من الحديد وحبل من ليف أو ليف المقل أو من أي شيء كان أو المضفور المحكم الفتل.

5 Fîrûzâbâdî, *Besâir,* IV, 507:

المسد: الليف. يقال: حبل من مسد، قال تعالى: «في جيدها حبل من مسد» وقيل: المسد: حبل من خوص ويقال: حبل مسد –بالتحريك– أى ممسود، أى مفتول قد مسد وأجيد فتله فالمسد المصدر والمسد الاسم كالقبض والنفض. ودل قوله تعالى: «في جيدها حبل من مسد» أن السلسلة التى ذكرها الله تعالى فتلت من الحديد فتلا محكما كأنه جعل فى جيدها حبل حديد قد لوى ليا شديدا.

eder demektir. اِنَّٓا اَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَاسِلَا۟ وَاَغْلَالاً [el-İnsân 76/4] mazmûnu üzere cehenneme giden kâfirlere mev'ud olan da zincirler ve bağlardır. Bir gerdana gerdanlık yerine yakışan da bir zincirdir, fakat bir odun hamalının sırtına aldığı odunu bağlayıp uçlarını gerdanlık yerine sarkıtacağı sağlam ipin de bir zincir olması değil, liften bir urgan olması yakışır.

[6267] Bu tasvirde kâfirin hassâsiyetine dokunan en acıklı manzaralardan birisi de budur: Sırtında cehennem odunu olan kocasını taşırken gerek iftihar ettiği gerdanlık ve gerek örgülü kıvrak saçlarının gerdanında sarkışı, yanacağı ateşin odununu kendi taşıyan bir odun hamalının boynuna düğümleyip geçirdiği tazyîki kuvvetli lif urganının fitil fitil boynundan sarkışı[1] hâlinde tasvir olunmuş, dünyada Allah yoluna sarfolunmayan o servet ve kesbin, o şükrü bilinmeyen şeref ve hasebin âkıbetindeki hakāretle[2], zillet ve fecâatine bir mesel yapılmıştır. Ve işte o ateş babası Ebû Leheb parlaklığına ve birtakım meziyetine rağmen Allah'a ve Resûlüne karşı küfür ocağı yakmak istediğinden dolayı o ateşe odun olarak böyle hüsran ve helâke gitmiş ve karısıyla beraber bu suretle âleme mesel olmuştur. Tâ risâletin bidâyetinde haber verilmiş olan bu hakikat böylece tahakkuk etmiş Resûlullah'ın tebliğ ettiği vechile Allah'ın birliğine iman etmediği için onun şefaatinden müstefîd olamamış, ne nesebinin şerefi, ne de mal ve kesbi gibi hasebinin kuvveti ile kendini hüsrandan kurtaramayıp ona تَبًّا لَكَ dediğine tevbe de nasib olmayıp böyle tebâb olmuş gitmiştir[3]. نَعُوذُ بِاللّٰهِ مِنْ سُوءِ الْخَاتِمَةِ

---

1 H -"yanacağı ateşin odununu kendi taşıyan bir odun hamalının boynuna düğümleyip geçirdiği tazyîki kuvvetli lif urganının fitil fitil boynundan sarkışı".

2 B: "hareketle".

3 Bu sûrenin nüzûlünden sonra Ebû Leheb artık imana gelemezdi. Çünkü o takdirde Allah teâlâ'nın ihbârı* yalan çıkmak lâzım gelirdi, bu ise mümteni'dir. Bundan sonra iman edememekte mecbur ve tevfîk-i ilâhî kendisinden meslub** olmuş demek olur ise de, bu ihbardan evvel haddizâtında imanı mümkin idi. Ona iman teklîfi mâlâyutâk olmazdı. Demek ki ezelde ilm-i ilâhîde de hakikat bu minval üzere idi. Ona pek az zaman bir iman imkânı verilmiş, kalbi çabuk hatm olunmuştu. Gerçi ilim, mâluma tâbi' olduğu için takdîr-i ezelî cebri îcab etmez, fakat sırr-ı kader tebliğ olunduktan sonra da irâde-i hak tebeyyün etmiş olacağından irâde-i abdin imkânı artık selb olunmuş demek olur. Olmasa bile fiile çıkması men' edilmiş bulunur, abd için bu irade ve tab'-ı kalb müddetinin azlığı veya çokluğu ciheti ise hilkatlerin tefâvütü gibi mücerred takdîr-i ilâhî meselesi olarak cebrîdir. Nasıl ki peygamberin peygamber yapılıp da başkalarının yapılmaması kesbî değil mücerred takdîr-i ilâhîdir ve bundan dola-

Şimdi biri, tesbih ve hamd ve istiğfar ile Allah'a giden, biri de hüsran [6268] ve hakāretle ateşe giden iki âkıbet böyle beyan ve hulâsa edildikten sonra o güzel hâtimeye ermek ve o tebâb ü hüsrandan kurtulmak için yegâne çare Allah dinine sarılmak ve onun için de evvelâ tevhid ve ihlâs ile Allah'ı tanımak, sonra da mâsivânın şerrinden O'nun hıfz u inayetine sığınmaktan ibaret olduğu anlatılarak ma'rifetullahta karar kılınmak[1] üzere hâtime olarak da Allah târif edilerek tevhid ve ihlâs ile O'na ilticâ emrolunacaktır.

---

yıdır ki Ebû Leheb'in kesbi fâide vermemiştir. Bununla beraber اَوَلَمْ نُعَمِّرْكُمْ مَا يَتَذَكَّرُ فِيهِ مَنْ تَذَكَّرَ وَجَٓاءَكُمُ النَّذِيرُ [el-Fâtır 35/37] mûcebince az çok bir tezekkür müddeti herkese verilmiştir. Ebû Leheb gibiler o tezekkür müddetinden istifade etmemiş*** olanlardır [Müellifin notu].

* B: "haberi".

** H: "münselib".

*** B: "edememiş".

1 H: "kılmak".

[6269]

سُورَةُ الْإِخْلَاصِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ أَرْبَعُ آيَاتٍ

İHLÂS SÛRESİ

Fâtiha gibi bu sûre-i celîlenin de birçok adları vardır, en meşhurları İhlâs ve قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ'dir. Bu sûre dinin üssü'l-esâsı olan tevhîdi en hâlis ve[1] en güzel surette ifade ettiği için buna "İhlâs" denilmiş olduğu gibi "Esas" da denilmiştir. Allah teâlâ Âyete'l-Kürsî ile bu İhlâs Sûresi'nde olduğu kadar Kur'an'dan başka hiçbir kitapta, İslâm'dan başka hiçbir dinde böyle güzel târif olunmamıştır. Hâfız İbn Receb'in Ka'b'dan, Zemahşerî'nin Übey ve Enes'ten mervî olarak zikrettikleri vechile "Semavât ve Arz قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Sûresi üzerine tesis olunmuştur"[2] diye vârid olan haber aklen dahi hilâfına ihtimal olmayan bir hakikattir. Zâtında vücûdu vâcib, kemâl-i mutlakı câmi', ihtiyaçtan ve şerîk ü nazîrden münezzeh bir varlık olmasaydı hiçbir şey olamazdı[3]. Histe ve akılda birbirleriyle birleştikleri görülüp duran bütün semâları, arzları ile âlem hep O'nun birliğine delâlet eyleyen, hep O'nun varlığını ve birliğini bildiren âyât ve delâil olarak yaratılmış mânasına bu sûrenin mazmûnu üzerine müessestir. Bundan dolayı bu sûreye Tevhîd Sûresi, Tefrîd Sûresi, Tecrîd Sûresi, Necât Sûresi, Velâyet Sûresi, Ma'rifet Sûresi[4] dahi denilmiştir. Çünkü bu sûrenin mazmûnuna marifetle Allah tanınmış olur. Bir adam namaz kılmış bu sûreyi okumuştu, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem إِنَّ هذَا عَبْدٌ عَرَفَ رَبَّهُ "bu, Rabbini tanımış, ârif bir kul" buyurdu[5] diye bir

---

1 H -"en hâlis ve".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 503. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 819:

وعن كعب كما قال الحافظ ابن رجب: أسست السماوات السبع والأرضون السبع على هذه السورة قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. ورواه الزمخشري عن أبي وأنس مرفوعا ولم يذكره أحد من المحدثين المعتبرين كذلك.

3 H: "olmazdı".

4 H -"Tecrîd Sûresi, Necât Sûresi, Velâyet Sûresi, Ma'rifet Sûresi".

5 Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âsâr,* I, 298; İbn Hibbân, *Sahîh,* I, 194; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 357:

عن جابر أن رجلا قام فركع ركعتي الفجر فقرأ في الأولى «قل يا أيها الكافرون» حتى انقضت السورة فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «هذا عبد آمن بربه» ثم قام فقرأ في الآخرة «قل هو الله أحد» حتى انقضت السورة فقال النبي صلى الله عليه وسلم: «هذا عبد عرف ربه» قال طلحة: فأنا أستحب أن أقرأ هاتين السورتين في هاتين الركعتين.

eserde vârid [6270] olmuştur. Buna Sûre-i Cemâl de denmiştir[1]. Zira اَحَدٌ، صَمَدٌ، لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ، وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ cemâl-i a'lânın vasfıdır. Sûre-i Nisbe de denilmiş, çünkü Tirmizî'nin de rivayet ettiği vechile müşrikler Resûlullah'a اُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ "bize Rabbinin nesebini söyle" demeleri üzerine nâzil olmuş,[2] Allah teâlâ'nın nesebden münezzeh olduğunu bildirmiştir. Bir de Taberânî, Osman b. Abdurrahmân-ı Tarâikī tarîkiyle şöyle bir hadîs rivayet eylemiş: "Her şeyin bir nisbeti vardır, Allah teâlâ'nın nisbeti de قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ. اَللّٰهُ الصَّمَدُ'dir" denilmiş[3] ise de Âlûsî der ki: "Hâfız İbn Receb buna 'cidden zayıftır, Osman menâkîr rivayet eder' demiş,[4] *Mîzân*'da da bu hadîs mevzû'dur demiştir."[5]

Doğrusu bu sûre لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ ile Allah hakkında nesebi nefy etmektedir. Buna Sûre-i Samed ve Sûre-i Muavvize dahi denilmiştir. Nesâî, Bezzâr ve İbn Merdûye sened-i sahih ile Abdullah b. Üneys'ten rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, göğsüme elini koydu da bana قُلْ dedi, ben ne diyeceğimi bilemedim, sonra قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurdu, söyledim bitirdim, sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ. مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ buyurdu, söyledim bitirdim, sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ buyurdu, söyledim bitirdim. Bunun üzerine Resûlullah buyurdu ki: 'İşte böyle te'avvüz et, te'avvüz edenlerin hiçbiri bunlar gibisiyle te'avvüz etmemiştir.'"[6] İbn Abbas'tan bir rivayette kabir sıkıntılarına mâni' olduğu için Sûre-i Mâni'a da denilmiş, okunduğu zaman melekler dinlemeye hâzır olduğu için Sûre-i

---

1 H: "denmiştir".

2 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 112:

عن أبي بن كعب أن المشركين قالوا لرسول الله صلى الله عليه وسلم: انسب لنا ربك، فأنزل الله: «قل هو الله أحد. الله الصمد» فالصمد الذي لم يلد ولم يولد لأنه ليس شيء يولد إلا سيموت وليس شيء يموت إلا سيورث وإن الله عز وجل لا يموت ولا يورث «ولم يكن له كفوا أحد» قال: لم يكن له شبيه ولا عدل وليس كمثله شيء.

3 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* I, 222.

4 *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî,* II, 654.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 503:

أخرجه الطبراني من طريق عثمان بن عبد الرحمن الطرايفي عن الوازع بن نافع عن أبي سلمة عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: لكل شيء نسبة ونسبة الله تعالى «قل هو الله أحد الله الصمد» وهو كما قال الحافظ ابن رجب ضعيف جدا وعثمان يروي المناكير وفي الميزان أنه موضوع.

6 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* VII, 198; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 682:

عن عبد الله الأسلمي أن رسول الله صلى الله عليه وسلم وضع يده على صدره ثم قال: «قل» قال: فلم أدر ما أقول، ثم قال لي: «قل» قلت «قل هو الله أحد» ثم قال لي «قل» قال قلت: «قل أعوذ برب الفلق من شر ما خلق» حتى فرغت ثم قال لي: «قل» قال: قلت: «قل أعوذ برب الناس» حتى فرغت منها فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «هكذا فتعوذوا، فما تعوذ المتعوذون بمثلهن قط».

Mahzar dahi denilmiş, şirkten berî kıldığı için[1] Berâe Sûresi denilmiş, hâlis tevhîdi tezkir ettiği için Sûre-i Müzekkire denmiş, bir hadîs-i şerîfte "her şeyin bir nûru vardır, Kur'ân'ın nûru da قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ'dir"[2] diye vârid olduğu için Nûr Sûresi de denilmiş, bunun tazammun ettiği tevhid olmayınca iman tamam olmayacağı için İman Sûresi dahi denilmiş; قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ ile bu, lâ ilâhe illallah kelime-i tevhîdinin nefy ü isbâtı menzilesinde mânen birbirlerine merbut oldukları için bunlara İhlâseyn ve Mukaşkışeteyn dahi denilmiştir.[3]

[6271] Nüzûlü: Mekkî Medenî olması hakkında iki kavil vardır. *Keşşâf* ve Râzî Mekkî olmasını tercih etmişler, Beyzâvî ve Ebussuud muhtelef[ün] fîh demişlerdir. *Bahr*'da[4] Abdullah, Hasan, İkrime, Atâ, Mücâhid ve Katâde kavlinde[5] Mekkîdir. İbn Abbas ve Muhammed b. Ka'b ve Ebü'l-Âliye ve Dahhâk kavlinde Medenîdir, demiş,[6] *İtkān*'da da "sebeb-i nüzûlünde müte'ârız iki hadisten dolayı iki kavil vardır, bazıları nüzûlün tekerrürüyle beynlerini cem' etmişlerdir, sonra bana Medenî olmasının tercihi zâhir oldu"[7] demiştir. Müte'ârız iki hadis dediği de sebeb-i nüzûlün müşrikler veya Yehûd olması hakkındaki[8] iki rivayettir. İbn Cerîr bunu şöyle tafsil eder: "Zikrolundu ki müşrikler Resûlullah'a Rabbü'l-izzet'in nesebinden sual ettiler, Allah teâlâ da cevâben bu sûreyi inzal buyurdu. Bazıları da hayır, Yehûdun gelip 'bu halkı Allah halketti, fakat Allah'ı kim halketti?' diye sormalarından dolayı onlara cevâben nâzil oldu demişlerdir.

Müşriklere cevaben indi diyenler Ebü'l-Âliye tarîkiyle Übeyy b. Ka'b'dan ve Şa'bî tarîkiyle Câbir'den şöyle rivayet etmişlerdir: Müşrikler

---

1 B -"Sûre-i Mahzar dahi denilmiş, şirkten berî kıldığı için".
2 Fîrûzâbâdî, *Besâir,* I, 553:

العشرون: سورة النور، لما فى الخبر: إن لكل شىء نورا، ونور القرآن «قل هو الله أحد».

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 503-504.
4 H: "Buhârî'de".
5 B -"Abdullah, Hasan, İkrime, Atâ, Mücâhid ve Katâde kavlinde".
6 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 570:

هذه السورة مكية في قول عبد الله والحسن وعكرمة وعطاء ومجاهد وقتادة، مدنية في قول ابن عباس ومحمد بن كعب وأبي العالية والضحاك.

7 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 55:

سورة الإخلاص: فيها قولان لحديثين في سبب نزولها متعارضين. وجمع بعضهم بينهما بتكرر نزولها ثم ظهر لي بعد ترجيح أنها مدنية كما بينته في أسباب النزول.

8 H: "hakkında".

أُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ dediler, Allah teâlâ da **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ** inzal buyurdu. İkrime'den: Müşrikler Resûlullah'a اَخْبِرْنَا عَنْ رَبِّكَ، صِفْ لَنَا رَبَّكَ مَا هُوَ وَمِنْ أَيِّ شَيْءٍ هُوَ 'Rabbinden bize haber ver, Rabbini bize vasf u târif et, o nedir ve nedendir? Yani mâhiyeti nedir, faslı nedir?' dediler, Allah teâlâ da **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ** ilâ âhiri's-sûre inzal buyurdu. Yine Ebü'l-Âliye'den أُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ diyen "kāde-i ahzâb yani ahzâb kumandanları idi, Cibrîl de bu sûreyi getirdi.

Yehûdun suâlinden dolayı diyenler: Abd b. Humeyd, Seleme'den İbn İshak'tan, Muhammed'den, Sa'îd'den şöyle rivayet etmişlerdir: Peygambere Yehûddan bir reht geldi, 'yâ Muhammed هذَا اللّٰهُ خَلَقَ الْخَلْقَ فَمَنْ خَلَقَ الْحَقَّ' dediler, Hazret-i Peygamber gazablandı, hatta rengi değişti, Rabbi için gazabından onlara şiddetle çıkıştı, derken Cibrîl geldi onu teskin etti, اِخْفَظْ عَلَيْكَ جَنَاحَكَ 'cenâhını üzerinde tut, yani sâkin [6272] ol yâ Muhammed! Allah'tan suallerine cevap geldi, Allah buyuruyor ki' dedi: **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ. اَللّٰهُ الصَّمَدُ. لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ**. Resûlullah bunu onlara okuyunca da 'bize Rabbini vasfet, onun hilkati nasıl, pazusu nasıl,[1] kolu nasıl?' dediler, bu kere de Peygamber evvelkinden daha şiddetli gazablandı, yine Cibrîl geldi, evvelki gibi söyledi ve suallerinin şöyle cevâbını getirdi: **وَمَا قَدَرُوا اللّٰهَ حَقَّ قَدْرِهٖ وَالْاَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وَالسَّمٰوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهٖ سُبْحَانَهُ وَتَعَالٰى عَمَّا يُشْرِكُونَ** [ez-Zümer 39/67]. Katâde'den de: Yehûddan birtakım kimseler Peygamber'e gelip أُنْسُبْ لَنَا رَبَّكَ dediler. Onun üzerine **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ** ilâ âhiri's-sûre nâzil oldu."[2]

---

1 H ve B -"pazusu nasıl".

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 687-688:

ذُكر أن المشركين سألوا رسول الله صلى الله عليه وسلم عن نسب ربّ العزّة فأنزل الله هذه السورة جوابا لهم. وقال بعضهم: بل نزلت من أجل أن اليهود سألوه فقالوا له: هذا الله خلق الخلق فمن خلق الله؟ فأُنزلت جوابا لهم.

ذكر من قال: أنزلت جوابا للمشركين الذين سألوه أن ينسب لهم الربّ تبارك وتعالى... عن أبي العالية عن أبي بن كعب قال: قال المشركون للنبيّ صلى الله عليه وسلم: انسُب لنا ربك، فأنزل الله: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ»... عن عكرمة قال: إن المشركين قالوا: يا رسول الله أخبرنا عن ربك، صف لنا ربك ما هو ومن أي شيء هو؟ فأنزل الله: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» إلى آخر السورة... عن أبي العالية «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ» قال: قال ذلك قادة الأحزاب: انسُب لنا ربك، فأتاه جبريل بهذه... عن الشعبي عن جابر قال: قال المشركون: انسُب لنا ربك، فأنزل الله «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ».

ذكر من قال: نزل ذلك من أجل مسألة اليهود: حدثنا ابن حميد، قال: ثنا سلمة، قال: ثني ابن إسحاق عن محمد عن سعيد قال: أتى رهط من اليهود النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: يا محمد هذا الله خلق الخلق فمن خلقه؟ فغضب النبيّ صلى الله عليه وسلم حتى انتُقِع لونه ثم ساورهم غضبا لربه فجاءه جبريل عليه السلام فسكنه وقال: اخفض عليك جناحك يا محمد، وجاءه من الله جواب ما سألوه عنه قال: يقول الله: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» فلما تلا عليهم النبي صلى الله عليه وسلم، قالوا: صف لنا ربك كيف خلقه وكيف عضده وكيف ذراعه، فغضب النبيّ صلى الله عليه وسلم أشدّ من غضبه الأول وساورهم غضبا فأتاه جبريل فقال له مثل مقالته وأتاه بجواب ما سألوه عنه: «وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّماوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ»... عن قتادة قال: جاء ناس من اليهود إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقالوا: أنسب لنا ربك، فنزلت: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» حتى ختم السورة.

Râzî'nin nakline göre üçüncü bir kavil de Nasârânın suâli sebebiyle nâzil olmuştur. Atâ, İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemiştir: "Necran vefdi geldiği zaman 'bize Rabbini vasfet, O ne şeyden, ne cevherden?' demişlerdi, Resûlullah 'Rabbim bir şeyden değildir, o eşyânın hâlıkıdır' dedi, bunun üzerine قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ nâzil oldu. Onlar 'O vâhid, sen de vâhidsin' dediler, لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] buyurdu. 'Bize sıfatını[1] artır' dediler,[2] اَللّٰهُ الصَّمَدُ dedi. 'Samed nedir?' dediler, 'halkın bütün havâyicinde kendisine müracaat ettiği' اَلَّذِي يَصْمُدُ إِلَيْهِ الْخَلْقُ فِي الْحَوَائِجِ dedi, 'artır' dediler, لَمْ يَلِدْ 'Meryem gibi doğurmuş değil, وَلَمْ يُولَدْ Îsâ gibi doğurulmuş da değil' وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ dedi."[3]

Mutlaka "müşrikîn" lafzıyla rivayetten ma'hud Mekke müşrikleri tebâdür etmek itibariyle bundan Mekkî olması zâhir gibi görünür ise de, Ebü'l-Âliye'nin bunu sonraki rivayetinde kāde-i ahzâb diye tefsir etmiş olması ve meşhur Ahzâb vak'ası Medine'de vukū'a gelmiş ve ona Yahudîlerin de iştirak etmiş bulunması, bir de Allah hakkında öyle sual soranlar her kim olursa olsun müşrik demek olacağı mülâhaza edilince bu rivayetlerin mecmû'undan bu sûrenin Medenî olduğunu anlamak daha müreccah olur, Süyûtî'nin "sonra bana Medenî olduğu zâhir oldu" demesinin sebebi de bu olmak gerektir. Yani müşriklerin suâli yalnız Mekke'de iken olması lâzım gelmez ve Allah teâlâ [6273] hakkında acz, ihtiyaç, şirket gibi eksiklik tasavvur etmek demek olan neseb veya mahlukluk suâli sormak ulûhiyetin tenâsül ve tevâlüdüne kāil olan ale'l-umûm müşriklerin şânı olduğundan, bu sûre Allah'a veled veya vâlid veya eş ve nazîr veya herhangi bir ihtiyaç isnad eden cüz'î küllî, celî hafî her türlü şirk erbâbının hepsini reddeden ve Allah'ı hak sıfatıyla tenzih ederek

---

1 H: "sıfâtını".

2 B -"لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَىْءٌ buyurdu. 'Bize sıfatını artır' dediler".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 357:

الثالث: أنها نزلت بسبب سؤال النصارى روى عطاء عن ابن عباس قال: قدم وفد نجران فقالوا: صف لنا ربك أَمِنْ زبرجد أو ياقوت أو ذهب أو فضة؟ فقال: إن ربي ليس من شيء لأنه خالق الأشياء، فنزلت: «قل هو الله أحد» قالوا: هو واحد وأنت واحد، فقال: «ليس كمثله شيء» قالوا: زدنا من الصفة، فقال: «الله الصمد» فقالوا: وما الصمد؟ فقال: الذي يصمد إليه الخلق في الحوائج، فقالوا: زدنا فنزل: «لم يلد» كما ولدت مريم «ولم يولد» كما ولد عيسى «ولم يكن له كفوا أحد» يريد نظيرا من خلقه.

vasf u târif eyleyen en güzel bir cevap olduğunda şüphe yoktur. Mâlum ki nüzûlüne sebep olan sâillerin hususiyeti, cevâbın umum ve şümûlüne mâni' olacak değildir. Böyle nesh cereyan etmek ihtimâli olmayan âyât ve süverde tarihin, zamanın da bir hükmü olamayacağından sebeb-i nüzûlün Mekkî veya Medenî olmasının bilinmesinin de hüküm nokta-i nazarından hiçbir farkı yoktur. Bu gibilerde esbâb-ı[1] nüzûl vukū'î olmak üzere cerayân-ı hâli beyan için ziyade ma'lûmât kabîlinden zikrolunur. Binâen'aleyh Nasârânın teslisini de red olduğunda şüphe yoktur.

Âyetleri: Dörttür, Mekkî ve Şâmî'de beştir. لَمْ يَلِدْ de bir âyet sayılmıştır.

Fâsılası: Yalnız dâl harfidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ

قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌۚ ﴿١﴾ اَللّٰهُ الصَّمَدُۚ ﴿٢﴾ لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْۙ ﴿٣﴾ وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ ﴿٤﴾

Meâl-i Şerîfi

De, O Allah tek bir "Ehad"dir (1). Allah, O eksiksiz Samed'dir (2). Doğurmadı[2] ve doğurulmadı (3). O'na bir küfüv de olmadı (4).

[6274] {قُلْ} ❁ hitab Resûlullah'a ve dolayısıyla hitab şânından olanların hepsinedir. Emrin tasrîhinde bu târifin bilhassa beyân-ı ilâhî olduğunu ifade ile aynen söylenmesi ve tebliği matlub olduğuna tenbih vardır. Kavil makūle ve melfûza şâmil olur, kemâli de lafız ve mânanın cem'indedir. Yani sade kendinden bir düşünce ve sırf aklî ve nazarî delillerden bir istidlâl olarak değil, Allah'ın kendi bildirdiği hak kelâmı olduğunu şeksiz şüphesiz kalbinle tasdik ve dilinle takrir ederek kendi nefsinde söylediğin gibi başkalarına da tebliğ et, söyle; herkes de böyle söylesin وَتَوَاصَوْا بِالْحَقِّ mazmûnu mûcebince böyle söyle diye tavsiye etsin. {هُوَ} O ❁ mübtedâ olan bu zamirin bu sûrede merci'i geçmemiştir. Sebeb-i nüzûle nazaran sual edilmiş bulunan Allah'a râci'

1 B: "sebeb-i".
2 B: "doğmadı".

olması lâzım gelir, yukarıki sûrelerden birine nazaran da en yakın olarak إِذَا جَٓاءَ Sûresi'nde zikrolunan "Allah" ismi hatıra gelir. Fakat sûre müstakil olduğu ve müstakil olarak okunduğu zaman bunların hiçbiri zâhir bulunmadığı gibi haberi de yine "Allah" ismi geldiği cihetle evvelemirde ibham içinde ma'lûmiyet, ma'lûmiyet içinde[1] bir ibham ifade eden bu zamirin merci'i şâyân-ı dikkattir. Bundan dolayı muhatabların hâline göre bunda bir iki vecih zikredilmiştir: Birisi evvel ü âhir عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهٖيدٌ her şey üzerinde hâzır u nâzır şâhid olan Vâcibü'l-vücud Hak teâlâ'nın zâtına râci' olmasıdır. Nitekim İbn Sînâ bu sûrenin tefsîrinde bu zamir Allah teâlâ'nın mertebe-i zâtında ancak هُوَ yani "O" demekten başka bir vechile idrak ve ifade olunamayacağına işaret olduğunu söylemiştir.[2] Yani kendisini ancak kendisi bilen, zâtını akılların idrâki kābil olmadığından dolayı mertebe-i zâtında[3] ancak هُوَ demekle târif edilebilecek olan Vâcibü'l-vücud Hak teâlâ'nın zâtı, hüviyeti demektir.

Fahr-ı Râzî de demiştir ki: "Burada هُوَ، اللّٰهُ، اَحَدٌ üç lafız vardır. Her biri tâlibînin[4] makāmâtından bir makāma [6275] işarettir. Birinci makam, mukarrebîn makāmıdır ki Allah'a gidenlerin makamlarının en yükseğidir. Bunlar ki eşyânın min haysü hiye hiye mâhiyyât[5] ve hakāikine[6] bakmışlar, Allah'tan başka mevcud görmemişlerdir. Çünkü lizâtihi vücûdu vâcib olan ancak Hak teâlâ'dır, mâ'adâsı lizâtihi mümkindir. Lizâtihi mümkin olan da min haysü hüve hüve[7] nazar edilince ma'dumdur[8]. Onun için onlar akıl gözleriyle Hak sübhânehu ve teâlâ'dan mâ'adâ mevcud

---

1 B -"ma'lûmiyet, ma'lûmiyet içinde".

2 Bk. Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* Beyrut: el-Müessesetü'l Câmiiyye, 1403/1983, s. 106-108:

ولما كانت الهوية الإلهية مما لا يمكن أن يعبر عنها لجلالتها وعظمتها إلا بأنه هو هو ثم شرحُ تلك الهوية إنما يكون بلوازمها... فلهذا لما أشار بقوله «هو» إلى الهوية المحضة البسيطة حقا التي لا يمكن أن يعبر عنه بشيء سوى أنه هو، وكان لابد من تعريفها بشيء من اللوازم عقب ذلك بذكر أقرب الأشياء لزوما له.

3 B -"akılların idrâki kābil olmadığından dolayı mertebe-i zâtında".

4 H: "tâlibinin".

5 H ve B: "mâhiyet".

6 B: "hakikatine".

7 B: "hiye hiye".

8 Bu ifadeye iyi dikkat etmeli, vahdetçilik diye mümkinâttan ibaret olan âlemi vâcibu'l-vücud görmek isteyen panteistlerin küfr ü ilhâdına düşmekten sakınmalıdır. Mümkinât vücûda gelmek için illete muhtaçtır, varlığı kendisinden olmayan şeyler haddizâtında kendine kalınca yok demektir, onun için أَلَا كُلُّ شَيْءٍ مَا خَلَا اللهَ بَاطِلٌ'dır. [Müellifin notu] Bk. *Dîvânu Lebîd b. Rebî'a el-Âmirî,* s. 85.

görmezler. هُوَ işâret-i mutlakadır,[1] fakat işaret, mutlak olsa da müşârün ileyh muayyen olunca o mutlak o muayyene masruf olacağından o mukarrebîn nazarında هُوَ denilince Hak sübhânehu ve teâlâ'ya işaret olur, ve onlar iki mevcud görmediklerinden dolayı 'o' demek onlar için irfân-ı tam husûlüne kâfi olur."[2]

Bu iki mülâhazaya göre, هُوَ Allah teâlâ'nın ismine değil, zâtına râci'dir demek oluyor, fakat bunu böyle anlamak için هُوَ lafzını zamir değil, esmâ-i hüsnâdan bir ism-i ilâhîdir diye telakkī etmek daha muvâfık olur. Nitekim zamir tavsif olunmadığı hâlde وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ الرَّحْمٰنُ الرَّح۪يمُ'de [el-Bakara 2/163] Rahmân, Rahîm sıfatlarıyla tavsif olunduğundan dolayı هُوَ'nin esmâ-i ilâhiyeden olduğunu söyleyenler olmuştu. O hâlde gerek zamir ve gerek isim olarak Zâtullah'a işaret olduğuna göre bu "Hüve" mübtedâsının haberi "Allah" ism-i celâli, "ehad" de haber ba'de haber olarak mâna "O Allah'tır, ehaddir" demek olur. "Hüve" denilmekle mutlak bir varlık ifade edilmiş olduğu için mümkinâtın, mahlûkātın haddizâtında varlık görmeyen ve hakīkī varlık olarak yalnız kendi zâtından başka bir illete muhtaç olmayıp kendisi bizâtihi ve lizâtihi vücûdunu muktezî ve bir an için bile yokluğunu farz ve tasavvur etmek mümteni' [6276] olan Vâcibu'l-vücûd bir zât-ı Hakk'ı tanıyanlara karşı "O" demekle bir târif yapılmış olur.

İkinci makam, ashâb-ı yemînin makāmıdır ki bunlar Hakk'ı mevcud tanırlar, halkı da mevcud tanırlar,[3] onun için bunların nazarında mevcûdâtta lâ-cerem kesret hâsıl olur. Biri vücûdu vâcib olup yok olması imkânı olmayan Zât-ı Hak, diğeri de yok iken var, var iken yok olabilen

---

1 H ve B: "işareti mutlaktır".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 360:

اعلم أن قوله: «هو الله أحد» ألفاظ ثلاثة وكل واحد منها إشارة إلى مقام من مقامات الطالبين فالمقام الأول: مقام المقربين وهو أعلى مقامات السائرين إلى الله وهؤلاء هم الذين نظروا إلى ماهيات الأشياء وحقائقها من حيث هي هي فلا جرم ما رأوا موجودا سوى الله لأن الحق هو الذي لذاته يجب وجوده وأما ما عداه فممكن لذاته والممكن لذاته إذا نظر إليه من حيث هو هو كان معدوما فهؤلاء لم يروا موجودا سوى الحق سبحانه وقوله: هو إشارة مطلقة والإشارة وإن كانت مطلقة إلا أن المشار إليه لما كان معينا انصرف ذلك المطلق إلى ذلك المعين فلا جرم كان قولنا: هو إشارة من هؤلاء المقربين إلى الحق سبحانه فلم يفتقروا في تلك الإشارة إلى مميز، لأن الافتقار إلى التمييز إنما يحصل حين حصل هناك موجودان وقد بينا أن هؤلاء ما شاهدوا بعيون عقولهم إلا الواحد فقط فلهذا السبب كانت لفظة «هو» كافية في حصول العرفان التام لهؤلاء.

3 H -"halkı da mevcud tanırlar".

halk kesreti; ondan dolayı bunlara "Hüve" demek Hakk'a işarette kâfi gelmez, Hakk'ı halktan temyiz ettirecek bir mümeyyiz lâzımdır. Bunlar ondan Zât-ı Hakk'ı anlamak için "Hüve" lâfzına Allah isminin de iktirânına muhtaçtırlar, işte bunlar için هُوَ اللّٰهُ denilmiştir. Çünkü Allah, mâʻadâsı kendiye muhtaç, kendisi mâʻadânın hepsinden müstağnî bütün sıfât-ı kemâli câmiʻ, zâtında ulûhiyete müstahik bir mevcud demektir.

Üçüncü makam ashâb-ı şimâlin makāmıdır ki hepsinin aşağısıdır. Bunlar vâcibu'l-vücudun, ilâhın birden ziyade olmasını tecviz ederler[1], işte bunları red ve sözlerini ibtal için "ehad" diye de tasrih edilerek قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ denilmiştir.[2]

Bu "Hüve" zamirinde diğer bir vecih de zamîr-i şân olmaktır ki meşhur olan da budur. Gerek sûrenin istiklâli ve gerek lisânî[3] belâgat itibariyle bu daha zâhirdir. Mâlum ki zamîr-i şân söylenecek olan bir cümlenin ehemmiyetini işʻâr için mübhem olarak evveline getirilip şâna ircâʻ edilerek, emr ü şân: söylenecek gayet mühim söz, "hakikat şudur" mânasına önündeki cümle ile beyan edilir. Bu surette haberi اللّٰهُ اَحَدٌ cümlesi olur. Bunda "Hüve" zamiri hakikatte ifadesi matlub zât-ı maksûdu[4] her şeyden evvel tanınması lâzım gelen mutlak bir şân olarak duyuran bir mübtedâ; onu bâtında ve zâhirde bütün sıfât-ı kemâli ile tecellî ettiren اللّٰهُ ism-i celâli de mübtedâ; اَحَدٌ bunun zâtını kesretten tenzih ile birliği vasfını isbat eyleyen haberi, bu haberle Allah'ın birliğini ifade [6277] eden bu cümle dahi هُوَ mübtedâsının haberi olarak onunla birleşip onu beyan eylemiştir. Demek ki o şân, Allah'ın birliği kaziyyesinden ibarettir, kaziyyede de maksad ve mazmun hükümden

1 B: "edenler".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 360-361:

المقام الثاني: وهو مقام أصحاب اليمين وهو دون المقام الأول وذلك لأن هؤلاء شاهدوا الحق موجودا وشاهدوا الخلق أيضا موجودا فحصلت كثرة في الموجودات فلا جرم لم يكن هو كافيا في الإشارة إلى الحق بل لا بد هناك من مميز به يتميز الحق عن الخلق فهؤلاء احتاجوا إلى أن يقرنوا لفظة الله بلفظة هو فقيل: لأجلهم «هو الله» لأن الله هو الموجود الذي يفتقر إليه ما عداه ويستغني هو عن كل ما عداه والمقام الثالث: وهو مقام أصحاب الشمال وهو أخس المقامات وأدونها وهم الذين يجوزون أن يكون واجب الوجود أكثر من واحد وأن يكون الإله أكثر من واحد فقرن لفظ «الأحد» بما تقدم ردا على هؤلاء وإبطالا لمقالاتهم فقيل: «قل هو الله أحد».

3 H: "lisan"; B: "lisânın".

4 H: "zâtı maksud".

ibaret olduğu için beyânı matlub olan o mühim şân, ancak Allah'ın birliği hükmünden ibaret olmuş olur. O Allah; celâl ve cemâl bütün kemâl sıfatlarıyla varlık kendinin olmakla ulûhiyet kendisinin hakkı, yani bihakkın mâbud olan Hak teâlâ {اَحَدٌۚ} ehaddir ۞ ikincisi olmayan tek birdir. Evvel ve âhir şerîkten[1] münezzeh لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌۚ [eş-Şûrâ 42/11] hep bir, yegâne birdir.

Nihâye'de: "Allah teâlâ'nın esmâsında Ehad هُوَ الْفَرْدُ الَّذِي لَمْ يَزَلْ وَحْدَهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ آخَرُ ezel ve lâyezâlde hep bir olan ve beraberinde diğeri bulunmayan ferd, tektir. Bu bir isimdir ki beraberinde zikrolunabilecek adedi nefy için binâ kılınmıştır; مَا جَاءَنِي أَحَدٌ 'bana hiçbir ehad gelmedi' dersin, bunda hemze vâv'dan bedeldir aslı 'vehad'dır[2], çünkü vahdettendir."[3]

"Ehad" lafzı bir demek olan "vâhid" mânasında dahi kullanılır ise de aralarında mühim farklar vardır. "Vahdet"in mâ'adâyı nefy etmek demek olan esas mânasında "ehad" eblağdır, "vâhid" itibarî de olabilir. "Ehad" ise zâtında ne kesr ne mâ'adâ hiçbir aded kabul etmeyen, hiçbir vechile iki olması ihtimâli olmayan hakīkī birdir; hep bir, dâima bir, mâ'adâsı hiç olan birdir. Demişlerdir ki: "Vâhid" ile "ehad" müterâdif değillerdir. Râzî'nin naklettiği vechile Ezherî demiştir ki: "'Ehadiyet' ile Allah teâlâ'dan başka bir şey tavsif olunmaz. Meselâ 'recül^ün ehad^ün', 'dirhem^ün ehad^ün' denilmez; 'recül^ün vâhid^ün', 'dirhem^ün vâhid^ün' denilir, ferd, yani tek demektir. 'Ehad' Allah'ın sıfatlarından bir sıfattır ki kendisine muhtastır. Onda[4] O'na hiçbir şey iştirak edemez. Bundan başka 'vâhid' ile 'ehad' arasında daha birkaç vechile fark zikretmişlerdir: Birincisi 'vâhid' 'ehad'de dâhil olur, 'ehad' 'vâhid'de dâhil olmaz, [6278] (yani ehad vâhiddir, lâkin her vâhid, ehad olmaz.) 'Ehad' denilmekle 'vâhid' denilmiş olur, 'vâhid' denilmekle 'ehad' denilmiş olmaz.

---

1 H ve B: "şirkten".

2 B: "vâhiddir".

3 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 27:

في أسماء الله تعالى «الأحد» وهو الفرد الذي لم يزل وحده ولم يكن معه آخر وهو اسم بُنِيَ لِنفي ما يذكر معه من العدد، تقول ما جاءني أحد، والهمزة فيه بدل من الواو وأصله وَحَد لأنه من الوحدة.

4 B: "Ondan".

İkincisi: فُلَانٌ لَا يُقَاوِمُهُ وَاحِدٌ 'fülâna vâhid mukāvemet edemez' denildiği zaman 'bir mukāvemet edemez' demek olduğundan 'lâkin iki mukāvemet eder' demek câiz olur. Hâlbuki فُلَانٌ لَا يُقَاوِمُهُ أَحَدٌ denildiği zaman 'lâkin iki mukāvemet eder' denemez. Çünkü 'ona hiç mukāvemet edecek yoktur' demek olur.

Üçüncüsü 'vâhid' isbatta, 'ehad' nefyde kullanılır. İsbatta رَأَيْتُ رَجُلًا وَاحِدًا 'bir recül gördüm' denir, nefyde ise مَا رَأَيْتُ أَحَدًا 'bir ehad görmedim' denilir, umum ifade eder."[1]

Râgıb der ki: "'Ehad' iki suretle isti'mâl olunur: Birisi yalnız nefyde birisi de isbatta. Nefye muhtas olanı nâtıklar cinsine istiğrak içindir. Aza ve çoğa gerek ictimâ' gerek iftirak tarîkiyle hepsine mütenâvil olur. مَا فِي الدَّارِ أَحَدٌ 'evde ehad yok' gibi ki 'ne bir ne iki ne daha ziyade ne müctemi'an ne de müteferrikan hiç kimse yok' demektir. Bu mâna için isbatta isti'mâli sahih olmaz. Çünkü iki zıddın nefyi sahih olursa da isbâtı sahih olmaz. Bu mânaca فِي الدَّارِ أَحَدٌ denilse bunda hem münferid vâhidi isbat, hem de gerek müctemi'an gerek müteferrikan vâhidin mâfevkini isbat bulunmuş olurdu, bunun ise asla olamayacağı zâhirdir. Bu, böyle vâhidin mafevkine mütenâvil olduğu içindir ki cemi' ile مَا مِنْ أَحَدٍ فَاضِلِينَ denilmek sahih olur. Nitekim **فَمَا مِنْكُمْ مِنْ اَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ** [el-Hâkka 69/47] buyurulmuştur. İsbatta müsta'mel olan 'ehad'e gelince: O da üç vechiledir:

Evvelkisi: Aşerâta zammolunan vâhidde kullanılır: اَحَدَ عَشَرَ، أَحَدٌ وَعِشْرُونَ gibi. İkincisi: muzâf veya muzâf[ün] ileyh olarak 'evvel' mânasına kullanılır. **اَمَّا اَحَدُكُمَا فَيَسْقِى رَبَّهُ خَمْراً** [Yûsuf 12/41] kavl-i kerîmi gibi ve يَوْمُ الْأَحَدِ dedikleri gibi ki 'yevmü'l-evvel' demektir. Üçüncüsü mutlaka vasf olarak kullanılır ki **قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ** buyurulduğu üzere bu ancak Allah

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 359-360. Krş. Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* V, 127:

والقول الثاني: أن الواحد والأحد ليسا اسمين مترادفين قال الأزهري: لا يوصف شيء بالأحدية غير الله تعالى لا يقال: رجل أحد ولا درهم أحد كما يقال: رجل واحد أي فرد به بل أحد صفة من صفات الله تعالى استأثر بها فلا يشركه فيها شيء. ثم ذكروا في الفرق بين الواحد والأحد وجوها أحدها: أن الواحد يدخل في الأحد والأحد لا يدخل فيه وثانيها: أنك إذا قلت: فلان لا يقاومه واحد، جاز أن يقال: لكنه يقاومه اثنان بخلاف الأحد فإنك لو قلت: فلان لا يقاومه أحد لا يجوز أن يقال: لكنه يقاومه اثنان وثالثها: أن الواحد يستعمل في الإثبات والأحد في النفي، تقول في الإثبات: رأيت رجلا واحدا وتقول في النفي: ما رأيت أحدا فيفيد العموم.

teâlâ'nın vasfındadır. [6279] Aslı 'vehad'dır[1] velâkin 'vehad' gayrısında kullanılır. Nitekim Nâbiga:

كأنّ رَحْلِي [2] وَقَدْ زَالَ النَّهَارُ بِنَا   بِذِي الْجَلِيلِ عَلَى مُسْتَأنِسٍ وَحَدِ

demiştir."[3]

Ebussuud ve daha başkalarının beyânına göre hemzesi vâv'dan mübdel olan "ehad" isbattakidir.[4] فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللهِ اَحَداً [el-Cin 72/18], وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً اَحَدٌ gibi, nefye mülâzım olan ve umum murad edilen "ehad" öyle değildir, onun hemzesi aslîdir. İkisi de aslîdir dahi denilmiştir. Bu sûrede ikisi de zikredilmiştir.

"Ehad" ile "vâhid" arasını Sa'leb şöyle fark etmiştir: "'Ehad'e ibtidâen aded binâ edilmez,[5] أَحَدٌ وَاثْنَانِ denilmez, وَاحِدٌ وَاثْنَانِ denilir de رَجُلٌ أَحَدٌ denilmez رَجُلٌ وَاحِدٌ denilir" demiştir.[6] (Lâkin Râzî'nin nakline göre İmam Halil, أَحَدٌ وَاثْنَانِ denilmek de câiz olduğunu söylemiştir ki bunda "vâhid" mânasına demektir.[7]) Hanefiyyeden bazıları da farkı şöyle nakleylemiştir: Ehadiyet hiçbir hâlde cüz'iyete ve adediyete muhtemil olmaz, vâhidiyet ise ikisine de muhtemil olur: مِائَةٌ وَاحِدَةٌ وَأَلْفٌ وَاحِدٌ denilir, ne مِائَةٌ اَحَدٌ, ne de أَلْفٌ اَحَدٌ denilmez. Hattâbî "ehadiyet zâtın teferrüdü, vâhidiyet sıfatta[8] müşareketi

---

1 B: "vâhid'dir".

2 H, M ve B: "رحلى".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 66-67:

«أحد» يستعمل على ضربين: أحدهما: في النفي فقط والثاني: في الإثبات. فأما المختص بالنفي فلاستغراق جنس الناطقين ويتناول القليل والكثير على طريق الاجتماع والافتراق، نحو: ما في الدار أحد، أي: لا واحد ولا اثنان فصاعدا لا مجتمعين ولا مفترقين ولهذا المعنى لم يصح استعماله في الإثبات، لأنّ نفي المتضادين يصح ولا يصحّ إثباتهما فلو قيل: في الدار واحد لكان فيه إثبات واحدٍ منفرد مع إثبات ما فوق الواحد مجتمعين ومفترقين وذلك ظاهر الإحالة ولتناول ذلك ما فوق الواحد يصح أن يقال: ما من أحدٍ فاضلين، كقوله تعالى: «فَما مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِينَ» وأمّا المستعمل في الإثبات فعلى ثلاثة أوجه: الأول: في الواحد المضموم إلى العشرات نحو: أحد عشر وأحد وعشرين. والثاني: أن يستعمل مضافا أو مضافا إليه بمعنى الأول كقوله تعالى: «أَمَّا أَحَدُكُما فَيَسْقِي رَبَّهُ خَمْراً» وقولهم: يوم الأحد. أي: يوم الأول ويوم الاثنين. والثالث: أن يستعمل مطلقا وصفا وليس ذلك إلا في وصف الله تعالى بقوله: «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ» وأصله: وحد ولكن وحد يستعمل في غيره نحو قول النابغة:

كأنّ رحلي وقد زال النهار بنا   بذي الجليل على مستأنس وحد.

4 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 623.

5 İbtidâen denilmesi احد عشر gibi sonradan olanlardan ihtirazdır [Müellifin notu].

6 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 623-624.

7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 359:

قال الخليل: يجوز أن يقال «أحد اثنان» وأصل أحد وحد إلا أنه قلبت الواو همزة للتخفيف وأكثر ما يفعلون هذا بالواو المضمومة والمكسورة كقولهم: وجوه وأجوه، وسادة وإسادة.

8 B: "sıfâtta".

nefy içindir" demiş, muhakkikīnden bunun aksi de nakledilmiştir; yani ehadiyet, ne zâtında ne de sıfâtında şerîki olmayan bir tektir. Allah teâlâ hakkında bunlar birbirinden ayrılmadığı için vâhid ile ehad bir isim hükmündedir denilmiş, onun için bir kısım müfessirîn burada "ehad"ı "vâhid" ile tefsir etmişlerdir. Nitekim İbn Abbas'ın ve Ebû Ubeyde'nin de bunu "vâhid" diye tefsir ettikleri söylenmiş ve "vâhid" tecezzî ve inkisâmı kabul etmeyendir diye târif edilmiştir.[1] Allah teâlâ hakkında "vâhid" ve "ehad" birbirinden ayrılmamak itibariyle ikisi de birdir diye tefsir etmek herkesin anlaması için daha kolay olur, çünkü ehad vâhiddir. Fakat bununla arada hiç fark yoktur [6280] zannedilmemelidir. Ebu'l-Bekā, *Külliyyât*'ında "ehad"ın "vâhid" mânasına da geldiğini, bununla beraber aradaki bazı farkları kaydettikten sonra der ki: "İki vecihten her birine göre de 'ehad' ile murad olunan vâhid, cemî'-i vücûhtan vâhiddir, çünkü ehadiyet gerek adedî, gerek terkîbî, gerek tahlîlî[2] ta'addüd envâ'ının hepsinden müsâlemet-i sırfedir, nisbî olan kesret-i vücûdiyenin ehadiyeti zâtta istihlâkidir[3], onun için tenzih makāmında vâhide tercih olunur. Zira vâhidiyet adedî ta'addüdün intifâsından ibarettir. Kesret-i ayniye[4] vâhidiyette de müntefî olur ise de onda kesret-i nisbiye ta'akkul edilir."[5] Bunu şöyle de îzah etmişlerdir: "Vâhid" muhtelif merâtibde birliklere söylenebilir, "ehad" ise onun ekmelidir. Mutlak müşekkek[6] olduğu

---

1 Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 510. Krş. "Tefsîru Sûreti'l-İhlâs", *Mecmû'u resâili Hâfız İbn Receb el-Hanbelî,* thk. Tal'at b. Fuâd el-Hulvânî, Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1424/2003, II, 539; *Tefsîru İbn Receb el-Hanbelî,* II, 665-666:

وفرق ثعلب بين أحد وواحد بأن أحدا لا يبنى عليه العدد ابتداء فلا يقال: أحد واثنان كما يقال: واحد واثنان ولا يقال: رجل أحد كما يقال: رجل واحد ولذلك اختص به سبحانه وفرق بعضهم بينهما أيضا بأن الأحد في النفي نص في العموم بخلاف الواحد فإنه محتمل للعموم وغيره فيقال: ما في الدار أحد ولا يقال: بل اثنان ويجوز أن يقال: ما في الدار واحد بل اثنان ونقل عن بعض الحنفية أنه قال في التفرقة بينهما: إن الأحدية لا تحتمل الجزئية والعددية بحال والواحدية تحتملها لأنه يقال: مائة واحدة وألف واحد ولا يقال: مائة أحد إلّا ألف أحد... وفرق الخطابي بأن الأحدية لتفرد الذات والواحدية لنفي المشاركة في الصفات، ونقل عن المحققين التفرقة بعكس ذلك ولما لم ينفك في شأنه تعالى أحد الأمرين من الآخر قيل الواحد الأحد في حكم اسم واحد، وفسر الأحد هنا ابن عباس وأبو عبيدة كما قال الجوزي بالواحد... وفسر بما لا يتجزأ ولا ينقسم.

2 H, M ve B: "tafsîlî".

3 H: "istihlâktir".

4 B: "vâhidiye".

5 Ebu'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 52-53:

الأحد: هو بمعنى الواحد... وعلى كل من الوجهين يراد بالأحد ما يكون واحدا من جميع الوجوه، لأن الأحدية هي البساطة الصرفة عن جميع أنحاء التعدد عدديا أو تركيبا أو تحليليا فاستهلاك الكثرة النسبية الوجودية في أحدية الذات ولهذا رجح على الواحد في مقام التنزيه، لأن الواحد منه عبارة عن انتفاء التعدد العددي فالكثرة العينية وإن كانت منتفية في الواحدية إلا أن الكثرة النسبية تتعقل فيها.

6 M: "müşekkik".

zaman kemâline masruf olacağından burada "ehad"i "vâhid" diye tefsir edenlerin murâdı da daha ziyadesi, daha ekmeli mümkin olmayan vahdetle muttasıf vâhid demek olduğu anlaşılmak lâzım gelir.

Bu münasebetle burada "vahdet" birlik mefhûmuyla "vâhid" lafzının mânalarından da biraz bahsetmek iktizâ eder.

İbn Sînâ'nın *Şifâ*'sında ve *Şerh-i Mevâkıf*'ta ve sâirede tafsil olunduğu üzere "'vahdet', vücûda müsâvî[1], yani mefhumda değil hamlde müsâvî olur. Herhangi bir vahdeti olan fi'l-cümle mevcuddur ve her mevcûdun bir vahdeti vardır. Hatta kesîrin bile. Birçok şeyler bir mâhiyette birleşerek bir mevcud olur, meselâ bir on, onların biridir. Ve böyle olması vahdet ile kesretin tekabüllerine de mâni' olmaz. Zira bir şeye aynı haysiyetle ârız olmuş değillerdir. Aralarındaki o tesâvîden dolayı vahdeti, vücûdun[2] kendisi zannedenler olmuştur. Hâlbuki doğru değildir. Bir cismi parçalamak birliğini yok etmek olsa da varlığını yok etmek olmaz, kezâlik çoğa çok olduğu haysiyetten var denilir de bir denilmez; 'vahdet' ile 'vücud' hüve hüvesine mefhumda değil, mevzû'da birleşirler. 'Vahdet' mâhiyetin de aynı değildir. 'Vahdet' mâhiyet [6281] üzerine zâid bir mefhumdur. Onun için mâhiyet vahdeti de kesreti de kābil olur. Ve vahdet, kesretten evveldir. 'Vahdet'i şöyle târif etmişlerdir: Şeyin hakikatte kendisine müşareket eder umûrda inkısam etmez olmasıdır, gerek nokta gibi hiç inkısam etmesin, gerekse a'zâsına münkasim Zeyd gibi hakikatine muhalif eczâya inkısam etsin. 'Kesret'i de: şeyin hakikatinde müşârik olur umûra inkısam eder haysiyette olmasıdır. Ma'amâfîh vahdet, şeyin inkısam etmez olması haysiyeti, kesret inkısam eder olması haysiyeti demek daha iyidir. Çünkü o inkısâmın cüz'îye veya eczâya olması asıl hadden hariç tâlî bir haysiyettir. Fakat inkısam denilince yalnız eczâya inkısam tebâdür etmemek, hem de vahdet mülâhazasında ilk nokta-i nazar, şirketi nefy ile cüz'îye 'adem-i inkısam olduğu anlaşılmak için o tasrih olunmuştur. Bu suretle vahdetin mertebeleri olabildiği gibi

---

1 H, M (ilk baskı) ve B: "müsavık".

2 H ve B: "vücûdunun".

'vâhid' denilen şeyin vahdetle ittisâfı da zâtî ve arazî kısımlarına ayrılır. Vâhidin kesîre tekabülü de zâtî değil, arazîdir[1]. Bundan dolayı bir şey bir cihetten vâhid iken diğer cihetten veya cihetlerden kesîr olabilir, ancak vâhid olduğu cihetten kesîr olmaz. İmdi vâhid cüz'iyyâta hiç inkısam etmezse, yani tasavvuru çoğa hamledilmesine mâni' olursa o, şahsî vâhiddir, tasavvuru şirkete mâni' olmaz da cüz'iyyâta inkısam edebilirse o, gayr-i şahsî vâhiddir. Şahsî vâhid, eğer hiç inkısam kabul etmezse, yani cüz'îlere münkasim olmadığı gibi cüzlere de ayrılmazsa işte o hakîkî vâhiddir, onun inkısam etmez olmaktan başka bir mefhûmu yoksa o vahdetin kendisidir. Eğer ondan başka da bir mefhûmu varsa ya bir vaz'ı vardır, ya yoktur. Eğer bir vaz'ı varsa, yani işâret-i hissiyeyi kābil ise o noktadır, vaz'ı yoksa o müfârıktır, yani yalnız işâret-i akliyeyi kābil mücerreddir (bizim 'ene', 'ben', 'o' diye ifade edebildiğimiz duygumuz gibi). Ve eğer şahsî vâhid, cüz'iyyâta inkısam etmemekle beraber mikdârı[2] eczâya [6282] inkısâmı kabul ederse o eczâ ya birbirine müşâbihtir, ya muhteliftir. Müşâbih ise o bi'l-ittisâl vâhiddir, cism-i basît gibi; yok eğer muhtelif ise o da bi'l-ictimâ' vâhiddir, bir ağaç gibi.

Gayr-i şahsî vâhide gelince, ki o bir cihetten vâhid diğer cihetten kesîrdir, onun vahdeti ciheti ya zâtîsidir, yani o kesretlerin mâhiyetinden hariç değildir, yahut arazîdir, mâhiyetten hariçtir. Eğer zâtî ise o zâtî ya mâhiyetinin tamamıdır, bu nev'an vâhiddir veya mâhiyetin cüz'üdür. Bu cüz tamâm-ı müşterek ise cinsen vâhiddir, değil ise faslıyla vâhiddir. Ve eğer cihet-i vahdet ârız ise vahdeti arazîdir, vâhid bi'l-arazdır[3]. Bu ârız o kesretlere tab'an[4] ya mevzû' olur, 'gülen ile ağlayan insanlıkta birdir' gibi veya mahmul olur, 'pamuk ve kar beyazlıkta birdir' gibi. Evvelkine 'vâhid bi'l-mevzû'', ikinciye 'vâhid bi'l-mahmul' denilir. Ve[5] eğer cihet-i vahdet ne zâtî ne de arazî[6] olmazsa, yani asla mahmul olmaz ise ona da

---

1 B: "ârızîdir".
2 H: "mikdâr-ı".
3 M: "bil'arzdır".
4 H ve B: "tebe'an".
5 H -"Ve".
6 H: "ârızî".

'vâhid bi'n- nisbe' veya 'bi'l-münasebe' denilir[1] ki 'nefsin bedene nisbeti melikin medineye nisbetidir' denilmesi böyledir. Bu iki nisbet, tedbir mânası itibariyle birdir demek olur, tedbir ise nisbetin mahmûlü değil, nefsin ve melikin ârızıdır. Bunlar anlaşıldıktan sonra vâhidin bu aksâma ıtlâkı ale's-seviyye değil, teşkik ile olduğu ve vâhid denilmeye hangisinin daha evlâ olacağı da anlaşılmış olur ki, şahsî vâhid nev'iyle vâhidden evlâ, o cinsiyle vâhidden evlâ, o faslıyla vâhidden evlâ, böyle zâtîsiyle vâhid, emr-i arazî[2] ile vâhidden evlâ, o da bi'n-nisbe vâhidden evlâdır. Şahsî vâhid aksâmından da hiç inkısam kabul etmeyen hakīkī vâhid, bi-vech[in]-mâ inkısam kabul edenden evlâdır. Demek ki vâhidler hakikatleri ile muhteliftirler. Vücûdât-ı hâssa hakikatleri muhtelif olmakla beraber, mutlak vücud mefhûmunda arazî[3] olarak mevcud diye iştirak [6283] ettikleri gibi vahdet mefhûmunda da arazî[4] olarak vâhid diye iştirak etmiş olurlar. Onun için vâhidlerin her hükümde iştirakleri lâzım gelmez. Vücûdîsi de vardır, itibârîsi de vardır, mâhiyet üzere zâid olanı da vardır, nefs-i mâhiyet olanı da vardır[5], cüz'-i mâhiyet olanı da vardır. Sâir ahkâmda da böyledir. Meselâ bazısında cevher, diğer bazısında araz olabilir, bunlar kolay anlaşılabilmek için gayr-i şahsî vahdetlerin envâ'ına göre isimler verilmiştir: Nevide olan vahdete 'mümaselet', cinste 'mücaneset', keyfiyette 'müşabehet', kemmiyette 'müsâvat', şekilde 'müşâkele', vaz'da 'müvâzât' ve muhâzât', etrafta 'mutabakat', nisbette 'münasebet' denilmiştir."[6]

Hep bunlar aded ile alâkadar olan vâhidlerdir. Kezâlik şahsî vâhid de bunlardan biri veya birkaçı ile adede dâhil olabilir, meselâ bir misli veya nazîri onun gibi bir şahıs daha bulunarak ikisi bir küllün birer cüz'ü veya bir küllînin cüz'îleri olabilirler. Misli olmayan vâhide

1 Vâhid bi'n-nisbe vâhid-i hakīkī mukabili olarak nisbî vâhid mânasına da kullanılırsa da onlar içinde en ziyade bu sonuncuda ehas olarak kullanılmıştır [Müellifin notu].
2 H ve B: "ârızî".
3 H ve B: "ârızî".
4 H ve B: "ârızî".
5 H -"nefs-i mâhiyet olanı da vardır".
6 Bk. Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf,* IV, 21-51.

"ferd", "mütevahhid", "vahîd"[1] denilir ki bizim "tek", "biricik", "yegâne" dediğimizdir. Meselâ bizim âlemimizde Arz tek, Kamer tek, Güneş tektir, ferddirler, bununla beraber teklikleri de izâfîdir, her cihetle tek değildirler. Meselâ, cisim olmakta, kürevî olmakta ferd değildirler, sonra misilleri de mümkindir. Eşhâsa, cüz'iyyâta "ferd" ıtlak edişimiz de ferdiyetin tam mânasıyla her cihetten değil, temayüz ettikleri birer vecih itibariyle izâfî ve imkânîdir. Bu vech iledir ki ferdde birçok kıymetler toplanıp birleşerek vech-i Hakk'ın birliğine bir âyet olurlar ki biz onu, sade "ben", "sen", "o" diyerek duyduğumuz birlik şuurlarının delâletiyle kesretler içinden seçer ve nihâyet aded fikrini de silerek bütün o kesretlerin kıymetleri kendisinde tenzîh-i tâm ile birleşen hakīkī ferd şuuruna ereriz ki, o vakit اَلَا بِذِكْرِ اللّٰهِ تَطْمَئِنُّ الْقُلُوبُ [er-Ra'd 13/28], وَاِلَى اللّٰهِ تُرْجَعُ الْاُمُورُ [el-Bakara 2/210], وَمَٓا اَمْرُنَٓا اِلَّا وَاحِدَةٌ كَلَمْحٍ بِالْبَصَرِ [el-Kamer 54/50] sırrı zâhir olur. Ve işte o, bütün kesretler kendisinde müstehlek olup bütün kıymetler kendisinde birleşen, bütün varlığı tutan, ezelî ebedî vücûd-i [6284] dâim[2] kendisinin olup bir ikincisini[3] farz bile tenakuz olan o tek vâhid duygusu, hakīkī ferd duygusudur, ehad duygusudur. Bu nefy edilince her şey nefy edilmiş olur. Yukarıda beyan olunduğu üzere "ehad nefyde umum ifade eder" denilmekle de bu mâna anlatılmıştır, لَا أَحَدَ demek "hiçbir şey yok" demektir. Onun için cemî'-i mâ'adâyı nefyeden tam mânasıyla teklik, hakīkī infirad mefhûmu düşünülmeden "vâhid" demekle ehad ifade edilmiş olmaz. Nitekim Râgıb da şöyle demiştir: "'Vahdet' infiraddır, 'vâhid' dahi hakikatte asla cüz'ü olmayan şeydir. Sonra her mevcûda ıtlak olunmuştur, adedlerden herhangisi olsa ona 'vâhid' demek sahih olur; bir on, bir yüz, bir bin denilir. O hâlde 'vâhid' lafz-ı müşterektir, altı vech üzere isti'mâl olunur. Birincisi cinste yahut nevide vâhid olandır, insan ve feres cinste vâhiddir; 'Zeyd ve Amr nevide vâhiddir' dememiz gibi.

1 H ve B: "vâhid".
2 H: "dâimî".
3 H ve B: "ikincisi".

İkincisi: İttisal ile vâhid olandır, ya hilkaten 'şahs-ı vâhid' demek gibi, veya sınâat cihetinden[1] ki 'hırfet-i vâhide' demek gibi,

Üçüncüsü: Nazîri olmadığı için vâhid olandır, ya hilkatte ki 'Şems vâhiddir' demek gibi, veya fazilet davasında ki 'fülân, asrının vâhididir' demek gibi ve نَسِيجٌ وَحْدَه 'biricik dokunmuş' denilmek gibi.

Dördüncüsü: Parçalanamadığı için vâhid olandır, ya küçüklüğünden dolayı ki 'hebâ' gibi veya salâbetinden dolayı ki 'elmas' gibi.

Beşincisi: Mebde' içindir, ya adedin mebde'i için 'vâhid, isneyn' gibi veya hattın mebde'i için 'nokta-i vâhide' gibi; bütün bunlarda vahdet ârızdır[2].

Allah teâlâ'nın vasfı olduğunda 'vâhid'in mânasına gelince ne tecezzî ne de tekessür sahih olmayan demektir ve bu vahdetin su'ûbetinden[3] dolayı Allah وَإِذَا ذُكِرَ اللّٰهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْاٰخِرَةِ [ez-Zümer 39/45] buyurmuştur[4] ki 'vahad'[5] münferid [6285] (tek, yalnız) demektir. Bâlâda geçtiği üzere bununla Allah'ın gayrı da vasfolunur, fakat 'ehad'[6] ile Allah'tan mâ'adâsı vasfolunmaz."[7]

Ebu'l-Bekā'nın *Külliyyât*'ında da hulâsa olarak şöyle der: "Vahdet, ıtlak olunur ve onunla tecezzî ve inkısam bulunmamak murad olunur. Bu mânada 'vâhid' çok kullanılır, bazen de 'vahdet' ta'addüd ü kesretin mukabiline ıtlak olunur. Bu mânaca da 'ehad' ve 'ferd' çok ıtlak edilir.

---

1 H: "cinsinden".
2 H: "arazidir"; B: "ârızîdir".
3 M (sonraki baskılar): "subbetinden"; B: "sübûtundan".
4 B: "buyurulmuştur".
5 H, M ve B: "vâhid".
6 H ve B: "ahd".
7 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 857-858:
الوحدة: الانفراد، والواحد في الحقيقة هو الشيء الذي لا جزء له البتّة ثمّ يطلق على كلّ موجود حتى إنه ما من عدد إلّا ويصحّ أن يوصف به فيقال: عشرة واحدة ومائة واحدة وألف واحد فالواحد لفظ مشترك يستعمل على ستّة أوجه: الأوّل ما كان واحدا في الجنس أو في النّوع كقولنا: الإنسان والفرس واحد في الجنس وزيد وعمرو واحد في النّوع. الثاني: ما كان واحدا بالاتّصال إمّا من حيث الخلقة كقولك: شخص واحد وإمّا من حيث الصّناعة كقولك: حرفة واحدة. الثالث: ما كان واحدا لعدم نظيره إمّا في الخلقة كقولك: الشّمس واحدة وإمّا في دعوى الفضيلة كقولك: فلان واحد دهره وكقولك: نسيج وحده. الرابع: ما كان واحدا لامتناع التّجزّي فيه إمّا لصغره كالهباء وإمّا لصلابته كالألماس. الخامس: للمبدإ، إمّا لمبدإ العدد كقولك: واحد اثنان وإمّا لمبدإ الخطّ كقولك: النّقطة الواحدة. والوحدة في كلّها عارضة وإذا وصف الله تعالى بالواحد فمعناه: هو الذي لا يصحّ عليه التّجزّي ولا التكثّر ولصعوبة هذه الوحدة قال تعالى: «وَإِذا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ» والوحد المفرد ويوصف به غير الله تعالى، كقول الشاعر: «على مستأنس وحد» وأحد مطلقا لا يوصف به غير الله تعالى وقد تقدّم فيما مضى.

'Vâhid'in iki mânası vardır: Birisi 'vahdet' kendisiyle kāim olandır. Bu mânaca 'vâhid' inkısam ve tecezzî etmeyendir.

İkincisi de zâtında nazîri ve ef'âl ve sıfâtında şebîhi olmayandır. Vücudda bu iki mânanın ikisiyle de hakikaten ittisaf eden Allah teâlâ'dan başka yoktur, çünkü mevcûdâttan cevher-i ferd gibi tecezzî etmeyen de misline ve emsâline munzam olabilir. Arş ve Kürsî gibi nazîri olmayan ve Şems ü Kamer gibi nev'i şahsına münhasır bulunanların hepsine nazîr isbâtı mümkindir. Fakat Bârî teâlâ'nın tecezzî ve inkısâmı muhâldir ve O'nun misli de yoktur, nazîri de yoktur, şebîhi de yoktur. Ve tevhîdin üç mertebesi vardır: Birincisi tevhîd-i zât mertebesidir. Bu istihlâk makāmı, fenâ fillah makāmıdır ki Allah'tan başka mevcud yoktur (var zannedilenlerin hepsi fâni olur da yalnız bir tek Zâtullah mevcud kalır). لَا مَوْجُودَ إِلَّا الله

İkincisi tevhîd-i sıfât mertebesidir ki, müteferrik olan her kudreti O'nun kudret-i şâmilesinde ve her ilmi O'nun ilm-i kâmilinde muzmahil görmek ve hatta her kemâli O'nun kemâlinin envârından bir lem'a görmektir.

Üçüncüsü tevhîd-i ef'âl mertebesidir ki bu da vücudda Allah'tan başka müessir yok olduğu ilme'l-yakīn veya ayne'l-yakīn[1] veya hakka'l-yakīn tahakkuk etmektir."[2]

Velhâsıl ehadiyet, eblağ ve ekmel olduğu, yani "vâhid" [6286] denilebilenlerin hepsine "ehad" denilemeyeceği için "ehad"ı "vâhid" ile tefsir edenlerin de murâdı, üzerinde kesr veya zamm ile aded tasavvur

---

1 B -"veya ayne'l-yakīn".

2 Ebu'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 931-932:

والوحدة: ...تطلق ويراد بها عدم التجزئة والانقسام ويكثر إطلاق الواحد بهذا المعنى. وقد تطلق بإزاء التعدد والكثرة، ويكثر إطلاق الأحد والفرد بهذا المعنى... والواحد لها معنيان: أحدهما: ما قامت به الوحدة وهو كون الشيء بحيث لا ينقسم إلى أمور متشاركة في الماهية ويقابلها الكثرة فالواحد بهذا المعنى لا ينقسم ولا يتجزأ... والثاني: ما لا نظير له في ذاته ولا شبيه له في أفعاله وصفاته. وليس في الوجود من يتصف بالمعنيين حقيقة سوى الله تعالى لأن ما لا يتجزأ من الموجودات كالجوهر الفرد ينضم إلى مثله وأمثاله وما لا نظير له منها كالعرش والكرسي. وكل ما انحصر نوعه في شخصه كالشمس والقمر فإثبات النظير لها ممكن والباري سبحانه يستحيل عليه التجزيء والانقسام فلا مثل له ولا نظير ولا شبيه... واعلم أن للتوحيد ثلاث مراتب: مرتبة توحيد الذات وهو مقام الاستهلاك والفناء في الله فلا موجود [في الحقيقة] إلا الله ومرتبة توحيد الصفات وهو أن يرى كل قدرة متفرقة في قدرته الشاملة وكل علم مضمحلا في علمه الكامل بل يرى كل كمال لمعة من عكوس أنوار كماله. ومرتبة توحيد الأفعال وهو أن يتحقق ويعلم بعلم اليقين أو بعين اليقين أو بحق اليقين أن لا مؤثر في الوجود إلا الله...

olunabilen vâhidlerin biri demek olmayıp en kâmil ve tam mânasıyla hakīkī vâhid demek olduğunu anlamak iktizâ eyler ki, bu bütün mânasıyla bir ve eşi mümkin olmayan tek demek olur. Onun için bazı ecille bunu şöyle tefsir etmiştir: "Zâtı, hâricen ve zihnen terkib ve ta'addüdden ve bunları istilzam eyleyen cismiyet gibi, tehayyüz gibi ve hakikatinde ve hakikatinin ulûhiyeti iktizâ eyleyen vücûb-ı vücûd, kudret-i zâtiye, hikmet-i tâmme ve sâir havâssında müşâreket gibi şâibelerden münezzeh olan vâhid." Bu ifade İbn Sînâ'nın bu sûre-i celîleye olan tefsirinden muktebes ve nefy-i sıfât tevehhümünü def' için bir ihtar gibidir.[1]

İbn Sînâ demiştir ki: "'Ehad' Allah teâlâ'nın cemî'-i vücûhtan vâhid olduğuna ve O'nda asla kesret bulunmadığına delâlet eyler: Ne kesret-i mâneviye ki mukavvimât ve ecnâs ve fusûl (yani bir had teşkil edecek eczâ-i mahmûle) kesreti ve madde ve suret gibi aklen mütemâyiz eczâ-i hâriciye (yani eczâ-i gayr-i mahmûle) kesreti, ne de cisim gibi bi'l-kuvve veya bilfiil diye ayrılan kesret-i hissiye yoktur. Ve bu, Allah sübhânehû ve teâlâ'nın zâtı, vech-i kerîmine lâyık bisâtat-ı[2] hakka ve vahdet-i kâmileye nakīsa olacak olan cins ve fasıl, madde ve suret, a'râz, eb'âz, a'za, eşkâl, elvân ve sâir hâllerden münezzeh olmasını[3] tazammun eyler. O kendisine bir şey benzemekten veya bir şey ona müsâvî olmaktan yüce azîz ve celîl sübhândır."[4]

"Ehaddir, vâhiddir, benzeri müsâvîsi yoktur" demek bile bir tavsif olduğu cihetle bundan maksad âsâr ve ahkâm ifade eden sıfâtı inkâr değil, sıfâtın zâtta kesreti îcâb etmediğini, çünkü Allah teâlâ'nın zâtı,

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 510:

وقال بعض الأجلّة: ...فهو ما يكون منزه الذات عن أنحاء التركيب والتعدد خارجا وذهنا وما يستلزم أحدهما كالجسمية والتحيز والمشاركة في الحقيقة وخواصها كوجوب الوجود والقدرة الذاتية والحكمة التامة المقتضية للألوهية وهو مأخوذ من كلام الرئيس أبي علي بن سينا في تفسيره السورة الجليلة حيث قال...

2 H: "bisâtât-ı".

3 H -"eb'âz, a'za, eşkâl, elvân ve sâir hâllerden münezzeh olmasını"; H +"mânasını".

4 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 110:

فقوله تعالى «أحد» دال على أنه واحد من جميع الوجوه وأنه لا كثرة هناك أصلا لا كثرة معنوية أعني كثرة المقومات كالأجناس والفصول أو كثرة الأجزاء العقلية كالمادة والصورة في الجسم أو كثرة حسية بالقوة أو بالفعل كما في الجسم وذلك يتضمن البيان لكونه منزها عن الجنس والفصل والمادة والصورة والأعراض والأبعاض والأعضاء والأشكال والألوان وسائر وجوه النسبة التي تثلم الوحدة الكاملة والبساطة الحقة اللائقة بكرم وجهه جل جلاله وتعالى أن يشبهه شيء أو يساويه شيء.

sıfâtının terkib ve takvîmiyle tekavvüm ve teşekkül eden mâhiyyât[1] gibi mürekkeb olmayıp zât ve sıfâtıyle bütün vücûhdan bir [6287] ve şerîk ü nazîrsiz tek olduğunu ve onun için O'nun ulûhiyeti vasfına iştirak mümkin olmadığını beyandır ki, İbn Sînâ bunu *Şifâ* ve *İşârât*'ında tafsil ve tavzîh eylemiştir. *İşârât*'ında der ki: "Belki sen şöyle dersin: Eğer ma'kūlât zikrettiğin gibi mütebâyin suretler olup akıl ile ve bazısı bazısı ile ittihad etmezse Vâcibu'l-vücûd'un her şeyi bilir olduğu da itiraf olununca, O'nun vâhid-i[2] hak olmayıp kendisinde kesret bulunmuş olmak lâzım gelmez mi? Buna deriz ki: Hayır, çünkü O, zâtını bizâtihî bildiği, sonra eseri de mümteni' olmayıp zâtı kesretlerin illeti kayyum olduğu için zâtını lizâtihî bilmesine kesreti bilmesi de lâzım olur. Kesret, zâtta dâhil ve onu mukavvim olarak değil, müteahhir lâzım olarak gelmiş ve tertib[3] üzere gelmiştir. Zâttan gerek mübâyin ve gerek gayr-i mübâyin levâzımın kesreti vahdete halel vermez. İzâfî ve gayr-i izâfî levâzım kesreti[4] ve sülûb kesreti olur. Ve esmânın kesreti bu sebepledir, lâkin bunun vahdâniyyet-i zâtta tesiri yoktur إلخ."[5] *Şifâ*'sında da ma'kūlâtın Allah teâlâ'ya nisbeti ve O'nun sıfât-ı îcâbiye ve selbiyesi zâtında kesret îcâb etmeyeceğini ve behâ-i a'zam ve mecd-i gayr-i mütenâhî O'nun olduğunu îzah ve aklî lezzetin tafsîli hakkında bir fasl-ı mahsus vardır ki hulâsası sıfâtın birbirine mugāyir olmayarak aynı zâta râci' olmasıdır, ezcümle der ki: "Vâcibu'l-Vücûd'un birinci sıfatı vücuddur. Diğer sıfatların bazısında mânen bir izâfet ile bu vücud, bazısında da bir selb ile yine bu vücud olur ve hiçbiri O'nun zâtında ne kesret ne mugāyeret îcab etmez. O'na 'vâhid' denildiğinde ondan inkısâmın selbi, şerîkin

---

1 H: "mâhiyeti"; B: "mâhiyet".
2 M: "vâhid".
3 B: "terkib".
4 B -"vahdete halel vermez. İzâfî ve gayr-i izâfî levâzım kesreti".
5 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* s. 166:
ولعلك تقول إن كانت المعقولات لا تتحد بالعقل ولا بعضها مع بعض لما ذكرتَ ثمّ قد سلّمت أنّ واجب الوجود يعقل كلّ شيء فليس واحدًا حقًّا بل هناك كثرة فنقول: إنّه لَمَا كان يعقل ذاتَه بذاته ثم يلزم قيّوميّته عقلا بذاته لذاته أن يعقل الكثرة جاءت الكثرة لازمة متأخّرة لا داخلة في الذات مُقوّمة وجاءت أيضا على ترتيب وكثرةُ اللوازم من الذات مباينة أو غير مباينة لا يَثْلِم الوحدة والأوّل يَعرض له كثرة لوازم إضافية أو غير إضافية وكثرة سلوب وبسبب ذلك كثر أسماء لكن لا تأثير لذلك في وحدانية ذاته.

selbi ile yine o vücûdun kendisi kasdolunur. O'na 'âkil'[1] denildiğinde de hakikatte O mücerredin madde ve alâikına ihtilâtın cevâzı meslub olarak bir izâfet itibariyle yine o mücerredin kendisi kasdolunur. 'Evvel' denildiğinde de hepsinin bu vücûda izâfeti maksuddur."[2] Kādir[3], hayy, mürîd gibi daha bazı sıfatları ile de yine böyle bir izâfet veya [6288] selb ile Vâcibu'l-vücûd'un kendisi murad olunduğunu söyledikten sonra da der ki: "Hak teâlâ'nın sıfatlarını bu vech üzere ta'akkul edersen anlarsın ki bunlarda O'nun zâtı için eczâyı veya herhangi bir vechile kesreti îcab eden bir şey yoktur."[4] Sonra da İbn Sînâ bu faslı şu sözlerle bitirir: "Bir mâhiyetin mahz-ı aklî ve noksan şâibelerinin hepsinden berî her cihetten vâhid hayr-ı mahz olması fevkinde güzellik de olamaz[5]. Onun için bütün cemâl ve mahz-ı behâ Vâcibu'l-vücûd'a mahsustur, O her şeyin cemâlinin mebde'idir. Her bir şeyin cemâl ü behâsı ise gereği gibi olmasıdır. Artık anlamalı ki Vâcibu'l-vücûd'da gerek olduğu üzere olanın cemâli nasıldır?[6] Cemâl, selâmet, hayır, müdrik hep mahbûb ve mâşuktur, bunun hepsinin mebde'i de ya hissî ya hayâlî ya vehmî veya zannî veya aklî idrâkidir. İdrak derinlik ve tahkikçe[7] ne derece eşed ve idrak olunan zâten ne kadar ekmel ve eşref ise kuvve-i müdrikenin onu sevmesi ve onunla telezzüzü o derece çok olur. Kemâl ve cemâl ve behânın gayesinde olan zâtını o gāye-i kemâl ve cemâl ve behâ ile ve hem âkili hem ma'kūlü hakikatte vâhid olarak tam ilim ile bilen Vâcibu'l-vücûd'un zâtı kendisine a'zam-ı âşık ve a'zam-ı mâşuktur, ve en büyük lezzet O'nundur. Çünkü lezzet mülâyimi mülâyim olduğu cihetten

---

1 H, M ve B: "âlim".

2 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-İlâhiyyât)*, s. 337:

وإذا حققت تكون الصفة الأولى لواجب الوجود أنه إنٌّ وموجود ثم الصفات الأخرى بعضها يكون المعنى فيها هذا الوجود مع إضافة وبعضها هذا الوجود مع سلب وليس ولا واحد منها موجبا في ذاته كثرة ألبتة ولا مغايرة... وإذا قال له «واحد» لم يعن إلا هذا الوجود نفسه مسلوبا عنه القسمة بالكم أو القول أو مسلوبا عنه الشريك. وإذا قال: عقل وعاقل ومعقول، لم يعن بالحقيقة إلا أن هذا المجرد مسلوب عنه جواز مخالطة المادة وعلائقها مع اعتبار إضافة ما. وإذا قال له «أول» لم يعن إلا إضافة هذا الوجود إلى الكل.

3 H: "Kadîr".

4 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-İlâhiyyât)*, s. 338:

فإذا عقلت صفات الأول الحق على هذه الجهة، لم يوجد فيها شيء يوجب لذاته أجزاء أو كثرة بوجه من الوجوه.

5 H: "olmaz".

6 اَلَّذٖٓى اَحْسَنَ كُلَّ شَيْءٍ خَلَقَهُ [es-Secde 32/7] [Müellifin notu].

7 H: "tehlikece".

idraktir. Lezzet-i hissiye mülâyimi ihsas[1], lezzet-i akliye mülâyimi taʿakkuldür. Bu vechile Evvel teâlâ da efdal-i müdreki efdal-i idrak ile efdal-i müdriktir. Demek ki efdal-i lezzet de O'nundur. Bu öyle bir emirdir ki ona hiçbir şey kıyas edilemez. Bizde bu mânaları ifade edecek başka tâbir olmadığı için bu isimleri kullanıyoruz; binâenʿaleyh bunları nâhoş bulan başkalarını kullansın.[2]

[6289] Şunu bilmek gerektir ki aklın maʿkūlü idrâki hissin mahsüsü idrâkinden daha kuvvetlidir, çünkü akıl, emr-i bâkī-i küllîyi idrak eder. Onunla ittihad edip alâ vech[in]-mâ hüve hüve olur ve onu zâhiri ile değil künhüyle idrak eyler, mahsüsü his ise öyle değildir. Onun için bir mülâyime aklımız ermekle bize vâcib olan lezzet, bir mülâyimi hissetmemizle olan lezzetin fevkindedir, öyle ki aralarında nisbet yoktur. Lâkin bazen bir ârıza olur da kuvve-i müdrike telezzüz etmesi lâzım gelen şeyden avârız hasebiyle telezzüz etmez olur, nitekim marîz bir ârızadan dolayı tatlıyı hoşlanmaz. Bizim de bedende olduğumuz (hissiyâtımıza merbut bulunduğumuz) müddetçe hâlimizin öyle[3] bir marîz gibi olduğu bilinmek iktizâ eder. Çünkü kuvve-i akliyemizin kemâli bilfiil hâsıl olduğunda bir şeyin nefsinde îcab ettiği lezzeti bedendeki bir engelden dolayı kendimizde bulamayız. Bedenden tecerrüd etsek hakīkī mevcûdâtı,[4] hakīkī güzellikleri, hakīkī lezzetleri mütalaa ederek maʿkūlün maʿkūle ittisâli suretiyle onlara ittisal ve intıbak eyleyerek bir âlem-i[5] aklî olmuş hâlde bulunan zâtımızı mütalaa ile bulacağımız lezzet ve behâya

---

1 H: "his".

2 لَهُ الْاَسْمَٓاءُ الْحُسْنٰى mûcebince en güzel isimler Allah'ındır, en güzel olmak için de mahlûkātta duyulan* güzelliklerin levâzımından olan noksan şâibelerinden tecrid ve tenzih olunarak لَيْسَ كَمِثْلِه۪ شَيْءٌ mısdâkı üzere ehadiyete layık bir mânada anlaşılmak lâzım gelir. Onun için esmâ-i ilâhiye lügavî ve örfî mânaların fevkinde vazʿ-ı [6289] şerʿî ile tevkīfîdir; "âşık", "mâşuk", "aşk" ve "lezzet" isimleri vârid olmamıştır. Bunlar aklî mânadan ziyade hissî mâna telkin ederler. Kur'an'da "mahabbet" ve "rızâ" vârid olmuştur ki daha nezihdir, aʿzam-ı makāsıd sevmek, sevilmek; aʿzam-ı lezzât** rızâdır. İbn Sînâ lezzet-i akliyenin ehemmiyetini anlatmak isterken bunları söylemek daha muvâfık olurdu, lâkin örfte aşk mahabbetin bir kemâli gibi mülâhaza olunduğundan maʿkūlün zevkini hissettirmek için hissiyâtı tahrik etmek istemiştir [Müellifin notu].

* M: "doyulan".

** H: "lezzet".

3 B: "böyle".

4 B -"bulamayız. Bedenden tecerrüd etsek hakīkī mevcûdâtı".

5 M: "âlimi".

nihâyet olmazdı. Hep bu mânaları bundan sonra îzah edeceğiz. Şimdi şunu bilmelidir ki, her kuvvenin lezzeti kendisine kemâlinin husûlüdür: Hissin mülâyimi[1] mahsüsât, gazabın intikam, ümidin zaferdir, ve her şeyinki kendine mahsus[2] olandır. Nefs-i nâtıkanınki de bilfiil âlem-i aklî olmasıdır. İmdi Vâcibu'l-vücûd zâtında ma'kuldür; ta'akkul edilsin edilmesin ve mâşuktur, ta'aşşuk edilsin edilmesin."[3] Bunu müte'âkib "mebde'-i evvelin tedbîrinden eşyânın sudûru" hakkındaki makāle-i tâsi'ada "mebde'-i evvelin fâiliyetinin sıfatı" hakkındaki birinci [6290] fasılda da şöyle başlar: "İmdi bize zâhir olmuştur ki: Küllün vâcibu'l-vücûd bir mebde'i vardır. Bir cinste dâhil değil, bir had veya burhan tahtında vukū'a gelmez, kemmiyetten ve keyfiyetten ve mâhiyetten ve mekândan ve zamandan ve hareketten münezzeh; misli yok, şerîki yok, zıddı yok ve o cemî'-i vücûhdan vâhid, çünkü gayr-i münkasim. Ne bilfiil eczâda ve ne muttasılda olduğu gibi farz ve vehm ile eczâda, ne de zâtı, birbirine mütegâyir birtakım aklî mânalardan mürekkeb olarak onların birleşmesiyle bir cümle olmak suretiyle akılda asla inkısâmı yok, ve o kendine[4] has olan vücûdunda hiç müşâreket edilememesi

1 H, M ve B: "mülâyim".

2 B: "mahsüs".

3 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-İlâhiyyât)*, s. 338-339:

ولا يمكن أن يكون جمال أو بهاء فوق أن تكون الماهية عقلية محضة، خيرية محضة، بريئة عن كل واحد من أنحاء النقص، واحدة من جهة، فالواجب الوجود له الجمال والبهاء المحض وهو مبدأ جمال كل شيء وبهاء كل شيء وبهاؤه هو أن يكون على ما يجب له فكيف جمال ما يكون على ما يجب في الوجود الواجب؟ وكل جمال وملاءمة وخير مدرك فهو محبوب معشوق ومبدأ ذلك كله إدراكه. أما الحسي وأما الخيالي وأما الوهمي وأما الظني وأما العقلي وكلما كان الإدراك أشد اكتناها وأشد تحقيقا والمدرك أكمل وأشرف ذاتا فإحباب القوة المدركة إياه وإلتذاذها به أكثر.

فالواجب الوجود الذي هو في غاية الكمال والجمال والبهاء الذي يعقل ذاته بتلك الغاية والبهاء والجمال وبتمام التعقل وبتعقل العاقل والمعقول على أنهما واحد بالحقيقة تكون ذاته لذاته أعظم عاشق ومعشوق وأعظم لاذ وملتذ فإن اللذة ليست إلا إدراك الملائم من جهة ما هو ملائم فالحسية إحساس الملائم والعقلية تعقل الملائم وكذلك فالأول أفضل مدرك بأفضل إدراك لأفضل مدرك فهو أفضل لاذ وملتذ ويكون ذلك أمرا لا يقاس إليه شيء وليس عندنا لهذه المعاني أسام غير هذه الأسامي فمن استبشعها استعمل غيرها.

ويجب أن يعلم أن إدراك العقل للمعقول أقوى من إدراك الحس للمحسوس، لأنه أعني العقل يعقل ويدرك الأمر الباقي الكلي ويتحد به ويصير هو هو على وجه ما ويدركه بكنهه لا بظاهره وليس كذلك الحس للمحسوس فاللذة التي تجب لنا بأن نعقل ملائما هي فوق اللذة التي تكون لنا بأن نحس ملائما ولا نسبة بينهما. لكنه قد يعرض أن تكون القوة المدركة لا تستلذ بما يجب أن تستلذ به لعوارض كما أن المريض لا يستلذ الحلو ويكرهه لعارض فكذلك يجب أن يعلم من حالنا ما دمنا في البدن فإذا حصل لقوتنا العقلية كمالها بالفعل لا تجد من اللذة ما يجب للشيء في نفسه وذلك لعائق البدن ولو انفردنا عن البدن كنا بمطالعتنا ذاتنا وقد صارت عالما عقليا مطابقا للموجودات الحقيقية والجمالات الحقيقية واللذات الحقيقية متصلة بها اتصال معقول بمعقول نجد من اللذة والبهاء ما لا نهاية له وسنوضح هذه المعاني كلها بعد.

واعلم أن لذة كل قوة حصول كمالها لها فللحس المحسوسات الملائمة وللغضب الانتقام وللرجاء الظفر ولكل شيء ما يخصه وللنفس الناطقة مصيرها عالما عقليا بالفعل فالواجب الوجود معقول عقل أو لم يعقل ومعشوق عشق أو لم يعشق.

4 H ve B: "kendisine".

haysiyetinden vâhiddir. O, bu vahdetle[1] ferddir, ve O tamam olmak için intizar edecek bir şey kalmamış tâmmü'l-vücûd olduğu için vâhiddir ki bu, vâhidin vücûhunun ehadidir. Bunda vâhid ancak vech-i selbî üzeredir, ecsâmın ittisal veya ictimâ' veya diğer vechile vâhid olması gibi bir zâta veya müte'addid zevâta lâhık olur. Vücûdî bir mânadan ibaret bir vahdet ile vâhid değildir. Ulûm-i tabî'iyede geçen mebâhisten gayr-i mücessem ve gayr-i mütenâhî bir kuvvetin vücûdu ve onun hareket-i evveliyeye mebde' olduğu tevazzuh etmişti. Ondan sonra da vâcibu'l-vücûdun vücûdu cemî'-i cihâttan bizâtihî vâcib olduğu tebeyyün etti إلخ."[2]

Râzî tefsîrinde der ki: "Allah teâlâ'nın sıfâtı ya izâfiye (sübûtiye) veya selbiyedir. İzâfiyesi: Âlim, kādir, mürid, hallâk dememiz[3] gibi, selbîsi de: Cisim değil, cevher de değil, araz da[4] değil dememiz gibidir. Mahlûkāt evvelâ sıfatın birinci nev'ine, sâniyen de ikinci nev'ine delâlet eyler, ve bizim 'Allah' dememiz, sıfât-ı izâfiyenin mecâmi'ine delâlet eyler, 'ehad' dememiz de sıfât-ı selbiyenin mecâmi'ine delâlet eyler.[5] Binâen'aleyh اَللّٰهُ اَحَدٌ dememiz, ukūl-i beşeriyeye layık olan irfânı ifadede tam olur. Allah lafzı sıfât-ı izâfiyenin mecâmi'ine delâlet eder diyoruz: Çünkü Allah ibadete müstahik olan zâttır, ibadete istihkāk ise [6291] ancak îcad ve ibdâ'da istiklâl ile olur. Îcâdda istiklâl ise tam kudret, nâfiz irade ve külliyyât ü cüz'iyyât bütün ma'lûmâta müte'allik ilim ile olur. Ve işte bunlar sıfât-ı izâfiyenin mecâmi'idir. Sıfât-ı selbiyenin mecâmi'i de

---

1 B: "cihetle".

2 İbn Sînâ, *eş-Şifâ (el-İlâhiyyât)*, s. 340-341:

فقد ظهر لنا أن للكل مبدأ واجب الوجود غير داخل في جنس أو واقع تحت حد أو برهان بريء عن الكم والكيف والماهية والأين والمتى والحركة لا ند له ولا شريك له ولا ضد له وأنه واحد من جميع الوجوه لأنه غير منقسم لا في الأجزاء بالفعل ولا في الأجزاء بالفرض والوهم كالمتصل ولا في العقل بأن تكون ذاته مركبة من معان عقلية متغايرة تتحد منها جملة وأنه واحد من حيث هو غير مشارك ألبتة في وجوده الذي له فهو بهذه الوحدة فرد وهو واحد لأنه تام الوجود ما بقي له شيء ينتظر حتى يتم وقد كان هذا أحد وجوه الواحد وليس الواحد فيه إلا على الوجه السلبي، ليس كالواحد الذي للأجسام، لاتصال أو اجتماع أو غير ذلك مما يكون الواحد فيه بوحدة هي معنى وجودي يلحق ذاتا أو ذواتا.

وقد اتضح لك فيما سلف من العلوم الطبيعية وجود قوة غير متناهية غير مجسمة وأنها مبدأ الحركة الأولية وبان لك أن الحركة المستديرة ليست متكونة تكونا زمانيا وقد بان لك من هناك من وجه ما أنه مبدأ دائم الوجود وقد بان لك بعد ذلك أن واجب الوجود بذاته واجب الوجود من جميع جهاته.

3 B: "dediğimiz".

4 H -"da".

5 H -"ehad dememiz de sıfât-ı selbiyenin mecâmi'ine delâlet eyler".

ehadiyettir. Çünkü o hakikatin nefsinde terkib ve ta'addüd cihetlerinin hepsinden münezzeh müfred olmasıdır. Çünkü mürekkeb olan her mâhiyet, eczâsından her birine muhtaçtır ve eczâsından her birisi[1] onun gayrıdır. Onun için her mürekkeb olan gayrısına muhtaçtır.[2] Her gayra muhtaç olan da lizâtihî mümkindir, binâen'aleyh her mürekkeb olan lizâtihî mümkindir.[3] Kâinâtın[4] hepsinin mebde'i olan ilâhın mümkin olması ise mümteni'dir. Binâen'aleyh o nefsinde ferddir, ehaddir. Ehad olunca da mütehayyiz olmaması vâcib olur. Çünkü her mütehayyizin sağı soluna mugāyirdir. Böyle olan da münkasimdir. O hâlde ehadin mütehayyiz olması da muhâldir. Mütehayyiz olmayınca hayyizlerden, cihetlerden hiçbir şeyin içinde değildir, bir şeye hulûl etmemesi de vâcib olur. Çünkü mahalli ile beraber ehad olmaz, bir şeye mahal de olmaz, çünkü hâlliyle beraber ehad olmaz,[5] ne hâll ne mahal olmayınca hiç mütegayyir de olmaz. Ehad olunca vâhid olması da vâcib olur. Çünkü iki vâcibu'l-vücûd farzolunsa vücubda iştirak etmiş, ta'ayyünde temâyüz eylemiş olurlardı. İştirak edilen ise temayüz edilenin gayrı olacağından vâciblerin her biri de mürekkeb olmuş olur, binâen'aleyh ehadiyet vâhidiyeti de müstelzim olur, tam mânasıyla tek olan tam mânasıyla bir olur."[6]

---

1 H: "biri".
2 B -"her mürekkeb olan gayrısına muhtaçtır".
3 H -"binâen'aleyh her mürekkeb olan lizâtihî mümkindir".
4 H: "Kâinât".
5 B -"çünkü hâlliyle beraber ehad olmaz".
6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 361:

أن صفات الله تعالى إما أن تكون إضافية وإما أن تكون سلبية، أما الإضافية فكقولنا: عالم قادر مريد خلاق، وأما السلبية فكقولنا: ليس بجسم ولا بجوهر ولا بعرض والمخلوقات تدل أولا على النوع الأول من الصفات وثانيا على النوع الثاني منها، وقولنا: الله يدل على مجامع الصفات الإضافية، وقولنا: أحد يدل على مجامع الصفات السلبية، فكان قولنا: الله أحد تاما في إفادة العرفان الذي يليق بالعقول البشرية، وإنما قلنا: إن لفظ الله يدل على مجامع الصفات الإضافية وذلك لأن الله هو الذي يستحق العبادة واستحقاق العبادة ليس إلا لمن يكون مستبدا بالإيجاد والإبداع والاستبداد بالإيجاد لا يحصل إلا لمن كان موصوفا بالقدرة التامة والإرادة النافذة والعلم المتعلق بجميع المعلومات من الكليات والجزئيات وهذه مجامع الصفات الإضافية وأما مجامع الصفات السلبية فهي الأحدية وذلك لأن المراد من الأحدية كون تلك الحقيقة في نفسها مفردة منزهة عن أنحاء التركيب وذلك لأن كل ماهية مركبة فهي مفتقرة إلى كل واحد من أجزائه وكل واحد من أجزائه غيره فكل مركب فهو مفتقر إلى غيره وكل مفتقر إلى غيره فهو ممكن لذاته فكل مركب فهو ممكن لذاته فالإله الذي هو مبدأ لجميع الكائنات ممتنع أن يكون ممكنا فهو في نفسه فرد أحد وإذا ثبتت الأحدية وجب أن لا يكون متحيزا، لأن كل متحيز فإن يمينه مغاير ليساره وكل ما كان كذلك فهو منقسم فالأحد يستحيل أن يكون متحيزا وإذا لم يكن متحيزا لم يكن في شيء من الأحياز والجهاد ويجب أن لا يكون حالا في شيء، لأنه مع محله لا يكون أحدا ولا يكون محلا لشيء، لأنه مع حاله لا يكون أحدا وإذا لم يكن حالا ولا محلا لم يكن متغيرا البتة لأن التغير لا بد وأن يكون من صفة إلى صفة وأيضا إذا كان أحدا وجب أن يكون واحدا إذ لو فرض موجودان واجبا الوجود لاشتركا في الوجوب ولتمايزا في التعين وما به المشاركة غير ما به الممايزة فكل واحد منهما مركب فثبت أن كونه أحدا يستلزم كونه واحدا.

Râzî bu îzahtan sonra sıfâtın kesreti, zâtta kesreti îcâb etmeyeceğini de kısaca anlatmak için burada şöyle sual ve cevap ile der ki: "Bunun üzerine eğer denilirse: 'Şeyin ehad olması nasıl ta'akkul olunur? Çünkü bir hakikat ehadiyet ile tavsif olununca burada bir o hakikat, bir o ehadiyet, bir de ikisinin mecmû'u yok mu? Bu ise ehad değil, sâlisü selâse (üçün biri) olmaz mı?'

[6292] Cevap: Ehadiyet o hakikate aittir, ehad diye hükmolunan zât o hakikatin kendisidir. Onunla ehadiyetten husûle gelen mecmû' değildir. Yani ne üç ne de iki zât yok, cüzsüz, şerîksiz her kemâl kendisinin olan bir tek zât vardır. Zâtı ve sıfât-ı[1] kemâli ile ehadiyet kendisinden ayrılmayan vücûdu[2] vâcib olmakla tapılacak ancak bir tek ilâh vardır ki o Allah'tır. Allah ism-i celâli, hakikatte en güzel sıfatların sübûtî ve selbî hepsinin sâhibi olan Hak teâlâ'nın ism-i zâtı, 'ehad' ismi de cüz ve şerîki nefyederek bütün sıfât-ı selbiyenin ifadesi olduğu için اللّٰهُ اَحَدٌ kelâmı, Allah teâlâ'nın izâfî, selbî bütün sıfâtıyla zâtının birliğini ifade etmiş olur."[3]

Şüphe yok ki bütün mesele âlemde kendimiz de dâhil olduğumuz hâlde yokken var, varken yok edilip durduğunu görmekte olduğumuz âfâkī, enfüsî kesretlerin mebde' ve merci'i olan Allah teâlâ'nın birliğini tanıtmak olduğu için O'nunla O'nun eseri, halkı olan kesretler beynindeki nisbeti ifade eden sıfâtı mülâhaza etmek de zarûrîdir. Ulûhiyet mülâhazası bir sıfat mülâhazasıdır. Kuvvetsiz madde, fiilsiz fezâ, ilimsiz tabiat gibi sıfatsız olarak sadece o diye mülâhaza olunan zât medlûlünde vasıf demek olan bir kemâl, bir hüsn ve hayr mülâhaza edilmiş olmaz. Olmayınca da bir hamd ü senâya lâyık olup olmadığı tanınmış olmaz. Hâlbuki ulûhiyet, mâbudluk her hamd ü medhe

---

1 B: "sıfâtı".

2 B: "vücûd-ı".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 361:

فإن قيل: كيف يعقل كون الشيء أحدا فإن كل حقيقة توصف بالأحدية فهناك تلك الحقيقة من تلك الأحدية ومجموعهما فذاك ثالث ثلاثة لا أحد؟

الجواب: أن الأحدية لازمة لتلك الحقيقة فالمحكوم عليه بالأحدية هو تلك الحقيقة لا المجموع الحاصل منها ومن تلك الأحدية فقد لاح بما ذكرنا أن قوله: «الله أحد» كلام متضمن لجميع صفات الله تعالى من الإضافيات والسلوب.

istihkākı ifade eden sübûtî ve selbî nâmütenâhî kemâl sıfatlarının güzellik, yükseklik nisbetlerinin hepsini câmi‘ en has en mümtaz bir sıfattır ve bu imtiyaz ve ihtisas O'nun hakikatte zâtî[1] vahdetinin müfâdıdır. Bununla muttasıf olan zâtın birden ziyade olmasına ve onun zâtında ve sıfâtında şerîki bulunabilmesine münâfîdir. Allah ism-i şerîfi, ism-i zât olmakla beraber Zât-ı mahzın ismi değil, ilâhlık sıfatıyla muttasıf olan Zât-ı ekmelin ismidir. Bundan dolayı bu ismin târifinde "Allah, kemâl sıfatlarının hepsini câmi‘ Vâcibu'l-vücûd'un zâtının ismidir" diye ifade [6293] olunur. Kemâl sıfatlarının hepsini câmi‘ vâcibu'l-vücûd sıfatı ise her hamd ü senâya istihkākı ifade eden ve kemâl-i a‘lâ olan tek ulûhiyet sıfatıdır. Ve Allah teâlâ'nın zâtına mahsus ve zâtının muktezâsı bir sıfat-ı sübûtiyedir: Allah, ilâhtır denilir اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ [en-Nisâ 4/171]. Sübûtî olduğu için de vücûb-i vücûd, ilim, kudret, tekvin, rubûbiyet gibi sıfât-ı sübûtiye mecâmi‘inin hepsini câmi‘, ehass-ı sıfâttır. Bundan dolayı Râzî Allah isminin sıfât-ı sübûtiye mecâmi‘ine delâletini söylemiştir. Ma‘amâfîh yalnız sıfât-ı sübûtiyeyi değil, sıfât-ı selbiyeyi de ihtivâ ederek sâbit olan bir sıfat-ı sübûtiyedir. Çünkü çirkinlik ve eksiklik sıfatları nefyedilmeden kemâl sâbit olmaz, bu itibar ile "Allah" ism-i celâli sıfât-ı selbiyeye de delâlet eyler, mâruf olan da budur. Fakat bu delâlet, ulûhiyet sıfât-ı[2] sübûtiyesinin zımnında olmak hasebiyle sarih değildir, müşriklerin şirke düşmesi de bundandır. Onun için burada لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌ gibi sıfât-ı selbiye mecâmi‘ine delâleti "ehad" ismi ile tasrih edilmiştir. Çünkü yukarıki îzâhâttan da anlaşıldığı üzere ehadiyet tecezzîyi, ta‘addüdü, şirki nefyeden bir sıfat-ı selbiyedir ve böyle olduğu da لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ ile îzah buyurulmuştur. Râzî bu nüktelere tenbih ederek sıfât ve esmânın kesreti Nasârânın zu‘m ettikleri gibi zâtta kesreti iktizâ etmeyeceğini de anlatmış, İbn Sînâ gibi o da sıfâtın tegayyürü, zâtın hakikatinde ayrı ayrı birer vücud teşkil edecek, onun mevkūf[un] aleyhi olacak eczâ-i hâriciye veya akliye olmak suretiyle değil, hepsi bir vücûda râci‘ niseb ve izâfât kabîlinden olmak suretiyle

1 H: "zât(-ı)".
2 H: "sıfat-ı".

nisbî olduğunu söylemiştir ki bu mesele, akāidde "sıfat zâtın aynı mı gayrı mı" diye meşhur olan bir bahsin mevzû'udur. Hukemâ ve sûfiyye ve bir kısım mütekellimîn "hüve hüvesine aynı" demişler diye meşhurdur, lâkin sıfatta nisbet veya selb mülâhaza edildiği cihetle nisbette hüve hüvesine aynı zât demek pek doğru görünmez. Âlim aynı zât olsa da ilim âlimin kendisidir demek iyi [6294] anlaşılmaz. Maksad, aynı zâta râci' olduğunu söylemektir. "Zât sıfattır" veya "sıfat zâttır" demek bir tenakuz gibi olacağı, gayrıdır demek de vücudda mütemâyiz iki zât varmış gibi bir farzı iktizâ eyleyeceği cihetle Eş'arî "lâ hüve ve lâ gayruh = ne aynı ne de gayrı" demiştir ki sıfat, zât ile kāim olduğundan hakikatte iki şey yok demektir ve bu daha eslemdir. Bir kısım mütekellimîn de mefhumda temâyüzü gözeterek sıfat denilen zât denilenin aynı olamayacağını, aynı olmayınca da gayrı denilmek lâzım geleceğini söylemişlerdir ki bunlar ayniyet ve gayriyeti iki nakīz tekābülü olarak mülâhaza eylemişlerdir. Umûmî ezhâna bu daha mülâyim gelirse de bunu söylerken bir zâta mukabil gayr denildiği zaman vücudda diğer bir zât varmış gibi bir tevehhüme düşmekten sakınmak îcab eder. Çünkü zihin sıfatı[1] da zât gibi bir mevzu' hâlinde tecrid ederek nâ'itin men'ûta ihtisâsı suretiyle sıfatın sıfatı, sıfatın sıfatı diyerek düşünüp giderken mebde'-i hareketini unutursa sıfatları da zât diye telakkī etmekte yanılır. "Zât" ve "sıfat" kelimesinin lisandaki muhtelif merâtibinden zuhûl eder.

Bu münakaşalardan maksad ise nâmütenâhî kemâl sıfatlarını zât-ı Hak'ta isbat ile beraber zâtta kesret olmadığını, hepsinin bir zâta râci' olduğunu anlatmaktır. İslâm'da hukemâ, sûfiyye, mütekellimîn hepsi de zâtta kesret olmadığından fiilin kesreti gibi sıfatın[2] kesreti dahi zâtta bir tecezzî veya ta'addüd ifade etmeyeceğinde müttefiktir. Bunu şöyle hulâsa edelim:

Allah teâlâ sıfât-ı zâtiyesinin mecmû'undan teşekkül etmiş mürekkeb bir mâhiyet değildir, ta'bîr-i âharla O'nun zâtı sıfâtının muktezâsı

---

1 H: "sıfâtı".
2 H: "sıfâtın".

değil, sıfâtı zâtının muktezâsıdır, sıfatın hakīkī mânası da budur. Onun vücûdu bizâtihî vâcib olduğu gibi sıfâtı da başka olarak değil, aynı zâtıyla vâcibdir. Ve biz sıfât-ı ilâhiyeyi düşünmekle edindiğimiz mefhumlardan nefsimizde Allah teâlâ'nın hüviyetini [6295] teşkil eden bir mefhum edinmiş olmayız, ancak O'na olan nisbet ve ihtiyâcâtımızı duymuş ve O'nun tecelliyâtına delâletler edinmiş, esmâ ve ahkâmına marifet hâsıl etmiş oluruz.

Fâtiha'da bütün hamdin Allah'a mahsus olduğu beyan olunurken "Allah" ism-i zâtı, ulûhiyet vasfı ile bütün kemâl ve cemâl sıfatlarının hepsini birden câmi' olduğu anlatılmak üzere bütün yüksek nisbetlerin toplandığı رَبِّ الْعَالَمِينَ. اَلرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ. مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ sıfatlarıyla tavsif olunup ibadet ve isti'âne O'na tahsis edilmiş, sonra da bu esmâ ve sıfât "âlemîn"in[1] delâleti ve Kur'ân'ın beyânâtı ile tafsil olunup nihâyet O'nun zât ve sıfâtının ehadiyeti karşısında bütün kesretlerin müstehlek olduğu tanıtılmak üzere قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurulmuştur. Şu hâlde bizim duyduğumuz, bildiğimiz, düşündüğümüz kesretlerin, adedlerin hiçbiri: ne cevâhiri ne a'râzı, ne eczâsı ne küllü, ne cüz'iyyâtı ne küllîsi O değildir, O'nun ikincisi de değildir. Mertebe mertebe hepsi de O'nun halk ve emriyle O'nu haber veren dâlli, âyâtı, kelimâtıdırlar. Kelimelerin medlullerine, isimlerin müsemmâlarına, alâmetlerin, âyetlerin, nişânelerin mevzû'-i lehlerine, eserlerin müessirlerine delâlet eyledikleri gibi hep O'na delâlet eyler, hep O'na olan nisbetlerini ifade ederler. Vücudları kendilerinden ve kendileri için olmadığından dolayı gerek âfâkta ve gerek enfüste varlıkları müddetince hep O'na olan ihtiyaç ve alâkalarını ve hep kendi hiçlikleriyle O'ndan aldıkları kuvveti, kıymeti, mânayı anlatırlar. Onun için "heme Ô'st = hep O'dur" demek de bir mâna ile doğrudur. Çünkü hepsinin kıymet-i vücûdiye ve ilmiyesi O'na delâlet ve rücû'dan ibarettir. Kelimenin hüküm ve kıymeti mânasına râci'dir. Vücûd-i dâim O, matlûb-i kül O'dur. O'ndan başka hiçbir şey, hep olamaz, yani vücûdun bütün kemâlini câmi' olamaz. Bütün âlem

1 H ve B: "âleminin".

ne kadar kemâl eserini hâiz olursa olsun merâtib-i imkân nâmütenâhî olduğundan bulunduğu her mertebede kemâl nâmütenâhî ve daha [6296] yüksek tekâmüle kābil olarak rubûbiyet kanununun taht-ı hükmündedir. Onun henüz fiile çıkmamış yarını, sonu, âhireti vardır. Bütün kemâl kendisinde bilfiil olan ise, Evvel ve Âhir olan Hayy u[1] Kayyûm Vâcib teâlâ'dır. Evvel ve âhir,[2] zâhir ve bâtın hep birleşmeden "hep" olamaz, hiçbir tekâmüle ihtiyacı olmayan "hep bir" ancak O Rabbü'l-âlemîn olan Allâhu Ehad'dir. Onun için yukarıda zikrettiğimiz vechile, sâbikūn O'ndan başka varlık tanımamışlar; كُلُّ شَیْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ [el-Kasas 28/88], كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ. وَيَبْقٰى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْاِكْرَامِ [er-Rahmân 55/26-27], لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ [el-Mü'min 40/16] mısdâkını her lahza müşahede etmişlerdir. O'nu duymayanlar da yarın duyarlar.

Hanbelîlerden İbn Akīl şöyle demiş: "Bizce sahih olacak kavil, sıfâtı isbat ile beraber Allah teâlâ'nın ilâhiyetinde vâhid olmasıdır başka değil."[3] Beyan olunduğu üzere ilâhiyet sıfatı kemâlin hepsini câmi', yani hepsinin birleştiği ehass-ı sıfât olduğundan bu şöyle demek olur: Mutlak vücûdun nâmütenâhî her kemâli, ilâhiyet vasfında toplanarak ancak Allah'ta birleşmiştir. Sıfâtın her biri itibariyle vâhid olması îcab etmezse de mecmû'u olan ilâhiyet sıfatında vâhiddir, ondan başka ilâh yoktur. Bu ifade bazı sıfâtta teşbîhe müsaittir, mahlûkātta da kemâl sıfatlarından birtakımları bulunabilir. Nitekim âlim, raûf, rahîm, adl gibi bazı esmâ ve sıfât ile ibâdın da tavsif ve tesmiyesi tecviz edilmiştir, lâkin nâmütenâhî kemâlâtın, bütün celâl ve ikram sıfatlarının en tam mânasıyla hepsinin birden bir mahlukta bulunması muhâldir. İlâhiyet, yani en büyük sevgi ve en büyük haşyet ve tâzim ve her türlü hamd ü senâ ile ibadete istihkāk demek olan mâbudluk ancak Allah'a mahsustur. İnsan mahlûkātta gördüğü herhangi bir kemâle bağlanıp da ona kul

---

1 M: "hayyi".
2 H -"olan Hayy u Kayyûm Vâcib teâlâ'dır. Evvel ve âhir".
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 510:
وقال ابن عقيل الحنبلي: الذي يصح لنا من القول مع إثبات الصفات أنه تعالى واحد في إلهيته لا غير.

olmamalı, ondan derhâl Allah teâlâ'nın nâmütenâhî kemâl ve cemâline istidlâl ederek bütün varlığıyla[1] O'na bağlanmalı, O'na kulluk etmelidir. Bir Allah'tan başka tapılạcak yoktur demek olur. Ve bu mânaca [6297] وَاِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌۚ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَ takdîrinde olarak اللّٰهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ demek اللّٰهُ اَحَدٌ [el-Bakara 2/163] meâlinde gibi olur. Lâ ilâhe illallah kelime-i tevhîdiyle umûmun mükellef olduğu ve herkes için fehmi kābil olan tevhid de budur. Yani ulûhiyette şirki[2] nefiydir. Bu mâna sıfâtı teksir ile beraber onların kesretini bir tek ilâhiyet vasfında tevhid ederek zâtı sıfatta[3] tevhiddir. Öyle ki birçok zâtlar ve onlarda bazı sıfatlar mümkin olsa da bütün sıfâtı câmi' ulûhiyet vasfıyla vâcib olan ancak bir tek zâttır. Şüphe yok ki bu mâna sahihtir ve imanın ilk şartıdır. Bununla beraber şundan gaflet edilmemek de lâzım gelir ki "Allah ilâh-ı vâhiddir" demekte "Allah yalnız ilâhiyetinde vâhiddir" demekten fazla mâna vardır. İlâhiyette vahdet bunun en müteyakkan mânası olmakla beraber ekmel mânası değildir. Ekmel mânası gerek zâtında ve gerek sıfâtının her birinde ve gerek mecmû'u itibariyle ilâhiyette, yani her vechile vahdet-i kâmiledir. "Yalnız ilâhiyette vâhiddir" demek, zâtı ehass-ı sıfât olan bir sıfatta tevhid demek olan vâhidiyet, imanın ilk şartı olarak kâfi olsa bile ehadiyetin mânasını tefsir için kâfi olamaz. Bundan dolayı Âlûsî'nin kaydettiği üzere yine Hanbelîlerden ve selefiyye denilenlerden Hâfız İbn Receb gibi diğerleri demiştir ki: "Allah sübhânehû ilâhiyetinde ve rubûbiyetinde vâhiddir, O'ndan başka mâbud da yok, rab de yoktur, ve Allah teâlâ'yı vârid olan sıfât ile tavsif eyledikten sonra da هو zamiri gerek şân ve gerek mes'ûl^ün^ anha[4] râci' olsun iki vecih üzere de murad vâhidiyyet-i kâmile olduğunu ihtiyar eylemiştir."[5]

---

1 H: "varlığını".
2 H ve B: "şerîki".
3 H ve B: "sıfâtta".
4 M: "mes'uli anhe".
5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 510:

وقال غيره من السفليين كالحافظ ابن رجب: هو سبحانه الواحد في إلهيته وربوبيته فلا معبود ولا رب سواه عز وجل، واختار بعد وصفه تعالى بما ورد له سبحانه من الصفات أن المراد الواحدية الكاملة وذلك على الوجهين كون الضمير للشأن وكونه للمسؤول عنه.

İbn Kayyim el-Cevziyye[1] *Medâricü's-sâlikîn*'de[2] tevhîdin biri marifet ve itikāda, biri de kasd ve amele ait olmak üzere ilmî ve irâdî iki kısmını beyan ederken sıfatsız[3] olarak sade zâtı tevhîdin amelî hiçbir kıymet ve ehemmiyeti olamayacağını ve sıfâtı nefyedilerek mâbud olduğu iddia edilen herhangi bir zâtın Kur'an'da beyan olunduğu [6298] üzere müşriklerin taptığı görmez, işitmez, ne menfaate ne zarara gücü yetmez putlardan hiç farkı olmayacağını söyledikten sonra, Allah teâlâ'nın nâmütenâhî her hamd ü senâya müstahik olduğunu ve O'nun sıfatları gayr-i mütenâhî olmakla kendisinden başkasının onları tamamen bilemeyeceğinden dolayı hakkıyla hamd ü senâsını da îfâ edemeyeceğini ve bu nâmütenâhî sıfatların hepsi Fâtiha'da hamdde icmâl olunup tafsîli ilâhiyet, rubûbiyet, rahmet ve mülk sıfatlarında[4] hulâsa ve tevhid edilmiş bulunduğunu ve binâen'aleyh gerek ilmî ve gerek irâdî tevhîdin bu sıfatlarla ilâhiyet ve rubûbiyeti tevhîde râci' olduğunu söylemiş ve tevhîd-i zât ile uğraşanların hepsini mu'attıle-i sıfât Cehmiyye diye göstermiş,[5] ve bununla beraber murad bütün sıfâtın bir sıfatta tevhîdi mi, bir zâtta tevhîdi mi, zâtın sıfatta tevhîdi mi bu noktaları tavzih etmemiştir. İbn Akīl'in وَاحِدٌ فِي إِلٰهِيَّتِهِ لَا غَيْر demesinin zâhiri zâtı ancak mecmû'-ı sıfât demek olan bir sıfatta tevhid görünür. Bunu kâfi görmeyen İbn Kayyim ve İbn Receb'in ilâhiyette ve rubûbiyette vâhid demeleri de zâtı birkaç sıfatta tevhid olmuş oluyor. Bu ifadelerin zâhiri ise

---

1 H, M ve B: "Cevzî".

2 H, M ve B: "*Mesâlikü's-Sâirîn*'de".

3 H: "sıfâtsız".

4 B: "sıfatlarından".

5 İbn Kayyım el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn,* thk. Muhammed el-Mu'tasimbillâh el-Bağdâdî, Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1416/1996, I, 48-49:

التوحيد نوعان: نوع في العلم والاعتقاد ونوع في الإرادة والقصد ويسمى الأول: التوحيد العلمي والثاني: التوحيد القصدي الإرادي لتعلق الأول بالأخبار والمعرفة والثاني بالقصد والإرادة وهذا الثاني أيضا نوعان: توحيد في الربوبية وتوحيد في الإلهية فهذه ثلاثة أنواع. فأما توحيد العلم: فمداره على إثبات صفات الكمال وعلى نفي التشبيه والمثال والتنزيه عن العيوب والنقائص وقد دل على هذا شيئان: مجمل ومفصل. أما المجمل: فإثبات الحمد له سبحانه وأما المفصل: فذكر صفة الإلهية والربوبية والرحمة والملك، وعلى هذه الأربع مدار الأسماء والصفات. فأما تضمن الحمد لذلك: فإن الحمد يتضمن مدح المحمود بصفات كماله ونعوت جلاله مع محبته والرضا عنه والخضوع له فلا يكون حامدا من جحد صفات المحمود ولا من أعرض عن محبته والخضوع له وكلما كانت صفات كمال المحمود أكثر كان حمده أكمل وكلما نقص من صفات كماله نقص من حمده بحسبها ولهذا كان الحمد كله لله حمدا لا يحصيه سواه لكمال صفاته وكثرتها ولأجل هذا لا يحصي أحد من خلقه ثناء عليه لما له من صفات الكمال ونعوت الجلال التي لا يحصيها سواه ولهذا ذم الله تعالى آلهة الكفار وعابها بسلب أوصاف الكمال عنها فعابها بأنها لا تسمع ولا تبصر ولا تتكلم ولا تهدي ولا تنفع ولا تضر وهذه صفة إله الجهمية التي عاب بها الأصنام نسبوها إليه، تعالى الله عما يقول الظالمون والجاحدون علوا كبيرا...

vahdet, yani şerîki olmamak evvelemirde sıfatın sıfatı olup zâtın vahdeti bir sıfat veya sıfatlar dolayısıyla olmasını iktizâ eyler ki bu elbette doğru değildir. Vâhid, ehad sıfatlardan evvel zâtın sıfatıdır[1]; evvelâ zât, zâtında tevhid edilmedikçe sade sıfatta tevhîdi işrâkten[2] ibaret olur. İki üç şey bir sıfatta birleşebilir, "şirket" denilen de müte'addid zevâtın bir şeyde veya birkaç şeyde birleşmesinden başka bir şey değildir. Müşriklerin yaptığı da müte'addid zevâtı ilâhiyet vasfında vahdet-i cinsiye veya nev'iye ile birleştirmektir. Nasârâ da teslisinde "Baba ilâh kendi ilâhlığı cevherinden oğula ve Rûhu'l-kudüs'e birer cevher vermiş, her biri birer ilâh olan üç uknûm, yani Eb, İbn, Rûhu'l-kudüs üç zât hem cevherde hem ilâhiyet vasfında birleşip bir ilâh olmuş" [6299] demekle evvelâ Allah'ı bir cevherden üç şahsa tecezzî ettirip sonra da üç şahsı cevherlerinin cinsiyle ilâhlık[3] sıfatında[4] birleştirerek bir şahıs yapmışlar ve bu suretle üç zâtı hem cevherde hem sıfatta teşrik ederek soyadında birleştirir gibi birleştirmişler; "üç şahıs bir şahıstır, üç ilâh bir ilâhtır çünkü cevherleri bir, sıfatları bir" demişlerdir. Bütün bunlara karşı her türlü şirk şâibelerini nefy ile teşkikleri izâle için Allah teâlâ'nın ehadiyetini tanıtmak üzere قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurulmuştur. Şu herkesçe mâlumdur ki birçok sıfatların cüz' olarak değil, sıfat olarak yalnız bir zâtta toplanması şirk iktizâ etmez bilakis kemâl ve teferrüdünü iktizâ eyler. Müte'addid zevâtın bir vasıfta veya herhangi bir şeyde birleşmesi ise ayn-ı şirktir. Çünkü sıfât tedâhül eder de zevât tedâhül etmez. Bundan dolayı ulemâmız demişlerdir ki "Zâtullah'ta sıfâtın ta'addüdüne kāil olmaktan şirk lâzım gelmez, fakat sıfatta[5] birleşen zevâtın ta'addüdüne kāil olmak mahz-ı şirktir."

"Lâ ilâhe illallah = Allah'tan başka ilâh yok" demek zâtı bir tek olan Allah'tan başka ilâhiyet ile muttasıf, "ilâh" ismine müstahik hiçbir zât yoktur. İlahlık O'nun zâtına mahsus demektir, yoksa Allah ilâhiyet

1 H: "sıfâtıdır".
2 B: "iştirakten".
3 H -"ilâhlık".
4 H: "sıfâtında".
5 H: "sıfâtta".

sıfatına[1] mahsustur, yalnız ilâhlığında birdir demek değildir. Yani zâtı sıfata[2] kasr değil, sıfatı[3] zâta kasrdır. İbn Akīl'in "Allah ilâhiyetinde vâhiddir, başka değil" demekten murâdı da budur, ancak "ilâhiyetten mâ'adâ sıfatların da O'na münhasır olması iktizâ etmez" mânasını da îhâm ettiği için İbn Kayyim ve İbn Receb ve emsâli rubûbiyet sıfatını da tasrîhe lüzum görmüşlerdir. İbn Kayyim mülkü de tasrih eylemiştir. Hâfız İbn Receb'in "vâhidiyet-i kâmile" demesi de zâtında ve ilâhiyeti muktezî olan bütün sıfâtında hakīkī vahdete tenbihtir ki, ehadiyet ancak vahdet-i kâmile ile tefsir olunabilir. Doğrusu Allah teâlâ'nın esmâ-i hüsnâsında başkasına ıtlâkı câiz olmayan esmâ ve sıfât Allah, ilâh, rab isimlerine ve sıfatlarına münhasır değildir; Rahman, Kuddûs, Sübbûh, Sübhân, Âlimü'l-gaybi ve'ş-şehâde, Alâ külli şey'in [6300] kadîr, Hallâk, Hâliku külli şey, Ahsenü'l-hâlikīn gibi daha birçok isimler ve sıfatlar vardır ki mahlûkāttan hiçbirine ıtlak olunmaz. O, bunların her birinde de vâhid, ferddir. Semî', basîr, habîr gibi Allah'tan başkasına ıtlak olunan isimler dahi mahlûkāttaki noksan sıfatlarından tenzih ve tecrid olunup sâir esmâ-i ilâhiyeye münâsib bir mefhum ile Allah'a ıtlak olunur. Onun için Fâtiha'da dahi geçtiği vechile esmâ ve sıfât-ı ilâhiye sade hakīkat-i lügaviyeleriyle değil, gāyâtı[4] murad olunarak birer hakīkat-i şer'iye olmak üzere ıtlak edildiği de لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] hükmünce ihtar olunagelmiştir. Allah teâlâ sade ilâhiyet ve rubûbiyet sıfatlarında değil, sıfât ve esmâsının her birinde de vâhiddir; onun için اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâhâ 20/5] gibi teşbîhi andıran müteşâbih sıfatlar dahi لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ muhkemine[5] tevfîkan tenzih ile telakkī edilmek lâzım gelir.

Esmâ-i ilâhiyenin hepsi mümkin olabilen nâmütenâhî tekâmüllerin fevkinde kemâl-i a'lâya sahip olan hüviyyet-i Hakk'a nisbet için mevzû'dur. Bütün celâl ve ikram sıfatlarını câmi' olan kemâl-i a'lâ ise bizde temessül

---

1 B: "sıfâtına".
2 H ve B: "sıfâta".
3 H ve B: "sıfâtı".
4 B: "gāyeti".
5 H -"muhkemine".

edebilen hâdis mefhumların mazmûnu değil medlûlüdür, içinde değil ötesindedir. Hatta kemâl-i a'lâ birtakımlarının zannettiği gibi kemâl-i mutlak da değildir. Mutlak, a'lâya da ednâya da ıtlak olunabilir. A'lâ, ednânın noksanlarından mücerred yükseklikleri câmi' olarak a'lâdır. "En güzel" demek "güzel" demekten ibaret olmadığı gibi, "her güzel" demekten ibaret de değildir; hiçbir güzelde bulunmayan güzellikleri câmi', hepsinden üstün, yegâne güzel demek olduğu mâlumdur. Vücûd-ı mutlakı vücûd-ı a'lâ zannedenler yanılırlar, her duyduğunu a'lâ sanır sarılırlar, sonra da yokluğunu görüp darılırlar.[1] Biz bu güne [6301] kadar vücûda gelmiş olan âlemlerin hepsini vâsıl olabildikleri kemâllerin hey'et-i mecmû'asıyla birden bilip de bütün âlemin kendimizde temessül ettiğini düşünerek yine vücûd-i a'lâyı, kemâl-i a'lâyı bilmiş, düşünmüş olmayız, yarın için daha yüksek kemâllere doğru hareketimiz imkânını selb edemeyiz, vücûdda fikr-i terakkīyi tevkif edemeyiz, ve kelime ile topladığımız bütün kemâlât-ı mümkine ve mefrûza, o nâmütenâhî terakki mecmû'u[2] elbette bugünkünden daha yüksektir, fakat bu da kemâl-i a'lâ değildir. Çünkü zâtında kendisi kendi varlığına kâfi gelmeyip yoklukla da alâkadar olan ma'lul kemâlât mecmû'udur. Kemâl-i a'lâ bunları bir taraftan yaratıp bir taraftan yok edip duran ve ezel ü ebedde bütün varlık mülk ü saltanatı kendinin olan ve binâen'aleyh daha yükseği mümkin ve mutasavver olmayan Hak teâlâ'nın vücûd-ı hâssıyla Zât-ı ehadiyetine mahsustur ki, O'nun hüviyetinden[3] kendisinden başkasıyla bihakkın tâbir mümkin olmaz. O bizim mahsüsât veya ma'kūlâtımızla çizdiğimiz suretlerin, hadlerin çerçevesi[4] içine girmez. O her şeyden evvel iken her şeyden âhir, her şeyden zâhir iken her şeyden bâtındır, O'na zâtında ancak "O" denebilir.

---

1 "Mutlak", "mukayyed" mukabili olduğundan ıtlâkı üzere cereyan edince mücerrede ve mahlûta, kâmile ve gayr-i kâmile mütenâvil olur. Bazı da kemâline masruf olur, ve mücerred mânasına kullanılır. Son zamanlarda "hakīkī" gibi "izâfî" ve "nisbî"ye mukabil olarak kullanılması da lisânımızda pek şâyi' olmuştur. Binâen'aleyh Vücûd-i Vâcib'e "vücûd-i mutlak" denildiği zaman vücûd-i ekmel mânası anlamak lâzım gelir [Müellifin notu].

2 H: "mecmû'unu".

3 B: "kuvvetinden".

4 H: "çevresi".

Sıfât-ı ilâhiyeyi ifade eden esmâ-i ilâhiye bize O'nun kendisini tahlil ile O'na bir had tâyin ettirecek mefhumları ifade için değil, bizim kendimizde ve âlemimizde O'na olan nisbetlerimizi[1] tahlil ederek hâdisâtın mutazammın olduğu mertebe-i ıtlâkın fevkinde bir tecrid ile her kemâl kendisinin olan Zât-ı Hakk'a delâlet için vaz' olunmuştur. Meselâ ilim denildiği zaman biz kendimizde bulduğumuz ilim[2] mefhûmunu bütün derecâtıyla teemmül ederek bildiğimiz hâdis ve nisbî ilimden mutlak ilim mefhûmuna ve ondan her şeyi olduğu ve olacağı gibi hiç eksiksiz muhît ve binâen'aleyh gāib ve şâhid bütün kemâlâtı câmi' kadîm ilm-i ekmel kendisine mahsus olan Zât-ı Hakk'a fikir ve irademizi her cihetten tevcih etmemiz [6302] lâzım gelir, öyle ki biz o ilmin içinde olduğumuz hâlde O, bizim ilmimizin mâverâsında muhît-i küldür ve O ancak "O"dur. Ve biz O'na erebilmek için kendimizden geçmemiz iktizâ eder. "Allah'ın yetmiş bin hicâbı vardır, açıverse onun sübühât-ı vechi (yüzünün tecellî-i celâli) bütün göz erimini, yani her şeyi yakardı"[3] meâlindeki hadîs-i nebevî mazmûnu tecellî eyler, çünkü O'nun karşısında bütün kesretler müstehlek olur. Bunu sezmek O'nun Vâhid-i Kahhâr sıfatını sezmektir. Bunu sezmek[4] de bütün cemâl ve kemâlin O'nda bilfiil tahakkukunu sezmektir. Başka yok, zât ve sıfât ve ef'âliyle ancak "O" var olduğunu tanımaktır. Demek olur ki esmâ-i ilâhiyenin her biri de bütün selbî ve sübûtî celâl ve ikram sıfatlarıyla zâtındaki birliğine delâlette birdir. Ancak bizde olan vech-i delâlet itibariyle mertebe mertebe fark ve kesret zâhir olur. O zâtında bir olduğu içindir ki zâtının muktezâsı olan ilâhiyetinde de bir, rubûbiyetinde de, mülkünde de bir, ilminde de bir[5], kudretinde de[6] bir, hep celâl ve ikrâma râci' olan nâmütenâhî sıfât ve esmâsında da birdir. Fakat bütün niseb

---

1 H: "nisbetimizi".
2 H -"denildiği zaman biz kendimizde bulduğumuz ilim".
3 Müslim, Îmân, 293. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 400, 405; İbn Mâce, Mukaddime, 13:
عن أبي موسى قال: قام فينا رسول الله صلى الله عليه وسلم بخمس كلمات فقال: إن الله عز وجل لا ينام ولا ينبغي له أن ينام، يخفض القسط ويرفعه، يرفع إليه عمل الليل قبل عمل النهار وعمل النهار قبل عمل الليل، حجابه النور –وفي رواية أبي بكر: النار– لو كشفه لأحرقت سبحات وجهه ما انتهى إليه بصره من خلقه.
4 H -"O'nun Vâhid-i Kahhâr sıfatını sezmektir. Bunu sezmek".
5 H -"bir".
6 B -"mülkünde de bir, ilminde de bir, kudretinde de".

ve ahkâmın medârı ilâhiyet sıfatı olduğu, bütün vicdan ve vücûdun vecd ile bağlandığı câzibe-i hakk u hayr, ilâhiyet sıfatında sarâhatle toplandığı için sıfat-ı[1] zâtiye olarak ilâhiyette vahdet bütün levâzımında teferrüdü iktizâ ettiğinden dolayı zât ve sıfât ve esmâ, cemî'-i vücûhdan vahdet-i kâmileyi istilzam eylediği ve cemî'-i esmâyı câmi' olan "Allah" ism-i celîli de bu haysiyetle ism-i zât olduğu cihetle ilâhiyette vahdet denilmekle zât ve sıfât ve esmâ[2] her birinde ve hepsinde bütün levâzımıyla vahdet kasdedilmiş olduğunu anlamak lâzım gelir. Böyle olunca da zâtında da vâhiddir, vücûdunda da vâhiddir, rubûbiyetinde de vâhiddir,[3] rahmâniyetinde[4] vâhiddir, hallâkıyetinde[5] vâhiddir diye ilh... ta'dâda lüzum kalmaz, ve yine bundan dolayıdır ki ilâhiyetinde vahdete itikad edilmedikçe imanın şartı olan [6303] tevhid yapılmış olmaz. Yalnız zâtında birdir veya vücûdunda birdir, rubûbiyetinde birdir, diye marifet imana kâfi gelmez, "lâ ilâhe illallah" denmiş olmaz. Ma'amâfîh "Allah zâtında bir olmayarak ilâhiyetinde birdir" demek de zâtında ve ilâhiyetinde şirk[6] koşmaktan başka bir şey olmaz.

Hâsılı "Allah birdir" demek gerek zâtı, gerek sıfâtı, gerek esmâsı hangi nokta-i nazarla mülâhaza edilirse edilsin hep birdir, hiç şerîki olmayan bir tek hakikattir. Onun için ilâhlık ona mahsustur, o ilâhiyetinde de hakīkī ve zâtî birlikle birdir demek olur. Binâen'aleyh O'na birçok esmâ ve sıfât ile marifet edinmek O'nun zâtında kesret veya zâtına bir nazîr isbat etmek mânasına olmayacağı gibi, vahdet sıfatıyla tanımak da ona bir had ve nihâyet isbat etmek mânasına değildir. Kendisinden mâ'adâyı selb eden bir sıfat-ı selbiyedir, Allah'ın vahdeti adedde vahdet dediğimiz kesrette vahdet değildir. Kesret[7] onun halk sıfatına râci' olan mahlûkātında, mülkündedir ki O'nun bir emriyle var, bir emriyle yok

1 H ve B: "sıfât-ı".
2 H -"cemî'-i vücûhdan vahdet-i kâmileyi istilzam eylediği ve cemî'-i esmâyı câmi' olan "Allah" ism-i celîli de bu haysiyetle ism-i zât olduğu cihetle ilâhiyette vahdet denilmekle zât ve sıfât ve esmâ".
3 H -"rubûbiyetinde de vâhiddir".
4 H ve B +"de".
5 H ve B +"de".
6 H ve B: "şerîk".
7 B: "Kesrette".

olan niseb ve izâfâttan ibarettir. Mâlum ki aded iki ile başlar, ikiden ilâ gayri'n-nihâye sayabildiğimiz adedlerin hepsi de birer adeddir, kesrette vahdettir, bunların[1] hepsinde kesir de mümkindir, emsâl de mümkindir. Bunda a'mâl-i erba'a cereyan edebilir; bir taksim iki, bir taksim üç gibi kesirlere suret yaptığımız vâhidlerin hepsi mahreclerine göre itibar olunan aded vâhidleridir. Bu suretle bir de adedlerin başlangıcı olan vâhid vardır ki bunda kesir, tecezzî mümkin değildir; darb, taksim, tarh kābil olmaz, fakat mislini veya emsâlini zamm ile cem'i[2] mümkindir. Kendisi aded olmamakla beraber adedden cüz' olabilir, cem'i mümkin demek de cinsi mümkin demektir, cinsi bulunamazsa tek olur. Bir sayı sayarken bir diye başladığımız bu vâhid kendisi aded olmamakla beraber adedin mebde'i yani birincisi olabilmek itibariyle hesabda aded gibi [6304] mülâhaza olunur. Buna aded, sayı demek mecaz olsa da aded yolunda vâhid demek hakikattir. Bu da nisbî vâhid demek olduğundan "vâhid-i kıyâsî" dahi tâbir olunmuştur. Binâen'aleyh[3] aded tarîkiyle vâhid denildiği zaman içinde parçası veya dışında misli mümkin olan vâhid demek olur, böyle kesrette vahdet her şeyde bulunabilir. Bu ise ekmel mânasıyla vahdet-i hakīkiye değildir. Allah teâlâ'nın birliği ise ne içinde ne dışında kesir ve misil[4] mümkin olmayan ve her mânasıyla şirk ve ta'addüdü nefyeden birliktir. O'na "Evvel" demek ikincisi var demek değil, sâbıkı yok demektir. O'na "Âhir" demek de sâbıkı var demek değil[5] lâhiki yok demektir. Onun için O'na Evvel ve Âhir isimleri söylenirken birlikte söylenmelidir. O'na adedde anladığımız mâna ile "mebde'" demek de doğru değildir, O kendisine mümâsil bir ikincinin başlangıcı değildir, hatta esmâ-i hüsnâda "mebde'" ismi vârid olmamıştır, "Mübdî"[6] ve "Mu'îd" isimleri vârid olmuştur. Sayılmaya kalkışılacak olursa O'na "Bir" denilir kalınır, O her nokta-i nazardan bir, hep bir, hep tektir,

---

1 B -"hepsi de birer adeddir, kesrette vahdettir, bunların".
2 H: "cem'".
3 B -"'vâhid-i kıyâsî' dahi tâbir olunmuştur. Binâen'aleyh".
4 B: "misli".
5 B -"sâbıkı yok demektir. O'na "Âhir" demek de sâbıkı var demek değil".
6 H: "Mübdi'".

كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ'dir[1] ve اَلْاٰنَ كَمَا كَانَ'dır.[2] İmâm-ı A'zam *Fıkh-ı Ekber*'de: "Allah teâlâ مِنْ حَيْثُ الْعَدَدِ değil, وَاحِدٌ لَا شَرِيكَ لَهُ مِنْ حَيْثُ أَنَّهُ" demekle bu mânayı anlatmıştır.[3] Şerîki nefy, cüz'îde müsâvîyi, mukabili de nefiydir. Yine bundan dolayı Sâhib-*Keşşâf* da اللّٰهُ اَحَدٌ "lâ sâniye leh", yani "ikincisi yok" diye tefsir eylemiştir[4] ki ne zımnında ne hâricinde demektir. Bütün tefsirler de aded tarîkiyle vâhid demek olmadığına tenbih eylemişlerdir.

Yine Fahr-ı Râzî tefsîrinde der ki: "Ma'rifetullah, cennet-i hâzıradır. Zira cennet senin aklına ve arzuna muvâfık olana nâil olmandır. Onun içindir ki Âdem'in aklı hevâsına münâza'a ettiğinde cennet ona cennet olmamıştı, ve yine onun içindir ki kabir, mü'mine zindan değildir. Çünkü onun aklına ve arzusuna mülâyim olan ona orada hâsıl olmuştur.

Bunun beyânı: Akıl, hasenât kendisine tevdî' olunacak [6305] bir emîn ister, şehvet de kendisinden lezzetli şeyler talep olunacak bir ganî ister. Daha doğrusu akıl himmet-i âliye sâhibi bir insan gibidir, mevlâsından başkasına münkād olmaz. Hevâ ise bir otlakçıya benzer ki bir zenginin huzûrunu işittiği vakit bir ihsânına nâil olmak ümidiyle neşelenir. Daha doğrusu akıl geçmiş nimetlere şükretmek için mevlâsını tanımak ister, hevâ da ondan beklenecek nimetlere tama' ettiği için onu tanımak ister, ikisi de onu istedikleri gibi âlim ve ganî olarak tanıyınca ona sarılırlar. Akıl 'ben senden başkasına şükretmem' der, şehvet de 'ben senden başkasından dilenmem' der. Sonra da şüphe gelir, 'ey akıl! Şükrü

---

1 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 1:

عن صفوان بن محرز أنه حدثه عن عمران بن حصين رضي الله عنهما قال: دخلت على النبي صلى الله عليه وسلم وعقلت ناقتي بالباب فأتاه ناس من بني تميم فقال: اقبلوا البشرى يا بني تميم، قالوا: قد بشرتنا فأعطنا مرتين، ثم دخل عليه ناس من أهل اليمن فقال: اقبلوا البشرى يا أهل اليمن إذ لم يقبلها بنو تميم، قالوا: قد قبلنا يا رسول الله، قالوا: جئناك نسألك عن هذا الأمر قال: «كان الله ولم يكن شيء غيره وكان عرشه على الماء وكتب في الذكر كل شيء وخلق السماوات والأرض» فنادى مناد: ذهبت ناقتك يا ابن الحصين، فانطلقت فإذا هي يقطع دونها السراب فوالله لوددت أني كنت تركتها.

2 Ali el-Kārî, *Mirkātü'l-mefâtîh,* IX, 3633. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VI, 130:

ولهذا وقع في عبارة السادة الصوفية: كان الله ولم يكن معه شيء، ثم قالوا: والآن على ما عليه كان، لأن وجود الشيء الممكن في جنب وجود الواجب كلا شيء.

3 Mustafa Öz, *İmam-ı Azamın Beş Eseri,* s. 70:

والله تعالى واحد لا من طريق العدد ولكن من طريق أنه لا شريك له.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 817:

كأنه قيل: الشأن هذا، وهو أنّ الله واحد لا ثاني له.

yalnız O'na nasıl tahsis ettin? Belki O'nun bir misli de vardır! Ve ey şehvet! Yalnız O'na nasıl bağlandın? Belki şurada başka bir kapı daha vardır!' der. Bunun üzerine akıl mütehayyir kalır ve o rahat bulanır.[1] O vakit akıl, yakīn cevherini bulmak için istidlâl âleminde seyahat etmek ister, (hakka hidâyet edecek olan ise ancak Allah'tır). İşte Hak teâlâ kuluna hidâyet etmek ve hizmet ve şükrü ile iştigal lezzetini bulandırmamak üzere Resûlünü göndermiş ve ona 'kendinden söyleme, Benim doğrudan doğru sâdık olarak bildiğim şu kelâmımı söyle' diyerek قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurmuş, vahdâniyetini sana sem' ile haber vererek bildirip nazar ve istidlâl zahmetlerinden kurtarmıştır."[2]

{اَللّٰهُ الصَّمَدُ} Allah O Samed'dir ۞ O hep bir her şey kendisinin ve her dileğin merci'i, hiç eksiksiz maksûd-i kül olan şanlı uludur. Ve hakikatte ekmel, Samed ancak O'dur.

"**Samed**" ismi hakkında lügat nokta-i nazarından mülâhaza olunacak esaslı iki mâna mervîdir. Birincisi, "hamd" vezninde kasd mânasına "samd" masdarından masmûd-i ileyh, yani kasd doğrudan doğru kendisine müteveccih olan maksud mânasına olmaktır. صَمَدَ صَمْدَهُ tâbiri mâruftur ki "dosdoğru, düpe düz, hiç inhirafsız ona kasd [6306] ve teveccüh etti" demektir. Mâlum ki "kasd"da bir noktaya doğrudan doğru teveccüh mânası vardır, bu mâna ile bir kavmin seyyidine, yani umûr ve ihtiyâcâtında maksud ve merci'i olan ve mâfevki bulunmayan en şerefli ulusuna, en büyük efendisine "samedü'l-kavm" denilir. Ve mutlaka kadri yüksek, âlîşan mânasına da gelir ki "masmûd"un lâzım mânasıdır.

---

1 B -"Bunun üzerine akıl mütehayyir kalır ve o rahat bulanır".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 359:

اعلم أن معرفة الله تعالى جنة حاضرة إذ الجنة أن تنال ما يوافق عقلك وشهوتك ولذلك لم تكن الجنة جنة لآدم لما نازع عقله هواه ولا كان القبر سجنا على المؤمن لأنه حصل له هناك ما يلائم عقله وهواه، ثم إن معرفة الله تعالى مما يريدها الهوى والعقل فصارت جنة مطلقة وبيان ما قلنا: أن العقل يريد أمينا تودع عنده الحسنات والشهوة تريد غنيا يطلب منه المستلذات بل العقل كالإنسان الذي له همة عالية فلا ينقاد إلا لمولاه والهوى كالمنتجع الذي إذا سمع حضور غني فإنه ينشط للانتجاع إليه، بل العقل يطلب معرفة المولى ليشكر له النعم الماضية والهوى يطلبها ليطمع منه في النعم المتربصة فلما عرفاه كما أراده عالما وغنيا تعلقا بذيله فقال العقل: لا أشكر أحدا سواك وقالت الشهوة: لا أسأل أحدا إلا إياك، ثم جاءت الشبهة فقالت: يا عقل كيف أفردته بالشكر ولعل له مثلا؟ ويا شهوة كيف اقتصرت عليه ولعل هاهنا بابا آخر؟ فبقي العقل متحيرا وتنغصت عليه تلك الراحة فأراد أن يسافر في عالم الاستدلال ليفوز بجوهرة اليقين فكأن الحق سبحانه قال: كيف أنغص على عبدي لذة الاشتغال بخدمتي وشكري، فبعث الله رسوله وقال: لا تقله من عند نفسك بل قل هو الذي عرفته صادقا يقول لي: قل هو الله أحد، فعرفك الوحدانية بالسمع وكفاك مؤنة النظر والاستدلال بالعقل.

İkincisi; bir de hiç cevfi, boşluğu olmayan, eksiksiz gediksiz, deliksiz, nüfûz edilmez şeye denir ki "musmed" gibidir. Buna lisânımızda "som" tâbir olunur. Nitekim *Lehce*'de: "Som, yekpâre, sald, kavî, bütün, içi dolu, kaplama olmayan musmed" diye târif edilmiş, "som gümüş, som pelesenk, som abanos" tâbirleriyle de istişhâd eylemiştir. "Som sırma" tâbirimiz dahi meşhurdur. Bunda hâlislik mânası vardır. Bu mânada[1] "samed" tıkamak mânasına olan "samd" masdarı ile de alâkadardır. Şişenin tıkacına "sımad" denilmesi de bundandır, bu mânaca aslı "samet" olup dâl tâ'dan münkalib olmuş demektir; bundan lâzım-ı mâna olarak dâim ve bâkī mânasına da gelir. Ve harb ve kıtal hengâmında asla susamaz, acıkmaz olan kimseye dahi denilir, ve mutlaka yemez içmez mânasına da olur. Râzî der ki: Ehl-i lügattan müteahhirînden bazısı toz kabul etmez, bir şey girmez, bir şey çıkmaz emles, yani yalabık taşa da "samed" denildiğini söylemiştir,[2] ki bu bizim "som taş" tâbirimiz gibidir.

Müfessirlerin ekserîsi tâ yukarıda da işaret olunduğu üzere birinci mânadan olarak sıfat-ı sübûtiye olduğunu söylemişler, bazıları da ikinci mânadan olarak sıfat-ı selbiye olmasını nakleylemişler, bazıları da hem sıfat-ı sübûtiye hem de sıfat-ı selbiye mânalarını mutazammın olarak tefsir eylemişlerdir ki bunda ikisini de nazar-ı i'tibâra almak vardır, en lâyıkı da budur. Bunu[3] lafz-ı müşterekin iki hakikat mânasına birden irade tarîkiyle değil, esmâ-i ilâhiyede gāyâtı[4] murad olmak haysiyetiyle iki mânanın hangisine hamedilse lâzımı maksud olacağı [6307] cihetle umûm-ı mecaz hâlinde ikisinin de ekmel olan lâzımını irade[5] tarîkiyle birleştirmelidir. İbn Cerîr Mücâhid'den ve Hasan'dan ve İkrime'den "samed, lâ-cevfe leh" demektir diye Sa'îd b. Müseyyeb'den, "ahşâsı yok" diye, Şa'bî'den, "yemez içmez" diye, yine İkrime'den ve daha bazılarından

---

1 B: "mânadan".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362:

وقال بعض المتأخرين من أهل اللغة: الصمد هو الأملس من الحجر الذي لا يقبل الغبار ولا يدخله شيء ولا يخرج منه شيء.

3 B: "Bunda".

4 B: "gāyeti".

5 H: "ifade".

da kendisinden bir şey hurûc etmez diye rivayet eylemiştir.[1] Bu meyanda en yüksek rivayet, Abdullah b. Büreyde'nin "her hâlde Peygamber'e ref' etmiştir, biliyorum, اَلصَّمَدُ الَّذِي لَا جَوْفَ لَه'dir dedi" diye vâki' olan bir rivayettir.[2] Türkçemizde bu mânalar "eksiksiz, gediksiz, deliksiz, som" diye ifade olunabilir ve bu ihtiyaçsızlıktan, gınâ-i tamdan, kemâl-i a'lâdan kinaye de olur. Ebü'l-Âliye ve Muhammed b. Ka'b gibi bazıları da لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ bunun mânası olduğunu söylemişler,[3] Rebî' b. Enes'ten "kendisine âfât[4] ârız olmaz", Mukātil b. Hayyan'dan[5] "kendisinde hiç ayıp ve eksiklik olmayan", İbn Keysan'dan "mahlûkāttan hiçbirinin sıfatıyla tavsif olunmaz" diye mervîdir. Hasan'dan ve Katâde'den mervî olduğu üzere bazıları da "lem yezel ve lâ yezâl, fâni olmaz bâkī, dâim" demişlerdir.[6] İbn Enbârî demiştir ki: "Ehl-i lügat beyninde samed, 'nâsın havâic ve umûrunda kendisine samd eder (yani doğrudan doğru maksud ve matlub edinerek müracaat ve ilticâ eyler) ve mâfevki yok seyyid' demek olduğunda ihtilâf yoktur."[7] Zeccâc da demiştir ki: "'Samed' su'dud[8], yani ululuk kendisine müntehî olan, kendisine samd olunan, yani her şey ona dayanır, onu maksad ve merci' edinir olandır."[9]

---

1 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 690-691:

عن مجاهد قال: «الصَّمَد» الذي لا جوف له... عن الشعبي أنه قال: «الصمد» الذي لا يأكل الطعام ولا يشرب الشراب... عن سعيد بن المسيب قال: «الصمد» الذي لا حِشوة له... عن عكرمة قال: «الصمد» الذي لا يخرج منه شيء.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 691; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* II, 22:

عن عبد الله بن بريدة عن أبيه قال: لا أعلمه إلا قد رفعه، قال: «الصَّمَد» الذي لا جوف له.

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 691:

عن أبي العالية قال: «الصمد» الذي لم يلد ولم يولد، لأنه ليس شيء يلد إلا سيورث ولا شيء يولد إلا سيموت فأخبرهم تعالى ذكره أنه لا يورث ولا يموت.

عن محمد بن كعب: الصمد: الذي لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفوا أحد.

4 B: "vefat".

5 H -"'kendisine âfât ârız olmaz', Mukātil b. Hayyan'dan".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362-363:

قال الحسن البصري: الذي لم يزل ولا يزال ولا يجوز عليه الزوال كان ولا مكان، ولا أين ولا أوان، ولا عرش ولا كرسي، ولا جني ولا إنسي وهو الآن كما كان... قال ابن كيسان: هو الذي لا يوصف بصفة أحد. التاسع: قال مقاتل بن حبان: هو الذي لا عيب فيه. العاشر: قال الربيع بن أنس: هو الذي لا تعتريه الآفات.

7 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 571-572; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 511:

وقال ابن الأنباري: لا خلاف بين أهل اللغة أن الصمد هو السيد الذي ليس فوقه أحد، الذي يصمد إليه الناس في أمورهم وحوائجهم.

8 H: "Süded"; M: "sûded"; B: "sedâd".

9 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 377-378. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 511:

وتفسير «الصَّمَد» السَيد الذي ينتهي إليه السُّؤددُ وقيل الصمد الذي لا جوف له، وقيل الصمد الذي صَمَدَ له كل شيءٍ والذي خلق الأشياء كلها، لا يستغنى عنه شيء وكلها تدل على وحدانيته.

Ali b. Ebî Talha[1], İbn Abbas'tan şöyle rivayet eylemiştir: "'Samed' su'dudünde[2] kâmil olan seyyid ve şerefinde kâmil olan şerîf ve azametinde kâmil olan azîm ve hilminde kâmil olan halîm ve ilminde kâmil olan alîm ve hikmetinde kâmil olan hakîm, velhâsıl şeref ve ululuk envâ'ının hepsinde ekmel olandır."[3]

Ebû Hüreyre'den: "اَلْمُسْتَغْنِي عَنْ كُلِّ أَحَدٍ، اَلْمُحْتَاجُ إِلَيْهِ كُلُّ أَحَدٍ herkesten müstağnî, herkes[4] ona muhtaç"; Sa'îd b. Cübeyr'den: [6308] "Bütün sıfât ve ef'âlinde kâmil". Süddî'den: "Regāibde maksud, mesâibde müstegās"; Ca'fer-i Sâdık'tan: "Gālib-i gayr-i mağlub". Hüseyin b. Fudayl'dan: "يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ وَيَفْعَلُ مَا يَشَاءُ hükmünü tâkip edecek yok, kazasını reddedecek yok" diye mervîdir.[5] Yine İbn Cerîr Ebû Ca'fer Taberî der ki: "Arap indinde 'samed' اَلسَّيِّدُ الَّذِي يُصْمَدُ إِلَيْهِ الَّذِي لَا أَحَدَ فَوْقَهُ'dır, yani mâfevki olmayan masmûd-i ileyh, kendisine kasd ve müracaat edilir seyyid demektir, eşrâfına da öyle tesmiye ederler, şâirin şu kavli bundandır:

أَلَا بَكَرَ النَّاعِي بِخَيْرَيْ بَنِي أَسَدْ بِعَمْرِو بْنِ مَسْعُودٍ وَبِالسَّيِّدِ الصَّمَدْ

Zibrikan[6] da وَلَا رَهِينَةَ إِلَّا سَيِّدٌ صَمَدُ demiştir. Böyle olunca kelimenin tevilinde evlâ olan Kur'ân'ın nâzil olduğu lisanda mâruf olan mânadır. İbn Büreyde'nin babasından rivayet ettiği hadis sahih olsa akvâlin sıhhatte evlâsı olurdu. Çünkü Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem, Allah teâlâ'nın murâdını ve indirdiğinin mânasını herkesten daha iyi bilir."[7]

---

1 B: "Tâlib".

2 H: "Südedinde"; M ve B: "sûdedinde".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 692:

عن علي عن ابن عباس في قوله: «الصَّمَدُ» يقول: السيد الذي قد كمُل في سُؤدده، والشريف الذي قد كمل في شرفه والعظيم الذي قد عظم في عظمته والحليم الذي قد كمل في حلمه والغني الذي قد كمل في غناه والجبَّار الذي قد كمل في جبروته والعالم الذي قد كمل في علمه والحكيم الذي قد كمل في حكمته وهو الذي قد كمل في أنواع الشرف والسؤدد وهو الله سبحانه هذه صفته لا تنبغي إلا له.

4 B: "herkesin".

5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362-363. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 515:

الخامس: قال السدي: الصمد هو المقصود في الرغائب المستغاث به عند المصائب. السادس: قال الحسين بن الفضل البجلي: الصمد هو الذي يفعل ما يشاء ويحكم ما يريد، لا معقب لحكمه ولا راد لقضائه... الحادي عشر: قال سعيد بن جبير: إنه الكامل في جميع صفاته وفي جميع أفعاله. الثاني عشر: قال جعفر الصادق: إنه الذي يغلب ولا يغلب. الثالث عشر: قال أبو هريرة: إنه المستغني عن كل أحد.

6 "Zibrikan" Kamer demek olup, ashâbdan Husayn b. Bedr'in güzelliğinden dolayı lakabı olmuştur [Müellifin notu].

7 Taberî, XXIV, 692-693:

Râgıb da der ki: "'Samed' emirde masmûd-i ileyh olan seyyiddir. Ve صَمَدَ صَمْدَهُ، قَصَدَ قَصْدَهُ 'dosdoğru ona kasdetti, ona doğru doğruldu' demektir. Bir de denilmiştir ki samed ecvef olmayandır, ecvef olmayan ise iki şeydir. Birisi insandan dûndur, birisi de a'lâdır: Bârî ve melâike gibi. 'Allâhu's-samed' kavliyle maksad da o birtakımlarının ilâhlık isnad ettikleri kimselerin hilâfına olduğuna tenbihtir, وَاُمُّهُ صِدّ۪يقَةٌۜ كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ [el-Mâide 5/75] buyurulmakla da buna işaret olunmuştur."[1] Yani Nasârâ Hazret-i Îsâ'ya ve anasına ilâhlık isnad etmişlerdi, onları red için "Îsâ ve anası yemek yerlerdi" diye ihtiyaçlarını ve hades sâhibi olduklarını ihtar ile bunların ilâh olamayacaklarına tenbih olarak Sûre-i Mâide'de كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ buyurulduğu gibi, burada da Allah'ın eksiksizliğini beyan ile "es-Samed" buyurulmasında o mânaya bir tenbih de vardır. "Lâ-cevfe leh, yemez içmez" diye [6309] tefsirde bu mânaya işaret açık olduğu için bunu tercih edenler bu inceliğe nazar-ı dikkati celb için tercih etmişlerdir. Bunda "samed" yalnız sıfât-ı selbiyeden olmuş olur. Bununla beraber, cevfi, boşluğu, eksiği, ihtiyâcı olmamak, tam mânasıyla eksiksiz olmak, tam gınâdan kinaye olarak sübûtî sıfatları da müstelzim olabilir. Ancak kendi eksiği, ihtiyâcı olmamak, muhtaç olanların hâcetlerini bitirmek ve işlerinde merci' ve maksudları olmak yüksekliğini tasrih etmiş olmaz. Evvelki mâna ise bunu tasrih etmekle sıfât-ı sübûtiye kemâlâtını müstelzim olduğu gibi, eksiksizliğin müstelzim olduğu mânaları da istilzam eyler, lügatça da bu mâna mâruf olduğundan ekser müfessirîn bunu ahzeylemişler, onun için Sâhib-*Keşşâf* şöyle demiştir: "'Samed' kasd mânasına صَمَدَ إِلَيْهِ'den fe'al[2] bi-ma'nâ mef'ûl olup havâicde

---

قال أبو جعفر: الصمد عند العرب: هو السيد الذي يُصمد إليه، الذي لا أحد فوقه، وكذلك تسمى أشرافها ومنه قول الشاعر:

أَلا بَكَرَ النَّاعي بِخَيْرَيْ بَنِي أَسَدْ   بِعَمْرِو بْنِ مَسْعُودٍ وبالسَّيِّدِ الصَّمَدْ

وقال الزبرقان:

وَلا رَهِينَةً إلا سَيِّدٌ صَمَدُ

فإذا كان ذلك كذلك فالذي هو أولى بتأويل الكلمة المعنى المعروف من كلام من نزل القرآن بلسانه، ولو كان حديث ابن بُريدة عن أبيه صحيحا كان أولى الأقوال بالصحة، لأن رسول الله صلى الله عليه وسلم أعلم بما عنى الله جل ثناؤه وبما أنزل عليه.

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 492-493:
الصَّمَدُ: السَّيِّدُ: الذي يُصْمَدُ إليه في الأمر وصَمَدَهُ: قصد معتمدا عليه قصده، وقيل: الصَّمَدُ الذي ليس بأجوف، والذي ليس بأجوف شيئان: أحدهما لكونه أدون من الإنسان كالجمادات والثاني أعلى منه وهو الباري والملائكة والقصد بقوله: «اللَّهُ الصَّمَدُ» تنبيها أنه بخلاف من أثبتوا له الإلهيّة وإلى نحو هذا أشار بقوله: «وَأُمُّهُ صِدِّيقَةٌ كانا يَأْكُلانِ الطَّعامَ».

2 H ve B: "fe'âl".

masmûd-i ileyh olan seyyiddir, ve mâna şudur: O, tanıdığınız, gökleri ve yeri ve sizleri yaratan hâlıkınız diye ikrar ettiğiniz Allah'tır, O vâhid ve ilâhiyet ile müteferriddir. O'na ortaklık edilmez ve O her mahlûkun doğrudan doğru kasdeylediği, muhtaç olduğu maksuddur. O'ndan istiğnâ edemezler, O ise onların hepsinden müstağnî ganîdir[1]."[2] İbn Sînâ da gınâ-i tâm ile mebde'-i kül ve gāye-i kül mânasında mülâhaza etmiş ve *İşârât*'ta "ganî"yi şu mealde târif eylemiştir: "Bilir misin ganî nedir? Tam ganî zâtında, ve zâtından mütemekkin olduğu sıfâtında ve zâtının gayrısına nisbetle olan sıfât-ı kemâliyye-i[3] izâfiyesinde kendisinden hâriç bir şeye ta'alluk ve ihtiyâcı olmayandır ki onun fiilinin gayesi kendisine mübâyin olmaz. Binâen'aleyh zâtının veya zâtından mütemekkin olduğu şekil veya hüsün gibi hâlin, veya ilim ve âlimiyet veya kudret ve kādiriyet gibi izâfeti bulunan bir hâlin tamam olması için kendisinden hâriç bir şeye muhtaç olan tam ganî değil, kesbe muhtaç bir fakirdir. Başkasının ona nisbeti itibariyle mülâhaza olunan ve izâfât-ı[4] mahzadan ibaret olan sıfâtında ta'alluk gınâ-yı tâmma [6310] halel vermez."[5] Zira bunlarda fakir olan o[6] değil, ona muhtaç olan gayrdır. Demek ki O hâlık olmak için mahlûka muhtaç değil, mahluk O'na muhtaçtır. O âleme muhtaç değil, âlem O'na muhtaçtır.[7] Her şeyin maksûdu O, kendisinin maksûdu kendisidir. O başkasıyla tekemmül etmez, başkası O'nunla tekemmül eder. Onun için O'nun ef'âline mahlûkātına ait hikem ve mesâlih olan gayeler terettüb eyler, fakat onların hiçbirisi O'nun için illet-i gāiye, garaz değildir. Ve onun için Evvel ve Âhir O'dur.

---

1 H ve B: "müstağnîdir".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 818:

والصَّمَدُ فعل بمعنى مفعول من صمد إليه إذا قصده وهو السيد المصمود إليه في الحوائج. والمعنى: هو الله الذي تعرفونه وتقرّون بأنه خالق السماوات والأرض وخالقكم وهو واحد متوحد بالإلهية لا يشارك فيها وهو الذي يصمد إليه كل مخلوق لا يستغنون عنه وهو الغنى عنهم.

3 H: "kemmiyyet-i".

4 H ve B: "izâfet-i".

5 İbn Sînâ, *el-İşârât ve't-tenbîhât,* s. 143:

أتعرف ما الغني؟ الغَني التام هو الذي يكون غير متعلّق بشيء خارج عنه في أمور ثلاثة: في ذاته وفي هيئات متمكنة من ذاته وفي هيئة كمالية إضافية حتى لذاته. فمن احتاج إلى شيء آخر خارج عنه حتى يتم له ذاته أو حال متمكنة من ذاته مثل شكل أو حسن أو غير ذلك أو حال لها إضافة ما كعلم أو عالمية وقدرة أو قادرية فهو فقير يحتاج إلى كسب.

6 H: "bu".

7 B -"O âleme muhtaç değil, âlem O'na muhtaçtır".

Bir de "gınâ-yı tâm", zâtında hiçbir tegayyür kabul etmeyendir diye de târif olunur. Muhyiddîn-i Arabî de *Fütûhât-ı Mekkiye*'sinde esmâ-i hüsnânın şerhinde Samed isminde der ki: "Hazret-i Samediyetin[1] ekser tafsîlâtını *Mevâkı'u'n-Nücûm* kitabımızda uzv-i kalbde tecellî-i samedânîde beyan ettik, bu kitapta da ondan lâyık olanı inşaallah zikredelim. Bu hazret ilticâ ve istinad hazretindendir ki, herhangi bir emre muhtaç olan her fakir ona ilticâ eyler. Zira bilir ki muhtaç olduğu emir bu hazrettedir, binâen'aleyh bu hazretin gınâsı iftikār olunan bu umûr[2] iledir. Onda فَاِنَّ اللّٰهَ[3] غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ [Âl-i İmrân 3/97] buyurulan gınâ-yı nefsî var mı yok mu? Buna bu mevzide ihtiyaç duyulmaz, bu hazrette hâcet messeden fukarânın iftikārına sebep olup da muhtaç oldukları umûr onun indindeki hazinelerde var mı, bunu bilmektir. Nitekim وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُ [el-Hicr 15/21] vârid olmuştur. İşte lede't-tahkīk o, bu hazretin aynıdır, başka değil. Hak teâlâ 'indinde her şeyin mutlaka hazineleri var' olmak haysiyetiyle o sameddir. Ve lâkin hazineler ma'lûmât-ı sâbiteden ibarettir. Çünkü onlar O'nun indinde sâbittir, onları bilir ve görür, ve bütün içlerindekileri de görür. Bilir görür de onlardan dilediğini vücûda çıkarır ve dilediğini bırakır. Ve onlar hazâinde olmakla onlarda hasr u tenâhî tahayyül olunur, hâlbuki gayr-i mütenâhîdirler. Ve işte efkar-ı fukarâ o hazinelerde muhtezin[4] olan eşyâdır. Çünkü onlar o hazinelerden vücûda çıkmak isterler ki kendilerini ayniyle zevkan[5] [6311] görsünler, çünkü onların vücûda çıkarılanlarında henüz îcâd edilmeyenlerine iftikār ibkā edilmiştir. Onun için mevcut olan mevcut olmayana niyâbeten de Allah'ın onu îcâdına aynı ihtiyaç ile muhtaçtır. Onun için mevcut olan, o hazinedekine, vücûda iftikārı hususunda muîn gibidir, ve bu iftikar insanın yanında olmayan bir emri o hazinelerdekinden yanında olmasını[6] talep etmeyi nefsinde, vicdânında

---

1 H: "Samedâniyetin".
2 B: "emr".
3 H, M ve B: "والله".
4 B: "muhtez".
5 B -"zevkan".
6 B: "olmayanı".

duymasıdır. Şunu bilmeli ki: Hak indindeki hazineler iki nevidir. Bir nevi muhtezinât-ı mevcûde için olan hazâin-i vücûdiyedir.[1] Meselâ Zeyd'in indindeki bir şey, bir cariye veya bir uşak veya bir at veya bir kumaş veya bir ev veya herhangi bir şey, işte Zeyd onun hizânesidir, o şeyde mahzundur, ikisi de Allah indindedir, çünkü eşyânın hepsi Allah'ın yedindedir. Şimdi Amr Zeyd'in yanındaki o şey her ne olursa olsun kendi yanında olmak için Allah'a müftekır olur. Allah da onu ona bağışlamayı veya satmayı veya ondan hoşlanmayıp kurtulmayı Zeyd'in kalbine ilkā eder de onu Amr'a verir. İşte bunun gibiler hep Hakk'ın indindeki hazâinindendir, ve bütün âlem hep bu minval üzere yekdiğerinin hem hazineleri hem de kendisi ayn-ı muhtezindir. Binâen'aleyh âlem bir mahzûnun hazinesidir ve bir muhtezinin bir hazineden bir hazineye intikālidir. Ondan hiçbir şey hazinesinin gayrısına indirilmez, hepsi Hakk'ın indinde mahzundur. Hakikatte o onun içinden hiçbir şeyi çıkmayan hazinesidir, Hak'tan mâ'adâsının ise muhtezini ondan diğerinin hazinesine çıkar. Hazâine iftikar, hazâinden hazâine[2] olur. Hepsi de Allah'ın yedinde ve onun indindedir. Onun için umûrda ilticâ ve istinad olunacak samed ancak O'dur. Ve mütevekkil olanlar tevekkül ettikleri şeye tevekkülleri hâlinde o hazrete tutunurlar. Kimi Allah'a tevekkül eder, kimisi[3] de esbâba tevekkül eder, şu kadar ki esbâb kendilerine itimad ve ilticâ edenlere çok [6312] vakitlerde hıyanet eder. Hak teâlâ ise kendisine tefvîz-i umûr edip de tevekkül edeni muhakkak selâmete çıkarır. İmdi bütün hazineler O'nun indinde olduğu, senin de o hazinelerden ve binâen'aleyh O'nun indinde bulunduğunu bilirsen kalbin ona yetmiş olacağından O senin indinde, sen O'nun indinde, o hâlde[4] sen kendi indindesindir. O hâlde sende samedden bir nasip vardır, çünkü Allah'a ma'rifet-i hâdise ancak seninle olur. Ondan dolayı o ma'rifet-i hâdisede O seni kasdeder, zira o hâdis marifet ancak seninle zâhir olur. Ancak seninle zâhir olanda ise

1 Diğer nevi yukarıdan anlaşıldığı üzere henüz vücûda çıkmamış olan hazâin-i ilmiyedir [Müellifin notu].
2 H: "hâzinden hâzine".
3 M ve B: "kimi".
4 B -"o hâlde".

samed sensin demektir, bu sana ve senin kendisi için husûle geldiğin zâta bu mertebe bu hazretten hâsıl olmuştur. Velâkin Rabbin nehyinde dur ve onu tedebbür et, namazda kıblene sütre edineceğin şey hakkında Resûlünün lisânı üzere buyurduğunu düşün[1] ki o şeyi sağ veya sol yana biraz meylettiresin de لَا تَصْمُدْ إِلَيْهِ صَمْدًا ona samden, yani sütreye doğrudan doğru düpedüz kasd ve teveccüh etmeyesin. Bu, gayret-i ilâhiyedendir, o kendisinin gayrıya doğrudan doğruya samd ile kasd ve teveccühü[2] istemez. Maʻamâfîh bunda kevnde dahi bi-vechin-mâ samediyeti isbat vardır. Ve işte Şâriʻin işaret eylediği bu kadarı mü'minin samediyetten nasibidir. Câhil doğrudan doğru esbâba kasd ve teveccüh [6313] eder de sağa yahut sola meyil hükmünü kaziyyenin aksine olarak Hakk'ın samediyetine çevirir. Hâlbuki Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem ancak sütrede sağa veya sola meyli meşrû kılmıştır. Sütre sebeptir, sağ ile sebeb-i kavîye, sol ile de sebeb-i zaʻîfe tenbih eylemiştir. Allah'tan külliyet ile çıkan sebep sâhib-i[3] yemînidir (yani sebeb-i kavîdir, Hakk'a teveccühte onun[4] diğer sebeplere tercîhen sağa meylettirilmesi meşrûdur). Hak'tan kendisine bir bârika lâyih olmuş olan kimsenin ise sebebe itimadı zayıftır da o, sebebi zayıf taraftan (soldan) kılmıştır, zira sebebi isbat lâbüddür, fakat dosdoğru samd ü kasdı ancak Allah'adır

---

1 Önünden geçilmesi melhuz olan yerde namaz kılan kimsenin sütreyi terketmesi mekruhtur. Gerek sahrada ve gerek gayrısında olsun secde edeceği yerden geçilmesi melhuz olan bir yerde namaz kılacak kimse ekalli bir arşın uzunluğunda, bir parmak kalınlığında önüne bir sütre dikmek müstehabdır. Bir hadîs-i nebevîde إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ فَلْيُصَلِّ إِلَى سُتْرَةٍ وَلَا يَدَعْ أَحَدًا يَمُرُّ بَيْنَ يَدَيْهِ buyurulmuştur [*Müsnedü'l-Bezzâr,* XII, 304]. Ve sünneti sütreye yakın durmaktır. "Biriniz namaz kıldığında sütreye yakın olsun ki Şeytan namazını kesmesin [إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ فَلْيُصَلِّ إِلَى سُتْرَةٍ وَلْيَدْنُ مِنْهَا، لَا يَقْطَعُ الشَّيْطَانُ عَلَيْهِ صَلَاتَهُ]" diye de hadîs-i nebevî vârid olmuştur [İbn Huzeyme, *Sahîh*, I, 410]. Ve sütreyi sağ veya sol* iki kaşından bir** yana koymak ve doğrudan doğru düpedüz ona durmamak da sünnettir. Zira Mikdad radıyallâhu anh'tan mervîdir, demiştir ki: مَا رَأَيْتُ رَسُولَ اللهِ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُصَلِّي إِلَى عَمُودٍ وَلَا شَجَرَةٍ إِلَّا جَعَلَهُ عَلَى حَاجِبِهِ الْأَيْمَنِ أَوِ الْأَيْسَرِ وَلَا يَصْمُدُ إِلَيْهِ صَمْدًا Yani "Resûlullah'ı bir amûda veya ağaca doğru namaz kılarken görmedim, mutlaka onu sağ veya sol kaşı üzerine kılar ve ona samden samd eylemez, yani düpedüz, dosdoğru karşısına almaz, ondan meylederdi" [Bk. Ebû Dâvûd, Salât, 105]. *Merâkī'l-Felâh*.
Yer sert olur da değnek dikilmezse tûlen veya arzen yere koyar. Bir şey bulamazsa bir hat çizer, ki maksud hayâli bağlayıp hatırı dağıtmamaktır. (كذا) [Şürünbülâlî, *Merâkī'l-Felâh,* s. 134-135] [Müellifin notu].
* M: "solu".
** H, M ve B: "biri".

2 B: "teveccüh".

3 B: "sâhibi".

4 B: "onu".

وَلَا يُصْمَدُ إِلَّا إِلَى اللهِ صَمْدًا bunu iyi bil, işte sana tenbih ettim ve nasihat eyledim, وَاللهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِى السَّبِيلَ [el-Ahzâb 33/4]."[1]

"Samed" isminde doğrudan doğru kasd ü ilticâ mânasının hakīkī ve ve izâfî haysiyetlerini incelikle anlatan Şeyh'in bu îzâhı, anlayabilecekler için insanlık marifet ve vazifesinin Hak'tan başka hedefi olmamak lâzım geldiğini tebârüz ettirmek itibariyle cidden güzel nasihattir. Bu îzah "samed"in "havâicde masmûd-i ileyh" mânasının îzâhıdır, masmûd-i ileyh olmakta ilticâ ve istinad olunmak mânası, bunun için de gınâ bulunmak mânası lâzım olduğunu tebârüz ettiriyor, bunlar güzeldir. Ancak iki nokta cây-i nazardır. Birisi gınâda وَاللهُ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ mantûkunca sıfat-ı[2] selbiye olan gınâ-yı nefsîyi mülâhazaya hâcet görmemiş, birisi de وَاِنْ مِنْ شَيْءٍ اِلَّا عِنْدَنَا خَزَٓائِنُهُ [el-Hicr 15/21] mânasıyla sıfat-ı[3] sübûtiye

---

1 İbn Arabî, *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye,* IV, 295:

هذه الحضرة استوفينا أكثر تفاصيلها في كتاب مواقع النجوم لنا في عضو القلب منه في التجلي الصمداني فلنذكر في هذا الكتاب ما يليق به إن شاء الله فنقول إن هذه الحضرة هي حضرة الالتجاء والاستناد التي لجأ إليها واستند كل فقير إلى أمر ما لعلمه أن ذلك الأمر الذي افتقر إليه في هذه الحضرة فغناها إنما هو بهذه الأمور الذي افتقر إليها بسببها وهل لها الغني النفسي الذي لقوله «فَإِنَّ اللهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ» أم لا فذلك لا يحتاج إليه في هذا الموضع والذي تمس الحاجة إليه في هذه الحضرة معرفة كون هذه الأمور التي يفتقر الفقراء إليها بسببها هل لها وجود في خزائن عندها كما جاء «وَإِنْ من شَيْءٍ إِلَّا عِنْدَنا خَزائِنُهُ» فهي عين هذه الحضرة لا غير إذا حققت الأمر فالحق من حيث إنه ما من شيء إلا عنده خزائنه هو الصمد ولكن ليست الخزائن إلا المعلومات الثابتة فإنها عنده ثابتة يعلمها ويراها ويرى ما فيها فيخرج منها ما شاء ويبقى ما شاء وهي مع كونها في خزائن فيتخيل فيها الحصر والتناهي و إنما هي غير متناهية فأفقر الفقراء تلك الأشياء المختزنة فإنها تطلب الخروج من تلك الخزائن إلى الوجود حتى تراه ذوقا بعينها فإن الذي وجد منها ألقى فيه افتقار ما لم يوجد منها فافتقر نيابة عن الذي لم يوجد إلى الله أن يوجده لعين افتقاره إليه فهو كالمعين لذلك المختزن في افتقاره إلى الوجود وهو ما يجده الإنسان في نفسه من الطلب لأمر ليس عنده ليكون عنده مما هو في تلك الخزائن واعلم أن الخزائن التي عند الحق على نوعين نوع منها خزائن وجودية لمختزنات موجودة كشيء يكون عند زيد من جارية أو غلام أو فرس أو ثوب أو دار أو أي شيء كان فزيد خزانته وذلك الشيء هو المختزن وهما عند الله فإن الأشياء كلها بيد الله فيفتقر عمرو إلى الله تعالى في ذلك الذي عند زيد أن يكون عنده كان ما كان فيلقي الله في قلب زيد أن يهب ذلك الشيء أو يبيعه أو يزهد فيه ويكرهه فيعطيه عمرا فمثل هذا من خزائن الحق التي عنده والعالم على هذا كله خزائن بعضه لبعضه وهو عين المختزن والعالم خزانة مخزون وانتقال مختزن من خزانة إلى خزانة فما أنزل منه شيء إلى غير خزانة فكله مخزون عنده فهو خزانته على الحقيقة التي لا يخرج شيء عنها وما عدا الحق فإن المختزن يخرج عنها إلى خزانة أخرى فالافتقار للخزائن من الخزائن إلى الخزائن والكل بيد الله وعنده فهو الصمد الذي يلجأ إليه في الأمور ويعول عليه وبهذه الحضرة يتعلق المتوكلون في حال توكلهم على ما توكلوا عليه فمنهم المتوكل على الله ومنهم المتوكل على الأسباب غير أن الأسباب قد تخون من اعتمد عليها ولجأ إليها في أوقات والحق تعالى لا يسلم من توكل عليه وفوض أمره إليه...

وإذا علمت إن الخزائن عنده وأنت الخزائن فأنت عنده وقد وسعه قلبك فهو عندك وأنت عنده فأنت عندك فلك من الصمدية قسط لأنه لا تكون المعرفة بالله الحادثة إلا بك فيصمد إليك فيها إذ لا تظهر إلا بك فأنت الصمد فيما لا يظهر إلا بك ومن هذه الحضرة حصلت لك ولمن حصلت هذه المرتبة ولكن قف عند نهي ربك وتدبره لما قال لك على لسان رسوله في الشيء الذي تستتر به عند الصلاة في قبلتك أن تميل به نحو اليمين أو الشمال قليلا ولا تصمد إليه صمدا فهذا من الغيرة الإلهية إن يصمد إلى غيره صمدا وفيه إثبات للصمدية في الكون بوجه ما فذلك القدر الذي أشار إليه الشارع يكون حظ المؤمن من الصمدية والجاهل يصمد إلى الأسباب صمدا ويجعل حكم الميل إلى اليمين والشمال لصمدية الحق عكس القضية وإنما شرع النبي صلى الله عليه وسلم في السترة الميل إلى اليمين أو الشمال ينبه على السبب القوي باليمين وعلى السبب الضعيف بالشمال الخارج فالخارج عن الله بالكلية هو صاحب اليمين والذي لاح له بارقة من الحق ضعف اعتماده على السبب فجعله من الجانب الأضعف إذ لا بد من إثبات السبب ولا يصمد إلا إلى الله صمدا فاعلم ذلك فقد نبهتك ونصحتك «وَاللهُ يَقُولُ الْحَقَّ وَهُوَ يَهْدِي السَّبِيلَ».

2 H ve B: "sıfât-ı".

3 H: "sıfât-ı".

olan gınâyı mülâhaza ettiği hâlde bunda her şeye mâlik olmak hem de her birinden birer tane olarak mecmû'unun bir hazinesine değil, her birinin nâmütenâhî hazinelerine mâlik olmak mânası sarih, bunda da gınâ-yı nefsî mânası dahi zâhir iken muhtaç olunan şeylerden birine veya birkaçına mâlik olmak samediyet mefhûmunun sübûtu için kâfi imiş gibi göstermiş olmasıdır. Bundan dolayıdır ki kevnde, âlem-i esbâbda [6314] bi-vechin-mâ samediyet mülâhaza etmiştir. Hâlbuki samediyet bazı hâcette maksud ve mültecâ olmak değil, bütün hâcâtta müntehâ olarak maksud ve mültecâ olmaktır. Onun için lügat mânasını beyan edenler, hem "sîga-i müntehe'l-cumû'" ile havâicde masmûd-i ileyh diye tasrih etmişler, hem de لَا أَحَدَ فَوْقَهُ fevkinde kimse yok" olması kaydına tenbih eylemişler,[1] اَلسَّيِّدُ الَّذِي يَنْتَهِي إِلَيْهِ السُّودَدُ demekle de bu müntehâ olan ekmeli[2] söylemişlerdir. Hâsılı samed lafzında bizim "som" tâbirimizde olduğu gibi bir eksiksizlik ve tamamiyet mânası vardır. Onun için kasd mânasından olduğu zaman da maksûdiyette tamamiyet ifade eder. Hâlbuki gınâ-yı nefsî, yani istiğnâ-yı zâtî bulunmadan gınâ-yı tam bulunmaz, müntehâ olmaz; gınâ-yı tam bulunmayan da hazinelerine ihtiyâcı[3] var demek olacağından buhl[4] mutasavver olur, atâ ümid edilmez. Hem gınâ-yı nefsîsi olmayanda tam izzet bulunmaz, mağlub edilmek ve binâen'aleyh izin ve müsaadesi olmaksızın hazinesindekiler cebren alınmak ve hatta kendisi ifnâ olunmak mümkin olur. Ve o hâlde bizzat maksud ve mültecâ kendisi olmaz ve لَا يُصْمَدُ إِلَّا إِلَيْهِ صَمْدًا mânası tahakkuk etmez, onun için Ebû Hüreyre'den rivayette اَلْمُسْتَغْنِي عَنْ كُلِّ أَحَدٍ، اَلْمُحْتَاجُ إِلَيْهِ كُلُّ أَحَدٍ diye istiğnâ-yı tâm tasrih olunduğu gibi *Keşşâf* ve İbn Sînâ dahi buna[5] işaret eylemişlerdi. Fakat Şeyh sade tam mânasıyla hakîkî samediyeti değil de hazâin-i ilâhiyeden olan ve ma'rifet-i hâdise ile Allah'ı tanımak için delâil-i Hak'tan bulunan kevn ve esbâb âleminde ve bâhusus insanda dahi bi-vech[in]-mâ maksud olan nisbî mânayı dahi anlatmak

---

1 H -"فَوْقَهُ fevkinde kimse yok" olması kaydına tenbih eylemişler".
2 H: "kemâli".
3 H -"olmaz; gınâ-yı tam bulunmayan da hazinelerine ihtiyâcı".
4 H: "dühûl".
5 H: "bunu".

istediği ve örfte buna da "samed" ıtlak edilmek vâki' olduğu cihetle bunda gınâ-yı nefsî mülâhazasına lüzum görmemiş ve ihtiyaç bulunan bir emrin bulunması mânasına gınâ ile iktifâ eylemiştir. Ma'amâfîh tam mânasıyla samediyetin Allah'a mahsus olduğunu "hepsi Allah'ın yedinde ve Allah'ın indindedir, umûrda ilticâ ve itimad olunacak samed ancak O'dur. Esbâb, itimad edenlere çok vakitlerde hıyanet [6315] eder" diye ihtar ve kevn ve esbâbda sâbit olan bi-vech[in]-mâ samediyet nasibi ile samediyet iddia olunmaktan ve ona samed denilmekten nehyetmiş, küllî veya cüz'î sebebi ihmâl etmemek, külliyetine cüz'iyetine göre ona kuvvetli veya zayıf meylin meşrû olduğunu söylemek ile beraber Allah'tan mâ'adâsına râbıta-i külliye ile kasd ve tevekkül etmemeyi ve namazda kıble meselesini bütün umûrunda örnek tutarak esbâbı sağa veya sola alarak ve en doğrusu sola alarak bütün külliyetiyle kasd ve niyetini doğrudan doğru Allah teâlâ'ya doğrultmak lüzûmunu tenbih ve nasihat eylemiş ve bununla اَللّٰهُ الصَّمَدُ kavl-i celîlindeki kasrın mânasına da işaret eylemiştir. Zira, burada الصَّمَدُ ma'rifedir, müsnedin ma'rife olması da kasr ifade eder. Bunun mânası: "Sizin 'samed' denince anladığınız, tanıdığınız, kasdettiğiniz hakikat bütün cinsiyle Allah'a mahsustur" demek olur. Bu takdirde Allah'tan mâ'adâsına "samed" ıtlak olunamaz[1]. Ve lâm, ahd-i[2] cinse mahmul demek olur. Fakat lâm, ahd-i hâricîye mahmul olmak daha mütebâdirdir, bu takdirde ise "samed" denilince mâfevki tasavvur olunmayacak vechile her zihne tebâdür edecek olan en mümtaz mânasıyla mâruf bir tek samed maksud olur ki bu da ehadiyet ile zikri geçen Allah'tır. Bu surette mutlaka "samed" isminin Allah'a kasrı yoktur,[3] Allah'tan mâ'adâsına da herhangi bir vechile denilebilir, nitekim Arabın örfünde de öyledir. Ancak "es-Samed" ekmel mânasıyla ve ehadiyet vasfıyla muttasıf olarak Allah'ın esmâsından ve O'na mahsus olur ki İbn Esîr *Nihâye*'de bu mânaları şöyle hulâsa etmiştir:

---

1 H: "olunmaz".
2 H: "ahdi".
3 H -"surette mutlaka "samed" isminin Allah'a kasrı yoktur".

"Allah teâlâ'nın esmâsında es-Samed: Su'dud[1] kendisine müntehî olan seyyiddir, dâim ve bâkī de denilmiş, lâ-cevfe leh de denilmiş, اَلَّذِي يُصْمَدُ إِلَيْهِ فِي الْحَوَائِجِ de denilmiştir ki يقصد demektir. Hazret-i Ömer'in şu hadîsi de ondandır: إِيَّاكُمْ وَتعَلُّمَ الْأَنَسَابِ والطَّعْنَ فِيهَا فَوَالَّذِي نَفْسُ عُمَرَ بِيَدِهِ لَوْ قُلْتُ لَا يَخْرُجُ مِنْ هذَا الْبَابِ إِلَّا صَمَدٌ مَا خَرَجَ إِلَّا أَقَلُّكُمْ 'ensâbı öğrenip de onlara ta'n etmekten sakınınız, canım yed-i kudretinde olan [6316] Allah'a kasem ederim ki, «şu kapıdan ancak samed çıksın» desem pek azınız çıkardı.'[2] Bu sözde samed su'dudünde[3] müntehî olan (yani siyâdetinde, şeref ve haysiyetinde, efendiliğinde, yahut beyliğinde nihâyet dereceye yükselmiş olan) yahut havâicde kasdedilir olan demektir.[4], Muaz b. Cemuh hadîsinde Ebû Cehil'in katlinde: فَصَمَدْتُ لَهُ حَتَّى أَمْكَنَتْنِي مِنْهُ غِرَّةٌ 'onun için samd ettim' demesi de 'ona kasdedip onun için durdum, gafletine intizar ettim' demektir. Hazret-i Ali hadîsinde: فَصَمْداً صَمْداً حَتَّى يَتَجَلَّى لَكُمْ عَمُودُ الْحَقِّ 'size amûd-i Hak tecellî edinceye kadar samden samdâ' denilmesi de bu mânadandır."[5] Görülüyor ki Hazret-i Ömer'in kelâmında "samed" nekre olarak insanlar hakkında da kullanılmıştır. Kavmin seyyidi mânasına "samedü'l-kavm" denilmesi de bu kabîldendir. İşte Muhyiddîn-i Arabî bunun bi-vech[in]-mâ sâbit olan izâfî bir samediyet nasîbi olduğunu ihtar ve tam mânasıyla samediyetin Allah'a mahsus olduğunu beyan eylemiştir. Bu ise gınâ-yı tâmmı ifade etmek için gınâ-yı nefsîyi de müstelzimdir.

---

1 H: "Sûdeden"; M: "Suvded".

2 Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* XII, 106.

3 H ve M: "suvdedinde".

4 Ma'amâfîh Hazret-i Ömer'in bu kelâmında "samed"* hiç ta'n olunamayacak** ayıpsız eksiksiz mânasına olmak da pek ziyade yakışır, fakat zikrolunan iki mâna da bunu tazammun veya istilzam eyler [Müellifin notu].
* B -"samed".
** H ve B: "olunmayacak".

5 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* III, 52:

في أسماء الله تعالى «الصمد» هو السيد الذي انتهى إليه السودد. وقيل هو الدائم الباقي. وقيل هو الذي لا جوف له. وقيل الذي يصمد في الحوائج إليه: أي يقصد.

(هـ) ومنه حديث عمر رضي الله عنه «إياكم وتعلم الأنساب والطعن فيها فوالذي نفس عمر بيده لو قلت لا يخرج من هذا الباب إلا صمد ما خرج إلا أقلكم» هو الذي انتهى في سودده أو الذي يقصد في الحوائج.

وفي حديث معاذ بن الجموح في قتل أبي جهل «فصمدت له حتى أمكنتني منه غرة» أي ثبت له وقصدته وانتظرت غفلته.

ومنه حديث علي: فصمدا صمدا حتى ينجلي لكم عمود الحق.

Fahreddin Râzî de "samed"i bazılarının sıfat-ı sübûtiye ve bazılarının da sıfat-ı selbiye olarak bâlâda zikrettiğimiz vechile masmûd-i ileyh ve lâ-cevfe leh esaslı iki ma'nâ-yı lügavî üzerinden on sekiz mânaya kadar tefsir ettiklerini, ve on sekizincisi de "eksilmeden artmadan ve tegayyürât ve tebeddülâta mevrid olmaktan ve ezminenin, emkinenin ânât ve cihâtın ihâtasından[1] münezzeh" diye ifade edildiğini anlattıktan sonra der ki: "Üçüncü vecih de 'es-samed' lafzının bütün bu mânaların hepsine hamlidir ki bu da muhtemildir, çünkü vücûb-i zâtîye delâleti hasebiyle cemî'-i sülûba ve mübdi'-i kül olduğuna delâleti hasebiyle de nu'ût-i ilâhiyenin hepsine delâlet eyler. İkinci mesele de: 'Allâhu's-samed' demek vücudda Allah'tan mâ'adâ bir samed [6317] olmamasını iktizâ eyler, 'es-samed' havâicde masmûd-i ileyh ve zâtında tegayyür kabul etmeyen diye târif olununca da vücudda Allah'tan başka böyle bir mevcud bulunmamak lâzım gelir. Binâen'aleyh bu âyet de Allah'tan başka ilâh olmadığına delâlet eyler. O hâlde اللّٰهُ اَحَدٌ zâtında hiçbir vechile ne terkib ne telif bulunmamak mânasına bir olduğuna işaret, اَللّٰهُ الصَّمَدُ de şürekâyı[2], emsâl ve ezdâdı nefy mânasına bir olduğuna işaret olur.

Âyette bir iki sual kaldı; birinci sual: Niçin 'ehad' nekre, 'es-samed' ma'rife gelmiştir?"[3] Bazıları demişlerdir ki: Nefy ve adedin gayride 'ehad' Allah'tan başkasına ıtlak edilmediğinden dolayı ma'rife hükmünde olduğundan târifine lüzum yoktur, lâkin 'samed' öyle değildir.[4] Râzî de bu suâlin cevâbında şöyle demiştir: "Ekser halkın vehminde her mevcud

---

1 B -"ve ezminenin, emkinenin ânât ve cihâtın ihâtasından".

2 H ve B: "şürekâ-yı".

3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 363:

الثامن عشر: أنه المنزه عن قبول النقصانات والزيادات وعن أن يكون موردا للتغيرات والتبدلات وعن إحاطة الأزمنة والأمكنة والآنات والجهات.

وأما الوجه الثالث: وهو أن يحمل لفظ الصمد على الكل وهو محتمل، لأنه بحسب دلالته على الوجوب الذاتي يدل على جميع السلوب وبحسب دلالته على كونه مبدأ للكل يدل على جميع النعوت الإلهية.

المسألة الثانية: قوله: «الله الصمد» يقتضي أن لا يكون في الوجود صمد سوى الله وإذا كان الصمد مفسرا بالمصمود إليه في الحوائج أو بما لا يقبل التغير في ذاته لزم أن لا يكون في الوجود موجود هكذا سوى الله تعالى فهذه الآية تدل على أنه لا إله سوى الواحد، فقوله: «الله أحد» إشارة إلى كونه واحدا بمعنى أنه ليس في ذاته تركيب ولا تأليف بوجه من الوجوه، وقوله: «الله الصمد» إشارة إلى كونه واحدا بمعنى نفي الشركاء والأنداد والأضداد. وبقي في الآية سؤالان: السؤال الأول: لم جاء أحد منكرا وجاء الصمد معرفا؟

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 512:

وقيل: إن «أحد» في غير النفي والعدد لا يطلق على غيره تعالى فلم يحتج إلى تعريفه بخلاف «الصمد» فإنه جاء في كلامهم إطلاقه على غيره عز وجل، أي كما في البيتين السابقين فلذا عرف.

mahsüstür, hâlbuki her mahsüsün münkasim olduğu sâbittir, onun için hiç inkısam kabul etmeyen mevcud ekser halkın hatırına gelmez. Amma samed[1], havâicde masmûd-i ileyh maksud, bu mâna Arab için, belki ekser halk için mâlumdur, nitekim وَلَئِنْ سَاَلْتَهُمْ مَنْ خَلَقَهُمْ لَيَقُولُنَّ اللّٰهُ [ez-Zuhruf 43/87] buyurulmuştur. İşte ehadiyet ekser halk indinde mechul ve münekker, samediyet ise cumhûr-ı halkça ma'lûmu's-sübût olduğu için 'ehad' tenkir ile 'bir ehad', 'es-samed' de 'o samed' diye ta'rîf ile getirilmiştir."[2] Buna şöyle demek bizce daha iyi anlaşılacaktır: Müşrikler, Allah'ı ve ulûhiyetini tanıyorlarsa da O'nun ulûhiyette birliğini, ehadiyetini tanımıyorlardı, "Allah" isminin ve ulûhiyet sıfatının birliği iktizâ ettiğini bilmiyorlardı. Ve onun için muhtelif hâcetlerini, muradlarını, maksudlarını, müte'addid ilâhlarda arıyorlar ve muhtelif merâtibde samedler düşünüyorlardı. Ulûhiyetin bir samediyet ifade ettiğini, ilâh, mâbud demek, en baş metbû', maksud demek olduğunu biliyorlarsa da en baş olmanın birlik iktizâ eylediğini ve bütün maksadlarının, bütün samediyetin bir tek maksudda, bütün kâinâtın hâlıkı olan bir [6318] hak ilâhta toplanacağını ve ona göre maksadlarının hepsini bir noktada, bir kelimede birleştirmek lâzım geldiğini bilmiyorlardı. Bundan dolayı da bir hedefte, bir merci'de toplanması ihtimâli olmayan muhtelif gönüllerle türlü mâbudlar, türlü türlü samedler arkasında nizâ'[3] ve şikāk içinde yüzüyorlardı, ve yine bundan dolayı "lâ ilâhe illallah" denildikçe اَجَعَلَ الْاٰلِهَةَ اِلٰهًا وَاحِدًاۚ اِنَّ هٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ [es-Sâd 38/5] diye şaşıyorlardı. İşte ulûhiyetin her vechile hakîkī vahdet îcab ettiğini bilmediklerinden dolayı o haber verilirken evvelâ ehemmiyetine itina olunmak üzere zamîr-i şân ile başlanıp[4] هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ diye "ehad" nekre olarak haber verilmiştir ki, "siz bu büyük hakikati bilmiyorsunuz, haberiniz olsun ki Allah bir tektir"

---

1 B: "sade".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 363:

الجواب: الغالب على أكثر أوهام الخلق أن كل موجود محسوس وثبت أن كل محسوس فهو منقسم فإذا ما لا يكون منقسما لا يكون خاطرا بيان أكثر الخلق وأما الصمد فهو الذي يكون مصمودا إليه في الحوائج، وهذا كان معلوما للعرب بل لأكثر الخلق على ما قال: «ولئن سألتهم من خلقهم ليقولن الله» وإذا كانت الأحدية مجهولة مستنكرة عند أكثر الخلق وكانت الصمدية معلومة الثبوت عند جمهور الخلق لا جرم جاء لفظ «أحد» على سبيل التنكير ولفظ «الصمد» على سبيل التعريف.

3 H -"nizâ'".

4 B: "başlayıp".

demek olur. Buna karşı "bizim bildiğimiz, gönüllerimizde duyduğumuz bunca muhtelif ihtiyaçlara, türlü maksadlara bir Allah nasıl yetişir, nasıl kâfi gelir?" diye bir tereddüde düşülmemek için de her hâceti bitirecek, her maksada erdirecek eksiksiz som[1] ganî, som[2] maksud, yegâne merci' ancak Allah olduğu anlatılmak üzere hasr ifade etmek için lâm-ı ta'rîf ile اَللّٰهُ الصَّمَدُ buyurulmuştur ki şöyle demek olur: O sizin bildiğiniz, tanıdığınız, düşündüğünüz, düşüneceğiniz, muhtelif maksudların ve "samed" nâmı altında daha yükseği yoktur diye anladığınız muhtelif gayelerin hepsi her şeyin hâlıkı, bütün kâinâtın merci'i olan Allah teâlâ'nın samediyetinde birleşir. Tam mânasıyla samediyet O Ehad olan Allah'a mahsustur. O hiç eksiksiz maksûd-ı kül olan yegâne sameddir. Çünkü şerîki olan, ehad olmayan hakikatte samed olmaz, samed olmayan da ilâh olmaz. Bunu böyle anlamak için de "samed" lafzının lügat ve örfte mâlum olan mânaları, lafz-ı müştereki her iki mânasına birden haml suretiyle umûm-ı müşterek olarak değil, evvelâ umûm-ı mecaz hâlinde "mâ yutlaku aleyhi's-samed" mefhûmuyla, sâniyen hepsinin selbî ve sübûtî en yüksek kemâl olan levâzımıyla gāyâtı murad olunmak [6319] üzere mecaz bi-mertebeteyn tarîkiyle hakīkat-i şer'iye olarak mülâhaza edilmek îcab eder ki, işte zikrolunan türlü tefsirler bu maksadı îzah içindir.

Burada şunu söyleyelim ki müfessirînin birçoğu "samed"in târifinde "seyyid"i zikretmişler, birçoğu da hazfeylemişlerdir. Bunun sebebi Allah teâlâ'ya "seyyid" ıtlak olunup olunamayacağındaki ihtilâftır: Ma'amâfîh bir hadîs-i sahihte اَلسَّيِّدُ اَللّٰهُ = "asıl seyyid Allah'tır"[3] diye vârid olduğundan dolayı Süheylî demiştir ki: "Muzâf olarak Allah'a 'seyyid' ıtlak edilmez, meselâ 'melâikenin seyyidi, nâsın seyyidi, halkın seyyidi' denilmez."[4]

---

1 B: "son".

2 B: "son".

3 Ebû Dâvûd, Edeb, 10. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 24:

عن مطرف قال: قال أبي: انطلقت في وفد بني عامر إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقلنا: أنت سيدنا، فقال: «السيد الله» قلنا: وأفضلنا فضلا وأعظمنا طولا، فقال: «قولوا بقولكم أو بعض قولكم ولا يستجرينّكم الشيطان".

4 Süheylî, *er-Ravzu'l-ünüf,* VI, 258:

فكذلك لا يقال في الله تعالى: هو سيد الناس ولا سيد الملائكة وإنما يقال ربهم.

Lisânımızda "Allah efendimiz" denmez, "seyyidü'l-halk[1], seyyid-i kâinât, efendimiz" denildiği zaman da Resûlullah anlaşılır. Sonra halkın havâicde Allah'a kasdı, irâdî veya tabîî ve fıtrî olmaktan e'amdır, zira mâhiyyâtın[2] hepsi mümkin olan kemâllerinin vücûda çıkmasını talepte Allah teâlâ'ya müteveccihtir, كُلٌّ قَدْ عَلِمَ صَلَاتَهُ وَتَسْبِيحَهُ [en-Nûr 24/41]. Allah teâlâ hem mübdi'-i kül, hem gāye-i küldür, onun için Evvel ü Âhir'dir. Binâen'aleyh bu iki âyette bu iki noktanın ehadiyet-i ilâhiyede birleştiğine tenbih vardır.[3] Şu hâlde ikinci sual: "Allah ism-i celîlinin tekrarının fâidesi nedir?" denilirse, bunda zikrolunan bu tenbihten mâ'adâ birkaç fâide vardır.

Birisi: Evvelki suâlin cevâbından anlaşılacağı üzere haberlerin birinin nekre, birinin ma'rife olarak getirilmesindeki fâideyi temindir. Zira tekrar edilmese iki haberin ya ikisinin de nekre veya ikisinin de ma'rife olması iktizâ ederdi.

İkincisi: İki haberden ikisinin de doğrudan doğru maksûd bi'l-ifâde olduklarına tenbihtir, onun için atıf da edilmemiştir.[4]

Üçüncüsü: "Ehad", "es-Samed" vasıflarından her birinin ta'yîn-i zâtta müstakil olduklarına tenbihtir, onun için ikincisinde هُوَ الصَّمَدُ diye zamir ile iktifâ da olunmamıştır.

[6320] Üçüncü sual olarak da: "İki cümlenin ikisi de müstakillen maksûd bi'l-ifâde iken birincinin takdim olunmasının hikmeti nedir?" denilirse, bunun da hikmeti müşriklere karşı evvelemirde ehadiyeti bildirmek ehem[5], samediyetin ise işaret ettiğimiz vechile ondan münba'is bir suâle cevap makāmında ve ona delil yahut netice gibi olmasıdır. Çünkü lizâtihî gınâ-yı tâm ile ganî ve mâsivâsı ona muhtaç olan ancak vâhid, mâsivâsı da ona muhtaç mümkin olur. Yahut ehadiyet samediyeti, gınâ-yı tâmmı müstelzim olur. Hâsılı bu cümle min vech^{in} delil ve min vech^{in} netice gibi olarak cümle-i müste'nife veya müekkidedir.

1 H: "seyyidü'l-hâlık".
2 H: "mâhiyetin".
3 H -"Binâen'aleyh bu iki âyette bu iki noktanın ehadiyet-i ilâhiyede birleştiğine tenbih vardır".
4 H, M ve B: "edilmiştir".
5 B: "hem".

Hâsılı Hak teâlâ evvelâ her vechile samd ve tâzim hakkı olan bütün celâl ve cemâl sıfatlarını câmi' ulûhiyetini, sonra O'nun herhangi bir vechile ta'addüd ve terkib şâibesinden ve hakikat ve havâssında müşâreket tevehhümünden[1] kemâl-i tenezzühünü îcab eden ehadiyetini, sonra da mâsivâdan istiğnâ-yı zâtîsi ile cemî'-i mahlûkātın vücûdunda, bekāsında ve sâir ahvâl ve makāsıdının husûlünde hep O'na ihtiyaçlarını ifade eden samediyetini beyandan sonra da O'na hâşâ[2] tenâsül isnad edenlerin "kızları var, oğlu var, melâike onun kızları, Îsâ onun oğlu, onu[3] kendisinin Allahlık cevherinden çıkardı, kendisi gibi ilâh yaptı, binâen'aleyh o babadır, anadır, oğuldur[4], hepsi ilâhlık itibariyle birdir, bir cevherdendir" diye şerîk ve nazîr iddia eyleyenlerin iddialarını sarâhatle tansîsan redd ü ibtal etmek üzere ehadiyet ve samediyeti, iktizâ eyledikleri bazı hükümleriyle tefsir ve îzah siyâkında buyuruluyor ki: {لَمْ يَلِدْ} O doğurmadı ۞ kendisinden, kendi zâtından bir cüz çıkarmadı. Allah ne vâlid ne de vâlide, ne baba ve ne de ana değildir. Çünkü doğurmak O'nda O'na mücânis yeni bir cüz'ün teşekkülüyle O'ndan infisal iktizâ eyler, bu ise O'nun zâtında bir taraftan terkîbi, hudûsu, ihtiyâcı, bir taraftan da tecezzî ve inhilâl ile tegayyürü, fânîliği iktizâ eyler. [6321] Doğuran parçalanır, fenâ bulur, doğurduğu da onunla mücânis olur. Doğurmak bizzat bâkī kalamayacak fânîler için bekā-i nev' ihtiyâcıyla alâkadardır. Bundan dolayı doğurmak, yerine kalacak evlâdı, nesli olmak, muhtaç fâniler için maksud bir kemâl olsa da, zâtında her kemâli câmi' ehad samed vâcibu'l-vücûd ilâh olan Allah teâlâ hakkında bir kemâl değil, bir eksiklik, bir nakīsa olur. Bütün bunlar ehadiyete, samediyete münâfîdir. Allah teâlâ ehad, samed olduğu için tecezzî etmez, O'ndan ne bir cüz ne bir cevher ne bir madde kopup ayrılmaz, çıkmaz, ve O'nun cinsi[5], nev'i, benzeri olmaz, hiçbir ihtiyâcı, eksiği, gediği bulunmaz. Ancak O'nun ilminde bulunan mümkinâttan dilediği O'nun

1 H: "teveccühünden".
2 H: "karşı".
3 B: "onun".
4 M: "oğludur".
5 H: "için".

sade yaratmasıyla[1] husûle gelir, "ol" demesiyle olur. Bu O'nun vücûd-ı hâssından bir parça kopup çıkmak suretiyle, O'ndan sudûr ve tevellüd tarîkiyle değil, ma'dûmu ibdâ' ve îcad etmesi suretiyle olur, اِذَا قَضٰٓى اَمْراً فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ'dur [Âl-i İmrân 3/47]. Fi'l-hakīka mümkin, illetsiz olarak hiç yoktan vücûda gelemez, nitekim Sûre-i Tûr'da اَمْ خُلِقُوا مِنْ غَيْرِ شَيْءٍ اَمْ هُمُ الْخَالِقُونَ [52/35] buyurulmuştur. Onun için vücudda herhangi bir tegayyür ve hudûs gerek tekâmüle, tezâyüde, gerek tenâkusa doğru herhangi bir değişiklik bi'z-zarûre bir illete delâlet eyler. Her hâdis illetli, ma'lul olur. Muhakkak onu yapan bir fâile istinad eyler. İlliyet kanunu denilen bu mâna her aklın mâhiyetinde ilk istinad ettiği bir zarûrîsidir. Bu sebeple akıllar, fenler her hâdisede illet-i fâiliye taharrî eyler, onu bir illet-i fâiliyeye istinad etmeden kabul ve idrak edemez. Hakīkī illet-i fâiliye ise ma'lûlünü doğurmaz, yok iken ibdâ' eder, halkeder. Zira evvelemirde bir halk ve ihdas olmaksızın sudûr ve tevellüd, tecezzî ve infisal mümkin olmaz, her tevellüd ibtidâen bir yaradışa mütevakkıftır. Doğuranı doğuracak hâle getiren, onda doğacak cüz'ü husûle getirip yetiştirip doğuma sevkeden yaratandır. Doğuran illet-i hakīkiye değil, doğumun mahalli, geçit yolu, sebebidir. Müşrikler [6322] yaratmakla doğurmayı fark edemediklerinden dolayı illiyet kanununu[2] tevlid kanunundan ibaret zannetmişler ve onun için mahlûku hâlıktan[3], eseri müessirden tevellüd ediyor demeyi âdet edinmişlerdi. Sûre-i Sâffât'ta اَلَٓا اِنَّهُمْ مِنْ اِفْكِهِمْ لَيَقُولُونَ. وَلَدَ اللّٰهُ [37/101-102] diye geçtiği vechile "Allah doğurdu" diye iftira ettikleri gibi cismaniyyât[4] mâverâsında mâba'de't-tabî'î (metafizik), göze görünmez gizli kuvvetler mânasına "cin" nâm-ı umûmîsi altında mülâhaza edilen melâike, cin şeytan gibi ulvî, süflî rûhâniyyâtı "Allah'tan tevellüd etmiştir, onlarla Allah arasında bir nesep vardır" diyerek onları birer veya yarımşar ilâh yapıp tapmışlardı وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَباًۜ وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ اِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ [es-Saffât 37/158].

---

1 B: "yaratılmasıyla".
2 H: "kanununun".
3 M (ilk baskı): "halktan".
4 H ve B: "cismâniyet".

Onların böyle ulûhiyette tenasül fikrine saplanmaları cehalet[1] idi. Fakat nübüvvet haberleri ile hâlıkı duymuş, hakīkī illiyetin بعد العدم خلق ile olduğunu anlamış iken sonraki Hıristiyanlığın ulûhiyeti Baba, Rûhu'l-kudüs, Oğul diye tevâlüd[2] ihtiyacı üzerine farzederek Allah'a vâlidlik ve veled isnad etmeleri hiç yakışmayan büyük bir dalâlet olmuştur (*Sûre-i Bakara'da* وَقَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًاۙ سُبْحَانَهُۜ بَلْ لَهُ مَا فِى السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ كُلٌّ لَهُ قَانِتُونَ. بَدِيعُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِۜ وَاِذَا قَضٰٓى اَمْرًا فَاِنَّمَا يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *[2/116-117] ve Sûre-i Mâide'de* لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ... لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ *[5/72-73] âyetlerine bak*).

Bu dalâletin daha garip ciheti de putperestler, Allah'a şirk[3] koşarken O'nu baş ilâh tanıdıkları ve diğerlerini tâlî addedip O'na denk ve müsâvî kılmadıkları hâlde Nasârâ teslîsinde üçünü de müsâvî kılmışlar, bununla beraber üçünü de oğulda birleştirmişlerdir. İşte bunların hepsini de üç nokta-i nazardan sarâhaten redd ü ibtal ile hakka irşad için buyurulmuştur ki: 1. O doğurmadı, 2. {وَلَمْ يُولَدْ} ve doğurulmadı ۝ kendi başkasını doğurmadığı, ne baba ne ana olmadığı gibi, ne tevellüd ne de tevâlüd suretiyle başkasından doğmadı, diğer bir veya iki asıldan bir cüz olarak çıkıp da veled dahi olmadı. O kadîmdir, hâdis değildir. Doğuran bir baba Allah veya ana Allah [6323] olmadığı gibi, doğurulmuş oğul veya kız bir veled Allah dahi yoktur, mümteni'dir. Çünkü doğuran fâni ve muhtaç, eksikli olacağı gibi, doğan da kadîm, lizâtihî vâcibü'l-vücûd olmaz. Sonradan olmuş hâdis ve aynı zamanda fânîye muhtaç eksikli olur. Ehad Samed olan Allah teâlâ'da ise ne sâbıkta ne lâhıkta 'adem ve eksiklik, hudûs ve fenâ bulunmak muhâldir. O ezelen ve ebeden hep bir ve dâima eksiksiz bâkī Samed'dir. Bundan şu da anlaşılır ki O vücudda başkasından doğmadığı gibi fikirde, marifette de doğurulmaz; bir kübrâdan, bir mebde'den istintac da edilmez, bir burhan, bir kāide

1 B: "ciheti".
2 H ve B: "tevellüd".
3 H ve B: "şerîk".

ve kanun altına sığmaz. Bütün âlem ve âlemden istinbat edilen fikirler, mânalar, kanunlar O'na delâlet-i tazammuniye ile delâlet etmez, bütün bunlar kendilerinin hudûs ve ihtiyaçlarıyla evvel ve âhir O'na olan[1] iftikar ve istinadlarını ilan ederek kendilerinden evvel ve kendileriyle beraber ve kendilerinden sonra O'nun varlığına ve birliğine ve bekāsına ve her şeyi ihâtasına delâlet-i iltizâmiye ile bi'l-evleviyye delâlet eylerler. O'nun zâtını teşrih etmez, aynlarıyla birbirlerine O'nun fi'l ü sun'unu duyururlar. Onun için O her şeyden sezilir zâhir, hiçbir şeyle bilinmez bâtındır; çünkü her şey O'nunla durur, O'nunla bulunur, O'nun hidâyetiyle bilinir[2] اَللّٰهُ نُورُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضِ [en-Nûr 24/35], اَنَّهُ عَلٰى كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ [Fussilet 41/53]. O'nun kendini[3] ise ancak kendisi bilir ve ilmi de sudûr ve husûle muhtaç olacak fikir ve ta'akkul kabîlinden değildir. Nitekim Hazret-i Îsâ تَعْلَمُ مَا فٖى نَفْسٖى وَلَٓا اَعْلَمُ مَا فٖى نَفْسِكَ [el-Mâide 5/116] demiştir. Bu îzâhâttan[4] anlaşılır ki لَمْ يَلِدْ tegayyür ve fenâyı nefy ile bekāyı isbat, وَلَمْ يُولَدْ 'adem-i sâbıkı ve hudûsu nefy ile kıdemi isbattır. Kıdem ise bekādan akdem mülâhaza olunur. Bundan dolayı burada şöyle bir sual hatıra gelir: "O hâlde mâna itibariyle "لَمْ يُولَدْ", لَمْ يَلِدْ'den[5] evvel söylenmek iktizâ ederken bunun tehirine sebep nedir?" Bunda iki mühim nükte vardır. Allah teâlâ'nın kıdemi müşriklerce de inkâr edilmediği cihetle evvelâ لَمْ يَلِدْ [6324] hükmünün beyânı ehem olmuş, وَلَمْ يُولَدْ hükmü onu takrir için delil siyâkında olmak üzere tehir edilmiştir. Zira âdeten bunlar mütelâzım olduklarından doğurulmadığı itiraf olunanın doğurmadığı da itiraf olunmak iktizâ eder.

İkincisi لَمْ يَلِدْ babalığı, analığı nefyediyor, لَمْ يُولَدْ de oğulluğu nefyediyor. Nasârâ teslîsinde de evvelâ baba ilâh, sâniyen oğul ilâh iddia ettikleri ve vâlid, mevlûde zaten mukaddem olduğu için nefiyde de onları redde bilhassa işaret olmak üzere لَمْ يَلِدْ takdim ve لَمْ يُولَدْ tehir olunmuştur.

---

1 H -"olan".
2 H -"O'nun hidâyetiyle bilinir".
3 H ve B: "kendisine".
4 B: "îzahtan".
5 H, M ve B: "'لَمْ يَلِدْ', لَمْ يُولَدْ'den".

Burada Âlûsî Nasârânın kendi kitaplarında teslis akīdesini nasıl tasvir ettiklerini naklederek der ki: "Onlar kitaplarında şöyle diyorlar: 'Eb, sâlûstan birinci uknûmdur, İbn ikincidir, ondan ezelî bir sudûr ile ezeliyette ona müsâvî ezeliyetle sâdır olmuştur. Rûhu'l-kudüs üçüncüdür, o da ikisinden öyle sâdır olmuştur. İlâhiyet tabiatı ise bir tabiattır, ve bu tabiat üçten her birinde[1] vardır, ve her biri beraber olarak o tabiatla ittihad etmiştir. Maʿamâfîh bir cevher değil, üç cevherdirler. Eb İbn değil, İbn Eb değil, Rûhu'l-kudüs Eb de değil, İbn de değil, o ikisi de Rûhu'l-kudüs değiller, bununla beraber üçü de bir ilâh, çünkü üçünün de bir lâhûtu, bir tabiatı, bir cevheri var, ve beynlerinde temayüz bulunmakla beraber her biri lâhût ile müttehiddir. Birinci uknûm: Cevheri[2] vücûd-i vâcib, ikinci: Cevheri akıl,[3] ki ilim dahi denilir, üçüncü: cevheri irade[4] ki mahabbet dahi denilir. İmdi Allah üç ekānîm-i cevheriyedir, öyle ki üçü de hakīkī temayüzle temayüzleri üzere.' Bazen de ona izâfî ıtlak ediyorlar, yani birbirine[5] izâfetle diyorlar: 'Bir cevher ve bir tabiat Allah odur, ve onda gayrısı bulunuyor değil, belki her ne dâhil ise zâtının aynıdır'. Ve diyorlar ki: 'Allah'ta dört izâfet vardır. Evvelkisi: Uknûm-ı evvelde taʿakkulün fâiliyetidir. İkincisi Eb'in[6] aklının[7] sureti olan uknûm-ı sânîde taʿakkulün mefʿûliyetidir. Üçüncüsü: İrade kendilerinin [6325] olan uknûm-ı evvel ve sânîde kendinden[8] coşuş (inbisak, inbiʿâs = spontanéité) fâiliyetidir. Dördüncüsü: Birinci ve ikinci uknûma ait irâde-i ilâhiye sevgisi olan uknûm-ı sâliste o coşuşun mefʿûliyetidir.' Ve diyorlar ki 'ekānîm-i ilâhiyede fâiliyet[9] ve mefʿûliyet tâbiri tevessüʿ tarîkiyledir. Yoksa Eb'de İbn cihetine fâiliyet übüvvetten başka değildir. Eb'de ve İbn'de Rûhu'l-kudüs cihetine fâiliyet bunun sudûru onlardan başlamasından başka değildir. İbn ve Rûhu'l-kudüs'te mefʿûliyet İbn'de

1 H, M ve B: "birinin de".
2 H: "Cevher-i".
3 H: "ikinci uknum: Cevher-i aklî".
4 H: "cevher-i irâdî".
5 H ve B: "birbirlerine".
6 H ve B: "İbn".
7 H: "aklın".
8 H ve B: "kendilerinden".
9 H: "faʿâliyet".

bünüvvetten ve rûhta coşuştan başka değildir.' Ve diyorlar ki: 'Gerçi bunlar tavr-ı beşeriyetin fevkinde ise de bunların hepsine iman vâcibdir.' Ve şöyle zu'm ediyorlar ki: Bu ekānîm-i selâsenin Havâriyyûndan telakkī etmiş oldukları birtakım isimleri de vardır: Tab'-ı ilâhîde birinci uknûma Eb (baba) denir. İkinci uknûma İbn (oğul), kelime, hikmet, nûr, ziyâ, şu'â' denir. Üçüncü uknûma Rûhu'l-kudüs ve mugrî (kışkırtıcı, müheyyic) denir ki Yunanca 'eraklît' (*heraclitedes*) dediklerinin mânası imiş.

Bu isimlerin ıtlâkının vechini beyan için de şöyle demişlerdir: 'Çünkü uknûm-ı evvel bir menba' ve mebde' menzilesindedir. Kendisinden sâdır olan uknûm-ı sânîye akıl fiili olan ve fâiline benzemeyi iktizâ eden bir fiil ile bütün tabiatını ve cevherini vermiştir, öyle vermiştir ki hatta onun sûret-i cevheriyye-i ilâhiyesi olan uknûm-ı sânî ona tam müsâvat ile müsâvî olmuştur. Îlâdın, yani doğurmanın haddi ise 'bir hayyin bir hay'dan bir âlet ve tabiatına müşabeheti iktizâ eden mukārin bir mebde' ile sudûru"'demektir, burada da böyle ve belki daha eblağdır. Çünkü ikincide ilâhî tabiatın kendisi bulunuyor, o hâlde evvelkine 'baba' denilince ikinciye 'oğul' denilmesinde bir bid'at olmaz. İkinciye 'kelime' denilmesi: Zira onun doğurulması bir hayvan ve nebat doğurulması gibi değil, akıl fiiliyledir[1], yani babanın lâhûtunu tasavvuru ve zâtını fehm eylemesiyledir. Şeksiz o suret kelimedir, çünkü [6326] kelime aklın mefhûmiyeti ve nutkudur. Ona 'hikmet' denilmesi: Çünkü o, Baba'dan ilâhî aklının fiili ile doğmuştur, o ise hikmettir.[2] Ona 'nûr', 'şu'â'' ve 'ziyâ' denilmesi de: Çünkü hikmet her nerede bulunursa onunla eşyânın hakāyıkına marifet ve nûr ve ziyâ ve şu'â'[3] gibi inkişafları hâsıl olur. Üçüncüye 'Rûhu'l-kudüs' denilmesi ise: Çünkü o baba ile oğuldan ikisinin bir olan irade fiiliyle sâdır olmuş ve onlardan bir fiil ile coşmuştur ki bu fiil iradenin sevgi ile sevgilisine doğru heyecânı gibidir, ve o Allah sevgisidir. Allah kendisi de sırf rûhtur, takaddüsü de

1 H ve B: "fiilidir".
2 H -"o ise hikmettir".
3 H: "ve şu'â' ve ziyâ".

onun aynıdır. Ve evvel ile sânîden her birine de rûh denilmek için bir vecih vardır, çünkü ittihad vardır. Lâkin evvel, rütbesine ve ikinciye olan izâfetine delâlet eyleyen bir isim ile (eb), ikinci de kezâlik öyle bir isim ile (ibn) anıldığı için müşterek olan isim üçüncüye tahsis edilmiştir. Ve her ne kadar bunda da İbn gibi ibn tabiatı ve cevheri varsa da buna 'ibn' denilmemiştir, çünkü bu, Eb'den fâiline müşâbeheti iktizâ eden akl-ı fi'lî ile sâdır olmamış, irade fiili ile sâdır olmuştur. Onun için evvelden sânî, Âdem'den Hâbil gibi, sâlis de ondan Havvâ gibidir, hepsi de bir hakikattir. Lâkin Hâbil'e 'oğul' denilir de 'kız' denilmez. Buna 'kışkırtıcı' denilmesi ise, çünkü bu Havâriyyûna gelip de Mesih aleyhisselâm'ın fıkdânından dolayı onları kışkırtmaya müheyyâ bulunuyordu.

Fâiliyet ve mef'ûliyete gelince: Bunlar hakikaten mevcud değildirler. Übüvvet ve bünüvvet onları muhdesâtta olduğu gibi iktizâ eylemez ve onun için muhdesâtta babaya oğlu için illet ve sebep denilirse de burada denilmez.' Bundan dolayı 'ekānîm-i selâse, cevher ve zâtta ve ibadete istihkakta ve fazilette müsâvîdir' diyorlar. Sonra bunlar bu kadarla kalmıyorlar,[1] bir de zu'm ediyorlar[2] ki: Uknûm-ı sânî olan kelime tecessüd edip Rûhu'l-kudüs kuvvetiyle Meryem-i Betûl'ün kanından eşref-i eczâsıyla ittihad eylemiş, ondan dolayı Mesih aleyhisselâm nâsut [6327] ile kelimeden mürekkeb olmuş ve kelime ittihâdiyle beraber bisâtatından da çıkmamış, tegayyür etmemiş, çünkü ittihâdın müntehî olduğu son had bu imiş. Onun için kelime cihetinde ittihâda mâni' olmadığı gibi Allah teâlâ'ya hiçbir şey dayanamayacağı için nâsut cihetinde de ittihâda mâni' yokmuş. Bu suretle zu'm etmişlerdir ki Mesih aleyhisselâm hem tam bir ilâh, hem tam bir insan, iki tabiat ile iki meşiyyet[3] sâhibi ki ikisi de ilâhî bir uknûm olan kelime ile kāim, onun için ona hem ilâhî sıfatlar hem beşerî sıfatlar ikisi beraber hamlolunur, lâkin iki haysiyetten. Daha sonra da bu kadarla da kalmamışlar: Tanbura bir nağme daha ilâve edip demişlerdir ki: 'Mesih bir gün Havâriyyûna bir ekmek yedirdi ve bir

1 H -"diyorlar. Sonra bunlar bu kadarla kalmıyorlar".
2 B -"Sonra bunlar bu kadarla kalmıyorlar, bir de zu'm ediyorlar".
3 H: "şahsiyet".

şarab içirdi de «benim» dedi, «etimi yediniz ve kanımı içtiniz de benimle ittihad ettiniz, ben ise Eb ile müttehidim» ilâ âhirih...' daha bunun gibi şüyû'undan dolayı zikrine lüzum olmayan tantanalar (ki bunların butlânı hakkında Kur'an'da ezcümle Sûre-i Mâide'de

وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارٰى نَحْنُ اَبْنَٓاءُ اللّٰهِ وَاَحِبَّٓاؤُهُۜ قُلْ فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ بِذُنُوبِكُمْۜ بَلْ اَنْتُمْ بَشَرٌ مِمَّنْ خَلَقَ [5/18]

لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ هُوَ الْمَسٖيحُ ابْنُ مَرْيَمَ [5/72]

لَقَدْ كَفَرَ الَّذٖينَ قَالُٓوا اِنَّ اللّٰهَ ثَالِثُ ثَلٰثَةٍ [5/73]

ve Sûre-i Kehf'in başında وَيُنْذِرَ الَّذٖينَ قَالُوا اتَّخَذَ اللّٰهُ وَلَدًا. مَا لَهُمْ بِهٖ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِاٰبَٓائِهِمْۜ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ اَفْوَاهِهِمْۜ اِنْ يَقُولُونَ اِلَّا كَذِبًا [18/4-5] buyurulmuştur). Bu zikrolunanlardan şu mâlum oluyor ki onlara göre 'Allah Mesihtir' denilmekle 'Mesih onun oğludur' denilmek arasında fark yoktur ve onun için Kur'an'da bu kavillerin her biri de onlara nisbet olunarak gelmiştir. Müfessirîn ve mütekelliminden birkaçının dedikleri gibi her birini onlardan bir mezhebin kavline tahsis etmeye hâcet yoktur"[1].[2]

---

1 Nasârâ teslîsinin Yunan felsefesinden, Eflâtun, Aristo, Revâkiyye* mezheblerini mezcederek vâhid, akıl, nefis üç mebde'-i işrak nazariyesiyle birbirine müterettib fakat gayr-i müsâvî üç uknûm hâlinde birleştirmiş olan İskenderâniyye** ve nâm-ı âhar Nevfelâtuniyye teslîsinden nasıl bir fark ve tehavvül ile geldiğini burada îzah etmek lüzumsuz olmakla beraber uzun süreceğinden, arzu edenler Avrupa târih-i felsefesinden *Mezâhib ve Metâlib* nâmındaki matbû' tercememizde hayli ma'lûmât ve mütalaa edinebilirler.

[6328] Burada ilâveten şunu kaydedelim ki: "Ekānîm", "uknûm"un cem'idir ve *Kāmûs*'un beyânı vechile "uknûm" lafzı asıl demek olup esası Rumcadır [Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1152]. "Ekānîm-i selâse" usûl-i selâse demektir. Frenkler "uknûm" yerine "hypostase" diyorlar ki bunun "hipo", takmasıyla Rumca kendi kendine*** tutunmak, yani kıyam bizâtihî demek olan "sitasis" lafzından mürekkeb olarak bizâtihî kāim, yani zât, mütemâyiz şahıs demek olduğunu da lügatlarında söylüyorlar. Demek ki "ekānîm-i selâse" ulûhiyetin üç aslı, kökü, cevheri olan üç zat, mütemâyiz üç şahıs demektir. Bunların birincisinden diğerleri sıra ile sâdır olmuş, her biri ayrı bir şahıs olmakla beraber üçü de yekdiğerinin tamamen mümessili olarak bir şahıs hâlinde birleşmiş üçü bir, her biri üç, hepsi bir olmuş diye iddia olunuyor [Müellifin notu].

* M: "Ruvakıyye":

** H ve B: "İskenderiyye".

*** H: "Rumca kendiliğinden".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 513-514:

وذلك على ما تضمنته كتبهم أنهم يقولون الأب هو الأقنوم الأول من الثالوث والإبن هو الثاني الصادر منه صدورا أزليا مساويا بالأزلية له وروح القدس هو الثالث الصادر عنهما كذلك والطبيعة الإلهية واحدة وهي لكل من الثلاثة وكل منها متحد معها ومع ذلك هم ثلاثة جواهر لا جوهر واحد فالأب ليس هو الابن والابن ليس هو الأب وروح القدس ليس هو الأب ولا الابن وهما ليسا روح القدس ومع ذا هم إله واحد إذ لهم لاهوت واحد وطبيعة واحدة وجوهر واحد وكل

[6328] Demek ki evvelâ hiçbir şeyden sâdır olmamış, vücûdu lizâtihî vâcib mebde'-i evvel ezelî bir Zât-ı Hak vardır, Allah da O'dur. Ulûhiyet de ancak O'nun hakkı olmak lâzım gelir. Çünkü O hiçbir şeyden sâdır olmuş değildir, mâ'adâsı ise O'na müsteniddir. İlim, irade, kudret birer zât değil O'nun bir olan zâtıyla kāim ezelî sıfatlarından ibaret olmak iktizâ eder, bunları ilâh değil, Vâcibü'l-vücûd'un ilâhiyet vasfının lâzımı olarak tek bir zât-ı ilâhın[1] iştirak kābil olmayan ezelî sıfatları diye tanıtmak aklen ve naklen en açık bir hakikat iken Nasârâ bunları akıl ve irade fiiliyle aynı tabiatta doğmuş birer zât olarak vaz' etmekle de kalmayıp tevhid etmek için zarf zarf içine kor gibi birbiri içinde, hepsi her biri

---

منهم متحد مع اللاهوت وإن كان بينهم تمايز والأول هو الوجود الواجب الجوهري والثاني هو العقل الجوهري ويقال له العلم والثالث هو الإدارة الجوهرية ويقال لها المحبة فالله ثلاثة أقانيم جوهرية وهي على تمايزها تمايزا حقيقيا وقد يطلقون عليه إضافيا أي بإضافة بعضها إلى بعض جوهر وطبيعة واحدة هو الله وليس يوجد فيه غيره بل كل ما هو داخل فيه عين ذاته ويقولون إن فيه –تعالى عما يقولون– أربع إضافات أولاها فاعلية التعقيل في الأقنوم الأول، ثانيتها مفعولية التعقل في الأقنوم الثاني الذي هو صورة عقل الأب، ثالثتها فاعلية الانبثاق في الأقنوم الأول والثاني اللذين لهما الإرادة، رابعتها مفعولية هذا الإنبثاق في الأقنوم الثالث الذي هو حب الإرادة الإلهية التي للأقنوم الأول والثاني وزعموا أن التعبير بالفاعلية والمفعولية في الأقانيم الإلهية على سبيل التوسع وليست الفاعلية في الأب نحو الابن إلّا الأبوة وفيه وفي الابن نحو روح القدس ليست إلّا بدء صدوره منهما وليست المفعولية في الابن وروح القدس إلّا البنوة في الابن والانبثاق في الروح ويقولون كل ذلك مما يجب الإيمان به وإن كان فوق الطور البشري ويزعمون أن لتلك الأقانيم أسماء تلقوها من الحواريين فالأقنوم الأول في الطبع الإلهي يدعى أبا والثاني ابنا وكلمة وحكمة ونورا وضياء وشعاعا، والثالث روح القدس ومغريا وهو معنى قولهم باليونانية أراكليط. وقالوا في بيان وجه الإطلاق: إن ذلك لأن الأقنوم الأول بمنزلة ينبوع ومبدأ أعطى الأقنوم الثاني الصادر عنه بفعل يقتضي شبه فاعله وهو فعل العقل طبيعته وجوهره كله حتى أن الأقنوم الثاني الذي هو صورة الأول الجوهرية الإلهية مساو له كمال المساواة وحد الإيلاد هو صدور حي من حي بآلة ومبدأ مقارن يقتضي شبه طبيعته وهنا كذلك بل أبلغ لأن للثاني الطبيعة الإلهية نفسها فلا بدع إذا سمي الأول أبا والثاني ابنا وإنما قيل للثاني كلمة لأن الإيلاد ليس على نحو إيلاد الحيوان والنبات بل يفعل العقل أي يتصور الأب لاهوته وفهمه ذاته ولا شك أن تلك الصورة كلمة لأنها مفهومية العقل ونطقه وقيل لها حكمة لأنه كان مولودا من الأب بفعل عقله الإلهي الذي هو حكمة وقيل له نور وشعاع وضياء لأنه حيث كان حكمة كان به معرفة حقائق الأشياء وانكشافها كالمذكورات وقيل للثالث روح قدس لأنه صادر من الأب والابن بفعل الإرادة التي هي واحدة للأب والابن، ومنبثق منهما بفعل هو كهيجان الإرادة بالحب نحو محبوبها فهو حب الله والله نفسه هو الروح الصرف والتقدس عينه ولكل من الأول والثاني وجه لأن يدعى روحا لمكان الاتحاد لكن لما دعي الأول باسم يدل على رتبته وإضافته إلى الثاني والثاني كذلك اختص الثالث بالاسم المشاع ولم يدع ابنا وإن كان له طبيعة الأب وجوهره كالابن لأنه لم يصدر من الأب بفعل يقتضي شبه فاعله يعني بفعل العقل، بل صدر منه فعل الإرادة فالثاني من الأول كهابيل من آدم والثالث كحواء منه والكل حقيقة واحدة لكن يقال لهابيل ابن ولا يقال لها بنت وقيل له مغري لأنه كان عتيدا لأن يأتي الحواريين فيغريهم لفقد المسيح عليه السلام وأما الفاعلية والمفعولية فلأنهما غير موجودين حقيقة والأبوة والنبوة هاهنا لا تقتضيهما كما في المحدثات ولذا لا يقال هنا للأب علة وسبب لابنه وإن قيل هناك فالثلاثة متساوية في الجوهر والذات واستحقاق العبادة والفضل من كل وجه.

ثم إنهم زعموا تجسد الأقنوم الثاني وهو الكلمة واتحاده بأشرف أجزاء البتول من الدم بقوة روح القدس فكان المسيح عليه السلام المركب من الناسوت والكلمة والكلمة مع اتحادها لم تخرج عن بساطتها ولم تتغير لأنها الحد الذي ينتهي إليه الاتحاد فلا مانع في جهتها من الاتحاد وكذا لا مانع في جانب الناسوت فلا يتعاصى الله تعالى شيء.

زعموا أن المسيح عليه السلام كان إلها تاما وإنسانا تاما ذا طبيعتين ومشيئتين قائمتين بأقنوم إلهي وهو أقنوم الكلمة ومن ثم تحمل عليه الصفات الإلهية والبشرية معا لكن من حيثيتين.

ثم إنهم زادوا في الطنبور رنة وقالوا: إن المسيح أطعم يوما الحواريين خبزا وسقاهم خمرا فقال: أكلتم لحمي وشربتم دمي فاتحدتم معي وأنا متحد مع الأب، إلى رنات أخر هي أشهر من أن تذكر.

ويعلم مما ذكرنا أنه لا فرق عندهم بين أن يقال إن الله تعالى هو المسيح وبين أن يقال إن المسيح ابنه وبين أن يقال إنه سبحانه ثالث ثلاثة ولذا جاء في التنزيل كل من هذه الأقوال منسوبا إليهم ولا حاجة إلى جعل كل قول لقوم منهم كما قال غير واحد من المفسرين والمتكلمين.

1 B: "ilâhînin".

içinde mütesâviyen mütedâhil, mütemâyizen müttehid, sâdır değil iken sâdır, sâdır iken gayr-i sâdır, bir iken üç, üç iken bir olmak gibi türlü tenakuzlarla dolu bir teslis tutturarak akıl ermez sırrî bir yolda ulûhiyeti üç zât olarak bir kelime ile Îsâ'ya, ondan da onun ulûhiyetine inanmak için akıllarını feda edenlere kadar indirmeye kalkmışlar, salîbi[1] de o sırrın tecessüdüne bir remiz yapmışlar, bu suretle hem şaşmışlar hem şaşırmışlar. Güya bununla Allah'ın zâtına ve işine akıl ermeyeceğini ve ancak O'na inanmak lâzım olduğunu anlatmak istemişler, onun için kendileri de bu teslîsin aklen anlaşılmaz bir sır olduğunu ve ancak Havâriyyûndan, Îsâ'dan, Allah'tan böyle telakkī edilmiş bulunduğundan dolayı inanılması ve hayretle sevilmesi vâcib bir akide, bir dogma[2] olduğunu söylemişlerdir. Hâlbuki akıl [6329] ermemek, idrak ve ihâta edememek, bilememek başka, kabul edilmesi imkânı olmayan sarih tenakuzu görüp de gayr-i mâkul demek yine başkadır. Bunda akıl, ermiyor değil, ermiş, mümteni' tenakuz olduğunu ihâta ederek imtinâ'ına hükmetmiştir. Maksad Allah teâlâ'nın zâtına ve işine akıl ermeyeceğine iman ettirmek ise O'na akıl ermez, O'nun zâtını tâyin ve tahdid için düşünmeye kalkmayınız, O'nun mahlûkātı, masnû'âtı, eltâfı, nimetleri ile tecellî eden âyâtını, sıfâtını düşününüz, تَفَكَّرُوا فِي آلَاءِ اللّٰهِ وَلَا تَفَكَّرُوا فِي ذَاتِهِ[3] demek ve aklın tenakuz isbat ederek imtinâ'ını idrak ettiği muhâllere sır nâmı vererek O'nun zâtını târif ve tavsîfe kalkışmamak lâzım gelirdi. Çünkü bir şeyi muhâl ile târif etmek onun varlığını inkâr ile nakīzine inandırmaya çalışmaktır. Onun için Nasârânın teslîsi, hak olan Allah'a değil, O'nun mümteni' olan şerîklerine inandırmaya çalışmak gibi bir dalâl ve teşviş olmuştur. Mâkul olmadığı kabul edilmekle beraber menkul olduğu iddia edilen bu teslîsin Allah teâlâ kendisine ve Resûlü Îsâ'ya isnâdı yalan ve küfür olduğunu Kur'an'da birçok âyât ve süverde beyan buyurmuş ve bunlara

---

1 B: "sâlibi".

2 H, M ve B: "duğum".

3 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr,* VII, 2219. Krş. Hennâd b. es-Seriy, *ez-Zühd,* Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ, 1406, II, 469; Absî, *el-Arşu ve mâ ruviye fîh,* s. 343; Hakîm et-Tirmizî, *el-Emsâl,* s. 203:

حدثنا الحسن بن عرفة، ثنا علي بن ثابت عن الوازع بن نافع عن سالم بن عبد الله بن عمر عن أبيه قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: تفكروا في آلاء الله ولا تفكروا في الله.

dair şüpheleri, tevehhümleri tafsîlen redd ü izâle ederek vahdâniyeti delillerine irşad eylemiştir. Varlığı ve birliği her şeyden akdem olarak zâhir, zât ve sıfât ve esmâsı ile künh-i celâl ve cemâli ukūl ve idrâkâtin ihâtasına sığmaktan münezzeh ve her şeyden üstün لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ [eş-Şûrâ 42/11] olan Zât-ı ulûhiyet'in vücub ve vahdâniyetini her aklın yakīn ile sarılabileceği ve her gönlün iclâl ve tâzim ile şevk u incizab duyabileceği âyât-ı beyyinât ile anlatmış ve bâhusus Âyete'l-Kürsî'de ulüvv ü azamet-i ilâhiyeyi en beliğ bir beyan ile tebliğ ve tefhim eylemiş olduğu gibi, nihâyet bu sûre-i celîlede hepsini en sade, en veciz, en derin, en güzel bir belâgat ile icmâl ederek gizli açık bütün şirk ve noksan tevehhümleri kesilip atılmak üzere ehadiyet ve samediyet-i ilâhiye tesbit olunduktan sonra bütün [6330] müşriklerin وَلَدَ اللّٰهُ = Allah doğurmuş" [es-Sâffât 37/152] diye vâki' olan isnadlarını sarâhaten reddetmek ve bu meyanda bilhassa Hazret-i Îsâ'ya isnad olunan Nasârâ teslîsinin ekānîm-i selâsesi tertib sıralarına dahi işaret olunarak asılsızlığı gösterilmek üzere evvelâ sudûr davasına mebde' ittihaz edilen babalık isnâdının nefyi takdim olunup لَمْ يَلِدْ buyurulmuştur. Yani ezelde doğurmadı, lâyezâlde de doğurmaktan münezzehtir, O vâlidlik sıfatıyla ittisaf etmez. Çünkü yukarıda da zikrolunduğu üzere doğurmak bir şeyin dâhilinden hâricine mütemâyiz bir cüz'ün infisal ve hurûcuna mahal olmaktır, Allah'ın ise ne cüz'ü ne de hârici yoktur. Çünkü Ehad'dir, Samed'dir. O'nun her şeyi muhît olan ilminden hâriç bir şey olmadığı gibi ilmi de kendinden hâriç değildir. O'nun ilmi hâdis ilimler, ta'akkuller gibi husûlî surette değildir ki O'nda zâtından sudûr ve tevellüd mülâhaza edilsin. Onun için O'nun ezelde kendini bilmesi ile kendinde kendine müşâbih mütemâyiz bir zât daha doğuyor zannedilmek büsbütün cehalettir. Öyle olsa idi kadîmde hâdiste hiçbir ilim mümkin olmazdı. Kezâlik sıfâtının hiçbiri başka bir zât olmadığı gibi kendisinden sudûr ve tevellüd tarîkiyle hâsıl olmaz, ezelden kendisiyle kāimdir, ayrı bir zât olmayarak kadîmdir[1], sıfatların zât ile ittihâdı bir zâtın diğer bir zât ile ittihâdı değildir. Fiili[2] de tevellüd

1 H: "kāimdir".
2 H: "Fiil".

değil, hep yaratma suretiyledir. Nasârâ halk meselesini bildikleri hâlde bütün galatları sıfâtı zât olarak uknûm diye ahzetmiş olmalarıdır, diğerleri de yaratmayı anlayamamışlar, doğurmak sanmışlardır.

Belli ki "doğurmadı" demek vâlidliği ve vâlideliği nefyetmekle O'na nisbet olunan veledi de nefyetmiş olur. O doğurmuş olmayınca O'na doğurmuş demek olan babalık veya analık isnâdı yalan ve küfür olacağı gibi, gerek mâba'de't-tabî'ada ve gerek tabiatta, gerek maneviyyâtta ve gerek maddiyyâtta herhangi bir şeye O'ndan doğmuş, O'nun oğlu veya kızı, veledi, çocuğu, neticesi denilmek de câiz [6331] olamayacağı anlaşılır. O hâlde müşriklerin zu'm ettikleri gibi mâba'de't-tabî'ada melâikeye, ukūl ve ervâha, cinne, şeytana Allah'ın oğulları veya kızları veya ne oğul ne kız sadece evlâdı demek asla doğru olmayacağı gibi, tabiatta rûh nefhedilmiş olduğundan dolayı Âdem'e, Havvâ'ya, Îsâ'ya veya herhangi bir şeye de Allah'ın oğlu veya kızı, veledi[1] denilmek dahi asla câiz olmaz. Zira rûh da Allah'tan doğmuş değil, O'nun emri, mahlûkudur. Şu hâlde لَمْ يَلِدْ buyurmakla Allah teâlâ ilk evvel kendini vilâdet mebde'i demek olan babalık vasfından tenzih eylemiş olduğu gibi, doğurmuş olup da baba veya ana denilmek sahih olanların eksiksiz samed olamayacaklarından dolayı ilâh olamayacaklarını dahi anlatmış olmakla bununla evvelâ Nasârâ teslîsinin Eb uknûmu reddolunmuştur, yani Nasârâ teslîsinin birinci uknûmu babadır, Allah ise baba değildir, demek ki Nasârâ teslîsinin birinci uknûmu Allah değildir.[2] Eğer onunla Allah'ı kasdediyorlarsa O'na doğurmuş, baba demeleri yanlıştır. Bundan uknûm-ı sânî ve sâlisin de butlânı lâzım gelir. Zira baba olmayanın oğlu da kızı da olmaz. O hâlde Allah'tan tevellüd ettiği iddia olunanların hepsi de yalandır, hiçbiri Allah'ın veledi değildir, hiçbiri ilâh değildir, hepsi de mahlûkudurlar[3], Îsâ da ne Allah'ın oğlu ne de Allah'tır. Melâike de öyle akıl da öyle, rûh da öyle.

---

1 H -"veledi".
2 H -"demek ki Nasârâ teslîsinin birinci uknûmu Allah değildir".
3 H ve B: "mahlukturlar".

Ancak burada şöyle bir tevehhüm gelir: Allah'ın vâlidliği ile veledi nefyolunmaktan başkasından doğmuş herhangi bir veledden de mutlaka ulûhiyetin nefyi lâzım gelir mi? Acaba doğmuş olup da doğurmayan bir veled, doğuranından ekmel ve maksud netice olmak itibariyle bir ilâh olamaz mı? Ta'bîr-i âharla Allah'ın baba, ana olmamasından babasız, anasız olması da[1] lâzım gelir mi? Bir nâkıstan bir kâmil doğamaz mı? O hâlde vâlid olmayan bir veled ilâh olamaz mı? Böyle bir sual esas itibariyle butlânı açık bir vehim olduğu için bu iddiada bulunan [6332] olmamış ise de, evlâdın ana babadan ziyade bir tekâmüle mazhar olabildiği dahi inkâr olunamayacak meşhûdâttan olduğu ve tekâmülü yüksek bir sebebe isnad etmeyerek ve kâmilin nâkıstan tabîî olarak çıkıverdiğini de zannedenler bulunduğu, لَمْ يَلِدْ buyurulmakla bu cihet îzah edilmiş olmadığı için, bu cihetin de tamamen tasrîhi ile ekānîmden her birinin ayrı ayrı butlânı anlatılmak üzere sâniyen de وَلَمْ يُولَدْ buyurulmuştur. Yani Allah doğurmuş olmadığı gibi doğurulmuş da değildir. Vücûdu kendinden lizâtihî vâcib ezelî kadîmdir. Binâen'aleyh doğurulmuş olan oğul veya kız herhangi bir veled doğurmamış olsa bile ilâh olamaz. Çünkü o zâtında 'adem ile mesbuk ve doğurana muhtaçtır. Ne kadar tekâmül etmiş olursa olsun zâtında kendine mâlik değil, başkasından müstağnî, tam ganî, eksiksiz samed değildir. Allah يُخْرِجُ الْحَىَّ مِنَ الْمَيِّتِ [er-Rûm 30/19] buyurduğu üzere ölüden diri, topraktan zîhayat yaratır, çıkartır. Bu mânaca nâkıstan kâmil doğabilir, fakat o ilâh olamaz, mevluddur, hâdistir. Kemâli[2] zâtî değil arazîdir, mahluktur. Onun aslından artık olan kemâli[3] kendi tabiatından değil, hâlıkın yaratması ve terbiyesiyledir. Yoksa hiçbir şey kendinden ekmelini değil, mislini bile yapamaz, doğurulanları da Allah yaratır; ilâh ise doğurulmaz, tekâmüle muhtaç olmaz, bir başkasına istinad etmez sameddir. Onun için Nasârânın uknûm-ı evvelden sâdır olmuş, akl-i[4] fi'lî ile doğmuş "İbn" ve "Kelime" dedikleri uknûm-ı sânî bu cihetle de ilâh değildir, onunla

1 H -"da".
2 H: "kâmil".
3 H: "kâmili".
4 H: "aklî".

Meryem'den doğmuş olan Îsâ da ilâh değildir.[1] Bunlar kendi davalarında bile hem doğurulmuşlar, hem doğurmuşlardır, Îsâ baba olmamışsa da Meryem'in oğlu olmuştur, lem yûled değildir. Anası da kendisi de hem yemek yer hem çıkarırlardı.

Buna karşı "o ezelde Eb'den doğmuş ve O'nun ezeliyetine müsâvî bir doğuşla doğmuştur" demeleri de boştur. Böyle demek biri diğerine ezelden muhtaç demekten başka bir şey değildir. Muhtaç olanda ise ilâh tabiatı [6333] yoktur, kulluk tabiatı vardır. Madem ki doğmuştur, doğurulmak ihtiyâcında bulunmuştur, o ilâh olamaz. İlâha mensub, ilâhî olabilir. Hem ezelde doğmuş hem de doğuranın ezeliyetine müsâvî bir doğuşla doğmuş denilmek de ayn-ı tenakuzdur. Doğan doğurana mücânis olursa da her vecihle müsâvî olamayacağı gibi ezeliyette hiç müsâvî olamaz. Mertebeten muahhar olması tabîîdir, onun içindir ki onlar onu sânî diye ayırmak zarûretinden kurtulamamışlardır. Kaldı ki herhangi bir sudûr, bir ikinci farzı bir zaman farzıdır. Birden ikiye geçmek tasavvuru bir hareket demek olan bir intikal mânasını tazammun eder, yoksa iki ve ikinci denemez. Ezeliyet tasavvuru ise evveli yok tam bir vahdet tasavvurudur. Sâdır olmuşsa ezelî değildir, bi'l-farz ezelî ise ezeliyette müsâvî değildir, Îsâ'nın Meryem'den tevellüdü ezelî olmadığı ise mâlum.

3. {وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ} Ve O'na, ancak O'nadır ki hiçbir küfüv olmadı ❁ ne evvelinde doğuran bir sâbıkı, mâfevki ne de âhirinde doğmuş, doğacak bir lâhıkı, mâtahtı olmadığı gibi, O'na kadr ü şânında beraber olacak hiçbir vechile hiçbir[2] denk, ne zâtta ne sıfatta hiçbir müsâvî, hiçbir mümâsil, ne zıdlaşacak, ne birleşecek hiçbir eş, ne arkadaş, ne rakib hiçbir şerîk ü nazîr olmamıştır ve olamaz. Yani ezelde olmamıştır, O'ndan başka bir vâcibü'l-vücûd daha yoktur. Ezelde olmayınca sonradan lâyezâlde olması muhâl bulunduğunu da ihtâra hâcet yoktur.

---

1 H ve B -"onunla Meryem'den doğmuş olan Îsâ da ilâh değildir".
2 H: "bir".

Çünkü sonradan olanda ne kadar kemâl[1] farzedilse mümkin, hâdis ve mahluk olacağı için O'na müsâvî, O'na beraber olamaz. Onun için bütün âlem ve mâ-fîhâ, semâvât ve arzı, âfâk ve enfüsü, rûh ve cismi, maddesi sureti, mekânı zamanı, kürsîsi ve arşı, dünyası ve âhireti ile de O'na müsâvî ve beraber olamaz. Onlar[2] yokken O var, onları yarattıktan sonra kendilerinden daha yakın olarak [6334] beraberlerinde de var: وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ [Kâf 50/16], وَهُوَ مَعَكُمْ اَيْنَ مَا كُنْتُمْ [el-Hadîd 57/4], مَا يَكُونُ مِنْ نَجْوٰى ثَلٰثَةٍ اِلَّا هُوَ رَابِعُهُمْ وَلَا خَمْسَةٍ اِلَّا هُوَ سَادِسُهُمْ وَلَٓا اَدْنٰى مِنْ ذٰلِكَ وَلَٓا اَكْثَرَ اِلَّا هُوَ مَعَهُمْ [el-Mücâdele 58/7] Onlar fâni olduktan sonra da O var, كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ اِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [el-Kasas 28/88], اَللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۚ اَلْحَيُّ الْقَيُّومُۚ لَا تَأْخُذُهُ سِنَةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمٰوَاتِ وَمَا فِي الْاَرْضِ مَنْ ذَا الَّذٖي يَشْفَعُ عِنْدَهُٓ اِلَّا بِاِذْنِهٖ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدٖيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْۚ وَلَا يُحٖيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهٖٓ اِلَّا بِمَا شَٓاءَۚ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمٰوَاتِ وَالْاَرْضَۚ وَلَا يَؤُدُهُ حِفْظُهُمَاۚ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظٖيمُ [el-Bakara 2/255], هُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُۚ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلٖيمٌ [el-Hadîd 57/3], اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى [Tâhâ 20/5], لَيْسَ كَمِثْلِهٖ شَيْءٌۚ وَهُوَ السَّمٖيعُ الْبَصٖيرُ'dir [eş-Şûrâ 42/11]. وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا اَحَدٌ İşte bütün bu âyetlerin hulâsasıdır. كَانَ اللّٰهُ وَلَمْ يَكُنْ مَعَهُ شَيْءٌ، وَالْآنَ كَمَا كَانَ = "Allah vardı ve onunla beraber bir şey yoktu",[3] "el'an da O olduğu gibidir"[4] hadîs-i şerîfinin mânası da budur, bu ehadiyettir. Şüphe yok ki ezelde, beraberi bir şey, bir küfvü olmayanın, sonradan bir beraberi, küfvü olabilmek ihtimâli ebedâ yoktur. O şimdi de ezelde olduğu gibidir. Öyle ehad, öyle sameddir. Ve böyle hiçbir küfvü, dengi olmamak O'na mahsustur. Her şeyin bir beraberi, bir eşi, zıddı veya misli, bir nazîri, bir küfvü olabilir; nitekim وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ [ez-Zâriyât 51/49] buyurulmuştur. Ancak Allah'ın küfvü yoktur, olmamıştır ve olamaz. Bu

---

1 H: "kâmil".

2 H: "Olanlar".

3 Buhârî, Bed'ü'l-Halk, 1:

قال: «كان الله ولم يكن شيء غيره وكان عرشه على الماء وكتب في الذكر كل شيء وخلق السماوات والأرض».

4 Ali el-Kārî, *Mirkātü'l-mefâtîh,* IX, 3633. Krş. Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 362; *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VI, 130:

ولهذا وقع في عبارة السادة الصوفية: كان الله ولم يكن معه شيء، ثم قالوا: والآن على ما عليه كان.

kasr mânası ehemmiyetle anlaşılmak için كُفُوًا , menfî "ehad"e takdim olunduğu gibi, لَهُ da "küfüven" üzerine takdim olunmuştur. Gerçi وَلَمْ يَكُنْ كُفُواً لَهُ أَحَدٌ denilmekle de bu mâna anlaşılırdı, zâhir olan da o idi. Çünkü ehad, لَمْ يَكُنْ'ün ismi, كُفُوًا haberi olduğu için asl-ı kelâm وَلَمْ يَكُنْ اَحَدٌ كُفُواً لَه'dir. Kasr için haber, takdim olununca كُفُواً لَهُ اَحَدٌ denilmek lâzım gelirdi. Bundan dolayı Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Fasih Arapça'da gayr-i müstekar olan zarf-ı lağv tehir olunur, takdim olunmaz. Sîbeveyh bunu kitabında tansis etmiştir, 'o hâlde bu en fasih olan kelâmda neye takdim olundu?' dersen, bu kelâm ancak Zât-ı Bârî'den küfvü nefy için sevk olunmuştur, bu mânanın döküldüğü merkez noktası ise bu zarftır. Onun için bu zarf itinaya en lâyık ve takdîmi en haklı en ehemmiyetli şeydir."[1] Ebû Hayyân da zamirin[2] Allah teâlâ'ya râci' olmasından dolayı ihtimam için takdim olunduğunu söylemiştir.[3] Hâsılı: [6335] لَهُ'da lâm küfüv'e sıle demek oluyor. Ve bundan dolayı menfî olan küfüv ancak Allah'ın küfvü olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber bunda Allah'ın lizâtihî küfvü muhal ve mümteni' olmak mânasına 'adem-i kevnin ta'lîline de bir işaret olmak, yani لَمْ يَكُنْ'e de ta'alluku muhtemil olmak üzere takdim edilmiş bulunmak da bir nüktedir, ancak bu surette mâna makam karînesiyle وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُواً لَهُ اَحَدٌ meâlinde düşünülmek lâzım gelir. Çünkü vücûd-i vâcibin, ehadiyetin iktizâ ettiği mümteni' küfüv, kendinin küfvüdür, mümkinâtın küfvüne şâmil olacak vechile mutlak küfüv değildir, سُبْحَانَ الَّذِى خَلَقَ الْاَزْوَاجَ كُلَّهَا [Yâsîn 36/36]. Hulâsa Allah kendinin hakkı olan ulûhiyetini kimseye vermez. Şirk davaları her ne suretle olursa olsun bâtıldır. Binâen'aleyh Allah'ı mahluk âlemin içine hulûl ve izdivac ettirerek nefs-i âlem yapan Revâkiyye[4] ittihadcılığı, kezâlik hulûlsuz olarak hüve hüvesine her şeyle ittihad ettiren süflî panteizm

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 818-819:

فإن قلت: الكلام العربي الفصيح أن يؤخر الظرف الذي هو لغو غير مستقر ولا يقدم وقد نص سيبويه على ذلك في كتابه، فما باله مقدّما في أفصح كلام وأعربه؟ قلت هذا الكلام إنما سيق لنفى المكافأة عن ذات الباري سبحانه وهذا المعنى مصبه ومركزه هو هذا الظرف فكان لذلك أهم شيء وأعناه وأحقه بالتقدم وأحراه.

2 B: "zamiri".

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 572:

وتقدم على كفوا للإهتمام به، إذ فيه ضمير الباري تعالى.

4 M: "Ruvakiyye".

ittihadcılığı; kezâlik bir hayır hâlıkı, bir şer hâlıkı, biri nûr, biri zulmet iki mukabil mebde' olarak vâcibü'l-vücûd iki ilâh farzeden Sineviyye'nin ikilik iddiaları; Hindin, Yunanın teslis davaları hep bâtıl olduğu gibi, silsile-i merâtib üzere yekdiğerine müsâvî üç küfvün ittihâdı ile üç ilâhtan bir ilâh teşkîlini iddia eden Nasârânın ekānîm-i selâse iddiası da bâtıldır. Bir Allah var hiçbir vechile bir küfvü yoktur. O'ndan berisi hep mahluktur. كُفُو Hafs'tan mâ'adâ kıraatlerin hepsinde âhiri hemze ile كُفُؤًا , Hamza, Ya'kūb, Halef-i Âşir kıraatlerinde fâ'nın sükûnuyla beraber hemze ile okunur, Hafs'ta ise hepimizin mâlumu olduğu üzere fâ'nın zammı ve âhiri vâv okunur. Bu bir tek lügattır. Denilir ki Arapça'da[1] âhirinde mâkabli mazmum vâv olan isim "hüve"den başka yoktur, bir lügat olarak da "küfüv"[2] vardır.

Gerek vâv gerek hemze ile كُفُو ،كُفُؤ ve كُفْؤ hepsi de aynı mânada olup *Kāmûs*'ta dahi mezkur olduğu üzere; bir şeye kadr ü menzilette beraber, yani müsâvî olan [6336] şeye denir ki misil ve nazîr[3] demektir. Ma'amâfîh iki vechile ıtlak olunur.

Birincisi ve asıl mânası her biri diğerinin hâiz olduğu aynı hüküm ve kıymeti müstakillen hâiz olmakla yekdiğerinden müstağnî olarak birbirinin makāmına tamamen kāim olacak haysiyette kâfi, mu'âdil olmasıdır ki ittifakları hâlinde yekdiğerine mümâna'at etmeyerek yapacakları her şeyi münferiden veya müştereken yapabilirler, ihtilâfları hâlinde ise birbirine tamamen mümâna'at edebileceklerinden dolayı hiçbir şey yapamaz تَعَارَضَا تَسَاقَطَا olurlar ki buna "tekâfü'" (تَكَافُؤ) tâbir olunur. Bu haysiyetle "küfüv" yalnız muvâfakat itibariyle müsâvî bir eş ve arkadaştan ibaret değil, aynı zamanda zıt, müsâvî rakib ve mu'ârız mânasını da tazammun eder ki "misl" ve "nazîr" de öyledir. Bu mânaca iki erkek kezâlik iki dişi birbirine[4] küfüv olabilirler ise de bir erkekle bir dişi küfüv olamazlar.

1 B -"âhiri vâv okunur. Bu bir tek lügattır. Denilir ki Arapça'da".
2 H, M ve B: "küfüven".
3 B: "misli ve nazîri".
4 B: "herbirine".

İkincisi, her biri aynı kıymeti değil, mukabil bir kıymeti hâiz olmakla birinin diğerinden istiğnâsı ve makāmına ikāmesi kābil olmayıp maksadın husûlü için ikisinin de tam kıymetleriyle ictimâ'ı, izdivâcı şart olmaktır ki birine diğerinin çifti, tam yâri denilir, bu mânaca bir erkekle bir dişi küfüv olabilirler. Lisânımızda meşhur olduğu üzere nikahta küfüv bu mânadandır. Râgıb der ki: "كفأ، كفو kadr ü menzilettedir,[1] biri diğerine yamanıp da odanın gerisine perde yapılan parçaya كفاء denilmesi de bundandır. Münâkehada veya muharebede ve daha bunlar gibilerde 'fülân fülâna küfüvdür' denilir. مكافئة (mükâfat) da bundandır ki fiilde mukabele ve müsâvat demektir. Ve فُلَانٌ كَفَاءٌ لَكَ فِي الْمُضَادَّةِ 'fülân sana zıtlaşmakta denktir' denilir. Ve bir şeyi kalb etmeye, yani tersine çevirmeye, ve yüzün[2] koyu ters kapamaya اكفاء denilir ki şiirde ikfâ da bundandır"[3].[4]

[6337] Hâsılı "küfüv"; bizim "beraber", "müsâvî", "mu'âdil", "denk", "eş", "hemtâ", "hem'iyâr", "kafadar", "akran", "yar" dediğimiz mânalara şâmil olarak misil ve nazîr demektir. *Kāmûs* mütercimi Türkçe'de buna[5] "bektaş" tâbir edildiğini de söylemiştir.[6] Fakat biz bunu bu mânada kullanmaz olmuşuz, sade ism-i has olarak kullanıyoruz, mefhûmunu bilmiyoruz. Denk, kafadar mânası anlamıyoruz; ancak Âzerîlerin "dadaş" tâbirlerini duyuyoruz.

Burada "küfüv" siyâk-ı nefiyde vârid olduğu ve bâlâda beyan olunduğu üzere nefiyde isti'mâl olunan "ehad" de "hiçbir" demek olarak gerek

1 B: "Râgıb der ki: 'كفأ، كفو kadr ü menzilette".

2 H, M ve B: "yüzü".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 718:

الكفء: في المنزلة والقدر، ومنه: الكفاء لشقة تنصح بالأخرى، فيجلل بها مؤخر البيت. يقال: فلان كفء لفلان في المناكحة أو في المحاربة ونحو ذلك...

ومنه: المكافأة أي: المساواة والمقابلة في الفعل، وفلان كفؤ لك في المضادة، والإكفاء: قلب الشيء كأنه إزالة المساواة، ومنه: الإكفاء في الشعر.

4 Şiirde ikfâ, kafiyede harf-i revî harekesinin yakını bir harekeye veya harf-i revînin mahrecde yakını bir harfe değiştirilmesidir. Meselâ kesrenin zammeye, mîm'in nûn'a kafiye yapılması ikfâdır. *Kāmûs* müterciminin beyanı vechile [6337] Hazreciyye sâhibi ikfa ikincisi olup evvelkine "ıkvâ" denildiğini söylemiştir [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 89]. Şiirde kafiye şart olduğundan bunlar kafiyenin tamamlığına mani' uyûbdan sayılır. Lisânımızda hareke değişmesi mutlaka uyûbdan sayılmıştır, ancak mahreclerini fark edemediğimiz, سين ثه، حا هه، ذال زه، دال ته gibi harflerin birbirine kafiye yapılabilmesini Ekrem ve Nâci zamanlarında müdafaa etmek isteyenler olmuştu [Müellifin notu].

5 H: "buna Türkçe'de".

6 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 88.

müctemi'an gerek münferiden hepsinin istiğrak ile nefyini ifade ettiği için gerek nikâh ve gerek sâir cihetle olsun "küfüv" ıtlak olunabilen her mânasıyla Allah teâlâ'dan nefyedilmiştir. Bazıları lem yelid ve lem yûled münasebetiyle اَنّٰى يَكُونُ لَهُ وَلَدٌ وَلَمْ تَكُنْ لَهُ صَاحِبَةٌ [el-En'âm 6/101] mazmûnu üzere nikâhta küfüv mânasına olmasını da tevâlüdü[1] nefy için kâfi görmek istemişlerse de ehadiyeti îzah için sadece bu kâfi değildir, bundan da mutlak küfvün nefyine intikāle lüzum vardır. Siyâk-ı nefiyde nekre de bunu îcâb eder. Yani Allah teâlâ'nın hiçbir vechile küfvü yoktur. Çünkü küfvü bulunan herhangi bir şey, bir iş yapmak için ya küfvüyle bi'r-rızâ[2] ictimâ'a veya küfvünün muvâfakatini, 'adem-i müdahalesini istihsâle ve hilâfı takdîrinde onun vücûdunu izâleye muhtaçtır. Hâlbuki "küfüv" tam denk olduğu için hiçbiri diğerine galebe edemeyeceği[3] cihetle ikisi de te'âruz ve tesâkut eder âciz[4] kalır, bir çöp bile kımıldatamazlar. Bir noktayı tahrik için müsâvî iki kuvvet mütekābilen tatbik edildiği zaman müsbet menfî yekdiğerinin tesirini ibtal ettiği için hareket mümkin olmaz. 1-1 müsâvî[5] sıfır olur. Zâtında böyle bir [6338] ihtiyaç ve acz mümkin olanların ise hiçbiri ilâh olamaz, buna "burhân-ı temânu'" denilir ki Sûre-i Enbiyâ'da لَوْ كَانَ فِيهِمَٓا اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا [21/22] âyetiyle ve Sûre-i İsrâ'da لَوْ كَانَ مَعَهُٓ اٰلِهَةٌ كَمَا يَقُولُونَ اِذًا لَابْتَغَوْا اِلٰى ذِى الْعَرْشِ سَبِيلًا [17/42] âyetleriyle beyan buyurulmuştur. Mâbudluk hakkı olan ilâh, hakîkī samed, ancak böyle kendisinde hiçbir vechile acz ü ihtiyac mümkin ve mutasavver olmayan ve kendinden mâ'adâsını dilediği zaman kahr u ifnâ edivermeye kādir bulunan gālib ve kahhâr olan ehaddir ki O Allah'tır. Hüsn-i aksâ, cemâl-i a'lâda mukabilinde hiçbir misil ve misâli bulunmayan ve asla infi'âl ve tegayyürü, zeval ve fenâyı kābil olmayan ve hüsn ü cemâlin lâzımı olan sevmek sevilmek için de kendi kendine kâfi bulunan ve tecellî-i tâmmına yine kendisinden başkasının tahammülü

1 H ve B: "tevellüdü".
2 H: "biraz".
3 H: "etmeyeceği".
4 H: "acz".
5 H -"müsâvî".

olmayan O hüsn-i fa“âldir ki O'nun tecelliyâtına mebde' ve müntehâ mümkin değildir. Kendini hicabsız olarak gösteriverdiği, tecellî-i tâm ile tecellî ediverdiği lahzada her gözü erebilen mâsivâyı kendinde müstehlek edip eritiverir. Onun için رَبِّ اَرِنٖى اَنْظُرْ اِلَيْكَ [el-A'râf 7/143] diyen Hazret-i Mûsâ'ya “len terânî” buyurmuş, sonra da فَلَمَّا تَجَلّٰى رَبُّهُ لِلْجَبَلِ جَعَلَهُ دَكًّا وَخَرَّ مُوسٰى صَعِقاً buyurmuştur. Ne süflî, ne himmetsiz, ne bedbahttır o kimseler ki binlerce misil[1] ve misâli bulunan, mahdud bir resim ve tasvîrin çerçevesi içine sığan ve “gönül” denilen sırr-ı meknûndan haberi bile olmayan bîçârelere, putlara gönül verip meclub ve[2] mağlup olup da perestiş eder, Ebû Leheb gibi tebâb olur giderler.

Hulâsa: Bu sûre-i celîle başta mahza inşâ ifade eden bir emir tahtında, ikisi mûcibe üçü sâlibe olarak bir mevzû'a râci' beş kaziyyeden ibaret dört âyet içinde gayet sade fakat derin ve muhît bir vecâzet ve belâgatle ma'ârif-i ilâhiye ve akāid-i İslâmiye tafsîlâtının bütün esasını ihtivâ etmektedir. Ve onun için bâlâda zikrolunduğu üzere hakkında vârid olan ahbâr ve âsâr vârid olmuştur. Evvelâ “kul” emrinin âmiri, bâtında sâbit bi-zâtihî müte'ayyin, künh-i Zâtı başkası için hakkıyla idraki gayr-i [6339] kābil, azîmü'ş-şân bir hüviyyet-i gaybiye olduğunu bir gāib zamiri ile iş'âr ederek ulûhiyet sıfatı ve ism-i celâli ile zâhire tecellî eden Allah teâlâ'nın ehadiyeti bir kaziyye-i evveliye ile bildirilmiş, sâniyen mânası vücûb-i vücûd, gınâ-yı tâm, kemâl-i cûd ile bütün halk için mebde'-i vücûd, gāye-i maksûd, merci'-i kül, yegâne rab demek olan samediyet ile ilâhiyetin mânası tefhim edilmiş; sâlisen, kâffe-i mevcûdâtı yokken[3] yaratan, hepsine birer hilkat verip mahz-ı keremiyle varlık hil'ati giydiren, celâl ve cemâl eseri yağdırarak hepsine ilâh olan o Ehad Allâhu's-Samed'den bâtında zâhirde hiçbir şeyin ne ilmin ne mâlumun, ne iradenin ne murâdın, ne fiilin ne mef'ûlün, ne mânanın ne sûretin, ne rûhun ne cismin, ne âfâkın ne enfüsün tevellüd tarîkiyle çıkmadığı, yani ilmi birbirinden doğan fikir ve ta'akkul hareketleri kabîlinden olmadığı

---

1 H: “misli”.
2 H -“meclub ve”.
3 H: “yoktan”.

gibi, irade ve fiili ve masnû'âtı da kendisinde bir ihtiyaç bir tehavvül ve infisal ve kendisine bir müşâbehet ve mücâneset iktizâ edecek vechile zuhûra gelmediği, ve binâen'aleyh O'nun baba, ana olmaktan, veledi bulunmaktan, neticesi alınacak bir mukaddime vaziyetine düşmekten münezzeh olduğu, mahluk için akamete mâni' bir şeref ve meziyet olan vâlidlik sıfatının O her dilediğini كُنْ emriyle yapan ve tecezzî ve noksandan münezzeh olan Ehad-i Samed için kemâline münâfî, tenzîhi vâcib bir eksiklik olacağı, çünkü O'nun başkasından tevellüd etmiş olmayıp lizâtihî kadîm değişmez vâcibü'l-vücûd olduğu ve binâen'aleyh veled olmaktan da veledi bulunmaktan da münezzeh ve onun için vâlid veya mevlud olanların ilâh olması muhâl bulunduğu, velhâsıl O'nun ne fevkinde ne tahtında bir ilâh mümkin olmadığı gibi O'nunla beraber, O'na müsâvî hiçbir denk bir ehad bulunmak veya doğurulmak veya yaratılmak imkânı da olmadığı, O'nun zâtı ve sıfâtı şirket vukū'una mâni' yani lizâtihî hakkın mukabili lizâtihî bâtıl ve mümteni' olduğu ve onun için [6340] ulûhiyette şirk iddiaları hep bâtıl olduğu gibi tevhid nâmına tevlid ile teslis iddiaları da bâtıl bulunduğu üç cümle ile anlatılmış ve bu üçünün birbirine merbut olarak mecmû'unun birden ifadesi matlub olduğu anlatılmak üzere son iki cümle vâv ile atfedilmiş, ma'amâfîh en sonraki hepsinin de beyan ve takrîrine kâfi olduğu için atıf ile beraber müstakillen bir âyet olarak getirilmiştir. Bunun bâriz olan ince nüktelerinden birisi de biri evvelinde müsbet biri de âhirinde menfî olarak "ehad" lafzının iki defa zikredilmesi, iki âyete fâsıla yapılmasıdır ki bununla "ehad" lafzının Arapça'da iki sûret-i isti'mâlinin ikisine de tenbih olunmuştur. Zira bâlâda Râgıb'dan naklen beyan olunmuştu ki "ehad"in isbattaki mânasıyla nefiydeki mânası aynı değildir. Birinde tahsis birinde ta'mîm vardır, onun için iki fâsılada[1] zikri tekrardan ibaret olmamış, beliğ olmuştur.

Bunun hâsılı şöyle demek olur: Allah teâlâ, ikileşmesi veya yok olması veya değişmesi imkân ve ihtimâli olmayan hep birdir. Ne fevkinde ne

---

1 B: "fasılda".

tahtında ne beraberinde O'na ikinci olacak bir hep bir daha yoktur. Hem sade hep bir olarak değil, gerek münferiden gerek müctemi'an, gerek az gerek çok herhangi bir vechile O'na müsâvî veya mu'âdil, müşâbih veya mu'ârız hiçbir küfüv de yoktur. O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur, olması mümkin değildir. Yani Allah'ın ehadiyetini tanımak, O'ndan şerîk ve nazîri büsbütün nefyetmek için "O'ndan başka bir ilâh yoktur" demek kâfi değildir; "O'ndan başka hiçbir ilâh yoktur" diye mâ'adâyı nefy-i küllî ile nefyetmek îcab eder. Çünkü "O'ndan başka bir ilâh yoktur" denildiği zaman, "başka bir tek ilâh yok fakat birçok ilâh vardır" mânası da kasdolunabilir. Sâlibe-i külliye ile cins nefyedilmiş olmaz, sâlibe-i şahsiye veya cüz'iye melhuz olabilir. Onun için kelime-i tevhid "Lâ ilâhe illallah" diye nefy-i cins için olan "lâ" iledir, "leyse"ye müşâbih olan "lâ" ile değildir. [6341] وَمَا مِنْ اِلٰهٍ اِلَّٓا اِلٰهٌ وَاحِدٌ [el-Mâide 5/73] âyetinde "mâ" ile ifade olunurken de nefiyde istiğrak için "min" getirilmiştir. اِنَّمَا اللّٰهُ اِلٰهٌ وَاحِدٌ [en-Nisâ 4/171] gibi "innemâ" da böyledir. İşte "ehad"in bir isbatta bir de nefiyde olarak iki defa zikrinde bu mühim nükte ile ehadiyet-i[1] ilâhiyeyi beyan ve takrir vardır. Allah öyle bir ehad, sameddir ki ona herhangi bir temâyüz veya tesâvî ile denk olacak ne bir vahdet ne de bir kesret mümkin değildir. O'nun ne birincisi ne ikincisi, ne üçüncüsü ilh... olacak hiçbir ilâh, öyle vücûdu vâcib hiçbir mevcud yoktur ve olamaz. O'ndan ötesi ve O'nun dengi olmadığı gibi O'ndan beri de bütün mevcûdât ve mümkinât hepsi toplansa O'na karşı hiçtir, hepsi kendi zâtlarında[2] hâlik ve ma'dumdur. Hepsi vücud ve bekāda hep O'na muhtaçtır. Kendisine asla 'adem ârız olmayan Zât-ı Hak O, hakīkat-i vücûd ancak O'nundur, mâ'adâsı kendilerinden ve kendileri için mevcud değildirler. Onlar birbirlerine küfüv olabilirler; birbirleriyle birleşir, birbirlerinden ayrılır, ictimâ', iftirak eder. Birbirlerinden doğar, birbirleriyle nizâ' eder, birbirlerine zıdd ü şer olabilirler. Fakat hiçbirisi

1 B: "ehad-i".
2 H: "zâtında".

kendiliklerinden değil, hepsi Allah'ın vergisi, müsaadesi iledir. Bütün onlar arasındaki nizâ' ve şikākı kesecek, ihtilâfları kaldıracak, iyiyi kötüyü seçip şerri def' hayrı teksir, zulmü ibtal, hakkı izhar eyleyecek olan hep O'nun inayet[1] ve hükmüdür. Bütün semâvât ve Arzıyla âlem, dünya ve âhiret O'nun ehadiyetine müstenid, samediyetiyle kāim, hükmüne, fermânına mahkumdurlar.

Bundan dolayıdır ki ta başta Enes'ten ve Übey'den rivayet olunduğu üzere bütün semâvât ve Arz'ın bu sûre üzerine müesses olduğu zikredilmiştir.[2] *Keşşâf Tefsiri*'nde bu sûrenin bütün Kur'ân'a mu'âdil olduğuna dair bir rivayete işaret olarak şöyle demiştir: "'Bu sûre, metninin kısalığı ve tarafeyninin tekārubuyla beraber niçin bütün Kur'ân'a mu'âdil olmuştur?' dersen, derim ki: Bir yükseğin yüksekliği niçin ise onun içindir. Bu başka değil, ancak Allah[3] [6342] teâlâ'nın sıfâtı ve adl ü tevhîdi üzere dürüldüğü içindir. Bunun fazlını itiraf edip de Resûlullah'ın kavlini tasdik eden kimse için delil olarak tevhid ilminin Allah'a olan nisbeti[4] şerefi kâfidir. Nasıl olmaz ki ilim mâluma tâbi'dir, onun şerefiyle şerîf, düşkünlüğüyle düşkün olur. Bu ilmin mâlumu ise Allah ve sıfâtı ve O'nun hakkında câiz olup olmayanlardır. O hâlde O'nun rütbesinin şerefini ve makāmının celâletini ve her ilmin üzerinde hâkimiyet ve istîlâsını ve hiçbirinin yetişemediği öğdüle erişmesini ne zannedersin? Her kim onu istihfaf ve istihkār ederse mâlumuna ilminin zaafından, O'na tâziminin azlığından, saygısının yokluğundan, âkıbetine nazardan uzak olmasındandır."[5]

---

1 B: "inayeti".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 503. Krş. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 819:

وعن كعب كما قال الحافظ ابن رجب: أسست السماوات السبع والأرضون السبع على هذه السورة قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ. ورواه الزمخشري عن أبي وأنس مرفوعا ولم يذكره أحد من المحدثين المعتبرين كذلك.

3 H -"Allah".

4 H: "nisbet-i".

5 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 819:

فإن قلت: لم كانت هذه السورة عدل القرآن كله على قصر متنها وتقارب طرفيها؟ قلت: لأمر ما يسود من يسود، وما ذاك إلا لاحتوائها على صفات الله تعالى وعدله وتوحيده وكفى دليلا من اعترف بفضلها وصدق بقول رسول الله صلى الله عليه وسلم فيها: إنّ علم التوحيد من الله تعالى بمكان وكيف لا يكون كذلك والعلم تابع للمعلوم، يشرف بشرفه ويتضع بضعه ومعلوم هذا العلم هو الله تعالى وصفاته وما يجوز عليه وما لا يجوز فما ظنك بشرف منزلته وجلالة محله وإنافته على كل علم واستيلائه على قصب السبق دونه ومن ازدراه فلضعف علمه بمعلومه وقلة تعظيمه له وخلوه من خشيته وبعده من النظر لعاقبته.

Bundan anlaşıldığına göre قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ تَعْدِلُ الْقُرْآنَ كُلَّهُ "'Kul huvallâhu ehad' bütün Kur'ân'a mu'âdil olur" diye bir hadîs-i nebevî rivayet edilmiş demektir.[1] *Kenzü'l-Ummâl*'de mezkur olduğu üzere bunu İbnü'l-Enbârî *Mesâhif*'te Hazret-i Enes'ten şöyle tahric eylemiştir: مَا يَمْنَعُ أَحدَكُمْ أَنْ يَقْرأَ «قُل هُو اللهُ أَحدٌ» كُلَّ لَيْلَةٍ فَإنّهَا تعْدِلُ الْقُرْآنَ كُلَّهُ "ne men' eder her birinizi her gece قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okumaktan? Çünkü o bütün Kur'ân'a mu'âdil olur."[2] Âlûsî'nin zikrettiği üzere *Müsned*'de İbn Lehîa tarîkiyle Ebû Sa'îd'den bir rivayette de "nısfına veya[3] sülüsüne" diye şek ile vârid olmuştur.[4] Merfû' ve mevkuf ekser rivayetlerde ise "sülüsüne" diye tâyin edilmiştir. Ezcümle şu hadisler: "Âciz olur mu biriniz bir gecede Kur'ân'ın sülüsünü okumaktan?" buyurdu, bu onlara zor geldi, buyurdu ki: "قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okur o, Kur'ân'ın sülüsüne mu'âdil olur" (Ahmed *Müsned*'de, Buhârî, Ebû Ya'lâ, Ebû Sa'îd'den; İbn Hibbân *Sahîh*'inde, ve İbn Sünnî[5], ve Ebû Nuaym *Hilye*'de, ve Taberânî, İbn Mes'ud'dan; Beyhakī *Şu'ab*'da Ebû Eyyûb'dan; Hatîb Ebû Hüreyre'den).[6]

"Âciz olur mu her biriniz her gece Kur'ân'ın sülüsünü okumaktan?" buyurdu, "evet" dediler, "biz ondan daha âciz ve daha zayıfız." Buyurdu ki: "Allah azze ve celle Kur'ân'ı [6343] üç cüze ayırdı, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ'i Kur'ân'ın cüzlerinden bir cüz kıldı" (Ahmed, Müslim, Ebu'd-Derdâ'dan).[7]

---

1 *Müsnedü Ebû Ya'lâ,* III, 57. Krş. Dârimî, Fezâilü'l-Kur'ân, 21:

عن أنس قال: قال النبي صلى الله عليه وسلم: أما يستطيع أحدكم أن يقرأ في الليلة «قل هو الله أحد» فإنها تعدل القرآن كله.

2 Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl,* I, 597. *Kenzü'l-ummâl*'in kaynaklarından biri olan Süyûtî'nin *Cem'u'l-cevâmi'*inde (VIII, 192) hadis şöyle geçer:

ما يمنع أحدكم أن يقرأ «قل هو الله أحد» ثلاث مرات في كل ليلة فإنها تعدل القرآن كله. (ابن الأنباري في المصاحف عن أنس).

3 H: "ve".

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 15:

عن أبي سعيد الخدري قال: بات قتادة بن النعمان يقرأ الليل كله بـ«قل هو الله أحد» فذكر ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم فقال النبي عليه السلام: والذي نفسي بيده لتعدل نصف القرآن –أو ثلثه–.

5 M: "senî".

6 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 8. Krş. Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 13; Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 259:

عن أبي سعيد الخدري عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: «أيعجز أحدكم أن يقرأ ثلث القرآن في ليلة» قال: فشق ذلك على أصحابه فقالوا: من يطيق ذلك؟ قال: يقرأ «قل هو الله أحد» فهي ثلث القرآن.

7 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 443, 447. Krş. Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 260:

عن أبي الدرداء عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: «أما يستطيع أحدكم أن يقرأ ثلث القرآن في ليلة؟» قالوا: نحن أضعف من ذلك وأعجز قال: إن الله عز وجل جزأ القرآن ثلاثة أجزاء فجعل «قل هو الله أحد» جزءا من أجزاء القرآن.

Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Nefsim yedinde olan Allah'a kasem ederim o, yani قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Kur'ân'ın sülüsüne mu'âdil olur" (Buhârî, ve İbn Hibbân, Ebû Sa'îd'den)[1].[2]

Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: "Toplanın, size Kur'ân'ın sülüsünü okuyacağım". Derken toplanan toplandı, sonra Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem çıktı, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ'i okudu, sonra girdi. Bazımız bazımıza dedi ki: "Sanırım ona semâdan bir haber geldi, girmesine sebep o oldu." Sonra Nebiyyullah sallallâhu aleyhi ve sellem çıktı da "ben" dedi, "size Kur'ân'ın sülüsünü okuyacağım demiştim, işte o Kur'ân'ın sülüsüne mu'âdil olur" (Müslim Ebû Hüreyre'den).[3]

"Her kim قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ. اَللّٰهُ الصَّمَدُ okursa Kur'ân'ın sülüsünü okumuştur" (Taberânî, İbn Ömer'den).[4] "Her kim bir kere قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okursa Kur'ân'ın sülüsünü okumuş gibidir, iki kere okursa Kur'ân'ın sülüsânını okumuş gibidir, üç kere okursa bütün Kur'ân'ı okumuş gibidir." (Râfiî, Hazret-i Ali'den).[5] Daha bunlar gibi bir hayli rivayetler vardır.

Şu hâlde bunun vechi nedir? Bu hususta müfessirîn ve ulemânın iki kavli vardır:

A) Bir kısmı: Murad sevâbı itibariyle değil, mânası itibariyle üçte birine mu'âdil olmasıdır demişler ve buna Müslim hadîsinde üç cüz'e

---

1 H -"Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Nefsim yedinde olan Allah'a kasem ederim o, yani قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Kur'ân'ın sülüsüne mu'âdil olur' (Buhârî, ve İbn Hibbân, Ebû Sa'îd'den)".

2 Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 13; *Sahîhu İbn Hibbân*, I, 338:

عن أبي سعيد الخدري أن رجلا سمع رجلا يقرأ «قل هو الله أحد» يرددها فلما أصبح جاء إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فذكر ذلك له وكأن الرجل يتقالّها فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: والذي نفسي بيده إنها لتعدل ثلث القرآن.

3 Müslim, Salâtü'l-Müsâfirîn, 261:

عن أبي هريرة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: «احشدوا فإني سأقرأ عليكم ثلث القرآن» فحشد من حشد ثم خرج نبي الله صلى الله عليه وسلم فقرأ «قل هو الله أحد» ثم دخل فقال بعضنا لبعض: إني أرى هذا خبر جاءه من السماء فذاك الذي أدخله، ثم خرج نبي الله صلى الله عليه وسلم فقال: إني قلت لكم «سأقرأ عليكم ثلث القرآن» ألا إنها تعدل ثلث القرآن.

4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* IX, 136:

عن عبد الله قال: من قرأ «قل هو الله أحد» فكأنما قرأ ثلث القرآن.

5 Ebü'l-Kāsım er-Râfiî el-Kazvînî, *et-Tedvîn fî ahbâri Kazvîn,* thk. Azîzullah el-Utâridî, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye,1408/1987, III, 45. Krş. Hasan el-Hallâl, *Min fedâili sûreti'l-İhlâs ve ma li-kāriihâ,* thk. Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî, Kahire: Mektebetü Lîne, 1412, s. 34, 43; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd,* XX, 172; Ali el-Müttakī, *Kenzü'l-ummâl,* I, 598:

سمعت علي بن أبي طالب سمعت النبي صلى الله عليه وآله وسلم يقول: من قرأ «قل هو الله أحد» مرة واحدة فكأنما قرأ ثلث القرآن ومن قرأها مرتين فكأنما قرأ ثلثي القرآن ومن قرأها ثلاثا فكأنما ختم القرآن.

taksim kaydıyla istidlâl eylemişlerdir. Ancak üç cüz'e taksîmin suretinde birkaç vecih söylemişlerdir ki başlıcaları şunlardır:

1. Kur'ân'ın me'ânîsi üç ilme râci' olur: İlm-i tevhid, ilm-i teşrî', ilm-i tehzîb-i ahlâk. Bu sûre ise son iki kısmın esası olan tevhîdi eblağ vech ile mübeyyindir.

[6344] 2. Denilmiştir ki: Kur'an bir bakıma akāid, ahkâm, kısas bu üçünü müştemildir, bu sûre ise hep akāide müte'alliktir.

3. Gazzâlî *Cevâhir*'de demiştir ki: "Kur'an'daki ulûmun anahatları[1] üç nevi ilimdir: Mebde'e ilim, me'âda ilim, bu ikisi arasındaki sırât-ı müstakīme ilim. Mebde'e ait demek olan bu sûre onun sülüsüne mu'âdil demek olur."[2] Fakat bizce bunda nazar vardır. Zira Allah sade mebde'den ibaret değil, Evvel ve Âhir'dir. Hem mebde' hem me'âd وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ'dur, sırât-ı müstakīm de doğrudan doğru O'na götüren yol olduğundan samediyetin gāye-i maksud olması mânasında merci'iyet ile beraber ona da işaret vardır. O hâlde bu taksime göre bu sûre hepsine mu'âdil demek olur.

4. Bir de denilmiştir ki: Kur'an'daki metâlibin en büyükleri kendileriyle iman ve İslâm'ın husûle geleceği üç asıldır ki bunlar Allah'a marifet, Peygamber'in sıdkını itiraf, âhirette Allah'ın huzûrunda kıyâma itikaddır. Bu sûre bu itibar ile onun sülüsüdür. Daha bunlardan başka vecihler de söylenmiştir ve denilmiştir ki herhangisi olursa olsun sülüs rivayetiyle küllüne mu'âdil olmak rivayeti arasında tenâfî de yoktur, çünkü tevhid bunların hepsinin aslı ve mâ'adâsı onun vesâilidir.

B) Diğer bir kısım ulemâ da murad sevab itibariyle sülüsüne mu'âdil olduğuna kāil olmuşlardır. Hadislerin zâhiri bu olduğunu söylemişlerdir. Buna itiraz olunarak denilmiştir ki: Hazret-i Peygamber sallallâhu

---

1 H: "anahtarları"; B: "anahtarı".

2 Gazzâlî, *Cevâhiru'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Reşîd Rızâ, Beyrut: Dâru İhyâi'l-ulûm, 1406/1986, s. 78: فاعلم أنّ [سورة] الإخلاص تَعْدِلُ ثُلُثَ القرآن قطعاً، وارجع إلى الأقسام الثلاثة التي ذكرناها في مهمَّات القرآن، إذْ هي: معرفة الله تعالى ومعرفةُ الآخرة ومعرفةُ الصراط المستقيم، فهذه المعارف الثلاثة هي المهمة والباقي تَوابع وسورة الإخلاص تشتمل على واحد من الثلاث وهو معرفة الله وتوحيدُه وتقديسُهُ عن مُشَارِكٍ في الجنس والنَّوع.

aleyhi ve sellem "her kim Kur'an okursa her harfine on hasene vardır"[1] buyurmuş olduğundan tamamıyla Kur'an okumanın sevâbı bu sûrenin sevâbına nisbetle kat kat fazla olacağı âşikârdır.

Buna da şöyle cevap verilmiştir: Kur'an okuyan için iki türlü sevab vardır; birisi her harfine göre verilen tafsîlî sevab, birisi de hatim sebebiyle cümlesine birden [6345] verilen icmâlî sevabdır. قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ okumanın sevabı Kur'ânın hatim sevâbının sülüsüne mu'âdil demektir, yoksa tafsîline değil. Bunun misâli nitekim bir kimse birine bir ev yaptırmak için ücret olarak yevmiye muayyen bir mikdar meblağ kararlaştırır, binâyı bitirdiği zaman da yevmiye ücretinden başka bir de bahşiş verir. Buhârî şerhi Kirmânî'de der ki: "'Bütün Kur'ân'ın sülüsünü okumak sade bu sûreyi okumaktan elbette daha meşakkatlidir, o hâlde onun hükmü onun hükmüne nasıl müsâvi olur?' denilirse, sülüsün kıraati sevâbı on katıyladır. Berikinin sevâbı ise onun bir katıdır. Teşbih aslındadır, ziyadesinde değildir, dokuzu ziyade meşakkat mukabilindedir."[2] Şihâb-ı Hafâcî buna ilişerek demiştir ki: "Kelâmullah'ın me'ânîsine nazar, âyâtını tedebbür eyleyen için olan sevab başka, anlamayarak okuyan için olan sevab başkadır. Murad: Her kim bunu edâsının hukūkuna riayet ederek ve ince mânalarını anlayarak okursa böyle teemmül ve tedebbür ile okuması Kur'ân'ın mânalarına bakmadan sülüsünü okumaya mu'âdil, yahut ma'rifetullâha ve tevhîde ta'alluk etmeyen sülüsünü okumaya mu'âdildir demek olmalıdır.[3] Zira eşref-i me'ânî eşref-i elfâzdan bazısına zammolununca o cins elfâzdan birçoğuna mu'âdil olmakta garâbet yoktur. Meselâ en nefis cevâhirle

---

1 Tirmizî, Fezâilü'l-Kur'ân, 16. Krş. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr,* I, 216:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: من قرأ حرفا من كتاب الله فله به حسنة والحسنة بعشر أمثالها، لا أقول «الم» حرف ولكن ألف حرف ولام حرف وميم حرف.

2 Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî,* Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1401/1981, XXV, 98:

فإن قلت: المشقة في قراءة الثلث أكثر منها، قلت: المشقة في الأصل لا في الزائد فتسع فيها في مقابلة زيادة المشقة.

Hâşiyetü'ş-Şihâb, VIII, 413; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 505:

وفي شرح البخاري للكرماني: فإن قلت: المشقة في قراءة الثلث أكثر منها في قراءتها فكيف يكون حكمه حكمها؟ قلت: يكون ثواب قراءة الثلث بعشر وثواب قراءتها بقدر ثواب مرة منها لأن التشبيه في الأصل دون الزائد وتسع منها في مقابلة زيادة المشقة.

3 H -"demek olmalıdır".

murassa' on miskal vezninde bir altın levha bin miskal ve daha ziyade altına müsâvî olabilir."[1]

Âlûsî de der ki: "Allah teâlâ'nın mahz-ı keremiyle çok bir meşakkat olmayan bazı ibadetler yine o cinsten kat kat meşakkatli olanların sevâbından daha çok bir sevab tahsis buyurmuş olmasına mâni' yoktur. Nitekim bazı zamanlarda, bazı mekânlarda bir ibadete diğerlerinden fazla sevab tahsis edilmiş, ve hatta aynı ibadet bazısında vâcib ve bazısında haram kılınmıştır ki, bunun hepsinde ancak Allah'ın kendi bildiği hikmetler vardır, bu da onlardan farklı değildir. Binâen'aleyh her ne suretle olursa olsun bu sûreyi [6346] okuyana aynı Kur'ân'ın bu sûreyi müştemil olmayan bir sülüsünü aynı suretle okuyanın sevâbı kadar bir sevabın mahz-ı fazl olarak tahsis buyurulmuş olması istib'âd olunmayıp hikmet-i tahsis, ilm-i ilâhîye tefviz olunmak gerektir. İbn Abdilberr de 'bu meselede sükût kelâmdan efdal ve eslem'[2] olduğunu söylemiştir."[3] Fi'l-vâki' en sâlim olan da budur, bununla beraber *Keşşâf*'ın ihtârı da mühimdir.[4]

Bütün bunlardan sonra fikr-i âcizâneme sânih olan da şudur: Tâ Sûre-i Fâtiha'da besmelenin başında beyan ettiğimiz vechile ilm-i Kur'ân'ın mevzû'u, ulûhiyeti haysiyetiyle Allah teâlâ'dır, yani Allah teâlâ

---

1 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 413:

والذي عندي فيه إنّ للناظر في معنى كلام الله المتدبر لآياته ثواباً وللتالي له وان لم يفهمه ثواب آخر فالمراد أنّ من تلاها مراعيا حقوق آدابها فاهماً دقيق معانيها كانت تلاوته لها مع تأملها وتدبرها تعدل ثواب تلاوة ثلث القرآن من غير نظر في معانيه أو ثلثا ليس فيه ما يتعلق بمعرفة الله وتوحيده ولا بدع في أشرف المعاني إذا ضم لبعض من أشرف الألفاظ أن يعدل من جنس تلك الألفاظ مقدارا كثيرا كلوح ذهب زنته عشرة مثاقيل مرصع بأنفس الجواهر يساوي ألف مثقال ذهب فصاعدا.

2 Zerkeşî, *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân,* thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1376/1957, I, 445.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 506:

والذي اختاره أن يقال لا مانع من أن يخص الله عز وجل بعض العبادات التي ليس فيها كثير مشقة بثواب أكثر من ثواب ما هو جنسها وأشق منها بأضعاف مضاعفة وهو سبحانه الذي لا حجر عليه ولا يتناهى جوده وكرمه فلا يبعد أن يتفضل جل وعلا على قارئ القرآن بكل حرف عشر حسنات ويزيد على ذلك أضعافا مضاعفة جدا لقارىء الإخلاص بحيث يعدل ثوابه ثواب قارئ ثلث منه غير مشتمل على تلك السورة ويفوض حكمة التخصيص إلى علمه سبحانه وكذا يقال في أمثالها وهذا مراد من جعل ذلك من المتشابه الذي استأثر الله تعالى بعلمه وليس هذا بأبعد ولا أبدع من تخصيص بعض الأزمنة والأمكنة المتحدة الماهية بأن للعبادة منه ولو قليلة من الثواب ما يزيد أضعافا مضاعفة على ثواب العبادة في مجاوره مثلا ولو كثيرة بل قد خص سبحانه بعض الأزمنة والأمكنة بوجوب العبادة فيه وبعضها بحرمتها فيه وله سبحانه في كل ذلك من الحكم ما هو به أعلم. وقال ابن عبد البر: السكوت في هذه المسألة أفضل من الكلام فيها وأسلم.

4 Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 819.

ile mahlûkātı ve bâhusus zevi'l-ukūl ve bilhassa insanlar beyninde bir taraftan ulûhiyet ve bir taraftan ubûdiyet demek olan nisbet-i ilâhiye ve rabbâniye itibariyle Allah teâlâ'dır. Fâtiha, başında bunu mübeyyin olduğu gibi bu sûre de Allah teâlâ'nın kendi bir târifi olmak itibariyle bütün ilm-i Kur'ân'ın kāim olduğu müsned-i ileyhi mübeyyindir. Bu haysiyetle bu sûre Fâtiha gibi bütün Kur'ân'ın bir hulâsası ve binâen'aleyh mu'âdili demektir. Sonra Kur'ân'ın mecmû'u Fâtihası, ortası, hâtimesi olmak üzere üç kısım demektir ki bu mülâhaza Gazzâlî'nin nokta-i nazarına müşâbihtir. Fâtiha mâlum ki ümmü'l-kitâb olan el-Hamd'dir. Hâtime de İhlâs ile mu'avvizeteyndir. قَسَمْتُ الصَّلَاةَ بَيْنِي وَبَيْنَ عَبْدِي hadîs-i kudsîsinin[1] delâleti üzere Fâtiha'nın yedi âyeti Allah ile kulu beyninde olarak iki kısma öyle bir taksim ile taksim buyurulmuştur ki bundan üç kısım husûle gelmiş oluyordu; birinci kısım üç âyet ile yalnız Allah'a ait, ikinci kısım bir âyet اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعٖينُ bir ucu Allah'a bir ucu kullara ait, üçüncü kısım üç âyet sade kullara ait. Hâtimede de üç sûrenin birincisi olan قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ yalnız Allah'a ait, قُلْ اَعُوذُ'lerle O'na te'avvüz ise kullara ait olduğundan bir bakıma İhlâs, el-Hamd'in ve binâen'aleyh bütün Kur'ân'ın nısfına, bir bakıma da üçte birine mu'âdil demek olur. Şu hâlde bunların mânalarındaki incelikleri ve münasebetleri [6347] duyabildiği kadar duyarak okuyanlar o nisbette tafsîlen mu'âdil sevablara nâil olacağı gibi, mânasını anlamaksızın icmâlen iman ile okuyanlar da o nisbette icmâlen mu'âdil sevablarına nâil olurlar. Nazım, haddizâtında mânaya dâl olduğu, hurûfa göre sevab da nazmın tilâvetine ait bulunduğu için mev'ud olan sevabdan elbette hâlî olmaz. مَنْ جَٓاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ اَمْثَالِهَا [el-En'âm 6/160] vaadiyle bir harfe on sevab veren Allah'ın bir İhlâs'a da diğerlerinin tamamına veya nısfına ve sülüsüne mu'âdil sevab vermesine mâni' bulunmadığı gibi,

---

1 Müslim, Salât, 38; İbn Mâce, Edeb, 52; Ebû Dâvûd, Salât, 135:

عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: من صلى صلاة لم يقرأ فيها بأم القرآن فهي خداج، ثلاثا، غير تمام. فقيل لأبي هريرة: إنا نكون وراء الإمام! فقال: اقرأ بها في نفسك فإني سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: قال الله تعالى: قسمت الصلاة بيني وبين عبدي نصفين ولعبدي ما سأل. فإذا قال العبد: «الحمد لله رب العالمين» قال الله تعالى: حمدني عبدي، وإذا قال: «الرحمن الرحيم» قال الله تعالى: أثنى علي عبدي، وإذا قال: «مالك يوم الدين» قال: مجدني عبدي، وقال مرة: فوض إلي عبدي، فإذا قال: «إياك نعبد وإياك نستعين» قال: هذا بيني وبين عبدي ولعبدي ما سأل، فإذا قال: «اهدنا الصراط المستقيم، صراط الذين أنعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين» قال: هذا لعبدي ولعبدي ما سأل.

böyle tahsîsât-ı ilâhiyede يَفْعَلُ اللّٰهُ مَا يَشَٓاءُ [İbrâhim 14/27] ve يَحْكُمُ مَا يُرِيدُ [el-Mâide 5/1] hükümlerinden başka sebep de aranmaz. İhlâs'a mukārin olarak mânayı anlamaya ve sonra mûcebince amel etmeye çalışmak da ayrıca birer hasene olduklarından dolayı şüphe yok ki onların sevâbı da munzam olunca ecir daha yükselir. Ve işte tefsir ve meal ile mânayı ve ahkâmı anlamaya ve anlatmaya çalışmadan da matlub budur, ve bu sûrenin fezâiline dair daha birçok hadisler de mervîdir, içlerinde kavî olanlar[1] da zayıf olanlar[2] da vardır. Bazıları bunun Kur'an'daki sûrelerin efdali olduğunu da söylemiş ise de, Fâtiha'nın her namazda okunması vâcib olduğu, لَا صَلَاةَ إِلَّا بِفَاتِحَةِ الْكِتَابِ buyurulduğu[3] hâlde bunun öyle olmaması ona mâni'dir denilmese bile muvâfık da değildir.

Âlûsî der ki: "Bunun hakkında vârid olan ehâdîs-i sahîha fazlına kâfidir, hatta Kur'an'daki sûrelerin efdali bile denilmiştir. Buna *Müsned-i Dârimî*'de Ebû Mugīre'den, Safvân-i Külâ'î'den rivayet olunan şu hadis ile istidlâl edenler de olmuştur, şöyle ki: Bir adam 'Yâ Resûlallah! Kur'an'da[4] hangi sûre a'zamdır?' dedi, قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ buyurdu.[5] Yine *Müsned*'de Muaz b. Rifâ'a ve Üseyd b. Abdurrahman tarîkleriyle[6] Ukbe b. Âmir'den, demiştir ki: 'Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bana: «Tevrat'ta ve İncil'de ve Zebur'da ve Kur'ân-ı Azîm'de bulunan sûrelerin hayırlısı üç sûreyi öğreteyim mi sana?» buyurdu, «evet» dedim, bunun üzerine bana [6348] قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ'i okuttu[7], sonra da buyurdu ki: «Yâ Ukbe, sen bunları ve Tebbet'i bir gece unutma, hepsini oku»'[8] Tirmizî de bu hadîsin bir kısmını rivayet etmiş ve hasen demiştir. Ma'amâfîh bu, Kur'an'daki sûrelerin mutlaka efdali olduğuna delâlet etmez, belki efdal olanlardan olduğuna delâlet eyler. Kur'an sûrelerinden birini diğerinden efdal demeyi tecviz etmeyen, yani

1 H: "olanları".
2 H: "olanları".
3 İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ,* VI, 147. Krş. Titmizî, Salât, 69.
4 B: "Kur'an'dan".
5 Dârimî, Fezâilü'l-Kur'ân, 14.
6 H: "tarîkiyle".
7 H: "okudu".
8 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 148.

aralarında fazilet farkını inkâr edenler olmuşsa da İbn Hassâd demiştir ki: 'Bu babda vârid olan nusûsun kesreti ile beraber fazlda ihtilâfı inkâr edene ta'accüb olunur. Tafdîle kāil olanlar da vechini beyanda muhteliftirler, bazısı demiştir ki: Fazl, nefsin intikālâtı ve evsâf-ı ûlâyı tedebbür ve haşyeti itibariyle sevâbın büyüklüğüne ve tezâ'ufuna râci'dir. Diğer taraftan da denilmiştir ki: Hayır, zât-ı lafza râci'dir. Çünkü Sûre-i İhlâs'ın tazammun ettiği meselâ vahdâniyet ve sıfât-ı ilâhiyeye delâlet, meselâ Tebbet'te mevcud değildir, binâen'aleyh tafdil ancak me'ânî-i acîbe ve kesreti iledir.' Halîmî de Beyhakī'den şöyle nakletmiştir: 'Âyât ve süver beyninde tafdîlin mânası müte'addid şeylere râci'dir: Birisi onunla amel diğeriyle amelden evlâ ve nâs için lâzım olmaktır. Bu cihetle emir ve nehiy ve va'd ü va'îd âyetleri kısas âyetlerinden daha hayırlıdır denilir. Çünkü kıssalarla ancak emr ü nehyin, inzar ve tebşîrin tekidi matlubdur, nâs bunlardan müstağnî olmaz, kısastan bazen müstağnî olabilirler. Onun için usûl kabîlindne olan ve nâsa daha lâzım ve daha fâideli bulunanlar onlar hakkında tebe'î olanlardan daha hayırlı[1] olur. İkincisi, Allah teâlâ'nın esmâsını ta'dâd ve sıfâtını beyan ve azamet ve celâline delâlet eyleyen âyetlere[2] bunları müştemil olmayan âyetlere nazaran kadri daha âlî, şânı daha yüksek mânasına efdal denilir. Üçüncüsü, bir sûre bir sûreye, bir âyet bir âyete nazaran daha hayırlı denilmek şu mâna ile olur ki bunu okuyan kimse, okumakla uhrevî olan ilerideki sevabdan mâ'adâ peşin bir [6349] fâide ve tilâvetiyle husûle geliverecek bir ibadet iktisab edivermiş olur. Meselâ Âyete'l-Kürsî, İhlâs, Mu'avvizeteyn gibi ki bunlarda Allah teâlâ'yı yüksek sıfatlarıyla zikir bulunduğundan bu zikrin fazlına ve bereketine itikad ve itmi'nân ile bunları okuyan kimse kıraatiyle derhâl korkulan bir şeyden ihtiraz ve Allah'a i'tisam fâidesini hemen iktisab etmiş ve tilâvetiyle Allah'a bir ibadet yapmış olur. Hüküm âyetlerine gelince bunların nefs-i tilâvetiyle hüküm ikāme edilmiş olmaz, ancak ona ilim vâki' olur. Bir de şu mâna ile bir sûre bir sûreden efdal denilir ki, Allah teâlâ onun kıraatini diğerlerininkinin kat kat kıraati

1 B -"onlar hakkında tebe'î olanlardan daha hayırlı".
2 H: "âyetler".

gibi kılmış ve ona diğerlerine vermediği sevâbı vermiştir. Her ne kadar onun bu dereceye bâliğ olmasına sebep olan mâna bize zâhir olmasa bile... ki bunun nazîri[1] ezmine ve emkinenin tafdîlinde söylenildiği gibi taʿabbüdî olan tahsîsât-ı ilâhiyedir. Hâsılı, bu vecihlerin herhangi birisi itibariyle tafdil hepsinin kelâmullah olması itibariyle müsâvî ve ona nisbette müttehid olmalarına münâfî olmaz.'"[2] Hepsi de كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِيَۗ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذ۪ينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْۚ ثُمَّ تَل۪ينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ اِلٰى ذِكْرِ اللّٰهِ'dır [ez-Zümer 39/23].

Korunacak insanlara hidâyet olmak üzere inzal buyurulmuş olan Kitâbullâh'ın بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ. اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَم۪ينَ fâtihasıyla iʿlân-ı tevhid ve îfâ-yı risalete başlamış olan Resûlullah'ın nihâyet vaʿd-i sıdk üzere atâ-i Kevser ve feth u zaferle tesbih ve hamd ederek Rabbinin likā-i mağfiretine eren şân-ı Muhammedîsi ile hüsn-i âkıbeti ve ona buğz edenlerin, zıddına gidenlerin Ebû Leheb ve karısı gibi nâra giden âkıbet-i elîmesiyle hüsrânı anlatıldıktan sonra bütün şirk şâibeleri kesilmek ve Nasârânın Hazret-i Îsâ hakkında düştükleri yanlışlığa düşülmemek

---

1 B: "zikri".

2 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 506-507:

والأحاديث الصحيحة الواردة فيها تكفي في فضلها بل قيل لذلك إنها أفضل سورة في القرآن ومنهم من استدل عليه بما روى الدارمي في مسنده عن أبي المغيرة عن صفوان الكلاعي قال: قال رجل: يا رسول الله أي سور القرآن أعظم؟ قال: «قل هو الله أحد» وفي المسند من طريقي معاذ بن رفاعة وأسيد بن عبد الرحمن عن عقبة بن عامر قال: قال رسول الله صلّى الله عليه وسلم: ألا أعلمك خير ثلاث سور أنزلت في التوراة والإنجيل والزبور والقرآن العظيم؟ قلت: بلى. قال: فأقرأني «قل هو الله أحد» و«قل أعوذ برب الفلق» و«قل أعوذ برب الناس» ثم قال: يا عقبة لا تنساهن ولا «تبت» ليلة حتى تقرأهن. وروى الترمذي بعض هذا الحديث وحسّنه ولا يدل على أنها أفضل سور القرآن مطلقا بل على أنها من الأفضل. وقال ابن الحصاد: العجب ممن ينكر الاختلاف في الفضل مع كثرة النصوص الواردة فيه واختلف القائلون بالتفضيل فقال بعضهم: الفضل راجع إلى عظم ومضاعفة الثواب بحسب انتقالات النفس وخشيتها وتدبرها عند أوصاف العلا. وقيل: بل يرجع لذات اللفظ فإن تضمنته سورة الإخلاص مثلا من الدلالة على الوحدانية وصفاته تعالى ليس موجودا في تبت مثلا فالتفضيل إنما هو بالمعاني العجيبة وكثرتها. ونقل الحليمي عن البيهقي أن معنى التفضيل بين الآيات والسور يرجع إلى أشياء:

أحدها أن يكون العمل بها أولى من العمل بأخرى وأعود على الناس وعلى هذا يقال في آيات الأمر والنهي والوعد والوعيد خير من آيات القصص لأنه إنما أريد بها تأكيد الأمر والنهي والإنذار والتبشير ولا غنى للناس عن هذه الأمور وقد يستغنون عن القصص فكان ما هو أعود عليهم وأنفع لهم مما يجري مجرى الأصول خير لهم مما يجعل تبعا لما لا بد منه.

الثاني أن يقال الآيات التي تشتمل على تعديد أسماء الله تعالى وبيان صفاته والدلالة على عظمته عز وجل أفضل بمعنى أنها أسنى وأجلّ قدرا مما لا تشتمل على ذلك.

الثالث أن يقال سورة خير من سورة أو آية خير من آية بمعنى أن القارئ يتعجل له بقراءتها فائدة سوى الثواب الآجل ويتأدى منه بتلاوتها عبادة كآية الكرسي والإخلاص والمعوذتين فإن قارئها يتعجل بقراءتها الاحتراز مما يخشى والاعتصام بالله تعالى ويتأدى بتلاوتها عبادة الله سبحانه لما فيها من ذكره تعالى بالصفات العلا على سبيل الاعتقاد لها وسكون النفس إلى فضل ذلك الذكر وبركته. وأما آيات الحكم فلا يقع بنفس تلاوتها إقامة حكم وإنما يقع بها علم. وقد يقال إن سورة أفضل من سورة لأن الله تعالى جعل قراءتها كقراءة أضعافها مما سواها وأوجب بها من الثواب ما لم يوجب سبحانه لغيرها وإن كان المعنى الذي لأجله بلغ بها هذا المقدار لا يظهر لنا وهذا نظير ما يقال في تفضيل الأزمنة والأمكنة بعضها على بعض على ما سمعت آنفا. وبالجملة التفضيل بأحد هذه الاعتبارات لا ينافي كون الكل كلام الله عز وجل ومتحد النسبة إليه سبحانه كما لا يخفى والله تعالى أعلم.

lüzûmu, ve hepsinden gāye-i maksad[1] ma'rifetullah olduğu ve şerîk ve nazîrden ve zıdd ü rakîbden münezzeh olmak ancak Allah'a mahsus ve bütün mâsivâ O'na muhtaç, evvel ve âhir O'nun ehadiyetinde fânî ve müstehlek ve ancak O'nun [6350] samediyetiyle kāim bulunduğu hâtime olarak hakka'l-yakīn tesbit edilmek üzere bu sûre-i celîlede sırr-ı tevhid her şâibeden ârî, her şüpheden âzâde hâlis bir îkān ile tâlim ve telkin olunarak Allah teâlâ'nın doğurmaz, doğurulmaz ve hiçbir vechile küfvü bulunmaz ehadiyet ve samediyet ile tanınması lüzûmu bildirilmiştir. O hâlde Peygamber dahi dâhil olmak üzere bütün âlemîn ve bilhassa zevi'l-ukūl için mahlûkātın merâtibinde yekdiğerine karşı olan şerlerden O'nun samediyetine sığınmaktan başka bir selâmet çaresi olmayacağı âşikâr olmakla, Fâtiha'da اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ اِهْدِنَا[2] buyurulduğu gibi hâtimede de o samediyetin hüküm ve mânasını bir beyan olmak üzere bu İhlâs'ın akabinde âfâkī veya enfüsî herhangi bir şer karşısında son çâre-i selâmet O'na esmâ-i hüsnâsıyla ilticâ ederek sığınmaktan ibaret olduğu ber vech-i âtî biri âfâkī biri enfüsî iki sığınma sûresi olan Mu'avvizeteyn ile son emir olarak tebliğ ve ferman buyurulmuştur.

---

1 H: "maksûd".

2 B -"اهدنا".

[6351]

سُورَةُ الْفَلَقِ مَكِّيَّةٌ وَهِيَ خَمْسُ آيَاتٍ

FELAK SÛRESİ

قُلْ اَعُوذُ emriyle başlayan bu Felak Sûresi'yle bundan sonraki Nâs Sûresi'ne vâv'ın kesriyle "Mu'avvizeteyn" ve İhlâs ile beraber üçüne "Mu'avvizât" denilir ki "sığındırıcı sûreler" demektir. Resûlullah bir rahatsızlık duyduğu zaman ve her gece yatağına yatacağı sıra bu üç sûreyi okuyup ellerine üfleyerek mübarek başına ve yüzünden bed' ile aşağı doğru cesed-i saâdetlerine mesh eder ve bunu üç kere yapardı diye sıhâhta Hazret-i Âişe'den rivayet olunmuştur.[1] Mu'avvizeteyn'in ikisinin de beraber nâzil olduğunda pek söz yoksa da Mekkî mi Medenî mi oldukları ittifak ile tesbit olunamamış, bazıları Mekkî ve bazıları Medenî demişlerdir. Râzî Medenî demiş, *Keşşâf*, Beyzâvî, Ebussuud muhtelef[ün] fîhâ demişler.[2] *Bahr*'da: "Hasan, Atâ, İkrime, Câbir kavlinde ve Küreyb'in İbn Abbas'tan rivayetinde de Mekkîdir. İbn Abbas'tan Ebû Sâlih ve Katâde ve bir cemaat rivayetinde Medenîdir, ve denilmiştir ki sahîhi budur, ve Mu'avvizeteyn'in sebeb-i nüzûlü Yahudî Lebîd b. A'sam'ın[3] sihri kıssasıdır" diye kaydeylemiştir.[4] Lebîd'in bu sihri kıssası ise Medenîdir. Böyle iken *Nehir*'de "bu sûre Mekkîdir ve Mu'avvizeteyn'in sebeb-i nüzûlü Lebîd kıssasıdır" denilmesi[5] zühuldür. Onun için olmalıdır ki Âlûsî "sahih olan Medenî olmasıdır, çünkü sebeb-i nüzûlü Yehûdun sihridir. Onlar ise sıhâhta vârid olduğu üzere

---

1 Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 14:

عن عائشة: أن النبي صلى الله عليه وسلم كان إذا أوى إلى فراشه كل ليلة جمع كفيه ثم نفث فيهما فقرأ فيهما: «قل هو الله أحد» و«قل أعوذ برب الفلق» و«قل أعوذ برب الناس» ثم يمسح بهما ما استطاع من جسده يبدأ بهما على رأسه ووجهه وما أقبل من جسده يفعل ذلك ثلاث مرات.

2 Ebussuud'un bazı nüshalarında Medenî denilmiştir. Bk. Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, VIII, 627.

3 B: "Âsım'ın".

4 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 574:

هذه السورة مكية في قول الحسن وعطاء وعكرمة وجابر ورواية كريب عن ابن عباس، مدنية في قول ابن عباس في رواية صالح وقتادة وجماعة، قيل: وهو الصحيح وسبب نزول المعوذتين قصة سحر لبيد بن الأعصم اليهودي رسول الله صلى الله عليه وسلم.

5 Ebû Hayyân, *en-Nehrü'l-mâdd mine'l-Bahri'l-muhît*, V, 623:

هذه السورة مكية وسبب نزول المعوذتين قصة لبيد وما حُكي عنه.

sihri Medine'de yapmışlardı. Binâen'aleyh Mekkî olmasına [6352] sahih diyene iltifat olunmaz" demiştir.[1] *İtkān*'da Mekkî ve Medenî sûrelerin ta'dâdı hakkındaki rivayetler meyânında Ebû Ca'fer Nahhâs'ın *en-Nâsih ve'l-Mensûh* kitabında ricâl-i sikāt isnâd-ı ceyyid ile Ebû Amr b. Alâ'dan, Mücâhid'den, İbn Abbas'tan rivayetinde قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ Medenî sûreler meyânında,[2] Beyhakī'nin *Delâilü'n-Nübüvve*'sindeki senediyle İkrime ve Hasan[3] b. Ebi'l-Hasan'dan rivayetinde, فَلَق وقُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ وقُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ Mekkîler meyânında,[4] İbn Dureys'in *Fezâil-i Kur'ân*'daki senediyle İbn Abbas'tan rivayetinde de قُلْ هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ sonra قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ Mekkîler meyânında,[5] Ebû Ubeyd'in *Fezâil-i Kur'ân*'ındaki senediyle Ali b. Ebî Talha'dan rivayetinde de Mekkîlerde, Ebû Bekir b. Enbârî'nin senediyle Katâde'den[6] rivayetinde de kezâlik Mekkîlerde saymış, ve Ebu'l-Hasen b. Hassâr'ın[7] *en-Nâsih ve'l-Mensûh* kitabında da yirmi sûrenin bi'l-ittifak Medenî ve on iki sûrenin muhtelef^un^ fîh ve mâ'adâsının bi'l-ittifak Mekkî olduğu zikredildikten sonra tafsîli için şu kaside:

يا سائلي عن كتاب الله مجتهدا	وعن ترتب ما يتلى من السور
وكيف جاء بها المختار من مضر	صلى الإلٰه على المختار من مضر
وما تقدم منها قبل هجرته	وما تأخر في بدو[8] وفي حضر
ليعلم النسخ والتخصيص مجتهد	يؤيد الحكم بالتاريخ والنظر

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 517:

...مدنية في قول ابن عباس في رواية أبي صالح وقتادة وجماعة وهو الصحيح لأن سبب نزولها سحر اليهود كما سيأتي إن شاء الله تعالى وهم إنما سحروه عليه الصلاة والسلام بالمدينة كما جاء في الصحاح فلا يلتفت لمن صحح كونها مكية.

2 Nehhâs, *en-Nâsih ve'l-mensûh,* 775, 777; Süyûtî, *el-İtkān,* I, 39-40.

3 H, M ve B: "Hüseyin".

4 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VII, 142:

حدثنا يزيد النحوي عن عكرمة والحسن بن أبي الحسن، قالا: أنزل الله من القرآن بمكة: اقرأ باسم ربك الذي خلق... والفلق، قل أعوذ برب الناس وقل هو الله أحد...

5 İbn Dureys, *Fezâilü'l-Kur'ân,* s. 33:

عن ابن عباس قال: أول ما نزل من القرآن بمكة، وما أنزل منه بالمدينة الأول فالأول، فكانت إذا نزلت فاتحة سورة بمكة فكتبت بمكة ثم يزيد الله فيها ما يشاء وكان أول ما أنزل من القرآن: اقرأ باسم ربك الذي خلق ثم ن والقلم ثم يا أيها المزمل ثم يا أيها المدثر ثم الفاتحة... ثم أعوذ برب الفلق ثم أعوذ برب الناس ثم قل هو الله أحد ثم والنجم إذا هوى...

6 Bu *Bahr*'dakinin hilâfınadır [Müellifin notu].

7 H: "Hasan'dan"; M ve B: "Hassadın".

8 H, M ve B: "بدر".

تعارض النقل في أم الكتاب وقد تؤول الحجر تنبيها لمعتبر
أم القرآن وفي أم القرى نزلت ما كان للخمس قبل الحمد من أثر
وبعد هجرة خير الناس قد نزلت عشرون من سور القرآن في عشر
فأربع من طوال السبع أولها وخامس الخمس في الأنفال ذي العبر
وتوبة الله إن عدت فسادسة وسورة النور والأحزاب ذي الذكر
وسورة لنبي الله محكمة والفتح والحجرات الغر في غرر
ثم الحديد ويتلوها مجادلة والحشر ثم امتحان الله للبشر
وسورة فضح الله النفاق بها وسورة الجمع تذكار لمدكر
وللطلاق وللتحريم حكمهما والنصر والفتح تنبيها على العمر
هذا الذي اتفقت فيه الرواة له وقد تعارضت الأخبار في أخر
فالرعد مختلف فيها متى نزلت وأكثر الناس قالوا الرعد كالقمر
ومثلها سورة الرحمن شاهدها مما تضمن قول الجن في الخبر
وسورة للحواريين قد علمت ثم التغابن والتطفيف ذو النذر
وليلة القدر قد خصت بملتنا ولم يكن بعدها الزلزال فاعتبر
وقل هو الله من أوصاف خالقنا وعوذتان ترد البأس بالقدر
وذا الذي اختلفت فيه الرواة له وربما استثنيت آي من السور
وما سوى ذاك مكي تنزله فلا تكن من خلاف الناس في حصر
فليس كل خلاف جاء معتبرا إلا خلاف له حظ من النظر

[6353] nazmedilmiş olduğunu, ki bunda Mu'avvizetân muhtelef[ün] fîh olanlardan sayılmış ve evvelâ bu okunan sûrelerin nüzul keyfiyeti, ve hicretten evvel mi, sonra seferde ve hazarda mı meseleleri Kur'âniyetin esasına ta'alluk etmeyip ancak hükmü[1] tarih ve nazarla teyid edecek bir müctehidin nesih ve tahsîsi bilmesi için alâkadar olacağı bir mesele olduğu anlatılmış, sonra da nâsın hilâfından darlığa düşülmemesi, can sıkılmaması, çünkü her vârid olan hilâfın muteber olmadığı, ancak nazar ve istidlâlden hazzı olan hilâfın nazar-ı i'tibâra alınması tenbih ve tavsiye olunmuş bulunduğunu nakleyledikten sonra Süyûtî nihâyet:

1 B: "hükm-i".

"Mu'avvizetân, muhtâr olan Medenîdirler, çünkü bunlar *Delâil*'de Beyhakī'nin tahric ettiği vechile Lebîd b. A'sam'ın[1] sihri kıssasında nâzil olmuşlardır" diye[2] Râzî gibi Medenî olmasını ihtiyar eylemiş, Âlûsî de muhtâr demekle iktifâ etmeyip وهو الصحيح diye hükmeylemiştir.[3]

Râzî'nin sebeb-i nüzûl olarak nakleylediği rivayetler şunlardır:

1. Şöyle rivayet olunmuş: Resûlullah'a Cibrîl aleyhisselâm geldi, "sana" dedi, "cinden bir ifrit bir keyd yapmak istiyor, döşeğine vardığında قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ ilâ âhiri's-sûreteyn."[4] Bu ancak Peygamber'den bir haberle bilinebilir, Mekkîye de Medenîye de muhtemildir.

2. Gözden sıyânet için okunmak üzere indirildiler denilmiş ve Sa'îd b. Müseyyeb'den şöyle rivayet olunmuştur: Kureyş "gelin bir açlık riyâzatı yapalım da Muhammed'e göz değdirelim" dediler, öyle yaptılar, sonra da geldiler, "ne sağlam pazun, ne kuvvetli sırtın, ne güzel yüzün var!" diye göz [6354] değdirmek istediler, Allah teâlâ da Mu'avvizeteyn'i indirdi.[5] Buna göre Mekkî demek olur.

3. Yahudi Lebîd b. A'sam'ın[6] sihri kıssasıdır ki Râzî buna cumhûr-ı müfessirîn kavli demiş ve bunun hakkında Mu'tezile ile bir münakaşadan da bahseylemiştir.[7] Bu kıssa hakkında en mâkul rivayet şudur:

Nesâî "Kitâbü'l-Muhârebe"de "mürted" bâbında "ehl-i kitab sâhirleri" hakkında Hennâd b. Serî[8] ihbârıyla Ebî Muâviye'den, o A'meş'ten, o Yezîd b. Hayyân'dan, o Zeyd b. Erkam'dan şöyle rivayet

---

1 H: "Âsım'ın".
2 Süyûtî, *el-İtkān,* I, 44-45, 55. Krş. Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VI, 248:
المعوذتان: المختار أنهما مدنيتان لأنهما نزلتا في قصة سحر لبيد بن الأعصم كما أخرجه البيهقي في الدلائل.
3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 517.
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 368. Krş. Abürrezzâk, *el-Musannef,* X, 112; İbn Kuteybe, *Te'vîlü muhtelefi'l-hadîs,* s. 264:
روي أن جبريل عليه السلام أتاه وقال: إن عفريتا من الجن يكيدك، فقال: إذا أويت إلى فراشك قل: أعوذ برب... السورتين.
5 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 368:
وثانيها: أن الله تعالى أنزلهما عليه ليكونا رقية من العين وعن سعيد بن المسيب أن قريشا قالوا: تعالوا نتجوع فنعين محمدا ففعلوا ثم أتوه وقالوا: ما أشد عضك وأقوى ظهرك وأنضر وجهك، فأنزل الله تعالى المعوذتين.
6 H: "Âsım'ın".
7 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 368.
8 H: "Senî"; B: "Serî'".

eylemiştir: "Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e Yehûddan bir recül sihir yaptı, o yüzden birkaç günler müştekî oldu, derken Cebrâil aleyhisselâm geldi de 'sana, Yehûddan bir recül sihir yaptı, senin için filân kuyuda şöyle şöyle birtakım ukdeler akdeyledi (düğümler döğdü)' dedi. Bunun üzerine Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem gönderdi, onu çıkardılar, getirildi. Resûlullah da كَأَنَّمَا نَشَطَ مِنَ عِقَالٍ bir ikālden, yani bir diz bağından çözülmüş gibi kalktı, sonra da bunu o Yahudîye ne andı ne de yüzünü gördü."[1] Bundan başka Buhârî'de, Müslim'de, İbn Mâce'de Hazret-i Âişe'den Hişam b. Urve tarîkiyle birkaç rivayet vardır[2] ki Mu'tezile bunları kabul etmek istememiş, lâkin ehl-i hadis sübûtunu söylemişler ve bu suretle de delâil-i nübüvvetten bir mucizenin vukū'unu haber vermişlerdir. Şu kadar ki bu rivayetlerde bu kıssa Mu'avvizeteyn'in sebeb-i nüzûlü olduğu sarih değildir.

Buhârî'nin işaretine göre olsa olsa Sûre-i Bakara'da Yehûdun sihir ile iştigāline dair olan وَاتَّبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَۚ وَمَا كَفَرَ سُلَيْمٰنُ وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ... إلخ... وَمَا هُمْ بِضَٓارّٖينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ [2/102] âyetinin nüzûlüne sebep olduğu söylenebilir. Fakat Süyûtî'nin dediği gibi Beyhakī *Delâil*'de Hazret-i Âişe hadîsinin mâba'di olmak üzere zikreylediği rivayette verdiği tafsil ile Mu'avvizeteyn'in sebeb-i nüzûlü [6355] bu kıssa olduğunu tahric ve tasrih eylemiştir: İki melek gelip Lebîd b. A'sam'ın[3] Zervan kuyusunda muşt ve muşâta ve erkek hurma tal'ının kapçığı içinde tıb yaptığını haber vermekle sabahleyin Resûlullah ashâbı ile beraber kuyuya gitti, bir adam girip kuyunun kapak taşının altından tal'ının cüffünü[4] çıkardı, içinde Resûlullah'ın tarağı ve başının tarantısı vardı. Bir de mumdan bir timsâl yapılmış ve ona iğneler saplanmış ve onda on bir düğümlü bir de veter (yay kirişi)

---

1 Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ,* III, 450; *es-Sünenü's-suğrâ,* Tahrîmü'd-Dem, 20:
أخبرنا هناد بن السري عن أبي معاوية عن الأعمش عن ابن حيان يعني يزيد عن زيد بن أرقم قال: سحر النبي صلى الله عليه وسلم رجل من اليهود فاشتكى لذلك أياما فأتاه جبريل فقال: إن رجلا من اليهود سحرك، عقد لك عقدا في بئر كذا وكذا، فأرسل رسول الله صلى الله عليه وسلم فاستخرجها فجاء بها إليه فحللها فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم كأنما نشط من عقال فما ذكر ذلك لذلك اليهودي ولا رآه في وجهه قط.

2 Buhârî, Cizye 14, Bed'ü'l-Halk 11, Tıb 46, Deavât 57; Müslim, Selâm, 43; İbn Mâce, Tıb, 45.

3 H: "Âsım'ın".

4 B: "cüfûnünü".

bulunmuştu, o vakit Cibrîl aleyhisselâm Mu'avvizeteyn'i getirdi, "Yâ Muhammed! قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ de bir düğüm çöz, مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ de bir düğüm çöz" dedi, nihâyet sûrelerin[1] ikisini de bitirdi. Düğümlerin hepsini çözdü. İğneleri çıkardıkça bir elem duyuyor ondan sonra da rahat buluyordu, "yâ Resûlallah katletsen" denildi, "Allah bana âfiyet verdi ve Allah'ın azâbından onun göreceği daha eşeddir[2]" buyurdu.[3] Bir rivayette de denilmiştir ki: Sihri yapan Lebîd b. A'sam[4] ve kızları idi, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem hastalandı, bunun üzerine Cibrîl Mu'avvizeteyn ile nâzil oldu, sihrin mevzi'ini ve yapanını ve ne ile yaptığını haber verdi. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem de Hazret-i Ali'yi ve Zübeyr'i ve Ammâr'ı gönderdi, bunlar kuyunun suyunu çektiler, kına suyu gibi olmuştu. Sonra kuyunun kapak taşını kaldırdılar tarak dişlerini çıkardılar, beraber bir de veter vardı, ona on bir düğüm düğümlenmiş ve iğneler saplanmıştı. Onu alıp Peygamber'e getirdiler o[5] onlara Mu'avvizeteyn'i okumaya başladı, her âyeti okudukça bir düğüm çözülüyor ve Aleyhissalâtü vesselâm bir hiffet buluyordu. İki sûrenin tamamında son ukde de çözüldü. Aleyhissalâtü vesselâm da bir ikālden sıyrılmış gibi kalktı.[6] Bu iki rivayetten evvelki rivayet daha doğrudur denilmiş[7] ve işte bu haberlerin sıhhatine kāil olan muhaddislerle bir

---

1 B: "sûrenin".

2 B: "şediddir".

3 Beyhakī, *Delâilü'n-nübüvve,* VII, 92-94:

عن عائشة قالت: كان لرسول الله صلى الله عليه وسلم غلام يهودي يخدمه، يقال له: لبيد بن أعصم وكان تعجبه خدمته فلم تزل به يهود حتى سحر النبي صلى الله عليه وسلم وكان رسول الله صلى الله عليه وسلم يذوب ولا يدري ما وجعه فبينما رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات ليلة نائم. إذ أتاه ملكان فجلس أحدهما عند رأسه والآخر عند رجليه فقال الذي عند رجليه للذي عند رأسه: ما وجعه؟ قال: الذي عند رأسه مطبوب، قال الذي عند رجليه: من طبه؟ قال الذي عند رأسه: لبيد بن أعصم، قال الذي عند رجليه: بم طبه؟ قال الذي عند رأسه بمشط ومشاطة وجف طلعة ذكر بذي ذروان وهي تحت راعوفة البئر، فاستيقظ رسول الله صلى الله عليه وسلم فدعا عائشة فقال: يا عائشة! أشعرت أن الله عز وجل قد أنبأني بوجعي؟ فلما أصبح غدا رسول الله صلى الله عليه وسلم وغدا معه أصحابه إلى البئر فإذا ماؤها كأنه نقوع الحناء وإذا نخلها –الذي يشرب من مائها– قد التوى سعفه كأنه رؤوس الشياطين قال: فنزل رجل فاستخرج جف طلعة من تحت الراعوفة فإذا فيها مشط رسول الله صلى الله عليه وسلم ومن مراطة رأسه وإذا تمثال من شمع تمثال رسول الله صلى الله عليه وسلم وإذا فيها إبر مغروزة وإذا وتر فيه إحدى عشرة عقدة فأتاه جبريل عليه السلام بالمعوذتين فقال: يا محمد قل أعوذ برب الفلق، وحل عقدة، من شر ما خلق، وحل عقدة حتى فرغ منها ثم قال: قل أعوذ برب الناس، وحل عقدة حتى فرغ منها وحل العقد كلها وجعل لا ينزع إبرة إلا وجد لها ألما ثم يجد بعد ذلك راحة فقيل: يا رسول الله، لو قتلت اليهودي، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: قد عافاني الله عز وجل وما وراءه من عذاب الله أشد.

4 H: "Âsım'ın".

5 H: "ve".

6 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 629; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 521. Krş. İbn Hâleveyh, *İ'râbu'l-kırââti's-seb' ve ilelühâ,* Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1413/1992, II, 550.

7 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 521:

والرواية الأولى أصح من هذه.

kısım müfessirîn sebeb-i nüzûlün bu olduğunu ve bu suretle bir kuyunun suyunu kına suyu hâline getirecek ve başındaki [6356] hurma ağacını kurutacak kadar bir tıb ve ilaç ile tesmim etmiş ve Resûlullah'ın beden ve a'sâbında bir rahatsızlığa sebep olmuş olan en gizli ve şiddetli bir sihri meydana çıkararak ibtal eyleyen ve delâil-i nübüvvetten olan ilâhî bir mucize zâhir olup risâlet kuvvet ve ismetinin tecellî etmiş bulunduğunu ve böyle gizli bir surette hücum eden sihre karşı galebe eden mucizenin Hazret-i Mûsâ'ya karşı açıktan meydan okuyan sehara-i Firavun'a karşı âsâ-yı Mûsâ'nın galebesi mucizesinden daha beliğ ve müessir bulunduğu kanaatiyle bu sûrelerin Medenî olması rivayetini tercih ve ihtiyar eylemişlerdir. Ancak şundan gaflet edilmemek lâzım gelir ki bu rivayetlerin hepsinin sıhhati kabul edildiği tadirde bile Resûlullah'a velev bir an için olsun bir sihir yapılmış olduğuna mutlaka itikadın vücûbunu ifade edecek kuvveti hâiz değildirler. Zira esas itibariyle haber-i âhâd hudûdunu geçmiş değildirler. Haber-i âhâdın sıhhati ise itikadın cevâzını ifade etse bile vücûbunu ifade eylemez. Hâlbuki bunda itikadın vücûbu şöyle dursun Kur'ân'ın nassına muhalif olduğundan dolayı câiz bile olamayacağına dahi kāil olanlar vardır. Nitekim İmâm Mâtürîdî'den[1] nakledildiğine göre Ebû Bekr Esam "burada mervî olan sihir hadîsi metruktur, çünkü bundan kâfirlerin Aleyhissalâtü vesselâm'a meshur demelerinin sıdkı lâzım gelecektir. Bu ise Kur'ân-ı Azîmü'ş-şân'ın nassına muhaliftir" demiş[2] ve Mu'tezile bu fikirde ısrar etmiş ve sihirden teessürün mansıb-ı nübüvvete yakışmayacağını söylemişlerdir. Gerçi Resûlullah'a sihir yapıldı da def' ve ibtal edildi demekle ona meshurdur demek arasında büyük fark vardır. Meshurdur demek, sihre mağlup olmuştur demek olur. Bu rivayetler mağlup olduğunu değil, bilakis mucize olarak galebesini haber vermekte ve bu haysiyetle

---

1 B: "Kurtubî'den".

2 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, X, 653:

قال أبو بكر الأصم: ذكروا في هذه السورة حديثا فيه ما لا يجوز فتركته.

Hâşiyetü'ş-Şihâb, VIII, 415:

ولذا نقل في التاويلات عن أبي بكر الأصم أنه قال: إنّ حديث السحر المروي هنا متروك لما يلزمه من صدق قولهم وهو مخالف لنص القرآن.

Kur'ân'ın nassını tahkik ve teyid[1] eylemektedir. Ve hasbe'l-beşeriyye Resûlullah'ın şahs-ı saâdetine, Uhud'da sinn-i şeriflerinin şehid olması, Hayber'de tesmîme [6357] kalkışılması gibi herhangi bir sebeple bir zarar ve elem veya maraz veya mevt ve katl gibi bir âfet ârız olabilmek ve hatta ahvâl-i âdiyede bir hayâl veya bir zühûl ve nisyan veya yapmak istediği bir fiili yapamamak gibi bir hâdise-i nefsiyeye mâruz olmak akıl ve kalbinin selâmetine ve aldığı vahyin kuvvetine mâni' olmayacağı gibi, sonra hıfz u inâyet-i ilâhiye ile bunlar tashih ve izâle olunmak mansıb-ı nübüvvete ve وَاللّٰهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ [el-Mâide 5/67] vaadine münâfî olmayacağı da unutulmamak lâzım gelir. Onun için İmâm Mâzerî[2] şöyle demiştir: "Ehl-i bid'at bu hadîsi nübüvvet mansıbına hat ve teşkik olur diye inkâr etmişlerse de öyle değildir. Çünkü Allah teâlâ onu risâlete müte'allik umûrda masum kılmış, amma dünya umûrundan meb'us olmadığı bazı umûrda ve beşeriyete ârız olabilecek bazı hususta[3] müteessir olabilmesi de ba'îd değildir."[4] Kādî Iyâz[5] da *Şifâ-i Şerîf*te "Hazret-i Âişe hadîsinin rivayetlerinde sihir Hazret-i Peygamber'in aklına, kalbine, itikadına değil, ancak cesed-i şerîfine ve cevârihinin[6] zâhirine dokunmuş olduğu ve yapacak gibi tahayyül edip de yapmamış olduğu şey de yine rivayetin[7] birisinde musarrah olduğu üzere ehline yaklaşacağını zannedip de yaklaşamamasından ibaret bir tutukluktan başka bir şey olmadığı[8] beyan olunarak vârid olmuştur"[9] diye tavzih

---

1 H ve B: "tekid".

2 H: "Mâzinî"; M: "Mazinî".

3 H: "husûsâta".

4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 521-522:

وقال الإمام المازري: قد أنكر ذلك الحديث المبتدعة من حيث إنه يحط منصب النبوة ويشكك فيها وإن تجويزه يمنع الثقة بالشرع وأجيب بأن الحديث صحيح وهو غير مراغم للنص ولا يلزم عليه حط منصب النبوة والتشكيك فيها لأن الكفار أرادوا بقولهم مسحور أنه مجنون وحاشاه ولو سلم إرادة ظاهره فهو كان قبل هذه القصة أو مرادهم أن السحر أثر فيه وأن ما يأتيه من الوحي من تخيلات السحر وهو كذب أيضا لأن الله تعالى عصمه فيما يتعلق بالرسالة وأما ما يتعلق ببعض أمور الدنيا التي لم يبعث عليه الصلاة والسلام بسببها وهي مما يعرض للبشر فغير بعيد أن يخيل إليه من ذلك ما لا حقيقة له.

5 H: "İvaz".

6 H: "cevâhirinin".

7 H: "rivâyâtın".

8 H -"üzere ehline yaklaşacağını zannedip de yaklaşamamasından ibaret bir tutukluktan başka bir şey olmadığı".

9 Kādî Iyâz, *eş-Şifâ,* II, 182. Krş Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 522:

فقد استبان لك من مضمون هذه الروايات أن السحر إنما تسلط على ظاهره وجوارحه لا على قلبه واعتقاده وعقله وأنه إنما أثر في بصره وحبسه عن وطء نسائه وطعامه وأضعف جسمه وأمرضه...

eylemiştir. Fi'l-vâki' Hazret-i Peygamber'in beşerî haysiyetten olan herhangi bir elem ve ârızasını nübüvvet ve risaleti haysiyetinden olan ismet ve kuvvetine sirâyet edermiş gibi tevehhüm etmek hiç de[1] doğru değildir. İşte ehl-i hadisten olan ulemâ[2] bilhassa bu noktayı tebârüz ettirmek ve bu haberlerde müessir bir sihre karşı bir mucizeye delâlet bulunduğunu tavzih eylemek için bu rivayetleri yekdiğeriyle telif ederek sıhhatini kabulde bir mâni' görmemişlerdir. Bununla beraber bu meseleyi bir ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at ve i'tizâl meselesi gibi tasvir etmek de sihri haddinden fazla büyütmek gibi bir ifrattan [6358] hâlî olmaz. Hâlbuki sihri ve şerr ü zararını inkâra kalkışmak doğru olmadığı gibi onu haddinden fazla i'zâm etmek de doğru değildir. Sihir bir hud'a ve şeytanetten hâlî olmamakla beraber rûhânî veya cismânî olarak sınâ'î ve ta'lîmî bazı hakikatlerle memzuc da olabilir. Ve her ne olsa وَمَا هُمْ بِضَٓارّٖينَ بِهٖ مِنْ اَحَدٍ اِلَّا بِاِذْنِ اللّٰهِ'dır [el-Bakara 2/102], اِنَّ اللّٰهَ سَيُبْطِلُهُ'dur [Yûnus 10/81], وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ اَتٰى'dır [Tâhâ 20/69]. Peygamber'e sâhir veya nübüvveti cihetinden meshur diyenin küfründe de şüphe yoktur. Burada üç mesele vardır: Evvelâ sihrin vukū'u, sâniyen Peygamber'in bir sihirden teessürünün vukū'u; sâlisen bu sûrelerin sebeb-i nüzûlü olup olmaması meseleleridir. Sihrin mâhiyeti her ne olursa olsun vukū'unu ve onunla iştigal edenlerin bulunageldiğini inkâr etmek, onun küfür ve fitne olduğunu inkâr etmek gibi hem Kur'ân'ın sarâhatine karşı küfür hem de tarihe karşı[3] cehalet olur. Peygamber'e bir sihir yapıldığına ve onun hasbe'l-beşeriyye ondan biraz müteessir ve müteelim olduğuna itikad etmek câiz olabilirse de vâcib değildir. Bu sûrelerin mazmûnunda sâhirlerin de şerrinden Allah'a isti'âze mânası açık olmakla beraber, sebeb-i nüzûlü yalnız sihirden ibaret olduğu da kat'iyyetle sâbit değildir, bu sûreler ondan daha yüksek ve daha şümullü kıymeti hâizdir. Bâlâdaki nakillerden anlaşıldığı üzere Beyhakī'nin dahi Mekkî ve Medenî rivayetleri kaydetmiş olmasına nazaran en doğrusu

---

1 H -"de".
2 H, M ve B: "ulemanın".
3 H -"küfür hem de tarihe karşı".

nüzul ve esbâb-ı nüzûlü[1] muhtelef^ün^ fîhâ olduğunu söylemektir. Ve şu hâlde Süyûtî'nin Medenî olması muhtârdır diye tercîhi, Âlûsî'nin هُوَ الصَّحِيحُ diye tercihinden daha muvâfık olur.

Burada İbn Mes'ûd Hazretleri'nin cem'-i Kur'ân'a kadar bu iki sûrenin Kur'an'dan olduğuna vâkıf bulunmadığına dair de bir rivayet vardır.[2] Bu ise iki sebepten neş'et edebilir: Ya bu sûrelerin nüzûlü son zamanlarda olmasından, yahut Mekke'de iken hadîs-i kudsî kabîlinden iken Kur'an olmak üzere tesbîtine dair vahiy muahharan vârid olması hasebiyle müşârün ileyhin ona vâkıf olmamış [6359] bulunmasından olabilir. İki takdirde de Kur'âniyetleri Medenî olması lâzım gelir ki, bunu da Medenî olduğuna dair esbâb-ı tercihten olarak zikretmek muvâfık olur. Bu sûrelerin sebeb-i nüzûlü Peygamber'in vefatına yakın Yemen'de Esved-i[3] Ansî, Yemâme'de Müseylimetü'l-Kezzâb gibi nübüvvet iddiasıyla kıyam etmek istiyen deccallerin şerr ü fitneleri olmak da pek melhuzdur ki bâlâda zikrolunan birinci rivayetin mânası da bu olsa gerektir. Bunların yaptıkları da nâsın akidelerini bozmak için ukdelere üfürenlerin şerri cümlesinden ve en büyük sihirlerden[4] olduğunda da şüphe yoktur. Hem onlar dünyaya felak-ı[5] subh gibi parlamış olan nûr-i İslâm'ı karartmak için saldırmak isteyen gāsık kabîlindendir. Bu suretle bu sûrelerin sona dercedilmiş olması da pek münâsibdir. Allâhu a'lem.

Söz uzamış olmakla beraber sihirden bahsedilmiş olmak münasebetiyle şunu da söyleyelim ki: Sûre-i Bakara'da Yehûdun kitâbullah olan Tevrat'ı arkalarına atıp da iki nevi sihrin arkasına düştükleri, bunlardan birisi Süleyman aleyhisselâm'ın mülk ü saltanatı hakkında şeytanların küfr ile uydurup tâkip ettikleri siyâsiyyâta müte'allik sihir, birisi de Bâbilîlerin

1 H -"ve esbâb-ı nüzûlü".
2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* V, 130, *el-Müsned* (Arnaût), XXXV, 118. Krş. İmâm eş-Şâfiî, *el-Ümm,* VII, 199; İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medîne,* III, 1010:
عن زر قال: قلت لأبي: إن أخاك يحكهما من المصحف، قيل لسفيان: ابن مسعود؟ فلم ينكر قال: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: «قيل لي فقلت» فنحن نقول كما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم. قال سفيان: يحكهما: المعوذتين وليسا في مصحف ابن مسعود، كان يرى رسول الله صلى الله عليه وسلم يعوذ بهما الحسن والحسين ولم يسمعه يقرؤهما في شيء من صلاته فظن أنهما عوذتان وأصر على ظنه وتحقق الباقون كونهما من القرآن فأودعوهما إياه.
3 B: "evlâd-ı".
4 H: "sihirlerinden".
5 H ve B: "felek-i".

Hârut ve Mârut efsaneleri diye anılmakta bulunan ve aşk u alâkaya dair olarak karı ile koca beynini ayıracak kadar küfür ve fitneyi tazammun eden sihir olduğu وَاتَّـبَعُوا مَا تَتْلُوا الشَّيَاطِينُ عَلٰى مُلْكِ سُلَيْمٰنَ [el-Bakara 2/102] âyetinde geçmiş ve orada sihrin sekize kadar sayılan envâ'ından da bahsolunmuştu. Onları tekrara hâcet olmamakla beraber "sihr" kelimesinin lügavî ve örfî mânalarına dair bir hulâsa daha yapmadan geçmek de muvâfık olmayacaktır.

Nihâye'de der ki: "Arabın kelâmında 'sihr', صَرْفُ الشَّيْءِ عَنْ وَجْهِهِ bir şeyi vechinden sarf ve tahvil eylemektir."[1] *Kāmûs*'ta: "Sîn'in fethiyle 'sehr' akciğer ve zammıyla 'suhr' yüreğe denilir. Sîn'in kesriyle isim olarak 'sihr' كُلُّ مَا لَطُفَ وَدَقَّ مَأْخَذُهُ tutumu latif ve ince olan herhangi bir şeye ve fiile [6360] denir, masdar olarak da hud'a yapmaya, ve cadılık ve gözbağcılık etmeye denilir."[2]

Râgıb der ki: "'Sahr' hulkūmun ucu ve ri'edir, 'sihr'in de bundan müştak olduğu, yani ciğere işletmek mânasından me'huz olduğu söylenmiştir, ve 'sihr' birkaç mânaya ıtlak olunur:

Birincisi: Hakikati olmayan tahyîlât ve hud'aya denilir ki, el çabukluğuyla yaptığını gözlerden kaçırtmak suretiyle şa'bezeci hokkabazların yaptıkları ve yaldızlı sözlerle kulakları avutarak nemmamların, koğucuların yaptıkları bu kabîldendir سَحَرُٓوا اَعْيُنَ النَّاسِ [el-A'râf 7/116], يُخَيَّلُ اِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ [Tâhâ 20/66] buyurulması bu mâna üzerinedir. Kâfirler Mûsâ aleyhisselâm'a bu nazarla baktıklarından dolayı يَا اَيُّهَا السَّاحِرُ [ez-Zuhruf 43/49] demişlerdi.

İkincisi: Şeytan'a bir nevi tekarrub ile onun mu'âvenetini celbeylemektir ki هَلْ اُنَبِّئُكُمْ عَلٰى مَنْ تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ. تَنَزَّلُ عَلٰى كُلِّ اَفَّاكٍ اَثِيمٍ [eş-Şu'arâ 26/221-222] buna işarettir, وَلٰكِنَّ الشَّيَاطِينَ كَفَرُوا يُعَلِّمُونَ النَّاسَ السِّحْرَ [el-Bakara 2/102] buyurulması da bunun üzerinedir.

---

1 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* II, 346.

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 405; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 381-383:

السحر، ويحرك ويضم: الرئة ج: سحور وأسحار... والسِّحرُ: كل ما لطف مأخذه ودقَّ، والفعلُ كمنع... وبالضم: القلب، عن الجرمي وسَحَرَ، كمنع: خَدَعَ.

Üçüncüsü: Avamın ('eğtâm'ın)[1] zâhib olduklarıdır ki: Kuvvetinden suver ve tabâyi'i tağyir eder. Meselâ insanı eşek yapar diye zu'mettikleri fiilin ismidir. 'Muhassılîn' indinde ise onun hakikati yoktur."[2] Râgıb'ın bu son sözünü sade Mu'tezile kavli imiş gibi telakkī edenler olmuş ise de öyle değildir. *Kāmûs* sâhibi de *Besâir*'de bunu şöyle ifade etmiştir: "Feth ile 'sahr', hulkūmun ucuna ve akciğere denir, bedenden ona muhâzî olan uzva da mecâzen ıtlak edilir. Kesr ile 'sihr' -ki Türkçemizde büyü ve cadılık dahi tâbir olunur- fi'l-asl bir adamın sahrine, yani akciğerine vurup onu mütegayyir ve sersem eylemek mânasına masdar olup sonra cadılıkta kullanılmıştır ki üç türlüdür:

Birisi: Sırf hudâ' ve tahyîlâttır ki hakikati yoktur, "şa'veze"[3] ve "gözbağcılık" tâbir olunur, hıffet-i yed ve sür'atten neş'et eder.

[6361] İkincisi: Şeytanlara tekarrub ederek bazı mertebe mu'âvenetlerini isticlâb ile olur.

Üçüncüsü: Küfrü irtikâb ile efsun ederek suver ve tabâyi'i güya tağyir ederler, meselâ bazı adamı güya eşek yaparlar, bu dahi gerçi müessirdir lâkin hakikati yoktur. Meshur olan kişi kendisini eşek olmuş kıyâsıyla öyle şîve yapar, her hâlde sihrin vukū'u vardır."[4] Bütün bunlarda ince bir hîle ve hud'a mânası bulunmakla beraber hakikati yoktur demek büsbütün yalandan ibarettir demek de olmayıp maddî veya rûhânî olarak gizli birtakım sebepler isti'mâli ile tahrîf-i hakikat edilerek

---

1 الغتمة: عجمة في المنطق ورجل أغتم: لا يفصح شيئا.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 400-401:

السحر: طرف الحلقوم والرئة... وقيل: منه اشتق السحر وهو: إصابة السحر والسحر يقال على معان: الأول: الخداع وتخييلات لا حقيقة لها، نحو ما يفعله المشعبذ بصرف الأبصار عما يفعله لخفة يد وما يفعله النمام بقول مزخرف عائق للأسماع، وعلى ذلك قوله تعالى: «سحروا أعين الناس واسترهبوهم» وقال: «يخيل إليه من سحرهم» وبهذا النظر سموا موسى عليه السلام ساحرا فقالوا: «يا أيها الساحر ادع لنا ربك» والثاني: استجلاب معاونة الشيطان بضرب من التقرب إليه كقوله تعالى: «هل أنبئكم على من تنزل الشياطين تنزل على كل أفاك أثيم» وعلى ذلك قوله تعالى: «ولكن الشياطين كفروا يعلمون الناس السحر» والثالث: ما يذهب إليه الأغتام وهو اسم لفعل يزعمون أنه من قوته يغير الصور والطبائع فيجعل الإنسان حمارا ولا حقيقة لذلك عند المحصلين.

3 H, M ve B: "şa'bede".

4 Fîrûzâbâdî, *Besâir,* III, 197-198:

قيل: هو مأخوذ من السحر وهو طرف الحلقوم والرئة. قالت عائشة رضى الله عنها: مات رسول الله صلى الله عليه وسلم بين سحرى ونحرى، أى مستندا إلى صدرى وما يحاذى سحرى... والسحر يقال على معان: الأول: الخداع وتخييلات لا حقيقة لها نحو ما يفعله المشعوذ من صرف الأبصار عما يفعله بخفة يد... الثاني: استجلاب معاونة الشيطان بضرب من التقرب إليه... الثالث: ما يذهب إليه الأغتام وهو اسم لفعل يزعمون أنه من قوته يغير الصور والطبائع فيجعل الإنسان حمارا ولا حقيقة لذلك عند المحصلين.

yapılan ve mâhiyetinde mutlaka bir şeytanet ve hud'a mânası bulunan ve bu suretle birtakım kimseleri manyatize ederek (yani mıknatıslar gibi cezb ü teshir eyleyerek) iradesine râm eyleyen habis bir san'at diye de târif olunabilir. Nitekim Ebu'l-Bekā *Külliyyât*'ında bunların hepsine şâmil olmak üzere sihrin örfî mânasını şöyle târif eylemiştir: "Kesr ve sükûn ile 'sihr' nüfûs-ı habîsenin birtakım ef'âl ve ahvâle uğraşmasıdır ki o fiillere bazı hârikulâde umûr terettüb eyler, ma'amâfîh mu'ârazası müte'azzir olmaz."[1] Ve Ezherî'nin Ferrâ ve sâireden nakline göre asl-ı lügatta 'sihr' sarftır, yani çekip çevirmek, bir şeyi yönetinden çıkararak tağyir ve tahvil eylemektir.[2] Ve hiyel ve sanâyi' erbâbının âlât ve edevât i'ânesiyle yaptıkları fiillere ve el çabukluğuyla yapılanlara 'sihr' ıtlak edilmesi de bir şeyi cihetinden sarf ve tahvil[3] etmek mânası bulunmak itibariyle hakīkat-i lügaviyedir. Sihr-i kelâmî de, kelâmın garâbeti ve kalblerde müessir olan letâfetidir ki onları sihr gibi bir hâlden bir hâle tahvil eyler, إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا hadîsinin[4] mânası da (*Kāmûs*'un beyânı üzere) Allâhu a'lem şudur: İnsanı medheder, onda sâdık olur, dinleyenlerin kalblerini ona çevirir, aynı zamanda zem de eder, onda da sâdık olur, ona da kalblerini çevirir."[5] *Nihâye* de bu hadîsi şöyle îzah eylemiştir: "Yani beyânın bazısı vardır ki hak olmasa [6362] bile sâmi'înin kalblerini çevirir. Bir de denilmiştir ki bunun mânası: Bazı beyan vardır ki onunla sâhirin sihir ile kazandığı günah gibi günah kazanılır, buna göre hadis zem siyâkındadır.[6] Medh siyâkında olması da câizdir. Çünkü onunla kalbler istimâle olunur, dargınlar hoşnut edilir, sertler yumuşatılır,

---

1 Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât,* s. 510:

السحر، بالكسر والسكون: مزاولة النفوس الخبيثة لأفعال وأحوال يترتب عليها أمور خارقة للعادة لا يتعذر معارضته.

2 Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân,* II, 241:

وقوله: «فَأَنَّى تُسْحَرُونَ» تصرفون ومثله «تؤفكون» أُفِك وسُحر وصُرف سَوَاء.

Ezherî, *Tehzîbü'l-lüga,* IV, 170:

قلت: وأصل السِّحْرِ صرف الشيء عن حقيقته إلى غيره وقال الفرّاء فِي قول الله: «فَأَنَّى تُسْحَرُونَ» (الْمُؤْمِنُونَ ٨٩/٢٣) معناه فأَنَّى تُصْرَفُون ومِثْلُه «فأنّى تؤْفَكون» (فَاطِر ٣/٣٥) أُفِكَ وسُحِرَ سَوَاء.

3 B -"eylemektir. Ve hiyel ve sanâyi' erbâbının âlât ve edevât i'ânesiyle yaptıkları fiillere ve el çabukluğuyla yapılanlara 'sihr' ıtlak edilmesi de bir şeyi cihetinden sarf ve tahvil".

4 Buhârî, Nikâh 48, Tıb 50.

5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 405:

و«إن من البيان لسحرا» معناه والله أعلم أنه يمدح الإنسان فيصدق فيه حتى يصرف قلوب السامعين إليه ويذمه فيصدق فيه حتى يصرف قلوبهم أيضا عنه.

6 Bu mâna İmam Mâlik'e nisbet olunmuştur [Müellifin notu].

indirilir. Sihr de kelâm-ı Arabda صَرْفُ الشَّيْءِ عَنْ وَجْهِهِ'dir."[1] Râgıb da bunun hakkında şöyle der: "Sihirden bazen hüsnü tasavvur olunur. Nitekim إِنَّ مِنَ الْبَيَانِ لَسِحْرًا denilmiştir. Bazen de fiilinin inceliği tasavvur olunur. Nitekim etıbbâ 'tabiat sâhirdir' derler."[2] Bunlardan anlaşılıyor ki sade hüsn ü letâfet ve incelik itibariyle sihir ıtlâkı mecazdır. Aslında sarf ve tağyir ile sırrî bir hud'a ve şeytanet mânası vardır, örfî mânası olan büyücülüğe, cadılığa ıtlâkı da bu itibar ile ve habâseti haysiyetiyledir. Târifinde "mu'ârazası müte'azzir olmaz" diye kayıtlanması da mucizeden farkını göstermek içindir. Arapça'da "sihr"e bir de "tıb" tâbir olunduğu ve sihir yapılana "matbûb" denildiği de anlaşılıyor ki bu bizim lisânımızda da vardır; "fülâna büyü yapılmış" yahut "o büyülü imiş" mânasına "ona ilaç yapılmış", "o ilaçlı imiş" denilmek de şâyi'dir. *Kāmûs* şârihi "sihr"e "tıb" ıtlâkının yılan sokana "selîm", sahraya "mefâze" tâbir edilmek gibi ifâkata tefe"ül için olduğunu söylemiştir. Ma'amâfîh bunun tabâbette edviye isti'mâliyle yapılan hazâkat[3] ve maharet kabîlinden bir tesir mülâhazasıyla ıtlak edilmiş olması da pek melhuzdur.[4]

---

1 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* II, 346:

فيه «إن من البيان لسحرا» أي منه ما يصرف قلوب السامعين وإن كان غير حق وقيل معناه إن من البيان ما يكتسب به من الإثم ما يكتسبه الساحر بسحره، فيكون في معرض الذم، ويجوز أن يكون في معرض المدح لأنه يستمال به القلوب ويترضى به الساخط ويستنزل به الصعب والسحر في كلامهم: صرف الشيء عن وجهه.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 401:

وقد تصور من السحر تارة حسنه فقيل: «إن من البيان لسحرا» وتارة دقة فعله حتى قالت الأطباء: الطبيعة ساحرة.

3 B -"hazâkat".

4 Bahâüddîn Âmilî *Keşkül*'de *İrşâdü'l-Kāsıd ilâ Esne'l-Makāsıd* nâm kitaptan naklen şöyle kaydeylemiştir ki sihir amelinin, yani sihir yapmanın tahrîminde nizâ' yoktur, ancak ilminde nizâ' edilmiştir, zâhir olan ibâhasıdır. Hatta bazı nuzzâr farz-ı kifâye olduğuna zâhib olmuştur, zira olabilir ki bir sâhir zuhur eder de nübüvvet iddiasına kalkışır, bundan dolayı ümmet içinde onu keşfedecek ve kat' eyleyecek kimse bulunmak iktizâ eder. Bir de sihrin kātil olanı vardır ki onun da fâili kısâsen katlolunmak lâzım gelir. Sihrin bir hakīkīsi bir de gayr-i hakīkīsi vardır. Hakīkī olmayanına "اخذ بالعيون:* gözbağcılık" denilir. Firavun sâhirleri bunların ikisini de yapmışlardı. Evvelâ gayr-i hakīkīyi yaptılar, سَحَرُوا اَعْيُنَ النَّاسِ [el-A'râf 7/116] [6363] buyurulması buna işarettir, onun ardından da hakīkīyi yaptılar, وَاسْتَرْهَبُوهُمْ وَجَٓاؤُ۫ بِسِحْرٍ عَظ۪يمٍ [el-A'râf 7/116] buyurulması buna işarettir. Sihrin esbâbı hafî olduğundan dolayı mechul bulunduğu ve recm-i zunûna mahal olduğu için yolları da muhteliftir. Hind tarîki (fakirizm) nefsi tasfiye ve şevâgil-i bedeniyeden bi-kaderi't-tâkati'l-beşeriyye tecriddir. Zira bunların re'yince o âsâr ancak nefs-i beşeriyeden** sâdır olur, felâsifenin müteahhirîni de Hind'in re'yindedirler. Türklerden bir kısmı da onlar gibi yaparlar. Nebıt tarîki: Muhtâr bir vakitte azimet ile rukye ve buhûra muzâf olarak matlub garaza münâsib birtakım şeyler yapmaktır, o şeyler bazen temâsîl ve nukūş olur, bazen düğümler düğümlenir ve üzerlerine üfürülür ve bazen yazılar yazılır, yere gömülür yahut suya atılır yahut havaya asılır yahut ateşte yakılır. O rukye de itikadlarınca matlub garazı yapacak yıldızlara tazarru'dur, o buhûr ise o yıldızlara nisbet edilen eczâ (akākīr)dır, zira itikadlarınca o âsâr ancak o yıldızlardan sâdır olur. Yunan tarîki:

[6363] Hâsılı lisânımızda "büyü", "ilaç", "avsun", "cadılık", "nirenk", "füsun" ve "efsun" gibi tâbirlerle yâd olunan "sihr" Frenkçe'de de "magie", ve "sorcellerie" tâbirleriyle yâd olunduğu anlaşılıyor. Bu münasebetle burada onların fikirleri de hulâsaten kaydedilmek fâidesiz olmayacaktır zannederim. *Larousse*'ta diyor ki: "'Mage' Midyalılarda ve Fürste ruhban sınıfı a'zâsı, Yunanlılarda ve Romalılarda müneccim, efsuncu, sâhir; 'magiciene' sihir san'atı yapan sihirbaz; mecâzen hayretengiz ve anlaşılmaz şeyler yapan şahıs; 'artistler büyük sehhârdırlar' denilir. 'Magie' (yani sihir) acayip birtakım ameller vâsıtasıyla, kavânîn-i tabî'iye hilâfına bazı âsâr istihsâli iddia olunan san'attır. Magie (sihir) eski [6364]

Eflâk ve kevâkibin rûhâniyetini teshir ve onlar huzûrunda durup tazarru' ederek kuvvetlerinin inmesini istemektir, çünkü bunların itikadlarınca bu âsâr eflâk ve kevâkibin ecrâmından değil, rûhâniyâtından*** sâdır olur. Sâibe ile aralarında fark budur. Kudemâ-i felâsife de bu re'ye mâildir. İbrânîlerin, Kıbtın ve Arabın tarîki ise, sanki sûret-i mahsûsada tertib olunmuş azîmetler, kasemler hâlinde mânaları mechul birtakım isimler zikrine itimaddır ki bunlarla bir hâzıra hitap ederler. Çünkü itikadlarınca bu âsâr ancak cinden sudûr eder ve bu kasemlerin cinleri kahreden melâikeyi teshir edeceğini iddia ederler" (Yine o kitaptan) "Neyrenciyyât; imtizâcâtın ve o gibilerin havâssını izhardır. [*] 'Neyrenc' Fârisîden mu'arrebdir, aslı 'nevrenk'tir ki, 'yeni renk' demektir. Bazıları neyrenciyyâtı da sihre ilhak eylemişlerdir. Hatta bazıları sür'at-i hareket (sinema) ve hıffet-i yed (elçabukluğu) üzere müretteb ef'âl-i acîbeyi de ona ilhak etmişlerdir, fakat doğrusu böyle elçabukluğuyla yapılanlar bir ilim değil, hokkabazlıktır, bunları ulûm meyânında saymak lâyık değildir. Bazıları da âlât-ı garîbe ve halânın imtinâ'ı üzerine masnû' a'mâl-i acîbeyi de sihre ilhak eylemişlerdir, hakkı ise bu, hendese furû'undandır" [Müellifin notu].

[*] Zamanımız tâbirince havâss-ı kimyeviye izhârıyla yapılan te'sîrât-ı garîbe demek olur [Müellifin notu].

* M: "الحذ بالعيون".

** M: "beşerîden".

*** H ve B: "rûhâniyetinden".

Bahâeddin el-Âmilî, *el-Keşkûl,* Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, 1403/1983, II, 309-310:

من كتاب إرشاد القاصد إلى أسنى المقاصد: لا نزاع في تحريم عمل السحر، إنما النزاع في مجرد علمه والظاهر إباحته بل قد ذهب بعض النظار إلى أنه فرض كفاية لجواز ظهور ساحر يدعي النبوة فيكون في الأمة من يكشفه ويقطعه وأيضاً نعلم أن منه ما يقتل فيقتل فاعله قصاصاً.

والسحر منه حقيقي ومنه غير حقيقي ويقال له الأخذ بالعيون وسحرة فرعون أتوا بمجموع الأمرين وقدموا غير الحقيقي وإليه الإشارة بقوله تعالى «سحروا أعين الناس» ثم أردفوه بالحقيقي وإليه الإشارة بقوله تعالى «واسترهبوهم وجاءوا بسحر عظيم» ولما جهلت أسباب السحر لخفائها وتراجمت بها الظنون اختلف الطرق إليها فطريق الهند تصفية النفس وتجريدها من الشواغل البدنية بقدر الطاقة البشرية لأنهم يرون أن تلك الآثار إنما تصدر عن النفس البشرية ومتأخروا الفلاسفة يرون رأي الهند وطائفة من الأتراك تعمل بعملهم أيضاً وطريق النبط عمل أشياء مناسبة للغرض المطلوب مضافة إلى رقية ودخنة بعزيمة في وقت مختار وتلك الأشياء تارة تكون تماثيل ونقوشاً وتارة تكون عقداً تعقد وينفث عليها وتارة كتباً تكتب وتدفن في الأرض أو تطرح في الماء أو تعلق في الهواء أو تحرق بالنار وتلك الرقية تضرع إلى الكواكب الفاعلة للغرض المطلوب وتلك الدخنة عقاقير منسوبة إلى تلك الكواكب لإعتقادهم أن تلك الآثار إنما تصدر عن الكواكب وطريق اليونان تسخير روحانيات الأفلاك والكواكب واستنزال قواها بالوقوف لديها والتضرع إليها لاعتقادهم أن هذه الآثار إنما تصدر عن روحانيات الأفلاك والكواكب لا عن أجرامها وهذا الفرق بينهم وبين الصابئة وقدماء الفلاسفة تميل إلى هذا الرأي وطريق العبرانية والقبط والعرب الإعتماد على ذكر أسماء مجهولة المعاني كأنها أقسام عزائم بترتيب خاص يخاطبون بها حاضراً لاعتقادهم أن هذه الآثار إنما تصدر عن الجن ويدعون أن تلك الأقسام تسخر ملائكة قاهرة للجن.

ومن الكتاب المذكور: النيرنجا إظهار خواص الامتزاجات ونحوها ونيرنج فارسي معرب وأصله نورنك أي لون جديد والنيرنجات ألحقها بعضهم بالسحر بل ألحق بعضهم به الأفعال العجيبة المرتبة على سرعة الحركة وخفة اليد والحق أن هذا ليس بعلم وإنما هو شعبدة لا يليق أن يعد في العلوم وبعضهم ألحق بالسحر أيضاً غرائب الآلات والأعمال الموضوعة على امتناع الخلاء والحق أنه من فروع الهندسة.

Mısırlılarda çok mergub idi. 'Magie noire' kara sihir; şeytanları celb için yapılan idi. 'Magie blanche' beyaz sihir; zâhiren fevkalâde, hakikatte ise esbâb-ı tabî'iyeye medyun bazı âsâr husûle getirmek san'atıdır. Mecâzen şâyân-ı hayret eser, iğfal ve idlâl kuvveti mânalarına gelir. Nitekim 'üslub sihri' denilir.

Maglar, Zerdüşt dininin rüesâsı bilhassa nücûm, ahkâm-ı nücûm ve diğer fevka't-tabî'a kuvvet isnad olunan tılsımât gibi fenlerle yetiştirilirdi ki 'magie' kelimesinde hala onların hatıraları saklanır. İradesine kuvâ-yı ulviyeyi münkād etmek, onları celbeyleyip mu'âvenetleriyle birtakım zuhûrât husûle getirmek, şirinlik yapmak, cezb ve teshir etmek, şifâ-yı âcil vermek gibi ilh... Acâib ve hârikulâde eserler isnad olunan bu iddiâî san'at, erkenden Yunanlılara idhal olunmuştu, lâkin bâtıl akide ile dessaslığın semeresi olarak her asırda ve câhil halkın hepsinde bulunur. Kurûn-ı vustâda sihir ile lekelenerek itham olunan her ferd şiddetle yakılırdı. Bugün sihirbazlık ve cadılık, 'sorcellerie' medeniyetin terakkisi önünde hemen hemen tamamıyla kaybolmuş gibidir. 'Sorcellerie' demek sorcier mesleki ve ameli demektir ki kurûn-ı vustâda bu bir cinayet gibi mülâhaza olunurdu. 'Sorcier'[1], yani cadı o şahıstır ki halk onun sihir ile fenalık yapmak için vakit vakit Şeytan ile hâl-i ictimâ'da bulunduğunu zu'm ederlerdi. Bu zu'm hâlâ gayr-i medenî halkta tamamen kaybolmamıştır. Mecaz olarak pek maharetli şahsa denir, ihtiyar fena karıya da 'koca cadı karı' denilir."[2]

---

1 M: "Sorsiye".

2 "MAGIE (jî) n. f. (gr. mageia; de magos, mage). Art prétendu de produire, au moyen de pratiques bizarres, des effets contraires aux lois naturelles: la magie fut très en honneur dans l'antique Egypte. Magie noire, qui avait pour objet l'évocation des démons. Magie blanche, art de produire certains effets merveilleux en apparence, dus en réalité à des causes naturelles. Fig. Effet étonnant, puissance de séduction: la magie du style. - Les mages, prêtres de la religion de Zoroastre, cultivaient surtout l'astronomie, l'astrologie et d'autres sciences occultes, ce qui leur a fait attribuer une puissance surnaturelle, dont le souvenir se conserve encore dans notre mot *magie.* Cet art prétendu, auquel on attribue des effets extraordinaires et merveilleux, comme de soumettre à sa volonté les puissances supérieures, de les évoquer et de produire, par leur assistance, des apparitions, des charmes, des enchantements, des guérisons subites, etc., fut introduit de bonne heure en Grèce. Mais, fruit spontané de la superstition et de la fourberie, on le trouve à tous les âges et chez tous les peuples ignorants. Au moyen âge, on brûlait vif tout individu qu'on soupçonnait entaché de magie; aujourd'hui, la magie, la sorcellerie ont à peu près complètement disparu devant les progrès de la civilisation."

"SORCELLERIE (sè-le-rî) n. f. (de *sorcier*). Opération, profession de sorcier: la sorcellerie était consi-

Görülüyor ki bunlarda kelime iştikākından kat'-ı nazarla hakikat ve mecaz mâna ve mâhiyet itibariyle bizimkilerin beyânâtından pek farklı değildir ve oldukça bir tarih de yapmış, bir ucunu Mısır'a, bir ucunu da Midyalılarla eski Fürse dayamıştır[1]. Midyalılar el-Cezîre'de olmak, Bâbil de orada bulunmak itibariyle bunun Bâbil'de Hârut ve Mârut hikâyeleriyle alâkadar olan sihir demek olacağını da [6365] anlamak iktizâ eder. "Mage" lafzı Latince "magus" lafzından diye gösterildiğine göre bu bizim "Mecus" dediğimiz olmuş oluyor. Şu hâlde Fransızların sihir mânasına kullandıkları "magie" tâbirinin asıl lügavî mânası Mecûsîlik, yani mecûsî işi, mecusluk san'atı demek olduğu anlaşılır. Sonra, sihrin zâhiren fevkalâde görünen, hakikatte ise esbâb-ı tabî'iyeye müstenid bulunan ve "beyaz sihir" tâbir olunan bir kısmından bahsediliyor ki bundan da sihrin bazı hakikatler karıştırılarak yapılan ve fakat o hakikat gösterilmediği için hârikulâde zannedilen bir kısmı bulunduğu da söylenmiş oluyor. Fi'l-vâki' sâhirler böyle cismânî ve rûhânî birtakım esbâb-ı tabî'iye isti'mâl ederek zâhiren fevka't-tabî'a, hârikulâde görünen birtakım âsâr-ı garîbe izhar eder ve böylelikle peygamberlerin mucizelerine ve evliyânın kerametlerine rekabet etmek de isterler. Ve bundan dolayıdır ki sihir, tâlim ve ta'allümü kābil bir hüner ve san'at kabîlinden olarak telakkī olunur. Hâlbuki fevka't-tabî'a olan mucize ve keramet kesb ile[2] değil, ancak mevhibe-i ilâhiye olarak kābil olur. Bununla beraber şu da inkâr olunamaz ki esbâb ve hâdisât-ı tabî'iye denilenler içinde kanunları îzah olunabilen ve fennî olarak san'at hâlinde muttariden tatbîki kābil olduğundan dolayı âdî ve tabîî

dérée au moyen âge comme un crime. Par ext. Tours d'adresse qui paraissent surnaturels."
"SORCIER (si-é), ÈRE adj. et n. (lat. sortiarius; de sors, sort). Personne que le peuple croyait autrefois en société avec le diable, pour faire des maléfices: la croyance aux sorciers n'a pas encore entièrement disparu chez les peuples sauvages. Fig. Personne fort habile. Fam. Vieille sorcière, se dit d'une femme vieille et méchante."
(Claude Augé (ed.), *Petit Larousse Illustré - Nouveau Dictionnaire Encyclopédique,* Paris, 1905)
(http://bruscand.audrey.free.fr/petit_larousse_der/index.php?entree=magie&valider=Valider)
(http://bruscand.audrey.free.fr/petit_larousse_der/index.php?entree=sorcier&valider=Valider)

1 H: "bağlamıştır".
2 H -"ile".

sayılanlar olduğu gibi, kanunları îzah[1] edilemeyerek ampirik surette tatbik edilebilen ve illiyeti mechul olarak tesadüf edilegelen nâdir ve gayr-i nâdir nice hâdiseler ve garîbeler bulunduğu da günden güne tezâyüd edip duran keşfiyyât ve müşahedelerle görülüp duruyor. Bu noktalar iyi mülâhaza edilince şu da anlaşılır ki medeniyetin terakkisi karşısında sihrin kaybolduğunu zannetmek de doğru değildir, bilakis fünûnun ve vesâit-i medeniyenin terakkisi içinde sihrin tebdîl-i şekl ile tenâsüh ederek türlü nâmlar ve şekillerle daha ziyade tevessü' etmekte olduğunu itiraf etmek îcab eder. Sâhirlerin ervâh ve nüfûs-ı âliyeyi celbetmek iddiaları yalan olduğunda [6366] şüphe yok ise de, ervâh-ı habîse ve nüfûs-ı sâfileyi celb ve teshir edebildikleri ve bu suretle nüfûs-ı âliyeyi de ızrâra çalıştıkları muhakkaktır. Ve bundan dolayı sihir en şenî' küfürler ve şeytanetlerle mütelâzimdir. Her zaman beşeriyet onun şerrinden Allah'a sığınmak ihtiyâcındadır.

Bu sûrenin âyetleri: Beştir.

Fâsılası: ق، ب، د harfleridir. ب ortada yalnız olarak tam mânasıyla bir fâsıla harfidir.

Münasebeti, İhlâs'ın nihâyetinde beyan olunduğu üzere doğumdan, küfüvden münezzeh olan eksiksiz samediyetin hükmüyle doğum, hudûs cereyan eden ve binâen'aleyh yekdiğerine karşı mertebe mertebe şerri ihtivâ eyleyen eksikli mahluk ve fâni fıtratın hükmünü son bir tavzih olmasıdır, yani Allah'ı ihlâs ile tanı, O'na şöyle ilticâ et:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِۙ ﴿١﴾ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَۙ ﴿٢﴾ وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَۙ ﴿٣﴾ وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِۙ ﴿٤﴾ وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ ﴿٥﴾

1 B -"olunabilen ve fennî olarak san'at hâlinde muttariden tatbîki kābil olduğundan dolayı âdî ve tabîî sayılanlar olduğu gibi, kanunları îzah".

Meâl-i Şerîfi

De ki: Sığınırım Rabbine o felakın (1) şerrinden mâ-halakın (2) ve şerrinden bir gāsıkın daldığı zaman (3) ve o, ukdelere üfleyen nefeslerin şerrinden (4) ve şerrinden bir hâsidin hased ettiği zaman (5).

[6367] {قُلْ} De ❁ şâyân-ı dikkattir ki böyle "de", "söyle" diye emrolunduğu zaman bundan zâhir olan, me'mûrun bu emri değil, bununla söylenmesi emrolunan sözü söylemesi matlub olur. Onun için "Peygamber'in de bu sûreleri okurken قُلْ demeyip اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ، اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ، هُوَ اللّٰهُ اَحَدٌ diye başlaması iktizâ etmez miydi?" diye bir sual hatıra gelir. Bundan dolayı قُلْ يَٓا اَيُّهَا الْكَافِرُونَ'da mutlaka قُلْ denilmek vâcib, Tebbet'te قُلْ denilmemek[1] vâcib olduğunda ittifak bulunmakla beraber, İhlâs'ta ve Mu'avvizeteyn'de قُلْ denilmeyerek okunmasını tecviz edenler olmuşsa da mücerred dua niyetiyle söylendiği zaman bu câiz olsa bile Kur'an olarak okunduğu zaman[2] aynen okunmalıdır, çünkü mushaflarda öyle tesbit edilmiş, öyle vârid olmuştur. İmam Ebû Mansûr Mâtürîdî *Te'vîlât*'ta demiştir ki: "Zira bununla me'mur olan yalnız muhatabdan ibaret değil, onun gibi mükellef olan herkestir."[3] Onun için dehirler geçtikçe kalmak, bütün ibâdullâha emir ve tavsiye olunmak üzere aynen tesbit edilmiştir, bir de denilmiştir ki:[4] Bununla me'mur, okuyanın kendisidir. Allah teâlâ bu suretle şunu bildirmiştir ki bu mazmûnun makāmında herkes kendisine bunu söylemeyi emretsin, bunu bırakmasın. Hâsılı İhlâs'ın başında da işaret ettiğimiz vechile bu sûreler: قُلْ، قُلْ diye emir ile emrolunmuş gibi bir telkin ile okunur. Yani kendine ve herkese şöyle

---

1 H: "denilmek".

2 B -"bu câiz olsa bile Kur'an olarak okunduğu zaman".

3 Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân,* X, 643, 659. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 511:

فنزلت هذه السورة معلمة بجميع من يُسأل عنه وجوابه ولذلك أثبت «قُلْ» ليكون مخاطبة كل مسئول عن ذلك أن قل، لا على تخصيص الرسول صلى اللّٰهُ عليه وسلم بهذا الأمر.

ظاهره أمر لرسول الله صلى الله عليه وسلم بشيء مشار إليه وهو التعوذ وحق الإجابة في مثله أن يقول: أعوذ، لا أن يقول: «قل أعوذ» لكنه والله أعلم يخرج على وجهين: أحدهما: أن يكون ذلك أنزل بحق أن يصير ذلك أمرا لكل من بلغه وتعليما بالذي عليه من الاعتصام بالله تعالى والالتجاء إليه من شر الذي ذكره؛ ليعيذه... والوجه الثاني من وجهي الخطاب: أن يكون الخطاب لغيره وإن كان راجعا إلى مشار إليه فهو مما يشترك في معناه غيره فأبقى وأثبت ما به يصير مخاطبا من بلغ ذلك وهو قوله تعالى: «قل» حتى يدوم هذا إلى آخر الدهر وعلى هذا جميع ما فيه حرف الكلفة والمحنة أعني صيغة الأمر والله الموفق.

4 H -"'Zira bununla me'mur olan yalnız muhatabdan ibaret değil, onun gibi mükellef olan herkestir.' Onun için dehirler geçtikçe kalmak, bütün ibâdullâha emir ve tavsiye olunmak üzere aynen tesbit edilmiştir, bir de denilmiştir ki".

dua etmeyi söyle: {اَعُوذُ} Sığınırım ❁ "avz", "me'âz", "ıyâz", "isti'âze" bir fenalıktan korunmak için gayra ilticâ etmek, himayesini istemektir, ki sığınana "âiz" veya "müste'îz", sığınılana "müste'âz[ün] bih"; kaçılan fenalığa "müste'âz[ün] minh", sığınış tarzına, vesilesine "avze", sığındırıp koruyana "mu'îz", korunana "mu'âz" denilir. Yani hıfz u himâyesini isteyerek ilticâ eder korunurum {بِرَبِّ الْفَلَقِ} Rabbine o felakın.

[6368] "Şafak" vezninde "felak", birçok mânalara gelen acîb mazmunlu derin bir kelimedir, iştikākına nazaran en esaslı mânası yarmak mefhûmunu mutazammın olmak hasebiyle tıpkı "fıtrat" kelimesini andırır. Aslında lâm'ın sükûnuyla[1] "halk" vezninde yarmak, birdenbire çatlatıp ayırmak veya pürtletmek demek olan "felk" masdarından "mefluk" mânasına sıfat-ı müşebbehe olduğuna göre infilâk ettirilmiş, çatlatılıp yarılarak belirtilmiş demek olacağından ilk nazarda yarık, yahut çatlak diye tercemesi hatıra gelir. Fakat böyle yarık yahut çatlak mânasına lâm'ın fethiyle değil, tıpkı "meşkūk" mânasına "şakk" gibi masdarında olduğu vechile lâm'ın sükûnuyla "felk" kullanılır. Cem'inde de "şukūk" gibi "fülûk" deniliyor; meselâ ayağında yarık, çatlak var denecek yerde فِي رِجْلِهِ فَلْق أَيْ شَقّ، وَفُلُوق أَيْ شُقُوق deniliyor ki bu fark, "ferc" lafzı ile "ferec" lafzı arasındaki farka benzer. Yani feth ile "felak" sade çatlağın, çatlayışın kendisinden ibaret değil, daha ziyade ondan belirip inkişaf ederek husûle gelen neticenin vasfı demek olur. Meselâ bir çekirdeği çatlatmak bir felk, çatlaması bir infilâk, bir infitar, o çatlayış bir fıtrat, onda iki taraflı husûle gelen hey'et bir çatlak, bir felk, bir şaktır. Onun bir tarafı bir fılk, bir şıktır. O çatlağın iki şıkkı arasından netice olarak pürtleyip beliren, inkişaf ve inbisat eden tomurcuk, yaprak veya su veya ışık, parıltı, açıklık veya herhangi bir mahluk, (feth ile) "felak" demektir. Bu mâna iledir ki اِنَّ اللّٰهَ فَالِقُ الْحَبِّ وَالنَّوٰىۜ يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَمُخْرِجُ الْمَيِّتِ مِنَ الْحَيِّۜ ذٰلِكُمُ اللّٰهُ فَاَنّٰى تُؤْفَكُونَ. فَالِقُ الْاِصْبَاحِ [el-En'âm 6/95-96] buyurulmuştur. رَبِّ الْفَلَقِ vasfından da zâhir olan budur. O felakın fâlıkı: yarıp yaratıcısı, ölüden diri, diriden ölü çıkarıcı ve zulmeti yarıp

1 B -"tıpkı 'fıtrat' kelimesini andırır. Aslında lâm'ın sükûnuyla".

sabahı açıcı ve bu suretle yokluktan çıkarılarak doğup doğuran halkı birbirinden üreterek terbiye ede ede, hâcetlerini vere vere kābiliyetlerine göre yetiştirip sonlarına erdiren ve kendisi ehad, samed, lem yelid ve lem yûled ve lem yekün lehû küfüven ehad olan hâlık ve mürebbîsi demek [6369] olur. Bir de "falk" maddesinde yarmak, yarılmak mânasından başka bir sür'at ve şâyân-ı ta'accüb bir bedâ'at ve bir tazyik ve şiddet mânası dahi bulunur. Onun için hızından nâsı ta'accübe düşürecek derecede ifrat ve sür'atle koşmaya "tefelluk" denildiği gibi, acîb ve bedi' bir şey ihtirâ' etmeye "iflâk" veya "iftilâk" ve acîb mazmunlar, bedî' ve nâdir mânalar bulan yüksek şâire "müflık", ve emr-i acîbe "filk" ve "felîk" ve dâhiye ve beliyyeye "felîka"[1] ve "müflika" denilir. İşte bu mânalarla alâkadar bulunan bu "felk" maddesinden "felak" lafzının lügatta isim olarak ber vech-i âtî birçok mânaları beyan olunuyor:

1. 'Ademden yarılıp çıkan halk, yani ale'l-umûm mahlûkāt ve bâhusus dağlardan pınarlar, buluttan yağmurlar, arzdan tohumdan nebâtât, sulblerden zürriyet[2], rahimlerden evlâd gibi bir asıldan ayrılıp çıkan mahlûkāt ve mevâlîd. Bu mânada "felak", "mahluk" ve "meftur" mürâdifi gibi olarak iki mânasıyla "samed"e mukabil ve onunla mütezâyif olur. Yani "samed"in eksiksizliğine mukabil bu eksikli ve ona muhtaç olur. رَبِّ الْفَلَقِ izâfetinde de bunu bir beyan vardır.

2. Örfte bilhassa sabaha, yahut amûd-i subuhtan münşak, yani amûd şeklinde mümted olan aydınlığa veya sabah yeri ağarıp açılmaktan ibaret olan fecre denilir. Bu bizim Türkçemizde "tan" dediğimizin aynı demektir. "Tanlamak" ta'accüb etmek, bir şeyin birdenbire şuura çarpan letâfet veya şiddetinden acı veya tatlı bir intıbâ' ile belinleyip hayran olmak mânasına geldiğine göre bunda da "felk" gibi bir acîblik mânası vardır ki "şafak atmak" tâbiriyle ifade olunur. Bu mânaca "felak" mukabilinde zulmet demek olan "gasak" zikrolunur.

3. İki tepe beyninde vâki' alçak, oturaklı düz yere denir ve cem'inde "fülkān" gelir.

---

1 B: "fâlika".
2 B: "zürriyyât".

4. Zindanda mücrimlerin ayaklarına vurulan ve "mıktara" dahi tâbir olunan tomruğa ıtlak edilir ki bizim "falaka" tâbirimiz bunun müfredidir.

[6370] 5. Çanak dibinde kalan süt bakıyyesine denir.

6. Ekşiyip kesilmiş süte denir.

7. Cehennemin veya cehennemde bir kuyunun ismi olduğu da menkuldür.

Râgıb der ki: "قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ subuhtur, وَجَعَلَ خِلَالَهَٓا اَنْهَاراً [en-Neml 27/61] kavlinde zikrolunan enhâr da denildi. Allah teâlâ'nın Hazret-i Mûsâ'ya bildirip onunla denizi yardığı kelimedir de denildi."[1]

İbn Cerîr, birincisi cehennemde bir sicn veya cehennemde bir kuyu veya cehennem, ikincisi subuh, üçüncüsü halk olmak üzere İbn Abbas'tan ve sâireden üç rivayet kaydettikten sonra der ki: "Allah teâlâ Resûlüne اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ demekle emreylemiştir, kelâm-ı Arabda 'felak' ise felak-ı subuhtur, هُوَ أَبْيَنُ مِنْ فَلَقِ الصُّبْحِ وَمِنْ فَرَقِ الصُّبْحِ denilir ve câiz ki cehennemde 'felak' isminde bir zindan da vardır. Böyle olunca da Allah teâlâ رَبِّ الْفَلَقِ kavliyle 'felak' denilenin sade bazısını irade buyurduğuna bir delâlet vaz' eylemediği ve Allah teâlâ şânuhû yarattığı her şeyin rabbi olduğu için bununla ismi 'felak' olan her şey murad olunmak vâcib olur."[2] Bundan dolayı birçok müfessirîn e'am mânası olan halk ile tefsîrini tercih eylemişler, İbn Münzir ile İbn Ebî Hâtim de bunu İbn Abbas'tan rivayet etmişlerdir. İbn Sînâ dahi "felak" vücud nûruyla yarılmış olan 'adem zulmetidir demekle bu mâna üzere yürümüştür. Ma'amâfîh Câbir b. Abdullah ve İbn Zeyd ve Mücâhid ve Katâde ve

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 645:

وقوله: «قل أعوذ برب الفلق» أي: الصبح، وقيل: الأنهار المذكورة في قوله: «أمن جعل الأرض قرارا وجعل خلالها أنهارا» وقيل: هو الكلمة التي علم الله تعالى موسى ففلق بها البحر.

2 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 699-702:

عن ابن عباس قال: «الفلق» سجن في جهنم... حدثني يونس قال: أخبرنا ابن وهب قال: سمعت خيثم بن عبد الله يقول: سألت أبا عبد الرحمن الحبلي عن «الفلق» قال: هي جهنم... عن ابن عباس: «أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ» قال: «الفلق» الصبح... والصواب من القول في ذلك أن يقال: إن الله جلّ ثناؤه أمر نبيه محمدًا صلى الله عليه وسلم أن يقول: «أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ» والفلق في كلام العرب: فلق الصبح، تقول العرب: هو أبين من فَلَق الصُّبح، ومن فرق الصبح. وجائز أن يكون في جهنم سجن اسمه فَلَق وإذا كان ذلك كذلك ولم يكن جلّ ثناؤه وضعَ دلالة على أنه عُني بقوله: «بِرَبِّ الْفَلَقِ» بعض ما يُدْعَى الفلق دون بعض وكان الله تعالى ذكره ربّ كل ما خلق من شيء وجب أن يكون معنيا به كل ما اسمه الفَلَق، إذ كان ربّ جميع ذلك.

İbn Cübeyr'den rivayet olunduğu üzere müfessirînin pek çoğu örfte en şâyi' olan sabah mânasıyla tefsîri zâhir görmüşlerdir, buna göre "Rabbü'l-felak" "sabahın rabbi", yani "tanın tanrısı" demek gibi olur. Bu surette "felak" zulmet akabinde nûr, darlıktan sonra genişlik, kapanıklıktan sonra açılış mânalarını müş'ir olmak hasebiyle ıyâzın, yani sığınmanın ona muzâf olan "Rab" ismine ta'alluk ettirilmesinde buna sığınanın sakındığı şerden kurtarılıp korunacağını iş'ar [6371] eyleyen bir va'd-i kerîm ve parlak bir kudret misâlini hatırlatarak ümid ve recâsını takviye, ve hükm-i rubûbiyete itaatle ona ilticâ ve dehâlette ziyade cidd ü i'tinâya tergīb vardır. Bir de denilmiştir ki bilhassa "felak"ın zikri onun kıyamet gününden bir numûne olması hasebiyledir. O hâlde evler kabirler gibi, uykular ölümün kardeşi, sabahleyin evlerinden çıkanların kimi neş'e ve sürûr içinde ve kimi borç ve ihtiyaç ile alacaklıların tazyîki veyahut kulların başına gelmekte bulunan sâir ahvâl ile gumûm ve şürûr içinde bulunması itibariyle ba's ve me'âd hâlini en ziyade andıran bir misâl olur. Kādî tefsîrinde der ki: "Burada رَبِّ ismi sâir esmâdan, yani 'felak'a izâfeti câiz olan diğer esmâ-i ilâhiyenin hepsinden ziyade mevki'indedir. Çünkü mazarratlardan kurtarmak terbiyedir."[1] Bu beyan, "felak"ın ta'mîmi mânasına göre zâhirdir. Çünkü müste'îze de müste'az^ün minhe de şâmildir, yani رَبِّ hem sığınan hem de sakınılan halkın rabbidir, Rabbü'l-âlemîn'dir. Sabah mânasına tahsis edildiği surette de O'nun hâlleri değiştiren, tavırları taklib eyleyen ve binâen'aleyh gumûm ve ekdârı izâle eyleyecek olan kādir olduğunu iş'âr eyler.

İbn Sînâ söylediğimiz gibi "felak"ı nûr-i vücûd ile yarılmış olan 'adem zulmetine hamlederek e'am mânayı aldıktan sonra demiştir ki: "Burada 'Rab' ismini zikirde hakāik-i[2] ilimden bir sırr-ı latif vardır. Şöyle ki: Merbub hâlâtının hiçbir şeyinde rabden müstağnî olamaz, nitekim tıflın merbub olduğu müddetçe hâlinde bu müşahede olunur. Mâhiyyât-ı mümkine dahi Mebde'-i Evvel'in ifâzasından gayr-i müstağnî olduğu

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 348:

ولفظ الرب هنا أوقع من سائر أسمائه تعالى لأن الإعاذة من المضار تربية.

2 H ve B: "hakīkī".

için buna işaret olmak üzere 'Rab' ismi zikrolunmuştur. Bunda hafâyâ-yı ulûmdan diğer bir işaret daha vardır ki o da şudur: 'Avz' ve 'ıyâz' lügatta[1] gayrısına ilticâdan ibarettir. Gayra mücerred ilticâ ile emrolunup da ondan 'Rab' ile tâbir olununca bu delâlet eyler ki maksad hâsıl olmazsa onun 'adem-i husûlü o kendisine sığınılan müfîz-i hayrâta râci' bir emirden dolayı [6372] değil, kābiline[2] râci' bir emirden dolayıdır. Zira şu mukarrerdir ki kemâlâttan ve gayrısından hiçbir şeyde Mebde'-i Evvel Hak sübhânehû tarafından buhl yoktur. O sameddir, O'ndan hepsi hâsıldır, müsta'iddin kabûlü cihetini ona sarfetmesine mevkuftur. İşte إِنَّ لِرَبِّكُمْ فِي أَيَّامِ دَهْرِكُمْ نَفَحَاتٌ مِنْ رَحْمَتِهِ أَلَّا فَتَعَرَّضُوا لَهَا "dehrinizin günlerinde Rabbiniz rahmetinden nefhalar: esen hoş esintiler vardır, uyanın kendinizi onlara[3] arzedin"[4] hadîs-i şerifindeki işâret-i nebeviye ile murad budur. Eltâf-ı rabbâniyenin nefehâtı dâim ve halel ancak müsta'idden olduğunu beyan buyurmuştur."[5]

İbn Merdûye ve Deylemî, Abdullah b. Amr b. Âs'tan şöyle tahric eylemiştir; demiştir ki: "قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ kavl-i ilâhîsinden Resûlullah'a sordum, o buyurdu: 'Cehennemde bir sicndir onda cebbarlar,

---

1 H -"lügatta".
2 H: "kalbine"; B: "kabîline".
3 H: "onlara kendinizi".
4 Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat,* III, 180. Krş. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* XIX, 233; Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl,* thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1404, s. 497:

عن محمد بن مسلمة قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن لربكم عز وجل في أيام دهركم نفحات فتعرضوا لها، لعل أحدكم أن تصيبه منها نفحة لا يشقى بعدها أبدا.

5 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 117-118. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 518-519:

فالحاصل ان الفلق لظلمة العدم بنور الوجود هو واجب الوجود، والشرور غير لازمة منه أولا في قضائه بل ثانيا في قدره فأمر بالإستعاذة برب الفلق من الشرور اللازمة من الخلق.

فإن قيل: لماذا قال «برب الفلق» ولم يقل بإله الفلق وغير ذلك؟ قيل: إن فيه سرًّا لطيفا من حقائق العلم وذلك لأن الرب رب للمربوب والمربوب هو الذي لا يستغني في شيء من حالاته عن الرب. انظر إلى الطفل الذي يربيه والداه، فما دام مربوبا هل يستغني عن الرب؟

ولما كانت الماهيات الممكنة غير مستغنية في شيء من أوقات وجودها ولا من أحوال ثبوتها عن إفاضة المبدأ الأول لا جرم ذكر ذلك بلفظ الرب والإله أيضا كذلك. فإن الأفعال محتاجة إلى الإله لا من حيث اله لأن الإله من حيث هو اله هو المستحق للعبادة والمربوب لا يكون مقبولا بالقياس إلى المستحق للعبادة فالفلق لا بد له من فالق ورب ومؤثر ولا يحتاج إلى المعبود من حيث هو كذلك.

واعلم ان فيه إشارة أخرى من خفيات الأمور والعلوم وهو أن الإستعاذة والعوذ والعياذ في اللغة عبارة عن الإلتجاء إلى الغير، فلما أمر بمجرد الإلتجاء إلى الغير دل ذلك على أن عدم حصول الكمالات ليس لأمر يرجع إلى المفيض للخيرات، بل لأمر يرجع إلى قابلها وذلك يحقق الكلام المقرر من أنه ليست الكمالات ولا شيء منها مبخولا بها من عند المبدأ الأول بل الكل حاصل موقوف على أن يصرف المستعد وجه قبوله إليها وهو المعني بالإشارة النبوية على قائلها الصلاة والسلام: «إن لربكم في أيام دهركم نفحات من رحمته ألا فتعرضوا لها» بين أن نفحات الألطاف دائمة وإنما الخلل في المستعد.

mütekebbirler hapsolunur[1] ve cehennem ondan Allah'a isti'âze eyler.'"[2] Yine İbn Merdûye Amr b. Abese'den[3] de şöyle tahric eylemiştir: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bizimle namaz kıldı, 'قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ'ı okudu, sonra 'ey İbn Anbese bilir misin felak nedir?' buyurdu; 'Allah ve Resûlü a'lem' dedim, buyurdu ki: 'Cehennemde bir kuyudur. O kızıştırıldığı vakit cehennem kızışır, âdemoğlu cehennemden müteezzî olduğu gibi cehennem de o kuyudan müteezzî olur.'"[4] İbn Cerîr ve İbn Ebî Hâtim, Ka'b'dan da şöyle tahrîc etmişlerdir: "Felak cehennemde bir evdir, o açıldığı vakit ehl-i nâr onun şiddet-i harâretinden sayha ederler."[5] Kelbî'den de: "Felak cehennemde bir vâdidir" diye rivayet edilmiş ve cehennemin kendisidir de denilmiştir.[6] *Keşşâf*'ın beyânına göre bu mâna, engin arza "felak" denilmesinden me'huzdur, bunun cem'i "fülkān" gelir,[7] "halak" ve "hulkān" gibi.[8] Bu suretle "Rabb"in buna izâfetle zikri azâbın en büyüğüne işaret ile ondan isti'âze edene tahlîsin vaadini tazammun eyler, sabah mânasına olduğu zaman ümide zafer vaadini ifade ettiği gibi bunda da en büyük tehlikeden tahlis ve vikāyeyi vaad var demek olur. Bazı ashâb-ı [6373] kirâmdan mervîdir ki: Şam'a gelip de ehl-i zimmetin dünya maîşetindeki vüs'at ve refahlarını gördüğü zaman لَا أُبَالِي أَلَيْسَ مِنْ وَرَائِهِم الْفَلَق "hiç ehemmiyet vermem, değil mi ki arkalarından o felak var?" demiş ve Ka'b'dan rivayet olunan mânaya işaret eylemiştir.[9] Âlûsî

---

1 B: "hapsolur".

2 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 688. Krş. Deylemî, *el-Firdevs,* III, 217:

وأخرج ابن مردويه والديلمي عن عبد الله بن عمرو بن العاصي رضي الله عنه قال: سألت رسول الله صلى الله عليه وسلم عن قول الله: «قل أعوذ برب الفلق» قال: هو سجن في جهنم يحبس فيه الجبارون والمتكبرون وإن جهنم لتعوذ بالله منه.

3 H, M ve B: "Anbeseden".

4 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 688. Krş. İbn Ebi'd-Dünyâ, *Sıfatü'n-Nâr,* s. 44:

أخرج ابن مردويه عن عمرو بن عبسة رضي الله عنه قال: صلى بنا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقرأ «قل أعوذ برب الفلق» فقال: يا ابن عبسه أتدري ما الفلق؟ قلت: الله ورسوله أعلم، قال: بئر في جهنم إذا سعرت جهنم فمنه تسعر وإنها لتتأذى به كما يتأذى بنو آدم من جهنم.

5 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 700; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, XIII, 941:

عن كعب أنه دخل كنيسة فأعجبه حُسنها فقال: أحسن عمل وأضلّ قوم، رضيت لكم الفلق، قيل: وما الفلق؟ قال: بيت في جهنم إذا فُتح صاح جميع أهل النار من شدّة حرّه.

6 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 536.

7 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 820:

من قولهم لما اطمأن من الأرض: الفلق. والجمع: فلقان.

8 Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 519.

9 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 699. Krş. Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 534-535:

حدثني يعقوب قال: ثنا هشيم قال: أخبرنا العوّام بن عبد الجبار الجولاني قال: قَدم رجل من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم الشأم، قال: فنظر

der ki: "'Felak'ın bu üç mânasından benim nazarımda tereccuh eden evvelki e'am mânasıdır, ki îcâd nûruyla yarılmış olan bütün mevcûdât-ı mümkineye ve bâhusus cibâlden uyûn, sehabdan emtâr, arzdan nebat, erhâmdan evlâd gibi bir asıldan doğup çıkan bütün mahlûkāta şâmil olur."[1] Bu surette "felak" "samed"in hilâfı ve "Rabbi'l-felak", "Rabbi'l-halk",[2] yahut "Rabbi'l-fıtrat" demek gibi olur. Bunun da evvelki sûreye münasebeti, yani doğmaktan doğurmaktan tegayyür ve fenâdan, şerîk ve nazîrden münezzeh olan Hâlık'ın karşısında O'nun mücerred halk ve îcâdıyla yaratılarak doğup doğuran ve haddizâtında hâlik ve fâni olan mahlûkātın hükmünü ve O'na ihtiyâcını beyan olduğu da zâhir olur. Bundan dolayı mealde "sığınırım Rabbine o fıtratın, şerrinden bütün hilkatın" ilh... diye terceme etmek fikr-i âcizâneme lafzen ve mânen münâsib gelmişti, fakat İbn Cerîr'in dediği gibi lügaten ve şer'an "halk" ıtlak olunanın hepsi مَا يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْفَلَقُ mânasıyla sarâhate dâhil olmak ve aynı lafız, mahfuz tutulmakta zikrolunan fâidelerle beraber daha ziyade ince ve daha fazla bir şümul bulunmak hasebiyle şöyle demek daha müreccah göründü: Sığınırım Rabbine o felakın {مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ} şerrinden mâ-halakın ۞ Yani o Rabb'in yarattığı bütün halkın: Herhangisi olursa olsun şer şânından olan mahlûkātın kâffesinin şerrinden, ki maddî ve mânevî, dünyevî ve uhrevî, âfâkī ve enfüsî, tabîî ve ihtiyârî her türlü şerre şâmil olur. Binâen'aleyh ins ü cin ile bütün şeytanların şerrine, sibâ' u hevâm ve haşerat ve mikropların şerrine, sümûm ve nârın şerrine, zünûb ve hevânın şerrine, nefsin şerrine, amelin şerrine ilh... halk ıtlak olunabilen herhangi bir şeyin, şer ve [6374] zarar ıtlak olunabilen herhangi bir şerrine umum ve şümûlü vardır. Şu kadar ki murad umûmiyetle yekdiğerine karşı olan şerleri değil, müste'îze karşı olan şerleri olmak zâhirdir. İbn Sînâ gibi bazıları burada isti'âze eden nefs-i

---

إلى دور أهل الذمة وما هم فيه من العيش والنضارة وما وُسِّع عليهم في دنياهم، قال: فقال: لا أبا لك أليس من ورائهم الفلق؟ قال: قيل: وما الفلق؟ قال: بيت في جهنم إذ فُتح هَرّ أَهْلُ النار.

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 518, 519:
الْفَلَقِ فعل بمعنى مفعول صفة مشبهة كقصص بمعنى مقصوص من فلق شق وفرّق وهو يعم جميع الموجودات الممكنة فإنه تعالى فلق بنور الإيجاد عنها سيما ما يخرج من أصل كالعيون من الجبال والأمطار من السحاب والنبات من الأرض والأولاد من الأرحام وخص عرفا بالصبح... ويترجح في نظري المعنى الأول للفلق.

2 H -"Rabbi'l-halk".

insânînin müste'az^ün^ minh olmaması[1] iktizâ edeceğini ve binâen'aleyh "mâ-halak"tan murad onun gayri olan ecsâm ve cismâniyyât[2] olmak lâzım geleceğini söylemiş ve rûh-i insânînin âlem-i emrden olmasına mebnî âlem-i halk demek olan mâ-halakta dâhil olmayacağına zâhib olmuş ise de, doğrusu rûh da mahluktur, müste'îzin kendisi de mâ-halakta dâhildir. Onun için isti'âze edilen şer ona sade hâricinden cebrî olarak gelecek olan âfâkī şerden ibaret olmayıp وَمَٓا اَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِنْ نَفْسِكَ [en-Nisâ 4/79] hükmünce tab'an veya kasden veya hatâen ihtiyar ve iltizâmıyla kendi nefsinden gelen enfüsî şerre dahi şâmil olmak lâzım gelir. Nitekim أَعْدَى عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ "senin en yaman düşmanın iki yanın arasındaki nefsindir"[3] hadîs-i şerifinde de buna işaret olunmuştur. Bu vechile bu iki âyet, bu iki sûre mecmû'unun bütün mazmûnunu câmi'dir. Bundan sonrası ise bunun zımnında münderic olan aksâm içinde kesret-i vukū'undan dolayı isti'âzeye en çok hâcet messeden bazı kısımları tâyin ederek âfâktan enfüse doğru tavzih ve tafsil olup bu vechile bu sûrede daha ziyade âfâkī olanlar ihtar olunarak buyuruluyor ki: {وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ} Ve bir gāsıkın şerrinden {اِذَا وَقَبَ} vukūbu sıra ❁ yani girip daldığı, yahut bastığı, veya battığı zaman.

"**Gāsık**" kelimesi de birçok mâna ile tefsir edilmiş cem'iyyetli bir kelimedir. Bunun masdarı olan "gasak" veya "gusûk" veya "gasekān"[4], lügatta şiddetli karanlık, dolgunluk, akmak, dökülmek soğukluk ve kokarlık mânalarıyla alâkadardır, hepsinin esası de dolmak (imtilâ) veya akmak (seyelân), yahut dökülmek (insıbâb) [6375] mânalarından birisi olduğu beyan olunuyor. Gecenin zulmeti hücum edip dolarak pek karanlık olmasına masdar olarak "gasak" ve "gasakān" ve "gusûk"[5] denildiği gibi ilk koyu karanlığa dahi isim olarak "gasak" denilir. Bu cihetle "gasak" "felak"a tekabül ettirilir de مِنَ الْغَسَقِ إِلَى الْفَلَقِ "gasaktan

---

1 H ve B: "olması".
2 H ve B: "cismâniyet".
3 Hâris el-Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn,* thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Haleb, Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiye, 1391/1971, s. 82; Hakîm et-Tirmizî, *Edebü'n-nefs,* s. 100.
4 H: "gasek^an^".
5 H: "gusuk".

felaka kadar" denilir ki, "gecenin kararmasından sabahın aydınlığına kadar" demektir. Buğday içinde bulunan karacaya da "gasak" ıtlak edilir. Gözün dumanlanıp seçimsiz olmasına veya yaşarıp sulanmasına, yani iki suretle de göz kararmasına "gusûk"[1] ve "gasakān" tâbir olunur. Kezâlik yaradan sarı su akmasına ve buluttan yağmur çisemesine ve memeden süt dökülmesine, ve herhangi bir şeyin mutlaka insıbab suretiyle dökülmesine dahi "gasakān"[2] tâbir olunur. İçilemeyecek derecede gayet soğuk ve fena kokulu (bârid ve müntin) içki veya suya "gasak" ve "gassâk" denilir. Nitekim اِلَّا حَم۪يمًا وَغَسَّاقًا [en-Nebe' 78/25] bundandır. *Kāmûs* mütercimininin beyânına göre Türkçe'de de soğuk kokmuş suya "gasak" denilirmiş, bundan dolayı Cevâlîkī[3] bunun ta'rîb edilmiş yani Türkçe iken Araplaştırılmış olduğunu farzeylemiş ise de aksi daha zâhir göründüğünden mütercimi mûmâ ileyh buna razı olmamış, "garîb" demiştir.[4] Ma'amâfîh biz Türkçe soğuk kokmuş su mânasına "gasak" da bilmiyoruz, ancak lafzî bir müşabehetten bahsedecek olursak Arapça "gāsık" lafzının Türkçemizdeki "gasık" lafzını ve dolayısıyla kuvve-i şehevâniye mânasını andırabileceği söylenebilir, çünkü şehvet şerrinden sakınılması îcab eden şeylerin başında gelir.

Şimdi bu îzâhâttan anlaşılır ki "gāsık" asıl iştikākına nazaran gasak yapan veya gasekan eden yahut gasaklı mânasına ism-i fâil olmakla dolan, kararan, karanlık eden, akan, dökülen, domlu, posarık, soğuk olan mânalarına vasıf olarak ıtlâkı lügaten sahih olur. Burada murad ne olduğu hakkında da muhtelif tefsirler vârid olmuştur, fakat bunları söylemeden evvel "vakab"ın mânasını da [6376] îzah edelim: "**Vakab**" masdarı "vakb" ve "vukūb" gelir. Bunun aslı "vakbe" gibi çukurdur, kayalardaki hılkī çukurlara, oyuntulara ve bazı yalçın kayalarda bir iki adam boyu derinliğindeki kuyu tarzında oyuklara ve atın gözü üstündeki çukurlara ve insanın bedeninde göz ve omuz çukurları gibi çukurlara ve

---

1 H: "gusuk".
2 H: "gasek^{an}".
3 H: "Cevâlîkî"; B: "Cevâlikî".
4 Bk. Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* III, 975-976.

çarkın ve makaranın iğ geçen deliklerine ve alık, yani ahmak ve denî kimseye "vakb" denildiği gibi, masdar olarak "vakb", "vukūb" da çukura girmek demek olup sonra mutlaka girmek[1] ve gāib olmak ve gelmek ve ikbal edip yönelmek ve zulmet dâhil olmak[2] yani karanlık basmak ve Güneş batmak ve Ay tutulmak yani husûfa girmek yahut mihâka girmek mânalarına kullanılmıştır. Onun için burada da "gāsık"a verilen mânaya göre mülâhaza edilmek lâzım gelir ki duhûl mânası hepsinde[3] kâfi olabileceği cihetle ekseriya bununla tefsir etmişlerdir. O hâlde "gāsık"a verilen mânalara gelelim:

1. "Gasak" imtilâ ve zulmet mânasında müte'âref olmak hasebiyle evvelâ bundan dolgun ve muzlim mânası mütebâdir, bundan da "felak" mukabilinde gece mânası[4] zâhir olduğundan dolayı "felak"a sabah mânası veren ekser müfessirîn bunu gece ile, "vukūb"u da gece karanlığının her şeye girip basmasıyla tefsir eylemişlerdir ki وَالَّيْلِ وَمَا وَسَقَ [el-İnşikāk 84/17][5] gibi, "karanlığı bastığı vakit bir gecenin şerrinden" demek olur. Bu surette şerrin geceye izâfeti hudûsuna zarf olması hasebiyle mülâbisine izâfet kabîlindendir ki "nehâr-ı sâim" gibi isnâd-ı mecâzî olup geceleyin vâki' olan şerden demektir. Karanlığının basması vaktiyle takyîdi de şerrin o zaman yayılmaya başlaması ve binâen'aleyh şer istîlâ etmeden önce isti'âze ile vikāyenin[6] temini elzem olması nüktesine mebnîdir. "Gāsık"ın böyle leyl ile ve "vukūb"un duhûl-i zalâm ile tefsîrini İbn Cerîr ve İbn Münzir İbn Abbas ve Mücâhid'den[7] ve İbn[8] Ebî Hâtim Dahhâk'ten tahric eylemişler, Hasan'dan da rivayet olunmuştur.[9] Zeccâc da buna zâhib olmuş, ancak "gāsıkı" bârid [6377] mânasına olarak[10] geceye hamleylemiş, gece gündüzden soğuk olduğu için ona "gāsık"

1 H -"demek olup sonra mutlaka girmek".
2 B -"ve gelmek ve ikbal edip yönelmek ve zulmet dâhil olmak".
3 H -"hepsinde".
4 H -"mütebâdir, bundan da "felak" mukabilinde gece mânası".
5 H, M ve B: "وَالَّيلِ إِذَا غَسَق".
6 B: "vikāyesinin".
7 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 702.
8 H -"ve İbn Münzir İbn Abbas ve Mücâhid'den ve İbn".
9 Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr,* VIII, 689-690; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 520.
10 H: "alarak".

ıtlak edildiğini söylemiştir.[1] Râgıb "gasak"ın şiddet-i zulmet, "gāsık"ın gece mânasına olduğunu söylemiş ve demiştir ki: "Gāsıkın şerri târık[2] gibi, yani gece ansızın gelip çatan ârıza veya hayâlet gibi geceleyin olan nâibeden, yani belâ ve musibetten ibarettir."[3] Zemahşerî de "gasak-ı leyl"in aslı gözün yaşla, yaranın kanla dolması gibi imtilâ mânasına "gask"tan, yani zulmetin tekâsüfünden olduğunu söylemiştir.[4]

2. "Gāsık" Kamer'le, vukūbu da husûf veya ay nihâyetindeki mihâk ile tefsir olunmuş ve buna dair bir hadîs-i şerif de rivayet edilmiştir: İmam Ahmed, Tirmizî, Hâkim ve daha başkaları Hazret-i Âişe'den şöyle rivayet etmişlerdir, demiştir ki: "Bir gün Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Kamer'e baktı da 'yâ Âişe اِسْتَعِيذِي بِاللهِ مِنْ شَرِّ هذَا فَإِنَّ هذَا الْغَاسِقُ اِذَا وَقَبَ bunun şerrinden Allah'a isti'âze et, çünkü bu o غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ'dır' buyurdu." Tirmizî demiştir ki: "Bu hadis, hasen sahihtir."[5] Âlûsî "bunun sıhhatini teslim eyleyenin diğer bir tefsire udûl etmemesi gerektir" demiş[6] ise de, buna kasrın lüzûmunu men' ile cevap verilebilir. Zira, Kamer'in gāsık olmasının sıhhati teslim olunur da lafzın[7] zâhir olan ıtlâkının tek bir haber ile tahsîsi tecviz edilmeyip فَإِنَّ هذَا الْغَاسِقُ cümlesinde müsnedin târifi kasra hamlolunmayarak tevili de diğer delâil ile sahih olur. Kamer'e "gāsık" ıtlak edilmesinin vechine gelince bunda da[8] birkaç vecih vardır.

Birincisi: Bedir hâlinde nûr ile dolgunluğu itibariyledir, bu surette vukūbu husûfa dâhil olup kararmasıdır.

---

1 Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân,* V, 379; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 520:

وقيل لليل غاسقٌ واللّه أعلم لأنه أبرد من النهار. والغاسق البارد.

2 H ve B: "şerr-i târık".

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 606:

غسق الليل: شدة ظلمته قال تعالى: «إلى غسق الليل» (الإسراء ٨٧/٧١) والغاسق: الليل المظلم. قال: «ومن شر غاسق إذا وقب» وذلك عبارة عن النائبة بالليل كالطارق.

4 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 820-821:

والغاسق: الليل إذا اعتكر ظلامه من قوله تعالى «إلى غَسَقِ اللَّيْلِ» ومنه: غسقت العين امتلأت دمعا وغسقت الجراحة امتلأت دما.

5 Tirmizî, Tefsîru'l-Kur'ân, 113:

عن عائشة : أن النبي صلى الله عليه وسلم نظر إلى القمر فقال: «يا عائشة، استعيذي بالله من شر هذا فإن هذا هو الغاسق إذا وقب» هذا حديث حسن صحيح.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 520:

ومن سلم صحة هذا لا ينبغي له العدول إلى تفسير آخر.

7 B: "lafzen".

8 B -"da".

İkincisi: Seyr ü hareketinde, burûcu kat'ında sür'ati itibariyledir ki "gask" seyelândan cereyâna müste'âr olur.

Üçüncüsü: Nûru[1] Şems'ten müstefâd olup cirmi haddizâtında muzlim olması itibariyledir. Bu iki vecihte vukūbu şehrin âhirinde mihâka girerek gāib olmasıdır. [6378] Müneccimler husûf ve mihâk zamanını nahs sayarlar, sâhirler de marazı mûris sihir ile o zaman iştigal ederler. Sebeb-i nüzûl sihir olduğuna göre de bu münâsibdir denilmiş, yani şerrinin mânası Kamer'in nefsinde bir şerri olmasından değil, o zaman sâhirlerin sihir ile uğraşmaları hasebiyle bu yüzden şerre sebep olması demek olup şerrin Kamer'e izâfeti ednâ mülâbese demek olacağı söylenmiştir. Lâkin şerrin bu suretle tahsîsan tefsîri müneccimlerin, sâhirlerin zu'mlarına göre bir nevi mümâşâtı tazammun edeceğinden dolayı münâsib olmadığı gibi, bundan sonraki âyetten fazla bir mânayı da ifade etmiş olmaz. "Şems ü Kamer Allah'ın âyâtından[2] birer âyettirler, bunlar kimsenin ne ölümü ne de hayâtı için inkisaf etmez" hadîs-i şerîfiyle[3] anlatılmış olan maksad-ı şâri'e münâfî ve onunla ibtal edilen câhiliye zu'mlarını bir nevi tervic olmaktan hâlî kalmaz. Doğrusu Kamer'in husûf veya mihâkı zamanında şerrinin mânası da nûrun gaybûbetiyle zulmetin istîlâsındaki şer demek olacağından bu da birinci mânaya râci' olmuş olur. Çünkü mehtab gecelerinde gecenin vukūbu, yani zulmetin istîlâsı mânası tahakkuk etmez, وَالْقَمَرِ اِذَا تَلٰيهَا [eş-Şems 91/2] hükmü cârî olur. Bu haysiyetle Kamer'in vukūbu sade husûf veya mihâkından ibaret olmayıp gurûbuna da şâmil olabilirse de, bedir hâlindeki dolgun Kamer'in gurûbunu sabah tâkip edeceği için bunda gecenin vukūbu zamanı tahakkuk eylemez, onun için Kamer'in vukūbu daha ziyade husûf veya mihâk geceleriyle tefsir olunmuştur. Şu hâlde Hazret-i Âişe hadîsinin mânası da mehtab gecelerinin gāsık olmadığını,

---

1 B: "Nûr-ı".

2 B: "âyetlerinden".

3 Buhârî, Küsûf, 15:

سمعت المغيرة بن شعبة يقول: انكسفت الشمس يوم مات إبراهيم فقال الناس: انكسفت لموت إبراهيم، فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إن الشمس والقمر آيتان من آيات الله، لا ينكسفان لموت أحد ولا لحياته فإذا رأيتموهما فادعوا الله وصلوا حتى ينجلي.

gecenin gāsık olması, Kamer'in vukūbu zamanına maksur bulunduğunu îzah etmek itibariyle gāsıkın gece veya muzlim mânasını bir tefsir demek olur, ve bu surette kasrın mânasını da tevile hâcet olmaksızın hadis sahih olur.

3. İbn Ebî Hâtim'in İbn Şihab'dan tahrîcine göre غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ gurûb ettiği vakit Şems'tir,[1] şu hâlde vukūbu, [6379] gurûbu demek olmakla bundan akşam şafakı gāib oluncaya kadar olan tamamıyla gurûbu mülâhaza edilince gece[2] zulmetinin girdiği zaman demek olacağından dolayı bunun da yine birinci mânayı bir îzah olduğu anlaşılır.

4. "Gāsık" Süreyyâ ve vukūbu sukūtudur, diye tefsir edilmiştir. İbn Cerîr'in İbn Vehb'den tahric ettiği vechile İbn Zeyd demiştir ki: "Araplar 'gāsık Süreyyâ'nın sukūtudur' derlerdi ve onun sukūtu sırasında emrâz ve tâun çok olur ve tulû'u sırasında mürtefi' olurdu." İbn Cerîr der ki: "Bu kavle kāil olanlar için Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervî bir eserden bir illet de vardır. Ebû Hüreyre'den Hazret-i Peygamber'e merfû'an rivayet olunmuştur: "'وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ en-necmi'l-gāsık' buyurdu" demiştir.[3] Ve mâlum ki "en-Necm" Süreyyâ demektir, bundan başka Ve'n-Necmi sûresinde de geçtiği vechile إِذَا طَلَعَ النَّجْمُ اِرْتَفَعَتِ الْعَاهَةُ "Süreyyâ doğunca âfât mürtefi' olur" diye de bir hadîs-i şerîf mervîdir.[4] Rivayetlerin bazısında "Cezîretü'l-arabdan" kaydı da vardır,[5] Âlûsî der ki: "*Câmi'u's-Sağīr*'in Münâvî şerh-i kebîrinde diğer rivayetler de vardır, müracaat olunsun."[6] Ma'amâfîh bu surette de mâna, Süreyyâ'nın dahi bulunmadığı karanlık gecelerin şerri mânasına ircâ' olunabilir.

---

1 İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, X, 3475:

عن ابن شهاب رضي الله عنه قال: الغاسق سقوط الثريا والغاسق إذا وقب الشمس إذا غربت.

2 H -"gece".

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, XXIV, 703:

ولقائلي هذا القول عِلة من أثر عن النبيّ صلى الله عليه وسلم. وهو ما حدثنا به نصر بن عليّ... عن أبي هريرة عن النبيّ صلى الله عليه وسلم «وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ» قال: النجم الغاسق.

4 Bk. Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, s. 205; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 341.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 520.

6 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 520:

وفيه روايات أخر فليراجع شرح المناوي الكبير للجامع الصغير.

5. Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Gāsık ile kara yılan, ve vukūbu sokması murad olunmak dahi câizdir."[1]

6. *Kāmûs* sâhibinin "vakb" maddesinde bir nakline göre "gāsık", ihtiras ile dolup kabaran kasık[2], vukūbu da saldırışı meâlinde de bir mâna söylenmiştir.[3] Bu iki mâna mu'avvel görülmezse de yılan sakınılması lâzım gelen en muzır düşmanlardan olmakta mesel olduğu gibi şehvet ve hırs da en büyük şürûr kaynağı olduğu düşünülürse bunlardan isti'âzeyi ihtar etmekteki fâidenin ehemmiyeti de inkâr olunamaz. Ancak *Kāmûs* mütercimi lügat vuzûhuna hizmet etmiş olmak için bunun ifadesinde açıkça gitmiş, setr-i avrete riayet lüzûmunu hissetmemiş [6380] gibi serâzadlık etmiştir. Bundan dolayı Âlûsî der ki: "Fîrûzâbâdî *Kāmûs*'ta 'vakb'[4] maddesinde bir kavil zikretmiş ve onu Gazzâlî ve daha başkasının İbn Abbas'tan hikâye eylediğini zu'm eylemiştir. Onun nisbeti sahih olduğunu zannetmem, çünkü akvâl arasında bir avret olduğu açıktır."[5]

7. Râzî'nin "bazı ârifînden işittim" diye nakleylediği mânadır. Bu iki sûrede mahlûkātın merâtibi şerhedildiğini ve şerrin ecsâm ve cismâniyyât âleminde vâki' olduğunu söyleyerek demiştir ki: "Ecsâm ya esîrî cisimler veya unsurî cisimlerdir. Ecsâm-ı esîriye مَا تَرٰى فٖى خَلْقِ الرَّحْمٰنِ مِنْ تَفَاوُتٍۜ فَارْجِعِ الْبَصَرَۙ هَلْ تَرٰى مِنْ فُطُورٍ [el-Mülk 67/3] buyurulduğu üzere ihtilâl ve futûrdan berî, hep hayırlıdırlar. Ecsâm-ı unsuriye ki kevn ü fesad cârî olan cisimlerdir, ya cemad veya nebat veya hayvandırlar. Cemâdât, kuvâyı nefsâniyenin hepsinden hâlîdirler, onun için bunlarda zulmet hâlis, envâr bi'l-külliye zâildir, وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ اِذَا وَقَبَ'dan murad budur. Nebâtât ise kuvve-i gāziye-i nebâtiye tûl, arz, umkta nemalanıp artandır, onun

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 821:

ويجوز أن يراد بالغاسق: الأسود من الحيات ووقبه: ضربه ونقبه.

2 H ve B: "gāsık".

3 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît*, s. 142:

أو معناه: أير إذا قام، حكاه الغزالي وغيره عن ابن عباس.

4 H: "vukūb".

5 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 520:

وذكر المجد الفيروزآباديّ في القاموس في مادة وقب قولا في معنى الآية زعم أنه حكاه الغزالي وغيره عن ابن عباس ولا أظن صحة نسبته إليه لظهور أنه عورة بين الأقوال.

için bu kuvve-i nâmiye sanki[1] bu üç ukdeye üfleyen neffâsâttır. Hayvana gelince; kuvâ-yı hayvâniye havâss-ı zâhire ve havâss-ı bâtıne ve şehvet ve gazabdır, bunların hepsi de rûh-i insânîyi âlem-i gayba insıbabdan ve Allah teâlâ'nın kuds-i[2] celâli ile iştigalden alıkor. وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ'den murad da budur. Bu mertebeden sonra süfliyyâttan ancak nefs-i insânî kalır, onun için bu sûre kesilip nefs-i insânînin terakkide derecât-ı[3] merâtibi de bundan sonra Sûre-i Nâs'ta zikrolunmuştur."[4] Görülüyor ki bunda "gāsık" muzlim, karaltı mânasına olarak ecsâm-ı unsuriyeden hiç kuvve-i nâmiye ve hayvâniyesi yani uzviyeti bulunmayan herhangi bir cism-i câmide hamlolunmuştur ki "zulmet-i hâlisa" dediği bizim sırf atâlet hâssası ile mülâhaza ettiğimiz tabiattır. Vukūbu da hayyizdeki vaziyeti veya kevnden fesâda duhûlüdür. İbn Sînâ da bu mâna üzerinde yürümüş, fakat "gāsık"ı sırf cism-i [6381] câmide, madene[5] hasretmemiş, kuvve-i hayvâniye ile tefsir eylemiştir, ve demiştir ki: "Kuvve-i hayvâniye bir zulmet-i gāsika-i mütekeddiredir, yani bulanık bir kara kuvvettir ki müste'îz olan nefs-i nâtıkanın hilâfınadır. Çünkü nefs-i nâtıka cevherinde temiz, sâfî ve madde[6] küdûrât[7] ve alâikından berî cemî'-i suver ve hakāyıkı kābil bir fıtratta yaratılmıştır, o ancak hayvâniyetten televvüs eder kirlenir."[8]

---

1 H -"sanki".
2 H ve B: "kudsî".
3 H ve B: "derecâtı".
4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 367:
ثم من الظاهر أن الأجسام إما أثرية أو عنصرية والأجسام الأثرية خيرات، لأنها بريئة عن الاختلال والفطور على ما قال: «ما ترى في خلق الرحمن من تفاوت فارجع البصر هل ترى من فطور» (الملك ٣/٦٧) وأما العنصريات فهي إما جماد أو نبات أو حيوان، أما الجمادات فهي خالية عن جميع القوى النفسانية فالظلمة فيها خالصة والأنوار عنها بالكلية زائلة، وهي المراد من قوله: «ومن شر غاسق إذا وقب» وأما النبات فالقوة العادية النباتية هي التي تزيد في الطول والعرض والعمق معا، فهذه النباتية كأنها تنفث في العقد الثلاثة وأما الحيوان فالقوى الحيوانية هي الحواس الظاهرة والحواس الباطنية والشهوة والغضب وكلها تمنع الروح الإنسانية عن الانصباب إلى عالم الغيب والاشتغال بقدس جلال الله وهو المراد من قوله: «ومن شر حاسد إذا حسد» ثم إنه لم يبق من السفليات بعد هذه المرتبة سوى النفس الإنسانية وهي المستعيذة فلا تكون مستعاذا منها فلا جرم قطع هذه السورة وذكر بعدها في سورة الناس مراتب درجات النفس الإنسانية في الترقي.
5 H ve B: "madene".
6 H: "madde-i"; M: "maddei"; B: "maddî".
7 H ve B: "kudret".
8 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 118. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 523:
أما القوى الحيوانية فهي ظلمانية غاسقة متكدرة وقد علمت أن المادة هي منبع الظلمة والشر والعدم والنفس الناطقة التي هي المستعيذة خلقت في جوهرها نقية صافية مبرأة عن كدرات المادة وعلائقها، قابلة لجميع الصور والحقائق ثم إن تلك اللطافة والأنوار لا تزول عنها إلا بهيئات ترتسم فيها من القوى الحيوانية التخيلية والوهمية وغيرهما من الشهوة والغضب والأمور التي تحصل في الشيء من الخارج تكون متجددة فإذا تلك الظلمة متجددة.

Bizim fikrimizce âyetlerin e'amdan ehassa doğru gidişine nazaran bunu ne sade cism-i câmid kısmına ne de kuvve-i hayvâniyeye tahsis etmeyip nebâtât ve hayvânâta şâmil olacak vechile mutlak cism-i unsurî diye ahzetmek, sonra kuvve-i nebâtiyeyi, sonra da kuvve-i hayvâniyeyi yahut şehvet ve gazabı tahsis eylemek daha muvâfık olur. Bu surette gāsıkın şerri, asıl hâssası atâlet iken üzerinde rubûbiyet hükmü ile kevn ü fesad cârî olan ve "felak"a mukabil karaltılar teşkil eden zulmânî madde âleminin kevn ü fesâdı hâlindeki bütün şerlere şâmil olacağı cihetle, insanın karşısında ahz-ı mevki' ederek üzerine dalan cismânî herhangi bir kara kuvvetin veya hayâletin âfetini iş'ar edeceği gibi, "vukūb" çukura girmek demek olması itibariyle âkıbet kabre girmeye mahkum olan fâni bedenin cismânî tabiatın inhıtat ve fenası hengâmındaki şerrinden ve sû'-i hâtimeden isti'âzeyi dahi ifade etmiş olur.

8. Zikrolunan mânalardan her biri bir misâl ile îzah kabîlinden olarak "gāsık" beşeriyete ârız ve murâdına hâil elem[1] ve ıztırâbına bâ'is olabilen herhangi bir kara musibet demek olduğu da söylenmiştir ki, insanın vicdânına herhangi bir zulmet ilkā edebilen kara şey demek olur. Zira maddî veya mânevî şer ve zarar, gam ve keder, karanlık ve karalık ile tavsif olunur. Bu takdirde vukūbu, hücûmu demektir. Yukarıda îzah ettiğimiz vechile gece ile tefsîrin hâsılı da Râgıb'ın "târık gibi her [6382] nâibe" diyerek işaret ettiği üzere bu mânaya ircâ' olunabilir. Fi'l-vâki' İbn Cerîr de gece, Süreyyâ, Kamer rivayetlerini kaydettikten sonra demiştir ki: "Bence akvâlin savâba evlâ olanı şöyle demektir: Allah teâlâ Peygamberine gāsıkın şerrinden isti'âze etmesini emretmiştir, 'gāsık' ise muzlim olandır. Gece karardığı vakit غسق الليل يغسق غسوقا denilir. اِذَا وَقَبَ da 'zalâmına girdiği vakit' demektir, Katâde وَقَبَ'ın mânasında ذهب der idi. Gece zalâmına girdiği vakit gāsıktır. En-necm ufûl ettiği vakit gāsıktır. Kamer de vukūbunda gāsıktır.[2] Allah teâlâ bunların hiçbirini tahsis

---

ولما كان جوهر النفس غاسق وقب أي ظلمة أقبلت ولما كان الأقرب من جوهر النفس الناطقة تتكدر بتلك الهيئات الغاسقة عندما تقب أي تدهم وتقبل أوردها عقب ما ذكر ما هو أعم منها.

1 H: "olan".
2 B -"En-necm ufûl ettiği vakit gāsıktır. Kamer de vukūbunda gāsıktır".

etmemiş, taʿmîm eylemiştir, o hâlde 'gāsık' denilebilenin her birinin de vukūbu zamanındaki şerrinden istiʿâze ile emrolunmuştur."[1]

❁ {وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ} Ve o ukdelere üfleyicilerin[2] şerrinden yani iplere, ipliklere, döğdükleri düğümlere, yahut gönüllerde düğümlü azimler, itikadlar, tutkunluklar içine üfleyen, yahut öyle ukdeler içinde anlaşılmaz muğlak bir hâlde olarak üfürükçülükle efsun yapan büyücü nefislerin, yahut karıların, yahut cemaatlerin şerrinden. "Nefs" (نفث) etmek bizim "nefes etmek" tâbir ettiğimiz üflemektir ki, biraz tükürüklü veya tükürüksüz olarak üfürür gibi yapmaktır. Sâhib-*Keşşâf* "tükürükle nefhdir" demiş,[3] Sâhib-*Levâmih*[4] de "nefhe benzer tükürüksüz olarak rukye de yapılır. Tükürükle olursa 'tefl', yani 'tüf tüf'[5] diye tüflemek tâbir olunur" demiştir. İbn Kayyim de: "Sâhirler sihir yaptıkları zaman fiillerinin tesirine habis nefeslerinin bazı eczâsı karışan bir nefesle istiʿâne ederler" diye nakleylemiş, Âlûsî bundan dolayı Sâhib-*Keşşâf*'ın dediğine daha doğru demiştir.[6] Fi'l-vâkiʿ Râgıb da der ki: "'Nefs' tükrük fırlatmaktır, ve bu 'tefl'den[7] ekaldir. Rukyecinin ve sâhirin nefsi de ukdeler içine nefs etmesidir. وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ buyurulmuştur. 'Yılan zehir nefseder' denilmesi de bundandır. نُفَاثَةَ üfürüntü, لَا بُدَّ لِلْمَصْدُورِ أَنْ يَنْفُثَ [6383] 'göğüs darlığı olan elbette üfüler' diye de bir mesel vardır."[8] Lâkin *Nihâye*'de, 'nefs' 'nefh'e şebîhtir ve tefl'den ekaldir, çünkü tefl her hâlde tükrükten

---

1 Taberî, *Câmiʿu'l-beyân,* XXIV, 704:

وأولى الأقوال في ذلك عندي بالصواب أن يقال: إن الله أمر نبيه صلى الله عليه وسلم أن يستعيذ «وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ» وهو الذي يُظْلم، يقال: قد غَسَق الليل يَغسق غسوقا: إذا أظلم «إِذَا وَقَبَ» يعني: إذا دخل في ظلامه؛ والليل إذا دخل في ظلامه غاسق والنجم إذا أفل غاسق والقمر غاسق إذا وقب ولم يخصص بعض ذلك بل عمّ الأمر بذلك فكلّ غاسق فإنه صلى الله عليه وسلم كان يُؤمر بالاستعاذة من شره إذا وقب وكان يقول في معنى وقب: ذهب.

2 B: "üfleyenlerin".

3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 821:

والنفث النفخ من ريق.

4 H, M ve B: "levami'".

5 H, M ve B: "tüh tüh".

6 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 521. Krş. *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 415:

والنفث النفخ مع ريق كما قال الزمخشري وقال صاحب اللوامح: هو شبه النفخ يكون في الرقية ولا ريق معه فإن كان يريق فهو تفل والأول هو الأصح لما نقله ابن القيم من أنهم إذا سحروا واستعانوا على تأثير فعلهم بنفس يمازجه بعض أجزاء أنفسهم الخبيثة.

7 H ve B: "tefʿîl'den".

8 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 816:

النفث: قذف الريق القليل وهو أقل من التفل ونفث الراقي والساحر أن ينفث في عقده، قال تعالى: «ومن شر النفاثات في العقد» ومنه: الحية تنفث السم، وقيل: لو سألته نفاثة سواك ما أعطاك، أي: ما بقي في أسنانك فنفثت به، ودم نفيث: نفثه الجرح، وفي المثل: لا بد للمصدور أن ينفث.

bir şey karışmadan olmaz"[1] demesinden anlaşılan nefste tükrük şart değildir. *Kāmûs* sâhibi de böyle "nefs, nefh gibidir ve tefleden ekaldir" demiş[2] ve mütercimi bunu şöyle îzah eylemiştir: "'Tefl' mânasından ekal olarak üfürmektir ki buna 'üflemek' tâbir olunur. Rukyehanların üflemesi gibi tükürüksüz olur, ve 'tefl' azca tükürük ile 'tüf tüf' diye üfürmektir ki 'tüflemek' tâbir olunur. نفث الشيطان yalancılık kısmından olan şiir ve gazeliyyâta ıtlak olunur. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ sâhirelere[3] ıtlak olunur ki ipi düğümleyip ona efsunla üfledikleri içindir. Müellifin sevâhir ile tefsîri nüfûs, yahut nisâ itibarına mebnîdir. Zira ekseri cadılık nisvân kârıdır."[4] Demek olur ki "nefs"in esasında biraz tükürük fırlatmak olsa bile "nefh" gibi tükürüksüz sade nefes etmekle de olur. Nitekim lisânımızda "nefes edici", "okuyucu", "üfürükçü" tâbir olunan rukyehanlarda mâruf olan tükürüksüz üflemektir, fakat mazarrat için sihir yapan habis sâhirlerde yılanın dişinden zehir fışkırtması gibi tükürük savurtmak da âdet olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber hava, rüzgâr, nefes üfürmek demek olan "nefh", "rûh nefh eylemek" tâbirinde olduğu üzere can vermek, hayat ve ilim mebde'i olan rûhu ifâza eylemek mânasına kullanıldığı gibi, ان روح القدس نفث في روعي... إلخ "Rûhu'l-Kudüs kalbime nefs (نفث) eyledi" ilh..."[5] hadîs-i şerîfinde vârid olduğu üzere rûhun kalb ve vicdâna bir mâna ve ilim veya söz vahy ü ilkā eylemesi mânasına da istiare tarîkiyle olsa bile "nefs" ıtlak olunduğunda dahi şüphe yoktur. Demek ki "nefs" etmenin habis kısmına mukabil olarak bir de kudsî kısmı vardır. Va'z ü nasihatte, tâlim ve terbiyede, rûhî tedavilerde olduğu gibi güzel hakîmâne sözler, hayırlı niyetler, kudsî mânalar ve nefesler sarfıyla yapılan telkīnât-ı rûhiye bu kabîldendir. Fakat burada mevzû'-i bahis, şerrinden isti'âze [6384] edilmesi emrolunan habis nefesler olduğu, bunda da mâruf olan

---

1 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* V, 88:

وهو شبيه بالنفخ وهو أقل من التفل، لأن التفل لا يكون إلا ومعه شيء من الريق.

2 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 177:

نفث ينفث وينفث وهو كالنفخ وأقل من التفل.

3 H ve B: "sâhirlere".

4 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 691.

5 Abdürrezzâk, *el-Musannef,* X, 191; İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef,* VII, 79; *Müsnedü'l-Bezzâr,* VII, 314.

sâhirlerin, sâhirelerin zehre benzeyen habis tükürüklü üfürükleri ile efsunları bulunduğu için نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ onlar hakkında şâyi‘ olmuştur.

Bunu îzah için "ukad"ın mânalarını da tahlil etmek lâzım gelir. "فِى الْعُقَدِ", نَفَّاثَاتِ 'ın zarfı veya zarf-ı müstekar olarak onların hâlidir.

"**Ukad**" mâlum ki "ukde"nin cem‘idir. "**Ukde**" bir şeyin uçlarını derleyip birbirine sıkı tutturmak, yani düğüm bağlamak, düğmek[1] ve düğümlemek demek olan "akd" maddesinden isim olduğu için esas mânası düğüm demektir. Fakat "akd" hissî ve mânevîden e‘am olarak[2] kullanıldığı cihetle "ukde" dahi "akd" gibi sade hissî bir düğümden ibaret olmayarak birçok mânalara gelir. Ondan dolayı "düğüm" denilince alelâde bir ip düğümünden ibaret zannedilmemek için *Kāmûs*'tan, *Nihâye*'den, Râgıb'dan bazı mühim mânalarını kaydedelim: *Kāmûs*'ta[3]:

1. Ukde, düğüm ve düğüm yeri,

2. Beldeler üzerine velâyet;[4] nitekim *Nihâye*'de der ki: "Hazret-i Ömer hadîsinde هَلَكَ أَهْلُ الْعَقْدِ وَرَبِّ الْكَعْبَةِ 'emsâr üzerine velâyet ashâbı helâk oldu' demektir, umerâ için sancak bağlanmasından me'huzdur."[5]

3. Vülât, için akd olunan bey‘at, ki Übey hadîsinde هَلَكَ أهلُ العُقْدَة ورَبِّ الْكَعْبَةِ bu mânadandır, yani bey‘at-i ma‘kūde demektir.[6]

4. Sâhibinin milk itikad ettiği akar.

5. Ağacı çok ve girift yer.

6. Develer için otluğu kâfi otlak.

---

1 H: "yani düğüm yapmak, düğüm".

2 *Kāmûs* şârihi der ki: "İştikāk eimmesinin tasrîhine göre 'akd'in aslı 'hall'in nakīzidir. Sonra bey‘, nikâh vesâire gibi akidler envâ‘ında kullanılmıştır. Sonra da tasmim ve i‘tikād-ı câzim'de kullanılmıştır" [Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 1212-1215] [Müellifin notu].

3 H -"*Kāmûs*'ta".

4 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 300:

والعقدة، بالضم: الولاية على البلد، ج: كصرد، والضيعة، والعقار الذي اعتقده صاحبه ملكا وموضع العقد: وهو ما عقد عليه والبيعة المعقودة لهم.

5 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* III, 270:

وفي حديث عمر «هلك أهل العقد ورب الكعبة» يعني أصحاب الولايات على الأمصار، من عقد الألوية للأمراء.

6 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* III, 270:

ومنه حديث أبي «هلك أهل العقدة ورب الكعبة» يريد البيعة المعقودة للولاة.

7. Bir kimsenin kifâyet derecede maîşeti kendisine bağlı bulunan şey.

8. Arz-ı muhsıbe, yani bolluk yer.

9. Ağaç yemeye muztar kalmış mevâşî.

10. Herhangi bir şeyin vücûbu, kat'iyyeti, lüzûmu ki ukde-i nikâh, bey' vesâire bundandır. Kalbdeki itikada, şiddetli ilişiğe, azm ü tasmîme, re'y ü nazara "ukde" denilmesi de [6385] bunda dâhildir. Nitekim *Nihâye*'de: "Dua hadîsinde: لَكَ مِنْ قُلُوبِنَا عُقْدَةَ النَّدَم 'sana kalblerimizden ukde-i nedem', nedâmete akd-i azim demektir ki tevbeyi tahkiktir. Yine bir hadiste لآمُرَنَّ بِرَاحِلَتِي تَرْحَل ثُمَّ لَا أَحُلُّ لَهَا عُقْدَةً حَتَّى أَقْدَمَ الْمَدِينَةَ 've elbette râhilemi emrederim, rıhlet eder, sonra Medine'ye gelene kadar onun için bir ukde çözmem'[1], 'ona gelene kadar azmimi bozmam' demektir. Bir hadiste de أَنَّ رَجُلًا كَانَ يُبَايِعُ وَفِي عُقْدَتِهِ ضَعْف "bir adam alışveriş ediyordu ukdesinde za'f vardı', yani 're'yinde ve kendi mesâlihine nazarında' demektir."[2]

11. Kin ve gazaba da cemi' sîgasıyla "ukad" denir, تَحَلَّلَتْ عُقَدُهُ "düğümleri çözüldü", "gazabı sükûn buldu" demektir.

12. "Ukde" kamışa da ıtlak olunur ve bazı mevzi'lerin de alemidir, ilh... Hepsi düğüm mânasına müteferri'[3] nice mânalar ki çoğunu ve cümlesini belki bu âyette mülâhaza kābildir. Râgıb da *Müfredât*'ta "akd"in evvelâ "akd-i habl" ve "akd-i binâ" gibi ecsâm-ı sulbede kullanıldığını, sonra da akd-i bey', ahd ve sâire gibi me'ânîye istiare edildiğini söyledikten sonra der ki: "'Ukde' akdolunanın ismidir; nikâhtan, yeminden ve sâireden. قال: وَلَا تَعْزِمُوا عُقْدَةَ النِّكَاحِ [el-Bakara 2/235] ve dil tutukluğuna denir, 'lisânında ukde var' demek tutukluk pelteklik var demektir. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ'da 'ukde'nin cem'idir, ve bu sâhirenin akdettiğidir[4] ki aslı

---

1 Bk. Müslim, Hac, 475.

2 İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye,* III, 270:

وفي حديث الدعاء «لك من قلوبنا عقدة الندم» يريد عقد العزم على الندامة وهو تحقيق التوبة. ومنه الحديث «لآمرن براحلتي ترحل ثم لا أحل لها عقدة حتى أقدم المدينة» أي لا أحل عزمي حتى أقدمها وقيل: أراد لا أنزل فأعقلها حتى أحتاج إلى حل عقالها. وفيه «أن رجلا كان يبايع وفي عقدته ضعف» أي في رأيه ونظره في مصالح نفسه.

3 H: "müte'âreftir".

4 B: "akdettiği".

'azîmet'tendir, onun için ona[1] 'ukde' denildiği[2] gibi 'azîmet' de denilir. Ve bundandır ki sâhire 'mu'akkid' denilir ve 'ukde-i mülk onun' denilir. نَاقَةٌ عَاقِدَة وَعَاقِد telkīhı tutunca kuyruğunu kısan nâka, تَيْسٌ أَعْقَدُ وَكَلْبٌ أَعْقَدُ kuyruğu kıvrık teke veya köpektir, köpeklerin çatışmasına da teâkud denilir."[3]

Demek ki sâhirin, sâhirenin üflediği, akdettiği ukdeler, düğümlediği düğümler bu mânalarla alâkadar bir azm ve azîmet düğümüdür ki asıl uçları onların nefislerinde düğümlenmiş olup onunla diğerleri üzerinde iradelerini şeytanetle yürütmek isterler, bir akiddeki el sıkma kabîlinden, zâhirdeki ip düğümü de onun bir tezahürüdür.

[6386] O "azîmet" denilen şeyin ne olduğuna gelince: Evvelâ mâlum ki "azm" ve "azîmet" bir işin icrâsına akd-i kalbdir, yani kat'î rabt-ı kalb ile kasd ü teveccüh kılmaktır, cidd ü sabr ile sa'y ü ihtimam diye de târif edilir. Böyle azm ile yapılması îcab eden büyük hayırlı işlere ve ruhsat ciheti aranmayarak icrâsı matlub olan ehem[4] ferâize "azîmet" ve "azâim" ve "avâzim" denilir. Sâhirin ukdesinde esas olan şer ve şeytanete ta'alluk eden bir akd-i kalb ile tâkip[5] olunur bir azîmettir ki, Râgıb bunu şöyle târif etmiştir: "O azîmet bir ta'vîz, yani bir sığındırma efsunudur ki sanki sen onunla Şeytan'ın üzerine sende iradesini infaz etmesine bir akid yapmışsın, onu bağlayıp düğümlemişsin gibi tasavvur olunur."[6]

Bu îzâhâttan şu neticeye gelmiş oluyoruz ki: Ukdelere, tükürüklü veya tükürüksüz üflemek ukdenin hissî ve mânevî tasavvur olunabilen her mânasına göre onun gerek akdi, gerek halli nokta-i nazarından nefes

---

1 H: "buna".
2 B -"ki aslı 'azîmet'tendir, onun için ona 'ukde' denildiği".
3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 576-577:

العقد: الجمع بين أطراف الشيء ويستعمل ذلك في الأجسام الصلبة كعقد الحبل وعقد البناء ثم يستعار ذلك للمعاني نحو: عقد البيع والعهد وغيرهما... والعقدة: اسم لما يعقد من نكاح أو يمين أو غيرهما قال: «ولا تعزموا عقدة النكاح» وعقد لسانه: احتبس وبلسانه عقدة أي: في كلامه حبسة... «النفاثات في العقد» جمع عقدة وهي ما تعقده الساحرة وأصله من العزيمة ولذلك يقال لها: عزيمة كما يقال لها: عقدة ومنه قيل للساحر: معقد وله عقدة ملك وقيل: ناقة عاقدة وعاقد: عقدت بذنبها للقاحها وتيس وكلب أعقد: ملتوي الذنب وتعاقدت الكلاب: تعاظلت.

4 H -"ehem".
5 B: "takviye".
6 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 565:

والعَزِيمَةُ: تعويذ كأنّه تصوّر أنّك قد عقدت بها على الشّيطان أن يمضي إرادته فيك وجمعها: العَزَائِمُ.

sarf eylemek ilkāât ve telkīnât ile nefisler üzerinde tehyîcât ve tahrîkâtta bulunmak gibi bir vechile mülâhaza olunabilir. Mevzû'-i bahis ise şer olan nefsler olduğu, bunun hâsılı ve en bâriz misâli de işleri güçleri küfr ü fitne olan sâhirlerin efsun düğümleriyle şunu bunu bağlamak, teshir etmek için püf püfleyerek veya tüh tühleyerek azm ü azîmetle sarfettikleri şeytanetli üfürükleri veya tükürükleriyle mülâhaza olunduğu için نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ sâhirlerin, cadıların unvânı olmuş ve bundan dolayı ekseriyetle النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ (es-sevâhir) sâhireler, cadılar diye tefsir olunmuştur. Burada câlib-i dikkat noktalardan birisi de "neffâsât"ın cemi' müennes olarak getirilmiş olmasıdır. Onun için bunun müennes olan mevsûfunu takdirde üç vecih söylenmiştir.

Birincisi: Zâhiri vechiyle nisâ takdir olunarak النساء النفاثات "üfleyici karılar" demek olmasıdır, bunda da iki vecih vardır: Birisi, bâlâda işaret olunduğu üzere cadılık ekseriyetle kadınların şi'ârı olması ve sihr [6387] işinde[1] kadın rolünün gālib bulunmasıdır. Birisi de erkeklerin azm ü kuvvetleri üzerinde kadın hîlesinin, kadın tuzaklarının şirreti veya kadın câzibesinin yüreklere işleyen füsunkâr tesiridir ki bunu sihrin hakikatine inanmayanlar dahi itiraf ederler. Ma'amâfîh iki vechin ikisi de bir mânaya râci'dir denilebilir.

İkincisi: Dişiye ve erkeğe şâmil olmak üzere "nüfûs" takdîriyle النفوس النفاثات üfleyici nefisler" demek olmasıdır. Zira Arapçada sîn ile "nefs" kelimesi müennestir. Bu mâna erkeğe ve dişiye ferdlere ve cemiyetlere sâdık olmak itibariyle daha şümullü olduğu ve sebeb-i nüzûl sayılan rivayetlere muvâfık bulunduğu için umûmiyetle en tercih olunan vecih budur. Onun için mealde bu mâna gösterilmiştir.

Üçüncüsü de: الجماعات النفاثات "üfleyici cemaatler" diye "cemaatler" takdir edilmesidir. Çünkü sâhirlerin ictimâ'ıyla yapılan sihir daha eşeddir. Bu da erkeğe ve dişiye şâmil olursa da ferdlere şümûlü zâhir olmaz.

---

1 B: "içinde".

Bu vecihler de anlaşıldıktan sonra beyan olunan mânaların hâsılına gelelim. Tefsirlerde buna başlıca üç mâna verilmiştir:

1. Umûmiyetle şâyi' olan mânadır ki, şöyle demişlerdir: İpliklere düğümler döğüp de onlara üfleyerek rukye ve efsun yapan sâhire karıların veya nefislerin veya cemaatlerin şerrinden. İbn Cerîr bunu "rukye ederlerken iplik ukdelerine üfleyen sâhirelerin[1] şerrinden" diye anlattıktan sonra "ehl-i tevil de, yani müfessirler de dediğimiz gibi söylemiştir" diyerek şunları nakleyler: Muhammed b. Sa'd tarîkiyle İbn Abbas'tan: وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ sihir karışan rukyeler. Hasan'dan: Sevâhir ve sehara. Katâde'den: وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ okumuş ve "şu rukyelerin sihir karışanından sakınınız" demiştir. Tâvus'tan: "Rukye-i mecânîn"den daha ziyade şirke [6388] yakın bir şey yoktur, demiştir.[2] Mücâhid ve İkrime de demiştir ki: النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ "İplik ukdelerinde rukyelerdir." İkrime demiştir ki iplik ukdelerinde ahzdır, (yani "bağlama" tâbir olunan tutukluktur ki Arapça'da "ahze" denilir). İbn Zeyd'den: النَّفَّاثَاتِ ukdelerde sâhirelerdir.[3] Fakat bu rivayetlerde iplik ukdesi ile tahsîsi ancak Mücâhid ve İkrime'den vârid olmuştur. Bu tafsîlin fâidesi, sihir karışmayan, yani şerr ü şeytanet için olmayıp da ondan tehaffuz ve bir maraz veya âfete Allah'tan şifâ niyâzı için kendine veya diğerine hulûs-i kalb ve niyyet-i salâh[4] ile bir dua veya âyet okuyup üflemek kabîlinden olan nefeslerin cevâzına işarettir. Çünkü bunda kimseyi ızrar veya iğfal veya Allah'tan başkasına te'avvüz ve[5] ilticâ mânası yoktur, bu sûrelerde قُلْ اَعُوذُ emirleri de her şerden Allah'a sığınmak lüzûmunu nâtıktır. Resûlullah'ın kendisine

---

1 H ve B: "sâhirlerin".

2 "Rukyetü'l-mecânîn", mecnunların rukyesi: Delileri okuma ile tedavi, yahut cincilerin efsunu, okuyup üflemesi iki mânaya muhtemildir [Müellifin notu].

3 Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XXIV, 704-705:

ومن شرّ السواحر الّلاتي ينفُثن في عُقَد الخيط حين يرْقِين عليها. وبنحو الذي قلنا في ذلك قال أهل التأويل... حدثني محمد بن سعد قال: ثني أبي قال: ثني عمي قال: ثني أبي عن أبيه عن ابن عباس «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: ما خالط السِّحر من الرُّقي... عن الحسن «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: السواحر والسَّحرَة... عن معمر قال: تلا قتادة: «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: إياكم وما خالط السِّحر من هذه الرُّقَى... عن ابن طاوس عن أبيه قال: ما من شيء أقرب إلى الشرك من رُقْية المجانين... عن مجاهد وعكرِمة «النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: قال مجاهد: الرُّقَى في عقد الخيط وقال عكرِمة: الأخذ في عقد الخيط... قال ابن زيد في قوله: «وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِي الْعُقَدِ» قال: النفاثات: السواحر في العقد.

4 H: "hâlisa"; B: "sâlih".

5 H: "ile".

ve diğerlerine bu suretle okuyup üflediği ve böyle hayır için rukyeye müsaade eylediği sâbit ve bu sebeple gerek rûhânî ve gerek cismânî nice hastaların şifâyâb olduğu da vâki' ve meşhuddur. Ancak okuyuculukla sihirbazlık edenlerin de şerrinden korunmak için bu âyetin hükmü ile sihir karışan rukyelerden sakınılması lüzûmu ihtar olunmuş, ukdeleri iplik düğümleri diye tahsis edenler de böyle düğümlere üflemenin sihir kabîlinden olduğunu anlatmak istemişlerdir. Ma'amâfîh mutlaka rukye ve ta'vîz ile isti'âne, yani okumakla tedavi câiz olup olmayacağı hakkında da ihtilâf edilmiştir: Şüphe yok ki bu sûrelerde ve diğer âyetlerde emrolunduğu üzere herkesin Allah'a isti'âze ederek kendisi ve sâirleri için dua etmesi, okuması sade meşrû' değil, me'mûr^un^ bihtir. Lâkin bunun[1] tedavi için kendine okutmak, tâbir olunan mâna ile rukye denilen tarzda yapılmasında Râzî'nin beyan ettiği üzere ihtilâf olunmuştur. Bazıları rukyeyi, yani okuma ile tedaviyi [6389] men' eylemişler, şu hadis ile istidlâl etmişlerdir[2]: إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا لَا يَكْتَوُونَ وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ "Allah'ın birtakım kulları vardır ki kendilerine ne keyy ne de rukye yaptırmazlar, yani dağlanmazlar ve başkalarının nefesiyle tedavi istemezler, ve ancak Rablerine tevekkül ederler."[3] Bir hadiste de: لَمْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ مَنِ اكْتَوَى وَاسْتَرْقَى "Allah'a tevekkül etmemiştir dağlanan ve rukye isteyen"[4] buyurulmuştur. Bunun îzâhı Buhârî'nin ve daha mufassal olarak Müslim'in Husayn b. Abdurrahman'dan senedleriyle rivayet ettikleri şu hadistedir; demiştir ki: "Sa'îd b. Cübeyr'in yanında idim. 'Dün gece düşen yıldızı hanginiz gördü?' dedi, 'ben' dedim. Sonra da 'amma, ben bir namazda değildim, böcek sokmuştu' dedim. 'Ne yaptın?' dedi. اسْتَرْقَيْتُ 'Rukye ettirdim, okuttum' dedim. 'Seni ona ne sevketti?' dedi, 'Şa'bî'nin bize tahdis ettiği bir hadis' dedim. 'Şa'bî size ne tahdis etti?' dedi, 'Büreyde b. Husayb-i Eslemî'den لَا رُقْيَةَ إِلَّا مِنْ عَيْنٍ أَوْ حُمَةٍ «gözden veya sokmadan başkasında rukye yoktur» dediğini bize tahdis eyledi' dedim. Bunun üzerine dedi ki:

---

1 H: "bunu".
2 H: "eylemişlerdir".
3 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 370. Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi',* X, 408; *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî,* I, 320.
4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* IV, 253.

'İşittiğini tutan iyi yapmıştır, velâkin İbn Abbas bize Hazret-i Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den şöyle tahdis eyledi: «Peygamber buyurdu ki: 'Bana ümmetler arz olundu; peygamber gördüm yanında bir cemaatçik, peygamber gördüm yanında bir iki recül, peygamber gördüm yanında kimse yok. Derken bana bir sevâd-ı azîm kaldırıldı, zannettim ki benim ümmetim, derken bana denildi ki: "Bu Mûsâ ve kavmidir velâkin ufka bak." Baktım ki yine bir sevâd-ı azîm, derken bana denildi ki "diğer ufka bak." Baktım ki bir sevâd-ı azîm.[1] "İşte" denildi, "bu senin ümmetin" ve beraberlerinde bilâ hisâb velâ-azâb cennete girecek yetmiş bin vardı.' Peygamber bunu söyledi, sonra kalktı menziline girdi, nâs bu bilâ-hisâb velâ-azâb cennete girecekler kimler olduğu hakkında bahse daldı. Bazıları 'bunlar Resûlullah'a sohbet edenler olsa gerek' dediler, bazıları da 'bunlar İslâm'da doğup da Allah'a [6390] hiç şirk[2] koşmamış olanlar olsa gerek' dediler, daha birtakım şeyler söylediler. Derken Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem çıktı, 'ne bahsediyorsunuz?' dedi, haber verdiler, buyurdu ki: هُمُ الَّذِينَ لَا يَرْقُونَ وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَلَا يَتَطَيَّرُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ 'onlar o kimselerdir ki rukye yapmazlar, rukye istemezler, tetayyur, yani teşe"üm de etmezler ve ancak Rablerine tevekkül ederler.'»'"[3] Fakat *Buhârî*'de, *Mesâbîh*'te ve *Meşârık*'ta[4] لَا يَرْقُونَ yoktur ve hadis şöyledir: هُمُ الَّذِينَ لَا يتطيَّرون وَلَا يَسْتَرْقُونَ وَلَا يَكْتَوُونَ وَعَلَى رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ "onlar o kimselerdir ki teşe"üm etmezler, rukye istemezler, dağlanmazlar ve ancak Rablerine tevekkül ederler".[5] Bu daha sahihtir. Bu hadis, İhlâs'ta "samed"in mânasını

---

1 B -"derken bana denildi ki "diğer ufka bak." Baktım ki bir sevâd-ı azîm".

2 H: "şerîk".

3 Müslim, Îmân, 374. Krş. Buhârî, Tıb, 17:

حدثنا هشيم أخبرنا حصين بن عبد الرحمن قال: كنت عند سعيد بن جبير فقال: أيكم رأى الكوكب الذي انقض البارحة؟ قلت: أنا، ثم قلت: أما إني لم أكن في صلاة ولكني لدغت، قال: فماذا صنعت؟ قلت: استرقيت، قال: فما حملك على ذلك؟ قلت: حديث حدثناه الشعبي، فقال: وما حدثكم الشعبي؟ قلت: حدثنا عن بريدة بن حصيب الأسلمي أنه قال: لا رقية إلا من عين أو حمة، فقال: قد أحسن من انتهى إلى ما سمع ولكن حدثنا ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال: عرضت علي الأمم فرأيت النبي صلى الله عليه وسلم ومعه الرهيط والنبي ومعه الرجل والرجلان والنبي ليس معه أحد، إذ رفع لي سواد عظيم فظننت أنهم أمتي فقيل لي: هذا موسى صلى الله عليه وسلم وقومه ولكن انظر إلى الأفق فنظرت فإذا سواد عظيم فقيل لي: انظر إلى الأفق الآخر فإذا سواد عظيم فقيل لي: هذه أمتك ومعهم سبعون ألفا يدخلون الجنة بغير حساب ولا عذاب، ثم نهض فدخل منزله فخاض الناس في أولئك الذين يدخلون الجنة بغير حساب ولا عذاب فقال بعضهم: فلعلهم الذين صحبوا رسول الله صلى الله عليه وسلم، وقال بعضهم: فلعلهم الذين ولدوا في الإسلام ولم يشركوا بالله، وذكروا أشياء فخرج عليهم رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: ما الذي تخوضون فيه؟ فأخبروه فقال: هم الذين لا يرقون ولا يسترقون ولا يتطيرون وعلى ربهم يتوكلون.

4 B: "*Meşrık*'ta".

5 Buhârî, Tıb, 41; Begavî, *Mesâbîhu's-sünne,* III, 445.

îzahta geçtiği üzere esbâba gönül vermeyen ve âlâm ve mesâib karşısında sarsılmayarak makām-ı tevekkülün en yüksek mertebesinde bulunan nüfûs-ı râzıye ashâbı ekâbir-i ehlullah hakkında olduğu âşikârdır. Onun için bunlardan key ve istirkānın terki evlâ olacağına istidlâl olunabilirse de umum için mutlaka men' u nehyine istidlâl muvâfık olmaz. Yine Buhârî, Müslim ve sâir sıhâhta rukyeye müsaade eden hadisler de çoktur, ezcümle Câbir b. Abdullah hadislerinde demiştir ki: "Benim bir dayım vardı, akrepten rukye ederdi, Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem rukyelerden nehiy buyurdu, onun üzerine, vardı 'yâ Resûlallah, sen rukyelerden nehiy buyurdun, ben ise akrepten rukye ederim' dedi. Resûlullah da: 'Sizden her kimin kardeşine bir menfaat etmeye gücü yeterse yapsın' buyurdu."[1] Avf b. Mâlik Eşca'î hadîsinde de demiştir ki: "Biz câhiliyede rukye ederdik, dedik ki 'yâ Resûlallah, onun hakkında ne buyurursun?' 'Rukyelerinizi bana arzediniz, rukyelerde beis yoktur, onda şirk olmadıkça' buyurdu."[2] Ebû Sa'îd-i Hudrî hadîsinde: "Ashâb-ı Resûlullah'dan birtakım kimseler seferde idiler, Arap obalarından birine uğradılar, onlara müsâfir olmak istediler, müsâfir etmediler. 'İçinizde bir rukye eden (okuyucu) var mı? Zira obanın seyyidi [6391] ledîgdir (yani yılan veya akreb sokmuştur)' dediler. Ashab içinden bir recül -ki Ebû Sa'îd kendisidir- 'evet' dedi, vardı onu Fâtihatü'l-Kitâb ile rukye etti. Bunun üzerine adam iyi oldu, ona bir bölük ganem verildi, o onu kabul etmek istemedi, 'Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e arzetmeden almam' dedi, ve Peygamber'e vardı anlattı, 'yâ Resûlallah! Vallahi yalnız Fâtihatü'l-Kitâb ile rukye ettim' dedi. Resûlullah tebessüm buyurdu da 'sen onun rukye olduğunu ne bildin?' dedi, sonra da 'onu onlardan alın, bana da sizinle beraber bir sehm ayırın' buyurdu[3]."[4] Daha bunlar gibi

---

1 Müslim, Selâm, 62:

عن جابر قال: كان لي خال يرقي من العقرب فنهى رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الرقى، قال: فأتاه فقال: يا رسول الله، إنك نهيت عن الرقى وأنا أرقي من العقرب! فقال: من استطاع منكم أن ينفع أخاه فليفعل.

2 Müslim, Selâm, 64:

عن عوف بن مالك الأشجعي قال: كنا نرقي في الجاهلية فقلنا: يا رسول الله، كيف ترى في ذلك؟ فقال: اعرضوا علي رقاكم، لا بأس بالرقى ما لم يكن فيه شرك.

3 H -"bana da sizinle beraber bir sehm ayırın' buyurdu".

4 Müslim, Selâm, 65:

hadisler delâlet ediyor ki nehyedilmiş olan rukyeler hakikatleri mechul olan, sihir ihtimâli ve şirk mânası bulunan rukyelerdir.

Bazıları da üflemeyi men‘ etmişlerdir, İkrime demiştir ki: "Rukye eden üflememeli ve meshetmemeli ve akid yapmamalıdır." İbrâhim-i Neha‘î'den de "selef rukyelerde üflemeyi mekruh görürlerdi" diye menkuldür. Bazısı da demiştir ki: "Dahhâk'in yanına girdim, veca‘ı vardı. 'Sana ta‘vîz okuyayım mı yâ Ebâ Muhammed?' dedim, 'peki, velâkin üfleme' dedi, ben de Mu‘avvizeteyn'i okudum." Halîmî demiştir ki: "Rukye eden üflememek ve meshetmemek ve akid yapmamak gerektir diye İkrime'den mervî olan kavil, ke'enne bu hususta o şuna zâhib olmuştur: Allah teâlâ akidde nefsi isti‘âze olunacaklardan kılmıştır. Binâen‘aleyh menhî olması vâcib olur, fakat bu istidlâl zayıftır çünkü نفث في العقد ancak ervâh ve ebdâna muzır sihir olduğu vakit mezmum olur. Amma bu nefs ervâh ve ebdânı ıslah için olursa haram olmamak vâcib olur."[1] Ma‘amâfîh Nesâî'de Ebû Hüreyre'den şu hadis de mervîdir: Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: مَنْ عَقَدَ عُقْدَةً ثُمَّ نَفَثَ فِيهَا فَقَدْ سَحَرَ وَمَنْ سَحَرَ فَقَدْ أَشْرَكَ وَمَنْ تَعَلَّقَ شَيْئًا وُكِلَ إِلَيْهِ "her kim bir ukde akdeder[2] de sonra ona nefsederse sihir yapmıştır (yani sihir işlerinden bir iş yapmıştır), sihir yapan da şirk etmiştir. Her kim bir şeye takılırsa (bir [6392] menfaati olur veya zararı def‘ eder diye gönül takar, itikad eylerse veya o itikad ile muska ve nazarlık gibi bir şey takınırsa) ona havale edilir."[3] Yani yalnız Allah'a sığınmayıp da o şeye bağlandığı, ondan umduğu, hâlbuki Allah'ın izni olmayınca hiçbir şeyin ne menfaati ne mazarratı olamayacağı için o takıldığı şeyden hiçbir fâide görmez, Allah'ın avn ü inâyetinden

---

عن أبي سعيد الخدري أن ناسا من أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كانوا في سفر فمروا بحي من أحياء العرب فاستضافوهم فلم يضيفوهم فقالوا لهم: هل فيكم راق؟ فإن سيد الحي لديغ أو مصاب! فقال رجل منهم: نعم. فأتاه فرقاه بفاتحة الكتاب فبرأ الرجل فأعطي قطيعا من غنم فأبى أن يقبلها وقال: حتى أذكر ذلك للنبي صلى الله عليه وسلم، فأتى النبي صلى الله عليه وسلم فذكر ذلك له فقال: يا رسول الله، والله ما رقيت إلا بفاتحة الكتاب! فتبسم وقال: وما أدراك أنها رقية؟ ثم قال: خذوا منهم واضربوا لي بسهم معكم.

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 370:

ومنهم من أنكر النفث، قال عكرمة: لا ينبغي للراقي أن ينفث ولا يمسح ولا يعقد وعن إبراهيم قال: كانوا يكرهون النفث في الرقى وقال بعضهم: دخلت على الضحاك وهو وجيع فقلت: ألا أعوذك يا أبا محمد؟ قال: بلى ولكن لا تنفث، فعوذته بالمعوذتين. قال الحليمي: الذي روي عن عكرمة أنه ينبغي للراقي أن لا ينفث ولا يمسح ولا يعقد، فكأنه ذهب فيه إلى أن الله تعالى جعل النفث في العقد مما يستعاذ منه فوجب أن يكون منهيا عنه إلا أن هذا ضعيف، لأن النفث في العقد إنما يكون مذموما إذا كان سحرا مضرا بالأرواح والأبدان فأما إذا كان هذا النفث لإصلاح الأرواح والأبدان وجب أن لا يكون حراما.

2 H: "ukdeler".

3 Nesâî, Tahrîmü'd-Dem, 19.

mahrum olur. Âyetin tefsîriyle bu hadîsin münasebeti de zâhirdir. Bu da mutlaka nefsi nehyetmemiş, sihirbazlık tarzında düğümler dökerek, şunu bunu bağlamak için okuyup üflemeleri nehyetmiş ve son fıkrasıyla da nefsi telkinlerin mutlaka bir hükmü olduğu ve bu suretle mevhum şeylere itikadın ve Allah'tan başkasına sığınmanın mazarratını anlatmış demektir. Bunun hâsılı da beyan olunduğu üzere sihir mânası karışan ukdeli, ne olduğu belirsiz, mechul ve muğlak, şüpheli, akide veya beden üzerinde mazarrat olması melhuz şeytânî üfürükçülükten ve mevhûmâta kapılmaktan tahzirdir. Onun için müfessirînin çoğu mânayı hep sihir üzerinde dolaştırmışlar ve mutlaka değil, fakat sihir karışan rukyelerden sakınmayı söylemişler, iplik düğümleyerek okumayı da sihir tarzından saymışlar, İkrime gibi bazıları da[1] nefsetmeyi ve el sürmeyi bile şüpheli telakkī eylemişlerdir[2] ki muradları tükürüklü üfürükler ve sinirler bozacak sıvamalar olmak gerektir. Yoksa şeytânî habis nefslere mukabil kudsî, rahmânî nefsler ve nefesler[3] dahi bulunduğu ve mâneviyyâtın maddiyyâta, maddiyyâtın mâneviyyâta geçmesi için velev cüz'î olsun bir sebeb-i âdîye teşebbüs dahi lâbüd bulunduğu inkâr olunmuş değildir. لِكُلِّ شَيْءٍ دَوَاءٌ "her şeyin bir devâsı vardır"[4] hadîsi mûcebince emrâz-ı rûhiyeye rûhânî, emrâz-ı cismâniyeye cismânî sebeplerle tedavi meşrû' olduğu gibi karışık olanlara[5] da karışık tedavi elbette meşrû' olur; şu şart ile ki tesir, esbâbdan değil, Allah'tan bilinmeli ve hepsinde de entrikadan, sihirbazlıktan, şarlatanlıktan, [6393] iğfal ve ızrardan sakınmalıdır. Bu cihetle emrâz-ı cismâniye tedavisinde bile gerek tabîbin ve gerek marîzin ahlâk ve itikad itibariyle hâlet-i rûhiyelerinin dahi ehemmiyet-i mahsûsası bulunduğundan rûhânî kıymet, hüsn-i niyet ve selâmet-i i'tikad hepsinin başında gelir. Yoksa tabâbet nâmına yapılan zararlar, efsunculuk, üfürükçülük nâmıyla yapılan zararlardan az değildir.

1 B -"sihir tarzından saymışlar, İkrime gibi bazıları da".
2 H: "etmişler".
3 H -"ve nefesler".
4 Müslim, Selâm, 69:
عن جابر عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال: لكل داء دواء فإذا أصيب دواء الداء برأ بإذن الله عز وجل.
5 H: "olanlar".

Bâhusus bunları Allah için benî nev'ine hizmet ve menfaatten ziyade sırf mal kazancı için vâsıta yapan ve ağır ağır ücretler almak üzere alışveriş akidleri yapmadan bir nefes sarfetmek bile istemeyen mütetabbiblerin, şarlatanların zararları, hiçbir zaman cinciliği, üfürükçülüğü san'at ittihaz edenlerden aşağı kalmamıştır. Böylelerin de وَمِنْ شَرِّ النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ'de dâhil efsunculardan sayılması lâzım gelir. Hatta yalnız tabâbette değil, yukarıda "ukde"nin tafsil olunan mânalarına göre her meslek ve san'atta hak ve hayır fikrinden ayrılarak insan aldatmak, şer saçmak için nefes sarfedenlerin hepsi de bu mazmunda dâhil olan, isti'âze edilmesi lâzım gelen nüfûs-i neffâseden olduğu da unutulmamak iktizâ eder. Bunların böyle olması ise mukabilinde mahza hak ve hayır için cidd ü istikāmetle Allah yolunda nefes sarfedenlerin mevcudiyetlerini ve kıymetlerini inkâra sebep teşkil etmez. Bundan dolayı hulûs-i niyet ve temiz nefeslerle Allah'a sığınarak Allah'tan şifâ niyaz ederek okuyup üflemeyi de mutlaka sihirbazlık gibi telakkī etmek doğru olmaz. Onun için rukyeyi tecviz[1] edenler sıhâhta mervî olan bir hayli hadis ile istidlâl eylemişlerdir ki Râzî bunlardan şunları kaydeylemiştir:

1. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir rahatsız olmuştu. Cibrîl aleyhisselâm ona rukye etti de بِسْمِ اللهِ أَرْقِيكَ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ يُؤْذِيكَ وَاللهُ يَشْفِيكَ yani: "Bismillah, okur rukye ederim sana seni inciten her şeyden, Allah da sana şifâ verir" dedi, diye rivayet edilmiştir.[2]

2. İbn Abbas demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bize bütün evcâ'dan ve [6394] hummâdan şu duayı tâlim ederdi: بِسْمِ اللَّهِ الْكَرِيمِ، أَعُوذُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ مِنْ شَرِّ كُلِّ عِرْقٍ نَعَّارٍ وَمِنْ شَرِّ حَرِّ النَّارِ.[3]

---

1 B: "tecâvüz".

2 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* III, 58:

عن أبي سعيد الخدري قال: اشتكى رسول الله صلى الله عليه وسلم فجاءه جبريل فرقاه فقال: بسم الله أرقيك، من كل شيء يؤذيك، من كل عين وحاسد يشفيك، أو قال: الله يشفيك.

3 "Ne'âr"; "na'ra"dan; haykıran, sızlayan, âsi ve serkeş fitnekâr mânalarına gelir [Müellifin notu]. Tirmizî, Tıb, 26; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 369:

عن ابن عباس أن النبي صلى الله عليه وسلم كان يعلمهم من الحمى ومن الأوجاع كلها أن يقول: بسم الله الكبير، أعوذ بالله العظيم من شر كل عرق نعار ومن شر حر النار.

3. Aleyhissalâtü vesselâm buyurmuştur ki: "Bir kimse eceli gelmemiş bir hastanın yanına girer de yedi kere أَسْأَلُ اللهَ الْعَظِيمَ رَبَّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ أَنْ يَشْفِيَكَ 'niyaz ederim o azîm Allah'a, o Arş-ı Azîm'in Rabbine ki sana şifâ versin' derse şifâ bulur."[1]

4. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bir hastanın yanına girdiğinde şöyle derdi: أَذْهِبِ الْبَاسَ رَبَّ النَّاسِ، اشْفِهِ أَنْتَ الشَّافِي، لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ، شِفَاءً لَا يُغَادِرُ سَقَمًا "gider o be'si, nâsın Rabbi, ona[2] şifâ ver, Sensin şâfî, Senin şifândan başka şifâ yok, bir şifâ ki dert bırakmaz".[3]

5. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem Hazret-i Hasan ile Hazret-i Hüseyin'e ta'vîz eder, أُعِيذُكُمَا بِكَلِمَاتِ اللهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لامَّةٍ "ikinizi de Allah'ın kelimât-ı tâmmesine sığındırırım, her şeytan ve şom kazadan ve kötü gözden" derdi ve buyururdu ki "babam İbrâhim de oğulları İsmâil ve İshâk'ı böyle ta'vîz ederdi."[4]

6. Osman b. Ebi'l-Âs-ı Sekafî'den; demiştir ki: "Resûlullah'a vardım ve bende bir veca' vardı, beni bitireyazmıştı. Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki: 'Sağ elini onun üzerin koy ve yedi kere şöyle de: بِاسْمِ اللَّهِ، أَعُوذُ بِعِزَّةِ اللَّهِ وَقُدْرَتِهِ مِنْ شَرِّ مَا أَجِدُ' ben de yaptım, Allah bana şifâ verdi."[5] Bunda şâyân-ı dikkattir ki Resûlullah ona okumamış, onun kendisine okutmuştur.

7. Aleyhissalâtü vesselâm sefere çıkıp da bir menzile konduğu zaman şöyle derdi: يَا أَرْضُ، رَبِّي وَرَبُّكِ اللَّهُ أَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شَرِّكِ وَشَرِّ مَا فِيكِ وَشَرِّ مَا يَخْرُجُ مِنْكِ

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 239; Ebû Dâvûd, Cenâiz, 12; Tirmizî, Tıb, 32:
عن ابن عباس عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: ما من عبد مسلم يعود مريضا لم يحضر أجله فيقول سبع مرات: أسأل الله العظيم، رب العرش العظيم أن يشفيك، إلا عوفي.

2 H: "onu".

3 Müslim, Selâm, 47. Krş. Buhârî, Merdâ, 20:
عن عائشة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان إذا عاد مريضا يقول: أذهب الباس رب الناس، اشفه أنت الشافي، لا شفاء إلا شفاؤك، شفاء لا يغادر سقما.

4 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 236; Ebû Dâvûd, Sünnet, 22; Tirmizî, Tıb, 18:
عن ابن عباس أن رسول الله صلى الله عليه وسلم كان يعوذ حسنا وحسينا يقول: «أعيذكما بكلمات الله التامة، من كل شيطان وهامة ومن كل عين لامة» وكان يقول: كان إبراهيم أبي يعوذ بهما إسماعيل وإسحاق.

5 İbn Mâce, Tıb, 36; Ebû Dâvûd, Tıb, 19; Tirmizî, Tıb, 29:
عن عثمان بن أبي العاص الثقفي أنه قال: قدمت على النبي صلى الله عليه وسلم وبي وجع قد كاد يبطلني فقال لي النبي صلى الله عليه وسلم: «اجعل يدك اليمنى عليه وقل: باسم الله، أعوذ بعزة الله وقدرته من شر ما أجد، سبع مرات» فقلت ذلك فشفاني الله.

وَشَرِّ مَا يَدِبُّ عَلَيْكِ وَأَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ أَسَدٍ وَأُسُودٍ وَحَيَّةٍ وَعَقْرَبٍ وَمِنْ شَرِّ سَاكِنِي الْبَلَدِ وَوَالِدٍ وَمَا وَلَدَ
"Yâ Arz! Benim Rabbim senin de Rabbin Allah'tır, Allah'a sığınırım senin şerrinden, ve sendekinin şerrinden ve senden çıkanın şerrinden ve senin üzerinde debelenenin şerrinden ve[1] Allah'a sığınırım esedden ve esvedden ve yılandan ve akrepten ve beldenin sâkinlerinin ve doğuranın ve doğurduğunun şerrinden."[2]

[6395] Bunlarda üflemeye dair bir işaret yoktur. Ve bunların meşrûiyeti için başka delîle hâcet olmaksızın Kur'an'daki dua ve isti'âze emirleri ve bu sûreler kâfidir. Bununla beraber Resûlullah'ın nefs ve meshi de sâbittir.

8. Sûrenin tâ başında geçtiği vechile Resûlullah her gece Mu'avvizât'ı okur ellerine üfler, yüzüne ve cesedine meshederdi. Bundan başka, yine Hazret-i Âişe'den sıhâhta mervîdir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ehlinden birisi hastalandığı vakit ona Mu'avvizât'ı üflerdi, vefat ettiği hastalığında da ben okuyup üflüyor ve kendi eliyle kendisini meshediyordum, çünkü onun yed-i saâdetinin bereketi benim elimden çok büyük idi."[3] Bununla beraber Resûlullah'ın kendisine başkasının okumasını istemediğini anlatan şu rivayet de çok mühimdir, yine *Sahîh-i Müslim*'de: Hazret-i Âişe demiştir ki: "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem bizden bir insan rahatsız olduğu vakit onu sağ eliyle mesheder, sonra şöyle derdi: أَذْهِبِ الْبَاسَ رَبَّ النَّاسِ وَاشْفِ أَنْتَ الشَّافِي، لَا شِفَاءَ إِلَّا شِفَاؤُكَ، شِفَاءً لَا يُغَادِرُ سَقَمًا Vaktâ ki Resûlullah hastalandı ve ağırlaştı, sağ elini tuttum, onun yaptığını yapmak istedim, elini elimden çekti, sonra اَللّٰهُمَّ اغْفِرْ لِي وَاجْعَلْنِي مَعَ الرَّفِيقِ الْأَعْلٰى dedi, ben bakagittim, ne bakayım emir

---

1 B -"senden çıkanın şerrinden ve senin üzerinde debelenenin şerrinden ve".

2 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 369. Krş. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* II, 132; Ebû Dâvûd, Cihâd, 80:

روي أنه عليه السلام كان إذا سافر فنزل منزلا يقول: يا أرض، ربي وربك الله أعوذ بالله من شرك وشر ما فيك وشر ما يخرج منك وشر ما يدب عليك وأعوذ بالله من أسد وأسود وحية وعقرب ومن شر ساكني البلد ووالد وما ولد.

3 Müslim, Selâm, 50:

عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا مرض أحد من أهله نفث عليه بالمعوذات فلما مرض مرضه الذي مات فيه جعلت أنفث عليه وأمسحه بيد نفسه لأنها كانت أعظم بركة من يدي.

tamam olmuştu."[1] Bunlardan mâ'adâ Resûlullah'ın harbde ve sâirede mecruh olanlara okuyup dokunmasıyla derhâl şifâ hâsıl olanlar da çoktur, fakat onlar onun nübüvveti havâssından olan mu'cizât kabîlinden olduğu için diğerleri hakkında istidlâl olunmaz. Ma'amâfîh yine Hazret-i Âişe "Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem ensardan bir ehl-i beyte humeden, yani akrep gibi zehirli hayvan sokmasından rukyeye ruhsat verdi" demiştir[2] ki, bu da Câbir hadislerini müeyyiddir, bunda emmek tıbben de müfîd olduğuna göre tükürmenin de bir vechi mülâhaza edilebilir. Bundan başka bir de gözden rukyeye müsaade edilmiş olduğu ve bu sebeple لَا رُقْيَةَ إِلَّا مِنَ الْعَيْنِ وَالْحُمَه denildiği[3] de mezkurdur. Göz değmek hâdisesi bir hâlet-i [6396] nefsâniye olmak hasebiyle bunda da rûhânî bir nefes ve telkīnin fâidesi zâhir demektir.

Şimdi bütün bunlardan hâsıl olan netice de şudur ki: Sihir şâibesi olmamak üzere rûhî veya bedenî salâh için me'sur dualarla rukye câiz olmakla beraber istirkā[4], yani kendini başkasına okutmak, rukye talep etmek, Allah'a sığınmak ve dua etmek için başkasının tavassutunu dilenmek mânasını tazammun etmek itibariyle şer'an memduh değildir, o bâlâda zikrolunan hadisler mûcebince Allah'ın bilâ-hisab velâ-azab cennete girecek has kulları ondan sakınırlar. Bundan dolayı fıkh-ı Hanefîde bu mesele şu vechile muharrerdir: Şâfî ancak Allah teâlâ olduğuna ve devâyı ona sebep kıldığına itikad ettiği takdirde tedavi ile iştigalde beis yoktur. Amma şâfî devâdır diye itikad ederse değil (كذا في السراجية).[5] Şunu bilmelidir ki zararı izâle eden esbâb üç kısma ayrılır:

---

1 Müslim, Selâm, 46:

عن عائشة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا اشتكى منا إنسان مسحه بيمينه ثم قال: أذهب الباس رب الناس واشف أنت الشافي، لا شفاء إلا شفاؤك، شفاء لا يغادر سقما، فلما مرض رسول الله صلى الله عليه وسلم وثقل أخذت بيده لأصنع به نحو ما كان يصنع فانتزع يده من يدي ثم قال: اللهم اغفر لي واجعلني مع الرفيق الأعلى، قالت: فذهبت أنظر فإذا هو قد قضى.

2 Müslim, Selâm, 53:

عن عائشة قالت: رخص رسول الله صلى الله عليه وسلم لأهل بيت من الأنصار في الرقية من الحمة.

3 Buhârî, Tıb, 17; Müslim, Îmân, 374:

عن عمران بن حصين رضي الله عنهما قال: لا رقية إلا من عين أو حمة.

4 H: "istirâk".

5 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* V, 354:

(الباب الثامن عشر في التداوي والمعالجات وفيه العزل وإسقاط الولد) الاشتغال بالتداوي لا بأس به إذا اعتقد أن الشافي هو الله تعالى وأنه جعل الدواء سببا أما إذا اعتقد أن الشافي هو الدواء فلا، كذا في السراجية.

Birincisi maktû'un bihtir: Susuzluk zararını gideren su ve açlık zararını gideren ekmek gibi. İkincisi maznundur: Hacamat etmek, kan almak, müshil içmek vesâir ebvâb-ı tıbba ait mu'âlecât yapmak gibi. Üçüncüsü de mevhumdur, rukye gibi. İmdi maktû'un bih olanın terki tevekkülden değildir, hatta ölüm korkusu olduğu takdirde terki haramdır.[1] Amma mevhum olana gelince tevekkülün şartı onun terkidir. Zira Resûlullah (sallallâhu aleyhi ve sellem ve âlihî) mütevekkilîni onunla vasfeylemiştir. لَا يَسْتَرْقُونَ... إلخ. İkisi arasında mütevassıt derecede olan maznûna gelince ki etıbbâ indindeki esbâb-ı zâhire ile müdâvat böyledir, bunu yapmak tevekküle münâfî değildir, mevhûmun hilâfınadır, terki de haram değildir, maktû'un bihin hilâfınadır. Belki bazı ahvâlde ve bazı eşhâs hakkında terki fiilinden efdal [6397] olur, bu iki derece beyninde bir derecedir (كذا في الفصول العمادية في الفصل الرابع والثلاثين).[2] Marîze ve meldûğa karşı okumak yahut bir varaka yazıp ta'lîk etmek, yahut bir tasa yazıp yıkayıp içirmek[3] gibi Kur'an ile istirkā hakkında ihtilâf edilmiştir. Atâ, Mücâhid ve Ebû Kılâbe mubah olduğuna, Nehaî ve Basrî kerâhetine kāil olmuşlardır. *Hizânetü'l-Fetâvâ*'da böyledir, fakat meşâhîrde inkâr edilmeyerek sâbit de olmuştur (*Hizânetü'l-Müftîn*). Ta'vîz, yani muska takınmakta beis yoktur velâkin halâda ve mukārenet zamanında çıkarır (*Garâib*). Bir kadın kocası sevmediği için sevsin diye muska yaptırmak isterse *Câmi'u's-Sağîr*'de der ki bu haramdır helal olmaz (كذا في الحاوي للفتاوى) (*Fetâvâ-yı Hindiyye*, cild 5, Kitâbu'l-Kerâhiye 18. bâb, Tedâvî ve Mu'âlece).[4] Görülüyor ki burada rukye ile tedavi terki evlâ mevhum

---

1 Zira ölmeyecek kadar yemek içmek farz ve intihar etmek haramdır. Onun için semm-i kātil içmek haram olduğu gibi yemeyi içmeyi terk ile ölüme sebebiyet vermek de haramdır. Binâen'aleyh zararı izâlesi yemek içmek gibi kat'î olarak mâlum bulunan esbâb ile tedavi ve tehaffuz ölüm tehlikesi karşısında vâcib ve terki haram olur [Müellifin notu].

2 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* V, 355:

اعلم بأن الأسباب المزيلة للضرر تنقسم إلى مقطوع به كالماء المزيل لضرر العطش والخبز المزيل لضرر الجوع وإلى مظنون كالفصد والحجامة وشرب المسهل وسائر أبواب الطب أعني معالجة البرودة بالحرارة ومعالجة الحرارة بالبرودة وهي الأسباب الظاهرة في الطب وإلى موهوم كالكي والرقية أما المقطوع به فليس تركه من التوكل بل تركه حرام عند خوف الموت وأما الموهوم فشرط التوكل تركه إذ به وصف رسول الله صلى الله عليه وسلم وآله المتوكلين وأما الدرجة المتوسطة وهي المظنونة كالمداواة بالأسباب الظاهرة عند الأطباء ففعله ليس مناقضا للتوكل بخلاف الموهوم وتركه ليس محظورا بخلاف المقطوع به بل قد يكون أفضل من فعله في بعض الأحوال وفي حق بعض الأشخاص فهو على درجة بين الدرجتين كذا في الفصول العمادية في الفصل الرابع والثلاثين.

3 H: "içmek".

4 *el-Fetâva'l-Hindiyye,* V, 356:

kısmından sayılmıştır, mevhum denilmekten murad da hiç aslı yok yalan demek değil, "maktû'"un ve zann-ı gālib demek olan "maznun"un mukabili, yani zannın mercuh, zayıf tarafı yüzde elliden aşağı düşen kısmı demektir ki tıbbî tedavilerin de birçoğu böyledir; isabeti yüzde yüz olan maktû', yüzde elliden yukarı olan maznun, yüzde elliden aşağı olan da mevhum kısmındandır. Zamanımızda tıbbî fenlerin terakki etmiş olmasına rağmen hayâtın, emrâzın tam bir hudûdu çizilmiş olmadığı gibi fennî tedavi de ampirik olmaktan çıkarılmış değildir, hayat yine mechûlât ve esrâr ile doludur. Onun için zikrolunan üç kısım hakkındaki hüküm artık değişmiştir veya değişir gibi zannetmemelidir, bu taksim her zaman için düstur olacak ilmî bir taksimdir. Bugün de tıbda fenn-i[1] tedavinin yüzde yüz isabet iddia ettiği bir deva tesbit edilmiştir denemiyor, kinin gibi en sağlam sayılan ilaçların bile yüzde seksen doksan ihtimal içinde telakkī edildiği mâlumdur. Biiznillah yüzde yüz sayılabilecek bir hayli ilaçların bulunduğu farzolunsa bile bunlar maktû' kısmında dâhil demek olacağından dolayı zikrolunan taksim [6398] değişecek değildir. Birçok masraflara[2] fedâkârlıklara katlanılarak[3] tâkip edilen tedavilerin birçoğu da nice ukdelerle dolu esrâr perdeleri içinde zayıf bir ihtimâlin verdiği asgarî bir ümit ile tatbik edilmek itibariyle rukyeden farklı değildir, aynı zamanda tıb tedavilerinin müfîd olmadığı bazı emrâz ve avârızın bir rukye ile zâil olabildiği de öteden beri görülegelmiş vâkı'âttandır.

Mukabilinde bir şer ve zarar melhuz olmadıkça mümkin olan en zayıf bir fâide ihtimâlinden dahi insanları men' etmek doğru olmaz ve yüzde bir değil, binde bir, milyonda bir misâle müstenid bir ihtimal dahi olsa mukabilinde bir zarar ihtimâli bulunmayan bir fâide mülâhazası mücerred tevehhüm değil, az çok delilden neş'et eden bir şüphe demek

---

واختلف في الاسترقاء بالقرآن نحو أن يقرأ على المريض والملدوغ أو يكتب في ورق ويعلق أو يكتب في طست فيغسل ويسقى المريض فأباحه عطاء ومجاهد وأبو قلابة وكرهه النخعي والبصري كذا في خزانة الفتاوى. فقد ثبت ذلك في المشاهير من غير إنكار... كذا في خزانة المفتين. ولا بأس بتعليق التعويذ ولكن ينزعه عند الخلاء والقربان كذا في الغرائب. قال إن أرادت امرأة أن تضع التعويذ ليحبها زوجها بعدما كان يبغضها ذكر في الجامع الصغير أن ذلك حرام كذا في الحاوي للفتاوى.

1 H: "fennî".
2 H ve B: "masraflarla".
3 H: "katlanarak".

olduğundan ihtiyaç hâlinde daha kuvvetlisi bulunamayınca onunla amel tecviz edilir, ve öyle bir tesellinin ale'l-ıtlâk men'i de mâkul[1] olmaz. Fakat insanların sihirbazlara, şeytanlara kapılması da en ziyade bu gibi şüpheli ahvâl içinde vukū'a gelir ve onun için zarar ihtimallerinin de iyi düşünülmesi îcab eder. İlm-i usûl kavâ'idine nazaran ise kat'î delil ile itikad ve amel vâcibdir, hilâfına kavî delil bulunmayan zannî delil ile itikad vâcib olmasa da inde'l-hâce amel vâcib olur. Vehim ve şüpheye itibar yoktur, ancak ihtiyat mevki'inde vehim ve şüpheyi kesmek için müfid olduğu zaman nazar-ı i'tibâra alınabilir. Bu esas üzere fıkıhta da şifâ Allah'tan bilinmek şartıyla tedavinin kat'î olanıyla amel vâcib, inde'l-havf terki haram, maznun olanıyla amel câiz, ahvâl ve eşhâsa göre bazen fiili, bazen de terki evlâ, mevhum olanıyla da amel menhî değil ise de terki evlâ denilmiş, rukye de mevhum kısmından sayılmıştır. Mevhum olmasının sebebi de dua olması itibariyle değil, okuyanın nefesinde sebebiyet mülâhazası itibariyledir.

Şu hâlde bu îzâhâttan anlaşılır ki rukye ile tedavi halkın pek çoğunun zannettiği gibi dindarlığın îcâbı ve [6399] şer'in emrettiği bir şey değil, nihâyet bir müsaadedir. Asıl diyânetin muktezâsı onu terk ile Allah'a mütevekkil olmak ve ancak Allah'a sığınıp O'na kendisi doğrudan doğru dua etmek ve duasına başkalarının tavassutunu istememektir. Mü'minin mü'mine gerek huzûrunda ve gerek gıyâbında duası meşrû' ve müstahsen ve hatta vazîfe-i dîniyesi bulunduğunda ve الدُّعَاءُ مُخُّ الْعِبَادَةِ hadîs-i şerîfi[2] mûcebince dua ibadetin, dindarlığın iliği olduğunda şüphe yok ise de dua etmek başka, okuyup üflemek, başkasının nefesinden meded beklemek yine başkadır. Allah teâlâ duayı emretmiş, ادْعُونٖٓى اَسْتَجِبْ لَكُمْ [el-Mü'min 40/60] buyurmuş, اِنّٖى قَرٖيبٌۜ اُجٖيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ اِذَا دَعَانِ [el-Bakara 2/186] buyurmuş, قُلْ مَا يَعْبَؤُا بِكُمْ رَبّٖى لَوْلَا دُعَٓاؤُكُمْ [el-Furkân 25/77] buyurmuş, fakat şirkten, kendinden başkasına duadan nehyetmiş, قُلْ اِنَّمَٓا اَدْعُوا رَبّٖى وَلَٓا اُشْرِكُ بِهٖٓ اَحَدًا [el-Cîn 72/20] buyurmuştur.

---

1 B: "makbul".
2 Tirmizî, Deavât, 2.

Kezâlik Kur'an'da ve Resûlünün lisânıyla en güzel duaları tâlim eylemiş ve nihâyet bu sûrelerle de bütün şerlerden doğrudan doğru kendisine sığınılmasını emreylemiştir. Okuyup üfleyecek olan bunları bellesin, her zaman kendine hırz-ı cân edinsin[1]. Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'den mervî olduğu üzere her gece ve her ihtiyâcında temiz temiz, hulûs-i kalb ve itikad ile okusun, kendine üflesin, mü'min kardeşlerine de hem dua hem tavsiye etsin, temiz nefesle dua edenlerin dualarının berekâtını da inkâr etmesin, buna söz yok. Fakat Allah teâlâ böyle dua ve icâbet kapısını herkese açtığı, ona umûmiyetle herkesi çağırdığı, herkesin doğrudan doğru ilticâsını istediği ve şirk şâibesini kabul buyurmadığı hâlde O'na doğrudan doğru dua ve ibadet ile dehâlet ve ilticâyı bırakıp da "ben o kapıya gidemem, ne isteyeceğimi de bilemem" diye dua dellâlı aramaya ve onun nefesinden meded ummaya kalkışmak diyânetin îcâbı değil câhiliye âdetidir. Nâs bundan gāfil olup kendine okutup üflemeyi dindarlık iktizâsı zanneylediği cihetle burada bu tafsîlât ile sözü uzatmaya lüzum görüldü, والله الموفق.

[6400] 2. Bir de النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ düğümlere üfleyen kadınlar, اَلنِّسَاءُ الْكَيَّادَاتُ yani hîlebaz kadınlar, yahut erkekleri fitneye düşüren, onlara mehâsinini arzederek taarruz edip meftun eyleyen fitnekâr kadınların şerrinden diye tefsir edilmiştir.[2] Râzî'nin beyânına göre Ebû Müslim bu sonuncuyu ihtiyar eylemiştir ki, erkeklerin azm ü iradelerinde, re'y ve nazarlarında icrâ-yı tesir ile tasarruf eden kadınlar demek olur. Bu surette "ukde" azîmet, yani akd-i kalb ve re'y ü[3] nazar mânasına, yahut ip düğümünden müste'âr, "nefs" de ipin düğümünü yumuşatmak için tükürmekten müste'âr olup mâna şu olmuş olur: Kadınlar erkeklerin gönüllerine üfler gibi verdikleri heyecanlar ve yumuşatıcı tesirlerle onları re'yden re'ye, azîmetten azîmete çevirir türlü fitneye düşürürler,

---

1 B: "eylesin".

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 821-822:

ويجوز أن يراد بهن النساء الكيادات، من قوله «إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ» تشبيها لكيدهن بالسحر والنفث في العقد أو اللاتي يفتن الرجال بتعرّضهن لهم وعرضهن محاسنهن كأنهن يسحرنهم بذلك.

3 M ve B: "re'yi".

onun için Allah onların şerrinden isti'âzeyi emreylemiştir. Bu mâna اِنَّ مِنْ اَزْوَاجِكُمْ وَاَوْلَادِكُمْ عَدُوًّا لَكُمْ [et-Teğâbün 64/14] mazmûnuyla اِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ [Yûsuf 12/28] mazmûnuna muvâfıktır. Râzî der ki: "Bu kavil güzeldir, fakat ekser-i müfessirînin kavli hilâfına olmasa..."[1]

Lâkin yukarıda geçtiği vechile sihirbaz ukdesinin aslı azîmette olduğu ve onun da mutlaka iplik düğümü mânasına tahsîsi vâcib olmayıp maksad[2] örfî ve lügavî e'am mânasıyla mutlaka sâhirler ve sâhireler demek olacağına göre bu kavil de ondan hâriç değil, onun bir vechi demek olur.

3. İbn Sînâ'nın ve bazı ârifînin ihtiyar eylediği vecihtir ki ukdelere üfleyen nefisler, yahut kuvveler demek olarak ecsâm-ı unsuriye içinde uzvî veya âlî denilen gerek hayvânât ve gerek nebâtât bütün ecsâm-ı nâmiyenin nemâsı mebde'i olup nefs-i nebâtî ve kuvve-i nâmiye ve kuvve-i gāziye denilen uzvî kuvvelere işaret olmasıdır ki, ale'l-umûm uzviyette olduğu gibi beden-i insânîde de tegaddî ve tenasül vazifelerinin meyli demek olan şehvet heyecânının ilk mebde'i ve şartı bu kuvve, [6401] bu nefis ve sâir kuvâ-yı hayvâniye ve hissiye bunun mütemmim ve mükemmili olduğuna göre bu mâna evvelki mânaların illeti mesabesinde olan şehvet kuvvesine de işaret olarak hepsinden e'am demek olur. Ve hatta bu itibar ile "kuvve-i şehevâniye" demek daha zâhir olur. İbn Sînâ "gāsik"ı kuvve-i hayvâniyeye[3] hamlederek demiştir ki: "Kuvve-i hayvâniye müste'îz olan nefs-i nâtıkanın hilâfına olarak küdûretli bir zulmet-i gāsika, yani bulanık bir kara kuvvettir. Çünkü nefs-i nâtıka cevherinde temiz, sâfî ve madde küdûrât[4] ve alâikından berî, cemî'-i suver ve hakāyıkı kābil bir fıtratta yaratılmıştır. O ancak hayvâniyetten

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 374-375:
القول الثاني: وهو اختيار أبي مسلم: من شر النفاثات أي النساء في العقد أي في عزائم الرجال وآرائهم وهو مستعار من عقد الحبال والنفث وهو تليين العقدة من الحبل بريق يقذفه عليه ليصير حله سهلا فمعنى الآية أن النساء لأجل كثرة حبهن في قلوب الرجال يتصرفن في الرجال يحولنهم من رأي إلى رأي ومن عزيمة إلى عزيمة فأمر الله رسوله بالتعوذ من شرهن كقوله: «إن من أزواجكم وأولادكم عدوا لكم فاحذروهم» فلذلك عظم الله كيدهن فقال: «إن كيدكن عظيم» واعلم أن هذا القول حسن، لولا أنه على خلاف قول أكثر المفسرين.

2 H: "maksud".

3 H -"demek daha zâhir olur. İbn Sînâ "gāsik"ı kuvve-i hayvâniyeye".

4 B: "küdûret".

kirlenir, televvüs eder. النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ da kuvve-i hayvâniyenin şartı olan kuvâ-yı nebatiyeye işarettir, çünkü o tûl arz umk, cemî'-i cihâttan hacim ve mikdârı artırması haysiyetiyle üç ukdeye üflüyor gibidir (hatta teneffüs hayât-ı nebâtî iktizâsından olduğuna göre 'nefsetmek, üflemek' bunda mecaz değil, hakikattir. Nebâtâtın boğum yerlerinde de 'ukde' hakikattir denilebilir). Nefs-i insânî ile kuvâ-yı nebâtiye beyninde alâka hayvâniyet vâsıtasıyla[1] olduğu için lâcerem kuvve-i hayvâniyenin zikri kuvâ-yı nebâtiyeye takdim olunmuştur. Bu iki kuvveden cevher-i nefse lâzım gelen şer ise onda beden alâikını muhkemleştirmek ve ona muvâfık, cevherine lâyık, gıda ile tegaddîsine mâni' olmaktır, ona lâyık gıda da semâvât ve Arz melekûtunu ihâta ve nukūş-ı bâkıye ile intikaştır."[2] Bazılarının dediği gibi "gāsık" cism-i câmide, madene işaret olduğuna göre de ve bizim dediğimiz gibi mevâlîd-i selâseye ve beden-i insânîye şâmil cism-i unsurîye işaret olduğu takdirde de bu mâna cereyan eder. Evvelki mânalar da buna teferru' eyler.

Bütün bunlardan sonra burada الْعُقَدِ bâlâda *Nihâye*'den naklen zikrolunan Hazret-i Ömer ve Übey hadislerindeki هلك اهل العقد ve هلك اهل العقدة gibi velâyet ve akd-i bey'at, ta'bîr-i âharla "ukde-i mülk" mânasına olmak ve [6402] hatta o hadisler bu âyetin bir mazmûnu bulunmak da çok muhtemildir. Bu ukdelere üfleyenlerin üflemeleri ve şerleri ise bir taraftan hukūk-ı ibâdı uhdelerine alan zimamdârânın sû'-i idareleri, câh hırsları, tahakküm ve te'addî dâ'iyeleriyle o ukdeleri

---

1 B: "vasfıyla".

2 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 118-120. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 523:

أما القوى الحيوانية فهي ظلمانية غاسقة متكدرة وقد علمت أن المادة هي منبع الظلمة والشر والعدم والنفس الناطقة التي هي المستعيذة خلقت في جوهرها نقية صافية مبرأة عن كدرات المادة وعلائقها، قابلة لجميع الصور والحقائق ثم إن تلك اللطافة والأنوار لا تزول عنها إلا بهيئات ترتسم فيها من القوى الحيوانية التخيلية والوهمية وغيرهما من الشهوة والغضب والأمور التي تحصل في الشيء من الخارج تكون متجددة فإذا تلك الظلمة متجددة ولما كان جوهر النفس غاسق وقب أي ظلمة أقبلت ولما كان الأقرب من جوهر النفس الناطقة تتكدر بتلك الهيئات الغاسقة عندما تقب أي تدهم وتقبل أوردها عقب ما ذكر ما هو أعم منها... ثم قوله تعالى «ومن شر النفاثات في العقد» إشارة إلى القوى النباتية الموكلة فإن القوى النباتية موكلة بتدبير البدن ونشوه ونموه والبدن عقد حصلت من عقد بين العناصر المختلفة المتنازعة إلى الإنفكاك، لكنها من شدة انفعال بعضها عن البعض صارت بدنا حيوانيا والنفاثات فيها هي القوى النباتية فإن النفث سبب لأن يصير جوهر الشيء زائدا في المقدار في جميع جهاته أعني الطول والعرض والعمق وهذه القوى هي التي تؤثر في زيادة الجسم المغتذي والنامي في جميع الجهات المذكورة... فالنفاثات في العقد هي القوى النباتية ولما كانت العلاقة بين النفس الإنسانية والقوى النباتية بواسطة القوى الحيوانية لا جرم قدم ذكر القوى الحيوانية هلى ذكر القوى النباتية وبالجملة فإن الشر اللازم من هاتين القوتين في جوهر النفس استحكام علائق البدن وامتناع تغذيها بالغذاء الموافق لها اللائق بجوهرها وهو الإحاطة بملكوت السموات والإنتقاش بالنقوش الباقية.

sıkıştırmak yolundaki zulüm ve tegallüb hareketleri; bir taraftan da Allah'tan korkmaz ehl-i bağy ve isyânın halkı iğvâ ve ifsad ile hak ukdeleri çözmek, fitne ve ihtilâl çıkarmak için sarfettikleri nefeslerle yaptıkları tahrîkât, çevirdikleri entrikaları demek olarak iki veche şâmil olur ki, bunların ikisi de Allah'a isti'âze edilmesi lâzım gelen en büyük şerlerdendir. Ma'amâfîh bunlar da sihrin صَرْفُ الشَّيْءِ عَنْ وَجْهِهِ demek olan umûmî mânasında dâhil olacağına göre birinci mânada dâhil demektir.

Şu hâlde hulâsa: "Ukad", hissî, mânevî, hakikat mecaz birçok mânalara muhtemil olmakla beraber esas mânası düğüm demek olduğu için ip düğümünde zâhirdir. Lâkin maksad alelâde bir ip veya iplik düğümünü bağlamak veya çözmek için üflemek veya tükürmekten ibaret olmadığı da zâhirdir. Çünkü her iplik düğümünde şer mülâhaza olunmayacağı da âşikârdır. Bundan dolayı murad tâbirin hakikati üzere düğüme üflemekten ibaret değil, sihirden kinâyedir. Bu suretle نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ nüfûs-ı sâhire mânasına örf olmuş bulunduğundan mâna ale'l-umûm[1] sâhirlerin ve sâhirelerin şerrinden isti'âzedir. Sihir fiili de iplik düğümüne münhasır değildir. Onun için bunu sihrin herhangi bir şeyi vechinden sarf ve tahvil etmek mânasıyla anlamak muvâfık olur ki, bu da zikrolunan mânaların hepsine şâmil olur.

{وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ} Ve herhangi bir hâsidin ۞ başkasında gördüğü bir nimeti çekemeyip de ona göz diken, onun mutlaka zevâlini temenni eden hasedcinin {اِذَا حَسَدَ} hased [6403] ettiği vakit şerrinden ۞ yani nefsindeki hasedinin muktezâsını fiile çıkarmaya kalkıştığı, mahsûduna karşı kavlen ve fiilen ızrar mebâdîsini, şer mukaddimâtını tertib ve icrâya başladığı vakit şerrinden. Çünkü hased kuvvede kaldıkça hâsidin kendinden başkasına zararı yok demektir, diğer bir ifade ile de denilmiştir ki: Hased galeyan edip de mahsûduna karşı kin ve gazab ve kasd-ı adâvetle nefs-i habîsini tevcih eylediği vakit ki, "göz değme" tâbir olunan hâlet ve âfet de ekseriya o lahzada olur. Onun için hased ile göz değmek mütelâzım

---

1 B -"sâhire mânasına örf olmuş bulunduğundan mâna ale'l-umûm".

gibi mülâhaza olunur. O sırada hâsidin nefsi öyle bir keyfiyet-i habîse ile tekeyyüf eder ki o his ile fırlattığı bednazarların şerâresi[1], mahsûdu zayıf buluverdiği takdirde bazen onu yıldırım gibi çarpar. Ve nice hâsidler ve kötü gözlüler vardır ki hased gözüyle baktıkları zaman bazı yılanların gözleriyle bakışlarındaki ezâ gibi ezâlandırırlar. Bu his ile harekete geçen habis nefisler ise her hîleye başvurur, ellerinden gelen her fenalığı göze alırlar. Ve onlar için mahsûdun helâkinden başka bir suretle teselli kābil olmadığından dolayı o yolda içlerini yiye yiye kendilerini de yakar, helâk ederler. Ancak hasedin muktezâsını icrâya kalkışmayıp da yalnız kendi nefsinde sakladığı ve bu yolda nefsi ile mücahede edebildiği takdirde mahsûda bir şerri dokunmaz ve nefsiyle mücahedesinden dolayı me'cur bile olursa da, gönlünde o hased hissi devam ettikçe kendi kendini yer, zararı sırf kendine olur. إِذَا حَسَدَ diye takyid buyurulması bu farka işaret için olduğunu söylemişlerdir. Bundan başka hâsidin şerrinden murad, onun günahı ve hasedi zamanında ve eserini izhar vaktindeki hâlinin kötülüğü, çirkinliği olmak da câizdir. İşte bütün bu zikrolunanların şerrinden O felakın Rabbine sığınırım de, bu vechile O اَللّٰهُ الصَّمَدُ'e sığın, çünkü hepsini yaratan ve hepsinin şerrinden koruyacak olan O'dur, ve O'na öyle ihlâs ile sığınanlara O'nun hıfz u himayesi mev'uddur. فَاللّٰهُ خَيْرٌ حَافِظاًۖ وَهُوَ اَرْحَمُ الرَّاحِمِينَ [Yûsuf 12/64].

[6404] "**Hased**" nedir? Râgıb'ın beyânına göre: "Hased, bir nimetin müstahikkından zevâlini temennidir, ekseriya o nimetin izâlesine sa'y ile de müterâfık olur. Ve rivayet olunmuştur ki mü'min gıbta eder, münafık hased eder[2]."[3] *Kāmûs*'un ve sâirenin beyânına göre de o nimetin kendisine tahvîlini isteyip istememekten e'amdır.[4] Yani hasedde aslolan

---

1 M: "şirâresi".

2 Ebû Nuaym, *Hilye,* VIII, 95:

سمعت الفضيل بن عياض يقول: الغبطة من الإيمان والحسد من النفاق والمؤمن يغبط ولا يحسد والمنافق يحسد ولا يغبط والمؤمن يستر ويعظ وينصح والفاجر يهتك ويعير ويفشي.

3 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 234:

الحسد: تمنّي زوال نعمة من مستحق لها وربما كان مع ذلك سعي في إزالتها وروي: المؤمن يغبط والمنافق يحسد.

4 Bk. Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 277; Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* I, 1120:

حسده الشيء، وعليه، يحسده ويحسده حسدا وحسودا وحسادة، وحسده: تمنى أن تتحول إليه نعمته وفضيلته، أو يسلبهما، وهو حاسد من حسد وحساد وحسدة، وحسود من حسد.

mâna bir nimetin, bir faziletin, bir kemâlin sâhibinden zevâlini arzu etmek, kendisine geçmesini gerek istesin gerek istemesin başkasında bulunmasını mutlaka çekememektir. Öyle ki "onunki onda dursun da sana da verelim" deseler memnun olmaz, keşke onunki mutlaka gitse de kendisine hiçbir şey verilmese bile hoşlanır. Bâhusus hased olunan nimet, hâsid tarafından gasbolunmak kābil olmayan fezâil-i zâtiye ve kemâlât-ı nefsiye kabîlinden olursa hâsid o zaman bütün bütün fazilet düşmanı kesilir ve onu kendine tahvil edemediğinden dolayı mahsûdunu bi-gayri hak mutlaka imhâ etmekle mütesellî olmak ister, el-ıyâzu billah.

Hulâsa: Hâsid kendinin onmasını değil, diğerinin onmamasını ister. Eğer başkasından zevâli istememekle beraber kendisine de onun gibisini veya daha iyisini isterse o hased etmek değil, gıbta etmek, imrenmektir. Bunları Âlûsî şöyle anlatmıştır: "Bilinmeli[1] ki 'hased' gayrın nimetinin zevâlini temenniye ıtlak olunur, bir de gayrıda bulunan fakr veya sâir herhangi bir noksanın devamını, ve 'adem-i nimetin hâli üzere istıshâbını temenniye ıtlak olunur, (ki evvelkisine lisânımızda 'çekememezlik', ikincisine de 'onduğunu istememezlik' tâbir olunur) şâyi' olan evvelki ıtlaktır. Her iki mâna ile de hâsid Allah indinde ve Allah'ın kulları indinde mebguzdur. Meşhur olduğu üzere hased kebâirden ma'duddur, lâkin tahkik budur ki garîzî, cibillî olan hased, muktezâsı olan ezâ ile mutlaka amel edilmeyip de onunla muttasıf olan kimse nefsiyle mücahede ederek kardeşine Allah'ın seveceği vechile [6405] muamele ederse onda günah olmaz, belki o cibillî hased sâhibi nefsiyle mücahede edip kardeşine hüsn-i muamele ettiğinden dolayı büyük sevâba nâil olur. Çünkü tab'a muhalefette büyük meşakkat bulunduğu hafî değildir. Bunlardan başka 'gıbta'ya da mecazen 'hased' ıtlak edildiği vardır, hem örf-i evvelde bu şâyi' idi. 'Gıbta' ise kardeşinde bulunan nimetin zevâlini temenni etmeyerek onun gibi senin de olmasını temenni eylemendir ki bunda beis yoktur. Nitekim şu hadîs-i nebevî bu mânadandır: لَا حَسَدَ إِلَّا فِي اثْنَتَيْنِ: رَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَسَلَّطَهُ عَلَى هَلَكَتِهِ فِي الْحَقِّ وَرَجُلٌ آتَاهُ اللَّهُ الْحِكْمَةَ فَهُوَ يَقْضِي بِهَا وَيُعَلِّمُهَا النَّاسَ

---

1 B: "Bilmeli".

'Şu ikiden başkasında hased yoktur: Bir adam ki Allah ona mal vermiş ve hakta istihlâkine taslit buyurmuştur, ve bir adam ki Allah ona hikmet vermiştir, onunla amel eder ve onu nâsa öğretir'[1]."[2]

Demek ki şer olan hasedin asıl mânası başkasında bir nimet görmekten müteezzî olup onun zevâlini istemektir ki bizim "çekememezlik" tâbir ettiğimizdir, birtakımlarının zannettiği ve hayli şâyi' olduğu vechile "kıskançlık" demek değildir. "Kıskançlık" bazen "hased" demek dahi olursa da daha ziyade Arapça'da "gayret" tâbir olunandır, nitekim *Kāmûs* mütercimi Âsım Efendi de şöyle der: "'Gayret'[3], 'gayr', 'gār'[4], 'gıyâr': Nam ve nâmusa halel verecek hâletten hamiyet eylemek mânasınadır ki 'kıskanmak' tâbir olunur."[5] Meselâ erkeğin karısını başkasından kıskanması, kezâlik kadının kocasını başkasından kıskanması hased değil, gayret ve hamiyettir, bu memduhtur. Fakat birisi diğerinin karısını veya kocasını veya evlâdını veya malını veya güzelliğini veya herhangi bir nimet ve meziyetini, şerefini çekememek, ona göz dikmek, onun ondan zevâlini arzu etmek haseddir, mezmumdur. Buna[6] da "kıskanmak" tâbir edildiği yok değil ise de, bu çekememezliği bir gayret ve hamiyet mânasında mübalağa suretiyle kullanmak kabîlinden mecaz demektir. Yani yerinde olmayan bir kıskanmaktır. Her ne olursa olsun kıskanmak mutlaka [6406] hased demek değildir, ondan e'am olabilir. Binâen'aleyh "hased"i sade "kıskanmak" diye terceme etmek doğru değildir. Hased mezmumdur, ona bir kıskanmak denir ise "elin hakkını sâhibinden

---

1 Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* I, 385. Krş. Buhârî, İlim, 15.

2 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 523:
وليعلم أن الحسد يطلق على تمني زوال نعمة الغير وعلى تمني استصحاب عدم النعمة ودوام ما في الغير من نقص أو فقر أو نحوه والإطلاق الأول هو الشائع والحاسد بكلا الإطلاقين ممقوت عند الله تعالى وعند عباده عز وجل آت بابا من الكبائر على ما اشتهر بينهم، لكن التحقيق أن الحسد الغريزي الجبلي إذا لم يعمل بمقتضاه من الأذى مطلقا بل عامل المتصف به أخاه بما يحب الله تعالى مجاهدا نفسه لا إثم فيه بل يثاب صاحبه على جهاد نفسه وحسن معاملته أخاه ثوابا عظيما لما في ذلك من مشقة مخالفة الطبع كما لا يخفى ويطلق الحسد على الغبطة مجازا وكان ذلك شائعا في العرف الأول وهي تمني أن يكون له مثل ما لأخيه من النعمة من غير تمني زوالها وهذا مما لا بأس به ومن ذلك ما صح من قوله صلّى الله عليه وسلم: لا حسد إلا في اثنتين...

3 H -"Gayret".

4 H: "Garr".

5 Âsım Efendi, *Kāmûs Tercemesi,* II, 594.

6 B: "Bunda".

kıskanmak" diye ifade edilmelidir. Hâlbuki gayret ve hamiyet demek olan kıskanmak memduh ve makbul bir haslettir. Tefeyyüz, terakki, tekemmül[1], iffet, hakkın himayesi, nimetin muhafazası onunla hâsıl olur, meğer ki kendi hakkının ilerisine tecavüz etmek suretiyle ifrat olsun; o vakit gayret, hamiyyet-i câhiliye ve hased mânasında olmuş olur. Râgıb'ın "hased"i târifinde "nimetin müstahikkından zevâlini temenni" diye "müstahik" kaydını koyması da mühimdir. Bundan anlaşılır ki "hased"de zulüm mânası da vardır, ve o hâlde bir nimetin müstahikkının gayrısından zevâlini istemek hased değil gayret ve adalet demek olur. Binâen'aleyh bir gāsıbın gasbettiği nimetin zevâlini temenni etmek hased demek olmadığı gibi, onun yed-i mubtılesinin izâlesiyle hakkı sâhibine teslim etmeye çalışmak da şer değil, gayret edilmesi lâzım gelen bir hayır, bir vazîfe-i hamiyet demektir. Lâkin bir müstahikkın nâil olmuş bulunduğu bir nimetten kalben müteezzî olup da onu çekememek, zevâlini temenni etmek hased ve zulümdür. Fakat bu fiile çıkmayıp hadîs-i nefs kabîlinden kuvvede kaldıkça hâside zararı olursa da başkasına dokunmaz. Amma kuvveden fiile çıkarılmak istenip de o nimeti bilfiil izâleye sa'y edildiği zaman fiilen zulüm ve bağy olan hased olmuş olur ki o vakit onun şerrinden Allah'a sığınmak lâzım gelir. O artık hiçbir hak ve insaf tanımaz, mümkin olabilen her türlü mekr ü hîleye başvurur, her türlü sihirbazlığı göze alır, fırsat bulabildiği kadar ukdelere üfürdükçe üfürür, نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ olanların[2] hepsini de şerrine âlet etmeye çalışır. Bu da nüfûs-ı habîsede kuvve-i şeheviye ile gazabiyenin ve bilhassa kuvve-i gazabiyenin bir tuğyânı demek olduğundan dolayı İbn Sînâ burada da şöyle demiştir:

[6407] "وَمِنْ شَرِّ حَاسِدٍ اِذَا حَسَدَ" beden ve kuvveleri ile nefs-i nâtıka beyninde husûle gelen nizâ' demektir. Hâsid, kuvve-i hayvâniye ve nebâtiyesi haysiyetinden bedendir, mahsud da nefs-i nâtıkadır. Bu

1 H: "tekâmül".
2 H: "bunların".

suretle[1] beden, nefs üzerine bir vebaldir. O hâlde ondan i'râz ettiği surette o nefsin hâli ne güzeldir! Ve eğer onunla televvüs[2] etmiş değilse ondan mufârakatıyla ne büyük lezzete erecektir!"[3] Bu da mânanın bir lübbü ve isti'âzenin rûhunu beyan demektir ki hâsılı:

أَقْبِلْ عَلَى النَّفْسِ وَاسْتَكْمِلْ مَطَالِبَهَا   فَأَنْتَ بِالرُّوحِ لَا بِالْجِسْمِ إِنْسَانُ

"*Rûha dön ve onun metâlibini olgunlaştır, çünkü sen cisim ile değil, rûh ile insansın*"[4] mazmûnuna nazar-ı dikkati celbdir. Bunu şöyle hulâsa edebiliriz: Ey nefs-i insânî! Bütün mahlûkātın, bâhusus kevn ü fesad şânından olan maddiyyâtın, cismânî kuvvelerin, bâhusus aldatıcı hayvânî ve nebâtî kuvvelerin, o şehvet ve gazabın şerrinden o felakın Rabbine sığın. Çünkü onlar seni çekemez, bedende bırakmak, çukura gömmek, helâke götürmek isterler, onun için sen o fıtrat nûrunun, insanlık rûhunun kadrini bil de onu yaratan Hak Rabbine sığın.

Görülüyor ki bu sûrede nefs-i insânîye zararı melhuz olan ve dîn ü dünyaca teharrüz ve tevakkī olunması lâzım gelen şerlerin hepsi ihsâ olunarak onlardan Allah'a te'avvüz emrolunmuş ve bu suretle halâs vaad buyurulmuş demektir. Bundan dolayı Resûlullah bunlar nâzil olduğu zaman ferahlanmış ve bunlarla te'avvüze devam buyurmuştur. Çünkü bu, ikincisiyle beraber te'avvüz için her emri câmi'dir. Evvelâ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ isti'âze olunacak şürûr mebâdîsinin hepsine icmâlen şâmildir; sonra da gāsık, neffâsât, hâsid üçü[5] onların merâtibini veya en mühimlerini [6408] bir tafsildir. Gerçi o icmâlde ve hatta neffâsât ve hâsidde müste'îz

---

1 H: "surette".

2 H: "tevessül".

3 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 120. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 523:

«ومن شر حاسد اذا حسد» عنى به النزاع الحاصل بين البدن وقواه كلها وبين النفس... وإن المنبع للشرور بحسب النفس الإنسانية هو القوى الحيوانية والنباتية وعلائق البدن وإن كان ذلك وبالا وكلا عليها فما أحسن حالها عند الإعراض عن ذلك وما أعظم لذتها بالمفارقة عنه إن كانت تفارقه بالذات وبالعلاقة بجميع الحالات.

4 Büstî, *Kasîdetü unvâni'l-hikem,* s. 36:

أقبل على النَّفس واستكمل فضائلها   فَأَنت بِالنَّفسِ لَا بالجسم إِنْسَان.

5 B -"üçü".

olan nefsin kendisi de dâhil olabilir. Fakat tekabül karînesiyle müste'îz, müste'âz[ün] minh'de dâhil olmamak zâhir olduğuna nazaran bu sûre daha ziyade insanı hâriçten veya bedeninden ızrar eden âfâkī şürûrda zâhirdir. Bu suretle kelam e'amdan başlayıp bilhassa hased ile nüfûs-ı insaniye şürûruna müntehî olmuştur.[1] Bunun üzerine bunlardan isti'âze eden nefsin tekemmülü[2] merâtibi ile ona bâtınından gelecek enfüsî şerrin tafsîline ve bu suretle نَفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ'ın da min vech[in] beyan ve tefsîrine işaret olmak ve ondan da bilhassa isti'âze ile vaad itmam buyurulmak üzere ber vech-i âtî Nâs Sûresi ile hitam verilmiştir. Bir de şâyân-ı dikkattir ki şerlerinden isti'âze olunan مَا خَلَقَ'daki "mâ" mevsûfe veya mevsûle olabilmek ihtimâline mebnî ma'rife veya nekre olması muhtemildir. "Gāsık", "hâsid" nekre ve müfred, aradaki النَّفَّاثَاتِ فِى الْعُقَدِ ma'rife ve cemi' olarak getirilmiştir. Bunun nüktesinde Zemahşerî ve Râzî "zira her gāsık, her hâsid şirrîr değildir. Hatta bazen hayırda gıbta mânasına hased hayır bile olur, fakat her neffâse şer olduğuna işarettir"[3] demişlerse de, bu pek zâhir değildir. Zira ferd-i münteşir hâlinde istiğrak üzere her bir gāsıkın vukūbu ve her bir hâsidin hasedi zamanında[4] şerrinden külliyen isti'âze matlub olduğu daha zâhirdir. Lâkin gāsık ile hâsidin şerri, ekseriya karanlıkta ve mechûliyet içinde tanınmayarak geriden geri cereyan eder; neffâseler, sihirbazlar ise ekseriya tanındıkları, bilindikleri hâlde yüzlere güle güle, gönüllere üfleye üfleye şirretliklerini yaparlar. Gāsık bir eşkıya gibi ansızın basar, hâsid de bir kundakçı gibi sakalı[5] yakar; sâhirler, cadılar ise dost kılığında yankesici gibi[6] göz göre göre çarparlar. Ve böyle olması onların hîlelerinin ince ve hafî olmasına mâni' de olmaz. İşte bunlar

1 H -"Bu suretle kelam e'amdan başlayıp bilhassa hased ile nüfûs-ı insaniye şürûruna müntehî olmuştur".
2 H: "tekâmülü".
3 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 822; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 375:
فإن قلت: فلم عرف بعض المستعاذ منه ونكر بعضه؟ قلت: عرفت النفاثات، لأن كل نفاثة شريرة ونكر غاسق، لأنّ كل غاسق لا يكون فيه الشر، إنما يكون في بعض دون بعض وكذلك كل حاسد لا يضرّ ورب حسد محمود وهو الحسد في الخيرات.
4 H: "zımnında".
5 M: "saklı".
6 B -"ansızın basar, hâsid de bir kundakçı gibi sakalı yakar; sâhirler, cadılar ise dost kılığında yankesici gibi".

içinde en ziyade bile bile şerlerine düşülenler neffâseler olduğu ve örf-i âmda da en ziyade şirretle [6409] mâruf olanlar bunlar bulunduğu için النَّفَّاثَاتِ lâm-ı ahd veya istiğrak ile ma'rife ve cemi' olarak îrâd edilmiş olmak bizce daha doğru ve daha zâhir görünmektedir. Nâs Sûresi'nde الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ'ın ma'rife olması da "neffâsât" gibidir. Bu cihetle de o bunun tetimmesi olan bir beyânı demektir.

[6410]

سُورَةُ النَّاسِ مَدَنِيَّةٌ وَهِيَ سِتُّ اٰيَاتٍ

NÂS SÛRESİ

Nüzûlü Felak ile beraber olduğu ve Medenî olmasının muhtâr bulunduğu önce geçmişti.

Âyetleri: Altıdır.

Fâsılası: Yalnız س harfidir.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّح۪يمِ

قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِۙ ﴿١﴾ مَلِكِ النَّاسِۙ ﴿٢﴾ اِلٰهِ النَّاسِۙ ﴿٣﴾ مِنْ شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِۙ ﴿٤﴾ اَلَّذ۪ي يُوَسْوِسُ ف۪ي صُدُورِ النَّاسِۙ ﴿٥﴾ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ ﴿٦﴾

Meâl-i Şerîfi

De ki: Sığınırım Rabbine nâsın (1) Melikine nâsın (2) İlâhına nâsın (3) şerrinden o sinsi vesvâsın (4). Ki vesvese verir sînelerinde nâsın (5). Gerek cinden gerekse ins (6).

{بِرَبِّ النَّاسِ} Nâsın Rabbine ❁ bütün insanların kendilerine ve emirlerine mâlik terbiye edici sâhibine, yani [6411] halk ve emriyle insanlar yaratan ve sun' u kudretiyle o gāsık kara topraktan o duygusuz, muzlim maddeden tan gibi parlayan duygulu insanlar yetiştiren, onlara yaramaz şeyleri atıp yarar şeyleri süze süze ifâza ederek lutf u terbiyesiyle tavırdan tavra, hâlden hâle tekemmül ettirerek büyüte büyüte akl u iz'ân verip insanlık levâzımını, insanlık vazifelerini duyurarak bütün mahlûkāt içinde mümtaz bir hâlde hemcinsiyle birlikte cemiyet hâlinde yaşayacak hâle getiren ve getirmekte bulunan ve bu suretle onlara terbiye fikriyle rubûbiyet mefhûmunu öğreterek kendi varlığını sezdirip hak ve hayr uğrunda çalışmak yolunu gösteren Mevlâsına {مَلِكِ النَّاسِ}

o nâsın melikine ❁ yani o terbiye ile yetiştirilen, akıl melekeleri[1], insanlık kuvveleri inkişâfa başlayan insanların hepsini hükmü altında tutarak bütün melekât ve kuvvelerini nizâm-ı hayr ile gāye-i kemâllerine doğru faaliyete sevketmek üzere mertebelerine ve ilm ü hikmetinin iktizâsına göre emr ü nehy ile idare eden hükümdarına, daha açıkçası nisbî mâna ile Rab ve melik[2] değil, مَالِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِى الْمُلْكَ مَنْ تَشَٓاءُ وَتَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَٓاءُۘ وَتُعِزُّ مَنْ تَشَٓاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَٓاءُۜ بِيَدِكَ الْخَيْرُ [Âl-i İmrân 3/26] mantûkunca dilediğine mülk verip şah yapan, dilediğini de padişah iken indirip atan; dilediğini aziz, dilediğini zelil etmek kudretini hâiz olan mülk-i dâim ile rubûbiyet-i kâmile kendisine mahsus bulunan melikler meliki, padişahlar padişahı, hükümdarlar hükümdarına, yani {اِلٰهِ النَّاسِ} nâsın ilâhına ❁ o insanların hak mâbuduna, yani aklî melekeleri tekemmül etmiş; hakkı nâhaktan, hakikati hayâlden, güzeli çirkinden, hayrı şerden, zevk-i bâkīyi zevk-i fânîden, gāye-i maksûdu vâsıtadan, küfrânı şükrandan fark ve temyiz edecek vicdanları ma'rifet-i Hak'la tenevvür eylemiş, bulundukları âlemin ve kendi nefislerinin mâhiyetini öğrenmiş; hikmet-i vücûdlarını, nereden gelip nereye gittiklerini, bütün o cünbüş-i [6412] cihanşümûlden, bu gavgā-yı kâr u zârdan[3] kazanç ne olduğunu, o sevgilerin, saygıların, o ümitlerin, arzuların, o hâcetlerin, dileklerin nereye bağlanacağını, gülen yüzlerin neye güldüğünü, dökülen dillerin neye döküldüğünü, ağlayan gözlerin neye ağladığını, çırpınan kalblerin ne ile tatmin edileceğini; binâen'aleyh nelerden kaçınıp nelere koşmak, neye gönül verip neye dayanmak, neye sığınmak, neye tapmak lâzım geldiğini anlamış, vücudda tecellî eden, zâhir ve bâtından vicdanları saran gayb ve şuhûda hâkim olan Hakk'ın cemâlindeki celâlin, celâlindeki cemâlin ebedî zevkini duyarak her işinde ihlâs u ihsân ile O'na yüz tutmuş, uğurunda can vermeyi canına minnet bilerek hükm ü rızâsına teslîm-i nefs etmiş kalb-i selîm sâhibi ergin insanların gāye-i maksud edinerek ibadet edegeldikleri ve âkil ve bâliğ bütün insanların halâsları

---

1 B: "melekleri".
2 H: "mâlik".
3 B: "zarardan".

için iman ve ibadet ile mükellef bulundukları Hak Tanrı'ya, hâsılı: Halk ve emr, îcad ve i'dam, ihyâ ve imâte, sevab ve ikāb ile tasarruf-i küllîye kudret-i tâmme ve samediyet-i kâmile ile celâl ve ikramda tevahhüd iktizâ eyleyen, ulûhiyet ancak kendinin hakkı olan o Ehad Samed Allah'a sığınırım.

"Rab" ismi "rabbü'd-dâr" ve "rabbü'l-mâl" gibi izâfetle kullanıldığı zaman Allah'tan mâ'adâya da söylenebilir. "Melik" isminin de, ondan ehas olmakla beraber Allah'tan mâ'adâya ıtlak edildiği mâlumdur. Fakat ulûhiyet asla şirk kabul etmediği, lâ ilâhe illallah olduğu için "ilâh" ismi şer'an ve hakikaten Allah'a mahsustur. Binâen'aleyh "Rab" e'am, "melik" ehas, "ilâh" daha esastır. Burada ise murad Allah teâlâ olduğu iyice anlaşılmak için "Rabbi'n-nâs" "Meliki'n-nâs" ile, "Meliki'n-nâs" da "İlâhi'n-nâs" ile beyan buyurulmuştur. Gerçi bunların "Rabb"e sıfat veya bedel olması da tecviz olunabilir ise de, Zemahşerî ve sâir muhakkıkīn atf-ı beyan olmalarını ihtiyar eylemişlerdir.[1] Fakat burada evvelâ şunu düşünmek iktizâ eder: Allah teâlâ yalnız insanların değil, her şeyin rabbi ve bütün âlem O'nun rubûbiyeti, melekûtu, [6413] ulûhiyeti nizâmı altında dizili olduğu hâlde, burada niçin "Rab" ismi evvelâ insanlara izâfetle tahsis buyurulup da sonra مَلِكِ النَّاسِ. اِلٰهِ النَّاسِ diye beyâna lüzum görülmüş ve niçin نَاسِ üç defa tekrar edilmiştir? Bunun nüktesi:

Evvelâ: Kur'ân'ın hikmet-i nüzûlü insanların terbiyesi, insanları sırât-ı müstakīme hidâyet ve irşad olduğu cihetle, bunu evvelinde olduğu gibi âhirinde de bilhassa ihtar ile nüfûs-ı insâniye terbiyesine inâyet-i[2] rabbâniyenin mezîd-i ihtisâsını anlatmak ve bu vechile Kur'ân'ın âhirinden evveline ircâ'-i nazar ettirmektir. قُلْ اَعُوذُ emirleri Fâtiha'nın اِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ duasına son cevap olarak doğrudan doğru bir sığındırma ve koruma irşâdı olmak hasebiyle Sûre-i Bakara'nın evvelindeki هُدًى لِلْمُتَّقِينَ [2/2] mazmûnunun bir mısdâkı olduğu gibi, يَٓا اَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذٖى خَلَقَكُمْ وَالَّذٖينَ مِنْ قَبْلِكُمْ buyurulması da بِرَبِّ النَّاسِ

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 823; Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 631.
2 B: "i'tinâ-yı".

لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ [el-Bakara 2/21] hitâbını hatırlatarak âhiri evvele bağlamıştır. Hatimde[1] evvele dönülerek hâll-i[2] mürtehil yapılması da bu nükte ile mütenâsibdir[3].

Sâniyen: Ebussuud'un beyan ettiği vechile bunda "i'âzeye şâyân bir isti'âze minhâcına" yani korumaya[4] lâyık bir sığınış yoluna irşad vardır. Çünkü Rabbine sığınanın efrâdından bir ferd bulunduğu insanlar cinsi zımnında terbiyesi, memlûkiyeti, ubûdiyeti ile Rabbine intisab ve tevessülü rahmet ve re'fetin tezâyüdü esbâbındandır. Ve Allah teâlâ'nın bunu böyle emir buyurması ve bu suretle korumayı kat'iyyen vaadine delâlet eder delâil-i keremdendir. Bir de burada isti'âze olunan şer bilhassa insanlara adâvet ile mâruf olan Şeytan'ın şerridir, bundan korunmak için insanların ona karşı Allah'ın terbiyesi tahtında melekûtu içinde ubûdiyeti saffında dizilmelerini tansistir. اِنَّ عِبَادٖى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ [el-İsrâ 17/65] "Benim hâlis kullarım üzerinde senin saltanatın yoktur" kavl-i celîli mantûku üzere Şeytan'ın nüfuz ve tasallutundan korunacaklarına bir işaret de vardır.[5] Bir insan ferdinin böyle اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ. مَلِكِ النَّاسِ. اِلٰهِ النَّاسِ [6414] diye mertebeden mertebeye en mütekâmil cemiyet nizâmı içinde isti'âze etmesi, "yâ Rabbî, yâ Melikî, yâ İlâhî! Beni terbiye edip yetiştiren Sen, benim tâbi' olduğum hükümdârım Sen, benim bütün mevcûdiyetimi veren ve bütün muradlarımı verecek olan, kendisine en yüksek sevgi ve saygı ile ibadet ve kulluk etmek borcum ve en üstün vazifem bulunan mâbudum, Tanrım, yegâne sığınacağım, penâhım Sensin. Ben ancak Sana sığınırım ve sığınıyorum" demek mânasında olmakla beraber, öyle demekten daha beliğdir. Çünkü insanlık merâtibinin en mütekâmil saffı bulunan ilâhîler saffında ehlullah

---

1 H: "Hâtimede".
2 H ve B: "hall-i".
3 B: "münasebetdardır".
4 H ve B: "korunmaya".
5 Bk. Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 631-632:

وتخصيص الإضافة بـ«الناس» مع انتظام جميع العاملين فى سِلك ربوبيته تعالى وملكوته وألوهيّته للإرشاد إلى منهاج الاستعاذة المرضيّة عنده تعالى الحقيقةِ بالإعاذة فإنّ توسّل العائذ بربه وانتسابَه إليه تعالى بالمربوبية والمملوكية والعبودية فى ضمن جنس هو فرد مِن أفراده مِن دواعي مزيدِ الرحمة والرأفة وأمرُه تعالى بذلك من دلائل الوعد الكريم بالإعاذة لا محالة ولأنّ المستعاذ منه شرُّ الشيطان المعروف بعداوتهم.

ففى التنصيص على انتظامهم فى سلك عبوديته تعالى وملكوته رمزٌ إلى إنجائهم من مَلَكة الشيطان وتسلّطِه عليهم حسبما ينطق به قوله تعالى «إن عبادى لَيْسَ لَكَ عَلَيْهِمْ سلطان».

cemaati içinde bir mevki alacak vechile korunmak üzere rubûbiyetin en yüksek ve en küllî tecellîsi demek olan ulûhiyet hükm ü inâyetine an cemâʻatin sığınmak hem kudret ve rahmetin şümûlünü itiraf ile hamd ü senânın yüksekliği hem de buhulden, hodgâmlıktan sakınarak benî nevʻine vâsıl olan nimetleri kendine vâsıl olmuş sayacak kadar hiss-i şükran ile hayırhâhlığı mutazammın olmak itibariyle elbette ferden sığınmaktan daha beliğdir, ve onun için cemaatle olan ibadet ve duanın fazileti daha yüksektir. Beyzâvî gibi bazı müfessirîn رَبِّ النَّاسِ diye tahsîsin nüktesi burada istiʻâze olunan vesvese şerrinin nüfûs-ı insâniyeye mahsus bir şer olduğunu söylemekle iktifâ etmişlerse[1] de kâfi değildir.

"Nâs"ın tekrar edilip de مَلِكِهِم ve اِلٰهِهِم diye zamir ile iktifâ olunmamasının sebebine gelince; Sâhib-*Keşşâf* bunu atf-ı beyan olmasının îcâbına hamlederek demiştir ki: "Çünkü atf-ı beyan, beyan içindir; binâenʻaleyh ızmar değil, izhar mazınnesi olmuştur."[2] Râzî bununla beraber "bir de" der, "bu tekrar insanların şerefini artırmayı iktizâ eyler[3], çünkü Allah teâlâ kendisini insanların rabbi, insanların meliki, insanların ilâhı olmasıyla tanıtıyor demektir. Eğer insanlar mahlûkātın eşrefi olmasa idi elbette kitabının [6415] hâtimesinde kendisini insanların rabbi ve meliki ve ilâhı diye târif etmez, kitabını bu târif ile hatmeylemezdi."[4]

Bu îzâha göre النَّاسِ üçünde de aynı mânada olarak mahza beyan ve takrir ve insanlık şerefini tezyid için tekrar olunmuştur. Demek olur ki Ebussuud da bunu ihtiyar eylemiştir.[5] Âlûsî de "bir şeyin maʻrife

---

1 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 350:

«بِرَبِّ النَّاسِ» لما كانت الاستعاذة في السورة المتقدمة من المضار البدنية وهي تعم الإنسان وغيره والاستعاذة في هذه السورة من الأضرار التي تعرض للنفوس البشرية وتخصها عمم الإضافة ثمَّ وخصصها بالناس ها هنا فكأنه قيل: أعوذ من شر الموسوس إلى الناس بربهم الذي يملك أمورهم ويستحق عبادتهم.

2 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 823:

فإن قلت: فهلا اكتفى بإظهار المضاف إليه الذي هو الناس مرّة واحدة؟ قلت: لأنّ عطف البيان للبيان فكان مظنة للإظهار دون الإضمار.

3 H: "eder".

4 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 377:

ولأن هذا التكرير يقتضي مزيد شرف الناس، لأنه سبحانه كأنه عرف ذاته بكونه ربا للناس، ملكا للناس، إلها للناس ولولا أن الناس أشر مخلوقاته وإلا لما ختم كتابه بتعريف ذاته بكونه ربا وملكا وإلها لهم.

5 Ebussuud, *İrşâdü'l-akli's-selîm,* VIII, 632:

وتكرير المضاف إليه لمزيد الكشف والتقرير والتشريف بالإضافة.

olarak i'âdesi hâlinde, ikinci evvelin aynı olmak" kā'ide-i ekseriyesine binâen bunu tercih eylemiş[1] ise de, fâsılanın fâsılasız olarak aynen tekrârı hilâf-ı zâhir olmak ve atf-ı beyan da "nâs"a değil, "Rabb"e ait bulunmak hasebiyle her birinde muzâf-ı ileyhin muzâfına göre başkaca bir mâna beyan etmiş olması daha doğru ve daha fâidelidir. Mezkur kāidenin ekseriyeti de hilâfına karîne bulunmamakla mukayyed olduğu mâlumdur. Onun için bunu daha ziyade ta'mîk edenler burada tekrar olmayıp bu nüktelerden başka bir de nüfûs-ı insâniyenin derecâtına ve terakkīdeki merâtibine bir tenbih dahi bulunduğunu söylemişlerdir. İbn Sînâ ve bazı ârifîn demişlerdir ki: "Zira nefs-i insânî asıl fıtrafında ma'rifetullah ve mahabbetullah ile intikāşa müsta'iddir, fakat evvelemirde bu marifetlerden hâlî olur -nitekim وَاللّٰهُ اَخْرَجَكُمْ مِنْ بُطُونِ اُمَّهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْـًٔا [en-Nahl 16/78] el-âye... buyurulmuştur- buna 'akl-ı heyûlânî' mertebesi denilir. Sonra ikinci mertebede onda evveliyyât, bedîhiyyât denilen ilk ilimler hâsıl olur ki bunlarla fikrî mechûlleri arayıp bilmeye tevassul[2] olunur, ve buna 'akl bi'l-meleke' mertebesi tâbir edilir[3]. Sonra da âhir-i emirde o mechûlât-ı fikriye kuvveden fiile çıkarılır ki buna da 'akl bi'l-fi'l' mertebesi denilir. İşte قُلْ اَعُوذُ بِرَبِّ النَّاسِ nefs-i insânî merâtibinden ilk mertebeye işarettir ki bu, onun gerek bedîhî ve gerek kesbî bütün ulûmdan hâlî bulunduğu hâlidir. Nefsi bu mertebede onu terbiye edecek ve o bedîhî marifetlerle tezyin eyleyecek mürebbîye muhtaçtır. Sonra o bedîhî bilgilerin husûle geldiği ikinci mertebede onlardan fikrî ilimlere intikal melekesi husûle gelir ki مَلِكِ النَّاسِ [6416] bu mertebeye işaret eyler. Sonra da üçüncü mertebede ulûm-i fikriyenin kuvveden fiile çıkmasıyla nefsin tam kemâli hâsıl olur ki اِلٰهِ النَّاسِ da bu mertebeye işaret eyler. Demek ki burada 'nâs'ın üç defa zikri aynı mânada tekrar olmayıp her birinde nefs-i insânînin bir mertebesine işaret olunarak Hak sübhânehû ve teâlâ kendisini insanlığın her mertebesinde tecellî eden hüküm ve tasarrufuna

---

1. Bk. Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 525.
2. H: "tevessül".
3. H: "olunur".

göre birer isim ile tesmiye buyurarak tanıtmıştır."[1] Râzî Felak Sûresi'nde bunu nakletmekle beraber burada bu farkı şöyle hulâsa eder: "Evvelâ 'rabb'i zikr ile başlamıştır, o tedbir ve ıslah[2] ile tasarruf edendir. Bu ise Hak teâlâ'nın insana olan ilk nimetlerindendir. Ta onu terbiye ederek yetiştirip ona akıl verinceye kadar ki o vakit insan kendisinin memluk ve Rabbinin melik[3] olduğuna delîli anlar. Onun için ikincide 'melik'[4] zikrolunmuştur, sonra da O'na ibadet lâzım ve üzerine vâcib olduğunu ve mâbudunun o ibadete müstahik bulunduğunu anlayınca O'nun ilâh olduğunu tanır. Bir de abdin Rabbinden ilk tanıdığı, onun indindeki ni'am-ı zâhire ve bâtıneden in'âm eder mün'im olmasıdır, bu Rab'dir. Sonra onun bu sıfatlarına marifetten celâletini ve halktan istiğnâsını marifete intikal eder, o vakit O'nun melik[5] olduğunu bilir. Çünkü melik başkası kendisine muhtaç, kendisi başkasından ganî olandır. Sonra abd O'nu böyle tanıyınca O'nun celâlet ve kibriyâda vasfedenlerin vasfı fevkinde bulunduğunu ve O'nun izzet ve azametinde akılların veleh ve hayrette kaldığını anlar ve o vakit O'nu perestiş edilecek yegâne ilâh olarak tanır."[6] Beyzâvî de bunu şöyle ifade etmiştir: "Bu nazm-ı celîlde O Rabb'in sığınmaya lâyık i'âzeye kādir ve O'na mümâna'at gayr-i kābil olduğuna delâlet ile beraber, hâlıkını tanımak için teveccüh eden ehl-i nazarın

---

1 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 367-368:
سمعت بعض العارفين فسر هاتين السورتين على وجه عجيب فقال... وذكر بعدها في سورة الناس مراتب درجات النفس الإنسانية في الترقي وذلك لأنها بأصل فطرتها مستعدة لأن تنتقش بمعرفة الله تعالى ومحبته إلا أنها تكون أول الأمر خالية عن هذه المعارف بالكلية ثم إنه في المرتبة الثانية يحصل فيها علوم أولية بديهية يمكن التوصل بها إلى استعلام المجهولات الفكرية ثم في آخر الأمر تلك المجهولات الفكرية من القوة إلى الفعل فقوله تعالى: «قل أعوذ برب الناس» إشارة إلى المرتبة الأولى من مراتب النفس الإنسانية وهي حال كونها خالية من جميع العلوم البديهية والكسبية وذلك لأن النفس في تلك المرتبة تحتاج إلى مرب يربيها ويزينها بتلك المعارف البديهية ثم في المرتبة الثانية وهي عند حصول هذه العلوم البديهية يحصل لها ملكة من الانتقال منها إلى استعلام العلوم الفكرية وهو المراد من قوله: «ملك الناس» ثم في المرتبة الثالثة وهي عند خروج تلك العلوم الفكرية من القوة إلى الفعل يحصل الكمال التام للنفس وهو المراد من قوله: «إله الناس» فكأن الحق سبحانه يسمي نفسه بحسب كل مرتبة من مراتب النفس الإنسانية بما يليق بتلك المرتبة.

2 B: "ihlâs".

3 H ve B: "mâlik".

4 B: "mâlik".

5 H ve B: "mâlik".

6 Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb,* XXXII, 376-377:
وأيضا بدأ بذكر الرب وهو اسم لمن قام بتدبيره وإصلاحه وهو من أوائل نعمه إلى أن رباه وأعطاه العقل فحينئذ عرف بالدليل أنه عبد مملوك وهو ملكه فثنى بذكر الملك، ثم لما علم أن العبادة لازمة له واجبة عليه وعرف أن معبوده مستحق لتلك العبادة عرف أنه إله، فلهذا ختم به وأيضا أول ما يعرف العبد من ربه كونه مطيعا لما عنده من النعم الظاهرة والباطنة وهذا هو الرب ثم لا يزال يتنقل من معرفة هذه الصفات إلى معرفة جلالته واستغنائه عن الخلق فحينئذ يحصل العلم بكونه ملكا، لأن الملك هو الذي يفتقر إليه غيره ويكون هو غنيا عن غيره ثم إذا عرفه العبد كذلك عرف أنه في الجلالة والكبرياء فوق وصف الواصفين وأنه هو الذي ولهت العقول في عزته وعظمته فحينئذ يعرفه إلها.

merâtibini de iş'âr vardır. Çünkü o, ilk nazarda kendi üzerinde gördüğü ni'am-ı zâhire ve bâtıneden kendisinin bir rabbi olduğunu bilir, sonra nazarda derinleşir, nihâyet tahakkuk [6417] eder ki O Hak sübhânehû cümleden ganî ve her şeyin zâtı O'nun, ve emrinin mesârifi O'ndandır. O Melik-i Hak'tır. Sonra bununla istidlâl eder ki ibadete müstahik olan ancak O'dur, başka yoktur. Bir de bunda sıfatın[1] ihtilâfını ihtilâf-ı zât menzilesine tenzil ile mu'tad isti'âze vecihlerinin hepsi münderic olur; yani âdet, mühim bir belâya dûçar olan kimse işini evvelâ vâlideyni gibi ulusuna ve mürebbîsine arzeder, onlar def'ine kādir olmazlarsa melikine, sultanına ref' eder, o da tezallümünü izâle etmezse onu Melikü'l-mülûk ve her iştikā ve ilticânın merci'-i müntehâsı olan Hak teâlâ'ya şikayet eder. Bu âdet üzere burada Allah'a hem rubûbiyet sıfatıyla, hem melikiyet sıfatıyla, hem ulûhiyet sıfatıyla sığınmak vecihleri cem' edilmiştir ki, bunda isti'âze olunan âfetin büyüklüğüne de işaret vardır."[2]

Bazıları tekrar olmadığını anlatmak için daha sade olarak şöyle demişlerdir: "İlk nâs cenîn ve etfâl gibi terbiyeye muhtaç olanlar, ikincisi siyasete muhtaç olan gençler ve kâhiller, üçüncüsü sırf Allah'a müteveccih olan[3] müte'abbidler ve yetkinlerdir."[4] Görülüyor ki üç nâs arasında bu gösterilen farkların hepsi de mühim ve şâyân-ı dikkattir. Bazısı daha felsefî, bazısı daha edebî, bazısı da sade olmakla beraber hepsi de mütekāribdir. Lisan nokta-i nazarından bunların karînesi de muzâf olan "rab" ve "melik" ve "ilâh" isimlerinin mefhum ve müte'allaklarındaki[5] umum ve husus farkıdır. "Rab" ismi "terbiye"den olmak, terbiye hakkı da mâlikiyete[6] mütevakkıf bulunmak itibariyle zevi'l-ukūlden olanlara

---

1 H ve B: "sıfâtın".

2 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 350:

وفي هذا النظم دلالة على أنه حقيق بالإعاذة قادر عليها غير ممنوع عنها وإشعار على مراتب الناظر في المعارف فإنه يعلم أولاً بما عليه من النعم الظاهرة والباطنة أن له ربا، ثم يتغلغل في النظر حتى يتحقق أنه غني عن الكل وذات كل شيء له ومصارف أمره منه فهو الملك الحق ثم يستدل به على أنه المستحق للعبادة لا غير وتدرج وجوه الاستعاذة كما يتدرج في الاستعاذة المعتادة تنزيلاً لاختلاف الصفات منزلة اختلاف الذات إشعاراً بعظم الآفة المستعاذ منها.

3 B -"gençler ve kâhiller, üçüncüsü sırf Allah'a müteveccih olan".

4 *Hâşiyetü'ş-Şihâb,* VIII, 417; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 525:

فالناس الأول بمعنى الأجنة والأطفال المحتاجين للتربية والثاني الكهول والشبان لأنهم المحتاجون لمن يسوسهم والثالث الشيوخ لأنهم المتعبدون المتوجهون لله تعالى.

5 M: "mütealiklerindeki".

6 H: "melikiyete".

da olmayanlara da ta'alluk ettiği için e'amdır. Bu karîne ile رَبِّ النَّاسِ'da "nâs" âkil gayr-i âkil ale'l-umûm insan cinsine şâmil olmak lâzım gelir. "Melik" ismi ise mîm'in zammıyla "mülk" veya "melekût"tan olduğu, bu da mîm'in kesriyle "milk"ten ehas olarak cumhûr-ı ukalâ üzerinde siyaset ile tedbir ve idâre-i umûr mânasından geldiği, "melekût" da bunun mübalağası bulunduğu için "melik" "rab"den ehastır. Nitekim Râgıb der ki: [6418] "'Mîm'in zammıyla 'mülk', cumhur üzerinde emr ü nehy ile tasarruftur ve ukalâ üzerinde siyasete muhtastır. Onun için مَلِكِ النَّاسِ denilir de مَلِكِ الْأَشْيَاءِ denilmez."[1] Şu hâlde "meliki'n-nâs"daki "nâs" ale'l-umûm insan cinsi içinden aklı eren insanlar olmak lâzım gelir. En derin sevgi, en yüksek tâzim ile ibadete istihkākı ifade eden ilâhlık, hak tanrılık ise ekmel-i sıfât olduğundan bunun muzâf olduğu üçüncü "nâs" da akıl ve vicdan, iman ve iz'ân, ahlâk ve irfan, fikr-i insaf, hüsn-i amel gibi insanlık melekelerinde az çok bir kemâl, bir erginlik, bir yetkinlik bulunan insanlar olmak tebâdür eder. Şu hâlde evvelki "nâs" rubûbiyet hükmünce hepsinden e'am olarak henüz ilk terbiyeye muhtaç ve akıl melekesi husûle gelmemiş cenin ve etfâl gibiler dahi dâhil olmak üzere lâm-ı istiğrak ile ale'l-umûm insanlar cinsine şâmil olmak zâhirdir. Yani terbiye edilip yetiştirilmiş, büyütülmüş insanlar dahi hâriç olmaz. Çünkü melikiyet ve ilâhiyet hükmüne dahi şâmil olan rubûbiyet hükmü onlarda fiilen sâbittir. Ve gerek bidâyetinde gerek nihâyetinde hiçbir insan ondan âzâde ve müstağnî değildir, şu kadar ki bunda ilk mertebe dahi dâhil bulunduğundan terakki merâtibindeki farkı tebârüz ettirmek isteyenler bilhassa onu anlatmayı mühim görmüşlerdir. Maksadları ibtidâî insanlara tahsis değildir, gerçi "nâs" tâbiri bazen âdî insanlar mânasına tahkir için kullanılmak dahi müte'âref ise de, bu mâna "nâs" mefhûmundaki umûmiyetten münba'is olduğu gibi, "rab" isminin izâfeti de bir şeref ifade ettiğinden dolayı burada tahkir kasdına münâfî olacağından, bunun muktezâsı olan ta'mîmi tahsîse karîne yoktur. Lâm,

---

1 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 774:

الملك: هو المتصرّف بالأمر والنّهي في الجمهور وذلك يختصّ بسياسة الناطقين ولهذا يقال: مَلِكُ الناسِ، ولا يقال: مَلِك الأشياءِ.

istiğrâka hamledilmek lâzım gelir. Yoksa rubûbiyeti melikiyet ve ilâhiyet ile beyâna vecih kalmaz, arada mübâyenet bulunmuş olurdu; hatta tekrarı tercih edenler bundan dolayı tercih etmişlerdir. Ancak atf-ı beyanda asıl maksud mefhûmu beyan değil, mâsadakı[1], müsemmâyı beyandır. [6419] "Ebû Hafs Ömer" denildiği zaman, Ebû Hafs ile Ömer arasında beyan, mefhûmu değil müsemmâyı beyandır. Ve onun için Ebû Hayyân "atf-ı beyanda meşhur olan sıfat ile değil, ism-i câmidle olmaktır" diye *Keşşâf*'a ilişmiştir.[2] Âlûsî de buradakilerin ism-i câmid hükmünde olduğu beyânıyla ona cevap vermiştir[3] ki maksadı مَلِكِ النَّاسِ، اِلٰهِ النَّاسِ isimleri burada vasfiyet haysiyetiyle değil, esmâ-i ilâhiyeden olmak üzere sırf isim mevki'inde olarak atf-ı beyan olduklarını söylemek olacaktır. O hâlde ikinci "nâs" evvelkinin büsbütün aynı olmak iktizâ etmeyeceği gibi, büsbütün gayrı olmak da iktizâ etmez. Şu kadar ki burada ma'nâ-yı murâda intikal için vasfiyet mânasıyla izâfetin beyanda âlet-i mülâhaza gibi tasavvuruna ihtiyaç bulunduğu da inkâr edilemez. Binâen'aleyh maksad "nâs"ı beyan değil, "rab" mefhûmunu da beyan değil, Zât-ı Rabb'i daha ehas olan sıfat[4] veya isimleriyle beyan olduğundan dolayı, her birinde "nâs"ın ona göre mülâhazası daha zâhir olur. Bu suretle ikinci "nâs"ta lâm'ı ahd ile istiğrâk-ı örfîye hamle bir karîne bulunmuş olacağından, bu evvelkinden ehas olarak terbiye olunan insanlar içinden yetişmeye, melekât-ı akliye ve kuvâ-yı insâniyesi inkişâfa başlamış, her birinde bi'l-irâde sa'y ü amel salâhiyeti husûle gelmiş, bundan dolayı nizâm-ı hayrı ihlâl edecek vechile yekdiğeriyle tenâzu' ve tezâhum kābiliyeti yüz göstermiş olup da hikmet-i fıtratları olan menfaatleri hak ve adalet dairesinde telif ve nizâ'ları bertaraf edilerek ve her biri ehliyet ve liyâkatine göre sa'y ü amel ile mükellef tutularak cemiyet hâlinde te'âvün ve tenâsur üzere yaşayabilmeleri için siyasete ve "akl bi'l-fi'l"

---

1 H ve B: "maksadı".

2 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, X, 578:

وعطف البيان المشهور أنه يكون بالجوامد.

3 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XV, 524:

وإن لم يكن جامدا فهو في حكمه.

4 H ve B: "sıfât".

denilen fikr ü idrak ile sevk ü idare ve hıfz u himayeye muhtaç bütün âkil bâliğ insanlar cumhûru olmak lâzım gelir ki, küçük büyük gelmiş geçmiş ve gelecek ale'l-umûm insan cinsi üzerinde rubûbiyeti cârî olan tek rab, ve böyle bütün âkil bâliğ insanlar üzerinde mülkü, melekûtu hâkim ve dâim tek melik [6420] şüphesiz ki ne insanlar içinden ne de mahlûkāttan birisi olmak mümkin olmaz. Bu en yüksek, en mütekâmil insanların ibadet ve ubûdiyet ile kulluğu kendilerine en mukaddes vazife bildikleri ve mahabbet ve rızâsını maksad-ı aksâ edindikleri ve bu şevk ile O'nun sevgili merbub ve memlukleri safında dizilmeyi canlarına minnet saydıkları yegâne mâbud, O gönülleri doyulmaz ebedî visâl şevkiyle titreten, güzellik edenlerde daha yüksek hüsnâ neş'esini uyandırarak her an[1] kendisine doğru sıdk-ı mücahede ile tekarrub aşkını tehyic eden, her temiz sevgide bir lemha-i cemâli nefesleri tıkayan, yürekleri çatlatan, akılları medhuş ve sergerdân eden, her elîm korkuda bir cilve-i celâli tecellî eyleyen ulûhiyet saltanatı şerîksiz olarak kendisine mahsus bulunan Hak teâlâ olabilir, ve onun için اِلٰهِ النَّاسِ diye beyan buyurulmuştur. Ve o hâlde bu üçüncü "nâs" âkil insanlar içinden enbiyâ ve sıddîkīn ve şühedâ ve sâlihîn ve Allah'ın birliğine iman edip de onlara uyan ve onlara refik olmak, onlarla haşr olunmak isteyen hâlis mü'minîn ve mü'minât ve müslimîn ve müslimât gibi kâmil insanlar; yani Fâtiha'da اَلَّذِينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّٓالّ۪ينَ ve Sûre-i Bakara'nın başında وَبِالْاٰخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ. اُو۬لٰٓئِكَ عَلٰى هُدًى مِنْ رَبِّهِمْ وَاُو۬لٰٓئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ [2/4-5] buyurulan insanlar olmak iktizâ eder. Hakikaten sığındırılıp korunmaları vaad olunanlar da bunlardır. Bununla beraber nâsın böyle rubûbiyet, mülk, ilâhiyet hükümleri tahtında birer âyette üç tavır ile iadesi, كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللّٰهِ وَكُنْتُمْ اَمْوَاتًا فَاَحْيَاكُمْۚ ثُمَّ يُم۪يتُكُمْ ثُمَّ يُحْي۪يكُمْ ثُمَّ اِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [el-Bakara 2/28], قُلِ اللّٰهُ يُحْي۪يكُمْ ثُمَّ يُم۪يتُكُمْ ثُمَّ يَجْمَعُكُمْ اِلٰى يَوْمِ[2] الْقِيٰمَةِ لَا رَيْبَ ف۪يهِ وَلٰكِنَّ اَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ [el-Câsiye 45/26] gibi âyetlerde ihtar olunan ihyâ ve imâte merâtibi ile me'âd etvârını da hatırlatmaktan hâlî değildir. Bu bakımdan şöyle demek

---

1 B: "ne".
2 H, M ve B: "ليوم".

olur: İnsanlar emvât iken yani hayatsız arz, câmid madde, ölü toprak iken onları rubûbiyeti hükmüyle ihyâ edip insan yapan Rabbü'n-nâs'a, sonra o hayattaki insanları mülkü hükmüyle idare ederken siyaset edip öldüren Meliki'n-nâs'a, sonra da o öldürdüğü [6421] insanları ulûhiyeti hükmüyle ebedî âhiret hayâtıyla yeniden diriltip toplayarak cezâlarını vermek üzere huzûr-ı ilâhîsine ircâ' edecek olan, yani kudreti bu kadar büyük ve muhayyiru'l-ukūl olan İlâhi'n-nâs'a sığınırım de. O'na böyle sığınmak ise, sonunda muhakkak olan ircâ'-ı[1] cebrîden evvel her emrine âmâde olmak üzere rücû'-i ihtiyârî demek olan tevbe ve inâbe ile لَا يَزَالُ الْعَبْدُ يَتَقَرَّبُ إِلَيَّ بِالنَّوَافِلِ حَتَّى أَكُونَ سَمْعَهُ وَبَصَرَهُ وَقَلْبَهُ hadîs-i kudsîsi[2] mısdâkınca tekarrub ederek bekā billah'ta karar azmi olmuş olur ki, bu d a اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ mîsâkının netîce-i fi'liyesi demek olan felah ve fevz-i azîmdir. Ne mutlu buna eren kullara!

Şimdi görülüyor ki: Evvelki sûrede sığınılan "müste'az^ün bih" ancak bir sıfat ile zikrolunmuştu: رَبِّ الْفَلَقِ Hâlbuki isti'âze olunan âfet, mâhalak'ın şerri üç nevi âfât[3] sayılmıştı: Gāsık, neffâsât, hâsid. Bu sûrede ise sığınılan Rabbi'n-nâs, Meliki'n-nâs, İlâhi'n-nâs üç sıfatla zikrolunuyor, isti'âze olunan ise bir şerdir. Demek ki bu şer, bu âfet evvelki âfetlerin hepsinden büyük, hepsinden tehlikelidir ve bundan korunmayı insan hayâtının bütün safahâtında ve bâhusus son deminde ehass-ı maksad bilmek lâzım gelir, ve demek ki isti'âze için senâ dahi, istenilen matlûbun kadrine göre olmak îcâb eder. İnsana hâricinden gelen âfâkī şerler ne kadar büyük zarar ve fenalık olursa olsun, ona ne kadar acı elem ve ıztırab verirse versin, onda insanın kendi düşüncesinden, itikādından, iradesinden, kesbinden bir sebebiyet bulunmadıkça, o şey onun hakikatine nüfuz etmez, rûhunu kirletmez, indallah mes'ul etmez. Hakikatte onun hesâbına bir şer sayılmaz. Bilakis o yüzden elem ve zahmet çektiği için me'cur ve müsâb bile olur. Çünkü o onun yaptığı bir

---

1 H: "icrâ-yı".

2 Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned,* VI, 256; Buhârî, Rikāk, 38; İbn-i Mâce, Fiten, 16; İbn Hibbân, *Sahîh,* II, 58/347; Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr,* VIII, 221/7880; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâid,* II, 248.

3 H ve B: "âfet".

şey değildir. Onun mes'ûliyeti fâiline aittir. Hâlbuki insanın kendinden gelen veya az çok meyl ü iradesine iktiran ettirilerek kendine yaptırtılan[1] şer kendi şerridir, o ondan mes'uldür; rûhunu kirletmiş kendi kendine düşmanlık etmiş olur. Nefs-i insânînin en büyük âfeti işte böyle kendi içinden gelen fenalık, içindeki [6422] bozukluk, imansızlık, iradesizlik, himmetsizlik, yanlış anlayış, yanlış düşünüş, fena temayül, aldanış, basiretsizlik, kararsızlık, hâsılı bir kelime ile şüphecilik, müvesvisliktir;

Mecrûhu sanma cerh-i mücerreddir öldüren
Âfât-ı bâtıniyedir aslı musibetin

Onun için Kur'ân'ın evvelinde reybi nefy ile iman ve âhirete îkān korunmanın, felâhın ilk şartı olarak tesbit edildiği gibi, sonunda da her şerre sürükleyen sinsi vesvesenin[2] şerrinden isti'âze emrolunarak buyuruluyor ki: {مِنْ} ❁ اَعُوذُ'ye müte'allik {شَرِّ الْوَسْوَاسِ الْخَنَّاسِ} şerrinden o hannâs vesvâsın[3] ❁ yani geri geri çekilip sinen, sinip sinip aldatmak, Hak yolundan geriletip fenalığa sürüklemek için döne döne vesvese vermek âdeti olan o dönek, o sinsi, o geriletici vesvese kaynağının şerrinden sığınırım.

"**Vesvâs**" esasen vesvese mânasına ism-i masdar veya muza"af[4] rubâînin masdarı bu vezinde de geldiğine göre masdar olmakla beraber çok vesveseci müvesvis mânasına mübalağa için sıfat ve isim olarak kullanılmıştır ki ayn-ı vesvese kesilmiş, vesvese kaynağı demek gibidir[5]. Lâm ile "el-vesvâs", Şeytan'ın bir ismi olmuştur, çünkü *Keşşâf*'ın dediği gibi bütün şuğlü, san'atı ve dâima üzerine düştüğü hep vesvese ve iğvâdır, öyle vesvese vermekle mâruf olan odur.[6] *Bahr*'da Ebû Hayyân der ki: "'el-vesvâs' Şeytan'ın ismi demişlerdir; bununla beraber 'vesvâs'

---

1 H ve B: "yaptırılan".
2 H: "vesvâs'ın".
3 H: "vesvâs-ı hannâsın".
4 H ve B: "muzâ'af".
5 H: "demektir".
6 Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, 823:
سمى بالمصدر كأنه وسوسة في نفسه، لأنها صنعته وشغله الذي هو عاكف عليه.

şehvetlerin fısıldadığı vesveseye de denilir ki menhî olan hevâ-yı nefstir."[1]

"Vesvese" nedir? *Keşşâf*'ın ve Râgıb'ın da söyledikleri vechile "vesvese" esasen "fis, hiş" demek, yavaş fısıltı yapmak, fiskos etmek gibi gizli sese, hems-i hafîye denilir; huliyyât hışıltısına, "vesvâsü'l-huliy" denilmesi bundandır.[2] *Kāmûs*'un kaydettiği vechile avcının ve köpeklerin yavaşça seslerine "vesvese" ve "vesvâs" denilmesi de bundandır.[3] Bundan hâtıra-i redîeye, yani nefsin veya Şeytan'ın kalbe ilkā ettiği [6423] hayırsız, fâidesiz, alçak hâtıra ve dağdağaya "vesvese" denilmek müte'âref ve meşhur olmuştur, dilimizde mâruf olan da budur. وَنَعْلَمُ مَا تُوَسْوِسُ بِهٖ نَفْسُهُ [Kâf 50/16] âyeti nefsin vesvesesi hakkında, فَوَسْوَسَ اِلَيْهِ الشَّيْطَانُ [Tâhâ 20/120] âyeti de şeytanın vesvesesi hakkındadır.

"**Hannâs**"a gelince: "Hunûs"tan mübalağalı ism-i fâil veya o vezinde ism-i mensûb olarak "vesvâs"ın sıfatıdır. Çok hunûs edici, hunûs âdeti olan demektir.

"Küvviret" Sûresi'nde بِالْخُنَّسِ. اَلْجَوَارِ الْكُنَّسِ [et-Tekvîr 81/15-16] âyetinde dahi geçmiş olan "hunûs" lügatta lâzım olarak teahhur ve rücû', yani gerilemek ve geri dönmek, ve inkıbaz ve gaybûbet, yani sıkılıp büzülmek, sinip gāib ve nâbedîd olmak mânalarıyla alâkadar olduğu gibi, müte'addî olarak geriletmek, munkabız etmek, sindirip gāib etmek mânalarına gelir. Müfessirîn ekseriyetle lâzımdan teahhur ve inkıbaz ile sinmek mânasını esas tutarak tefsir eylemişlerdir ki, bundan "hannâs" geri çekilerek veya büzülüp sinerek fırsat bulunca dönmek âdeti olan demek oluyor. Onun için biz bunu "sinsi" diye terceme etmeyi muvâfık bulduk. *Keşşâf*'ta: "Hunûsa mensûb, âdeti hunûs yani teahhur etmek olandır. Çünkü Sa'îd b. Cübeyr'den rivayet olunmuştur

---

1 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 579:

قالوا: اسم من أسماء الشيطان؟ والوسواس أيضا: ما يوسوس به شهوات النفس وهو الهوى المنهي عنه.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 869:

وهو صوت الحلي والهمس الخفيّ.

Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 823:

والوسوسة: الصوت الخفي ومنه: وسواس الحلي.

3 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 580:

والوسواس: الشيطان، وهمس الصائد والكلاب.

ki insan Rabbini zikrettiği vakit Şeytan hunûs eder, geri kaçar; gaflet edince de döner vesveseye başlar."[1] Râgıb da der ki: "'Hannâs' hunûs eden, yani Allah anıldığı zaman munkabız olan şeytandır."[2] Bunlara göre "vesvâs-i hannâs" şeytan demek olmuş oluyor ki müfessirînin çoğu da bunu söylemişlerdir. Sûrenin âhirinde bu şeytan مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ diye taʿmîmen beyan olunacağına göre bu da kâfidir; bununla beraber Ebû Hayyân bunun nefse de şümûlünü ve tam sinsilik mânasını göstererek *Bahr*'da demiştir ki: "'el-hannâs', اَلرَّاجِعُ عَلَى عَقِبَيْهِ الْمُسْتَتِرِ أَحْيَانًا izi üzere geri dönen, vakit vakit gizlenendir. Ve bu vasıf şeytanda mütemekkindir, kul Allah [6424] teâlâ'yı zikrettiği vakit şeytan teahhur eder, çekinir; şehevâta gelince bu da iman ile ve melekin ilhâmıyla ve haya ile siner, çekinir. Şu hâlde bu iki mâna 'vesvâs'ta münderic olur, مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ da 'şeytanlardan ve insanların nefislerinden' demek olur. Yahut 'vesvâs' ile murad şeytan ve kötü karînlerden yaldızcı, kışkırtan, مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ da o 'vesvâs'ı beyan olur."[3]

"Hunûs" müteʿaddî olabileceğine göre de "hannâs" geriletici veya sindirici demek olur. Şeytan ve şehevât hakkında bu da doğrudur, çünkü bunlar vesveseleriyle insanı geriletir, insanlık rûhunu hak yolunda terakkiden alıkor. Akıl ve fikrini çelerek sabr u metânetini, azm ü iradesini kırarak iman ve îkāndan, sâlih ameller için mücahededen çekindirir; sırf hayvânî, behîmî, fâni zevklere ve yanlış yollarla[4] türlü hîlelere, hudʿalara sevkederek geriletir, tedennî, tereddî ettirerek fâni hayatta çürütüp bitirmek ister. Allah anıldıkça, Hak korkusu göründükçe geriler, siner, fırsat buldukça döner, yüz buldukça şımarır, musallat oldukça olur,

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 824:

والْخَنَّاسِ الذي عادته أن يخنس، منسوب إلى الخنوس وهو التأخر كالعواج والبتات لما روى عن سعيد بن جبير: إذا ذكر الإنسان ربه خنس الشيطان وولى فإذا غفل وسوس إليه.

2 Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât,* s. 300:

قوله تعالى: «مِنْ شَرِّ الْوَسْواسِ الْخَنَّاسِ» أي: الشيطان الذي يَخْنُسُ أي ينقبض إذا ذكر الله تعالى.

3 Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* X, 579:

والخناس: الراجع على عقبه المستتر أحيانا وذلك في الشيطان متمكن إذا ذكر العبد الله تعالى تأخر وأما الشهوات فتخنس بالإيمان وبلمة الملك وبالحياء فهذان المعنيان يندرجان في الوسواس ويكون معنى «من الجنة والناس» من الشياطين ونفوس الناس أو يكون الوسواس أريد به الشيطان والمغري: المزين من قرناء السوء فيكون «من الجنة والناس» تبيينا لذلك الوسواس.

4 B: "yollara".

musallat olduğunu da düğümlere[1] üfleye üfleye evhâm ve hayâlât içinde sindire sindire zelîl ü bednâm eder bırakır. Bu mâna itibariyle de yine "sinsi" diye tercemesi muvâfık olur.

İbn Sînâ demiş[2] ki: "'Vesvâs' vesvese îkāʿ eden kuvvedir, bu da nefs-i hayvânîyi istiʿmâle geçişi, sonra da hareketi aksine oluşu cihetiyle kuvve-i mütehayyiledir. Zira nefsin asıl vichesi mebâdî-i mufârıkayadır, kuvve-i mütehayyile onu madde ve alâikıyla iştigāle doğru tuttuğu vakit o kuvve hunûs etmiş, yani aksine hareket eylemiş olur."[3] Bazıları da demiştir ki kuvve-i vehmiyedir. Çünkü o mukaddimâtta akla müsâʿid olur, fakat iş neticeye gelince çekinir, vesvese vermeye teşkik etmeye başlar.[4]

Âlûsî'nin bunlara karşı: "Kelâmullahı böyle tefsir etmek vesvâs-ı hannâsın şerrinden olduğu hafî değildir"[5] diye [6425] atması da revâ olmamıştır. Zira vehm ü hayâl atılınca vesvesenin yeri kalmaz. Allah'ın kelâmını, yarattığı hilkate nazar ve âfâk ve enfüsteki âyâtını tefekkür ve mütalaa ederek anlamaya çalışmak Şeytan'ın vesvesesi değil, Kur'ân'ın nazar ve tefekkür emirlerinin îcâbı olduğu da unutulmamak gerektir. Nitekim Beyzâvî de vesvese vereni "kuvve-i vehmiye gibi" diyerek îzah etmiştir.[6] Bunu bir temsil değil, sade tanzîre hamledip de vehm ü hayâl vesveselerinin şerrini istiʿâzeden hâriç bırakmak Şeytan'ın en çok kullanmak istediği vâsıtalarını ihmal etmek demektir.

---

1 H: "düğümler".

2 H: "demiştir".

3 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 124-125. Krş. Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 526:

الوسواس هو القوة التي توقع الوسوسة وهي القوة المتخيلة بحسب صيرورتها للنفس الحيوانية ثم ان حركتها تكون بالعكس فإن النفس وجهها إلى المبادئ المفارقة فالقوة المتخيلة إذا جذبتها إلى الإشتغال بالمادة وعلائقها فتلك القوة تخنس إلى التحرك بالعكس.

4 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 350; Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 526:

«الَّذِي يُوَسْوِسُ فِي صُدُورِ النَّاسِ» إذا غفلوا عن ذكر ربهم وذلك كالقوة الوهمية فإنها تساعد العقل في المقدمات فإذا آل الأمر إلى النتيجة خنست وأخذت توسوسه وتشككه.

5 Âlûsî, *Rûhu'l-meʿânî,* XV, 526:

ولا يخفى أن تفسير كلام الله تعالى بأمثال ذلك من شر الوسواس الخناس.

6 Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl,* V, 350:

وذلك كالقوة الوهمية.

"Vesvâs"ın vesvese îkā' eden kuvve demek olduğunda ve vesvesenin tahayyül ve tevehhüm ile alâkadar bulunduğunda vesveseye düşülmeye sebep yoktur, ancak bunu tahsîse kalkışmayıp da şu beyân-ı ilâhînin umum ve şümûlü üzere anlamak elbette daha doğrudur. Zira "vesvâs-ı hannâs nedir?" diye tereddüde düşülmemek için şöyle beyan ve tavzih buyurulmuştur: {اَلَّذٖى يُوَسْوِسُ فٖى صُدُورِ النَّاسِ} O ki nâsın sînelerinde vesvese verir durur ۞ yani insanların içlerinde: gerek ferden içlerinde, gönüllerinde ve gerek cem'iyyeten içlerinde aralarında, yahut Allah'ı unutanların göğüsleri bağırları içinde havâss-ı zâhire ve bâtınelerinden hatırlarına, gönüllerine türlü[1] vesvese sokar, sezilir sezilmez fiskos eder gibi yavaşçadan gıcıklayarak kötü telkinler yapar, fena fena temâyülât, alçak alçak hissiyyât uyandırır. Bu suretle akıl ve fikirlerini çeler, türlü fenalıklara düşürür. Allah yoluna gitmekten, insanlık gayesine ermekten alıkor, nihâyet din ve imandan çıkarır, ebedî helâke sürükler. O vesvâs-ı hannâs işte böyle her şerrin başı olan vesveseyi gāfil insanların sînelerinde fısıldayıp duran sinsi âmil her ne ise odur.

İbn Sînâ der ki: "Nefsin birinci matıyyesi sudûrdur, zira nefs-i insânînin ilk müte'allakı kalbdir, onun vâsıtasıyla sâir a'zâya yayılır, onun için vesvesenin tesiri evvelâ sudûrda olur."[2]

[6426] Müfessirîn diyorlar ki burada اَلَّذٖى mevsûlünün i'râbında üç vecih câizdir: Birincisi, sıfat olarak mahallen mecrur olmaktır ki "vesvâs"ın sıfat-ı müfessiresi demektir. İkincisi, onu tefsir için cümle-i istînâfiye olmak üzere هُوَ الَّذِي takdîrinde haber olarak merfû' olmaktır. Üçüncüsü, zamm üzere mansub olmaktır. Bu iki veche göre "el-hannâs"ta vakıf hasen olur. Birincisine göre ise *Tefsîr-i Kevâşî*'de "vakıf câiz olmaz" demiş, lâkin Tîbî[3] buna "vakfın 'adem-i cevâzında nazar vardır. Çünkü fâsıla vardır" diye ilişmiş, *Keşf*'te de[4] demiştir ki "sıfat olunca hüsün

1 B +"türlü".
2 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 125:
انما يوسوس في الصدور التي هي المطية الأولى للنفس لما قد ثبت ان المتعلق الأول للنفس الإنسانية هو القلب وبواسطته تنبعث القوى في سائر الأعضاء فتأثير الوسوسة أوّلاً في الصدور.
3 M: "Taybî".
4 H: "*Keşşâf*ta da".

müsellem değildir, meğer Allâhümme vakfı hasen bir fâsıla-i hâssada bu gibisine de şâmil olması hakkında bir veche göre olsun."[1] Zira Kur'ân'ın her fâsılası güzeldir, her âyetinde vakıf da güzel olmak lâzım gelir. Âyetlerde vakıf, Resûlullah'ın sünnetidir diye de bir rivayet vardır.[2] Bu النَّاسِ'dan murad Allah'ı zikirden gaflet edenler, yani gaflet hâlinde olan insanlar olmak zâhirdir. Onun için bunun "nâsî" yani unutan mânasına olmasını da tecviz etmişlerdir.

{مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ} Cinden ve insten ۝ yani o vesvese veren gerek gizli cin tâifesinden, cinnîlerden olsun ve gerek mâlum insanlardan, insîler[3] kısmından olsun o vesvâs-ı hannâs ikisine de şamildir. İkinci bir mâna ile: Cinden de vesvese verir, insten de vesvese verir, yani cinlerden, mâba'de't-tabî'î gizli mahluklardan bahsederek onlara ilişik ettirerek o cihetten de vesvese verir, insanlardan bahsederek onlara ilişik ettirerek o cihetten de vesvese verir. İbn Sînâ'nın anlayışına göre cin istitardan, ins istînastandır, umûr-ı müstetire havâss-ı bâtıne, umûr-i müste'nese havâss-ı zâhiredir, vesvâs, kalbe vesveseyi bunlardan verir.[4] Üçüncü bir mâna ile gerek cinden olan ve gerek insten olan nâsın sadırları içinde vesvese verir, [6427] bu suretle cinni de azıtır, insi de azıtır. Dördüncü bir mâna ile de, yani gizli açık cin ve insin şerrinden.

Bu mânaların vechi: Buradaki مِن'in mânası ve ta'allukudur. Bunda müfessirîn üç, dört vecih zikretmişlerdir: Birincisi مِن beyâniye olarak اَلَّذٖى يُوَسْوِسُ'yü beyan olmasıdır ki dolayısıyla "vesvâs"ın cinslerini beyan olur. Yani o vesvese veren vesveseci şeytan iki türlüdür: Biri mâba'de't-tabî'î (metafizik) sahada gizli takımdan, cinnîler soyundan; biri de tabîî

---

1 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 526. Krş. Tîbî, *Fütûhu'l-gayb,* XVI, 654:

ومحل الموصول إما الجر على الوصف وإما الرفع والنصب على الذم والشتم ويحسن أن يقف القارئ على أحد هذين الوجهين على «الْخَنَّاسِ» وأما على الأول ففي الكواشي أنه لا يجوز الوقف وتعقبه الطيبي بأن في عدم الجواز نظر للفاصلة وفي الكشف أنه إذا كان صفة فالحسن غير مسلم اللهم إلّا على وجه وهو أن الوقف الحسن شامل لمثله في فاصلة خاصة.

2 Tirmizî, Kırâât, 1:

عن أم سلمة قالت: كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يقطع قراءته، يقرأ «الحمد لله رب العالمين» ثم يقف «الرحمن الرحيم» ثم يقف، وكان يقرؤها «ملك يوم الدين».

3 H: "insler".

4 Hasan Âsî, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî ve'l-lügatü's-sûfiyye fî felsefeti İbn Sînâ,* s. 125:

الجن هو الإستتار والناس هو الإستئناس فالأمور المستترة وهما الحواس الظاهرة والباطنة.

sahada açık ünsiyet edilen mâlum insanlar soyundandır. Bu mâna Sûre-i En'âm'da geçtiği üzere وَكَذٰلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْاِنْسِ وَالْجِنِّ يُوحِى بَعْضُهُمْ اِلٰى بَعْضٍ زُخْرُفَ الْقَوْلِ غُرُورًا [6/112] âyeti mazmûnuna mutabık olarak "vesvâs"ın[1] ins ve cin şeytanlarından e'am olduğunu ve hepsinin şerrinden Allah'a sığınmak lüzûmunu beyan olur, en açık mâna da budur. Ebû Zer radıyallâhu anh'tan mervîdir ki: Bir adama[2] "sen Allah'a sığındın mı ins şeytanından?"[3] demiştir.[4] İkincisi مِن ibtidâiye olarak يُوَسْوِسُ'ye müte'allik olmasıdır ki vesvese vereni değil verdiği vesvesenin mebde'ini, cihet-i ta'allukunu göstermiş olur. "Gâh cinlerden vesveselendirir, gâh insanlardan vesveselendirir" demek olur. Bu veche göre "cin" en umûmî mânasıyla melâikeye dahi şâmil olabilir. Gerçi melek şer değil, ve vesvese vermez ise de vesveseciler onlardan da bahsederek vesvese ve iğfâlâtta bulunabilirler. Üçüncüsü, فِى صُدُورِ النَّاسِ'daki "nâs"ı beyan olmasıdır ki Ferrâ ve daha birtakımları buna kāil olmuşlar ve demişlerdir ki: "Nâs", cinne de ıtlak olunur. Nitekim Sûre-i Cin'de نَفَرٌ مِنَ الْجِنِّ [72/1] ve رِجَالٍ مِنَ الْجِنِّ [72/6] denildiği gibi Kelbî'den menkul olduğu üzere نَاسٌ مِنَ الْجِنِّ dahi denilir. Bu surette "o vesvâs cinden olan nâsa da insten olan nâsa da vesvese verir" demek olur.

Sâhib-*Keşşâf* der ki: "Ben bunu doğru bulmam, çünkü cinne 'cin' denilmesi ictinanlarından, gizliliklerinden [6428] dolayıdır, nâsa 'nâs' denilmesi de 'beşer' denilmesi gibi zuhurlarından dolayıdır ki, ibsar mânasına olan 'înâs'tan me'huzdur, 'nâs' tâbirinin ikisine de söylendiği vâki'[5] ve sahih ve sâbit olsa bile Kur'ân'ın fesâhatine ve tasannu'dan uzak olmasına münâsib olmaz. Bu mânayı anlamak için النَّاس ile "en-nâsî" murad olunmak daha iyidir ki, يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ اِلٰى شَىْءٍ نُكُرٍ [el-Kamer 54/6] gibi مِنْ حَيْثُ اَفَاضَ النَّاسُ'da [el-Bakara 2/199] kesr ile okunduğu[6]

1 B -"vesvâs'ın".
2 B: "adam".
3 H: "şeytanlarından".
4 Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân,* XXX, 551; Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 824. Krş. Taberî, *Câmi'u'l-beyân,* XII, 53: ويحتج بخبر أبي ذر رضي الله عنه أنه قال لرجل: هل تعوذت بالله من شياطين الإنس، لقوله: «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَا لِكُلِّ نَبِيٍّ عَدُوًّا شَيَاطِينَ الْإِنْسِ وَالْجِنِّ».
5 B: "vakit".
6 Bk. Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît,* II, 302.

gibi olur. Sonra da bu 'nâsî' cin ve ins ile beyan edilir, çünkü sekaleyn, Allah teâlâ'nın hakkını nisyan ile mevsuf iki nevidirler."[1] Fakat bu da hilâf-ı zâhir olmakla beraber bu surette "sadr"ın cem'i olan "sudûr"un müfred olan "nâsî"ye izâfeti de zevke pek mülâyim gelmez. Bu veche kāil olanların asıl[2] maksadı burada "ins" ve "insî"yi[3] mutlak insandan[4] ehas olarak ona mukabil olan "cinni" de mutlak insan cinsi ve mâhiyeti dâhilinde mülâhaza etmek olsa gerektir. Çünkü "ins" mutlak insan mânasına geldiği gibi, insanın ünsiyet ettiği enîsine, yâr ve hemdemi mânasına da gelir. Buna mukabil olan da tanımadığı yabancısı, mechûlü demek olur. Yine bu mânaya yakındır ki insanın nefsi ve vücûdu tarafına gelene "insî" ve öte tarafına "vahşî" tâbir olunur, meselâ elin iç yüzü ve ayağın üstü "insî", elin dış tarafı ve ayağın tabanı "vahşî"dir, ve teşrihte bu mâna meşhurdur. Kezâlik "cin" gece zulmeti ve istitar mânasından olarak havâsdan mestur olan şeylere ve ale'l-umûm rûhânîlere ve rûhâniyyûndan bilhassa bir kısmına derecât üzere ıtlak edildiği gibi -ki Sûre-i En'âm âyetinde [6/112] geçmişti, bak- nâsın toplandığı çok ve kalabalık cemiyetin en çok ve gür yerine de dâhilini setr ettiği için جِنُّ النَّاسِ وَجَنَانُ النَّاسِ denildiği lügatta mâlumdur.[5] Şu hâlde فِى صُدُورِ النَّاسِ'da "nâs" mâlum ve mechul umum insanlar, مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ'daki "nâs" da ehas mânasıyla "insî"nin[6] cem'i "enâsî" muhaffefi "nâs", yani me'nus insanlar demek olur. Cinne de bunun mukabili yabancı, gizli, tanınmadık, mechul insanlar, demek gibi olarak ikisi ale'l-umûm insanları beyan olmuş olur. "Vesvâs" da ale'l-umûm insanlar [6429] cinsine vesvese veren maddî, mânevî, uzak, yakın her ne ise o demek olur. Bu mâna da haddizâtında mühimdir, ve lafzın muhtemelâtından da olabilir. Ancak bunda "cinn"in

---

1 Zemahşerî, *el-Keşşâf,* IV, 824:
وما أحقه، لأن الجن سموا «جنا» لاجتنانهم والناس «ناسا» لظهورهم من الإيناس وهو الإبصار كما سموا بشرا ولو كان يقع الناس على القبيلين وصح ذلك وثبت: لم يكن مناسبا لفصاحة القرآن وبعده من التصنع وأجود منه أن يراد بالناس: الناسي كقوله «يَوْمَ يَدْعُ الدَّاعِ» كما قرئ «مِنْ حَيْثُ أَفاضَ النَّاسِ» ثم يبين بالجنة والناس، لأنّ الثقلين هما النوعان الموصوفان بنسيان حق الله عز وجل.

2 H -"asıl".

3 H: "insâ'yı".

4 H: "insanlardan".

5 Fîrûzâbâdî, *el-Kāmûsu'l-muhît,* s. 1187.

6 H -"insî'nin".

mânasını tahsis ile beraber, daha ziyade beyâna muhtaç olan "vesvâs"ı bırakıp da zâhir olan "nâs"ı beyana geçmek vardır ki muvâfık değildir. Onun için bu üçüncü vecih, mâna itibariyle doğru olsa bile nazımdan anlaşılması itibariyle pek zayıf ve pek dolambaçlı olduğu için ta'kīdden hâlî değildir; bununla tefsir, fesâhat-i Kur'ân'a muvâfık olmaz. Yalnız "cin" ve "ins"in has bir mânasını da anlatmak için zikrolunmuştur. Dördüncü bir vecih de مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ vesvâsı beyan veya cârrın iadesi ve muzâf takdîriyle مِن شرِّ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ mânasında bedel olmaktır[1] ki bunun da hâsılı birinci vecih gibi olur. Bütün bu vecihler içinde en açığı birinci vecihtir. Bu suretle[2] "cinne" havâssın mâverâsında olan mâba'de't-tabî'î sahayı, "nâs" da tabîî sahayı beyan demektir. Vesvese mutlaka bunların birinden veya her ikisinden gelir.

İşte bütün bunların şerrinden ve bâhusus vesvesesi şerrinden insanların rabbi, insanların meliki, insanların ilâhı olan Ehad, Samed Allah-ı Zü'l-celâl'e sığınmak hâtime olarak emredilmiş ve bu vechile sığınanların inâyet-i ilâhiyeye mazhariyetle korunarak hüsn-i hâtimeye erecekleri vaad buyurulmuştur ki, bunun üzerine şükrâne olarak اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ diye Fâtiha'dan başlamak ne güzeldir.

Bu sûre-i celîlenin harfleri tekrarsız olarak sayıldığında[3] yirmi iki harftir, Fâtiha harfleri de böyledir. Âlûsî'nin nakline göre bunun nüzul senelerine remz olduğunu söyleyenler olmuştur. Çünkü Kur'ân'ın yirmi iki senede nâzil olduğunu rivayet edenler de vardır. Lâkin meşhûru yirmi üç senedir.[4] Şu hâlde yirmi iki seneden fazla olmakla beraber tam yirmi üç seneye de dolmamış olduğunu söylemek hepsini tevfik etmiş olur. Gerçi lisânî bir vaz', [6430] aklî veya tabîî bir delâleti olmayarak mahza tesadüf kabîlinden görünen bu gibi tevâfuklara ahkâm terettüb ettirilecek

1 H ve B: "olmasıdır".
2 B: "surette".
3 Ki hurûf-i med ayrıca sayıda dâhildir [Müellifin notu].
4 Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî,* XV, 526:
ثم إنه قيل إن حروف هذه السورة غير المكرر اثنان وعشرون حرفا وكذا حروف الفاتحة وذلك بعدد السنين التي أنزل فيها القرآن فليراجع، وبعد أن يوجد الأمر كما ذكر لا يخفى أن كون سني النزول اثنتين وعشرين سنة قول لبعضهم والمشهور أنها ثلاث وعشرون اه.

kadar ihticâca sâlih, ifadesi maksud bir ma'nâ-yı murad nazarıyla bakmak doğru olmaz ise de, hakikatte ilm-i ilâhîye nazaran tesadüf mülâhazası vârid olamayacağı ve her tesadüfün dahi nefsü'l-emirde bir hikmet ve mânası bulunmak iktizâ edeceği teemmül olunursa bu gibi tesadüflerin yerine göre remzî bir mâna ifadesinden hâlî kalmayacağı da inkâr edilemez. Bu sebeple bunları da letâif-i işârât[1] ve müstetbe'ât-ı terâkîb kabîlinden olan zevkī nüktelere mülhak remizler, îmâlar hâlinde kayd ve mütalaa etmek fâideden hâlî olmaz. Kur'an'da bu kabîlden de birçok incelikler bulunduğu mâlum, ma'amâfîh müteşâbihât vâdisi demek olan bu gibi nüktelerden muhkemât hilâfına mânalar çıkarmaya kalkışmak, hurûfîlik zeyg u dalâliyle bâtınîlik zulmetlerine sürüklenmek demek olacağı, bunun ise Kur'ân'ın zulmetten nûra götüren açık beyânına münâfî olduğu da şüphesiz olmakla beraber, muhkemâta aykırı olmayarak sezilen, duyulan lem'alar, lemhalar, ince ince irfanları, zevkleri okşayan remizler, îmâlar, kālden ziyade hâle ait olan ve ehlinden başkasına keşf-i nikāb etmeyen bedî'alar da ne kadar incelense o kadar müfîd, o kadar latif[2] olur. Meselâ Kur'ân'ın evveli besmelenin "bâ"sı ile başladığı, âhiri de nâsın "sîn"i ile hitam bulduğu mülâhaza edilince, bunun "bes", yani "yetişir, kâfi, işte o kadar" demek gibi olduğu, bunun da مَا فَرَّطْنَا فِى الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ثُمَّ اِلٰى رَبِّهِمْ يُحْشَرُونَ [el-En'âm 6/38] mazmûn-ı muhkemine mutabık olarak Kur'ân'ın başka bir kitaba, diğer bir delîle ihtiyaç bırakmayacak derecede usûl-i dînin hepsini hâvî kâfi bir hidâyet rehberi olduğuna bir remz, yani اَوَلَمْ يَكْفِهِمْ اَنَّٓا اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَابَ يُتْلٰى عَلَيْهِمْۜ اِنَّ فِى ذٰلِكَ لَرَحْمَةً وَذِكْرٰى لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ [el-Ankebût 29/51] mazmûn-ı muhkemine de işaret olması gibi anlayışlar, boş değil hoştur. Nitekim şu Fârisî beyit de bu mânada söylenmiştir: [6431]

أول و آخر قرآن ز چه آمد با سين   يعني أندر دو جهان رهبر ما قرآن بس

Evvel ü âhir-i Kur'an neye bâ, sîn geldi.
Yani rehber iki âlemde bize Kur'an bes.

---

1 H: "işaret".
2 H: "tatlı".

Bunu bizde mâruf olan "Allah bes, bâkī heves" mazmûnuyla anlamak da Kur'ân'ın evvel ü âhir bütün makāsıdını muhtevî olmak itibariyle daha cem'iyyetli olacağını ihtar[1] eylemek dahi şüphesiz ki fâidelidir. Bunda Sûre-i Tevbe'nin âhirindeki فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِىَ اللّٰهُ لَٓا اِلٰهَ اِلَّا هُوَۜ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ[2] رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ [9/129] ve Sûre-i Yâsîn'in âhirindeki فَسُبْحَانَ الَّذٖى بِيَدِهٖ مَلَكُوتُ كُلِّ شَىْءٍ وَاِلَيْهِ تُرْجَعُونَ [36/83] gibi âyetlere bilhassa işaret bulunmakla beraber, Fâtiha'daki isti'âne ile hâtimedeki isti'âze emirlerinin tevhid ve ihlâs gayesinde bir tatmîni vardır ki umûmiyetle matlub olan hüsn-i hâtime de budur. Bununla beraber bu işaretleri harflerin ma'nâ-yı remzîsinden çıkarmaya hâcet de yoktur. Fâtiha ve Sûre-i Bakara'nın evveli ile İhlâs ve Mu'avvizeteyn bu üç sûrenin mâna ve mazmûnu mülâhaza edildiği zaman doğrudan doğru me'ânî arasındaki insicam ve münasebât ve evvel ü âhir arasındaki âheng-i vahdet silsile-i fikriye ve beyâniyesiyle de o nükteleri ilham etmeye kâfidir, ve bu âhenk ve tenâsüb bize Kur'an sûrelerinin tertîbi de vahiy ile olduğu hakkındaki mezhebimizin kuvvet ve isabetini gösterir. Onun için sırf rumûzâtından sânih[3] olan mânalar murâd-ı ilâhî olduğuna hükmetmek doğru olmayacağı hakkında ulemânın ihtârını unutmamak ve maksûdu karanlık yollarda aramayıp sırât-ı müstakīme sarılmak ehass-ı makāsıd olduğunu dâima göz önünde tutmak lâzımdır.

Din günü selâmete ermek için doğru yola hidâyet talebi evvel-i makāsıd[4] olduğu gibi, o yolda insanlık merâtibinin aksâ-yı kemâli olan bekā billah saadetine kavuşmak için de gizli açık her türlü vesveseden, reyb ü gümandan sakınarak tam bir îkān ile Allah teâlâ'nın rubûbiyetine, melekûtuna, ulûhiyetine sığınmak âhir-i makāsıd[5] [6432] olduğunun hâtime olarak beyan buyurulmuş olması şüpheden âzâde olarak gösteriyor ki insanlığın gāye-i saâdeti îkān ile ittikādadır, hüsn-i hâtime

1 B: "ihtiyar".
2 H ve B: "واليه".
3 H ve B: "sahih".
4 M: "maksad".
5 H ve M: "maksad".

onunladır وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ'dir [el-A'râf 7/128; el-Kasas 28/83]. Ve işte lâ-raybe fîh olan bu Kitâb-ı ekmel böyle هُدًى لِلْمُتَّقِينَ olarak indirilmiştir. Mûcebince amel edenler de hep o güzel âkıbete ermiştir. Mûcebince amel de Allah'ın lutf u tevfîkiyledir. Bize düşen اِيَّاكَ نَعْبُدُ وَاِيَّاكَ نَسْتَعِينُ mîsâkıyla O'nu istemek ve îkān ü ihlâs ile O'na sığınmaktır.

Bu abd-i âciz de hamd ü tesbih ile O'nun lutf-i terbiyesine, feyz-i mülküne, inâyet-i ilâhiyesine, rahmet ü gufrânına sığınarak hem kendim hem milletim, ihvân-ı dînim hakkında vesveselerden âzâde kalb-i selîm ve vicdân-ı müstakīm ile o âkıbet-i hüsnâya tevfîkini diler ve on iki seneden beri gece ve gündüz aşk-ı Hak ile, gözlerinden nokta be-nokta eşk-i revân dökerek altmış senelik sahîfe-i hayâtıma Kelâmullah'ın meal ve tefsîrini yazmaya çalışan hâme-i[1] nâtüvânım bu noktada "Allah bes bâkī heves" diyerek hâtimeye vaz'-ı imzâ etmek isterken râz-âşnâ-yı[2] cûd-i Hak olmaktan bir an fâriğ kalmak istemeyen kalb-i nizârım da bu ibtihâl ile hatm-i mekāl eder.

Geldim likāna ermek için işbu menzile
Haşr et erenlerinle beni eyleyip kerem
Bir ân imiş meâli kitâb-ı vücûdumun
Ömrüm şu tercemânım olan satr-ı mürtesem
Levh-i rızâya yazdır ilâhî bu satırımı
Her dem nevâ-yı hamdini kaydeylesin kalem.

رَبِّ هَبْ لِى حُكْماً وَاَلْحِقْنِى بِالصَّالِحِينَ. وَاجْعَلْ لِى لِسَانَ صِدْقٍ فِى الْاٰخِرِينَ. وَاجْعَلْنِى مِنْ وَرَثَةِ جَنَّةِ النَّعِيمِ. رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ اَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ اَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ اِمَاماً. رَبَّنَا اغْفِرْ لَنَا وَلِاِخْوَانِنَا الَّذِينَ سَبَقُونَا بِالْاِيمَانِ وَلَا تَجْعَلْ فِى قُلُوبِنَا غِلاًّ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا رَبَّنَآ اِنَّكَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ.

رَبَّنَا لَكَ الْحَمْدُ اَوَّلاً وَاٰخِرًا. سُبْحَانَكَ مَا اَعْظَمَ شَانك. وَمَا اَجَلّ بُرْهَانَك. مِنْك الْفَاتِحَة. وَاِلَيْكَ الْخَاتِمَة. اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمّد وَعَلَى آلِ مُحَمَّد كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى

1 H: "hame'-i".
2 H: "âşiyân-ı".

إبْرَاهِيم وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيم إنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيد وَبَارِك عَلَى مُحَمّد وَعَلَى آلِ مُحَمَّد كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إبْرَاهِيم وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيم إنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيد. وَحْشُرْنَا مَعَ الّذينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالّينَ.

"Yâ Rab! Bana bir hüküm ihsan et ve beni sâlihîn zümresine ilhak buyur, ve sonrakilerde bana bir sadâkat dili, "zikr-i cemîl" tahsis eyle. Ve beni na'îm cennetinin[1] vârislerinden kıl. Yâ Rabbenâ! Bizlere eşlerimizden ve zürriyetlerimizden[2] gözler sürûru ihsan buyur ve bizleri müttakīlere pîşvâ kıl. Yâ Rabbenâ! Bizlere ve bizden önce iman ile geçen ihvânımıza mağfiret buyur, ve iman edenlere karşı kalblerimizde bir kin tutturma. Yâ Rabbenâ! Şüphe yok ki Sen Raûfsun, Rahîmsin. Yâ Rabbenâ! Sanadır hamd evvel ve âhir. Sübhâneke yâ Rab! Şânın ne büyük! Burhânın ne yüce! Fâtiha Senden, hâtime Sana! Allâhümme salli alâ Muhammed...

اَللّٰهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمّد وَعَلَى آلِ مُحَمَّد كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إبْرَاهِيم وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيم إنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيد وَبَارِك عَلَى مُحَمّد وَعَلَى آلِ مُحَمَّد كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إبْرَاهِيم وَعَلَى آلِ إبْرَاهِيم إنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيد. وَحْشُرْنَا مَعَ الّذينَ اَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالّينَ.»

Elhamdülillâh Hamdi tamâm bu

Tarihe "Nûr-ı Tefsîr-i Kur'an"

الحمد لله حمدى تمام بو

تاريخه {نور تفسير قرآن}

١٣٥٧

12 Cümâde'l-âhire 1357
8 Ağustos 1938

---

1 H: "cennetlerinin".
2 H: "zürriyetimizden".

KELİME VE KAVRAMLAR DİZİNİ

A

B

C

D

E

F

I

İ

N

Ö

R

S

T

U

Ü

V

Y

Z

MEKÂN, EKOL, GRUP ve KURUM İSİMLERİ DİZİNİ

A

B

C

D

E

F

G

H

I

İ

K

L

M

S

Ş

T

KİŞİ İSİMLERİ DİZİNİ

B

C

D

E

F

G

H

I

İ

J

K

N

O

Ö

P

R

S

Ş

T

U

Ü

V

Y

Z

ESER İSİMLERİ DİZİNİ

C

D

E

F

G

H

İ

İ

N

V

Z